

બૃહદ્ ગુજરાતની અસ્મિતા

સારાએ સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા, કુદરતી અનુકુળતાઓના કારણે મળ્યૂતાઈમાં
જેનો જોડો ન મળે તેવા શ્રેષ્ઠ પુરવાર થયેલા.

આમપંચાયતો, જિલ્લા પંચાયતો તેમ જ ખેડૂતોમાં લોકપ્રિય થયેલા અમારા
'વેણુ' પાઈપથી સીંચાઈ કરી ખેત ઉત્પાદન વધારી રાષ્ટ્રની સમૃદ્ધિ સાથે તમારી
સમૃદ્ધિ પણ વધારો :

—: મળો યા લખો :—

મ

શ્રી વેણુ સીમેન્ટ પાઈપ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ

અ. પા. નાગવહર

(વાયા : ઉપલેટા) (જિ. રાજકોટ)

[ગુજરાત]

પૃથ્વ

ગુજરાતની અસ્મિતા

(સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ ગ્રંથ)

: સંપાદક :

નંદલાલ ખી. દેવલુક

: પ્રકાશક :

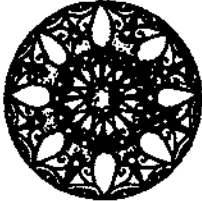
ચોગેશ એડવર્ટાઈઝીંગ સર્વીસ
ભાવનગર-૨.

તા. ૧૦-૩-૭૦

કિંમત રૂ. ૨૦-૦૦

મુદ્રક : શ્રી જૈન પ્રિન્ટરી, પાનવાડી રોડ, ભાવનગર.

સંદર્ભગ્રંથના સલાહકાર મુરખીઓ

શ્રી ડૉ. ભાઈલાલભાઈ બાવીશી	પાલીતાણા
„ જગુભાઈ પરીખ	ભાવનગર
„ કલ્યાણુર રવિશંકરભાઈ રાવળ	અમદાવાદ
„ ડૉ. જયંતિલાલ જ. ઠાકર	દ્વારકા
„ પુષ્કરભાઈ ગોકાણી	દ્વારકા
„ દોલતરાય જયંતિલાલ પારેખ	મુંબઈ
„ ગુણુવંતરાય પુરોહીત	બાબાપુર
„ ડૉ. હરિભાઈ ગૌદાની	અમદાવાદ
„ દનેયાલાલભાઈ વાઘાણી	ભાવનગર
„ હીરાલાલ જુઠાલાલ શાહ	મુંબઈ
„ રાયચંદ મગનલાલ શાહ	મુંબઈ
„ બાલચંદભાઈ જી. દોશી	મુંબઈ
„ ડોલરભાઈ વસાવડા	મહુવા
„ વિનુભાઈ સંઘવી	ભાવનગર

અનુક્રમણિકા

શુભેચ્છાઓ

સંપાદકીય નોંધ

WITHER GUJARAT

ગુજરાતના દેવમંદિરો અને તીર્થધામો

શ્રી નંદલાલ દેવભુક્ત

By Shree Manubhai Shah 57

શ્રી ડૉ. જયંતિલાલ જ. ઠાકર ૧૦૫

પૃ. નં.	
૧૦૫	ભાષા, ઋતુઓ, પાણીની તંગી ઉત્તરવર્ણી સમવડ, તીર્થધામોમાં પંડાઓ અને બ્રાહ્મણો, ગુજરાતના લોકો, વિદેશી આક્રમણો. આણુ, વસિષ્ઠાશ્રમ, ગૌતમાશ્રમ
૧૦૬	દેવવાડાના જિન મંદિરો, યજ્ઞેશ્વર કનખલ, નાગતીર્થ ચરદતતું સ્થાન, અચલેશ્વર ભૃગુઆશ્રમ, અચળગઢ, નખીતળાવ, કૃષ્ણતીર્થ, અબુદાદેવી, રામકુંડ. આરાસુર અંબાજી
૧૦૭	કોટેશ્વર, કુંભારીયાના જૈન મંદિરો, ગજગર, સિદ્ધપુર, સિદ્ધપુરમાં તીર્થદર્શન
૧૦૮	ખિન્દુ સરોવર, જ્ઞાનવાવ, રૂપમહાલય, વડનગર, હાટકેશ્વર
૧૧૦	સિરોહી, છરાપહી
૧૧૧	ભીંડડી, થરાદ, ભોરોલ, ધણીધર, દધિરથલી
૧૧૨	ઉજા, તારંગાજી, બહુચરાજી
૧૧૩	મોદેરા, પરસોડા, રૂપાલ, વાસણ વૈદ્યનાથ, પાનસર શેરીસાજી, ભોંચણી
૧૧૪	રાંતેજ, નારાયણસર, કોટેશ્વર ભદ્રેશ્વર, રાપર, અમદાવાદ
૧૧૫	શામળાજી, ખેડબ્રહ્મા, નિલકંઠ
૧૧૬	નારાયણેશ્વર મહાદેવ ચોરલ કોટયર્ક (ખેડાયત), ભુવનેશ્વર, મુંઘડામહાદેવ, વિરેશ્વર, ભદ્રેશ્વર
૧૧૭	માતર, ઉલકેશ્વર, ડાકોર, ગોમતીનગાવ
૧૧૮	તીર્થધામ કઠનાલ, ઉમરેક સીમલાજી ગલતેશ્વર, અગાસ આશાપુરી દેવી, કાણીસાના, વડનાલ (રવામી)
૧૧૯	વડોદરા, ડભોઇ, કલાલી, ચાંપાનેર (પાવાગઢ-મહાકાલી) ભદ્રકાલી
૧૨૦	મહીતરી, નમંદાતટ પરના તીર્થસ્થાનો અને મંદિરો શુભચાણી-શુરપાણેશ્વર કતખેડા ઘાટ, હતનીસંગમ હાપેશ્વર, દેવડી
૧૨૧	કપિલતીર્થ, મોખડી; વડગાંવ ઉલૂકતીર્થ, વામડીયા મામ, પિપરીયા. ગમેણા, ગરૂડેશ્વર ઇન્દ્રવાણોમામ, રાવેર, અકતેશ્વર, આન્દેશ્વર, સાંજરોલી. ચાણોદ
૧૨૨	ચંડાદિત્ય, ચંડિકાદેવી, ચંકતીર્થ, કપિલેશ્વર, શ્રણુમુકતેશ્વર, પિંગલેશ્વર, નદાહલ્ય, કર્નાલી, પોપચા, કઠોરા, બરવાડી, જીગેર.
૧૨૩	ખાંદરિયા. ચુડેશ્વર, તૂમડી સરસવ, તિલકવાડા, મણિનાગેશ્વર, ગુવાર, વાસાણ, માંગરોળ, રમપુરા, રંગણ. યમહાસ, ગંગનાથ, નરવાડી
૧૨૪	માલેયા, રૂંડ, શુકેશ્વર, વ્યાસતીર્થ, ઝાંઝર, ઝોરી, કોટી- નારી, અનસુયા, સીનોર, સીસોદરા, દાવાપુર, કંજેકા
૧૨૫	અંબાલી, કંટોઈ, કાંદરેલ, માલસર, બરજા, આસા, માંડવા, દીવેર, રણાપુર, કોઠિયા, ઇન્દૌરલાટ. કતેપુર, વેરગામ સાયર, ગોવાટ, કર્સનપુરી
૧૨૬	મોતીકોરલ, દિલવાડા, ભાલોદ, ભરૂચ, મહારૂપ, શંખોદાર, દશાશ્વમેધ, સૌભાગ્યસુંદરી, ધૂતપાથ, એરંડીતીર્થ. શાલમામ તીર્થ, ચંદ્રપ્રભાસ દાદશાદિત્ય, કપિલેશ્વર. દેવતિર્થ
૧૨૭	ભારકર તીર્થ, ભૃગુશિવર, દારૂશિવર, વાલમિદ્યેશ્વર, નમંદે વશ્વર, કોટેશ્વર, બલ્લાતીર્થ, ક્ષેત્રખાલતીર્થ. ભરૂચથી નર્મદાના પ્રવાહના દક્ષિણ તટના તીર્થો : અંકલેશ્વર, ભરોડી, સટેળત, માંડિયર, મોઠિયા, સીરા, ઉતરાજી, હાંસોટ, વાસનોલી, કતપુર ખિસોદ, વિમલેશ્વર,
૧૨૮	ભરૂચથી નર્મદાના પ્રવાહના ઉત્તર તટના તીર્થો : દશાન, ટીમ્બી, ભારભૂત, અમલેશ્વર, સમની એકસાલ, મેંગાવ, કાસવા, ફૂળ, કલાદાર, જૈગણી, કોલ્યાદ, સુઆ અમલેડા, દેજ (દરેજ), ભુતનાથ, લખીગામ, લોટારાયા.
૧૨૯	નર્મદા (રેવા) સાગરસંગમ તીર્થસ્થાન : કમ્બી, અંદડા નોગાવાં, ઝાડેશ્વર ગુમાનદેવ, તવરા, વ્હાલી, કિચડીયા, મે ટાસાંબ, કલોદ કલકલેશ્વર, શુકલતીર્થ
૧૩૦	કપીરવડ, મંગલેશ્વર, લાડવા, નિકોશ, પોચ, અંગારેશ્વર, ધર્મશાલા, સીનોર, નાંદ, સિંધેશ્વર, તરશાલી, ચોટીદાર. સુરત
૧૩૧	બુદાન, ઉદવાડા, બોધન કિનાઇમાતા, અનાવલ, નિર્મલી
૧૩૩	સોરાષ્ટ્રના પ્રસિદ્ધ દેવમંદિરો અને તીર્થધામ :
૧૩૫	આરભવાડ
૧૩૬	સુવાણ સૂર્યતીર્થ, વસઈ પ્રોવાડ, કુરંગા, હરિસિદ્ધિ હર્ષદ- માતા
૧૩૭	વિસાવાડા, કાંટેલા, શ્રીનગર, માધવપુર, માંગરોળ, કામનાથ, બરાડનો કુંબર, હુમલો ખિલેશ્વર, કાલેશ્વર
૧૩૮	મોક્ષપુરી, દારકા, બેદદારકા, પિંડારક, પોરબંદરનું સૂદામા મંદિર અને કીર્તિમંદિર
૧૪૧	તીર્થ ભૂમિ જૂનાગઢ અને ગિરનાર ઉપરકોટ
૧૪૨	ભાવનગરના પ્રસિદ્ધ મંદિરો
૧૪૩	વલ્લભીપુરના મંદિરો, તીર્થધારાજી શત્રુંજય
૧૪૬	કદંબગિરિ, તાલધ્વજગિરિ, ઘોષા
	શિહોર, મહુવા, શ્રી મોટા ગોપનાથ, ભાવનગર-અમરેલીના

પૃ. નં.	પૃ. નં.
જૈન મંદિરો, રામજી મંદિર, દામનગર-વીરપુર	૧૪૭
ભગવાન શ્રી ઘેલા સોમનાથ	૧૪૮
જગેશ્વર મહાદેવ કૃણેશ્વર મહાદેવ વાંકાનેર તુળશીશ્યામ	૧૪૯
શ્રી સોમનાથ અને પ્રભાસતીર્થ	૧૫૦
પાંચાલના તીર્થધામો	૧૫૩
યાનતું વાસુકી મંદિર યાનસંતસમાધિઓ, યાનના	
કંડોળીઆટનુમાન, યાન સોનગઢનું સૂર્યમંદિર	
સેતાધાર બજેજ	૧૫૪
યાન-અમરાપરનું અનસૂયા મંદિર, પાપનોહન પાંચાલ-	
ભૂમિના નેત્રેશ્વર(તરણેતર) મહાદેવ, આંડિયાબેલીનું મંદિર,	
શ્રી પંચનાથ-મહાદેવ રાજકોટ, શ્રી સ્વામીનારાયણ મંદિર-	
રાજકોટ, જૂના ઝડકલની ખોડિયાર-તરણેતર-ઝાલાવાડ	૧૫૫
નદીના કિનારે શીતળા સાતમનો મહિમા સૌરાષ્ટ્રની લોક	
સંસ્કૃતિના પ્રતિકરૂપ તરણેતરનો મેળો	૧૫૭
સંતમુખી હનુમાન રાજકોટનો કડવો લીમડો પણ તેની	
ડાળ મીઠી છે. અઠીસગર વર્ષ પુરાણું જૈન યાત્રાધામ	
બદેશ્વર	૧૫૮
રામલક્ષ્મણ મંદિર, અરડિય - ખીમેશ્વરનું મંદિર-નવલખી,	
બિલેશ્વર મહાદેવ, સુગાપાડાનું સૂર્ય મંદિર	૧૫૯
સેમનાથનું સૂર્યમંદિર. દેહોતસર્ગ, દામોદર લાલજીનું	
મંદિર, ધરણીધર મહાદેવ, માંડેરાવનું સૂર્યમંદિર, દિવનો	
દિલ્લો, મુરલી મનોદરનું મંદિર, રાણકદેવીનું મંદિર,	
હવામહેલ, ખાંભીઓ, રાજવંશીઓના સમાધીમંદિર, અલ્હ	
કુંડ, જનીનો ચોરો, ૫૨૨ બન ગયે આખલા, મણી	
મંદિર વેદીગઢ સેક્રેટરીએટ, મોરખીનો ટાવર, ત્રણમંદિરો,	
હરસિદ્ધિ માતાનું મંદિર હરસિદ્ધિનગર, સયજેદર મહા-	
દેવ, કંકાવટી, ત્રિપુરા પંચાયતનું મંદિર, પરબડી	૧૬૧
કાનજીસ્વામીનું દેરાસર, સોનગઢ, બુધેશ્વર મહાદેવ,	
વલ્લભીપુર. કીર્તિમંદિર-હળવદ, ઢાંક, જે પનું મંદિર, બાલ-	
કૃષ્ણ, શ્રવણકુમર, લખોટા, ટાવર, ઘેલા સોમનાથનું	
મંદિર મીનળદેવીની સમાધિ, રાજસાગર, દીવાદાંડી, દારકા,	
ઉપલેટા શહેરનું પંચીદર્શન, રક્ષમણીજીનું મંદિર, ધુમ્મટ	
મંદિર, આપરા પોડિયાના ભોંયરા	૧૬૨
જૂની સાંકળી લનાનું મંદિર, પરબવાડી	૧૬૩
અમરબાઇનો સાથ, શ્રી રામનાથ મહાદેવ (તલાસાણા)	
કાળી માતા	૧૬૪
કચ્છનું પ્રાચીન તીર્થધામ કોટેશ્વર, શ્રી આશાપુરા પ્રાગરથ,	
પવિત્ર યાત્રાધામ, નારાયણ સરોવર. સવત ૧૦૧૪ની સાલનો	
નો પ્રાચીનચંદ, કામળીયાનો નેસ-ભંડારીયા	૧૬૫
ગુરુમંદિરનું મહાત્મ્ય-ઉના. ઉના-દેલવાડાનું પૌરાણિક	
દર્શન, ઉત્તતનગરની રચના	૧૬૬
ઉનેવાળાના નામ: ઉનાના વિલ્લમાન મંદિરો, સ્વામી	
નારાયણનું મંદિર કનકાઈમાતા, પ્રાચીન રથાનક	૧૬૭
મૂર્તિ અને મંદિર, માતાજીના અન્ય મંદિરો	૧૬૮
ભવાનીમાતાનું-મંદિર મહુવા	૧૬૮
નિલકંઠ મહાદેવ, મહાકાળીનું મંદિર, લાલદાસનું મંદિર	
હડકમૂર્છમાના, જીવણીઆઇ, સતીમા, મુનિ બાવાની જગ્યા	૧૬૯
જગતપીર, ખોડીયાર માતાનાં સ્થાનકો. મરતરામની જગ્યા.	૧૭૦
તીર્થ ભૂમિ પાળીયાદ	૧૮૮
ધર્મનગરી કપડવણજ	૧૯૦

ગુજરાતનું ઇતિહાસ દર્શન

ગુજરાતનો પ્રાગૈતિક ઇતિહાસ	૧૬૩
ગુજરાતનો ભૂમિ ઇતિહાસ	૧૬૪
ગુજરાતનો પ્રાગ ઐતિહાસિક કાળ	૧૬૪

ગુજરાતનું એકમ

અમદાવાદ : ઐતિહાસિક ભુમિકા

આશાવલનું પ્રાચીન નગર	૨૦૫
અમદાવાદની આંધણી	૨૦૫
અમદાવાદની આખાદી	૨૦૬
ગુજરાતની આણ	૨૦૬

કચ્છની તેજલી તવારીખની નવનર શાખ

ગુજરાતના ઇતિહાસ પર આછો દષ્ટિપાત

પ્રાગૈતિહાસિક સમય	૨૧૫
આર્યોનું આગમન	૨૧૫
પ્રાચીન સાહિત્યમાં ઉલ્લેખો	૨૧૫
ગુજરાત સ્વતંત્ર એકમ	૨૧૫
વલ્લભી રાજયશાસન	૨૧૬

શ્રી પુષ્કરભાઈ ગોકાણી ૧૬૩

ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ	૧૬૫
ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ	૧૬૮
ગુજરાતનું કાલકર્ણવ	૧૬૯

શ્રી પુષ્કરભાઈ ગોકાણી ૨૦૧

શ્રી ચીનુભાઈ ચીમનભાઈ ૨૦૫

મોગલાઈની જહોજલાલી	૨૦૬
મહાનગરીની પડતી દશા	૨૦૭
આખાદીનો ઉપ: કાળ	૨૦૭
સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામનું વડું મથક	૨૦૭

શ્રી રામસિંહજી રાઠોડ ૨૦૬

શ્રી પ્રો. દેશવલાલ કામદાર ૨૧૫

સોલંકી યુગ	૨૧૬
મુસ્લિમ સલ્તનત	૨૧૬
મોગલ સામ્રાજ્ય	૨૧૬
બ્રિટીશરાજ્ય અમલમાં ગુજરાત	૨૧૬
આઝાદી અને પછીના પરિવર્તનો	૨૧૭

ગુજરાત-પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વે : લેખક	ડૉ. પ્રિયબાળા શાહ	૨૧૯
રાષ્ટ્રીય સંગ્રામમાં ગુજરાતનો ફાળો	શ્રી ચંદ્રકાન્ત મહેતા	૨૨૧
ગાંધીયુગનું ગુજરાત	શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદી	૨૨૫
ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક નગરો	શ્રી રમણલાલ ના. મહેતા	૨૨૭
ગુજરાતી સાહિત્ય અને ભારતીયતા	શ્રી ચંદ્રકાન્ત મહેતા	૨૨૯
ગુજરાતની હસ્તપ્રત સંપત્તિ	ડૉ. જિતેન્દ્ર જટલી	૨૩૩
ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ	પ્રો. દિનેશભાઈ જાની	૨૩૫
ગુજરાતી પ્રજા : સ્વભાવ લાક્ષણિકતાઓ	ડૉ. દિલાવરસિંહ બડેજા	૨૩૯
ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્યમાં ગુજરાતભક્તિ	શ્રી પ્રીતમલાલ કવિ	૨૪૩
ગુજરાતી સાહિત્યનાં ચિરંજીવ પાત્રો	શ્રી રમેશ ત્રિવેદી	૨૪૫
ગુજરાતના કવિઓ અને લેખકો	પ્રો. જનાર્દન પાઠક	૨૮૧
ગુજરાતી સાહિત્યમાં જૈન ભક્તિ કાવ્યો	શ્રી પન્નાલાલ શાહ	૨૮૯
મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની અમર કૃતિઓ	શ્રી જયેન્દ્ર ત્રિવેદી	૨૯૩
ગુજરાતી ભાષા અને લોકભાષીના સ્વરૂપો	પ્રો. વિજયશાસ્ત્રી	૨૯૫
ઉત્તર ગુજરાતની બોલી	૨૯૬ સૌરાષ્ટ્રી બોલી	૨૯૮
મધ્ય ગુજરાતની (ચરોતરી) બોલી	૨૯૭ કચ્છી બોલી	૨૯૮
દક્ષિણ ગુજરાતની બોલી	૨૯૭ સરહદની બોલીઓ	૨૯૮
ગુજરાતીમાં ગીતો વગેરેનું કંઠસ્થ લોકસાહિત્ય	શ્રી ખોડીદાસ પરમાર	૩૦૧
અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યમાં ગુર્જર નગર વર્ણન	પ્રો. ધર્મેન્દ્ર મારતર (મધુરમ)	૩૦૭
ગુજરાતી લોકસાહિત્ય	શ્રી રામભાઈ કાગ	૩૧૫
ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનું એક ભુલાયેલું પૃષ્ઠ	ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાહેસરા	૩૨૧
ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનાં પરિભ્રમણો	શ્રી કુમારપાળ દેસાઈ	૩૨૩
ગુજરાતના અહિંસા કર્ણાપ્રધાન સંસ્કારો	૩૨૩ મહાજન સંસ્થાનો વિકાસ	૩૨૫
ગુજરાતની સહિષ્ણુતા	૩૨૪ સમાધાન પ્રિયતા અને વીરત્વ	૩૨૬
સંસ્કાર ઇતિહાસ અને જુગોળનો ફાળો	૩૨૫ ભારતીય સંસ્કૃતિનું જ અંગ	૩૨૬
ગુજરાતની અસ્મિતાના વિધાયકો	શ્રી ખંભારીસિંહ ગોહિલ	૩૨૭
ગુજરાતની સંસ્કૃતિ પર મુસ્લિમ અસર	પ્રો. નરેશભાઈ વાળંદ	૩૩૧
ગુજરાતની સંસ્કૃતિ	શ્રી હરકાન્ત શુક્લ	૩૩૫
પ્રાચીન સંસ્કાર ધારો	૩૩૫ હિંદુ મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ સમન્વય	૩૩૬
ત્રણ સામ્રાજ્યોની સ્મૃતિ શિલા	૩૩૫ સાંસ્કૃતિક પરાવર્ણન	૩૩૬
વલ્લભીનો વૈભવ અને વારસો	૩૩૬ નવ ગુજરાત	૩૩૬
સોલંકી યુગની કાર્તિકાયાઓ	૩૩૬	
ગુજરાતની આમસંસ્કૃતિ	શ્રી જોરાવરસિંહ બદવ	૩૩૭
સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિ	શ્રી પુષ્કર ચંદ્રવાકર	૩૪૧
આપણી આદિવાસી સંસ્કૃતિ	શ્રી જોરાવરસિંહ બદવ	૩૪૯

વસાબુપણે
લગ્નપ્રથા
સામાજિક રીતરિવાજો
મનોરંજક મેળો

૩૪૬	લોકનૃત્ય	૩૫૦
૩૪૬	અતિથિ સત્કાર	૩૫૦
૩૫૦	ધર્મ	૩૫૧
૩૫૦	અત્યેષ્ટિ વિધિ	૩૫૧

ગુજરાતના સંતો, ભક્તો અને મુનિવર્યો :

લે. શ્રી ગૌરીદાસજી મહારાજ વડાત્ ૩૫૩

અખંડાનંદજી
અખો
આણંદાબાવા
આચાર્ય પ્રાણનાથજી
સંત ઇશ્વરરામ
ભક્ત ઇસરદાસજી
સ્વામી ઉત્તમપુરીજી
કોલવા ભક્ત
ખીમ સાહેબ
મંગા સતી
મીના ભક્ત
જલારામ બાપા
જીવણ
જેસલતોરલ
દાંગર ભક્ત
ત્રિકમસાહેબ
દયાનંદ સરસ્વતી
ફેલીદ સ
દાના
દેવાયત
દયારામ
દેવતણખી
ધના
ધીરા
નરસિંહ મહેતા
સંત નરસિંહદાસજી
નથુરામ શર્મા
નિરાંત
પુનીત
પીપા ભક્ત
પ્રીતમદાસ
અઠાનંદ
ખોડાણે
બાણસાહેબ

૩૫૮	ભાવરામી	૩૫૯
૩૫૫	મરતરામજી	૩૫૮
૩૫૭	મહાત્મા મૂળદાસ	૩૫૭
૩૫૫	માંડણ ભક્ત	૩૫૫
૩૫૬	મુડિયારવામી	૩૫૬
૩૫૩	મુનિ ભક્ત	૩૫૩
૩૫૬	મેળા	૩૫૪
૩૫૩	મેરામ	૩૫૮
૩૫૬	મેક.જી	૩૫૮
૩૫૮	મેરાસર	૩૫૫
૩૫૪	રવિસાહેબ	૩૫૭
૩૫૪	રામબાઇ	૩૫૭
૩૫૭	રાણીમ	૩૫૮
૩૫૬	રજયંદ્ર	૩૫૫
૩૫૪	રોહીદાસ	૩૫૭
૩૫૬	લદુરવામી	૩૫૩
૩૫૪	લોચણ	૩૫૮
૩૫૪	લાદા ભક્ત	૩૫૫
૩૫૪	લાલ સાહેબ	૩૫૬
૩૫૫	વણારસી સંત	૩૫૬
૩૫૫	વિક્રાંત ભક્ત	૩૫૩
૩૫૭	વીસામજી ભક્ત	૩૫૪
૩૫૭	વેલનાથ	૩૫૮
૩૫૫	વાળસુર	૩૫૮
૩૫૩	સગાળશા	૩૫૮
૩૫૬	સંત સંતરામજી	૩૫૬
૩૫૩	સંત સરયુદાસજી	૩૫૬
૩૫૭	સંત સુજબાઇ	૩૫૪
૩૫૮	સહજનંદ સ્વામી	૩૫૪
૩૫૪	પંચમ સ્વામી	૩૫૫
૩૫૭	હરસુરભક્ત	૩૫૬
૩૫૩	હોયી ભક્ત	૩૫૫
૩૫૫	સંત હરિદાસજી	૩૫૬
૩૫૭	હરદાસ	૩૫૮

ગુજરાતીમાં શબ્દકોશ

શ્રી મોહનભાઈ શં. પટેલ ૩૬૧

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના મહસ્વામીઓ

૩૬૭

નર્મદ

૩૬૭ નંદશંકર

૩૬૮

નવલરામ

૩૬૭ દલપતરામ

૩૬૭

ગોવર્ધનરામ	૩૬૮	કનૈયાલાલ મૂનશી	૩૭૧
મણિલાલ	૩૬૮	રામનારાયણ પાઠક	૩૭૨
રમણભાઈ	૩૬૮	ધૂમકેતુ	૩૭૨
આનંદચંદ્ર	૩૬૯	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૩૭૨
મોહનદાસ ગાંધી	૩૬૯	વિશ્ણુભાઈ ર. ત્રિવેદી	૩૭૨
બળવંતરાય ઠાકોર	૩૬૯	જ્યોતિન્દ્ર દવે	૩૭૨
કાકા કાલેલકર	૩૭૦	દાનવર પેટલ કર	૩૭૨
નંદાલાલ	૩૭૦	પન્નાલાલ પટેલ	૩૭૨
	૩૭૦	મનુભાઈ પચોળી	૩૭૨

ગુજરાતનાં ભીંત ચિત્રો

શ્રી રવિશંકર રાવળ ૩૭૭

પ્રાચીનતાનો તંતુ	૩૭૭	આમચિત્રકળા પર સંશોધન	૩૭૮
ગુજરાતના ભીંતચિત્રો વિષે પ્રથમ પ્રકાશ	૩૭૭	કચ્છમાં ચિત્રકારી	૩૭૮
વડોદરામાં ત્રિખંડવાડાનાં ચિત્રો	૩૭૮	ગુજરાતનાં શામેલાં	૩૭૮
બમનગરમાં કમાનગરોનું કામ	૩૭૮	ભીંતચિત્રોની સાર્થકતા	૩૭૮
પાંડર સોંગાનાં ચિત્રો	૩૭૮	ચિત્રનો પ્રભાવ	૩૭૮

ગુજરાતની ચિત્રશૈલીનાં પ્રાચીનતમ રેખાંકનો

ડૉ. મંજુલાલ મજમુદાર ૩૮૧

મધ્યયુગની ભારતીય ચિત્રકલા અને તેનો ગુજરાતમાં

જૈન હસ્તપ્રતોમાં પરિષાદ

લે. શ્રી ખોડીદાસ ભા. પરમાર ૩૮૫

ગુજરાતમાં સૌરાષ્ટ્રની આમપ્રજના પ્રતીક ચિત્રો

શ્રી ખોડીદાસ પરમાર ૩૮૬

ગુજરાતની સાંપ્રત કલા

શ્રી જ્યોતિ ભટ્ટ ૩૮૫

સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પછી

૩૮૫ કલા મંડળો

૩૮૭

ગુજરાતનું કાષ્ઠ કામ

ડૉ. હરિભાઈ ગોદાની ૩૮૬

મહાગુજરાતની સ્તંભસૂષ્ટિ

ડૉ. હરિભાઈ ગોદાની ૪૦૩

ગુજરાતનું ભરતકામ

ડૉ. હરિભાઈ ગોદાની ૪૦૫

ગુજરાતમાં સૌરાષ્ટ્રના લોકભરતની શોખનભાતો અને

ભરત પરંપરાની ઐઘાણીઓ

શ્રી ખોડીદાસ પરમાર ૪૦૭

ગુજરાતનું લોકશિલ્પ

ડૉ. હરિભાઈ ગોદાની ૪૧૩

ગુજરાતમાં નેજવાનું કાષ્ઠશિલ્પ

શ્રી ભેરાવરસિંહ ૪૧૭

કાષ્ઠશિલ્પના ઇતિહાસ પર દ્રષ્ટિપાત

૪૧૭ નેજવાનું અનુપમ શિલ્પ ૪૧૮

કાષ્ઠકલાના પ્રતીક નેજવાં

૪૧૭ સંસ્કૃતિને સમજવા ઉપયોગી બનેલા નેજવાં ૪૧૮

ગૃહનિર્માણ કલા અને નેજવાં

૪૧૭ પ્રાચીન કલાનો વિકસતો વારસો ૪૧૮

ગુજરાતમાં શિષ્ટ સંગીતનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ

શ્રી હરકાંત શુક્લ ૪૧૯

યાદવકાળ

૪૧૯ દેશી રાજ્યોનો કાળો ૪૨૧

રાજપૂત કાળ

૪૨૦ ગુજરાતના સંગીત ગ્રન્થો ૪૨૧

સુરિસમકાળ

૪૨૦ અર્વાચીન ગુજરાત અને સંગીત ૪૨૧

ગુજરાતનાં મંદિરોનો કાળો

૪૨૧

ગુજરાતની નૃત્યપરંપરા

શ્રી ધરમશીભાઈ શાહ ૪૨૩

ગરબો

૪૨૩ ગરબી ૪૨૪

સર્વપૂજ-શકિતપૂજ

૪૨૩ રાસ દંડિયારાસ ૪૨૪

રાસડા

૪૨૩ ટિખણી ૪૨૪

મટકી નૃસ

૪૨૫ આદિવાસી નૃસ

૪૨૫

મંદરાનૃસ

૪૨૫ ભવાઈ

૪૨૫

ગુજરાતની ગવાક્ષસંપત્તિ

શ્રી હરિભાઈ ગોદાની ૪૨૭

આપણા પ્રાચીન વારસો-ગુજરાતનું સ્થાપત્ય

શ્રી જયેન્દ્ર એમ. નાણાવટી ૪૩૧

ગુજરાતમાં મૃત્યુસ્મારકો અને તેના શિલ્પ પ્રતિકો

શ્રી ખોડીદાસ પરમાર ૪૩૫

શ્રાપૂરા

૪૩૭ ખાંભી

૪૩૮

પાળિયા

૪૩૭ સરધન

૪૩૯

કેશ

ગુજરાતની રંગભૂમિ

શ્રી રમણિકલાલ દલાલ ૪૪૩

ગુર્જરી નાટ્યકલા

એક નજર-શ્રી મહેન્દ્ર દવે ૪૪૭

છત્તાસકારો

૪૪૮ સંગીત અને સન્નિવેષ

૪૫૧

દિગ્દર્શકો

૪૪૮ સન્નિવેષ પ્રાશ આયોજન

૪૫૩

પુરુષ કલાકારો

૪૪૮ નૃત્યકાર

૪૫૩

સ્ત્રી કલાકારો

૪૫૦ વેતન અવેતન સંસ્થાઓ

૪૫૪

ખાલ કલાકારો

૪૫૦ અવેતન રંગભૂમિ

૪૫૪

ગુજરાતના પ્રાચીન લોકકવિઓ

શ્રી કેશુભાઈ બારોટ ૪૫૭

કવિ કલ્યાણ

૪૫૭ રવિરાજ

"

કવિ કાશીરામ

૪૫૭ અભાનંદ

"

કેશવ

૪૫૭ રવિરામ

"

કેસરીસિંહ

૪૫૭ અભાનંદ

"

એ પ

૪૫૭ હરિસિંહ

"

ગોવિંદ

૪૫૮ મુરાદ

"

જસુરામ

" હરિદાસ

"

જીવન

" હમીરજી

૪૬૨

જેષ્ઠલાલ

" રાણીમ

"

ત્રિકમ

" રધુનંદન

"

શકુ

" ગીતાભગત

"

કેશવ

" પિંમળશી

"

કરણસિંહજી

" હરદાસ

"

દીન દરવેશ

૪૫૯ સુંદર

"

નથુરામ

" કવિ મોડજી

"

નરસિંહદાસ

" મેરામણજી

૪૬૩

નરોત્તમદાસ

" હરજીવન

"

ઇશ્વરદાસજી

" લખપતિજી

"

કવિઆણ

" જવેરચંદ મેઘાણી

"

મુકામનંદ

૪૬૧ અલરાજ

"

" કરણદાન

"

ગુજરાતનાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિદ્યાધામો

શ્રી જમિયત પંડયા ૪૬૫

અતિપ્રાચીન

૪૬૫ પાટણ

"

પ્રાચીન

" કટુકેશરપ્રાસાદ

૪૬૭

વલ્લભીપુર

૪૬૬ સિદ્ધપુર

૪૬૭

ભિલ્લમાલ

" ધવલકુ-ધોળકા

"

સ્તંભીર્થ
ભૂજ (કચ્છ)

અર્ચાચીન

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

૪૬૭ ગુજરાત યુનિવર્સિટી
૪૬૯ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી વડોદરા
સરદાર વલ્લભ ઈ પટેલ વિદ્યાપીઠ
૪૭૦ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી

૪૭૦
"
૪૭૧
૪૭૧

અન્ય આદર્શ વિદ્યાધામે અને યુનિવાદી નહ તાલીમ કેન્દ્ર ૪૭૧

શારદામંદિર શારદા ગ્રામ
મંગાળજીના વિદ્યાપીઠ અગ્નીઆઆડા
લોકભારતી-સહોસરા

૪૭૩ મહાવીર જૈન ચારિત્ર રત્ન ગ્રંથ સોનગઢ
૪૭૩
૪૭૩ ગાંધી આશ્રમ-ઝીલીઆ

૪૭૪
"
૪૭૪

ગુજરાતમાં ઉચ્ચશિક્ષણની સવલતો—

શ્રી મૂળશંકર ભટ્ટ ૪૭૫

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ (વસાહતી) અમદાવાદ
શ્રીમતિ નાથીઆઇ દામેદર કાકરશી વિમેન્સ યુનિ.
ગુજરાત યુનિવર્સિટી
મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી વડોદરા

૪૭૫ સરદાર વલ્લભભાઈ વિદ્યાપીઠ-વલ્લભવિદ્યાનગર
૪૭૬ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી
૪૭૬ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી
૪૭૭ ગુજરાત આયુર્વેદ યુનિવર્સિટી

૪૭૮
૪૭૮
૪૭૯
૪૭૯

ગુજરાતના આર્થિક વિકાસની સમસ્યા
ગુજરાતમાં સૌરાષ્ટ્રનો લોક ઉદ્યોગ
ગુજરાતની સહકારી પ્રવૃત્તિની યશગાથા
ગુજરાતના ઔદ્યોગિકીન અવશેષો

શ્રી રામ પંડિત ૪૮૧
શ્રી ખોડીદાસ પરમાર ૪૮૭
શ્રી કાન્તિલાલ ધીયા ૪૯૧
ડો. જય તિલાલ ઠાકર ૫૦૫

સ્થંભે
ગૈલો વિકાસ-મૂર્તિઓ
સ્તૂપો
ગુજરાતના મૌર્યકાલીન અવશેષો
ભગવાન બુદ્ધના સમયમાં રાજકીય પરિસ્થિતિ
સુદર્શન તળાવ
ગુફાઓ
સ્તંભો
ઉપરકોટની ગુફાઓ
સ્તંભો-ગુફાઓ

૫૦૬ ખાપરા-કોડિયાની ગુફાઓ
" તળાવની ગુફાઓ
" ગૈલગુફા
" સાણાની ગુફાઓ
૫૦૭ ઢંકની ગુફાઓ
૫૦૯ રાણપુરની ગુફાઓ
૫૧૦ ખંભાલીડાની ગુફાઓ
૫૧૧ તારા અને જોગીડાની ગુફાઓ
" ઇટોના સ્તૂપો અને વિહારો

૫૧૩
"
૫૧૪
૫૧૪
૫૧૪
૫૧૫
"
૫૧૫
૫૧૫

ગુજરાતની પાષાણ ખનિજ સંપત્તિ

શ્રી પ્રભાશંકર સોમપુરા ૫૧૭

ગુજરાતના ચિંતકો, સારસ્વતો, વિવેચકો અને પત્રકારો

શ્રી સિ. જી. વાંકાનેરી ૫૨૧

જયમુનિ-૧૬
રેવ શંકર શાસ્ત્રી
રણજીભાઈ દિવાનજી
પ્રવચન પંડિત ગદુલાલ
મણિશંકર કીકાણી
ડો. ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી
વલ્લભજી આચાર્ય
શ્રી મન્નથુરામ શર્માજી
મદનજીત વોરા
અમૃતલાલ પટિયાર
મોતીલાલ ઘેડા
જયસુખરાય જોશીપુરા

૫૨૧ ગિરિજાશંકર આચાર્ય
" બેરિસ્ટર શ્રી તૃસિંહદાસ વિભાકર
" સ્વ. ગોકળદાસ રાયચુરા
" કવિ મણિલાલ નાણાવટી
" શ્રી જન્મશંકર મ. જીવ 'લલિત'
" ભક્ત કવિ શ્રી દુલકામ
૫૨૨ શ્રી શંકર દાનજી
" શ્રી મેરુભા ગદવી
" શ્રી માવદાનજી રુચુ
૫૨૨ શ્રી પિંગળશીભાઈ
" શ્રી લાલચંદ્રભાઈ ગાંધી
" શ્રી અલોકાડર દારબસ

"
"
૫૨૩
"
"
"
"
"
"
"
૫૨૫
"

શ્રી ઉમાશંકર જોષી	૫૨૫	સ્વ. સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ	"
શ્રી સુંદરમ	"	શ્રી મોહનલાલ યુ. ધામી	"
સ્વ. શ્રી ઝરેન્દ્ર મેઘાણી	"	શ્રી પ્રભુદાસ બેચરદાસ પારખ	૫૨૮
સ્વ. શ્રી અમૃતલાલ દાણી	૫૨૬	સ્વ. દામોદરરાય ખોટાદકર	"
શ્રી કલ્યાણ કોઠારી	"	શ્રી રવિશંકર રાવળ	"
શ્રી મેઘાણી બેંગાલ ગઢવી	"	શ્રી પાંચળશી પાતાભાઈ	૫૨૯
શ્રી વિજયગુપ્ત મોય	"	શ્રી જયભિખુ	"
શ્રી સુખલાલ સંઘવી	૫૨૭	શ્રી શંભુપ્રસાદ દેસાઈ	"
શ્રી ચંદ્રકાન્ત શાહ	"	શ્રી કપિલભાઈ મહેતા	"

ગુજરાતની જુની પેઢીની પ્રતિભા સંપન્ન વ્યક્તિઓ

શ્રી જગત વાંકાનેરી ૫૩૦

શ્રી અમૃતલાલ હક્કર 'હક્કર બાપા'	૫૩૦	સ્વ. શ્રી જમજીવન બાપા	૫૩૩
શ્રી હિતમચંદ દીવાન	"	શ્રી માયારામજી	"
શ્રી લલુભાઈ શ મળદાસ મહેતા	"	શ્રી આતમારામ ભટ્ટ	"
શ્રી રણછોડલાલ છોટલાલ	૫૩૧	ભક્ત કવિ શ્રી શિવજીભાઈ	૫૩૫
સ્વ. મણિલાલ નાણાવરી	"	સ્વ. શ્રી મરતરામભાઈ પંડ્યા	૫૩૫
સ્વ. શ્રી પરિક્ષિતલાલ મજમુદાર	૫૩૨	સ્વ. સરોજબેન મહેતા	૫૩૬
શ્રી રવિશંકર મહારાજ	"	વીર મણિભાઈ	"
શ્રી વૈકુંઠભાઈ મહેતા	"	સ્વ. શ્રી કેશવજી હરિજી મોદી	"
શ્રી મોહનભાઈ વીરજીભાઈ પટેલ	"	શ્રી રામભાઈ ધોરાજીયા	"
સ્વ. શ્રી શંભુભાઈ ત્રિવેદી	"	સ્વ. શ્રી ભીમબાપા	"
શ્રી મગનવિહાર મહેતા	"		

ગુજરાતના તેજસ્વી અધ્યાપકો અને નિષ્ઠાવાન આચાર્યો

શ્રી સિ. જિગત વાંકાનેરી ૫૩૭

શ્રી અનંતરાય રાવળ	૫૩૭	શ્રી રા. સા. મહીપતરામ નીલકંઠ	૫૩૯
શ્રી આર. કે. અમીન	"	શ્રી મૂળશંકર મો. ભટ્ટ	"
શ્રી કરશનદાસ માણેક	"	શ્રી હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી	"
શ્રી કમળાશંકર ત્રિવેદી	"	શ્રી લલિતાદેવી દેવજી જોષી	"
શ્રી કેશવરામ ઠા. શાસ્ત્રી	"	શ્રી બી. એલ. કાળ સાહેબ	"
શ્રી કૌશિકરાય મહેતા	"	શ્રી કાન્તાદેવી પાટડિયા	"
શ્રી મદુલભાઈ મુ.	"	શ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજી જાડેજી	૫૪૧
શ્રી મૌર્યશંકર જોષી 'ધૂમોત્ત'	"	શ્રી ગંભીરસિંહ રાઠોડ	"
શ્રી છોટુભાઈ સુધાર	"	શ્રી પ્રાગજી મકવાણા	"
શ્રી જીજ્ઞાભાઈ દેસાઈ 'સ્નેહરશ્મિ'	"	શ્રી ચંદુલાલ ભાયાણી	"
શ્રી બળવંતરાય ક. ઠાકર	૫૩૮	શ્રી તપુબાબેન પરમાર	"
કવિ શ્રી દલપતરામ	"	શ્રી દેવીસિંહ સિસોદિયા	"
શ્રી દુર્ગારામ મહેતા	"	શ્રી નરભેરામ દેવસુરારી	"
સ્વ. શ્રી નરેન્દ્ર બધેકા (બચુભાઈ)	"	શ્રી પ્રતાપરાય સંઘવી	"
શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટ	"	શ્રી બચુભાઈ કલ્યાણજી	"
શ્રી પુરુષોત્તમ ગ. ભાવળંકર	"	શ્રી દારકાદાસ-ફુલભદ્રાસ	"
શ્રી શીરોડ કા. દાવર	"	શ્રી વસંતરાય શેઠ	"
શ્રી બચુભાઈ રાવત	"	શ્રી દીનાલાલ સી. વ્યાસ	"
શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ	"		
શ્રી મનુભાઈ પંચેળી 'દર્શક'	"		

ગુજરાતના કેટલાંક સાહિત્યકારો

શ્રી અનંતરાય ઠક્કર 'શાહમાજી'
 શ્રી આનંદ શંકર ધ્રુવ
 શ્રી ઇન્દુલાલ ગાંધી
 શ્રી 'કલાપી'
 શ્રી 'કાન્ત'
 શ્રી મો. ક. ગાંધી
 શ્રી ગો. મા. ત્રિવાડી
 શ્રી રવ. સુરિલાલ મડિયા

ગુજરાતના યાદગાર વર્ષો

ગુજરાતના બંદરો

માંડવી
 મુંદ્રા
 જામૌ
 બેડી
 સિક્કા
 નવલખી
 ઓખા

ગુજરાતમાં ગરમ પાણીના ઝરાઓ

ઉનઇ
 વસુંદ્રા

આપણા દિવાનો

ગુજરાતના સ્વર સાધકો

ગુજરાતમાં નર્મ તાલીમ પ્રવૃત્તિઓ

ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિના પ્રતીકો અને લગ્નના રીતરિવાજો

લોકસંસ્કૃતિનું પ્રતીક કળામય કંકાવટી
 લોકજીવનમાં કંકાવટી
 કંકાવટીનો ઉપયોગ
 વ્રત પ્રસંગે
 કરિયાવરમાં કંકાવટી
 પાચરી મારી પચરંગી
 ત્રાંબાકુંડી
 લોકસંસ્કૃતિનું પ્રતીક
 રામજીવિવડો
 લોકગીતામાં દિવડો
 લોકસંસ્કૃતિનું પ્રતીક માણેકરથંબ
 ભરવાડનો માણેકરથંબ
 માંડવો
 મંડપનું આયોજન
 વરપક્ષનો માંડવો
 કન્યાપક્ષનો માંડવો
 મંડપ નીચે ફટાણુપ્રતી રમઝડ

શ્રીમતિ કાન્તાદેવી પાટડિયા ૫૪૩

૫૪૩ શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે ૫૪૩
 " શ્રી ન્હાનાલાલ દ. કવિ "
 " શ્રી ર. વ. દેસાઇ ૫૪૪
 " શ્રી ખીર્તામર પટેલ "
 " શ્રી બોટાદકર "
 " શ્રી મહાદેવલાલ દેસાઇ "
 " શ્રી રા. વિ. પાટક "

શ્રી જિમર વાંકનેરી ૫૪૫

શ્રી પુષ્કરભાઈ ગોકાણી ૫૪૬

૫૪૭ પેરખંદર ૫૪૫
 " વેરાવળ "
 " ભાવનગર "
 ૫૪૮ ભરૂચ "
 " સુરત "
 " કંડલા ૫૪૭

શ્રી રશિમન્ મહેતા ૫૬૧

૫૬૧ દુવા "
 ૫૬૨ તુલસીયામ ૫૬૩

શ્રી શંભુપ્રસાદ દેસાઈ ૫૬૫

શ્રી યશવંત ભટ્ટ 'સંગીતાચાર્ય' ૫૬૬

શ્રી દિલપુશ દિવાનજી ૬૨૨

શ્રી જોરાવરસિંહ બદવ ૬૨૫

૬૨૫ લોકગીતામાં માંડવો ૬૩૪
 " વરધોડો "
 " કન્યાનું કુલેકું ૬૩૫
 " જુદીજુદી કામેમાં કુલેકું ૬૩૬
 ૬૧૬ લોકસંસ્કૃતિનું સંભારણું-વેલ્ ૬૩૭
 માંડામાં વેલ્ ૬૩૮
 ૬૨૭ વેલ્ સંતાડવી ૬૩૯
 " આણામાં વેલ્ ૬૪૦
 " લોકગીતામાં વેલ્ ૬૪૧
 " પટારો ૬૪૨
 ૬૨૯ કાળકળાનું એનમૂત પ્રતીક ૬૪૩
 " કરિયાવરમાં પટારો ૬૪૪
 ૬૩૦ હીર ભરેલો ચાંકળો ૬૪૫
 ૬૩૧ એસવાના ચાકળા ૬૪૬
 " પાણી ભરવાનું ઠામ-ખતક ૬૪૭
 ૬૩૩ કસબી કાપડું ૬૪૮
 " ઝપડાનો રિવાજ ૬૪૯

લે કગીતમાં કાપડું
કુલકગરનો ધાધરો
નવરંગી ચૂંદડી
ચૂંદડીની અનેક જાતો
પાટણના પટોળા
રંગ-ભાત અને સુવાસ
લગ્નસંગનો સંસ્કાર
લોકસાહિત્યમાં ચૂંદડી
કનાત
કનાતની રચના
મોઢાની અભિવ્યક્તિ
લોકકથાનું પ્રતીક કનાત
કનાત અને યુરખામાં સામ્ય
માટીના ઘોડા
મટીના કલાત્મક ઘોડા
વીર આવજીની માનતા
ભારતભરમાં પ્રચલિત
પ્રાદેશિક કળાભિજ્ઞતા
માનવીનું માંડણ ઘર
સંસ્કૃતિનો સર્જક માનવી
ભાલપ્રદેશની ધરરચના
કચ્છમાં વસતા કોળીના કુડ
પાટીદારોનાં ઘર
ઓડ-ઘરના ઘડવૈયા
ખેરડાના નમણાં રૂપ
સોનલાવરણી માંડ
ઘર શણગારનો સંસ્કાર
માંડની રચના
માંડ ઉતકવી

આનંદનું અનેક પર્વ-મેળો
લે કસંસ્કૃતિનું અભ્યાસ રથળ
મેળાનું મૂળ
વેચાણુ. રિનિયમ, ખરીદી
આદિવાસીઓના મેળો
નાચગાનનો ઉત્સવ
લોકસાહિત્ય અને મેળો
પ્રીતનું રૂપાણું પ્રતીક : પાવો
લોકગીતોમાં પાવો
ત્રણ ઘુ ઢેલ
ઢોલની ઉત્પત્તિ
ઢોલના સંકેતો
ઢોલીઓની લોકકથા
લોકગીતોમાં ઢોલ
વાવ અને કુવા
માતાનું રથાનક : વાવ
ઐતિહાસિક સામગ્રી પીરસતી વાવો
આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ
પાણિયા
પાદરમાં પાણિયા
પાણિયા પરનાં ચિત્ર-પ્રતિકો
પાણિયાની પૂજા
હિતિહાસનું અમૂલ્ય સાધન
લોકસાહિત્યમાં પાણિયા
શિલ્પધન સમા આપણા ચણુતરા
ચણુતરાની ઉત્પત્તિ અને ધર્મભાવના
ચણુતરાનું શિલ્પ રથાપત્ય
ચંદરવાના ચિતાર
વૈશાખીવાવરા

ગુજરાતની ગૌરવમાથા : કલાસ્થાપત્ય
ગુજરાતમાં પારસીઓ
ગુજરાતનાં સૌંદર્યધામો

બાળી પ્રદેશ
નળસરોવર
બાલારામ
કોટશ્વર
મોકેશ્વર
સતધારેશ્વર
કોટિવાર્કનામ
ગળતેશ્વર

શ્રી રવિશંકર મ. રાવલ ૬૭૩
ડો. ધર્મેન્દ્ર માસ્તર (મધુરમ) ૬૭૭
ડો. હરિભાઈ ગૌદાની ૬૮૧
નદીનાથ
કમ્પીરવડ
સૂરપાણેશ્વર
સાપઉતારા
સુંદરભવાની
લેખા સોમનાથ
ગુલસીશ્યામ
બાણેજ
ટપકેશ્વર

ગુજરાતનું પક્ષીજગત

ચકલી
કામડો

શ્રી કવીન્દ્રભાઈ મહેતા ૬૮૫
સારસ
કુંજ

ધોરાડ	૬૮૯	નવરંગ તથા હરિયો	"
ચકવો-ચકવી	૬૯૦	અધરંગ	"
તક્કિયો તેતર	૬૯૧	શૌલીન્ગા	૬૯૪
ર બલાલ	"	ચિલોતો	"
પીલક	"	કનરો ખુલખુલ	૬૯૫
દૂધરાજ	"	સિપાહી જુલખુલ	"
હરેવા	૬૯૩	સદેદ નેજુનો ખુલખુલ	"
બામરાજ	"	લગેડાં	"
ધોળા પેટનો કોશીટ	"	ધુવડ	"

ગુજરાતની સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ

શ્રી પુષ્પાબહેન મહેતા ૬૯૯

ગુજરાતનો વનવૈભવ

શ્રી શ્રીનિવાસ વૈ. બક્ષી ૭૦૩

પૂર્વભૂમિકા	૭૦૩	વન્ય-પ્રાણી સૃષ્ટિ	"
વિગતાર	"	રાત્રી જીવ સંરક્ષણ	૭૦૬
ભૂપૃષ્ઠ	"	શિકાર અને કાયદા	"
હવામાન	"	અભયારણ્યો	"
કુદરતી વિભાગ	"	વન્યજીવ સૃષ્ટિ	૭૦૭
ગુજરાતનાં વન	"	ઉપસંહાર	"
જ ગણના પ્રકાર	૭૦૪	ગુજરાતના મુખ્ય વન્યપશુપક્ષીઓની નામાવલી	૭૦૭

ગુજરાતના લોકજીવનમાં તુલસીપૂજા અને નાગપૂજા

શ્રી જોરાવરસિંહ જાદવ ૭૦૯

લોકનારીની તુલસીપૂજા	૭૦૯	ઠાટેમ સાથે નાગપૂજાનો સંબંધ	"
તુલસીના ઊડની ઉત્પત્તિ વિષે દંતકથા	"	નાગપૂજાની પ્રાચીનતા	"
તુલસીવિવાહનો લોક ઉત્સવ	૭૧૦	નાગપૂજા અને લૌકિક માન્યતાઓ	"
તપ્તોદક તીર્થ તુલસીસ્થાન	૭૧૧	નાગપૂજા અને પૂજારથાનો	"
તુલસીવિવાહના લોકગીતો	"		

ત્રિવિધજાતો, નામો અને વિશિષ્ટ ખાસિયતો ધરાવતા આપણા બળદો. શ્રી જોરાવરસિંહ જાદવ ૭૧૭

ચિંતન અને દર્શનક્ષેત્રે ગુજરાતનું પ્રદાન

શ્રી પ્રો. સી. વી. રાવળ ૭૨૭

ગુજરાતમાં કેળવણીના પ્રયોગો

શ્રી મનુભાઈ પંચોળી ૭૫૦

ગુજરાતની સમૃદ્ધિ

શ્રી વશરામભાઈ વાઘેલા ૭૫૩

પ્રાકૃતિક સીમા	૭૫૩	જમીન અને ખેતી	"
ભૂસ્ત્રતા	"	પશુધન	"
નિહા અને તાલુકા	"	વાહનવ્યવહાર	૭૫૬
કુંગરા-પહાડો	૭૫૬	વેપાર-ઉદ્યોગ	"
જંગલો	"	ખનીજ સંપત્તિ	૭૬૨
વરસાદ	૭૫૭	યાત્રા તથા હવાખાવાનાં સ્થળો	૭૬૩
નદીઓ	"		
સિંચાઈ યોજના	૭૫૮	ગુજરાતનું લોકજીવન	"

કડિયા કુંગરની બોદ્ધગુફાઓ અને સિંહસ્તાંભ

શ્રી જયેન્દ્ર નાણાવટી ૭૬૫

ગુજરાતમાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધન

ડો. નરસિંહ શાહ ૭૬૭

ગુજરાતમાં પ્રચલિત ધાર્મિક સંપ્રદાયો

શ્રી જસવંતરાય ક. રાવળ 'અચલ' ૭૭૩

ગુજરાતમાં પ્રકાશિત થતાં સામયિકો

૭૭૭

ગુજરાતનું ભારતીય સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પ્રદાન

શ્રી વિજયરાય ક. વૈવ ૭૬૩

પ્રારંભિક	૭૬૩	ભાલજી અને પદ્મનાભ	"
ભગતી ગુજરાતીના કવિઓ	"	અખો, પ્રેમાનંદ અને શામળ	૭૬૫
નરસિંહ પૂર્વેના ચાર કવિઓ	૭૬૪	દયારામ અને ખીખ	"
નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈ	"	અર્વાચીન યુગ	"

ગુજરાતના સૂર્યમંદિરો

શ્રી પુષ્કરભાઈ ગોકાણી ૭૬૭

ગોપ	૭૬૮	ચિત્રોડ	"
વિસાવાડા	"	કાંઠાકાં	૭૬૯
હાંક	"	મોદેરા	"
અગવદર	"	સંડેર	"
પ્રચી	"	પાટણ	"
ખંભાત	"	ધિલુદા	"
રાજકોટ	"	કાવી	"
ભીમનાથ	"	હારકા	"
કોટાય	"	વરવાળા	"
કંપકોટ	"		

ગુજરાત અને તેના દર્શનીય સ્થાનો

ડૉ. એલ. ડી. એષી ૮૦૧

ગિરનાર	૮૦૨	પોળોતગર	૮૧૧
શત્રુંગય	૮૦૩	હારકા	"
શિહોર	૮૦૪	ભેટદારકા	"
લખનપુર	"	સોમનાથ	"
તારંગાહિલ્સ	"	વેરાવળ	૮૧૩
ખાલારામ	"	જૂનાગઢ	"
ખરડો	"	માધવપુર	૮૧૪
ધુમવી	"	ચોરવાડ	"
ધંડર	૮૦૬	શારદાગ્રામ	"
ભુવનેશ્વર	"	સાસણ	"
દેવગઢાધર	"	પોરબંદર	"
શામળાજી	"	ભાવનગર	૮૧૫
કર્ણનાથ	"	રાજકોટ	"
ભૃગુઆશ્રમ	"	ભાવનગર	"
મોટાઅંબાજી	૮૦૭	હળવદ	"
કુંભારિયાજી	"	મોરબી	"
મહેસાણા	૮૦૮	વરતેજ	૮૧૭
સિક્કપુર	"	મંગરોળ	"
પાટણ	"	વલ્લભીપુર	"
વડનગર	"	અબરાપાશ્વનાથ	"
મોદેરા	"	ઉના	"
મીનગસરોવર	૮૧૦	ગઢડા	"
બહુચરાજી	"	ચોટીલા	"
વારેશ્વર	"	ધ્રાંગધ્રા	"
આંતરસુખા	"	સુરેન્દ્રનગર	"
સરણેશ્વર	"	વીરપુર	"
	"	ભામનેશ્વરપુર	"

વદનાથ	૮૧૭	વાતક	૭૭
દાંક	"	વશ્વમવિદ્યાનગર	૭૭
ધેલા સોમનાથ	"	કપડવળ	૭૭
તરણેતર	"	ડાકોર	"
રત્નાદે	"	લસુંદ્રા	"
નરસિંમપુર	"	અમદાવાદ	"
ગાંધીધામ	૮૧૮	વડોદરા	૮૨૭
હાયાતમાતા	"	ચાંપાનેર	"
બન્ની	"	પાવાગઢ	"
આશાપુરીમાતા	૮૧૯	ડભોઇ	"
નારાયણ સરોવર	"	ચાંદોદ	"
ભદ્રેશ્વર	"	શુકલતીર્થ	"
માંડવી	૮૧૯	સુરપાણ	"
હાયાત	"	ભરૂચ	"
લોથલ	"	કુમસ	"
નગરા	"	ઉમરાઈ	"
અંબાત	"	તીથલ	"
અંકલેશ્વર	"	કેવાડા	"
કલોલ	"	સુરત	"
માલપુર	"	વલસાડ	૮૨૯
કલશ્રી (પંચમહાલ)	"	લુણાવાડા	"
શ્રદ્ધાપાણેશ્વર (સ.બરકાંડા)	૮૨૩	વનશ્રી	"
મોડાસા	"	હરિયામંડો	"
દિગ્મતનગર	૮૨૫	કમળેજ	"
ગલતેશ્વર	"	લાખેશ્વરી	૮૨૬
ઉત્કલેશ્વર	"	નડિયદ	૮૩૦

ગુજરાતના ઉદ્યોગો

કાપડ
સિમેન્ટ
ખાંડ
રસાયણ
વનરપતિ તેલ
મેટા ઉદ્યોગો

શ્રી ચંદ્રકાંત પાઠક	૮૩૫
૮૩૫ રંગ અને રસાયણ	૮૪૨
" ખેતીક્ષેત્રે ઉત્પાદકતા	"
" કૃષિસ્થા	૮૪૫
" ગુજરાતમાં સિંચાઈ	"
" કુડ કોરપોરેશન	૮૪૬
" સાડી ઉદ્યોગ	"

ગુજરાતમાં સ્કાઉટીંગ પ્રવૃત્તિ

સ્કાઉટીંગનો અર્થ
ઉદ્ભવ
ભારતમાં
ગુજરાતમાં
ગુજરાતભરમાં ફેલાવો
સૂચન

શ્રી ગુણવંતભાઈ ભટ્ટ	૮૪૬
૮૪૬ ભરૂચ	"
" પંચમહાલ	"
" ખેડા	૮૫૧
૮૫૦ અમદાવાદ	"
" ગુજરાતરાજ્ય સંઘ	"

ગુજરાતની શૌર્ય અને સાહસકથાઓ

તીર્થાધિરાજ શત્રુજયની સખાતે
એવા વીરલા કાંક

ડાહ્યાભાઈ અંબાલાલ ખલભટ્ટ ૮૭૭
શ્રી જોરાવરસિંહ ભટ્ટ ૮૮૧

ધન્ય ધરણી વીરપુર
મુ બંધાવને પાલ
ત્યાગમૂર્તિ વીરજી

શ્રી કનૈયાલાલ વાઘાણી ૯૮૩
શ્રી કનૈયાલાલ વાઘાણી ૯૮૯
શ્રી કનૈયાલાલ વાઘાણી ૯૯૧

ગુજરાતના આગેવાન ઉદ્યોગપતિઓ, દાનવીરો, વ્યાપારીઓ અને મહાજન સંસ્થાના અગ્રેસરો

(આ વિભાગનું ૧૦૪૮મી અનુસંધાન ૯૩૭ થી ચાલુ)

૯૯૨ તથા ૯૩૭

ગુજરાતના ડોક્ટરો, વિદ્વાનો, લાયન્સ અને રોટરી પ્રવૃત્તિના પ્રણેતાઓ

અને જે તે ક્ષેત્રની પ્રતિભા

૮૫૩

ગુજરાતના રાજકીય, સામાજિક, પંચાયત અને

સહકારી પ્રવૃત્તિના કાર્યકરો

૮૭૭

સંદર્ભગ્રંથનું પ્રેરણાત્મક બળ

ડૉ. બાઈલાલ એમ. બાવીશી-પાલીતાણા.

સાહિત્ય, કલા વિજ્ઞાન અને સમાજસેવાનો સમન્વય સાધી જેમણે જવલંત કારકીદાં ઉભી કરી છે.....

સમાજની અનેકવિધ સાંસ્કૃતિક, શૈક્ષણિક અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં જેમનું યશસ્વી પ્રદાન છે.....

અને આ ખાસ પ્રકાશનમાં જેમણે પોતાના સમય-શક્તિને ભોગે છેક શરૂઆતથી સતત માર્ગદર્શન આપી આ પ્રયાસને સફળ બનાવવા રાત-દિવસ બેઠા સિવાય પોતાના બહોળા અનુભવ વડે 'પુરુષાર્થ' અને 'પ્રેરણાનું' અમને સતત બળ આપ્યા કયું છે તે બદલ અમે ડૉ. બાવીશી સાહેબના ક્ષણી છીએ.

—સંપાદક

અનિવાર્ય સંજોગોને લઈને છેલ્લા પરિચય વિભાગોની કક્કાવારી પ્રમાણેની વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા મૂકી શક્યા નથી તેમજ સમયના અભાવે કેટલાક વિભાગો છાપવા રહી જવા પામ્યા છે તો વાંચકો ક્ષમા કરે.

—સંપાદક

મુખ્યમંત્રી ગુજરાત રાજ્ય
સચિવાલય,
અમદાવાદ.

બૃહદ ગુજરાત-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભગ્રંથ શ્રી નંદલાલ દેવલુક પ્રગટ કરી રહ્યા છે તે આવકારદાયક છે.

ગુજરાતની અસ્મિતા અને તે વિશેની પ્રમાણુલુત માહિતી આપતો જ્ઞાનકોશ તેમાં રસ ધરાવતા સર્વેને ખરેખર ઉપયોગી થઈ પડશે એવી મને અદ્વા છે. બાવિ પેઢીઓની પ્રેરણા માટે પણ આ પ્રયાસ આવશ્યક જોવો ગણી શકાય. તમારા કાર્યને શુભેચ્છા પાઠવું છું.

તા. ૨૦-૧-૭૦

હિતેન્દ્ર દેસાઈ.

નાણાં તથા ઉદ્યોગ મંત્રી
ગુજરાત રાજ્ય, સચિવાલય,
અમદાવાદ-૧૫.

ભાઈશ્રી નંદલાલભાઈ,

તમારો તા. ૧-૩-૬૯નો પત્ર મળ્યો. બૃહદ ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ગ્રંથ તૈયાર કરી રહ્યા છો, તે બાણી આનંદ થયો.

તમારા આ પ્રયાસને સંપૂર્ણ સફળતા ઈચ્છું છું.

સિ.

જશવંત મહેતા.

તા. ૬-૩-૧૯૬૯

ઉપમંત્રી ગૃહ, માહિતી, સિંચાઈ, ધિજી
અને નાગરિક પુરવઠાની કચેરી,
સચિવાલય, અમદાવાદ-૧૫

સંચાલકશ્રી,
યોગેશ એડવર્ટાઈઝિંગ સર્વીસ,
૭, લોકલ બોર્ડ સોસાયટી,
ફીલ્ડર પાસે, અમદાવાદ-૨
ભાઈશ્રી,

“બૃહદ ગુજરાત સાંસ્કૃતિક” ગ્રંથ આપ બહાર પાડી રહ્યા છે જાણી
આનંદ થયો છે. ગુજરાતની અસ્મિતાનો ખ્યાલ આપતો આ ગ્રંથ ખરેખર સર્વ
સંગ્રહ : એનસાઈક્લો પેડીઆ : બની રહેશે. ગુજરાતમાં અને દુનિયામાં ખુણે
ખુણે વસતા ગુજરાતીઓને તેમની માતૃભૂમિની ગ્રંખી કરાવતો આ ગ્રંથ ખરેખર
પ્રેરણાદાયક બની રહેશે-આપની સુંદર પ્રવૃત્તિ માટે અભિનંદન. આપના આ
પ્રયાસને સફળતા ઈચ્છું છું.

તા. ૫-૪-૬૬

જયરામ આણંદભાઈ પટેલ

માર્ગ વાહન-વ્યવહાર, સંસદીય બાબતો,
મંત્રી, જન-સંપર્ક, રમતગમત અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ,
ગુજરાત રાજ્ય સચિવાલય, અમદાવાદ-૧૫
સ્નેહિત્રી નંદલાલભાઈ,

બૃહદ ગુજરાતની અસ્મિતા નામે સાંસ્કૃતિક સંદર્ભગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરો છે
તે જાણી આનંદ.

આ સંદર્ભગ્રંથમાં ગુજરાતની ભૌગોલિક સ્થિતિ, સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે થયેલી
પ્રગતિ, આર્થિક, શૈક્ષણિક અને સામાજિક ક્ષેત્રે થયેલા વિકાસનો સમાવેશ
કરવામાં આવશે તો તે ઉપયોગી થશે.

આ સંદર્ભગ્રંથ તૈયાર કરવાની જહેમત ઉઠાવનાર સૌ કોઈ અભિનંદનના
અધિકારી છે. આવા પ્રયાસો વધુ થાય તે જરૂરી છે. આ પ્રયાસને હું
સફળતા ઈચ્છું છું.

તા. ૧૭-૪-૬૬

ચીમનભાઈ પટેલ

મંત્રી, પંચાયત અને ખેતીવાડી
સચિવાલય, ગુજરાત રાજ્ય
અમદાવાદ-૧૫

ભાઈશ્રી દેવલુક,

ગુજરાત વિષે બધી જાતની માહિતી એકઠી કરી તેને અંચરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવાનો તમારો વિચાર ધણો સારો છે.

આ સાહસ ઉપાડવાને માટે તમને અભિનંદન. આથી આપણી પ્રજાને પોતાની શક્તિ-અશક્તિનો પૂરો ખ્યાલ આવશે જે આજના વખતમાં ઘણું જરૂરનું છે.

અમદાવાદ
તા. ૧૬-૭-૬૬

સેવક
ઠાકોરભાઈ દેશાઈ

જહેર બાંધકામ વીજળી અને પુરવઠા
ખાતાના મંત્રીશ્રીનું કાર્યાલય
સચિવાલય અમદાવાદ-૧૦

આપનો તા. ૧૫મીનો પત્ર મને તા. ૧૭મીએ મળ્યો.

આપે ઉપાડેલી મહત્વાકાંક્ષીભરી પ્રવૃત્તિ માટે હાર્દિક અભિનંદન. આપે ઈચ્છ્યું છે એ જાતનું કામ થઈ શકશે તો સમગ્ર ગુજરાત માટે એક ધણી ઉપયોગી સિદ્ધિ થશે.

આપના આ પ્રયાસને સફળતા ઈચ્છું છું.

લિ.

તા. ૧૭-૭-૬૬

બાપુભાઈ જ. પટેલ

મંત્રી, કામદાર અને સમાજકલ્યાણ,
ગુજરાત રાજ્ય,
સચિવાલય, અમદાવાદ-૧૫

ભાઈશ્રી નંદલાલભાઈ,
બૃહદ ગુજરાતની અસ્મિતા-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ અંથ પ્રગટ થાય છે
તે જાણી આનંદ થયો.
ગુજરાત વિષેના પ્રમાણુલુત જ્ઞાનકોશની જરૂરિયાત વર્ષોથી વણપુરી
રહી છે તે આ પ્રકાશનથી પૂરી પડશે એવી આશા છે. તમારા આ અંથને
હું આવકારું છું.
તા. ૨૩-૪-૧૯૬૬.

શાંતિલાલ શાહ

અહેર બાંધકામ (સીઆઈ સિવાય) અને અહેર
આરોગ્ય વિભાગના ઉપમંત્રી
સચિવાલય, અમદાવાદ-૧૫

“ગુજરાતની અસ્મિતા” ના નામે સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ અંથ આપ
પ્રગટ કરી રહ્યા છો તે જાણી આનંદ.

ગુજરાતમાં ગામડે ગામડે અને નગરે નગરે જે આંખ ઉઘાડી રાખીએ તો
“ગુજરાતની અસ્મિતા” ના દર્શન થયા વિના નહિ રહે. ગુજરાતનું સાહિત્ય,
ગુજરાતનું સ્થાપત્ય, ગુજરાતની કળા અને ગુજરાતની કારીગરી એ સહુમાં
“ગુજરાતની અસ્મિતા” સાંપડશે.

ગુજરાતની અસ્મિતાનું દર્શન નૂતન પેઢીને નવીનરીતે થાય, તેમનો
એમાં રસ જાગે અને ગુજરાતીઓ તરીકે તેમને કાંઈક અભિમાન-અસ્મિતા
તેમનામાં જાગે એમ કરવાની જરૂર છે.

એમ પણ કહી શકાય કે જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી વસે છે ત્યાં ત્યાં
“ગુજરાતની અસ્મિતા” પથરાયેલી જ છે.

તમે જે અંથ પ્રસિદ્ધ કરો છો તે “ગુજરાતની અસ્મિતા”નું
આપણી નવી પેઢીને નવી રીતે પ્રદાન કરે એવી શુભેચ્છા.

તા. ૩૧-૭ ૧૯૬૬.

ઉર્મિલા ભટ્ટ

નાયબ મંત્રી,
વન અને માર્ગ વાહન, વ્યવહાર
સચિવાલય, અમદાવાદ-૧૫

ભાઈશ્રી નંદલાલ દેવલુક,

સૌરાષ્ટ્રની અસ્મિતા સંદર્ભગ્રંથના આવકારદાર પ્રકાશન પ્રગટ કર્યા પછી હવે બૃહદ ગુજરાતની અસ્મિતા સાંસ્કૃતિક સંદર્ભગ્રંથનું ભગીરથ કામ તમે ઉપાડ્યું છે તે બહુ આનંદ થયો.

ગુજરાતની કલા સંસ્કૃતિથી માંડીને સમાજજીવનના તમામ પાસાઓને ગુજરાત સંદર્ભગ્રંથમાં તમે આવરી લીધા છે આવું આ પ્રકાશન ગુજરાતી પ્રજાને ખુબ જ ઉપયોગી નિવડશે. એટલું જ નહીં આવું કામ ઉપાડીને તમે સાહિત્યની મોટી સેવા કરી રહ્યાં છો.

સાહિત્ય સંશોધનના આ કાર્યમાં પ્રજાના તમામ વર્ગે તમને દરેક રીતે સહકાર આપવો જોઈએ.

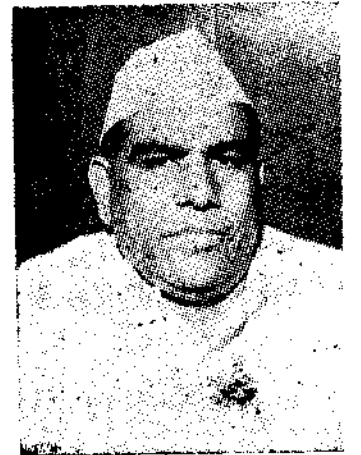
તમારા આયોજન માટે ધન્યવાદ. આ પ્રકાશનને સંપૂર્ણ સફળતા ઈચ્છું છું.
તા. ૧૯-૬-૧૯૬૬. લિ. પરમાણુંદાસ ઓઝા

મહેસૂલ વિભાગના નાયબ મંત્રીશ્રીની કચેરી,
સચિવાલય, અમદાવાદ-૧૫
ભાઈશ્રી,

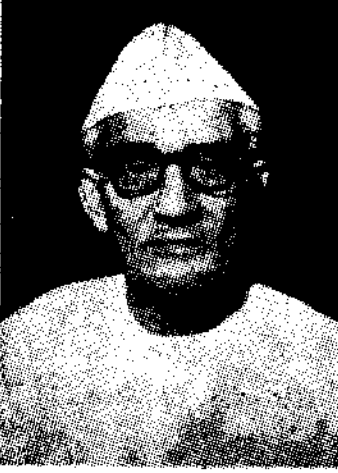
“ગુજરાતની અસ્મિતા” નામનો સર્વક્ષેત્રને આવરી લેતો સાંસ્કૃતિક સંદર્ભગ્રંથ તૈયાર કરી રહ્યા છો તે બહુ આનંદ. તમારો આ પ્રયાસ ઘણો પુરુષાર્થ અને મહેનત માંગી લે તેવો છે. સર્વ સંગ્રહ જોડે તમારું આ મુલ્યવાન પ્રકાશન ગુજરાતની પ્રજા માટે અને ગુજરાત બહાર વસતા ગુજરાતીઓ માટે ઘણું જ ઉપયોગી બની રહેશે તેવી મને શ્રદ્ધા છે.

તા. ૬-૬-૧૯૬૬

લિ. શુભેચ્છક
શાંતિલાલ સ્વ. શાહ

મંત્રી, શિક્ષણ અને નગરપાલિકાઓ
ગુજરાત રાજ્ય,
સચિવાલય, અમદાવાદ-૧૫.

ભાઈશ્રી,

આપના તરફથી “બ્રહ્મ ગુજરાતની અસ્મિતા” નામનો સાસ્કૃતિક સંદર્ભ
અંથ બહાર પાડવામાં આવવાનો છે તે જાણી આનંદ થયો.

ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના પછી ગુજરાતરાજ્યે વિવિધક્ષેત્રોમાં સારી
પ્રગતિ કરી છે તેમજ કવિયમાં વધુ સારી પ્રગતિ થશે એ નિશ્ચિત છે. સંદર્ભ
અંથમાં આ બધી બાબતો વિષે વિગતવાર માહિતી આપવામાં આવશે એવી
આશા છે.

અંથને સફળતા ઈચ્છું છું.

તા. ૧૮-૪-૬૬

ગોધનદાસ ચોખાવાલા

નાયબ મંત્રી,
સમાજ કલ્યાણ, નશાબંધી અને આબકારી,
સચિવાલય, અમદાવાદ-૧૫.

ભાઈશ્રી,

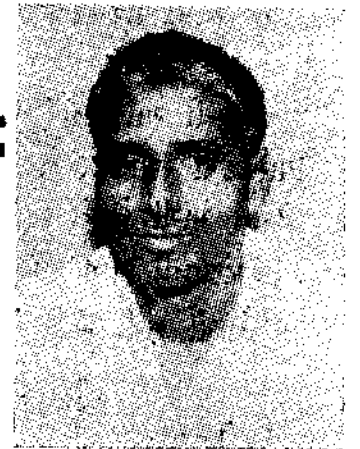
“બ્રહ્મ ગુજરાતની અસ્મિતા” નામે અંથ આપ પ્રકાશીત કરી રહ્યા છે તે
જાણી ધણો હર્ષ અનુભવું છું. પ્રાચીનકાળથી માંડી વર્તમાન ગુજરાતના
સમાજજીવનનાં બધાંજ પાસાઓને તેમાં આવરી લેવામાં આવ્યાં છે, એમ
વિષય સૂચિ ઉપરથી જણાય છે. ટુંકમાં, આ અંથ ગુજરાત માટે એન્સાઈક્લો-
પીડિયાની ગરજ સારે તેવો બન્યો છે.

આ અંથ ગુજરાતના સમાજ જીવનના દરેક પાસા વિષે સંપૂર્ણ અને
સ્પષ્ટ માહિતી આપતાં બિલકુલ થોડાં પુસ્તકોમોનું આ એક બની રહેશે
એવી શુભેચ્છા વ્યક્ત કરું છું, તથા આપના સદર પ્રયાસને અને ભાવિ
સાહિત્યિક પ્રયાસને પણ સફળતા ઈચ્છું છું.

શુભેચ્છા સાથે.....

તા. ૧૭ મી જુલાઈ, ૧૯૬૬.

હિંમતભાઈ રજવાડી

જૈન ઓફીસ
ભાવનગર

શ્રી નંદલાલભાઈ,

ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રની સમૃદ્ધિ અને ખુમારિને વાચ્યા આપતી હકીકતો, માહિતી, કથા-વાર્તાઓ અને શૂરતા-વીરતા અને સેવા પરાયણતા તાદશ્ય કરતા લેખો અને વર્ણનથી ભરપૂર ગ્રંથ “બ્રહ્મ ગુજરાતની અસ્મિતા સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ ગ્રંથ” પ્રકાશિત કરી શ્રી નંદલાલભાઈ દેવલુકે ગુજરાતની સેવા કરી એ ગરવી ધરતીનું ગૌરવ વધારી રહ્યા છે.

સખત મોંઘવારી અને કથોરા સમય છતાં ગોહિલવાડનાં પ્રકાશનો તથા ‘સૌરાષ્ટ્ર સંદર્ભ ગ્રંથ’ સુંદર અને પ્રશંસનીય બહાર પાડ્યા પછી સારાથે ગુજરાતને ઉપયોગી હકીકતો સાંકળી લેતો આ માહિતી સભર વિપુલ ગ્રંથ બહાર પાડી રહ્યા છે તે માટે અભિનંદન અને ભવિષ્યમાં આવો સમૃદ્ધ સાહિત્ય ગ્રંથો ગુજરાતને આપતા રહો તેવી શુભ કામના.

ગુલાબચંદ દેવચંદ શેઠ
તાંત્રી “જૈન” સાપ્તાહિક

નગરપાલિકા
અમનગર

“બ્રહ્મ ગુજરાતની અસ્મિતા” સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ-ગ્રંથ તૈયાર થઈ રહ્યો છે તેમાં જે વિષયો આવરી લેવામાં આવ્યા છે તે જોતાં તે બેશક સમસ્ત ગુજરાતનો એક મહાગ્રંથ હશે જે તેમાં મને કોઈશંકા નથી. આ ગ્રંથના પ્રયોજકોને મારા અભિનંદન પાઠવું છું.

અમનગર
તા. ૨૭-૧૦-૬૬

કાંતિલાલ જે. સંઘવી
નગરપતિ : અમનગર

ધન્ય ધરા ગુર્જરી

છે આ ભાગ્ય ધરા વનો ઉપવનો, આળુ ગિરિ કન્દરા,
તીર્થો ને નદિઓ, સુરમ્ય નગરો, હેતાળવા માનવી ;
સાક્ષરો, કવિઓ, કલા-ગુરુ અને શીલ્પી, શૂરા ટેકીલા,
સંતો ને સતીઓ, મહા ગુણી જનો..... ધન્ય ધરા ગુર્જરી.

શાહુલા વીર સૈનિકો, નરપતિ, વીરાંગના નારીઓ,
સૌન્દર્યે શીલ-સંપન્ને મલકતી, ધૂણી ધણે યોગીની,
સિંહોની ડણકે અને મરહની હાકે ધરા ધૃજતી,
એવી ચેતનવન્ત પુણ્ય ધરતી,..... ધન્ય ધરા ગુર્જરી.

હુંકારે નિજ અસ્મિતા પ્રગટતી આત્માનુભાવે રતિ !
છાતી ભક્તિ રસે સદા ઉછળતી, કલ્યાણકારી મતિ !
આકૃતિ ધરતી ધરે કુદરતી, મહેકી રહે પ્રકૃતિ !
અસ્મિતા મન રંજની રસવતી.....ગાતી રહે સંસ્કૃતિ !
માધુર્યે મન નંદલાલ ઉપરે આશિષ વર્ષા કરે !
આનંદે અભિનંદને નયનથી આશિષ ધારા વહે !
સ્વાત્મારામ પ્રસન્ન ભાવ 'અચલે' માંગળ્ય રૂઠું ચહે !
અસ્મિતા નિજ આત્મ-ઓજ કિરણે એકાત્મ લક્ષે ઠરે !

જસવંતરાય કે. રાવલ 'અચલ'

શુભેચ્છાઓની વર્ષા

‘બૃહદ્ ગુજરાતની અસ્મિતા’ સાંસ્કૃતિક સંદર્ભગ્રંથના ખાસ પ્રકાશનની સફળતા ઇચ્છતા આશિર્વાદ અને શુભેચ્છાઓના સેંકડો પત્રો અમને ચારે તરફથી મળ્યા છે - જેમાં ધર્મસંપ્રદાયના અગ્રણીઓ, સંતો-મુનિવર્યો, સાક્ષરો, આરાધકો, જે. પી. મહાશયો, ધારાસભ્યો, આગેવાન સમાજસેવકો, સ્ત્રી કાર્યકરો, સાર્વજનિક તેમજ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓના વહીવટકર્તાઓ અને વ્યક્તિગત રીતે ધણા સનેહિઓ, મુરખીઓ અને આત્મજનો વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે, જે પત્રો સ્થળ અને સમયના અભાવે અત્રે અમે પ્રગટ નથી કરી શકતાં તો તે બદલ ક્ષમા માહું છું.

—સંપાદક

સંપાદકીય નોંધ

સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસને સમજવા માટે સૌ પ્રથમ 'ઇતિહાસ' અને 'સંસ્કૃતિ' શબ્દોને સમજવા જરૂરી થઈ પડશે. ઇતિ-હ-આસ એટલે 'આ પ્રમાણે હતું.' એટલે જે સમયનો વિચાર કરીએ તે વખતે 'આ પ્રમાણે હતું.' અત્યાર સુધી ઇતિહાસમાં રાજાઓ, તેમના જન્મ, મૃત્યુ વગેરે બ્રાહ્મણોને 'મહત્વ આપવામાં આવતું હતું પરંતુ સ્વ. જવાહરલાલે અર્વાચીન ઇતિહાસને માનવીનો જંગલી અવસ્થામાંથી સભ્ય અવસ્થા સુધીના વિકાસક્રમની કથા ગણાવી એક નવું સોપાન આપ્યું. ઇતિહાસ એ માનવજીવનનો ભૂતકાળ છે. ઇતિહાસમાં માનવ જીવન સાથે સંકળાયેલી સંસ્થા, માનવની શોધો, તેની સજ્જતા, નિષ્ક્રિયતા, વિ. નું આલેખન હોવું જોઈએ. ઇતિહાસ માનવજીવનનો ભૂતકાળ સમજવામાં, વર્તમાનકાળની મૂંઝકેલીઓ હલ કરવામાં અને ભવિષ્યકાળને ઘડવામાં ઉપયોગી થઈ પડે તે જ તેનું યથાર્થ છે.

સંસ્કાર અને સભ્યતા મળી સંસ્કૃતિ કહી શકાય. સંસ્કારિતા (culture)ને હૃદય સાથે સંબંધ છે-બધો માનવીય વિકાસ એને આભારી છે. ધર્મ, કળા, તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય વિકાસ સંસ્કાર સૂચક છે-તો સભ્યતા (Civilization) ને બુદ્ધિ સાથે સંબંધ છે અને તે બાહ્ય વિકાસનું દ્યોતક છે.

આ રીતે સંસ્કૃતિમાં સંસ્કારિતા અને સભ્યતા આવી જતાં માનવીની સમસ્ત જીવન-સરણીનું સર્વાંગી દર્શન સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં આવી જાય છે.

ભાષાવાદના ઝેરથી ભાઈભાઈને બંધન બોંકે છે-તો ઇતિહાસના ઊંડાણમાં મીરાં-કબીર કે તુલસી-નરસીંહના પ્રેમગીતો-લજનો લોકહૃદયના અતલ ઊંડાણમાં નિર્મળ સલિલ સરિતાના પ્રવાહની જેમ વહી રહ્યાં છે ત્યાં કોઈએ ભાષાવાદના ઝેરથી ત્રસ્ત નથી કર્યા-પ્રાદેશિક સંકુચિતતાથી પ્રેરાઈને ભસ્માસૂર તેની આસુરી માયા વિસ્તારી રહ્યો છે-તો અરવી ગુજરાતની ધરતીના લોક હૃદયમાં તુકારામના અલગ કોઈ સંકુચિતતાના તરંગો ઊભા કર્યા નથી.

પ્રત્યેક સદીના સમયકાળમાં ધરતીની ધૂળમાંથી સુવર્ણકણો શોધતાં ધૂળધોયાઓ પાક્યાં છે-ગુજરાતની ગરવી ધરતીએ-તેના સાગરકાંઠાની સમુદ્રમેજે ઉછળતી પ્રજાએ ખમીરવંતી સંસ્કાર કેડી ઊભી કરી છે-

આત્મશ્રદ્ધા નહિ-ભૂતકાળને વાગેળવા નહિ-પરંતુ 'સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ' થી પોતાના દેશની-સમસ્યાઓને સમજવા સરળતા ખાતર, સમસ્યા સમજતાં તેના ઊકેલ માટે ઉપાયો-શોધવાની નેમ સાથે, આપણા દેશની સાતિપ્રથા, અસ્પૃશ્યતા, ગરીબાઈ,

અનેક સંપ્રદાયો અને એવી જટીલ સમસ્યાઓ સમજવા આપણા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનો અભ્યાસ ઉપકારક બનશે એવી શ્રદ્ધા સાથે આ નાનકડા પુરુષાર્થને ગુજરાતની પ્રબ મૂલ્યવશે એવી અભ્યર્થના છે.

માત્ર ઇતિહાસ અને ભૂતકાળની ગણાણેમાં રાચનારો આ પ્રદેશ નથી. ગુજરાતની અસ્મિતાના મૂળ ભલે ઉંડા ઉત્તરમાં હોય છતાં વર્તમાનના વહેણ સાથે પણ તાલબદ્ધ કદમ મીલાવતુ રહ્યું છે.

આ ભૂમિના કલાકારીગિરિ અને હસ્તકૌશલ્ય, ગૂંથણ અને ભરતકામ દુનિયાભરની બજારમાં આકર્ષણ જમાવવા લાગ્યા છે. આ ભૂમિના કારીગરોની આંગળીઓમાં આ કળા વણાઈ ગઈ છે. આ બધા વિષયોને યોગ્ય ન્યાય આપી અંતર્ય કરવામાં શ્રી ખેડીદાસ પરમાર અને શ્રી જોરાવરસિંહ બાંદવનું સંશોધન અને મહેનત દાદ માગી દેતે તેવા છે.

અહિંયા સૌંદર્ય પણ ભારોભાર પડ્યું છે પણ સૌંદર્ય સાથે સંસ્કાર, સસ્વતિ અને સૌંદર્યનું સંમિલન માત્ર ગુજરાતમાં જ સહર પડ્યું છે. આખર ભરીભરીને જોવા જમે તેવા સૌંદર્યધામોની હારમાળા અહીં છે. પાલીતાણાના જૈન મંદિરો હજાર વર્ષથી પણ જૂના હશે? ધ્રુમકી પાસેથી મળી આવેલા તામ્રપત્રો પણ ઘણા જૂના જમાનાની યાદ આવે છે.

ગિરનાર, શત્રુજય, બરડો કે તગાળ જેવા નાનાંભોટા પર્વતો અને ઉત્તર ગુજરાતના ઘણા પ્રાચીન સ્થળો ઇતિહાસકારોના સંશોધનની ભૂખ ભાંગી નાખે છે તો વળી ખેડા જિલ્લાના કેટલાકે ધાર્મિકસ્થળો ધર્મવાંચકોની આધ્યાત્મિક ધમલાવનાને સંતોષે છે, પોષે છે.

સરિતાના સલિલની જેમ સરી જતા સમયના દિવસોનો એક આંટો પૂરો થાય છે. માનવજીવનની તવારીખમાં નૂતન વર્ષની અનેક ઉષાઓ ઊગીને આથમી ગઈ, પણ ઉત્પત્તિ અને અવનતિના સોપાનોની ચડ ઉતર કરતો માનવી આજે ક્યાં ઉભો છે?

માનવજીવનની આ વણજાર નિરંતર વહી રહી છે. તેના પાયામાં સાંસ્કૃતિક વારસાના અહીંતહીં જે અમૃત બિંદુઓ પડ્યાં છે. તે શોધીને મૂકવાનો નમ્ર પુરુષાર્થ છે.

ગરવી ગુજરાતની ધરતીના સપુતોએ, સાગરખેડૂ વીરોએ વીરાળની સંસ્કૃતિ રચી છે. તો સંતો અને ઓલીયાઓએ પ્રભુજીવનના એકએક ક્ષેત્રમાં પોતાના જીવનનો પ્રભાવ પાડ્યો છે; આધ્યાત્મિકતાની ચીનગારી આપનારા સિદ્ધપુરુષો પણ આ ધરતીનું માવજી ધાવીને સમસ્ત દેશના ઝોલ્લ બનીને રહ્યાં તો તપ્તી ઉશ્ચોગ અને વાણિજ્યના ક્ષેત્રમાં પ્રતિભા ઉજી કરનાર નરપુંડ્રવો પણ ગુજરાતની ધરતીએ આપ્યાં છે. તો વૈષ્ણવ સંસ્કારોને કારણે પ્રેમ અને અહિંસા જીવનદ્રવ્યમાં મેળવી, સંસ્કારોને ઊછેરી, વિકસાવી એમાંથી જીવનનું પ્રસાદજી બનાવી અદ્ભુત સંજીવની નિપજાવી અભિનવ જીવનસ્વરૂપ ઘડવાનાં બગીરથ કાર્ય કરનાર નામી-અનામી ગુજરાતી સંસ્કૃતિના વાહકોએ, શ્રમજી સંસ્કૃતિના તાણાવાણાએ માનવ-જીવનને એક નૂતન સમાજનો આકાર આપ્યો છે. આ ભૂમિના કવિઓ અને સાહિત્યકારોએ શબ્દોની દુનિયામાં પણ અનુપમ સૌરભ પ્રસરાવી છે. કારણ આ સંસ્કૃતિમાં રસ અને માધુર્ય ભર્યા પડ્યા છે. ગુજરાતના રાજ, ગરબા, ભજનો, દુહાઓ, સોરઠી લેલકથાઓ, આદિવાસી નૃત્યો, ગુજરાતની સંસ્કૃતિના અમૃતપાન કરાવતા ચિસ્ત્રાણ વહાં કરશે.

ગુજરાતની ધરતી ઉપરના અમેગામ બખ્તે ત્રણ ત્રણ સિંહાસનો બેઠા. જેમણે પોતાના બંધનો કાપ્યાં હોય, જેમણે અનંતનો સ્પર્શ અનુભવ્યો હોય, જેમનો આત્મા આખો પ્રહ્નમાં ઢળ્યો હોય. જેમને ધનની સત્તાની અને યશની ભૂખ-અંખના ન હોમ. પછી જોઈ લો કે ધરા કેવા આનંદથી ધ્રુજે છે!

ગુજરાતના ભાતીગળ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના પાનાઓ ઊખેળતાં આવા સિંહાસનોના જીવન ક્ષેત્ર દ્વારા ગુજરાતની અસ્મિતાની ઝાંખી કરાવવાનો અમારો નમ્ર પ્રયાસ છે.

યોગ અને અધાર સંપ્રદાયોનાં ધામ:-

વેદકાળના આરણ્યક ઋષિઓ યોગવિદ્યાના ઉપાસકો હતા. તેમનામાંના કેટલાક પણ ગુજરાતમાં યોગવિદ્યા સાથે નિવાસ કરતા. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ મહાસમર્થ યોગેશ્વર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આ ઉપરાંત ગિરનારમાં યદુ રાજાને તત્ત્વજ્ઞાન તથા અવધૂત માર્ગનો

ઉપદેશ દેનાર ભગવાન ગુરુદત્તાત્રેયનાં પણ ગિરનારમાં બેસણું છે. નર્મદા કિનારે નારે-
શ્વરના સંત બ્રહ્મલીન પરમપૂજ્ય શ્રી રંગઅવધૂત મહારાજે પણ દત્તોપાસના કરી દત્ત
સાક્ષાત્કાર કરેલા; તથા યોગ વિદ્યાની પ્રભુલિકા બાળવી રાખી.

ભગવાન શ્રી ચંદ્રમૌલિશ્વર સોમનાથની ઉપાસના ઋગ્વેદ જેટલી પ્રાચીન છે. ચંદ્રને
ક્ષયરોગ મટાડનાર શ્રી સોમેશ્વર ભગવાનના ધામ આસપાસ અથોર સંપ્રદાયના
ઉપાસકો પણ હતા. ભગવાન શિવના અવતાર રૂપ પાશુપત મતના આચાર્ય ભગવાન લકુલીશ
તથા તેમની શિષ્યપરંપરા આયુર્વેદકે વ્યગ્નક ભગવાન શિવની પાશુપતમત પ્રમાણે
ઉપાસના કરતા અને ગુજરાતમાં તેમની આહુલેક તથા અથોર મંત્રોનાદ પણ વાતાવરણમાં
ગુંજતો.

મૈત્રકાલીન ગુજરાતની સંસિદ્ધિ :-

મૈત્રકો કોણ હતા અને મૂળ ક્યાંથી આવેલા તે રસપ્રદ સંશોધનનો વિષય છે પણ
ગુજરાતમાં એકવાર મૈત્રકોની આણ પ્રવર્તતી અને મૈત્રકોના સમયનું ગુજરાત સમૃદ્ધ
હતું. મૈત્રકોની રાજધાની વલ્લીપુરમાં હતી. વલ્લીપુર ગુજરાતનું 'ધીકતુ' બંદર હતું.
એકસો ઉપરાંત કરોડપતિઓ ત્યાં વસતા. બૌદ્ધ ધર્મના એકસો મઠો ત્યાં હતા અને
૭૦૦૦ બૌદ્ધભિક્ષુઓ ત્યાં ધર્મારાધન કરતા. વલ્લીના ગળવીઓ સૂર્યનાં, શિવનાં
કે અહોંત મતના ઉપાસકો હતા અને સર્વધર્મ સમભાવી હતા. વલ્લીના વર્તમાન સમયે
મામતાં દાનપત્રો, તેમનાં રાજવીઓની દાનપ્રસ્તિત ગાય છે. અર્વાચીન વલ્લીમાં દરય-
માન વિશાળ શિવલિંગો અને સિધ્ધેશ્વરના મંદિરો જુદાકાય વેદી વલ્લીમાં થતી
શિવોપાસનાનાં જવલંત પ્રસીદ્ધો છે. પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ યાત્રીઓ હુયુઅનેશાંગ અને ઇત્સિંગે
વલ્લીનાં આંબેલીકાં વણનો કર્યા છે. ને આ ગ્રંથમાં પ્રસંગોપાત વિસ્તારથી તેનાં
નિર્દેષો છે. સમ્રાટ હર્ષે પણ વલ્લી નરેશ સાથે મૈત્રી સંબંધો બાંધેલા.

ક્ષત્રિયોનાં પ્રેમ સૌર્યનાં તેજ-કિરણો :-

મૈત્રકવંશના રાજકુળે વલ્લીના વિનાશ પછી રજસ્થાનનો આશ્રય લીધો અને પાછાં
ત્યાંથી સેજકેળ બોહિલ અને વાળાઓ પાછા સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા. તેમના વંશના રાજવી
પ્રેમસૌર્યના ઇતિહાસનાં તો માનાં જરાય છે. તે જ પ્રમાણે જેઠવાઓ હનુમાન વંશના,
ચક્રવંશનાં કે શક કુળના હોવા વિષે મતભેદ છે. સૌરાષ્ટ્રના મેરલોકો કાં મૈત્રકવંશના અથવા
કાશ્મીરના મહિરસુપ્તના વંશને છે તેવી માન્યતા છે. પરમાર, પઢિયાર, ચૌહાણ અને
સોલંકી કુળો વિષે પણ ભેદ છે. એક મત પ્રમાણે તેઓ ચક્રકુંડમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા
ગણાય છે ત્યારે જેઠવાક મત પ્રમાણે મૌર્યવંશની પિતૃસંઘ કૌમના પરમરો ગણાય છે.

સિંધમાંથી કર્ણ દ્વારા મોરળી પંથકમાં ઢાંકમાં ઉતરેલા જેઠવાઓએ ધૂમલી બાપુ,
આ પછી ચાવડાવંશની સમુદ્રપરની ચાંચિયાગીરીના, ને તેમાંથી નાસી હુદેલ શાખામાં
થયેલા ન્યશીખરીએ પંચાસર વસાવ્યું. આ પછી જુવડે તે જાગ્યું, તેમાંથી વનરાજનાં
પરાક્રમે અને તેના સોલંકી યુગના ગુજરાતનાં સંભારણુનો પણ યુગસર્જક ઇતિહાસ છે.

સિંધમાંથી વજનાભના યદુવંશી ચૂડાસમાઓ જુનાગઢના અને સૌરાષ્ટ્રના પરાક્રમી ક્ષત્રિઓ હતા. જુનાગઢના રા અને યુવાન ખેંગારોના ઇતિહાસ પણ કુવણો છે અનેક ક્ષત્રિય કુળોનાં શૌર્યનાં સંભારણા, તેમના આશ્રયધર્મો, પરાક્રમો ને કેસરરંગ્યા પ્રણયો પ્રસિદ્ધ છે.

ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રની તેજ કિરણાવદ્ધી છે—

અજિત બાણાવલી ભીમદેવ, ગુજરાતના સામંત ચક્રચૂડામણી રાજધિરાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને તેમના ત્રિભુવનગંડમાં પરાક્રમો, રાજર્ષિ કુમારપાલની ધર્મદેશનાથી શોભતી શાંત અમૃતમય રાજ્ય કારકિર્દી તેમ જ ગુજરાતનાં જ સ્વપ્નદ્રષ્ટા કીર્તિવિજયી વસ્તુપાલ તેજપાલ અને ગુજરાતની સુશ્રી અનુપમાદેવીનાં ધાર્મિક અને કલા ભાવનાથી મંડિત સંસ્મરણો આજ પણ ભારતભરનાં યાત્રાળુઓનાં આકર્ષણરૂપ બનેલા છે. સોલંકી કાળનું ને તેનું પૂર્વવર્તી ગુજરાત અનુપમ, અવનવું ને સંસ્કારભૂષિત છે.

મહામહા ખેંગડા અને અહમદશાહનાં સંભારણાં—

ઈસ્લામના ઉદય પછી ભારતના ઇતિહાસ સાથે ગુજરાતના ઇતિહાસે પણ કરવટ બઢલી અને ગુજરાત ઉપર દિલ્લીનાં વિધર્મી શાસનનાં પદાક્રમણ થયાં. આ આક્રમણોનાં ખાટામીઠાં સંભારણામાંથી બે ગઢના વિજેતા પરાક્રમી અને મહાબળવાન મહામહાશાહનાં સંભારણા તથા અમદાવાદનો શિલાન્યાસ કરનારા અહમદશાહ ગુજરાતના ઇતિહાસની તેજસ્વી મૂર્તિઓ છે. જબ કુત્તે પર સરસા આયા તબ બાદશાહને શહર બસાયા વાળી પ્રસિદ્ધ ઉક્તિ તથા પાંચ પવિત્ર મહામદો દ્વારા અમદાવાદની ભૂમિનો શિલાન્યાસ થયો. આ અમદાવાદ ગુજરાતનું પાટનગર થયું અને તેણે ઘણા ઉતાર ચડાવ જોયા ગુજરાતની આ રાજધાનીમાં જ મોગલ શહેનશાહ જહાંગીરે સર ટોમસ રોની લેટ સ્વીકારી અને પાછળથી સૂરતમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની કોઠી સ્થપાઈ.

સાળરમતિનાં સંતની સાધના અને વીર વલ્લભની સિંહ ગર્જના—

આ પછીના અર્વાચીન ગુજરાતના ઇતિહાસની તેજસ્વી પરંપરા સુભગ-સુલભ છે. સુદામાપુરીમાં ૧૮૬૬ ની બીજી ઓકટોબરે ગાંધી કુટુંબમાં જન્મેલા મોહનદાસે સત્ય અને અહિંસાના માર્ગે મહાત્મા બની દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી ભારતમાં આવી સાળરમતિનાં કિનારે સત્યાગ્રહ આશ્રમની સ્થાપના કરી અને આજ ભૂમિમાંથી સ્વાતંત્ર્યની રણભેરી ભારતભરમાં પ્રબળપણે ગજા ઉઠી. સાળરમતિના સંતના સત્યાગ્રહો, એકાદશ મહાવ્રતો અને તેમની અહિંસાની મશકરી કરતાં કરતાં તેમને જ જીવન સમર્પિત કરી ધન્ય બનેલા ગુજરાતના પનોતાપુત્ર, વીરસેનાની સરદાર સાહેબ અમદાવાદનાં નગર વિકાસનાં ઇતિહાસમાં જ નહિ પણ ભારતીય મહાત્મના ઇતિહાસમાં સવાઈ ગિરમાર્ક તરીકે તથા ભગવાન ચાણક્ય પછીના કુશળ કૂટનીતિના રાજદ્વારી આર્ષદાટા મુસદ્દી તરીકે સદીઓ સુધી અમર રહેશે.

ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક ચેતનાનો વિશાલ વ્યાપ—

ગુજરાતનાં ઇતિહાસનાં વિકંગાવલોકન પછી વિવિધ ક્ષેત્રે ગુજરાતની વ્યાપક સાંસ્કૃતિક ચેતનાએ સર્જેલાં ઉન્નત અભિગમો તથા પુરુષાર્થ પૂર્ણ સિદ્ધિઓને અતિશય સંક્ષેપમાં જરા જોઈ લઈએ—

(અ) ગુજરાતમાં વસતી જનજાતિઓ—

ગુજરાતના રાજનૈતિક ઇતિહાસની જેમ ગુજરાતની સામાજિક પ્રતિભાનું સ્વરૂપ પણ નિરનિરાળું અને ચિત્તાકર્ષક છે. અનેક જાતિઓએ ભારતના આ પશ્ચિમ ભાગમાં પ્રવેશ કરી તેને પોતાનો સ્થાયી નિવાસ બનાવ્યો. ગુજરાતની રહેણી કરણી, ભાષા, સાહિત્ય, રીત-રિવાજ, લોક ગીતો, મેળાઓ, તહેવારો તથા કથાઓ વગેરેમાં આ બધી જન જાતિઓની લાક્ષણિકતાઓએ ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ પાટણના પટોળા જેવો તેને રૂપ રંગ આપેલ છે. ગુજરાતમાં અનેક જાતિઓમાં ભીલ અને રાનીપરજ અત્યંત પ્રાચીન લોકો છે—જે આજે પણ પ્રાચીન ગુજરાતનું અને પ્રાચીન ભારતનું એક વિશિષ્ટ અંગ છે.

ઉત્તર અને મધ્યવર્તિ ગુજરાતની કાકોર, મીર, મેર, રખારી, માલધારી, ડેરો, વાઘેર. આ બધાનાં શારીરિક રીતે સ્ત્રીપુરુષોનાં ગઢીલા સ્વસ્થ શરીરો અને પ્રસન્ન વ્યવસાયો ગુજરાતનાં સામાજિક આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક જીવનને સમૃદ્ધ બનાવે છે.

ગુજરાતનાં ચતુર અને બુદ્ધિશાળી ખેડૂતો, પાટીદારો, જૈન વણિકો તથા સાહસી વેપારીઓ તથા ઉદ્યોગપતિઓને પણ તેમની વિશિષ્ટ જીવન પ્રણાલી છે. ગુજરાતનાં બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોની પણ બુદ્ધિબુદ્ધી જ્ઞાતિઓને પોતાનાં અવનવાં સ્વરૂપો છે.

આમપ્રદેશમાં વસતી જનજાતિઓનાં વસ્ત્રાભૂષણો, ઘરની ભીંતો પરના ચિત્રો અને લીંપણની પદ્ધતિઓ, તેમની દેવતાપાસના આ બધાં એકએક વિષયો સમાજશાસ્ત્રીય અને કલા વિધાનનાં ગ્રંથોનાં રોચક વિષયો પૂરા પાડે તેવાં છે.

(ખ) ગુજરાતનાં પશુ-પક્ષી ધનો

ગુજરાત દૂધઆપનાર, ઉપયોગી અને વન્ય પશુપક્ષીઓથી સમૃદ્ધ છે. ગીરનાં જંગલમાં વસતા કેસરીસિંહની એશિયાભરમાં માત્ર ગુજરાતમાં જ ગૌરવપૂર્ણ વસતી છે. કાંકરેજી ગાયો, સૌરાષ્ટ્રના પાંચ રત્નોમાં ગણાતા શ્રેષ્ઠ ઘોડાઓ, ગિરનારની આસપાસના પ્રદેશની નવચાંદરી ભેંસો, મહેસાણા વિસ્તારની ભેંસો, ઉત્તર ગુજરાતમાં હરણો, કચ્છનાં જંગલી ગધેડા, ફલેમિંગો, ઉંટ, આ બધા પશુધનના વિસ્તાર છે.

પશુઓ ઉપરાંત કચ્છના રણ અને સૌરાષ્ટ્રના નળ સરોવરમાં આવીને દૂકસમય માટે વસતા પક્ષીઓ પણ પક્ષી વિશારદો માટે અધ્યયનનો ભરપૂર મમાલો પૂરો પાડે છે. આ ઉપરાંત મેર, સારસ, દરજીડો, પોપટ, લક્ષ્મીદો, તેતર, કાગડાની જાતો, તેમજ બીજાં પણ અનેકવિધ પક્ષીઓ જાણીતાં છે.

ગુજરાતમાં પક્ષીઓની બાબતમાં શ્રીપ્રદુમનભાઈ કંચનરાય દેસાઈ તથા પશુઓનાં સ્વરૂપ સંસ્કૃતિમાં નિષ્ણાત શ્રી ધર્મકુમારસિંહજી જેવા આંતરરાષ્ટ્રીય જ્ઞાતિ પ્રાપ્ત નિષ્ણાનો આપણે ત્યાં છે તે સદ્ભાગ્ય છે.

(ક) ગુજરાતનાં પ્રસિદ્ધ પડિતો, શાસ્ત્રીઓ અને બહુશ્રુત મેધાવીઓ

પ્રાચીન અને અર્વાચીન ભારતને ગુજરાતે વિશ્વવિશ્રુત પડિતો, શાસ્ત્રીઓ, બહુશ્રુત વિદ્વાનો આપ્યા છે. દુર્વાસા, અ્યવન સૌભરી અને યાજ્ઞવલ્કય વગેરે દાર્શનિક ઋષિ મહર્ષિઓનાં આશ્રમો ગુજરાતમાં હતા. નર્મદાના કીનારે એક બેટ પર ભગવાન વેદવ્યાસ અને નર્મદાના સામાતરે અવધૂત શિરોમણી ભગવાન શુકદેવજીના આશ્રમો હતા, જે અધ્યાપિ પ્રસિદ્ધ છે. વૈશેષિક દર્શનના આચાર્ય કણાદનો આશ્રમ પ્રભાસમાં હતો એવું વાયુપુરાણમાં કથન છે. રામકથા દ્વારા વ્યાકરણને વણી લેનારા ભટ્ટી કવિ અને પંચમહાકાવ્યમાંનું 'શિશુ-પાલવધ' મહાકાવ્ય રચનાર માધ કવિ ગુજરાતના હતા. બૌદ્ધધર્મના સુખ્યાત ચિંતકો સ્થિરમતી, ગુણમતી વલ્લીમાં, જૈનધર્મના અસાધારણ વિદ્વાન અને 'પ્રમંથચિંતામણિ'ના રચયિતા મેરુતુંગાચાર્ય વડવાણનાં હતા.

જામનગરમાં શ્રીકંઠ નામના પંડિતે 'રસકૌમુદી' નામનો ગ્રંથ લખેલો. આ પછી પંડિત વાણીનાથ, શ્રીકૃષ્ણ, રવિનાથ, કેશવજી શાસ્ત્રી, બેચરજી શાસ્ત્રી, હાથીભાઈ, ભવાનીશંકર શાસ્ત્રી, જટાશંકર શાસ્ત્રી, વગેરે શાસ્ત્રીઓએ ગિર્વાણી ગીરાની આરાધના કરીને વિવિધ ક્ષેત્રોમાં મૌલિક ગ્રંથો રચ્યા છે.

જૂનાગઢના ભારતભારતી પંડિત ગર્હુલાલજી કાવ્ય, નાટક અને જ્યોતિષશાસ્ત્રની ત્રણત્રણ શાસ્ત્રોમાં એવી નિપુણતા ધરાવતા કે તેમનો શબ્દ અતિમ ગણાતો. મોરખીના શીઘ્રકવિ શંકરલાલ માહેશ્વર કાવ્યરચના માટે છેક કાશી સુધી કીર્તિપ્તજ લહેરાવી ચૂકેલા.

સામવેદના ભારતભરમાં સૌથી નિષ્ણાત સામગાન કરનારા અને મદ્રાસના વેદજ્ઞ પંડિતો વડે સત્કૃત પં. રેવાશંકરશાસ્ત્રીજી આજે પણ ગુજરાતનો ડંકો વગાડે છે. નમંદા કંઠે ચાંદોદ કરનાળી પણ સામવેદના પંડિતોનું સ્થાન ગણાય છે. પં. મગનલાલશાસ્ત્રીજી અને દયાનંદજી વેદપાઠી પણ વલ્લભવેદાંત અને સામગાનના અનુક્રમે નિપુણ પંડિતો હતા.

વર્તમાન યુગમાં પં. મનહરલાલજી મહારાજ, ભાગવત ભૂષણ કૃષ્ણશંકરશાસ્ત્રીજી, શુકાવતાર સમ પૂજતા પ. પૂ. રામચંદ્રડોંગરેજી મહારાજ, જૈન તત્ત્વદર્શનના પ્રખર વિદ્વાન પં. બેચરદાસજી દોશી, પ્રજ્ઞાચક્ષુ પંડિતજી સુખલાલજી, શ્રી દલસુખભાઈ માલવણીયા શ્રી રતિદાસ દિપચંદ. દેસાઈ, શ્રી પરમાણુદેસાઈ કાપડીયા, શ્રી ભોગીલાલ સાંડેસરા, શ્રી વિષ્ણુદેવે સાંકળેશ્વર પંડિત આ બધા ગુજરાતના ભૂષણરૂપ નિધિ સ્વરૂપો છે.

(૬) ભારતભૂષણ ગણાયેલ સંપ્રદાયચાર્યો

આ મહાનુભાવ પંડિતવર્યો ઉપરાંત ગુજરાતમાં સંપ્રદાયના સ્થાપકો અને તેમાં વિદ્વાન ધર્માચાર્યો પણ થઈ ગયા છે.

આંધ્ર પ્રદેશમાં જન્મેલા પણ ગુજરાતમાં પરિભ્રમણ કરી જેમણે અલૌકિક પુષ્ટિમાર્ગનું પ્રવર્તન કરનારા જગદ્ગુરુ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી તથા પ્રભુ ચરણ શ્રી વિકૃલેશજીનાં ચરણચિહ્નો તથા બેઠકો ગુજરાતમાં સ્થળે સ્થળે છે. આ સંપ્રદાયની ગાદી ઉપર તેજસ્વી પુરુષો અને ઊરરત્નો પાક્યાં છે. ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં અત્યંત સન્માનિત થયેલા પ. પૂ. દેવકીનંદન મહારાજ, જૂનાગઢમાં પાકિસ્તાનના ભય વેળા પણ જૂનાગઢ નહીં છોડનારા અને શહેરમાં ફરી સૌને અડગતાનો ઉપદેશ આપનારા અહીં થયા છે. પોરબંદરમાં થયેલ ભારત વિખ્યાત સંગીતકાર શ્રી ધનશ્યામલાલજી મહારાજ સૂરતમાં વર્તમાન સમયે બિરાજતા પરમવિદ્વાન ગો. શ્રી વૃષભૂષણલાલજી મહારાજ વગેરે કેટકેટલા મહાપુરુષો પ્રસિદ્ધ છે.

જૈન ધર્મના તીર્થોદ્ધારકો, આગમગ્રંથોના સંશોધકો અને અહિંસાના પ્રસારકો એવા પરમ પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંતો આદિ મુનિમહારાજોમાં પણ કેટલાયે ધન્યનામ થયા છે. તેમાં પુ. વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજ, શાસનસમ્રાટ વિજયનેમિસૂરિજી, શાસ્ત્રવિશારદ ધર્મસૂરિજી મહારાજ, પુ. સિદ્ધિસૂરિજી મહારાજ, પુ. નીતિસૂરિજી મહારાજ પુ. વલ્લભસૂરિજી મહારાજ, પુ. ઉદયસૂરિજી મ., પૂ. અમૃતસૂરિજી, પૂ. રામચંદ્રસૂરિજી, આગમપ્રભાકર શ્રી પુણ્યવિજયજી મ., પુ. જંબુવિજયજી મહારાજ, મુનિશ્રી સંતબાલજી મ. આદિ અનેક આચાર્યભગવંતો; પદસ્થો; મુનિવર્યો તેમ જ સાધ્વીજી મહારાજો થયા છે.

આ બધા પરમાદરણીય સંતોના કારણે ભારતભરમાં જૈન ધર્મનો વિજયનાદ ગાળે છે.

અયોધ્યાની સમીપ છપૈયામાં જન્મીને સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતને પરમપાવન કરનાર પછાત જાતિમાં નિર્જયતાથી વિચરીને તેમને સંસ્કાર મંડિત કરનાર તેમજ ઠાઠી જેવી કોમને સંસ્કારભૂષિત કરનાર પ. પૂ. શ્રી સહજનંદ સ્વામીનારાયણ ભગવાન અને તેમના સંપ્રદાયમાં થયેલા જળનંદસ્ત નામી સંતો અને વિદ્વાનોનો ઉલ્લેખ આ ગ્રંથમાં અન્યત્ર સવિસ્તર છે. પ્રગટકૃષ્ણસ્વરૂપ યોગીજીમહારાજની સંતવાણી આજ પણ આર્યાવર્ત ને તેની બહાર મધુર રીતે કેવી ગુંજે છે તે સૌને સુવિદિત છે.

આ ઉપરાંત જ્ઞાન વૈરાગ્યની પૂર્ણતાથી શોભતા શ્રીમત્તથુરામ શર્મા તથા આર્ય સમાજના પ્રણેતા, વેદોદ્ધારક, પાખંડ લીલાનું વિદ્રવ્ય કરનારા, દલિતોદ્ધાર અને રાષ્ટ્રભાષા

હિન્દીના સૌ પ્રથમ સમર્થક પ. પૂ. દયાનંદ સરસ્વતી, પ્રાણામી ધર્મના પ્રણેતા પ્રાણનાથજી, બમનગરના અસદગુરુ શ્રી અણુદાખાવા, તથા વીરપુરના જલા સો અલા ગણાયેલા સંતશિરોમણી પ. પૂ. જલારામબાપા આ બધાનાં જીવનચરિત્રો પર કેટલાંયે ગ્રંથો રચાયા છે.

(ઈ) ગુજરાતીના આશયકો, યુગમુર્તિ સાહિત્યકારો

ગુજરાતમાં સાહિત્યનું સમારોધન પણ બહુમુખી અને પ્રાચીન પરંપરાવાળું છે. વાલ્મીકી ઉપાસનાનો ગુજરાતમાં સૂત્રપાત્ર છેક બારમી શતાબ્દીથી તો નિઃસંશય ગણાવી શકાય. પાણિની પછી ગુજરાતમાં મહાન વैयाકરણી કલિકાલસર્વજ્ઞ આ. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી ધર્મ ગયા. તેમણે ‘સિદ્ધહેમ’ વ્યાકરણગ્રંથની રચના કરી. ગુજરાતના સામંત-અકબૂડામણી, પરમભટ્ટારક નૃપતિ શ્રેષ્ઠ સિદ્ધરાજ જયસિંહે તે અંધરતનને હાથીની અંબાડી પર પધરાવી તેની નગરયાત્રા કાઢેલી તે સુવિદિત છે. તેમણે અન્ય ઘણા કાવ્ય ગ્રંથો તથા શાસીયગ્રંથો રચ્યા છે. કાળાન્તરે અન્ય જૈન મુનિઓ તથા કવિઓએ ગુજરાતીભાષામાં વિવિધ પ્રકારની રચનાઓ કરી.

તળાબમાં જન્મેલા ‘આદિ કવિ’ ના શ્રેષ્ઠ સન્માનથી વિભૂષિત નાગર નરસિંહ મહેતાના સર્જનોમાં એકબાજુ શૃંગાર મધુર ભક્તિરચનાઓ બેવા મળે છે તો સત્યતા અને ઉદાત્તાના શિખરોથી શોભતા ઉપનિષદની પરમપાવન વાણીને સહજસ્વાભાવિક પ્રાંજલ ભાષામાં સંઘેડા ઉતાર લેને નિરૂપતાં તેમનાં પ્રભાતિયાં ગુજરાતીભાષાના યાવચ્ચંદ્ર દિવાકરો અમર અલંકારો છે. રાજસ્થાનથી ગુજરાતને પોતાની પ્રિયભૂમિ બનાવનાર મીરાંબાઈનાં લલિત મધુર, લયગદ્ય પદો આજ પણ ગુજરાતનાં વાતાવરણમાં ગુંજે છે.

અમદાવાદમાં સોનીનો ધર્મે કરતા અને સચ્ચાઈથી વર્તવા છતાં અવિશ્વાસની આળથી દાઝેલા અખાએ કૂવામાં સાધનો પધરાવી વેદાન્તી કવિતા લખી. મહાકવિ પ્રેમાનંદે માણ પર સ્વરચિત આખ્યાનો ગાઈ ગુજરાતી ભાષાને પોતાના પ્રાણવાન રસલક્ષી સૃજનો વડે ગૌરવ આપ્યું. શામળભટ્ટે સિદ્ધાસન બત્રીશી, મદનમોહન બેવી વાર્તાઓ કાવ્યબદ્ધ કરીને સંસ્કારી મનોરંજન સાથે બૌદ્ધિક સજગતા આપી. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના ત્યાગ વૈરાગ્યના ગાયકો નિષ્કુળાનંદ, બ્રહ્માનંદ વગેરેએ મુમુક્ષુતા પ્રેરે તેવાં પદો આપ્યાં. દયારામની ગરબીએ તથા પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનાં પદોએ ગુજરાતને એક સમયે ગાંડું કરી મૂક્યું.

અર્વાચીન યુગમાં દલપતરામે સભારંજની પણ ચાંતુર્યપૂર્ણ કવિતા વડે ‘કવીશ્વર’નું ઝિરુદ્ધ મેળવ્યું. નર્મદે કવિતાને પોતાના ભુક્ષાથી સખળ બનાવવા પ્રયત્નો કર્યા. નરસિંહરાવે કવિતાને પશ્ચિમના પ્રભાવ નીચે પ્રકૃતિના રંગે રંગવા પ્રેરક પુરુષાર્થ કર્યો. કવિશ્રી કાન્તે વસંતવિજય, ચક્રવાકમિથુન દેવયાની જેવાં સૌંદર્યમંડિત અંડકાવ્યો વડે કવિતા કામિનીને શણગારી, રાજવીકવિ કલાપીએ પ્રેમ અને દર્દની ગઝલો ગાઈ તો સાથોસાથ “જ્યાં જ્યાં નગર મારી ઠરે” જેવાં કાવ્યો દ્વારા વ્યાપક પરમાત્માની અનુભૂતિ કરાવી. મહાકવિ નંદાનાલાલે રામ અને પ્રેમભક્તિનાં મધુર કાવ્યો ગાયાં સાથોસાથ ઇન્દ્રકુમાર,

જયાજયન્ત જ્યાં ડોલન શૈલીમાં અશરીરી પ્રભુયનાં નાટકો દ્વારા ગુજરાતમાં એક વાતા-વરણ ભણું કયું. કવિશ્રીના 'હરિસંહિતા' મહાકાવ્યમાં કેટલીયે અવનવી વિશિષ્ટતા છે જેનું મૂલ્યાંકન થવું બાકી છે.

રાષ્ટ્રીય શાયર ઝવેરચંદ મેઘાણીએ પણ સોરઠી બાનીનો ધીંગો રણકાર બતાવી લોકસાહિત્યનું એકલ પડે ગૌરવપૂર્ણ સંશોધન કયું અને વ્રતગીતો, લોકગીતો, ઉપરાંત કેટલાંક અંગ્રેજી કાવ્યોનું એવું વિશિષ્ટ રૂપાંતર કયું જેમાં રૂપાંતર કરેલ મૂળકૃતિ કરતાં યે સૌંદર્ય વધી ગયું. તેમની નવલકથાઓમાં પણ સોરઠી ધરાના પ્રાણધબકાર જીલાયા શ્રી સ્નેહરશ્મિએ કાવ્યમાં અવનવાં કેટલાંયે પ્રયોગો કર્યા. જાપાનના અદ્યાક્ષરી હાયકુને પણ ગુજરાતીમાં વિન્યસ્ત કરવાનું માન તેમને મળ્યું.

શ્રી મુંદરમ અને ઉમાશંકર અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાનાં ઉચ્ચ કક્ષાના સમારંધકો છે. આ બન્નેનું મૂલ્યાંકન પણ વધારે યોગ્ય રીતે થવાની જરૂર છે. આ ઉપરાંત કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, પ્રહલાદ પારેખ, નાથલાલ દવે, રાજેન્દ્ર શાહ, નિરંજન ભગત, બાલમુકુંદ, પ્રભારામ, ઉશનસ, મકરન્દ દવે, પ્રિયકાન્ત મણિયાર, તેમ જ અદ્યતન કેટકેટલાં કવિઓનાં ઉર ધબકારથી સૌંદર્ય મધુર પદાવલીથી શોભતાં ગીતોથી માંડીને વિરૂપ અને એલ્સકં લેખાતાં નૂતનત્તમ સર્વકાવ્ય પ્રકારો ગુજરાતી ભાષામાં ખેડાયાં છે.

ગુજરાતી ગદ્યમાં નર્મદે નિખંધો, પ્રસંગ લેખો ઇત્યાદિથી સૂત્રપાત્ કર્યો અને ગુજરાતી ગદ્યને નવલરામ, મણિલાલ, ગોવર્ધનરામ, ગાંધીજી, કાકા સાહેબ, જ્યોતીન્દ્ર, ચંદ્રવદન વગેરેએ નિરનિરાળી શૈલીથી તેને પહેરૂ પાડી, સંસ્કારો આપ્યા, વિશુદ્ધ કયું, તેમાં નવનવાં સ્વરૂપો ખેડ્યાં.

નવલકથાઓમાં 'કરણધેસો' થી માંડીને 'સાસુવહુની લડાઈ' વગેરે પ્રારંભની નવલકથાઓ બાદ કનૈયાલાલ મુનશીએ તેને કલા વિધાનની દૃષ્ટિએ નવું રૂપ આપ્યું ત્યારપછી ધૂમકેતુ, ર. વ. દેસાઈ, ગુણવંતરાય આચાર્ય, પદ્માલાલ પટેલ, ઈશ્વર પેટલીકર, સુનિલાલ મડિયા, દશક અને અદ્યતન નવલકથાકારોએ તેને પોતપોતાની રીતે વિશિષ્ટતા આપી. ગુજરાતી ભાષાની સર્વોત્તમ મહાનવલ 'સરસ્વતીચંદ્ર' તો જગતભરની મહાનવલોમાં ગૌરવભર્યું પ્રતિનિધિત્વ કરી શકે. નવલિકાઓમાં પણ મુનશી, ધૂમકેતુ, દ્વિરેશ વગેરેથી આજ સુધીના.

વાર્તાકારોએ ગુજરાતીનાં નવલિકાનાં કલેવરને સંવર્ધિત કયું છે. ગુજરાતી સાહિત્યની 'આલોચના' પ્રકારનાં પણ સાહિત્યનાં સ્વરૂપો ઘડવામાં, તેને મઠારવામાં, તેની આલોચના કરી તેનાં થતાં સ્ખલનોને નિર્ભયતાથી બતાવી સાહિત્ય ક્ષેત્રને સમાર્જિત કરવામાં નર્મદ, નરસિંહરાવ, બ. ક. ઠાકોર, વિશ્વનાથ ભટ્ટ, વિજયરાય વૈદ્ય, અનંતરાય રાવળ, સુરેશ ભેષી, ચાંપશી ઉદેશી અને તખ્તસિંહ પરમાર જેવા પુરુષાર્થી વિવેચકોએ સાહિત્યની ગતિવિધિઓને ચાંપતી નજરે નિહાળી તેમાં ઉત્તમ તત્વોને પ્રવર્તમાન રાખવાની ચિવટ રાખી છે.

'મુંબઈ સમાચાર' જેવા પ્રથમ ગુજરાતી પત્રથી માંડીને ગુજરાતી પત્રકારત્વે પણ જન્મભૂમિ, સંદેશ, ગુજરાત સમાચાર વગેરે પત્રોનાં ધોરણો અન્ય ભગિની ભાષાનાં પત્રકારત્વ જોતાં જ ઉજ્જવળ રાખ્યાં છે, કેટલાંક ક્ષેત્રોમાં તો ગુજરાતી પત્રકારત્વ આગળ છે.

'ગુજરાતી' માસિકથી શરૂ કરીને ગુજરાતમાં વિવિધ સમયે ઉત્તમોત્તમ સામયિકો પણ પ્રગટ થયાં, કાળબળે બંધ થયાં, વળી નવાં શરૂ થયાં, કેટલાંક ઘસાયાં, કેટલાંક નવી પ્રાણશક્તિથી કાળબળને પણ પડકારતા રહ્યા. આ બધામાં 'માનસી', 'અખંડ આનંદ', 'કુમાર', 'નવચેતન', 'રુચિ', 'અંધ', 'કવિતા' સર્ગર્વ નામોલ્લેખ કરી શકાય.

આ અંધમાં ગુજરાતી સાહિત્યનાં ચિરંજીવ પાત્રો એ વિષય ઉપર વિસ્તારપૂર્ણ એક લેખ છપાયો છે એ વાંચતા જરૂર એમ લાગશે કે આપણું ગુજરાતી સાહિત્ય એક હજાર વર્ષનું થવા આવ્યું તેમાં અનેક મહાન સર્જકો થઈ ગયા. તેઓને હાથે ગુજરાતી સાહિત્યની જે ગૌરવવંતી સેવા થઈ છે તેથી કોઈપણ ગુજરાતી સાહિત્યરસિક વ્યક્તિનું શિર નમી પડે. છેલ્લા એક સૌકામાં ગુજરાતી સાહિત્યે સ્વરૂપ અને અભિવ્યક્તિની બાળતમાં વૈવિધ્ય

અને ઉંડાણ બંને દાખવ્યા છે. તરીને ઉપર આવતી બે કૃતિઓ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ અને ‘સત્યના પ્રયોગો’ એ જગત સાહિત્યમાં ઓળખાઈ છે.

આખ્યાન કથાઓ, પદ્યવાર્તાઓ, નવલકથાઓ નાટકો, એકાંકીઓ, પદ્યનાટકો, ખંડ કાવ્યો વગેરે કથા સાહિત્યમાં ગુજરાતી સાહિત્યની અમર પાત્ર સૃષ્ટિ પડેલી છે. એવા જમાના સાથે સતત વહેતા રહેતા સાહિત્યના ભાવી માટે કોઈ જોશી પાસે ચોષડિયું જોવડાવવું પડે તેમ નથી તો પણ જોશી અટકધારી બે સર્જકો શ્રી ઉમાશંકર જોશી અને શ્રી સુરેશ જોશીના હાથમાં હાલ તો ગુજરાતી સાહિત્યનું ભાવી છે એમ ગણી શકાય.

અહીં જે પાત્રો પસંદ કરવામાં આવ્યા છે તેમાં ઉપરોક્ત સાહિત્ય પ્રકારો આવરી લેવામાં આવ્યા છે. અહીં પસંદ કરેલા ૮૦ પાત્રો વિશે પસંદગીની બાબતમાં મતભેદ જરૂર હોઈ શકે. હજી કેટલાંક પાત્રો રહી જતાં હોય, અથવા કેટલાંક, બીજાને, બિન-મહત્વના પણ લાગ્યાં હોય એ સંભવિત છે.

બૃહદ ગુજરાતની અસ્મિતા સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ ગ્રંથની યોજના ધ્યાનમાં રાખી લેખના લેખકે કેવળ વિવેચનાત્મક બનાવવાને બદલે પરિચયાત્મક-વિવેચનાત્મક અભિગમ કેળવ્યો છે તે ઉભય પ્રકારના વાચકોને ઉપયોગી નીવડશે તો લેખકે લીધેલો પરિશ્રમ યથાર્થ ગણાયો.

(૭) ગુર્જરભુમિના સંત પુરૂષો—

ગુજરાતનાં યશોગાન ગાતાં કવિવર નાનાલાલ કહે છે :

“ગિરિ ગિરિ શિખર શિખર સોહનત મંદિરે ધ્વજ ને સંત મહંત
ધન્ય હો ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ આપણો ગુણિયલ ગુર્જર દેશ.”

ગુજરાતની ભૂમિ આમ સંત સૌરભથી મહેકતી છે. સોરઠી સંતો વિષે જેમ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયા છે તેમ ગુજરાતના સંતો વિષે જ એકાદ ઠગદાર ગ્રંથ તૈયાર કરી શકાય. ગુજરાતના સંતોમાં મોરબી પાસેના ટંકારામાં થયેલા આર્યધર્મ પ્રચારક સ્વામી હયાનંદ સરસ્વતી, ભગવાન સ્વામીનારાયણ, મહાત્મા ગાંધીજી વગેરેનો ઉદ્દેશ્ય તો આગળ પણ અન્ય પ્રકારે થઈ ગયો છે. લીંમડીમાં થયેલ મુસલમાન કવિ મીકો ઢાલી, પરમ તત્ત્વજ્ઞાની શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી, કવિ કીર્તનકાર અનંતપ્રસાદજી, સંત વાલમરામ, પૂં જલાબાપા, ગારિયાધારના સંત વાલમરામ, કચ્છના મેકણદાદા, પાણિયાદમાં પ્રગટેલા શ્રી વિસામજી ભગત, સંત લાલનશા, હાસી જીવજી, મહાત્મા મસ્તરામજી, શ્રી આપા બદરા, કાશી સુધી પ્રખ્યાત શ્રી સતુઆ બાવા, સ્વામી નિષ્કુળાનંદ, સદ્ગુરુ બ્રહ્માનંદસ્વામી, શ્રી ગોપાળાનંદ-સ્વામી, અક્ષરબ્રહ્મા અવતાર ગુણાતીતાનંદસ્વામી, સંત બોડાણા, સંતરત્ન શ્રી પુનિત મહારાજ, પ્ર. બ્રહ્મસ્વરૂપ શ્રી યોગીજી મહારાજ, ગીતા મંદિર પ્રણેતા પ. પૂં વિશ્વાનંદજી, પ. પૂં રંગઅવધૂતજી મહારાજ, પૂં શ્રી મોટા, મહામંડળેશ્વર પ. પૂં શ્રી જયેન્દ્રપુરીજી, પ. પૂં રામચંદ્ર ડોંગરેજી મહારાજ, ભાવનગરના શ્રી શાંતિશંકર મહેતા, ભામનગરના પ. પૂ. શાંતિપ્રસાદજી, ભુવનેશ્વરી, પીઠ ગોંડળના પૂ. ચરણતીર્થજી મહારાજ, વડોદરાના હત્તમંદિરના શ્રીહત્તજીવા, સસ્તુ સાહિત્ય ગુજરાતમાં ઘરે ઘરે પહોંચાડનાર લિલ્લુ અખંડાનંદ, ‘વાર્તાલાપ’ ગ્રંથમાં પ્રખ્યાત થયેલા સંતમુર્તિઓ પ્રકાશાનંદજી અને નિત્યાનંદજી, સ્થાનિક કાર્યકર અને માનવતાના પરમ આરંધક પૂ. રવિશંકર મહારાજ વિગેરેની સૌરભ મહેકતી રહી છે.

ગુજરાતના આ સંતોમાં કેટલાકે દરિદ્રનારાયણની સેવા અર્થે ખલે કાવડો ચડાવી રોટલા માટે ચાવલ કે આટો માગી અન્નક્ષેત્રો ચલાવ્યા, કેટલાકે જ્ઞાનની સરવાણી વહેતી રાખવા પાઠશાળાઓ ચલાવી, કેટલાકે ભારતભરમાં ધર્મશાળાઓ અને અન્નભંડારો ખોલ્યા, કેટલાકે પોતાના શુદ્ધ ત્યાગમય જીવન દ્વારા જીવોને પરમાર્થના માર્ગે ચડાવ્યા, કેટલાકે કીર્તી અને ઉપદેશો દ્વારા સંસારરૂપમાં પડેલાઓને સંસાર તરવામાં આલંબન આપી મોક્ષધામનાં દ્વાર ઉઘાડી આપ્યા. આ સંતો સાથે ગુજરાતમાં સતિ-જતી પણ ઘણી થઈ ગઈ છે. આ બધામાં રાણકદે, જસમા ઓડણ, રૂવાપરી વગેરે કેટલાંયે પવિત્ર નામોની માનતા ચાલે છે.

(કિ) ગુજરાતના શિક્ષણકારો—

જે જમાનામાં બાલશિક્ષણના વિષે ભારતમાં કોઈને કલ્પના પણ ન હતી ત્યારે બાળ-કોની 'મુછાળી મા' તરીકે પ્રખ્યાત થયેલા શ્રી ગીજુભાઈએ દક્ષિણામૂર્તિ જેવી આદર્શ સંસ્થા ચલાવીને બાલશિક્ષણમાં ભારતમાં પ્રથમ નુતન આદર્શ સિદ્ધ કરી બતાવ્યો. શ્રી ગીજુભાઈએ બાલશિક્ષણ પથ કેવું સમૃદ્ધ તૈયાર કર્યું? શ્રી ગીજુભાઈની ભગતી જ્યોતને મોંઘીએન અને ગિજુભાઈના સુપુત્ર શ્રી નરેન્દ્રભાઈએ જીવનપર્યંત ઝળહળતી રાખી.

શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટે આ શિક્ષણ જ્યોતિને આત્મતેજથી પહેલાં ભાવનગરમાં અને પછી સજીસરા-આંબલામાં વધુ સમજી રીતે ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિના પ્રયોગથી પ્રબલિત કરી. શ્રી નાનાભાઈએ રામાયણ ભાગવતનાં લોકલોચ્ય સ્વરૂપો પણ નિમ્યા. તેમની જ સંસ્થામાં પાછળથી શ્રી મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક' તથા શ્રી મુળશંકર ભટ્ટે પોતાની પ્રાણવાન પ્રતિભા અને તપઃપૂત જીવનદષ્ટિવાળા સંચાલન અને પુરૂષાર્થથી આ કેળવણી પ્રયોગોમાં વધુ સુંદર સિદ્ધિઓ મેળવી. લોકભારતી સંસ્થા આજે અખિલ ભારતીય નહિ પણ આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવે છે.

શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદી પણ બાલમાનસના નિષ્ણાત પ્રેરણામૂર્તિ ગણાય છે. તેમણે પણ ઘરશાળા સંસ્થા દ્વારા શિક્ષણમાં લઘ્ય પુરુષાર્થ કર્યો છે.

અલિયાબાડામાં ગંગાજીવા વિદ્યાપીઠની ધૂણી ધખાવીને બેઠેલા શ્રી ડોલરભાઈ માંકડ તથા ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં શ્રી મગનભાઈ દેસાઈની સમર્થ સેવાઓ ઇતિહાસમાં સદૈવ પુણ્યસ્મૃતિ બની રહેશે.

પરંતુ આ બધા શિક્ષણકારોના મુધન્ય વિશ્વના સૌથી મોટા શિક્ષણકાર તો પૂ. બાપુ જ ગણાય. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ને ભારતમાં સ્વાવલંબી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પદ્ધતિનો નૂતન પ્રયોગ એમણે કરી બતાવ્યો. એથી તેણે શિક્ષણમાં સમૂળી ક્રાંતિ કરી. ભારતના વતાવરણ અને તેની આર્થિક જરૂરિયાત અનુરૂપ વર્ધા શિક્ષણ કે બુનિયાદી શિક્ષણની ચિનગારીએ ભારતમાં શ્રી વિનોબા, આચાર્ય કાકાસાહેબ કાલેલકર, વગેરે ઘણાં નવાં ભાવિન્તા પુરૂષો પ્રગટાવ્યા. ભારતના સૌથી મોટા શિક્ષણશાસ્ત્રી નિઃસંદેહ ગાંધીજી જ ગણાવી શકાય.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠનો સમગ્ર ઇતિહાસ છેક આજે શ્રી મોરારજી જેવા ગાંધીનિષ્ઠ શુદ્ધ સેવાપરાયણ કુલપતિના હાથ નીચે ચશસ્વી રહ્યો છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીના પ્રારંભમાં પડેલા દાદા માવલંકર વગેરે સૌ સ્મરણીય છે.

આજે પણ વડોદરામાં જીવનભારતી, શારદા ગ્રામ, માંગરોળની સંસ્થા, પોરબંદરમાં આર્યકન્યા ગુરુકુળ, કચ્છમાં ઘણા વર્ષો પુર્વે માંડવીમાં સ્થપાયેલ સંસ્કૃત અને પિંગળવિદ્યાની પાઠશાળા, ભાવનગરમાં દાણીઆઈ સ્થાપિત મહિલા વિદ્યાલય, આ બધી કેટલીક સંપન્ન અને ગૌરવપુર્ણ ઇતિહાસ ધરાવતી શિક્ષણ સંસ્થાઓ છે.

ગુજરાતમાં આજુ-બહલભાવિદ્યાનગર પણ ગુજરાતનું મોટું શિક્ષણધામ છે. તેના વિશ્વકર્મા શિદ્ધી પૂ. ભાઈકાકા અને તે સંસ્થા પાછળ મૂકેલા સમર્પનાર કેટલાયે પુરૂષાર્થીઓએ શિક્ષણના ક્ષેત્રે કેવું સુંદર કામ કર્યું છે.

વડોદરાના પ્રાતઃ સ્મરણીય મહારાજા શ્રી સયાજીરાવને શિક્ષણમાં ન સંભારીએ તે કેમ ચાલે? બંધારણના આદેશ છતાં બાવીશ બાવીશ વર્ષો આજ પણ ભારતમાં જે સિદ્ધ થઈ શક્યું નથી તે ફરજિયાત શિક્ષણનું કાર્ય વર્ષો પહેલાં આ આર્ષદંડા, લોકપ્રિય, સ્વનામ ધન્ય મહારાજાએ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું એટલું જ નહિ પણ શિક્ષણની વધુમાં વધુ સવલતો ત્રમચ વડોદરા રાજ્યમાં વધુમાં વધુ ઉભી કરી ગુજરાતનું નામ ભારતભરમાં રોશન કરનાર તેઓ આદર્શ રાજવી હતા. આજે મ. સ. યુનિ. વડોદરા ઘણું પ્રેરણાદાયી વિકાસલક્ષી કામ કરી રહી છે.

ઔદિક કેળવણીની જેમ આરિગ્ય અને આત્મિક કેળવણીનું કામ કરનારા પૂ. રવિશંકર મહારાજ, કાધર વાલેસ વગેરે પણ ગુજરાતમાં પોતાના પ્રકાશનો પાથરી રહ્યા છે. પૂ. મહારાજે તો પછાત અને ઝનુની ગણાતા માણસોમાં પણ માણસાઈના દીવા પ્રગટાવ્યા છે.

(એ) ગુજરાતના સ્વરઆરાધકો અને કલાકારો :

ગુજરાતે સંગીતના ક્ષેત્રમાં ભારે કીમતી પ્રદાન કર્યું છે. શ્રીકૃષ્ણની બંસરી અને અનિરુદ્ધને પરણી આવેલ ઉત્તરા દ્વારા ગુજરાતમાં લાસ્ય નૃત્ય સાથે સંગીતનો પ્રવેશ થયો. સૌરાષ્ટ્રમાં ચાલતી ભૈરવની ઉપાસના પરથી ભૈરવ, વૈરાવળ પરથી વૈરાલેલ અને ખિલાવલ રાગ ગુજરી, ત્રવણા, સૌવીરી, ખંભાયતી, આહિરી, લાડી અને માધ્યમિકા ઉપરાંત દેશીરાગ પણ ગુજરાતની હેટ ગણાય છે. મહાગુજરાતે સર્વક્ષેત્રોની જેમ સુરસ્વામીઓ અને કલા-ગુરુઓ પણ પ્રગટાવ્યા છે. ચૌદમી શતાબ્દીમાં થયેલો ખેંગાર ત્રીજો, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પછી ગુજરાતનો સૌરાષ્ટ્રમાં નાદવેદ ઉદ્ધારક ગણાય છે. પંદરમી શતાબ્દીમાં ને તે પછીના કાળમાં પણ શાસ્ત્રીય ઢબે પદો ગાનાર નરસિંહ મહેતા પણ સંગીત નિપુણ હતા. જ્ઞાનગરના આદિત્યરામજી અન્નેડ ધ્રુપદ ધમારની ગાયકીના ઉત્તમ કલાકાર, કુશળ પખવાજવાદક અને તાલશાસ્ત્રી તરીકે પ્રખ્યાત હતા.

મહારાજા ભાવસિંહજીના સમયમાં ભાવનગરમાં સંગીતને સારો રાજ્યાશ્રય મળ્યો. દરબારના કુશળ સ્વરશાસ્ત્રી ચંદ્રપ્રભાભાઈ ભલભલા સંગીતકારોનું માન મૂકાવતા. ગુજરાતના સર્વોત્તમ સંગીતકાર પદ્મશ્રી ઓમકારનાથજી ઠાકુરનું નામ કોણ બણતું નથી ! પંડિતજી ભૈરવાષ્ટકમ્, પં. યશવંતરાય પુરોહિત, પંડિત ઓમકારનાથજીના શિષ્ય પં. બલવંત ભટ્ટ, ગો. ઘનશ્યામલાલજી, શ્રી મૃણાલિનીબહેન સારાભાઈ પણ ગુજરાતનું-સમગ્ર ભારતમાં મૂલ્યવાન ઘરેણું છે.

ચિત્રકલાના ક્ષેત્રે કલાગુરુ શ્રી રવિશંકર રાવળ પ્રથમ પંક્તિના સંમાનાર્હ પૂજ્ય આચાર્ય છે. ગુરુ શ્રી જેન્દ્રે તથા શ્રી વ્રજલાલ દેસાઈ, શ્રી કનુભાઈ દેસાઈ, શ્રી જાદવ, શ્રી ખોડીદાસ પરમાર, શ્રી જ્યોતિ ભટ્ટ વગેરે રંગરેખાના સ્વામીઓએ ચિત્રકલામાં જલરંગી ચિત્રોથી માંડીને, પોઈન્ટ, કેરીકવર તથા છેલ્લામાં છેલ્લી પદ્ધતિઓમાં ગુજરાતનું નામ ભારતમાં અને વિદેશમાં રોશન કર્યું છે.

ફિલ્મ ઉદ્યોગમાં શ્રી વિજય ભટ્ટ જેવા પ્રથમ પંક્તિના નિર્માતા-દિગ્દર્શક તથા શ્રી આશા પારેખ જેવા નૃત્યકાર અને અભિનેત્રી આપણાં ગુજરાત ભૂમિનાં નામને સુપ્રતિષ્ઠિત કરી રહ્યા છે.

(ઓ) ગુજરાતની લોકહૃદયની ગીત સરવાણીઓ :

લોકવાર્તાઓ, લોકગીતો અને લોકસંગીત પ્રત્યેક પ્રબલો કિંમતી વારસો છે. પરંતુ પ્રદેશ પ્રદેશને તેની પોતીકી વિશિષ્ટતા હોય છે. દરેક પ્રદેશને તેની પોતાની લોકખેલી, પોતાની રજુઆતની પદ્ધતિ પણ પ્રાદેશિક વાતાવરણને અનુરૂપ હોય છે. ગામડે ડાયરા વચ્ચે બેસીને ભલકારા દેતા દેવીપુતર ચારણના મોઢેથી વહેતી લોકસરવાણી સાંભળીએ કે નેસડાના લેંસો ગાયોના ધણને ચરાવવા નીકળેલા કોઈ રખારીને ડાંગને ટેકે એક પગથી ત્રિભંગાકૃતિ સરળને દુહા બોલતો સાંભળવાનો ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રનો લહાવો છે. આવી લોકવાણીમાં દાસી જીવણ, ગોરખનાથ, દેવાયત પંડીત, મેકણુદાદા, કરમણુ ભગત, ગંગાસતી, લાખો લોચણ, મુળદાસ, પીઠો ભગત, જોડીરામ, મોરાર સાહેબ, રવિ સાહેબ, ભાણુ સાહેબ ઇત્યાદી મુખ્ય છે.

આવી લોકકથાઓ સાથે “ વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં રે લોલ ” જેવાં લોકગીતો પણ ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં ઠેર ઠેર સાંભળવા મળશે. નાગપાંચમની વારતા, સોળ સોમવારની વારતા, બોળચોથની વારતા આ બધી વ્રતકથાઓમાં પણ આધ્યાત્મિક અને ધર્મના સંસ્કારો સાથે ગ્રામપ્રદેશનાં ભલાભોળાં માનવીઓની લાગણી, તેમની શ્રદ્ધા, તેમના હૈયાં શતશત જૂલે જૂલતાં કેટલીયે ઉમીંઓના સ્વપ્નો ઝીલતાં અનુભવાય છે. સોરઠના ગીરનારી પ્રદેશમાં ભોગાવાને કાંઠે ભરાતા માધવપુરના મેળામાં, તરણેતરના મેળામાં આજ પણ આ દુહાઓ રાસની રમઝટ, ચારણી છંદનાં હલકલયાં રણકાર, મંજીરાના તાલે ઊંચા સ્વરે ગવાતાં ભજનો, હેટ બાંધીને બેઠેલા ડાયરાની વચ્ચે રંગભરી વાર્તાઓ આજુબાજુની રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક ઉથલપાથલોથી પર રહીને, લોકોને તરબતર કરે છે, રમાડે છે, તેમનાં અંતરને પંખોળે છે, હલબલાવે છે અને લોકસંસ્કૃતિના પ્રવાહને અવિચ્છિન્ન રાખે છે.

(અૈ) ગુજરાતમાં શિલ્પસ્થાપત્ય :

ગુજરાતમાં શિલ્પ સ્થાપત્ય અને કાષ્ઠકામ અત્યંત પ્રાચીન ઇતિહાસ ધરાવે છે. વેદ યુગ પહેલાં અંદ્રે બનાવેલ શ્રી સોમનાથનું મંદિર પાછળથી કાષ્ઠ અને પાષાણોનાં બનતાં જ ગયાં અને દરેક હુમલા પછી તેનું નૂતન નિર્માણ થતું ગયું. અશોકના ગિરનાર પરના શિલા લેખ, ધૂમલીનું સ્થાપત્ય, સિદ્ધપુરમાં રૂદ્રમાળ, પાટણમાં સહસ્રલિંગ તળાવ, મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર, તળાબનો એલલ મંડપ, કુંભારીયાનાં દેરાં, વડનગરનું તોરણ, જુનાગઢની અડીકડી વાવ ને નવઘણ કુવો, ડભોઈની હિરાભાગોળ, અડાલજની વાવ, અમદાવાદની જૂલતા મિનારાવાળી મસ્જિદ, આ ઉપરાંત સૌરાષ્ટ્રના જુના રાજવીઓનાં કેટલાક મહેલો, ભાવનગરની અંબાદેરી ને તખ્તેશ્વરના મંદિર આ બધાં ગુજરાતની કીર્તિગાથા રૂપ છે.

આ શિલ્પ સ્થાપત્યમાં સોમપુરા બ્રાહ્મણો શાસ્ત્રીય શુદ્ધિ અને તલસ્પર્શી જ્ઞાન ધરાવનારા નિષ્ણાત ગણાય છે. શ્રી રેવાશંકરભાઈ સોમપુરા તથા અન્ય ઘણા વિદ્વાનો ભારતીય શિલ્પ સ્થાપત્યના વિધાનમાં પ્રખ્યાતિ પામ્યા છે.

ગુજરાતના શિલ્પ સ્થાપત્યમાં હિંદુ મુસ્લિમ બંને કલાપદ્ધતિનો સમન્વય થયેલો ઘણા સ્થળે જોવા મળે છે.

આભાર....

આ ભગીરથ પ્રયાસમાં શ્રી કીરીટભાઈ ર. ભટ્ટ, જનાર્દન જ. દવે વગેરેનો સહકાર ભૂલી શકાય તેમ નથી. વ્યક્તિઓની પરિચય નોંધમાં અમારા આછા પાતળા ખ્યાલ ઉપરથી અને અમને મળેલી માહિતીને આધારે નોંધ લખવામાં આવી છે, સંભવ છે કે અત્યંત પ્રસિદ્ધ એવી જુદા જુદા ક્ષેત્રની વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓની નોંધ આ અંશમાં ન મૂકી શકાણી હોય અમારી વ્યક્તિગત શક્તિ મર્યાદાને ધ્યાનમાં લઈ એવી ભૂલો દરગૂજર કરશે.

આ અંશ માટે કેટલાંક ઉપયોગી ખેડોક પૂરા પાડવામાં ગુજરાત સરકારના માહિતી ખાતાનો, લલીત કલા અકાદમીનો, યશોવિજય જૈન અંશમાળાનો, પાટણ જૈન મંડળ મુખર્જીનો, કુમાર કાર્યાલયનો આભાર માન્યા વગર રહી શકતા નથી. ઝડપથી છેલ્લી ઘડીએ કેટલાંક ખેડોક તૈયાર કરી આપવામાં ગુજરાત પ્રેસેસ સ્ટુડીઓ પણ અભિનંદનના અધિકારી બને છે. સુંદર રીતે જેકેટ કવર છાપી આપવા બદલ દીપક પ્રિન્ટરીની પણ સહર્ષ નોંધ લઈએ છીએ.

ટાંચા સાધનો છતાં એકમાત્ર દિંમત અને શ્રદ્ધાને બળે જૈન પ્રિન્ટરીએ આવડી મોટી જવાબદારી સ્વીકારીને શક્ય તેટલી ઝડપથી આ પ્રકાશન છાપી આપવામાં જે સૌજન્યતા બતાવી છે; ખાસ કરીને વિનોદભાઈએ ખીર-મંલીરતાથી જે કામ લીધું છે તેની પણ સહર્ષ નોંધ લેવી જ રહી, કારણ આવડું મોટું કામ પાર પાડશે કે કેમ તેની અમને શંકા હતી; પણ ઘણી ઝડપથી અને રાત દિવસ જોયા વગર સંતોષકારક કામ કરી આપ્યું છે. સુરેશચંદ્ર એમ. રંગવાળાની સેવાને પણ અમે ભૂલી શકતા નથી. જે જે મિત્રો અને મુરખીઓએ અમને પ્રેરણા-માર્ગદર્શન આપી વાંસો થાબડ્યો છે તે સૌનો આભાર માનવાની તક લઉં છું.

આવડા મોટા આર્થિક ભેખમમાં જાહેરખબર આપનાર પાર્ટીઓની સૌજન્યતાની પણ સહર્ષ નોંધ લઈએ છીએ. તેઓની આ હુક વગર અમારૂં આ કામ સફળ ન થાત.

સૌના ખૂબ ખૂબ આભારી છીએ અને હવે પછીના અમારા આથીએ વિશાળ પ્રયાસમાં સૌ કોઈ ઉપયોગી બની રહે તેવી આશા છે.

નંદલાલ દેવલુક : સંપાદક

ગુજરાતના રાજકીય, સામાજિક, પંચાયત અને સહકારી પ્રવૃત્તિના કાર્યકરો

શ્રી મોરારજી રણછોડજી દેસાઈ

ગુજરાતના સર્વોચ્ચત્ત્વ બીરદ પામેલા શ્રી મોરારજીભાઈના પિતાશ્રી સૌરાષ્ટ્રમાં અંગ્રેજ શાળામાં શિક્ષક હતા. પાંચ વર્ષની વયે કેળવણીની શરૂઆત કરી સૌરાષ્ટ્રના મહુવા અને કુંડલામાં એંગ્લો-વર્નાક્યુલર શાળાઓમાં બાળપણમાં અભ્યાસ કર્યો. ત્યાર બાદ વલસાડમાં બાઈ આવાબાઈ હાઈસ્કૂલમાંથી તેમણે ૧૯૦૮ માં મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી. જી.ટી. બોર્ડીંગમાં રહી તેમણે કોલેજનો અભ્યાસ વિલ્સન કોલેજમાં કર્યો. ત્યાંથી ફર્સ્ટ ક્લાસ બી.એ. થયા, ત્યાર બાદ તેમની પસંદગી વાઈસરોયના કમિશનર ઓફિસર તરીકે થઈ. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પુરું થતાં એમને પ્રોવિન્શિયલ સિવિલ સર્વિસમાં લેવામાં આવ્યાં. રેવન્યુ ખાતામાં ડેપુટી કલેક્ટર તરીકે તેમણે ૧૯૧૮ થી ૧૯૩૦ સુધી નોકરી કરી, ૧૯૩૦ની અસહકારતી લડત વખતે પોતાની નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું. અને દેશની સેવા માટે પોતાનો સમય આપવા માંડ્યો. સને ૧૯૩૧ થી ૧૯૪૬ તેમણે ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિના મંત્રી તરીકે કામ કર્યું. અને તે જ વર્ષથી આજસુધી તેઓ અ. હિ. કેમિસ મહાસમિતિના સભ્ય છે. સત્યાગ્રહની દરેક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લીધેલ અને ઘણી વખત જેલમાં ગયાં. ૧૯૩૭ ના જુલાઈથી ૧૯૩૯ ના નવેમ્બર સુધી સુરત જલ્લામાંથી તેઓશ્રી ચૂંટાઈને વિધાનસભાના સભ્ય બન્યા. અને રેવન્યુ એગ્રીકલ્ચર, જંગલ તથા ફરલ ઉવલપમેન્ટ ખાતાના પ્રધાન થયા. ૧૯૫૨ થી ૧૯૫૬ સુધી મુંબઈ રાજ્યના વડા પ્રધાન થયાં. ૯૫૬ થી ભારત સરકારના વેપાર ઉદ્યોગ ખાતાના પ્રધાન થયાં. છેલ્લો દેન્દ્ર સરકારના નાયબ વડાપ્રધાનનું પદ સંભાળ્યું હતું.

શ્રી હિતેન્દ્રભાઈ કે. દેસાઈ

જૂની અને નેતાગીરીના પરિપક્વ સમિત્રણના પ્રતીકરૂપ બાવન વર્ષની વયના શ્રી હિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈ ચોથી સામાન્ય ચૂંટણી બાદ ગુજરાતના નવા મંત્રીમંડળના ફરી એક વખતે વડા બને છે. શ્રી હિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈએ પંદર વર્ષની ઉંમરથી જ તેમના જાહેરજીવનનો પ્રારંભ કર્યો હતો. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ જેવા સમર્થ જાહેરજીવનના આગેવાનો પાસેથી જનસેવાના પાઠો શીખવાનું ગૌરવ તેમને પ્રાપ્ત થયું છે. તેમને જન્મ એપ્રિલ ૯, ૧૯૧૫ ના રોજ થયો હતો. પ્રારંભિક શિક્ષણ તેમણે સુરતમાં અને ત્યાર પછીનું શિક્ષણ મુંબઈમાં લીધું હતું. ૧૯૩૦ માં ટુંકી મુદત માટે તેમણે કારાવાસ વેઠ્યો હતો. ૧૯૩૭ માં મુંબઈ યુનીવર્સિટીમાં અર્થશાસ્ત્રના વિષયમાં સૌથી વધુ ગુણ મેળવીને તેઓ સનાતક થયા હતા. ૧૯૩૯ માં કાયદાના સનાતક થયા પછી તેમણે સુરતમાં વકીલાત શરૂ કરી અને સાથેસાથ જાહેરજીવનમાં અંબવાવું, શહેર સુધારામાં

વર્ષો સુધી સભ્યપદે ચૂંટાઈને ત્યાં કેટલાય હોદ્દાઓ ઉપર રહીને તેમણે સેવાનું કાર્ય કર્યું છે. ૧૯૫૭ માં સુરત વિભાગમાંથી તેઓ મુંબઈ વિધાનસભાના સભ્ય તરીકે ચૂંટાયા હતા. મુંબઈ રાજ્યના મંત્રીમંડળમાં તેઓ શિક્ષણમંત્રી હતા. શિક્ષણમંત્રી તરીકેની તેમની કામગીરી દરમિયાન તેમણે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કેટલાય સુધારાઓ હામલ કર્યા હતા. આર્થિક રીતે પછાત વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને મફત શિક્ષણ, શિક્ષાની પરિસ્થિતિમાં સુધારો, માધ્યમિક શિક્ષણની ઉચ્ચિત વગેરે જેવાં પગલાં કેળવણીના ક્ષેત્રમાં શ્રી દેસાઈએ હામલ કરેલા સુધારાઓમાં ગણી શકાય.

શ્રી હિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈ મહેસુલ મંત્રી હતા ત્યારે લોકોના વહીવટી પ્રશ્નોનો સ્વળ પર જાહેર નિકાલ કરવાની તેમની યોજના વ્યવસ્થા હતી, પ્રથમ પામી હતી. લલિતકળા અને રમતગમતોના વિકાસ માટે તેમજ પ્રણાલિકાગત સંસ્કારવારસાના પુનરુત્થાન માટે શ્રી દેસાઈને ખાસ અભિરુચિ છે.

શ્રી હિતેન્દ્રભાઈની નેતાગીરીમાં ગુજરાતના લોકોને નિષ્પક્ષ, કાર્યક્ષમ, અને સ્વચ્છ વહીવટની ખાત્રી મળે છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ સુખી, સમૃદ્ધ અને શક્તિશાળી રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કરવાની આકાંક્ષાઓ રાખતા અને તેને માટે સત્યાત્મક કાર્ય કરતા સૌ કોઈને પછી તે ગમે તે નાત જાત ના હોય કે ગમે તે રાજકીય વિચારસરણી ધરાવતા હોય તો પણ તેમને મુક્ત કાર્ય કરવાનો અવકાશ મળે છે

૨૫. શ્રી બળવંતરાય મહેતા

૧૯મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૯ના રોજ જન્મેલા શ્રી બળવંતરાય મહેતાની જીવન-યાત્રા ઘણી જલ્દત હતી. તેઓ જ્યારે મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાંથી ટ્રેન્યુએટ થયા ત્યારે મહાત્મા ગાંધીજીએ આદરેલી અસહકારની ચળવળનો નાદ દેશભરમાં ઘુંટી રહ્યો હતો. શ્રી બળવંતભાઈને પણ આ ચળવળનો ચેપ લાગ્યો તેમણે અસહકારની ચળવળમાં અંબવાવું યુનિવર્સિટીની ડીગ્રી લેવાનો ઇન્કાર કર્યો, અલબત્ત પાછળથી ગુજરાત વિદ્યાપીઠે તેમને નાતકની પદવી એનાયત કરી હતી

ભાવનગરમાં રહેવે કર્મચારી મંડળના સંગઠન મંત્રી બન્યા, પાછળથી તેમણે હરીજન કલ્યાણ અને મહિલા કેળવણીની પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી હતી, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની આગેવાની હેઠળ નાગપુર ખાતે ઝંડા સત્યાગ્રહમાં પણ શ્રી બળવંતભાઈએ ભાગ લીધો હતો. ૧૯૩૦માં મીઠાનો કાયદો તોડવા માટે ગાંધીજીએ 'દાંડી કુચ'નો કાર્યક્રમ અમલી બનાવ્યો ત્યારે ધોધેરા ખાતે મીઠા સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધો હતો

ભારતના રાજકીય જીવનમાં શ્રી બળવંતભાઈ મહેતાનો સૌથી મોટામાં મોટો જવાબદાર રાજતંત્ર માટેની રાજસ્થાની

પ્રજાની લડતના સહજર બનવાનો તેની આગેવાની લેવામાં રહેલો હતો. કેટલાક વર્ષો સુધી શ્રી બળવંતભાઈ અખીલ ભારત રાજસ્થાની પ્રમુખીય પરિષદના મંત્રીપદે રહ્યા હતા. શ્રી બળવંતભાઈ પાછળથી આ પરિષદના ઉપ-પ્રમુખ પણ બન્યા હતા. ભાવનગર પ્રજા પરિષદના આગેવાન તરીકે તેમણે જવાબદાર રાજતંત્ર માટે ભાવનગર રાજ્યના દિવાન સાથે વાટાઘાટો કરી હતી. તેઓ ભાવનગરની ધારાસભામાં ચૂંટાયા હતા, અને ભાવનગરના પ્રથમ મુખ્ય પ્રધાન બન્યા હતા. શ્રી બળવંતભાઈ કોંગ્રેસમાં વર્ષો સુધી સક્રિય રહ્યા હતા. ૧૯૪૮માં જ્યારે સૌરાષ્ટ્રના એકમની રચના થઈ ત્યારે તેઓ તેના પ્રથમ નાયબ મુખ્ય પ્રધાન બન્યા હતા. ૧૯૪૭માં તેઓ ભારતની બંધારણ સભાના સભ્ય ચૂંટાયેલા.

૧૯૫૨ અને ૧૯૫૭માં એમ બંનેવાર તેઓ ભાવનગરમાંથી લોકસભાના સભ્ય તરીકે ચૂંટાયા હતા. તેઓ કોંગ્રેસ સંસદીય પક્ષના મંત્રીપદે હતા અને લોકસભાની અંદાજ સમિતિના અધ્યક્ષ પદે પણ રહ્યા હતા. ગુજરાત રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાન પણ બન્યા હતા. તે પછી વિવિધી વિચિત્રતા એ તે કે બરાબર એ વર્ષો તેમની આ ઉજ્જવળ કારકીર્દી એ સુધરીના દરિયા કિનારે સોડ તાણી તેઓ ગુજરાતનું ગૌરવ હતા.

શ્રી ઉચરંગરાય ન. ઢેબર

સૌરાષ્ટ્રના ઘડતરમાં જેમનું આગળ સ્થાન છે. તે શ્રી ઢેબરભાઈ રાજકોટમાં વે. ઈ. સ્ટે. એન્જિનીયરી કોલેજમાં વકીલાત કરતા હતા. દેશમાં રાષ્ટ્રીય આદિવાસીના નગારા વાગ્યા અને વકીલાતને તીલાંજલી આપી ૧૯૨૯માં કોંગ્રેસના રેનિક બન્યા. તે પછી કાઠીયાવાડ પોલીટીકલ કોન્ફરન્સના મેકેટરીપદે પણ રહ્યા. ૧૯૪૭માં ગુજરાત પ્રદેશ કોંગ્રેસના મંત્રી તરીકે કામ કર્યું. રાજકોટ સત્યાગ્રહ વખતે ત્રણ વખત જેલમાં ગયા. ૧૯૪૧માં છ માસની જેલયાત્રા ભોગવી હતી. ૧૯૪૨-૪૫માં પણ જેલમાં ગયા. ૧૯૪૮ થી સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાન બન્યા ત્યાર પછી અખિલ હિંદ કોંગ્રેસનું પ્રમુખપદ સાંભળ્યું. ગુજરાત અને ભારતની બુદ્ધિ બુદ્ધિ સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. હાલમાં ખાદી ખોડનું સંચાલન કરી રહ્યા છે.

ડા. જીવરાજ નારાયણ મહેતા

તેઓએ પોતાના અભ્યાસકાળ દરમિયાન દર વર્ષે કોલેજ સ્ટોકોલર-શીપ અને સુવર્ણચંદ્રકો મેળવીને તેજસ્વી વિદ્યાર્થી તરીકે નામના કાઢેલી. સમાજસેવાની પ્રવૃત્તિ પણ અભ્યાસકાળથી જ અપનાવેલી. લંડનમાં ઇન્ડિયન એસોસિયેશનની સ્થાપના કરી ઇંગ્લેન્ડમાં હિંદી વિદ્યાર્થીઓને નડતી મુશ્કેલીઓ અંગે લંડનમાં ઝુમેશ ઉઠાવી હતી. ૧૯૫૧માં મુંબઈ આવી કન્સલેડિંગ પ્રોડીસ શરૂ કરી. ૧૯૨૧માં વડોદરા રાજ્યના ચીફ મેડીકલ ઓફિસર તરીકે જોડાયા. ૧૯૩૨ માં ભારતના સુક્તિજંગમાં જંપલાવ્યું એ વર્ષ જેલવાસ ભોગવ્યો. ૧૯૪૨માં ભારત છોડોની લડતમાં ભાગ લીધો અને ફરી એ વર્ષ જેલવાસ ભોગવ્યો, ૧૯૪૬માં વિધાનસભામાં ચૂંટાયા. ૧૯૪૮માં વડોદરા રાજ્યના દિવાન

નિમાયા. ૧૯૪૮માં મુંબઈના પ્રધાનમંડળમાં બહેર બાંધકામના પ્રધાન થયાં. ૧૯૫૨ થી ૧૯૫૬ સુધી મુંબઈ સરકારના નાણાંખાતા ઉપરાંત દારૂબંધી અને ઉદ્યોગખાતાના પ્રધાન તરીકે ફરજો સંભાળેલ. તે પછી ગુજરાત રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાન બન્યા. સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં તેમની સેવાઓ ઘણી છે.

શ્રી રસિકલાલ ઉમેશ્વર પરીખ

જેમના પાસેથી સૌરાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની કડીમદ્દ વિગતો મળી શકે છે. જેઓએ લીમડી સત્યાગ્રહના પ્રણેતા અને સૌરાષ્ટ્રના એક અડીખમ રાજકીય કાર્યકર તરીકેનું સ્થાન પ્રથમ હરોળમાં મેળવ્યું છે, તેવા શ્રી રસિકભાઈ ૧૯૩૩, ૧૯૩૯ અને ૧૯૪૨ ની રાષ્ટ્રીય ચળવળોમાં અગ્ર ભાગ ભજવ્યો હતો અને ત્રણે વખત જેલવાસ ભોગવ્યો હતો. ૧૯૪૮ માં સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યસભામાં પ્રધાન તરીકે લેવાયા. ૧૯૫૨ માં ઝાઝાવાડમાંથી લોકસભામાં ચૂંટાયા. સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના મુખ્યપ્રધાન તરીકે પણ કામ કર્યું. ૧૯૫૪ માં સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના મુખ્યપ્રધાન થયાં. ૧૯૫૬ થી મુંબઈ રાજ્યના મહેસુલ પ્રધાન તરીકે પણ સેવા આપી. ગુજરાતનું અલગ રાજ્ય થતાં ગુજરાત રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાન તરીકે પણ સેવા આપી હતી.

શ્રી મનુભાઈ શાહ

સૌરાષ્ટ્રનું રાજ્ય રચાયું ત્યારે નાનામાં નાના પ્રધાન તરીકે જે ગણાતા હતા તે શ્રી મનુભાઈ શાહે દિલ્હીમાં શરૂઆતમાં દિલ્હી કલેઝ અને જનરલ મીલ્સ ક્લબ માં ઉંચા ફરજાતની જગ્યા ઉપર બાર વર્ષ કામ કર્યું. સૌરાષ્ટ્રમાં નાણાંપ્રધાન થયાં. રાષ્ટ્રીય લડતોમાં તેમણે ઘણી સેવાઓ આપી છે. ભારત સરકારના ઉદ્યોગવિકાસ ખાતાના પ્રધાન પછી ભારે ઉદ્યોગખાતાના પ્રધાન થયાં. ૧૯૫૭ થી ભારત સરકારના ઉદ્યોગખાતાના પ્રધાન તરીકે પણ સેવા આપી છે. ભારે ઉદ્યોગમાં તેમણે નફેરના સ્વ-સેવાઓ સાર્થક કર્યાં, કાપડ ઉદ્યોગને દુનિયામાં બીજું સ્થાન અપાવ્યું. નિકાસ વ્યાપારમાં નવા શિખરો સર કરી બતાવ્યા. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના મશાલચી તરીકે અને આધુનિક સૌરાષ્ટ્રના શિલ્પીઓમાં તેમનું નામ મોખરે રહેશે, ગુજરાત ડેવલોપમેન્ટ કોર્પોરેશનના સુકાની તરીકે ઘણી યશસ્વી સેવા આપી રહ્યાં છે.

શ્રી રતુભાઈ અદાણી

ગાંધીયુગની ખડતલ વ્યક્તિઓમાં શ્રી રતુભાઈનું નામ મોખરે છે. ૧૯૩૦ માં અભ્યાસ છોડ્યો અને સત્યાગ્રહનો ચળવળમાં ભાગ લીધો અને જેલમાં ગયા. જેલમાંથી બહાર આવી રાજકીય અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી, ૧૯૪૨ માં ભૂગર્ભકાર્યકર તરીકે કામ કર્યું. સૌરાષ્ટ્રનું રાજ્ય રચાયા પછી વિકાસ અને પ્લાનીંગ ખાતાના પ્રધાન તરીકે સેવાઓ આપી. મુંબઈ રાજ્યના વીલેજ પંચાયત અને કોટેજ ઇન્ડસ્ટ્રીઝના પ્રધાન તરીકે પણ કામ કર્યું. છેલ્લે ગુજરાત રાજ્યના પ્રધાન મંડળમાં પણ જોડાયા. આજે જુનાગઢમાં રહીને સૌરાષ્ટ્રની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓને વેગ આપી રહ્યાં છે.

શ્રી કાન્તિલાલ પી. શાહ

ઈન્ડર આર્ટ્સ સુધીનો અભ્યાસ, ધંધામાં અને જાહેર-જીવનમાં યશસ્વી સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી છે. ૧૯૨૭ માં મુંબઈ ખાતે શીર્ષીંગ એજન્ટસ તરીકે જીવનની કારકીર્દીની શરૂઆત કરી ૧૯૩૮ માં જામનગર ખાતે આ જ ધંધો સર કર્યો. હયાતિકલત અને કુશળતાથી ધંધાનો વિકાસ કર્યો, અને એ લાઈનમાં સારી ખ્યાતિ મેળવી. જામનગર એમ્બર ઓફ કોમર્સ, જામનગર બાંકનું જ. બારી અને જામનગર પી એન્ડ કી વર્ક્સ યુનિયનના પ્રમુખ તરીકેની એમની સેવાઓ જાણીતી છે. ન્યુ દિલ્હી સેન્ટ્રલ એક્સપોર્ટ પ્રમોશન એડવાઈઝરી કાઉન્સિલ, લાર્મિક ઈન્સ્ટિ. કોર્પોરેશનના વેસ્ટર્ન ઝોનના ઝોનલ એડવાઈઝરી બોર્ડના હાલાર વિકાસ તથા કેળવણી બોર્ડના અને રાજકોટ વિભાગના આર. ડી. એ.ના સભ્ય તરીકે રહીને સારી કામગીરી બજાવી છે. સૌરાષ્ટ્ર સ્મોલ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ, કો. ઓપરેટીવ બેન્ક અલીયાબાડા વિદ્યામંડળ વિગેરેના ચેરમેનપદે નિષ્ઠાથી કામ કર્યું. ૧૯૫૭માં મુંબઈ વિધાનસભામાં સભ્ય તરીકે ચુંટાયા હતા હાલમાં ગુજરાત સ્ટેટ ટ્રાન્સપોર્ટ કોર્પોરેશનના ચેરમેન તરીકે ધણીજ ઉમદા સેવા બજાવી રહ્યાં છે. તેઓ જામનગરનું સૌરાષ્ટ્રનું અને ગુજરાતનું ગણ છે.

શ્રી જાદવજીભાઈ કે. મોદી

ભાવનગર જિલ્લા પંચાયતના હાલના પ્રમુખ અને ભાવનગર જિલ્લા કૅબિનેટમાં જળવંતભાઈ મહેતા પહોંતું સ્થાન ધરાવતા શ્રી મોદીની સન્માન, પ્રમાણીકતા અને સહભાવ માટે સાદર સારા પરિચિત છે. ૧૯૨૮ થી ૧૯૪૧ સુધી વડોદરા અને જાહેર પ્રવૃત્તિઓ. ૧૯૨૮ થી કારિયાવાડ વ્યાયામ પ્રચારક મંડળના મંત્રી, ૧૯૩૮ થી ભાવનગર રાજ્ય પરિષદના મંત્રી, સ્વરાજ્ય પક્ષી જિલ્લા કૅબિનેટના મંત્રી, ૧૯૪૧ માં વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ માટે જેલયાત્રા. ૧૯૪૨ માં કરીટ ઈન્ડિયા અંજી ડીટેન્શનમાં, ૪૮માં ભાવનગર રાજ્યના મહેસુલ પ્રધાન-એજ અરસામાં સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યની એડમીનીસ્ટ્રેટીવ કાઉન્સિલના ચેરમેન, ૪૯માં જિલ્લા કલેક્ટર, ૫૦ થી પર સુધી સૌરાષ્ટ્ર ધારાસભાના સ્પોકર પર થી પક સુધી કેળવણી તેમજ જાહેર આંધકામ ખાતાના પ્રધાન તરીકે યશસ્વી કામગીરી બજાવી. નાથદારા ટેમ્બી બોર્ડ, ગોપાલક સંઘ, ભાવનગર કેળવણી મંડળ, ગાંધી સ્મૃતિ ટ્રસ્ટ આવી અનેકવિધ સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે ચંકળાયેલા છે. તેમનું આખું જીવન સુરત ખાદીધારી છે. પોતે કૅબિનેટની શિસ્તને વરેલા છે.

શ્રી પરમાણુદેવ ઓઝા

મુક્ત હાસ્ય ક્રાંતિ પ્રતિભાશાળી પુરુષને જુઓ એટલે સમજી લેવું કે ઉનાના એ પરમાણુદેવભાઈ ઓઝા છે. જેણે સ્થાન પદ કે સત્તા મેળવવા કદી નાનો સરખો પણ પ્રયત્ન નથી કર્યો. છતાં આમજનતા કૅબિનેટ પક્ષ અને ગુજરાત સરકારે હમેશા અગત્યના સ્થાને તેને પસંદ કર્યા છે, તે શ્રી પરમાણુદેવભાઈ જીવાભાઈ ઓઝા જીવનની પ્રેરણાત્મક હકીકત છે.

આર્થિકરીતે સદર એવા મૂળ ઉના તાલુકાના સીમર ગામના વતની ને મુંબઈ વસતા ઉનેરાળ બ્રાહ્મણ પરિવારના એક નવજવાનને સને ૧૯૨૯ના દિવસોમાં પૂજ્ય રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીને અને પશ્ચિમ જવાહરલાલજીના વિચારોની ધુન લાગી ને કૅબિનેટ સૈનિક થવાનું મન થયું, મુંબઈ પ્રદેશ પ્રેસિડેન્સી શાખા મુંબઈ “બી” વોર્ડ માંડવી તિલાગ કૅબિનેટ સમિતિના સભ્ય તરીકે જોડાઈ જ. સેવાની દિક્ષા લીધી સને ૧૯૩૭ સુધી આ જીવાને કૅબિનેટ જે કંઈ સોંપ્યું તે દેશ સેવાનું કામ કર્યું તે જીવાને એજ આજના શ્રી પરમાણુદેવભાઈ જીવાભાઈ ઓઝા.

સને ૧૯૩૭ માં તબિયત બગડવાથી પરિવારની પ્રેમભરી મીઠી ઉંઘ છોડી, મિત્રમંડળ છોડી. આરામનો શેટલો છોડી, મહેનત કરી તબિયત સુધારવા પોતાની જન્મ જૂમિઉના તાલુકામાં આવ્યા, ત્યારે કોઈ જાણતું ન હતું કે આ જીવાને માણસ સમગ્ર ઉના તાલુકાની જનતાનો અગ્રણી બનશે તે જીનાગઢ જિલ્લાનો અગ્રણી કાર્યકર બનશે. વર્ષોની સેવાને લીધે ગીરના માલધારીઓ, પંચોળી, ગરવી, ગોહોલો, આદેર, કારડીયા, કણ્ણી. માડ, કુંભાર, હરિજનો, કાળી, અને પજાત વર્ગથી માંડીને ઉનાની વણિક બ્રાહ્મણ દરેક કામના હેમે સુધી શ્રી પરમાણુદેવભાઈની સેવાની સુખંધ અને દિલ્લી આત્મિયતા પહોંચી છે.

સ્વરાજ્ય લાવવા માટે જે દનામીરીને વેરી યેનાર સેવાભાવી જુથ ભારતમાં કૅબિનેટ બિલું ક્યુ તેમાં શ્રી ઓઝાએ પણ આમ જનતાને યુલામીમાંથી મુક્ત થવાની વાત સમજાવવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો હતો જીનાગઢમાં જ્યારે નવાગણીનો સુરજ તપતો હતો અધિકારીઓ નવાળી મિલ્લજમાં અને હાકમાં રહેતા હતા ત્યારે ઉના તાલુકાની જનતાનો પ્રશ્ન શ્રી ઓઝા પોતાની લોકસેવાની શક્તિથી હલ કરતા હતા. સ્વરાજ્ય આવ્યા બાદ શ્રી ઓઝા જનસેવાના જ કામમાં ગળાડુગ રહેતા હોવાથી તેમની ખેતી સુકાઈ ગઈ, આર્થિકરીતે ઘસારા તેમનું પશુધન અરધું નાશ પામ્યું તેમના ઘરની ચિંતા ઈશ્વરને સોંપી દીધી. સ્વરાજ્યના ૧૯ વર્ષે ઉના તાલુકામાં ગામે ગામ વાડીએ વાડીએ ઓઝલ એન્જિનો મુકવામાં આવ્યા અને ઉના તાલુકા ગુજરાત રાજ્યમાં પ્રસિદ્ધ પામ્યો. ત્યારે શ્રી ઓઝાની વાડી ઉપર પાણીનું મશીન નહોતું પહોંચ્યું ગમે તે માણસ આવે તેને જમાડી મઠ્ઠ કરવામાં ધન્યતા અનુભવતા ઉદાર અને ખનદાન લોકસેવક ઉપર સમગ્ર ઉના તાલુકાની જનતા, અને બાપરીયા-વાડની જનતા ગૌરવ અનુભવે છે. હાલમાં તેઓ ગુજરાત રાજ્યના વન અને માંચ વાદન વ્યવહાર ખાતાના નાયબ મંત્રી તરીકે સેવા આપી રહ્યાં છે.

શ્રી જયરામભાઈ આણુદેવભાઈ પટેલ

સરખૂટના ગોંડલ નજીક કોલકી ગામનાં ખેડૂત કુટુંબના શ્રી જયરામભાઈ પટેલનો જન્મ નવેમ્બર તા. ૧૪, ૧૯૨૭ ના રોજ બ્રહ્મદેશમાં યોગેશ્વરમાં થયો હતો. તેમણે સૌરાષ્ટ્રની ગુજરાતી શાળામાં અને બ્રહ્મદેશની મીશનરી સ્કૂલમાં ૧૧ ધોરણનો

અભ્યાસ કર્યો ત્યાર બાદ બીજા વિશ્વયુદ્ધને કારણે તેમને ભારતમાં આવવું પડ્યું. આ પછી ૧૯૪૨ ના રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં રોનિક તરીકે લડતમાં ફાળો આપ્યો અને ૧૯૪૭ માં આંધ્ર પ્રદેશ દક્ષિણમુખિમાં લોકસેવક તરીકેનો અભ્યાસ કર્યો.

શ્રી જયરામભાઈની રાજકીય કારકિર્દીનો પ્રારંભ તેમણે જુના ગોંડલ રાજ્યના કાયદાનો ભંગ કરીને પુસ્તકાલયો સ્થાપવામાં આગેવાનીઓને ભાગ લેવાનો ત્યારથી થયો. આ પછી તેમણે ગોંડલ પ્રજામંડળની સ્થાપનામાં તેમજ ગોંડલ રાજ્ય પ્રતિનિધી સભાની રચનાના કાર્યમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો હતો. આ ઉપરાંત જામ જુથ યોજના વિરૂધ્ધ લોકમત પ્રગટ કરવાના આંદોલનોમાં તેમણે અગ્રગણ્ય કામગીરી બજાવી હતી. સૌરાષ્ટ્ર ખેડૂત મંડળના મંત્રી તરીકે શ્રી જયરામભાઈએ અઢી વર્ષ કામગીરી બજાવ્યા બાદ તેઓ પોતાના વતન કોલકી ગામની પંચાયતના સરપંચ તરીકે ચુંટાયા હતા ૧૯૫૪ થી ૫૭ સુધીના આ ત્રણ વર્ષના ગાળા દરમિયાન આ કોલકી પંચાયતે સૌરાષ્ટ્રની શ્રેષ્ઠ પંચાયત તરીકે ધ્વનિ મેળવ્યું હતું.

ગયા મંત્રીમંડળમાં તેમણે કૃષિ અને નાગરિક પૂરવઠા ખાતાના નાયબ મંત્રી તરીકે કામગીરી બજાવી, હાલમાં ગુજરાત રાજ્યના ખેતી-સીંચાઈ-વિજળી ખાતાના નાયબ મંત્રી તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે.

શ્રી રાઘવજી લેઉઆ

તે તેમની વિદ્વતા અને સેવાના સાચા અને ઉચિત આદર સમાન છે. અને વિધાન સભાના અધ્યક્ષ તેમની સર્વાનુમતિ પસંદગી કરીને રાજ્ય ધારાસભાએ ગૌરવશાળી પ્રજ્ઞા લી પાડી છે. અસ્પૃશ્યતાના અનિષ્ટની સમાજ પરની પકડ છતાં શિક્ષણ સાધનો ચાલુ રાખીને તેઓ બી. એસ. સી. એલ. એન. બી. થયા. અભ્યાસ કર્યા પછી મહારાવ શ્રી શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડે તેમને ૧૯૩૭ માં ન્યાયખાતામાં પ્રોબેશનલસિવિલ જજ તરીકે નિમણૂક આપી અને તેમને વધુ અભ્યાસ અર્થે ઇંગ્લેન્ડ મોકલ્યા. વડોદરા રાજ્યના જવાબદાર રાજ્યતંત્રમાં શિક્ષણ અને પંચાયતખાતાના પ્રધાન તરીકે જોડાયા. ૧૯૫૯ માં વડોદરા રાજ્યનું મુખ્યમાં જોડાણ થતાં તેઓએ મુખ્ય હાઇ કોર્ટમાં પ્રેક્ટીસ શરૂ કરી હતી. આ કાળ દરમિયાન મુખ્યના મ્યુનિસિપલ મળુગેનાં યુનિયન સાથે અને મળુગેનાં હિતની પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય રસ લીધો. સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના પછાત વર્ગ કલ્યાણ ખોડમાં પણ તેમણે સેવા આપી હતી. તેમણે ગુજરાત રાજ્ય પબ્લીક સર્વિસ કમીશનનાં અધ્યક્ષ તરી ની જવાબદારી સંભાળી અને લાગણીગત ૭ વર્ષ સુધી સફળતાપૂર્વક આ કામગીરી બજાવી. તેઓ સામાજિક અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલાં છે. અમરેલીમાં કોલેજો ચલાવતી અમરેલી જિલ્લા વિદ્યાસભાના તેઓ મંત્રી છે.

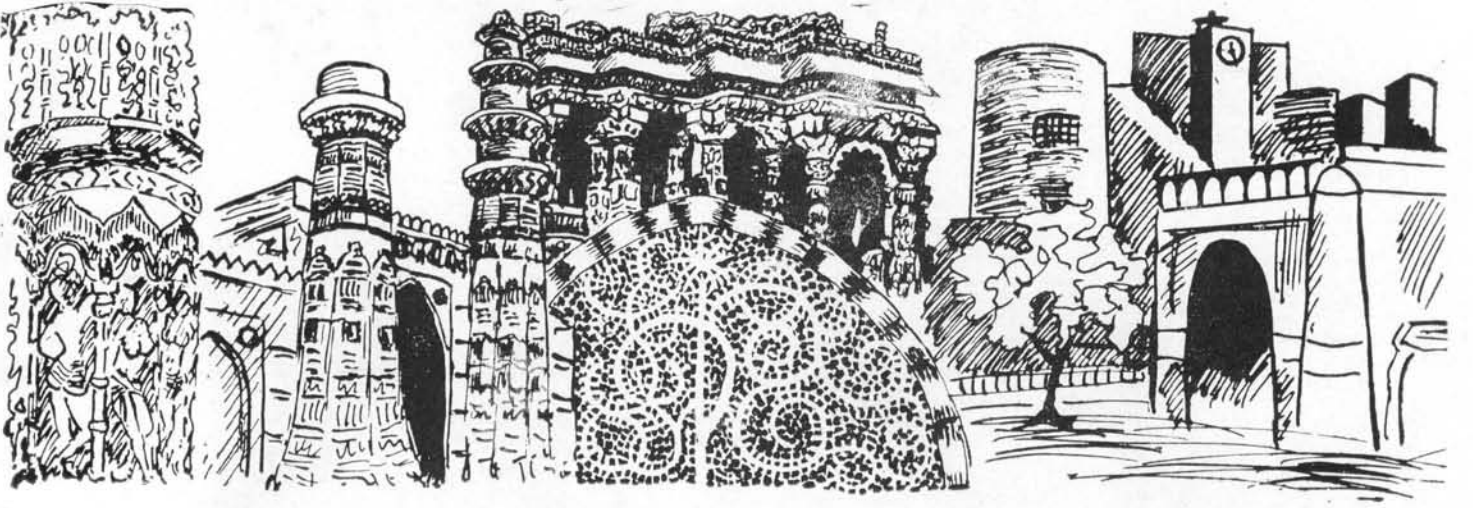
આ ઉપરાંત તેઓ વડોદરાની મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીની સેનેટના ૧૯૪૯થી સભ્ય છે. અને ગુજરાત યુનિવર્સિટીની સેનેટના ૧૯૬૧ થી સભ્ય છે. આ ઉપરાંત નવી સ્થપાયેલી સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીની સલાહકાર સમિતિના પણ સભ્ય છે.

શ્રી જસવંત મહેતા

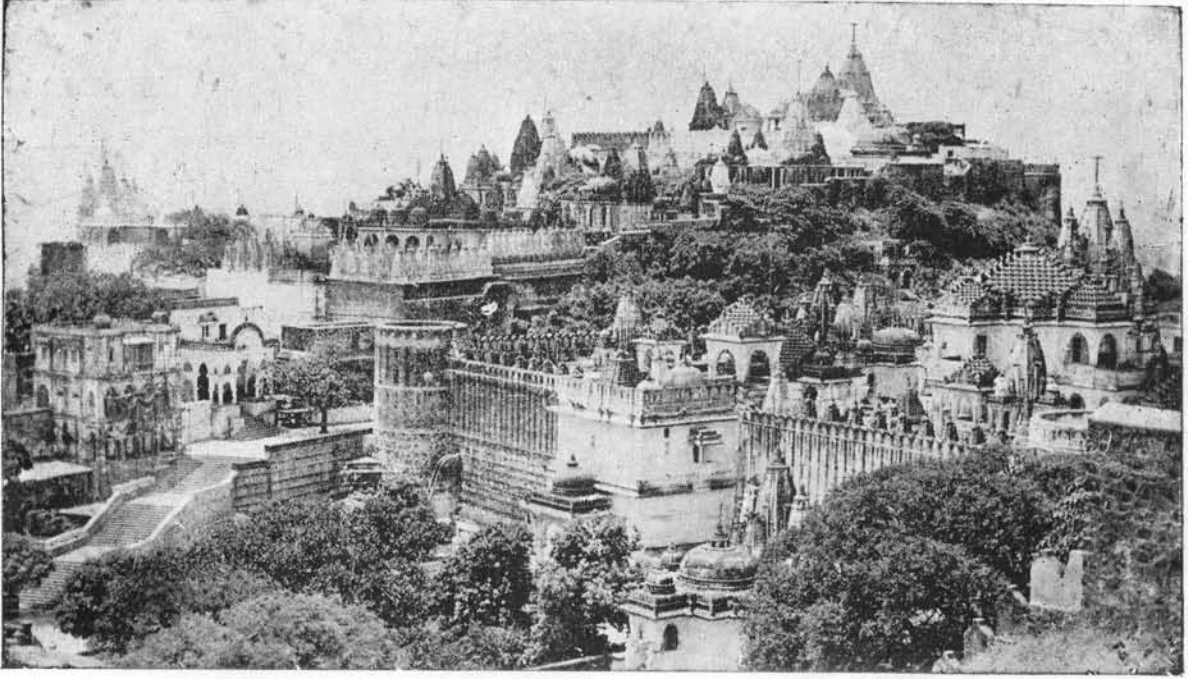
મહુવામાં એમણે વિદ્યાર્થી જીવન ગાળેલું. નાની વયથી તરવરાટ અને અન્યાયનો સામનો કરવા તત્પર રહેવાના ગુણોએ એમને નેતા બનાવી દીધેલ. મહુવાની વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિઓમાં મોખરે રહેતા, ત્યાર પછી ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાં દાખલ થયા અને ભાવનગરની વિદ્યાર્થી લડતો અને વિદ્યાર્થી મંડળમાં આગેવાની ભર્યો ભાગ લેવાલો. ૧૯૪૨ માં પૂ. આપુએ અંગ્રેજો દ્વિંદ છોડોની લાકલ કરી. આ લોકક્રાંતિમાં એક પછી એક આગેવાનો જોડાયા. શ્રી જશુભાઈ કોલેજ છોડી આ લડતમાં ફાળો પડ્યા. પણ એમને સીધા સાદી રીતે પકડાઈ કારાવાસમાં જવાનું પસંદ ન હતું. એમણે ભૂમલમાં જઈ અંગ્રેજ સરકાર સામેની લડત ચલાવ્યે રાખી, આ વાતની ગંધ જતાં ભાવનગર રાજ્યે એમની ધરપકડ માટે વોરંટ કાઢ્યું, પણ વોરંટ શેતું બળે ? રાજ્ય કડક થયું એમને હાજર થવા અને નહિતર જમીન હરરાજ કરવા નોટીસ નીકળી. પણ હાજર ન થયા. છેવટે જમીન હરરાજ થઈ, પછી તો કારીઆવડ એજન્સી, મુખ્ય સરકાર વગેરે ધરપકડ માટે વોરંટ કાઢ્યા પરંતુ તે ન પકડાયા તે ન જ પકડાયા. આ રીતે ચાર વર્ષ જૂનાવાસ સેવ્યો એ દરમિયાન કાશી વિદ્યાપીઠમાં જઈને સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ પણ કર્યો, ૧૯૪૭ માં સ્વરાજ આરંભતાં વતન મહુવામાં આવ્યા. પરંતુ થોડા જ સમયમાં જુનાગઢની આરજી હકુમત થઈ અને ફરી શ્રી જશુભાઈ એ લડતમાં ગયા અને અગ્રહિરસો આપી લડત સફળ બનાવી. એમના જાહેર જીવનનો સીધો આરંભ ૧૯૪૮ થી મહુવામાં શરૂ થયો. મળુર પ્રવૃત્તિ, ખેડૂત પ્રવૃત્તિ, સામાજિક પ્રવૃત્તિ વગેરે ક્ષેત્રોમાં એમણે ઉત્સાહભરે કામ શરૂ કર્યું અને લોકોએ પણ તે ઉપાડી લીધું. ૧૯૫૨ માં પ્રથમ ચુંટણીમાં તેઓ મહુવા વિધાન સભાની એક લડી સૌરાષ્ટ્ર ધારાસભાના વિરોધપક્ષના ધારાસભ્ય બન્યા. વિરોધપક્ષમાં એમનો આગેવાની ભર્યો ભાગ હતો. ૧૯૫૫ માં દીવ મુન્નિ આંદોલનમાં ભાગ લીધો અને સત્યાગ્રહ માટે જે માસ પંજમ જેલમાં ગાળ્યા, સેલ્સટેકસ આંદોલન વખતે પણ જેલમાં ગયેલ. શ્રી જશુભાઈ ૧૯૪૯ થી ૧૯૫૯ સુધી એટલે શ વર્ષ મહુવા મ્યુનિ.ના પ્રમુખપદે રહ્યા હતા. મહુવા મ્યુનિ.સિપાલીટીએ આઝાદી પછી જે સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી છે તેનો સાચો અને સચોટ ખ્યાલ જોયાં સિવાય આવી શકે તેમ નથી સુધરાઈએ લોકમત કેળવી લોકશાળાથી જાહેર ગામો કર્યા છે તે અભિનંદનનીય છે મહુવા કેળવણી સહાયક સમાજની પ્રસંશા સવ વ થાય છે. હોલ તેઓ ગુજરાત રાજ્યના નાણાપ્રધાન છે.

શ્રી છબીલદાસ મહેતા

૪૨ વર્ષના શ્રી છબીલદાસ મહેતા સૌરાષ્ટ્રના ગોહિલવાડના તરવરિયા જુવાનોના જુથના એક સભ્ય છે. જેમણે પોતાના સાથીદારો સાથે રહીને મહુવા શહેર સુધરાઈમાં સંગીન કામગીરી કરીને સોના હાથ જીતી લીધા હતા. મહુવામાં કામ કરતી પ્રગતિશીલ જુવાન મિત્રોની પ્રવૃત્તિમાં શ્રી છબીલદાસ પણ નાનપણથી આકર્ષાયા, અને તેમણે જાહેર જીવનમાં મંડાણ કર્યા. બધા

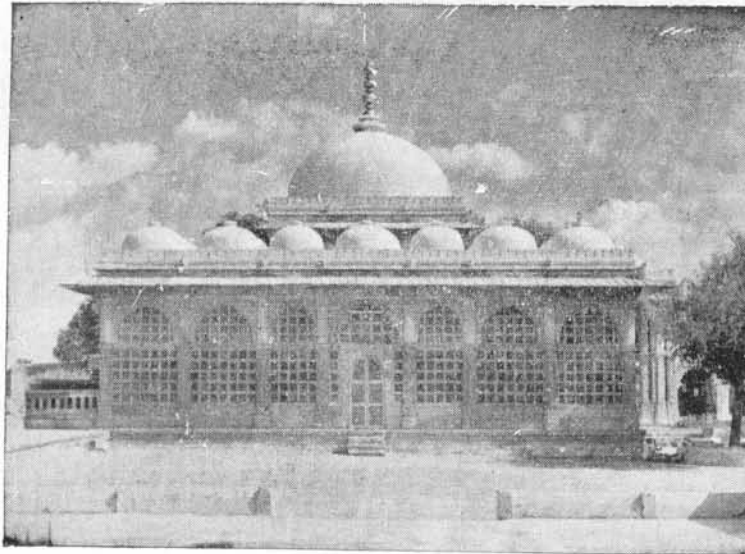

પથ્થર અને લાકડામાં વ્યક્ત થતાં અદ્ભુત લલિતકાવ્યો સમા રથાપત્યનું અને કલાદૃષ્ટિની જીવંત ઇમારતોનું ઐતિહાસિક ધામ અમદાવાદ

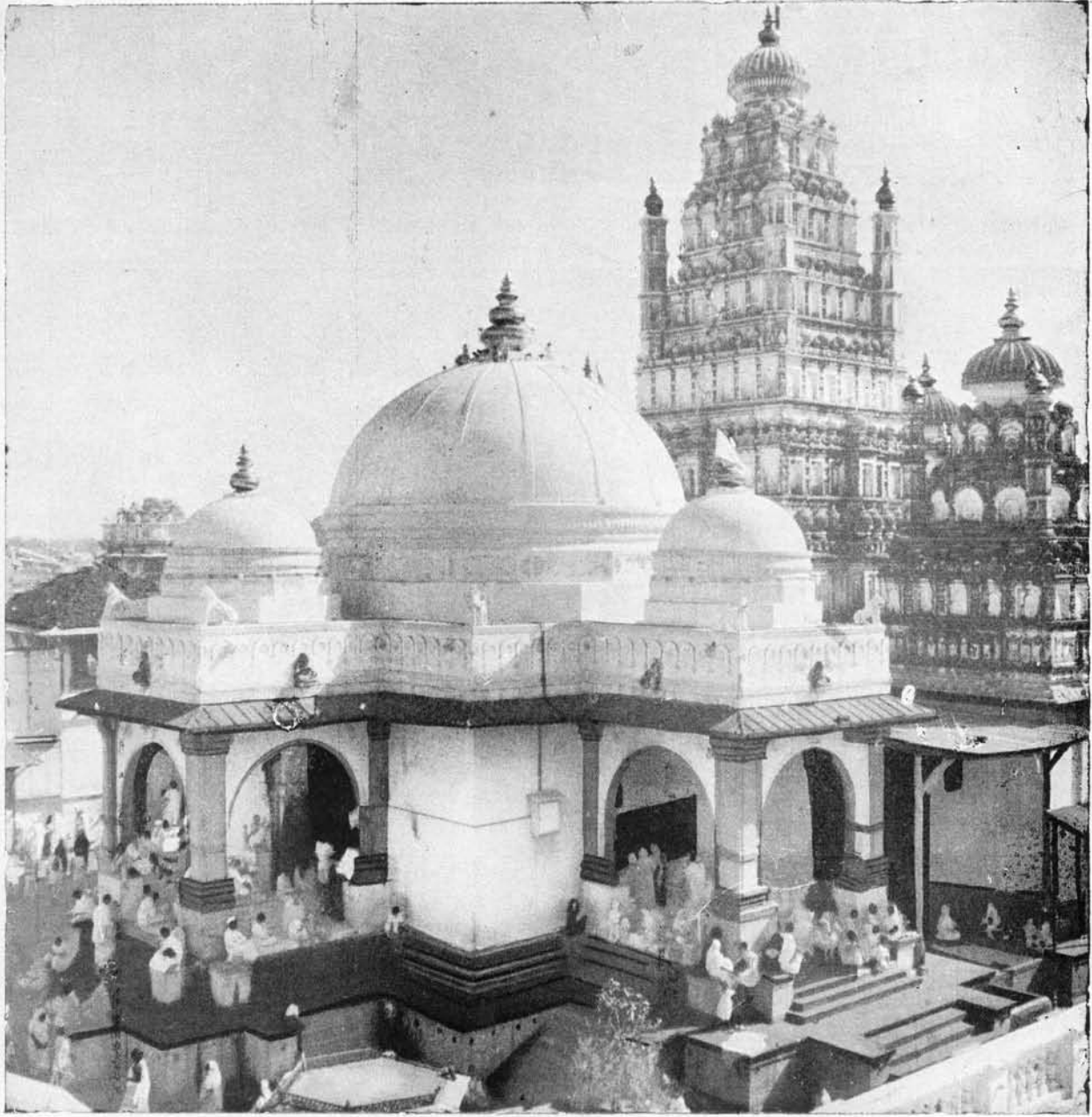

જૈન મંદિરોનું નગર-સંસ્કૃતિનો ધ્વજધારી શત્રુંજય, પાલીતાણા

(માહિતીખાતાના સૌજન્યથી)

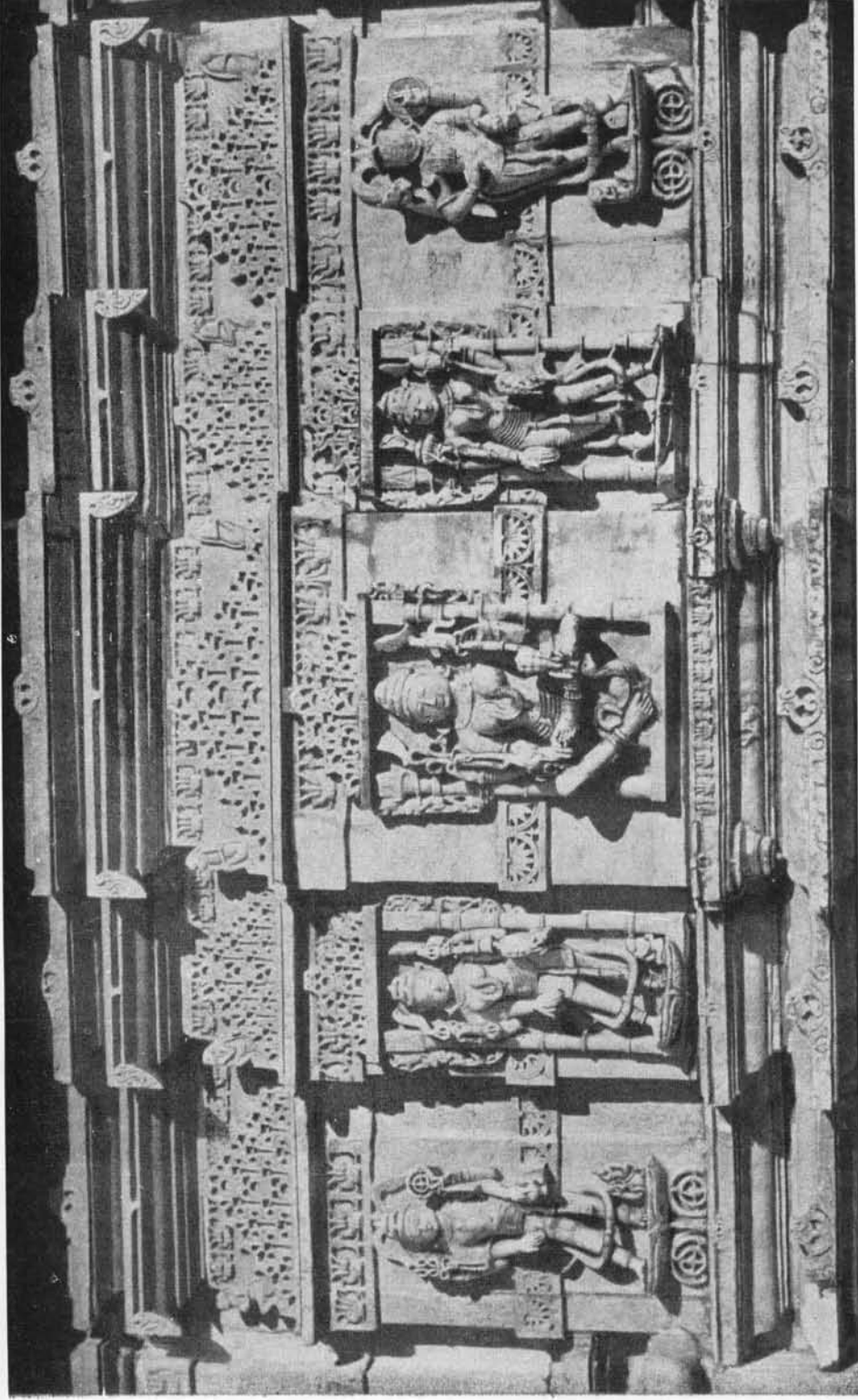
શાહઆલમ રોડ, અમદાવાદ

તીર્થધામ ડાક્ટર

(માહિતીખાતાના સૌજન્યથી)

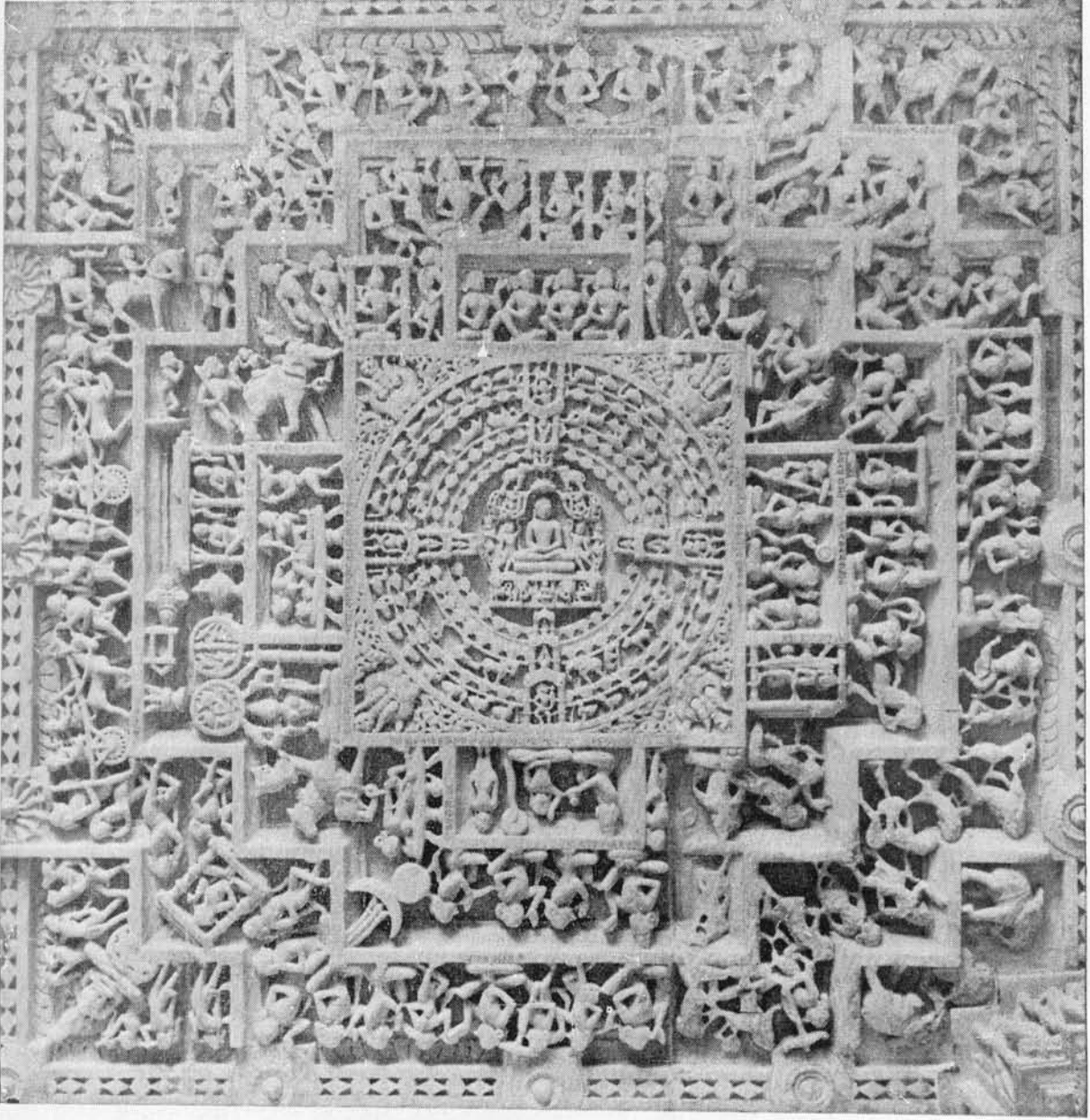
ડાક્ટરના આ રણછોડરાયજીના મંદિરને ગુજરાતનું 'કાશી' કહેવાય છે.

નેમીનાથ જૈન ટેમ્પલ, ડુંભારિયા

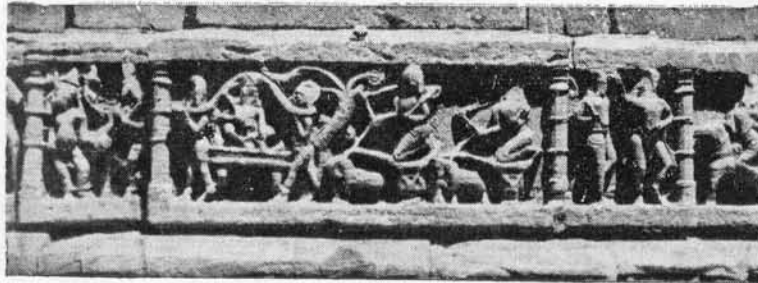
(સ્થાપત્યકળામાં ગુજરાતની વિશિષ્ટતા શૈલી અને ઉદ્ધૃત પરંપરાનાં અહીં દર્શન થાય છે)

(માહિતીખાતાના સૌજન્યથી)

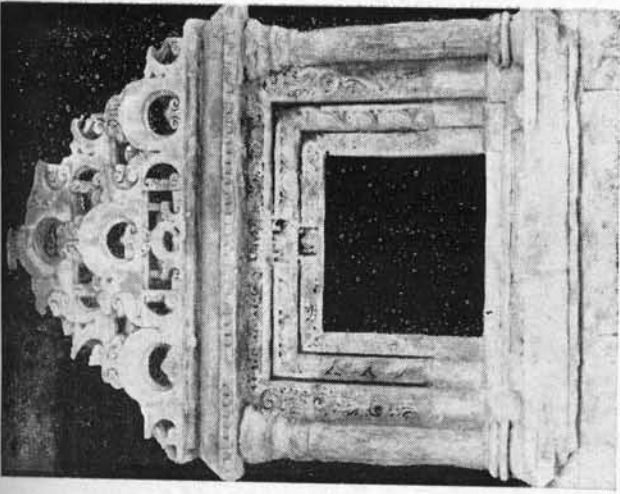

કુંભારિયા જૈન મંદિરની કોતરણીનું ઉપરની છતનું દર્શન

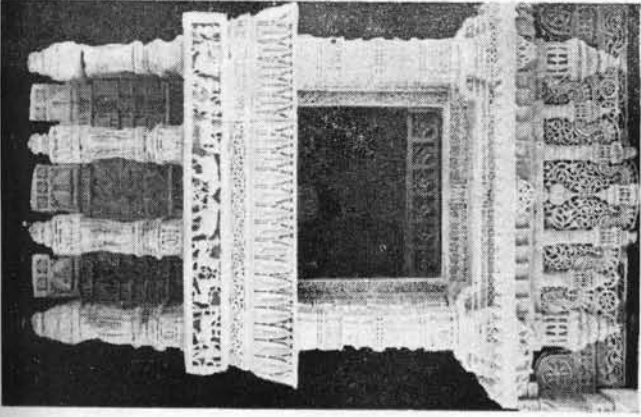
(માહિતીખાતાના સૌજન્યથી)

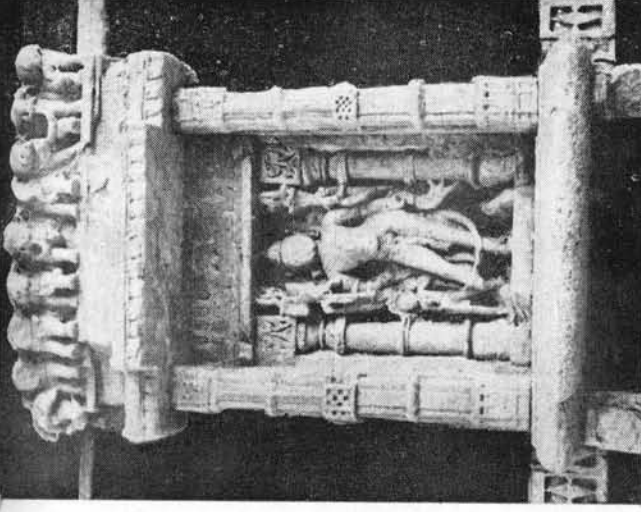
પથર પરનું નકશીકામ

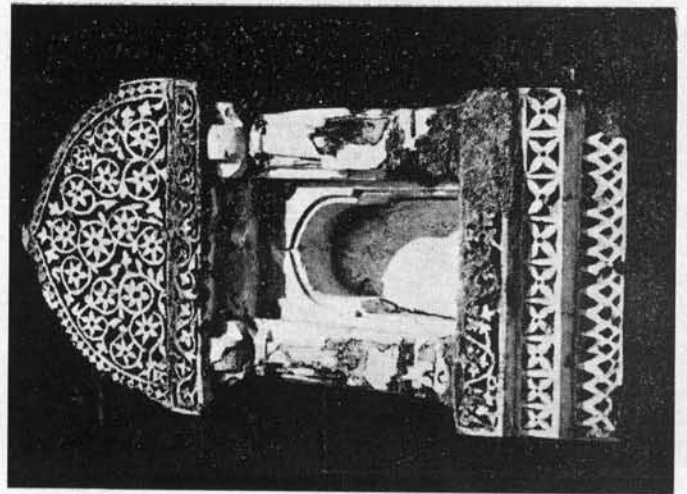
મહાચુર્ણર શૈલીના શામળાણના સૂર્યમંદિરનો સ્તંભિકાચ્છા-
વાળો ત્રિશાખી ગવાક્ષ આડમે સૈદ્ધ

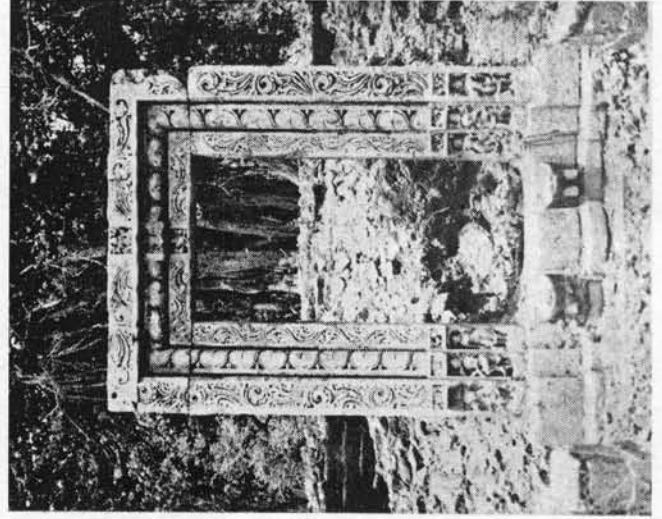
ઉત્તર મધ્યકાલીન ગવાક્ષ ૧૫મો સૈદ્ધ
અડાલજની વાવ

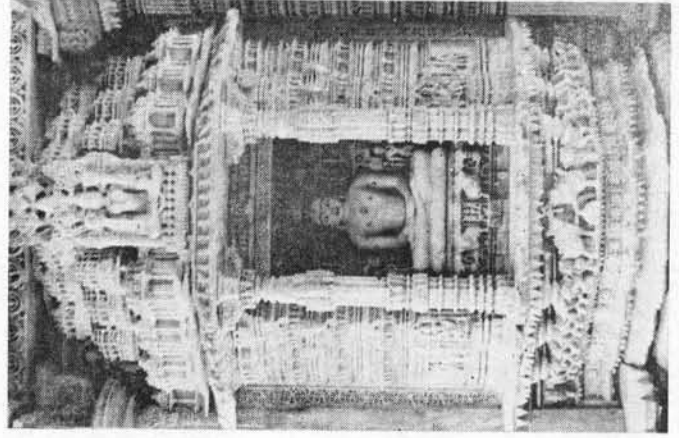
સોલંકીયુગી ગવાક્ષ ૧૨મો સૈદ્ધ જેઠાભાઈની વાવ
અમદાવાદ

સુરિલમયુગી દીપગવાક્ષ ૧૬મો સૈદ્ધ
ગાંધીનગરનાધ્યાનનો રોન્ને, મોડાસા

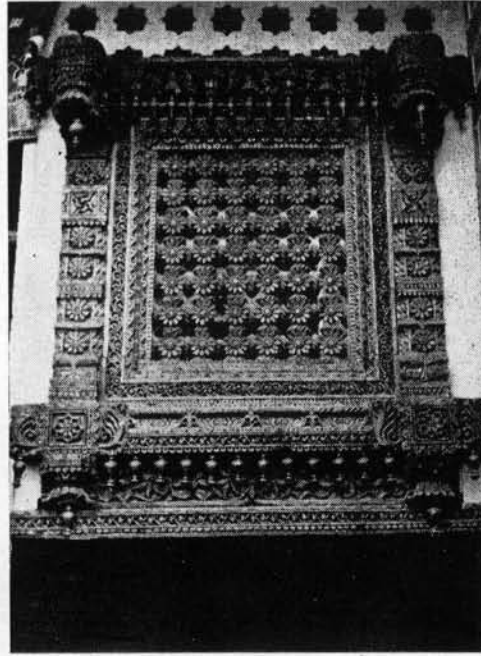
ઝાકલી બેભેલી દાર શાખ સારણેશ્વર પોળા (સાગરકાંઠા)
(તસ્વીરો : ડૉ. હરિભાઈ ગોધાની)

સોલંકી શ્રેણીનો વાવેલા કાલીન ગવાક્ષ
દેરાણી-જેઠાણીનો ગોખલો, આણ

કાષ્ઠકામ, માતા

પાટણની કાષ્ઠકોતરણી, પ્રાચીન ઉદ્યોગ
(તસ્વીરે : ડૉ. હરિભાઈ ગોદાની)

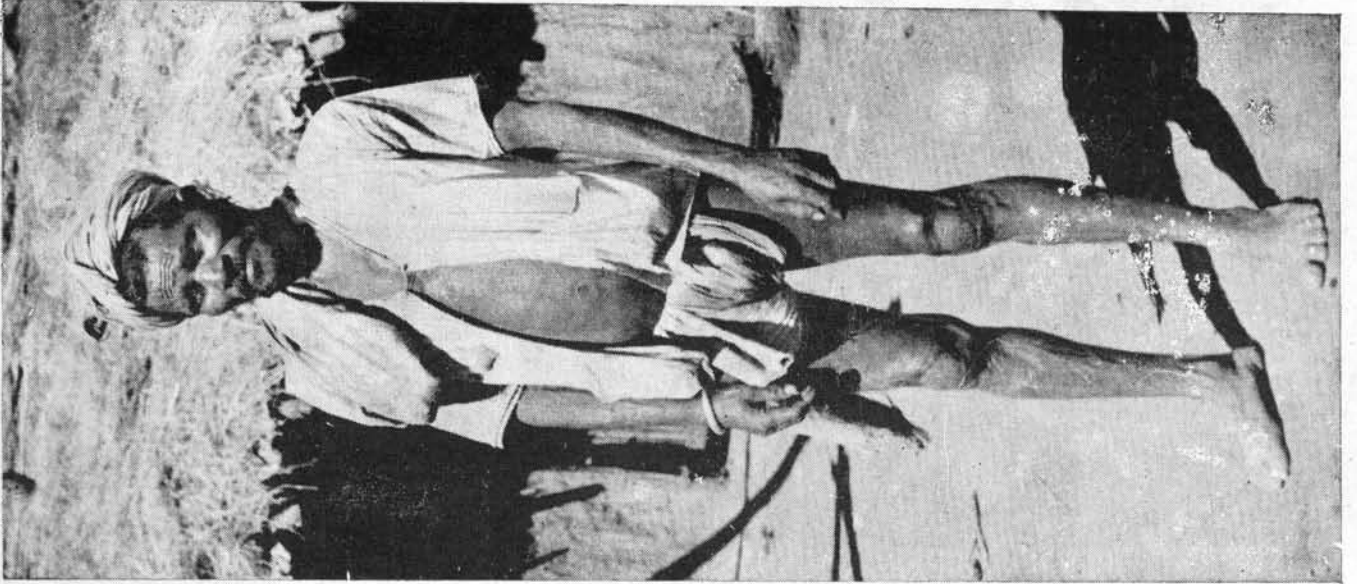
કાષ્ઠકામ, મૃદંગવાહિની

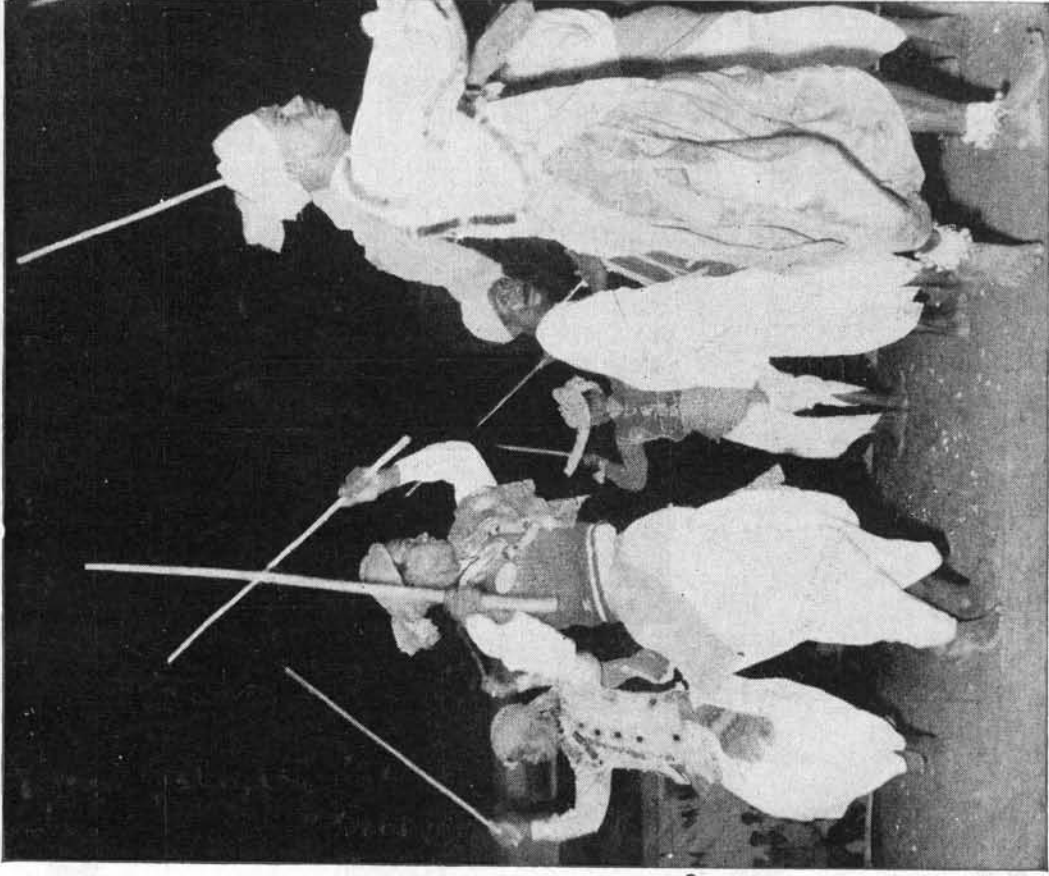
રૂપકકુંભી સમેતશેખાના મહાદેવ
(જિલ્લો સાબરકાંઠા)

ઘોડેસ્વારની ખાંભી

ગુજરાતનો અધિવાસી

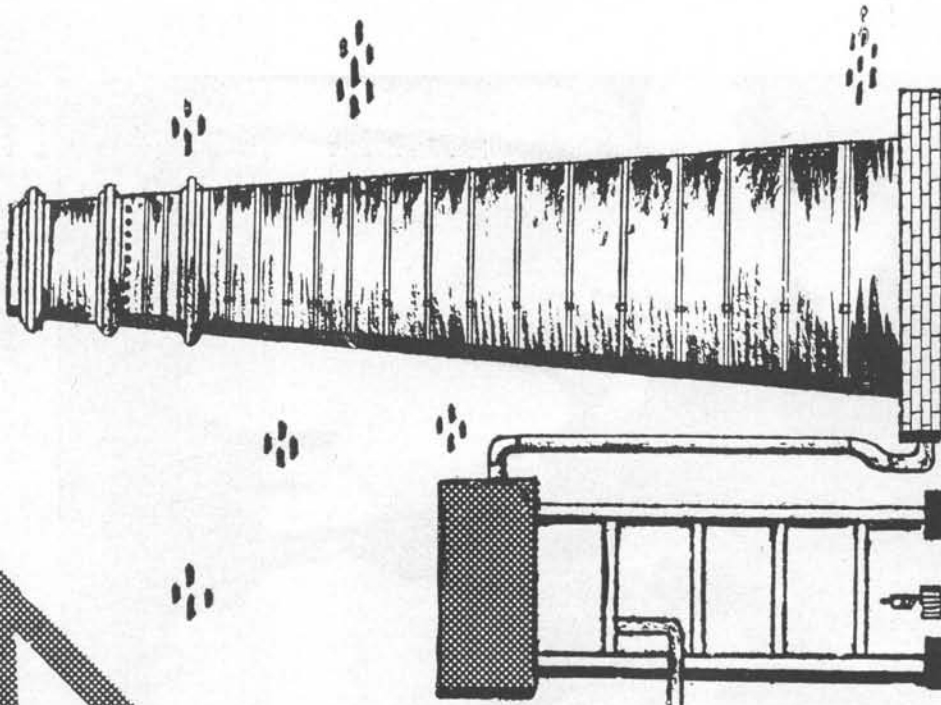

દાંડ્યારાસમાં અધિવાસીઓ

(માહિતીખાતાના સૌજન્યથી)

કોમ્પ્યુટર
કોમ્પ્યુટર
કોમ્પ્યુટર

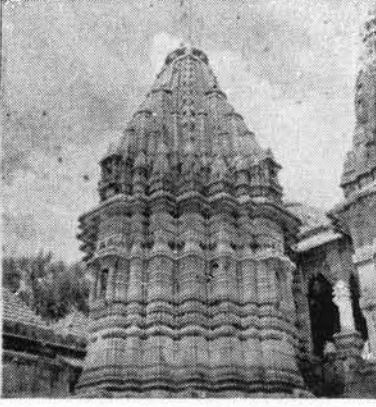
555
દેડ માર્કના
નળીયા તથા
મોલ્મીયા
અનાબનાર

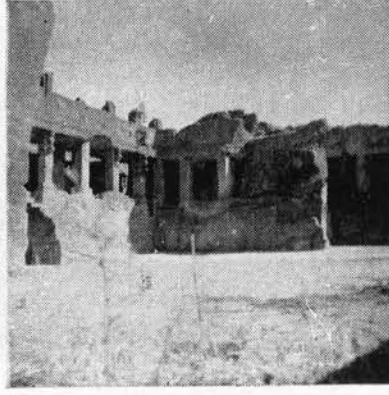
મોલ્મીયા મોલ્મીયા
મોલ્મીયા મોલ્મીયા, મોલ્મીયા, મોલ્મીયા: 350

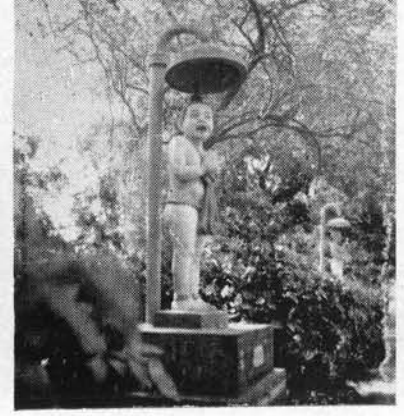
ગુજરાતની સ્થાપત્યકલાના ઉત્કૃષ્ટ નમૂનાઓ

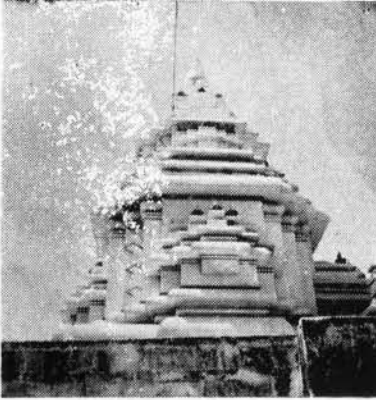
મહત્તું મંદિર, રાજસીતાપુર

આપરા-શ્રદ્ધાનાં ભોંયરાં, જૂનાગઢ

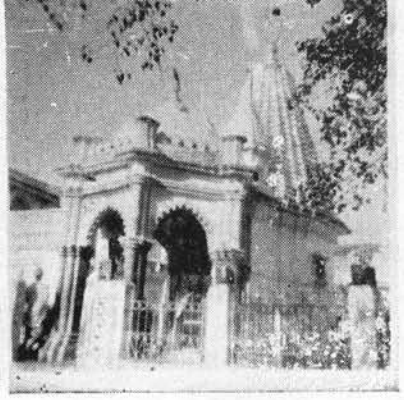
પાલકૃષ્ણ, સોનાપુર (જામનગર)

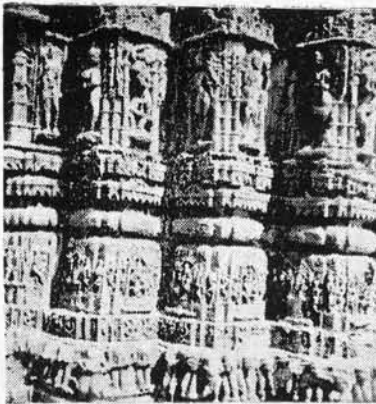
કાર્તિકેયમંદિર, પોરબંદર

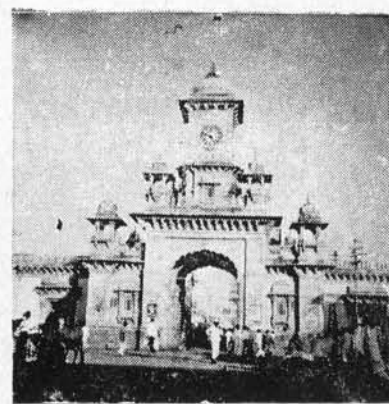
જૈનમંદિર, સોજકપુર (અહાવાડ)

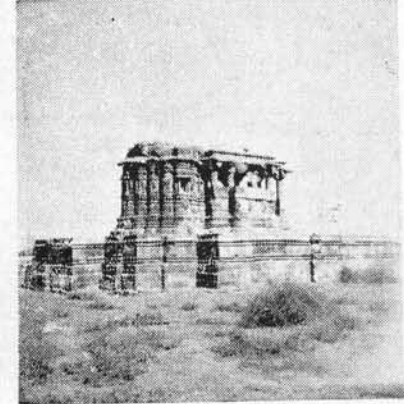
સતાધાર મંદિર, (જિ. જૂનાગઢ)

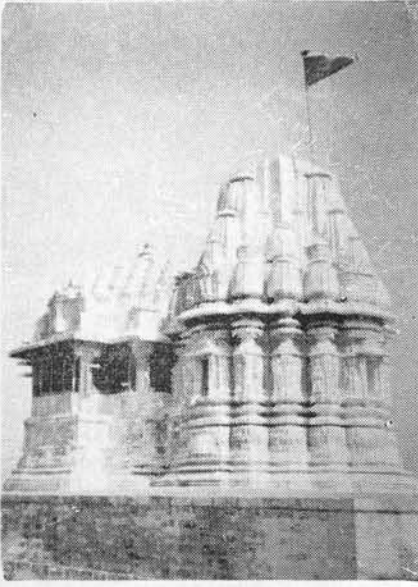
રામમંદિર, વરડિયા

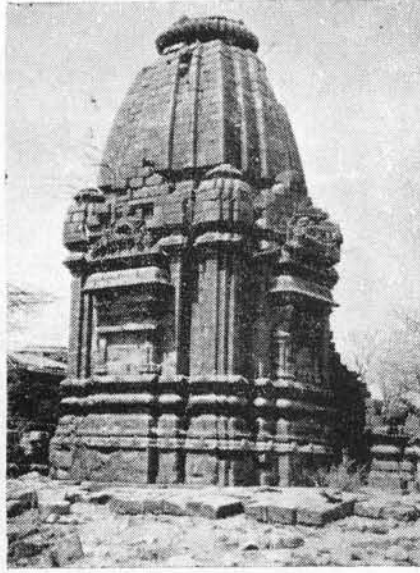
કળામય ટાવર, મોરબી

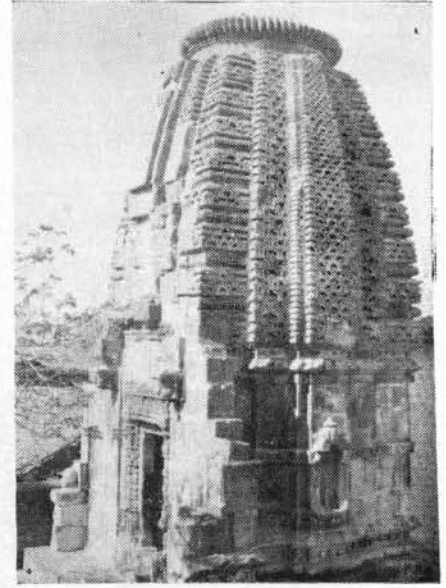
પ્રાચીન સ્થાપત્ય, વરડિયા

હરિસિદ્ધ માતાનું મંદિર, મિથાણી

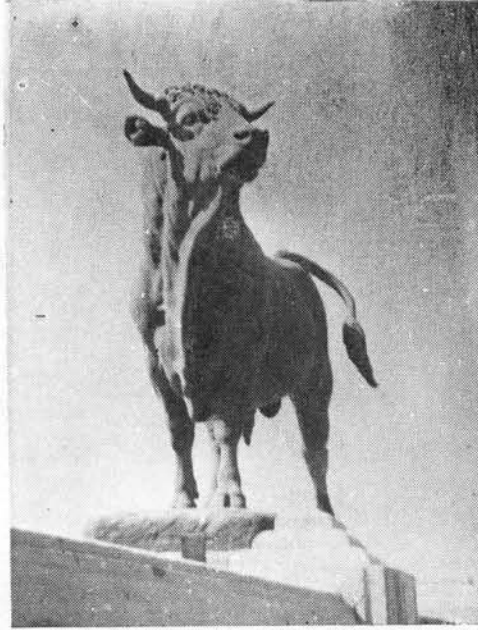
સોનકંસારીનું પંચાડી મંદિર, લમી સદી
ધુમલી-ખરડો (હાલાર પંથક)

રાજુકદેવીનું મંદિર, વઢવાણ

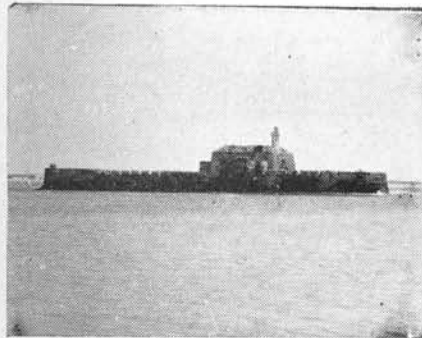
તલસાણા મહાદેવ

પથ્થર બન ગયા આખલા, મોરબી
(તસ્વીર: એચ. આર. ગૌદાની)

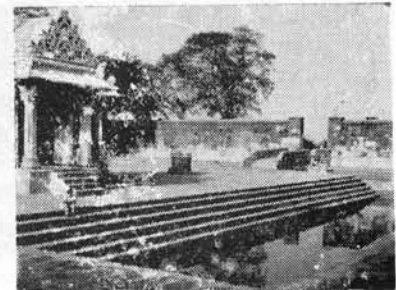
સૂર્ય-નવમી સદી કચ્છીગઢ, ઓખામંડળ
(વડોદરા મ્યુઝિયમના સૌજન્યથી)

દિવનો કિલ્લો, દિવ
(તસ્વીર: એચ. આર. ગૌદાની)

ધામોદર કુંડ, જૂનાગઢ

ત્રિનેત્રનો કુંડ

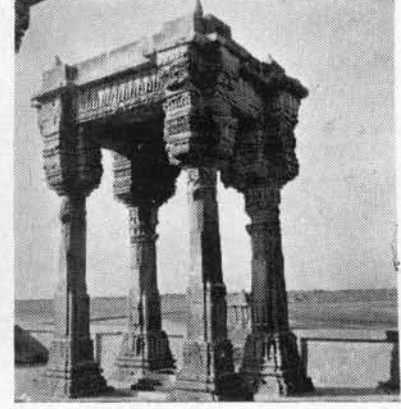
કલાસ્થાપત્યની આવી પ્રાચીન જગ્યાઓમાંથી ગુજરાતની
પ્રજને નિરંતર કલ્યાણકારી દ્રષ્ટિ મળતી રહી છે.

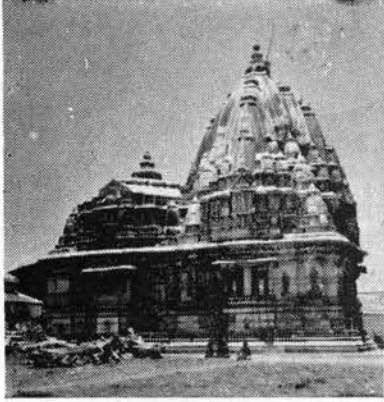
સરસ્વતી મંદિર, દ્વારકા

નવલખા મંદિર, સેજકપુર (આલાવાડ)

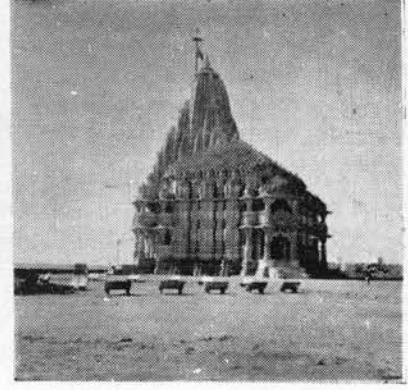
પ્રતોલી રુક્મણી મંદિર, દ્વારકા

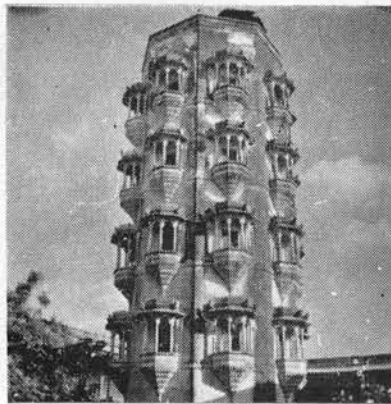
સૂર્યમંદિર, સોમનાથ

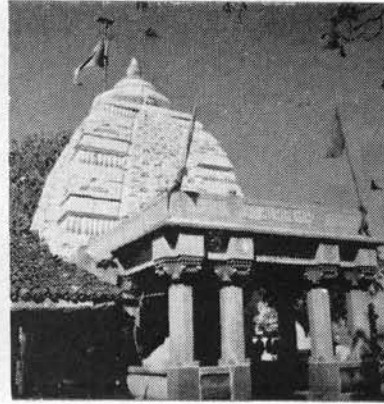
શ્રવણ, સોનાપુર (જામનગર)

મહામેરપ્રાસાદ, સોમનાથ

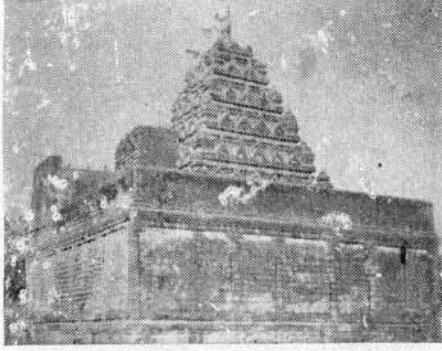

રાજમહેલનો મિનારો, ઉળવદ

ધ્રુમકંતું મંદિર (આલાવાડ)

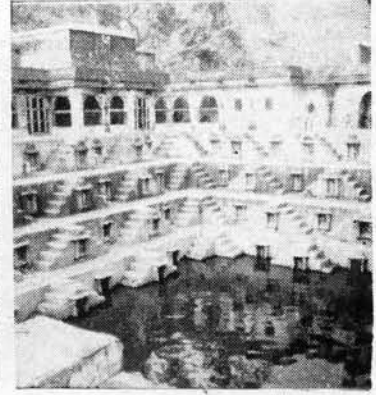
ગુજરાતની ધરતીના સનાતન મૂલ્યોનું અહીં પ્રતિબિંબ પડે છે

પાર્શ્વત્યદર્શન-પરિવેશ મંદિર (વરંડો)

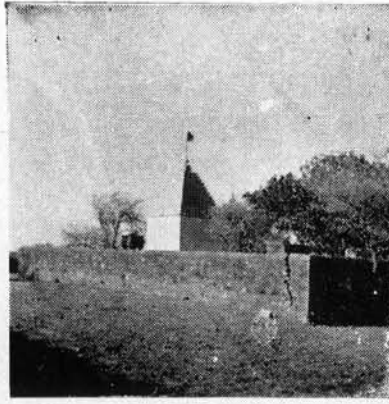
પરિવેશનું મંદિર, સાંકળી

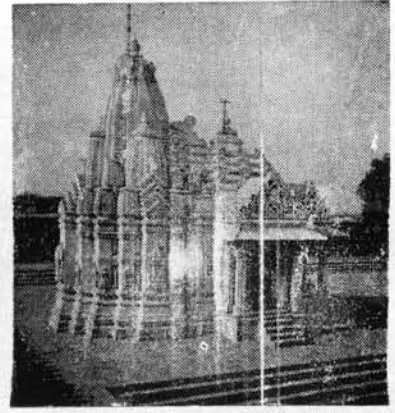
ગૌતમકુંડ, સિંહોર

રુદ્રમણી મંદિર, દારકા

ડુંગરેશ્વર મહાદેવ, ઢાંક

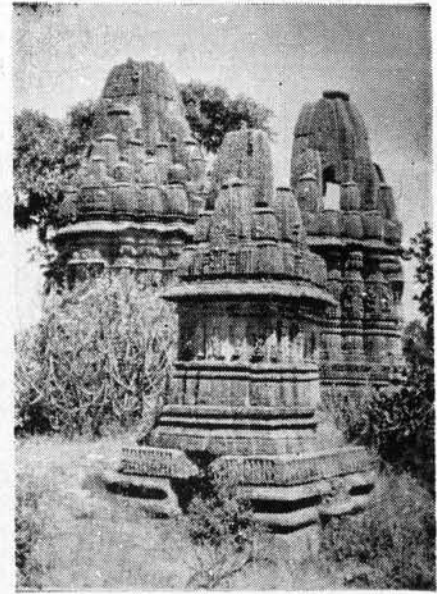
ત્રિનેત્રનું મંદિર, થાન

સુવર્ણતીર્થ-વરમાળા, દારકા

સંપલેશ્વર મહાદેવનું મંદિર, કંકાવડી (ધ્રંગદ્રા પાસે)

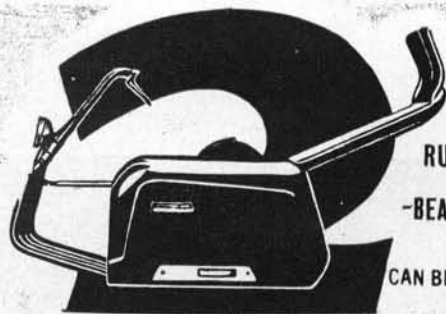
ત્રિપુરુષ-પંચાયતન મંદિર, પરબડી(આલાવાડ)

ગિરનો વનરાજ

એશિયાભરમાં ફક્ત ગુજરાતના ગિરગંગોમાં જ સિંહોનું નિવાસસ્થાન છે.

(માહિતીખાતાના સૌજન્યથી)

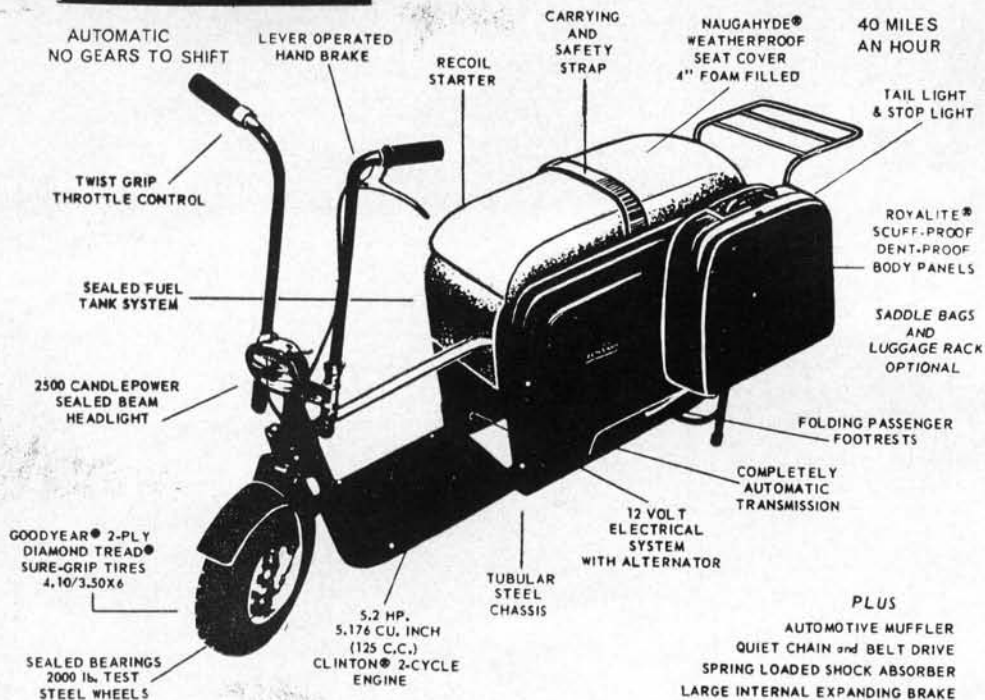

WEIGHT ONLY NINETY POUNDS

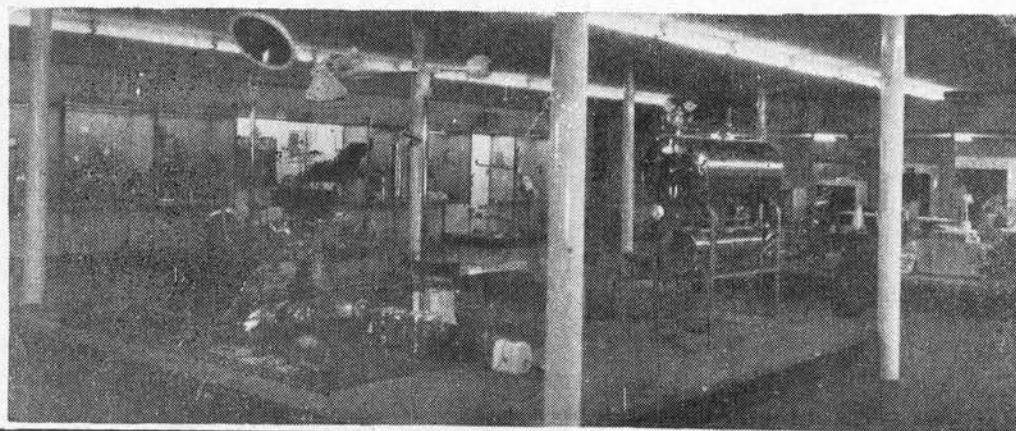
**RUNS OVER GRASS, SANDY-
-BEACHES, ROUGH TERRAIN,**

CAN BE FOLDED OR UNFOLDED IN TWO MINUTES - WITHOUT TOOLS

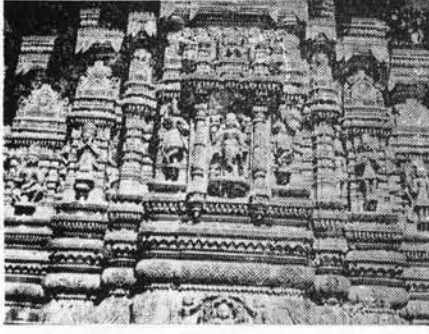
— THE BOMBAY CYCLE TRADING CO. —
— B. MOHANLAL & CO. — M. D. PAREKH —

Manufactured by: **QUALITY INSTRUMENT CO.**
BOMBAY-2

Distributors: **SIEMENS INDIA LTD.**
BOMBAY-1

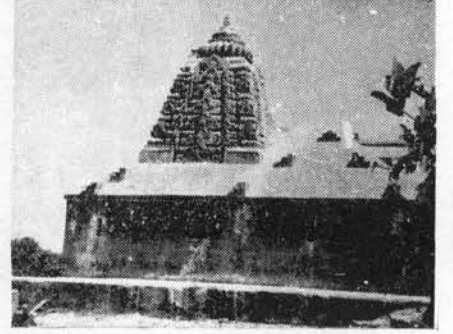
માનવસમાજને અહર્નિશ ધર્મની પ્રેરણા આપતાં દેવમંદિરો

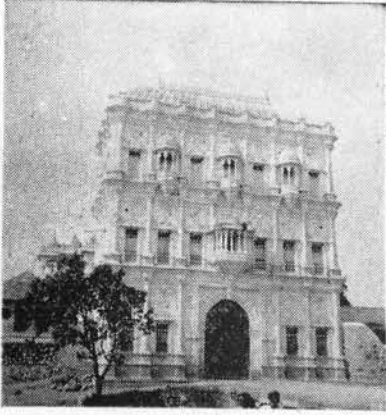
ઈંદ્રાણી-મુરલીમનોહરનું મંદિર
સુપેડી

સાગ્મ લક્ષ્મશનું મંદિર, ખીખપુર-બરડિયા
(તરતીર: પુષ્કરભાઈ ગોકાણી)

સુત્રાપાડાનું સૂર્યમંદિર (કલ્યુદર્શન)
(સોમનાથ પાસે)

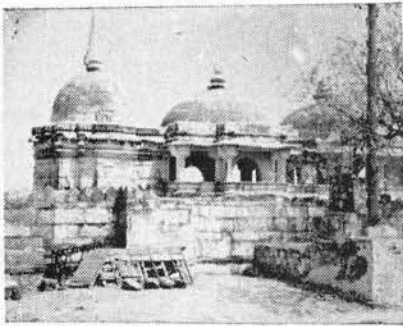
સાળંગપુરનો દરવાજો, સાળંગપુર

ગંગવો-દેદાદરા (આલાવાડ)

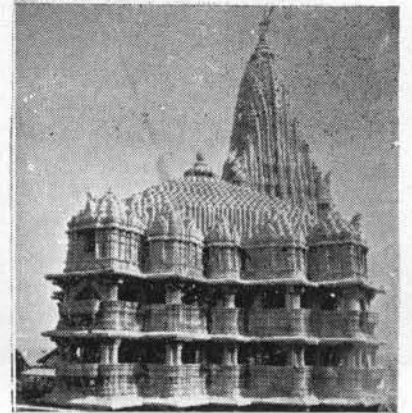
શિવમંદિર-પ્રાંચી

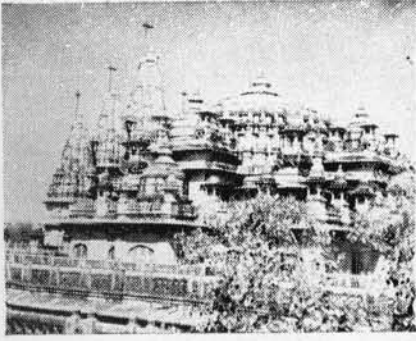
જૂનું સૂર્યમંદિર, થાન

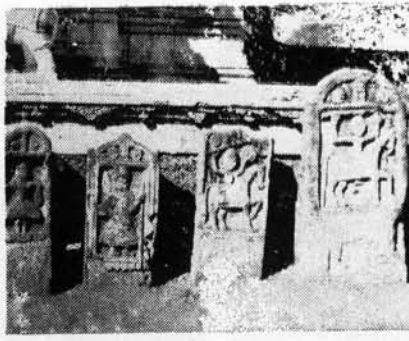
વાવ-વાઘલપુર (આલાવાડ)

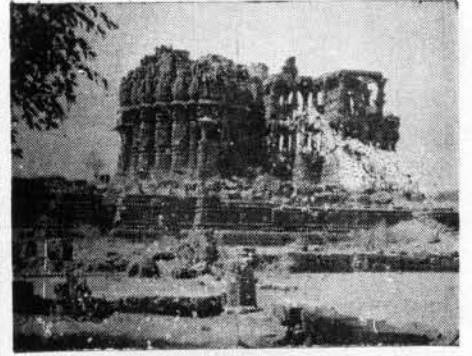
દારકાધીશનું મંદિર-દારકા
(તરતીર: એચ. આર. ગૌદાની)

મજીમંદિર, મેરપી

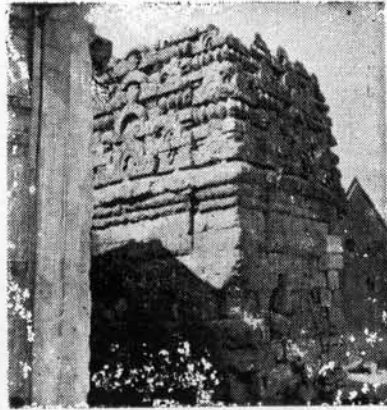
ખાંભીઓ-રાજુકદેવીનું મંદિર, વઢવાણ

નવલખા મંદિર, ધૂમલી (અરડો)

ગોપ, હાધાર

સૂર્યમંદિર, ઢાંક

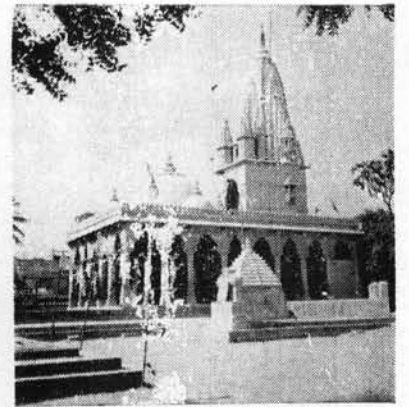
શિક્ષરભાગ-ખિમેશ્વરનું મંદિર (કુછડી)

અહલ્યાનાર્ધજી અંધાવેલ સોરડી
સોમનાથનું શિવમંદિર

ધૂધળીનાથ, ધાધલપુર (જાલાવાડ)

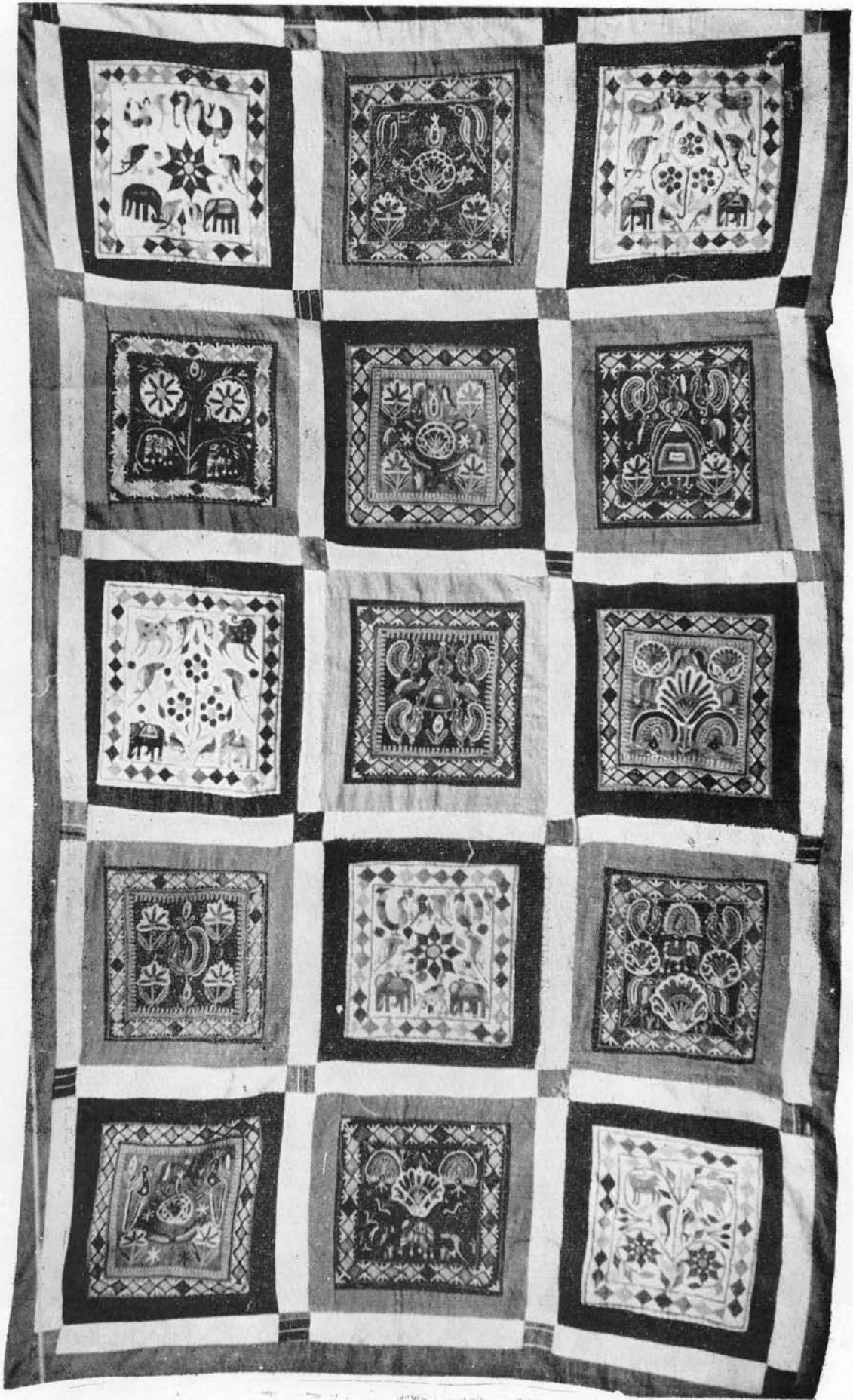
સુદામામંદિર (પોરબંદર)

વાસુદેવ • ગુજરાતની કાષ્ઠકલા

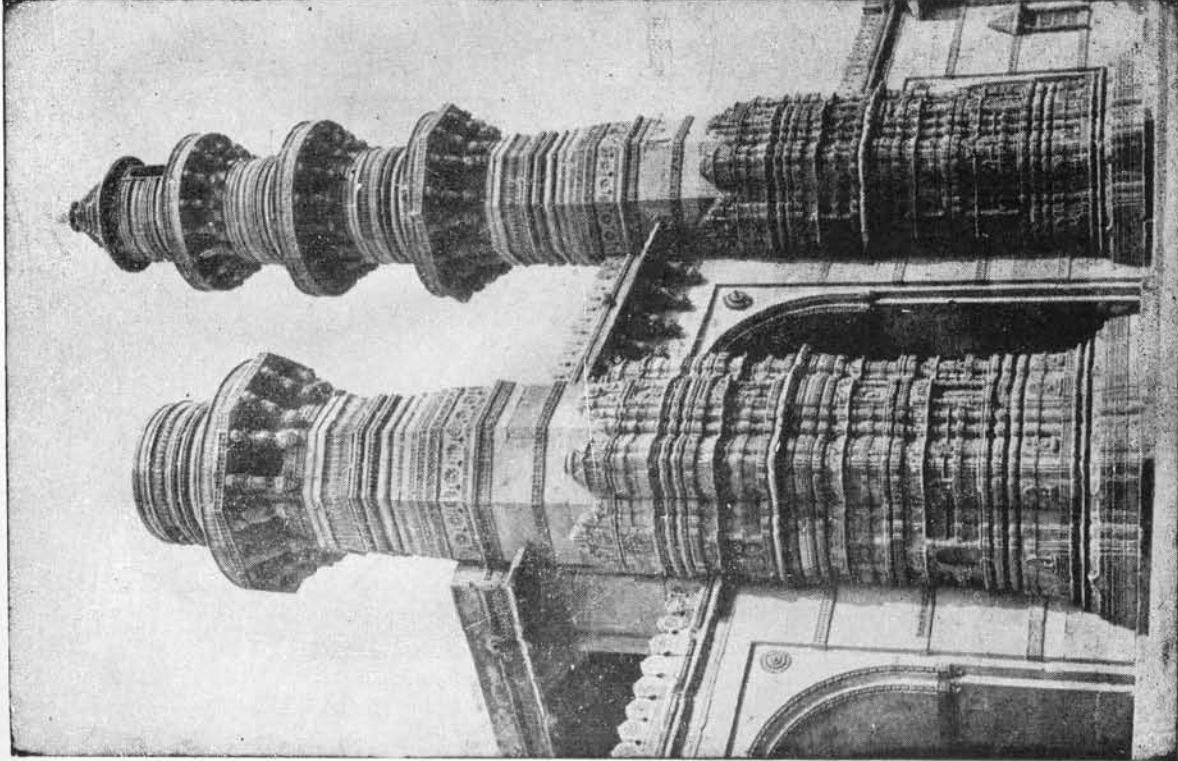
આવી અનેકવિધ કળાઓ ગુજરાતમાં પાંગરી છે.

(માહિતીખાતાના સૌજન્યથી)

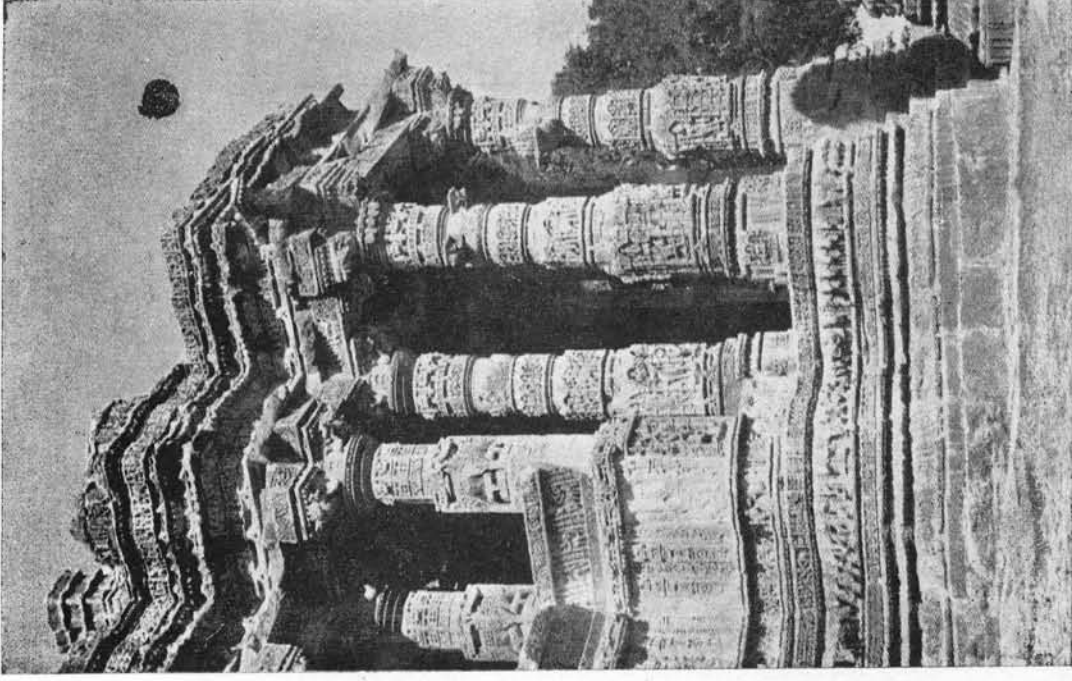

ગુજરાતમાં સૌરાષ્ટ્રની કળાનો એક નમૂનો

(માહિતીખાતાના સૌજન્યથી)

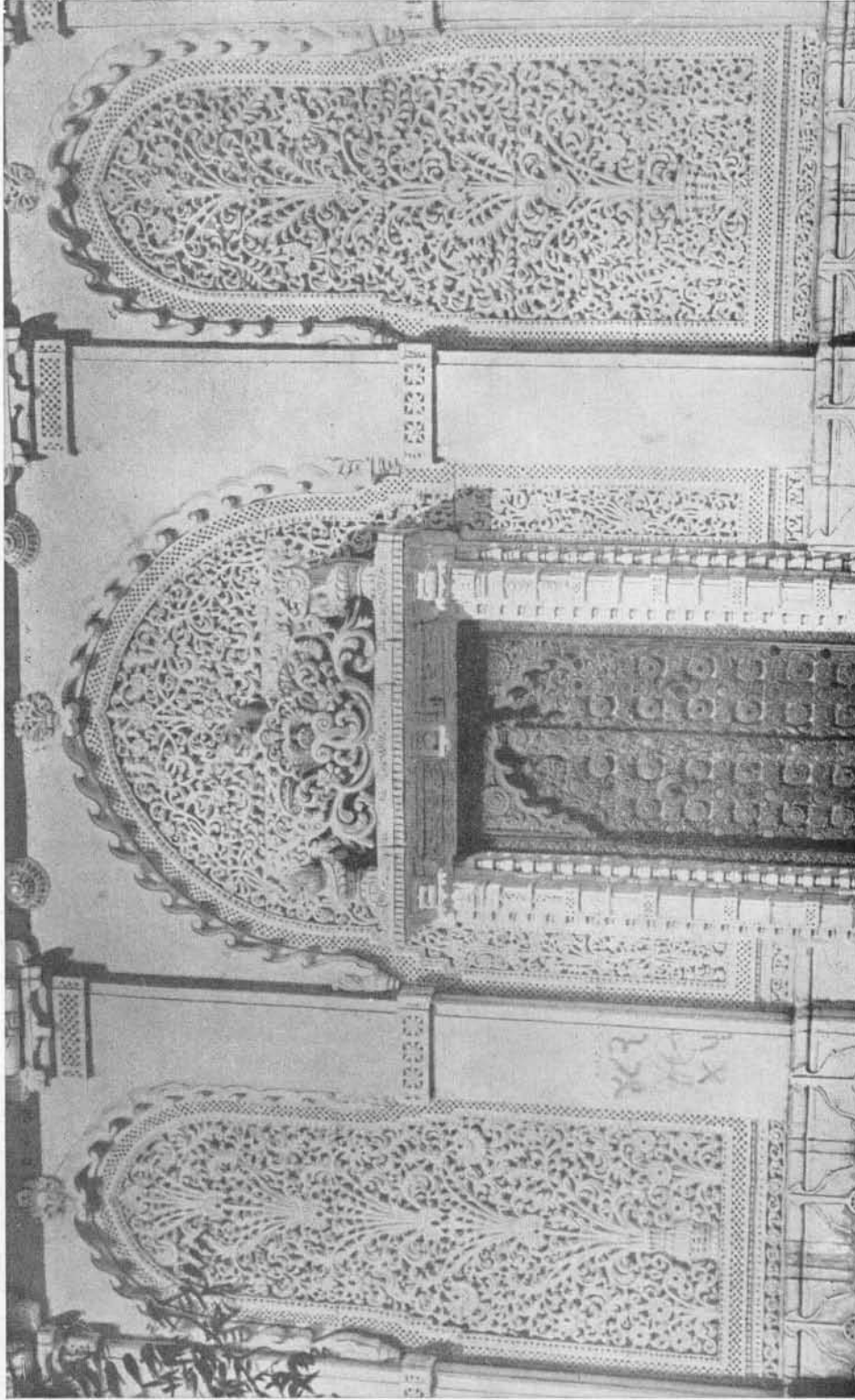

(માહિતીખાતાના
સૌજન્યથી)

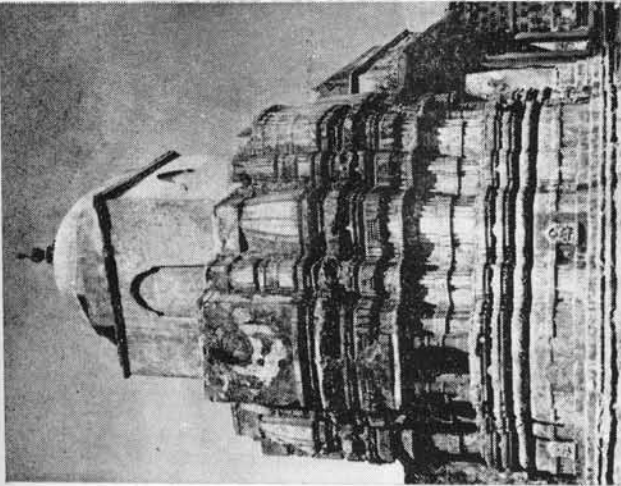
મોઢયાનું સુર્યમંદિર

જૂલતા મિનારા, અમદાવાદ
ઈ. ૧૪૫૪માં સૈયદ ખુદવીરનાં મા બીબીજીને માટે કુતુબીને (અહમદશાહ બીજાએ) બંધાવેલી આ મસ્જિદની કારીગરી તેણે બંધાવેલી બીજી બે મસ્જિદો (સારંગપુર ચકલાની તથા દિલ્હી ચકલામાંની મસ્જિદો) કરતાં વધારે કામગીરી છે. તેના બંને મિનારા હાલતા હોવાથી તે હાલતા તોડાની મસ્જિદ તરીકે દેશ આખામાં પ્રસિદ્ધ છે.

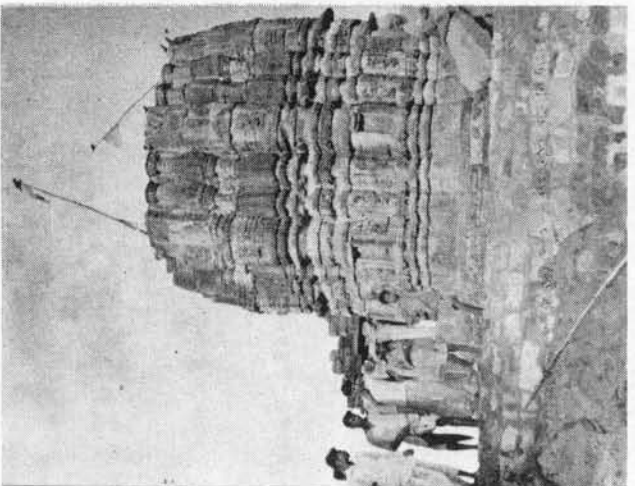

(માહિતીખાતાના સોજન્યથી)

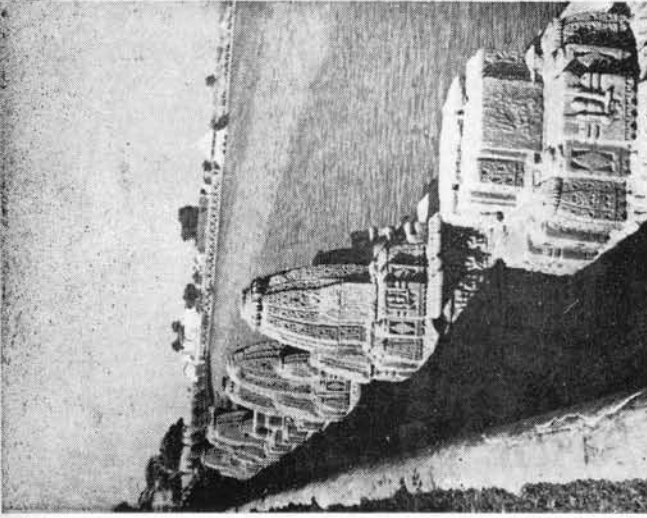
લખપતના મસ્જિદ (૩૨૭)

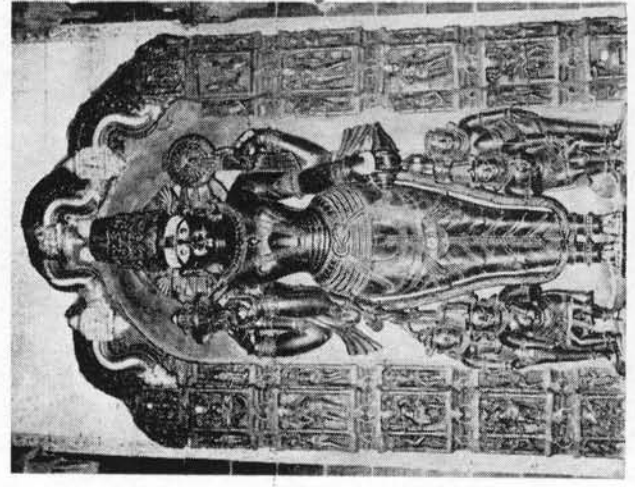
મહાકર્ણીનું મંદિર, પાવાગઢ

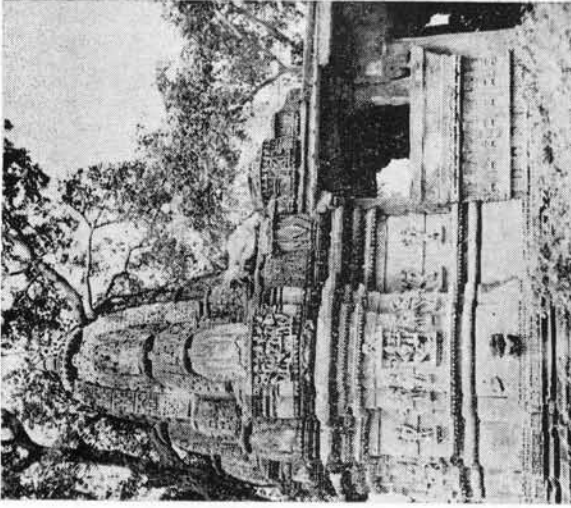
કાશી પાસે ગણતેશ્વરનું મંદિર

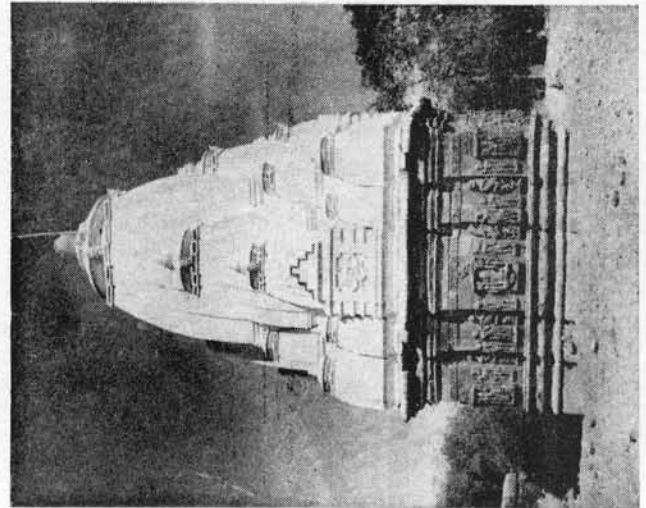
સુનગર તળાવકાંઠાની દેરીઝા, વીરમગામ

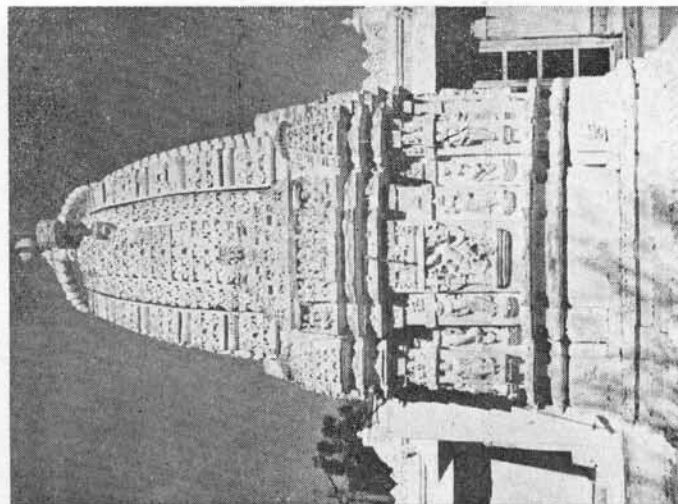
ગઢડા શામળાજીની દશ અવતાર સહિતની
વિષ્ણુ પ્રતિમા (સાળરકાંઠા)
તસ્વીર : ડૉ. હરિભાઈ આર. ગોદાની

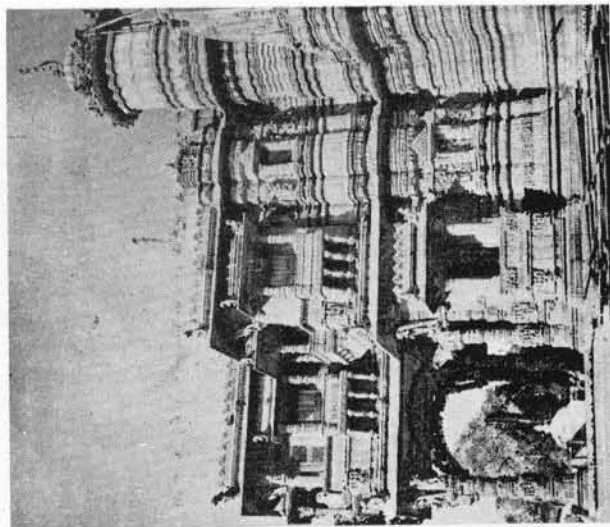
યામુંડા મંદિર, કાશીનગર, (સાળરકાંઠા)

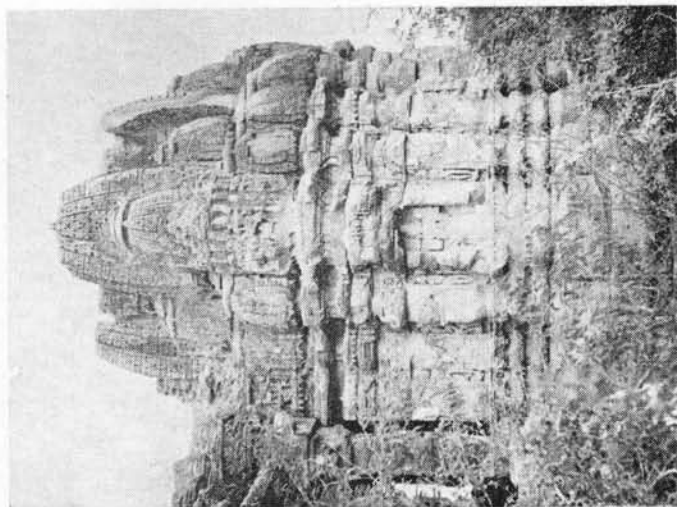
કાશીવેશ્વર મહાદેવ, વાવ (બનાસકાંઠા જિલ્લો)

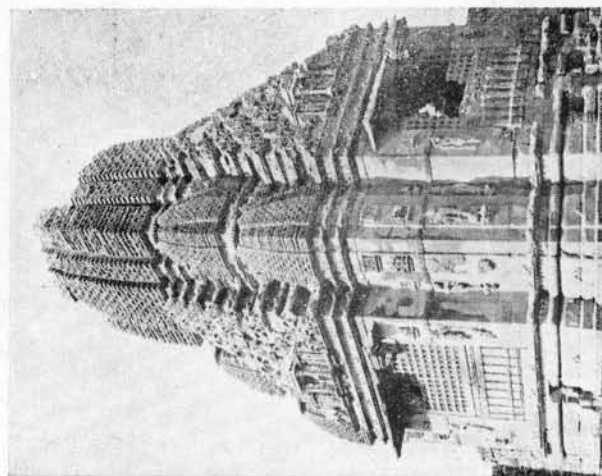
ભરેશ્વર મહાદેવનું મંદિર (અંતર)

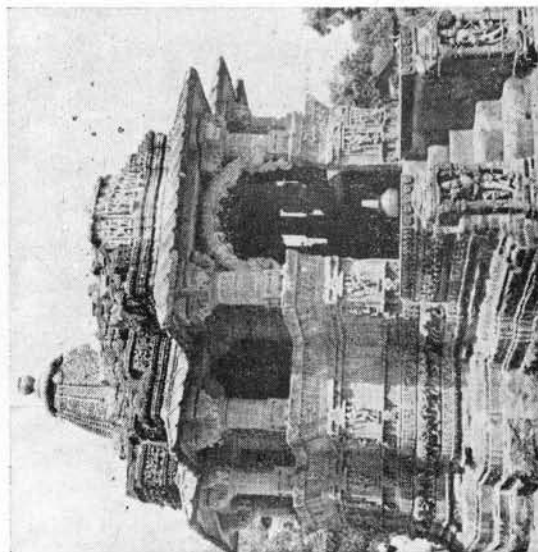
હડીભાઈની વાડીના દેરાસરનો આગલો ભાગ

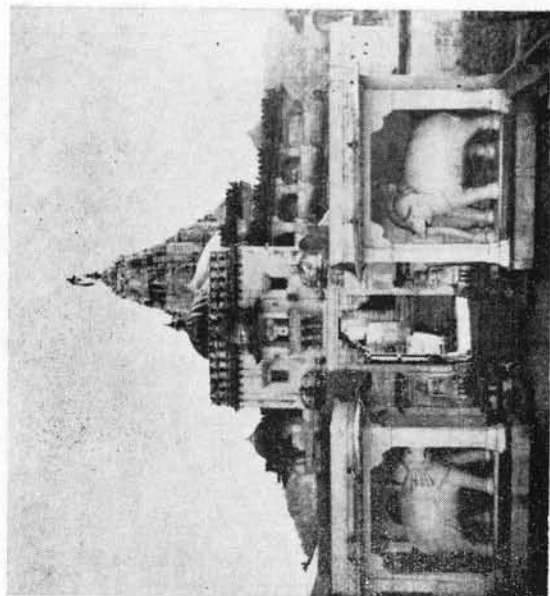
ત્રિપુરુષ પ્રસાદ મંદિર, કસાર (ખનાસકોટા)

લાખેશ્વર મહાદેવનું મંદિર, કેરાકોટ (કચ્છ)

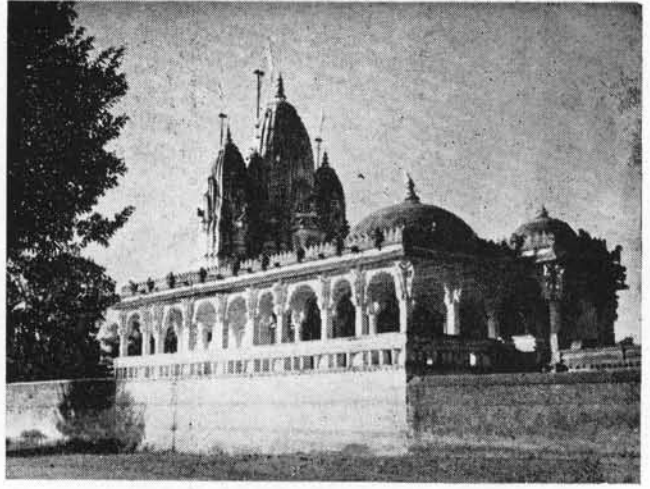
આસોડા દેવડાનું મુખ્ય મહાદેવમંદિર (તા. વિઝપુર)
(તસ્વીરો : ડૉ. હરિભાઈ ગોધાની)

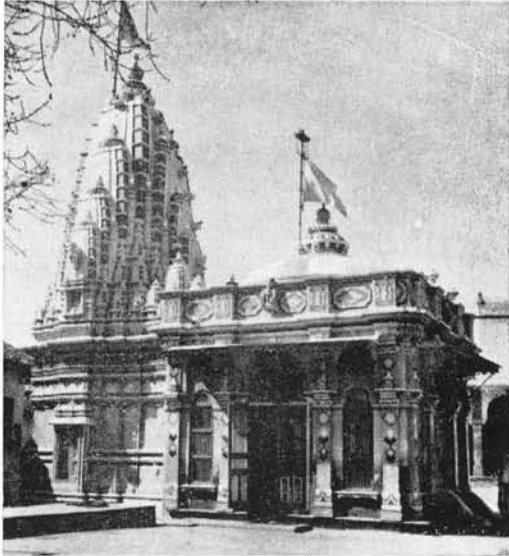
શામળાજીનું મંદિર, શામળાજી (સાબરકાંઠા)

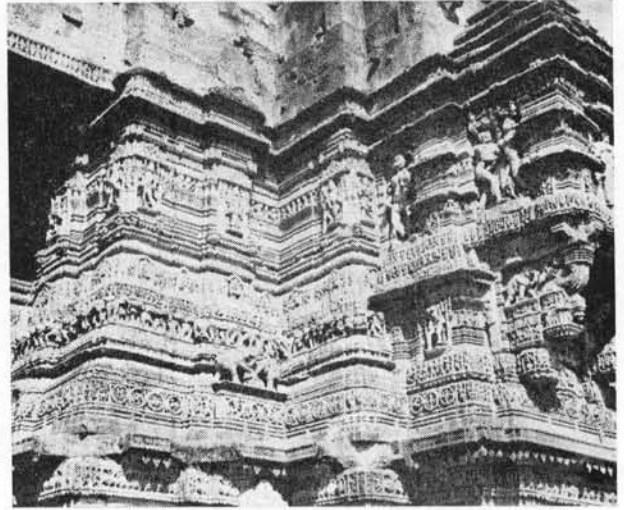
ઉમિયામાતાનું મંદિર, કચ્છ પાટીદારનાં કુળદેવી, ઉઆ

લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર, ધડર

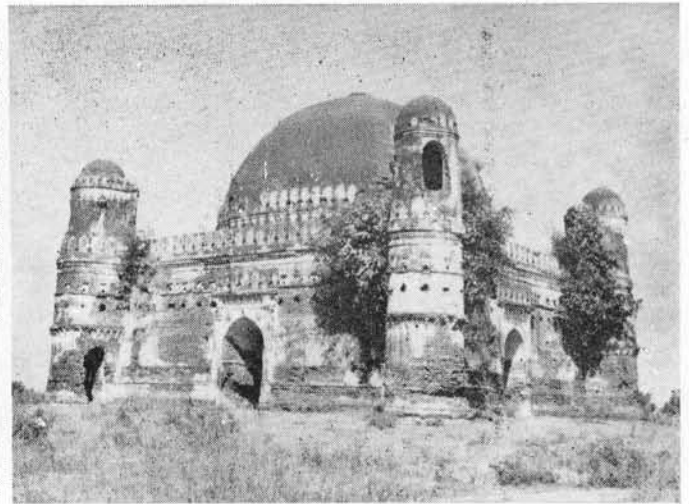
દોદેશ્વર (દોદેશ્વર) મંદિર, મુંજપુર (મહેસાણા જિલ્લો)

મહાકાળી મંદિરવાળો ભાગ, ડીરાભાગોળ, ડભોઈ

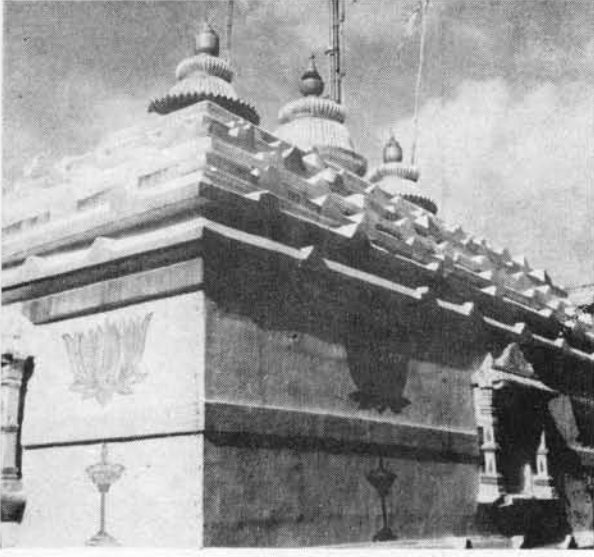

ધરણીધરનું મંદિર, ઢીમા (ખનાસકાંઠા)

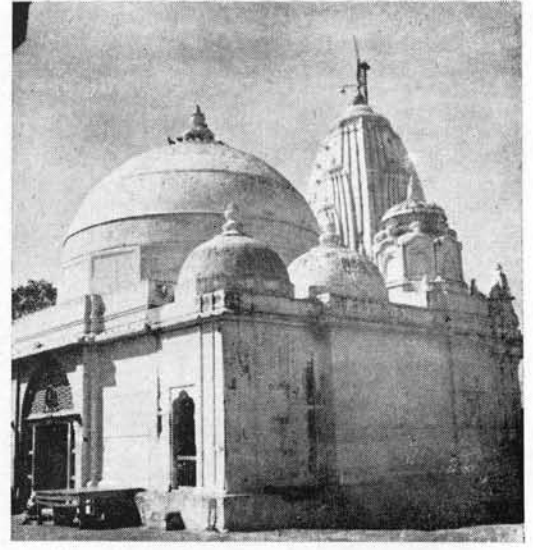

ગાજગઢપ્રજાનતો શેત્રો, મોહાસા

(તસ્વીર : ડૉ. હરિભાઈ ગોદાની)

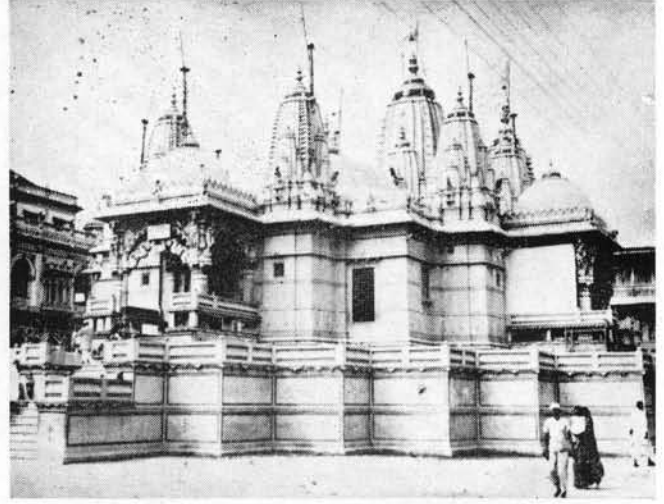
ખેડપ્રહ્લા અંબાજીનું મંદિર, સંવતનો અગિયારમો સૈકો

કપડવણજ પાસે ઉત્કંઠેશ્વર (ઘાટડિયા મહાદેવનું મંદિર)

કુખેરેશ્વર મહાદેવનું મંદિર, ચાણોદ-કરનાલી

સ્વામિનારાયણનું મંદિર, વડતાલ

વડોદરાનું સૂર્યમંદિર

ખાલારામનું મંદિર, ખાલારામ

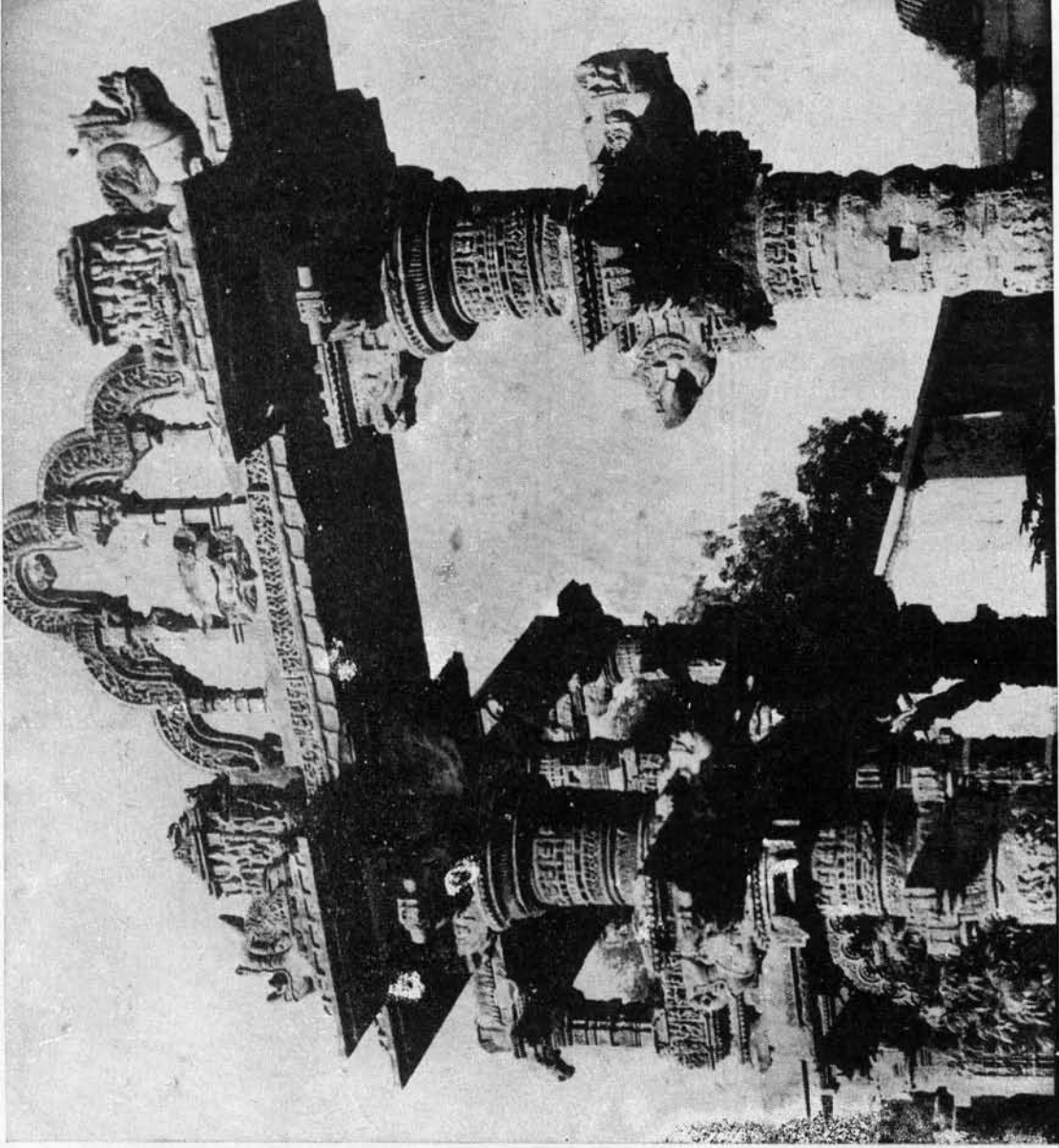
(તસ્વીરો : ડૉ. હરિભાઈ આર. ગોદાની)

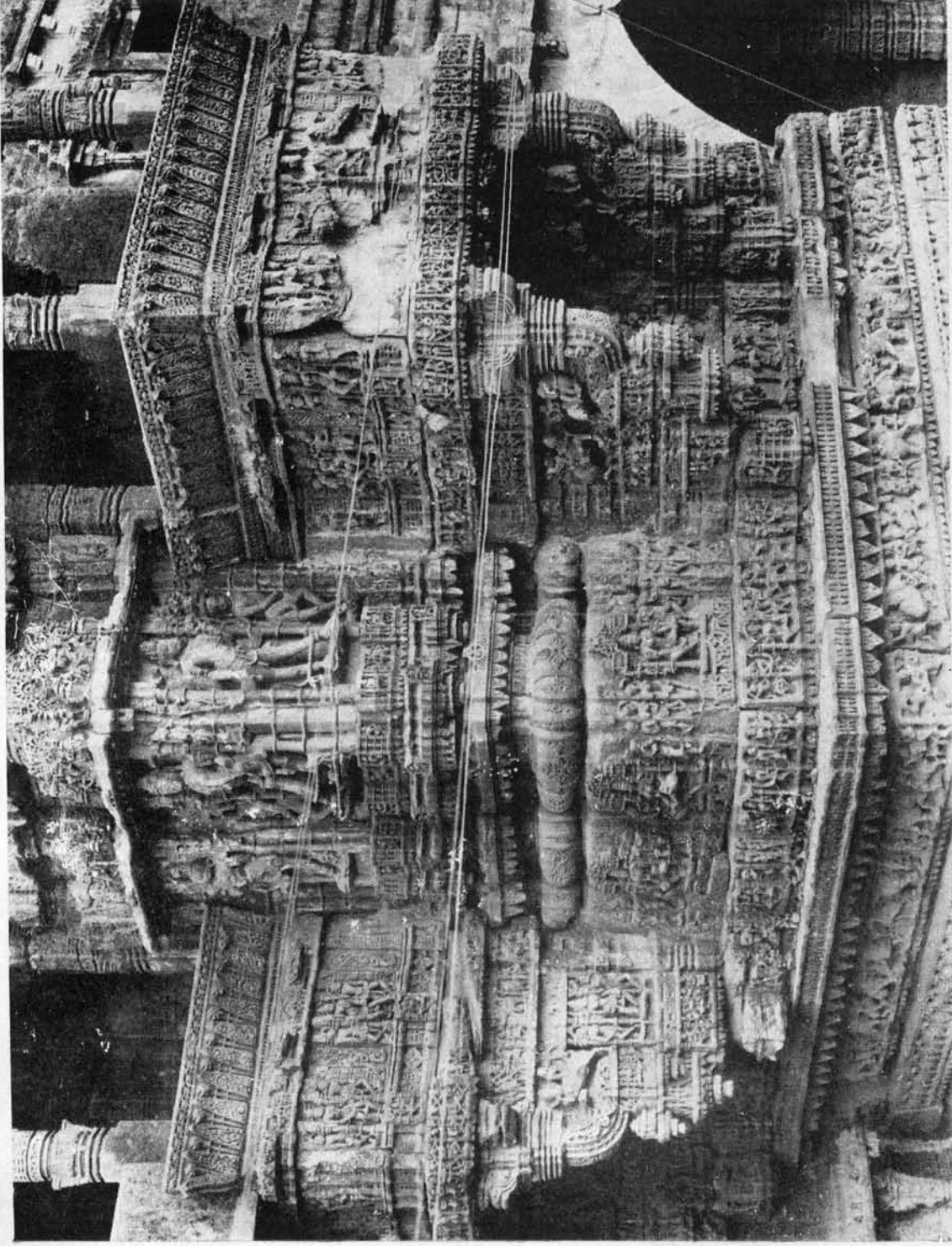
ભુમા ભરિજદનું પ્રવેશદ્વાર • ચાંપાનેર (ફોટો : મહત્તલાલ દ્વિધિયા)

ભુમા ભરિજદ • ચાંપાનેર (ફોટો : શ્રીદામ ભટ્ટ)
(ખલોશ : 'કુમાર'ના સૌજન્યથી)

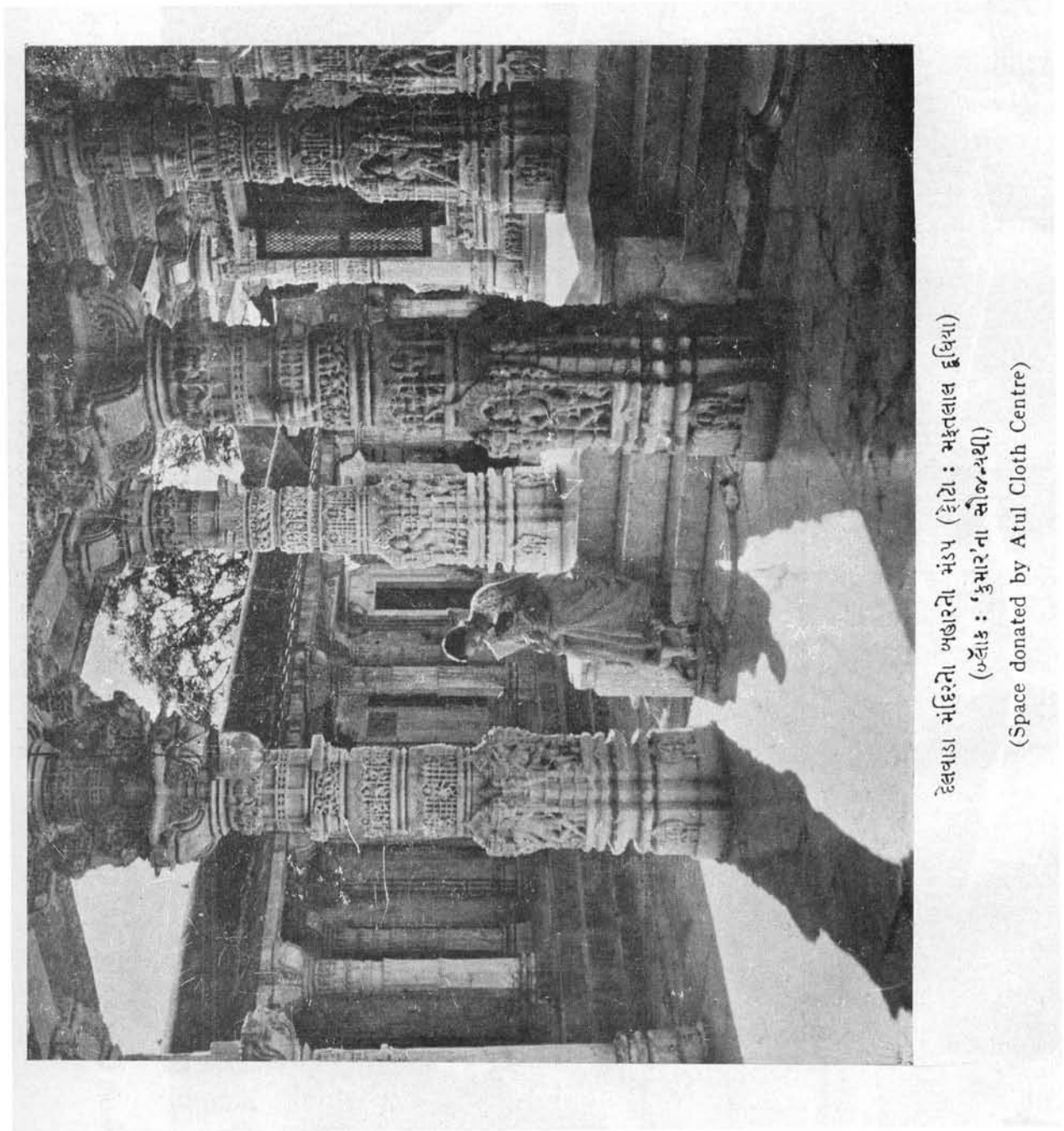

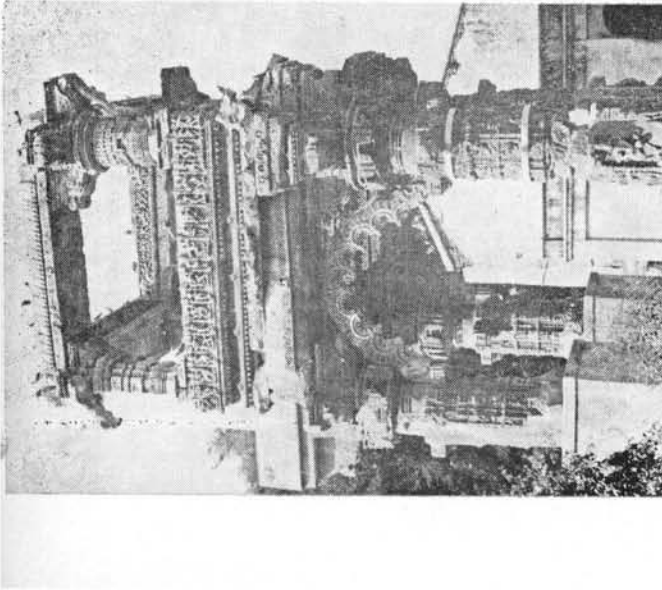
सिद्धपुरना रुद्र महालयतो अवशेष (हेटा : नविनभारि पटव)
(प्लोड : 'कुमार' ना सौजन्यी)

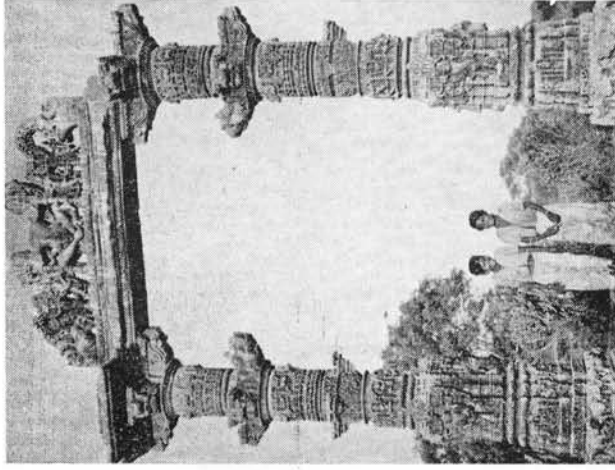
ડભોઇના કિલ્લો આંધ્રનાર શિલ્પી હીરા કડિયાના નામ પરથી કહેવાતા આ કિલ્લાના દરવાજાની અંદરની બાજુના માત્ર બે ગોખ, સ્તંભ અને કુંદોરાનું જ
 શિલ્પ અહીં દર્શાવ્યું છે તે પરથી એની સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આવશે. (‘કુમાર’ના સૌજન્યથી)

(Space donated by Atul Cloth Centre)

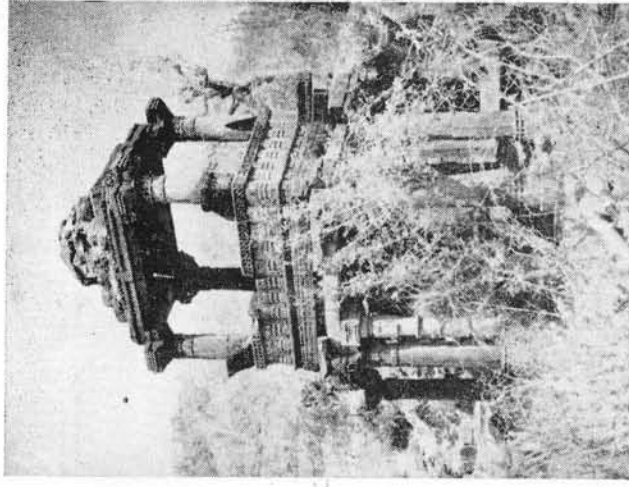

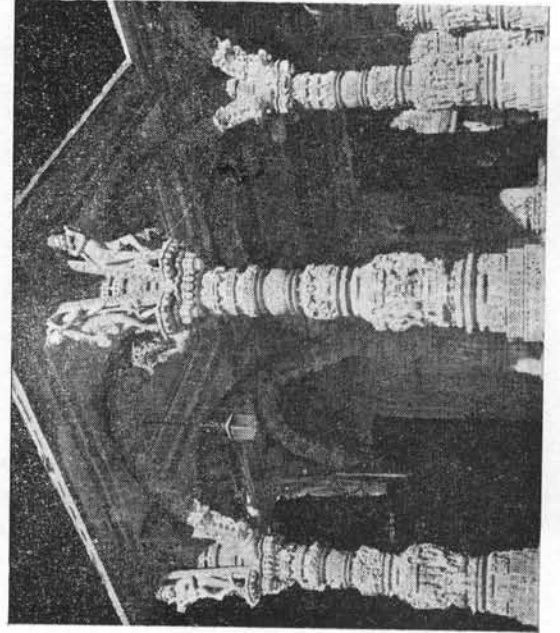
૩૬ મહાલયની શૃંગારચૌકી, સિદ્ધપુર

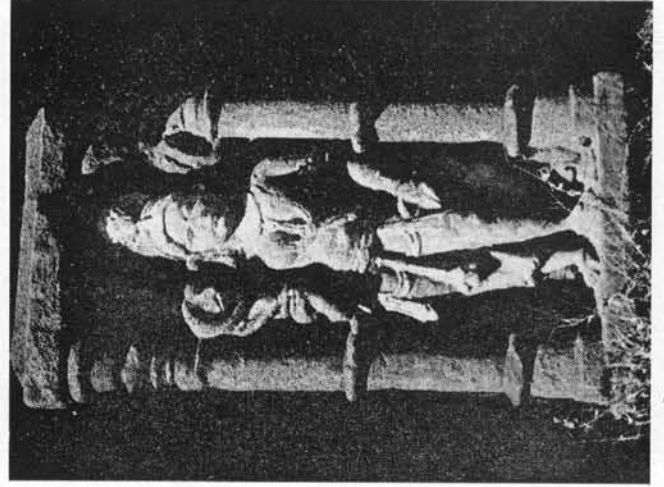
અણસ સૂર્યમંદિરનું તોરણ (પિહુડા)

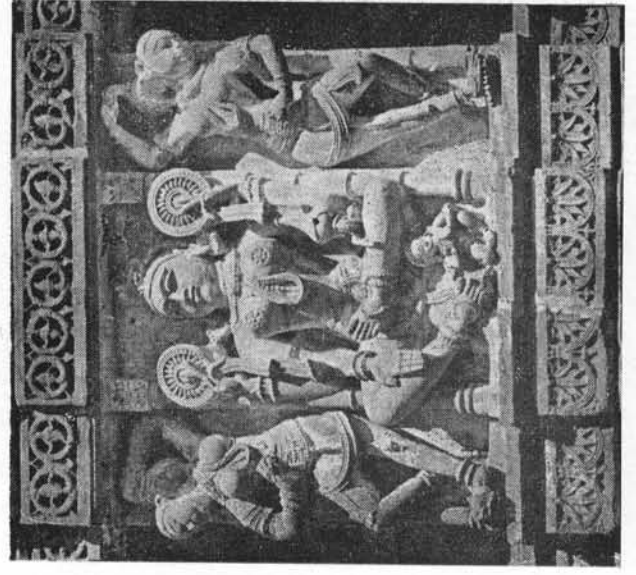
“સદેવંત સાવળીંગાના નવડેરા” પોળા
વિજયનગર (સાબરકાંઠા)

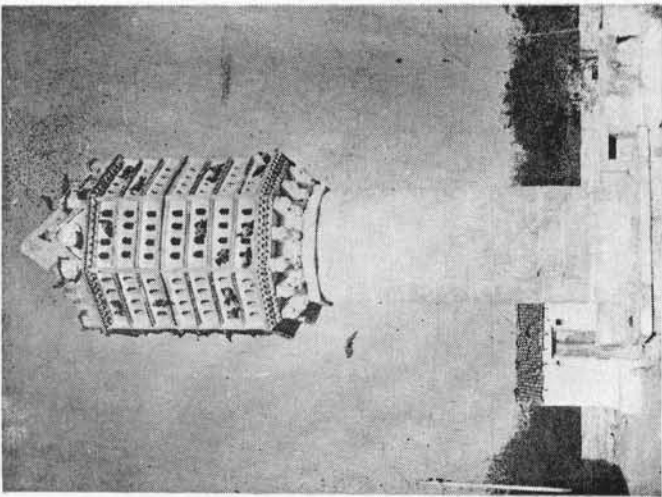
સ્વસ્તિક સ્થંભ શૃંગારચૌકી, હડીલાઈની વાડી

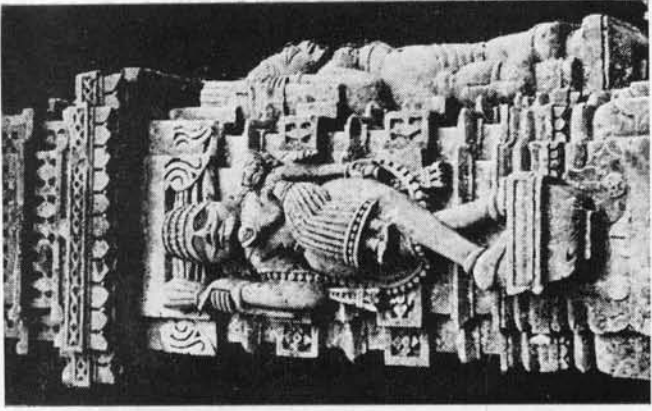
દેવમૂર્તિ કાળશ્વરીની નાળ (પંચમહાલ જિલ્લો)
(તસ્વીરો : ડૉ. હરિભાઈ ગોદાની)

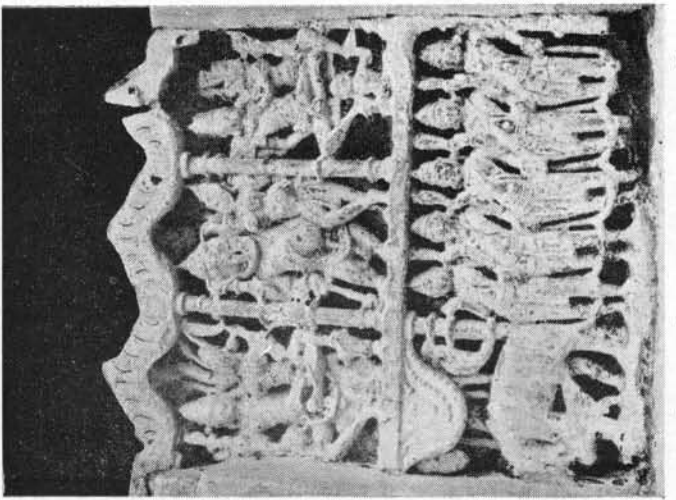
ચક્રશ્વરીની મૂર્તિ

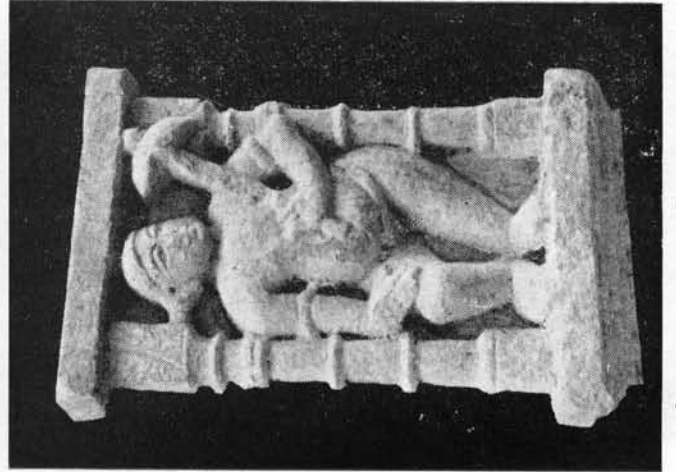
ભડેશ્વર મહાદેવના યોગાનની પરબડી, અંબાર

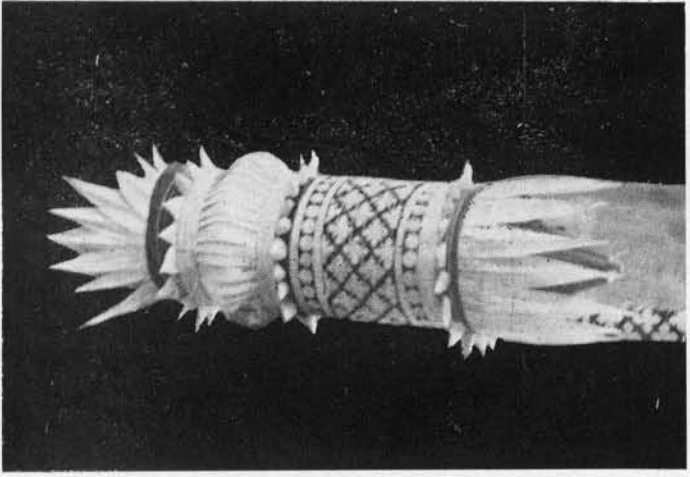
બાલપ્રેક્ષન

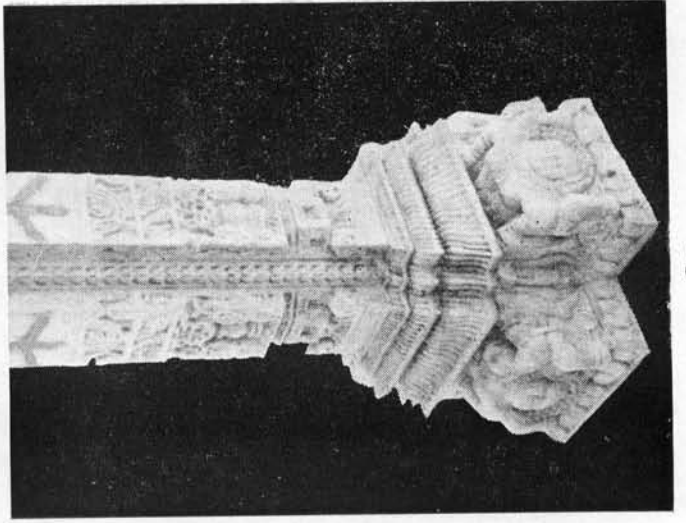
ગણેશવિવાહનું શિલ્પ દુર્ગેશ્વર મહાદેવ, અડિયા
(તા. પાટણ)

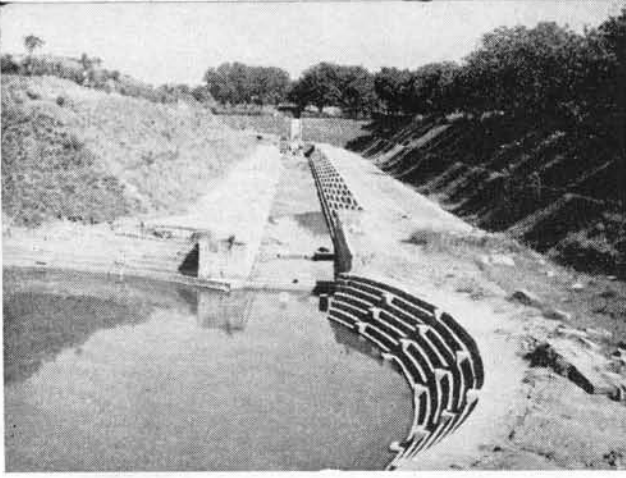
બળરામ વૈજનાથ મહાદેવનું મંદિર, વડાલી (સાબરકાંઠા)
(તસ્વીરો : ડૉ. હરિભાઈ ગૌદાની)

કદલી કેવડા સ્થંભ હીંડોળા, ડાંધાર

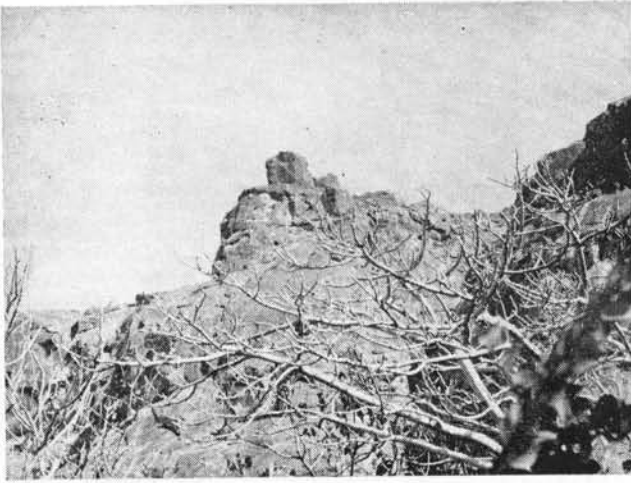
ભદ્રકસ્તંભ ત્રિનેત્ર, આલાવાડ

ઐતિહાસિક સહસ્રલિંગ તળાવ, પાટણ

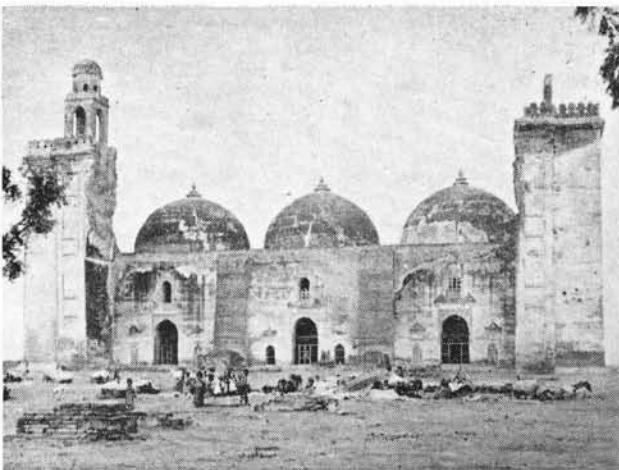
દુવાટીમ્યાના ગરમ પાણીના કુંડો (પંચમહાલ જિલ્લો)

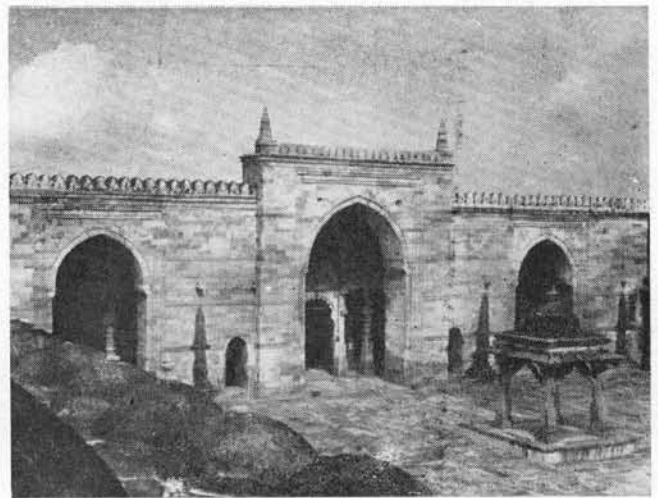
ગિરનારના એક શિખરની આજુમાં તોળાઈ રહેલો ભૈરવજીપનો પથ્થર

નદીનાથનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય

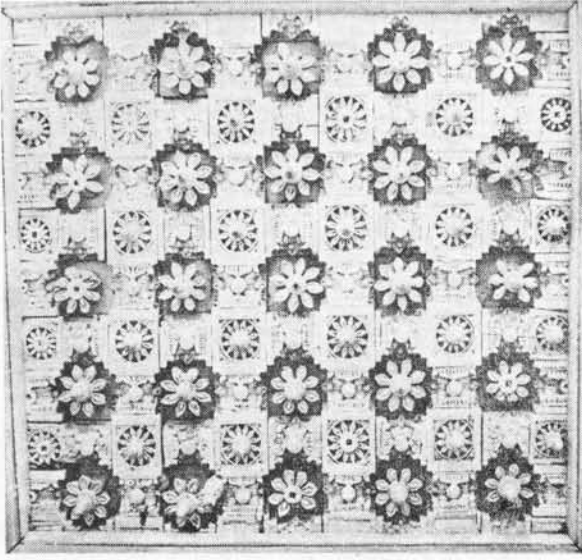

ખાનનો રોજો, ઘોળકા

બુમ્મા મસ્જિદ, ખંભાત

(તસ્વીરો : ડૉ. હરિભાઈ આર. ગૌદાની)

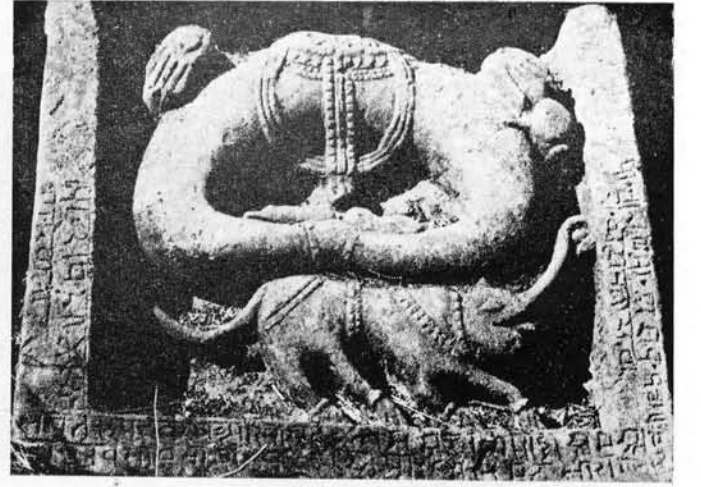
ગુજરાતનું કાષ્ઠકામ : ઘરના ઓરડાની છત

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો દેહોત્સર્ગ મૂર્તિ, પ્રભાસક્ષેત્ર

સાખરકાંઠા તથા ખનાસકાંઠાની આદિવાસી પ્રજામાં વપરાતાં ધાસનાં તથા લોખંડનાં આભૂષણો : લોખિયું અને વીંછુવા

લોકશિલ્પમાં હાથી

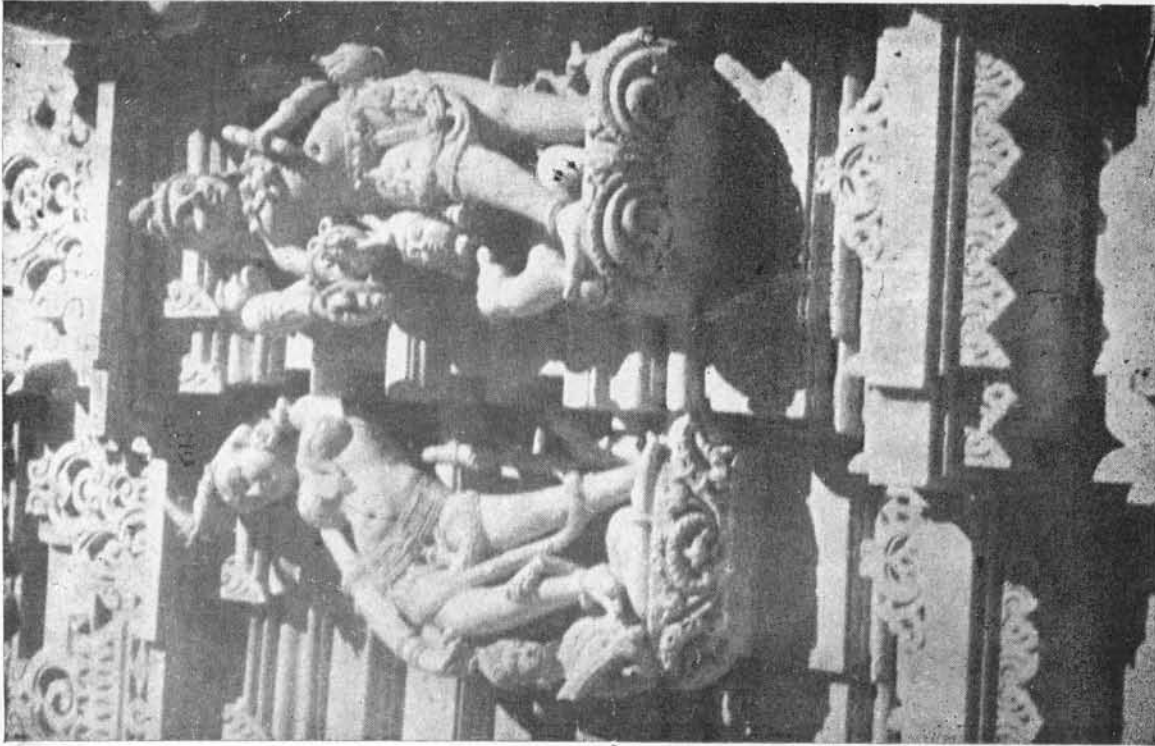
દશાવતાર મંદિર, કઢવાડ (સોરઠ)

હાટકેશ્વર મહાદેવ (વડનગર)

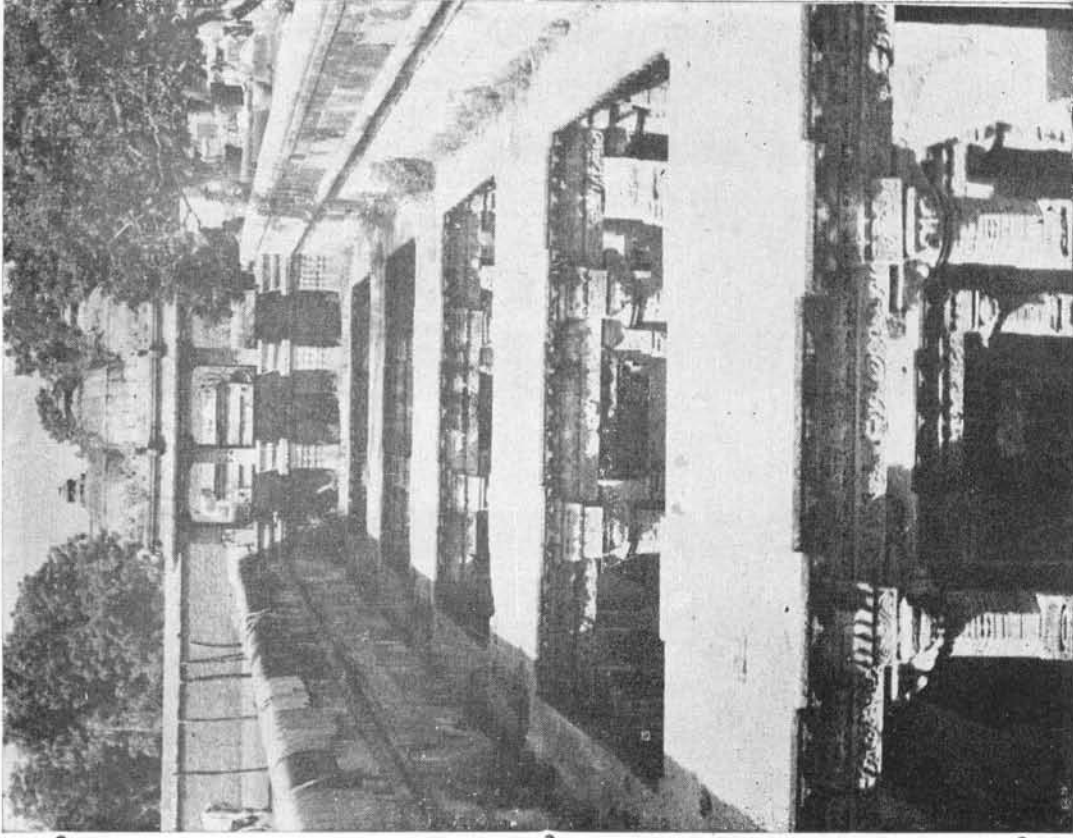
(તસ્વીરો : ડૉ. હરિભાઈ ગૌદાની)

ઉત્તર ગુજરાતનાં પ્રાચીન સ્થાપત્યો

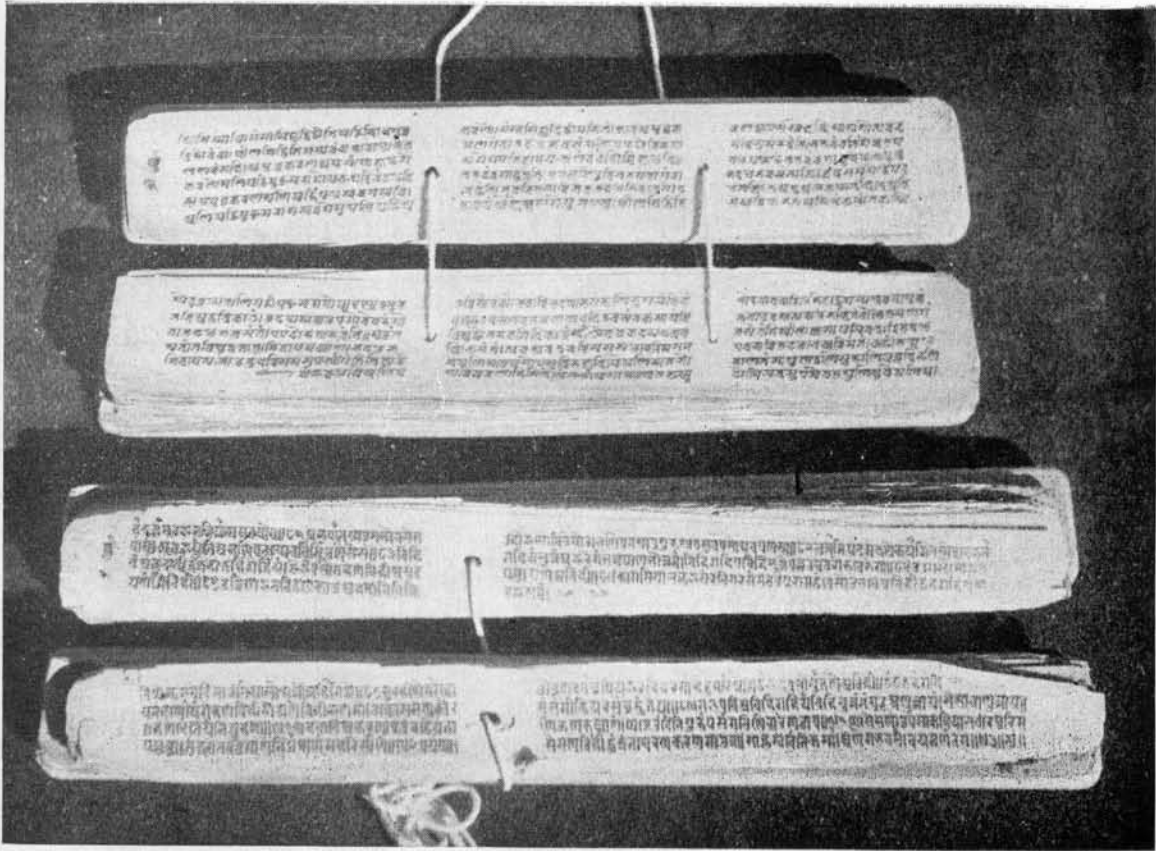

કળાભય મુર્તિઓનાં સ્વરૂપો • પાટણ

(પાટણ જૈન મંડળ • મુંબઈના સોજન્યથા)

ત્રિકમ પારિટની વાવ • પાટણ

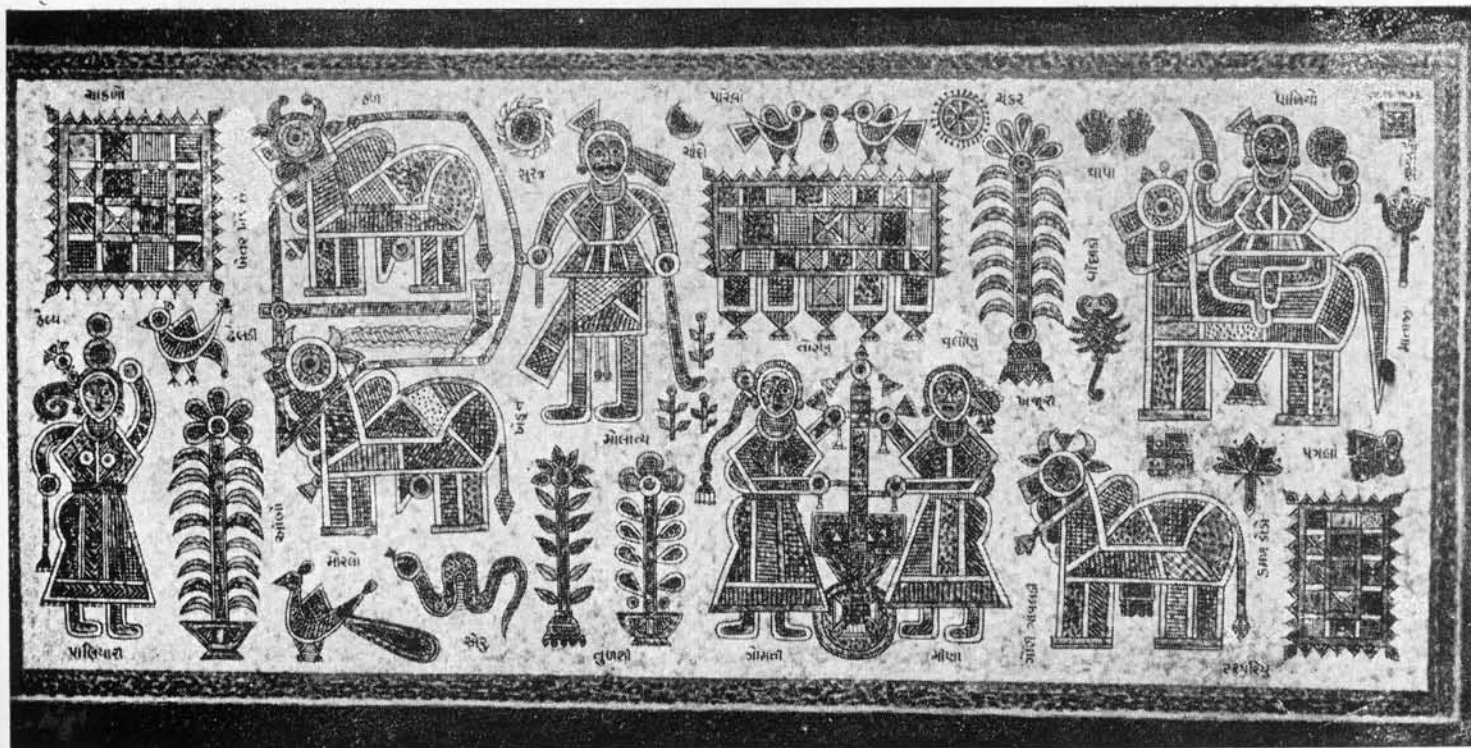
હસ્તલિખિત પ્રતોમાંથી એક હજાર વર્ષ પહેલાંનાં પ્રાચીન તાડપત્રો (પાટણ જૈન મંડળના સૌજન્યથી)

માતાના ગર્ભમાં ભગવાન આવવાથી માતા હર્ષપૂર્વક સ્વપ્ન જોઈ રહ્યાં છે.
(પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતોમાંથી)

(પાટણ જૈન મંડળ મુંબઈના સૌજન્યથી)

ગુજરાતની ચિત્રશૈલીના નમૂના

[ચિત્રકાર : શ્રી ખોડીદાસ પરમાર]

જમીન અને જીવન...

[ગુજરાત રાજ્ય લલિતકલા અકાદમીના સૌજન્યથી]

[चित्रकारः श्री सोमलाल शाह]

હુરણ...

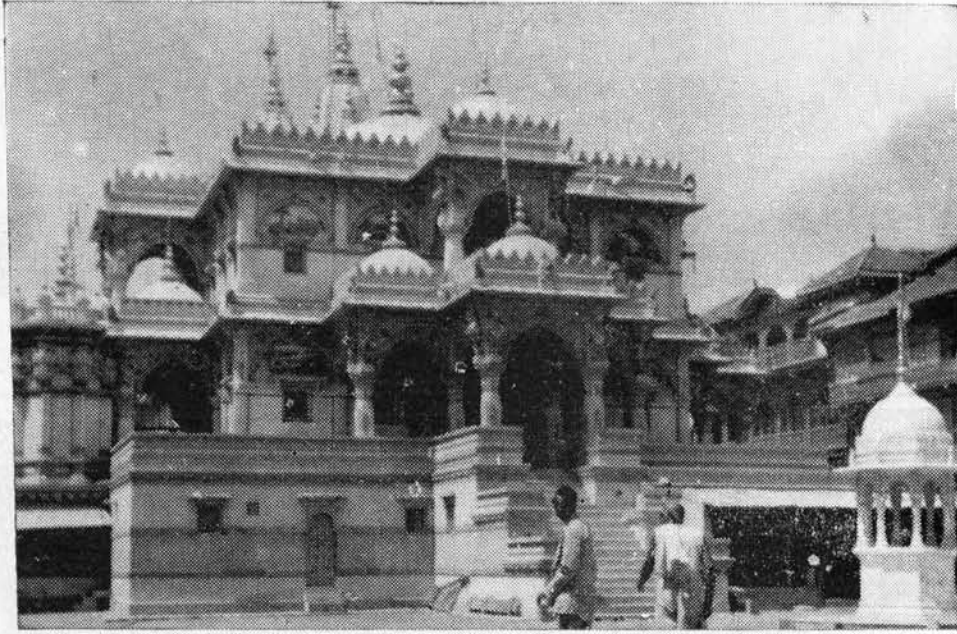
[ગુજરાત રાજ્ય સલિતકલા અકાદમીના સૌજન્યથી]

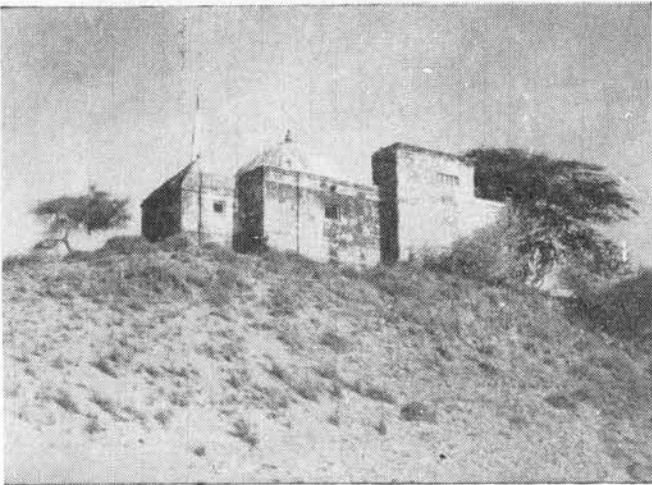
સાળંગપુર હનુમાન મંદિર

તળાજની બૌદ્ધચિત્રો

ગઢડા સ્વામિનારાયણનું મંદિર (સૌરાષ્ટ્ર)

અત્યંત પુરાતની લવાની માતાનું મંદિર • મહુવા

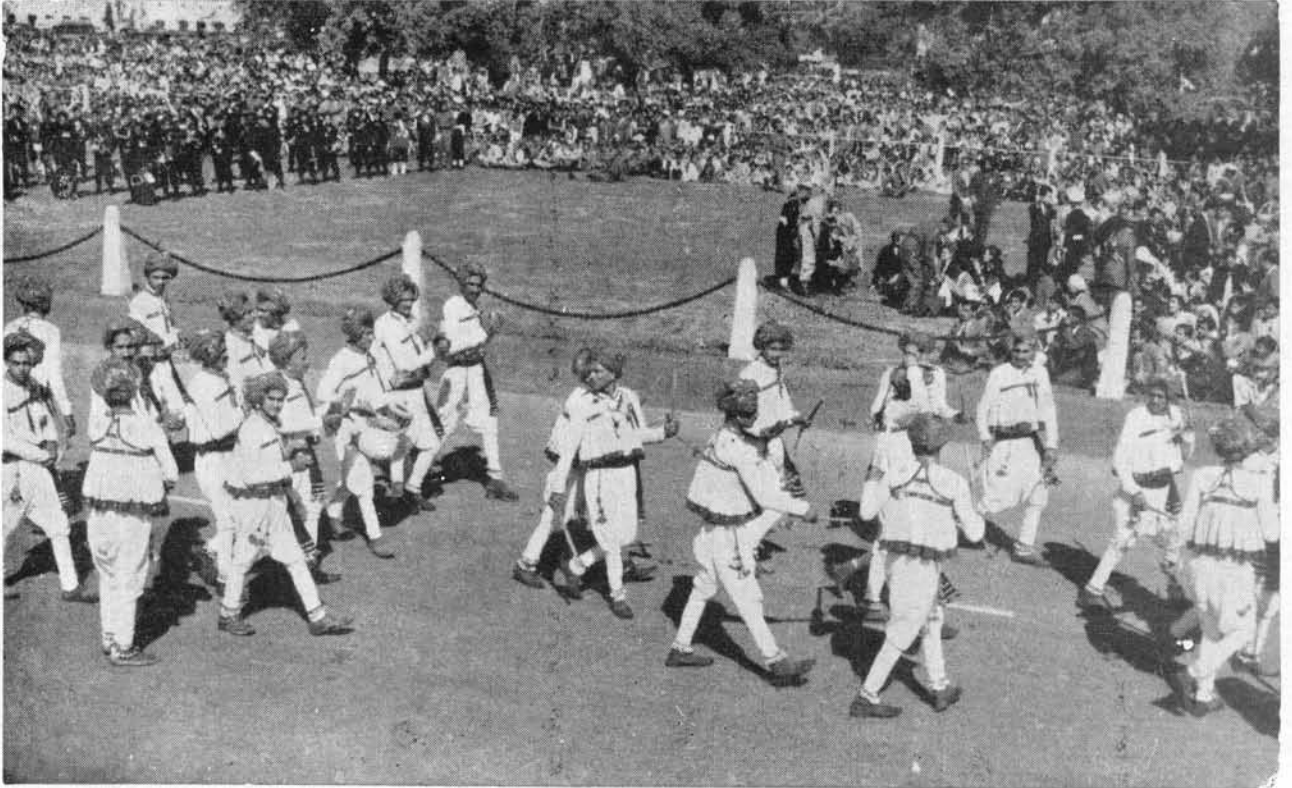
સિહોરની પ્રાચીન જાઇનજાલાલી

ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક પરંપરા

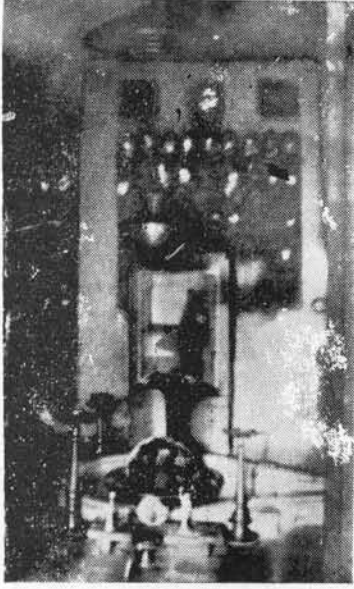
દાંડિયારાસની રમઝટ બોલાવતા ગુજરાતી આમજનો

(માહિતીખાતાના સૌજન્યથી)

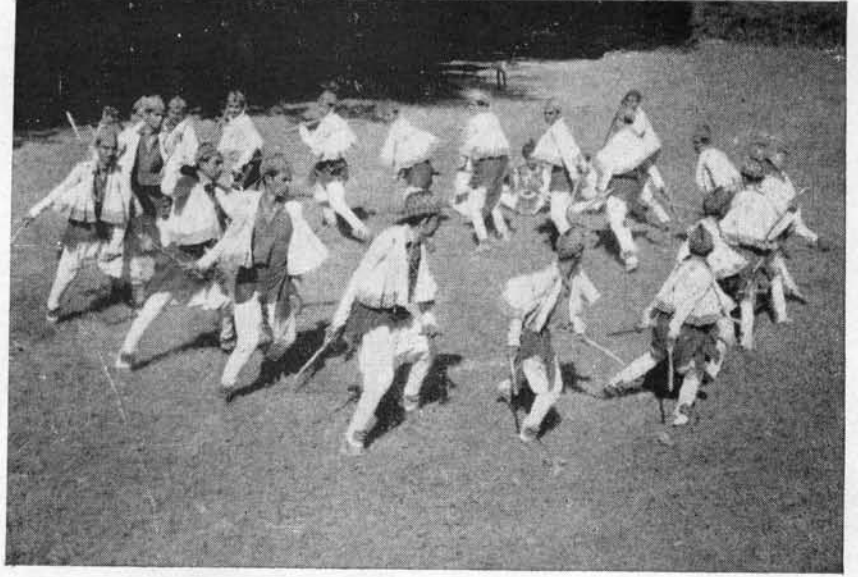

વારતહેવારે યોજતા લોકમેળામાં સજન-ગરબીની ધૂન મચાવીને જીવનનો આનંદ મહાણુતી આમ્યપ્રજા

(માહિતીખાતાના સૌજન્યથી)

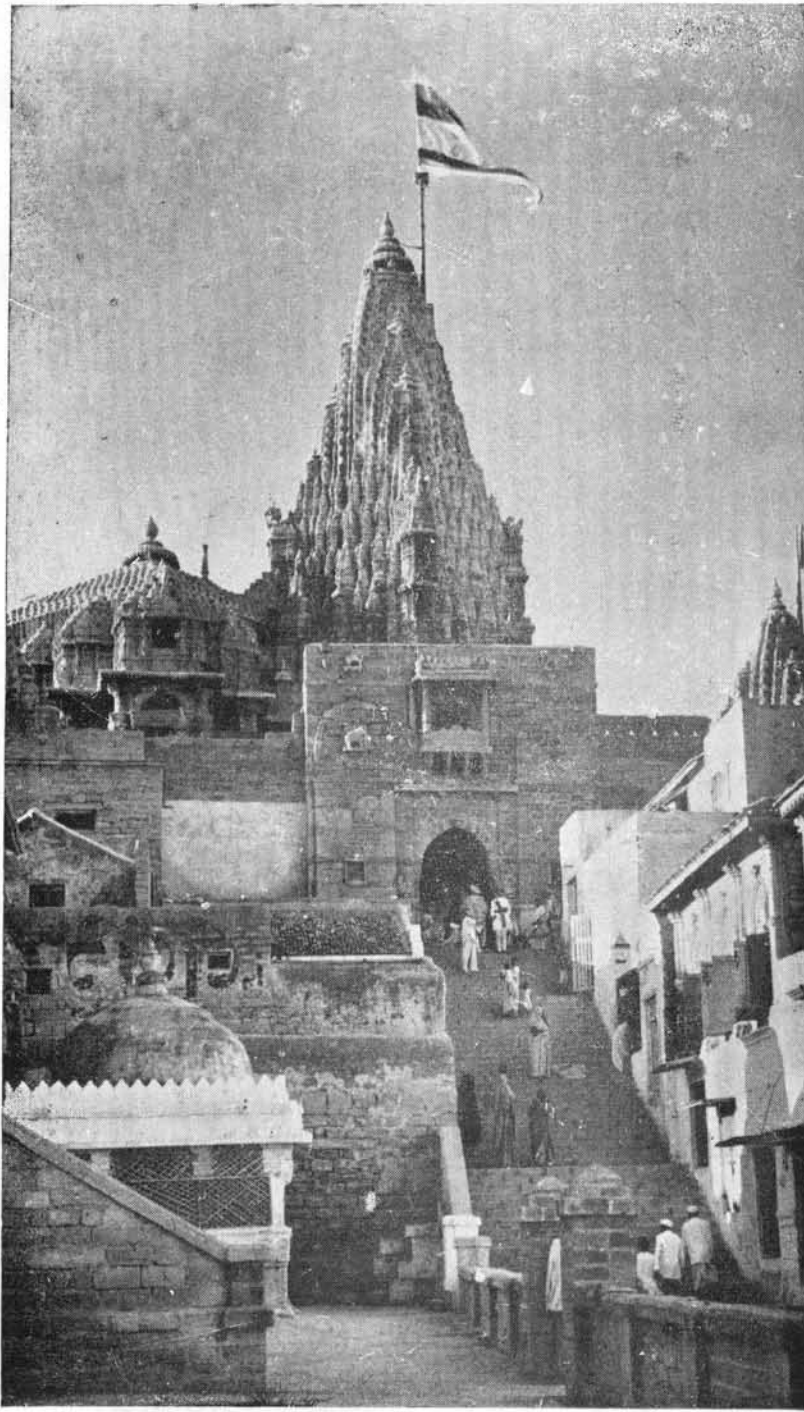
પલસાણા મહાદેવનું મંદિર
(અંદરની દર્શનમૂર્તિ)

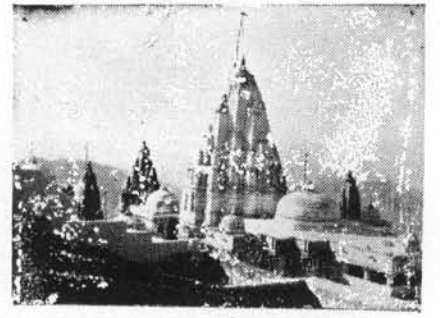
રાસગરબા એ ગુજરાતી ગ્રામપ્રજ્ઞની ખાસ વિશિષ્ટતા છે.

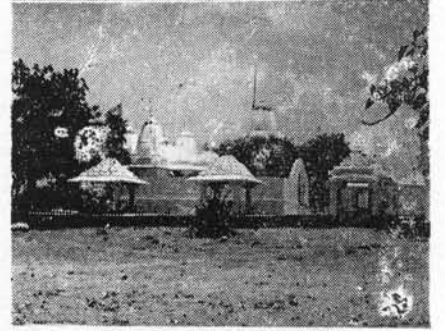
લોથલ-પ્રાચીન અવશેષો

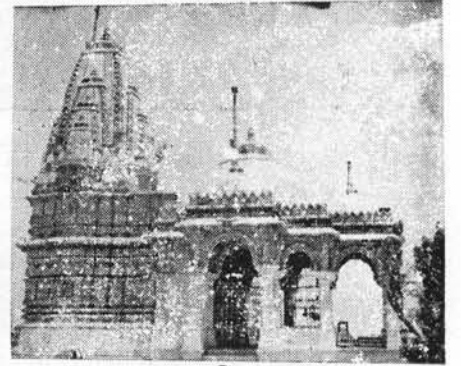
દારકાધીશનું મંદિર, દારકા
(ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના વૈલવશાળી જન્માનાની યાદઆપે છે)

ગિરનારના શિખરો સાથે હરીદ્વાર
કરતાં જૈન મંદિરો

ત્રલુકા મંદિરો, ભૂજ દારકા
(વીસાવદર) (પોરબંદર)

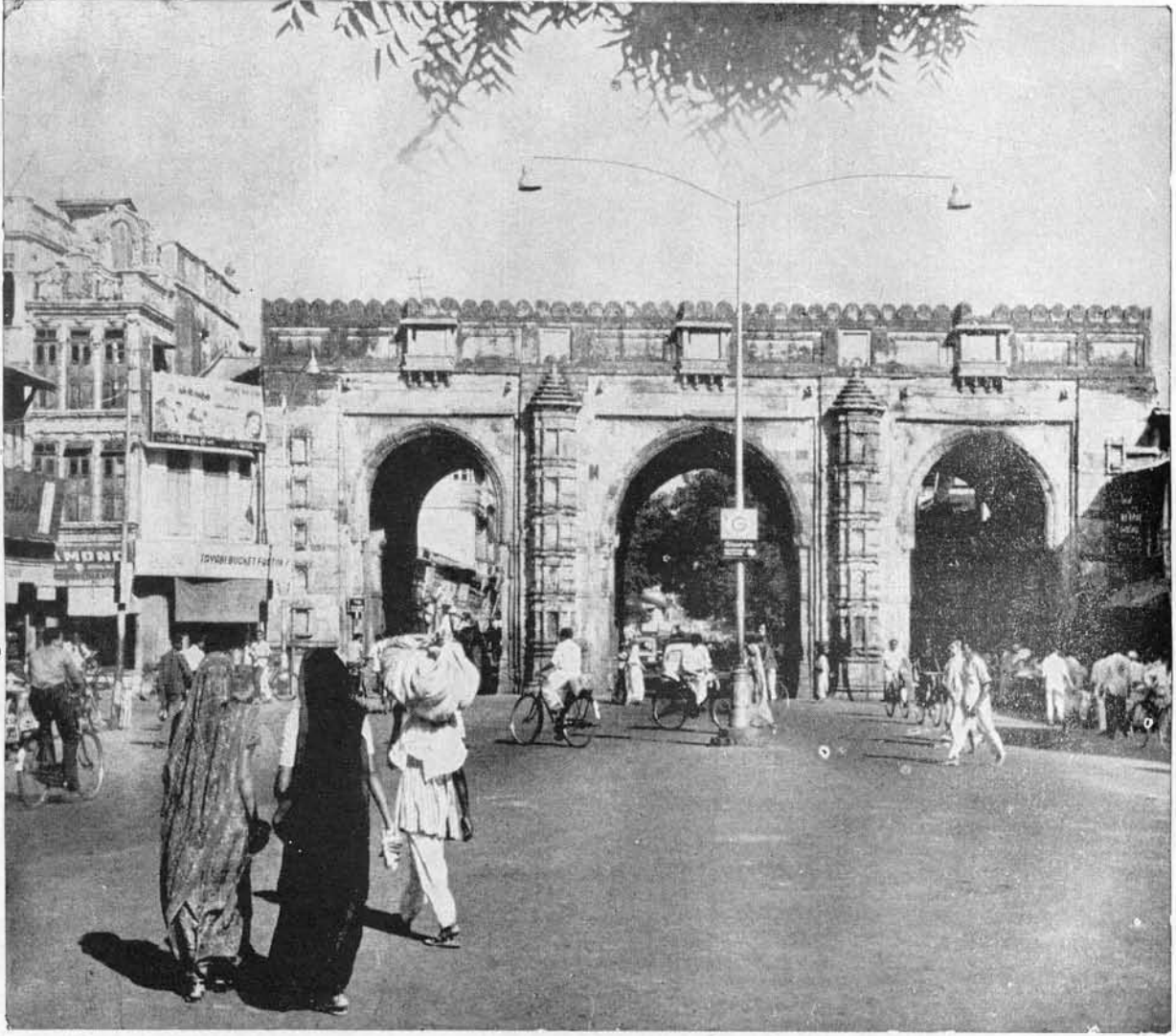

નગું સૂર્યમંદિર, સૂરજદેવળ

(માહિતીખાતાના સૌજન્યથી)

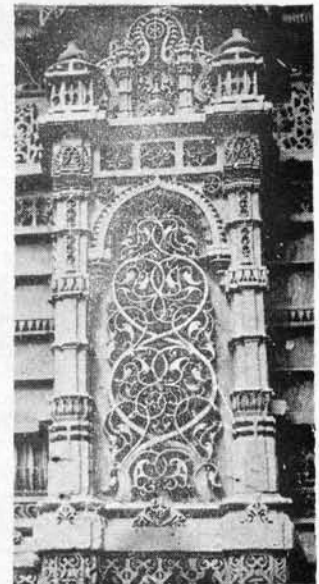
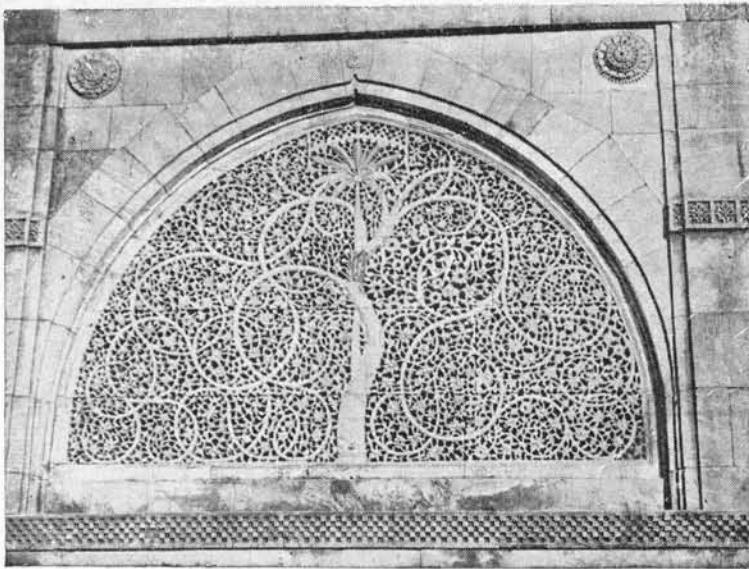

લોચલ
પ્રાચીન સંસ્કૃતિના
અવશેષો જ્યાંથી
મળી આવ્યા છે.

ત્રણ દરવાજા, અમદાવાદ

(માહિતીખાતાના સૌજન્યથી)

આ અદ્ભુત કોતરણીવાળી જાળીએ અમદાવાદની કારીગરીનો આખો દુનિયામાં ડંકો વગાડ્યો છે.
જગવિખ્યાત સીદી સૈયદની જાળી, અમદાવાદ

WITH BEST COMPLIMENTS

FROM

JAYANT

LEADING NAME IN PACKAGING

JAYANT'S Group of Industries, Leading and Largest
Manufacturers of Industrial Packaging requisites.

Jayant Paper Box Factory.

Jayant Container Corporation.

Jayant fibre Containers PVT. LTD.

Jayant Paper Mills LTD.

30, WESTERN INDIA HOUSE,

SLR P. M. ROAD,

BOMBAY-1

Phone : 258845; 252478.

સુગંધ લહરી

શીતળ લહરી

સુગંધ સાગર ગુલાબ છાપ તપકીર વાપરો

સુંઘવાથી— માનસિક શ્રમ દુર થાય છે.

ઘસવાથી— દાંત સાફ થાય છે.

પેકીંગ ૫૦, ૧૦૦ ને ૪૦૦ ગ્રામના ટીનમાં મળે છે.

હંમેશા અમારૂં નામ ને સીલ **PAM.** જોઈ ખરીદો.

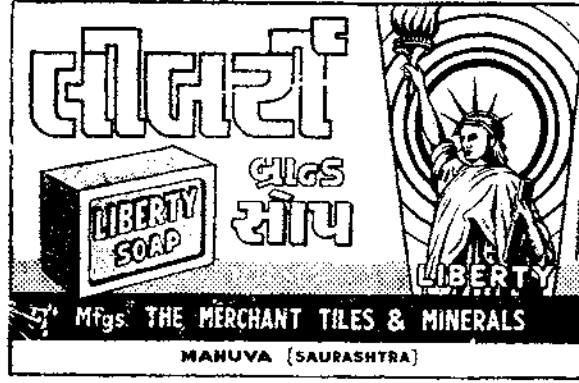
● બનાવનાર ●

પીતાંબરદાસ આણંદજી મહેતા

પ્રો. સુગંધસાગર રનફ વર્કસ

સિહોર (સૌરાષ્ટ્ર)

આપના કપડાની
ઝેબ, સફાઈદાર
અને
ઉજ્જવળ ધોલાઈ
માટે

લીબર્ટી
બ્રાન્ડ સોપ
હંમેશા
વાપરો

ઉત્પાદક

ધી મરચન્ટ ટાઇલ્સ એન્ડ મીનરલ્સ

મહુવા (સૌરાષ્ટ્ર)

Tele. { Grams : "BORLI"
Phone : 322770

: Branch :
BUNDER.

MANGALORE. 1 (S. K)
Tel. Off. 3864 Res: 3954

SHAH JADAVJI MORARJI & CO. SOPARIWALA

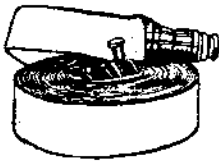
316, KHAREK BAZAR, BOMBAY. 9. ISHWARLAL MADHAVJI

BABUBHAI MADHAVJI
Res. Phone : 574145

ANANTRAI JADAVJI
Res. Phone : 571774

Chandrakant Madhavji
Res. Phone : 572477

ફાયરેક્સ દરેક ઉદ્યોગની પ્રાથમિક જરૂરીયાત

હોઝ પાઈપ

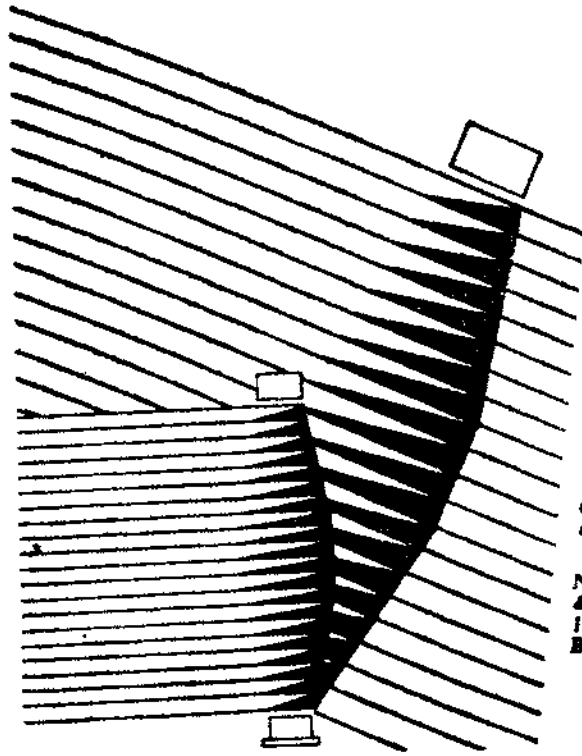

ફાયર ફાઈટર

મયુર એન્ટરપ્રાઈઝર્સ
કુવાપરી રોડ - ભાવનગર

(૧૦૩)

Nirlon

The largest
manufacturers of
Nylon filament yarn.
Pioneers of Polyester
filament yarn.
One of the leading exporters
of synthetic fabrics.

Nirlon Synthetic Fibres
& Chemicals Ltd.,
115, Mahatma Gandhi Road,
Bombay 1.

ગુજરાતના દેવમંદિરો અને તીર્થધામો

— ડૉ. જયંતિલાલ જ. ઠાકર

યુગે યુગે જે ધરતીની સંસ્કૃતિના જ્યોતિર્ધારોએ જગતને ઝળહળતું કર્યું છે. જે ધરતીના રતનાકર સાગરે શૌર્ય, સહિષ્ણુતા અને સહકાર વડે આગંતુક સૃષ્ટિના આતિથ્ય કર્યા છે. જેની સુરમ્ય સરિતાઓના સલિલે પતિતોને પાવન કર્યા છે, જેના ગગનચુંબી ગિરિશૃંગોએ અપરિગ્રહ અને અહિંસાના ઉદ્દ્યોધન કર્યા છે; જેના વન-ઉપવનોને વનરાજીઓએ વનરાજોના મુક્ત વિહારને વિકસાવ્યા છે. જેની રમની અણુઅણુમાં પ્રેમ અને વીરતાનાં શુંજન થતા રહ્યા છે. અને જેના શિતળ સમીરમાં ત્યાગ અને બલિદાનની ભાવનાના ભાવો લહેરાય છે, તે ધરતીને બિરદાવતાં કવિઓએ સાચું જ ગાયું છે કે “જય ગરવી ગુજરાત ! જય ગરવી ગુજરાત !” ગુજરાતના કલેવરના આ પંચતત્વને અમરત્વ આપ્યું છે ગુજરાતના યુગેયુગના દેવ મંદિરોએ ! ગુજરાતના શિર ઉપર શું કે તેનાં કંઠે શું ? ઉરે શું કે ઉદરે શું ? વક્ષઃ સ્થલે શું કે કટી ઉપર શું ? જ્યાં જોઈશું ત્યાં અંગે અંગના અલંકાર સમા દેવ-મંદિરો ગુજરાતના શરીરને શોભાવી રહ્યા છે. આ અલંકારોમાં માત્ર બાહ્ય સુશોભન નથી, પરંતુ પ્રત્યેકમાં ગુજરાતની સંસ્કૃતિના સુદૃઢ તત્વોના દર્શન થાય છે. ક્યાંક ધર્મ અને પ્રેમની છોળો ઉઠે છે, ક્યાંક માનવતાનો મેરામણ છલકાય છે, ક્યાંક વીરતાની વિપુલતા ભાસે છે તો ક્યાંક ત્યાગ અને વૈરાગ્યની વિભૂતિ દિગ્ગોચર થાય છે. અને એવાં આ દેવમંદિરો માનવ કુળના આધ્યાત્મિક ઉદ્ધાર માટે આજે તીર્થસ્થળો તરીકે અહરનિશ પૂજાય છે. હાલમાં જે ગુજરાત પ્રદેશ છે તેને ઘણાં સમય સુધી આનર્ત દેશ તરીકે ઓળખવામાં આવતો હતો. પુરાણયુગમાં આ પ્રદેશનો સૌરાષ્ટ્રની સીમામાં સમાવેશ થઈ જતો. આગળ જતાં ઐતિહાસિક પરિવર્તનોને કારણે સારાષ્ટ્ર અને ગુજરાત બુદ્ધાં પડ્યા અને દીર્ઘકાળ સુધી માત્ર ગુજરાતને જ આનર્ત ગણવામાં આવ્યું.

ભારત વર્ષમાં આર્યોના આગમનના પ્રારંભને આ યુગ હતો જ્યારે ગુજરાતને આંગણે આર્યોના આતિથ્ય થયા હતા.

શર્યાતેરમ્ભવન્ પુત્રાઃ આનર્તાન્ત રેવતોમ્ભવન્ ।
સોન્ત સમુદ્રે નગરીં વિનિમયિ કુશસ્થલીમ ॥

વૈવસ્વત મનુને શર્યાતિ નામે વેદના અર્થતત્ત્વને બાણનારે પુત્ર હતો. તેને સુકન્યા નામની એક પુત્રી હતી, જેનો વિવાહ વ્યવન ઋષિ સાથે થયો હતો. શર્યાતિ રાજાને ઉત્તાન-બહિઃ, આનર્ત તથા ભૂરિશ્રેણ નામના ત્રણ પુત્રો હતા.

તેમાંના આનર્તને રેવત નામનો પુત્ર હતો. આ આનર્તના નામ ઉપરથી આ પ્રદેશ આનર્તદેશ દેશ તરીકે ઓળખાતો હતો ગુજરાતની એ લાક્ષણિક વિશિષ્ટતા છે કે તેણે યુગે યુગનાં સામાજિક, રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક એમ અનેકવિધ પરિવર્તનો જોયાં છે.

આર્યોના આગમન પહેલાં અહીં અનાર્યો પણ વસતા હતા. દ્રાવિડ સંસ્કૃતિ અહીં કુલી કાલીને રહી હતી. યાદવો-એ પોતાના નિવાસાર્ય આ ભૂમિની પસંદગી કરી હતી. મોર્ય સામ્રાજ્યના સીમાડા છેક અહીં સુધી પથરાઈને પડ્યા હતા. શુંગવંશના સમ્રાટોની આણ અહીં પ્રવર્તતી હતી. ક્ષત્ર્યોની અહીં બોલબાલા હતી ગુજરાતની ભૂમિ ઉપર ગુપ્તોના સુવર્ણ યુગનાં સોનેરી કિરણો પ્રસરાઈને પડ્યાં હતા. મૈત્રકો, ચાલુક્યો, પરિહારો, મુસલમાન, સુલતાનો, મોગલો અને મરાઠાઓએ આ ભૂમિને ખુંદી નાંખવામાં કાંઈ મણા રાખી નથી. અને કિરંગીઓ તેમજ અંગ્રેજોએ પણ આ ભૂમિના ઇતિહાસના પાના સંજ્યાં છે.

આખરે સને ૧૯૪૭ના ઓગસ્ટની ૧૫ તારીખે આઝાદી આવી. મુંબઈ સાથે ગુજરાતનું સંલગ્ન થયું અને અનેક ઉત્પાતો વચ્ચે કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને પ્રવર્તમાન ગુજરાતનું સને ૧૯૬૦ના મે માસની પહેલી તારીખે મહા ગુજરાત સ્વરૂપે નિર્માણ થયું.

ભાષા:—ગુજરાતની મુખ્ય ભાષા આમ તો ગુજરાતી જ છે. આ ભાષા ગુજરાતના ત્રણે વિભાગોના માનવી સહેલાઈથી સમજી શકે છે, છતાં ‘આર ગાઉ ચાલતાં બોલી બદલાય’ એ ઉક્તિનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ ગુજરાતમાં ઠીકઠીક થાય છે તો પણ ગુજરાતના તીર્થસ્થાનોમાં વસતા લોકો હિંદી ભાષાને સમજવામાં મુશ્કેલી અનુભવતા નથી. અહીં આગંતુક યાત્રીઓ સાથે હિંદીમાં સહેલાઈથી વાતચીત પણ કરી શકે છે. ભલે તેને શુદ્ધ હિંદી ન કહી શકાય. અહીં આવતા હિંદીભાષી લોકોને ભાષાની કેઈકંઠણાઈ ભોગવવી પડતી નથી.

ઋતુઓ:—ગુજરાતનો પશ્ચિમ કિનારો સમુદ્રને લીધે આમતો સમશિતોષ્ણ રહે છે છતાં શિયાળામાં સખત ઠંડી અને ઉનાળામાં સખત ગરમીનો અનુભવ પણ થાય છે. અહીંનું ચોમાસુ પણ એટલું જ આહલાદક હોય છે.

પાણીની તંગી:—ગુજરાતના તીર્થસ્થાનોમાં કેઈકેઈ સ્થળે પાણીની તંગી સારા પ્રમાણમાં પ્રવર્તાય છે છતાં

ગુજરાત રાજ્યની વર્તમાન રાજનીતિ અનુસાર પાણીની અછત નિવારવા વિવિધ પ્રયાસો થઈ રહ્યાં છે. જે યાત્રીઓ માટે આશીર્વાદરૂપ છે.

ઉતરવા વગેરેની સગવડતા:—ગુજરાતના અનેક તીર્થ-ધામોમાં યાત્રીઓને ઉતરવા માટે, રહેવા માટે સારી સારી ધર્મશાળાઓ બંધાવવામાં આવેલી છે. જેમાં રસોઈ કરવા માટે ઠામ-વાસણો, ઓઢવા, સુવા, બેસવા માટે ચટાઈ, ગાદલાં, રબઈ, શેત્રંજી વગેરે બિછાનાની સગવડો હોય છે. તદુપરાંત દરેક યાત્રાના ધામમાં લોજન વગેરેના પ્રબંધ માટે લોજ-વીશી વગેરે સારા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

તીર્થધામોમાં પંડાઓ અને બ્રાહ્મણો:—ગુજરાતના મુખ્ય મુખ્ય તીર્થધામોમાં પંડાઓની પ્રથા પ્રચલિત છે. આ પંડાઓ યજ્ઞમાનોનાં ઉતારાની સગવડ સાચવે છે. પોતાને ઘેર પવિત્રતા, સ્વચ્છતા અને આદરભાવથી પોતાના યજ્ઞમાનો માટે લોજનનો પ્રબંધ કરે છે, અને નાના મોટાં તીર્થસ્થાનોની સારી રીતે યાત્રા કરાવે છે. બદલામાં યાત્રિકો તરફથી તેમનું જે રીતે અને જેટલું સન્માન થાય તેનાથી સંતુષ્ટ રહી યજ્ઞમાનોનું કલ્યાણ ઇચ્છે છે એ ગુજરાતનાં તીર્થધામોની ખાસ વિશિષ્ટતા છે. ભારતના ઈતર ભાગોના તીર્થધામોમાં આવું ભાગ્યે જ જોવા મળે છે.

ગુજરાતના લોકો:—ગુજરાતના લોકો સ્વભાવે શાંત, મિલનસાર અને ઘણાં જ ભાવિક છે. યાત્રી તથા અતિથિ સન્માનની ભાવના તેમનામાં ઘણી જ ઉત્કૃષ્ટ હોય છે. યાત્રીઓ પોતાની મર્યાદામાં રહી ગુજરાતીઓ સાથે વર્તે તો તેઓ યાત્રીઓને દરેક પ્રકારની સુવિધા અને સહાયતા આપવામાં હરહંમેશ ગૌરવ અનુભવે છે.

વિદેશી આક્રમણો:—ભારતના આ ભાગમાં વિદેશીઓ અને વિદેશીઓના આક્રમણો અવાર નવાર થતાં રહ્યાં છે. પરિણામે આ પ્રદેશમાં આવેલાં પ્રાચીન કળા-કારીગીરી અને સ્થાપત્ય ધવાયાં છે. સમુદ્રતટવર્તી ભાગો ઉપર પર-દેશી આક્રમણોને લઈને પ્રાચીન મંદિરો નાશોષ માત્ર થઈને ઉભા છે. ગુજરાતમાં જૈનધર્મ પ્રધાનત પોતાની આગવી શિલ્પકળા વડે ખૂબ જ આદરણિય રહ્યાં છે. આ મંદિરોની વિશાળતા, સુંદરતા અને કલા સૌષ્ઠ્ય આજે પણ વિશ્વ-વિખ્યાત છે. આબુ, ગિરનાર અને શત્રુંજય એ આ પ્રદેશના પર્વતીય તીર્થસ્થાનો છે.

આબુ, આરાસુર, સિદ્ધપુર, વડનગર, દ્વારકા, જેટ, પોરબંદર, પ્રભાસ, જૂનાગઢ, આશાપુરી, ડાકોર, સુરપાણેશ્વર, ચાંણોદ, સુરત, ભરૂચ વગેરે આ ભાગના મુખ્ય તીર્થસ્થાનો છે.

આબુ

અર્ચુદાયલ મહાત્મ્ય :-

તતો ગચ્છેત્ ધર્મસ દિમવસ્તુતમર્બુદમ્ ।
પૃથિવ્યાં યત્ર વૈ હિદ્રં પૂર્વમાસિદ્ યુષ્મિષ્ઠિર ॥

તત્રાગ્રમો વસિષ્ઠસ્ય ત્રિપુલેકેષુ વિશ્રુત ।
તત્રોપ્ય રજનીમેકા નોસદ્ભૂતફલં લમેત્ ॥

(મહાભારત વન તીર્થયાત્રા ૮૨)

(પદ્મપુરાણ આદિ ૨૪/૩-૪)

પશ્ચિમ રેલ્વેની અમદાવાદ-દિલ્લી લાઈન ઉપર આબુ-રોડ પ્રસિદ્ધ સ્ટેશન છે. સ્ટેશનથી આબુ પર્વત ૧૭ માઈલ દૂર છે. ત્યાં જવા માટે પાકી સડક હોઈ મોટર, બસ વગેરે વાહનો અવર-જવર કરે છે. આબુનું શિખર (પર્વત) ૧૪ માઈલ લાંબુ અને ૨૦૪ માઈલ પહોળું છે. તે હિમાલયના પુત્ર તરીકે ઓળખાય છે. અહીં મહર્ષિ વસિષ્ઠનો આશ્રમ છે. મથુરાથી દ્વારકા જતી વેળા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અહીં આવ્યા હતા. આબુ પર્વત ઉપર જવા માટે બે માર્ગ છે. એક નવો અને બીજો પુરાણો માર્ગ છે. પુરાણો માર્ગમાં માનપુરથી આગળ ઋષિકેશનું મંદિર આવે છે. કહેવાય છે કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે અહીંયા રાત્રીવાસ કર્યો હતો. આ સ્થાનને દ્વારકાનું સ્થાન કહેવાય છે, એમ લોક-વદંતી છે. ઋષિકેશના મંદિરની પાસે બે કુંડો છે. અને તેની આબુબાબુ પ્રાચીન ચંદ્રાવતી નગરીના ખંડિયેર જોવા મળે છે. અહીંથી થોડેક આગળ અંબરિષનો આશ્રમ આવે છે. અંબરિષ રાજ્યે અહીં તપશ્ચર્યા કરી હતી. આ સ્થાનથી પાછા ફરીને આબુ પર્વત ઉપર જવાનો નવિન માર્ગ આવે છે. આર માઈલ આગળ ગયા પછી પર્વત ઉપર ચઢવાની શરૂઆત થાય છે. આબુ ઉપર જતાં માર્ગમાં થોડે દૂર ધર્મશાળા આવે છે. જ્યાંથી આગળ જતાં મણિકાંચિકા તીર્થ તથા સૂર્યકુંડ આવે છે. યાત્રીઓ આ કુંડમાં સ્નાન કરે છે. તેની પાસે જ કણેશ્વરનું શિવમંદિર આવેલું છે.

વસિષ્ઠાશ્રમ :-કણેશ્વરના શિવમંદિરથી ત્રણ માઈલ આગળ જતાં એક કુંડ આવે છે. આ કુંડ ઉપર પહોંચવા માટે ૭૫૦ પગથિયાં નીચે ઉતરવું પડે છે. આ કુંડમાં ગૌમુખ દ્વારા પાણીનો સતત પ્રવાહ વહ્યા કરે છે. અહીંના મંદિરમાં મહર્ષિ વસિષ્ઠ અને અર્ધતીની મૂર્તિ છે. મહર્ષિ વસિષ્ઠે અહીં તપ કર્યું હતું.

ગૌતમાશ્રમ :-વસિષ્ઠ આશ્રમની સામે ૩૦૦ પગથિયાં નીચે ઉતરતા નાગકુંડ આવે છે. નાગપંથમીના દિવસે અહીં મેળો ભરાય છે. અહિંયા મહર્ષિ વસિષ્ઠની ધ્યાનસ્થ મૂર્તિ છે. બાબુમાં જ એક વાછડા સાથે કામધેનુ અને અર્ચુદા દેવીની મૂર્તિઓ છે. આ સ્થાને મહર્ષિ ગૌતમનો આશ્રમ હતો એવું કહેવાય છે. અહીં એક મંદિર છે જેમાં મહર્ષિ ગૌતમની પ્રતિમા છે. આ નાગકુંડના માર્ગ દ્વારા ઉત્તંકમુની તક્ષકનાગનો પીછો પકડી છેક પાતાળ સુધી ગયા હતા. આ સંબંધમાં એમ કહેવાય છે કે ઉત્તંકમુની પોતાના ગુરૂપત્નીને ગુરૂદક્ષિણામાં આપવા માટે રાજા સૌદાસની રાણી પાસેથી તેના કાનના કુંડલો માંગી લાવ્યા

હતા, પરંતુ આ કુંડલો ચોરીને તક્ષક નાગલોકમાં ચાલ્યો ગયો હતો. અને તેથી ઉત્કંઠાનું તેની પાછળ ગયા હતા. મહર્ષિ વસિષ્ઠે આ કુંડા જુરાવી દીધો હતો અહિં આવવા માટેનો માર્ગ ઘણો જ કઠીન છે.

દેલવાડાના જૈન મંદિરો:—ગૌમુખથી પાછા ફરતાં ફરી નીચે ઉતરવું પડે છે. આબુના મોટર સ્ટેશનથી એક માઇલ દૂર ઉત્તર તરફ પહાડ ઉપર દેલવાડાના પાંચ જૈન મંદિરો આવેલાં છે. પોતાની કળા, કારીગીરી અને સ્થાપત્ય વડે આ મંદિરો વિશ્વવિખ્યાત બનેલાં છે. અહીં ઉતારા માટે એક ધર્મશાળા પણ છે. આ મંદિરોની મધ્યમાં એક ચૌમુખ મંદિર છે. જેમાં ભગવાન આદિનાથની ચતુર્મુખ મૂર્તિ છે. ત્રણ મહાવાળાં આ મંદિરની ઉત્તરમાં આદિનાથનું મંદિર છે. પશ્ચિમમાં વિમલશાહે બંધાવેલું મંદિર છે અને તેની બાજુમાં વસ્તુપાલ તથા તેજપાલે બંધાવેલા મંદિરો છે. જેમાં નેત્રીનાથજીની પ્રતિમા છે. વિમલશાહે બંધાવેલાં મંદિરમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ છે. દેરાણી-જેઠાણીનાં મંદિરો અહીંનું એક અનેક આકર્ષણ છે કે જેને જોવા દૂર દૂરના લોકો અત્રે આવે છે.

યજ્ઞેશ્વર:—દેલવાડાની પાસે ત્રણ પુરાણી દહેરીઓ છે. જેને ત્યાંનાં લોકો કુંવારી કન્યાના મંદિર તરીકે ઓળખે છે. ત્યાંથી આગળ થોડેદૂર પંચુતીર્થ આવેલું છે. આગળ જતાં અગ્નિતીર્થ અને તેથી આગળ પાપકેશ્વરનું શિવમંદિર છે. અગ્નિતીર્થની બાજુમાં યજ્ઞેશ્વરનું શિવમંદિર અને પિંડારક તીર્થ પણ જોવા લાયક છે.

કનખલ:—દેલવાડાથી ૪ માઇલ ઉપર ઓરિયા કરીને ગામ આવેલું છે. કનખલ તીર્થ ત્યાં આવેલું છે. આ સ્થાને સુમતિ નામના રાજાએ અઢળક દાન કર્યું હતું તેમ કહેવાય છે. બાજુમાં જ જૈનોના મહાવીર સ્વામીનું મંદિર આવેલું છે. તેની બાજુમાં જ ચક્રવતી અને ચક્રેશ્વર મહાદેવનું મંદિર આવેલાં છે. અષાઢ સુદી ૧૧ ના દિવસે આ સ્થળે મોટો મેળો ભરાય છે.

નાગતીર્થ:—ઓરિયાથી થોડે દૂર જાવઈ ગામ છે. આ ગામમાં નાગતીર્થ આવેલું છે. અહીં નાનું સરખું સરોવર અને બાણગંગા છે, જ્યાં નાગ પંચમીનો મેળો ભરાય છે.

ગુરૂદત્તનું સ્થાન:—ઓરિયાથી ગુરૂદત્તને સ્થાને જતાં માર્ગમાં કેદારકુંડ અને કેદારેશ્વરનું શિવમંદિર આવે છે. ગુરૂદત્ત ભગવાન દત્તાત્રેયનું સ્થાન એક ઊંચા શિખર ઉપર આવેલું હોય ત્યાં જવાનો માર્ગ ઘણો વિકટ છે. શિખર ઉપર ભગવાન દત્તાત્રેયના પગલાં છે. આ સ્થાનમાં એક ઘંટ બાંધવામાં આવેલો છે. જેનો ધ્વનિ-પ્રતિધ્વનિ સાંભળવા જેવો છે.

અચલેશ્વર:—ઓરિયા ગામથી એક માઇલ દૂર જૈનોનું શાંતિનાથનું મંદિર છે. આ મંદિર ઘણું જ વિશાળ છે. તેની સામે જ અચલેશ્વરનું શિવમંદિર છે. અહીં પંચ-

ધાતુની બનેલી એક વિશાળ સ્વયંભૂ મૂર્તિ છે. જેના પાદાંગુલી પૂજા થાય છે. આ મંદિરના પાછળના ભાગમાં મંદાકિની કુંડ છે. આ કુંડની બાજુમાં અબ્દુન અને મહિષાસુરની મૂર્તિઓ છે. અહીંથી થોડે દૂર રેવતી કુંડ છે.

ભુજુ આશ્રમ:—રેવતીકુંડથી થોડેદૂર લગભગ ૧ માઇલને અંતરે ગોમતીકુંડ આવેલો છે. તેને ભુજુઆશ્રમ કહેવામાં આવે છે. અહીંયા એક શિવમંદિર આવેલું છે. બ્રહ્માજીની મૂર્તિ અહીં જોવા મળે છે. અહીંથી પાછા ફરતા રસ્તામાં ગોપીચંદની ગુફા આવે છે.

અચળગઢ:—અચળેશ્વરથી આગળ જતાં અચળગઢ આવે છે. ચારે બાજુ બાણ કે અહીંયા પર્વતોનો કોટ હોય તેવું વર્તાય છે. પ્રવેશદ્વારની સમીપ હનુમાનજીનું મંદિર આવેલું છે. અંદરના ભાગે કર્પુરસાગર નામનું સરોવર આવેલું છે. ઉપર ચઢતા બીજાં દ્વારની પાસે જૈનધર્મશાળા આવેલ છે.

અચળગઢમાં જૈન સ્વેતાંબરોના મંદિરો છે. અહીંયા ચૌમુખજીની મૂર્તિ એકસો વીસ મણની છે અને આ મૂર્તિ પંચધાતુની છે. બીજું મંદિર નેત્રીનાથનું છે. બાજુમાં બે કુંડો છે ત્યાંથી આગળ જતાં ભતુહરિની ગુફા આવે છે.

નખી તળાવ:—આબુ પર્વત પર નૈસર્ગિક સૌંદર્ય ધરાવતું નખીતળાવ જેને દેવતાઓએ નખથી ખોદાવ્યું છે એવી લોકવાણી છે. તે બઝારના પાછળના ભાગમાં આવેલું સુંદર સરોવર છે. આ સરોવરની પાસે દુલેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. ત્યાં શ્રીરામ મંદિર પણ આવેલું છે. સરોવરની આસપાસ ચંપાગુફા, રામકુંડ, રામગુફા, કપિલાતીર્થ અને કપાલેશ્વરનું શિવમંદિર એ જોવાલાયક સ્થળો છે. નખીતળાવ મધ્યમાં જ છે જેની દક્ષિણે રામકુંડ અને ઉત્તરમાં અબુદાદેવી અચળગઢ વગેરે આવેલાં છે.

કૃષ્ણતીર્થ:—ઝાડી જંગલને માર્ગે આનંદદાયી થઈને ચાર માઇલ જતાં આ સ્થાન આવે છે. તેને આમપાની પણ કહે છે. અહીંયા એક શિવમંદિર આવેલું છે, જેને કોટિધ્વજ કહે છે. શ્રાવણમાસ પૂર્ણિમાને દિવસે અહીં મેળો ભરાય છે.

અબુદાદેવી:—આબુ પર્વતના એક શિખર ઉપરની ગુફામાં અબુદાદેવીની મૂર્તિ છે, અબુદાદેવીની ઊભી મૂર્તિ બાણ કે જમીનથી અદ્ધર ઊભી હોય તેવું જણાય છે. ગુફાની બહાર એક શિવમંદિર પણ આવેલું છે.

રામકુંડ:—નખીતળાવની દક્ષિણે એક શિખર આવેલું છે. ત્યાં રામકુંડ સરોવર તથા મંદિર આવેલાં છે. બાજુમાં રામગુફા આવેલી છે.

આરાસુર અંબાજી

આબુ પર્વતથી પાછા ફરી આબુરોડ આવવું પડે છે. આબુરોડનું અસલ નામ ખરેડી છે. અહીં થઈને આરા-

સુરી અંબાજી તરફ જવાય છે. ખેરડીથી આરાસુર ગામ ચોવીસ માઈલ થાય છે. જવા-આવવા માટે એસ. ટી.ની બસો આખાં દિવસ દરમિયાન દોડયા કરે છે. અસલના વખતમાં યાત્રિકો પદયાત્રા કરતાં અથવા બેલગાડીથી કે ઘોડેસવારી કરીને ત્યાં જતાં, પણ હાલમાં તો યાત્રાળુઓ બસ સર્વિસનો પૂરતો લાભ ઉઠાવે છે. આરાસુર ગામમાં અનેક ધર્મશાળાઓ આવેલી છે. પાણી માટે નળ છે અને ઇલેક્ટ્રીક લાઈટની પણ સારી સગવડ છે. આરાસુર ગામમાં અંબાજીનું મંદિર આવેલું છે, મંદિર આમ તો નાનું છે. પરંતુ તેની સન્મુખમાં વિશાળ સભામંડપ છે. માતાજીનું કોઈ મૂર્તિ સ્વરૂપ પ્રતીત થતું નથી પરંતુ માતાજીના વસ્ત્રાલંકાર અને શુંગાર ઉપરથી જાણે કે ભવાની સિંહાડક થઈને બિરાજમાન થતાં હોય તેવાં દર્શન થાય છે. મંદિરથી થોડેદૂર નજરને આકર્ષે તેવું તળાવ છે, જે માનસરોવર તરીકે ઓળખાય છે. આ તળાવની બાંધણી અને પગથાર કલાત્મક રીતે યોજવામાં આવી છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં અંબાજીના દર્શનની યાત્રા ઘણી જ મહત્વપૂર્ણ છે. અસંખ્ય યાત્રિકો ત્યાં દરરોજ અવર-જવર કરે છે. ભકત ભીડભંજની તરીકે તેનો મહિમા સારાએ ભારતમાં ગવાય છે. આ સ્થાનમાં યાત્રિકોએ નિયમબદ્ધ વર્તવું આવશ્યક છે. બ્રહ્મચર્યાના નિયમનો ભંગ અનિષ્ટને નોતરવા સમાન છે. મંદિરનો ધુમ્મટ નાનો છતાં જાણે કે કમળ પાંખડીના બનેલો હોય તેવું તેનું અનેક સ્થાપત્ય છે.

કોટેશ્વર :-

આરાસુર ગામથી લગભગ ત્રણ માઈલ દૂર કોટેશ્વર મહાદેવનું મંદિર આવેલું છે. અહીં પર્વતમાંથી સરસ્વતી નદી નીકળી ગૌમુખ દ્વારા કુંડમાં વહે છે. જ્યાંથી તેની ધારા આગળ વધતી જોવા મળે છે.

કુંભારિયાના જૈન મંદિરો :-

કોટેશ્વર આવતા માર્ગમાં એક માઈલ ઉપર કુંભારિયા નામનું નાનું ગામ છે. અહીંયા વિમલ શાહના બનાવેલાં જૈન-મંદિરો છે. આ મંદિરોમાં આરસની કલાકૃતિ અને કામગીરી ઘણી જ ઉત્તમ કોટિની છે.

ગજબર :-

આરાસુર ગામથી ત્રણ માઈલ પાશ્વિમમાં ગજબર પર્વત આવેલો છે. આ પર્વત જાણે કે વચ્ચેથી કપાયેલો હોય તેવો લાગે છે. અંબાજી માતાજીનું મૂળ સ્થાન આ પર્વત ઉપર હતું એમ માનવામાં આવે છે. યાત્રાળુઓ આ પર્વત ઉપર પદયાત્રા કરીને જઈ શકે છે. પરંતુ ત્યાં ચડવું ઘણું જ કઠિન છે. પર્વત ઉપર ચડતી વખતે માર્ગમાં એક શિલામાં દેવીની મૂર્તિ જોવા મળે છે. શિખર ઉપર ભગવતીની પ્રતિમા છે. કહેવાય છે કે અહીંયા માતાજી હિંચકે જુલે છે. બાળમાં પારસમણિ નામનો પીપળો છે, જે ઘણો જ પવિત્ર ગણાય છે. પર્વત ઉપર

દર્શન કરવા જનારે સંધ્યા પહેલાં નીચે ઉતરી જવું જોઈએ કારણ કે અહીં વનપશુઓનો ઘણો ભય રહેલો છે.

સિદ્ધપુર

ધર્મારણ્ય મહાત્મ્ય :

ધર્મારણ્યં હિ તત્પુણ્યમાર્ગં ચ ભરતર્ષમ્ ।

યન્ન પ્રવિષ્ટમાત્રો વૈ સર્વ પાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥

અર્ચયિત્વા પિતૃન્ દેવાન્ નિયતો નિયતાશન ।

સર્વકામસમૃદ્ધસ્ય યશસ્ય વલમશ્નુતે ॥

મહા વન તીર્થયાત્રા ૮૨/૪૬ ૪૭

પદ્મ પુરાણ ૧૨/૮ ૯

ધર્મારણ્યનું મુખ્ય તીર્થસ્થાન સિદ્ધપુર છે. ભારતવર્ષમાં પિતૃશ્રાદ્ધ માટે જેમ ગયાતીર્થ પ્રસિદ્ધ છે તેમ માતૃશ્રાદ્ધ માટે ગુજરાતમાં સિદ્ધપુર પણ તેટલું જ પ્રસિદ્ધ છે. અને તેથી જ તેને માતૃગયાતીર્થ કહવામાં આવે છે. સિદ્ધપુરનું પ્રાચીન નામ શ્રીસ્થળ છે, પરંતુ પાટણનરેશ સિદ્ધરાજ જયસિંહે પોતાના પિતા ગુર્જર નરેશ મૂળરાજ સોલંકીએ આરંભેલો રૂદ્રમહાલય અહીં પરિપૂર્ણ કર્યો ત્યારથી આ સ્થાનનું નામ સિદ્ધરાજના નામ ઉપરથી સિદ્ધપુર પડેલું છે. (સિદ્ધપુરનું સ્થાન પ્રાચીન કામ્યકવનમાં આવેલું છે. મહર્ષિ કર્કપમુનિનો અહીં વાસ હતો. ભગવાન કપિલમુનિનો અહીં અવતાર થયો હતો. ભગવાન કપિલ દેવના ઉપદેશથી તેમની માતા દેવહૂતિ અહીં મોક્ષ પામ્યા હતા. જ્યાં દેવહૂતિ મોક્ષ પામ્યા હતા તે અત્યંત પવિત્ર ક્ષેત્રે 'સિદ્ધપદ' નામથી ત્રણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. (શ્રીમદ્ ભાગવત તૃતીય સ્કંધ અ. ૩૩ શ્લોક ૩૧). પશ્ચિમ રેલવેની દિલ્હી-અમદાવાદ લાઈન ઉપર મહેસાણા અને આબુરોડ વચ્ચે સિદ્ધપુર સ્ટેશન આવેલું છે. મહેસાણાથી એકવીસ માઈલ ઉત્તરમાં અને આબુરોડથી ૧૯ માઈલ દક્ષિણમાં આ સ્ટેશન આવેલું છે. સ્ટેશનથી એક માઈલ દૂર સરસ્વતી નદીના તટ પર સિદ્ધપુર શહેર વસેલું છે. શહેરમાં ઉતરવા માટે મહારાજા ગાયકવાડની ધર્મશાળા આવેલી છે.

સિદ્ધપુરમાં તીર્થ દર્શન :-

સિદ્ધપુરની સરસ્વતી નદી ઘણી જ પવિત્ર ગણાય છે. આ નદી સમુદ્રને નથી મળતી પરંતુ કચ્છની બરફૂમિમાં લુપ્ત થઈ જાય છે. એટલે તેને કુમારિકા માનવામાં આવે છે. નદીના કિનારા ઉપર પાકો ઘાટ બાંધેલો છે. તથા ત્યાં સરસ્વતીનું મંદિર છે. નદીમાં પાણી ઘણું જ છીછરું રહે છે અને નદીની ધારા ઘાટથી ઘણી જ દૂર વહેતી રહે છે.

સરસ્વતીના કિનારા ઉપર એક પીપળાનું વૃક્ષ છે અને કિનારા ઉપર જ બ્રાહ્મદેશ્વરનું શિવમંદિર છે. યાત્રિકો અહીં માતૃશ્રાદ્ધ કરે છે.

ખિન્દુ સરોવર :-

સરસ્વતીના કિનારાથી લગભગ એક માઈલ દૂર ખિન્દુ સરોવર આવેલું છે, ત્યાં જતાં માર્ગમાં ગોવિંદજી અને માધવજીના મંદિરો આવેલાં છે. ખિન્દુ સરોવર એ ઓરસ ચોરસ ૪૦ ફૂટનો કુંડ છે. તેના ચારે ઘાટ પાકી ખાંધ-ણીના છે. ખિન્દુ સરોવરમાં સ્નાન કરીને યાત્રાળુઓ અહીં પણ માતૃશ્રાદ્ધ કરે છે. તેની બાબુમાં જ એક મોટું સરોવર છે, જે અદ્યા સરોવર તરીકે ઓળખાય છે, ખિન્દુ સરોવરમાં શ્રાદ્ધ કરીને પિંડને આ અદ્યા સરોવરમાં વિસર્જન કરવામાં આવે છે. ખિન્દુ સરોવરના દક્ષિણ કિનારા ઉપર નાના મંદિરો આવેલાં છે. જેમાં મહર્ષિ, કર્દમ, માતા દેવહૂતિ, મહર્ષિ કપિલ તથા ગદાધર ભગવાનની મૂર્તિઓ નજરે પડે છે. શેષશાયી ભગવાન લક્ષ્મી-નારાયણ, રામ-લક્ષ્મણ-સીતા તથા સિદ્ધેશ્વર મહાદેવના મંદિરો પણ બાજુમાં જેવા જેવા છે. શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુજીની બેઠક પણ અત્રે વૈષ્ણવોનું આરાધ્ય સ્થાન છે.

જ્ઞાનવાવ :-

ખિન્દુ સરોવરથી થોડેક જ દૂર એક પુરાણી વાવ આવેલી છે. ખિન્દુ સરોવરમાં સ્નાન કરીને આ વાવ ઉપર સ્નાન કરવાનો મહિમા છે. કહેવાય છે કે ભગવાન કપિલદેવને જ્ઞાનોપદેશ સાંભળીને માતા દેવહૂતિ જલસ્વરૂપ થયા હતા, અને આ જ્ઞાનવાવમાં પ્રકટ થયા હતા.

૩૨ મહાલય :-

એક સમયે ૩૨મહાલય સિદ્ધપુરનું અને ૩ આકર્ષક આશુષણ હતું. ગુર્જરેશ્વર મહારાજ મૂળરાજ સોલંકીએ આરંભેલું અને મહારાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહે પરિપૂર્ણ કરેલું ૩૨ મહાલયનું સ્થાપત્ય સોલંકી યુગની કારીગરીના એક અમોઝ નમૂનો માનવામાં આવતો હતો. આ અદ્ભૂત અને વિશાળ મહાલયનો અલ્લાઉદ્દિન ખીલજીએ નાશ કર્યો. આ મંદિર સરસ્વતીની પાસે જ ખાંધવામાં આવેલું હતું. આજે તો માત્ર ભગ્નાવશેષો, તેના શિખરખંધી મંદિર અને સભામંડપની સાક્ષીરૂપ ઉભા છે. તેની સામે એક સૂર્યકુંડ હતો. જે મસ્જિદના કામમાં હાલમાં લેવાય રહ્યો છે.

તીર્થ સ્થળોની દૃષ્ટિએ સિદ્ધપુરમાં સિદ્ધેશ્વર મહાદેવ, ગોવિંદ માધવ, હાટકેશ્વર, ભૂતનાથ મહાદેવ, શ્રી રાધા-કૃષ્ણ મંદિર, શ્રી રણછોડજી, નીલકંઠેશ્વર, લક્ષ્મીનારાયણ, બ્રહ્માડેશ્વર, સહસ્ત્રકલા માતા, અંબામાતા, કનકેશ્વરી તથા આશાપુરી માતાના મંદિરો દર્શનીય છે.

સિદ્ધપુર ઉત્તર ગુજરાતનું એક પ્રાચીન તીર્થસ્થાન છે. જુદા જુદા યુગમાં તેનો મહિમા જુદી જુદી રીતે ગવાયો છે.

કહેવાય છે કે અહીં દેવો અને અસુરો વચ્ચે થયેલાં યુદ્ધમાં સમુદ્રમંથન થયું હતું. આ યુદ્ધમાં અહીં લક્ષ્મી-

નો પ્રાદુર્ભાવ થયો હતો ત્યારથી ભગવાન નારાયણ લક્ષ્મીની સાથે અહીં બિરાજમાન થયા છે. અને તેથી આ સ્થાન 'શ્રીસ્થલ' તરીકે પંકાયું છે. આ હૃદયકંતને સત્ય માનવામાં આવે તો એક સમયે સમુદ્ર અહીં સુધી હતો તે ફલિત થાય છે. આ સમુદ્ર પુરાણોમાં પશ્ચિમ સાગર તરીકે પંકાયો છે.

સરસ્વતીને કિનારે પ્રથમ સત્યયુગમાં મહર્ષિ કર્દમનો આશ્રમ હતો. મહર્ષિ કર્દમે અહીં દીર્ઘકાળ પર્યંત તપશ્ચર્યા કરી હતી. તેનાથી પ્રસન્ન થઈ ભગવાન નારાયણ પ્રગટ થયા હતા. મહર્ષિ કર્દમ ઉપર અત્યંતકૃપાવિષ્ટ થવાને કારણે ભગવાનના નેત્રોમાંથી અશ્રુખિન્દુસરી પડ્યા જેથી આ સ્થાન ખિન્દુ સરોવર તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિને પામ્યું.

સ્વયંભુ મનુએ આ આશ્રમમાં આવી પોતાની કન્યા દેવહૂતિ મહર્ષિ કર્દમને પરણાવી હતી. આ દેવહૂતિથી ભગવાન કપિલનો અવતાર થયો. કપિલે માતા દેવહૂતિને જ્ઞાનોપદેશ આપતા તેમને પરમસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ અને દેવહૂતિનું ભૌતિક શરીર દ્રવિત થઈ જલરૂપ બની ગયું. બ્રહ્માજીની એક પુત્રી અદ્યામાતા દેવહૂતિની પરમ સેવા કરતી. તે પણ માતા દેવહૂતિની સાથે ભગવાન કપિલનો આજ્ઞાપદેશ સાંભળતી તેથી તેનું શરીર પણ દ્રવિત થઈ અદ્યા સરોવર રૂપે પ્રકટ થયું હતું.

પિતાની આજ્ઞાથી પરશુરામે પોતાની માતાનો વધ કર્યો હતો. પિતા પાસે વરદાન માંગી તેમણે તેના માતાને સજીવન કર્યાં. પરંતુ માતૃહત્યાનું પાપ તેમને લાગેલું. એ પાપમાંથી મુક્તિ મેળવવા તેમણે અહીં ખિન્દુ સરોવર અને અદ્યા સરોવરમાં સ્નાન કરી માતૃશ્રાદ્ધ કર્યું હતું અને માતૃહત્યાના પાપમાંથી મુક્ત થયા હતા. ત્યારથી આ ક્ષેત્ર 'માતૃગયા' નામથી પ્રસિદ્ધ થયું અને માતૃશ્રાદ્ધ માટે પ્રચલિત બન્યું છે. શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં પણ આ ક્ષેત્રનો મહિમા એટલો જ ઉત્કૃષ્ટ રીતે ગવાયો છે. મહાભારતના યુદ્ધમાં ભીમસેને દુઃશાસનને મારી તેનું લોહી પીધું હતું. આ દોષમાંથી છૂટવા શ્રીકૃષ્ણે તેને શ્રી સ્થલમાં જઈ સરસ્વતીમાં સ્નાન કરવાનો અનુરોધ કર્યો હતો. સરસ્વતીમાં સ્નાન કરી આ દોષમાંથી ભીમસેન મુક્ત થયો હતો. એવી કથા મહાભારતમાં આવે છે.

આમ શ્રીસ્થલ-સિદ્ધપુરના તીર્થસ્થાનનો મહિમા પુરાણોમાં ઠીક ઠીક ગવાયો છે.

વડનગર હાટકેશ્વર

મહાત્મ્ય :

આનર્ત વિષયે રમ્યં સર્વતીર્થમયં શુભમ્ ।
હાટકેશ્વરજં ક્ષેત્રં મહાપાતકનાશનમ્ ॥
તત્રેકમપિ ખાસાદ્ યો ભક્તયા પૂજયેદ્ધરમ્ ।
સ સર્વયાપયુક્તોઅપિ શિવલોકે મહાયતે ॥

અગ્રાન્તરે નરા યે જ નિવસન્તિ દ્વિજોત્તમાઃ ।
 કૃષિકર્મેષિતાશ્વાપિ ચાન્તિ તે પરમાં ગતિમ્ ॥
 અપિ કીટપતંગા યે પશવઃ પશ્ચિણો મૃગાઃ ।
 તસ્મિન્ ક્ષેત્રે મૃતાયાન્તિ સ્વર્ગલોકં ન સંશયઃ ॥
 પુનન્તિ સ્નાનદાનામ્બાં સર્વે તીર્થાન્ય સંશયમ્ ।
 હાટકેશ્વરજં ક્ષેત્રં પુનર્વાસાત્યુનાતિ ચ ॥
 વાપી કૂપતઢાગેષુ યત્ર યત્ર જલં દ્વિજા ।
 તત્ર તત્ર નરઃ સ્નાતઃ સર્વે પાપે પ્રમુચ્યતે ॥

(સ્કંદપુરાણ નાગર ખંડ)

આનર્ત દેશમાં પરમ મનોહર એવું સર્વતીર્થમય શુભ હાટકેશ્વર તીર્થક્ષેત્ર છે. પશ્ચિમ રેલ્વેની અમદાવાદ-દિલ્હી લાઇન પર અમદાવાદથી ૪૩ માઇલ દૂર મહેસાણા સ્ટેશન છે. ત્યાંથી એક લાઇન તારંગાહિલ સુધી જાય છે. આ લાઇન પર મહેસાણાથી ૨૧ માઇલ દૂર વડનગર સ્ટેશન આવે છે. ત્યાં શ્રી હાટકેશ્વરનું મંદિર આવેલું છે.

નાગરજાતિનું મૂળસ્થાન આ વડનગર છે. નાગરોના કુળદેવતા શ્રી હાટકેશ્વરનું આ મંદિર છે. સૌરાષ્ટ્ર-શુજરાતમાં જ્યાં જ્યાં નાગરોએ પોતાનો વસવાટ કર્યો ત્યાં ત્યાં તેઓને શ્રી હાટકેશ્વર મહાદેવના પ્રતિષ્ઠાપન કર્યા છે. પરંતુ શ્રી હાટકેશ્વરનું પુરાણ પ્રસિદ્ધ પ્રાધાન્ય મંદિર તો વડનગરમાં આવેલું છે. સ્કંદ પુરાણમાં આ મંદિરના આરાધ્ય દેવ શ્રી હાટકેશ્વરનો મહિમા ખૂબ જ ગવાયો છે. વડનગરમાં આમ બીજાં મંદિરો પણ અનેક છે. અહીં જૈનમંદિર છે.

લોકવર્ત્તી કહે છે કે જ્યારે ભગવાન વામને બલિરાજ પાસે ત્રણ પગલાં પૃથ્વી માગી હતી ત્યારે વામનજીએ પહેલો પાદ વડનગરમાં રાખ્યો હતો. સ્વધામ ગમન પૂર્વે ભગવાન શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર અહીં પધાર્યા હતા. યાદવોની સાથે પાંડવોએ અહીં આવી અનેક શિવલીંગોની સ્થાપના કરી હતી. ભકતકવિ નરસિંહ મહેતાના પુત્રના લગ્ન અહીં થયા હતા.

વડનગરનું હાટકેશ્વરનું મુખ્ય મંદિર ગામની પશ્ચિમે આવેલું છે. ગામના કિલ્લાના પૂર્વભાગમાં એક દેવીમંદિર આવેલું છે. તેને શ્રી અમયેર માતાનું મંદિર કહે છે. આ ઉપરાંત વડનગર ક્ષેત્રમાં સપ્તર્ષિ આશ્રમ અને વિશ્વામિત્ર તીર્થ દર્શનીય સ્થાનો છે. વિશ્વામિત્ર સરોવરની બાજુમાં સપ્તર્ષિઓની મૂર્તિઓ છે. વિશ્વામિત્ર સરોવર વિશ્વામિત્ર તીર્થ તરીકે ઓળખાય છે. અને તે ગામની સમીપમાં જ છે. આ સિવાય પુષ્કરતીર્થ ગામથી થોડેદૂર એક કુંડ છે. જ્યારે બીજો ગૌરીકુંડ છે. જેમાં લોકો પર્વના દિવસે સ્નાનાદિ કરે છે તેમજ શ્રાદ્ધાદિક ક્રિયાઓ કરે છે. ગામની પાસે જ એક નદી છે જે કપિલાનદી તરીકે ઓળખાય છે. પરંતુ તેમાં માત્ર વર્ષાઋતુમાં જ જળ જોવા મળે છે. વડનગરની પ્રાચીનતાની પ્રતિત્તિ કરાવતાં અહીં અનેક

મંદિરો છે, તેમાં શ્રી નૃસિંહમંદિર, અજપાલ મહાદેવનું મંદિર, બાલાજીનું મંદિર તેમજ શ્રીરામ, નર-નારાયણ, લક્ષ્મીનારાયણ, સ્વામીનારાયણ, દ્વારકાધીશ, તુલસીમંદિર, બલદેવજી, કુશેશ્વર, ચોકાશ્વર, મહાકાલી, બહુચરાજી, શીતળામાતા, વારાહીમાતા, તથા ભુવનેશ્વરીમાતાના મંદિરો વડનગરની વિવિધ સંસ્કૃતિ અને સંપ્રદાયોના સાક્ષીરૂપે સમય સમયની કળાકૃતિના દર્શન કરાવે છે. આ ઉપરાંત તીર્થસ્થાનો તરીકે પંકાયેલાં બીજાં પણ અનેક મંદિરો ગામની આસપાસ છે. જેવાં કે મહાકાલેશ્વર, બલેશ્વર, કુંભેશ્વર, સોમનાથ, નાગધરા, (શેષનાથનું મંદિર) વગેરે. દેવીઓના મંદિરોમાં અંબાજી તથા આશાપુરીના મંદિરો વિખ્યાત છે. પિંડારા માતાનું મંદિર એટલું જ મશહૂર છે. જ્યારે શર્મિષ્ઠા સરોવર તથા અમરકુંડ સરોવરમાં ભાવિકો સ્નાન કરી પાવન થાય છે. ગણપતિના મંદિર તરીકે ખોખા ગણપતિનું મંદિર છે, જ્યારે ભુરોડ-છબીલા અને ખોડિયાર હનુમાનના મંદિરો પણ તીર્થસ્થાન તરીકે પંકાયે છે.

આમ વડનગર શ્રી હાટકેશ્વર મહાદેવને કારણે ઉત્તર શુજરાતનું એક પુરાણ પ્રસિદ્ધ તીર્થ સ્થાન બનીને રહ્યું છે. કહેવાય છે કે હાટકેશ્વરનું મૂળ લિંગ તો પાતાળમાં રહેલું છે. અને તે ભગવાન શંકરના ત્રણ મુખ્ય લિંગો પૈકીનું એક છે.

“ પાતાલે હાટકેશ્વરમ્ । ”

સિરોહી

દિલ્હી-અમદાવાદ લાઇન ઉપર મારવાડ જંકશનથી ૭૫ માઇલ દૂર સિરોહી સ્ટેશન આવે છે. આ એક સુંદર નગર છે. આ નગરમાં શરણેશ્વર મહાદેવનું ઉત્તમ મંદિર છે. કહેવાય છે કે ભગવાન શ્રી શરણેશ્વરની મૂર્તિ સિદ્ધપુરના રૂદ્ર મહાલયમાંથી અત્રે લાવવામાં આવી છે. જે રૂદ્ર મહાલયમાં લાવવામાં આવી છે. જે રૂદ્ર મહાલયમાં રૂદ્રેશ્વરની મૂર્તિ તરીકે વિખ્યાત હતી. શુજરાતમાં ઇ. સ.ની દશમી સદીથી તેરમી સદી સુધીનો સમય એક બીજાં ધર્મની પ્રભુતા પ્રચલિત કરવા પાછળ ખૂબ ખૂબ ખર્ચાઓ જોનો, ભાગવતો, શેવો અને શાકતોએ ઠેકઠેકાણે મંદિરો બંધાવી પોતાના ધર્મ અને સંસ્કૃતિના ઉત્થાન માટે ખૂબ જ પ્રયાસો કર્યા છે. આવાં પ્રયાસોમાં તેમને રાજ્યાશ્રય પણ મળ્યો છે, અને દાનવીરોના અઢળક દાનનો ઝરો પણ નિરંતર વહા કર્યો છે. પરિણામે શુજરાતના નાના નાના ગામો પણ જે તે ધર્મના તીર્થધામો બની ગયા છે.

છરાપલ્લી :

આબુથી ૧૦ માઇલ દૂર પશ્ચિમમાં આ સ્થાન આવેલું છે. અહીં જૈનોનું મુખ્ય મંદિર છે જેમાં પાર્શ્વનાથની બે મૂર્તિઓ છે. આમાંની જે પ્રાચીન મૂર્તિ છે તે આ મંદિર

ઉપર થયેલાં આક્રમણને કારણે ભગ્ન થઈ ગઈ છે. છતાં તેનો મહિમા આજ પર્વત જેવોને તેવો જ રહ્યો છે. બાળકોના મુંડન સંસ્કાર આ મૂર્તિની સાન્નિધ્યમાં કરાવવામાં આવે છે. આ મૂર્તિ જમીનમાં દટાયેલી હતી બ્યાં રોજ સાંજના એક ગાય આવી પોતાના આંચળમાંથી દૂધ વહાવી તેના ઉપર અભિષેક કરતી. કેઈ દુરાચારીએ આ મૂર્તિના નવ ટૂકડા કરી નાંખ્યા હોય તેવું તેની સાંધ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. એ જ મંદિરમાં પિઠીકા ઉપર પાર્શ્વનાથજીની બીજી મૂર્તિનું પ્રતિષ્ઠાપન થયેલું એવા મળે છે.

ભીલડી :

પાલનપુર-કંડલા લાઈન પર પાલનપુરથી ૨૮ માઈલ દૂર ભીલડી સ્ટેશન આવેલું છે. ગામની પશ્ચિમ દિશામાં એક ભૂગર્ભ મંદિર આવેલું છે. આ મંદિરમાં પાર્શ્વનાથજીની એક પ્રાચીન પ્રતિમા છે. ઉપરાંત આ મંદિરમાં ગૌતમસ્વામી, નેમીનાથજી, પાર્શ્વનાથજી વગેરેની મૂર્તિઓ પણ છે. પોષ સુદ ૧૦ના દિવસે અહીં મેળો ભરાય છે. આ સિવાય ગામમાં શ્રી નેમીનાથજીનું પણ મંદિર આવેલું છે. ભીલડીથી ૬ માઈલ દૂર જસાલી કરીને ગામ આવેલું છે. ત્યાં શ્રી ઋષભદેવજીનું પ્રાચીન મંદિર નજરને ખૂબ આકર્ષે છે. ભીલડીથી ૨૪ માઈલ દૂર રામસેણ કરીને એક બીજું ગામ છે. અહીંના જૈન મંદિરમાં જે મૂર્તિઓ છે તેમાં અગીયારમી સદીનો એક શિલાલેખ પણ છે. ગામની પશ્ચિમે એક ભૂગર્ભ મંદિર છે. જેમાં ચાર મુંદર મૂર્તિઓ છે. યવનોના આક્રમણથી મંદિરોને અલિપ્ત રાખવા આ વિસ્તારમાં આવા ભૂગર્ભ મંદિરો એવા મળે છે.

થરાદ :

ભીલડીથી ૧૭ માઈલ આગળ જતાં દેવરાજ સ્ટેશન આવે છે. ત્યાંથી મોટર બસ દ્વારા થરાદ જવાય છે. આ નગરનું પ્રાચીન નામ સ્થિરપુર છે. અગાઉ અહીં વિશાળ જીનાલય હતું. કાળે કરીને તે ધ્વંસ થઈ ગયું. આ નગરની આસપાસ ખોદકામ કરતાં પ્રાચીન મૂર્તિઓ મળી આવે છે. અહીંયા એક ભવ્ય જૈન મંદિર છે. જેનાં ખોદકામમાં મળી આવેલ ૨૪ તીર્થંકરોની પંચધાતુની પ્રતિમાઓનું પ્રતિષ્ઠાપન કરેલું છે. આ પૈકી અનેક મૂર્તિઓ વિશાળ કદની છે. મુખ્ય મૂર્તિ વીરપ્રભુની છે, અને તે ચૌમુખ છે, એ તેની વિશિષ્ટતા છે આ સિવાય પણ સમયે સમયે ખોદકામ કરતાં બીજી અનેક મૂર્તિઓ મળી આવી છે. જે અહીંના જૈન મંદિરોમાં સ્થાપિત કરવામાં આવી છે. પુરાતત્ત્વ દૃષ્ટિએ થરાદ એ ગુજરાતનું એક અગત્યનું સ્થાન છે.

ભોરોલ :

થરાદથી ૧૦ માઈલ પર આ સ્થાન આવેલું છે. થરાદથી મોટર બસને રસ્તે ત્યાં જવાય છે. અહીંના જૈન મંદિરમાં મુખ્ય સ્થાન પર શ્રી નેમીનાથજીની પ્રતિમા છે. આ પ્રતિમા

ખોદકામ કરતાં મળી આવી છે. ભામર સ્ટેશનથી પણ અહીં મોટર બસમાં આવી શકાય છે. મંદિરની પાસે જ ઉતરવા માટે એક ધર્મશાળા આવેલી છે.

ગામની બહાર બીજાં બે મંદિરો આવેલાં છે. એક મંદિરમાં હિંગલાજ માતાની મૂર્તિ છે. બ્યારે બીજામાં કાલિકાદેવી છે. આ બંને મંદિર અતિ પ્રાચીન હોવાનું મનાય છે. તેના ઉપરના શિલાલેખથી આ હકીકતને સમર્થન મળે છે. આ સ્થાને અનેક ભવ્ય મકાનોમાં ભગવાવશેષ આ નગરની આજુબાજુ પડેલા છે. તે તેના ભવ્ય ભૂતકાળની ઝાંખી દરાવે છે.

ભોરોલથી જાંટ ઉપર બેસીને ડુવા નામક સ્થાને જવાય છે ત્યાં શ્રી પાર્શ્વનાથનું મંદિર આવેલું છે. ત્યાંની પ્રતિમાને અમીઝરા પાર્શ્વનાથ કહેવાય છે.

ધરણીધર :

પશ્ચિમ રેલવેની એક લાઈન પાલનપુરથી કંડલા બાય છે આ લાઈનમાં ભામર સ્ટેશને ઉતરી મોટર બસથી ધરણીધર જવાય છે આ તીર્થમાં ચાર પાંચ ધર્મશાળા છે. બનાસકાંઠા જીલ્લાના દીમા ગામમાં આ તીર્થસ્થાન આવેલું છે. પ્રાચીન સમયમાં આ સ્થાન વારાહપુરી તરીકે પ્રસિદ્ધ હતું. આદિકાળમાં ભગવાન વરાહની વિશાળ મૂર્તિ અહીંયા હતી. યવનોના આક્રમણ થવાથી આ મૂર્તિ ખોડત બનતા આ સ્થાન પર શાલીગ્રામની પૂજા દ્વિર્ધકાળ પર્વત ચાલુ રહી હતી. પ્રાચીન વારાહ મૂર્તિની જાંઘમાંથી એક શિવલિંગ બનાવવામાં આવ્યું, જે જાંઘેશ્વર મહાદેવના નામથી પૂજાય છે. કહેવાય છે કે કેઈ એક વખત એક ભક્તજનને સ્વપ્નમાં આદેશ મળતા તેને વાંસવાડાની પર્વતીય ગુફામાંથી ધરણી-ધરણી મૂર્તિ પ્રાપ્ત થઈ. જે તેણે અહીં લાવી સ્થાપિત કરી. આ મૂર્તિ ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ શ્રી નારાયણની છે, જે આ મંદિરમાં અત્યારે પૂજાય છે.

મંદિરની પાસે માનસરોવર નામે તળાવ છે. મંદિરની જમણી બાજુએ શિવમંદિર છે અને ડાબી બાજુએ લક્ષ્મીજીનું મંદિર આવેલું છે. નજદિકમાં હનુમાન તથા ગણપતિના મંદિરો પણ આવેલાં છે. જ્યેષ્ઠ સુદ એકાદશીને દિવસે આ મંદિરનો પાટોત્સવ મનાય છે. તે વેળા મોટો મેળો ભરાય છે. પ્રત્યેક પૂર્ણિમાએ તથા ભાદ્રપદ શુકલ એકાદશીએ પણ અહીં મેળા ભરાય છે.

દધિસ્થલી :

સિદ્ધપુરથી સાત માઈલ ઉપર દેથલી કરીને એક ગામ છે. તેનું સાચું નામ દધિસ્થલી છે. અહીં સરસ્વતીના તટ પર વરેશ્વર મહાદેવનું એક ભવ્ય મંદિર છે. એમ કહેવાય છે કે વનવાસના સમય દરમિયાન પાંડવો અહીં એક વર્ષ સુધી રહ્યાં હતા. અહીં મહર્ષિ દધિચિનો આશ્રમ હતો. સિદ્ધપુર તથા પાટણથી અહીં સુધી મોટર બસ ચાલે છે.

ભોજા :

અમદાવાદથી દિલ્લી જતા પશ્ચિમ રેલવેની લાઇન ઉપર સિદ્ધપુરથી આઠ માઈલને અંતરે આ સ્ટેશન આવેલું છે. કડવા કણબીઓની કુલદેવી ઉમાનું મંદિર અહીં આવેલું છે. કડવા કણબીઓ પોતાના પુત્ર-પુત્રીઓના લગ્નના મુહૂર્ત અહીં લેવડાવે છે, એ દેવીનો મહિમા છે.

તારંગાળ :

પશ્ચિમ રેલવેના મહેસાણા સ્ટેશનથી એક લાઇન તારંગા હિલ સુધી જાય છે. સ્ટેશનથી તારંગા પર્વત લગભગ ચાર માઈલ દૂર છે. આ એક સિદ્ધક્ષેત્ર છે. કહે છે કે અહીંયા વરદત્ત વગેરે સાડાત્રણ કરોડ મુનિઓ મોક્ષ-ગતિને પામ્યા હતા. તારંગાહિલ સ્ટેશનની પાસે જ એક ધર્મશાળા છે, જે જૈનોની છે. પર્વત ઉપર પણ ધર્મશાળા છે. પર્વત ઉપર એક કિલ્લામાં જૈનમંદિર બંધાયેલું છે. ધર્મશાળાની પાસે ૧૩ પ્રાચીન દિગમ્બર જૈન મંદિરો છે. ત્યાં સહસ્રકૂટ જનાલયમાં ૫૨ ચૈત્યાલય છે. શ્રી સંલવ-નાથજીના મંદિરની પાસે અહીં એક રવેતામ્બર જૈન મંદિર છે. જે ઘણું વિશાળ અને વિવિધ કારીગરીથી કળાપૂર્ણ છે. ધર્મશાળાની ઉત્તરે કોટશિલા નામનો પર્વત છે. રસ્તામાં જમણી બાજુએ બે નાની નાની દેડરીઓ છે. જેમાં માત્ર ચરણચિન્હો છે. આ દેડરીઓની પાસે પર્વત ઉપર એક સ્તંભ ઉપર ચતુર્મુખ મૂર્તિ છે અને પર્વતના શિખર ઉપર એક નાનુંશું દેવાલય છે જેમાં એક પ્રતિમા તથા ચરણચિન્હ છે. બીજી બાજુએ એક માઈલ જેટલી ઊંચી પહાડી છે જે સિદ્ધશિલા પહાડી તરીકે ઓળખાય છે. તેના ઉપર બે શિખરો છે. જેમાં એક ઉપર શ્રી પાર્શ્વનાથજી તથા મુનિ સુવ્રતનાથની મૂર્તિઓ છે, અને બીજાં શિખર ઉપર શ્રી નેમીનાથજીની મૂર્તિ અને શ્રી સુરેન્દ્રકીર્તિજીના ચરણચિન્હો છે.

બહુચરાળ :

પશ્ચિમ રેલવેની અમદાવાદ-દિલ્લી લાઇન પર અમદાવાદથી ૧૬ માઈલ દૂર કલોલ સ્ટેશન આવે છે. કલોલથી એક લાઇન બહુચરાળ તરફ જાય છે. અમદાવાદથી સીધી ટ્રેન કલોલ થઈને બહુચરાળ સ્ટેશન સુધી જાય છે. સ્ટેશનથી થોડેદુર બહુચરાળનું મંદિર આવેલું છે, આ મંદિર એક મોટાં ઘેરાવામાં આવેલું છે. જેમાં એક ધર્મશાળા તથા સરોવર આવેલાં છે. સરોવર માન સરોવર તરીકે ઓળખાય છે. બહુચરાળનું મંદિર વિશાળ છે, તેમાં કોઈ મૂર્તિ-સ્વરૂપ નથી પણ મુખ્ય પીઠ પર બાલાયન્ત્રનું પ્રતિષ્ઠાપન કરેલું છે. બાજુમાં એક મૂર્તિ ઉપર ચિત્રનું આવરણ ચઢાવવામાં આવેલું છે. મુખ્ય મંદિરના પાછળના ભાગમાં એક વૃક્ષની નીચે માતાજીનું મૂળ સ્થાન છે. ત્યાં એક સ્તંભ છે. જ્યાં એક નાનુંશું મંદિર છે. તેની ઉત્તરે મુખ્ય મંદિરની સામે અગ્નિકુંડ છે. શ્રી બહુચર

માતાજીનું વાહન મરઘો (કુકડો) છે. ગુજરાતમાં ઘણાં લોકોની શ્રી બહુચરાળ કુળદેવી છે. [બાળકોના મુંડન સંસ્કાર કરાવવા ઘણાં લોકો અત્રે આવે છે. ભૂતપ્રેતથી પીડાતા લોકો પોતાની બાધા પુરી કરવા અત્રે આવે છે. પ્રત્યેક પૂર્ણિમાએ અહીં મેળો ભરાય છે.

મોઢેરા :

પશ્ચિમ રેલવેની એક લાઇન કલોલથી બહુચરાળ સુધી આવે છે. બહુચરાળથી મોઢેરા ૧૮ માઈલ દૂર છે, મોટર બસ રસ્તે ત્યાં જવાય છે. અહીં માતંગી મંદિરની પાસે એક ધર્મશાળા છે, પુરાણ પ્રસિદ્ધ ધર્મારણ્ય ક્ષેત્રમાં સિદ્ધપુર, મોઢેરા વગેરે તીર્થ સ્થાનો છે. મોઢેરાનું પ્રાચીન નામ મોઢેરક છે. બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિનું આ આદિસ્થાન માનવામાં આવ્યું છે. કહેવાય છે કે બ્રહ્માજીએ બ્રાહ્મણોની પહેલી સૃષ્ટિ અહીં કરી હતી. હાલમાં અહીંનું મુખ્ય દેવસ્થાન શ્રી માતંગી દેવીનું છે. કર્ણાટ-નામના દૈત્યનો વધ કરી લગવતી શ્રી માતંગી અહીં સ્થિર થયા હતા. અલ્લાઉદ્દિન ખીલજીએ આ સ્થાન ઉપર આક-મણ કથું ત્યારે શ્રી માતંગીની મૂર્તિને સુરક્ષા માટે એક વાવમાં પધરાવી દેવામાં આવી હતી. જે આજ સુધી એ વાવમાં જ સ્થિત છે. માતંગી દેવાનું મંદિર મોઢેરાની દક્ષિણ દિશાએ આવેલું છે. મંદિરના સિંહદ્વારની અંદર એક વાવ છે તેમાં જવા માટેનો માર્ગ છે. વાવની અંદરના ભાગમાં એક ગોખમાં માતાજીનું મંદિર આવેલું છે. તેમાં સિંહ પર આરૂઢ થયેલાં શ્રી માતંગીદેવીની અષ્ટાદશ ભુજાવાળી પ્રતિમા છે. આ વાવને ધર્મેશ્વરી વાવ કહેવામાં આવે છે. વાવના અંતિમ ખૂણામાં શિવ-શક્તિની એક યુગલ મૂર્તિ છે. મંદિરના સિંહદ્વારની સામે ભટ્ટારિકા દેવીનું મંદિર છે. આ મંદિરના પાછળના ભાગમાં ધર્મેશ્વર મહાદેવ તથા શ્રી રામચંદ્રજીના મંદિરો આવેલાં છે. શ્રી ગણેશનું મંદિર પણ ત્યાં છે. બીજા દેવી દેવતાઓની મૂર્તિઓ પણ નજરને આકર્ષે છે જેમાં નાગદેવતા, સૂર્યનારાયણ, નંદા-દેવી, શાંતાદેવી, વિશાલાક્ષી, આમુંડા, તારણા, દુર્ગા, સિંહારૂઢ નિંબજા, ભટ્ટ યોગિની જ્ઞાનજા, ચંદ્રિકા, છત્રજા, સુખદા, દ્વારવાસિની, ધર્મરાજ તથા હનુમાનજીની મૂર્તિઓ મુખ્ય છે. મોઢેરા ગામની દક્ષિણમાં ગણેશનું મંદિર છે, તેમાં ગણેશની સિદ્ધિ અને બુદ્ધિ નામની પત્નીઓ સાથેની મૂર્તિ લબ્ય છે. મોઢેરા અત્યંત પવિત્ર અખસરા તીર્થ મનાયું છે. કહે છે કે અહીં ઉર્વશીઓ તપ કર્યું હતું. ગામની ઉત્તરે પુષ્પાવતી નદી આવેલી છે. આ નદીના તટ ઉપર પ્રાચીન સૂર્ય મંદિર આવેલું છે. (ઈ. સ. ૧૦૨૭). સોલંકી યુગના કળા-કારીગરી અને સ્થાપત્યની અવધિરૂપ આ મંદિરે સમગ્ર ભારતના એ યુગના પુરાતત્ત્વમાં વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. આ મંદિરે માત્ર ઇતિહાસકારો કે પુરાતત્ત્વ વિદ્વાને નહીં બલકે અનેક આગંતુકોને પોતાને દ્વારે આકર્ષી લાવી મોઢેરાને વર્તમાન યુગનું યાત્રાધામ બનાવ્યું છે.

ગામની ઉત્તરે દેવ સરોવર છે. ગામમાં મોઢેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. મોઢેશ્વર મોઢ બ્રાહ્મણોના આરાધ્ય દેવ છે. ગામમાં બીજું મંદિર શ્રી રામનું છે. દેવ સરોવરને કિનારે શ્રી હયગ્રીવ ભગવાનનું મંદિર છે. લોકોકિત છે કે આ સ્થાને શ્રી રામચંદ્રજીએ યજ્ઞ કર્યો હતો. સૂર્યમંદિર પાસે જે યજ્ઞવેદીઓ છે, તથા મંડપાદિ છે તે એ યજ્ઞમંડપના ભગનાવેષો છે. આ સ્થાનને બ્રહ્માની યજ્ઞવેદી તેમજ સૂર્યની તપઃસ્થલી પણ માનવામાં આવે છે.

પરસોડા :

મહેસાણા જીલ્લાના વિજાપુર તાલુકામાં સાબરમતીના તટ પર પરસોડા કરીને ગામ છે. આ સ્થળે સાબરમતી નદીમાં જર્જરી સુરસરી તથા અમરવેલી નદીઓનો સંગમ થાય છે. આ સ્થાનને ઋષિતીર્થ કહે છે. વિભાંક ઋષિના પુત્ર શુંગીઋષિનો અહીં આશ્રમ હતો. મહારાજ દશરથે પોતાની પુત્રી શાતા પોતાના મિત્ર અંગદેશના રાજા રોમપાદને દત્તક આપી હતી. કારણ કે રોમપાદને કાંઈ સંતાન ન હતું. મહારાજ રોમપાદે આ કન્યાના વિવાહ શુંગીઋષિ વેરે કર્યા હતા. વિવાહ પછી શુંગીઋષિ અહીં આશ્રમ બનાવીને રહ્યા છે. પવેને દિવસે દૂરદૂરથી અહીં યાત્રાળુ સ્નાનાર્થે આવે છે. બાબુમાં એક ટેકરી ઉપર શુંગીઋષિ તથા ગુરૂ દત્તાત્રેયના પગલાં છે તથા શ્રી હનુમાનજી અને મહાદેવના મંદિરો છે. સાબરમતીનદીની પંચકોશી પરિક્રમા થાય છે, આ પરિક્રમા ઋષિતીર્થથી શરૂ થઈ છેક સાગરસંગમ સુધી થાય છે. માર્ગમાં સાદર ગામ આવે છે જ્યાં છોગાલયા મહાદેવ, ગલતેશ્વર, માર્કંડેશ્વર, સૂર્યકુંડ તથા કોઠ્યતીર્થ વગેરે દર્શનીય તીર્થસ્થળો આવે છે.

રૂપાલ :

પશ્ચિમ રેલ્વેની કલોલ-આંબલિયાસન લાઇન પર કલોલથી આઠ માઈલ દૂર સોનીપુર-રૂપાલ સ્ટેશન છે. સ્ટેશનથી રૂપાલનગર બે માઈલ છેડું છે. કલોલથી રૂપાલ સુધી મોટર બસ પણ બંધ છે. રૂપાલનગરનું અસલ નામ રૂપાવતી છે. આ રૂપાવતીનગર અત્યંત પ્રસિદ્ધ ક્ષેત્ર છે. ભગવાન શ્રી રામચંદ્રજી દંડકારણ્યમાં જ્યારે વાસ કરતા હતા ત્યારે અહીં પધાર્યા છે. તેવી જ રીતે પાંડવોએ વિરાટ નગર જવાના સમયે અહીં આવી ભગવતી આર્યાનું પૂજન કરી અહીંથી ગયા હતા. જેવી રીતે રૂપાવતી નગરીનું નામ આજે રૂપાલ થઈ ગયું છે તેવી રીતે આર્યા ભગવતીનું નામ શ્રી વરદાયિની થઈ ગયું છે. પાંડવોને આપેલા વરદાનથી આર્યા ભગવતી શ્રી વરદાયિની કહેાય છે. શ્રી વરદાયિનીનું અહીંયા વિશાળ મંદિર છે. મંદિરની બાજુમાં માન સરોવર નામે સરોવર છે. આ સરોવરના પાણીમાં ધીવાળાં કપડાં ધોવાથી તેની ચીકાશ ધોવાઈ જાય છે એ તેની વિશિષ્ટતા છે. આશ્વિન નવરાત્રમાં અહીં મોટો મેળો ભરાય છે. માતાજીના મંદિરની આસપાસ યાત્રાળુઓને ઉતરવા માટે ધર્મશાળાઓ છે. અહીંથી ૫-૬ માઈલ

દૂર સાબરમતીને કિનારે શુંગીઋષિનો આશ્રમ છે. શ્રી વરદાયિની માતાજીના મંદિરથી બે માઈલ દૂર શ્રી વૈદનાથ મહાદેવનું પ્રાચીન મંદિર છે તેમાં એકાદશ રૂદ્રલિંગ છે.

વાસણ-વૈદનાથ :

પશ્ચિમ રેલ્વેની કલોલ આંબલિયાસન લાઇન પર કલોલથી ૧૩ માઈલ દૂર વાસણ સ્ટેશન આવે છે. સ્ટેશનથી ગામ ત્રણ માઈલ દૂર છે. શ્રી વરદાયિની ધામથી આ ગામ ૬ માઈલ દૂર છે. અહીંયા શ્રી વૈદનાથજીનું વિશાળ મંદિર છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં આ મંદિર સહુથી વિશાળ હોય તેવું જણાય છે. વૈદનાથજીનું આ મંદિર બે હજાર વર્ષ પુરાણું હોવાની માન્યતા છે. આ મંદિર સમ્પત્તોમ છે અને તેની ઉપર ચઢવા માટે ચારેબાજુ સીડીઓ છે. વૈદનાથજીની મૂર્તિ સ્વયંભૂ હોવાનું કહેવાય છે. મંદિરના મુખ્ય દેવાલયની આબુબાબુ બીજા દશ શિવાલયો છે અને આ રીતે અહીં એકાદશ રૂદ્રોની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. મુખ્ય શિવાલયના સ્થાનમાં કોઈ લિંગમૂર્તિના દર્શન થતા નથી પરંતુ એક ખાડામાં ગોખુરનું ચિન્હ જણાય છે, જેના ઉપર અભિષેક થાય છે. અહીં એક નાની એવી ધર્મશાળા છે, જ્યાં ઉતરવાની સગવડ છે. ગુજરાતમાં જૈનધર્મનું પ્રભુત્વ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં રહેવા પામ્યું છે. પરિણામે ગુજરાતના નાના નાના ગામોમાં પણ જૈન ધર્મનાં મંદિરો નજરને આકર્ષે છે.

પાનસર :

અમદાવાદ-મહેસાણા લાઇન પર કલોલ પછી પાનસર સ્ટેશન આવે છે. સ્ટેશનથી અર્ધો માઈલ દૂર એક ભાંગા કોટની અંદર જૈનમંદિર આવેલું છે. આ મંદિરમાં શ્રી મહાવીર સ્વામીની પ્રતિમા છે. મંદિરની ચારે બાજુ ધર્મશાળાઓ છે. અને મુખ્ય મંદિરની આસપાસ બીજાં અનેક મંદિરો છે. પાછળના ભાગમાં એક જળમંદિર બેવા જેવું છે.

શેરીસાળ :

કલોલ સ્ટેશનથી પશ્ચિમે ચાર માઈલ દૂર જૈનોનું એક પ્રાચીન તીર્થધામ છે. જેને હાલમાં શેરીસાળ તરીકે લોકો ઓળખે છે. તેનું પ્રાચીન નામ પ્રજાપુર છે. આ ગામના મુખ્ય મંદિરમાં શ્રી પાર્શ્વનાથજીની ત્રણ પ્રતિમાઓ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી છે. મંદિરની બાજુમાં જ ધર્મશાળા છે. કલોલથી મોટર બસમાં અહીં અવાય છે.

ભોંયણી :

કલોલ બેચરાજી લાઇન પર કલોલથી વીસ માઈલ દૂર ભોંયણી સ્ટેશન આવે છે. સ્ટેશનની બાજુમાં જ એક ધર્મશાળા છે અને આ ધર્મશાળાના ઘેરાવાની અંદર જ જૈન મંદિર આવેલું છે. આ મંદિરમાં શ્રી મલ્લિનાથ સ્વામીની પ્રતિમા છે. આ મૂર્તિ જમીનમાં કુવાનું ખોદકામ કરતા મળી આવી હતી. મહા સુદ ૧૦ના રોજ અહીં મેળો ભરાય છે.

રાંતેજ :

ભોયણીથી ૧૨ માઈલ આગળ જતાં રાંતેજ સ્ટેશન આવે છે. આ ગામનું મૂળ નામ રતનાવતી નગરી હતું. આ સ્થાનની આસપાસ અનેક ભગવાવશેષો પડેલાં છે. એક કણ્ણી ખેડૂતના ઘરના ખોદકામ દરમ્યાન જૈનોના છેલ્લાં તીર્થંકર શ્રી મહાવીર સ્વામીની પ્રતિમા મળી આવી હતી. આ પ્રતિમાને અહીંના જનાલયમાં સ્થાપિત કરવામાં આવી છે. એવી જ રીતે કોઈને સ્વપ્નમાં આદેશ મળતાં ખોદકામ કરવાથી બાર પ્રતિમાઓ પ્રાપ્ત થઈ હતી. મંદિરના મુખ્ય સ્થાન ઉપર શ્રી નેમીનાથજીની પ્રતિમા બિરાજમાન છે. મંદિરની પાસે એક ધર્મશાળા પણ છે.

ગુજરાતના વક્ષ: સ્થલ સમા કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રના દેવ મંદિરો તથા તીર્થસ્થાનો સમગ્ર ભારતવર્ષમાં પોતાની આગવી પ્રતિભા ધરાવે છે. કચ્છના પ્રદેશમાં (૧) નારાયણ-સરોવર (૨) ભદ્રેશ્વર અને (૩) કોટેશ્વર વગેરે સ્થાનો ઘણાં પ્રાચીન છે. અને કચ્છની મરૂભૂમિમાં પણ કળા અને સંસ્કૃતિના ઘોતક તરીકે આજે પણ ઊભાં છે.

નારાયણ સર :

કચ્છ પ્રદેશના સમુદ્ર તટ પર આવેલું નારાયણ-સર આ ભૂમિનું સૌથી મોટું પ્રાચીન તીર્થસ્થાન છે. ભારત ભરમાંથી યાત્રિકો આ સ્થાનમાં આવે છે, અને કચ્છની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને ગૌરવપૂર્ણ ઇતિહાસના અહીં દર્શન કરે છે, અહીં આવવા માટે સમુદ્ર માર્ગે તેમજ પગરસ્તે અવાય છે. સૌરાષ્ટ્રના ઓળા બંદરેથી વહાણ કે સ્ટીમ-લોન્ચમાં ખેસી કચ્છના અખાતના કિનારે કિનારે અહીં પહોંચાય છે. જ્યારે મુંબઈ વગેરે સ્થળેથી સ્ટીમરમાં માંડવી બંદરે ઉતરી ત્યાંથી ભુજ થઈ મોટર બસ રસ્તે પણ અહીં અવાય છે. ભુજથી નારાયણસર ૮૦ માઈલ થાય છે. નારાયણસર કચ્છનું જેમ સુપ્રસિદ્ધ તીર્થસ્થાન છે તેમ ભૌગોલિક રીતે આ પ્રદેશનું વ્યૂહાત્મક સ્થાન છે. આ સ્થાનમાં હાલમાં વસ્તી બહુ જૂજ છે. પરંતુ ત્યાં આવેલાં આદિ-નારાયણ, લક્ષ્મીનારાયણ, ગોવર્ધનનાથજી, ત્રિવિક્રમજી વગેરેના દર્શનીય પ્રાચીન મંદિરો જોતા આ સ્થાનમાં ભવ્ય ભૂતકાળની પ્રતિતી થાય છે.

કોટેશ્વર :

નારાયણ સરોવરની પાસે જ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુજીની બેઠક આવેલી છે. એક માઈલ આગળ જતાં કોટેશ્વર મહાદેવનું સ્થાન આવેલું છે. કચ્છના સમુદ્ર તટ ઉપર એક સમયે કોટેશ્વર કચ્છની રાજધાનીનું બંદરી નગર હતું. એમ કહેવાય છે. કોટેશ્વરનું શિવમંદિર અને નીલકંઠ મહાદેવનું મંદિર કચ્છની પ્રાચીન કળા-કામગીરી અને સ્થાપત્યના સાક્ષીરૂપ આજે ઊભાં છે. ઇતિહાસવિદ્ કનિંગહામ ચીનીયાત્રી હુ એન સંગે કચ્છની રાજધાનીનું

નામ કિયેશિક્ષાલી તરીકે લખ્યું છે. જેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ કચ્છેશ્વર-કોટેશ્વર તરીકે બતાવવામાં આવ્યું છે. મોટર રસ્તે જતાં નારાયણ સરોવરથી આગળ ૨૪ માઈલ પર આશાપુરા દેવીનું મુખ્ય મંદિર આવે છે. બાળકોને નજર ઉતરાવવાની અહીં બાધા આવે છે. [ભુજથી ૧૩ માઈલ દૂર ખેટકોટમાં એક પ્રાચીન શિવમંદિર આવેલું છે. કચ્છની વેરાનભૂમિના એક ગામમાં પ્રાચીન સૂર્યમંદિર પણ નજરને આકર્ષે છે.

ભદ્રેશ્વર :

કચ્છના સુપ્રસિદ્ધ શાહ સોદાગર અને દાનવીર શેઠ ઝઘડુશાની નગરી તે આજે ભદ્રેશ્વર તરીકે ઓળખાય છે. કચ્છના આ તીર્થધામમાં જવાનો માર્ગ ઘણો કઠિન છે. કચ્છના વેરાન પ્રદેશને પાર કરીને અહીં પહોંચાય છે. બીજાં માંડવીથી સમુદ્રમાર્ગે પણ અહીં અવાય છે. પરંતુ ચોમાસાના ચાર મહિના દરમ્યાન વહાણોની અવર જવર બંધ હોતા આ માર્ગે જવાનું બંધ રહે છે. મહાવીર સ્વામિનું અહીં એક વિશાળ મંદિર છે. આ મંદિર સમુદ્ર કિનારે જ આવેલું છે. આ મંદિરની આબુબાબુ બીજાં મંદિરોનો સમૂહ આ મંદિરની વિશાળતામાં ભવ્ય વધારો કરે છે. યાત્રાળુઓને ઉતરવા માટે તેમજ બીજી સવલતો માટે બાજુમાં જ ધર્મશાળાઓ આવેલી છે. ફાગણ શુદ્ધ ૫ ના રોજ અહીં મેળો ભરાય છે. કચ્છના સુથરી ગામમાં શ્રી શાંતિનાથસ્વામી તથા ધૃતપદલવ પાર્શ્વનાથજીના બે સુંદર મંદિરો છે. કચ્છ પ્રદેશનું સૌથી ઊંચામાં ઊંચું જૈન મંદિર કોઠારમાં આવેલું છે. આ મંદિર ૭૪ ફુટ ઊંચું છે.

રાપર :

કચ્છના આ બાણીતા નગરમાં એક અત્યંત પ્રાચીન વિશાળ જૈનમંદિર આવેલું છે, તેમાં ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજીની મૂર્તિ મુખ્ય સ્થાનમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી હતી પરંતુ તે ચોરાઈ જવાથી પાર્શ્વનાથજીની બીજી પ્રતિમા હાલમાં ત્યાં સ્થાપિત કરવામાં આવી છે.

અમદાવાદ :

મહાગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ આમ તો એક મહાકાય ઔદ્યોગિક નગર છે. અને પશ્ચિમ રેલ્વેનું સુવિખ્યાત સ્ટેશન છે. ગુજરાતના હાર્દ સમા આ નગરે ગુજરાતના ઇતિહાસના યુગેયુગના અનેક પ્રકરણોના સર્જન કર્યાં છે. અને તેથી તે તીર્થધામ કરતાં ગુજરાતનું સુપ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક ધામ બનીને આજે બેઠું છે. ઐતિહાસિક પરિવર્તનો વચ્ચે પસાર થવા છતાં અહીંની પ્રજાની ધાર્મિક ભાવના સમયે સમયે ઉત્તરોત્તર ઉત્કૃષ્ટ થતી ચાલી છે. અને તેથી અમદાવાદ શહેરમાં સ્થળે સ્થળે ભિન્ન ભિન્ન દેવતાઓના દેવમંદિરો દષ્ટિગોચર થાય છે. અમદાવાદમાં

સૌથી પ્રાચીન મંદિર શ્રી જગન્નાથજીનું છે. જેનો અષાઢ સુદ ૨ નો રથયાત્રાનો ઉત્સવ અને વરધોડો મુદક મશહૂર છે. કાળુપુર દરવાજાની બહાર હુઘેન્દ્ર મહાદેવનું મંદિર પણ પ્રાચીન છે. કહેવાય છે કે મહર્ષિ દ્વીપીચિન્નપ્રિયો અહીં આશ્રમ હતો. અમદાવાદની સ્થાપનામાં આવેલું આ મંદિર સાબરમતીના તટ ઉપર છે. જ્યાંથી આગળ કેમ્પના માર્ગમાં સાબરમતીને કિનારે ભીમનાથનું મંદિર તથા ખડગધારેશ્વરનું પ્રાચીન મંદિર આવેલું છે. કેમ્પના હનુમાનજીનું મંદિર પણ એટલું જ સુવિખ્યાત અને દર્શનિય છે. કાળુપુરના દરવાજા બહાર એક માઈલ દૂર શ્રી નીલકંઠેશ્વર મંદિર આવે છે અને તેની બાજુમાં જ મહાપ્રભુ શ્રી વલ્લભાચાર્યની બેઠક આવેલી છે. અમદાવાદમાં એટલું જ સુવિખ્યાત મંદિર ભદ્રકાલીનું છે જે ત્રણ દરવાજા સામે કિલ્લામાં આવેલું છે. રાત-દિવસ દર્શનાર્થીઓથી મધમધનું ભદ્રકાલીનું મંદિર અમદાવાદ જેટલું જ પુરાણું માનવામાં આવે છે. હાલ પટેલની યોજનામાં આવેલું શ્રીરામ મંદિર હરિગૃહ સ્વરૂપનું છે. રાયપુરમાં શ્રી રાધાવલ્લભજીનું મંદિર અને તેની બાજુમાં કાઠરેલીવાલા શ્રી બાલકૃષ્ણલાલનું મંદિર અને કાળુપુર રસ્તે આવેલ શ્રી ગોપાલ સ્વામીજી હવેલી વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના મંદિર છે. શહેરની મધ્યમાં શ્રી સ્વામિનારાયણનું મંદિર તેની કળાકૃતિ અને વૈભવ માટે સુવિખ્યાત છે. આ સિવાય બહુચરાજીનું મંદિર નૃસિંહ ભગવાનનું મંદિર, રણછોડ જીનું મંદિર તથા એવાં બીજાં મંદિરો આ ઐતિહાસિક અને ઐતિહાસિક નગરની વસ્તીની ધાર્મિક ભાવનાની પ્રતિતિ કરાવે છે. કશ્યપ મહર્ષિએ આજુ પર્વત ઉપરથી કશ્યપ ગંગાનું અવતરણ કર્યું એ કશ્યપ ગંગા તે આજની સાબરમતી (સાબરમતી) એક પવિત્ર નદી મનાય છે. તેના કિનારે ખડગધારેશ્વરના દર્શન કરવાનું મહાત્મ્ય ઘણું જ મનાય છે, કાર્તિક તથા વૈશાખ માસમાં આ સ્થાનનું મહાત્મ્ય વિશેષ મનાય છે. શહેરના મધ્ય ભાગમાં જૈનમંદિરો આવેલાં છે. મધ્યયુગમાં થયેલાં રાજકીય ઉત્પાતોને કારણે આવાં વિરાટ શહેરમાં શિખરખંદી મંદિરો બહુ ઓછા નજરે ચડે છે.

શામળાજી :

પશ્ચિમ રેલવેની એક લાઈન અમદાવાદથી ખેડબ્રહ્મા સ્ટેશન સુધી બાય છે. આ લાઈન ઉપર અમદાવાદથી ૩૩ માઈલ દૂર તલોદ સ્ટેશન આવે છે. ત્યાંથી આગળ આ જ લાઈન પર હિંમતનગર અને ઇડર સ્ટેશન આવે છે. શામળાજીનું સ્થાન તલોદથી ૫૦ માઈલ, હિંમતનગરથી ૪૦ માઈલ અને ઇડરથી ૩૦ માઈલ દૂર છે. આ બધા સ્ટેશનથી શામળાજી મોટર બસથી જવાય છે. મેશ્વા નદીને કિનારે લાડો કરીને ગામ છે. અને તેની બાજુમાં શામળાજીનું સ્થાન આવેલું છે. શામળાજીનું મંદિર ઘણું પ્રાચીન છે. આ સ્થાનનું અસલ નામ કરામખુક તીર્થ છે.

ગદાધરપુરી તરીકે પણ તે એટલું જ જાણીતું છે. તથા પ્રાચીન હરિશ્ચન્દ્રપુરી તરીકે પણ તે યોગપ્રાય છે. શામળાજીના મંદિર પાસે ઘણી ધર્મશાળાઓ પણ છે. શામળાજીના મંદિરમાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની મૂર્તિ છે. મંદિરની આસપાસ શ્રી રણછોડજી, ગિરિધારીલાલ તથા કાશી-વિશ્વનાથના મંદિરો આવેલાં છે, બાજુમાં જ એક મોટું સરોવર છે. કાશી વિશ્વનાથનું મંદિર જમીનમાં છે જ્યારે એક ટેકરી ઉપર ભાઈ બહેનનું મંદિર પણ આવેલું છે. જેમાં પોતાના એકસો પુત્રોની સાથે માતા ગાંધારીની મૂર્તિ છે. મેશ્વા નદીમાં નાગધારા તીર્થ છે. ત્યાં જમીનમાં જિંડે ગંગાજીનું મંદિર, રાજા હરિશ્ચન્દ્રની યજ્ઞવેદી વગેરે દર્શનીય સ્થાનો છે, બાજુમાં સર્વમંગલા દેવીનું પુરાણું મંદિર છે. શામળાજીને ગદાધર ભગવાન પણ કહે છે. અહીં ભગવાન વિષ્ણુ (શ્રીકૃષ્ણ)ની ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ મૂર્તિ છે. મહારાજ હરિશ્ચન્દ્રે આ મૂર્તિનું પ્રતિષ્ઠાપન કર્યાનું કહેવાય છે, રાજા હરિશ્ચન્દ્રે મહર્ષિ વશિષ્ઠના આદેશથી અહીં પુન્નેષ્ટિ યજ્ઞ કર્યો હતો. અહીં વસતા ઔદુમ્બર ઋષિની મંત્રિધ્યમાં આ યજ્ઞ પૂર્ણ થયો હતો. શ્રી શામળાજી બ્રાહ્મણો અને વૈશ્યોના ઇષ્ટ દેવતા છે. આ પ્રદેશ પહાડી અને જંગલી છે, કારતક શુદ્ધ ૧૧ થી માગશર સુદ ૨ સુધી અહીં મેળો ભરાયેલો રહે છે.

ખેડબ્રહ્મા :

ઇડરથી પંદર માઈલ આગળ ખેડબ્રહ્મા સ્ટેશન આવે છે. અહીં હિરણ્યાક્ષી નદી વહે છે. નદીની બાજુમાં બ્રહ્માજીનું મંદિર આવેલું છે. જેમાં બ્રહ્માજીની ચતુર્ભુજ મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠાપિત છે. મંદિરની બાજુમાં જ એક કુંડ છે. ખેડબ્રહ્માની પાસે હિરણ્યાક્ષી, કોસમ્બી તથા ભીમાક્ષી નદીઓનો ત્રિવેણી-સંગમ થાય છે. બ્રહ્માજીના મંદિરથી અડધા માઈલને અંતરે દેવીનું મંદિર છે. ત્યાં માનસરોવર તળાવ છે. અહીં એક ધર્મશાળા છે. દેવીની મૂર્તિને ક્ષીરજમ્બા માતા કહે છે. બાજુમાં ભૂગુનાથ મહાદેવનું મંદિર છે. જ્યારે નદીની સામે પાર કિનારા પર ભુગુ આશ્રમ છે. કહેવાય છે કે અહીં ભુગુઋષિએ તપ કર્યું હતું. અને બ્રહ્માજીએ યજ્ઞ કર્યો હતો. તેથી આ સ્થાનને ભુગુક્ષેત્ર પણ કહે છે. શિવરાત્રીને સમયે પંદર દિવસ સુધી અહીં મેળો ભરાયેલો રહે છે. ખેડબ્રહ્માથી ત્રણ માઈલ દૂર ચામુંડાદેવીનું મંદિર છે. અને ત્યાંથી ત્રણ માઈલ દૂર કોટેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે.

નીલકંઠ :

અમદાવાદથી જે લાઈન ખેડબ્રહ્મા સુધી બાય છે તેના ઉપર ઇડર સ્ટેશન આવે છે. ઇડરથી ૧૦ માઈલ દૂર મુટેડી ગામ પાસે જંગલ પહાડોના એક ઘેરા સ્થાનમાં નીલકંઠ મહાદેવનું મંદિર આવેલું છે. મહાદેવનું લિંગ પકૂટ ઊંચું છે, અને તે સ્વયંભૂ લિંગ છે તેમ કહેવાય છે. એક બ્રાહ્મણને

સ્વપ્નમાં અહીં મંદિર બનાવવાનો આદેશ મળતાં આ મંદિર અહીં બનાવવામાં આવ્યું છે. શ્રાવણ માસમાં આ અઘોચર સ્થાનમાં પણ મેળો ભરાય છે, તે ભાવિક લોકોની આ મંદિર પ્રત્યેની અત્યંત શ્રદ્ધા બતાવે છે.

નારાયણેશ્વર મહાદેવ-ગોરલ :

નારાયણેશ્વરનું શિવમંદિર બે વિભાગમાં વહેંચાયેલું હતું. એક વિભાગ મૂળ મંદિર અને બીજો સભામંડપ. સભા મંડપનો દાખલ થવાના પગથિયાની બંને બાજુએ આવેલ ઓટલાના સન્મુખ દર્શનની એક બાજુ લક્ષ્મીજી અને બીજી બાજુ પાર્વતીજીનાં સોલંકી યુગી શિક્ષો ચોડી દેવામાં આવી હતી. શિવ મૂર્તિ પુરાણ સોલંકી યુગી મંદિરના કુંભા ઉપરની કે સભામંડપની શૃંગાર ચોડી ઉપર મુકાયેલ રથિકાની હોય તેમ લાગ્યું. ખારા પથ્થરમાંથી કેતરાયેલ એ મુર્તિ ઠીક ઠીક ઘસારો પામેલી દેખાણી. શિવ મૂર્તિનાં ઊપલા જમણા હાથમાં ત્રિશુળ અને ઉપલા ડાબા હાથમાં નાગેન્દ્રનાં આયુધો શોભી રહ્યાં હતાં. અર્ધપર્ચકાસને બેસાડેલ એ મૂર્તિના નિચલા હાથોના આયુધો સ્પષ્ટ દેખાતા નહોતા છતાં ઊપલા બે હાથોનાં આયુધો ઉપરથી અનુમાની શકાય કે જટામુકુટવાળી એ મુર્તિ શિવના ઇશાન સ્વરૂપની હશે. મૂર્તિની બંને બાજુએ એક એક ચામર ધારણીઓ દેખાતી હતી.

પગથિયાની બીજી બાજુએ પણ પુરાણ સોલંકી યુગી મંદિરના મંડોવરની જંઘા ઉપરની લક્ષ્મીજીની મૂર્તિ ગોઠવાયેલી દેખાતી હતી. લક્ષ્મીજીના બંને ઉપલા હાથોમાં કમળના આયુધો સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં. અર્ધપર્ચકાસને બેસાડેલ એ મૂર્તિને માથે કિરીટ-મુકટ શોભી રહ્યો હતો. મૂર્તિની બંને બાજુએ થાંભલીઓની બહાર ચામરધારીની એક એક મૂર્તિ કેતરાયેલી દેખાતી હતી. આ આખી મૂર્તિ ખારા પથ્થરમાંથી કેતરી કાઢવામાં આવી હોય તેમ દેખાતું હતું.

સાદા સોળ સ્તંભો ઉપર રચાયેલ નારાયણેશ્વરનાં શિવ મંદિરનો ભવ્ય સભામંડપ આંખને ઠારે તેવો દેખાયો. સભામંડપની વેદિકા તથા છત સિવાયના બીજા બધા ભાગો તદ્દન સાદા દેખાયા. સભામંડપની છત ઉપર કેતરાયેલ રૂપ-પટ્ટીકામાં અર્ધપર્ચકાસને બેસાડેલી શક્તિ મૂર્તિઓની હરોળ આંખમાં વસી જાય તેવી દેખાણી. આ હરોળ પુરાણ સોલંકી યુગી મંદિરની હોય તેમ લાગ્યું. છતના પદ્મશિલા સવંતના સોળમા સૈકામાં કેતરાયેલી હોય તેમ દેખાયું.

ગર્ભગ્રહની દ્વારશાખા તદ્દન સાદી હતી. ગર્ભગ્રહમાં બિરાજતી પાર્વતીજીની મૂર્તિ બહુ પુરાણી દેખાણી નહિ. શિવલિંગ કેટલું પુરાણું હશે, તે જાણી શકાયું નહિ.

કોટચર્ક (ખેડાયત) :

અમદાવાદ ખેડપ્રદ્યા લાઈન પર અમદાવાદથી ૪૧

માઈલ દૂર પ્રાન્તીજ સ્ટેશન આવે છે. પ્રાન્તીજથી લગભગ ૧૨ માઈલ દૂર ખડાયત કરીને ગામ આવે છે. ખડાયત પ્રાદ્યમણ અને ખડાયત વૈશ્યોના ઇષ્ટદેવ 'કોટચર્ક' સૂર્યદેવ છે. અહીં સૂર્યનું મંદિર છે. જેમાં સૂર્યદેવની ગૌરવણી ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે. બાજુમાં ત્રિકમરાય ઘનશ્યામરાય તથા લક્ષ્મીજીની મૂર્તિઓ છે. આ મંદિરમાં શ્રી વલ્લભ કુળની પ્રણાલિકા પ્રમાણે સેવા-પૂજા થાય છે. આ મંદિર સાબરમતી ને કિનારે આવેલું છે. ખડાયત ગામમાં ખડાયત પ્રાદ્યમણ ની સાત અને ખડાયત વૈશ્યોની બાર કુળદેવીઓના મંદિર છે.

ભુવનેશ્વર :

પ્રાન્તીજથી ૩૩ માઈલ ઇડર સ્ટેશન છે. ત્યાંથી ૧૫ માઈલ દૂર ભીલાડો ગામ વસેલું છે. અહીંથી ૪ માઈલ દૂર દેસણ ગામમાં સરોવરને કિનારે ભુવનેશ્વર મંદિર આવેલું છે. તેને ભવનાથ મંદિર પણ કહે છે. અહીં મહર્ષિ ભગુનો આશ્રમ છે. અહીંના સરોવરની પાસેની માટી વિભૂતી (રાખ) જેવી છે. અને લોકો તેને શ્રદ્ધાથી લઈ જાય છે. અહીં ઉતારા પાણી માટે ધર્મશાળા છે.

મુંઘડા મહાદેવ :

ઇડર-મહિકાંકામાં ઇડરથી આઠ માઈલ દૂર બદર સ્ટેશન આવે છે. સ્ટેશનથી ગામ એક માઈલ દૂર છે. બદર ગામમાં મુંઘડા મહાદેવનું મંદિર આવેલું છે. આ મંદિરની ચારે બાજુ કિલ્લેબંધી છે. મંદિર લીમડાના વૃક્ષની નીચે આવેલું છે. આ લીમડાની તમામ ડાળીઓ અને પાંદડા કડવાં છે પરંતુ જે ડાળ મંદિરની ઉપર ગઈ છે તેનાં પાંદડા મીઠાં છે એ આ મંદિરનું કુતુહલ છે. ભાદરવા સુદી ૪ને દિવસે અહીં મેળો ભરાય છે. નાગપંચમી શ્રાવણ વદ પને દિવસે આ મંદિરમાં લોકોને એક ભુરા રંગના નાગના દર્શન થાય છે.

વીરેશ્વર :

વિજયનગર-મહિકાંકાની સરહદ પર પર્વતોના ઘેરા ભયાનક વનમાં એક પ્રાચીન મંદિર આવેલું છે. જે વિરેશ્વર મહાદેવના મંદિર તરીકે જાણીતું છે. આ મંદિરમાં સ્વયંભૂ બાણલિંગ છે. મંદિરની પશ્ચિમે પર્વત પર એક વિશાળ ઉદુમ્બરનું ગાડ છે, જેના મૂળમાંથી એક જલધારા વહ્યા કરે છે અને તે સરોવરમાં પડ્યા કરે છે. સરોવરનું આ પાણી બહુ આગળ ફેલાતું નથી પરંતુ શ્રદ્ધાળુ લોકોની માન્યતા છે કે શ્રી વિરેશ્વર મહાદેવની જય બોલાવવાથી આ પાણી વધતું રહે છે.

ભદ્રેશ્વર :

અમદાવાદથી ૧૪ માઈલ નૈઋત્ય ખૂણામાં કાસન્દા કરીને ગામ આવે છે. આ ગામનું પ્રાચીન નામ કાશ્યપ નગર

હતું. એમ કહેવાય છે. અહીંયા મહર્ષિ કશ્યપનો આશ્રમ હતો. કાસન્દ્રા અને વીસલપુર ગામોની વચ્ચે કોટેશ્વર મહાદેવનું પ્રાચીન મંદિર આવેલું છે. સાબરમતીના કિનારે આ મંદિર નજરને ખૂબજ આકર્ષે છે. કાસન્દ્રાની દક્ષિણમાં સાબરમતીના તટ પર બીજું મંદિર ભદ્રેશ્વરનું છે. જે ઘણું જ પ્રાચીન છે એમ કહેવાય છે. અમદાવાદથી કાસન્દ્રા મોટર બસ બાય છે. કોટેશ્વર અને ભદ્રેશ્વરના એમ બંને મંદિરો આ બાજુ ઘણા જ પ્રાચીન મનાય છે. અને તેની માનતાઓ માનવામાં આવે છે. ભદ્રેશ્વરની લિંગમૂર્તિ સ્વયંભૂ છે એમ કહે છે.

માતર :

અમદાવાદથી ૨૬ માઈલ પર જોડાનગર આવેલું છે. ત્યાંથી ૩ માઈલ પર માતર ગામ છે, જ્યાં સુધી બસ બાય છે. માતરની બજારમાં જ શ્રી સુમતિનાથ સ્વામીનું ભવ્ય મંદિર છે. મંદિરની બાજુમાં જ ધર્મશાળા છે. આ મંદિરમાં જે મૂર્તિનું પ્રતિષ્ઠાપન થયેલું છે તે બાજુમાં આવેલાં ખારોટ નામના ગામમાંથી જમીન ખોદતા મળી આવી હતી.

ઉત્કંઠેશ્વર :

પશ્ચિમ રેલ્વે પર અમદાવાદ અને આણંદ વચ્ચે નડિયાદ સ્ટેશન આવે છે. નડિયાદથી એક લાઈન કપડવંજ (કપડવણજ) સુધી બાય છે. ઉત્કંઠેશ્વર કપડવંજથી ૧૦ માઈલ દુર છે. રસ્તામાં આવતા દાસલવાડા-આંતરોલી રોડ સ્ટેશનથી અથવા કપડવંજથી ઉત્કંઠેશ્વર જવાય છે. ઉત્કંઠેશ્વરને અહીંના લોકો ઊંટડિયા મહાદેવ પણ કહે છે. તેનું મંદિર એક ઊંચા ટિંબા પર છે અને મંદિરની આસપાસ ધર્મશાળાઓ આવેલી છે. ઉત્કંઠેશ્વરનું શિવલિંગ કોટલિંગ છે. જેમાં નાના નાના લિંગો પુરી મૂર્તિમાં છે. પ્રત્યેક સાલ શ્રાવણ માસમાં અહીં મેળો ભરાય છે, ઉપરાંત ગુરૂ (ગૃહસ્પતિ) જ્યારે સિંહરાશીમાં પ્રવેશ કરે છે અને બદરે છે ત્યારે પણ અહીં મેળો ભરાય છે. અહીંથી થોડે દૂર જંગલમાં કેદારેશ્વરનું મંદિર છે અને ત્યાં ઝાંઝર નદી વહે છે. કપડવંજમાં ત્રીજું મંદિર રતનાકરી દેવીનું છે. ત્યાં વૈજનાથ અને સોમનાથ મહાદેવના મંદિરો દર્શનીય છે.

ડાકોર :

ગુજરાતનું ખ્યાતનામ તીર્થધામ ડાકોર સૌરાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ તીર્થ દ્વારકા જેટલું જ લોકહૃદયમાં સ્થાન ધરાવે છે. ભારતના દૂર દૂરના પ્રદેશોમાંથી દ્વારકાની યાત્રાએ આવવા નીકળેલા યાત્રિકો આવતા કે જતાં ડાકોરના શ્રી રણછોડરાયના દર્શન કરવા ઉત્સાહ ધરાવતા હોય છે. પશ્ચિમ રેલ્વેની આણંદ ગોધરા લાઈન પર આણંદથી ૧૯ માઈલ દુર ડાકોર સ્ટેશન આવે છે. સ્ટેશનથી ડાકોરનગર લગભગ ૧ માઈલ છેડું છે. પણ ટાંગા ગાડીઓની અવર જવરની સારી સગવડ મળી રહે છે. ડાકોરમાં શ્રી રણછોડ-

રાયજીનું મુખ્ય મંદિર છે, આ મંદિર ઘણું વિશાળ છે. મુખ્ય દ્વારથી અંદર ગયા પછી ખુલ્લો ચોક આવે છે. મધ્યમાં ઊંચા લેવલ પર મંદિર છે. જેની મુખ્ય પીઠપર શ્રી રણછોડરાયજીની પાશ્વિમાભિમુખ ચતુર્ભુજ સ્વરૂપની મૂર્તિ છે. સામાન્યતઃ દર્શનાર્થીઓ પશ્ચિમ દ્વારની સન્મુખ સભામંડપમાં ઊભા રહીને શ્રીજીના દર્શન કરે છે. મંદિરની દક્ષિણે શયનખંડ છે જેમાં લક્ષ્મીજી અને ગોપાલ-લાલજીની મૂર્તિઓ છે. ડાકોરમાં દ્વારકાના શ્રી દ્વારકાધીશ પધાર્યા હોવાની માન્યતા છે. તેથી શ્રી રણછોડરાયજીનું મૂર્તિ સ્વરૂપ શ્રી દ્વારકાધીશનું છે. શ્રી દ્વારકાધીશના અનન્ય ભક્ત શ્રી વિજયસિંહ યોડાણા અને તેમના ધર્મપત્ની ગંગાબાઈ સાથે સવંત ૨૦૧૨ના કાર્તિક પૂર્ણિમાને રોજ પ્રભુ અહીં પધાર્યા હતા. ભક્ત યોડાણા સાથે વણાયેલી શ્રી રણછોડરાયજીની ભક્ત કથાને આજસુધી ઇતિહાસનું સમર્થન નથી મળ્યું એ ઇતિહાસકારોની અપૂર્ણતા નહીં તો બીજું શું માનવું ?

ગોમતીતળાવ :

શ્રી રણછોડરાયજીના મંદિર સામે ગોમતી તળાવ આવેલું છે. જે અહીંનું પવિત્ર તીર્થસ્થાન મનાય છે. ચાર ફ્લાંગ લાંબા અને એક ફ્લાંગ પહોળા આ તળાવના કિનારા પાકી ખાંધણીના છે. તળાવમાં થોડેદૂર જઈ શકાય એવો એક પુલ છે. જેને કિનારે એકબાજુ નાના શા મંદિરમાં શ્રી રણછોડરાયજીની ચરણપાદુકા છે. આ તળાવના ઇશ્વરઘાટ ઉપર શ્રી ડંકનાથ મહાદેવનું મંદિર તથા ગણપતી મંદિર છે તેમજ શ્રી રણછોડરાયજીની તુલાનું સ્થાન છે, ગોમતી સરોવરને કિનારે શ્રી લક્ષ્મીમંદિર આવેલું છે. શ્રી રણછોડરાયજીની મૂર્તિ પહેલાં આ મંદિરમાં હતી. ઇ. સ. ૧૭૭૨માં ગોપાલ જગન્નાથ તાંબેકર એમણે વિદ્યમાન મંદિર બંધાવતા શ્રી સ્વરૂપનું ત્યાં પ્રતિષ્ઠાપન થયેલું છે. વિદ્યમાન મંદિર ઉપર મુસ્લિમ યુગની અસર પાધરી જણાઈ આવે છે. ગોમતી સરોવરને કિનારે માખણિયો આરો પણ દર્શનીય સ્થાન છે. કહેવાય છે કે શ્રી રણછોડરાયજી ડાકોર પધાર્યા ત્યારે ભક્ત યોડાણાના ધર્મપત્ની ગંગાબાઈને સ્વહસ્તે પ્રભુએ માખણમિશ્રનો અહીં ભોગ આરોગ્યો હતો ત્યારથી. રથયાત્રાના દિવસે શ્રી ગોપાલલાલજીની સવારી અહીં આવતાં રોકાય છે અને માખણમિશ્રનું નૈવેદ્ય ગ્રહણ કરે છે. ગુજરાતના આ પ્રખ્યાત તીર્થધામમાં પ્રત્યેક પૂર્ણિમાને દિવસે અસંખ્ય યાત્રાળુઓની ભીડ બમે છે અને તેમાં પણ શરદપૂર્ણિમા અને માણેકકારી કાર્તિક શુદ્ધ પૂર્ણિમાને દિવસે તો એટલી જનમેદની ભેગી થાય છે કે તે સમયે સ્પેશ્યલ ટ્રેનો દોડાવવામાં આવે છે. ડાકોરમાં છેક સ્ટેશનથી તે ગામના છેડા સુધી ધર્મશાળાઓ આવેલી છે. મંદિરની બાજુમાં મોરાર ભવન, દામોદર ભવન વલ્લભ નિવાસ, ગાયકવાડની ધર્મશાળા વગેરે ઉત-

રવા માટે સગવડતા ભરેલી ધર્મશાળાઓ છે. ગોરને ઘેર પશુ આ સ્થળમાં ઉતરવા જમવાની સગવડતા કરી આપવામાં આવે છે. ડાકોરની યાત્રાને આનુસંગિક આબુ-બાબુમાં બીજાં પશુ તીર્થસ્થાનો આવેલાં છે જેવાં કે :-
તીર્થધામ કંઠાલ :

ગામની આરે દિશાએ નીલકંઠ, હરેશ્વર કુળરેણ અને સત્તાથ મહાદેવનાં મંદિર છે. ભાવસારવાડમાં એક મોટાં મીનારાવાળી પથ્થરની પ્રાચીન ઇમારત છે. એક સ્થળનું નામ સતી પીપળી છે. એક હિન્દુ મહિલાનો લગ્ન સંબંધ બાદશાહી કુળમાં થયેલો પરંતુ લગ્ન થતાં પહેલાં તે આ સ્થળે જીવતી બળી ગઈ એથી નામ સુતી પીપળી પાડ્યું.

નળાનાં ઢાળના એક મકાનમાંથી કાળા પાષાણની ત્રિમૂર્તિ મળી આવે છે. પ્રો. મંજુલાલ મજુમદારે આ મૂર્તિ જણાવ્યું છે, “હિંદુભરમાં કહો, કે વિશ્વભરમાં વિખ્યાત એવી એલેક્ઝાન્ડ્રીના ત્રિમૂર્તિના નિર્માણ કવિની લગભગ અથવા થોડીક મોડી આ કંઠલાલની ત્રિમૂર્તિને કહી શકાયું.”

ઉંમરેઠ :

ડાકોરની બાબુમાં જ આવેલું છે. એમ કહેવાય છે કે સ્વયં શ્રી દ્વારકાધીશ બોડાણાને સુવાનું કહીને પાતે તેનું ગાડું હંકારતા હતા. ઉંમરેઠ આવતા પ્રભુએ બોડાણાને જગાડ્યો હતો. અહીં જ્યાં પ્રભુ ઊભા હતા ત્યાં નાનાશા મંદિરમાં પ્રભુની ચરણપાડકા છે. આ ગામમાં સિદ્ધનાથ મહાદેવનું પણ મંદિર છે.

સીમલાજ :

આ ગામ પણ ડાકોરની બાબુમાં જ એક લીમડાની ડાળી પકડી ઊભા થઈ ગયા. આ લીમડાની બધી ડાળી-ઓના પાન કડવા છે. પણ જે ડાળ પ્રભુએ પકડી હતી તે ડાળના પાન આજ પણ મીઠાં જોવા મળે છે.

ગલતેશ્વર :

ડાકોરથી ૧૦ માઈલ દૂર અંગાડી સ્ટેશન આવે છે. અહીંથી ૨ માઈલ કાચા માર્ગ પર પગ રસ્તે જતાં મહા-નદીમાં ગલતાનું નાળું મળે છે તે સ્થાન આવે છે. આ સ્થળે ગલતેશ્વરનું પ્રાચીન મંદિર આવેલું છે. આ મંદિરનું શિખર નષ્ટપ્રાય થઈ ગયું છે પણ મંદિર બહુ જ કલાપૂર્ણ છે. કહેવાય છે કે ભક્ત ચંદ્રહાસની અહીંયા રાજધાની હતી. આબુબાબુમાં વન છે. અને વૈષ્ણવ સાધુના સ્થાન છે. ડાકોરથી ૭ માઈલ દૂર લસુન્દ્રા અને ૨૧ માઈલ દૂર દ્વા ગામ આવે છે. આ બંને ગામોમાં ઠંડા અને ગરમ પાણીના કુંડો છે. કોઈ કુંડનું પાણી સમશીતોષ્ણ પણ છે. દ્વાના કુંડોની આસપાસ દેવમંદિરો પણ છે.

અગાસ :

પશ્ચિમ રેલ્વેની આણંદ-ખંભાત લાઈન પર આણંદથી

૮ માઈલ દૂર અગાસ સ્ટેશન આવે છે. યુગ પુરૂષ વિખ્યાત વિદ્વાતચાર્ય શ્રી રાજચંદ્રજીએ આ સ્થાનનું મહત્વ ઘણું વર્ણવ્યું છે. તેઓશ્રીની પૂણ્યસ્મૃતિમાં અહીં શ્રી રાજચંદ્ર આશ્રમ અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે. આ આશ્રમની વિશિષ્ટતા એ છે કે અહીંના ઉપરના ભાગમાં દિગમ્બર જૈન મૂર્તિઓ છે. મંદિરના મધ્ય ભાગમાં શ્વેતામ્બર જૈન પ્રતિમાઓ છે અને નીચેના ભાગમાં શ્રી રામચંદ્રની મૂર્તિ છે. દિગમ્બર અને શ્વેતામ્બર બંને જૈનો આ મંદિરમાં પૂજા કરે છે. આસો વદી ૧ અને કાર્તિક પૂર્ણિમાને રોજ લોકો વધુ સંખ્યામાં અહીં આવે છે. તેમને ઉતરવા માટે આશ્રમમાં જ સગવડતા મળે છે.

આશાપુરી દેવી :

ગુજરાતમાં જેમ સ્થાને સ્થાને હાટકેશ્વર મહાદેવના મંદિર છે તેમ સ્થળે સ્થળે આશાપુરી માતાના મંદિરો પણ જોવા મળે છે. ગુજરાતના ઘણાં લોકોની કુળદેવી આશાપુરી છે. ગુજરાતમાં તેનું મુખ્ય મંદિર પેટલાદ આવે છે. પાશ્વર રેલ્વે પર વડોદરાથી આગળ આણંદ મુખ્ય સ્ટેશન છે. આણંદથી એક લાઈન ખંભાત સુધી જાય છે, આ લાઈન પર આણંદથી ૧૪ માઈલ દૂર પેટલાદ સ્ટેશન આવે છે. પેટલાદથી ૪ માઈલ પર ઇસણાવ અને પીપલાવ એમ બે ગામો પાસે પાસે આવેલાં છે. તેમાં પીપલાવ ગામની પાસે એક તળાવ છે. આ તળાવના કિનારા પર આશાપુરી દેવીનું વિશાળ મંદિર છે. અહીં ધર્મશાળાઓ પણ છે. ગુજરાત-ભરમાં આશાપુરી દેવીની બહુ જ માનતા ચાલે છે. ઘણાં લોકો બાળકોના ચૌલ સંસ્કાર કરાવવા પણ અહીં આવે છે. ભાદ્રપદ મહિનાની શુદ્ધ આઠમ એટલે રાધાષ્ટમીનો અહીં બહુ મોટો મેળો ભરાય છે.

કાણીસાના :

આણંદ-ખંભાત લાઈન પર પેટલાદથી ૧૪ માઈલ આગળ સાયમા સ્ટેશન આવે છે. સાયમાથી ૨ માઈલ દૂર કાણીસાના ગામ આવે છે. અહીંયા એક કુંડ છે. આ કુંડના પાણીમાં સ્નાન કરવાથી રક્તપિત્તનો રોગ મટી જાય છે, એમ કહેવાય છે કે આ ગામમાં લીમ્બ માતાજીનું મંદિર છે. ત્યાં શ્રાવણ મહિનામાં મેળો ભરાય છે.

વડતાલ (સ્વામીનારાયણ) :

પશ્ચિમ રેલ્વેમાં વડોદરાથી ૨૨ માઈલ પર આવતું આણંદ એક પ્રસિદ્ધ સ્ટેશન છે. આણંદથી એક લાઈન વડતાલ સ્વામિનારાયણ સ્ટેશન સુધી જાય છે. વડતાલ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનું મુખ્ય તીર્થ છે, અને શ્રી સ્વામિનારાયણનું વિશાળ અને કળાપૂર્ણ મંદિર છે. આ મંદિરની ભવ્ય સજાવટ નજરને ખૂબ જ આકર્ષે છે, મંદિરમાં શ્રી સ્વામિનારાયણ સ્થાપિત શ્રી લક્ષ્મીનારાયણની મૂર્તિ છે. ઉપરાંત આ મંદિરમાં શ્રી નરનારાયણ અને સ્વામી સહજાનંદની પણ મૂર્તિઓ છે. આ મંદિર સ્ટેશનથી થોડું જ

હર છે. યાત્રાળુઓને ઉતરવા માટે ધર્મશાળાની સગવડ પણ છે.

વડોદરા :

ગુજરાતનું સુપ્રસિદ્ધ નગર અને ભૂતપૂર્વ ગાયકવાડ નરેશની વિખ્યાત રાજધાની વડોદરા પશ્ચિમ રેલ્વેનું મુખ્ય સ્ટેશન છે. વડોદરાથી અમદાવાદ, આણંદ, પાવાગઢ ઇત્યાદિ બુદ્ધાં બુદ્ધાં સ્થાનોએ યાત્રાળુઓ યાત્રા અર્થે જાય છે, વડોદરા આમ તો યાત્રાધામ નથી પરંતુ નગરજનોની ધાર્મિક ભાવના પ્રકટ કરતા અનેક મંદિરો આ શહેરમાં છે. ગાયકવાડ કુટુંબના ઇષ્ટદેવ શ્રી વિકૃલનાથજી અને ઇષ્ટદેવી શ્રી ખંડોબાના મંદિરે ભાવિક જનતા ઉપરાંત રાજ્યકુટુંબ પણ પ્રસંગે પ્રસંગે દર્શનાર્થે જાય છે. શહેરમાં ઘણાં મંદિરો છે પરંતુ શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિર, સિદ્ધનાથ મંદિર, રઘુનાથજીનું મંદિર, નૃસિંહજીનું મંદિર, ગોવર્ધનનાથ, બલદેવજી, કાશી વિશ્વનાથ, કાલિકાદેવી, બહુચરાજી, ભીમનાથ, લાડબાદેવી તથા ગણપતીના મંદિરો બાણીતા છે. ભૂતડીના ઝાંપા પાસે પ્રસિદ્ધ મહાત્મા શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનું મંદિર છે. માંડવી પાસે ધખીયાલી પોળને નાકે શ્રી અંબામાતાનું મંદિર એક ઐતિહાસિક સ્થાન છે. કહેવાય છે કે મહારાજા વિક્રમાદિત્ય પહેલાનું આ સ્થાને અવસાન થયું હતું તેથી વેતાલદેવીની પીઠ સ્થાપી અત્રે માતાજીનું પ્રતિષ્ઠાપન કરવામાં આવ્યું છે.

ડોહાઈ :

વડોદરાના પ્રતાપનગર સ્ટેશનથી ડોહાઈ રેલ્વે જાય છે. પ્રતાપનગરથી ડોહાઈ ૧૭ માઈલ થાય છે. ડોહાઈ તેના કિલ્લા અને હીરા ભાગોળ વડે ખૂબજ પ્રસિદ્ધિને પામ્યું છે. આજે તો એ કિલ્લો પડી ભાંગ્યો છે. માત્ર હીરા ભાગોળના દરવાજાના ભગનાવશેષો સોલંકી યુગની કળા અને સ્થાપત્યની અમર યાદ આપી જાય છે. કિલ્લાના પૂર્વદ્વાર પાસે શ્રી મહાકાલીનું મંદિર છે અને બીજા દ્વાર પાસે ભગવાનના અવતારોની મૂર્તિઓ બેસાડેલી છે. શહેરમાં નરનારાયણનું મંદિર છે. અત્રે સ્ટેશન પાસે શ્રી લક્ષ્મી વેંકટેશનું મંદિર આવેલું છે. ડોહાઈ જોનાનું તિર્થધામ છે.

કલાલી :

વડોદરાથી લગભગ ૫ માઈલ દૂર વિશ્વામિત્રી નદીને કિનારે કલાલી ગામ આવેલું છે. વડોદરાથી અહીંયા મોટર બસ દ્વારા આવી શકાય છે. અહીં સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનું શ્રી લાલજી મહારાજનું મંદિર છે. કલાલી આવતી વખતે રસ્તામાં પૂર્વ બાજુએ શ્રી જગન્નાથ મહાદેવનું પ્રાચીન મંદિર છે. મહાદેવનું લિંગ સ્વયંભૂ લિંગ છે.

ચાંપાનેર (પાવાગઢ -મહાકાલી) :

પશ્ચિમ રેલ્વેની મુંભઈ-દિલ્લી લાઈનમાં વડોદરાથી ૨૩ માઈલ આગળ ચાંપાનેર રોડ સ્ટેશન આવે છે. ત્યાંથી એક

લાઈન પાની-માઈન્સ સુધી જાય છે. આ લાઈન પર ચાંપાનેર રોડથી ૧૨ માઈલ પર પાવાગઢ સ્ટેશન આવે છે. પાવાગઢ સ્ટેશનથી ગામનો વસવાટ લગભગ ૧ માઈલ દૂર છે. વડોદરા તેમજ ગોધરાથી પાવાગઢ સુધી મોટરબસ પણ જાય છે. પાવાગઢ ગામમાં જૈન ધર્મશાળા તેમજ કંસારા ધર્મશાળા છે. પાવાગઢ પર્વત ચઢતા અધવચ્ચે પણ એક સારી ધર્મશાળા આવે છે. અહીં થોડી દુકાનો પણ છે. આજે પાવાગઢ તરીકે પંકાય છે તે પ્રાચીન ચાંપાનેર દુર્ગ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતું. કહેવાય છે કે ચાંપાનેર એક સમયે ગુજરાતની રાજધાની હતી. ચાંપાનેર ઉજ્જડ બનતા અમદાવાદ, વડોદરા વગેરે ગુજરાતના મોટાં શહેરો વસ્યા છે. પાવાગઢ પર્વત લગભગ અડી હજાર ફૂટ ઊંચો છે. ઉપર ચડવા માટે સીડી કે પગથિયાં નથી પણ પગ દાંડીનો માર્ગ સારો છે. ચાંપાનેર દુર્ગના સાત ભગ્ન દરવાજાઓમાં થઈને ઉપર જવાય છે. પર્વતની ચઢાઈ ૩ માઈલ ૨ ફર્લાંગ જેટલી છે, છઠ્ઠા દરવાજાની પાછળ દુધિયા તળાવ આવે છે. રસ્તામાં બીજાં સરોવર પણ આવે છે, કે જેમાં યાત્રાળુઓ સ્નાન વગેરે કરે છે. દુધિયા સરોવરમાં મહાકાલી શિખરની શરૂઆત થાય છે શિખર ઉપર જવા માટે પગથિયાં બનાવ્યા છે. શિખર પર આશરે ૧૦૦-૧૫૦ પગથિયાં ચઢતાં મહાકાલી મંદિર આવે છે, મંદિર માં જે મૂર્તિ છે તે બાણે કે જમીનમાં પ્રવિષ્ટ થતી હોય તેમ જણાય છે. ગુજરાતના ચાર મુખ્ય દેવીસ્થાનો પૈકી પાવાગઢ મહાકાલીનું સ્થાન એક છે અહીં રોજ બરોજ યાત્રાળુઓની અવર જવર રહ્યા જ કરે છે તેમજ નવરાત્રીમાં મેળો પણ ભરાય છે. કહેવાય છે કે વિન્ધ્યાચલમાં જે મહાકાલી વસે છે તે અહીં પણ નિવાસ કરે છે. લોકોને અનેકવાર મહાકાલીના પ્રત્યક્ષ દર્શન થતાં રહે છે.

ભદ્રકાલી :

મહાકાલી શિખરથી નીચે ઉતરી લગભગ અડધો માઈલ બીજી તરફ જવાથી એક નાના શિખર પર ભદ્રકાલીજીનું નાનું મંદિર જોવા મળે છે. પાવાગઢ એક સિદ્ધક્ષેત્ર મનાયું છે, પાંચ કરોડ મુનિઓને અહીં મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ છે. પાવાગઢ ગામમાં બે જૈન મંદિરો છે. પાવાગઢ પર્વત પર પાંચમાં દરવાજાને પાર કરી આગળ જતાં જૈન મંદિર આવે છે. આ જૈન મંદિર દુધિયા તળાવથી નીચેના ભાગે તેલિયા તળાવની આબુ બાજુમાં છે. અહીં ઘણાં જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવ્યો છે. પણ હજી ઘણાં મંદિરો ભગ્ન દશામાં છે. આ દશામાં પણ મંદિરોનું કલાપૂર્ણ સુશોભન નજરને ખૂબ જ આકર્ષે છે. અંતિમ દરવાજાની પાસે પાંચ મંદિરો છે જ્યારે દુધિયા તળાવની પાસે એક જ મંદિર છે. આબુબાજુમાં પણ ઘણાં મંદિરો છે. એ બધામાં તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે. પાવાગઢ પર્વતના મહાકાલી શિખર પર એક બીજાં શિખરની ટોચ પર મુનિઓનું નિર્વાણસ્થાન છે. ગુજરાતની

ગરબીઓમાં પાવાગઢના મહાકાલીનો છંદ ઉત્સાહપૂર્ણ અને આવેશથી ગવાતો સાંભળવા મળે છે.

મહીનદી :

માળવાના પહાડોમાંથી નીકળી મહીનદી ખંભાત પાસે ખંભાતના અખાતમાં સમુદ્રને જઈને મળે છે. એ નદીના કિનારા ઉપર નવનાથ અને ચોર્યાસી સિદ્ધો રહે છે તેમ કહેવાય છે. એને અનુસરીને (૧) વાસદ ગામમાં 'વિશ્વનાથ' (૨) વેરામાં 'ધારનાથ', (૩) સારસામાં 'વૈજનાથ' અને 'વારિનાથ', (૪) ભાદરવામાં 'ભૂતનાથ' અને 'સોમનાથ' (૫) ખાનપુરમાં 'કામનાથ' (૬) વાંકાનેરમાં 'અંબકનાથ' તથા શીલીમાં 'સિદ્ધનાથ' એ રીતે નવ શિવમંદિરો છે એ ઉપરાંત ભાદરવાની પાસે ઋષિધર મહાદેવ અને વાંકાનેરમાં નંદિકેશ્વર મહાદેવના સ્થાનો છે. એની આજુબાજુમાં ઘણી દેવીઓના સ્થાનકો છે. જેમાં શત્રુઢનીમાતાનું સ્થાન ઘણું અલૌકિક મનાય છે. એની આજુબાજુમાં બખળે માઈલમાં કેઈ ગામ વસેલાં નથી. નદીને કિનારે કરાડ પર આ મંદિર આવેલું છે. 'ધારનાથ'થી શત્રુઢનીમાતા સુધીના સ્થાનને ગુપ્તતીર્થ કહે છે. મહીનદીમાં રવિવારને દિવસે સ્નાન કરવાનું ઘણું મહાત્મ્ય છે. શ્રાવણ માસમાં અને શિવરાત્રીને દિવસે મેળો ભરે છે અને હબરો યાત્રિકો આ સ્થાને ભેળાં થાય છે. દરેક સ્થાનનું મહાત્મ્ય જુદું જુદું છે. મહીસાગર ચારે યુગના દેવી મનાય છે. શત્રુઢની માતાના મંદિરની પાસે મહીસાગરના પાણી ઊંડા રહે છે. અને ત્યાં મગરો દેખાય છે એટલે સ્નાન કરતી વેળા ધ્યાન રાખવું પડે છે. શત્રુઢની માતાના સ્થાનમાં બાળકોના ચૌલ-સંસ્કાર કરાવવા અનેક લોકો આવે છે. શત્રુઢની માતાની સ્થાપના મયુરધ્વજ રાજાએ કરી હતી એમ કહેવાય છે. વડોદરા જીલ્લાના સાવલી સ્ટેશનથી અહીં જવાય છે. સ્ટેશનથી આ સ્થાન લગભગ ૫ માઈલ દૂર છે. ત્રણેક માઈલ સુધી તો રસ્તો સારો છે પણ આગળ ઉપર ઊંચી નીચી કંદારાઓ પર થઈને જવું પડે છે.

નર્મદા તટ પરના તીર્થસ્થાનો અને દેવમંદિરો :

શૂલપાણિ-શૂરપાણેશ્વર :

નર્મદા તટ પર શૂલપાણિ યાને શૂરપાણેશ્વર ઘણું જ પ્રખ્યાત તીર્થસ્થાન છે. પરંતુ આ સ્થાન ઘોર જંગલમાં આવેલું છે. ચાણોદથી નૌકાદ્વારા અહીં જવાય છે. બીજો પેઢલ માર્ગ છે. પણ તે અતિવિકટ માર્ગ છે. મયલારતમાં આવેલાં માંડવગઢની બાજુમાં નર્મદાજીનો પટ બહુજ સાંકડો થઈ જાય છે. આ સ્થાનને હરણકાળ કહેવાય છે. આ હરણકાળથી પગરસ્તે પણ શૂલપાણિ જવાય છે. હરણકાળથી પગરસ્તે શૂલપાણિ આવતા માર્ગમાં નર્મદા તટના બીજાં દેવમંદિરો આવે છે જેમાં:—

કતખેડા ઘાટ :

હરણકાળથી ૧૨ માઈલ દૂર નર્મદાના ઉત્તર કિનારે

આવેલું છે. અત્રે આવતા માર્ગમાં બડવાનીથી રાજઘાટ સુધી પાકી સડક છે. રાજઘાટથી શૂલપાણિનું વન શરૂ થાય છે તેથી આગળનો તમામ માર્ગ નર્મદાને કિનારે કિનારે પગે ચાલીને જવાય છે. રસ્તામાં ગીચ ઝાડીઓમાંથી જવું પડે છે, અને પર્વતોમાં પણ કડિન માર્ગ આવે છે. કાર્તિક સ્વામીએ અહીં તપશ્ચર્યા કરી હતી તેવું આ સ્થાનનું મહાત્મ્ય છે.

હતની સંગમ :

કતખેડા ઘાટથી ૩ માઈલ દૂર નર્મદાના ઉત્તર તટ પર હતની નદીનો સંગમ થાય છે. અહીં વૈજનાથનું મંદિર છે. અહીં પાંડવોએ તથા ઋષિઓએ યજ્ઞ કર્યો હતો.

હાપેશ્વર :

હતની સંગમથી ૨૨ માઈલ નર્મદાના ઉત્તર તટ પર એક પર્વત પર હાપેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. આ મંદિર ઘણું વિશાળ છે. અહીં વરૂણદેવે તપ કર્યું હતું એમ કહેવાય છે. માર્ગ જંગલ અને પહાડોથી આચ્છાદિત છે. રસ્તામાં પહાડી ગામો આવે છે. આ સ્થાનને હંસતીર્થ કહેવામાં આવે છે.

દેવલી :

હાપેશ્વરથી ૪ માઈલ દૂર ઉત્તર તટ પર અહીં બાણગંગા નદીનો સંગમ થાય છે, આ સ્થળે સંગમસ્નાનનો મહિમા ઘણો છે. દેવલીથી ૨૪ માઈલ દૂર નર્મદાના દક્ષિણ તટ પર ભુપર્વત પર શૂલપાણિ-શૂરપાણેશ્વરનું તીર્થ આવેલું છે. અહીં શૂલપાણિ શિવજીનું પ્રાચીન મંદિર આવેલું છે. મંદિરની ઉત્તરે કમલેશ્વર તથા દક્ષિણે રાજરાજેશ્વરનું મંદિર છે. મંદિરના પાછળના ભાગે પાંડવોનું નાનું સરખું મંદિર છે. કમલેશ્વર મંદિરની દક્ષિણે સપ્તર્ષિઓના સાત મંદિરો કહેવાય છે કે ભગવાન શંકરે અહીંયા પર્વત પર ઘા કરીને સરસ્વતી ગંગા પ્રકટ કરી હતી, કે જે નર્મદામાં મળી જાય છે. જ્યાં ત્રિશૂલ લાગ્યું હતું ત્યાં કુંડ થઈ ગયો હતો. જેને ચક્રતીર્થ કહે છે. આ કુંડ સદાય નર્મદામાં જ રહે છે. એ કુંડ પર બ્રહ્માજીએ સ્થાપેલું બ્રહ્મેશ્વરલિંગ છે. તેની દક્ષિણે શેષશાસ્ત્રી ભગવાન તિથત થયેલાં છે. અહીં એક લક્ષ્મણ કોટેશ્વર શિલા છે કે જ્યાં દીર્ઘતમા ઋષિનો કુળ મહિત ઉદ્ધાર થયો હતો અને કાશીરાજ ચિત્રસેનને અહીં ભગવાન શંકરનો કૃપાથી તેના ગણનું પદ પ્રાપ્ત થયું હતું. શૂલપાણિ મંદિરની દક્ષિણે ભુપર્વત પર્વત આવેલો છે. તેની પરિક્રમા કરી દેવગંગા થઈને રૂદ્રકુંડ અવાય છે. રૂદ્રકુંડની પાસે માર્કંડેયની ગુફા છે. જ્યાં મહર્ષિ માર્કંડેયે તપશ્ચર્યા કરી હતી. શૂલપાણિથી ૧ માઈલ દૂર નર્મદાના દક્ષિણ તટ પર રણજોડજીનું પ્રાચીન મંદિર છે. રણજોડજીની તેમાં વિશાળ મૂર્તિ છે. પરંતુ મંદિર તૂટી જઈ ગયેલું છે.

કપિલ તીર્થ :

શૂલપાણીની સામે નર્મદાના ઉત્તર તટ પર કપિલ તીર્થ આવેલું છે. કપિલ મુનિએ અહીંયા તપશ્ચર્યા કરી હતી એમ કહેવાય છે. અહીં કપિલેશ્વરનું મંદિર છે અને નર્મદામાં પુષ્કરિણી તીર્થ છે.

મોખડી :

શૂલપાણીથી ૪ માઈલ નર્મદાના દક્ષિણ તટ પર માલગંગા નદીનો સંગમ થાય છે. અહીંયા નર્મદામાં એક નાનો ધોધ પડે છે, જે લોકો ચાણોદથી નૌકાદ્વારા શૂલપાણી જાય છે તેમણે આ ધોધથી થોડેદૂર નૌકામાંથી ઉતરી લગભગ પોણો માઈલ જેટલી પદયાત્રા કરવી પડે છે. બાદ ત્યાંથી બીજી નૌકામાં બેસી શુરપાણેશ્વર જવાય છે. આ ધોધના મારને લઈને પોણા માઈલ સુધી નૌકા તેની સમીપ ચાલી શકતી નથી.

વડગાંવ :

મોખડીની સામે કપિલતીર્થથી ૪ માઈલ નર્મદાના ઉત્તર તટ પર વિમલેશ્વર તીર્થ છે. પ્રાચીન સમયમાં કોઈ ગોપાલ નામના ગોવાળે અહીં તપ કરી ગૌહત્યાના પાપથી મુક્ત થઈ શિવના ગણનું પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તેવી લોકકથા છે.

ઉલૂકતીર્થ :

મોખડીથી ૪ માઈલ નર્મદાના દક્ષિણ તટ પર આ તીર્થ આવેલું છે. દાવાનળથી વ્યાકુળ બનીને કોઈ હોલો અહીં પડીને મરણ પામ્યો હતો અને બીજા જન્મમાં રાજપણને પામ્યો હતો. તેણે અહીં આવી તપ કર્યું હતું. ઉલૂકતીર્થથી ૬ માઈલ આગળ જઈએ એટલે શૂલપાણીનું વન સમાપ્ત થાય છે.

વાગડિયા ગ્રામ :

ઉલૂકતીર્થથી થોડેદૂર નર્મદાને પાર ઉત્તર તટ પર આ ગામ વસેલું છે. ગામની પાસે આદિત્યેશ્વર અને કંબલેશ્વરના મંદિરો છે. અહીંયા પાંચ રાક્ષસોને સપ્તર્ષિઓના દર્શન થયા હતા. ઋષિઓના ઉપદેશથી તેઓ તપ કરાને મોક્ષ-ગતિને પામ્યા હતા. કંબલેશ્વરથી થોડેદૂર પુષ્કરિણી તીર્થ છે. એવું માનવામાં આવે છે કે અહીં ભગવાન સૂર્યનારાયણનો નિત્ય નિવાસ છે. ગ્રહણ સમયે અહીં સ્નાન કરવાનું મહાત્મ્ય છે.

પિપરિયા :

ઉલૂકતીર્થથી ૫ માઈલ નર્મદાના દક્ષિણ કિનારા પર આ સ્થાન આવેલું છે. પિપ્પલાદ ઋષિની આ તપોભૂમિ કહેવાય છે, અહીં અને ચતુર્દશીના દિવસે અહીં સ્નાન કરવું પુણ્યપ્રદ મનાય છે.

ગમોણા :

પિપરિયાથી એક માઈલ નર્મદાના ઉત્તર તટ પર ભીમકુટ્યા નદીનો સંગમ થાય છે. ત્યાં સંગમેશ્વરનું શિવમંદિર છે. બીજું માર્કંડેયઋષિએ સ્થાપેલું માર્કંડેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. ઉત્તર કિનારે શૂલપાણી વન અને સમાપ્ત થાય છે.

ગરૂડેશ્વર :

ગમોણાથી બે માઈલ નર્મદાના ઉત્તર કિનારા પર ગરૂડેશ્વર આવેલું છે. અહીં કુમારેશ્વર તીર્થ છે. કાર્તિક સ્વામીની આ તપોભૂમિ છે. કાર્તિક શુદ્ધ ૧૪ તેના પૂજનનું બહુ મોટું મહત્વ છે. અહીં કરોડેશ્વરનું મંદિર છે. ત્યાં ગળસુર નામના દૈત્યની જોપરી નર્મદામાં પડતાં તે મુકિતને પામ્યો હતો. અહીં ગુરૂ દત્તાત્રેયનું મંદિર અને સ્વામી વાસુદેવાનંદજીની સમાધિ છે.

ઈંદ્રવાણુગ્રામ :

ગરૂડેશ્વરની સામે નર્મદાના દક્ષિણ કિનારે શુકતીર્થ છે. અહીં ઇન્દ્રે તપ કરીને શુકેશ્વર મહાદેવની સ્થાપના કરી હતી.

રાવેર :

ઈંદ્રવાણુથી ૧ માઈલ નર્મદાના દક્ષિણ તટે વ્યાસેશ્વર તથા વૈદનાથના મંદિર છે. વ્યાસ મહર્ષિ તથા અશ્વિની-કુમારે. ૧ આ તપોભૂમિ છે.

અકતેર :

રાવેરની સામે થોડેદૂર નર્મદાના ઉત્તર તટ પર અગત્યેશ્વર શિવમંદિર છે. એમ કહે છે કે મહર્ષિ અગત્યે અહીં વિન્ધ્યાચલ પર્વતને વધતો અટકાવ્યો હતો. ગામમાં કેદારેશ્વરનું મંદિર છે. મહર્ષિ શાંડિલ્યે તેનું પ્રતિષ્ઠાપાન કર્યું હોવાનું મનાય છે.

આનન્દેશ્વર :

રાવેરથી ૨ માઈલ નર્મદાના દક્ષિણ તટે આનન્દેશ્વર આવેલું છે. અહીં આનન્દેશ્વરનું મંદિર છે. ભગવાન શિવે દૈત્યોનો નાશ કરી પોતાના ગણોની સાથે અહીં નૃત્ય કર્યું હતું.

સાંજરાલી :

આનન્દેશ્વરની સામે નર્મદાના ઉત્તર તીરે સાંજરાલી ગામ થોડે દૂર આવેલું છે. અહીંયા સૂર્યનારાયણની તપો-ભૂમિ તરીકે મનાતું રવીશ્વર તીર્થ આવેલું છે.

ચાણોદ :

વડોદરાના પ્રતાપનગર સ્ટેશનથી પશ્ચિમ રેલ્વેની જંબુ-સરથી છોટા ઉદેપુર જતી લાઇનમાં ડોલોઈ સ્ટેશન આવે છે. ડોલોઈથી ચાણોદ સુધી બીજી લાઇન જાય છે, સ્ટેશનથી

નગર લગભગ અડધો માઈલ દૂર નર્મદા કિનારે છે. ઘાટ ઉપર થોડે દૂર જતાં પેટલાદવાળાની ધર્મશાળા આવે છે. પંડાલોકોને ઘેર પણ યાત્રાળુઓને ઉતરવાનો અહીં રિવાજ છે. શહેરમાં શેષનારાયણ, બાલાજી વગેરે મંદિરો આવેલાં છે. ચાણોદમાં સાત તીર્થો આવેલાં છે.

૧. ચંડાદિત્ય :

ચંડમુંડ નામના દૈત્યોએ અહીંયા સૂર્યની ઉપાસના કરી હતી. તેમણે સ્થાપેલું ચંડાદિત્યનું મંદિર નર્મદાને કિનારે છે. દેવીએ આ દૈત્યોનો નાશ કર્યો હતો.

૨. ચંડિકાદેવી :

ચંડમુંડ દૈત્યોનો નાશ કરનાર ચંડિકાદેવીનું મંદિર ચંડાદિત્યના મંદિરની બાજુમાં જ છે.

૩. ચક્રતીર્થ :

કહેવાય છે કે તાલમેઘ દૈત્યનો વધ કરી ભગવાન વિષ્ણુએ નર્મદામાં આ સ્થળે ૧૬૦ ધોયું હતું. ચક્રતીર્થની બાજુમાં જલશાયી નારાયણનું મંદિર છે.

૪. કપિલેશ્વર :

નર્મદાના મહારાવ ઘાટ પર કપિલેશ્વરનું મંદિર છે. કપિલ ભગવાને અહીં તપ કરી મૂર્તિનું પ્રતિષ્ઠાપન કરેલું છે, એમ કહેવાય છે, અષ્ટમી તથા ઔદશને દિવસે કપિલેશ્વરનું પૂજન કરવાનું ઘણું મહાત્મ્ય છે.

૫. ઋણમુક્તેશ્વર :

ઋષિઓએ ઋણમાંથી મુક્ત થવા આ સ્થળે મૂર્તિનું સ્થાપન કરી પૂજા કરી હતી. ઋણમુક્તેશ્વરના મંદિરની આજુબાજુ વસ્તી વસેલી છે.

૬. પિંગલેશ્વર :

ઐર નદીના સંગમથી થોડે દૂર નંદાહૃદય તીર્થની પાસે પિંગલેશ્વરનું મંદિર આવેલું છે. અગ્નિ દેવતાએ અહીં તપ કરીને મૂર્તિની સ્થાપના કરી હતી.

૭. નંદાહૃદય :

ઐર નદીના સંગમની પાસે આ તીર્થ આવેલું છે. અહીં દેવીનું મંદિર છે.

કર્નાલી :

કર્નાલી જવા માટે નર્મદા સંગમની પાસે ઐર નદીને પાર કરી કર્નાલી જવાય છે. ઘુન્ટણથી નીચે પાણીમાં ચાલીને ત્યાં જવાય છે. ચાણોદથી લગભગ ૧ માઈલ દૂર નર્મદાના ઉત્તર તટે ઉપરની બાજુએ આ રથળ આવેલું છે. ઐરનો બધાં સંગમ થાય છે તે સ્થાનને પશ્ચિમ પ્રયાગ તરીકે માનવામાં આવે છે. કર્નાલીમાં ઘણાં નવીન મંદિરો છે પરંતુ પ્રાચીન મંદિર સોમનાથનું છે જેને સોમેશ્વર તીર્થ

કહે છે. ચંદ્રમાએ આ સ્થાને તપ કર્યું હતું. ચંદ્રઅહલને દિવસે અહીં સ્નાન કરવાનું મહાત્મ્ય છે. સોમનાથ મંદિરથી લગભગ બે ફર્લાંગ આગળ નર્મદાને કિનારે કુબેરેશ્વર મંદિર છે. જેને કુબેર ભંડારી તરીકે પણ કહેવામાં આવે છે. ત્યાંથી થોડે દૂર પૂર્વમાં પાવકેશ્વર મંદિર તથા નર્મદામાં 'પાવકેશ' તીર્થ છે. અહીં કુબેર તથા અગ્નિએ તપશ્ચર્યા કરી હતી. પૂ. શ્લોક સ્વામી વિદ્યાનંદજી દ્વારા સ્થાપિત પ્રસિદ્ધ ગીતા મંદિર પણ અહીં છે. કર્નાલીમાં ધર્મશાળા છે. જેનો લાલ યાત્રાળુઓ લે છે.

પોયચા :

કર્નાલીથી લગભગ ૩ માઈલ નર્મદાના દક્ષિણ તટ ઉપર આવેલ પોયચા ગામમાં પૂતિકેશ્વરનું મંદિર આવેલું છે. તેને પૂતિકેશ્વર તીર્થ કહે છે. જમ્બુવાન, સુષેણ તથા નીલ વાનરોએ અહીં તપ કર્યું હતું. નાણોદ ગામથી અહીં આવવા જવા માટે પાકી સડક છે.

હકોરા :

પોયચાથી બે માઈલ નર્મદાના દક્ષિણ તટ ઉપર આવેલું છે. અહીં હનુમદેશ્વરનું મંદિર છે. હનુમાનજીએ આ સ્થળે તપસ્થા કરી હતી. બાજુમાં કપિસ્થિતાપુર ગામ આવેલું છે.

બરવાડા :

નર્મદાના ઉત્તર તટપર કર્નાલીથી ૫ માઈલ દૂર આવેલું છે. બરવાડાથી એક માઈલ પર ચૌડેશ્વર મંદિર છે. બરવાડા અને ચૌડેશ્વર વચ્ચે મધુસ્કંધ અને દધિસ્કંધ તીર્થો આવેલાં છે. બરવાડામાં વરૂણેશ્વરનું શિવમંદિર છે. વરૂણદેવે અહીં તપ કર્યું હતું. અહીંથી થોડેદૂર પૂર્વમાં નંદિકેશ્વર તીર્થ આવે છે જે શિવના વાહન નંદિની તપઃસ્થલી છે એમ કહેવાય છે.

જીગાર :

બરવાડાની સામે નર્મદાને દક્ષિણ કિનારે હકોરાથી ૪ માઈલ પર જીગારા આવે છે. અહીં બ્રહ્માજીએ તપ કર્યું હોવાનું કહેવાય છે. બ્રહ્માજી સ્થાપિત બ્રહ્મેશ્વરનું અહીં મંદિર છે. માર્કંડેય ઋષિએ અહીં તપ કરીને ૬ દિવસમાં વેદોનું પારાયણ તથા કળશપૂજન કર્યું હતું. એ કળશમાંથી કુલેશ્વરનું લિંગ પ્રકટ થયું હતું. તેના પુરાવારૂપે અત્રે કુલેશ્વર તથા માર્કંડેય એમ અલગ અલગ બે મંદિરો છે. બ્રહ્મદેવતા શનિએ પણ અહીં તપ કર્યું હતું તેથી શનૈશ્વરનું મંદિર પણ અહીં છે. નાની મોટી પનોતી સમયે શાંતિ અર્થે તેનું પૂજન થાય છે. અહીંથી થોડે છેટે રામેશ્વરનું મંદિર છે. તેની આજુબાજુમાં લક્ષ્મણેશ્વર, મેઘેશ્વર અને રુદ્રેશ્વરના મંદિરો છે. અહીં અપ્સરા તીર્થ પણ છે.

ખાંદરિયા :

જુગારથી એક માઈલ નર્મદાના દક્ષિણ તટ પર આ ગામની પાસે તેજનાથ (વૈદનાથ) તીર્થ છે. ગામમાં વાન-રેશ્વરનું મંદિર છે. કહે છે કે ગરુડ, આશ્વિનીકુમાર તથા સુગ્રીવે અહીં તપ કર્યું હતું. ગ્રહણ સમયે આ સ્થાનને સર્વતીર્થરૂપ માનવામાં આવે છે.

ચુડેશ્વર :

ખાંદરિયાની સામે નર્મદાના ઉત્તર તટપર ચુડેશ્વરને ચંદ્રમાની તપોભૂમિ માનવામાં આવે છે. તેને ગુપ્ત પ્રયાગ પણ કહે છે. અહીંયા રેવોરી નદીનો સંગમ થાય છે. થોડેદૂર નારદજીએ સ્થાપેલ નારદેશ્વરનું મંદિર આવેલું છે. આ સ્થળે વટવીશ્વરનું મંદિર તથા અશ્વપર્ણી સંગમ તીર્થ છે.

તૂમડી :

ચુડેશ્વરથી ૨ માઈલ નર્મદાના દક્ષિણ કિનારે તૂમડી આવેલું છે. જ્યાં મુદ્દગલ ઋષિએ ભીમમત્ત કર્યું હતું. આને ભીમેશ્વર તીર્થ કહે છે. અહીં ગાયત્રીજપનું મહત્વ ધણું છે.

સહરાવ :

તૂમડીથી ૧ માઈલ નર્મદાના દક્ષિણ તટપર સહરાવ આવે છે. અહીંથી થોડેદૂર શંખચૂડ નાગની તપોભૂમિ છે. જ્યાં સર્પદંશથી મૃત્યુ પામેલાઓનું તપણું થાય છે, ત્યાંથી થોડેદૂર બદ્રીકેદાર તીર્થ આવેલું આવેલું છે. અને તેની પાસે પારાશર તીર્થ છે. નિલાંડક વગેરે ઋષિઓની આરાધનાથી કેદારનાથ પ્રકટ થયા હતા. અહીંયા હરગૌરીનું મંદિર પણ છે.

તિલકવાડા :

સહરાવની સામે થોડેદૂર પર મણિનદીને કિનારે આ સ્થાન આવેલું છે. ગૌતમઋષિએ અહીંયા તપ કર્યું હતું. અત્રે ગૌતમેશ્વરનું મંદિર છે. અત્રે તિલકેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે તેને મણિતીર્થ પણ કહે છે.

મણી નાગેશ્વર :

તિલકવાડાથી ૧ માઈલ દૂર મણિનદીને બીજે કિનારે સંગમ પર મણી નાગેશ્વરનું મંદિર આવેલું છે. મણિનદી નર્મદામાં મળે છે. મણી નાગે અહીં તપ કરવાથી મહાદેવજીએ પ્રસન્ન થઈ તેને પોતાના ગજાનું આભૂષણ કર્યાનું કહેવાય છે.

ગુવાર :

મણી નાગેશ્વરથી લગભગ ૨ માઈલ નર્મદાના દક્ષિણ તટપર ગુવાર આવેલું છે. ત્યાં ગોપાલેશ્વર તીર્થ છે. એક કામધેનુએ પોતાના દૂધથી ભગવાન શંકરને અભિષેક કર્યો હતો એમ કહ્યું છે.

વાસણા :

મણી નાગેશ્વરથી બે માઈલ અને ગુવારની સામે નર્મદાને ઉત્તર કિનારે વાસણા આવેલું છે. અહીં કપિલેશ્વરતીર્થ આવેલું છે. સગર રાજાના પુત્રો શ્રાપથી બળીને ભસ્મ થઈ જતાં કપિલમુનિએ અહીં આવી તપ કર્યું હતું. અત્રે કપિલેશ્વરનું મંદિર છે.

માંગરોળ :

વાસણાથી થોડેદૂર નર્મદાના દક્ષિણ કિનારે આ સ્થાન આવેલું છે. અહીં મંગલેશ્વરનું મંદિર છે. મંગળ ગ્રહે અહીં તપ કર્યું હતું.

રામપુરા :

માંગરોળથી ૧ માઈલ દૂર નર્મદાને દક્ષિણ કિનારે રામપુરા આવે છે. એની પહેલાં અનડવાહી નદીનો સંગમ આવે છે, એ નદીને પાશ્વમે ભીમેશ્વરનું પુરાણું મંદિર છે. બાજુમાં અર્જુનેશ્વરનું મંદિર છે. સહજાર્જુને આ મંદિરની સ્થાપના કરી છે, નજદિકમાં ધર્મેશ્વર મંદિર છે. આ ગામની નજદિકમાં લુકેશ્વરનું મંદિર છે. કહેવાય છે કે ભસ્માસુરના ભયથી ભગવાન શિવજી જ્યારે ભાગતા હતા ત્યારે થોડો વખત અહીં છૂપાઈ રહ્યા હતા. પાસે જ કુબેરદ્વારા સ્થાપિત ધર્મેશ્વરનું મંદિર આવેલું છે. કુબેરે અહીં આવી શિવાર્ચન કર્યું હતું. બાજુમાં જટેશ્વરનું મંદિર છે.

રેંગણ :

માંગરોળથી ૧ માઈલ નર્મદાના ઉત્તર તટપર રેંગણ આવે છે. ત્યાં કામેશ્વરતીર્થ આવેલું છે. ગણેશજીએ અહીં તપ કર્યું હતું.

યમહાસ :

ચાણોદથી ૧ માઈલ નર્મદાના દક્ષિણ તટપર પ્રવાહથી આગળ યમહાસ આવેલું છે. વૃત્રાસુરનો વધ કર્યા પછી યમરાજ અને અન્ય દેવતાઓએ અહીં નર્મદામાં સ્નાન કર્યું હતું એ આ તીર્થનો મહિમા છે.

ગંગનાથ :

ચાણોદથી ૨ માઈલ પર નર્મદાના ઉત્તર તટપર ગંગનાથ આવે છે. અહીં નંદિકેશ્વરનું મંદિર છે. અને બાજુમાં નદૌરિયા ગામમાં નર-નારાયણ (બદ્રિકાશ્રમ) તીર્થ છે. કહે છે કે નર-નારાયણે બદ્રિકાશ્રમથી અહીં આવીને થોડો વખત તપ કર્યું હતું. અહીં પાકો ઘાડ છે. તથા ટેકરી પર ગંગનાથનું શિવમંદિર છે. ત્યાં ગુફામાં સરસ્વતી મંદિર છે.

નરવાડી :

યમહાસથી ૨ માઈલ નર્મદાના દક્ષિણ તટપર નરવાડી તીર્થ આવે છે. જ્યાં નર વાનરે તપ કર્યું હતું.

માલેયા :

ગંગનાથથી ૧ માઈલ નર્મદાના ઉત્તર તટ પર માલેયા આવે છે. ત્યાં કોટેશ્વર તીર્થ છે. અહીં મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્યે તપસ્યા કરી હતી.

ફંડ :

નરવાડીથી ૩ માઈલ નર્મદાના દક્ષિણ તટ પર આવેલું છે. અહીં કરંજ્યા નદીનો સંગમ થાય છે, સંગમ પર નાગેશ્વરનું મંદિર છે અહીં વાસુકી નાગે તપ કર્યું હતું. પાસે જ નર્મદામાં ફેર કુંડ છે.

શુકેશ્વર :

શુકદેવજીની તપોભૂમિ તરીકે પંકાતુ શુકેશ્વર ફંટથી ૧ માઈલ નર્મદાના દક્ષિણ તટ પર આવેલું છે. અહીંની પહાડી પર શુકેશ્વરનું મંદિર છે. બાજુમાં માર્કંડેશ્વરનું શિવમંદિર છે. તથા અત્રે કણેશ્વર અને રણુછોડજીના મંદિરો પણ છે.

વ્યાસતીર્થ :

નર્મદાના બંને ઉત્તર અને દક્ષિણ તટો તપોભૂમિ તરીકે સુવિખ્યાત છે. જ્યાં સંતો, મહંતો, દેવો, મહર્ષિઓ, શ્રદ્ધા, નરો અને વાનરોએ અવિરત તપશ્ચર્યા કરી માતા નર્મદાના (રેવાના) મહાત્મ્યને દિપાવ્યું છે. નર્મદાના જળપ્રવાહમાં વ્યાસતીર્થ પણ એક મહાન તપોભૂમિ છે. વ્યાસજીએ પોતાના તપોબળથી નર્મદાની એક ધારા પોતાના વ્યાસ આશ્રમની દક્ષિણે વહાવી આ સ્થાનને નર્મદાના દ્વિપમાં પલટાવી નાંખ્યું હતું. શુકેશ્વરની સામે નર્મદાના ઉત્તર તટ પર માલેયાથી ચાર માઈલ દૂર બરકાલ ગામ આવે છે. ત્યાં આ વ્યાસતીર્થ આવેલું છે. શ્રીકૃષ્ણના મોટાભાઈ બળરામજીએ અહીં તપશ્ચર્યા કરી હતી. જેથી અહીંયા સંકર્ષણ તીર્થ તથા યજ્ઞવલ્ક્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યા. ત્યાંથી થોડેદૂર સૂર્યપત્ની પ્રભાની તપઃસ્થલી એમણે સ્થાપેલું પ્રેમેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. જ્યાં મહર્ષિ વ્યાસજીનો આશ્રમ તથા વ્યાસેશ્વરનું શિવમંદિર આવેલાં છે.

ઝાંઝર :

વ્યાસતીર્થથી ૪ માઈલ નર્મદાના ઉત્તર તટ પર ઝાંઝર આવે છે. તેની પાસે મહારાબ જનકે તપ કર્યું હતું તથા યજ્ઞ કર્યો હતો. અહીં જનકેશ્વરનું શિવમંદિર છે. ગામમાં કામદેવ સ્થાપિત મન્મથેશ્વરનું મંદિર દર્શનીય છે.

ઝોરી :

ઝાંઝરથી થોડેદૂર નર્મદાના દક્ષિણ તટ પર આવેલાં ઝોરીમાં માર્કંડેશ્વરનું મંદિર છે. માર્કંડેયજીની આજ્ઞા અનુસાર એક રાજવીએ અહીં તપ કરી મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરી હતી.

કોટીનાર :

ઝોરીથી ૧ માઈલ નર્મદાના દક્ષિણ તટ પર કોટીનારમાં

કોટીશ્વરનું મંદિર છે. ચાર અકાળમાં વ્યાપ્ત પ્રભને અહીંયા શિવાચાર્યન કરવાથી તેની રક્ષા થાય છે એવી માન્યતા અત્રે પ્રચલિત છે.

અનસુયા :

ભગવતી પતિતપાવની નર્મદાના પ્રવાહમાં અનસૂયાનું સ્થાનદ્વિપ સમાન છે. કોટીશ્વરની બરોબર સામે જ આવેલું છે. યાત્રાળુઓ મુખ્યત્વે ચાણોદથી અત્રે નૌકામાં ખેસીને આવે છે. મહર્ષિ આત્રિજીનો અહીં આશ્રમ હતો. અહીંયા અનસુયા માતાનું મંદિર છે. એની સામે જ નર્મદાના તટ ઉપર સુવર્ણ શીલાગામની પાસે એરંડી નદીનો સંગમ થાય છે. તેને હત્યા હરણતીર્થ કહે છે. ત્યાં આસો સુદ સાતમના રોજ મેળો ભરાય છે. અનસુયા માતાના મંદિરની પવિત્ર માટીથી રક્તપિત્તના દર્દો મટે છે એ સ્થાનની પવિત્ર ભૂમિનો પ્રભાવ છે.

સીનાર :

ચાણોદથી પાશ્ચિમ રેલ્વેની જે લાઈન માલસર સુધી બાય છે તે લાઈનમાં ડભોઈથી ૪૦ માઈલ પર સીનાર સ્ટેશન આવે છે. આ શહેર નર્મદાના ઉત્તર તટ પર આવેલું છે. તેને શિવપુરી પણ કહે છે. સીનાર પણ એક મહાન તીર્થ અને નર્મદાતટની તપોભૂમિ છે. કહેવાય છે કે અહીંયા સ્કન્દે તપ કર્યું હતું. તત્પશ્ચાત તેને દેવોના સેનાપતિનું પદ પ્રાપ્ત થયું હતું. ભગવાન વિષ્ણુએ દેવોનો વિનાશ કરી પોતાનું ચક્ર અહીંયા ફેંકી દીધું હતું. ચંદ્રમાની સ્ત્રી રોહિણીએ અહીં નિષ્કલંકેશ્વરની સ્થાપના કરી છે. અહીંયા ધૂત પાપેશ્વર, માર્કંડેશ્વર, નિષ્કલંકેશ્વર મહાદેવના મંદિરો છે. અહીં ચક્રતીર્થ પણ છે, સીનારની આસપાસ નર્મદાના ઉત્તર અને દક્ષિણ તટ પર અનેક તીર્થસ્થાનો તથા દેવમંદિરો આવેલાં છે.

૧. સીસોદરા :

સીનારની સામે નર્મદાને ઉપરના ભાગે દક્ષિણ તટ પર આવેલું છે. અહીંયા મુકુટેશ્વરનું મંદિર તથા શિવલિંગ છે. કહેવાય છે કે દક્ષયજ્ઞમાં સતી પાર્વતીના દેહત્યાગ પછી ભગવાન શંકર કેસાસમા જ મુકુટ છોડીને અહીં ચાલ્યા આવ્યા હતા. અને લિંગ સ્વરૂપમાં સ્થિત થયા હતા. બાદમાં શિવગણોએ એ મુકુટ લાવીને લિંગપર ચઢાવ્યો હતો જેથી પોતે મુકુટેશ્વર તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા છે.

૨. દાવાપુર :

સીસોદરાથી સામે થોડેદૂર સીનારથી ૧ માઈલ નર્મદાના ઉત્તર તટ પર ધનેશ્વરનું મંદિર આવેલું છે. કુબેરે અહીં તપ કરી ધનાધ્યક્ષતા અને પુષ્પક વિમાન પ્રાપ્ત કર્યા હતા. કંજેઠા :

દાવાપુરથી ૧ માઈલ નર્મદાના ઉત્તર તટ પર આવેલું છે. અહીંયા સૌભાગ્ય સુંદરી દેવી, નાગેશ્વર, ભરતેશ્વર

તથા કર્જેશ્વરના મંદિર છે. અહીંયા દક્ષપુત્રી ખ્યાતી, પુંડરિકનાગ, દુષ્યંત પુત્ર મહારાજ ભરત તથા મેઘાતિથિ ઋષિના દોહિત્ર કર્જે ભિન્ન ભિન્ન સમયે તપ તથા શિવાર્ચન કર્યા હતાં એમ કહેવાય છે.

૪. અંબાલી :

કર્જેઠાથી એક માઈલ નર્મદાના ઉત્તર તટપર આવેલું છે. અહીંયાથી અનસૂયા માતાજીનું સ્થાન એક માઈલ આગળ છે. અહીં અંબિકૃત્સ્વરનું મંદિર છે. કાશીરાજની કન્યા અંબિકાએ અહીં તપ કર્યું હતું.

૫. કંટોઈ :

સીનોરથી ૨ માઈલ નર્મદાના ઉત્તર તટ પર પ્રવાહથી આગળ કંટોઈ આવે છે. અહીંયા દેવતાઓએ સ્કન્દનો સેનાપતિ પદે અભિષેક કર્યો હતો. અહીં અંગિરા-ઋષિનું તપ સ્થાન આંગિરસ તીર્થ અને કોટૈશ્વર તીર્થ આવેલાં છે.

૬. કાંદરોલ :

સીનોરથી લગભગ ૪ માઈલ દૂર નર્મદાના દક્ષિણ કિનારા પર કાંદરોલ ત્યાં છે. રત્નદે અહીં પણ તપ કર્યું હતું. ત્યાં સ્કન્દેશ્વરનું મંદિર છે. ત્યાંથી થોડેદૂર કાસરોલા ગામમાં નર્મદેશ્વરનું મંદિર છે, ત્યાંથી થોડેદૂર પર બ્રહ્મશિલા તથા બ્રહ્મતીર્થ આવેલાં છે. અહીં બ્રહ્માજીએ યજ્ઞ કર્યો હતો. બ્રહ્માજીની વેદી કે જે શિલા બની ગઈ તેને બ્રહ્મેશ્વર કહે છે.

૭. માલસર :

સીનોરથી આગળ એજ રેલ્વે લાઈન પર માલસર સ્ટેશન આવે છે. આ શહેર કાંદરોલથી ૨ માઈલ દૂર નર્મદાના ઉત્તર કિનારા પર છે. અહીંયા અંગારેશ્વર શિવમંદિર, પાંડુતીર્થ તથા અયોનિજ તીર્થ છે. અહીંયા પાંડુરાજ અને મંગળગ્રહે તપ કર્યું હતું તથા અયોનિજ તિજ્યાનાંદ ઋષિની આ તપોભૂમિ છે.

૮. બરાછા :

માલસરથી થોડેદૂર નર્મદાના દક્ષિણ તટપર આવેલું છે અને મહર્ષિ વાલ્મીકીએ તપ કર્યું હતું અને અહીં વાલ્મીકેશ્વરનું મંદિર આવેલું છે.

૯. આસા :

બરાછાથી એક માઈલ નર્મદાના દક્ષિણ કિનારે આવેલું છે. અને કપાલેશ્વરનું મંદિર છે. કહેવાય છે કે ભિક્ષાટન માટે ધૂમતા ભગવાન શંકરના હાથમાંથી અહીંયા તેનું કપડા પડી ગયું હતું. તે સ્થળે કપાલેશ્વરનું મંદિર સ્થાપિત થયું છે.

૧૦. માંડવા :

માલસરથી ૨ માઈલ આસાની આમે જ નર્મદાના ઉત્તર

તટપર આવેલું છે. રાજા પુંડરિકના પુત્ર ત્રિલોચને અહીં તપ કર્યું હતું. અહીંયા ત્રિલોચનનું મંદિર છે.

૧૧. દીવેર :

માંડવાથી બે માઈલ નર્મદાના ઉત્તર તટપર આવેલું છે. કપિલ નામના એક ઋષિ કુમારે અહીં વેદપાઠ કરીને શિવના ગણનું પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. અત્રે કપિલેશ્વરનું મંદિર છે.

૧૨. રણાપુર :

દીવેરથી ૧ માઈલ નર્મદાના ઉત્તર તટપર રણાપુર આવેલું છે. હિરણ્યાક્ષના પુત્ર કમ્બુકનો અહીં જન્મ થયો હતો એમ કહેવાય છે. તેણે અત્રે કમ્બુકેશ્વરની સ્થાપના કરી હતી. આ સ્થાનમાં ભગવાન શંકરને શાખથી જળ ચડાવવાય વિધિ થાય છે. બીજે નિષિદ્ધ છે.

કોઠિયા :

રણાપુરથી એક માઈલ નર્મદાના ઉત્તર તટપર ચંદ્ર-પ્રભાસ તીર્થ છે, અહીં ચંદ્રેશ્વરનું શિવમંદિર છે. ચંદ્રમાએ અહીં તપ કરી ભગવાન શિવના લલાટમાં શિરોભૂષણ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

ધન્દ્રૌરઘાટ :

કોઠિયાથી બે માઈલ નર્મદાના દક્ષિણ તટપર ધન્દ્રેશ્વર મંદિર છે, વૃત્રાસુરના વધ પછી ધન્દ્રે અહીં તપ કર્યું હતું. કૃતેપુર :

કોઠિયાથી ૪ માઈલ નર્મદાના ઉત્તર તટપર કૃતેપુરથી થોડેદૂર લોલોદ ગામ પાસે પ્રાચીન નર્મદેશ્વરનું મંદિર છે, અને ત્યાં કોઠિના ગામમાં કોઠિનેશ્વરનું મંદિર છે.

વેરગામ :

ધન્દ્રૌરઘાટથી ૪ માઈલ નર્મદાના દક્ષિણ તટપર વેરગામ આવે છે. મહર્ષિ વાલ્મીકીએ ગોદાવરી યાત્રા કરી પાછા ફરતા અત્રે વાલુકામય (રેતીના) વાલુકેશ્વર લિંગની સ્થાપના કરી પૂજા કરી હતી.

સાયર :

કૃતેપુરથી ૪ માઈલ નર્મદાના ઉત્તર તટપર સાગરેશ્વર મંદિર છે. ગામમાં કપદીશ્વર મંદિર છે. તેને નારેશ્વર પણ કહે છે. અહીં ગણેશજીએ તપ કર્યું હતું.

ગૌઘાટ :

સાયરથી એક માઈલ નર્મદાના દક્ષિણ તટપર ગોદાવરી સંગમ છે. તેની પાસે સરસાડ ગામમાં દેવેશ્વર તીર્થ છે. ભગવાન વિષ્ણુએ અહીં શિવાર્ચન કર્યું હતું. ત્યાંથી થોડે દૂર બડવાના ગામમાં શંકતીર્થ છે. જ્યાં ઇંદ્રે શેકેશ્વર મંદિરની સ્થાપના કરી હોવાનું કહેવાય છે.

કર્સનપુરી :

ગોઘાટથી ૩ માઈલ નર્મદાના દક્ષિણ તટપર નાગેશ્વરનું

મંદિર છે. સર્વોચ્ચે અહીં તપસ્યા કરી હતી.

મોતી કોરલ :

કર્સનપુરીની સામે નર્મદાના ઉત્તર તટપર આણોદ-માલસર રેલ્વે લાઇન પર ચોરડા સ્ટેશન આવેલું છે. ત્યાંથી એક લાઇન 'મોતી કોરલ' સ્ટેશન સુધી આવે છે. અહીંયા કુબેરેશ્વર, આદિવારાહ, કોટિતીર્થ, બ્રહ્મપ્રસાદજી તીર્થ, માકંડેશ્વર, ભૂગ્વીશ્વર, પિંગલેશ્વર, અયોનિજી તીર્થ તથા રવિતીર્થ છે. કુબેરેશ્વરનું મંદિર પ્રાચીન છે. તરૂણેશ્વર, વાયળેશ્વર, તથા ચામ્બેશ્વરના મંદિરો પણ છે. ચારે લોક પાલોએ અહીં તપ કર્યા હતા. બ્રહ્માજીએ અહીં દશ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા હતા. માકંડેય, ભૂશુ, અગ્નિ, તથા સૂર્યે પણ અહીં તપ કર્યું હતું. કોરલ ગામની પાસે આદિત્યેશ્વરનું મંદિર છે. આશાપુરી દેવીનું મંદિર છે. આ સ્થાનને શુપ્ત કાશી કહેવામાં આવે છે.

દિલવાડા :

નર્મદાના ઉત્તર તટપર કોરલથી ૧ માઇલ સોમતીર્થ છે. અહીંયા ઈન્દ્રે તપ કરીને ગૌતમઋષિના શાપથી સુકિત મેળવી લીધી હતી. અહીંયા કકંડેશ્વરનું મંદિર છે. આ સ્થાનને નર્મદા તટની અયોધ્યાપુરી માનવામાં આવે છે.

ભાલોદ :

દિલવાડાની સામે નર્મદાના દક્ષિણ તટપર ભાલોદ આવેલું છે. અહીંયા ગૌતમેશ્વર, અહલ્યેશ્વર તથા રામેશ્વરના મંદિર ઉપરાંત મોક્ષતીર્થ છે. મહર્ષિ ગૌતમે અહીં તપશ્ચર્યા કરી હતી. ભગવાન રામચંદ્રજી અહીં પધાર્યા હતા. સ્વાયંભુવનનુને અહીં મોક્ષ પ્રાપ્ત થઈ હતી.

ભરૂચ :

પશ્ચિમ રેલ્વેની મુંબઈ-વડોદરા લાઇન પર ભરૂચ સ્ટેશન આવેલું છે. આ એક પ્રસિદ્ધ નગર છે. ત્રણ માઇલ થી અધિક લંબાઈ અને એક માઇલની પહોળાઈમાં વિસ્તરેલાં આ નગરને ભૂગુણેત્ર પણ કહે છે. મહર્ષિ ભૃગુને અહીં આશ્રમ હતો રાજા બલિએ અહીંયા ૩૨ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા હતાં. અહીં નર્મદાના કિનારે કિનારે ઘણાં મંદિરો આવેલાં છે. એમ કહેવાય છે કે અહીંયા ૫૫ તીર્થો છે. અધિક માસમાં અહીં પંચતીર્થ યાત્રા થાય છે. મુખ્ય તીર્થો આ પ્રમાણે છે.

૧. મહાર્દ્ર :

ભરૂચથી લગભગ ૨ માઇલ નર્મદાના ઉપરવાસમાં ઉત્તર તટ પર આવેલું છે. અહીંયા સેંધવા (શાંકરી) દેવીનું મંદિર છે. અહીં શાક્ટકૃપમાં નર્મદાનું જળ ભરેલું છે. આ ઉપરાંત આ સ્થાને પિંગલેશ્વર અને ભૂતેશ્વર મહાદેવના મંદિરો છે. અને દેવખાત સરોવર છે.

૨. શંખોદાર :

મહાર્દ્રથી થોડેદૂર આ તીર્થને ગંગાવાહતીર્થ પણ કહે છે. અહીં શંખાસુરનો ઉદ્ધાર થયો હતો તથા ગંગાજીએ અહીં તપ કર્યું હતું.

૩. ગૌતમેશ્વર :

શંખોદારથી થોડે દૂર પશ્ચિમમાં આવેલું છે. ગૌતમ તથા કશ્યપ ઋષિની આ તપોભૂમિ છે.

૪. દશાશ્વમેધ :

આ સ્થાને મહારાજા પ્રિયવ્રતે દશ અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા હતા.

૫. સૌભાગ્ય સુંદરી :

આ લક્ષ્મી તીર્થ છે. તેની બાબુમાં વૃષાહકુંડ આવેલો છે.

૬. ધૂતપાપ :

અહીંયા ધૂતપાપા દેવીનું મંદિર છે. બાબુમાં કેદાર-તીર્થ છે. સૌભાગ્યસુંદરી તીર્થની બાબુમાં જ આવેલું છે.

૭. ઐરંડી તીર્થ :

ધૂતપાપા પાસે આવેલાં આ તીર્થમાં કનકેશ્વરી દેવીનું મંદિર છે.

૮. જવાલેશ્વર :

આ એક શિવમંદિર છે. જેમાં સ્વયંભૂ શિવલિંગ છે. મંદિરની પાસે એક કુંડ છે.

૯. શાલગ્રામ તીર્થ :

જવાલેશ્વરની બાબુમાં મહર્ષિ નારદજીએ સ્થાપેલ શાલગ્રામ છે.

૧૦. ચંદ્ર પ્રભાસ :

શાલગ્રામથી થોડે દૂર આ તીર્થ ચંદ્રમા દ્વારા નિર્માણ થયેલું છે. અત્રે સોમેશ્વરનું મંદિર છે. અને તેની પાસે વરાહ તીર્થ આતુ છે.

૧૧. દ્વાદશાદિત્ય :

ચંદ્ર પ્રભાસતીર્થને લગોલગ આવેલું છે. આ તીર્થમાં સિદ્ધેશ્વર મહાદેવ તથા સિદ્ધેશ્વરી દેવીના મંદિરો છે.

૧૨. કપિલેશ્વર :

દ્વાદશાદિત્ય તીર્થથી થોડેદૂર કપિલેશ્વરનું મંદિર આવેલું છે. કપિલ મુનિની સાત તપોભૂમિ પૈકી આ પણ એક તપઃસ્થળ છે. તેની પાસે ત્રિવિક્રમેશ્વર તીર્થ, વિશ્વરૂપ તીર્થ, નારાયણ તીર્થ, મૂળ શ્રીપતિ તીર્થ અને આ શ્રીપતિતીર્થ આવેલાં છે.

૧૩. દેવ તીર્થ :

કપિલેશ્વરથી થોડે છેટે આ એક વૈષ્ણવ તીર્થ છે. તેની

પાસેજ હંસતીર્થ આવેલું છે.

૧૪. ભાસ્કર તીર્થ :

હંસતીર્થથી આગળ આવે છે, અને તેની બાજુમાં પ્રભાતીર્થ છે.

૧૫. ભૃગુશ્વર :

મહર્ષિ ભૃગુ પ્રસ્થાપિત ભૃગુશ્વરનું શિવલિંગ ખૂબજ પૂજનિય છે, તેની પાસેજ કંઠેશ્વરનું મંદિર, શૂલેશ્વર મહાદેવ અને શૂલેશ્વરી દેવીના મંદિરો છે.

૧૬. દારૂકેશ્વર :

ભૃગુશ્વરથી આગળ જતાં આ સ્થાન આવે છે. અહીંથી થોડેદુર સરસ્વતી તીર્થ છે અને બીજી બાજુ અશ્વિનૌ તીર્થ છે.

૧૭. વાલખિલ્યેશ્વર :

દારૂકેશ્વરથી આગળ જઈએ એટલે વાલખિલ્યેશ્વર તીર્થ આવે છે. તેની પાસે સાવિત્રી તીર્થ છે. અને તેની પાસે ગાનાગાની તીર્થ આવેલું છે.

૧૮ નર્મદેશ્વર :

વાલખિલ્યેશ્વરની પાસે આ એક પ્રાચીન મંદિર છે.

૧૯. મત્સ્યેશ્વર :

નર્મદેશ્વરથી થોડેદુર જતાં આ તીર્થ આવે છે. તેની પાસે માતૃ તીર્થ છે.

૨૦. કોટેશ્વર :

મત્સ્યેશ્વરથી આગળ જતાં આ તીર્થમાં કોટેશ્વર મહાદેવ તથા કોટેશ્વરી દેવીના મંદિરો આવેલાં છે.

૨૧. બ્રહ્માતીર્થ :

કોટેશ્વરથી થોડેદુર જતાં આ તીર્થ આવે છે.

૨૨. ક્ષેત્રપાલ તીર્થ :

બ્રહ્માતીર્થની આગળ આ તીર્થમાં હુંદેશ્વર મહાદેવનું મંદિર અને તેની પાસે કુરરીતીર્થ આવેલાં છે. ભરૂચમાં દશાશ્વમેષ ઘાટપર નર્મદાજીનું મંદિર ઘણું જ દર્શનીય છે જ્યારે ભૃગુશ્વરનું મંદિર મહર્ષિ ભૃગુના આશ્રમ સ્થાન પર છે; જે ઘાટથી થોડેદૂર છે. ભરૂચમાં માતા નર્મદાના સાગર સંગમના નિત્ય જે વખત દર્શન થાય છે.

ભરૂચથી નર્મદાના પ્રવાહનાં દક્ષિણ તટના તીર્થા :

અંકડેશ્વર :

ભરૂચથી આગળ અંદાડાથી ૫ માઈલ અંકડેશ્વર સ્ટેશન આવે છે. રેલ રસ્તે ભરૂચથી ૬ માઈલ થાય છે. અહીંથી નર્મદા ૩ માઈલ દૂર ચાલી જાય છે. નર્મદાનો પ્રવાહ પહેલાં અહીં હતો પરંતુ મહર્ષિ ભૃગુના તપના પ્રભાવથી નર્મદા તેના આશ્રમ પાસેથી વહેવાં લાગી છે.

અંકડેશ્વરમાં માંડવેશ્વરનું પ્રાચીન મંદિર છે. ચમરાજને પણ શ્રાપ આપનાર મહર્ષિ માંડવ્યનો અહીં આશ્રમ હતો. પતિવ્રતા શાંડલી અહીંયા રહેતા હતા. સતી શાંડલી માટે અહીં રામકુંડનું પ્રાકટ્ય થયું. ત્યાં અકુરેશ્વર મંદિર તથા ત્યાંથી આગળ ક્ષીરકુંડ અને રણછોડરાયજીનું મંદિર છે. રામકુંડની પાસે ધર્મશાળા છે.

ભરોડી :

અંકડેશ્વરથી ૫ માઈલ ભરોડીમાં નીલકંઠ મહાદેવની ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે. બાબુમાં સૂર્યકુંડ (બલબલાકુંડ) છે. અહીંયા પણ ધર્મશાળા છે.

સહજેત :

ભરોડીથી ૪ માઈલ સહજેત આવે છે. અહીંયા રૂદ્રકુંડ અને તેની બાજુમાં સિદ્ધરૂદ્રેશ્વર, સિદ્ધનાથ તથા દત્તાત્રેયના મંદિર છે. ભગવાન શંકરે અહીંયા તપસ્યા કરી હતી.

મોંટિયર :

સહજેતથી ૧ માઈલ આ સ્થાન આવે છે. ત્યાં વૈદનાથ તીર્થ, સૂર્યકુંડ અને સરોવર પર માતૃકાતીર્થ છે.

મોડિયા :

મોંટિયરથી ૧ માઈલ થાય છે અને ત્યાં માતૃતીર્થ નામનો કુંડ છે.

સીરા :

મોડિયાથી એક માઈલ પર આવે છે. ત્યાં નર્મદેશ્વરનું મંદિર છે.

ઉત્તરાજ :

સીરાથી ૨ માઈલ પર ઉત્તરાજ મંદિર છે. રાજા શશાંગિંદુની પુત્રીએ અહીં તપ કર્યું હતું.

હાંસોડ :

ઉત્તરાજથી ૧ માઈલ આવેલું છે. અંકડેશ્વરથી અહીં સુધી પાંચ સડક છે. ત્યાં હંસેશ્વરનું મંદિર છે. ત્યાંથીથોડેદૂર તિલાદેશ્વર તીર્થ આવેલું છે. જ્યાં મહર્ષિ જળાલિયે તપ કર્યું હતું. અહીંથી નર્મદાજીની પરિક્રમા કરવા વાંઝાઓને સમુદ્ર પાર કરવાને માટે નૌકામાં જવાની પરવાનગી ચીઠ્ઠી આપવામાં આવે છે. અહીંયા પણ સૂર્યકુંડ છે.

વાસનોલી :

હાંસોડથી ત્રણ માઈલે વાસનોલી આવે છે. અહીંયા વસુતીર્થ છે. તથા વાસવેશ્વરનું મંદિર છે. અને વસુ દેવતાઓએ તપ કર્યું હતું.

કતપુર :

વાસનોલીથી ચાર માઈલ પર કતપુરમાં કોટેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે.

ખિસોદ :

કતપુરથી ૧ માઈલ પર આવેલાં ખિસોદમાં અલિકેશ્વરનું મંદિર છે. અલિકા નામની ગાંધર્વ કન્યાએ અહીં તપ કર્યું હતું.

વિમલેશ્વર :

ખિસોદથી ૨ માઈલ આ તીર્થ આવેલું છે. અહીંયા ઇન્દ્ર, ઋષ્ય, શૃંગ સૂર્ય, બ્રહ્મા તથા શિવજીએ તપ કર્યા હતા. અહીંના કુવાઓમાં ખારા પાણી છે. અહીંથી નર્મદાની પરિક્રમા કરવાવાળાં નૌકામાં બેસીને નર્મદાના ઉત્તર તટ પર જાય છે.

ભરૂચથી નર્મદાના પ્રવાહના ઉત્તર તટના તીર્થ :

દશાન :

ભરૂચથી બે માઈલ પર નર્મદાને બીજે કિનારે દશાન આવેલું છે. ત્યાં દશકન્યા તીર્થ છે.

ટીમ્બી :

દશાનથી ૧ માઈલ પર આવેલાં ટીમ્બી સ્થાનમાં સુવર્ણ વિન્દેશ્વર તીર્થ આવેલું છે.

ભારભૂત :

આ ગામ ભરૂચથી ૮ માઈલ અને ટીમ્બીથી ૪ માઈલ દૂર છે. ભરૂચથી અહીં સુધી મોટર બસ જાય છે. અધિક માસ બે ભાદ્રપદમાં હોય તો મોટો મેળો ભરાય છે. નર્મદાના તટ પર ભારભૂતેશ્વરનું શિવમંદિર આવેલું છે. પાસે બીજા પશુ મંદિરો છે. અને એક સરોવર પણ છે. અહીંથી થોડે દૂર બરૂઆ ગામમાં ઋષ્ય મોચન તીર્થ છે. અહીંયા નર્મદાના પાણી ખારાં છે.

અમલેશ્વર :

ભારભૂતથી ૪ માઈલ પર અમલેશ્વરનું શિવમંદિર છે. નર્મદાના કિનારાથી આ સ્થાન દૂર છે.

સમની :

અમલેશ્વરથી ૪ માઈલ દક્ષિણમાં આવેલું છે. અહીંયા સુંડીશ્વરતીર્થ આવેલું છે. કાર્તિક સુદ પૂનમના દિવસે અહીં મેળો ભરાય છે.

એકસાલ :

સમનીથી ૨ માઈલ અહીંયા અપ્સરેશ્વરનું શિવમંદિર છે. એની પાસે જ ડિંડાશ્વરનું સ્વયંભૂ શિવલિંગ છે.

મેગાંવ :

એકસાલથી ૩ માઈલ દૂર મેગાંવ આવેલું છે. એમ કહે છે કે અહીંયા ગણુતાતીર્થમાં પરાશકિત નિત્ય સાન્નિધ્યમાં રહે છે. અત્રે માર્કંડેશ્વર તીર્થ છે. એની પાસે મુનાડ ગામમાં મુન્યાલય તીર્થ છે.

કાસવા :

મેગાંવથી ૩ માઈલ આ સ્થાનમાં કંચેશ્વર મંદિર આવેલું છે.

કુમ્ભ :

કાસવાથી ૧ માઈલ અત્રે માર્કંડેશ્વર, અષાઢીશ્વર, શ્રૃંગીશ્વર, અને વલ્કેશ્વરના મંદિરો છે.

કલાદરા :

કુમ્ભથી ૧ માઈલ અહીંયા કપાલેશ્વરનું મંદિર છે. ભગવાન શંકરે અત્રે પોતાના હાથનું કપાલ મુકી દીધું હતું.

બૈમણી :

કલાદરાથી ૧ માઈલ અત્રે બૈજનાથ મહાદેવનું મંદિર છે. આ મંદિર ઘણું પ્રાચીન છે.

કોલ્યાદ :

બૈમણીથી ૧ માઈલ પર એરંડી નદીનો સંગમ થાય છે. સંગમ પર કપિલેશ્વર તીર્થ છે.

સુઆ :

કોલ્યાદથી ૨ માઈલ પર અત્રે સોમેશ્વરનું પ્રાચીન મંદિર છે.

અમલેઠા :

સુઆથી ૩ માઈલ પશ્ચિમે આવેલું છે. અહીંયાથી ૧ માઈલ ઉત્તરે નર્મદા તટ પર ચંદ્રમૌલીશ્વરનું મંદિર છે. અહીં એક ધર્મશાળા છે.

દેજ (દહેજ) :

અમલેઠાથી ૨ માઈલ દેજ આવે છે. અહીંયા દધિચિ ઋષિનો આશ્રમ છે. દુધનાથ મહાદેવ અને ભગવતીના સ્થાનો છે. અમલેઠા અને દેજની વચ્ચે અમિયાનાથ, સોમનાથ અને નીલકંઠેશ્વરના મંદિરો આવે છે.

ભુતનાથ :

દેજથી ૧ માઈલ પર ભુતનાથનું મંદિર આવે છે. જેમાં પાસે પાસે ત્રણ લિંગો છે, અહીંયા પાણી નથી પણ ચારે બાજુ બાવળના વૃક્ષોનો ઘટાટો પ છે.

લખીગામ

ભુતનાથથી ૧ માઈલ પર આવતાં લખીગામમાં લુકેશ્વર (લક્ષ્મણ-લોકેશ્વર)નું મંદિર આવેલું છે. લુકેશ્વરનું લિંગ ગૌમુખ જેવું છે. મંદિરની સામે વૃક્ષખાદ આવેલું છે.

લોહારયા :

લખીગામથી ૨ માઈલ દક્ષિણમાં લોહારયા ગામ આવે છે. અહીં જગદગ્નિઋષિ અને પરશુરામે તપ કર્યા હતા. જમદગ્નિ તીર્થ અને પરશુરામ તીર્થ બંને પાસે છે. આ તીર્થો ઘોર જંગલમાં છે અને ત્યાં પાણીનો અભાવ છે.

નર્મદા (રેવા) સાગર સંગમ તીર્થ સ્થાન :

વિમલેશ્વરથી નાવમાં બેસીને નર્મદા સાગર સંગમની પ્રદક્ષિણા કરી લોહારયાની પાસે નૌકામાં ઉતરવું પડે છે. નર્મદા સાગર સંગમ તીર્થ વિમલેશ્વરથી ૧૩ માઈલ છે, ત્યાંથી લોહારયા ૧ માઈલ છે, નર્મદા (રેવા)નો સમુદ્રમાં સંગમ તો ઘણું માઈલ આગળથી થઈ જાય છે. પરંતુ નર્મદાની ધારા પ્રવાહ તો વિમલેશ્વર સુધી સારું દેખાય છે. વિમલેશ્વરથી ૧૩ માઈલની પાત્રા કરતાં ઉત્તર તટની ભૂમિનાં દર્શન થાય છે. રેવા સાગર સંગમતીર્થ પર 'હરિનું ધામ' નામનું સ્થાન છે. અને બાબુમાં એક સ્થળે લાઈટ હાઉસ દેખાય છે, અને અહીં રેવા સાગરની યાત્રા પર્યાપ્ત થાય છે.

કાવી :

ભરૂચથી એક લાઈન કાવી સુધી જાય છે. સ્ટેશનની પાસે જ બજાર છે, બજારના દક્ષિણ-પશ્ચિમ ભાગમાં એક જૈન મંદિર આવેલું છે અને ત્યાં ધર્મશાળા પણ છે. અહીં સાસુવહુના બંધાવેલાં બે મંદિરો છે. સાસુએ આદિનાથ ભગવાનનું મંદિર બંધાવ્યું છે. અને વહુએ રત્નતિલક મંદિર બંધાવેલું છે. તેમાં શ્રી ધર્મનાથ સ્વામીની મૂર્તિ છે. બંને મંદિરોનું સ્થાપત્ય અને વાસ્તુવિધાન ઘણું જ કળાપૂર્ણ છે. ઘણા પ્રાચીન મંદિરોના ભગવાવશેષો અહીંયા અસ્તવ્યસ્ત પડેલાં જોવા મળે છે. કાવીની આસપાસ પણ રેવા સાગરના બંને તટે અનેક તીર્થસ્થાનો અને મંદિરો આવેલાં છે. ગુજરાતની આ તપોભૂમિ અને પતિતપાવની સંસ્થાની સલીલોએ દેવ અને માનવકુળના અધિભૌતિક, આધિદેવિક અને આધ્યાત્મિક કલ્યાણમાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. તથા હિંદુધર્મ અને આર્ય સંસ્કૃતિની ઉત્કૃષ્ટ દશાના યુગે-યુગના દર્શન કરાવ્યા છે.

અંદાડા :

નર્મદાના ઉપરવાસમાં આવેલું આ સ્થાન નર્મદાજીથી દૂર છે તેમજ મહાર્દ્ર તીર્થથી પણ આગળ છે. અહીંયા સિદ્ધેશ્વર મહાદેવ અને સિદ્ધેશ્વરી દેવીના મંદિરો છે.

નૌગવાં :

અંદાડાથી ૧ માઈલ પૂર્વમાં ઉદુંબર નદીના તટ પર આવેલું છે. આ એક નાગતીર્થ છે. ઔદુંબર નાગે અહીં તપ કર્યું હતું. બાબુના સામોર ગામમાં સામ્રાટિ તીર્થ છે, નૌગવાંની પાસે માંડવા બુઝક ગામમાં માકુંડેશ્વર તીર્થ આવેલું છે.

ઝાડેશ્વર :

ભરૂચથી ૪ માઈલ અને મહાર્દ્રથી ૨ માઈલ નર્મદાના ઉત્તર તટ પર આવેલું તીર્થ છે. આ તાર્યમાં ઘોડેશ્વર, વૈદ્ય નાથ તથા રણછોડજીના મંદિરો છે. અશ્વિનીકુમારોએ અહીં તપ આરંભ્યું હતા.

ગુમાનદેવ :

ભરૂચથી ૬ માઈલ પર અંકલેશ્વર સ્ટેશન આવે છે. ત્યાંથી એક લાઈન રાજપીપળા જાય છે. આ લાઈન પર અંકલેશ્વરથી ૧૦ માઈલ પર ગુમાનદેવ સ્ટેશન આવે છે. અહીંયા હનુમાનજીનું મોટું મંદિર છે. આ સ્થાન ઝાડેશ્વરથી ૩ માઈલ નર્મદાના દક્ષિણ કિનારા પર આવેલું છે.

તવરા :

ઝાડેશ્વરથી ૨ માઈલ નર્મદાના ઉત્તર તટ પર આવેલું છે. અહીંયા કપિલેશ્વરનું મંદિર છે. કપિલ મુનિએ અહીં તપશ્ચર્યા કરી હતી.

ગ્વાલી :

તવરાની સામે થોડે દૂર નર્મદાના દક્ષિણ તટ પર આવેલાં ગ્વાલીમાં ગોપેશ્વરનું મંદિર આવેલું છે. પુંડરિક ગોવાળે અહીં તપ કર્યું હતું. તેની પાસેના મોરદ ગામમાં માકુંડેશ્વરનું મંદિર છે.

ઉચડીયા :

ગ્વાલીથી બે માઈલ પર નર્મદાના દક્ષિણ તટ પર ઉચડીયા આવે છે. ઉચડીયા સપ્તર્ષિઓની તપોભૂમિ કહેવાય છે. આ સ્થાન મોક્ષતીર્થ પણ છે.

મોટા સાંજ :

ઉચડીયાથી ૧ માઈલ પર આવેલું છે. નર્મદા અહીંથી થોડેદૂર છે. અહીંયા મધુમતી નદી વહે છે જે આગળ જતાં નર્મદાને જઈને મળે છે. અહીંયા સંગમેશ્વરનું મંદિર છે, અને તેની બાબુમાં અનંકેશ્વર તથા નર્મદેશ્વરના મંદિરો આવેલાં છે. ઉપરાંત અહીં સર્પેશ્વરનું મંદિર છે, એમ કહેવાય છે કે કુળેરે અહીંયા ગમેશ્વરની સ્થાપના કરી છે.

કલોદ :

મોટા સાંજથી લગભગ ૧ માઈલ દૂર નર્મદાના ઉત્તર તટ પર આવેલું છે. અહીંયા ગોપેશ્વર તથા કોટેશ્વરના મંદિરો આવેલાં છે, કહે છે કે ગોપરાજ નંદજીએ અત્રે ગોપેશ્વરની સ્થાપના કરી છે, જ્યારે બાણાસુરે કોટેશ્વરની સ્થાપના કરી છે, ભરૂચથી શુકલ તીર્થ જતાં મોટર બસના રસ્તામાં આ સ્થાન આવે છે.

કલકલેશ્વર :

મોટાસાંજથી ૩ માઈલ દૂર નર્મદાના દક્ષિણ તટ પર આવેલાં આ સ્થાનમાં કલકલેશ્વર મહાદેવનું મંદિર આવેલું છે અને જબરેશ્વર પણ કહે છે. અહીંયા લગભગ ૧ માઈલ પર નર્મદારીવર સર્પીડ સ્ટેશન આવે છે.

શુકલ તીર્થ :

નર્મદાના ઉત્તર કિનારે કલકલેશ્વરની સામે જ શુકલતીર્થ

આવેલું છે. કડોદથી આ સ્થાન ૩ માઈલ થાય છે. ભરૂચથી શુકલતીર્થ ૧૦ માઈલ જ છે. ભરૂચથી અહીં સુધી આવવાને માટે પાકી સડક છે. મોટર બસ નિયમિત ચાલે છે. નર્મદારીવર સાઈડ સ્ટેશનથી પુલ દ્વારા નર્મદા પાર કરીને અહીંયા આવાય છે, નર્મદાનું આ શ્રેષ્ઠ તીર્થ છે. અહીંયા નર્મદામાં કવિ, ઓંકારેશ્વર અને શુકલ નામના ત્રણ કુંડો હતા. જે આજે લુપ્ત થઈ ગયા છે. અહીંનું મુખ્ય મંદિર શુકલ નારાયણનું છે. આ જ મંદિરમાં સોમેશ્વર અને પટેશ્વર લિંગની સ્થાપના કરેલી છે. નારાયણની મૂર્તિ સ્વેત અને ચતુર્ભુજ સ્વરૂપની છે. તેની બંને પાસમાં બ્રહ્મા તથા શંકરની મૂર્તિઓ છે. એમ કહેવાય છે કે અહીંયા મોર્ચ સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત અને ચાણક્યે આવી નર્મદામાં સ્નાન કર્યું હતું. અહીંયા બીજું મંદિર ઓંકારેશ્વરનું છે. જેને હુંકારેશ્વર પણ કહે છે. એની પાસે જ શૂલપાણિશ્વરીનું મંદિર છે. અને ત્યાંથી થોડે દૂર આદિત્યેશ્વર તીર્થ છે. કહે છે કે બંબાલિએ અહીંયા તપસ્યા કરી હતી. આદિત્યેશ્વર તીર્થમાં આદિત્યેશ્વરનું મંદિર છે. શહેરમાં ગંગનાથનું મંદિર છે તેને ગોપેશ્વર પણ કહે છે.

કબીરવડ :

શુકલતીર્થથી લગભગ ૧ માઈલ પર નર્મદા દ્વિપમાં કબીરવડ આવેલો છે. એમ કહેવાય છે કે સંત કબીરદાસે અહીં દાતણ કરી ફેંકી દીધેલી ડાળીમાંથી આ વૃક્ષ ઉગી નીકળ્યો છે. અત્યારે તો આ વડનું ઝાડ વૃક્ષોના સમુદાયથી ઘટાટોપ બની ગયું છે. એક જ વડની ઝટાઓમાંથી આ વિશાળવૃક્ષ બન્યું છે. પુરા બગીચા જેટલો આ વડનો વિસ્તાર વધી ગયો છે. અહીંયા કબીરદાસજીનું મંદિર છે.

મંગલેશ્વર :

શુકલતીર્થથી લગભગ ૧ માઈલ પર નર્મદાના ઉત્તરતટ પર મંગલેશ્વર ગામ છે. અહીં વારાહતીર્થ છે અને વારાહ ભગવાનની મૂર્તિ છે. અત્રે ભાગલેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે.

લાડવા :

મંગલેશ્વરની સામે થોડે દૂર નર્મદાના દક્ષિણ કિનારા પર આવેલું છે, અહીંયા કુસુમેશ્વર તીર્થ છે, કામદેવે અહીં તપ કર્યું હતું.

નિકોરા :

લાડવાથી એક માઈલ નર્મદાના ઉત્તર તટ પર નિકોરા આવે છે. અહીંયા સ્વેતવારાહ તીર્થ આવેલું છે. અને લિંગેશ્વરનું શિવમંદિર છે. અહીંયા બીજું પણ એક તીર્થ-સ્થાન છે જેને અંકોલ તીર્થ કહેવામાં આવે છે.

પોરા :

નિકોરાની સામે નર્મદાના દક્ષિણ તટ પર પોરા આવેલું

છે. ત્યાં પરાશરેશ્વર મંદિર છે. પરાશર ઋષિએ અહીં તપ કર્યું હતું.

અંગારેશ્વર :

નિકોરાથી ૧ માઈલ નર્મદાના ઉત્તર તટ પર અંગારેશ્વરનું મંદિર આવેલું છે. મંગળગ્રહે અહીં તપ કર્યું હતું.

ધર્મશાલા :

અંગારેશ્વરથી ૨ માઈલ નર્મદાના ઉત્તર તટ પર આ સ્થાન આવેલું છે. તેને પિતૃતીર્થ કહે છે. અહીં પિતૃ તર્પણ તથા શ્રાદ્ધાદિક ક્રિયા કરવામાં આવે છે. આ સ્થળે નર્મદામાં વહન તીર્થ છે.

ઝીનોર :

ધર્મશાલાથી ૩ માઈલ પર નર્મદાના ઉત્તર તટ પર ઝીનોર આવેલ છે. અહીંયા રૂકિમણીતીર્થ, રામ કેશવ તીર્થ, જય વરાહ તીર્થ, શિવ તીર્થ તથા ચક્ર તીર્થ આવેલાં છે, એમ કહેવાય છે કે સ્વયં શંકર ભગવાને હિરણ્યાક્ષ અસુરનો વધ કરી અહીં વરાહ ભગવાનનું પૂજન કર્યું હતું.

નાંદ :

ઝીનોરથી ૨ માઈલ નર્મદાના ઉત્તર તટ પર નાંદ આવે છે ત્યાં નંદાદેવીનું મંદિર છે. દેવીએ મહિષાસુરનો વધ કરી અત્રે શંકરનું પૂજન કર્યું હતું.

સિધ્ધેશ્વર :

સિધ્ધેશ્વર તીર્થ નર્મદાના દક્ષિણ તટથી ૨ માઈલ દૂર જંગલમાં આવ્યું છે. બાબુમાં વારૂંશ્વર તીર્થ પણ દર્શનીય છે.

તરશાલી :

સિધ્ધેશ્વરથી ૨ માઈલ નર્મદાના દક્ષિણ તટ પર તરશાલીમાં તાપેશ્વરતીર્થ આવેલું છે. વેદશિશ ઋષિએ અહીં શિવાર્ચન કર્યું હતું.

ત્રાટીદરા :

તરશાલીથી એક માઈલ દૂર નર્મદાના દક્ષિણ તટ પર ત્રાટીદરામાં પણ સિધ્ધેશ્વર તીર્થ આવેલું છે. બ્રહ્માજીએ અહીં યજ્ઞ કર્યો હતો. ભાલોદથી આ સ્થાન ૨ માઈલ દૂર છે.

આમ ગુજરાતની પવિત્ર તપોભૂમિમાં ચાણોદ, સિનોર, ભરૂચ અને કાવીની સમીપમાં વહેતા નર્મદા-રેવા માતાના બંને કિનારા અનેક તીર્થસ્થાનો અને દેવમંદિરોથી વિભૂષિત બનીને બેઠાં છે અને ગુજરાતના આધિભૌતિક, આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક ગૌરવને દિપાવી રહ્યા છે.

સુરત :

પશ્ચિમ રેલ્વે પર સુરત એક વિખ્યાત નામ સ્ટેશન છે.

અને ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ નગર છે. ભારતવર્ષની સાત પવિત્ર નદીઓમાંની એક ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ નગર છે. ભારતવર્ષની સાત પવિત્ર નદીઓમાંની એક એવી સૂર્યપુત્રી તપતી (તાપી) ને લીધે સુરત તીર્થનું મહત્વ પુરાણોમાં ગવાયું છે. તાપી નદી સુરતની પાસે થઈને વહે છે જ્યારે કોઈ સ્થળે તેનાથી ત્રણ માઈલ દૂર પણ છે. સુરત શહેરમાં શ્રીકૃષ્ણ મંદિર શ્રી સ્વામીનારાયણ મંદિર, શ્રી બાલાજીનું મંદિર અને હનુ-માનજીના મંદિર વિખ્યાત છે.

અત્રે જૈન મંદિર છે. તેમજ શ્રી મહાપ્રજ્જીનની એક પણ છે. સુરતનું પુરાણું નામ સૂર્યપુર છે. તાપી સૂર્યપુત્રી છે અને પુરાણોમાં તેનું નામ તપતી આપેલું છે. પુરાણની કથા અનુસાર એકવાર સૂર્યપુત્રી યમુના અને તપતી વચ્ચે વિવાદ થયો અને એ વિવાદમાં એક બીજાએ એક બીજાને જલરૂપ થઈ જવાનો શ્રાપ દીધો એ વખતે ભગવાન સૂર્ય નારાયણે યમુનાનું જળ ગંગા સમાન અને તપતીનું જળ નર્મદા સમાન પવિત્ર રહેશે એવું વરદાન આપી બંનેનું સાંત્વન કર્યું. તાપીને કિનારે અશ્વિનીઘાટ પર દેવોના વૈદ્ય અશ્વિનીકુમારેએ તપશ્ચર્યા કરી હતી. એ બંને દેવતાઓએ સ્થાપેલ અશ્વિનીકુમારેશ્વરનું શિવાલિંગ અહીં છે. એ મંદિરને વૈદ્યરાજ મહાદેવ મંદિર અથવા અશ્વિનીકુમાર મંદિર કહે છે. આ નિવાય અહીં એક દેવી મંદિર તથા ઉત્તમ કારીગરીવાળાં મંદિરો છે. સુરતમાં અંબાજીરોડ પર અંબા દેવીનું વિશાળ મંદિર છે. આ મંદિરમાં જે દેવીની મૂર્તિ છે તે એક સ્વપ્નના આદેશ અનુસાર ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં અમદાવાદથી અત્રે લાવવામાં આવી હતી. આ દેવીની મૂર્તિ મંદિરમાં એક કમલાકાર પીઠ પર બિરાજમાન કરવામાં આવી છે. અને તે એક સ્થપર સ્થાપિત છે, કે જેને એ ઘોડા અને બે મિંહો પર આડઠ કરવામાં આવી છે. દેવીની જમણી બાજુએ શ્રી ગણેશ અને શંકર તથા ડાબી બાજુએ બહુચરા માતાની મૂર્તિ છે.

બુદાન :

સુરતથી ૨ માઈલ દૂર તાપીનેબી જે કિનારે રાદેર ગામ આવે છે. તેની પાસે બુદાનમા એક વિશાળ મંદિર છે જ્યાં ઘણાં યાત્રાળુઓ આવે જાય છે. પશ્ચિમ તાપીને કિનારે વૈદ્યરાજ મંદિરથી થોડેદૂર પાંડવોની મૂર્તિઓ બેવામાં આવે છે.

ઉદવાડા :

પશ્ચિમ રેલ્વેની મુંબઈ વડોદરા લાઈન પર વલસાડથી ૧૦ માઈલ આગળ ઉદવાડા સ્ટેશન આવે છે. અહીંથી ચાર માઈલ દૂર શ્રી રામેશ્વરનું ઘણું પ્રાચીન મંદિર આવેલ છે. અહીંયા એક અશ્વત્થ વૃક્ષના મૂળમાંથી જલધારા નીકળે છે, ત્યાં એક કુંડ બનાવવામાં આવ્યો છે. મહાશિવરાત્રીના દિવસે અહીં મેળો ભરાય છે. ત્યાંથી ૬ માઈલ દૂર કોટેશ્વર મહાદેવનું પ્રાચીન મંદિર છે. અહીંયા કલિકા નામની નાની

નદી વહે છે. પાસેના બગવાડી ગામમાં અંબાજીનું મંદિર આવેલું છે. કોટેશ્વરથી ૩ માઈલ દૂર કુંતા ગામમાં કુંટેશ્વરનું શિવમંદિર છે. આ પણ ગુજરાતના પવિત્ર તીર્થોમાંનું એક પવિત્ર તીર્થ છે. આ જ રેલ્વે લાઈન પર દહાણુ રોડ સ્ટેશનથી ૧૮ માઈલ પૂર્વમાં મહાલક્ષ્મી માતાનું ધામ છે. અહીંયા ચૈત્ર સુદ ૧ થીપૂર્ણિમા સુધી મેળો ભરાય છે. બોધન :

સુરત ભરૂચ લાઈન પર સુરતથી ૧૫ માઈલ દૂર હીમ સ્ટેશન આવે છે. ત્યાંથી ૧૩ માઈલ પર બોધન નામનું ગામ છે. અહીંયા ગૌતમેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. કહેવાય છે કે મહર્ષિ ગૌતમે અહીં તપસ્યા કરી હતી. મહાશિવરાત્રી ને દિવસે અહીં મેળો ભરાય છે.

ઉનાઈમાતા :

પશ્ચિમ રેલ્વેની મુંબઈ-ખારાઘોડા લાઈન પર વલસાડથી ૧૧ માઈલ દૂર બિલીમોરા સ્ટેશન આવે છે. બિલીમોરાથી એક લાઈન વાઘઈ સુધી જાય છે આ લાઈન પર બિલીમોરાથી ૨૬ માઈલ દૂર ઉનાઈ-વાસંદા રોડ સ્ટેશન આવે છે. સ્ટેશનથી ઉનાઈ તીર્થ સુધી પાકી સડક છે ઉનાઈમાં યાત્રિકોને ઉતરવા માટે ઘણી ધર્મશાળાઓ છે. ઉનાઈ ઉજ્જી તીર્થ છે અહીં ગરમ પાણીના કુંડ અને ઉનાઈ માતાનું મંદિર છે દેવી માતાના મંદિરની પાસેજ શ્રીરામ મંદિર છે આ ઉપરાંત અહીંયા સરભંગેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે મુખ્ય ઉજ્જી કુંડથી થોડે દૂર એક બીજો કુંડ છે તેનું પાણી પણ ગરમ છે. ત્યાં પણ દેવીનું મંદિર છે આ નગરની પાસે અંબિકા નદીનાં તટપર એક શિલામાં શ્રીરામના શરણ ચિન્હો છે તથા સૂર્યની આકૃતિ છે. મંગળવાર રવિવાર તથા પૂર્ણિમાને દિવસે આજુ બાજુના લોકો અહીં આવે છે. જ્યારે મકર સંક્રાંતિ તથા ચૈત્રી પૂનમે અહીંયા મેળો ભરાય છે. ઉનાઈથી ૨ માઈલ દૂર પુરાણ પ્રસિદ્ધ પદ્માવતી નગરીના ખાંડયરો મળી આવે છે જ્યાં એક પ્રાચીન મંદિર પણ છે કહેવાય છે કે ઉનાઈના સ્થાન પર મહર્ષિ શરભંગનો આશ્રમ હતો. ઋષિને કોઠ (રક્તાપિત્ત) નો રોગ થયો હતો ભગવાન શ્રી રામચંદ્ર વનવાસને સમયે જ્યારે અહીં પધાર્યા હતા ત્યારે બાણ મારીને તેઓએ આ ગરમ જળનો ધોધ વહાવ્યો હતો એ જળમાં સ્નાન કરવાથી શરભંગ ઋષિને કોઠનો રોગ મટી ગયો હતો. માતા સીતાજીએ પણ આ પાણીમાં સ્નાન કર્યું હતું.

અનાવલ :

ઉનાઈ વાંસદા રોડ સ્ટેશનથી ૫ માઈલ આગળ અનાવલ સ્ટેશન આવે છે. અહીંયા ત્રણ નદીઓનો ત્રિવેણી સંગમ થાય છે સંગમ પર શુકલેશ્વરનું શિવમંદિર છે. અહીં મહાશિવરાત્રી પર મેળો ભરાય છે.

નિર્મલી :

પશ્ચિમ રેલ્વેની મુંબઈ-વિરગામ લાઈન પર મુંબઈ

BASANTLAL GHANSAMDAS

TATA-IISCO DEALERS & CONTROLLED STOCKISTS
IMPORTERS, EXPORTERS, IRON, STEEL, METAL,
JUTE, HARDWARE, CHEMICAL &
GENERAL MERCHANTS.

Telegram : "INDOSHEETS"

Telephone: { Office : 33-1837
 ,, 33-8585
 Godown: 33-5186

Code : BENTLEYS PRIVATE

Office : 8/5. Roopchand Roy Street, Calcutta-7

Partner:—Manilal Vanmali Sheth.

સેન્દ્રલ સ્ટેશનથી ૩૦ માઈલ દૂર ખેસિન રોડ સ્ટેશન આવે છે સ્ટેશનથી લગભગ ૩ માઈલ પર નલા સોપારા ગામ આવે છે ત્યાંથી ૫ માઈલ પ્રશ્નિમમાં નિર્મલી ગામ છે નિર્મલી ગામમાં શ્રી શંકરાચાર્યની સમાધિ છે ગામમાં મંદિરો છે અને ચાર ધર્મશાળા છે સોપારાથી દોઢેક માઈલ દૂર ગિરિધન નામનો પહાડ છે ત્યાંનું શુક્ર મંદિર ઘણું જોવા જેવું છે સોપારાની સમીપમાં તુંગાર નામનો પર્વત છે તેના શિખર પર ચાર કળાપૂર્ણ સુંદર મંદિરો આવેલાં છે આ રીતે દક્ષિણ ગુજરાતના વૈવિધ્ય કળાપૂર્ણ મંદિરો અહીં પર્યાપ્ત થાય છે અને મહારાષ્ટ્રની ભૂમિના આપણને દર્શન થાય છે.

ગુજરાતના આ દેવ મંદિરોની કળા કારીગીરી સ્થાપત્ય અને વૈવિધ્ય ભર્યું વાસ્તુ વિધાન નિરખીનેજ સહજ યોદ્ધી જવાય છે કે “ જય ગરવી ગુજરાત ” જય ગરવી ગુજરાત ”

સૌરાષ્ટ્રના પ્રસિદ્ધ દેવમંદિરો અને તીર્થધામ

સૌરાષ્ટ્રની પવિત્ર ભૂમિમાં અનેક પ્રાચીન મંદિરો આવેલાં છે. તેમાંયે સૌરાષ્ટ્રના સાગર કિનારાની પટ્ટી ઉપર ઉત્તરે છેક પિંડારાથી આરંભી દક્ષિણે પ્રભાસ સોમનાથ સુધી આમાં અનેક મંદિરો પોતાના આગવા શિલ્પ અને વાસ્તુવિધાનથી વિભૂષિત બની સૌરાષ્ટ્રની સુશોભિત કટિ-મેખલાસમા આજે પણ ઉભા છે. સૌરાષ્ટ્રના સાગરકિનારા ઉપર આવેલાં પિંડારાખેટ, શંખોદ્ધાર, આરંભડા, વસઈ, સુપાણ, દ્વારકા, બરડીઆ, ધ્રુવાડ, મઢી, કુરંગા, હરસિદ્ધિ-ગાંધવી, મિયાણી, વિસાવડા, કાંટેલા, શ્રીનગર, માધવપુર, પ્રભાસ-સોમનાથ વગેરે ગામોમાં આવા મંદિરો નજરને ખૂબ જ આકર્ષે છે. ઉપરાંત સાગરની સમીપમાં જ આવેલાં બરડાના ડુંગર ઉપર પણ તેની પ્રાચીન રાજધાની ધ્રુમલીમાં નવલખા મંદિર આવેલું છે. બરડાની બાજુમાં શ્રીલેશ્વર તથા કીલેશ્વર પણ એટલાં જ મશહુર છે. સૌરાષ્ટ્રના ગિરિવરો શેત્રુંજય અને ગિરનાર પણ વિવિધ કળા—કારીગીરી અને સ્થાપત્યથી સુશોભિત મંદિરોને પોતાના શિષ્યમુકુટની જેમ ધારણ કરીને બેઠાં છે. અને મધ્ય સૌરાષ્ટ્રમાં ગાપના નાનાશા ડુંગર ઉપર પણ ઇતિહાસના પાના ઉકેલતા મંદિરનું નિર્માણ થયેલું જોવા મળે છે. સૌરાષ્ટ્રના આ અને આવા બીજા મંદિરોનું પુરાતત્વ આ ભૂમિમાં સંસ્કૃતિ, પ્રાચીનતા અને ઇતિહાસના પાના ઉપર અનેક અજવાળાં રેલાવી બેઠાં છે.

આ મંદિરો કેણે બાંધ્યા? કયારે બાંધ્યા? અહીં શા માટે બાંધ્યા? એવાં અનેક પ્રશ્નો આ મંદિરોને નિરખતાં અંતરમાં ઉદ્ભવે છે.

આરાધ્ય દેવતાઓના મંદિર નિર્માણની ભાવના છેક વેદનાં સમયથી શરૂ થતી જોવા મળે છે. કૃષ્ણના સમયમાં એટલે મહાભારત કાળમાં તો તે ઉત્કૃષ્ટ હતી તેમ હરિ-વંશના આલેખન ઉપરથી જણાય આવે છે. દ્વારકા રથાવતી

વેળા કૃષ્ણે પોતાના આરાધ્ય દેવોના મંદિરો બાંધવા વિશ્વકર્માને આદેશ આપેલો છે.

અસ્મદયે સુવિહિત ક્રિયતામઃ મંદિરમ્ ।

વિવિક્ત ચત્વરપથં સુનિવિષ્ટેષ્ટ દેવતમ્ ॥

યથાન્યાયં નિર્ગામિરે દુર્ગાવ્યાવતનાનિ ।

સ્થાનાનિ નિવધુશ્વાત્ર બ્રહ્માદિનાં યથાક્રમમ્ ॥

અપામગ્નેઃ સુરેશસ્ય દશદાહુઃ સ્વલસ્ય ચ ॥

(હરિવંશ વિષ્ણુ પર્વ અ. ૫૮ શ્લો. ૧૪-૧૭)

મંદિર બાંધવા સંબંધમાં શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પણ બહુવા જેવું વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે.

મદર્ચાં સંપ્રતિષ્ઠાણ્ય મંદિરં કારયેદ્વદમ્ ।

પુણ્યેદ્યાનિ રમ્યાણિ પૂજાયાત્રોત્સવાશ્રિતાન્ ॥

(શ્રીમદ્ ભાગવત સ્કંધ ૧૧ અ. ૨૭ શ્લોક ૫૦)

મંદિર નિર્માણની ભાવના સાથે વિકસતી જતી માનવ સંસ્કૃતિએ તેમાં રોજને રોજ કાંઈને કાંઈ નવું સર્જન કરવાની વૃત્તિ તરફ માનવીને પ્રેર્યો હોય તેવું જણાય છે. મંદિર નિર્માણની આદિકળા એટલે આદિ માનવના વસવાટની ઝુંપડીની બાજુ કે પ્રતિકૃતિ હોય તેવું પ્રાચીનમાં પ્રાચીન મંદિરોની બાંધણી જોતા જણાય છે. ઝુંપડી મીટાવી વધુ સંસ્કૃત માનવીએ ડેરા-તંબુ વસાવ્યા અને મંદિરના સ્થાપત્યે નવાઈવાદો સર્જ્યા જે વધતા વધતા આજે શિલ્પકળા અને સ્થાપત્યમાં અજોડ થઈને બેઠાં છે. આ સ્થાપત્ય વિધાનમાં અશ્લીલ મૂર્તિઓ જોવા મળે છે તેનો ખુલાસો પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે.

વજ્રપાતાદિ મોત્યાદિ નિવારણાર્થં યથોદિતમ્ ।

શિલ્પ રુચ્ચે વમર્ણ્યાદિ વિન્યાસં પૌરુષાર્કાત્મમ્ ॥

(ઉત્કલ સંહ)

મિથુનઃ પત્રવલ્લભિઃ પ્રમયૈશ્ચ પ શોભયેત્ ॥

(બૃહત્સંહિતા)

અને એવું જ આલેખન અગ્નિ પુરાણમાં પણ વાસ્તુ-કળા સંબંધમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવતું જોવા મળે છે.

દશઘઃશાસ્ત્રા ચતુર્થાંશે પ્રતિહારૌ નિવેશયેત્ ।

મિથુનૈ રથવલ્લભિઃ શાસ્ત્રાશૈષં વિમૂષયેત્ ॥

આમ પુરાણકાળમાં મંદિર નિર્માણની ભાવનાના દર્શન થાય છે, તે ઉપરથી એટલું સમજી શકાય છે કે મંદિરો બાંધાવવાની શરૂઆત આપણાં દેશમાં ઘણી જૂની છે. અને અતિહાસિક યુગમાં તો આ ભાવવાને કૌટલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં નગરની રચના કરતી વખતે જુદાં જુદાં દેવતાઓનાં મંદિરો બાંધાવવા એમ કહી ખૂબ જ ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું છે. સેંકડો વર્ષ પૂર્વે આ રીતે પોષાયેલી મંદિર

નિર્માણની જાવન્યએ કરી સૌરાષ્ટ્રમાં અનેક પવિત્ર સ્થાનોમાં અસંખ્ય મંદિરો બંધાયા છે. એ મંદિરોએ માત્ર આરાધ્ય દેવની મૂર્તિમાં પ્રાણ પ્રતિકા નથી કરી પરંતુ ભારતીય ધર્મ, સંસ્કૃતિ, વિચાર, પદ્ધતિ, વેશભૂષા, વાતાવરણ અને ભારતીય જીવનના વિવિધ અંગોને પોતાની શિલ્પકળામાં સૌંદર્ય દ્વારા સજીવન કર્યા છે. સૌરાષ્ટ્રના મંદિરોની આ વાસ્તુકળા અને શિલ્પશૈલીએ સૌરાષ્ટ્રના યુગેયુગના ઇતિહાસના દર્શન કરાવ્યા છે. અને સૌરાષ્ટ્રના માનવજીવનને નતનવી પ્રેરણાના પાન કરાવ્યા છે. સ્થાપત્ય વિધાનમાં મંદિરના દેવતાઓ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. આપણે ત્યાં કૃષ્ણ, વિષ્ણુ, શિવશક્તિ, સૂર્ય, બ્રહ્મા, અગ્નિ વરુણ, નાગ ઇત્યાદિ દેવતાઓનાં મંદિરો જોવા મળે છે, ધર્મ, રાજ્ય પથક અને પરદેશી પ્રજાની સંસ્કૃતિની અસર તેની વાસ્તુકળા અને શિલ્પશૈલીમાં નજરે તરી આવે છે, અને તેના વાસ્તુવિધાનમાં વિવિધતા જોઈ શકાય છે. પત્થરના મંદિરો નિર્માણ થવાનો પ્રારંભ એક મોર્ચ રાજ્યો સમયથી થતો હોય તેમ માનવામાં આવે છે. છતાં સૌરાષ્ટ્રમાં એવાં મંદિરો છે કે જે પાંડવોના સમયના હોવાની માન્યતા છે.

હિન્દુ, જૈન કે બૌદ્ધ ધર્મનાં પરિબળ નીચે નિર્માણ થતાં મંદિરોની વાસ્તુકળા અને શિલ્પશૈલીમાં જે તે ધર્મ કે સંસ્કૃતિના પ્રતિકોનો પ્રયોગ કરવામાં આવતો નજરે ચડે છે. એક ધર્મના મંદિરની વાસ્તુ પદ્ધતિ અને પ્રતિકોમાં થોડાં ફેરફાર સહ્ય, અનુકરણ મંદિરના સૌંદર્યને ખાતર બીજા ધર્મના મંદિર નિર્માણમાં થતું હોય તેવું પણ જોવા મળે છે. સ્વરતિક, કમલ, અમલક ((આમળા)ના પ્રતિકોથી વિભૂષિત પર્વત શિખરની શ્રેણીઓ વાળી આકૃતિ જેવાં સપ્તભોમ હિન્દુધર્મના મંદિરોની અસર જૈન અને બૌદ્ધધર્મનાં મંદિરોના વાસ્તુવિધાન પર થયેલી જોવામાં આવે છે. ભારતીય શિલ્પકળાની મુખ્ય ત્રણ પ્રણાલિકા છે. (૧) દ્રાવિડ પ્રણાલિ (૨) આર્ય પ્રણાલિ (Indo-Aryan) (૩) ચાણક્ય પ્રણાલિ મંદિરની શિલ્પકળા પદ્ધતિ પર રાજ્યકળાની પણ અસર છે. સૌરાષ્ટ્રમાં વિશેષ કરીને બૌર્યાકાલીન, શુભ્રકાલીન, મૈત્રક કાલીન, અને ચાલુકર કાલીન પ્રાચીન મંદિરો જોવા મળે છે. અને અહીંના મંદિરોમાં પરદેશી પ્રજાઓ જેવી કે ઈરાની, ગ્રીક, શક-પહલવ, વગેરેએ પોતાના દેશની વાસ્તુકળા અને શિલ્પ શૈલીની અસર ઉપજાવી છે એ પણ એક હકિકત છે, સારાંજો જગતને મુગ્ધ કરે એવાં સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રાચીન મંદિરોનાં નિર્માણ માટે નિદાન પાંચ સુયોગો તો આવશ્યક છે.

(૧) જે સ્થાને મંદિર નિર્માણ કરવું હોય તે સ્થાનનું કોઈ ધાર્મિક મહત્વ !

(૨) તેવાં સ્થાન ઉપરનું સાર્વ ભૌમ સ્વામિત્વ.

(૩) ભક્તિ ભાવથી ભરપૂર ભક્ત હૃદય.

(૪) અઢળક રાજ્ય લક્ષ્મી અને

(૫) દીર્ઘ અને શાંત શાસન કાળ વા અનુગામીનો અધુરું રહેલાં કાર્ય પરત્વેનો અનુરાગ કે આદરભાવ.

ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ શ્રદ્ધાનું મહત્વ અને ભિન્નતામાં ઐક્યતાનાં દિગ્દર્શન કરાવવાનું મંદિરો સિવાય બીજું એક સાધન માનવામાં આવ્યું નથી ભારતીય સંસ્કૃતિથી વિમુખ એવી અનેક પરદેશી પ્રજાઓએ સૌરાષ્ટ્ર દ્વારા ભારતમાં પોતાનો પગ પેસારો કર્યો છે ત્યાં કાયમી વસવાટ ધારણ કર્યો છે એ તમામ પ્રજાઓ આ પ્રદેશના પ્રજા જીવન સાથે ઓતપ્રોત થઈ ગઈ છે સ્થાયી અને આગંતુક પ્રજા જીવનને એક જ સંસ્કૃતિના સૂત્રે બાંધવા સૌરાષ્ટ્રના મંદિરોએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે અને તેથી જ એ મંદિરો વિધર્મીઓની આખમાં કણાંની માફક ખૂંચ્યા છે અને પરિણામે તેના શિલ્પ સ્થાપત્ય ધવાયા છે.

મહાભારતના વનપર્વના તીર્થયાત્રા પર્વના અધ્યાય ૮૨ અને ૮૮ માં સૌરાષ્ટ્રના તીર્થોનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. જેમાં મુખ્યત્વે પ્રભાસતીર્થ, સંજમતીર્થ, વરદાનતીર્થ, દ્વારમતીયા દ્વારમતી પિંડતારક ક્ષેત્ર સમસોદ ભેદન અને મહાપર્વત ઉજ્જવંતને સૌરાષ્ટ્રના પવિત્રતમ તીર્થો તરીકે બિરદાવ્યા છે, અને તેના મહાત્મ્યના વિવિધ પ્રકારે ગુણગાન ગાયા છે. મહાભારત અને પાણિનિના સમય વચ્ચેનું કોઈ સાહિત્ય આજે ઉપલબ્ધ થતું નથી. અને તેથી ઈ. સ. પૂર્વે આઠમી સદી પહેલાંના સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસ ઉપર માત્ર અંધકાર પથરાઈને પડેલો છે. ઇસુની પૂર્વે સાતમા સૈકાથી ભારતના સુસંબંધ ઇતિહાસના પાના ઉઘડવા શરૂ થયા છે. એ સમયે રાજ્યો તો આમ અનેક હતા પરંતુ મહત્વાકાંક્ષી મગધના સામ્રાજ્યે સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસની તવારિખોનાં સર્જનમાં લાંબા કાળ સુધી મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. આમ છતાં સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસના પાના અમકાવી જાય તેવું શિશુનાગ અને નંદવંશનું સૌરાષ્ટ્ર ઉપરના સ્વામિત્વનું કોઈ વર્ણન વાંચવા મળતું નથી. શુદ્રભત્તીના નંદવંશના રાજ્યો બ્રાહ્મણોને પિછારતા હતા તેની નોંધ ઇતિહાસકારોએ લીધી છે, ઉભયવંશના ચારસોઆઠ વર્ષના આ સમય દરમિયાન અતિ અગત્યના એવાં ત્રણ બનાવો બન્યા છે. (૧) જૈન ધર્મનો ઉદય, (૨) બૌદ્ધ ધર્મનો ઉદય, (૩) પરદેશી પ્રજાના સૌરાષ્ટ્ર ઉપર આક્રમણ. આ ત્રણેય બનાવોએ સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિને પરાક્ષ રીતે અસર પહોંચાડી છે.

ઈ.સ. પૂર્વે એક છઠ્ઠી સદીથી હિંદના ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગો ઉપર પરદેશી આક્રમણો શરૂ થયા. હારજીતને બાજુએ રાખીએ તો પણ આ આક્રમણોની અસર એકબીજાં દેશોની પ્રજાના સંપર્કમાં પરિણમી તેઓ વચ્ચે સંબંધો બંધાયા, અવરજવરને લીધે ધર્મ, સંસ્કૃતિ, શિલ્પકળા, સ્થાપત્ય

તેમજ આપાર વગેરેનો વિકાસ મિનિમમ થયો, અને સ્થાન બાદ્યોનો ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૨ થી મૌર્યસમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તના રાજ્ય શાસને સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસના પાના ચમકાવ્યા. મૌર્ય સમયનું સૌરાષ્ટ્ર એટલે દ્વારકા, પ્રતાપ, ગિરિનગર, ગિરનાર અને શત્રુઘ્ન.

સૌરાષ્ટ્રના સમુદ્રના છેડાની થરતી સુધી પોતાની આજુ રાખવા પુણ્યગુપ્તને સૌરાષ્ટ્રનો સુબો નિર્મો હતો. મૌર્ય સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત બ્રાહ્મણને સન્માનતો અને બ્રાહ્મણો પ્રત્યે આદરભાવ રાખતો. તેના સમયમાં સૌરાષ્ટ્રમાં શ્રીકૃષ્ણની પૂજા પ્રચલિત હતી. શ્રીક અને ઇરાની શિલ્પકળાની વ્યસ-રમાં દ્વારકાના જગત મંદિરમાં આજે પણ સચવાઈ— સંઘરાઈને ખેડેલાં પાંખાળા પ્રાણીઓ અને યુનાની ઢબના શિવ મુકુટ ધારતી પાંખાળી પરિઓની શિલ્પકૃતિઓ આ સમયના મંદિરની અસ્મિતાની સચેત સાક્ષી પૂરે જાય છે. ઇ. સ. પૂર્વે બીજી સદીની આબુબાલુમાં પ્રચલિત એવી બ્રાહ્મણિયમાં લખાયેલો અને મંદિરનાં સ્થાપત્ય સાથે જડીત થયેલાં શિલાલેખ આ હકીકતને વિશેષ સમર્થન આપે છે.

ચંદ્રગુપ્ત પછી તેમના પુત્ર બિંદુસાર સૌરાષ્ટ્રના સમ્રાટ બન્યા તો આ બ્રાહ્મણને સન્માનતા અને બ્રાહ્મણધર્મ પ્રત્યે તેમને અનુરાગ હતો. તે સમયે કૃષ્ણપૂજા છેક જ પ્રસરી ગઈ હતી. એકાદ નાના બળવાને દબાવી દેવાં સિવાય તેમને કોઈ લડાઈ લડવાનો પ્રસંગ આવ્યો નથી. તેમના શાંત અને સમૃદ્ધ શાસનકાળમાં પિતાના અધુરા રહેલાં મનોરથો પરિપૂર્ણ કરવાની તેમને દરેક તક હતી. અને ત્યારબાદ જગતના અજોડ સમ્રાટ અશોક મગધના સામ્રાજ્યના માલિક બન્યા. રાજ્ય અમલના ચાર વર્ષ પછી તેમણે બૌદ્ધધર્મનો અંગિકાર કર્યો તે પહેલાં તેઓ બ્રાહ્મણધર્મ પાળતા હતા. દરેક ધર્મ પ્રત્યે તેમના આદરભાવ તેમની અમર કાર્તિમાં વધારો કરી જાય છે. બૌદ્ધધર્મના વિહારો, ચૈત્યો, સ્તુપો અને અનેક શિલ્પકૃતિઓ તથા લોકોપયોગી બાંધકામો તેના સમયમાં રચાયેલા શિલાલેખો ઠેર ઠેર પવંતો અને ગિરિકંદરાઓમાં આજે પણ નજરે પડે છે. અશોક પછી તેના પૌત્ર સંપ્રતેનું સૌરાષ્ટ્ર ઉપર અધિપત્ય હતું. તેમણે જૈનધર્મ અપનાવ્યો હતો. અને સૌરાષ્ટ્રમાં એક હજાર જૈનમંદિરો બનાવ્યા હતા. અશોકના શાસન-કાળથી તે છેક બેકટ્ટીઆના યવનરાજ મિનેન્ડરના સમય સુધી સૌરાષ્ટ્રમાં બૌદ્ધ અને જૈનધર્મનું પરિભ્રમ પૂરજોશમાં રહ્યું હોય તેમ જણાય છે. મિનેન્ડરે પાતાળ સૌરાષ્ટ્ર તથા લાટ (નર્મદાના કિનારાનો પ્રદેશ) દેશ જીતી લીધા હતા. પોતે બૌદ્ધધર્મનો અંગિકાર કર્યો હતો. આમ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૬૦ એટલે એકસોથી પણ વધુ વરસોના સમય દરમિયાન સૌરાષ્ટ્રમાં બ્રાહ્મણ ધર્મનું ભેર મંદ થતું ચાલ્યું છે એજ સમયે બ્રાહ્મણ ધર્મની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરનાર હતો ભારદ્વાજ

ગોત્રનો બ્રાહ્મણ પુણ્યમિત્ર મૌર્ય વંશના છેલ્લાં રાજા બ્રહ્મદ્રથનો. તે સેનપતિ હતા બ્રહ્મદ્રથનો વધ કરી તે મગધની ગાદીએ આવ્યો અને સૌરાષ્ટ્રમાંથી મિનેન્ડરને મારી હઠાવી બ્રાહ્મણ ધર્મને પુનઃ સ્થાપિત કર્યો પોતે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી યજ્ઞાદિ વૈદિક વિધિ વિધાનો ફરીને પાછા શરૂ કર્યા તેના સમયમાં રાજ્યના આશ્રયે સંસ્કૃત ભાષા તથા સાહિત્યનો ખૂબજ વિકાસ થયો આ સમયમાં ભાગવત વૈષ્ણવ ધર્મ તથા શવધર્મ સંપ્રદાયનો પ્રભાવ વધ્યો શ્રીકૃષ્ણ વિષ્ણુ શિવ વગેરેની પૂજાનું પરિભ્રમ ફરીને વધવા પામ્યું.

શુંગવંશના સમયમાં હિન્દુ ધર્મના ઘણાં મંદિરો બંધાયા છે જે શુંગકાલિન કહેવાય છે આ યુગોની શિલ્પ કૃતિઓ ભારહુત શૈલીની ગણાય છે અને ત્યાર પછી તો શાક્યદિપ (સંધુ નદીનો મુખ્ય પ્રદેશમાંથી) સૂર્ય પૂજક શક-પહેલેલાનો પ્રવાહ સૌરાષ્ટ્રમાં વહેવો શરૂ થયો છે.

ઇ. સ. પૂર્વની પહેલી સદીના પૂર્વાર્ધમાં આ પ્રજાના માગ, મોગ, મોશ રાજાનું સિંધ પાતાળ માળવા સૌરાષ્ટ્ર તથા લાટ દેશ ઉપર અધિપત્ય હતું મોગના મંદિરના ખંડેર આજે પણ દ્વારકાથી થોડેજ દૂર ઊભાં રહ્યા છે પિંડારા સુવાણ સૂર્ય તીર્થ હરસિદ્ધિના કોયલા ડુંગર ઉપર તેમજ સૌરાષ્ટ્રના સમુદ્રના કિનારા પરના અનેક સ્થળે આ પ્રજાના આગમનના સ્મરણ ચિન્હ રૂપે પૂર્વાભિમુખ એવાં અનેક સૂર્ય મંદિરો મૃતપ્રાય બનીને ઊભાં છે. સૂર્ય મંદિરોની રચના અને સ્થાપત્ય વિધાન બ્રાહ્મણ ધર્મના મંદિરો કરતાં નિરાળા છે.

ઈસ્વીસનના આરંભથી તે થોડી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી સૌરાષ્ટ્રમાં શક લોકોનું અને પશ્ચિમના શક ક્ષત્રિયોનું પ્રાબલ્ય સારી રીતે રહેવા પામ્યું તેનાં સમયમાં સૂર્ય પૂજા સવિશેષ પ્રચલિત બન્યાનું જણાઈ આવે છે. દક્ષિણના શાત વાહન-રાજવી ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણી જેવા આ જૂમિમાં આવવા લલચાયા છે. પણ તેમનો અમલ લાંબા સમય સુધી સૌરાષ્ટ્રમાં રહી શક્યો નથી. ઉપલબ્ધ શિલાલેખને આધારે સૌરાષ્ટ્રમાં ગોમના ડુંગર ઉપર આવેલું મંદિર ઇ. સ.ની પાંચમી સદીથી વહેલું નહીં એટલું પુરાણ માનવામાં આવે છે. આ મંદિરની રચના અને શિલ્પશૈલી સાથે સરખાવતા ઓળખા મંડળમાં આવેલાં આરંભડા, સુવાણ, વસઈ, દ્રેવાડ અને કુરંગાના સૂર્યમંદિરો વધુ આદિ કાળના હોય એમ જણાઈ આવે છે.

૧. આરંભડા :

દ્વારકાથી ઓળખા પોટ જવાના માગ ઉપર આરંભડા ગામના પાદરમાં રસ્તાની જમણી આબુએ આ મંદિર પોતાનું પુરાતત્વ સાચવીને હજુ સુધી અપૂર્વ અવસ્થામાં ઊભું છે.

૨. સુવાણ-સૂર્યતીર્થ :

દ્વારકાથી ઉત્તર પૂર્વે ચાર માઈલ પર આવેલાં સૂર્ય તીર્થને આજે સુવાણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અહીંયાં એક પ્રાચીન મંદિર આવેલું છે. જેમાં સૂર્યની મૂર્તિ બિરાજમાન હતી. ત્યાં પથ્થરનો બનેલો સૂર્યનો રથ પણ હતો, જે હાલમાં વડોદરામાં મ્યુઝીયમમાં રાખવામાં આવેલો છે. અહીંયાં એક સરોવર છે. તેમાં અગણિત સૂર્યમુખી કમળો ઉગે છે. ઉગતા સૂર્યના પ્રકાશમાં એ કમળો જાણે કે સુવર્ણના હોય તેવાં દેખાય છે અને તેથી આ સ્થળને સુવર્ણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અહીંથી બે ક્લાં ગને અંતરે ઉત્તર દિશામાં એક ટેકરા ઉપર ગુહાદિત્યના દહેરા આવેલાં છે. તે પણ સૂર્ય મંદિર હોવાનું જણાય છે. અહીંયાં સોમરથી ગાળવાના વિશાળ કદના ઉલૂખલો તેના પથ્થરની જાત અને કારીગરીથી સહુની નજરને આકર્ષે છે. આ ટેકરા ઉપરથી ઇ. સ. ની આબુબાબુમાં વપરાતા માટી, ઠામના ઠીકરાં R. P. W (Red Postery Wear) તેમજ ક્ષત્રપોના સિક્કાઓ અવારનવાર મળી આવે છે. તે ઉપરથી આ મંદિર ક્ષત્રપોના કોઈ સમયમાં બંધાયું હોય તેમ માનવાને કારણ રહે છે.

૩. વસઈ :

વસઈ આવડાઓની પ્રાચીન રાજધાની તરીકે પંકાતુ વસઈ ગામ દ્વારકાથી ઉત્તરે ૬ માઈલ પર આવેલું છે. અહીંયાં જુદાં જુદાં યુગના પ્રાચીન મંદિરો તથા સૂર્યમંદિર રેશમીઆ દેહરા તરીકે જાણીતું છે. ભગવાવસ્થામાં પડેલાં અહીંયાના જૈનમંદિરના સભામંડપનો ધુમટ અને તેની છતમાં બારીક નકશીથી કેતરેલું શિલ્પ આજુના કોઈ દેવાલયની સ્મૃતિને તાજ કરે છે, કનકસેન આવડાએ વસાવેલી આ નગરીનું અસલ નામ કનકાવતી હતું. અહીંયાં એક સમયે વિજય અને શિવપૂજનનું વિશેષ હતું, તે અહીંના શિલ્પ ભરપુર પ્રાચીન મંદિરો જોતાં જણાય આવે છે. મંદિરના શિલ્પ સાથે કોઈ અડપલું ન કરે તેને માટે એક શિલામાં ગદ્યા ગાળ લખવામાં આવી છે આ મંદિરો ઇ. સ. ની પાંચમીથી અગિયારમી સદી સુધીમાં જુદાં જુદાં સમયે બંધાયેલા હોવાનું જણાય આવે છે અહીંયાં એક વિશાળ ઉલૂખલ ભગ્ના વસ્થામાં જમીનમાં દટાઈને પડ્યો છે.

૪. દ્રેવાડ :

દ્વારકાથી ૧૦ માઈલ દક્ષિણે પોરબંદર જવાના માર્ગ ઉપર આ ગામ આવેલું છે આ ગામના પાદરમાં ઉત્તર દિશામાં એક મંદિર આવેલું છે આ મંદિરની રચના અને શિલ્પ મંદિર રચનાના આદિ કાળનું છે અને સુવાણ તથા પિંડરાના સૂર્ય મંદિરો સાથે ઘણે અંશે સામ્યતા ધરાવે છે હાલમાં તેમાં સિંદૂર લગાડેલી મૂર્તિ તરીકે અહીંના વાઘેરો પૂજે છે જ્યારે વાસ્તવમાં આ મૂર્તિ સૂર્યની છે અહીંયાં પણ

વિશાળ કદનો એક ઉલૂખલ મંદિરની પ્રાચીનતાની સાક્ષી પુરતો જિલો છે.

૫. કુરંગા :

દ્વારકાથી ૨૦ માઈલ દૂર શિક્ષ માટીના વિશાળ ટેકરા ઉપર વસેલું ગામ છે ગામથી એક માઈલને અંતરે દક્ષિણ દિશામાં એક મંદિર આવેલું છે અન્ય મંદિરો સાથે શિલ્પ શૈલીમાં સામ્યતા ધરાવતું આ મંદિર પણ એકજ યુગની રચનાનું છે, અહીંયાં પણ એવોજ ઉલૂખલ જોનારને કુતુહલ પેદા કરાવે છે. ઇ. સ. ના ચોથા સૈકાથી ગુપ્ત વંશના રાજાઓના પ્રભાવ સારાયે સૌરાષ્ટ્ર ઉપર આપ્ત થઈ ચૂક્યો હતો ભારત વર્ષના આ સુવર્ણ યુગમાં સૌરાષ્ટ્રમાં વિપ્લુ પૂજા સર્વ શ્રેષ્ઠ બની ચૂકી હતી. એ સમયમાં સૌરાષ્ટ્રમાં વિજયનાં મંદિરો બંધાયાનું આલેખન મળી આવે છે. આ યુગમાં તીર્થ સ્થળોમાં માહાત્મ્ય વર્ણવતું સ્કંદ પુરાણ રચાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રભાસ ખંડ અંતર્ગત પ્રભાસ મહાત્મ્ય અને દ્વારકા મહાત્મ્ય અનેક પ્રાચીન તીર્થ સ્થળોનો મહિમા વર્ણવે છે દ્વારકાના જગત મંદિરની બીજી વખતની રચના (second edition) આ યુગની શિલ્પ શૈલી અને વાસ્તુ વિધાનથી ભરપુર હોવાનું જણાઈ આવે છે અહીંનું શ્રી રૂક્મિણીનું મંદિર અને તેનું શિલ્પ અને તેનું શિલ્પ અને સ્થાપત્ય એ ગુપ્ત યુગના પૂર્ણ કળાએ વિકસેલાં વાસ્તુ વિધાનનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે એની પ્રતિકૃતિ તરીકે કંડોરાયેલું એવું બીજું મંદિર સૌરાષ્ટ્રના સાગર કિનારા ઉપર હરસિદ્ધિ માતાનું છે.

૬. હરસિદ્ધિ-હર્ષદામાતા :

દ્વારકાથી દક્ષિણમાં સમુદ્રની ધાર ૩૬ માઈલ દૂર પોરબંદરથી ઉત્તર - પશ્ચિમમાં બાવીસ માઈલ દૂર પશ્ચિમમાં હર્ષદા માતાનું વિખ્યાત મંદિર આવેલું છે અહીંનું પ્રાચીન મંદિર કોયલાના ડુંગર ઉપર આવેલું છે. જ્યારે હાલનું મંદિર પર્વતના નીચેના ભાગમાં છે. પ્રાચીન મંદિરમાં બિરાજમાન દેવીની દષ્ટિ જ્યાં સમુદ્ર પર પડતી ત્યાંથી પસાર થતાં વડાણો ડૂબી જતા તેથી ગુજરાતના દાનવીર શેઠ અઘડુશાહે તેમનું પ્રતિષ્ઠાપન નીચેના મંદિરમાં કર્યું. નીચે પધારતા દેવીના ઉચ્ચસ્વરૂપને શાંત કરવા અઘડુશાહેને પોતાનું અને પોતાના કુટુંબનું બલિદાન દેવા તૈયાર થવું પડ્યું ત્યારે માતાજીનો કોપ શાંત થયો. અને નવાં મંદિરમાં તેનું પ્રતિષ્ઠાપન થયું. એવી પણ લોક કથા છે કે મહારાજ વીર વિક્રમાદિત્ય માતાજીને અહીંથી આરાધના કરીને પ્રસન્ન કરી પોતાની સાથે ઉજ્જૈન લઈ ગયા જેથી દિવસે માતાજીનો વાસ ઉજ્જૈનના હરસિદ્ધિ મંદિરમાં અને રાત્રે અહીંયાં રહે છે. બંને સ્થાનોમાં મુખ્ય પીઠ પર ચંત્ર છે અને તેની પાછળની દેવીની મૂર્તિઓ બહુધા એક સરખી છે. મનોરથોની સિદ્ધિ હાતા એવાં આ દેવીના સ્થાને આવવા સૌરાષ્ટ્રના ભાટીઆ

સ્ટેશનથી તેમજ પોરબંદરથી બસનો વ્યવહાર જોડવામાં આવ્યો છે.

૭. વિસાવાડા :

પોરબંદરથી પશ્ચિમે સોળ માઈલ અને હરસિદ્ધિથી પોરબંદર જવાના માર્ગે ત્યાંથી આઠ માઈલ વિસાવાડા કરીને ગામ આવેલું છે. લોકો તેને મૂળ દ્વારકા તરીકે ઓળખે છે. અહીંયા શ્રી રણછોડરાયજીનું મંદિર આવેલું છે, અને તેની આજુબાજુ બીજાં પણ નાના મંદિરો છે. પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ આ મંદિરોને પ્રાચીન કહી શકાય નહીં. પરંતુ પ્રાચીન દ્વારકાનો ખાર યોજનના વિસ્તારનો છેડો અહીં સુધી હોય તેમ માની શકાય. પોરબંદરથી અહીં આવવા માટે બસ વ્યવહાર ચાલે છે.

કાંટેલા :

પોરબંદરથી સાત માઈલ દૂર સમુદ્ર કિનારા પર કાંટેલા ગામ વસેલું છે. ગામની ઉત્તરે રેવતીકુંડ અને રેવતેશ્વર મહાદેવનું પ્રાચીન મંદિર છે. સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલાં બરડાનો ડુંગર એ પુરાણોનો રેવતાચલ છે. તેની સાક્ષીરૂપે આ બંને પ્રાચીન સ્થાનો અહીં પ્રકટ થયા છે. અહીંયા મહાકાલેશ્વરનું પણ એક પ્રાચીન મંદિર છે. જેનું સ્થાપત્ય ચાલુક્ય પ્રણાલિનું જણાય છે.

શ્રીનગર :

પોરબંદરની બાજુમાં એક નાનું ગામ છે. આ ગામમાં એક પ્રાચીન સૂર્યમંદિર આવેલું છે.

માધવપુર :

દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રના સાગર કિનારા પર એક જ્યાતનામ પવિત્ર તીર્થસ્થળ આવેલું છે. માધવપુર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે રૂક્મિણીનું હરણ કરીને દ્વારકા પધારતા હતા ત્યારે રસ્તામાં માધવપુરમાં તેમણે રૂક્મિણી સાથે લગ્નવિધિ કર્યો હતો. આ સ્થળે સમુદ્રના કિનારા ઉપર જ રેતાથી અર્ધ જેટલું દટાઈને પડેલું એક પ્રાચીન મંદિર છે. ચાલુક્ય પ્રણાલિનું આ મંદિર નિદાન નવમી સદીથી અધિક આગળ હોય તેવું આ મંદિર સૂર્યમંદિર હોવાની શક્યતા પણ નકારી શકાતી નથી. પોરબંદર, કેશોદ અને માંગરોળથી આ સ્થળે બસમાં જવાય છે.

માંગરોળ :

સમુદ્ર તટપર આવેલાં આ સ્થળમાં કોઈ પ્રાચીન મંદિર નથી પરંતુ આ સ્થાનનો મધ્યયુગનો મહિમા જાણવા જેવો છે. ભક્ત કવિ નરસિંહ મહેતાના કાકા પર્વતરાય મહેતા અહીંથી તુલસીપત્ર લઈને દ્વારકાથી દ્વારકાધિશને અર્પણ

કરવા જતા, અડસઠ વર્ષની ઉંમરે જ્યારે તેઓ પોતાની ટેક જાળવવા અશક્ત બની ગયા ત્યારે ભક્તની લાજ રાખવા શ્રી દ્વારકાનાથ સ્વયં તથા શ્રી વિગ્રહ સ્વરૂપે પ્રકટ થયા સાથે ગોમતી તીર્થ પણ ત્યાં પ્રકટ થયું એ સમયનું ભગવાનનું ત્યાં મંદિર છે. જેની બાજુમાં ગોમતી તીર્થ સરોવર પણ છે. કેશોદ સ્ટેશનથી શીલ થઈ બસમાં ત્યાં જવાય છે.

કામનાથ :

માંગરોળથી માત્ર એક માઈલ દૂર કામનાથ મહાદેવનું મંદિર છે. શ્રાવણ માસમાં અહીં મેળો ભરાય છે. એથી વિશેષ એનું મહાત્મ્ય નથી. અહીંથી એક માઈલ દૂર નાગહદ નામનું પ્રાચીન સ્થાન છે. સર્પદંશથી પીડાતા માનવી ત્યાં પહોંચી જાય તો તેને ઝેરની અસર થતી નથી એમ કહેવાય છે.

બરડાનો ડુંગર ધુમસો :

જેઠવાઓની ધુમલીની જાહોજલાલી મૈત્રક કાળમાં પૂર્ણ કક્ષાએ પહોંચી હતી. આજે તો તેના માત્ર ભગવાવશેષો લાલ્લવડથી ચાર માઈલ દૂર અસ્તવ્યસ્ત અવસ્થામાં પોતાના સુખદ ભૂતકાળ ઉપર આંસુ સારતા સોડ તાણીને સુતા છે. અહીં બરડા ડુંગરના એક ઊંચા શિખર ઉપર આશાચુરી દેવીનું પ્રાચીન મંદિર છે. પોરબંદરથી શાખપુર સ્ટેશને થઈ પગરસ્તે અહીં જવાય છે. આ ભગવાવશેષ મંદિરોમાં એક નવલખા મંદિરની શિલ્પકળા નજરને ખૂબ જ આકર્ષે છે. પર્વત પર ચઢતા માર્ગમાં બીજાં ત્રણ મંદિરો આવે છે. જે પણ પ્વસ્તપ્રાય થઈને પડ્યાં છે. થોડે આગળ સોનું કંથારીનું મંદિર અને વાવ ધુમલીના ઉજ્જવળ ઇતિહાસના પાના ઉઘાડતા આજે પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

બિલેશ્વર :

બરડાના ડુંગર ઉપર જતાં પ્રારંભમાં જ આ સ્થાન આવેલું છે. પોરબંદરથી શાખપુર સ્ટેશન સુધી ટ્રેનમાં ત્યાંથી ગાડામાં અથવા તો પગરસ્તે જવાય છે ખોરાણા સ્ટેશનથી આ સ્થાન માત્ર બે માઈલ જ દૂર છે. બિલેશ્વર એ બરડા ડુંગરનું પ્રાચીન તીર્થધામ છે. એમ કહેવાય છે કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તપ કરીને ભગવાન શંકરને પ્રસન્ન કર્યો હતો. બિલેશ્વરનું શિવમંદિર પ્રાચીન શિલ્પકળા અને કારીગીરીનો સુંદર નમૂનો છે. આજે પણ અહીંયા શ્રાવણ માસના સોમવારે મેળો ભરાય છે.

કીલેશ્વર :

બરડાના ડુંગરની બીજી બાજુ આવેલાં મંદિરે જવાનું જામનગરથી સુગમ થઈ પડે છે, અહીંયા આવવા સીધી

સડક છે, અને ઝાઝા ડુંગરા વટાવવા પડતા નથી. અહીં સુધી મોટરબસ આવે છે. કીલેશ્વર નદીને કિનારે કીલેશ્વરનું શિવમંદિર આવેલું છે, જે ઘણું જ પ્રાચીન છે. હાલમાં આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયેલો છે. પરંતુ આ મંદિર સૌરાષ્ટ્રમાં પાંડવોના સમયનું છે એમ કહેવાય છે. પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંસ્કૃતિના સંગમ સ્થાન સમી સૌરાષ્ટ્રની પવિત્ર ભૂમિ દેવો, ઋષિ-મુનિઓ, સંત-મહંતો અને મહાત્માઓની પૂજ્ય ભૂમિ છે. દાનવીરો અને શૂરવીરોની શૌર્ય ગાથાથી છલકાતી એ કર્મભૂમિ છે. અહીં તો એના માત્ર સાગરકાંઠાની સંસ્કૃતિનું નિરૂપણ કયું છે. શ્રીકૃષ્ણના સમયથી તે મહાત્મા ગાંધી સુધીનું કર્મભક્ત અને જ્ઞાનથી ગુજતી એની રજેરજમાં અનેક સામર્થ્ય ભર્યું પડ્યું છે, ભારતવર્ષ તેમાંથી નતનવી પ્રેરણાના પાન કરતું રહેશે એ નિશંક છે.

મોક્ષપુરી દ્વારકા :

શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલ સાત મોક્ષપુરીમાં દ્વારકાનું નામ પણ છે. ભગવાન કૃષ્ણ યાદવો સહિત આવી વસ્યા પછી તે તીર્થભૂમિ થઈ, તે પહેલાં તેનું નામ હતું કુશસ્થલી. કુશસ્થલીમાં રેવત રાજ્ય કરતો. દ્વારકા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં સમૃદ્ધિથી પરિપૂર્ણ હતું. બધાં જ પુરાણો અને મહાભારતમાં લખ્યું છે કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પરમ ધામમાં પધાર્યા પછી શ્રીહરિના મંદિરને બાદ કરતાં આખી દ્વારકાને સમુદ્રે ડુબાડી દીધી. વર્તમાન દ્વારકા એ મૂળ દ્વારકા છે કે કેમ તેના સંબંધમાં વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. મૂળ દ્વારકા ક્યાં હશે તેના વિષે પણ ઘણાં મતભેદો રજૂ થયા છે. જે ત્રણ સ્થળો પણ પોતાને ત્યાં મૂળ દ્વારકા હોવાનો દાવો કરે છે. વર્તમાન દ્વારકા શું આદ્ય શંકરાચાર્યના સમયમાં હતી ?

અત્યારે દ્વારકામાં પશ્ચિમાસ્નાયનો જગદ્ગુરુજીનો શારદામઠ છે. ભગવાન મૌલીશ્વર પણ બિરાજે છે. તો પછી આદ્ય શંકરાચાર્યજીના સમયથી તો વર્તમાન દ્વારકા હશે જ ને ? આ બધા પ્રશ્નો ઇતિહાસના વિદ્વાનો અને સંશોધકોએ ચર્ચવાના છે. અમારું કામ તો તીર્થસ્થાનો વિશે વિગતો આપવાનું છે. હાલની દ્વારકા ઓખા મંડળમાં આવેલી છે. આખો પ્રદેશ સૂકો છે. વચ્ચે વચ્ચે ચોર અને ટીંબા સિવાય વનશ્રી તો છે જ નહીં. ગોમતીના જમણા કાંઠા પર દ્વારકા છે. ત્યાંની હવા દરિયા કિનારાને કારણે સમઘારી છે, યાત્રાએ આવવા માટે વર્ષાઋતુ પછીનો સમય આસો-કાર્તિક માસ તથા શિયાળાના અંતે મહામાસ અને ઉનાળાના પ્રારંભમાં ફાગણમાસ પસંદ કરવા જેવાં છે. ગામનું મુખ્ય આકર્ષણ જગતગંદિર અથવા દ્વારકાધીશજીનું મંદિર છે. ગોમતીમાં સ્નાન કરીને તેનાં લગભગ ૫૦, ૫૫ પગધિયાં ચડતાં મંદિરનું ને તેની આવન ગજની

ધબ્બનું જે દર્શન થાય છે તે રમણીય છે. મુખ્ય મંદિરના ગર્ભગૃહ ઉપર ૧૭૦ ફૂટ ઊંચું છ માળવાળું શિખર છે, શિખર પર જવા માટે મંડળમાં સીડી છે. સામે પાંચ માળનો ૬૦ સ્તંભ પર રચેલો મંડપ છે, મંદિરની બહારની બાજુએ કોતરકામ છે પણ અંદરની રચના સાદી છે. મંદિરને બેવડો કોટ છે અને ભીંતોની વચ્ચે પ્રદક્ષિણા માટે જગ્યા છે. કોટની દક્ષિણ તરફના દરવાજાનું સ્વર્ગદ્વાર નામ છે ને ઉત્તર દરવાજા મોક્ષદ્વાર તરીકે ઓળખાય છે. મુખ્ય મંદિરના ગર્ભગૃહમાં સિંહાસન પર ભગવાન દ્વારકાધીશજીની અથવા રણુચોડરાયજીની સ્થામરંગી, ચતુર્ભુજ, લગભગ ૩ ફૂટની મૂર્તિ બિરાજે છે. પહેલાં તો યાત્રાળુઓ મંદિરમાં બંધ ચરણ સ્પર્શ કરી શકતા, તે હવે બંધ છે, મંદિરના ઉપરના માળમાં અંબાજીની મૂર્તિ છે. સભામંડપના એક ખૂણે બળદેવજીની મૂર્તિ છે, આંગણમાં મુખ્ય મંદિરથી જુદું ત્રિવિક્રમજીનું મંદિર છે, જે શિખરબંધી છે. ખીજી બાજુ પ્રદુમ્નનું એવું જ મંદિર છે. ઉત્તરના દરવાજાથી પશ્ચિમ બાજુ પર કુશેશ્વરનું મંદિર છે, તદુપરાંત અંબાજી, પુરુષોત્તમજી, દત્તાત્રેય, દેવકીમાતા, લક્ષ્મીનારાયણ, માધવજી વગેરેના નાના મંદિરો છે. મોક્ષદ્વારથી પૂર્વે કોલાભગતનું મંદિર છે, ને પૂર્વ તરફની ભીંત પાસે રૂકમણી, સત્યભામા, બાંધુવંતી વગેરેણાં મંદિરો છે. કમ્પાઉન્ડની દક્ષિને શારદામઠના અધિકાર નીચે રણુચોડરાયજીનો ભંડાર છે. જેમાંથી ભોગ સામગ્રી તૈયાર થઈને રણુચોડરાયજીને ધરાવવામાં આવે છે. ભારતની દક્ષિણે શારદાપીઠ છે. શારદા પીઠાધિશ્વરની પ્રેરક પ્રેરણા નીચે દ્વારકામાં આર્ટ્સ કોલેજ અને સંશોધન વિદ્યાલય ચાલે છે. ગામથી થોડેદૂર પટરાણીજીનું શિખરબંધી મંદિર છે. ઘણાં યાત્રાળુઓ નગરની પરિક્રમા કરે છે તેમાં કેમ આ પ્રમાણે છે. ગોમતી ઘાટ, સંગમઘાટ, ચક્રતીર્થ, સિદ્ધનાથ, જ્ઞાનકુંડ, અક્ષયવડ, અગ્રારકુંડ, ભદ્રકાળી, આશાપુરી, કેલાસકુંડ, સૂર્યનારાયણ, જયવિજય, નિષ્પાપકુંડને રણુચોડરાયજીને દક્ષિણ દરવાજા દ્વારકાથી દોઢ ગાઉ દૂર રામ-લક્ષ્મણનું મંદિર છે અને મહાપ્રભુજીની એઠક છે ત્યાંથી એક ગાઉ દુર ચીતાવાડી છે ને પાપપુણ્યની બારી છે. દ્વારકાની નગરપાલિકા સાડું કામ કરી રહી છે. ગામમાં ઘણી ધર્મશાળાઓ છે, ને તીનબત્તી ચાર રસ્તા ચોકમાં એક લોજ પણ છે.

બેટ દ્વારકા :

બેટ દ્વારકાને સૌરાષ્ટ્રના લોકો શંખોદ્વાર બેટ પણ કહે છે, કેમ કે શંખાસુરનો ભગવાને ઉદ્ધાર કર્યો હતો. દ્વારકાથી રેલ્વે રસ્તે અથવા બસદ્વારા ઓખા સ્ટેશને ઉતરાય છે. ખાડીના કાંઠે હોડીઓમાં બેસવું પડે છે. પવન અનુકૂળ હોય તો બેટ પર જલદી પહોંચી જવાય છે. નહિતર સારો એવો સમય વહાણવાળા લે છે. દરિયાનું પાણી લીલું કાચ જેવું સ્થિર અને ઊંડું છે. બેટના ઉત્તર કિનારા

પાસે બેટ ગામ છે. ત્યાં ધર્મશાળા પણ છે. અને સર્વવસ્તુ પણ મળે છે. બેટમાં બે સ્થાન દર્શનીય છે, જેમાં રણુછોડરાયજી મંદિર ને શંખોદ્ધાર મંદિર છે. મુખ્ય મંદિર રણુછોડરાયજીનું શિખર બંધી નથી પણ હવેલી જેવું છે. વિશાળ ચોકની ફરતો કોટ છે ને બે ત્રણ માળના ચાર પાંચ મંદિર છે. અંદરના દરવાજામાં જતા જમણી બાજુ શ્રી કૃષ્ણનો મહેલ છે, બાજુમાં સત્યભામા બાળુંવંતીના મહેલો છે. ત્યાંથી ઉત્તર તરફ પ્રભુમ્નજી, રણુછોડરાયજી, ત્રિવિક્રમજી, પુરૂષોત્તમજીના મંદિરો છે. ત્યાંથી દક્ષિણ તરફ દેવકીજીને માધવજીના મંદિરો છે કોટથી દક્ષિણે પશ્ચિમ તરફ અંબાજીનું મંદિર છે. ગરૂડજી પણ પૂર્વ તરફ છે. સૌથી મોટો મહેલ શ્રી કૃષ્ણનો છે. તેમાં પણ લગભગ દ્વારકા જેવીજ મૂર્તિ છે. દ્વારકામાં પ્રભુના હાથમાં શંખ ઉભો છે જ્યારે બેટમાં શંખ આડો ગ્રહણ કર્યો છે સૌ મંદિરના ભોગ ભંડાર જુદા જુદા છે. મંદિરો પ્રાયઃ અંધારાવાળા ને રાંછીઓની મૂર્તિ તો કંઈ જુદી લાગેજ નહીં તેવીજ છે.

શંખોદ્ધાર મંદિર શંખ તળાવના કાંઠા પર છે ત્યાં શંખ નારાયણના જૂના નવા મંદિરો છે. શંખ નારાયણનું મંદિર મહાયાવતારનું મંદિર છે. અને નારાયણની મૂર્તિના શરીરમાં દશે અવતારો બતાવ્યા છે. ગોપી તળાવ બેટના રસ્તા દ્વારકાથી ૧૩ માઈલ છે. કહેવાય છે કે ભગવાનના રૂક્મણીજી સાથેના લગ્ન સમયે ગોપીઓ મજાથી અહીં આવી પ્રભુના લગ્નોત્સવના દર્શન કરી પ્રભુમાં લીન થઈ ગયેલી ગોપીઓ જ્યાં સમાઈ ગયેલી તે ગોપી તળાવમાંથી ગોપીચંદનની લાકડીએ, બતાવી વૈષ્ણવો લઈ જાય છે, ગોપીચંદન જેના શરીરમાં ગરમી વધારે હોય ને ચામડીના રોગો થતા હોય તેની ઉપર લગાડવા માટે શ્રેષ્ઠ છે, આ બાત અનુભવ છે.

પિંડારક :

કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાનના ધ્વનિ પ્રતિધ્વનિથી સદૈવ ગુંજતી સૌરાષ્ટ્રની વીર અને સંત ભૂમિના વાયવ્ય છેડે ।સન્ધુ અને સાગરના સલિલ ધરતીના જે ટૂકડાના અહનિશ યાદ પશ્ચાત્ત કરે છે, તે ટૂકડા ઉપર છેક પ્રાચીન કાળથી આર્ય સંસ્કૃતિની સૌરાષ્ટ્ર ફેલાવતી એક નગરી વસી હતી. જેનું પૌરાણિક નામ છે દેવપુરી યાને પુરૂષોત્તમ પુરી. પુરાણોએ તેને પિંડારક ક્ષેત્ર તરીકે પણ તેનું ઉદ્ઘાટન કરેલું છે. આજે તે પિંડાર તરીકે માત્ર નામશેષ પોતાની અસ્મિતા ટકાવી રહ્યું છે. જામનગર જીલ્લાના ખંભાળીયા ગામથી પશ્ચિમે ચોવીસ માઈલ દૂર ભાટીયા સ્ટેશનથી ઉત્તર-પશ્ચિમે દશ માઈલ દૂર અને દ્વારકાથી ઉત્તર પૂર્વે ચોવીસ માઈલ દૂર આ તીર્થક્ષેત્ર આવેલું છે. તપસ્વિઓ અને મહર્ષિઓની આ ભૂમિ દેશના એકાંત ખૂણામાં જેવી જોઈએ તેવી આજે પ્રસિદ્ધિને પામેલી નથી. કારણ કે અહીં આવવા

માટે અવરજવરના આધુનિક સાધનો અર્ધ વિકસિત અવસ્થામાં છે પરિણામે આ ક્ષેત્રનો ભવ્ય ભૂતકાળ દ્રાષ્ટ વિહોણો થઈને પડ્યો છે. આમ છતાં આ ભૂમિના ગુણગાન મહાભારતે, હરિવંશે શ્રીમદ્ ભાગવતે તથા સ્કન્દ પુરાણ ઇત્યાદિએ વિવિધ રીતે ગાયા છે, મહાભારત વનપર્વ તીર્થયાત્રા પર્વમાં જ્યારે પિતામહ ભીષ્મને ચિત્તની શાંતિ મેળવવા સ્થાનોનો મહિમા સાંભળવાનું મન થયું. ઋષિ શ્રેષ્ઠ પુત્ર્યે પિંડારક ક્ષેત્રનો મહિમા ગાયો છે. મહાભારતના યુદ્ધ પૂર્વે આયુધો મેળવવા અર્જુન ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે પરિભ્રમણ કરી રહ્યો છે. તેના કોઈ સમાચાર ન મળતા વ્યગ્ર ચિત્ત બનેલાં યુધિષ્ઠરને કુળગુરૂ ધૌમ્યમુનિએ આ ક્ષેત્રમાં જવાથી પ્રાપ્ત થતી. આત્મશાંતિના માર્ગોનું નિર્દેશન કરી આ સ્થાનનું મહાત્મ્ય વર્ણવ્યું છે. આ પવિત્ર ભૂમિમાં જલ કિડા કરી શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ સાથે અનેક યાદવ યુગલોએ દિવસો સુધી વિહાર કર્યો છે; જેની સાક્ષી હરિવંશ પુરે છે.

પોરબંદરનું સુદામા મંદિર અને કીર્તિ મંદિર :

પોરબંદર રેલ્વે રસ્તે અને બસ રસ્તે જવાય છે. ત્યાં સુદામા મંદિર દર્શનીય છે. મંદિરની આગળ ચોક છે, જ્યાં કબુતરોને ચણ નાખવામાં આવે છે. અંદર પ્રભુ મૂર્તિ છે પરંતુ સુદામાં મંદિર કરતાં હવે પોરબંદર ગાંધીજીની જન્મભૂમિ તરીકે નવું તીર્થસ્થળ થયું છે, ગાંધીજીનો જ્યાં જન્મ થયો ત્યાં કીર્તિમંદીર ભવ્ય સ્વરૂપે ઊભું છે, અંદર જતાં ગાંધીજીને પ્રિય તેવી પ્રવૃત્તિ ચાલતી જોવા મળે છે. કીર્તિમંદિરના એક ભાગમાં ગાંધીજીના બાપ-દાદાના સમયનું જૂનું ઘર જ્યાં ગાંધીજીનો જન્મ થયો હતો તે સાચવી રાખવામાં આવેલ છે. જૂના સમયના ઓરડાઓ, તે સમયના દાદર વગેરે જોવાની મઝા પડે છે. ગાંધીજી જે ખંડમાં જન્મ્યા હતા ત્યાં પૂ. બાપુનો મોટો ફાટો ભીંત પર બીરાજે છે, ને નીચે ભૂમિ પર સ્વસ્તિકનું મંગલ ચિન્હ છે.

પોરબંદરનું એક બીજું અત્યંત સુંદરને પોરબંદર જનાર સૌએ અચૂક જોવા જેવું સ્થળ છે ભારત મંદિર. આ ભારત મંદિરની ભવ્ય કદપના આફ્રિકાના શાહ સોદાગર સ્વ. શેઠશ્રી નાનજી કાળીદાસને આભારી છે. ભારત મંદિરમાં પ્રવેશ કરી બહાર આવતા, અરે ! બહુ ભવ્ય ઘણું સુંદર ! બોલ્યા વિના રહી ન શકે તેવી તેની રચના ઇ. એક મોટાં ભવનમાં બરાબર વચ્ચે પ્રતિકૃતિ છે અને તેની બંને બાજુ સ્તંભ શ્રેણી છે. આ ભવ્ય સ્તંભો પર પૂરા કદની ભારતના વેદકાળથી માંડીને વર્તમાન યુગ સુધીના સર્વક્ષેત્રના શ્રેષ્ઠ પુરૂષોની આબેહૂબ સજીવ મૂર્તિઓ છે. તેની નીચે પ્રેરક સૂત્ર તેમના જીવનનું દર્શન કરાવે છે. બીજાજાજી ભારતની મહાન સન્નારીઓની મુર્તિઓ છે. આ બધું શિલ્પ સ્થાપત્ય અદ્ભૂત છે. ચોતરફ ભીંત પર ભારતના સર્વ પ્રદેશના દર્શનીય સ્થળોના રંગીન ચિત્રો

અનુમોદન

શ્રીકૃષ્ણના મોટાભાઈ બલભદ્રજી રૂપ રૂપના ભંડાર હતા. એક વાર રૂપનો અનર્થ નિહાળી, પાપી રૂપ ઉપર તિરસ્કાર લાવી, તે મુનિ થઈ જંગલમાં વિહરવા લાગ્યા.

આ જંગલમાં એક હરણુ ફરે. એ બલભદ્રજીનું હેવાયું થઈ ગયું. મુનિ ધ્યાનમાં બેસે, તો એ પાસે બેસે; ભિક્ષાએ બાય તો સાથે બાય.

વનમાં ભિક્ષા મળવી મુશ્કેલ. એમાંય ચોમાસાના દિવસો આવ્યા. સાત દિવસની વરસાદની હેલી. મુનિ સાત દિવસથી કુધા સહીને બેઠા હતા. અબોલ હરણુ પરિસ્થિતિ પારખી ગયું હતું.

એકાએક આજે ઉઘાડ નીકળ્યો. ને સાથે એક વટે-માર્ગ વડ નીચે ભાતું ખાવા બેઠો. હરણુએ એ જોયું ને ક્રુદ્ધતું-નાચતું મુનિના વસ્ત્રોને છેડો મોંમાં લઈ મુનિને ત્યાં ખેંચી લાવ્યું. એની આંખોમાં આનંદ હતો.

વટેમાર્ગે અણધાર્યા પવિત્ર અતિથિને આવેલા જોઈ હર્ષથી ભિક્ષા આપવા હાથ લંબાવ્યો, મુનિએ પાત્ર લંબાવ્યું : હરણુએ આનંદમાં ઠેક દીધી, ને વીજળી આકાશમાંથી કડેડાટ તૂટી પડી. ત્રણે જીવ અવસાન પામ્યા. લેનાર, દેનાર ને અનુમોદન કરનાર ત્રણે તરી ગયા.

ધન્ય ઘડી ! ધન્ય વેળા !

શ્રી જયંતિલાલ ત્રિભોવનદાસ પંડ્યાના સૌજન્યથી

“ શારદા ”

પ્રસુતિ ગૃહ સામે

કાળુભા રોડ,

ભાવનગર.

છે. ભારતની સાંસ્કૃતિક એકતાનું પરમોદાર રહસ્ય સમજાવતા ભારત મંદિરને જોવા માટે ઓછામાં ઓછા ત્રણથી ચાર કલાક જોઈએ. જલદી જોઈ નાંખવું હોય તો પણ દોઢ બે કલાક તો થાય જ. ભારતની પરિપૂર્ણ યાત્રા ન કરી શકનાર ભારત મંદિર તો અવશ્ય જુએ જ. પૌરખંદરની ખીણ મુલાકાત લઈને પ્રસન્ન થઈએ તેવી સંસ્થાઓ તે સ્વ. શેઠ શ્રી નાનજી કાલીદાસ સંચાલિત આર્ય કન્યા વિદ્યાલય અને ખીણ સંસ્થા રામબા ટીચર્સ ટ્રેઈનીંગ કોલેજ. આમાંથી પહેલી સંસ્થા બધાને પરવાનગી વિના જોવા મળતી નથી. પરંતુ કન્યા કેળવણી ઉત્તમ સંસ્થાઓ જ્યાં આર્ય જીવનને શોભે તેવાં સંસ્કાર અને ચારિત્ર્યની દીક્ષા મળે છે તેમાંની આ એક છે.

તીર્થભૂમિ જૂનાગઢ અને ગિરનાર :

જૂનાગઢનું નામ લઈએ ને નાગર નરસૈયો યાદ આવે, અશોક તથા ગુરૂ દત્તાત્રેય, દાતારની જગ્યા યાદ આવે તીર્થંકર ભગવાન નેમીનાથ યાદ આવે, ભવનાથનો મહા શિવરાત્રીનો મેળો યાદ આવે. અનેક પવિત્ર સ્થાનો અહીં છે, ગિરનાર પર્વત તો હિમાલયથીએ અગ્રજન્ય અને દ્વારકાથી થે પ્રાચીન છે. ગિરિનગરની રાજધાનીનો ઇતિહાસ તો અન્યત્ર ચર્ચાય છે અને જોનાપર ત્રણ ત્રણ શિલાલેખ છે તે શૈલખંડની વાત પણ ખીજે સ્થળે વિગતથી ચર્ચી છે. જૂનાગઢના વાઘેશ્વરી દરવાજેથી ગિરનાર સ્થળને સ્કન્દ પુરાણમાં વસ્ત્રાપથ ક્ષેત્ર કહ્યું છે. આ વસ્ત્રાપથ ક્ષેત્રમાં પહેલાં તો પેલો શિલાલેખ આવે, પછી દામોદર કુંડ આવે છે, પેલું પ્રખ્યાત પદ “ ગિરિ તળાટીને કુંડ દામોદર ત્યાં મહેતાજી નાહવા જાય ” એ તો સૌએ સાંભળ્યું જ હોય તે જ આ દામોદર કુંડ. સુવર્ણરેખાને બાંધીને આ દામોદર કુંડની દક્ષિણે આવેલાં પહાડને રવતાચળ કહે છે. અને ઉત્તરે આવેલાં ડુંગરને અશ્વત્થામાનો ડુંગર કહે છે. કહેવાય છે કે અહીંને તેના મસ્તકપરના મણી હરી લીલા પછી ચિરંજીવીઓમાંના અશ્વત્થામા હજી પણ વિકળ દશામાં આ ડુંગર પર ભટકતો જણાય છે. દામોદર કુંડના આથમણા છેડે દામોદરનું મંદિર છે. મંદિરને કોટ છે અને કુંડ પરથી મંદિરમાં જવાના પગથિયાં છે. આ દામોદરજીનું મંદિર શ્રીકૃષ્ણના પૌત્ર વજ્રનાભે બંધાવેલું છે એમ કહેવાય છે, મંદિરની પશ્ચિમ તરફ રેવતીકુંડ છે. આ સ્થળો ઘણાં પ્રાચીન છે ને વિદ્વાનો તેને ઓછામાં ઓછા ગુપ્તકાળના તો માને જ છે. દામોદર કુંડ પાસે મહાપ્રભુજીની બેઠક છે. તદુપરાંત પ્રદેશ્વર, રાજેશ્વર, સિદ્ધેશ્વરના મંદિરો દેખાય છે. દામોદર કુંડથી આગળ ચાલતા ગિરનારના દર્શન થવા લાગે છે. રસ્તામાં આવતી સુવર્ણરેખા ઉતરતા ડાબી બાજુએ દ્વૈષેશ્વર મહાદેવની જગ્યા આવેલી છે ત્યાંથી આગળ વસ્ત્રાપથેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. તેની સામું ભાવનાથનું મંદિર દેખાય છે. સ્કન્દ પુરાણમાં પણ ભવનાથ

ને તેની પાસેના મૃગીકુંડનું મહાત્મ્ય વર્ણવેલું છે. ભવનાથથી આગળ જતા ચડાણ શરૂ થાય છે. આગળ દરવાજો બાંધી લેવામાં આવ્યો છે. અને દરવાજાની અંદરથી પગથિયાં શરૂ થાય છે. આ પગથિયાં ઉદયન મંત્રીના પુત્ર વાહડે કુમારપાળના સમયમાં બંધાવ્યા છે. પગથિયા ચડી ઉપર જતાં કોટનો દરવાજો આવે છે. તેમાં જૈન દેરાસરો આવેલાં છે. આ ટૂંકને નેમીનાથની ટૂંક કહે છે. આખી ટૂંકને ફરતો કોટ છે. આ મંદિરોમાં સૌથી જૂનું નેમીનાથ તીર્થંકર ભગવાનનું મંદિર છે. અશોકના પુત્ર સંપ્રતિનું બાંધેલું નેમીનાથનું મંદિર છે. નેમીનાથના મંદિરવાળા નાના કિલ્લામાં કુલ ચાર મંદિર છે. તેની પછી જૂનું કુમારપાલનું મંદિર આવેલ છે, તે પછી સંપ્રતિવાળું નેમીનાથનું મંદિર આવે છે. અહીંથી આગળ બધા મંદિરોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતા વસ્તુપાળ તેજપાળના દહેરા તરફ જવાય છે. એક મુખ્ય મંડપ બે ને તેની ત્રણ બાજુ પર વિમાનો ગોઠવેલાં છે. આ દેરાઓનું શિલ્પકામ ખરેખર સુંદર છે. થાંભલાઓ પરની નકશી ને છતમાંથી લટકતું લોલક પણ તેની ખાસ શોભા છે. જૈન મંદિરોવાળાં કોટની બહાર પથ્થર છે ને ત્યાં રામાનુજ સંપ્રદાયનું આધુનિક મંદિર છે. ગિરનાર પરના બધાં હિંદુ મંદિરોમાં જૈન દેરાસરોવાળાં ભાગથી ૩૦૦ કુટ જેટલે જાણે અંબાજીનું મંદિર છે, ત્યાં જવાના પગથિયાં છે. મંદિરની રચના પરથી તે જૂનું લાગે છે. સૌરાષ્ટ્રના શકિતપીઠોમાં ગિરનાર પરના અંબાજી મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ગિરનાર પરનું ખીજું પ્રસિદ્ધ સ્થાન તે ગોરખનાથની ટૂંક ને દત્તાત્રેયની ટૂંક. આ સ્થાનો પણ ઘણી જિંચાઈ પર આવેલાં છે, ને તેની વિશે ઘણી દંતકથાઓ સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. કાલિકાની ટૂંકપર જવાનો રસ્તો વળી વધારે કઠણ છે ને ત્યાંના અઘોરપથી વાતાવરણને કારણે સામાન્ય યાત્રાળુઓ ત્યાં જવાનું પસંદ કરતા નથી.

ઉપરકોટ :

ઉપરકોટ વિસ્તારમાં ખાપરાકોડિયાનાં ભોંયરા જાણીતા છે. ઉપરકોટ અત્યારે તો સોલંકીકાળના ઇતિહાસના કેટલાક બનાવોના સંગ્રહસ્થાનરૂપે જ આકર્ષણ ધરાવે છે. ઉપરકોટનો કિલ્લો મજબૂત ખડક પર બાંધેલો છે. ઉપરકોટના વિસ્તારમાં કડાનાળ તથા નીલમ ને માણેક નામની તોપો છે. ઉપરકોટનું ખીજું આકર્ષણ અડીકડીવાવ ને નવઘણ કૂવો છે. તેની વિશે પ્રખ્યાત કહેવત છે.

“ અડીકડીવાવ ને નવઘણ કૂવો

જેણે નવ દિઠો તે જીવતો મૂઓ ”

ગિરનારના પ્રદેશનાં સિંહ પણ ત્યાંના પ્રવાસનું આકર્ષણ છે. સાસણમાં જવાથી સિંહ, સિંહણ તથા તેના પરિવાર ને નજીકથી જોવાની તક મળે છે.

ભાવનગરના પ્રસિદ્ધ મંદિરો :

ભાવનગરના પ્રસિદ્ધ મંદિરોમાં સૌથી પ્રથમ રૂવાપરી માતાજીનું મંદિર ગણાય છે. મંદિર બહુ દર્શનિય નથી પણ રૂવાપરી માતાનું મંદિર દૂર હોવા છતાં લોકો ત્યાં જાય છે. તેનું કારણ માતાજીનું સત ગણાય છે. દૂર દરિયા કાંઠે મંદિરમાં બિરાજતા માતાજીની વિશે અનેક દંતકથાઓ પ્રચલીત છે. સ્થપત્યની દૃષ્ટિએ ભાવનગરનું બીજું મંદિર તે ગંગાજળિયા તળાવમાં આવેલ ગંગાદેરી છે. હાલમાં તે તળાવને તળાવ તરીકે નાબુદ કરી તેમાં ઘણાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે. પણ મહારાજ તખ્તસિંહના વખતમાં આરસનું બંધાયેલું આ મંદિર, તળાવમાં પાણી રહેતું હશે ત્યારે રમણીય દશ્ય સર્જતું હશે. આ ગંગાદેરીથી પશ્ચિમે જતાં રાજ સ્મશાનમાં ભાવનગરના સ્વર્ગસ્થ લોકપ્રિય મહારાજ શ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજીની સમાધિ આવેલ છે. આ સમાધિને છતરી બાંધવામાં આવી છે અને લગભગ દરરોજ સ્ત્રીઓ ત્યાં ભજન કીર્તન કરે છે, ને સેંકડો પુરુષો દર્શનાર્થે આવે છે ગંગાજળિયા તળાવની દક્ષિણે શ્રી યશોનાથ મહાદેવનું મંદિર છે. મંદિર ઘણું ભવ્ય અને ઊંચું છે. ઊંચું કાળું શિવલિંગ અને પાર્વતીજી મોટી મૂર્તિ પણ જોવા યોગ્ય છે. યશોનાથ મંદિરમાં ઘણાં વર્ષોથી સત્સંગ આલ્સ્યા કરે છે. આતુર્માંસમાં ભારતનાં વિદ્વાન સંન્યાસીઓના પ્રવચનો, બારે માસ અન્ય કથા, પ્રવચનો આલ્સ્યા કરે છે. સામાન્ય રીતે ૨૦૦થી ૩૦૦ લોકો તેનો લાભ લે છે.

ભાવનગરના ફરવાના સ્થળ તરીકે તખ્તેશ્વર મહાદેવનું મંદિર ઘોઘા દરવાજેથી બસમાં તળેટીએ ઉતરી પગથિયાં ચડી ટેકરી પર બનાવેલાં આરસના મંદિરમાં પહોંચતા ભાવનગરનું જે દશ્ય ને દૂરદૂરના સાગરનું જે ચિત્ર નજર સામે ખડું થાય છે તેથી આનંદ થાય છે.

ભાવનગરને પાણી પૂરું પાડતા તથા કાકા સાહેબ કાલેલકરે પણ જેનું કાવ્યમય ભાષામાં વર્ણન કર્યું છે તે ગૌરીશંકર સરોવર (બોરતળાવ) પરનું સ્થાપનાથનું મંદિર પણ સહેલાણીઓનું સ્થળ છે. જૂના વખતમાં જ્યારે ખાડી નજીક હતી ને શહેર આટલું વિકસેલું ન હતું ત્યારે જ્યાંથી દરિયાનો ખાર શરૂ થઈ જતો તે ખારગેઈટ પાસે આવેલું જગદીશજીનું મંદિર શિખરબંધી હમણાં થયું છે. પણ સ્થળ લગભગ ૭૫ વર્ષ જેટલું જૂનું છે. જગદિશની મૂર્તિ પરંપરા પ્રમાણે કાઠની બનાવેલી છે ને માત્ર મુખ્ય-રવિદ જ છે. હસ્તકમળ ને ચરણકમળ સોનાના બનાવેલાં છે. આ મંદિરમાં થતાં હાંડીના દર્શન પ્રખ્યાત છે. જેમાં રાંધેલા ચોખાની ભરેલી હાંડીઓ લગવાન પાસે લાવતા બરાબર ચાર ફાડિયાં થઈ જાય છે. હાઈકોર્ટ રોડ પર આવેલ અંબાજી મંદિરની પૂરા કદની શ્વેત, પ્રસન્ન વદન-વાળી માતાજીની ચતુર્ભુજ મૂર્તિ તેના સાત્વિક સૌંદર્યને કારણે મનને શાંતિ આપે તેવી છે. આવી સુંદર મૂર્તિ

ભાગ્યે જ કોઈ મંદિરોમાં જોવા મળે છે. ભાવનગરથી થોડેદૂર આવેલું મહારાજાઓના કુળદેવીનું ખોડિયાર માતાનું મંદિર પણ આસપાસના માઈલોના વિસ્તારમાં બાણીતું છે. રવિવારે તે ભાવનગરથી સ્પેશ્યલ ટ્રેન જાય છે. એ સિવાય બસદ્વારા પણ સેંકડો માણસો વારંવાર ત્યાં જાય છે, ખોડિયારમાતા દેવચકલીના રૂપે ભાવનગરના મહારાજાને લાલે વિજયયાત્રા વખતે એસતા નેવી દંતકથા પ્રચલિત છે.

પરંતુ ભાવનગરનું સૌથી મોટું આકર્ષણ ભારતભરના પ્રવાસીઓ જેની ખૂબ પ્રસંશા કરે છે તે નૂતનયાત્રા સ્થળ છે ગાંધીસ્મૃતિ. ભાવનગરના રમણીય વનશ્રીથી શોભતા કૃષ્ણનગર વિસ્તારનાં 'ગાંધીસ્મૃતિ' આવેલ છે. ગાંધીસ્મૃતિ એટલે ભાવનગરનું સંસ્કાર કેન્દ્ર. ગાંધીસ્મૃતિ ટ્રસ્ટની રચનાત્મક કલ્પના 'ગાંધીસ્મૃતિ'માં પ્રવેશતાં સામે જ ગાંધીજીની પ્રાર્થનામાં મગ્ન બેઠેલી પ્રતિમાના દર્શનથી થાય છે. ત્યાંથી તુરંત જ સંગ્રહસ્થાન આવે છે. જેમાં સૂર્યમંડળમાંથી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિથી માંડીને ભારતના ઇતિહાસના સર્વયુગનું દર્શન કરાવનાર શિલ્પ સ્થાપત્યના નમૂના, સિદ્ધાંતો, તાત્પર્યો, શિલાલેખો, પુરાતત્વની સામગ્રીઓ, સંશોધનમાંથી મળી આવેલી ધાતુની, માટીની નાની મોટી અનેક વસ્તુઓથી સંગ્રહસ્થાન આ દર્શકનું મન પ્રમત્ત કરે છે ઉપર દાદર ચડતા મહાત્માજીની જીવન-લીલાનું સર્વાંગીણ દર્શન કરાવતી જન્મથી માંડીને દેહાવ-સાન સુધીના ફેરાઓ કમબદ્ધ રીતે ગોઠવાયા છે. ત્યાંથી ગેલેરીમાં જતાં બાલ વાંચનાલય, મહિલા પુસ્તકાલય ને ગાંધીસ્મૃતિ વાંચનાલય તથા ગ્રંથાલય છે. ગાંધીસ્મૃતિ પુસ્તકાલય અત્યંત સમૃદ્ધ છે ને તેમાં ગાંધીસાહિત્ય ઉપરાંત સમાજશાસ્ત્ર, રાજકારણ, તીતિવિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, રસાયણશાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, ભૌતિકશાસ્ત્ર ઉપરાંત ફિઝી, ગુજરાતી, અંગ્રેજી સાહિત્યના ઘણાં કીમતી પુસ્તકો લાઈબ્રેરીમાં સાયન્સની છેલ્લામાં છેલ્લી પદ્ધતિથી ગોઠવાયેલા છે. ને વર્ષમાં માત્ર એક જ રૂપિયે લવાજમ આપીને તેના સભ્ય થઈ શકાય છે લગભગ આ પુસ્તકાલય યુનિ. લાઈબ્રેરી જેવું જ છે ને ત્યાં કલાકોના કલાકો સુધી વિદ્યાર્થીસંગીઓ બેઠાં બેઠાં તેના લાભ લીધા જ કરે છે. ગ્રંથાલયનો સ્ટાફ પોતાના સર્વ સભ્યોના વ્યક્તિગત શોખમાં રસ લઈ તેને મદદ કર્યા કરે છે. ને નવાં નવાં પુસ્તકોથી સમૃદ્ધ થતું જ જાય છે. ગુજરાતના પ્રથમ કક્ષાના પુસ્તકાલયો ભાવનગર અને ભાવનગર જીલ્લામાં જેવાં છે તેવા નિઃસંશય બીજે નથી. સૌથી ઉપરના ત્રીજા માળે લાકડાની ધાતુની, ચાકળા ચંદરવાની, ભરત ગુંથણની, પ્લાસ્ટર ઓફ પેરીસની, હાથી-દાંતની, સંઘેડા-કારીગીરીની ગ્રામકલાની બેનમૂન કૃતિઓ સુવ્યવસ્થિત રૂપે ગોઠવાયેલી છે. ગાંધીસ્મૃતિ ગ્રંથાલય નીચે ખાદી અને હાથ-કારીગરીના ઉદ્યોગનું વેચાણ કેન્દ્ર છે તે પણ ભારે આકર્ષણનું સ્થાન છે. -ગાંધીસ્મૃતિ ટ્રસ્ટ' બીજી

પણ ઘણી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ ચલાવે છે. ગાંધીસ્મૃતિના પાછળની પશ્ચિમની બાજુએ વિશાળ નાટ્ય સભાગૃહ છે, જ્યાં ભાવનગરમાં આવતાં સાહિત્યકારોના, ચિંતકોના વ્યાખ્યાનો યોજાય છે ને વારંવાર બાળકોને મફત ફિલ્મ બતાવવામાં આવે છે.

આ ‘ગાંધીસ્મૃતિ’નો શિલાન્યાસ લોહ પુરૂષ સરદાર વલ્લભભાઈના હસ્તે થયેલ, તેનું ઉદ્ઘાટન સ્વ. વડાપ્રધાન શ્રી જવાહરલાલ નહેરૂના હસ્તે થયેલ, ભાવનગરના લગભગ ૭૫ થી ૮૦ વર્ષ જૂનાં બાર્ડન પુસ્તકાલય, જીલ્લા પુસ્તકાલય અને કેન્દ્રિય નમક સંશોધનાલયના પુસ્તકાલયનું વર્ણન અહીં કયું નથી. ‘ગાંધીસ્મૃતિ’ની ભવ્યતાનો ખ્યાલ તે તેની મુલાકાતથી જ આવી શકે.

વલ્લભીપુરના મંદિરો :

જૈનકાલિન ગુજરાતની સંસ્કૃતિની ભવ્યતા ઇતિહાસ ગ્રંથોમાં વર્ણવી છે. મેત્રક રાજાઓમાંના કેટલાક પરમાહીશ્વર હતા. પરિણામે સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતમાં ને કદાચ ભારતમાં જોઈ શકાય તેવાં તંવાં પ્રાચીન શિવલિંગો વલ્લભીપુર (વળા) માં આવે પણ છે. વલ્લભીપુરની બહાર હળિયાદના દરવાજા પાસે બે વિખ્યાત શિવમંદિરો છે. સિદ્ધેશ્વરનું શિવલિંગ તથા તે મંદિરનો વિશાળકાય નંદી જાણીતા છે, તેની પાસે બુદ્ધેશ્વર તરીકે જાણીતા પણ મૂળ બુદ્ધેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. આજનબાહુ પુરૂષની બધમાં પણ ન સમાય તેવું શિવલિંગ છે. આ મંદિર પોરબંદરી પથ્થરોમાંથી બનાવેલું છે. સ્તંભશ્રેણીથી અનેક સભામંડપને ઘુમ્મત છે શિખર ધનના અભાવ બાકી રહ્યું છે. ગામથી લગભગ દોઢેક માઈલના અંતરે પશ્ચિમમાં ઘેરો નદીને સામે કાંડે જૈનનાથ મહાદેવનું મંદિર છે, તેનો જીર્ણોદ્ધાર હમણાં જ કરવામાં આવ્યો. મંદિરમાંનું શિવલિંગ ઘણું પ્રાચીન છે. મંદિરનો વહિવટ તથા વ્યવસ્થા નિમ્બાર્ક સંપ્રદાયના મહંત શ્રી લોકકલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓ સાથે ચલાવે છે. મંદિરની બાજુમાં જ રાધાકૃષ્ણ પણ બિરાજે છે. એ જ હળિયાદના દરવાજા પાસે સાશન સમ્રાટ પ. પૂ. વિજયનેમીસૂરીશ્વરજીની પવિત્ર પ્રેરણા નીચે તીર્થના જીર્ણોદ્ધાર રૂપે બનાવેલું જૈન દેરાસરની બાંધણી સુંદર છે. એક દેરાસર ગામમાં પણ છે. ગામ ને ઉત્તર છેડે પ્રગટનાથનું મંદિર છે ને તેનું શિવલિંગ સુંદર રંગનું છે. તે શિવલિંગના રંગ બદલાતા જ રહે છે. સોમનાથ લગવાનની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા વખતે કહેવાય છે કે આ લિંગની માગણી થયેલી. ગામની પૂર્વ દિશામાં ભીડભજનનું મંદિર છે તેની વાવમાં વાલમ બ્રાહ્મણોના કુળદેવી ઘણાં વર્ષોથી અપૂજ્ય બિરાજતા હતા ને કોઈને ખબર ન હતી, પાછળથી ગુજરાતના ભક્તવર્ચ પ. પૂ. પુનિત મહારાજના પ્રયત્ને તેમની હાજરીમાં આઠ-દસ દિવસ ભારે ધામધુમ પૂર્વક ઉત્સવ ને વૈદિક વિધિ સંપન્ન કરી તેમના કુળદેવીની મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી. ગામની દક્ષિણે ત્રિવેદી બ્રાહ્મણોના

કુળદેવી રત્નાદે (સંદલ) માતાનું મંદિર છે. આ માતાજીની મૂર્તિ લગભગ બે ત્રણ સૈકાથી પૂજનમાં સિંદૂરના થર નીચે અદ્ભુત થઈ ગયેલી. લગભગ ૧૯૫૧-૫૨ માં યજ્ઞયાગાદિ ઇત્સવ થતાં વૈદિકવિધિ સાથે આચાર્યે તે પરનો સ્પર્શ કરતા આપોઆપ પોપડા ઉખડી જતાં મૂળ સ્વરૂપના દર્શન થયા ગામની મધ્યે બધેકા બ્રાહ્મણોના કુળદેવી બહુચરાજીનું પણ સુંદર મંદિર છે. વલ્લભીપુર ભાવનગર-અમદાવાદ હાઈવે પર મહત્વનું મુખ્ય મથક છે. ને બસમાં ત્યાં જવાય છે પશ્ચિમમાં ઉતરવાની સગવડ છે.

તીર્થાધિરાજ શંત્રુજય :

પ્રથમ તીર્થંકર ભગવાન આદિનાથ શ્રી ઋષભદેવજીના પરમ મંગલ અધ્યમોદ્ધારક જીવન કલ્યાણક સાથે સંકળાયેલાં તીર્થાધિરાજ શંત્રુજય ભારતમાંના તમામ જૈન ભાઈ બહેનોને માટે તીર્થયાત્રાનું સૌથી મોટું કેન્દ્ર છે. ભાવનગર જીલ્લામાં પાલીતાણા શહેરમાં શંત્રુજય બિરાજે છે.

“વંદો શ્રી ગિરિરાજને જહાં યુગાદિ જિણુંદ,
સ્વામી આવી સમોસર્યા, સાથે મુનિજન વૃંદ,
કલ્પતરુ, ચિંતામણી, કામકુંભ જગ જ્યેય;
ત્રણ જીવનમાં એહની, તોલે નવ કોય.”

આવાં મહિમા વચનો તથા શ્રી શંત્રુજય મહાત્મ્ય જેવા સંસ્કૃત ગ્રંથો જેના વિશે લખાયા છે; ત્યાં શ્રી ઋષભદેવ ભગવાન, પુંડરિક ગણધર વગેરે પરિવાર સાથે વિહાર કરતાં પધાર્યા. જૈન ગ્રંથોમાં વર્ણવ્યું છે કે શંત્રુજય ગિરિરાજ મૂળમાં ૫૦ યોજન પહોળો, શિખર પર ૧૦ યોજન પહોળો ને આઠ યોજન ઊંચો હતો. ત્યાં દેવોએ રચેલાં સમવસ રણમાં બેસી શ્રી આદિનાથ ભગવાને ઉપદેશ આપ્યો. પ્રભુ ત્યાં કેટલોક કાળ રહ્યા પછી પુંડરિક ગણધરને કોટિ મુનિવરો સાથે ત્યાં રહેવા આજ્ઞા આપતાં શંત્રુજયનો મહિમા વર્ણવે છે:- “આ ક્ષેત્રના પ્રભાવથી પરિવાર સાથે તમને થોડા સમયમાં કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે ને બાકીના ચાર અઘાતી કર્મોનો ક્ષય કરી તમે આ પર્વત પર જ મોક્ષ મેળવશો.” પુંડરિક ગણધરે પ્રભુની આજ્ઞા પ્રમાણે કોટિ મુનિવરો સાથે સર્વ જીવોને ખમાવીને અનશન ગ્રહણ કરીને ક્ષપકશ્રેણીમાં શુકલ ધ્યાનથી ઘાતીકર્મનો ક્ષય કરી કેવલજ્ઞાન પામ્યા. તે દિવસ ચૈત્રી પૂર્ણિમાનો હતો, ત્યાર પછી તે જ દિવસે બાકી રહેલાં અઘાતીકર્મોને ખમાવીને સર્વ સાધુઓ સાથે મોક્ષે પધાર્યા. જૈનગ્રંથોમાં વર્ણન છે કે શ્રી ઋષભદેવ સ્વામીના પુત્ર ભરત ચક્રવર્તીએ સંઘ કાઢી શંત્રુજય ગિરિરાજની યાત્રા કરી તેમણે સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રવેશતા જ સોમયશાને કહ્યું “આ સૌરાષ્ટ્ર દેશના લોકોને તથા અહીં વસનારા પશુ-પંખીઓને ધન્ય છે. કારણ કે તેઓ આ પાવનકારી અને

પાપનો નાશ કરનાર તીર્થના દર્શન અને સ્પર્શનો દરરોજ લાભ લે છે. હું ચક્રવર્તી હોવા છતાં દૂર રહેનાર હોવાથી તેમના જેટલો પુણ્યશાળી નથી.” સંઘની ગિરિવર પરની યાત્રા વખતે શ્રી સુધર્મા ગણધરના શિષ્ય શ્રી ચિદિલહા મુનિરાજે પોતાના પ્રભાવથી ત્યાં યાત્રાળુઓની તૃષ્ણા શાંત કરવા સરોવર બનાવ્યું. જે હાલમાં ચંદન તલાવડી તરીકે ઓળખાય છે. ચક્રવર્તીએ રાયણ વૃક્ષની મહાપૂજા કરી કારણ કે આદિનાથ ભગવાન ત્યાં અનેકવખત સોમસર્યા હતા. ત્યાં સૌ પહેલાં ભરત ચક્રવર્તીએ ૮૪ મંડપોથી મુશોભિત ત્રૈલોક્ય વિભ્રમ નામનો જિન પ્રાસાદ તૈયાર કરાવ્યો ને પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ મોટી ધામધૂમથી ઉજવ્યો. હવે આપણે વર્તમાનકાળનાં શત્રુજય તીર્થાધીરાજની શોભાનું વર્ણન કરીશું.

પાલીતાણા શહેરથી તળેટી સુધી વડની છાંયાવાળો પાકો રસ્તો છે. વચ્ચે વચ્ચે વાવો ને કુંડો છે. તળેટીમાંથી ઉપર જવા માટે પહોળાં સુંદર પગથિયાં છે. આગળ જ બે બાબુએ પથ્થરના બે હાથી છે, ચડાવમાં વચ્ચે વચ્ચે વિશ્રામસ્થાન છે. ચડાવ સીધો હોવા છતાં સુંદર પગથિયાંને કારણે તથા અશક્તોને માટે ડોળીનો પ્રબંધ હોવાની મુશ્કેલી પડતી નથી. શિખર પાસે આગળ જતાં પગથિયાંનાં બે ફાંટા પડે છે. જમણાં હાથ ઉપર ચડતાં જે સ્વર્ગીય દૃશ્ય નજરે પડે છે તે ખરેખર ‘દેવોનું કાવ્ય’ છે. એક સાથે કેટલાંયે ધવલ શિખરો પર ફરફરતી ધબ્બો, ઘંટડીઓના ટીંગટાંગ અવાજ, નિસર્ગમાં પ્રસન્ન શાંતિ અને પવિત્રતાની લહરીઓ આવીને યાત્રિકને જાણે નવડાવ્યા જ કરે છે, મંદિરના ગર્ભગૃહ તથા આસપાસ નાની દેરીઓમાં પક્ષાસન વાળીને બેઠેલા તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓને તેમના નેત્રોમાંથી વરસતી દુષાયોથી પિડાતા માનવો પ્રત્યેની કંઠજીતની ધારાઓ આ બધાના સંપર્કમાં આવનાર નાસ્તિક મનુષ્ય પણ પારમાર્થિક વિચારણાના પથે વળે તેવું સૌમ્ય વાતાવરણ આ સ્થળે છે. શત્રુજયનો પર્વત તેના શિખરની બે પટ્ટીઓમાં વહેંચાયેલ છે. બંને પટ્ટી લગભગ ૩૮૦ વાર લાંબી છે, બંને પટ્ટીઓને કોટથી સુરક્ષિત બનાવવામાં આવી છે, અને વચ્ચે મંદિરો બાંધવામાં આવ્યા છે, આ પટ્ટીઓની કુલ મળીને દશ ટૂંકો છે, દરેક ટૂંકના રક્ષણ માટે પણ કોઠા બાંધેલા છે, ને દરવાજાઓ છે જે સાંજે બંધ કરવામાં આવે છે. બંને પટ્ટીઓના શિખરે જનારે યાત્રાળુ ઉત્તર તરફના શિખરે જાય ત્યારે દક્ષિણ બાજુના શિખરને મંદિરના ધુમ્મટોને મધ્ય બીણના એવાંજ સુંદર મંદિર શિખરો દેખાય છે એ પટ્ટીના મથાળે આદિશ્વર ભગવાન જે તીર્થના મૂળ અધિનાયક છે, તેમના ભવ્ય, મંદિરના દર્શન થાય છે. શત્રુજય પર્વત પરનું સૌથી મહત્વનું આજ સ્થાન છે ઉત્તર પૂવ તરફના દરવાજામાંથી જમણી બાજુના નાના દરવાજામાં થતા ખરતર વસહિ ટૂંક આવે છે. જેમાં જમણાં હાથપર નરશી કેશવજીનું ઈ. સ. ૧૮૬૨માં બંધાયેલું બે માળનું

ચતુર્થ તીર્થંકરનું મંદિર દેખાય છે. જરા વધુ આગળ આગળ ચાલતા જમણી બાજુએ પાંચ નાના મંદિરો છે. તેમાં પહેલાંમાં ઋષભદેવ ભગવાન ને હાથીપર બેઠેલાં મરુદેવીની મૂર્તિ છે. બીજું મંદિર ૧૮૪૮ માં પદ્મપ્રભુજીનું બંધાયેલું છે, બીજા મંદિરો પ્રણાલિકાગત છે. ડાબા હાથ પર ચોમુખ મંદિરો છે. જેમાંનું એક ૧૬૧૮ માં શાહ કમળશી ભણુશાળીએ બંધાયેલું છતાં સંપ્રતિના મંદિર તરીકે ગણવાતું છે. બીજાં ત્રણ ૧૮૨૮ થી ૧૮૩૧ના છે. વેલબાઈનું મંદિર ૧૭૩૪નું છે. આ બધા મંદિરો કુલ કરીને ૬૪ મૂર્તિઓ અને ૮ પાદુકાઓ છે. ખરતર ગમ્મના અમદાવાદના મંદિરો માટે શ્રીમંત શ્રાવકે ૧૬૧૮માં કરાવેલાં જીર્ણોદ્ધારમાં અડતાલીસ લાખ રૂપિયા ખર્ચાયાનું નોંધાયું છે. નીચેથી ઉપર માલ લઈ જવા માટે વપરાયેલાં દોરડાના જ ચોરાસીહજાર ખર્ચાયાનું પણ સાંભળવા મળે છે, પુરંદરિક દરવાજામાંથી ઉપર ચડતા આદિશ્વર ભગવાનનું ચોમુખ ઘાટનું પ્રસિદ્ધ મંદિર આવે છે. મૂળ આ મંદિર વિક્રમરાજાએ બનાવેલું પણ અત્યારનું મંદિર તો સોમજીએ ૧૬૧૮માં બનાવેલું છે. આ મંદિર પગ કૂટ પળોળું ને ૬૭ કુટ લાંબુ છે. આખું મંદિર બે ચોરસમાં વહેંચાયેલું છે, આગળ પૂર્વમાં મંડપ છે. મંડપમાંથી પગથિયાં ચડી ઉપર જતાં ૩૧ કૂટનો અંતરાલ આવે છે જેની પર બાર સ્તંભથી વિભૂષિત ધુમ્મટ છે. સામે ગર્ભગૃહનું દ્વાર છે, ગર્ભગૃહમાં આરસપહાણના સિંહાસન પર થાંભલા છે. જે સિંહાસન ૧૨ ચોરસ કુટનું લગભગ જણાય છે. આ સિંહાસન પર આદિનાથ ભગવાનની ચાર મૂર્તિઓ જુદી જુદી દિશામાં મુખ રાખીને બેઠી છે. આ મૂર્તિઓ ૧૦-૧૧ કુટ ઊંચી છે. ગર્ભગૃહ ઉપર ૯૬ કુટ ઊંચુ વિમાન છે. ગર્ભગૃહના અંતરાલના ગોખલામાં નાની મોટી મૂર્તિઓ છે. ખરતર વસહિ ટૂંક પર અનેક નાના મોટાં મંદિરો છે. જેમાંના બે શાંતિનાથ ભગવાનના, એક પાર્શ્વનાથ પ્રભુનું આ મંદિરો જાણીતા છે. આ ટૂંકમાં ઈ. સ. ૧૭૧૭ના ત્રણ ચોમુખ મંદિરોમાં જ કુલ અઢી હજાર પાદુકાસુગલ છે. ૧૭૭૯ના શાહ હકમચંદ ગંગાદાસે બંધાયેલા મંદિરમાં ૭ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિઓ છે. ૧૬૨૫ના ભણુશાળી મુનશીએ બંધાયેલાં મંદિરમાં ૧૪૫૨ જેટલાં પાદુકાસુગલ છે. આ ઉપરાંત ટૂંકમાં ૧૭૨૭, ૧૮૧૩, ૧૮૧૮ ૧૮૩૪, ૧૮૫૫માં બનેલાં એક એક મંદિર છે. ત્યાર પછીના ગાળામાં બંધાયેલાં નાના નાના અનેક મંદિરો વર્ણન કલાની દ્રષ્ટિએ વિશેષતા ધરાવતા નથી. સવા સોમજીનો ચોક અહીં ૨૭૦ કૂટ લાંબો અને ૧૧૬ કૂટ પહોળો છે જેમાં જમણી તરફ એક નાની બારીમાં ધઈને પાંચ પાંડવોની ટૂંક પર જવાય છે. એમાં બે મંદિરો અને એક રાયણનું ઝાડ છે. ૧૮૨૧ માં ત્યાં બનાવાયેલાં મંદિરમાં પાંચ પાંડવોનાં, એક કુંતાજીની તથા બીજી દ્રૌપદીની મૂર્તિઓ છે. તેની પાછળનું મંદિર ૧૮૦૩ માં બનેલું છે, જેમાં સહસ્રજ કૂટ ઉપર ૧૦૨૪ મેરૂ પર્વત

ઉપર ૧૬૯ ને એક લોકપાલની મૂર્તિઓ તથા એક સિદ્ધચક્ર છે. સવા સોમજીના ચોકમાંથી ડાબા હાથપર અમદાવાદના શેઠ સાકરચંદ પ્રેમચંદની દૂકપર જવાય છે. આ ચોકમાં ગઢ છે ને ગઢમાં રહેતાં મુખ્ય મંદિરમાં પાર્શ્વનાથજીની જ બાવીસ પ્રતિમાઓ છે ને તેની આસપાસના જુદાં જુદાં મંદિરો જુદાં જુદાં શેઠાએ કોઈકમાં અગિયાર તો કોઈકમાં પંદર ને કોઈકમાં અઠાર પ્રતિમાઓ પધરાવી છે. આ દૂકની દક્ષિણે અમદાવાદના હેમાભાઈ વખત ચંદની દૂકમાં નંદીશ્વર દ્વિપની રચના જુદી બતાવી છે. તેમાં ઉપર વિમાન નથી પણ મધ્યમાં એક ને ચાર ખૂણે ચાર એવાં ધુમ્મટો છે, દિવાલની બાજીઓ કેતારેલી છે ને અંદર ૫૩ પેદીઓ સાથિયાના આકારમાં ગોઠવેલી છે. નંદીશ્વર દ્વિપના દરવાજામાંથી બહાર નીકળતાં હેમાભાઈ વખતચંદની બીજી દૂક આવે છે. આ દૂક તેમના પુત્રના નામથી પણ ઓળખાય છે. બે બાજુના તળાવના પગથિયાં ચડીને દૂકમાં જવાય છે. આ દૂકમાં મુખ્ય મંદિર ચોમુખ પ્રકારનું છે જેમાં ૧૦૨ પ્રતિમાઓ, ૩ પંચતીર્થ, સાત સિદ્ધચક્રો અને વખતચંદ ખુશાલચંદ તથા તેમના પત્નીની પ્રતિમાઓ છે. બાકી મુખ્ય મંદિરની આસપાસના ઘણાં નાના નાના દેહરા છે, જે વિગતભર ઉલ્લેખ કરવા જેવાં નથી. દરવાજા બહાર ગૌતમ સ્વામીની પાદુકા ઉપર નાનું દહેરું છે. આ દૂકની બહાર નીકળતા પશ્ચિમ છેડે અમદાવાદના મોદી પ્રેમચંદ રાયચંદની દૂક છે. જેમાં ત્રણ મુખ્ય મંદિરો છે ને બીજાં તો ઘણાં નાના નાના મંદિરો છે. વચ્ચું મંદિર સૌથી ઊંચું અને શોભાવાળું છે. મંદિરના મુખ્ય દ્વારના પગથિયાં ચડીને જતાં સ્તંભશ્રેણી પર ટેકવેલો મંડપ છે, જેમાં લોકપાળેની પ્રતિમાઓ બિરાજે છે. મંડપની મધ્ય દિવાલોમાં હિન્દુ દેવોની મૂર્તિઓ છે. મંડપ ઉપર સાદા ધુમ્મટો છે ને ગભારા ઉપર ત્રણ શિખરો છે. આ મંદિર ૧૭૮૬માં રચેલું છે ને તેમાં ૬૫ જેટલી મૂર્તિઓ, કેટલાંક સિદ્ધચક્રો અને બે પંચતીર્થો છે. ડાબે પડામે ૧૮૦૩માં બંધાયેલું મંદિર છે, જે આસમાની આરસનું છે. તેમાં પણ મંડપ તે પર ધુમ્મટને ગભારા ઉપર શિખરો છે. આ મંદિરની સામે જ સૂરતના અંબરી પ્રેમચંદ અવેરચંદનું મંદિર છે પણ તેમાં બીજાં નાના નાના ૬૦ જેટલાં દહેરાઓ છે. ઉજમબાઈના મંદિર પાસેથી નીચે ઉતરતાં ખડકમાં જ આદિબુદ્ધજીની ખડકમાંથી કેતારેલી ૧૮ ફૂટ ઊંચી અને પલાંડી ૧૪ ફૂટ પહોળી સુંદર મૂર્તિ છે, જેને લોકો ભીમની મૂર્તિ પણ કહે છે. ત્યારપછી આવે છે બાલાભાઈએ બંધાયેલું મંદિર જેની દૂક ૧૫૧ ફૂટ લાંબી અને ૧૦૬ ફૂટ પહોળી છે. તેમાં પણ કેટલીયે પથ્થરની થોડી ધાતુઓની મૂર્તિઓ, બે પંચતીર્થો, એક સિદ્ધચક્ર, નાભીરાજની અને બધા જ તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ ચક્રેશ્વરી માતા અને ગોમુખ પક્ષની મૂર્તિઓ છે, ત્યાંથી નીચે ઉતરતાં મોતીશાની દૂક ૨૩૧ ફૂટ લાંબી અને ૨૨૪ ફૂટ પહોળી છે ને ફરતો મજબૂત

ગઢ છે, આ દૂકમાં પણ અન્યત્ર વર્ણન છે તેવી જ પ્રતિમાઓ, સિદ્ધચક્રો, પંચતીર્થો ઇત્યાદિ છે. શત્રુંજયની દક્ષિણ શિખરની વિમલ વસહી દૂક બહાર જ ભૂલવણીના મંદિરો છે. આમાં ભૂલભૂલામણી થઈ જાય તેવા અસંખ્ય મંદિરો છે ને પાછળ તળાવ છે. વળી દૂકમાં અજમેરના જયમલ શેઠનું શતકતમ્ભ મંદિર જેમાં ૬૪ થાંભલાઓ જ છે. અને ત્યાંથી પશ્ચિમે જગત શેઠનું સુમતિનાથનું મંદિર બંને દર્શનીય છે, આ પછી બહારના ચોકમાં જ કુમારપાળનું મંદિર તેના આસમાની રંગના આરસના છતરથી ને પીળાં આરસમાં ધચેલી કેતારણીથી શોભી રહ્યું છે.

કુમારપાળનું મંદિર જૂના મંદિરમાંનું એક હોવા છતાં તેમાં એટલાં બધાં ફેરફારો થતાં આવ્યા છે કે તેમાંથી મૂળ ભાગ કયો હશે તે કહી શકાય નહીં આ બહારના ચોકમાં એક દિગમ્બર સંપ્રદાયનું મંદિર પણ છે. કુમારપાળના મંદિરની પશ્ચિમે હાથીપોળનો દરવાજો આવે છે. તેમાંથી એક બીજાં દરવાજામાં જવાય છે, તેમાં અંદર જતાં શત્રુંજય તીર્થને પોતાના વિચરણથી પરમ પાવન બનાવનાર આદિનાથ પ્રભુનું સૌથી જૂનામાં જૂનું અને પવિત્ર સ્થાન આવે છે.

આદિશ્વર ભગવાનનું મંદિર સૌથી ભવ્ય પણ તેની જેવાં જ બીજાં મંદિરોનું વર્ણન આગળ આવી ગયું છે. મંદિરનો મંડપ બે માળનો છે અને તેની સૌથી મોટી વિશેષતા છે. બજેસના માનવા પ્રમાણે મૂળ આ મંદિર લાકડાનું હતું ને પથ્થરનું મંદિર બનાવવામાં આવ્યું ત્યારે પણ તેની મૂળ લાકડાની બાંધણી જળવી રાખવામાં આવી છે. ત્યારે પણ આદિશ્વર ઋષભદેવની ચિત્તને શાંતિ આપે તેવી ભવ્ય અસાધારણ પ્રતિમા મનમોહક છે, આ મુખ્ય પ્રતિમા ઉપરાંત ગભારામાં જ બીજી ૫૫ તીર્થંકરો ભગવંતોની પ્રતિમાઓ છે. રંગ મંડપમાં ઘણી સુંદર પ્રતિમાઓ પણ છે. બંને મંડપમાં ને ગર્ભગૃહમાં મળીને ૨૭૩ થી થે વધુ પ્રતિમાઓ અને પાદુકાઓ છે.

જેનોના મંતવ્ય પ્રમાણે તો પહેલું મંદિર ભરત ચક્રવર્તીએ ને પછીની બધી પ્રમાણે તેરમી વાર ભવડાશાએ તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવેલો. પણ ચક્રવર્તી ભરતનું કે ભવડાશાના મંદિરો આજે મળતા નથી. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સોલંકી યુગમાં મંત્રીશ્વર ઉદયનને આ સ્થળે લાકડાના મંદિરો જોઈ તે સળગી ઉઠવાનો ભય લાગતા મંત્રીશ્વરના પુત્ર વાહડે તે જ સ્થાને પિતાની મરતી વખતની ઇચ્છા મુજબ પથ્થરના મંદિર બનાવ્યા અને કુમારપાળ મંદિર પણ લગભગ આજ સમયે રચાયું. કહેવાય છે કે વાહડે આ મંદિરો પાછળ બે કરોડને સત્તાણું લાખ રૂપિયા અર્ચેલાં. ત્યારપછી વસ્તુપાળે શત્રુંજય પર ચડવાના પગથિયાં બનાવ્યા; ને તળેટીમાં લલિતસાગર તળાવ બનાવ્યું.

અહ્વાઉદીનના સમયમાં શત્રુજયના મંદિરોને નુકશાન થતાં મૂળ મૂર્તિને સ્થાને સમરકે નવી મૂર્તિ પધરાવી. આદિશ્વર ભગવાનના મંદિર પાસે હીરવિજયસૂરીનું પણ મંદિર છે. આ આદિશ્વરના મંદિરની આસપાસના ચોકમાં જ ગણતરી ન કરી શકાય તેટલી નાની મોટી અર્ધા લાખ જેટલી પ્રતિમાઓ છે. શત્રુજયતો સ્વચ્છ અને એક એકથી ચડિયાતા મંદિરોનું પવિત્ર ધામ છે. જેનું વર્ણન અસકય છે. તેની શોભા તો દર્શન કરતી વેળા જ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે. આ તીર્થની રક્ષા કાળે બારોટ કોમે આપેલા મોઘેરા બલીદાનની શૌર્ય કથા આ અંતમાં જ પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે.

કદંબગિરિ :

તીર્થોદ્ધારક આચાર્યશ્રી વિજય નેમિસૂરીશ્વરજીની પ્રેરણાથી આ તીર્થમાં નવીન જાનાલયો થયા છે. અહીં જીનદાસ ધરમદાસની પેઢી છે. પાલીતાણાથી ૮ માઈલ દૂર જંગલમાં મંગળ સમાન વિશાળ પટંગણમાં મંદિરો, ભોજનશાળા-ધર્મશાળાઓ આવેલ છે. શ્રીવૃદ્ધિ વાટિકા જ કદંબગિરિમાં પગ મૂકતાં પહેલાં યાત્રાળુઓને આવકારે છે. વૃદ્ધિ વાટિકામાં ઉપાશ્રય-ધર્મશાળા તથા જ્ઞાનશાળા છે. વૃદ્ધિવાટિકા પાછળ યાત્રાળુઓ માટે ૨૮ જેટલી આરડીઓ છે. પાછળ બગીચામાં વિવિધ જાતના ફુલગાડ શોભી રહ્યા છે. સામે ભોજનશાળાની વ્યવસ્થા છે. યાત્રિકોને માટે જમવાની સુંદર સગવડ છે.

કદંબગિરિનું પ્રથમ મંદિર શ્રી કદંબવિરાટ, આ મંદિરની જમણી બાજુ સૂરિ સમ્રાટ આચાર્ય શ્રી વિજય-નેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજની પૂરાં કદની મનોહર આરમની પ્રતિમાની દેરી છે. રંગમંડપના પ્રવેશદ્વારની જમણી બાજુ આચાર્યશ્રીનું પંચધાતુનું બસ્ટ છે. મૂળ નાયક શ્રી મહાવીર સ્વામીની મૂર્તિ છે. ભયનીમાં ૭૨ કુલિકાઓ છે. કદંબગિરિની મોટી દૂક જતાં શ્રી હેમાલાઈ શેઠની વાવ આવે છે. એ ફર્લાંગ ચાલતાં તળેટીમાં યાત્રા કરીને આવનારને ભાતુ અપાય છે. શ્રી આદિશ્વર ભગવાનની દૂકમાં પ્રવેશતાં સૂરીસમ્રાટ ઉપદેશ આપતા હોય તે દશ્ય નજરે પડે છે. મંદિરમાં શ્રી આદિશ્વર ભગવાનની ૯૧ ઈંચની ભવ્ય પ્રતિમા છે, સામે પુંડરિક સ્વામીનું દેરાસર છે. ડાબી બાજુ નીકળતા કલામય મેડુશિખરની રચના છે. મેડુપ્રસાદની પાછળ નુતન મંદિર આવેલું છે તેમાં ૧૧૫ ઈંચના ભવ્ય આદિશ્વર ભગવાનની પ્રતિમા છે. અહીં શત્રુજય તીર્થની રચના કરવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત ગણધર પગલાંનો ચતુર્મુખા પ્રાશાદ-નેમિનાથ પ્રસાદ. શ્રી નેમિનાથનું મંદિર પણ જેવા લાયક છે. શ્રી સીમંધર પ્રસાદ પણ દર્શનીય છે. કદંબગિરિમાં એ માઈલ દૂર વાવડી પ્લોટમાંવિધવિધ રંગના આરસ પહાણની મનોરમ પ્રતિમાઓ દેવ દેવીઓ, ચક્ષુ ચક્ષુઓ આદિની પ્રતિમાઓ છે, દેશદેશાવરના મંદિરોમાં

આ પ્રતિમાની મોટી માંગ રહે છે, કદંબગિરિ જવા માટે રાહીયાળાનો રસ્તો શત્રુજય બંધને લીધે બંધ થયો છે. હવે બંધના રસ્તે થઈને કદંબગિરિ જવાય છે. શેત્રુંજી બંધ આપણાં લાડીલા, વિશ્વના જ્યોતિર્ધર શ્રી જવાહરલાલ નહેરૂના નામ પરથી નહેરૂબંધના નામથી ઓળખાશે. અહીં જૈન ધર્મશાળા દેરાસરની વ્યવસ્થા છે.

તાલધ્વજગિરિ :

તાલધ્વજગિરિ શત્રુજયની દુક કહેવાય છે. આ નાનકડો ડુંગર તેમાં સ્વેલી ગુફાઓ અને દર્યોથી પ્રાચીન ગણાય છે. ચીનના સુપ્રસિદ્ધ યાત્રિક હ્યુએન સંગ ઇ. સ. ૬૪૦ લગભગ વહ્નલીના દર્શને આવેલ તેમણે તાલધ્વજગિરિને પ્રાચીન વિરાટ કહ્યો છે.

ભાવનગર શહેરથી ૩૨ માઈલ અને પાલીતાણાથી ૧૪ માઈલ તળાબ નામનું સુંદર ગામ તળાબ ટેકરીના ઢોળાવ પર આવેલું છે. પાસે તળાબ નદીના વિશાળ પટને ઓળંગીને શહેરમાં જવાય છે. તળાબ ગામને પોતાની છાયામાં સમાવીને તાલધ્વજગિરિ ઉભો છે. તાલધ્વજગિરિના પગથિયાં પાકા બાંધેલાં છે અને ચઢાણ સરળ છે. શાંતિકુંડ પહોંચતા વચ્ચે ગુફાઓ આવે છે, તેમાં કેટલીક ગુફાઓ પ્રાચીન હોય તેમ લાગે છે. એભલમંડપ અને ખોડિયારની ગુફાઓના વિશાળ સભાસ્થાન જેવા જેવાં છે. આ ગિરિ ઉપર શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ભોયરાવાળું મંદિર, શ્રી સાચાદેવ સુમતિનાથનું મંદિર આવેલ છે. આ સાચાદેવની મૂર્તિ તળાબના કડોળાયા ગ્રાહ્યજીને ત્યાં મકાનના પાયામાંથી નીકળી હતી. એ વખતે ગામમાં ચાલતો રોગચાળો બંધ થયો હતો. અહીં અખંડ દિપક રહે છે, ને દિપકની શિખાના ઉપરના ભાગમાં કેશરવર્ણી મેશ પડે છે. આ મુખ્ય દેરાસર સામે નૂતન કલામય શ્રી મહાવીર જીનપ્રસાદ છે. બાજુમાં જ્યોતિર્ધરોનું ગુરૂમંદિર છે. સો એક કૂટ જાયે ચૌમુખજીની દૂક તથા કીર્તિસ્તંભ જેવા જેવાં છે. તળાબ ગામ રળિયામણું છે. શ્રી નરસિંહ મહેતાનું જન્મસ્થાન તળાબ ગણાય છે. ડુંગર ઉપરનાં ગુફાઓ બોદ ગુફાઓ તરીકે ઓળખાય છે.

ઘોઘા :

શ્રી નવખંડા પાર્શ્વનાથ ઘોડાં વર્ષ પહેલાં ઘોઘા બંદર હતું. અહીં નવખંડા પાર્શ્વનાથની ચમત્કારીક મૂર્તિ છે. મૂર્તિ પ્રાચીન છે, ગદમાં બીજા ચાર મંદિરો છે. હમણાં ઘોઘામાં પ્રતિમાઓ નીકળી છે, તેથી તે પુરાતન શહેર તરીકે પ્રસિદ્ધ હશે એમ જણાય છે. ભાવનગરથી મોટર-બસમાં ઘોઘા જવાય છે, અહીં શ્રી ચંદ્રપ્રભુ તથા જીરાવાળા પાર્શ્વનાથના મંદિર છે, શેઠ હડીભાઈની ધર્મશાળા છે. અમદાવાદના શેઠ હડીભાઈના પત્ની હરકુંવર શેઠાણી ઘોઘાના હતા અને તે કુમકુમ પગલાંના ભાગ્યશાળી હતા.

ભાવનગર :

ગોહિલવાડનું પ્રગતિશીલ અને રળિયામણું શહેર છે. સ્ટેશન પાસે જ હીરાલાલ અમૃતલાલ તથા ગુલાબ બાગ ધર્મશાળાઓ છે. શહેરમાં જૈનોના પાંચ મોટા દહેરા છે. તેમાં દરબારગઢ સામે આવેલ આદિશ્વર ભગવાનનું મોટું દેરાસર તેમ જ પાસે જ વોરાળઝારમાં ગોડીજી પાર્શ્વનાથનું દેરાસર, દાદા સાહેબમાં મહાવીર સ્વામીનું અને વડવામાં પણ દેરાસર આવેલાં છે.

શહેરમાં જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા, શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા, શ્રી યશોવિજયજી ગ્રંથમાળા, શેઠ ત્રિલોચનદાસ ભાણજી કન્યાશાળાના (મેટ્રીક સુધી), શ્રી જૈન વિદ્યાથી ભવન વગેરે સંસ્થાઓ છે. ભાવનગરમાં પીલ ગાર્ડન, ખોર-તળાવ, તખ્તસિંહજી હોસ્પિટલ વગેરે દર્શનીય સ્થળો છે.

શિહોર :

પાલીત જ્ઞાનું શિહોર જંકશન છે, શિહોરમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું સુંદર મંદિર છે. ધર્મશાળા તથા ભોજન-શાળા પણ છે. શિહોરના પેંડા, ત્રાંબા પિત્તળના વાસણો અને તમાકુ વખણાય છે.

મહુવા :

સૌરાષ્ટ્રના દક્ષિણ કિનારે સાગર તટ પર આવેલ પુરાતન બંદરી શહેર મહુવા-મધુમતીના નામથી સુપ્રસિદ્ધ છે. મહુવા-વીરભૂમિમાં શ્રી જીવતસ્વામી-મહાવીરસ્વામીનું સુંદર દેરાસર છે, મહુવાના બાવડશાએ શત્રુજયનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો. કુમારપાળ મહારાજ મહુવા પધાર્યા હતા. હાંસાધાર્ડના પુત્ર જગદુશાએ સોનૈયાના બોલીથી શત્રુજય ઉપર તીર્થમાળ પહેરી હતી. પરમાત્માના ચરણે રત્નાની ભેટ ધરી હતી. મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળ તેજપાળ મહુવાની યાત્રાએ આવ્યા હતા. મહુવા વીરભૂમિ ગણાય છે. શાસન સમ્રાટ શ્રી વિજયનેમિસૂરી દેશ વિદેશમાં જૈન ધર્મનો પ્રચાર કરનાર આચાર્યશ્રી વિજય ધર્મસૂરી, વિદ્વાનવર્ય આચાર્યશ્રી વિજયદર્શનસૂરિ, અમેરિકામાં જૈન ધર્મનો સંદેશો આપનાર શ્રી વીરચંદ્ર રાઘવજી ગાંધી, મહાન બહુગર નથુ મંછારામ આ ભૂમિના રત્નો થઈ ગયાં.

શ્રી મોટા ગોપનાથ :

આ ધર્મસંસ્થા અરબી સમુદ્રને ખંભાતનો અખાત બ્યાં આગળ મળે છે ત્યાં આવેલી છે. તદ્દન સમુદ્ર કિનારે છે ને ઉનાળા દરમિયાન ઘણું માણસો હવા ખાવા માટે અહીં આવે છે, અને રહે છે. આવાં ધર્મસ્થાનોના મૂળમાં ધણીજ દંતકથાઓ રહી હોય છે, અને દંતકથાઓ સાથે ઇતિહાસે પણ ક્યારેક વચ્ચે નોંધ લીધી હોય છે, તેથી તેવી સંસ્થાનોનો નાનો એવો ઇતિહાસ પણ છે.

અમરેલીના જૈન મંદિરો :

નાનું પણ સમૃદ્ધ અમરેલી ગામ જેમાં જૈનોની સંખ્યા

થોડી પણ ધનિક હતી, પરંતુ ગામમાં એક પણ જિન મંદિર ન હતું તેથી સકળસંઘે ભેગા થઈ સુંદર શિલ્પકળા સુક્ત જિનાલય બંધાવ્યું. અને ૧૮૫૫ ના મહા સુદ ૧૧ના પુણ્ય દિવસે શ્રી સંભવનાથ પ્રભુની પરિકર સુક્ત પ્રતિમા તેમાં પધરાવવામાં આવી.

આ પ્રતિમાજી ખૂબ જ ચમત્કારી છે. કહેવાય છે કે અમરેલીમા કામનાથ, નાગનાથ અને સંભવનાથ મંદિરનું નિર્માણ સમકાલિન થયું છે. આ જિનમંદિર નિર્માણ થયાને ૧૫૦ વર્ષ વ્યતિત થયા હોવાથી પૂ. ભુવન વિ. મહારાજની નિશ્ચામાં ૨૦૧૭ ના ચૈ. વ. ૧૩ થી વૈ. સુ. ૪ અષ્ટાદિનકા મહોત્સવ કરાવી પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરાવી તે પ્રસંગ ગામમાં અભૂતપૂર્વ ઉજવાઈ ગયેલ. આ સિવાય આ જિનમંદિરની સામે જ શ્રી શાંતિનાથ ભગવતનું નાનું પણ સુંદર દેરાસર છે. જેમાં શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા ૧૯૯૭ ના મહા સુદ ૬ ના રવિવારે સિદ્ધાંત મહોદયિ શ્રીમદ્ વિજય પ્રેમ-સૂરિશ્વરજી મહારાજના શિષ્યરત્ન પૂ. મુનિરાજ, શ્રી જંબુ વિ. મ. (હાલ શ્રીમદ્ જંબુસૂરિશ્વરજી)ના વરદ હસ્તે કરાવવામાં આવેલ. આમાં પણ શ્રી સંઘે સારો લાભ લીધેલ. હાલ આ ગામમાં શ્રી નૌમિનાથ પ્રભુનું પણ નાનું દેરાસર છે,

રામજીમંદિર-દામનગર :

સૌરાષ્ટ્રમાં દસા પાસે દામનગરમાં ખાખીબાપુને નામે યોગળખાતા પ્રેમદાસજી સંતે અહીં આવીને પોતાના તપો-બળે એક સુંદર રામજીમંદિર ઊભું કર્યું છે. સાધુ સંતોને હરિહર કરાવે છે. નિસ્પૃહિજીવન જીવે છે, પોતાની દિવ્યતા વડે તેમણે આ મંદિરનો મહિમા પણ ઘણો વધાર્યો છે. ઘણાં દર્શનાર્થીઓએ અહીં આવીને જીવન પાવન કર્યું છે.

વૈજનાથ મંદિર-દામનગર :

દામનગરમાં આ શિવાલય પણ લગભગ ૩૦૦ થી ૪૦૦ વર્ષ જીવું પુરાણું દેવાલય છે. બ્યાં ડોંગરે મહારાજે કથા કરેલી અને ગામ લોકના પ્રયાસથી જૈનોના સહકારથી રૂ. એકાદ લાખનું ભંડોળ ઊભું કરી ને આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો, અને મહિમા વધાર્યો છે.

જલારામખાપાનું વીરપુર :

જલારામ ખાપાનું નામ ન સાંભળ્યું હોય કે તેમના એક હાથમાં ઝેરખો અને બીજા હાથમાં ડંડાવાળો ફેટો ન ભેયો તેવાં ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં બહુ ઓછા માણસો નીકળશે. ‘જલા સો અલ્લા’ એવું જેમના માટે લોકોમાં બોલાય છે તે જલારામ ખાપાના પવિત્ર સંસ્મરણો સાથે જોડાયેલું વીરપુર સૌરાષ્ટ્રનું યાત્રાધામ ગણાય છે. મધ્ય સૌરાષ્ટ્રમાં ગોંડલ ને જેતપુર વચ્ચે આવેલું વીરપુર એસ. ટી. દ્વારા કે રેલ્વે દ્વારા પણ પહોંચી શકાય તેવું યાત્રા સ્થળ છે.

વીરપુરના પ્રધાન ઠક્કર અને રાજબાઈને ત્યાં એક મહાત્માના આશીર્વાદ પ્રમાણે સં. ૧૮૫૬ ના કારતક માસમાં સુદ સાતમને સોમવારે રાજબાઈની કૂખે જલારામ ભગતનો જન્મ થયો. નામ તો રાખવામાં આવ્યું દેવજી. દેવજીભગત બાળપણથી જ રામ રામ એ દિવ્ય નામ મંત્રનો જપ કર્યા કરતા. ગામઠી શાળામાં શિક્ષણ મેળવ્યું, ૧૪ વર્ષે હુહાણા જ્ઞાતિના રિવાજ પ્રમાણે જનોઈ દેવાણી. પછી તો જલારામનું સગપણ આટકોટમાં નીરબાઈ સાથે થયું. જલારામને ગમ્યું નહીં પણ રામની મરજી માની આધિન થયા. ૧૬મા વર્ષે લગ્ન થયા. જલારામના દાનપ્રિય સ્વભાવને કારણે પિતાએ બુઢાં કર્યા અને વાલજીકાકાની દુકાને બેસવા લાગ્યા. એકવાર ગિરનાર જતી સાધુ મંડળી માટે લોટ, દાળ, ઘી, ગોળની થેલીઓ જલારામ, કાકાની ગેરહાજરીમાં પહોંચાડવા સાધુની પાછળ જતાં હતા, ત્યાં કોઈકના ચડાવ્યા વાલા કાકા રોષે રાતાપીળાં થતા આવ્યા ને પૂછ્યું, “આ ક્ષણિયામાં શું બાંધ્યું છે?” જવાબ મળ્યો કે, “સાધુ સતો માટે છાણા છે.” “લોટામાં શું છે. ઘીએ પ્રશ્ન પૂછાયો, જવાબ મળ્યો કે “પાણી” કાકાએ કહ્યું “બતાવ બેઈ” ને સાચે જ લોટામાંથી પાણી અને ક્ષણિયામાંથી છાણા નીકળ્યા. દુકાને તપાસ કરી તો વેળામાંથી પાણીકોડું પણ ઘટતું ન હતું. જલારામને પણ ત્યારથી રામમાં શ્રદ્ધા બેસી ગઈ. સત્તર વર્ષની વય પછી તો જલારામ બે વર્ષ યાત્રા કરી વીરપુર આવ્યા ને પતિ-પત્ની સૌથી અલગ રહી ભજન કીર્તનમાં પડ્યા. ગુરૂ ભોજલરામ પાસે કંઠી બંધાવી. સદાવ્રત શરૂ કર્યું ન જલારામના નામે ચમત્કારો ચડવા લાગ્યા. પાંચ માણસોની રસોઈ જલાબાપાની હાજરીમાં ૫૦૦ ને પૂરી પડવા લાગી. રોગીના રોગ મટવા લાગ્યા. એક વૃદ્ધ મહાત્માએ જલારામ પાસેથી પોતાની સેવા માટે વીરબાઈમાને માગી લીધા ને જલાબાપાએ માને સાધુના સથવારે સોંપ્યા. પણ સાધુ તો ઢંઢો ને ઝોળી આપી અદૃશ્ય થઈ ગયા. આકાશવાણી થઈ અને માને જગ્યામાં પાછા જવા હુકમ થયો. આવાં તો પુસ્તકોનાં પુસ્તક ભરાય તવાં જલાબાપાના ચરિત્રો છે. વીરપુરમાં આવે પણ સુંદર મઝાનું રામ મંદિર છે. બાળુમાં જલાબાપાનો ફોટો છે અને પગલાં છે. ગલારામાં ઘોડો ને ઝોળી છે. લોકો સેંકડોની સંખ્યામાં દર્શને માનતા પૂરી કરવા આવે છે. સદાવ્રત અખંડ ચાલે છે. જગ્યામાં આવનાર સૌને ચા પાણી, દૂધ, ભોજન અપાય છે, ટ્રસ્ટમાંથી સંસ્કૃતમાં સારાં શુભો મેળવનારાઓને શિષ્યવૃત્તિઓ અપાય છે. શિષ્યવૃત્તિ આપી છાત્રોને પરદેશ પણ મોકલવામાં આવે છે. રાજકોટમાં માતુશ્રી વીરબાઈમા મહિલા કોલેજ પણ ચાલે છે.

ભગવાન શ્રી ઘેલા સોમનાથ :

ઘેલા નામની નદીના કિનારે આ ભવ્ય મંદિર છે. તેની

આસપાસના પ્રદેશમાં પ્રકૃતિ બાણે સતે ચડી હોય તેવું આહલાદક વાતાવરણ ભાસે છે. મંદિરથી એકાદ માઈલના અંતરે વાઘેશ્વરી ઘેલો ને કાળુભાર નદીઓના ત્રિવેણી સંગમ છે. ઘેલા સોમનાથની વિશેષ ઐતિહાસિક ગણતી કથા નીચે પ્રમાણે છે. જૂનાગઢની ગાદી પર ચુડાસમા વંશી રા' મહિપાળ રાજ્ય કરતો હતો. રા'પોતે અને તેનું આખું કુટુંબ પ્રભાસ પાટણમાં બિરાજતા ભગવાન સોમનાથનું અનન્ય ભક્ત હતું. સોમનાથનો વૈભવ સાંભળી ગુજરાતના સુલતાન બક્ષરની આંખોમાં સોમનાથનું ખંડન કરી, સમસ્ત ભોમકાને છિન્ન વિછિન્ન કરી નાંખવાનું સ્વપ્ન રચાવા માંડ્યું. બક્ષરે પોતાની પુત્રી હુરલ અને ગુપ્તચરોને સોરઠ પ્રદેશની તથા પ્રભાસ પાટણની રજેરજ નિગતો પ્રાપ્ત કરી લેવાં સમગ્ર પ્રદેશમાં ફેલાવી દીધા. સોમનાથનું મંદિર તેની રક્ષણ વ્યવસ્થા પૂર્ણરીઓ, જવાના રસ્તા વગેરે માહિતી સુલતાનને પહોંચવા લાગી. તેમાં વળી એવાં સમાચાર મળ્યા કે રા'ની કુંવરી મીનજીએ એ ભગવાન સોમનાથની સેવા ઉપાસનામાં આ જન્મ કુંવારી રહી પ્રભાસમાં જ પોતાનું જીવન ગાળવાના સંકલ્પ કર્યો ને તેને માટે હીરણુ નદીના કાંઠે આવાસ રચાવા માંડ્યો છે એ ખબર સાંભળતા હુરલે પોતે મીનજીને મળી, પોતાને કોઈક વધુ બાણુવા મળે તે માટે પ્રભાસ તરફ પ્રયાણ કર્યું. પરંતુ પ્રભાસમાં તેણે સોમનાથ ભગવાનનું ઘોડશોપચારથી પૂજન કરતી મીનજીદેવીની શ્રદ્ધાભક્તિ બેઈ હુરલના હૃદયમાં પરિવર્તન થયું. હુરલ મીનજીદેવને નમી પડી ને પોતાના પિતાના થનારા સોમનાથ પરના હલ્લાની વાત કરી. મીનજીદેવે તુરત જ રા'ને સમાચાર પહોંચાડ્યા.

રા'એ ભગવાન સોમનાથના રક્ષણની તૈયારીઓ આદરી. આ બાળુ મીનજીદે પાસે ગયેલ હુરલ પાછી ન આવતાં ગુપ્તચરોમાં ફફડાટ બેઠો ને તેમણે ઠેઠ મીનજીદેના નિવાસ-સ્થાન સુધી ખબર કઢાવી. હુરલે ગુપ્તચરોને જણાવી દીધું કે પોતે પણ ભગવાન સોમનાથના ચરણોમાં જ જીવન ગાળવા માંગે છે. સુલતાન બક્ષરે તો સમાચાર મળતાં જ તાબડ તોબડ પ્રયાણ આદર્યું ને રાત દિવસ બેથા વિના પ્રભાસ પર હુમલો કરવા તૈયાર થઈ રહ્યો. પરંતુ ભગવાન સોમનાથના શિવલિંગને લઈને હુરલ અને મીનજીદે પાલખીમાં છાને રસ્તે ઉપડ્યા. પાછળ લાઠીના હમીરજી ગોહિલ પોતાના ચૂટેલા માણસો લઈ પ્રભુની પાસે મુસલમાનો પહોંચી ન શકે તે રીતની વ્યવસ્થા બળવતા ચાલ્યા. પ્રભાસપાટણમાં રાજપૂતોએ અને બ્રાહ્મણોએ સુલતાનના લશ્કરનો ભારે સામનો કર્યો, પાલખી ગોરકડે પહોંચતા મુસલમાની સૈન્યના એક વિભાગે ગોરકડી આંતર્યું. પણ રાજપુતોએ ત્યાં પણ યુક્તિપૂર્વક પરાક્રમ દાખવી પાલખી રવાના કરી દીધી. પાલખી ભડલી પહોંચતા ભડલીના શિવોપાસક વેજલભટ્ટ મઢે આવ્યા. પરંતુ શિવલિંગ

ભડલીના કાંઠે જમીનમાં પેસવા માંડતા ત્યાં જ શિવજીની સ્થાપના કરી. આ બાજુ ગોરકડા સર કરી મુસલમાનો ભડલી પહોંચ્યા. વેજલ ભટ્ટે ભારે પરાક્રમ બતાવ્યું. સાત સાત મુસલમાનોનો સામનો કરી તેને સંહારતા વેજલ ભટ્ટ પણ ખૂબ ઘવાયા અને ભૂગર્ભમાં સ્થાપવામાં આવેલાં બાજુ પર જ લોહી નીતરતી હાલતમાં ઢળી પડ્યા. બાજુમાં વૃક્ષની ઓથે સંતાઈ રહેલ હુરલ અને મીનળદેને પકડ્યા મુસલમાન સૈનિકો દોડ્યા પણ જાંચી ટેકરી પર ચડી ગયેલાં આ બંને શિવોપાસિકાઓએ સમાધી લીધી. ધરતીમાં સમાઈ ગઈ. શિવલિંગ ધરતીમાં સમાઈ ગયું તેથી મુસલમાનોને દેખાયું નહીં.

ભડલી ગામમાં લોટ માંગીને પોતાનું માંડ માંડ પૂર કરતાં દયારામ ભટ્ટને એકવાર વગડામાંથી પસાર થતાં જમીનમાંથી કંઈક અવાજે થતાં સાંભળ્યા અને તેણે અવાજ આવતો હતો ત્યાં ધૂળ આધી પાછી કરી ને જોયું તો સુંદર શિવલિંગ જણાયું. તેણે આ શિવલિંગની પૂજા કરી ને જ જમવાનું વૃત લીધું.

કહેવાય છે કે એક ચોમાસામાં અનરાધાર વરસાદ ને વીજળીઓના તાંડવ વચ્ચે પણ નિર્ભય રહી દયારામ ભટ્ટ પૂજા કરી રહ્યા હતા, ત્યાં કોઈ સાધુ આવી તેને ઘેરો નદીના ઘોડાપુરમાંથી માર્ગ કરાવી સામે પાર મૂકી ગયા. અત્યારે પણ દયારામ ભટ્ટના વંશજો શિવજીની મહાપૂજા કરે છે.

આ તીર્થધામ રાજકોટ જિલ્લાના જસદણ તાલુકામાં આવ્યું છે ને રાજકોટથી ગઢડા જતી એસ. ટી.માં ત્યાં જઈ શકાય છે. શ્રાવણ માસમાં ને આસો માસમાં આસપાસના પ્રદેશની વનશ્રીના સૌંદર્યને સોળે કળાએ ખીલેલું જોઈ હજારો યાત્રાળુઓ શિવજીના દર્શન સેવા કરે છે. યાત્રાળુઓને ઉતરવા રહેવા સારી સગવડ છે. જગ્યાના મહંત હાલમાં દેવગિરિજી વીરગિરિજી મહારાજ બિરાજેલ છે. તેઓ યાત્રિકોમાં ઘણાં જ પ્રીતિપાત્ર બન્યા છે.

જડેશ્વર મહાદેવ :

વાંકાનેર અને મોરબી પંથક વચ્ચે મચ્છુકાંઠે શ્રી જડેશ્વર મહાદેવનું સુંદર મંદિર આવેલું છે. સૌરાષ્ટ્રના મધ્યભાગ પાંચાલ પ્રદેશથી માંડીને આજુબાજુ ડુંગરમાળા પથરાયેલી છે. વાંકાનેરના પાદરમાં જ કાલિકા, ચાંદેલિયા અને ધોળેશ્વર મહાદેવ બિરાજેલ છે. આ ડુંગરમાળા વાંકાનેરની દક્ષિણ દિશાને આવરીને પડી છે. આ ધાર ધીમે ધીમે વાંકાનેરની ઉત્તર તરફ નમતી નમતી છેક જડેશ્વર મહાદેવના ધામ પાસે જઈને ઉભી રહે છે. સ્વચ્છ હવા, પાણી અને કુદરતી સૌંદર્યના કારણે આ સ્થાન પ્રખ્યાત છે. જડેશ્વર મહાદેવના મંદિર પાસે એક વિશાળ ધર્મશાળા છે. આસ કરીને શ્રાવણ માસમાં સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતમાંથી

મોટી સંખ્યામાં યાત્રાળુઓ અહીં દર્શન કરવા અને રહેવા આવે છે. મંદિર અને શિવલિંગ ઘણાં ભવ્ય છે. આ સ્થળ વિશે નીચે પ્રમાણેનો દોહરો પ્રસિદ્ધ છે.

જડિયો જંગલમાં વસે, ઘોડાનો દાતાર;
તુકયો રાવળ બમને, હાંકી દીધો હાલાર.

ફળેશ્વર મહાદેવ-વાંકાનેર :

વાંકાનેરમાં મચ્છુ તથા પતાળિયાનો જ્યાં સંગમ થાય છે. ત્યાં ફળેશ્વર મહાદેવની એક વિશાળ જગ્યા આવેલી છે. વાંકાનેરમાં સૌથી મોટું ધાર્મિક સ્થળ છે. લગભગ ૫૦૦ વર્ષનું જૂનું શહેર છે. બાજુમાં નાગાબાવાની જગ્યા છે જ્યાં દરવર્ષે શ્રાવણ માસમાં દશમનો મેળો ભરાય છે. આ મેળામાં ભજ્યા ખાવાનું ચલણ છે. સામે શાંખાવાની મોટી પૂરાણી ઈમારત ઊભી છે, જે વાંકાનેરની પ્રાતીનતમ વસ્તુ છે. સુનિભાવા ફળેશ્વર મહાદેવની જગ્યા વસાવીને બેઠાં છે. આમ સુનિભાવા, શાંખાવા, નાગાબાવાની ત્રિપુટી બની. ફળેશ્વરની જગ્યામાં પ્રાચીન લોંચડું છે, જે જોવા લાયક છે. આ જગ્યાના સંચાલક મહંત શ્રી રામકિશોર દાસજીએ ટાઇલ્સ પથરાવી રીપેર કર્યું છે. અંદર લાઈટ પણ ગોઠવી છે. આ લોંચરામાં શંકર ભગવાન બિરાજે છે. સૌથી પ્રથમ મુનિ સુંદરદાસજી હતા, જેમણે ૯૭ વર્ષ સુધી આ જગ્યાને શોભાવી પાછળથી હાલના મહંત શ્રી રામકિશોરદાસજી અયોધ્યાદાસજી છેલ્લાં ૨૫ વર્ષથી મનમૂકીને જગ્યાને અધિક શોભાયમાન બનાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. અહીં શ્રી રામલક્ષ્મણ સીતાજીનું મંદિર, શ્રી મહાદેવનું મંદિર છે. અને ૩૦૦ વર્ષ જૂની હનુમાનજીની મૂર્તિ ચાંદીના ટૂંકડામાં મઢાયેલી ૫ ફૂટ જાંચી આજે પણ માનવીને દર્શન આપવા ઊભી છે. લગભગ ૨૦,૦૦૦ ના ખર્ચે રામજીમંદિર ટુંક સમયમાં બાંધવાનું છે. દાતા તરફથી રકમ આવતી બાય છે. ઉપરાંત અન્નક્ષેત્ર ચાલુ છે. ૧૫ જેટલી ગાયો છે. સંસ્થામાં બાગબગીચાઓ, લોજનાલય, પ્રાર્થનામંદિર, રામજીમંદિર, કુવો, ૫૫ વિગેરેની સગવડતા છે. લગભગ ૨૮૦૦ ચો. વાર જગ્યા છે. આ સંસ્થાના સંચાલકો શ્રી હીરાચંદ હિરચંદ, શ્રી ગોરધનદાસ વોરા, શ્રી વીરજી માથકિયા અને શ્રી રતિલાલ દલાલ છે. આ જગ્યાને શોભાયમાન કરવામાં સ્વ. શ્રી નાનાભાઈનો ફાળો ખૂબ હતો. વાંકાનેર આવવાનું થાય તો ફળેશ્વર મહાદેવના દર્શન કરી જીવન ધન્ય બનાવશો.

તુલસીશ્યામ :

સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રભાસક્ષેત્રનું સ્થળ પુરાણ પ્રસિદ્ધ છે. આ પ્રભાસક્ષેત્રની પૂર્વે તુલસીશ્યામનું સ્થળ “તપ્તોદક તીર્થ” નામે પ્રસિદ્ધ છે. હજારો વર્ષ પહેલાં દીવના ટાપુમાં બલધર નામનો રાક્ષસ રહેતો હતો. તેને એક વૃંદા નામની સતી ઓ હતી. આ વૃંદાને કારણે બલધરને કોઈ મારી

શકતું નહીં. જાત્રાધરે જ્યાં દેવોને પણ હરાવ્યા હતા. છેવટે ભગવાન વિષ્ણુએ જાત્રાધરનું રૂપ લઈને વૃંદાનું સતીત્વ ખંડિત કર્યું. વૃંદાએ વિષ્ણુને શ્યામ પથ્થરના સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ જવાનો શ્રાપ આપ્યો. ભગવાને તે શ્રાપને માથે ચડાવી વૃંદાને પણ તુલસીનું રૂપ થવાની આજ્ઞા કરી. આ તુલસીશ્યામનું એક મંદિર અમરેલી જીલ્લાના ધારી શહેરથી દક્ષિણ દિશામાં ૧૮ માઈલ દૂર ગીરના જંગલમાં આવેલું છે. ઉના શહેરથી એકવીસ માઈલ દૂર એક 'ભીમ-આમ' નામનો ઉંડો ધરો છે. કહેવાય છે કે કુતીમાતાની તરસ મટાડવા ભીમે પાટુ મારીને ધરતીમાંથી પાણી પ્રગટાવી આ ધરો બનાવ્યો હતો. આ ભીમઆસને પણ તુલસી સ્વમના ક્ષેત્રોમાં ગણવામાં આવે છે.

ગીરના મધ્ય જંગલમાં રણિયામણા ડુંગરાઓની ગાળી વચ્ચે નાનકડી પણ રૂપકડી ચાસી નદીના કિનારે, ભારતીય સંસ્કૃતિની ધબલ હોરાવતા અને ભક્તિ, શૌર્ય, સ્વાર્થજીની પ્રેરણા વહેવડાવતા તુલસીશ્યામના પવિત્ર મંદિરને પોતાની ગોદમાં લઈને બેઠેલું તુલસીશ્યામનું પ્રાચીન અને પ્રસિદ્ધ તીર્થધામ એકાદ હજાર વર્ષથી સારાયે પંથકમાં ધર્મ અને નીતિનું શ્રદ્ધા અને શક્તિનું સિંચન કરી રહેલ છે. સ્કંદ પુરાણમાં પ્રભાસખંડ તરીકે જે પ્રદેશનું વર્ણન આપવામાં આવેલ છે. એમાં મહત્વના ધામ તરીકે ઉલ્લેખ પામેલ આ તીર્થધામનો શરૂઆતથી કડીબદ્ધ ઇતિહાસ મળતો નથી. પરંતુ પ્રબળજીવનના આરોહ અવરોહના સદીઓ જૂનાં અને અતિ મહત્વના ઇતિહાસને પોતાના કોઠામાં ગંધરીને બેઠેલાં આ તીર્થધામો કાળના પ્રવાહની સાથે અનેક ઉત્થાન પતનના પ્રસંગો નિકળ્યા હશે એવા કોઈ એક સમયે તુલસીશ્યામના મંદિરમાંથી ભગવાનની મૂર્તિ અદૃશ્ય થઈ ગઈ. સંભવ છે કે કોઈએ પ્રતિષ્ઠાભંગ કરવાના આશયથી મૂર્તિને ખંડિત કરી હોય અને એ દટાઈ ગઈ હોય. એવો પણ સંભવ ખરો કે ઝનુની આક્રમણકારોથી મૂર્તિની રક્ષા કરવા માટે કોઈ ભાવિક લોકોએ મૂર્તિને જમીનમાં પધરાવી દીધી હોય. ગમે તે કારણ હોય પણ મૂર્તિ અદૃશ્ય થઈ, મંદિર સૂતું પડ્યું. અને પ્રાચીન, પ્રસિદ્ધ, પવિત્ર એવું તીર્થધામ કાળના અંધારામાં ઢકાઈ ગયું.

બસો વર્ષ પહેલાં એક રોમાચક પ્રસંગ બની ગયો. લોકવાયકા એવી છે કે વખાંભર બની ગયેલાં આ અરણ્યમાં એક દિવસ દેવા સતિયા નામના ચારણ માલધારીને રણજીતી ઝાલર અને ગડગડતી નોખતના અવાજ સાથે જ્યોતના દર્શન થાય છે. બઢરી કેદાર તરફથી આવીને સરસિયા ગામે સ્થિર થયેલાં અને દુધાધારી મહારાજ નામે ખ્યાતિ પામેલાં મહાત્મા પુરુષને એની બધી થતાં તેઓ ભગવાનના દર્શન માટે આ સ્થાનમાં આકરી તપશ્ચર્યા આદરે છે. આઠ દિવસના ઉપવાસ પછી એને સ્વપ્નમાં ભગવાન દર્શન આવે છે. અને પોતાની

દટાયેલી ખંડિત મૂર્તિને ધરતીની બહાર કાઢી એની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરવાનો આદેશ આવે છે. શ્રી દુધાધારી મહારાજના હાથે શ્યામજી મહારાજની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા થઈ. દીવના શેઠ શ્રી ભુગલ રાયચંદે મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો અને ગરમ પાણીના કુંડ બંધાવ્યા. ફરી તુલસીશ્યામ મંદિર ઉપર શ્યામજી મહારાજની ધબલ લહેરાવા લાગી, શ્રદ્ધાળુ યાત્રાળુઓનો પ્રવાહ વહેતો થયો અને અનેક પ્રેરણાદાયી પ્રસંગો સાથે શુધાયેલાં તીર્થધામે લોકજીવનમાં અનેરું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું.

શ્રી સોમનાથ અને પ્રભાસતીર્થ :

“સૌરાષ્ટ્રે સોમનાથશ્ચ” એમ કહીને શિવના ખાર જ્યોતિર્લિંગોમાં ભગવાન સોમનાથને પ્રથમ સ્થરવામાં આવ્યા છે. વળી ઋગ્વેદના બિલસૂકતમાં પણ—

યત્ર પ્રાચી સરસ્વતી યત્ર સોમેશ્વરો દેવઃ ।

તત્ર મા અમૃતં કૃષિ હન્દ્રાધેન્દ્રૌ પરિસવઃ ॥

ઉપર પ્રમાણે જેનો ઉલ્લેખ છે તે શ્રી સોમનાથ ભગવાન અને પ્રભાસતીર્થ વિશે સંખ્યાબંધ ઉલ્લેખો મહાભારત અને પુરાણોમાં મળી આવે છે. કવિ કાલિદાસના નાટકના કણ્થ મુનિ શકુન્તલા પરની આવનારી આપત્તિ બાણી શ્રી સોમનાથમાં તપશ્ચર્યા કરવા ગયા હતા, તેથી લખ્યું છે. વામન પુરાણમાં પ્રહલાદ પિતૃહત્યાનું પાતક ટાળવા પ્રભાસક્ષેત્રમાં જઈ સ્નાન કરી સોમેશ્વરના દર્શન ગયા હતા તેવો ઉલ્લેખ છે, કૂમ પુરાણમાં તીર્થોમાં ઉત્તમ પ્રભાસને ગણાવી શિવજીનું સોમેશ્વર તીર્થ સંપૂર્ણ વ્યાધિનો નાશ કરનાર છે એવું લખ્યું છે, વલ્લીકાળમાં રચાયેલ સ્કંદ પુરાણમાં તેો આખું એક ‘પ્રભાસખંડ’ નામનું મોટું પ્રકરણ જ બેવા મળે છે. જેમાં મંત્રહીન, ધનહીન ચરે! માળા કરીને રહેલાં પક્ષીઓ પણ સ્વર્ગને પામશે, એવું મોટું મહિમા વર્ણન પ્રભાસ માટે કર્યું છે. પ્રભાસખંડમાં માત્ર પ્રભાસ-નગર જ નહીં પણ પૂર્વમાં ઉના, પશ્ચિમે માધવપુર ને ઉત્તરે ભાદરનદી સુધીના પ્રદેશને પ્રભાસખંડ કહી સૌનું વર્ણન કર્યું છે.

પ્રભાસખંડમાંથી સરસ્વતીને દધીચિ ઋષિના પુત્ર પિપ્પલાદેએ ઉત્પન્ન કરેલાં વડવાનલને વિષ્ણુની આજ્ઞાથી પ્રભાસ તરફથી ચાલી રસ્તામાં કૃતસ્મરને બાળીને ભસ્મ કરાવ્યોને વડવાનલને સમુદ્રમાં લઈ ગઈ એવી કથા પ્રભાસ-ખંડમાં વિગતે વર્ણવી છે. વળી મહાભારતના સુદ્ધ પછી પાપ ધોવા શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી અર્જુન પ્રભાસમાં આવ્યા અને સરસ્વતીમાં સ્નાન કરી પવિત્ર થયા, એવી પણ આખ્યા-વિકા તેમાં જ છે, હિરણ્યાને સરસ્વતીના આ પરમ પવિત્ર ક્ષેત્રનું ગૌરવગાન કરવા તેો પુસ્તકોના પુસ્તકો લખવા પડે ને જીજ્ઞાસુઓને આ સંબંધમાં શુભરાત સૌરાષ્ટ્રના બાણીતા વિદ્વાન શ્રી શંભુપ્રસાદ દેસાઈનું “પ્રભાસ અને સોમનાથ” નામનું એક અત્યંત શ્રેષ્ઠ પુસ્તક વાંચવા અમારી બલામણુ

છે. ૬૦૦ પૃષ્ઠ ધરાવતા આ ઐતિહાસિક સામગ્રીઓથી ભર પૂર અંધમાં જહેમત ભર્યા ને દાદ માંગી લે તેવાં સંશોધન પછી પ્રભાસક્ષેત્રની અને સોમનાથ તીર્થની વિગતો આપી છે. ૫૦ હજાર વીર ભારતીય યોદ્ધાઓએ આ પ્રાણપ્રિય મંદિરની રક્ષા કાળે પ્રાણ દીધા છે.

હીર્ધકાળથી સોમનાથ પ્રભાસ ક્ષેત્ર શૈવ, વૈષ્ણવો, જૈનોના તીર્થધામ તરીકે સંપૂર્ણ બન્યું છે. અહીં સૂર્યોપાસક સૌર સંપ્રદાય પણ ફાલ્યોફુલ્યો હશે કારણ કે સૂર્ય મંદિરના અવશેષો પણ મળી આવ્યા છે. ચંદ્રને થયેલ ક્ષય રોગ દુર કરવા તેણે તૈરવેશ્વર અથવા ભૈરવનાથના નામથી યુગના પ્રારંભથીજ પૂજાતા શિવની ઉપાસના કરી પછી ત્યાં પ્રદ્યુમ્ન શિલા ઉપર કુક્રુચંડ પ્રકારના શિવલિંગની સ્થાપના કરી ત્યારે પ્રદ્યુમ્ન, સાવત્રી, પ્રહસ્પતિ, વસિષ્ઠ, મરીચિ, વગેરે સમસ્ત ઋષિગણે તે યજ્ઞક્રિયામાં ભાગ લીધો. વિદ્વાનો માને છે કે મહાભારતમાં સોમનાથનો ઉલ્લેખ નથી એટલે સોમ નામના અત્રિગોત્રના યાદવે સોમેશ્વરની સ્થાપના કરી હશે. શ્રી હરપ્રસાદ દેસાઈ જણાવે છે કે હોળીના દિવસે ભૈરવનાથની મૂર્તિ બનાવી તેની આખો દિવસ પૂજા કરી સાંજે તોડી નાંખવામાં આવે છે, હિંદુઓ કદી મૂર્તિ તોડતા નથી આ ઉપરથી લાગે છે કે સોમરાજ્યે ભૈરવનાથનું લિંગ ઉત્થાપી ત્યાં સોમેશ્વરની વૈદિક વિધિથી પ્રતિષ્ઠા કરી તેની સાથે આ વિચિત્ર રિવાજને સંબંધ હોવો જોઈએ. તેમનું માનવું એવું પણ છે કે ભૈરવનાથની પૂજા અશ્વિન રૂપમાં અનાર્યો દ્વારા થતી હોય ત્યાં સોમયાદવે વૈદિક વિધિથી સોમેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા પણ કરી હોય તે સંભવિત છે, વિદ્વાનો માને છે કે સોમનાથની સ્થાપના ઇસ્વીસન પૂર્વે થઈ ચૂકેલી પુરાણો માને છે કે જગતની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારથી જ સોમેશ્વર છે. પણ મોડામાં મોડી ૨૬૦૦ વર્ષ પહેલાં તો સોમેશ્વરની સ્થાપના થઈ જ હશે. પરંપરા કહે છે કે ત્રેતાયુગમાં રામચંદ્રે સુવર્ણનું મંદિર અહીં બનાવ્યું. રાવણે રૂપાનું બનાવ્યું, દ્વાપરમાં શ્રીકૃષ્ણે કાષ્ઠનું બનાવ્યું. વલ્લી સમયમાં પહેલાં પથ્થરનું થયું ત્યારપછી ભીમદેવ ને કુમારપાળે છેલ્લે અહલ્યાબાઈએ તેમાં સંસ્કરણો કર્યા.

મહાભારત કાળમાં પણ પ્રભાસ તીર્થધામ હતું.

સોમેશ્વર તીર્થ દેવપટ્ટન કહેવાતું. હાલમાં આ ક્ષેત્ર આખું પ્રભાસ તરીકે ઓળખાય છે. સોલંકી કુળમાં લકુલેશ-નકુલેશ સ્થાપિત પાશુપત મતનું પ્રાબલ્ય અહીં હતું. મહમદ ગીઝનીનો સમકાલિન ઇતિહાસકાર અદબેડ્ડની પણ અહીં રહી ગયેલો. તેણે પોતાના અંધમાં સોમનાથની બહોળલાલીનું વર્ણન આપ્યું છે. વિ. સ. ૧૦૮૫માં મહમદ ગીઝનીએ સોમનાથ ક્ષેત્ર પર ચડાઈ કરી. ઠેઠ સોમનાથ સુધી કોઈએ તેનો સામનો ન કર્યો એવી તેની ધાક પેસી ગયેલી ને સૌ રાજાઓ પણ પોતપોતાનું સાચવવામાં માનતા

થયા. પણ સોમનાથ ક્ષેત્રમાં મહમદ ગીઝનીના સૈન્યનો ભારે સામનો થયો. પચાસહજાર શૂરવીરો જેમાં સોલંકી, ચાવડા, ગોહિલો મેર, રખારી, આહિર, કોળી સૌ હતા. તેમણે પોતાના બન સોમનાથના રક્ષણ માટે આપ્યા પણ સોમનાથનો બચાવ થઈ શક્યો નહીં અને હજારો હિંદુ પુરુષો, સ્ત્રીઓ, બાળકોની કતલ કરવામાં આવી. સ્ત્રીઓની યથેચ્છ આબરૂ લૂંટવામાં આવી, સોમેશ્વરનું લિંગ તોડી સોમનાથના દ્વાર સાથે, ગીઝની લઈ ગયો. કચ્છ ને સિંધમાં તેને ભારે મુશ્કેલીઓ પડી પણ સોમનાથના પવિત્ર લિંગના કટકા તેણે મસ્જિદોમાં પગથીયાં તરીકે જડાવ્યા મહમદના આક્રમણ પછી તુરતજ સોમનાથની ઉપાસના નવું લિંગ સ્થાપી શરૂ કરવામાં આવી કેટલાકના મતે રા' નવધણે તો કેટલાંક મતે ભીમદેવના હાથે તેની પ્રતિષ્ઠા થઈ. પછી તેની સમૃદ્ધિ ને મહિમા વધવા જ માંડ્યો. ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ મહાપરાક્રમી સિદ્ધરાજ જયસિંહની માતા મીનગદેવીને સોમનાથનું ઘેરું લાગેલું. તેણે એક જૈન કથા અંધ પ્રમાંણે સોમનાથનો ઓંતર લાખનો કર પોતાના પુત્ર પાસે માફ કરાવ્યો. ખુદ સિદ્ધરાજે પણ પોતાનો વંશ ચાલુ રાખવા શ્રી સોમનાથની પૂજા અર્થના કરેલી તેની પછી કુમારપાળ ગાદીએ આવ્યો. કુમારપાળે પોતાના ગુરૂ હેમચંદ્રાચાર્યજીની પ્રેરણાથી સોમેશ્વરનું મંદિર બે વર્ષની રાત્રી દિવસની કારીગીરી પછી તૈયાર કરાવ્યું ને હેમચંદ્રાચાર્યની હાજરીમાં સોમેશ્વરની પૂજા કરી. ખુદ હેમાચાર્યે પણ સોમેશ્વરની વંદના કરી અર્થગર્ભ સ્તુતિ કરી. આ વાત હયાથ્રય ને કુમારપાળ પ્રમંથ નામના જૈનધર્મના કાવ્ય અંથોમાં છે. પણ પ્રભાસપાટણમાં ભદ્રકાલી મંદિરના શિલાલેખમાં ભાવ જૃહસ્પતિને સિદ્ધરાજ દ્વારા મળેલાં સન્માનનો તથા તેમને કુમારપાળ તરફથી પ્રાપ્ત થયેલાં 'ગંડેશ્વર' બિદુદનો ઉલ્લેખ છે. આ ભાવ જૃહસ્પતિની પ્રેરણાથી કુમારપાળે મંદિર નિર્માણ કર્યાની વાત છે. ગમે તે હોય કુમારપાળના સમયમાં સોમેશ્વર મંદિરનું નિર્માણ પુનઃ થયું ને આ ક્ષેત્રની સમૃદ્ધિ વધી.

ઇંદ્ર અને સૂર્ય એ બંને દેવોનું પણ આ પ્રિય સ્થળ હતું:

વળી અલ્વાઉદ્દીનના સૈન્ય અલપખાનના નેતૃત્વનીયે આવ્યું. ને ઈ. સ. ૧૩૦૦ માં આ સૈન્યે સોમનાથને ઘેરો ઘાલ્યો ને સારી લડાઈ પછી ફરીથી સોમનાથના લિંગનું ખંડન થયું. આ વાત કહાન્ડદે પ્રમંથમા લખી છે, ને તે સમયે પણ પુષ્કળ પ્રમાણમાં હિંદુઓની કતલ, સ્ત્રીઓની આબરૂ લેવાના પ્રસંગો, લુંટફાટ વગેરે બન્યા. આ સમયની કથા બીજી એવી છે કે આ શિવલિંગ અવલખાનના આવવા પૂર્વેજ લઈ જવામાં આવેલું. ને આજના ઘેલા સોમનાથનું લિંગ તે આ સમયનું અસલ શિવલિંગ છે, (વિગતવાર ચર્ચા માટે 'ઘેલા સોમનાથ' ઉપર લખેલી નોંધ જુઓ). ૧૩૦૦ થી ૧૩૦૮ સુધી પ્રભાસક્ષેત્રમાં આ બચકર આક્ર-

મણી પીડા ને વેદના તથા સંતાપ કરાવતા રહ્યાં. ૧૩૦૮માં રા' નવધણે મુસલમાની થાણા ઉઠાવી મૂકી-સોમનાથની નવેસરથી પ્રતિષ્ઠા કરાવી સોમનાથના પૂજાપાઠ શરૂ થઈ ગયા. મહમદ તથાલખના સૈન્યે સૌરાષ્ટ્ર પર હુમલો કર્યો. વીર મોખડાણ અદ્ભુત પરાક્રમ બતાવી સ્વર્ગ સંચર્યા સોરઠમાં પ્રવેશોલાં તથાલખી સૈન્યે સોમેશ્વરનું ખંડન કર્યું.

પ્રભાસના ઠાકોર મેઘરાજે અને રા'ખેંગારે ૧૩૪૬ પછી ફરીથી સોમનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી. પ્રભાસક્ષેત્ર વળી પાછું તેજસ્વી જ અન્યુ. આ પછી ૧૩૭૯માં ઝડરખાને સૌરાષ્ટ્રમાં આવી તે જ કૃત્ય કર્યું. વળી પાછું ૧૩૮૬માં પ્રભાસ સોમેશ્વરની પ્રભા ઉપાસનાથી ધમધમવા લાગ્યું. ૧૩૯૫માં ફરી મુઝફ્ફરના હાથે સોમનાથનો ધ્વંસ થયો. ૧૪૦૨માં ફરીથી તે ઉપર ચડી આવ્યો. ને હિંદુઓની કતલ કરી. વળી એકવાર સોમનાથની પ્રતિષ્ઠાનો પ્રયત્ન થયો ત્યાં ૧૪૦૫માં મુઝફ્ફર ચડી આવ્યો. ને તેણે વિનાશ લીલા કરી. આ પછી અહમદ-શાહે ૧૪૧૫માં પ્રભાસને વેરાન કર્યું. ૧૪૫૧માં રા' માંડલિકે વળી પાછી સોમનાથની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી. ૧૪૯૦ માં મહમદ બેગડાના હાથે ફરી સોમનાથના આંગણે એ જ કલેઆમ, એ જ સંહારલીલા ને ધર્માન્તરના જુલમ થયા.

આ પછી પોટુંગીજોએ ૧૫૪૭માં સૌરાષ્ટ્રમાં ખાસ કરીને સોરઠમાં જે હિંદુઓ ને મુસ્લિમો બને ઉપર જુલમ ગુબર્થા તેમાં પ્રભાસ પણ ખાત્રી ન રહ્યું ત્યાં હિંદુ મુસલમાનના ઘર લુંટાયા, મસ્જિદો ને મંદિરો તોડાયા. ૧૫૫૧ની આસપાસ પ્રભાસમાં વળી પાછી સોમનાથની પ્રતિષ્ઠા થઇને પૂજા પ્રણાલી ચાલવા લાગી. આ પછી એકાદ-બે વાર સોમનાથ તીર્થ પર આક્રમણો થયાં. સૌથી છેલ્લે અહલ્યા બાઈએ ૧૭૮૩માં સાંકળેશ્વર નામના ભોંયરામાં રહેલાં શિવલિંગ ઉપર મંદિર બનાવી અહલ્યેશ્વરની સ્થાપના કરી, ત્યારથી એ સ્થળે પૂજા ઉપાસના ચાલતી હતી. ૧૯૪૭ના નવેમ્બરમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા. તેમણે સમુદ્રજળ લઈ સોમનાથની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા માટે પ્રતિજ્ઞા કરી અને ના. જ્ઞમ સાહેબ, શ્રી કૌંચાલાલ મુનશી વગેરેના અવિરત પ્રયત્નોએ કરીને સોમનાથ ટ્રસ્ટની રચના થઈ. જ્ઞમસાહેબે તત્કાલ રૂ. એક લાખ આપ્યા.

ખીન્નાં પણ મોટાં દાન મળ્યાં ને શિલ્પશાસ્ત્રના ભારત-ભરમાં આદિતીય નિષ્ણાત ગણાતા શ્રી પ્રભાશંકર સોમ-પુરાને આર્કિટેક્ટ સ્થપતિને સુપરવાઈઝર તરીકે નીમવામાં આવ્યા. મંદિરનાં પ્લાન, ડીઝાઈનો વિગતવાર પ્લાન તૈયાર થયાં ને આઠસો વર્ષ પછી નાગરાદિ શિલ્પ પદ્ધતિનો મહા-પ્રાસાદ તૈયાર થયો. આ મંદિરના નૃત્ય મંડપ સહિતની લંબાઈ પૂર્વ-પશ્ચિમ ૨૨૫ ફૂટ ને ઉત્તર-દક્ષિણ પહોળાઈ ૧૨૮ ફૂટ છે. પોણા બસો ફૂટ ઊંચા શિખરમાં નવમજલા છે. આગળના મંડપને ઉપરા ઉપર ત્રણ મજલા ગેલેરીવળું સ્થાપત્ય છે. મંદિરને ફરતા ચારસો ફૂટ લંબાઈમાં મહા-

પીઠ, હસ્ત, નરથર, અશ્વથર વગેરે ઘરો છે. સ્તંભો અને કલામય ધુમટ તથા ધુમટના ઉપરના ભાગમાં સેવરણા છે. આ મહાપ્રાસાદ ૧૬૬ સ્તંભો ઉપર રચાયેલો છે. સંપૂર્ણ ખાંધકામમાં ૬૨૪ સ્તંભો છે. આ ઉપરાંત દેવોની, દેવીઓની, દિક્ષપાલોની ગંધર્વ પક્ષ કિન્નરો, કિંપરૂષોની સહસ્રાવધી પ્રતિમાઓ ને પુરાણ કથાઓનું કોતરકામ ખાત્રી જ છે.

૧૯૫૦ના એક્ટોબરમાં આ વર્તમાન મંદિરના નિર્માણનું કાર્ય આરંભાયું ને ૧૯૫૧માં મે માસમાં ભારતના પ્રથમ રાષ્ટ્રપતિ મહામહિમ રાજેન્દ્રપ્રસાદજીના હસ્તે લિંગ પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી. ૧૯૫૬માં મંદિરને કલશ ચડાવવામાં આવ્યો. શિખરનું ઇંડુ અગીયારસો મણુ વજનના એક જ પથ્થરનું ત્રણ માણસોની બાથમાં સમાય તેવાં પરિઘવાળું છે. ને ઉપર ૬ ફુટનો સુવર્ણ કલશ છે.

૧૯૬૫-૬૬ દરમિયાન જ મંદિરની છેલ્લી વિધિ પ્રાસાદાભિષેક ને કલશ સ્થાપન પછીની ઘઈ ના. જ્ઞમસાહેબના અવસાનથી ખાલી પડેલ જગ્યા પર રાજ્યમાતા ગુલાબકુવર બાને નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા ને મંદિરના તોરણહાર માટે એક મોટાં દાનનો સંકલ્પ કર્યો. આ ઘઈ મંદિરનાં ઇતિહાસની વાત. પ્રભાસ જૂની ખાંધણીનું, વાંકાચૂંકા ખાંચાઓ અને ગલીઓવાળું, સાકડા; ગંદા રસ્તાઓવાળું શહેર છે. તેમાં જીર્ણ સ્થિતિમાં ઉભેલાં શૈવ, વિષ્ણુ, દેવી-ઓના મંદિરો છે. જેમાંના કેટલાયે ખંડિત છે વળી શહેરમાં સંખ્યાબંધ મસ્જિદો છે. જે મૂળ તો દેવાલયો જ છે. શહેરમાંથી ઘણીવાર ખોદકામ કરતા મૂર્તિઓ, પાયાઓ વગેરે અવશેષો પ્રાપ્ત થાય છે. શહેરમાં ત્રિવિક્રમ વિષ્ણુની શ્યામ, સુંદર, ભવ્ય છ ફુટ ઊંચી મૂર્તિ પણ એક જગ્યાએ છે. ત્રિવેણી પાસે કેટલાંક જૂનાં પાશુપત સંપ્રદાયના હોય તેવાં મુખલિંગો છે.

પ્રભાસથી વેરાવળ તરફ જવાના રસ્તે પગથિયાં અને ઓવારાવાળું હીરણ તટીનું પાણી જેમાં વાળી લેવામાં આવ્યું છે તેવું એક પ્રસન્ન સંરોવર છે. સમુદ્રના તટે શશિ-ભૂષણ મહાદેવનું મંદિર છે તે ઘણું જ જૂનું મંદિર સ્થાપત્ય પરથી લાગે છે, કહેવાય છે કે અહીંથી જરા નામના પારા-ધીએ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન ઉપર બાણ ફેંકેલું. વેરાવળ જતાં જમણી તરફ અને શશિભૂષણના મંદિરથી ઉત્તરે ભાલકા તીર્થ છે. જે સુંદર વૃક્ષ ઘટાવાળું સ્થળ છે. જ્યાં અશ્વસ્થ વૃક્ષ નીચે ભગવાન છેલ્લે પોઢેલાં. આ રમ્ય સ્થળે બે મંદિરો છે ને સ્વચ્છ જળનો. એક ફુડ તથા આરસનું બાંધેલ સંરોવર છે. ભાલકા તીર્થથી પશ્ચિમે વેરાવળ શહેરને બંદર છે. જ્યાં જુમ્મા મસ્જિદ તરીકે ઓળખાતું પણ જૈન મંદિર છે. આ પહેલાં શાશભૂષણ મહાદેવ પાસે હતું. વેરાવળમાં પણ ખીન્નાં ઘણાં બેવા લાયક સ્થળો છે. એક સોમેયા આર્ટસ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ પણ છે.

હીરણ્ય નદીથી આગળ ચાલતાં અરધા પોણા માઈલના અંતરે પરમ પવિત્ર ત્રિવેણી સંગમ છે. જ્યાં હીરણ્ય ઉત્તર-માંથી, પૂર્વથી કપિલા અને ગીર તરફથી આવતી સરસ્વતી મળે છે. અહીં પિતૃશ્રાદ્ધ કરવામાં આવે છે. ત્રિવેણી જતાં સ્તામાં રૂદ્રેશ્વર મહાદેવનું પ્રાચીન મંદિર આવે છે. જે શિખરના ભાગમાં ખંડિત થયું છે. પાસે જ એક સૂર્ય-મંદિર ભ્રમવાળી રચના ધરાવતો પ્રાચીન પ્રાસાદ ગણાવી શકાય. ત્રિવેણી કાંઠે કાંઠે આગળ જતાં હીરણ્યની નદી કાંઠે દેહોત્સર્ગનું તીર્થસ્થળ આવેલું છે. જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના શરીરને અગ્નિ સંસ્કાર કરવામાં આવેલો. એવું કહેવાય છે કે તેમના અર્ધા શરીર પર સમુદ્ર ફરી વળ્યો અને તેનું શરીર પૂર્વમાં જગન્નાથ ક્ષેત્રમાં પહોંચી ગયું જ્યાં હજી સુધી ચાર ધામમાંથી એક ધામ તરીકે પૂજાય છે. દેહોત્સર્ગના સ્થાને પીપળાનું વૃક્ષ છે. આ સ્થળે પણ ધર્મ-જનૂનનો ભોગ બનીને ઘણાં અત્યાચારો સહન કર્યાં છે. અહીં સોમનાથ ટ્રસ્ટે એક ગીતા મંદિર બનાવી ૬ કુટની કૃષ્ણની સુંદર મૂર્તિ તૈયાર કરાવી છે.

પ્રભાસથી ઇશાન ખૂણામાં એક માઈલ દૂર નાગરા નામનું શીતળાના નામથી ઓળખાતું સ્થળ છે, ત્યાં પ્રભાસ અને વેરાવળના લોકો ઉઝાણી કરવા બાય છે. આ સ્થળે એક પશ્ચિમ તરફના દ્વારવાળું ખંડિત સૂર્યમંદિર છે. નાગરા માંથી પુરાતત્વ વિદ્ધીને મિથુ ખીણના કાળની કેટલીક સામગ્રી મળે છે. પ્રભાસ સૂર્યમંદિરો માટે પણ પ્રખ્યાત હતું. વિશ્વ કર્માની પુત્રી સંજ્ઞા જે સૂર્યને પરણાવવામાં આવેલી તે સૂર્યનું તેજ સહન ન કરી શકતા અહીં રહેલી. પાછળથી સૂર્ય પણ બાર કળા સાથે અહીં રહેલો.

આ બાર કળા એટલે બાર સૂર્યમંદિરો હશે તેવું વિદ્વાનો માને છે. આ બારમાંથી હાલ બે મંદિરો મળી આવે છે. પ્રભાસ વૈષ્ણવોનું પણ તીર્થ છે. મહાપ્રભુ શ્રી વલ્લભાચાર્યજી પ્રભાસની યાત્રાએ પધારેલા ને દેહોત્સર્ગ પાસે શ્રી મહા પ્રભુજીની બેઠક પણ છે. આ સ્થળે તેઓશ્રીએ ત્રિવેણી સ્નાન કરી ભાગવત સખ્તાહ કરેલ ને ખુદ સોમેશ્વર તે કથા સાંભળવા આદરપૂર્વક આવતા. શ્રી મહાપ્રભુજીએ ઘણાં જીવંત દીક્ષા આપી. પ્રભાસની પંચતીર્થ પરિક્રમા પણ તેઓશ્રીએ કરેલી. આ બેઠક સંપ્રદાયમાં ૬૫મી બેઠક ગણાવાય છે. હજી પણ ત્યાં પુષ્ટિ માગીય પ્રજ્ઞાલિથી સેવા થાય છે.

જૈનોની દૃષ્ટિએ પણ પ્રભાસતીર્થ ઘણું પવિત્ર છે. આ સ્થળે સિદ્ધાચલ હોતો અને ત્યાં પશ્ચિમે બ્રાહ્મી નદીને ચંદ્રો ઘાન હતું ભરત ચક્રવર્તી ત્યાં સંઘ લઈને પધારેલા. આઠમા તીર્થંકર ચંદ્રપ્રભુનું ત્યાં સમવસરણ થયેલું. આ ચંદ્રપ્રભ પ્રભુના સદુપદેશથી ધરણેન્દ્રે ત્યાં સમુદ્ર પર જ્યાં પ્રભુ કાઉત્સર્ગ કરીને રહેલાં તે સ્થળ પર જ ચંદ્રકાન્તમણિનું જાંબ પધરાવી ઉપર એક પ્રાસાદ રચેલો. પછી ચંદ્રશેખર

રાજાએ ચંદ્રપ્રભાસ નામે તીર્થંતું મહિમા વર્ણન કરેલું. પછી તે સોળમા તીર્થંકર શ્રી શાંતીનાથ પ્રભુના પુત્ર ચક્રધરે પણ આ તીર્થમાં અઠાઈ મહોત્સવ રચેલો. વલ્લભી-નો સ્વેચ્છો દ્વારા વિનાશ થયા પૂર્વે શ્રી ચંદ્રપ્રભ પ્રભુની પ્રખ્યાત પ્રતિમા અંબાદેવીને ક્ષેત્રપાલની મૂર્તિઓ સાથે પ્રભાસમાં ઉડીને આવેલી. ચામુંડ રાજે અહીં જ ચારિણેશ્વર પ્રાસાદ બંધાવેલો.

હેમાચાર્યે કુમારપાળના સમયમાં ચંદ્રપ્રભુના કાષ્ટપ્રા-સાદને ઉંદરથી દીવેટ તાણી જવાથી થયેલાં અગ્નિથી બચાવ્યો ને કુમારપાળે અષ્ટપદના દેરાસર પર સુવર્ણ કલશ ચડાવ્યો. વસ્તુપાળે શ્રી ચંદ્રપ્રભુની પૂજા સમ્યક્ પ્રકારે કરીને શ્રી આદિનાથનું નવીન ચૈત્ય પણ રચાવ્યું ને પૌષ્ઠશાળા બાંધી. આચાર્ય શ્રી ધર્મધોષસુરીએ મંત્રબલથી સમુદ્રમાંથી રત્નો મેળવી દેરાસરમાં શ્રી ચંદ્રપ્રભ પ્રભુને ભેટ ધર્યાં.

સત્તરમી સદીમાં આચાર્ય શ્રી વિજયસેન સૂરીશ્વરજીએ અંજન શલાકા અને પ્રતિષ્ઠા મહેત્સવો ઉજવાવ્યા. ત્યાર-પછી પ્રભાસના સમસ્ત જૈનસંઘે સંવત ૨૦૦૮માં પ્રભાસના જૈન તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી પાંચ ગલારાવાળા પંચાશી કૂટ જિંચા, ત્રણ માળવાળા, ત્રણ ભવ્ય ૧૦૦×૧૦૦ ના માપના શિખરોવાળાં મંદિરમાં તીર્થાશ્રિપતિ શ્રી ચંદ્રપ્રભ સ્વામીને પ્રતિષ્ઠિત કર્યાં. તેમની જમણી બાજુ શ્રી શીતલ-નાથજી, શ્રી સુવિધિનાથજી, શ્રી સંલવનાથજી તથા શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી બિરાજે છે, ડાબી બાજુ શ્રી મલ્લિનાથજી, શ્રી ચંદ્રપ્રભસ્વામી, ને દાદા પાર્શ્વનાથજી બિરાજે છે. આ ભવ્ય મંદિરની પાસેના ચાર અન્ય જના-લયોમાં શ્રી મલ્લીનાથજી, શ્રી મહાવીર પ્રભુ, શ્રી આદિ-નાથદાદા તથા શ્રી અજીતનાથજી બિરાજે છે.

આ પ્રભાણુ પ્રભાસ એ સર્વધર્મનું ભારતનું તીર્થસ્થળ છે. પ્રભાસ સોમપુરા બ્રાહ્મણોનું સ્થળ છે, સોમપુરા શિલ્પીઓ પણ પ્રભાસમાં જ વસતા, પછી સૌરાષ્ટ્રમાં જુદાં જુદાં પડી ગયા. પ્રભાસમાં કેટલીક ધર્મશાળાઓ પણ છે, જેમાં ભાટિયા ધર્મશાળા, દુધીબાઈની ધર્મશાળા, ત્રિવેણી મંદિર ધર્મશાળા, લોકલબેડની ધર્મશાળા વગેરે બાણીતી છે. કેટલીકવાર યાત્રાળુઓ ગોરને ત્યાં પણ ઉતરે છે. બ્રાહ્મણો સ્વર સહિત વેકગાનમાં કુશળ છે. વાસુદેવ આચાર્ય, ત્રિકમજી આચાર્ય, જ્યેષ્ઠારામ આચાર્ય, મણિશંકર બાની, માણેકલાલ ભટ્ટ વગેરે પંડિતો પ્રભાસનું શાસ્ત્રીય બાજ-તોમાં ગૌરવ જીંચું રાખે તેવાં થઈ ગયા.

પાંચાલના તીર્થધામો :

સૌરાષ્ટ્રના સુરેન્દ્રનગર જીલ્લાના ચોટીલા તાલુકાના પ્રદેશને પૂર્વમાં મૂળી, પશ્ચિમમાં વાંકાનેર, ઉત્તરે હળવદ ને દક્ષિણે જસદણ સુધી પાંચાલ પ્રદેશ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે.

પાંચાલ દેવ દેવતાઓની દેવભૂમિ છે. તેનું મુખ્ય મથક છે થાન. થાન રાજકોટ સુરેન્દ્રનગર રેલ્વે સ્ટેશન 'થાનના પેંડા' ને થાનના ચીનાઈ માટીના વાસણ માટે બાણીનું જ'કશન છે. લીલીછમ વનસ્પતિ કંકુવરણી લોમકા, પટાધર આદમીઓ ને અતિશિ સત્કાર માટે બાણીતા પંચાળ-દેશની દેવભૂમિમાં કણવ, ગાલવ, અંગીરસ, ઔતિશ્ય વગેરે ઋષિઓ આવીને વસ્યા તેથી આ પ્રદેશનું એક સ્થળ થાન તરીકે ઓળખાયું.

થાનનું વાસુકી મંદિર :

થાનમાં વાસુકી નાગનું સાદું પણ સ્મર્ય મંદિર છે. લખતરના અભેરાજીએ વાસુકી નાગના દર્શન કરેલાં તેમણે ત્યાં મંદિર બનાવી વાસુકી નાગની પ્રતિમા પથરાવી છે. વાસુકી દાદાને ઘણાં દર્શન થયા છે ને તે થાન વળતરના રાજકુટુંબના કુળદેવતા છે.

થાનની સંત સમાધિઓ :

થાન સ્ટેશનથી ઉત્તરે સિગ્નલ પાસે ગિરનારના પ્રસિદ્ધ સિદ્ધ પુરૂષ જેઠનાથની સેવક પરંપરાના આપા મેષા, આપા જહરા, ને આપા ગોરખાની સમાધિઓ છે. આ બધાં વિશે આ ગ્રંથમાં અન્યત્ર વિસ્તારથી લખેલ છે. છતાં જીજ્ઞાસુઓને શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીના 'સોરડી સંતા' શીર્ષકથી લખાયેલાં ગ્રંથો વાંચવા.

થાનના કડોળીઆ હનુમાન

કણા ઋષિએ મહદ માંગ્યાથી શ્રી હનુમાનજીએ અસુરોને નાશ કરવા થાન પાસે ઝુંપડી બાંધીને રહ્યાને ૧૫૪ માઈલના કુંડાળામાં આવતાં વિસ્તારનું રક્ષણ કરતાં, આ પરથી કંડોળિયામાંથી કંડોળિયા હનુમાન કહેવાયા. તેમનું પણ થાનમાં સુંદર મંદિર છે.

થાન સોનગઢનું સૂર્યમંદિર :

આ મંદિર ઇ. સ. ૧૩૭૬માં કાઠી મિહજીએ બંધાવેલું ત્યારબાદ આ મંદિરને ઘણી વાર સુધારા વધારા કરી સાચવવામાં આવ્યું છે, મંદિરની બાંધણી રચના આકારની છે, ઉત્તરાયણ હોય કે દક્ષિણાયન પણ સૂર્યકિરણ મંદિરમાં પ્રવેશે તેવી તેની રચના છે. મંદિર પહાડ ઉપર છે, પણ પહાડ ધીમે ધીમે માટીની બાણીના કારણે કોરાતો બધ છે. સત્તાધાર :

ગીરની ઉત્તર બાજુથી પ્રવેશતાં સત્તાધારની જગ્યા આવે છે. જેના મુળ સંસ્થાપક આપા ગીગા ભગત અલૈયા પરમાર (ગધઈ સુસલમાન) હતા. એક વર્ણન એવું છે કે, આપા ગીગા એ વખતે જીકારા રાજપુત જ હતા. પરંતુ એ સંવાદમાં ઉતરવાનો અત્યારે સમય નથી. તેમની માતાનું નામ સુરૈયાબાઈ. તેમનું મુળ વતન કોઈ ટીંબલા કહે છે તો કોઈ તોરી રામપર કહે છે. કોઈ તેમની માતાનું

નામ લાણુ, રહેવાસી ધાજડી અને મોસાળ ચલાળા કહે છે. તેમનો જન્મ સંવત ૧૮૩૩ આસપાસ છે.

તેમના શુર અને પાલક આપા દાના ભગત, રહેવાસી ચલાળા છે. અને પાળીયાદ ભગતશ્રી વીસામણા બાપુએ તેની માથેથી છાણનો સુંડો ઉતારાવી અને ભકત સ્થાપ્યા હતા. તેમણે જીવતા સમાધી સં. ૧૯૧૬ આસપાસ લીધી. ત્યારબાદ સત્તાધારની ગાદી ઉપર અનુક્રમે આપા કરમણ ભગત, મળુબાઈમા, આપા રામ ભગત, આપા હરી ભગત, આપા લખમણ ભગત તથા હાલ શ્રી શામજી ભગવ સત્તાધારની ગાદી ઉપર મહંત તરીકે બિરાજે છે.

જગ્યાની અંદર દરેક યાત્રાળુઓને મોઢેરા મહેમાન સમજ આગતાસ્વાગતા કરે છે. તથા જમવાનું, આપાણી, રૂમ, પથારી, પાગરણ, તથા બાળકો માટે પારણા વિ. કંઈપણ આજ્ઞ લીધા વગર આપે છે, અને મહંત શ્રી શામજીભગત સૌ યાત્રાળુ સાથે જેસી જમે છે, અને સાધુસંતોને જમતી વખતે નાણાની પણ સહાય કરે છે. તે એક વિશિષ્ટતા છે. ડેલીબંધ જગ્યા છે. અંદર ગૌશાળા, રસોડું, ભોજનાલય, પાણીના નળ, ઘરનું પાવરહાઉસ, તથા આશરે આલીશ જેટલા રૂમો છે. વચ્ચે શ્રી રામજીનું મંદિર છે, બાજુમાં આપા ગીગાનો ચોરડો છે. અહીંની રાતની આરતી દર્શન કરવા લાયક છે. પહેલી પુલ નદી કિનારે આવેલ બીલેશ્વર મહાદેવની થાય છે, આશરે ૫૦૦, ૭૦૦ વીઘા જગ્યા નીચે જમીન છે. પાંચસો જેટલા આંબાના ઝાડ છે. એક હજાર જેટલી ગાયો, ભેંસો, તથા બગદ છે. દરરોજ આશરે ૫૦૦, જેટલા યાત્રાળુઓ આવે છે. જગ્યાની બાજુમાં આંબાઝર નદી આવેલ છે, આપા ગીગાની શ્રદ્ધાથી ઘણા લોકોને ઘેર પારણા બંધાયા છે.

સત્તાધારથી પૂર્વે આંબાઝર નદીને કાંઠે એક માઈલ દૂર આંબાઆરો નામે જગ્યા ઉપર સુંદર બગીચાઓ શોભતાં આશ્રમ છે. આહિં આંબાઝર નદીનો નાનકડો ઘોઘ ગૌમુખી-માંથી શિવલિંગ ઉપર સતત પ્રવાહ પાડે છે. આજુબાજુ ગીચ ઝાડી છે. અહિં જમવા તથા રહેવાની જો કે પુરી સગવડ નથી. છતાં પણ સત્તાધાર યાત્રાએ આવતા યાત્રાળુઓ આ રમ્ય આશ્રમ જોવાનું ચુકતા નથી.

બાણેજ :

જુનાગઢથી તુલસીશ્યામ જતા બસરૂટ ઉપર વીસાવદરથી ૩૦ માઈલ દૂર દક્ષિણે ગીરના જંગલમાં ૩૦૦, ફુટ ઊંચા બાણેજના ડુંગરાની ગોદમાં પક્ષીના માળા જેવો દેવ લોકોને વસવાટ કરવાની ઇચ્છા થાય તેવો મનોહર બાણ-ગંગા આશ્રમ આવેલ છે. અહિં ગુપ્ત વાસમાં પાંડવો રહેલા અને માધા કુંતાને તરસ લાગવાથી અર્જુને પૃથ્વીમાં બાણ મારી ગંગાજી પ્રગટ કરેલ જેના ઉપરથી બાણેજ એવું નામ પડેલ છે. તેમ લોકવાયકા છે. ટાઢોડીયો તથા ધ્રામણવા નદીના સંગમ ઉપર આ આશ્રમ છે. ડુંગર ઉપર માતાજી ગંગા મૈયાનું મંદિર છે. નદી ઉપર નાનકડો બંધ છે.

પચાસ યાત્રાળુઓ રહી શકે તેવી પણ ધર્મશાળા છે. જમવા નિ. ની સગવડ છે. આ આશ્રમ ઉવદેપ થતો બંધ છે એટલે જો કે પુરી સગવડ નથી છતાં પણ જે હોય તે સગવડ મળી રહે છે. અહિંની આબોહવા તથા લીલી હરી-યાળી એવાં સરસ છે કે, માણસ ઓછી સગવડે પણ સ્વર્ગનું સુખ માણે છે. ગીરના બધા સ્થાનોમાં આ સ્થળ ઘણું જ શાંતિપ્રિય છે અને રમ્ય છે. અહિં ઉનાળામાં વાતાવરણ ઘણું જ ઠંડું રહે છે. કોઈ પંખળી સાધુ શુભાભગીરી બાપુ વર્ષો પહેલાં અહિં પહોંચી બાંધીને રહેતા હતા મહાંત તરીકે શ્રી સરસ્વતી બાપુ ખુબ જહેમત ઉઠાવી આ સંસ્થાને સદ્ગત બનાવવા કોશીસ કરી રહ્યા છે.

ધાન અમરાપરનું અનસૂયા મંદિર :

ધાનથી ઉત્તર પશ્ચિમે જે માઈલ દૂર અમરાપર ગામમાં અયોદ્યા બાબુના સંત ભોળાદાસજીની પ્રેરણાથી થયેલ અત્રિકષિના સતી અનસૂયાનું મંદિર છે. ત્યાં ગૌશાળા અને ધર્મશાળા પણ છે.

પાપનો દ્વન :

કણા ઋષિ પાસે એક પાર્ધી આવ્યો ને ઋષિના ચીંધ્યા પ્રમાણે તેણે પ્રાર્થના કરી કુંડમાં સ્નાન કર્યું ને તેના પાપ નાશ પામ્યા. ત્યારથી આ ક્ષેત્ર પાપનાશક તરીકે ઓળખાયું. ત્યાં જે કુંડો છે. તેમાંથી એકમાં પાણી મીઠું છે. ને સ્નાન કરવામાં આવે છે. તે કુંડનું પાણી ખાઈ દે.

પાંચાલ ભૂમિના ત્રિનેત્રેશ્વર (તરણેતર) મહાદેવ :

સતીએ દક્ષયજ્ઞમાં દેહત્યાગ કર્યા પછી સમાધિમાં બેઠેલાં શિવને તપશ્ચર્યામાંથી જાગૃત કરીને તારકાસુરનો નાશ કરવા માટે પુત્રોત્પત્તિ તરફ પ્રેરવા ઇન્દ્રની આજ્ઞાથી કામદેવ, પાર્વતી શિવને પ્રસન્ન કરવા માટે સેવા કરવા આવે છે. તે લાગ જોઈ મોહનાસ્થનો પ્રયોગ કરે છે. અકાળે થયેલાં વસંતના સંચાર અને મોહનાસ્થના પ્રયોગથી હૃદયમાં ક્ષોભ પામેલા શિવજીના નેત્રો ખુલ્લી બુએ તો કામદેવને જોયો. શિવનું ત્રીજું નેત્ર ઉઘડતાં કામદેવ ભસ્મીભૂત થઈ ગયો. કામદેવનો પત્ની રતિના વિલાપથી આર્દ્ર બનેલાં શિવે રતિ ને દ્વાપરમાં કૃષ્ણાવતાર થાય ત્યાં સુધી રાહ જોવા કહ્યું, શ્રીકૃષ્ણને ત્યાં કામદેવ પુત્ર રૂપે જન્મ લઈ રતિને પામશે એવું વરદાન આપ્યું. રતિ આ પછી કહેવાય છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં તરણેતર મહાદેવનું મંદિર બનાવી તેની સેવા કરતી દ્વાપર સુધી રહી.

આ ત્રિનેત્રેશ્વર અથવા તરણેતર આજે પણ પ્રખ્યાત તીર્થ ધામ છે. ૬૦ વર્ષ પૂર્વે લખતરના રાજવી શ્રી કરણસિંહજી એ ૫૦,૦૦૦ રૂપિયા ખર્ચાને કળા કારીગીરીવાળું શિખર બાંધી મંદિર કરાવ્યું. ભાદરવા સુદ પને દિવસે તરણેતરમાં મોટો મેળો ભરાય છે. અધિક માસમાં ભાદરવા વદ છઠ્ઠના દિવસે તરણેતરના કુંડમાં સઘળાં તીર્થો પધારે છે. તેથી

હજારો યાત્રાળુઓ ત્યાંના ત્રણ કુંડોમાં સ્નાન કરે છે. તરણેતરનો મેળો શુભરાતના પ્રખ્યાત જે-ત્રણ મેળામાંનો એક છે. તરણેતરના આ મેળામાં હવે રાષ્ટ્રીયને સમાજકલ્યાણની દૃષ્ટિ તથા લોક કલ્યાણ તત્વો બળવવા તરણેતર ગ્રામપંચાયત મુંદર પ્રયત્નો કરે છે.

ખાંડિયા બેલીનું મંદિર :

ધાનમાં કણ્વ મુનિને મળવા માંડવ્ય મુનિ આવ્યા. માંડવ્ય મુનિ આ ભૂમિની રમણિયતા ને દિવ્ય વાતાવરણ જોઈ પ્રસન્ન થયા અને ત્યાં રહેવાનું પોતાને મન થયું છે એવી ઇચ્છા કણ્વ મુનિ પાસે પ્રદર્શિત કરી. માંડવ્ય મુનિ જે સ્થળે રહ્યા તે માંડવ્યન કહેવાયું. ધાનથી દક્ષિણે ચાર માઈલ દૂર માંડવ્ય મુનિનું સ્થાન છે ને વાસુકી નાગના નાનાભાઈ બંડુકે ત્યાં મુનિના રક્ષણ માટે નિવાસ કર્યાથી ખાંડિયા બેલીની જગ્યા પણ ત્યાં આવેલી છે. ખાંડિયા બેલીમાં ઠંડા પાણીનો કુંડ પણ છે.

શ્રી પંચનાથ મહાદેવ રાજકોટ :

રાજકોટમાં દર્શનીય સ્થળોમાં પંચનાથ મહાદેવનું સુંદર મંદિર છે. પંચનાથમાં નિત્ય કથાકીર્તન થયા જ કરે છે. ને તેનું મંડળ સરસ કામગીરી બજાવે છે. પંચનાથમાં પંચનાથ મહાદેવજી ઉપરાંત લક્ષ્મીનારાયણ, રા. મંદિર, ગાયત્રીમંદિર, પુનિત સભામંડપ ને ગીતામંદિર આવેલાં છે.

શ્રી સ્વામીનારાયણ મંદિર રાજકોટ :

રાજકોટમાં શ્રીબાપા પોતે પધારેલાં તે સમયની યાદ ગીરી ધરાવતું એક ભવ્ય સ્વામીનારાયણ મંદિર છે. આ મંદિરમાં શ્રીજીબાપા પોતે પધારેલાં તે સમયનું લીમડાનું પવિત્ર પ્રસાદી વૃક્ષ પણ હજી છે. રાજકોટના પોલિટિકલ એજન્ટે ભગવાન સ્વામીનારાયણનું ભવ્ય સ્વાગત કરેલું ને ગામમાં સવારી નીકળેલી.

જુના ઝડકલાની ખોડિયાર :

(સાવરકુંડલા પાસે) દોઢસોએક વર્ષ પહેલાં આ ઠેકાણેથી જુનું ગામ ફરતો અહીં જુના ગામનો ટિંબો છે. અને ખોડિયાર જે અહીંના સરવૈયા ગિરાસદારોએ સ્થાપેલ છે, તેનું જૂન જ પુરાણું સ્થાનક છે. હાલમાં સાધુશ્રી માધવ-દાસબાપુ રહે છે. જાણે સાક્ષાત નમ્રતાની ભૂત. નથી કોઈ સાધનાનો આડંબર, નથી સાધુતાનો દંભ અને ગમે ત્યાંથી મળી આવતા અન્નનો અતિથિ સત્કાર પછી પણ નથી ખવરાવ્યાનો (હુંકાર) જાણે પરાર્થે વહેતી ગંગા અને પરાર્થે ફળનું વૃક્ષ !

તરણેતર (ત્રિનેત્ર) : ગાલાવાડ.....

લાલ માંડલીયો કુંગરો લાલ ઠગાની ધાર;
પોલા પાણી સરળયા કશ કીધી કીરતા.

With best compliments

from

**BHARAT PULVERISING MILLS
PRIVATE LTD.**

PIONEER CHROMATE WORKS.

**Hexamar House, 28, Sayani Road,
BOMBAY 28.**

Grams : "HEXAMAR"

: PHONES :

Office & Works : 453242/43/44/45

Residence : 242296

ખરેખર કુદરતે પંચાળના કુંગરાને પોતા બનાવી બીજાં કુંગરાઓ કરતાં આ કુંગરા તરફ વધારે દેખાડ્યું હોય એમ લાગે છે.

પંચાળના નાનકડા કુંગરાનું સૃષ્ટિ ઔદય જેતાં સૌંદર્ય પ્રેમીઓની આંખો થાકતી નથી. આ કુંગરાઓ વીંધીને ત્રિનેત્રનું પવિત્ર તીર્થ જેવા જનાર મુસાફરો આ માર્ગે વારંવાર જવાનું મન થાય છે, ભારત વર્ષમાં શિવજીના ત્રિનેત્ર તીર્થે બે જગ્યાએ આવેલાં છે. એક બદ્રિકાશ્રમ પાસેનું હિમાચલ પ્રદેસનું ત્રિનેત્ર તીર્થ અને બીજું ઝાલાવાડનું ત્રિનેત્ર તીર્થ મંદિર. ગુજરાતભરમાં બાણીતું છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ભરાતા શિવરાત્રીએ ભરાતો જુનાગઢનો મેળો તથા ભાદરવા સુદ ૫ ને દિવસે ભરાતો ત્રિનેત્ર (તરણેતર) નો મેળો એ બે બાણીતા શિવમેળો છે. હજારો આમ્યવાસીઓ ત્રિનેત્રના મેળામાં ઉતરી પડે છે. ત્રિનેત્રનું હાલનું મંદિર લખતરના મહારાજ સાહેબે પોતાની પુત્રી કૃષ્ણાની યાદગીરીમાં બંધાવ્યું છે.

એ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા ૮-૮-૧૯૦૨ના રોજ કરવામાં આવી હતી. ત્રિનેત્રના હાલના મંદિરમાં જૂનાં મંદિરની શૈલી બાંધકામ પૂંતી બહુ સારી રીતે જળવાઈ છે. પણ શિલ્પકામ પહેલાંના જેવું થયું નથી. શિવલિંગ તો પુરાણું છે જ પણ સાથેસાથ ગૂઢ મંડપની સ્થંભાવલીઓ, શંગાર ચોક્કીઓ અને પિયાતનો ભાગ જૂના જેવો જ બનાવ્યો છે. ચોરસ સ્તંભોના ઉપર બંધાયેલ ગૂઢ મંડપનો અંદરની કેાતરણીથી ભરપુર છે. આ ભાગનું શિલ્પ સોલંકી શ્રેણીથી જુદું પડી બંધ છે. સ્થંભાવલી ભદ્રક શ્રેણીની છે. ત્રણેય શંગાર ચોક્કીઓ ઉપરનો ભાગ કાસણા શૈલીનો હોઈને ગૂઢ મંડપનો દેખાવ બહુ સુંદર લાગે છે. શંગાર ચોક્કીઓમાં ઉજ્જન ઉપરનો ભાગ છે.

ચૈત્યભારીના મુશોભનવાળાં ૩૫ કબ્જથી શોભી રહ્યો છે મંદિરનો પીક ભાગ તથા મંડોદર ઉપર થયેલું કામ ઘણું સુંદર દેખાય છે. છજ્જાવનાનો મંડોદર પુરાણી નાગરશૈલી દાખવે છે. ભદ્ર ભાગ ઉપરનું જળકામ દશમા સૌકાના મંદિરો જેવું દેખાય છે. કંઈક અંશે આ મંદિર કચ્છમાં આવેલ કેાટાયના મંદિરને મળતું કહેવાય.

આ મંદિર શ્રેણીની દ્રષ્ટિએ સોલંકી કાળ પહેલાંની નાગર શ્રેણીનું કહેવાય. મંદિરના દર્શન કરી મંદિરની ત્રણ બાજુ આવેલ કુંદને નિરખી અમે સ્વર્ગ-નરકની બારી નામે ઓળખાતી એક દેવકાલિકા પાસે પહોંચ્યા આ દેવકાલિકા સંપૂર્ણ પહે પુરાણી રહી જવા પામી છે. નાનકડી જગત ઉપર રચાયેલ નાનકડું મંદિર સોલંકી યુગ પહેલાંની શૈલીનો સુંદર નમુનો બતાવતું હતું. મંડોદરની જગ્યા ઉપરના ગવાક્ષોમાં મુકાયેલ શિવજીની અર્ધપર્થ કાસનવાળી મૂર્તિ ખૂબ સુંદર દેખાતી હતી. મંદિરને ઝીણાવટથી નિરખતા

આગળના ભાગથી દ્વાર શા શાખ દેખાણી નહીં. જેનોના સંવસવરણ જેવું કે બૌદ્ધ ગયાના નાના સ્તુપ જેવું આ મંદિર જોઈને આબુબાબુના પુરાણા શિલ્પના અવશેષો જોઈ અમે થાન જવા અમારી ગાડીમાં બેઠાં. (એચ. આર. ગોદાનીના સૌજન્યથી)

સૌરાષ્ટ્રની લોક સંસ્કૃતિના પ્રતિક ૩૫ તરણેતરનો મેળો :

સૌરાષ્ટ્રમાં યોજાતા લોકમેળાઓમાં તરણેતરમાં યોજાતા લોકમેળાનું સ્થાન મહત્વનું વિશિષ્ટ પ્રકારનું રહ્યું છે. આ મેળો તેના સાચા અર્થમાં સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિના પ્રતિક સમાન થઈ રહ્યો છે, સુરેન્દ્રનગર જીલ્લામાં આવેલાં થાનગઢની ઉત્તરે પાંચેક માઈલ પર આવેલાં તરણેતર નામના નાનકડા ગામમાં આવેલાં મહાદેવના મંદિર પાસે આ મેળો ભરાય છે. આવો મેળો દર વર્ષે ભાદરવા સુદ ૪, ૫, અને ૬ના રોજ યોજાય છે. આ વર્ષે પણ સપ્ટેમ્બરની ૭, ૮, ૯મીએ આવો મેળો યોજાયો છે. આ મહાદેવનું મંદિર “ત્રિનેત્રેશ્વર” તરીકે ઓળખાય છે. સમય જતાં તેનું અપભ્રંશ થઈને તરણેતર થયું અને એ જ નામનું ગામ વસ્યું. ત્રૈકાઓ જૂનાં આ મંદિરનો કેટલોક રસપ્રદ પૃથ્વી-હાસ છે. લોકમાન્યતા એવી છે કે આ મંદિર નજીક દ્રૌપદીનો સ્વયંવર યોજાયો હતો અને પાંચ પાંડવોમાં નિશાનખાણમાં નિષ્ણાત ગણાતા અર્જુને મત્સ્યવેધ કર્યો હતો. નિશાનખાણની આ કસોટીમાં અર્જુનને સફળતા મળતાં પાંડવો સાથે દ્રૌપદીના લગ્ન થયા હતા.

બીજી એક લોકમાન્યતા એવી છે કે, ભાદરવા સુદ પાંચમ ઋષિપંચમીના રોજ વહેલી સવારે ગંગામૈયા આ સ્થળને પાવન કરે છે. કુંડના પાણીની સપાટી આ દિવસે વધે છે એ હકિકત છે. આ દિવસે ઋષિઓ આ કુંડમાં સ્નાન કરવા આવે છે. અને તેથી આ કુંડમાં સ્નાન કરવાનું કાર્ય ઘણું પવિત્ર અને પાવનકારી ગણાય છે. આ લોક મેળામાં સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતમાં લાખ ઉપરાંત નો માનવ મહેરામણ ઉમટી પડે છે. દેશના જુદાં જુદાં ભાગમાંથી લોકો ભાગ લેવા આવે છે. આવાં મેળાં ઘણી જગ્યાએ યોજાય છે.

નદીના કિનારે શીતળા સાતમનો મહિમા :

પવિત્ર શ્રાવણમાસ એટલે મેળાઓનો માસ. સારો વરસાદ થઈ ગયો હોય અને આમ્ય જનતામાં ખાસ કરીને ખેડૂત પ્રજાના હિલમાં એક જાતનો ઉમંગ હોય છે. આ ઉમંગની અભિવ્યક્તિ મેળાઓમાં થાય છે. સંસારના સર્વ દુઃખદર્દો અને મુશીબતો ભૂલીને આબાલવૃદ્ધ સૌ સાથે મળીને આનંદ કિંદકોલપૂર્વક મેળાઓમાં ભાગ લે. મેળાઓ એ સૌરાષ્ટ્રની આગવી વિશિષ્ટ લોક સંસ્કૃતિના એક અવિભાજ્ય અંગ સમાન છે. આ મેળાઓની શુભ શરૂઆત શીતળા સાતમથી થાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં વહેતી નદીઓના કાંઠે આવેલાં વર્ષો જૂનાં પુરાણા શીતળામાતાના મંદિરોમાં

અને મંદિરની બહાર વહેલી સવારથી માનવ સમૂહનો પ્રવાહ વહેતો હોય છે.

શીતળા માતાના દર્શન કરીને પૂજા કરીને દુઃખદર્દો દુર કરવા માટે માનેલી માનતા બાધા છોડીને પોતાની મનોકામના પૂર્ણ કરવા માટે બહેનો, બાળકો, પુરૂષો હજારોની સંખ્યામાં જમા થતા હોય છે. લોક સમૂહમાં મોટે ભાગે બહેનો અને બાળા જ હોય છે, અખૂટ શ્રદ્ધા, કુલેર, નાગલાં-ચૂંદડી અને નાળિયેર વધેરીને માતા શીતળાને રીઝવ્યાનો આનંદ અને સંતોષ અનુભવતા હોય છે. શીતળામાતાના મંદિરની આસપાસનો ચારેક દ્વર્ગ જેટલો વિસ્તાર ઠાંસોઠાંસ ભરાયો હોય છે. માનવ મહેરામણ વીંધીને મંદિર સુધી પહોંચવાનું, માતાજીના દર્શન કરવાનું કામ કઠિન બનતું હોય છે. શ્રદ્ધા અને અનેરા પ્રતીકસભા આ મેળામાં હજારો માણસો ભાગ લેતા હોય છે.

સંતેમુખી હનુમાન :

કોઈપણ જડ કે ચેતન વસ્તુને પોતપોતાનો ઇતીહાસ પેતાની આગવી વિશિષ્ટતાનું અને મહત્વ હોય છે. આવાં સ્થાનોમાં રાજકોટમાં આવેલ કેટલાક ધાર્મિક સ્થળોમાં પંચનાથ રોડ પર આવેલ અને તાજેતરમાં જ જેનો જીર્ણોદ્ધાર થયો છે એવાં સાત હનુમાનના મંદિરનું મહત્વ રહેલું છે. દર શનિવારે અને મંગળવારે તો આ મંદિરે હનુમાન ભક્તો સારી સંખ્યામાં ભેવા મળે છે. પંચનાથ મંદિરે આવતાં ભાવિકો સાત હનુમાનના મંદિરના દર્શનનો લાભ લેવાનું ચૂકતા નથી. ઘણાં લોકો હનુમાનજીનાં માનતાઓ કરે છે. બીજાં લોકો તો અનાદિ કાળથી હનુમાનજીને તેમના ઇષ્ટ દેવ તરીકે પૂજે છે.

પંચનાથ રોડ ઉપરના ધોરી રાજમાર્ગ પર લીમડાના કઢાવર વૃક્ષ નીચે થડને ટેકે આ આનંદ હનુમાનજીઓ બેઠેલ છે. રોજ રોજ સાંજના ધૂપદીપ થાય છે નગારૂં પણ ધણુ ઘણી ઉઠે છે અને ભાવિક માણસોની શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ બળી ઉઠે છે. એ બળવીર અજય હનુમાનને રામચંદ્રજીના અનન્ય ભક્ત સેવક દુઃખ ભંજકને માણસો દર્શન કરવામાં લિન થઈ જાય છે. સમયતા વહેવાની સાથે સાથે મંદિરનું મહાત્મ્ય વધુને વધુ પ્રકાશીત બન્યું અને ઇલ્લા ત્રણેક મહિનાથી તો જીર્ણોદ્ધારમાં મંદિરના માતમા હનુમાનની મૂર્તિ ભૂગર્ભથી પૂર્ણાણ મહાર આવતા લોકો ભાવનાથી ઘેરાઈ ગયેલ છે.

રાજકોટનો કડવો લીમડો પણ તેની ડાળી મીઠી છે :

સૌરાષ્ટ્રની ધીંગી ધરતી સંતો માટે બાળીતી છે. એ સંતોના સંત અને તપની અનેક કથાઓ લોકજીવનમાં વણાયેલી પડી છે. આજના વિજ્ઞાનયુગમાં પણ એ કથાઓ લોકોને ધર્માભિમુખ કરે છે. અને ઇશ્વર ભક્તિની ચરંતન

જયોત જલતી રાખે છે. રાજકોટના બેડી નાકાના ગીચ વિસ્તારમાં નીલકંઠનાથનું મંદિર આવેલું છે. એ મંદિર પાછળ પણ સૌરાષ્ટ્રની એક રસપ્રદ લોકકથા વણાયેલી છે. આમતો શ્રીનીલકંઠ માલધારી અને ભરવાડ કોમના ભગવાન લેખાય છે. પરંતુ બીજી કોમો પણ એમાં શ્રદ્ધા રાખે છે.

રાજકોટના સ્વામિનારાયણ મંદિરમાં કાંટા વિનાની બોરડી પાછળ જેવી કથા પડી છે તેવીજ કથા રાજકોટના નકલકં મંદિરના “કડવા લીમડાની મીઠી ડાળ” પાછળ છૂંચાયેલી પડી છે. “આશ્ચર્ય” ચમત્કારને માનવાની ના પાડતા બૃહદ્વજીઓ નકલકં મંદિરના ચોગનમાં ઉભેલાં કડવા લીમડાની એક ડાળના પાનનો મીઠો સ્વાદથી અનુભવી-ઓ આશ્ચર્ય અનુભવે છે.

અઢી હજાર વર્ષ પુરાણું જૈન યાત્રા ધામ ભદ્રેશ્વર :

કચ્છના કિનારે કંડલા બંદરથી લગભગ ત્રીસેક માઈલ આંતરીને ઇતિહાસની સાક્ષી પુરતું ભરાણી ભદ્રાવતી નગરીના અવશેષ રૂપ ભદ્રેશ્વર ભારતભરમાં બાળીતું બન્યું છે. ખાસ કરીને આ સ્થળે ઐતિહાસિક વસહિતીય હોવાના કારણે ભદ્રેશ્વરનું મહત્વ ઘણું વધેલું છે.

આ તીર્થનો ઇતિહાસ આમતો ઘણો પુરાણો પ્રાચીન છે. વિક્રમની પહેલાં લગતાગ પાંચ સદી પૂર્વે અને પરમ તીર્થકર શ્રી મહાવીરના નિવાણું પછી તેર વર્ષે ભદ્રાવતી નગરીના તે વખતના રાજા સિદ્ધસેનની સહાનુભૂતિ અને સહાયથી ભદ્રાવતીના શ્રી દેવચંદ્રશાકે ભૂમિ શોધન કરી આ તીર્થનું શિલારાપણ કર્યું હતું.

મહાવીર પ્રભુજીના નિર્માણ પછી ૪૫ વર્ષ શ્રી કપિલ કેવલી મુનિએ ભગવાનશ્રી પાર્શ્વનાથજી પ્રભુજીની પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરી હતી. આ પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ વખતે જ ભદ્રાવતી નગરીમાં અનન્ય અને મહાનંદ પતિ વિજયશેઠ વિજયા શેઠાણીનું આજન્મ પ્રહ્લયર્થ તત પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. આ ખ્યાતનામ દંપતિએ આ પુણ્ય પ્રસંગે ભગવતી જૈન દીક્ષા અંગીકાર કરી હતી.

મહાભારત અને ભાગવતમાં ભદ્રાવતી નગરી તરીકે જેનો ઉલ્લેખ થયેલો છે એવી આ પુરાણ પ્રસિદ્ધ નગરીના અવશેષો અને ખાંડચારો પરથી આ સ્થળની પ્રાચીનતાનો આછો ખ્યાલ આવે છે. અહીંનું જૈન દેરાસર સારી સ્થિતિમાં છે. મંદિરના સ્થાપત્યનો નીચેનો ભાગ સૌથી પુરાણો છે. છતાં પુરાતત્વની દૃષ્ટિએ એ બારમી સદીથી ખાસ પહેલાંનો એકેય અવશેષ ભેવા મળતો નથી. ભદ્રેશ્વર પાંચ હજાર વર્ષ કરતાં પણ પુરાણી નગરી છે એ વિશે કોઈ શંકા નથી. આમ છતાં આ નગરીની સ્થાપના વિશે તેમ જ જૈનમંદિરની સ્થાપના વિશેનો આધારભૂત ઇતિહાસ મેળવવા માટે જીંડું સંશોધન આવશ્યક બની રહે છે.

જૈનપ્રબંધોમા ભદ્રેશ્વરને લગતાં ઘણાં લખાણો નીકળે છે. તેમ જ રાજ્ય અક્કડ આવડાના વખતમાં ઇરાનથી બે ફોજ આવી હતી; ત્યારે તેમને હરાવીને બાદશાહ સરદાર અને બીજાં કેટલાંય મરાયા હતા એવી નોંધ છે. વીરધવળ પ્રબંધમાં 'વીરધવળે' ભદ્રેશ્વર વેળાં કુંડ લીધું એવું લખ્યું છે, તે આ જ ભદ્રેશ્વર. આ દેરાસરની પૂર્વે દુદાશાનું શિવાલય હતું એમ તેનો ધુમ્મટ કાયમી હોવાથી જણાય છે. ત્યાંથી થોડેક દૂર દુદાશાની બંધાવેલી એક જૂની સેલંત વાવ છે. આ વાવમાં ચાર માળ દેખાય છે, જ્યારે બાકીનો ભાગ પુરાઈ ગયો છે. વાવની કેટલીક વસ્તુ પણ બીજાં બાંધકામ માટે ઉપડી ગયેલ છે. આ વાવના ઓતરંગની એક કિલ્લા સત્તર ફૂટ ને સાત ઇંચ લાંબી અને બપ્પે ફૂટ પહોળી થતી જાય છે. એક લોકોકિત એવી છે કે વસહીના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયો એ અરસામાં જ એક મેઘવાળે વસહીના દેરાસર પર થયેલાં ખર્ચ કરતાં એક દોઢાડો વધુ ખર્ચ કરીને આ સેલોટ વાવ બંધાવી હતી.

આ વાવના સાત માળ હતા. એનું સ્થાપત્ય અનેરું હતું. યાત્રાળુઓમાં ગુજરાત, સૌજરા, રાજસ્થાન, દિલ્હી, કાશ્મીર, મૈસુર, ઇત્યાદિ સ્થળેથી અહીં યાત્રા કરવા આવે છે. પ્રતિવર્ષ ત્રીજ, ચોથ, પાંચમને દિવસે તીર્થની વર્ષગાંઠ નો મેળો ભરાય છે. યાત્રાળુઓને બે ટંક વિના મૂલ્ય લોજન કરાવવાનો પ્રણ પ્રબંધ છે. આ તીર્થનો વહિવટ શેઠ વર્ધમાન કલ્યાણજીની પેઢી કરે છે. જેનું ટ્રસ્ટી મંડળમાં કચ્છના જુદાં જુદાં ભાગોમાંથી જૈન આગેવાનો લેવામાં આવ્યા છે. કચ્છમાં ભદ્રેશ્વરના આ સુવિખ્યાત યાત્રા ધામની યાત્રાએ આવેલાં જૈન જનેતરો પશ્ચિમ કચ્છમાં આવેલાં અબડાસામાંના જૈન પંચતીર્થની યાત્રાએ ભક્ત ભાવનાનું પવિત્ર સ્થાન છે. જ્યાં આગળ સર્વે માનવ જીવનને શાંતિ મળે છે. (ઉપરોક્ત હકિકત નારણદાસ ડક્કરની એક નોંધના આધારે ટુંકાવીને લીધી છે.)

રામ લક્ષ્મણ મંદિર ખરાડયા :

“રામ લક્ષ્મણ બે બાંધવા, રામૈયા રામ
સૂરજ ચાંદની જોડ રે, રામૈયા રામ.”

દ્વારવતી નગરથી એક ગાઉ દૂર જૂનાં ગામનો ઉજ્જડ ટીંગો આવેલ છે. જૂનું ખરાડયા કોઈ કાળે દ્વારકા નગરીનું પડું ગયે. આશરે એક હજાર વર્ષ પહેલાં ખરાડયામાં ખીમો વાધેર નામે એક રામ ભક્ત વસતો હતો. ખીમો વાધેર નાનપણથી જ રામાપણ સાંભળવાનો ભારે શોખીન હતો, તેમના સ્મરણે સાથે સંકળાયેલી આ જગ્યા છે. દ્વારકાથી જામનગર જતાં રાજ્યધોરીમાર્ગે ઉપરથી દ્વારકાની આ બાજુ બે એક માઈલ દૂર ડાબે હાથે એક કાચી સડક ફાટી છે. એ કાચી સડકને છેડે જૂનાં ખરાડયા ગામના બંદરો વચ્ચે અર્ધ તૂટેલાં રામમંદિર, અધુરું રહેલું.

લક્ષ્મણમંદિર, મહાપ્રભુજીની બેઠક અને સીતાજીનું મંદિર વગેરે મંદિરો આવેલાં છે. રામમંદિરના શિષ્ય ઉપરથી એમ કહી શકાય કે એ મંદિર સંવતના સોળમાં સૈકામાં બાંધવાનું શરૂ થયું હશે. મહાપ્રભુજીની બેઠક ક્યારે બંધાઈ હશે તે નક્કી થઈ શકતું નથી. સીતાજીનું મંદિર સોળમાં સૈકામાં બંધાયું હશે. અહીંથી થોડેદૂર આવેલ ચંદ્રભાગા દેવીની દેરી પણ જૂની દેખાય છે. જૂના ખરાડયા ગામ એક માઈલ દૂર વસેલું છે. એ ગામના લોકો ખીમો ભગતની વાત હોશે હોશે કરે છે. (એચ. આર. ગોદાનીના સૌજન્યથી)

સૌરાષ્ટ્રના પ્રાચીન મંદિરોની નોંધ : (એચ. આર. ગોદાનીના સૌજન્યથી)

૧. ખીમેશ્વરનું મંદિર :

મૈત્રકાળ જેટલું જૂનું ગણાય છે. એ મંદિરનો પુનરુદ્ધાર સંવતના સોળમાં સૈકામાં થયો હતો.

૨. નવલખા :

મંદિર ધુમલી પુરાણું ધુમલી શહેર જેઠવાઓની રાજધાની હતી. સતી સોનહલામણ જેઠવાની વાત સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત છે. મંદિર કોઈ જેઠવા સંતને હાથે ૧૨મા સૈકાની આજુબાજુમાં બંધાવ્યું હતું. પુરાણી નીચી ધુમલી હાલારના ભાણવડ શહેરની દક્ષિણે સાત માઈલ દૂર આવેલી છે.

૩. સોનકંસારીનું મંદિર ઉપર ધુમલી જુની ધુમલીથી એક માઈલ દૂર ખરાડા ડુંગરના પેટાગમાં આવેલ છે. તેમાં સોનકંસારીનું પંચાડી મંદિર આવેલ છે. પણ સોનકંસારી અને હલામણનો પ્રસંગ ખારમા સેકાનો હોઈને આઠમા બંધાયું હોય સોનકંસારીનું મંદિર કોઈ નૈધવ રાજ્યે બંધાવ્યું હોય તેમ લાગે છે.

૪. બલેશ્વર મહાદેવ :

ખરાડા ડુંગરના છેડા ઉપર અને ધુમલીથી દક્ષિણ છ માઈલ તથા પોરબંદર રેલ્વે લાઈનના તરસાઈ સ્ટેશનથી ત્રણેક માઈલ દૂર આવેલ છે. આ મંદિરનું શિવલિંગ કૃષ્ણના સમય જેટલું પુરાણું ગણાય છે પણ મંદિરની બાંધણી સંવતના આઠમા સૈકા જેટલી જૂની છે.

૫. અહલ્યા બાઈનું સોરઠી સોરઠી સોમનાથનું મંદિર ધર્મિષ્ઠ હોલકર વંશીય રાણી અહલ્યા બાઈએ મુસ્લિમોના હાથે નાશ પામેલ તીર્થોમાં નવાં મંદિરો બંધાવ્યા હતા. સોરઠી સોમનાથનું મંદિર સંવતના અઠારમા સૈકાની તરૂઆતમાં રાણી અહલ્યા બાઈના હાથે બંધાવાયું હતું.

૬. સુત્રાપાડાનું સૂર્ય મંદિર :

આ મંદિર સંવતના સાતમાં સૈકાના અંતનો હોવાનો સમય છે. એ મંદિર પ્રજાસ પાટણથી છ માઈલ દૂર આવેલ છે.

With best compliments

from

G A N D H I S O N S.

CODES : EXPORTERS & IMPORTERS Cable : SONGANDHI,

A. B. C, 5th & 6th Edition
Bentley's Acme & Private.

232, Samuel Street,
BOMBAY-3.
(India)

Phone : 324116 (3 Lines)
Telex : 540 GANDHI.

Branches : COCHIN ● ALLEPPEY ● KOZHIKODE

BODINAYAKANUR. ● MANGALORE. ● SAKLASPUR.

MERCARA. ● COONNOOR] ● AMRITSAR.

૭. સોમનાથનું સૂર્યમંદિર :

એ મંદિર ત્રિવેણી સંગમ નજીક આવેલ છે. એ મંદિર સંવતના દસમા સૈકામાં બંધાયું હોવું જોઈએ.

૮. સોમનાથનું હાલનું મંદિર :

૯. દેહોત્સર્ગ :

એ જગ્યાએ લગવાન શ્રીકૃષ્ણ જરાપારધિને હાથે મૃત્યુ પામ્યા હતા.

૧૦. દામોદર લાલજીનું મંદિર :

“ગિરીતળાટીને કુંડદામોદર ત્યાં મહેતાજી નાવા જાય” નરસિંહ મહેતાની સાથે ત્રણાયેલો દામોદર કુંડ ક્ષત્રિયકાળમાં બંધાયો હોવાનું કહેવાય છે.

૧૧. ધરણીધર મહાદેવ :

વાંકાનેરથી મોરબી જતાં સાત માઈલ દુર આવેલાં આ સ્થળ જામનગરના જામરાજાએ બંધાવ્યું હોય તેમ કહેવાય છે. પણ હાલનું જડેશ્વરનું મંદિર ૨૦૦ વર્ષથી વધારે પુરાણું નહીં હોય.

૧૨. માંડવરાયનું સૂર્યમંદિર :

માંડવરાય એટલે માર્તંડરાયનું અપભ્રંશ થયેલું નામ. માંડવરાયનું સૂર્યમંદિર મૂળતો સોળમા સૈકામાં બંધાયું હશે. પણ ત્યારપછી એ મંદિરનો પુનરુદ્ધાર થયેલો છે. આ મંદિર સંબંધી શ્રી જવેરચંદ મેઘાણીએ એક વાર્તા લખી છે.

૧૩. કિલ્લો કિલ્લો :

આ કિલ્લો રાક્ષસરાય જાલધરને હાથે બંધાયો હોવાનું કહેવાય છે. આ કિલ્લાના કેટલાંક ભોંયરાં પુરાણા હોવાનો સંભવ છે. પણ હાલનો કિલ્લો પોટુંગીજોએ સોળમા સૈકામાં બંધાવ્યો હોવો જોઈએ.

૧૪. મુરલી મનોહરનું મંદિર :

ધોરાજીથી ઉપલેટા જતાં સુપેડી ગામ આવે છે. તે ગામના પાદરમાં સંવતના ૧૮મા સૈકાની શકસાલમાં આ મંદિર બંધાયું હોવું જોઈએ.

૧૫. રાણકદેવીનું મંદિર :

આ મંદિર વઢવાણના કોટની રાંગે આવેલ છે. આ મંદિર વઢવાણના પાંપરાઓના વખતમાં બંધાયું હોવાનો સંભવ છે. દસમા સૈકામાં બંધાયેલું આ ખારમા સૈકામાં થઈ ગયેલ રાણકદેવીને નામે કેમ ચડી ગયું તે કહેવું મુશ્કેલ છે.

૧૬. હવા મહેલ :

આશરે સો એક વર્ષ પહેલાં બંધવાનું શરૂ કરાવેલ આ રાજજહેલ અધૂરો રહી જવા પામ્યો છે.

૧૭. ખાલીઓ :

વઢવાણના રાજના વડવાઓના કીર્તિમંદિરો અને સૈનિકોની ખાલીઓ રાણકદેવીના ચોગાનમાં આવેલી છે.

૧૮. રાજવંશીઓના સમાધી મંદિર :

જે રાણકદેવીના મંદિર પાસે આવેલ છે.

૧૯. બ્રહ્મકુંડ :

આ કુંડ પુરાણા શિહોરમાં સોલંકીરામ સિદ્ધરાજને હાથે બંધાયો હતો.

૨૦. જાનીનો ચોરો :

આ ચોરો સોલંકીકાળમાં બંધાયો હતો. શિહોરના ગિરાસદાર જાની બ્રાહ્મણોએ આ ચોરો બંધાવ્યો હશે.

૨૧. પથ્થર બન ગયે આખલા :

આ આખલા બાવલું મોરબીના રાજ લાખાજી રાવે મુકાવ્યું હતું.

૨૨. મણીમંદિર :

આ મંદિર મોરબીના ઠાકોર વાઘજીએ તેની પ્રેમિકાની યાદમાં બંધાવ્યું હતું.

૨૩. વેલીંગ્ડીન સેક્રેટરીએટ :

આ મકાન મણીમંદિરનો એક ભાગ જ છે.

૨૪. મોરબીનો ટાવર :

૨૫. ત્રણ મંદિરો :

મુળ દ્વારકા, પોરબંદરથી ૧૨ માઈલ પશ્ચિમે આવેલ વિસવડા શહેરમાં થઈ ગયેલ વીસા લગતના વખતમાં આ મંદિરો બંધાયા હતા (સંવતના તેરમા સૈકામાં)

૨૬. હરસિદ્ધ માતાનું મંદિર :

આ મંદિર સંવતના ખારમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં બંધાવ્યું હતું.

૨૭. હરસિદ્ધનગર :

હરસિદ્ધ માતાનું તીર્થધામ પોરબંદરથી ૨૨ માઈલ દૂર પૂર્વ તરફ આવેલું છે.

૨૮. સખજેશ્વર મહાદેવ :

આ મંદિર પંદરમા સૈકામાં હાલના ધ્રાંગધ્રાનગરના મહારાજાના વડિલોના સમયમાં બંધાયું હતું.

૨૯. કંકાવટી :

ધ્રાંગધ્રાથી ૬ માઈલ પશ્ચિમ તરફ આવેલું છે.

૩૦. ત્રિપુરા પંચાયતન મંદિર પરબડી :

આ મંદિર સંવતના ખારમા સૈકાના અંતમાં બંધાયું હતું. આ મંદિર ચોટીલાથી આનંદપુર બાડલા જતી સડક ઉપર પશ્ચિમ કાંઠે પરબડી ગામ પાસે આવેલ છે.

કાનજી સ્વામીનું દેરાસર સોનગઢ :

આ દેરાસર દિગંબર જૈનપંથના પ્રખ્યાત સુધારક કાનજી સ્વામીના હસ્તે બંધાયું છે.

બુદ્ધેશ્વર મહાદેવ વલ્લભીપુર :

પુરાણા શિવલિંગ ઉપર બંધાવેલું આ નવું મંદિર પચાસ વર્ષ પહેલાં બંધવાની શરૂઆત થઈ હતી. જે હાલમાં અધૂરું છે.

કીર્તિમંદિર :

આ મંદિર ગાંધીજીના રહેઠાણ સ્થળ નજીક તેમની યાદમાં બંધાવેલ છે.

સમાધિ મંદિર-હળવદ :

આ સમાધિઓ હળવદમાં થયેલ સતીઓની છે. જ્યારે ધ્રાંગધ્રા રાજ્યની રાજધાની હળવદ હતી ત્યારે આ રાજ્ય મહેલ બંધાયો હતો.

સૂર્યમંદિર-ઢાંક :

આ મંદિર ઢાંક શહેર જે ઉપલેટાથી દસેક માઈલ દૂર આવેલ છે. ત્યાં એક ટેકરી ઉપર હુંગરેશ્વરનું મંદિર આવેલ છે.

ગોપનું મંદિર :

સંવતના સાતમા સૈકા જેટલું જૂનું આ મંદિર જામનગરથી તેર માઈલ દૂર આવેલ છે.

ખાલકૃષ્ણ :

આ મૂર્તિ જામનગરના સ્મશાનમાં આવેલ છે.

અવણકુમાર :

આ મૂર્તિ જામનગરના સ્મશાનમાં આવેલ છે.

ઝાંસીની રાણી :

આ મૂર્તિ જામનગરના સંગ્રહસ્થાનમાં આવેલ છે.

લાખોટા :

જામનગરના લાખોટા તળાવને કાંઠે આવેલો કેઠો.

ઢાવર :

પાકિસ્તાન સાથેના યુદ્ધમાં માર્યા ગયેલાં માંગરોળના શેખ મેજર શેખ મહમ્મદની યાદમાં આ ટાવરનું નામ મેજર શેખ મહમ્મદ ટાવર રાખવામાં આવ્યું છે. વેરાવળ બંદરથી ૧૧ માઈલ પૂર્વ તરફ ઉનાને રસ્તે પ્રાચીનું પવિત્ર તીર્થસ્થળ આવેલ છે. એ સ્થળ પાસે શિવમંદિર છે. પ્રાચીનતીર્થ નજદીક વહેતી સરસ્વતી નદી.

ઘેલા સોમનાથનું મંદિર :

જસદણ શહેરથી સાત માઈલ દૂર આવે. આ તીર્થનું મુખ્ય મંદિર છે.

મીનજ દેવીની સમાધિ : ઘેલા સોમનાથના તીર્થમાં આ સમાધિ આવેલ છે. જસદણ શહેરની મુખ્ય બજારમાં પંચાયતન શિવમંદિર આવેલ છે.

રાજસાગર :- જસદણ શહેરથી ચાર માઈલ દૂર આવેલ એક સરોવર છે.

દીવાદાંડી દ્વારકા : દ્વારકાની કન્યાશાળાના કમ્પાઉન્ડમાં આવેલ એક મંદિર દ્વારકા નગરી દ્વારકાધીશનું મંદિર.

ઉપલેટા શહેરનું પાંછી દર્શન રૂક્મણિજીનું મંદિર :

દ્વારકા શહેરથી ત્રણ ફાર્લાંગ દૂર ઓખાને માગે આવેલ રૂક્મણીજીનું મંદિર તથા રૂક્મણિ મંદિરનું સન્મુખનું તોરણ ગજેન્દ્ર વટેશ્વર, અલાવાડના સુરેન્દ્રનગર શહેરથી ચાર માઈલ ઉત્તર દિશાએ એક જગ્યા આવેલી છે. એ જગ્યાનો વહિવટ રખારી કોમ કરે છે. એ જ ગામમાં આવેલ એક ઓટલા ઉપર ગજેન્દ્રની મૂર્તિ છે.

વટેશ્વર મહાદેવ દુધરેજની જગ્યાનું મુખ્ય મંદિર દુધરેજથી ચાર માઈલ ઉત્તર તરફ રાજસીતાપુર નામે એક ગામે આવેલ છે. ત્યાંના એક તળાવમાં સમાધિ આવેલ છે. મઠનું મંદિર રાજસીતાપુરના તળાવ કાંઠે મઠના મહતોના સમાધિ મંદિર છે. ગંગવો અલાવાડના દેદાદરા ગામ પાસે આવેલો એક કુંડ અલાવાડના સાયલા શહેરથી ત્રણ માઈલ દૂર આવેલ ધાંધલપુર નજીકની એક પુરાણીવાવ.

ધુમ્મટ મંદિર :- અલાવાડના ધ્રાંગધ્રા શહેરની પૂર્વ દિશાએ ખાર માઈલ દૂર આવેલ અને આઠમા સૈકામાં બંધાયેલ એક શિવમંદિર છે. ધુંધલીનાથ :- ધાંધલપુર શહેર નજીક આવેલ વાવના કાંઠા ઉપર આવેલ એક મૂર્તિ જે નાથ સંપ્રદાયના નવનાથ પછીના દશમાનાથ ધુંધલીનાથની એક મૂર્તિ છે. ગોહિલવાડના ગઢડા શહેરથી સાત માઈલ દૂર આવેલાં ખેડીયા સંપ્રદાયના સ્વામીનારાયણના મંદિરનો દરવાજો.

દુધરેજના વટેશ્વર મંદિર આખલાની મૂર્તિ. અલાવાડના સાપલા શહેરથી ચાર માઈલ દૂર આવેલ સેજકપુરનું પુરાણું જૈનમંદિર અલાવાડના જસદણ શહેરથી આઠ માઈલ દૂર આવેલાં આનંદપુર માંડલનું શિવમંદિર જે ખારમા સૈકામાં બંધાયું હશે.

ખાપરા કોડીપાના ભોંયરા :- આ નામે બૌદ્ધ-ગુફાઓ જૂનાગઢના કાળવા દરવાજાની પાસે આવેલી છે. જૂનાગઢના ઉપરકોટના કિલ્લામાં આવેલ તળાવ. રોળે :- જૂનાગઢના શહેરમાં આવેલ બાળી વંશના એક રાજાનો રોળે. જૂનાગઢ ગિરનાર પહાડ ઉપર આવેલ ભગવાન નેમીનાથનું મંદિર. જેનું કેટલુંક શિલ્પ ખારમા સૈકાનું હોવાનો સંભવ છે. ગિરનાર પહાડ ઉપરની પહેલી ટૂંક

ઉપરના દેરાસરોનું વિહંગપત્ર દેશ્ય ગિરનારના જૈન દેરાસરોનું દેશ્ય.

જૂની સાંકળી લવાનું મંદિર :

હાલ જૂની સાંકળી ઊભું છે તે લવાનું મંદિર જોતાં એ મંદિર સોલંકી યુગમાં બંધાયેલ દેલમાલ ગામના બ્રહ્માજીના મંદિર જેવું કહી શકાય. નાના મોટાં શૃંગો અને ઉરૂશૃંગોથી શોભતો એ મંદિરનો લવ્યભાગ દૂરથી ઘણો જ આકર્ષક લાગે છે. આશરે આઠસો સવા આઠસો વર્ષો વીતી ગયા હોવા છતાં દહેરૂં બહુ જ સારી હાલતમાં ઊભું છે. મેંડોપરની જગ્યા દિશાના દેવોથી શોભી રહી છે.

પરબવાવડી :

સમાજસેવાની, અને માનવતાની જ્યોત પ્રજ્વલિત રાખતાં લોકજીવનનાં પ્રવાહોને પ્રબળ સામર્થ્ય અર્પીતી આ જગ્યાનો ઇતિહાસ સમજવા જેવો છે. પણ એ કથાને સમજવા માટે આપણે ૧૫૦ વર્ષ પહેલાંનો ભૂતકાળ ઉમેળવો પડશે.

૧૫૦ વર્ષ પહેલાંની આ વાત છે. કદ રોગના દર્દીઓને સમાજમાં અછુત અસ્પૃશ્ય અને મહાન પાતકી પાપી ગણી ત્યજી દેવામાં આવતા તે સમયની આ કથા છે.

ઘરના મોભી હોય, વહાલસોયો પુત્ર કે પુત્રી હોય કે પછી પરમ પ્રિય મિત્ર હોય પણ દેવ લોગે જો તેને કુદરોગ લાગુ પડે તો સમાજમાં કે પોતાના ઘરમાં પણ તેને સ્થાન ન મળતું. ગામ કે શહેરથી દૂર વનવગડામાં કે કોઈ એક અંધારી કોટડીમાં આ દર્દીને રાખી મુકવામાં આવતાં ધીરે ધીરે ખવાતા જતાં અંગો વાળા આ દર્દીઓના આંદામાંથી ગંધાતા ડોહી અને પડ વહેવા લાગે, શરીરે કુટી નિકળેલ આંદાની કાળી બળતરા અને વેદનાની ચીસો પાડતા આવા દર્દીઓને અંતે રતનાકરને ખોળે પધરાવી દેવામાં આવતાં ત્યારે....

૧૮મી સદીનાં ઉત્તરાર્ધમાં, એક અબૂઝ, અભણ રખારી છોકરો ગીરના જંગલોમાં ઘેંટા-બકરાં અને ગાડર ચરાવતો હતો, ડાંગને ટેકે કોણી ટેકવી, બીજો પગ પહેલાં પગને ઢિંચણે ટેકવી ગગનમાં નીરખતો આ અબૂઝ કિશોર બાણે અગમનિગમની વાતો વિચારતો હોય તેવો દિશતો. તેની આસપાસ ટોળે વળેલ પશુઓ પણ કોઈ તત્ત્વશાની માફક તેના આ પાલકને જોઈ રહેતા, આ કિશોર તે દેવો રખારી.

આ દેવાનો જન્મ પણ બાણવા જેવો છે, તે ઇશ્વર અને ઓલીયાનાં પ્રસાદી રૂપે તેના મા-બાપને મળ્યો હતો.

દેવાના બાપનું નામ જીવો. જીવા રખારીને પશુધનનો કંઈ પાર નહીં. ગાયો ભેંસો, ગાડર-બકરા વિગેરે તેનું વિશાળ પશુધન પણ શેરમાટીની તેને ખોટ, ત્યાં સંવત ૧૮૮૧ની દુષ્કાળની સાલ આવી, ગીરકાંઠાના મુંજ્યાસર

ગામના રહીશ જીવાને આ બહોળા પશુધનના પાલન અર્થે ગીરના જંગલોમાં ભટકવું પડ્યું.

જીવો જો મહાન સંતો જ્યરામગરજી અને નૂરશા નામના ઓલિયાનાં પરિચયમાં આવ્યેતેની સેવા ચાકરી કરી અને એમાંથી સંતોએ તેને ઘેર રહેલી શેર માટીની ખોટ પુરી પાડી અને દેવાનો જન્મ થયો.

દેવાએ પણ બાપને ચીલે સંતોની સેવા ચાકરી કરી. અને પરણીને એ છોકરાનો બાપ થયો ત્યારે તેને સંસારની માયા છોડી દેવાની મનોવૃત્તિ બળી.

દેવાએ જ્યરામગરજી અને ઓલિયા નૂરશાનાં આશિર્વાદ માગ્યા અને દેવાને સેવાવૃત્તિની દિક્ષા મળી.

સેવાની આ મદુલી માટે જુનાગઢ નજીકનાં વાવડી ગામની પાસે શ્રી દત્તાત્રેયનાં ધૂણાની ખાજુમાં આવેલ જસાવોબદાનની સમાધી પાડ આદેશ મળ્યો.

દેવાએ અહિં મદુલી બાંધી દરરોજ ઝોળી લઈ રામરોટી માંગવા આસપાસનાં ગામમાં જાય ઘેર આવ્યા પછી લોજન સમયે મદુલી બહાર નીકળી ત્રણ સાદ પાડે, “ છે કોઈ સાધુ સંત અભ્યાગત હોય તે રામરોટી લેવા પધારે. ”

બસ સાદ સાંભતા જ બાવા, સાધુ, લલા, લંગડા, ભીખારી આવી ચડે. સૌને પ્રેમથી માંગી લાવેલ રામરોટી જમાડે. સવાર અને સાંજ તેનો આ કેમ.

દેવાએ ગીરનારની સંખ્યાબંધ પરિક્રમા કરી અને કંઈક કેટલીયે વનસ્પતિઓને ઓળખવાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી.

રક્તપિત્તના રોગને કારણે કુટુંબે ત્યજી દીધેલ એક ડોશી આ દેવા રખારીને મળ્યા, વનવગડામાં કણસતી તો ક્યારેક વેદના 11 કાળી ચીસો નાંખતી આ ડોશીને ખભે ઉપાડી મદુલીમાં દેવા રખારીએ લાવી મૂકી, તેના અસહ્ય દુર્ગંધ મારતાં, આંદામાંથી વહેતા લોહી-પડ સાફ કરી તેને સ્વચ્છ પથારીયે સુવડાવી ઔષધી આપવા માંડી જોત જોતામાં આ વાત ચોમેર ફેલાઈ ગઈ અને સૌરાષ્ટ્રભરમાંથી રક્તપિત્તના દર્દીઓ આ વાવડીની જગ્યામાં ઠલવાવા માંડ્યાં, જગ્યા વિશાળ બંધાતી ચાલી, હવે એકાદ ગામ માંગવાથી ન ચાલતું, દર્દીઓ, સાધુ, સંતો, અભ્યાગતોનો ઘસારો વધતો ચાલ્યો, માનવસેવાના આ દિક્ષિતે વધુ ગામતરા કરવા માંડ્યા અને રામરોટીની ઝોળી ફેરવવા માંડી.

રામરોટી માંગે, દર્દીઓ માટે ગાયો રાખી ગાયની સેવા કરે, વનસ્પતિઓ લાવે, પથ્ય બનાવે, દર્દીઓની સેવા ચાકરી કરે, સાધુ સંત અભ્યાગતોને પણ દેવો રખારી સંત દેવીદાસ તરીકે પંકાવા લાગ્યા વાવડીની જગ્યા પરબવાવડી તરીકે ઓળખાવા લાગી.

મધ્યરાત્રી ન વીતી હોય ત્યાં સંતનું સવાર પડે, પ્રાતઃકર્મથી પરવારી ગૌસેવા કરી ગાયોને નીરણુ પાણી નાંખે ગાયો દુહાં એકતારો લઈ ભજનો ધૂન જગ્યામાં શુંજતી થાય, રોગીઓ જાગે તેને દાતણ કરાવી તેના લોહીપડ સાફ કરી નવડાવી ધોવડાવી તેને સ્વચ્છ કપડાં પહેરાવે, સ્વચ્છ પથારીએ સુવાડે, પથ્ય આપે, અને એ કપડાંનો ગાંસડો ધોઈ નાખે, પછી સંત રામરોટી ઉઘરાવવા ગામડાઓની વાટ પકડે, બપોરે બાર થાય ત્યાં તે રામરોટી હાજર સાધુ, સંત, અભ્યાગતોને પહેલાં સાદ દેવાય ને જમે, આશ્રિતો જમે, તેનો એઠવાડ ઉપાડી પછી વધુ ઘટ્યું સંત પ્રસાદી રૂપે આરોગે, વળી સાંજના રામરોટી ઉઘરાવાય, સવારનો જ ક્રમ સાંજે પુરો થાય, વેદનાથી ચીસો પાડતા બુદ્ધા બુદ્ધા દહીંઓની પથારી પાસે સંત પહેાંચી બથ અને છેલ્લે રાત્રીના પ્રથમ પ્રહરે એકતારાનાં તારમાંથી સંગીત પેદા થાય.

અમરબાઈનો સાથ

આ દરમ્યાન આચર કન્યા અમરબાઈ સાસુભેગા સાસરીયે જતાં પોરો ખાવા સંત દેવીદાસની જગ્યામાં વીરમ્યાં. અમરબાઈએ દેવીદાસને સેવાસુશ્રુષા કરતાં નિહાળ્યાં, તેના પુણ્યાત્મામાં નવો પ્રકાશ પથરાયો, સંસાર તેને અસાર લાગ્યો, પરમ જ્ઞાનની પ્રગટેલી જ્યોતે તેમણે નિર્ણય કર્યો આજ સંતની જગ્યામાં સેવા કરતા જીવંત પૂરી કરવાનો તેણે નિર્ણય બહાર કર્યો અને અમરબાઈ રોકાઈ ગયા. પરભવના આ પિતાપુત્રીએ અવિરત સેવાયજ્ઞ ચાલુ રાખ્યો.

લેંસાણનો કાઠી યુવાન શાહુલ મા-અમરબાઈ અને સંત દેવીદાસના સત્સંગનો પરમ ખ્યાસી

સંત દેવીદાસ કાયમ બુકાની રાખતાં હવે સંતને આ પાર્થીવ દુનિયાનું પોતાનું કામ પુરું થતું લાગ્યું

તેણે અમરબાઈ અને શાહુલને બોલાવી આ બુકાનીમાં છુપાયેલા નિગૂઢ રહસ્યને છતું કર્યું, બુકાની કાઠી, સંતના બુકાની નીચે દબાયેલા હોઠ ઉપરથી પાતળી પડેલ આમડીના પડો નીકળવા લાગ્યા. સંતને કુદરોગ લાગુ પડ્યો હતો. શાહુલ અને અમરબાઈ હેમતાઈ ગયા સંતે આશ્વાસન આપ્યું અને નિગૂઢ મંથરના રહસ્યો સમજાવ્યા.

સંતે હવે સમાધિ લેવાનું બહાર કર્યું. અમરબાઈએ પણ સમાધિ લેવાની આજ્ઞા માગી, જગ્યામાં બે સમાધિ સ્થળો તૈયાર થયા.

વાત સૌરાષ્ટ્રમાં ચોમેર ફેલાઈ ગઈ, સાધુસંતો સેવકોથી પરભવાવડીની જગ્યા ભરાઈ ગઈ, હજારો સાધુસંતો અને અભ્યાગતોની સંત અને અમરબાઈએ તે દિ' છેલ્લી સેવા કરી, આશ્રમના દહીંઓને પણ નિત્ય સેવાચાકરીના અનુપાન કરાવ્યા અને ગગનભેદી શંખનાદો સાથે સાધુ-

પુરોના આશીર્વાદ લઈ બન્ને પોતપોતાની બુદ્ધી સમાધીમાં ગોઠવાયા. સંતે સમાધી ઉપર મા ધરતીની માટી પથરાવવાની આજ્ઞા આપી, સોરઠની પરમ પવિત્ર ધરતિમાં બે મહામાનવો સમાઈ ગયા. તેમનું પંચમહાભૂતનું શરી, પંચમહાભૂતમાં મળવા ધરતીની ગોદમાં વિરામ પામ્યું. તેમનો અમરાત્મા પરમપિતા પરમેશ્વરની છત્રછાયામાં જઈ વસ્યો.

અંત સમયે શાહુલને તેમના સેવા યજ્ઞની આ જ્યોતિ જલતી રાખવાનો આદેશ આપ્યો હતો અને ત્યારથી આ સેવાયજ્ઞ શરૂ થયો જે આજસુધી ચાલુ છે.

(કુલછાબમાંથી સાભાર)

શ્રી રામનાથ મહાદેવ :-

સૌરાષ્ટ્રના ગોહિલવાડ વિભાગના (ધોધા તાલુકો) કુકડમાં શ્રી રામનાથ મહાદેવનું અનુપમ તીર્થધામ છે. આ પવિત્ર ધામ ભાવનગર-મહુવા રેલ્વે લાઈનના તણસા સ્ટેશનથી પાંચ માઈલના અંતરે પૂર્વમાં આવેલું છે. જગ્યાની પૂર્વ તરફ અરબી સમુદ્રના ઘેરા નીલા રંગના નિર્મળ નીર ખંભાતમાં વહી આ સ્થાનને વધારે રમણીય બનાવી રહ્યા છે.

તલસાણીયા મહાદેવ (તણસાણા) :-

ગાલાવાડમાં લીંબડીથી આશરે પંદરેક ગાઉ દૂર તલસાણા નામનું ગામ આવેલ છે. ઘણા લોકો તેને તાઈ તલસાણાથી ઓળખે છે. આ તલસાણાના ટીંબે તલસાણીયા મહાદેવનું જીર્ણોદ્ધાર કરેલું નાનું એવું શિવનું મંદિર છે. તેની લગભગ પાંચસો વર્ષ પૂર્વેની એવી દંતકથા છે કે— પુરાણ સમયથી આ નાગદેવને ઘણાં બ્રાહ્મણો વંશ પરંપરાના કુળદેવ માને છે અને ખાસ કરીને ગૌતમ ગોત્રના જોષી તેને કુળદેવ માને છે. લગ્ન, જનોઈ, શ્રીમંત વિગેરે અગત્યના કાર્યોમાં તેનો લાગો ચૂકવે છે. અને બાર માસી તેનું સ્થાપન પોતાને ત્યાં રાખે છે અને તેના કરમાં તલવટ, ખીચડો વગેરે બનાવીને નિવેદન અર્પે છે. મારવાડીઓ પણ તેને માને છે, અને ઠેઠ મારવાડથી માનતા કરવા તેઓ અહીં આવે છે. (લાનુશંકર જોષીના સૌજન્યથી)

કાંબીમાતા :-

હાલારના જોડીયા મહાલના આમરણ અને જોડીયા વચ્ચે માધાપર ગામ પાસે કાંબી માતાની એક પુરાતન જગ્યા આવેલી છે. આ જગ્યા શૌર્યના ઇતિહાસ સાથે સાક્ષી પુરાવે છે. આજથી આશરે પાંચસો વરસ પહેલાં જામનગરના મહારાજા જામ સાહેબ શ્રી રાવલ જામનો સૂર્ય તપતો હતો. જામનગર હાલારની ગાદી પર જામશ્રી રાવલ બિરાજતા હતા, તે વખતના એક પ્રસંગ ઉપરથી હાલ પણ આ જગ્યાએ મંદિર મોજૂદ છે. કાંબીના ઝુંડ નામે પ્રખ્યાત છે ત્યાં એક પુરાતની વડનું વૃક્ષ આવેલું છે. આ સ્થળ ઘણું

રમણીય અને જોવાલાયક છે. આજી નદીનાં કિનારા પર પુરાતની જગ્યા આવેલ છે.

કચ્છનું પ્રાચીન તીર્થધામ કોટેશ્વર :—

આ સ્થાન કોટેશ્વર નામક બંદર પાસે આવેલ છે. કોટેશ્વર બંદર અગાઉ લખપત તાલુકાનું સમૃદ્ધ એવું બંદર હતું. પણ હાલ અહીં એવી કોઈ વસ્તી નથી. અહીં મોટાં ટીંબ ઉપર કોટેશ્વરનું પુરાણોક્ત પ્રાચીન મંદિર આવેલું છે. આ મંદિરની ઉત્તરે એની પાસે જ ગોડ રાણીએ બંધાવેલ નીલકંઠ મહાદેવનું મંદિર છે. પશ્ચિમાભિમુખ આવેલાં છે. મંદિરોની આગળની ભીંત પથ્થરોની છીપરો થી બાંધેલ છે. તેની છેવાડાની ભીંતે ઝરૂખા પણ મૂકેલ છે.

શ્રી આશાપુરા પ્રાગસ્થ :—

કચ્છમાં ભુજથી એક ખૂણે આવેલ મઠ નામનું ગામ છે. તે ગામમાં “રાજ રાજેશ્વરી આશાપુરા માતાજી”નું પૌરાણિક જૂનાં બાંધણીનું ભવ્ય મંદિર છે. તે મંદિરની સાક્ષાત પ્રગટ થયેલ મૂર્તિ કેવી રીતે પ્રકટ થઈ અને આશાપુરી નામ શી રીતે થયું તેનો પૌરાણિક ઇતિહાસ છે.

પવિત્ર યાત્રાધામ નારાયણ સરોવર :

સનાતન હિંદુ માટે પરમ પવિત્ર યાત્રાધામ સમાન નારાયણ સરોવર કચ્છ જીલ્લામાં છેક પશ્ચિમી સરહદ પાસે લખપત તાલુકામાં આવેલ છે. જીલ્લાના મથક ભુજથી તે બસમાર્ગે ૧૦૧ માઈલ થાય છે. જ્યારે તાલુકા મથક લખપતથી તે ૩૮ માઈલ થાય છે. નારાયણ સરોવર તીર્થ પાસે એક નાનકડું ગામ વસેલું છે. અરબી સમુદ્રની કોરી નાળના પૂર્વ કિનારે પ્રખ્યાત કોટેશ્વરના ધામથી દક્ષિણે એક માઈલ પર, ઉત્તર દક્ષિણ ૧૫ માઈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ બે માઈલના ૧૬૨૨૨માં નારાયણ સરોવર આવેલ છે.

સંવત ૧૦૧૪ની સાલનો પ્રાચીન ઘંટ :

શ્રી ગિરનાર પાસેના પ્રભાસ પાટણથી ૨૨ કોશ દૂર આવેલી શ્રી અંબર પાર્શ્વનાથના નામથી વિખ્યાત થયેલી પંચતીર્થી શ્રી ઉના, અંબર, દીવ, દેલવાડા એમ ચાર ગામ વચ્ચે આવેલી છે. દરેક ગામ એકથી બે કોશને અંતરે આવેલાં છે. દંતકથા એમ કહે છે કે શ્રી અન્નાહરા પાર્શ્વનાથ પી મહાન ચમત્કારી પ્રતિભા દેવલોકમાં એક લાખ વર્ષ સુધી ધરણેન્દ્ર છ સો વરસ સુધી કુબેરે, અને સાત લાખ વર્ષ સુધી વરૂણ દેવે પૂજેલી છે. એ પછી એ પ્રતિમા અજય રાજના ભાગ્યથી પદ્માવતી દેવીએ એક સાગર નામના શ્રેષ્ઠીને આપી. શ્રેષ્ઠીએ દીવ પાસે ગામે આવી એ અજય રાજને અર્પણ કરી. આ વખતે અજય રાજને એક સો સાત જાતની વ્યાધિ પીડા આપતા હતા, તે વ્યાધિઓ ભાવી તીર્થકર શ્રી પાર્શ્વનાથની અદ્ભૂત પ્રતિમાના દર્શન માત્રથી લય પામી ગયા. એટલે અજય રાજએ દીવ સમીપમાં અજપુર નામની નવીન નગરી વસાવી તેમાં એક

સુંદર પ્રાસાદ બંધાવી તે દેવળમાં એ પ્રતિમાજીને સ્થાપિત કરી પોતે ત્રિકાળ પૂજા કરવા લાગ્યો. એ અજય રાજના સ્વર્ગ ગમનને પ્રાપ્તિ આઠ લાખ વર્ષો વીતી ગયા છે. જેથી દેવલોક અને મનુષ્ય લોકમાં સોળ લાખ વર્ષથી સેવાતી પ્રતિમા કળીયુગમાં જાગતી જ્યોત પેઠે શ્રી અજપુર ગામે છે.

સાડા નવસો વર્ષ પૂર્વેનો સંવત ૧૦૧૨ની સાલનો પુરાણો ઘંટ જોવો હોય, જે દેવળના મોટા ચૌદ ઉદારો થયેલાં છે તે સ્વર્ગભૂમિ સમાન દેવળ જોવું હોય, કોઈપણ સમયે ન કરમાય તેવી દેવી વનસ્પતિ કે જેને અજોવાળના ઝાડો કહેવામાં આવે છે. તે વનરાજી જોવી હોય તો શ્રી અંબરા પાર્શ્વનાથજીની તીર્થમાં પધારો.

કામળીયાનો નેસ ભંડારીયા :

સિદ્ધોની પવિત્રભૂમિ શ્રી શત્રુજય પર્વતની ગોદમાં સૈકાઓથી વહન કરતી પવિત્ર પતિત પાવની ગંગા સમી શેત્રુંજી નદીના કિનારે ભંડારીયા ગામે લોકોમાં ધર્મ ભાવના જાગૃત કરવા માટે કે એક વખત જાગૃત થયેલ ધર્મ ભાવનાને ચિરકાળ ટકાવી રાખવા માટે આજ સુધી કોઈ પવિત્ર સ્થાન ન હતું. આ ભૂમિમાં આજે સુરમ્ય અને મનોહર શિવાલયનું સુંદર દશ્ય આવતા જતાં યાત્રિકોને દ્રષ્ટિ ગોચર થાય છે.

આ સૂકી વેરાનભૂમિ (ભંડારીયા)માં છેલ્લા સૈકાના અર્ધ લાગે પચાસ વર્ષ પૂર્વે મુકદ્દાણા અને ધર્મપ્રેમી સદ્ગૃહસ્થ સ્વ. વાલજીભાઈ મિસ્ત્રી પોતાનું બચપણ વિતાવી યુવાવસ્થા થતાં મુંબઈમાં ધંધાર્થે સ્થળાંતર કરી ગયાં વર્ષો સુધી મુંબઈમાં રહી સ્વજનો નો પ્રેમ સંપાદન કરી પવિત્ર જીવન જીવતા છેવટની જીંદગીના શેષ દિવસો પોતાની માતૃભૂમી સૌરાષ્ટ્રમાં વિતાવવા વિ. સં. ૨૦૨૧ માં પાલીતાણા આવીને રહ્યા. દરમિયાનમાં માતૃભૂમીનું ઋણ અદા કરવાના શુભ હેતુથી કોઈ પવિત્ર સ્થાન ઊભું કરવા સંકલ્પ કર્યો કે જેથી સ્વ ઉપાજીત સંપત્તિનો સદ્વ્યય થતાં આત્મ સંતોષ અનુભવાય. આ પછી બીજે જ વર્ષે સ્વ. શ્રી વાલજીભાઈ મિસ્ત્રીના દેહોત્સર્ગ પછી તેમના વરિષ્ઠ પુત્ર દામુભાઈ એ ઉપરોક્ત શુભ સંકલ્પને સાકાર રૂપ આપવા રૂ. ૧૦૦૦૦ની પ્રાથમિક ઉદાર સખાવત કરી જેના ફળ રૂપે આજે આ શિવાલય લોળા આમજનોની દેવદર્શનની પવિત્ર ભાવનાને અમીસિચન કરી રહ્યું છે.

સદ્ગતશ્રીના સુપુત્ર દામુભાઈનો વસવાટ તો બચપણથી જ મુંબઈમાં છે, તો પણ પોતાની માતૃભૂમિ સૌરાષ્ટ્ર તરફ એમનો પ્રેમ હંમેશા યોગ્ય સમયે સૌરાષ્ટ્રને ભુલી થ જવાય તેવો સતત જીવંત અને જાગૃતિવાળો અને એ જ જાગૃતિના ફળરૂપે સ્વ. વાલજીભાઈ વિ. સં. ૨૦૨૨ ના અધિવન શુકલ ૧૦ ના રોજ સ્વર્ગસ્થ થતાં ભંડારીયા ગામે ધર્મપ્રેમી જનતાના ઉમળકાભેર ઉત્સાહ સાથે તેમ જ શાસ્ત્રોક્ત વિધિસર સુપુત્ર શ્રી દામુભાઈએ પોતાનાં શુભહસ્તે

શિવલિંગની પ્રતિષ્ઠા કરી પિતૃઋણ અદા કર્યું. જેનું કળ વર્તમાન તથા ભાવિજનતા મેળવી રહેશે. સ્વ. શ્રીના શુભ સંકલ્પને લક્ષમાં લઈ શિવાલયની સ્થાપના અને શિવલિંગની સ્થાપનાના પૂનિતકાર્યમાં પૂ. શ્રી પ્રભાળેનને અવિરત પ્રયાસ અને ઉત્કૃષ્ટ ભાવના, પૂર્ણશ્રમ એટલે જ પ્રસંશનીય છે. આર્ય મહિલા તરીકે પુનિત જીવન જીવી રહેલાં ત્યાગ વૈરાગ્યના જીવંત પ્રતિકરૂપ બહેનશ્રી પ્રભાળેન શિવાલયના કાર્યમાં અર્ધાપિ વિશેષ પ્રગતિ કરાવી રહેલ છે.

ગુરૂમંદિરનું મહાત્મ્ય ઉના :

આજે જેને પ્રભાસક્ષેત્ર તરીકે ઓળખીએ છીએ તેટલું જ મર્યાદિત ક્ષેત્ર પ્રભાસનું ન હતું. માત્ર સૌરાષ્ટ્રમાં જ નહીં પણ આજુ પર્વત સુધી તેનો વિસ્તાર હતો એમ પુરાણોમાંથી બાજુવા મળે છે. આ જ ઠેકાણે ભગવાન સોમનાથ જ્યોતિર્લિંગ સ્વરૂપે સતત વાસ કરે છે આ ક્ષેત્ર શ્રીકૃષ્ણની કીડાભૂમિ હતું. અને અસંખ્ય યોગીઓની તપોભૂમિ હતું. શ્રી ગુરૂ દત્તાત્રેયનો ગુપ્ત સ્વરૂપે અહીં જ વાસ છે. આ સંતભૂમિ પર અગિસ્ત, વસિષ્ઠ, વિદ્યામિત્ર, જગદગ્નિ ઇત્યાદિ અનેક ઋષિ મહાત્માઓએ નિવાસ કરતા અને અનેક યજ્ઞાદિ પાંગો તેમણે કર્યા હતા. શ્રી રામે અહીં જ કેટલોક સમય વાસ કર્યો હતો. વ્યથા ગાળામાં કાળના પેટાળમાં અદૃશ્ય થયેલી અને ભૂલાઈ ગયેલી આ પવિત્ર ભૂમિમાં કે જ્યાં ઋષિ મુનિઓએ તપશ્ચર્યા અને વિદ્યાનો ઉચ્ચક સ્થાપ્યો છે.

એવા એ નગરમાં ધાર્મિકવૃત્તિના પરોપકારી અને ઉદાર દિલના શ્રી હિંગલાલભાઈ ગાંધીના નિવાસ સ્થાનમાં શ્રી સ્વામી સમર્થ ભગવાન પરશુરામ, સદ્ગુરુ શ્રી ગબ્બાનન મહારાજની મૂર્તિઓ છે.

મહારાજશ્રીએ કૃપા પ્રસાદ તરીકે આપેલી રમત પાટુકાઓની શુભ સ્થાપના કરીને કારતક સુદ પૂનમ, ૨૨મી નવેમ્બર ૧૯૬૧ના રોજ કાંઈક દેવી સંકેતથી ગુરૂમંદિરની સ્થાપના થઈ છે. પાટુકાઓની સેવા ધૂત ગાનના આ ગાંધીના કુટુંબમાંથી જ એક વ્યક્તિ ત્યાં રહે છે. પુનામાં અક્કલકાર નિવાસી પરમ સદ્ગુરુ શ્રી ગબ્બાન મહારાજની પ્રેરણા અને આથીવાંદથી સ્થપાયેલ આ મંદિરમાં ભક્તિ-ભાવથી લોકો દર્શન આવે છે અને મહારાજશ્રીના ચમત્કારિક પરચાઓ સાંભળીને ભાવિકો ધન્યતા અનુભવે છે.

ઉના દેલવાડાનું પૌરાણિક દર્શન :

(પ્રવિણચંદ્ર ભ. ભારતીયાના સૌજન્યથી) ઉના દેલવાડાનું સમરણ એટલે લીલાના ઘેર ઉના, દેલવાડા, દીવ, કોડીનાર અને પ્રભાસક્ષેત્ર એટલે હિંદુઓના પ્રાચીન તીર્થ. ધામોનો સમૂહ આર્યવર્તના ૬૮ મહાન તીર્થોમાં આ નગનહર (નાધેર)ના બ્રહ્મભાગના તીર્થોને ૨૧ મું તીર્થ કહેવામાં આવે છે. સૌરાષ્ટ્રનો સોરઠ જીલ્લાનો અત્યુત્તમ

સુંદર પ્રદેશ નગનહર નાધેર પ્રદેશ છે. આ વિસ્તારને પ્રાચીન પ્રભાત ક્ષેત્રમાં બ્રહ્મભાગ કહ્યો છે. બ્રહ્મભાગ એટલે બ્રાહ્મણોને અર્પણ કરેલો ભાગ સંવત ૧૩૦૦ વર્ષ પહેલાં સ્કંદ પુરાણમાં આ વિસ્તારને નગનહર એટલે જ્યાં દેવોના દેવ મહાદેવ પોતાની સ્વેચ્છાએ દિગમ્બર સ્વરૂપે વિચરેલાં તે ઉપરથી નગનહર કહેવાયો. આનું અપભ્રંશ રૂપ નાધેર. ઉનાને ઉત્તત દુર્ગ ઉત્તત સ્થાન, ઉત્તતમાંથી અપભ્રંશ ઉના થયું.

તેવી રીતે દેલવાડાને દેવકુલ, દેવસ્થળ, દેવલપુર, દેવદાર્ણવ, દેવવાળું અને મુસ્લિમ (યવન) કાળ દરમ્યાન દેવકુલનું દબલવાડામાં દેલવાડા થયું. દેવકુલ (દેલવાડા) ના આસપાસના વિસ્તારને દારૂકાવન અથવા દેવદાર્ણવ અને દીવને દ્વિપ બલધર દ્વિપ કે બલધર નગરી કહેવાતું તે કોડીનારને કુળેરનગર, કોહિપુર, કોહિનગરનું અપભ્રંશ કોડીનાર થયું. ઉના હસ્તકનું નામ સોમ્બરને શબ્દર સ્થાન અને અંબારને અમ્બરસ તથા ઉના-દેલવાડા પ્રાગણમાં વહેતી નદી મચ્છુન્દ્રી નદીને ઋષિત્રોયા કહેલ છે. ઋષિત્રોયા નદી એટલે ઋષિઓને પ્રિય એવી નદી.

નરસિંહ મહેતાની પુત્રી કુંવરબાઈના મામેરાનો પ્રસંગ કેટલાંકના મતાનુસાર ઉના પૂર્વ ભાગે (વસ્તરેલું) હતું આજે પણ ત્યાં બાંધ કામોના અવશેષો દર્શ્યમાન થાય છે. એ કાળ ના ઉનાના અવેરી પરામાં નરસિંહ મહેતાની પુત્રી કુંવરબાઈના શ્વસુર શ્રીધર મહેતા રહેતા. કુંવરબાઈના મામેરા ના અમરગરી ભયા પ્રતિજ્ઞા અને ઈતિહાસ પ્રાતદ્ધ મામેરૂ આ ઉનાની ધર પી પર / અનેકાં સંવત ૧૪૭૦ની સાલમાં ભક્ત શ્રી નરસિંહ મહેતાનો જન્મ અને સંવત ૧૫૦૮માં મહાસુદ પ ને રવિવારે કુંવરબાઈની વાહીની પુત્રી એમ લેખ બોલે છે તે સમયથી દામોદરરાય ઉના પધાર્યા હતા. ઉનાથી પૂર્વમાં અર્ધામાઈલના આશરે છેટે જ્યાં કુંવરબાઈનું મામેરૂ પુરાવવામાં આવેલું ત્યાં એક જુદી દહેરી છે. ત્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ પડતો નથી પણ છાયા જણાય છે. આ સ્થાનને “શામળાની દેરી” તરીકે ઉલ્લેખ થાય છે. હાલ મુસ્લિમોએ અંદર કાર ધુમાડી દાખી છે અને ઈરડપયોગ કરે છે. જેમ સંત પુરૂષો અને મહાત્માઓના પગલાથી પગલાથી આ પ્રદેશ પાવન મન્યા છે તેવ આ ધરતીમાં “ભગવાન સહજાનંદસ્વામી”ના પ્રતાપથી આજે પણ ગુપ્ત પ્રયાગનાં કુંડો ઝરપુર અને ગુપ્ત ઝરણા મા અખંડ વહેતા રહ્યા છે. સોમનાથના રક્ષણાર્થે મહામદગીઝની સામે સંગ્રામ ખેલવા દિલ્હી અને કનોજથી આવેલાં અજયપાળના તુવારના ઉતારા પણ અહીં ગુપ્ત પ્રયાગમાં જ હતા.

ઉત્તત નગરની રચના :—

ઉનામાં ઉનેવાળોના રાજ્ય સમયે ઉનાને ફરતો ૬૦ ફૂટ ઊંચો દુર્ગ (કિલ્લા) હતો તેને દીવ, અમોહરા, દિલ્હી, કોડીનાર, ભાભળ ગણેશ એ નામે વર પાંચ કરવાબ

હાલનો દેલવાડાનો દરવાજો અસલ મહાકાળનો ઝાંપો ગણાતો.

ઉનેવાળોના નામ :—

ઉનાવાળા, ઉન્નતપુરા, ઉન્નતપાળ, ઉનાવા, ઉનેવાળ જણાય છે.

ઉનામાં માત સાત માળવાળાં હજારો ઘરો હતા અને તેમાં ઉનેવાળોનું રાજ્ય હતું. જા ૧૧ મોટાં મોટાં મહર્ષિઓ અને તપસ્વીઓ કે જેઓ વિદ્યા અને તપથી ઉત્કૃષ્ટતા પ્રાપ્ત કરી વિચરતા હતા. ઉના સ્થાનમાં વિદ્યા અને તપથી યુક્ત ઉત્તમ ૧૮,૦૦૦ અગ્નિહોત્રી ઉનેવાળ પ્રાદ્યક્ષે હતા.

ઉનાના (વધમાન મંદિરો :

શ્રી હામોદરાયજીનું મંદિર, પુષ્ટિમાર્ગની બાલમુકુંદની હવેલી, રામમંદિર (શિખરખંધ) છ, રામમંદિર પાસે જ હાટકેશ્વરનું પુરાતન મંદિર છે. સિદ્ધેશ્વર મહાદેવ, ગુરૂ-મંદિર, હર્ષદમાતાનું મંદિર, કનકેશ્વરનું મંદિર, અચલેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. જે હાલમાં નવયુવક મંડળે જીર્ણોદ્ધાર કરી બે ધુમ્મટો બનાવ્યા છે. આમાં વાયડી વાણીયાના કુળદેવી છે. કોડીવાડામાં સ્થલકેશ્વર મહાદેવનું સ્થળ આવેલ છે. મહાકાલેશ્વર ઉનાનું આતિ પ્રાચીન શિવમંદિર છે. દેરાસરો કોડીવાડામાં આવેલ છે. ઉનામાં પાંચ દેરાસરો છે.

સ્વામીનારાયણનું મંદિર :

આ મંદિર સુવર્ણના દશ કલશવાળું સૌથી ભવ્યમંદિર શેઠવાડામાં આવેલ છે. અને ઉના નગરની વચ્ચે તનુ શિખર ચાર-પાંચ ગાઉથી દેખાય છે.

કનકાર્ધમાતા :

લાડીમાં વસતા કપોળ વણિક શ્રી ભીમશાએ પુત્ર માટે મંવત ૧૦૩૫માં માતાજીની યાત્રા કરી, એ હકીકત કપોળ જ્ઞાતિના આરોટશ્રાને ચોપડે છે. ભીમશાનું માતાજીએ પ્રસન્ન થઈ પુત્ર આવેલ તેથી તે કનકિયા ને પછી કાણકિયા અટકથી કપોળ જ્ઞાતિમાં બાણીતા છે.

પ્રાચીન સ્થાનક :

ઈ. સ.ની આઠમી સદીમાં થયેલાં વનરાજ આવડાના વંશજોમાં અથવા પૂર્વજોમાં કનક આવડા નામનો એક રાજા થઈ ગયો. ત્યારે આ કનકાર્ધ સ્થાનક કનકાવતીનગરી નામે પ્રસિદ્ધ હતું. તેમાં એ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. આનું વર્ણન બૌદ્ધ અને જૈનધર્મના ઇતિહાસમાં છે. કનકાર્ધના સ્થળની આજુબાજુમાં જૂના ખંડેરા છે. તેથી કનકના હુંગરા વચ્ચે કનકાવતીનગરી હોવાનું અનુમાન થાય છે. માતાજીનું મંદિર નગરીની વચ્ચે બંધાયું હોય અને નગરની અધિષ્ઠાત્રી દેવી તરફે કનકાર્ધની સ્થાપના થઈ હોય, તેના ઉપરથી આ નગરીનું નામ કનકાવતી પડ્યું હોય એ સંભવિત છે.

કનકેન આવડાએ આ નગરીની સ્થાપના કરી હતી એમ કહેવાય છે. એમ પણ કહેવાય છે કે આ રાજાએ હિંગળાજ નામના પ્રાચીન સ્થળેથી માતાજીને પોતાની નગરીમાં આવીને રહેવાની પ્રાર્થના કરી હતી. તે માટે તેણે માતાજીને પ્રસન્ન કર્યાં. માતાજીએ કહ્યું, “તું આગળ થા, હું તારી પાછળ ચાલી આવું છું. પણ પાછું વાળીને જોતો નહીં, નહીં તો હું ત્યાં જ રોકાઈ જઈશ.” રાજા આ રીતે માતાજીને શીંગવડો નહીને કાંઠે લઈ આવ્યા. નદીમાં ઉતરતાં માતાજીના ઝાંઝરનો અવાજ બંધ થવાથી રાજાને શંકા ગઈ કે માતાજી રોકાઈ ગયા કે શું? એણે પાછું વાળીને જોયું તો માતાજી નદીના પાણીમાં ચાટ્યા આવતા હતા, પણ ત્યાં જ રોકાઈ ગયા. એથી રાજાએ એ જ સ્થળે માતાજીની સ્થાપના કરીને મંદિર બંધાવ્યું અને માતાજીને પોતાના કુળદેવી તરીકે સ્થાપ્યા.

બીજી વાત એમ પણ કહેવાય છે કે વલ્લભીપુરના મૈત્રક વંશનો મૂળ પુરૂષ કનકસેન અયોધ્યાનો સૂર્યવંશી રાજા હતો. તેણે સૌરાષ્ટ્રના વીરનગરમાં આવીને ત્યાંના પરમાર રાજાને હરાવ્યાં. તેના વંશજ વિજયસેને વિજયપુર (ધોળકા) વસાવ્યું. વિજયસેનના વંશજ બટાકે વલ્લભીપુર (વળા) સ્થાપ્યું. આ કનકસેન રાજાએ પ્રભાસ ક્ષેત્રે ગીર વચ્ચે કનકાવતી નગરી વસાવી, નગરીની અધિષ્ઠાત્રી તરીકે પોતાની પ્રાચીન કુળદેવી કનકેશ્વરીની પ્રતિષ્ઠા કરીને તેણે ત્યાંજ રાજ્ય સ્થાપ્યું. કનકાવતી નામે એક નગરી સૌરાષ્ટ્રમાં અરણ્યમાં ભગવાન બુદ્ધના સમયમાં હતી, એમ બૌદ્ધધર્મના ગ્રંથો પરથી જણાય છે. તેથી ઇ.સ. પૂર્વે પણ આ નગરી હતી એમ માની શકાય. નાગરપ્રાદ્યક્ષોનું વડનગર પણ એ જ અરસામાં બંધાયું હતું. એ વડનગર હાલ કોડીનાર પાસે છે. નાગરપ્રાદ્યક્ષોની કુળદેવી પણ કનકાર્ધ છે. વડનગર અને કનકાવતી સમકાલિન જણાય છે. જો આ લોકકથાને આધારભૂત ન લેખીએ અને કનકસેન આવડાની કથાને વિશ્વસનીય માનીએ તો આ સ્થળ ૧૨૦૦ વર્ષ પહેલાંનું છે એમ માનવું રહ્યું.

વનરાજ આવડાના વખતમાં કનકાવતીને ફરતો કિલ્લો હતો. તેમાં બે હજાર ઘોડેસ્વારો રહેતાં. એ ગઢ કનકગઢનામે ઓળખાતો. ‘વનરાજ’ નામક નવલકથાના ૧૬૩માં પાના ઉપર લખ્યું છે, ‘આ કનકાવતી છે. મહારાજ કનકસેનના વંશજ જયાશખરનો કુમાર વનરાજ ધર્મ પ્રમાણે તમારો રાજા છે. એ સમયે વનરાજ પ્રભાસ અને કનકાવતીની ગાદીએ હતો. તેણે સોમનાથના દર્શનનો કર તથા સમુદ્રસ્નાનના અને ત્રિવેણી સ્નાનના કર માફ કરેલો. દાનાજી સોલંકીએ જે કનકાવતીને ઉજાડ કરી નાખીને લોકોને દુઃખ દીધા તે જ આ કનકાવતી હોય તેમ લાગે છે.

માતાજીના મંદિર પાછળ ભૂદરજીનું મંદિર છે. તેમાં

મૂર્તિ નીચે સંવત ૧૪૧૭ ની સાલનો લેખ છે. માતાજીના મંદિરની પાસે એક ખંડિત મૂર્તિ છે. એ મૂર્તિ હાલની મૂર્તિના સ્થાને હતી એમ કહેવાય છે. તેની નીચે લેખ છે કે, “આ કાલિકાની મૂર્તિ છે.” આ લેખ સંવત ૧૭૭૪ ની સાલનો છે. તે ઉપરાંત સતીમાના ત્રણ ચાર પાળિયા છે. એ પાળિયા પર સંવત ૧૮૫૭ અને અન્ય સાલના લેખો છે. માતાજીના મંદિરથી આશરે પચાસેક ફૂટને અંતરે શીંગવડો નદી છે. માતાજીના મંદિરથી પૂર્વમાં બે-એક માઇલના અંતરે શીંગવડોના પ્રવાહમાં મૂલકુંડ અને ઝીમછીમ ગામે બે કુંડો છે. મૂલકુંડમાં ત્રણ આંખોવાળાં માછલાં છે. ઝાડી જંગલને લીધે ત્યાં જવું જોખમ ભરેલું છે. જૂનાં મંદિરનો છોડાદાર સંવત ૧૯૬૪ ના માગસર સુદ ૧૩ ને દિવસે કરવામાં આવ્યો હતો, એવો શિલાલેખ મોજૂદ છે. અને ખંડિત મૂર્તિ જે બહાર પડેલી છે તે ત્યારે બદલાઈ હોય એ બનવાજોગ છે.

મૂર્તિ અને મંદિર :

માતાજીની મૂર્તિનું શિલ્પ અજન્તા અને ઇલોરાના પ્રખ્યાત શિલ્પોને મળતું છે. વળી શિલ્પ ક્યાંય એવા ન મળે તેવું છ હાથવાળું છે. પાંચ હાથમાં અનુક્રમે ખરૂં, ઢાલ, ઘંટ, ત્રિશુલ અને પદ્મ અને છઠ્ઠા હાથમાં મહિસાસુર રાક્ષસનું ચોટલીએ પકડેલું મસ્તક છે. એક પગ મહિસાસુરની ઉપર રાખેલ છે. એક પગમાં ઝાંઝર પહેરેલ છે. આ પ્રયંડ અને લવ્ય મૂર્તિ પીળા આરસમાંથી બનાવેલી છે. તેનું વજન આશરે વીસ મણ જેટલું છે. મૂર્તિની જિંચાઈ સવાત્રણ ફૂટ, પહોળાઈ બાવીસ ઇંચ અને બડાઈ અગિયાર ઇંચ છે. મૂર્તિના મુખની લવ્યતા સન્મુખ ઉભા રહી જોતાં યુવાન, અને બંને બાજુ બિલા રહી નીરખતા પ્રૌઢ અને બાળક જેવી મુર્તિ દેખાય છે. માતાજીનો પ્રભાવ અબ્બણે નથી.

કાણકિયા, ગાંધી, દોશી, રેશમીયા, મહેતા શીખાના કપોળ વણિકો, ઉનેવાળ બ્રાહ્મણોની સમસ્ત જ્ઞાતિ, ગુજર સુથાર, નાગર, ગૃહસ્થો, વાંઘ ભાઈઓ (ભદ્રેશ્વર), પંપાણિયા, આહિર વગેરેના એ કુળદેવી છે. કેટલાંક જૈન ભાઈઓ પણ માતાજીને માને છે. નવ વરવધુ મીઠળ ત્યાં જઈને છોડે છે, બાળકોના બાળમોવાળ ત્યાં ઉતારે છે. માતાજીની અનુજ્ઞાથી ગામડે ગામડે મંદિરો બંધાયા છે. આ મંદિરોમાં તેમની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. આ મંદિરો સૌરાષ્ટ્ર તથા ગુજરાતમાં સિદ્ધપુર સુધી પથરાયેલાં છે. દરેકને પોતાનો ઇતિહાસ છે. આવાં મંદિરો લાડી પાસેના ચાવડ, પ્રભાસપાટણ, સુત્રાપાડા, તરેડ દેલવાડા, ઉના, મેંદરડા, આલીદર, કોડીનાર, સુરત, શુકલતીર્થ, સિદ્ધપુર વગેરે સ્થળોએ છે. માતાજીએ હજારોને પુત્રો આપ્યા છે. રોજોના નિવારણ કર્યા છે. શ્રદ્ધા ફળી છે.

આવાં ચમત્કારોની અનેક વાર્તા સંભળાય છે. દરેક જણને આવાં કંઈક ને કંઈક ઇતિહાસ કહે છે. અત્યારે આ જમાનામાં પણ આવી શ્રદ્ધા ફળવાના દાખલા અમારી બાજુમાં છે.

માતાજીના અન્ય મંદિરો :

૧. ચાવડમાં લાડી પાસે કાણકિયાની ડેલીમાં માતાજીનું મંદિર છે. એ મંદિરમાં શ્રીફળ, મોડ, ચૂંદડી વગેરેથી શણગારેલી કાગળપર આલેખેલી માતાજીની મૂર્તિ છે. દરવર્ષે આ આલેખન તથા શણગાર નવરાત્રીના પહેલાં દિવસે બદલાવાય છે. આને માટે કપોળ વણિકના બારોટ શ્રીના ચોપડે હકીકત છે કે ચાવડમાં વસતાં કાણકિયા ભાઈઓના પૂર્વજ શ્રીદ્રારકાદાસ કાણકિયા સંવત ૧૮૪૪માં માતાજીની યાત્રાએ ગીરમાં ગયા હતા. સોનબા સાથે હતા. રસ્તામાં સ્વાનું આંબું. સૂચન થયું. કનકાઈથી ફળું લાવી ચાવડમાં માતા કનકાઈની સ્થાપના કર એ રીતે સ્થાપના તેમણે કરી. આ ફળું એક ગોખલામાં રાખવામાં આવતું અને તેની પૂજા કરવામાં આવતી સંવત ૧૯૫૬માં હાલ જે મંદિર છે તે સ્વ. મકનદાસ રવળ કાણકિયાએ બંધાવ્યું. દરસાલત્યાં નવરાગાં ઉજવાય છે. અને હંમેશા સવાર સાંજ શ્રી દ્વારકાદાસ ધનજી કાણકિયા તરફથી માતાજીની પૂજા થાય છે.

૨. માતાજીનું બીજું મંદિર મહુવા પાસે તરેડ ગામમાં છે. ગીરમાં માતાજીની જેવી મૂર્તિ છે, તેવી જ અહીં છે. તરેડમાં વસતા ગાંધી ભાઈઓ એ સંવત ૧૯૯૭માં આ મંદિર બંધાવ્યું.

૩. માતાજીનું ત્રીજું મંદિર પ્રભાસ પાટણમાં (સોમનાથ પાટણ) છે. અહીં નાગર બ્રાહ્મણોમાં દેસાઈઓના કુળદેવી તરીકે પૂજાય છે. પ્રભાસથી થોડેદૂર મીડાપુર નામના નાના ગામડામાં આ સ્થાન છે. ગીરમાંના કનકાઈના મૂળ સ્થાનમાંથી આ પ્રતિમા લાવવામાં એમ કહેવાય છે. કે કનકસેન ચાવડાની સાથે આવેલાં પુરુષોએ અહીં માતાજીની પ્રાર્થના કરી હતી.

પાસે આવેલ તરેડ નામના નાના ગામના રજપૂતો તથા પ્રભાસના કેટલાંક પુરોહિતો પણ કનકાઈને કુળદેવી ગણી પૂજે છે. દેસાઈઓના ગોપાળજી નામના કેઈ પૂર્વ જ પર પ્રસન્ન થઈ માતાજી અહીં ગીરનાં જૂનાં રસ્તા ઉપર આવી (ત્રિરાજેલાં છે, એને સમર્પન કરતો એક શિલાલેખ છે. નવરાત્રીમાં પ્રભાસથી લોકો દર્શનને જાય છે. પ્રભાસમાં બે ત્રણ ઠેકાણે દેસાઈઓના ઘરમાં મંદિરો છે. સુત્રાપાડા પાસેના વડોદર ગામમાં મંદિર છે, એ ગામના ઝાલા રજપૂતો તથા પાંપણિયા આહિરભાઈઓ માતાજીને કુળદેવી તરીકે પૂજે છે.

(૪) માતાજીનું ચોથું મંદિર વિસાવદર પાસે આવેલાં

મેંદરડા ગામમાં છે. ત્યાંના માવણી અટકના જૈન ભાઈઓ માતાજીને પૂજે છે. સંવત ૧૬૫૧ના ચૈત્રમાં માતાજીની સ્થાપના ત્યાં થઈ હતી એવો ત્યાં લેખ છે. મૂર્તિ ગીરમાં છે તેવી જ છે. એ મંદિર શાબરી નદીને કાંઠે છે. વાંજ ભાઈઓ તથા જૈન ભાઈઓ વરધોડિયાંની છેડાછેડી અહીંયા છેડે છે. સ્થળ ઘણું જ રમણીય છે.

૫. માતાજીનું પાંચમું મંદિર હડમતિયા પાસે આવેલ આલીદરમાં સાંગાવાડી (સીંગવાડો) નદીને કાંઠે આવેલું છે. કહેવાય છે કે એક વણિક ગૃહસ્થને દર મહીને પગે આલીને મધ્યગીરમાં બિરાજતા કનકાર્ધના દર્શને જવાનો નિયમ હતો. એ નિયમ મુજબ એ કુટુંબ સહિત એક વખત યાત્રા કરવા નીકળ્યો. સાંગાવાડી પાસેના જંગલમાંથી પસાર થતાં તેઓને ઠાકુઓએ હુંટવાનો પ્રયત્ન કર્યો. વણિક ગૃહસ્થે માતાજીનું સ્મરણ કરી ‘બચાવો, બચાવો,’ એમ બુમ પાડી. એજ વખતે ચરત્કાર થયો. હુંટારાઓ આંધળા થઈ ભાગવા લાગ્યા. માતાજીએ સાક્ષાત દર્શન દઈ ભક્તને કહ્યું કે ‘ગભરાઈશ નહીં, ભય ટાળી દીધો છે. આથી આ સ્થળે માતાજી ‘લેટાળી’ તરીકે પણ ઓળખાય છે. માતાજીની મૂર્તિ ગીરની મૂર્તિ જેવી છે. માતાજીના કહેવાથી આ મંદિર એ વખતે એ વણિક ગૃહસ્થે બંધાવ્યું છે.

૬. માતાજીનું છઠું મંદિર કોડીનારમાં કનકાર્ધ શેરીમાં છે, વર્ષો પહેલાં પાંચવાર અટકના સુધારે એ મંદિર બંધાવ્યું છે, કહેવાય છે કે આ સુધાર દર ચૌદશે આલીને ગીરમાં દર્શન કરવા જતો. પૂનમે દર્શન કરીને પાછો આવતો કાયા આલી ત્યાં સુધી આ નિયમ પાળ્યો પછી બે દિવસ ખાધાપીધા વિના રહી માતાજીને પ્રસન્ન કરી કહ્યું કે હવે આવવું આકર્ષ પડે છે. માતાજીએ કહ્યું કે, ‘હું તારી સાથે આવું છું.’ તું પાછું વાળી ન જોતો ચાલ્યો જ્યે. સુતાર આગળ અને માતાજી પાછળ, રૂમઝૂમ ઝાંઝર થાય છે. શીંગવડો નદી આવતા પાણીમાં અવાજ બંધ થતાં સુતારે પાછું જોયું અને માતાજી ત્યાં જ રોકાઈ ગયાં. ફરી સુતાર અન્નત્યાગ કરી કરગર્યો ત્યારે માતાજીએ કહ્યું કે, “કોડીનાર જઈ પૂનમે બધાને લેગાં કરી નદીએ આવજો. ઉનાળો છે છતાં પૂર આવશે. તેમાં છાબડી તણાતી આવશે તે તું લઈ લેજો. છાબડીમાં શ્રીફળ -ચુંદડી હશે જેની પધરામણી કરજો. હું ત્યાં પણ રહીશ” હાલ સુધારો ત્યાં માનતા છેડે છે. જે સુધારો છાબડી લેવાં નહોતા ગયા તેમને હજુ માનતા છેડવા ગીરમાં જવું પડે છે.

ખીજા મંદિરો ઉના દેલવાડા, ચોરવાડ, માંગરોળ, દીવ વગેરે સ્થળોએ છે. ગુજરાતમાં સુરત, શુકલતીર્થ સિદ્ધપુર, ભુવેલ, ગાંગડ વગેરે સ્થળોએ છે.

(૭) સૌરાષ્ટ્રમાંથી આવીને છેલ્લા ૫૦૦ વર્ષથી રહેતા ઉનેવાળાએ અને મૂળીના પરમારોએ તેમ જ શાંડિલ્ય ગૌત્રના બ્રાહ્મણોએ અને કાનમ સમાજના ચાર ચોરાના ભાઈઓએ મળીને મંદિર બંધાવી શુકલતીર્થમાં પણ માતાજીની પ્રતિષ્ઠા કરી. સં. ૧૯૨૨માં આ મંદિરનો પાછો જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવ્યો.

(૮) સિદ્ધપુરમાં આવેલ મંદિરનો ઇતિહાસ છે કે સિદ્ધરાજ જયસિંહે રૂદ્રમાળ બંધાવ્યો ત્યારે ઉનાથી વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને યોલાવ્યા. એ બ્રાહ્મણોના નિત્ય નિયમ માટે માતાજીનું મંદિર બંધાવી આપી કનકાર્ધની પ્રતિષ્ઠા ધામધૂમથી કરવામાં આવી. રાજાએ મંદિરની બાજુમાં એક કૂવો પણ બંધાવી આપ્યો. આ વાત ૮૦૦ વર્ષ પહેલાં બની. કાળબળે મંદિર જીર્ણ થઈ જતાં ત્યાં વસતા ઉનેવાળ બ્રાહ્મણોએ સંવત ૧૯૬૪ માં એ જ સ્થળે નવું મંદિર બંધાવ્યું. મૂળ પાટુકા રહેવા દઈ નવી મૂર્તિની સ્થાપના કરવામાં આવી. આ સ્થળે કનકાર્ધમાતા કલેશહર (કલેશને હરનારા) અને જ્યોતિના અવતાર તરીકે ઓળખાય છે. બલૈચ જાતીના મુસલમાનોને માતાજીએ પરચો બતાવ્યાથી સિદ્ધપુરમાં રહેતાં આ મુસલમાનો આજે પણ નવરાત્રીમાં ઉતસવ કરે છે.

૯. મૂળ સૌરાષ્ટ્રમાંથી માતાજી ગુજરાતમાં કેમ અને ક્યારે ગયા તે અંગેનો ઇતિહાસ એમ કહે છે કે ઇ. સ. ૧૦૨૪માં મહમદ ગીઝનીએ સોમનાથ પાટણ લૂંટ્યું અને સૌરાષ્ટ્રના હિંદુઓ ઉપર કેર વર્તાવ્યો ત્યારે પોરબંદર થી વેરાવળ સુધીના દરિયા કિનારે વસતા ઉનેવાળ જ્ઞાતિના ઠાકર, શુકલ, મહેતા અધ્વર્યુ, પાઠક, ભટ્ટ, જોષી, વૈધ વગેરે અટકના આશરે ૩૦૦ કુટુંબોએ હિંજરત કરી સુરત અને તેની આસપાસના કતારગામ, નવસારી વગેરે સ્થળોએ વસવાટ કર્યો. આ વખતે શુકલ કે મહેતા કુટુંબો કુળદેવી કનકાર્ધની મુર્તિ સાથે લાવ્યા હતા. સુરતમાં રૂગનાથ પુરા વરાછા શેરીમાં જ્ઞાતિની જુની વાડીમાં એ મૂર્તિની સ્થાપના કરવામાં આવી ઇ. સ. ૧૮૯૦માં જૂનું મંદિર જીર્ણ થતાં જૂની મૂર્તિ ત્યાંથી ખસેડી, સુરતના મહિધર પુરામાં રાખી. ઇ. સ. ૧૯૧૯માં ત્યાં વસતા ઉનેવાળોએ મંદિર ફરી બંધ્યું અને નવી મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી. જૂની મૂર્તિ પણ ત્યાં પધરાવવામાં આવી.

માતાજી કનકેશ્વરી જગતજનની તરીકે સૌરાષ્ટ્રમાં અને ગુજરાતમાં બિરાજે છે, એના હજારો ભક્તો આખા ભારતમાં પથરાયેલ છે.

આદ્ય શક્તિ આરાધતાં,
સફળ થાય અભિલાષ,
ટળે તિમિર અંતર તણું,
પ્રગટે પૂજ્ય પ્રકાશ

શ્રી જંબુદ્વીપ નિર્માણ યોજના પરિચય (કપડવંજ)

સાંસ્કૃતિક અને વિધિ સમ્પદાઓના આગાર રૂપ ભારત ભૂમિ યુગોથી જ્ઞાન વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં સર્વદા મોખરે રહી છે. સ્વાર્થની સામાન્ય પરિસીમાને પેલેપારના પરમાર્થનો ઉપદેશ આપી માનવને સત્યના પંથે વાળી મોક્ષના લોકતા અધિકારી બનાવતા સંત મહાત્માઓની આ પુણ્યભૂમિ રહી છે.

માનવને દેવતાઈ સ્વરૂપ આપવાની શક્તિ ભારતીય સંસ્કૃતિના મૂળ પાયામાં રહેલી છે અને તેની ચર્ચાઈતા ભવ્ય આત્માઓએ મુક્ત કંઠે વર્ણવી અને પૂરવાર કરી અતાવી છે.

આમ સત્યની શોધમાં અધ્યાત્મચિંતનને આત્મોન્નતિનું બાહુલ્ય રહ્યું છે. આથી આ ભારતની સંસ્કૃતિના વૃક્ષની છત્રછાયા તળે દેશવિદેશના અસંખ્ય વિદ્વાનોએ સંસ્કારનું અખૂટ ભાથું મેળવ્યું ને તેમના સ્વદેશમાં લઈ જઈ પ્રસારવ્યું. તે ભાથાનો કણ કણ વાગોળીને તે સંસ્કારની વાણીને પથાવીને દેવતાઈ સ્વરૂપ મેળવવાનો પ્રયત્ન વિધવિધ દેશોએ કર્યો. પરંતુ ભારતીય સંસ્કૃતિરૂપી મંદિરમાંના આત્માને સમજવાની તેમની અશક્તિએ મંદિરના બાહ્ય ભપકાએ તેમને આકર્ષ્યા.

ફળ સ્વરૂપ નર્ચા ભૌતિકવાદનાં મંડાણુ વિજ્ઞાનવાદનાં નામે ધીરે ધીરે થતાં ગયાં. આજે એ ભૌતિક વિજ્ઞાને ભૂતલ ઉપર પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવવા માંડ્યું છે.

તત્ત્વજ્ઞાનથી યોગબ્રાતા આત્મસ્વરૂપ મંદિરમાંની મૂર્તિને આજનો માનવ તદ્દન ભૂટી બેઠો છે. જ્યારે ભૌતિક વિજ્ઞાનના બાહ્ય ચળકીલા સ્વરૂપથી, ભપકાથી એટલો બધો અંબદ્ધ ગયો છે, કે તેને તો બાણે તેની સાથે આજીવન છેડાછેડી જ ન બાંધી લીધી હોય.

બાહ્ય સ્વરૂપના મોહે આજનો માનવ એટલો બધો અંધ બની બન્યો છે કે ફળ સ્વરૂપ અંદરના આત્માને તે ભૂટી બેઠો છે. પાપ, પુણ્ય, સ્વર્ગ નરક જન્મ, પુનર્જન્મની શાસ્ત્રીય માન્યતાઓ તેને પોથીમાંના રીંગણા જેવી લાગે છે. પુણ્યશાળી મહાત્માઓની વાણીમાં તેને વિશ્વાસ નથી રહ્યો.

આ રીતે એની ધર્મનિષ્ઠા એટલી કુંઠીત થઈ ગઈ છે કે મંદિરના દ્વાર ઉપરની ચમકમાં ને સુંદરતામાં અટવાઈ ગયો છે. તે દ્વારને ખોલી અંતરનાં આત્માના દર્શન કરી પાવન થવું તદ્દન ભૂટી ચૂક્યો છે. તેના જીવનના પુસ્તકમાં તે આત્માની બાણે છે જ નહિ.

પરદેશી પ્રજાઓ જેમણે આ પુણ્યભૌતિક ભૂમિને

અમૃતાસ્વાદ માણ્યો હતો તે સ્વર્ણભૂમિની મુલાકાતે આવતી જ રહી ને તેમની પાછળ ભૌતિકવાદથી સાંપડતા સુખ સાધનના મોહરૂપી ગોળને ભારતીય પ્રજા માટે પ્રસાદ રૂપે મુકતી ગઈ.

પરદેશી પ્રજાનો મુખ્ય આશય પોતાનો પગદંડો જમાવી રાખવાને મનમાનીતી રીતે લોકતા થવાનો હતો. પરિણામે વિજ્ઞાન, ભૌતિકવાદનો તેમણે ફાયદો ઉઠાવ્યો વિજ્ઞાનદ્વારા અવનવા સત્યોની પરિકલ્પનાઓ માનવ સમક્ષ રજુ કરી તેને આકર્ષ્યો તેના દ્વારા સુખ આરામના સાધનોનો એટલો મોટો ઢગ ખડકી દીધો કે તેની આડમાં રહેલ તે જ વિજ્ઞાનદ્વારા જન્મ પામેલ ભયંકર વિનાશક બળોને માનવ ખીલકુલ જોઈ શક્યો નહીં.

શિક્ષણક્ષેત્રે પણ તેનો જ બહોળો પ્રચાર કર્યો છે. આર્ષદૃષ્ટા ઋષિ મુનિઓ શિક્ષણના મુળભૂત પાયામાં આત્મતત્ત્વની શક્તિ રેડતા, જે શક્તિદ્વારા માનવ પોતાનું આ જીવનનું ઘડતર કરી શાશ્વત સુખનો અધિકારી બનતો જ્યારે આજ એનો એ જ માનવ પશ્ચિમની દેણ સમી શિક્ષણ પદ્ધતિથી તૈયાર બની તે જ ચરમે જોતાં શીખ્યો છે. તેની તુલનાત્મક શક્તિ પણ બાણે વિસરી ગયો હોય તેમ સત્ય શું? તે પણ સમજી શક્યો નથી.

સ્વરાજ્ય મળે આજે બાવીસ વર્ષના વહાણાં વાયાં છતાં પણ ભારતીય માનવની દિશાને દોડ તે જ તરફનાં રહ્યાં છે ન તો તે દિશા બદલી શક્યો કે દોડ તેની તે દિશા તરફની ગતિ ઘટવાને બદલે વધતી જ રહી છે. કુણીએ વળગેલા ગોળનો જથ્થો જેમ જેમ વધતો જાય તેમ તેમ તેને પામવાની આસક્તિ વધતી જ જાય છે એ ગોળનો રસાસ્વાદ આપવાની આશામાંને આશામાં અમૂલ્ય જીવનને પતાંગિયાની જેમ નિરર્થક હોમી દે છે. ફળ સ્વરૂપે ઉગતી પ્રજાના માનસ પર પણ તે જ વિચાર પ્રણાલિની અસર વારસામાં ઉતરવા લાગી છે તે જ્ઞાન વધુ સાડ અને તે માટે પશ્ચિમ તરફ ખીટ માંડીને બેસેલ પોતાને ડાહ્યા બુદ્ધિશાળી ગણાવતા વડીલો પોતાના જ ફરજંદ દ્વારા તે ઝેરને ભારતભૂમિ પર રેડીને સંતોષનો દમ લઈ ગૌરવ અનુભવ્યું છે.

જે દેશોની સંસ્કૃતિ પતિપત્નીનો પવિત્ર સંબંધ બાળવી ન શકતી હોય કેવળ વાસનાની જ ભૂખી હોય તે સંસ્કૃતિથી બદતર બીજી કઈ સંસ્કૃતિ હોઈ શકે? સંસ્કૃતિથી ઉત્પન્ન થતા સંસ્કારનો પાયો જ્યાં રચાતો હોય તે સ્તંભમાં જ ઉઘઈ લાગેલી હોય છતાં ત્યાં જ ઉચ્ચ સંસ્કારનું શિક્ષણ રહેલું છે એમ જેની દૃષ્ટિમાં વસેલું હોય તે માનવની અધોગતિની પરાકાષ્ઠા નહિ તો બીજું શું?

આજનો માનવબાળ ચંદ્રને આંખી જવા મંથન કરી રહ્યો છે પરંતુ તેની દૃષ્ટિમાં ભાવિનું કોઈ ધ્યેય દૃષ્ટિગોચર

નથી થતું શુન્યમનસ્ક ભૌતિક વિજ્ઞાનના પંખીની પાંખે ઉડી રહ્યો છે. દિશા લક્ષ્યનું કોઈ ભાન નથી તે દિશાને-લક્ષ્યને દર્શાવતી સાધન સામગ્રી પણ બાંધે શુભ થઈ ગઈ હોય નજરે જ ન પડતી હોય તેમ વિસરાઈ ગઈ છે.

આવી વિકટ, વિષમ પરિસ્થિતિમાં કોઈ મહાન માર્ગ-દર્શકની જરૂરીયાત અવશ્ય ભાસે છે તે મહાન માર્ગદર્શક આત્માની ઝાંખી કરાવતા મહાન સંત મહાત્માઓની પણ તેટલી જ આવશ્યકતા જણાય તે સાહજિક છે.

સદ્ભાગ્યે, દેવગુરૂ કૃપાએ એવા મહાન આત્માઓ આપણી વચ્ચે વસી રહ્યા છે. માનવ કલ્યાણ ઉપરાંત જીવમાત્રનું કલ્યાણ થાય એવી વિશ્વ સમસ્તની કલ્યાણ ભાવના જેમને હૈયે વસેલી છે એવા આત્માઓમાંના એક વર્તમાનની વિષમ પરિસ્થિતિ સામે લાલબત્તી ધરનાર પ. પૂ. ઉપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગરજી મહારાજના ચરણો પાસે ગણિવર્ય પૂ. શ્રી અભયસાગરજી મહારાજ છે.

નવી પ્રજાના આધ્યાત્મિક વારસાને પુનઃ જાગૃત કરી તેને શાશ્વતરૂપ આપવા તેઓશ્રી કટિબદ્ધ થયા છે. આધ્યાત્મિક વારસાના મૂળ પાયા સમાન આત્મા, પર-આત્મા, જન્મ, પુનર્જન્મ, સ્વર્ગ, નરક આદિ માન્યતાઓ કપોલ કલિપત નથી પરંતુ વાસ્તવિક છે તેનું ભાન પ્રજાને થાય એ જરૂરી જણાયું, વિજ્ઞાનદ્વારા પણ સાબિત થઈ ચૂક્યું છે કે, પુનર્જન્મ તંમ જ આત્મા જેવી વસ્તુ છે. માનવીની ઉત્પતિ વાનરમાંથી નથી થઈ પરંતુ આત્મા પોતાના કર્માનુસાર જોળીયાં બદલે છે, અને તેમાંનું એક જોળીયું વાનરનું પણ છે. એ હકીકતનો સ્કેજ પણ ઇન્કાર થઈ શકે તેમ નથી પણ આજે તો શિક્ષણદ્વારા નાનપણથી જ એવું માનસ ઘડાય છે કે, પૃથ્વીએ સૂર્યમાંથી છૂટો પડેલો આકાશમાં અદ્ધર ધૂમતો એક ગોળો છે એ પૃથ્વીનો માનવ વાનરનો વંશ જ છે. તેને પોતાનું પેટ ભરવા સિવાય કોઈ કર્તવ્ય નથી, અને તે માટે તે આ જીવનમાં અસંખ્ય ગડલાંજ કર્યા કરે છે. આ પ્રકારના માનસને સત્યનું દર્શન કરાવવા પૂ. શ્રીને ભૂગોળ તથા ખગોળનું જ્ઞાન સંપાદન કરવા પ્રેર્યા. દેશવિદેશના ભૂગોળ વિજ્ઞાનનું અધ્યયન અનુશીલન કરવાનો તેમણે પ્રારંભ કર્યો. આજે છેલ્લા ૧૬ વર્ષથી તે બાબતનો તેઓ અભ્યાસ કરી તારવેલ તથ્યો જનતા સમક્ષ રજૂ કર્યા છે.

પૃથ્વીનો આકાર બ્રમણ, ગુરૂત્વાકર્ષણ, ચંદ્ર પર પ્રકાશિત છે વગેરે વિજ્ઞાનની માન્યતાઓ કેવળ ધારણાઓ અને કલ્પનાઓના આધારે રચાઈ છે તેવું સત્ય લાંબુ.

ન્યારે મહારાજશ્રીના આ વિચારો દૈનિક પ્રવચનો, વર્તમાન પત્રોના માધ્યમથી જેમ જેમ સમાજને પિરસવામાં આવ્યા તેમતેમ તેની માંગ, તે પ્રત્યેનો રસ વધતા ગયા તે ઉત્કંઠાને સંતોષવા શક્ય પ્રવચનો દ્વારા, પુસ્તકો

દ્વારા, પત્રવ્યવહાર દ્વારા પ્રયત્ન શરૂ થયો પ્રજા પોતાની શંકા કુશંકાઓનું સમાધાન મહારાજજી પાસેથી મેળવી સંતોષ અનુભવતિ જણાય છે. છતાં આ સર્વ વસ્તુઓને સચોટ રીતે પ્રતિપાદિત કરવા પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ પરીક્ષણ પણ તેટલીજ આવશ્યકતા જણાઈ અને આમ વર્તમાન કાળની ભૂગોળ ખગોળની વિસંવાદી બાબતોનો ઉકેલની વર્ષોની ભાવના વિ. સં. ૨૦૨૨ના આતુર્ભાસ માં પૂ. ગચ્છાધિપતિ આચાર્યશ્રી માણિક્યસાગર સૂરીશ્વરજી મહારાજના મંગળ આશીર્વાદ અને કપડવંજ જૈન સંઘના અગ્રગણ્યોની ધર્મ પ્રેમભરી લાગણીથી શ્રાવણ શુદ્ધ ૧૦ના રોજ જંબુદ્વિપ યોજનાએ આકાર લીધો.

તદનુસાર ૧૬૦×૧૬૦ ફૂટનું જંબુદ્વિપનું ભવ્ય મોડલ બનાવી તેમાં દરેક શાશ્વત પદાર્થો શાસ્ત્રિય પદ્ધતિથી બનાવવા સાથે ૬૫ શાશ્વત જીનાલયનું નિર્માણ કરી યાંત્રિક પદ્ધતિએ સૂર્ય ચંદ્ર ફરતા બનાવી નીચે મુજબની ભૂગોળ ખગોળ ની વિસંવાદી હકીકતોના ઉકેલની શક્યતા વિચારાઈ

૧. ભારત અમેરીકા વચ્ચે ૧૦૧ કલાકનું અંતર
૨. ભારત ઓસ્ટ્રેલિયા વચ્ચે ઋતુભેદ
૩. ધ્રુવ પ્રદેશમાં છ મહિના રાત દિવસ
૪. પૃથ્વી નારંગી જેવી ગોળ છે.
૫. પૃથ્વી કરતાં સૂર્ય ૧૧૦ ગણો મોટો છે.
૬. પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે.
૭. ચંદ્રને પોતાનો પ્રકાશ નથી.
૮. ચંદ્રના આકર્ષણથી સમુદ્રમાં ભરતી ઓટ થાય છે.
૯. એપોલો ચંદ્રપર પહોંચી ગયું આદિ.

આ યોજના સિદ્ધક્ષેત્ર પાલીતાણામાં તળેટી રોડ ઉપર આકાર લઈ શકે તે માટે આગમમંદિર પાસે ૮ એકર (૪૦૦૦ ચો. ફૂટ) નો મોટો પ્લોટ ખરીદાયો છે ઇતિહાસમાં પણ નહિ બનેલ તેવું જંબુદ્વિપનું ભવ્ય મનમોહક મંદિર નું નિર્માણ આપ્લોટમાં કરવાનું છે તે ભવ્ય નિર્માણની તૈયારીઓ ચાલુ છે. જેનું ટુંક સમયમાં બાંધકામ પણ શરૂ થશે.

જેમાં વચ્ચે ૪૧૧ ફૂટની ઉંચી પ્લીંથ ઉપર ૫૦×૫૦ ફૂટનું ભવ્ય જંબુદ્વિપનું મોડલ જેમાં વચ્ચે ૫૦ ફૂટનો મેરૂપર્વત તથા ૬૫ શાશ્વત જિનાલયો અને ૩૫૦ બીજા મંદિરો વિવિધ ફૂટો શિખરો દ્રહો નદિઓ આદિ શાશ્વત પદાર્થોનું સુંદર દર્શ-વિવિધ ફૂટો શિખરો શાસ્ત્રીય માપને આજના ફૂટવેરના સ્કેલથી પ્રમાણ પદ્ધતિએ દર્શાવશે તથા ફરતી પ્રદક્ષિણામાં જંબુદ્વીપના ૬૫ શાશ્વત જિનાલયોના પ્રતીક રૂપે ૬૫ ચૌમુખજીની દેવ ફૂલિકાઓ તથા જંબુદ્વિપના મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં પણ વિહરમાન તીર્થ કરો શ્રી સીમંધર સ્વામી, શ્રી યુગમંદર સ્વામી, શ્રી

બાહુસ્વામી, શ્રીસુબાહુ સ્વામીના ચાર ૩૧કુટ ઉંચા શિખર બદ્ધ મોટા જિનાલયો આવશે તેમ જ જંબુદ્વીપના મંદિર પાછળ વિશાળ મેદાનમાં ૧૯૦૦ ફૂટનું જંબુદ્વીપનું મોડલ બીજા રૂપમાં બતાવી સૂર્ય ચંદ્ર ફરતા યાંત્રિક પદ્ધતિથી બતાવી દિવસ, રાત, ઋતુઓ છ મહિનાના દિવસ રાત કેવી રીતે? વીગેરે પ્રયોગાત્મક રીતે સમજી શકાય તેવું બતાવાશે.

પુષ્પોમાં ગુલાબ તેની સુગંધ અને કૌમાળતામાં સર્વ શ્રેષ્ઠ રહ્યું છે તેથી જ તે પરમ કૃપાળુ પરમાત્માના મસ્તકે સ્થાન પામી શક્યું છે. સદ્ગુણો વસ્તુને ઉચ્ચતમ સ્થાને પહોંચાડે છે તેનો આ ઉત્તમ નમુનો છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ આજે પણ તેની સંસ્કૃતિના ઉચ્ચ આદર્શો, ભાવનાઓ, સિદ્ધિઓ અને સિદ્ધાંતોને લીધે વિશ્વમાં સર્વથી મોખરે રહી છે અને પોતાની આદર્શની સુગંધી વિશ્વના ખૂણે ખૂણે પ્રસરાવી માનવોને સુખશાંતિનો પાઠ ભણાવ્યો છે. સંસ્કૃતિની સાચી ઓળખ જેટલી ભારતીય પ્રબળે કરી છે તેટલી ભાગ્યે જ અન્ય કોઈ સંસ્કૃતિએ કરી હશે ?

કોઈએ ભૌતિકવાદના મૂલ્યોને મહત્વ આપ્યું તો કોઈએ માનવ કલ્યાણવાદનાં મૂલ્યોને મહત્વ આપ્યું પરંતુ વિશ્વના જીવ માત્રનું કલ્યાણ થાઓની મધમધતી ભાવનાની સુગંધ તો કેવળ ભારતીય પ્રબળે જ વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ બળે પ્રસરાવી છે, એમાં સહેજ પણ અતિશયોક્તિ નથી તેના જેવું વિશ્વ કલ્યાણનું મૂલ્યાંકન એક પણ પ્રબળ કરી શકી નથી એ એની પારાશીશી છે.

ભૌતિકવાદ બીજા શબ્દોમાં વિજ્ઞાનના અંતઃમણી પ્રકાશમાં વિકસિત સંસ્કૃતિએ કેવળ બાહ્ય સુખ સંપત્તિ ને વધુ મહત્વ આપ્યું છે. પરિણામે વાસનાની જવાબાઓએ સંસ્કૃતિને હંમેશાને માટે ધમધમતી રાખી છે. આમાંથી સુખ મળશે ધારી જે બનાવ્યું તેને સાચવવા બીજું બનાવ્યું ને બીજાને બચાવવા ત્રીજું એમ હારમાળ ચાલી જેનો કોઈ અંત જ ન રહ્યો.

અધ્યાત્મમય તત્ત્વજ્ઞાનના એક અંગ સમું વિજ્ઞાન કે જેના વડે વસ્તુને પ્રત્યક્ષ આકાર સ્વરૂપ આપી શકાય. જેવા ઘાટ ઘડવા હોય તેવા સોનાના ધરણાની જેમ ઘાટ કુદરતની વસ્તુનું પ્રમાણબદ્ધ સંયોજન કરવા બની શકે તેમાં કોઈ ચમત્કાર નથી. પરંતુ માનવીમાત્રની સહજ જિજ્ઞાસાવૃત્તિ ચમત્કાર તરફ વધુ અંતઃ જાય છે ને દીપકની જ્યોતિમાં પ્રાણને હોમી દેતા પતંગિયાની જેમ ભારતીય માનવ પણ એ પશ્ચિમી સંસ્કૃતિના અંતઃમણી માયાબળ તરફ દોટ માંડી રહ્યો છે.

જન્મ-મરણ જેટલું નિશ્ચિત છે તેટલો જ નિશ્ચિત છે પુનઃજન્મ, આત્માની નિશ્ચિત હયાતી અને તેની રંગબે.

કપડાની જેમ અલગ અલગ ખોળીયા ધારણ કરવાની ક્રિયા આ હકીકતો કપોળ કદિપત નથી. વિજ્ઞાને પુરવાર કરેલી છે છતાંય આજના બુદ્ધિશાળી કહેવાતો માનવ પોતાને વાનરો વંશ જ જ્યારે માનતો હોય ત્યારે તેના પ્રત્યે કરુણા જ ઉપજે.

સૂર્યમાંથી પૃથ્વીનો જન્મ થયો તેનું ભ્રમવું તેના પર જીવોનું નિર્માણ થવું ને એક દિવસ તેનો પ્રલય થતાં જીવોનો નાશ થયો કોઈ પાપ નહિ કોઈ પુણ્ય નહિ કે સ્વર્ગ નહિ બસ ખાવું પીવું ને મૃત્યુના અંત સુધી સુખ સંપત્તિ પાછળ ધમપછાડ મારવા આ બધું બુદ્ધિગમ પણ શી રીતે ?

આ બધી માન્યતાનો છે કોઈ આધાર ? બસ એક કલ્પનાને પ્રચારનો સાથ મળતાં જનમાનસના ધરેધર પહોંચી ગઈ એટલે સાચી જ છે એમ માની લેવું ?

આ સર્વ હકીકતોનો વિચાર કરતાં એક એમાં ભૌગોલિક સંશોધનની જરૂર જણાઈ કે જેનાથી આ સર્વ પ્રશ્નોનું નિવારણ સંતોષકારક થઈ શકે.

કેમકે જરૂરિયાત એ સંશોધનની જનની રહી છે અને તે દષ્ટિએ આપણા મહામૂલા ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રતિષ્ઠાને ગૌરવ અર્પતા શાસ્ત્રીય ભૂગોળ-ખગોળના જ્ઞાનને વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ રજૂ કરવાની જરૂર જણાતાં આ સંદેશને જનતા સુધી પહોંચાડવા તેમ જ તેમાં તેને રસ લેતી કરવાની ભાવના પણ જન્મ પામી સાથે સાથે જનતા દ્વારા ઉપસ્થિત થતી શંકા-કુશંકાઓ સત્યાસત્યો આદિના સમાધાનને સંતોષ પ્રદ પ્રત્યુત્તરોની માંગ પણ વધતી ચાલી.

આ સર્વ લક્ષ્યમાં લેતાં ગુજરાતી હિન્દી, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ભાષામાં પૂ. ઉપા. શ્રી. ધર્મસાગરજી મ. ના શિષ્ય રત્ન પૂ. પૂ. વિદ્વાન શ્રી અભયસાગરજી મ. ગણીના વિચારો રજૂ કરવાની ઇચ્છાએ જન્મ લીધો. કળ સ્વરૂપ જિજ્ઞાસુ સદ્ગ્રંથસ્થો વગેરેના સહકારથી તેને લગતું સાહિત્ય તૈયાર કરવામાં આવ્યું આ સર્વ અક્રિય તૈયારીઓ બોતાં કાર્યનો વિશાળતા ગંભીરતા એવં સ્થિરતાનો ખ્યાલ મહત્વના જણાતા કોઈ સંસ્થા કે જે આ સર્વ જવાબદારીને વહી શકે તેવીની જરૂરીયાત દેખાવાથી ભુ બ્રમણ શોધ સંસ્થાનો જન્મ થયો.

વિ.સં. ૨૦૨૩ના શ્રાવણ પાંચમને દિને “ભુ બ્રમણ શોધ સંસ્થાન”ના કાર્યારંભ શરૂ થયો જે દિન પ્રતિદિન વિશિષ્ટ રીતે ચાલુ જ છે.

પૂ. ગચ્છાધિપતિ આચાર્ય શ્રી મણિક્યસાગરજી મ. ના મંગળ આશીર્વાદથી પ. પૂ. ઉપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગરજી મ. ના શિષ્ય પૂ. અભયસાગરજી મ. ગણીના છેલ્લા ૧૯ વર્ષના ભુગોળ-ખગોળની સંશોધનની પ્રવૃત્તિને સારક બનાવવા માટે જંબુદ્વીપ નિર્માણ યોજના કપડવંજના જૈન

સંધે સાકાર બનાવી અને આ યોજનાના સિદ્ધાન્તોને રજૂ કરવા ભૂ બ્રમણ શોધ સંસ્થાન માટે પણ તેની જરૂરીયાત લાગી અને જૂનું નિર્માણ યોજનાની પેટા સંસ્થા તરીકે બનાવી.

જન માનસમાં વિજ્ઞાનવાદની દોરી છાપના કારણે પૂ. મહારાજશ્રીની સત્ય સંશોધનના પાયા પર રચાયેલી કેટલીક વીગતો જે સ્થાયી રૂપ લઈ શકતી નહોતી તે ભૂ બ્રમણ શોધ સંસ્થાનના જન્મથી સ્થાયી રૂપ પામી

ભૂ બ્રમણ શોધ સંસ્થાનનું સંચાલન મુખ્યત્વે ડો. આર. ડી. ત્રિવેદી (M. A. P. H. D) દ્વારા શરૂ થયું અને વ્યવસ્થા તંત્ર પણ વ્યવહારની અનુકૂળતાની દૃષ્ટિએ મહેસાણામાં સંસ્થાનની ઓફિસ રાખી. વ્યવસ્થા સંભાળવાની ઉદારતા શ્રી યશોવિજય જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળાના પ્રધાનાધ્યાપક શ્રી યુત્ પંડિત રતીલાલ ચીમનલાલ દોશી તથા દીલીપ નોવેદી સ્ટોરના સંચાલક શ્રીયુત્ કીર્તિભાઈ એક પટવા એ સંભાળી લીધી.

આ સંસ્થાન દ્વારા આજ દિન સુધીમાં અનેક પુસ્તકો અંગ્રેજી, ગુજરાતી, હિન્દી તથા સંસ્કૃત ભાષામાં બહાર પડ્યા છે.

પરમ પૂ. મહારાજશ્રીના વિચારો આ સાહિત્ય દ્વારા ભારતની લગભગ દરેક યુનીવર્સિટીઓ ને તેના હસ્તેની શાળા મહાશાળાઓમાં શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં ફરી સંવાદો વાર્તા ગોષ્ઠી વગેરેના આયોજન દ્વારા જનતામાં તથા તેના શિક્ષિત વર્ગમાં તેમના વિચારોનો બહોળો ફેલાવો કર્યો છે.

જેની વિગત પાત્રીતાણા પ્રકટ થતાં “સુધોષા” માસિક વિ. સં. ૨૦૨૩ના જેઠ મહિનામાં દર મહિને નિયમિત રૂપે આવે છે.

સંસ્થાન તરફથી નીચે મુજબ સાહિત્ય વિદ્વાનોના ૩૨ કમલોમાં પહોંચતું કયું છે.

સંસ્થાનની સ્થાપના પૂર્વે વ્યવસ્થિત રીતે કપડવંજમાં જંબૂદ્વીપ નિર્માણ યોજનાના પેટામાં જે જંબૂદ્વીપ સાહિત્ય પ્રચાર કાર્યાલય હસ્તે સાહિત્ય પ્રચારનું કાર્ય ચાલું હતું જેનું સંચાલનકાર્ય નિઃસ્વાર્થભાવે પરીખ દિનેશચંદ્ર નગીનદાસ (કાપડ બજાર, કપડવંજ.), સંભાળતા હતા. ત્યારે મને સંસ્થાનની સ્થાપના પછી જે વિવિધ ભાષામાં સાહિત્ય તૈયાર થયું છે તે નીચે મુજબ છે.

ગુજરાતી

૧. પ્રશ્નાવલી ૨. શું એ ખરું હશે? ૩. પૃથ્વીનો આકાર નિર્ણય ૪. પૃથ્વી ખરેખર ગોળ નથી? ૫. શું પૃથ્વી ખરેખર ફરે છે? ૬. કેણે શું કહે છે? (ભાગ ૧) ૭. સત્ય શું ૮. એપોલો ક્યાં ઉતર્યું? ૯. એપોલોની ચંદ્ર યાત્રાનું રહસ્ય.

હિન્દી

1. What Others Say 2. A Questionnaire 3. Dose the Earth Really Rotate? 4. Q review of The Earth-Shape

હિન્દી

૧. પ્રશ્નાવલી ૨. કયા પૃથ્વીના આકાર ગોલ છે? ૩. ભૂગોલ વિજ્ઞાન સમીક્ષા ૪. સોચો ઔર સમજો ૫. પૃથ્વીના આકાર નિર્ણય ૬. કયા થકુ સચ હોગા? ૭. કૌન કયા કહતા હૈ? (ભાગ ૧) ૮. પ્રગતિ પરિચય-સંમતિયાં ૯. પૃથ્વીની ગતિ-એક સમસ્યા.

સંસ્કૃત

૧. ભૂગોલ બ્રમભંજની (શ્લોકબદ્ધ) (ગુજરાતી ભાવાર્થ સાથે).

શ્રી ગુપ્તપ્રયાગ-તીર્થ-માહાત્મ્ય

(બ્રહ્મચારીશ્રી શિવચેતન ગુફશ્રી શંકરચેતન-મહંતશ્રી ગુપ્ત પ્રયાગના સૌજન્યથી)

કુદરતના અગીયો સમા સોરડના પશ્ચિમ દક્ષિણ વિભાગમાં અતિ ફળદ્રુપ, રમણીય નાધેર (નગનહર) પ્રદેશમાં, રેલ્વે લાઈનનાં છેલ્લાં સ્ટેશનો બિના-દેલવાડા નજીક જ ગુપ્તપ્રયાગ નામે ખૂબ જ બાણીતું આ સ્થળ આવેલું છે. આરે તરફ ખુદ્દાં મેદાનો વચ્ચે લગભગ માઈલ જેટલા લંબગોળાકાર ખજૂરીના ઝુંડમાં, વડલા પીપળા, લીમડા, આંબા, આંબલી વગેરે અનેક વિશાળ વૃક્ષોની વચ્ચેમાં સ્વચ્છ નિર્મળ જળથી ભર્યક ભરેલાં ત્રણ વિશાળ કુંડો અને તેના કિનારા ઉપરનાં પુરાણો દેવસ્થાનોનું બનેલું આ અતિ સોહામણું પવિત્ર તીર્થ સ્થાન છે. પુરાણોમાં આ સ્થળનું માહાત્મ્ય ખૂબ વિસ્તાર પૂર્વક મળી રહે છે. પરંતુ તેનો વિચાર થોડીવાર એક બાજુએ રહેવા દઈએ આજે અત્યારે પણ આપણી પેતાની નરી આંખે જે જોઈ શકાય છે, પોતે જાતે અનુભવી શકાય છે તેની જ વાત કરીએ.

કુદરતી સૌંદર્ય પવિત્રતા :

આ સ્થળમાં પ્રવેશતાંજ મોટા પૂલની ડાબી બાજુએ જળ ઉપર ઝુકી રહેલી ગીચ વનરાઈની શોભા હરકોઈને આનંદિત કરશે. ગમે તેવો નાસ્તિક પ્રવાસી પણ ચારે તરફ નજરે પડતી સુંદર લીલી વનરાઈ-વૃક્ષોની શોભા તથા સ્વચ્છ વિશાળ જળાશયોની નિર્મળતાથી પ્રસન્ન થશે જ. શાંત, સુંદર વાતાવરણ તેના હૃદયમાં આનંદ, શાંતિ ઉત્પન્ન કર્યા વિના રહેશે જ નહિ. પુરાણો દેવસ્થાનો તથા ધર્મશાળાના નિશાળ મકાનોની ભવ્યતાની પણ ઊંડી છાપ પડશે જ, અને જો તેને સત્ય અને સૌંદર્યની જરા પણ પરવા હશે તો ‘ખરેખર સુંદર સ્થળ!’ એમ તેને થયા

વિના રહેશે જ નહિ. તેની નાસ્તિકતા કદાચ તેને આ સ્થળની પવિત્રતાનો ખ્યાલ આવવા નહિ દે. પરંતુ તેમાં તેનો દોષ નથી. જાત તેવી ભાત અધે દષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ આંખા બધા આંખા જ અને કેરી બધી કેરી જ કહેવાય. પણ કેરી કેરીમાં કેટલા બધા ફેર હોય છે ?

જળ બધું જળ, પણ એક જળ બિમારને સાબું કરે બીજું જળ સાબુને માડું પાડે. જેમ જળે જળે ફેર તેમ સ્થળે સ્થળે ફેર. કેટલાંક સ્થળો કુદરતી રીતે જ પવિત્ર હોય છે. તેમાં વળી જો લીલી વનરાઈ અને સ્વચ્છ જળાશયની શોભા ભળે તો તે આપોઆપ તીર્થરૂપ બને છે. જળ અને સ્થળની સગવડ મળતાં ભજન-પ્રેમી આત્માઓનો ત્યાં વાસ થવા લાગે છે. શ્રદ્ધાળુ ભાવિક જનોની અવર જવર વધતી જાય છે અને આ બધાં આંદોલનો તીર્થને ખરેખર તીર્થરૂપ બનાવી, તેની પવિત્રતા ટકાવી રાખી તેને વિકસાવવામાં ખૂબ મદદ રૂપ થાય છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં આ અર્થમાં જ કહ્યું છે કે “તીર્થીર્કુર્વાન્તિ તીર્થાનિ, સ્વાન્તઃસ્થેન ગદાભૂતા” (સાચા ભક્તજનો અને મહાત્માઓના હૃદયમાં શ્રી પરમાત્માનું અખંડ ધ્યાન-ચિંતન થયા જ કરતું હોય છે તેથી તેના નિવાસ, સ્નાન-ધ્યાન આદિથી તેઓ જ તીર્થને તીર્થરૂપ બનાવે છે).

આ જ દષ્ટિએ આધુનિક તત્ત્વચિંતક શ્રી વિવેકાનંદે પણ કહ્યું છે કે અસંખ્ય શ્રદ્ધાળુ જનોનાં ભાવભીનાં આંદોલનો જ મંદિરોને સાચા અર્થમાં દેવાલયો (દેવને વસવાનાં ધામ) બનાવી દે છે. શ્રી ગુપ્તપ્રયાગનું ધામ આવું જ એક પુરાણું પવિત્ર તીર્થ છે. પુરાણોમાં આવેલ વર્ણનો અનુસાર આ પવિત્ર ભૂમિ અનેક મહાન ઋષિ-મુનિઓની તપોભૂમિ છે. તેઓના નિત્યના વાસ અને ઉત્કટ સાધનાને પરિણામે પરમાત્માનો આવિર્ભાવ આ સ્થળે થયો જ હોય. તેથી આ સ્થળની ભૂમિ, વનરાઈ, જળાશયો વગેરેમાં તેનો વિદ્યુત સંચાર થતાં તે પવિત્ર બન્યું જ હોય. ત્યાર પછી તો ભૂમિની પવિત્રતાએ ઉત્તરોત્તર અનેક મહાપુરુષોને આકર્ષ્યા જ હોય. નજીકના ભૂતકાળની તો પુરાવા સહિત ૯ હકીકતો મોબૂદ છે. પરમ ભાગવત શ્રી નરસિંહ મહેતાજી બિના આવતા આ તીર્થમાં વાસ કરી ગયા. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક શ્રી વલ્લભાચાર્યજી અહિં આવ્યા, ભાવતી સંપ્રતાહ કરી, બેઠકની સ્થાપના થઈ તે તો હાલની બેઠકની હવેલી જ પૂરવાર કરી આપે છે. સમર્થ યોગી મહાત્મા શ્રી સહજાનંદજીને આ સ્થળ યોગ-સાધના, ઈશ્વરભજન માટે ખૂબ જ ગમ્યું તેનો ઉલ્લેખ તેના આધારભૂત જીવનચરિત્રમાં મળી આવે છે. દરમિયાન આ તીર્થનો મુખ્ય મંડ (શ્રી આદિ શંકરાચાર્યજીના શુંગેરી મઠની શાખા રૂપ) છે તેની ગાદી ઉપર અનેક પ્રતાપી સંન્યાસીઓ અને યોગી બ્રહ્મચારીઓ આવી ગયા.

ભાવિક યાત્રિકોનો પ્રવાહ તો એકધાર્યો ચાલુ રહ્યા જ

કર્યો હોય. આમ આજ સુધી આ તીર્થની પવિત્રતા જળવાઈ રહી છે. અલબત્ત આ જગતમાં દરેક વ્યક્તિને દરેક વસ્તુનો એક સરખો અનુભવ થઈ શકતો નથી. કારણ ચોક્કસ છે. પૂર્વના સંસ્કાર અનુસાર અંતરની સ્થિતિ, બુદ્ધિ અને શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત થાય છે. તે અનુસાર દષ્ટિ સાંપડે છે અને જેવી દષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ દેખાય કે અનુભવાય છે.

મુંબઈ, દિલ્હીથી આવતાં આકાશવાણીના શબ્દોનાં મોઝાં સર્વત્ર એક સરખાં ફેલાઈ રહ્યાં હોય છે. પરંતુ બધે જ સ્થળે, બધાને તે શબ્દો સંભળાતા નથી. જે સ્થળે, જેની પાસે તે શબ્દો ઝીલવાનું યંત્ર હોય તે જ સંભળી શકે છે. આમ જ બધાં આંદોલનો છે. જેનું અંતઃકરણ જેટલા પ્રમાણમાં તૈયાર હશે તેટલા પ્રમાણમાં તેને અહિં પવિત્રતાનો અનુભવ જરૂર થશે. આજથી દસેક વર્ષ ઉપર આ તીર્થમાં આવેલ એક અંગ્રેજ સાધક મહાશયનો આ વિષેનો અભિપ્રાય અહિં અસ્થાને નહિ ગણાય. તેઓ લંડન પાસે ટન્સબ્રીજના રહેવાસી હતા. હિન્દી લશ્કરમાં જાંચી પાયરીના અફસર હતા. રામકૃષ્ણમીશન અને બીજી તેવી સંસ્થાઓના સંપર્કને પરિણામે નોકરી છોડી, અધ્યાત્મ સાધના માટે સાધુ થયાં. ભારતના લગભગ ઘણાં તીર્થોમાં કર્યા પછી ગિરનારમાં કમંડલ કુંડની જગામાં થોડો સમય રહ્યા. યોગ-અભ્યાસના પ્રયાસ કરતા જણાતા હતા. ત્યરબાદ અહિં તીર્થ નિમિત્તે આવેલ સ્થળ ગમી જતાં ૮-૧૦ દિવસ રોકાયા. તેના શબ્દોમાં “Holiness Showers here” — “પવિત્રતા અહિં આપડાંબધ ઝરી રહી છે.” આવો અનુભવ આપણને ન થાય તો દોષ તીર્થનો નથી. કોઈને આ કથન અતિશયોક્તિભર્યું પણ લાગે. કદાચ હોય-પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ જ કે પયા વિનાનું તો નહિ જ.

અહિં એક સવાલ સહેજે થાય. આજ કાલ જમાનાની અસર બધે જ થઈ રહી છે. તીર્થસ્થાનો મોજશોખ, વિષય-વિલાસ, દુકાનદારી ને દોંગાઈનાં ધામ બન્યાં છે. તો અહિં શાંતિ અને પવિત્રતા ક્યાંથી ? વાત ખરી કાળ કોઈને છોડતો નથી. તેની અસર ઓછા-વધતી બધે થાય જ. અને અહીં પણ થઈ હોય જ. છતાં પણ અહિં પ્રમાણમાં પવિત્રતા અને શાંતિ જળવાઈ રહેવાનાં ઘણાં કારણો છે:-

(૧) આજુબાજુમાં એક માઈલમાં કોઈપણ નાનું ગામડું પણ નથી-એટલે સંસારી વસ્તી-વાતાવરણનો અભાવ.

(૨) ખાનપાન કે મોજશોખની વસ્તુ પૂરી પાડે તેવી કોઈ દુકાન કે નાની સાદી કેવળ આ પૂરી પાડે તેવી કોઈ હોટેલ પણ નથી.

(૩) હાથબેડ કરવાનો કોઈને ભાવ થાય અને પંડ્યાની

જરૂર પડે તો તેટલા પૂરતા પણ કોઈ પંડ્યા અહિ મળે તેમ નથી. તદ્દન અભાવ.

(૪) તે જ પ્રમાણે યાત્રક માગણુ પણ અધિક માસ, ચૈત્ર, શ્રાવણમાસ કે મેળાના દિવસ સિવાય બીલકુલ ન મળે.

(૫) ધર્મશાળાના વ્યવસ્થાપક તથા બેઠકના મુખીયાળુ ના કુટુંબ સિવાય ગૃહસ્થાશ્રમી વાતાવરણનો તદ્દન અભાવ.

ભગવાનની દયાથી જ્યાં સુધી આ પરિસ્થિતિ ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી સ્થળની પવિત્રતા અને શાંતિ જળવાઈ રહે તેમાં નવાઈ જેવું નહિ.

દેવસ્થાનો :

આટલા પરિચય પછી હવે દેવસ્થાનો તથા જળાશયોનો ખ્યાલ કરીએ. આ તીર્થમાં મુખ્ય દેવસ્થાનો નીચે પ્રમાણે છે : -

(૧) શ્રી પ્રયાગરાજ મહારાજ - માધવ ભગવાનનું મંદિર (શેષશાયી લક્ષ્મી-નારાયણની મૂર્તિ)

(૨) શ્રી બલદેવજીનું મંદિર

(૩) શ્રી નૃસિંહજીનું મંદિર

(૪) શ્રી સંગલેશ્વર મહાદેવનું (નવું નાનું) મંદિર

(૫) શ્રી સિદ્ધેશ્વર મહાદેવનું મંદિર

(૬) શ્રી બ્રહ્માજીનું મંદિર

(૭) શ્રી રાંદેલ માતાનું મંદિર

(૮) શ્રી મહાપ્રભુજીની બેઠક

(૯) શ્રી રત્નેશ્વર મહાદેવનું સ્થાન (મૂળ સ્થળથી જરા દૂર)

જળાશયો :

આ તીર્થમાં મુખ્ય જળાશયનાં કુંડો નીચે પ્રમાણે છે:-

(૧) શ્રી ગંગાજીનો કુંડ

(૨) શ્રી યમુનાજીનો કુંડ

(૩) ત્રિવેણી સંગમ યાને પ્રયાગરાજનો કુંડ

(૪) બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-રુદ્ર કુંડો (ગંગાજીને પ્રયાગ સાથે બેડતા ત્રણ નાના કુંડો)

આ બધાં જ કુંડોનું જળ બારેમાસ સ્વચ્છ, વહેતું રહે છે.

યાત્રકો માટે ઉપયોગી માહિતી :

આ શુદ્ધ પ્રયાગનું સ્થાન બિનાથી ત્રણ માઈલ અને દેલવાડાથી આશરે સવા-દેઢ માઈલ જેટલું દૂર છે. બિના અને દેલવાડા બંને રેલ્વે સ્ટેશનો છે. બંને સ્ટેશને ભાડૂતી ઘોડાગાડી મળી રહે છે. અહિ ઉતારા-પાણી માટે સુખ્યત્વે બે વિશાળ ધર્મશાળા છે. (૧) દેલવાડાના કપોળ શેઠની (૨) દીવવાળા શેઠની. ધર્મશાળામાં ગાદલાં, ગોદલાં, ઠામ, વાસણ, બત્તી (ફાનસ)ની પૂરતી સગવડ છે. આ ઉપરાંત મઠની અંદર પણ ધર્મશાળા છે. તેમાં પણ બધી જાતની સગવડ પૂરતી છે. આ સ્થળમાં એક પણ દુકાન કે હોટેલ

નથી તેથી રોકાવું હોય તેણે ચા-પાણી માટેનાં સાધન-સામગ્રી તેમ ભોજન માટેનું રેશન કાં તો સાથે રાખવું અથવા તો બિના ઉતરી, ત્યાંથી રેશન લઈ, ઘોડાગાડીમાં આવવું સુગમ પડે. બિના મોટું શહેર છે અને બધી વસ્તુ ત્યાં મળી શકે છે. મઠમાં ગૌશાળા છે તેથી ચા-પાણી પૂરતું દૂધ બધાને મળી રહે છે. તેમ એકાદ ટંક પૂરતા ખાસ જરૂરી રેશનની સગવડ પણ લંડારમાંથી પૂરી પાડવામાં આવે છે. કોઈને જમવું હોય તો જે કંઈ તૈયાર હોય તે સાદું ભોજન ટંક-ટાણા પૂરતું મળી રહે છે.

સદાવ્રત લેનાર સાધુ-બાવા યાત્રકોને બંને ધર્મશાળા-માંથી લોટનું સદાવ્રત અપાય છે. સદાવ્રત નહિ લેનાર સાધુ-સંન્યાસીઓને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે કાચું સીધું કે તૈયાર ભોજન મઠમાંથી આપવામાં આવે છે. આમ સર્વ કોઈને સામાન્ય બધી જ સગવડ આ સ્થાનમાં મળી રહે છે.

તીર્થયાત્રાના લાભો :

આ પ્રદેશમાં ચૈત્ર, શ્રાવણ તેમ અધિક માસમાં આ તીર્થમાં સ્નાનનું તેમ પીપળે પાણી રેડવાનું ખાસ મહાત્મ્ય છે. લીલ, નારાયણ બલી આદિ પિતૃકાર્ય માટે પણ લોકો સારા પ્રમાણમાં આવે છે. એટલે ચૈત્ર, શ્રાવણ તેમ અધિક માસમાં આજીવજીવના વિભાગમાંથી સારા પ્રમાણમાં યાત્રિકોની અવરજવર રહે છે. આ ઉપરાંત શ્રાવણ વદ તેરસથી અમાસ સુધી મોટો મેળો ભરાય છે. આ સિવાયના દિવસોમાં તીર્થમાં સારા પ્રમાણમાં શાંતિ રહે છે. કુંડોનું જળ વહેતું રહેતું હોવાથી બારેમાસ સ્વચ્છ નિર્મળ હોય છે. દરિયો નજીક હોવાથી બિનાબામાં વધારે પડતી ગરમી જણાતી નથી. આમ ભાવિક જનોએ આ તીર્થની યાત્રા અવશ્ય કરવા જેવું છે. કારણ કે આવા પવિત્ર તીર્થની યાત્રાના ઘણા લાભો છે. આવા પવિત્ર વાતાવરણમાં થયેલાં સ્નાન-ધ્યાન, જપ-ઠાન, આદિ ત્યાંના વિદ્યુતમય આંદોલનોને લીધે વિશેષ અસરકારક થાય છે. આ જ સિદ્ધાન્તે કહ્યું છે કે—

“ તીર્થસ્થે કૃતં પાપં....તીર્થમાં કરેલું પાપ વજની જેમ જીવાત્માને થોડે છે. ” પુણ્યનું પણ તેમ જ સમજી લેવું. પરંતુ તેના કરતાં મોટો લાભ તો બીજો જ છે. આવા સ્થળનાં સૌંદર્ય તેમ પવિત્રતાની બાંડી છાપ ઘેર ગયા પછી પણ લાંબા સમય સુધી મન ઉપર રહ્યા જ કરે છે. સ્મરણ કરતાં જ આપું દૃશ્ય મન સામે ખડું થાય છે. તેથી ઘેર બેઠાં જ નિત્યનો સ્નાન-ધ્યાન આદિનો ક્રમ તીર્થમાં કરી શકીએ છીએ. આમ થોડો અભ્યાસ પાડીએ તો દૂર દૂરના પવિત્ર તીર્થને કાયમ માટે ઘર આંગણે મનોમન પધરાવી શકીએ છીએ. આના સમાન બીજો મોટો લાભ કયો હોઈ શકે ?

ઝાંઝમેરનું જૈનમંદિર :

તળાબ તાલુકાનું ઝાંઝમેર ગામ જે દરિયાકાંઠે આવેલું છે. આ ગામ ઘણું જ પ્રાચીન અને ઐતિહાસિક છે. અહીં આવેલું જૈન દેરાસર પણ ઘણું જ પુરાણું છે. આ દેરાસરના મુળનાયક શ્રી પાર્શ્વનાથ છે.

લોકવાયકા એમ છે કે ત્યાંની એક વ્યક્તિને આ પ્રતિમાએ સ્વપ્નામાં દર્શન દીધાં અને કહ્યું કે “ જમીનમાં દટાયેલ છું બહાર કાઢો ” જમીનમાંથી બહાર કાઢી દેરાસરમાં મુળનાયક તરીકે સ્થાપના કરેલ. તે પ્રતિમાનું ઘણું અલૌકિક અને અમત્કારિક છે. ૧૮૯૦ માં આ પ્રતિમાનું નીકળ્યા હતા-૧૯૨૭માં પ્રતિષ્ઠા કરી, ૨૦૨૪ માં દેરાસરનો જીર્ણોદ્ધાર કરી શાંતિસ્નાત્ર, અલિપેક વગેરે પાંચ દિવસનો ભવ્ય ઉત્સાહ ઉજવ્યો હતો.

મહાકાય નંદિ :

વલ્લભિપુરના એક શિવાલયમાં એક મહાકાય નંદિ છે જે નેપાળના પશુપતિનાથ અને મૃદુસુરમાં ચામુંડા ટેકરી ઉપર આવેલા મહાકાય નંદિનું સ્મરણ કરાવે છે. આ નંદિ વર્ષો પહેલાં ખાંડત થયો હતો પણ રાજકોટ તરફના મિસ્ત્રી કારીગરીઓ તેને સંપૂર્ણ તૈયાર કર્યો છે. ત્યાંના શિવલિંગો પણ પ્રચંડ છે. તેમાં સૌથી મોટું શિવલિંગ સિધ્ધેશ્વરનું છે જે સત્તર કુટ લાંબું છે અને તેનો ઘેરાવો આઠેક કુટ છે મહાકાય નંદિ આ શિવલિંગ પાસે આવેલો છે. એમ કહેવાય છે કે લિંગના દર્શન માટે વલ્લભિપુરના પ્રખ્યાત કાકુ શેઠની ટિકરી કે જે સોનાની કાંચકીથી પોતાના વાળ ઓળતી હતી તે હંમેશા આવતી હતી. આ ઉપરાંત બુધ્ધેશ્વર અને ભીડભંજનના શિવલિંગો પણ એવાજ આદરણીય છે. વલ્લભિપુરની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને તેની જાહોજલાલી વિશે અસ્મિતાના પ્રથમ ભાગમાં ઠીક રીતે ઉલ્લેખ થઈ ચૂક્યો છે.

પિયાવાનું જૈન મંદિર :

૧૯૮૪ની સાલમાં કુંડલા પાલીતાણા રસ્તા ઉપર આવેલા આ ગામમાં સૌના સહિયારા સહકારથી આ સુંદર દેરાસર બંધાયેલું છે. આ જૈન મંદિરમાં પ્રસંગોપાત મહોત્સવો યોજાય છે. તેના દ્રસ્ટીઓ તરીકે શ્રી પ્રભુદાસ પાનાચંદ, શ્રી મગનલાલ અમીચંદ, શ્રી રસિકલાલ હરજીવન-ભાઈ વગેરેની સારી એવી દેખરેખ નીચે સુંદર વહીવટ ચાલે છે.

ભાળનાથ :

ભડી ભંડારિયા સ્ટેશનથી અગ્નિ ખુણામાં ખોખરાના ડુંગરાઓમાં આવેલા છે તેની ગાળીમાં આ પૂરાતન શિવ-મંદિર આવેલું છે. જે આસપાસના પંથકના લોકોનું અર્ચનું બનેલું છે. આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર શ્રી તખ્ત-

સિંહજી મહારાજાએ સંવત ૧૯૪૫માં કરાવેલ છે. અહિં પાણીનો કુંડ પણ છે. જેમાં બારે માસ પાણી રહે છે.

આ સ્થળ ડુંગરાઓની વચ્ચે આવેલું હોવાથી તેની રમણીયતામાં ચોર વધારો દેખાય છે. શ્રધ્ધાળુ લોકો દર્શનાર્થે સતત આવળ કરે છે. ભાવનગર રાજ્ય તરફથી તેના નિભાવ માટે લગભગ એશી વિધા જમીન બક્ષિસ મળેલ છે. અગાઉ દિપડા અને ચિત્તાનો આ સ્થળે ભય રહેતો પરચીશોક વર્ષથી એ ભય નાબૂદ થયો છે. શ્રાવણ માસની અમાસે અહિં મોટો મેળો ભરાય છે.

સરવણીયા મહાદેવ:-

ઘોઘા તાલુકાના મોરચંદ ગામની પૂર્વમાં ખડસલીયા તથા લાખણકા ગામની સીમોના ત્રિલેટા ઉપર સરવણીયા મહાદેવની જગ્યા આવેલી છે. આ પુરાણું શિવમંદિર ખાંડિત થઈ જવાથી હાલમાં મોરચંદ નિવાસી લોકો તથા એક બ્રાહ્મણ કુટુંબ વગેરેના સહકારથી ત્યાં નવું મંદિર બંધાવેલ છે. આ સ્થાન તદ્દન નિર્જન છે. પાસે પાણીથી નિરંતર ભર્યો કુંડ પણ છે.

કહેવાય છે કે પુરાણા સમયમાં શ્રવણ તેમના માબાપને કાવડમાં લઈને આ સ્થળેથી નીકળેલ. અહીં આવતાં તૃષા લાગેલ. આજુબાજુમાં પાણી મળી શકે તેમ ન હતું એથી શ્રવણે પ્રભુની ભક્તિપૂર્વક પ્રાર્થના કરી પાણીની યાચના કરી, અને અહીં ખાડામાં પાણી જણાયું જે ખાડામાં પાણી જણાયું ત્યાં કુંડ બાંધવામાં આવેલ છે. જે જુના પથ્થરોથી બાંધેલો દેખાય છે. તેની નજીકમાં શ્રવણે સ્થાપેલ શિવલિંગ છે. આ સ્થળ ઘણું પ્રાચીન છે.

ધારેશ્વર :

ભડી ભંડારિયાથી બે માઈલ દૂર સાણોદર નામનું ગામ છે તેની ઉત્તરમાં અર્ધા માઈલને અંતરે એક નાની એવી નદી છે. તેના કિનારા ઉપર એક ખુલ્લો મહાદેવનો ચોતરો છે. જે ધારેશ્વર મહાદેવના નામથી પ્રખ્યાત છે. તેની આસપાસ કુદરતે મન મૂકીને સૌંદર્ય પાથરેલ છે. મુંઝાયેલો માણસ આ જગ્યામાં નવી ચેતના અને શાંતિ અનુભવે છે. આ સ્થળની નજીકમાં હનુમાનજીનું પુરાતન મંદિર છે, ત્યાં કેવડાના ઝુંડ અને ચંદનવૃક્ષો તથા અસ્ય વનસ્પતિઓ જોવા મળે છે. દાનવીરોએ અહીં સાધુસંતોના આશ્રયસ્થાન માટે કંઈક કરવાની જરૂર છે.

પંચતીર્થ :

શેત્રુંજીના સંગમ સ્થાન પાસે દરિયા કિનારે આ સ્થાન આવેલું છે. તે ધોળનાથ મહાદેવ, સિધ્ધેશ્વર કે દેશળીની જગ્યાના નામે ઓળખાય છે. તળાબથી પૂર્વ દિશામાં દેવડી ગામે આવેલ છે. ત્યાંથી લગભગ ચાર માઈલ દૂર પાદરીગામની પૂર્વમાં રમણીય સ્થાન ઉપર આ પંચતીર્થ આવેલું છે. સંસારની ઉપાધિથી દૂર એકાંતમાં

કાશીનાથ મહારાજ નામના એક સિદ્ધ પુરુષે પરમાત્માનું ધ્યાન ધરવા સિદ્ધેશ્વર મહાદેવના સાનિધ્યમાં પોતાની પણ દાટ બનાવી ત્યારબાદ તળાવવાળા શ્રી હરગોવિંદદાસ જીવજીદાસને આ સ્થાન ઉપર શ્રદ્ધા થતા હાલમાં જે મંદિર દેખાય છે તે તેમજી ચણાવી આપેલ છે. કાશીનાથ સિદ્ધ પુરુષ હતા તની છાપ આ પાંચકના દ. ત્યારબાદ એ સ્થળે ચત્રભુજદાસજી થઈ ગયા અને હાલમાં મધુસુદનદાસજી આ જગ્યામાં બિરાજે છે. માણસને શ્રદ્ધા અને ભક્તિ આપે આપ પ્રગળે એવું આ સ્થળ છે.

બીજા સ્થળોની પૌરાણિક વાતોની જેમ આ સ્થળ પણ વિશિષ્ટતા છે. આ વીસમી સદીમાં માની ન શકાય તેવી છે. આ સ્થળથી એક માઈલ દુર સમુદ્રમાં ભદ્રેશ્વર મહાદેવનો ઓટો અને બાણ છે. મોટી ઓટ હોય ત્યારે ત્યાંજઈ શકાય છે. સમુદ્રમાં એક માઈલ ઉપર શંકરનું આવું સ્થાન બાધવાના શું જરૂર હશે? તે તમજાવતુ નથી છતાં સ્થાન છે તે હકીકત છે.

સરકાર તરફથી આ વિસ્તારની જમીન મીઠી બનાવવાના પ્રયોગો ચાલી રહ્યા છે. આ ખાતાનું એક મકાન પણ સાગરકિનારે બંધાયેલું છે.

મહુવાના ધાર્મિક સ્થળો :

મહુવાનું પ્રાચીન નામ ધર્મારણ્ય હશે તેની પ્રતીતિ સમા આજે પણ અનેક ધર્મમંદિરો આવેલાં છે-જેવાં કે શ્રી દ્વારકાધિશની હવેલી, બીમનાથ, ગોપાથ, ભડભંજન, સુખનાથ, રાજરાજેશ્વર અને ભૂતનાથ વગેરે શિવમંદિરો આવેલાં છે. તેમ જ મહાલક્ષ્મી, વાઘેશ્વરી, રાજબાઈ તથા સમુદ્રતટ ઉપર ભવાનીમાતા વગેરે પ્રાચીન દેવમંદિરો આવેલા છે. રણછોડરાયજી, નૃસિંહજી તથા રામજીમંદિર અને જૈન દેરાસરો, આચાર્ય શ્રી વિજયનેમી સૂરીનું ગુરુમંદિર તથા મુસ્લીમ ભાઈઆની ચાર મસજિદો વગર ધર્મસ્થાનો મહુવાનું ધર્મારણ્ય સાર્થક કરે છે.

ગણેશટેકરી

તળાવ તાલુકામાં દેલી-ઈસોરા નામે ગામ આવેલાં છે તેની નજીક એક ટેકરી છે. તેના ઉપર શ્રી ગણેશનું એક મંદિર આવેલું છે કહેવાય છે કે ગારીમત નાનત સમુદ્રસ્નાને ગયેલી ચાર બહેનપણીઓ એ સમુદ્રમાં આ મૂર્તિને જોઈ તેથી તેને ઉપાડી લાવી અને આ ટેકરી ઉપર તેની સ્થાપના કરી. તે સ્થળે પાછળથી ભકત જનો એ મંદિર બંધાવેલ સથરાવાળા એક દાનવીર ગૃહસ્થે આ મંદિર માટે સારી રકમ દાનમાં આવેલ છે. ઈસોરા ગામના ખારોટ લોકોને આ ધાર્મિક સ્થળ માટે ઘણોજ ભક્તિ ભાવ રહેલો છે.

સાંઢીડા મહાદેવ

ભાવનગર રાજકોટ રોડ ઉપર સણોસરા ગામ પાસે સાંઢીડા મહાદેવનું એક સુંદર મંદિર આવેલું છે. જ્યાં હજારો દર્શનાર્થીઓ ભક્તિ પૂર્વક આવે છે. અને ધર્મની પ્રેરણા લેયે છે.

રામગુફા

નાના ગોપનાથ અને સિદ્ધનાથની વચ્ચે ડુંગરની નાનકડી ખીણમાં ઝરણાને કાઠે રામચંદ્રજીનું મંદિર આવેલું છે. મંદિર સમુદ્રના કિનારા નજીક જ આવેલું છે, તેની બાજુમાંજ એક ગુફા છે. જેમાંથી જુના જમાનામાં સાધુસાધુઓની ગીરનાર સુધીની આવ-જા થતી હતી તેમ લોકો કહે છે હાલમાં પચીસેક રોડ કુટની ગુફા દેખાય છે. તેની અંદર પુરાણી મૂર્તિઓ છે. આ ગુફાની આગળનો માર્ગ એક મોટા પથ્થરથી બંધ કરી દેવામાં આવ્યો હોય તેમ દેખાય છે.

ચામુંડા માતાજી :

ભાવનગરમાં કૃષ્ણનગર રેલ્વે સ્ટેશનની ઉત્તર દિશાએ ભગવતી ચામુંડા માતાજીનું સુંદર રમણીય મંદિર આવેલ છે. મંદિરની આસપાસ સુંદર બગીચો છે. મોટું વડનું ઝાડ છે. કોળી દુદાભાઈએ વર્ષો પહેલાં જુનાગઢથી વેલ-ડાની એક ડાળી લાવીને રોપેલ હતી. જેમાંથી આજે એક મોટું વટવૃક્ષ બનેલ છે.

ભાવિકો મોટી સંખ્યામાં દર્શને આવે છે; પુષ્પો, ફળ વગેરે અર્પણ કરી શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરે છે.

ચીંથરિયા હનુમાન :

ભાવનગર અમદાવાદ રોડ ઉપર શામપરા અને કરદે-જની વચ્ચે ચીંથરિયા હનુમાનની એક મૂર્તિ છે. અતીત બાવા ભીમપરી ઉમરાવપરી બકરાં ચારવાનો ધંધો કરતાં. એક સુભગપણે સંસ્કારની માયાબળ જુડી ભાસતા બધું છોડી દઈને તેઓ આ જગ્યાએ બેસી ગયા. હનુમાનજીની પાસે જ મહાદેવનું એક મંદિર છે. ભીમપરી બાબુને અને આ જગ્યાને લોકો શ્રદ્ધાથી જુએ છે.

કરદેજની ઉગમણી બાજુએ શીતળા માતાજીની એક દેરી છે. આસપાસના ગામના લોકો માનતા કરવા આવે છે.

નાગધર્ણીઆ ખોડીયારમાતા :

ભડી ભંડારિયા સ્ટેશનથી ત્રણ માઈલ દુર બે નદીના સંગમ ઉપર ખોડીયાર માતાનું મંદિર આવેલું છે. બાજુમાં જ ટેકરી ઉપર શિવમંદિર આવેલું છે. આ ટેકરી શિવટેકરીને નામે પ્રખ્યાત છે. દર રવિવારે ભાવનગર તથા આજુબાજુના સ્થળેથી સેંકડો માણસો દર્શનાર્થે આવે છે. ખારે માસ લીલોતરીવાળું આ સ્થળ છે તેથી તેનું સૌંદર્ય વિશેષ માહુમ પડે છે.

સુખત્વે માળી લોકોનાં પૂજનીય માતાજી ગણાય છે. ભાવનગરથી નાગધણીયા જવા માટે એમ. ટી ની બસ મળે છે. મંદિરમાં માતાજીની સામે ધાતુની હિંસની કળામય મૂર્તિ છે. આજુ બાજુ સુંદર બગીચો છે. પ્રવાસીઓને રહેવા જમવા માટે મકાતો અને વાસણોની મફત મફદ મળે છે.

સપ્ત સંગમ

નાગધણીયા ખોડિયારથી પૂર્વ દક્ષિણના ત્રણ માઈલના પરિધમાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં સાત સ્થળેથી ઝરણાઓ લેગા મળે છે. જેને સપ્તસંગમ કહે છે, આ નાનાં નાનાં ઝરણાઓનો નદીઓમાં થતો મેળાપ મા દિકરીના જેવો મીઠો લાગે છે. શ્રાવણ માસના પાંચ તહેવારોમાં શ્રદ્ધાળુ લોકો આ સપ્ત સંગમમાં સ્નાન કરે છે.

ધાવડી માતા

ભડી ભંડારિયા સ્ટેશનથી પશ્ચિમ બાજુ વાયવ્ય ખૂણામાં બે માઈલ ઉપર ડુંગરની ગાળીમાં આ રમણીય સ્થાન આમ્રકુંજ અને વડની ધટાની વચ્ચે આવેલું છે, બાજુમાં ભીલ લોકોની વસ્તીના લગભગ પંદરેક ઘરો છે. મંદિરની બાજુમાં ધર્મશાળા છે.

ધોળીવાવ

ભાવનગર અને તળાજા રેલ્વે લાઈન ઉપર બૂધેલ અને કોબડી વચ્ચે ધોળીવાવ આવેલી છે. આ વાવમાં પાણી સતત રહે છે. તેની પાસે રામજી મંદિર છે. રામનવમીના દિવસે ત્યાં મોટો મેળો ભરાય છે. તે દિવસે સાધુ, સંતો અને ખાખી બાવા વગેરેને રામરોટી આપવામાં આવે છે. પર્યટન કરવા જેવું સ્થળ છે.

કામનાથ મંદિર

ભાવનગરથી પચ્ચીશ માઈલ દૂર ત્રાપજ ગામમાં રેલ્વે સ્ટેશનની નજીક કામનાથ મહાદેવનું મંદિર આવેલું છે. આ મંદિરમાં મૌગર ભટ્ટના સતિમા છે. આજથી લગભગ સાતસો વર્ષ પહેલાં કામેશ્વર ભટ્ટનાં નજીકના સગાં દેવકું-વરખા અને સતિ થયેલાં તેમના હાથનો પંજો અત્યારે આ મંદિરમાં છે.

મૌગર ભટ્ટની આ સતિમા પાસે તેમના કુળના વરકન્યાની છોડાછડી છોડવાનો રિવાજ પ્રાચીન કાળથી ચાલ્યો આવે છે. તેમના પહેલા પુત્રની ગોત્રિજવિધિ પણ અહીં જ થાય છે. સતિમાના શુભ આશિષથી તેમના વંશજો હાલ સારી સ્થિતિમાં છે.

ઈશ્વરધાર મહાદેવ :

ત્રાપજથી લગભગ બે માઈલ દૂર, જનતા કોલેજથી એક માઈલ અને ત્રાપજ અધ્યાપન મંદિરથી બે માઈલ દૂર ટેકરી ઉપર આ શિવાલય આવેલ છે. ટેકરીની નીચે એક

પૂરાતન વાવ છે. અતિ પ્રાચીન સમયમાં ભાવનગર જવાનો રસ્તો આ વાવ પાસેથી થતો. શ્રાવણમાસમાં આ સ્થળનું મહત્વ વિશેષ છે. મંદિરની પાસે જમ્નાધુને રહેવા માટેની ઓરડી છે.

આ મંદિર ભાવનગરના મહારાજાએ બંધાવેલ છે. તેનાથી થોડે દૂર ગરખોળા નામનું તળાવ છે.

મેવાસાના ધાર્મિક સ્થળો :

વલ્લભિપુર પાસે મેવાસાના સિમાડા ઉપર માતા ખોડિયારની એક સુંદર દેરી છે. આમપાસના લોકો તેમજ સુબઈથી પણ માણસો માનતા કરવા આવે છે. તેમજ આ ગામની સિમમાં એક હનુમાનજીની દેરી છે. ત્યાં પણ લોકો શ્રદ્ધાપૂર્વક જાય છે.

ભૂરખિયા હનુમાન

ગઢડા પાસે લાખણકા કરીને એક સુંદર ગામ છે. આ ગામની પાસે નદીના કાંઠા ઉપર ભૂરખિયા હનુમાનનું મંદિર છે. આ જગ્યાનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ઘણો જુનો છે. દામોદર સંત નામના એક મહાત્માએ અહીં પોતાની શક્તિ અને સિદ્ધિનાં અનેક પરચાઓ બતાવેલાં પરિણામે ત્યાંના કાઠી દરબારો અને ગોવાળિયાઓ આ મંત્રના સેવક બનેલાં ‘પરમાર્થ’ માસિમાં વડવાળા હનુમાનને નામે આ જગ્યાની હકીકત સારા પ્રમાણમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે.

ફિરંગીનું દેવળ :

સાવરકુંડલા પાસે વાવેરા ગામમાં ફિરંગીનું આ દેવળ આવેલું છે. રાજુલા જંકશનથી માત્ર બે માઈલ દુર વાવેરાનું ફ્લેગ સ્ટેશન છે કહેવાતા આ ફિરંગી દેવળમાં નાગદેવનું સ્થાન છે. ગામ લોકોને કોઈ કોઈ વખત નાગદેવના દર્શન થાય છે. દેવળ અતિશય જજંતિ અવસ્થામાં છે, સંશોધનની જરૂર છે.

રોજી આઈ માતાની દેરી :

રોજી આઈ માતાની દેરી લીલીયાથી રીપગત્રા જતા રસ્તામાં જ આવે છે. આ સ્થળે પહેલાં ફક્ત એક પથ્થરની મૂર્તિ હતી. બારેક વર્ષ પહેલાં ભરવાડ લોકોએ એના ઉપર એક પાકી દેરી બંધાવી છે. આ દેરી પાસેના વૃક્ષોનો છાંયો અને પાણીનું પરબ વટેમાર્ગ માટે વિશ્રાંતિનું સ્થળ બન્યું છે.

ધારનાથ મહાદેવ :

રાજુલા તાલુકામાં રાજુલાથી બે એક માઈલ દુર ધારેશ્વર નામનું ગામ આવેલું છે આ ગામ પાસે ધાતર-વડી નામની નદી વહે છે. આ નદીમાં ગામથી ઉપરના ભાગમાં એકાદ માઈલ દુર ધારનાથ મહાદેવનું મંદિર આવેલું છે. આ મંદિર શાંત વાતાવરણમાં યાત્રિકોને ગમી જાય તેવા સ્થળમાં ઉંચા ટેકરા ઉપર આવેલું છે. તેના પશ્ચિમે શિવાલય પાછળ પચાસ પગથિયા ઉતરીએ ત્યાં

ત્રિવેણીઘાટ આવેલું છે, તેમાંથી પાણીની ત્રણ અખંડ ધારાઓ વર્ષોથી અહીંના કુંડમાં પડે છે. દુષ્કાળમાં પણ આ ધારાઓ ખંડિત થતી નથી.

ભગનાથ મહાદેવ :

ભડીભંડારીયાથી પૂર્વમાં નદીના કાંઠે, સાણોદર, નાગ-ધણીયા અને ભંડારિયા એ ત્રણે ગામના સિમાડે મધ્યમાં ભગનાથ મહાદેવ આવેલા છે. આસપાસ આંખાવડ, પીપર વગેરે વૃક્ષો અને અનેક કુલછોડોથી સ્થળ-રમણીય અને ભકિતપૂર્ણ બનેલ છે. તેની પાસે ધર્મશાળા અને ખાવાળને રહેવાનું મકાન છે.

કુલસારિયા હનુમાન :

ખુધેલ પાસે કુલસરિયા હનુમાનની જગ્યા આવેલી છે. તેની પાસેના કેટલાંક અવશેષો જોતા કુલસરનું જૂનું પુરાણું નગર હશે તેમ જણાય છે. એક ગામથી બીજે ગામ જવા માટે લોખંડનો જળરજસ્ત પુલ હતો અને બખ્ખે કૂટ મોટી ઈંટો હળુ આળે પણ ત્યાંથી નીકળે છે.

આ કુલસરિયા હનુમાનની જગ્યામાં ગરિબદાસ બાપુ ચાર ચાર માસ સુધી (આતુર્માનમાં) સતત એકધારા ઉભા રહેવાનું વ્રત લે છે. એ દરમિયાન અન્ન રૂપણ લેતા નથી. આ રીતે બારેક વર્ષ સુધી આવું વ્રત કર્યા બાદ પારાયણ કરીને હનુમાનજીની સ્થાપના કરેલ છે.

આ બાપુ આખા ભારતમાં ફરેલાં છે તેમના ત્યાગ અને તપથી એક ભકતમંડળ પણ અહીં જોવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત અનેક મંદિરો અને ધાર્મિક સ્થળો આવેલાં છે બહુચરાણ માતાનું મંદિર ખુધેલમાં જોવા લાયક મંદિર છે.

જાંજડીયા હનુમાન :

ભાવનગરથી ચારેક માઇલ દુર અધેવાડા ગામમાં આ સ્થાન આવેલું છે. આ મંદિર નદીના કાંઠા ઉપર આવેલું છે મંદિરની પાસે ધર્મશાળા તથા પૂજારીને રહેવાનું મકાન છે. જાંજડીયા અટકના કણબી પટેલોના આ કુળદેવતા ગણાય છે.

થાપનાથ મહાદેવ :

વલ્લભિપુર તાલુકાના અમારડી ગામ પાસે થાપાનો કુંગર છે. કુંગર ઉપર નાતું સરખું શિવાલય છે. તળેટી-માંથી શિવાલય સુધી જવાના પગથિયાં છે. તળેટીમાં એક ધર્મશાળા છે આ ધર્મશાળાની દક્ષિણ દિશાના વચલાં ઓરડામાં એક લોંચડું છે. હાલમાં તેને બંધ કરવામાં આવેલ છે. પણ સ્થળ સંશોધન કરવા જેવું છે.

પ્રાચીનકાળમાં વલ્લભીપુરનો વિનાશ કરનાર મહાત્મા ધૂંધલીમલનો વસવાટ આ લોચરામાં જ હતો. એમ કહેવાય છે.

કુંભનાથ મહાદેવ

રાણુલા શહેરની પાસે નદીના કાંઠા ઉપર અને પથ્થરના કુંગરાઓની નજીક તળેટીમાં કુંભનાથ મહાદેવનું પુરાણું મંદિર આવેલું છે કહેવાય છે કે પાંડવો જે સમયે વનમાં ફરતા હતા તે સમયે માતા કુંતાજીને શિવજીની પૂજા કર્યા સિવાય ભોજન નહીં લેવાનું વ્રત હતું. ફરતાં ફરતાં તેઓ આ સ્થળે આવી પહોંચ્યા. જમવાના સમયે મહાદેવની શોધ કરતા કોઈપણ સ્થળે મૂર્તિ જોવામાં આવી નહીં તેથી બીમે માંટીના કુંભ ઉપર ફૂલ ચઢાવી માતાજીને કહ્યું કે અહીં શિવજી બિરાજે છે. કુંતામાતાએ પ્રેમ અને શ્રદ્ધાથી પૂજન કરી પ્રસાદ લીધો. તેઓ આરામ કરતા હતા ત્યારે ભીમસેને ખુલાસો કર્યો કે એ જગ્યાએ શંકર ન હતા પણ માટીનો કુંભ હતો. માતાજીએ જવાબ આપ્યો કે મેં શિવજી માનીને જ તેની પૂજા કરેલી છે. માટે ત્યાં શંકર હોવા જ જોઈએ. બધાએ તપાસ કરી તો માટીના કુંભ નીચેથી અરેખર શિવલિંગના દર્શન થયા. આ ઉપરથી આ સ્થાનનું નામ કુંભનાથ મહાદેવ પડ્યું છે. આ સ્થાન પ્રાચીનકાળનું લગભગ ચાલીસેક વર્ષો પહેલાં જણોદાર થયેલ છે. તેની પાસે સુખનાથ મહાદેવનું મંદિર છે.

વશીયાને ફિરંગીનું દેવળ :

મહુવા તાલુકાના કળસાર ગામમાં વશી નામથી ઓળખાતું જૂના વખતનું એક ફિરંગી દેવળ છે. લોકોનું કહેવું એવું થાય છે. કે વશી નીચે અઢળક સંપત્તિ છે. તેનું રક્ષણ વર્ષોથી એક સફેદ સર્પ કરી રહ્યો હતો. આ સ્થળે કોઈ જતું નથી. થોડાં વર્ષો પહેલાં આ સાપને મારી નાખવામાં આવેલ છે. આ સ્થળ સંશોધન કરવા જેવું ગણાય.

રાણુલાના ધાર્મિક સ્થળો

ભડી ભંજન મહાદેવ-રાણુલા શહેરના તોરણ બંધણ તે વખતનું આ જૂનું પુરાણું સુધર મંદિર છે.

“ તાજનશા મીરબાપુનાં કૂલો-આ સ્થળે મુરવીરો અને શ્રદ્ધાળુઓ હંમેશા પૂજા કરવા આવતા. આને પણ હિન્દુ-મુસ્લીમ બધા તેની પૂજા કરે છે.

“ શુરવીરોના પાળિયા-રાણુલાના ધાંખડા કુટુંબમાં જે વીરપુરનો થઈ ગયા તેના, તથા તે કુટુંબના ઇષ્ટદેવના તેમ જ ધીંગાણામાં કામ આવી ગયેલા શહીદોના પાળિયાઓ આને પણ જોવામાં આવે છે.

દુણાવાળા માતાજી :

રૂવાપરી માતાના મંદિરથી દરિયામાં એકાદ માઇલ દૂર એક ટેકરા જેવું સ્થળ છે. જે દુણાને નામે ઓળખાય છે. આ સ્થળે માતાજીનું સ્થાનક છે. જે જગદંબાને નામે ઓળખાય છે. એક લોકકથા એવી છે કે, આ માતાજીના દર્શન કરવા દેરાણી અને જેઠાણી એકી સાથે જઈ શકતા

નથી. અને જો જાય તો દેરાણી કાઢવમાં ખૂંચી જાય છે. (પ્રાચીન માન્યતા છે) આ જગ્યાએ ફક્ત નવરાત્રીમાં જવાય છે. મંદિરની સામે તળાવડી છે. એ તળાવડીમાં કમળના ફૂલો આજે પણ ખીલે છે.

સતીમાની દેરી વાળુકડ :

વાળુકડમાં સતીમાની દેરી આવેલી છે. ત્યાંના દેવે કુટુંબમાં આજથી લગભગ અઢીસો વર્ષ પહેલાં તળાવડીમાં ડોસા બધેકાના દીકરી સંતોકબા આ સ્થળે સતી થયેલાં તેની આ દેરી છે.

આ મંદિર અતિશય લુણ્ણ થઈ જતા તેમના નવમી પેઢીના વંશજોએ સત્તરેક વર્ષ પહેલાં લુણ્ણોદ્ધાર કરી એક અદ્યતન મંદિર બંધાવેલ છે.

રૂપાપરી માતા :

ભાવનગર શહેરના ઇશાન ખૂણામાં એરોડ્રામ રોડના નાકે રૂપાપરી માતાનું મંદિર આવેલું છે. દરિયા કિનારે કંઈક કુદરતી વાતાવરણમાં આવેલું હોઈ સ્થળ આહ્લાદક લાગે છે. સૌરાષ્ટ્રને પશ્ચિમ કાંઠે સમુદ્ર હતો, અને લુણ્ણકચ્છ સ્તંભતિથ અને વલ્લભીપુરની બહોજલાલીના સમયે એક નાનકડા બેટ ઉપર આવેલા આ મંદિરમાં વહાણવટીઓ દર્શન કરવા આવતા. ફરતી ગોરડની ગીચ ઝાડી હતી. અનેક જંગલી પશુઓ પણ રહેતાં.

ભાવસિંહજી એ ભાવનગર વસાવ્યું ત્યારબાદ તખ્ત-સિંહજી મહારાજાએ મંદિર બંધાવી આરસ જડાવી રૂપાના બારણા મૂકાવ્યા કહેવાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં માતાજીની સન્મુખ એક બારી હતી, અને તે બારી દ્વારા જુનેહગારોની પરીક્ષા થતી જે કોઈ ખોટું જોડે તેનું માથું બારીમાંથી બહાર નીકળી શકતું નહોતું આ બારી તોડી નાખવામાં આવેલી જે મંદિરના પાછળના ભાગમાં અવશેષ રૂપે આજે પણ પડી છે.

ભાવનગરના ભારદ્વાજ ગોત્રના ઔદિચ વાળુકડિયા દેવે બ્રાહ્મણોનાં ઇષ્ટદેવી છે. આ બ્રાહ્મણો આસો માસમાં નવરાત્રીમાં અહીં વસવાટ કરે છે. નવરાત્રીના છેલ્લા દિવસે હવનની પૂર્ણાહુતિ કરી પોતાને ઘેર જઈ નૈવેદ્ય જમે છે.

આજે શહેર સુધરાઈએ ત્યાં આગળ સુંદર બગીચો બનાવ્યો છે. શ્રાવણ માસમાં આ સ્થળનું મહત્વ વિશેષ રહે છે. દરરોજ લોકો દર્શન જાય છે. યોગી પણ કરે છે. જન્માષ્ટમીના દિવસે મોટો મેળો ભરાય છે.

આ સ્થાન માટે બીજી પણ એક લોકકથા છે. કે આત પ્રાચીન સમયમાં ભાવનગરનું હાલનું વડવા એક નેસડું હતું અને તેની આસપાસ દરિયો હતા તેમાં એક ભોંયડું હતું આ ભોંયરામાં એક દેવીનું ચંત્રરાજ હતું જનાર્દન વેદ નામના એક ઔદિચ બ્રાહ્મણ હમેશા વાળુકડથી આ દેવીના

દર્શન કરવા આવતા અને સાંજે પાછા વાળુકડ જતા તેમની આ ભક્તિથી માતાજી પ્રસન્ન થયા અને તેમનું પુત્રનું દુઃખ દૂર કર્યું.

આ દરિયાની કુદામાં રહેલું દેવીનું ચંત્રરાજ મહારાજા શ્રી તખ્તસિંહજીએ બ્રાહ્મણો દ્વારા વિધિ પૂર્વક પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી હાલના સ્થાને સ્થાપના કરી શિખર બંધ મંદિર બંધાવેલ છે.

બિલેશ્વર મહાદેવ

કુંડલા તાલુકાના પીઠવડી અને નાના ઝીંજુડાની સીમમાં અનેક બિલીના વૃક્ષોની વચ્ચે મહાદેવનું આ મંદિર આવેલું છે.

લગભગ એકસો પાંચ વર્ષ પહેલાં અહીં બિલીના વૃક્ષોનું મોટું જંગલ હતું આ જંગલમાં વચ્ચે મહાદેવની મૂર્તિ હતી. લુણ્ણ થયેલું નાનું મંદિર હતું આ સ્થળે બહુજન સમાજ જઈ શકતો નહોતો.

ભાવનગરના દિવાન ગગા ઓઝા રાજ્યના કોઈ કામ માટે પીઠવડી આવેલા ત્યારે મહાદેવના દર્શન કરવા સાંજના ગયેલા પ્રકૃતિના સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં ગીત ગાતા પક્ષીઓ, ઘટાટોપ ઝાડી, નાનું એવું ઝરણું અને સુંદર વાતાવરણથી તેમનું મન પ્રસન્ન થયું અને લુણ્ણોદ્ધાર માગતું આ મંદિર વધારે સુંદર બનાવવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો.

આજે સુંદર શિવાલય, બાંધેલો કૂવો, વિશાળ ચોગાન; ચારે ફરતો પથ્થરનો ગઢ અને અંદર અનેક ચોરડાની સગવડતાવાળી ધર્મશાળા છે.

કુંડલા તાલુકામાં આ સ્થાન પ્રસિદ્ધ છે. અનેક યાત્રાળુઓ આવે છે, અને કુદરતી વાતાવરણમાં પ્રસન્નચિત્ત થઈ ધન્યતા અનુભવે છે.

સિહોરી માતા :

ભાવનગરથી પંદરેક માઈલ દૂર સિહોર આવેલું છે. આ શહેર એક સમયે લગભગ ૨૫ વર્ષ પહેલાં રાજ્યનું પાટનગર હતું આ શહેરમાં અનેક દેવમંદિરો છે.

સિહોરી માતાનું મંદિર શિલાલેખ મુજબ તા. ૩૦-૬-૬૨માં ભાવનગરના મહારાજા શ્રી તખ્તસિંહજીએ બંધાવેલ છે. આ મંદિર સિહોરને અડકીને જ આવેલા અનેક ડુંગરો માંહેના એક ડુંગર ઉપર જ છે. દરવાજામાં દાખલ થતાં જ ગઢની રાંગે રાંગે પગથિયા છે. આ પગથિયાં વાટે જ માતાજીના મંદિરે જઈ શકાય છે. છેક ઉપર સુધી પાકા પગથિયા છે ડુંગર ઉપર એક સુંદર મંદિર છે. તથા ખુદ્દો અને ચોકમાં એક છેડે એક નાનકડો ચોરડો છે. સંભવ છે કે પૂજારીને રહેવા માટેની એ સગવડતા હોઈ શકે.

આ સ્થળેથી ચોતરફ નજર કરતાં અનેક ડુંગરાની ગાળીઓ, ડુંગર ઉપરના અનેક વૃક્ષો, સર્પાકાર વહેતી સિહોરી નદી, અને સિહોર ગામનું દર્શન, આપણા ચિત્તને ખૂબજ પ્રશન્ન બનાવે છે. સુરમ્ય, શાંત અને એકાંત સ્થળે માનસિક શાંતિ અને ભક્તિ માટેનું અલૌકિક વાતાવરણ સર્જે છે.

કોઈ કોઈ કુટુંબમાં લગ્ન પછી વરકન્યાને આ સ્થાને દર્શન કરવા જવાનું ફરજિયાત હોય છે. તથા બધાં લોકો લગ્ન પછી છેડાછેડી છોડવાના પ્રસંગે અહીંજ આવે છે. સિહોર ગામ ઉપરથી 'સિહોરી માતાજી' નામ પડ્યું હોવાનું મનાય છે.

ગૌતમધર

સિહોર ધણું પુરાતન શહેર છે. પૂર્વ આ શહેરનું નામ સિહપુર હતું અને ગૌતમ ઋષિનો આશ્રમ આ ગામના એક છેડા ઉપર હતો. ગૌતમ ઋષિના આશ્રમ પાસેથી એક નદી વહે છે. જેને ગૌતમી નદી કહે છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહે એક કુંડ બંધાવેલ છે. જેને હાલ ગૌતમ કુંડ કહે છે.

આ અને આવા બીજા સ્થળો ઉપર જાણી શકાય છે કે કદાચ સેંકડો વર્ષો પૂર્વ અહીં ઋષિ મુનિઓના આશ્રમ હશે અને કેળવણી તથા સંસ્કારની સુવાસ પ્રસારવાનું આ કેન્દ્ર બન્યું હશે.

મદનશા વલિનો તકિયો

આ મદનશા વલિ પીરની મૂળ દરવાડ ઉમરાળા પાસે લોલિયાણામાં આવેલી છે. પરંતુ ટી માણાના સિપાઈ રહિમ ભાઈને ત્યાં એક વારસે આવેલ છે. આ મદનશા વલિની તકિયો ગામની વચ્ચે રહિમભાઈને ઘેર છે. આકાશમાં ઉડતી લીલી ધબ્બ સોને આકર્ષે છે. આ પીરની માનતા કદી અદ્વય જતી નથી. મુસ્લીમ ભાઈઓના ખાસ તહેવારો અહીં ઉજવાય છે.

દેવધરીની ખોડિયાર

ખોટાદ તાલુકાના રંગપુર ગામથી ચાર માઈલ દૂર ચંદન ના નામથી ઓળખાતા ડુંગરોની હારમાળા પાસે તેની સમાંતરે ત્રણેક માઈલ લાંબુ એક નહેરું છે. આ નહેરું પાણીની નહેરના જેક તદ્દન સીધું-વોકવોક વગરનું છે તેની વિશિષ્ટતા છે. આ નહેરાને કાંઠે ખોડિયાર માતાનું મંદિર આવેલું છે.

રાજનાથ મહાદેવ

ટીમાણાથી દોઢેક માઈલ દૂર જ્યાં શેત્રુંજી ઉતાવળી અને દાંત્રીયો ત્રણેય નદીઓનો ત્રિવેણી સંગમ સ્થાય છે. તે સ્થળે શેત્રુંજીના ડાબા કાંઠા ઉપર રાજનાથ મહાદેવનું નાનકડું શિવાલય ઉભું છે આ સ્થળે ભાદરવી અમાસને દિવસે મેળો ભરાય છે. સ્થળ રમ્ય છે.

ટીમાણિયા હનુમાન

ગામના દક્ષિણ ભાગમાં આવેલું આ હનુમાનનું દહેરું

માખણિયા ગામના હરિજને બંધાવેલું છે. આ હરિજનને હનુમાનજી પ્રસન્ન થયેલા અને તેને ખુદેલથી માખણિયા લાવવા સાક્ષા કરી. તેની સાથે એવી શરત કરેલી કે મૂર્તિ લઈ જતી વખતે વચ્ચે પાછું ફરીને જોવું નહીં. પરંતુ ખુદેલથી મૂર્તિ લઈને ઉપડેલા આ હરિજને ટીમાણાના પાદરમાં આવતાં ભૂલ કરી અને પાછું ફરીને જોયું પારણામે મૂર્તિ ટીમાણાથી આગળ ખસી નહીં તેથી આ હરિજને ત્યાં જ દહેરું ચણાવી આપ્યું આ જગ્યામાં અત્યારે વીરદાસ મહારાજ રહે છે. તેણે હરિજન ભાઈઓના સાથથી લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરની પણ પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે. આ જગ્યા હરિજન તથા સવણીના તીથધામ જેવી બની ગઈ છે.

ચામુંડા માતા

મહુવા તાલુકાના જિયા કોટડા ગામ પાસે ચામુંડા માતાનું સ્થાન છે. સામે અરબી સમુદ્ર છે. કહેવાય છે કે વર્ષો પહેલાં ચામુંડાના ત્રિશુળ સમુદ્ર પાર જતું અને આવતું આ ગામની નવિનતા એ છે કે અધું ગામ ઉપર અને અધું ગામ નીચે છે. ઉપર જવા માટે ખુગદા જેવું છે. જે ખંડાળ ઘાટની ઝાંખી કરાવે છે.

સમુદ્ર કાંઠે એક વાવ છે. જેમાં ચારેક ફૂટ પાણી રહે છે. આ વાવમાં બત્રીશ કેસ એક સાથે ચાલે છે.

વારાહી સ્વરૂપ

ગોહિલવાડને સીમાડે બદરાબાદની પાસે સમુદ્ર કાંઠે વારાહી સ્વરૂપ લગવાનું અતિ પુરાણું મંદિર આવેલું છે. મૂર્તિ પણ જર્જરિત થયેલી દેખાય છે. પ્રભુના ૨૪ અવતારો પૈકીના ત્રણ અવતાર કચ્છ સૌરાષ્ટ્રમાં થયેલાં જેવા કે, કચ્છાવતાર (કચ્છનો અખાત) વરાહ અવતાર (શિયાળ ખેટ પાસે) અને કૃષ્ણ અવતાર (દ્રારકા) થયેલ છે. સમુદ્ર કિનારે આવેલું આ સ્થાન તદ્દન એકાંતમાં આવેલું છે. લોકોમાં આ ધ્યાન બહુ બાળીતું નહીં હોવાથી તેનું મહત્વ બીજા દેવમંદિરો જેટલું નથી.

મહાકાળીની વાવ

ગામના પૂર્વ ભાગમાં આ વાવ આવેલી છે. તે ખૂબ પુરાણી છે. વાવને ઉગમણે કાંઠે શિવલિંગ અને પશ્ચિમ ભાગમાં કાલિકા માતાનું સ્થાનક આવેલાં છે. મહાકાળીની મૂર્તિ ખૂબજ પુરાતન છે. આવી બે ત્રણ મૂર્તિઓ છે. જેની નીચેના ભાગમાં કંઈક અક્ષરો લખેલા છે. જે ઉકેલી શકાતા નથી. આ વાવના પશ્ચિમે શી રીતે ચણતરમાં લીધા હશે, એ આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવું છે. કાલિકા માતાનું મંદિર અને બજારમાન વાવ આપણને વાવમાં પડી ગયેલા એક કવિ અને તેના ઉપર પ્રસન્ન થયેલાં કાલિકા માતાની યાદ આપી બાય છે. ટીમાણામાં આવનાર નવા આશુતુકો કાલિકા માતા અને આ વાવની અવશ્ય મુલાકાત લે છે.

ઉમર ખતીબની દરગાહ

ગોડી નદીને ડાબે કાંઠે સેંકડો આંખલીના ઝાડોની શિતળ છાયામાં હજારો કબરો છે. આ કબ્રસ્તાનની વચ્ચે ઉમર ખતીબપીરનો દરગાહ આવેલી છે. તેની બાંધણી હિન્દી સ્થાપત્યની છે. આ દરગાહની પાસેના ભાગમાં બીજી નાની મોટી ઘણી દરગાહો પણ છે. ત્યાંનું વાતાવરણ એટલી શાંતિ આપે છે. કે ત્યાં ગયા પછી ત્યાંથી ઉઠવાનું મન થતું નથી. બુધરાતના દિવસે મુસ્લીમ ભાઈઓ બઢંગી માટે ખાસ આવે છે. ઉમર ખતીબે એક ચારણની ખોવાયેલી લેશો શોધી આપેલી ઉપરાંત એક સોનાની શિંગડીવાળો પાટો પણ આપેલો ચારણની શરતચૂકથી પાટો પથ્થર બની કબ્રસ્તાન પાસેના ખેતરમાં હજી પડ્યો છે. જેને 'પીરનો પાટો' કહેવામાં આવે છે. કહેવાય છે. પીરદાદા લીકુડે નેજે ધોડેસ્વાર થઈ ઘણીવાર નીકળે છે.

ગેમનશા વલિ

સારા ગોહિલવાડમાં પ્રખ્યાત ગેમનશા પીરની દરગાહ ટીમાણના મુખ્ય દરવાજાની બહાર સહેજ ડાબા હાથ તરફ આવેલી છે. દરગાહ કિલ્લાની પાસે જ છે. ગેમનશા બાપુ ખૂબ ચમત્કારી હતા.

કિલ્લાના મુખ્ય દરવાજાના બારણા ચડાવેલા રહેતા પરંતુ સવારે તે બારણા નીચે પડી જતા આમ વારંવાર બનતું પીરદાદાએ કોઈને સ્વપ્નમાં કહ્યું હતું જે સ્થળે બેઠો છું તે સ્થળની આસપાસના લોકોએ કોઈપણ જાતનો ડર રાખવાની જરૂર નથી.

આ દરવાજાના બારણા હાલમાં મામલતદાર ઓફીસના ફળીયામાં પડ્યાં છે. આ પીરદાદાનો દરગાહમાંથી ક્યારેક નીકળતો પ્રકાશપુજ તો ઘણા લોકોએ નજરે જોયો છે. દાદાની સોડ કદી જુની થતી નથી. દરવાજેથી ગામમાં જનાર અને બહાર નીકળનાર પ્રત્યેક માનવી પીરદાદાને સલામ કરે છે.

સલડીની વાવ

લીલીયા અમરેલીના રાજમાર્ગ ઉપર સલડી ગામ આવેલું છે. આ ગામની બરાબર વચ્ચે અતિપ્રાચીન વાવ આવેલી છે. વાવ પાસે શિવાલય છે.

સલડી ગામ પહેલાંના સમયમાં આજે જેને “સલડીનો ઢાંરો” કહેવામાં આવે છે. તે સ્થળે હોવાનું અનુમાન થાય છે. પાણી વધારે સારી જમીન અને અન્ય સગવડતાઓ મળતા ગામ લોકોએ હાલના સ્થળે સ્થળાંતર કર્યો હોય તેમ નહીં માનવાને કોઈ કારણ નથી.

આશ્રમ

આ સ્થળ લીલીયાથી અમરેલી જવાના માર્ગ ઉપર આવેલ છે. આ સ્થળનું મહત્વ એ છે કે આજના અત્યંત સ્વાથી અને ગણતરીના જમીનમાં આ સ્થળે કોઈપણ

મુસાફરનું કંઈપણ અપેક્ષા વગર હાર્દિક અતિથ્ય થાય છે. આ, પાણી, રહેવાનું અને જમવાનું કોઈપણ બ્રહ્માની આશા વગર આપવામાં આવે છે. આવું ઉમદા કર્તવ્ય એક માતાજીએ શરૂ કરેલ. તેમનો દેહવિલય થતાં આજે એક સાધુ મહારાજ ત્યાં રહે છે.

દર વર્ષે શુરૂપૂર્ણિમાની રાત્રીએ ભાવિકજનોનો મેળો ભરાય છે. આખી રાત ભજન હરિકીર્તન અને સતસંગ થાય છે. સવારના આશ્રમ તરફથી પ્રસાદી-લોજન લઈ પોતાને ઘેર જાય છે.

જડેશ્વર મહાદેવ :

ગારિયાધાર તાલુકાના મોટીવાવડી ગામમાં આ મંદિર આવેલું છે. મોટીવાવડીથી થોડે દૂર માંડવી ગામ છે. જેને પૂર્વ માંડગઢ કહેતા.

આ માંડગઢમાં કહેવાય છે કે સાત શિવમંદિર, સાત હનુમાનજીના મંદિર સાત રામજીમંદિર, સાત પીરની દરગાહ, સાત તળાવ અને વાવ, વગેરે હતા. કાળના બળે એ નાશ પામ્યું અને રહ્યો માત્ર ટીંબો ટીંબાની ઉપર અનેક બાવળના ઝુંડ વચ્ચે હાલનું માંડવી ગામ આવેલું છે. ખોદકામ કરતાં પ્રાચીન અવશેષો માલુમ પડતા હોવાનું કહેવાય છે.

આ બાવળનાં ઝુંડ વચ્ચે એક સ્થળ ઉપર એક ગાયના આંચળમાંથી આપમેળે દૂધ ઝરતું ભરવાડોને નવાઈ લાગતી આ માંડવીથી છ માઈલ દૂર મોટીવાવડીના રતનગીરી બાપુને કંઈક પ્રેરણા થઈ અને ગામલોકોની સાથે આ સ્થળે આવ્યાં ભરવાડોની વાતો ઉપરથી આ બાપુની કોઈક માન્યતા દઢ થઈ. જે સ્થળે દુધની ધાર પડતી હતી ત્યાં ખોદકામ કરતા પીત્તળના થાળા સહિત શંકર, પાર્વતી, અને પોઠિયો મળી આવ્યા.

આ પ્રાચીન અવશેષો મોટીવાવડી ગામે લાવવામાં આવ્યા. તે સમયના પાલીતાણાના રાજવી શ્રી ઉનડબાપુને હસ્તે પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા જ્યોતિ મઠમાં કરવામાં આવી આ પ્રસંગે બાપુએ પચાસ વીધા જમીન ત્રાંબાને પતરે લખી શિવજીના થાળા પાસે અર્પણ કરી.

આ જમીન રતનગીરી બાપુના વંશજો લોગવે છે. કહેવાય છે કે કોઈ રાત્રે આ મંદિરમાં ઘંટારવ કે શંખનાદ સંભળાય છે. કોઈ વખત ઘોળી મૂછવાળો સર્પ પણ જડેશ્વર પ્રભુને વીંટળાઈને બેઠેલો નજરે પડે છે.

આ અને આવી બીજી ચમત્કારિક બાબતોના સાક્ષી શ્રી આત્મારામ સુંદરજી આજે પણ મોટીવાવડીમાં હયાત છે. જૈન ઉંમરે પહેચેલા છે.

નાના ગોપનાથ :

ગોહિલવાડના સાગરકાંઠાના ધાર્મિક સ્થળો પૈકીનું એક મહત્વનું સ્થળ તે નાના ગોપનાથ મણાર ગામથી

પૂર્વ દિશામાં એકાદ માઈલને અંતરે બરાબર સમુદ્રકિનારે આવેલું છે. આબુબાબુના ગમડાઓના લોકોનું તીર્થસ્થળ પણ ગણાય. કહેવાય છે કે આ મંદિરમાં રહેલા શિવલીંગની સ્થાપના મહર્ષિ જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામે કરી છે. દરેક વર્ષે શિવરાત્રીએ મંદિર બંધ હોવા છતાં ઘંટારવ સંભળાય છે. એક એવી માન્યતા છે કે એ રાત્રિએ ભગવાન પરશુરામ હજી પણ પધારે છે. હાલમાં એક વેણીશંકરભાઈ નામે બ્રહ્મચારી ત્યાં રહે છે, અને કાયમી આસન જમાવી પડયા છે. છેલ્લાં સાતેક વર્ષથી તેઓ ત્યાં રહે છે. સમુદ્રકિનારે નિર્જન, શાંત સ્થળમાં આવેલું આ સ્થળ દિલ અને દિમાગને શાંતિ અર્પે છે. ધાર્મિક તહેવારોમાં આબુબાબુના ગામલોકો મંદિરે આવે છે. સમુદ્રસ્નાન કરી, પ્રભુદર્શન કરી કૃતકૃત્યતા અનુભવે છે. મંદિર, બે નાના ઓરડા, વિશાળ ચોગાન, અને મંદિરના નિભાવ અર્થે જમીન આપેલ છે.

હડવાની રાંદલ :

ધોળા જંકશનથી ઉત્તરે ત્રણ માર્ગદ્વાર દર હડવા ગામ છે. આ ગામ અતિપ્રાચીન ગણાય છે. અહીં રાંદલમાતાનું પવિત્ર સ્થાનક છે.

કહેવાય છે કે વલ્લભિપુરના વિનાશ સમયે અનેક અનેક મંદિરોનો પણ નાશ થયો તેમાંના એક સૂર્યમંદિર-રન્નાદેની પ્રતિમા મળી જે પાછળથી રાંદલમાતાના નામથી પ્રસિદ્ધ પામેલ.

ભાવનગરના મહારાજા આતાભાઈને આ માતાજીનું સ્મરણ કાયમી આત્મભજન અર્પતું અને વિજય અપાવતું હડવાની ઉત્તર દિશામાં આવેલ વાડીમાં દેવરાજ નામનો પ્રભુપરાયણ સથવારો રહેતો હતો. બન્ને દંપતિ-ધર્મપ્રીય હતા. પરંતુ સંતાન ન હતું અત્યંત ભકિતથી કહેવાય છે કે માતાજી સ્વપ્નમાં આગા અને કહ્યું, ‘હું કૂવામાં તળીએ પડી છું બહાર કાઢી સ્થાપના કર.’

આજા પ્રમાણે કૂવાને તળીએથી ભૂખરા પથ્થરની માતાજીની પ્રતિમા નીકળી. કૂવાને સ્થળે વાવ ગળાવી અને તેના એક ગોખમાં માતાજીની સ્થાપના કરી. વખત જતાં સથવારાને પુત્ર થયો. આજે આ કુટુંબ સોરઠમાં છે, પરંતુ દરવર્ષે માતાજીનો ધાળ કરવા તે કુટુંબનો કોઈ વંશ જ આવે છે.

ઉમરાળા, વલ્લભિપુર, સિહોર, અને ભાવનગર તાલુકાના ગામોમાં હડવાની દાતારમાં ખૂબ શ્રદ્ધા અને ભકિત ધરાવનાર ઘણા માણસો છે. દરવર્ષે લાપશી કરવા અનેક કુટુંબો આ સ્થાને આવે છે આ માતાજીની માનતા પણ જુદી જુદી રીતે કરવામાં આવે છે. અને અંતરની ઇચ્છાઓ આ માતાજી પરિપૂર્ણ કરે છે એવી અત્યંત શ્રદ્ધા પ્રતિદિન વધતી જાય છે.

ભીમનાથ :

ગોહિલવાડને સીમાડે રેલ્વે લાઈન ઉપર ઘોટાદથી ખીજું સ્ટેશન ભીમનાથ છે. આ સ્થળ કેટલું પ્રાચીન છે તે નીચેની લોકકથા ઉપરથી જાણી શકાય છે.

મહાભારતના સમયમાં સૌરાષ્ટ્રના દક્ષિણ કિનારે જંગલ હતું અને તે હિડીંબાના વનને નામે ખ્યાત હતું પાંડવો વનવાસ દરમિયાન આ જંગલમાં આવેલા અર્જુનને મૃત હતું કે દરરોજ શિવજીની પૂજા કરી લોજન લેવું પરંતુ ત્રણ ત્રણ દિવસથી દરેક ભાઈના સતત પ્રયત્ન છતાં શિવલિંગ કોઈ સ્થળે ન દેખાયું અને અર્જુનને ઉપવાસ થયા. ભીમે કે જે અત્યાહારી હતો તેને ઉપવાસીનું દુઃખ સમજાયું અને એક ગોળપાત્રને ઊંધું કરી આબુબાબુ પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય બનાવી, જાણે કે ઘણા સમયથી અપૂજ્ય હોય તેવો દેખાવ ઉભો કર્યો. અને દોડતા જઈને અર્જુનને સમાચાર આપ્યા. અર્જુને સાચાદિલથી પૂજા કરી અને લોજન લીધું આ વિધિ થઈ ગયા બાદ ભીમે ઘટસ્ફોટ કર્યો પણ અર્જુનનું મન માન્યું નહીં ખાત્રી કરવા હાથમાં ગદા લઈ બન્ને ભાઈઓ ઉપડયા અને ગદાનો એક પ્રહાર મૂર્તિ ઉપર કર્યો. શિવલિંગમાંથી દૂધની ધારાઓ છૂટવા માંડી ભીમે આ ચમત્કાર જોયો અને અર્જુનની પાસે ક્ષમા માગી. બન્ને ભાઈઓએ ફરીથી મહાદેવને વંદન કરી પૂજા કરી.

કહેવાય છે કે આ ગદાના પ્રહારથી લિંગ ઉપરથી અને વચ્ચે બેસી ગયેલું દેખાય છે. આ છે ભીમનાથની કથા.

ભીમનાથ મહાદેવ પાસે ભીમનાથ નામનું ગામ પણ છે. ભાલ પ્રદેશમાં નિલકા નદીને કાંઠે છે. થોડા વર્ષો પહેલાં આ નદીના વીરડાઓ દૂધથી ઉભરાયેલ હતા. આ બાબતની ખાત્રી સત્તાવાળાઓએ કરેલી, વર્તમાનપત્રોમાં પણ આવેલી. શ્રાવણી બળેવના દિવસે બ્રાહ્મણોનું યજ્ઞોપવિત બદલવાનું આ પવિત્ર સ્થળ છે.

આ મહાદેવના મંદિરને ઉપર ઘુમટ નથી ચાર દિવાલો છે. અને ઘુમટના સ્થાને હબરો વર્ષની જુની જાળ (એ નામક વૃક્ષ) જાળના પાંદડામાંથી દરરોજ મીઠો પદાર્થ ઝરે છે. મંદિરમાં એક ગાય છે. નવાઈની વાત એ છે કે આ ગાયના વેલા (વંશ)માં માત્ર એક જ વાછડીનો જન્મ થાય છે. વાછડી મોટી થયા પછી, ગાય બન્યા પછી એ પણ ફક્ત એક જ વાછડીનો જન્મ આપે છે. આ ગાયનું દૂધ પ્રભુને પ્રસાદરૂપે આપવામાં આવે છે. આ કામઘેનુનો વેલો પરંપરાથી આદ્યો આવે છે.

આ સ્થાનમાં આજે વર્ષોથી અસ્પૃશ્યતા નિવારણ થઈ ચૂકેલ છે. ભાદરવી અમાસના દિવસે ત્રણ દિવસનો મેળો ભરાય છે. હરિજનો સવર્ણો જેટલાજ હક્કો કોઈપણ અંત-સય સિવાય ભોગવતા હોય તેવું પ્રાચીન સ્થળ આ એકજ

છે. આ બાબતનો કોઈએ ઉદ્ધાપોહ કર્યો નથી. વિરોધ કર્યો નથી એટલું જ નહીં પણ એવી વિરોધી ભાવના આ સ્થળમાં કોઈના મનમાં જન્મી પણ નથી.

ગોહિલવાડના તીર્થસ્થાનોમાં પ્રાચીન તેમજ ઐતિહાસિક, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ દર્શાવતું અને લોકલોચ્ય બનતું, મન અને આત્માને શાંતિ આપતું પ્રાકૃતિક સૌંદર્યની વચ્ચે માનવીની સાત્વિક ભાવનાઓ જગાડતું આ સ્થળ પવિત્ર છે જે નિઃશંક છે.

કાળભૈરવની દહેરી :

લીલીયા તાલુકાના પુંજપાદર ગામે ચારણદેવી નાગબાઈની દહેરી છે. તેથી બાબુમાં જ ગામના ઑંપામાં આ સ્થાન આવેલ છે. ૧૯૭૪માં પ્લેગની મહામારી શરૂ થઈ તે અરસામાં એક પવિત્ર બ્રાહ્મણે આ ગામમાં આવી મહામારી ન થાય એવા હેતુથી આ કાળભૈરવની પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.

અંટાળેશ્વર મહાદેવ

લીલીયાથી ઉત્તરે ચાર માઈલ દૂર, અંટાળિયા ગામથી થોડે દૂર, આ મહાદેવ આવેલા છે. ગાગડીયા નદીને કાંઠે છે. નદી કિનારે આવેલ આ સ્થાન રમણીય છે. સામાન્ય રીતે કોઈ કોઈ સ્થળે સ્વયંભૂ મહાદેવ સબંધમાં જે ઉક્તિ-કહેવાય છે. તેવી આ સ્થળને વિશે પણ છે કે ગાયના આંત્રણમાંથી દૂધ ઝરી જતું અને ખોદકામ કરતા મૂર્તિ મળી.

આ શિવલિંગ સબંધે વિશેષ બાબત તો એ છે કે આ લિંગને ગામમાં લઈ જવા માટે ખોદકામ કરતા હતા ત્યારે તે બહાર આવવાને બદલે વધારે ને વધારે ઊંડું ઉતરતું હતું તેથી ગામ લોકોએ ત્યાં જ મંદિર બંધાવ્યું.

આ જગ્યામાં બે ખાંભી છે. તે મંદિરના પૂજારી બાવા તેજ પુરી અને જોધપુરીની છે. ગાગડીયાના પટમાં અગાઉ ઘણા હરણો હતાં તે રાત્રે મંદિરમાં ચોરાનમાં આશ્રય મેળવતા,

સંવત ૧૯૬૫માં આ મહાદેવના મહંત શ્રી રઘુવીરદાસજી હતા. આજ સમયમાં ગીરધરવાવ (કુંડલા) ના મહંત શ્રી નરસિંહદાસે ગંગા ઉત્સવ યોજાવેલા. તે ઉત્સવમાં પધારવા મહેતા શ્રી રઘુવીરદાસજીને નિમંત્રણ પત્રિકા લખેલી.

આ પત્રિકા લીલીયાના મોહનભાઈ માનાભાઈ સોલંકી પાસે આજે પણ સચવાઈ રહેલ છે.

ત્રણ લીંબડી હનુમાન

લીલીયા ગામથી સ્ટેશન તરફના રસ્તા ઉપર ત્રણ લીંબડી ઉગેલી છે. અને જુની વચ્ચે શ્રી હનુમાનજીની

દહેરી છે. ગામ લોકોએ કાળો કરીને બાબુમાં જ બુંપડી-મડી બનાવેલ છે. સ્વર્ગસ્થ શ્રી અતિતગર મહારાજના પ્રયાસથી આ સ્થળનું ભડિત પૂર્ણ મહત્વ વધેલું છે. દર શનિવારે આ સ્થળ વધારે જીવંત બને છે.

ભવાનીમાતા (કતપુર) :

“વર, પાશને અંકુશમાં, અભય મુદ્રા ધારણ કરી; રકતવર્ણ સોહાયમાં, ભવાની ભૂવનેશ્વરી”

“સવારે બાળેવેશ, ભરખપોરે યુવતી;

સાંજે પ્રૌઢ રૂપ, તું માં ભવાની સુંદરી”

ભવાની માતાનું મંદિર મહુવાથી લગભગ બે ત્રણ માઈલ દૂર સમુદ્રકિનારે, કતપુરથી લગભગ ચારેક કિલોમીટર દૂર પૂર્વમાં આવેલું છે. આ મંદિર અત્યંત પુરાતની છે. તેના વિશે એક દંતકથા તથા લોકકથા પ્રચલિત છે.

તેમના સંબંધી એક સુંદર વૃત્તાંત દેવી ભાગવતમાંથી મળે છે કે ક્ષીરસાગરમાં પોદેલા ભગવાન થાક્યા, તેણે વિચાર્યું કે આમ બેસી રહેવા કરતાં કાંઈક પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ.

બ્રહ્માજીએ પોતે શરૂઆતમાં વિચાર્યું કે આ કમળની દાંડી ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ હશે! કમળ કેવી રીતે ઉગ્યું હશે તેને માટે શોધ કરવા કમળની દાંડી પકડીને તેઓ જળમાં નીચે ને નીચે ઉતરવા લાગ્યા આમ કરવામાં તેમનો ઘણો સમય ચાલ્યો ગયો. છેવટે બ્રહ્માજી ભગવાન વિષ્ણુની નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ કમળવાળી જગ્યાએ પહોંચ્યા. આથી તેમણે શેષનાગ ઉપર શયન કરી રહેલાં ભગવાન વિષ્ણુને પોતાના સર્જક માન્યા. તેમણે વિષ્ણુને જગાવા માટે ઘણા પ્રયત્ન કર્યા છેવટે તપ શરૂ કર્યું સૈકાઓ સુધી તપશ્ચર્યા કરી, પરિણામે ભગવાન વિષ્ણુના શરીરમાંથી છાયાસ્વરૂપ દેખાતાં કોઈ દેવી બહાર આવ્યા તેમણે બ્રહ્માજીને કહ્યું કે “તમે પ્રભુને નિંદ્રા લેવા દો આપણે સમુદ્ર ઉપર તરી રહેલાં પેલા કમળ તરફ જઈએ.

બ્રહ્માએ દેવીની વાત કબૂલ કરીને બન્ને જણાં સાગરના જળ ઉપર તરતા કમળ પાસે આવ્યા થોડા સમયમાં આકાશમાંથી એક વિમાન આવ્યું. એ વિમાનમાં બેસીને જતાં હતાં તેવામાં બ્રહ્મલોક, કેલાસપુરી, ઇન્દ્રપુરી, વગેરે દેવલોક ઉપર થઈને પસાર નતાં, ત્યારબાદ વિમાન એક દ્વીપમાં જઈ અડ્યું. આ દ્વીપનું નામ મણીભદ્ર દ્વીપ હતું તેમાં એક સુંદર સ્વરૂપવાળા દેવી બિરાજમાન હતા.

બ્રહ્માજી અહીંનું દ્રશ્ય જોઈને વિસ્મિત બન્યા અને આ સુંદર સ્વરૂપવાળા દેવીજી વિશે બાહ્યવાની જાણાસા વ્યક્ત કરી. બ્રહ્માજીને છેવટે જણાયું કે આ મહાદેવી તે બધા ભુવનો સર્જનારી ભુવનેશ્વરી માતા છે. ભવાની માતા છે. અને વિષ્ણુની નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ કમળમાંથી ચતુર્મુખ બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા બ્રહ્માએ આંખ ખોલીને જોયું તો ચારે

બાળુ કમળની પાંખડીઓ અને દૂર દૂર સુધી નજર પહોંચી ત્યાં સુધી સમુદ્ર પથરાયેલો દેખાયો. ઘણાં સમય સુધી કમળમાં બેસી રહ્યાં પછી બ્રહ્માણ માતા ભવાનીની પ્રેરણાથી બ્રહ્માણએ ભિન્ન ભિન્ન લોકોનું નવું સર્જન કર્યું અને આ રીતે પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી.

ઉપરનું વર્ણન દેવી ભાગવતના ત્રીજા સ્કંધમાં આવેલ છે. ભુવનેશ્વરી યા ભવાનીમાતા અંબાજીનું એક સ્વરૂપ ગણાય છે. તેનું વાહન પશુ અંબાજીના વાહન જેવું છે. ભવાની માતાની પૂજા ભારત વર્ષમાં કોઈ કોઈ સ્થળે પાંચમાં સૈકાની આસપાસથી થતી આવી છે. જો કે તે પહેલાં પણ ભવાની માતાની પૂજા થતી હશે તેવું વર્ણન પુરાણોમાંથી મળી આવે છે. દક્ષિણ ભારતમાં દેવી ભવાનીના કેટલાક મંદિરો જોવા મળે છે. બંગાળ, ઓરિસ્સા, ઉત્તરપ્રદેશ અને રાજસ્થાન વગેરે પ્રદેશોમાં કોઈ કોઈ સ્થળે ભવાની માતાનાં મંદિરો દેખાય છે. ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં બે સ્થળે આવા મંદિરો છે. એક હળવદ શહેરથી ચાર માઈલ દૂર આવેલું છે. આ મંદિર સુંદરી ભવાની ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને બીજું મંદિર આ મહુવા પાસે સમુદ્ર કિનારે આવેલું ભવાની માતાનું મંદિર.

કહેવાય છે કે યાદવો અને શ્રી કૃષ્ણના સમયમાં પણ અહીં ભવાની મંદિર હતું પરંતુ સમય જતાં તે સ્થળ ભૂલાઈ ગયેલ, હાલમાં બે સ્થળે તે ત્રણસો વર્ષ પહેલાં અસ્તિત્વમાં આવેલ છે.

શ્રી કૃષ્ણના સમયમાં પણ અહીં આજ માતાજીનું મંદિર હતું મંદિરની આબુ બાબુ ગઢ હતો. પુરાણ ગઢના અને મંદિરના અવશેષો હાલ પણ મળે છે. આ ગઢની દિવાલો પાંચ ફૂટ પહોળી હતી. સમુદ્ર કિનારે આવેલ આ ગઢ સમુદ્રના મોળ, પવન અને કાળના પ્રહારે તૂટી પડેલ જેની ઇંટો તથા માટીના વાસણોના ટુકડાઓ જોતાં એ સ્થળ લોથલ સંસ્કૃતિ જેટલું પુરાણું હશે એમ માનવાને કારણે મળે છે. ઇંટો પૈકી એક ઇંટ પૂરાતન ખાતાદ્વારા તપાસ કરતાં તે ત્રેવીશ સો વર્ષ જુની માલમ પડેલ છે.

હાલનું સમુદ્ર કિનારે આવેલું કતપુર, તે અગાઉનું કનકપુર પ્રાચીન સમયમાં જાહોજલાલી પૂર્ણ શહેર હતું કનકસિંહ રાજા હતો. તેની પુત્રી રૂક્મણી દરરોજ ભવાની માતાનાં દર્શન કરવા જતી હતી અને શ્રી કૃષ્ણે રૂક્મણીનું હરણુ આજ સ્થળેથી કર્યું હતું.

આ અતિ પ્રાચીન સ્થાને એક ટેકરા ઉપર ત્રણ ઓરડા-વાળું માતાજીનું મંદિર આવેલું છે. મંદિરમાં દાખલ થતાં સૌથી પ્રથમ યજ્ઞ મંડપ વાળો ભાગ આવે છે. ત્યાર બાદ ગૂઢ મંડપનો ભાગ, અને છેલ્લે ગર્ભગૃહ આવે છે. આ ગર્ભગૃહમાં બિરાજતા માતા ભવાનીની સુંદર પ્રતિમાના દર્શન થાય છે. માતાના મંદિરનો કેટલોક ભાગ ટેકરા કરતાં નીચે હોવાથી મંદિરમાં થોડું આંધાર રહે છે. પરંતુ

ગર્ભગૃહમાં એક બળીયુ રાખેલ છે. તેથી થોડો પ્રકાશ મૂર્તિની આસપાસ પડે છે.

દર વર્ષે શ્રાવણ સુદ પૂનમને દિવસે આ સ્થળે મોટો મેળો ભરાય છે. તેમાં ઘણાં માણસો ભાગ લે છે. મંદિર પાસે રેતી (પણ્યા)ના ઢગલા આવેલા હોવાથી લોકોને એકાદ ફર્લાંગ રેતીના ઢગલા ચાલવું પડે છે, રસ્તામાં પ્રાચીન અવશેષો નજરે પડે છે.

મહુવાથી ભવાની માતાના મંદિર જતા માર્ગમાં રાજ-બાઈ માતાનું નાનકડું મંદિર આવે છે. આ માટે પણ એક દંત કથા છે.

કાળયવન નામનો એક રાક્ષસ ભવાની માતાના મંદિરનો નાશ કરવા જતો હતો કનકપુરમાં રહેતી ભવાની માતાની ભક્ત રાજબાઈ નામની સ્ત્રીએ આ વાત જાણી, એ વખતે તે રોટલા ઘડતી આ વાત જણતાં જ હાથમાંનો લોટનો પિંડ લઈ રાજબાઈ માતાજીના મંદિર તરફ દોડી, કાળયવન પણ એજ તરફ જતો હતો. વચ્ચે જ રાજબાઈ એ કાળયવનને પડકાર્યો “ખબરદાર જો માતાજીના મંદિરનો નાશ કરીશ તો હું મારી સહ શક્તિથી મેળવેલ સિધ્ધિ દ્વારા તારો વિનાશ કરીશ.”

કાળયવને જવાબ આપ્યો, “હું પોતેજ કાળનું એક સ્વરૂપ છું જે જન્મે છે તે મરેજ છે, નામ તેનો નાશ છે. જ, હું કાળ છું, મંદિરનો વિનાશ કરવા આવ્યો છું, મારા નિશ્ચયમાંથી હું ચલાયમાન થઈશ નહીં. મારા કામમાં વિઘ્ન નાખવાનો પ્રયત્ન કરીશ તો હું તને શ્રાપ આપીશ”

કાળયવનનો નિર્ણય રાજબાઈને અટલ જણાયો, અને મક્કમ બની ભવાની માતાના મંદિરનું રક્ષણ કરવાનો, બચાવવાનો જીંદગીના ભોગે પણ નિર્ણય કર્યો અને કાળયવનનો પોતાની સર્વ શક્તિથી મેળવેલ સિધ્ધિદ્વારા વિનાશ કરવા શ્રાપ આપ્યો અને કાળયવનનું એક મોટું વૃક્ષ બની ગયું રાજબાઈને મંદિર બચાવવાનો સંતોષ થયો. રાજબાઈ ને કાળયવનને આપેલ શ્રાપના પરિણામે રાજબાઈ પથ્થર બની ગઈ.

આજે પણ ભવાની માતાના મંદિરે જવાના માર્ગ ઉપર આ ઝાડ અને પથ્થર છે. કહેવાય છે કે આ પથ્થર દર વર્ષે એક ચોખા જેટલો મંદિર તરફ આગળ વધે છે.

ભવાની માતાનું યાત્રા ધામ યાત્રિકોને ભક્તિ અને સદ્ભાવના પ્રેરે તેવું રમ્ય છે. મંદિરની આગળના ભાગમાં ધુધવાટા કરતો સમુદ્ર, આબુ બાબુ તેવોજ રેતીવાળો પ્રદેશ, દૂર દૂર નાળિયેરીના અનેક વૃક્ષો, શાંત અને એકાંત નિર્જન સ્થળ પરમાત્માની કૃપા અને માનવ હૃદયની ભક્તિનો અવિભવિ દર્શાવે છે.

નિલકંઠ મહાદેવ

લીલીયા અને ગોઢાવદર ગામની વચ્ચે આ મહાદેવનું

પુરાતન મંદિર આવેલું છે. લીમ અગીયારસ અને જન્માષ્ટમીના દિવસે અહીં મોટો મેળો ભરાય છે. લીલીયા, પુંખપાદર, અને ગોઢાવદર ગામની રાસ મંડળીઓ પોતાની કળા આ સ્થળે દર્શાવે છે. ગરબી અને બહેનોના રાસ, લોકગીતો અને દુહાની રમઝટ બોલાવી નિર્દોષ આનંદ મેળવે છે.

સને ૧૯૭૪ની પ્લેગની મહામારીને વખતે મંદિરના દરવાજાની મેડી ઉપર ન્યાય કોર્ટ બેસતી, મંદિરની પાસેના ખીજા મકાનોમાં અમલદારી રહેતા.

હાલમાં આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર લીલીયાના નાગરિક શ્રી મોહનલાલ ગોપાળજી દવે તેમના માતા પિતાની પવિત્ર યાદ માટે કરાવેલ છે. સ્થળ રમણીય અને નયનમ્ય છે.

મહાકાળીનું મંદિર

પાલીતાણામાં તળાવમાં ગૌશાળા પાસે એક મહાકાળીનું મંદિર આવેલું છે. આ મંદિરમાં પ્રસંગે પાત લજ્જન કીર્તન અને ધાર્મિક વિધીઓ થતી રહે છે.

આ મંદિર પાલીતાણાના બ્રહ્મભટ્ટ ગોપાકાનાએ બંધાવેલું—ગોપાકાનાના પુત્રી સંતોકબા આજે હયાત છે. તેઓ પણ સાધુ સંતોની સેવામાં અને પૂન્યદાનના ભક્તિ માર્ગમાં અવિરત મગ્ન રહે છે.

લાલદાસનું મંદિર

પાલીતાણામાં દાણાપીક પાસે આવેલા લાલદાસનું મંદિર પણ ધણું પ્રાચીન છે. આ મંદિરની સાયવણીમાં અને પ્રસંગેપાત અહીંના ધાર્મિક કાર્યક્રમોમાં બ્રહ્મભટ્ટો સારો એવો રસ દેવે છે.

હડકમૂર્ધ માતા

ઉમરાળા તાલુકાનું તરપાળા ગામ કાળુભાર નદીને કાંઠે આવેલું છે. ગામ નાનું છે. અહીં એક માતાજીનું સ્થાનક છે. નામ હડકમૂર્ધ માતા.

કોઈ પણ વ્યક્તિને હડકાયું કૂતરું અગર કોઈ હડકાયું જનવર કરડે તો આ ‘હડકમૂર્ધ માતા’ ની માનતા કરે છે.

આ પંથકના માણસોના મોટા ભાગની એવી માન્યતા છે કે આવી રીતે માતાજીની માનતા કરવાથી હડકવા થતો નથી. માતાજીના સ્થાનકમાં બે એરડાઓ, વિશાળ મેદાન અને તેમાં લીમડાના ઝાડોની ઘટા, કોઈ પણ સુસાદરને માનસિક શાંતિ આપે છે.

ખૂબીની વાત એ છે કે આ સ્થાનમાં વણાશ્રમના લેહ-ભાવ નથી જે કંઈ માતાજીનો પ્રસાદ બતાવેલ હોય તે સહુ સાથે બેસીને જમે છે.

તરપાળા ગામ ધોળાથી ત્રણ માઈલ અને ઉમરાળાથી બે માઈલ દૂર છે.

જીવણી આઈ :

ધ્રાંગધ્રા પાસે કાળુભાર નદીમાં જીવણીયો નામનો પ્રાણીનો ધરો છે. આ સ્થળે એક જીવણી આઈ નામના એક પરોપકારી અને સાત્ત્વિક મનોવૃત્તિવાળા એક ‘આઈ’ થઈ ગયેલા. કહેવાય છે કે એક વખત ખૂબ વરસાદ પડતો હતો વલ્લભીપુરના ઠાકોરશ્રી આતાલાઈને વરસાદની ખૂબ ઠંડી લાગેલી, પલળતા પલળતા ઘોડા પર જ બેભાન થવાની તૈયારી હતી અને આ સ્થળે ઘોડો આવ્યો. જીવણી આઈએ ઠાકોર સાહેબને શોક કરી ગરમી આપી અને નાના ઝુપડામાં વચ્ચે તલવાર રાખીને સૂતેલા.

આ ધાર્મિક સ્થાન વિષે કહેવાય છે કે મોટી ઉધરસ અને ઉંટાંટિયા જેવા દર્દોમાં આ માતાજીની માનતા કરવાથી દર્દ મટે છે.

સાંતમા

કુંડલા ગામના તોરણ બંધાવવા માટે સામંત ખુમાણે ગારિયાધારથી મદન ભટ્ટને બોલાવેલા. આ વિદ્વાન બ્રાહ્મણે કુંડલાનું ખાત કરેલું અને સામંત ખુમાણે મદન ભટ્ટને વાડી ખેતર ગરાસમાં આપેલા.

મદન ભટ્ટ વિદ્વાન અને સાત્ત્વિક પુરૂષ હતા. તેમનું કુટુંબ પણ સાત્ત્વિક હતું. મદન ભટ્ટની પાછળ તેમના પતિ, તેમના પુત્ર માદન (માંડલ) પાછળ તેમના પતિ, અને તેમના પપુત્ર, બોધા ભટ્ટની પાછળ તેમના પતિ એમ એક જ કુળમાં ત્રણ ત્રણ સ્ત્રીઓ સતિ થયેલ.

બોધા ભટ્ટની પાછળ સતિ થયેલ તેમના પતિ રતન-બાઈની પાસે તો જોગીદાસ ખુમાણ પણ ગયેલા. આ સતિની સૂચના અનુસાર છેલ્લે જોગીદાસ ખુમાણે ભાવનગર નરેશ સાથે સમાધાન કરેલ.

બોધા ભટ્ટના પુત્ર મયારામ ભટ્ટ ખૂબ જ ધાર્મિક વૃત્તિના સત્ત્વગુણી વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હતા. કુંડલાના તમામ પ્રજાજનો હિન્દુ અને મુસલમાન તેને ઓલિયા પુરૂષ તરીકે ગણતા.

મુનિ બાવાની જગ્યા—

લીલીયા ગામની દક્ષિણ દિશાએ જુના વખતની આ જગ્યા હાલ જર્જરિત થઈ ગયેલી સમારકામ માગતી જોવામાં આવે છે. ભૂતકાલમાં આ સ્થાનનું ધણું મહત્ત્વ હતું અને આજુબાજુના ૩૨ ગામોના ખેડૂતો આ જગ્યાને વાઢ કર્યો હોય તો ગોળની લોટી અને દરેક ખળાએ માણું અનાજ આપતા.

એમ પણ ઉલ્લેખ મળે છે કે ભાવનગરના મહારાજા જસવંતસિંહે લીલીયા મહાલના બત્રીસેય ગામના પરેશોની સંમતિથી ગામોનો વહિવટ આ જગ્યાના મહંતને સોંપેલ હતો. એ વખતે ખાખી બાવા શ્રી રઘુવીર બાબા મુનિના ચેલા આ વહિવટ કરતા. આ જગ્યાના નિભાવ માટે જમીન

ખેતર છે. હાલ બાવાજી વિકુલદાસ જગ્યાનું કામ કરે છે. જન્માષ્ટમી અને ભાદરવી અમાસે આ સ્થાન સવિશેષ મહત્વનું બની રહે છે.

જગતપીર—

જગતપીરના નામે પ્રસિદ્ધિ પામેલ આ જગતપીરનું સ્થાન કુતાણા ગામની પૂર્વે અને વેળાવદર ગામની પશ્ચિમે બન્ને ગામોની વચ્ચે આવેલું છે. ડુંગરાની ગાળીઓમાં આ જગતપીરની જગ્યા છે દરેક વર્ષે હુતાશણીના દિવસે આ મોટો મેળો ભરાય છે.

જગતપીરની આ પથકમાં ઘણા લોકો માનતા કરે છે. મુખ્યત્વે ખજુર વહેંચવાની માનતા હોય છે.

નવાઠ તો એ પણ કહેવાય કે જેટલા ખજુરની માનતા માની હોય તેથી બમણું ખજુર પીરદાદાને ધરાવી લોકોને વહેંચી આપવાનો હોય છે. આ ખજુરના અસંખ્ય ઠળીઆ આ સ્થળે જોવામાં આવે છે. ગમે તે કારણ હોય પરંતુ ખજુરનો એક પણ ઠળીયો વર્ષાઋતુમાં પણ ઊગતો નથી.

ખોડીયાર માતાના સ્થાનકો

૧. લીલીયાથી અંટાળીયા જતાં સિમાડા ઉપર એક વર્ષોળુની વાવ નજીક બાવળના થડ નજીક આ સ્થાન આવેલું છે. લોકો માનતા પૂરી કરવા આવે છે.

૨. દામનગરથી ગારિયાધાર જતાં રસ્તામાં આવતાં શાખપુર ગામની દક્ષિણ દિશામાં શાખપુરી ખોડીયાર માતાજીનું સ્થાનક છે. ડુંગર ઉપર આવેલું છે. ડુંગર ઉપર હોવાથી આજુ બાજુનો તથા મંદિરનો સ્થાનકનો દેખાવ સુંદર લાગે છે. આસપાસના લોકોનું પૂજનીય અને શ્રદ્ધાનું સ્થાન છે.

૩. આ સ્થાન લીલીયામાં આવેલું છે. લીમડાના વૃક્ષ નીચે કંડાર્યા વગરથી મૂર્તિ હતી. લોકોની શ્રદ્ધા આ સ્થાન ઉપર ખૂબજ હતી. આ શ્રદ્ધાના બળથી આજ જગ્યાએ સુંદર મંદિર બંધાવવામાં આવેલ છે. પુરાતન મૂર્તિને કંડાર કરીને, અદ્ભૂત પ્રતિમાં બનાવી તા. ૧૪-૫-૬૫ના રોજ પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા કરી મંદિરમાં પધરાવવામાં આવેલ છે.

આજે પણ અનેક લોકો શ્રદ્ધા પૂર્વક આવે છે. માનતાઓ કરે છે. અને મનનો ભાર ઉતારે છે.

મસ્તરામની જગ્યા

અવધૂત યોગીનું સમાધિ સ્થાન

ગોહિલવાડના પ્રવેશદ્વાર સમા બોટાદમાં આજથી પોણેસો વર્ષ પહેલાં પહેલાં એક સંત થઈ ગયા. તેમનું નામ હતું મસ્તરામજી મહારાજ તેમનું સમાધિ સ્થળ મસ્તરામજીની જગ્યા તરીકે જાણીતું છે. આ સ્થળ બીજા કરતા કંઈક વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે.

સામાન્ય રીતે સિદ્ધ કોટિના મહાત્માઓના દેહવિલય બાદ સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આવે છે. ફાલે-ફૂલે છે. સંસ્થાના સંચાલકો ઉત્તરોત્તર વિકાસ કરે છે. પણ આ જગ્યા વર્ષોથી એકધારી સ્થિતિમાં છે. ત્યાં કોઈ ગાદીપતિ નથી કે કોઈ સંચાલક નથી, તેનું સંચાલન ટ્રસ્ટીઓ કરે છે. જે ટ્રસ્ટીઓ છે તેઓ મહાત્મા મસ્તરામજીની માન્યતા મુજબ માયાનો જરા પણ વિસ્તાર વધારતા નથી. જગ્યામાં પૂબરી રહે છે.

તે ભગવાન શંકરની પૂજા કરે છે. જગ્યાનું ધ્યાન રાખે છે. મહાત્મા મસ્તરામજીની સમાધિ પર વર્ષોથી જલ્લતા કુપદ્મીપત્ર પણ ધ્યાન રાખે છે. જગ્યાના દ્વાર આજો દિવસ ખુલ્લા જ હોય છે. લોકો શ્રદ્ધાપૂર્વક આવે છે.

“બ્રહ્મનિષ્ઠા મહાત્માશ્રી મસ્તરામજી” નામક પુસ્તકમાં તેના લેખક શ્રી રેવાશંકર ઓ. સોમપુરા મહાત્માજીનો પરિચય આપતાં લખે છે કે:—

મહાત્માશ્રી મારવાડના રામસ્નેહી સંત હતા; તેઓ શ્રીએ હકીકત કદી કહી નથી. તેમના માતાપિતા કે જન્મ સ્થળ વિશે કશી હકીકત મળતી નથી. કોઈ ભક્તે તેમની જન્મભૂમી તથા માતાપિતા વિશે પ્રશ્ન પૂછેલો અને તે બાજુવા આગ્રહ કરેલો ત્યારે તેમનો ઉત્તર આ પ્રકારનો હતો! “બ્રહ્મ અમારા પિતા છે. માયા અમારી માતા છે. વિશ્વ અમારી જન્મભૂમિ છે.

તેમની ભાષા પરથી તેમનો જન્મ મારવાડમાં થયેલો હોય એમ માનવામાં આવે છે. એક માન્યતા એવી પણ છે કે તેઓ બાળક રૂપે એક જંગલમાં પ્રગટ થયા હતા. તેમની રચેલી સાખીઓની ભાષા હિન્દી, મારવાડી, અને ગુજરાતી એ ત્રણ ભાષાના મિશ્રણ રૂપ છે. તેમનું બાળપણ અયોધ્યામાં, યુવાની મારવાડમાં અને પ્રોઢ અને વૃદ્ધાવસ્થા સૌરાષ્ટ્રમાં વિતેલાં જણાય છે. સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ તો ભાગ્યશાળી અને પુણ્યવંત ભૂમિ છે.

શ્રી મીરાંબાઈનું જીવન તો જાણીતું જ છે. મારવાડ-મેવાડમાંથી પસાર થઈ તેઓ પણ સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિમાં આવ્યાં. દ્વારકામાં જ વાસ કર્યો. શ્રી રણછોડરાયનું શરણ સ્વીકારી તેમાં જ લય પામ્યાં. એજ પ્રમાણે મસ્તરામજી મહારાજ પણ તેમની પ્રોઢવયમાં સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિમાં વિચર્યા ને છેવટે ગોહિલવાડના દ્વારસમાં બોટાદમાં સમાધિસ્થ થયા.

મહાત્મા શ્રી મસ્તરામજીને તે સમયના ભાવનગરના નામદાર મહારાજ સાહેબ સર તખ્તસિંહજી પોતાના ગુરૂ ગણતાં, તેથી મસ્તરામજી ઘણીવાર ભાવનગર પધારતા.

મસ્તરામજી કદી કોઈ સ્થળે સ્થાયી રહેતા નહીં તેમનો વૈરાગ્ય અવધિરૂપ હતા. વસ્ત્રમાં માત્ર એક કૌપીન અને બીજા ચાદર કેટે વીંટાળતા. જળમાત્ર પણ પાસે રાખતા નહીં વરતીવાળા બાગથી અલગ રહેતા. બિદ્યામાં માત્ર

સાફ લોજન મુખત્વે દાળ રોટલો કે છાશ જ લેતા. અલ્પાહાર કરી એકાંત સ્થળે આલ્યાં જતાં તેમને ભૂમિરૂપી શેયા હતી. દિશારૂપી વસ્ત્રો હતા, કરરૂપી પાત્ર હતું રામનામનું ગુજન કરતાં મસ્ત બની તેઓ વિચરતા, તેથી લોકો તેમને “મસ્તરામ” નામથી પિછાનમા.

જે લોકોને મહાત્માશ્રી મસ્તરામજી મહારાજના પુનિત દર્શનનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. તેઓ કહે છે કે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે સ્થિતપ્રજ્ઞનાં જેજે લક્ષણ વર્ણવી બતાવ્યા છે. તે સર્વ લક્ષણ આ મહાપુરુષમાં પ્રત્યક્ષ નજરે પડતાં હતાં.

મસ્તરામજીનો ત્યાગ અપૂર્વ હતો. ભાવનગર નરેશ એમને ગુરૂ માનતા પણ કદી તેમજે તેમની પાસેથી કોઈપણ બાતની અપેક્ષા રાખેલી નહીં એટલું જ નહીં પણ ભાવનગરમાં સ્થાયી નિવાસ ન કરતાં ચારેબાજુ ફર્યા કરતા. મસ્તરામજી તો કહેતા કે ‘સાધુ તો ચલતા ભલા’ પરિણામે સૌરાષ્ટ્રમાં ખાસ કરીને ગોહિલવાડ-ઝાલાવાડના લોકોને તેમનાં દર્શનનો અને સત્સંનો લાભ મળ્યો હતો.

મસ્તરામજી જ્યારે ભાવનગર જતા ત્યારે દિવસે તળાવની પાળ પર પીપરી નીચે અને રાત્રે કોઈ નિર્જન સ્થળે મુકામ કરતા, એક વખતે મહારાજ સર તખ્તસિંહજીએ મસ્તરામજીને કહ્યું: આપ આજ્ઞા આપો તો આપને માટે એક રહેવાનું મકાન આપું. ઈચ્છો એ સ્થળે બંધાવી આપું.

મસ્તરામજીએ હસીને કહ્યું: ‘આ ક્ષણજીવન શરીર માટે મકાન શા ? જંગલમાં ઘણા વૃક્ષો અને આશ્રનો છે તે સર્વ મારા નિવાસસ્થાનો જ છે. મારે કોઈ બંધન ન જોઈએ.’ પરિણામે તેમનો કયાંય આશ્રમ સ્થપાયો નહીં. સમાધિબાદ તેમના સમાધિ સ્થળ “મસ્તરામજીની જગ્યા” અસ્તિત્વમાં આવી.

તેમની ત્યાગવૃત્તિનો બીજો પ્રસંગ છે મસ્તરામજી મોતીબાગ મહેલમાં પધાર્યા, મહારાજ સાહેબે ઊભા થઈ સન્માન કરી આસન આપી બેસાડ્યા. તેમના ચરણમાં હજાર હજાર રૂપિયાની એક એવી પાંચ થેલી મૂકી હાથ બેંદીને સ્વીકારવા પ્રાર્થના કરી. મસ્તરામજીએ પૂછ્યું, ‘મારે આ રૂપિયાનું કરવું શું.’

‘આપ આ નમ્ર ભેટનો સ્વીકાર કરો. આપને યોગ્ય જણાય ત્યાં વાપરો. યોગ્ય લાગે તો પ્રાદક્ષિણે દાન પૂણ્ય અર્થે આપ તેનો ઉપયોગ કરો.

‘હું તમારો નોકર નથી. તમારા હાથે તમે દાન કરી ચક્રો છો એટલું કહી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા.

મસ્તરામજી મહારાજ દિન-રાત ભગવદ્ ભજનમાં લીન રહેતા. તેમના રામ રામમાં રામનામ ગુંજતું તેનો અનુલવ પારસી શૃંગસ્થ શ્રી રૂસ્તમજી શેઠને થયેલો એ પ્રસંગ જૂન સુધર છે.

શ્રી રૂસ્તમજી શેઠ બોટાદના જીનના મેનેજર હતા. તેમને સાધુ-સંતો પ્રત્યે સુગ હતી. એક વખત તેમના જીન પાસેથી મસ્તરામજી પસાર થયા. તેમને જોઈને રૂસ્તમજી શેઠ પોતાની પત્ની માણેકબાઈને કહ્યું, ‘જુઓ હિન્દુ લોકો આવા બાવા વેરાગીઓને માલ મલીદા ખવડાવે છે. આ લોકો તગડા બની બે ફીકરા સાંઢ જેવા રખડી ખાય છે.

તીર્થભૂમિ પાળિયાદ

શ્રી કૃષ્ણભગવાનની વિહારભૂમિ સૌરાષ્ટ્રમાં પાંચાળ ધરતી એટલે દેવભૂમિ. એ ધરતી પર અનેક સંતો થઈ ગયા. તેમાંના પૂ. વિસામજીબાપુ તો ‘પીર’ કહેવાળા ‘પીર’ એટલે સિદ્ધ. પાળિયાદ તેમનું બેસણું.

તીર્થભૂમિ પાળિયાદની જગ્યાના આઘ સ્થાપક પૂ. વિસામજીબાપુનો જન્મ સં. ૧૮૨૫ ના મહા સુદી ૫ ને રવિવારના રોજ પાળિયાદમાં કાઠી કોમમાં થયો હતો. પિતાનું નામ પાતામન અને માતાનું નામ આઈ રાણુ-બાઈમા હતું.

પૂ. વિસામજી બાપુના જન્મ પહેલા તેમના પિતાશ્રી પાતામન ભાવનગરથી સાંઠેક માઈલ દૂર ધુફળીયા નામના ગામમાં રહેતા હતા. તે ગામમાં ખુમાણુ-મન શાખાના કાઠી ગરાસદારો રહેતા.

પાતામન સૂર્યનારાયણની ભક્તિમાં લીન રહી પોતાનું જીવન વીતાવતા હતા. આઘડ ઉંમર છતાં પોતાને કંઈ સંતાન ન હતું. ગામને ટીંબે આવતા કોઈ મુસાફર સાધુ, સંત કે ફકીરની આગતા-સ્વાગતા કરતા, ને સીધુ-સામાન આપતા.

સાંજે ચંદ્રજીરી પર રહેતા, યોગીના દર્શને જતા યોગી દુધાધારી હતા. પાતામન રોજ તેમને દૂધ પાવા જતાં યોગી ડુંગર પર લોયરામાં પડી રહેતા. આ લોયર અત્યારે પણ જીર્ણવસ્થામાં મોજુદ છે.

એક દિવસ પાતામનને ત્યાં મહેમાન આવ્યાં, સાંજનો સમય હતો. પાતામન નિયમ મુજબ દૂધનો લોટો ભરી યોગીને આપવા ચાલ્યાં જતાં મહેમાનોને કહેતા ગયા.

‘તમે કસુંબો તૈયાર કરો. હું હમણાંજ આવ્યો. મહારાજને દૂધ પહોંચાડી ઝટ આવું છું.’

કાઠીની કોમ, વાણી કરડી તો ખરી. મેમાને મરમ કર્યો, ‘હા બા હા, મહારાજ અમારાથી મોટા તો ખરા, ફીકરો આપે તો ઈ આપે,

પાતામન ઉદાસ થઈ ગયા. આપા પાતામનને કોઈ દિવસ આવું લાગ્યું હતું, આજે લાગ્યું વિચારમાં તે વિચારમાં તે ડુંગરે પહોંચ્યા. પાતામને યોગી પાસે જઈને દૂધનો લોટો મૂક્યો.

પગે લાગ્યો, પાતામનના મનની અકળામણુ યોગીરાજ સમજી ગયા. રોજ તો યોગીરાજ દૂધ પીઈ જતાં પરંતુ આજે તેમ નહીં કરતાં તેમાં થોડા ચાવલ (ચોખા) નાખી ખીર બનાવી પોતે થોડો પ્રસાદ લીધો અને બાકીનો પ્રસાદ પાતામન તથા આઘ રાણાઈમાને જમવા આપી કહ્યું: યહ પ્રસાદ તુમ ઘર લે જાઓ., તુમ્હારે ઘર લડકા હોગા વહ અવતારીપુરૂષ હોગા મગર ઈસ ભૂમિમેં નહીં કલ સુખહ ઈસ ગાવકો છોડકર યહાંસે ચલે જાના જહાં ભી સૂર્યાસ્ત હો વહાં સદાકે લિયે રહ જાના' એટલે “બહુ સાડુ બાપુ” કહી પાતામન ઘેર આવ્યા યોગીએ કહ્યા પ્રમાણે બન્ને જણાએ પ્રસાદ લીધો મહેમાનોને પ્રસાદ લેવા કહ્યું એટલે તેઓ હસવા લાગ્યા અને વાતને મશ્કરીમાં ઉડાવી રાતોરાત થોડા લઈને જતા રહ્યાં.

સવારે પાતામન પણ યોગીના વચન મુજબ પોતાના ઘેરઘાંખર અને ઘરવખરી લઈને ચાલી નીકળ્યાં ચાલતા ચાલતા પાળિયાદ નજીક આવી પહોંચ્યા....આ પાળિયાદ કાઠી ભાગીદારોનું ગામ હતું તેમાં નાજે ખાચર, રાણો ખાચર, અને રામ ખાચર નામે કાઠી દરબારો રહેતા હતા. તેઓ પાતામનને ‘કમખિયા’ પાસે મળતા તેમણે ગાડી-વાળાને પૂછ્યું “ભાઈ, કેના ઉચાળા છે?” એટલે ગાડી-વાળાએ કહ્યું કે, ધુફ્ફીઆના પાતામન પોતાનો ઉતારો બદલે છે, અને સામે માલદોરામાં છે. આ સાંભળી ત્રણેય દરબારો પાતામન પાસે ગયા થોડેથી નીચે ઉતરી રામ રામ કરી, થોડી વાતચીત કરીને કહ્યું ‘આપા, અહીંજ રોકાઈ જાઓ આ તમારું ગામ છે એટલે પાતામને કહ્યું ભલે ભાઈ, તો, આથી બીજું સાડું શું?’ અને યોગીના વચન પ્રમાણે સૂર્યાસ્ત થતાં પાળિયાદમાં જ સુકામ કર્યો.

અહીં જીવન નિર્વાહ માટે રામ ખાચરે એક વાડી તથા રહેવા મકાન આપ્યાં, એટલે સૌની જેમ પાતામન પણ દરબારને લાગ લાગ આપી આનંદથી રહેવા લાગ્યા.

પાળિયાદમાં નવેક માસ વિત્યા. આગળ લખ્યા પ્રમાણે વસંતપંચમીના શુભ દિવસે પાતામનને ઘેર પુત્રનો જન્મ થયો. આવડી મોટી ઉમરે પુત્ર જન્મની વાત સાંભળી સૌ સ્નેહીજનોને ખૂબ આનંદ થયો. પાળિયાદના દરબારોએ ડાયરો ભરી કસુંબા પાણી લેવરાવ્યા. બાળકોને મીઠાઈ તથા સાકર વહેંચી આપો દિવસ આનંદમાં ગયો.

“રવિ ઉગમતે ભાણુ, પાણેશ્વર પધારિયા;
પચ્ચીશ અઢારની સાલ, પંચમી વસંત પધારિયા.”

આ વિસામણુ નાનપણથી તેજસ્વી હતા જેમ જેમ મોટા થતા ગયા તેમ તેમ તેની કિર્તી પણ વધતી ગઈ આ તેજસ્વી પુરૂષ આગળ જતાં પ્રખ્યાતી પામનાર બીજા કોઈ નહીં પરંતુ ખુદ ‘રામદે પીર’ નો અવતાર હતા. તેની વિગત તે વખતમાં થઈ ગયેલા તેમના મિત્ર ‘શુલાબશા પીર’ નીચે જણાવી છે.

આપા વિસામણુનો સ્થૂળ દેહ પંચતત્વોમાં સમાઈ ગયો સૂક્ષ્મ દેહ અંતરીક્ષમાં રહ્યો રહ્યો હજી પણ લોકોને સહાય

કરી રહ્યો છે. આપા વિસામણુના યોગિયાની વિધિ સંસાર-રૂઢિની રીતે કરવામાં આવી, ને પછી આપા વિસામણુની સમાધિ પર પૂ. લક્ષ્મણજી બાપુએ બાવા રામદાસની દેખ-લાજ હેડળ મંદિર બંધાવ્યું. અને તેમાં રામ-લક્ષ્મણની મૂર્તિઓની સ્થાપના કરી.

પાળિયાદની જગ્યા બીજી જગ્યાઓ કરતાં કંઈક જુદી છે. બીજે ગાદીનું મહાત્મય છે. અહીં વ્યક્તિનું છે. આપા વિસામણુ પછી જે જે પુરૂષો ગાદીએ આવ્યા, તે બધાજ સિદ્ધ કોટિના આપા વિસામણુનો બોલ ‘જ્યાં અમે ત્યાં અમારો ઠાકર’ એ આજ સુધી ચાલુ જ છે.

જે દિવ્ય શક્તિ આપા વિસામણુમાં હતી તેજ શક્તિ જાણે કે પૂ. લક્ષ્મણજી મહારાજમાં સંક્રાંતિ થઈ હોય તેમ તેમનું જીવન પણ દિવ્ય, અમત્કારોથી ભરેલ જીવન બની રહ્યું.

ગાદી ગૃહસ્થી હોવાથી પૂ. લક્ષ્મણજી મહારાજ પછી પૂ. ઉનડ બાપુ અને પછી પૂ. દાદાબાપુ ગાદી ઉપર આવ્યા. ગાદીની સાથેજ પ્રત્યેકમાં દિવ્ય શક્તિ સંક્રાંતિ થતી તે બધા સિદ્ધ પુરૂષોના જીવનના પ્રસંગો લખવા બેસીએ તો મોટું પુસ્તક બની રહે.

હાલ વિદ્યમાન પૂ. ઉનડ બાપુ પ્રત્યે પણ લોકોની શ્રદ્ધા જેવી છે તેવીજ છે. તેમના સત્સંગનો લાભ લઈ અત્યારે પણ લોકો ત્રિવિધ તાપમાંથી શાંતિ મેળવે છે.

પૂ. આપા વિસામણુ શરૂ કરેલ અન્નક્ષેત્ર અત્યારે પણ ચાલુ જ છે. રોજ હજારો લોકોની પંગત જમે છે. પાળિયાદને પાદર કોઈ ભૂખ્યું સતું નથી.

ધર્મનગરી કપડવાણજ

—શ્રી ચોપટલાલ ડી. વૈદ્ય

સર્જનહારે સૃષ્ટિ રચી, તેમાંએ તેણે ભારતની નૈર્સંગિક સૌન્દર્યતા સરળ હાથ ધોઈ નાંખ્યા છે. અજર અમર ભારત જનનીના દિવ્ય દેહમાં સમાએલ અણુ તે ધર્મનગરી. ઇતિહાસના અવશેષરૂપ, ઇન્દ્રની અવકૃપાને આવાહન આપતું. મનોહર મહેર નદીના નાનકડા પટને ભાવભીની બાથ ભીડી, ટેકરી પર આરૂઢ થયેલ અર્વાચીન કપડવાણજ શોભી રહેલ છે.

પ્રાચીન સમયમાં 'કર્પટ વાણિજ્ય' ના નામે ઓળખાતું અર્વાચીન કપડવાણજ શહેર કયા ચોક્કસ દિવસે અને કેાણે વસાવ્યું, તેની કંઈપણ આધારભૂત માહિતી હજુ મળી નથી.

દંતકથાના સ્મરણ રૂપે પ્રાતાઃસ્મરણીય ભગવાન રામ-ચન્દ્રજી, પિતૃઆજ્ઞાને આધીન થઈ વનવાસ સ્વીકારી પ્રયાણ કરતાં પ્રાચીન કર્પટવાણિજ્યની ધરતીને પાવન કરેલ કહેવાય છે. કપડવાણજથી સાત માઈલ દૂર લસુન્દ્રા ગામ છે. ત્યાં મહારાજ દશરથનું શ્રાદ્ધ ભગવાને કરેલ. આ સ્થળે ટાઢા-ઉના પાણીના કુંડો છે. તે રામસ્થેર કે લુણ્યુરના નામે ઓળખાતું હતું. કપડવાણજ આસપાસમાં ઋષીમુનીઓનાં આશ્રમો હતા. ઉત્કંઠેશ્વર અને કેદારેશ્વર, ખેરનાથ વગેરે તપોવનોના સમયનાં ધ્યાન માટેનાં પવિત્ર સ્થળ છે. પવિત્ર વેત્રવતી (વાયક) ના કિનારે મહાત્મા જાબાલીના આશ્રમ બાદ-વસવાટ બાદ ઘણા મુનિઓ પધાર્યા હોય અને યજ્ઞ-યાત્રાદિ થયા હોય તેમ લાગે છે. આજે પણ બોદકામ કરતાં યજ્ઞોની ભસ્મો તથા અન્ય યજ્ઞોનો સામાન જડે છે.

રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજા ધ્રુવસેન રાજાના ભાઈ દંતીવર્માનો પુત્ર અકાલવર્ષ કૃષ્ણ હતો. (વિ. સં. ૯૪૪) અકાલવર્ષના સામંત પ્રચંડનો પિતા ધવલપ્પા યુગરાતનો તે સમયનો દંડપતિ હતો. કપડવાણજમાંથી નીકળેલાં તામ્રપત્રો ધવલપ્પા-ને યુગરાતનો દંડનાયક નીમ્યાનું લખે છે.

અકાલવર્ષના સામંત પ્રચંડે ખેટક (ખેડા) હર્ષપુર તથા કપડવાણજ (કપટ વાણિજ્ય) વગેરે ૭૫૦ ગામોના મહાસામંત અને દંડનાયક ચન્દ્રગુપ્ત હતા. ખેડા જીલ્લો થોડા સમય માટે પ્રતિહાર રાજાના હાથમાં ગયેલો, પણ ધવલપ્પે પ્રતિહાર મહિપાળદેવના હાથમાંથી જીતી. વિ.સં. ૯૬૬ પહેલાં રાષ્ટ્રકૂટ વંશના અકાલવર્ષને સોંપેલો. અકાલ વર્ષે, ખેટક મંડળનો વહીવટ ધવલપ્પને સોંપેલો. (અકાલ-વર્ષ મહારાજાએ આ જીલ્લાના ભાગ મહાસામંત પ્રચંડને જાગીરમાં આપ્યા હશે અથવા તો તેમના પિતા ધવલપ્પાને તેમની બહાદુરી માટે પણ આપ્યું હોય. આ સમયના રાજ-વીઓ ઉદાર તથા મુન્સદીઓ પણ હતા.)

અકાલવર્ષે ઉઝા (કૃષ્ણરાજ) કે જે પૃથ્વીવલ્લભ તરીકે ઓળખાતા વિ.સં. ૯૬૬-૧૦૨૩ હતા ત્યારે ખેટકમંડળ ના મહામંડેશ્વર મહારાજ સિયાક હતા એમ લાગે છે. [રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓની સત્તાના કાળમાં એક વખત કર્પટ વાણિજ્ય સુધીનો ખેડા જીલ્લાનો ભાગ લાટ મંડળમાં ગણાતો

કપડવાણજ કિલ્લાનો પાછળનો ભાગ

પાછળથી રાજ્ય વહિવટની સગવડતા ખાતર બે ભાગ ગણેલા.

યુગરાતમાં ચાપોત્કર વંશનો અમલ શરૂ થયો ત્યારે તેના માંડલીકો પ્રાચીન કર્પટ વાણિજ્યને શોભાવતા હોય તેમ લાગે છે. તે સમયના રાજપુતોએ હાલની ટાંકલાની કુંગરી કહેવાય છે તે સ્થળ પાસે એક સરોવર તેમજ કૂળદેવી હર્ષદ માતાનું મંદિર બંધાયેલું હોવાનો સંભવ છે. આ ટાંકલાની ટેકરી પરના ભગ્નાવશેષો કેઈ મોટું દેવાલય કે મહાલયનાં અવશેષો હોય તેમ લાગે છે.

રાષ્ટ્રકૂટ પછીના રાજપુત યુગમાં કર્પટ વાણિજ્યમાં વસતા વાગડ કુળના પ્રતિષ્ઠિત શ્રેષ્ઠી શ્રી ગોવર્ધન શ્રેષ્ઠીએ શ્રી જિજ્ઞદત્તસુરીના ઉપદેશથી નંદીશ્વર ચૈત્ય નામનું બાવન જિનાલય વાળું એક ભવ્ય મંદિર બંધાવેલું જેના પર બાવન સફેદ આરસના સોનાથી મહેલા કળશો સાથેના ધુમટો હતા. આ શેઠને સોઢા નામની ગુણીયલ ચારિત્રવાન પત્ની અને ચાર પુત્રો તેમજ એક પુત્રી હતી. તેમના નાના પુત્ર શ્રી વીરે શ્રી મહાવીરનું ચરિત્ર (વીર ચરિત્ર) નામનું પુસ્તક શ્રી ગુણચંદસુરી પાસે સંવત ૧૧૩૯ ના જેઠ સુદ ૩ ને સોમવારે રચીને પૂર્ણ કરાવ્યું અને તેમના પહેલા બે પુત્રો અમ્મય અને સિદ્ધ બંનેએ તેમના પિતાશ્રી સાથે દીક્ષા લીધેલી ન્યારે કનિષ્ઠ પુત્ર અન્નઓ તેની ગુણવાન પત્ની આચિત્રી સાથે પિતાની ગાદી પર કર્પટ વાણિજ્યમાં રહ્યા. (વિ. સં. ૧૧૩૯-ઈ. સં. ૧૦૮૩)

અન્નઓને સાવીત્રીથી બે ધર્મિષ્ઠ પુત્રો થયા: ગોપાદિત્ય અને કર્પદી. આ બન્ને ભાઈઓએ પોતાની ફાઈના દીકરા યશોનાજ સાથે વતનમાં રહી ધર્મકાર્ય કર્યા. તેમાં કર્પદી શેઠ વધુ ધર્મિક હતા. તેમણે શત્રુજય વગેરે ધર્મિક સ્થળોએ કપડવાણજથી મોટા સંઘ પણ કાઢેલા. યશોનાથની સ્ત્રી પાલી પણ ધર્મિક હોઈ તેણે વિ. સં. ૧૧૬૦ (ઈ. સ. ૧૧૦૪) માં શ્રી ઔમખળની સ્થાપના કર્પટ વાણિજ્યમાં કરેલી.

આ સમયે કર્પટ વાણિજ્યમાં જૈન સમાજ સમૃદ્ધિમાં રાચતો હતો. વિ. સં. ૧૧૨૯ (ઈ. સ. ૧૦૭૩) માં નવાંગીના ટીકાકાર વિદ્વાન જૈન ધર્મશાસનના પુણ્યાત્મા ચન્દ્રકુળના શ્રી અભયદેવસૂરીજીએ હાલની શાન્તીનાથજીની પોળમાં આવેલ ઉપાશ્રયમાં કાળ કરેલો.

અરબસ્તાનમાં મુસાનો દીકરો જોવૈળ નામે થયો. આ જોવૈલે પોતાના બે શિષ્યો મુલાઈ અબદુલ્લા અને મુલાઈ એહમદને ગુજરાતમાં મોકલ્યા. તેઓ ખંભાતમાં આવ્યા. અને તે જ સમયમાં મુઆબ નામની તવારીખ ખોખીન માલમ નામના મહાપુરૂષે કપડવંજમાં બનાવેલી. લગભગ ૧૧ મી સદીમાં સોલંકીઓના સુવર્ણયુગમાં મુસ્લીમ સંતો પણ આનંદથી રાચતા. આ પુરૂષની કબર ખોજ માલમની મસ્જિદમાં છે, જે હાલ મીડા તળાવના દરવાજા બહાર નડીયાદ જવાની સડકના જમણા હાથે છે, તે હાલમાં ખોજ માલમની મસ્જિદ કહેવાય છે.

રાજમાતા મીનલદેવી બાળકુમાર સિદ્ધરાજ સાથે તીર્થ-યાત્રાએ નીકળ્યાં ત્યારે આ સ્થળે વનમાં તંબુ ઠોકાવી નિવાસ કરેલો. રાજમાતાના સૈન્યમાંના એક અધ્યક્ષક વિભુદાસ, કે જે કોઠ રોગથી પીડાતો હતો તે, સૂર્યની અસહ્ય ગરમીથી બચવા જળ શોધતાં તેણે પાસેના તળાવમાં સ્નાન કર્યું. કર્મ સંજોગોએ કોઠ મટ્યો. રાજમાતાએ જોખીઓને પૂછ્યું: આ શો ચમત્કાર? જોખીઓનો અભિપ્રાય મળ્યો કે, આ સ્થળમાં ભગવાન નારાયણનો વાસ જરૂર હોવો જોઈએ. તેમણે આ સ્થળ ખોદાવી પ્રતિમાનાં દર્શન માટે ઉત્કંઠા કરી, પણ તરત જ સંજોગોવશાત્ પાટણ પાછા ફરવું પડ્યું. આ વાત મહારાજ સિદ્ધરાજ ગાદી પર આવ્યા બાદ આ સ્થળે પાછા પધાર્યા અને નવાં વાવ તળાવનું ખોદકામ કરાવી તપાસ કરતાં ભગવાન નારાયણ, લક્ષ્મીજી, ભગવાન શંકર વગેરેની પ્રતિમાઓ સ્વયં પ્રગટ થઈ.

સોલંકીયુગની અમર કહાણી સમા કિર્તીમાળનું ભવ્ય તોરણ કુંડવાવ પર આજ મોજુદ છે. બત્રીશ કોડાની વાવ, તથા રેશમ ધોવાતું એવી રાણીવાવ અને મીડા જળની મીડા સાગરવાવ જે મહારાણીની લાડીલી દાસી સીગરના નામે બાંધવામાં આવેલી. આ સ્થળ સોલંકીયુગની અમર કથાઓના અવશેષો છે. નવાણો આ સ્થળે બાંધતાં, જુના રાહના આરેથી પ્રભાતે આ બાજુ વસવાટ શરૂ કર્યો. રજપુત યુગમાં આ ગામની આસપાસ કિલ્લો બાંધવામાં આવ્યો (ક્યારે અને કોણે? તે ચોક્કસ કહી શકાય તેમ નથી.)

મુસ્લીમ બાળી વંશ વખતે ફરી તૈયાર કર્યો હોય તેમ લાગે છે.

સૂર્યોદય પછી સૂર્યાસ્ત એ નિયમ પ્રમાણે અહીં થોડાક ધર્મીય યુગમાં પ્રજાની વાડીઓ વેરન થઈ સમૃદ્ધિ સળગી ગઈ. ધર્મ ધરતીમાં ગરકાવા લાગ્યો. થોડા સમય પ્રભાતે હુન્ન અનુભવ્યાં. આ ધર્માન્ધ યુગમાં કપડવંજના ભવ્ય સમૃદ્ધિ જનાલયો તૂટ્યાં મસ્જિદોના રૂપમાં ફેરવાયાં.

કાળ રાત્રીઓ વીતી. વાણિજ્ય સ્થિતિ સુધરી પ્રજાએ શાન્તી અનુભવી. ગુજરાતના ભવ્ય બંદરો સાથેના વહેવારમાં કપડવંજ કેન્દ્ર રૂપે રહી વેપાર શરૂ થયા. ગુજરાતની ભવ્ય મુસ્લીમ બાદશાહના અજવાળાં પડ્યાં જો કે આ સમય પણ ચુકોનો રહેતો પણ પ્રજાને બહુ સહન કરવું પડતું નહિ.

મીડા તળાવનો દરવાજો

હીજરી સં. ૮૫૫ (ઈ. સ. ૧૪૫૩) સફર માસની ૧ લી તારીખને શુક્રવારે મુઝફ્ફરખાન નામના દેશદ્રોહીનું માથું કપડવંજના પૂર્વ દરવાજે લટકાવવામાં આવેલું આ દેશદ્રોહીએ માળવાના સુલતાનને ઉશ્કેરીને અહીં લાવેલો આ શહેર પણ બાળી વંશ શરૂ થાય તે પહેલાં હજરત સૈયદ સાહેબ નામના ઘણા જ પવિત્ર પુરૂષ વહીવટ કરી ગયેલા જેમનું જૂન મહેમદાવાદ થવાથી, તેમનો તથા તેમના પુત્ર મીશનની કબરો આજ મહેમદાવાદમાં છે.

બાળી વંશના સુબેદારોએ અહીં વહીવટ કર્યો. તેમાં શેરખાન બાળી અને લાડણી ભીખી મહત્વનાં શાસકો બની ગયા તે બાદ ગાયકવાડ અમલ અને ખ્રીટીશ શાસન શરૂ થયો. સમયનાં વહેણ બદલાતાં સ્વાતંત્રના શહીદોની મીઠી યાદ અને અહિંસક સ્વાતંત્ર સંગ્રામ મંડાણ થયેલો ૧૯૩૦ પછી ૧૯૪૨ એ છેલ્લી લડત લડાઈ. સને ૧૯૪૭ તા. ૧૫-૮-૧૯૪૭ ભારત સ્વાતંત્ર થયું લોકશાહીનાં મંડાણ થયાં કપડવંજમાં સૈનિક ભાઈ-બહેનોએ પોતાની તમન્નાઓ તેજસ્વી રીતે લડી ચૂક્યા.

ઉદ્ધોગોથી શોભતું આ શહેર અર્વાચીન સમયમાં જેટલું શોભે છે તેટલું જ પ્રાચીન સમયમાં ઉજ્જવલ હતું આ શહેર પહેલા કિલ્લાની વચ્ચે હતું તે હાલ કિલ્લા બહાર પણ ઘણું જ વિસ્તાર પામેલ છે. તેના સાબુ અને કાચનાં પ્રસિદ્ધી પામેલ કારખાનાં જોવા જેવાં છે. તેના પુરાણાં કિર્તી મંદિરોમાં આવેલ કુંડવાવ જેમાં કિર્તિતોરણ છે તે સ્થાપત્યનો નમુનો છે. અને જે કુંડવાવ છે તે સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ સુલક્રક શ્રેણીનો શિવ-કુંડ છે તેની પાસેનું ટાવર સમયના સ્મૃતાર્થ કરે છે. જુના સ્થાપત્યના અવશેષ રૂપે જુમ્મા મસ્જિદ તથા અમલી મસ્જિદ જોવા જેવી છે. કોમવાર રચના કરેલ પોળો મોટી વહોરવાડ, જૈન મંદિરો અને કોલેજો તથા વોટર વર્કસ વગેરે તેમ જ પૂં બાપુજીની (આઝાદ ચોકમાં આવેલ) પ્રતિમા તથા કપડવંજના સેવક તથા શ્રેષ્ઠીઓની પ્રતિમાઓ બખીરભાઈ બદરૂદીન મહેતા જનરલ હોસ્પિટલ, શહેર સુધરાઈ, ગાંધી ઉદ્યાન અને મહિલા વિદ્યાલય તથા શિશુ-મંદિર તેમ જ વાત્રક કાંઠે અજમાવતનો કોટ તથા ઉત્કંઠેશ્વર,

કેદારેશ્વર અને કપડવંજથી સાત માઈલ દૂર લસુન્દ્રામાં ટાલ-ઉના પાણીના કુંડ જેવા જેવા છે. શહેરની પશ્ચિમે વહોરા બિરાદરોનું કબ્રસ્તાન તથા વોટર વર્ક્સ જેવા જેવા છે. ત્યાં સારી એવી હોસ્પિટલ-શ્રી જે. બી. મહેતા હોસ્પિટલ તથા શ્રી જયંત સાર્વજનિક હોસ્પિટલ વગેરે સ્થળો જેવા જેવા છે. કોઈને જેનો લાભ તે સમયમાં નહિ મળેલ તેવી નળ-ગટર યોજનાનો લાભ મ્યુ. અધ્યક્ષ સ્વ. રા. બ. શ્રી વલ્લભરામ છોટાલાલ ત્રિવેદીના કાળે બન્યો છે.

જેને કદીપણ વીસરી ન શકાય તેવા સ્વ. પૂ. હરિભાઈ દેસાઈ કે જેની પ્રેરણારૂપ આજનું સેવા સંઘ અને તેની શાખાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ કપડવંજના હૃદયસ્થાને છે.

આ કપડવંજની વહેતી જ્ઞાનગંગા રૂપે અંથાલયો પણ મહત્વનું સ્થાન લેાગવે છે.

આ ભૂમિમાં ભાગ્યશાળી સપુત્રોએ જન્મ લીધા છે. ચાણક્ય, પદ્મશ્રી, શ્રેષ્ઠીઓ, દાનવીરો, સેવકો, સંતો, સાધ્વીજીઓ, સન્નારીઓ, કવિઓ, કલાકારો, સાહિત્યકારો, ચિત્રકારો, સંશોધકો, રાષ્ટ્રવીરો, પૂર્વના સમયથી આજ સુધી આયુર્વેદ સાથે જીવનાર કુટુંબો તથા હાલમાં સારા એવા વૈદ્યો-ડોક્ટરો અને સર્જનો સર્જ્યા છે. આ એ ધરતી છે કે જેમાંથી સાધુ-સાધ્વીજીઓ પ્રાપ્ત થયેલ છે, તેવી આ “ધર્મનગરી” છે.

આ શહેરમાંથી દરિયાપારની સફર કરનારાઓની સારી એવી સંખ્યા છે.

SAFFRON AND MENTHOL KHOSLA KESERWALA

70, Yusuf Mehrali Road,

BOMBAY-3

Sole Importers RAMAIN Brand 100%
Pure & Bast Selcted Saffron. mount
'EVEREST' Brand Pure Mehthol,
Wholesales & Retails.

Grams : KHOSLABROS
Phone : 324932 (Office)
: 572731 (Resi.)

સ્ટેટ બેન્ક ઓફ સૌરાષ્ટ્ર

(સખસીડીયરી ઓફ ધી સ્ટેટ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા)

હવે તમે નિશ્ચંત છો ? ઉત્સાહી અને પ્રગતિશીલ કારીગર તથા અન્ય વ્યક્તિને ઉદ્યોગ માટે નાણાં ધીરવાની અમારી યોજના વિશે આપને માહિતી છે ?

આપનો ઉદ્યોગ મુડીના અભાવે અટકી ન પડે તે બેવાનું અમારું ધ્યેય છે-એટલે કે કાર્કપણ જાતની મુડી વગર પણ આપ ઉદ્યોગ શરૂ કરી શકશો.

અમારે તો આપે શરૂ કરવા ધારેલ ઔદ્યોગીક એકમમાં રોકાણ કરેલ નાણાંની વળતરની શક્યતાઓ, તેના વિશેનું તમારું ટેકનીકલ જ્ઞાન અને સંચાલન માટે તમારી આગવી સુઝ અને કુનેહની જ જરૂરીયાત છે તો ઉદ્યોગની નાણાંકીય સવલતો માટે નબદીકની શાખાના મેનેજરનો સંપર્ક સાધો.

સ્ટેટ બેન્ક ઓફ સૌરાષ્ટ્ર

: હેડ ઓફીસ :

દરબારગઢ, ભાવનગર

ફોન નં. ૨૮૪-૩૨૭૧

ગુજરાતનું ઇતિહાસ દર્શન

—શ્રી પુન્કરભાઈ ગોકાણી

ગુજરાતનો પ્રાગૈતિક ઇતિહાસ :

ગુજરાતનો ત્યારે ગુજરાત નામ નહોતું મળ્યું. ગુજરાત નામ તો છેક વિક્રમના યોગ્ય શતક પછી જ “ગુર્જરા”, “ગુર્જર” એ રીતે પ્રચારમાં આવ્યું અને ત્યારે તે પ્રદેશ જોધપુર રાજ્યની ઉત્તર-સીમાથી સિતીનાત્ર સુધી ફેલાયો. હાલના પ્રદેશને ગુજરાત તરીકે વિક્રમની ૧૦મી સદી બાદ ઓળખાવાયો છે.

ત્યારે કચ્છના અખાત આગળથી દેક્ષસ સમુદ્ર ભારતની ઉત્તર-ભૂમિ અને દક્ષિણભૂમિને છૂટા પાડતો. અંગાળના ઉપસાગરને મળતો; ત્યારે તેને દક્ષિણ સમુદ્ર કહેતા. સૌરાષ્ટ્ર દ્વિપ હતો.

મુઘલ એશિયા અને કાર્પીઅન સમુદ્રને કાંઠે વસતી પ્રજાએ પાષાણયુગનું શિકારીજીવન પૂરું કર્યું હતું. તે ખાદ્ય અને અખાદ્ય વતરપતિના ભેદ પાડી શક્યો હતો, અને જીવમાંથી વૃક્ષો ઉગતા વેદો તે ખેતી કરતાં શીખ્યા ગયો હતો. અને ધીરે ધીરે નદીગિરિ વસતો વસતો સ્થળાંતર કરતો ગયો. લાકડાના ઓગરો-ચક્ર વગેરે બનાવતો થયો. ધાતુ તેણે ઓળી કાઢી હતી. ત્રાંબુ અને કાંસાનો ઉપયોગ સામાન્ય બન્યો હતો. મેસોપોટેમીઆ (પેર્સિયાથી અરબીઆ), એશિયા માધ્યમ (ટર્કી અને કાળા સમુદ્ર પાસેનો પ્રદેશ), ગ્રીસ અને મિસરમાં ઓ વિકાસ પામ્યા. અહિં સુમેર, અસુર, આક્રડ, મેગિઝોનીઅન, એક્રુકન ગ્રીક અને ફારસી સંસ્કૃતિઓ વિકસી. વિક્રમ પહેલા ૧૦૦૦ થી ૩૦૦૦ વર્ષ પહેલાંના સમયમાં તેનો ધીરે ધીરે વિકાસ થયો. કાર્પીઅન સમુદ્રને કાંઠે આર્યપ્રજાએ અને ત્રિવિષ્ટ્ર ઉપર ત્યાંથી આવેલ દેવ પ્રજાએ ત્યારે આધ્યાત્મિક સાધો અને સિદ્ધિ તરફ મીઠ માંડી હતી. આસીડીયાના સિત્તાવશેષો જોતાં જણાય છે કે ત્યારે તેઓ વહાણવટામાં પારંગત હતા. એ સમયમાં સમુદ્ર રસ્તે આસીડીયામાંથી અસુરે સૌરાષ્ટ્રમાં આવી વસ્યા. દક્ષિણ ભારતમાં ત્યારે ત્યાંની આદીવાસી પ્રજા ગરડ, નાગ, વાનર, દ્રવિડ અને રાક્ષસો વસતા હતા. આ અસુરેએ સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના તાપી અને નર્મદા વચ્ચેના પ્રદેશોમાં પોતાનો વિકાસ કર્યો. ત્યારે સિંધુ પ્રદેશમાં હરપ્પા સંસ્કૃતિનો વિકાસ થયો. અસુરે અને સુમેર પ્રજાએ ત્યાં પણ પોતાના થાણા નાખ્યા. સૌરાષ્ટ્ર, દક્ષિણ ભારત અને ઉત્તર ભારતને છૂટા પાડતો દેક્ષસ સમુદ્ર સિંધુ, સરસ્વતી, ગંગા, યમુના વગેરે નદીઓના કાંપથી છીછરો થતો ગયો. સૌરાષ્ટ્ર દક્ષિણ ભારત સાથે જોડાયેલ ગયું હતું પણ રાજસ્થાન રણપ્રદેશ ઉપર ત્યારે કચ્છ પાળી હતા. તેથી જ આજે સૌરાષ્ટ્રમાં અને નર્મદા તાપી, આજુબાજુ હરપ્પા સંસ્કૃતિના અવશેષો ખૂબ મળી આવે છે —ઉત્તર ગુજરાતમાં નહીં. વિક્રમ સંવત પહેલાં ૫૦૦૦ થી ૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે આ સંસ્કૃતિઓ ગુજરાતમાં વિકસી હતી. પ્રજા ત્યારે ત્યાં

સુખી અને વ્યવસ્થિત હતી. માટીના વાસણો વાપરતી-અનાજ પકવતી. પાકા ખાંધેલા મકાનોમાં રહેતી. રૂવર્ણ અલંકાર પહેરતી. સારા કિસાઓ ખાંધતી. શહેરમાં આયોજીત આધુનિક ગટર વ્યવસ્થા જેવી વ્યવસ્થા પણ રહેતી. આ પ્રજા ભોગવિકાસમાં રહેનારી હતી. તાંબુ, હાથીદાંત અને પથ્થરમાંથી વિવિધ વસ્તુ બનાવવાના કારખાના લોથકામાં મળી આવ્યા છે. નાગ, ગરુડ કીંગ યોની આદીની પૂજા કરતી હતી.

આજથી લગભગ ૫૦૦૦ થી ૬૦૦૦ વર્ષ પૂર્વેની વસાહતો-વાળા સ્થળો-કચ્છમાં દેસલપુર, તોડીઆ-સૌરાષ્ટ્રમાં દારા, પીંડાના, કળુજેતર, દેવળીઆ, વીસાવાડા, આબરકોટ, કિતીર ખેડા વસઈ, કાખા આવળ, ગોપ, રાજડી, આમરા, આટકોટ, થાન, ભાદર કાંઠો, પ્રભાસ, જૂનાગઢ, પીરડીઆ, શિહોર, મોટા મચીઆળા, વલ્લભી, મોટી ધરઈ, રંગપુર, લોથકા-અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં મહેળામ, નંદોદ, જોળા, ભાળા તળાવ, કામરેજ, નવસારી વગેરેથી હરપ્પા સંસ્કૃતિના અવશેષો હાલ મળી આવ્યા છે.

ત્યારે પણ આ પ્રજા સુમેર, બાબિલ અને લાર સાથે જોડાયેલ વ્યવહારથી સંકળાયેલ હતી. મોહે-જો-દડો અને કદાચ તેથી વધારે વિકાસ પામેલી પ્રજા ત્યારે ગુજરાતમાં વસતી હતી. મોહે-જો-દડો સંસ્કૃતિનો તો ઓળખિતો અને વિનાશક લય જણાયો છે જ્યારે આપણે ત્યાં રંગપુર અને લોથકા જેમાં મુખ્ય હતા તેવી લગભગ ઉપ-રેક્ષા ઉપ સ્થળોએ વસેલ સંસ્કૃતિનો ક્રમિક અને કુદરતી લય થયો હોય તેમ ત્યાં થયેલા ખોદકામ ઉપરથી જણાય છે. આ સંસ્કૃતિ આર્યોના હુમલાથી કે અંદરોઅંદર કુસુપથી નાશ પામી હોય તેમ જણાય છે. કદાચ આર્યોના હુમલાઓ જ તેને મારે જવાબદાર હોય.

વિક્રમ સંવતના ૩૦૦૦ થી ૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે આર્યોનો પ્રથમ હુમલો આવ્યો. ઉત્તરમાંથી-સૌવિર પ્રદેશ (સિંધ)માંથી શાયંતો આવ્યા હોય તેમ જણાય છે. ત્યારે ઉત્તર ગુજરાતનો પ્રદેશ ધરતી-કંપથી ઉપર આવી ગયો હતો. (જે ધરતીકંપમાં મોહે-જો-દડો અને હરપ્પાનો વિનાશ થયો હતો.)-ત્યાં સિંધમાંથી જ અસુરે આવીને વસ્યા હતા. સરસ્વતી હવે પૂર્વેને બદલે પશ્ચિમમાં સમુદ્રને મળતી હતી. શાયંતોએ ત્યાં પોતાનું થાણું નાખ્યું-આનર્તપુર વસાવ્યું. શાયંતિના પુત્ર આનર્તના નામે તે સ્થળો પ્રદેશ પાછળથી આનર્ત તરીકે ઓળખવા લાગ્યો. વિક્રમની પહેલી સદીમાં તેને પ્રાચીન નગર-કદનગર તરીકે ઓળખવામાં આવતું અને હાલ તે વડનગર તરીકે ઓળખાય છે.

આર્યો જ્યારે ઉત્તર તરફથી સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાત ઉપર ચડી આવ્યા, ત્યારે ઈરાનમાંથી સમુદ્રમાર્ગે મગ અને ભૂયુ બ્રાહ્મણો પણ ભારતના

પશ્ચિમ કિનારે આવીને વસ્યા હતા. દક્ષિણ ગુજરાતનો અભુવિકસિત પ્રદેશ તેઓ સહેલાઈથી છૂટી શક્યા હતા. ત્યાં ભૂગુઓએ ભુગુસેન વસાવ્યું—ઉત્તરમાંથી અને સમુદ્ર રસ્તે હૈહયો આવ્યા. તેણે માહિમતી વસાવ્યું હતું. મગ બ્રાહ્મણો સૌરાષ્ટ્રમાં કુશસ્થલી (દારકા) બંદરે ઉતર્યા. આર્યોના હુમલાથી નાસીને સમગ્ર અસુર પ્રજા સૌરાષ્ટ્રમાં જ એકઠી થઈ હતી. શાર્યાતે પોતા નીપુત્રી સુકન્યાને ભુગુએક વ્યવન સાથે પરણાવી. પરસ્પર સખજતા પ્રાપ્ત કરી. ભુગુઓએ હૈહયો ઉપર કાબૂ મેળવ્યો અને શાર્યાતોની મદદમાં સૌરાષ્ટ્ર તરફ વળ્યા. આ અરસામાં કુશસ્થલી સૌરાષ્ટ્રનું પાટનગર હતું. પુણ્યજન અસુરો સમુદ્રમાંથી લૂંટફાટ કરી સમૃદ્ધિ જમાવતા હતા. ત્યારે જ સિંધુ-શંદ્ર અને સરસ્વતીને કાંઠે આર્યોએ વેદના દર્શન કર્યાં. આમ ગુજરાત આર્યો આવ્યા પહેલાંથી વસાહતી પ્રદેશ રહ્યો છે.

ગુજરાતનો ભૂમિ ઇતિહાસ (એક નોંધ) :

ગુજરાતમાં આદિ માનવ રહ્યો છે કે કેમ તે વિષે વિવાદ છે. કારણ કે ગુજરાતના વિશાળ ભાગ ઉપર પ્રથમ ટેક્સ સમુદ્ર હતો એટલે ત્યાં તે શક્યતા રહેતી નથી એમ ધ્રુવાનું માનવું છે. પણ ઋગ્વેદના વર્ણનો અને અન્ય ખોદકામ ઉપરથી જાણી શકાયું છે કે ગુજરાતની ભૂમિ ઉપરનો મોટો ભાગ જ્યારે સમુદ્ર નીચે હતો ત્યારે દક્ષિણ ગુજરાત અને ભારતનો કેટલોક ભાગ આફ્રિકા સાથે જોડાયેલો હતો અને તેને લેમુરિયા એવું નામ ત્યાંની આદીવસતી ઉપરથી આપવામાં આવ્યું છે. એટલે આફ્રિકામાંથી જમીન રસ્તે અને સમુદ્ર રસ્તે ત્યાંથી માનવ રહેવા આવ્યો હોય તેમ બને. આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારે અને સૌરાષ્ટ્ર તથા દક્ષિણ ગુજરાતમાંથી કેટલાક પ્રાચીન હથિયારો એકસરખા મળી આવ્યા છે, એટલે એવી માન્યતા બંધાઈ છે. પણ આફ્રિકન આદી માનવ નિષ્ક્રોધ ગણ્યો છે. જ્યારે મોહન-જો-દડો વગેરેના ઉખ્તનનમાં મળી આવેલ પ્રતિમાઓ જેતાં તે કોક્રોસોઈડ જેવો પણ નથી જણાતો એટલે સૌરાષ્ટ્રની ગિરીમાળા અને નદીકાંઠે આદી માનવ હશે, જે આફ્રિકા અને આસીરિયાથી આવેલ પ્રજાને તામે થઈ તેમાં ભળી ગયો હશે. (—પુસ ફૂટ.)

તે સમયમાં ગુજરાતમાં ૧૦૦ ઈસવી પાલુ વધારે વરસાદ થતો હશે કારણકે કોંકણપટ્ટામાં મળી આવતા લેટે રાઈટ તરફ સૌરાષ્ટ્રમાં ધણે સ્થળે મળી આવ્યા છે.

ગુજરાતની જુસ્તર રચના જેવતાં—દારકા, જામનગર—પોરબંદરની ભૂ-રચના ૧ કરોડ વર્ષ જૂના પ્લીઓસીન ખડકોમાંથી બનેલી છે. સુરત-ભરૂચ આગળથી ખંભાત સુધીની ભૂ રચના ૩ થી ૭ કરોડ વર્ષ જૂની છે. જે ઇઓસીન ખડકોમાંથી બનેલી છે. ગિરનાર-સાતપુડા-પાવાગઢના પાણાણપડો તે સમય પહેલાં જ બંધાયેલા છે. ઇહોદ, બારીઆ, વાડાસિનોર, લુણાવાડા અને પંચમહાલની ભૂરચના (ક્રીટેસીઅસ વિભાગ)માં લગભગ ૧૩ થી ૧૬ કરોડ વર્ષ પહેલાં બનેલી છે. જ્યારે ધ્રાંગધ્રા વડવાણ, ભૂજ, ઉમિયા અને કચ્છના ભૂતરે સૌથી જૂના ૧૮ થી ૨૨ કરોડ પહેલાં બનેલા છે. જ્યારે ખંભાતના અખાત-કચ્છના રણ અને નર્મદા-તાપી-સાબર-મતી-મહીના કાંપમાંથી બનેલ ભૂ-રચના એકદમ નવી કહી શકાય.

ગુજરાતનો પ્રાગ ઐતિહાસિક કાળ :

આર્યોએ જ્યારે ઉત્તર ગુજરાતને આનર્ત નામ આપી વસાવ્યું

અને આદીવાસી પ્રજા સાથે જંગો માંડી વસાહત વિસ્તારવા માંડી હતી, ત્યારે આદીવાસીઓની લડાઈ કાયમ માટે નિવારવા સમુદ્ર માર્ગે ચંદ્ર, શિવની પ્રેરણાથી પ્રભાસ આવ્યો હતો. પુરાણોમાં સમુદ્રમંથનમાંથી ચંદ્ર ઉત્પન્ન થયાનું જણાવેલ છે. વાસ્તવિક રીતે સમુદ્ર માર્ગે સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યો હતો, તેની સાથે રણથૂર નાવીક-આર્યોનું મોડું જુથ હતું. તેમણે શાર્યાતો અને આદીવાસીઓ (જેમાં અગાઉ આવેલા અસુરો ભળી ગયા હતા) નો નિત્ય લડાતો જંગ લેયો. વસાહતમાં કાયમ થતા હુમલાથી આર્યો વાજ આવી ગયા હતા. એક બીજાની સ્ત્રી, સમૃદ્ધિ અને પશુઓ અપહરણ નિત્ય થયા કરતાં હતાં ચંદ્રે આ યુદ્ધ ટાળવામાં વસાહતનો વિકાસ જોયો, આર્યોની સ્થિરતા જોઈ. તેણે પ્રભાસમાં અનાર્યો સાથે સંબંધ બાંધવા મહેનત શરૂ કરી પ્રથમ અનાર્યોની રહેણી કરણી, રીતભાતથી તેઓ વાકેફ થયા. તેમણે અશ્વિનીકુમારોની મદદથી તેઓના દુઃખ રોગ આદિ વ્યાધિઓ વિદ્યારવા માંડી. શિવની પ્રેરણાથી તેણે અનાર્યોની ક્ષિંગ-યોની પૂજા અપનાવી. શિવ અને ઉમા એ ક્ષિંગ અને યોનીની પોતાના પ્રતીક તરીકે અપનાવી લોકનિંદાનું ઝેર પીધું. આ રીતે ચંદ્રે પ્રભાસમાં આર્યઅનાર્ય-એકતાની જ્યોતિ પ્રગટાવી. મહાદેવ શિવનું ત્યાં સર્વપ્રથમ જ્યોતિર્ક્ષિંગ સ્થપાયું.

આ તરફથી ચંદ્ર અને ઉપરથી શાર્યાતોએ આમ એક સાથે સમ-જાવટ-કૌટુંબિક સંબંધો અને જરૂર પડે બળ દ્વારા ગુજરાતમાં પોતાના થાણા સ્થાપ્યા. ધીમે ધીમે આર્યો-અનાર્યોના ભેદ દૂર થવા લાગ્યા. ચંદ્રથી પુરુવાન્તેનાથી આયુ નહુપ, ચલાતિ થયા. આર્ય કર્મીજાને વસાવી ચંદ્ર સમુદ્રમાર્ગે ધ્રિન અને ત્યાંથી દેવલોક આવ્યો. ત્યાંથી તેણે એ જ માર્ગ અને પંજાબ-સિંધ રસ્તે આર્યોને સૌરાષ્ટ્રમાં કુશસ્થલી બંદરે મોકલવા માંડ્યા. સૌરાષ્ટ્રની ઘરતી આર્યોને ખેતી માટે બહુ જ અનુકૂળ જણાઈ. ચંદ્રના જંગમાં ચલાતિના પુત્ર યદુએ ફરી સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાત તરફ મોટું જોડા યાદવોએ ધીરે ધીરે સૌરાષ્ટ્રને વતન બનાવ્યું. યદુના પુત્ર સહસ્ત્રાજિતના પૌત્ર હૈહયે માહિમતી વસાવ્યું. ભુગુઓનું પુરોહિતપદ સ્વીકારી તેઓ ત્યાં વિકાસ પામ્યા. તેના વંશમાં કાર્તવીર્ય સહસ્ત્રાજુન થયો. યદુના બીજા પુત્ર કોબકુના વંશને સૌરાષ્ટ્રમાં જ રહ્યા.

કાશ્યપે ભદ્રશ્રેણ્ય યાદવોના રાજા બન્યા. સહસ્ત્રાજુન તેનો ભાણેજ થતો હતો. સહસ્ત્રાજુનના મેનાપતિ તરીકે એણે છવનનો મોટો ભાગ યુદ્ધમાં જ ગાળ્યો હતો. યાદવ કર્મીજાઓને તેની ગેરલા-જરીમાં પડોશના (ઉત્તર ગુજરાતના) શાર્યાતો લૂંટી જતાં. રાવણને હરાવનાર સહસ્ત્રાજુને ભારત-વિજય કરવા માંડ્યો. પોતાના ગુરુ જમદગિને કિવેખ્યા-તેના પુત્ર પરશુરામનું અપહરણ કર્યું—પરશુરામને સહસ્ત્રાજુને મામા ભદ્રશ્રેણ્યના કબજામાં સોંપ્યા.

ભદ્રશ્રેણ્યે પરશુરામને યાદવોના ગુરુ તરીકે સ્થાપ્યા. પરશુરામે શાર્યાતોને હરાવી આનર્તને સૌરાષ્ટ્ર-સાથે ભેગવી દીધું. તેમણે સહસ્ત્રાજુનને ડાર્યો અને તેના અત્યાચારોથી યાદવો અને હૈહયોને છોડાવવા તેને સંભાર્યો. પરશુરામ પછી ૨૧ પેઢી આ યુદ્ધ હૈહયો અને યાદવો વચ્ચે ચાલ્યું. સૌરાષ્ટ્રની રાજધાની તે દરમિયાન ગિરિ-નગર, આનર્તપુર અને માહિમતી એમ બદલાતી રહી. યાદવે ધીરે ધીરે ભુગુઓના બળ ઉપર આક્રમીને પરત્ર બની ગયા. ભુગુઓએ હૈહયોના રાજ્યવંશનો નાશ કરી ઋગુ કચ્છ (કાશ્ય ભરૂચ)ને વતન

બનાવ્યું. વારંવાર થતા હૈહયોના વિદ્રોહને દબાવવામાં રોકાઈ રહેલ ભુગુપ્તે યાદવોને મદદ કરી શક્યા નહીં અને આનર્તના શાયંતોએ પરાવક્ત્રી યાદવો ઉપર આધિપત્ય મેળવ્યું. શાયંતોમાં બળવાન રૈવતે આનર્તપુર છોડી ગિરીનગરમાં પોતાની રાજધાની સ્થાપી જેથી યાદવો ઉપર કામ દબાવ રહે. આમ શાયંતોનું બળ ગિરીનગર અને આનર્તપુર વચ્ચે વહેંચાઈ ગયું. આસીરિયા અને મિસ્ત્રમાંથી ત્યારે અસુરોએ સમુદ્રમાર્ગે સૌરાષ્ટ્ર ઉપર આક્રમણ કર્યું— તેઓ પુણ્યજન નામે ઝોળખાતા હતા. આ અસુરોએ રૈવતને હાંકી કાઢ્યો, સૌરાષ્ટ્ર તેને કબજે આવ્યું. રૈવતે આ પુણ્યજનોને હાંકી કાઢવા આયોજિતના બળવાન રાજ્યો તરફ નજર દોડાવી. મથુરામાં રાજા ઉચ્ચેન યાદવોમાં બળવાન હતા. તેના પુત્ર કંસના આચાર્યમાંથી પ્રજ્ઞને મુક્ત કરી શ્રીકૃષ્ણ અને બળરામે સમકલિન અવનાશ, જરાસંધ, શિશુપાલ વગેરે રાજવીઓને શેઠ આપી હતી. રૈવતે પોતાની પુત્રી બલરામને પરણાવી તેની સાથે કૌટુંબિક સંબંધ બાંધ્યા અને જરાસંધના વારંવાર થતા હુમલાથી પ્રજ્ઞને બચાવતા શ્રીકૃષ્ણને યાદવોના મૂળ વતન સૌરાષ્ટ્ર તરફ પધારવા નિમંત્રણ આપ્યું. અંદાર વખત જરાસંધ હાથે હતો અને હવે ચવન રાજની મદદ લઈ તે ચડી આવતો હતો ત્યારે પ્રજ્ઞના ઉત્કર્ષ માટે શ્રીકૃષ્ણે રૈવતની વાત સ્વીકારી. તેઓ પંચજન, સિંધ અને કચ્છમાં થઈ કુશરથલી આવ્યા. રાજસ્થાનના પ્રદેશ ઉપર હજુ સમુદ્ર હતો. કુશરથલીના સાત ટાપુઓમાં પુરાણ કરી, તેની આડે બંધ બાંધી તેણે ત્યાં દારકા વસાવ્યું. રૈવતને ગિરીનગરમાં સ્થિર કર્યો. દારકામાં વિશ્વના ઇતિહાસમાં પ્રથમ ગણતંત્ર અસ્તિત્વમાં આવ્યું. ગણતંત્રની વ્યવસ્થા યાદવો પચાવી શક્યા નહીં. ગ્રીસ, આસીરિયા, અશ્વદેશ (અરેબીયા), ઈરાન અને મિસ્ત્રના વ્યાપારથી સમૃદ્ધ બનેલા યાદવો અંદરો-અંદર લડી મૂક્યા. તે સમયે જાન્યાર ધરતીકંપ થયો. સૌરાષ્ટ્રની ઘણી ખરી વસાહતો નાશ પામી. દારકાની આસપાસનો બંધ તૂટતાં તે સમુદ્રમાં ડૂબી ગયું. રાજસ્થાનનો પ્રદેશ આ ધરતીકંપથી ઉપર આવી ગયો. ઉત્તરભારત, સૌરાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ ભારતને ગુદો પાડતો દેક્ષસ સમુદ્ર દૂર થયો—ભારત એકભૂમિ બની ગયો. આ બનાવ બન્યો ત્યારે વિક્રમ સંવતને ૧૩૦૦ વર્ષની વાર હતી. યુધિષ્ઠીરના હસ્તિનાપુરના રાજ્ય ઉપર અર્જુનનો પૌત્ર જન્મેજય આવ્યો, તેનો સાથ લઈ શ્રીકૃષ્ણના પૌત્ર અનિરુદ્ધનો પુત્ર વળ્લભાસ સૌરાષ્ટ્રમાં ફરી સ્થિર થયો. પણ કુદરતી કોપને કારણે યાદવો ત્યાં બળવાન બની શક્યા નહીં. અવંતીના રાજ્યો અને શર્પારકના રાજ્યોએ યાદવો ઉપર વારંવાર આધિપત્ય જમાવ્યું હતું. પણ યાદવો તેની સામે પેઢીઓ સુધી લડતા રહ્યાં. અવંતીમાં ઈસુ પહેલા ૮૦૦ વર્ષ પહેલાં ચૌધેયો થયા તેમણે યાદવો સાથે કૌટુંબિક સંબંધો જોડી સૌરાષ્ટ્ર અને ઉત્તર ગુજરાતને પોતાના આધિપત્ય નીચે આણ્યા હતા. આમ બળવાન બની તેઓ શર્પારકના રાજવીઓ સાથે એક બની લડ્યા હતા. એ જ સમયે યદુદિઓના રાજા હીરમ શર્પારકની મુલાકાતે આવ્યા હતા, તેમણે બંને રાજ્યો વચ્ચે સંધિ કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ મળી આવ્યો છે.

અવંતીના રાજા પ્રહોત (ઈ.સ. પૂર્વે ૭૦૦થી૬૦૦)ના નામથી તેના વંશજે પ્રહોતો કહેવાયા. તેના કાર્યસચિવ ગિરીનગરમાં રહી સૌરાષ્ટ્ર અને ઉત્તર ગુજરાતના કેટલાક ભાગનું શાસન સંભાળના

હતા. તેઓ ધીરેધીરે સ્વતંત્ર થયા અને અવંતી સામે લડવા લાગ્યા. અવંતીના રાજ્યો ફરી ગિરીનગર ભણું પણ તેના આ કાર્યસચિવે તેને નમતું ન આપ્યું. તેણે સિંધપુર (શિહોર) વસાવ્યું અને ધીમે-ધીમે સૌરાષ્ટ્રના મોટા ભાગ ઉપર કાબૂ જમાવ્યો. ઈ.સ. પૂર્વે ૫૪૪ માં તેના એક રાજપુત્રે લંકાની યાત્રા કરી હતી. જે પાછળથી વિજય-યાત્રામાં પલટાઈ ગઈ. તે રાજપુત્રે ત્યાં લગ્ન કર્યા અને લંકાને જીતી લીધી. તેથી લંકાને તે રાજપુત્ર-વિજયે પોતાના વતન સિંધપુરના નામ ઉપરથી સિંહલ નામ આપ્યું.

લગભગ ૩૦૦ વર્ષ સુધી સિંહપુરનો વંશ સૌરાષ્ટ્ર ઉપર હકૂમત ધરાવતો હતો. ઉત્તર ગુજરાત ત્યારે અવંતીને કબજે હતું અને ભુગુ નીચેનો પ્રદેશ શર્પારકને કબજે હતો. ત્યારપછી સૌરાષ્ટ્ર ઉપર ગ્રીક, બાક્ટ્રીન, પાર્થિયન અને સિક્થિયન લોકો દરિયા રસ્તે આવ્યા. તેમણે સૌરાષ્ટ્રને જીતી લીધું હતું— તે સમયનાં ઘણાં સિક્કાઓ મળી આવ્યા છે. અવંતી ઉપર મૌર્યોની સત્તા આવી. મૌર્યોએ અવંતીની મદદમાં રહી ગ્રીકો પાસેથી સૌરાષ્ટ્ર જીતી લીધું. તેના કાર્યસચિવ પુષ્પગુપ્તે (જૂનાગઢ) ગિરીનગરમાં સુદર્શન તળાવ બંધાવ્યું તેવો શિલાલેખમાં ઉલ્લેખ છે. ત્યારે સમગ્ર ગુજરાત ઉપર મૌર્યોની સત્તા હતી.

ઈ.સ.પૂ. ૨૫૦ થી ૧૮૭ દરમિયાન સમ્રાટ અશોકના કાર્યસચિવ તુશરવ યવને સુદર્શન તળાવમાંથી નહેરો બંધાવી હતી. સમ્રાટ અશોકના પૌત્ર સપ્રતિના જીવન સુધી ગિરીનગર ઉપર તેનો અમલ રહ્યો હતો.

ઈ.સ.પૂ. ૧૮૦ ની આસપાસ બાક્ટ્રીયાના રાજા ડેમેટ્રીયસે સગૌરસ (સૌરાષ્ટ્ર) અને સિગરડીસ (સાગરડીપ=કચ્છ) જીતી લીધા હતા એવો પ્રાચીન ઇતિહાસકાર રેલો (ઈ.સ.પૂ. ૫૦ થી ઈ.સ.પૂ. ૨૦) પ્લીની અને ઇન્ડિયના બુગોળશાસ્ત્રી ટોલેમી (ઈ.સ. ૧૫૦) એ ઉલ્લેખ કરેલો છે.

ઈ.સ.પૂ. ૧૨૬ થી ૧૧૦ દરમિયાન બાક્ટ્રીયન રાજા મિનાન્ડર જમીન રસ્તે પંચજન, સિંધ, કચ્છ જીતી સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યો હતો. તેના વંશજે રાજા એપોલોડોસે ઈ. સ. પુ. ૧૦૦થી ઈ.સ. પુ. ૭૦ સુધી ગુજરાત ઉપર આધિપત્ય જાળવ્યું હતું.

ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ—

ત્યારપછી ગુજરાત ઉપર શક ક્ષત્રપોનો અમલ ઈ.સ. ૭૦ થી ઈ.સ. ૪૧૦ સુધી રહ્યો હતો. ક્ષત્રપો શક કબીલાના હતા. તેઓ ભારત ઉપર ચડી આવ્યા અને ઘણો પ્રદેશ જીતી લીધો. અવંતીના રાજ્યોએ તેને હરાવી દક્ષિણમાં કાઢ્યા. આમ ઉત્તરમાંથી ક્ષત્રપ વંશનો સેનાપતિ નહવાન આવ્યો તેણે ગુજરાત ઉપર સત્તા જમાવી. તેની બાકી પેઢીએ રૂદ્રામન થયો. તેણે ઈ.સ. ૧૫૦માં ગિરીનગરમાં સુદર્શન તળાવ સમરાવ્યું તેવો લેખ જૂનાગઢમાંથી મળી આવ્યો છે. તે જ સમયે યજુર્જિંકના પુત્રે (શકે ૧૨૨ના મહાક્ષત્રપ રવામી રૂદ્રસેન પહેલાના રાજ્યમાં વૈશાખ વદી પચ્ચમીના) પોતાના મિત્ર માટે જીવ અર્પણ કર્યો એવો એક લેખ દારકાથી ૧૨ માઈલ પૂર્વે આવેલ મુળવાઈસર ગામમાંથી મળી આવ્યો છે, તેથી ક્ષત્રિય થામ છે કે રૂદ્રામનનું રાજ્ય આખાએ સૌરાષ્ટ્રમાં ફેલાયેલું હતું. અને શક ૧૨૨ એટલે ઈ.સ. ૨૦૦ સુધી આવ્યું હતું. શક રાજ્યની સ્થાપના પછી “શક સંવત” ક્ષત્રપોએ ચાલુ કર્યો હતો.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી ઝગડિયા તાલુકા કો-ઓ જનીંગ

એન્ડ

પ્રેસીંગ સોસાયટી લી.

ઝગડિયા (જિલ્લો ભરૂચ)

સ્થાપના ૧૯૫૬

- * આ સોસાયટીમાં ઝગડિયા તાલુકાના ૧૧૦૦ અગીયારસો ખેડુત ભાઈઓ અને ૧૫ પંદર મહીપરપઝ સોસાયટીઓ સભાસદ તરીકે જોડાએલ છે.
- * સભાસદ ભાઈઓના કપાસનું એકત્રીકરણ કરી તેનું પીલાણ કરી ૩ અને કપાસીયાનું વેચાણ કાર્ય કરે છે.
- * બીજાના કપાસીયા તેમજ અન્ય સુધારેલા બિયારણનું વિતરણ કાર્ય કરે છે.
- * સંયોજિત મહીપરપઝ સોસાયટીઓ તેમજ વ્યક્તિ સભાસદોમાં કપાસનું રૂપાંતર કાર્ય અને વેચાણ કાર્ય આ સોસાયટીની સ્થાપના સમયથી એકીકરણ પદ્ધતિથી થાય છે.

નગીનભાઈ ત્રી. પારેખ
મેનેજર.

ગોરધનભાઈ છગનભાઈ પટેલ
પ્રમુખ

નલ્યાન (ઈ.સ.પુ ૭૦) થી સ્કન્દ સુધી (ઈ.સ. ૪૧૦) ૨૭ ક્ષત્રપો થયા, તે સમયે ગુજરાત નીચે મુજબ ભાગોમાં વહેંચાઈ ગયો હતો અને તે જુદી જુદી સત્તા નીચે હતો-તેમજ તે રીતે ઓળખાતો હતો. તે સમયે નીચે દર્શાવ્યા મુજબ ત્યાં શાસન હતું—

૧. સૌરાષ્ટ્ર-હાલનો સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશ. (ક્ષત્રપોનું શાસન)
૨. આનર્ત-ઉત્તર ગુજરાત અને ભિલમાલ ઉપરનો પ્રદેશ. (અવન્તીના શાસનમાં)
૩. શ્રવ-હાલ સાયરકાંઠાને નામે ઓળખાય છે તે ક્ષત્રપોના શાસન તળે હતો.
૪. અનુપ-મહી અને નર્મદા નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ. (ગુપ્ત શાસનમાં)
૫. લાટ-નર્મદા અને તાપી વચ્ચેનો પ્રદેશ (આરખોનું યવન શાસન)
૬. અમરાવત નર્મદાથી કોકણ સુધીનો પ્રદેશ. (બાદામીના ચક્રવર્તી પૂલકેશીના અનુગામી ચાલુક્યોનું શાસન.)
૭. પરશુરામ ક્ષેત્ર-ચુરત અઢાવીસી અને ધરમપુર રાજ્ય તથા શ્વર્પારક (સોપારાનો પ્રદેશ-ચાલુક્યોનું શાસન.

સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તના પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ ઈ.સ. ૪૧૦માં ગુજરાત અને માળવા જીતી લઈ ગુપ્તસામ્રાજ્ય સાથે જોડી દીધા હતા અને પોતાના પુત્ર કુમારગુપ્તને તેના કાર્યસચિવ તરીકે ત્યાં નિયોજીતો હતો-તેના ધણી સિદ્ધા કાઠીઆવાડમાંથી મળી આવ્યા છે. તેના પુત્ર સ્કન્દગુપ્તનો ગિરીનારના એક ખડક ઉપર લેખ મળી આવે છે. તેના વતી પર્ણદત્ત અને તેના પુત્ર ચક્રપાલિને ગિરીનારમાં રહી શાસન કર્યું હતું. તેણે તે વખતે સુદર્શન તળાવ ફાટ્યું હતું તેને ફરી બંધાવવાનો પણ તે લેખમાં ઉલ્લેખ છે. સારપણી બુધગુપ્ત રાજ્ય થયો. (ઈ.સ. ૪૭૦) તેની નવળી પડતી સત્તાનો લાભ લઈ ઈ.સ. ૫૦૬માં સેનાપતિ ભદ્રકે ભાવનગર નજીક વલ્લભીપુરમાં વલ્લભીવંશની સ્થાપના કરી રાજ્ય-શાસન પોતાના હાથમાં લીધું.

લગભગ આ ગાળામાં ગુર્જરાએ રાજસ્થાન ઉપર કબજો મેળવ્યો હતો. ઈ.સ. ૪૦૦ થી ૬૦૦ના અરસામાં ગુર્જરાનામની પરદેશી ભૂમિએ વાલ્લભ સરહદને રરતે ભારત ઉપર આક્રમણ કરેલું હતું. ધીમે ધીમે તેઓ પંજાબ-રાજસ્થાન થઈ ગુજરાતમાં આવ્યા. શરૂમાં તેઓએ ભારતમાં ત્રણ જગ્યાએ પોતાના થાણા નાખ્યા હતા. (૧) પંજાબમાં (૨) કનોજની દક્ષિણપૂર્વે (૩) રજપૂતાનામાં જોધપુર અને ભિલમાળની આસપાસના પ્રદેશમાં દતિહાસકાર અક્ષયિટુની (ઈ.સ. ૬૭૦થી ૭૦૩) પોતાના દતિહાસ કથનમાં કનોજની દક્ષિણપૂર્વે “ગુજરાત” આવ્યો છે એમ જણાવે છે. તેની રાજધાની “મત્રાન” ઉર્ફે નારાયણ શહેર તે જણાવે છે, જે જયપુર નજીક આવેલું છે. ગુર્જરપ્રગ્નનો રાજ્યસીમા મુજબ જુદા જુદા પ્રદેશ ગુજરાત તરીકે ઓળખાયા હોય તેમ જણાય છે. હાલના આ પ્રદેશને ગુજરાત નામ વિક્રમના દશમા શતક સુધી મળ્યું નહોતું, ત્યારના મળી આવેલ તામ્રપત્રોમાં સુરાષ્ટ્ર, વલ્લભી, આનર્ત, શ્રવ અને લાટ એમ જુદાજુદા ઉલ્લેખો જુદાજુદા રાજવીના સમકાલિન કાળમાં મળે છે. વિ. સ. ૬૦૦ના કનોજના પ્રતિહાર રાજા ભોજના દૌલતપુરાના તામ્રપત્રમાં જોધપુરની ઉત્તરસીમા સુધી “ગુર્જરા” પ્રસરેલ હતું એમ જણાવે છે. આમ ગુર્જરા એથી સદી પછી આવ્યા પણ આ પ્રદેશ ગુજરાત તરીકે છેક સોલંકીઓના રાજ્યકાળ

પછી જ ઓળખાયા. આ પ્રદેશનો ગુર્જર, ગુર્જરમાંડલ, ગુર્જરા વગેરે નામે ઉલ્લેખ સારે થતો. સૌથી પ્રથમ આ પ્રદેશને ગુજરાત તરીકે માર્કોપોલો (ઈ.સ. ૧૨૫૪ થી ૧૩૨૪) એ પોતાની યાત્રાનોંધમાં દર્શાવ્યો છે. (ગુજરાતી લીટરેચર એન્ડ લેન્ગવેજ-ટ્રીયર્સન.)

ગુપ્ત સામ્રાજ્ય દરમ્યાન ગુજરાતમાં ભાગવત અને જૈન સંપ્રદાયનો અબુદય થયો. વલ્લભી વંશના સ્થાપક મૈત્રક કુલના ભદ્રકેશૈવ સંપ્રદાયને ઉત્તોજન આપ્યું હતું. તેઓ પોતાને પરમ માહેશ્વર એ નામે ઓળખતા. મૈત્રકોની સત્તા સૌરાષ્ટ્ર તેમજ ઉત્તર અને મધ્ય ગુજરાત ઉપર વિસ્તરી હતી. [તેમાં થયેલ ધરસેન દ્વારકા યાત્રા-એ આવ્યો હતો, ત્યાં તેની યાદમાં ધરસેનવેલ નામે ગામ સ્થપાયેલું હતું. હાલ તે ટ્રાસણવેલ તરીકે ઓળખાય છે. જ્યાં મગ બ્રાહ્મણો જે ઈરાનથી આવ્યા હતા તેઓએ સ્થાપેલ તે વખતે પ્રાચીન ગણાતું સર્પમંદિર હાલ પણ છે- મૈત્રકો સર્પપુજક હોઈ ધરસેને ત્યાં વસાહત ઉભી કરાવી હતી. ઈ.સ. ૫૨૬] તેમાં થયેલ ધર્માદિત્ય શીલાદિત્યે (ઈ.સ. ૬૦૫) પોતાનું શાસન પશ્ચિમ માળવા સુધી વિસ્તાર્યું હતું. કુવસેન બાલાદિત્ય (ઈ.સ. ૬૨૬) ભારત સમ્રાટ હર્ષવર્ધનની પુત્રીને પરણ્યો હતો. ધરસેન એથા (ઈ.સ. ૬૪૫) ના સમયમાં તેનું રાજ્ય સજ્જાદિ સુધી હતું, ત્યાં તેના કાકા દેરભટ રાજ્ય સંભાળતા હતા, તે ચક્રવર્તી તરીકે ઓળખાતો હતો- ભદ્રિકાવ્ય આ રાજ્યના સમયમાં વલ્લભીમાં લખાયું હતું. શીલાદિત્ય સાતમાના સમયમાં ઈ.સ. ૭૮૮ માં સિંધના આરખોએ વલ્લભી પર ચડાઈ કરી તેનો નાશ કર્યો હતો. આમાં કારણભૂત વલ્લભીમાં રહેતો રંક નામે મારવાડી ગણાય છે. તેનું અપમાન થયાથી તે આરખોને લાગ્યો હતો.

મૈત્રક દેરભટ્ટે ટૂંક સમય માટે મેળવેલ સત્તા દક્ષિણ ગુજરાત ચાલુક્યોએ પાછી મેળવી લીધી હતી. તેની રાજધાની નાંદોદ હતી. તેઓનું રાજ્ય લાટ અને નવઝારિકા ઉપર હતું. નાંદોદ આસપાસ શર્યાતમાં ગુર્જરાના મુખ્ય પુરુષ ધ્વે- ઈ.સ. ૫૮૦માં રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. તે રાજ્ય ઈ.સ. ૭૩૬માં રાષ્ટ્રકૂટોએ જીતી લીધું હતું. ઈ.સ. ૭૮૮માં વલ્લભીવંશનો નાશ કરી આરખો સૌરાષ્ટ્રમાં સ્થિર થઈ શક્યા નહિ- લગભગ હેઠલા ૩૨ વર્ષથી તેઓ દક્ષિણ ગુજરાતના રાજાઓ સાથે સંઘર્ષમાં હતા- ચાલુક્ય રાજા દન્તિકર્ણ (ઈ.સ. ૭૫૪માં) નથા ધ્રુવ પહેલાએ તેઓને નસાવ્યા હતા. પણ તેઓને પણ આસપાસના પંદરથી રાજ્યો લાથે લડવાનું હોઈ તેઓ સૌરાષ્ટ્ર ઉપર રાજ્ય જમાવી શક્યા નહિ- તેની સાથે કાઠીઆવાડના મિહિર (જેકવા) રાજાએ યુદ્ધ કર્યું હતું તે સમયે તેઓ ધ્રુમવીમાં રાજ્ય કરતા હતા. તેઓની સત્તા મુદામાપુરી (પોરબંદર) થી વેણથરા (વંથળી) અને ઉત્તરમાં મોરળી સુધી હતી. આ લડાઈનો ઉલ્લેખ રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ધ્રુવના એક તામ્રપત્રમાં (ઈ.સ. ૮૬૭) મળી આવે છે.

આ સમય દરમ્યાન વલ્લભી અને ઉત્તરગુજરાત ઉપર ઉત્તર-ભારતના પ્રતિહારોએ સત્તા જમાવી અને દક્ષિણ ગુજરાત ઉપર રાષ્ટ્રકૂટોએ લાટમાં સત્તા સ્થિર કરી.

ઉત્તર ગુજરાત ઉપરની લડ અને જોધપુર વચ્ચે વસેલ ગુર્જરાનું જે રાજ્ય તેમની એક શાખાએ નાંધેલ- નાન્દીપુરી (ભરૂચ પાસે) માં ઈ.સ. ૫૮૦માં સ્થાપ્યું તે ઈ.સ. ૭૩૬ સુધી તે રાજ્યનો રહ્યા. દરમ્યાન કોઈ ઉલ્લેખનીય ખતાવ ન બન્યો તે છતાં આ સમગ્રભૂમિને

ગુજરાત નામ આપવા કારણભૂત બન્યું તે અરેખર એક આશ્ચર્ય-કારક ઘટના છે.

પ્રતિહારો અને રાષ્ટ્રકૂટો ગુજરાત ઉપર સત્તાશઢ હતા તે સમયે મહેસાણામાં પંચાસરના રાજા જયશિખરીની દક્ષિણના ચાલુક્યોને હાથે હાર થતાં તેના પુત્ર વનરાજે તે અને આબુગાજુના વિશાળ પ્રદેશ ઉપર એક નવું રાજ્ય સ્થાપી ચાવડાવંશની રાજ્યશાખા વિસ્તારી. તેને અણહિલપુર પાટણની સ્થાપના કરી. (ઈ.સ. ૭૪૬)

આ સમય દરમિયાન ધર્મશાસ્ત્ર શંકરાચાર્યે દ્વારકામાં શારદાપીઠની સ્થાપના કરી સૌરાષ્ટ્રમાં એક વિદ્યાપીઠ સ્થાપી. તે સમય દરમિયાન ધર્મની રક્ષા માટે દરિયા પારસીઓ પ્રથમ દીવ આવ્યા અને પછી સંજાણુ આવ્યા અને ત્યાંથી ગુજરાતમાં ફેલાયા.

ચાવડા રાજ્યો વ્યસની અને લૂંટારા હતા- જૈનોનું મહત્વ ત્યારથી વધ્યું. ચાવડાઓમાં છેલ્લા રાજા સામંત ચાવડાના દ્વિવિત્ર મૂળરાજ ચૌલુક્યે ઈ.સ. ૯૬૧માં પ્રજામાં સુવ્યવસ્થા સ્થાપવા સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી, અને ધીરે ધીરે પાટણની સત્તા વિસ્તારવા માંડી તે. સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં અવન્ટી અને જૂનાગઢ તેમજ હાટ અને શાંકભરી (અજમેર) સુધી તેની સત્તા વિસ્તરી હતી. (ઈ.સ. ૧૦૯૪ થી ૧૧૪૨) તે રાજાઓમાં અન્ય ભીમદેવ, સિદ્ધરાજ, કુમાપાળે ગુજરાતને શ્રી અને સરવતી તેમ જ કીર્તિદી મંડિત કર્યા છે. પ્રજા ખૂબ સુખી હતી. ૫૬ કોટી ટંકાવાળા શ્રેષ્ઠિઓ તે સહજ હતા ત્યારે જૈનધર્મનું પરિભળ ખૂબ જ વધી ગયું હતું. સાંસ્કૃતિક અને શિલ્પક્ષેત્રે ગુજરાતે ત્યારે કરેલી પ્રગતિ અવર્ણનીય છે. અંદાજતીતા વિમલશાહના દ્વેશ, રૂદ્રમાળ વગેરે તેના જીવંત પુરાવા છે.

ઈ.સ. ૧૨૪૪માં મૂળરાજ સોલંકીના વંશનો અંત આવતા, વીસલદેવ વાયેલો રાજ્યગાદીએ આવ્યો, એના વંશના ચોથા રાજા કર્ણદેવના સમયમાં અલાઉદ્દીન ખીલજીએ ગુજરાત ઉપર આક્રમણ કરી ગુજરાત જીતી લીધું. (ઈ.સ. ૧૩૦૪)

વીસલદેવના મંત્રી વસ્તુપાળ તેજપાળે દેવવાડામાં ભારતપ્રસિદ્ધ જૈન દેરાસરો કરાવ્યા તેમજ તે જ સમય દરમિયાન અન્ય કુંભારિયા, તારંગા અને ગિરીનાર તેમજ પાલીતાણામાં જૈન દેરાસરો કરાવ્યા. આમ શિલ્પકળા ત્યારે બહુ જ ચરમ કક્ષાની હતી. ગુજરાતનો સોલંકીકાળ અને વાયેલાનો કાળ સુવર્ણકાળ ગણાય છે. આજ સમયમાં સોમનાથનો વારંવાર છલોદ્ધાર પણ થયો હતો.

ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ—

ઈ.સ. ૧૩૦૪ થી ૧૪૦૭ સુધી ગુજરાત દિલ્હીના સુલ્તાના વહીવટમાં રહ્યું. ૧૪૦૭માં દિલ્હીનો સૂબો મુજ્જફરશાહ સ્વતંત્ર બન્યો અને પાટણ ઉપર પોતાની સત્તા સ્થાપી. ઈ.સ. ૧૪૧૧માં તેના પૌત્ર અહમદશાહે અમદાવાદની સ્થાપના કરી. હાલની રાજ્ય-ધાનીની ત્યારે સ્થાપના થઈ. ત્યારપછી ૧૬૬ વર્ષ સુધી ગુજરાત જુદા જુદા મુસ્લિમ રાજ્યોના હાથમાં રહ્યું. તે સમયમાં ફીરંગી-ઓએ ગુજરાતમાં પોતાના અડા સ્થાપ્યા. ઈ.સ. ૧૫૭૩માં અકબરે ગુજરાત જીતી લીધું. ફરી તે દિલ્હીની હકૂમતનો ભાગ બની રહ્યું. ઈ.સ. ૧૭૫૮માં પેશ્વા અને ગાયકવાડના સૈન્યોએ ગુજરાત-અમદાવાદ-જીતી લીધું. આ સમય દરમિયાન ઠાકીયાવાદમાં પણ અનેક નાના રાજ્યો ઊભા થયા. ઠાકી સરદારોએ ઠાકીયાવાડને અંદરોઅંદર વેચી લીધું. જૂનાગઢનું રાજ્ય પણ તે સમયમાં સ્થપાયું.

પેશ્વા અને ગાયકવાડના આપસ આપસના ઝગડામાં અંગ્રેજોએ દરમિયાનગિરી કરી સુલેહ કરાવી. (ઈ.સ. ૧૮૧૭) અને ગુજરાતનો ઘણો ભાગ પચાવી પાઓ તેમ જ ૧૮૫૭માં સમગ્ર ભારત અંગ્રેજોની હકૂમત એ આવતાં ગુજરાત પણ અંગ્રેજોની હકૂમત તળે આવ્યું.

આ ગુજરાતમાં પછી ભારતને મુક્તિ અપાવનાર મહાત્મા ગાંધી અને સરદાર વલ્લભભાઈ પાક્યા. દેશમાં બગલો આવી. રક્તહીન ક્રાંતિ થઈ. ભારત ૧૯૪૭માં આઝાદ થયું. સૌરાષ્ટ્રનું અલગ રાજ્ય થયું. કચ્છ અલગ થયું. અને ગુજરાત મુખ્ય રાજ્ય સાથે ભળી ગયું. ૧૯૬૦માં મહાગુજરાતની રચના થતાં પુરાણ પ્રસિદ્ધ ગુજરાત પોતાના અસંખ્ય સ્વરૂપમાં આકાર પામ્યું.

આ ગુજરાતે આદીવાસીઓ- ભીલો, અસુરો, આર્યો, શકો, ગ્રીકો, બાક્ટ્રીઅનો, ગુર્જરો અને પારસીઓને સમાવ્યા છે. મુસલ-માનો અને અંગ્રેજોને સમાવ્યા છે. કાળની ચેતનાને ઉરે ઝીલતું આ ગુજરાત કહીએ સ્વાર્થ તરફ દબ્યું નથી. શ્રીકૃષ્ણ પ્રયોગ કરેલ આદર્શ પ્રજાતંત્ર ત્યારે આજે સાકાર થઈ રહ્યું છે ત્યારે તેના વિશ્વસંદેશ ગીતાની પ્રેરણા મુજબ દરેક ગુજરાતી- પછી ભલે તે ગમે તે ધર્મ કે સંપ્રદાયનો હોય પણ પોતાનું ખમીર બનાવશે જ. વિશ્વમાન્ય રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીની આ ભૂમિ તેના સત્યો અને પથદારી આદર્શોને કદી ચૂકશે નહીં. ગુજરાત આજે દત્તિદાસ રચી રહ્યું છે, ચાલો આપણે સૌ તેમાં સુવર્ણકાળે બની રહીએ.

સંદર્ભ સૂચિ

- ૧ ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ગોવીંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ
- ૨ ચક્રવર્તી ગુર્જરો કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુન્શી
- ૩ ઐતિહાસિક સંશોધન દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
- ૪ ૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વેનું ગુજરાત મણિભાઈ દિવેદી
- ૫ ગુજરાતની કીર્તિગાથા કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુન્શી
- ૬ પ્રાચીનકાળનો વિશ્વ ઇતિહાસ જવાહરપ્રસાદ સિંઘાલ
- ૭ ગુજરાતની અરિમતા કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુન્શી
- ૮ પરદેશમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ શ્રી નાનુભાઈ દવે
- ૯ ગુજરાતની રાજધાનીઓ રસીકલાલ છો. પરીખ
- ૧૦ ભારતીય પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અંબાલાલ પટેલ
- ૧૧ ભારતીય સંસ્કૃતિ રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ
- ૧૨ જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત ભોગીલાલ જ. સાહેસરા
- ૧૩ મહાભારત ભાગ ૧ પ્રસ્તાવના સરતુ સાહિત્ય આવૃત્તિ ૧૯૨૭
- ૧૪ ગુજરાત એક પરિચય સ્વાગત સમિતિ અધિવેનશ ભાવનગર
- ૧૫ ગુજરાતનો ઇતિહાસ હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી
- ૧૬ લોથલ ઉમાકાંત શાહ
- ૧૭ પુરાણોમાં ગુજરાત ઉમાશંકર જોશી
- ૧૮ દ્વારકા પુષ્કરભાઈ ગોહાણી
- ૧૯ પેરિયલ્સ ગ્રીક સફર ધ્યા
- ૨૦ પ્રાચિન ભારતીય પરંપરા ઔર ઇતિહાસ રાંનેય રાઘવ
- ૨૧ કલ્યાણ તીર્થાંક ૧૯૫૭

22 The prehistoric background of Indian Culcture

D. H. Gordon

23 Archeology of gujarat

H. D. Sankalia

24 Prehestronic Ancient Hindu

R. D. Banerji

25 Ecepic india

C. V. Vaidya

26 Lost world

golden prss Newyork

27 Ecic of Man

Editors of Life.

ગુજરાતનો પ્રાગ વૈદિક, પ્રાગ ઐતિહાસિક પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આ પુસ્તકનો સંપૂર્ણ આધાર લઈને લખાયો છે. જેને શિલ્પ તામ્રપત્ર અને ઉત્પત્તિના રૂકો છે.

ગુજરાતનું કાલદર્પણ

સમય: ઈ. સ. પૂર્વે

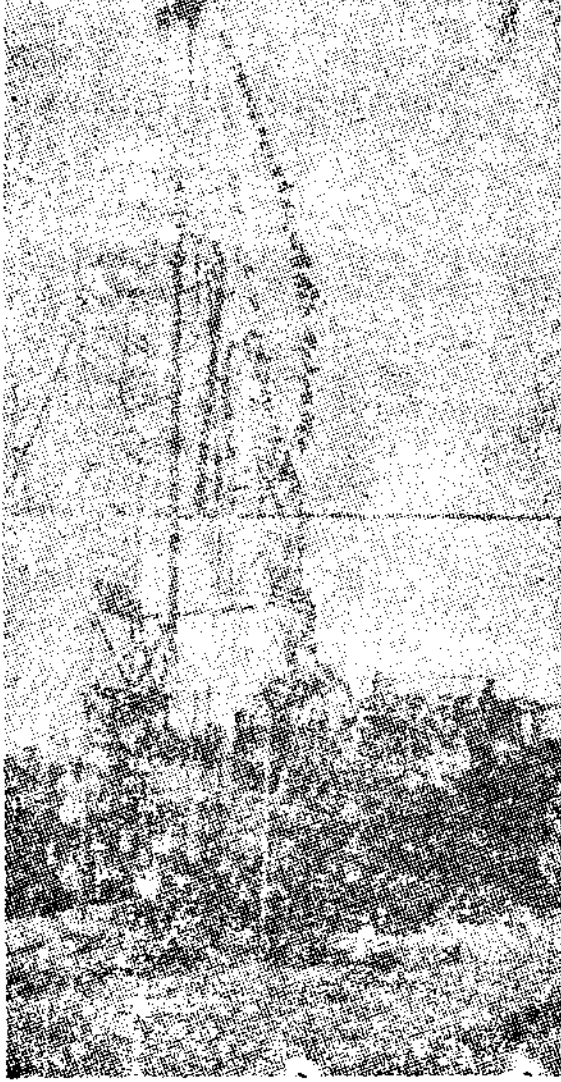
રાજધાની

વિગત

૫૦૦૦	કુશસ્થલી (દારકા)	પ્રાચીન આદીવાસી કુશાવર્ત પ્રદેશના કબીલા.
૩૫૦૦થી ૩૦૦૦	લોથલ	મોહજો દડો અને હરપ્પા જેવી વ્યવસ્થિત સંસ્કૃતિ
૩૦૦૦	આનર્તપુર (વડનગર)	શાર્યાતો-આર્યો ઉત્તર ગુજરાતમાં વસ્યા.
૨૫૦૦-૨૩૦૦	પ્રભાસ પાટણ	ચંદ્ર અનાર્યો સાથે એકતા સ્વીકારી.
૧૮૦૦-૧૭૦૦	માહિષમતી (ભરૂચ નજીક)	કાર્તવીર્ય સહસ્ત્રાર્જુને દિગ્વિજય કર્યો. સૌરાષ્ટ્રમાં યાદવો વસ્યા. પરશુરામે શૂર્પારક વસાવ્યું.
૧૪૦૦-૧૩૫૦	ગિરીનગર (જુનાગઢ)	શાર્યાતો આનર્તમાંથી સૌરાષ્ટ્રમાં ફેલાયા.
૧૩૫૦-૧૩૦૦	દારકા	શ્રીકૃષ્ણ દારકામાં પ્રગતત્ર સ્થાપ્યું.
૮૦૦-૭૫૦	શૂર્પારક (સોપારા)	ગુજરાત અવન્તિને તામે રહ્યું તો ક્યારેક શૂર્પારને તામે રહ્યું. યૌધિયોનાં શાસન હતું.
૫૪૪-૩૦૦	સિંહપૂર (શિહોર)	રાજપુત વિજયે લંકા (સિંહલ)માં રાજ્ય સ્થાપ્યું.
૩૦૦ થી ૨૫૦	ગિરીનગર (જુનાગઢ)	ગ્રીક બાક્ટ્રીઅન શાસન હતું.
૨૫૦ થી ૧૬૭	ગિરીનગર	સમ્રાટ અશોક મૌર્ય મગધને તામે આનર્ત.
૧૬૦ થી ૧૨૬	ગિરીનગર	બાક્ટ્રીઅન રાજા ડેમેટ્રીયસનું શાસન.
૧૨૬ થી ૧૧૦	ગિરીનગર	બાક્ટ્રીઅન રાજા મિનાન્દરની ચઢાઈ.
૧૦૦ થી ૭૦	ગિરીનગર	બાક્ટ્રીઅન રાજા એપોલો ડોટસનું શાસન
ઈ. સ.—		દરમ્યાન ગ્રીક અને આર્યોની લડાઈનો કાળ.
૭૦ થી ૪૧૦	ગિરીનગર	૨૭ ક્ષત્રપો થયા.
૧૪૩ થી ૧૫૮		રૂદ્રામનના સુવ્યવસ્થિત રાજ્યકાળ.
૪૧૦ થી ૫૦૦	ગિરીનગર	ગુપ્ત સામ્રાજ્ય મગધનું શાસન હતું. કાર્યસચીવ કુમારગુપ્ત ગિરીનગર રહેતો હતો. નહેર યોજના વગેરે અમલમાં હતી.
થી ૭૬૬	વલ્લભિ (વળા)	સેનાપતી ભટારકે વલ્લભી વંશ સ્થાપ્યો
૪૦૦ થી ૬૦૦	વલ્લભિ	ગુર્જરા ભારત ઉપર ચઢી આવ્યા-સમુદ્ર રસ્તે તેમજ વાયવ્ય સરહદે આવી ભારતમાં ત્રણ સ્થળે થાણા નાખ્યા.
૫૮૭ થી ૭૪૪	નન્દીપુરી (નાન્દોદ)	પરદેશી ગુર્જરાએ દક્ષિણ ગુજરાત ઉપર રાજ્ય સ્થાપ્યું.
૬૦૦ થી ૮૩૪	ભિન્નમાલ-શ્રીમાલ	જોધપુરથી ગુજરાતની સરહદ પર વસેલ ગુર્જરા.
૭૪૪	ભુગુ કચ્છ (ભરૂચ)	હન્તીવર્મા અને ધ્રુવે આરબોને લડાઈ આપી.
	ધુમલી (ભાલુવડ પાસે)	નસાડામાં-ત્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં મિલિર (જેઠવા) રાજ્ય ગણનાપાત્ર હતું.
૭૪૬-૯૬૧	પંચાસર (જિ. મહેસાણા)	જયશીખરી મરાયો. સોત્રકીતું યુદ્ધ—
	અણહીલપુરપાટણ (પાટણ)	વનરાજે પાટણ સ્થાપી રાજ્ય વિસ્તાર્યું.
૬૩૦-૯૭૨	સ્તંભીતીર્થ (ખંભાત)	થોડા સમય ભરૂચ ભટારકવંશી દેશભરના હાથમાં હતું ત્યારે રાષ્ટ્રકૂટ ખંભાત વસ્યા હતા. રાષ્ટ્રકૂટાએ દક્ષિણ ગુજરાતમાં રાજ્ય રિથર કર્યું.
૯૬૧-૧૨૪૨	અણહીલપુર (પાટણ)	મુઘરાજ સોત્રકી ચૌલુક્યવંશ સ્થાપ્યો.
૧૦૨૪	(પાટણ)	મહમદ ગઝની આવ્યો સોમનાથ લૂટ્યું.
૧૨૪૨-૧૩૦૪	અણહીલપુર (પાટણ)	વીરસદેવથી કરલુવાદેલા સુધીનો સમય
૧૩૦૪થી ૧૪૦૭		અલાઉદ્દીન ખીલજીએ ગુજરાત છતી લીધું. પછી સુબાઓને તામે જ રહ્યું.
૧૪૦૭થી ૧૫૭૩	અમદાવાદ	મુઘલશાહ અહમદશાહ મહમદગેઝડો વગેરે થયા.
૧૫૭૩થી ૧૭૫૮	અમદાવાદ	મોગલ સલ્તનતનો ભાગ બની રહ્યું.
૧૭૫૮થી ૧૮૧૭	અમદાવાદ	પેશવા અને ગાયકવાડને કબજે રહ્યું.
૧૮૫૭	અમદાવાદ	અંગ્રેજ હકુમતે જુદાજુદા રાજ્યોમાં ગુજરાત વહેંચાયું
૧૯૪૭	મુંબઈ-રાજકોટ-ભૂજ	ગુજરાત મુંબઈ રાજ્યમાં ગયું સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ અલગ થયા.
૧૯૬૦	અમદાવાદ	પ્રગતત્ર મહાગુજરાત બન્યું.

ગુજરાત ટયુબવેલ કંપની

રાજમહેલ રોડ-મહેસાણા (ઉ. ગુજરાત)

- આપની સેવામાં,
- અન્નક્ષેત્રે સ્વાવલંબી થવા,
- તમારો પોતાનો પાતાળ કુવો બનાવવા
- તદ્દન હાર્દસ્પીડ રોટરી મશીન
- વિશિષ્ટ તાલીમ પામેલા-કુશળ કારીગરો

૬૧૦ ક્યુબીક ફીટનું ખૂબજ શક્તિશાળી
એરકમ્પ્રેશર મશીન - બેર સાફ
કરવાની સગવડ ધરાવતી કંપની
પાસે આજેજ આપનું નામ નોંધાવો

- * DRAPERS
- * LEADING CLOTH MERCHANTS
- * GOVT. & RLY. CONTRACTORS
- * GENERAL SUPPLIERS

VALIA & COMPANY

PHONE : 440801

GRAMS : SUPERSTYLE

DADAR TRAM TERMINUS

BOMBAY-14

LALIT Traders

Gram : SPARK

Phone : 4761

Dealers in Electric Motors, Pump Sets
Starters, Switch-Gears & Accessories

Post Pox No. 69
Jasomath Chowk,
BHAVNAGAR

ગુજરાતનું એકમ

—પુસ્કરભાઈ ગોકાણી

ભારત એક ભૌગોલિક ઉપખંડ છે જેની ત્રણ બાજુએ સમુદ્ર અને ચોથી બાજુએ પર્વતો તેને મુખ્ય ખંડથી છૂટા પાડે છે. આમ છતાં ભારતમાં કદી એકતંત્ર રહ્યું નહોતું. ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાં ગ્રીસીસાર અને અનતશત્રુએ ભારતને એક સામ્રાજ્ય નીચે લાવવા પ્રયત્ન કરેલો, પણ છેક ત્રણસો વર્ષ પછી મૌ મૌના વખતમાં કેટલાક ગણતંત્રોનો કળએ મેળવી અશોક ભારતને એકતંત્ર નીચે લાવી શક્યો તે પણ પૂરેપૂરું ભારત નહિ. સોએક વર્ષમાં તો તેની મહેનત ઉપર પાણી ફરી વળ્યું. લગભગ ૫૦૦ વર્ષ પછી ચંદ્રગુપ્ત અને તેના પરાક્રમી પુત્ર સમુદ્રગુપ્તે ભારતના મોટા ભાગને એકતંત્રે આંધી મુખ અને શાંતિ બક્ષ્યા, પણ તે વ્યવસ્થા લાંબી ચાલી નહિ.

તેના ૪૦૦ વર્ષ પછી ઇસુના ૭મા સૈકામાં સમ્રાટ હર્ષે ઉત્તર ભારતનો મોટો ભાગ પોતાની હકૂમત તળે આણ્યો. પણ આ અને આવા બીજાં એકતંત્ર રચનાના પ્રયત્નો ફક્ત એક જ કારણે વારંવાર નિષ્ફળ ગયા: સામ્રાજ્યને કાબુમાં રાખનાર પ્રતિભાઓ આવતી પણ રાજ્ય-વ્યવસ્થા એવી બનાવી નહોતી કે એકે તંત્ર લાંબો સમય ટકી રહે. તેથી તે સળંગ પ્રતિભાઓનો અસ્ત થતાં જ રાજ્ય વિભક્ત થઈ જતું. તેને જ કારણે ભારત પર હુમલો કરનારા યુનાન, ગ્રીક, શક, કુશાન, હુણ, મોગલ અને છેવટે બ્રિટિશો ફાવી શક્યા. કુસંપ, ઈર્બા, અરાજકતા, સંકુચિતતા વગેરેના કારણે ભારત એક ન બની શક્યું કે તેનો સફળ પ્રતીકાર ન કરી શક્યું! આઠમા સૈકામાં આર્ય રાજવી મહમદ-ઈમી-કાસીમે સિંધ છતી લીધું; ૧૧મી સદીમાં મહમદ ગીઝનીએ પંજાબ લીધું. ૧૨મી સદીમાં કુતુબુદ્દીન ઐબકે દિલ્હી લીધું ત્યારથી ઈ. સ. ૧૫૨૬ સુધી મુસલમાનોએ ઉત્તર ભારત ઉપર રાજ્ય કર્યું. આટલા ગાળામાં પાંચ જુદા જુદા વંશનાં ૩૩ જુદા જુદા સુલતાનો થયા, તેમાં એક અલાઉદ્દીન ખીલજીએ જ ભારતનો ગણનાપાત્ર ભાગ પોતાની હકૂમત તળે આણ્યો. ઈ. સ. ૧૫૨૬ના પાણીપતના યુદ્ધમાં બાબરે છત મેળવી મોગલ સામ્રાજ્યના પાયા નાખ્યા. અકબરે ફરી ભારતમાં સામ્રાજ્ય રચવા કાર્મિક સફળ પ્રયત્ન કર્યો, પણ ઔરંગઝેબના અવસાન સુધીમાં (ઈ. સ. ૧૭૦૭) આ સામ્રાજ્ય તૂટ્યું.

દક્ષિણમાં ગોંવળકેંડા અને બીજાપુરના તેમ જ હૈદરાબાદ અને અન્ય મરાઠી રાજ્યો ઉભા થયા. શિવાજીએ પોતાની પ્રતિભાથી ભારતને શુદ્ધાત્મીની જાંઘરમાંથી છોડાવવા પ્રયત્નો કરી આ રાજ્યોને સ્વતંત્રતા આપી. પણ તેના મૃત્યુ પછી તે વિસ્તર્યું નહીં. પેશ્વાઓએ આ સત્તા ટકાવી રાખવા પ્રયત્નો કર્યા પણ તેમના સેનાપતિઓ સિન્ધિયા, હોલકર વગેરેના યુદ્ધોમાં મરાઠાશક્તિ તૂટી પડી. પ્રજાને કાસીયાવાડમાં આ સરહદશમુખી ઉચ્ચરાવનાર-ચોથ

ઉચ્ચરાવનાર મરાઠા ઉપર મુસલમાનો જેટલી જ સૂઝ ઉત્પન્ન થઈ. આવું જ સમય ભારતમાં હતું. સુબાઓ રાજવી બની ગયા હતા. ભારત અસંખ્ય રજવાડામાં વહેંચાઈ ગયું. આ સમયે ઈસ્ટ ઈન્ડીયા કંપનીને નામે વેપાર અર્થે અંગ્રેજોએ ભારતમાં પગપેસારો કર્યો. વેપાર-સંરક્ષણના બહાને લશ્કર પણ રાખવા માંડ્યું. અંદરેઅંદર કુસંપનો ફાયદો ઉઠાવી ઈસ્ટ ઈન્ડીયા કંપનીએ નાના નાના રાજ્યોનો પક્ષ એકબીજા સામે લઈને સંધિઓ કરવા માંડી. આ રીતે તેમણે પોતાનું વાલીપણું વિસ્તારવા માંડ્યું, લશ્કર વધારવા માંડ્યું.

રાજર્ટ કલાધરે આ થાણાનો ફાયદો ઉઠાવ્યો. સિરાજ-ઉદ્-દૌલા, હૈદર, ટીપુ વગેરેને હરાવતાં હરાવતાં પોતાનું સામ્રાજ્ય અંગાળથી દક્ષિણમાં વિસ્તાર્યું. હૈદરાબાદ, ત્રાવણકોર, માયસોર, વડોદરા અને ગ્વાલિયર જેવા મોટા મોટા રાજ્યોએ કંપનીનું વાલીપણું સ્વીકારી તેને છૂટો દોર આપ્યો. હવે અંગ્રેજો રાજ્યોનાં આંતરિક રાજ્ય-વહીવટમાં પણ શાંતિ અને પ્રગતિના બહાને દખલ કરવા માંડ્યા. તેથી જ્યાં જ્યાં રાજ્યોમાં બિનવારસ રાજ્યો મૃત્યુ પામતા ત્યાં તે રાજ્યને ખાલસા કરી અંગ્રેજો તેને પોતાના સીધા વહીવટ હેઠળ લાવવા માંડ્યા. આમ સતારા, નાગપુર, ઝાંસી, સમ્યલપુર-ભાગલ વગેરે રાજ્યો ખાલસા થતાં લોકો અને તેમના લશ્કરમાં અસંતોષ ફેલાયો. દરમિયાન અંગ્રેજોએ પંજાબ છતી છેક અફઘાનિસ્તાન સુધી પોતાની વહીવટી સીમા વધારી. અવધના રાજ્યને ખાલસા કરી અંગ્રેજોએ તેના સાઠ હજાર સૈનિકોને નોકરીમાંથી કાઢી મૂક્યા જેને કારણે ત્યાં ક્રાંતિ થઈ. આ ક્રાંતિએ અંગ્રેજોને ભાન કરાવ્યું કે ભારતમાં રાજ્ય કરવા માટે તેઓએ નાના નાના રાજવીઓને પોષવા જોઈશે. કારણ કે તે જ રાજવીઓ તેમની અને પ્રજાના અસંતોષ વચ્ચે દાલ બની શકશે. આ કારણે ૧૮૫૭ની નિષ્ફળ ક્રાંતિ થયા બાદ અંગ્રેજોએ નાના રાજવીઓને મર્યાદીત સ્વાતંત્ર્ય બક્ષી પોતાનો વહીવટ સુગમ બનાવ્યો.

અને તેથી જ ૧૯૪૭માં સ્વતંત્રતા મળી કે આ રાજવીઓ સ્વતંત્ર બની ગયા. ભારતની સ્વતંત્રતા ટકાવી રાખવા માટે ફરી ખતરો ઉભો થયો. મગધો, મૌર્યો, ગુપ્તો, મુગલોએ કરી હતી તેના બૂલ ફરી ન થાય તે માટે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે ભારતનાં આ રાજ્યોને એકતંત્ર રાજ્યવ્યવસ્થા નીચે આણવાનું અતિ ઝિડ્ડ અને અભૂતપૂર્વ એવું ભગીરથ કાર્ય હાથ ધર્યું. ઓરીસામાં છત્તીસગઢના ૧૫ રાજ્યોને અને બીજા ૨૬ રાજ્યોનું વિલીનીકરણ કરી તેની તેમણે શરૂઆત કરી. ત્યારપછી દક્ષિણના ૧૮ રાજ્યોને એક વહીવટ નીચે લાવવામાં આવ્યા. હવે તેમણે સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતના ૩૭ રાજ્યોના કુલ ૧૧૩૨ વહીવટી એકમોને ભારત તંત્ર નીચે

લાવવા પ્થાન કેન્દ્રિત કર્યું.

૧૯૪૭ના ૧૫મી ઓગસ્ટની પરોડે ભારત સ્વતંત્ર બન્યું. સત્તા છોડતી બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટે ભારતીય શાસન નીચે રહેલ લાક્ષણિક ભારતના લગભગ ૫૩ ટકા ભાગને સ્વાયત્તતા-સ્વતંત્રતા તો બાકી પણ સાથોસાથ ભારતના ૪૭ ટકા ભાગને આવરી લેતાં ૬૦૦ રજવાડાને પણ સાર્વભૌમત્વ આપ્યું. પાકીસ્તાન થતાં હિન્દુસ્તાનના ૧૬,૩૪,૩૭૭ ચોરસ માઇલ વિસ્તારમાંથી ૩,૬૪,૭૩૭ ચોરસ માઇલ વિસ્તારનું અલગ શાસન બન્યું. ભારતીય શાસનમાં ૬,૭૬,૮૬૦ ચોરસ માઇલ આવ્યા અને તે વિસ્તારમાં એમેર પ્રસરી ગયેલા ૫,૯૨,૭૮૦ ચોરસ માઇલ વિસ્તારના રજવાડાં શાસનથી અલગ અસ્તિત્વવાળા બન્યા જેઓ ભારત કે પાકીસ્તાન સાથે જોડાયું હોય તો જોડાય પણ ખરા અને સ્વતંત્ર રહેવું હોય તો સ્વતંત્ર પણ રહી શકે તેવી જોગવાઈ શાસનની ફેરબદલી કરતી વખતે વિદેશી સરકારે કરી હતી. આ રજવાડાઓ ભારત સંઘમાં છૂટા છવાયા વિસ્તરેલા હોઈ જો તે ભારતમાં ન જોડાય તો તેમનો અને ભારતનો વ્યવહાર, વ્યાપાર, રક્ષણ અને શાંતિ જોખમાઈ બન્ય તેની પૂરી દહેશત હતી. ભાગલાને કારણે ફાટી નીકળેલ તોફાન, નિર્વાસિતોનો અકલ્પ્ય ધસારો તેના વસવાટની વ્યવસ્થાને પ્રજ્વળતા ચાલુ વ્યવહાર વચ્ચે કેમ ગોઠવવી તે એક વિકટ પ્રશ્ન હતો. આ વિકટ પ્રશ્નને હલ કરવાનું ભગીરથ કાર્ય ગુજરાતના લાડીલા-ભારતના લોખંડી પુરુષ સરદાર વલ્લભભાઈએ કર્યું અને તેના જીવનના અંતિમ શ્વાસ સુધી તેઓ આ કાર્ય કરતાં રહ્યા.

ઓરિસ્સામાં ૪૧ રાજ્યોનું વિલીનીકરણ કરી તેમણે આ કાર્યની શુભ શરૂઆત કરી. ત્યારપછી દક્ષિણના ૭૮૧૫ ચો. માઇલના ૧૬,૯૩,૧૦૩ની વસ્તીવાળા ૩૧, ૧,૪૨,૧૫,૫૬૬ની ઉપજવાળા ૧૮ રાજ્યોને ભારતમાં ભેળવી લીધા. ૨૨૨ રાજ્યો મળી ૮૭૦ વહીવટી એકમો ધરાવનાર ૨૨૦૦૦ ચો. માઇલના ૪૦ લાખની વસ્તીવાળા ૧૨ કરોડની આવકવાળા કાઠીઆવાડના રાજ્યોને પણ ભારતમાં ભેળવી તેમણે અભૂતપૂર્વ એવું આ દોહાણું કાર્ય અધ્યાગ પરિશ્રમથી પાર પાડ્યું. પછી તેઓ ગુજરાત તરફ વળ્યા.

ગુજરાતમાં વડોદરા સહિત ૧૮ મોટા રાજ્યો, ૧૨૭ અર્ધ રાજ્યવહીવટવાળા પ્રદેશો અને અન્ય બગીચે મળી ડાંગ સહિત ૨૭૩ એકમોને ભારતમાં ભેળવવાના હતા. તેમાં રજપૂત, મુસ્લિમ, મરાઠા અને આદીવાસીઓનો સમાવેશ થતો હતો. રજપૂતોમાં મુખ્યત્વે સોલંકી, ચૌહાણ, વાઘેલા, સિસોદિયા, પરમાર અને ગોહેલો હતા. આદીવાસીઓમાં બીલ, કોળી, મોલેસજામ અને જારી-આઓનું રાજ્ય પણ નજર ખેંચે તેવું હતું. આમ ૨૭૧૧૭ ચો. માઇલનું ક્ષેત્રફળ ધરાવનાર ૨૬ લાખની વસ્તી ધરાવનાર ગુજરાતના રાજ્યોમાં વડોદરા અને ડાંગનો સમાવેશ કર્યો નથી. આ બંધાની આવક ૧,૬૫,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાથી વધતી નહોતી. દક્ષિણના કુલ રાજ્યોથી પણ વધારે વિસ્તાર ધરાવનાર વડોદરા ૮૨૩૪ ચો. માઇલનું ૭ કરોડની પુરાંતવાળું રાજ્ય હતું. ૬૫૦ ચો. મા.નો વિસ્તાર ડાંગ તળે હતો.

ઉત્તર ગુજરાતના પાકીસ્તાનને સ્પર્શીને આવેલા રાધનપુરના મુસ્લિમ રાજ્યો પાકીસ્તાનમાં જોડાઈ જવાની પાકી સંભાવના હતી.

આ બંધા રાજ્યો સ્વતંત્ર નબી શકે તેવી તેમની પાસે ઉપજ નહોતી, લશ્કર નહોતું, રેલ્વે અને ઇલેક્ટ્રિક વાહનવ્યવહારની સગવડ નહોતી; તેને જ કારણે સાર્વભૌમત્વ મળતાં—આ રાજ્યો એક બીજા તરફના અવિશ્વાસ અને વેરઝેરને કારણે તથા લાંબા સમયથી બ્રિટિશ શાસનના ઓશિયાળા હોઈ-મૂંઝાઈ ગયા. તેઓને ભારત અને પાકીસ્તાનમાંથી કોઈ સાથે જોડાયું જરૂરી જણાયું. મુસ્લિમ રાજ્યો સિવાય કોઈ પાકીસ્તાન સાથે જોડાય તે પ્રશ્ન જ નહોતો. પણ સૌરાષ્ટ્રનું એકમ બનતાં કેટલાક રાજવીઓને વિચાર આયો કે વડોદરાના વિશાળ રાજ્ય સાથે જો જોડાય થાય તો તેઓ એક સ્વતંત્ર સાર્વભૌમ રાજ્ય બની ભારત સાથે જરૂર પૂરતા સંબંધો રાખી જ્વાયન શાસનવાળા બની શકે. વડોદરાનું રાજ્ય ભારતમાંના રાજ્યોમાંનું બીજા નંબરનું મોટામાં મોટું રાજ્ય હતું તેમ જ ઉપજની દ્રષ્ટિએ સાત કરોડ જેટલી વિશાળ પુરાંત ધરાવતું હતું. તેની સાથે જો અન્ય સત્તર સલામી રાજ્યો ભળી બન્ય તો એક વિશાળ એકમ બને અને રાજ્યો તે માટે અંદરોઅંદર મળ્યા પણ ખરા. જ્યારે પ્રજ્વળત તો ભારત સાથે જોડાયું તો તરફેણ કરતો હતો. લોકો તે માટે લડત ચલાવે તેવી સુવિધા વલ્લભભાઈ પટેલે ઊભા કરી આપી એટલું જ નહિ પણ કેટલાક સારા આગેવાનોને તે માટે પ્રજ્વળત દોરવવા મોકલી આપ્યા. આ મહત્વની બાબત હતી. આ એક કુનેહભર્યું રાજકીય રાજ્યહીતનું પગલું હતું.

વડોદરાના મહારાજા સર પ્રતાપસિંહરાવ ગાયકવાડે ૧૯૪૭માં બ્રિટિશ સરકાર પાસેથી શાસનની ફેરબદલી માટે ઊભા થયેલ વચગાળાની સરકારમાં પોતાનો પ્રતિનિધિ મોકલ્યો હતો અને સર્વ રાજ્યોને આ ભારતીય શાસનમાં જોડાવો જાહેર અનુરોધ કર્યો હતો. ૧૯૪૭ સપ્ટેમ્બરમાં આ જાહેરાત પછી થોડા જ સમયમાં જુનાગઢે પાકીસ્તાન સાથે જોડાયું તો પ્રજ્વળત વિરુદ્ધ માગણી કરતાં સૌરાષ્ટ્રની સ્થિતિ મૂંઝવણભરી બની અને આંતરયુદ્ધનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો. આ સમયે ભારત સરકાર ગાયકવાડ પાસે સહકાર માટે આપી અને મહારાજા ગાયકવાડને ગુજરાત-કાઠીઆવાડના સાર્વભૌમ મહારાજા થવાની મહત્વાકાંક્ષા બગી. તેમણે સરદાર પટેલને લખ્યું કે ભારતે વડોદરાના મહારાજાને ગુજરાત-કાઠીઆવાડના સાર્વભૌમ મહારાજા જાહેર કરવા, તેમ જ ભારતીય શાસનની ૬ એજન્સી અને તેના પ્રદેશને પણ ગાયકવાડની હકૂમત નીચ મૂકવી. મહિકાંડા, રેવાકાંડા, સાગરકાંડા, પાવનપુર, વેરુર્ન ઈન્ડીઆ સ્ટેટ્સ-પશ્ચિમ હિંદના રાજ્યોની અને ગુજરાત રાજ્યોના વહીવટ માટે, બ્રિટિશ શાસનમાં, આ ૭ એજન્સીઓ વહીવટ કરતી હતી તથા એક બીજા રાજ્યોને લડાવી તેમનું નિયમન કરતી હતી. એ બંધી એજન્સી અને રાજ્યો પોતાની પ્રાદેશિક હકૂમતમાં જો ભારત આપે તો વડોદરા સરકાર ગુજરાત અને કાઠીઆવાડમાં શાંતિ અને સુવ્યવસ્થા જાળવવા મદદ કરશે અને પોતાની વફાદારી જાહેર કરવા, વિદેશી બાબત, સ્વરક્ષણ અને વાહનવ્યવહારની ત્રણે બાબતોમાં ભારત સરકારની સલાહને અનુકૂળ રહેશે, એવું સ્પષ્ટ લખાણ પ્રતાપસિંહરાવ ગાયકવાડે સરદારશ્રીને મોકલ્યું હતું તેથી ગુજરાતના ૧૭ રાજ્યોએ જ્યારે ગાયકવાડ સાથે જોડાયું તો ઇચ્છા બતાવી ત્યારે સરદારશ્રીએ તે વાત ના-પસંદ કરી. આ બંધા રાજ્યો વતી પ્રતિનિધિ બનીને

આવનાર લુણાવાડાના મહારાજાએ સૌરાષ્ટ્ર જેવું રાજ્ય રચવા ખૂબ ખૂબ આશ્ચર્ય કર્યો પણ સરદારશ્રીને સર પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડના વલણની સખત તાપસંદગી હોઇ તે વાતને તેમણે જરાપણ ઉતેજન આપ્યું નહિ, પણ આ રાજ્યો ત્યારના મુંબઇ પ્રાંત સાથે જોડાય નય તેમાં જ સર્વનું હિત છે તેવી સલાહ આપી.

બધા રાજ્યોએ સરદારશ્રીના પ્રતિનિધિ વી. પી. મેનનને મુંબઇ મળવા બોલાવ્યા ત્યાં પણ મેનને તેઓને વડોદરાના મહારાજાની પ્રજાની ઇચ્છાથી વિસંગત મહત્વાકાંક્ષા સમજાવી. છતાં તેઓ વડોદરાના મહારાજાને મળીને આ અંગે નિર્ણય આપશે તેમ જણાવ્યું.

પણ સર પ્રતાપસિંહરાવ ગાયકવાડ વડોદરા રાજ્યનો આ નવા રાજ્યોના જોડાણમાં લોપ થાય તેમ ઇચ્છતા જ નહોતા તેમ સખત શબ્દોમાં તેમણે અન્ય રાજ્યોએ જણાવ્યું. જે સૌ વડોદરા રાજ્યમાં ભળી સર પ્રતાપસિંહરાવ ગાયકવાડની હકૂમત સ્વીકારે તો જ તેઓ ભગવા વિચાર કરશે તેમ તેમણે જણાવ્યું. આમ છતાં આ રાજ્યોને ઉતાવળ ઠીક લાગી નહિ અને તેમણે મેનનને ૧૯મી માર્ચ ૧૯૪૮ની મીટીંગમાં થોભી જવા જણાવ્યું. શ્રી વજ્રભભાઇ પટેલ થોભી જવા રાજી નહોતા. અત્યારે જ્યારે વડોદરાએ ના પાડી છે ત્યારે જ જે કમ્પ્રોમીસ મળી નય તો પછી બાકીના પ્રજાને તેમણે સહેલાઈથી ધર્મ શકે. તેમણે રાજ્યોની અંગત મિશ્કત, વિશિષ્ટ અધિકાર અને સાક્ષિયાણા માટે સહાનુભૂતિભર્યા વિચાર કરવાનું વચન આપ્યું ત્યારે તેઓએ ૧૧ અડવાડીઆ પછી વહીવટ સોંપી દેશે તે શરતે વિલીનીકરણના મુસદ્દા ઉપર સહી કરી.

સૌરાષ્ટ્રના રાજ્યો માફક તેમના સાક્ષિયાણા તેમના ઉત્તરઅધિકારી બાબત વિવાદના નિકાલો અને અંગત મિશ્કતો નક્કી કરવામાં આવ્યા. રાજ્યોપલાના મહારાજાએ બધા રાજ્યો વતી મુંબઇ પ્રાંતમાં ભળી જઈ મહાગુજરાતના રાજ્ય માટે આ સંમતિ જાહેર કરી.

૧૦મી જૂન ૧૯૪૮ના ૨૭૦૦૦ ચો. માઇલનો વિસ્તાર તેની ૨૬,૨૪,૦૦૦ની વસ્તી સાથે મુંબઇ રાજ્યમાં ભળ્યો. વિલીનીકરણ થયું તેમાં આ વિસ્તાર વધારેમાં વધારે હતો. તે સાથે વડોદરાનો ૮૨૩૬ ચો. માઇલનો વિસ્તાર ભળતાં આ વિલીનીકરણ બહુ જ વિશાળ બન્યું હતું. ગુજરાત રાજ્યોમાં ૧ દાંતાનું નાનું રાજ્ય હતું. (વસ્તી ૩૧૦૦૦ અને વિસ્તાર ૩૪૭ ચો.માઇલ.) બીલોની ૮૦ ટકા વસ્તીવાળા આ રાજ્યના રાણા ઉજ્જૈનના પરદુઃખભંગન રાજ વીર વિક્રમના વંશ જ હતા. આ વિસ્તારની ઝૂની આઢીવાસી પ્રજા સાથે કામ પાડવું બહુ મુશ્કેલ હતું. તેઓ કોઇ કાયદાને માન આપે તેવા નહોતા. તેના જોર ઉપર મહારાણા નમતું જોખતા નહતા. તેને વારંવાર મળવા પ્રયત્ન થયો. ત્રણ મહિને તેણે મુલાકાત આપી. ઘણી સમજાવટને અંતે રાણાએ પોતાની ગાદી પોતાના પુત્રને સોંપી, તેન રાજ જાહેર કરી, પછી જ વિલીનીકરણના મુસદ્દા ઉપર સહી કરી, જેથી તેના પુત્રને સાક્ષિયાણાના મોટા હક્ક મળે. મુંબઇ રાજ્યમાં આ રાજ્યનો વહીવટ ગુજરાતના વિલીનીકરણ પછી પાંચ મહિને નવેમ્બર ૧૯૪૮માં સોંપાયો.

હવે વડોદરાનો મુખ્ય પ્રશ્ન બાકી રહ્યો. વડોદરાના મહારાજાની ગુજરાત-કાઠીઆવાડના મહારાજા થવાની મહત્વાકાંક્ષા ઉપર તો

શ્રી સરદારે આ વિલાનીકરણ કરી પાણી ફેરવી દીધું હતું. તેમ છતાં સર પ્રતાપસિંહરાવ ગાયકવાડ પોતાના દીવા-રવખોમાં રાયતા હતાં. તેને અલગ રવતંત્ર રાજ્યની મહત્વાકાંક્ષા હતી. પણ ૧૯૪૮માં તેમણે રાજ્યના કાયદા વિરુદ્ધ બીજું લગ્ન કર્યું હતું. તેમ જ રપ લાખથી વધારે રકમનો તેનો અંગત ખર્ચ ઠરાવાએલ હોવા છતાં તેઓ રાજ્યમાંથી મોટી રકમ એડવાન્સ લેતાં હતા. આમ રાજ્ય ઉપર તેનો વિશેષ બોલો અને તેના દાદાના પ્રજા-હિત-રક્ષી વલણથી તદ્દન વિરુદ્ધ તેમનું આવરણ રહેલ હોઈ પ્રજા તેના અલગ રાજ્યના વિચારને આવકારતી નહોતી. તેમ વળી સરદારશ્રીએ મોકલેલ આગેવાનોએ પ્રજામતની સાચી માગણીઓ જાહેરમાં મૂકવા માંડી કે જેને કારણે સર પ્રતાપસિંહરાવ ઉપર નૈતિક દબાણ લાવી શકાય. જ્યારે સર પ્રતાપસિંહરાવે જુનાગઢના વિદોલ વખતે મદદ કરવા માટે પોતાને ગુજરાત-કાઠીઆવાડના ગાજા બનાવવાની શરત મૂકી ત્યારે સરદારે તેની મદદની જરૂર નથી એવો કડક જવાબ આપ્યો અને ભારતમાં ભળી જવા રપ૪ સલાહ આપી. તેમ ન કરવાથી અથડામણ અને પાયમાલી ફેરી થશે તેવા પણ ખ્યાલ પત્રમાં આપ્યો. પણ હવે સર પ્રતાપસિંહરાવને વડોદરાને હૈયાયાદ જેવી રીતનો અલગ દરજ્જો જોઈતા હતો. પણ તેમના સ્વાર્થી વલણને કારણે સરદારે કદાચ આ શક્ય બની શકત તેવી યોજનાની ઉપર પણ ઠંડુ પાણી જ રેડ્યું. પોતાની મૂંઝવણભરી સ્થિતિમાં આ કાર્ય માટે તેણે દિવાન મહંમદ શ્રી બી. એલ. મિતરની કસર કાઢી. દરમ્યાન દરબાર ગોપાલદાસની આગેવાની નીચે સ્વાયત્તતા માટે કોંગ્રેસે આંદોલન મજબૂત બનાવ્યું. તેને કારણે તેમણે એપ્રિલ ૧૯૪૮માં બંધારણીય સભાની રચના કરી. પણ તેમાં મુસદ્દો તેણે સરદારશ્રીની સુચના મુજબ મેનન અને દરબાર ગોપાલદાસની સાથે નક્કી કર્યો હતો તે કરતાં જુદો જ કર્યો. તેથી ઉચ્છેદાયેલ રાજ્ય પ્રધાન મંડળ વિરુદ્ધ સર પ્રતાપસિંહરાવે ફરીયાદ કરી. સરદારે તેમણે બંધારણ સભાના મુસદ્દાના કરેલા ફેરફાર માટે તેમના ઉધડા લીધા. છેવટ મે ૧૯૪૮માં જીવરાજ મહેતાને વચગાળાના પ્રધાનમંડળમાં મુખ્ય પ્રધાન બનાવી સર પ્રતાપસિંહરાવ યુરોપ આશ્વા ગયા.

ત્યાંથી તેણે તેના નામ પર બાકી રહેલી તસલમાત લોનના રૂપિયા બસો વીસ લાખ મડવાળ માંડી વાગવા હુકમ કર્યો અને બીજા ૧૦૫ લાખ સરકારી તીજેરીમાંથી વધારે ઉપાડ્યા. આ તેના ખર્ચ માટે નક્કી કરેલ મોટી રકમ ઉપરાંત હતા. તે 'સવાય ઘણું', મોટી કિંમતનું જવેગત પણ તેણે પરદેશ મંગાવવા માંડ્યું. તુરંત ૫૮ સભ્યોની બંધારણીય સભા મળી અને તેણે સર પ્રતાપસિંહરાવ ગાયકવાડે પ્રજાનો દ્રોહ કર્યો હોઈ તેમના મોટા પુત્ર કૃતસિંહરાવને ગાદી સોંપી જવા માટે અનુરોધ કર્યો. પ્રજાનો વિશ્વાસ પ્રતાપસિંહરાવ પર રહ્યો ન હોવાથી એ સભાએ આશરે ૩૫૦ લાખની રકમ અને ઉપાડેલ જવેગત માટે ભારત સરકારને ઘટતું કરવા સમિતિ નીમવા વિનંતિ કરી.

પરીણામે સર ગાયકવાડ દિલ્લી શ્રી સરદારને મળવા આવ્યા. ત્યાં શ્રી જીવરાજ મહેતા અને દરબાર ગોપાલદાસ રૂબરૂ તેમણે મહારાણી શાંતાદેવીના વડપણમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર આપવાનું

કમ્પ્યુટર તથા પોતાના પૂર્વ ઉપાડની રકમ તથા ઝવેરાત માટે પૂરતી તપાસ કરી બાકી નીકળતું લેણું ભરપાઈ કરવાની તૈયારી બતાવી તથા પોતાની ગેરહાજરીમાં મહારાણી શાંતાદેવી, જીવગજ મહેતા દિવાન અને કાયદા પ્રધાનને પોતાના અધિકારો સોંપ્યા. એમના ઉપાડની તપાસ કરતાં જણાયું કે ૧૯૪૩થી ૪૭ દરમિયાન ગાયકવાડે વાર્ષિક ખર્ચના પચાસ લાખ ઉપરાંત બીજા ૬૦૦ લાખ રૂપિયા અને સાંચે એવું ઝવેરાત ઉપાડ્યા હતાં.

આ બધી તપાસથી તંગ આવીને, તેમજ જવાબદાર બંધારણ સભા અને પ્રધાનમંડળ ઉપર તેનો કાબૂ ન રહેતાં, તેમણે સરદારને આ બાબત ફરીયાદ કરી. ક્રમ જવાબદારી વડા તરીકે પ્રધાનમંડળ તેમની સલાહ ન લે તે સ્વાભાવિક હતું. અહીં મેનને તેમને બીક બતાવી કે આપ વારંવાર હસ્તક્ષેપ કરો છો તેથી પ્રજા ઉચ્ચેરાર્થ છે અને પ્રજા ગુજરાતી તેમજ આપ મરાઠા હોઈ, જે તોફાન થાય તો આપના કુટુંબ ઉપર ભય રહેલ હોઈ આપે મુળથી રાજ્ય સાથે બળી જવું બહેતર છે. આખર વડોદરાના માત્ર નામના બની રહેલ મહારાજાએ વિલીનીકરણ સ્વીકારી લીધું. તે માટે સરદારશ્રી ૧૯૪૮ની બન્યુઆરીમાં વડોદરા આવ્યા, ત્યાં બધું નક્કી થયું. તેમનું સાલિયાણું ૨૬ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૮માં નક્કી થયું, તેમજ એક એક કરોડના બે ટ્રસ્ટ (જેમાંથી એકમાં મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી ચાલે છે તથા બીજું વડોદરા રાજ્યના ગામડાઓનાં હિત માટે મદદ આપે છે.) રચાયા; દેવું માંડી વળાયું—પણ પ્રતાપસિંહરાવે બધું ઝવેરાત પાછું આપવા કરેલ વાયદો પાળ્યો નહીં. ૧૯૪૮ની મેની પહેલીએ આમ વડોદરા મુળથી રાજ્ય સાથે બળી ગયું. ઝવેરાત બાબત વારંવાર મળવા છતાં સર પ્રતાપસિંહે કંઈ ન કરતાં તેમની ખાનગી મિલકતો અંગે મુળથી સરકારે બાંહેધરી ન આપી. ડિસેમ્બરના પહેલા અક્ટોબરના ૧૯૫૦માં પ્રતાપસિંહરાવ ગાયકવાડે વડોદરાના મુળથી રાજ્ય સાથેના વિલીનીકરણને પડકારતી એક અરજી રાષ્ટ્રપતિ ઉપર કરી અને તે બાબત કોર્ટમાં લઈ જવા મૂકવા આપી. આનો જવાબ આપેલા જરૂરી હતા કે જેથી બીજા રાજ્યો આ પગલે જતાં પહેલાં સાત ગળણે ગાળીને વિચારે. પણ દુર્ભાગ્યે ૧૯૫૦ના ૧૫મી ડિસેમ્બરે મુળમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું અવસાન થયું.

તુરંત તેમની જગ્યાએ એન. ગોપાલસ્વામી આયંગર આવ્યાં. તેમના પત્રવ્યવહાર અને સહી કરેલ મુસદ્દા હવાલા આપી તેમને લાંબો કાયદેસર કડક જવાબ આપવામાં આવ્યો. પણ સર પ્રતાપ-સિંહે કાયદેસરની રિથિતની દરકાર ન કરતાં એક રાજવીઓનો સંઘ સ્થાપ્યો, જેના તે પ્રમુખ બન્યા. અને શિકારના બહાના હેઠળ તે ગાંધીઓને મળી જમીનદાર-ગંગીરદારોને સાથે રાખી આંદોલન માટે તૈયાર કરવા લાગ્યા. વડોદરાના જૂના રાજ્યના વિસ્તારમાં તેમણે બહાર લાવણો આપ્યા.

આ બાબત માટે ભારત સરકાર શાંત રહી શકે તેમ નહોતી. તુરંત રાજ્યો અંગેના પ્રધાન સર ગોપાલસ્વામી આયંગર, ગૃહપ્રધાન રાજગોપાલાચારી અને વડાપ્રધાન નહેરુએ મીટીંગ ભરી રાષ્ટ્રપતિને સલાહ આપી જેને કારણે બંધારણના ભાગ ૩૬૬ની ૨૨ કલમ મુજબ સર પ્રતાપસિંહરાવ ગાયકવાડને ભારત સાથે કરારથી બેઠાએલ મહારાજા તરીકે પદબ્રજ કર્યા અને તેના પુત્ર કૃતેસિંહરાવ ગાયકવાડને વડોદરાના કરારબદ્ધ રાજા તરીકે બહાર કર્યા. જેને કારણે તેને મળતું ૨૬ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૮માં સાલિયાણું બંધ કરવામાં આવ્યું. સાલિયાણાના નિયમે મુજબ કૃતેસિંહરાવ ગાયકવાડને ૧૦ લાખ રૂપિયાનું સાલિયાણું ચાલુ કરવામાં આવ્યું.

૧૯મી એપ્રિલ ૧૯૫૦માં પ્રતાપસિંહરાવ ગાયકવાડે આ હુકમને વિરોધ કરતો ખરીતો રાષ્ટ્રપતિને આપ્યો. સુપ્રિમ કોર્ટમાં જવા માટે તેમાં ધમકી હતી, હવે ભારત સરકારે ગંભીરતાથી આકરા પગલાં લેવા નક્કી કર્યાં. સર પ્રતાપસિંહરાવથી પૂરી રીતે હેરાન થયેલી તેમની મહારાણી શાંતાદેવી ત્યારે તેની મદદે આવી. પત્ની મે ના તેના પ્રયત્નથી વડાપ્રધાન અને રાષ્ટ્રપતિની હાજરીમાં તેને સાંભળવામાં આવ્યા તેની વિનિતિથી સરકારે સર પ્રતાપસિંહ સામે કાયદેસર પગલાં ભરવા મોકલ્યા રાખ્યા. તેણે તેના પતિ વતી માફી માગી. તેમની ધમકી વગેરે તેમણે પાછા ખેંચ્યા અને આમ વડોદરાના વિલીનીકરણને પ્રશ્ન કાયમી ધોરણે થાળે પડ્યો. વારંવાર ફરી જવાનો અને ભારતનો દ્રોહ કરવાની પ્રતાપસિંહરાવને પણ આમ આકરી સજા મળી, અને ૨૦મી મે ૧૯૫૦ના વડોદરા સંવિત ગુજરાતના રાજ્યોનું વિલીનીકરણ સંપૂર્ણ બન્યું. ભારતના લાડીલા સરદારનું સ્વપ્ન સાકાર બન્યું!

શ્રી કુંકાવાવ તાલુકા સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘ લી.

મુ કુંકાવાવ (તાલુકા-કુંકાવાવ) (જિલ્લો-અમરેલી)

સ્થાપના તારીખ ૨૨-૪-૧૯૫૦ રજ. નં. ૩૮૧ શેર ભંડોળ ૧૭,૭૧૦ બીલ્ડીંગ ધસારા ફંડ ૫૨૪૬-૨૫

અનામત ફંડ ૩૯,૪૭૬-૯૯ નફા ફંડ ૬૨૩૩-૮૨ ધર્માદા ફંડ ૨૮૯-૬૩ સહય સંખ્યા ૧૩૨

નોંધ :- સંઘ દ્વારા તાલુકામાં અનાજ, ખાંડ, સોંગતેલ લેવી, કેરોસીન, ખાતર, કુંડ, જંતુનાશક દવાઓ અને અન્ય જરૂરિયાતો પુરી પાડવામાં આવે છે.

શ્રી શાંતિભાઈ જ. મહેતા (મંત્રી)

શ્રી ભાણુભાઈ ભગવાનભાઈ (પ્રમુખ)

—: કાર્યવાહક મંડળ :—

- (૧) શ્રી ભાણુભાઈ ભગવાનભાઈ (૨) શ્રી રાવતવાળા ભાણુવાળા (૩) શ્રી ભીખાલાલ મુળજીભાઈ (૪) શ્રી ડાયાભાઈ જગનભાઈ (૫) શ્રી રવજીભાઈ જગનભાઈ (૬) શ્રી મોહનભાઈ શકુભાઈ (૭) શ્રી મોહનભાઈ ખોડાભાઈ (૮) શ્રી લક્ષ્મણભાઈ ભગવાનભાઈ (૯) શ્રી રણછોડભાઈ કેશવભાઈ (૧૦) શ્રી ભગુભાઈ કે અખખર (૧૧) શ્રી જિલ્લા સહકારી અધિકારી સાહેબ.

અમદાવાદ: ઐતિહાસિક ભૂમિકા

—શ્રી ચીનુભાઈ ચીમનભાઈ

ચોથી માર્ચ, સને ૧૪૧૧ના દિવસે ગુજરાતના નવા પાટનગર તરીકે અમદાવાદ શહેરનો પાયો નાખાયો. એની પાછળ એક મુસ્લિમ સંતની પ્રેરણા હતી. એનું નામ શેખ અહમદ ખટ્ટુ મંજવદા. એ સંતે ચીધેલી જગ્યાએ ગુજરાતના સુલતાન અહમદશાહે એક નવા નગરનું ખાતમુહૂર્ત કર્યું.

એ પહેલાં ગુજરાતની રાજધાની અણહિલવાડ પાટણમાં હતી. તેરમી સદીના અંત સુધી પાટણ ભારતવર્ષના પ્રધાન નગરોમાં અગ્ર-સ્થાને હતું, એ વખતે ગુજરાતનું સ્વતંત્ર હિંદુ રાજ્ય નાશ પામ્યું અને એનો છેડેનો રાજા કર્ણદેવ વાઘેલા નાસીને દક્ષિણમાં આવ્યો. એ પછી એક સદી સુધી દિલ્હીના બાદશાહેના સૂબા ગુજરાતનો વહીવટ પાટણમાં રહીને કરતા. છેડેનો સૂબો ઝઘરખાં ચૌદમી સદીના અંતમાં મુઝફ્ફરશાહ નામ ધારણ કરીને સ્વતંત્ર થયો અને એણે ગુજરાતમાં સ્વતંત્ર સલ્તનત સ્થાપી. એના પૌત્ર અહમદશાહે અમદાવાદ વસાવી તેને પાટનગર બનાવ્યું.

એ જમાનામાં પણ રાજધાની બદલવી એ નાનો બનાવ ગણાતો ન હતો. રાજધાની બદલતી વખતે સૌ પ્રથમ દેવી સહાય શોધાતી. ઇતિહાસ બાબે છે કે સાબરમતીને તીરે અહમદશાહ બાદશાહે નવી રાજધાનીનો પાયો નાંખવા સરખેજના સંત શેખ અહમદ ખટ્ટુ મારફતે પયગમ્બર અલખીઝરની પરવાનગી માંગી હતી.

આશાવલનું પ્રાચીન નગર

આમ અમદાવાદની સ્થાપનાને આજ સાડાપાંચ સૈકા થયા છે પરંતુ અમદાવાદ સ્થપાયું તે પહેલાં તેની નજીકમાં જ આશાવલ નામનું પ્રાચીન નગર હતું. આશાવલના આશામીલને હરાવીને સિદ્ધરાજના પિતા કર્ણદેવ સોલંકીએ કર્ણાવતી પણ એ જ સ્થળે વસાવ્યું હતું. એનો ઉલ્લેખ મેરુતુંગાચાર્યે લખેલા “પ્રબંધ ચિંતામણિ” ગ્રંથમાં મળે છે.

ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો અને પુરાવાઓ જોતાં એમ જણાય છે કે આશાવલ અને કર્ણાવતી એ બંને નામ એક જ શહેરનાં હશે. કર્ણાવતી નામ પણ પહેલાં પણ આર્ય લેખકોના ગ્રંથોમાં આશાવલ નામનો ઉલ્લેખ મળે છે. દસમી સદીના અંતમાં અજમેરનીએ કરેલી નોંધમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે આશાવલ ખંભાતથી બે દિવસના રસ્તે હતું. અગિયારમી સદીના અંતમાં દિલ્હી મુલ્કાકાતે આવેલા અલઘ્-દ્રીસી નામના આર્ય મુસાફરના પ્રવાસ વર્ણનમાં પણ આશાવલનો ઉલ્લેખ મળે છે. અલઘ્દ્રીસીના જણાવ્યા મુજબ આશાવલ એ મોટી વસતિવાળું વેપારધંધે પૈસાદાર અને સારી પેદાશવાળું નગર હતું.

દસમી સદીથી માંડીને ૧૪૧૧માં અમદાવાદ વસ્યું ત્યાં સુધીના સમય દરમિયાન ગુજરાતના અગ્રગણ્ય નગરોમાં પાટણ અને ખંભાત પછી આશાવલનું સ્થાન ગણાતું. આશાવલ કે જે કર્ણાવતીના નામે

ઓળખાતું તે સુંદર ઉદ્યાનો અને ધનવાન વેપારીઓની મોટી વસ-તિને લીધે તેમ જ ખંભાત અને ભરૂચ જેવાં ધીકતાં બંદરેથી પાટણ અને મોડાસા થઈ ઉત્તર દિલ્હમાં જવાના ધોરી માર્ગ પર આવેલું હોવાથી તે ગુજરાતનું એક અગ્રગણ્ય શહેર ગણાતું. તે ઉપરાંત સિંધથી કચ્છાણ સુધીના દિલ્હના પશ્ચિમ કિનારાનાં બંદરોનાં નામ બાદ કરીએ તો પરદેશી મુસાફરોએ અમદાવાદની સ્થાપના થયા પહેલાં ગુજરાતની અંદરનાં શહેરોના જે પણ ચાર નામ ગણાવ્યાં છે તેમાં આશાવલનો ઉલ્લેખ ખાસ જોવા મળે છે.

વસ્તુપાળ અને તેજપાળે પણ પાટણ અને ખંભાત જેવા તે દાગળાં ગુજરાતના મુખ્ય નગરો સાથે આશાવલનું નામ મંદિરો બાંધવાના વ્યવસાયમાં ગણાવ્યું છે. આશાવલ ઉર્ફે કર્ણાવતીમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય અને ઉદયન મંત્રી જેવી ગુજરાતની તત્કાલિન નામાંકિત વ્યક્તિઓ પણ નિવાસ કરતી હતી. કર્ણદેવ સોલંકી પછી અમદાવાદ વસાવનાર અહમદશાહના પિતા મહમદ-શાહના રાજ્યકાળે સુધી આશાવલ ગુજરાતની બીજી રાજધાનીનું શહેર રહ્યું હોય એમ જણાય છે.

આવા સુપ્રસિદ્ધ આશાવલની અડાઅડ જ્યારે નવું પાટનગર અમદાવાદ વસ્યું ત્યારે આશાવલની સમૃદ્ધ ઈમારતોના પથ્થરોનો છૂટથી ઉપયોગ થયો હશે એમ અનુમાન કરવામાં આવે છે. નવા બંધાતા અમદાવાદ શહેર માટે શરૂઆતના પથ્થરો પાટણ અને અંદાવતી જેટલે દૂરથી આવ્યા હોય તે કરતાં આશાવલના જ પથ્થરો વપરાયા હોય એ વધારે માનવાનું છે. ભદ્રમાં ખોદાણ કરતાં નીકળેલી હિંદુ મૂર્તિઓ તે ગિદલા કોર્ટનું મકાન વધારતાં તોડેલા કોટમાંથી નીકળેલ મૂર્તિઓ આશાવલની જ હશે એમ માનવામાં આવે છે.

આ જોતાં અમદાવાદ, અમદાવાદ તરીકે બલે માત્ર સાડાપાંચ સૈકા જેટલું જ પ્રાચીન હોય પરંતુ અમદાવાદના પૂર્વાવતાર સમા આશાવલની તવારીખ જોતાં આ નગર ઘણું પ્રાચીન છે એ નિર્વિ-વાદ હકીકત છે.

અમદાવાદની બાંધણી

એમ કહેવાય છે કે અહમદશાહ અમદાવાદ બાંધવા માટે પાટ-ણથી એક લાખ પાયદળ, આડસો હાથી, બત્રીસ હજાર ગંટ, સોળ હજાર પોડી, સોળસો ગાડાં અને પાંચ કરોડ રૂપિયા લાવ્યા હતા. અહમદશાહ ધાર્મિક મુસલમાન હોવા છતાં તેના વડવા ટાંક રજપૂત હતા. એની નજર સામે અણહિલવાડ પાટણ જેવું તે સમયનું ભારતનું એક મોટામાં મોટું નગર નમૂના તરીકે હતું. નવું શહેર બાંધનારા પણ મોટે ભાગે હિંદુ અગર હિંદુમાંથી તાજા વટલાયેલા મુસલમાન હતા એટલે અમદાવાદની રચના પ્રાચીન નગરરચનાને

અનુસરીને થાય એમાં નવાઈ નહિ. તેથી જ પાટણના ભદ્રના કિલ્લા ઉપરથી અમદાવાદના કિલ્લાનું નામ પણ ભદ્રનો કિલ્લો પાડવામાં આવ્યું. ભદ્રકાળીના મંદિર પરથી એ નામ પણ હોવાની માન્યતા ખોટી છે.

ગુજરાતના પાટનગર તરીકે પાટણના નમૂના મુજબ આ રીતે અમદાવાદનો પાયો નાંખ્યો. સુલતાન અહમદશાહે પરંતુ તેનું સૌંદર્ય વધારવા માટેનો યશ સુલતાન કુતુબુદ્દીનને ફાળે જાય છે. એના સમયમાં શહેરનો વિસ્તાર વધ્યો, નવાં મકાનો, મહેલો અને મસ્જિદો વધ્યાં. અમદાવાદની શોભાકાંડ કાંકરિયું તળાવ પણ એણે જ ખોદાવ્યું. સારંગાદ પાટનગર અમદાવાદની ખરેખર ચઢતી મહામદ બેગડાના સમયમાં થઈ. આજના અમદાવાદમાં દરિયાપુર, કાળુપુર, સારંગપુર, અને તાજપુર જેવા વિભાગો કુતુબુદ્દીન પછી ગાદીએ આવેલા મહામદ બેગડાના અમીરોએ પોતાના નામ પરથી વસાવેલાં પરાં હતાં. બેગડાને બાગનો પણ ધણો શોખ હતો, આથી તેના સમયમાં અમદાવાદમાં ઘણાં બાગ થયા.

અમદાવાદ વસ્યા પછી દોઢ સૈકા સુધી એના સ્થાપકના વંશની રવનંત્ર સલ્તનતની કાળજીભરી સંભાળ નીચે પાટનગર વેગથી વિસ્તરતું અને સમૃદ્ધ થતું ગયું.

અમદાવાદની આબાદી

કાળનું ચક્ર ફરતું રહે છે અને તે મુજબ ૧૫૭૩માં અમદાવાદ સ્વતંત્ર બાદશાહોની રાજધાની મટીને મોગલ સામ્રાજ્યના એક માનીતા પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર બન્યું. તે છતાં ઔરંગઝેબના અવસાન સુધી એટલે કે ૧૭૦૭ સુધીનાં ૧૩૪ વર્ષ સુધી અમદાવાદની આબાદી વધતી જ ગઈ.

“શહેરે મુઆઝમ”નું ચિરુદ પામેલા ગુજરાતનું આ પાટનગર કેવું ભવ્ય, સમૃદ્ધ અને સુંદર હતું એનો ખ્યાલ એ જમાનામાં અમદાવાદની મુઝાકાતે આવી ગયેલ દેશ પરદેશના મુસાફરોએ કરેલી નોંધો, લખેલાં પ્રવાસવર્ણનો વગેરે પરથી આવે છે. સુલતાન મહામદ બેગડાના મરણ પછી એ ત્રણ વર્ષ બાદ પોર્ટુગલના ક્રિસ્ચન બંદ-રેથી દિંદમાં આવેલા મુસાફર બાર્બોસાએ અમદાવાદનું વર્ણન કરતાં જણાવ્યું છે: “આ શહેર ઘણું ધનવાન છે અને વાડી-બગીચા વગેરે અહીં મોટી સંખ્યામાં છે. રસ્તા મોટા અને સુંદર છે. યોગાનો વિશાળ છે. ઇમારતો પથ્થરની અને ઈટ-સુતાની છે. જાપરાં ઈટાલીની ઢબથી બાંધેલાં છે.”

બારબોસાથી થોડા વહેલાં એટલે કે ૧૫૧૦માં આવેલા ઇટાલિયન મુસાફર વર્થેમાયે નોંધ કરી છે કે ખંભાત, દીવ વગેરે અમદાવાદનાં બંદરો હતાં. ૧૬૨૬માં સર ટોમસ હર્બર્ટ અમદાવાદ આવ્યો હતો. તેણે નોંધ્યું છે કે અમદાવાદ શહેરની દુકાનો સુગંધી પદાર્થો, અતરો, તેળના, રેશમી માલ, સુતરાઉ કાપડ, છીટ અને ચીન તથા હિંદુસ્તાનની બધી જ દુર્લભ વસ્તુઓથી ભરેલી છે.

૧૬૨૩માં આવેલા પીટર ડલા વાસે શહેરના રસ્તા સીધા, સુંદર અને પહોળા હોવાનું પોતાની પ્રવાસનોંધમાં જણાવ્યું છે. ૧૫૯૮માં અહીં આવી ગયેલ સિઝર ફ્રેડરિકને અમદાવાદ ઘણું વિસ્તારવાળું અને મોટી વસતિવાળું લાગ્યું હતું. ૧૬૩૮માં આવેલ મેન્ડેસ્સો અમદાવાદના સૂબા આઝમખાનની મહેમાનગિરી બોગવી ગયેલા તેણે

અમદાવાદના કારીગરો અને વેપારની પ્રસંશા કરી છે. ૧૬૬૬માં શહેરની આબાદીના સમયમાં આવેલ પ્રખ્યાત ફ્રેંચ મુસાફર જન ડી થેવેનોએ લખ્યું છે કે પરાં સાથે શહેરની લંબાઈ સાડાચાર માઈલની હતી અને કોટના બાર દરવાજા હતા.

“ગુજરાત ગેઝેટીઅર”ના કર્તા અમદાવાદની સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આપતાં જણાવે છે કે ૧૬૬૪માં સૂરત શિવાજીને લૂંટ પૂરી પાડે તેટલું ધનવાન હતું તે જ વખતે ખંભાત એનાથી વધારે અને અમદાવાદ તો સૂરત અને ખંભાત બંનેથી વધારે ધનવાન હતું. એ અરસામાં આવેલ ટેવર્નિયર નામના મુસાફર અમદાવાદમાં રહી ગયેલા. તેણે નોંધ્યું છે કે અમદાવાદ એ હિન્દુસ્તાનનું એક મોટામાં મોટું શહેર છે અને રેશમી માલ તથા કિનખાખનો જબરો વેપાર ચાલે છે.

ગુજરાતની આણ

જે સમયે યુરોપની પ્રજાઓને સમુદ્રનું સ્વામીત્વ મળ્યું ન હતું તે વખતે સાગર પર ગુજરાતની આણ ફરકતી હતી. ગુજરાતના બાદશાહો સમુદ્રના સ્વામી ગણાતા અને એમની પ્રજા દેશ પરદેશની લક્ષ્મી ગુજરાતમાં ખેંચી લાવતી. આવા સમૃદ્ધ ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદની શોભા અવર્ણનીય હોય એ સ્વાભાવિક છે. દિલ્હી અને આગ્રાની શોભા એ વખતે વધી ન હતી. દિલ્હીનો શહેનશાહ ગુજરાતના બાદશાહની સાગર લક્ષ્મીની બહોળલાક્ષીથી અંબતો.

દિલ્હીના મહારાજ્યની ઉપજ જુવાર અને ઘઉંના પાક ઉપર આધાર રાખતી જ્યારે અમદાવાદના બાદશાહોની ઉપજ મોતી અને પરવાળાં પર હતી એમ કહેવાતું. આ ઉક્તિ કોઈ સામાન્ય માનવીની નથી પણ અહલોલ બોદીના પુત્ર સિકંદર સુલતાનની છે. આવી ખ્યાતિ ધરાવતા ગુજરાતના પાટનગરની શોભા, મહત્ત્વ, વિસ્તાર આદિ દિંદમાં તે સમયે અનન્ય અને સર્વોત્તમ હોય એમાં નવાઈ નથી. સુલતાન બાદશાહની હાર પછી બાદશાહ હુમાયુનું વિજયી લશ્કર અમદાવાદમાં પ્રવેશ્યું ત્યારે આવા સુંદર અને રોનકદાર શહેરને કોઈ તુકશાન ન થાય એની હુમાયુએ ખાસ કાળજી રાખી હતી.

“હીર સૌભાગ્ય કાવ્ય”માં અમદાવાદ વિષે લખ્યું છે:

શ્રી સ્તમ્ભતોય પુટમેદનં ચ, યત્રોભયત્ર સ્ફૂરતઃ પુર ક્ષે ।
અહમ્મદાબાદ પુર તિનાયાઃ કિં કુળલે ગુર્જરદેશ લક્ષ્મ્યાઃ ॥
અર્થાત્ અમદાવાદ શહેરેષી મુખાર્પિદવાણી ગુર્જરદેશની રાજલક્ષ્મીના અણુલિલ્લતાડ પાટણ (પુટમેદન) અને ખંભાત એ બે શોભાયમાન કુંડળ છે.

અકબરના નવ રત્નો પૈકીના એક અમુલકરૂપે “આદિને અકબરી”માં અમદાવાદ વિશે લખ્યું છે, “અહીં તમને આખી દુનિયામાં અનતી ચીજો મળી શકે છે. આ શહેરમાં પહેલા ૩૬૦ પરાં હતાં પણ હવે ૮૪ પરાં સારી સ્થિતિમાં છે... ત્રણેક કોસ છેટે સરખેજ છે. ત્યાંની ગળી ઉત્તમ થાય છે અને તે રૂસ તથા બીજા દૂર દેશા-વરોમાં નિઠાસ થાય છે.”

મોગલાઈની બહોળલાક્ષી

મોગલ સમયના તવારીખકારોના મત મુજબ અમદાવાદ ૨૦ લાખની વસતિવાળું શહેર હતું એ બેતાં હાલના યુરોપના દેશોની રાજધાનીઓથી અમદાવાદ કોઈ રીતે ઊતરતું નહિ જ હોય એમ

સહેજે અનુમાન કરી શકાય. “તારીખે ફિરસ્તા”નો લેખક લખે છે કે અમદાવાદ અકંદરે આખા હિંદુસ્તાનમાં સર્વથી સુંદર શહેર છે અને કદાચ આખી દુનિયામાં પણ કહી શકાય.

ગુજરાતની સ્વતંત્ર બાદશાહી આથમી ગયા પછી અમદાવાદ મોગલ સામ્રાજ્યના એક પ્રાંતનું મુખ્ય નગર બન્યું. રાજધાની દિલ્લી અને આશ્રમાં હતી પરંતુ સામ્રાજ્યના સર્વોચ્ચ પ્રાંત સભા ગુજરાતના સૂબાઓ તરીકે શહેનશાહનદાઓ અને રાજકુટુંબના નખીરા ધણુંખંડે નિમાતા. બાદશાહીની જેમ મોગલ સૂબાઓ પણ અમદાવાદમાં દમદયાભર્યા શાહી દરબાર ભરતા.

સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં અંગ્રેજ વેપારીઓને પણ અમદાવાદ મોટું શહેર લાગ્યું હતું. ૧૬૧૭ના ડિસેમ્બરની ૧૫મી તારીખે ઈંગ્લેંડનો એલચી સર ટોમસ રો અમદાવાદ આવ્યો હતો અને એની સાથે આવેલા માણસોને અમદાવાદ લંડન જેવડું મોટું લાગ્યું હતું. તે વેળાએ અમદાવાદના વેપારીઓએ કાપડ, ગળી અને કરિયાણાનો એવો મોટો વેપાર હતો કે મોસમમાં દર દસ દિવસે ૨૦૦ ગાડાનો કાર્ગો ખંભાત બંદરે માલ ભરીને જતો.

૧૬૦૮માં અમદાવાદ આવેલા વિલિયમ કીન્ગ નામના મુસાફરે નોંધ્યું છે કે શહેરનાં મકાન, એશિયા અને આફ્રિકાના કોઈ પણ મોટા શહેર સાથે સરખાવાય તેવાં છે. વ્હીટીંગ્ટન લખે છે, “અમદાવાદ લંડન જેવું મોટું છે અને દરેક જાતના વેપારી વસે છે.” જહાંગીરના સમયમાં આવેલા એડવર્ડ ટેરી પણ જણાવે છે, “શહેરમાં ઝાડ એટલાં બધાં છે કે ઊંચી જગ્યાએથી તો આખું શહેર એક ઉપવન જેવું રમ્ય લાગે.”

સત્તરમી સદીના અંતમાં (૧૬૯૫) જેરેમીકેરેમી પણ અમદાવાદને હિંદનું મોટામાં મોટું નગર ગણાવે છે અને પક્ષીઓ અને ફૂલની ભાતવાળા કિનખાખ અને રેશમી કાપડની કામગીરી માટે અમદાવાદ વેનિસથી જરાય ઊતરતું નથી એમ નોંધે છે. ૧૭૦૦-૧૭૨૦માં અમદાવાદની મુલાકાતે આવેલા હેમિલ્ટન અમદાવાદને ધનસંપત્તિમાં સુરત કરતાં દસગણું અને વિસ્તારમાં યુરોપનાં મોટાં શહેરોનું સમો-વડિયું ગણાવે છે.

અદામી સદીના પૂર્વાર્ધ પછી તુરતમાં જ લખાયેલ “મિરાંતે અલમદી”માં સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં નિર્મલેષ લક્ષ્મી કંકલિમ (સપ્તખંડ) નામના ગ્રંથનો ઉતારો ટાંકવામાં આવ્યો છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે સ્વચ્છતાની, આખા વસતિની અને સુંદર દેખાડોની બાબતમાં અમદાવાદ અગ્રેડ નગરી છે. અહીંના નરનારીઓ રૂપાળાં છે. આ કારણથી એને શહેરોની શોભા અને દુનિયાની શણગારેલી રાજકન્યાનું બિરુદ મળ્યું છે. અહીંથી સુંદર વણાટનું કાપડ દરિયાપાર દેશદેશાવર જાય છે.

આ પ્રમાણે અમદાવાદ એની સ્થાપનાથી જ એક મહાન શહેર “શહેર મુઆઝમ” તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હતું. “મિરાંતે સિકંદરી” અને અમદાવાદના કેટલાક સિક્કાઓમાં પણ આ નામ આપવામાં આવ્યું છે તે યોગ્ય જ છે. અમદાવાદની પ્રાચીન મહત્તાના આ બધા પુરાવા પરદેશીઓનાં લખાણોમાં ટાંક્યા છે તે પારકી દૃષ્ટિએ અમદાવાદ હેયું લાગતું હતું અને ગુજરાતના પાટનગર તરીકે તેની મહત્ત્વ કેટલી હતી તેનો ખ્યાલ આપવા માટે જ ટાંક્યા છે.

મહાનગરીની પડતી દશા

આવા મહાનગરીની પડતી દશા મરાઠાઓની સત્તાનાં મંડાલથી બેઠા. મરાઠાઓનો રાજ્યકાળ અંદરેઅંદર લડવામાં અને પૂનાની રાજગાદીની ખટપટમાં ગયો એટલે અમદાવાદ અને ગુજરાત મહારાષ્ટ્રની રાજખટપટ માટે નાણાં પૂરાં પાડવાની એક તિબેરીશ્પ ગણાયું. હિંદુપંત-બાદશાહીમાં ગુજરાતને ભાગે તો સહન કરવાનું જ આવ્યું. ગુજરાત બાજુ મરાઠા શેકની ગાડીમાં બેઠેલા ઘોડા જેવું રહ્યું અને કેટલીકવાર ગળ કરતાં પણ વધારે ભાર તેના પર લાદવામાં આવતો એટલે એને તો વેડવું જ પડતું. ૧૭૫૩માં અમદાવાદ મરાઠી હકૂમત હેઠળ આવ્યું ત્યારથી અમદાવાદની આબાદીનો સરજ આથમવા બેઠો.

ત્યાર પછીનાં ૬૩ વર્ષ સુધી મરાઠાઓની સત્તા આવી. ૧૮૧૭માં ખેડાના કલેક્ટર ડનલોપે અમદાવાદનો કબજો મરાઠાઓ પાસેથી લીધો ત્યારે અમદાવાદ શહેર સાવ ભંગાર હાલતમાં હતું. ૧૮૧૮માં મરાઠા વહીવટથી ચુસાયેલું શહેર જ્યારે અંગ્રેજોને મળ્યું ત્યારે એક વિશાળ ખંડેર જેવી તેની હાલત હતી. એક વેળાએ ૨૦ લાખની વસતિ ધરાવતું ગુજરાતનું આ પાટનગર મરાઠાઓના માત્ર ૬૩ વર્ષના રાજ્યકાળમાં ૮૦ હજારની વસતિવાળું થઈ ગયું.

આબાદીનો ઉપકાળ

અમદાવાદના ચુસાયેલા હાડપિંજરમાં અંગ્રેજ રાજ્ય અમલમાં ફરીવાર લોહી-માંસ પુરાવા માંડ્યા. પાટણના ખત્રી અને વાણિયા તથા કડીના કણબી આવી વસ્યા ત્યારે ઉજ્જડ શહેર કંઈક ભરાવા લાગ્યું.

અંગ્રેજ રાજ્ય અમલ શરૂ થયા પછી શહેરના જીવનના બનાવોમાં પણ ફેર પડતો ગયો. અંગ્રેજોએ અમદાવાદ પર યુનિયન જેક ફરકાવ્યા પછીનો અમદાવાદનો ઇતિહાસ એટલે ખરી રીતે અમદાવાદના વેપાર ઉદ્યોગનો ઇતિહાસ. વેપાર ઉદ્યોગ તો અમદાવાદમાં મૂળથી જ ધણો હતો પરંતુ અગાઉ વેપાર ધંધો એકલો ન હતો. વેપાર સાથે રાજદારી બનાવો, લડાઈઓ વગેરે હતા. ૧૮૫૯માં રણછોડલાલ છોટાલાલે અમદાવાદમાં પહેલી મિલ શરૂ કરી ત્યારથી ઔદ્યોગિક-ઇંતિનો યુગ બેઠો. શહેરની આબાદીમાં મિલ ઉદ્યોગે ધણો મોટો ફાળો આપ્યો.

સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામનું વડું મથક

૧૮૧૫માં રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીજીએ ભારતમાતાની વર્ષો બૂની ગુલામીની શૃંખલાઓ તોડવા માટે અહિંસક સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના વડા મથક તરીકે અમદાવાદને તેમની કર્મભૂમિ તરીકે પસંદ કર્યું ત્યારથી અમદાવાદનો ઉત્કર્ષ થયો છે. આ સૈકાની વિશ્વવિભૂતિના પુનિત પાદસ્પર્શથી અમદાવાદની ભૂમિ પવિત્ર થઈ અને શહેરની રોનકનાં અવનવા ફેરફારો થવા લાગ્યા. શહેરનો ઔદ્યોગિક વિકાસ તો ચાલુ જ હતો પરંતુ ઔદ્યોગિક વિકાસને અનુરૂપ ઔદ્યોગિક શાંતિનો મહામંત્ર મહાત્માજીએ આ શહેરના ઉદ્યોગપતિઓ તેમ જ મજૂરવર્ગને આપ્યો, જે બંનેએ ઝીલ્યો છે જેને પરિણામે આ ઔદ્યોગિક શહેરમાં છેલ્લાં પાંત્રીસ વર્ષ દરમિયાન એક પણ હડતાલ પડી નથી એમ ઉભય પક્ષો સગવડ કહી શકે છે. આ સાબરમતીના કાંઠે પ્રાચીન સમયમાં દધિચિ નદિએ વચાસુર રાક્ષસના વધ માટે “વજ્ર” બનાવવા માટે પોતાનાં માત્ર સ્વેચ્છાએ ગાળ્યાં હતાં. મોતવગ્નતના

કલ્યાણ અર્થે તે જ સાબરમતીના કિનારે મહાત્માજીએ આશ્રમ સ્થાપીને સમસ્ત માનવજાતના કલ્યાણ માટે પ્રેમ, શાંતિ, સત્ય અને અહિંસાના વર્ણો જૂના પણ ભુલાયેલા સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કર્યું અને તેને સરળ રીતે વ્યવહારમાં મૂકવા માટે પોતાની કાયા કરી હતી.

કર્મચોગી સરદાર વલ્લભભાઈએ પણ અમદાવાદને પોતાના કાર્ય-ક્ષેત્ર તરીકે પસંદ કર્યું હતું અને વર્ષો સુધી આ શહેરની અનેક પ્રકારે વિવિધ સેવાઓ કરી. આમ અમદાવાદ આધુનિક ભારતના એ મહાન ઘડવૈયાઓની પ્રેરણાનું પાન કરવા લાગ્યશાળી બન્યું છે તે એક સદ્ભાગ્ય જ કહેવાય.

સ્વ. શ્રી દાદાસાહેબ માવળંકરે પણ આ પ્રસિદ્ધ શહેરની અનેક-વિધ સેવાઓ કરી છે તેમ જ શહેરના વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે અને જન્મે મહારાષ્ટ્રીયન હોવા છતાં એક ગુજરાતીને પણ શરમાવે તેવી રીતે આ શહેરની સેવા કરી છે.

આજે લગભગ ૩૮૭ વર્ષ બાદ અમદાવાદ ફરી એક વાર ગુજરાતનું મહાનગર બને છે ત્યારે અમદાવાદની ભૂતકાલિન બહેજલાલીની તવારીખની તેજછાયામાં ઊપસતી આ છબી સૌને પ્રેરણાદાયી બનશે અને અમદાવાદનું ગૌરવ વધારવા પ્રેરણે તેવી આશા રાખીએ. સરખેજના સંતની પ્રેરણાથી વસેલું અને સાબરમતીના સંતની તપો-ભૂમિ બનેલું અમદાવાદ દિનપ્રતિદિન ઉત્કર્ષ પામતું રહે અને ગુજરાતના અને ભારતના એક મહાન નગર તરીકે યથોચિત કીર્તિને વરે એ જ શુભેચ્છા.

(માહિતીખાતાના સૌજન્યથી.)

શુભેચ્છા પાઠવે છે

મેસર્સ જલારામ ઓઈલ મીલ્સ

તેલ-તેલીબિયાના ખોળ ઉત્પાદક

તથા

અનાજ ઝોળના વેપારી

ઉના (સોરઠ)

(સૌરાષ્ટ્ર)

ટે. નં. ૧૩ - ૧૩A

અમર સ્ટીલ કન્ટેનર કોર્પોરેશન

ઓફિસ:

૭૭-ખાંડ બજાર,

સુબધ-૩

ફેક્ટરી:

હતુમાન સીંક મીલ્સ કમ્પાઉન્ડ,

આગ્રાપોડ, ભાંડુપ, સુબધ-૭૮.

: મેન્યુફેક્ચરર્સ:

ડૂમ્સ એન્ડ કેકસ

—: PHONE :—

ઓફિસ : ૩૨૩૦૦૧

પ્લાન્ટ : ૫૮૧૫૭૩

કચ્છની તેજલી તવારીખની નવતર સાખ

—શ્રી રામસિંહજી રાઠોડ

ભારતના ભૂતકાળના એક સમાન એક જ ઇતિહાસમાંથી સમ-પ્રકારે સંસ્કૃતિના વારસો મેળવી કચ્છે ગુજરાતના એક અંગ તરીકે તેની અસ્મિતાને સમૃદ્ધ કરવામાં અનેાખા એવી અમલની ભાગીદારી નોંધાવી છે. કચ્છના પુરાવશો અને પ્રાચીન ઇતિહાસ જેમ એની સાખ પૂરે છે તેમ ગુજરાતના સર્વતા નવતર ઇતિહાસમાં કચ્છનો ફાળો આદરભર્યો છે. અત્યારલગી એકલમેટકા જેવી ભૌગોલિક અવસ્થામાં રહે કચ્છ પઞ્ચત પહોં લાગે છે; પણ કચ્છનો અણુ-ખેડાયેલો પ્રદેશ સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રમાં સમૃદ્ધશાળી અને વિશિષ્ટ એકમ જેવો સચવાયો છે. તેની આવી પ્રાદેશિક પ્રતિભાથી કચ્છની સંસ્કૃતિ તળપદી દેખાય છે, છતાંય તે સર્વાંશે ભારતીય રહી છે. ભારતની આંતરરાષ્ટ્રીય સરહદ સાચવતું અને ગુજરાતના સીમાડાનું ગૌરવ વધારતું કચ્છ અત્યારે ભારતના ઇતિહાસના નવસર્જનમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

કચ્છના ભૂસ્તરનો ઇતિહાસ આજથી પંદર કરોડ વર્ષ પહેલાંના ભારતના ભૂતકાળમાં ડોકિયું કરાવે છે તે ભૂગોળનો ઇતિહાસ પથરયુગના અતીતમાં લઈ જાય છે. કચ્છના ખુદલા ખડકોમાં અને હુંગરો-કેતરોમાં પૃથ્વીના વિકાસ તળકાનો અવનવો ઇતિહાસ ઉકેલવા મળે છે. ભૂસ્તરના અભ્યાસ અને સંશોધનની રસમય સામગ્રી કચ્છમાંથી મળી રહે છે. ઈ. સ. પૂ. ૫૦૦૦થી ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦૦૦ ના ગાળામાં પથરયુગના જે પ્રકારના ઉપરકરો માનવી વાપરતો તેના ઇતિહાસની ગવાહી આપતાં અવશેષો કચ્છના જંગી, લોડાઈ, હાજીપીર વગેરે સ્થળેથી ઉપલબ્ધ થાય છે. “મુએ-એ-ડેરા” અને “હડપ્પા”ની ખ્યાતનામ સિંધુ સંસ્કૃતિ (ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦૦થી ઈ. સ. પૂ. ૧૫૦૦) કચ્છમાં પણ વિસ્તરી હતી. લોથલ જ્યારે મહત્વનું બંદર હતું ત્યારે લાટ, સૌરાષ્ટ્રના માર્ગ પર કચ્છમાં ચુંતલી (દેશલપર) “હડપ્પા” વાસીઓનું અગત્યનું વ્યાપાર મથક હતું. હડપ્પા સંસ્કૃતિના ટોડીયાટીઓ, ખડીરનાશોજરેલ, ખેંગારપર વગેરે આવા ઘણા ટીપા વણતપારના કચ્છમાં પડ્યા છે. એવા પ્રાગૈતિહાસિક કાળનું પગેરું પકડી ૧૯૬૩-૬૪માં દેશલપર, ચુંતલીમાં થયેલું અને પછી રાપર તાલુકાના સણુવા પાસે મુરકોટડા, ગેડી પાસે કેરામી, જ્ઞેશડા પાસે પાણુમક, લાખાપર, અંબર તાલુકાના આંદ્રાણી કોટડા, નવાગામ, ભચાઉ તાલુકાના કડોલ ગામે, નખત્રાણા તાલુકાના ભડલી કોટડા વગેરે સ્થળે સને ૧૯૬૬ માં થયેલું સંશોધન “હડપ્પા”ઓના કાયમી વસવાટના સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિની અસર કચ્છમાં જમીન માર્ગે સર્વત્ર પ્રસરેલી હતી એ સૂચવી રહે છે.

કચ્છના રણની ઉપસ્થિતિને કારણે હિંદની પ્રાચીન ભૂગોળના ઇતિહાસમાં કચ્છનું ઘણું મહત્વ છે. અહીં થઈ કેટલીયે પ્રજા અને સનાધીશોનાં ઘાડાં કચ્છ-આખીર પ્રદેશ પર આવ્યાં છે અને તેના સમાજજીવન ઉપર પોતાની છાપ મૂકતાં કાળના

અંધકારમાં ગાયબ થયાં છે. કચ્છની જૂનવાણીમાં તેમના ઘણા અવશેષો શોધ્યા જડી આવે છે અને જળનાયેલા મળી રહે છે. યાદવો, મૌર્યો, ચવનો, શકો, ક્ષત્રપો, ગુપ્તો, હૈહયો, હણ્ણ, મેત્રકો, ગુર્જરો, ચાલુક્યો વગેરે અને પછીથી કાઠી, સુમરા, સમા અને જડેજનો વગેરે જનિઓની અસર કચ્છની પ્રાદેશિક પ્રથાઓને તળ-પદી લાક્ષણિકતાનું સ્વરૂપ આપે છે. આ અસલી સંસ્કૃતિનું આખરી સ્વરૂપ જે ભારતીય છે એ અલિન અને અવિભાજ્ય છે. એવી તેના એકીકરણની છાપવાળી આવી પુરાતન સંસ્કૃતિનું એક જ પોષણ પામી ઉછરતી કચ્છ-ગુજરાતની પ્રજા ગુજરાતી તરીકે અસ્મિતા અનુભવે છે.

અગ્નિપુરાણમાં ઋણ કે રણ એવા કચ્છના બળબળતા ખારા-પાટનો ઉલ્લેખ છે. એમાં ઉત્તર પશ્ચિમે આવેલા કચ્છભુજના મેઝાં રણનો વિભુજાગિન નામે ઉલ્લેખ છે અને કચ્છની દક્ષિણપૂર્વમાં આવેલા નાના રણનો કળ્ડાગિન નામે નિર્દેશ છે જે હાલના કંડલા બંદરના નામમાં તેનો ભાવર્થ સચવાયો છે. આ કંડલા બંદરના નામમાં તેનો ભાવર્થ સચવાયો છે. આ કંડલા બંદરના વિકાસ આયોજનને લીધે કચ્છમાં હવે કિસમકિસમની જાત અને સંસ્કારના સર્વદેશીય લોહાનો મેળો મેળો મળ્યો છે. એટલે અદ્યતન એવી આ સંસ્કાર છાપથી કચ્છની સંસ્કૃતિ હવે અનેાખા ઉઠાવથી બહાર આવે છે.

બૃહત્સંહિતામાં કચ્છનું લવિષ્ય ભાષેલું છે: “જ્યારે શુક્રના સ્પર્શથી ચંદ્રનું વલય મધ્યભાગે બે વિભાગમાં વહેંચાય ત્યારે કચ્છના લોકોને સાત માસ લગી સર્વ પ્રકારની ઉપાદિઓથી ઉપદ્રવ રહ્યા કરશે. વળી જ્યારે તુલા રાશિમાં ગ્રહણ થાય ત્યારે પણ કચ્છના લોકોને સહન કરવાનું રહેશે.” મુસ્લીમોનો સામનો કરતું કચ્છ આંધી તો ખડતલ બન્યું છે અને કચ્છની ખુમારી તેથી ખાલી છે. કચ્છના સાહસિક લોકોએ ઉદ્યોગ, વેપાર અને વાણિજ્ય વડે ઉન્નતિ કરી પોતાના વતનને ભારતની બહાર પણ જોડ્યું માધું રખાવ્યું છે. આધુનિક ગુજરાત પોતાની પરબોમની વસાહતો તથા વહાણવટાં માટે જે ગૌરવ લે છે તેમાં કચ્છનો ફાળો અગ્રિમ અને સૌથી મોટો છે. આવી પચ્છમધરા કચ્છની, આજ લગી જગતમાં ગૌરવ અપાવનાર અણમોલ નિકાસ હોય તો તે એનો માનવી. હજુ ગર્ધકાશની વાત છે: ૧૯૫૬ નો ભયંકર કાળ પડ્યો. કચ્છીઓ કચ્છ બહાર રોટલો ખાટવા નીકળી પડ્યા અને દીનદશામાંથી દેશને ઉગારી લીધો. પછી તો કાળા-નુકમે કચ્છની કોમો ભાટીયા ને ખોળ, મેમણ અને લુહાણા, નંદવાણા કડિયા ક્ષત્રિય—મિસ્ત્રીઓ, ઓસવાળો—દશા અને વીસા, કણબીઓ—કડવા અને લેઉવા ભારત અને આફ્રિકા ખુંદી વળ્યા; અને વિવિધ પ્રકારના ધંધા રોજગારમાં કમાણી કરી ત્યાં જમાવટ કરી. કચ્છનો આવો ખડતલ ને ખુમારીવાળો માણસ કામ કરી કચ્છમાં જ્યારે આજીત ઉતરે ત્યારે પોતાનાં અને વતનને તેમાંથી પાર કરે. દુકાળ

આવે, ધરતીકંપ થાય કે સરહદ ઉપર ધાડાં ઉતરે એને કચ્છનો માનવી ખમતી નજરેથી ખાળી લે. એવી પ્રાચીન અને પુરુષાર્થભરી કચ્છની ભોમકાનો વિસ્તાર ૧૬,૫૬૭.૩ ચોરસ માઇલ છે. એની પૂર્વ પશ્ચિમ વધારેમાં વધારે લંબાઇ ૧૭૫ માઇલ અને ઉત્તર દક્ષિણ પહોળાઈ ૫૦ માઇલ જેટલી છે. એમાં નવ તાલુકા અને બે મહાલ છે અને ૧૯૬૧ની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે એની આબાદી ૬,૯૬,૪૪૦ માણસની છે. ૧૯૪૮ લગી કચ્છ વિશિષ્ટતાભર્યું સાર્વભૌમત્વ ધરાવતું પણ ટાંચા સાધનોવાળું અલગ એવું રાજ્ય હતું. એને એના સ્વતંત્ર ચલણની પણ છૂટ હતી. સને ૧૫૪૮માં મોગલ આદલાહ જહાંગીરે ખાસ પરવાનગીથી જરમ-ભૂજમાં ટંકસળ પાડવાની પરવાનગી આપી. કચ્છના ચલણી નાણાંમાં એક તરફ દેવનાગરીમાં કચ્છના રાજવીનું નામ અને બીજી તરફ પર્શિયનમાં મોગલ આદલાહના નામ અને સાલ લખવાની પ્રથા હતી. આ પ્રણાલિમાં સને ૧૮૬૦થી ફેરફાર થયો. ત્યારથી મોગલ આદલાહના નામને બદલે ઈંગ્લાંડના તે વખતના સામ્રાજી અને પછીથી અનુગામીઓનાં નામ પર્શિયનમાં લખાવાં શરૂ થયાં. કચ્છનું હિંદી સંઘમાં વિલીનીકરણ થયું અને કચ્છની ટંકસળ બંધ થઈ તે પહેલાં કચ્છના મહારાવ શ્રી મદનસિંહજીનું કચ્છમાં ત્રણ મહિના લગી રાજ્ય રહ્યું. ભારતની આઝાદી પછી તેમના પડેલા સિક્કામાં પર્શિયન લખાવું બંધ થયું અને બનને બાળુ નાગરી લખામાં—એક તરફ રાજનું નામ, સાલ વગેરે અને બીજી તરફ “જય હિન્દ” છાપવામાં આવ્યું. કચ્છના આ ચાંદીના અને બીજા સિક્કાઓમાં એડર્ડ ૭ (સં. ૧૯૫૬-૬૦), એડર્ડ ૮ (સં. ૧૯૬૩) અને “જયહિન્દ”ની છાપવાળા સિક્કાનું મૂલ્ય દુનિયાભરમાં હવે સિક્કા સંગ્રાહકોમાં અમૂલ્ય ગણવા લાગ્યું છે.

ગુજરાતના ઇતિહાસ પર મહત્વના પ્રકાશ પાડતા સિક્કાઓ કચ્છમાંથી પ્રાપ્ત થયા છે તેમ ભારતીય ઇતિહાસમાં અગત્યની નોંધ મૂકાવતા પહેલી સદીથી સત્તરમી સદી સુધીના કેટલાક અગત્યના એવા પુરાલેખો કચ્છમાંથી ઉપલબ્ધ થયા છે. ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ બાણવાના જૂનામાં જૂના ઐતિહાસિક સાધનોમાં એવા મહત્વના આઠ ક્ષત્રપકાલીન શિલાલેખો ભૂજના સંગ્રહસ્થાનમાં છે. તેમ માંડવી તાલુકાના વાંદ ગામેથી શક સંવત ૧૦૦ નો આ દશકામાં મળી આવેલો તથા ચાલુ સાલે (૧૯૬૮) દોલતપરથી મળી આવેલો આબીરના ઉલ્લેખવાળા ક્ષત્રપકાલીન શિલાલેખો મહત્વના પુરવાર થઈ નવા ઉમેરાયા છે. ત્યારે બૌદ્ધધર્મનો આબીરના આદિધામ કચ્છમાં વ્યાપક પ્રચાર હતો. આ શિલાલેખોમાં બૌદ્ધધર્મ બાબત નિર્દેશ મળી આવે છે. કેટલેક નીલકંઠ મહાદેવના મંદિરના પડથારમાં ચૈત્યાકાર જે ગવાક્ષે હતા તેમાં બૌદ્ધ સ્થાપત્યની અસર વર્તાય છે. તો શિયોતથી સાંયરાયુનેરી જતાં રસ્તે ઉમરસર તરફ કેટલેક નજીક (ખાપરા કોડિયાની ગુફાના નામે જાણીતી) બૌદ્ધકાલીન એક નાની ગુફાની નોંધ પણ ચાલુ સાલે તદ્દિદોમાં લેવાઈ છે.

ગુપ્તકાળ પછીની અને સોલંકી સમય સુધીની શિલ્પ-સ્થાપત્ય રચનાઓની અનન્ય શૈલીની મહત્વની એવી પશ્ચિમ ભારતમાં ઉપયોગી અને અપૂર્વ કડી કચ્છમાંથી જ મળી રહે છે. કથકોટ, પુન્નરાગઠ, કોટાય અને કેરાના શિલ્પ સ્થાપત્ય એવા સંસ્કૃત સમયની ગવાહી આપે છે. આર્ય સ્થાપત્ય શૈલીની ગુપ્ત સમયની આખરી કડી જેવા આવા કલા સૌંદર્યના પુરાવા પશ્ચિમ ભારતમાં બીજે ઓછા

છે. ભારતીય શિલ્પપરંપરામાં એ જડા સૈકા અને તે પછીના કાળની શિલ્પકળાની હથેલી તથા શૈલી સાથે સંબંધ ધરાવતી લાગે. તેવી જ રીતે કચ્છમાં તેની પોતીકી ચિત્રશૈલી પણ હતી. એ કચ્છના અંબાર ગામે તૈયાર થયેલાં એક પ્રાચીન જૈન પોથીમાંના કમાગટી ચિત્રોની આ સાલે જ થયેલ પ્રાપ્તિથી પ્રમાણિત થાય છે. કચ્છનું પુરાતત્ત્વ આમ તળપદું જતાંય સર્વાંશે ભારતીય રહ્યું છે. એટલે તો ૧૯૫૪માં ભારતની ઇતિહાસ પરિષદમાં કચ્છના પુરાતત્ત્વના અવશેષોનું ઉચિત સ્થાન અખંડ ભારતના નકશામાં આમે જ કરવાનું જોરદાર પ્રતિપાદન કર્યું પડ્યું. એ રીતે કચ્છની ભૂમિની પરંપરિત સંસ્કૃતિ-આધાને વણી લેતું “કચ્છનું સંસ્કૃતિ દર્શન” પુસ્તક ૧૯૫૬માં પ્રસિદ્ધ થયું. કચ્છ અને કચ્છ બહારના લોકોને કચ્છની એથી પરખ પડી.

કચ્છ એટલે તેનાં મોટા અને નાનાં તમામ રણ સહિતનો અખંડ પ્રદેશ વિસ્તાર. રણ કચ્છનું, બીજે ક્યાંયનું નહિ, બીજા કોઈનું નહિ. આ કોઈ આજકાલની વાત નથી. પ્રાચીન કાળથી “કચ્છ” એક અને અખંડ રહેતું આવ્યું છે. મહાભારતમાં કચ્છનો એવો નિર્દેશ છે. રકંદપુરાણમાં કચ્છમંડલ અને વાયુપુરાણમાં ‘કચ્છપ’ તરિકે કચ્છનો નામોલ્લેખ આવે છે. બૃહત્સંહિતામાં એને ‘કચ્છપ’ કહ્યો છે. “કચ્છાદિમ્યસ્ક, કચ્છાગ્નિવક્ત્ર ગત્તોત્તર્પદાત, કચ્છક” વગેરેથી પાણિની કચ્છપ્રદેશ અને તેમાં આવેલાં ગામોનો નિર્દેશ કરે છે. તેના બળ અને જોમ માટે જાણીતા કચ્છના આખલાનો એ ઉલ્લેખ કરે છે. કચ્છની કચ્છી પ્રજા વિશિષ્ટ પ્રકારની પાઘડી પહેરતી અને તેમની વાણી અને તેમનું હાસ્ય વિશિષ્ટ પ્રકારનું હતું એ સુધ્ધાં પાણિની વર્ણવે છે. પછી પરંપરામાં કચ્છની ભૂમિની જેમ ખીલવણી થતી ગઈ તેમ તેની સંસ્કૃતિની ઇતિહાસ રચના આકાર લેતી ગઈ. કચ્છ દુકાળ, ધરતીકંપ વગેરે જેવી કુદરતી મુશીબતો સદા પાર કરતું આવ્યું છે. તેમાંય સને ૧૮૧૯ના કચ્છના મહાન ધરતીકંપ અને તેથી સિંધુના વહન અને રણની પરિસ્થિતિમાં જે ફેરફાર થયો તેથી કચ્છની ઉપજાઉ ધરતીને ઘણી અસર થઈ છે. સંવત ૧૬૦૫માં આ અખંડ કચ્છના પાટનગર તરિકે ભુજની સ્થાપના કરી મહારાવ ખેંગારજી પહેલાંએ. ત્યારે સિંધમાં મિરઝા ઇશાખાનનો અમલ હતો. તેના બે શાહબંદા બાકીખાં અને ગાઝીખાં વચ્ચે કલહ થયો. ગાઝીખાં ખેંગારને શરણે આવ્યો. ખેંગારે પોતાના ભાઈ સાહેબજીને ગાઝીખાંની કુમકે લાવવડકર સહિત સિંધ મોકલી રાજ્યનો ભાગ અપાવ્યો. આ ઉપકારના બદલામાં કચ્છના રણની સરહદ ઉપરનો રાઉમાળજરથી વીરાવાવ સુધીનો સિંધનો ભાગ કચ્છ રાજ્યને આપ્યો. જમાદાર ફતેહમહમદે કચ્છ રાજ્યના થાણાં આ બે સરહદ ઉપર નાખ્યાં. પશ્ચિમ હિંદના આ ભાગમાં સને ૧૮૧૩ પછી બ્રિટિશરોનો પગપેસારો થયો. જેમ તે પહેલાં તેમ તે પછીથી પણ કચ્છનું મોટું રણ અખંડ કચ્છની હદમાં જ તેના એક અંગ તરિકે ગણાઈ તેનો વહીવટ થતો આવ્યો છે. ગયા સૈકામાં (૧૮૪૩) ત્યારના કચ્છના બ્રિટિશ પોલીટીકલ એજન્ટ શ્રી જે. જી. લમ્સડને કચ્છના રાજકીય નકશા તૈયાર કરાવેલ. **Observations on map of Kutch a showing the poesson and border of Kutch** આ ગ્રંથ અને નકશા ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. તેમાં કચ્છની આ સરહદ અને રણ કચ્છનું છે એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

Lt. Col Hollandના Route between Cutch and Sind પણ કચ્છનું રણ કચ્છના રણ તરીકે જ દર્શાવ્યું છે. કચ્છ રાજ્ય એટલે કે કચ્છના મહારાવ અને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની અને પછીથી ભારતની બ્રિટિશ હકૂમત વચ્ચે કેટલાંક સંધિપત્રો અને કરારનામાં થયા છે. આમાં સને ૧૮૧૯ માં થયેલું તહનામું બહુ મહત્વનું છે. તેની ૨૧ કલમોમાં બ્રિટિશ સરકારે વિવિધ પ્રકારે કચ્છ રાજ્યનું કચ્છ ઉપરનું સાર્વભૌમત્વ અને મહત્વના સર્વાધિકારો સ્વીકાર્યા છે; અને સ્પષ્ટ કર્યું છે કે કચ્છ રાજ્યના કોઈ ભાગમાં કચ્છના મહારાવ એટલે કે રાજ્યકર્તાની મરજી અને હાંસલ વિના બ્રિટિશ સત્તા કોઈ ફેરફાર નહિ કરે. બ્રિટિશ સત્તાએ હિંદ ઓછું ત્યાં લગી આ કરારનું તેમણે પાલન કર્યું છે.

૧૯૪૭ની પંદરમી ઓગસ્ટે બ્રિટિશ હિંદના એ ભાગલા પછા—ભારત અને પાકીસ્તાન. સિંધ પાકીસ્તાનનો ભાગ બનતાં ત્યાંના નિર્વાસેતોને વસાવવાનો મૂંઝવણભર્યો પ્રશ્ન ઊભો થયો. ત્યારે કચ્છમાં કંડલા કાંઠે “ગાંધીધામ” વસાવવાની યોજના ઘડાઈ અને અમલી બની, તે પહેલાં રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીનું સ્વર્ગારોહણ થયું. આચાર્ય કૃપલાની અને કચ્છના ત્યારના યુવરાજ મદનસિંહજી હવાઈ જહાજમાં મહાત્માજીની અસ્થિભરમ ભુજની જનતાના દર્શનાર્થે ભુજ લાવ્યા અને કંડલાના સાગર તટે ૧૯૪૮ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૨ મી તારીખે તેનું વિસર્જન થયું. પરિસ્થિતિએ ત્યારે જે નવો પત્રો ખાધો તેમાં પાકીસ્તાનની દક્ષિણ સરહદે પાકીસ્તાનના મુખ્ય શહેર કરાંચીથી સવાસો માઈલ જેટલે દૂર આવેલા કચ્છનું મહત્વ ઘણું વધી ગયું. એટલે વાદવિવાદ કે સંકુચિત દૃષ્ટિબિંદુને અવકાશ ન હોય તેવા ગંભીર કારણો અને સંબેગોને લીધે કચ્છ હિંદ સરકારની દેખરેખ તળે હોય એ અનિવાર્ય બન્યું. કચ્છના અને આપણા મહાન દેશ ભારત, જેનું સ્વાતંત્ર્ય આપણને સર્વને વહાલું છે, તેના બનનેના હિતની દૃષ્ટિએ માનનીય અને પ્રૌઢ રાજપુરુષ સરદાર પટેલની સલાહ સ્વીકારવામાં કચ્છના મહારાવ શ્રી મદનસિંહજીને લેશ પણ સંકોચ ન થયો. અને રાજ્યની પ્રજાના સાચા હિત સારું આ ટાંકણે તેમણે યોગ્ય પગલું લેયું. મધ્યસ્થ સરકારના એક એકમ તરીકે હિંદી સંઘ સાથે કચ્છ જોડાયું. ૪ મે ૧૯૪૮થી કચ્છના બહેન રાજ્યનું આઝાદ ભારતમાં વિલીનીકરણ થયું. ભારતના ગવર્નર જનરલ અને કચ્છના મહારાવ વચ્ચે થયેલ તહનામા કરારની કલમ ૧ મુજબ કચ્છ રાજ્યના વહીવટને તમામ સાર્વભૌમ અધિકારી—અધ્યાધિત રીતે ૧૯૪૮ની જૂનની પહેલી તારીખે ભારત સરકારે ગ્રહણ કર્યો. અને હિંદ સરકાર વતી કચ્છના પહેલા ચીફ કમિશનર તરીકે શ્રી સી. કે. દેસાઈએ કચ્છને વહીવટ સંભાળ્યો. ભુજમાં આ દિવસે કચ્છની પ્રજા જોગ સરદાર પટેલને સ્વાતંત્ર્ય સંદેશ સંભળાવવામાં આવ્યો: “કચ્છનું રાજકીય, ભૌગોલિક અને આર્થિક મહત્વ ઘણું છે. તે હિંદનું એક અગત્યનું સરહદી થાણું છે. વિકાસમાં તે પછાત છે. છતાં તેની કુદરતી સંપત્તિ વશાળ શક્યતાઓથી ભરેલી છે. ઘરઆથમી વિખુટા થઈ ગયેલા નિરાશ્રિતો જેમને મદદ, રાહત અને પુનર્વસવાટની ઘણી જરૂર છે તેમને વસાવવા સારું કચ્છમાં ઘણો અવકાશ છે. કચ્છની પ્રજામાં તાકાત, ધૈર્ય, સંપત્તિ ને સાહસિકતા ઘણી છે. વેપાર ઉદ્યોગમાં કચ્છીઓએ હિંદભરમાં જે ફતેહ મેળવી છે તે તેમના આ ગુણોની પૂરતી સાબિતી છે.” કચ્છના ઈતિહાસના

એ યાદગાર પ્રસંગે કચ્છી જનતા અને કચ્છના મહારાવ બન્નેને રાષ્ટ્રના હિત ખાતર તેમણે કરેલા સ્વાર્થત્યાગ અને શાણા તથા સ્વદેશભિમાનથી ભરેલા નિર્ણય સારું સરદારે અભિનંદન આપ્યાં.

૧૯૪૮માં કચ્છના પાટનગર ભુજની સ્થાપનાને ૪૦૦ વર્ષ પૂરા થયાં. આ વખતે વારાણસીમાં ડૉ. રાધાકૃષ્ણન બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના વાઈસ ચાન્સેલર હતા. સરદાર પટેલનું ત્યારે ત્યાં સત્રાંત બાપણ હતું. એ વારે સરદારને “ભુજનો ૪૦૦ વર્ષનો ઈતિહાસ” અને “ગુજરાતમાં પેટ્રોલિયમ” લેખ સાદર કર્યાં. હિંદન પશ્ચિમ કિનારે ખંભાત અને કચ્છના અખાતના વિસ્તારને ગુજરાતનો પ્રદેશ પેટ્રોલિયમની ખોજ માટે અતિ આશાસ્પદ હોવાનું સૌ પહેલું આજ્ઞથી અઢાર વર્ષ પહેલાં પ્રતિપાદિત કરતા અને ગુજરાતના ઘેરા ઊંડાણમાં પેટ્રોલિયમ હોવાની સંભાવનાની પ્રથમ આગમવાણી ઉચ્ચારતા એ લેખમાં તથા કચ્છના સમગ્ર સરકાર અને સાહિત્યમાં સરદારે અંગત રસ લીધો. પછી તા. ૨૦-૨-૪૯ ના પત્રમાં સરદાર પટેલે લખ્યું: “અનેક સદીઓ પહેલાંનું પુરાણી દુનિયાનું આ જગતમાં કોઈ સ્થળ જેવું હોય તો એ “કચ્છ” છે. જ્યાં આધુનિક દુનિયાની કોઈ હવા લાગી નથી. જેમનું તેમ પડી રહ્યું છે. ત્યાં અત્યારે તો દુષ્કાળ છે, દોર અને માણસને અસાવવાનો મોટો પ્રશ્ન છે, તેમાં મધ્યસ્થ સરકાર લાખો રૂપિયા ખર્ચી રહી છે. સાથે સાથે કંડલાને કરાંચી બનાવવાની યોજના તૈયાર થઈ રહી છે. તેની સાથે એ રેલવેઓ જોડવાનો પ્રયત્ન છે. સિંધીઓ બંદરની પાસે એક મોટું નગર વસાવવાના છે. તેની તૈયારી થઈ રહી છે. મોટું એરોપ્લેન બનાવવાનું છે. આમ ચારે તરફ કચ્છની શિકલ બદલાવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. ને તેની પાછળ રૂપિયા ખર્ચવાના છે. ઉમેદ તો છે કે પાંચ વર્ષમાં કચ્છ હિંદુસ્તાનના નકશામાં બંધાયેલું થઈ જાય...પછી તો ઈશ્વરની દૃષ્ટિ.” સરદારના સામર્થ્ય અને શક્તિના વારસાને સાર્થક કરતાં આજે પરિણમેલી કચ્છની બદલાયતી શકલ સરદારશ્રીનું ચિરમરણીય સ્મારક છે.

કંડલાને મહાબંદર બનાવવાની યોજના તૈયાર થઈ જતાં, ૧૯૫૨ના ૧૦મી જાન્યુઆરીના ભારતના પંતપ્રધાન શ્રી જવાહરલાલ નહેરુના હસ્તે તેને શિલારોપણ વિધિ થયો. કંડલાનું આ મહાબંદર ખુલ્લું મુકાતાં પશ્ચિમ કંઠારે ભારતનું અદ્યતન એવું નવું પ્રવેશદ્વાર ઉઘડ્યું છે. તેથી રાજસ્થાન, પૂર્વ પંજાબ, હિમાલય પ્રદેશ, જમ્મુ અને કાશ્મીર, દિલ્હી, પશ્ચિમ ઉત્તર પ્રદેશ, ઉત્તર-ગુજરાત વગેરેના લગભગ ૪,૧૨,૩૦૦ ચોરસ માઈલના વિશાળ અને આશરે ૮ કરોડની વસ્તીને આવરી લેતા ભારતીય આંતરપ્રદેશને કંડલા-ઝુંડ રેલ્વે ચાલુ થતાં સાંકળી લેશે. આમ કચ્છ ભારતના બધા ભાગો સાથે સંકળાઈ જતાં વ્યાપાર-વ્યવહારના હેરફેરની જે સગવડો કરાંચીમાંથી મળતી તેનું સ્થાન નવા કંડલાએ લેવા માંડ્યું છે. કંડલાનું જીવનું નાનું બંદર ૧૯૩૦ માં બંધાયું હતું ત્યારે તે મેરોજેન રેલ્વેથી ભુજ સાથે જોડાયેલું હતું. હવે આ જૂના કંડલાને ઓર્થો જેટીમાં ફેરવી નંખાઈ છે. કંડલાથી ભુજ લગી મીટરગેજ રેલ્વે નાંખી દેવાઈ છે; અને કંડલા ગાંધીધામને ડીસા પાલનપુરથી અમદાવાદ-દિલ્હી મીટરગેજ લાઈનથી સાંકળી લેવામાં આવ્યું છે. નાના રણ ઉપર “ઉત્તર સેતુબંધ”નો મહાપુલ બંધાઈ જવામાં છે. કંડલાથી અમદાવાદ રાષ્ટ્રીય ધોરી માર્ગની

કામગિરી પૂરી થવામાં છે. કંડલાથી હુંડ બ્રોડગેજ રેલ્વે લાઇનનું કામ ધમધાકાર ચાલુ છે. અને તરતમાં આ બ્રોડગેજ લાઇન ચાલુ થઇ જશે. ગાંધીધામ અને ભુજમાં આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્વનાં એવા હવાઇ મથકો કામ કરે છે. કચ્છમાં ૧૯૬૫ના ૧૦મી ઓક્ટોબરથી આકાશવાણીનું ભુજ કેન્દ્ર કામ કરતું થઇ ગયું છે. કંડલામાં ૨૭૦૦ ફૂટ લાંબા ૪ ધકા ઉપર ૨૧થી વધુ ઇલેક્ટ્રીક કેબલો અને અઘતન પ્રકારના બે માળના ગેસાઉનો વપરાશમાં છે. અત્યારે ૨૫ લાખ ટન માલની હેરફેર ત્યાં થાય છે. તે દિવસો દિવસ વધતી જાય છે. કંડલામાં મુક્ત વ્યાપાર વિસ્તાર (ફ્રી ટ્રેડ ઝોન) કામ કરતું થઇ ગયું છે; જે દર વર્ષે ૨૫ કરોડ રૂપિયાનું પરદેશી નાણું કમાઇ આપવાનો અંદાજ છે. નાના મોટાં કેટલાંક ઉદ્યોગો ત્યાં સ્થપાઇ ચૂક્યાં છે. એશિયાબરમાં મોટામાં મોટા મીઠાનાં ઉદ્યોગો પૈકીનું એક તથા તેવા બીજા નાનાં ઉદ્યોગો ત્યાં ચાલુ છે. ૪ લાખ ટનથી વધુ મીઠું અહીંથી નિકાસ થાય છે. ફર્ટિલાઇઝર ફેક્ટરી તરતમાં કામ કરતી થશે. અહીં વીજળી અને પાણી પુરવઠાની વ્યવસ્થા વિવિધપ્રકારે પૂરી પાડવાની તજવીજ વધતી જ રહે છે. કંડલામાં નવી વસાહતો બાંધવાનું કામ આગળ ધપી રહ્યું છે. તેમાં ભારતીય પ્રગ્નતા પચ્ચરંગી સરકારે સેળભેળ થવા માંડ્યા છે. ૨૧૦ માઇલની સાગર-કંઠાર ધરાવતા કચ્છની દરિયાવટની જલાલીનો એજ કંડલામાં પુનઃ પાંધરો પડ્યો છે. દરિયાઇ ક્ષેત્રે ગુજરાતના એકમાત્ર મહાબંદર કંડલાની ખીલવણી આ રીતે કચ્છને એક મોકાના મથક તરીકે ભારતની સાગર કંઠારે મોખરે મૂકી દે છે.

ભારતની અને કચ્છની વધતી જતી પ્રગતિમાં અશ્વંતિ આણ્યા ૧૯૫૫-૫૬માં પાકિસ્તાને કચ્છના મોટા રણની સરહદે જાડખેટ તરફ થોડાં જમકલાં કરવાનું શરૂ કર્યું. કચ્છના મોટાં રણની સરહદના મહત્વની ત્યારથી જ આંતરરાષ્ટ્રીય જાહેરાત થઇ ગઇ. ૧૯૫૬ ના ૨૧મી જુલાઇએ રાગે ૯ કલાક, ૩ મિનિટ અને ૪૬ સેકન્ડે કચ્છને અતિ તીવ્ર એવા ૧૦ સેકન્ડ ચાલેલા ધરતીકંપે ધણુધણી દીધું. અંબર અને તેની આજુબાજુના ગામોમાં ધ્વંસલીલા સર્જાઇ ગઇ. ત્યારે જવાહરલાલ નહેરુએ અંબર પહોંચી ત્યાંની પ્રગ્નને સંદિયારો દીધો. પછી જે નવચંચના થઇ તેમાં ભૂકંપમાં ભાંગીને ભૂકો થઇ ગયેલું ઝુરણુ ગામ ફરી ઊભું કરવામાં આવ્યું. અને તેને જવાહરનગર નામ આપવામાં આવ્યું. એનું તોરણુ જવાહરલાલ નહેરુના હાથે બાંધવામાં આવ્યું. ત્યારે નહેરુને કચ્છમાં એક જીવ આરમાત નહો. તેનું રમારક એ સ્થળે કચ્છમાં ઊભું કરાયું છે. ભારત સરકારે કચ્છની પોતાની સરહદની ચોક્કી સળગ રાખી સરહદને સમાલી રાખી. ૧૯૫૬માં કચ્છ દિલાપી મુળદ રાજ્યનો ભાગ બન્યું. ૧૯૬૦માં ગુજરાત રાજ્યનું નિર્માણ થયું અને તેના સપ્ત જિલ્લાઓ પૈકીનું કચ્છ તેની સરહદનો જિલ્લો બન્યું. કચ્છ અને સિંધની પ્રજાવિકાગત સીમા સદીઓથી નિશ્ચિત છે; અને આ સ્પષ્ટ સરહદનો કચ્છનો અબાધિત વહીવટ જેમનો તેમ ચાલુ રહ્યો છે. કચ્છ એટલે કચ્છના રણ સહિતનો કચ્છનો તમામ વિસ્તાર અને કચ્છ રાજ્ય એટલે આ અખંડિત કચ્છ ઉપરની સાર્વભૌમ શાસન-સત્તા. ઐતિહાસિક તલનામાં, સંધિપત્રો, વહીવટી પત્રવ્યવહાર અને નોંધો, દમ્પીરીયલ, બોમ્બે અને સિંધ ગેઝેટીઅરના ટાંચણુ, સર્વોપરિ સત્તા તરીકે બ્રિટિશ રાજ્ય અમલના હુકમો વગેરેમાં કચ્છના

રણને કચ્છના એક અંગરૂપ ભૌગોલિક ભાગ તરીકે જ ગણાવ્યો છે; અને કચ્છના રણ ઉપર કચ્છ રાજ્યની સાર્વભૌમ સત્તાનો સર્વત્ર અને સર્વ સમયે પરંપરાથી સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. પ્રાચીન કાળથી અત્યાર લગીના તમામ અધિકૃત નકશા અને નોંધોમાં આ આ નિર્દેશ સ્પષ્ટપણે આલેખવામાં આવેલ છે.

રણ એટલે ખારો પાટ. માત્ર ચોમાસામાં ત્યાં ખારામીઠાં પાણીનો ભરાવો થાય છે અને રણ ભીનું બને છે. રણ એ કાંઈ જમીનની અંદર આવેલો દરિયો કે જળસરોવર નથી જ. આંતરરાષ્ટ્રીય જળ સરહદો અંકવાના ધારા અન્વયે કચ્છના રણમાં પોતાની સરહદ એ રીતે ગણવાની વાહિયાત વાત રજૂ કરી કચ્છના રણમાં એ દાવા બહાને હુસાણખેરી કરવા પાકિસ્તાને ૧૯૬૫ની શરૂઆતથી કચ્છની સરહદે જમકલાં કરવાનો આરંભ કરી આક્રમણ કર્યું. પાકિસ્તાનની આ કારવાઈ ૧૯૬૦ના વેટ પાકિસ્તાન ભારતના જમીનના સહરદ બાબત યુ. એન. ચાર્ટરના બુદ્ધિ ભંગરૂપ હતી. ફિલ્ડમાર્શલ અયુબે પણુ ૧૯૬૫માં જ પોતાના પાકિસ્તાનની જનતા બેગ એક વાયુપ્રવચનમાં કચ્છના રણને ખારોપાટ કહ્યો છે. રણ એ રણ-ખારોપાટ જ છે. અને કચ્છનું રણ એ કચ્છનું જ છે. સિંધનું રણ એ હતું નહિ અને બની શકે જ નહિ. એટલે ૧૯૬૫ના ૩૦મી જૂનના કરાર મુજબ પાકિસ્તાને પોતાનું આક્રમણકારી દળ રણમોરચેથી પાછું ખેંચવા કબૂલ્યું. સંધી-કરાર થયા. તદ્વત્સાર આ પ્રશ્ન ઉકેલવા અને તેનો નિવેડો લાવી આ સરહદની સીમાનો સ્પષ્ટ વહીવટ થાય વારતે મોજણી થઈ. ચોખ થયા મુજબ ખૂટા ખેડવા ભારત પાકિસ્તાને પોતાનો આ કેસ શરતો મુજબ નિયુક્ત કરેલી લવાઈપંચ (ટ્રીબ્યુનલ)ને સુપ્રદ કર્યો છે. પછી કાશ્મીર મોરચે ભારત-પાકિસ્તાન યુદ્ધ વધી પડ્યું ત્યારે ગુજરાતના મુખ્યમંત્રી શ્રી બળવંતરાય મહેતા અને તેમના ધર્મપત્ની શ્રીમતી સરોજબેનનું તા. ૧૯-૯-૬૫ના પાકિસ્તાની વિમાનીઓના હસ્તાથી કચ્છના સુથરી મુકામે વિમાનભંગથી નિધન થયું. એ યુદ્ધની તલકૂખી પછી કચ્છના લવાઈપંચની કાર્યવાહી થવામાં છે અને તેનો એ કેસલો હવે તરતમાં થવા વગી છે.

ભારત સરકારે પોતાની વિપુલ સાધન સામગ્રીથી કચ્છમાં વિકાસનાં એકસામટાં અનેક કાર્યો ઉપાડી નવ વર્ષ લગી તેના “ક” વર્ગના એક રાજ્ય તરીકે રહેલા કચ્છની શકલ બદલી નાંખી છે. દિલાપી મુળદ રાજ્યમાં જોડાઇ તે એક જિલ્લો બન્યા પછી આ વિકાસ કાર્યોનો વેગ જે હળવો બન્યો હતો તેને કચ્છ-સિંધ સરહદ જમકો શરૂ થતાં પુનઃ જોમ મળ્યું છે. કચ્છના એક પનોતા પુત્ર શ્રી પ્રેમજીભાઈ ઠક્કર હાલે કચ્છમાંથી પ્રથમ પહેલા નીમાયેલા ગુજરાત રાજ્યની કેબીનેટ કક્ષાના પ્રધાન તરીકે કામ કરે છે. કચ્છમાં તેના બધા તાલુકા-મથકો સારા રસ્તાથી જોડાય ગયા છે અને એક-દર ૧૪૦૦ માઈલ જેટલા નવા રસ્તા ત્યાં બાંધાયાં છે. કચ્છની ઘણીખરી નાની-મોટી નદીઓ ઉપર સિંચાઈના જળાશયો બાંધાઈ ગયાં છે. ૫૦૦ માણસની વસ્તી ઉપરના ગામેગામ વાહનવ્યવહારની સવલત મળી જવામાં છે. અને કેટલાંક ગામોનું વીજળીકરણ થઇ જવામાં છે. પત્રકારિત્વ, તાર, ટપાલ અને ટેલિફોનની સગવડો સારો વિકાસ થયો છે. વિદ્યાર્થિય ધર્મ. અત્યારે કચ્છમાં ત્રણ કોલેજો અને ૩૭ હાઈસ્કૂલો ચાલે છે. જેમાં દિવસે દિવસે ઉમેરો થતો જાય

છે. કેળવણીના પ્રમાણમાં કચ્છમાં સારો વિકાસ થયો છે. તાલુકાના અદ્યક્ષાનની દકાવારી જોતાં તેમાં કચ્છના માંડવી તાલુકાનું કેળવ-ણીનું પ્રમાણ ગુજરાતભરમાં અગ્રસ્થાન લે છે. કચ્છની લોકકળા પણ દેશ પરદેશમાં ખ્યાતનામ થતી જાય છે. સરહદના પ્રદેશ તરીકે કચ્છના પ્રશ્નો હવે ધરવા ખાસ નજર રાખવામાં આવે છે; અને ગુજરાતના એક સીમાપ્રાંત તરીકે કચ્છની પૂરી તકેદારી કરવામાં આવે છે. પ્રાંત પ્રાંતની પ્રાદેશિક વિવિધતા જાળવી રાખી એ સંગઠન સાચવી રાખી સંયુક્ત કુટુંબ જેમ રહેવાની ભારતની અપૂર્વ પ્રજ્ઞાવી છે. ભારતની સમૃદ્ધિ સહભાગે કચ્છની પણ મના જતી છે. તેના સહારે કચ્છમાં વિકાસની અનેકાનેક પ્રવૃત્તિઓ હાથ પર લેવામાં આવી અને હિંદુસ્થાન એક મહત્વના અંગ તરીકે કચ્છની ખીસવણી થવા માંડી છે.

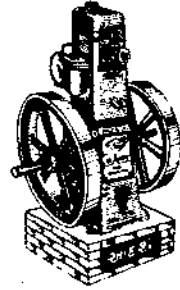
ભારતમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સરહદના યોગિયાત અને રક્ષક તરીકે ગુજરાતમાં કચ્છનું સ્થાન આજનું છે, અગત્યનું છે. એવા કચ્છ દેશના અતીતની અપૂર્વતાઓ નિર્દેશિતો જૂનો ઇતિહાસ તે હવે જાણીતો છે, ત્યારે સ્વદેશભિમાનની ખુમારીભર્યા કચ્છની સર્જાતી નવનર તવારીખતી તેજવી સાખ જે રંગભરી છે તે રસભરી છે, તે તરફ મીઠી નજર નાખતાં હરેક ભારતીયનું હૈયું હામથી થનથની રહે છે.

(શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ—
હીરક-જયંતિ-મહોત્સવ સ્મૃતિ ગ્રંથમાંથી સાભાર.)

કીંગ ઓફ પુલી : ખનાવનાર

A આદર્શ કુડ ઓઈલ એન્જન

- ★ કોલ્ડ સ્ટાર્ટ-વર્ટિકલ
- ★ ચાલુ કરવામાં તદ્દન સરળ
- ★ કુદનો વપરાશ પ્રમાણસર
- ★ ચાલવામાં સંતોષકારક
- ★ એન્જન સીરમ
- ★ ટેપર રોલર બેરિંગ
- ★ લાયનર પીસ્ટન હાઈકોમ પ્લેટ હે
- ★ એક વર્ષની ફી સર્વિસ
- ★ દરેક એન્જન સંપૂર્ણ ટેસ્ટ કર્યા બાદ
- ★ વેચાણ ઉપર મૂકવામાં આવે છે.
- ★ ટ્રોલી તથા રેકડા પર ફીટ કરી શકાય છે.

મુખ્ય વિકેતા : ફોન-૨૩૮
પટેલ મશીનરી સ્ટોર્સ
મેવદત સીતેમા,
બસ સ્ટેન્ડ પાસે,
મહુવા બંદર (સૌરાષ્ટ્ર)

ખનાવનાર : ફોન-૨૧૧
અજય એન્જનીયરીંગ વર્ક્સ
રોશન રોડ, મહુવા બંદર
(જિ. ભાવનગર)

એકૂતભાઈઓની એકમાત્ર પસંદગી

‘હમદાની’ ઓઈલ એન્જન

સરકાર માન્ય... ઉભા તથા આડા.... સખસીડી પાત્ર
હમદાની એન્જનની ખાસ વિશિષ્ટતાઓ

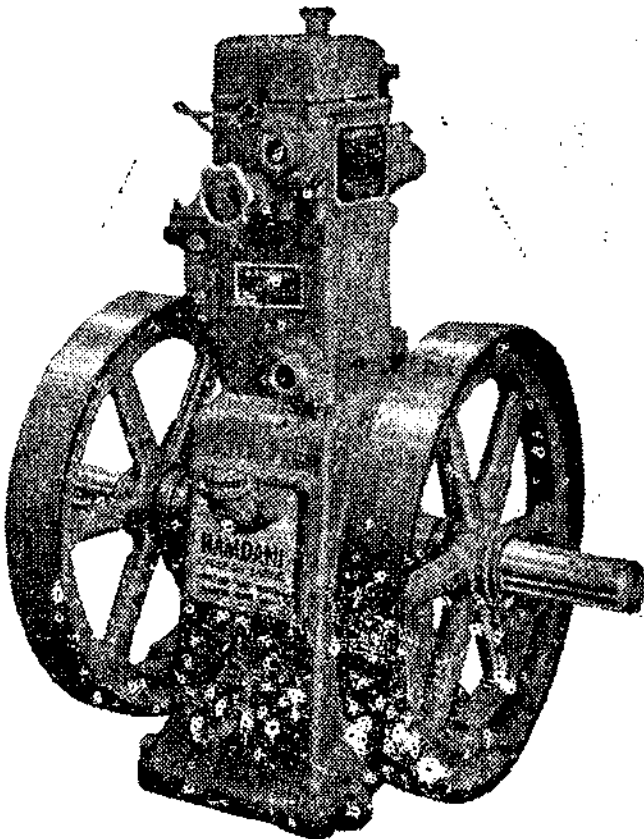
- ૫/૬ હોર્સ પાવર વર્ટિકલ
- માઇક્રોએસ કુ. પંપ તથા ઓટોમાર્કરનોઝલ ફીટ કરેલ
- ઉંચામાં ઉંચો માલ સામાન
- વર્કશોપમાં પૂરા લોડથી ટેસ્ટ કરેલ
- તેલની વપરાશ ખૂબ જ ઓછી
- એન્જન સંપૂર્ણ ટેસ્ટ કર્યા પછી જ વેચાણ ઉપર મૂકવામાં આવે છે.

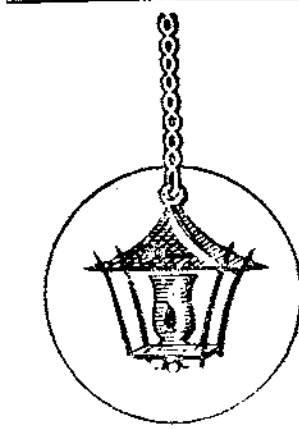
એક વર્ષની ફી સર્વિસ—ગેરંટી સાથે
જ્યાં જ્યાં હશે “હમદાની” ત્યાં ત્યાં વધારે આમદાની

ખનાવનાર

હમદાની એન્જનીયરીંગ વર્ક્સ
મહુવા (ભાવનગર)

રોડીસ્ટ— સત્યમ મશીનરી સ્ટોર્સ
મહુવા (ભાવનગર)

KILLICKS

કિલિક્સ- કેટલાકને મન અમે વિજળીના આયોજકો છીએ; બીજા અમને કાપડ ઉદ્યોગના નિષ્ણાતો કહે છે. કેટલાક અમને ખાણ ઉદ્યોગના ક્ષેત્રનાં સાહસવીરો કહે છે. સીમેન્ટ ઉદ્યોગ સાથેના અમારા લાંબા સમયના સંબંધો ખૂબ જ જાણીતા છે. નવા ઇજનેરી એકમોએ-દાખલા તરીકે ઇલેક્ટ્રીક ફરનેસના ઉત્પાદન-વિકાસના નવા માર્ગો ખુલ્લા કર્યા છે. નિકાસ દ્વારા વિદેશી હુડિયામણ કમાવવું અને ઘર આંગણે ધરવપરાશની ચીજો બજારમાં મુકવી એ અમારું સતત આલુ રહેલું કાર્ય છે. જહાજ ઉદ્યોગ સાથેના ‘કિલિક્સ’ના સંબંધો લાંબા સમયના છે.

આ ઉપરાંત નવા ક્ષેત્રોમાં જંપલાવવાનું કાર્ય તો વલુચંબુ આલુ જ રહે છે.

કિલિક ઈન્ડસ્ટ્રીઝ લિમિટેડ

વિજળી, કાપડ, મેગેનીઝ, કોલસો, સિમેન્ટ, પાર્ટલેન્ડ તેમજ બ્લાર્કટ,
એન્જીનીયરીંગ, જહાજ ઉદ્યોગ, આયાત-નિકાસ, સામાન્ય વિભા.

કિલિક હાઉસ, હોમ રૂટ, ફોર્ટ, મુંબઈ-૧

ગુજરાતના ઇતિહાસ પર આછો દષ્ટિપાત

—પ્રો. કેશવલાલ હિ. કામદાર એમ. એ.

ગુજરાતમાં જ્યારે જ્યારે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશના ઇતિહાસની વિચારણા કરવામાં આવતી ત્યારે ત્યારે અભ્યાસીઓ સાધારણ રીતે શ્રીકૃષ્ણના સમયની ધારિકાથી તેનો આરંભ કરતા. પ્રાગૈતિહાસિક સમય વિષેની વિચારણા પૂરતી થતી નહિ તેમ તેનો ઉલ્લેખ પણ કરવામાં આવતો નહિ.

હવે આ વિચારણાસિકામાં ફેરફાર થઈ ગયા છે. સાપ્તરમતી નદીના કિનારાઓ ઉપર ખોદકામ થયેલા છે તે ઉપરથી નિષ્ણુઓ એવા અભિપ્રાય ઉપર આવ્યા છે કે આ નદીઓના કિનારાઓ ઉપર અને તેની ખીણોમાં ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના અતિ આદિવાસીઓ રહ્યા હશે. તેઓ પાષાણયુગી પ્રજાના સમૂહો હતા. તેમનો ઇતિહાસ અત્યારે મળતો નથી.

પ્રાગૈતિહાસિક સમય

હમણાં ધોળકા પાસે લોથલ, ગોંડલ પાસે રાજડી, લીંબડી પાસે રંગપુર વગેરે સ્થળોએ ખોદકામ થયાં છે એ ઉપરથી આપણે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છના પ્રાગૈતિહાસિક સમય વિષે જુદો વિચાર કરવો પડશે. એ ખોદકામો ઉપરથી અભ્યાસીઓ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્રનાં બંદરો ઉપર તથા તેની નદીઓના કાંઠા ઉપર સિંધુ નદીતટની પ્રજાઓનો વસવાટ થયો હતો. એ વસવાટનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦થી ઈ. સ. પૂર્વે ૭૦૦ સુધીનો માનવામાં આવે છે. આ પ્રજાઓ આર્ય પ્રજાઓ નહોતી અને તેમની સંસ્કૃતિ નગરસંસ્કૃતિ હતી. તેમનો સંસર્ગ સિંધુ નદીની પ્રજાઓ સાથે હતો. એ સંસર્ગ પશ્ચિમ એશિયાની પ્રજાઓ સાથે પણ હોઈ શકે.

આર્યોનું આગમન

એક માન્યતા એવી છે કે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં જે આર્યપ્રજાઓ વસવા આવી તે તમામ પ્રજાઓ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંથી ઉતરી આવી નહોતી. તેમના કુળગોત્ર નામો ઉપરથી તે પ્રજાઓ પશ્ચિમ એશિયામાં વસેલી આર્ય પ્રજાઓની શાખાઓ રૂપે હતી. તેમણે ભૃગુપુર, ખંભાત, પાટણ વગેરે બંદરો વસાવ્યાં હતા અને તે સમુદ્ર વાટે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના અંતરભાગમાં વસવા ગઈ હતી. આ આર્યપ્રજા-સમૂહો શ્રી કૃષ્ણના સમયમાં ઉત્તર હિંદથી ઉતરી આવેલી પ્રજાઓ સાથે મળી ગયા હતા અને તે મેળમાંથી ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રની આર્ય-સંસ્કૃતિ ઉદ્ભવી હતી. આ આર્યપ્રજાએ સિન્ધુતટથી આવેલી અનાર્ય પ્રજાઓને હરાવી તેમના નગર વસવાટોને તોડી પાડ્યા અને તેમના સમૂહોને પોતાનામાં ભેળવી દીધા. સંભવ છે કે અત્યારની ગુજર વસતિમાં આ સમૂહનું મિશ્ર લોહી હોય. પુરાણો અને મહાભારત વગેરે સાહિત્યના અભ્યાસથી નિષ્ણુઓ હવે એવા મત ઉપર આવ્યા છે કે શ્રીકૃષ્ણ ધારિકામાં વસવાટ કરવા આવ્યા ત્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં અનાર્ય પણ સંસ્કારી પ્રજાઓનો વસવાટ હતો. આર્યોએ પ્રજાઓની સંસ્કૃતિઓને દબાવી દીધી અથવા તેમનાં કેટલાંક લક્ષણોને પોતાની

સંસ્કૃતિમાં ભેળવી દીધાં. એ મિશ્રણનો અને એ મેળનો કડીબંધ ઇતિહાસ મળી શકે નહિ એ સ્વાભાવિક છે.

પ્રાચીન સાહિત્યમાં ઉલ્લેખો

ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર વિષેના ઉલ્લેખો પ્રાચીન સાહિત્યમાં મળે છે, પણ તેના ઇતિહાસની એક અનન્ય કડી ગિરનારની તળેટીએ જતાં લવનાથ તરફના માર્ગ ઉપર જમણી બાજુએ ત્રણ ખડકલેખોમાં મળી આવે છે. આપણા પૂર્વજો એ કડી આપણા માટે વારસામાં મૂકતા ગયા છે. તેઓ અને તેમના વંશજો તે ઉકેલી શકતા હતા પણ કાળક્રમે આપણે તે લિપિના જ્ઞાનથી વંચિત થઈ ગયા. તે ભાષા આપણે ભૂલી ગયા. એટલે સુધી કે આપણા પૂર્વજોના વારસાને આપણે ખિલકુલ સમજી શકતા નહોતા. આપણે તેથી કેવળ અજ્ઞાપણ રહ્યા હતા. આપણું એ અજ્ઞાન સૌરાષ્ટ્રવાસી ઇતિહાસવિદ્ પ્રાચીન લિપિવિદ્ ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજીએ દૂર કર્યું. આ ખડકલેખોની સંખ્યા કુલ ત્રણ છે. એક મૌર્ય મહારાજા અશોકના સમયનો, ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી સદીનો. મહારાજા રુદ્રદામનનો લગભગ ઈ. સ. ૧૫૦ની સાલનો અને ત્રીજો મહારાજા રક્ષસ્યુતનો ઈ. સ. લગભગ ૪૫૫ની સાલનો. લગભગ આઠસો વર્ષનો દૂંઢો ગિરિનગરનો પરિચય આ ત્રણ લેખોમાં કરાવવામાં આવ્યો છે અને તેમાં અશોકના પિતામહ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય મહારાજાના સમયનો અને તેના સુખેદાર રાજા તુષાળપ્તેનો ઉલ્લેખ સમાવવામાં આવ્યો છે. આ ત્રણ લેખો પૂરવાર કરે છે કે ગિરિનગર ગિરનારની સુવર્ણરેખા-સોનરખ નદીના બંધનો ઉલ્લેખ રાજ્ય દક્ષતરમાં હોયો જોઈએ. તેમાં વર્ષ, દિન, ઘડી બધું દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આ લેખોની લિપિ બ્રાહ્મી છે અને ભાષા પ્રથમ લેખની પાલી છે, જ્યારે બીજા બે લેખોની ભાષા સંસ્કૃત છે. ગુપ્ત સમય સુધીની આ દૂંઢી કડીઓ છે.

ગુજરાત સ્વતંત્ર એકમ

ખુદ ગુજરાતમાં અને ગુજરાત બહાર તો ખાસ હંમેશા એવું કહેવામાં આવે છે કે ગુજરાતમાં કદી સ્વતંત્ર રાજ્ય થયું જ નથી. ગુજરાત ઉપર હમેશાં પરદેશીઓએ જ હકુમત બોગવી છે. ગુજરાતીઓએ તો વેપાર કરી જાણ્યો છે. તેમને રાજ્ય કરતાં કોઈ દિવસ આવડ્યું નથી, તેમનામાં લડાયકશક્તિ તો કદી હતી જ નહિ અને તેમનું રક્ષણ હંમેશા પરદેશીઓને હાથે જ થયું છે. આ માન્યતા તદ્દન ખોટી છે. ઇતિહાસના પુરાવાઓથી તે વિરુદ્ધ છે. ગુજરાત સ્વતંત્ર રાજ્ય એકથી વધારે વખત હતું. ગુજરાતની પ્રજા આત્મ-રક્ષણ કરી શકતી હતી. ગુજરાતીઓએ માત્ર વેપાર કર્યો નથી. નીચેની હકીકતો આ બાબત સ્પષ્ટ કરે છે.

ગુજરાત પ્રદેશ ઇતિહાસયુગમાં ત્રણવાર સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે રહ્યો છે. ત્રણવાર ગુજરાત ઐતિહાસિક સમયમાં સ્વતંત્ર—તદ્દન સ્વતંત્ર—રાજ્ય થઈ ગયું છે. શ્રીકૃષ્ણનો સમય લઈએ તો ગુજરાતે સ્વતંત્ર

રાજ્ય તરીકે વારંવાર દેખા દીધા હતા, સિવાય કે આપણે શ્રીકૃષ્ણના યાદવી રાજ્યને હસ્તિનાપુરના અથવા ઈન્દ્રપ્રસ્થના એક ભાગ તરીકે ગણીએ તો ભુદી વાત. આ ત્રણ સમયોની નોંધ હું અહીં કરી જાઉં— પહેલો સમય વલ્લભી સમય છે, જેનો સમય ઇ. સ. ૪૯૧થી ઇ. સ. ૭૮૯ સુધી કહેવાય છે. બીજો સોલંકી યુગ, મૂળરાજ સોલંકીના સમયથી કરણ વાઘેલાના સમય સુધી, લગભગ ઇ. સ. ૯૭૭થી ઇ. સ. ૧૨૯૮ સુધી અને ત્રીજો સમય મુસ્લિમ સલ્તનતનો સમય, ઇ. સ. ૧૪૧૧ થી ઇ. સ. ૧૫૭૩ સુધી, જ્યારે અકબરે ગુજરાત દેશને મોગલાઈમાં ભેળવી દીધો. આ ત્રણેય સમયો ગુજરાતના ઇતિહાસમાં જ્વલંત સમયો ગણાય છે.

વલ્લભી રાજ્યશાસન

વલ્લભના મૈત્રક મહારાજાધિરાજ્યો વંશપરંપરા રાજ્ય બોગવી ગયા. તેમણે સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, ગુજરાત, માળવાનો પશ્ચિમ વિભાગ, અને એકવાર સહ્યાદ્રિ પર્વતના થોડાક પ્રદેશોને પોતાના રાજ્યમાં ભેળવી દીધા હતા. આ મૈત્રક મહારાજાઓ સાચા સૌરાષ્ટ્રીઓ—ગુજરાતીઓ હતા. તેમની રાજધાની વલ્લભીપુર—વળા મુકામે હતી તેમનાં વખતમાં સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાત ભારતના પ્રથમ પંક્તિના પ્રદેશો ગણાતા હતા. વલ્લભી મોટું વિદ્યાધામ હતું. અહીં વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન પંડિતો વસતા હતા. જૈન આગમ સાહિત્યનો છેલ્લો ઉદ્ધાર—તેનું છેલ્લું સંસ્કરણ—તેની છેલ્લીવારના દેવર્દિ ક્ષમાત્રમણ મારફત વલ્લભી મુકામે થયું હતું. હ્યુ-એન-સંગ જેવો ચીની પંડિત અહીં આવી ગયેલો. મૈત્રક મહારાજાધિરાજ્યોએ વ્રાહ્મણ, બૌદ્ધ, જૈન, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્યને ઉત્તોજન આપેલું. એ મહારાજાધિરાજ્યો પોતે વિદ્વાનો હતા. તેમના રાજકુટુંબો બૌદ્ધવિદ્યારોને નિભાવતાં અને ગ્રંથાલયોને પોષતાં. એમાંના એક રાજવીએ કનોજના મહારાજાધિરાજ શ્રીહર્ષ સાથે સંગ્રામ ખેડેલો અને તેની દિકરીને પરણેલો, એમનો કુંવર કનોજની રાજગાદીએ બેઠો હતો અને આર્યાવર્તનો ચક્રવર્તી—મહારાજાધિરાજ બન્યો હતો. વલ્લભી મૈત્રક રાજવંશના લગભગ એકસો જેટલાં તાત્રપત્રો મળી આવ્યા છે, જે સંખ્યા બીજા રાજવંશ માટે નહિ હોય.

કરાંચી પાસે આવેલા દેવળંદરથી બીરો આવેલા આરબોએ આ વલ્લભી રાજ્યનો નાશ કર્યો. ત્રણસો વર્ષ સુધી એ રાજ્ય સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે રહ્યું. વલ્લભી ભંગ ઇ. સ. ૭૮૯માં થયો.

સોલંકી યુગ

આ બનાવ પછી લગભગ બસો વર્ષ બાદ અણહિલવાડ—પાટણના સોલંકી રાજવંશે ગુજરાતને ફરી સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રની કક્ષામાં મૂક્યું. એ રાષ્ટ્ર ઇ. સ. ૧૨૯૮ સુધી, એટલે કે ત્રણસો વર્ષ સુધી ટકી રહ્યું હતું અને એ રાજ્યવંશમાં મૂળરાજ, કરણ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ વગેરે મહારાજાધિરાજ્યો થયા હતા. આ ગુર્જર રાષ્ટ્રની સત્તા કચ્છ, ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર ઉપર હતી. ઉપરાંત કેટલાંક વર્ષો માટે તેની સત્તા માળવા, ચિત્તોડ, ખાનદેશ, કોંકણ સુધી પહોંચી ગઈ હતી. સોલંકીયુગનું ગુર્જર રાષ્ટ્ર પ્રથમ પંક્તિનું ભારતીય રાષ્ટ્ર ગણાતું હતું. પાટણ મોટું વિદ્યાધામ હતું. અને વૈદિક તથા જૈન પંડિતો પાટણ, વડનગર, વઢવાણ, જૂનાગઢ (ગિરિનગર), ખંભાત વગેરે સ્થળોએ વસતા હતા. સોલંકી રાજ્યો વિદ્યાપ્રેમી હતા. એ સમયે બંધા-યેલા જૈન મંદિરો ભારતભરમાં ખ્યાતિ પામ્યા હતા. સોમનાથ

પાટણ, ભરૂચ, ખંભાત એ મોટાં બંદરો હતાં, જ્યાં કોટિપતિઓ વસતા હતા. આ બંદરોમાં અને શહેરોમાં અનેક પરદેશીઓ મુખ્યત્વે મુસ્લિમો અને પારસીઓ રહેતા હતા. ગુજરાત—સૌરાષ્ટ્ર જેવા ધનાઢ્ય અને વિદ્યાપ્રેમી પ્રદેશો ભારતમાં અનોડ હતા. એ સમયનું પ્રાકૃત સાહિત્ય ત્યારપછીના ગુજરાતી સાહિત્યનું પુરોગામી સાહિત્ય ગણાય છે.

મુસ્લિમ સલ્તનત

ઇ. સ. ૧૨૯૮માં અજાઉદ્દીન ખીલજીનાં લશ્કરોએ ગુજરાતનો કબજો લીધો તે પછીથી ઇ. સ. ૧૪૧૧ સુધી ગુજરાત દેશ દિલ્હીની તુર્કી સલ્તનતના સુબા તરીકે રહ્યો. ઇ. સ. ૧૪૧૧માં એલમદશાહે અમદાવાદમાં સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપી એટલે ગુજરાત વળી સ્વતંત્ર સલ્તનતની કોટિમાં આવી ગયું. આ સ્વતંત્રતા ઇ. સ. ૧૫૭૩ સુધી રહી. તે રાજ્ય એલમદશાહના વંશનું હતું. એ સુલતાનનો પિતામહ ભટ્ટી રજપૂત હતો. એના વંશમાં ગુજરાત, હિંદુસ્તાનમાં પ્રથમ પંક્તિનું આબાદ રાષ્ટ્ર ગણાતું હતું. પ્રભાસ પાટણ, દીવ બંદર, સુરત, મુંબઈ વગેરે બંદરો એ રાષ્ટ્રમાં આવી જતાં હતાં. એકવાર તો આ મુસ્લિમ રાજવંશે માળવા અને ચિત્તોડ કબજો કર્યો હતો. અને ખાનદેશનું રાજ્ય તેનું ખંડિયું રાજ્ય ગણાતું હતું. અમદાવાદના સુલતાનો દખ્ખણના બહમની સુલતાનો સાથે અને બુદ્ધ દિલ્હીના રાજવંશ સાથે હરીફાઈ કરતા હતા. અમદાવાદ દુનિયાનું મોટું નગર ગણાતું હતું અને ગુજરાતના શહેરોમાં તથા બંદરોમાં યૂરોપ એશિયાના વેપારીઓ ઉભરાતા હતા.

મોગલ સામ્રાજ્ય

ઇ. સ. ૧૫૭૩માં અકબરે ગુજરાત દેશને ખાલસા કર્યો. ઇ. સ. ૧૭૬૧ સુધી તે પ્રાંત મોગલ સામ્રાજ્યના એક અગત્યના ભાગ તરીકે ગણાતો હતો. તૂટતી જતી મોગલાઈનો કારભાર ગુજરાતના નાણાંથી ચાલતો હતો; ગુજરાતનાં લશ્કરોથી તેની આઝાદી નક્કી હતી. મરાઠાઓએ આ આઝાદીનો અંત આણ્યો. અમદાવાદ, સુરત, પાટણ ભાંગી ગયાં. કાઠીઓ, ગરાસિયાઓ, મરાઠાઓ, કાકરડાઓ, કોળીઓ ઠેર ઠેર ત્રાસ વર્તાવવા માંડ્યા.

આ ત્રાસનો અંત અંગ્રેજોએ ઇ. સ. ૧૮૦૭માં આણ્યો.

બ્રિટિશરાજ્ય અમલમાં ગુજરાત

ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રને વહીવટી વ્યવસ્થાની અપેક્ષાએ એક કરવાનો પ્રયોગ બ્રિટિશ સરકારે અમુક રીતે કર્યો હતો. બન્ને પ્રદેશોમાં થાણાંઓ રાખી તેણે નાના બગીરદારોની સંસ્થાઓને પોતાની હકુમત નીચે મૂકી હતી અને લગભગ ઇ. સ. ૧૮૯૩ સુધી તો શિક્ષણને પોતાની નીચે આપ્યા પ્રદેશમાં, ગાયકવાડી પ્રદેશને બાકાત રાખતાં, રાખ્યું હતું. આખા ગુજરાતમાં અને ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રમાં બ્રિટિશ ધોરણે ફાજદારી દિવાની ન્યાય ચાલતો હતો. રાજ્ય વ્યવસ્થા તો ગાયકવાડી રાજ્ય માટે પણ, બ્રિટિશ ધોરણ મુજબ રચવામાં આવી હતી. એટલે સુધી કે વિવિધ કર્મચારીઓની પદવીઓનાં નામો બધે લગભગ એક-રૂપ હતાં. માત્ર ગાયકવાડી પ્રદેશમાં સરસુબા, સુબા, નાયબસુબા જેવાં મોગલાઈના જમાનાના અભિધાનો હતાં. આ વ્યવસ્થા લગભગ એકસોચાલીશ વર્ષો સુધી રહી. તેને બ્રિટિશ સરકારે જ નાબૂદ કરવામાં પહેલ કરી. સરકારના દિલ્હીના વાઇસરોય નીચે બધાં મોટાં રજવાડાને સમાવી દેવામાં આવ્યાં ત્યારે નાનાં અતિ નાનાં રજવાડાને પાડોશી મોટાં રાજ્યોમાં સમાવી દેવામાં આવ્યાં. એકમની સ્થાપનાના

ક્રમમાં એ અગત્યનો ફેરફાર હતો. ત્યારપછી આવ્યો સ્વતંત્રતાનો ૧૯૪૭ ઓગસ્ટ ૧૫મીનો દિવસ.

આઝાદી અને પછીના પરિવર્તનો

ઈ. સ. ૧૮૦૭ થી ઈ. સ. ૧૯૪૮ સુધી ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ વિભાજિત અલગ પ્રદેશો તરીકે રહ્યાં. સરદાર વલ્લભભાઈએ તેનો અંત આવડ્યો. સૌરાષ્ટ્રનું એકમ થયું. વડોદરા અને 'ખીખ' રાજ્યો મુંગદમાં ગયાં. એ સમયે ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છનું એકમ થયું જોઈતું હતું, પણ તે માટે સમય પાક્યો નહોતો. સમય જતાં સૌરાષ્ટ્રના એકમનો અંત આવ્યો. ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ ત્રણ પ્રદેશો વિશાળ દિલ્હાવી મુંગદ રાજ્યના અંગમૂત ભાગો બન્યા, અને હવે ગુજરાત, એક જુદા રાજ્ય તરીકે ભારત પ્રજાસત્તાકમાં પોતાનું સ્થાન લે છે.

(માહિતીખાતાના સૌજન્યથી.)

શેઠ ત્રિભોવન ભાણુજી જૈન ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ

ભાવનગર.
(સૌરાષ્ટ્ર)

૧. બાલમંદિર
૨. પ્રાથમિક શાળા
૩. માધ્યમિક શાળા.

— વિશિષ્ટતાઓ —

સ્થાન	શિક્ષણ	ધડતર
શહેરના મધ્યભાગમાં	પૂરતી કાળજી	શારીરિક વિકાસ
આત્મશાન મકાન	પૂરેપૂરા સાધનો	માનસિક ખીલણી
પૂરતા હવા પ્રકાશ	અનુભવી શિક્ષક	નૈતિક સંસ્કાર
	શિક્ષિકાઓ	
બધી સગવડતા	સુંદર પરિણામો	જીવનનું ધડતર

ધ્યેય સુત્રો

- ★ એક માતા ૧૦૦ શિક્ષક બરાબર છે.
- ★ ૧ લાખ શબ્દો, ૧ હજાર વિચારો, ૧ સો કાર્યો, ૧ સ્ત્રીનું સંસ્કારી ધડતર એ એક એકથી ચડિયાતા છે.
- ★ દેશની આબાદી, ઉત્તર, વિકાસ અને પ્રગતિનું માપ આદર્શ સત્તરી છે.
- ★ સાદુ, સંયમી, સ્વાશ્રયી અને સદાચારી જીવન એ જ જીવનનો આદર્શ હોવો જોઈએ.

SURROUND
YOURSELF
WITH LOVELINESS

hakoba
EMBROIDERED FABRICS

HAKOBA IS THE REGISTERED TRADE MARK OF EMBROIDERED FABRICS
MANUFACTURED BY: FANCY CORPORATION LTD, 16, APOLLO STREET, BOMBAY-1.

વિશ્વના બજારોમાં ભારતના ફળોની નિકાશ માટેનું

સહકારી સાહસ

ફેડરેશન ફળફળાદિની પરદેશ નિકાશ કરી ફેશની કટોકટીના સમયે ખૂબજ કિંમતી પરદેશી હાડીયામણ કમાવી આપે છે.

સરદાર બાગાયત સહકારી મંડળ નિકાશના ક્ષેત્રે પ્રથમ અને મહત્વનું સોપાન છે.

તમામ પાકના વિપુલ ઉત્પાદન માટે નાઈટ્રોજન, ફોસ્ફરસ તથા પોટાશની સાથે સાથે છોડને જરૂરી એવા તમામ તત્વોથી ભરપૂર એવું સરકાર માન્ય “કિસાન જ્યોત” મિશ્ર ખાતર વાપરો.

ફેડરેશન દરેક થ્રેડનું ઉત્તમ કોટીનું મિશ્ર ખાતર બનાવી કિશાયત ભાવે વેચાણ કરે છે.

એક વખત અવશ્ય વાપરી ખાતરી કરો.

કિસાન જ્યોત મિશ્ર ખાતરો

ગુજરાત સ્ટેટ કો-ઓપરેટીવ ફ્રુટ એન્ડ વેજિટેબલ
માર્કેટીંગ ફેડરેશન લી.

[ફોન-૩૨]

સરદાર બાગ, બારડોલી.
(જિ. સુરત)

[ગ્રામ : SARDARKELA]

ગુજરાત-પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વે : લોથલ

— ડૉ. પ્રિયબાળા શાહ

ખંભાતના અખાતની પાસે લોથલ સરગવાડા વિસ્તારમાં આવેલું હડપ્પા સંસ્કૃતિનું ભારતમાં આવેલું એક અગત્યનું સ્થાન છે. ધોળકાથી ૨૫ માઇલ દૂર અને અમદાવાદથી આશરે ૫૦ માઇલ દૂર લોથલ નામનો એક ટીપો છે. આ ટીપામાં સરકારી પુરાતત્ત્વખાતાએ ખોદનું કામ કરીને આજથી ચાર-પાંચ હજાર વર્ષ જૂની એક નગરી શોધી કાઢી.

આ ખોદકામે શોધી આવ્યું કે હડપ્પા કે સિંધુ સંસ્કૃતિ માત્ર સિંધુ પ્રદેશમાં જ પુરાઇ રહી નથી. સિંધ, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને છેક નર્મદા તાપીના પ્રદેશો પર્યાંત આ સંસ્કૃતિના ૨૫૪ પુરાવા-૩૫ અવશેષો મળી આવે છે.

લોથલનો ટીપો ૧,૬૦૦ ફૂટ લાંબો, ૧,૦૦૦ ફૂટ પહોળો અને ૨૦ ફૂટ ઊંચો છે. ઇ. સ. ૧૯૫૪માં આ ટીપાનું ઉત્ખનન કાર્ય શરૂ થયું. પાંચ વરસના ખોદકામને અંતે ત્યાંના નગરનો તેમ જ ત્યાંના લોકોના શોખનો, આર્થિક હલનલો, તેઓની કિંમતો આપણને ખ્યાલ આવે છે.

લોથલ પ્રાચીનકાળમાં એક સમૃદ્ધ ખંદર હતું, જેની સમૃદ્ધિ વેપાર પર નિર્ભર હતી. અહીંના રહેવાસીઓ બોળાવો અને સાગર-મતી નદીઓનાં પૂરનો અવારનવાર ભોગ ખતા. પૂરનો સામનો કરવા માટે તેઓ કાચી માટીની છોટાનાં ડોંચાં સ્થાન બનાવી તેના ઉપર પોતાનાં મકાનો બાંધતાં. જરૂરિયાત પ્રમાણે માટીની છોટાના સ્થાન વધુને વધુ ડોંચાં કરતા. કેટલીકવાર કરકસર કરવા તેમ જ મહેનત બચાવવા માટે કેટલાંક છોટાના સ્થાનોની વચમાં માટી ભરી દેતા અને તે ઉપર પણ મકાન ચણતા. તેઓની નગરરચના ઘણી આકર્ષક હતી. નગરરચનાનું મુખ્ય લક્ષણ—રાજમાર્ગો, માર્ગો કે ગલીઓનું પણ વ્યવસ્થિત આયોજન આપણને તેમાં નજરે ચડે છે.

પાણીની વ્યવસ્થા પણ ત્યાં હતી. તેમનાં મકાનોમાં નાના મોટા ઓરડા પણ નજરે પડે છે. દરેક મકાન નાહવાની ઓરડી અને રસોડાથી યુક્ત હતું. નાહવાની ઓરડી હંમેશા રસ્તા પરની બાજુએ રખવામાં આવતી જેથી પાણી તરત જ રસ્તા પરની મુખ્ય મોરીમાં ચાલ્યું જાય.

ખોદન-જો-ડેરો, હડપ્પા અને લોથલનાં વાસણોમાં એટલું બધું સામ્ય છે કે જો આપણને ખબર ન હોય કે એ વાસણ ક્યાંથી નીકળ્યું છે તો તે ક્યાંનું છે તે કહેવું મુશ્કેલ પડે. મળી આવેલાં નાનાં કદનાં વાસણો કાં તો બાળકોને રમવા માટે વપરાતાં હોય કે કાં તો દેવ-સેવા માટે વપરાતાં હોય. ઘર-ઉપયોગી વાસણોમાં હાથવાળા વાટકા, લાંછણવાળાં નાનાં મોટાં વાસણો, પ્યાલા, થાળી, સુરાહી, ઘોડી કે પાયાવાળી થાળીઓ વગેરે મળી આવ્યાં છે. આ વાસણો ખૂબ સરસ રીતે પકવેલાં છે.

સાદાં વાસણોની સરખામણીએ વિચિત્ર વાસણોના નમૂના ઘણા ઓછા મળે છે. વાસણના ચિત્રોમાં મોટે ભાગે મણકા કે સૂર્યચિંત્રની હાર ચીતરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત વેલ, પાંદડાં તેમ જ વૃક્ષોની આકૃતિઓ વધારે જણાય છે. થોડાક પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો ઝાડ, પાંદડાંની અટકળ લોથલની આજુબાજુનો પાક ખતાવી આપે છે. સહજ આકારોમાં પશુપંખીઓના આકાર જોવામાં આવે છે. ઘણીવાર નાગની આકૃતિઓ દેખાય છે. સાધારણ રીતે દરેક ચિત્રમાં બે નાગ છે. તેમાંના એક ચિત્રમાં એક નાગ પોતાના રાક્ષામાંથી બહાર નીકળે છે, બીજાને બીજો નાગ તેમાં પ્રવેશે છે. એક ઝાડ નીચે પણ બે નાગ ફૂલા ચઢાવીને ડોલતા જોવામાં છે. અહીંની લોકકથા પ્રમાણે આ લોથલના ટીપામાં બે નાગ રહેતા હતા. બંનેને આપસમાં ઝઘડો થવાથી એક નાસીને કચ્છ ચાલ્યો ગયો અને પાછળથી નાસી ગયેલા નાગે આવીને કંકાવડીનગરીનો નાશ કર્યો. આ વાસણ ઉપરનાં ચિત્રોમાં હજી સુધી મનુષ્યાકૃતિ મળી નથી.

લોથલમાંથી મળતા અવશેષોને આધારે ત્યાંના લોકોનું આર્થિક હલન જોઈ શકાય છે. જુદીજુદી ખાતના અલંકારોનાં અનેક છૂટક તેમ જ જડાચીન નંગ મળ્યાં છે. એક માટીની ફલડીમાંથી સોનાના બારીક મણકા મળ્યા છે. જુદા જુદા રંગ અને ઘાટના તેમજ ધાતુઓના તથા અકીકના મણકા પણ મળી આવ્યા છે. ત્રાંગાની તેમજ માટીની વીંટીઓ પણ કવચિત નજરે પડે છે. આ છૂટક અવશેષો પરથી ત્યાંના સમાજમાં અતીગતરતી આર્થિક કક્ષાના વર્ગોનું અસ્તિત્વ પણ કંઈપી શકાય છે.

ધાતુના વાસણમાં ફક્ત એક મોટા કદની ત્રાંગાની ગોળી મળી છે. ઘરગથ્થુ સાધનોમાં હાથીદાંત કે હાડકાંની બનાવેલી સોય જેવી ચીજો મળી છે. હથિયારો કે ઓળંગોમાં ઘણી વિવિધતા છે. અહીં મળતા પથ્થરનાં વજનિયાં સિંધુ-સંસ્કૃતિનાં વજનિયાં સાથેની સમાનતા તેમજ બંને વચ્ચે ઘણું કરીને વેપારનો સંબંધ સૂચવે છે. આ ઉપરાંત પથ્થર કે અકીકનાં સોગડાં જેવી ચીજો મળી આવી છે.

માટીની ઘડેલી પશુઆકૃતિઓ પણ મળી આવી છે, તેમાં મોટી સંખ્યા ત્રપલની છે. ધાતુ આકૃતિઓમાં બે નમૂના—એક દૂતરો અને બીજો ખતકના મળ્યા છે.

આ નગરનાં ખંડેરોમાંથી અતિ અગત્યની અને આ સંસ્કૃતિને હડપ્પાની સંસ્કૃતિની સાથે સંગીન અને નિશ્ચિતરૂપે જોડ તેવી માહિતી આપતા લેખો આપણને મળી આવ્યા છે. આ લેખો મુદ્રાઓ ઉપર અંકિત છે. અહિં યાદ રાખવું જરૂરી છે કે આ લેખોની ચિત્રામક કિંમત હજી નિશ્ચિતરૂપે ઉઠેલી શકાઈ નથી. આવી સોએક મુદ્રાઓ મળી છે.

જેને આપણે દક્ષિણ કાંઈ શકીએ તેવું એક સ્થાન પણ મળી આવ્યું છે. તેમાંથી અગિયાર શય તો મળ્યાં છે. મળેલાં હાડપિંજરોમાંથી ત્રણમાં તો અગ્નિ હાડપિંજરો તદ્દન જોડાવેલ સૂતેલાં છે. એકબીજાના હાથમાં હાથ મિલાવીને સૂતેલાં આ હાડપિંજરો શું સૂચવતાં હશે? શું આ મિસરની પ્રથાને મળતી પ્રથાના સૂચક છે? આપણી પ્રાચીન સતીપ્રથા ઉપર એ કાંઈ પ્રકાશ ફેંકે ખરા? અગર આ કોઈ આકસ્મિક ઘટના હોય કે કોઈ પ્રેમીયુગલની કથા હોય?

આ ઉપરાંત પકવેલી માટીના ઘાટોમાં એક ઘાટ દક્ષિણના મહી જેવો, બીજો પીરામિડ જેવો અને ત્રીજો દક્ષિણના કે સુમેરના ચોરસ દાઢીયુક્ત માનવ જેવો. આ ઉપરાંત ધ્યાન ખેંચે તેવો ગોરીલાનો ઘાટ. આ જુદા જુદા ઘાટ આપણને દક્ષિણ અને લોથલનો સંપર્ક હોય તેમ બતાવે છે.

લોથલના ટેકરાના દક્ષિણ ભાગમાંથી એક મોટો પથર મળી આવ્યો છે તેમાં એક મોટું કાણું છે, જે વહાણો બાંધવામાં કામ આવતું. ટેકરાની પૂર્વ બાજુએ નદીના કે દરિયાના પાણીને ખાળવા માટેનો પાકો ઇંટોનો એક ‘ધક્કો’ (Dock) પણ મળી આવ્યો છે. આ ધક્કો લગભગ ૭૧૧ ફૂટ લાંબો અને ૧,૨૧૬ ફૂટ પહોળો છે. આનો આકાર લગભગ લંબચોરસ જેવો છે. મળેલા ધક્કામાં પણ ત્રણ ચાર જગ્યાએ વહાણને બાંધનારી જગ્યા પણ મળી આવી છે, આ ઉપરાંત ટેકરાની દક્ષિણ દિશાએ આવેલા દરિયા તરફ નજર કરીને બેઠેલી વહાણવટી માતાનું સ્થાનક કેમ બુલાય? આ વહાણવટી માતા જ ઇતિહાસવિદોનું ધ્યાન ખેંચતી અને તેમાં પુરાતત્ત્વવિદોએ

‘ધક્કો’ અને વહાણ બાંધવાનો પથર શોધી કાઢ્યાં. આ રીતે લોથલ ગુજરાતનું પ્રાચીનમાં પ્રાચીન બંદર હશે એમ ખોદકામે પુરવાર કરી આપ્યું છે.

મોહન-જો-ડોરોની સંસ્કૃતિના વિલયનું કારણ સિંધુતટીએ સર્જેલો પ્રલય ગણી શકાય તેમ લોથલ સંસ્કૃતિના નાશને માટે કારણભૂત ભોગાવો અને સાગરમતી માની શકાય. કારણ ગમે તે હોય, પણ આ સિંધુ સંસ્કૃતિની તેના પડોતી બીજી સંસ્કૃતિ સાથેની સાંકળ તૂટી ગઈ હતી તે આ નવા ખોદકામે પાછી જોડી આપી છે. લોથલનો નાશ થતાં પહેલાં અહીંના લોકો રંગપુરમાં આવીને વસ્યા. ત્યારબાદ તેમની રચિત ઉત્તરોત્તર ક્ષીણ થતી આવી. રંગપુર લોથલથી (દક્ષિણ પશ્ચિમ તરફ) ૩૦ માઈલ દૂર છે. રંગપુર, દેસલપર (કચ્છ), દેવાલીયા, ભામપતલ, ગોણી, પણસણા વગેરે આપણને હડપ્પા સંસ્કૃતિની ઉત્તર કાશ્મિર સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ આપે છે. આ ઉપરાંત ટોડિયા, અમરા, લાખાવાવળ, કિન્નરખેડામાં પણ આ સંસ્કૃતિની ઉત્તરાવસ્થા જણાય છે. ત્યારબાદ હડપ્પા સંસ્કૃતિના લોકોનો એક ફાંટો સૌરાષ્ટ્રમાંથી ભારતની મધ્યમાં અને બીજો ફાંટો ગુજરાતમાં ઘટીને દક્ષિણમાં ગયો. આ રીતે પુરાતત્ત્વ ખાતાનાં સંશોધનો આપણને હડપ્પાથી માંડીને પ્રાગૈત્તીક (ઈ. સ. પૂ. ૨૫૦૦થી ઈ. સ. પૂ. ૬૦૦) સમયની સંસ્કૃતિની કડીઓ જોડી આપે છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં કાનાસુતારિયા અને સોજની-પુર આ સંસ્કૃતિનાં વચલાં સ્થાનો છે.

(માહિતીખાતાના સૌજન્યથી.)

THE BOMBAY MERCANTILE CO-OPERATIVE BANK LTD.

78, Mohamedali Road, Bombay-3.

Working Capital	Rs.	7,34,33,000
Annual Turnover		1,45,00,00,000
Last dividend Paid (Free of tax inclusive of special Bonus)				9 per cent.
Government Audit Classification.				" A "

OUR SPECIAL SERVICES

SAFE DEPOSIT VAULT : Lockers of various sizes available in the Air-Conditioned and most modern Safe deposit Vault in the building of the Bank at Ahmedabad only.

POCKET HOME SAVING SAFES : These are issued in book form to Savings Account holders for collecting their savings form day to day yielding 4½% interest in Home Saving Safe Accounts.

NIGHT SAFE : This is a unique service rendered by the Bank, at the Head Office, The Members and constituents can deposit their day's collection after banking hours in the night safe and thus be free from the risk of being looted overnight.

UTILITY ARTICLES : Sewing Machine, Washing Machines, Refrigerators, Domestic Spin Dryers Electric Fans and Window Type Room Air conditioning Machines can be acquired by borrowing from the Bank at concessional rates

ALL KINDS OF BANKING BUSINESS TRANSACTED.

ZAIN G. RANGOONWALA
Managing Director.

રાષ્ટ્રીય સંગ્રામમાં ગુજરાતનો ફાળો

—શ્રી ચંદ્રકાંત મહેતા

નથી જાણ્યું અમારે પંથ શી આફત ખડી છે,
ખચર છે એટલી કે માતની હાકલ પડી છે.

ભારતમાતાના મુક્તિસંગ્રામમાં ગુજરાતની મનોવૃત્તિ આરંભથી જે રહી છે, તેને જ મેધાણીએ ઉપરની પંક્તિઓમાં સમુચિત વાચા આપી છે. માની મુક્તિ માટે આફત વહોરવામાં, જનને હથેલી પર નચાવવામાં ગુજરાત કદીય પાછળ પડ્યું નથી. ગાંધીજીના આગમન પૂર્વે પણ ગુજરાતે સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં પોતાની ગુન્નશ અનુસાર ફાળો મેંધાવ્યો છે. ૧૮૫૭નું પહેલું સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધ ઉત્તર ભારત જેટલી ઉચ્ચતાથી નહિ, પણ નોંધ તથા ઉલ્લેખને પાત્ર એવી રીતે તળ ગુજરાતની ભૂમિ પર પણ લડાયું હતું. ભારતીય ક્રાન્તિની આગ નાંદોદ, દાહોદ, ગોધરા, જાંજીગોડા, ખેડા જિલ્લો-ચરોતર, રાજપીપળા, પાટણ, લુણાવાડા એમ અનેક જગ્યાએ સળગી હતી. ૧૮૫૭ની છઠ્ઠી જુલાઈએ દાહોદના અંગ્રેજ થાણેદાર પર પંચમહાલના મુશ્લીમ વતનદારો, જમાદાર યુનીસાલની આગેવાની નીચે પાંચસો માણસોએ છાપો માર્યો, આખી રાત સામાસાગી ગોળીયાર થયા, ગુજરાતી સ્વાતંત્ર્યસૈનિકોનો વિજય થયો અને છ દિવસ ક્રાન્તિ-કારીઓનો અમલ રહ્યો; અને તે પછી અંગ્રેજ ફોજ કુમકે આવતાં, આપણા સૈનિકોની હાર થઈ. તેમાંથી જને તોપને ગોળે ઉડાવ્યા, નવને જન્મદીપની સળ થઈ તથા એકને કાળાપાણી મોકલવામાં આવ્યો. નવમી જુલાઈએ ગુજરાત અશ્વસેનાની ફોજની એક ટુકડીએ દાડગોળાનો લંડાર કબ્જે કરવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કર્યો. અને તેમાંથી નવને તોપને ગોળે ઉડાવી દેવામાં આવ્યા ને અન્યને ફાંસી અપાઈ. રાજપીપળામાં સૈયદ મુરાદઅલીએ ત્રણસો માણસોને અંગ્રેજો ઉપર હલ્લો કરવાની તાલીમ આપી તૈયાર કર્યા. આ તરફ આણંદમાં મુખી ગરબડાસે કેટલાક ક્રાન્તિકારીઓને લોટિયા-ભાગોળે ભેગા કરી સંતલસો કરી, તેમાં મૂળજી જોષી, પેટલીના પોલીસ પટેલ દાદાભાઈ પરભુદાસ એ મુખ્ય હતા. તેમણે ગ્રામસ્થાનક દળ સ્થાપ્યું અને સેના તૈયાર કરવા માંડી. મૂળજીને સેનાપતિપદ સોંપાયું. એમાં એ પડ્યંત્રને પરિણામે, આશરે એ હજારનું પાયદળ અને બસોનું અશ્વદળ તૈયાર થયું. એમાં પાટણના મગનલાલ બ્રૂખણદાસની પણ ખૂબ સહાય મળી. એ સેનાએ પાટણ પાસે અંગ્રેજ સેના પર છાપો માર્યો, અને અંગ્રેજના લશ્કરને માટે ગાયો પકડી હતી તેને છોડાવીને પહેલાં તો અંગ્રેજ લશ્કરને હેબતમાં નાંખી દીધું, પણ પછી અંગ્રેજોને કુમક આવી પહોંચતાં, તેમણે પાછળથી હલ્લો કર્યો ક્રાન્તિકારીઓ પકડાયા. આણંદના ગરબડાસ મુખીને જન્મદીપની સળ થઈ. તેમના અગિયાર સાથીઓને તોપને ગોળે ચડાવ્યા ને ત્રણને ફાંસી અપાઈ. આનું વેર લેવા અંગ્રેજ લશ્કરે ચરોતરનાં આડત્રીશ ગામોમાં લંકાદહનનો કાંડ સજ્યો. આ સમય દરમિયાન

વડોદરા પાસે બ્રિટીશ કેન્ટોનમેન્ટને લૂંટવાનું પડ્યંત્ર પણ સ્થાયું હતું. એમાં પ્રતાપ, સૂરજ, બારેયા અભા દાના, ભીખા જુસા, સિપાઈ હાથીભાઈ, રામજી મંગળ, મોતીચંદ બેચરદાસ, ગણપતરામ, કોળી ઉમરા વગેરે હતા. કાવત્રાળાજમાંથી એક જણ ગફલતને કારણે પકડાતાં, લશ્કરને જાણ થઈ ને રીતસરનો કેસ ચાલ્યો. તેમાં રાયજી વગેરે ચારને ફાંસી દેવાઈ, અભા દાના વગેરેને તોપને ગોળે ઉડાવ્યા. આ રીતે ૧૮૫૭ના સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધમાં ગુજરાતે પણ પોતાની ગુન્નશ પ્રમાણે માની હાકલ ઝીલી હતી અને જનને હથેલીમાં લઈ તોપને ગોળે કે ફાંસીને માંચડે ચડી, પોતાના દેશપ્રેમની પ્રતીતિ કરાવી હતી.

ત્યારબાદ, ભારતમાં બંગલગ-આંદોલન ૧૯૦૫માં શરૂ થયું. એણે ગુજરાતમાં વીરત્વ અને જનફેસાની એક જવાલા પ્રગટાવી. ગુજરાતના અનેક યુવાનોએ બોંબ બનાવવાની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરેલી. તેમાં બોંબ બનાવવાની તરફીય “આયુર્વેદની દવા બનાવવાની રીત” એ ખોટા નામે નરસિંહભાઈ પટેલે પ્રચાર કર્યો. એમ કહેવાય છે કે ૧૯૧૧માં અમદાવાદમાં લોર્ડ મીન્ટો પર બોંબ પડ્યો તે બોંબ ગુજરાતની ક્રાન્તિકારી ટોળકીએ બનાવ્યો હતો. એ ક્રાન્તિવાદીઓમાં નડિયાદના ફૂલચંદ બાપુજી શાહ, માધવલાલ ત્રિવેદી, વીરસદના ચત્રભુજ અમીદાસ વગેરે મુખ્યતઃ હતા. સ્વદેશીનો પ્રચાર પણ બંગલગ આંદોલનની પ્રેરણાથી થયો, અને ૧૯૦૬માં જ્યારે સ્વદેશી પ્રદર્શન ભરાયું ત્યારે એમાં ‘વન્દેમાતરમ્’નું રાષ્ટ્રગીત ગવાયું હતું. આ રીતે ૧૮૫૭માં જાગૃત થયેલી ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય ચેતના ૧૯૦૫ થી ૧૯૧૧ બંગલગ વખતે પણ સળગ હતી.

એ પછી ૧૯૧૫માં મહાત્માજી દક્ષિણ આફ્રિકામાં સશસ્ત્રી બળવાન હકૂમત સામે સત્યાગ્રહના હથિયારનો સફળ ઉપયોગ કરીને ભારતમાં આવ્યા, અને ગુજરાતને એમણે કર્મભૂમિ બનાવી. પંદરવર્ષ ગુજરાતમાં વસવાટ કરી રાષ્ટ્રીય લડતો એમણે જ ચલાવી; અને ગુજરાતને રાષ્ટ્રીય સંગ્રામનું કેન્દ્ર બનાવ્યું. ગુજરાત એ સમયમાં બંગાળ જે રાષ્ટ્રીય સંગ્રામનું કેન્દ્ર હતું તેની જાણે હરીફાઈ કરવા લાગ્યું. ગુજરાતની જાણે એ મહાપુરુષે કાયાપક્ષ કરવા માંડી. જે કે ગાંધીજીના આવતાં પૂર્વે રાષ્ટ્રીય જાગૃતિમાં અગ્રગણ્ય ભાગ ભજવનાર ને સ્વરાજ્યનો મંત્ર આપનાર દાદાભાઈ નવરોજ હતા. ફિરોજશાહ મહેતા પણ ગુજરાતી હતા. પણ ગુજરાતને અને ભારતને સ્વમાન માટે, સ્વાતંત્ર્ય માટે જનફેસાની તો એ મહામાનવે જ શીખવી. એ આવ્યા તેવા જ વીરમગામ રેશને જે જકાતનાકું હતું અને પ્રવાસીઓને જે પાસવાર ત્રાસ પડતો હતો, તે માટે મોતીલાલ દરજીએ ગાંધીજીનું પ્યાન ખેંચ્યું. ગાંધીજીએ તો બધાને બરાબર ચકાસ્યા, પૂછ્યું: “આ દૂર કરવા માટે તમારી જેલ જવાની તૈયારી છે?” એ તૈયારી છે એમ જોતાં ગાંધીજીએ ગર્વનર, વાઈસરોય વગેરેને

કડક પત્રો લખ્યા, અને એ વર્ષ પછી એમની એ લડત સફળ થઈ ને જ્ઞાતનાકું નાબૂદ થયું. ગાંધીજીએ એ જીતને સત્યાગ્રહના પાયારૂપ માની છે. આ પૂરું થતાં, અમદાવાદમાં મીલમાલિકો મજૂરોનું શોષણ કરતા હતા—એમની લાચારીનો ગેરલાભ ઉઠાવતા હતા. ગાંધીજીએ આ જોયું ને એમણે મજૂરોને તૈયાર કર્યા. અમદાવાદમાં મીલ—મજૂરોની હડતાળ જાહેર થઈ. ને ગાંધીજીએ સાબરમતી પાસે પ્રતિદિન બાવળ નીચે બેસી મજૂરોને લડતની પ્રેરણા આપી. એ પ્રસંગે ભારતમાં એમણે પહેલીવાર ઉપવાસનું હથિયાર પણ વાપર્યું. અને આખરે મજૂરોની માગણી સ્વીકારાઈ.

ખેડા જિલ્લામાં દુકાળ, અતિવૃષ્ટિ એમ એક પછી એક ખરાબ વર્ષો આવતાં ગયાં. સરકારી કાનૂન પ્રમાણે ચારઆની પાકથી ઓછી ઉતરે તેનું જમીન મહેસૂલ માફ થઈ શકે. સરકારી અમલદારોએ ધાકધમકી કરીને, ખેડી આંકણી કરી. અને ચારઆનીથી ઉપર પાક થયો છે એમ જણાવ્યું. પરિણામે જમીન મહેસૂલ વસૂલ કરવાનું નક્કી થયું. લોકોમાં મહેસૂલની વાત સાંભળતા તીવ્ર વિરોધનો ભાવ પ્રગટ્યો. ગાંધીજી તે વખતે બિહારમાં ચંપારણની લડત લડી રહ્યા હતાં. દાદા ભાવલંકર વિક્રમભાઈ પટેલ વગેરેએ તપાસ કરીને જણાવ્યું કે આકારણી સાવ વાહિયાત હતી. એ લોકો સરકારી અમલદારોને મળ્યા ને ઘા નાખી, પણ સરકાર મક્કમ હતી. એટલે ગાંધીજીને વિગતો જણાવી. ગાંધીજી ચંપારણથી ખેડો આવ્યા. એમણે પરિસ્થિતિનું સર્વાંગી નિરીક્ષણ કર્યું ને ૨૨મી માર્ચે નડિયાદમાં સત્યાગ્રહની લાકલ કરીને સરદાર વલ્લભભાઈને સત્યાગ્રહ સંચાલનની ભાજવણી કરી. જોતજોતામાં આખું ચરોતર રણમેદાન બની ગયું. ગાંધીજીએ તથા સરદારે ખેડૂતોને તૈયાર કર્યા હતા. બલિદાનની જાણે હરીફાઈ ચાલી. સરકાર પણ નમતું મૂકવા તૈયાર નહોતી. એને માટે આ ઈજ્જતનો સવાલ હતો. એણે પોલીસોને છૂટોદોર આપી દીધો. મારપીટ, જપ્તી, પાક સળગાવવો, દરાજ બધા ઉપાયો એણે અજમાવવા માંડ્યા. જપ્ત થયેલા ખેતરમાંથી કાંદાનો પાક ઉતારવા ગાંધીજીએ મોહનલાલ પંજાને જણાવ્યું. એ કામ એમણે પાર પાડ્યું અને એ ‘કુશળીચોર’ કહેવાયા. જપ્તીઓ તો કરી પણ હરાજમાં જપ્ત થયેલો માલ ખરીદવા કોઈ તૈયાર નહોતું. આખરે સરકાર લોકોની માગણી કબૂલ રાખી, મહેસૂલ માફ કર્યું અને સરકાર સામે જનતાનો વિજય થયો. ગુજરાતમાં ના—કરની લડતનાં આ શ્રીગણેશ હતા.

તે પછી ૧૯૨૩—૨૪માં ભોરસદમાં પાછી એજ રામાયણ થઈ ભોરસદ તાલુકામાં બહારવટિયાઓનો ત્રાસ હતો. બહારવટિયા જોડે પોસલી મળેલા, એટલે બહારવટિયા પકડાતા નહોતા. એથી સરકારે એ દોષ લોકો પર દોલ્યો અને લોકો બહારવટિયાઓને મદદ કરે છે એમ જણાવી લોકો પર બહારવટિયાવેરો—એ લાખ ચૂમેતેર હજાર રૂપિયાનો વેરો—નાંખ્યો હતો. ગાંધીજી તો તે વખતે જેલમાં હતા. પરંતુ સરદાર વલ્લભભાઈ, મોહનલાલ પંજા, રવિશંકર મહારાજ, દરબાર ગોડગદાસ ભક્તિયા, અને અખ્યાસ તૈયજી વગેરેએ ગામેગામ જાવણી રચાવી. લોકોને તૈયાર કર્યા. લોકોએ મહેસૂલ આપ્યું નહિ. સરકારી જુલ્મે સહન કર્યા. મારપીટ વેડી, જેલ ગયા અને એવો ઉત્સાહ દર્શાવ્યો કે અપાર જુલમ કર્યા પછી

પણ એ લાખમાંથી ફક્ત નવસો રૂપિયા જ સરકાર વસૂલ કરાવી શકી. લોકોની મક્કમતા જોતાં, અંગ્રેજ સરકારે નમતું જોખ્યું. અને બહારવટિયા—વેરો ઉઘરાવવાનું માંડી વાળ્યું. આ સંગ્રામમાં કાર્યકર્તાઓને એવી સરસ તાલીમ મળી કે ગાંધીજીની અનુપસ્થિતિ હોવા છતાં સત્યાગ્રહનો કાર્યક્રમ વ્યવસ્થિતરીતે આપ્યો. ગુજરાતની તળ—જૂમિ પર લડાયેલો આ ચોથો રાષ્ટ્રીય સંગ્રામ હતો.

તે પછી ૧૯૨૬માં બારડોલીમાં રણભેરચો મંડાયો. સરકારે જમીનોની ફરીથી આંકણી કરીને ત્રીસ ટકા જમીન મહેસૂલ વધાર્યું. એની સામે જનતાએ અવાજ ઉઠાવ્યો. ગાંધીજીએ એ લડતનો ભાર સરદારના શિર પર નાંખ્યો અને એ સંગ્રામમાં વલ્લભભાઈને ‘સરદાર’નું બિરુદ મળ્યું. સરદારે ગામેગામ ફરીને લોકોમાં મર્દાનગી પ્રેરી. ગામેગામ જાવણી નંખાઈ. પોલીસ આવતાં જ ગામના લોકો ઘરનાં તાળાં મારી અંદર પૂરાતા. સરકારે ખેડૂતોને પકડ્યા. એમનાં દોરઢાંખર જપ્ત કર્યા. ઘરબાર લઈ લીધાં. રાયરચીલું જપ્ત કર્યું. પણ ખેડૂતો મક્કમ હતા. સરદારનો પડતો બોલ ઝીલતા. ગુજરાતને જુદે જુદે સ્થળેથી લોકસેવકો આવ્યા. મહારાજને મોહનલાલ પંજા, દરબાર સાહેબને ચંદુલાલ દેસાઈ, કલ્યાણજીભાઈ, મીડુબેન પીટીટ, રાવજીભાઈ પટેલ એમ બારડોલી ભેરચે આપણું સૈન્ય સરકારની જુલમશાહીનો પૂરો મુકાબલો કરી શક્યું. ખેડૂતોએ લાડી દંડા ખાધા ઘર ને ઘરવખરી હરાજ કરાવી પણ પાછા પચા નહિ. આખરે સરકારે લવાદી સ્વીકારીને પીછે કદમ કર્યા. ને સરદારનો તથા બારડોલીના સત્યાગ્રહીઓનો વિજય થયો.

ત્યાર પછી ૧૯૩૦નો સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ આવ્યો. એ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના કર્ણધાર મહાત્માં ગાંધી હતા એટલે એ યુદ્ધનું આયોજન પણ ગુજરાતમાં અમદાવાદમાં જ થયું. ગાંધીજીએ ૨૬મી જાન્યુ—આરીએ યુદ્ધની લાકલ કરી, અને ગુજરાતથી યુદ્ધની શરૂઆત થશે એમ નક્કી કર્યું. આ વખતે સરકારે ગાંધીજી કરતા સરદારને વધારે ભયંકર માન્યા અને એમને પહેલાં જ ઝડપી લીધા. ગાંધીજીએ અમદાવાદથી દાંડી જઈ ત્યાં સમુદ્ર કિનારે મીડું ઉપાડવાનો કાર્યક્રમ નક્કી કર્યો અને દાંડીયાત્રામાં દેશભરમાંથી યુનંદા કાર્યકરોને પસંદ કર્યા. આ ઐતિહાસિક યાત્રાની વિશેષતા એ હતી કે એ પદયાત્રા હતી. એમાં ગુજરાતભરમાં સત્યાગ્રહની આગ પેટા—વતા દંક્ષણ સુધી પહોંચવાનું હતું. એ યાત્રાનો સધળો કાર્યક્રમ સરદારને સોંપવામાં આવ્યો હતો. નવમી માર્ચે ૧૯૩૦ને દિને ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહ આશ્રમમાંથી લાખોની જનમેદની સમક્ષ આકરા શખ્દોમાં પ્રતિજ્ઞા લીધી કે, “સ્વડી રખડીને મરીશ, કામડા કુતરાને મોતે મરીશ પણ સ્વરાજ લીધા વિના આશ્રમમાં પાછો નહિ ફરું” અને એમણે મહાભિનિષ્ક્રિમણ કર્યું. યુદ્ધની જેમ જનતાના દુઃખના દલાજની ખોજમાં એ નીકળ્યા. ગામેગામ પગપાળા રામધુન જગાવતા એ ગયા. અને દાંડીએ જઈ એમણે ગેરકાયદેસર મીડું ઉપાડ્યું ને નમક—સત્યાગ્રહનો દેશભરમાં આંદોલ થયો. આ વખતે ગુજરાતે લડતની પહેલ કરી, અને આખા દેશે એ લડત ઉપાડી લીધી. ગાંધીજીની પ્રેરણાથી નમક—સત્યાગ્રહની સાથે સાથે દાંડને પરદેશી કાપડની દુકાનો પર પીકેટીંગનો પણ કાર્યક્રમ હાથ ધરાયો. ગાંધીજી ગુજરાતમાં ને દેશભરમાં લડતની દોરવણી કરતા હતા. ત્યાં

મધ્યરતે સરકારે ગાંધીજીને ઝડપ્યા ને એમને યરવડા લઈ ગયા. ગાંધીજી જતાં ધારાસભાના મીડાના અગર પર હલ્લો કરવાનો ગાંધીજીએ નક્કી કરેલો કાર્યક્રમ અમલી બન્યો, અને અખલાસ તૈયમજી, સરોજિની નાયડુ વગેરેએ આગેવાની લીધી. એ હલ્લાઓમાં ગાંધીજીના બે પુત્રો રામદાસ તથા મણિલાલ, સવજીભાઈ પટેલ, છોટુભાઈ પુરાણી, દિનકર મહેતા, પ્યારેલાલજી, નરહરિભાઈ પરીખ વગેરે હતા. નરહરિભાઈની ખોપરી લાડીથી ફાટી ગઈ. અનેક ગોળીયાર થયાં. દૂરદૂર સુધી સત્યાગ્રહીઓ પર પડતા લાડીઓના અવાજો સંભળાતા. ગોળીયારો થયા અને સત્યાગ્રહીઓ પર અમાનુષી-મધ્યયુગની પાશવી લીલાને પણ શરમાવે એવા-અત્યાચારો થયા. એ હુમલામાં ૪૦૦ જેટલા સૈનિકો સખ્ત રીતે ધાયલ થયા. લાડીમારથી હાડકાં તડાતડ તૂટતાં હતાં. માથાફૂટતાં હતાં, લોહીની ધારા સતત વહેતી હેતી. મેઘાણીએ આ જ વાતાવરણને એમના લોકપ્રિય કાવ્ય “કોઇને લાડકવાયો”માં મૂર્ત કર્યું છે. એ જ હુમલા વખતે ભાઈલાલ કાંતિભાઈ પટેલ પોલીસ અત્યાચારને પરિણામે શહીદ થયા. એ હજાર સૈનિકોએ એ હલ્લામાં ભાગ લીધો હતો. ભારપદ્મી ખેડા, ભરૂચ ને બારડોલીમાં ના-કરની લડત શરૂ થઈ. ખેડૂતોનાં ધરખાર લૂંટાયા ને ખેડૂતો ગાયકવાડી રાજ્યમાં ફિજરત કરી ગયા. જમીનો દરરાજ થઈ. “સિર જાવે તો જાવે પર આઝાદી ધર આવે” “નમક લૂંટા લૂંટાકે સ્વરાજ લેગે”ના સૂત્રોથી ધરતી ધમધમી રહી. આ જ સમયે મોરારજીભાઈ સરકારી નોકરી છોડા લડતમાં જોડાયા. દાદ-તાડીની દુકાનો પર અને પરદેશી કાપડની દુકાનો પર મહિલાઓએ પીટીંગ શરૂ કર્યું. આ લડત વખતે સ્ત્રીઓ-ગૃહિણી હતી તે બહાર નીકળી-રણ્યંડી બની. સ્ત્રીઓ લડતને મોખરે રહી. ભક્તિયા-મીડુએન પીટીટ, જપાસ્નાબહેન શુક્લ, મણિબહેન પટેલ, ગંગાબહેન જવેરી એમ અનેક સ્ત્રીઓએ રણ-મોરચો સંભાળ્યો. સમગ્ર ગુજરાતે શાનદાર રીતે આ લડતમાં પોતાનું પાણી બતાવ્યું. માર્ચ ૧૯૩૧માં તલ્લૂખી થતાં યુદ્ધ બંધ પડ્યું. પરંતુ ૧૯૩૨માં પુનઃ યુદ્ધનાં મંડાણ થતાં ના-કરની લડતની પુરબેશમાં શરૂ થઈ.

૧૯૩૦ના સત્યાગ્રહ પછી ગાંધીજી ગુજરાત છોડીને ગયા અને સેવાગ્રામમાં વસ્યા. જ્યારે સત્યાગ્રહ ૧૯૩૭માં વળાંક લીધો અને ચૂંટણીજગ લડાયો તેમાં પણ ગુજરાતે પોતાનું હીર બતાવી આપ્યું. એકપણ બિન-કોંગ્રેસી ચૂંટણીમાં જીત્યા તો નહીં જ પણ એમણે પોતાની અનામત પણ ખૂરી રીતે ગુમાવી.

યુદ્ધ શરૂ થતાં ગાંધીજીએ વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો. ત્યારે પણ ગુજરાત મોખરે હતું. ગુજરાતના બધા જ નેતાઓ જેલમાં જઈ એકાં હતાં.

વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ પૂરો થતાં છેલ્લું “હિંદ છોડો સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ” “કરોગે યા મરોગે” ના સત્ર જોડે શરૂ થયું. એમાં પણ ગુજરાતે એ પડકાર ઝીલી લીધો. ગયા યુદ્ધમાં મુખ્ય ફાળો ખેડૂતોનો હતો. પણ આ યુદ્ધ શરૂ થતાં અમદાવાદમાં બધી મીલા બંધ રહી મજૂરો યુદ્ધન માટે કાપડ ઉત્પાદન કરવા તત્પર નહોતાં. ગુજરાતમાં અમદાવાદમાં લલ્લુભાઈ મજમુદાર, જયંતિ કાકોર ઇત્યાદિની ભૂગર્ભ પ્રવૃત્તિઓ પ્રતિ-સરકારના રૂપની બની ગઈ. જનતા સરકારના હુકમો કરતા, એની સ્વયંસેવકો બળવણી કરતાં પોલીસને નિઃશસ્ત્ર બનાવતા વિદ્યાર્થીઓએ શાળા કોલેજ છોડી યુદ્ધમાં જોડાવ્યું અને લડાઈની

શરૂઆતમાં જ અમદાવાદમાં ધ્વજ લઈને સરખસ લઈ જતાં અને ગોળીયાર થતાં, સામી જાતીએ ગોળી ઝીલતાં ગુજરાત કોલેજના વિનંદ કિનારીવાળા અને ઉમાભાઈ કડિયા શહીદ થયા. આણંદ પાસે અડાસ ગામમાં વિદ્યાર્થીઓનું સરખસ જતું હતું. વડોદરા કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ સૂતો ઉચ્ચારતા હતા. તેની પર પોલીસે ગોળીયાર કર્યા ને પરિણામે સવાઈલાલ ભાઈલાલ પટેલ, રતિભાઈ પટેલ, મોહનભાઈ પટેલ, મણિભાઈ પટેલ અને તુલસીદાસ મોદી જ જણ શહીદ થયા. એવી જ રીતે નંદરખારમાં સરખસનો મોરચો સંભાળતાં અને સામી જાતીએ ગોળી ઝીલતાં શિરીષ મહેતા નામના વિદ્યાર્થીએ શહીદી પ્રાપ્ત કરી. ભરૂચ જલ્લામાં છોટુભાઈ પુરાણીને મેઘજીભાઈની સરદારી નીચે પોલીસ થાણા પર હલ્લાઓ થયા. શસ્ત્રો છીનવાયાં અને રાષ્ટ્રીય સરકારની સ્થાપના થઈ, અને ફેટલાય દિવસો સુધી રાષ્ટ્રીય સરકારનું રાજ્ય રહ્યું. વાસુદેવ વગેરે એ જેલ તોડી બહાર આવી ક્રાંતિને આગળ ધપાવી. ના-કર લડતમાં સુરત, ભરૂચ ને ખેડા જલ્લા મોખરે રહ્યા અને જેલ વેડી, ધરખાર દરરાજ થવા દીધાં, સંતાનો જેવાં વલાણાં દોર જતી થવા દીધી પણ મહેસૂલ તો ન જ આવ્યું.

આ પ્રમાણે ગુજરાતે ૧૮૫૭ના યુદ્ધથી માંડીને ૧૯૪૨ના ‘હિંદ છોડો’ સુધીની રાષ્ટ્રીય લડતમાં ગુજરાતના નામને ઉજ્જવળ રાખે, ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની તવારીખમાં ગુજરાત મોખરે રહે એ જાતનો ફાળો આપ્યો છે. દક્ષત યુદ્ધાંગણમાં નહીં પણ બીજી રીતે જોઈએ તો પણ ધારાસભામાં જઈ અંદર લડતા યુદ્ધમાં પણ ઉપલી ધારાસભાના પ્રથમ પ્રમુખ વિક્રમભાઈ પટેલ હતા. સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં ગુજરાત ૧૯૧૮થી માંડીને ૧૯૩૦ના સંગ્રામ સુધી યુદ્ધનું કેન્દ્ર રહ્યું છે, અને ગુજરાત જ ભારતને યુદ્ધની હાકલ કરતું હતું. ગુજરાતના આ ફાળામાં બધી કોમેને જાતિઓએ સક્રિય ફાળો આપ્યો છે. પારસીઓમાં મીડુબહેન પીટીટ, વીર નરીમાન, મુસ્લિમોમાં અખલાસ તૈયમજી, શ્વેતકુરેશી, અકબરભાઈ આવડા, ઈમામસાહેબનાં નામો જાણીતાં છે. અનસૂયાબહેન જેવા ઉદ્યોગપતિના કુટુંબો પણ એમાં હતાં. તો દરખાર સાહેબ જેવા રાજવીઓ પણ હતા. ભણસાળીજી જેવા સંતપુરુષ પણ ખરા ને કાકાસાહેબ, મશરવાળા, રામનાથજી પાંડક, મેઘાણી, ઉમાશંકર, સુન્દરમ, જયંતિ દલાલ મુનશી, ભીમજીભાઈ મુશીલ, અને રનેલરશિમ જેવા સાહિત્યકારોને ચિંતકો પણ ખરા જુગતરામભાઈ. રવિશંકર મહારાજ જેવા સમાજ સેવકો પણ ખરા ભોગીલાલ લાલા, વલ્લભભાઈ, વિક્રમભાઈ, દાદા માવલંકર, ભૂલાભાઈ દેસાઈ જેવા વકીલોઅને ચંદુલાલ દેસાઈ, હરિપ્રસાદ દેસાઈ, ભારકર પટેલ, કાનુગા જેવા ડોકટરો પણ એમાં ખરા. આમ આ લડતોમાં જીવનના સર્વક્ષેત્રોના વ્યવસાયના, હરેક પંથના પ્રતિનિધિઓ એમાં હતા. ગુજરાતના રાષ્ટ્રીય સંગ્રામમાં ફાળો રિપે અંતમાં એ જ કહેવાય કે- યજ્ઞ યોગેશ્વરો ગાંધી તજ વલ્લભ દુર્જયઃ હોય-તે ભૂમિને દેવનું જ વરદાન છે.

શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ
હીરક ન્યંતિ મહોત્સવ સ્મૃતિગ્રંથમાંથી સાહાર.

“ગોલ્ડ મેડાલીસ્ટ”

મેસર્સ ગોરધન હરિભાઈ એન્ડ કું.

બી લીંગ કોન્ટ્રાક્ટર્સ

ઑફિસ

૨૧૫, કુંભારવાડા રજી ગલી,
મુંબઈ ૪ (બી. આર.)
ટેલીફોન નં. ૫૩૩૮૨૬

નિવાસસ્થાન

શાંતી નિવાસ, પ્લોટ નં. ૬૦,
પાંચમેા રસ્તો, શાન્તાકુંઝ(પુર્વ)
મુંબઈ ૫૫ (એ. એસ.)

ગાંધી યુગનું ગુજરાત

શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદી

ગાંધીજી ગુજરાતમાં આવ્યા તે પહેલાં ગુજરાતને પોતાની આસ્થિતાનું પૂરેપૂરું ભાન હતું પ્રાચીન યુગના કવિઓથી માંડીને ઠેઠ નર્મદ સુધી સંખ્યાબંધ કવિઓએ ગુજરાતની યશગાથા ગાયેલી છે. ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે અને વાણિજ્ય ક્ષેત્રે પણ ગુજરાતે પોતાનું નામ રોશન કરેલું જ હતું. કાપડ ઉત્પન્નની મીલોનો યશસ્વી આરંભ ગુજરાતમાંથી થયો. સંસ્કાર ક્ષેત્રે પણ ગુજરાતનો ફાળો હંમેશા આગળ પડતો રહ્યો છે. રાજકીય ક્ષેત્રે પણ ગુજરાતની સિદ્ધિઓ ગણનાપાત્ર રહી છે. ગુજરાતે અનેક ક્ષેત્રોમાં સાહસવીરો પણ આપ્યા છે. ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ ગુજરાતનું સ્થાન અનોખું રહ્યું છે. આપણા રાષ્ટ્રના ઇતિહાસ ઉપર નજર કરીએ તો ગુજરાતની પ્રગતિએ નવીન પ્રદારની ભાત પાડે તેવો ઇતિહાસ સર્જ્યો છે. તેમ પણ જોવા મળશે. પુરાતત્વવિદો ભારતની પુરાતન સંસ્કૃતિ શોધવા માટે ગુજરાત તરફ નજર માંડી શક્યા છે. લોથલની શોધ તેનું જલ્પવંત દૃષ્ટાંત છે. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ભારતવર્ષમાં ગુજરાતે દેશની પ્રતિષ્ઠા વધારવામાં અગત્યનો ફાળો આપ્યો છે.

ભારતવર્ષમાં ગુજરાતનું આવું આગવું સ્થાન હોવા છતાં ગાંધીજી આવ્યા પછી તેણે જે સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તે છેક જ જુદા પ્રકારનું ગણાય. ગાંધીજી ગુજરાતને આંગણે ઇ. સ. ૧૯૧૫માં આવ્યા. આપીને તુરત જ પોતાના જન દૃષ્ટાંતથી એક એવી હવા પેદા કરી કે જેના પરિણામે ભવિષ્યમાં શ્રમનો મહિમા પ્રસ્થાપિત કરવાનું ઘણું અનુકૂળ બન્યું. પોતાના અંગત સામાનની નાની એવી પોટલીને ખભે મૂકીને રેશનથી ચાર પચ માઈલ ચાલ્યા જવું એ પ્રસંગ ગુજરાતને માટે અનોખો હતો. સાંજરમતી આશ્રમની સ્થાપના કરીને તેમણે શ્રમ ગૌરવની સાથે સાથે ઉત્પાદક શ્રમની પણ પ્રતિષ્ઠા કરી, જે વ્યક્તિ શક્તિ પ્રમાણે ઉત્પન્ન કરી શકે નહીં તેને સમાજની ડોહપણ સુવિધા મેળવવાનો અધિકાર નથી એવું એમના જીવનમાં દર્શિત થયું. આ આશ્રમમાં શાળા શરૂ કરી અને શાળામાં ઉત્પાદન ઉદ્યોગો દાખલ કર્યા આ આગળ જતાં ઇ. સ. ૧૯૨૦માં ગુજરાત વિદ્યાપીઠની શરૂઆત કરી અને એ સંસ્થા દ્વારા જે જુવાનો તૈયાર કરવામાં આવ્યા તે જુવાનોએ તો સમગ્ર ગુજરાતની સિદ્ધિ દેરની નાખી. ગાંધીયુગનું નવું ગુજરાત પેદા કરવામાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠનો અપ્રતિમ ફાળો રહ્યો. રાષ્ટ્રની મુક્તિ અર્થે પ્રાણનું બલિદાન આપવાની તૈયારી આ સંસ્થાએ શીખવી. સમાજ અનેક સડાઓથી ખદખદતો હતો એ સડાઓને સાફ કરવાનું બીકું વિદ્યાપીઠના સમાજ સેવકોએ ઝડપ્યું. માનવી પોતાનું જીવન સેવા અર્થે અને ત્યાગ કરીને જીવી શકે તેવી તાકાત પણ અહીંથી પ્રગળી. આશ્રમશાળાએ અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠે દિનમતા, ત્યાગતા અને નિર્ભયતાના પાઠો ભણાવ્યા.

હવે, ગાંધીયુગના ગુજરાતની થોડીએક સિદ્ધિઓ તરફ નજર નાખીએ.

એક સિદ્ધિ તે ધર્મ દૃષ્ટિમાં થયેલું પરિવર્તન. આ ધર્મ એટલે સંકુચિત અર્થમાં ધર્મ નહીં પરંતુ વ્યાપક અર્થમાં જીવન-ધર્મ, આપણા રાષ્ટ્રમાં અસ્પૃશ્યતાનું કલંક સૈકાઓથી ધરવાલી બેડું છે ગુજરાત તેમાં અપવાદ નહીં. ગાંધીજીએ માનવ ધર્મ પ્રભોધ્યો અને એક મનુષ્ય બીજા મનુષ્યથી અલગાય એ તો અધર્મની પરાકાષ્ઠા ગણાય તેમ સમજાવ્યું. અસ્પૃશ્યતા-નિવારણના કાર્યમાં ગુજરાતનો ફાળો ઘણો મોટો રહ્યો છે. આવી જ બીજી મોટી વાત તે દારૂ નહીં પીવાની પ્રગતિ શીખ આપવાની હતી. દારૂ પીવાથી કુટુંબમાં અને સમાજમાં કેટકેટલાં અનિષ્ટો પેદા થાય છે તે સૌ કોઈ જાણતું હતું પરંતુ પરદેશી સરકારને તો દારૂની આવકમાંથી પોતાનો વહીવટ ચલાવવો હતો. આ પાપને દેશમાંથી હાંકી કાઢવાનું ગાંધીજી બીકું જડાવ્યું અને ગાંધીજીની ગુજરાતે એમનો આ આદેશ પણ ઝીલ્યો. આજે પણ રાષ્ટ્રભરમાં દારૂબંધીના કાયદાથી અમલ માટે અને નૈતિક દૃષ્ટિએ સાચું જ્ઞાન આપીને ગુજરાતમાં તેની પ્રતિષ્ઠા વધારી છે.

સ્વદેશીનું આંદોલન તો ગાંધીજી આવ્યા તે પહેલાં શરૂ થયેલું હતું. જ પરંતુ શુદ્ધ સ્વદેશીની સાચી વ્યાખ્યા તો ગાંધીજીએ જ શીખવી. જે દેશમાં કરોડો લોકોને એક વસ્ત્ર પણ પહેરવા મળતું ન હતું તે દેશમાં રેડિયો અને શાળ દાખલ કરીને સાચા સ્વદેશીનું મહત્ત્વ ગાંધીજીએ સ્થાપિત કર્યું. ગુજરાતની પ્રગતિએ તેમનો પડો ખોલ ઝીંકાયો છે. ગુજરાત ગૌરવભરે કહી શકે છે કે ગાંધીજીએ ગાંધેશ્વર માર્ગે અમે શ્રદ્ધાપુર્વક ચલ્યો છીએ. ખાદી જાતપન્ન અને ખાદી પ્રચારના અંકડાઓ એમ બતાવે છે કે ગાંધીનું ગુજરાત આ ક્ષેત્રે પણ અદ્વિતીય રહ્યું છે.

કેળવણીનો વિચાર કરીએ ત્યારે આપણે એમ સ્વીકારવું જ પડે છે કે જે પ્રગતિ બાળકોને જે પ્રકારની કેળવણી મળે છે તે પ્રગતિ જીવનનું ઘડતર એવી કેળવણી ઉપર જ આધાર રાખે છે. અંગ્રેજોએ આપણા માટે જે કેળવણીનું માળખું તૈયાર કરેલું તે તો નોકરિયાતો પેદા કરવા માટેનું જ હતું. એ કેળવણી માનવીને ન તો સ્વાસ્થી બનાવતી કે ન તો સ્વાસ્થ બી બનાવતી. જુનિયાદી શિક્ષણની પ્રથાની ગાંધીજીની શોધ આ દિશામાં એક વિસ્તરકારી પગલું ગણાય છે. આ ક્ષેત્રે પણ ગાંધીની ગુજરાત, ગૌરવ લઈ શકાય તેવી સિદ્ધિઓ હાસલ કરી શકી છે.

આવી તો ઘણી સિદ્ધિઓ ગુજરાતમાં જોવા મળે છે. અહીં જે સિદ્ધિઓ નોંધી છે તે તો સમાજ જીવનના પાયાના ઘડતર મુખી પહોંચી ગયેલ હોવાથી સ્વાભાવિક પણે જ આપણે તે માટેનું સદ્અભિમાન લઈ શકીએ છીએ.

સર અવસર પર
સાથ કરે જે
એ સાચા સંગાથી !

આપને! એવો સાથીતે દેના બેંક માં બચતખાતું. આપની બચત પર આપને વર્ષે ૩૩% વ્યાજ મળે છે. નિયમિત બચત કરવાની ટેવ, આપની લાવિષ્યની જરૂરતો માટે નાણાં એકઠા કરવામાં સહાય કરે છે, અને આપની બચત આપને સલામતી બક્ષે છે. આજે જ એક બચતખાતું ખોલો.

દેના બેંક

રજિસ્ટર્ડ ઓફિસ : દેવકરણુ નાનજી બિલ્ડિંગ્સ,
૧૭, હોર્નિમેન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ-૧

ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક નગરો

—શ્રી રમણલાલ નાગરજી મહેતા

સમગ્ર ભારતના ઇતિહાસમાં ઉપલબ્ધ પુરાવાઓને આધારે નગરોની રચના આશરે પાંચ હજાર વર્ષ કરતાં જૂની દેખાતી નથી. તેથી ગુજરાતમાં પણ આ સમય કરતાં વધારે જૂનાં નગરો હોવાની માન્યતાઓ વબુદ્ધ વિનાની ગણાય. ભારતના તામ્રાશ્મકાળમાં નગરો વસવાની શરૂઆત થઈ હતી અને તે સમયથી ગુજરાતમાં નર્મદા તથા તાપી નદીને કિનારે નાનાં ગામો અથવા નગરોનાં એંધાણ મળ્યાં છે. આ નગરોનો તત્કાલીન ભારતના ખીજા ભાગો સાથે સંબંધ હોવાનું સ્પષ્ટ સમજાય છે.

પરંતુ ગુજરાતમાં નગર રચનાનો મહત્વનો યુગ ઇ.સ. પૂર્વે પ્રથમ સદ્શત્કાબ્દિ હોવાનું, ખંભાત પાસેનું નાગરા, ભરૂચ, કામરેજ તથા ઉત્તર ગુજરાતનાં વડનગર જેવાં ગામોનાં અધ્યયન પરથી સમજાય છે. નાગરા, ભરૂચ અને કામરેજ વડનગર કરતાં થોડાં જૂનાં છે. નદી કિનારે અથવા સમુદ્ર કિનારે કે દેશના અંદરના ભાગમાં મોટી વસાહતો આ યુગથી વસવાની શરૂઆત થઈ ગયેલી હોઈ, એ પ્રક્રિયા ધીમે ધીમે બળવાન થતી ગઈ હતી.

ગુજરાતના પુરાવસ્તુના અભ્યાસ પરથી સમજાય છે કે ગુજરાતનો કિનારો ભારતના પડોશી દેશો સાથેના વ્યાપારને માટે અનુકૂળતા ધરાવતો હતો. પ્રાચીન સાહિત્યમાં ભરૂચ તથા ઉજ્જૈન વચ્ચેના વ્યવહાર માર્ગોની વાતો વાંચવામાં આવે છે, પરંતુ આ વિકસતા વ્યાપાર માર્ગો ઉપર જરૂર પ્રમાણે ગામો અને નગરો રચવાયાં હોય એમ લાગે છે.

નર્મદાના ઉત્તર તટે ભરૂચ વસ્યું. તેની રચના શિષ્પશ સ્વમાં વર્ણવેલાં દંડક નગરની છે. આવાં નગરોને આપણે પાંચડીપને વસેલાં નગરો કહીએ છીએ. અને નદી કિનારે વસેલાં ઘણાં ગામો આ પ્રકારે અંધાપેલાં હોય છે. ભરૂચ ઇ.સ. પૂર્વે પ્રથમ સદ્શત્કાબ્દિમાં વસ્યું સાર્વાદ એ નગર તરફ જતાં માર્ગો પણ વ્યવસ્થિત થતાં ચાલ્યા. આ માર્ગોનું અધ્યયન ઘણી પ્રારંભિક દશામાં છે. પરંતુ તેના થોડા અભ્યાસથી જણાય છે કે ભરૂચથી ઉત્તરે આગળ વધતો માર્ગ દીંબરવા, કારવણ, સત્રાડ ને માર્ગે વડોદરા, અજંબુપુરા થઈને પંચમહાલ તરફ જતો. અને તે માર્ગે જોધરા તથા જાલદ ધાર થઈને ઉજ્જૈન પહોંચતો હોવાનો સંભવ છે. આ માર્ગ પર ગુજરાતનું મહત્વનું સ્થળ કારવણ આવેલું છે.

કારવણ હાલ નાનું ગામ છે. પરંતુ ત્યાંથી મજેલા પુરાવાઓ પરથી તે ઇ.સ.ની શરૂઆતના સૈકાઓમાં વસેલું ગામ હતું. તેની ઉત્તરે આવેલું સત્રાડ પણ લગભગ સમકાલીન હતું. આ વખતે વિશ્વામિત્રીને પશ્ચિમ કિનારે પાંચડી પને વસેલી અકોટકની નાની વસાહત આપાદ થઈ ચૂકી હતી. તેમાંથી હાલનું વડોદરા કમથ : વિકસ્યું છે. અને ત્યાંથી સાવલીની ઉત્તરે આવેલી અજંબુપુરા પાસેની

વસાહત પણ આપાદ હતી. પંચમહાલમાં જોધરા વસ્યું ન હતું. તેમજ દાહોદ પણ વસ્યું ન હતું. પરંતુ જાલદ પાસે મોટાં નગરોના અવશેષો છે. આમ ગુજરાતની આ વસાહતો એક માર્ગ પર આવેલી હતી.

ભરૂચની સામે કાંઠે અંકલેશ્વરમાં પણ આ યુગમાં વસતી હતી અને તેની દક્ષિણે વાઝિયા તાલુકાના જળુગામ પાસે મોટું નગર હતું. તેની પૂર્વમાં કડિયા કુંગરની આબુખાજુમાં સારી વસતી હોવાનાં એંધાણ મળ્યાં પડે છે. આ જગ્યાએથી પૂર્વ તરફના કુંગરાળ પ્રદેશની વધુ તપાસ થઈ નથી. તેથી તે તરફની પરિસ્થિતિનો ઓછો અભ્યાસ આવતો નથી.

નર્મદા પરથી આમ બે માર્ગો જતા દેખાય છે. તો તાપીને કિનારે સુરતની સામે ઇ.સ.ની શરૂઆતમાં વડીઆવનું સમૃદ્ધ વસી-યાણુ નગર પડે છે. પરંતુ તાપી નદીને દક્ષિણ કિનારે કામરેજ એ મોટું નગર હતું. તે ભરૂચનું સમકાલીન નગર લાગે છે. અને તે પણ તાપી નદીને કિનારે પાંચડીપને વસેલું હતું. કામરેજની નગરીની વસાહતને લીધે નેતી પાસેનાં જોખા, ઘાતવા, ઘણા વગેરે ગામો પણ વિકસ્યાં. તેમાં ઘાતવા અને ઘણાની આજુબાજુ મળતી લોખંડની કામી ઘાતુ, ચૂનો તથા પુરતું બળતણ અહીંના લોખંડ ગાળવાના ઉદ્યોગને માટે મહત્વ ધારણ કરતું થયું અને તેથી આ પ્રદેશમાં ઇ.સ. પૂર્વે પ્રથમ સદ્શત્કાબ્દિથી શરૂ કરીને લાંબા સમય સુધી આ ઉદ્યોગ જીવંત રહ્યો હોવાનું સમજાય છે. સુરત જિલ્લામાં આ ઉદ્યોગનાં ઘણાં એંધાણ મળે છે,

પૂર્ણા નદીને કિનારે નાગસારિકા અથવા નવસારી પણ નાનાં બંદર તરીકે વિકસ્યું હોવાનો પૂરતો સંભવ છે. નવસારીની જુની વસાહત પણ નદી કાંઠાની વસાહત હતી અને છેલ્લા બે હજાર વર્ષમાં તેણે અનેક ઉથલપાથલો જોઈ છે.

નર્મદાની ઉત્તર બાજુએ મહિસાગર પર આવતાં મહિસાગર સંગમતીરે દક્ષિણબાજુએ કાવિની વસાહત હતી અને ઉત્તરે નગરા તથા ખંભાત હતાં. કાવિ બંદરની વસાહતનો વિગતવાર અભ્યાસ થયો નથી. પરંતુ નગરાના અભ્યાસના પરિણામે જણાય છે કે અહીંના નાવીડાને કારણે ઇ.સ. પૂર્વે પ્રથમ સદ્શત્કાબ્દિમાં રોમન વ્યાપારમાં તેણે ઘણો મહત્વનો ફાળો આપ્યો. જ્યારે નગરા પાસેનો નાવીડા પુરાઈ ગયો ત્યારે અહીંના રહીશોએ નગરાની દક્ષિણે સમુદ્ર કાંઠે વસાહત સ્થાપી. જે ખંભાત તરીકે મશહુર બની અને ગુજરાતના મધ્યકાળના વેપારમાં તેણે ઘણો ફાળો આપ્યો. નગરા બંદર હતું ત્યારે નગરાથી ગુજરાતના અંદરના પ્રદેશમાં જતાં બે વ્યાપાર માર્ગો વિકસેલા દેખાય છે. એક માર્ગ તારાપુર, દહેગામ થઈને પૂર્વ તરફ નડિયાદ પાસેથી કપડવંજ, મોડાસા પાસે થઈને

શામળાળના દુર્ગ પર પહોંચતો. ગુજરાતના ઈશાન ખૂણાપરના પહાડી પ્રદેશના માર્ગ પર દેખરેખ રાખતો શામળાળનો દુર્ગ ઇ.સ.ની શરૂઆતમાં વિકાસ પામી ચૂક્યો હતો. અહીંથી આગળ વધતો માર્ગ મેવાડના પ્રદેશમાં જતો અને ત્યાંથી તે ઉત્તરપ્રદેશને સમુદ્રકાંઠા સાથે સાંકળી લેતો. આ માર્ગ પરનું શામળાળ ઇ.સ.ની શરૂઆતમાં વિકસ્યું હતું. પણ મોડાસા, કપડવંજ કંડલાલ અને નડિયાદ થોડાં મોડાં વિકસ્યાં હોવાની સંભવ છે. પરંતુ દ્રોણામ અને તારાપુર શામળાળના સમકાલીન ગામે હોવાના પુરાવા છે. નગરાથી નીકળતો ખીજો માર્ગ તારાપુર અને ખેડા થઈને આગળ વધીને ઉત્તર ગુજરાત તરફ જતો. ઉત્તર ગુજરાતનું વડનગર એ જૂનું નગર છે. ઇ.સ. પૂર્વે થોડી સદી પહેલાં તે વસ્યું હતું અને ત્યારથી તેનું અદ્યપિ અસ્તિત્વ છે. મોદેરાની પણ આવી હકીકતો હોવાનો સંભવ છે, જ્યારે અણહીલવાડ પાટણ, મહેસાણા, પાલનપુર વગેરે ગામે પ્રમાણમાં નવીન છે. આ પ્રદેશમાં ગામેનો ઇતિહાસ તપાસવા માટે પુરાવસ્તુની તપાસ પ્રમાણમાં ઓછી થયેલી હોય આપણી પાસે જરૂરી પુરાવાઓ ઉપલબ્ધ ન હોઈ ઇ.સ. પૂર્વે અહીંની કઈ વસાહતો વિકસી એ આજને તબક્કે કહેવું મુશ્કેલ છે.

પરંતુ ઇ.સ.ની પ્રથમ સહસ્ત્રાબ્દિમાં ઉત્તર ગુજરાતનાં ઘણાં ગામે વિકસી ચૂક્યાં હતાં. અણહીલવાડ પાટણ પણ જૈન અનુશ્રુતિ પ્રમાણે વનરાજે વસાવ્યું. આ અનુશ્રુતિમાં આપેલી વાત આપણા અમદાવાદ જેવાં નગરની સ્થાપના માટે વપરાય છે ઇ.સ.ની પ્રથમ સહસ્ત્રાબ્દિના અવશેષો અને સોલંકી તામ્રપત્રોમાં આવેલાં ગામેના નામે જોતાં લાગે છે કે ઉત્તર ગુજરાતના ઘણાં ગામે આ યુગમાં વિદ્યમાન હતાં. અદ્યત્ત જેમ જેમ વધુ પુરવા મળતા જાય છે તેમ તેમ આ સ્થળોનો ઇતિહાસ સ્પષ્ટ થતો જાય છે. વિજપુર પાસેનું મહુડી પણ ઇ. સ.ની પ્રથમ સહસ્ત્રાબ્દિમાં સાવરમતી નદીને કિનારે વિદ્યમાન હોવાના પુરાવા છે. જ્યારે તેની પાસેનું ખીલોદ્રા પણ ઇ. સ.ની પાંચમી સદી પહેલાં અસ્તિત્વ ધરાવતું હોવાનો પુરતો સંભવ છે. આજ રીતે વિસનગર તાલુકાનું વાલમ પણ જૂનું ગામ હોવાના પુરાવાઓ પુરા પાડે છે. પરંતુ આ ગામે વડનગર મોદેરા કે પાટણ જેવાં મોટાં નગરો ન હતાં. ડીસા પાસે પણ જૂનું ગામ હોવાનો સંભવ છે. અને એવા કેટલાક પુરાવાઓ અંબાજી તથા કુંભરિયાજી પાસે છે ખાસ કરીને આ પ્રદેશમાં લોખંડ ગાળવાનો તેમ જ આરસની ખાણોમાંથી પથ્થર કાઢવાનો ઉદ્યોગ ચાલતો હોવાના પુરાવાઓ સ્પષ્ટ છે.

ગુજરાતમાં આમ તેરમી સદી પહેલાં વસેલાં ગામે ઘણાં છે.

અનુશ્રુતિઓ ખીજાં ઘણાં ગામેનો વસવાટ સૂચવે છે. પરંતુ તે તપાસ કરવા જેવો વિષય છે. આ યુગમાં વિકસેલા કેટલાંક કિલ્લેબંધ નગરો તેમજ રાજધાનીઓ નોંધવા જેવી છે. તેમાં શહેરા, ડોભાઈ, ગોધરા, દાહોદ, ઘોળકા, ધંધુકા વગેરે અનેક ગામે ગણાવાય એમ છે, પરંતુ ઉપર જણાવ્યું તેમ આ ગામેનો ઇતિહાસ પુરાવસ્તુના વ્યવસ્થિત અભ્યાસ દ્વારા નારવવાનું કામ હજુ ખાસ થયું નથી.

ગુજરાતમાં મુસલમાનોના આક્રમણને લીધે શરૂઆતની ખાનાખરાખી પછી તેમજ નવાં નગરો વસાવવાની તેમજ જૂનાં નગરોને આબાદ રાખવાની પ્રણાલિકા જળવી રાખી છે. તેમના કબજા હેઠળન પ્રદેશમાં તેમજ અમદાવાદ, મહેમદાવાદ, અહમદનગર વગેરે ઘણાં ગામે વસાવ્યાં. તેમજ જૂનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો છતી લીધાં ત્યારે જૂનાં ચાંપાનેર પાસે તેમજ વડોદરા પાસે નવાં શહેરો બંધાવ્યાં હતાં પણ આ શહેરો પણ અહીંની જૂની વસાહતોને નામે જ ઓળખાતાં રહ્યાં છે. તેમનાં વસાવેલાં અમદાવાદ જેવાં શહેરો ઘણાં આબાદ થયાં તેમનાં યુગમાં ખંભાત બંદરના અસ્ત પછી સુરત જેવાં બંદરો મુગલ સમયમાં ઉદય થતો દેખાય છે. આ યુગનો ઇતિહાસ તપાસતાં આ યુગમાં અત્યારે અસ્તિત્વ ધરાવતાં ઘણાં શહેરો તેમજ ગામે વિદ્યમાન હોવાની પ્રતિની થાય છે. પરંતુ પુરાવસ્તુ સંશોધનમાં એક હકીકત વારંવાર જોવામાં આવે છે કે ઘણી વસાહતો સત્તરમી સદી પછી નાશ પામી ગઈ હતી. તેમાંની કેટલીક પર જંગલો ફરી વળ્યાં હતાં. તે જંગલો વીસમી સદીમાં દૂર થયાં છે. અને આ વસાહતો માટેના પુરાવાઓ પ્રાપ્ત થતા જાય છે.

આમ સમગ્ર ગુજરાતમાં નગરોની તપાસ કરવાનાં કામનો થોડો ઘણો પ્રારંભ થયો છે. ગઈ સદીમાં તથા આ સદીની શરૂઆતમાં પુરાવસ્તુવિદ્યાને બદલે સ્થળ-પુરાણો અને સાહિત્યને બળે કેટલાંક નગરોનો ઇતિહાસ આપવાના પ્રયાસો થયા છે. પરંતુ આવા પ્રયાસોની તપાસ કરતાં ઘણીવાર જે ગ્રંથોપર આધાર રાખીને પ્રાચીન ઇતિહાસ આલેખવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા તે ગ્રંથો ઘણા અર્વાચીન માલુમ પડ્યા છે. અને તેમાં આલેખેલો ઇતિહાસ મધ્યયુગ કરતાં વધારે જૂનો હોતો નથી. તેથી ગુજરાતનાં ગામે અને નગરો નો ઇતિહાસ જે તે સ્થળની સ્થળ તપાસ કરીને તેને બળે આલેખવાનો પ્રયત્ન કરવાની ઘણી જરૂર છે. આ દિશામાં કેટલાક પ્રયાસો થયા છે અને તેને બળે ગુજરાતનું ગામે માટે જે રૂપરેખા પ્રાપ્ત થઈ છે તેનો કેટલોક ખ્યાલ આ લેખમાં આપ્યો છે. જેથી આપણા ગામે અને નગરોના ઇતિહાસ આલેખવાનું ભારે કામ હજુ કરવાનું બાકી છે તે તરફ અંગુલિનિર્દેશ થઈ શકે.

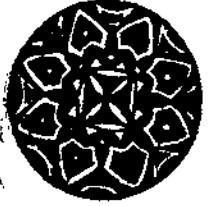

SHREE
VIPI VIJAY INDUSTRIES
PRIVATE LIMITED

Opp Balmandir, VAPI.

DIST: BULSAR (GUJARAT)

Phone No. 59

ગુજરાતી સાહિત્ય અને ભારતીયતા

—શ્રી ચંદ્રકાંત મહેતા

સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછી દેશના ભાષા પ્રમાણે વિભાગો પડ્યા છતાં ભારતીયતા જળવાઈ રહી તેમાં સાહિત્યનો ફાળો કાંઈ નાનોચ્છતો નથી. ગુજરાતી સાહિત્ય તો શરૂઆતથી જ ભારતીય દૃષ્ટિ જાળવી રહ્યું છે. ગુજરાતે કદી પણ ભારતના કોઈપણ ભાગને પરાયો માન્યો નથી. પંદરમી સદી સુધી તો ગુજરાત અને રાજસ્થાન-મારવાડમાં એક ભાષા પ્રવર્તમાન હતી જેને ટેસીટારીએ પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજ-સ્થાની અને શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ માર્-ગુર્જર નામ આપ્યું છે. ૧૨મી શતાબ્દીમાં અપભ્રંશ વ્યાકરણ રચનાર શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યે જે અનેક દુહાઓ આપ્યા છે તેમાં માળવાના રાજા મુંજ વિષે પણ અનેક દુહાઓ આપ્યા છે. તેરમી સદીમાં રાજશેખર કૃત ‘પ્રમથચિંતામણિ’માં પણ મુંજ-વિષયક દુહાઓ છે. એ પરથી એમની ઉદાર દૃષ્ટિનો પરિચય થાય છે. સોળમી સદીમાં પદ્મનાભે ‘કાન્હડે પ્રમથ’મ રાજ-સ્થાનના ઝાલોરમદના રાજા વીરમદેવની વીરતાને ગિરદાવી છે. નરસિંહ મહેતાએ તો એના અનેક પદોમાં મગધના કવિ જયદેવનો તથા મહારાષ્ટ્રના કવિ માળદેવનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. રાજસ્થાનની મીરાં ગુજરાતમાં આવીને વસી અને એણે રાજસ્થાની, હિંદી તેમજ ગુજરાતી પદો લખ્યાં છે એ તો સુપ્રસિદ્ધ છે. નરસિંહના ‘વૈષ્ણવજન’ વાળા પદને મહાત્મા ગાંધીજીએ ભારતીય ભજન બતાવ્યું છે અને એ રીતે એમણે નરસિંહને ગુજરાતમાંથી ઉઠાવી ભારતીય કવિ બનાવી દીધો.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી વૈષ્ણવ સાહિત્ય પર આંધ્રના વૈષ્ણવ આચાર્ય શ્રી વલ્લભાચાર્યજીની પ્રજાળ અસર છે. વલ્લભાચાર્યજી એમના પુત્ર વિક્રમનાથજી અને પૌત્ર ગોકળનાથજી ગુજરાતમાં આવ્યા હતા. અને એમણે અનેક ગુજરાતી કવિઓને કંઠી બાંધી હતી. ગોપાળદાસ કવિએ વલ્લભાચાર્યજી વિષે આખ્યાન પણ રચ્યું છે. તેમજ અનેક મધ્યકાલીન, ગુજરાતી કવિઓએ એમનાં કાવ્યોના આરંભ વલ્લભાચાર્યની સ્તુતિથી કર્યો છે. એટલું જ નહીં પણ વલ્લભ સંપ્રદાયની અસરને પરિણામે હિંદીના અષ્ટાષ્ટકના કવિઓની અસર પણ આપણા કવિઓ પર સારા પ્રભાવો પડી છે. મહારાષ્ટ્રના મહાનુભાવ સંપ્રદાયના સ્થાપક ચક્રધર ભરૂચના હતા. ઉત્તરભારતના રામાનંદ તથા સહજનંદજીનો પ્રભાવ પણ આપણા કવિઓ પર સારા પ્રભાવોમાં છે. સહજનંદજીનો પ્રભાવ પણ આપણા કવિઓ પર સારા પ્રભાવોમાં છે. સહજનંદી-સ્વામીનારાયણી-કવિઓએ કૃષ્ણ-સાહિત્યમાં અને જ્ઞાનાશ્રમી સાહિત્યમાં સારો એવો ફાળો આપ્યો છે. કચ્છમાં કાવ્ય-શાસ્ત્રજ્ઞભણવવા માટે મધ્યકાળમાં જે પાઠશાળા ચાલતી હતી, તેમાં વ્રજભાષા શિક્ષણનું માધ્યમ હતું. એ પણ ગુજરાતની ભારતીયતાનું સારું દર્શાવતું પુરું પાડે છે.

મધ્યકાળના અંતિમ કવિ દ્વારામે તો અનેકવાર ભારતની યાત્રા કરેલી, અને મરાઠી, ઉર્દૂ, વ્રજભાષા અને મારવાડીમાં કાવ્યો લખ્યાં છે. અખાએ પણ એની જ્ઞાનપિયાસા ઉત્તર ભારતમાં તૃપ્ત કરેલી

અને એણે પણ અનેક પદો હિંદીમાં લખ્યાં છે. વ્રજભાષાનું તો એટલું બધું પ્રાચલ્ય ગુજરાત પાં હતું, કે એમ કહેવાય છે કે જ્યાં સુધી કોઈ કવિ વ્રજ ભાષામાં કાવ્ય ન લખે ત્યાં સુધી એની કવિ તરીકે ગણના થતી નહોતી. મધ્યકાલીન ગુજરાતી કથાઓમાં વિક્રમ જ મોટા ભાગની કથાઓનો નાયક છે. કથાકાર શામળની શ્રેષ્ઠ કૃતિ ગણાય છે તે મદનમોહનની નાયિકા મથુરાની રાજકુવરી છે અને એ લગભગ સમગ્ર ઉત્તર ભારતની મુસાફરી કરે છે અને છેક બદ્રી-કેદાર સુધી ધૂમી વજે છે. શિવાનંદે શિવભક્તિનાં જે પદો લખ્યાં છે તેમાં શંકરના દાદશ જ્યોતિર્લિંગો જે ભારતના ભિન્ન અંચલમાં આવેલાં છે તેનું વર્ણન મળે છે, અને શક્તિભક્ત વલ્લભના અનેક ગરબોઓમાં અનેક દેવીઓ બેગી મળી ગયાં ગાય છે. તેમાં મહારાષ્ટ્રની તુળજાબવાની, આસામની કામાક્ષી, એ બધાનો ઉલ્લેખ આવે છે. ખીન્ન પ્રતાપી જેમ ગુજરાતમાં પણ શિવ-ભક્તો દાદશ જ્યોતિર્લિંગનું નિત્ય રમરચ કરે છે અને મોટા ભાગના લોકો રનાન કરતી વખતે નદીઓનાં નામરમરણમાં, નર્મદા, કાવેરી, ગંગા, યયુના, ગોદાવરી ઇત્યાદિ નદીઓનાં રમરચદ્વારા પોતે ગુજરાતી છે તેટલા જ ભારતીય છે એ વાતનું રમરચ કરે છે. આ રીતે મધ્યકાળમાં વાહન-વ્યવહાર વિકસિત નહોતો, તે સમયે પણ ગુજરાતનો અન્ય પ્રદેશો જોડતો સંપર્ક જીવંત હતો અને તેની પ્રતીતિ આપણને સાહિત્ય દ્વારા થાય છે.

નર્મદથી આપણા સાહિત્યના આધુનિકકાળની શરૂઆત થઈ. તેમાં નર્મદે એક તરફ આપણને “જય જય ગરવી ગુજરાત”નું પ્રાદેશિક કાવ્ય આપ્યું તો સાથે “સ્વદેશભિમાન” શબ્દ આપ્યો. ‘સ્વતંત્રતા’ ‘હિંદુધર્મની પડતી’ ઇત્યાદિ કાવ્યો દ્વારા તથા ‘આપણી દેશજનતા’ જેવા નિબંધો દ્વારા એમણે ગુજરાતને ભારતીય દૃષ્ટિ આપી એમ કહીએ તો ચાલે. એણે ભારતવાસીને રથાને દેશી શબ્દ વાપર્યો છે. જેમકે

‘દેશીઓનાં હુઝા જોઈ નર્મદ દીક્ર દાઝે છે.’ ત્યાં દેશી એટલે ભારતવાસી એ અર્થ લેવાનો છે. નર્મદે આપણે ત્યાં નવી ભાવનાઓને શબ્દદેહ આપવાની શરૂઆત કરી હતી. નર્મદે હિંદુઓની પડતી જેવા કાવ્યોમાં હિંદુ શબ્દ ધર્મનો બોધક નથી, પણ ભારતવાસીના પર્યાય તરીકે એણે વાપરેલો છે. આમ આપણને રાષ્ટ્રીયતાના પાક ભણાવનાર નર્મદ હતો. ૧૮૫૭ના સિપાઈ વિદ્રોહને નર્મદે સ્વતંત્રતાનું યુદ્ધ નામ આપ્યું. દલપતરામે પણ એનાં કાવ્યોમાં ‘હિંદુસ્તાન’ શબ્દ વાપર્યો છે. નર્મદના સમકાલીન ગણપતરામ ભટ્ટે ‘પ્રતાપ’ નાટક લખીને, એ નાટક દ્વારા પ્રતાપને રાષ્ટ્રીય નેતાના રૂપમાં નિરૂપ્યો છે. ‘કરજીલો’માં નંદશંકરે પણ બાળલાલનું, રાજસ્થાનનું વર્ણન રાચક રીતે કર્યું છે.

કોંગ્રેસની સ્થાપના પછી રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાની હૃદયાભિરામ

આદૃતિ ધરાવવા લાગી. એથી એ પછી, ભારતભૂમિ વિશે પ્રશસ્તિ ગીતો લખાવા મંડ્યાં. કાન્તે હિંદ પર આશીર્વાદ' નામક કાવ્યમાં ભારતની દુર્દશા માટેની પોતાની વ્યથા વ્યક્ત કરી છે. અને ઇશ્વરને હિંદ પર આશીર્વાદ ઉતારવા કહ્યું છે. એમણે 'હિંદમાતાને સંબોધન' નામક કાવ્ય પણ લખ્યું છે. અને એમ એમણે 'જનગણમન' કાવ્યની જેમ જ 'હિંદુ અને મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી, જૈન, પારસી વધા ભારતમાતાનાં સંતાન છે' એવું કહ્યું છે. ભારતના મહાપુરુષોની જે નામાવલિ એમણે એ કાવ્યમાં આપી છે તેમાં વાલ્મિકી, વ્યાસ, નાતક, મીરાં, કબીર, તુલસી, અકબર તથા શિવાજીનાં નામો છે. એ એમની વ્યાપક રાષ્ટ્રીય-ભાવનાનો પરિચય કરાવે છે. જાનના આ કાવ્યો અત્યંત સાધારણ કોટિનાં છે પણ એ તો ખંડકાવ્યેતર કાવ્ય પ્રકારોમાં કાન્તની કાવ્ય પ્રતિભા નજરે ચડતી નથી. પણ એમનામાં જે રાષ્ટ્રીયતા હતી, તેનો પરિચય તો આ કાવ્ય દ્વારા થાય છે. એવર્ધનરામે 'સરસ્વતીચંદ્રમાં દેશી રાજ્યોનું સમવાયતંત્ર રચીને ભારતને અખંડ યનાવવાના રવનો સેવ્યાં હતાં. ન્હાનારાણની રાષ્ટ્રીયતા તો જાણીતી છે. એમણે 'વસંતોત્સવ,' 'ઈન્દુકુમાર' આદિ કૃતિઓમાં, ભૂતકાળમાં ભારત મહાન હતો અને ભવિષ્યમાં પણ ભારત પોતાનું એ ગૌરવ પ્રાપ્ત કરશે એવી આશા પ્રગટ કરી છે. એમનાં મોગલ ગાદશાહ વિષેના નાટકોમાં 'સંઘમિત્રા' તથા 'વિશ્વ-ગીતા'માં એમની ભારતીયતાનો પરિચય થાય છે. એમણે 'વિશ્વ-ગીતા'માં તો ભારતના તેમજ વિશ્વના અનેક મહાપુરુષોને બેગા કર્યા છે. આ ભારતમાતાને મુખે જ ભારતનું કટુણ ચિત્ર આલેખ્યું છે. કલાપીના 'કાશ્મીરનો વાસ'માં પણ એમની ભારત ભક્તિની આપણને વારંવાર ઝાંખી થાય છે. જગવંતરાય ઠાકોરે 'માછનું રતોત્ર' કાવ્યમાં, ભારતમાતાની ઝળી આંકી છે અને 16માનવ એ એના ભાવની ત્રિવસ્ત્રી છે, ગંગા અને સિંધુ એનાં શ્લોકો છે. રામેશ્વર એડીએ છે, એક કરમાં સંપત્તિ પંચગ તો ખીજ કરમાં અરવસ્ત્રી પર્વત પરશુ છે. એ જાતની સમગ્ર ભારતનું હૃદયગમ ચિત્ર આપતી એ કાવ્યકૃતિ છે. આપણા વિવેચકોએ ગુજરાતની રાષ્ટ્રીયતાતાનું વિવેચન કરતાં એમનાં એ કાવ્યની ઉપેક્ષા કરી છે. એમાં એમણે ભારતનો રાજકીય, સાંસ્કૃતિક, વાર્ષિક એમ અનેક દૃષ્ટિએ ઇતિહાસકારની દ્રષ્ટિ પરિચય આપ્યો છે. જગવંતરાયે તો ગાંધીજીની શહીદી, જવહર જીવન પ્રસંગો પર કાવ્યો લખી, એમની વિશાળ દૃષ્ટિની ઝાંખી કરાવી છે. મુનશીએ એમની 'સ્વપ્ન-દર્શન'માં 'ભારતની આત્મકથ' નામના પ્રકરણમાં એમણે મા-ભારતીનું આદિકાળથી માંડીને આજભૂમિની ક્રમશઃ ગદગાતી દશા, ભારતી પાસે જ કહેવડાવી છે, અને એ સિનેમાના પટ પર અક્ષિત થતાં હોય એમ ત્વરિત ગતિથી પસાર થતાં દર્શકોની એમણે પરંપરા રજૂ કરી છે. એમના 'ગુજરાતનો નાથ'માં પણ એમણે કૃતિદેવના પાત્ર દ્વારા, ભારતની અખંડતાની વાતો કરી છે ગુજરાતની અસ્મિતામાં ગાયક મુનશીની, આ રીતે, દૃષ્ટિ તો ભારતીય એકતાની તરફ જ રહી છે. એમની કૃતિઓનું ક્ષત્ર જ જોઈએ તો માળવાનો મુંજ, મગધના ચંદ્રગુપ્ત. તથા ચાણક્ય તો નાટકોમાં પણ ચંદ્રગુપ્ત, વશિષ્ઠ, શુદામાર્ય, સપ્તસિંધુનાં ઋષિઓ એમ સ્થળ અને પાત્રોનું એમણે વિશાળ ફક્ક રાખ્યું છે. રણજીતરામ બાબાભાઈ એ પણ પંચગનીલોકકથાને આધારે 'સુહિણી મેહાર' વાર્તા લખી છે.

ખચરદારે તો 'જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત' ગાયું. તો ખીજ તરફ 'અમે ભારતભૂમિના પુત્રો, અમ માન પુરાણ પવિત્ર' પણ ગાયું. અને એ 'યુગમાં એમણે' આશા પ્રમાણમાં રાષ્ટ્રગીતો ગાયા છે. એમણે 'રાષ્ટ્રિકા' નામની ગ્રંથ ભારત ભક્તિની સાક્ષીરૂપે આપણને આપ્યો છે.

ભારતીયતાની ભાવના સ્પષ્ટરૂપમાં તો ગાંધીજીની અસરથી જ અક્ષિત થયેલી આપણને જોવા મળે છે. જે પ્રવાહમાં પહેલાં તુટક તુટક દૃષ્ટિએ પડતો હતો એ ગાંધીના રાજકીય આંદોલનોને પરિણામે અસ્ખલિત વહેવા માંડ્યો અને ઝરણામાંથી એણે વિશાળકાય નદીનું રૂપ લેવા માંડ્યું. વળી ગુજરાતના લેખકો પોતાનું ફક્ક પણ વિસ્તારવા ગયા. 'ધૂમકેતુ' હિમાલયની પહાડીઓ, રાજસ્થાન, મગધ એમ ઉત્તરના લગભગ વધા ભાગને વાર્તામ સ્થળ તરીકે પસંદ કરે છે. અને મૌર્ય ગ્રંથાવલિ, શુપ્ત ગ્રંથાવલિ એમ ભારતના બિન્ન બિન્ન પ્રદેશો એમની ઐતિહાસિક નવલકથાઓ માટે પસંદ કરે છે. રમણલાલ દેસાઈ એમની અનેક વાર્તાઓ તથા નવલકથા માટે ગુજરાત બહારનાં સ્થળો તથા પાત્રો પસંદ કરે છે. મહાદેવભાઈ, ટાગોર તથા શરદાજીનું રસ સૃષ્ટિમ એમના અનુવાદો દ્વારા આપણને લઈ જાય છે. એમની પૂર્વે પણ નારાયણ, હેમચંદ્ર, કૃષ્ણ-લાલ ઝવેરી વગેરે એ રામેશચંદ્ર દત્ત, બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયનાં અનુવાદો દ્વારા બંગાળના જીવનનો ગુજરાતને પરિચય તો કરાવ્યો હતો. આમ જતાં સમગ્ર ભારતનો વ્યાપ લઈને તો આપણી પાસે કાકા સાહેબ જ આવે છે. એમનો 'હિમાલયનો પ્રવાસ' ફક્ત હિમાલયને જ નહીં પણ સારા ય ઉત્તર ભારતની જોડે આપણું ભાવનું સંધાન કરે છે. 'જીવનનો આનંદ' 'જીવનલીલા' જેવાં એમના એમના પુસ્તકો ગુજરાતી વાચકને સમગ્ર ભારત પોતાનું લાગે એ પ્રકારની લાગણી જન્માવે છે. એમ પ્રાંતય બેદો નથી, સંકીર્ણતા નથી, પણ વ્યાપક, વિશાળ એવી ભારતમાતાની પૂજનીય અને આરાધ્યમૂર્તિ આપણી સમક્ષ તાદશ કરે છે. ને ચિત્તમાં સુરેખ પ્રતિમા દઢતાથી અંકિત કરે છે કાકાસાહેબ તો ગુજરાતી ઉપરત હિંદી તથા મરાઠીમાં પણ લખે છે ને ભારતીયતાનો આદર્શ રજુ કરે છે. ગાંધીજીએ પ્રખ્યાતેલી રાષ્ટ્રભાવનાથી પ્રેરાઈને કાકાસાહેબ ઉપરત મગનભાઈ દેસાઈ, કિશોરલાલ મશરવાળા, મહાદેવભાઈ દેસાઈ તેમજ કવિઓમાં સુન્દરમ, 'શિવ,' પિનાકીન ઠાકોર, રાજેન્દ્ર શાહ ઇત્યાદિએ હિંદીમાં લખ્યું છે. મેઘાણીએ એક તરફ સૌરાષ્ટ્રના લોક સાહિત્યનું સંશોધન કર્યું તો ખીજ તરફ એમણે આ અને પ્રાંત પ્રાંતના લોકગીતોનો પરિચય એમના લોકસાહિત્ય નામના પુસ્તક દ્વારા કરાવ્યો. ભગતસિંહની શહીદીના ગીતો ગાયા 'અપમાનિતા અપયશવતી' તોય મા તે માની ભક્તિ કવિતા આપી. ટાગોરનાં કાવ્યોના અનુવાદ દ્વારા સાંતાલની નારીને ગુજરાતીને પોતાના જ પ્રદેશની શ્રમજીવી સ્ત્રી લાગે, એવી રીતે એની આત્મીય બનાવી દીધી. રામનારાયણ પાઠકને 'કશીનારા' જોઈને કાવ્ય રફૂરે છે. અને મહારાષ્ટ્રના સંત તુકારામના જીવન પ્રસંગને તેઓ રાયક રીતે કાવ્યમાં ગૂથી લે છે. ઉમાશંકરે તો ભારતનું ભાવનાત્મક ચિત્ર આલેખતાં અને પ્રાદેશિક સંકીર્ણતાનો છંદ ઉડાડતા કહ્યું છે કે-

ભારત નહિ નહિ વિન્ધ્ય હિમાલય,

ભારત ઉન્નત નરવર;

ભારત નહિ ગંગા, નહિ યમુના,
ભારત સંસ્કૃતિ નિર્જર.
ભારત નહિ વન, નહિ શિરિંગવર,
ભારત આત્માની આતર.

આ રીતે ભારતને સ્વૃષ્ટ ભૌગોલિક સીમાથી ઉઠાવીને સુદૃઢ ભાવના-સૃષ્ટિમાં એને મૂકી દીધો. મનસુખલાલ અવેરીએ ‘ચાહુ’ છું હું માટી’ કાવ્યમાં ‘ભારતમાતાની ભાવનાત્મક તથા વૈચારિક ગંચાઈનો નથા વ્યાપકતાનો ખ્યાલ આગાં જણાવ્યું છે કે,

“કયક માનવ્ય ભાવોને મૂર્ત ગાંધીમહી” કરી,
કયાં સૌંદર્યસારથી રસી વાણી રવીન્દ્રની,
તો કયહી વિસ્તરી પુણ્ય પરાગો અરવિન્દથી.”

આમ એમણે ભારતના ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રે જે મહામાનવો થયા છે, તેમનાં વિધિવિધ પ્રદાનથી ભારતીયતા ઘડાઈ છે તે જણાવ્યું છે. સુંદરમે એમનાં ‘દક્ષિણાધર’ પુસ્તકમાં કાકાસાહેબના દક્ષિણ પ્રદેશના લેખોને આદર કરતાં જે દક્ષિણનો પ્રદેશ લેખકોથી અરપર્ય રહ્યો હતો તે પ્રદેશનું વિતારથી, રચકતાથી અને એ પ્રદેશ ગુજરાત જેટલો જ એમને વ્હાલો હોય એટલી આત્મીયતાથી એમણે વિવિધરૂપે નિરૂપણ છે. એટલું જ નહિ, એ પુસ્તક વાંચકના હૃદયમાં પણ દક્ષિણનો એ ભુભાગ પ્રત્યે આત્મીયતા જગાડે છે. ઉમાશંકર નાથાલાલ દરે દલ્લાદિનાં હિમાલય વિષયક કાવ્યો કવિઓની દષ્ટિ ગુજરાતની બહાર ફેટલે દૂર સુધી પહોંચી છે તે દર્શાવે છે. ગાંધીજીની અહિંસાની ભાવનાએ, બુદ્ધ પ્રત્યે પણ પૂજ્યભાવ જન્ય કયો. અને આપણા અનેક કવિઓએ સુદૃઢ વિષયક વિવિધ પ્રકારનાં કાવ્યો રચ્યાં છે. એ રીતે ગાંધીજીની અહિંસાનું બુદ્ધદાસીન અહિંસાની ભાવ । જોડે અનુસંધાન થયું.

ગુજરાતની અલગ રાજ્ય તરીકેની રચના થઈ તેમ છતાં ગુજરાતી સાહિત્યકારો પ્રાદેશિક સંકીર્ણતાથી પર રહ્યા છે. એટલું જ નહિ, ગુજરાતી સાહિત્યકારોએ પોતાની પાર્શ્વભૂમિને વિશેષ વ્યાપક બતાવી છે. શિવકુમાર ત્રેપા, ચંદ્રકાંત બક્ષી, મધુરાય ઉત્તર ભારત તથા અંગાળની ભૂમિને પોતાની કૃતિઓની પાર્શ્વભૂમિ તરીકે પસંદ કરે છે. શિવકુમારનું નાટક ‘સ્વર્ણલતા’માં પાત્રો, વાતાવરણ બધું જ અંગાળનું છે. યશોધર મહેતા પોતાની ઐતિહાસિક કૃતિઓ માટે કાશ્મીરનો ઇતિહાસ પસંદ કરે છે. મનસુખલાલ ઓ. અવેરી તામિલનાડુની ભૂમિમાં પોતાની વાર્તાઓને લઈ જાય છે. એમની વાર્તાઓમાં ફેટલાંક પાત્રો પણ તામિલભાષી છે.

સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળમાં આ રીતે ગુજરાતી લેખકોની ભારતીયતા વિવિધરૂપે દૃષ્ટિએ પડે છે. ચીની અને પાકિસ્તાની આક્રમણ વખતે

આ ભાવના જવડાંત અને છે. એ પોતાની કલ્પનાને નેકા, લડાખ, પૂંચ ઈન્ડોગીલ નહેર પર વિહરાવે તે. વળી પાકિસ્તાન તથા ચીનની ભૂમિકા લઈને, અનેક વાર્તાઓ, નાટકો, નવલકથાઓ તથા કાવ્યો લખાયાં છે. નવનીત સેવકનું ‘મેાતને મોરચે’, પન્નાલાલ પટેલનું ‘દોલિયા સાગ સીસમના’, વિજયગુપ્ત મૌર્યનું ‘કચ્છથી કાશ્મીર સુધી લડી જતણું જવાનોએ” એ બધી ગુજરાતીઓની ભારતીયતાના પુરાવા છે. રાજેન્દ્ર શાહ ચીની આક્રમણ વખતે ‘જન જન’ કાવ્યમાં ભારતવાસીને કહે છે.

ઘોર તવ નિદ્રા દારણ ઘોર...

જન રે જન માલિક, ભવને કોણ ભરાયું ચોર ?
તારી જીવન મનોહર સદન સુંદરી તણા કપોલે
કરે કામના સ્પર્શ ?

રે જન બાંધવા !

પ્રાણ તણી તાકાતબરો હુંકાર દશે ત્યાં,
કો ન કરે નાદાની.

આમ રાજેન્દ્ર શાહ કે જેમણે એમનાં આગલાં કાવ્યોમાં રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાને સ્પર્શી નહોતી. તેઓ પણ આ વિષયને કાવ્યગદ્ય કવિ પ્રેરાયા. ‘પુણ્ય ભારતભૂમિ’ કાવ્યમાં એમણે ભારતની ભૂમિ જ નહિ પરંતુ સાગર અને અંબરનો પણ જયજયકાર ગાયો છે. ‘જય તું જય જય પુણ્ય ભારત-ભૂમિ સાગર, અંબર’ આમ કવિએ વિશેષ વ્યાપક ભાવના રજૂ કરીને. કવિ વધુ ને વધુ એમનો વ્યાપ વિસ્તારતાં કહે છે:

જય નિમ્ન ઉત્તર, ક્ષુદ્ર ઉજિત
એક સંદનિ સર્વ છે

— x — x — x
જય તું જય જય મત અનાગત, ક્ષણ વિવર્ત નિરંતર.

આ રીતે પ્રત્યેક તરવનો જય જયકાર કરતું આ કાવ્ય ગુજરાતી સાહિત્યનું ભારતને અપાયલું પ્રદાન છે.

આપણા જે જે કવિઓએ ગુજરાત વિષે કાવ્યો લખ્યાં છે એમણે એટલા જ ઉલ્લાસથી ભારત વિષયક કાવ્યો પણ રચ્યાં છે. ન્હાનાલાલ, ઉમાશંકર, ખગરદાર, ચન્દ્રવદન મહેતા, જયંત પાઠક તેનજ ગુજરાતની અસ્મિતાનો પાક પદાવનાર રણજીતરામ અને મુનશીએ પણ ભારતની એકતાની વાતો એટલાજ ઉલ્લાસથી કરી છે. આ રીતે ગુજરાતનો સાહિત્યકાર ગુજરાતને પોતાનો પ્રેમ અર્પે છે, તેટલો જ પ્રેમ ભારતને પણ અર્પે છે. ઉમાશંકરના શબ્દોમાં કહીએ તો એ ગુર્જર-ભારતવાસી છે એ સહ એક ક્ષણ માટે પણ એ વિસરતો નથી.

—માહિતી ખાતાના સૌજન્યથી.

મેસર્સ હરીલાલ મોનદાસ એન્ડ સન્સ

આઈલ મીલર્સ, તેલ, તેલીબીંયાના ઝાળ ઉત્પાદક
કમીશન એજન્ટ અને એક્ષપોર્ટર્સ.

મહુવા (સૌરાષ્ટ્ર) ટે. નં. ૪૦

ગુજરાતની અઘતન મીલ

અરુણોદય મીલ્સ લીમીટેડ મોરબી

ગ્રામ : અરુણોદય

ફોન નં. ૩૯૬ અને ૩૧૦

ઉમદા સુતર એટલેજ
“ અરુણોદય ”

NE 34s	કાર્ડેડ અને કોમ્બડ
NE 36s	કાર્ડેડ અને કોમ્બડ
NE 40s	કાર્ડેડ અને કોમ્બડ
NE 40s	મજાસીઅન
NE 60s	કોર્ડેડ
NE 120s	કોમ્બડ
NE 32s	ટેરીન
NE 40s	અને 60s ક્રેશમીલિન

પાવરલુમ અને હેઝીયરી માટેનું સુતર

ગુજરાતની હસ્તપ્રત સંપત્તિ

—ડૉ. જિતેન્દ્ર જેટલી

સામાન્ય રીતે આપણે ગુજરાત પ્રદેશ એ વેપારપ્રધાન અને લક્ષ્મીની પૂજા કરનાર પ્રદેશ ગણાય છે. અલગત આ હકીકત મહદ-અંશે અન્ય પ્રદેશોની સરખામણીમાં ગુજરાત તેમ જ રાજસ્થાનને વિશેષે લાગુ પડે છે. આમ છતાં ગુજરાતમાં સરસ્વતીની ઉપાસના જરાપણ નથી અને સારસ્વતો પ્રત્યે સન્માન નથી એવું તો નથી જ. એક સમયે આ જ ગુજરાતમાં શ્રી અને સરસ્વતીનો સુભગ સુમેળ હતો. આ હકીકતની સાક્ષીરૂપે ગુજરાતમાં અત્યારે જે પ્રાચ્યવિદ્યા-મંદિરો અસ્તિત્વમાં છે એમના હસ્તકની તથા આ પ્રદેશમાં અત્યારે જે જૈન જ્ઞાનભંડારો ખાનગી રાહે અસ્તિત્વ ધરાવે છે એમના હસ્તકની હસ્તપ્રતોની સંપત્તિ છે. અલગત સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ગુજરાતનો નંબર રાજસ્થાન પછી આ બાબતમાં અત્યારે બીજો ગણી શકાય પરંતુ એક જમાનામાં ગુજરાત અને રાજસ્થાન એટલા તો આઠ સંકળાએલા હતા કે એ તદ્દન જુદા પ્રદેશ જેવા ગણાતા નહોતા. આ બેદો અત્યારે ઉભી થએલ પ્રાંતીય સંકુચિતતા અને ભાષાકીય અસ્મિતાને કારણે વધારે સ્ફુટ બન્યા છે. બાકી ગુજરાતમાં અગ્રગણ્ય જૈન કોમના કેટલાયે વેપારીઓના પૂર્વજો રાજસ્થાનના મૂળ વતની હતા. આ ઉપરાંત એ સમયમાં જૈન મુનિઓ તથા યતિઓનાં વિદ્યાર પ્રદેશ પણ વિશેષે રાજસ્થાન તથા ગુજરાત હતા.

જે જમાનામાં પુસ્તકોનું મુદ્રણ નહોતું થતું એ જમાનામાં આઠણે પુસ્તકો હાથે જ લખતા. આ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવા માટે જૈન મુનિઓ લલિઆઓ પાસે એની નકલો પણ કરાવતા. અન્ય પ્રદેશોમાં જ પ્રાચ્ય એવા સારાં પુસ્તકોની સંખ્યાબંધ નકલો કરી મોટા પુસ્તકાલયો તથા જ્ઞાનભંડારો ઉભા કરવાની સુંદર શરૂઆતનો યશ આચાર્ય હેમચંદ્રને ફાળે જાય છે. મૂળ ખંભાતના રહીશ આ આચાર્યે કુમારપાળના સમયમાં એમના ધર્મને રાજ્ય-અથ મળતાં ગુજરાતમાં સરસ્વતીભંડારો કિંવા જ્ઞાનભંડારો ઉભા કરી સરસ્વતીનો પ્રવાહ વહેતો કર્યો એ એક ઐતિહાસિક ઘટના છે. એ જમાનામાં મુદ્રણકળા નહોતી એટલે એમણે જુદા જુદા પ્રદેશોના મુદ્રણાન પ્રાચીન ગ્રંથોની એક કે તેથી પણ વધારે નકલો કરાવવા વિપુલ પ્રમાણમાં લલિઆઓ રોક્યા હતા. આ રીતે આ લલિઆઓ દ્વારા રહેજે અપ્રાપ્ય એવા પુસ્તકોની નકલો કરાવી જૈન મુનિઓમાં અને ગૃહસ્થોમાં પણ જ્ઞાનનો પ્રચાર થાય એ હેતુથી સારા એવા જ્ઞાન ભંડારો ઉભા કર્યા હતા આનો લાભ જૈન મુનિઓ વિશેષ લેતા અને આ પરંપરા પણ એ જૈન મુનિઓએ ચાલુ રાખી.

મુદ્રણકળાના આવિષ્કાર પછી અને છાપખાનાંઓ ધીરે ધીરે વધવા મંજા પછી ધીરે ધીરે આ પ્રવૃત્તિમાં મંદી આવી. તેમ છતાં વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી લડીયાઓ દ્વારા પુસ્તકોની નકલ કરાવવાની પ્રથા હીક હીક પ્રમાણમાં ચાલુ રહી. આ પદ્ધતિનાં ફળરૂપે આજે ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં જે વિપુલ હસ્ત પ્રતોની સંપત્તિ જોવા

મળે છે તે જોતાં આ બંને પ્રદેશોમાં સરસ્વતીનો મહિમા જરાપણ ઓછો નહોતો એમ ગૌરવપૂર્વક કહી શકાય. જો કે આ સંપત્તિમાંથી ધણી સંપત્તિ-હસ્તપ્રતો વિદેશમાં તથા અન્ય પ્રદેશોમાં ચાલી ગઈ હતી અત્યારે જે છે એ પણ ઓછી નથી એમ આપણે થોડુંએક વિહંગાવલોકન કરીશું તો જણાશે.

આપણા પ્રદેશમાંથી તથા રાજસ્થાનમાંથી અનેક હસ્તપ્રતો ઉપર જણાવ્યું તેમ વિદેશમાં જવા છતાં નવા જમાનાને અનુરૂપ પાચ્ય-વિદ્યા સંશોધન મંદિરો અત્યારે ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર જુદા નહોતા એ સમય પૂનામાં સ્વ. ડૉ. રામકૃષ્ણ ભાંડારકરની પુણ્ય સ્મૃતિમાં સ્થાપવામાં આવ્યું. આ સંશોધન મંદિરને દ્રવ્યની સહાય તથા હસ્તપ્રત સંપત્તિની સહાય મેળવી આપવામાં મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. અત્યારે ભાષાવાર પ્રાન્ત રચના થતાં એ હસ્તપ્રતોનો અમૂલ્ય સંગ્રહ મહારાષ્ટ્રને ફાળે ગયો છે. આમ છતાં આજે પણ ગુજરાતમાં હસ્તપ્રતોની સંખ્યા એટલી વિપુલ છે કે પ્રાચ્ય વિદ્યાના જુદી જુદી શાખાના બધા સંશોધકો કામ કરે તો પણ એને પહોંચી વળી શકાય નહીં.

(૧) અત્યારે વડોદરા ખાતે મ. સ. વિશ્વ વિદ્યાલયને અધીન ચાલતા પ્રાચ્ય વિદ્યા મંદિર હસ્તક સારો એવો હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ છે. એની સંખ્યા લગભગ ત્રીસ હજાર આસપાસની છે. આમ વડોદરામાં એકલા પ્રાચ્ય વિદ્યા મંદિરમાં જ ત્રીસ હજાર કરતાં વધારે હસ્તપ્રતો સંગ્રહિત થએલી પડેલી છે. એના મુદ્રિત કેટલોગો જોતાં આ સંગ્રહ કેટલાયે વિવિધ વિષયોની હસ્તપ્રતોનો અમૂલ્ય સંગ્રહ છે. આમાંની કેટલીકએકની નકલ તો અન્યત્ર વિશ્વમાં કયય પણ ઉપલબ્ધ નથી. આ પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરે આ હસ્તપ્રતોને આધારે સંશોધકો પાસે સંશોધન તથા સંપાદન કરાવી અનેક મુદ્રિત ગ્રંથો ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝમાં પ્રકાશિત કર્યા છે. આ ઉપરાંત ખાનગી રાહે આ શહેરમાં મુનિશ્રી હંસાવિજયજીનો જ્ઞાનભંડાર પણ આવેલો છે. એમાં પણ ત્રણથી ચાર હજાર જેટલી હસ્તપ્રતો છે. વળી આ જિલ્લામાં જ ટાણી ગામે પ્રવર્તક મુનિશ્રી કાન્તિવિજયજી તથા મુનિશ્રી ચતુરવિજયજીના જ્ઞાનભંડારો આવેલા છે. તેમજ ઉભોઈમાં મુનિશ્રી જંબૂવિજયજીના જ્ઞાનભંડારમાં પણ સારી એવી હસ્ત પ્રતોનો સંગ્રહ છે. આ બધી હસ્તપ્રતોનો સરવાળો કરવામાં આવે તો એકલા વડોદરા જિલ્લામાં જ હસ્તપ્રતો ૫૦ સંખ્યા પચાસ હજાર ઉપરની થાય એમ છે.

આગળ ચાલતાં ખંભાતમાં પણ શ્રી શાન્તિસૂરિનો તેમજ શ્રી વિજયનેમિસૂરિનો એમ પ્રસિદ્ધ જ્ઞાનભંડારો આવેલા છે. આ બંને ભંડારોની હસ્ત પ્રતોની સંખ્યા રહેજે પંદર હજારની થાય એમ છે. આમ ખંભાતમાં પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારો જેવા કે શ્રી કલ્યાણસૂરિનો જ્ઞાનભંડાર નષ્ટ થઈ જવા છતાં ઉપરના જ્ઞાનભંડારોમાં સારા એવા

પ્રમાણમાં હસ્તપ્રતો સંગ્રહાએલ છે.

જ્ઞાનભંડારોનું બીજું મોટું મથક ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ છે. અમદાવાદમાં ઈ. સ. ૧૯૫૮ માં સ્થપાએલ શ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર કે જેની સ્થાપના મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીની પ્રેરણાથી કરવામાં આવી છે એની હસ્તક લગભગ ત્રીસ હજારથી વધારે હસ્તપ્રતો છે. એનું વ્યવસ્થિત કેટલોક પણ પ્રસિદ્ધ થયું છે. આ ઉપરાંત હાલ પટેલની પોળનો ભંડાર, ડેલાના ઉપાશ્રયનો ભંડાર, દેવશાળા પાડાનો જ્ઞાનભંડાર વગેરે ખાનગી જ્ઞાનભંડારોની પણ સારી એવી સંખ્યા અમદાવાદમાં છે. ગુજરાત વિદ્યા સભા હસ્તક ચાલતા શેઠ ભો. જી. વિદ્યાલવનમાં પણ લગભગ પંદર હજાર હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ છે. અમદાવાદના આ બધા હસ્તપ્રતોના સંગ્રહનો સરવાળો કરવામાં આવે તો એકલા અમદાવાદમાં જ રહેજે, હસ્તપ્રતોની સંખ્યા લગભગ સાઠ હજારની કે તેથી વિશેષ થાય. એાછી નહીં.

અમદાવાદથી આગળ વધતાં હસ્તપ્રતોનું બીજું મોટું અને પ્રાચીન મથક એ ઉત્તર ગુજરાતનું પાટણ છે. પાટણમાં શ્રી હેમચંદ્રસુરિની સ્મૃતિમાં શ્રી હેમચંદ્રના જ્ઞાનમંદિરના જ્ઞાનભંડારમાં લગભગ ત્રીસ હજાર કરતાં વધારે હસ્તપ્રતો સંગ્રહિત છે. આ જ્ઞાનભંડાર ઉપરાંત પણ બીજા ખાનગી જ્ઞાનભંડારો પાટણમાં છે. અલગત એ નાના છે. પરંતુ એના સંગ્રહ અમૂલ્ય છે. આપણે બાણીએ છીએ કે પાટણ એક સમયે સોલંકી યુગમાં ગુજરાતની રાજધાનીનું પદ ભોગવતું હતું.

હવે આપણે ગુજરાતના સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં આગળ વધીએ તો ભાવનગરમાં શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા વડે તથા શ્રી અભેચંદ ડોસાભાઈનો જ્ઞાનભંડાર એમ બે નાના જ્ઞાનભંડારો છે. આ ઉપરાંત અત્યારે નાના જણાતા સૌરાષ્ટ્રના લીંબડી જેવા શહેરોમાં પણ એકથી વધારે, નાના જ્ઞાનભંડારો છે. સૌરાષ્ટ્રના બધા જ્ઞાનભંડારોને એકત્ર કરવામાં આવે તો આ હસ્તપ્રતોનો સરવાળો પણ દશ હજારથી ઉપર જાય એમ છે.

સૌરાષ્ટ્રમાંથી આપણે ગુજરાતના કચ્છ પ્રદેશમાં આવીએ તો ત્યાં કોડાય તેમજ અન્ય જૈન ઉપાશ્રયોને આધીન જ્ઞાનભંડારો ઈ. આ જ્ઞાનભંડારોમાં પણ હસ્તપ્રતોનો સારો એવો સંગ્રહ છે. આમ એકંદરે સમસ્ત ગુજરાતમાં આવેલ પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરો તથા જ્ઞાનભંડારોમાં સંગ્રહીત હસ્તપ્રતોનો સરવાળો કરવા જઈએ તો આ આંકડો રહેજે દોઢલાખની સંખ્યાની આસપાસનો છે. દિવસે દિવસે આ હસ્તપ્રતો જીર્ણ થતી જાય છે અને નાના સંગ્રહો પણ ધસાતા જાય છે. અલગત ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્રના મુખ્ય મુખ્ય જ્ઞાનભંડારોને વ્યવસ્થિત કરવામાં અને એને આધુનિક રીતે પણ જ્ઞાનભંડારનું સ્વરૂપ આપવામાં જે અથાગ પરિશ્રમ અદાર વર્ષની નાની ઉંમરથી શરૂ કરીને આજે સીતેર વર્ષની ઉંમર સુધી મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી તથા એમના ગુરુશ્રી ચતુરવિજયજી તેમજ દાદા ગુરુશ્રી કાન્તિવિજયજીએ વેશ્યો છે એ માટે કેવળ જૈન કોમ નહીં પરંતુ પ્રાચ્ય વિદ્યા સંશોધનમાં રસ ધરાવનાર વિશ્વના સમસ્ત વિદ્વાનો એમના ઋણી છે.

આ હસ્તપ્રતો સારી રીતે જળવાઈ રહે એ માટે કલકત્તામાં નેશનલ તરફથી એને વૈજ્ઞાનિક ઢાળે સમારવાનું કામ પણ ચાલે છે. આ

ઉપરાંત હસ્તપ્રતોનો વારંવાર ઉપયોગ થતા એ વધુને વધુ જીર્ણ થતી જાય અને છેવટે નષ્ટ પણ થઈ જાય. એમ નાશ થતો અટકાવવા આ વૈજ્ઞાનિક યુગમાં આ હસ્તપ્રતોનો ઉપયોગ માઇક્રો ફિલ્મ પદ્ધતિથી એની માઇક્રોફિલ્મ થતા ફોટો સ્ટેટ દ્વારા વિદેશોમાં કરવામાં આવે છે. આપણે ત્યાં પણ આ વ્યવસ્થા છે જ. એટલે આવા અમૂલ્ય વિપુલ સંગ્રહોને યથાર્થ રાખવા માટે આ બધી હસ્તપ્રતોની નહિ તો એમાંની અમૂલ્ય હસ્તપ્રતોની યાદી બનાવી એનું માઇક્રો ફિલ્મ કરવું જોઈએ. આવી હસ્તપ્રતોની એક કેન્દ્રિય લાઇબ્રેરી ગુજરાતમાં ઉભી કરવી જોઈએ કે જેથી હસ્તપ્રતો પોતાના સ્થાનોમાં યથાર્થ રહેવા છતાં એને વધારે જીર્ણ કરવા કરતાં એનો વ્યવસ્થિત ઉપયોગ કરવાની યોગ્ય વ્યવસ્થા થાય આશા છે કે આ બાબતમાં પણ રાજ્ય સરકાર તથા રસ ધરાવના ગુજરાતના ધનિકો પાછી પાની નહિ કરે.

ચરખી વગરનો.....શુદ્ધ

શારદા સાબુ

☆☆☆

:— ઉત્પાદક :—

શારદા શોપ ફેક્ટરી

લખધીર રોડ, મોરબી.

ફોન : ૩૮૫

ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ

—પ્રો. દિનેશભાઈ બની, એમ. એ.

“A Language is a system of arbitrary vocal symbols by which members of a social group co-operate and inter act.”

—Prof startevant.

“ભાષા એ સ્વૈચ્છિક ધ્વનિ-સંકેતોની એક પદ્ધતિ છે. તેનાથી કોઈપણ સામાજિક સ્તરના સભ્યો અન્યેન્યનો સહકાર સાધે છે. અને સંપર્કમાં આવે છે.”

પ્રો. સ્ટાર્ટવાન.

ભાષા એ એક શાસ્ત્ર છે. એ કંઈ અર્થહીન શબ્દોનો શંભુમેળો નથી. મોઝય લયમાં સ્વરોનું આરોહ અવરોહ પ્રમાણે ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે તો તેમાંથી ભાષા જન્મે છે. માનવસૃષ્ટિ ભાષાની બાબતમાં માનવેતર સૃષ્ટિ કરતાં કંઈક જુદી પડે છે. પશુ પક્ષીને પણ પેતાની ભાષા તો હોય જ છે પરંતુ તેમની કેટલીક મર્યાદાઓને લીધે તેનો વિકાસ થયો નથી. ભાષાજિવ્યક્રિત એ માનવ-સૃષ્ટિ અને માનવેતર સૃષ્ટિને અલગ પાડતું એક મહત્વનું લક્ષણ છે.

માનવીને પેતાના સંરક્ષણ માટે કુદરતે હાથ-પગ આપ્યા છે. સંરક્ષણ માટે તેણે તેના મુખનો ઉપયોગ કરવાને હોતો નથી. પશુ કે પક્ષીને તેના પર થતા આક્રમણ સામે પગ ઉપરાંત મોં કે ચાંચનો ઉપયોગ કરવો પડે છે પરિણામે ભાષા વ્યક્ત કરવાનું અંગ ભાષા અને સંરક્ષણ બન્ને મોરચે પહોંચી ન વળવાથી તેનું ભાષાજિવ્યક્રિતનું કાર્ય મંદ પડ્યું. તદુપરાંત માનવસૃષ્ટિમાં દીર્ઘકાળ સુધી મા-બાપોએ પેતાના સંતાનોની સારસંભાળ લેવાની હોય છે. દાંપત્યજીવન, કુટુંબભાવ વગેરેનો વિકાસ તેમનામાં વધારે થયો છે, જ્યારે મા વેતર સૃષ્ટિમાં બચ્ચાંની સંભાળ બહુ જ અલ્પ સમય સુધી લેવાની હોય છે. માનવસૃષ્ટિની માફક તેમનામાં દાંપત્યજીવન કે કુટુંબભાવનો વિકાસ થયો હોતો નથી. દીર્ઘકાળ સુધી સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળક એક સાથે રહે છે. લાંબા સમય સુધી સાથે રહેવાનું હોવાથી ભાષાનું આદાત પ્રદાન થતું જ રહે છે અને એ રીતે ભાષાનો વિકાસ થયો હોય.

માનવ ભાષાનો પ્રથમ આધારકાલ કઈ રીતે થયો હશે તેના વિષે પણ ભિન્ન ભિન્ન મતો પ્રવર્તે છે. વ્હીબન અને પોલ જેવા ભાષાશાસ્ત્રીઓ અનુકરણ ધ્વનિનો સિદ્ધાંત આપે છે. પશુપક્ષીઓના અવાજને સાંભળી તે જ અવાજ કરી જે શબ્દ યોગ્યો તેનો તે તે પશુપક્ષી અથવા તો તેમનું જ્ઞાન એવો થયો. અંગ્રેજીમાં આવે Bow Wow Theory કહેવામાં આવે છે. અહીં માનવીની અનુકરણવૃત્તિને મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. રેનન, મેકસમૂલ્લર અને જેરપર્સન જેવા ભાષાશાસ્ત્રીઓએ આ સિદ્ધાંતનો હીક હીક વિરોધ કર્યો છે. તીવ્ર હાવાવેગને લીધે ઘણીવખત આપણા મોંમાંથી આશ્ચર્યના કે દર્દના ઉદ્ગારો નીકળી પડે છે. દા. ત. ઓહ, ઓહો,

અરેરે. આ સિદ્ધાંતને ઉદ્ગારમૂલક સિદ્ધાંત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તિરસ્કારમ કેટલાક આવે Poo Poo Theory પણ કહે છે. ઘણી વખત એ ધન વસ્તુઓ સામસામી અથડાવાથી અમુક પ્રકારનો રજકાર થાય છે અને તેનું અનુકરણ દીર્ઘકાલ સુધી ચાલે છે. આવે Ding Dong Theory તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જે કે આ સિદ્ધાંતને કોઈ સ્વીકારતું નથી. તોયે નામના ભાષાશાસ્ત્રીના મત મુજબ માનવી જ્યારે કોઈ શ્રમવાળું કામ કરે છે ત્યારે તેના ગળામાંથી અમુક પ્રકારનો અવાજ નીકળે છે. સરકસના તંબુના થાંભલા ઉભા કરતી વખતે કે મજુરો જે અવાજ કરે છે તે કે ચઢાણમાં વળન ભરી રેંકડી ચઢાવતી વખતે મજુરો જે અવાજ કરે છે તેને માનવવાણીનું આદિ સ્વરૂપ માનવામાં આવે છે. આ સિદ્ધાંતને Ye Ye no Theory કહેવામાં આવે છે. આ ભાષાને ઉદ્ભવ વૈયક્તિક રીતે જવાતા જીવનમાંથી નહીં પણ સમૂહમાં જવાતા જીવનમાંથી થયો છે તેથી તેને સમૂહધ્વનિ સિદ્ધાંત પણ કહેવામાં આવે છે. આ સિદ્ધાંત ઘણા વિદ્વાનો સ્વીકારે છે.

ભાષાનો ઉદ્ભવ કઈ રીતે થયો તેનો વિચાર કર્યા પછી આપણે હવે ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ અંત વિકાસ વિષે વિચાર કરીએ. હેમ-અંદ્રાચાર્ય જે અપભ્રંશ મોધેનો છે તેમાંથી ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ ક્રમે ક્રમે થતાં ગયાં. ભાષણના ‘નળાખ્યાન’માં (પહેલું) “ગુર્જર ભાષાએ નલરાના ગુણ મનોહર ગાઉ” એ રીતે સૌપ્રથમ ‘ગુર્જર ભાષા’નો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. તેના દશમસ્કંધમાં પણ આવો જ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. પરંતુ આ નામ હજુ પ્રચલિત થયેલું નહીં. ગુજરાતી ભાષા મૂળ અપભ્રંશમાંથી વિકાસ પામેલી છે. ગુર્જરો ઉપરથી તેને ‘ગુજરાતી’ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ઈ. સ.ની ૫મી કે ૭મી સદીમાં ગુર્જર નામની એક જાતિ હિંદમાં ઉતરી આવેલી. ભિન્નભાવ (દાવનું શ્રીમાળ) તેમની રાજધાનીનું શહેર હતું. એ વખતે ભિન્નભાવ ગુર્જરોનું સમર્થ શહેર ગણાતું. ઇતિહાસકારોએ એક પ્રખ્યાત રાજ્ય તરીકે તેની ગણના કરી છે. દસમી સદીમાં અસંખ્ય ગુર્જરોએ તેમની રાજધાનીનું શહેર ત્યજ્યું અને માળવાના પ્રદેશમાં વસવાટ કર્યો. ચાલુક્યરાજ મૂળરાજના સમયથી અસારનો ગુજરાત પ્રદેશ ‘ગુજરાત’ નામથી પ્રચલિત બન્યો.

‘ગુજરાત’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ભિન્ન ભિન્ન રીતે દર્શાવવામાં આવી છે. તેને માટે ગુર્જરરાષ્ટ્ર અને ગુર્જરત્રા એ એ શબ્દોની પસંદગી થઈ શકે. પરંતુ ગુર્જરરાષ્ટ્ર એ શબ્દ ઉપરથી ‘ગૂજરાથ’ શબ્દ મળે છે. ‘ગુજરાત’ શબ્દથી તે અલગ પડી જાય છે. ગુર્જરત્રા શબ્દ આડમીથી દશમી સદી સુધીમાં મળે છે. ગુર્જરત્રા > ગુજ્જરત્રા > ગુજરાત એ વ્યુત્પત્તિ ઘણી સાહજિક લાગે છે. આ ગુર્જરત્રા એ અસારનો ગુજરાતનો સીમાપ્રદેશ નહીં પરંતુ રજપૂતાનાનો પશ્ચિમ ભાગ અને અસારનો ગુજરાતનો ઉત્તર ભાગ. કેટલાક લોકો ‘કોટાર’

ઉપરથી 'કકરાત' વ્યુત્પન્ન થયું તેમ 'ગુર્જર' ઉપરથી 'ગુજરાત' વ્યુત્પન્ન કરે છે પરંતુ આ વ્યુત્પત્તિને ટેકા આપનાર કોઈ સાધન મળતું નથી.

અપભ્રંશમાંથી ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ કેવી રીતે થયો તેના વિષે કેશવ. હ. ધ્રુવ, નરસિંહરાવ તથા કે. કા. શાસ્ત્રીના લિન્ન લિન્ન મતો પ્રવર્તે છે.

નરસિંહરાવ આ વિકાસક્રમને છ વિભાગમાં વહેંચી નામે છે. અપભ્રંશ. મધ્ય અપભ્રંશ, પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની, જૂની ગુજરાતી, મધ્યકાલીન ગુજરાતી અને અર્વાચીન ગુજરાતી. કે. હ. ધ્રુવ અપભ્રંશ યુગ, જૂની ગુજરાતી યુગ અને અર્વાચીન ગુજરાતી યુગ એમ માત્ર મોટા મોટા ત્રણ યુગ જ દર્શાવે છે. કે. કા. શાસ્ત્રી આ. જ. પરિપાટી ઉપર ચાલીને તેના પેટા વિભાગો પાડે છે. આ મતમતોતર માત્ર નામ આપવા પૂરતાં જ છે. યુગ વિભાગોને એક બીજા સાથે સરખાવી જોતાં બહુ ઝાઝો તફાવત જોવા મળતો નથી.

નરસિંહરાવના મત મુજબ અપભ્રંશ યુગ વિ. સં.ની ૧૨ મી સદી સુધીનો ગણી શકાય. અપભ્રંશ ભાષાના કેટલાક વિશિષ્ટ લક્ષણો નીચે પ્રમાણે ગણાવી શકાય.

જોડાક્ષરોમાં ર્નો ક્વચિત્ લોપ થાય છે. જેમકે સંસ્કૃતમાં—
યદિ ભગ્નાઃ પરકીયાઃ તતઃ સખિ મમ પ્રિણ ।
અથ ભગ્નાઃ અસ્મદીયાઃ તતઃ તેન મારિતેન ॥
તે શ્લોક અપભ્રંશમાં આ રીતે બોલાય છે.

જહ મગ્ગા પારક્કઢા તો સહિ મજ્ઝુ પિણ ।
અહ મગ્ગા અમ્મહં તળા તો તેં મારિઝેળ ॥

અહીં મૂળ સંસ્કૃતમાં પ્રિયેણ માં ર્ નોડાક્ષરમાં આવેલો છે તે અપભ્રંશમાં લોપાય છે. અને પિણ થાય છે. પ્રિયદર્શી અશોકને અપભ્રંશમાં પિઅદર્શી કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ અહીં પણ ર્ નો લોપ થયો છે. વર્ષારાત્રીનું અપભ્રંશમાં વાસારત્તિ થાય છે. અહીં સંયુક્તાક્ષરમાંના ર્ નો લોપ થયો છે. ક્યારેક ર્ નો ઉમેરો પણ કરવામાં આવે છે. જેમ કે સંસ્કૃતમાં વ્યાસ છે. તેનું અપભ્રંશમાં વ્રાસુ થાય છે. શબ્દારંભમાં ન હોય તેવા સ્વર પછીના અસંયુક્ત એવા વર્ણોમાં ક્ નો ગ્, ખ્ નો ઘ્, ત્ નો દ્, થ્ નો ધ્, પ્ નો બ્ અને ફ્ નો મ્ થાય છે. જેમ કે વિક્ષોભકરનું અપભ્રંશમાં વિચ્છોહગરુ થાય છે. અહીં વિક્ષોભકર શબ્દમાંનો ક અનાદિ અને અસંયુક્ત છે તેથી તેનો અપભ્રંશમાં ગ થયો છે; ગુણેન નું અપભ્રંશમાં ઘુષે થાય છે અહીં પણ ઉપરના નિયમ પ્રમાણે ખ નો ઘ થયો છે. આજ રીતે કથિત નું કધિદુ માં થ નો ઘ અને તનોદ, સફલક નું સમલકમાં ફ નો મ્, શપથ નું સવધુમાં પ નો બ થાય છે. અપભ્રંશમાં કિંગની અતંત્રતા રહેલી છે. અર્થાત્ નામોની જાતિમાં કોઈ યોક્ષસ નિયમ પ્રવર્તતો નથી. નરજાતિની જગ્યાએ નારી જાતિ, નારી જાતિની જગ્યાએ નરજાતિ એ પ્રમાણે અપભ્રંશમાં થયા કરે છે. જેમકે યાદવિલગ્ની અન્નરહી માં અન્નરહી એ શબ્દ મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ અન્નમ્ નાન્યતર જાતિનો છે. તે નારી જાતિમાં વાપરવામાં આવ્યો છે. શાસ્ત્રાઃ એ નારીજાતિનો શબ્દ અપભ્રંશમાં ડાલઈ નાન્યતર જાતિનો બને છે. મ નો વીં વિકલ્પે થાય છે. દા. ત. અમરઃ નું ભર્વ ર તક્ષ અને

શીઘ્ર નો આદેશ છોલ્લ અને વહિલ્લ અનુક્રમે થાય છે. શલયાયતે નું લુલુક્વઈ અને ગર્જતિ નું ઘુલુક્વઈ થાય છે. ભવિષ્યકાળના સ્વ નો સ થાય છે. દા. ત. ભવિષ્યતિ નું હોસઈ. 'અસ્મદ્' નો જસ્ પ્ર. બ. વ. અને શસ્ દ્વિ. બ. વ. પૂર્વ 'અમ્હે' અને અમ્હહ એવો આદેશ થાય છે.

મધ્ય અપભ્રંશ યુગ એ વિ. સં.ની ૧૩મી સદી સુધીનો ગણવામાં આવે છે. હેમચંદ્રીય અપભ્રંશ અને મુઘવાવબોધ ઔકિતતની ગુજરાતી ભાષાના ઉદ્ભવ વચ્ચેની સ્થિતિનો મધ્ય અપભ્રંશમાં સમાવેશ થાય છે. કવિ બિહલુ આ ભાષા વિષે આવો અભિપ્રાય આપે છે : તદ્ ભાષન્ને કિમપિ ભજતે યદ્ જુગુપ્સાસ્પદત્વમ્ । પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીનો યુગ વિ. સં. ની ૧૩મી સદીથી વિ. સં. ૧૫૫૦ સુધી ગણી શકાય. આ ભાષામાં ગુજરાતી અને મારવાડીના મૂળને વ્યક્ત કરતાં કેટલાંક તત્ત્વો જોવા મળે છે. ગુજરાતી અને મારવાડી બન્ને શૌરસેનીમાંથી ઉતરી આવી છે. એ તો સુવિદિત છે. અપભ્રંશમાંથી જૂ. પ. રા. માં આવતા સંયુક્ત વ્યંજનનું Simplification થાય છે અને પૂર્વ સ્વર લઘુ હોય તો ગુરુ થાય છે. જેમ કે અજ્જનું આજ, વદલનું વાદલ, ચિદ્મહિનું ચીમહ થાય છે. જે કે આમાં પણ કોઈ કોઈ અપવાદ હોય છે ખરો. અહ અને અડ સ્વરયુગ્મનો વિભગતતા જાળવે છે. બન્ને સ્વરયુગ્મમાં ભિન્ન ભિન્ન શ્રુતિઓ સચવાઈ રહી છે. દા.ત. અપભ્રંશના અચ્છઈનું જૂ. પ. રા.માં અછઈ અને ડહાલડનું ડહાલડુ થાય છે. જૂ. પ. રા.માંથી આ શબ્દોનું અર્વાચીન ગુજરાતી 'છે' અને 'ઉનાળો' એમ થાય છે; અર્થાત્ અહ અને અડ એ બંને સ્વરયુગ્મોનું 'અ' અને 'ઓ' થાય છે.

જૂની ગુજરાતીનો યુગ વિ. સં. ૧૫૫૦ થી ૧૬૫૦ સુધીનો ગણવામાં આવે છે. આ યુગની ભાષામાં જ ને બદલે વાપરવામાં આવે છે. દા.ત. અજોને બદલે અજો, સવાલાજોને બદલે સવાલાજ, રાજડોને બદલે રાજડો, પાંચડોને બદલે પાંચડો. આ યુગની ભાષા અપભ્રંશથી થોડી થોડી અલગ થવાની પ્રક્રિયામાં જ છે. અહીં હજુ અપભ્રંશને યાદ કરાવે તેવા પળમેપિ, જિજ્ઞાસ, વરરયણ, વરિસ, પમણિસુ જેવા શબ્દો જોવા મળે છે. ઉચરહુ જેવા આશ્ચર્ય રૂપો, વિજયસેનસુરિ રચિત 'ચેતગિરિરાસુ' નો નીચેનો નમૂનો એ યુગની ભાષાના વૈશિષ્ટ્યને સ્પષ્ટ કરે છે.

પરમેસર તિત્થેસરહ પયપંચય પળમેવી ।

મણિસુ રાપુ રેવંત ગિરે અંવિક દિવિ સુમેરવિ ॥

ગામાગરપુરવળગહળ સગિસરવરિ સુપણસુ ।

દેવભૂમિ દિસિ પચ્છિમહ મળહરુ સોરટદેસુ ॥

જિણ તહિ મંડલ મંડલડ મરગયમ ડડમહંતુ ।

તિમ્મલસાર્લસિ હરમરે રેહર ગિરિ રેવંતુ ॥

અહીં પરમેશ્વરને બદલે પરમેસર અર્થાત્ જ્ઞને બદલે સ્ વપરાય છે. આમ ધીમે ધીમે આ ભાષા અર્વાચીન ગુજરાતીનું સ્વરૂપ પામી આવે છે. વિ. સં. ૧૬૫૦ થી વિ. સં. ૧૭૫૦ સુધીના ગાળાને મધ્યકાલીન ગુજરાતી યુગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે પ્રેમાનંદ યુગથી આ ભાષા શરુ થઈ ગણાય. પ્રેમાનંદની ભાષા લગભગ અર્વાચીન ભાષામાં પ્રવેશી ગયેલી છે. જે કે થકી, થકો જેવા શબ્દ પ્રયોગો ધ્યાન ખેંચે છે. થવુંના અર્થમાં હવો શબ્દ, સરિતા અર્થમાં ત્યારિ, ઋષિને બદલે ઋષિઈ વગેરે આ યુગના વિશિષ્ટ લક્ષણો

એ. આ ભાષા ધીમેધીમે અર્વાચીન ગુજરાતી તરફ સરકતી જાય છે એ તો નિર્વિવાદ છે. ચૌદમા શતકની ભાષા તો એથી પણ વધારે નજીક આવતી જણાય છે. ‘વસંત વિદ્યાસ’ની નીચેની પંક્તિઓ જુઓ—

પદમિનિ પરિમલ બહુકઈં સહકઈં મલયસમીર ।

મયળું જિહાં પરિપંથીય પંચીય ઘાઈ અઘીર ॥

મધ્યકાલીન ગુજરાતી પ્રેમાનંદથી શરૂ થાય છે. પ્રેમાનંદની ભાષા તો અર્વાચીનતાને આરે ઊભેલી છે જ. ક્યાંક ક્યાંક તેના વિશિષ્ટ શબ્દપ્રયોગો અને લઘુ તે પ્રેમાનંદયુગની ભાષા છે તે બતાવી આપે છે. આ યુગની ભાષામાં સંયુક્તાદારો અને તેટલા ઓછા વાપરવાનો પ્રયત્ન થયો છે. સમગ્ર મધ્યકાલીન યુગમાં પદ્યનો જે વિકાસ થયો છે તે ગદ્ય તરફથી થોડી ઉપેક્ષા અથવા તેનો નિકષ થયો છે.

આમ ધીરે ધીરે અર્વાચીન ભાષાનું સ્વરૂપ પણ માંડતું જાય છે.

અખે કીધો ડખો ગોપાલે કીધી ઘેંશ,

નરહરિએ કીધી રાખડી, છુટો કહે શિરાવા ખેશ.

એ લોક પ્રચલિત દોહો અથવા ધનદાસની ‘અર્જુન ગીતા’ ની નીચેની કડી—

સંસારમાં સરસો રહે અને મન મારી પાત્ર,

સંસારમાં લોપાઈ નહીં તેને જાણ મારો દાસ.

અથવા દયારામની કેટલીક ગરબીઓમાંની ભાષા—

‘કામજી દીસે છે અન્નખેડા તારી આંખમાં રે’

‘વંકુ’ મા જોશો વરણગિયા, જોતાં કાળજડામાં કાંઈ થાય છે.’

‘ઊભા રહો તો કહું વાતડી, ગિહારીલાલ.’

‘પ્રજ વહાણું રે, પેકું નહિ આવું, મને ખમે ન ચતુર્જ થાવું,
ત્યાં નંદકુંવર કયથી લાવું ?’

‘સાચું જે નંદના છોગાળા, માઈ ચિત્ત ચોરણવાળા’

‘ચાંદલિયા રે ચાલીશ મા અતિ ઉતાવળો રે.’

આ રીતે આ યુગની ભાષા અર્વાચીન જ લાગે છે છતાં અર્વાચીન યુગનો અરુણ તો નર્મદ જ. ઈ. સ. ૧૮૫૦ થી નર્મદ યુગ અને તેની સાથેસાથ અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષાનો સ્તબ્ધ શરૂ થયો ગણાય. અસાર સુધીની ગુજરાતી ભાષા ઉપર અંગ્રેજ ભાષાની અસર દેખાતી ન હતી પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ. અનેક ભાવનાશાળી યુવકો યુનિવર્સિટીના ગ્રેજ્યુએટો થયા અને ગુજરાતી ભાષામાં આંગ્રજ ભાષામાં જેવા પ્રભાવ કેમ ન આવે તે વિચારવા લાગ્યા. કેટલાક અતિ ઉત્સાહી યુવકો આંગ્રજ ભાષામાં જ વિચારવા લાગ્યા. પરિણામે જૂના શબ્દ પ્રયોગો ધસાઈ ધસાઈને ક્ષીણ થયા અને અંગ્રેજીના પાસવાળી ભાષા વપરાવા લાગી. નવા શબ્દો આયાત થયા, વાક્યો સાદાને બદલે સંકુલ અને લાંબા બન્યા અને શબ્દ રચનામાં ઘણા ફેરફારો થયા. પ્રેમાનંદ, અખે

અને દયારામની ભાષા જુઓ અને તેની સાથે નર્મદની ભાષા સરખાવી જુઓ અને તુરત જ બંને વચ્ચેનો તફાવત ખ્યાલમાં આવી જશે.

હિંમતે ન હરીભાઈ ઝટ નાતરા કરો,

કે

ડગડું ભરું કે ના હડવું, વેણ કાઢું કે ના લટવું

અથવા

સામે પારથી આવતો તરી કરી ઘેનું જાંચી ડોકથી.

કે

જટાની શોભ થી અતિશ શરમાઈ શિવ ઉઘ્ઘા,

જટાને સંકેસી વટ તણ ગિરિએ જઈ વરયા.

આ અને આરા અનેક ઉદાહરણો ભાષા વિકાસની ભેદરેખા દોરી આપે છે. ગુજરાતી ભાષાના વિકાસના ત્રણ સ્તબ્ધો ગણાવી શકાય. પ્રાક નરસિંહયુગની ભાષા અર્થાત્ નરસિંહ પહેલાના યુગની ભાષા, મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષા અર્થાત્ નરસિંહથી માંડીને દયારામ સુધીની ભાષા અને તેમાં પ્રેમાનંદના તથા દયારામના સમયથી આ ભાષા બરોબર ઘડાઈને અર્વાચીનતા તરફ પહોંચી ગઈ છે અને છેલ્લે અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષા કે જે આપણા ગદ્યપદ્યના આદ્યપ્રણેતા એવા કવિ નર્મદથી રજુ થઈ ગણાય.

Phone

Office 315791

Resi. 472845

GRAM

NUTANHIND

સુમનલાલ નીમચંદ

૮, ચંપાગલી કોસલેન

મુંબઈ-૨

તાર:- વેનીલા

સ્થાપના : ૧૯૩૨

ટેલીફોન. ૩૭૫૮

બી. ટી. શાહ એન્ડ કું.

હેડ ઓફિસ :- દાણાપીઠ, ભાવનગર.

સરદાર કું. ના સોડાવોટર્સ, હેન્ડ મશીનો, તથા ગ્યાસ
ભરેલા સીલીન્ડરો તથા ઝંડાછાપ સોડાવોટરની ખાલી
ખાટલીઓ રબરરીંગ-ઓપનર્સ બુચ એસેન્સ, કલરસેકરીન
વિગેરે જથ્થાબદ્ધ વ્યાજબીભાવે અમારે ત્યાંથી મળશે.

મળો યા લખો.

સરદાર ગેસ હંમેશા વાપરવાનો આગ્રહ રાખો.

બી. ટી. શાહ એન્ડ કું.

દાણાપીઠ, ભાવનગર.

પ્રાન્ય
મોચી ચોક
મહેવા

પ્રાન્ય
ગરેડીયાકુવા રોડ
રાજકોટ

ગુજરાતી પ્રજા: સ્વભાવ લાક્ષણિકતાઓ

—ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજા (એમ. એ, પી એચ, ડી.)

કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી સુધીના ભારતમાં સાંસ્કૃતિક એક્ય વ્યાપી રહ્યું છે. આઘ શંકરાચાર્યે ભારતની ચારેય દિશામાં ચાર મહાન તીર્થધામો સ્થાપી આ વિશાળ ભારતખંડને ધર્મને એક તાંતણે બાંધ્યો છે. પશ્ચિમે દારિકા, પૂર્વે જગન્નાથપુરી, ઉત્તરે યદ્રી-કેદાર અને દક્ષિણે રામેશ્વર — આ ચાર તીર્થધામો ભિન્ન ભિન્ન પ્રાંતના ભિન્નભિન્ન રહેણી કરણી ધરાવતા કરોડો લોકોના ધાર્મિક જીવનને એક સૂત્રે ગૂંથે છે. ગુજરાતના કોઈ નાના ગામડામાં રહેલો માનવી પણ સ્નાન કરતી વેળાએ ‘ગંગેયમુને ચ નર્મદે’ કહી, ભારતની આ ત્રણ મહાન સરિતાઓનું સ્મરણ કરી, પોતાના હૃદયનું અનુસંધાન આ વિશાળ ભારત જોડે કરશે. કવિવર રવીન્દ્રનાથ કહે છે એમ, ભારત એક બહુતંત્રી વીણા છે. વીણામાં ત્રીણા-જાડા, તીવ્ર-સુકોમળ, એમ ઘણા તાર હોય છે. તેમ થી એક વગર ચાલે નહિ. અનેક સાધનાઓના સમન્વયથી એક પરિપૂર્ણ સંગીત પ્રગટાવતું એજ આપણા ભારતીય મહાપુરોહતી સાધના રહી છે. શ્રી ઉમાશંકરે પણ સૂચવ્યું છે એમ, ભારત અલગ અલગ વસ્તોનું ઝુંડ નથી, પણ એમાં ચડ કયું અને વડવાઈ કઈ એ શોધવું મુશ્કેલ પડે એ રીતે અડાબીડ જામેલો ઘેઘૂર વડ છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સમન્વયની અજબ શક્તિ રહેલી છે. ભારતીય પ્રજા સામાન્યતઃ સહિષ્ણુ તથા ઉદાર દૃષ્ટિબિંદુવાળી છે. હિંદુધર્મ સર્વધર્મસમભાવી છે; એટલે ધર્મનો કોઈ સંકુચિત પંથ કે વાડો ન બની રહેતાં એ એક જીવનરીતિ બની ગયો છે. પ્રાચીન તેમજ મધ્યકાળમ પરદેશીઓનાં અનેક ઘાડાં ભારત પર ઊતરી આવ્યાં છે. પરંતુ લીંછુનો રસ પાણીમાં સમરસ કર્ષ જાય એમ એ સૌ ભારતીય જીવનમાં એકરસ થઈ ગયાં છે. ખરી વાત તો એ છે કે અહીંની સંસ્કૃતિનો ‘તાણો’ નંખાયેલો જ છે. બહારની પ્રજાનો ‘વાણો’ માત્ર એમાં ગૂંથાય છે અને આખરે ભારતની સામાજિક સંસ્કૃતિનું સુઘટ તાણાવાણાનું પોત ઊપસી આવે છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે ભારતીય સંસ્કૃતિના સમગ્ર ચિત્રમાં ગુજરાત, શ્રી મુનશીએ ૧૯૨૩માં કહ્યું હતું એમ, એક ‘સાંસ્કૃતિક વ્યક્તિ’ છે કે કેમ? ગુજરાત એક સ્વતંત્ર સંસ્કૃતિક વ્યક્તિ છે અને નથી તે નવિના મુદ્દા ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે. ગુજરાતી પ્રજાની અહિંસક વૃત્તિ, સ્વભાવની ઉદારતા તથા મુલાયમતા, સહિષ્ણુતા, વેપારી સાહસિકતા, વૈચયવૃત્તિ, એક પ્રકારની ખામોશી અને શાન્તપણ. ઝઘડાઓનો મધ્યમ માર્ગ કાઢવાની કુતેલ, સ્વભાવની અનુતેયતા (Flexibility) લવચિકતા તથા નમનીયતા (Elasticity) — આ બધાં લક્ષણોને લીધે અન્ય પ્રાંતોથી ગુજરાત જરા જુદું પડે છે. બાકી ભારતીય સંસ્કૃતિ તો એક વાયુમંડળ છે, એક ભાવના છે. એ વાયુમંડળ ભારતમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે અને એ અન્વયે ગુજરાતના જીવનમાં પણ તે વ્યાપી ગયેલું છે. અન્ય પ્રાંતોની જેમ

ગુજરાતની શિરાઓમાં પણ ભારતના મર્મસ્થાનેથી આવતું ડુધિર જ વહી રહ્યું છે. આ દૃષ્ટિએ ગુજરાતનું ભિન્ન કે સ્વતંત્ર સાંસ્કૃતિક વ્યક્તિત્વ હોઈ શકે નહિ.

આ લેખનો મુખ્ય વિષય ગુજરાતી પ્રજાનાં થોડાં વિશિષ્ટ સ્વભાવ-લક્ષણો દર્શાવાનો છે. હવે આપણે એ તરફ વળીએ. મનુષ્યનો સ્વભાવ અગાઉથી ખાત્રીપૂર્વક વિધાન કરી શકાય એવો (પ્રેડિક્ટેબલ) નથી, ક્યારેક બાહ્ય સંજોગો પર પણ એનો આધાર રહે છે. અમુક વિશિષ્ટ સંજોગોથી અમુક વિશેષ ભાવ પેદા થાય છે. એજ રીતે સમગ્ર પ્રજાનાં સ્વભાવ-લક્ષણોને ચોક્કસપૂર્વક વર્ણવી બતાવવાનું કાર્ય કઠિન છે. ઉદાહરણ (Energy) આજની અંગ્રેજ પ્રજાનું એક લક્ષણ મનાય છે. પણ ૧૬મી સદીમાં આગસુપણું અંગ્રેજપ્રજાનું લક્ષણ ગણાતું હતું. અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ પ્રજાની જેમ જર્મન પ્રજા કદી ઔદ્યોગિક વિકાસ હાંસલ કરી શકશે નહિ, એમ મનાતું હતું. જર્મન પ્રજાએ સિદ્ધ કરેલો ઔદ્યોગિક વિકાસ જોતાં આજે એ માન્યતા ખોટી પડેલી જણાય છે. ગુજરાતના શિક્ષિતવર્ગના યુવક-યુવતી સામાન્યપણે મુંઝાળા મનાય, પણ પર્વતાગ્રહણી પ્રવૃત્તિમાં એમણે હમણાં હમણાં જે પરાક્રમ દાખવ્યું છે તેને કારણે પ્રસ્તુત મત બદલવો પડે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે. કોઈ વિશિષ્ટ દેશની પ્રજાનાં સામાન્ય લક્ષણો વિશે બાંધવામાં આવતી ધારણાઓ લોકમત (Public opinion)નો અને વિશેષ કરીને અન્ય દેશો કે પ્રદેશો પેલી ચોક્કસ પ્રજા વિશે કેવો લોકમત ધરાવે છે એનો પડવો પાડતી હોય છે. એ પડવામાં તથ્યંશ સર્વત્ર નયે હોય. માટે જ મોરીસ ગિન્નર્ગ નોંધે છે: Estimates of the potentialities of a People on the basis of its supposed innate character are particularly Precaprious.

(કોઈ પ્રજાની સંભાવ્યતાઓ વિશે એની અનુમાનિત સહજ લાક્ષણિકતાઓને આધારે બાંધેલી ધારણાઓ ઘણી અનિશ્ચિત કહેવાય.)^૧ છતાં પણ પ્રજાજીવનનો ઇતિહાસ, પ્રજાજીવનની વર્તમાન સ્થિતિ, પ્રજાનું રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક જીવન તથા દેશની ભૌગોલિક કે ભૂતરવિષયક પરિસ્થિતિ વગેરેનો અભ્યાસ કરીને પ્રજાનાં સમ-અવસ્થા દરમિયાનનાં સામાન્ય સ્વભાવ-લક્ષણોનો નિર્દેશ કરી શકાય ખરો.

પ્રજાના ઇતરમાં ઐતિહાસિક ઇતરનાઓ અને પરંપરાઓ કામ કરતી હોય છે. ગુજરાતમાં પ્રાચીનકાળમાં અનાયો વસતા હતા. એ લોકોમાં વાણિજ્યવૃત્તિ તથા સમુદ્રયાત્રાની વૃત્તિઓ પ્રબળ હતી. એ લક્ષણ હાલની ગુજરાતની પ્રજામાં દેખાય છે. તે ગુજરાતના મૂળ વતનીઓમાંથી-અસુર-નામ-પણિઓમાંથી કદાચ ઊતરી આવ્યું હશે. ૨ ભારતમાં ઘણા જૂના સમયથી વિવિધ વ્યક્તિઓનાં બ્રમણ

થતાં રહ્યાં છે. આમાંની બધી જાનિઓ અહીં કરીકામ થઈ છે. ગુજરાતી પ્રજા વિવિધ જાનિઓના સંપર્કમાં આવતી રહી છે. અનેક જન્મના સંબંધમાં આવતો માણસ અનુભવોથી ઘડાઈને વધારે નમ્ર બને છે, વ્યવહારદક્ષ બને છે, ઉગ્ર થઈ કામ બનાડતો નથી.' ૩ ગુજરાતી પ્રજાની આ અનુભવસમૃદ્ધિ એના વ્યવહારમાં દેખાય છે.

મતાંતરક્ષમા ભારતીય સંસ્કૃતિનું એક લક્ષણ છે. એ મતાંતર સહિષ્ણુતાનું જીવું ધોરણ ગુજરાતમાં જળવાયું છે. વૈદિક ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ, જૈન ધર્મ તથા વલ્લભાચાર્યનો ધર્મ અહીં વિકસી શક્યો છે, શૈવ-વૈષ્ણવ મત સાથે જૈન ધર્મે વ્યવહાર ઉદાપણથી સમાધાન ત્રિતિ દાખવી છે. અસપ્ત જનો-શ્વલ્લભો વચ્ચે વાગ્યુદ્ધો થયાં છે. પરંતુ દક્ષિણમાં શૈવ રાજ્યોએ (પરધર્મી મુસ્લિમો હિન્દુઓને કનડગન કરતા હતાં એમ) વૈષ્ણવોની કનડગન પણ કરી છે. ૪ હિન્દુ મંદિરો અને મૂર્તિઓનાં ખંડોને હિન્દુ રાજ્યોએ જ શૈવ કે વૈષ્ણવ હોવાને કારણે ક્યાં છે. આવાં ઉદાહરણો ગુજરાતમાં નોંધાયા નથી. ગુજરાતમાં તો ખંભાતની મસ્જિદને અગ્નિપૂજકોએ બળાવી મૂકી હતી તેનો સિદ્ધારાજે જાનતપાસ કરીને ન્યાય ક્યો હતો એવો દાખલો નોંધાયો છે. સિદ્ધારાજ, કુમારપાળ જેવા રાજ્ય-કર્તાઓએ મતાંતરક્ષમાના ગુણને ગુજરાતી પ્રજામાં વિકસિત કરવામાં કાળો આપ્યો છે.

મહમૂદ ગઝનીએ ગુજરાતના ધાર્મિક પાટનગરની અવમાનના કરી હતી. સોમનાથનું એણે ખંડન કર્યું હતું. આ સમયે થયેલી જનમાલની ખુવારી તો જુદી, પરંતુ ગુજરાતીઓ એ દુઃખ વહેલા ભૂલી ગયા. કારણ શું? પ્રાચીનકાળથી ગુજરાતી મુખ્યત્વે એક વેપારી પ્રજા રહી છે. વેપારીનું મોટામાં મોટું દુઃખ મંદી અને મોટામાં મોટું સુખ તેજ છે. આ સિવાયન સુખ-દુઃખો ગૌણ ગણાય. ગુજરાતમાં બીમદેવે સત્તા જમાવ્યા પછી સતત સમૃદ્ધિનો કાળ આવ્યો અને મહમૂદની ચડાઈનું દુઃખ લોકો ભૂલી ગયા. ૫ મહમૂદની ચડાઈ જેવો જનાવ ઇતિહાસમાં બન્યો જ ન હોય તેમ ગુજરાતનો ઇતિહાસ ચીલે ચાલવા માંજો. ૬ આ વિગત ગુજરાતના માનસની સ્થિતિ સ્થાપકતા દર્શાવે છે. ઇસ્લામના આક્રમણની બારે બીસ ગુજરાતની પ્રજા જીવી શકી તે આ લક્ષણને કારણે.

મુસ્લિમોના આક્રમણને કાળે એ આક્રમણ ખાળવા હિન્દુ સમાજે કાયલાની જેમ પોતાનાં અંગો સંકોડી લીધાં હતાં. સ્વરક્ષણ તેમ જ સંસ્કારક્ષણ માટે સમાજ નાના નાના ટુકડાઓમાં વહેંચાઈ ગયા હતા. જ્ઞાતિ ઉપર મહાજનોની પકડ મજબૂત બની હતી. સમાજ ઉપર જ્ઞાતિપ્રથાની પકડ મજબૂત બની હતી. જ્ઞાતિવાદનાં દૂષણો પણ દેખાવા લાગ્યાં હતાં. નાતના નાના નાના એકડાઓમાં વહેંચાઈ ગયેલા ગુજરાતે જ્ઞાતિવાદનાં પરિણામો ભોગવ્યાં છે. અને આજે પણ બિનસાંપ્રદાયિક લોકશાહી રાજ્યમાં જ્ઞાતિવાદનાં હાનિકારક ચિન્હો નામશેષ થયાં નથી.

ગુજરાતની પ્રજામાં જૈનોએ સમાધાનવૃત્તિ કેળવી છે. આ ઉપરાંત જૈનોએ વિદ્યાની બારે ઉપાસના કરી છે. સરસ્વતીની આરાધનાની ઉજવણ પરંપરાઓ એમણે ગુજરાતમાં રચાવી છે. પરંતુ જૈનોનું સૌથી મોટું અર્પણ ગુજરાતમાં અહિંસકવૃત્તિને અનુ-શ્વર કરવામાં રહ્યું છે. ૭ અશોક-કુમારપાળની આજ્ઞાઓ આ પ્રદેશને પચી ગઈ છે. શાકાહાર અહીં સુલભ છે, એટલે પ્રજા વિશેષે અહિં-

સક છે. વિનોબાજીએ કહ્યું છે એમ, ગાંધીજી આ પ્રદેશમાં માત્ર અકસ્માતે નથી જન્મ્યા. આ પ્રદેશના ઘડતરમાં ગાંધીજી જેવા અનેક મહાપુરુષોનો કાળો રહ્યો છે. રમણલાલ વ. દેસાઈ ગુજરાતની સૌમ્ય શીળી માનવતા, ઉદાર સંસ્કૃતિ, સમન્વયની તત્પરતા, ગુજરાતની ઝીલાવટ અને કૌશલ્ય, ગુજરાતની દયા અને જગત્પ્રિયતાની ટેવ, એ સર્વનાં નિયોડમાં તપસ્વી ગાંધીનો આગ્રહ જુએ છે. ૮

નિર્ચયક કલેશ કરવો નહિ અને તકરારનો તોડ લાવવો એવું ગુજરાતીઓનું સમાધાનપ્રિય સ્વભાવલક્ષણ પ્રજાના અહિંસક તથા દબ્બલકી માનસમાંથી જન્મ્યું હશે. વિનયશીલ ચારિત્ર્ય, સર્વવ્યાપી ઉદારભાવ, નમ્ર ધર્મશીલતા અને બધા સાથે મેળથી રહેવાનો ગુણ ગુજરાતીઓમાં જણાય છે. ૯ આમ, જૈન ધર્મની વ્યવહારુ સમાધાનવૃત્તિનું લક્ષણ ગુજરાતી પ્રજાની કોમળ આચારનીતિમાં ઉતર્યું છે ગુજરાતમાં પશુહિંસાત્મક મોટા યજ્ઞોનો કાળો કોઈ પ્રચાર હોય એમ જણાતું નથી. ગુજરાતમાં રાજ્યવહીવટકર્તા ગુપ્તરાજના એક પ્રતિનિધિએ યજ્ઞમાં ઘીનો હોમ કરીને સંતોષ માન્યો હતો એમ નોંધાયું છે. ૧૦ ગુજરાતના ધર્મજીવનમાં કરાલ હિંસક અંશો ઓછા, જ્યારે સૌમ્ય કોમલ અંશો સવિશેષ છે.

પરંતુ જીવનવ્યવહારમાં અહિંસા જ્યારે એના માત્ર સ્થૂળતમ સ્વરૂપમાં રહી ત્યારે ગુજરાતમાંથી સૌર્યભાવના ઘટી ગઈ. બ. ક. ઠાકોરે ગુજરાતી પ્રજાના એક મુખ્ય બળ તરીકે 'જંધાબળ' એટલું જ જણાવ્યું હશે! ગુજરાતની અસ્થિતાના પહેલા ગાયક નર્મદે પૂછ્યું છે: અરે શું મારા ગુજરાતીઓ, પ્રથમ થકી છે મોળા? પછી એ ઉમેરે છે: 'ગુજરાતી બાયલા છે. ગાંધી ગુજરાત આગુસે લાન, પીછુસે બાત એવું છે, પણ જ્યારે જગતમાં શરતીર તે કાળે કરીને ત્રંદસ બન્યા છે તે ગુલામ કાળે કરીને મોટા શરતીર કેમ ન થાય? ૧૧ 'ઊંઠો રે ગુજરાતપુત્ર સળે જુદા કાળે' એમ કહીને એમ ગુજરાતીઓમાં, એ રીતે કોઈપણ પ્રજામાં, સૌર્યનો આવિષ્કાર સંભાવ્ય છે એમ એ સમજાવે છે. ગાંધીજીના નેતૃત્વ નીચે આત્મ-બલિદાનના પાઠો ગુજરાત ભણ્યું છે. એ ખરું પણ ગુજરાત 'નિજ સંતતિને પ્રેમસૌર્યની રીત' બાણાવશે એવું કવિદલિતું સ્વપ્ન હજુ પૂર્ણરૂપે સાકાર કરવાનું બાકી છે એ પણ એટલું જ સાચું છે. ગુજરાતી પ્રજા વધારે પડતી સુવાણી અને સુખપ્રિય બની ગઈ લાગે છે, થોડું. લડાયકપણું, કઠોરપણું અને પુરૂષપણું કેળવવાની અને જરૂર છે.

૧. Morris Ginsberg: Essays in Sociology and Sociae Philosophy, vol I

૨. રત્નમણિરાવ જોટે; ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ભા. ૧.
- ૩, ૪. રત્નમણિરાવ જોટે; ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ભાગ-૧
૫. જોટે; સોમનાથ.
૬. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી; ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજ્યપૂત ઇતિહાસ-૧
૭. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી; ભારતીય સંસ્કારો અને ગુજરાતમાં અવતરણ.
૮. ર. વ. દેસાઈ; ગુજરાતનું ઘડતર.
૯. કેશવલાલ કામદાર; સ્વાધ્યાય-૧
૧૦. ભારતીય સંસ્કાર અને તેનું ગુજરાતમાં અવતરણ.
- ૧૧ નર્મદ કવિતા.

તેલંગણના એક દિવિ વેંકટદારીએ ૧૭મી સદીના ગુજરાત માટે એક નેધ કરી છે અત્યંત એ નોંધમાં કવિસહજ અતિશયોક્તિ અને કલ્પનાશીલતા છે, પણ એક અન્ય પ્રાંતના કવિજન ઉપર ગુર્જર પ્રદેશને પ્રજ્ઞની છાપ કેવી પડી હતી તે જાણવા માટે એ વાંચવી રસપ્રદ જણાશે: આ ગુર્જર દેશ જો, ને આંખને ઠાર. સર્વસંપત્તિથી ભરપૂર આ સ્વર્ગલોક. કર્પૂર અને મીઠી સોપારીથી મધમધતા પાનથી એના યુવાનોના મુખ શોભે છે....અંતથી તેમનાં શરીર મધમધે છે. અને રતિ સમી યુવતીઓ સાથે તે મહાલે છે. અહીંની સ્ત્રીઓનું સૌંદર્ય પણ અનુપમ છે. તપત મુવણનો એમનો રંગ છે. કાલ ને મદુ એમના હોડ છે. એમની વાણી અમૃતસમી મીઠી છે. અખોમાં છે નીલકમલનાં તેજ. ગુર્જર યુવતીઓની મોહિનીથી યુવાનો મુગ્ધ અને એમાં શી નવાઈ? ૧૨ જીવનનો આનંદ માણવાની ગુર્જર પ્રજ્ઞની એક લાક્ષણિકતા અહીં પ્રગટી છે. આજના ગુજરાતના જીવન વિશે કાગરો કે એ સોગિયું પણ નથી અને નિર્ગંધ ઉત્સાસથી જીવકતું પણ નથી.

પ્રજ્ઞ અને પ્રેરણાનો સંગંધ ફેડ અને આત્મા સરખો જાગવામાં આવ્યો છે. એ રીતે વિચારત, ગુજરાતના દરિયાકાંઠાની ગુજરાતી પ્રજ્ઞના સ્વભાવ ઉપર થયેલી અસર તરત જણાઈ આવશે. ગુજરાતને લગભગ ૯૦૦ માર્ષલનો દરિયાકાંઠો છે. ગુજરાતી પ્રજ્ઞના સ્વભાવ ઘડતરમ દરિયાકાંઠે વિશિષ્ટ ઢાળો આવ્યો છે. એક બાજુ દરિયા દ્વારા દેશદેશાવરો સાથે સંબંધો બાંધવાની સાનુકૂળતા ગુજરાતને મળી છે, બીજી બાજુથી દરિયાકાંઠાએ ગુજરાતી પ્રજ્ઞને સ્વભાવની મોડળાશ બક્ષી છે. દરિયા માર્ગે આવીને અન્ય પ્રજ્ઞઓ આ પ્રદેશમાં વસી છે અને સ્થાયી થઈ છે. ‘ભારતેર મહામાનવેર સાગરતીરે’ જુદી જુદી પ્રજ્ઞસરિતાઓ આવીને સમાઈ ગઈ છે. એજ રીતે ગુજરાતમાં જુદી જુદી જનિયોની સરિતાઓ એકત્ર થઈ ગઈ છે. ગુજરાતી પ્રજ્ઞએ સામાન્યતઃ પોતાની આસપાસ દિવાલો ઊભી કરી નથી. એ દરિયાની અસર હશે. ગુજરાતની વ્યાપારી સાહસિકતાના વિકાસમાં દરિયાએ મોટો ઢાળો આવ્યો છે. દારકા, વેણકાકા (વેણવળ), પોરબંદર, માંગરોળ, લંકાની લાડીને ધોવાનો વર’માં ઉલ્લેખાયેલું ધોવા, દીવ, ખંભાત, ભરૂચ, સુરત, માંડવી વગેરે ગુજરાતનાં પ્રસિદ્ધ બંદરો જુદા જુદા સમયે વ્યાપારપ્રવૃત્તિથી ગાજતાં હતાં.

ગુજરાતનો સ્વભાવ દ્રવ્યલક્ષી માનવામાં આવ્યો છે. દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ માટે ગુજરાતીઓ ઘણા લાંબા સમયથી સાગર ખેડતા આવ્યા છે. ‘નાલિનંદન જિનોદ્ધાર પ્રયંધ’ (કક્કસૂરિ, ૧૪મી સદી)માં નોંધાયું છે કે : ‘આ દેશના રહેવાસીઓ સમુદ્રના ઘણા કિનારાઓ ઉપર રહી થોડા વ્યવસાય કરે છે તો પણ અદ્યગ્રક ધન મેળવે છે. વ્યવસાયે કુતેહલ્પેડિ નિઃસીમ શ્રિયમશ્નતે ।’ બીજી બાજુ ગુજરાતના દ્રવ્યથી આકર્ષાઈને પરદેશીઓ દરિયામાર્ગે ગુજરાતને કાંઠે આવ્યા છે. અને એમણે ગુજરાતને પરાધીન કર્યું છે. ‘જે પોપતું તે મારતું’ એવો કુદરતી ક્રમ જાણે કે ગુજરાતી પ્રજ્ઞના દરિયાઈ જીવનના ઇતિહાસમાં વ્યક્ત થયો છે. દાખલા તરીકે, ભારતના અને ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક અવનતિકાગમાં પ્રજ્ઞને સ્વભાવની ઉદારતા તથા સહિષ્ણુતા બક્ષવાને બદલે દરિયો પ્રજ્ઞની આસપાસ દિવાલરૂપ થઈ ગયો હતો. જે ગુજરાતી પ્રજ્ઞએ સમુદ્રના નિઃસીમ પટ પર એક કાળે મુક્ત વિહાર કર્યો

હતો, એ જ પ્રજ્ઞ સંજોગો પલટાતાં સમુદ્રગમનને નિષિદ્ધ તથા ધર્મ-વિરુદ્ધ માનવા લાગી. શ્રી મહીપતરામ નીલકંઠ જેવા સમાજસુધારકને સમુદ્ર ઉદ્ધવધીને પરદેશગમન કરવા માટે શાં શાં દુઃખો વેઠવાં પડ્યાં હતાં તે જાણીતી હકીકત છે. આને કુસંસ્કારનો પ્રભાવ ગણી શકાય.

ગુજરાતે વારંવાર જે પરાધીનતા ભોગવી છે એમાં ગુજરાતી-ઓની પરાક્રમશીલતા અને શૌર્યની જાણપ કારણભૂત જણાય છે. માનવશૌર્યના વિવિધ આવિષ્કારો હોઈ શકે છે અને ગુજરાતનું વેપારી સાહસ એ પણ શૌર્યનો એક આવિષ્કાર જ છે, એ સાચું છે. પરંતુ વેપારી સાહસની બેઠે લશ્કરી શિસ્ત અને શૌર્યનો જેટલો વિકાસ થયો જેટલો તેટલો ગુજરાતમાં નથી થયો. હિન્દની પ્રજ્ઞ વિશે ઇ. સ. ૬૮૫ પછી નોંધાયેલો ઉમ્મય ખલીફ અબ્દુલ મલિકના સમયનો અભિપ્રાય જાણવા જેવો છે: હિન્દના સમુદ્રોમાં મોતી, પર્વ-તોમાં માણેક, ટક્કોમાં સુવાસિત અગર અને તેનાં પર્ણોમાં પરાગ છે. પરંતુ ત્યાંની પ્રજ્ઞ બિચારો કબૂતરોનાં ટોળાં જેવી છે. ૧૩ આ વાત ગુજરાત માટે કદાચ સવિશેષ સાચી છે. ગુજરાતમાં દરિયાઈ સાહસ છે ખરું, પણ વેપાર અંગેનું, દરિયાઈ લશ્કરી વ્યૂહરચના અંગેનું નહિ. એટલે જ ‘કબૂતરોનાં ટોળાં’ જેવી ગુજરાતી પ્રજ્ઞના દરિયાકાંઠા ઉપર આરમો, ચાંચિયાઓ વગેરે લૂંટ ચલાવતા હતા. અને મુસલમાનોના સમયમાં પણ દરિયાકાંઠા ઉપર પોર્ચુગિઝોનો અધિકાર હતો. અહીં અપ્રસ્તુત નથી એટલે બીજી વાત પણ નોંધવી જોઈએ. ગુજરાતીઓએ વેપારમાં જેટલી દૂરદેશી દ્રાખવી છે એટલી દૂરદેશી ગુજરાતના આગેવાનોએ, થોડા મહાન અપવાદો બાદ કરતાં રાજ-કારણમાં દ્રાખવી નથી. રાજકીય દૂરદેશીના અભાવની વાત આજના ગુજરાત માટે ય સાચી છે.

દરિયાવાટે ‘બૃહદ્ ગુજરાત’ની સ્થાપના ગુજરાતીઓએ કરી છે. દેશવિદેશમાં ગુજરાતીઓ પ્રસરી ગયા છે. ‘જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત’ એમ કવિએ ભાવનાત્મક આવેશમાં ગાયું છે. પણ સામાન્યરીતે એમ જણાયું છે કે, અન્ય પ્રાંતમાં અન્ય દેશમાં વસતા ગુજરાતીઓમાં જેટલી દ્રવ્યલક્ષિતા જણાઈ છે, એટલી સંસ્કારલક્ષિતા જણાઈ નથી. આની સુખદ છાપ અન્ય પ્રદેશવાસીઓ પર પડતી નથી. હમણાં જ આપણે જોયું કે, ગુજરાતમાં શૌર્યવૃત્તિના ભોગે તો વૈશ્યવૃત્તિનો વિકાસ નથી થયોતો એવી આશંકા જાગે એવી સ્થિતિ છે. એ જ રીતે વિદ્યોપાસનાની પ્રગાઠતામાં પણ ગુજરાતીઓ થોડા પાછળ રહી જતા હોય એવું લાગે છે. અંગ્રેજોએ અહીં વેપાર કરવા આવેલા. પણ એ પ્રજ્ઞમાં વૈશ્યવૃત્તિ ઉપરાંત બ્રાહ્મણવૃત્તિ અને ક્ષાત્રવૃત્તિ પણ એના ઉત્તમ સ્વરૂપમાં વિકસિત થયેલી હતી. એટલે જ એ થોડો અહીં રાજ્ય પણ કરી શક્યા અને સાથે સાથે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં અગ્રયાથીઓ બનીને ઉત્તમ ખેડાણ પણ કરી શક્યા છે. ખિટનને ઘણીવાર તુરુક-કારમાં Nation of Shopkeepers કહેવામાં આવે છે, આપણા નમંદે પરોક્ષ રીતે અંગ્રેજોને ‘વેપારી બ્રાહ્મણ’ પણ કહ્યા છે, એ ભલે. પરંતુ ખરું આત્મનિરીક્ષણ તો અંગ્રેજોએ નહિ પણ આપણે કરવાનું છે કે, અન્ય પ્રાંત તથા અન્ય દેશમાં વસતા ગુજરાતી-ઓનો વ્યવહાર ગુજરાતની Nation of Shopkeepers

તરીકે જાપ પાડે એવો તો નથીને ? ક્યારેક તો વૈશ્યવૃત્તિની અતિશયતામાં સરી પડેલા જણાતા ગુજરાતીઓના રાજકીય, સાંસારિક કે શૌર્યવિપયક આવિષ્કારો મંદસરવ તો નથીને ? ગુજરાતી જીવનમાં વ્યવહારક્ષિતા જોડે ભાવના દૃષ્ટિનો ઇષ્ટ સમન્વય તો થયેલો છે ને ? દંત્યાદિ પ્રશ્નો ગંભીરતાપૂર્વક વિચારવા જોઈએ.

હવે આપણે ગુજરાતી પ્રજાનાં અન્ય સ્વભાવ લક્ષણો તરફ વળીએ. ગુજરાતમાં પ્રાંતીયાભિમાન ઓછું છે, જતાં સ્વતંત્રતા વિશેષ થવા દેવાની હદે એ પહોંચે છે ત્યારે આ લક્ષણ દોષરૂપ બને છે. મિથ્યા સંકુચિત પ્રાંતાભિમાન સામે વાંધો હોઈ શકે, પરંતુ સ્વતંત્ર, પોતાકાપણું જાળવવાની જરૂર જ્યાં જાણી થાય ત્યાં એ નિર્ભયતાથી જાળવવું, આત્મ સંરક્ષણ માટે કે હક્કોના સંરક્ષણ માટે જરૂર પડે છે. હુકાર પણ કરવો, એમાં ભાગ્યે કાંઈ અનુગતું હોય. આમ કરવામાં નથી આવતું ત્યારે ગુજરાતી પ્રજા વધારે પડતી પોતાની અને વ્યક્તિત્વની જાળવણી છે. છતાં અવસર આવ્યે, આ પ્રજાની સ્વસ્થતા, આત્મશાસિતા તથા શાંતિપ્રિયતાને જ્યારે દીનદીનતા તથા દૌર્બલ્ય તરીકે ખપાવી દેવામાં આવે છે ત્યારે આ પ્રજા દૃઢ આગ્રહ, ઠંડી તાકાત તથા ચેતન પણ દર્શાવી શકે છે.

ગુજરાતની પ્રજા વિશે બહાર એવી એક સામાન્ય જાપ છે કે, ગુજરાત ધનિકોનો પ્રદેશ છે. પરંતુ ગુજરાતમાં પણ દરિદ્રતા છે. અન્ય પ્રાંતોની સરખામણીએ એ કદાચ ઓછી હશે અહીં ગરીબી ઓછી જણાય છે. કારણ કે પ્રજાનો ગરીબ ગણાતો વર્ગ પણ આપ કમાઈ અને સ્વાશ્રયી થવા મથે છે. ગરીબીથી એ ‘અસંતોષી અને શરમાઈ’ છે. ગુજરાત ૧ ખેડૂતો પણ દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા અને મહેનતુ છે. ગુજરાતી સમાજની કરોડરજી સમો મધ્યમવર્ગ ‘સમજુ અને શિક્ષિત’ છે, કાંડાળગિયો છે.

ગુજરાત વિશે બીજી એક જાપ એવી છે કે, આ પ્રદેશ મહા-જનોનો ને વેપારવાણિયાઓનો પ્રદેશ છે. આ પ્રદેશની સંસ્કૃતિ તે મહા-જન-સંસ્કૃતિ. આજ મુદ્દા પર જ્યારે વધારે પડતો ભાર મુકાય છે ત્યારે કહેવું જોઈએ કે આ જાપ પૂરેપૂરી સાચી નથી. અમદાવાદ જેવા એકદમ દોઢલ શહેર ઉપરથી એ બંધાયેલી લાગે છે. ખ્રિ.સ. ૧૩૦૪માં પાટણના છેલ્લા વાવેલા રાજા કર્ણનો અસ્તાઉદીનના સેનાપતિ અલ્પજીવનના હાથે પરાજય થયો; મુસ્લિમ આક્રમણની કારમાં ચોટ ગુર્જરપ્રજાને અનુભવી પડી; આ ઘા જીવવામાં પાટણના મહાજનોએ સારો ભાગ ભજવ્યો હતો. ૧૪ મહાજનોની આવી ઐતિહાસિક સેવાઓનાં ઉદાહરણો નોંધાયાં છે એ સાચું છે. વૈશ્યવૃત્તિ એ ગુજરાતની પ્રજાનું એક પ્રમુખ લક્ષણ છે ખરું; પરંતુ વૈશ્યવૃત્તિ સિવાયના વ્યવસાયોમાં ગુજરાતી પ્રજાનો ઘણો મોટો ભાગ રોકાયેલો છે તે ન ભૂલવું જોઈએ. ગુજરાતના બહુસંખ્ય આદિવાસીઓ, પછાતજાતિના સંખ્યાબંધ લોકો તથા ગુજરાત (સૌરાષ્ટ્ર ને કચ્છ)ના તળપ્રદેશના ખમીરવંત લોકોના જીવનવ્યવહારનો અભ્યાસ કરતાં જણાશે કે ગુજરાત માત્ર વણિકવૃત્તિ ઉપર જીવનાર પ્રદેશ નથી, ગુજરાતનો બહુજન સમુદાય કાંઈ વૈશ્યવૃત્તિની સાધનામાં રોકાયેલો નથી. આના સમર્થનમાં બ. ક. કાકોરના શબ્દો જોઈએ : “ગુજરાતી સંસ્કૃતિ ‘આહણુ વાણિયા’ સંસ્કૃતિ નથી. ‘વાણિયા આહણુ’ સંસ્કૃતિયે નથી. ‘આતુર્વર્ધ’ સંસ્કૃતિ’ પણ નથી. આતુર્વર્ધથી કાટખુજે અને આરીધ કાટની અને યોગ્યો વિદેશી

પારસી મુસ્લિમોના ન્હાની મોટી અસંસ્કારી પરંતે પણ ગુજરાતી જ છે. પંચમેજ કે અષ્ટમેજ બેઠાની દાગમાં સૂરણ ખીટ માજર આદિના ખુરમા, ગંડીયાં ગોળા શેરડા પાપડી શેવ વડાં વડી વગેરે બહુતાં ખદ્યબદ્ધાં હોય એવી આપણી સંસ્કૃતિ હજી બહુ રહી છે.” ૧૫

આમ જતાં ગુજરાત મહાજનોનો પ્રદેશ છે એવી જાપ કેમ જાણી થાય છે? એનું કારણ એ હોઈ શકે કે વૈશ્યવૃત્તિમાં રોકાયેલા લોકો સંખ્યામાં થોડા હોવા છતાં પ્રજાજીવનના ભારે પ્રભાવક અંશ-રૂપ છે. સમાજજીવનનાં ચારીરૂપ મહત્વનાં સ્થાનો પર આ મહાજનો બિરાજમાન છે. સમાજજીવનનું, રાજકારણનું અર્થકારણનું અને ઘણીવાર તો સંસ્કારજીવનનું સૂત્ર સંચાલન આ મહાજનો કરી રહ્યા હોવાથી આવી જાપ જાણી થતી હશે.

ગુજરાત વિશે ત્રીજી એક એવી જાપ છે કે, એ માત્ર દ્રવ્યલક્ષી પ્રદેશ છે; સંસ્કાર સાધનો જોડે એને બહુ નિશ્ચય નથી. ગુજરાતના સ્વભાવમાં દ્રવ્યલક્ષિતા છે એમ સ્વીકારીએ તો પણ જે પ્રજાના સ્વભાવમાં દ્રવ્યલક્ષિતા હોય એની સંસ્કારલક્ષિતાને જેદ સમૂળગો બાંધી નવ એવો કોઈપણ કારણ-કાર્યભાવ પ્રવર્તતો નથી, એમ વિચારવામાં તકદોષ પણ છે. બહુ તો એમ કહી શકાય કે વિદ્યો-પાસનાની આદર્શ પ્રગાદતા ગુજરાતમાં નથી. પ્રાચીન તેમજ મધ્યકાળથી વિદ્યાની ઉપાસના અહીં થતી આવી છે. આજે પણ અન્ય પ્રાંતો સમક્ષ મૂકી શકાય એવા વિદ્વાનોને સર્જકો ગુજરાત પામે છે. આત્મગૌરવ કરવાનો તથા પોતાની જાતને આજળા ધરવાનો સંકેત ગુજરાતને રહે છે, એટલે ગુજરાતની આ સંસ્કાર સાધનાની વાત બહાર કદાચ ઓછી જાણીતી હોય એમ બની શકે. શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ સમુચિત રીતે કહ્યું છે : “ગુજરાતનું કૌટુંબિક જીવન પ્રેમથી રસાયેલું છે. વાવડૂવા, મંદમંદિર મરીદો, શાળા કોલેજ, ગુરૂલો આશ્રમો રાહતકાંડો—આ બધાં માત્ર કાર્તિકી લાલસાથી જામાં થયાં નથી, તેની પાછળ મૈત્રી, દયા, ભક્તિની ભાંતી અને પ્રજાળ વૃત્તિઓ છે. મહાપુરુષને, ખાસ કરીને પરપ્રાંતી મહાપુરુષને, ગુજરાત આદરથી ઓઝો ઓઝો કરી દે છે... ગુજરાત માત્ર જડ નથી, માત્ર ગહેવારુ નથી, તેનું હૃદય ધમકતું છે.” ૧૬

ગુજરાતને ‘વિવેક બૃહસ્પતિ’ કહેવામાં આવેલ છે :

“उपकारैः सदाचारैः प्रियात्मापण्यैर्द गिनाम् ।

मुदितैर्विबुधैः प्रोचै यो विवेकबृहस्पतिः ॥

આમ જતાં ગુજરાતનો સ્વભાવ કિર્મિશીલ, ક્યારેક તો કિર્મિશ પણ લાગે છે. ગુજરાતી પ્રજાનું મન અન્ય પ્રાંતોની પ્રજાની સરખામણીએ ભરેલું અને પ્રસન્ન છે. એના સ્વભાવમાં પ્રમાણ્યમ ઓછા સંકુચિતતા છે, અન્ય પ્રત્યે દ્રૌપ નથી; બિચરાનું પારકાનું પ્રબળ કરવામાં પરુવ દાખવે છે.

માનવસંસ્કૃતિના ભાગ તરીકે ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ભારતીય સંસ્કૃતિના ઘટક તરીકે ગુજરાતની પ્રજા સંસ્કારિતાનો અભ્યાસ કરવો ઘટે છે.

૧૪. ભાગીલાલ સોડેસરા: ઇતિહાસની કેશી

૧૫. પ્રવેશકો; ગુરૂ પહેલો.

૧૬. અર્વાચીન ચિંતનાત્મક ગદ્ય.

ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્યમાં ગુજરાત-ભક્તિ

—શ્રી પ્રીતમલાલ કવિ

જનની જન્મભૂમિશ્ચ સ્વર્ગાદપિ ગરીયસી। સ્વર્ગથી પણ મદાન કોઈ વસ્તુ હોય તો તે જન્મભૂમિ છે. જીવનમાં જીવનદાત્રી માતાનું સ્થાન જેમ અનન્ય છે તેમ જનની જન્મભૂમિનું પણ એટલું જ મહત્વ છે. કારણ કે એ જન્મભૂમિના પંચમહાભૂતમાંથી માનવદેહ આકાર પામે છે. વ્યક્તિના ઘડતરમાં એનો ઘણો મોટો ફાળો છે. એક એક વ્યક્તિ પણ પોતે જેમાંથી બહાર છે તે ધરતીના ઋણમાંથી મુક્ત બની શકતી નથી ત્યારે સમાજ તો ક્યાંથી બની શકે? પોતાની ધરતી પ્રત્યેની આ ભાવસંજ્ઞિમાંથી તેની પ્રશસ્તિ સરી પડે છે.

ગુજરાત એટલે ગુજરાતીઓની પતેલી માતૃભૂમિ! એની વિશ્વદ્રશ્ય ધરતી, એની નર્મદા, મહી અને તાપી જેવી ભવ્ય નદીઓ; ગિરનાર જેવા પર્વતો અને મદનસ્ત ગર્જના કરતો કંદોરોની પેઠે સોહતો એનો વિશાળ સાગરકંઠે! એના જવામદ ખલાસીઓ અને સાહસિક વેપારીઓ! ગુજરાતની ભૂમિની આ વિશિષ્ટતાએ ગુજરાતી પ્રજાના ઘડતરમાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. પચ્ચગી લોકોના સમુદયમાંથી ગુજરાતી માણસ તરત જ તરી આવશે. દેશવિદેશમાં એ પહોંચ્યો છે અને જ્યાં ગયો છે ત્યાં ગુજરાતની સુવાસ પ્રસરાવી છે. એટલે જ તો કવિ ખજરદારે ગાયું છે, “જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત.”

પોતાની માતૃભૂમિ ગુજરાતની આવી ભવ્ય પ્રતિમાને અંતરમાં કંદારતો ગૂર્જર કવિ-પદ્ધતિ એ કોઈ સિદ્ધહસ્ત સાક્ષર હોય કે નવ-પ્રથાન આદરતો, નવજોદિયો નવોદિત-ગુજરાતની પ્રશસ્તિ ગાયા વિના તેનાથી રહેવાયું નથી.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઊર્મિ કાવ્યોનો અરુણોદય થતો દેખાય છે. કવિ નર્મદમાં! ગુજરાતી સાહિત્યને તેની માતૃભૂમિની ગંધાર્પની પ્રશસ્તિ માતૃ પ્રથમ કાવ્યપુષ્પ પણ સાંપડે છે નર્મદથી!

જ્ય જ્ય ગરવી ગુજરાત
દાસે અગુણ પ્રભાત!

એ પંક્તિઓ આજે પણ ધાનમાં ગૂંચળાઈ છે. તેની પાસે કવિશ્રી દસપતરાએ ગાયેલ ‘દીઠો આજ આણુ ગિરિરાજ એવો’ ઝખી પડી જાય છે. પરંતુ તેથી કવિની ગુજરાત ભક્તિ જરા પણ અદપ ગણાય નહીં. કવિ ખજરદારે તો ગુજરાત ભક્તિ ખૂબ ગાઇ છે; અનેક કાવ્યો રમ્મિપટ પર ઊભરાય છે. કેટલાને ગણાવવા?

‘નિશીથ’ના ગાયક અને ‘નિશ્ચાંતિ’ના મત્રો જપનારા કવિ ઉમાશંકર જોષી તેમની આ ભાવનાને અન્યકત શી રીતે રાખી શકે? તેમનું પેલું ગીત...

‘મળતામાં મળી ગઇ મોઢેરી ગુજરાત
ગુજરાત મોરી મોરી રે!’

—કેટલું ભાવસભર છે? ગુજરાતની ધરતીમાં જન્મ ધારણ કરવો એ પણ જાણે એક અહોભાગ્ય છે! ‘મળતામાં મળી ગઇ’ કહીને તેમણે જન્મભૂમિનું કેટલું ગૌરવ કર્યું છે? માતૃભૂમિ પ્રત્યેની નિષ્ઠા-પૂર્વકની ભક્તિ તેમાં વ્યક્ત થતી જણાય.

રમ્મિપટ પર ધીમે ધીમે રમરણો તાજાં થતાં જાય છે અને તેમ તેમ આવા ગીતો, કાવ્યો યાદ આવતાં જાય છે. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય ખૂબ વિશ્વયું છે, કૃત્યું કાવ્યું છે. અનેક કવિઓએ પોતાના ભાવપુષ્પોનો અંજલિ કાવ્યરૂપે અર્પિતે માતૃભૂમિનું અર્ચન કર્યું છે. આ બધાને સ્પર્શવાનું મારા માટે શક્ય નથી, અપેક્ષિત પણ નથી. તેમ જનાં કેટલાંક કાવ્યોનું સંક્ષિપ્ત રસદર્શન કરીએ તો સમુચિત ગણાશે.

સંત સાંઈને શાહ શરવીર, ગર્જના ગિરે વનરાજ,
હરિયો ખેડે, ધરતી છેડે, સોદાગર કંઈ સાદસયાજ.

સખાવતોથી તું જલકાત,
જ્ય હો જ્ય ગરવી ગુજરાત.

આ પંક્તિઓમાં કવિએ ગુજરાતની એક જાણી રજૂ કરી છે. એ કવિ છે શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા. તેમને પાવાગઢ, ગિરનાર, ઈરિયો વગેરે પર્વતો, કલા કસબ, જગતનો તાત ખેડૂત, લોકગીતો અને હરિયાળી, ગરમે ધૂમતી ગુજરાતશ્ચ અને દેશને નવજોયન બક્ષવાની તમનાના રમરણો જાગે છે અને ‘જ્ય હો જ્ય ગરવી ગુજરાત’ બોલે છે.

માળીગર મોરસો અને દેસડ રઢિયાળી
ફાંટે કોકિલ ભરી આંગનાની વાડી
સાંમે સારસ જોડ ન્યારી,
કે ગુજરાત ગણિદારી રે!

‘ગણિદારી ગુજરાત’ના ઓવારણા લેતી આ પંક્તિઓ કેટલી પ્રેમભરી છે? એનો ગાયક છે માળીગર મોરસા સમો કવિ બાલ-મુકંદ દવે. એનું ભાવભીનું સુંવાળું હૈયું ગુજરાત પ્રત્યેના આદર અને પ્રેમથી જલકાય છે. એના સાકળા ચંદ્રવા, ઝરખા, જળી, દિંડોળા ખાટ વગેરે પણ મીઠા લાગે છે. ‘મચમઘતી વાનીઓથી ભર્યા ભર્યા થાળ’, ‘પાંચે નેપૂર, ભાલ દમકંતી દામણી’ પહેલેલી ગુજરાતશ્ચ એટલે જાણે ‘ઉરના ઉમંગની કુવારી’, ‘કાયા ફૂંદન સમી જેની છે ધન્ય ધરા’ એવી ‘ભારતની સુન્દર દુસારી’ સમી ગુજરાતની ધરતીને ગિરદાવતાં કવિ બોલી બોલે છે: ‘આવી તો એક તને ભાળી.’

ગુજરાતની ધરતી કામણગારી છે એમ લાગે છે. એની મોહિની અનન્ય છે. શ્રી સુરેશ ગોંધી ‘ગૂર્જરી ભુવનમોહિની’ કાવ્યમાં આ પંક્તિઓ ઉચ્ચારે છે:

પ્રભાતને પહોર મધુર ભૈરવી
સમી, મૃદુ મંગલ સ્નિગ્ધ મૂર્તિ શી
વેણી મહી કિરણમાળ ગુંથી
અંગે ધરીને નીલરંગી સાડી
તું શોભતી કંકણ કુંડલોથી
જ્યોતિર્મયી તુજ લલાટ રેખ !

ગુજરાતના લલાટની આ જ્યોતિર્મયી રેખા આજે તો અસ્તિત્વ
ખતતી લાગે છે. ‘ભારતની ભોમમાં ગરવું ગુજરાત રાજ’ એની
ધરતીના ગૌરવને વધારી રહ્યું છે. એથી જ તો શ્રી જયમનગૌરી
પાકડછએ કહ્યું છે:

અંતર ને અંગ મારાં
જેણે ઘડેલ, આજ
તેનાં કરે શાં હુલામણું છ રે !

ગુજરાતની દક્ષિણે છે ડાંગના ભવ્ય વિશાળ અરણ્યો. કહે છે
કે અહીં જૂના વખતનું દંડકારણ્ય હતું. અહીંના વાંસના ઉચ્ચ
વૃક્ષો, ગીચ ઝાડી, ઉપર ખુલ્લું આકાશ અને ચારે બાજુની લીલોતરી!
એક મનોહર દૃશ્ય અહીં નજરે પડે છે. પરંતુ એને કાવ્યમાં ઝીલવું
એટલું સુગમ નથી. શ્રી જયંત પાકડ આપણને તેનું કાવ્યમય
દર્શન કરાવવામાં સફળ થયા છે તેમ મારે કહેવું જ નોંધાયે. કેટલી
અર્થસભર છે આ પંક્તિઓ:

પવન-ઉપન્યું સાંભળું ગીત વાંસનું
યાદ આવે કાવ્ય કાલિદાસનું.
• સાથ જૂલે સાગ સીસમ ડાળીઓ,
આર્ય આદિમ લોક નર્તન તાળીઓ.

આ તો અરણ્યો અને સાગર દિનારાની ધરતી! એને તો
એના કેં જૂજવાં રૂપ છે, નવા નોખા રંગ છે. એની માટીમાંથી
ધૂંટાયે છે આવો જ એક રંગ ‘કેસરીઓ’! આ કેસરીઆ રંગની
ફનાગીરીએ સરસ્વતીચંદ્રને ધર તન્નયું, દયાનંદ સરસ્વતીને આર્ય-
ધર્મનો સંદેશ પ્રેર્યો; સોમનાથની સખાવતે જ્યા હજારો શસ્ત્રીરોને
ઘેલ્યા બક્ષી! આ કેસરીઆ રંગની છોળે દાંડીની દૂધ આરંભાઈ,
હિંદ છોડોને પડકાર બીજો અને વિદેશી આક્રમણો સામે પ્રજા
દિવાલ બની બીભી રહી. એવા કેસરીઆ રંગને બિરહાવતાં જ કવિ
નલાલાએ ‘મારા કેસરીબીના કંથ હો, સિંધાવોણ રણવાસ’ ગીત
ગાયું હતું. આવા કસુંબલ રંગને સોરઠી સાહિત્યકાર શ્રી ઝવેરચંદ
મેઘાણીએ ‘રાજ મને લાગ્યો કસુંબીનો રંગ’ માં વહેતો કર્યો છે.
શ્રી ગતી દહીંવાળાને પણ સુરતમાં એકથે એકથે આ કેસરીઆ રંગની
મોહિની લાગી ગઈ છે તેમણે તો વિશ્વને આમંત્રણ આપ્યું છે:
‘રંગ રે માગો તો તમે કેસરીઓ માગજો.’

ગુજરાતે રંગની રેલમ છેલ
રંગ રે માગો તો તમે કેસરીઓ માગજો !

યૌવનમાં મહાલતા યુવાનો ને યુવતી
ખીલેલા મોગરાને અધખીલી કુસુમ-કળી
અલખેલી રસિયણ, છોગાળા છેલ
રંગ રે માગો તો તમે કેસરીઓ માગજો !

“સાગર! તારે ને મારે છે રનેહ-જૂનો રનેહ” એ શબ્દોથી
કવિશ્રી પૂજલલાલ ગુજરાતના સાગરને યાદ કરે છે. ત્યારે કવિ પતીલ
ગાઈ ઉઠે છે: “માતૃભૂમિનો જયનાદ, જયનાદ જગાવીએ.” કલોક્તી
તેલ સમૃદ્ધ ધરતીને જોઈને કવિ સ્વપ્નરથ કહે છે:

“કલોક્ત હો! મેં આજ તુજ જોઈ ધરા.”

જેની ધરતી પર ચરણ ચમકી બે
જેના બોળામાં મરણ જીવી બે
તું છે એવું રૂપ કે જેની ઉપર
માન સહ મંડાઈ છે સહુની નજર.

જેની ધરતીમાં મૃત્યુ પણ જિંદગી બની જાય તેવી અલૌકિક
ભૂમિ બીજે ક્યાં હોય? એ તો કવિની માતૃભૂમિ જ. આ મહત્તા
માનવ કવિશ્રી ગતી દહીંવાળાની આ પંક્તિઓ પણ એટલી જ
ભાવસભર નથી?

તવ પ્રજા જાણે નર્યું આંખોનું નર
નર, જે પથરાયલું છે દૂર દૂર.
તારું સાહસ, કાવ્ય જેને પ્રાપ્તકળ
તારી શ્રદ્ધા, તારી ધીરજ પણ અચળ.
આમ તવ અસ્તિત્વનું “ગુજરાત” નામ
કોટિ કોટિ આંખમાં તારો મુકામ!

કોટિ કોટિ ગુજરાતીઓની આંખમાં અને તેમના હૈયામાં મુકામ
ધરતી ગુજરાતની આ પાવન મૂર્તિ કેટલી ભવ્ય છે? એના ગૌરવની
કીર્તિ-પતાકા ચારે દિશામાં બેઠે છે. આ યશગાથાને માતાં શ્રી
મૂળજીભાઈ પી. શાહ કહે છે:

ચેતન ચમકે ચિત્તમાં, પરિમલ પ્રેમ ડાળ
કલા સોદાગી ગુર્જરી, પ્રસરે કીર્તિ અમાપ
જય હો! જય હો! જય હો!
ગુર્જર ભૂમિનો જય હો!

ગુજરાતની આ પ્રતાપી ધરતીમાં અનેક પ્રતાપી પુરુષો પાક્યા.
શાહ સોદાગરો, પંડિતો અને સતોતી મુવાસ આજે પણ ચોતરફ
ફેલાઈ રહી છે. મહાત્મા ગાંધીજી જેની પુણ્યવિમૂર્તિ આ ધરતીમાંથી
પેદા થઈ છે. કાળજીગતી સામે ઝૂમતી પોતાની પ્રતિભા અને
પ્રતિજ્ઞાને અશ્વરૂપ રાખતી ગુજરાતની આ ધરતી શત શત વંદનને
પાત્ર છે. પ્રત્યેક ગુજરાતીના અંતરમાં તેનું ચિરંતન સ્થાન છે. તેનું
ગૌરવ પ્રત્યેક ગુજરાતીનું નિજનું ગૌરવ છે.

આ બધું વિચારું છું ત્યારે કવિ શ્રી ત્રિભુવન વ્યાસની આ
કાવ્ય પંક્તિઓ મારા અવજાપે ગુંજવા કરે છે:

દિનગિરિ શિખરથી સેતુ પર્યંત ને
પૂર્વજંગલ દ્વારામતિથી,
પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની પુનિત વહતી હવા
જીવન જાગી રહ્યાં સંસ્કૃતિથી,
આત્મજાળ ચેતના પ્રકટતાં પ્રતિદિને
ઉચ્ચ ભાવો તણી ગંગ બળકે
ભવ્ય ભારત મહીં ધન્ય ગુજરાત હો
સર્વસર ગૌરવે આજ છલકે !

‘ગુજરાતી સાહિત્યનાં ચિરંજીવ પાત્રો’

—અધ્યાપક શ્રી રમેશ એમ. ત્રિવેદી

કેડ ઉત્તરે કચ્છ અને મારવાડ, દક્ષિણે થાણા જિલ્લો, પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર અને પૂર્વે માળવા-ખાનદેશ : એની વચ્ચેના પ્રદેશમાં બોલાતી, ગુજરાતી ભાષાના લોકોનો આ ગુજરાત પ્રદેશ, તે કેવળ ભૌગોલિક આકૃતિ જ બની સકે. એની સીમારેખાઓ વારંવાર બદલાતી રહી છે, તેમ જતાં એના રાજવી નરેશો, સંતકવિઓ, સાહિત્ય કારો અને સાંસ્કૃતિક નેતાઓએ ગુર્જર સંસ્કૃતિ પ્રગટાવવા જે મૂલ્યવાન અર્પણ કર્યું છે, તેથી ગુજરાત પ્રદેશનું એક સૂક્ષ્મ શરીર પણ બંધાયું છે.

ગુજરાત કેવળ દાળભાતખાઉ લોકોનો જ મુલક નથી; એના ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠમાં વાણિજ્યશ્રા શાહસોદાયક છે, તે કુશળ મંત્રી-વર્ગે પણ હે. એમાં ક્ષાત્રવટ દાખવનારા રાજવીનરેશો પણ છે અને હેમચંદ્રાય યંથી માંડી ઉમાશંકર સુધીના ઉત્તમ સારસ્વતો પણ છે અને તેમનું સાહિત્ય એટલે ગુજરાતપ્રદેશનું એક હજાર વર્ષનું સાહિત્ય. એનું ગૌરવ નેટલું કરીએ એટલું ઓછું. શ્રી ક. મા. મુનશી યોગ્ય જ રીતે કહે છે:

“ગુજરાત તે એક ભાવનાવાદી પણ જીવંત સાંસ્કારિક વ્યક્તિ છે. ગુજરાતના વ્યક્તિત્વના ભાનથી પ્રેરાર્થ, એનું વ્યક્તિત્વ સિદ્ધ કરવાનો જેણે સક્રિય સંકલ્પ કર્યો હોય, તેનામાં ગુજરાતની અસ્મિતા હોય. આ વ્યક્તિત્વના ઘડતરમાં પર્વત અને નદી-ઓનું સ્થાન ગૌણ છે. મુખ્ય સ્થાન તે છે જે મહાપુરુષોએ ગુજરાતની આ ભાવના સરળવી છે, તેમનું છે. તેમનાં પરાક્રમે અથવા સાહિત્યકૃતિઓ, ગુજરાતીઓની કલ્પના અને ઈચ્છાને કેન્દ્રસ્થ કરે છે. તે ઇતિહાસ કે સિદ્ધાંત રમી જાય છે, ઉત્સાહ અને આનંદ પ્રેરે છે. ગૌરવકથાઓનાં મંડાણ માંડે છે, ગુજરાતનું સૂક્ષ્મ શરીર પણ બાંધી જાય છે.”

આ ગુર્જર-દેશની અસ્મિતાને સૌ પ્રથમ પ્રકટાવી કલિકાલ સર્વજ્ઞ આચાર્ય હેમચંદ્ર જેવા સંસ્કારસ્વામીએ, રાજકીય રીતે સંસ્થાપી વીર વનરાજ આવડાએ અને સોલંકી નરેશ ‘સધરા-જ્ઞેસજે.’ નરસિંહ, મીરાં જેવાં સંતકવિઓએ અને પ્રેમાનંદ જેવા ભાષાકવિએ તેને સંસ્કારી. ત્યારપછી એકાદ સૈદ્ધાંત જેટલો સમય વહી ગયો. એ દરમિયાન, નરમ પડવા માંડેલી એ અસ્મિતાને ફરી સંકેારી નર્મદે. ‘ગરવી ગુજરાત’ના અડુલું પરભાત તરફ સંકેત કરી, ‘પ્રેમ-શૌર્ય’ના ભુજંદ લલકાર વડે, જુવાનીના ‘જેરસા’થી ધનમનતા નર્મદે એ અસ્મિતાનું શ્રદ્ધાપૂર્વક ગાન કર્યું. સદ. રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતા, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, ન્હાનાલાલ કવિ, રા. ખચરદાર અને લોક-લાડીલા શાયર જવેરચંદ મેઘાણીએ પણ સમયધર્મ ખળવ્યો. એ જ ભાવના, સાહિત્યક્ષેત્રે અખિલ ભારતકક્ષાએ, પ્રવર્તમાન સમયમાં શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી અને શ્રી ઉમાશંકર જોશી વ્યક્ત કરી રહ્યા છે.

આવા ગુજરાતનું સાહિત્ય પણ, એના આરંભથી અઘાપિપર્યંત જોઈએ તો, ઉત્તરોત્તર વિકાસશીલ રહ્યું છે. આચાર્ય હેમચંદ્ર પોતાના બહુખ્યાત ‘સિદ્ધ-હેમ’ વ્યાકરણમાં, એ શાસ્ત્રીયગ્રંથના ઉદ્દાહરણાર્થે જે દુહાઓ ટાંક્યા છે, તે એતતકાલીન ગુર્જરપ્રજ્ઞના સામાજિક સાંસ્કૃતિક જીવનનું યથાર્થ પ્રતિબિંબ પાડી જાય છે. ગુજરાતી સાહિત્યનો લગભગ એ ઉપકાળ છે. કદાચ ત્યાં જ ગુજરાતી સાહિત્યનું, પ્રથમ ચિરમરણીય તેજસ્વી પાત્ર આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.

‘ભદ્રા હુઆ જુ મારિઆ બહિણિ મ્હારા કનુ;

લગજે જજ તુ વયસિ અહુ; જઈ ભગ્ના ઘર એનુ’

[ભલું થયું, બહેન, કે મારા કંથ (રણમાં) ખપી ગયા. ભાગીને એ ઘેર આવ્યા હોત તો સખાઓ આગળ હું લાજ મરત.]
જે સરળતા અને લાઘવથી જતાં સામર્થ્યપૂર્વક, મર્મવેધક રીતે આ દુહામાં વીરસપૂર્ણ વાત કરી છે તેમાં, શરવીસ્તાને પુરસ્કારતી વીરાંગનાનું અદ્ભુત રેખાચિત્ર, તેના સર્જકે ચિરંજીવ બનાવ્યું છે. એવી જ રીતે પ્રોપિતભર્તૃકા, વિરહિણી નાયિકાનું એક ખીજું નખ-ચિત્ર (Nail-sketch) જુઓ :

‘વાયસુ ઉઘ્રવન્તિએ પિઉ દિદ્ધિ સહસતિ;

અહા વસયા મહિહિ ગયં અહા કુદ નડતિ.’

[કાગડાને ઉડાડતી હતી તેણે, સહસા પિયુને આવેલો દીકો. અરધાં બલોયાં (વિરહકૃશ હાથ પરથી) ધરતી પર પડી ગયા, ને અરધાં (પ્રિયદર્શને કૂલી ન સમાતાં) તડ દહને તૂટી પડ્યાં]

આ અને આવા અનેક દુહાઓ અને ત્યારબાદ પ્રગટેલાં અન્ય સાહિત્ય સ્વરૂપોમાં, આપણે ગુજરાતી સાહિત્યનાં ચિરંજીવ પાત્રો અવલોકીશું. આચાર્ય હેમચંદ્રના સર્જનકાળથી આરંભીને દયારામ-ભાઈની રસવંતી અમર ગરબીઓના રચના સમય સુધીનો ખ્યાલ કરીએ તો, ગુજરાતી સાહિત્યનો એ પ્રાચીનયુગ કે મધ્યકાળ ગણાય છે. ભક્તિ, એ વખતે સમાજનાં અન્ય ક્ષેત્રોની જેમ, સાહિત્યમાં પ્રગળ અંગ ગણાતું હતું. વૈષ્ણવભક્તિની વધુ ગાદ અસર થઈ હોવાને કારણે, કૃષ્ણભક્તિની ઉપાસનાનું સાહિત્ય વિશેષ મળી આવે એ સ્વાભાવિક છે. આથી જ નરસિંહ, મીરાં, દયારામ વગેરેની શુદ્ધભક્તિની કવિતા હોવા જતાં તેમાં કૃષ્ણ એક પાત્ર રૂપે ઉપસી આવતું દેખાય છે. પ્રેમલક્ષણભક્તિની ઉપાસના એનું કારણ છે. કૃષ્ણનું પાત્ર મધ્યકાલીન સંતકવિઓથી માંડી અધુનાતન કવિઓ માટે પણ, એટલું જ આકર્ષણ જન્માવી શક્યું છે. સર્વવ્યાપક વિભૂતિ ગણાયેલા, શ્રીકૃષ્ણ-ચંદ્રના વ્યક્તિત્વનું કોઈ એક જ પાસુ નથી; પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં કૃષ્ણનું નિરૂપણ, જેના માટે સર્વાત્મભાવ દાખવી શકાય એવા અમર-પ્રેમી, પ્રિયતમનું પ્રતિક બની ગયું છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં આખ્યાન અને પદ્યવાર્તા જેવાં

કથાકાવ્યનાં સ્વરૂપોમાં કેટલાંક ચિરસ્મરણીય પાત્રો આપણને અવશ્ય મળી આવે. આખ્યાન તો મિશ્રલક્ષિત દાખવતું કથાકાવ્ય છે. કથારેક ('ચંદ્રહાસાખ્યાન' જેવામાં) લક્ષિત એમાં ન પણ હોય. એ ચરિત્રકાવ્ય તો છે જ. કવિશિરોમણી પ્રેમાનંદે તો—

‘પૂર્વે જે જે કવિજન વૈભવે કહ્યાં ચરિત્ર ઉદાર છ,
તે સર્વેનો જોડ કરીને બાંધ્યું શુભ આખ્યાન છ.’

એમ કહી તત્કાલીન સમાજજીવનમાં જાંચા સંસ્કારોનું સિંચન કરવા, પુરાણાદિમાંથી પોતાના આખ્યાનનાં પાત્રો પસંદ કર્યાં અને સ્વપ્રતિભાના બળે અમર બનાવ્યાં. મધ્યકાળના સમગ્ર સાહિત્યકાશને, તેનો કાવ્યપ્રકાશ, તેની બહુમુખી પ્રતિભા દ્વારા ભરી દે છે. વ્યવસાયે તો તે માણુભટ્ટ હતો. ઉદર અર્થે તેણે કથાકીર્તનસેવન કર્યું હતું; તેમ છતાં પેટિયું નીકળ્યું એટલે ‘હાઉ’, એમ સંતોષ મેળવીને આત્મવંચના કરે તેવો સર્જક તે ન હતો. એના અંતરમાં રહેલો કલાકાર જ એની પાસે સંસારના અનુભવોને સ્વસ્થતાથી, યથાવકાશ દ્વંદ્વ અને લગભગ પૂર્ણતાની કક્ષાએ નિરૂપણ કરાવે છે. ‘દર્શનાત્ વર્ણનાત્ ચૈવ કવિ.’ એ ન્યાયે તે કવિપદ પામ્યો છે.

‘મામેરું’, ‘સુદામાચરિત્ર’, ‘નળાખ્યાન’ તેની યશોદાકૃતિઓ છે; ‘ઓખાહરણ’, ‘ચંદ્રહાસાખ્યાન’, ‘રણવજ્ર’ અને ‘દશમરક’ પછી લોકહૃદયમાં સ્થાન મેળવ્યું છે. છેક આરંભકાળના ‘ઓખાહરણ’માં, ભાવાવેગમાં ધસી જતી પ્રેમાનંદની કલમ જુઓ, કે એની પરણિત પ્રજાનું અધૂરું રહેલું સુદામા એવા ‘દશમરક’ના ભાવશબ્દમાં વિસ્મયી કલમ જુઓ; એની ખૂબી એણે ઊભી કરેલી પાત્રોની વીચિ— Picture-galleryને અમર કરવામાં રહેલી છે. એમાં તત્કાલીનતાની સાથે સર્વકાલીનતા ભળેલી છે. એમ માનવસ્પર્શની જીવંતતા અનુભવાય છે. કથાના માળખામાં જે જીવંતતા અને પ્રત્યક્ષતા, કહો કે ચૈતન્ય લાવી શક્યો છે. તેમાં એની પાત્રનિરૂપણની કુશળતા જવાબદાર છે. એની વર્ણનકળા લો કે રસનિરૂપણની શક્તિ તપાસો, કે ચરિત્ર ચિત્રણની કળા જુઓ; એમાં કલાકાર પ્રેમાનંદનું સત્ય-સાર્થપણું અજીવું રહેલું નથી. કાવ્યસર્જનવેળાએ એની દષ્ટિમાંથી સંસારનો એકપણ પદાર્થ છટકી શક્યો નથી. કવિશ્રી મુન્દરમે પ્રેમાનંદને અર્પેલી આ અંજલિપંક્તિઓ યથાર્થ છે.

‘પ્રતિભાઅંગુલિ એહથી, કોણ રહ્યું અરપૃથ્થ ?

ઉતર્યાં અવનિ ઉપર, સહુ થર કેરાં દશ્ય !’

‘સુદામા ચરિત્ર’માં સુદામાનું પીછીના એક જ લસરકે ચિત્ર આલેખતાં પ્રેમાનંદ કહે છે:

‘સુદામે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યો, મન જેનું સંન્યાસી.’

સંસારથી વિરક્ત, આચાર્યકવતધારી આ સંત પુરુષને માથે કબ્ર આવી પડ્યું છે, પોતાના કુટુંબના ભરણપોષણનું. નરસિંહને તો માણુક મ્હેતી સાથે આપતી હતી, તેથી અધુ જ ‘શ્રીહરિ કરશે’ એમ કહેવાનું સુખ હતું; પણ વ્યવહારધર્મ બલવવામાં વાસ્તવની ભોંય ઉપર ચાલનાર સુદામાપતની તો રોકડું જ પરખાવે છે:

‘એ તો જ્ઞાન મને ગમતું નથી ઋપિરાયજી રે

રૂએ બાળક માગે અન્ન, લાગું પાવજી રે.....’

બદવપુરી દારકામાં પ્રવેશતા દીનદરિદ્ર, લઘરવધર સુદામાની ઊંચિ જુઓ:

‘બદવ સ્ત્રી તાળી દઇ હસે, ધન્ય નગર આવો નર વસે !
જેણે વ્રત તપ કીધાં હશે અપાર, તે સ્ત્રી પામી હશે ભરથાર !’

એવી બદવસ્ત્રીઓની વ્યંગોક્તિના, પણ ખરેખર તો પૂર્ણસત્ય વચનના નિશાન બનેલા ગૃહસ્થી સુદામાની ઊંચિ-ચાચકો (તે જમાનાના શ્રોતાઓ)ના મનમાં રમતી કરી મૂકી છે. કૃષ્ણના વૈભવી જીવનને જોઈને કશું જ માગવાની સુદામા હિંમત કરી શકતો નથી, અને તેથી દેખીતી રીતે નિષ્ફળતા અનુભવતો, ‘રંડાએ ઉપગમ્યું અપમાન’ એમ પત્નીને મનોમન ભાંડતો સુદામા—

‘હજાહજ વિષ પાંતે પોદિયે, પણ મિત્ર આગળ લાથ ન સોડિયે’
એવું પશ્ચાદ્ગાન જ પ્રાપ્ત કરે છે પણ—

‘અદળક દળિયો રે શામળિયો મુદિ તાંદુલ સાટે !’

એમ ભવોભવનાં દરિદ્ર પોતાનાં કપાયેલાં છે એવું ન સમજનાર, દીન અને હવે તો દીન બનેલો લાગતો, બિચારો આલ્મી સુદામા પોતાનું ગામ, ઠામ બધા જ વિશે વિમાસણમાં પડી ગયેલો જોવા મળે છે.

‘મામેરું’ એ લઘુઆખ્યાન તો, લક્ષ્યકવિ નરસિંહના જીવનમાં શ્રીકૃષ્ણે અચારનવાર જે સલાય કરી હતી તેમાંનો એક મહત્વનો પ્રસંગ આલેખતી, રચના છે. સીમંતિની કુંવરપ્રાર્થ માટે મામેરું લઈ જવા વેળા આવી, ત્યારે ‘મોસાળું’ કરશે શ્રીહરિ’ એમ બોળી માન્યતાથી ચાલનાર નરસિંહનાં વેવાઇપક્ષનાં માણસો પૂરાં વ્યવહાર-ડાહ્યાં હતાં. પરણાવેલી પુત્રીની ક્યારેય દરકાર ન કરનાર પિતા, માતા નથી તેવે સમયે, જીવનના આનંદના ચરમ પ્રસંગે પણ, કોડભરી દીકરીની શી મચ્છાઓ હજે એટલુંય ન સમજે તો, એવી કમનસીબ નમાઇ દીકરીની મનોવ્યથા શી હશે? ભાંગતો મહિયરથી આશિયાળાપણનો ભાવ અનુભવતી કુંવરપ્રાર્થ એક પક્ષે બીંસમાં લેવાય છે અને તેથી જ—

‘ગોળ વિના મોળો કંસાર, માન વિના સ્ત્રો સંસાર.’

‘વડો દૂટે રઝગે દીકરી, મા વિના એવી દીકરી.’

‘ટોળાં વઢોઇ જેવી મૃગલી, મા વિના એવી દીકરી.’

વગેરે પંક્તિઓમાં કુંવરપ્રાર્થનું ધન્યકર્તુ ચિત્ર લેખકે ઉપસાવ્યું છે. કુટુંબજીવનના ઘણાંયજ્ઞ ભાવોને સરળ છતાં માર્મિક રીતે આહી નિરૂપ્યા છે.

આખ્યાનકવિ પ્રેમાનંદનું ઉત્તમ સર્જન ‘નળાખ્યાન’ છે. ત્રિભુવનસુંદર પુણ્યલોક રાજ્ય નળ, અને દેવો પણ જેને વરવા ઉત્સુક હતા, તો વળી—

‘આજ યૌવન ને વળી વૃદ્ધા, તેને દમયંતી પરણ્યાની શ્રદ્ધા’ એમ માનવોને પણ થેણું લગાડનાર ત્રૌલક્યમોહન સુંદરી દમયંતી, પરસ્પર સ્નેહભાઈ બંધાયેલાં હતાં. તેમ છતાં જીવનની ઊંચડી થતી જતી બાજુમાં, જગતની પરિતાપની ભઠ્ઠામાં જે રીતે તવાય છે તેમાં દમયંતીનું પાત્ર અદકું નીવડી આવે છે. મૃતસંજીવનીનું દેવદત્ત વરદાન પણ કમનસીબે શાપરૂપ બની બેસે છે. ત્યારે, વિસ્મૃતિમાં આગોડતા પતિ પાસે ‘હુધાપાપિણીએ મચ્છ ભખાવ્યાં’ એમ દમયંતીને કબૂલવા મજબૂર કરે છે. કેમેય નળનું મન માનતું નથી અને કળિની કુસુદિથી પ્રેરાયેલો—

‘તું નહિ નારી, હું નથી કંથ, આ તારા પિયરનો પંથ’

એમ શોકડું પરખાવી દેતો નળ, બેજવાળદાર પુરુષના વર્તનથી કશું જ વિશેષ દાખવતો નથી. તેમ છતાં પતિપરાયણા દમયંતી, ગમે તેટલી અપમાનિત થવા છતાં નળના સાન્નિધ્યમાં જીવન વ્યતીત કરે છે પણ ધીક્રમાં દમયંતીને સજી દેવાનો અને ધીક્રમાં દમયંતી પ્રત્યે પ્રીતિભાવ દાખવવામાં ડૉ. જોડિલ અને મિ. હાઈડની મનોવૃત્તિમાં ઓછા ખાતો નળ, (ઉ. ત. 'આવાગમન નળ હીંડોલે ચઢ્યો') વિચાર ચકાવે ચઢી જાય છે, અને કોધાંધ બની દમયંતીને સજીવામાં અનાયાસે અદ્ય-દુરિતનું રમકડું બને છે. આવી અભિજાત દમયંતીની દશા આગળ જતાં 'ધરની દાઝી વનમાં ગઈ તો વનમાં લાગી આગ' એ ન્યાયે અજગરના મુખમાં અને પછી કામી પુરુષોના પેંતરામાં ફસાય છે. દમયંતીને જે બાહ્ય દુઃખો પડ્યાં છે તેથી વધુ તો આંતરિક દુઃખોએ તેને ભાંગી પાડી છે. અને તેથી જ માથાને ત્યાં છૂપે વેશે કામ કરતી દમયંતી પર. ઇંદુમતીના હારની ચોરીનું આગ આવી પડે છે ત્યારે તો—

‘હો હરિ! સત્ય તથા સંઘાતી, હરિ હું કહીયે નથી સમાતી,
હરિ મારાં કોણ જનમનાં કરતું? પ્રભુ ચોરી ચકી શું નરતું?’

એમ કહે છે ત્યારે ‘અપિ ગ્રાવા રોદિત્યપિ દલતિ વજ્રસ્ય હૃદયમા’ એ ભવભૂતિની ઉક્તિ સાચી કરતી અનુભવાય છે. બાહ્ય વેશે નળ દમયંતીને પુનઃસ્વયંવર વેળાએ કસોટીએ ચઢાવે છે ત્યારે પણ મનોમન પતિપ્રેમનું સાદ્ય અનુભવતી દમયંતીને—

‘નથી રૂપનું કામ રે હો ભૂપ મારા...’ એ મર્માંગી પંક્તિઓમાં અશ્રુમૂર્તિ બની રહેતી આપણને લેખકે બતાવી છે.

‘ઓખાહરજી’ ની ઓખા મુગ્ધ છતાં પ્રગલ્ભયુવતી છે. જે તેને કોઈ પરણે તો તેનો વડસસરો, પોતાનો ઘાતક થાય એવી શિવવાણીથી ગભરાઈને પિતા બાણાસુર પુરુષના સહચારથી દૂર રાખવા ઓખાને એકદરિયા મહેલમાં ઢાસી ચિત્રલેખાની કાળજી હેઠળ પૂરી રાખે છે. ચૌવનપ્રવિષ્ટ ઓખાને કુંવારું જીવન દુઃખી લાગે છે. તેથી—

‘આંહી કોઈ પુરૂષ આવે તો સદ્ર પગલું, ના પૂછું બેશીને લગનજી.’

એમ પણ બોલે છે. અહીં કેદમાં પુરાયેલી ઓખાની જંખનાનો પ્રબળ જંઝાવાન પ્રેમાનંદે અસરકારક રીતે નિરૂપ્યો છે. ઓખા પોતાના સ્વપ્નપુરુષને બોળી લાવવા, પોતાની દારી સખી ચિત્રલેખાને વિનવે છે. ચિત્રલેખાને પણ ઓખાની વિરહવેદના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ છે. અને તેથી ઓખાના વર્ણન પ્રમાણે દેશદેશના રાજકુમારોનાં ચિત્રો આલેખ્યે જાય છે. એમ કરતાં કરતાં અનિરુદ્ધની આકૃતિ દોરનાં હર્ષોદ્ઘાસ પામેલી ઓખા ચિત્રને જ વળગી પડે છે. ત્યારે, ‘હાંહાં વળગ્યામાં કાગળ ફાટે...’ એવી મર્મોક્તિ પણ ચિત્રલેખા ઉચ્ચારે છે.

ચિત્રલેખા અનિરુદ્ધનું હરણ કરી લાવી, નારદની સાક્ષીએ ઓખાની સાથે ગાંધર્વવિધિએ પરણાવે છે. બાણાસુરના પ્રધાન કૌભાંડને આ વાતની ખબર પડી જાય છે ત્યારે અનિરુદ્ધને તો લડવા સિવાય કોઈ બીજો ઉપાર્થ રહ્યો નથી. આમ અપેક્ષિત લડાઈ થાય જ છે. રણસંગ્રામમાં પણ વીરોચિત શરવીરતા દાખવતા અનિરુદ્ધને બેઠું—

‘મેં તો આવજું નહોતું જાણ્યું
ચિત્રલેખાએ રત્ન જ આણ્યું.’

એવા પ્રસન્નતાના બોલ ઓખા બોલે છે. અહીં જ આપણને પ્રેમાનંદની પાત્ર સર્જન કળાનો ખ્યાલ આવે છે. ઓખા પ્રેમાનંદના હાથે માનવીય ભાવોનો સંસ્પર્શ પામી છે. તો ‘હુડી’માં આવતા શામળાશા શોકનું શબ્દચિત્ર પણ પ્રેમાનંદના શબ્દોમાં જ અમર થયેલું જુઓ:

‘વાહાલો ગોમતીજના ઘાટમાં રે, મલ્લો તીરથવાસીને વાટમાં રે.
વેશ પૂરો આણ્યો માહારે વાહાલે રે, નાથ ચૌટાની ચાલે ચાલે રે.
છે અવળા આંટાની પાધડી રે, વાહાલાજને કેમ બંધનાં આપડી રે.
દીસે વાણિયો બીને વાને રે, એક લેખણ ખોસી છે કાને રે.
હસતાં ખાડા પડે બહુ ગાલ રે, મોટું કપાળ જાણે વેતાલ રે.
અધર બેઠે જાણે પરવાળી રે, મોટી આંખ દીસે અણિયાળી રે.
બે કાને કુંડળ ઝળકે રે, નાસિકા દીવાની શળકે રે.
દીસે દાંત રૂડા હસતા રે, હીરા તેજ કરે છે કસતા રે.
ત્રિકમજ વણિકની તોલે રે, નાથ ઉતાવળું બોલે રે...’

પ્રેમાનંદે ‘દશમરકંધ’માં વાતસલ્યનું જે થોડું ઘણું ચિત્ર ઉપચાલ્યું તેમાં જશોદાનું પાત્ર મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. દેવકીએ તો કૃષ્ણને કક્કત જન્મ જ આપ્યો છે, પણ કૃષ્ણને પુત્ર તરીકે ઉછેરવાનો સંપૂર્ણ હક્કો જશોદાને મલ્યો છે. બાળકૃષ્ણનાં તોફાનોની અનેક કહિયાદો છતાં માતાને પુત્રનો દોષ મનમાં વસતો નથી. પણ ક્યારે જશોદામૈયાને પણ, કૃષ્ણને દોરડે બાંધવા જેવી શિક્ષા કરવી પડે છે, ત્યારેય માતા જશોદાનું મન તો ખિન્નતા જ અનુભવે છે.

કૃષ્ણ જ્યારે નાગદમન ખાતર યમુનાના ધરામાં અંપડાવે છે ત્યારે જશોદાના મુખે ગવાયેલું ‘મારું માણેકડું રિસાયું.’નું દર્શણ રસસભર વિલાપનું એ ગીત વાતસલ્યરસનું સજીવ ચિત્ર ખડું કરી આપે છે:

‘તે મખાંતર દડાનું કીકું, મનમાં દુઃખ કાંઈ આવ્યું,
ઉખળનું બંધન આજ સાંભર્યું, તે માટે અંપડાવ્યું રે.’

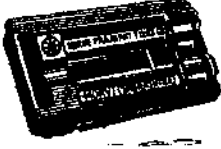
શામળિયા.’

આમ પુત્રવિરહી માતાને, પોતે કૃષ્ણને ખાણિયા સાથે બાંધ્યા હતા તે યાદ આવે છે તેથી પશ્ચાત્તાપ થાય છે અને કૃષ્ણે રિસાદને જ જમનાના ધરામાં અંપડાવ્યું છે એમ બે ઘડી માને પણ છે. એટલામાં જ ધરામાંથી કૃષ્ણ હસતા હસતા બહાર આવે છે ત્યારે માતાના આનંદનો પાર નથી રહેતો. આમ ‘દશમરકંધ’ દ્વારા પ્રેમાનંદે વસંત માતા જશોદાના પાત્રની અમર બેઠ ધરી છે.

આવી જ રીતે વ્યવહારક્ષ્ત સુદામાપત્ની, ચતુર નંદવ સ્ત્રીઓ અને સુભદ્રાની નણદો, પુણ્યલોક નળરાજ, ઈશ્વરાંત્રીન જીવન જીવતો નરસિંહ, વીર અભિમન્યુ અને અનિરુદ્ધ, દીપળી નારદ, અભિજાત મંદોદરી, વાંકાબોલાં સત્યભામા તથા મામેરાની નાગર-સ્ત્રીઓ—આ અને આવાં ઘણાં પાત્રોનો માનવમેજો પ્રેમાનંદના સર્જનઆપારની ભાતીગળ સૃષ્ટિ બની રહે છે. એક કૃષ્ણનું પાત્ર જ પ્રેમાનંદે પોતાનાં જુદાં જુદાં આખ્યાનોમાં ટેટકેટલી રીતે આલેખ્યું છે એ જ અલગ અભ્યાસનો વિષય બને એમ છે.

“વ્યાપક અને વેધક સંસાર નિરીક્ષણબળે, કોઈ સહજસજ્જવાળા માનવચિત્ત જ્ઞાનથી, તેમજ સર્જક કલાકાર પાસે હોવા બેઠેલા પરકયા પ્રવેશના કીમિયાથી, પ્રેમાનંદે જુદા જુદા જીવનસંદર્ભમાં

લોકો ચક્રછાપ નળીયા શા માટે પસંદ કરે છે?

કારણ કે તે...

- મજબુત
સુદર અને
બરોસાયાન છે.

- આપ પણ હમેશાં “ચક્ર છાપ” ઉપર પૂરો બરોસો રાખી શકો છો.
- અમારો ટ્રેડ માર્ક ચક્ર છાપ રજીસ્ટર્ડ કરાવેલ છે.
- બજારના ટ્રેડમાર્કથી સાવધાન! અસલ “ચક્ર છાપ” જોઈને જ ખરીદો.

અદ્યતન મશીનરીથી જંગી ઉત્પાદન ધરાવતું
ગુજરાતનું માનીતું એકમાત્ર કારખાનું

સ્થાપના : ૧૯૫૧]

[ફોન નં. ૨૧૬

—: ઉત્પાદકો :—

શ્રી પ્રજાપતિ ટાઈલ્સ કું.

ઠે. રમેશ કેટન મીડિયમી બાબુમાં,
પોસ્ટ બોક્સ નં. ૩૦, મોરબી.
(ગુજરાત)

મુદ્રાધેલાં ભાતભાતનાં સ્વભાવ, સંસ્કાર અને વૃત્તિઓવાળાં બધાં મોટાં તેમજ થોડા વખત કામ બળવી શ્રોતા-વાચકોની વિદ્યાય લેતાં નાનાં પાત્રોના મનોવ્યાપારો અબળ વારતવિક્રતાથી નિરૂપ્યા છે.

વિદ્વાન વિવેચક શ્રી અનંતરાય રાવળે કત્રાકાર પ્રેમાનંદ માટે ઉચ્ચારેલા આ શબ્દો પ્રેમાનંદે કરેલા પાત્રલેખન માટે વધારે સાચા પૂરવાર થયા છે.

માનવીની મનુષ્યતાનું જ સમય કથન કરનારી અને લોકોની કથનાની રંગભરી સૃષ્ટિના મુક્તિપિણદે લઈ જઈ, જીવનનો થાક ભુલાવનારી વાર્તાઓની ઝડી વરસાવી, પોતાનાં ગુજરાતી ભાંડુઓને વાર્તાનંદ સાથે ચતુરાઈ, વ્યવહારજ્ઞાન અને નીતિમોદની શામળે કરેલી હાલ્દીમાં જ એની સેવાની વિશિષ્ટતા રહેલી છે. મૂળે મનોરંજનનું લક્ષ્ય તાકતી અને તે સાથે સંસાર ઉદાપણ શીખવતી વાર્તાઓ સ્વચાનું શામળનું પ્રયોજન આ પંક્તિઓમાં સ્પષ્ટ છે :

‘નરનારીની ચાતુરી, નરનારીનાં ચરિત્ર,
શરપણું ને શાણપત, પ્રાક્રમ પુણ્ય પવિત્ર;
તે કાવ્યથી ઉદાપણ શીખે, જનમનરંજન થાય,
અદ્ભુત ને જનભાવનું, વર્ણન બહુ વખાણાય.’

શામળ અદ્ભુતરસખચિત વાર્તા સફળતાપૂર્વક રચી શકે છે. તેનું એક કારણ તેની પાત્રસૃષ્ટિ પણ છે. એ સૃષ્ટિમાં પરદુઃખભંજક રાગ કે રાગપુત્રો, પ્રધાનપુત્રો, રાજકન્યાઓ, વણિકકન્યાઓ, વગેરે હોય છે; તે વીર વિક્રમથી માંડી દેવદમની શ્રાંચણ સુધીનું પાત્ર પણ શામળની વાર્તામાં સ્થાન પામે છે. વાર્તારસને પોપક ચમકૃત જમવતાં પશુ, પંખી, આધિભૌતિક તરવો પણ શામળની વાર્તાસૃષ્ટિમાં અનિવાર્ય ભાગ ભજવે છે. આવી અપરંગી-varied પાત્રસૃષ્ટિ શામળની વાર્તાઓની છે.

‘સિદ્ધાસન બત્રીશી’ શામળની મહત્ત્વાકાંક્ષી વાર્તામાળા છે. જનસ્વભાવની નાડ પકડી પાડનાર આ કુશળ વાર્તાકારે બહુ વાર્તાની પરખ માંડી છે. એક એકથી ચડિયાતી વાર્તાઓ - કેવળ સંસારી રસની કથાઓ નિરૂપાંતે, ભક્તિભર્યા વાતાવરણમાંથી ઈંદ્રલોકના કથાઓ કહીને, કદાચ તે પ્રેમાનંદને પણ ભૂત્રાવે તેવો લોકપ્રિયતાનો તેણે ખંચ વાળી દાંયા છે. કથારસ તરફ વિશેષ એક રાખનાર શામળ, જરૂર પડે ચમત્ક્રિયાઓ આશ્રય લઈ એકવાર તે પોતે રમંટા વાર્તા-પ્રવાહમાં, વાચકને અવગત થસડી ભવ્ય છે એજ એની સિદ્ધિ છે.

પરદુઃખભંજક રાગ વીર વિક્રમ ‘સિદ્ધાસન બત્રીશી’નું એક આકર્ષક પાત્ર છે. પ્રગ્ભવસર રાગ રાત્રિ સમયે નગરચર્યા કરવા નીકળે અને જનતા જોખમે, જાતે આપણે સહી લઈને પણ પ્રગ્ભ-કૃષ્ણાણમાં તે કેવો રચોપચો રહેતો તેનું એમાં આવેખન છે. એક રીતે આખ્યાનકાવ્યમાં આવતા નરપુંગવો અને વીરાંગનાઓ અથવા પુણ્યપ્રદોષક રાગઓ કે અભિજ્ઞાત સ્ત્રીઓ જેવી જ સૃષ્ટિ જરાતરા બુદ્ધ સંદર્ભમાં મુદ્રાધેલી છે; પણ વાર્તાનો નરો એવો છે કે કથારેક અસંભવનો આશ્રય લઈ નિરૂપાયેલી પ્રક્રમગાથાઓ પણ તેમાં આવતી ચતુરાઈ, જનમનરંજન અને વ્યવહારજ્ઞાનથી વધુ લોકપ્રિય બનતી. ધર્મનાં બંધન જે ધર્મે ધામે શિથિલ થવા લાગ્યાં હતાં તે શામળના સમયના શાંતિકાળમાં મુક્ત ઉચ્ચાસ, આનંદ, પ્રેમ, સાદસ વગેરે ભાવોમાં વિકસવા લાગ્યાં હતાં. વળી વાર્તારસિકોને એમાંનું પ્રગતિશીલ વાતાવરણ પણ કામજુ કરી ચૂક્યું હતું.

‘મદન મોહના’ શામળની મૌલિક રચના તરીકે ધ્યાન ખેંચે છે. મોહના એ વાર્તાની નાયિકા છે. શામળનું એ તેજસ્વી પાત્ર છે. મદન કરતાં તે વધુ ચતુર છે. પડિત પાસેથી વિદ્યાપ્રહણ કરી સમસ્યા કમોડીમાંથી તે પાર પડે છે. મદન સાથે ચતુરાગ જન્મતાં જ એ વિના પુરૂષ પૃથ્વી વિશે માહારે તાત ને ખાત.’

એમ બોલી, પરાણું તો મદનને જ, એવી હક લઈને તે ખેસે છે. મદન અને મોહનનાં લગ્ન થાય છે. રાગને આ વાતની ખબર પડતાં મદનને દેશવટો દે છે. ભારે મોહના પણ સાથે જવા આગ્રહ કરે છે. પુરુષવેશે ચોરીછૂપીથી નગર બહાર નીકળી ભાગી જવાનું આદેશ કરે છે. ગણિકાના હાથે ફસાય છે, ત્યાંથી પણ નારી છૂટે છે અને મદનથી છૂટી પડેલી, મદનની શોધમાં દેશદેશાવર કરે છે.

રસ્તામાં અનેક પથપકારનાં રાણેં કરતી, સમય વર્તે સાવધ રહી પુરુષવેશે પાંચ સ્ત્રીઓને પરણી, મદનને પરણાવી પણ આપે છે. આમ મદન અને મોહનાનું સુખી મિલન યોગ્ય છે.

માતાને પોતાના રતેલની વાત કરવામાં નીડરતા દાખવતી, પુરુષવેશે મદન સાથે દેશાવર લુભવામાં સાદસ ખેડતી, પતિને વકાદાર રહેનાર અને જતાં ચતુરાઈ દાખવતી શુદ્ધપ્રીતિવાળી આ આકર્ષક કન્યા શામળની, પુરુષસભાવની નારીસૃષ્ટિનું, જીવંત પાત્ર બની રહે છે.

આ તો થઈ મધ્યકાળના ગુજરાતી સાહિત્યની વાત. ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્વરૂપ પ્રત્યે, વિષય પ્રત્યે, અભિવ્યક્તિ પ્રત્યે પરિવર્તન જોવા મળે છે. એ સૌ પશ્ચિમના સાહિત્યના બહોળા જાળે ગહરા સંપર્કને આભારી છે. અભાર સુધી ગુજરાતી સાહિત્ય કેવળ પદ્યમાં જ રચાતું તેને બદલે ગદ્યમાં લખાવા લાગ્યું. પદ્યમાં પણ અનેક નવાં સ્વરૂપો વિકસ્યાં. ગદ્યમાં અનેક નવા પ્રકારો ખેડાયા. છેલ્લા એ વર્ષમાં ગુજરાતી ગદ્યમાં એના ભિન્ન ભિન્ન સાહિત્યકારોએ નિર્ણય, નવલકથા, નવલિકા, નાટક, એકાંકી, જીવનચરિત્ર, આત્મકથા, ડાયરી, પત્રલેખન અને પ્રવાસ વર્ણન એમ જુદાં જુદાં સાહિત્યસ્વરૂપો દ્વારા અભિવ્યક્તિની દૃષ્ટિએ નવજાં શિખરો સર કર્યાં જે.

આપણે પ્રસ્તુત લેખમાં ગુજરાતના સાહિત્યકારોના હાથે નવલકથા, નવલિકા, અંકકાવ્ય, પદ્યનાટકો, નાટકો અને એકાંકીનાં સ્વરૂપો દ્વારા જે તેજસ્વી પાત્રપરંપરા સર્જાય છે તેનો આછો પરિચય કરીશું.

જીવરામ ભટ્ટ એ કવિશ્રી દલપતરામ રચિત હાસ્યરસનું નિરૂપણ કરતું બોત્તચક્ષી નાટક ‘મિથ્યાભિમાન’નું એક પાત્ર છે. રતાંધળા હોવા છતાં દોંગ અને મિથ્યાભિમાન ન મૂકતા, અને તેથી જ જાતે દુઃખી થતાં અને સમાજમાં સર્ગાસંબંધીઓથી ઉપલાસ પામતા જીવરામ ભટ્ટ અહીં આલેખાયા છે. મધુનાથ ભટ્ટની દાકરી સાથે કનેક્ટ લગ્ન થયેલાં છે. તે સાસરે જવા નીકળ્યા છે. ગતો ન જરૂરે હોવા છતાં કોઈને ન પૂછતા, અને પાડીનું પૂરૂં પકડી આગળ વધતા જીવરામ ભટ્ટ ખાડામાં પડે છે. અને ત્યાં જ રાત વિતાવવાનું નક્કી કરે છે. સાસરાના મનાવ્યા જેમ તેમ રાત્રે થેર આવે છે પણ ત્યાં પોતાનું આંધળાપણું છુપાવવા એક પછી એક જુઠાણું ઉચાર્યું રાખે છે. સાસરિયામાં રાત્રે ભૂલથી સાસુના ખાટલે પહોંચી જતાં ચોર, ચોર તરીકે ટિપાઈ જાય છે, અને મરણ-તોલ મારથી પિડાતા જીવરામ ભટ્ટની દવા પણ કાંટવૈદાને કારણે

બરાબર થતી નથી. આખરે પોતાના મિથ્યાભિમાનનો ભારે પશ્ચાત્તાપ તેમને થાય છે પણ ત્યારે તો ઘણું મોડું થઈ ગયું હોય છે. ભદ્રંભદ્રની માફક જીવરામ ભદ્ર પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અમર બની ગયા છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનાં ઇતિહાસમાં ૧૮૮૭નું વર્ષ શકવર્તી બની ગયું છે. તત્કાલીન ગુજરાતી વાસ્તવિક જીવનને નિરૂપતી પહેલી શિષ્ટ ગુજરાતી નવલકથા ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ રચાઈ. કવિશ્રી ન્દાનાલાલ કહે છે તેમ તે નિધિએ ગુજરાતી સાહિત્યે જગત સાહિત્યમાં પગ મૂક્યો. મહાનવન, મહાકાવ્ય, પુરાણ આદિ પ્રચલિતશબ્દો પામેલી આ નવલકથા ‘પ્રેમકથા નિમિત્તે સંસ્કૃતિની કથા’ બની છે. સ્થળ અને કાળના વિશાળ ફક્ક ઉપર આલેખાયેલી સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક તેમજ સાંસ્કૃતિક પ્રશ્નોની વિશદ અને તલસ્પર્શી જણાવટ કરતી આ મહાનવનમાં પ્રાચીનપૂર્વ, અર્વાચીનપૂર્વ અને અર્વાચીન પશ્ચિમની વિચારધારા અને સંસ્કૃતિનો ત્રિવેણી સંગમ સ્પષ્ટ થયો છે. એથી જ આ નવલકથાએ પોતાના જમાના ઉપર તો મોહિની ફેલાવી જ; સાથે સાથે સર્વકાલીન કૃતિ પણ બની શકી.

આ કથાની રચના પાછળ તેના લેખકનો આશય કેવળ જન-મનરંજનનો નથી. તેમને તો ‘વાચકોના જિજ્ઞાસારસને દ્રવ્યો કરી મિષ્ટવાર્તા બેગો ઉપદેશ’ પાઠ દેવાનો છે તથા ‘છશ્વરલીલાનું સદર્થે ચિત્ર આપવું એજ પ્રયાસ છે’ તેથી તેમાં એક કરતાં વધારે કથાઓની ‘ફલગુથણી’ હોય એ સ્વાભાવિક છે. વળી પાત્રવૈવિધ્ય આવી મહાકાવ્ય નવલકથામાં અપેક્ષિત છે જ. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં પાત્રોના આલેખન દ્વારા સમકાલીન ભારતનો નકશો ઉપસાવવાનો લેખકનો હેતુ હતો અને તેથી પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાંથી પ્રતિનિધિરૂપ પાત્રો પસંદ કરી તેમાં સજીવતાના રંગો તેમણે પૂર્યા છે અને તેથી જ આદર્શ અને વાસ્તવિક પાત્રોનો સુમેળ જોવા મળે છે. શ્રી અ. મ. રાયજી યથાર્થ જ કહે છે:

“સરસ્વતીચંદ્રની પાત્રસૃષ્ટિ વિવિધ અને અત્યંત સુંદર છે.”

રચનામધ્યમ સરસ્વતીચંદ્ર વિદ્યાગુણસંપન્ન, ગર્ભશ્રીમંત જતાં જન્મજાત વિરાગી યુવક છે. ગોવર્ધનરામનો એ માનસપુત્ર એમના જેવો જ આદર્શવાદી, અંતર્મુખો અને સ્વદેશહિતચિંતક છે. સરસ્વતી અને લક્ષ્મી સાથે વિનય અને શીલનો વિરલ એવો નંગકુંદનયોગ તેનામાં થયેલો જોવા મળે છે. કુમુદ જેવી આદર્શ પતિવ્રતાના ગુણોથી શોભતી, અભિજ્ઞત વ્યક્તિત્વસંપન્ન રસિક મુગ્ધા જતાં તપસ્વિની એવી મુકન્ધા સાથે તેનું વેવિશાળ થયું હતું. અને પરસ્પર ઉત્કટ પ્રીતિ ધરાવતાં તે અન્યાં હતાં. પરંતુ સરસ્વતીચંદ્રને, અપરમા ગુમાનની ભંભેરણીથી પિતા લક્ષ્મીચંદ્રન તરફથી અણુવટો ટપકો નળ્યો ત્યારે, પોતે ઘરમાં આવનાર કુમુદને સુખી નહિ કરી શકે, તથા પિતાના વાતસલ્ય વગર જીવવું શા કામનું એવી સંવેદના અનુભવો, મિત્ર ચંદ્રાન્તના વાર્યા જતાં મૃત્યાવશ કરી ‘ભવસાગરના એક અગોચર મોઝરૂપે’ જાળી જવા ક્યાંક નીકળી પડે છે.

પોતાની સ્કંધ પ્રીતિના કારણરૂપ કુમુદને સોનેરી શાહીયા—

‘શશી જતાં પ્રિય રમ્ય વિભાવરી,
થઈ રખે જતી અંધ વિયોગથી;
દિનરૂપે સુભગા બની રહે, ઘડી
કર પ્રભાકરના મનમાનીતા !’.....

આવું આવું જાળી પોતે કુમુદને દુઃખમાં પડતી બચાવ્યાનો ભાવ (!) અનુભવે છે.

ગૃહત્યાગ પછી કેવળ ગૃહના જ નહીં, સમાજના અને રાજ્યની ખટપટોના અનુભવોથી તે ઘડાયો. સુવર્ણપુરનો. અતિથિ બની કુમુદની સાસરે શી સ્થિતિ છે તે જોઈ. કુમુદની દશા તો ‘ભણેલાએ પરણ્યા પહેલાં છોડી, વગર ભણેલાએ પરણીને છોડી’ એવી અંતર્ગૂંદન વ્યથાથી ભરેલી હતી તે જોઈ. પુત્ર: ગૃહત્યાગ કર્યો. રસ્તામાં બહારવટિયાઓથી લૂંટાયો, અર્થદાસ જેવા લોભી વાણિયાથી છેતરાયો, સર્પદંશથી માંડ માંડ બચ્યો અને સાધુઓના સહારે સુંદરગિરિનો અતિથિ બન્યો.

મધુરીમૈયા તરફ ઓળખાતી વિધવા કુમુદનું ‘અહીં મિલન થયું’. જીવનની વિશ્રમભવના વાગેળતાં વાગેળતાં સરસ્વતીચંદ્ર, કુમુદની લાગણીઓને સમજવા મથ્યો. તેના જ કહેવા પ્રમાણે કુમુદ સાથે તેણે લગ્ન કર્યું. એના ચિત્તમાં રહેલી પ્રચ્છન્ન વૈરાગ્યવૃત્તિને સક્રિય બની વિકસવાનું બળ મળ્યું. એની ભાવનાપરાયણતા અને કલ્યાણ-પ્રાપ્તિની યોજના-એના પાલકપિતા ગોવર્ધનરામનું મનોરાજ્યઆકાર લે એ, ઘડી આવી પહોંચી.

“કુમુદ એટલે હૃદયમાન્ય પુરુષને પરણી ન શકાતી,

અસંસ્કારી પતિ જોડે લગ્નસંબંધે જોડાયેલી, સુશિક્ષિત

સંસ્કારી યુવતીઓની પ્રતિનિધિ.” (અ. મ. રાયજી)

એના સંસ્કાર ઘડતરમાં ગુણિયલ માતા ગુણસુંદરી અને વતસલપિતા વિદ્યાચતુર તથા પોતે કરેલા સાહિત્યસેવનનો મોટો ફાળો જ. ગોવર્ધનરામના ભાવનાલોકનું એ અજરામર પાત્ર છે. વિદ્યારસિક માતાપિતાની દક્ષતા, નમ્રતા, સદનશીલતા, પવિત્રતા, વિદ્યાપ્રીતિ, અભિજ્ઞત્ય અને ચારિત્ર્યના ગુણોનું સિંચન એનામાં થયું છે.

મનથી સરસ્વતીચંદ્રને વરી ચૂકેલી કુમુદ દેહલગ્ને પ્રમાદધન જેવા વિલાસી, અસંસ્કારી પુરુષ સાથે વિધિવશાત્ જોડાયેલ. મુખે ‘પ્રમાદ ધન મુજ સ્વામી સાચા’ એમ રણુ કરવા જતાં સરસ્વતીચંદ્ર સાથેની સુદ્ધમપ્રીતિ તે વીસરી શકતી નથી. તેમ જતાં વિદ્યા-સંસ્કારના બળે, ગમે એટલી આપત્તિમાં પણ ચક્ષિત થતી નથી. અંતરમાં ધનીમૂત થયેલા વિપાદને હસતેમુખે જરવી જાય છે. પ્રમાદધન તરફથી માનભંગ થયો ત્યારે સરસ્વતીચંદ્ર ઘરમાં જ નજીક હતો. પગવાર ફાણિક આવેગને વશ થઈ સરસ્વતીચંદ્રને મળવા ગઈ પણ શરીરનો વિકાર બળવત્તર બને તે પહેલાં તેને પોતાના પડછાયામાં વતસલમાતા ગુણસુંદરીની બચા દેખાઈ અને આપોઆપ મનશુદ્ધિ કેળવાઈ. આવી આત્મવિશુદ્ધિ સ્વભાવસરજા નારીની સદનશીલતા માટે બુદ્ધ સરસ્વતીચંદ્ર કહે છે: ‘કુમુદ-સુંદરી, ખરે તું સતી છે.’ તે યથાર્થ છે. ખરે જ તે, કાટુણ્યમૂર્તિ છે.

સુવર્ણપુરથી સરસ્વતીચંદ્રના ગયા પછી માનસિક રીતે દુઃખી કુમુદ, માતાને મળવા ભદ્રેશ્વર જવા નીકળે છે. વિચાર ચક્રાવે ચડેલી કુમુદ સુમતુલા ચૂરી જતાં, સુભદ્રા નદીમાં ગમડી પડે છે. ત્યાંની તણાતી તે સુંદરગિરિ ઉપરના ચંદ્રાવલિ મૈયા આદિ સાધ્વીઓના સંપર્કમાં આવે છે, ત્યાં મધુરીમૈયા નામે તે ઓળખામ છે. અહીં જ નવીનચંદ્ર રૂપે ઓળખાતા સરસ્વતીચંદ્રનું મિલન થાય છે. સાધુ-જનોના સહકાર વડે સૌમનસ્યગૂદામાં પરસ્પરની આપવીતી બળુવા

મળે છે. એ ચર્ચાઓમાં કુમુદ સરસ્વતીચંદ્ર માટે માર્ગદર્શક નીવડે છે. કુસુમ સાથે લગ્ન કરાવી આપવામાં તે સફળ નીવડે છે. આમ બાણે કુમુદનો પ્રીતિયત પૂરો થાય છે.

“લગ્નલગ્યા અગળ કે અવગુંઠનેથી,
સૌશીલથી વિનયથી નતમસ્તકેથી,
નિષ્કામ સ્નેહરસથી ડવની દવાથી,
શોભાવતી સદન જ્યાં શુચિસગ્ગદમી.”

આવો કવિશ્રી બોલાવેલો વર્ણવેલો ગુર્જરનારીનો આદર્શ કુમુદમાં જોવા મળે છે.

‘સૌન્દર્યોદ્ધાનના મુંઠર કુસુમ ! તારું ભાગ્ય રાત્રિવિકાસી કુમુદ જેવું નથી.’ આ શબ્દો લેખકે પોતાની માનસપુત્રી **કુસુમ** માટે ઉચ્ચારેલા છે. તે વિદ્યાવાન અને વિચારવંત કન્યા છે. વિદ્યાનાપતા અને ગુણિયત માતાનો સંસ્કારવારસો તેને મળ્યો છે. તે જોતેલી ચળ-રાક તેડતી જ બટકખોલી છે. તેણે પોતાની બહેનની દુઃખી અવસ્થા જોઈ છે. સંયુક્ત કુટુંબના કાલાલાલ તેણે અનુભવ્યા છે. એ બધાએ તેના હૃદયમાં જે પ્રત્યાઘાતો પાડ્યા છે તેણે જ. તેના મન સાથે, નહિ પરણવાનો નિશ્ચય કરાવ્યો છે. વળી નિમ્ન કિલોરા જેવી શિક્ષકાના ઘડતરથી વિચારસ્વતંત્ર પણ દાખવે છે.

એના મુંઠરાકાળનો વિરોધ કરીને પણ સાદું, સાદુજીવન ગાળવાની તેણે શરૂઆત કરી દીધી હતી. તે કહેતી.

‘શરીરનો રથ અને મનની સવારી,
કુસુમ કાંટે સંઘ, ત્યાં આનંદની વારી,’

આમ નવોમય જીવન ગાળવા મીરાબાઈનો કાળો કામળો એણે બોલ્યો છે. સરસ્વતીચંદ્રની સાથે પરણવાની બાબતમાં કહે છે :

“સરસ્વતીચંદ્ર જડે ને પોતાના વિચારો ફેરવે તો પણ તેડ-લાથી કંઈ મારે મારા વિચાર ફેરવવા નથી-પણ હું પૂછું એ બધા. પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે ને એવા ઉત્તર આપે કે જેથી મારા મનનું સમાચાર થાય ને મારા વિચાર ફેર ને તેમનો ને મારો વિચાર એક થાય તો પછી હું મને હીક લાગે તેમ વિચાર કરું-તે વિચાર કરું-હા-વિચાર કરું : ‘બીભુ’ કાઠ અત્યારથી બધાવાનું નહીં.”

આમ નાની ઉંમરમાં મોટી દુનિયા જોઈ વળેલી અને અનુભવનું ભાથું એકત્ર કરી રહેલી કુસુમનો આ આખાભોલો જવાબ, સર-સ્વતીચંદ્ર, કુમુદના જેવા કેવળ આદર્શ વિચારો કરતાં તેના વાસ્તવિક વિચારો વધુ ઉપયોગી છે, એમ સાબિત કરે છે. સુંદરગિરી ઉપર કુમુદ અને સરસ્વતીચંદ્રનું મિલન યોગ્ય છે, ત્યાં કુમુદના વૈધવ્યની વાતની અને સરસ્વતીચંદ્રે કુમુદનો ત્યાગ કર્યો તે બાબત સરસ્વતીદેવના નિષ્કપટ હૃદયની પ્રતીતિ કુસુમને થાય છે. અને તેથી કુમુદની સમજની કુસુમ સરસ્વતીચંદ્ર સાથે ઘસઘસાળે જોડાય છે. કુસુમે અર્ધાચીન યુવતીનો આદર્શ આપણી સમક્ષ રચાઈ આવ્યો છે.

અલક કિશોરી—એ અમાલ્ય બુદ્ધિધનની અત્યંત લાડકવાયા દીકરી હોવાને કારણે તેનામાં ઉન્મત્તતા અને નિરંકુશતા પ્રવેશ્યા હતાં. તેનું બિંદીપણું અને તોડડાઈ તેને વધુ ગુમાની બનાવે છે. રંક અવસ્થા તેણે જોઈ નથી. અમલ યજ્ઞાવવાની તેને ટેવ પડી છે. પતિસુદ્ધા કોઈપણ પુરુષને લેખામાં ગણતી નહીં. અન્ય સાથેના

વ્યવહાર-વર્તનમાં પોતે ચડિયાતી છે એવો ‘હુંકાર’ તેનામાં ડોકાતો અને તેથી જ એના છુપા હિતશત્રુઓ ઘણા હતા. જમાલવાળા પ્રસંગમાં તેનો અભિમાની સ્વભાવ અને કડવી જીભ જ કારણભૂત છે, એમ કહી શકાય. તેનામાં સંસ્કારી માતાપિતાના આનુવંશિક ગુણો કિતર્યા હતા એથી પતિ મનવાળી હતી છતાં હલકી સ્ત્રીઓની સોબત તેના મનમાં પોતાના પતિ પ્રત્યે પણ છુપો અસંતોષ જન્માવે છે. પોતાની ભાભી કુમુદના સરસ સ્વાભાવથી તે ભારે પ્રભાવિત થઈ હતી અને એકમાત્ર એના જ કલામાં થોડે ઘણે અંશે હતી. સરસ્વતીચંદ્ર સાથેના થોડાક પણ સંપર્ક તેના ચારિત્ર્યની ઉચ્ચતર સ્થિતિ ઘડવામાં મદદરૂપ થાય છે.

કુટુંબવતસલ, વ્યવહારદક્ષ, સત્યશીલ અને કર્તવ્યનિષ્ઠ વિશેષણો જે પાંત્ર માટે અત્યંત સ્વભાવિકતાથી ચોટ શકાય તેવું **ગુણસુંદરી**નું પાત્ર ગોવર્ધનરામની પાત્રાલેખન શક્તિના ઉત્તમ દર્શાવ રૂપ છે. અવિલક્ષ્ય કુટુંબની ગૃહિણીમાં જે ધીરજ, તત્સલતા અને કર્તવ્ય-પરાયણતાનાં અનિવાર્ય લક્ષણો હોવા જોઈએ તે બધાં જ અહીં ચરિતાર્થ થયાં છે. શિક્ષિતપતિ વિદ્યાચતુરના સંગમાં શિક્ષણ અને સંસ્કારનું મૂલ્યવાન ભાથું પામી ગુણસુંદરીએ ઉદાત્તતા અને આત્મ-વિશ્લેષણના ગુણો વધુ સારી રીતે ખીલ્યા છે. આથી જ ભિન્નરૂચિ કુટુંબીજનોમાં મીઠાશથી, સ્વયં ઉદાહરણરૂપ બની આત્માસમર્પણ તે દાખવી શકે છે.

પ્રસન્નિ સમયે થોડાક વખત ગૃહવ્યવસ્થાનો ભાર હોડવાની તેને ફરજ પડે છે ત્યારે, ઘરમાં અવ્યવસ્થા અને અતંત્રતા ફેલાય છે. તે જોઈ ગુણિયલવટની યાદી ધર્મલક્ષ્મીને આ રીતે આવે છે,

‘નાની વહુ ઘરમાં હરતી ફરતી હોય તો મારે આ વખત ન આવે !’ માનચતુર જેવો ભડ આદમી પણ કહે છે ‘મારું કુટુંબ એક આ વડુથી ઊંચળું છે.’

તેના કમ્પલેક્ષનના પરિપાકરૂપ કુમુદ અને કુસુમ બે ખરેખર કન્યાસ્ત્રો હતાં. તેના સંસ્કારો કુમુદમાં સમય આવ્યે એવા પ્રગટ થાય છે કે કુમુદના મનોવિકાર સમી જાય છે, અને વિશુદ્ધ ચિત્તવાળી બની પુનર્જીવન જીવવું શરૂ કરે છે. (જવનિકાનું) છેદન અને વિશુદ્ધનું શોધન. સ્વ. ભાગ-૧) આમ ગુણસુંદરીના પાત્રા-લેખન દ્વારા ગોવર્ધનરામે હિન્દુ આર્યસ્ત્રીનો ઉત્તમ નમૂનો પૂરો પાડ્યો છે.

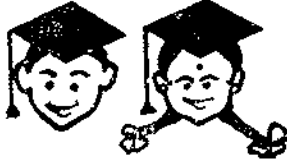
“ગયા સૈકાના છેલ્લા ચરણમાં મુદારકો અને સંસ્કારકો વચ્ચે વૈમનસ્ય અને વિગ્રહનું જે વાતાવરણ કાબુ થયેલું તેમાંથી આ કૃતિ (‘ભદ્રભદ્ર’)નો જન્મ થયો છે.” સહ. રમણભાઈ નીલકંઠની સળંગ ભાર્યસરની આ નવલકથાનું મુખ્ય પાત્ર **ભદ્રભદ્ર** ગુજરાતી સમાજમાં વિરોધનામ જેવું બની ગયું છે. સનાતન આર્યધર્મનો વિજ્ય કરવા અને મુદારાવાળાઓને પડકાર આપવા મુંબઈની માધવબાગની સભામાં પોતાના મિત્ર અને શિષ્ય અંગારામ સાથે ધર્મયાત્રાએ-mission પર-જતા ભદ્રભદ્ર તેમના વિચાર, વાણી અને વર્તનથી પોતાના સ્થિતિ ચૂસ્ત માનસની ઝાંખી કરાવે છે; અને અવ્યવસ્થા દરબજનું ભાર્યપદ પાત્ર બની રહે છે. મુદારક રમણભાઈએ ભદ્રભદ્રના પાત્રદ્વારા સનાતનીઓ ઉપર પ્રહાર કરવાનો આશય રાખ્યો હોવાથી નર્મમર્મ દ્વારા પાત્રગત અને પરિસ્થિતિગત ભાર્ય પ્રગટાવી બુદ્ધિલક્ષી વિનોદે દેખ્યો છે.

નાનકડું કુટુંબ

પૂરતી સંભાળ
પ્રેમભરી દૃષ્ટિ

બાળકોને ઉચ્ચશિક્ષા
અને
વિજ્ઞાનની તકો

તંદુરસ્ત જંદગી
સુખી ઘર

સંતોષભર્યા સુખી
અને
સ્વસ્થ જીવન માટે

એકજ માર્ગ
કુટુંબ નિર્ધોજન કરો.

‘રાઈનો પર્વત’ નાટકની ચર્ચા કરતાં વિદ્વાન વિવેચક શ્રી અ. મ. રાવળ કહે છે;

‘રાઈના નિરૂપણમાં નાટકનો તેમજ રમણભાઈનો વિજય છે...એ પાત્રમાં રમણભાઈએ પોતાને અભિપ્રેત ભાવનાઓ અને સંસ્કારોનું નિરૂપણ કર્યું છે.’

આ અર્થમાં રાઈ, રવ. રમણભાઈનો માનસપુત્ર છે. જલકા તેને ‘કાગળ અને શાહીનો’ પંડિત કહે છે એનું વિચાર્યક્રમણ અને સ્વભાવ હેમ્પ્ટેની યાદ આપે છે. અલગત હેમ્પ્ટે જેટલો તે અકર્તાવશીલ નથી. ‘કપટથી મળનાર રાજ્યનો મારે ખપ નથી’ એમ ભાવનાપરાયણ અને નીતિપ્રેમી રાઈ કહે છે ખરો, તેમ છતાં માતૃપ્રેમને વશ થઈ, રાજ બનવા તૈયાર થાય છે. પરંતુ પર્વતરાયનું પાત્ર ભજવવા જતાં લીલાવતીના પતિ પણ બનવું પડશે, એવો ખ્યાલ આવતાં જ તેનો અંતરાત્મા કંકળી ઊઠે છે :

“થાઓ તિરસ્કાર ! વિનાશ થાઓ !

ન એક થાજે પ્રભુપ્રીતિ નાશ !”

આમ રાઈ નીતિપરાયણ આદર્શ યુવાન છે. ગુજરાતમાં ગાંધીજીના આગમન પહેલાં ગુજરાતી સાહિત્યના ક્ષેત્રે સરસ્વતીચંદ્ર અને રાઈ જેવાં પાત્રોમાં ગાંધીજીના કેટલાક ઉચ્ચ આદર્શો મૂર્તિમંત થયેલા જોવા મળશે.

‘નાટકનું (‘રાઈનો પર્વત’) વિશેષ તેજસ્વી પાત્ર સરવગુણી રાઈ નહિ પણ રજોગુણી જલકા છે.’ (અ. મ. રાવળ) રાજા રત્નદીપદેવતી રાણી અમૃતદેવીનું છૂપાવેશનું નામ જલકા હતું. પોતાના પતિનું રાજ્ય છીનવી લેનાર પર્વતરાયના રાજ્યમાં જ માલણ તરીકે રહી, પોતાની કાર્યસાધક તીક્ષ્ણબુદ્ધિશક્તિ દ્વારા પોતાનું ધ્યેય સિદ્ધ કરવા મથે છે. પોતાનો પુત્ર રાઈ, આ જ રાજ્યની ગાદીએ બેસે તો જ પોતાની વેરવૃત્તિ થાય, અને મૃત પતિનું સાચું તર્પણ થયું ગણાય એમ માને છે, અને તેથી સાધનશુદ્ધિની પરવા કર્યા વગર, પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા સંતોષવા ઝુકાવે છે. તેનામાં સંકલ્પશક્તિ, ત્વરિત નિર્ણયશક્તિ આદિ ગુણોનો સમન્વય થયો હતો.

ચિરયુવાની પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયોગમાં પર્વતરાય મૃત્યુ પામે છે. રાજ્યમાં આ વાતની ખબર પડે તો કટોકટી જાણે અને રાજ્ય પરિવર્તન સરળ ન પણ બને; તેથી આદર્શવાદી રાઈ (કે જે ખરેખર આ ગાદીનો હકદાર છે જ.) ને રાજકારણની ફિલસૂફી સમજાવે છે :

‘રાઈ અને જલકા એ તો બાળનાં સહુ મોગાં.’

પોતાના પતિની વેરવૃત્તિ માટે ખટપટી શિતલસિંહને પણ પક્ષમાં લઈ લે છે. રાઈને રાજ્ય મળે તે માટે જલકાનું અડગ મનોબળ, સાધનની શુદ્ધિ અશુદ્ધિ માટે તદ્દન ભેતમા હતું અને તેથી જ એના પાસા સફળ થવા છતાં વ્યક્તિગત પરાજયના ઓઝાયા, તેના પર પડેલા જ છે. અરમાનોની પ્રતિમા સમી સૌન્દર્યમૂર્તિ લીલાવતી, મૃત રાજાની પત્ની હતી. તેના શીલની રક્ષાનો પ્રયત્ન, જલકાને મહત્ત્વનો લાગતો નથી. તેથી જ લીલાવતીની આંતરડી કંકળી ઊઠી, અને તેના શાપથી જાનરમાન, મુસદ્દી જલકા ભાંગી પડે છે. અને પાપનો ખ્યાલ આવતાં, એક દુઃખી કટુણાસભર પાત્ર, નાટક । અંત ભાગમાં બની રહે છે.

નખશિખ કલાકૃતિવાળાં ખંડકાવ્યો રચનાર કવિશ્રી કાન્તે, પોતાના ‘વસંતવિજય’ ખંડકાવ્યમાં, પાંડુનું આલેખેલું પાત્ર, માનવજીવનની કટુણતાનું પ્રતીક બની રહે છે. મૂળે મહાભારતમાં આવતા પાંડુ-રાજાની આ કથાના વસ્તુને ‘મંથનશીલ સલજોષક’ કાન્તે, પોતાની સર્વશક્તિથી સુંદર બનાવ્યું છે. ધીરુભાઈ ઠાકર કહે છે તેમ,

“વસંતવિજય’ માનવના જ્ઞાનમાત્રમાં રહેલી અપૂર્ણતાનું દર્શન કરાવતું, નિયતિના અગમ્ય તત્ત્વ પાસે માનવની અસહા- । નિરૂપતું, પાંડુરાજાના જીવનકાટુણ્યને આલેખતું આપણું અનુપમ ખંડકાવ્ય છે.’

વનમાં મૃગયાએ ગયેલા પાંડુરાજા કિંદવનકવિનો શાપ પામીને પાછા આવે છે, અને તેથી ગૃહસ્થાશ્રમનો લાગ કરી સ્વેચ્છાએ વાન-પ્રસ્થાશ્રમ સ્વીકારે છે. પોતાની પત્નીઓ કુંતી અને માદ્રી સાથે, રાજ્યએ વનવાસ શરૂ કર્યો છે. તપોભય જીવન માળવા માંડ્યું છે; પરંતુ વસંતઋતુની અસર હેઠળ પાંડુરાજાના હૃદયમાં કામ ઉત્પન્ન થાય છે અને,

“શાને થવું પતિત આશ્રમધર્મનાથી ?

સૌન્દર્ય શું ? જગત શું ? તપ એજ સાથી !”

એમ એક ઘડી વિચારતો, અને ખીજ જ પળે—

‘નહીં મારે જોઈએ, તપ ફૂલ ભલે એ સહુ જનું.’

એમ વિચારતો શાપિત આત્મા પાંડુ, જપ્તદસ્ત માનસિક સંઘર્ષ મનોમંથન અનુભવે છે. અંતે વસંતનો વિજય થાય છે, અને કામવિ-હ્વળ પાંડુનો કટુણ પરાજય, સમગ્ર માનવજીવનની કટુણતાનો સંકેત બની રહે છે.

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના સર્જન દ્વારા ગુજરાતી નવલકથાનું ઉત્તમ શિખર સર કરનાર ગોવર્ધનરામ પછી શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી ગુજરાતી નવલકથાને એક ડગલું આગળ ભરાવે છે. શ્રી મુનશી પ્રતિભાવંત સર્જક છે. એક કવિતાનું ક્ષેત્ર બાદ કરતાં, સઘળા સાહિત્યપ્રકારો ઉપર તેમણે હાથ અજમાવ્યો છે. તેમ છતાં તેમની નવલકથાઓએ તેમને ચિરંજીવ યશ અપાવ્યો છે. પ્રા. રવિશંકર જોશી કહે છે તેમ —

‘કાવ્યક્ષેત્રે જેમ કાન્તે અભિનવ કલાવિધાન દાખવ્યું

તેમ શ્રી મુનશીએ નવલકથામાં પ્રંથનકલા અને સપ્રમાણતા પરવે સાચું કલાવિધાન દાખવ્યું.’

વાચકચિત્ત ઉપર પકડ જમાવવામાં, તેઓ કુશળ કસબી પૂરવાર થયા છે. એક સર્જકની પૂરી આવડતથી પાત્ર સર્જી પછી તેમાં દૈશ્વર્યસદૃશ તાટસ્થ દાખવી, તેમને રમતાં મૂકી દે છે. આદર્શપ્રિય ભાવનાશીલ સ્વપ્નદૃષ્ટાઓ, યોદ્ધાઓ, મુસદ્દીઓ, રાજવીઓ, પ્રતાપી અને જાજ્જવલ્લમાન સ્ત્રીઓ, સુકોમળ રમણીઓ એમ વૈવિધ્યવંતી પાત્રસૃષ્ટિ દ્વારા મુનશીએ ગુજરાતી નવલકથા સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે.

મુંબલ, કીર્તિદેવ, કાક, મુંજ, પરશુરામ, સામંત જેવાં પુરુષ-પાત્રો તો મીનળ, પ્રસન્ન (કાશ્મીરાદેવી), મંજરી, ચૌલા, ધ્રુવાદેવી, શશીકળા જેવી સ્ત્રીઓ એનાં થોડાંક ઉદાહરણ છે.

શ્રી મુનશીની આરંભકાળની અને ઓછી પ્રસિદ્ધ એવી નવલકથા ‘વેરની વસૂલાત’માં આવતું તનમનનું પાત્ર અનુપમ રૂપ, શુણ્ણ અને શુદ્ધિએ ભરેલું છે. તેમ છતાં સામાજિક રૂઢિના પિંજરામાં પુરાયેલા પંખા જેવી તેની દૃશ્ય હતી. જગતકિશોર સાથે પોતાની

રમતિયાળ બાલ્યાવસ્થા વિતાવતી આ નિર્દોષબાળા સંગ્ગેવશાત્ છૂટી પડી જાય છે અને અપરમાનો ત્રાસ વેઠે છે. કરમદાસ જેવા માથે ઠોકા બેસાડેલા પુરુષ સાથે લગ્ન નહિ કરાવાની બાબતમાં તેને મક્કમ અને અદ્ભુત સંકલ્પ બળવાળી બનતી આપણે જોઈએ છીએ. તેની તેજસ્વી નિર્દોષતા આપણા સૌના માનની અધિકારિણી બનાવે છે. સમાજના જુદા જુદા શિવાજીને મક્કમતાથી સામનો કરતી તન-મનનું તેના પિતાના શબ્દોમાં દોરાયેલું અંતિમ ચિત્ર જુઓ :

‘એ સાચે જ હંસિણી મરણુગાન કરતી હતી. કોમળ, હસમુખી, દેવાંગના સમી તનમન કોઈ સહાર કરનારી દુર્ગાની દહતાથી, મગ્ગરીથી ઓરડા બહાર નીકળી. મરવા તૈયાર થતી રાજહંસિણી પાંખો ખીંડે તેમ તેણે લુગડું સંકેલ્યું.....’

કુમુદની માફક પછું પાનું નિભાવી લેવામાં તે માનનારી નથી. એનું સામ્ય કેંક અંશે કુસુમ સાથે જોવા મળશે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ નવલકથાની અસર ઝીલતી, આરંભકાળની આ નવલકથામાં તનમનનું પાત્ર સર્જી લેખકે ગુજરાતનાં અનેક ભાવનાશીલ હૈયાને બળભાગીની મૂક્યાં હતાં.

શ્રી મુનશીની પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક નવલકથા ‘પાટણની પ્રભુતા’, ‘ગુજરાતનો નાથ’ અને ‘રાજધિરાજ’માં પોતાનું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ પાથરીને બેઠેલા મુંગલ. મુનશીની કલમની કોઈ ધન્ય પળનું સર્જન છે. એના પાત્ર દ્વારા લેખકે, તે સમયના ગુજરાતની મુસ્લિમ-ગીરીનો પરિચય કરાવ્યો છે. પાટણમાં મુંગલનો પ્રભાવ સત્તા, બળ અને નામના સર્વવ્યાપી છે. પાટણની કશી જ વાત તેના ધ્યાન બહાર રહેતી નથી. એનું ગૌરવ, એનો પ્રતાપ અસાધારણ છે. ‘આખા આર્યાવર્તને તે એક આંગળીએ ધારે છે’ આ અર્થમાં તે સાચે જ ગુજરાતનો નાથ છે.

‘ગુજરાતનો નાથ’ નવલકથાના પ્રારંભે કાકે જ્યેષ્ઠા મુંગલનું ચિત્ર જુઓ :

“તેની ભવ્ય મુખરેખા. તેની અંગાર વર્ણવતી આંખો ને આછી મૂંછોની છાયા નીચે રહેલું ગર્વઅકિત મુખ એ તેણે જોયાં, મંત્રીશ્વરનાં સાંભળેલાં વખાણુ યાદ આયાં. ઓઝાં લાગ્યાં.”

યુવાન રાજ જયસિંહ તેને, ‘તમે અમાલ છો, પણ સોલંકી નથી’ એમ કહે છે ત્યારે, બેઠકુત્ત પણ મક્કમતાથી બોલે છે :

‘મારા જેવો મંત્રી કોઈ રાજને મલ્યો નથી અને મળશે નહિ....’

મુસ્લિમ મુંગલ કાકની ચતુરાઈ જોતાં તરત જ સમય પહેલાં પાળ બાંધે છે :

‘ભટ્ટ! તમે હોશિયાર છો. તમારી રીતભાત મને ગમે છે, પણ દૂદાદૂદી કામની નહીં!’

આખા આર્યાવર્તને એક કરવાની કીર્તિદેવની દલીલો સાંભળી લીધા પછી મુંગલ દહપણે કીર્તિદેવને રાજનીતિના પહેલા પાક ભણાવે છે :

‘મહામહેનતે મેં ઝુંપડી ઊભી કરી છે. આર્યાવર્તનો મહેલ ચણવા બહુ તો એ ઝુંપડી ચગદાર્ધ જાય.....મુંગલ તો એની મૂઢલી જ સંભાળશે!’

કીર્તિદેવ માટે ‘પર્વત પણ પીગળાવે એવું’ એની જીભમાં બેર છે’ એમ કહે છે. સાચે જ મુંગલ મનુષ્યોનો હીરાપારખુ હતો.

કીર્તિદેવને જોતાંવેંત જ મુંગલને પોતાની પત્ની ફૂલકુંવર યાદ આવે છે. પુત્ર યાદ આવે છે. તરત જ બોલી બેઠે છે :

‘મુંગલને સંતાન કેવું? મારું સંતાન પાટણ!’

કીર્તિદેવને મારવા તૈયાર થયેલા મુંગલને, કાક દ્વારા સમયસરના થયેલા ઘટસ્ફોટથી ખબર પડે છે કે, એ જ એનો પુત્ર છે ત્યારે, કઠોર મુસ્લિમ મુંગલનું હૈયું પાતાળ ફેડી, વાતસલ્યની સરવાણી વહાવે છે.

મીનજી મુંગલના લાગને યોગ્ય રીતે સંભારે છે :

“મારે રાણી થવું હતું. મારા પાટણને પ્રભાવશાળી બનાવવું હતું. મારા દીકરાને તેનો માલિક બનાવવો હતો. એ બધું કામ કરવાનું તે મારી પાસે વચન લીધું અને પાળ્યું... આ વચન પાળવા તે અભિમાનનો, સુખનો, સ્વાર્થનો, સંસારનો લાગ કર્યો. બરજુવાનીમાં મારા જેવી સ્વાર્થીનું હાસ્ય, તારું ધ્યેય બનાવી તું પણ પ્રેમતપ આચરી રહ્યો. તારી બાહોશી અને જીલ્લોટ અખૂટ ભંડાર મારા પગ આગળ તે બાકી કર્યો. તું સ્વાર્થી હતો છતાં મારી ખાતર પરમાર્થી બન્યો. મુંગલ! મુંગલ, તે શું કરવામાં મણા રાખી? હું જોઉં છું, તું નહિ હોત તો મારું મારા છોકરાનું શું થાત?”

તેનો પ્રતાપ અમાપ હતો, અસીમ હતો છતાં તેની એકલતા હૃદયવેધક હતી. બધાની વચ્ચે તે ‘અરણ્યના એકલ મહાવૃક્ષ’ જેવો લાગે છે.....અને આ બધું ગુજરાતની કીર્તિ વધારવા માટે, રાજ્ય પ્રત્યેની વફાદારીને કારણે.

‘તેની (કાકની) નાની પણ તેજસ્વી આંખો, સશક્ત અને મજબૂત હોવા છતાં એકવડિયું શરીર, સુખી અને દહમુખ, સાંકડું છતાં તીક્ષ્ણ નાક, પક્ષીરાજની સચોટ તરાપ, શક્તિ અને સાવધાનતા દાખવતાં.’

એની રાજનીતિ મુંગલને પણ બેઠડી હરીફ પાક્યો હોય તેવા ભાવ પેદા કરાવે છે. ધીરે ધીરે કાક પાટણના રાજતંત્રમાં પોતાનો પગ જમાવતો જાય છે. વખતસરની ચાકાકી, તેનું ધાયું કામ પાર પાડે છે. અને લાટનો આ બ્રાહ્મણ પાટણ આવ્યા પછી જોતજોતામાં તો મોટો મુસ્લિમ બની જાય છે. મુંગલના વ્યક્તિત્વથી બે ઘડી ડહાતો કાક, ઝડપથી શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરી, આત્મશ્રદ્ધાપૂર્વક તરત જ કહે છે :

‘તમે સત્તાપીશ છો, મહાપુરુષ છો તો બલે પણ તમને થાપ આપું અને તમને દેખાડું કે લાટનું પાણી કેવું છે અને તમારી પાસે જ રાજ્યતંત્રમાં મારો એકડો કબ્જ કરાવું ત્યારે જ મારું નામ કાક.’

આવી દહતા, પરાક્રમશીલતા, પ્રમાણિકતા અને રાજ્ય પ્રત્યેની વફાદારીથી કામ કરનાર કાક ઉપર મુંગલને પણ વિશ્વાસ છે. અને તેથી જ મીનજીને કહે છે; તે ‘સમય જતાં બધાને ટક્કર મારશે.’ રાજ્ય હોવા છતાં બિનઅનુભવી જયસિંહને તેની અદેખાઈ આવે છે, અને તેના વિશે કહે છે : ‘મારે એક રાજ્યમાં બે મુંગલ નથી જોઈતા.’ ‘ગુજરાતનો નાથ’ કોણ એ પ્રશ્નમાં કાકને પણ આપણે ઉમેદવાર ગણવો જ પડે.

ઉદા મહેતા પાસેથી મંજરીને છોડાવી લાવવાનું તેનું પ્રથમ પરાક્રમ પ્રશંસનીય છે. મંજરીને જોતાં જ તેનું હૃદય રસિકતા ધારણ

કરે છે. પણ પોતાને ખબર છે કે પોતે ગમે તેટલો પરાક્રમી મુસદ્દી હોય; મંજરીના શબ્દોમાં, 'નથી આવડતું સંસ્કૃત કે નથી મોટો યોદ્ધો કે નથી પૂરા સંસ્કાર' અને એથી હતાશ પણ થાય છે. પણ હારે તો કાક નહીં. આભારવશ અનેથી મંજરી એક વાતે તો સ્પષ્ટ છે કે કાકની તે હૃદયેશ્વરી બનવા માગતી નથી. કાકને સ્પષ્ટ સમજાવે છે : 'મારી વિરુદ્ધ મને પરણશો તો આખો જન્મ ધિક્કારીશ.' લગ્નની મિલનરાત્રિએ મંજરીનાં કઠોર વચનોથી કાક માનભંગ થાય છે અને સ્વપરાક્રમે, તેને યોગ્ય બનવા, પુરુષાર્થ આદરે છે.

ધીમે ધીમે કાક પાટણના રાજકારણમાં અગ્રિમ ભાગ ભજવે છે. પાટણનું રાજ્ય એક ચક્રે સ્થાપવાની તેની રાજનીતિ મુંબલને મુખે પણ બોલાવડાવે છે કે, 'કાક પાટણની સત્તાનો પ્રતિનિધિ છે.' કાક પરાક્રમ માટે જ સરળથો છે અને તેથી ગુજરાતની ધરતીને તો ખૂંદી વળે છે. પોતાના રાજ્ય જયસિંહ, રાણકદેવડી પર જે પ્રેમભેદ મોકલાવે છે તે આપવા બવાનું મિત્રકાર્ય કાક બળવે છે, તેમ છતાં તેનો મિત્ર ખેંગાર, રાણકદેવડીનું હરણ કરી જતો હતો ત્યારે કાક તેને રોકે છે. એકબાબુ મિત્રધર્મ અને બીજી બાબુ જયસિંહદેવ તરફની વફાદારી. છતાંય કાક મુંબલને નથી. સીધા રાણકને જ સવાલ પૂછે છે, 'દેવડી કેવી થવા માગે છે? રાણક ખેંગારની કે જયસિંહની?' એનો જવાબ : 'હું તો સોરઠના ધણીની, તેના જીવતાં કે તેના મર્યાં!' એવા તે સાંભળે છે કે તરત જ પોતાની ઘોડી પણ મિત્રને આપી દઈ મિત્રકર્તવ્ય બળવે છે. અને કાકમંજરી સખેંગાર અને રાણકનો વેશ લઈ જયસિંહ પાસે જાય છે, એમ ગાંધેશમાં રાબતું નાક કપાતું પણ બચાવે છે.

આમ તેનાં પરાક્રમ ધીમે ધીમે, વખત જતાં મંજરીના હૃદયને જીતવા પણ સમર્થ બને છે. મંજરીનાં, પ્રેમના અનુનય રૂપે પ્રગટેલાં આંસુ જોઈ કાક વધુ કઠોર બનતો નથી તેનું હૃદય મૃદુલિત કુસુમાદપિ બની કોમળતા ધારણ કરે છે. આમ કાકનું પાત્ર શુદ્ધિવંત અને તેજસ્વી છે. તે પ્રેમી, ત્યાગી અને પરાક્રમશીલ છે. સ્વયંજી અને સ્વ-પ્રતિભાએ જ બીજાં રાજ્યોમાં પણ તેને માન મળે છે છતાં પાટણને તો એટલો જ વફાદાર છે. આથી જ મુંબલને પણ એના પ્રત્યે પુત્ર જેવી-જેટલી લાગણી થાય છે.

મંજરીએ શ્રી મુનશીની કલ્પનાસૃષ્ટિનું એક અનોખું સર્જન-પુષ્પ છે. ગોવર્ધનરામની કુસુદ, કુસુમ કરતાં જુદી જ માટીમાંથી મંજરી ઘડાઈ છે. કાકના ચિત્ત ઉપર મંજરીનો પડેલો પ્રભાવ જુઓ :

'કાકની આંખે અંધારાં આવ્યાં, આવું સૌન્દર્ય તેણે જોયું કે કલ્પ્યું નહોતું.' મોઢાની કુમાર પંચી તે બાલાની ઉંમર સત્તર અઢાર વર્ષની લાગતી હતી. તેનું શરીર ઉંચું ભરેલું, પૂર્ણકળાએ પામવાની આગાહી આપતું હતું... કોઈ અદ્ભુત શિલ્પીની દૈવી કલ્પના પરિણામ લાગતા વિધિએ અનુપમ રસ-સૌન્દર્યની, રસમૂર્તિ પેદા કરી હોય એવી લાગતી બાલાને જોઈ કાક સ્તબ્ધ થઈ ગયો.'

કેવળ બાલ સૌન્દર્ય જ નહિ, તેનું આત્મસૌન્દર્ય, તેનું આત્મ-બળ, તેની આત્મશ્રદ્ધા, તેનો આત્મસંયમ પણ એટલાં જ પ્રશંસનીય છે. તેનામાં ટેક, ગર્વ અને અણખૂટ હિંમત છે. તેને પોતાના કૂળનું, ધર્મનું, વર્ણનું ગૌરવ છે. પોતાને કવિકુલપુત્ર કાલિદાસની પુત્રી તરીકે ઓળખાવે છે. કાલ્પીરાદેવી (પ્રસન્ન) આગળ તે પોતાના લગ્ન-

સંબંધી વિચારો આ રીતે બ્યક્ત કરે છે :

'હું તમારા કાલ્પની નથી. ત્રિભુવન ગળવતા મહાકવિઓના કાલ્પની છું, હું પાટણની બાલણી નથી પણ શ્રદ્ધા, વિશ્વને દુરને ખોળામાં છુપાવવાના હોંશ ધારતી બીજી અનસૂયા છું.' (પ્રકરણ- 'મંજરીઓના સ્વામી').

મંજરીને વીરતા અને લક્ષ્મી જેટલાં નથી અપતાં તેટલાં અપે છે સંસ્કાર અને શુદ્ધતા. આવી ભાવનાશીલ માનસવાળી મંજરી નવોદાની લાલી અનુભવતી, કૈલાસમિવ દુર્ઘર્ષઃ કાલાગ્નિમિવ દુઃસહ એવા તેજસ્વી ભાર્ગવ પરશુરામને આદર્શ તરીકે કલ્પ્યા છે; તે લાટના આ સામાન્ય બાલણને શી રીતે પ્રેમ કરી શકે? ઉદા મહેતા સાથે તો લગ્ન કરવાની તેની માને સાફ ના પાડે છે એટલું જ નહિ, ઉદા મહેતાના પંખમાંથી બે બે વાર બચાવનાર કાકની તે આભારી હોવા છતાં 'મને બચાવી છે માટે જન્મભર તમારા પર હેત રાખીશ પણ મને મારીમરજી વિરુદ્ધ પરણાવશો તો આખો જન્મ ધિક્કારીશ!' એમ સાફ સંભળાવે છે.

લગ્નની અનિવાર્ય પરિસ્થિતિમાં કાક સાથે પરણે છે ખરી, પણ પરણ્યા પછી પોતાના દાદાને ઘેર, (જૂનાગઢ) મૂકી આવવાનું વચન કાક પાસેથી લે છે. લગ્નની મિલનરાત્રિએ કાક તેને ચુંબન કરે છે ત્યારે આ ગર્વિની માનુનીનાં વાફાણુ કાકનું હૃદય વીંધી નાખે છે :

"શું મને લાટની બાલણી ધારી કે આ બહાદુરી (ઉદા મહેતાના પંખમાંથી છોડાવી તે) પર વારી જઈ હું તમારી હૃદયેશ્વરી થઈશ. કાક ભટ્ટજી! તમારામાં અનેક પ્રકાશની ક્ષુદ્રતા મેં કલ્પી હતી પણ આવી નહોતી ધારી.'

આવા દામ્પ્સજીવનનો આરંભ જ શોષજીવનને વિષમય-કલેશમય બનાવી દે .

તેમ છતાં નિરાશ ન થયેલા કાકે મંજરીનો કલ્પના પુરુષ બનવા મહેનત કરી. એનાં એક એક પરાક્રમ મંજરીના ખ્યાલો બદલવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. કાર્તિકેવના મુખે સાંભરેલી કાકની પ્રશંસા, મંજરી માટે ગૌરવની લાગણી જન્માવે છે. હવે કાલિદાસ અને પરશુરામ કરતાં કાક જ તેને સાચો હૃદયેશ્વર લાગે છે. મંજરી પણ કાકનાં પરાક્રમોમાં ભાગીદાર બને છે. મંજરીના રોમેરોમમાં રહેલું સ્ત્રીત્વ હવે કાકને મેળવવા તલસતું હતું. બનેના હૃદય પુનર્મિલન સાધે છે, કાકની જતી હોડી બતાવીને કાલ્પીરાદેવીને મંજરી કહે છે, કે 'પોતાની બધી જ પડિતાઈ સમાઈ ગઈ ત્યાં!' આમ કાકની ગૃહિણી બનવાની બધી યોગ્યતા હવે મંજરીએ પ્રાપ્ત કરી લીધી છે.

'પાટણની પ્રભુતા'માં **મીનજ** 'સ્વપ્નો' અને મહેન્દ્રજીઓથી તરવરતી, ધાર્યું જ કરાવવાની ઘેલછામાં જિંદી, ખટપટી રાણી' લાગે છે જ્યારે 'ગુજરાતનો નાથ'માં ચિત્રશુદ્ધિ પ્રૌઢ રાજમાતા લાગે છે. તેને મુંબલ માટે અનહદ પ્રેમ છે. તે કહે છે : 'મુંબલ મારો જન્મજો હાથ છે.' **મીનજ** ચંદ્રપુરની કુંવરી હતી અને મુંબલને લીધે પાટણની મહારાણી બની શકી. મીનજને રાજમાતા બનાવવાની વફાદારીએ જ મુંબલે સ્વસુખનો ત્યાગ કર્યો હતો. આનંદસરિની ખટપટનો ભોગ બની મીનજ મુંબલને કેદ કરે છે ત્યારે મુંબલ અને સમગ્ર પાટણના લોકોને તેમનો સામનો કરવો પડે છે.

મીનજ અને મુંબલ રાજ્ય પ્રત્યે વફાદારી પ્રકટ કરવામાં પોતાના

G. I. D. C.

WELCOMES YOU AND OFFERS

Developed land with excellent roads, 24 hour Water Supply, power drainage etc. Available in industrial areas of the Corporation on easy terms. In its industrial areas the Corporation also provides ready built up sheds of different sizes of 1207 sq. ft. to 7210 sq. ft. built up areas under the Hire Purchase Scheme.

Special concessions for qualified Entrepreneurs Technicians.

CORPORATION'S INDUSTRIAL AREAS

	DISTRICT
(1) Naroda (2) Odhav (3) Vatwa	Ahmedabad
(4) Nadiad (5) Combay (6) Vitthal Udyognagar	Kaira
(7) Nandesari (8) Makarpura... ..	Baroda
(9) Surat (10) Udhna	Surat
(11) Bulsar (12) Vapi (13) Umbergam	Bulsar
(14) Saij-Sertha (15) Mehsana... ..	Mehsana
(16) Palanpur	Banaskantha
(17) Surendranagar	Surendranagar
(18) Bhavnagar (19) Mahuva	Bhavnagar
(20) Jasdan (21) Gondal 22) Rajkot	Rajkot
(23) Junagadh (24) Porbandar	Junagadh
(25) Jamnagar	Jamnagar

For details please contact :

THE CHIEF EXECUTIVE OFFICER,

Gujarat Industriel Development Corporation,

3rd Floor, Fadia Chambers,

Ashram Road,

AHMEDABAD 9

Phone Nos. 50354, 50417

પ્રેમની આહુતિ આપે છે. પોતાના બાળક જ્યસિંહને ખરો પાટલુ-પતિ બનાવવા મીનળ, મુંબલને સર્વસત્તા સોંપે છે. પોતાને ખાતર પાટલુને ખાતર મુંબલે બહેન ખોઈ, પત્ની શુભાવી અને પુત્ર પણ શુભાવ્યા છે. એ સમજનાં મીનળ કહે છે:

‘મારે તને દુઃખી થતો નથી જોવો...મારું સ્ત્રીત્વ તું પરણે ત્યારે જ પૂર્ણ થાય.’

મીનળની આ ઉક્તિઓમાં મીનળ-મુંબલના પ્રણય પ્રકરણનો, અંગત જીવનનો પડદો ખૂલે છે અને તેના કટુલુપ્ત સંભળાય છે.

મીનળ આરંભમાં કઠોર રીતે સ્વાર્થપરાયણવૃત્તિથી ચાલતી હતી, તેને બદલે એનામાં ત્યાગભાવનાની ઉદારદૃષ્ટિનો આપણને અનુભવ થાય છે. મુંબલ પણ કહે છે: ‘દેવી તમે પાટલુનાં ખરેખરાં જગદંબા છો!...’ અને મીનળ પણ જવાબ આપે છે: ‘મુંબલ! એ તારે લીધે જ!’ મીનળનો મુંબલ સાથેનો દોટલાયકા જેટલો જૂનો સંબંધ સંયમ અને તપથી અધિકાધિક ઉજ્જવળ રહ્યો છે.

આમ મીનળનું પાત્ર પ્રખર જીલ્લિવંત તેજસ્વી નારીનું છે. સત્તા અને ખટપટમાં કામેલ અને પ્રભાવશાળી રાજરાણી છે. શુજરાતની રાજમાતા થવાની તેની મહત્વાકાંક્ષા મુંબલની સહાયથી પાર પણ પડે છે.

હાટના દંડનાયક ત્રિભુવનપાલ સાથે પ્રસન્ન (કાશ્મીરાદેવી)-નો પ્રેમસંબંધ લક્ષમાં પરિણમે છે. તે આકાંક્ષ અને સાહસિક છે. તેનો પ્રભાવ લોકો પર અદ્ભુત છે. તેથી પાટલુના લોકો પણ, તેને રાજ્યલક્ષ્મી તરીકે ગણે છે. આવડત, મિદાસ, પ્રેમ અને વિનયથી લોકોનાં તે દિલ જીતી લે છે. ઉત્સાહની તે પ્રેરણાદાત્રી હતી. પ્રસન્નતા અને મધુર સૌમ્ય પ્રતિભાના તેનામાં રહેલા ગુણો સૌને આકર્ષે તેવા છે. ‘પાટલુની પ્રભુતા’માં આવતી અંચળ પ્રસન્ન ‘શુજરાતનો નાથ’માં પૂરતો વિકાસ સાધે છે.

‘શુજરાતનો નાથ’માં વાચકોની સહાનુભૂતિ અને આદર વધારેમાં વધારે મેળવ્યાં હોય તો તે કીર્તિદેવે જ!’ (દશકંક).

લેખકે તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે કર્યું છે:

‘તે યુવક નહોતો પણ મુખની કોમળતા ઉપરથી બાળક પુરુષવેશમાં બાલા હોય એવો લાગતો હતો. તેના શરીર પર શસ્ત્રોનો બોજો હતો, છતાં શરીરની છટામાંકે આપલ્યામાં નવોદાને પણ શરમાવે એવો હતો. તેનું મુખ ખરેખર મુખારવિંદ જ કહી શકાય. તેની મોટી આંખોમાં અપાર્થિવ તેજ હતું.....’

યવનોના હુમલા સામે સમગ્ર આર્યાવર્તને એક તંતુએ બાંધવાની મહત્વાકાંક્ષા લક્ષને અવતિથી તે પાટલુ આવવા નીકળે છે. તે સંધિ-વિગ્રાહક છે. તેને પોતાની મુસદ્દાગીરી સફળ થશે જ એવી શ્રદ્ધા છે. નિઃસ્વાર્થી, નિષ્કપટ, નિષ્પાલસ આ માલવયોદ્ધો કાકના હૃદયને જીતી લે છે. મુંબલને પણ અંદરખાનેથી મહાતકરે છે. પોતાની યોજના ભાંગી પડતી લાગે છે ત્યારે મુંબલને લગભગ પડકાર પણ આપે છે.

‘શું છોડશે! શો તેનો પ્રભાવ! આવો પુત્ર હોય તો ઠીકતેર પેઢી તારે... પર્વત પણ પીગળાવી નાખવાનું તેની જીભમાં જોર છે!’

એમ એને મનોમન અલિવંદ્યા વગર મુંબલ પણ રહી શકતો નથી. મુંબલ તેને કેદ કરે છે અને મારી નાખવા તૈયાર થાય છે

ત્યારે અચાનક કાકનો પ્રવેશ થાય છે અને તેના દ્વારા મુંબલ અને કીર્તિદેવના પિતા-પુત્ર તરીકેના સંબંધનું સહસ્રોદધાટન થાય છે, ત્યારે બાવ પરાકાંક્ષાની રિથતિનું નિર્માણ થાય છે.

હરતખંડની એકતાનાં સ્વપ્ન સેવનાર આ ભાવનાપરાયણ સ્વપ્નદૃષ્ટા, પોતાના ઉચ્ચ અને નિઃસ્વાર્થી આદર્શોને લીધે બધાં પાત્રોમાં, આગળ તરી આવતું એક ઉમદા પાત્ર બની ગયું છે.

‘જય સોમનાથ’ નવલકથામાં શુજરાતના રાજા ભીમદેવે મહામદ ગઝની સામે ભગવાન સોમનાથની રક્ષા કાળે જે ધર્મયુદ્ધ કર્યું તેની પરાક્રમ કથા છે તે ઉપરાંત તેમાં ભીમદેવ અને ચૌહાણના પ્રણયની પણ કથા ગૂંથાયેલી છે. સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં વિહરતી, શિવભક્તિમાં તદ્દતીન બનેલી આ ભાવનાશીલ નર્તકીને એક જ લગ્નની લાગી હતી અને તે બોળાશકરને પોતાના અતિ લાવણ્યવંતા નૃત્ય દ્વારા પ્રસન્ન કરી સાક્ષાત્કાર પામવાની. ‘હું શિવનિર્માલ્ય છું’ એમ કહેનાર આ અબુધબાળા, અપૂર્વ પ્રતાપી અને પરાક્રમી ભીમદેવમાં શિવનું દર્શન કરે છે, અને પોતાને પાર્વતીસદૃશ માને છે અને એ શ્રદ્ધાથી જ પોતાનો સ્નેહ ભીમદેવ પર દેગે છે.

લડાઈમાં ભીમદેવ સોમનાથના મંદિરની રક્ષા કરવા અસમર્થ બને છે ત્યારે ભીમ એ સર્વશક્તિમાન, શ્રાવતાર, દૈવી શંકર નથી અને પોતે પાર્વતી નથી એ દુઃખદ સત્ય તેને સમજાય છે. વળી માનવ ભીમના સંસર્ગથી પોતે ગર્ભવંતી પણ બની છે એ સમજતાં તેનું હૃદય આઘાત અનુભવે છે. ભાવનાનાં ખંડેર થતાં નજર આગળ નિલાગે છે એથી હતાશા પણ અનુભવે છે.

પાછળથી વિજય પ્રાપ્ત કરી ભીમદેવ જ્યારે અંતઃપુરમાં રાણી (અને હવે માતા બનેલી) ચૌહાણે મળવા આવે છે ત્યારે મનોમન, સ્વપ્નનો ભાંગીને ભુલ્લો કરનાર, ભીમદેવ પ્રાચ્યે પરાકાંક્ષાને નફરત અને અવગણના દાખવે છે. સોમનાથના મંદિરના પુનરુદ્ધારના વ્રતનું બહાનું કાઢી તે પ્રભાસ ચાલી નય છે. ત્યાં જ નૃત્ય કરતાં કરતાં શિવ-ચરણોમાં ઢળી પડવાની, પોતાની અંતિમ ઇચ્છા આ ભાવનાપુષ્પ પૂરી કરે છે.

‘શુજરાતનો નાથ’ અને ‘જય સોમનાથ’ પછીની શ્રી મુનશીની ત્રીજી યશોદા કૃતિ ‘પૃથિવી વલ્લભ’ છે. મુંબ એ વાર્તાનો નાયક છે. મૂળ દૂંધી ઐતિહાસિક કથાવસ્તુને શ્રી મુનશીએ પોતાની સજીવ કથાનાનો સ્પર્શ આપીને રમણીય કલાકૃતિ ઉપસાવી છે. તૈલંગણુના રાજા તૈલપને વારંવાર હરાવનાર માલવપતિ મુંબનો સૌ પ્રથમવાર થયેલો પરાજય અહીં વર્ણવાયો છે. આવા રાજવીને હરાવી તૈલપ ગૌરવ લે એમાં નવાઈ નથી; પણ મુંબને અપમાનિત કરવાના જે જે ઉપાયો તે અજમાવે છે તેમાં તે નિષ્ફળ નય છે, બિલકુલ અત્યંત ગૌરવ-પૂર્ણ રીતે પોતાના વ્યક્તિત્વથી મુંબ, મૃણાલ તથા સમસ્ત તૈલંગણુની પ્રજાનું દિલ જીતી લે છે. આ અર્થમાં તે કેવળ અર્વાચીનાથ ન રહેતાં, સાચો પૃથિવીવલ્લભ બની રહે છે.

મુંબના પાત્રમાં શ્રી મુનશીએ પોતાનો પ્રિય એવો ‘જીવનનો ઉદ્ધાસ’નો વિચાર સફળ રીતે નિરૂપ્યો છે. જડનીતિ ભાવનાને વળગી, કેદી મુંબને અપમાનિત કરવા અને હાર કબુલાવવા પ્રયત્ન કરતી તૈલપની મોટી બહેન મૃણાલ, મુંબના મેઘધનુરંગી વ્યક્તિત્વથી આકર્ષાઈને, તેના જ મોહપાશમાં પડે છે, આથી દિગુણિત ખિન્નયેલો તૈલપ, મૃણાલ અને સૌ પ્રજાના દેખતાં જાહેરમાં હાથીના પગ નીચે

મુંજને કચડાથી નાખવાની શિક્ષા કરે છે. આમ છતાં મુંજનું મૃત્યુ એના વ્યક્તિત્વને ગૌરવ અપાવે એવું બન્યું છે.

‘ભગવાન પરશુરામ’ એ ‘લોમહર્ષિણી’ વાર્તાની ઉત્તરકથા છે. એમાં પરશુરામનું પાત્ર He came, he saw and he conquered એવા પ્રતાપવાળું આલેખાયું છે. જ્યાં જ્યાં ત્યાં વિજયની પતાકા ફરકાવતા પરશુરામનું વીરત્વ, બુદ્ધિબ્રહ્મા અહીં કથામાં ગૂંથાયે છે. વેદ પ્રસિદ્ધ દાશરાજ વિગ્રહને કેન્દ્રમાં રાખી આર્યાવર્ત અને આર્યસંસ્કારોની ઉજ્જવળ પરંપરાઓ, ભાવનાઓને રજૂ કરવાનો આ પાત્રદાર લેખકનો પ્રયત્ન છે. આથી Super man અતિમાનવ જેવા લાગતા ભગવાન પરશુરામની પરાક્રમગાથા તેજસ્વી બની છે.

કીર્તિદેવ જેવું જ ભાવનાથી તરવરતું, નિર્દોષતા અને લાગણીથી સભર સામંતનું પાત્ર મુનશીની સૃષ્ટિનું એક અવિસ્મરણીય પાત્ર છે. તેની મુકુમાર નિર્દોષ કાંતિ, આત્માધીનતા અને નિર્ભયતાના ગુણો પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ આકર્ષે એવા છે. ગરજનના હમ્મીર પર હુમલો કરવાની તેની ચેષ્ટામાં તેની નિર્ભયતા તથા ધૈર્યાપાપાના ભૂતનો સ્વાંગ સજી સ્વભૂમિની રક્ષા માટેની તેની તમન્ના દાદ માગી લે તેવી છે. ચૌલાનું લાવણ્ય ધડીભર તેને આકર્ષે છે. પણ, ભીમની તે પ્રેયસી બની ચૂકી છે તેની જાણ થતાં જ, ચૌલાના હાથે કુમકુમ-તિલક પામી તેના ભાઈ બને છે. તેના જ પ્રયાસથી ચૌલાનાં ભીમ-દેવ સાથે લગ્ન થાય છે.

અલ્પધન ગુજરાતી નાટક સાહિત્યમાં શ્રી મુનશીનો ફાળો મહત્વનો છે. મુનશીએ જ્યારે નાટકો લખવાની શરૂઆત કરી ત્યારે ‘કાન્તા’, ‘રાઈનો પર્વત’ જેવાં આશ્વાસન લઈ શકાય તેવાં થોડાં જ નાટકો હતાં. ન્હાનાલાલનાં ભાવનાપરાયણ પદ્યનાટકો Verse playsના થોડાક નમૂનાઓ હતા. પશ્ચિમની અસર હેઠળ બર્નાર્ડ શો, ઈર્લિસન આદિનાં નાટકોએ આકર્ષણ જમાવ્યું હતું. મુનશીએ પોતાનાં નાટકોમાં વારતવર્ણન, રંગદર્શિતા અને અભિનયક્ષમતાનો સુમેળ સાધ્યો. ધસમસતો કાર્યવેગ, જીવંત પાત્રાલેખન, ધારદાર Poin-
ted સંવાદો દ્વારા સમકાલીન સમાજની સંવેદના આલેખી, ગુજરાતી નાટક સાહિત્યમાં મૂલ્યવાન અર્પણ કર્યું.

‘ધ્રુવસ્વામિનીદેવી’ શ્રી મુનશીનું એક માત્ર ઐતિહાસિક નાટક છે. ભારતીય ઇતિહાસના સુવર્ણયુગ સમા ગુપ્તયુગમાં ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યનું નામ જાણીતું છે. સુવર્ણયુગની સિદ્ધિ એના સમયમાં પરાક્રમ્ય પહેંચી હતી. એની પહેલાં રામગુપ્ત રાજા હતા, તે કુલકલકી અને ભોગવિલાસી હતા. ધ્રુવસ્વામિની દેવી તેની પત્ની હતી. રામગુપ્તની અધમતા, નિર્માલ્યતા, ધ્રુવસ્વામિની દેવીને તેના દિયર વીર ચંદ્રગુપ્ત તરફ રોહલાવમાં ઢળવામાં જવાબદાર બનાવે છે.

ધ્રુવસ્વામિનીદેવી આ નાટકનું કેન્દ્રવર્તી પાત્ર છે. ગૌરવશીલ આ માનુની પોતાના પતિની અધમતાથી અંતરમાં બળતી હતી. બીજા બાળુ પોતાના દિયર ચંદ્રગુપ્તનાં પરાક્રમોથી તે હર્ષપુલકિત થતી હતી. પોતાના રાજ્ય પર ચઢી આવેલા શક આક્રમણખોરોને રોકવાની વાત તો બાળુએ રહી પણ રામગુપ્ત જ્યારે ધ્રુવદેવીને શક સેનાપતિને સોંપવાની વાત કરે છે.

‘ચંદ્ર મહાદેવી અહીંયાં રહે તો પણ શું ને સુરાષ્ટ્રમાં રહે તો યે શું?’

આમ કહે છે ત્યારે ચંદ્રગુપ્તની ધીરજનો પણ અંત આવે છે. જીવનું જોખમ ખેડીને ચંદ્રગુપ્ત શકોની સામે વિજયી બની પાછો આવે છે ત્યારે પણ રામગુપ્ત તો ચંદ્રગુપ્ત ઉપર રાજ્ય પડાવી લેવાનો અને ધ્રુવદેવી તરફ અણુછાજતા વર્તનનો આરોપ મૂકે છે. આથી ખિન્નયેલો ચંદ્રગુપ્ત રામગુપ્તને મારી નાખે છે. ચંદ્રગુપ્તનાં પરાક્રમ, પ્રતિભા અને વીરતાને અનુભવતી ધ્રુવદેવી મનોમન તેના પ્રત્યે રનેહની લાગણી ધરાવતી હતી તે, રામગુપ્તના મૃત્યુ પછી ચંદ્રગુપ્તને પરણે પણ છે.

રામગુપ્ત આ નાટકનું દુષ્ટ પાત્ર villain છે. તે કુળહલકી કુદરુદ્ધિ છે. તેની બેદરકારી અને નફિસદારી આપણને અકળાવી મૂકે છે. દા. ત. જ્યારે તે કહે છે:

‘ચાર પેઢીના પરાક્રમે જીતેલી પૃથ્વી કોઈએ ભોગવવી તો નહીને!’ તથા ‘હું મરેલાંની કીર્તિ માટે રાજ્ય કરતો નથી, મારી મોજ માટે કરું છું. આ ચંદ્રને કીર્તિ જોઈએ તો ભલે કપાઈ મરે!’

ત્યારે રાજ્યકર્તા તરીકે તે જરાપણ લાયક લાગતો નથી.

રુદ્રસેન સાથે પરાજય પામ્યા પછી, જ્યારે ધ્રુવદેવી સોંપી દેવાની માગણી થાય છે ત્યારે ‘રુદ્રસેન એને લઈ જા, અને થાય તો મળ કર’ આવું બોલનાર, બેજવાબદાર રામગુપ્ત વિલાસી છે. જગતથી એની વિચારસરણી તદ્દન નિરાળી છે. એનું વર્તન ક્યારેક વિચિત્ર લાગે છે. નાટકના આરંભથી અંત સુધી તે પાત્ર વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં અપરિવર્તનશીલ રહે છે. આમ રામગુપ્તના પાત્ર દ્વારા એક ઉત્તમ દુષ્ટ પાત્ર ચીતરી આપવાનો યશ શ્રી મુનશીને ફાળે જાય છે.

‘કાકાની શશી’ નામના સામાજિક નાટકમાં શશીકળાના દ્વારા શ્રી મુનશીએ આધુનિક નારીના માનસનું સાચું પ્રતિબિંબ પૂરું પાડ્યું છે. શશીની રાહજરી હેઠળ સ્ત્રી સમાનતા સંઘ સ્થાપવા સહ સ્ત્રીઓ પ્રેરાય છે, પરંતુ અંદરમાં દુઝેક સ્ત્રી અતૃપ્ત કામવાસનાથી પીડાય છે. તેથી, મુખે પુરુષ પ્રત્યે દ્વેષ વ્યક્ત કરનારી છે, છતાં અંતરમાં પુરુષના સહચાર વિના ધડીવાર પણ ચાલતું નથી.

શશીના કાકા મનહરલાલ સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય અને એવી કોઈપણ અળવળના વિરોધી છે. એકવાર શશી તેમની પાસે પોતાની મિલકતનો હિસાબ માગે છે ત્યારે તેના આલ્સજીવનની બધી વિગત તેને જાણવા મળે છે, તથા આ પાલક કાકાએ પોતાની ઉપર જે ઉપકાર કર્યો છે તે સમજતાં તે આભારવશ બની જાય છે. નાટકના અંતે શશી મનહર કાકા સાથે જ પરણી જાય છે!

કવિ શ્રી ન્હાનાલાલે મુખ્યત્વે રોહ અને લક્ષ્મીના પ્રશ્નો ચર્ચાને કેટલાંક ભાવનાપ્રધાન પદ્ય નાટકો verse plays ડોલનશૈલીમાં રચ્યાં છે. ‘જયા-જયંત’ અને ‘ઈન્દુકુમાર’ એમાં મુખ્ય છે.

‘જયા-જયંત’માં આત્મલગ્નની, અદ્વૈતભાવનાની રસમય કથા તેમણે રચી છે. એ નાટકની નાયિકા જયા, કે જેણે જયંતના અંતરમાં આત્મલગ્નની જ્યોત પ્રગટાવી છે, તે ગુજરાતી નાટક સાહિત્યનું અમર પાત્ર છે.

કાશીરાજ સાથે લગ્ન કરવાની અનિચ્છાથી પિતાને ધેરથી નાસી છૂટેલી જયા વામાચાર્યના સકંજમાં સપડાય છે. પાર્શ્વી

તેને ઉપાડી જાય છે. કાશીના મંદિરમાં તીર્થગારને હાથે પડે છે. તેમ છતાં ઉર્ધ્વમુખી જ્યા હિંમત હાર્યા વગર પોતાના શીકની રક્ષા કરે છે.

દાનવો છતીને પાછો આવેલો જ્યંત શરૂઆતમાં દુન્યવી સુખોને વાંછે છે પણ જ્યા તેની પ્રેરણાદેવી બની જ્યંતના જીવનમાં માર્ગદર્શકનું કામ કરે છે. તે કહે છે તેમ :

‘દિવમાંના દેવોને જીત,
દેવોને વચાવ દુનિયામાં,
ને બનાવ અવનીની અમરાપુરી.’

દામ્પત્યમાં બે પુરુષતા હોય, અદ્વૈત હોય, આત્મીયતા હોય તો જ પોતાનું અને જગતનું કલ્યાણ સાધી શકાય. જ્યા માને છે કે :

‘સૌન્દર્ય શોભે છે શીકથી, ને યૌવન શોભે છે સંવન વડે.’

આમ જગતમાં રત્નેહસગરનાં તપસ્વીઓને અભ્યર્ચનો આદેશ આપતી જ્યા. અનોખી નૈષ્ઠિક અભ્યર્ચનારણી છે. ‘જિન્દગી એટલે કલ્યાણવાત્રા’ એવું અનુપમચિંતન તેને યુવાન વયે લાખ્યું છે, અને તેથી જ ગંગાને સામસામે તીર જ્યા સ્થાપે છે સીતાવાડી. ને જ્યંત સ્થાપે છે રામવાડી. એમનું આત્મસગર વ્યક્તિનિષ્ઠ ન રહેતાં સમગ્ર સૃષ્ટિ સુધી વિસ્તરે છે.

કાન્તિકુમારી એ ત્રિઅંકી નાટક ‘ઈન્દુકુમાર’ની નાયિકા છે. આ નાટકમાં કવિશ્રી ન્હાનાલાલે રત્નેહસગરનો પ્રશ્ન ચર્ચ્યો છે. કાન્તિકુમારી રત્નેહસગરની ઝંખના કરતી કુમારી છે. તેની ભાભી પ્રમદા ‘લગ્ન કરશે કે કુંવાર’ રહેશે એવો પ્રશ્ન કરે છે. ત્યારે કાન્તિકુમારી જવાબ આપે છે :

‘કુંવારો ને તો કરમાવાનું,
પછી હોય શું પુરુષ
કે શું સુન્દરીના વેલ,’

‘પરણું’ તે તો પ્રમુતામાં પગલાં માંડ્યાં.’

તેનો આદર્શ તો—

આત્મા ઓળખે તે વર
ને ના ઓળખે તે પર’ —આવો છે.

તેનામાં સેવાભાવનાના ઉચ્ચ આદર્શો છે. એ આદર્શોને સિદ્ધ કરવા મથતી વધુ પડતી લાગણીમાં રાચતારી બિન અનુભવી બાલા છે. તેને દોરનાર કોઈ નથી. અમૃતપુરના શેઠ જગન્નાથના પુત્ર ઈન્દુકુમાર સાથે તેને પ્રેમ થયો છે, પણ ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે એક વર્ષનું અભ્યર્ચન લઈ ઈન્દુકુમાર અજ્ઞાતવાસ સેવે છે. તે પાછો અમૃતપુર ફરે છે તે દરમિયાન કાન્તિકુમારીનું નૈતિક રીતે પતન થાય છે. પછી આત્મભાન થતાં ભારે પશ્ચાત્તાપ અનુભવે છે, તેમ છતાં ઈન્દુકુમાર કાં તકુમારની પરણતો નથી. અને કહે છે :

‘અમે બેગીના બેગ માફ કરજો બાલા
ત્વારા ભોગીના ભોગ અંગ ધરજો બાલા.’

ઈન્દુકુમાર મેવાને ખાતર રત્નેહનો લાગ કરે છે.

કાન્તિકુમારી રત્નેહની તૃપ્ત છીપાવવા જતાં જીવનના સર્વ આદર્શોને ક્ષણિક લાગ કરે છે અને ઈન્દુકુમારે રહેજ તેનામાં જન્માવેલા રત્નેહને ધ્યાનમાં રાખી—

‘હળવે તે હાથ નાથ મહીડાં વલોવજો,
મહીડાંની રીત ન્હોંય આવી રે લોલ.
ગોળી નંદાશે ને ગોરસ વહી જશે,
ગોરીનાં ચાર પણ ભીંજશે રે લોલ.’

એવી મર્મવાણી ઉચ્ચારે છે.

આમ કાન્તિકુમારી જીવનમાં ઈન્દુકુમારે જગાવેલાં પ્રચંડ તોફાનો જ તેના જીવનને કલંકિત બનાવવામાં ફાળો આપે છે, અને તેથી જ કાન્તિકુમારી દામ્પત્ય જીવનની ચિંતા થાય છે : ‘હીંચકો કોણ દેશે રાજ !’... ઈન્દુકુમાર થોડો ઓછો વિચારશીલ હોત અને કાન્તિકુમારી થોડી ઓછી લાગણીવિવશ હોત તો... !

કવિનું મહત્વાકાંક્ષી ત્રિઅંકી નાટક ‘વિશ્વગીતા’માં કવિશ્રી સૃષ્ટિના આદિકાળથી આજ સુધીના મહાપ્રશ્નોને વિષય તરીકે આલેખે છે. એમાં પાયાનો પ્રશ્ન છે ‘પાપ શા માટે ?’ આટઆટલા પયગમ્બરો થઈ ગયા છતાં હજી એ પ્રશ્ન કેમ ઉદ્ભવતો નથી એનો જવાબ ઉદ્ભવવા કવિ મન્યન કરે છે. સાથે સાથે ત્રિકાલાબાધિત સનાતન મૂલ્યોની પણ ચર્ચા કરે છે. ‘ભરતગોત્રનાં લગ્નચીર’ નામના દરવમાં કવિ આવો જ કાળજૂનો, એક પ્રશ્ન આલેખે છે.

પાંડવો સમક્ષ ‘હરિતાપુરની રાજસભા’માં દ્રૌપદીના થયેલા વસ્ત્રાદરણની કથા અહીં રખૂ થઈ છે. અપમાનને કારણે ગૌરવહીન થયેલી દ્રૌપદી યાત્રાસેનીને શોભી રહે તેવી રીતે દુર્યોધનને પૂછે છે :

‘શું પાંડવ કૌરવો ભરતગોત્રના નથી ?
પાંડવની લાજ કૌરવ લૂંટે છે આજ,
ભરતગોત્રની લૂંટાની નથી એ લાજ ?’

*

‘હરિતાપુરની રાજસભામાં
વીર છે કોઈ આજ ?
શૂર સભામાં સુંદરીનાં અપમાન શાં ?’

*

‘આ તો જાણે અનાયત્વનો અખાડો.’

દુર્યોધન આદિ કૌરવો, પાંડવોની ઉપસ્થિતિ છતાં નફટાઈથી વર્તે છે ત્યારે પાંડવોને ઉપાલંબ આપતાં દ્રૌપદી વ્યગ્રવાણી ઉચ્ચારે છે—

‘ધર્મરાજ ! અધર્મ કપેલાં સૂકાયો ?
સવ્યસાચી ! સ્વયંવરમાં વીરને વરી છું હું.
ભીમસેન ! ગદા કપેલાં ફૂટી ગઈ ?
સહદેવજી ! કંઈક તો ભાખવીંતી,
આવીક ભવિષ્યવાણ કાલે ?
નકુલજી ! ઊતર્યા નથી શું
વરણાગીનાં એ ઘેન હજી ?’

અત્યાર સુધી મૌન રહેલા ભીષ્મપિતામહ પણ—

‘ખરે ! એ કાલનેત્રી કાલીકા છે
એનાં લોચનમાંથી વરસે છે
ભરતવંશનો મહાવિનાશ !’

*

અને

‘ભરતકુલનો ભાળું છું હું ઉચ્છેદ આજ.’

મેટ્રો મોટર્સ લી. ગોંડલ રોડ, રાજકોટ

વિશ્વવિખ્યાત ઉત્પાદકોના સર્વોત્તમ સાધનોની ગુજરાત રાજ્યમાં
વિતરણ કરનાર પ્રગતિશીલ એજન્સી હોઈએ.

- (૧) અપવાહનો, સ્ટાન્ડર્ડ કાર, હિન્દુસ્તાન ટ્રેક્ટર, ફાર્ગોટ્રક્સ તથા તેના સ્પેરપાર્ટ્સ, ખેતીના સાધનો.
- (૨) કોમોલાઈટ ફાઈવીંગ સ્ટીલ ફરનીચર, સ્ટીલેજ સ્ટીલ ફરનીચર, ચખ્ખા સેફ ડીપોઝીટ વોલ્ટ ફરનીચર.
- (૩) રાલી ઇલેક્ટ્રીક ફ્રેન્ચ, લુલ્ક ઇલેક્ટ્રીક ટુલ્સ
- (૪) આર્કટીક એર કન્ડીશનર રેફ્રીજરેટર
- (૫) ગુલમર્ગ એર કુલર
- (૬) પ્રભાત સ્ટવ તથા પેટ્રોમેક્સ, ખેતોલેખ્ય તથા બર્નર
- (૭) નેશનલ એકો રેડિયો, બુથ રેડિયો.
- (૮) ડનલોપીલો કુશનસ
- (૯) રોનીયો ફાઈવીંગ સીસ્ટમ, કેન્કીંગ સ્ટેમ્પીંગ મશીન
- (૧૦) લોટસ બ્રાન્ડ સીમેન્ટ સીટસ, પાર્કિસ.

દરેક ગામ દીઠ ડીલરશીપ માટે લખો
તથા વ્યક્તિગત જરૂરીયાત માટે લખો

એવાં કોધવચનો કૌરવોને સંભળાવે છે. આમ દ્રૌપદીના પાત્ર દ્વારા અહીં ભરણજસભામાં સતીના શીલના અપમાન દ્વારા આર્થત્વના લોપનો પ્રશ્ન કવિ ચર્ચે છે. મહાભારત રચિત દ્રૌપદીનું પાત્ર અને કવિ ન્હાનાલાલે સરજવેલું દ્રૌપદીનું પાત્ર તત્વતઃ સ્વ-ભાગવત બુદ્ધિ પડે છે.

મુનશીએ જેમ ઐતિહાસિક નવલકથાઓ દ્વારા ભૂતકાળના ગુજરાતને આલેખ્યું તેમ રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈએ સામાજિક નવલકથાઓ દ્વારા, તેમના સમયના ગુજરાતને આલેખ્યું છે. સાહિત્યનાં લગભગ તમામ ક્ષેત્રો અજમાવ્યાં હોવા છતાં તેમની સાહિત્ય પ્રતિભા સવિશેષ નવલકથાકાર તરીકે વધુ ખાલી છે. શ્રી સુન્દરમ્ તેમને ‘ગાંધીયુગના પ્રવર્તમાન જીવનના પહેલા સફળ નવલકથાકાર’ તરીકે ઓળખાવે છે. ‘વાંચનારને વાર્તા સહજ ગમે એવું મારે માટે બસ છે’ એમ તેઓ માનતા હતા. વાચકોને પોતાની કૃતિઓ વાચનક્ષમ –readable અને એ એમનું ‘ધ્યેય હતું’. તેમણે તત્કાલીન ગુજરાતી સમાજનું અને ગાંધીયુગનું નિરૂપણ કરતી, પ્રગ્ન-જીવનની એપણીઓનો ધમકાર ઝીલતી સામાજિક વાર્તાઓ બહુધા રચી. અને એનો મોટો વાચકવર્ગ પેદા થયો. શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટે તેમને સમુચિત રીતે જ ‘યુગમૂર્તિ વાર્તાકાર’ તરીકે ઓળખાવ્યા છે.

કેડિલાનું પાત્ર એ જ શીર્ષક હેઠળ રચાયેલી તેમની સામાજિક નવલકથાનું એક ચિરંજીવ પાત્ર છે. સુશીલ, સંસ્કારી અને શિક્ષિત કેડિલાએ ઘરનાં બધાંની ઉપરવટ થઈને ચંચળ મનોવૃત્તિવાળા જગદીશ સાથે લગ્ન કર્યાં. આર્થિક ભીંસ તેમના ગૃહજીવનને કચડી નાખતી પણ સહનશીલતાની મૂર્તિ અને સહાયે હસમુખી કેડિલાએ પોતાના કથળેલા ગૃહજીવનને બરાબર સમાલી લીધું. તેના પતિની માંદગીમાં કેડિલાએ સંનિષ્ઠપણે પતિસેવા કરતી આર્થિક નારીની ઝાંખી કરાવી. કેડિલા અને જગદીશ આત્મસંતોષ કેળવી આદર્શ ગ્રામજીવન જીવવા લાગ્યાં તે પણ કેડિલાના કારણે જ. તેનો આત્મભોગ પ્રશંસનીય છે. લેખકે કેડિલાના પાત્ર દ્વારા પ્રાચીન અને અર્વાચીન સ્ત્રી । આદર્શોનો સુમેળ સાધી આપ્યો છે.

‘દિવ્યચક્ષુ’ના નાયક અરુણના પાત્ર દ્વારા ગાંધીજીના પાયાના આદર્શો અહિંસા અને સત્યાગ્રહનું નિરૂપણ કર્યું છે. અરુણ ધૂતી અને ભાવનાપરાયણ શિક્ષિત યુવાન છે. એમ. એ. જેટલું બપોરો હોવા છતાં સરકારી નોકરી તેના સ્વતંત્ર મિજબજને બહુ બંધાવેસતી નહોતી. તેની રોજગમાં માતૃભૂમિ પ્રત્યેનો પ્રેમ અને ભક્તિ ભરેલાં છે. અને તેથી માતૃભૂમિના સ્વાતંત્ર્યનો પ્રશ્ન અને તેટલો જલદી ઉકેલવા તે મથે છે. વળી અબ્યાસે તેને યુરોપીય ક્રાન્તિનું ધેલું લગાડ્યું છે અને તેથી જ તે જરૂર પડે હિંસા આચરવાનું પણ મનોમન નક્કી કરે છે.

જનાર્દન નામના એક ગાંધીવાદી યુવકના સંપર્કે જ ‘હિંસા નહિ, પણ અહિંસા જ સમગ્ર માનવજાતને માનવતાના પ્રેરકદીપના તેજનું ભાન કરાવશે!’ એવી ગાંધીવાણી તેને સમન્વય છે. આમ તેના ત્રિયાંગમાં થોડું પરિવર્તન આવે છે. પછી તો એકવર્ષ સુધી અહિંસા પાળવાની પ્રતિજ્ઞા પણ લે છે, તે દરમિયાન અનેક મુશ્કેલીઓ આવવા છતાં પ્રતિજ્ઞા પાર પાડે છે. એક વખત અંગ્રેજ માત્રને, જેતાંની સાથે મારવા તૈયાર થનાર અરુણ, આગમાં સપડાયેલા એક ગોરા કુટુંબને બચાવે છે અને તેમ કરવા જતાં પોતાની આંખો ગુમાવે છે.

સ્વાભાવિક છે કે તેના જીવનમાં નિરાશા વ્યાપી જાય. પ્રજાવાર આત્મહત્યાનો પણ વિચાર તે કરી લે છે ત્યારે ધનાભવત કહે છે : ‘ખેટા! તારી આંખ ખૂલી ગઈ, પ્રભુએ તને દિવ્યચક્ષુ આપ્યાં.’ આ શ્રદ્ધાવાણીની તેની ઉપર ઘેરી અસર થાય છે. તેની આખી જીવનદષ્ટિ બદલાઈ જાય છે.

૧૮૫૭ના ઐતિહાસિક આંદોલનની પૂર્વજાયા લઈને લેખકે રચેલી ‘ભારેલો અગ્નિ’ એટલી જ સુવાચ્ય અને આદર્શપ્રેરક નવલકથા બની છે. રુદ્રદત્ત એ આ નવલકથાનું મહત્વનું પાત્ર બની રહે છે. માતૃભૂમિની સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ માટેની જાનકેસારી, ગોરા અમલદારો તરફનો રોષ, હિંસાનો સહજ ઉપયોગ વગેરેથી તત્કાલીન વાતાવરણ તંગદિલીથી કેવું ભયુંભયું હોય તે સમજ શકાય એમ છે. અને તેથી રુદ્રદત્તના પાત્ર દ્વારા લેખકે, ગાંધીજીના સક્રિય અહિંસા વિશેના વિચારો સુંદર રીતે નિરૂપ્યા છે.

ગ્રામોદ્ધારના સ્વપ્નને સાકાર કરતી ‘ગ્રામલક્ષ્મી’ નવલકથામાં અર્ધિનનું પાત્ર મુખ્ય છે. મધ્યમવર્ગના ખાદેખીયે સુખી, પણ સમય જતાં ઘસાતા જતા ધનશ્યામરાય (રાયજી શેક)ના કુટુંબમાં અશ્વિન બ્રહ્મચારી છે. તેણે ધજનેરી વિદ્યાની ડીગ્રી મેળવી છે તેમ છતાં નોકરી નથી મળતી. વળી પોતે પરિણીત છે. અને નજીકના ભવિષ્યમાં પોતે એક બાળકનો પિતા પણ થવાનો છે. આ બધું સમજતાં, પોતાની પરાધિન દશા તેને સાલે છે, અને એકરારે આત્મહત્યા કરવાનો નિર્ણય લઈ લે છે. ત્યાં જ તેને આશાનું – જીવનનું નવું કિરણ લાધે છે. કાદવમાંથી કમળ અને કમળમાંથી જેમ લક્ષ્મી પ્રગટતી દેખાઈ, તેમ ગામડાંની એની ધૂળમાંથી ગ્રામલક્ષ્મી પેદા કરવાનું સ્વપ્ન સેવ્યું.

નોકરી કરવાની મનોદશા વિસારે પાડી, ગ્રામોદ્ધારના કાર્યમાં લાગી ગયો. એમાં એની પત્ની કૃસુમ અને બાળગોડિયણ તારાની સહાય તેને અમૂલ્ય થઈ પડ્યાં. તેણે ગામના રસ્તાઓ સુધાર્યા અને ગામનું તળાવ સમરાવ્યું, ખેતરમાં પાણી પહોંચાડ્યું, વધુ પાકની શ્રુએષ ઉપાડી, લોકો સ્વતંત્ર જીવન જીવી શકે એવી રીતે ગૃહઉદ્યોગો શીખવ્યા, સ્વચ્છતા અને સુઘડતાના પાક શીખવ્યાં. આ બધું રચનાત્મક કાર્ય કરતાં કરતાં, અનેક અવરોધો આવ્યા પણ બંધી સમરયાઓ કુતેલ-પૂર્વક દૂર કરી. ગામડાના લોકોનાં તત્તમનની શુશ્રુષા કરી અશ્વિને ગ્રામજીવનમ નેનાગીરીનું ઉત્તમ દર્શાત પૂરું પાડ્યું છે. આમ તે ભાવનાશીલ યુવક હતો. જંગલમાં મંગલ પ્રગટાવવાનો તેનો પુરુષાર્થ પ્રશંસનીય નીવડ્યો. હિન્દુસ્તાનમાં પાંચ લાખ ગામડાંમાં કામ કરવા તેણે નાની અમથી એક જ્યોતિ પ્રગટાવી.

નવલકથાકાર રમણલાલે જે થોડીક નવલિકાઓ આપી છે તેમાં કુસુમાયુધના પાત્ર દ્વારા ‘ખરી મા’ અને પ્રમોદરાયના પાત્ર દ્વારા ‘વૃદ્ધરોડ’ વાર્તાઓ પ્રખ્યાત બની છે. પ્રેમના અનેક અંશોમાં એક છે વાતસલ્ય. ‘ખરી મા’ એ અપરમાતાના બાળક પ્રત્યે વાતસલ્ય દાખવતી વાર્તા છે. સામાન્ય રીતે હિન્દુસમાજમાં અપરમાતાની મથરાવટી મેલી થયેલી છે; પરંતુ અહીં, અપરમા ખરી મા બનવાની, પ્રામાણિક કોશિશ કરતી હોવા છતાં નિષ્ફળ જાય છે.

કુસુમાયુધની માતા ગુજરી જવાથી પિતાએ પોતાના બાળકની સંભાળ બરાબર થઈ શકે તેથી અને તેવી શરતે જ બીજવારનું લગ્ન કર્યું હતું. આવનાર સ્ત્રી પણ આ ઘરના નવા વાતાવરણમાં

ભણી જવા તત્પર હતી. એ માટે પોતાની બધી જ શક્તિઓને તેણે કામે લગાડી હતી. બાળક કુસુમાયુધનું લાલનપાલન સમય-પત્રકની નિયમિતતાથી, કરતી હતી. પરંતુ પરિણામ ધાર્યા કરતાં ઊલટું જ આવ્યું.

બાળક કુસુમાયુધ કોઈ અગમ્ય કારણોસર એકલો એકલો મુંઝાવા લાગ્યો. એની એકલતા એને માંદગીમાં પડકે છે. તાવમાં પણ તેની લવરી મા વિશેની જાંબનાની જ છે. ડોક્ટરની સારવાર તથા નોકરની સતત દેખરેખ પણ નાકામિયાબ નીવડે છે. બ્યારે અપરમાને સમગ્રય છે કે એ કેવળ માને જાંબે છે ત્યારે માતૃવ્રત-લભાવે ‘ઓ દીકરા’ અને ‘તું’ જેવાં મીઠાં સંબોધનથી ભોલાવે છે. હવે તેનો તાવ ઊતરી જાય છે. હવે તેને કોઈ સારવારની જરૂર પડતી નથી... ઉત્તરોત્તર વિકસતો જતો માતૃપ્રેમ જ અપરમામાંથી તેને ખરી મા બનાવે છે.

‘વૃદ્ધનેહ’ વાર્તા દ્વારા સુખી કુટુંબમાં પાકટવયે પ્રેમાળ પત્નીનું અવસાન થાય ત્યારે ધરમાં શિરચ્છત્ર જેવા માણસની વેદના, કેવી અસહ્ય હોય છે તે પ્રમોદરાયના પાત્ર દ્વારા લેખકે બતાવી છે. પ્રમોદરાયના જીવનનો તો સૂર્ય જ આથમી ગયો છે. આનું કારણ તેમના દામ્પત્યજીવનનો પૂર્વાશ્રમ, સુખ અને દુઃખમાં સમાન ભાગીદારીથી વીલ્યો છે તે છે. જેની સાથે જીવનનાં ઉત્તમ વર્ષો ગાળ્યાં હોય તેવું સ્વજન-જીવનસાથી ગમે તે ઉંમરે ચાલ્યું જાય તો પણ, આખું ઘર ભડે ભયુ’ભયુ’ હોય, એકલતા નિરાધારી અને લાચારી અંતરને કેવી કોતરી ખાય તેનું કટુણાસભર ચિત્ર અહીં સરસ ઊઠાવ પામ્યું છે.

‘નાયક નહિ, નયિકા નહિ, પ્રેમનો ત્રિકોણ નહિ: એવી આ સોરડી જીવનની નવલકથા છે. એ કથાનો નાયક આખો જનસમાજ છે.’ (નિવેદન.)

લેખક કહે છે તેમ આ (‘સોરડ, તારાં વહેતાં પાણી’) નવલકથા વાતાવરણપ્રધાન છે. તેમ છતાં એમાં આલેખાયેલું સોરડની ‘કાંદીયાવરણ’ નામે ઝોળખાતી જાતિનું ચિત્ર અહીં સરસ રીતે ઉપસી આવ્યું છે.

સપારણ સદૃશ મેઘાણીની તેજસ્વી કલમનું અમર સર્જન બની ગયું છે. સપારણનું લેખકે દોરેલું એક રેખાચિત્ર તેમના જ શબ્દોમાં જોઈએ:

‘હાંથી ઓસરી ઉપર એક સ્ત્રી દેખાઈ... એ કોઈ શેઠાણી નહોતી. હરિકેત દાનસને અજગાળે એનો સોટા જેવો દેહ ઘેરદાર મોટા ઘાઘરાને મોઝાં ચડાવતો હતો... અટલસનું તસ-તસતું કપડું, ઉપર આછી ચૂંદડી ને ઘેર ઝૂલાવતો ઘાઘાં, તેની વચ્ચે સહેજ બીનાવરણું સુડોલ મોં બેતાં જ લાગે કે કાં તો ઈદ રમીને કે કાં તો તાજિયાના આકેરા ફૂટીને સંધિ-સીધી કોઈ સિપારણ અહીં ચાલી આવેલ છે.’

ગામડાના ખડતલ સ્ત્રીત્વને ચીતરી બતાવવાનો અને એ રીતે વાસ્તવમાં, નિર્લેપતામાં પુરુષસમોવડી નારી આલેખવાનો લેખકનો એક ભગીરથ પુરુષાર્થ અહીં પાર પડ્યો છે.

અન્યાય સામે બહારપટે ચઢવામાં અને ગોરી હકુમત સામે આખડવામાં અજગાળ હિંમત બતાવનાર એ સપારણ અને એનાં જેવાં બીજાં અનેક પહાડી સંતાનોની પ્રેમ અને વેરની, બંધુતા

અને ધિક્કારની, દગાદિલાવરીની, યુદ્ધ અને દોરતીની ધીંગી કથાનું સમગ્ર રીતે આલેખન થયું છે એવાં પાત્રોની બહાદુરી-Native genius અભારે તો કિંવદતી માત્ર બની રહે. આમ મેઘાણીએ સપારણના પાત્ર દ્વારા સોરડના ગરવા ભૂતકાળને તાદ્દશ કર્યો છે.

ભાણુ એ મેઘાણીની કીર્તિદા નવલકથા ‘વેવિશાળ’નું પ્રાણવાન પાત્ર છે. મુંબઈ જઈ વસેલા અને બે પૈસા એકઠા થવાને કારણે પ્રાપ્ત થયેલી મોટાઈ જેમને હજી બંધબેસતી થઈ નહોતી, એવા મોટા શેઠ—ચંપકશેઠનાં તે ધર્મપત્ની હતાં. તેથી બે વિશેષ તો દિવર અને તેની પુત્રી સુશીલા માટે તો તે આધારશિલા હતાં. આકસ્મિક પ્રાપ્ત થયેલી સંપત્તિને કારણે તેના હૃદયની સંસ્કારિતા અને ખાન-દાની નાશ પામ્યાં નથી તેથી મનુષ્યની કોઈપણ નિર્બળતા, પામરતા માટે તેમના મુખમાંથી એક જ શબ્દ નીકળે છે: ‘બચાડા છવ !’

ભાણુ પ્રૌઢ છે છતાં રસિક છે, અને તેથી જ સુશીલાના હૃદયની તરુણવૃત્તિગેાળી તે અગ્નિ નથી. પોતે નિઃસંતાન છે અને પતિ સાથે વિચારોના અનેક મતભેદો છે તેથી પોતાનું સઘળું વાતસ્ય ભત્રીજી સુશીલા ઉપર દોળ્યું છે. સુશીલાની તો તે સ્હરય સખી બની શક્યાં છે. અને તેથી જ મોટા શેઠનો તિસ્તકાર પામતા ભાવિ જમાઈ સુખ-લાલ પ્રત્યે તેમને પૂરી હમદર્દી છે. સુશીલાની અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી એ જ માર્ગ કાઢી આપે છે. આમ તે સાચા અર્થમાં સુશીલા માટે Friend, philosopher & guide બની ગયાં છે.

વેવિશાળ માટે સુશીલાની સર્વવાતે દસેડી કરી બેઠા પછી અને મુખલાલને પણ પૂરેપૂરું તાવી બેઠા પછી આખાથે ધરની-પોતાના પતિસુદાંની વિરુદ્ધમાં જઈ વેવિશાળ કરાવી આપવાની સ્ત્રી દુર્લભ હિંમત દાખવે છે, ત્યારે તેની ચતુરાઈ, સૂઝ અને કાર્યક્ષમતા આદિ ગુણોને અજગાળે આખા વગર આપણે રહી શકતા નથી. સુશીલાએ પોતાનું હૃદય બે કોઈ એક જ વ્યક્તિ પાસે ખોલ્યું હોય તો તે ભાણુ છે. આમ ભાણુના પાત્ર દ્વારા શ્રી મેઘાણીએ એક આદર્શ ગ્રહિણીનું પાત્ર આલેખ્યું છે.

અદ્યપન નાટક સાહિત્યના વિકાસમાં શ્રી મુનશી અને ચંદ્રવદન મહેતાનો ફાળો નોંધપાત્ર છે. ચંદ્રવદન મહેતા ગુજરાતી રંગભૂમિ ઉપર નાટક લખીને આખા ત્યારે ધંધાદારી રંગભૂમિ અને સાહિત્યના પાસાવાળું નાટક—આ બેને માટેલોનું અંતર હતું. આથી ધીમે ધીમે ગુજરાતી નાટક અને રંગભૂમિ બંનેનો વિકાસ રૂંધાયો. એ દિશામાં પહેલ કરનાર સ્વ. એચિટર નૃસિંહ વિલાકરને ગણવી શકાય. સારંગદ ચંદ્રવદન મહેતાએ નાટ્યલેખનની અને ભગવણીની પ્રતિષ્ઠિતી ગુજરાતી નવી રંગભૂમિને સ્પષ્ટ આકાર આપ્યો. ‘પાંચરા-પોળ’, ‘આગગાડી’, ‘સોના વાટકડી’, ‘ઘરા ગુજરી’, ‘દેડકાની પાંચશેરી’, ‘મૂંગી સ્ત્રી’, ‘હો-હોલિકા’ જેવાં ઘણાં નાટકો વસ્તુ, વિચાર, તખ્તો આદિને ધ્યાનમાં રાખીને લખાયેલાં તેમનાં પ્રયોગશીલ નાટકો છે. ‘આગગાડી’ એ નાટકમાં, રેલ્વે સ્ટેશનમાં કચડાયેલા બાંધર જેવા દેશી નોકરિયાત પર ગોરા અધિકારીઓ તુમાખી દ્વારા જે ત્રાસનું સામ્રાજ્ય ફેલાવતા, તેનું સચોટ નિરૂપણ છે. રેલ્વેમાં કામ કરતા કામદાને ગોરા સાહેબોની નેહુકમી અને રેલ્વેતંત્રની જેરોતિઓના કારણે કેવી કેવી યાતનાઓ ભોગવવી પડે છે તેની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિને સચોટતાથી નિરૂપતું આ કટુણાંત

નાટક છે. આધરતા જીવનની કડુણતા આ નાટકમાં પરકાશ્ય છે. પોતાની ઉપર ગોરા સાહેબની રહેમ નગર રહે માટે, પોતાનાં છોકરાંને દિવાળીના તહેવારોમાં મિઠાઈ વગર ટળવળતાં રાખી આધરને નાતાકમાં ખાસ યાદ રાખીને, સાહેબ માટે ફળતા કંડિયાઓ ભેટ મોકલવા પડે છે. નાતાકની સ્પેશલ ટ્રેન, ગોરા સાહેબોની અનુ-ફળતાએ નીકળે, ત્યારે વધારાના કામે ચક્રવાતી આનાકાતી છતાં જવું પડે અને કોણ, સાહેબની મહેરબાની વધુ જીતી લે એની ધૂંધાં, વેરવૃત્તિના પરિણામરૂપ જ ખિસ્તી અનેક પોતાનો જ પિતરાઈ ભાઈ દાડ પીને આધરને મારીને ગાડી નીચે ફેંકી દે છે. એ વિશેષ કડુણ છે. આમ આધરનું કડુણ મૃત્યુ થાય છે.

૧૯૧૮માં પ્રગટ થયેલી, મલયાનિબ્ધ કૃત 'ગોવાલણી' વાર્તાએ ગુજરાતી દુઝી વાર્તાના ક્ષેત્રે શક્યતા રચાન પ્રાપ્ત કર્યું. ડ. આરંભ-કાળની એ કૃતિ હોવા છતાં, સુરેખ કલાધાટ વાળી બની શકી છે. લેખકે પોતે જ ગોવાલણીનું દોરેલું શબ્દચિત્ર જુઓ :

'તે બણી જ જુવાન હતી. કોઈને પંદર વર્ષની ઉંમરે અંદર પર ગુલાબ ફરે છે. કોઈક તો સત્તર આઠ વર્ષે આંખમાં ચમક ચમકાવે છે. એને સોળમી શરદે કંઠમાં કોયલ ટહુકતી હતી. નિર્દોષતાએ હવે રંગ લેવા માંડી હતી... માથા ઉપર પિત્તળની જળકતી તામડી મૂઝી ભાગોળેથી ગામમાં પેસે ત્યારે બણે લક્ષ્મી પ્રવેશી... એ ગુજરાતી ગોવાલણી હતી... એ હમેશાં રાતો સાલ્લો બડો પણુ સ્વચ્છ, નવો ને નવો સાચવી પહેરતી. એને પીળી પટ્ટીની કોર હતી અને કાળો પાત્રવ હતો. પરોડમાં જેમ પ્રભાતિયું મીઠું લાગે તેમ એનો રણકાર મીઠો લાગે છે : એથી અરધી જાગતી અવરથામા સવારનું-શુભ શુકનનું સ્વપ્ન આવે અને આખો દિવસ આનંદમાં જાય. આખા ગામને એ આશીર્વાદ રૂપે દેવી હતી.'

આ વાર્તાનું પુરુષપાત્ર સંદનભાઈ પણ ગોવાલણીને જોઈ ત્યારથી 'તે દિવસ જ મને થયું કે હું ભરવાડ જન્મ્યો હોત તો ઠીક થાત !' એવા વિચારો કરે છે. કારણ 'ગાંડો બનાવનાર ગોવાલણી પણ રાધાની જાતવાળી !' એમ તેને સમજાય છે. સંદનભાઈની કામવૃત્તિને બરાબર પારખી ગયેલી આ દલી ગોવાલણી પોતાની સાથે પ્રેમપ્રસંગ પાડવા તૈયાર થયેલા આ કામી પુરુષને, સ્ત્રી સહજ ચતુરાઈથી તેની પર્ત્તિને બોલાવી લાવી જે રીતે બુધ્ધ બનાવે છે, એથી તો લેખક પણ વાર્તાને અતે આફરીન થઈ મોઝી ઊઠે છે :

'ચિત્રકારને અહીં તણુ ચિત્ર ચીતરવાનાં હતાં : એક કાલિકા, બીજી જાદુગરણી ને ત્રીજી બેવટૂક.'

આરંભકાળની 'ગોવાલણી' જેવી બહુ થોડી વાર્તાઓ બાદ કરતાં દૂંડીવાર્તાનું ક્ષેત્ર લગભગ અજ્ઞવિદસિત હતું. શ્રી ધૂમકેતુએ દૂંડી-વાર્તાના ઉત્તમ શિલ્પી તરીકે અમરતા પ્રાપ્ત કરી છે. 'તણુખા મંડળ' ભાગ-૧નું પ્રકાશન એ અર્થમાં ગુજરાતી દૂંડીવાર્તાના ક્ષેત્રમાં શક્યતા ધરતા છે.

'પોસ્ટ ઓફિસ', 'લૈયાદાદા', 'ગોવિંદનું ખેતર', 'હૃદયપલ્લો', 'રજપૂતાણી', 'આત્માનાં આંસુ', 'પૃથ્વી અને સ્વર્ગ' જેવી 'એક એક પે અદર્શ મોતી' સમાન વાર્તાઓ રચી, પોતાની સર્જનકૃતિઓ દ્વારા એક સર્ગક તરીકે પોતે જ પડકાર લીધો અને દીધો છે. અસાર

સુધી ભદ્રવર્ગની અને સુખી સમાજની પાત્રસૃષ્ટિ જે રીતે સાહિત્યમાં પ્રવેશ પામી હતી, તેને અહીં અલોકીસા ને લૈયાદાદા, કુંતી અને રજ-પૂતાણી, આત્રપાલી અને સુકેશી જેવી વૈવિધ્યભરી પાત્રસૃષ્ટિ આલે-ખાઈ. ધૂમકેતુની વાર્તાઓમાં જ આપણને સૌપ્રથમ દરિદ્રનારાયણની પ્રતિષ્ઠા થતી જોવા મળી એમ આપણને તેમની પાત્રસૃષ્ટિ જોતાં લાગે છે.

દૂરદેશાવર પોતાની દીકરી મરિયમને પરણાવ્યા પછી તેના પત્રની છેલ્લા પાંચ પાંચ વર્ષ સુધી એકધારી રાહ જોયા કરનાર પિતૃતત્સલ હૃદય અહીંને કદાચ કોઈ ઓળખતું નહોતું-સમજવા માગતું નહોતું. યાદ તડકો જોયા વિના આમ, કાગળ ન હોવા છતાં દરરોજ પોસ્ટ ઓફિસ સુધી ધક્કો ખાનાર અહીં ડોમો લોકોની દૃષ્ટિએ મૂર્ખ નહ પણ પાગલ આદમી હતો. અને તેથી પોસ્ટઓફિસમાં તો વાત કરવાના એક વિષય-topic તરીકે એની ગણના થતી હતી.

કોઈ એના હૃદયની વેદના સમજતું નથી. એને પૂર્વાશ્રમનું જીવન યાદ આવે છે શિક્ષક વખતે તરફડતાં બચ્ચાંની યાદ આવતાં તેનું હૃદય ભરાઈ આવે છે. પશ્ચાત્તાપમાં દૂભેલા અહીંને સમજાય છે કે, 'કુદરતમાં રતેલતી સૃષ્ટિ છે અને વિરહનાં તો આંસુ જ છે' બણે પાતાળ ફાડી કોઈ અનુકંપાની તેના હૃદયમાં સરવાણી વહી રહી. એવા ભલા અહીંના હૃદયને અધિકારી માનસવાળા પોસ્ટ મારતર પણ સમજ શકતા નથી. અહીં હતાશ થઈ ગયો. તેનો આશાતંત્ર લગભગ છેદાઈ ગયો હતો. એક દિવસ પોસ્ટ મારતરને પણ દૂર દેશાવરથી માંદી દીકરીના સમાચારની રાહ જોતા ખેસી રહેવાનું થયું ત્યારે પિતાએ પિતાના હૃદયને સમજવા કોશિશ કરી. તે જ દિવસે અહીંની ટપાલ આવી હતી.....પણ હવે મોઝું થઈ ગયું હતું. અહીંના જીવનની કડુણતા એ હતી કે કોઈ એને સમયસર ઓળખી ના શક્યું.

પોતે જે સ્થળે જીવનનાં પચ્ચીસ વર્ષ વિતાવ્યાં છે એ સ્થળ એકાદ સામાન્ય બૂલને કારણે અધિકારીની જોલુકમી થતાં છોડી દેવું પડે એ પરિસ્થિતિ રંગપુર રોશનના સાંધાવાળા ભાવનાશીલ લૈયા બદીનાથ (લૈયાદાદા) સહન કરી શકતા નથી. આમ સ્થળ પ્રત્યેની મમતા, અહીં (લૈયાદાદા)એ વાર્તામાં) વાર્તાનો નિષય બની છે.

'આપણે માણસ સાથે કામ નથી; કામ સાથે કામ છે.

ક્યાં જાય એ જોવાનું એને રહ્યું; કેવું કામ કરે છે એટલું જ આપણે જોવાનું છે.'

જુવાન ઉપરી અમલદારનાં આવા તોજડાઈ ભરેલાં વચન સાંભળી લૈયાદાદા અસ્વસ્થ બની જાય છે. અને જે વાડી સાથે, જે ભૂમિ સાથે પોતે માયા બાંધી હતી, જેના વિદાસમાં પોતાના લોહીનું સિંચન કર્યું હતું તે સ્થળ ત્યજતાં બણે લૈયાદાદાનું ચૈતન્ય ભરાઈ ગયું. નોકરીની નિવૃત્તિ પછીની બીજી ઉપા લૈયા બદીનાથના જીવનમાં ન જાગી. 'જૂપડામાં અડગને અડકડ વઢ લૈયાદાદા બોલીને નિરાંતે બેઠા હતા.'

કુંતી એ 'હૃદય પલ્લો' વાર્તાનું મહત્વનું પાત્ર છે. હિમાલયના ગિરિપ્રદેશ જાળબીમાં, આ પહાડી કન્યાને સીમલા તરફથી તીવ્રકુ પરણી લાવેલો પણ તેના જેવા ઠંડી પ્રકૃતિના માણસ સાથે તેનો છૂપો અસંતોષ વધતો જતો હતો. તે સ્વભાવે મનમોહ, ઉડાઉ અને તીખી હતી. તેના આ ઠાંઠ તીવ્રકુ ન સાચવી શકે એ સ્વાભાવિક છે.

With Best Compliments From:-

The Bansiwala Mills Private Limited

Dr. E. Moses Road, (Hainse Road) Mahalaxmi, BOMBAY-11. BC.

Tel. No. 371861, 378056

Gram : 'Goodwill'

Manufacturers of :

Wheat Flour (Maida), Sooji, Rawa, Atta,
Bran, Gram Flour (Besan), Chuni, Chhalla.

Milling Agent :

Bombay Milling & Trading Co. (Gram Dept.)

શ્રી જુનાગઢ જિલ્લા સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘ લી., જુનાગઢ

ફોન.- ઓફીસ-૨૧૬
પ્રમુખ-૩૩૬

રજી. નં. ૩૧૨૫
તા. ૨૪-૬-૫૯

તાર-જ્યુડીકોમ્સલ
પો. ઓ. નં. ૧૬

હેડ ઓફીસ : હુસેની બિલ્ડીંગ, મહાત્મા ગાંધી રોડ, જુનાગઢ.

: પ્રાન્થો :

(૧) તલાળા ઓર્ધ્વ મીલ અને સપ્લાય વિભાગ. (૨) મેંદરડા પ્રાન્થ. (૩) સાસણ તથા ટીંબાવાડી પેટ્રોલ પમ્પ.

અધિકૃત શેર ભંડોળ:- રૂ. પાંચ લાખ.

વસુવ આવેલ શેર ભંડોળ:- રૂ. એક લાખ ત્રેપન હજાર એકસો ત્રીયાસી.

સરકારશ્રીના શેર ફાળો:- રૂ. છેતાલીસ હજાર સાતસો ત્રીયાસી.

અનામત અને અન્ય ભંડોળ - રૂ. બે લાખ બોંતેર હજાર ચોરાણું અને પૈસા ચોપન.

કુલ કાર્ય ભંડોળ:- રૂ. ચુમાલીસ લાખથી વધુ

- જિલ્લામાં તાલુકા સહકારી સંઘો અને મંડળીઓ દ્વારા ખેડૂતોને રસાયણિક ખાતર, ખીયારણુ, જંતુનાશક દવાઓ અને અન્ય ઉત્પાદનને સગતી વસ્તુઓ પુરી પાડવામાં આવે છે.
- જુનાગઢ, વેરાવળ, માળીયા હાટીના, તાલાળા અને મેંદરડામાં રસાયણિક ખાતરનો બફર સ્ટોક રાખી વેચાણ કરવામાં આવે છે.
- તલાળા સહકારી ઓર્ધ્વ મીલ તથા સપ્લાય વિભાગમાં તાલુકાની સમગ્ર સહકારી પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવામાં આવે છે.
- સંઘ દ્વારા માલની હેરવણી—ફેરવણી માટે પબ્લીક ડેરીયર વસાવેલ છે.
- જુનાગઢ તથા સાસણ ખાતે પેટ્રોલીયમ પ્રોડક્ટસનું કામ શરૂ કરવામાં આવેલ છે.
- ઇન્ડિયન ઓર્ધ્વ કોર્પોરેશન લી.ના "ઈન્ડેન" ગેસની તથા કુડ કેરોસીનના વિતરણની કામગીરી હાથ ધરવામાં આવેલ છે.

જુનાગઢ જિલ્લા સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘ લીમીટેડ.

કુંતીને આ જીવન અધિયાર લાગવા માંડ્યું. અલગત, તેને દોલત નામનો એક દિરેશ હતો, પણ કુંતીના જીવનમાં ન્યારથી હેલછપીલા, નટખટ ખીરપાલે પ્રવેશ કર્યો હતો ત્યારથી, આ બાપ દીકરાને ઊંઘતા મૂકીને સીમડા લાગી જવાનાં સ્વપ્નો સેવતી હતી. અને એક દિવસ તેણે એમ ક્યું પણ ખરું. થોડાક દિવસ તો ઠીક ચાલ્યું, પણ પછી કુંતીની લાગણીએને ઉશ્કેરનાર ખીરપાલ પણ, તેના તેજલા સ્વભાવને જરવી શક્યો નહિ, જાળવી શક્યો નહિ અને તે બંને છૂટાં પડ્યાં, ત્યારથી કુંતીના સ્ત્રી હૃદયમાં પુરુષમાત્ર વાસનાના કૂતરા સમાન લાગવા માંડ્યો.

પુરુષમાત્ર ઉપર વેર લેવાની તેની આ ઝૂંટની વૃત્તિ જ તેને વેશ્યાગૃહમાં ધકેલાતાં અટકાવી શકતી નથી. તેનું નૈતિક અધઃપતન ક્રમશઃ એવા તબક્કે આવીને ઊભું, જ્યાંથી કોઈ તેને બચાવી શકે નહિ. એકવાર તેનો જ પુત્ર દોલત, માની શોષખોળમાં અને ઘડીક મન સંતોષવા આમતેમ ભટકતો, અહીં આવી ચડ્યો. તેણે કુંતીના મુખમાંથી પુરુષમાત્ર પ્રત્યેની તિરસ્કારયુક્ત વાણી સાંભળી. પોતાની સન્મુખ માતાની આ અવદશા નિહાળતાં તેની આંખમાંથી કડુણ અશ્રુ ટપક્યાં.....અને જ્યારે કુંતીને દોલતની ઓળખાણ પડે છે ત્યારે તેના સ્ત્રીત્વનો નશો ઊતરી જાય છે. અને માતૃહૃદયમાં વાત્સલ્યની સરવાણી ફૂટી નીકળે છે. દોલતની નજરે તો માતા કુંતીનો કોઈ દોષ નથી. દોલત તો કહે છે, ‘ઓ મા, તું સર્વથી સુંદર છે; સર્વથી કોમળ છે, સર્વથી પવિત્ર છે.’

‘આત્માનાં આંસુ’ નવલિકામાં આવતું આત્રપાલીનું પાત્ર શ્રી ધૂમકેતુની કલમનું તેજસ્વી પાત્ર છે. વૈશાલીની જનતા સામે રોષે ભરાયેલી ન્યાય માગતી આત્રપાલીનું ચિત્રણ લેખકની કલમે જ બુઝેલું.

‘ચાંદની જેવાં તદ્દન સ્વેત વસ્ત્રમાં લપટાયેલી એક સ્ત્રીની મૂર્તિ ત્યાં દેખાઈ...તેણે આજા રેશમી વસ્ત્રનો સાળું સંકોર્ષો અને હુકમ કરનારની ક્યથી મહાજન મંડળ સામે બોલ્યું. તેનું નાનું નાક અભિમાનમાં ફૂલ્યું હતું અને ક્રોધ તથા તિરસ્કારથી ભર્યાં ચણાં હતાં. ધણુને આ દૃષ્ટિ અને તેમાં રહેલું પ્રજ્વલતાનું અપમાન ખૂંચતાં પણ તેની રમણીય મોહકતા વિષ પાયેલાં તીરની જેમ હૈયા સોંસરવી નીડળી જતી હતી.’

વૈશાલીના લોકો વચ્ચેના આંતરિક કલહનું મૂળ નાણુદ કરવા, આત્રપાલીના હાથના ઉમેદવારો વચ્ચેની ગળાકાપ હરિકાઈ ટાળવા, મંત્રી સિંહનમન આત્રપાલીને વિનવે છે : ‘મહાન જનનારનું સ્વાર્પણ પણ મહાન જ હોય !’ આમ આત્રપાલી પાસેથી ચૌવન, યશ અને ગૃહસ્થાશ્રમ-એ ત્રણેનો મહાન ભોગ માગે છે. આત્રપાલીએ પોતાના અંગત જીવનનો, દેશને કારણે ભોગ ધર્યો. િંબિસારથી પોતાને થયેલા બાળકને પણ સોંપી દઈ, આત્રપાલીએ હૃદય કઠણ કરી વહાલી વૈશાલીને ખાતર પ્રેમ અને માતૃત્વનું અર્પણ કર્યું.

રજપૂતાણી એ ‘રજપૂતાણી’ વાર્તાનું એક ઓજસ્વી પાત્ર છે. ગરાસ્યાને તેના નામની મોહિતી લાગી છે, અને તેથી જ ભર ચામાસે રૂપેણમાં ઘોડી ઝંપલાવી મળવા નીકળ્યો તો ખરો પણ અવગત થયો. રજપૂતને ભૂત થયેલો માની, લોકો ભડકવા લાગ્યા અને રસતો ભેંકાર બન્યો. રજપૂતાણીને કાને આ વાત પહોંચી, રજપૂતાણી પણ અવગત થયેલા ગરાસ્યા સાથે એકવાર મુકાબલો કરી લેવા સહ બેઠીને બેઠી છે. ચારણ તેડવા આવતાં જ ‘કેતડીના સોટાની જેમ ટદાર થઈ ગઈ’

અને વગર આનાકાનીએ પેલા વડ નીચે આવી પહોંચે છે. ભેંકાર શાંતિમાં થોડીવાર પછી રજપૂતનું રૂપાળું મોં રજપૂતાણીને દેખાય છે ત્યારે પણ રજપૂતાણીનો ચહેરો તદ્દન નિર્વિકાર રહે છે.

‘ખરો ગરાસ્યો હો તો તૈયાર થઈ જા’ એમ બોલી રજપૂતાણીએ જનોાધવદ ઘા રજપૂત પર કર્યો. પણ ધીમે ધીમે દૂરને દૂર સરતો જતો ગરાસ્યો પોતે જ્યાં ડૂબી ગયો હતો ત્યાં સુધી રજપૂતાણીને ખેંચી ગયો અને પછી દેખાતો બંધ થયો. રજપૂતાણી પણ પાછળ પાછળ ખેંચાવા લાગી, પણ પાણીમાં ગરાસ્યાનું દયાજનક મુખાકૃતિવાળું પ્રતિબિંબ બેઠું, જતે પણ આત્મવિલોપન કર્યું. આમ નીડર, નિર્ભય તેમ જતાં પતિવ્રતા રજપૂતાણીનું પાત્ર એકાસાથે કડુલુતા અને ગૌરવની મુદ્રા ધારણ કરે છે.

‘ખેમી’ વાર્તામાં ભાવના અને વાસ્તવનો ઉત્તમ સુમેળ સધાયો હોઈને ‘દિરેશ’ (સદ. રા. વિ. પાઠક)ની એ ઉત્તમ વાર્તા બની શકી છે. હરિજન કોમની ખેમી એ તેનું મહત્વનું પાત્ર છે. ખેમી અને તેના પતિ ધનિયાનું આલેખન. શ્રી ઇ. ર. દવે કહે છે તેમ, ‘લેખકે પ્રસન્ન દામ્યલ્યની એમની પ્રિય ભાવના વ્યક્ત કરવા માટે’ ક્યું છે. કોઈ એક શેડને લાં મોટા જમણવાર પ્રસંગે ચોક્કી કરવા બેઠેલાં ખેમી અને ધનિયો, જાજરના પગચિયે બેસી બીડી પીતાં પીતાં પ્રેમગોષ્ઠિ માંડે છે તેટલામાં જ, ફરજમાં બેઠરકાર બનેલા ધનિયાને શેઠ ધત્તારી કાઢી મૂકે છે.

આ અપમાનનો ધા રૂઝવા, પ્રેમાળ ખેમી, કાયમ માટે દારૂની વિરોધી જતાં ચાલીને, ધનિયાને દારૂ પીવાના પૈસા આપે છે, પણ એમાંથી તો ધનિયો ધીમે ધીમે દારૂની લતે ચઢી જાય છે. આથી સ્વમાની ખેમી ધનિયો દારૂ ન છોડી દેલાં સુધી ધનિયાને છોડી ચાલી જાય છે. એમનાં રિસામણાં અને મનામણાં ચાલે છે, પણ પરસ્પર એકબીજાનું શુભ જ વાંછતાં તેઓ અંધશ્રદ્ધાથી ‘માનતાઓ’ માની માનીને વધુ ને વધુ દારૂ અને દેવું વહોરી રહ્યાં હતાં. ધનિયો મૃત્યુ પામે છે ત્યારે તેની સદ્ગતિ માટે કમરતોડ મહેનત મજૂરી કરી ખેમી દેવું પણ વાળે છે અને માનતાઓ પૂરી કરે છે. નાતરું કરી શકાય તેવી આ કોમમાં પણ, ‘ના, ના. આટલે વર્ષે મારે જીવતર પર શીંગડું નથી દેવું !’ એમ કહી જનમજનમના પ્રેમી તરીકે ખેમી, મૃત ધનિયાનાં રમરણોમાં પોતાનું શેષ જીવન વ્યતીત કરે છે. ખેમી ગુજરાતી વાચકોમાં અમર રહેવા સર્જાયેલું પાત્ર છે.

‘મુકુંદરાય’ પણ આજ લેખકની એવી જ બીજી ઉત્તમ વાર્તા છે. કોલેજમાં અભ્યાસ કરતો મુકુંદરાય રજાઓમાં પોતાના મિત્રો સાથે થેર આવવાની બાજુ કરતો તાર પોતાને ગામડે પિતાને કરે છે. મુકુંદરાયનું ઘર ઉચ્ચ કુટુંબવાળું જતાં પૈસે ટકે ધસાઈ ગયેલું હતું જતાં વૃદ્ધપિતા રઘુનાથ અને બાળ વિધવા બહેન ગંગા, ભાદના આગમને લઈધેલાં બની, બને એટલું સારું આતિથ્ય કરવાના મન-સૂઝા કરવા લાગ્યાં.

કોલેજમાં બાણુતા મુકુંદરાયને કોલજજીવનનો થોડો પાસ લાગ્યો હતો. પિતાની આર્થિક સ્થિતિ તરફ તે બેપરવાઈ દાખવતો અને જવાબદારીના ભાન વગર વર્તતો, પોતાના મિત્રો આગળ પોતાની ગરીબાઈ છુપાવવામાં તે બધી કુશળતા વાપરે છે. વાતસલ્યથી ક્ષેમ-કુશળતાની પૂછપરછ કરતા પિતાની વાતો તેને મન કુલ્લક હતી અને તેથી બને તેટલી દૂંકાવવા પ્રયત્ન કરતો. ભાવપૂર્વક રસોઈ બનાવી

પીરસતી ગંગાએ, જાણે પોતાની પ્રતિષ્ઠા મિત્રો આગળ હવડી પાડી, એમ માની ગંગા પ્રત્યે મનોમન ધૂધવાતો, તોછાછ પણ દાખવી લેતો. આ બધું જોઈ રઘુનાથ પોતાના મૃત્યુ પછી ગંગાની દરકાર મુકુંદ કેવી લેશે એના અણસાર તો પામે જ છે અને એથી જ વ્યથાના ભાર તળે તેઓ ચંપાયેલા છે.

સાંજે મિત્રોને વળાવવા જતાં પોતાની રાહ ન જોવાનું કહી મુકુંદ શહેરમાં પાછો ચાલ્યો જાય છે. ગાડીવાળો પણ 'મુકુંદરાય ગયો છે' એવી વાત કરે છે. રઘુનાથને તો મુકુંદ હાથથી તો ગંગા જ હતો! આથી વહાલી પુત્રી ગંગાને પાસે બેસાડી વિમળશાહે બંધાવેલાં દોરાંની વાત કરી, તેણે પ્રસન્ન થયેલી અંજા માતા પાસે ત્રણ ત્રણવાર, નમ્મોદ જ માગ્યું હતું તેની દૃષ્ટાંતકથા કહે છે. ભારે નિશ્વાસ સાથે ગંગા અને આ વાર્તાના સૌ ભાવિકો સ્ત્રી એકલતા અને મૃત્યુસદશ બેંદાર નિર્જીવતાનો અનુભવ કરે છે. જૂની અને નવી પેઢીના વિચારસંઘર્ષનું તાદશ્યિત્ર કુશળતાપૂર્વક લેખકે અહીં ઉપસાવ્યું છે. આપણને પણ થાય કે 'નવી પેઢી હાથથી ગઈ કે શું?'

'મજેલા જીવ' અને 'માનવીની ભવાઈ'ના સર્જક શ્રી પન્નાલાલ પટેલ કવિશ્રી સુન્દરમ્ કહે છે તેમ, ખરેખર આપણા ગુજરાતી સાહિત્યનો એક ચમત્કાર છે.

પન્નાલાલની કલ્પને ગુજરાતના ઇશાનિયા ખૂણાનાં સાચાં ગામડાનાં ઘરેલીનાં છોડુ અને જીવનના વિશિષ્ટ ધ્યક્ષરવાળી બોલી બોલતાં 'મનેખ'ની જગિ તેમની વાર્તા—નવલકથાઓમાં સુરેખ રીતે કીલી છે. એ વાર્તાઓમાં આવતાં ગામડાંને આત્મીયતાથી રમણી, એની ઘરેલી ચૂંદી, શિક્ષણ કરતાં અનુભવના અભિજ્ઞાન વડે જીવંત વાતાવરણ રચી આપ્યું છે આથી જ એમના સર્જનમાં હૃદયની કવિતા ઊતરી આવી છે.

આકર્ષક કથાવસ્તુ, હૃદય ડોલાવે તેવા પ્રસંગો, પ્રકૃતિના મનોહર રંગોનું ચિત્રણ, તજજન્ય ભાવપરિચિત્તિઓ, વેધક મર્મોક્તિવાળા સંવાદો, માનવચિંતન, વર્તન, સંઘર્ષની સ્વાભાવિકતા, નિજ ભાષાને વરેલું સહજ અલંકરણ, એ સાહિત્યરસને અનુરૂપ કવિતા સદૃશ ગદ્ય-નિરૂપણ, અને નિરાડળર આલેખન પન્નાલાલ પટેલને સાહિત્યના તેમજ જીવનના સાચા કલાકાર બનાવે છે. 'મજેલા જીવ' અને 'માનવીની ભવાઈ' એથી જ કેવળ કર્તા નહિ, સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યની ઉત્તમ કૃતિઓ ગણાઈ છે.

'કાનજીની ઉંમર પચીસેકની હશે. પાંચ હાથનો તડો જીવાન કહી શકાય એવું એનું કાકું પણ હતું. એના પહેાળી આંખોમાં જેટલી હાસ્યની છાંટ હતી એટલી લાપરવાહી પણ દેખાઈ આવતી હતી. પગમાં અટીશર વળનના નાળ-જડેત કુદરીઓવાળા જોડા હતા. ઘૂંડી સુધીનું ધોતિયું. રંગીન ખર્સી ઉપર સફેદ કોટ અને માથે ચુલાળના ગોટાવાળો લાલ સાફો હતાં સાદાના બાંધણી કોઈ અનેરી હતી અને એમાંય જોયું તો જાણે એ જ મૂકી જાણતો હતો.....નવા જ ગોટા બાંધેલા પાવાની જોડ પણ ગળામાં લટકતી હતી.'

'મજેલા જીવ'ના કાનજીનું લેખકે કરેલું આ વર્ણન છે.

કાવડિયા કુંગરની નાળમાં ભરાયેલા જન્માજીનીના મેળે જે જીવાની રમણે ચડી હતી તેમાં કાનજી અને જીવી પણ હતાં. તેમના જીવનમાં ચગડોળે સ્ક્રમપ્રીતિનું પરસ્પર માટે દારણ જન્માવ્યું હતું. અને તેથી

પાસે બેઠેલી કાળી તો જાણે બોલી પડી 'એનામાં તે શું મોર ટાંક્યો છે તે કાનાભાઈ ટગરટગર તાકી રહ્યા હશે?' કાનજી પણ આ માયાને ખરેખર તાકીતાકીને જોઈ રહ્યો હતો. મેળો મ્હાલી ઘેર પાછા વળતાં કાનજી જીવીને ઘેર બે ઘડી મહેમાન પણ બને છે. અને એમ આ બે જીવ મળે છે, પણ જ્ઞાતિનો ભારે વાંધો પેદા થાય એથી, ગામના ધૂળા ગાંધળ સાથે જો જીવીને પરણાવી શકાય તો, હીરાના શંખોમાં 'એક પંથ ને દો કાજ' થાય, એમ વિચારતો કાનજી જીવી પાસે પોતાને બદલે ધૂળિયાનું માગું લઈએ જાય છે. ભાંધી જ કાનજીના જીવનમાં ધમ્મર વલોણું ફરતું ચર્મ જાય છે. ગામમાં ધીરે ધીરે ધૂળિયાના કાચા કાને એવી વાતો વહેતી થાય છે કે કાનાભાઈએ ધૂળિયાનું તો જ્યાં ત્યાં ઓઢું જ શોધ્યું ઝ. ધૂળિયો કાનજીના મુળુ ભૂલી જાય છે અને ઉપરથી જીવીને દોર માર મારે છે. ભગતે તો કાનજી જીવીને ધૂળિયા સાથે પરણાવી લાવે છે ત્યારે જ કહ્યું હતું કે, 'લાઓ છું તો લાવ્યાપણું રાખજો' તેમ જતાં પોતે ગામમાં હોવા છતાં ધૂળાનો આ ત્રાસ સહી ન શકવાથી તેને ગામ છોડી જતો રહેવા વિચાર કરતો કરે છે. અને કાળજી એમ કરે છે ય.

ત્યારે ધૂળિયાના ખાવામાં ઝેર આવે અને તે મૃત્યુ પામે છે ત્યારે પણ કાનજી જીવીની નિર્દોષતા અને કડુણતા સમજી શકે છે અને ભારે મનોવેદના વચ્ચે લગભગ અર્ધપાગલાવરના બોગવતી જીવી પ્રત્યે તેની સહાનુભૂતિ પ્રગટે છે. પોતાનું પ્રિયપાત્ર આમ સમાજમાં હાંસી રૂપ થાય તે કરતાં પોતાની સાથે રહે એ બહેતર, એમ વિચારી જીવીને લઈ જવાનું નક્કી કરે છે ત્યારે ભગતને પણ 'જીવ મળી ગયા, પછી એમાં બીજું થાયે શું?' એમ કહેવું પડે છે.

'મજેલા જીવ'નું અમર સર્જન છે જીવીનું પાત્ર. જીવી છે તો ગાંધળની છોકરી પણ ખડું પુછો તો :

'જીવીનું રૂપ મોર ટાંક્યા જેવું હતું. ઉંમર વીસની આસપાસ હતી. નમુનેદાર સામના સોટા જેવી તેની દેહલતા હતી. ઘાટીલાં અંગોમ તંદુરસ્તીની સુરખી તપું તપું કરી રહી હતી. લંબગોળ મોતે શોભા આપતી અણિયાળી આંખોમાં દૌમારત્વની લગ્નમ તથા યુવાનીની મરતી વચ્ચે જાણે દ્વન્દ્વ ચાલતાં હતાં અને એમાંય કાળજીના અંજન તો કોઈ જાદુનાં કામ કરી રહ્યાં હતાં...

ચગડોળમાં કાનજીને મળતાં જ જાણે 'મળી દૃષ્ટોદૃષ્ટ' એ પૂરબદારમાં ફરતા ચગડોળની મજા માણતો કાનજી પણ જીવીના કહે જ પાવામાં ગાવા લાગી ગયો હતો. આમ બંને સાચા અર્થમાં મેળો મ્હાલ્યાં મેળેથી પાછા ફરતાં, કાનજી અને જીવી વચ્ચેના પરોક્ષ સંવાદ પણ બંનેને નજીકનો પરિચય કરાવે છે. જીવી ઘેર જતા કાનજીને મહેમાનગતિએ બોલાવે છે અને આમ પ્રથમ સંગાથ થાય છે. આ સંગાથ જ જીવનભર મહત્વનો બની રહે છે.

કાનજી તરફ તેને હૃદયની પ્રીતિ જન્મી છે અને તેથી જ કાનજી પોતાના માગાને બદલે ધૂળિયાનું માગું લઈને આવે છે ત્યારેય કાનજી પ્રત્યે મનમાં થોડોક રોષ અને નિરાશા જન્મે છે, છતાં કાનજીનું બોલ્યું જીવી પાળે છે. મનના બંધા જ અરમાનો કચડી નાળીને ધૂળા ગાંધળ સાથે લગ્ન કરી લે છે. આમ છતાંય કાનજી પ્રત્યે તેના મનમાં સ્નેહભાવ છે. ધૂળા તરફથી મળતા શારીરિક અને માનસિક ત્રાસે જીવીનાં રૂપ અને સ્વભાવ તદ્દન બદલાઈ જાય છે. કાનજી ગામ છોડીને ચાલ્યો ય છે તો પણ જીવીની પ્રીતિ વધુ ને વધુ સ્ક્રમ બનતી જાય

છે. કાનજી અને જીવી પરસ્પર વ્યવહારશુદ્ધિ બળવે છે પણ વહેમી ધૂળા પોતાની જાતે પતન પામે છે અને જીવીને વૈધવ્યની ભેટ આપી વધુ દુઃખી કરે છે. જીવીના જીવનની આ કટુણતા છે શ્રી સુન્દરમ કહે છે :

‘ જીવીનું સર્વાંગી સમર્પણ સાઘંત અનેરી કટુણ આહવા-
દકતા ધારણ કરે છે. ’

ભગવતનું પાત્ર કાનજી માટે મિત્ર, મુરખી અને માર્ગદર્શક સમાન છે. વાર્તાના આરંભથી અંત સુધી ‘ બંધી ધશ્વરની માયા છે ’ એમ માની-મનાતી ચાલનાર, સંસારની કોષપણ ઘટનાથી નિર્વેષ રહે છે. તેમ જતાં તે નિષ્ક્રિય નથી. સર્વનિયંત્રા જગદીશ્વરની શાક્ર તેની હાજરી સર્વત્ર અનુભવાય છે. જીવી સાથેના કાનજીના પ્રેમની વાત તે નિર્વેષ ભાવે સંભાળે છે. જીવીને ધૂળા સાથે પરણાવ્યા પછી કાનજીને ‘ લાઓ તો લાવ્યાપણું રાખજો ’ એટલું જ જતાં માર્મિક વાક્ય કહે છે. કાનજીને તે યોગ્ય માર્ગદર્શન આપે છે. દીરાને તેની સમજ પ્રમાણે સમજાવે છે. પોતે કોષ માયામાં લપટાયા થી જતાં બંધી માયાએ તેમણે જોઈ છે. જીવીની મનોવેદના પ્રત્યે તેમને હમ-દર્દી છે. સમય આવ્યે ધૂળાને ઠપકો પણ આપે છે. નાગવરામાં નવ ડાવવાથી જીવીનું પાગલપણું જતું કહેશે એવી લોકવાયકાને જીવીના સુખ ખાતર તેઓ સત્ય માને છે અને પોતે વર્ષ જન્ય છે. કાનજી-જીવીના જીવનનું કટુ નાટક પોતાની ચક્ષુ સમક્ષ ભજવાતું જુએ છે અને તે પણ પૂરી તટસ્થતાથી. કાનજી જીવીના પ્રેમને જોઈ ‘વાહ રે માનવી, તારું હૈયું ! એક પા લોહીના કોગળા તો ખીંછ પા વળી પ્રીતના ઘુંટડા !’... આથી જ સુન્દરમ કહે છે :

‘ એ ઊર્મિઝંજાઓમાં સુકાની જેવો બેઠેલો, ગીતાના મર્મને પકડવા અને આચરવા મથતો, સદાનો સ્વસ્થ જતાં કદીક આ ગડન કટુણિકાથી કંપી ઊઠતો, સાચી રીતે હસતો જતાં પરમ સમભાવી ભગત એ પણ એક સંતોષપ્રદ આશ્વાસક વ્યક્તિ-ત્વની છાપ મૂકી જાય છે. ’

‘ માનવીની ભવાઈ ’ કાળુ રાજુના જીવનનાં સુખદુઃખની ભૂખ, ભીખ અને ‘લુચની લીલા રજૂ કરતી, અને તેની પશ્ચાદ્ધૂમાં સમાજ આખાની સંધેરતાને મૂર્તિમંત કરતી, પત્તાત્રાણ પટેલની સર્જકતાની માટીનો મોથેરો મોર છે. ધરતી બોળે બેલનાં ઇશાનિયા દેશનાં ધરતીબંધાંની ભૂખ અને ભીખની વાત કરવા એના સર્જકે કાળુ અને રાજુને નાયક નાયિકા રૂપે સ્વીકાર્યાં છે.

સાત ખોટા દીકરા કાળુનો વિવાહ રાજુ સાથે બાળપણમાં થયેલો, પણ માલીની વેરભાવના કાળુનું લગ્ન થવા દેતી નથી. તેથી કાળુ ભલી સાથે પગલે છે અને રાજુ દાળજી સાથે. આમ જતાં કાળુ અને રાજુનાં હૈયાં એકમેકની પ્રેમલિપિ બોળખી-વાંચી શકે છે.

ઝાઝાના મેળે કાળુ અને રાજુ પરિચયમાં વધુ નજીક આવે છે. કુવાનીમાં પ્રવેશતી રાજુનું રૂપ ‘ અદ્ધર વઈશાખની ફૂટીફાલી વન-રાજની જેમ ’ ખીંચવા માંડ્યું હતું. એની આંખોમાં મરતી, આંસમાં ચમક અને વાતમાં યૌવનમસ્ત ઉચ્છ્વખલ્લતા આદર્શક બની રહી છે. રાજુ કાળુની પ્રેરણામૂર્તિ છે. એ ડાહી, શાળી ને સ્વમાની સ્ત્રી પોતાની જવાબદારી સમજે છે. કાળુ પ્રત્યે તેને અપાર પ્રેમ છે અને તેથી જ ‘ મનના મોરવા મનમાં જ રમાડવા અને એમ મનખો પૂરો કરવો ’ એમ વિચારી કાળુ માટે આત્મવિશેષણ સાથે છે.

જ્યારે કાળુના પિતરાઈઓ અને નાંતીલા પાંચના ખૂટલવેડાંથી તેમનો વિવાહ તૂટે છે ત્યારે રાજુ જ કાળુ માટે ભલી શોધી આપે છે. કાળુ રખેને રાજુ નાનિયાનું ઘર માંડે એમ વહેમાઈ રાજુને ટોણા મારે છે કે

“ ભયું ભાદયું ઘર ને છેલછમીલો મુરતિયો હોય ને ઘર માંડે એમા વત્તાઈ શી ! વત્તાઈ તો ખાલી ઘર ફેરવે ને ગાંડાને ડાહ્યો ગણી નિભાવે એમાં જ તો— ’

ત્યારે પોતે બે ભવનાં ત્રીજો ભવ કરવાની નથી એમ કહી છાતી કંડણ કરી ગૌરવવર્ધક પોતાનું જીવન જીવવું શરૂ કરે તે. સમય આવ્યે રાજુ જ ભલી સાથે વ્યવસ્થિત દામ્પત્યવન જીવાળવા કાળુને સમજાવે છે.

અસહ્ય દુઃકાળમાં જીવવાની આશા નહિવત જણાય છે ત્યારે લોકોએ ઘરવખરી અને જનસુધાં વેચી દીધી હતી ત્યારે પણ રાજુ ધરતી ગાય પણ વેચવાની ના પાડે છે. પોતે ભૂખી રહીને પણ કુટુંબવે સાચવી લેવા મથામણ કરે છે ત્યારે, રાજુમાં આપણને ગૌરવવંતી નારીનું દર્શન થાય છે. દુઃકાળમાં પોતાના મનની સમજુલા વારંવાર ધુમાવતા કાળુને રાજુ જ હૈયાધારણ આપી શકે છે. અંત સમયે રાજુ કાળુના બોળામાં જ પોતાનું જીવન પુરું કરવા ઇચ્છે છે. કાળુ ભૂખે ભાંગી પડે છે, ત્યારે રાજુ જ અમીરપાં કરાવે છે અને કાળુના ઉગ્ગડ જીવનમાં સંજીવની જંટાય છે. આમ રાજુ ઉદાત્ત ના યકા છે તેના દિક્ષમાં ઉદારતા ધીરતા અને ચારિત્ર્યશીલતા છે.

“ મારે ધરતીને બોળે મેઘવો, મોંઘી માટીનો રમતેરો મોરજો. ’ એમ જાનાર પત્તાત્રાણ, ખરેખર કાળુના સર્જન દ્વારા પોતાની સર્જન-શક્તિનો ઉત્તમ પરિચય કરાવે છે. કાળુ તેમની સર્જનકલાનો મોંઘેરો મોર છે. કાળુમાં નિર્ભયતા અને સચ્ચાઈના યુગ્મો પિતા તરફથી વારસામાં મળેલા છે. દુઃખને હળી ખાવું એ એનો જીવનમંત્ર છે. નાની ઉંમરમાં જ પિતાનું શિરચ્છવ યુમાવતાં તેના માટે દુઃખના દહાડા શરૂ થાય છે. બાળપણની એકએક પ્રવૃત્તિઓની સાક્ષી, રાજુ સાથેનો વિવાહ તૂટે છે અને મનમાં અણગમો છે એવી ભલી સાથે વિવાહ થતાં એક વખતની પ્રિયતમાં રાજુનો તે ભત્રીજાજમાઈ બને છે એમાં જ એના જીવનની Irony of fate વિનિવક્તા રહેલી છે.

રાજુ જ્યારે દાળજી જેવા માંદલા પતિને વરી સાસરે જાય છે ત્યારે કાળુ માટે તે અસહ્ય બને છે જતાં :

‘ બધાવના અવતારમાં ક્યાં રાજુડીઓ છે ! એનું ય નમે છે તો થાકવાનો ગણો કે શોખનો ગણો પણ એ જ વિસામો સચો છે. ’

એમ મન મનાવી તેડી લાવે છે. રખે ને નાનિયાનું ઘર માંડે એવી દહેશત એવના કાળુને રાજુ પોતે બે ભવનાં ત્રીજો કરવાની નથી એમ કહે છે ત્યારે કાળુ પણ કહ્યું છે : ‘ તારા જેવી આપણી નાતમાં ઘણી ઓછી બાઈઓ હશે. રાજુ, હું તો એકેય નેતો નથી. ’

કાળુ એ સામાન્ય ખંડૂનપુત્ર નથી. ‘ પરથીમીનો પોદી ’ પ્રકરણમાં તે ખંડૂન સમાજનો સાચો પ્રતિનિધિ બનીને આવે છે. સદાવતની ‘ દોઢ પાશેરી ખીચડી ’ ન લેવાનો આગ્રહ કરનાર કાળુને જ્યારે રાજુ અનાજ લેવા સમજાવે છે ત્યારે કાળુનું હૈયું વજીરોઈ જાય છે. તેને મન આ ભૂખ અને ભીખ તો ‘ ગુમાનને ને આતમાને ય બોગાળી નાખે તેવી ’ લાગે છે. ધાનને પકવનાર જ ધાનથી વંચિત રહે એવા દક્ષિતસમાજની જાગૃતિનો પ્રતિનિધિ કાળુ ખંડૂતાનું લૂંટાતું અનાજ

શુભેચ્છા પાઠવે છે

વીરજી શીવદાસ એન્ડ સન્સ

મરચન્ટસ એન્ડ કમિશન એજન્ટસ.

તાર :-
REPUTATION

અમરેલી
(સૌરાષ્ટ્ર)

Phone } 80
Office } 21
 } 51
Resi. 46

મશીનરી, ઓઈલ એન્જીન, રસાયણિક ખાતરો
તથા એન્જીન સ્પેરપાર્ટ્સના વેપારી.

ધ્યાન્ય ઓફિસ
૨૭, હોમસિયલ ચેમ્બર
રાજકોટ :
ફોન નં. ૧૫૨૯

સીંગતેલ, સીંગદાણાનાં
કમીશન એજન્ટ

અચાવવા જીવસંટોસટની હિંમત પણ દાખવે છે. સરકારને ય એતો કહે છે :

“ ભારવામાં તારી છત્રી કળા વાપરી ત્યારે એ કરતાં કાંક જિવાડવાનું બોળી કાઢ્યું હોત તો અમે ય જાણત કે ના, છત્રી કળાનો જાણનારો તું ખરો નીકળ્યો ! ”

વળી ‘ ખેડૂતનો દીકરો છું માટે નંદ લઉં ’ એમ સદાવતની ખીચડી નહીં જ લેનાર કાળુ શ્વમાની છે. એની પીઠ થાળડવાનું મન થાય છે. દુષ્કાળના એળા પથરાયા છે ત્યારે પણ ગામલોકોને સાચા માર્ગે દોરતો, વિષમતાઓનું, નીલકંઠ બનીને, આકંઠ પાન કરતો કાળુ કેવળ રાજુનો સહારો ધરે છે અને તેથી જ છેલ્લી વખત રાજુને મળી પોતાની સાથે લઈ જવા તેને સમજાવે છે. રાજુ જવા તૈયાર થાય છે. રાજુને લઈને દૂર દૂર જવા ચાલી નીકળેલો કાળુ ભૂખ અને વેદનાને લીધે રસ્તામાં જ ફસડાઈ પડે છે ત્યારે એકમાત્ર રાજુની અમીભરી દૃષ્ટિથી જ તેના ઉજડ આલવા જેવા શુષ્ક જીવનમાં નવચેતન પ્રકટે છે. આમ કાળુ ધીર, કર્તવ્યપરાયણ, ટેકાલો, પરમજી અને માનવ સદૃશ નિર્જાતાઓ અને સજાગતાઓથી ભરેલો છતાં માનવસંસ્કૃતિમાં શ્રદ્ધા ધરાવનાર આશાવાદી ખેડૂતપુત્ર છે.

માલી એ ‘ માનવીની લવાઈ ’નું ખસપાત્ર છે. શ્રી સુન્દરમ કહે છે :

‘ માલીના પ્રમુખપદે ધર્મ્યાં, વૈર, આદિ વૃત્તિઓનું ધમ-સાણુ જાગે છે...માલીની પરમ અસંતુષ્ટતા ખરેખર જીવનની એક જાગી ધાંટી છે, સુંચ છે ! ’

રાજુ કાળુના જીવનમાં જો કોઈએ આપત્તિનાં વમળ સંજ્યાં હોય તો તે હીનવૃત્તિ-સ્વભાવવાળી માલીએ.

વાલો ડોસો નિઃસંતાન મરી જાય; છોકરો જન્મે તો, સારી જગાએ તો ન જ પરણે; રાજુ સાથેના વિવાહ તો લગ્નમાં ન જ પરિણમવા જોઈએ વગેરે વિશે કેવળ આંધળા વેશી પ્રેરાર્થ કરિઅલ્લ થયેલી માલી પારકાના સુખે દુઃખી-saddist પ્રકૃતિની-આઈ છે. આ માટે તો પોતાના પતિ અને છોકરાને પણ,

‘ મરી જન મરી, મારા પીઠ્યા મોળિયા, અહીંથી જીડીને ક્યાંક બાવામાં જતો રે ’ ને...વીંવા તો કરાવ્યા છે. પણ જો એ કાળુમુખીને પૈણવા દઉં તો મને શ્ટ ફૂતરી કે ’ જે જા. ’ એમ લલતાં અચકાતી નથી.

કાળુના પિતાના જીવતાં તો, માલીનીની ગમે તેટલી દુષ્ટ યોજનાઓ પણ સફળ નહોતી થઈ; પણ પછી કાળુનો વિવાહ તોડાવી શકી અને જનમભરના વેરીની માફક વર્તવા લાગી. જીપ્પનિયા દુકાળમાં જ્યારે લૂંટફાટના બનાવો રોજના થઈ ગયા હતા ત્યારે અધીરી માલી વહુઓનાં ઘરેણાં એકઠા કરી પોતાની છાતીએ જ વેંદાળી રાખતી. એક દિવસ ઘાડમાં અધમણુ વૈણું લઈને ફરતી માલી પહેરેલાં કપડાં સોંતી લૂટાય છે અને મરણશરણુ હાલતમાં મળી આવે છે ત્યારે સગા દીકરાઓ પણ એના પર ચીડાય છે. મરતી વખતે તેના મોંમાં મૂકવા કશું જ મળતું નથી તેથી મરેલી માને સંબોધીને નાનિયો ચીડાઈને જે જોલી ઉઠે છે તેમાં તેની તીવ્ર લાગણીનો પડયો પડે છે:

‘ જતી રહ-પણુ યાદ રાખજે, જો ત્યાં દેવને શ્રેય તારા જોગનામાં અચકુના ભરું તો તારે પેટ જાણે પાણો અવતર્યો ’ તો. ’

આવી ગર્વિષ્ટ, કલેશથી છત્રી ગયેલી માલીનો કિનાબોર સ્વાભવ એનાં મરણ પછી પણ એના જ પેટનાં જલ્પાં છોકરાને ઉશ્કેરવા કારણ-ભૂત બને છે. લેખકે એનામાં રહેલા આ દુર્ગુણોનું ખુબજ અસર-કારક અને સફળતા લક્ષ્ય નિરૂપણ કર્યું છે.

વાર્તાકાર તરીકે શ્રી પન્નાલાલનો પરિચય કરવા ‘ વાત્રકને કાંઠે ’ નામની એક જ નવલિકા લખ્યો. વાર્તાની નાયિકા નવલ અને તેના બે પતિના દૈયાની વાત લેખકે અહીં સંક્ષેપમાં છતાં સચોટતાથી કરી છે. એક સાંજે વાત્રકને પેલે કાંઠે ધૂણી ધખાવી બેઠેલા બે સાધુઓ જોઈ, નવલને બળમે વાર પરણ્યા છતાં પતિવિહોણું જીવન યાદ આવે છે-અકળાવે છે. અને એ બે સાધુઓ પોતાના બંને પતિ જ છે એમ મનમાં અનુભવ્યા કરે છે.

આઠેક વરસ પર રિસાદને ઘર લજી ગયેલો પ્રથમવારનો પતિ અને નવલની મરદારી કરનાર મુખીના દીકરાનું ખૂન કરી વાત્રકનો કાંઠો જતરી પડનાર બીજો પતિ પણ ત્રણ વરસથી લાપતા છે. સાંજના પહેરે જ્યારે એ બંને સાધુઓ નવલના ઘર આગળ આવી એનાં માસાની સાથે વાતચીત માંડે છે અને તક મળતાં ‘ બળમે ધૂણીએ આ વનવગડામાં, તું એકલી ! ’ એમ પૂછે છે. નવલને પોતાના મનની વાત સાચી ફરતી લાગી.

નવલને તો ‘ વાત્રકના બેથ કડા બહાલા ’ ‘ ડાખી ફૂટે તોય ને જમણી ફૂટે તોય આંખ તો પોતાની જ હતી ને ! ’ અને તેથી જ આટલા વરસે ઘેર આવેલા, પણ પોલીસના રંજડથી કંઈક અમંગળ થાય તેથી નવલ તેમને સંઘરી શકતી નથી. બેમાંથી એક જણ જો પોલીસના હાથે પકડાઈ જાય તો બીજો તો સુખી-જીવન જીવે એમ પેલા બંને સાધુઓ વિચારે છે અને તેથી પકડાઈ જવામાં પણ બંને હરિફાઈ કરે છે. નવલનું મન પહેલીવારના પતિ પર ફરેલું છે. એમ જાણી, કોર્ટમાં લંગડો પતિ, પોતાને જોલમાં જવા દેવા ઘણુંય કહે છે; પણ પહેલીવારનો પતિ માનતો નથી જોલ માગી લે છે.

નવલનું મન પોતા તરફ નથી અને તેથી જ એને અવગણીને પાણી ભરવા નદીએ ચાલી ગઈ એ જાણીને નવલને પોતે જોઈતો નથી તો...એમ વિચારી એ પણ ચાલી જાય છે. આમ છતે ઘણીએ નવલનું જીવન વધુ કડુણ બન્યું છે. બીજાવાર ગૃહલાગ અને પત્ની-લાગ કરી સ્વેચ્છાએ ચાલ્યા જતા લંગડાને જોઈ લેખક પણ મોલે છે:

‘ હજુય નદીમાં બેસી રહેલો આંસુ સારતી નવલને કોણ કહે કે હાથમાંનું હેરાતન તો એ ચાલ્યું..... ’

મલીકાંડા પ્રદેશની પાટણવાડિયા કોમનો સમાજ નિરૂપતી ‘ જનમ-ટીપ ’ નવલકથા શ્રી ઈશ્વર પેટલીકરની પ્રથમ છતાં સુંદર કલાકૃતિ બની રહી છે. નાની અમથી વાતમાં પણ ખૂન કરી સળ ભોગવતાં પણ ન અચકાતાં પાત્રોમાંનું ભીમો એક છે. વાર્તાનાયક ભીમો મક્કમ મનનો, સત્યનિષ્ઠ અને શ્રમજીવી આદમી છે, જ્યારે નાયિકા ચંદ્રા અલ્પડ મિત્તળની, ‘ પાણીવાળા ’ આદમીને જ વરવા માટે નાતની પણ પરવા ન કરનારી ગ્રામિકન્યા છે. આથી જ કંઈક જુવાનિયાઓને તરછોડી અને વિવાહિત છતાં નમાલા મનોરને ત્યજી દઈ લોકનિંદાને શણકાર્યા સિવાય, મેળામાં ફક્ત એક વખત જોયેલા પરાક્રમી ભીમાને, ચંદ્રા પોતાનો પતિ માને છે અને લગ્ન કરે છે.

ચંદા સ્વતંત્ર મિળનની છે, પણ સ્વચ્છંદી નથી. ચંદાનું ચારિત્ર્ય જાંચી કોટિનું છે. શક્તિમાં લક્ષ્મણા જુવાનિયાઓને પણ શરમાવે તેવી ચંદા સાંઠ નાચનારી, સ્વતંત્રતા માણનારી છતાં ખુદવશાઈ દાખવનારી પતિપરાયણ અને કર્તવ્યનિષ્ઠ નારી તરીકે સાસરિયે આવતાં જ સાસુ સસરાનાં દિલ જીતી લે છે. વાસનાપીડિત પૂંને તેનું અપમાન કરે છે. અને તેથી ભામો પૂંન પર વેર ન લે ત્યાં સુધી પ્રેમ અને સન્માર્થથી જીવન જીવનારી ચંદા ભામાનું ઘર જોડી પિયર જતી રહે છે. ભામો વેર લેવા જતાં જનમટીપની સળ પામે છે, પણ પરણેતરના અપમાનનું વેર લેનાર પોતાનો માણસ લઈ આદમી છે એની પ્રતીતિ મળતાં ચંદા વિવિધ સ્વયંક ચહેરા સાથે આખાયે આપખાનો વિરહ ભોગવવા તત્પર થાય છે; અને પતિવિરહ અનુભવતાં અનુભવતાં સમગ્ર કુટુંબનો ભાર વહેવામાં ધન્યતા અનુભવે છે. આમ ચંદાના પાત્રમાં તેના જીવનનું અંતરંગ સૌન્દર્ય પ્રકટે છે.

‘દીકરા કમાતા ધમાતા હોય, દીકરી સાસરે હીંડોળા ખાટે ઝૂલતી હોય, ત્યારે હું મા થતી વ્હોં એનો કંઈ અર્થ નથી. મંચુની સાચી મા બની રહું ત્યારે જ મારી લોહીની સગાઈ ખરી.’

આમ વિચારતાં અમરતકાકી શ્રી પેટલીકર કૃત ‘લોહીની સગાઈ’ નવલકથાનું અને તેમની સમગ્ર પાત્રસૃષ્ટિનું ચિરસ્મરણીય તેજસ્વી પાત્ર છે. જૂના જમાનામાં લ્હાં ભોળા સ્વભાવનાં, કેવળ શ્રદ્ધા ઉપર ચાલનારાં સરલ હૃદયા અમરતકાકી માતૃપ્રેમની સાક્ષાત્ ભૂતિ છે. અભણ છે અને તેથી તો નિર્મળ વાતસલ્યથી એમનું હૃદય છત્ર-કાય છે.

દીકરી મંચુ પ્રત્યે તેમને પક્ષપાત છે કારણ કે મંચુ જન્મથી ગાંડી છે. બધાં જ સંતાન મંચુનું જાન કરે છે. અરે દવાખાનામાં પણ બધાં સારવાર ઉત્તમ પ્રકારની કરે છે. તો પણ અમરતકાકીનો જીવ કઠામાં તેલ કાઢાતું હોય તેમ, સંવેદનાના બેરે કાઢે છે. દવાખાનાને પાંજરાપોળ ગણે છે. મંચુને ત્યાં લઈ જતી વખતે મૂંગા દોરને કસાઈખાને લઈ જતા હોય તેવો તેમને ભાસ થાય છે. મા જેવી મા થઈને પોતે ત્યાં મૂકી આવી એનો અમરતકાકીને ભારે પશ્ચાત્તાપ થાય છે. અમરતકાકીનું હૃદય એમ પોકારે છે કે ‘હું મંચુની સાચી મા બની રહું ત્યારે જ મારી લોહીની સગાઈ ખરી.’

આમ વિચારોની ઉન્મત્તતા, અમરતકાકીના મગજની અસમ-તુલા ઊભી કરવામાં સૌથી વધારે જવાબદાર કારણ બને છે. મીણ જેવા કોમળ હૃદયમાં વેદનાના ઘા, અમરતકાકીને મંચુ દવાખાને મૂકી આવ્યા પછી, એ ઘડી પણ જંપવા દેતા નથી. કાંઈમાં પણ દૂસકું ખાય છે. બીજાને મન ગમે તેમ હોય, પોતાને માટે મંચુ શાસોશ્વાસની માફક જડાઈ ગયેલી છે, અને આથી હૃદયમાંથી પ્રગટેલું વેદનાપૂર્ણ વતસલ્યનું પાનાળ કરણું અમરતકાકીને મંચુમય બનાવી દે છે. લેખક કહે છે તેમ મંચુની નાતમાં વરલાઈ બળ છે.

મહાભારતના એક મુખ્ય પાત્ર કર્ણને કેન્દ્રમાં રાખી, ‘પ્રાચીના’ માં ‘કર્ણ-કૃષ્ણ’ પદ્યનાટક દ્વારા, કર્ણના પાત્રને કવિશ્રી ઉમાશંકર જોશીએ સરસ ઉઠાવ આપ્યો છે. મહાભારતમાં સૌથી વધુ અન્યાય

પામેલું પાત્ર કર્ણ છે. ઉચ્ચદૂળમાં જન્મેલો હોવા છતાં સતપુત્ર કહીને તેની થયેલી અપમાનના, તેને યુધિષ્ઠ્ય બનાવે છે:

‘સમષ્ટિમાં જે સદ્ જન્મહીણાં
જીવે, વળી ભાવિ વિશેષ જીવશે,
એ સર્વનાં જન્મ કલંક કેરો
અન્યાય ધોવા મયું છું સ્વરક્તથી.’

આમ કર્ણ વ્યક્તિગત લડાઈ નથી લડતો; પણ એનું અપમાન, સમષ્ટિનાં એના જેવાં દહિતોનું અપમાન છે. જ્યારે કૃષ્ણ કહે છે: ‘અહો! જનોની ચિરયુદ્ધ શ્રદ્ધા!’

ત્યારે કર્ણ સમજાવે છે:

‘મારેય હૈયે દિન છે સમષ્ટિનું.
સ્વયંવરે જીવન સુંદરીના
જોવાય ના જન્મ પરંતુ પૌરુષ
એ સ્થાપવા જવું છું તે મરીશ.
સમષ્ટિના સત્યનું હું ચ રશિમ.’

કર્ણની આ મોહન-વાણીમાં જે જુમારી ભરી છે તે એની બળગત અસ્મિતાનો પુરાવો છે. જન્મગત બેદલાવ સામેનો તેનો પ્રતિદાર અને જન્મથી હીણાં ગણાયેલાંને ન્યાય આપવાની તેની તૈયારી, એ આખાયે વિચારસરણી માનવતાવાદી છે.

કવિશ્રી ઉમાશંકરનું ‘સાપના ભારા’ એકાંકી સંગ્રહ દ્વારા શુજરાતી નાટકસાહિત્યમાં મહત્વનું પ્રદાન થયેલું જોવા મળે છે. એમાં ‘સાપના ભારા’, ‘બારણે ટકોરા’, ‘કાંઈચરકલડી’ નાટકો લેખકની ઉત્તમ સર્ગશક્તિનો પુરાવો છે. ‘હવેલી’ પણ એનું જ સુંદર નાટક છે.

‘સાપનાભારા’ એકાંકીમાં મેનાનું લગ્ન ‘વર નહિ પણ ઘર’ વેદને, પંડ્યાના ઉંચા ગણાતા કૃષ્ણમાં જન્મેલા મોદલા, નિર્માલ્ય હરજોવન સાથે કરવામાં આવે છે. ભોળી અબુધ મેનાના નર્સીયમાં બાળરંડાપો લખાયો હતો. તે સસરા નંદરામની પાશવી બળમાં ફસાય છે અને ગર્ભવતી મેના, સમાજમાં પ્રતિજ્ઞાનો પ્રશ્ન બની રહે છે. મેનાના આ ગોઝારા કૃત્યને પતાવી દેવા શીરામાં કાય ખવડાવી દેવાનું નક્કી થાય છે. છેક જીવનની અંતિમ ક્ષણે મેના, આ કૃત્ય કરનાર તરીકે નંદરામનું નામ દે છે ત્યારે ચઢી ચઢીને બેલ-નાર સાસુ ધન્યાઈની વાણી હવે મૌન ધારણ કરે છે. લેખકે આખાયે એકાંકીમાં મેનાનું પાત્ર તખ્તા stage ઉપરથી કૌશલ-પૂર્વક ગેરકાગર રાખી, સ્થિતપાત્ર, બનાવ્યું છે. તેથી પાત્ર તો ઉઠાવ પામે જ છે. નાટકને પણ જાંચી કોટિનું બનાવે છે.

‘બારણે ટકોરા’માં ‘અનિચિ દેશે ભવ’ની આર્થભાવના જીવન પર્યંત બળવી રાખવામાં આવી પડતી આપત્તિઓ, અને એકાદ દિવસની પણ ભૂતથાપ જીવનસર કેવી પશ્ચાત્તાપની વેદના જન્માવે છે તે, સ્વર્ગવાસી થયેલા પરભુગેરનાં પત્ની નંદુગેરાણીના પાત્ર દ્વારા બતાવ્યું છે. નંદુગેરાણી માટે વૈવિધ્ય એ દુઃખનો મોટો અનુભવ છે. પોતાના દિકાવર દિકાના પતિ હયાત હતા ત્યારે તો પોતાને ઘેર અનિચિઓની વલ્લુજાર રહેતી. એ સૌની આગતા સ્વાગતા કરીને તો આખુલે આપણું લગભગ પુરું થયા આવ્યું પણ પરભુગેર સ્વર્ગવાસી થયા પછી હવે તો આર્થિક સંકટામણ વધી પડી; છતાં

મહેમાનો તો એટલાને એટલા જ. ‘ આંગણે આવેલો પાકો ન જાય ’ એ મૃતપતિની શિખામણ પાળવા તે જનતી કોશિશ કરે છે. ક્યારેક અકળાઈ પણ જાય છે. એકવાર મહેમાને જનકાને આપે છે ત્યારે તેના અંતરમાં, પોતાના પતિ જીવતા છતાં આવો જ એક પ્રસંગ અનેકો લ્યારે :

“ તારે હવે મારી આંખો મીચાઈ જાય, ને હું કો’ક શંકને પેટ પડું ને કોક દિ’ બારણું ઠોકું, તો તું નો જ ઉઘાડે ને ? ”

એ મીઠો ઠપકો યાદ આવતાં જ વિદ્વજ્ઞ અનેલી નંદુગોરાણી બારણું ખોલી અતિથિને પાકો બોજાનવા જાય છે. પણ દૂર દૂર અંધારામાં ચાલ્યો ગયેલો અતિથિ, નંદુગોરાણીના મનમાં મૃતપતિની જ આકૃતિ ઊભી કરે છે અને અત્યાર સુધી બધાનો સત્કાર કરનાર પોતે, સ્વજનને જ સત્કારી ન શકી એથી અસહ્ય દુઃખમાં ધકેલાય છે. આમ નંદુગોરાણીનું પાત્ર કરુણાસભર આલેખાયું છે.

‘ ઊણુ ચરકલડી ’ એકાંકીકાર ઉમાશંકર જોશીની હસાકૃતિનું ઉત્તમ પરિણામ છે. ચંદણી-કારુણ્યમૂર્તિ ચંદણી અહીં ઊણુ ચરકલડી તરીકે ઓળખાવાઈ છે. કેડભરી કન્યા ઉંમર લાયક થતાં પરણીને સાસરે જાય એવી ભાવના, લોકગીતોમાં ‘ ઊણુ ચરકલડી ’ રૂપે છોડીને ઓળખાવતાં, વ્યક્ત થયેલી છે. અહીં એ ચરકલડીની પાંખો કપાઈ ગઈ છે સમાજના રિવાજોથી. ચંદણીના પિતા નારાયણ ઘર ઉપરથી જ વસ્તી થોડ્યતા અને માતા, પૈસાથી વસ્તી પસંદગી કરનાર છે. લાં પછી જે પરિસ્થિતિ સર્જાય તે તો કલાપીના શબ્દોમાં જ કહી શકાય :

‘ બહાલાં હાય, અરે ! અરે ! જગતમાં, બહાલાં ઉરો ચીરતાં ! ’ ચંદણીના કપાળે ચાંદલો અને સેંથીમાં સિંદુર ભરવાનો પ્રશ્ન ઊભો થયો ત્યારે સરકારી દફતરોના તુમારોની રાહો એનો ‘ કેટલું ’ ધ્યાનમાં લેવાય છે.

તેનું લગ્ન કરવાનું છે તેની સતત ઉપેક્ષા હિંદુ સમાજમાં થતી હોય છે એ વાત ચંદણીના પાત્રમાં પણ સ્પષ્ટ થયેલી જોવા મળે. પોતાની બહેનપણી વાંસના લગ્નમાં આવેલો અણવર કેયુ અને ચંદણી બે ઘડી વાતો કરી પ્રથમ પરિચયે જ પરસ્પર પ્રેમના અંકર પ્રકટ કરે છે લાં તો કમોસમી હિમચર્ચા જેમ ઊભા પાડને બેઠું બાળી મૂકે એમ ચંદણીનાં બધાં જ અરમાનો. ચંદણીના પિતા નારાયણ, કેયુના બાપ વિદ્યુત કે જે બંધુવર હતો તેની સાથે, ચંદણીના વિવાહ બાંહેડર ક્યોં ત્યારે, પતાંના મહેલની માફક જમીનદોરત થતાં જોવા મળે છે. સામાજિક પ્રતિષ્ઠાનો હાઉ, વ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્યને કેવું ઝીનવી લે છે તે આપણને ચંદણીના લેવાયેલા બોજમાં જોવા મળે છે. એમાં જ આથી જ લેખકે દર્શિત રીતે ચંદણીને ઊણુ ચરકલડી કહી છે. ચંદણીનું અને હિંદુ સમાજમાં આવા દ્રવિયાજોના બોજ જનતી અનેક ગભરું કન્યાઓનું કારુણ્ય બ્યજનાપૂર્વક દર્શાવાયું છે.

આ જ રીતે હવેલાનું સચિત પાત્ર કેશવ કે તેમની નવલિકાઓ ‘ પગલીનો પાડનાર ’ના શાંતારામ, ‘ મારી ચંપાનો વર ’ વાર્તામાં ચંપાની માનું પાત્ર વગેરે લેખકની હલમનાં ગુજરાતી સાહિત્યને મળેલાં ઉત્તમ પરિણામો છે.

કવિશ્રી સુન્દરમે ‘ હીરાકણી ’, ‘ પિયારી ’ અને ‘ ઉત્તમન ’ વાર્તાસંગ્રહો દ્વારા ગુજરાતી નવલિકા સાહિત્યમાં થોડાંક અમર પાત્રો

સર્જ્યાં છે. એની સાહેદી ‘ માળવેલાનું મૃત્યુ ’, ‘ પુનમડી ’, ‘ ખોલકી ’, ‘ માને ખોળે ’, ‘ નારસિંહ ’ જેવી થોડીક વાર્તાઓ પૂરશે.

‘ માળવેલાનું મૃત્યુ ’ વાર્તામાં માળવેલાના પાત્રદ્વારા મૃત્યુનો ઉત્તમ અનુભવ લેખકે આલેખ્યો છે. માળવેલો અને તેનું કુટુંબ ખૂબ ગરીબ છે. મહેલત મજૂરી કરીને જીવે છે. કવચિત બીજા માંગીને પૂરું કરે છે અને તેમ છતાં પૂરું ન થાય તો ચોરી, લૂંટફાટ કરતાં તેમને સંકોચ નથી. તેમનાં આ પરાક્રમો તેમની ગૌરવગાથાઓ બની ગઈ છે. હવે દિવસો ખૂબ કપરા આવ્યા છે. અને ભાવિ ખૂબ ધૂંધળું દેખાય છે તેથી જૂની પેઢીના માળવેલાને અજાણે થાય તે રસભાવિક છે.

પોતાનો જમાનો ધણા સારો હતો, પોતે સાડું ખાઈ પી જાણતા. જ્યારે હવે તો પોતાના આ પૌત્રો અને પ્રપૌત્રોની કંગાળ, નિર્માલ્ય, પરાક્રમહીણી પેઢી કશાં જ ‘ પરાક્રમ ’ કરી શકતી નથી એનો માળવેલાને અફસોસ છે. પોતાનાં આ બધાં સંતાનો કાજુ દ્રાક્ષ જેવા સુદા મેવાથી વચિત રહી ગયાં છે, સૂતરફેલીને તો ઓળખી શકતાં નથી, એટલું જ નહિ એનું નામપણ પ્રડું ખોલી શકતાં નથી એવાં અખૂદ બાળકો પ્રત્યે વત્સલ વડદાદા જેવો માળવેલો આવા નિર્માલ્ય જીવન કરતાં તો મોત સાડું એમ બળાપો કાઢે છે. એમને એમ માળવેલો મૃત્યુ પામે છે. નવી પેઢીના ઉપરોક્ત કંગાળ જીવન કરતાં માળવેલાનું મોત સુખી હતું તેથી જ વનો કહે છે તેમ :

‘ માળવેલો બહુ સાડું મોત પામ્યા-બહુ સુખી મોત, બહુ સાડું મોત ! ’

શબ્દ એ ‘ માને ખોળે ’ વાર્તાનું અને શ્રી સુન્દરમની વાર્તા-કલાનું સુભગ ઉદાહરણરૂપ પાત્ર છે. પરણ્યા પછી પિયરે જ રહેતી શબ્દને તેડવા તેનો વર મેથો અને સસરો રૂપાહોણ આપ્યા હતા. માતા, મહાસાગરમાતા અને ધરતીમાતાની એકી સાથે વિદાય લેતી શબ્દના પગ કોણ જાણે આજે બાળપણની આ ધરતી અને વાતાવરણ સાથે એવા જટકાઈ ગયા છે કે આ વૃક્ષો, કેતરો, નદી, રસ્તાની ધૂળ, રસ્તામાં પડેલો જાણનો પોદળો, કંથારા વગેરેને છોડીને સાસરે જવાનું તેને મન નથી. તેનું હૈયું ભરાઈ આવે છે. પણ પોતે ગર્હ-વતી છે એથી સાસરે જવું અનિવાર્ય છે.

તેને દુઃખ તો એક વાતનું છે કે તેનો પતિ બાપડો છે એટલે ખાલો હીલો છે; અને ‘ સસરો તે કેવો ! સાવ રાખસ જેવો ’ આ રિચિતિને કારણે તેના પગમાંથી ચાલવાનું બેર જતું રહેતું લાગતું હતું. ચાલતાં ચાલતાં તેના ગળામાં પાણીનો શેષ પડવા લાગ્યો. તેના ઉદરમાં રહેતું બાળક ફરક્યું. અગમ્ય ભયના તંગ વાતાવરણમાં શબ્દ કોઈ અદૃશ ભાવિ તરફ ધકેલાતી હોય એમ લાગે છે. પાણી વગર પોતે રણની વચ્ચે ઊભી હોય તેવું ઘડીભર અનુભવવા લાગી. તેને તમ્મર આવતાં હતાં. એટલામાં જ બાપ દીકરાને અટકેલા જોઈ શબ્દ ગભરાઈ. બાપનો ચલાવ્યો મેથો શબ્દના ચારિત્ર્ય પર વહેમાનને તેની ગળચી દાખવાનું પરાક્રમ કરવા આગળ વધે છે. શબ્દ થોડુંક બેર તો બતાવે છે પણ પળવારમાં રૂપાહોણ જેવા રીઠા ખૂની સસરાનું વડુ જેવું મૂઝાણ બેંકાર મોં તેના ઉપર ઝૂમી રહ્યું અને ધીમે ધીમે તેના ગળામાંથી અવાજ નીકળતો બંધ થઈ ગયો. પળવારમાં શબ્દ માને ખોળે પોદી ગઈ. આમ કેવળ વહેમી અને કપટી સસરા અને નિર્બળ પતિને જ કારણે નિર્દોષ શબ્દનું અરેરાટી ઉપબંધે તેનું કટુ મૃત્યુ આપણા-ચિત્તમાં ઘેરી અસર જન્માવે છે.

With Best Compliments From

VELO INDUSTRIES

MAHATMA GANDHI ROAD
BHAVNAGAR
(GUJRAT)

‘ વ્યાજનો વારસ ’, ‘ વેળા વેળાની ઝાંધડી ’, ‘ લીલુડી ધરતી ’, ‘ સધરા જેસંગનો સાગો ’ જેવી સુવાચ્ય નવલકથાઓ આપનાર શ્રી સુનીલાલ મડિયા વાચકને જકડી રાખે તેવું નાટ્યાત્મક નિરૂપણ કરવાની આત્મમાં મુનશીની વાદ અપાવે છે, સમર્થ તળપટ્ટી ઝાંટવાળી લોકઝોલીનું અસરકારક આલેખન કરવાની આત્મમાં મેઘાણીની વાદ અપાવે છે અને માનવ મનની અંતરતમ ગહરાઈએ જન્મ લેતી સહ-અસહ વૃત્તિઓના સંઘર્ષની ભરમારનું સ્વાભાવિક આલેખન કરવાની આત્મમાં આપણને પન્નાલાલ પટેલનું રમરણ કરાવે છે.

‘ લીલુડી ધરતી ’ ગ્રામસહિત પ્રાદેશિક રંગોનું વાસ્તવદર્શી સળંગ આલેખન કરતી કલાકૃતિ બની છે. સંતુ, ગોખર અને માંડણના પાત્રોની આસપાસ ‘ લીલુડી ધરતી ’ની મુખ્ય કથા વીંટળાયેલી છે. સંતુ અને ગોખરના મુખી દામ્પલચવનમાં ગોખરનો પિતરાઈ માંડણ, ધડીક સ્વજન સ્વરૂપે, ધડીક દુશ્મન સ્વરૂપે દેખા દે છે. નટખટ સંતુના પ્રત્યે તેના મનમાં કડીક વાસનાના જુવાળા બિઝળે છે અને તેથી તેનામાં શેતાનિયત પ્રગટે છે. આમ માંડણના પાત્રમાં લેખકે માનવ મનની સહઅસહ વૃત્તિઓનું કૌશલ્યપૂર્વક આલેખન કર્યું છે. શું હાસર દરખાસનો દીકરો શાદુળલા, કે જેણે સંતુની મજકરી કરવા જતાં સંતુના હાથનો સ્વાદ ચાખ્યો હતો અને આદંત્રનિધી થવાયો હતો, તેણે માંડણના મનમાં ઈર્ષ્યા પ્રગટાવી. એક દિવસ પત્થર ફોડવા માટે સુરંગ મૂકવા ફાવામાં બિતરેલાં ગોખરને ખચર ન પડે તેમ પસીતો ચોંપી દબને ફાવામાં જ કડુણ રીતે મારી નાખે છે. સગલાં સંતુ વિધવા બને છે. સંતુના જીવન પર અણધારી કૂર આપત્તિઓ આવી પડતી બેઠકને વાર્તાને અંતે માંડણને હૃદયપક્ષે અનુભવતો બતાવ્યો છે અને સંતુનો સ્વજન બની સહવર્તન લાવે છે. આમ તે ખંડનાયક છે અને નથી પણ.

સંતુનું પાત્ર આ નવલકથામાં દીપ્તિ બિંદુ છે. ગામમાં શાદુળલા અને બીજા છોકરા જુવાનિયા ગામ બહાર પાનના થડા પર બેસી થાળીવાળુ વાડી ‘ સંતુ રંગીલી ’નું ગીત મૂકી પાણી ભરવા આવતી જતી સંતુની મજકરી કરે છે. પણ એક જ વખત નિર્ભય બની સંતુ રાગના છોકરાને પરચો બતાવે છે, ત્યારથી કોઈ તેનું નામ લેતું નથી. પણ સંતુ અને ગોખરનું મુખી દામ્પલચવન ઘણાંથી જેવું જતું નથી. એમાંયે માંડણ તો પોતાને સંતુના હાથનો ઉમેદવાર સમજતો હતો. તેથી વેરવૃત્તિવાળા શાદુળલાએ માંડણના મનમાં ઈર્ષ્યા જમવી અને પિતરાઈ હોવા છતાં સંતુને વૈધવ્ય અપાવ્યું. આમ જતાં હાથ પટેલની આ કુળવધૂ અનેક આપત્તિઓમાં ખડી રહે છે અને લોકનિંદાના ધીમા ઝેરને પણ છરસી જતી હોય તેવી સુગ્ધના નારી તરીકે દીપ્તિ બિંદુ છે. સંતુને ધ્યાનમાં રાખીને જ લેખકે એક જગ્યાએ કહ્યું છે :

‘ અચ્ચીતો અવતાર તો લીલુડી ધરતી જેવો છે... એની ઉપર શિયાળે બળીને લાડ્યું કરી મેલે એવાં હિમ પડે, ચોમાસે આરેય મેઘ ખાંગા થાય તે કાળે ઉનાળે બાળી નાંખના તડકા તપે તયે એના દીદાર જેનારતી આંખમાં લોહી આવે, પણ અંતે તો હજાર ધરતી વળી પાછી લીલીજમ થઈને ત્રહેરાઈ ઝાંઝે તયે આપણી જ આંખ ડરે..... ’

અત પતિ હવે કોઈ રીતે સાખ પૂરી શકે તેમ નથી તેથી, સૌ કોઈ સગલાં સંતુ સાથે ભત્રાનતાના આગ ચડાવે છે. ગ્રામજીવનમાં પ્રતિષ્ઠાસ્થ બની ગયેલો આવો પ્રશ્ન લઈ તેના ભાવતંતુની આસપાસ આખી કથાસહિત યોજા છે તેથી જ સંતુનું પાત્ર કેન્દ્રમાં છે. પોતાની

સમ્યાદ અને નિર્દોષતા સાબિત કરવા તેલના બિઝળતા કદામાં હાથ નાખવા તૈયાર થનાર સંતુ સાથે જ તપસ્વિની, ભોગમાયા જેવી લાગે છે.

વાર્તા, નવલકથા ઉપરાંત નાટકના સાહિત્યપ્રકાર ઉપર એક સરખું કલા પ્રભુત્વ દાખવનાર શ્રી મડિયા કૃત ‘ ભવોભવ ’ એકાંકી, ‘ અંતસોના ’ નામની વાર્તા પરથી કરેલું રૂપાંતર છે. જનન્યાઈ અને દેવાયતના મુખી દામ્પલચવનની કડી છે, તેમનું સંતાન વાહણ. દેવાયત દિવસો ખૂબ ઉદાર હતો. એકવાર વાહણે કરેલું ખૂન, પોતાને માથે ઓઢી લઈ જનમટીપની કેદમાં પડેલા પતિની આત્મસમર્પણ અને ત્યાગ-ભાવનાથી જનન્યાઈ મનોમન કૃતરાતાની લાગણી અનુભવે છે. પોતાના આરમાન દીકરાના સુખ ખાતર જ ‘ આંગળિયાત તો મારી આંખ-માથા ઉપર, ’ એમ ગણી પતિએ થરડે ઘડપણ દુઃખ વહોર્યું તે કેવળ પુત્ર વાહણને લીધે જ નહિ પણ જનન્યાઈ ઉપરના અપાર પત્ની પ્રેમને લીધે જ. જનન્યાઈને આ સમજાય છે, અને તેથી જ ‘ એમના વના દોલિયો ઢાળીને ય હવે શું ? ’ એવી પતિ પ્રત્યે વિશુદ્ધ પ્રેમની અકથ્ય લાગણી અનુભવે છે. જનન્યાઈ અભિજ્ઞત પત્ની છે. વાહણનું એક જ કૃત્ય, જનન્યાઈના દામ્પલચવનનું ચિત્ર વેરવિખેર કરી નાખે છે. ચિરહતા શુભારમાં આલેખાયેલું કડુણરસભર જનન્યાઈનું પાત્ર દેવાયત અને જનન્યાઈને ભવોભવનાં સાથી બનાવે છે.

‘ નથી રે પીધાં મેં અગ્નણી, મેવાડા રાણા

ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી. ’

સત્યદામની ડાયરીના પ્રથમ પૃષ્ઠ ઉપર મોતીના દાણા જેવા સ્વચ્છ અદ્ધરેલ ખાયેલી મીરાંબાનાં ભજનની આ પંક્તિઓ રોહિણીનો જીવનમંત્ર હતો. ગોપાળદાસ જેવા પુણ્યસ્ત્રોક પિતાના પુરુષાર્થમય અને ભક્તિમય જીવનના સંસ્કારોની દાપ તેના પર પડી છે. હેમંતને કરોડના સાપનુ ઝેર ચૂસવાનો પ્રસંગ તેની અદમ્ય સેવાવૃત્તિ બતાવે છે તો બાળગોડિયા સત્યદામ પ્રત્યેની આસક્તિ તેની દૃઢ પ્રીતિ સૂચવે છે. સત્યદામ સાથે તેનાં મનચાંચિત વેવિશાળ થાય છે. પણ વિધિ-વક્તા એવી છે કે ધર્મચાર્યે છેક બિહાર જેટલે દૂર ગંગાનો સત્યદામ સમયસર પાઠો આવી શકતો નથી. અને વ્હાલસોયા ગોપાળબાપા પણ અવસાન પામે છે. રોહિણીના શિર પરથી જાણે એક પછી એક છત્ર ચાલ્યાં ગયાં.

સત્યદામ પરના એક પત્રનો જવાબ આપતાં તે લખે છે કે :

‘ આપણે જાને સાથે હોદશું અને મોત આવે તો પણ એ ડરાવી નહિ શકે. મોતથી હું ડરતી નથી. વિયોગથી ડરું છું. ’

આવી નિર્ભય અને નિર્દોષ રોહિણીને એક દિવસ સત્યદામના કૂળી ગયાના સમાચાર મળે છે. એના દુઃખની અવધિ આવી જાય છે. હેમંતને પરાપકાર કરતાં થયેલા ક્ષયના રોગની સારવાર કરવામાં હેમંતની તે જીવનદાત્રી બને છે. હેમંતની તે જીવનસંગિની બની શકે તેમ નથી. પણ આવા નિઃસ્વાર્થી પરમાર્થી હેમંતની સંવેદનાને ધ્યાનમાં રાખી પોતાને એક બળી ગયેલું બી ગણે છે, તેમ છતાં ‘ ઓઢવાઈ જતા દીવા આડે પાઘવ ’ થવા જ હેમંત સાથે લગ્ન કરે છે. થોડા વખતમાં કૂર વિધાતા એને વૈધવ્ય જીવનની ભેટ ધરે છે. છતાં આવી પડેલી આપત્તિને, સાચાં નવલખાં મોતી બનીને, છરસી જતી એવા કૃતનિશ્ચયે રોહિણી ચિરચિરહિણી કન્યા બની રહે છે. અંધ બનેલો સત્યદામ પંડિત કેશવદાસ સ્વરૂપે તેની નજીક છે. છતાં એ વચ્ચે કેટલું વધુ અંતર વિયોગનું પડેલું છે ! અધૂરી રહેલી

આ નવલકથા પૂરી સ્વાઇ રહે ત્યાર પછી જ આ પાત્ર વિશે કશુંક આધારભૂત કહી શકાય. તેમ છતાં એક વાત તો ચોક્કસ છે કે રેહિણીનું પાત્ર સર્જક શ્રી દર્શકે ગુજરાતી નવલકથા સાહિત્યમાં એક ચિરંજીવ પાત્રની ભેટ ધરી છે.

સત્યકામનું પાત્ર પણ દર્શકે એટલું જ ઓગરવી આલેખ્યું છે. ગોપાળદાસના મિત્રનો તે પુત્ર છે. મિત્રના મૃત્યુ પછી ગોપાળદાસ તેને પોતાની જગ્યામાં બેસાડે છે. ગોપાળદાસની નિર્મળ હૃદયની અંજલિ તે પામે છે. અને તેથી જ તેનામાં અભિનવ હૃદયનો ધ્યંકાર આપણને સાંભળવા મળે છે. રેહિણી સાથે જ તે બેસે છે. રેહિણી સાથે વેવિશાળ થયા પછી એને જે ભવિષ્યવાણી સાંભળવા મળી હતી તેથી, તે અસ્વસ્થ હતો. ધંધાના કામ અર્થે દૂર દૂર ગયેલો સત્યકામ રેહિણીને કેટલો ઝંખે છે, છતાં એની આશા અદૃષ્ટ ભાવિમાં કેટલી ધૂંધળી બનેલી છે તેનો આપણને તેના એક પત્ર દ્વારા પરિચય થાય છે :

‘હામ તો છે કે પાછો આવીશ, તું એ વખતે નાહીને ભીનાવાળે કપડાં સૂકવતી હોઈશ. એક બે વાહરડાં તારી આજુબાજુ ફરતાં હશે. આપણી ભોરસલ્લીની ઘટામ ચકલીઓ-પોપટો ભોલતાં હશે. તારી સાથે માથું ઘસવા આવતી વાહરડીને તું હસીને થોભી જવા કહેતી હોઈશ, એ હાસ્યને નીચે પડતું અટકાવી ઝીલી લેવા હું આવીશ. આવીશ, પણ સંભવ છે કે ન પણ આવું.’

સરસ્વતીચંદ્રે ‘શશી જતાં...’ કાવ્યપંક્તિઓ દ્વારા કુમુદને જે આશાળળ (!) આપ્યું હતું તેવું જ આશાનું એક આખું પાતળું ટિરણ (!) સત્યકામના રેહિણી પરના પત્રમાં આવી છે ! આખીયે વાત કેવી કાવ્યાત્મકતાથી છતાં નિરાશાના એક અદૃષ્ટ સૂચકી વ્યંજિત થઈ છે. શ્રી ‘દર્શકે’ આ પાત્રના હૃદયમાં લાગણીઓનું કેવું તુમુલ્લુ સુદ્ધ ચાલતું હતું તેને ખૂબ જ ઓછા શબ્દોમાં, શબ્દના સંયમની કલા વડે, આલેખ્યું છે.

ગોપાળદાસ પામેથી સંયમ, ધીરજ, પરોપકારના પહેલા પાક શીખેલો સત્યકામ કોઈ ક્રાંતિકારીને બચાવવા જતાં જેલ ભોગવે છે, શીતળામાં અંધ થતાં આવી પડેલી પરિસ્થિતિને ધીરજપૂર્વક સ્વીકારે છે. પ્રતાપશ્રુ, દિવ્યશ્રુથી માનવગતિના પરમ કલ્યાણ માટે દેશવિદેશ ધૂમે છે. આમ ઉત્તરોત્તર વિકાસની દિશામાં આગળ વધતું આ પાત્ર છે.

ગોપાળદાસ કેવળ રેહિણીના જન્મદાતા પિતા જ નહિ પણ રેહિણી અને સત્યકામ બેઉના વડીલ છે. એ બંનેની આશા નિરાશાઓમાં તેઓ જ સાચા માર્ગદર્શક બની રહે છે. પુરુષાર્થની ભાવનાથી તેમનો દેહ ઘડાયો છે. અને જનમકુંડળીને પણ કરમકુંડળથી તોળવા-વિધિ સામે બાથ ભીડવા પણ તૈયાર થાય છે. તેમની નિર્ભયતા, સાધુતા અને ઉદારતાના ગુણો તેમનાં સંતાનોને પ્રેરક બની રહે છે. અને એ અર્થમાં તેઓ સક્રિય વડીલ જન છે. રેહિણીનું મન સત્યકામને ઝંખે છે. એની બાજુ થતાં વેંત ગોપાળદાસ, હેમંતના પિતા બેરિસ્ટર વિનાયકરાવને સવિનય ઇન્કાર આ રીતે લાલે છે :

‘રેહિણી લક્ષ્મી વિનાના માણસને વરે, પણ માણસ વિનાની લક્ષ્મીને નહિ વરે.’

આમ ગોપાળદાસની પાઠશાળામાં માણસાઈના પાઠ વધુ

અગત્યના હતા. રેહિણી હેમંતને ચડેલું ઝેર ચૂસે છે, હેમંતના રાજરોગની જે રીતે એ સારવાર કરે છે, આવી પડેલી આપત્તિઓને ઝીલવા તત્પર બને છે તથા સત્યકામ જે રીતે દેશહિતચિંતક ક્રાંતિકારી તરફ પરમાર્થ દ્રાખવે છે તથા અંધ બનવા છતાં જીવનને નિરાશથી જોતો નથી-આ બધી પરિસ્થિતિઓ ગોપાળદાસના આપેલા, જીવનના સાચા પાઠોનું જ ઉજ્જવળ પરિણામ છે. તેમણે જ, પોતાના અલ્પ આયુષ્યમાં અને તેમાંય તેની સાથે ગાળેલા અલ્પ સહજીવનમાં, તેમને ‘સાચાં નવવ્રતમાં મોતી’ બની રહેવાનું શીખવ્યું છે, કે જે ઘણા ધા નીચે પાણુ ન તૂરી બધ.

વાર્તાકાર ગુલામદાસ બ્રોધરે ‘લતા શું બોલે?’, ‘નીલીનું ભૂત’, ‘ધ્રુમસેર’, ‘માનસનાં મન’, ‘ગુલામદીન ગાડીવાળો’ વગેરે બધીતી વાર્તાઓ લખી છે. એમાં ‘લતા શું બોલે?’ની લતા, ‘ધ્રુમસેર’ના કમલબાણુ અને ‘ગુલામદીન ગાડીવાળો’નો ગુલામદીન, ચિરમરણીય પાત્રો છે.

લતા અને સુરેશના દામ્પત્યજીવનમાં નિરંજન મિત્ર તરીકે પ્રવેશે છે. સાહિત્યરસિક ચર્ચા નિમિત્તે બેસતી લતા, નિરંજન પ્રત્યે આકર્ષાય છે. અને સુરેશે તેમનામાં મૂકેલા વિશ્વાસનો ભંગ પણ કરે છે. એમાંથી લતાના કારણે સુરેશના મિત્ર તરીકે નિરંજન ભેવદાર્ઢ ન કરી બેસે માટે નિરંજન જાતે જ શહેર છોડી ચાલ્યો બધ છે. સુરેશ લતા સાથે નિરંજનને ઘેર તપાસ કરવા બધ છે ત્યારે આવા વિચિત્ર વર્તનનું શું કારણ હશે એવું લતાને પૂછવા છતાં લતા જવાબ આપી શકતી નથી. લતા શું બોલે ?

કમલનયન મુકરજી પાઠોશમાં કોઈ યુવાનના લગ્ન પ્રસંગે વર-ઘોડામાં જવા તૈયાર થયા છે. તે જ વખતે ચિરૂ પીતા પીતા ધૂમાડાની સેરે સેરે પોતાના ભૂતકાળનું આલ્પમ બોલતાં, પોતાનો આવો જ વહાલસોમો, ભાવનાશીલ પુત્ર બિપિન રાજૂસેવા કાળે આર્શર્વાદ લેવા આવ્યો હતો તે દરમિયાન અનુભવે છે. અને શહીદી રંગવાની અનુમતિ આપી નિઃસંતાન જીવન પસાર કરતા કમલબાણુ કેવા તો લાગણીવિવશ બની બધ છે તેનું કટુભારસસભર મિત્ર આલેખાયું છે.

રાવલપીડીમાં ઘોડાગાડી ચલાવતો **ગુલામદીન** આયેશાને પરખે છે તો બધાં સગાંની મરજી વિરુદ્ધ; તેમ છતાં આયેશા પરપુરુષ સાથે વાન કરે તે તેને રુચતું નથી અને તેમાંથી વહેમે ભગઈ તદ્દવાક પણ આપી દે છે ! ગુલામદીનના શબ્દોમાં,

‘આવી ખૂબ સુરત તો નાઝનીન પાસે કોઈપણ મર્દ લાગી પડી, જૂઠી પડે એવી’

—આયેશા હતી. પણ વહેમો ગુલામદીનની સ્ત્રી વિશેની ફિલસૂફી જરા જુદી છે, એની નજરે તો,

‘આરત તો પગની જુતી જેવી છે. એકવાર સીવાઈને પગમાં બરોબર બેસી ગઈ તો ડીક છે, નહિતર હજારવાર તેને સમારો તોયે એ બંધ બેસતી થવાની જ નહીં. એને તો પગમાંથી જ ઉઠાણીને ફેંટી દો તો જ ફાવો નહીંતર હાલ મેંશ તમને ક્યાં ને ક્યાં નડવાની !’

આમ બ્રોકરની વાર્તાસૃષ્ટિમાં ત્રિપયની સાથે નિરંજનનું ત્રીતીય પણુ ધ્યાન ખેંચે છે.

ગુજરાતી કવિતાની માફક દૃઢીવાર્તાને ક્ષેત્રે ઘટનાલોપ, માનવ

ચિત્તા: સંવેદનોની સ્વાભાવિક રજૂઆત, પ્રતીક યોજના, ભાષાની તાજગીવાળી કાવ્યાત્મકતા, વગેરે દ્વારા નૂતન પ્રયોગો દરનાર શ્રી સુરેશ જોશી પ્રથમ છે. ‘ગુહપ્રવેશ’, ‘બીજી થોડીક’, ‘અપિચ’ અને ‘ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ’ એમ કુલ ચાર વાર્તાસંગ્રહો તેમણે આપ્યા છે. આ બધામાં ‘ગુહપ્રવેશ’, ‘એક મુલાકાત’, ‘વરપ્રાપ્તિ’, ‘પ્રત્યાખ્યાન’, ‘નળદમયંતી’, ‘વર્તુળ’ વગેરે જાણીતી વાર્તાઓ છે.

‘ગુહપ્રવેશ’નો સુહાસ દામ્પત્ય જીવનની બેવકાઈમાંથી પ્રગટેલી કોઈ અકસ્મિક ભીંસ અનુભવી રહ્યો છે. અને હાલ પોતાનું જીવન જ ભરડો લેતું હોય એમ તેને લાગતું હતું. પોતાની પત્ની માયાનાં મૂકેલા વિશ્વાસને લીધે તેની બેવકાઈ સુહાસને અકળાવી મૂકે છે, હતાશા કરે છે. પોતાની આ વ્યથા તે કોઈને કહી પણ શકતો નથી અને જીવન જીવી શકતો નથી. એને એમ લાગે છે કે એનામાં રહેલો પુરુષ સુહાસ ક્યાંનોય મરી ગયો છે. દુઃખ ભૂલવા મિત્રના ઘરભણી વળે છે પણ વેદનાના વ્રત વધારે તાજા થાય છે. પોતાના એક મિત્ર પ્રફુલ્લ સાથે મોડી રાતે ઘેર પાછો વળતાં ઘરની અને માયાની એ જ યથાવત્ પરિસ્થિતિ એને ડાંગે છે. પ્રફુલ્લ સુહાસના પુનઃ ગુહપ્રવેશ માટે કંઈક સજા પરિસ્થિતિ જન્માવે છે. પણ લેખક કહે છે:

‘એ અંદર ગયો, ત્યારે તેને લાગ્યું કે એ બહાર રહી ગયો હતો અને એનો પડછાયો જ અંદર પ્રવેશ્યો હતો !’

સુહાસની આ મનોદશા હેમ્પ્લેટ અને બીબ્લ અનેક આધુનિક વિચિત્રનું માનસની જીવંતી જગતી છબીરૂપ બની રહે છે. એમાં કરુણતા કલાત્મક રીતે લેખકે વ્યંજિત કરી છે. નૂતન વાર્તાકલાત્મક પ્રતીકરૂપ ‘ગુહપ્રવેશ’ સીમાચિહ્નરૂપ વાર્તા બની રહી છે.

ગોવર્ધનરામ, મુનશી, રમણલાલ અને પન્નાલાલ પછી ગુજરાતી નવલકથા એક નવા તબક્કે આવીને ઊભી છે એ નિઃશંક છે. હવે છેલ્લા થોડા વખતથી અસ્તિત્વવાદી વિચારધારા દર્શાવતી સાંપ્રત માનવજીવનના ભાવોને યથાતથ રજૂ કરતી નવીન પ્રયોગવાદી નવલકથાઓ સ્થાવા લાગી છે. શ્રી ચંદ્રાન્ત બક્ષી પોતાના સર્જન દ્વારા નવલકથા સ્વરૂપની નવીન વિભાવના રજૂ કરનારા લેખકોમાંના એક છે. ‘આકાર’ અને ‘પેરેલિસિસ’ તેમની કીર્તિદા નવલકથાઓ છે. ‘આકાર’માં એનું મુખ્ય પાત્ર યશ: ૦ નં શાહ કેવળ વર્તમાનને જ માને છે અને માણે છે. આધુનિક માનવમાં રહેલી હતાશા અને નિરાશા આ પાત્ર દ્વારા બરાબર રજૂ થઈ છે. જગતમાં પ્રેમ અને કીર્તિ એ જીવન જીવવા માટે ઊભી કરેલી આશાનાં યાગડાં છે. એમાં નક્કરતા નથી બદલે પોતાણ છે, એમ તેને સમજાય છે અને તેથી જ, મિ. શાહમાં જગત વિશેની બેપરવાઈ, બેફિકરાઈ અને બીજી બાબતો આત્મભાન વધુ વિકસ્યાં છે. જીવ નો એક જ નિયોડ આ પાત્ર પાસે છે કે :

‘માણસ જે સમજદાર અને ડાહ્યો થઈને વિચાર કરે તો જિંદગીનો એક જ યોગ્ય અંત હોઈ શકે— આત્મહત્યા.’

‘પેરેલિસિસ’ના પ્રો. આરમશાહ અતીતને વાગોળતા અને સાંપ્રતને સંતુલિત રીતે જીવવા મથતા પોતાની જિંદગીના ‘ભૂતકાળનું આલ્પમ’ બોલીને બેઠેલા, આરતે આરતે ઓગળતી જતી જિંદગીના ઓગળાપચાસમાં વર્ષો નવેસરથી જીવવા વ્યર્થ મથામણ

કરે છે. પોતાની એકની એક પ્રેમાળ પુત્રી મારીશાના સ્નેહસમુદાય આત્મહત્યા દ્વારા જે કરુણ પરિણામ પ્રકટે છે તેનું દુઃખદ ચિત્ર પ્રો. શાહના જીવનમાં વિચારવટોળા ઊભો કરે છે અને એના આધારે જ આવી પડેલો પેરેલિસિસનો હુમલો જીવનની રજા છે, તેથી જ જીવનમાં સૌ પ્રથમવાર ખાલીપણના થયેલા અનુભવથી જે વેદનશીલ વિચારણા એમના મનમાં જન્મી છે તે આ પ્રમાણે છે :

‘મિત્રાર થવાની, પથારીમાં પડકાવાની આ રીત નથી. હાર્ટએટેક આવવો નેઈએ. સેરિયલ હેમરેજ થવું નેઈએ...રોમાં લોહી અટકી જવું નેઈએ...અપંગની જેમ, અડધું હસતાં હસતાં, અડધું રડતાં રડતાં...આ પ્રકારનું નાન્યેતર જીવન, મુકાઈ રહેલી વનસ્પતિ જેવું, એ એનું ન હતું.’

ઉદયન, અમૃતા અને અનિકેત : એ ત્રણ પાત્રોની આસપાસ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની અને પ્રેમની બાબતમાં સ્વાતંત્ર્યની સમસ્યા ચર્ચાતી નવલકથા ‘અમૃતા’ યુવાન નવલકથાકાર શ્રી રઘુવીર ચૌધરીની સુંદર કૃતિ છે.

ઉદયન અને અનિકેત બંને અમૃતાના મિત્રો છે. અમૃતા કોલેજરોટની ડીગ્રી મેળવે છે તે બદલ બંને અભિનંદન આપવા આવે છે, ત્યાંથી કથા શરૂ થાય છે અને અમૃતા—અનિકેતની ઉપસ્થિતિમાં અંત સુધી પોતાની માન્યતાને વળગી, મોતને પસંદ કરતો પણ પરાજય ન પામતો દેખાતો ઉદયન મૃત્યુ પામે છે ત્યાં કથા પૂરી થાય છે. અમૃતા શ્રીમંત કન્યા છે. તે ઉદયનની ઉપેક્ષા નથી કરી શકતી, તેમ સ્વીકારી પણ નથી શકતી. ઉદયન તેને ચાહે છે, બદલે વાંછે છે. અમૃતા તેને સુધારવાની શરતે વરવા માટે તૈયાર થાય. પરંતુ ‘તારા જેવી અગણિત અમૃતાઓને હું આપા’ શરતી મામલામાં હારી જવા તૈયાર છું’ એમ કહેનાર ઉદયન બેફિકર, સ્વમાની અને વર્તમાનની પ્રત્યેક દ્રશ્ય જીવનારો અસ્તિત્વવાદી વિચારસરણી વાળો યુવક છે.

અમૃતા ઉદયનમાં સ્નેહ ને બદલે સંઘર્ષનો અનુભવ કરે છે. મુકાબલે અનિકેત વધુ કસેલ, આદર્શવાદી લાગે છે. અનિકેત વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો દિમાયતી અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને સન્માનનારો છે અને તેથી જ લગ્ન માટે વરણી કરવા બાબતમાં અમૃતાની સ્વતંત્રતાને તે સ્વીકારે છે. અમૃતા પ્રત્યે તે પણ સ્નેહ વ્યક્ત કરે છે. અમૃતા આ બંનેના વિચારો અને લાગણીઓને સમજવા મથે છે. ઉદયનનો પ્રભાવ તેની બુદ્ધિ તેજ બનાવે છે, અનિકેતનો સહવાસ તેનામાં શ્રદ્ધાની જ્યોત પ્રગટાવે છે. એક સમયે ‘મારે સંપત્તિ નથી બેઠતી, સ્વતંત્રતા બેઠતી છે’ એમ કહેનારી અમૃતા અનુભવે, ‘મારે સ્વાતંત્ર્ય નથી બેઠતું’, સ્નેહ બેઠતો છે’ એમ કહે છે.

તે વિચારે છે, ‘ઉદયન અને અનિકેત પણ મારા સમગ્ર વ્યક્તિત્વને સ્વીકારવાને બદલે મને મુખ્યત્વે નારી રૂપે જ ઓળખતા—જેવતાં રહ્યા છે.....પૂજ્ય બનવા કરતાં સ્વતંત્ર થવાનું નારી વધુ પસંદ કરે, પણ એને પૂછે છે કોણ ?’ આમ વિચારનાર અમૃતા ઉદયનની પ્રેમ વિશેની બેફિકરાઈ, બેસમજ વિશે અકળાય છે; કહે છે :

‘એને ખબર નથી પડતી કે અમૃતા એકલી સ્ત્રીકૃતિથી સંતુષ્ટ નથી ? શું મારે એને કહેવું પડશે કે નારી તૃપ્ત થવા ઇચ્છે છે, એ આધાન ઇચ્છે છે !’

બૃહદ ગુજરાત સાંસ્કૃતિક સંદર્ભગ્રંથના ખાસ પ્રકાશન પ્રસંગે

શુભેચ્છા પાઠવે છે

જે. પી. રમણીકલાલ એન્ડ કું.

ચીખલ ગદ્દી

મુળજી જેઠા માર્કેટ

મુંબઈ-૨

મનોમન તેણે ઉદયનની વરણી કરી લીધી છે; પણ ત્યારે તો ઘણું મોડું થઈ ગયું હોય છે. આજુરજથી દુષિત અનેકો અને તેથી એપી રાગનો ભોગ અનેકો ઉદયન, જાપાનથી પાછો આવે છે ત્યારે માતા સદશવાતસલ્ય દાખથી અમૃતા તેની સારવાર કરે છે: ઉદયનને પણ સમજાય છે કે આ અમૃતા 'મિથ્યા નથી, સૌન્દર્ય છે. શરીર નથી પ્રેમ છે.' અનેકેત તે કહે છે:

‘અમૃતા પ્રત્યે મને કશો સ્વાર્થ નથી, પણ હું એના સૌન્દર્ય વિશે, એની સમજ વિશે, એની શાલીનતા વિશે જાણો અભિપ્રાય ધરાવું છું... મને એના માટે આદર છે... એની ઉપેક્ષા કરવાનું મારામાં સામર્થ્ય નથી.’

શ્રી દર્શકની ‘રોહીણી’ પછીનું રમુવીરની કલમે આલેખાયેલું

અમૃતાનું પુત્ર, ગુજરાતી કથા સાહિત્યમાં ચિરંજીવ રહેવા સરખાયેલું છે. આપણે જોઈએ કે ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય એની વિરલ પાત્રસૃષ્ટિથી જીવંત રહેલું છે. સમયે સમયે એમાં પ્રગટેલા સર્જકોએ પોતાની સર્ગશક્તિને અનુકૂળ વાહન બનાવી ભિન્ન ભિન્ન સાહિત્ય-સ્વરૂપો ઉપર સફળતાપૂર્વક હાથ અજમાવ્યો છે. આખ્યાનકથાઓ અને પદ્યવાર્તાઓ, ખંડકાવ્યો અને નવલિકાઓ, નવલકથાઓ અને નાટકો, એકાંકીઓ અને પદ્યનાટકોએ તે તે સાહિત્ય સ્વરૂપોની તેના સર્જકોના હાથે ક્ષમતા સાબિત કરી છે અને કદીક એના સર્જકોને આહવાન પણ આપ્યું છે તેમ છતાં જે સાહિત્યનો આવો ગરવો અતીત હોય તેનું ભાવિ શું ઓછું ગજળું હોય!

*

ગુજરાતી સાહિત્યનાં ચિરંજીવ પાત્રો

ક્રમ	પાત્ર	શેમાંથી લીધું ?	સાહિત્ય સ્વરૂપ	કર્તા
૧.	સુદામા	સુદામા ચરિત્ર	આખ્યાન	પ્રેમાનંદ
૨.	કુંવરબાઈ	મામેરું	"	"
૩.	દમયંતી	નળાખ્યાન	"	"
૪.	ઓખા	ઓખાહરણ	"	"
૫.	શામળશા શેઠ	હંડી	"	"
૬.	જશોદા	દશમસ્કંધ	"	"
૭.	વિક્રમ	સિદ્ધાસનબત્રીશી	પદ્યવાત	શામળ
૮.	મોહના	મદન મોહના	"	"
૯.	જીવરામ ભટ્ટ	મિથ્યાભિમાન	નાટક	દલપતરામ
૧૦.	સરસ્વતીચંદ્ર	સરસ્વતીચંદ્ર	નવલકથા	ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી
૧૧.	કેમુદ્યુંદરી	"	"	"
૧૨.	કેમુમ	"	"	"
૧૩.	અન્નકકિશોરી	"	"	"
૧૪.	ગુણચુંદરી	"	"	"
૧૫.	ભદ્રંભદ્ર	ભદ્રંભદ્ર	"	૨. મ. નીલકંઠ
૧૬.	રાધા	રાધનો પર્વત	નાટક	"
૧૭.	બલકા	"	"	"
૧૮.	પાંડુ	વસંતવિજય	ખંડકાવ્ય	કાન્ત
૧૯.	તનમન	વેરની વસ્ત્રાત	નવલકથા	કે. મા. મુનશી
૨૦.	મુંગલ	ગુજરાતનો નાથ	"	"
૨૧.	કોક	"	"	"
૨૨.	મંજરી	"	"	"
૨૩.	મીનગ	પાટણની પ્રભુતા, ગુ. નાથ	"	"
૨૪.	પ્રસન્ન	"	"	"
૨૫.	કીર્તિદેવ	ગુજરાતનો નાથ	"	"
૨૬.	ચૌલા	જય સોમનાથ	"	"
૨૭.	સામંત	"	"	"
૨૮.	મુંજ	પૃથિવી વક્ત્ર	"	"
૨૯.	પરશુરામ	ભગવાન પરશુરામ	"	"
૩૦.	ધ્રુવદેવી	ધ્રુવવામિની દેવી	નાટક	"

ક્રમ	પાત્ર	શેમાંથી લીધું ?	સાહિત્ય સ્વરૂપ	કર્તા
૩૧.	રામચુર	ધુવસ્વામિની દેવી	નાટક	૬૦ માં મુનશી
૩૨.	શશીકળા	કાકાની શશી	"	"
૩૩.	જયા	જયા-જયંત	પદ્યનાટક	નંદાનાલાલ
૩૪.	કાન્તિકુમારી	ઇંદુકુમાર	"	"
૩૫.	દ્રૌપદી	વિશ્વગીતા	"	"
૩૬.	કોકિલા	કોકિલા	નવલકથા	૨. વ દેશાર્ધ
૩૭.	અગુણ	દિવ્યચક્ષુ	"	"
૩૮.	અશ્વિન	ગ્રામલક્ષ્મી	"	"
૩૯.	કુદરત	ભારેલો અગ્નિ	"	"
૪૦.	કુસુમાયુધ	ખરી મા	નવલિકા	"
૪૧.	પ્રમોદરાય	પ્રહરનેહ	"	"
૪૨.	સપારણુ	સોરઠ, તારાં વહેતાં પાણી	નવલકથા	જવેરચંદ મેઘાણી
૪૩.	ભાબુ	વેવિશાળ	"	"
૪૪.	બાધર	આગગાડી	નાટક	ચંદ્રવંત મહેતા
૪૫.	ગોવાલણી	ગોવાલણી	નવલિકા	મલયાનિલ
૪૬.	અલી ડોસ્ટ	પોસ્ટ ઓફિસ	"	"
૪૭.	લૈયાદાદા	લૈયાદાદા	"	ધૂમકેતુ
૪૮.	કેતી	હૃદયપલટો	"	"
૪૯.	અભ્રપાલી	આત્માનાં આંસુ	"	"
૫૦.	રજપૂતાણી	રજપૂતાણી	"	"
૫૧.	એમી	એમી	"	૨૧. વિ. પાઠક
૫૨.	મુકુંદરાય	મુકુંદરાય	"	"
૫૩.	કાનજી	મળેલા જીવ	નવલિકા	પત્રાલાલ પટેલ
૫૪.	જીવી	"	"	"
૫૫.	ભગત	"	"	"
૫૬.	રાણુ	માનવીની ભવાઈ	"	"
૫૭.	કાળુ	"	"	"
૫૮.	માલી	"	"	"
૫૯.	નવલ	વાતકને કાંઠે	નવલિકા	"
૬૦.	ચંદ્ર	જનમટીપ	"	દત્તર પેટલીકર
૬૧.	અમરતકાકી	લોલીની સગાઈ	"	"
૬૨.	કર્ણુ	કર્ણુ-કૃષ્ણ	પદ્યનાટક	ઉમાશંકર જોશી
૬૩.	મેના	સાપના ભારા	એકાંકી	"
૬૪.	નંદુ ગોરાણી	ગારણુ ટકેરા	"	"
૬૫.	ચંદણી	કોડણુ ચરકલડી	"	"
૬૬.	માગવેલો	માગવેલાતું મૃત્યુ	નવલિકા	સુદંરમ
૬૭.	શબ્દ	માને ખોળે	"	"
૬૮.	સંતુ	લીલુડી ધરતી	નવલકથા	યુનીલાલ મડિયા
૬૯.	માંડણુ	"	"	"
૭૦.	જનબાઈ	ભગેભવ	એકાંકી	"
૭૧.	રોહિણી	ઝેર તે પીધાં છે જાણી જાણી	નવલકથા	દર્શક
૭૨.	સલકામ	"	"	"
૭૩.	ગોપાળજી	"	"	"
૭૪.	લતા	લતા શું બોલે ?	નવલિકા	મુલાબદાસ ઓઝર
૭૫.	કમલજાણુ	ધૂમ્રસેર	"	"

ક્રમ	પાત્ર	શેમાંથી લીધું :	સાહિત્ય સ્વરૂપ	કર્તા
૭૬.	ગુલામદીન	ગુલામદીન ગાડીવાળો	નવલિકા	ગુલામદાસ બોક્સર
૭૭.	સુદાસ	ગૃહપ્રવેશ	"	સુરેશ બેશી
૭૮.	યશ ન. શાહ	આકાર	નવલકથા	ચંદ્રાન્ત બક્ષી
૭૯.	પ્રો. અરામશાહ	પેરેલિસિસ	"	"
૮૦.	અમૃતા	અમૃતા	"	રઘુવીર ચૌધરી

શુભેચ્છા પાઠવે છે

એ. જસવંતરાય એન્ડ કું.

કલીયરીંગ, ફેરવડીંગ, શીપીંગ એન્ડ ટ્રાન્સપોર્ટ એજન્ટ

લોખંડ ખખર

ભાવનગર

—: ફોન :—

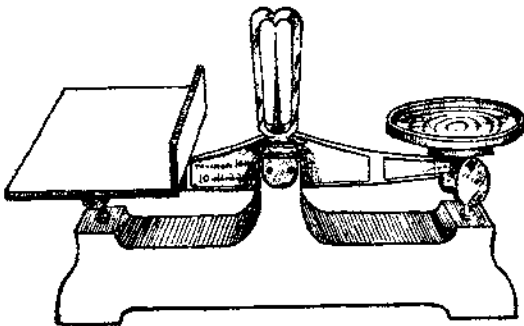
ઓફીસ : ૩૩૫૩, ૫૧૨૨

ઘર : ૩૮૧૬, ૫૧૪૬

ગ્રામ : ભાયાણીકો

મેસર્સ લુહાર નારણ દેવરાજ :: પાલીતાણા (સ્થાપના-૧૯૩૧)

જર્મન અને વિલાયતી વેઈગ મશીને ટક્કર મારે તેવા ભારતીય બનાવટના અપ-ટુ-ડેટ અને એક્યુરેટ મેટ્રીક માપ પ્રમાણે કાઉન્ટર મશીનવાળા તોળવાના દરેક પ્રકારના ને સાર્વજનિક...

“કાંટા” (સ્કેઈલ) બનાવનાર અને વેચનાર
૨૫ વર્ષનો અનુભવ 卐 ભારતભરમાં પ્રખ્યાત

—: લખો અથવા મળો :—

લુહાર નારણ દેવરાજ

નવા નાકા, મેદન રોડ, પાલીતાણા.

LUHAR NARAN DEVRAJ

Nawa Naka, Main Road, PALITANA (Gujarat)

શુભેચ્છા સાથે

બૃહદ ગુજરાતની અસ્મિતા સાંસ્કૃતિક સંદર્ભગ્રંથના યોજકોને

ભોગીલાલ એન્ડ કું.

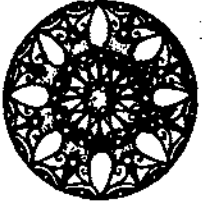
ટેરેલીન નાયલોન અને ટેરીફાઇન શર્ટીંગના વેપારી

૪૩૦, ગોપાલક ગલી

મુળજી જેઠા માર્કેટ

મુંબઈ-૨

ટેલીફોન નંબર : ૩૨૧૪૬૦

ગુજરાતના કવિઓ અને લેખકો

—પ્રા. જનાર્દન ચિમનલાલ પાઠક

ગુજરાતની ભૂમિ એ તો સંતો, સુભરો, ભક્તો અને ભજનિકોની ભૂમિ છે. એક બાજુથી ગુજરતે પોતાની અડગ ભક્તિનો પ્રભાવ ખતાવ્યો છે તો બીજી બાજુથી આ ભોમકા માટે લીધેલાં માથાં ધરીને સ્વાર્પણની ભાવના પણ ખતાવી છે. આમ ગુજરાતે એકી રાથે ભક્તિ અને શક્તિનો પરિચય કરાવી દેશ સમક્ષ એક ઊચિત અર્ધ ધર્યો છે !

કોઈપણ ભાષાના ઇતિહાસમાં અને છે તેમ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં પણ અન્યું છે કે ગુજરાતી સાહિત્યનો મધ્યકાલીન યુગ એ ભક્તિ-યુગ છે. સમગ્ર મધ્યકાલીન યુગ ધર્મરંગી જણાય છે; કારણ કે એના કેન્દ્રસ્થાને હતો ધર્મ. માનવજીવનનું મોટામાં મોટું આધ્યાત્મિક બળ, તેનું જીવન સર્વસ્વ, તેનું મોટામાં મોટું જીવનમૂલ્ય ધર્મ જ હતો. એણે જ લોકોને જીવતા શ્રદ્ધા પ્રેરી અને એણે જ આલોક અને પરલોકનું જીવનભાથું તૈયાર કર્યું, અને એટલે મધ્યકાલીન યુગનો પ્રધાનસૂત્ર ભક્તિ છે. આ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્ય એમ ત્રણ સ્વરૂપે દેખાય છે.

સમગ્ર મધ્યકાલીન સાહિત્ય પદ્યપ્રધાન સાહિત્ય છે. એમાં પદ્ય મુખ્ય વાહન અન્યું છે; કારણ કે નાજુક હૃદયની નાજુક ઊર્મિઓને વ્યક્ત કરવામાં જેટલું પદ્ય ઉપયોગી અને તેટલું ગદ્ય બની શકતું નથી. અને તેથી જ મધ્યકાલીન યુગમાં ગદ્ય નહિવત્ છે. આ પદ્ય એક-નારાઓ કવિઓ કરતાં ભક્તો વિશેષ. આપણે એમને ભક્તકવિઓ કહી શકીએ; કારણ કે આ કવિઓનો ઉદ્દેશ સાહિત્ય ખાતર સાહિત્યનું સર્જન કરવાનો નથી. સાહિત્ય દ્વારા એમને ગાવી છે, વ્યક્ત કરવી છે ભક્તિ. સાહિત્ય તો તેમને મન એક સાધન છે. સાધ્ય તો છે ઇશ્વર-ભાવના. એમણે પોતાની સમગ્ર કવિતા દ્વારા વ્યક્ત કરી છે કેવળ ઇશ્વર પ્રત્યેની પોતાની લાગણી. અને આ કવિતામાં એક લાંબો વિષય પથરાયેલો દેખાય છે તે ભક્તિ. ભક્તિ જુદા જુદા સ્વરૂપે, નિર્ગુણ અને સગુણ રૂપે કવિતામાં સ્થાન લે છે. આ કવિઓને આલોકની નહોતી પડી એટલી પરલોકની પડી હતી. આ સંસાર ક્ષણભંગુર છે, સ્વપ્નવત્ છે એવી એક દૃઢ માન્યતા હતી. એટલે આ ભગતો અને તેટલી આ જગતની ઉપેક્ષા કરતા અને પદો દ્વારા લોકોને ઇશ્વરભિમુખ બનાવવાનો પ્રયત્ન થતો. અંગ્રેજ કવિ ટી. એસ. એલિયટ કહે છે :

Much is your reading,
but not the word of God,
Much is your building
but not the House of God.

શ્રી અતંતરાય રાવળ કહે છે “ પંદરમા શતકથી પ્રવહમાન થયેલી ભક્તિની ગુજરાતી કાવ્યગંગાનું ગંગોત્રી છે નરસિંહ મહેતા. નરસિંહ મધ્યકાલીન ભક્તિકવિ તથા ભક્તકવિઓનો શિરોમણિ છે. અનુકાલીન ભક્તિકવિતા પર એની અસર પણ ઘણી છે.” આ શબ્દોમાં ઘણું

તથ્ય છે. ભલે વધુ સંશોધનને અંતે ગુજરાતનો આદિ કવિ નરસિંહ નહીં ગણાતો હોય; પણ ગુજરાતના ભક્ત-હૃદયમાં તો એણે આદિ ભક્તકવિ તરીકેનું સ્થાન લઈ લીધું છે. આ એક ભક્તકવિ એવો છે જેના વડે સમગ્ર મધ્યકાલીન સાહિત્ય ઊજળું થયું છે.

પંદરમા શતકના પ્રમુખ કવિ તરીકે નરસિંહ મહેતા છે. જૂનાગઢના આ નાગરનું જીવન સુપ્રસિદ્ધ છે. ભાભીએ મહેણું મારતાં રિસાઈને એણે ગૃહત્યાગ કર્યો. ભાભીએ ઉચ્ચારેલ શાપ (કડવાં વેણું) નરસિંહ માટે તો આશીર્વાદ રૂપ બન્યા. એને ભગવાન શંકરનાં દર્શન થયાં અને એમણે એને ભગવાન કૃષ્ણની રાસલીલા ખતાવી. અને ત્યારથી નરસિંહના જીવનમાં જગતુ પરિવર્તન આવ્યું. એ સામાન્ય જનમાંથી હરિનો જન બને છે. આ કંઈ સામાન્ય પરિવર્તન નથી. એણે હરિની લીલા ગાઈ અને જીવનમાં અનુભવી. નરસિંહનું સ્થાન એક ઊર્મિકવિ તરીકેનું છે. એનું સાહિત્યસર્જન મુખ્યત્વે ‘શામળદાસનાં વિવાહ’, ‘હાર’, ‘હાંડી’, ‘મામેરું’ ને શ્રાદ્ધના પ્રસંગોનાં પદો, ‘શૃંગારમાળા’, હિંડોળાના પદો, કૃષ્ણલીલાનાં પદો, સુદામા ચરિત્રનાં પદો વગેરે નરસિંહે પૂર્વજીવનમાં શૃંગાર ભક્તિ ગાઈ છે. રાધા-કૃષ્ણ એ મધ્યકાલીન ભક્તિકવિતાનાં પ્રતીકો છે. એ દ્વારા કવિઓએ ભક્તની આતંદ-મસ્તી વર્ણવી છે. નરસિંહે પોતાની ઉત્તરવંશમાં લખેલા જ્ઞાન-વૈરાગ્યને લગતાં પદો એનું ઉત્તમ સર્જન છે. એ પદોમાં કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સુંદર સમન્વય થયો છે. દર્શાવે તરીકે—

નીરખને ગગનમાં કોણુ ધૂમી રહ્યો
તે જ હું તે જ હું શબ્દ બોલે
જગજળ ન્યોત ઉઘોત રવિ કોટમાં
હેમની કોર લા નીસરે તોલે.
સચ્ચિદાનંદ આનંદ ક્રીડા કરે
બોનાના પારણામાંડી જૂને.

જૂલણા જાંદ પાસેથી આવું કામ નરસિંહ સિવાય બીજો કોઈ કવિ ભાગ્યે જ કરાવી શકે. અંગ્રેજ સાહિત્યમાં Beautiful અને Subline સુંદર અને ભવ્યતાં આવેખનો થાય છે. નરસિંહના આ પદમાં Subline -ભવ્યતા-નો આપણને અનુભવ થાય છે.

‘નેત્ર વિણુ નિરખવો, રૂપવિણુ પરખવો
વિણુ જિહ્વાએ રસ સરસ પીવો.’

આમ શ્રી રા. વિ. પાઠક કહે છે તેમ ‘નદારની ભવ્યતા’નો સ્પર્શ અનુભવાય છે. તો ‘અખિલ અત્તાંડમાં’ પદમાં અહાની ભૂતિ ઉપસી રહે છે.

ચિત્ત ચૈતન્ય વિકાસ તદુપ છે,
અલ્લ લટકાં કરે અલ્લ પાસે.

તો ‘વૈષ્ણવજન’ પદ કેમ ભૂલાય ? ગીતા ભાષ્યા એ શબ્દો-આપણી ચિરકાળની સંપદ છે. નરસિંહની કવિતામાં ભક્તિ અને તત્ત્વજ્ઞાન, ભાલિય અને ભવ્યતાનો સુંદર સમન્વય થયો છે.

પંદરમા શતકના ખીન્ન એ ગણનાપાત્ર કવિઓ તે પદનાભ અને ભાલણ.

પદનાભનું એક જ કાવ્ય ‘કાન્હડ દે પ્રબંધ’ મળે છે. આ કાવ્ય વીરરસપૂર્ણ એક પ્રબંધ કાવ્ય છે. ઐતિહાસિક વસ્તુ અલાઉદ્દીન ખિલજીએ ગુજરાત પર ચઢાઈ કરી ત્યારે ઝાલોરાના કાન્હડદેએ વીરતાથી તેનો સામનો કર્યો તે આ કાવ્યનું વસ્તુ છે.

ખીન્ને કવિ ભાલણ. ભાલણે સંસ્કૃત કાદંબરીનો પદાનુવાદ, રામાયણ, દશમસ્કંધ, નળાખ્યાન એટલું સાહિત્ય સર્જન કર્યું છે. ભાલણે કૃષ્ણભક્તિના સુંદર પદો આપ્યાં છે. એમાં કોઈ કોઈ સ્થળે નરસિંહની કવિતાનું અનુકરણ પણ છે. એની એક ખીજ વિશેષતા તે એ કે નરસિંહે વાવેલ આખ્યાનખીજનો લાભ લઈ ‘આખ્યાન’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો અને આખ્યાનકાવ્યનો પિતા ગણાયો. એનાં આખ્યાન મૂળ પૌરાણિક પ્રસંગોની વક્ષદારી અતાવતાં હોઈ, નોંધએ તેવાં રસલક્ષી જતી શક્યાં નથી.

પંદરમા અને સોળમા શતકમાં ગુજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ એટલું બધું વિકસ્યું નહોતું. મોટે ભાગે દેવનાગરી લિપિમાં ગુજરાતી ભાષા લખાતી હતી.

નરસિંહ પદ્ધતી ભક્તકવિઓમાં સૌથી વધુ તરી આવતું નામ મીરાંબાઈનું છે. જન્મથી જ જેને ભગવાન કૃષ્ણ સાથે પ્રીત બંધાણી છે એવી હરિદાસકી મીરાંનાં પદો એ ગુજરાતની ‘મોંઘી મિરાંત’ છે. એનાં જીવનનું દર્દ એણે ખૂબ સુંદર રીતે કવનમાં વણી લાધું છે.

ચૂંદડી ઓઢું તારે રંગ ચૂંદે રે રંગબેરંગી હોય,

ઓઢું હું કાળો કામળો દૂળો ડાઘ ન લાગે કોઈ.

આ સામાન્ય જણાતી પંક્તિઓમાં મીરાંબાઈએ ‘કાળા કામળા’ના પ્રતીક દ્વારા વૈરાગ્યનો ભાવ તીવ્ર રીતે ગાયો છે. મીરાંબાઈએ વ્રજ, હિંદી ગુજરાતીમાં પદો રચ્યાં છે. એમનું સાહિત્ય-સર્જન બહુ થોડું છે. પણ જે કંઈ છે તે ઉત્તમ છે. મીરાંનાં પદોમાં એની કૃષ્ણભક્તિ નીતરી રહે છે. દરેક પદમાં મીરાંનું ગોપીહૃદય ઝલકી ઊઠે છે.

કોઈ માધવ લ્યો, હાં રે માધવ લ્યો, વેચંતી વ્રજનારી રે,

માધવને મટુકીમાં ઘાલી, ગોપી લટકે મટકે ચાલી રે....

* * *

કાનુડો શું જાણે મારી પીડ ?

બાઈ! અમે બાળકુંવારાં રે...

* * *

કાનુડો કાળજીની કોર છે...

આવાં પદોમાં મીરાંની શૃંગાર ભક્તિનાં દર્શન થાય છે. છતાં મીરાંનો શૃંગાર મર્યાદાબાજો છે. એમાં સ્ત્રાસહજ લગ્ન છે. લોક ભાષાની અભિવ્યંજના શક્તિ દર્શાવતું એક ઉત્તમ ગર્ભિકાવ્ય તો આ છે :

તમે જાણી લ્યો, સાચર સરખા મારા વીરા રે,

દિલ તો ખોલીને દીવો કરો રે, હો જી—

આ સિવાય ‘મુખડાની માયા’, ‘ઓલે ઝીણા મોર’, ‘દીવડા વિના અંધારું’ વગેરે પદો ઉત્તમ ભાવગીતો અને છે. તો ભક્તિ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સુંદર સમન્વય કરતું ‘રામ-રમકડું’ પદ છે. મીરાંનાં પદોમાં વૈવિધ્યનો અભાવ છે એટલે પુનરાવર્તન વિશેષ થાય છે. મીરાં પદીનું ગુજરાતી ભાષાનું પોત અર્વાચીન જણાય છે. એટલે સત્તરમા શતકમાં ભાષા અર્વાચીન સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

સત્તરમા શતકનાં ત્રણ પ્રતિભાવંત કવિઓ તે આખો, પ્રેમાનંદ અને શામળ. ત્રણે કવિઓએ પોતાની આગવી પ્રતિભા અતાવી છે. આ ત્રણેમાંથી જરા જૂદો સૂર પડે છે અખાનો. અખો એક અનોખો કવિ થઈ ગયો. અખાર સુધી પ્રેમવ્રજણા ભક્તિના ઉભરામાં બધા લોકો મરત થઈ ફરતા હતા. અખાને લાગ્યું કે આ વ્યક્ત થતી ભક્તિમાં અધશ્રદ્ધા જોર ફરતી જાય છે. અધશ્રદ્ધા અને અજ્ઞાન એ માનવજાતનાં મોટામાં મોટાં દુરમન છે. અખો શાંકરમતને અનુસરતો કવિ છે. બ્રહ્મ એ જ સત્ય છે. જગત મિથ્યા છે. આ ભાવ વ્યક્ત કરતું એનું સાહિત્ય—‘પંચીકરણ’, ‘શુરુ શિષ્ય સંવાદ’, ‘અનુભવ બિન્દુ’, ‘અખેગીતા’, ‘છપ્પા’ વગેરે છે. એણે ગુજરાતી અને હિંદી જનને ભાષાઓમાં લખ્યું છે. એમાં ઉત્તમ કહી શકાય તેવાં ત્રણ છે : ‘અનુભવબિન્દુ’, ‘અખેગીતા’ અને ‘છપ્પા’.

અખાના સાહિત્યનો પ્રધાનસૂર ‘બ્રહ્મ સત્ય જગન્મિથ્યા જીવો બ્રહ્મ વ નાપર :’ છે. કેવલાદ્વૈતને અનુસરતો અખો જીવનની બધી આગસ ખખેરી નાખે છે. એની ધરમથુ ભાષા અને ઉપમા, દર્શાવ અલંકારો એક ઉત્તમ ધરેણું બને છે. એની સમગ્ર રચનાઓમાં જીવ, માયા, જગત અને બ્રહ્મ વિષે ચર્ચા મળે છે. આ સંસારમાં માયા વડે લોકો રંગબેરંગી મોહમાં સપડાય છે. એમાંથી જીવે છૂટવું નોંધએ અને બ્રહ્મમાં લીન થવું નોંધએ એ અખાની કવિતાનો મુખ્ય સૂર છે. અખાની કવિતામાં કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સુંદર સમન્વય થયો છે. અખાએ લોકોનાં હૃદયને વસ કર્યું હોય તો એક માત્ર ‘છપ્પા’ વડે. ‘છપ્પા’માં એક બાજુથી હાસ્ય નીતરે છે ને બીજી બાજુથી દ્રશ્યોનો કોરડો વીંઝે છે.

જેમ ઝોડો કૂવો ને ફાટી બોખ, શિખરચું સાંભળ્યું સર્વે ફોક.

* * *

ઓછું પાત્ર ને અદકું ભણ્યો, વઢકણી વહુએ દીકરો જણ્યો.

* * *

એક મૂરખને એવી ટેવ, પથ્થર એટલા પૂજે દેવ.

અખાની કવિતામાંથી આવાં કેટલાંય દર્શાવે આપી શકાય તેમ છે. એની કવિતામાં પણ પુનરાવર્તન વિશેષ થાય છે. છતાં એકંદરે જ્ઞાની કવિ તરીકેનું એનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. શ્રી ઉમાશંકર નેદશી યોગ્ય જ કહે છે : “ભાષાના ઉત્તમ કવિઓની જોડાળેડ આસનનો અધિકારી છે. ગર્ભિકવિતાનાં શૃંગો જેમ નરસિંહ, મીરાં, દયારામે સર કર્યાં છે, જનરવભાવ નિરૂપણની ટોચ જેમ પ્રેમાનંદે પોતાની કરી છે, તેમ અખાએ તત્ત્વવિચાર કવિતાને શિખરે પહોંચી લગાવી છે”.

જેના નામ પ્રમાણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રેમ અને આનંદની છાજો ઉડાડી છે એવા પ્રેમાનંદનું સ્થાન પણ અનન્ય છે.

અખા ભગતથી જૂદી જ રીતે, સંસારમાં સરસો રહી, મન હરિની પાસ રહે એવો કોઈ કીમિયો હાથ લાગ્યો હોય તો તે પ્રેમાનંદને. ગુજરાતી સાહિત્યમાં મધ્યકાલીન યુગથી વિવિધ કાવ્ય-

સ્વરૂપો ખેડાંયાં છે. પ્રેમાનંદ પૂર્વેના સાહિત્યમાં મોટે ભાગે પદો છે. પ્રેમાનંદ પાસેથી આપણને એકમાત્ર પ્રધાન સર્જન મળે છે—આખ્યાન. મધ્યકાલીન યુગનાં સૌથી વધુ આકર્ષક કાવ્યસ્વરૂપ હોય તો તે આખ્યાન છે. આખ્યાનનો પ્રધાન ઉદ્દેશ જ્ઞાન સાથે ગમ્મત અને સાથે સાથે ધાર્મિક ભાવનાનો ફેલાવો. પ્રેમાનંદ પૂર્વેના કવિઓ મોટે ભાગે પૌરાણિક પ્રસંગોને વફાદાર રહ્યા છે. બ્યારે પ્રેમાનંદ એ પ્રસંગોમાં પોતાની કલ્પનાનો અનેરો રંગ પૂરી અને રમણીય રૂપરૂપિ બનાવી છે. પ્રેમાનંદે રામાયણ, ભાગવત, મહાભારત અને નરસિંહ મહેતાના જીવનમાંથી પ્રસંગો લઈ રણ્યજ સુદામાચરિત, ઓખાદરણ, નળાખ્યાન, અભિમન્યુ આખ્યાન, મામેરું વગેરે કૃતિઓ આપી છે. પ્રેમાનંદને એનાં પુરોગામી આખ્યાન કવિઓની કૃતિનો સારો લાભ મળ્યો છે. પણ આ આખ્યાનોની પ્રેમાનંદ જેવી નવ-રસરુચિરા સૃષ્ટિ બીજો કોઈ કવિ કરી શક્યો નથી. નાટક અને સિનેમા વિદ્યોળા એ યુગમાં જનતાનું મનોરંજન અને ઉપદેશ બંને એણે પૂરાં પાડ્યાં છે. પ્રેમાનંદની સર્જકશક્તિનો આંક કાઢવો મુશ્કેલ છે. પૌરાણિક સૃષ્ટિમાંથી એ આપણને ઉપાડી લઈ સાંપ્રત જીવનમાં મૂકી દે છે.

એટલે જ શ્રી ક. મા. સુતરીએ કહ્યું છે: “એનાં આખ્યાનો ખરેખરાં ‘વિમાન’ છે; પૌરાણિક કથાઓમાંથી તમને ઉપાડી લઈ, પ્રાંતીય જીવન સાહિત્ય અને આદર્શોના ગ્યોમમાં વિદરાવે છે.” તો સંસ્કૃત નહીં જાણનાર પ્રજાને સંસ્કૃતજ કરવાનો પ્રયત્ન આ ગુજરાતી આખ્યાનોએ કર્યો. પ્રેમાનંદની સૌથી વધુ શક્તિનો પરિચય થાય છે એનાં ગુજરાતીકરણમાં. પૌરાણિક પાત્રોનું ગુજરાતીકરણ એ એની સિદ્ધિ અને મર્યાદાનાં દ્યોતક છે. એણે પૌરાણિક પ્રસંગનું તો માત્ર હાડપિંજર જ લીધું છે એમાં લોડી માંસ અને પ્રાણ તો પોતાના જમાનાના પૂર્યા છે. આ રમણીય સૃષ્ટિમાં એની કથનકલા, પાત્ર-લેખનકલા અને રસસંશાન્તિકલા મુખ્ય ગણી શકાય. પ્રેમાનંદની ચિત્રાંકનશક્તિ પણ અજળની છે. આ શક્તિનો પરિચય થતાં એને મહાકવિનું પદ પણ મળી ચૂક્યું છે. પણ આ કવિની શક્તિઓ કરતાં મર્યાદાઓનો સૌથી વધુ ખ્યાલ હોય તો તે કવિ કાન્ત, પ્રેમાનંદ વિરે લખે છે: ‘પ્રેમાનંદ કઈ કવિ નહીં, માત્ર પદ જોડનારો હતો એમ વધુ સહેલાયથી સાબિત થઈ શકે. ‘આ અભિપ્રાયની સામે થઈ શકવાનું બળ પ્રેમાનંદમાં બહુ ઓછું છે.

પ્રેમાનંદ સાથે બીજો પ્રતિભા સંપન્ન વાર્તાકાર શામળ છે. અત્યાર સુધી પદો અને આખ્યાનો બેમાં હવે કવિતાનાં ક્ષેત્રે એક નવો પ્રકાર. પદ્યવાર્તા લખને આવે છે તે શામળ આપણો પહેલો સાચો કૌતુકપ્રાપ્તિ વાર્તાકાર છે. શામળની વાર્તાઓએ જીવનને ભયું ભયું ક્યું છે. ‘સિંહાસનગત્રીશી’, ‘મુડાબહેતરી’, ‘વેતાલપચીશી’, ‘પંચ-દંડ’, ‘પદાવતી’, ‘મદન-મોહના’ વગેરે એનું સર્જન હ. પરદુઃખજનન રાજા વીર વિક્રમની કથા ગુજરાતમાં ખૂબ પ્રચલિત છે. આ વાર્તા-ઓએ જીવનનો રસ પૂરો પાડ્યો છે. અર્વાચીન સાહિત્યમાં ખરેખરી વાર્તા આવે છે તેનાં મૂળિયાં આ વાર્તાઓમાં પડેલાં છે. શામળે પોતાની પાત્રસૃષ્ટિ માનવો અને પશુ, પંખા, વેતાલો વગેરે લીધાં છે. આમ પાત્રોનાં રોહ શૈર્ષ, ચમત્કાર બધું અદ્ભુત રીતે દર્શા-વાયું છે. મધ્યકાલીન એ યુગમાં આ વાર્તાકારે સાહિત્ય સાથે ખૂબ વજાઈ ગયેલી નીતિની જગ્યા પરવા કર્યા વગર સાહિત્ય આપ્યું છે.

શામળની આ વાર્તાઓ આજે પણ એટલો જ આનંદ આપે છે. જિજ્ઞાસારસને સતત દ્રવતો રાખે એ પ્રકારની આ વાર્તામાં થોડો ઘણો ઉપદેશ પણ છે.

અદારમાં શતકમાં ખાસ ધ્યાન યેચનારો તે વલ્લભ મેવાડો. વલ્લભનું પદ્યસર્જન બહુ નથી પણ સાહિત્યના ઇતિહાસમાં તે અમર થયો છે એના ગરબા વંડ. એ બહુચરાજનો ભક્ત હતો. મહાકાળીના ગરબા એ આપણા સાહિત્યનો અમર વારસો છે. આ ગરબામાં સંગીત અને સાહિત્યનો સુભગ સમન્વય થયો છે. લોકકંઠે સચવાયેલા આ ગરબાઓનું માધુર્ય અસાધારણ છે.

‘મા તું પાવાની પટરાણી કે કાળી કાળકા રે લોલ’

+ + +

‘પ્રથમ પાર્વતીના પુત્રને પાથે તમું રે લોલ.....’

આપણી બહેનો નવરાત્રીમાં આવા ગરબાઓ ગાઈને વર્ષો સુધી વલ્લભ મેવાડને બૂલશે નહીં. વલ્લભ મેવાડથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગરબી પ્રવાહ શરૂ થાય છે. અને આ એનું અર્પણ ચિરંજીવ છે. આ શતકના બીજા ભગ્નિક કવિઓ તે ધીરો અને ભોળો. ધીરાની કાફીઓ અને ભોળા જગતના ચાખખા એ પણ ભગ્ન સાહિત્યમાં ગણનાપાત્ર ઉમેરો છે, આમ તો ‘કાફી’ કે ‘ચાખખા’ એ એક પ્રકારનાં પદ જ ગણાય. ‘જ્ઞાનગત્રીશી’ અને ‘આત્મજ્ઞા’માં વ્યક્ત થયેલી ધીરાની કાફીઓ જેવી કે—

‘તરણા એથે ડુંગર રે, ડુંગર કોઈ દેખે નહિ.’

—માં બ્રહ્માનુક્રમ

+ + +

તથા—

‘અંબાડીએ ગજરાજ મળિયો,
થોડાને ગળી ગયું જણ....’

—જેવી રહસ્યમય અવગવાણી નોંધપાત્ર છે. આ કાફીઓમાં લોક-ભાષાનું માધુર્ય અને સરલતા સચવાયાં છે. જેમ અખાથે એક વખત ‘છાપા’ દ્વારા લોકોને જાગૃત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તેવો જ પ્રયત્ન ધીરાએ કાફીઓ દ્વારા અને ભોળા ભગતે ‘ચાખખા’ દ્વારા કર્યો.

‘પ્રાણિકા! ભજ લેને દિરનાર, આ તો રવનું છે સંસાર’

+ + +

‘મૂરખને કઈ પેરે સમજવું, ભાઈ! એને નિશ્ચે નરકમાં જાયું’

+ + +

‘મૂરખો મોહને થોડે ચડે રે, માથે કાળ નગારાં ગડે રે’

આવા ચાખખા દ્વારા જનહૃદયમાં રહેલી વાસનાઓનો મોક્ષ કરવાનો આ રીયો પ્રયત્ન હતો. અખો અને ભોળો બંને જ્ઞાની અને સાચા કવિ. બંનેમાં મળતાપણું પણ ઘણું છે.

મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં છેલ્લો પ્રતિભાવંત ઊર્મિકવિ પ્રણયીભક્ત તે દયારામ. પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને વર્ણવતાં પદો દ્વારા જનસમાજમાં કાયમી સ્થાન લીધું છે એવા દયારામ નરસિંહ અને મીરાં. દયારામ ગરબીકવિ. એની ગરબીઓની મોહિની જગરી છે. સંગીત અને શબ્દનો સુંદર સમન્વય થાય છે. એની ગરબીઓમાં રાધા અને કૃષ્ણ પ્રતીક તરીકે આવે છે આ ભક્તે પોતાની ગરબીઓ દ્વારા વિરહી ગોપીની હૃદયવેદના જિતારી છે.

‘કિયે કામ મોહની ન જાણી રે મોહનજીમાં કિયે કામ.’

*

‘શોભા સદૃશા શ્યામની, તું જોતે સખી...’

*

‘વજ્ર વહાવું રે...’

દયારામની ગરબીઓમાં સંવાદનું આતુર્ય વિશેષ છે. તેથી એ ગરબીઓને આપણે નાટ્યાત્મક ડ્રામાટિક લ્ય્રિક્સ કહી શકીએ. આ ભક્તકવિની કવિતામાં પ્રણયના ભાવો એની મર્યાદા ઓળંગીને પણ વ્યક્ત થયા છે અને તેથી શ્રી મુનશી એને પ્રણયના અમર કવિઓમાં સ્થાન આપે છે. કેટલીક વખત માનવીસાવ વ્યત્ન કરવામાં પ્રણયનો ભાવ તીવ્રતા પામે. તો અંગતજીવન વિષે ઉતાવળિયો અભિપ્રાય અપાય એવું પણ બને. ગમે તે હો. ભક્ત યા પ્રણયી દયારામની ગરબીઓમાં શબ્દ કલાતત્ત્વ પામે છે. છતાં દયારામની ગરબીઓ વિષે કહેવું હોય તો કહી શકાય કે દયારામની કવિતા એક પંક્તિથી બહુ આગળ વિકાસ કરતી નથી. એમાં ઉમંગ ઉજળતો ઉપાડ છે, પણ નિસાવ નથી.

આમ સમગ્ર મધ્યકાલીન સાહિત્યની યાત્રા કરતાં લાગે છે કે નરસિંહથી દયારામ સુધીની વહેતી પ્રેમવક્ષણભક્તિ એક સૂત્રે ગૂંથેલી દેખાય છે. એમાં જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્યની ભૂમિકા સાથેસાથ દેખાય છે. એકંદરે મધ્યકાલીન સાહિત્ય માતૃગર દેશાનું છે. એમાં ચિંતનનું નૈમિષ્ય નથી છતાં હૃદયને પરિતાપ કરે એવું ઘણું બહુ છે !

અત્યાર સુધી આપણે મધ્યકાળના કવિઓ જોયા હવે અર્વાચીન કવિઓ અને લેખકો જોઈએ :

મધ્યકાળમાંથી અર્વાચીન સાહિત્યમાં પ્રવેશ એ નાનકડા ઝરણાં-માંથી જાણે વિરાટ સાગરમાં પ્રવેશવા જેવું લાગે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યની કાયાપલટ અર્વાચીન યુગમાં થાય છે. ઈ. સ. ૧૮૮૭માં મુંબઈમાં યુનિવર્સિટી સ્થપાય છે. આપણા ગુજરાતી કવિઓ અને લેખકો એ કેળવણી લેતા થાય છે. એમની દૃષ્ટિમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમની કેળવણી ભણે છે. દૃષ્ટિનો વિસ્તાર થાય છે. આનો લાભ લે છે નર્મદ. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય એના વિષય અને સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ લાક્ષણિક અને છે નર્મદ-દ્વિપતયુગમાં. આ યુગમાં કવિતા અને ગદ્ય ઉભય ક્ષેત્રમાં પ્રગતિ થાય છે. અને વિષયમાં જળવું વૈવિધ્ય આવે છે.

કે ૦ ૬૦ ડાબના નામથી ગુજરાતના ખૂણે ખૂણે ફરી વળેલા કવિ દ્વિપતરામ ડાહ્યાભાઈ ગુજરાતના ‘કવીશ્વર’નું પદ પ્રાપ્ત કરે છે. એમનામાં રહેલો સમાજ શિક્ષક કવિતા દ્વારા બહાર પડે છે. એમણે ગુજરાતને પિંગળનું જ્ઞાન કરાવ્યું ને જીવન અને નીતિને સાહિત્ય સાથે વણી લીધી. એમણે ગુજરાતને નીતિપોષક કવિતા આપી. એમની કવિતામાં ‘સદાચાર’ હતો, વિનય હતો, કેળવણી હતી ઉમદા શીલનું સર્જન હતું.

મધ્યકાલીન કવિતામાં કેન્દ્રસ્થાને ધર્મ હતો. અને કાવ્યસર્જનમાં પ્રતીક તરીકે હતો ઈશ્વર. અર્વાચીન સાહિત્યમાં એ રીતે ક્રાંતિ આવે છે. એના કેન્દ્રસ્થાને આવે છે માનવતા અને માનવજીવનની આસપાસ સમગ્ર સાહિત્યનું સર્જન થાય છે. અર્વાચીન યુગથી જ શુદ્ધ સાહિત્યના સર્જન તરફ કવિઓ વળે છે. અત્યાર સુધી કવિઓને મન સાહિત્ય એક સાધન માત્ર હતું. અર્વાચીન કવિઓને મન સાહિત્ય એક સાધન

નથી. અહીં સાહિત્ય ખાતર સાહિત્યનું સર્જન કરવા તરફ લેખકો વળે છે.

દ્વિપતરામનું માનસ મધ્યકાલીન મંડિત છે અને તેથી તેઓ સાહિત્ય દ્વારા ઉપદેશ આપવો જોઈએ એવા સૂત્રને વળગી રહે છે. પણ ગુજરાતને એનો સાચો કવિ મળે છે નર્મદમાં.

‘જય જય ગરવી ગુજરાત’નું ગાન કરી ગુજરાતની અસ્મિતાને ઝળકાવનાર નર્મદ આપણા પહેલો સાચો કવિ છે. એણે સૌ પહેલી પ્રકૃતિ, પ્રણય, દેશભિમાનને લગતી કવિતા આપી. એનાથી જ ગુજરાતી કવિતાસાહિત્યનું મુખ નવી જ દિશામાં ગતિ કરે છે. નર્મદ કવિતામાં ઋતુ વર્ણનનાં કાવ્યો—

રૂડું ધનુષ્ય જળાયે પીત સૂર્યસ્ત ભાસ
અતિ ઊજળું ટૂંડાળું ચંદ્રની આસપાસ
વીજળી ઘણી ધ્રુવાને, નૈઋત્ય વા શીતળા
સકળ જન કહે એ વૃષ્ટિના થાય ચાળા.

*

શોભા વણું શું હું ઝટ પછી મેઘરાગ્ન પધાર્યા,
વૃક્ષાદિએ હરખથી નખી સ્વસ્તિ શબ્દો પુકાર્યા.

આ બંધી પંક્તિમાં નર્મદની સ્વાભાવિક વાણી નીતરી રહે છે. નર્મદનો પ્રિય શબ્દ છે ‘જેરસો’. એ આવેશમાં એણે કાવ્યો લખ્યાં છે. કેટલાક કાવ્યો સારાં મળ્યાં છે.

નર્મદની કવિતામાં વિષયનું વૈવિધ્ય ઘણું છે. પશ્ચિમના કવિઓની કવિતા વાંચી એણે આપણી કવિતાને સમૃદ્ધ કરી છે. એમણે કવિતા દ્વારા પોતાના જમાનાના પ્રશ્નો-અધર્મ, શુદ્ધાત્મી, ખોટી ધાર્મિકતા, અજ્ઞાન વહેમ વગેરેને માટે જીંદગીભર લજ્જો છે. ગાંધીજી પહેલાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં શુદ્ધાત્મી જે કોઈને ખૂંચતી હોય તો તે નર્મદનો. ‘દાસપણું’ ક્યાં સુધી ? એનાં થોડાક ધર્મશીલોએ એને થોડાક નીચો ઊતાર્યો. ‘પ્રેમશૌભ’ જીવનમંત્ર રાખી ફરનારો નર્મદ ગદ્યના ક્ષેત્રે પણ નવું પ્રદાન કરે છે. ગદ્યનો સાચો અહેરો નર્મદમાં જોવા મળે છે.

દ્વિપતરામ પાસેથી ગદ્ય મળે છે પણ અન્યવસ્થિત. નર્મદ પાસેથી ભાવ પ્રમાણે આરોહ-અવરોહવાળું, અગ્રેજી દળનું ગદ્ય મળે છે. એણે ‘મારી હકીકત’ આત્મકથા આપી, નિબંધો આપ્યા; અને આમ ગુજરાતીગદ્ય ઠીક ઠીક રીતે વિકાસો-મુખ્ય બન્યું.

નર્મદ પાસેથી નિબંધો મળ્યા તો નર્મદના મિત્ર નવલરામ પાસેથી વિવેચનો મળ્યાં. એમણે ગુજરાતના ઊદયમાન લેખકોને સાચી સાહિત્ય દૃષ્ટિ આપી. પણ ગદ્યનાં ક્ષેત્રે એક નવો વળાંક આવે છે નવલકથાથી. ૧૯મી સદીમાં ગદ્યના ક્ષેત્રે એક નવું પ્રદાન થાય છે શ્રી નંદશંકર મહેતાની ‘કરલુકેસો’ નવલકથાથી. ગુજરાતની આ પહેલી નવલકથા છે. મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં શામળે વાર્તાસ પાચે હતો પણ તે પદ્ય દ્વારા. એ વાર્તા દ્વારા ઉપદેશ પણ પાઈ દેવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. આ વાર્તા ગદ્યમાં હતી અને તે પણ એવા ઉપદેશના બંધન વગરની. સગળ એક લાંબી વાર્તાનું સ્વરૂપ ગુજરાતને જોવા મળે છે. એ વાર્તામાં ઘણી કચાશો છે અને અગ્રેજી સાહિત્યમાંથી ઊતારા કરેલા પણ માદૂમ પડ્યા છે. પણ નવલકથાને એના સાચા સ્વરૂપમાં ગુજરાતે નિહાળી ગોવર્ધનરામ કૃત ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં.

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ભા. ૧થી ૪’ એ ગુજરાતની પહેલી સાચી નવલકથા છે એ ગુજરાતનું મહાકાવ્ય છે. ‘જિજ્ઞાસારસને દ્રવ્યો કરી મિષ્ટ વાર્તા બેગો ઉપદેશ પાઈ દેવો’ એ એના સર્જકનો ધ્યેય છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ભારતીય સંસ્કૃતિનો નિષ્કર્ષ છે. એમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો સમન્વય છે અને એટલે એ કથા ‘પુરાણ’ની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત કરે છે.

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ માં નવલકથાનું સ્વરૂપ યોગ્ય રીતે જળવાયું નથી. ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલી આ કથા જગત્ કાદંબરીમાં સ્થાન ભોગવે તેવી, ‘યુદ્ધ અને શાંતિ’ નવલકથાની હરોળમાં એસી શકે તેવી મહા નવલ છે.

પંડિત યુગમાં ગોવર્ધનરામે ગુજરાતી લેખકોનું ધ્યાન ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ થી ખેંચુ અને નવલકથા પ્રચલ શરૂ થાય છે. પણ ગોવર્ધનરામની તેજસ્વી કલમે લખાયેલ આ કથા પછી પંડિત યુગમાં ખીણ નવલકથા મળતી નથી. એ તો ઠેક પછી મળે છે ગાંધી-યુગમાં.

પંડિત યુગમાં વિદ્વાન કવિઓ અને લેખકો છે. એમની દૃષ્ટિ સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી સાહિત્યથી પરિપુષ્ટ થયેલી છે. એટલે કવિતામાં અને ગદ્યમાં સંસ્કૃતનું ભારેખમપણું દેખાઈ આવે છે. ‘હંદોબધ્વ કવિતાનું’ સર્જન થાય છે. એમાં પ્રકૃતિ, પ્રણય, તત્ત્વજ્ઞાનને સ્થાન મળે છે. વેદાંતી કવિ મણિલાલ પાસેથી તત્ત્વજ્ઞાની કવિતા મળે છે. પણ એમની પાસેથી પદ્ય કરતાં ગદ્ય વિશેષ સત્ત્વશાળી મળે છે. એમણે પશ્ચિમના સાહિત્યનો અભ્યાસ કરી, પશ્ચિમમાં લખાતાં કરુણાંત નાટકો-ટ્રેજેડીનો પહેલો પ્રયત્ન કરી એક ટ્રેજેડી નાટક-‘કાન્તા’ આપ્યું. ‘કાન્તા’ કરુણાંત નાટક લખવાના પહેલા પ્રયત્નરૂપ કહી શકાય એવું તદ્દન નિષ્ફળ નાટક છે. એ નાટકના સર્જનમાં લેખકને જરાય સફળતા મળી નથી. એમને સફળતા મળી છે નિર્બંધોમાં. ‘બાળવિલાસ’ અને ‘સુદર્શન ગદ્યાવલિ’ ઉત્તમ નિર્બંધોનો સંગ્રહ છે.

‘આ વાદ્યને કરુણગાન વિશેષભાવે’ કહેતારા ગુજરાતના એક ઊર્મિકવિ તે નરસિંહરાવ દાવેટિયા. પશ્ચિમમાં લખાતાં ટૂંકાં ઊર્મિકાવ્યોને મળતાં કાવ્યો ‘કુસુમમાળા’માં દેખાય છે. પાશ્વેચની ‘ગોડડન ટ્રેઝરી’ના અનુકરણમાં ‘કુસુમમાળા’નાં કાવ્યો જોઈ શકાય. એમણે કુસુમમાળા, હૃદયપીણા, નપુરજંકાર કાવ્યસંગ્રહો આપ્યાં. આ કાવ્યોમાં પ્રકૃતિ અને પ્રણયનું જ્ઞાન વિશેષ છે. એમને ચિરંજીવ કીર્તિ આપાવે એવો કાવ્યસંગ્રહ ૫—‘નમરણ સંહિતા’. સહજત પુત્રને અંગરજ આપતું આ કાવ્ય—‘મંગલ મંદિર ખોલો’ ચિરંજીવ કાવ્ય છે.

‘રાષ્ટ્રનો પર્યંત’ નાટક દ્વારા જેમને અક્ષયકીર્તિ મળી છે એવા રમણભાઈ નીલકંઠ સમાજસુધારક અને સાહિત્યકાર છે. એમણે આ નાટક દ્વારા સમાજમાં રહેલી ક્ષોભકતા, અધશ્રદ્ધા, અજ્ઞાન વગેરેને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

જે સાહિત્યકારો સાહિત્ય દ્વાર સમાજસુધારણા કરવા માગે છે તેઓ સાચા સાહિત્યકાર નથી. એઓ સાહિત્યને એક સાધન તરીકે જ ગણતા હોય એવું કાવ્યો વગર રહેતું નથી. રમણભાઈએ ગુજરાતને પહેલવહેલું હાસ્યરસનું સાહિત્ય આપ્યું. ‘ભદ્રંભદ્ર’ અને ‘હાસ્યમંદિર’ દ્વારા એમણે ગુજરાતની જનતાને હસાવી છે પણ એ હાસ્ય પાછળ જે કટાક્ષ છે એ ઘણો વેધક છે.

‘થોડું’ સાહિત્ય સર્જન કરી ઝાઝી કીર્તિ રળી હોય એવા સાહિત્યકારો બહુ ઓછા. એમાં જેનું નામ સદાય યાદ રહે તે કવિ કાન્ત. કવિ કાન્તે એક ‘પૂર્વાશાપ’ કાવ્યસંગ્રહ આપ્યો છે. પણ આ કાવ્યસંગ્રહમાં ફક્ત પાંચેક કાવ્યો જ એમાં છે કે જે વડે કવિને ચિરંજીવ કીર્તિ મળી છે. ‘વસંત વિજય’, ‘ચક્રવાક મિથુન’, ‘દેવયાની’, ‘સાગર અને શરી’ અને ‘ઉપહાર’.

કવિતા એ પ્રકારની : આત્મવક્ષા અને પરવક્ષી. કવિ કાન્તે ગુજરાતી સાહિત્યને પરવક્ષી પ્રકારની કવિતા આપી. ખંડકાવ્ય એ એમનું એક વિશિષ્ટ અર્પણ છે. કવિ આ કાવ્યો દ્વારા આપણને એક એવી તો ભાવસપાદીએ લઈ જાય છે કે જ્યાં આપણે અંગતતા ભૂલી જઈ શકી કનિના આસ્વાદીએ છીએ. ખંડકાવ્યમાં કવિને એક સરખી સફળતા નથી મળી. છતાં એમાં નારીન્ય ઘણું બધું છે.

તો સૌરાષ્ટ્રના લાડી-ચાવંડ ગામના એ કવિ મિત્રો કાન્ત અને કલાપી અવિરમરણીય જ ગણાય. લાડીના વતની કલાપીએ સુમધુર ઊર્મિગીતો આપ્યાં. કારસીરંગી ગઝલો એ એમનું વિશિષ્ટ અર્પણ કહેવાય. એક રાજવીમાં છૂપાયેલો કવિ જગતે નિહાળ્યો. કલાપી તો યુવાનોનો માનીતો કવિ છે. એની કવિતામાં પ્રણયની વેદનાના સૂરો રેલાયા છે. જગતનું મીઠું દુઃખ, જીવ અને જગતની તડપન એની કવિતામાં વ્યક્ત થાય છે. ‘આપની યાદી’ અમર કાવ્ય બન્યું છે : જેમાં કવિનો ચ્યૂતમાંથી સૂત્રમાં થતો વિકાસ દેખાય છે :

‘જ્યાં જ્યાં નજર મારી કરે યાદી ભરી ત્યાં આપની’ એમાં તો ‘અખિલ અજ્ઞાંડનો કવિ સર્વત્ર અભની મૂર્તિનાં દર્શન કરે એ પ્રકારનો ભક્તિભાવ નીતરે છે. કલાપીની કવિતામાં અંગત જીવનનું દુઃખ વિશેષ રેડાયું ને તેને કારણે તેમાં ઊર્મિશૈથિલ્ય પ્રવેશ્યું.

‘કાવ્યો પ્રકૃત્ત અમી વર્ષણ ચંદ્રરાજ’ કહી કાન્તે જેની પ્રશસ્તિ કરી હતી એવા કવિ ન્હાનાલાલની કવિતામાં શબ્દ અને સંગીતનો સુંદર સમન્વય થયો છે. જાંદસ અને અજાંદસ કવિતા દ્વારા એમણે સારી સંખ્યામાં કાવ્યો આપ્યાં છે. નાના ગીત કાવ્યથી માંડીને મહાકાવ્ય સુધીના પ્રયોગોનું ખેડાણ એમના હાથે થયું છે. નાનાલાલની કવિતા સંયમપૂર્વકની રંગવક્ષી રહી છે. તેમની કવિતામાં મધ્યકાલીન અવિભાવ પણ દેખાય છે :

‘વિરાટનો ડિડોગો’, ‘અત્ર વીઝ અત્રવીઝણો’, ‘ગોઁસ લેઈ લેઈ પીળે’ વગેરેમાં જૂનાં પ્રતીકો દેખાય છે. એમનાં ‘પ્રેમભક્તિ’ ઉપનામ પ્રમાણે પ્રણય, ભક્તિ, પ્રકૃતિને કવિતા વિષય બનાવ્યો છે. કેટલાંક કાવ્યો, ચિત્રદર્શનો અને ન્હાના ન્હાના રાસમાં, સુંદર જાંદસ-અજાંદસ અને રાસ કાવ્યો છે. ડોલનશૈલીમાં રચાયેલાં કાવ્યોનું માધુર્ય પણ જળ્યું છે. તો ‘હરિસંહિતા’ મહાકાવ્ય ગુજરાતનું હિમશિખર ગણાય.

નાનાલાલની પ્રતિભા એક સાચા ઊર્મિકવિની છે. ડોલનશૈલીમાં લખાયેલાં જ્ય-નજ્યંત, ઈદુકુમાર વગેરે નાટકો દ્વારા રનેહ-વ્રક્ષની મીમાંસા ચિરંજીવ બની છે. એમની કવિતામાં ભારતવર્ષનો કાવ્યો જીવનઆદર્શ વ્યક્ત થાય છે. એમના પછી ગુજરાતે આવો મોટો પ્રતિભાદાણી કવિ નથી જોયો. તો જેમને ગુજરાતી કવિતા ‘પોચટ આંસુ સારતી’ લાગતી હતી હતા એવા બ. ક. કાકોરે કવિતામાં વિચારપ્રધાન કવિતાની હિમાયત કરી અને ‘ભણકાર’ સંગ્રહ દ્વારા પશ્ચિમની કવિતામાં લખાતાં સોનેટો આપ્યાં. બ. ક. કાકોરની સોનેટમાળા ચિરંજીવ સ્થાન ભોગવશે. કવિતામાં કરેલી ભાંગતોડ

અને છૂટછાટો આજે વિશાળ પથ બની છે. એમણે ચિંતનાત્મક ઊર્મિકાવ્યની સ્થાપના કરી અને કડક વિવેચના દ્વારા વિવેચનને સાચો આદર્શ બતાવ્યો.

આમ, પડિત યુગમાં નાનામોટા અનેક કવિઓ વડે ગુજરાતી સાહિત્ય હીક હીક સમૃદ્ધ થાય છે. એમાં ગુજરાતના સાચા ‘ગુજરાતી’ ‘અમારી ગુણવંતી ગુજરાત’ ગાનાર કવિ ખજુરદાર ગુજરાતના પહેલાં રાષ્ટ્રશાયર છે. દેશાભિમાનને લગતાં કાવ્યો મેઘાણી પહેલાં એમણે આપ્યાં છે.

ત્યાં વીસમી સદીમાં સમગ્ર ભારતમાં એક ઝુંબેશ શરૂ થાય છે અને તે સત્યાગ્રહની. એના સાચા સેનાની બને છે ગાંધીજી. ગાંધીજીનું આગમન જીવનમાં અને સાહિત્યમાં ઘણું જ પારસરૂપ સમું નીવડે છે. સામાજિક અને રાજકીય ક્ષેત્રે એમણે વ્યક્ત કરેલા વિચારોની સાહિત્ય પર જળરી અસર થાય છે. સામાન્ય કોશિયો સમજી શકે તેવી સીધી, સરલ વાણી દ્વારા એમણે જીવ્યામાં કોયુ સાહિત્ય આપ્યું હતું. કિશોરવાસ મશરૂઆ, કાકાસાહેબ કાવેશ્વર, મહાદેવ-કાઈ વગેરેએ સાહિત્યને મેળ્યું.

ગાંધીજીની આત્મકથા, અને કાકાસાહેબના નિવંધો તો અમૂલ્ય વારસો છે. કાકાસાહેબ ગદ્યકવિ છે. પ્રકૃતિને એમણે જેટલી નિરખા ને એનું સૌન્દર્ય જેટલું માણ્યું છે તેટલું બીજા કોઈ કવિએ માણ્યું નથી. જીવનનો આનંદ, હિમાલયનો પ્રવાસ આપણું મોઢિયું ન છે.

અત્યાર સુધી જેનો પ્રવાહ અંધિયાર લાગતો હતો તે નવલકથાનો પ્રવાહ ગાંધી-યુગમાં શરૂ થાય છે. ક. મા. મુનશી અને ર. વ. દેસાઈ તરફથી સર્વશક્તિ નવલકથાઓ મળે છે. દનિહાસમાંથી પ્રસંગ અને કેન્સ વાર્તાકાર હુમામાંથી વાતાવરણ અને પાત્રો સીધે સીધાં ઊપાડી લઈ મુનશીએ “પાટણની પ્રભુતા”, “ગુજરાતનો નાથ” અને “રાજધિરાજ” જેવી ઐતિહાસિક નવલો આપી. દિલ્લેજીક મુનશીએ પૌરાણિક નાટકો પણ આપ્યાં. નીતિને કળાની વિપર્યયા ગણનાર મુનશીની કલમ ઘણી તેજસ્વી છે. આકર્ષક શૈલી અને ચોટદાર સંવાદો દ્વારા એમણે ધાર્યું કામ કર્યું છે. અને યુગમૂર્તિ વાર્તાકારનું બિરુદ પ્રાપ્ત કરનાર રમણલાલ દેસાઈની “ગ્રામલક્ષ્મી”, “દિવ્યચક્ર” નવલકથાઓમાં ગાંધી-યુગનાં લક્ષણો મૂર્ત થયેલાં જોઈએ છીએ. એમનામાં રહેલો ચિંતક અને સમાજસુધારક એમને સાચા સાહિત્યકાર થતાં રોકે છે. એમની વાર્તાઓમાં આદર્શ મોટો પણ Form (ઘડનર) નબળું.

આમ, મુનશીએ ગુજરાતની અસ્મિતાને કેન્દ્રસ્થાને રાખી તો રમણલાલે ભારતની આઝાદી અને વાસ્તવલક્ષિતાને કેન્દ્રસ્થાને રાખી. આ બે નવલકથાકારોથી શરૂ થયેલ આ વાર્તાસાહિત્યમાં દૂંડી વાર્તા મળે છે ધૂમકેતુ અને દ્વિરેક પાસેથી.

‘ધૂમકેતુ’ પાસેથી તણખામંડળ ભાગ ૧થી ૪ દૂંડી વાર્તાના સંગ્રહો મળે છે. એમની ઊર્મિશીલ વાર્તાઓ હૃદયરપર્શી બની છે. ‘પોષ્ટ ઓફિસ’ એક અમર વાર્તા છે. તે બુદ્ધિવંતી વાત કહેનાર દ્વિરેકની વાતો પણ ગણનાપાત્ર ઉમેરો છે.

રા. વિ. પાડક કવિ, વિવેચક અને વાર્તાકાર. એમની પાસેથી સાચા વિવેચનનો આદર્શ ગુજરાતને જેવા મળ્યો છે. તે ‘છેલ્લો કોરો’ એરનો આ પી જળો, બાપૂ!’ કહેનાર અને રાષ્ટ્રીય શાયરનું

બિરુદ પ્રાપ્ત કરનાર ઝવેરચંદ મેઘાણીએ ગાંધી યુગની વંદના વિવેક-સભર કરી છે. શૌર્ય અને સમર્પણની ભાવના એમના જેવી કવિ ખજુરદારે ગાઇ છે. ગાંધીજીના આદર્શોની અસર ઝીલનારા બે પ્રમુખ-કવિઓ: સુંદરમ - ઉમાશંકર. સુંદરમે ‘કાવ્યમંગલા’, ‘વસુધા’ અને ‘ધાત્રા’ દ્વારા વાસ્તવલક્ષી કાવ્યો આપ્યાં. એમની કવિતામાં સત્ય અને સૌન્દર્યનું અજળ મિશ્રણ છે. અરવિંદની અસર છે. અને તત્ત્વજ્ઞાનીની કવિતા છે. ઉમાશંકર જેથીએ ગંગોત્રી નિશીથ દ્વારા સાચી સૌન્દર્ય-સભર કવિતા આપી. એમનો છેલ્લો કાવ્યસંગ્રહ ‘અભિજ્ઞા’ જોતાં લાગે છે : ‘પ્રતિભાનાં વળતાં પૂર’. કવિએ પહેલાં તો સૌન્દર્યનું પાન ખૂબ કર્યું હતું તેથી હૃદય-સંવેદન જનનાં સાચા અને તાબ શબ્દો મળ્યા હતા. કવિ કહે છે :

પુખ્તો મારી કવિતાના તાજ-ય-તાજ શબ્દો.

‘પ્રાસના’ અને ‘મહાપ્રસ્થાન’ દ્વારા પદનાટકનો કહેલો પ્રયોગ સ્તુત્ય છે. કવિતા, નાટક વિવેચનનાં ક્ષેત્રે તેમનું કાર્ય ઉત્તમ જણાય છે. અંગ્રેજ કવિ એલિથટની અસર એમના ‘મહાપ્રસ્થાન’ પદનાટક પર જણાય છે અને તેથી એમ પણ લાગે છે કે ગુજરાતના કવિઓ ભવિષ્યમાં આ પદનાટકનો પ્રકાર ખાતરશે.

સને ૧૯૩૦ના પ્રતિભાસંપન્ન કવિઓ તે—રત્નદરશિ, જેમણે ‘પનઘટ’માં પ્રણય, પ્રકૃતિ અને સ્વદેશાભિમાનને લગતાં કાવ્યો આપ્યાં છે. છેલ્લે એમણે ‘ભાઈ’ કાવ્યનું સ્વરૂપ આપ્યું જે બહુ આશાસ્પદ નથી બીજા કેવલરામ, ‘પદ્મા’ દ્વારા એમણે અરવિંદ અસરની કવિતા આપી. મનસુખલાલની કવિતા પ્રાસાદિક છે પણ ‘કુલદોલ’ અને ‘આરાધના’ની કવિતા બહુ ચિરંજીવ નથી લાગતી. કવિતા કરતાં નાટકના ક્ષેત્રે વધુ સર્વશાળી કાર્ય કર્યું ચન્દ્રવંત મહેતાએ. ‘આગશી’ એક અસફળ કટુણાંત નાટક છે. એમનાં કાવ્યો હીક હીક નોંધપાત્ર છે. ‘અનામી’ રણજિત પટેલ એક સંવેદનશીલ કવિ છે. પ્રકૃતિ, પ્રણય અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સમન્વય તેમની કવિતામાં છે.

૧૯૩૦ના સર્જકોમાં જનપદી નવલકથાના સર્જકો—પેટલીકર અને પન્નાલાલ. ‘જનમટીય’થી મળી ગયેલી આખર ઉપર શ્રી પેટલીકર આગળ વધે જાય છે. ‘લોહીની સગાઈ’ વાર્તાએ એમને કલાકાર તરીકે જતા કાર્ય અને ધીમે ધીમે એ મુડી ઓઢી પણ થતી ચાલી. પન્નાલાલની ‘માનવીની ભવાઈ’ ઉત્તમ સર્જન છે. તે પછી એમણે લગભગ ‘ધ ક્રીમિ’ રચી છે પણ એ તો એક ઉત્તમ રહી છે.

ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી દર્શકે ગોવર્ધનરામનો આદર્શ વ્યક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. યુતીલાલ મડિયાએ ‘લીલુડી દરતી’ અને ‘વેળા વેળાની જાંચડી’ દ્વારા સુંદર નવલકથાઓ આપી.

૧૯૪૦ પછીના કવિઓમાં નિરંજન ભગત, રાજેન્દ્ર શાહ, બાલ-મુકુંદ દવે, ઉશનસ અને જયંત પાઠક ધ્યાનપાત્ર કવિઓ છે. નિરંજન ભગતે ‘જીલ્લાય’માં નગરસંસ્કૃતિની કવિતા આપી. એના પર કવિ બોહલેરની પૂરી અસર વરતાય છે. રાજેન્દ્ર શાહની સૌન્દર્યાભિમુખ બનેલી કવિતા પ્રહલાદ પારેખ પછી ગણનાપાત્ર ઉમેરો છે.

છેલ્લા દાયકાનું ગુજરાતી સાહિત્ય અવલોકતાં લાગે છે કે રાજકીય, સામાજિક ક્ષેત્રે ઘણું પરિવર્તન આપ્યું છે. એણે સાહિત્યકારના મનને બદલી નાખ્યું છે. પશ્ચિમના સાહિત્યની પ્રયત્ન અસર વરતાય છે. અને હિંસ પશુ જેવો આ માનવી અસમ્ય અને સંસ્કારહીન બન્યો છે એની કવિવેદના છે.

આજની કવિતા અર્ધાંદસ વિશેષ બની છે. આ ગદ્યકવિતા પર અસ્તિત્વવાદની પ્રવળ અસર છે. સુરેશ જોષી પ્રિયકાંત મણિયાર, હસમુખ પાકક, આદિલ મન્સુરી આ પ્રકારની કવિતાનું સર્જન કરે છે. નવીનતા ખાતર નવીનતા આણે છે. પ્રતીકો ખુદ કવિઓ પણ સમજી ન શકે તે રીતે પ્રયોજે છે એ એમની નવીનતા છે. નાટકના ક્ષેત્રે શિવકુમાર જોષી જ્યંતિ દ્વાલનાં નામ ધ્યાન ખેંચે તેવાં છે. હજુ એમણે 'એથસર્ડ' નાટકથી અંતર રાખ્યું છે એ સારું કહ્યું છે. ટૂંકી વાર્તા અને નવલકથાના ક્ષેત્રે અવનવા પ્રયોગો થાય છે. આ પ્રયોગો જોતાં એમ લાગે છે કે ગુજરાતી સાહિત્યનું ભાવિ ખરેખર આશરપદ છે. સાહિત્યમાં પ્રયોગો તો થવા જ જોઈએ. આ પ્રયોગો-ભાંગફોડ પ્રવૃત્તિ અંતે તો કોઈ અપૂર્વ ઘાટ આપશે એવી કવિશ્રદ્ધા છે ! પણ Form અને Matter વચ્ચે ત્રાસતો તીવ્ર ઝગડો ક્યાંક સાહિત્યનો છેદ ન ઊભરી નાખે (કારણ કે જીવનમૂલ્યોનો છેદ તો ઊભરી જ ગયો છે) એ આ પ્રયોગવીરોએ જોવું જ રહ્યું.

જ્ઞાન નંબર : ૩૫૮

યુનીવર્સલ વોચ કું.

મરફી, બુશ, એચ. એમ. વી. રેડીયોનાં
અધિકૃત વિકેતા

ટાંકીચોક
સુરેન્દ્રનગર

ફાયરેક્સ

આપના રક્ષણ માટે
સર્વ શ્રેષ્ઠ નામ.
ભારતભરમાં સૌથી વધુ વેચાણ.
મ્યુનીસીપાલિટીના કાયદા પ્રમાણે
ઓફીસ, દુકાન, ગોડાઉન, કારખાના
વગેરેમાં 'ફાયરેક્સ' જરૂરી છે.

કુંવરજી દેવશીની કું. પ્રા. લી.

સુબર્ષ. દિલ્હી, મદ્રાસ.

શ્રી નવીનચંદ્ર ધીરજલાલ

પોપલીન, શુટીંગ, કોટીન વાયલ વગેરેના વેપારી.

મફતલાલ શ્રુપના કાપડના વેપારી

દ્વારકેશ ગલી, મુળજી બેઠા માર્કેટ,

મુંબઈ-૨.

શ્રી અશ્વીનકુમાર રમણીકલાલ

મફતલાલ શ્રુપના કાપડના વેપારી

ગુજરાતી સાહિત્યમાં જૈન ભક્તિ કાવ્યો

—શ્રીયુત પન્નાલાલ ર. શાહ

ઉર્મિ અને વિચારની પ્રધાનતાને અનુવક્ષીને કાવ્યતા એ પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા. ઉર્મિપ્રધાન અને બુદ્ધિપ્રધાન. તત્ત્વજ્ઞાન જેવા ગહન વિષય માટે કાવ્યનો પ્રકાર ચિંતનપ્રધાન ગણાય. પરંતુ એથી વાચક કાવ્યનો રસારવાદ ન કરી શકે એ હકીકતને લક્ષમાં લઈ, આપણા પ્રાચીન કવિઓએ તત્ત્વને લગતી આગતો ઉર્મિકાવ્યો દ્વારા પીરસી છે કારણ, ઉર્મિપ્રધાન કાવ્યો હૃદયગમ હોય છે. પોતાની અનુભૂતિ માત્ર પ્રગટ કરે એટલે કવિ સફળ થતો નથી; પરંતુ તેની સદૃશતાનો આધાર એની અનુભૂતિ વાચકમાં કેટલે અંશે પ્રગટે છે એના ઉપર રહેતો છે. શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષી કહે છે તેમ, “કવિ પોતાની અનુભૂતિને માત્ર વ્યક્ત કરતો નથી, વાચકના હૃદયમાં એવી જ અનુભૂતિ જગાડવાનો એનો પ્રયત્ન હોય છે. વાચકમાં સમભાવ જગાડે એ જ એની કવિશક્તિની અને કલાની સફળતા છે.”^૧

મહાકવિઓથી માંડીને સામાન્ય કવિઓનાં કવન માટે એ વિષયો સનાતન છે : એક તો ઈશ્વર અને ખીલું, સમસ્ત સૃષ્ટિપ્રત્યેનો રનેહ જગતમાં કોઈ પણ કવિ એવો નહિ હોય જેણે આ બંને વિષયો પર પોતાની કલમ અજમાવી નહિ હોય. આ સનાતન વિષયો ઉપર આટલું રચાયા છતાં, દરેકની અનુભૂતિમાં કાંઈક નવીન તત્ત્વ, કાંઈક રસારવાદ કરવા જેવું આપણને મળી રહે છે. ઈશ્વરભક્તિનાં કાવ્યોમાં પણ સૂફીવાદીઓ ‘પ્રિયા’ તરીકેની કલ્પના સ્વાભાવિક થઈ પડી. ભક્તિરસનો પ્રવાહ ભારતભરમાં અવિરત વહ્યો છે, જેમાં મીરાંબાઈ, નરસિંહ મહેતા, કબીર વગેરે મુખ્ય છે.

જૈનોનાં ભક્તિકાવ્યો અને અન્ય દર્શનોનાં ભક્તિકાવ્યોમાં મૂળભૂત ફરક છે. એનું કારણ જૈન દર્શનની ઈશ્વર પ્રત્યેની દૃષ્ટિ છે. જૈનદર્શનને ઈશ્વરને ઇલ્લૌહિક વસ્તુથી પર, રાગદ્વેષાદિ બંધનોથી રહિત, પુણ્ય કે પાપ-સોનાની કે લોખંડની બેડીથી મુક્ત કલ્પે છે, છતાં એ સામાન્ય માનવમાંથી પ્રગટતું સંપૂર્ણ દેવત્વ છે. જ્યારે અન્ય દર્શનોમાં ઈશ્વર જગતકર્તા માનવામાં આવ્યો છે, તેમ જ આ બધી પ્રકૃતિની લીલા એમની હોય, ઈશ્વરસ્ત્રીલાનાં કાવ્યો રચાયાં છે. વૈષ્ણવ સંપ્રદાય અને સૂફીમતમાં આ ભક્તિરસ, શૃંગારરસ મિશ્રિત પણ બન્યો છે. જૈનો ઈશ્વરને સ્વામી તરીકે સ્વીકારે છે, પરંતુ સાંસારિક દૃષ્ટિથી નહિ, હૃદયની સાચી ઉર્મિથી, આદર્શની ઉચ્ચ ભૂમિકા સાથે. મીરાંબાઈ વગેરેનાં ભજનોમાં આવી ભૂમિકા છે ખરી. એટલે એવા કવિઓની કૃતિઓ જૈન કવિઓની કૃતિ સાથે સરખાવીશું તો વધુ રસદાયક નીવડશે. સૌ પ્રથમ આપણે આનંદધનજીના પ્રીતમ જોઈએ.

ઋષભ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો, ઔર ન ચાહુ રે કંત,
રિઝ્યો સાહિય સંગ ન પરિહરે, ભાંગે સાદિ અનંત.

ઋષભ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો.

—આનંદધનજી એવીશી

સરખાવો—

મેરે તો ગિરિધર ગોપાલ, દૂસરા ન કોઈ રે પ્રભુ.

—મીરાંબાઈ

જૈન કવિઓની ખૂબી એ છે કે ભક્તિકાવ્યોમાં પ્રિય તરીકેના સંબોધનમાં ઈશ્વર વાચ્યાર્થ નથી હોતો. ખાસ કરીને ચિદાનંદજીના પદોમાં આવતાં સંબોધનો વિચારવા જેવાં છે. આપણો આત્મા રાગ-દ્વેષાદિથી ઘેરાયેલો છે, એટલે કુમતિના ગાહુપાશમાં જકડાયેલો છે. કુમતિને સુમતિની શોક્ય ગણી ચિદાનંદજીએ પોતાની કાવ્યસરિતા વહાવી છે. જુઓ, સુમતિ પોતાના સ્વામીને કેવી નિનતિ કરે છે :

પિયા ! પરધર મત જવો રે, કરુણા કરી મહારાજ,
કુમ મરજદા લોપ કે રે, જે જન પરધર જાય.

—ચિદાનંદજીના પદો : પદ પહેલું.

પણ પ્રલોભન વસ્તુ એવી છે કે એમાં પક્ષા પક્ષી હાથ ધસવાના હોય એ જાણવા છતાં પણ સુમતિના પિયા-આપણે-પરધર જઈએ છીએ, કુમતિનો સંગ કરીએ છીએ. પણ ધીરજ અને ક્ષમા-શીલતાની મૂર્તિ, આર્યસત્તારી કંઈ પોતાની સજ્જનતા છોડે ખરી કે ? પરગૃહે જવા છતાં પણ હજી કાંઈ થયું ન હોય એમ સુમતિ યાચના કરે છે :

પિયા ! નિજ મહેલ પધારો રે, કરી કરુણા મહારાજ,
તુમ યિત સુંદર સાહિબા રે, મો મન અંતિ દુઃખ થાય.

—ચિદાનંદજીના પદો : પદ બીજું.

અને જ્યારે આત્મા સ્વગૃહે પધારે છે, ત્યારે સુમતિ કેવો આહ્વાદ અનુભવે છે તે જુઓ :

આજ સખો મેરે વાલમાં નિજ મંદિર આથે,
અતિ આનંદ દેયે ધરી, હસી કંઈ લગાયે.

—ચિદાનંદજીના પદો : પદ બારમું.

તો આથી તદ્દન વિરુદ્ધ વિરહિણીની દશા, ઈશ્વરથી અળગાપણું બતાવતાં તેઓ કહે છે :

ઋષભ જિણુંદ શું પ્રીતડી

કિમ કિળે હો અતુર વિચાર,

પ્રમુજ જઈ અળગા વસ્યા

તિહાં કિણે નવિ હો કોઈ વચન ઉચ્ચાર,

ઋષભ જિણુંદ શું પ્રીતડી.

ઈશ્વર સાથે પ્રીતડી બાંધવી છે. પણ કેમ બંધાય ? કારણ,—

કાગળ પણ પહોંચે નહિ

નવિ પહોંચે હો તિહાં કો પરધાન,

જે પહોંચે તે તુમ સમે

૧. જુઓ : વા મય વિમર્શ. પૃ. ૪૦

નવિ ભાષે હવે હો કોઇનું' વ્યવધાન,
અપભ્રંશ જિણુંદ શું પ્રીતડી.

પરંતુ જે પ્રેમાનુભવ કરે છે તેનું શું? એ માટે શ્રી મોહન-
વિજયજીની પંક્તિઓ જુઓ :

પ્રીતલડી બંધાણી રે, અજિત જિણુંદ શું.....

આનંદધનજી, વીરવિજયજી તેમ જ મહોપાધ્યાય યશોવિજયજી
સામાજિક વાતાવરણ, ધર્મની બાબતો, તત્ત્વની નિર્ણયક ચર્ચા અને
સાંસારિક પાપમય જીવન એ બધું છોડી ઈશ્વરને નિહાળે છે, સ્વચ્છ
આવે છે ત્યારે કેવા હૃદયગમ ઉદ્ગારો નીકળે છે !

દુઃખ દોહમ દૂરે ટળ્યાં રે, સુખ સંપદ શું રે ખેડ,

ધિગ ધણી માથે કિયો રે, કણ નર ગંજે ખેડ,

વિમલજનિ ! દીકાં લોચણ આજ.

—આનંદધનજી

એ જ રીતે મહોપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજ પોતાની આગવી
કાવ્યશક્તિ દ્વારા ભૂખ્યાને ભોજન નહિ, પરંતુ ધેવર જેવાં પક્વાન
મળે અને જે આનંદ થાય એવો જ આનંદ ભગવાનનાં દર્શનથી
ભક્તને થાય છે એ વાતનું યથાર્થ નિરૂપણ કરે છે :

ભૂખ્યા હો પ્રભુ, ભૂખ્યા મળ્યા ધૃતપૂર

તરસ્યા હો પ્રભુ, તરસ્યા દિવ્ય ઉદક મિથ્યાજી...દીડી હો પ્રભુ.

જ્યારે સાધક નિજ પિયાની (સુમતિની) વિનતિ અવગણે છે,

અને આખરે પસ્તાય છે ત્યારે—

વિરથા જન્મ ગુમાયો

રે મુરખ ! વિરથા જન્મ ગુમાયો.

—એમ ચિદાનંદજી કહે છે.

આપણી રાગની રામકલાણી કોઈને આજે તાર્કાલિક સમજાય
છે તો સુમતિને મિલાપનો આનંદ અર્પી શકે છે અને પોતે પણ
નિબળનંદ માણી શકે છે. જેને પાછળથી સમજાય છે એને પશ્ચાત્તાપ-
દ્વીપી ઝરણમાં સ્નાન કરવાનું સહભાગ્ય સાંપડે છે અને તે પવિત્ર
ધરાનો યોગ પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે ગત જીવનનાં સંસ્મરણો દિવાલપતો
જેવા લાગતાં આત્મા પુકારે છે :

રે નર ! જગ સપનેડી માયા

—ચિદાનંદજીનાં પદો : પદ સત્તરમું.

સૌથી વિશેષ કારુણ્ય તો ત્યારે પ્રગટે જ્યારે સુમતિની વિનતિ
આપણે અંતરસત્તાથી અવગણી શકીએ તેમ ન હોયએ અને કુમતિના
સકંજનમાં સપડાયેલા હોયએ, એટલું જ નહિ પરંતુ તેમાંથી
છૂટવાનો અવકાશ જણાતો ન હોય, અને એવી ત્રિશંકુ જેવી દશા
હોય ત્યારે !

પ્રભુ મેઘે મનડો હટકયો ન માને. '

આપણું મન આપણાં કાબૂમાં નથી. એનો ઉપાય બતાવતાં
ખરેખરે સાધક કોણ છે એ દર્શાવે છે ત્યારે 'મનઃ એવ
મનુષ્યાણામ્ કારણ બન્ધમોક્ષયોઃ । સૂત્ર યદ આવે છે.

• મન સાધ્યું તિણે સધળું સાધ્યું

એહ વાત નહીં ખોટી. '

—આનંદધનજી.

જેતર ભક્તકવિઓએ ભક્તિરસ વહાવવા ઉપરાંત સામાજિક
પ્રશ્નો કરી છે અને એમાં મોખરે છે. જેન કવિઓમાં કોઈએ

સામાજિક પ્રશ્નો કર્યા છે કે કેમ, એવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિક થાય.
આનંદધનજીએ સમાજ પર પ્રહાર કર્યા છે, જે તુલનાદષ્ટિએ અખાની
જેમ આકરા નથી, પરંતુ હળવા છે. અખો અને આનંદધનજી
એવા સમયમાં થયા કે જ્યારે સમાજ અંધાધૂંધીમાં, ધર્મધનાના
ગર્તાધકારમાં સખડતો હતો. લોકોને ભક્તિ તો સદા ડુબી છે,
પરંતુ તેની ભાવનાને વિસારી પાડી એટલે માત્ર બાહ્યચરણ રહ્યું.

જૈન દર્શનમ દરેક વિષયનું સુદમ્ભાતિસુદમ અવલોકન થયું છે.
એમાં જેટલું બુદ્ધિશાસ્ત્ર છે એટલું જ એ ઉર્મિપ્રધાન છે. સ્વાદ્વાદ
મતથી સામા પક્ષની લાગણીનો વિચાર કરવાનો અવકાશ મળે છે
એટલે એમના પ્રતિ ઉદ્વેગ થવાને બદલે પ્રેમ, મૈત્રી કે કારુણ્ય
પ્રગટશે. જેમ જેન તત્ત્વજ્ઞાન દરેક વિષયને ઉંડાણથી સ્પર્શે છે તેમ
જેન કવિઓએ કાવ્યમાં ઉર્મિને સુદમદષ્ટિથી અવલોકી છે. આ
સુદમદષ્ટિમાં જેતર કવિઓ અને જૈન કવિઓમાં થોડોક ફરક
છે. અન્ય કવિઓએ શ્રી કૃષ્ણની લીલાનાં બ્યાન ઉર્મિ-સહર
કર્યા છે, એમના ગુણગાન ગાયાં છે; જ્યારે જૈન કવિઓએ ગુણગાન
કરવા ઉપરાંત, અપ્રતિમ ભક્તિ જતાં, જ્યારે ઈશ્વર બેપકારક ન
થતો હોય ત્યારે નીકો ઉપાલંબ આપતાં કાવ્યો આપ્યાં છે. અગર
તો ભક્તિમાં ક્યાંક ન્યુનતા છે એટલે આત્મનિરીક્ષણ ક્યું છે.
નીકો ઉપાલંબ આપવામાં મોહનવિજયજી, યશોવિજયજી, ચિદાનંદ
વગેરે મોખરે છે, જ્યારે આત્મનિર્દાના ખીજ પ્રકારમાં દેવચંદ્રજી,
કુમારપાળ વિરચિત આત્મનિર્દા વગેરે આગળ છે.

એટલું ખરું કે જૈન સત્ત્વનો, સજ્જાવાદિ પ્રાચીન જોદો કે
અખાની માફક જાણમાં રચાયાં નથી એટલે ભાત લોકભોગ્ય નથી.
પરંતુ એવી રીતના રાગ-રાગિણીમાં રચાયેલાં છે કે જે સામાન્ય
માણસ પણ ગાઈ શકે-એની પ્રચલિતનો આનંદ માણી શકે. ભાત
માત્ર જરૂર છે તેવા રાગોને પ્રચલિત કરવાની આપણા સંગીતકારો
પાસેથી આટલી આશા રાખવી અરથાને નહિ ગણાય.

આજે લોકો મનનાં મેલાં એટલે ઈશ્વરની અમીદષ્ટિ થાય નહિ.
આ સામે કવિનું હૃદય બળવો પુકારે છે અને મીઠાશથી કહે છે:

શ્રી શુભવીર પ્રભુજી મોંઘે કાળે રે,

દીવંતા દાન રે શાળાશી ઘણી.

બાર વ્રતની પૂજા:

પં. વીરવિજયજી કૃત

તો કોઈ જગ્યાએ આપણી લાગણી આપણા વાલમના ખ્યાલ
બહાર રહેતી હોય એવી આશંકા થાય ત્યારે—

ભક્તિ હૃદયમાં ધારજો રે

અંતર વૈરને ચારજો રે,

તારજો દીન દયાળ.

એવી વિનતિ પં. વીરવિજયજી કરે છે.

—ચિદાનંદજીનો નીચેનો ઉપાલંબ જુઓ. તેમાં તેઓ પોતાની
આજસુધીની પરિસ્થિતિ માટે ઈશ્વરને જ જવાબદાર ઠેરવે છે-પોતાની
ન્યુનતાના સ્વીકાર સાથે !

મોહ મહામદ જાકથી

હું હકિયો હો નાહી મધ લગાર.

ઉચિત સહી દણુ અવસરે

સેવકની હો કરતી સંભાળ,

પરમાત્મ પૂરણ કળા.

પણ મનુષ્યની શક્તિને મર્યાદા છે. આપણાથી દશ્વરની સંપૂર્ણ દક્ષાએ પહેલી ન શકાય તો એનો એકાદ અંશ પણ માગી લેવાનો લોક જતો કેમ કરાય ?

નાણ રચણ પામી એકાંતે
થ ઇ એ કાં મે વા સી,
તેહ માંહેલો એક અંશ ને આપો
તે વા તે શા બા સી,

હો પ્રભુજી ! આજાંભડે મત ખાજો.

આની જ ભાવનાને ઉપાસાંલ સ્વરૂપે ચિદાનંદજીએ નીચેના શબ્દોમાં આલેખી છે :

જ ય તાર ક પદવી લ હી
તાર્યાં સહી હો અપરાધી અપાર
તાત કહો મોહો તારતા
કિમ કીની હો ઇણ અવસર વાર ?
પરમાત્મ પૂરણ કળા.

૫. વીરવિજયજી પણ કહે છે—

દાયક નામ ધરાવો તો સુખ આપો રે
શિવતરુની આગે રે શી બહુ માગણી ?

આત્મનિર્દા માટે તો જૈનોમાં પ્રચલિત ‘રતનાકર પચ્ચીશી’ નેત્રી નેત્રએ. આખી રચના હીણપતભર્યા કર્તાવ્યની નિંદા કરતી છે. એકાદ કડી તપાસીએ—

હું ક્રોધ અગ્નિથી બળ્યો વળી લોક સર્પ ડર્યો મને
ગળ્યો માનરૂપી અજગરે હું કેમ કરી ધ્યાવું તને ?
મન મારું માયાબળમાં મોહન ! મહા મૂંઝાય છે,
ચડી ચાર ચોરો હાથમાં ચેતન ઘણું અગદાય છે.

ક્રોધ, લોભ અને માનને માટે યોજેલાં અનુક્રમે અગ્નિ, સર્પ અને અજગરનાં રૂપકો તેમ જ વર્ણાનુપ્રાસ અલંકારથી રચના વધુ આકર્ષક બની છે.

જૈનોમાં મનુષ્ય મરણ-પથારીએ હોય ત્યારે ખાસ કરીને ધાર્મિક રિવાજોમાં ‘પુણ્ય-પ્રકાશ’નું સ્તવન સંભળાવાય છે. આ સ્તવનમાં દુર્લભ માનદેહની સફળતા ક્યારે થાય, આપણે શું કયું વગેરેની સરવાળા-બાદબાકી છે. જિંદગીના ધન્ય દિવસો કયા ? એના જવાબ માટે નીચેના ભાવવાહી સ્વરો ગુંજાવો—

ધન ધન તે દિન માહરો
ઝિહાં કાધો ધર્મ.....

ઉર્મિ વસ્તુ જ એવી છે કે જે અનુભવ વિના સમજાતી નથી. જે લોકો ઉર્મિ વિહીન હોય છે, જેમણે પ્રેમાનુભવ કર્યો નથી હોતો, તેઓ સામી વ્યક્તિની લાગણી સમજી શકતા નથી એટલે લાગણીવેગ કરી તિરસ્કારે છે, પણ ખરી વસ્તુ તો અનુભવે જ સમજાય છે. જુઓ—

રહસ્યોતો જ્ઞાતા અનુભવથી ક્યારે ઘર્ષણ હું ?

એટલે જ્ઞાતા પણ અનુભવથી થવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી.
અનંતકાળથી આ જીવડો સંસાર સાગરમાં રહ્યો છે છતાં ‘મારું’ ‘મારું’ કરતાં ધાક્યો નથી. આ વાતને લગભગ બધા જ ભક્ત-કવિઓએ દ્રવ્યના વિષય તરીકે અપનાવી છે.

નથી જીવ તારી રે સુંદર કાયા

છોડીને ચાલ્યો વણઝારા રે હોજી.

—કપીર

મેલી દે મનથી મારું — તારું રે મનવા
પ્રભુ વિના કોઈ નથી તારું,
સ્મશાન સુધી તારાં સર્ગા સંબંધી વાલાં
આવીને બાળે તન ચ્યારું,
રે માનવી ! પ્રજા વિના કોઈ નથી તારું.

—પીયા ભગત

વાલાં તે વાત્રાં શું કરો, વાત્રાં વોળાવી વળશે,
વાલાં તે વનતા લાકડાં તે તો સાથે જ બળશે.

એક રે દિવસ એવો આવશે...

—વૈરાગ્યની સજ્જાય : ઉદયરાત્નકૃત

સાધકને માટે ગીતાજીમાં ત્રણ વસ્તુ પર ખાસ ભાર મૂક્યો છે : પ્રણિપાત, પરિપ્રશ્ન અને સેવા. આ યુગમાં પ્રણિપાત એટલે નમ્રતા, વિવેક ખાસ ખ્યાલમાં રાખવા યોગ્ય છે. પરિપ્રશ્ન એટલે ફરી પૂછવું, જિજ્ઞાસાટુતિ એ આવશ્યક અંગ છે. જૈનોમાં ભગવાન મહાવીરના મુખ્ય ગણધર ગૌતમસ્વામી જ્ઞાતા હોવા છતાંય કોઈપણ બાબત સંશય થતાં ભગવાન મહાવીરને પ્રશ્નો પૂછતા એ રીતે નમ્રતા દાખવવી. સેવા વિનાની નમ્રતા ખુશામતમાં ખપે છે—એટલે સેવા આવશ્યક છે. આ બધા માટે માન અભિમાન છોડવાની જરૂર છે.

કથણી કથે સહુ કોઈ રહણી અતિ દુર્લભ હોઈ
શુક રામકો નામ વખાણે નવિ પરમારથ તસ બાણે
યા વિધ ભણી વેદ મુણાવે, પણ અકળ કળા નહીં પાવે.

—ચિદાનંદજીનાં પદો : પદ અઢવાવીશમું.

જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યની જેમ જૈન ગુજરાતી સાહિત્ય પણ વિરાળ છે. આ અવસોકન તો એ ચાર ખ્યાતનામ કવિઓ પૂરતું મર્યાદિત રહ્યું છે, એટલે વિશેષ જિજ્ઞાસુઓએ તો પરિશ્રમ લેવો પડશે. એક યા ખીજાં કારણોથી આ સાહિત્ય અજ્ઞાત રહ્યું છે. અગર જૈન સમાજ પૂરતું મર્યાદિત રહ્યું છે તેને આપણા સાહિત્યકારો, સંશોધકો વિશેષ પ્રકાશમાં લાવશે એવી અદ્દા સાથે વિરમું છું.

—: શુભેચ્છા સાથે :—

મેસર્સ બી. જયંતિલાલ એન્ડ કું.

૬૫, મંગળદાસ રોડ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ

મુંબઈ-૨

ફોન નં. ૩૧૪૪૭૭

નવા બેરલની જરૂરીયાત ક્યાંથી મેળવશો?

- આધુનિક મશીનરી ઉપર રીફ્રેશનીંગ કરેલા બેરલ તમારી નવા બેરલની જરૂરીયાત પૂરી પાડશે.
- સમયનો અને મૂડીનો ખોટો વ્યય થતો બચાવી ગુજરાતના ઉદ્યોગપતિઓ અમારી સેવાનો લાભ ઉઠાવે છે.
- આપની જરૂરીયાત માટે આજે જ મળો યા લખો

ફાન C/o. ઓફિસ : ૪૩૫૬

„ C/o. ઘર : ૩૪૫૬

ન્યુ લાઇક બેરલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ

પ્રેસ રોડ

ભાવનગર.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની

અમર કૃતિઓ

—શ્રી જયેન્દ્ર ત્રિવેદી

ગુજરાતી ભાષાનું સદ્ભાગ્ય છે કે એને બાલ્યાવસ્થામાં નરસિંહ મહેતાના ઉચ્ચ કોટીનાં પ્રભાવિયાં સાંભળવા મળ્યા. હરિસસહર પદોની સાથે સાથે ઉત્તમ કોટીનાં આધ્યાત્મિક પદો પણ પ્રચુર માત્રામાં નરસિંહે આપ્યાં છે. ‘શામળશાનો વિવાહ’, ‘રાસસહસ્ત્રપદી’, ‘શૃંગાર માળા’, ‘ચાતુરીઓ’, ‘હિંડોળાના પદો’, ‘વસંતના પદો’, ‘કૃષ્ણ લીલાના પદો’, ‘સુદામાચરિત્ર’ વગેરે ગ્રંથો દ્વારા એમણે પુષ્કળ પદ સાહિત્ય ગુજરાતને આપ્યું છે. એ સમયના અનેક ભારતીય કવિઓની જેમ નરસિંહની રચનાઓનો ઉલ્લેખ શૃંગાર રસ પણ ભક્તિપરક હોવાથી સર્વમાન્ય થઈ જાય છે અને સૌને તૃપ્ત કરે છે. ‘જગીને જોઉં તો જગત દીસે નહિ, ઉંઘમાં અટપટા ભોગ ભાસે’, કે નિરખને ગગનમાં કોણ ધૂમી રહ્યો તેજ હું તેજ હું શબ્દ બોલે’, કે અખિલ જ્ઞાંત્રાંશમાં એક તું શ્રી હરિ જુજવે રૂપે અનંત ભાસે’ જેવી તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરેલી સંગીતમય વાણીનું ગાન તો આજે પણ ગુજરાતમાં હોંશે હોંશે થાય છે. ગદીજની કૃપાથી એનું ‘વૈષ્ણવજન તો તેને રે કહીએ’ પદ સંસારવ્યાપી બન્યું છે. નરસિંહના પદો ગુજરાતી ભાષી પ્રજાનું આગવું ધન છે.

પદનાભની રચના ‘કાન્હડાદે પ્રબંધ’ એક વિશિષ્ટ ઐતિહાસિક વીર કાવ્ય છે. રાજપૂતોના પરાક્રમને અને સ્વદેશભિમાનને ગૌરવ આપતું આ પ્રબંધકાવ્ય વીરની સાથે શૃંગાર, કરુણ અને અદ્ભુત રસની ગુંથણી પણ ધરાવે છે. વીરસિંહનું ‘ઉપાહરણ’ એ વિપયના પ્રાપ્ત આખ્યાનોમાં સૌથી જૂનું છે. આખ્યાન સાહિત્યના આદિ કવિ ભાલણની કૃતિઓમાં ‘દશમસ્કંધ’, ‘નળાખ્યાન’, ‘કૃષ્ણવિષ્ણુ’, ‘કાદંબરી’, ‘રામબાલ ચરિત’ વગેરે મુખ્ય ગણાય. બાણની સમાસ પ્રચુર, અલંકારપ્રધાન ભાષાને તે જમાનાની ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો ભારે સફળ પ્રયોગ ભાલણે કર્યો છે.

મીરાંબાઈના પદો હિન્દી તેમજ ગુજરાતી ભાષાની શોભા છે. રાજસ્થાની છાંટ વાળી ગુજરાતી ભાષા દ્વારા મીરાંએ કૃષ્ણભક્તિનાં જે પદો રચ્યાં છે તે આજ પણ રસિક વાચકને સંતૃપ્ત કરે છે. ચિર વિરહિણી મીરાંએ શૃંગારના જે સુકોમળ મનોભાવોને પોતાનાં પદોમાં ગૂંથ્યાં છે તે એક નારીહૃદય જ અનુભવી અને કથી શકે. રાણાજી અને પરિવારના અન્ય સભ્યો તરફથી દદાગ્રહી મીરાંની જે સત્તામણી થઈ છે તેના પડખા તેમના પદોમાં વારંવાર સંભળાયા છે. ભક્તિની આ અગ્નિપરિક્ષામાંથી મીરાંને વારંવાર પસાર થવું પડ્યું છે પણ તેથી તેનાં પદો તો શુદ્ધ સુવર્ણની જેમ જ નીખરી આવ્યાં છે. સંસારના આ ઝેરના ધૂંટડાં પચાવી જઈ મીરાંબાઈએ કવિતામાં તો અમૃતના કુંપા જ આપ્યાં છે. પ્રભુભિલન કે પ્રભુવિરહ, શૃંગાર કે પૈરાગ્ય, સગુણ કે નિર્ગુણ જે ભાવ મીરાંએ લીધા છે તે

અનુભૂતિની સમ્પ્રદાઈના રણકાને લીધે અને દર્દ, વ્યાકુળતા અને વેદનાના રર્પશને કારણે ઉત્તમ ઊર્મિગીતનું સ્વરૂપ પામ્યો છે. ભાવપક્ષના અદ્ભુત વૈભવને કારણે કલાપક્ષની ઉપેક્ષા આપણું ધ્યાન પણ ખેંચતી નથી. મીરાંબાઈનું રાજપૂતી ખમીર ડગલેને પગલે દેખાઈ આવે છે. ‘મેરો કોઈ નહિ રોકન હાર’ કહેનારી મીરાં પોતાનાં ગીરધર ગોપાલને જ વરવા ઉત્સુક છે અને એ પંથે જે કષ્ટ આવે તે કીડવાની એની તૈયારી છે—હોની હોઇ મો હોઈ રાધાકૃષ્ણ સિવાય બીજું બોલવાની મનાઈ કરનારી મીરાં ગીરધરને ઘરે ચાકર રહેવા પણ તૈયાર છે તો ગોવિંદને ખરીદી લેવાની પણ ખુમારી ધરાવે છે. મોહનતા મુખડાની માયા જેને લાગી છે તે મીરાં એના વિના જનમની જોગણ છે. એને પ્રેમની કટારી લાગી છે. પ્રેમલક્ષ્ણા ભક્તિના આ નિર્મળ પ્રવાહમાં રનાન કરીને સૌ ધન્ય થઈ શકે તેમ છે. સુકુમારતા, અકૃત્રિમતા, તન્મયતા વગેરે ગુણોને કારણે મીરાંના પદો આજે પણ ઘરઘરમાં પ્રચલિત છે, એટલે જ આપણે કહી શકીએ કે ‘અમને ગુજરાતીને મોટી મીરાત બાઈ, મીરાં ઘરેણું અમારે સાનું રે!’

ભાલણે શરૂ કરેલા આખ્યાન સાહિત્યમાં ગણનાપાત્ર ઉમેરો કરનાર નાકરની કૃતિઓમાંથી ‘વિરાટ પર્વ’ ઉલ્લેખનીય છે.

અખાની રચનાઓમાંથી એનાં છપ્પા વકોકિતને કારણે, સચોટ ઉદાહરણને કારણે, નર્મ ભર્મને કારણે, આજે ય તાજાં જ લાગે છે અને એટલે લોકજીભે રમે છે પણ જેને ‘પ્રાકૃત ઉપનિષદ’ નું ગિરદ મળ્યું છે તે ‘અનુભવ બિન્દુ’ અને તેની સાથે ઊભી રહી શકે તેવી ‘અખે ગીતા’ પ્રૌઢ કાવ્યશક્તિને કારણે અમર રચનાઓ જ ગણાશે. જીવ અને જ્ઞાનો સંબંધ સમજાવતી આ રચનાઓમાં તત્ત્વજ્ઞાન કાંસી કાંસીને ભરવામાં આવ્યું છે. ‘તત્ત્વજ્ઞાન વિષુ બીજું અખા તે રમવું જેમ કાવ્યકાંચકાં’, પણ તત્ત્વજ્ઞાનની આંગળી પટ્ટીને કવિતા પણ ચાલી આવી છે એટલે જ આ ‘ગરવા જ્ઞાનના વડતા’ ની વડતાઈઓ જનસાધારણને પણ આકર્ષે છે.

મધ્યકાલનો મહાસમર્થ કવિ તો પ્રેમાનંદ જ. ગુજરાતી ભાષા જ્યાં સુધી રહેશે ત્યાં સુધી પ્રેમાનંદ લોકપ્રિય રહેવાનો. એની પચાસેક જેટલી નાનીમોટી કૃતિઓમાંથી મહત્ત્વની છે, ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’, ‘ઓખાહરણ’, ‘સુદામાચરિત્ર’, ‘મામેરું’, ‘રણપત્ર’ ‘નળાખ્યાન’, ‘દશમસ્કંધ’ વગેરે. કથનકૌશલ, રસજમાવટ, પાત્ર-લેખન, ભાષાવિક્રિતમાં પ્રેમાનંદને કોઇ ન પહોંચે એ આ કૃતિઓને આધારે સહેલાઈથી સિદ્ધ કરી શકાય. ભાવાનુકૂલ ભાષા અને પ્રસંગાનુકૂલ નિરૂપણ એ પ્રેમાનંદની મુખ્ય વિશેષતાઓ. પણ પ્રેમાનંદની એક જ કૃતિ પસંદ કરવી હોય તો ‘નળાખ્યાન’ ને જ વરમાળા પહેરાવવી પડે. સંસ્કૃત ગ્રંથો કે અગાઉના કવિઓની આ વિપયની

રચનાઓ કરતાં પ્રેમાનંદનું ' નળાખ્યાન ' ક્યાંક ક્યાંક સ્વતંત્ર રીતે પણ ચાલે છે, મત્સ્યસંહવાનનો પ્રસંગ ઊભો કરીને પ્રેમાનંદે દમયંતીને વનમાં છોડીને ચાલ્યા જ્યા માટે નળને એક આહુતપાતળું કારણ આપ્યું છે. નિર્દોષ વ્યક્તિઓને આ સંસારમાં અપર પાર દુઃખ વેઠવું પડે છે એ વિધિની વિચિત્રતા છે. નળ અને દમયંતીએ જે કપોટા સહન કર્યા છે તેનું આખ્યાન વર્ણન પ્રેમાનંદે કર્યું છે. નળ કરતાં ય દમયંતી તરફ વાચકોની સહાનુભૂતિ વધુ ઉત્પન્ન થાય તેવું સુંદર તેનું ચરિત્રચિત્રણ છે. વિવિધ રસોની જમાવટમાં તે પ્રેમાનંદે અદ્વિતીય છે. પ્રેમાનંદના આખ્યાનોમાં જેવું ગુજરાતીપણું જેવા મળે છે તેવું એ પૂર્વે કદી જોવા મળ્યું નથી.

અને વાર્તાકળાનો જાણકાર તે શામળ જ. સંસ્કૃત વાર્તાઓને આધારે તેણે બનાવેલી પદ્યવાર્તાઓએ લોકોને ભારે મનોરંજન પુરું પાડેલું. ' સિદ્ધાસન દ્વાત્રિશિક્ષા ', ' વેતાવપ ચવિંશતિ ', ' શુક્રસપ્રતિ ', તથા ' મોજપ્રયંધ ' જેવા ગ્રંથોનો એણે આધાર લીધો છે. એ ખરું પણ એમાં એણે પોતાની દૃષ્ટિને પણ મોકળા મને ખોલવા દીધી છે. ' સિદ્ધાસનચત્રીશી ' અને ' સુડાગહોતેરી ' એ શામળે અર્પેલાં મોટાં વાર્તાભંડારો છે. જનમનરંજન કરવામાં એનો જોડો

નથી. અદ્ભુત રસનો આ વાર્તાઓમાં પ્રચૂર પાત્રોમાં પ્રયોગ થયો છે. નરનારીની આતુરીથી ભરેલી આ કથાઓમાં બુદ્ધિવિનોદનું તરવ પણ શામળે ઉમેર્યું છે. લોક વ્યવહારના નિરીક્ષણનો પુષ્કળ અનુભવ હોવાથી શામળના પાત્રો એકદમ જીવંત બન્યા છે.

પ્રીતમ, ધીરો, ભોળો વગેરે સંતકવિઓ પછી એકદમ ધ્યાન ખેંચે છે. રસસમ્રાટ દયારામની કૃતિઓ. નરસૈંધો બાણે ફરી અવતર્યો ! ગુણવત્તા તેમજ સંખ્યાની દૃષ્ટિએ મધ્યકાલીન કવિતામાં શામળે તે છેલ્લો હોવા છતાં વાણું જ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ' રસિકવલ્લભ ' અને ' ભક્તિ પોષણ ' તેના મહત્ત્વના ગ્રંથો છે તે ખરું, ગુજરાતી અને વજ્રલાષામાં મળીને તેની કુડીયંધ રચનાઓ મશહૂર છે તે પણ ખરું, પરંતુ લોકહૃદયમાં અને રસિક સાહિત્યપ્રેમીઓમાં તે તેની ગરબીઓ અનોખું સ્થાન ધરાવે છે, ગરબીની તમામ વિશેષતાઓને કલાત્મક રીતે પ્રગટ કરવામાં તે અદ્વિતીય છે ' રસરાજ શૃંગારનાં અનેકાનેક ભાવ તેની ગરબીઓમાં વ્યક્ત થયા છે. રાધા-કૃષ્ણની લીલાથી રંગાયેલી તેની ગરબીઓ કવિતાની શુદ્ધ દૃષ્ટિથી પણ ઘણા જાંચા પ્રકારની છે. પ્રણયગાનને આટલી મરતીથી ગાનારો આ પહેલાં ગુજરાતે જોયો નહોતો. મધ્યકાલીનો એ અંતિમ અમર ગુજરાતી કવિ હતો.

શ્રી વીરપુર જીવ સેવાદાયી સહકારી મંડળી લિ.

વીરપુર (જલારામ) : તાલુકો-જેતપુર : જિલ્લો-રાજકોટ

સ્થાપના : તા. ૯-૪-૫૬

રજીસ્ટર નં. ૧૭૦૩

ઓડીટ વર્ગ ' અ '

તા. ૩૦-૬-૧૯૬૬

સરકારથી શેર ભંડોળ રૂ. ૯૩,૬૦-૦૦

મહાસદ શેર ભંડોળ રૂ. ૬૦,૧૫૦-૦૦

અનામત ભંડોળ રૂ. ૨૦,૯૮૮-૫૩

અન્ય ભંડોળ રૂ. ૪૧,૦૦૬-૩૮

કુલ રૂ. ૧,૩૧,૫૦૪-૯૧

કેડ ઓફીસ : વીરપુર

શાખા : જેતપુર

: સભ્ય સંખ્યા :

ખેડુત સમાજદ : ૩૩૦

બીન ખેડુત : ૪૦

સરકારથી : ૧

કુલ ૩૭૧

: મંડળીના કાર્યક્ષેત્રના ગામો :

૧. વીરપુર ૨. થોરાળા

પોપટલાલ દયાળજી

મંત્રી.

છોટાલાલ જ. પટેલ

પ્રમુખ.

ગુજરાતી ભાષા અને

લોકબોલીનાં સ્વરૂપો

—પ્રા. વિજય શાસ્ત્રી

જેને આપણે આપણી કહીએ છીએ તે ગુજરાતી ભાષાનું અભ્યસનું સ્વરૂપ માત્ર દોઢસોએક વર્ષ જેટલું જ જૂનું છે. આ ઉપરથી જ કોઈ પણ વિચક્ષણ વ્યક્તિ સમજી જશે કે ભાષાનું સ્વરૂપ એ હંમેશાં પરિવર્તનશીલ છે. અને અભ્યસરે પણ આપણે જે ભાષાનો ઉપયોગ કરી રહ્યા છીએ તે ભાષાનું બીજાં સોએક વર્ષ પછી આનું આ સ્વરૂપ નથે રહે એ શક્ય છે. તો ગુજરાતી ભાષા તેના અભ્યસના સ્વરૂપમાં પ્રગટ થતાં પહેલાં કેવાં કેવાં પરિવર્તનો પામી તેનું સંક્ષિપ્ત અવલોકન ખૂબ રસપ્રદ છે.

આખી દુનિયામાં અનેકાનેક ભાષાઓ છે. તેમાં અમુક તરવેમાં સામ્ય ધરાવતી ભાષાનું એક કુળ તો બીજાં અમુક તરવેમાં સામ્ય ધરાવતી ભાષાઓનું બીજું એ પ્રમાણે વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. આવા વિભાગો પાડવામાં બે દૃષ્ટિકોણ રખાયા છે. (૧) જે ભાષાઓ તેમની આકૃતિમાં સમાન હોય તેવી ભાષાઓનું કુળ. દાખલા તરીકે અંગ્રેજી અને ચીનાઈ ભાષાનું સ્વરૂપ એવું છે કે એમાં શબ્દોનાં સ્થાન ઉપરથી વાચ્યનો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે ચીનાઈ ભાષામાં ta - kuok (= ત કુઓક) એટલે 'મોટું રાત્ર્ય' એવો અર્થ થાય પણ તે શબ્દોને ઊલટાવીને મૂકીએ kuok ta (કુઓક ત) તો તેનો અર્થ 'રાત્ર્ય મોટું' છે' એવો થાય. તે જ પ્રમાણે અંગ્રેજીમાં Fire is burning એમાં Fire શબ્દ નામ છે જ્યારે તેનું સ્થાન બે અક્ષરો અને I Fire a piston એમ મૂકાય તો ત્યાં Fire એ ક્રિયાપદ બની જાય છે. આમ ચીનાઈ અને અંગ્રેજી ભાષાઓ સમાન આકૃતિ ધરાવે છે તેથી તેમને એક કુળમાં મૂકવામાં આવે છે. તો બીજી કેટલીક ભાષાઓ સ્વરૂપમાં, ચીનાઈ ને અંગ્રેજી ભાષાની સમાન હોતી નથી પણ એક જ મૂળમાંથી ઉદ્ભવેલી હોવાથી તેમને એક કુળમાં મૂકવામાં આવે છે. આ ભાષાઓ એક જ મૂળમાંથી ઉદ્ભવેલી હોવાથી, એક જ માતાને પેટે જન્મેલાં સંતાનોની જેમ તેમના શબ્દોમાં સમાનતા હોય છે. સંસ્કૃત, અવેસ્તન, ગ્રીક, લેટિન અને ગોથિક ભાષા એક જ મૂળમાંથી જન્મેલી હોવાથી તેમના અમુક શબ્દોમાં સામ્ય જોવા મળે છે. દા. ત. સંસ્કૃતમાં 'પિતા' શબ્દ, અવેસ્તનમાં Pita, ગ્રીકમાં Pater, લેટિનમાં Pater અને ગોથિકમાં Padar એમ સમાન રીતે ઉચ્ચારાય છે. જેમનું એક જ મૂળ છે એવી ભાષાઓના એક કુળને 'ઇન્ડો-યુરોપિયન ભાષા' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કારણ કે તેમાં ઈરાની અને સંસ્કૃત જેવી ભાષાઓ ભેગી થીક અને લેટિન જેવી યુરોપની ભાષાઓ પણ સમાવિષ્ટ થાય છે. હવે આ ઇન્ડો યુરોપિયન-ભારતીય યુરોપિય ભાષા-કુળમાં બે પાંચ અનેક પેટા ભાષાકુળો છે. તેમાંનું એક ભાષાકુળ તે ભારતીય-ઇરાની ભાષાકુળ.

આર્યોનું એક જૂથ એશિયા માઇનર અને મેસોપોટેમિયા ઓળ-

ગીને ઇરાનમાં પ્રવેશ્યું અને ઇરાનમાંથી એક મોટી ટોળી ભારતમાં આવી અને અભ્યસના પંચમળ આસપાસ સપ્તસિંધુ નામે ઓળખાતા પ્રદેશમાં વસી સ્થિર થઇ. આ ઘટના ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ના વર્ષમાં બની હોવાનું અનુમાનય છે. ઉપર જણાવેલા ભારતીય-ઇરાની કુળ એ ભારતીય-યુરોપિય ભાષાઓનો એક પેટા વિભાગ છે. આ ભારતીય-યુરોપિય કુળની ભારતીય-ઇરાની ભાષાની પણ વળી પાછી એક ઉપશાખા કૂટી અને તે ભાષા તે ભારતીય આર્યભાષા. આ ભારતીય આર્યભાષાનો વિદાસ થયો અને તેમાંથી ક્રમશઃ અનેક પરિવર્તન પછી આજની આપણી ગુજરાતી, ગંગાળી, હિંદી વગેરે ભાષાઓનો પ્રાદુર્ભાવ થયેલો છે. ભારતીય-આર્ય ભાષામાંથી ગુજરાતી ભાષા કેવી રીતે થઇ તેની પ્રતિયા સંક્ષિપ્તમાં જોઈશું તો તરત સમજાશે કે ગુજરાતીમાંથી ગુજરાતની વિવિધ બોલીઓ કઇ રીતે વિકસી હશે.

ભારતીય આર્યભાષા ભારતમાં આવેલા આર્યોની ભાષા હતી. તેના ત્રણ તપકા પાડી શકાય

- (૧) પ્રાચીન ભારતીય આર્ય,
- (૨) માધ્યમિક ભારતીય આર્ય અને
- (૩) અર્વાચીન આર્ય.

આમાંની પ્રાચીન ભારતીય આર્યભાષા એટલે વૈદિક અને સંસ્કૃત ભાષા, માધ્યમિક ભારતીય આર્યભાષા એટલે પાલી-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ વગેરે ભાષાઓ અને અર્વાચીન આર્યભાષા એટલે હિન્દી, ગંગાળી, ગુજરાતી વગેરે.

આ તપકાઓને જ જો જરા ધ્યાનપૂર્વક જોઈએ તો તેમાં પરસ્પર જનક-જન્ય ભાવ રહેલો જણાશે. સંસ્કૃતમાંથી અપભ્રંશ ભાષાઓ અને અપભ્રંશમાંથી હાલની પ્રાદેશિક ભાષાઓ જન્મી હોવાનું જણાય છે. સંસ્કૃત ભાષા જ્યારે પ્રવર્તમાન હતી ત્યારે તેમાં સાદિલ્લી ભાષા અને લોકોની બોલચાલની ભાષા એવા બે જુદા કાંટા પડ્યા માંડ્યા. કારણ કે જે ભાષા સાદિલ્લીમાં વપરાય તે તો શિષ્ટ અને આદર્શ જ હોય. તેના વડે સામાન્ય વ્યવહાર કરી શકવામાં મુશ્કેલી પડે. આથી એનાથી જુદી એવી બોલચાલની ભાષા વિકસતી ગઈ. આ બોલચાલની ભાષા શિષ્ટ કે આદર્શ ભાષા ન જ હોય તે સ્વાભાવિક છે એથી કેટલાક તેને સંસ્કૃત નહિ પણ પ્રાકૃત (=સામાન્ય, પ્રાકૃત માનવ બોલે તે) ભાષા તરીકે ઓળખવા માંડ્યા. કેટલાક વળી તેને બ્રજ સ્વરૂપની ગણીને નીચે બ્રજ થઇ હોય 'અપભ્રંશ' કહેવા લાગ્યા. આમ સંસ્કૃત-માંથી પ્રાકૃત ને અપભ્રંશ ભાષાઓ ઉદ્ભવી. કાળક્રમે આ બોલચાલની ભાષા વળી પાછી સુપ્રતિષ્ઠિત થવા માંડી. કારણ કે જુદા અને મહાવીર જેવા ધર્મસંસ્થાપકોએ તે ભાષાઓને પોતાના ઉપદેશની વાહન બનાવી તેથી તેનું માન વધ્યું. શિષ્ટ સંસ્કૃત ભાષા માત્ર સાદિલ્લીમાં જ રહી ગઈ ને આવી પાત્રિ, વગેરે ભાષા બોલી મટી

સાહિત્યની શિષ્ટ ભાષા બની. આથી વળી પાછું સંસ્કૃતના જેવું જ પરિણામ પાલિને મારે પણ આવ્યું. પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ ભાષા જે ભારતભરમાં પ્રચલિત હતી તેમાંથી નવી બોલીઓ બની થઈ. જેને અપભ્રંશનીય અપભ્રંશ કહેવાય. આ અપભ્રંશ ભાષા આખા દેશમાં એક જ સ્વરૂપની હતી એમ હેમચંદ્રાચાર્યના પ્રતિપાદન પરથી લાગે છે. કારણ કે હેમચંદ્રાચાર્યે અપભ્રંશના વિવિધ બેદોનો ઉલ્લેખ સરખોયે કર્યો નથી. પણ એના પછીના વ્યાકરણકારો અપભ્રંશના પણ અનેક બેદ હોવાનું કહી ગયા છે. છટ્ટી સદીમાં થઈ ગયેલા ‘કાવ્યાદર્શ’ નામના ગ્રંથના કર્તા દણ્ડિએ આભીર વગેરે બેદ ગણાવ્યા છે. નવમી સદીમાં થયેલા રુદ્રે પણ દેશવિશેષ પ્રમાણે અપભ્રંશના પણ અનેક બેદ છે એવું વિધાન કર્યું છે. અગિયારમી સદીના નમિસાધુ પણ ઉપનાગર, આભીર અને ગ્રામ્ય એવા ત્રણ અપભ્રંશ બેદોનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ બધા પંડિતો હેમચંદ્રાચાર્ય પહેલાં થઈ ગયા એટલે હેમચંદ્ર કરતાં જુદા પડે છે એવી કોઇ દલીલ કરે તો તેને એમ બતાવી શકાય કે હેમચંદ્ર પછી પણ માર્કંડેય આદિ વૈયાકરણી પણ અપભ્રંશના અનેક પ્રકારો ગણાવે છે. ખરી હકીકત એમ લાગે છે કે હેમચંદ્રના દર્શાવ્યા મુજબ અપભ્રંશ વ્યવહાર પૂરતું જ એકરૂપતા ધરાવે છે. પણ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ સૂક્ષ્મતાથી જોતાં એમાં સંભવતઃ કિન્ન નિત્ત દેશ-કાળમાં હોય એવાં તરવો ભળેલાં લાગે છે.

આ અપભ્રંશ ભાષા ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં જુદા જુદા સ્વરૂપની હતી. જેવી કે રાજસ્થાનમાં રાજસ્થાની અપભ્રંશ, ગરસેનમાં શૈરસેની અપભ્રંશ, ગુજરાતમાં ગૌર્જર અપભ્રંશ વગેરે. આમાંની છેલ્લી, ગૌર્જર અપભ્રંશ ભાષા આપણી ગુજરાતી ભાષાની માતા છે.

સંસ્કૃત ભાષા વ્યાકરણબદ્ધ થઈ તે પહેલાં બોલાતી ભાષા હતી. પણ ભારતમાં શક, હણુ, ગ્રીક વગેરે પ્રજાઓ આવી અને તેમણે સંસ્કૃત શીખવાનો પ્રયાસ કર્યો પણ તેઓ તેને મૂળ રૂપમાં બોલી શક્યા નહીં. ઉપરાંત શ્રમજ્ઞાત્રવના નિયમ અનુસાર બોલાતી ભાષામાં ફેરફાર થતો ગયો તેથી ભાષાનું રૂપ બદલાતું ગયું. આમ, સંસ્કૃતમાંથી પાલિ, પ્રાકૃત ને તેમાંથી અપભ્રંશ ભાષા ઉદ્ભવી. આ અપભ્રંશ ભાષાએ પ્રાદેશિક સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. તેમાંના શૈરસેની (કે ગૌર્જર ?) અપભ્રંશમાંથી આપણી જૂની ગુજરાતી ભાષા ઉદ્ભવી.

આપણે, ગુજરાતીઓ મૂળ ગુજરાતના નથી. ગુર્જર પ્રજા રજ-પૂતાનામાં થઈને ગુજરાતમાં આવી અને પોતાની સાથે પોતાની ભાષા લેતી આવી.

નીચે પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ આલેખી શકાય.

શ્રી. નરસિંહરાવ દીવેટિયાના વિભાગીકરણ મુજબ

(૧) ૧૧મી સદી સુધી અપભ્રંશ.

(૨) ૧૧મી થી ૧૩મી સદી સુધીની ભાષા તે મધ્યઅપભ્રંશ.

આ ભાષા અપભ્રંશ અને મુન્દાવબોધ ઔક્રિતિકની ગુજરાતી ભાષા વચ્ચેની સ્થિતિમાં છે.

(૩) ૧૩મી સદીથી ૧૫૫૦ સુધી પ્રાચીન પશ્ચિમી રાજસ્થાની ભાષા જેને ગૌર્જર અપભ્રંશ પણ કહેવાય છે અને કેશવ હર્ષદ દ્રુવ જેને ‘પ્રાચીન ગુજરાતી’ એવું નામ આપે છે.

(૪) ૧૫૫૦થી ૧૬૫૦ સુધીની ભાષા જેમાંથી એક તરફ રાજસ્થાની અને બીજી તરફ ગુજરાતી વિકસાવા માંડી.

(૫) ૧૬૫૦ થી ૧૭૫૦ સુધીમાં—પ્રેમાનંદના સમયથી ગુજરાતીનો વધુ વિકાસ થાય છે.

(૬) ૧૭૫૦ પછીની છેલ્લી ભૂમિકામાં અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ પ્રગટવા માંડે છે.

બોલીઓ :-સંસારમાં અનેકાનેક ભાષાઓ છે. તેમ જ બોલીઓ પણ છે. એક જ ભાષાની અંતર્ગત જ્યારે અલગ અલગ રૂપો વિકસે છે ત્યારે તેને બોલી કે ઉપભાષા કહેવામાં આવે છે. આ બોલીઓ ધીમે ધીમે સાહિત્યમાં, ધર્મમાં રાજકારણમાં મહત્ત્વનું સ્થાન પામે છે અને શિષ્ટભાષા બની જાય છે. એ શિષ્ટભાષામાંથી વળી પાછી કથ્થભાષા (Colloquial language) ઉદ્ભવે છે. આમ દરેક ભાષા-માંથી એની બોલીઓ છૂટી પડતી જાય છે અને પાછી એમાંની કોઇ બોલી બાહ્ય બળોને કારણે શિષ્ટ ગણાવા લાગે. દાખલા તરીકે સંસ્કૃત-માંથી બોલી તરીકે છૂટી પડી પ્રાકૃત. આ પ્રાકૃત જ્યારે શિષ્ટભાષા બની ત્યારે તેમાંથી બોલી તરીકે છૂટી પડી અપભ્રંશ. આ અપભ્રંશમાંથી બોલી તરીકે છૂટી પડી મહારાષ્ટ્રી, દિંદી અને આપણી ગુજરાતી બોલી તરીકે છૂટી પડેલી ગુજરાતી, એક શિષ્ટભાષા તરીકે માન્ય થઈ ત્યારે તેમાંથીયે ઉત્તર ગુજરાતની ચરોતરની, ભરૂચની, સુરતની. કાઠિયાવાડની કચ્છની વગેરે પ્રાદેશિક બોલીઓ છૂટી પડી છે. આ બોલીઓને પણ સાહિત્યમાં સ્થાન મળવા લાગ્યું છે. દાખલા તરીકે પન્નાલાલ પટેલ તેમની નવલકથાઓમાં ઉત્તર ગુજરાતની, કચ્છ પેટલીકર ચરોતરની, જ્યોતીન્દ્ર દવે અને ધનસુખલાલ મહેતાએ ‘અમે બધાં !’માં સુરતની, મેઘાણીએ સૌરાષ્ટ્રની બોલીઓને સાહિત્યમાં આણી છે.

ગુજરાતમાં આ રીતે મુખ્યત્વે હાલેક બોલીબેદો પડે છે. ગૌણ બેદો એથી વધુ હશે. પણ ગુજરાતના જુદા જુદા પ્રદેશોની મળીને હાલેક બેદો બોલીઓનો પરિચય દેવે મેળવીશું.

શિષ્ટ ગુજરાતી ભાષાના પણ ભૌગોલિક, સામાજિક, વ્યાવસાયિક વગેરે કારણોસર અનેક બોલીબેદો પડ્યા છે. પ્રાચીન ગુજરાતની સીમાઓ દક્ષિણ રાજસ્થાનથી લગભગ મધી-નર્મદા સુધી વિસ્તરેલી હતી. એમાં બહુધા ગુર્જર જેવી પ્રજાઓ એથા સૈકાથી ઉત્તર ભારત-માંથી આવીને વસી. તે સમયે દક્ષિણ ગુજરાતનો સંબંધ કોંકણપટ્ટીનાં અને દક્ષિણનાં રાજૂટો સાથે વિશેષ હતો. આને પરિણામે (૧) ઉત્તર અને મધ્ય ગુજરાતની લોકબોલી એક પ્રકારની તળ ગુજરાતી, (૨) સૌરાષ્ટ્રની સૌરાષ્ટ્રી કે કાઠિયાવાડી અને (૩) નર્મદાની દક્ષિણે સુરત અને તેની આસપાસના પ્રદેશની સુરતી કે દક્ષિણ ગુજરાતની એમ ત્રણ સ્પષ્ટ બોલીબેદો નજરે પડે છે. એના પાછા અનેક પેટા-બેદો પડે છે તેમ જ લિન્ન લિન્ન જાતિઓના જાતિબેદો પણ છે.

ગુજરાતી ભાષાના નીચે પ્રમાણે બોલીબેદો પડે છે.

૧. ઉત્તર ગુજરાત (આનર્ત અને શ્વેતને પ્રદેશ)

૨. મધ્ય ગુજરાત (ચરોતરનો પ્રદેશ)

૩. દક્ષિણ ગુજરાત (ચરોતર નીચેનો લાટ સુરત-મરૂચ જિલ્લા-ઓનો પ્રદેશ)

૪. સૌરાષ્ટ્ર

૫. કચ્છ

૬. ત્રણે બાજુની સરહદના પ્રદેશો.

આ પ્રત્યેક બેદોનાં લક્ષણો નીચે મુજબ છે.

૧. ઉત્તર ગુજરાતની બોલી :

આ બોલીમાં ક્રિયાપદનાં રૂપો શિષ્ટભાષા કરતાં જુદાં છે. ઉપરાંત તૃતીયા અને સપ્તામીનાં રૂપોમાં પણ જ્યાં શિષ્ટભાષામાં પદાન્તે 'એ' હોય છે ત્યાં 'ઇ' આવે છે.

દાખલા તરીકે: કરશે નું કરિશિ
આવે છે નું આવિશિ
ધરે નું ધરિ
કને નું કનિ
કેમ નું કિમ
એમ નું ઇમ.

(૨) 'આ'ને બદલે 'ઓ' સંભળાય છે.

કામનું કોમ, નાકનું નોક, પોણીનું પોણી, ગોમનું ગોમ વગેરે.

(૩) પદાન્તે આવેલા મહાપ્રાણ 'હ' હુત થાય છે.

નહીં નું નઈ, અહીં નું અંઇ.

(૪) પદને આરંભે આવેલા 'ઈ' 'એ' જેવા સંભળાય છે.

ભીંત નું મેંત, ભીનું નું મેનું, મીણું નું મેણું.

(૫) પદના આરંભમાં આવેલા 'ક', 'ખ', 'ગ' આદિ કંઠ્ય વર્ણોના તાલવ્ય વર્ણને સંયોગે 'ચ', 'છ', 'જ' આદિ તાલવ્ય વર્ણોમાં રૂપાંતરિત થાય છે.

કયમનું ચમ, કયાં નું ચ્યાં, ખેતરનું છેતર, ગયા હતા નું ગ્યા'તા.

(૬) 'ચ' નો 'સ' 'છ' નો 'ષ' ને 'જ' નો 'ઝ' થાય છે. ચારનું સાર, છાશ નું પાશ.

(૭) દંત્ય 'સ'નું તાલવ્ય 'શ'માં રૂપાંતર થાય છે. પાસેનું પાશી.

(૮) ભવિષ્યકાળના રૂપમાં પણ લાવીશ ને બદલે લાયો.

(૯) આ ઉપરાંત ત્યારે નું તાણે, ત્યાં નું તાં, ચાલ નું હેંડ, મૂક નું મેલ. આપ નું આવ, છોકરી નું છોડી, બેન નું બૂત, અગવડ નું વપત, પવન નું વાયરો એવું ઉચ્ચારણ થાય છે.

૨. મધ્ય ગુજરાતની (ચરોતરી) બોલી :

ચરોતરી બોલીનો ઉપયોગ મધ્યર પેટલીકરે પોતાની નવલકથાઓમાં કર્યો છે. તેનાં લક્ષણો નીચે મુજબ છે.

(૧) ક્રિયાપદનાં રૂપોમાં શબ્દોને અંતે આવેલા 'ઇ' અને 'ઉ'; 'અ' જેવા સંભળાય છે. જે ચરોતરી બોલીની આગવી વિશિષ્ટતા છે. દા. ત. 'હું' નેહાળ નાહ.

(૨) 'ભાઈ' નું 'ભઈ', 'બાપ' નું 'બપ' જેવું રૂપ થાય.

(૩) નિશાળ નું નેહાળ અને લીંબડો નું લેમડો જેવું ઉચ્ચારણ થાય છે.

(૪) શબ્દના અંતિમ અક્ષર પરના અનુનાસિકો ઉચ્ચારતા નથી. દા. ત. જાઉં નું જઉ, કરવું નું કરુ, મહીં નું મઇ.

(૫) પદને આરંભે આવેલા ક, ખ એ કંઠ્ય વર્ણો તાલવ્ય વર્ણોના સંયોગ પામતાં ચ, જ રૂપે બોલાય છે. દા. ત. કયાં નું ચ્યાં, ગયા નું ગ્યા, ખેતર નું છેતર, ચાર નું સાર, છગન નું સગન, તો કેટલીકવાર 'સ' નો 'શ' બોલાય છે. દા. ત. સેથો નું શેથો.

(૬) 'સ' નો 'હ' બોલાય. પાસેનું પાહે. વિશ્વાસ નું વિહવાહ, વિસામો નું વિહામો.

(૭) આ ઉપરાંત લઘુ પ્રયત્ન 'ય' કાર ચરોતરી બોલીમાં વ્યાપક છે. નરસિંહરાવ પણ આમ જ પ્રયોગ કરતા હતા. દા. ત.

આંખ નું આંખ્ય, લાવ નું લાવ્ય.

(૮) એક રમૂજ લાગે તેવું ઉચ્ચારણ પણ ચરોતરી બોલીમાં છે. દા. ત. નારી જાતિ બહુવચનનાં નામો સાથે બધાં જ પદો-ક્રિયાપદો સુદ્ધાં, બહુવચનનો-પ્રત્યય ધારણ કરે છે. બાછડીઓ ઊભીઓ હતીઓ.

(૯) આ સિવાય પણ કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ નીચે પ્રમાણે ચરોતરી બોલીમાં દેખાય છે.

ત્યારે નું તારે, ત્યાં નું તાં, પણે નું પેણે, નહીં નું ના, શા માટે નું શીદ, નહીં તો નું નીકર, છોકરો નું હેયો, દિવસ નું દન વગેરે.

ચરોતરમાં આ ઉચ્ચારણો એટલાં સ્પષ્ટ છે કે સમસ્ત ગુજરાતી પ્રજામાં આ પ્રાંતની પ્રજા ઉચ્ચારણથી ઓળખાઇ જાય છે. જેવી રીતે કોમી બોલી બોલનારી વોરા, પારસી કે ખારવાની કોમો જુદી તરી આવે છે તેવી રીતે. આ બોલીમાં આદિવાસી ભીલો, ખારૈયાઓ, વગેરેની અસર વરતાયા વિના રહેતી નથી. શબ્દકોશની દૃષ્ટિએ શિષ્ટ ગુજરાતીની એ વધુમાં વધુ નજીક છે.

૩ દક્ષિણ ગુજરાતની બોલી

આ બોલીનાં કેટલાંક (દા. ત. નિશાળ, લીંબડો વગેરે) ઉચ્ચારણો શિષ્ટ ગુજરાતી ભાષાના જેવાં જ હોવા છતાં કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ પણ છે. 'શ' નો 'સ' બોલાઇ જાય કે 'ટ' નો 'ત' બોલાઇ જાય જેવાં લક્ષણો તો છે જ, તદુપરાંત વાક્યના છેલ્લા અક્ષરનો 'એ' સંભળાતો નથી. દા. ત. 'શું કરે છે' માં નો છેલ્લો 'છે' 'છ' એમ જ સંભળાય.

(૧) મૂર્ધન્ય વર્ણોનું દંત્યવર્ણમાં ઉચ્ચારણ થાય છે. દા. ત. છાંટે-પાણીનું છાંતોપાની, માણસનું માનસ, પણું નું પન, એકઠા નું એકથા, બધા નું બઢા, પંદર નું પંડર ઇત્યાદિ.

(૨) કેટલીકવાર ક અને ગ તેમાંના મહાપ્રાણ 'હ' સાથે ભેળવીને બોલાય છે. દા. ત. ગોટાળો નું ઘોટાળો એકલો નું એખલો.

(૩) 'સ' નો 'હ' થવો એ તો દક્ષિણ ગુજરાતના સૂરત જેવા દક્ષિણતમ ભાગનું સામાન્ય લક્ષણ છે. શું ? નું હું ? , સૂરત નું હૂરત કે શાક નું હાક ને વલસાડનું વલહાડ તો બધા જ બોલે.

આ ઉપરાંત બીજી એક વિશિષ્ટતા 'ન' નો 'લ' કરવાની છે; જે નાખ નું લાખ કે નાનું નું નાનલું-માં દેખાય છે.

(૪) 'ચાપો' માં વચ્ચે 'ઈ' ઉમેરીને જેમ 'ચાઇલો' કે ચાપલો' આ બોલીમાં થાય છે તેમ 'કાપો' નું 'કાઈપો' 'મખો' નું 'માઈરો' પણ થાય છે.

(૫) 'ળ' નો 'લ' તો ભરૂચમાં યે થાય છે. જ્યોતીન્દ્ર દવેના એક લેખમાં આ વિશે તેમણે એક સુંદર ઉદાહરણ આપ્યું છે. જેમાં બે ભરૂચીઓ વચ્ચેના સંવાદમાં 'ળ' ને બદલે 'લ' વપરાયેલો છે. 'માલ પર બેઠો બેઠો ગાલ પર ગાલ દે છે...' વગેરે. તેવું જ 'મળવા' નું 'મલવા' વગેરેમાં પણ.

(૬) આ ઉપરાંત સૂરતી બોલીમાં જ જોવા મળે તેવી લાક્ષણિકતાઓ તે 'હું' આવીશ' ને બદલે 'હું' આવા' કે મારીશનું 'મારા' જેવું રૂપ.

(૭) ત્યારે નું તીવારે, પણ ને બદલે 'બી' દા. ત. 'હું' બી આવવાનો.' જોકરા મારેનો પોયરા જેવો શબ્દ એ સૂરતી બોલીની લાક્ષણિકતા છે.

૪ સૌરાષ્ટ્રી બોલી

આમ તો આખા સૌરાષ્ટ્રની બોલીને એક જ ગણવામાં આવે છે તથાપિ તેમાંયે ચારેક જોડલા ગૌણ પેટાબેદો પડે છે. જામનગર અને હાલાર, ભાવનગરની આસપાસના ગોહિલવાડ. એમ કેટલાક ભાગોની બોલી અન્યથી જુદી છે. દા. ત. જામનગર ને હાલાર તરફ ને ઝાલાવાડમાં વિવૃત્ત 'એ' ને 'ઓ' (આપણે જે 'એરિકો' ને 'ડોક્ટર'માં બોલીએ છીએ તે) તીવપણે ઉચ્ચારાય છે. તેઓ 'ઘોડો' એમ નહીં પણ 'ઘોડો' એમ બોલે છે. ભાવનગરની આસપાસના ગોહિલવાડની ભાષા શિષ્ટ ગુજરાતીની નજીક જતી જણાય છે તો સુરેન્દ્રનગરની આસપાસના ઝાલાવાડની ભાષા ઉત્તર ગુજરાતની તથા કંઈક અંશે થરોતરની બોલીની સાથે મળતી આવે છે.

(૧) સૌરાષ્ટ્રીમાં ઉપર બોલા તેવા વિવૃત્ત (પહોળા) 'એ' 'ઓ' નાં ક્યારેક ખૂબ કામળ ધ, ઉ, જેવાં ઉચ્ચારણ થાય છે. દા. ત. 'એ ગયો હતો' નું 'ઇ ગયો હતો' એમ થાય. તેમનું તીવ્ર ને ખાચડી નું ખાચડિઉં.

(૨) 'ય' ને વચ્ચે આણવો એ તો આ સૌરાષ્ટ્રી બોલીનો વિશિષ્ટ લહેકો છે. 'વાતમાં શો માલ છે' નું તેઓ 'ઇ વાલમાં શ્યો માલ છે' એમ ઉચ્ચારણ કરશે.

(૩) ય ઉમેરવાનું તો હ ને કાઢવાનું વક્ષણ છે. પહેલું નું પેલું. ને ય ની જેમ અનુનાસિકો પણ ઉમેરાય. ખાઇએ તું ખાયે થાય કે જઇએ તું જાયે.

(૪) ચ, જ, જ, ઝ જેવા વર્ણો પણ પ્રાકૃત રીતે બોલાય. ચાર નો સ્થાન, જમનું જમણુ, છોકરો શોકરો ને છોકરી નું શોકરી એમ બોલે.

(૫) નારી જાતિનાં નામોમાં ગવ્યો નું ગવ્યું, બેસોનું બેસ્યું, જેવાં રૂપો, સાં ને બદલે ન્યાં, ક્યારના તું કેદના, કેવળ તું નકડું, ઉપર નું માથે, પાસે નું ઓગો પથર નું પાણો. બહેન તું બોન, વિસામો નું પોરો વગેરે રૂપો પણ આ સૌરાષ્ટ્રી બોલીનાં જ વ્યવર્તક લક્ષણો છે.

૫. કચ્છી બોલી.

કચ્છી એ સિંધી ભાષાની એક બોલી છે. પરંતુ એના ઉપર ગુજરાતી શબ્દભાષણની સૂચક અસર છે. કચ્છમાં નાગરો સિવાયની પ્રજા મોટે ભાગે કચ્છી બોલે છે. હાલારમાં એ પ્રજા આગળ વધતાં મુખ્યત્વે ભાટિયા, મેમણ, ખેખેઓ, મિયાણા, મુસલમાન, સિંધી, માછીમારો વગેરેની ગુજરાતીમાં કચ્છી બોલીની અસર ઉઘાડી છે. ઓખામંડળના વાઘેરો તો ઓખા કચ્છી જ બોલે છે.

૬. સરહદની બોલીઓ.

સરહદ પરની વસ્તી પર પડોશના પ્રદેશોની બોલીઓની અસર પડે છે. ગુજરાતને પશ્ચિમ કિનારે બોલાતી બોલીઓમાં મરાઠીની, પંચમહાલ માળવા-ગુજરાતની સરહદ પર હોઈ તેની બોલીમાં માળવીની, એનાથી ઉત્તરે ભીલી બોલીઓની, અસર પડેલી છે.

આ બધા ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ પડાયેલા બોલીબેદો ઉપરાંત સાતિઓની બોલીઓ જુદી, હિન્દુ-મુસ્લિમ, ખારવા, કાળા વગેરે કોમોની બોલીઓ જુદી, સોરઠના મુસલમાન ધાંચીઓની બોલીઓ જુદી. સૌરાષ્ટ્રમાંયે મેર લોકો પોતાની આગવી બોલી ધરાવે છે. સરત ખાજુ પારસી, અનાવલા, બોઈ વગેરે જાતો પોતાનાં વિશિષ્ટ ઉચ્ચારણો, શબ્દકોશ ને રૂપભેદ ધરાવે છે. ગુજરાતી પ્રજા સાથે

ભળી ગયેલા ભીસો, દૂખળાઓ, રાનીપરને વગેરે સર્વને પોતપોતાની વિશિષ્ટતાઓ છે જ.

'બાર ગાઉએ બોલી બદલાય' એ કહેવતમાં જેમ સ્થળબેદે બોલીબેદ સરખાય છે તેમ બીજાં પણ કેટલાંક કારણો એવાં છે કે જે બોલીબેદ સર્જે છે. ઉપરની બધી બોલીઓમાં અપરંપાર વૈવિધ્ય હોવા છતાં તે બધી જ ગુજરાતીના જ અંગમાં સમાવિષ્ટ થઈ રહી છે. બધીનું બંધારણ એક જ છે. માત્ર ઉચ્ચારણોના વૈવિધ્યથી જ ભેદ પડે છે. અને આ વૈવિધ્ય તો તે તે પ્રજાની સંસ્કૃતિનું દ્યોતક છે.

સમાન ભૌગોલિક સ્થિતિ હોય તેવા બે પ્રદેશોની બોલીઓ સમાન હોવી બેધર. પણ કેટલીકવાર આવા સમાન ભૌગોલિક પરિસ્થિતિવાળા પ્રદેશોમાં જુદી જુદી બોલીઓ જણાય છે. રિવટઝલેન્ડમાં તદ્દન પાસે આવેલાં બે ગામોની બોલી એકબીજાથી ખૂબ જુદી છે તેનું કારણ શું? કારણ કે સાંતી સામાજિક સ્થિતિમાં મોટો ફેર છે. એક ગામના લોકો પ્રોટેસ્ટ છે ને હુન્નર ઉદ્યોગથી જીવનનિર્વાહ કરે છે. બીજાની વસ્તી રોમન કેથોલિક છે અને પશુપાલનથી જીવન ગુજારે છે. બંને વચ્ચે લગનસંબંધો થતા નથી. એક ગામ ૧૪મા સૈકામાં ફ્રાન્સના એક પ્રદેશમાંથી આવેલા લોકોએ વસાવ્યું હતું જ્યારે બીજું ગામ બે સૈકા પછી અન્ય સ્થળેથી આવેલા લોકોએ જંગલ સાફ કરીને વસાવ્યું હતું. આથી બંને વચ્ચે એટલો બધો ભાષાબેદ પડી ગયો હતો કે એકની બોલી બીજાથી સમજી શકાતી નહોતી* બોલીઓમાં ભેદ પડવામાં કેવાં કેવાં કારણો ભાગ ભજવે છે તે આ દાખલા પરથી આપણે ચકિત થઈએ તે રીતે જણાશે.

૧ જુઓ 'દિરેક્ટરી વાતો ભાગ-૧' માંની 'એમી' વાર્તામાં નીચેની પંક્તિ : "ઓરો આવ્યને કેશવા તારો ચારતો ફૂડ"

(પૃ. ૧૪૫) નવમી આવૃત્તિ.

* કાન્તિલાલ બ. વ્યાસ કૃત "ભાષા વિજ્ઞાન" પૃ. ૩૭૦. આ સાથે સરખાવો : "Encyclopaedia Britannica" 1946 Vol 13 (Language) P. 698.

શુભેચ્છા સાથે—

દોલતરાય જયંતિલાલ

ફેન્સી કાપડના વેપારી

૪૭૫, ચંદ્રચોક, ત્રીજી ગલી,

મુળજી જેઠા મારકેટ

મુંબઈ-૨

ગૃહિણીઓમાં ગુણવત્તાથી ગવાયેલું
ગુર્જર અસ્મિતામાં ગૌરવ લેતું

અરુણ વનસ્પતિ

ભોજન કૃતિ, પુર્તિ અને તૃપ્તિ માટે એક
સર્વમાન્ય સ્વયંપાક સાધન

ઉત્પાદકો

ધી જગદીશ ઓઈલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ પ્રા. લી.
ચોરખંદર

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી હરીચંદ મીઠાભાઈની કું.

૨૫૮, બારાઈમામ રોડ,
નળખજર,
મુંબઈ-૩

With Best Complements from

: Telephone :
328069

SURYAKANT SHAH & CO.

ART SILK & COTTON MERCHANTS
&
COMMISSION AGENTS

41-45, Nakhoda Street
1st. Floor,
Trambakantha
BOMBAY-3

ગુજરાતીમાં ગીતો વગેરેનું કંઠસ્થ લોકસાહિત્ય

—શ્રી ખોડીદાસ પરમાર

દરેક દેશને પોતાનું પ્રણાલિકાગદ્ય તેમ જ નિલ દ્રવ્ય સાહિત્ય હોય છે. તેમાં પણ શિષ્ટ સાહિત્ય તેમ જ લોકસાહિત્ય એમ બે ભાગ છે. શિષ્ટ સાહિત્ય બણેલાં-ગણેલાં લોકોનું જ બહુતર રંગન કરે છે, જ્યારે લોકસાહિત્ય સર્વ ગ્રામજનોનું મનોરંજન કરતું કંઠસ્થ-સંઘોર્ષનું સાહિત્ય છે, તેને વખાણતાં સોરઠીયો સાચું જ કહે છે—

દુહો વસમો વેદ, સમજે એને સાથે;
વિવાતણી વેણ, વાંઝણી શું જાણે?

આ ગુજરાતની ધીંગી ધરતીમાં લોકસાહિત્યનો અખૂટ ભંડાર ભર્યોભાદર્યો પડ્યો છે. આ સાહિત્ય તે જીવનું સંચિત કરેલું પણ બહોળાશમાં વપરાતું કવન-ધન છે. તેનો કોઈ એક માલિક નથી, તે જીવન કોઈનું નથી—તે સર્વ કોઈનું છે. આમ લોકસાહિત્યને ગ્રામસમુદાયનું જ કવન કહી શકાય. કારણ તો શહેર કરતાં વિશાળપટ પર તે ગામડાંઓમાં જ ફહલવું છે અને ત્યાં જ કંઠસ્થ થઈ, સચવાઈને બહોળાપટ પર ગ્રામજનોમાં જ વિસ્તર્યું છે એટલે મોલાત્ય જેમ મેઘના અમી પી પીને ખોમે ને ધોમે પાકે છે, તેમ જ આ ગ્રામકવન-સાહિત્ય લોકોની જામિના ઉમળકા જીતીને, ગામડામાં જ ભર્યુંભાદર્યું નીંધવું છે. તેનો મેંધે 1 ફાલ ગામડાંની ધીંગી જુવતી-ઓએ જ વધારે વેળો છે, ને તેને દળતા રાગે અને રમજટભર્યા તાલે ધૂનીને ગાઈ જાણે છે. મરકલડાં જીવાનો અને ડ્યુમચુ ડોસાઓ—સૌએ તેને દળતી રાત લગી સાંભળ્યોય છે તંબૂરાના તાલે ગાયોએ છે અને રસભર્યા ધૂંટડ પીધાય છે. તેની સરવાણીઓ હજીએ ગામેગામ જેવા-સાંભળવા મળશે—

‘તાલ તંબૂરો સતીના હાથમાં હોજી,
સતી કરે છે અલખનો આરાધ.’
બડેબ હો વચન સંભારી, વેણ...બગજે હો જી!’

આમ ગ્રામ પ્રવ્રતા જીવનમાં ઉલ્લાસ છે, રસમસ્તી છે અને સૌથી વિશેષ તે તેને થોડો ઘણાય નવરાશનો વખત મળે છે. તે વખતનો ઉપયોગ આ લોકો રાસડા, ગીત, ગરબી કે ભરતચીતર શીખવા પાળળ ગાળે છે. આમ ગામડામાં નાના બાલ-યાલિકાઓ ખોસતાં શીખે તે વેળાથી જ માતા તેને બેડકણાં ખોસતાં કરી દે છે. ‘પા પા પગી, મામા ડગી’ અથવા

“રાધે ગોવિંદ રાધે, શીરા પૂરી રાધે,
શીરાને તો વાર છે, પૂરીઓ તૈયાર છે.
રાધે હરગોવિંદ, ખીરસે ભોજાનાથ.”

આમ નાનપણથી જ ગાતું બાળક મનુની અવસ્થા સુધીના લાંબા જીવનપટમાં કંઈ કેટલુંય ગાઈ સાંભળી નાખે છે. તે સથળું

લોકજીવનમાં ઘડાયેલું હોય છે, તેથી જીવનના નોખતરાળા પાસાનો અનુભવ આ લોકસાહિત્યમાંથી માણસને મળી રહે છે, અને તેથી જીવનરસ મૂલવવામાં આ અનુભવ ઘણો કામ લાગે છે. આ લોકસાહિત્યથી ગ્રામલોકોનું જીવન ઘડાય-પોષાય છે, અને જીવાતી જીંદગીમાં અવનવા રંગો પૂરે છે.

લોકસાહિત્ય ભલે ગ્રામજનોના પ્રદાન હોય પણ તેમાં લોકજીવનનું મોટે ભાગે ઉજ્જવળ પાસું જ વિશેષતઃ છે, માત્ર કોઈક જ વાર કાળી બાજુ નિરૂપાય છે, પણ તે સત્ય ઘટના જ હોય છે, તેનાં નિરૂપણમાં નરી વાસ્તવિકતા જ હોય છે, તેથી ગ્રામજનોના આને સાચવી રાખે છે, અને લોકોની સમક્ષ જ મૂકી દે છે. અને આ દ્વારા લાલચત્તી ધરે છે. જેવા કે ‘કંડા જૂલણ અને તેની શેડાણીનો ડિરસો’, ‘કડવી કણુણ અને હનુભા’નું ગીત કે ‘ભવાયાની સાથે ભાગી જનાર જવલ’નું ગીત આ રહ્યું—

ધારકે ભવાયા રમે, જવલ જેવા ગઈતી,
જવલની સાસુ દરણું કરે આટલું જવલ દળજે
હું તો દરણું દળતી નથી, ખાનારા ઈ મરજો.
જણું દળતાં બહુ દળજે, ખાનારને ખમ્મા કેજે.
અડધી રાતે ભાગી જવલ, ભવાયા ને વૈ ગઈ.

આ સિવાય અપહરણ તેમ જ ભાખીને દિયરની સત્તામણીના ગીતો પણ છે, જેવા કે—

‘નરગતી દેરીડા આણે આવીઓ રે લોલ’
અને વળી ‘સોનલ રમતી ગડડાને ગોમે,
રમતા ઝલાણી સો સ ગરાસણી.’

જીવનના દરેક પ્રસંગો ગ્રામજનોના હૃદયમાં એક જાતનું ભાવ સંવેદન જગાડે છે, તેનું મંથન હૃદયમાં થાય છે અને જે ઊર્મિસભર બહાર આવે છે. તે કવન કે વાતોને તે બહોળા ગ્રામસમુદાય સમક્ષ મૂકે છે, આ કૃતિમાં ગીત, કથા કે વાર્તા જે હોય તે ગ્રામસમુદાયની જીભે-એટલે કમોટીએ ચડે છે, તેને છોલી, મહારીને વ્યવસ્થિત કરી ગ્રામ સમુદાય એક ચોક્કસ પ્રકારનું રૂપ આપી દે છે. અને પછી આ રચના તે જ રૂપે ગામેગામ પહોંચી જાય છે. આવી રચનાઓમાં માનવજીવનના દરેક પાસાઓને, આનંદ કે શોક, વિરહ કે મિલન, તડકા કે છાયા અને બીજી કેટલીય બાબતોને મોકળાશથી ગાઈ નાખે છે. લોકભોલીમાં રચાયેલી આ રચનાઓ મીઠી અને સાદી હોય છે, લોકોને તેમાં ઉણપ કે ખોડખાંપણ નથી દેખાતી. તેમાંના ઘણાય ગીતો ગૂંજે ભર્યા એકચી જેવા સુગંધમધુર છે જ, અને એ ગીતો લોકનારીઓ ગાય છે ત્યારે તો મધુરા અવાજથી આ ગીતો ધરતીના પટ માથે તેની સાદાદમ્પત્ર ગૂંજી ઊડે છે.

‘કિયાભાઈ ઘેર અમરત આંખો રોપિયો,
કિયાભાઈ ઘેર આવે વળતી છાય.
તું ખોલે રે મારા રુદિયાની કોયલ.’
કે પછી રંગભીની યૌવના ગાય છે તેમ—
‘કાગણુ ફેર ફેરે હોળી રે,
ચૂંદણ મારી કેશરમાં બોળી રે,
કેશકાં બહુ નાખ્યા બોળી રે,
જમના જવા દો પાણી રે.’

આમ લોકસાહિત્ય એ ગ્રામ લોકોનું જ સાહિત્ય છે. તેથી તે અંધરથ થયેલું નથી, પણ કંઠોપકંઠ સચવાતું ચાર્યું આવ્યું છે. અથવા શબ્દો જે સદૃશ લોકજીવે ન ચડી શકે તેવા હોય તેને લોકભાષાની સરાણે ઘાટ ઉતારી, બોલવામાં લોકગતે બોલી સકાય તેવા બનાવ્યા છે.

‘રાજ જનરખતો અંગુઠો પાછીઓ
અંગુઠો પાક્યોને પીડા બહિ થાય
જનરખ પેટ વાંઝીઆ.’

આમ દશરથનું જનરખ, કૈકેયીનું ખેંગા, વૈદેહીનું વીરરી વગેરે દ્રુકા પણ નવા જ નામ રાખી દીધા છે, છતાં મૂળ કથા નામ હશે તેનો ખ્યાલ તો તરતજ આવી જાય છે. બીજું ‘મૃચ્છકટિક’ માંના શકારની જેમ ઘણા કથાગીતોમાં પાત્રોની અદ્વિતીયતા ધર્મ છે. દા. ત.—

‘ઓદીને રાણી રાંદજ ચૂંદડી રાના દેવ,
હું કેમ ઓદશ એકલી રાના દેવ,
નણદજ સુભદ્રાબાના વાંધા રાના દેવ.’

તેમજ

‘રામ પરભાતીને પો’ર,
દેવકીજી માતાએ દાનજ માગીઆ,
મગ્યા માગ્યા તે બે વાર,
સીતાજીએ વચન લોપીયા.’

આમ પોતાની રીતે બંને અજબુથી આ નામો મૂકાયા પણ જે કહેવાનું છે તે તો સર્જન. પછી બંનેને ગમે તે નામ હોય ! આમ પ્રકૃષ્ટ ભિર્મિના ઉદાગે આ સાહિત્ય રચાયું છે, અને ગવાયું છે, અને અદાપિપર્યંત જીવંત રહ્યું છે. લોકમાતા પોતાની આશુ વજોટ દીકરીને હીરે મઝ્યા ચણિયા ને કાપડા, જડાવ ઘરેણાંને ભાકળા, અંદરવા સાથે ગીતો ને વ્રતકથાઓનો વારસો ય આપે છે. વળી વિશેષ ગ્રામકન્યાઓ, ભાભીઓ અને સરખી સહિયર પાસેથી અનેરી શીખ મેળવે છે તેમાં ઘણું ઘણું આવી જાય છે. આમ દરેક ગામડાંમાં લોકમાતા, સાહેલીઓ અને ભાભીઓ ચાલી આવતી સંસ્કૃતિનું દીકરીનાં યથા-સંચય કરીને લોકસાહિત્યનું અખૂટ ભાગ્ય બંધાવે છે. એટલે જ ગ્રામજાનિકા બધાય કામની સાથેસાથ હાલરડાંથી માંડીને જાજીઆ-મરશીઆ મુખીનું દરેક પ્રકારનું સાહિત્ય કંઈક કરીને સાસરે જાય છે. આ રીતે એક ગામથી બીજે ગામ સાસરે જતી કન્યા લોકસાહિત્યનો ફેલાવો કરે જ છે. આમ ગીતો એક ગામથી બીજે ગામ અને પછી ત્રીજે ગામ જાય છે. તેથી લોકસાહિત્યનો ફેલાવો ખૂબ જ ઝડપથી થયા જ કરે છે.

ઘણાં લોકગીતો વિશેષતઃ સાસરવાસી વહુઆડુઓની અંતરની ભાષા છે. ‘વઢિયારી સાસુ’ ને ‘સાધુકી નણંદ’ પાત્રો જે નથી ઉચ્ચારાતું તે આ ગીતો દ્વારા બહાર આવે છે. તે બધી જ વહુઓની વાણી છે, તેમાં કોઈક જ આકાશ હશે. તેથી ગ્રામવધૂઓ પોતાના પ્રણય કે કલહ વિરહ કે મિત્રન, મુખ અને દુઃખને આવા લોકગીતો દ્વારા જ ગાય છે ને ? આ ગીતોમાં ઠંડી ફૂરતા છે. જેથી કે—

‘નો દીડી પાનળી પરમાર્થ રે જરેજી મા
મોતુમાં આંખો મોડિયો રે.’

અથવા આવા જ બીજા ગીતની આ રહી તે કડીઓ—

‘સોનકા તે વરણી બાની ચેલ બજે રાજ
રૂપકા તે વરણી બાની રાખુ ઊડી રાજ.’

આ ગીતોમાં અમનના ભડકાંએ બળતી કુલવધૂઓ છે. તો આવાં બીજાં કેટલાંય ગીતોમાં ફેરાડાં અવળાં કરી નાખે તેવી બળકાઈ, શ્રુતન અને શૌર્યપ્રેમના ચિત્રો પણ છે. વળી તેમાં શૃંગારભરી વર્ણન-બોલી પણ છે અને રૂંડેરી રંગભરી ચિત્રામણ પણ છે. જીવનરસના તલાવડામાં ઝીલતા લોક પાસે જીવનની ભર ભર મરતી છે. અને ગાવાની હલકે અને રાગે તો દૈક હૈયાને હલબલવી અને ધ્રુવકારી દીધા છે. તેમાં આંતર જ વેદનાઓ અને ભિર્મિઓ રસ નીગળતી વાણીમાં ગવાય છે. જે કહેવાનું છે તે હૃદયની જ સીધી સાદી વાણીમાં કહી દે છે, તેમાં બુદ્ધિના ચમકારા નથી. તેમાં નરી સાદાર્થ ઉચ્ચારાય છે. નથી તેમાં અડવડિયો ઉચ્ચ આડંબર કે વાણીપેશવનો નિલાસ, માત્ર સાદાઈથી રસ નીગળતી રીતે સૌ એ ગીતો ગાય છે. જેમાં નરી સાદાર્થ અને સૌંદર્યના દર્શન થાય છે. તે આવા ગીતો જોતાં લાગે છે—

‘મારે આંગણિયે તળશીનો કેરો,
તળશીને કેરે રૂડા રામ રમે,
રૂડા રામ રમે મોર મોતી ગણે.
મોરે મોતી ચણે દેડ્યું ફૂંજે વળે.’

આ કંઈક લોકસાહિત્ય જે હંમેશા ગ્રામ સમુદાયમાં મોકળાશથી ફરતું અને ગવાતું રહે છે તે લખ્યું કોણે ? આ પ્રશ્ન આપણને જરૂર થવાનો જ, આનો કોઈ રચયિતા હશેને ? તો તે કોણ એમ દરેકને થવાનું જ. તો તેનો જવાબ તો એ છે કે તેની રચના કરનાર આખો લોકસમૂહ છે. જે ગાય છે ને ઝીલે છે, અને, સાંભળીને જે મનમર માણે છે, તે બધા જ. આમ આ લોકસાહિત્ય સર્વનું-સમૂહનું સાહિત્ય છે. દા. ત. કોઈ એક યુવતીને ગીત રજૂ કરું, સાંજે એકમાં તે ગીત ગાશે. સૌ તે ઝીલશે. અને સૌ આ ગીતમાં યાં કંઈ એસી ના શકે તેવું હોય ત્યાં સુધારો કરીને ગાશે. અને પછી તો સૌને કંઈ અને દૈયે વસી જશે. આ ગીતોની રચના સાવ સાદી જ હશે. તેમાં કોઈ અટપટી કડી નહીં હોય, પણ આનંદભિર્મિનો દિલોજો તો હશે જ. આ ગીતમાં સીધે સીધું અને ઘણુંવાર તે નિત્યક્રમનું વર્ણન ક્રમબદ્ધ રીતે આગળ ચાલ્યું જતું હશે. મોટે ભાગે દાનજ દાડમી, નવાણુ તો તાંગાફૂંડી કે નદીયું ના નીર, બોજન તો લાપશી કે સાકરિયો કંસાર, મુખવાસ તો એકચી કે પાનનાં બીડાં, પોદણુ તો કોલિયા કે જીતરી-પલંગ અને ઉગરો તો ઓરડા અને મેડિયુંના મોલ જ. આમ ક્રમમાં વ્યવસ્થિત રીતે ગવાતું, સાંભળાતું

હોવાથી જલ્દી યાદ રહી જાય છે. એટલે જીવનનો રેઝીડો વ્યવહાર ગીતોમાં પણ ગૂંથાઈ ગયો છે. આ સિવાય રામ અને સીતા, રાધા-કૃષ્ણના વિરહના મહિનાઓ, સાતત્ય કે પંદર દિવસનું પંખવાડિયું એમ ક્રમિકમ ગવાય છે. દા. ત.

‘કાલક મહિને કાન કાળા, મોહન મંદી
મોરલીઆખાને.

‘પડવે પેલી તય ગુણ ગાય તારા રે,
એકવક્રું કેમ રહેવાય પ્રભુ જ મારા રે.’

‘અમાસ તો આઈજી દીવાળી, શું કાંતુ મારી
આઈજી રે.’

આ સહિત રામાયણ કે મહાભારત અને પુરાણના કોઈ પ્રસંગોને પોતાની રીતે વર્ણીત કરીને ગાશે. આમ ગીતો, વાર્તા, વ્રત વગેરેને આ લોકો પોતાની આગવી લોકભાષામાં છટાથી રજૂ કરશે. તેના વર્ણનો દરેક જણ સમજી શકશે તેવા સાદા હશે ભાષામાં પણ કદી અટપટી ભાંગિમા નહીં હોય, સાદાઈથી ઓળખાતી વનસપત્તિ અને લાડીલા પશુ પણ સાથે જ વર્ણવાયા હશે; તેમાં વિશાળ દ્રવ્યના અને ગગનગામી ઉડવનને બહુ અવકાશ નથી, છતાં સુરેખ વર્ણનકળા અને સાદૃશ્ય તો છે જ. ધેધૂર આંગો, ગડો નંજુડો, લીલી આંબલી, ઘેરો વડો અને પીળો ખાખરા, રૂડેરી રીતે ગવાય છે. ફૂલમાં પીળો, ચંપો રાતી કરેણુ, ગંધીસો કેવડો ને મરવો અને ગુલામી ગલ તો વિસર્પા વિસરે નહીં તેવી રીતે ગવાયા છે. પણ તો એનું મોંઘુ ધન છે, આંગણિયાની શોભા ગોરી ગાવડી અને ભગરભેંશ. ધૂધરમાળ ધમકાવતાં ધોરી દાંદા અને રોજ, તેજણુ અને માણકીના નાચલહણાટ પણ રૂડીરિતે વર્ણવાયા છે આમ પાદર સંમેથી તે પાણી શેરડો, અને મોનિયાજ્યંધ ગોરડાં સુધીનું સુંદર દર્શન આ ગીતોમાં જ જોવા મળશે.

‘કિયા ભાદને મોભારે મોતી જલ્યા રે,

રાગનો અંગલો મેહુર રંગે રે.’

વળી નરનારીનાં તો લળી લળીને રૂપે મઝ્યાં કંઈ કંઈ ફેટલાંય ગીતો રચાયાં છે, જેમાં લેયું મંડાય તેવો રૂડો જોખન ભર્યો લાડો, જેની મૂંઝે લીંછુ રહે તેવો મહાનગીભર્યો માટી અને રૂપની અંધોજો લેતી લગ્નમણી નારીને સુપેરે વર્ણવેલ છે. કાળુડા બાળથી માંડીને સાધુ-સંતને અને બદાદૂર બદારવડિયાને પણ ગીતોથી નવાજ્યા છે. આમ સમાજના દરેકે દરેક થરના નોખતરાળા પ્રસંગોને તથા લોકોને-દરેકને કાવ્ય કે કથામાં ઉપરિચિત કરી વર્ણવી બતાવ્યા છે. આમ લોકગીતોને કથા વાર્તા વગેરેનો ફલકપટ વિશાળ છે. તેમાં રણજીતી કિનિનો રણકાર જ દેખાય છે, નથી તેમાં ભાષાનો આડંબર કે અર્થધન દૃટતા. સાદી ભાષામાં, સૌ સમજી શકે તેવી વાણીમાં જીવનના માણસ-અનુભવેલા પ્રસંગો વર્ણવીને સાદા અપ્રંદ-જીવનનો બીનો-સૂકો ચિતાર વર્ણવેલ છે. ભલા ભોળા શ્રદ્ધાળુ લોકો, પરથવીના એ બાળ, પરમકૃપાળુ પરમાત્માને તંબૂરાને તાલે અને મંત્ર-રાના નાદે આરાધીને ગાય છે. ઈશ્વરની આંખના અમીના એ તરચ્યા લોક ભગવાનને પણ આરાધીને ગાય છે ભજે છે. ઈશ્વર તરફનાં રતેદ-ઝરણુનું જે વહેણ વહુ તે ભજન. આ ભજનમાં માથડાં નમાવી અને બોળો પાથરી તેઓએ દેવને આરાધ્યો છે. મંજુરાનો ઝણઝણાટી

અને એકતારાના સૂરે ભગવાનને રીઝવીને વહેલી પરોડ સુધી ભજનની ધૂત મચાવી છે અને રૂડી રીતે દેવને આરાધ્યો છે—

‘ભજનનો વેપાર ઘણી તારા નામનો આધાર

કર મન ભજનનો વેપારજ.’

આ ગીતો, વાર્તા વગેરે કશે કેકાણે લખાયા તો નથી જ છતાં તે ભરપટ્ટે કંઠોપકંઠ સચવાતા રહ્યા છે. આનંદની પણ લોકોએ સૌને માટે રચેલ હોવાથી તે સૌનું ધન છે, અને તેથી જ અભણ ગ્રામ-જનોએ એ ધનને સાચવીને મોટે કરી લીધા છે. ભાષા, દાળ વગેરે સાદા હોવાથી તેમજ પદ્ય હોવાથી લોકોને તે જલ્દી મોટે થઇ જાય છે. વળી આ ગીત, રાસ-ગીત, વાર્તા બહુ લાંબા ન હોવાથી ગાનાર એક એક કડી એવડાવીને ગવરાવે, ગાય છે એટલે ગીત પણ યાદ રહી જાય અને રચના લાંબો વખત સુધી લંબાય. જે કૌટુંબિક ગીત હોય તો તેમાં કમવાર દાદાન્દાદી, કાકા, મામા એમ દરજ્જા પ્રમાણે વર્ણનશ્રેણી ચોક્કસ હોય છે જેથી ગીતો સહેજે યાદ રહી જાય છે. આ ગીતો કે કથા વગેરેમાં વસ્તુનું દૂંકું છતાં સચોટ ખ્યાન સાદી ભાષામાં હોવાથી લોકોને તે વધારે સ્પર્શ કરી જાય છે. અને તેથી જ એ ગીત પોતીકું લાગે છે.

આમ આ આખા ગ્રામ-સમાજનું સાહિત્ય છે. તેથી તેના પરિ-શીલને આખા ગ્રામસૃષ્ટિનું માનસ, તેના રીત-રિવાજ, તેનો આનંદ અને શોક-ઉદ્વેગ વગેરે આ સાહિત્ય પરથી જ જાણી શકાય છે. આમ આ કંઈક સાહિત્ય દ્વારા ગ્રામજન સમસ્તતા વિચાર વગેરે જોઈ શકાય છે. તે સંબંધવનનું જાન છે, માત્ર એકલ વ્યક્તિનું પ્રદાન નથી અને તેથી જ તેમાંથી એકધારું સંગાવાદી મધુરગાન ચાલ્યા જ કરે છે. આમ સર્વ ભૂમિનો એકધારો પ્રસાદ અહીં ફલપાઈ છે અને જે ગામડાઓમાં નિર્જરની માફક વચ્ચા જ કરે છે. લોક-જીવનમાં સર્વને સરખું માન છે. લોકસાહિત્યનો રચયિતા ભલે કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષ હોય પણ તેઓ પોતાના નામનો મોહ રાખતા નથી. તેઓ માને છે—સમજે છે કે હૈયે સૂઝયું તે હોઠે આવ્યું. અને તે ગાયું તે માત્ર તેના એકજાના આનંદ માટે નહીં પણ જનસમસ્તતા આનંદનો ભાગ તેમાં છે. માટે માત્ર એક વ્યક્તિ એકલપેટી જ નથી, તેને કલા પોતાના ખાતર જ છે તેમાં રસ નથી પણ તેના આનંદ સાથે જન સમસ્તતા આનંદને તે દબા છે. અહીં રચયિતા પોતે એકલો જ આનંદ નથી માણતો પણ પોતાની રચના પરથી તે પોતાના હક્ક અને નામનિશાન ઉપાડી તેને જન-સમસ્તતા બનાવે છે અને સૌના આનંદ તે પોતાનો આનંદ એમ તે માને છે. તેથી જ લોકસાહિત્યની દૃષ્ટિએ માત્ર એકની નહીં પણ સર્વની થાય છે. તેના રચયિતા બધા જ છે. જેણે આ ગાયું, મહાયું, સંઘ-રિતે કંઠે કરી રાખ્યું અને આગળ ધપાવ્યું તે સર્વ.

આમને આમ સચવાતું અને વિશાળ રીતે ગવાતું બેડાતું. વધતું આ લોકસાહિત્ય સૈકાઓથી ચાલ્યું આવે છે. શિષ્ટ સાહિત્ય કરતાં આ સાહિત્ય જરા નિઃપ્રજ્ઞતાનું હોઈ ગ્રામજનોમાં જ તે ફુટ્યું ફાટ્યું છે. પ્રાચીનકાળમાં બ્યારે સંસ્કૃત રાજભાષા હતી, પંડીતો અને ભદ્રજનોની તે ભાષા હતી ત્યારે સામાન્ય લોકો મોટે ભાગે પ્રાકૃત બોલી બોલતા. વિકાસ સંસ્કૃતમાં સુંદર સાહિત્યનું રચન કરતા અને સૌ તેમાં આનંદ માનતા. પણ તે વખતે પણ સનાજી! અમુક

With Best Compliments from

: TELEPHONE :

Off. 326865

Resi. 353851

SEVANTILAL S. SHAH & Co.

ART SILK & COTTON MERCHANTS

&

COMMISSION AGENTS.

47, Mahakali Chowk,

3rd. Floor, Pydhonie,

BOMBAY-3.

કક્ષાનો થર જ સંસ્કૃત સાહિત્યનો આસ્વાદ માણી શકતો. એ વખતે પણ સામાન્ય કક્ષાના લોકો તેમજ જનપદના 'લોકેતુ' શું? તેઓ આ ઉચ્ચ ભાષાવૈભવને સરળ રીતે ઝીલી શકતા કે બેચેન સમજી શકતા નહોતા. તેઓમાં પણ આનંદ અને ઉત્સાહ ભર્યા હતાં. તેઓને પણ ઊર્મિના ઉછાળા ને સ્પર્શનો આવતા હતા. તે આનંદ-છોળાના ઉછાળાને આ લોકોએ પોતાની પ્રાકૃત ભાષામાં ગાયો કે કથો તે લોકસાહિત્ય, જે બધાજ લોકો ગામડાંનાં તેમજ શહેરના સૌ લોકો સમજી શકે તેવું શહેરું અને સાદું, ઊર્મિસભર વળી સંસ્કૃતથી સહેલું પણ રસથી ભરેલું, જે પ્રાકૃત ભાષામાં થયું તે સર્વ લોકનું સાહિત્ય. જેમાંના કોઈ કોઈ ગીતમાં સંસ્કૃત ભાષાની વિચારસામ્યતા પણ હોય છે. દા. ત. 'શાકુન્તલમ્'ના શ્લોક જેવું જ આ અધરણીનું ગીત છે—

‘ઘન્યાસ્તદંગરજસા મલિનીભવન્તિ’

ઘન્ય છે તે માતા-પિતાઓને, જેઓનાં વસ્ત્રામૂષણો એની (પુત્રી) અંગ-રજ વડે મેલાં થાય છે.

‘ઘોષો ઘેષો મારો સાડનો,
ખોળાનો ખુદતલ ઘોને રજાદે
વાંઝીઆના મેણાં દખલ દોયલા.’

આ લોકસાહિત્ય સામાન્ય લોકેતુ તેમજ વિશેષતઃ ગ્રામલોકેતુ—તેમની જ બોલીમાં હોવાથી કોઈએ તે અંધર્ય તો ન કયું, પણ કંઠે તો તેઓએ ભરી જ રાખ્યું. ભાષાનો જુદા જુદા ક્રમમાં વિકાસ થતાં તે સાહિત્ય ક્રમાનુગત નવા પણ તે ચાતુ કાળના ઉમેરણ સાથેસાથ સચવાતું આગળ ચાલ્યું. તેમાં નવો નવો ઉમેરો થતો ગયો. જેમ નરસિંહ અને મીરાંના ગીતો પ્રાચીન હોવા છતાં અદ્યતન ગુજરાતી જેવાં જ છે તેમ. ભાષાના વિકાસ સાથે આ ગીતો પણ નવો નવો શબ્દરંગ ધરતા આગળ ચાલ્યા આવ્યા છે. પણ તેના મૂળ ગીતનો ભાવ જે પ્રાચીન વખતનો હશે તે જ તેમાં મૂળરથાને રહી ગયા છે. આમ આ ગીતો વગેરે કંઈક હોવાથી તેની મૂળ રચનાઓ, તેના શબ્દો વગેરે મળતા નથી કારણ કે તે લેખિત નથી મોટે જ. પણ ભારતની બીજી ભાષામાં આ લોકગીતો જેવાં જ બીજાં ગીતો છે, અને તે સરખાતાં તે મૂળ એક જ ગીત હોય તેમ લાગે છે. રાજસ્થાનનું સીતા વનવાસનું એક પ્રભાતિયું આ રહ્યું—

‘રામજી પો કાદી ભયો પરભાત,
માત કૌશલ્યાજી દાંતણ માંગિયે;
રામજી માંગ્યો છે ગર દોયચ્યાર
બદ એ આંટીલી સુણો એ ન સાંભલો.’

બેચેન ઉપરના ગીત જેવું જ ગુજરાતીમાં આ પ્રભાતિયું છે—

‘રામ પરભાતીને પોરે દેવકીજી માતાએ દાતણ માગીઆ,
માગ્યા માગ્યા તે વાર બે-ચ્યાર, સીતાએ વચન લોપીઆ.’
તેમ જ વળભાષામાં પણ એક લોકગીતના જેવું જ આ ગીત છે—

‘સોનલા ઇંદોણી ને રૂપલાનું બેડું રાજ,
રૂપલા બેડું રાજ.
નણુંદ બોજાઈ પાણી સંચર્યા રાજ;
પાણી ભરે ને મોરલો દોળી દોળી નાખે રાજ,
દોળી દોળી નાખે રાજ,
ગોખેથી રાગના કુંવર જોઈ રજા રાજ.’

આમ વર્ષાથી લોક સાહિત્ય નાની સરવાણીરૂપે ઝમઝમ વહ્યા જ કરે છે. મધ્યકાલિન અધિકારયુગમાં આ સાહિત્ય કૃત્યું કાવ્યું છે. વળી વધારે વિશાળ ક્ષેત્ર રચાયું છે. અને વિધવિધ રૂપે વિહરતું થયું છે. આ સાહિત્યનાં મૂળ તપાસતાં ગુણાન્યતી પૈશાચી ભાષામાં લખાયેલ વાર્તા “બૃહત્ કથા” માંથી તેના સગડ મળી રહે છે. આ વાર્તાઓ પણ લોકભાષામાં જ રચાયેલી હતી અને તેથી જ તે વખતના પશુ-પંખા અને લોકોને આકર્ષી રહી હતી ને? જૂના સંસ્કૃત નાટકોમાં પણ ગ્રામજનો અને સ્ત્રીઓ ય પ્રાકૃત ભાષા જ બોલે છે. સ્ત્રીઓના મુખે પ્રાકૃત ભાષામાં શબ્દોચ્ચાર વધારે રમણીય લાગે છે. એ ભાષામાં ગવાતાં ગીતો પણ લખવાની અને મધુર લાગતા. મોટે ભાગે સ્ત્રીઓ જ પ્રાકૃત ભાષામાં રચના કરીને ગાતી કારણ કે એ ભાષામાં બોલવાનો તેને વિશેષ મહાવરો હતો. આમ લોકભાષામાં રચાયેલું સાહિત્ય મોટે ભાગે સ્ત્રીઓએ જ રચ્યું હશે કારણકે સ્ત્રીહૃદયના ભાવ સંવેદનો તેમાં વિશેષ નિષ્પવામાં આવ્યાં છે. અને તેથી જ ગ્રામ-નારીઓએ જ તે કંઈક કરી સંધ્યું અને મુક્ત મને ગાયું છે. આ બધું જોતાં લાગે છે— મોટા ભાગે આ ગીતો, વાર્તા, કથા, રાસડા વગેરેની રચના બહુતઃ સ્ત્રીઓજ કરતી હશે. અને આ દ્વારા પોતાના બાળકોના અને પોતાના તેમજ ગ્રામજનોના મનનું રંજન કરતી હશે. આપણે ત્યાં મોટે ભાગે દાદીમા જ વાર્તાઓ કહે છે ને? આમ લોકસાહિત્ય સ્ત્રી, પુરૂષ અને બાળક સહનું છે, પણ તે સહુમાં સ્ત્રીઓ મોટેનું સંવિશેષ છે. તેમાં નારીહૃદયના મનોભાવ, મન્યન, મમતા વગેરે ઊંડાણ સુધી દેખાઈ આવે છે. આ સાહિત્ય મોટે ભાગે સ્ત્રીઓને વધારે કંઈક છે, પુરૂષો તો માત્ર ભજન, રાસ, દુહા, ઘોળ, રામવાળા ને ચળુકા આદલું જ ગાય છે. તે પણ બધા પુરૂષોને કંઠે નથી હોતું. જ્યારે ગામડાંની દરેક સ્ત્રી પોતાના બાળકને પાંચળામાં સંભળાવે છે—

‘તું સૂઈ જા બાળ સૂઈ જા
લાડકડા બાળ સૂઈ જા.’

આ રીતે ગીતો ધર, શેરી ને ગામ ગળવતી સ્ત્રીઓ સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતમાં ઠેરઠેર બોલા મળશે, જેને એક પણ ગીત ન આવડતું હોય તેની એક પણ લોકકથા કે લોકનારી કોઈ ગામમાં મળશે જ નહીં. અરે, ગ્રામસ્ત્રીઓએ તો લોકસાહિત્યને વહેતું-વધતું રાખ્યું છે. ગ્રામનારીએ જ જુઓ આ ગીત રચ્યું-ગાયું છે—

‘નથી ગાયો હાટ વાણીયે રે,
નથી ગાયો ચારણ ભાટ રે,
ગાયો કૂંબળ ગામની કણબણ રે,
એનું અમર રે’ને નામ રે.’

આ લોકસાહિત્ય વિશાળ રીતે લોક, પશુ વગેરેના વિષે પણ વિવિધરીતે, અરે મોટાગાશથી પહેળા પટમાં બેસાયેલું છે. તેના પદ વિશાળ છે. સમગ્રજીવન અને તેના સુંદર પ્રસંગોને અહીં કવનમાં સુંદર રીતે ઝડપ્યાં છે. સ્વ. શ્રી જવેરચંદ મેઘાણીએ તેના ભાગ પાડ્યા છે. (૧) વિશિષ્ટ દિવિપ્રયોગ (૨) કહેવતોના જીવનમાં અનુભવ નિયોડ (૩) ઋતુ આગતમાં ભડલી વાક્ય (૪) ઉપાણો અને વસ્તો (૫) જીવનનાં દરેક ક્ષેત્રનાં ગીતો (૬) વ્રત બેડકલાં (૭) વ્રતકથાઓ (૮) વ્રજગીતો (૯) સમુદ્ધ કાર્ય અને શ્રમનાં ગીતો (૧૦) રાજકથા (૧૧) પુરૂષોનું સાહિત્ય (૧૨) લોકવાણીના ભજનો.

આ રીતે જીવનના દરેક ક્ષેત્રને વર્ણવતું આ સાહિત્ય લોકોને માટે મંપૂર્ણ સાહિત્ય છે. ભાટ, ચારણ, રાવળ અને મીરના વ્યક્તિત્વ કંઈ ઓર જ છે તેઓ પોતાની ખુદશી જગ્યાનથી કોઈ મરદની સાચી શરવીતાને ગિરદાવે છે. કોઈ વળી લાંબે સૂરે અને મધુર રીતે દોહરા ગાય છે. તે વળી કોઈ આતમરામને સંભારીને જીવનનોકાને તારવાતી આરજૂ કરે છે. ખુલ્લું અવાજે અને કામડીના ઘુઘરાને ધમકારે ગાતો રાવળહથાવાળો કંઈકને ગિરદાવે છે.

રામવાળાના લગન આવ્યા ને કુખડે વાગે દોહરા

ગોઝારો ગોરીઓ ગાળો, રોઝાણો ત્યાં રામવાળો.

કે રાત્રે જગમગનાં કે ચોરા પાસે વાર્તાઓના રસમાં તરખોળ કરી મૂકતા ભાટ અને ચારણો, ડાકલે કે ડમકારા મારીને લાંબે રાગે દેરીમાની આણિયું ગાતો રાવળ-પાવળિયો, આ બધાં લોકસાહિત્યની રચનાઓને જીવંત બનાવી લોકોના હૃદય સુધી પહોંચાડી દે છે. લોકગીતના ને સાહિત્યના રંગે રંગાયેલા આ લોકો જૂનું નાણું અને વજુમેલું ધન છે.

આજથી છેલ્લા થોડાં વર્ષો પહેલાં જ લોકોની જાગે વિદરતા આ સાહિત્યને સ્વ. શ્રી રણજીતભાઈએ પ્રથમ લોકગીતો બેગા કરી બેનું સંપાદન કર્યું. તે પહેલાં પણ નર્મદે સુરતની સ્ત્રીઓનાં ગીતો બેગાં કર્યા હતાં. એક પારસી લેખકે પણ લોક સાહિત્યની વાર્તાઓનો સંગ્રહ ખૂબ મુશ્કેલીથી શોધીને સંપાદિત કરીને તે વખતે બહાર પાડેલો. છેલ્લે છેલ્લે શહેરી અને શિષ્ટલોહો પી સામે રણજીત કરનાર સ્વ. શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી. તેણે તો આ સાહિત્યને લગભગ બધું જે અંતરથી કરી લીધું છે સૌરાષ્ટ્રના ગામે ગામ, નેસડે નેસડા કરી તેમણે આ બધું વીણી ચૂંટીને મહામુસીબતે બેગું કરી શહેરી અને શિષ્ટજનોની સમક્ષ મૂક્યું છે. તેની એક રચનામાં જ પોતે આ બધું કેમ બેગું કર્યું, તે કહે છે તે તપાસવા, મૂલવવા લોકોની સમક્ષ મૂકી દે છે.

‘રૂપ મુગંધી હું કાંઈ ન બાણું ! કુંગરાનો ગોવાળ,

આવળ આવળ, બોરડી કેરી કાંટમાં આથડનાર.

મારે ઘેર આવજો બેની, નાની તારી ગૂંથવા વેણી.’

—ઝવેરચંદ મેઘાણી.

આમ વીણી બેગું કરીને આ સર્વ લોક સાહિત્યને તેમણે સર્વની સામે મૂકી દીધું છે.

લોક સાહિત્ય મૂળ લાગમાં કોઈની પાસેથી સંગ્રહવાની તો અનેાળી મળત પડે છે. જ્યારે સાતમ, આઠમ કે મોળાકત જેવા પર્વ કે વરત વરતોલાના ગાગરણ હોય, મેઘાડંબર આકાશે ગમ્યો હોય, સીમમાં સારા વરસાદે સીંચ્યો મોઢા દરખે લલમલી રહ્યો હોય ત્યારે સર્વના દિલમાં આનંદના ઓધ ઉભરાતા હોય ને ગામડેગામ જુવાન-જુવતીઓ મસ્તીમાં ચારીને રાસડા-ગરબી ગાય છે ત્યારે તો ધરણી ધણધણી ઊઠે છે. કેડની લલક આપી, લહેકાથી બંસરીના બોલ જેવા હલકલયાં કંઠે સમગ્ર ગામ અને વાતાવરણને તેઓ ભર્યું ભર્યું અને આનંદમય બનાવી દે છે. આવા ગાનારા પાસેથી લોક સાહિત્ય સંગ્રહવાની મઝા શે માણવી ન ગમે ?

ભારત સ્વતંત્ર થયા પછી ગામડાંઓમાં ઠેર ઠેર નિશાળો થઈ અને ત્યારપછી નાની પ્રવનમાં થોડું અક્ષરજ્ઞાન આવ્યું. હિંદી તેમ જ શુજરાતી ચલચિત્રોની અસર પણ ગામડાંઓમાં પહોંચી. સમાજ-કલ્યાણના કાર્યકરો તેમ જ શહેરી શાળામાં ભણેલા શિક્ષકો ગામોની શાળામાં આવ્યા. આ બધાની અસર ગામડાંના લોકો પર ધર્મ, નમ્રજીવાનો તેમ જ ગામડાંના સુધરેલા લોકો લોક સાહિત્યને એક બાજુ રાખી દેવા લાગ્યા છે. હવે તો ચલચિત્રોના ગીતોના લાગવાળા, સ્વરાજના-દેશ-તેતાના વગેરે ગીતો ગાવા લાગ્યા છે. જેમાં ખાસ દમ નથી. તેમાંનાં ઘણાં ગીતો સાવ કીસાં અને માત્ર શબ્દાળુ જેવા લાગે છે. કર્યા અને જીજ્ઞાની રાસ-ગરબની હરિદાષઓમાં પણ હવે તો લોકગીતને બદલે કંઈ અવનવાં ગીતો ગાય છે. ઘણીવાર તો ગીત અને ગરબાનો મેળ જ નથી બેસતો. હવે લોક સાહિત્ય પોતરમાં નાનું છીડું પડ્યું છે, ધીમે ધીમે ખેતર ભળાવા લાગ્યું છે. હવે શ્રી મેઘાણીભાઈ જેવા રમોપિયાની જરૂર છે, ખેતર ભેળાય તે પહેલાં રહ્યો સલ્હો પાક લણી લે.

★

—: શ્રી જૈન સ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સ સંચાલિત :—

શ્રી જૈન ઉદ્યોગ કેન્દ્ર — પાલીતાણા

શ્રી જૈન સ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સની પ્રેરણાથી અને શ્રી જૈન પ્રગતિ મંડળના પ્રયાસથી પાલીતાણામાં “ શ્રી જૈન ઉદ્યોગ કેન્દ્ર ” છેલ્લા પંદર વર્ષથી મધ્યમવર્ગની સાધનિક જૈન બહેનોના આર્થિક રાહત અને ઔદ્યોગિક તલીમ અ.પી. સ્વાસ્થ્ય બનાવવા વ્યવસ્થિત ચ લી રહ્યું છે. શહેરના અગ્રમણ્ય જૈન સદગૃહસ્થો સેવા બંધે કાર્ય કરી આ કેન્દ્રનું સુંદર સંચાલન કરી રહ્યા છે.

ઉપરોક્ત કેન્દ્રમાં “ સમિતિ ” દ્વારા શુદ્ધ અને સાફ અનાજ ખરીદી, કેન્દ્રની બહેનો પાસે જ સાફ કરાવી, ધઉના સાદા અને મસાલેદાર ખાખરા, સ્વાદિષ્ટ મંત્રિરેણી ખાખરા, મગ-અડદના પાપડ, સાળેવડા, વડી, ખેરો, અચાણાં વગેરે કળજીપૂર્વક બનાવી વેચવામાં આવે છે.

આપણી સિંધાતી આ ધર્મિક બહેનોને સ્વ.સ્થથી બનાવવા અને સહાયબૂત થવા, જૈન સમાજ અને યાત્રાળુ લોકો-બહેનો આ સંસ્થાની મુલાકાત લઈ કાર્ય નિહાળે અને વસ્તુઓ ખરીદી ઉત્તેજન અ.પે

ડા. ભાઈલાલ એમ. ખાવીશી M.B.B.S. પ્રમુખ
કેન્દ્ર સ્થળ :-

મોતીશા શેકની ધર્મશાળા

વેચાણ કેન્દ્ર -

મુખ્ય જાગર, પાલીતાણા

હાંતીલાલ એચ. શાહ

મણીલાલ એફ. માત્રી

માનદ મંત્રીઓ

અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યમાં—

ગુર્જર નગર-વર્ણન

—ડૉ. પ્રા. ધર્મેન્દ્ર મ. માસ્તર (મધુરમ)

નર્મદથી આરંભ પામેલી અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યસૃષ્ટિમાં ગુર્જર નગરવર્ણન સારા પ્રમાણમાં થયું છે. એમાં અમદાવાદ, ભરૂચ, સુરત, નવિંદ, વડોદરા, વર્ધમાનપુરી, તુલસીસ્થાન, સિદ્ધપુર, બાલાપુર વલ્લભીપુર, અવલોકિતેશ્વર, તળાવ, મુંબઈ, પાટણ, વલ્લભવિદ્યાનગર, આરોલી, ધારાસણા, લાડી, કપડવણજ અને સુદામાપુરી જેવાં સ્થળોનાં વર્ણન એક તરફ થયાં છે તો બીજી તરફ મહાત્મજેશ્વર, કોલહાપુર, કરંચી, ચંડીગઢ, ખડકવાસલા, એડન, ભાકરા, ચિત્તરજન, હીરાકુંડ, કાશીધાટ, જલિયાંવાલા બાગ, શ્રી રંગપદ્મ, કાકડાપાર, પાવાગઢ, તારંગા, નહાગા શિખર સોમનાથ, શત્રુજય, ગિરનાર, આશુ, ગઢ શિવનેરી, ભોગવાનો કાઠો, અજંતા-કલોરા, અશલેશ્વર, એલીફન્ટા, બોરધાટ, પારનેરા, કભીરવડ, તીથલ કાઠો, ડાંગ વન, અરવલ્લી, ગુરુશિખર, સુરપાણનો ઘોષ અને હાંપીનાં ખડેરા જેવાં સ્થળોનાં વર્ણનો પણ થયાં છે. અન્ય કાવ્ય પ્રકારોની જેમ નર્મદે જ ‘સૂરત’ કાવ્ય લખીને આવાં કાવ્યો લખવાની પહેલ કરી છે.

આ સર્વે સ્થળ વર્ણનોમાં ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ સંખ્યા અને ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ સુપેરે અંકિત થયું છે. એનાં આશરે દશેક કાવ્યો ધ્યાન ખેંચે છે. બ. ક. કાકોર ‘મારાં સોનેટ’ (ઈ. ૧૯૩૧) સંગ્રહમાં પ્રગટ થયેલા ‘અમદાવાદ’ નામક સોનેટમાં સુરત-અમદાવાદના ગળગાલનો ઉલ્લેખ કરીને અમદાવાદની કેટલીક વિલક્ષણતાઓ દર્શાવે છે: “પુરાણું સૂરત અમદાવાદને લલે ‘હામમ્મદ’ કહે, પણ ‘રણજોડ-ભાઈ’ રેડિયાંએ અમદાવાદને ઉત્તન કયું” છે, ફોર્સે ત્યાં વિદ્યાજયોત જગાવી અને ભોળાનાથ, મહિપતરામ, દત્તપતરામ વગેરેએ તેને પ્રગતિ આપી. ગાંધીજીએ એને રાજપુર બનાવ્યું ને શીલ, તપસ્યા, સેવા ને અંબુતાનો મંત્ર આપ્યો. અમદાવાદ તો છે ગુર્જર પ્રવૈદ્ય.” ‘સંવિતનો લલકાર’ (સંગ્રહ ૩ પે ઈ. સ. ૧૯૫૧) માં કવિ લલિત ‘ગિરદાવાદ-અમદાવાદ’ નામના કાવ્યમાં અમદાવાદને ‘ગુર્જર ગુલઝાર’ કહે છે. ‘અર્ધા’ જહાંગીર-નરજીયાં જેવા પંથાર્યા હતા, સારસના સ્નેહયુગલ અર્ધાં દસરમણે રટ છે, મન મરત બનીને રીડે છે તથા સુધડ, સરળ ને ઉદાર મહાજનો છે. ઉત્તરમાં રણરેતીનાં વટેજો દિન-રાત થાય છે ને અમદાવાદ ‘ગિરદાવાદ’ દિસે છે. સૂરતનો સહેલાણી દિવ-દરિયાવ હોય છે.” અમદાવાદની પ્રકૃતિનું ‘સૌન્દર્ય’ અજ્ય જ. એ જોઈને કવિને થાય છે: “એક ખુદાની ખુદાઈ ત્યાં ઈન્સાન દિસે ને હુદ.” શ્રી ઉમાશંકર જોશી ‘આતિથ્ય’ (ઈ. સ. ૧૯૪૬) સંગ્રહમાંનાં ‘કાંકરીયા’ અને ‘સાગરની દીકરી’ નામક કાવ્યોમાં અમદાવાદના પ્રાકૃતિક સૌન્દર્યનું આશુ વર્ણન કરે છે. કાંકરીયાની નૌકાસહેલ, ત્યાં સેવેલા સ્વપ્નો, તેને હૃદયે નમડી લાડી સગી દળેલી નગોનાવાડી- વગેરે સર્વહૃદયંગમ છે. પ્રસ્તુત કાવ્ય

જો કે આત્મલક્ષી છે. છતાં કાંકરીયાની મનોરમતાનો આછો ચિતાર એમાં સાંપડે છે. ‘સાગરની દીકરી’ માં સાગરમતીને કેન્દ્રમાં રાખી કુદરતની સંગાથે અમદાવાદની કમનીષકાનો ઇષિત ચિતાર અપાયો છે, મોટા શહેરના અરવેરા બળતા દીવા, સાગરતટે ને શહેરમાં અખે દીવડીયા પાછળ લટકારીને ધૂમતા રેંકડીવાળા અને લોદાના થાંભલા-વાળા સકડડિયા પૂલનું દ્રશ્ય દિગ્દર્શક છે. શ્રી રમણિક અરાલવાળા ‘પ્રતીક્ષા’ (ઈ. સ. ૧૯૪૨)ના ‘કાંકરીયાની શરદપૂર્ણિમા’ કાવ્યમાં અમદાવાદના સૌન્દર્યધામ કાંકરીયાનું સરસ નિરૂપણ કરે છે: “શરદ-પૂર્ણિમા ટાણે પ્રકૃતિને કવિએ પૂર્ણિમામાં રમતી ગૌર ગોવાલણી શી કહી છે. એને માથે શરદદર્શીની ગોરસી છે ને સમગ્ર ભુવનમાં તે આનંદહેલી રેલાવે છે. તારાંપટી જડિત કૌમુદીની કાંચળી એણે પહેરી છે. એ મર્મરોની મધુર મોરલી બગવે છે અમે કહાન શો કાળ આત્મકેરી જૂલભરી ક્ષિતિજની કામળી એટીને સૌન્દર્યમુગ્ધ બન્યો છે. આબાદીના અલમ કરતી અંગુલિઓના પ્રતીક શી મીલની ચીમનીઓ બળે સ્તેલી અમદાવાદ નગરી પર આશિષ વરસાવે છે. એ વખતે સોનાના કાંગરાવાળા ચાંદીતણા થાળ સમું કાંકરીયા તળાવ રચરચ સુતું છે. મદનવેગથી અહોનિશ દુખિયારી થતી ખંડિતા ચૌવના શી નાવડી વડના જાડ નીચેના કિનારે પડી છે. બ્યોત્સના રસોલા સરેવરમાં પ્રતિબિંબિત તારાઓ બળે વિમલ પય વડે ઘોવાના દુપિયા જેવા લાગે છે. કાંકા પરની દીપમાળા બળે પાતાળેથી પધારીને ચંદ્ર સાથે રમવા આવેલી નાગકન્યાઓની ટોળી જેવી દાસે છે. ચૌવનાના અંખોડે અડપલું કરતાં છેલ્લ જેવો વાયુ વાડીની પુખ્તમય લતાઓને લહેરાવે છે. અનેરી સહિયરા સોનેરી એટણીઓ એટી રાસ ખેલે છે. આખુ આદાશ સુધાસિંધુના હિડોળે જૂલી રહ્યું છે અને આ સૌન્દર્ય જોઈને અક્લ ઉપન્યાં પ્રભાંડાના ડિરીટ સનો માનવી રાચે છે.”

શ્રી દેશજી પરમાર ‘ઉત્તરાયન’ (ઈ. સ. ૧૯૫૮) સંગ્રહમાં ‘એનિસચીજ’ અને ‘અમદાવાદ’ નામક બે કાવ્યો આપે છે. ‘એનિસચીજ’ માં કવિ તેને કંઈ વર્ગોથી ગ્રીષ્મનો તાપ સહન કરીને સાગરમતીના જલજૂથનું વહન કરીને દાંડેલા કોઈ મહા સમો કહે છે. ‘અર્ધા’ રેતના ટગ લાડીને દળે છે ને દશે દિશાના પવન વળે છે. ક્યારેક અર્ધી નીરવતા છે તો ક્યારેક કોલાહલ છે. તેની ધીક ઉપઃ ઘણાં વાલનોને એ ધારે છે ને હેઠે પ્રગતિધારે વધાવે છે. એ છે હળવોફૂલ પણ હિમ્મત ભડ. લોકલહવની વસલહેલી, કૌમારની જોયનકેલિ અને રાજૂજનકની પદ્મૂલિને ચૂમાને ને ઝીલીને એ બોમો છે. એ છે એકલ-વાયો બજારગી, વિશ્વમેળનો અવધૂત સંગી ને ઓમવિતાને સતત દેખનારો.” ‘અમદાવાદ’ કાવ્યમાં કવિ તેને ‘શહેરે મુઆઝમ’ કહીને શિર્ષાને સ્થપતિસ્થાના પરમ લગ્ય નિર્માણરૂપ કહે છે.

“આમ્રકુંજની ગુજરાતજનો એ શાસત્રીય છે. અર્થશાસ્ત્ર ને વેપાર-વણજનો એક વખતનો જગદીશ, રાજપૂત મોગલ દક્ષિણીને આંગડયોઠો એક વેળાનું કીડનસ્થળ, હિંદુ મુસલમાનોના ભેગા ભાગ્યવેષ તણે સકેત, ભદ્રકાવિ શાહઆઝમની અગમ્ય શક્તિ ને તેના પ્રભાવનો નમ્રોદ, ઈતિહાસનાં સત્ય અને સ્વપ્ન એવાં બે અચ્છર ચક્ષુઓનું લાવણ્ય તથા ‘ધૂમાડો, ધૂળ ને ધમાલ’ની ધ-ત્રિપૂરીનું કાંચનધામ એ છે. સાગરમનીનાં બે વહેણો શી યુગમંત્રિતિનો પ્રવાહ વિશાળ ચરિત જનતામાં નજરે પડે છે. અહીં ગુર્જર ચેતન સ્ત્રોત સહજ પાંખડીએ વહે છે ને ઉત્તરના ભોગી જીવનજ્યોત જગાવે છે. અમદાવાદ છે ધરમુખધેરુ, વીરક્ષેત્ર, ચિંતનમણિ ને દેવોનું પ્રિય.”

‘અદ્યપિરામ’ (ઈ. સ. ૧૯૫૪) સંગ્રહમાં શ્રી નિરંજન ભગત ‘અમદાવાદ-૧૯૫૧’ નામનું કાવ્ય આપે છે. અહીં કવિને શહેર નહીં પણ માત્ર ધૂમના ધૂંવા દેખાય છે. એનાથી માનવના ટુવેરુવા ટુંધાય છે. અહીંની ઉપા કૌરવોના આશ્રમે પડેલા ઉદાર કર્ણુ શી ને મીત્રમાલિકો તણા સુવર્ણ શી છે. અહીં તો અસંખ્ય નેત્રમાં અદમ્ય રૂપની તૃપ્ત છે, સદા સર્વનાં મુખો મ્હાન છે, સ્વપ્નમાં ય મુખો પ્રાપ્ત થતાં નથી, કુડપની કથાને વિરાટની વ્યથા છે. આ કંઈ શહેર નથી” અહીં અમદાવાદની નિરાશા ને નિષ્ફળતાની ચીસ સંભળાય છે તો શ્રી ચીમનલાલ બ્યાસ કૃત ‘લહરી’ (ઈ. સ. ૧૯૬૩) સંગ્રહના ‘અમદાવાદને’ કાવ્યમાં પણ એવો જ વિવાદ સાકાર થયો છે. પણ આ વિવાદ જુદા પ્રકારનો છે. “કુદરતી વિલસી રહેલા સૌન્દર્યમાં અનુકૂળે નિજ પુરુષાથી અહીં રૂપ આપ્યું છે.” પણ એમાં વિલસનના રુક્ષ ભણુકાર, હોટલમાં ખણખણતા કપ-તાસકો ને વારી ભજિયાની વાનગી, રીક્ષામાં રખડતા અનાડી યુગલો અર્ધઢાંકયા દેહે વસ્ત્રો વણતાં માનવીઓ, બે વાર ભોજન ન પામતી અનેક વ્યક્તિઓ અને કુશ્મ કાયાવાળા લખપતિઓનાં ચિત્રો નજરે પડે છે. દેશભક્તો, મિત્ર-આજિયાઓ વગેરેએ એને ‘પૃથ્વી પરે સુરતાની નગરીસમાન’ કંડારવા ને સગવડ માટે ઉરમાં ભેગેલા કોડ મૂર્તિમંત બન્યા નથી અને તે બદલ કવિ ખિન્નતા અનુભવે છે.

શ્રી સુદરમ કૃત ‘ઓહ, અમદાવાદ!’ (પ્રગટ અખંડઆનંદ. ઓક્ટોબર ૧૯૬૪)માં અમદાવાદનાં સારાં નરસાં પાસાંનું આલેખન થયું છે. અમદાવાદમાં ડામરહીંપી ફડી રૂપાળી શેરી, ગલી ગલીમાં અનેરા રૂપેરી દીવા, પહોળા પ્રવચિત પંથ. લક્ષ્મીના રેલા દોડતા વાહન, નવીન ભક્ષકતાં ભવન સોદાગર, સાગર સરિતાના અવનવા પૂલો, શરણ-આદસદીપ તથા રસ-ગુરની રેલ્વેઝ, અવનવી નિશાળો, વિદ્યાભવનો, ગગનવાણીનાં મથકો, અશ્રાવ્યો, દવાખાનાં દવા અગરો, ધિંગા રાજભવનો, નવાં બંદિરો, રૂપાળા દુગ-કોરો, દરવાજા તથા સાગરમની આશ્રમ આદિ સ્થાનોએ હરણુકાળ શી પ્રગતિ બેવા મળે છે. બીજી તરફ અહીં હવે નથી મહાત્મા પ્રતિભા કે તપનાં આલિંગારો. મેઘા ૧ મેઝુ તથા કરુણાભીનાં અંતરો, અહીં તો છે ‘પૈ પૈમાં બુદ્ધિ વેચાતી, નિહાર જૈ જૈ’ લગની, ‘સરસ્વતી નિજ વીણા વેચી, ભરી ગઈ જ દેવાળા’ તથા ‘આજ અરે રૂપિયા શા સસ્તા સસ્તી નેતાગીરીઓ? અહીં ઘડીઘડીએ નવા મોરચા અને ખાંભીઓ મચે છે. આ રીતે અમદાવાદની આત્માદ તથા બરબાદ રિથિતિનું ચિત્ર કવિએ અહીં સારી રીતે અંકિત કર્યું છે!

શ્રી મધુરમ ‘આ અમદાવાદ’ (ઈ. સ. ૧૯૬૫) કાવ્યમાં જેને ધન કુમેરની નગરી થવાનો નાદ લાગ્યો છે એવી નગરી તરીકે અમદાવાદને ગણાવે છે. “અહીં સાગરનાં નીર ખજખજ વહીને શાંતિનો સાદ આપે છે. કુદરત ને કુંદન અહીં દીપે છે. આ તો દંધીય મુનિની તપોમૂર્મિ-ગુજરાતનો ભવ્ય પ્રાસાદ છે. આ તો છે જાણે વિભૂનું ભવ્ય લક્ષાટ. આ શાંતિ ને ક્રાંતિની ભૂમિ છે. કયાંક વિવાદ ક્રાંતિ ને શાંતિ અહીં નજરે પડે છે, પણ પ્રમાદ નજરે નથી પડતો. અહીં જગવાદોની કચૂંબર જોઈ શકાય છે, પણ અમદાવાદનો વાદ ને નાદ ન્યારો છે. અહીં વાણીવિદ્યા અનોખા છે. માનવતાની કલગી સમા ગાંધીજીનો સાદ અહીંથી વહેતો થયો છે. ધન-વૈભવનું આ મોટું સ્થાન જાણે લક્ષ્મીજીની ચરણરમના પ્રસાદ જેવું છે.”

અમદાવાદ પછી આપણી અર્ચાચીન કવિતામાં સુરતનું વર્ણન સારા પ્રમાણમાં થયું છે. એની છ સાત રચનાઓ નોંધપાત્ર અને છે. આમાં અર્ચાચીન કવિતાનો જનક નર્મદ ‘સૂરત’ નામનું સરસ ને ઉત્તમ કાવ્ય આપી બન્ય છે. આપણાં નગર પ્રશસ્તિનાં સમગ્ર કાવ્યોમાં સર્વોત્તમ સ્થાને બિરાજી શકે એવા આ કાવ્યમાં બેલાલીને લીધે રડતી સૂરત અનેકા સૂરતની ભૂતકાલિન ‘સોનાની મૂરત’ જેવી ગૌરવગાથા આલેખે છે. અને ઉન્નતિ પછી અવનતિ પામેલી એ કચીર શી દશા બદલ કવિ અફસોસ વ્યક્ત કરે છે. ભારે આગથી તેનો કથળી ગયેલો દેહ, ક્ષોભજનક રિથિતિ પામેલા બે જુગ્મ, અદશ્ય થયેલા નેત્રના ચળકાટ, હીલા પડેલા ગાલના ઠાંક, બેહાલ બનેલા દાંત, દુર્દશા પામેલું નાક, ધુવડ શું ફીકું પડેલું મુખારવિંદ, અમાસ જેવું કારમું થયેલું રૂપ, બીડી ગયેલી સુરખિ, કિડલા-લાતી-ને-કોટની આથમેલી સમૃદ્ધિ, અસ્ત થયેલી કુરજ બંદરની જાહો-જહાતી, લીન થયેલા વખારવાડીવજીશ ને બાગ-હવેલીના પુરાતન ઝગમગાટ, બીડી ગયેલો હાથી થોડા બંદને પાલખી-રથનો ચકચકાટ, નજ થયેલ અપાર શોભા, લોકસંપ, તાપી-શોભાને બંદરનો બહાર, અવનતિ પામેલા શોભિતા કિડલા, ડકકાને વહાણોનો ઠાંક વગેરે સ્વરૂપે આસમાની-સુલતાનીના પ્રતાપે સરખેલી તારાજનો દર્દભર્યો ચિતાર આપી કવિ નર્મદ આર્તનાદે ઉદ્ગાર કાઢે છે. ‘હાય હા ઓ સુરત શેરશેર ચૂસી લીધી’ ને ‘હવે તું મરી જવાની’ રાત પડી ગઈ છે ને સૂરતનો સૂરજ અસ્ત થયો હોવા છતાં કવિ નિજ ધાયલભૂમિ માટે ધણું અભિમાન સેવે છે, કેમકે એ તો તેનું વતન છે. દુઃખમાં પણ મીઠાશ, ધીરજ ને સંતોષ સેવનાર સૂરતને કવિ ધન્યવાદ આપે છે. કવિ વળી માને છે. કે બહુ મોટું ગુજરાત, શહેર, જાઝાં વિખ્યાતાં; સૂરત તુજ સંતાન, જન્મજુદિમાં પાતા.” સુધડાને શરવીરતામાં તે અગ્રણી છે. કવિ સુરત ને અમદાવાદની તુલના અહીં કરે છે: કદેશુ અમદાવાદી ભલે બડાઈ કરે. તેની પામે નાણાંનો તોર છે, પણ તેણે સૂરત જેટલાં કારી જખમો વેડ્યાં નથી. આજ સૂરતમાં નાણાંનું નૂર નથી પણ કુદરતનું ચકચકતું ને ભરપૂર નૂર છે. ‘અમદાવાદી ટેક ને માન ન જાણે,’ નાણાંથી તેઓ સારા છે અને ‘ઉધમખંતી રોજ, સ્વાર્થને સાધે જોલા,’ પણ ‘જહાર રિવેકા તો ય માંદા મીઠા ને મેલા’ લાંના શેઠ ગામના જેવા રોચા છે, પણ હૈયે પોચા નથી. તેઓ રસરંગ ન જાણનાર ને એકદેશી છે, ધન એકકું જાણે છે પણ બોગવી જાણતા નથી. સૂરતનાં

સંતાનો કામેલ છે.’ ‘નર્મદ કડબેદ’ આ રીતે અંગત મત વ્યક્ત કરે છે તે ગાંધી તાત્કાલીન સરતીઓને શરૂ ચડાવે છે. અહીં નગરવર્ણન ઓછું છે, પણ વતનપરસ્તી વધારે છે.

શ્રી લલિતકૃત ‘લલિતનો લલકાર’ (સંગ્રહ ૩ પે ઈ. સ. ૧૯૫૧) ની ‘તાપીને તીરે’ કૃતિમાં ‘વનેથી વહેતી સરલ તરંગી નિર્મળ’ સમી તાપી ‘વતતપ ભયું’ જીવન વહેતી’ હોવાનો નિર્દેશ છે. તાપી તીરે વસેલા સરતને કવિ ‘રસિક ગરવી ગુર્જરી ભૂમિ’ કહે છે. તે ત્યાં ‘વીરતા નર્મદ સમી’ ગળવીને મહાલવાની ઈચ્છા રાખે છે.

‘ઉત્તરાયન’ (ઈ. સ. ૧૯૫૪)માં શ્રી દેશજી પરમાર ‘સૂર્યપુરી સુરતને’ તથા ‘સુરત’ નામક બે કાવ્યો આપે છે. પ્રથમ રચનામાં ‘ભાવ ભાતીગળ સુરત’ કહીને કવિ વાંછે છે ‘નવલ ધરી ઉછરંગ શોભશે મારી સુરત.’ તાપી તીરે જેમ નિત નવકાં નીર ફરે છે તેમ ‘દેવાનાં હીર સાચવી રહેશે સુરત’ ધર્મ-કર્મ ને ધ્યાન-જ્ઞાનનો મુખ-પથ રક્ષીને આતમ ભરી દે તેવું શ્રેયસગાન અહીં શું રહેશે. અહીં નર્મદ શો સપુત જીવનભર લખો. અહીં શૌર્ય ને સત્પ્રેમ દીપ્યા. સુરત તો છે પ્રેમશ્રીલુ’. અહીં રસિક ચતુરતા, નિર્મળ વચનામૃતની ધાર, ‘ફલગુલાળી હાસરાસના કોમળ ટલ્લીકા,’ લલિત ઉરલાવણ્ય, જગને પમરાવે તેવું રસજન્ય જીવન આદિ નોંધપાત્ર તત્ત્વો છે. કવિને સુરત ‘રસીલી તારી સુરત’ લાગે છે ને છપ્પે છે ‘હતી એહવી નેટ હળે સોનાતી સુરત.’ તથા ‘થજે હિંદ વિખ્યાત અમર કુંવરોની માતા.” બીજી કૃતિમાં મળડોળમાં જળપૂરના ઓવારા, પિંજર સરખી પ્રાણુવિહોલ્લી કોડી, કચ્છસ્તાન વગેરે સુરતના પુરાતન ભાગોનું સ્મરણ કરીને ત્યાં રચાર્થ અપેક્ષાં કાતિક્ષ ઇતિહાસનો નિર્દેશ કવિ કરે છે. તથા અફસોસ વ્યક્ત કરે છે કે આ જ સુરતનું આંગણ છે જ્યાં “ગુલામ હિંદનો ગયો પડી જવ અવળો પાસો.”

શ્રી તનસુખ ભટ્ટ કૃત ‘કાવ્ય લહરી’ (ઈ. સ. ૧૯૫૫) માંના ‘તાપી તટે’ કાવ્યમાં ત્યાં હરિપુરા મુકામે ભરાયેલા કોંગ્રેસના અધિવેશનના એકાદ સ્મરણીય પ્રસંગનું આલેખન થયું છે, પણ એમાં સ્થળ-વર્ણન નથી.

શ્રી સુશીલા ઝવેરી કૃત ‘વિચિત્રાલા’ સંગ્રહમાં ‘સુરત શહેર’ નામની રચના છે તેમાં તાપી તીરે આવેલા મનોહર સુરત શહેરનું વર્ણન છે. તાપીના નિર્મળ વારિ, તટ સામે આવેલ સુંદર વનરાજિ, શોભીતા, રમ્ય વલાશો, ખુલ્લા નલ માંડવડા નીચે મન લોભાવતી વલ્લરીઓ, સાત ગાડે છેડે આવેલા સાસરિયાં ભણી જાણે દોડવા ધપતી તાપી, ગાંધીયાગમાં નજરે પડતી કલાત્મક ફૂલક્યારી, શોભા આપતી સંધ્યા ને પૂતમ તથા કળા-કસબને વિદ્યા વાણિજ્યમાં પગભરતા ને સમૃદ્ધિ વગેરેનો નિર્દેશ એમાં સરસ રીતે થયો છે. અંતમાં કવિની ઉક્તિ છે તેમ સુરતનો ‘મુગટમણિ શું’ હળકળ થાતું ગુજરાતે’ શોભે છે.

નડિયાદનું વર્ણન કરતાં પાંચેક કાવ્યો પ્રાપ્ત થાય છે. કવિ લલિતે (જન્મ ઈ. સ. ૧૮૮૭) ‘નડિયાદ નમું’ કાવ્યમાં નડિયાદને પાવનભૂમિ ને સુંદરતાની લક્ષ્મી કહે છે. અહીં ચારુ તટુવરનાં સરસ ફલફૂલ છે ને સરસ્વતીના અમી છે. કવિ નડિયાદને નમન કરે છે, કેમકે તે માને છે ‘નંદનવન ગુજરાતજી’ તો એક જ તું નડિયાદ.’

શ્રી કૃષ્ણચંદ ઝ. શાહ ‘જન્મભૂમિ’ (ઈ. સ. ૧૯૨૧) કાવ્યમાં ‘ધન્ય, મંગળકારી ને મુકમલશહેર’ નડિયાદનું ગૌરવ ગાય છે. તેનાં સંતાનોએ ગુજરાતનું ગૌરવ વધાર્યું છે, કેમકે અહીં થયાં છે “સાક્ષર, કવિઓ, વિકાસ ને વાણીશ્રરા સાહિત્ય, કલા, સંગીતના શોખીન પૂરા.” વળી અહીં “ધરતીમાં પાકે ધાન મોસમમાં સારો, જલ નિર્મલ વિધવિધ જાતનાં મીઠાં ખારાં.” રસકવિ રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટે ‘અમરકુસુમ નડિયાદ’ (૧૯૪૯) નામના કાવ્યમાં ભારતવર્ષીયી ભવ્ય જગીયાના નંદનવન સમા ગુજરાતમાં નડિયાદને અમરકુસુમ ગણાવ્યું છે. એમાં સરસ પરિમલ છે. અહીં સાહિત્ય, રંગભૂમિ, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર ને ધર્મના કુરંધરો થઈ ગયા. કવિના શબ્દોમાં કહીએ તો નડિયાદ છે “ચારુતરના હૃદયસમું અતિ નાનું” પણ આગાદ.” કવિ ચિત્રકાર ‘મરતમપૂર’ નડિયાદને ‘ગુર્જરીની રસકુંજ’ કહીને અર્ધ આપે છે. નટપુરની આ રમ્ય રસાળ ભૂમિમાં સરસ્વતી મૂર્તિમંતરૂપે પંડિતયુગમાં રહેતી હતી ને રસગંગા વહેતી હતી. અહીં રસકોક્ષિતના મધુનાં ફંગળ થનાં, રસમોરલી આજી રહેતી ને રસરુષિ શોભા રહેતી. અહીં જગનનાથ પંડ્યા કૃત ‘કાદંબરી’ તથા મૂળશંકર યાજ્ઞિકકૃત ‘માલતી માધવ’, ‘મૃચ્છકટિક’ ને ‘શાકુંતલ’ નાં ગુજરાતી અવતાર થયા. અહીં મનઃસુખરામ ત્રિપાઠી કૃત ‘વિચાર સાગર’ ની રચના દ્વારા તત્ત્વની બોલત ઝગી, ચંદ્રચંદ્રોરીની નેડ સમા સરસ્વતીચંદ્ર-કુમુદસુંદરીનાં પાત્રોવાળી ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ કૃતિ રસવ્યોમમાં ઊગી. અહીં મરતકવિ આદ્યાશંકરની સૂક્ષ્મવાદની ગ્રહસંષ્ટિ પ્રગટ થઈ અને મણિલાલ ન. દિવેદીની બ્રહ્મનિનાદની બીનમાંથી મધુર અને ભવ્ય સંગીત શું રચ્યું. અહીં સાહિત્યરસની પૂર્ણિમા જગમગતી હતી. શાંતિનું સુંદર સ્વપ્ન અહીં ફળીભૂત રચ્યું ને કાંતિની જવાહરને ય અહીંથી જોમ મળ્યું. અહીં શુદ્ધિમાન દિવાનો, ન્યાયમર્તિઓ, લોક-હિતરત કાર્યકરો, રાજપુરુષો, શાણા દૂરદેશ રાજસેવકો ને નિઃસ્વાર્થ સેવકો થઈ ગયા. અહીં પ્રકૃતિની પણ કેની શોભા લસે છે! તટુવરની ઘટાઓ, આમ્રકુંજોની મધુર શોભા, ફળફૂલખચિત કુંજો, કોટિકા પોપટને મધૂરનાં ગાન, શોભીનાં જળાશયો, પુરાતન અર્વાચીન સંસ્કૃતિની સરિતાઓનો સંગમ, તથા પુણ્ય પુરાણના પ્રવચનની અધ્યાત્મજ્ઞાન-ભાગીરથી વગેરે અહીં છે. શ્રી મધુરમ કૃત ‘આ નડિયાદ’ (ઈ. સ. ૧૯૬૫) તથા ‘નડિયાદ નગરી’ (૧૯૬૧) નામનાં બે કાવ્યો મળે છે. પ્રથમ ગીત રચનામાં કવિ નડિયાદને સાક્ષરનું હૃદય કહે છે. અહીં પ્રકૃતિનો પ્રસાદ જલકાય છે. ગુર્જરીના શિશીની આ ભૂમિ છે. વળી શૌર્ય ને કાંતિ, માનવતા ને શાયરી, શાન અને દાન, કર્મ અને ધર્મ, સુંદરતા અને સ્વમાન, વિવાદ અને વિજયની પણ આ ધરતી છે. બીજા કાવ્યમાં કવિ નડિયાદને ચરેતરભૂમિનું સુંદર ફૂલ કહે છે. આ તો ભૂમિ છે સપૂતોની, દામ અને નામની ત્યા ધન અને વિદ્યાની. અહીં પ્રકૃતિની રમણીય ઘટા, માનવીની અમૂલ્ય મતા, નમણી ક્ષતા સમી રમણીની જટા, ગોવર્ધનગિરોનો રણકો, ‘મરત’ ની હડાણ તથા મણિલાલ દિવેદીનું તત્ત્વતઃ વગેરે સર્વ કંઈ અવિરમરણીય છે.

ભરૂચ વર્ણનમાં પાંચેક કાવ્ય આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. સાક્ષર-ભૂમિ ભરૂચના વતની બા.ક.કાકીર ‘મારાં સોનેટ’ માંના ‘ભાંગલું

ભર્ય' નામક સોનેટમાં શહેરની પુરાતનાનું આધુનિક ઇતિહાસદર્શન કરાવી તેનું પ્રાચીન ગૌરવ કથે છે તે તે પાટણના રાજા, દિલ્હીના સુલતાન, અહમદશાહ, સમ્રાટ અકબર, ડચ, ફીરંગી ને અંગ્રેજોને નગ્યાની વાત કહે છે. પુરાતન વિભૂતિઓની પુનિત પગલી કે લારની પ્રગતિ આજે ભર્યમાં દેખાતી ન હોવા બદલ કવિ અફસોસ દર્શાવે છે. શ્રી ઉમાશંકર જોશી 'વસંતવર્ષા' (ઈ. સ. ૧૯૫૪) માંના 'નર્મદાના પૂલ ઉપર' નામના ટૂંકા કાવ્યમાં પોતાના લઘુ હૈયે વસવા માટે રેવા સાથે સિંધુને સંદેશો કહાવે છે. અહીં વર્ણન નથી, માત્ર વિચાર કલ્પિકા જ એ પંક્તિના કાવ્યમાં રજૂ થઈ છે. શ્રી નલિન રાવળ 'ઉદ્ગાર' સંગ્રહ (ઈ. ૧૯૬૨)ના 'મધ્યરાત્રિએ ભર્ય' નામના કાવ્યમાં ભર્ય નગરીની મધરાત શોભા આણે છે. ત્યારે દ્યુતિની લકીર શી નર્મદા, શાંત ગીત પંક્તિ શી ક્ષિતિજ, ડોલતાં અંજો, તરતાં વહાણનાં સદો, દૂર સુદૂર વૃક્ષની ટોચ પર દેખાતા તારકો, ધીમે ધીમે લઈ રહેલ ટેકરી અર્ધચંદ્રમાં સરતો ને ધુમ્મસથી ભીનો થયેલો ચંદ્રમા, મંદ વાયુ શો શીતલ પુલ આદિ સર્વ અવિસ્મરણીય બની રહે છે. શ્રી જયંત પાઠક 'વિરમય' (ઇ. ૧૯૬૩) સંગ્રહના 'રેવા-તટે મધ્યાહ્ન-સંધ્યા' નામક કાવ્યમાં 'રેવાનું સૌન્દર્ય સરસ રીતે આણે છે : "ગ્રીષ્મની ગપોર વેળાએ આ વિશાળ નદીનું ભાદું દગધગી ઊંડાયું છે. નદીનાં જળ પર સવાર થઈ ખેલવા માટે હવાની યે આવવાની લિમ્ત નથી. આસપાસ કોઈ પંખી ઊડતું કે ટૂંકતું દેખાતું નથી. તટ પર કોઈ નાવ નાંગરેલી પડી છે. અને જલમાં શિલા જેવી બેંસ પડેલી છે. નીલજલમાં ગોવાગિયા ટૂંકકીદાવ રમે છે ને તટની ભીતી રેતીમાં વિદલ દૂતરા હાંફી રહ્યા છે. વખત જતાં સુરજ પશ્ચિમે ઢળ્યો ને નદી જલમાં દુમ-ભેખડના સાંધ્ય ઓળા પથરાયા. ઊઠી, અંગ મરડીને વાયુ જલના તરંગે તરવા માંજો, વિહંગો ટૂંકવા માંજા ને નભપૃથ્વીની મુઠાં ટળી ગઈ. ભર્યનગરના નદીકિનારાનું આ કેવું સરસ વર્ણન! શ્રી મધુરમ્ કૃત 'આ જ ભર્ય' અને 'રેવાનાં વારિ' નામક એ કાવ્યો મળે છે. પ્રથમ રચનામાં કવિ ભર્યનગરને પુરાતનરૂપ ધારીને બેઠેલી કલ્પીને વર્ણવે છે : 'જાણે દદ સમાધિ લઈને કોઈ અવધૂત બેસે છે. નર્મદાનીર નર્તી રજાં છે. નગરમાં નૃતનતા બહુ ઓછી છે, પણ એ તો સાદું સીધું સોહે છે, જાણે સરલ સંગીત દર હોવ, વર્ષોથી તપમાં બેઠેલા ભૂગુપ્તગિના ધૂપ જેવું આ નગર છે. વિશ્વની આધુનિક અર્વાચીનતામાં અહીં પુરાતનનું પૂર જામટે છે. હાતલજી આ પુર લાડ કરંતી વાણી બેસે છે. અહીં ધરતી, કુદરત ને નારી નમજાં સ્વરૂપ ધારે છે. અને જનતા તો જાણે ભૂપ જેવી કંઈક પ્રમાદીને રોકીલી છે. પાવનતા શું એને પ્રીત છે પ્રકૃતિની સુંદરતામાં તો જાણે એ કુદરત । તપુર સમું છે. જગના જરખામાં એનું સ્વરૂપ ગાંધીસમું સાદું વિલસે છે.' બીજા કાવ્યમાં ક્યારેક ધીરગભીર ને પ્રૌઢ નાર શાં તો ક્યારેક મદોનમત યૌવના શાં વહેતા રેવાનાં નીરનું સૌન્દર્ય કવિ વર્ણવે છે : 'જાણે નભની આદર ઓઢી સરિતા સુતી આંહી.' જળ પર સુરજ ચળકે છે, મંદ સમીરણ મલકે છે, પંખીકૃત સંગીત પીરસે છે, તારા ટમકે છે, ચાંદો ચમકે છે, કોમળા દન્વાનાં ઝાંઝર શાં વારિ મીઠો કલ્પવ નાદ કરે છે, નગર-દિશા ને જનના મન આહવાદ અનુભવે એવું મનોહરમિત અહીં સુંદરતા સહિત પથરાયું છે. પાવન પવન પડકે છે ને જાણે મનનું

મતમલ મલકતું હોય તેમ રેવાનાં વારિ છલકાય છે ને ઠંડક વેરે છે. પાટણ નગરી પર ત્રણ કાવ્યો મળે છે. નરસિંહરાવ દિવેદિવા કૃત 'કુસુમમાળા' (ઈ. સ. ૧૮૮૭)માંના 'સહસ્ત્રલિંગ તળાવના કોંકા ઉપરથી પાટણ' નામના કાવ્યમાં પાટણની પડતી પર આંસુ સારે છે : 'અહીં સહસ્ત્રલિંગ વિશાળું સુતું હતું અને જૂનું પાટણ અહીં પથરાયું હતું.' રાણીવાવના અહીં અવશેષો પડ્યા છે. અને મોટા ભુરજ માટીમાં મળ્યા છે. પુરાણી પાટણપુરીના હાલ-એવા હાલ થયા છે કે ત્યાં તે નિરખાને કોઈનાં પણ નયન ભીંખ્યા વિના ન રહે. ત્યાં કુમારી સરિતા નિર્મળ જળ લઈને વહે છે, ઘસે છે ને લાગે છે. જાણે ઈશ્વરકુણુ અહીં નદીરૂપે વહી છે ! એ પ્રીતિભર રિમત કરીને જાણે પાટણને આલિંગન કરે છે. પાટણ પર એની દયા છે.' શ્રી પૂનલાલ 'પારિવ્રત' (ઈ. સ. ૧૯૩૮) સંગ્રહમાં 'પુરાણ પાટણનાં અવશેષોમાં'ના કાવ્યમાં સ્વતંત્ર ગુજરાતની પૈલવવંતી, વિશાળ ને પ્રતાપી રાજનગરીને યાદ કરે છે : 'અહીં સુભટોની વિદ્યત વીરહાક ગાજતી હતી. અહીંની સ્વદેશ બિન્દાવલી વિદેશમાં વિહરતી હતી. અહીં સમુગ્રત શિરો દિમાકયની જેમ નભને માપતાં હતાં ને તેની ભૂખઓ દશેદિશાઓને પોતાની આથમાં ભીડતી હતી. સિંધુના જલ પર અહીંનાં જહાજ અગ્નિ પથદીન અંતર કાપતાં હતાં અને સાહસથી રતોની સિદ્ધિ સાંપડતી હતી, પણ હવે વિપરીત રિથિતિ છે હવે મુક્તિ મલકતી નથી, શૌર્ય ઝલકતું નથી ને લક્ષ્મી લસતી નથી.' કવિને એનો અફસોસ છે. શ્રી ગોવિંદરાયભી 'પ્રતિપદા' (ઈ. સ. ૧૯૪૮) સંગ્રહના 'સહસ્ત્રલિંગ જોઈને' નામના કાવ્યમાં પાટણના ભૂતકાલિન ગૌરવને યાદ કરે છે : "અહીં ભવ્યતા ધારણ કરતું સહસ્ત્રલિંગ તળાવ વીતેલા કલાધુગની મિષ્ટ સુરભી ફેરી રહે છે. અલંગ ગુજરાતના ભૂતકાલિન સ્વપ્નદૃષ્ટ, જગની સાથે બાથ ભરનાર એ પૂર્વજો અને ક્ષિતિજો ખુદનારા પ્રતાપી નરપુંગવોની અહીં યાદ આવે છે." ભૂતકાળની તેજરી ને મધ્ય ગૌરવગાથાની યાદ આવતાં એ વિકીન તેજની ભવ્ય ભલક પુનઃ જગૃત કરવાનો નિશ્ચય કવિ કરે છે.

વડોદરા ઉપરનાં એ કાવ્યો ધ્યાન ખેંચે છે. શ્રી લલિત (ઈ. સ. ૧૮૮૭) 'વડોદરાને વડે' નામના કાવ્યમાં વડોદરાને વડવારૂપે અને તેનાં નગરજનોને તેની ડાળે કિલકિલાટ કરતાં પંખીઓ રૂપે દર્શવે છે. અહીં જ રસરાજ, પ્રેમાનંદ, દયારામ વગેરેના રસધાન સૂક્ષ્મા હોવાનું રમણ પણ કવિને થાય છે. શ્રી આલમકુન્દ દવે 'પરિક્રમા' (ઈ. સ. ૧૯૫૫) ના 'વડોદરા નગરી' નામક કાવ્યમાં પોતાના વિદ્યાર્થીને દિશોરજવનના હૃદયંગમ સંસ્મરણો યાદ કરીને વડોદરાનું આધુનિક વર્ણન કરે છે. પાણી દરવાજા ગેંડીગેટ, ચાંપાનેર દરવાજા, લહેરીપુરા, માંડરી, અલ્પકાપુરી, ચોક્કસીની પોળ, ઘડિયાળી પોળ, સયાજી હાર્મરકૃત આદિ શહેરનાં અસલને નવાં રચાનેને કવિ યાદ કરે છે. વળી યાદ કરે છે ભૂતકાળ ને જાણે છે વર્તમાનકાળ. અહીં પ્રેમાનંદની માણના રમ્ય રણુકાર ચુંબ્યા હતા. અહીં દયારામનગરી ડોહોઈથી ગરબીના સૂર વહી આવેલા. શરદની રાતે પોળના પ્રાંગણમાં નમણી નાર સાહેલીઓ સંગાથે દિલ ડોલી જાય તેવો ગરબો અહીં ગાઈ રહે છે. નાગરવેલના જેવી નાચુકડી નાર અહીં જેવા મળે છે. એનો અંબોડો વાંકો છે. લલિત ને લજ્જણ એ નાર રસોષ જતાવવામાં ય યાવરથી છે. એનો દાળનો વધાર પણ ટેસદાર છે.

વલ્લભ વિદ્યાનગર ઉપર લખાયેલાં એ કાવ્યો નોંધપાત્ર છે. શ્રી મધુરમ કૃત ‘લઘુ માતૃ’ વિદ્યાનગર.’ (ઈ. સ. ૧૯૫૭)માં કુદરતની કમનીય સુંદરતાની ગોઠે વસેલા વિદ્યાતીર્થસમા વિદ્યાનગરને ‘ચારુતર કૂલ’ કવિએ કહ્યું છે. અહીં વિદ્યાર્થી સિવાય અન્ય કોઈ જાતિ, જાતિ કે કોમ નથી. અહીં ધાંધલ કે ઘોંઘાટ નથી. સુરંગી જીવન-ઘડતર માટે, દેશના નવનિર્માણ માટે અહીં વિદ્યાની વિરાટ સાધના થઈ રહી છે. શ્રી જશવંત લ. દેશાઈ કૃત ‘વલ્લભ વિદ્યાનગર’ (ઈ. સ. ૧૯૬૦)માં અગાઉના શુદ્ધ અરણ્ય સમા પ્રદેશમાં નિર્મિત થયેલા વિદ્યાનગરને કવિ ગિરદાવે છે: ‘જ્યાં અગાઉ કેવળ રુક્ષ વાવળનાં વૃક્ષો હતાં, કાગડા-કાચર ઊડ્યાં કરતાં હતાં, ડાકુ-લૂંટારા-નો જાય હતા ને ભેંદાર નિર્જનતા હતી ત્યાં આજે શિરીષની સૌરભ મધમધે છે, મયૂર ને પોપટોની વાણી ફૂલ રહી છે ને રાજૂની વિભૂતિઓ ધૂમી રહી છે. કાળ હરતે રહેલા સંજીવની કુંભે કેવું હૃદયહારી પરિવર્તન આણી દીધું છે!’

સોમનાથ ઉપરનાં એ કાવ્યો ધ્યાનપાત્ર છે. શ્રી ઈંદુલાલ ગાંધી ‘પદ્મવતી’ (ઈ. સ. ૧૯૫૪) સંગ્રહના ‘સોમનાથને’ કાવ્યમાં સોમનાથની ગત કીર્તિ અને કાન્તિને યાદ કરે છે: “જ્યાં જમાનાનાં ખંડેર પર ખંડેર જમ્યાં હતાં અને એની ભીતરમાં નારી સમાવિના જાનાં મોણુનાં છૂપાયાં હતાં ત્યાં તારું એકેક સ્વપ્ન કરોડો રૂપ લઈને સંસારના ચિપકુંડમાં ઊંટી ગયું.” શ્રી દેશળલ પરમાર ‘ઉત્તરાયન’ (ઈ. સ. ૧૯૫૪) સંગ્રહની ‘સોમનાથ’ નામની કૃતિમાં ત્યાંના પ્રકૃતિ સૌન્દર્યનું આલેખન કરે છે: “ભરતીજળમાં અમર કાળ સંગીત અહીં સાંભળવા મળે છે. અહીં ઘોર સમુદ્ર ધસીને બેટે છે. ત્યાં રિથનપ્રજા યોગી શો તું ગિરજા છે. આજે ત્યાં નગર નથી પડતી જૂનકાળની ભવ્યતા. એ ધુમ્મટ, એ કલશ, એ શંખના નાદ, એ ઝાંસરના ટંકા, એ દર્શન માટે થતી લાવિકેની લાડ, એ ઘંટારવ, એ મનોહર મૂર્તિઓ તથા એ કલાત્મક કોતરણી. આજે એ સર્વ ત્યાં નથી. માત્ર તેનાં સ્મરણ છે.”

કેટલાંક પ્રતીર્ણ નગરોનાં છૂટાં જવાયાં વર્ણનો પણ આપણે ત્યાં થયા છે. શ્રી નાનાલાલ કવિએ ‘કેટલાંક કાવ્યો’ (ઈ.સ. ૧૯૦૮)માં ‘વર્તમાનપુરી’નું વર્ણન કર્યું છે ને વતનનું ગૌરવ ગાયું છે. ‘આ પુરાણ પુરી છે. અહીં સદિ શોભાનું લાણું, ઉજ્જડ નદી કોતરે ને રાજસતીના વાસ છે. લોહ હાર્ય ને કલ્પોલ કેવિ અહીં ગાળે છે. ગ્રીષ્મનું આલ ધ્રામધખતું હોય ને જડજગતના ચેતન જીવો તેમાં દાહકતાની અસહ્યતા વેકતા હોય ત્યારે અહીં અમૃતવેલ સાંપડે છે.” આ કાવ્યમાં વર્ણન કરતાં વતનપ્રશસ્તિ વધારે પ્રમાણમાં છે. શ્રી લલિત ‘સિદ્ધપુર’ (ઈ.સ. ૧૯૩૪) નામના પોતાના નગરકાવ્યમાં સિદ્ધપુરની પરિચયને વંદે છે: “અહીં સરસ્વતી, કપિલ, રૂચાળ ને સિદ્ધપુરનાં સ્મારકો શોભે છે. ધરા વનરપતિ, પ્રાણીને માનવીની સમજીયતા ને લીલા અહીં નવી નવી દેખાય છે. અનેકમાં ભવ્યતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સરસ્વતી તો પુરાણા વેદકાળથી અહીં વિભૂતિરૂપે છે. સ્વતંત્ર સુન્દરેશની સ્મૃતિઓ અહીં જાગૃત થાય છે.” શ્રી ત્રિવેન્દ્રરાય આવસથી ‘સંસિક્તા કાવ્યો’ (ઈ.સ. ૧૯૩૪) ના સંગ્રહમાં ‘તળાવની ટેકરીમાં પ્રભાત’ કાવ્યમાં તળાવનું કુદરતી સૌન્દર્ય આલેખે છે. પ્રારંભમાં ગિરિવૃદ્ધ નદીપર્યંક પાસે શ્યામ શાલ ઓઢીને રહેલ પ્રજાન-

રેશમ શા વાળને પંખાળતો બેઠો હોવાનું ચિત્ર કવિ દર્શવે છે. “નદીના ગિજાને નાંદમાં પોટેલું તરુણ પ્રભાત ને ઉપકંઠ તરુ પર્યંક શું છત્ર ધરીને ખડાં રહેલાં દેખાય છે. જળ ખખડાટથી કંઈ દિવ્ય સંગીત જામે છે ને તેથી પંખાડાં જાગી જાય છે. સહિયર પ્રભાતને તેઓ મીઠા સાદ્યો બોલાવે છે. પ્રભાતી ઊઠીને આંખ યોળીને અદ્વિના અંકે ચડી ગઈ. ગદ્ગદની સોડમાં શામળી શાલ લુપાઈ ગયા. પવને આંગણું સાફ કર્યું ને પર્યંક ખંભેર્યો, બાલાઈ ત્યાં રંગોળી પૂરી, હીરા સમાં ફૂલડાં જાણે રિમત કરવાં લાગ્યાં ને મરકત રી ભૂમિ મનોહર શોભા આપવા લાગી. ગિરિએ ધર્મથી ને સ્નેહથી ગૃહસ્થ ધર્મ અદા કર્યો ને સૌનો સત્કાર કર્યો. ગિરિરાજ અંધારૂપી કાળી શાલ કાઢીને હવે તેજવારિમાં સ્નાન કરી કનકમયકાંતિ ધારણ કરી રહ્યા.’ આવું છે તળાવની ટેકરીમાં ઊગતું પ્રભાત. શ્રી રામપ્રસાદ શુક્લે ‘મિદુ’ (ઈ. સ. ૧૯૪૩) સંગ્રહમાં ‘ભોગવાને કાંઠે’ માં તે પ્રદેશનું વર્ણન કર્યું છે. લૂખી, ઝરણ વિનાની, દુમોની શોભાચિહોણી, હરિતવૃણના ગાલીયાની ગિજાતહીન એ ફિફ્ફો ઉપર ધરતી છે. વૈરિધ્યેની અહીં મજા નથી, પણ સમથલ જમીન પર લાંબા થતા દિન અતની વિરલદ્યુતિને ધોળી વિશાળ આંદની વેરાયેલી જોવા મળે છે. ક્ષિતિજ સુધી ફરતી દષ્ટિ જુએ છે અવનિતલની ખુદ્દી જાતી પર જૂલતું નલ ને તેના પર અરવ વાયુલહરી રમી રહે છે. આ સ્થળને વિસ્તૃત સમથલ પ્રદેશના વિશિષ્ટ સૌન્દર્યની વિરલી છટા જ વરી છે. શ્રી સુંદરજી બેટાઈ ‘વિશેષાંજલિ’ (ઈ.સ. ૧૯૫૨) માં આવાં એ કાવ્યો આપે છે. પ્રથમ રચના છે ‘શાંતિ તીર્થ’ એમાં કવિ સ્થળની શોભા વર્ણવે છે: ‘વિશાળ નભપ્રદેશ પર ગૂઢ ચિત્રકારે જાણે તારકચિત્ર અંકિત કર્યાં છે! ભૂમિ પર પણ સફલ મોહક ચિત્રોની લીલા પથરાઈ છે. વનરપતિ નવલા સુવર્ણ ધરી રહે છે, નિર્જરા ઊઘમન નવગીત ગાય છે ને પર્વતો મગનના ગૌરવમાં ડૂબીને પોતાની વિપુલકાય દિશદિશમાં ફેલાવે છે. પંખાકુલો ઊડે છે. ધણ જતાં મગાવંતી ઘંટડીઓનો મંજુનિનાદ રણકે છે ને નિદ્રામાંથી જીવો ઝડીને ઉઘમે વળે છે. પહાડી હવા ફરફરે છે. કુંગરના કંઠણ પ્રદેશનો માર્ગ દુરિલ પગરવ સંભળાતો નથી. જાસે શાંતિનું કાસાર ફેલાયું છે! દૂર સુદૂર ખીણમાં રખડતાં જાનનાં પોકાર સંભળાય છે.’ બીજી રચના છે ‘આલાપુરનું બારું.’ એમાં એ અંદરની વર્તમાન દશાનું આલેખન છે. “અહીં અગાઉ દરિયાનાં ઘણાં તુફાનો ખેડી, પરદેશના ખજાના ભરી આરમ ઘોડા સમા અસંખ્ય વાવટા ફરકાવતાં વહાણો નાંગરતા. એ તો જાણે હતાં અરબી સમુદ્રના કડાં બંગલાં અને ‘પંખાળ એ અશ્વ ખરા સમીરતા.’ ઊંચા ને ગર્વ છટા ભરેલા, ચિત્ર વેશ ને કંઠેર બોલવાળા અરબો ખલાસીઓ તથા મલખાર, કચ્છ ને સૂરતનાં વહાણો અહીં જોવા મળતાં. જાણે આ તો અનોખી નૌકાનગરી હતી. પણ તે દિવસો તો ગયા હવે. આજે તો બાહુ ઉજ્જડ દિસે છે. અહીં તો હવે દેખાય છે રેતીમાં દટાયેલી બે-પાંચ હોડીઓ બે-ચાર તેજહીન વહાણ ધમાલહીન એકાંત વાતાવરણ, રેતળ કાંઠો, ગતકાલને સોચતું એકાંત, ખિલ્લીદંડા રમતા રખડેલ ગેડિયા, કુંજરબાળની જેમ કુસ્તીદાવ બેઠાં કલાવર બાળકો તથા છાઝાં નીરમાં હોડતું તફડાવી સરસી જતાં ને ખલાસીઓને દગડાવતા ખલાસી-ફિરોશો.” શ્રી ઉમાશંકર બેટાઈ કૃત ‘વસંતવર્ષા’ (ઈ.સ.

પધારો.....

પધારો.....

પધારો.....

આદર્શ લોજનાલય

જમવાની ઉત્તમ સગવડ

★ શુદ્ધ સાત્ત્વિક ખોરાક

★ વિનયી સ્ટાફ અને

★ સ્વચ્છતા

★ ત્રિવેણી સંગમનો લાભ

મહેસાણામાં પધારતા મુસાફરો માટે
આદર્શ લોજનાલય

શ્રી કૃષ્ણ નિવાસ લોજ

માલિક અને વ્યવસ્થાપક
શાંતિલાલ સી. બ્રહ્મભટ્ટ
સ્ટેશન રોડ....મહેસાણા

‘વિના સહકાર નહિ ઉદ્ધાર’

વિસનગર માલવાહન-વ્યવહાર સહકારી મંડળી લિ., વિસનગર

ઝ ડ પી ત થા નિ ય મિ ત
માલની હેરફેર કરનાર અને હાયર પરચેઝની ગાડીઓ
આપનાર જિલ્લાની એકમાત્ર સહકારી ધોરણે
કામ કરનારી વાહનવ્યવહાર મંડળી.નરેન્દ્રભાઈ વ્યાસ
મંત્રીરમણિકલાલ ત્રિકમલાલ મણિયાર
પ્રમુખ

૧૯૫૪) ની 'લાડી સ્ટેશન પર' નામની રચનામાં લાડીને કલાપી-નગરી તરીકે કવિ ઓળખાવે છે. અહીંથી એ કવિએ દ્વય હૃદયની સ્નેહગીતાનો આસ્વાદ કર્યો. એ સ્નેહથી ઝૂમેલી ભૂમિના દર્શનથી કવિ ધન્યતા અનુભવે છે. શ્રી દેશળજી પરમાર 'ઉત્તરાયન' માં (ઈ.સ. ૧૯૫૪) અન્ય સ્થળ નગરવર્ણનનાં ચારેક કાવ્યો આપે છે. 'નારડોડો' રચનામાં કવિ એને ધર્મભૂમિ કહે છે. સત્ય ખાતર શરૂ અનેકા રાષ્ટ્રના સપૂતોથી એ ભૂમિ શોભે છે. અહીં જ સ્વાર્ણ્ય માટે અસંખ્ય વીરના પ્રાણ ગળ્યા હતા. અહીં નૃત્યની કરાવણીના થઈ હતી. જગતિનું અને જગતી ઉત્તિનું એ સાચું સ્વપ્ન બન્યું હતું અને અહીં જ સત્ય ને સ્વપ્નપ્રભાનું તેજ અગ્રકયું હતું. એ જ રીતે "ધર્મક્ષેત્ર ધરાસણુ" માં પણ કવિ એને ધર્મભૂમિ કહે છે. "એ ઈશની ચક્ષુ શી શાંત ને સ્વપ્ને પુણ્યદર્શના છે. અહીં મોહક સૌન્દર્ય અને વૈભવવંતુ જીવન નથી, પણ સંતોની સૌમ્ય ઉદાર શાંતિ ને કાંતિ છે. એને સત્તા, પૈસા કે કાર્તિની લાલચ નથી, પણ દ્વારસથી એ મરીગીતે જીવાડે છે. અહીં પ્રભુની કલા મધમધે છે. વીરસૂ વીરની અંગના કે પાંચાલપુરી નવદ્રૌપદી શી આ ભૂમિ છે. સંસારને ખપ્પરમાં વશૂંધી મહાપોગિનીની જેમ એ કાબી છે. જાણે ત્રિશુની આંગળી કપાતાં અહીં રક્તની ધારા વહી હતી. ધારાસણુ તો ભારત ભાગ્યનો તાર છે. ભણે દુઃશાસનોએ તને કૂર દમન આપ્યું, પણ તે સ્વરાજ્યની આજ્ઞા પાળી છે ને મહાભારતની ગાદે ખેલાયેલા ધર્મયુદ્ધમાં યુધિષ્ઠિ ધરી દીધાં. તારી મદરવ વસવ પ્રાણુઓએતિ ભભૂકે છે. ઈશની ચક્ષુશી ભવ્ય ને પ્રત્યે ચંદ્રદર્શના ધર્મશક્તિ ધરાસણુ, તને વંદન હજો. "કપડવણુજની એક સાંજ"ના કાવ્યમાં કવિ એ સ્થળની પ્રકૃતિ સુંદરતા આલેખે છે. 'નયાં પશ્ચોવાળી શાખાઓ અહીં હૃદયને નિમગ્ન છે. પ્રકૃતિ તનના ઓમસરમાં પ્રણય રસિયાં સારસનું જોડું શાંતિથી સરતું હતું. ધરતીમાતાને ખોળે નીવમવરણી ચૂંદડી પથરાઈ હતી. ઉપવનોમાં પંખાઓનો શુંગરવ થતો હતો. મંદ મંદ સમીર વાતો હતો અને તરુની શાખા પર બેઠેલી ઘેંસી કોકિલા રૂઢકતી હતી.' આવી વિરલ હતી એ સુંદરતા 'સુદામાપુરીની સંધ્યા'ના કાવ્યમાં કવિ સાગરનું સૌન્દર્ય આલેખે છે: 'સાગર તડે ઘસાતા ઝિઝાળા કંઈક શુક્ર ખડકો નજરે પડે છે. વીરે ધીરે ખળખળ કરી ઓટ વળે છે. સોનેરી સંધ્યાની રસળી ચળક ચમકે છે. દિગ્તિ જ ઉપર લાલ સોનાગોળો લટકતો નજરે પડે છે અને સરસર વધાણો સરી રહ્યાં છે. રેતી પર ડગડગનાં ચિહ્ન નિહાળી શકાય છે. સાંધ્યની સુંદરતા સાથે ઠંડો વાયુ શીતળગળ સહિત વધી રહ્યો છે. અહીં જ જાણે વર્ષો અગાઉ સાંજ સવારે હરિનું રમરણ કરતાં કરતાં સુદામાજી સ્નાન માટે આરાગમન કરતા હશે.' શ્રી કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી 'કોડિયું' (ઈ.સ. ૧૯૫૭)માં 'વલ્લભીપુર' કાવ્યમાં વલ્લભીપુરનાં અંધિયરે પર આંસુ સારે છે. ત્યાં આજે ધૂળના દગલા ખડકાયા છે. પ્રલયપૂરના ત્યાં વાયુ વાયા છે, કેટલાય ધોમ ધમ્યા છે. તારાઓએ આંસુ લાગ્યા છે, પંખાએ કરણ સ્વર ગાયા છે ને ઓમ મુશળધારે રડ્યું છે. આ સૌને વલ્લભીપુરના આજના સ્વતંત્ર ગદલ અફસોસ છે. લોક-કવિ શ્રી દુસાકામ 'કાગરાણી' ભા. ૧. (ઈ.સ. ૧૯૬૨)ના 'જય તુલસીસ્થાન' કાવ્યમાં પ્રસ્તુત તીર્થધામની પવિત્રતાનું જાન કરીને પોતાની હૃદયમંદિત દર્શાવે છે. એમાં કવિએ સ્થળનું વર્ણન કયું નથી.

આમ અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્ય સર્જિમાં ગુજરાતના નાનાં મોટાં મળીને લગભગ એકવીસ બેટલાં નગર-સ્થળોનું વર્ણન મળી આવે છે. એમાં સ્થળ કે નગરના વર્ણન કરતાં તેનો મહિમા કાં તો કર્તાએ પોતાના એ વતનની પ્રશસ્તિ ગાઈ છે કે કાં તો ત્યાં વીતાવેલા કિશોર જીવન કે કુમાર જીવનનાં સંસ્મરણો આલેખ્યાં છે. નયું વર્ણન કરતાં હોય એવાં નગરવર્ણન ાં કાવ્યો આપણે ત્યાં લાગ્યે જ મળે છે. આમ જતાં ગુજરાતનું દર્શન આ બધાં કાવ્યોમાં સારા પ્રમાણમાં થાય છે અને તેથી કહી શકાય કે આ કાવ્ય પ્રકાર આપણે ત્યાં સારી રીતે ખેડાયો છે. જેવાં છે તેવાં આ સધળાં કાવ્યોમાં સર્વોત્તમ છે નર્મદ કૃત 'સરત.'

સાંસ્કૃતિક સંદર્ભગ્રંથના પ્રકાશન પ્રસંગે
હાર્દિક શુભેચ્છા પાઠવે છે

પટેલ બ્રધર્સ

ભાવનગર

**શ્રી મોરબી તાલુકા સરકારી
ખરીદ વેચાણ સંઘ લી.**

મોરબી

સ્થાપના : ૧૦-૬-૧૯૫૮ નાં. ૧૫૭૨

હેડ ઓફીસ : સરદાર રોડ, મોરબી.

ઓઈલ મીલ તથા ખાંડસરી ફેક્ટરી : ટંકારા

: સંઘની ત્રિવિધ પ્રવૃત્તિ :

૧. સંઘ રસાયણીક ખાતરો, સુધરેલ ખિયારણુ વીતીવિ-વચક સાધનો, જંતુનાશક દવા, લોખંડ પતરા, સીમેન્ટ વિ. નું વેચાણ કરે છે.
૨. સંઘે જીવન જરૂરીયાતની ચીજ વસ્તુઓ જથથાબંધ વેચાર કરી સારી એવી પ્રગતિ સાધી છે જેવીકે ખાંડ ફીંગટેલ અનાજ વિ.
૩. સંઘે પ્રોસેસીંગ પ્રવૃત્તિ પણ હાથ ધરી છે. ટંકારા મુકામે ઓઈલ મીલ, ખાંડસરી ફેક્ટરી સ્થાપી ઔદ્યોગીક પ્રવૃત્તિ હાથ ધરેલ છે.

નાથાલાલ એચ. પટેલ બેચરભાઈ વી. પટેલ
મેનેજર પ્રમુખ

વિસનગર તાલુકા ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળી લિ.

વિસનગર

ગ્રામ : “મોડલેમ”

શ્રેણી : ૧૮૫

સહકારી ક્ષેત્રે દેશમાં સુશોભિત અને ઔદ્યોગિક
લેમિનેટેડ શીટ્સ તૈયાર કરનાર એક માત્ર
ઔદ્યોગિક સાદસ ‘મોડલેમ’ ‘મોડલેમ’
આજીવન ચાલે એવી મુલ્યવાન
સેવાઓ સ્કેચ-સ્ટેઈન અને હીટ
રેજિસ્ટ્રેશન પ્રદાન કરે છે.
ભીના કાપડથી
સરળતાથી
સાફ થાય છે.

MODLAM

MODLAM

MODLAM

MODLAM

MODLAM

વેપારીક મોડલેમ એકર કરે છે—
વિવિધ પ્રકારની આકર્ષક ડિઝાઇનો,
વિવિધ પ્રકારના સત્તમોદક રંગો.

મોડલેમ—કેમશા વાપરો
મોડલેમનાં રંગરેશિય લેમિનેટેડ શીટ્સ
આપનાં અધુનિક ગૃહો, સ્કોળની છતો,
સીલિસનાં રોમલ—બોરે માટે.

અનિવાર્ય બનાવટ “મોડલેમ”નો આગ્રહ રાખો
અમે આપીએ છીએ—

ખેડુતો માટે ઉપયોગી સિંચાઈનાં કામ માટેની
૬”, ૮” અને ૧૦” ની સિમેન્ટની પાઇપો
—કિંમત ભાવથી.

નીતિન એસ. પરીખ
એનેજિંગ ડાયરેક્ટર

રમણિકલાલ મણિયાર
પ્રેસિડેન્ટ

ગુજરાતી લોકસાહિત્ય

—શ્રી રામભાઈ કાગ

અત્તરનું પૂંભડું

“જય જય ગરવી ગુજરાત,
અમારી જય જય ગરવી ગુજરાત”

સમાજ ઉપર કવિઓનો કેવડો ઉપકાર છે? આ ઉપરના શબ્દોને કાંટે નાખ્યા હોય તો એની કેટલી કિંમત થાય? ને એની કિંમત કેમ અંકાય? “જય જય ગરવી ગુજરાત” એટલું બોલતાં તો આપણું હૈયું થનગની ઉઠે છે. મહારાણા રાજસિંહે રાજસભદ તળાવ બંધાવ્યું છે ત્યાં એક છપ્પય એમણે કોતરાવ્યો છે—

છપ્પય

કહાં રામ કહાં લખન નામ રહિયો રામાયન
કહાં કૃષ્ણ બળદેવ પ્રગટ ભાગૌ પુરાયન
વાલ્મિકી, શુક્ર, વ્યાસ કથા કવિતાન કરંતા
(તો) કવન સ્વરૂપ સેવતા પ્યાન મન કરન ધરંતા
જમ અમર નામ ચાહો છકે સુણો સજ્જવન અખમરા
રાજશી કહે જગરાણુરો તો પુંજો પાપ કવેશરા.

કહેવાતો મતલબ એ છે કે આપણી પાસે સમાજનો કંઈ સંદેશ છે, સમાજનો કંઈ વિચાર છે, સમાજની જે કંઈ લાગણી છે એને સમાજ પાસે જ સુંદર રીતે આપણો લોકકવિ, આપણા સાહિત્યકારો, કે આપણા રાસ ગરબા કે ગરબી ગાતી બહેનો કે કૂમકામાં રંગત ડાંડીઆની રમઝટ બોલાવતો યુવાન—જેનાં કડીઆના અલલામાં ઘડીક સુરજને પણ ઉતરીને રાસે ચગવાનું મન થાય એવા આપણાં લોકનૃત્યના અંગ જેવા ડાંડીઆ રાસ દ્વારા સમાજ આગળ રજુ કરતા આવ્યા છે. દરેકે દરેક પ્રદેશને પોતાનું તળપદું સાહિત્ય હોય જ છે; ને આપણું એ સાહિત્ય એટલે આપણું ગુજરાતનું લોકસાહિત્ય. ગુજરાતના લોકસાહિત્ય પર લખવા બેસીએ તો ‘અદ્વિતા’ નેયડો ખીંજે પ્રંથ અને હા! એનો પણ કોઈક મેઘાણી પાકશે સારે લોક રામાયણ લોક-ભાગવત લખશે. એ લોક રામાયણ અને લોક ભાગવત એક વખત સૌ સાંભળતા હશે એવો સમય જ્યારે આવશે સારે જ ખરી લોકસાહિત્યની સેવા કરી ગણશે.

ગુજરાતનાં લોકસાહિત્યમાં મુખ્યત્વે ગરબા-ગરબી-રાસ-ભજનો અને લોકગીતો અને દુહા છે. આટલાં સુંદર અંગથી શોભતા-મધમધાટ કરતા ગગીયામાં કેટલાંય પુષ્પો ખીંચ્યાં છે. ગુજરાતનું આપણું લોકસાહિત્ય એટલે તો અત્તરનો ફાવો—જે ભાગે-સૂધે કે લરત જ ઉપાડે. કારણકે આ તો લોકદેવાનાં પુષ્પોનો અર્ક છે ને!

ભગવાનની પૂજા કરવા માટે કેટલા વાના જોવે? નિરાકારની આ તો ચારની ઉતારની છે. પણ પ્રભુને તો ઉત્તમ અને અમોટ વસ્તુ જોઈએ. આપણા કવિએ કહ્યું કે પ્રભુ!

ગીત—

અંતરનો આરાધ તને માની લેજો મહારાજ રે
ફૂલ ચડાવું જ્ઞાતા પણ મારા ફૂલ નથી ચોખ્ખાં રે...

એને ભમરડે અલડાવ્યાં

કેમ તારી સેવા કરું! મહારાજ રે.....

ગીત આગળ વધે છે—પણ વારાવિકતા સાથે આગળ વધે છે.

‘દૂધ તો ધરાવું વાંદા, આ દૂધ નથી ચોખ્ખાં રે

એને વાછડીએ અલડાવ્યાં

કેમ તારી સેવા કરું! મહારાજ રે.....’

કવિ કહ્યો. પૃથ્વીના પટ પર બધે ફરી વળ્યો. એક દોહો સદ આવે છે—જે રીતે.

દોહો—

ઘટમાં થોડા થનગતે મારો આતમ લીઝે પાંખ,
આજ અણુદીડી ભૂમિ પરે (અરે) માઈં યૌવન માંડે આંખ...
એમ બધે ફર્યા પછી ઉત્તમ અને અમોટ ક્યાંઈ નો મળ્યાં
એટલે હાર્યો કે લાવને માઈં મન અર્પણ કરું. પણ ત્યાં ય શું
પરિસ્થિતિ છે?

ગીત—

‘મનડા અર્પું રે માંડા, મન નથી ચોખ્ખાં રે

એને માયાએ અલડાવ્યાં

કેમ તારી સેવા કરું! મહારાજ રે.....’

માનવ-સમાજનો એક જટિલ કોષડો ‘હું.’ આ પ્રશ્ન નથી ને પ્રશ્ન ગણો તો કેવડો છે? વેદાંતોએ પણ ગંધોલે ચડે તો બીજા શું આમાં ફરી શકે? એક દોહો હ—

અમો વણસો બરડવાને સો અમો સાંધા

પણ માંહી પોલ છે માધા કે અંદર શું બોલે છે શામળા.

આ આપણાં ગાયું ચારતા લોક કવિની કલ્પના છે. જે ઉપર વેદાંતીને સતાવે છે. પણ તેનો આઘાત-પ્રત્યાઘાત બંને નો સરખો! જીવ અને શિવ જે આપણામાં જ રહે છે તેને એક માણે છે ને ખીંજે બુએ છે. આ કલ્પના એ તો આપણાં ઘંટી ગીતમ બહેનોએ ચગાવીને રમતી કરી છે.

ગીત—

‘કે આવી કડી સરવરીયાની પાળ કે અગલા બે બેડા રે જી

અગલા ઉડી જતો આકાશ કે પગલા પગાં રે’શે રે જી...’

માણસ મરતાં પહેલાં એક કંકુનું પગલું પાડતો જાય તો પણ બસ છે. આપણું લોક સાહિત્ય એટલે એક ગંગા જેવી નદી. ક્યારેક ખીંજાખીંજાટ ખાલિકા શ્રી નિર્દોષ દાસ્ય વેરતી આવે છે તો ક્યારેક

ભાવભરેલી ગંભીર-ધીર-ગંભીર રીતે વહે છે તો ક્યારેક પદાડા મારતી તીક્ષ્ણ વેગે વહે છે.

આપણે ત્યાં જ ઋતુઓ છે. શરદ, હેમન્ત, વસંત, શિશિર, ગ્રીષ્મ અને વર્ષા. આ બધીયે ઋતુના કાવ્યો, ગીતો, ગરબા મળી આવે છે પણ વેદકાળથી માંડીને અત્યાર સુધીના દરેક કવિઓએ કે આપણી ગરબા ગાતી બહેનોએ વર્ષાને લગતી છે તે તો બસ છે! આનું મૂળ કારણ તો વર્ષા છે એ જીવનદાતા ઋતુ છે.

દોહો---

પણ સગે પણ સાગવે પણ નાતરીએ નેહ

પણ માવતરે અમે જીવશું (અરે) એક મરશું તો વિલુ મેલ.

રામાયણમાં પણ મહાત્મા તુલસીદાસજીએ એક ચોપાઈમાં કહ્યું છે—

ચોપાઈ—

“દામિતી દમક રહી ધનમાંડી, ખડગી પ્રીતિ યથા રિથર નાહી.”

હે લક્ષ્મણ, આકાશમાં વિજયો જો તો ભાઈ! કેવી ચમક થાય છે. પણ ‘ખડગી પ્રીતિ યથા રિથર નાહી.’ છોકરિયુંની જેમ દિવસમાં જ ભાઈનું ધ કરીને આડના સાથે ઈટ્ટીજાટી કરે એવી તો તેની પ્રીત—ખિલકુલ રિથર નહીં. અને એટલે જ મિત્ર કેવો જોઈએ એ અંગે કવિ નીચેનો અપ્યય રજૂ કરે છે—

મિત્ર કીજીએ મરદ મરદ મન દરદ મિટાવે
મિત્ર કીજીએ મરદ, કામ વિપતમાં આવે
મિત્ર કીજીએ મરદ, ખુશામત કર નહીં જાવે
મિત્ર કીજીએ મરદ જો સત્ય કહકર સમજાવે.
મિત્ર તાહિદા નામ હે લોભ લવ લેશ નવ ડગે
કવિ સત્ય જાત પીંગલ કહે દેહ જાય પર નવ કરો.

એ અંગે એક દોહો પણ છે—

મિતર એડા કીજીએ જોડા ફૂવારા કોસ
પજાજ્યા પાણી દીએ રહે રાખ ન રોપ.

રામાયણની પેલી ચોપાઈ આગળ આવે છે—

‘સિમીટિ સિમીટિ જડ ભરણી તણાવા જીમી સદ્ગુણ સજન-
પહ અવા.’

જગતમાં એક તળાવને અને બીજા સજ્જનોને એવી રીતે પોતાનું સ્થાન જમાવતાં આવડ્યું છે કે તળાવમાં પાણી આવે છે એમ જ સદ્ગુણો સજ્જન પામે આવે છે.

વર્ષા ઋતુ આવી છે. જેઠ અર્ધો ઉતરી રહેલા આવ્યો છે. આકાશમાં વાદળો ક્યારે ક્યારે ખૂલી પડે છે

દોહો—

જેઠ કોરો જાય તો એને ખતકને ખટકો નઈ.
પણ અપાદનો એક દન એ તો વસમો લાગે વેરડા.

એક બહેન પાદર-ફૂવે પાણી ભરે છે. લોભિયા દેવા જેવા ફૂવાનાં નીર પણ ઊંડા ઊતરી ગયા છે. માંડ માંડ ઘડો ભરાઈને ઉપર આવે છે ત્યાં ઉપર એક વાદળી ચાલી જતી જુએ છે. એડને કહે છે કે બહેન તુ જરા ઉભી તો રહે.

ગીત—

એક વાર ઉભા રો' ને રંગવાદળી

વરસા વીના શીઠને ચાલા જાય રે. એકવાર ઉભા રો'ને... તો ઈ વાદળી તો હાલી જાય છે. પેલી એન હવે જરા ઠપકો આપવાના મૂડમાં આવે છે. એ બાઈ! તારાથી ન જવાય. કારણ?

ગીત—

મહાસાગરની તું છો એટલી રી, એકવાર ઉભા રો'ને રંગવાદળી.
કે તારા દાદા છે સુરજ-ભાણુ રે એકવાર ઉભા રો' ને રંગવાદળી.

માવતરની ચાલીથી વાદળી શરમાણી તેથી જીમી રહી પણ આ તો અપાદની વાદળી હતી. ઘડીકમાં તો વામનમાંથી વિરાટ બની.

દોહો—

આભામડા રિજળમાં અને પવન ઉડાડે ખેલ
આ તો ધર આખાને ધરપાવે મતીપત આવ્યો મેલ.

વરસાદ આવે છે પણ જો-પાંગળે આવે છે. ભાં આપણો લોક—કવિ ખાલે છે. અરે ભાઈ! આ વરસાદ નથી આવતો આ તો કુંવારી કન્યા ધરતીને પરચુવા ધનરાજ આવે છે. એમ કહો કે વર લાડકો આવે છે. આપણાં લોકસાહિત્યમાં આવી સુંદર કવચો પડેલી જ છે.

સવૈયા—

ધન ઘેર ધરા ગહરાન લગી ઉતરાદ દિશ વરસાવત હૈ
લપટાન લતા અર શાન લગી ખિચુરી જો અર ચમકાવત હૈ
કલ કોયલ મોર જોગર કરે વિરહીજન કામ સતાવત હૈ
અજ રાવત મોહિ રજા કરીઓ ધર કામની કાગ ઉડાવત હૈ.

જન જાંપે આવીને વરકંદાજોએ બંદૂકો ફેડી... સોમ કડાક ધણુંજીવું... પદાડ ખગભળી ઉઘા. માણસ-માત્ર-દોર જડ-એવન સર્વેમાં એક રોમાંચિત લહેર ફરી ગઈ. હા! જન જાંપે આવી. ગામની નાની નાની દીકરીઓ જન જોવા-અરે વરસાડાને જોવા નિકળી. આ કદપના એ શિષ્ટ સાહિત્યની સાંકડી નહેરમાં કાંથી સમાય?

ગીત—

બોલ્યા બોલ્યા મધરાતનું ના મોર
બાપૈયાએ દીધાં રે વરના વધામણા રે જી.

(ભાં) જલકી લાખમ લાખ મશાક
છડીયું પોકારે વનના મોરવા રે જી.

ભારે વરરાગ કેવા હતા?

ગીત—

‘વરરાગજો કાજો પણ બીનો વાન
જનડીયુંએ ઓઢ્યાં રે કાળાં કાળાં ઓઢ્યાં રે જી’

અરે ભઈ! જરા ઝડપ રાખો. આ જનતો ક્યાઈ ની જાંપે પડી છે, માંડવાવાળા જરા જલ્દી ચોંપ રાખો. સામેવાની તૈયારી થઈ.

ગીત—

‘માથે લીધા કોરા જળના કુંભ
સામેવામાં હાથી રે ગંગાને ગોદાવરી રે જી.’

સામૈયું થયું એટલે દોલતી ધમધમાડીને શરણાણું ના શેં શાંદ થયા. જનનીયું અંદરેઅંદર વાતું કરે છે. અરે બાઈ! ચોરી તો જુઓ. અરે એ બાઈ! આ ચંદરવો તો જુઓ.

ગીત—

એડે એડે પડધમ ધમધમ દોલ
કુંગરડાની ચોરી રે ચંદરવો આપ્યા આબનો રે જી...

ત્યાં ગોર મહારાજ ઉતાવળા થવા માંડ્યા. એ બાપા! મુહુરત જાય છે. કન્યા પધરાવો સાવધાન! કન્યા આવી. પણ આ કન્યાએ ટેરીલીનની સાડી નહોતી પહેરી હો! નામ હોય ચંદ્રીકાગહેન પણ પોતે હોય કોયારા જેવી. નામ હોય મુગનયના પણ જન્મજી મેન્ટલ કાયમ બંધ જ રહેતું હોય એવું ન હતું. આ તો બાપા ગામડાની કન્યા. સાદી સરળ ને જોગમાયા જેવી. આજે આપણે કૃષ્ણ અવતાર ઇચ્છીએ છીએ. આજે આપણે રામાવતાર ઇચ્છીએ છીએ પણ એને માટે આપણાંમાંથી કોઈકે દેવકી અનનુ જોશે ને કોડે કૌશલ્યાજી પણ અનનુ જોઈએ. તો—

ગીત—

રામને નોતડું દેવા બનો કો' એક કૌશલ્યા
પછી સીતાને સાદ ના કરશો, જનકી રામની જાયા. (ટક)

કવિશ્રી કાગ કહે છે હે માતાઓ! હે બહેનો! રામને નોતડું આજે દેવું છે પણ નવમહિના જે ઉદરમાં ભગવાન રહે એવા પેટ-વાળી એક તો તૈયાર થાઓ. આ તો ઇટાલિયન પેન્ટ પહેરીને 'સંગમ' જોવા જતી હોય ત્યાં રામને નોતડું દેવાની કલ્પના પણ કેમ કરી શકાય?

ગીત—

“ભલે વીશ વારણિ પ્રગલ્ભાં, મથ્યો જલધિ અયોધ્યાનો
ભરતની બેટ ભારતને કૈકેયી વિષ્ણુ મજે ક્યાંથી?”

ભરતનું જે ચિત્ર જે મા તરફથી મળ્યું એ મા ના ભલે અગણિત અપકારો હોય પણ એ એક ચિત્ર માટે એના માથે આપણું સઘળું જ ન્યોછાવર કરી નાખવાનું મત થાય છે. “રામ વનમાંથી પાછા નહીં ફરે ત્યાં સુધી અયોધ્યાના પાદરમાં હું ખાડો કરીને રહીશ” એટલું જ નહીં પણ ભરતે કહેલું—

દાહો—

કારણ મારે કોઈ દરી વન પેદલ હાલિઆ
એથી જનમ ન થઓ જોઈ મારો કાએ મહીને કાગડા.

હે મા! મારે માટે થઈને રામ વન જાય ને હું ભરત ગાદી ભોગવું? એ કરતાં તો મારો કાએ મહીને તારા પેટમાંથી ગર્ભસ્થાવ કેમ નો થયો? આ શબ્દો એ ભરત જ બોલે. બીજાની તાદાત નહીં.

પેલુંગીત આગળ ચાલે છે—

મહાશ્વલ્લયર્થની મૂર્તિ પ્રભુ સંકલ્પની પ્રતિમા
દુજુરી દાસ હનુમંતા જનમવા અંગની જોશે..... ૨.
રામને નોતડું દેવા બનો કો' એક કૌશલ્યા.....

અખાડામાં બજારગદાદાની મૂર્તિ મૂકીને મગદળ ફેરવવામાં જ આપણા શેઠા નથી. પણ હનુમાન જતિનો વિવેક, એમનું મનોબળ

ને રામ પ્રાચેની નિષ્કામ ભક્તિ એ આપણે એમની પાસેથી લેવું જોઈએ.

‘પડી રણમાં કરી ધાયલ હગરો ફોજ ગોરા તણી
હૃદયથી કાગ એ ઇચ્છે બને કો એક કાંસીની રાણી.

રામને નોતડું દેવા બનો કો' એક કૌશલ્યા...

પછી સીતાને સાદ ના કરશો, જનકી રામની જાયા.’

ત્યાં ગોર ફરી ઉતાવળા થયા. કન્યા પધરાવો સાવધાન! પાને-તર એટલી નવોડાને પગલે કંકુની ઢગલિયું થતી. એ માંડવામાં આવી. પ્રથમ મંગળ શરૂ થાય છે.

ગીત—

પહેલા પહેલા મંગળીઆ વરતાઈ
લાડી કેરે અંગે રે એકી લીલી એહણી રે જી.....

આ ચાર મંગળ એટલે આપણાં વર્ષાકાળના ચાર માસ દરેક માસ રૂપી એક મંગળફેરા. ને એ વખતે નવોડા ધરતી કેવી લાગે છે? ધરતી પર શું ફેરફાર થાય છે તે આમાં આમેદૂખ બતાવ્યું છે. પહેલા મંગળફેરે ધરતી ઉપર લીલી એહણી આવે છે. પહેલા વર-સાદે જ આખા ય ધરતી લીલીછમ થઈ જાય છે. આ તો લોકહૈયાની વાણીને લોકહૈયાના ધમકારા છે જે પ્રમાણે પશ્ચા એ પ્રમાણે જ ઝીણાણા છે.

બીજું મંગળ વરતાય છે તે જુઓ—

બીજા બીજા મંગળીઆ વરતાય

લાડી કેરે પગલે રે ફૂલડાની ફાંટુ જરે રે જી.

બીજો મહિનો આવ્યો ત્યારે ધરતી નવપદ્મવિત થઈને બાગ-બગીચા, જંગલો ફૂલો ગેહફૂલ બન્યા એ સુંદર લાવ અહીં રજૂ કરવાનો પ્રયાસ થયો છે.

હવે ખરા સોરડી મર્મવાળી ગીતની કડી આવે છે!

ત્રીજા ત્રીજા મંગળીઆ વરતાય

લાડી કેરે હૈનડે રે જનેતાતા લાવજાર્યા રે જી

વાવણી પડીને ત્રીજો મહિનો એટલે બાજરામાં દાણાચડવો હોય, શિંગમાં દાણો કપો હોય ને આપણી હાંપીડી તો પાકી પણ ગઈ હોય. એ પાક ધરતીને હૈયે ઝૂંટતા હોય ત્યારે કવિ કહે છે કે ધરતી કન્યા મટી, નવોડા પછ મટીને જાણે એક મા ના હૈયા જેવી દીસે છે. હવે ચાલું મંગળીયું આવે છે. છેલ્લો ફેરા છે ને!

ચોથા ચોથા મંગળીઆ વરતાય

એતરડાની થાળી રે કંસારે જલ્લી વળી જી.

ચાર ફેરા પૂરા થયા. કન્યા પક્ષ તરફથી વરરાજા આગળ કંસારની થાળી આવી. એતરડાની થાળીએ કંસારે જલ્લીવળી હતી! પછી તો જનને વિદાય આપવાની હતી. પણ આ તો ધરતીની જન હતી. એના વોળાવીઓ શરદપૂનમનોઆંદ થયો ને ધરતીની જનને વિદાય આપવાનો પ્રસંગ આવે છે. શરદ ઋતુ આવે છે ત્યારે વર્ષાની વિદાય હોય છે. એટલે જ કવિ એ શરદના આંદને જનનો વોળાવીઓ કપો છે. ને પછી શરદઋતુમાં ઉગમણો વાયરો ગામડામાં (બુર) કહે છે. તે નીકળે છે. તે પવન રૂપી રથ ઉપર જનને વિદાય આપવામાં

આવે છે. એ વખતે માંડવા પક્ષની બહેનોઝમરખ દિવડો-જમથી રક્ષા આપવાવાળો જમરખ દિવડામાં કપાશિયા પૂરે છે, તેલ નાંખે ને દિવેટ સળગાવે છે. ને આદર્શ રવરે આંખમાં આંસુ હાલતા હોય ને ગાય છે—

લગ્નગીત—

મેની રમતીતાં માંડવ હેઠ કે ધૂતારો ધૂતીગિઓ,
આગ્યો એક પરદેશી પોપટ કે ધૂતારો ધૂતીગિઓ રે.
મેનીની ઘોલકીએ દિગ્યોને તાગાં રે મેનલ હાલ્યાં સાસરે
મેનીના દીંગણને પોતાઆં પડચારીઆં રે
મેનલ હાલ્યાં સાસરે...

આ પ્રસંગે તો મર્દ જેવો મર્દ પણ રડતો હોય છે. મેન-દિક-રીની લગ્નની વિદાય બહુ જ વસમી હોય છે !

ગીત—

એનો વોળાવીઓ શરદપૂતમનો ચાંદ
મનને તો વળાવી રે ઉગમણે વાપરે રે છ.

મન ધરે આવે છે. વરરાગ નવવધૂનો ધૂંધટ ડાંગો કરે છે. ત્યાં શું જુએ છે ? કે વધૂની ડોક તો સાર અડી જ હોઈ છે. એટલે એ મોતીડાનો હાર લેવા જાય છે. દિવાળી ઉપર રવાની નક્કર આવે છે. કહેવાય છે કે રવાની નક્કરનો વરસાદ વરસે, તેને દરિયામાં છિયાએ જાંટા ઝીલે છે ને પછી એમાંથી મોતી બને છે. એટલે ધન-રાજ દિવાળીની દુકાને-હાટે-મોતીનોહાર લેવા જાય છે.

ગીત—

લેવા લેવા મોતીડાનો હાર,
વરરાગે હાલ્યારે દિવાળીને હાટડે રે છ.

આમ આપણા લોક સાહિત્યકારે ધરતી અને મેઘના વિવા' કર્યા. આપણાં ગરબા, રાસકે આપણાં ટીપ્પણી ગીતા. આ બધાં ય એક જ લોકહૈયાનો અવાજ છે જેથી કરીને આજ દિવસ સુધી એક કંઈથી બીજા કંઈ ને બીજાથી ત્રીજા કંઈ એમ ચડતા આવ્યા છે ને વગર છપાણે આજ દિવસ સુધી જળવાઈ રહ્યા છે. તેની પાછળનું કારણ શું છે ? આજે સારા સારા કવિઓનો ગીતો પરતીમાં વેચાઈને ચેતડાનાં પડીકાં રૂપે ખરીદાય છે પણ જે સાહિત્યકારો—

ગીત—

સહે તડકા પ્રથમ પોતે અવરને જાંવડા દેવા
એનો ન કરતાં વક્ષ બકવાદો જીવન ઉપદેશ છે જેનાં.

પોતે તાડની જેમ એકલો પણ જાંવડા ન મેળવી શકતો હોય ત્યાં બીજા કયાંથી આશા રાખી શકે ? આપણું આ સાહિત્ય તો માના દૂધ જેવું હળવું ફૂલ અને નિર્દોષ, આડંબર વિનાનું સાહિત્ય છે. લોકસાહિત્ય એટલે આડંબર વિનાનું સરળ. 'મેથેમેટીકસ'ના લખણ જેવું અટપટું નહીં, પણ અત્તરનું પૂંભડું કહેવાય શ્રી મેથાણીનું એક ગીત યાદ આવે છે—

ગીત—

"જા મન શબ્દને વેપાર છ.
શબ્દને વેપાર ધણીને દરબાર. જા મન શબ્દને વેપાર છ.
એક શબ્દને પુંભડે કોઈકની ખપે જીવન વરાળ

જા મન શબ્દને વેપાર છ.....

આતમની એરણ પર જ્યારે અનુભવ અથડાય છ
જરે શબ્દ ન તણખા ત્યારે રંગે રંગે કડાકા થાય
જા મન શબ્દને વેપાર છ "

ક્યાં આ બધા ય આપણાં શબ્દના વેપારીને ક્યાં આપણે ?
આપણું લોકસાહિત્ય તો હીરાનો વેપાર છે. એમાં કંઈક રત્નો પથાં છે, કંઈક મોતી પથાં છે.

દોહો—

રામ જરૂએ એકે સળકા મુજરા લેત
જેસી જસડી લાવના એસા ઉસકો દેત.

માણસને લાવના પ્રમાણે મળે છે. બને ત્યાં સુધી સદગુણ નિહાળવા બાકી તો એક દૂહો છે—

દોહો—

સામેરી સાપર ધુધવે એમાં રતન નણાતા જાય
(પણ) કરમ હીણો કર ધરે તો (એની) શંખલે મઠે ભરાય.

બાકી અમુક કામ તો માણસે હાથે જ કરવાં જોઈએ. એમાં દાડીઓ મજૂર ન થાવે. આપણાં દોહા પણ એક મંત્ર જ જેવા જ હોય છે. એનો આ એક નમૂનો છે. એ લીટીના દૂહામાં કેટલું આપ્યું છે !

દોહો—

મેતી પાંતીને પિતતિ ખાજ ખુબવણ અંગ
એટલા પરહય ન સોંપીએ ગુરુ સેવા ને સતસંગ.

મેતી જાતે જ કરવી જોઈએ. પત્ર પોતે જ લખવો જોઈએ. પિતતિ પોતે જ કરવી જોઈએ. ખાવાનું પણ હાથે જ ને ખંજવાળ આવે ત્યાં ખંજવાળાય પણ હાથે જ. ગુરુની સેવા ને સતસંગ આ બધી વસ્તુ પોતાને હાથે જ થાય. બીજાને હાથે ન કરાવાય.

ફોન નં. ૧૦૯
Gram- THAKKAR CHEMISTS

તમારા ઘર ઉપયોગ અગર વેચાણ માટે
બેંગાલ કેમીકલના સાબુ, તેલ ટાંકમ
પાવડર, સ્નો, સેન્ટ, કોલ્ડ ક્રીમ, દુધ પેસ્ટ.
દુધ પાવડર જરૂર વસાવો, લાવ પોપાય
તેવા છે

THAKKAR & CO.

Pharmaceutical Distributors.

Diwan Chowk, JUNAGADH (Saurashtra)

GUJARAT HITS THE HEADLINES
ASIA'S LARGEST FLUORSPAR PLANT
GOING INTO PRODUCTION BY 1970

GUJARAT MINERAL DEVELOPMENT CORPORATION LIMITED

5TH FLOOR, NATRAJ THEATRE BUILDING, ASHRAM ROAD,
AHMEDABAD-9

GRAM: MINCORP ■ PHONE 54773-74.

With Best Compliments From

PAREKH DYECHEM INDUSTRIES

**Himalaya House, Palton Road,
BOMBAY-1.**

PIDILITE INDUSTRIES PVT. LTD.

**Himalaya House, Palton Road,
BOMBAY-1.**

PAREKH AGENCIES

**Mafatlal House, Backbay Reclamation,
BOMBAY-20.**

ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનું એક ભુલાયેલું પૃષ્ઠ

—ડૉ. ભોળીલાલ જ. સાંડેસરા.

ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનું આ ભુલાયેલું પૃષ્ઠ તે એક જૂનો શિલાલેખ છે. ઇ.સ. ૧૩૦૪માં ગુજરાતમાં વાઘેલાઓનું સ્વતંત્ર હિંદુ રાજ્ય નાશ પામ્યું અને મુસ્લિમ સત્તાની સ્થાપના થઈ એ અરસામાં સામંત અને રાજ્યકર્તા વર્ગના કેટલાયે રાજપૂત કુટુંબો ગુજરાત છોડીને દૂર ચાલ્યાં ગયાં હતાં. જતાં ગુજરાત સાથેનો એમનો સંબંધ લાંબા સમય સુધી એક અથવા બીજી રીતે ચાલુ રહ્યો હતો. આવા એક સામંત કુટુંબના ઇતિહાસ સાથે સંબંધ દરવતો આ શિલાલેખ છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં, ગુજરાતના ઐતિહાસિક પાટનગર પાટણમાં એક જૂના મકાનની મરામત થતી હતી ત્યારે એના પાયામાંથી આ શિલાલેખ જાણ્યો હતો અને પુરાતન વસ્તુઓના ઉત્સાહી સંગ્રાહક અને અભ્યાસી મારા મિત્ર પં. અમૃતલાલ મોહનલાલે એ મેળવી લીધો હતો. આ શિલાલેખ ૧૬"×૮.૧/૨" માપના કાળા આરસની તકતી ઉપર જૈન ધાર્મિક દેવનાગરી લિપિમાં કોતરેલો છે. લેખની પંક્તિઓ ૧૧ છે. એની લાપાં સંસ્કૃત છે; જે કે આવી તરીકે વ્યાકરણની ભૂલો છે. લેખના પ્રારંભમાં અને અંતમાં એક એક શ્લોક છે, બ્યારે બાકી ભાગ ગદ્યમાં છે. શિલાલેખનું વર્ષ સં. ૧૪૪૭ (ઈ.સ. ૧૩૮૧) છે. એટલે કે ગુજરાતમાં મુસ્લિમ સત્તાની સ્થાપના થવાને ત્યારે ૮૭ વર્ષ પીટી ગયાં હતાં; દિલ્હીના પાદશાહ નાસિરુદ્દીન મહમ્મદના પાટણના સ્થાપના તરીકે ગુજરાતનું શાસન સ્થગિત થવામાં હતું, જે થોડાંક વર્ષ બાદ ગુજરાતનો સ્વતંત્ર સુલ્તાન થયો હતો. એના પૌત્ર અહમદશાહ અમદાવાદ વસાવ્યું હતું.

પ્રસ્તુત શિલાલેખની વાત આગળ ચલાવીએ. પરમારવંશીય ખૂંદ નામે એક ક્ષત્રિય જે પોતાને અથોધ્યાત્મી કહેવડારે છે તેણે સં. ૧૪૪૭ના વર્ષમાં પાટણમાં આહિચર મહાદેવના મંદિરનો છર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હોવાનું શિલાલેખ નોંધે છે. ખૂંદની માતાનું નામ સૂતદેવી, પિતાનું નામ ગુર્જર અને પત્નીનું નામ તેજૂ હતું. પોતાના માતૃ-પક્ષ તેમ જ પિતૃપક્ષના પૂર્વજોના કલ્યાણ અર્થે તેણે મંદિરનો છર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો.

છર્ણોદ્ધાર કરાવનાર ખૂંદ ક્ષત્રિયના કુટુંબના ઇતિહાસ વિશે શિલાલેખમાંથી ખાસ માહિતી મળતી નથી, પણ એટલું ચોક્કસ છે કે આ કુટુંબ અથોધ્યાત્મી રહેતું હતું. શિલાલેખમાં નોંધાયેલ છે એવાં નામ મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં સુપ્રચલિત હતાં. છર્ણોદ્ધાર કરાવનારના પિતાનું નામ ગુર્જર હતું એ વસ્તુ સ્પષ્ટ છે. એ ઉપરથી એવો તર્ક કરી શકાય કે આ કુટુંબ મૂળ ગુર્જર દેશનું—પાટણનું વતની હશે અને કોઈ કારણસર અથોધ્યાત્મી રહેવા ગયું હશે. ઇ.સ. ૧૩૦૪ (સં. ૧૩૬૦)માં ઈર્ણુ વાઘેલાનો પરાજય થયો એ પછી જે રાજપૂત સામંત કુટુંબો પાટણ છોડી અન્યથા ચાલ્યાં ગયાં હશે એમાંનું એક આ પણ હોય એવો પૂરો સંભવ છે. ખૂંદ ક્ષત્રિયને આ લેખમાં ‘અભિનવચિદ્ર રાજવતાર’ અને ‘નૃપતિ’ કહ્યો છે એ પણ ભૂત-

કાલીન ગુજરાતના કોઈ શાસક સામંત કુટુંબનો તે વંશ જ હશે એવા અનુમાનને ટેકો આપે છે. પોતાના મૂળ વતન પાટણ સાથેનો એ કુટુંબનો સંબંધ કોઈને કોઈ સ્વરૂપે ચાલુ રહ્યો હશે. એમ જો ન હોય તો એ કુટુંબની એક વ્યક્તિ અથોધ્યાત્મી જેવા દૂરના સ્થળેથી ગુજરાતના પાટનગરમાં આવીને, ત્યાં પોતાના પૂર્વજોના કલ્યાણ અર્થે મંદિરનો છર્ણોદ્ધાર કરાવે એ ભાગ્યે બની શકે.

પ્રસ્તુત શિલાલેખમાં જેમનો ઉલ્લેખ છે એ વ્યક્તિઓ વિશે મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં અન્ય ઐતિહાસિક સાધનોમાંથી કંઈ વિશેષ જાણવા મળતું નથી. પણ એટલું સ્પષ્ટ છે કે લેખમાં નોંધાયેલી મુખ્ય હકીકત મધ્યકાલીન ભારતના સામાજિક ઇતિહાસ માટે—ખાસ કરીને એ કાળમાં આંતર પ્રાંતીય સંપર્કની દૃષ્ટિએ ઘણી અગત્યની છે.

ખૂંદએ આહિચરના મંદિરનો છર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. એ મંદિરનો મૂળ બંધાવનાર કોણ હતો એ વિશે આપણે નિશ્ચિતપણે કંઈ જાણતા નથી. પરંતુ શિલાલેખના નામ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે તે આહિ નામે કોઈ પુરુષ અથવા તેના કોઈ સ્વજનને બંધાવ્યું હોય જોઈએ. તે બંધાવનાર પુરુષ ખૂંદનો કોઈ પૂર્વ જ હોય એ પણ સંભવિત છે. આહિ નામ મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં સારી રીતે પ્રચલિત હતું.

મૂળ શિલાલેખનો પંક્તિવાર પાઠ નીચે પ્રમાણે છે:—

- (૧) ॥ ૬. ॥ ઐ નમઃ શિવાય ॥ અવતુ શિવશ્ચિપુરહરઃ
કાતકરજઃ પુંજપિજરે શ (શિ) રસિ કીરાહુતિરિવ હુ
- (૨) તમુજિ નિપતતિ ભાગીરથી યત્વ ॥ ૧ ॥ સ્વસ્તિ
સ્વધંનોતીર નિર્મલચરિત્રપાવિત્રશરઃ । ક્ષત્રિયકુલકમલિ
- (૩) નીલકાશનમાર્ત્ત હિંચદ્રશેષરચરણારવિદ ચતુરાંચ
(ચ) ચરીકોભિનવસિદ્ધરાજાવતારો દેવદ્વિજ
- (૪) પૂજાપરોડનવરતદ્રવિળતો પતતયાચકજનઃ સૌર્વે
(યો) દાવે ગુણઃસ્વિતઃ । મૂલકેઽઘ્યા જનન્યા (ન્યાઃ) સમસ્તક્ષ
- (૫) ત્રિયકુલતિલકસ્ય । પિતૃ રાજયોગુર્જરસ્યાભિધાનસ્ય
ચોમયવજ્ઞોઽદ્ભવપૂર્વજાતામુદ્રણારોઘ્યાનિ
- (૬) વાસી । પરમારવંશોઽદ્ભવો બાઈ તેજૂપતી રાજશ્રી-
પૂંદુર્વાતિ રણ હિલ્લપુરપત્તને શ્રીનન્દુપવિક્રમા
- (૭) દિત્યસમયાતીત સંવત્ ૧૪૪૭ વષે શાકે ૧૩૯૩
પ્રવર્તમાને વસતક્રતૌ વૈશાખમાસે શુવલપદ્યે ૨ અનં
- (૮) તર ૩ તૃતીયાયાં તિથી શુક્રદિને પરમેશ્વરસ્ય
સુરામુરવંદિતચરણ યુગલસ્ય દેવશ્રીઆહહેશ્વરસ્ય
- (૯) જીર્ણપ્રાસાદમુદદ્ધાર ॥ ચક્રે ॥ શિવઃ શિવિપ્રદો
નિત્યં હરે હરતુ કિલ્વિપમ્ । ભવો ભવાત્તિનાશ
- (૧૦) ય શંકરઃ શંકરાય ચ ॥ છ ॥ પ્રાસાદોઽયં મહા-
દેવપ્રસાદાત્ શ્રોહિમાદ્રિ યાવાત્તિષ્ઠતુ ॥ શ્રીઃ ॥
- (૧૧) વાસ પુરુષોત્તમેન લિખિતા ॥ મંગલમ્ ભૂયાત્ ॥

Phone No. 21

Grams : MAHAVIR

શા. મનોરદાસ ગોપાલજીની કું.

અનાજ કરીયાણાના હોલસેલ વેપારી

અને કમીશન એજન્ટ.

વિરાર

(જી થાણા) (મહારાષ્ટ્ર) W.Rly.

એજન્ટસ

ESSO STANDRAD EASTER, A C C. સીમેન્ટ

વિરાર, નાલાસોપારા, વસઈ.

આન્ય: વસઈ રોડ ફોન નં ૧૦૧

આડત વિભાગ : : ડૉ. લાલ ગોદામ.

આંચ :- શ્રી મહાલક્ષ્મી રાઈસ એન્ડ ફ્લોર મીલ્સ.

વિરાર (W.Rly.)

ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઘડતરનાં પરિબળો

—શ્રી કુમારપાળ દેસાઈ

માનવીએ પૃથ્વી પર પોતાનું જીવન આરંભ્યું. જીવનના ઉપકાળમાં જ એણે ભૌતિક જરૂરિયાતો મેળવવાના પ્રયત્નો આદર્યા. આ જરૂરિયાતોને મેળવવાના પ્રયત્નોની સાથે સાથે એ મન-ચિત્તનો ઉપયોગ કરે છે, અમુક નીતિ-નિયમો ઘડે છે, પોતે એ નિયમો પાળવાનો આગ્રહ રાખે છે તે બીજા પાસે પળાવવાનો આગ્રહ ધરાવે છે આમાંથી મનમાં એક સંસ્કાર જન્મે છે. ચિત્તમાં આદર્શતા, મનમાં સદ્ભાવ તે સમભાવ, એકબીજા તરફ ઉપયોગી થવાનું વલણ વગેરેથી એ સંસ્કૃત જનતાની પ્રવૃત્તિ તરફ વળે છે. ધીરે ધીરે માનવીના જીવન-સમગ્રને આ પ્રવૃત્તિ ઘાટ આપવા માંડે છે. આમાંથી એ એની જીવનરીતિમાં અમુક મૂલ્યો રચાપે છે. આપણા વિવિધ સંબંધો અને એમાં ય સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેનો લગ્ન-સંબંધ, એમાંથી એક પત્નીત્વ અને એથીય ઉચ્ચ ભૂમિકાએ પહોંચતો ભાઈ-બહેનનો નાતો આના ફળસ્વ છે. માણસ એને મજેલાં મૂલ્યોનું વધુ ને વધુ ખેડાણ કરતો જાય છે. જે કોઈ પ્રજા પોતાના મૂલ્યોથી વેગળી બની જાય તો એ નિજ સત્વથી પણ વેગળી બને છે. આ મૂલ્યો પ્રજા સમૂહનું માનસિક ખેડાણ કરતાં હોય છે—જીવનને વધુ ને વધુ શુદ્ધ, સમૃદ્ધ અને પરિપૂર્ણ બનાવવાના કાળે.

આ પ્રક્રિયાને પરિણામે સંસ્કૃતિનો એક આગવો આધાર ઘડાય છે. એ આકાર કોઈ એક વિશિષ્ટ પ્રદેશ પર મુખ્યત્વે આધાર લે છે. અને એ ભૂમિ પર વસતી પ્રજાના જીવનમાં સૂક્ષ્મરૂપે આવિર્ભાવ પામે છે. એક સમાજ કે પ્રદેશમાં વિકસતાં આવાં આગવાં તરવોથી એ પ્રજાનું એક બંધારણ ઘડાય છે. એ પ્રજામાં વિશિષ્ટ એવી જાગૃત ચેતનાનું સાતત્ય વરતાય છે. આ બાબતો એ પ્રદેશના લોકોને એક તાંતણું બાંધે છે. આ મૂલ્યો એ સમાજની રીતરસમો, જીવન-પદ્ધતિ અને વિચારશીલતાને ઘાટ આપતાં હોય છે. એક પ્રદેશ કે સમાજમાં જોગેલાં આ મૂલ્યોનો વારસો થોડે ઘણે અંશે કુટુંબ, સમાજ, રાજ્ય અને યોગાસના વાતાવરણ પાસેથી મળે છે. આમ એક સમાજે મેળવેલો, ખાલવેલો અને આત્મસાત કરેલો મૂલ્ય-સમુદાય તે એ પ્રદેશની સંસ્કૃતિ.

આ મૂલ્યસમુદાયના ઘડતરમાં એ પ્રદેશની આજીવિકા અને રહેડાણ માટેની ગોઠવણ. એ પ્રજાનાં માન્યતાઓ, નિર્ણયો, વલણો, ચિંતનો, ખ્યાલો, એ સમાજના નૈતિક અને વ્યાવહારિક ધોરણો, ત્યાં વિકસેલી આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય, અને ધાર્મિક સંસ્થાઓનો ફાળો હોય છે. એ ધરતીએ અનુભવેલા ઇતિહાસના વારાફરો, એનાં યંત્રો, વિજ્ઞાનો ને દર્શનો તેમજ એના સાહિત્ય, સંગીત, ચિત્ર શિલ્પ અને રચાપત્ય આદિ વિષયક કલાવારસો પણ મૂલ્યઘડતરની પ્રક્રિયામાં વત્તેઓછે અંશે ભાગ લેજવે છે. એક સમાજ બીજા સમાજના સંપર્કમાં આવતાં જે ધર્મ-સમન્વયનાં બળો જન્મે છે તે પણ સંસ્કૃતિના ઘડતરમાં ફાળો આપે છે. આવાં મૂલ્યોથી ઘાટ પામેલી સંસ્કૃતિનું તેજ આપણી જીવનશૈલિમાં ઊતરેલું હોય છે.

સંસ્કૃતિની અંદર આ ધર્મ-સમન્વયની પ્રક્રિયા આગવું મહત્વ ધરાવે છે. આપણા જીવનની જેમ સંસ્કૃતિ પણ સતત જીવંત, પરિવર્તનશીલ અને વિકાસગામી હોવી જોઈએ. આવી એક સંસ્કૃતિએ બીજી સંસ્કૃતિના સંપર્કમાં આવતાં ડરવું ન જોઈએ. સંસ્કૃતિમાં બીજા પ્રદેશનાં બીજા પ્રજાનાં—મૂલ્યો સાથે સમન્વય સાધવાની અખૂટ જીવંતતા અને શક્યતા પડેલી છે પણ જે કોઈ એક સંસ્કૃતિ બીજી સંસ્કૃતિના ભયે પોતાનાં અંગે સંકેતી પોતાના કોચલામાં પુરાઈ રહે તો એમાં બંધિયાર-પણું આ. આ બંધિયારપણું આખીય સંસ્કૃતિને બેઘાટ બનાવી દેનારી વસ્તુ છે. આથી આપણે આપણાં મૂલ્યોને જાગૃતી ખુદ્દી હવામાં ઝૂમવા દેવાં જોઈએ. મનનાં દાર વારસી દષ્ટિ પોતાનાં જ મૂલ્યોમાં રાચતા રહીએ તો પ્રગતિ અટકી જાય છે. એટલા માટે સંસ્કૃતિમાં નવી ભાવનાઓ ને નવી શોધોને ઝીલવાનું, અનુભવવાનું અને સમાવવાનું સામર્થ્ય હોવું ઘટે. પણ આ સાથે પરસંસ્કૃતિના પ્રદાશમાં અંજાઈ ન જાય એવું હીર પણ એમાં હોવું જોઈએ. જે સ્વસંસ્કૃતિનાં મૂલ્યોનો અંતર કરી પરસંસ્કૃતિની પૂજા કરવા બેસી જઈએ તો આપણે આપણા વારસાને તેમજ સ્વતંત્ર ગુમાવી બેસીએ છીએ. પરિણામે આપણાં જીવનને ધારી રાખતાં બળોનાં મૂળિયાં જાખવા માંડે છે. આમ સંસ્કૃતિનું કામ પોતાનું સત્ત્વ જાળવીને બીજાના સંપર્કમાં આવવાનું અને એના સારમૂત તરવને આત્મવસાત કરી લેવાનું છે. આપણા કેટકેટલા સમર્થ ચિંતકોએ આ હેય-ઉત્પાદેયનું કામ બજાવ્યું છે !

ગુજરાતના અહિંસા-કરુણાપ્રધાન સંસ્કારો:

ગુજરાતની ભૂમિ પર અનેક પ્રજાઓ આવીને વસી છે અને આ ભૂમિ પર વસતી પ્રજાએ ધર્મ-સમન્વયની પ્રક્રિયા પણ અનુભવી છે. ગુજરાતની પ્રજાના બંધારણમાં અમુક મૂલ્યો વિશેષ જણાઈ આવે છે. અને એને લીધે ગુજરાતની સંસ્કૃતિનાં પટ પર અહિંસા, જીવદયા અને સર્વ ધર્મ-સમભાવની ભાવનાની ભાત વિશેષ ઊપસી આવી છે. ગુજરાતને આ સંસ્કારોની ગળચૂંથી ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકાથી મળેલી છે; એનીય પહેલાંથી આ સંસ્કારો મળ્યા હોવાનો સંભવ છે. અસારતા પ્રજાજીવનમાં એકરસ બની ગયેલી દેખાતી આ કરુણાગામી સુકુમાર ભાવનાઓ સૈકાઓ પહેલાં આ પ્રદેશની વસતીના જીવનમાં એતપ્રેત બનીને સ્થિર થઈ ગઈ છે.

અહિંસાની ભાવનાનો એક વિશિષ્ટ અને વ્યવહારુ આલેખકાર જ જીવદયા કે કરુણા છે. પોતાના નિમિત્તને ન કોઈને હણવું કે દુઃખ પહોંચાડવું એ અહિંસા; અને બીજાના ભલા ખાતર પોતાની જાત કે સર્વસ્વને ધસી નાખવામાં આનંદ માનવો તે કરુણા; આમ અહિંસા અને કરુણા એક જ સિક્કાની બે બાજુ બની જાય છે. આથી આ બંને ભાવનાને સાથે જોવી એ જ યોગ્ય લેખાશો. ઈ.

સ. પૂર્વે ૨૭૪ - ૨૩૭ના કાળમાં થયેલા દેવાનાં પ્રિય પ્રિયર્શી મહારાજ અશોકની મૌઢ આજ્ઞાઓ ગિરનારના 'શૈલકંથ' પર આવેલાં આવેલી છે. આ શિલાલેખ એ ગુજરાતના ઇતિહાસની પહેલી ખાંડી છે, તો ગુજરાતનાં સંસ્કારગણોનો પ્રથમ આવેશ છે. આમાં પ્રાણી વધની મનાઈ ઉપરાંત પ્રાણીધન બળવવાની દરકાર પણ ઘણી યતાવાહ છે. એક આજ્ઞામાં લખ્યું છે : 'જ્યાં જ્યાં મનુષ્યોપયોગી અને પશુ ઉપયોગી ઔપધો ન હતાં ત્યાં ત્યાં તે મંગાવવામાં આવ્યાં ને રોપવામાં આવ્યાં જ્યાં જ્યાં મૂળ અને ફળ નહોતાં ત્યાં ત્યાં તે મંગાવવામાં આવ્યાં અને રોપવામાં આવ્યાં પશુ અને માણસના ઉપયોગ માટે રસ્તાઓ ઉપર ફવાઓ ખોદવામાં આવ્યાં.' આમાં માનવની સાથે મૂંગા પ્રાણીઓની પણ કેટલી બધી ખેવના રખાઈ છે ! ગુજરાતે અહિંસા અને જીવદયાની ભાવના જીવનમાં અનુભવેલી, ઉતારેલી અને જીવી જાણેલી છે. પશુઓની માવજત કરવાની અને ખાસ કરીને ખોરાં દારને સારવવાની પ્રથાનાં મૂળ અહીં જન્મ્યાં છે અહીં પાંચરાં પોળાની સંસ્થાના મુળ પણ ગુજરાતમાં જ છે ને !

પણ આ તો એએક હબર વર્ષ પહેલાના, પ્રમાણમાં નજીકના ઇતિહાસયુગની વાત થઈ. ગુર્જરભૂમિ ને મળેલ અહિંસા, જીવદયા અને પ્રાણીદયાની ઉદ્ભવ તેમજ સુભગ ભાવનાના ચીલા તો, ઇતિહાસયુગને વડાવીને, ઇતિહાસયુગના છેક આરંભકાળ સુધી અથવા તો પ્રાગૈતિહસિક સમયના છેલ્લા તળકાંડપ મહાભારતના યુદ્ધના કાળ સુધી પહોંચે છે. જૈનધર્મના બાવીસમા તીર્થંકર ભગવાન નેમિનાથ શ્રીકૃષ્ણના પિતરાઈ ભાઈ થતા હતા. પોતાના લગ્ન નિમિત્તે વધ માટે ભેગા કરેલાં મુગાં પ્રાણીઓનો આર્તનાદ સાંભળીને નેમિકુમારે લગ્નના લાલા તોરણથી પોતાનો રથ પાછો વાળી લઈને ગિરનારની ગહન ગુફાઓ અને ભયંકર અટવીઓમાં તપ, ત્યાગ, સંયમ અને તિતિક્ષાને માર્ગે વૈરાગ્યની સાધના કરવાનું મંજૂર રાખ્યું હતું. ભગવાન નેમિનાથે વિસ્તારેલ અને આપેલ કડ્ડા અને વૈરાગ્યનો આ અમર વારસો ગુજરાતની ભક્તિશીલ, ધર્મ પ્રેમી અને પાપભીર પ્રજાએ છેક અચાર સુધી સાચવી અને શોભાવી જાણ્યો છે. એટલે ખરી રીતે સમ્રાટ અશોકે તો ગુજરાતમાં અહિંસા અને કડ્ડાની ભાવનાનું પુર્વભારતમાંથી પશ્ચિમ ભારતના આ પ્રદેશમાં મોટે ભાગે પુનરુત્થારણ અને અમુક અંશે પુનરુજ્જવ કર્યું; બાકી અહિંસા અને દયાની આ ભાવના તો ઘણા જૂના સમયથી ગુજરાતની પ્રજાના જીવનમાં તાણાવાણાની જેમ વણાઈ ગઈ હતી. શ્રીકૃષ્ણનો પશુપ્રેમ પણ એટલો જ જાણીતો છે.

જૈનધર્મની પ્રવૃત્તિ ભલે પુર્વ ભારતમાં ઈર્ષ હોય, પણ, સમય જતાં, એ સ્થિર થયો પશ્ચિમ ભારતમાં, ખાસ કરીને ગુજરાતની ભૂમિમાં. ગુજરાતની ધરતીમાં પશ્ચાંતનું આ બી રોપાયું ને ફૂલું ફાલ્યું એ જ એની અહિંસા પ્રિયતાનો મોટો પુરાવો છે. ક્ષત્રવસમય દરમિયાન આવેલા યુએન ગુઆંગની પ્રવાસ નેધમાં રાજા શીલાદિત્ય (પહેલા)ની વાત મળે છે. આ શીલાદિત્યે જીવનભર કોઈ પ્રાણીને હાનિ પહોંચાડી ન હતી અને પોતાના હાથીઓ તેમ જ ઘોડાઓ પણ જીવજંતુની હિંસા ન કરે એ માટે એ તેમને ગાળેલુ પાણી પાવાનો આગ્રહ રાખતો. વધુમાં એ લખે છે કે એના રાજ્યનાં પચાસેક વર્ષ દરમિયાન રાજા પશુઓ મનુષ્યો સાથે

હળીમળી જતાં ને લોકો એમને મારતા જૂઠા નહિ. ઇસિંગ પણ આ પ્રદેશનો એક રિવાજ વર્ણવતાં કહે છે કે અહીં ગાળેલા પાણીમાંથી નીકળતાં જંતુઓને પાણી પાણીમાં નાખી જીવતાં રાખવાનો રિવાજ છે. આમાં બૌદ્ધધર્મની અસર હોઈ શકે. પરંતુ જૈનોએ આ ભાવનાને વ્યાપક અને પ્રચલિત બનાવવામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે. આમાં સોલંકી યુગના મહારાજા કુમારપાળનો પણ આગવો ફાળો છે.

મહારાજા કુમારપાળની 'અમારિ-ધોષણા' એ એક મોટી સાંસ્કૃતિક ધોષણા છે. આમાં એ અશોક કરતાં એક ડગલું આગળ વધે છે. આ વિશે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય એમના 'દ્વયાશ્રય' કાવ્યમાં નોંધે છે : 'એણે કસાઈઓથી થતી તથા શિકારીઓ દ્વારા થતી હિંસા બંધ કરી, દેવતાઓને મળતા બદરાઓના બલિ પણ બંધ કર્યા અને માંસ આદિના વેચાણથી જેમની આજીવિકા ચાલતી હતી તેમની આજીવિકા બંધ થતાં તેઓને રાજ્યે ત્રણ વર્ષનું ધાન્ય આપ્યું.' 'અમારિ-ધોષણા'નો પ્રચાર કુમારપાળે માત્ર ગુજરાતમાં જ નહિ પણ પોતાના સામંતો મારફતે પોતાના આખા સામ્રાજ્યમાં ગુંજતો કર્યો હતો. મારવાડના છેક દક્ષિણ ભાગમાં આવેલા રત્નપુરના શિવમંદિરમાંથી અને જોધપુર રાજ્યના દિરાધમાંથી મળતા હિંસાબંધી ફરમાવતા લેખો આની ગવાહી પુરે છે. આ સિવાય કુમારપાળે રાજ્યો અને રજપુતોમાં પ્રચલિત એવા મદ્યપાન અને માંસ ભક્ષણની બંધી ફરમાવી હતી અને પરદારાગમન અને ધૂનનો ત્યાગ કરાવ્યો હતો. આથી ગુજરાતની પ્રજામાં દરેક અનાચાર પ્રત્યે સામાન્ય રીતે જેવા મળતી તિરસ્કારવૃત્તિ માટે આપણે આ રાજવીને શ્રી સહજનંદ સ્વામી સાથે સંભારવો પડે.

આ અહિંસા અને જીવદયાની ભાવના ગુજરાતની પ્રજાના હૃદયમાં સૈકાઓ સુધી ઘૂંટાતી રહેલી છે એટલું જ નહિ બલકારમાં પણ જિતરી છે. આ પ્રદેશની એક વિખૂતિ ગાંધીજીએ તો અહિંસાની ભૂમિકા પર જ સ્વાતંત્ર્યનું આદોલન જગાવ્યું. અહિંસા અને વીરતા એ એ બાબતોને કેટલાક વિરોધી માનતા હતા; પણ ગાંધીજીએ આ તથાકથિત વિરોધી બાબતોને ભેગી કરી એક નવું બળ જન્માવ્યું. અહિંસાથી ભરેલી વીરતાથી યુદ્ધ ખેડવાના નવા જ પાઠ ગાંધીજીએ શીખવ્યા. બળવંતનાય કોકોરે આ ભાવનાને યોગ્ય રીતે બિરતાવે છે—

‘છે જંગ સારિવક બળો પ્રકટાવવાનો,

ચારિત્ર્ય સૌમ્ય વ્રત સાધુ ખિલવવાનો.’

સામા પર ઘા કર્યા વિના છતવાનો ભગવાન યુદ્ધ અને ભગવાન મહાવીરનો પ્રયોગ ગાંધીજીએ કરી બતાવ્યો. ખરેખર તો આખીય ગુજરાતની અહિંસા અને કડ્ડામય સંસ્કૃતિજ સર્વ ગાંધીજી સાંગોપાંગ વ્યવહારમાં ઉતારે છે અને આથી એમની સિદ્ધિ ગુજરાતના સર્વનું સામર્થ્ય અને ખમીર પુરતાર કરે છે. આમ અશોકના શિલાલેખમાંની ધર્માસ્તાઓ કોતરાઈ તો દેશના ઘણા ખુણામાં, પણ તે ઉમી તો ગુજરાતના જીવનમાં જ.

ગુજરાતની સહિષ્ણુતા :

સંસ્કૃત માનવતાનો એક બીજો મોટો પુરુષાર્થ છે પરંપરા વિચારો, વલણો અને માન્યતાઓ પ્રત્યે સહિષ્ણુતા કેળવવાનો ગુજરાતમાં આવી પરંધર્મ કે પરંપ્રત્ય પ્રત્યેની સહિષ્ણુતા વ્યાપકરૂપે જેવા મળે છે. પોતાને પરમમાહેશ્વર કહેવડાવતા કેટલાક મૈત્રક

રાજવીઓએ બૌદ્ધ વિહારોને છૂટે હાથે દાન આપ્યું છે. સોલંકી યુગના સ્થાપક મુળરાજે જૈનસ્થાન અને એના પુત્ર ચામુંડે વીર-મણિ નામના જૈન સાધુનો આચાર્યપદ મહોત્સવ કર્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે. સિદ્ધરાજે વિષ્ણુમંદિર બંધાવ્યાનો અને નેમિનાથની પૂજા કર્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે; તેા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય સોમનાથના મંદિરમાં મહાદેવ-શંકરની સ્તુતિ કરે છે. મહારાજા કુમારપાળ પરમમહેશ્વરની સાથે સાથે પરમાર્હતનું ગિરદ પણુ ધરાવે છે. ચિત્તોડગઢમાંથી મળેલા લેખમાં દિગંબર આચાર્ય રામકીર્તિએ શરૂઆતમાં શિવની સ્તુતિ કરી છે. વસ્તુપાત્ર તેજપાલે મસ્જિદ બંધાવ્યાનો અને સોમનાથની પૂજા કરી હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે, તેા પુત્રપ્રાપ્તિ કાળે હિંદુ દેવની પૂજા કરતા જગદુશાની વાત એમના ચરિત્રકારો કશીય ટીકા વિના નોંધે છે. કારના દુકાળમાંથી પ્રગ્લને બચાવનાર જગદુશાએ પીમલી મસ્જિદ બંધાવી. વાયેલા વંશના અર્જુનદેવના સમયનો વેરાવળમાંથી મળેલો એક લેખ સોમનાથ જેવા ધર્મસ્થાનમાં પણ પરધર્મીઓ પ્રત્યે કેટલી ઉદારતા બતાવવામાં આવતી હતી, તે બતાવે છે. નામુદ્ર પીરોએ સોમનાથદેવના નગરની બહારના ભાગમાં મસ્જિદ બંધાવી હતી. વળી, આવી ધાર્મિક બાબતોનો વહીવટ મુસલમાનોની જમાત કરે એવી છૂટ પણ હતી. થોડા સમય પહેલાં જે પ્રગ્લહદયે મદમૂદ ગઝનીના આક્રમણનો કારી ધા અનુભવ્યો હતો, એ જ પ્રગ્લહદય આટલી ઉદારતા બતાવે એ બાબત આપણા સમાજનું હૃદય-ઓદાર્ય છતું કરે છે. જૈન સંસ્કૃતિના હર્દરૂપ અનેકાંતવાદે આપેલ પરમતસહિષ્ણુતા, સત્યનો ગમે ત્યાંથી સ્વીકાર કરવાની વૃત્તિ અને ઉદારતાના પાઠે પણ આમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે, એમ સ્વીકારવું ઘટે.

અમદાવાદની એક મસ્જિદમાંથી મળી આવેલ અરબી ભાષામાં લખાેલો એક લેખ પણ આની ગવાહી પૂરી પાડે છે. આ મસ્જિદનો કેટલોક ભાગ સોલંકી સમયમાં બંધાવેલો હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. આથી સાબિત થાય છે કે મુસલમાનોએ ગુજરાત છત્યું એની એ દાયકા પૂર્વે તેઓ અહીં શાંતિથી વસવાટ કરતા હતા. આપણે ત્યાં સોલંકી શાસન હતું એ વખતે દક્ષિણમાં શૈવ રાજાઓએ વૈષ્ણવોની કનડગત કરી હોવાના દાખલા મળે છે. ગુજરાતમાં કોઈ શૈવ રાજાએ આવું કર્યું નથી. સંગ્રહના હિંદુ રાજાએ પારસીઓને આપેલા આશ્રય અને તેમને વસવાટ કાળે આપેલી જમીનનો બનાવ ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનો એક મહાન બનાવ ગણાય. આવી રીતે પરધર્મીને પોતાની સાથમાં વસવાટ આપ્યાના દાખલા ઇતિહાસમાં વિરલ છે. ગુજરાતની અહિંસામાંથી ગાંધીજીએ એક સાત્ત્વિક બળ બિચું કર્યું, તેા ગુજરાતની સહિષ્ણુતામાંથી ગાંધીજીએ એક તો જગતને 'આપક ધર્મભાવના'નો વિચાર આપ્યો.

ગુજરાતની આ પરધર્મસહિષ્ણુતાની વૃત્તિ કાયરતાનો અંચળો લેખાય તેા એ ખોટું કહેવાય. કદાચ કોઈ આ તરફેડ કરવાની વૃત્તિને પોતાની કાયર વૃત્તિને ઢાંકવાની વૃત્તિ તરફેડ પણ ગણાવે. પરંતુ, વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તેા, ગુજરાતની અસ્થિતા આનાથી ક્યારેય ધવાર્મ નથી. આમાં તેા સર્વધર્મસમભાવથી આગળ વધી સર્વધર્મ-સમભાવ તરફની ગતિ દેખાઈ આવે છે. આમ આ સહિષ્ણુતાથી ગુજરાતને, ગુજરાતના ધર્મોને અને એ ધર્મો આચરતી વ્યક્તિઓને જેમ મળી છે. ગુજરાતની પ્રજા પ્રમાણમાં વધુ મુખ-શાંતિ અને

એમકાસનો અનુભવ માણી શકી છે તે પણ આ કારણે જ.

સંસ્કારધરતરમાં ઇતિહાસ અને ભૂગોળનો ફાળો :

સંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ ઇતિહાસમાં જોઈ શકાય છે. આપણી સંસ્કારિતાની સ્થિરતા કે પ્રગતિની છાપ ઇતિહાસમાં, ભલે જુદે રૂપે પણ, આવિર્ભાવ પામે છે. ઘણીવાર તેા વિશિષ્ટ વ્યક્તિનાં કાર્યોમાં સંસ્કૃતિનાં આગવાં તત્ત્વોનું વિકસન કે પ્રકુલ્લન જોવા મળે છે. આમ ઇતિહાસ એ સંસ્કૃતિની આરસી છે, તેા ભૂગોળ એ સંસ્કૃતિના વ્યક્તિત્વને ઘડનારું બળ છે જેમ માનવીને એની આસપાસની પ્રકૃતિનો પાસ લાગે છે તેમ પ્રકૃતિ પણ માનવીઘડ્યા ધ્યાત ધારણ કરે છે. આથી ગુજરાતના વ્યક્તિત્વને જોવા માટે જે જે ભૂમિ-વિભાગોએ એના વ્યક્તિત્વને ઘડવામાં ફાળો આપ્યો છે તે જોવા ઘટે-પછી ભલેને આજે એ ગુજરાતની રાજકીય સીમાની બહાર હોય. આ માટે અત્યારે રાજસ્થાનમાં આવેલ ભિત્તમાલ કે શ્રીમાલને પણ જોવું ઘટે. ગુજરાતની સંસ્કૃતિના અભ્યાસીએ ગુજરાત એટલે ૨૦.૫ થી ૨૪.૦ ઉત્તર અક્ષાંશ અને ૬૯.૨ થી ૭૪.૯ પૂર્વ રેખાંશ સુધીનો પ્રદેશ નહિ, પરંતુ સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ સહિતનો પશ્ચિમ-હિંદુસ્તાનનો ભાગ એવી વ્યાપક વ્યાખ્યા આપવી પડશે.

ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઘડાઈમાં સુખદ સીમાડા, કળદ્રુપ જમીન, થોડાંક બંદરોવાળો કિનારો, નિયમીત આવતું ચોમાસું અને સમશીતોષ્ણ આબોહવા જેવા ભૌગોલિક સંયોગોએ પણ કેટલોક ભાગ ભજવ્યો છે. ગુજરાતનો સાગરકાંઠો એ એની એક ભૌગોલિક વિશેષતા છે અને એ સાંસ્કૃતિક ઘડાઈમાં મહત્ત્વનું બળ બની છે. પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં ગુજરાતની ધરતી પર રહેલી નાગ પ્રજાની સમુદ્રયાનની વૃત્તિ અને વાણિજ્યવૃત્તિમાં આવું પગેડુ શોધવાના પ્રયત્નો થયા છે. વળી પ્રાચીન ગુજરાતને પરદેશ સાથે રાજકીય સંબંધો કરતાં વ્યાપારી સંબંધો વિશેષ હતા. આજે પણ ગુજરાતીઓ એમના વેપાર કૌશલ અને વ્યવહારશીલુવટ માટે જાણીતા છે. અત્યારે તેા હિંદુ ભાગ્યે જ એવું કોઈ ગામ હશે જ્યાં ગુજરાતી વાણિજ્ય અર્થે વસવાટ કરતો ન હોય ! ગુજરાતના વેપારીઓ કુનેહબાજ પણ ખરા. ગંભૂય (ગામ્) ગામનો ઠંકડુર નિનનય. જગદુશા, સમરતિલ્ક, શાંતિદાસ ઝવેરી અને દિલ્હીના બાદશાહ પાસેથી મુસલમાનોએ તોડેલા જૈન મંદિરોના જીર્ણોદ્ધારનું ખર્ચ મેળવવાની વગ ધરાવતા અમદાવાદના નગરશેઠના દાખલા મળે છે. આમ સમુદ્રે આપણી વાણિજ્યવૃત્તિ ખીલવી; આ વાણિજ્યે આપણામાં સમાધાનવૃત્તિ આણી.

મહાજન સરથાનો વિદાસ :

ગુજરાતની સમાધાનપ્રિય અને કલેશથી કંટાળવાની વૃત્તિને લીધે ગુજરાતમાં જેટલાં મહાજનો ખાલ્યા છે તેટલાં બીજાં કયાંય ખાલ્યાં નથી. આ મહાજનસરથા ગુજરાતનું એક નોંધપાત્ર સંસ્કૃતિબળ છે, એનું ગૌરવ છે. સંઘબળનો ભારે મહિમા આ સરથામાં જોવાય છે. કેટલીકવાર રાજસત્તા જે કામ લાંબે ગાળે, મોટા ખર્ચે ને મન-સંતોષે કરી શકતી નથી, તે કામ આ સરથા અલ્પ સમય અને દ્રવ્યથી બંને પક્ષના સંતોષ સાથે, પૂરું કરે છે. મહાજનોએ ઘણા વખત સુધી પરદેશીઓને વેામાં પેસવા દીધા નહોતા, કોમી વેરઝેર પર કાખૂ રાખ્યો હતો ને રવચ્છંદ રાજસત્તાઓને નાથવાના

પ્રયત્નો પણ કર્યા હતા. સામાજિક અને વ્યાવહારિક નિયમો પણ મહાજને ધડાને પગાવ્યા હતા. મહાજનો વેપાર ઉપર વેરા નાખતા, લાગા મૂકતા ને દંડ પણ કરતા, સુતાર-લુહારના મહાજનોથી લઈને મિલમોલિકોના મહાજન આજે પણ જોવા મળે છે. ગાંધીજીએ તો ‘મજૂર મહાજન’ ને જન્મ આપી ઔદ્યોગિક દુનિયામાં એક નવો દાખલો બેસાડ્યો છે.

સમાધાનપ્રિયતા અને વીરત્વ :

સમાધાનપ્રિયતા સદા સમન્વય ને સૌમ્યતાને શોધે છે. જૈન મંદિરોમાં થયેલી અંબામાતાની સ્થાપના એ આ સમન્વયવૃત્તિનો પુરાવો છે. તો ગુજરાતમાં ભયાનક રસવાળા સંપ્રદાયો પણ સૌમ્ય બન્યા, એ આનો ખીજો પુરાવો છે. ગુજરાતે શિવ ધર્મમાંથી એના ઉગ્ર તરવને ઓછું કરી નાંખ્યું. કાલીમાતા આ પ્રદેશ પર ભદ્રકાલીમાતા બન્યાં. પરંતુ ગુજરાતની સમાધાનપ્રિયતા અને સૌમ્યતાને જોઈ ‘અહીં વીરતા વિકસી જ નથી’ એમ કહેનાર થાય ખાય છે. સિસોદિયા વંશના મુળપુરુષ બાપા રાવળ ઇડરના હતા. આવડા વંશ, સોલંકી વંશ અને વાઘેલા વંશની ઇતિહાસગાથામાં રથજે રથજે પરાક્રમતેજ છલકાતું જોવા મળે છે. સિદ્ધરાજ અને કુમાર-પાળ જેવા ક્ષત્રિયોનાં અને વિમળશા અને વરતુપાલ જેવા વલ્લિકોનાં હૃદયમાં ધર્મબળ અને હાથમાં યુદ્ધકૌશલ પડેલું દેખાય છે. કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં ઠેર ઠેર જોવા મળતા પાળિયાઓ આની જ સાક્ષી પુરે છે. ભીલ, કોળી, આહીર, ચારણ, મીર, મિયાણા, વાઘેર અને કાડી જેવી જાતિઓ આજે બહાદુર જાતિ ગણાય છે. અસહકારની ચળવળ વખતે આ પ્રદેશના બધા વર્ણના પુરુષો, સ્ત્રીઓ તેમ જ બાળકોએ પોતાની કંડી તાકાત બતાવી હતી.

આ બધું હોવા છતાં એટલું તો સ્વીકારવું પડશે કે ગુજરાતની સંસ્કૃતિના આગવા તરવ લેખે વીરત્વને બતાવી શકીશું નહિ. આનું દારણ એ પણ હોઈ શકે કે જે પ્રજા બહારથી અહીં આવી હોય, તે ઠરીકામ બનવાની મનોવૃત્તિવાળી બની ગઈ હોય. અહીં આવેલા ક્ષત્રિયો ઠરીકામ બનવાની વૃત્તિવાળા હતા એમ કહી શકાય. રજપૂતો અહીં આવ્યા ત્યાં લગીમાં એમની રાજપૂતવૃત્તિ ઓછી થઈ ગઈ.

ગુજરાત પાસે વહાણવટાની ગૌરવશાળી પરંપરા હતી ભારતનો લગભગ ત્રીજા ભાગનો સાગરકાંઠો ધરાવતા ગુજરાતમાં ભરૂચ, સોપારા, ખંભાત, દારકા, રાયપુર (માંડવી બંદર), સોમનાથ, સુરત વગેરે સાગરસાહસો અને પરદેશી સમૃદ્ધિથી છલકાતાં બંદરો હતાં. સોગમી સદીમાં રાણી એલિઝાબેથે અકબર બાદશાહને પત્ર લખ્યો તેમાં અકબરને ખંભાતનો શહેનશાહ કહ્યો હતો. સમગ્ર હિંદનો સમ્રાટ ગુજરાત. એક બંદરને લીધે વિદેશમાં એળખાય તે એ બંદરની જાહોજલાલી સૂચવે છે. કચ્છના નાખવાઓ પોતાની કાબેલિયતથી દરદેશાવરમાં ડોકો વગાડતા. આજે આપણે દરિયા તરફ પીઠ કરીને બેસી ગયા છીએ. ઇંગ્લેન્ડની કલ્પનાને જેમ દરિયો ઘડે છે તેવું ગુજરાતને માટે હવે રહ્યું નથી ! ‘લંકાની લાડી ને ધોધાનો વર’ એ વાત એક ઉક્તિરૂપે જ સચવાઈ રહી છે.

આમ વાણિજ્ય તરફનો ઝોક ને ઠરીકામ થવાની વૃત્તિને કારણે વીરત્વનો ઉદ્ભવ ઓછો થયો હોવાનો સંભવ ખરો. આથી જ કવિ

નર્મદે ‘ગુજરાતીઓની સ્થિતિ’માં જુગસો અને શરીરમળ વધારી ‘કંડા લોહી’નું સુખ છોડી ‘ગરમ લોહીના સુખ’ ને ભોગવવાની વાત કરી છે !

ગુજરાતની સંસ્કૃતિ અહિંસા, જીવહયા, સર્વધર્મ સમન્વય, સમાધાનવૃત્તિ જેવાં વિશિષ્ટ તત્વોથી ઘડાયેલી છે. આ બધા તત્વો સૌમ્યતા અને ઉદારતાથી પરિપૂર્ણ છે. આની અંદર એક નવું બળ પ્રગટાવ્યું, મહાત્મા ગાંધીજીએ એમણે નિર્બળ ગણાતી ભાવનાની સખળતાનું જગતને જાન કરાવ્યું. ગાંધીજીની વિશેષતા ગુજરાતમાં પડેલાં આ ખીજોનો મનબર અને મનોહર વિકાસ સાધવામાં છે. આપણાં સંસ્કૃતિ તત્વો એ મહાન વ્યક્તિતા પારસરપર્શે ચેતનવર્તા થયાં અને એનો પ્રસાર ભારતમાં જ નહિ, પણ સમગ્ર વિશ્વમાં થયો.

ભારતીય સંસ્કૃતિનું જ અંગ :

ગુજરાતમાં ખીજેલી આ ભાવનાઓ સુવાંગ ગુજરાતની જ છે એવું નથી. ખરેખર તો ગુજરાતની સંસ્કૃતિ તત્ત્વતઃ ભારતીય સંસ્કૃતિથી અળગી નથી પણ પ્રાંતીય વેશિષ્ટ્યના રંગો ધારણ કરતાં કરતાં એની કેટલીક ભાવનાઓ વિશેષપણે વિકસી છે. પરંતુ આ પ્રાંતીય વિશેષતાઓની રંગબેરંગી ઘુપ્પમાળાનું સળંગ સૂત્ર તો ભારતીય સંસ્કૃતિ જ છે. ગુજરાતમાં કેટલીક ભૌગોલિક અને સામાજિક વિશેષતા જોવા મળે, પણ આપણા અહિંસા અને સર્વધર્મ સમભાવ જેવા સંસ્કારો માત્ર ગુજરાતમાં જ દેખાય છે એમ નથી; અમુક અંશે એ આખા ભારતમાં પણ દેખાય છે. આને વિશે એટલું કહી શકીએ કે આ સંસ્કારોની વિશેષ ખિલાવટ ગુજરાતમાં થઈ છે. આમ ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોની પ્રજાનાં રીતરિવાજ, ટેવો, વલણો અને માન્યતા બધે જુદાં હોય, પણ એમનાં મૂલ્યો તો એક જ છે. જેવી રીતે આપણી સ્વાધીનતાની ભાવનાનો ભગતસિંહ તિલક, રાનડે, ગાંધીજી અને શ્રી અરવિંદમાં જુદે જુદે રૂપે આલેખાર થયો, એવું જ આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિ વિશે છે. ઉપમાથી કહીએ તો આનું પોત એક જ છે. એમાં ભાત જુદી જુદી અવનવા રંગોની ઝલકવાળી દેખાય છે એટલું જ.

[મહાવીર જૈન વિદ્યાલય : સુવર્ણ મહોત્સવ ગ્રંથમંચી સાભાર.]

ઓફીસ : ૩૩-૩૧૧૩

રેસીડન્સ : ૩૫૬૮૨૬
૨૪૨૪૨૧

હરજીવનદાસ મેહનદાસની કું.

—: સ્ટેડીસ્ટસ :—

ધી સીમેન્ટ માર્કેટીંગ કું. ઓફ ઈન્ડિયા લી.

આઈ. સી. આઈ. (ઈન્ડિયા) પ્રા. લી.

: કમીશન એજન્ટસ :

ધી સ્વસ્તીક ઓર્થો મીડિસ લી.

હોખંડ, હાડવેર, ગ્રાસવેર, ઓર્થોલ પેઈન્ટ

અને કલરના વેપારી.

૨૦-૨૨, સી. પી. ટેન્ક રોડ, મુંબઈ-૪. (બી. આર.)

ગુજરાતની અસ્મિતાના વિધાયકો

—શ્રી ગંભીરસંહ ગોહિલ

હું ગુર્જર ભારતવાસી.

—ઉમાશંકર જોશી

ભારતવર્ષની યુગસંચિત અસ્મિતા તેના લિખ લિખ પ્રાંતો, પ્રજાઓ અને સમાજોની સ્વકીય અસ્મિતાઓના સમાહારથી સંચરિત થયેલી છે અને તે પ્રત્યેક ઘટકમાં આ દેશની અસ્મિતા નવા નવા રંગરૂપે પ્રગટેલી છે. આરંભે કંઈક ઉત્તર તરફ અને પછીથી પશ્ચિમકાંડાના વિશિષ્ટ ભૂમિભાગમાં વસેલી ગુજરાતની પ્રજાએ પોતાના આશાઓ અને ઊર્મિઓ, શ્રમ અને સિદ્ધિઓ, કલા અને કસબ તેમ જ વિચાર અને સર્જનથી એક આગવી સંસ્કારિતાનું નિર્માણ કરીને જે વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ પ્રગટ કર્યું છે તે જ એની અસ્મિતા. ગુજરાતની આવી અસ્મિતાના ખર્શ વિધાયકો તો તેના હજારેક વર્ષના ઇતિહાસમાં જીવન ધારણ કરી ચૂકેલ પ્રત્યેક સ્ત્રી-પુરુષ છે. તેને આકાર આપવામાં હરેકનું ઓછું વસ્તુ પ્રધાન સીંધી યા આડકતરી રીતે રહેલું છે. એમ છતાં કેટલાક મહાનુભાવોનું સ્મરણ કરી શકીએ જેમના થકી ગુજરાતે પોતાની સ્વતંત્ર રીતની હારતી સિદ્ધ કરી અને તેમનાં ઉજાણાં કાર્યો તેના આજના સ્વરૂપમાં પણ દીપ્તિમંત થતાં દેખાય છે.

ગુજરાતને પોતાનું નામ આપી જનાર ગુર્જરો કોણ હતા, તેમણે આ પ્રદેશ કે પ્રજા માટે શું શું કર્યું, ક્યારે અને કેવી રીતે ગુજરાતના જન-જીવનમાં તેઓ વિલુપ્ત થઈ ગયા, ગુજરાત નામ યોક્ષસ કયા સમયે પ્રચલિત થયું, ત્યારે તેની સીમા-રેખાઓ કઈ રીતની હતી વગેરે પ્રશ્નો ઇતિહાસકારોએ જણ્યા છે અને તેના આજા અધૂરા જવાબો મેળવ્યા છે. ગુજરાત નામથી ઓળખાતા આ પ્રદેશના સીમારેખાઓ છેક આજની ઘડી સુધી ઓછા-વધતા પ્રમાણમાં બદલાતા રહ્યા છે. પરંતુ બહુ આગળ ન જઈએ તો પણ મૈત્રક રાજ્યોના કાળ પછી જ્યસિહ, સિદ્ધરાજ અને કલિદાસસર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રાચાર્યના સમયથી તેની સંસ્કારિતાની ધૂપસળી મહેકતી જ રહી છે. રાજકીય આર્થિક, સાંસ્કૃતિક આદિ અનેક દૃષ્ટિએ આરમા સૈદ્ધાંતો એ સમય ગુજરાતનો સુવર્ણકાળ મનાયો છે. એક પ્રાણવાન પ્રજા તરીકે ગુજરાતે ત્યારથી પોતાના વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ ફેલાવવાનું આરંભ્યું હતું. ગુજરાતની એકતા અને અસ્મિતાના જનક તરીકે એથી સિદ્ધરાજને ઓળખી શકાય તેમ છે. ગુજરાતી ભાષા અને લિપિને પણ તેના સમયથી જ નિશ્ચિત આકાર મળવા લાગ્યો. હેમચન્દ્રાચાર્યે પોતાના પાંડિત્યના આચાર્યોથી વિદ્યાર્થીન પુરુષાર્થનાં દાર બળે ખોલી આપ્યાં. તે પછી કુમારપાળ અને વરતુપાળ—તેજપાલે પણ ધાર્મિક સહિષ્ણુતા, કાવ્યસર્જન, પાંડિત્ય, ઉત્તમ સ્થાપત્ય વગેરે દ્વારા ગુજરાતની વ્યક્તિત્વના ઘડતરમાં ગણનાપાત્ર ફાળો આપેલો છે. તે પછીનો મુસ્લિમકાળ પણ સ્થાપત્ય, વહીવટ,

હુત્તર-ઉદ્યોગ, ભાષા, રહેણીકરણી, સાહિત્ય વગેરે દૃષ્ટિએ ઊંડી જાંખ મૂકી ગયો છે.

આ સમયથી આરંભીને અનેક રાજનીતિજ્ઞો અને સાહસિકો, સંતો અને મરમીઓ, કવિઓ અને કલાધરો, વ્યાપારીઓ અને કસબીઓ, પાંડિતો અને પ્રજા નાયકોએ પોતપોતાનાં ક્ષેત્રમાં અવનવી સિદ્ધિઓ દાખવતાં ગુજરાતની અસ્મિતાને વિકાસમાન રાખી છે. એવા ઘણા મહાનુભાવોનાં કાર્યો અને સિદ્ધિઓ ઇતિહાસનાં પાનાં પર નોંધાયા વિનાનાં પણ રહી ગયાં હશે, પણ તેના પ્રાણ તો હજી પણ ગુજરાતની પ્રજાના લોહીમાં ધબકી રહ્યા હશે. કેમ કે પહેલા સંસ્કાર નાશ પામ્યા વિના એક યા બીજા સ્વરૂપે ચિરકાળ સુધી જીવતા રહેતા હોય છે. નરસિંહ મહેતા અને મીરાંનાં પદોએ સૌન્દર્યથી લોકોના કંઠે બસી આનંદ, ઉદ્વેગ અને શાતા આપવા સાથે કૃષ્ણભક્તિ અને ધર્મપરાયણતાના જે સંસ્કાર સિંચ્યા તે ઉત્તરોત્તર દક થતા જઈ ગુજરાતની વ્યક્તિતાના ઉજાણા અંશરૂપ બની ગયેલ છે. એ જ રીતે જૈન કવિઓની રચનાઓ, અખા જેવા જ્ઞાની કવિઓની વાણી, પ્રેમાનંદ જેવા કવિઓનાં આખ્યાનો, શામળ વગેરેની વાર્તાઓ તથા દયારામની ગરબીઓએ ધર્મભાવના પ્રેરવા સાથે ગુજરાતના સંસ્કાર જીવનને સમૃદ્ધ કર્યું છે, બધે તેને નિશ્ચિત આકાર આપ્યો છે.

પરંતુ આ બધા સંસ્કારો તો આજના ગુજરાતના જીવનમાં માત્ર પરાક્ષ રીતે જ વધુ જોઈ શકાય છે. તેના પ્રમાણમાં છેલ્લા સૈદ્ધાંત સૈદ્ધાંતના સંસ્કારો વધુ મૂર્ત અને જીવંત દેખાય તે સ્વાભાવિક છે. પશ્ચિમની પ્રજાના સંપર્કે ગુજરાતની અસ્મિતાએ જે નવીન આવિષ્કારો સાધ્યા તેનું પ્રતિગિય આજના જીવનમાં વધુ સ્પષ્ટ દેખાય છે. જૂના નવા જમાનાના આવા સંક્રાન્તિકાળે ઉત્સાહથી થનગનતી પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના પ્રવાહો ઝીંવનારા અને ગુજરાતના પ્રજા-જીવનને નવી દિશાઓમાં વાળનારા અનુરૂપ પ્રજાનાયકો કિલ્લકિલ્લ ક્ષેત્રોમાં મળી રહ્યા જણાય છે જે કે મધ્યકાલીન ધાર્મિક મનોભાવનાનું અનુસંધાન બળવવા છતાં સહનનંદ સ્વામીના સંપ્રદાયે કાઠી-કોળી જેવી લડાયક કોમોના સંસ્કારોને સૌમ્ય બનાવી નવા જમાનાના પ્રવાહમાં જ મૂકી આપ્યા હતા. વેદાંતી ધારા તો ચાલુ રહી હતી અને દયાનંદ સરસ્વતીના આર્યસમાજે, પ્રાર્થના સમાજ, થીયોસોફી, દુર્ગારામ મહેતાજીની માનવધર્મસલા તેમજ અન્ય પ્રવૃત્તિએ એ લોકોને ધર્મની પીછાન પણ કિલ્લ રીતે કરાવવા માંડી અને કેવળ ઉપસક અને રૂઢિપુર્વક ધર્મપ્રવાહમાંથી તેઓ ધીમેધીમે બહાર આવવા માંડ્યાં. ધર્મના ક્ષેત્રે થઈ રહેલું પરિવર્તન ક્યાંક સમાજ સુધારકાનું વાહક અને ક્યાંક તે માટેના અવરોધો દૂર કરનારું નીવડ્યું.

અસ્મિતાનો પ્રમુખ આધાર વાણી દ્વારા થતો હોય છે. એ ન્યાયે ગુજરાતની પ્રજાને ‘જય જય ગરવી ગુજરાત’ નો ચેતનમંત્ર આપનાર કવિ નર્મદ નવીન પ્રેરણાબળોનો જનક બન્યો. ગદ્ય સાહિત્યનું પ્રવર્તન અને કાવ્યરચનાની કાયાપલટ કરીને સાહિત્યસેવા તો તેણે મોટી કરી જ, પણ તે સાથે અન્યક્ષેત્રોમાં સાહસ કરાવાય તેણે લોકોને પ્રેર્યાં. એક પ્રજા તરીકેનો સામૂહિક વિકાસ, દેશ ભ્રમણ, સ્વતંત્રતા, સ્ત્રીશિક્ષણ, ઉદ્યોગ-વૃદ્ધિ વગેરે ભાવનાઓ જાગૃત કરવા પણ તેણે પ્રયત્નો કર્યાં. દુર્ગારામ મહેતાજી, નવલરામ, મોળાનાથ સારાભાઈ, મહીપતરામ, હરગોવિંદલાલ કાંઠાવાળા, અંબાલાલ સાકરલાલ રણ-છોડભાઈ ઉદયરામ ઇન્દુભાઈ સૂર્યરામ દેસાઈ, મનુષ્યરામ સૂર્યરામ વગેરે પણ ધર્મ, શિક્ષણ, સમાજ સુધારણા તેમ જ અન્ય ક્ષેત્રોમાં નવીન હવામાન મૂર્ત કરનારા બન્યા. રણછોડલાલ છોટાલાલ જેવા ઉદ્યોગપતિઓ અને વ્યાપારીઓએ પણ ગુજરાતના આર્થિક વિકાસને નવી જ દિશા આપી. દાદાભાઈ નવરોજી કીરોજશાહ મહેતા વગેરે રાજકીય નેતાઓએ પણ ગુજરાતની પ્રજામાં રાજકીય જાગૃતિ ફેલાવવાનું અમૂલ્ય કાર્ય કર્યું. જામ રણજી અને પ્રિન્સ દુલીપસિંહજીએ ફિકેટના ક્ષેત્રે નવી પ્રજાસિક્ષક આરંભી તો વડોદરાના સયાજીરાવ ગાયકવાડ, રાજકોટના લાખાજીરાજ, ગોંડલના ભગવતસિંહજી તથા ભાવનગરના કૃષ્ણકુમારસિંહજી જેવા રાજકર્તાઓએ તેમ જ ગંગા ઓઝા અને ગોકુળજી ઝાલાથી માંડીને પંચાલકર પટ્ટણી સુધીના દીવાનો રાજપુરુષોએ પણ પ્રજા ઘડતરનું કેટલું પાનાનું કામ કરેલું છે. કર્નાટ નેરાવરસિંહજી તથા જનરલ રાજેન્દ્રસિંહજીએ યુદ્ધભારતે ભારતની યશગાથા રચી.

ગોવર્ધનરામ અને કવિ ન્હાનાલાલે ગુજરાતની પ્રજાને સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વ પીલવવા પ્રેરી શકે તેવું ઉત્તમ ભાવના દર્શન કરાવતું સાહિત્ય સર્જન કર્યું. એ બંનેના સર્જનસંપ્રદાઈની મોહિનીએ ગુજરાતના રસ-જીવનને નવપદ્ધતિ કર્યું અને નવા પ્રેરણા-સ્ત્રોતો-આદર્શોથી પલરાતા સમાજજીવન સાથે ગરવી ગુજરાતની નરવાઈભરી મુદ્રા ઉપરી રહી. નરસિંહરાવ, રમણભાઈ, મણિલાલ ન્હુભાઈ, કલાપી, બાલા-શંકર, કાન્ત, બલવંતરાવ ઠાકોર, આનંદશંકર ધ્રુવ વગેરે સાસ્ત્રવતોએ પણ ગુજરાતની અસ્મિતાના પુનઃ સંસ્કરણમાં મોટો ફાળો આપેલો છે. ગુજરાતની અસ્મિતાનો કદાચ પ્રથમવાર શબ્દપ્રયોગ કરનારા અને તે ભાવના પ્રેરવા જીવનભર વિવિધ સંસ્કારક્ષેત્રે ધૂમી વળનારા હતા રણજીતરામ બાબાભાઈ મહેતા. ગુજરાતની કેટલીયે સંસ્થાઓ અને પ્રજાસિક્ષકોનો આરંભ કરનારા તેઓ માણસ નહિ પણ ભાવના હતા તેમ યોગ્ય રીતે જ કહેવાયું છે. કનૈયાલાલ મુનશીએ ગુજરાતની અસ્મિતાના સ્વરને પોતાનાં સર્જન, વિચાર અને કાર્યોથી વધુ શુભંદ બનાવ્યો. કાક, મંજરી અને કીર્તિદેવ જેવાં પાત્રો દ્વારા ગુજરાતમાં તેમણે મહત્વાકાંક્ષા, ભાવનાત્મક તેમ જ રાજકીય એકતા, સાહસ અને રસિકતાના સંસ્કારો જાગૃત કર્યાં.

આ દરમિયાન ગાંધીજીએ સાબરમતી આશ્રમ રથાર્પીને ગુજરાતમાં નિવાસ કર્યો અને પ્રજાજીવનનાં નાના મોટાં હરેક ક્ષેત્રમાં કર્મ-યોગીની જેમ પોતાનો પ્રભાવ ફેલાવીને ગુજરાતની સર્વાંગી કાયા-પલટ કરી. અસહકારની હડતે પ્રજામાં ઉત્સાહ અને નવજાગૃતિ આણી, અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ, સફાઈ અને ખાદીની પ્રવૃત્તિઓથી પ્રજા

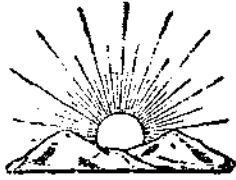
એક નવા જ દાળામાં ઢળવા લાગી અને વિદ્યાપીઠ તેમ જ નવજીવ તથા હરિજનબંધુ જેવાં પત્રોથી આ સંસ્કારો ગુજરાતી સમાજ-જીવનનાં મૂળ સુધી ઉતરવા લાગ્યા. આદર્શ પરાયણ છતાં આચાર-ધર્મી ગાંધીજીએ ગુજરાતને ખરા અર્થમાં દ્વિજત્વ સંસ્કાર આપ્યાં.

વલ્લભભાઈ પટેલે સરદાર બનીને નીડર અને આગવા મિત્રબ-વાળા ગુજરાતનું સ્વરૂપ ઉપસાવ્યું. અભૂતપૂર્વ પુરુષાર્થદાર તેમણે તેની પોચટતા, ભીરુતા અને જડતા ખંખેરી નાખી અને દેશી રજ-વાડાઓથી વિભક્ત દેહને સંગઠિત અને સુઘ્રચિત બનાવ્યો. તેમના ઉપરાંત રવિશંકર મહારાજ દરબાર ગોપાલદાસ, ઠક્કરબાપા, ધંદુલાલ યાજ્ઞિક, મોરારજી દેસાઈ, ભાઈલાલભાઈ પટેલ, દેવરભાઈ, જીવરાજ મહેતા બળવંતરાય મહેતા તથા અન્ય પ્રજા-નાયકોએ વિભિન્ન ક્ષેત્રોમાં પોતપોતાની રીતે કરેલા કાર્યોથી પણ ગુજરાતની અસ્મિતાનું સ્વરૂપ નિર્માણ થતું રહ્યું છે. ગાંધીજીના દર્શનને લેખન તથા પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં તેમ જ ચિન્તનબળથી સર્વાંગી દૃષ્ટિવિશ્લેષ સાધી આપવામાં કાકાસાહેબ કાલેલકર, કિશોરલાલ મશરવાળા, પંડિત સુખલાલજી, સ્વામી આનંદ, મહાદેવભાઈ દેસાઈ નરહરિ પરિખ વગેરે અગ્રણી રહ્યા છે. ગીજુભાઈ, હરભાઈ ત્રિવેદી નાનાભાઈ ભટ્ટ વગેરેએ તો ગુજરાતના શિક્ષણનું નવવિધાન કરવામાં મૌલિક સૂત્ર, પુરુષાર્થ અને પરિશ્રમદ્વારા અભૂતપૂર્વ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી બતાવેલ છે. સ્ત્રી-શિક્ષણ અને મહિલાઓના ઉત્કર્ષમાં લેડી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ, શારદા-બહેન મહેતા, હંસાબહેન મહેતા વગેરેની પ્રવૃત્તિઓ અને સિદ્ધિઓ એટલી જ પ્રેરક નીવડી છે.

રાષ્ટ્રીય શાયર તરીકે માન પામેલા ઝવેરચંદ મેઘાણીએ પોતાના સંશોધન કંઠ અને સાહિત્ય-સર્જન દ્વારા ગુજરાતના લોકજીવન, લોકસાહિત્ય અને લોકકલાની પીઠાન કરાવીને સમગ્ર સંસ્કારજીવનને તેના ભીતરમાં રહેલા સાચા રંગોથી દીપતું કર્યું. ગુજરાતને જાણે પોતાની જાતબોળખ કરાવી. રામનારાયણ પાઠક, ધૂમકેતુ, રમણલાલ દેસાઈ, ચંદ્રવદન મહેતા, પન્નાલાલ તેલ, ઉમાશંકર જોશી સુન્દરમ, રમેશચંદ્ર, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી રાજેન્દ્ર શાહ નિરંજન ભગત, ‘દર્શક’, ઈશ્વર પેટલીકર, ચુનીલાલ મડિયા શિવકુમાર જોશી, ગુલાબ-દાસ બ્રોકર, જયંતિ દલાલ, કિસનસિંહ આવડા, ધનસુખલાલ મહેતા, જ્યોતીન્દ્ર દવે. વિજયપ્રસાદ ત્રિવેદી, વિજયરાય વૈદ્ય, ડોહરરાય માંકડ, બસુભાઈ રાવત, સુરેશ જોશી વગેરે અનેક સાહિત્યકારોએ પણ ગુજરાતની વ્યક્તિતાને અત્યારનું સ્વરૂપ આપવામાં મહત્વનું પ્રદાન કરેલું છે. રવિશંકર રાવળ, સોમાલાલ શાહ, કનુ દેસાઈ, કુમાર શ્રી મંગળ-સિંહજી, ખેડીદાસ પરમાર દશરથ પટેલ, શાંતિ ના. શાહ, જેરામ પટેલ વગેરે ચિત્રકારો, જયશંકર સુંદરી, બાપુલાલ નાયક જશવંત ઠાકર, પ્રવીણ જોશી વગેરે નાટ્યવિદો, આમકારનાથ ઠાકર, શિવપ્રસાદ શુક્લ વગેરે અનેક સંગીતકારો, રેવાશંકર સોમપુરા જેવા રથપતિઓ, અને મણિલાલ સારાભાઈ જેવાં નૃત્યકારોએ પણ ગુજરાતી સંસ્કાર અને કળાને આજનું સ્વરૂપ આપવામાં યોગદાન કરેલું છે.

આજની ક્ષણે જોઈએ તો ગુજરાતે જાણે એક નરવી અને ગર-વીલી વ્યક્તિતા ધારણ કરી છે. ઉદ્યોગો વિકસતા જાય છે. શિક્ષણ વિસ્તરી રહ્યું છે, કલાપ્રવૃત્તિઓ પાંગરે છે અને નિલનૂતન પ્રતિભા-પ્રદાશ પાથરી રહે છે. ગુજરાતનું એ સદ્ભાગ્ય છે કે દાયકે દાયકે

તેને પોતાની અસ્મિતાના પ્રાણવાન વિદ્યાયકો મળતા રહે છે. વર્તમાન દાયકો કદાચ પોતાની અસ્મિતાની પ્રતીક તરીકે પ્રતિભાવાન કવિ સારસ્વત ઉમાશંકર જોશીને ઓળખાવશે. એમનાથી જાણે ભારતભરમાં ગુજરાતનું મુખ ઉજાગવળ બન્યું છે. અન્ય પ્રાંતોના શિક્ષિતવર્ગ આજે આ પ્રદેશને કદાચ ઉમાશંકર જોશીના ગુજરાત તરીકે ઓળખવા લાગ્યો છે. એમના સર્જન અને પાંડિત્ય, વાણી અને વ્યક્તિત્વે ગુજરાતની સમગ્ર સંસ્કારિતાને મૂર્તરૂપ આપ્યું છે. ગુજરાતની અસ્મિતાનું પ્રાકટ્ય આવા પ્રતિભાવતા દ્વારા થતું રહે તેમ જ દર્શાવે પણ ઉજાગવળ કરતું રહે એમ ધ્રુવગ્રીએ.

વ્યાજળી કિંમતના

અને

વિવિધ પ્રકારના સુશોભનમાં

પોરસીલેનના કપ-રકાળી, ટી-સેટ, પ્લેટ વગેરે,

તથા

MEM સ્વીચ ગીયર્સ માટે ઈલેક્ટ્રો પોરસીલેન બનાવનાર

નવભારત પોટરીઝ પ્રાઇવેટ લીમીટેડ

ટોલકશી જીવનાજ વાડી,

નાર:	શીવરી,	ટેલીફોન:
ગ્લેઝડવેર	મુંબઈ ૧૫ DD.	૪૪૧૮૧૫
મુંબઈ-શીવરી		૪૪૩૩૩૧

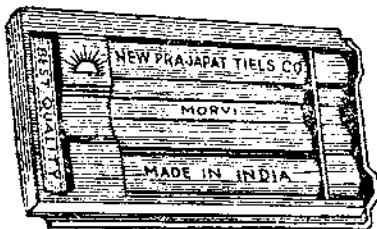
ની શુભે અઝા ઓ સ હિ ત

ન્યુ પ્રજાપત ટાઇલ્સ કું.

ભારતની ઉન્નતિ માટે ભારતીય બનાવટનો માલ વાપરવાનો આગ્રહ રાખો.

અદ્યતન મશીનરી તેમજ ચીમની ભઠ્ઠીથી તૈયાર કરેલ ભરોસા પાત્ર માત્ર વાપરવા આગ્રહ રાખો.

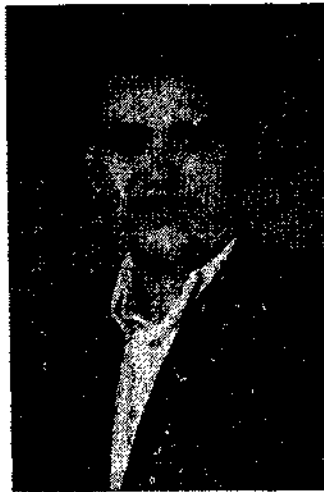
સુરજ છાપ

સુરજ છાપ નળીયા, મોબીયા, અંજવાસીયા બનાવનાર, છુટક તથા જથ્થાબંધ બાવે વેચનાર— મળો યા લખો.

ન્યુ પ્રજાપત ટાઇલ્સ કું.

મહાત્માગાંધી રોડ, પાંજરાપોળ સામે, મોરબી.

પ્રજાપત દેવકરણ હામજી

બન્ને કારખાનાના

કિરપાદક

જૂના અને જાણીતા

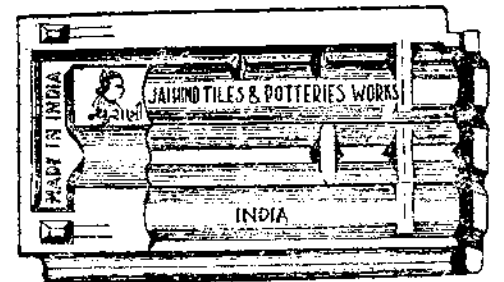
માલીકની

પૂરી જાત-દેખરેખ

જયહિંદ ટાઇલ્સ એન્ડ પોટરીઝ વર્ક્સ

ચીમનીભઠ્ઠીયા તૈયાર કરેલા અને એકી અવાજે વખણાયેલા ન્યુ રાણી છાપ નળીયા વાપરવાનો જ આગ્રહ રાખો.

ન્યુ રાણી છાપ

ન્યુ રાણી છાપ નળીયા માટે મળો યા લખો.

છુટક તેમજ જથ્થાબંધ વેચનાર.

જયહિંદ ટાઇલ્સ એન્ડ પોટરીઝ વર્ક્સ

મહાત્મા ગાંધી રોડ, ગુજરી બજાર પાસે,

મોરબી.

*With Best Compliments
From*

Kirtikumar Chandulal & Co.

**50, Isaji street,
BOMBAY-3**

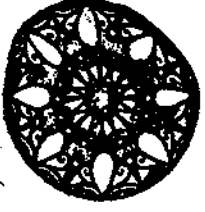
GRAM: LOKHAND

TELEPHONE: 370421

N. VITHALDAS & CO.

DARUKHANA MAZAGAON

BOMBAY-10

ગુજરાતની સંસ્કૃતિ પર મુસ્લિમ અસર

—પ્રો. નરોત્તમ વાળંદ

લગભગ ૧૦૦૦ માઇલનો વિશાળ સાગરકાંઠો ધરાવતા ગુજરાતનું સ્થાન નકશામાં એવી રીતે આવેલું છે કે પૂર્વના દૂર દૂરના દેશો સાથે સીધો જ દરિયાઈ સંપર્ક ધરાવી શકે. ગુજરાતના મુખ્યદાર સમા દારિકાકાંઠે પૂર્વ ભણી મોં રાખીને ઊભા રહીએ તો જમણા હાથે ધરાનનો અખાત, ડાયા હાથે એડનનો અખાત અને નાકની ઢાંડીએ અરબસ્તાન આવે. બહેરીન, મસ્તક એડન અને યેમેનનો ગુજરાતનાં વિવિધ બંદરો સાથે અરબીસમુદ્ર દ્વારા સીધો વ્યવહાર પ્રાચીન સમયથી જળવાઈ રહ્યો છે. ભારતભરના મુસ્લિમો માટે ભરૂચ, સુરત અને ખંભાત તો મકકાની મુસાફરી માટેનાં બારાં બન્યાં હતાં.

દુનિયામાં મોટાં બંધરોના માલિક અને વહાણવટામાં કુશળ ગણાતા આરબોનો ભારત અને ગુજરાત સાથેનો સંબંધ ઈસ્વીસન પહેલાંના વર્ષોથી બંધાયો હતો. ઈસ્વીસનની સાતમી આઠમી સદી દરમિયાન પંડાણ, તુર્ક, મોગલ, અરબ અને અન્ય મુસ્લિમ કોમોનો ભારત અને તેમાં ચે ખાસ કરીને ગુજરાત સાથેનો સંપર્ક ખૂબ વધ્યો અને તેઓ ખંભાતથી માંડીને છેક ઉત્તર ગુજરાતમાં પાટણ લગી વિસ્તર્યા. પાટણમાં આવેલો સોદાગર મહોલ્લો એ અરબ સોદાગરોની ત્યાંની વસાહતના પુરાવારૂપ છે.

મહમૂદ ગીઝનીએ રાજા બીમદેવના સમયમાં ગુજરાત પર આક્રમણ કર્યું અને સોમનાથ પાટણના મહાદેવનું મંદિર લૂંટ્યું ત્યારથી મુસ્લિમ સત્તાનાં પગરણ શરૂ થઈ ગયાં ગણાય. ઇ. સ. ૧૨૯૭માં ગુજરાતના છેલ્લા રાજા કરણદેવ વાઘેલાને અલાઉદ્દીન ખિલજીએ હરાવ્યો, તે પછી પાટણની જાહોજલાલી અસ્ત થઈ. ઇ. સ. ૧૪૧૧માં અહમદશાહે વસાવેલું અમદાવાદ ગુજરાતની નવી રાજધાની અને મુસ્લિમ સત્તાનું કેન્દ્ર બન્યું.

મુસ્લિમ વેપારીઓ અને સૈન્યની પાછળ પાછળ મુસ્લિમ સંતો અને વિદ્વાનો પણ ઇ.સ.ની ૧૦મી-૧૧મી સદી દરમિયાન ગુજરાતમાં આવી વસ્યા. આ ઓલિયાઓને તે વેળાના હિંદુ રાજાઓએ માનપૂર્વક સત્કાર્યા, મુસ્લિમ મહાત્માઓએ ગુજરાતની સંસ્કૃતિને અનુરૂપ એવું ઉદાર વલણ અપનાવીને વસવાટ સ્વીકાર્યો ચિસ્તી સંપ્રદાયના ઓલિયાઓ ગુજરાતી મુસ્લિમોને ગૌવધ વિરૂદ્ધ, માંસાહાર વિરૂદ્ધ અને હિંદુ-મુસ્લિમ એકત્રિતો ઉપદેશ આપતા ઇ. સ. ૬૬૮માં આવેલ મુસ્લિમ પ્રવાસી ઈબ્ન હૈકલ અશુદ્ધિવાડમાં વસતા મુસ્લિમ વેપારીઓ સાથે રાજા અને મંત્રીઓ આદરપૂર્વક વર્ત્યાની અને તેમને રક્ષણ આપ્યાની નોંધ કરે છે. સુલેમાન, મસૂદી અને અબુ ઈદ જેવા અન્ય પ્રવાસીઓએ વર્ણવેલા રાજ્યકર્તાઓના મુસ્લિમો તરફના મૈત્રીભર્યા સંબંધની પ્રશંસા કરી છે. સોલંકી સમયમાં રાજવીઓએ મુસ્લિમોને સુખ-ચેતથી રહી શકે તેવી સગવડો કરી આપી હતી. ખંભાતના હિંદુઓ

અને જૈનોએ મુસ્લિમ વેપારીઓની કનડગત કરીને તેમનાં મકાન-મસ્જિદ બાળી નાંખ્યાં ત્યારે સિદ્ધરાજે (ઈ. સ. ૧૦૯૪-૧૧૪૩) આ બાબતે તપાસ કરીને હુમલાખોરોને શિક્ષા કરીને મુસ્લિમોને નવાં મકાન-મસ્જિદ બાંધવા માટે નાણાં આપેલાં. વસ્તુપાળ, તેજપાળ અને જગદુશાહે મસ્જિદો બંધાવ્યાના ઉલ્લેખો મળે છે. હિંદુ રાજાઓના રાજ્યમાં મુસ્લિમોને નોદરી પણ મળતી. શિવાજીના સૈન્યમાં મુસ્લિમ સવારોની એક ટુકડી હતી. સામે પક્ષે, મુસ્લિમ રાજવીઓએ હિંદુઓ તરફ સહિષ્ણુતા દર્શાવ્યાનાં પણ દર્શાવો મળે છે. શહેનશાહ અકબરે ‘દીને-ઇલાહી’ દ્વારા હિંદુ-મુસ્લિમ ધર્મઐક્યનો પ્રયાસ કરેલો. અકબર પવિત્ર ગંગાજળને હમેશાં ઉપયોગમાં લેતો. પોતે દેશના ગમે તે ભાગમાં હોય, તો પણ તેને ડાક-ચાકાઓ દ્વારા ગંગા જળ પહોંચાડવામાં આવતું. આ પ્રયાતે ઔરંગઝેબે પણ ચાલુ રાખી હતી. ઔરંગઝેબ, હિંદુઓના દરોરાના તહેવારની ઉજવણીમાં શામિલ થતો. એના સમયમાં ગુજરાતના એક નગરશેઠ શાંતિદાસે ગૌવધ અંગે અરજ કરતાં બાદશાહે, તેમની તરફેણમાં ચુકાદો આપીને હિંદુધર્મ તરફની સહિષ્ણુતા દર્શાવી હતી.

હિંદુ અને મુસ્લિમ એ બેઉ પ્રજાઓએ એક બીજા સાથે અનેક બાબતે સહિષ્ણુતા અને સમાધાનના પ્રયાસો કરવા છતાં બેઉ સંસ્કૃતિઓ એકબેકની સાથે સાવ ભણી ગઈ નથી એ એક નોંધપાત્ર બાબત છે. સરળ જીવનપ્રણાલિ, અધુત્વની ભાવના અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે રાયથી માંડીને રંક લગી સર્વની એક સરખી, બેદભાવ વિનાની સમાનતાએ અર્વ બાબતોને લીધે મુસ્લિમો હિંદુઓથી નોખા તરી આવતા હતા. મુસ્લિમોમાં શરીરબળ હતું અને ધર્મધારની ભાવના હતી. આ બાબુ હિંદુઓના આશ્વલુધર્મે બૌદ્ધ ધર્મને હંકાવવામાં પોતાની બધીજ શક્તિ વેડફી નાખી અને તે કર્મકાંડની જગજગમાં પડીને જીર્ણુશીર્ણુ થઈ ગયો હતો. રાજપૂત રાજ્યો પણ આંતરિક કુસંપને કારણે નબળાં પડી ચૂક્યાં હતાં. આથી, એક હાથમાં કુરાન અને બીજા હાથમાં તલવાર લઈને આવેલા મુસ્લિમો સામે હિંદુઓ ટકી શક્યા નહિ. વિજેતા મુસ્લિમો અને પરસ્ત હિંદુઓની સંસ્કૃતિઓમાં તીવ્ર મતભેદ હોવાને કારણે એ બેઉ સંસ્કૃતિઓ એકત્ર ન થઈ શકી. મુસ્લિમ સંસ્કૃત આધિ-ભૌતિક હતી, તેના ધર્મમાં વિધિની સાદાઈ અને એક જ પરમેશ્વરની ભાવના હતી. આ જગતમાં જ જીવનનો આદિ અને અંત જોવાની વાસ્તવિક દૃષ્ટિ હતી; તો હિંદુ સંસ્કૃતિ આધ્ય-ત્મિક હતી, તેના ધર્મમાં ક્રિયાકાંડોની ગૂંચવણો અને દેવશરણુ સ્વરૂપ વૈવિધ્ય હતું, આ લોક કરતાં પરલોક ભણીની અને કર્મની અનંતતાની ભાવનાત્મક દૃષ્ટિ હતી. આમ, એક બીજાથી મૂળભુત બાબતે વિરોધ ધરાવતી સંસ્કૃતિઓ પોતપોતાનું આંતરિક સામર્થ્ય ધરાવતી હોવાને લીધે એકમાં બીજાનું સંપુર્ણ વિગલન થઈ શક્યું નહિ,

આમ છતાં એક બીજી પર અનેક રીતે પરસ્પર અસર પડી છે, તેમાં હિંદુ સંસ્કૃતિ પર મુસ્લિમ અસર વિશેષ પડી છે.

મુસ્લિમ સત્તાના આક્રમણે હિંદુ સમાજનું સ્વરૂપ પલટી નાખ્યું. અક્ષાઉદ્દીનના આક્રમણના આરંભ કાળમાં હિંદુ પ્રજાએ સલામતી કાળે નાસનામ કરવા માંડી અને વિવિધ જ્ઞાતિઓનાં બ્રમણો શરૂ થયાં. શ્રીમાળ, મોદેરા, સોમનાથ વગેરે સ્થળોની જ્ઞાતિઓ અત્યંત વેરાઈ પથરાઈ ગઈ. શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો અને વણિકો, મોઢ બ્રાહ્મણો વણિકો અને ધાંતીઓ અને સોમપુરા બ્રાહ્મણો-એ સર્વ જ્ઞાતિઓની સ્થળસ્થાયી અટકોમાં સ્થળાન્તરના પુરાવા પડેલા છે. સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાનું એક મોટું જૂથ તો દરિયામાર્ગે સામા કિનારે, કોંકણ તરફ છેક મદુરા સુધી ગયું. મદુરામાં વસતા સૌરાષ્ટ્રીઓની બાહ્ય વ્યવહારની ભાષા તામિલ છે, પરંતુ આંતરિક વ્યવહારમાં તેઓ સૌરાષ્ટ્રની ભાષા ગેલે છે. 'અ. ર.', 'આ. ગર' એવી અટકો ધરાવતી આ પ્રજાના રીત-રીવાજોમાં ક્યાંક ક્યાંક તળપદા અંશે જળવાઈ રહ્યા માલૂમ પડે છે.

મુસ્લિમોના ડરને કારણે હિંદુ પ્રજાએ કાયબાની પેઠે પોતાની સર્વ સામાજિક પ્રવૃત્તિઓને સંકોચ કર્યો. જ્ઞાતિનાં બંધનો વધુ દૃઢ બન્યાં એમાંથી પેટા જ્ઞાતિઓનાં નાનાં નાનાં જૂથ ઊભાં થયાં બંધ-નીચનો ભેદ લાવ વધ્યો દરેક જ્ઞાતિ અને તેનાં જૂથે ખાતા પીવા જેવી બાબતમાં એ સંકુચિતતા ઊભી કરીને અલગ અલગ વાડા ઊભા કરી દીધા. પરસ્પર રોડી-મેટીના વ્યવહાર બંધ થયા. બાળ લગ્ન, પુનર્વંનનિષેધ અને સતીપ્રથાનો આગ્રહ એ બધા અનિષ્ટોએ જોર પકડ્યું. મધ્યમ અને ઉચ્ચ કુટુંબોમાં પડદાની પ્રથા દાખલ થઈ, સમુદાયના શાસ્ત્રનિષિદ્ધ ગણાયું અને સાલસિકતા તો પ્રજાના હાડમાંથી ઓસરી ગઈ બીજી બાળુ, ધર્મધ મુસ્લિમ રાજકર્તાઓએ હિંદુ વસ્તીને ભય અને લાલચથી વટલાવવાની પ્રવૃત્તિ આદરી. ફિરોજશાહ તખ્તશ્વ (ઈ.સ. ૧૩૫૧-૧૩૮૮) જેવાએ, હિંદુમાંથી મુસ્લિમ થનારને જજિયાવેરામાંથી મુક્ત કરવાની તેમ જ સરકારી નોકરીમાં મોટા હોદ્દા આપવાની લાલચ આપી અને ધર્મચ્યુત રહેનારી હિંદુવસ્તીની અનેક રીતે પજવણી શરૂ કરી ધર્મપ્રચારકોએ પણ જોરશોરથી ધર્મલામ પ્રચાર્યો. આ પ્રવૃત્તિની એવી ધેરી અસર થઈ કે દસ વર્ષના ગાળામાં સાતસો જેટલાં હિંદુ લોકોણા અને કાઝિયા કુટુંબો ધર્મલામ સ્વીકારીને મેમણ બન્યાં, મેમણ, બોળ, વહોરા, મતીઆ અથવા આડીઆ મોલેસલામ, કસબાતી, મલેક, ચુનારા છીપા, પીંગરા એમ લગભગ ૮૦ જેટલી જાતો હિંદુમાંથી વટલાઈને મુસ્લિમ બની હોવાનો અંદાજ છે. આવા સંયોગોમાં કેટલાક રાજપૂત રાજવીઓએ પોતાની કુવંરીઓ શાહજહાનને પરણાવી હતી, પરંતુ આ પ્રવાહ એકતરફી જ હતો. એ બતાવે છે કે સત્તા સમક્ષ સલામ ભરવાની ખુશામત હતી.

આ વટાળ પ્રવૃત્તિને કારણે હિંદુ પ્રજાની વહુ-મેટીનું બહાર નીકળવું સલામત ન રહ્યું. જહોર ધર્મસ્થાનોની તેમની અવર-જવર અશક્ય બનતાં ઘરમાં જ નાનકડાં દેવસ્થાનો ઊભાં થયાં ધર્મમાં સાંપ્રદાયિક વલણ વધ્યું. કર્મકાંડની જંગળ અને ઈશ્વરનાં અનેક રૂપોની ઉપાસના શરૂ થઈ આ પ્રવૃત્તિએ સાચા ધર્મને વીસરાઈ દેતો મૂર્તિ-પૂજના આડંબરમાં, ભિન્ન ભિન્ન ધર્મચર્યોની કંડી

બાંધવાની હાંસાતુડીમાં અને માંદલી પ્રારબ્ધ-પન્થવલ્લમાં પ્રજાને ધ્રુક્લી દીધી. નરસિંહ-મીરાં જેવા ભકતોએ ક્રિયાકાંડની જટિલતા અને નાતબતના ભેદભાવો સામે એથી જ વિરોધ નોંધાવ્યો હતો અને માંડણ અને અખા જેવાને ટોંગી ગુરૂઓ, વિવિધ સંપ્રદાયોના સડાં તથા ભકિતમાં પેરી ગયેલા બાલચારની ઠેકડી ઉડાવવાનું મન થયું હતો.

મુસ્લિમોના ઝનૂની ધર્મપ્રચારના પ્રત્યાઘાતરૂપે મધ્યયુગમાં હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્યતા પ્રચારક સંતોની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ. રામાનંદ, કબીર, નાનક, દાદુ દયાળ, હજરત નિઝામુદ્દીન ઓલિયા, હજરત મરીયુનવાજ, પીર ઈમામુદ્દીન જેવા હિંદુ-મુસ્લિમ સંતોએ એકેશ્વરની ઉપાસના, મૂર્તિપૂજનો ઈન્કાર અને વર્ણભેદનો વિરોધ એ સર્વ સિદ્ધાંતો પ્રચારીને હિંદુ ભકિતમાર્ગ અને ધર્મલામ વચ્ચેનું અંતર ઘટાડી દીધું. રામાનંદે સર્વ કોમને ધર્મમાં દાખલ કરી. તેમણે સ્થાપેલા સંપ્રદાયના પાછળથી એ ફાંટા પડી ગયા; જેમાંના વૈદિક ધર્મને વફાદાર ફાંટાના સૌથી મોટા સંત તુલસીદાસ હતા અને બીજા, હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્યતા હિમાયતી ફાંટાના મુખ્ય સંત કબીર (૧૪મી સદી) બન્યા, તેમણે હિંદુ-મુસ્લિમ બેઉ ધર્મનાં સમાન તરવો એકડાં કરીને ઉપદેશ આપ્યો. સૂફીવાદની છાયા ધરાવતો આ ઉપદેશ 'બીજક' રૂપે ૨૧ જેટલા ગ્રંથોમાં તેમના શિષ્યોએ સંઘર્યો છે. કબીરના આ રચનાત્મક કાર્યની અસર પંચગ્ય, ગુજરાત, અને બંગાળ સુધી વિસ્તરી છે. અદારમાં સૌકાના ઉત્તરાર્ધ અને ઓગણીસમા સૌકાના પૂર્વાર્ધના સંધિકાળે થઈ ગયેલી તેમની શિષ્ય પરંપરામાં ભાણુદાસ, ખીમદાસ રવિદાસ, મોરારદાસ, ત્રિભદાસ અને જીવણદાસ જેવા કબીરપંથી સંતોએ કબીરની વિચારસરણીથી ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે. નાનકે (જન્મ-નવેંબર ૧૪૬૯) પણ સૂફીવાદી અસરનો, હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્યનો ધર્મ પ્રબર્યો. તેમની પણ શિષ્ય પરંપરા ચાલી હતી, પરંતુ અનુગામીઓ રાજદારણમાં પડી ગયા અને તેમનાં મંદિરો લશ્કરી સ્થાનો બન્યાં.

અરબ વેપારીઓના સંપર્કને લીધે અરબીની અને મુસ્લિમ રાજ્યકર્તાઓના સમયમાં રાજ્યભાષા ફારસીની ગુજરાત પર સારી અસર પડી એ સમયમાં શાહી ફરમાનો, સરકારી વહુકમો, સનદો, હસ્તાવેજો, માફીપત્ર, પરવાના અને અદાલતી કાર્યવહી ફારસીમાં થતાં. ઇ. સ. ૧૫૮૨માં અકબરના વજીર ટોડરમલે ફારસીને દફતરી અને અદાલતી ભાષા બનાવી, જેનો હિંદુઓએ સારો લાભ ઉઠાવ્યો. મુસ્લિમ રાજ્યમાં હિંદુ નાગરો, કાયસ્થો અને બ્રહ્મક્ષત્રિયો જાંબા હોદ્દાધરાવતા હોઈ, તેમને માટે ફારસીનું નૈપુણ્ય કેળવવું અનિવાર્ય હતું. નાગરો તો સંસ્કૃત કરતાંય ફારસીને અધિક મહત્વ આપતા અને ફારસીમાં વાન કરવાના તેમનામાં એક ફેશન ગણાતી તેઓ ફારસીનો અભ્યાસ એટલો સરસ કરતા કે ફારસીમાં શેર બતાવતા અને લગ્નાદિ ઉત્સવના પ્રસંગોએ ભેતબાજી કરતા. એમના વિવિધ હોદ્દાઓને લીધે કનુગા, દીવાન, મુન્શી, મજમુદાર, બક્ષી એવી અટકો હિંદુ અમલદારોએ ધારણ કરી. સાથેસાથ મિજલસરાય, સાહેબરાય, ખુશાલદાસ, ચમનલાલ, ચુલાળશંકર, વખતચંદ, ઉમેદજાઈ, બચુભાઈ, જોરાવરસિંહ, ફરોહસિંહ હિંમતલાલ અને અમીચંદ જેવાં ફારસી નામો પણ હિંદુઓમાં વપરાશમાં આવ્યાં. ખુશાલીના પ્રસંગોએ

અપાના ખાનખહાદુર, ખાનસાહેબ, રાવખહાદુર, રાવસાહેબ અને શમશેરખહાદુર જેવા ખિતાબો પણ હિંદુ અમલદારોએ હોંશપૂર્વક ધારણ કરવા માંડ્યા. રાજ્યની નોકરી લેનારને ફારસીનું જ્ઞાન મેળવવું અનિવર્ય ગણાતું; ખીજા બાજુ ફારસીના બાળકાર નોકરી ધંધા વિનાનો રહે તે તેનું કમભાગ્ય ગણાતું. એટલે તો એક ઉકિત પ્રચારમાં આવી હતી કે—

‘ પદે ફારસી મેચે તેલ, દેખો ચે કિસ્મતકા ખેલ. ’

(ફારસી બાળનારને તેલીનો ધંધો કરવો પડે એ એના નસીબનો જ દોષ ! નહિતર એને કોઈ સારો હોદ્દો ના મળે ?)

સામે પક્ષે, મુસ્લિમોએ સંસ્કૃત ભાષાની પારંગતતા મેળવીને સંસ્કૃત ગ્રંથોના ફારસી તરજુમા કર્યાનાં પણ દખ્ખાં મળે છે. સુવિખ્યાત વિદ્વાન અને ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ શાહબદા દારા શિકોહે બનારસમાં કેટલાંક વર્ષ સંસ્કૃતના અભ્યાસ માટે વ્યતીત કર્યાં હતાં. તેણે ઉપનિષદના ગ્રંથોના કરેલા ફારસી અનુવાદોએ બગદાદ અને ઇસ્તંબુલની વાટે યુરોપ સુધી જઈને ત્યાંના વિક્રાનોને પ્રભાવીત કર્યાં હતા. ‘યોગવાસિષ્ઠ’ અને ‘ભગવત ગીતા’ના તેણે તરજુમા કરેલા અને હિંદુ શાસ્ત્રોના તત્ત્વજ્ઞાનની પરિભાષા પર પણ એક સ્વતંત્ર પુસ્તક લખ્યું હતું. મહંમદ ગઝનવીના પૌત્ર બહેરામ બિન મસઉદે સંસ્કૃત ‘પંચતંત્ર’નો ફારસી તરજુમા કરાવ્યો હતો. બંગાળના મુસ્લિમ શાસકોએ રામાયણ અને મહાભારતના બંગાળી અનુવાદો કરાવ્યાના પણ દાખલા છે. બંગાળી શબ્દકોશમાં મળી આવતા ફારસી ભાષાના લગભગ અઠી હજાર જેટલા શબ્દો એ તેની અસરના જ્વલંત પુરાવારૂપ છે.

મુસ્લિમ શાસકોએ અરબી-ફારસીનું વિપુલ શબ્દકોશ ધરાવતી ઉર્દૂભાષા સૌ પ્રથમ ગુજરાતમાં જ વિકસાવી હતી, એ પણ એક નોંધપાત્ર ઘટના છે. એ ઉર્દૂ આજે તો કે ૧૧ ઐયને બિરદાવતી હિંદુસ્તાની તરીકે ઓળખાતી થઈ છે. આપણાં અખબારો અને નાટકસિનેમામાં ઉર્દૂ જગ્યાને સ્થાન લીધું. આપણી રાષ્ટ્રીય ચળવળો વેળાનાં નેતાઓનાં ભાષણો, ‘ઇન્દિલાબ ઝીંદાબાદ’ જેવાં સૂત્રો, દેશનાં શહીદોનાં અને દેશભક્તિનાં ગીતો અને દેશના સામાન્ય વ્યવહારમાં ઉર્દૂ વપરાતી થઈ. ઇસ્લામી લેખકોમાં પ્રચલિત એક બોલીને ‘ગુજરી’ નામ આપવામાં આવ્યું છે. મોગલ શહેનશાહ જહાંગીરના સમયમાં હિંદુસ્તાનમાં બાળકોને ફારસી પ્રત્યેના અનુરાગ કેળવવાને માટે સ્થાનિક ભાષાના મિશ્રશુભાગ પાઠ્યપુસ્તકો ચલાવવામાં આવતાં. એનો પ્રારંભ ગુજરાતમાંથી થયો હોઈ, ગુજરાતી સાથે સંકળાયેલી આ બોલી ‘ગુજરી’ તરીકે ઓળખાતી હોવાનો સંભવ છે. ગુજરાતના મુસ્લમાનોના સમયમાં મજલ્લના પ્રચારરૂપે આવતા ઓલિયા, ફકીરો અને દરવેશો આ ભાષાનો છૂટ્ટો ઉપયોગ કરતા. આ ‘ગુજરી’ને ‘ગુજરાતી ઉર્દૂ’ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવી છે. ગુજરાતના મુસ્લિમ સાહિત્યકારો અને સૂફી શાયરો સ્થળાંતર કરીને દખ્ખણમાં ખીજાપુર અને ગોલગઢોંડા ગયા અને પોતાની ભાષાને સાથે લેતા ગયા, તે ‘હક્કની ઉર્દૂ’ નામે ઓળખાઈ. ‘ગુજરી’નું અંતિમ સ્વરૂપ ઉત્તર ગુજરાતમાં— ખાસ કરીને કડી તાલુકામાં— ભવાઈ બજવાના તરજાના લોકોની ભવાઈ, ગઝલ, જકડી અને ગરબામાં મળે છે. ‘મેના ગુજરી’ ના ગરબામાં

આ ‘ગુજરી’ના અવશેષો પ્રાપ્ત થાય છે. અરબી, ફારસી અને ઉર્દૂ ભાષાની ગુજરાતી ભાષા પર એટલી બધી અસર પડી છે કે વેપાર-ધંધો, રાજસભ્યો, હુન્નરકળા, ખાદ્ય પદાર્થો, પોશાક, ખેતીવાડી, કેળવણી, વહાણવટુ એમ અનેક ક્ષેત્રો તે ભાષાઓના સંખ્યાબંધ શબ્દો, રૂઢિપ્રયોગો અને વ્યાકરણના નિયમો ગુજરાતીમાં વપરાતા થઈ ગયા છે.

ગુજરાતમાં મુસ્લિમ સત્તાની શરૂઆતમાં ખૂતશિકન ગાઝીની પેઠે મુસ્લિમોએ ઠેર ઠેર હિંદુ મંદિરો તોડીને, એમાંનો સામાન મસ્જિદો માટે ઉપયોગમાં લાદ્યો. ક્યાંક ક્યાંક તો થોડાક ફેરફાર સાથે એ મંદિરોને મસ્જિદોમાં ફેરવી નાખ્યાં. ધોળકાની ઇ. સ. ૧૩૩૩માં બંધાયેલી હિલાલખાન કાજીની મસ્જિદ અને ઇ. સ. ૧૩૬૧ માં ફિરોઝશાહ તખલખના સમયમાં બંધાયેલી જૂની જુમ્મા મસ્જિદ, માંગરોળની ઇ. સ. ૧૩૮૪માં આરામશાહના પુત્ર ઇઝુદીને બંધાયેલી જુમ્મા મસ્જિદ અને અન્ય મસ્જિદો, ખંભાતની ઇ. સ. ૧૩૨૫માં સુલતાન મહમદ તખલખના વખતમાં બંધાયેલી જુમ્મા મસ્જિદ, ભરૂચની ઇ. સ. ૧૩૦૨માં બંધાયેલી જુમ્મા મસ્જિદ તેમજ અમદાવાદની અહમદશાહની મસ્જિદ અને જમાલપુર દરવાજા આવેલી હૈમતખાનની મસ્જિદ— આ સર્વ મસ્જિદો હિંદુ-જૈન મંદિરો ફેરવીને કે તેમાંની સામગ્રીનો વિપુલ પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરીને તૈયાર કરવામાં આવી હોવાના પુરાવા સાંપડે છે.

મુસ્લિમો દ્વારા નવી તૈયાર કરાવવામાં આવેલી મસ્જિદોનું સ્થાપત્ય હિંદુ કારીગરોએ સજ્જ્યું. આથી ગુજરાત અને ભારતની મસ્જિદો તથા અન્ય સ્થાપત્યો ઇરાન, મધ્ય એશિયા કે ઇજિપ્તની હબતાં શુદ્ધ મુસ્લિમ સ્થાપત્યો ન બનતાં હિંદુ હબતાં સ્થાપત્યો બની રહ્યાં. મુસ્લિમ સ્થાપત્યની વિશાળતા અને ગંભીરતામાં ગુજરાતી કસબીઓએ લાક્ષિત્ય અને કોમળતા ઉમેર્યાં. શ્રી રત્નમણિ રાવ જોટે નોંધ્યું છે તેમ, ‘ભરપૂર અલંકાર સાથે જ સ્વચ્છ સાદાઈનો મજબૂતાઈ સાથે લાવખ્યનો જે સુમેળ ગુજરાતના મુસ્લિમ સ્થાપત્યમાં સંધાય છે એવો હિંદના અન્ય પ્રાન્તના કે હિન્દ બહારના દેશોના સ્થાપત્યમાં જડ્યો મુશ્કેલ છે. ” ઉજ્જલ કટિબધના નિવાસી મુસ્લિમોના સ્થાપત્યમાં ઘુમ્મટો, જળીઓ, અંદરની વિશાળતા એ બધી અંદરની ઠંડક માટે કરવામાં આવેલી યોગનાથી એ સ્થાપત્યો પડછંદ બન્યાં, પરંતુ લાક્ષિત્યનો તેમાં અભાવ હતો. એ તરવ હિંદુ કારીગરોએ ઉમેરી આપ્યું. ખીજા બાજુ, થાંભલા અને પાટડા પર ઊભાં થયેલાં હિંદુ સ્થાપત્યો ડીંગણા અને અંધારિયાં હતાં, તેમાં મુસ્લિમ સ્થાપત્યની કમાનોનો છૂટ્ટો ઉપયોગ થવાથી તે ડાંચાં અને ઉત્તસ ધરાવનારાં બન્યાં. તસુએ તસુએ નકશીદામથી ખચિત હિંદુ સ્થાપત્યમાં અલંકારનો અતિરેક ભારરૂપ લાગતો તેમાં ઢવે મુસ્લિમ સ્થાપત્યની સાદાઈ અને સંયમ પ્રવેશતાં તે રળિયામણાં બન્યાં.

હિંદુસ્તાની સંગીતમાં પણ મુસ્લિમોનો સારો ફાજો છે. અકબરના સમયમાં તાનસેને આ કળાને ખીલવી હતી. સંગીતવાદ્ય સિતારની અને હિંદુસ્તાની સંગીતની તરાના અને ખ્યાલ નામની રાગિણીઓની શોધ સુલતાન અલાઉદ્દીન ખિલજીના સમયમાં થઈ ગયેલા હજરત અમીર ખુશરૂએ કરી હતી. મુસ્લિમો દ્વારા આપાત થયેલી દુમરી, ગઝલ અને કવાલીની ફારસી તર્જો અને રાગોએ હિંદુસ્તાની સંગીતમાં નોંધપાત્ર ઉમેરો કર્યો.

મુસ્લિમ અમલ દરમ્યાન, મુસ્લિમ પોશાક સભ્યતાના ચિહ્નરૂપ ગણાતો હોઈ, હિંદુ નોકરીયાતોને પણ રાજદરબારમાં એ પહેરવો પડતો. મોહરમ જેવા તહેવારોમાં હિંદુ નાગરિકો મુસલમાની પોશાક પહેરતા. પાયબમો, કુર્તો, પહેરણ, સુરવાલ, અચકન સાફે વગેરેના પોશાક પ્રચલિત થયો. ‘દરજી’ શબ્દ પોતે જ અરબી-ફારસી ભાષામાંથી આપણે ત્યાં આવ્યો છે! ખાણી પીણાના શોખીન અને ગરમ મુલકમાંથી આવેલા મુસ્લિમોને મીઠાઈ અને શરબત ખૂબ પ્રિય હતાં. ‘મીઠાઈ બનાવનાર’ ના અર્થનો ‘કંદોઈ’ શબ્દ ફારસી-માંથી આવેલો છે. મૂળ સંસ્કૃત ‘અંડ શર્કરા’ ના ‘અંડ’ શબ્દ પરથી ‘અંડ’ ગુજરાતીમાં વપરાય છે. આ ‘અંડ’નો સમાનાર્થ ફારસીમાં ‘કંદ’ થયો અને ‘કન્દાઈ’ એટલે ‘કંદોઈ’ અર્થ તેમાંથી પ્રાપ્ત થયો. કળાબ, કુલફી, ગુલકંદ, ચપાટી (રોટલી), જલેબી, પુલાવ, ફાલુદા, બરફી, બિરંજ, બિરિયાની, મુરખ્ખો શીરો, શકરપારા અને હલવો એ સર્વ મુસ્લિમ મીઠાઈઓ અને વાનગીઓ ભારત અને ગુજરાતમાં લોકપ્રિય બની. આગ બગીચાના શોખીન ગુજરાતના મુલતાનોએ મરિજદ અને મહેલ જેવી ઇમારતો પાસે તેમજ અન્યથ છૂટી જગાઓમાં બગીચા બનાવડાવ્યા, અંદર હોજ મુકાવ્યા અને ઇરાન, તુર્કસ્તાન, બલુચિસ્તાન તેમજ અફઘાનિસ્તાનનાં ઋક્ષોને ગુજરાતની ભૂમિમાં વાવ્યાં. અનાર, અંજીર, અંજુર, આલુ, જરદાલું, તરબુચ, નારંગી, નાસપતી, ફાલસા, કુદીનો, બદામ, સફરજન વગેરે લીલા સુકા મેવાનો ગુજરાતમાં વ્યાપક વપરાશ શરૂ થયો. આનંદ ઉત્સવ, રમતગમત, શિકાર, જલસા, મિળબાની. પાન, આતશબાજી, કુલ, અત્તર, હીના એ બધાના શોખ પણ મુસ્લિમોએ આપ્યા છે. કાગળ બનાવવાની મૂળ કળા તો ચીનની, પણ તે ઇરાન મારફતે મુસ્લિમો દ્વારા ભારતમાં આવી. અમદાવાદમાં કાગળ બનાવવાનો ઉદ્યોગ ચાલતો. આજે પણ ત્યાં ‘કાગઢી મહોલો’ એની નિશાની બળવી રહી છે. મહોરમના તાજિયાનું કાગઢી કોતરકામ પતંગોની બનાવટ અને અન્ય કાગળની કારીગરી આજે પણ મુસ્લિમોને હસ્તગત છે.

છેક પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી માંડીને અત્યાર લગી અનેક પ્રગ્નઓ ગુજરાતમાં આવીને વસી છે, અને ગુજરાતી જ બની ગઈ છે. લડાયક ગતિએ તો મોટે ભાગે ક્ષત્રિય વર્ણમાં ભળી ગઈ છે. મુસ્લિમ પ્રગ્ન પોતાની વિશિષ્ટ મુદ્રા ધરાવતી હોવા છતાં તેના પર ગુજરાતી વ્યવહારપણું, નમ્રતા અને સહિષ્ણુતાના સંસ્કાર પડ્યા છે. સામે પક્ષે મુસ્લિમ સંસ્કૃતિનો સંપર્ક આપણને એટલો તો માફક આવી ગયો છે કે એના પરદેશીપણાની છાપ લગભગ બૂંસાઈ જવા આવી છે.

—માહિતીખાતાના સૌજન્યથી

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી યોગી એન્જનીયર્સ

શેલારશા સ્ટેશન રોડ-નળની સામે,

ભાવનગર.

અમારે ત્યાંથી મશીનરી એવર પાર્ટ્સ. એઈલ એન્જીન તથા ઇલેક્ટ્રીક મોટરો વિગેરે નિષ્ણયન ભાવે હાજર સ્ટોકમાં મળશે.

એક વખત જરૂર અમારા સ્ટોરની મુલાકાત લ્યો.

રોજના યજ્ઞનું પુણ્ય

એક બ્રાહ્મણ.

યજ્ઞ કરે અને દાન આપે.

દાન આપતાં એ નિર્ધન થઈ ગયો.

ધરમાં ખાવાનો જોગ પણ ન રહ્યો.

ધરની સ્ત્રીએ કહ્યું: ‘તમે યજ્ઞ અને દાનથી ધણું પુણ્ય એકત્ર કર્યું’ છે. પાડોશમાં એક શેઠ રહે છે. એ પુણ્ય ખરીદે છે. જઈને થોડું પુણ્ય વેચી આવો ને ઘણાં ઘણી લઈ આવો.’

બ્રાહ્મણ શેઠના ગામ તરફ ચાલ્યો. સ્ત્રીના આગ્રહ પાસે એ થાક્યો હતો. જઈને ગામના પાદરે બેઠો. સાથે પત્નીએ ચાર રોટલા આપ્યા હતા, તે કાઢીને ખાવા બેઠો.

તરતની વિચારેલી એક કૂતરી; એ સામે આવીને પૂંછડી પટપટાવીને ખાવાનું માગવા લાગી. બ્રાહ્મણે એક રોટલો તેને આપ્યો, પણ કૂતરી ખૂબ ભૂખી હતી; ધીરે ધીરે ચારેચાર રોટલા ખાઈ ગઈ.

બ્રાહ્મણ મહાજન પાસે પહોંચ્યો. મહાજન જણાવ્યું હતો. એણે બધાં સુકૃત્યો સાંભળીને કહ્યું: ‘મને આજના યજ્ઞનું પુણ્ય આપો. એ હું મોં માગી કિંમત આપીને ખરીદીશ.’

બ્રાહ્મણ કહે ‘આજે મેં યજ્ઞ કર્યો જ નથી.’

‘તમે કૂતરીને ચાર રોટલા ખવરાવ્યા એ મોટો યજ્ઞ હતો. લાવો, એક તરફ ચાર રોટલા મૂકો, ને સામે મારાં હીરામોતી મૂકો.’

હીરામોતી જાખડામાં ઠલવાયાં, પણ પેટું પડ્યું જંચું ન થયું.

બ્રાહ્મણ બોલી ઊઠ્યો, ‘શેઠ! મારું પુણ્ય મારી પાસે. મારે પુણ્ય વેચવું નથી!’

—શુભેચ્છા સાથે

એક સદગૃહસ્થ તરફથી

ગુજરાતની સંસ્કૃતિ

—શ્રી હરકાન્ત શુક્લ

ગુજરાતને હિન્દી અલગ હોય તેવી કોઈ સંસ્કૃતિ છે નહિ પણ દરેક વિભાગની જેમ તેને પ્રાદેશિક વિશિષ્ટતાઓ તો છે જ જેને કારણે ગુજરાતે અમુક સમયના અંતરે એવા મહાપુરુષો પેદા કર્યા છે જેના વ્યક્તિત્વની છાપ માત્ર ગુજરાતની નહીં પણ સારાથે ભારતની સંસ્કૃતિ ઉપર પડેલ છે. કોઈપણ દેશ કે પ્રદેશનાં સંસ્કાર ઘડનારાં અનેક તરવે હોય છે પણ આ બધામાં ભૌગોલિક તરવ એ સૌથી મહત્વનું તરવ છે. આપણે ગુજરાતનો જ દાખલો લઈએ તો જણાશે કે ગુજરાતના આર્થિક, સામાજિક તથા સાંસ્કૃતિક જીવનના ઘડતરમાં એના એક હળર માઈવ લાંબા સાગરકાંઠાએ કેવો મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી ગુજરાત એ પશ્ચિમનું દરિયાઈ વ્યવહાર અને વ્યાપારનું નાકું ગણાતું એટલું જ નહીં પણ દારકાથી માંડી સોપારા સુધીનાં ગુજરાતના બંદરો પશ્ચિમ હિન્દની સાગરપટ્ટીનાં રક્ષણહાર બંદરો ગણાતાં અને આ બંદરોથી અનેક દેશની સમૃદ્ધિ ગુજરાતમાં કલવાતી, એટલું જ નહીં પણ અહીંના તથા દેશપરદેશના સંસ્કૃતિના વહેણો અહીંથી પસાર થતાં. ગુજરાતના સાહસપ્રિય વ્યાપારીઓએ જીવ્યાને તો ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક વસાહત બનાવી હતી અને બોરોણદુરના સુપ્રસિદ્ધ મંદિરના સ્થાપત્યમાં ગુજરાતના શિલ્પકારો તથા સ્થપતિઓએ ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો તે સુવિદ્ય છે. સૌરાષ્ટ્રના સિહપુર (સિહોર) ના એક રાજકુમાર વિજયે પાંચમી શતાબ્દિમાં લંકા જતી તેને સિંહલદીપ નામ આપી ગુજરાતની સંસ્કૃતિનો વિજયધ્વજ ફરકાવ્યો હતો. ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર તથા કચ્છના સાગરકાંઠે વહાણો બનાવવાનો ધંધો પણ એટલો જ વિકસ્યો હતો. કચ્છના એક વહાણવટીએ વારકેડીગામના વહાણને આફ્રિકાથી હિંદ કાબ્યાની તથા નેક્સનનું બાણીતું લડાયક જહાજ દ્રક્ષણગર નવસારીમાં બંધાયું હતું તે વાતો ગુજરાતને મળેલા સાગરરાણીના બિરુદને યથાર્થ કરનારી ગૌરવપ્રદ કથાઓ છે. ગુજરાતના વિશાળ સાગરપટ્ટે આપેલ સમૃદ્ધિ તથા મહા નદીઓએ આપેલ નૈસર્ગિક કળદ્રુપતાને કારણે દેશપરદેશની જાતિઓ હંમેશા ગુજરાત તરફ આકર્ષાઈ છે. ગ્રીક, રોમન, બેક્ટ્રીયન શક, હૂણ, અરબ, ટર્ક અઘ્ધાન, ફીરંગી, ડચ, ફ્રેન્ચ, અંગ્રેજો વગેરે પડોશી પ્રજાઓ તથા હિંદની અનેક જાતોને ગુજરાતે આશ્રય આપ્યો છે આ બધી જાતો, કોમો અને પ્રજા સાથેના લોહી અને આચાર વિચારોના પ્રચુર સંમિશ્રણમાંથી ગુજરાતની પ્રજા અને સંસ્કૃતિ સમૃદ્ધ બન્યાં છે.

પ્રાચીન સંસ્કારધામો

આર્યોના આગમન પહેલાંની સિંધુ-સંસ્કૃતિના જે અવશેષો ગુજરાતમાંથી મળ્યા છે તે પણ ગુજરાતના આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારના

કેંદ્ર તરીકેની ખ્યાતિનો વિસ્તૃત ખ્યાલ આપે છે સિંધુ સંસ્કૃતિ પહેલાંના કાળમાં તાજેતરમાં થતાં નવાં સંશોધનો શું પૂરવાર કરશે તે તો એક કોયડો છે, પણ આ બધા ઉપરથી પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી ગુજરાત પાસે પડેલા અતિપ્રાચીન સંસ્કાર વારસાનો ખ્યાલ આવે છે. આર્યોના આગમન પછી જે આર્ય સંસ્કૃતિનો ઉદય થયો તેના પ્રણિતાઓમાં વ્યવન, ભુગુ, માર્કંડેય, યાજ્ઞવલ્કય, કણ્વ, સૌભરી જેવાં મહાન તપસ્વીઓ જ હતા અને પુરાણકાળના નાયક શ્રી કૃષ્ણ જેવા રાજપુરુષ, તરવચિતક, કલાકાર દ્વારા ગુજરાતને સંગીત, નૃત્ય તથા એ વખતના જાતિશાસ્ત્રનો સમૃદ્ધ વારસો મળ્યો છે. ભારતની સંપત્તિ અને સંસ્કૃતિના કેન્દ્ર સમું દારિકા આજે પણ પુરાણી કથાઓને જીવંત બનાવી ગુજરાતની પ્રજાને પ્રાચીન સંસ્કારિતાની પ્રેરણા આપે છે. દારિકાથી પણ વધુ પ્રાચીન સોમનાથ એ તો ગુજરાતનાં શૌર્ય, સંસ્કાર, આશા-નિરાશા તથા જય-પરાજયનો કડીબદ્ધ ઇતિહાસ રજૂ કરતો ગુજરાતની સંસ્કૃતિનો શિલાલેખ છે. આ મંદિરના વિધાયકો હતા સોમ, રાવણ અને શ્રી કૃષ્ણ જેવા પૌરાણિક કથાના નાયકો અને તેનાં મૂળ તો શિવ અને શક્તિના પ્રાચીન ધર્મસંપ્રદાય જેટલાં પ્રાચીન છે. સાત માળનું સ્થાપત્ય, ૫૬ સ્તંભોડિત થાંભલાઓ, ૨૦૦ મણની સોનાની સાંકળ અને ૩૫૦ જેટલી તુલસીનાઓનું તુલસાર્ચન, કાશ્મીરથી આવતાં યુગ્ધો તથા કાશીથી આવતાં ગંગાજળની એક પરદેશી ઇતિહાસકારે દહેલી કથા આજે પણ ગુજરાતીઓનો કલ્પનાને ઉત્તેજે છે. માનવ અસહિષ્ણુતાએ વેરેલા વિનાશ અને સંહારના રાખ અને ધૂળના ઢગલાઓમાંથી ફરી ફરી પુનર્જનન પામતું આ મંદિર તો ગુજરાતીઓની સંસ્કૃતિ પ્રત્યેની અડગ અને અવિચલ શ્રદ્ધાનું પ્રતીક બની ગયેલ છે.

પણ સામ્રાજ્યોની સ્મૃતિ-શિલા

શ્રીકૃષ્ણ પછી આવેલા અંધકારયુગ પછી ભારતના ઇતિહાસનું પ્રભાત મૌર્યકાળથી ઉઘડે છે. મૌર્ય, ક્ષત્રપ, ગુપ્તવંશો જેવા મહા સામ્રાજ્યવાદી સત્તાના હળર વર્ષના સાતત્યની સાક્ષી આપે છે. ગિરનારનો શિલાલેખ, જ્યાંથી ભારતીય ઇતિહાસને વાચ્યા મળે છે. તે આજથી લગભગ ૨૩૦૦ વર્ષ પહેલાં શાંતિ, પ્રેમ, દયા અને અહિંસા દ્વારા માનવતાનું સામ્રાજ્ય ચલાવવાનો પહેલો પ્રયોગ કરનાર સમ્રાટ અશોકના ઉપદેશના સિદ્ધાંતોનું સમર્થન કરે છે! પ્રાચીન હિન્દનું આધ્યાત્મિક ગૌરવ સાચવી રાખનાર આ શિલા આજે પણ લીંગ એક નેશનલ અને યુનો જેવી સંસ્થાઓ દ્વારા શાંતિ સ્થાપવા મથતી માનવજાતને મોઢપ્રદ બની ગયેલ છે. એટલું જ નહીં પણ આજના હિન્દની પરદેશીતિની આધારશિલા બની ગયેલ છે.

વલ્લભીના વૈભવ અને વારસો

ગુપ્તકાળ પૂરો થતાં ગુપ્ત સેનાધિપતિ મિત્રાર્કે વલ્લભીપુરમાં મૈત્રકવંશની સ્થાપના કરી. આ રાજ્યના ત્રણસો વર્ષનો કાળ એટલે ગુજરાતનો પ્રથમ સુવર્ણયુગ. માળવા અને સહ્યાદ્રિનું સ્વામીત્વ સિદ્ધ કરનાર આ રાજ્યકાળમાં નાલંદા અને તદ્દશિક્ષાની બંગેબરી કરી શકે તેવા વિદ્યુતકેન્દ્ર તરીકે ભારતમાં પ્રસિદ્ધ હતું. સ્થિરમતિ અને ગુણમતિ જેવા બૌદ્ધ ધર્મના સમ્મિતીય શાખાના ઉત્પાદકો વલ્લભીમાં હતા. જૈનધર્મનો 'વલ્લભી-વાચના' નામનો ગ્રંથ અહીં લિપિબદ્ધ થયો. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાલિદાસ અને ભવમૂર્તિની હરોળમાં મહાકવિ હરી પણ વલ્લભીમાં જ આ કાળે થયા. વલ્લભીમાં સૌથી વધુ તો કોટયાધીશો હતા અને નૌકાયાન માટે પ્રસિદ્ધ થયેલ વલ્લભી-વૈભવની વાતો તો આજસુધી પ્રસિદ્ધ છે.

સોલંકીયુગની કીર્તિકથાઓ

મહાગુજરાતના પાયા નાખ્યા વલ્લભીના મૈત્રકોએ તો તેને સિદ્ધ કર્યું. ગુજરાતના સોલંકીઓએ આ કાળમાં પણ અણુહિતપુર અને વડનગર વગેરે વિદ્યાધામો હતાં. મૂળરાજ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ, ભીમ, વીરધવળ જેવા સોલંકી રાજવીઓ અને તેના શાન્તુ, ઉદયન, મંગલ, વસ્તુપાળ જેવા મહાઅભાત્યો, તથા હેમચંદ્રાચાર્ય સોમદેવ, મેદુતુંગ જેવા અનેક વિદ્વાનોએ ગુજરાતને રાજકીય, સાંસ્કૃતિક તથા સાક્ષરદેહ આપ્યો. સોલંકીકાળની શિલ્પસ્થાપત્યની સમૃદ્ધિ આજે પણ રુદ્રમહાલય, વીસનગર-વડનગરનાં કીર્તિતોરણો, ડભોઇની હીરા-ભાગોળ, મોદેરાનું સૂર્યમંદિર તથા ધાન, ધૂમવી અને સૈનકપરના મંદિરોનાં ખંડિત કલેવરો દ્વારા ગુજરાતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું દર્શન થાય છે.

હિંદુ-મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ-સમન્વય.

ચાલુક્યકાળ પછીના મુસ્લિમકાળમાં ગુજરાતે હિંદુ-મુસ્લિમ સંસ્કૃતિનો સમન્વય કરી અનેક સુંદર સ્થાપત્ય પ્રણાલિકાઓ આપી છે. જેના નમૂનારૂપે આજે પણ અમદાવાદ, ચાંપાનેર, જુનાગઢ, માંગરોળ વગેરેની મસ્જિદો તથા મકબરાઓ મોજુદ છે. આ વખતના ઉત્કૃષ્ટ શિલ્પના નમૂનારૂપે અમદાવાદની સીદી સૈયદની જળી જગ-મશહૂર છે. આ કાળમાં સોળમી શતાબ્દિમાં થયેલ સુલતાન બહાદુરશાહે ઐજુ નામના એક મહાન સંગીતાચાર્યને ગુજરાતના રાજ્ય-ગાયક તરીકેનું સ્થાન આપ્યું હતું. ઐજુ મૂળ ચાંપાનેરનો હતો અને તેણે દેવી કાલિકાની પ્રશસ્તિરૂપે રચેલ સંસ્કૃત પ્રબંધો આજ સુધી હિંદના શિષ્ટ સંગીતકારોમાં પ્રચલિત છે. દીપક રાગથી પ્રદીપ્ત થયેલ તાનસેનને ગુજરાતના વીસનગરની નાગર કન્યાએ મેઘમલ્લાર ગાદને શાંત કર્યાની દંતકથા ગુજરાતમાં ઉચ્ચ સંગીતની સમજ કેટલી વ્યાપક હતી તે બતાવવા માટે પૂરતી છે.

સાંસ્કૃતિક પરાવલબન

ગુજરાત બસકે ભારત ઉપર આવેલ પન્દેરી આક્રમણોમાં સૌથી વધુ ખતરનાક કોઈ આક્રમણ હોય તો તે અંગ્રેજોનો હિન્દ ઉપર માત્ર રાજકીય જ નહીં પણ તેનો સાંસ્કૃતિક વિજય પણ એટલો જ વ્યાપક હતો. અંગ્રેજોએ ભાષાનું માધ્યમ ફેરવ્યું તેની સાથે યુરોપની સંસ્કૃતિ હિંદી સંસ્કૃતિ કરતા વધુ ચડિયાતી હતી તેવી ભાવના પણ હિંદીઓના મનમાં પેદા કરી. ગુજરાતમાં ઐતિહાસિક સત્તાનો પગ પેસારો કરનાર વોકરના આગમન સાથે ઈ. સ. ૧૮૦૭ માં થયો.

ગાયકવાડી યોગ તથા પેશકર્શને કારણે વડોદરાના ગુજરાતના અન્ય રાજ્યોની સાથે ઝગડા પતાવવાના બહાને અંગ્રેજ વર્ચસ્વ ગુજરાત ઉપર ફરી વળ્યું. ગુજરાતમાં હિન્દના કોઈપણ ભાગ કરતાં દેશી રાજ્યોની સંખ્યા ઘની હોવાથી ગુજરાતની કલા અને સંસ્કૃતિએ દેશી રાજ્યોમાં આશ્રય લીધો. દેશી રાજ્યોમાં સાહિત્ય, વિદ્યા અને કલાને આશ્રય અપવાની પ્રણાલિકાઓ પહેલેથી જ ચાલુ હતી એટલે હિંદના નામાંકિત સંગીતકારો તથા વિદ્વાનોને સહુથી વધુ આશ્રય મળ્યો વડોદરા રાજ્યમાં. પ્રો. મૌલાબક્ષ, ઇનાયતખાં, કૃષ્ણાઝમાં વગેરે રાજ્યગાયકો સ્થાપ્યા એટલું જ નહીં પણ ઉચ્ચ સંગીતનું શિક્ષણ આપનારી સંગીતશાળા પણ સ્થાપવામાં આવી. તેવી જ રીતે જામનગર, ભાવનગર, જૂનાગઢ, વલ્લભી, ધરમપુર વગેરે રાજ્યોએ પણ શિષ્ટ સંગીતને પોષણ આપવામાં સક્રિય ફાળો આપ્યો છે.

આ જ કાળમાં ગુજરાતની રંગમૂર્તિની પણ સ્થાપના થતાં ગુજરાતી નાટ્યકલાનું પુનરુત્થાન થયું. અને ગુજરાતની રંગમૂર્તિએ આપેલ નાટ્યકારો, નટો તથા નાટ્યમંડળીઓ જોતાં આ કલા વધુ વ્યવસ્થિત અને વિકસિત બની. પરંતુ બોલતી ફિલ્મો આવતાં ગુજરાતની રંગમૂર્તિને જે મરણુ તોડ ફટકો પડ્યો તેમાંથી તે હજુ બહાર આવી નથી.

મુસ્લિમ અને મહારાષ્ટ્ર સત્તાના વખતમાં ગુજરાતના કાવ્ય-સાહિત્યે તો ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરી. નરસિંહ, ભાલણ, પ્રેમાનંદ, શામળ, દયારામ જેવા ખ્યાતનામ કવિઓ આપ્યા હતા. પરંતુ ગુજરાતના ગદ્ય અને નવલકથા સાહિત્યે છેલ્લા દોઢસો વર્ષોમાં જે વિકાસ કર્યો તે અરેબર અદ્ભૂત છે. પરિણામે હિંદની વિકસિત અને સ્વતંત્ર ગણતી ભાષાઓમાં ગુજરાતીએ હીક હીક સ્થાન મેળવ્યું છે અને આજે પણ ગુજરાતનું વાકમય વિકસતી દશમાં છે. પરાવલંબનમાંથી છૂટકારો મેળવવા આધુનિક કાળમાં પ્રથમ પ્રયત્ન કર્યો સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ. તેમણે આર્યધર્મ દ્વારા સ્વધર્મ અને સ્વરાજ્યની ઘોષણા સારાથે ભારતવર્ષમાં કરી. આ પછી સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વરાજ્યની ઘોષણા કરનારા હતા રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીજી.

નવગુજરાત:

મહાત્મા ગાંધીજીએ સત્ય અને પ્રેમના પ્રયોગો દ્વારા અહિંસક સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની શરુઆત ગુજરાતમાં કરી ગુજરાતને સ્વતંત્ર્ય-પ્રવૃત્તિનું એક અજબગદ બનાવ્યું. આ પ્રવૃત્તિએ ગુજરાતને સરદાર પટેલ, હક્કર બાપા, અગ્ન્યાસ તૈયબજી તથા દરબાર ગોપાળદાસ જેવા સન્નિષ્ઠ સેવકો પણ આપ્યા.

ઐતિહાસિકાળમાં રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ઊન્નિમિત્ર બનેલ ગુજરાતના ઇતિહાસે પડખું ફેરવ્યું અને ભાષ્યનું ચક્ર પૂરું કર્યું. સેંકડો વર્ષ પછી રાજકીય નકશા ઉપરથી ભૂસાર્મ ગયેલ ગુજરાત રાજ્યનો તા. ૧ મે, ૧૯૬૦ના રોજ પુનર્જન્મ થયો. ગુજરાતને તેનાં સ્વકીય રાજ્ય, ભાષા અને સંસ્કૃતિ હોવા છતાં ગુજરાતીઓ તેની સંકુચિતતામાં કદાપિ રાખ્યા નથી. હિંદભરમાં પથરાયેલ અને આપારી સૂઝવાળા ગુજરાતીને ભાષાકીય વાડાળવી કદાપિ નહીં નથી. દિલ્હી હોય કે કલકત્તા, મદ્રાસ હોય કે મહીસુર જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી ગયા છે ત્યાં ગુજરાતી જે તે વિભાગના નાગરિક તરીકે જ રહ્યો છે અને ગુજરાતનું નામ રોશન કર્યું છે.

(શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજના સ્મૃતિ ગ્રંથમાંથી સાહાર.)

ગુજરાતની ગ્રામસંસ્કૃતિ

—શ્રી જોરાવરસિંહ ભટ્ટ એમ. એ.

ભારત એ દુનિયાનું સંસ્કૃતિતીર્થ બન્યું છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ એ અનેક સંસ્કૃતિઓનું સંગમસ્થાન બનીને, પોતાનું મૌલિક તીર્થસ્થળ રચ્યું છે. તેની યાત્રાએ પરાપૂર્વથી અનેક પરદેશીઓ આવે છે અને આ ભવ્ય સંસ્કૃતિને નિહાળીને આશ્ચર્યમુગ્ધ બની જાય છે.

પ્રકૃતિના ખોળે વસેલાં કોઇ પણ ગામડાં પર દૃષ્ટિપાત કરીશું તો જણાશે કે ગુજરાતનું એકે એક ગામડું આગનું સંસ્કૃતિરૂપી સંસ્કાર-ધન સાચવીને બેઠું છે.

આ સંસ્કૃતિની ભવ્યતા નિહાળવી હોય તો ચાલો મારી સાથે. હું તમને ગુજરાતનાં ગામડાં બતાવીશ. આનંદ ઉદ્ઘાસથી મધમધતું, જ્વળનના ઝળહળતાં રંગોરેલાવતું લોકજીવન બતાવીશ. અહીં ગુજરાતની ગ્રામસંસ્કૃતિનું ધ્વજકતું હાર્દ બેસા મળશે.

સૂરજ ઉગ્યો રે કેવડિયાની ફણુશે કે,
વહાણેલાં ભલે વાયા રે.

આમ વહાણું ન વાય ત્યાં તો આખી રાતની મીઠી નિંદ્રામાંથી ગામડું આગસ મરડીને બેઠું થાય છે. ધમ્મર ધડી અને વગેલાંના નાદ સાથે, મીઠા ગળામાંથી ગળાઈને નીકળતાં લોકગીતોનાં ઝરણાંઓ કલકલ રવરે વહેવા માંડે છે.

સૈયર મોરી રે,
આંદલિયા પછવાડે સૂરજ ઉગિયો રે લોલ.
સૈયર મોરી રે,
ઉતારાને કરનાર વાલમ વાડિયે રે લોલ.
સૈયર મોરી રે,
વાટલડી બેઠ બેઠને મારો જનમ ગયો રે લોલ.

મંદિરોમાં પાંચ પાંચ વાટચોના દીવડા પ્રગટે છે, આરતી ઉતરે છે. પ્રભુની પૂજા થાય છે. મધુર ધંદારવથી વાતાવરણ રમ્ય બને છે. ખેડૂતો સાંતી લઈને ઉતાવળાં ઉતાવળાં ખેતરે જાય છે. ગામડાની ગોરીઓ માથે મોતીની રૂપાળી ઇસી અને ત્રાંબાવરણી હેલ્ય મુઝીને પાણી ભરવા નીકળી પડે છે. સૂરજના સોનેરી ફિરણોમાં ગામડું ખૂબ જ રંગિયામણું લાગે છે. આ ગામનું પાદર છે. સામે દેખાય છે તે શૂરવીરોની શહાદતના યશોગાન ગાતાં અને પરાક્રમેની યાદ આપતાં પાળીયાં છે. બાબુમાં જે જગ્યા છે ત્યાં દરવર્ષે ફાગણ સુદ પૂનમના દિવસે હોળી પ્રમદાવવામાં આવે છે. ગામના છોકરાઓ ઘેરેયા બનીને ગાંડાતર થઈને નાચે છે. ગોડ ઉઘરાવીને નાસ્તાની ઉમળણી કરે છે. નવપરિણીત વરરાજ્યો હોળી ફરતાં સાત આંટા કરે છે, અને હોળીના આશિષ મળીને તેમાં નાળીયેર હોમે છે. લોકો એ પક્ષમાં વહેવાઈને દૂધ અને રામવાળાની રમઝટ બોલાવે છે.

પગ ટુંકા, પારેવડાં, બેકંતા બેસાજ
બોડાળું એવું જડે, બે લખયું હોય લેસાડ.

બીજે પક્ષ ઉપાડે...

કોઇ ઘોડો કોઇ પરખડો, કોઇ શીલવતી નાર
સરજનહારે સરજ્યા તીનું રતન સંસાર.

જેમ રાત ગળતી જાય તેમ દૂધા પણ જમતા જાય, સવાર થતાં
સુધી એકેય પક્ષ થાકે જ નહીં ને !

લગ્નગાળામાં શણગારેલાં બળદોવાળી અને ધમ્મર ધૂધરા વગાડતી
બનો પણ અહીંથી જ પસાર થવાની.

ત્રાંબાકુંડી નવ ગજ ઉંડી
તે ઘર બહેની પરણ્યો રે.
માતા જેવા સાસુ હોય તો,
તે ઘર બહેની પરણ્યો રે.
પિતા જેવા સસરા હોય તો
તે ઘર બહેની પરણ્યો રે.

ગામનું પાદર આવતાં બનડીઓને વધુ પોરસ ચડે. વણથાક્યે
વરરાજના ગીતો ગાયે જ જાય...

તારા દેશમાં ઝાઝા વેશ કે
લાડી વીંજણો શું ન લાવી ?

ત્યાં તો ગાડા તારવવાની હરિકાઈ જામે અને જોતજોતામાં
જન ત્યાંથી પસાર થઈ જાય છે. દશેરાના દિવસોનાં ઘોડાની
હરિકાઈ પણ આ પાદરમાં જ થાય છે.

અખાત્રીજ એ તો ગામલોકોનો માનીતો ઉત્સવ. વહેલી
સવારથી જ ખેડૂતો દૂધમાં કંકુ ઘોળે છે. થાળીમાં સોપારી, કાચું
સુતર, પૈસા, દોરા તથા ગોળ અને કપાસીયા લઈને શણગારેલાં
બળદોને કંકુવાળા દોરા બાંધી ગોળ તથા કપાસિયા ખવડાવીને
નવા વર્ષનું મુહૂર્ત કરવા નીકળી પડે છે. બળદો ઉપર સુંદર મળની
ભરત ભરેલી ઝુલ્યો, માથે ખાપુવાળા મથરાડિયાં, શીંગડે શિંગરોડિયાં
નાંખીને ગળે ધમ્મર ધુધરા તથા ખંભાતી ઝણ્ણ બાંધીને આખા
ગામના સાંતી આ પાદરમાં થઈને મુહૂર્ત કરવા ખેતર જાય છે.
ધમધમ ધુધરા વાગે છે. ઝોલાં લેતી ઝુલ્યો પવનમાં હિલોળા લે છે.
ઝુલ્યોમાં ભરેલા આભણાં દાંત કાઢીને સૂરજ સાથે વાતો કરે છે.
આખું ગામ જેવા ઉમટે છે. સાંતી પોતપોતાના ખેતરે જઈને
પાંચ આંટા હળના ચાસ પાડીને પૈસો તથા સોપારી દારીને પાછા
કરે છે. વળતાં પણ હરિકાઈ ચાલે છે. પાળ્યે ઉમેલા લોકોના
હોંકારા અને રીડિયારમણ સાંભળીને ચમકેલાં બળદોને પણ તાન
ચડે છે. તેઓ મોટી મોટી ફાળો ભરીને હરણિયાની માફક દોડે
છે. ભડકણ બળદોની ઝુલ્યો ઉડી જાય છે. હળના ઇસડાં ભાંગીને
ભૂકો થઈ જાય છે. હાંઆરને પણ નીચે પછાડીને પાછળ ધસડી

જર્મ સાંતી વાડમાં કે આશ્રમાં ઝીંકે છે ત્યારે આ દશ્ય જોઈને સૌ કોઈના શ્વાસ અદ્ધર ચડી જાય છે.

આ ગામનું મોહામણું સરોવર છે. આખા ગામને પુરું પડી રહે તેટલું પાણી દર ચોમાસામાં ભરાય છે. ગ્રામ-બાલિકાઓ અને નવીસર્વી વહુઓ પોતાના નાના મોટા પ્રતો પણ અહીં જ ઉજવે છે. સરોવર કાંઠે વિશાળ વડો છે. વડપૂજા પણ અહીં જ થાય છે. ગ્રામ-કન્યાઓ ગોર્યમાની માટીની પ્રતિમા બનાવીને થાળીમાં કંદુ, ચોખ્ખા, અખીસ, ગુલાસ, અમરબત્તી, કમળકાકડી, ગોળ તથા રૂની માળા લઈને દીવડા પ્રગટાવીને અખીસ ગુલાસનો અભિષેક કરે છે. કોઈ ગોર્યમાને વધાવે છે. કોઈ માળા પહેરાવે છે. સૌ હોંશથી ગાય છે.

ગોર્યમાં ગોર્યમાં રે સાચુ દેવને સવાલિયા

ગોર્યમાં ગોર્યમાં રે સસરા દેવને ભૂખાળવા.

નવીસર્વી વહુઓ વળી નવું ગીત ઉપાડે છે-

મારા ઘેરે વાણીડા બલે આપ્યો રે

રૂડી ચુંદડીઓ લઈ આપ્યો રે

પાતળા પાર્વતી માને કાળે રે

ભોળી ભવાનીને કાળે છે રે.

પોલી પૂનમના પરાદેવડા પાતળાં વાટકા કરીને તેમાં દ્વાળા દીવડા પ્રગટાવીને કુમારિકાઓ સરોવરમાં તરતાં મૂકે છે. અધકરને ભેદતાં અને જળજળિયાં પાણીની સપાટી પર લહેરાતી આ દીવમાળા મળનું વાતાવરણ સર્જે છે.

ભાદરવા સુદી અગિયારસના દિવસે ગામજોડો ઠાકોરજીની પાલખી લઈને સરોવરના ત્રણ વધાવવા માટે આવે છે અને જગાશય કાંઠે જુવાનડાઓ ગરબીની રમઝડ બોલાવે છે.

એ ઓધા કહોને કાન કેમ નાંવિયા,

રથ જોડી ઓધાજી કેમ અવિયા ?

ઓધા ત્રજમાં વાતું થાય છે.

કૃષ્ણ મધુરામાં જાય છે.

સરોવરની પૂર્વ તરફ અખલ્લજ ખાજડા નીચે ચરમાળીયા (નાગદેવ)ની દહેરી છે. તેમાં નાગદેવની પકવેલી માટીની ત્રણ પ્રતિમાઓ છે. નાગપાંચમના અહીં તલવટ વહેચાય છે. નોરતામાં ગામના બાળકો ઘોઘા લઈને ગાતાં ગાતાં મૂકવા માટે અહીં આવે છે.

ઘોઘો ઘોઘો ઘોઘ સત્તામ

નાથીયાઈના વીર સત્તામ

આગલો અંદુદ્ધાર, પાછલો પહેરેદાર

તેજ દો, ધુપ દો, બામાંને બદામ દો...

જગાશયને આરે પેલી વાવમાં સંદેશનું સ્થાન છે. ગુજરાતને ગામડે ગામડેથી લોકો માનતા અને બાધા પૂરી કરવા માટે આવે છે. વાંઝીયાં મહેણાં ભાંગવા માટે માતાજીને અરજ કરે છે.

લીસો ઘોડો રણુ આઈ રણુ રે પાંખડિયો

હેસ દઈ સંદેશ શિરે ચડિયા રનાદે,

પહેરતી ઓઝતી વાંઝ કહેવાણી રનાદે.

મેજુલા ભાંગો મા ભાણુની રાણી રનાદે,

હું બલિહારી હું બલીહારી આથી તમારી દાસી.

આ જગાશયની પાક્ય વડ, પીપળ, આંબલી, લીમડાના વૃક્ષોથી

આગ્રહિત છે. તેના ઉપર આવેલા પક્ષીઓના માળામાંથી મધુર કલરવ સંભળાય છે. અહીં જ ગામનો ગોંદશો છે. ગામના કોરો સવારમાં બેગા થાય છે. વાજરડાંઓ આનંદથી થનગને છે. ગાયો બાંબરડે છે. પેલી આંબલીની ડાળે ગોપબાલોએ હાંચકો બાંધ્યો છે. બખ્ખે બેશ ગાતાં ગાતાં હાંચકે છે. પેલો જુવાનિયો તે કુમતાંવાળા બખ્ખે પાવા વગાડે છે. બીજે લીમડા ઉપર આસન જમાવીને ગીત ગાય છે. સામેની હરિયાળીમાં મોર નૃત્ય કરે છે. દેસો દુંગે (ટાંગે) વળે છે. પેલી વાડ બાગળ સાપ અને નોગિયાનું મહાભારત ચાલે છે. સાપને ઉપાડવા માટે સમડી પણ આકાશમાં આંટા મારી રહી છે. આવા દશ્ય નિહાળતાં સૂર્યનારાયણ પોતાનો રથ આકાશના માર્ગે દોડાવી મૂકે છે. ભાતવારીઓ ભાત લઈને જતાં, પિયામિલનની હોંશમાં રતો દૂકો કરવા ગીતો ગાય છે.

મારી નવરંગી વાડીમાં કેવડો મહેક્યો રે લોલ

હાકોર કેવડો લેતા જાય કે આગળ ને મજે રે લોલ.

આવ્યા શિયાળાના દાંડા કે લાગે દોઢલા રે લોલ

બેળાં રેશમી ગાદલાં લેશું શિયાળો શું કરે રે લોલ.

આવ્યા ઉનાળાના દહાડા કે લાગે દોઢલાં રે લોલ

બેળાં મિણીઆ માદા લેશું ઉનાળો શું કરે રે લોલ.

આ તે ગામનું પાદર જ જોયું. ગામમાં તે હજુ હવે જવાનું છે. આ ગામશેરી છે. પ્રવેશતાં જ સામે ઠાકરદુવારો આવે છે, કે આ નકળંગની જગ્યાને નામે પણ ઝોળખાય છે. જન્માષ્ટમીના દિવસોમાં ગુજરાતના ખૂણે ખૂણેથી, માથે બોદાનાચંધ ખાધુંવાળી લાલ પાઘડી, કાનમાં કુડ અને કોઠરવા, હાથમાં કડાં અને ડોકમાં હીરા કડી, હીરના ભરત ભરેલાં કેડિયાં, કબજાને લાલ-લીલી બેરીઓ, ઉપર લાલ-પીળાં કુમતાંવાળા કંદોરા અને નાડાં લટકાવતાં અને હાથમાં લાલકીઓ લિલોળતા ભરવાડો અને ઉતના ગલેટા અને દાળવા, આવન દોરાના અટલસનાં કપડાં, સરમલિયા અને ટંગલિયા પહેરેતી ભરવાડણી ઠાકોરજીના દર્શન કરવા ઉતરી આવે છે. સાતમ અને ગોકુળ આઠમ અને દિવસ સ્ત્રી-પુરુષો આનંદથી ગાંડા બની હાથમાં હાથ બેરવીને ગાય છે, નાચે છે અને રાસડા લે છે.

પાવવડો મારો મેલો મોહનજી, મારગડે મને જવા દો;

આવતા આપીશ દાણુ તમારું, મલી મારું વેચાવા દો.

મલી ગોરસનું દાણુ જ દેને, વહેલી થા ને ત્રજનારી;

નારી શ્વેતિ ના બોલાવતો, જાનો રહેને જોગાળા...

આ ગામશેરી ડેરી ચોકખી ને ચટ છે, બંજો કે મુંદર વન ન હોય ? સામે દેખાય એ ગામનો ખાંડો ચોરો છે. દરબારી વખતમાં ચોરો એ ગામડાનું હાઈ હતો. દરબારોના ડાયરા થતાં મુખી અને અમલદારો અમલ ધોળતાં, અંજળીયો લગાવતા. ફેક નિર્દોષ માનવીઓ માટે પણ અમલ ધોળતાં એમના કુકર્મોથી આ ચોરો ખંડીત થઈ ગયો છે. તેથી ખાંડો ચોરો કહેવાય છે. આ જ ચોરે સંસ્કૃતિના દૂતો, ચારણો, ખારોટ, લાટી, મીર, રાવળ, તુરી, નાથયાવા ઉતારો કરે છે. રાવણુલ્લ્યા ઉપર મુઘરીયાળી કામડી નચાવીને મધુર મુરીવલી સાથે લોક-ગીતની શ્લાણુ કરાવે છે.

ભેખ રે ઉતારો રાજ ભરથરી.....

બંજો કે પૂર્વેના પાપોનું પ્રાયશ્ચિત ન થતું હોય તેમ આ ચોરે

રોજ ભજનમંડળી ખેસે છે. ભક્તો મીઠી હલકથી ભજનીયાં ગાય છે. નરથા ઉપર થાપ પડે છે. મંજરા-ખંજરી તાલ પુરાવે છે.

પહેલા પહેલા જુગમાં રાણી તું રે હતી પોપટી ને
અમે રે પોપટ રાજ રામના,
આતરા તે ખંડમાં આંબલો પાક્યો ને
સુંડલે રે મારી મને ચાંચ, રાણી પીંગળા,
ઈ રે પાપીડે મારા પ્રાણ જ હરિયા ને,
દનડા સંભારો આપણા પૂરવ જનમના સહેવાસના.

ભજનના મીઠા સુરો વધને આગળ ચાલો. પેલો દેખાય તે ગામનો ચોક છે. એ ચોકને વાચા ફુટે તો આપણને શું શું ન કહે? ભવાયાના ભૂંગળો અહીં વાગે છે. રામલીલા, નટ બળ્લીયા અને કડપૂતળીના ખેલ અહિં જ થાય છે. મધુર મોરલીથી વાદી સાપને અહીં ગજ નચાવે છે. ડુગડુગી વગાડતો મદારી માંકડા પાસે નાથી અને રતનીયા ખેલ, શેજો, નોળાંચો તથા અજગરના યુદ્ધ પણ અહીં જ બતાવે છે.

આસો માસો શરદપુનમની રૂપેરી રાતના અને જન્માષ્ટમી તથા દિવાળીના રાત્રે આ વિશાળ ચોક ગામડાની ગોરીઓથી ઉભરાઈ જાય છે. આવી રીતીયાળી રાતે આપણા સુંદર ભરત ભરેલા ઘેરદાર ઘાઘરાઓ, માથે બાંધણી, પટોળા કે ટીડીયા ભાત્યના સાડલા અને અવનવા ભૂષણો સજ્જ એવી ગ્રામનારીઓનું વૃંદ અમૃત નીતરતી મધુર ચાંદનીમાં વૃંજાકારે રાસ અને ગરબાની રમઝટ બોલાવે છે. અવનવા અંગમરોડ, અદ્ભુત લટકા, તાલીઓના તાલ. ઝાંઝરના ઝમકાર, બેડિયોના સનકાર સાથે મધુર હલકથી ગીતોની રમઝટ બોલાવે છે ત્યારે જુવાન હૈયા હેલે ચડે છે. જોયનની છોળો ઉછળે છે અને તેને જ અનુરૂપ જોયનવંતુ ગીત વહેવા માંડે છે.

મારા વાડમાં ગલ વાનીયો કુલમની દોરી
ફાલ્યો લયકા લોળ રે, લ્યો ને રામે લ્યો ને દોરી.
બોળો વાળીને કુલ વીણતી રે કુલમની દોરી,
હાથડાં રાતા ચોળ રે લ્યો ને રામ લ્યો ને દોરી.
સોના ઇંટાણી રૂપા બેડનું કુલમની દોરી,
નીકળ્યાં ડેલી હેઠ રે લ્યો ને રામ લ્યો ને દોરી.
ગામને પટેલીયે પુઝીયું કુલમની દોરી.
દીકરી છો કે વહુ રે લ્યો ને રામ લ્યો ને દોરી.
આ પરાની દીકરી કુલમની દોરી.
ગંગા પરા ટી વહુ રે લ્યો ને રામ લ્યો ને દોરી.

નોરતાના નવ દિવસ ગામના કલાકારોના લોકનૃત્યનું આયોજન થાય છે. તેમાં રામાયણ અને મહાભારતના પ્રસંગો નૃત્યદ્વારા સુંદર રીતે રજુ કરવામાં આવે છે. સુંદર વેશભૂષા ધોવના તાલ અને મંજરા સાથેના નૃત્યો જોઈને આપણું દિલ ડોલી ઉઠે છે.

પેલી ઘોળા ધબક રહે છે તે શિવજીનું મંદિર છે. ત્યાં વાર તહેવારે કથાકીર્તન અને રામાયણનું વાંચન થાય છે. બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા અપાય છે. મેઘરાજ્ય રહે તો અહીં ગામલોકો યજ્ઞયાગ કરાવે છે.

આ ઘટાટોપ લીમડાના ઝાડ નીચે માતાજીનો મઠ છે. ગામના લોકો માતાજીમાં ખુબ જ વિશ્વાસ ધરાવે છે. વાર તહેવારે માનતાઓ માને છે. મૈત્રેય ધરાવે છે. નાળિયેરના તોરણો બાંધે છે, માટીના થોડા મુકે છે. નડતર હોય તો માતાનો માંડવો નાખે છે. ડાકલાં વાગે છે. રાવળ લોકો માતાજીના છંદો ગાય છે, ભૂવા ધૂણે છે, તવે થાય છે. ઉના ધગધગતા તેલમાં સુંવાળી પાપડ નાખાને હાથથી કાઢી લ્યો છતાં તમને કંઈ થાય જ નહીં. લોકો આને માતાજીનું સાચ માને.

ભાદરવા સુદ અમાસ નજીક આવે છે. આરે મહિનાના અથાગ પરિશ્રમથી થાકેલાં યુવક યુવતીઓ વાર તહેવારે ઘરાઈ ઘરાઈને જીવનનો આનંદ લૂટે છે. યુવતીઓ સુંદર વસ્ત્રો અને આભૂષણો પહેરે છે મીંડલા લઈને વાળ ઓળે છે. હાથમાં મેંદી મૂકે છે, પોથીથી દાંત રંગે છે, નમણી આંખમાં કાજળ આંજે છે. અને દોહરા લલકારતા જુવાનીયાઓ સાથે મેળો માણવા ચાલી નીકળે છે. પ્રિયતમ અને પ્રિયતમાઓ, રસિકી અને રસિકાઓ જોડે ચગડોળે ચઢી મોજ માણે છે. બપોર નમે ન નમે ત્યાં તો યુવક પોતાની “ માનીતી ” અને યુવતીઓ પોતાના “ માનીતા ” માટે એક એકથી ચડીયાતી ચીજો ખરીદ કરે છે, પાન ખાય છે, પ્રેમ કરે છે. બંગડીઓ પહેરે છે, છૂંદણાં છંદાવે છે. પ્રેમીનો વિરહ ન સહી શકનાર યુવતી પ્રિયતમાનું નામ જાતીએ છુંદાવે છે. શ્રી જયમલ પરમાર કહે છે કે “ મેળો એટલે સંસ્કૃતિનું સંગમસ્થાન, સંસ્કારોની મિલનભોમ. ત્યાં આવીને દેગો ચડે અને નાત જાતના ભેદભાવ વિના સૌને પેટ પુતું ખાવા મળે. ત્યાં કથા વાર્તા ચાલે, ભજન અને કીર્તનની જૂક બોલે, સાધુ સંતોના સમાગમ અને સત્સંગ થાય, પ્રેમીઓના મિલન થાય. ત્યાં જોયન હેલે ચડે. લોકજીવનની કંઈક કળાઓ ઠલવાય, ઉર્મિની અભિવ્યક્તિનું સહિયાઈ સ્થાન તે મેળો.”

લોકકલાઓ ગ્રામજીવન સાથે સુંદર રીતે વણાઈ ગયેલી છે. અહીં કલાકારો કલાઓના ઉત્કૃષ્ટ નમૂનાઓ આપે છે. સ્ત્રીઓ મોરપીછાનું ફૂલોના, હીરના ભરત ભરેલા, આપુવાળા, સતારા સોનાંબિયા અને મોતીથી ભરેલાં મેઘધનુષ સાથે હરિફાર્ષ કરે તેવા સુંદર વીંજણાઓ બનાવે છે. ઉપરાંત ચાકળા, ચંદરવા, તોરણ, આરસાખિયા ટોડદિયા, પડદા, થોડાની ગાદલીઓ, બગદની બુલો, મખિયાડા શિંગોટિયા પણ બનાવે છે. મોતી અને સોનાંબિયાથી મોડિયા નાળિયેર કંઠાસી ગૂંથે છે. આવી વિવિધ પ્રકારની ચીજો બનાવે છે. રાવળ લોકો બગદના મોરડા થોડાની કાગામ, સરક, ડાકિયાં અને રંગમેરંગી કુમતાં વાળી દોરીઓ ગૂંથી આપે છે. સુથાર લોકો હીડોળા, ઘરના આરસાખ ધાંભલિયો અને નેજવામાં સુંદર અને આકર્ષક કોતરણી કરે છે. કુંભાર લોકો ગ્રામજીનો માટે માટીની અતકા, વાદી, કુંજ, ગોળા, ભંભલી ભાલિયા, ગાગરડી, પતરડા જેવા વાસણો બનાવે છે. તેના પરનું સુંદર ડામ જોઈને તમે વાહ વાહ પોકારી જાવ.

લોક સંસ્કૃતિના પ્રતીકસમા આપણા ગામડાંઓએ મહેમાનોને સદાયે આવકાર્યો છે. ગુજરાતના ગ્રામજીવનમાં આતિથ્ય સત્કારની ભાવના એ તો આગળે આદર્શ છે. સાજનિયા એટલે કે મહેમાનોનું અહીં દેવું સુંદર રવાન થાય છે ?

અમ ઘેરે સાજનિયા ભલે આવ્યા રે
સાજનિયાને ઉતારા ઓરડા દેવરાવો રે
સાજનિયાને દાતન દાડમી દેવરાવો રે
સાજનિયાને નાવણુ કુંડિયુ દેવરાવો રે
સાજનિયાને ભોજન લાપસી દેવરાવો રે
સાજનિયાને મુખવાસ એલચી દેવરાવો રે
સાજનિયાને પોઢણુ દોલિયા દેવરાવો રે

ગ્રામજીવનમાં મહેમાનોને માટે ઉતારા ઓરડાથી માંડીને દાતણુ, નાવણુ, જમણુ, મુખવાસ અને પોઢણુ દોલિયા સુધીની બધી જ કાળજી રખાય છે. ગ્રામસંસ્કૃતિનો કેવો સુંદર આદર્શ છે! આપણને હોંશે હોંશે ગુજરાતના ગામડાંઓમાં મહેમાન બનીને જવાનું મન થાય છે.

[સ્થાપના : સં. ૧૯૮૦ અક્ષયવૃત્તીયા.]

બેનામાં શિક્ષણ, સંસ્કાર અને સદાચારને
સિંચતી આદર્શ સ્ત્રી સંસ્થા.

શ્રી સિદ્ધક્ષેત્ર શ્રાવિકાશ્રમ-પાલીતાણુ

શ્રી સિદ્ધગિરિની શીતળ છાયામાં શ્રી સિદ્ધક્ષેત્ર શ્રાવિકાશ્રમ-પાલીતાણુ ૪૬ વર્ષથી ચાલે છે. આજ લગી સેંકડો બેને એ ધાર્મિક, બ્યવહારિક, સંગીત, ભરત ગુંથણ અને ગૃહ ઉપયોગી શિક્ષણ અને સંસ્કાર લઈ પોતાનું જીવન પગલર બનાવ્યું છે, બેનો માટે આ સંસ્થા વિરાટ વિસામરૂપ બની છે.

આ સંસ્થાએ સંઘના અને દાતાઓના સહકારથી ૩૧ દશ લાખ કરતાં વધુ ખર્ચો એક વિરાટ, ભવ્ય-આલીશાન મકાનનું નિર્માણ કર્યું છે. મકાનના પ્રાંગણમાં એક સુંદર અને શિખરબધી જિનમંદિર પણ તૈયાર કરાવ્યું છે જેથી રરપ જેટલી બેનો પ્રભુમંદિરનો લાભ સારી રીતે લઈ રહી છે.

આજે નવા મકાનમાં રરપ જેટલી નાની-મોટી બેનો લાભ લઈ રહી છે હતા હજુ દર વર્ષે દાખલ થવાની સેંકડો અરજીઓ આવે છે પણ સાધન, સગવડ અને ખર્ચની મર્યાદિત શક્તિ હોય અનિવ્હાએ વધુ અરજીઓ નામંજુર કરવી પડે છે. એનું અમને દુઃખ પણ છે. વિશેષ બેનો લાભ લઈ શકે એ માટે અમારી મહેનત ચાલુ છે. સંસ્થા રજીસ્ટર્ડ થયેલી છે અને એકેડેમીશન પણ મળેલું છે.

મદદ મોકલવાનાં સ્થળો :

૧. શ્રી જીવતલાલ પ્રતાપસીંઘાઈ
૯૭/ સ્ટોક એક્સચેન્જ બિલ્ડીંગ,
એમેસિટી સ્ટ્રીટ,
મુંબઈ ૧
૨. શ્રી સિદ્ધક્ષેત્ર શ્રાવિકાશ્રમ,
પાલીતાણુ

લિ૦

માણેકલાલ યુનિલાલ શાહ
જીવતલાલ પ્રતાપસીંઘ દલાલ
જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ
જેઠાલાલ યુનીલાલ ધીવાળા
મોહનલાલ હોટાલાલ શાહ
ના સપ્રેમ પ્રણામ.

[સંસ્થા ટ્રસ્ટ રજીસ્ટર્ડ નં. ૨૩૬૧]

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી જૈન પ્રગતિ મંડળ-પાલીતાણુ

જૈન યુવાનો અને પીઠ કાર્યકરોના સંગઠન અને સહકારથી “શ્રી જૈન પ્રગતિ મંડળ” પાલીતાણુમાં આવેલા ૧૫ વર્ષથી જૈન સમાજની અનેક વિધ સેવા કરી રહેલ છે.

પ્રતિ વર્ષ બહુર વ્યાખ્યાનો, જયંતિ ઉત્સવો, યાત્રાગુઓને માર્ગદર્શન, પ્રચાર પત્રિકાઓ અને અદાલતો, પુસ્તક પ્રકાશન અને અન્ય સામાજિક, ધાર્મિક કાર્યક્રમો દ્વારા ચત્કિચિત કાર્ય કરી રહેલ છે. સમાજ અને શાસનના ઉત્કર્ષમાં આવા સેવાભાવી મંડળો સુંદર ફાળો આપી શકે. શહેરે શહેરે અને ગામડે ગામડે આવા પ્રગતિ મંડળોની આવશ્યકતા શ્રી ભારતીય જૈન સ્વયંસેવક પરીષદે પણ સ્વીકારી છે. આવા સેવાભાવી મંડળોને સમાજ પ્રોત્સાહન આપે.

: સ્થળ :-

શ્રી. જૈન. પ્ર. મં. કાર્યાલય
મુખ્ય બત્તર,
પાલીતાણુ.

લિ. સેવકો

ડૉ. ભાઈલાલ એમ. બાવીશી.
પ્રમુખ. M. B. B. S.
શ્રી માણેકલાલ ખીમચંદ
જીવગીયા. B. S. C. B. T
માસ્તર શામજી ભાયચંદ શેઠ

મનસુખલાલ એન્ડ બ્રધર્સ

(બીલ્ડીંગ મટેરીયલ્સના વેપારી)

તેમજ

દિનેશ પેઈન્ટ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ (મુંબઈ)

(પ્રખ્યાત લક્ષ્મી બ્રાન્ડ તેમજ શીલાયનબ્રાન્ડ

પેઈન્ટ્સના બનાવનારા)

ના

નાના તેમજ મોટા પેઈંગ માટેના એજન્ટ

સરનામું— કુંભારવાડા ત્રીજી ગલી,

હરિશ્ચંદ્ર બિલ્ડીંગ—મુંબઈ નં. ૪

ટેલીફોન નં. એડ્રિસ:- ૩૬૨૬૪૫

ધર:- ૩૩૫૫૯૭

સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિ

—શ્રી પુબ્કર ચંદરવાકર

અંગ્રેજ જેવી સંસ્કારી અને સુશિક્ષિત જાતીય વિવક્ષણ પ્રવ્ર્ણના શાસનકાળમાં આ દેશની પ્રવ્ર્ણને અનેક નવાનવા સંસ્કારસ્ત્રેત્રમાં વિહરવાની હીક તકો સાંપડી, તેનો ઈન્કાર કરી શકાય તેમ નથી. અંગ્રેજોના શાસનકાળે જેમ ભારતીય જીવન માટેની દટ્ટિમાં પરિવર્તન લાવવા માટે મથામણ કરી, તેવું ભારતીય સાહિત્ય માટે જન્યું છે. ભારત કૃષિકાંતેનો દેશ હોવાથી અને ભારતીયજનો તે સંસ્કૃતિમય હોવાથી લોકસંસ્કૃતિના થર વણમેલા પજા જ હતાં.

તેના તરફ આંગળી ચીંધવાનું કાર્ ગુજરાતમાં અંગ્રેજ શિક્ષણના પદાવા થી જાગી ગયેલ કવિ નર્મદે કયું અને લોક-સાહિત્ય ને લોકસંસ્કૃતિના પ્રદેશમાં ગુજરાતના સૌથી પ્રથમ વિદ્સ-નાર પણ તે જ કવિ નર્મદ. પણ તેને લોકોના સંસ્કાર, સંસ્કૃતિ અને સ વિદ્ય માટે લોકસંસ્કૃતિ જેવા શબ્દ હજુ જણા નંતા.

તે પર્યાયવાચક શબ્દ આપનાર પણ પરદેશી છે. પશ્ચિમના દેશોમાં લોકસંસ્કૃતિના હીક હીક સમય સુધી કાવાં પર્થયો શોધવાની મથામણ કરવામાં આવી છે. ઈ. સ. ૧૮૪૬ પહેલાં તેના માટે અંગ્રેજી ભાષામાં જે પર્થયો Folklore માટે જડે છે. એક છે લોકાદરને પામેલ સાહિત્ય, Popular literature, તે તે શાસ્ત્રના પશ્ચિમના કેટલાક સંશોધકાંમે popular Literature શબ્દનો ઈન્કાર કર્યો અને તેમણે યોજ્યો પર્થય, popular Antiquities લોકપ્રિય પુરાતત્વ શાસ્ત્ર, અર્થાત્ લોકપ્રિય પ્રાચીન સાહિત્ય તેમજ ચીજ જણસોનું શાસ્ત્ર. આમ લોકસંસ્કૃતિના અદ્વે લોકપ્રિય સાહિત્ય કે લોકપ્રિય પુરાતત્વ શાસ્ત્ર જેવા શબ્દો પશ્ચિમના દેશોમાં વપરાશમાં હતાં.

માનવમત જેટલી પ્રાચીન છે, તેટલી પ્રાચીન છે તેની માનવ-સંસ્કૃતિ. પણ માનવી આ લોકસંસ્કૃતિને માટે યોગ્ય પર્યાયવાચક શબ્દ શોધવા પશ્ચિમમાં વિદ્વાનોએ હીક હીક મથામણ કર્યા પછી ઈ. સ. ૧૮૪૬માં વિવિધમ થોમ્સ નામના વિદ્વાને એમ્નોસ મર્ટનનું તખ્તપુસ ધારગ દરને આથેનેયુમ Athenaeum, પવમાં લખ્યું કે ‘સરસ મેક્સન સંયુક્ત શબ્દોમાંથી, ‘લોકસંસ્કૃતિ’ લોકપ્રિય પુરા-તત્વના અદ્વે યોજ શકાય.

ત્યાર પછી ‘પોપ્યુલર લિટરેચર’ અને ‘પોપ્યુલર એન્ટીક્વીટી’ જેવા શબ્દો વપરાશમાંથી દેશવટે ગયા. અને લોકસંસ્કૃતિ-ફોલ્કલોર-**Folklore**, શબ્દ પ્રચલિત જનીને હવે રૂઢ અનેલ છે લોક-સંસ્કૃતિને માટે.

યુરોપના દેશોમાં લોકસંસ્કૃતિને Folklore, અબ્યાસ અને તેને સંરક્ષવાની પ્રવ્ર્ણ અદારથી અને ઓગણીસમી સદીમાં હીક હીક કાલીફૂલી હતી. તેના મૂળમાં રાષ્ટ્રવાદ અને જુદિજીવીઓનો કુતૂહલ-

વાદ Romanticism હતાં. તે સદીઓના જુદિજીવી સર્જકોએ લોકસંસ્કૃતિ અને લોકસાહિત્યના સંશોધન અને સંપાદનની પ્રવ્ર્ણમાં ઉડો અને જીવંત રસ દાખવી આ સંશોધનકાર્યને ઝડપી વેગ આપ્યો. કેમકે તેઓને સમજાયું કે લોકોના પરંપરાગત અને પ્રાચીન રીતરીવાજો તરફ ઉપેક્ષાવ્ર્ણતિ સેવવામાં આવી રહી છે. દંતકથાઓ Legends અને Myths અને પુરાણકથાઓ જૂઠાવા માંડી છે અને ગીતકથાઓના Ballads માત્ર ટુકડાઓ Fragments સચવાઈ રહ્યા છે, તેને જરૂર સંધરવા જોઈએ.

પશ્ચિમના દેશોમાં જુદિજીવી વર્ગના આવા ધૈતિક જોકે લોક-સંસ્કૃતિ અને લોકસાહિત્યના સંશોધનને વેગ આપ્યો. ગુજરાતમાં પણ તે પ્રવ્ર્ણના અને સાહિત્યસંસ્કારના કારણે ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં આ પ્રવ્ર્ણ તરફ કવિ નર્મદ વળ્યા અને તેમણે જાતે જ સેનાની આ ખાણ જોડવાની મથામણ કરી.

પણ હજુય ગુજરાતમાં આ પ્રવ્ર્ણમાં પડનાર પાસે આની સૂમ શક્તિઓ Potentialities અંગેના જેટલા જોઈએ તેટલા સ્પષ્ટ અને વિશદ ખ્યાલ નથી. ગુજરાતમાં લોકસંસ્કૃતિને લોક-સાહિત્યમાં સમાવવાની પ્રવ્ર્ણ આવે છે તે પુનઃ વિચાર માગી લે છે.

આ પુનઃ વિચારણા પાયામથી થવી જોઈએ, કેમકે “The Discipline of folklore is an independent one” અર્થાત્ લોકસંસ્કૃતિને પોતાનું જ શિસ્ત છે.

આ પુનઃ વિચારણા દરની વખતે જે દેશમાં આ શાસ્ત્રનું ખૂબ જોડાણ થયું છે, તેવા પશ્ચિમના દેશો તરફ નજર રાખવી પડશે, અને તે વિદ્વાનોની સલાય બ્રહ્મને આ જ શાસ્ત્ર માટેની પુનઃ વિચારકાના શ્રાંગણેશ એસાડવા પડે, તેવી આજે સ્થિતિ છે.

અમેરિકી લોકસંસ્કૃતિજ ને મૂર્ધન્ય વિદ્વાન પ્રા. શ્રી એલ્ઝાન કુડેકનો મત છે કે આ શાસ્ત્રના અનેક વિદ્વાનો સંસ્કૃતિ-folklore, અંગેનો તલ્લપર્શી વિચારણા કરે છે, પણ-Folk, માટે ઓછું વિચારે છે.

લોક અંગે પ્રા. શ્રી એલ્ઝાન કુડેક મૌલિક વિચારણા ધરાવે છે. ગુજરાતમાં લોક શબ્દમાં વનવ્ર્ણતિઓ, ખેતીકાર્યને વરેલ જાનિઓ, અને ગ્રામપ્રદેશમાં રહેતા માનવોનો સમાવેશ થાય છે. આવી જ માન્યતા થોડા વર્ષો પહેલાં યુરોપમાં અને અમેરિકાના દેશોમાં હતી. જે વનવ્ર્ણતિઓ અને ગ્રામપ્રદેશોમાં વસતા માનવોને લોક તરીકે રચીકારીએ તો નગર અને શહેરોમાં વસતા માનવોને લોકમાં ન અપાવી શકાય ? વળી લોકસંસ્કૃતિ માટે આજ દિવસ સુધી એમ માનતા આવ્યા છીએ કે પ્રાચીનકાળથી જે કાંઈ રીતરીવાજો, વિધિઓ અને સંસ્કારો આવ્યા આવે છે, તે જ લોકસંસ્કૃતિમાં લેખી શકાય.

પણ પ્રા. શ્રી એલાન કુડેઝ લોકની વ્યાખ્યા આપતા કહે છે :
The term "Folk" can refer to any group of people whatsoever, who share at least one common factor...but what is important is that a group formed for whatever reason will have some traditions which it calls its own. In theory a group most consist of at least two parsons, but generally most groups consist of many individuals. A member of the group may not know all other members, but he will probably know the common cope of traditions belonging to the group, traditions which it calls its own.

અર્થાત્ પ્રા. એલાન કુડેઝના કથન પ્રમાણે લોક એ માનવ-સમૂહ છે, જેમના વચ્ચે એકાદ સંસ્કૃતિકણ સરખો—Common હોય. આ કણ તે સમૂહ પાસે પોતાની પરંપરાગત રીતે પ્રાપ્ત થયેલો હોવો જોઈએ. આવો સમૂહ સિદ્ધાંતદષ્ટિએ ભલે માત્ર એ જ વ્યક્તિનો અનેલો હોય. છતાંય સમૂહમાં સામાન્યતઃ અનેક વ્યક્તિઓનો હોય. આવા સમૂહમાં ઘણી વખતે બંધીજ વ્યક્તિઓ બંધાને અરસપરસ ન ઓળખતી પણ હોય ! પણ તેમને એક તાંતણે સાંધનાર છે પેલો પોતાનો પરંપરાગત સંસ્કૃતિકણ.

લોક અંગેની પ્રા. શ્રી એલાન કુડેઝની આ વ્યાખ્યામાં કોઈ સ્થળે આદિવાસીઓ, વનવાસીઓ, કાંકા ન વાસી કે પત્યંત પ્રદેશના કોઈ અંચલવાસીઓ, એવા શબ્દો કે શબ્દસમૂહનો તેમણે બાણી-બૂકીને ઉપયોગ કર્યો હાગતો નથી. તેમજ ગ્રામજનો એવો પણ શબ્દપ્રયોગ પણ તેમણે કર્યો નથી. તેમના મત મુજબ લોકને બાંધનાર, સાંધનાર અને એકાકી કરનાર જો કોઈ બળ હોય તો પોતાની પરંપરાઓ Own Traditions, છે !

સંસ્કૃતમાં લોકની અનેક વ્યાખ્યા મળે છે તેમાંની એક છે સહજ સીર્ષા એક હજાર શીર્ષવાળો લોક સમુદાય છે, સહજાશ તે એક હજાર આંખવાળો છે અને સહજ પાદ એક હજાર પગવાળો જન-સમુદાય છે. અહીં પણ સ્થળનો કોઈ ઉલ્લેખ કરવામાં નથી આવ્યો. તેમ લોકસંસ્કૃતિ અનાયો દરજી, દ્રવિડો ધૃત્યાદિની જ હતી, તેવું કયાંય કહેવાયું નથી.

આથી લોકની વિચારણા કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે લોક સ્થળવાચક શબ્દ નથી. તે શબ્દ ભૌગોલિક સીમાડામાં પૂરાય તેમ નથી. ગામડામાં રહેતા, વનમાં રહેતા માનવો તે લોક, એમ તેઓ નથી, માનતા. તેઓએ લોક શબ્દને સંસ્કૃતિ વાચક બનાવ્યો છે. શ્રી જયમલ પરમારે ‘આપણી લોકસંસ્કૃતિ’ માં કહ્યું છે કે ‘અનેક જાતિઓના સંસ્કાર — સમન્વય — સંમિશ્રણમાંથી ઉદ્ભવેલી એ ઉદાર અને અજેય નીવડેલી સંસ્કૃતિનો વિચાર કરતાં કોઈ એક કુળ કે કોઈ એક કોમ નું કે ધર્મનું અભિમાન દરવાપણું રહેતું નથી.’ તેમણે વિશેષમાં કહ્યું છે. “પ્રદેશે પ્રદેશે સંસ્કૃતિનાં વિશિષ્ટ સ્વરૂપો સર્જવા છતાં એ વિભિન્ન ન હતા, પણ એકનાં અનેક રૂપ હતા.”

લોકસંસ્કૃતિ માટે ખરો આદર્શ તો છે આ જ. તે સાગરના ઉછાળા અને ધૂંવળતા જળરાશિ છે. સાગરમાં જેમ ચોદશિધી લોક-માતાઓ આવીને ઠલવાય છે તેવું જ દરેક લોકસંસ્કૃતિ માટે બનવા પામે છે. લોકસંસ્કૃતિ પરત્વે અમેરિકા લોકસંસ્કૃતિધાર સાચું જ કહે છે.*

લોકસંસ્કૃતિમાં અનેક લોકોની સંસ્કૃતિઓના મિશ્રણ સેળમેળ થતાં હોય છે. નવંરાશાસ્ત્રીઓના કથન પ્રમાણે સૌરાષ્ટ્રમાં કાયાઓ દારાવતીના દરિયા કિનારાના આદિવાસીઓ છે. સાગર તટે ત્યારે કોળીઓ વસ્યા હતા. તે જ કોળીઓમાંથી કેટલાક જમીન પર સ્થિર થયા, ને તેમનો નૌકાવાનનો ધંધો મૂકીને તેઓ ખેતીના ધંધે વળગ્યા. આવું જ બન્યું, ગુજરાતની સરહદ પરના પવંતોમાં ભાલો આવીને વસ્યા હતા. તેમના પરત્વે તેઓ નવરાશાસ્ત્રીના મત પ્રમાણે, દ્રવિડો હતાં. તેઓને તેમની જીવનશૈલીઓ અને જીવન અંગેના સંસ્કૃતિકણો હતાં, જેને પરંપરાથી સાચવતા આવ્યા હતાં. પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં આજના જેટલી જનસંખ્યા નહીં, તેથી વસ્તીની ગીચતા આજ ન જેટલી ન હતી આથી જંગલોમાં, પહાડોમાં, અને નદીતીરે જનકુળો હતા, નેસડાઓ હતા.

આ નેસડાઓ પણ લોકસંસ્કૃતિનું એક અંગ હતાં. આજેય પશુધનને ઉછેરતી ને સાચવતી વનજાતિઓના નેસડાઓ ગિરનારના તેમજ બરડાના કુચરાઓમાં જોવા મળે છે. જામનગરથી ખંભાળીયા જતાં ગંગવા નદીના કાંઠા પર આજેય ભરવાડો નેસડાઓ બાંધીને વસે છે. આજનો લક્ષ્મીથી સમૃદ્ધ સમાજ આ નેસડાની દૃષ્ટના પણ ન કરી શકે. ઘરવાસી વસનારને આ સંસ્કૃતિનો અણસારાય ન આવે આજે હવે.

સારે ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં જે લોકસંસ્કૃતિ આજે વિકસી રહી છે. તેનો ઉદ્ભવ છે આ નેસડાની સંસ્કૃતિમાં. રાજડી, લોથલ અને શામળાજીના ખોદકામથી બાણવા મળ્યું છે કે મોહન-જો-દડો અને હરપ્પાની સંસ્કૃતિઓ નગરસંસ્કૃતિઓ હતી. પણ તે પહેલા રખડુ જીવન ગાળતી જાતિઓની લોકસંસ્કૃતિ—nomadic civilization, જોવા મળે છે. ડો. સાંકળિયાના સાગરમતી ખીણના ઉત્ખનના પરિણામોએ કથનને, આથી, ટેકો આપ્યો છે.

તે ગુજરાતી લોકસંસ્કૃતિનું ઉદ્ભવસ્થાન સાગરમતી નદીના કાંઠા પર હોઈ શકે. લોક હજુ કુચા કરીને નદીકિનારે જીવતો હતા. તેના જીવનનિભાવ માટેના અતિ ઓછા સાધનો હતા. ત્યારે હજુ તે ક્ષિપિને બાણતો નહોતા થયા તેથી તેનાં લોકગીતો કયાંય જડતા

*જુઓ : Folklore comprises traditional creations of peoples, primitive and civilized. These are achieved by using sounds and words in metric form and prose, and include a so folk beliefs or superstitions, customs and performances, dances and plays. Moreover, folklore is not a science about a folk, but the traditional folk science and folk-poetry. From the Dictionary of Folklore Mythology and Legend, Vol one. P. No. 398.

નથી. તે ચિત્રચિપિથી કદાચ કામ લેતો થયો હશે, પણ તેવા આલેખનવાળાં હીકરાં મળતાં નથી.

પણ લોકસંસ્કૃતિના સ્પષ્ટ અવશેષ ભીલ, કાયા, કોળી, પદાર જેવી જાતિઓનાં સમૂહમાંથી આવેલ મળે છે. ભીલે તેનું તીરકામકું છોડ્યું નથી. માથા પરના ઝુદ્દાને તેમ ને તેમ સાચવી રહ્યા છે. મેળાઓ તેમને હજુ ય ગમે છે. વાઘ, દીપડો અને ચિત્તાને દેવ તરીકે પૂજે છે. શામળાજીના મેળે જઈને નદીના પાણીમાં નહાતાં નહતાં ભૂલો પાણીની હાલકો મારી ભૂતને કાઢવાના પ્રયોગો કરતો આવે ય કારતકી પૂનમે જેવા મળશે. શામળાજીના મેળે જતાં તેઓ ગાતાં ગાય છે.

શામળાજીનાં મેળે કે રણુઝણિયું પીંજણિયું વાગે છે, કાનમાં વનકૂડ ખોસીને તેઓ મેળો માણવા જવાના જ, અને ત્યાં જ તેઓ બેઠકાને ખોડીને, ઘરે આવી ખાટલી પર ખેસી ભીલ જીવાન અને બેઠકો સંસાર શરુ કરે !

આ છે તેમની લગ્નવિધિ લોકિક. કયાંય મનુ લખવાન તેમના આડે નથી ઉતરતો, તેમ ન જેવા મળે તેમાં વૈદિક તત્વ. તેમને કાવતો. તેમના જીવનમાં જે તરો ઓતપ્રોત છે તેને જ તેમના જીવન કામ માટે તેમણે પ્રયોજ્યા છે.

ત્યારે સૌરાષ્ટ્રના કોળી અને ખારેશ પુનઃજન્મ કઈ રીતે કરે છે ? એક માટું કે મોરીયો લેશે. માટલામાં દાવો પ્રગટાયશે અને નર અને નારી દાવો જેવા માટલામાં નજર કરશે, ત્યારે તેમનાં માથા ભટકાશે. જન્મવિધિ ખતમ ! આ છે લોકસંસ્કાર. આ છે લોક જીવનની એકાદ રેખા.

આ લોકોના પછી સૌરાષ્ટ્રની તેમ જ ગુજરાતની બુમિ પર પગ મુકનારમાં યાદશે અને આદિશે ખરા. તેઓ મયુરાશ્રવણનમાંથી તેમની સંસ્કૃતિ લઈને આવ્યા. તેઓનો જનસમૂહ હતો. તેમની પોતાની પરંપરાગત જીવન જીવવાની આગવી રીતિ હતી. મયુરાશ્રવણનની સંસ્કૃતિમાંથી રાસલીલા તેઓ લાવ્યા. તેઓની પુત્રવધુઓ સપ્તસિંધુના સામા તીરથી આવતી હતી. તેઓ તેમના પિયરધેરથી લોકનૃત્યો લાવ્યા. જે આવડત તક સૌરાષ્ટ્રના જનજીવન સાથે ઓતપ્રોત બની ગયેલ છે અને સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિનું ચિરિષ્ટ અંગ બનવા પામેલ છે. દાંડિયારાસ આવજની ગુજરાતી લોકસંસ્કૃતિનું અનિ આગવું અંગ બનેલ છે.

શ્રી કૃષ્ણના નિધન પછી યાદશે ઉત્તરમાં આવ્યા ગયા. યાદ માત્ર આદિશે સૌરાષ્ટ્રની ધરતી પર હતા. તેઓ કૃષિસંસ્કૃતિને ર્યા હતા સાથોસાથ યાદશેની ક્ષમિયસંસ્કૃતિને. જાનેને સાચવીને તેઓ સૌરાષ્ટ્રમાં - મધ્ય સૌરાષ્ટ્ર મરુકુતીર અને જાસાવાડમાં સ્થિર થયા. તેમણે યાદશેનાં સંસ્કારોને સાચવવા જ મથામણ કરી છે. પણ તેઓ ઈ. સ. પૂર્વ પાંચમાં શતકમાં સૌરાષ્ટ્રમાં દરિયાવાટે આવેલ આનોનિયન, એક અત અતે થાન ગ્રીકજાતિઓના પરિચયમાં આવ્યા. આ ગ્રીકોની મોટી વસાહત થોનાગદમાં - આવજના જૂનાગદ, હતી. ગ્રીક દેવ સૂર્ય, જોડા અને માથાના ટોપ યિ. સાથે જેવા મળે છે. તેવું તો આદિશેએ તેમની પામેથી સ્વીકાર્યું લાગતું નથી. પણ વસાહતની સંસ્કૃતિ સ્વીકારી લાગે છે અને નાનકડીય વસાહત કરતો ગદ કરશે, તેનો પણ સ્વીકાર તેઓએ કર્યો છે. લોકોના કોતરકામના

સ્થાને ગ્રીકોલોકોએ પથરનો સ્વીકાર કરાવ્યો. લોકોનાં દેવ અને દેવીઓ ગ્રીકો અહીં આવ્યા, તે પહેલા આ બુમિ પર જ હતા. ગ્રીકજાતિઓના સંપર્કથી લોકોના સ્થાપત્યના સ્થાને પથરનું ધડતર-કામ આવ્યું. આજે ભીલોમાં લોકોના પાળિયાઓ Memorial Headstones મળે છે, તે લોકસંસ્કૃતિનો એક મહત્વનો કણ છે, એમ માનવું પડશે તો શિકોતર માતાનું મહત્વનું મંદિર સાચર-મતી દરિયા કિનારે મળે છે. ત્યાં આવેલું છે ભાલખારામાં. ત્યાં આવે ય શિકોતરી માતાની લોકોની મૂર્તિ છે. ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના અનેક ગામડાઓમાં દેવ દેવીઓનાં 'કડસવા' મળે જ છે ?

આજના ચારસ, લંગચારસ અથવા લીટીમાંથી થતી આકૃતિની ધરચરના ભાદર નદીના કાંઠે રાટ્ટી ગામમાંથી મળેલ સંસ્કૃતિમાં જેવા મળે છે. ડો. સાંક્રિયાના ઉત્ખનનમાંથી સાચરમતી ખીણમાં ગોળાકારના કૃષ્ણઓ હતા, જે પદાર્થોમાં અને ગામના પાદરમાં વાસ કરીને પડેલ વાધરીઓમાં જેવા મળે છે તેને પણ લોકસંસ્કૃતિના અભ્યાસીઓએ સ્મરણમાં રાખવા પડશે. નગરચરનાએ આવજના સ્થાપત્યનો નમુનો આપ્યો છે. જે આવે સર્વત્ર જેવા મળે છે પણ સાથેસાથ કૃષ્ણોની સંસ્કૃતિ પણ અત્યંત જેવા મળે જ છે.

સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતને ડો. ઇરાવતી કર્વેએ ઉત્તરમાંથી દક્ષિણમાં અને દક્ષિણમાંથી ઉત્તરમાં જતી જનજાતિઓના થાકલા માટેનો ગોખ કહે છે. થાકલો ખાવા રોડાયેલ અનેક જનજાતિઓ સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાત માં સ્થિર થઈને વસી ગયેલ છે. ગુજરાત મધ્ય પ્રદેશની સરહદ પરના સફેદ ભીલો ખરેખર તો તેઓ ઈ. સ. પૂર્વ ત્રીજા સદીમાં શતકમાં આવેલ ગ્રીકજાતિના જ અવશેષો છે. તે ગ્રીકજાતિના એક કુળની જેમ પછી તો અનેક કુળો અહીં ઉત્તરમાંથી આવતા થયા. માટે જ અત્રે પેલા દિપ્રયોગને સ્મરણ પડે છે. 'અગરચના વાયદાઃ' ઉત્તરમાંથી આવકુળો દક્ષિણમાં ગયા ત્યારે તેઓ ગુજરાતમાં થઈને ગયા હોવાનું માની શકાય છે. વૈદિક સમય અને ત્યારપછીના એકાદ હમ્તર વર્ષના ગાળામાં જનજાતિઓનું સ્થળાંતર ખૂબ મોટી સંખ્યામાં થયું હોવાનું મનાય છે. ઉત્તરમાંથી દક્ષિણમાં. તેમ જ સાગરવાટે ગ્રીકો અને સિરિયન લોકો સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા હોવાનું મનાય છે. ગ્રીક પ્રજાના અવશેષો, જાનિયાજતી દષ્ટિએ બરડાના મેરમાં અને પંચમહાલના ભીલોમાં આવે જેવા મળે છે. અને સીરિયનો અહીં આવ્યા હતા. તે ઓખા મંડળમાં આરંભડા ગામના પાદરમાં પાંચ લાકડાઓની ત્રીશ લાચ લાંબી કબરો પરથી પ્રતીતિ થાય છે. ગોરંજના ગામના પૂર્વ સીમાંડ સાચાની કબર છે. તે પણ તેની પ્રતીતિ આપે છે. તદુપરાંત જગનના મંદિરના શિખરના ચણતરમાં એક ગોખ માથે પાંચત્રાળી પરીની જે મૂર્તિની આકૃતિ છે તે પણ સીરિયન પ્રજાના સંસ્કારોનો અહીં અવશેષ જ માનવો રહ્યો. આખાય ઓખામંડળમાં ગોરીજના ખીજ સડીના બાદશાહ સફદર ખેલામ, તેની શાહજાદી પત્ર અને તેના શાહજાદા રાયખાસા-યખાની લોકકથા ખૂબજ જાણીતી અને પ્રચલિત છે. તેમના પરાક-મતી કથા આ દેહામાં મદી છે.

તેઓ ભરત, તમાંગો, લાલોતે હમીર,

હીરે પિયા કારણે. માથો પંજે વીર !

ગુજરાત રાજ્ય નાણાંકીય નિગમ

ઉદ્યોગો માટે મુદતી ધિરાણ અને સગવડો વિવિધ સ્વરૂપે આ નિગમ નીચે પ્રમાણે આપે છે.

- * લઘુ ઉદ્યોગો, મધ્યમકદના તથા મોટા ઉદ્યોગોને લોન :
- * અનુસવી ટેકનીશિયનોને પોતાના કૌશલ્યના ક્ષેત્રના ઉદ્યોગ માટે ઉદાર શરતોએ લોન :
- * ભારતમાં ખરીદાયેલ યંત્રોની હસ્તેથી ચૂકવણી માટે ગેરંટી.

વિગત માટે સંપર્ક સાધો

ગુજરાત રાજ્ય નાણાંકીય નિગમ

રિલિફ સીનેમા સામે, માકેટીંગ સોસાયટી બીલ્ડીંગ,
અમદાવાદ-૧.

ગુજરાત રાજ્ય માર્ગ વાહનવ્યવહાર ડેપોરિશન
દ્વારા

પ્રવાસી જનતાને અપાતી સુવિધા અને સગવડો.

અશ્વત્થ નબસ સ્ટેશનો, આરામદાયક મુસાફરી માટે
આરામ-ગૃહો, ઉપહાસગૃહો, લડઝરી બસ સર્વિસ
પીડઅપ સ્ટેન્ડ, સ્ટોલ વિ.

રીઝર્વેશન અને પ્રાચેરીટીની ઠંડા પાણીની વ્યવસ્થા
વ્યવસ્થા

મલ-સામાનની સુરક્ષિત લોખા અંતરની મુસાફરી
અને ઝડપી હેરફેર માટે માટે દિવસની તેમજ
એસ ટી. પાસસ સર્વિસ, રાત્રીની બસ સર્વિસ

ગુજરાતરાજ્ય માર્ગ વાહનવ્યવહાર ડેપો.

વાહનવ્યવહાર જવન, અમદાવાદ-૨૨

ધન્દ્રજીતના ઉત્પાદકો

અભિનંદન પાઠવે છે

આપણી ખેતીની આબાદી માટે અને રાષ્ટ્રની સમૃદ્ધિ માટે હંમેશા અનીલ મેન્યુફેક્ચરરના -

“ ધન્દ્રજીત ” -ઉભા અને આડાં ઝાઈલ એન્જનો વાપરવા આગ્રહ રાખે.

—: આ માટે :—

ભાવનગર જિલ્લાના ડિસ્ટ્રીબ્યુટર એજન્ટ

શ્રી ત્રા. વિ. ગો. ખાં. સહ. મં. લી. મણુરનો

સંપર્ક સાધો

આ પાંચે વીરતા મેતાની કથાના તાણાવાણામાં તત્કાલિન જીવનરેખાઓ દારાયેલ પડેલ છે. તે કથામાં ભારત અને ધરાન અરબસ્તાનના વહાણવટાની ય રીતિ મળે, ઇમણીબીબીની પરાક્રમગાથા પણ મળે. આમ, પરદેશમાંથી આવેલ સીરિયનોની વસાહત સૌરાષ્ટ્રમાં સ્થપાય, રાજવંશ અને અને મેહેમ ગુડુકા ન્યારે સકર એલિમને હરાવી સિંધમાં હાકી મૂકે છે ત્યારે સકર એલિમને પાછો સૌરાષ્ટ્રમાં આવવાનું સમજવવા એક બારેટ જાય છે. શી માનવજીવનની મહેક ફેરે છે ? સકર એલિમ પરદેશનો, પરસંસ્કારનો. તેની બહારે સોરઠીમોમનો બારેટ ચડે !

આ દિવાવર દિવની લોક સંસ્કૃતિનર આમ, એક લીટે મંડાયો ને ! આમ જ, લોકસંસ્કૃતિનો પ્રવાહ પુષ્ટ અને છે.

બીજી સદી પછી લોકસંસ્કાર અને લોકસંસ્કૃતિની લોકમાતાનો જળપ્રવાહ મેહ કાંઠે ભરપટે વહેવા માંડે છે. પ્રમત બનીને ! કેટકેટલી પ્રજાઓ સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતમાં ઉમટે છે ? ઉત્તરમાંથી તેમનો ધસારો કચ્છના રણ વાટે સૌરાષ્ટ્ર તરફ રહ્યો; અરવલ્લીના કુંગરાઓ વટાવીને સિદ્ધપુર પાટણ તરફ ઉત્તરમાં ભરવાડો-હેસાઇઓ આવી સરસ્વતી ને બનાસતીરે સ્થિર થયાં. જાત લોકોની ટોળાઓ અરવલ્લીના કુંગરાઓમાં આવી વસી. કૃષિ સંસ્કૃતિનો સ્વીકાર કર્યો અને આંજણ પટેલના નામે ગુજરાતમાં સ્થિર થઈ ઓળખાયા ને હકુલાનાં લોકગીતો અને હજોતરાનો તેમનો લોકસંસ્કાર ઉત્તર ગુજરાતમાં સ્થિર થયો. હજોતરાની વિધિ અને વિધિગીતો **Ritual songs**, આજે ય ઉત્તર ગુજરાતના આંજણગામોમાંથી મળે છે. તેમના સાથમાં પટેલોનો વસવાટ તેમની ય સંસ્કૃતિને આંજણની સંસ્કૃતિનો ચપ લાગ્યો અને આથી આખાય ઉત્તર ગુજરાતમાં હકુલાં ને હજોતરા ધૂમવા લાગ્યા. આમ માનવની એક ટોળાએ તેમની જીવનરીતિને એક પ્રદેશમાં વ્યાપક બનાવી. લોકસંસ્કૃતિનો આમ જ, ઓપ અને ટોળ ચડતો હોય છે.

તો ચોથી સદીમાં મગ્ગ બ્રાહ્મણો પણ ઉત્તર ગુજરાતમાં આવ્યા ને સાથમાં સૂર્યપૂજા લાવ્યા. મોરેશમાં તેનું જન્મ મંદિર બંધાયું. તો તે જ સૂર્યપૂજા સૌરાષ્ટ્રમાં કાઠીઓ લાવ્યા. સૂર્યની સાથે રાંદણ આવ્યા અને રાંદણની લોક વાર્તા, રાંદણને તેડવાની વિધિ અને રાંદણનાં લોકનૃત્ય - ઘોડો ખૂંદવો ને હમચ લેરી, ગુજરાતભરમાં સૌ જાનિઓમાં વ્યાપક બન્યા. રાંદણમાતા લોકરચાપિત દેવી છે. તેમનો ઉલ્લેખ શાસ્ત્રોમાં કયાંય જોવા મળતો નથી. સૂર્યદેવ પર અનેક મુકતો ઋગ્વેદમાં મંડાય છે, પણ રાંદણમાનો તેમાં અણસારાય નથી. પણ રાંદણમાં લોકજીવન પર વિરાજ ગયા અને ગવાય છે.

દડવેથી ન, દડવેથી ન, મા દડવડયા.

તો રાંદણમાની લોકવાર્તા ગુજરાતમાં ઓળખિયામાં હજો પર આવ્યે રમ્યા કરે છે. આમ ચોથી સદીમાં પંચબની ઉપરથી આવેલ મગ્ગ પારસી બ્રાહ્મણો રાંદણમાને અગ્રે લાવ્યા અને રાંદણમાએ લોકજીવનમાં પોતાનું વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન ઉભું કર્યું અને જનજીવનમાં તેઓ ઓતરોત થઈ ગયા. સૂર્યદેવ ન રહ્યા આ મગ્ગ જાતિના કે તે અન્ય કોઈ જાતિના. જે સૂર્યદેવ એકલા હતા તે સપત્ની વિરાજમાન બન્યા લોકહૃદયના સિંહાસને. આથી તેઓ સૂર્યમંદિરમાં પણ રાંદણ

સાથે આવ્યે વિરાજતા જોવા મળે છે. આમ, એક જાતિએ પોતાના છુદ્દેવ કે છુદ્દ દેવીને લોકસંસ્કૃતિની શેરીમાં રમતા મેલ્યા. ને તે દેવીએ આખાય શેરીને કબજે કરી. આવુંજ કાંઈ શિકોતરી, સિંધુ અને હિંગળ જ મા માટે બન્યું છે. બલુચિસ્તાન તરફથી આવેલ પદારજાતિ હિંગળાજ અને સિંધુ માતાને નળસરોવરમાં લાવ્યા. આજે આ બંને લોકમાતાઓ બની મેહેલ છે. શિકોતરીની દંતકથા કહે છે કે તે લુહાણા જાતિ સાથે આવ્યા. આમ, પંચબ અને સમ-સિંધુના પ્રદેશના લોકારગદથી તેઓ ગુજરાતમાં આવ્યા ત્યારે તેમને લાવ્યા. ને આજે શિકોતરમાં દરેકે દરેક ગામના પાદરમાં મેહા છે. ૨૧. આર. ઈ. એન્થોપન ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિ માટે અંગ્રેજીમાં મૂલ્યાંકન કરતા લખે છે, 'Students of folklore may discover materials of Real value' આવા જનપદનાં દેવદેવીઓની દહેરીઓમાં ને પાળીયાઓમાં લોકસંસ્કૃતિ મૂલ્યવાન બની વિજસની પડી છે. આવા ગામના પાદરમાં મેહેલ દેહેરીઓ લોકસંસ્કૃતિના જીવતા જંગતા સંસ્કારકણ છે. તે સધળાને એકત્રિત કરીએ તો જ સમગ્ર ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિનું સંપૂર્ણ ચિત્ર ઉપસાવી શકાય.

તો આજે જીર્ણરીણ દશામાં ગામના પાદરમાં ઉમેલ પાળીયાને ય લોકસંસ્કૃતિના આધારસ્થળો લેખ જોવા પડશે. તેઓના ઉદરમાં જનજીવનના ધબકારો ઠાંસ્યા છે. ધરતીના માતવીનો મિજબજ અને લોકજીવનનો પ્રથમ લીસોટો તેમાં ચિત્રાયેલો પડ્યો છે. દરેકે દરેક પાળિયા પાસે માનવવંશનો ઇતિહાસ છે, તો મધ્યકાલિન જન-જીવનના કેવા અરમા ! હતા, તે હવાફરફર તેમાંથી પામી શકાય છે. તે જ પાળિયાઓ ઇતિહાસના અડીખમ પ્રવક્તાઓ બનીને મેહા છે. આ લોકસંસ્કૃતિકણ કઈ જુમિનો ? આ લોકસંસ્કારના કણ કયાંથી ઉડીને આ ભોમકા માથે આવી વિકસ્યો ? તર્ક છે કે પ્રાચીન ગ્રીસની સંસ્કૃતિમાં આ લોકસંસ્કૃતિના કણ હતા. જે ઉડીને આ ધરતી પર આવી ઈર્ષા હોય. ઈજિપ્તમાં પણ પાળિયા રચવાનો રિવાજ એક કાળે હતા પણ ગુજરાતના ભીસોએ આ સંસ્કૃતિના કણને લહેરાતો મેલ્યો હોય તો ના નહીં ! પણ સામન્તશાહી ન્યારે લોકસંસ્કૃતિને બંધ બીડીને પડી હતી, ત્યારે વીરપૂજનો વિચાર પણ આમાં આવીને સમાઈ મેહા અને પરિણામે તેણે સંસ્કૃતિનું રુપ ધારણ કર્યું. આમ પાળિયાની કોતરણીમાં એક કમાન - **Arch**, દોરીને પેલા મંદિરનો લાવ રેખાની બંજના વડે કંડારીને માનવને મહામાનવ બનાવીને લોકહૃદયમાં સ્થાપવા, પત્થરમાં કોતરી ગામના પાદરમાં તેને બેસાડી દાંચ હોય અને પછી તો તેના શિરે તેનું આગવું કલારુપ ધારણ કરવા માંડ્યું હોય !

આ લોકસંસ્કૃતિ રહનસહનની ટેવોમાંથી તરવજાનનું રુપ ધારણ કરે છે. લોકસંસ્કૃતિ તે પોથી માંહેના રીંગણા જેવી જીવારીતિ નથી. લોકસંસ્કૃતિ આચારસંહિતા કાઠું ધારણ કરે છે. તે જેમ વિધિમાં સનાયેલ છે તેમ ચિત્તની ગૂહામાં પ્રવેશીને રોમેરોમમાં તન્મયતાનું રુપ લઈને પાછી આચારરુપે પ્રગટે છે. જે વિધિઓ હતી, વિધિનિ-પધ્ધો હતા, તે પાછા વિચારદેહ ધારણ કરે છે. આદિમાનવે ટકી જવા માટે હિંસાને જીવનમાં સ્વીકારેલ હતી, તે જ માનવ બૌદ્ધકાળમાં તેમ જ ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશોથી જાતને પૂણ્યોદકમાં પખાળે

છે અને અહિંસા, દયા, અને સહિષ્ણુતાને જીવનમાં ઉતારે છે. ઘઉંલાની કથાના કથનાર સમાજે કીડીની પણ હિંસા ન થાય, તેની કાળજી લીધી અને લોકગીતમાં તે વિચારકણને ઢાંળી દીધો.

આમ લોકસંસ્કૃતિ સ્થગિત તત્વ-stagnant, નથી પણ તે નદપ્રવાહની જેમ અસ્પષ્ટિત વહેતો પ્રવાહ છે. ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિ માટે આ કથન તેટલું જ સાચું છે.

માનવની આ સંસ્કૃતિનો કણ માનવબોલીમાં વિલસતો જોવા મળે છે અને તે જ લોકબોલીઓ આજે ય ભાષાશાસ્ત્રીઓને મલકાવે છે, તેમના અભ્યાસની ભરપેટ સામગ્રી આપે છે. ગુજરાતમાં વિદ્યસ્તો આ માનવી! સરખેસરખો લાગતો આ માનવ દરિયાકાંઠે જલ ઉપાડે તો કેવી મીઠી બોલી વદવાનો. 'ન' ની જગ્યાએ 'લ' વાપરતો જોવા મળે ખરડાનો મેર 'કાવ' ઉચ્ચારે, 'નથી' ના સ્થાને 'નથ' 'લાં' ના થાને 'ન્યાં', 'ઉઠ' ઈત્યાદિ ઉચ્ચારે. 'સ' નું ઉચ્ચારણ પણ ફીકડીક પડતાઓ લે. 'ર' ની જગ્યાએ 'લ' પણ બોલાય. ચાલો, હાલો અને હાડો; આ જ માનવે ઉચ્ચાર્યું. 'ક્યાં જાવ છો' માં 'ક્યાં' જ્યારે માનવને અપયુક્તિયાગ લાગ્યો, ત્યારે ઉત્તર ગુજરાતે સત્યમ્ જોયો શુભવાચક શબ્દ પ્રયોજ્યો. શી આ લોક-માનવની કલ્પનાશક્તિ છે? તેની લોકવાણી પર તો વરી જવાય! ભલકારા ભણી નખાય! દરિયાકાંઠે બાળક જાય ને છીપલા હિસરા માંડે તેમ જ તેના કુદીપ્રયોગોને બેગા કરવાનું મન સહેજે ધઈ જાય છે. પણ કેટકેટલા બેગા કરવા?

આકાશના તારાઓને એકઠા કરવાનું કામ જેટલું શ્રમસાધ્ય છે તેટલુંજ વિરાટ અને શ્રમસાધ્ય આ કાર્ય છે. કોણે આવીને ક્યો શબ્દ આ ધરતી પર ક્યારે વેર્યો તે ય વિચારવાનું રહે. ત્યારે દ્રવિડો, આર્યો, યવનો, તુર્કો, મોગલો, ગુજરાતી સુલતાનો, મરાઠાઓ, અંગ્રેજોએ આવીને આ લોકભાષાને કેટકેટલા શબ્દો આપ્યા છે? લોકનો સ્વભાવજ એ છે કે કાંઈક પડતાનું - deposit -, મૂકીને આગળ જવું કે કરમાઈ જવું! આના કારણે લોકભાષાઓના ભંડાર અખૂટ બન્યા છે. તેના શબ્દો પરત્વે અને સવિશેષ વાણી કહેકા પરત્વે!

લોકસંસ્કૃતિનો આ પણ એક વિલસતો અને ઝમઝમારા મારતો કણ છે! સમૃદ્ધ અને ભરપૂર! લોકને નવનવા વેણે, બોલે, કુદીપ્રયોગે તેમજ લહેકાએ લડાવતો સંસ્કૃતિ બોલ! તેની સમૃદ્ધિએ ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિ અતિ સમૃદ્ધ છે.

તો માનવે પોતાના ક્રેને ઢાંકવા ર્મવસ્ત્રો, વસ્ત્રથી માંડીને આજ સુધીમાં કેટકેટલા ધારણ કર્યા છે? તેનો એ ઈતિવાસ લોક-સંસ્કૃતિકારે માંડવો પડશે. ગવન. મક્કિરઓદણી કાપડું, કપડો છ. નાં રેખાંકનો સાચવવા પડશે તે. ઝમણું, જેરખાં. ત્રોટી જેવાં અવકારો આજે ક્યાં જોવા મળે છે? તો પુરતી વેશમૂખામાંથી પાંચડીઓ, સાકાઓ ઈત્યાદિને પણ લોકસંસ્કૃતિના અંગ જ માનવા પડે. પાંચડીમાં બહેન પાંચડી અને મેરનો મેવાડી પાંચડી આજે ય સારા સૌરાષ્ટ્રમાં વિશિષ્ટતા તરીકે લેખાય છે. આ પાંચડીઓ ક્યાંથી આવી, કઈ જાતિના આગમન વખતે તે આવી અને કઈ જાતિએ તેને વિશેષ અપનાવી ને ક્યારે તે સઘળી પાંચડીઓએ સામાજિક મોહાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. આ સઘળી લોકસંસ્કૃતિના લીસોટા પાડતી રેખાઓ છે.

મેવાડી પાંચડી જેટલી મેર જાતિમાં પ્રચલિત છે, તેટલી જ તે વાઘેરામાં છે અને રાજસ્થાનના મેવાડમાં તો ઠેરઠેર નજરે પડે છે. આ પાંચડીના કારણે રાજસ્થાનના મેવાડ અને મેર વાઘેરાના સંબંધો અંગે કોઈ તર્ક કરી શકાય? એટલો જ કે લોકસંસ્કૃતિમાં લે દેની પ્રક્રિયા પણ અવિરત પણે ચાલુ રહેતી જોવા મળે છે.

સારા ય સૌરાષ્ટ્રની શોભા સમ આખાઈ જોડા સોરઠી સંસ્કૃતિનું આગવું આભરણ છે. આખાના નામને સાચવે એક આખામંડળ ને ખીજો આ જોડો. સારાય ભારતવર્ષના જોડાથી અલગ પડી જતા આ જોડામાં લોકસંસ્કૃતિનો આત્મા કંડારેલ જોવા મળે છે. તે વિસરે લોકસંસ્કૃતિ વિસરાય!

લોકસંસ્કૃતિમાં ચીજ જલુસ વેચવા નીકળતી જાતિઓની સાદ દેવાની રીતિઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. જે જાતિને ભણતરની ઉજળી સંસ્કૃતિનો પાસ નથી લાગ્યો, તે જાતિ સાદ દેવામાં માત્ર ચીજ કે જલુસનું નામ જ બોલશે. જ્યારે શહેરમાં વર્ગ સાથે જુલુસ લોક હશે તે ચીજજલુસોની આગળ વિશેષણ મૂકીને તેને સુશોભિત પણ બનાવશે. તેના ગુણમાં વધારો કરશે, વાણી વડે! ઉદાહરણ તરીકે - જાકાંડાનો પઢાર જ્યારે શહેરમાં થેક વેચવા આવે છે ત્યારે ખૂમ દે છે માત્ર 'થેક' 'થેલ' ની જ! તે જ શહેરનો લારીવાળો દાડમ વેચવા માટે લલકારતો હોય છે 'લીલુડી દાડમડીના ચસોહડીના દાડમખીજ આવ્યા, લાલમ લાલ દાડમ! આ બંનેની ચીજજલુસો વેચવા માટેની રીતિની પણ તોંધ પેલો લોકસંસ્કૃતિનો સંશોધક જરુર લે છે અને બંને વચ્ચેના તાત્વિક બેદને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવાનો જ લોકસંસ્કૃતિને આપ નથી અપતો. સરળતા અને સાદાઈ લોકસંસ્કૃતિના કવચ છે. માટે જ નગકાંડાનો પઢાર માત્ર થેક! થેક! એટલોજ અવાજ દે છે! આમાં સરળતા, સાદાઈ અને અલુપ્તતા છે!

ત્યારે લોકસંસ્કૃતિમાં લોકસાહિત્યના અંગોનો સંસ્કૃતિની નજરે અભ્યાસ સમાય જાય છે તેની ના કહી શકાય તેમ છે. આ લોક-સાહિત્યના સંપાદક સાહિત્યના માટે લોકસાહિત્યને એકત્ર કરવાનું છે જ પણ તે સાથે તેણે નજર રાખવાની છે લોકસંસ્કૃતિ પર. અને આથી જ્યારે લોકસંસ્કૃતિ લોકસાહિત્યના સંપાદનના કામે લાગ્યો હોય ત્યારે લોકગીત કે વાર્તામાં સાહિત્યનો કણ વિલસતો જોવા મળે કે ન મળે તોય લોકગીત કે વાર્તાને સંસ્કૃતિના સમર્થ રોડા કરનાર બળ તરીકે જરુર સંઘરવાનો. તેમાં તે શક્તિ અને અસ્તીજના રંગ જોવાની પણ મથામણ નહીં કરવાનો. તેમાંથી તેને માત્ર નારવાતની છે લોક-જીવનની એકાદ રેખા. ગુજરાતમાં આ નજરે હજુ દટાણું સાહિત્ય એકત્રિત નથી થયું. દર્શાત કલાઓમાંથી પણ ફીકડીક આકા રડી ગઈ છે. તો નાનપંચો, નાતરા અને સવેળા વેળાએ ખેસે છે ત્યારે તેઓ ચૂકાદો-ન્યાય, આપવા માટે જાત અનુભવમાંથી, સાંભળેલ કથામાંથી જે ઓડાંઓ ટોકે છે તે પણ સંઘરાવવા નેહાંજો. જ્યારે તે સઘળાને એકત્રિત કરવામાં આવશે ત્યારે ગુજરાતના લોકના જીવનની તૂટતી એકાદ રેખા પૂરી દોરાશે.

બાકી નર્મદથી લોકસાહિત્યને એકત્રિત કરવાના શ્રી ગણેશ મંડાયા છે તે આજ દિવસ સુધી ચાલુજ રહ્યા છે. લોકકથાઓ, ઉપાસુંઓ, બાળકાવ્યો, હાસ્યરસંઓ, રાસડાંઓ, ગરબાઓ, ગરબીઓ, ગરબાઓ, લગ્નગીતો, મરણિયાઓ ઈ. સારી સંખ્યામાં ગુજરાતમાં સંઘરાવા છે.

પણ લોકવાર્તાઓ વિશેષે સાહિત્યદૃષ્ટિએ સંપાદિત બની છે, તેના બદલે હવે વૈજ્ઞાનિક ધોરણે સંપાદિત બને તે સવિશેષ જરૂરી છે, કેમકે તો જ તેમાંથી લોકસંસ્કૃતિનો હીરકો સાંપડે !

ગુજરાતના આ લોકે જેમ દેવદેવીઓને પૂજ્યા ને આરાધ્યા, તેમ વૃક્ષો અને પશુઓને પણ પૂજ્યા છે. હાથીને ગણપતિ ગણ્યા, ગાયને માતા કહી પૂજી છે, કૂતરો કાળદૂતના એધાણનો બલુહાર મનાયો છે. વળી ગાયમાં તો તેવીશ કેટિ દેવતાઓ આવી વસ્યા છે માટે તે સૌથી વિશેષ પવિત્ર છે આવી લોકમાન્યતાઓ ગાય માટે આખા ય ગુજરાતમાં પ્રચલિત છે. વાંદરમાં લોકે હનુમાનજીને જોયા છે, કેટલાંક પશુઓ દેવદેવીઓના વાહન હોવાનું લોકમાન્યતામાં છે. ઉદાહરણ તરીકે કૂતરો કાળભૈરવનું વાહન છે, પાંડો યમનું વાહન છે, સિંહ અંબાજીનું વાહન છે આર્ય દેવદેવીઓના આ વાહનોની પાછળ લોકસંસ્કૃતિના લીસોડા છે જ. આદિ ધર્મ અને પશુપૂજનાં સંપ્રદાયને સમજવા માટે આ સકળ મળવળ સાધનો છે. લોકસંસ્કૃતિના રાજદરબારમાં જ્યાં માટેની આ સૌ કેડીઓ છે.

તો વૃક્ષપૂજ પણ ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં વ્યાપક છે. આની જીવંતી શાખ વટસાવિત્રી ધી પૂજા આજે ગુજરાતસૌરાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત છે. તુલશીવિવાહ દર કારતકમાં આવી જોમો રહે છે. દરોડાના દિવસે ક્ષત્રિયો શમીપૂજ કરે છે. પીપળો પણ પૂજાય છે. જળના વૃક્ષ નીચે મામા વસે છે ને તેથી મામો જળવાળો માનીને જળની પૂજા પણ થાય છે. તો જો કેઈ દેવધાનક પાસે કેરડા હશે, તો કેરડા પર લોકમાન્યતાના કારણે ફાટલ વસ્ત્રો આવીને લોક મૂકી જાય છે. શીતળામાતા બોરડીના થડે વિરાજે છે એવી લોકમાન્યતા હોવાથી બોરડીને પણ પવિત્ર વૃક્ષમાં લેખાય છે. લીમડામાં બ્રાહ્મણનો વાસ છે એમ માનીને લીમડાની પણ પૂજા થાય છે. તે જ માન્યતાના કારણે બાવળને પણ સૌરાષ્ટ્રગુજરાતમાં પવિત્ર માનનાર એક જન-સમુદાય છે. આ વૃક્ષ પૂજા લોકસંસ્કૃતિનું એક પ્રયોગ અંગ છે.

આ જ લોકશાસ્ત્રની ભાવનાએ લોકોના નામાભિધાનમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. હાથીભાઈ, વાઘજીભાઈ, નાગજીભાઈ, મો-ભાઈ, ટીંડો ધવાદી અનેક આવાં નામો પ્રચલિત છે જ. તે જ પ્રમાણે વૃક્ષાદિમાંથી લોકોએ પોતાના સંતાનોના નામો વીણી લીધા છે. જેમકે દૂધી, તુળશી, આંબો, મુકામ ધવાદિને લેખી શકાય. જડી, મીંડી, રુડી, રુખડ, નોથો ધવાદિ નામોમાં લોકસંસ્કાર સ્પષ્ટ તરી આવે છે

આ નામોમાં લોકસંસ્કૃતિના મૂળ જડે છે, લોકમાન્યતાઓ મળે. એક સંસ્કૃતિ બીજી સાથે કેવી રીતે મિશ્ર બની તે પણ તારવી શકાય છે. તો ભાવશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ, સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ, લોકશાસ્ત્ર તેમજ લોકસંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ લોકનામોનો અભ્યાસ મહત્વનો છે, આવો અભ્યાસ જાણીતા પિંડાન સર રુસ્તમ મસાણીએ કરીને પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, તેમાં ડા. કવે લખે છે : દરેક ધર્મને નામ પાડવાની વિધિ અને રીતિ હોય છે આથી જરાય આશ્ચર્ય પામવાનું નથી કે આદિવાસીઓએ આ નામકરણવિધિને આશ્ચર્ય-પ્રેરક અને પ્રસાવવાળી બનાવી. સર મસાણી લખે છે :

“ It is besides, a repository of folk culture, and is, so to say, stamped on the forehead of

individual human beings reflecting the traditions and usages of the community to which they belong and the level of culture attained by it.”

આમ, નામોમાં ય લોકસંસ્કૃતિના ચમકારા શોધનારને જરૂર જડે છે.

આમ લોકકળાઓ અંગે પણ બનવા પામ્યું છે. મોહન-જો-દડોની નગરચત્રાનું સ્વસ્તિકનું ચિન્હ આજે સારા ય ભારતમાં લોકસંસ્કૃતિમાં વ્યાપક બને છે. તો ગ્રામજનો તેમનાં કોટડાના બીંતડા પર દાતણના કુચાથી, નખથી કે હથેળીથી રંગીન ચિત્રોના આલેખ કરે છે. તેવાં ચિત્રો આજે બીંતચિત્રો તરીકે મહત્વનાં બન્યાં છે. શ્રી રંધવા જેવા કલાપ્રેમીને તે ચિત્રો આકર્ષે છે અને તેની પ્રતિકૃતિઓ દોરાવીને ગ્રંથસ્થ કરે છે. લોક ચિત્રકળામાંથી ગંગાજના નામી ચિત્રકાર બમિનીબાણુ પ્રેરણા લે અને તેમની નવી શૈલી સરજે. ગુજરાતમાં શ્રી ખાડીદાસ પરમારે ભરતકળામાંથી પ્રેરણા લઈને લોકચિત્રકળાના શ્રીગણેશ માંજા છે. પારસી ચિત્રકાર શ્રી શ્યામલ આવડાએ સુરત જીલ્લાના માટીના વાસણો પરના રેખાંકનોનો અભ્યાસ કરી તેમની રેખાઓ અને રંગને ધૂંટ્યાં છે. તો લોકોના બાજોએ માટીનાં તેમજ લાકડાનાં રમકડાંથી ખેલા ખેલી. તેમાં ય કલાદૃષ્ટિ જેવા મળે છે. શ્રી અજીત મૂકરજીએ તો તેમાં ભારતીય લોકની આત્મકથા જોઈ છે. તેમના શબ્દો આ રહ્યા : ‘In fact, folk toys are in a way the autobiography of the Indian People.’ જેમ લોકચિત્રકળામાં નવનવા પ્રતીકો-Symbols-આપ્યા છે, તેમ જ રમકડાં પરત્વે બન્યું છે. તેમાં ય નવનવા પ્રતીકો-Symbols-મળે છે. લોક-સમુદાયે ઘરઆંગણે ઉગતાં છાંડાઓ, વરખાઓ, વેલો, બુટાઓ અને ફૂલડામાંથી રંગતી શોધ કરી અને દાતણના ફૂલાની પીંછી બનાવીને ફૂલડાઓની તેમજ દેવદેવીઓની ચિત્રશમણ બીંત પર ફરી, અને જેની નોંધ આજના સુશિક્ષિત સમાજે લીધી છે, કેમકે લોકની તે આગવી કળા હતી.

તેવી જ મહત્વની કળા તે લોકસંગીત અને લોકદા્યોની છે. એ સંગીતના સૂરો રેજાવા માટે શરણુર્ધ, તૂરી, બુંગળ જેવા લોક વાદ્યો લોકે બનાવ્યાં. દોત્ર, દોલકા, પખાવ અને ફૂંડી જેવા લોક-વાદ્યો આજે યે લોકસંગીત સાથે સત્તાવધિઓના સાથી બને છે. તંબૂર, રાવલુદ્યો ને જનર તેમ જ મુઝરી પણ લોકસંગીતનો સચવારો છે જ. આ સંગીતમાં ય લોકસંગીત સરજીને લોક-સંસ્કૃતિના નાનકડા જળપ્રવાહને લોકસંસ્કૃતિના મહાનદ બણી વહેતો મૂક્યો, ગુજરાતમાં !

તો શુકનઅપશુકન, બહેમો અને લોકમાન્યતાઓ ય લોકમાં પ્રચલિત છે. હરણુ જમણા હાથથી ડાયા હાથ તરફ જાય તો રૂતેલ થાય. શિયાળની લાણીમાંથી શુકનઅપશુકન તારવવામાં આવે. સાપ આડો ઉતરે તો સારા કામે ન જાય ! વરરાબને નજર ન લાગે તેથી કાન આગળ મસતી ટપટી કરવી જોઈએ અને વરને કોઈનો વળગાડ ન થાય. તેવા ખ્યાલથી વરના હાથમાં તલવાર આપવી જોઈએ. રાતે કોઈને લક્ષ્મી ન અપાય ને સંધ્યાકાળે નવરાત્રીના

દિવસોમાં નેવા નીચે ખાટલો દાળી ન બેસાય કે સૂવાય. આવી કેટકેટલી લોકમાન્યતાઓ ગુજરાતમાં અને સૌરાષ્ટ્રમાં આજે ય પ્રચલિત છે ! એના સાચવનાર કોણ ? પેલા સહસ્ત્ર શીર્ષવાળા લોક ! પેલા સહસ્ત્ર પદવાળા માનવો ! જનસમુદાય ! તો તે જ લોકે પૂર્વજન્મના સંસ્કારની કેટકેટલી વાતો કથી ? જુદા જુદા જીવનમાં તેણે 'કેડિયું' ક્યું અને તે વાતોને લોકમાં વહેતી મૂકી. તેવી કથાઓ આજેય સંઘરવા માટે સંશોધન કરવા મથીએ તો જરૂર સાંપડી રહે !

પરલોકની કલ્પનામાં લોક પશ્ચો. જીવ અને દેવના સંબંધો અંગે લોકે વિચાર્યું. વૈતરિણી નદીની કલ્પના કરી. યમ અને યમ-દૂતોનાં કાર્યો માટે વાતો વહેતી મૂકી તેમાં ય લોકની મૃત્યુ પછીની જીવની ગતિની જ વિચારણા વડે. તો ખરશિયા દ્વારા મૃત્યુને ગાઈ નાખ્યું. ખાંડનો વેધ કરાવીને લૌકિક રિવાજ સ્થાપ્યો કે તે દાણથી ગતાત્માના સઘળા સંબંધો પૃથ્વી પરના જીવો પરથી તૂટી ગયા છે ! આ તો લોકની ભાવનાત્મક અને વાસ્તવિક કલ્પના જ કહેવાય ! લોક તેમાં ય રાગ્યો છે. લોકે જીવનની થીંગી ધરતીના વ્યવહાર તરીકે સ્વીકારે છે, આથી તે જીવના વિશ્વની પણ વિચારણા કરે. સજા પૂરવાનો લોકરિવાજ પણ ચોજે !

અનેક વ્યક્તિત્વને ધારણ કરનાર લોકની ચાર પાંખડીની આ લીલા તે જ લોકસંસ્કૃતિ એમ કથીએ તો જ કદાચ આ લોકને પૂરી શકીએ, કોઈ વ્યાખ્યાના માળખામાં !

અંતમાં એક અમેરિકી લોકસંસ્કૃતિના વિચારકને વાગોળવા કાળે લેઈએ :

"Folklore is that part of a people's culture which is preserved, consciously or unconsciously, in beliefs and practices, customs and observances of general currency; in myths, legends and tales of common acceptance; and

in arts and crafts which express the temper and genius of a group rather than of an individual. Because it is a repository of popular traditions and an integral element of the popular "Climate", folklore serves as a constant source and frame of reference for more formal literature and art; but it is distinct therefrom in that it is essentially of the people, by the people and for the people."

આમ, લોકજીવનમાં આગિયાની જેમ લોકસંસ્કૃતિનો તણો ચમક મારતો જ્યાં ને ત્યાં પશ્ચો જ હોય છે. જેનાથી વિદ્યે છે આ ચાર પાંખડીઓ-લોકસાહિત્ય, લોકકથાઓ, લોકશાસ્ત્ર અને લોકચાર. લોકસંસ્કૃતિના આ ચાર પાયા છે.

સંદર્ભ ગ્રંથ સૂચિ

૧. કાઠીયાવાડ સર્વ સંગ્રહ, સંપાદક-નર્મદાશંકર દવે
૨. આપણી લોકસંસ્કૃતિ લેખક-શ્રી જયમદન પરમાર
૩. The folklore Notes, Gujarat, Vol 1
૪. Folklore, By-Prof. Alan Dundes
૫. A standard Dictionary of folklore, Legends and Myths, By-Maria Leach
૬. ગુજરાત સર્વસંગ્રહ
૭. લેખકની પ્રવાસનોંધ.
૮. Folk Culture Reflected in Names, By-Sir R. P. Masani
૯. The Greeks in India, By-Prof. George Woodcock
૧૦. Folk Toys of India, By-Shri Ajit Mookerjee

તમારા જીવન જરૂરીયાતના ફર્નિચર માટે

પ્રથમ પસંદગીને પાત્ર

અધ્યક્ષ,

સુરેખ,

વ્યાજબી દર.

અમારી આગવી વેચાણ પદ્ધતિ.

★

ફોન : ૨૨૬

ધી વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા ઇન્ટરસ્ટ્રીયલ એન્ટરપ્રાઇઝ, ઊંઝા.

આપણી આદિવાસી સંસ્કૃતિ

—શ્રી જોરાવરસિંહ બદવ

હારતવર્ષમાં આદિવાસીઓની સંખ્યા અઢી કરોડ હોવાનું વિદ્વાનો માને છે. તેમાં સાંચલ અને ગોંડની સંખ્યા સવિશેષ છે. ત્રીજે નંબરે ભીલ આવે છે શ્રી રાજેન્દ્ર અવસ્થિ માને છે કે આ બધા આદિવાસીઓ એક જ છે અને તેઓ હિંદુ છે. તેમના દેવ-દેવીઓ અને રિત રિવાજો હિંદુઓનાં દેવ-દેવીઓ અને રિત રિવાજો સાથે ખૂબ જ સામ્ય ધરાવે છે.

ગુજરાત રાજસ્થાનમાં લગભગ ૨૫ લાખ આદિવાસીઓ હોવાનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. નર્મદા-ગોદાવરીના ખીણમાં વિંધ્યાચળ અને સાતપુડા પર્વતોમાં આદિવાસીઓની સૌથી વધુ વસ્તી છે. આદિવાસીઓ અરવલ્લીના ડુંગરા સુધી ફેલાયેલ છે.

અરવલ્લી પર્વતની હારમાળા ગુજરાતના સીમાડા આળંગીને રાજસ્થાનમાં થઈને પસાર થાય છે અહીં અસંખ્ય નાના-મોટા ડુંગરાઓ અને હરિયાળા ગાઢ જંગલો આવેલા છે. જેમાં ખેર, સીસમ, ટીંબરચુ, વાંસ, સાગ, સુખડ, હડાદર, રોહિડો, ધામણ, ખીઓ, તણસ વગેરે અસંખ્ય વૃક્ષો થાય છે. ચોમાસામાં અને વસંતમાં વનશ્રીની શોભા નયનરમ્ય દર્યો ખડાં કરે છે. આ જંગલોમાં જંગલી જનાવરો વાઘ, ચિત્તા, હરણ, રીંછ, રોજ, છુટાર, શિયાળ, શાહુડી, વઝ, લોકડી, જંગલી ખિચાડા, મરઘા વગેરે યથેચ્છા પિહાર કરે છે.

કુદરતની આ રમ્ય ગોદમાં નાનકડા જાપરા ઊભા કરીને ભીલ લોકો વસવાટ કરે છે, જેને આદિવાસીઓના નામે ઓળખાવવામાં આવે છે. ભીલો પોતાને ગરાસિયા તરીકે ઓળખે છે. રોહોડ, પરમાર, ચોલાણ વગેરે રાજપૂતોની થાપા ધરાવતા હોવાથી કલ્પના કરી શકાય છે કે મૂળ તેઓ ક્ષત્રિય હશે. દંતકથા કહે છે કે તેમના ક્ષત્રિય વડવાએ આદિવાસી કન્યા પર મોહી જઈને પ્રેમ-ગા કરેલું પરિણામે તેઓ આદિવાસી બન્યા છે.

વસ્ત્રાભૂષણ :- આર્થિક રીતે પછાત હોવા છતાં આદિવાસીઓ પહેરવાના ખૂબજ શોખીન હોય છે. પુરુષો ટુંક પોતિયું, ખમીશ (ચૂલરી) કે પછેડી પહેરે છે. રંગબેરંગી જૂલારી, લાલ-લીલા-પીળા રંગબેરંગી જાપા કે રેશમી રૂમાલ તેઓ માથે બાંધે છે આભૂષણમાં દુપિયો, મરડી, બેડી, પગમાં તોડો, કનમાં હુરો, ચૂલરીમાં ચાંદીના બુદન તથા કેડ્યે કંદોગે પહેરે છે.

આદિવાસી યુવતીઓ ચેરદાર કંચો ધાવરો, રંગીન ઓઢણ અને રંગબેરંગી કાંચળી પહેરે છે. અલ્પડ યુવતીઓ લાલ-લીલા-પીળા જાતીય ધાવરા પહેરે છે. કુંવારી છોકરીઓ કાંચળીને બદલે કન્યો પહેરે છે. વસ્ત્રાભૂષણ પરથી કુંવારી અને પરણેલી સ્ત્રીઓ બુદી ઓળખાઈ આવે છે. આદિવાસી કન્યાઓ આભૂષણ માટે તો દિવસ દરેક બેસે છે. પગમાં કાંચી-કલાં, સાંકળા, પુલરિયું,

હાથમાં બહૈયા-કાંચડી, ધૂધરિયાળ, ફૂલ અંગુઠિયું, માટલિયા, ગળામાં હાંસડી, તેડિયું, વાડલો, કંઠી, સિરીયું, કાનમાં દોયણું અને ઓગનિયું, માથામાં દામણી, નાકમાં નથણી, તથા હાથે ફૂલ ધૂધરીઓવાળી વીંટી પહેરે છે.

લગ્નપ્રથા:-

આદિવાસીઓમાં બાળલગ્નની પ્રથા અસ્તિત્વમાં નથી. વીસ-બીસ વર્ષ લગ લેવાય છે. સામાન્ય રીતે મા-બાપ લગ્ન નક્કી કરે છે. તેમ પ્રેમલગ્નપ્રથા પણ અસ્તિત્વમાં છે. રસિયો વાલમ મેળામાંથી મળ માનેતીને ઉપાડી જઈને લગ્ન કરે છે; મેળો ભરાય ત્યારે જુવાનડો તેના સાર્થીદારો અને દોરતોને કહી રાખે છે. ‘આજ મેળામાંથી લાડી તાણવી હે! મેળામાંથી છોકરીને લગાડતા બનને પક્ષો વચ્ચે અથડામણો પણ થાય છે. જુવાનડો કન્યાને નસાડી જાય છે અને પોતાની પાસે રાખે છે ત્યારબાદ કન્યાનો બાપ ગર્ભ ગુજરી બૂલી જઈને મેંડુ કરે છે મેંડુ કરતું એટલે મેળ કરવો. આ વખતે કન્યાનો બાપ બકરો કે પાડો લાવે છે, તેનો વધ કરીને સૌને જમાડે છે.

મેળા દરમ્યાન છોકરા-છોકરી પરસ્પર લાગવાની યોજના ગોઠવે છે. કોઈ કન્યાપક્ષ જોરદાર હોય અને જુવાનડાને જીવ બચાવવા કન્યાનો હાથ છોડીને લાગવું પડે તો તે નાસતા નાસતા પોતાનું નામ અને ઠેકાણું આપતો જાય છે. બધું શાંત થયા પછી છોકરીનો બાપ તેનું ઘર પૂછતો પૂછતો જાય છે અને બંનેના લગ્ન કરાવી આપે છે. પણ જો માથાભારે બાપ કન્યાને બીજે પરણાવી દે તો ભવોલવનાં વેર બંધાય. ખુનની હોળી સર્જાય. પંચ બંને પક્ષનો ન્યાય તોળે છે, છોકરી માટે જે પક્ષમાં ખુન થયું હોય તેને, પંચ બદલામાં અમુક રોકડ રકમ તથા ૧૦ બળદ, પાંચ વાછરડાં વગેરે આપતી પંચ વેર થોડે છે. (સમાધાન કરાવે છે.)

લગ્નપ્રસંગે ઘર લીંપીગૂંપીને ખડીથી ઘોળે છે. મંડપ રચાવે છે. ગોરી, માયરા અને મંગળદેરા ફરે છે. જાનમાં પચાસથી સો માણસો જાય છે. સરગરાને વાળ વગાડતા માટે બોલાવવામાં આવે છે. લગ્નપ્રસંગે દોલ, તડતડિયું, શરણાઈ અને થાળી વગાડવામાં આવે છે. સરગરા રંગબેરંગી ક્ષાત્મક ટોપલી લાવીને લગ્નવાળાને ઘેર ચૂકે છે. ધરવાળા તેને બદલામાં વાછડી કે પાડી આપે છે.

કન્યાને સાસરે ઓળાવતી વખતે તેની સાથે રમણ સુખડી અથવા રાટલા બંધાવે છે, જેને ‘ગરણું’ કહેવામાં આવે છે. કન્યા સાસરે જઈને કુટુંબીઓને તે બહેન છે, ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં કન્યાની સાથે અપાતા મા-માટલાની પ્રથા સાથે આ રિવાજ ખુબજ સામ્ય ધરાવે છે.

સામાજિક રીતરિવાજો—

કન્યા પરણીને સાસરે આવે પછી તેને પ્રથમ બાળક અવતરે તેનો સાસરો રાજીયો કરવા જાય છે, આ પ્રસંગે જોકરા-જોકરી બંને પક્ષનાં સગાંવહાલાં ભેગાં થાય છે. સાથે એકાદ પાડો કે બકરું લાવે છે. તે રાંધીને સૌ આનંદથી જન્મે છે. પછી રાજીયો જાહેર કરે છે. જો આ વિધિ કરવામાં ન આવે તો બાળક જીવતું નથી, એવી લોકમાન્યતા પ્રચલિત છે.

પરણીની યુવતીને સંતાન ન થાય તો તે 'મધરો' નવરાવવાની બાધા રાખે છે. શિષ્ટ સમાજમાં સંતાન પ્રાપ્તિ માટે સૂર્યપત્ની રાંદલની બાધા રાખવામાં આવે છે તેના જેવો જ આ રિવાજ છે. પણ બંનેની વિધિમાં આભ-જમીનનો તફાવત છે. શિષ્ટ સમાજમાં રાંદલને પ્રસન્ન કરવા તેનો ઉત્સવ ઉજવાય છે. રાંદલ તેડે છે. તેની પૂજાવિધિ કરે છે. ઘોડો ખૂદે છે અને ગીતો ગાય છે. જ્યારે આદિવાસીઓ પુત્રપ્રાપ્તિ થતાં બાધાની પરિપૂર્તિ અર્થે હરિયાળા કુંગરાને ચોતરફથી દબ લગાડીને સળગાવી મૂકવામાં આવે છે.

લગ્ન પછી પાત-પત્ની સ્વતંત્ર ઘર વસાવે છે. બન્નરની બધી જ ખરીદી ચતુર મુદિણીઓ કરે છે. અલણ હોવા છતાં આના પાછંના હિસાબો તેમની જીભને ટેરવે રહે છે. પતિમાં પાણી ન હોય તો રંગીલી સ્ત્રી પતિને ઉભો મૂકીને પોતાના નવા રસિયાનું ઘર માંડે છે.

જમાઇ પોતાના સાસુ-સસરાની ખુબ જ આમન્યા રાખે છે. તેમની હાજરીમાં જમાઇ ખાટલે બેસવાનો અવિવેક નથી કરતો. વહુ સાસુ-સસરાના વાસણમાં જમતી નથી. વળી પરણીને સાસરે આવેલી સ્ત્રી સસરા અને જેઠની સાથે સાથે જેઠાણી, સાસુ વગેરેની પણ લાજ દાટે છે. તેમની સાથે બોલતી પણ નથી. હા, ના નો જવાબ માથું ઢલાવીને અગર તો મોં ના ઉચરાથી આપે છે.

મધરો નવરાવવાની બાધા રાખવા છતાં જો સંતાન પ્રાપ્તિ ન થાય તો દેવાળાને (જુવાને) બતાવે છે. દેવાળો દાણા નાખીને નડતર જણાવે છે. નડના દેવને રીઝવવા બકરાનો ભોગ ધરાવવામાં આવે છે.

સગાં નારીને પૌષ્ટિક ખોરાક-સાબર અને સસરા મારીને ખરાવવામાં આવે છે.

મનોરંજક મેળો :-મેળો એ મનોરંજન માણવાનું અને આનંદ લાવવાનું એક અનોખું રથળ છે. આદિવાસીઓ બની હર્નને નાચતાં કુદતાં મેળામાં જાય છે. કુંગરાઓમાં વાર તહેવારે ઠેરઠેર મેળા યોજાય છે. મેળામાં રંગબેરંગી વસ્ત્રાભૂષણોથી આપતા અસંખ્ય આદિવાસી યુગલો મોડળા મનથી મેળાની મોજ માણે છે. મેળાના દિવસે નાચતા-કુદતા જુવાનડાઓ અને હોંચ લેતી યુવતીઓની ટોળીઓ ગીતો લલકારતી મેળો માણવા ઉપડે છે આગલી હરણમાં જુવાનડાઓ ગીતો લલકારે છે. પાછળ યુવતીઓનું જૂદું તેને બેવડાવતું ચાલે છે.

મેળાઓમાં જુવાનડા અને કોડીકી કમનીઓ વાજમાં કાંસડી લગાવે છે. ગળે ચરીસા લટકાવે છે. મોં પર સૌંદર્યના પ્રતીક સમા લાલ-લીલા-પાળા રંગબેરંગી ટપકાં કરે છે. અણિયાળી આંખોમાં મેલ આંટને મારકણી બતાવે છે. જુવાનડા માથે છત્રી ઓઢીને નીકળે છે. કોઈ ગાય છે, કોઈ નાચે છે તો કોઈ પાવા બજાવે છે.

મેળાના મધ્યભાગમાં નાચ ચાલે છે. માથે છાજ અથવા રેશમી રમાત્ર બાંધેલી જુવાનડાઓની, અને અવનવા વસ્ત્રાભૂષણોમાં સજ્જ એવી યુવતીઓની ટોળીઓ ગળામાં દોલકાં બાંધીને નૃત્યમાં જોડાય છે. ગોળ કુંડાળે કુદે છે. અને ગીતોની રમઝટ પણ બોલાવે છે.

છોડી મેરે કાંગરે બોલે પરદેશી પોમણા રે

છોડી કોણ પડણા આવ્યા પરદેશી પોમણા રે

છોડી જામલો વેવાઈ આવ્યા પરદેશી પોમણા રે

છોડી દોડિયા કળાવે પરદેશી પોમણા રે

છોડી હીરડીઓ વસાવે પરદેશી પોમણા રે

છોડી હાલ ખાંડો કે હેંગરે પરદેશી પોમણા રે.

રંગીલા જુવાનડા દોલ મંજરાની રમઝટ બોલાવે છે. સ્ત્રીઓ માથે જુવારા લે છે. આખો દિવસ નાચ ચાલે છે, સૌ મસ્તીમાં દિવસ પસાર કરે છે.

મેળામાં સૌ સગાંવહાલાં આવે છે. મેળા જેવા આનંદના અવસરે પણ રૂદનના કણ્ણ સ્વરો સાંભળીને સૌ કોઈને આશ્ચર્ય થાય તે પણ સ્વાભાવિક છે. દૂરદૂરથી આવતા સગાંવહાલાંઓ મેળામાં એક બીજાને મળે હજે છે. તે દરમિયાન કોઈ સગાનું અવસાન થયું હોય અને ખરખરે ન જવાયું હોય તો તેને યાદ કરીને એક-બીજાના ખબરે માથું મૂકીને રડે છે. બહેની પોતાના વીરાનું હેત સંભારીને મા આગળ રડે છે, મા-દીકરી ઘણા વખતે મળે છે ત્યારે રડે છે.

લોકનૃત્ય—

લોકનૃત્યો માનવ સંસ્કૃતિના ઉદ્ભવ જેટલાં જ પ્રાચીન છે. આદિવાસીઓના લોકજીવન સાથે નૃત્યો વણાઈ ગયેલાં છે. આખો દિવસ કાળી મજુરી કરનાર આદિવાસીઓ રોજ રાતના દોલનો અવાજ સાંભળતાં જ એકઠા થાય છે અને નૃત્યોની રમઝટ બોલાવીને ધરણી ધ્રુજાવે છે અને જીવનનો યાક હળવો કરે છે. દોલનો અવાજ કાન પર પડતાં જ આદિવાસી યુવક-યુવતીઓના પગ નાચવા માંડે છે. આ નૃત્યોની એક વિશિષ્ટતા એ છે કે હંમેશા સ્ત્રી-પુરુષના સમૂહનૃત્યો જ યોજાય છે. એક ટોળી ગવરાવે, બીજી એને ઝીલે. અંદરનું વૃત્ત સ્ત્રીઓનું હોય છે અને બહારનું વર્તુળ પુરુષો રચે છે. રોજ રોજ નૃત્યોથી મનોરંજન મેળવતી આદિવાસી કોમ સૌ કોઈને મુગ્ધ કરે છે.

અતિથીસત્કાર—

અતિથીસત્કાર તો આદિવાસીઓનો જ આંગણે મહેમાન-પરણા આવતાં ભીલ લોહો અર્ધા અર્ધા થઇ જાય છે. તેમને એમ થાય છે કે અમે શું કરીએ તો મહેમાનને ગમે. ગરીબ હોવા છતાં તેમના દિવ તો દિવસવર હોય છે. મહેમાન આંગણે આવતા ઘરમાંથી આઠ આના રૂપિયો નીકળે તો હીક નહીં તો ૩-૪ મા...૫...૬ ચાલતા જઈને ઉધારે ઘી-ગોળ લારીને ઘાળીમાં મૂકી મહેમાન આગળ ધરી દેશે. મહેમાનો માટે લસારી છૂટવાની લાવતા આ સમાજમાં વિશિષ્ટ પ્રકારની છે. પોતાને ખાવા કંઈ ન રહે પણ આંગણે આવેલા અતિથિને જમ્યા વિના તો જવા ન જ દે.

ધર્મ—

ધર્મમાં આદિવાસીઓ ખુબ જ શ્રદ્ધા ધરાવે છે. દેવરા, સવજ, કાળા બાપજ, ભાખરીર નાગદેવ, શીતળામા, મેલડી એમનાં મુખ્ય દેવ દેવીઓ છે. દરેક ગામમાં દેવરાનું મંદિર જોવા મળે છે. દર વર્ષે દેવરાની પૂજા કરવામાં આવે છે. ભુવા ભેગા યાત્રે ધૂણે છે. બકરાનો ભોગ ધરાવે છે.

ધર્મના નામે ભુવાઓએ આ સમાજમાં ઠીક ઠીક વર્ચસ્વ જમાવ્યું છે. ખેતરમાં સાપ દેખાય તો માને છે કે ખેતરના દેવ રખેવાળી કરે છે દર વર્ષે શકિત મુજબ તેની પૂજા કરે છે. સાપના પ્રતાપે પાક સચવાય છે અને દોડીઓ ભરાય છે તેમ માનતા હોવાથી નવું અનાજ ખાતાં પહેલાં ઉજાણી કરે છે, અને ખેતરના રખેવાળને દીવો ભરે છે. દીવો ન ભરાય ત્યાં સુધી ખેતરનાં પાકનો દાણો ખાઈ શકતા નથી. ખજાના નવા અનાજનો દમલો પડ્યો હોય તેમાંથી ૨૦-૨૫ શેર ભુદું કાઢીને દળીને ચૂમું કરીને બધાને ઉજાણી કરાવે છે. ખજાની વચ્ચે માટીનો ઘડો અને શ્રીફળ મૂકે છે. ગામના લોકો એકઠા થાય છે અને જોડલા ખજા હોય તેટલી ઉજાણીઓ થાય છે.

આ લોકો ભુતપ્રેતમાં ખુબ જ વિશ્વાસ ધરાવે છે. માણસ માંદું પડે તો ભુવાને ધૂણાવે છે બાધા-આપડી રાખે છે. માંદા માણસને માથેથી બકરું ઉતારીને અગ્નિદાન આપવામાં આવે છે. માંદગી હળવી જણાય તો બકરાના કાન કાપીને જતું કરે છે.

આપણે ત્યાં લગ્નકીર્તન થાય છે તેમ આદિવાસીઓમાં કામગિયો પાઠ કરે છે, જે આખી રાત ચાલે છે. વાઘરી કોમમાં આખી રાત ડાકલા વાગે છે તેમ પુરૂષો તંબૂરો અને અન્ય વાદ્યો વગાડે છે. સ્ત્રીઓ મંજરા લટકેને મસ્ત બનીને ડોલે છે. બીજી બાજુ નાચવાનું અને ફૂલવાનું ચાલે છે. સ્ત્રી-પુરૂષો નાચમાં સરખાં બેસે છે. ધૂણવાનું પણ ચાલે છે. બધા વારસાની હૂમ છે, તેને કામગિયો પાઠ આપ્યો એમ કહે છે.

આદિવાસીઓમાં ભયંકર અધશ્રદ્ધા પણ એટલી આપેલી છે. છવતી સ્ત્રીઓને ડાકણ સમજવામાં આવે છે તેવી સ્ત્રીઓ વળગે છે ને માણસને મારી નાખે છે. માણસ માંદું પડે ત્યારે દેવજાને બોલાવી ધૂણાવે છે. બધા દેવાળા જેને બોલા કહે છે તે બધા મળીને નહીં કરે છે. અમુક ગામની અમુક સ્ત્રી ડાકણ છે. તે વળગી છે, માંદા માણસના કુટુંબીઓ તે સ્ત્રીના ઘેર જઈ તેના પતિ અને કુટુંબીઓને વાત કરે છે, તે પોતાના બોપાને બોલાવીને બધી તપાસ કરાવે છે. જો એનો બોપો હા કહે તો સ્ત્રીના આપને બોલાવી માંદા માણસના કુટુંબીઓને આ સ્ત્રી સોંપી દે છે. પછી તેના પર અમાનવી જુલમ યુગ્મરવામાં આવે છે. સ્ત્રીને કોઈ માથે ઝાડની ડાળીએ લટકાવવામાં આવે છે, નીચે મરચાનો ધુમાડો કરવામાં આવે છે પછી તેને હીંગોળાને ચારજૂડ કરવામાં આવે છે. લાચાર સ્ત્રીને કબૂતરનું પડે છે કે હું વળગી છું, હવે કોઈને નાહી વળગું અને માંદા માણસને સાજું કરી દઈશ—એવી ખાત્રી આપે એટલે ફરીવાર કાઢીને ન વળગે તે માટે કપાળે ડામ દઈને જવા દેવામાં આવે છે. જો સ્ત્રી એમ કહે કે માંદું માણસ નહીં છવે તો એને ત્યાં જ મોતના માર્ગે પ્રયાણ કરવું પડે છે.

અત્યેષ્ટવિધિ—

મૃત્યુ બાદ શબને રત્નાન કરાવવામાં આવે છે. પુરૂષના શબ ઉપર સફેદ અને સ્ત્રીના શબ ઉપર લાલ કપડાં ઓઢાડવામાં આવે છે. મડદને બાળવાનો રિવાજ છે. આ વિધિ પતાવીને ડાઘુઓ મરનારને ત્યાં ફેગળો કરવા ગય છે.

સાતમે દિવસે મુંવાળા ઉતરાવે છે. મકાઈનું ભડકું રાંધીને સૌને વહેંચે છે. ધરના કપડાં વગેરે ઘોઘ નાખે છે. રડવાનું અને ફૂલવાનું એકાદ માસ સુધી નિયમિત ચાલે છે. વારતહેવારે અને મેળામાં મરી ગયેલા રનેલીજનને યાદ કરી આખો દિવસ રડવામાં જ ગાળે છે.

મરનારની પાછળ લોકજી કરવામાં આવે છે. જ્યારે પૈસા હાથમાં આવે ત્યારે લોકજી કરે છે. લોકજીને દિવસે સૌ સમાંવડાવાં આવે છે, સાથે રોટલા બાંધી લાવે છે. ઘરવાળાએ માત્ર દાળ જ અનાવવાની હોય ન. ઝાડ નીચે કે ફળિયામાં પુરૂષો ભેગા થાય છે અને સ્ત્રીઓ ફૂટે છે અને છાત્રિયા લે છે આ પ્રસંગે જમાઈ આવે તેને ગોળના દડાના વહેંચવામાં આવે છે. આવનાર લોકો સવા રૂપિયાનો ગોળ અને તમાકુનું પડીકું લઈ આવે છે. કસુંબા-પાણી પણ થાય છે. મરનારની પાછળ પુણ્યદાન પણ કરવામાં આવે છે.

કુદરતના બોલે વસતા આદિવાસી લોકોએ પોતાની સંસ્કૃતિ અને રીતરીવાજો અજોડ પણ યથાવત્ જળવી રાખ્યાં છે. શિષ્ટ સમાજના તદ્દન ઓછાં સંપર્કના પરિણામે આદિવાસી સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યો આજે પણ એવી જ હાલતમાં સચવાઈ રહ્યાં છે. આદિવાસીઓનાં રંગ-મેરંગી વસ્ત્રાભુષણો, સાંસ્કૃતિક રીત-રિવાજો, વારતહેવારે યોગ્યતા મેળા, લોકનૃત્યો અને આનંદેત્સવો આજે પણ સૌ કોઈને આનંદ સાથે આશ્ચર્ય પમાડે છે.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શા મણી ત્રાલ બે વરદાસ

(ટ્રેપેરટી તથા ગાદલાપાટના) કાપડના વેપારી

૭૩-૭૫-૮૨ વિકલવાડી (કાલબાદેવી)

મુંબઈ નં. ૨

*With Best Compliments
from*

VIJAY TRADING CORPORATION

Post Bag No. 2793
297-B, Old Post Office Lane,
Mangaldas Market,
BOMBAY-2

With best compliments from

COMMERCIAL COMMODITIES (INDIA)

PRIVATE LIMITED.

211-213 Kalbadevi Road
BOMBAY-2 B.R.

With best compliments from

Anubhai Chimanlal & Brothers

Cloth Merchants
Panch Kuva, AHMEDABAD-2

Phone :—
Office 25195

Resi. 77683
„ 54251
„ 77127

With best Compliments from

KHANDELWAL UDYOG LIMITED

Manufacturers of Industrial Furnaces,
Construction Machinery and Eot Cranes

Kurla-Kirol Road,
Post Box 7256
P. O. Rajawadi, BOMBAY-77

ગુજરાતના સંતો, ભક્તો અને મુનિવર્યો

—શ્રી ગૌરીદાસજી મહારાજ (વડાલ)

વેદકાળથી જ સારાથે વિશ્વને પ્રેરણા મળી રહે એવા સંતો, ભક્તો અને મુનિવર્યોના ગુજરાત પ્રદેશને લાભ મળ્યો છે.

સરિયાતીના પુત્ર આનંદનું રાજ્ય તે જ આજનું સૌરાષ્ટ્ર અને ઉત્તર ગુજરાત હેહ્ય વંશના રાજ સહસ્ત્રાબ્દનું રાજ્ય તે જ આજનો ભરૂચ જિલ્લો.

આયુર્વેદના પ્રયોગો કરી વૃદ્ધાવસ્થામાંથી યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત કરનાર ચ્યવન ઋષિ એ જ આજનું ચણાકા. (જુનાગઢ)

ભગવાન વિશ્વનું જાતીમાં પાદુ મારનાર ભુગુ ઋષિનું નિવાસ-સ્થાન એ જ આજનું ભરૂચ.

ગણિરામને મહાત કરનાર ભગવાન વામનનું જન્મસ્થાન એ જ આજનું વામનસ્થળી અથવા વંથલી.

ભગવાન ગૌતમે આજ ભુમિમાં તપ કર્યું હતું.

હસ્તિનાપુર છોડી ગુપ્તવાસ કરવા પાંડવોએ જે સ્થળ પસંદ કર્યું હતું તે જ આજનું ધોળકા.

કાળચવન અને જરાસંઘના દ્વિમુખી આક્રમણથી રાષ્ટ્રને બચાવવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણએ વ્યુહાત્મક દષ્ટિએ આજ ભુમિમાં વસવાટ કરીને યુદ્ધને ખાળ્યું.

ભગવાન બુદ્ધ તથા નેમિતાથ અને પારસનાથ જેવા તિર્થંકરોએ આ જ ભુમિને પોતાના તપથી પાવન કરી હતી.

જીવનમાં સત્ય મૂલ્યોને સમજાવતો મહારાજ અશોકનો શિક્ષા-લેખ જુનાગઢમાં આજે પણ જીવંત છે. ભક્ત મીરાંબાઈએ પણ રાજસ્થાન છોડી અને પોતાની ઉત્તરાવ થા અહીં જ વિતાવી.

આવા ગુજરાત પ્રદેશના સંતો, ભક્તો અને મુનિવર્યોના જીવન વિશે આપણે જોઈએ.

ભક્ત નરસિંહ મહેતા પણ જુનાગઢમાં થયા છે. ઉચ્ચ ગણાતી નાગર જ્ઞાતિમાં જન્મ હોવા છતાં ભક્તિમાર્ગનો ઝંડો લઈને અદ્ભુત ગણાતી કોમોને આંગણે જઈ દિસ્તાફ મંજરાથી ભગવાનની ભક્તિમાં રંગાઈને અમેદ લાવતો બોધપાઠ આપ્યો. સ્વરચિત આધ્યાત્મિક સત્યો સમજાવતાં પદો રચ્યાં છે. એ વખતના જુનાગઢના રા માંડલિકની આકરી કસોટીમાંથી પસાર થઈ ભગવત મહીમાનું સાચું દર્શન કરાવ્યું. મહાતમા ગાંધીજીનું પ્રિય ભજન “વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ પીડ પરાઈ બાણે રે,” એ કૃતિ નરસિંહ મહેતાની છે.

વિઝાત ભક્ત પોદયંદર તામે વિસાવાડા નામે ગામમાં મેર જ્ઞાતિમાં ભક્ત વિઝાતનો જન્મ થયો હતો, જે વિસાવાડા આજે મૂળ દારકાના નામે ઓળખાય છે. વિઝાત ભક્તને દારકાચિશ્વો સાક્ષાત્કાર થયો હતો. વિસાવાડા ગામમાં તેની યાદગીરી રૂપે સુંદર મંદિરો બંધાયા છે, જે આજે પણ મોજુદ છે.

ભક્ત ઈસરદાસજીનો જન્મ રાજસ્થાનમાં ચારણકુળમાં થયો હતો. પૂર્વજન્મના યોગબ્રજ પુરૂષ હતા. યુવાન વયે ગિરનારની બાજા કરવા માટે સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા અને નવાનગરના જામ રાવળનો ભેટો થયો. તેમની કવિવ શક્તિથી આકર્ષાઈ જામ રાવળે તેમને ગામ મરાસ આપ્યાં. જામનગરના પિતાંબર ભટ્ટને ગુરૂ માન્યા અને ઈશ્વર ભક્તિને રેલાવતો પવિત્ર હરિરસ નામે ગ્રંથ રચ્યો. તેમના બીજા ઘણાં ભક્તિ ગીતો છે. સંચાણા ગામે ઉત્તરાવ થા પૂરી કરી.

કોલવા ભક્તનો જન્મ ઓખા મંડળમાં ચારણકુળમાં થયો હતો. ખેતીનો ધંધો કરતા અને અપંગ હતા. એકવાર દારકાચિશ્વનાં દર્શને જતાં બીડને લઈને દર્શન કરી શક્યા નહિં. કહે છે કે દારકાચિશે તેને દેવળ ફેરવીને દર્શન દીધાં હતાં.

મુરા ભક્તનો જન્મ જામનગર તામે બેડ નામના ગામમાં રખારી કુટુંબમાં થયો હતો. માલધારી હતા. પગરખેથી દારકાની યાત્રાએ જતા સાધુ-સંતોની તે ખૂબ સેવા કરતા, અને તેની સેવાનો નિયમ આજીવન નિભાવ્યો.

દારકામાં મુરા ભક્તની બાંધેલી જગ્યા છે, અને હાલમાં ત્યાં સદાવ્રત ચાલે છે. રખારી જ્ઞાતિ આજે પણ આ મંદિરને માને છે.

નાથપ્રજી (શ્રી નથુરામ રામા)નો જન્મ જાલાવાડમાં મોહલડ ગામે બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં થયો હતો. નાનપણથી જ સાધુ-સંતો તરફ તેને ખુબ લાવ હતો. શિક્ષકની નોકરી રવીકારી અને આત્મ-દર્શન થવા પછી નોકરીનો ત્યાગ કરી બીલખાગામે ‘આનંદાશ્રમ’ની સ્થાપના કરી ઉપનિષદો અને બીજા અધરા સંસ્કૃત ગ્રંથો ઉપર ગુજરાતીમાં ટીકા લખી.

તેઓશ્રીનું શિષ્યમંડળ વિસ્તૃત છે અને બીલખામાં આજે પણ તેમનો પારોત્સવ ઉજવાય છે.

લટુર સ્વામી રામાનુજ સંપ્રદાયના સંત હતા. સૌરાષ્ટ્રના સાવરકુંડલા બાજુના વાંચવાળી ગામની બાજુમાં જંગલમાં રહેતા. જાંઘીમર અતિથિસેવા અને જુપ્પાને બોજન આપવું એ એનું વ્રત હતું. એ વિસ્તારના ઘણા લોકોને સહબોધ આપ્યો અને અંતિમ-વેળાએ જીવતાં સમાધિ લીધી. આજે પણ એમની સમાધિએ માનતા આવે છે.

બ્રહ્માનંદ સ્વામીનું મૂળ નામ લાડુ બારોટ હતું. યુવાન વયે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સ્થાપક સ્વામી સહજનંદથી પ્રભાવિત થયા. તેમની દીક્ષા લીધી. ચારણી સાહિત્યના મહાન કવિ હતા. ‘જંદરનાવલી’ અને બીજા ઘણાંક કાવ્યો લોકપ્રિય બોલાય છે. તેમનો જન્મ આજુ તાલુકાના ખાણ ગામે ચારણ જ્ઞાતિમાં થયો હતો.

સંત સુરજબાઈનો જન્મ ઉત્તર ગુજરાતના વિજયપુર તાલુકાના ખયણા ગામે નાગર બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં થયો હતો. બાલપણમાં જ વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું. બોધપુરના રામ સ્નેહી મહાત્મા ઉદયરામના સંપર્કમાં આવ્યાં. લાંથી તેના જીવનમાં પલટો આવ્યો. અને સાચા સંત બન્યા. ગુરુ આશ્રમમાં રહી દીક્ષા લીધી અને એ દીક્ષાને દીપારી. લોકો તેમના ભક્તિના પ્રસાવથી સુરજબાઈ ન કહેતાં રામજી મહારાજ તરીકે ઓળખતા. આજે પણ વીસનગરનાં તેનાં રનાકર રૂપી સમાધિ મંદિર મોલુદ છે.

દાંગર ભક્તનો જન્મ મહુવા પાસેના એક ગામમાં લેઉઆ કુલથી જ્ઞાતિમાં થયો હતો. ઘરમાં ગરીબાઈ હતી. અતિથિ સેવાના અંગેડ ઉપાસક હતા. મહાન રાજવી ભક્ત પીપાણના આગમન વખતે ઘરની ગરીબાઈના કારણે પોતાની પત્નિની સાડી વચ્ચે અતિથિધર્મ સાચવ્યો હતો, જે પ્રસિધ્ધ વાત છે. દાંગર ભક્તે પોતાનું શેષ જીવન ભક્ત પીપાણ સાથે પીપાવાવમાં જ પુરું કર્યું હતું.

ગીગા ભક્તનો જન્મ તેરી રામપર ગામે ગદ્દઈ કુટુંબમાં થયો હતો. ચલાળાના સમર્થ ભક્ત આપા દાનાની જગ્યામાં નાનપણથી જ ઉછર્યા. સેવા ભક્તિનો આદર્શ આપા દાના પાસેથી મેળવી સત્તાધાર ગામે સંસ્થા બાંધીને રહ્યા. ગૌસેવા, ગરીબસેવા, અયાચી વ્રત એ એના જીવનનાં મુખ્ય ધ્યેય હતાં. અમરેલી, બાબાપુર, માંડવડા, બગસરા ભલગામ તે સરસઘ વિગેરે ગામેએ આવાં જ સેવાશ્રમે તેણે ખોલ્યાં. કુંભાર જ્ઞાતિના કરમણુ ભગતને પોતાનો આ અમૂલ્ય વારસો સોંપી જીવતાં સમાધિ લીધી. વીસાવદરથી ચાર માઈલ દૂર સત્તાધાર નામે રેલ્વે સ્ટેશન છે. ત્યાં હવેનો લોકો યાત્રાર્થે જાય છે. અને આપા ગીગાની સમાધીનાં દર્શન કરી માન્યતાઓ પૂર્ણ કરે છે.

દાના ભક્ત સૌરાષ્ટ્રના આણંદપર ભાડકા ગામે જાદરા ભક્ત અને ભક્તમંડળી સાથે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પ્રચાર માટે ગયેલા. ત્યારે એક બાઈ અંધ બાળકને લઈને જાદરા ભક્તને શરણે આવે છે. બાળકનો અંધાપો દૂર થાય છે. જાદરા ભક્તની અમીદગિષ્ટ પૂર્ણ વરસી રહી. તે જ સમર્થ દાના ભક્ત ઘણો સમય પોતાના ગૃહ પાસે રહી ગૌસેવા કરી ત્યાર બાદ પંચાળમાં દુષ્કાળ પડતાં ગાયો લઈ સોરઠમાં આવ્યા. ગરમલી ગામે રહ્યા. અને ત્યાર બાદ ચલાળા ગામે જગ્યા બાંધી સદાવ્રત શરૂ કર્યું. પરોપકારીપણાને લઈ જમીન જગીર દાનમાં મળી. આજે ચલાળામાં દાના ભક્તની જગ્યા અને સમાધિ છે.

મેપા ભક્તનો જન્મ ચાનગઢમાં કુંભાર જ્ઞાતિમાં થયો હતો. ઉચ્ચ પ્રારબ્ધે યુવાવસ્થામાં જ મહાસિદ્ધ ગેશીનાથનો ભેટો થયો. ઘરમાં અજવાળું થયું. આત્માની જ્યાત જળી. તન અને મન તત્ત્વમાં એકશર થઈ ગયાં. ગેશીનાથના આદર્શ વૈરાગ્યને મેપા ભક્તે પંચાળ દેશમાં પ્રસારવ્યો. પંચાળમાં થયેલા ભક્તો આપા હતા. આપા જાદરા વગેરેને કુંભાર ભક્ત મેપાનાં કર્તવ્યનિષ્ઠ જીવનમાંથી જ પ્રેરણા મળી છે. આજે ચાનગઢમાં મેપા ભક્તની સમાધિ છે.

સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીનો જન્મ મોરબી પાસે ટંકારા ગામે બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો હતો. પિતા ચૂરત શિવભક્ત હતા. એક વખત શિવરાત્રિની રાત્રે પોતાની હાજરીમાં જ શિવના લિંગ ઉપર ઉઠરડાને ફરતો જોયો, ત્યારથી જ મૂર્તિ પ્રત્યેની અનાસ્થા પ્રગટ થઈ. આ જન્મ

બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળ્યું. વિરજનંદ સ્વામી પાસેથી સંન્યાસ વ્રત ધારણ કરી દયાનંદ સરસ્વતી કહેવાયા. બીજા ને હનુમાનના આદર્શોનું અક્ષરશઃ પાલન કરી સારાયે ભારત વર્ષમાં ધૂમ્પા. જાંદગીભર અજ્ઞાન, અધર્મ અને બ્રહ્માચાર સામે ઝઝૂમ્યા. વેદ ધર્મ અને આર્યસમાજની સંસ્થાનું સ્થાપન કર્યું.

ભક્ત જાદરામનો જન્મ ગોંડલ પાસે વીરપુર ગામે લોહાણા જ્ઞાતિમાં થયો હતો. નાનપણથી જ સાધુ સંતો ઉપર અપૂર્વ ભાવ હતો. ફતેહપુર વાળા ભોળ ભગતનો સમાગમ થતાં તેમના શિષ્ય બન્યા. ઘેર સદાવ્રત બાંધી અન્નક્ષેત્ર શરૂ કર્યું. સંવત ૧૯૩૪ના ભવંદર દુષ્કાળમાં અનેક બુખ્યાં દુષ્કાળો વિસામે બનીને રહ્યાં. ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર પણ થયો. આજે પણ તેમના પ્રતિક રૂપે કોળી અને ઝડો જગ્યામાં પૂજાય છે. અને એમણે શરૂ કરેલું અન્નક્ષેત્ર આજે પણ ચાલુ છે.

સહજાનંદ સ્વામીનું મુળ નામ ધનશ્યામ હતું. ઉત્તર પ્રદેશમાં અયોધ્યા પાસે છપૈયા ગામે બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં તેના જન્મ થયો હતો. બારેક વર્ષની નાની વયે જ ઘર છોડી ફરતા ફરતા સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા. શીલ પાસેના લોજપુર ગામના મહાત્મા રામાનંદજીના શિષ્ય બન્યા. હિંદુ ધર્મનો પુનરોદ્ધાર કરી સ્વામીનારાયણ ધર્મનું સ્થાપન કર્યું. કચ્છ સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં ઘણાં મંદિરો બંધાવ્યાં. અનુયાયી વર્ગ માટે મજબૂત નૈતિક બંધારણ ઘડ્યું. ગામડે ગામડે ધૂમીને ઉપદેશથી લોકોને દુર્વ્યસનોનો ત્યાગ કરાવ્યો. તેમના અનુયાયી વર્ગમાં ઘણા પ્રસિદ્ધ સંતો પૈકી સ્વામી બ્રહ્માનંદજી, સ્વામી મુક્તાનંદજી, સ્વામી નિષ્કુલાનંદજી તથા સ્વામી ગુણાતિતાનંદજી વિ. મુખ્ય છે.

પીપા ભક્તનો જન્મ ઉત્તર પ્રદેશમાં ગાગરગઢ ગામે રાજ-કુટુંબમાં થયો હતો. નાનપણથી શક્તિ માતાના ઉપાસક હતા. મોટી ઉંમરે સમર્થ ગુરુ રામાનંદ સ્વામીનો ભેટો થયો. સારિવક ભક્તિનો ઉદય થયો. વૈરાગ્ય પ્રગટ થઈ સર્વસ્વ ધારણું. ઘણી રાણીઓ હતી. તેમાંથી સીતાદેવી નામની રાણીએ ભગતને ન છોડ્યા. જાંદગીભર તે સાથે રહ્યાં. જીવનની ઉત્તરાવસ્થા તેમને સૌરાષ્ટ્રમાં પીપાવાવ ગામે વીતાવેલ છે. તેના નામ ઉપરથી પીપાવાવ ગામનું નામ પડ્યું. અને તેમની બાધિલી જગ્યા અને સદાવ્રત આજે પણ ચાલુ છે.

સંત દેવીદાસનો જન્મ રવારી જ્ઞાતિમાં થયો હતો. પરબની પ્રખ્યાત જગ્યાના સ્થાપક સંત દેવીદાસ રક્તપીતિયાં અને કોઠિયાંની રેવા પોતે જાતે કરતા. જુવાન આહીર કન્યા અમરબાઈ સાસરે જતાં, રસ્તામાં પરબની જગ્યાએ દર્શને ગયેલ અને સંત દેવીદાસની સેવાનિપ્રાપ્તિ આકર્ષાઈ સંસારનો ત્યાગ કરીને આ જન્મ તેની સાથે રહ્યાં. અને રક્તપીતવાળાં માણસોની સેવા સ્વીકારી. સંત દેવીદાસના ઘણા શિષ્યો હતા. અમરબાઈ, સાદુળ, જીવજીદાસ, રૂડો કરમણુ વિગેરે. આજે પણ બેંસાણીથી બે માઈલ દૂર પરબની જગ્યામાં તેમની સમાધિઓ પૂજાય છે.

વીસામજી ભક્ત પાળીવાદ ગામે કાઠી દરબારમાં જન્મ્યા હતા. નાનપણથી જ સંજોગથી ચોરી લૂંટનો ધંધો કરતા. ચલાળાવાળા દાના ભગતનો ભેટો થયો. અમરકાર સર્ગથો. દાના ભક્તે ઉપદેશ આપ્યો. જીવનની સાર્થકતા સમજવી. વીસામજી લૂંટારો મરીને વિશજો પીર થયા. દાના ભગતની પ્રેરણા અને આશિર્વાદ લઈ

પાળીયાદમાં જગ્યા બાંધી. અને ગોળ ચોખાનું સદાવ્રત શરૂ કર્યું. આજે પણ હમરો માણસો પાળીયાદમાં વિશાળ પીરની સમાધિએ દર્શન કરવા બધ છે.

લાલા ભકતનો જન્મ વાંકાનેર પાસેના સિંધાવદર ગામે વણિક કુળમાં થયો હતો. નાનપણથી જ સાધુસંતો અને દુઃખીઓ ઉપર અપાર પ્રેમ હતો. વાંકાનેરના સંત સેવાદાસજી મહારાજ પાસેથી દીક્ષા લીધી. લાલજી મહારાજ બન્યા. આ-જીવન અભયચત્ર પાળ્યું. અને સોએક જેટલા પવિત્ર સંતોનું મંડળ સાથે રાખી ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્રના એકે એક ગામે ધુમી વળ્યા. ભકિત અને અનુદાનનો મહીમા લોકોને સમજાવ્યો. સાંકેક જેટલાં સદાવ્રતો બંધાવ્યાં. જેમાંનાં ઘણાં અત્યારે પણ ચાલુ છે. સાયલા ગામે પોતે જગ્યા બંધાવી, મંદિર બંધાવ્યાં. આજે પણ એ જગ્યામાં દીન દુઃખીને આશરો મળે છે. અને સાયલા ગામ ભગતના ગામ તરીકે ઓળખાય છે.

મંડણ ભકતનો જન્મ બળણા તામે દેગામમાં ચારણ જ્ઞાતિમાં થયો હતો. મહાન ચારણ ભકતકવિ ઇસરદાનજીના સંપર્કમાં આવ્યા. ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થયો. કારકારિગે મંડણ ભકતને પાંચઢી બંધાવી એ વાત પ્રસિદ્ધ છે ઇસર ભકતની સાથે મંડણ ભકતનું નામ જોડાયેલું છે.

ભક્ત બોડાણનો જન્મ ગુજરાતના ડાકોર ગામે થયો હતો. યુવાન વયે જ ભગવાન દાર વિશની રૂઢ તાગા. વર્ષમાં એ વાર ડાકોરથી પગે ચાલી દારકા જતા.

આમ બોતેર વર્ષ સુધી આ વ્રત નિભાવ્યું. કહે છે કે ડાકોરના મંદિરમાં શ્રી રણછોડરાયની મૂર્તિ ભક્ત બોડાણ લાવ્યા છે.

ભક્ત અખનો જન્મ અમદાવાદ પાસેના જેતલપુર ગામમાં સોની જ્ઞાતિમાં થયો હતો. નાનપણમાં જ પોતાની બહેનનું મૃત્યુ થતાં સસાર ઉપર વૈરાગ્ય આવ્યો. તેમને અજ્ઞાનંદ નામના મહાત્માનો બેટો થયો. પેદાંતનું તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. ગુજરાતના ભકતકવિઓમાં ભક્ત અખાનું નામ મેખરે છે.

ધીરા ભકતના જન્મ વડોદરા પાસેના સાવલી ગામમાં ખારોટ જ્ઞાતિમાં થયો હતો. જે જમાનામાં યાત્રિક જાપખાતાં ન હતાં એવે વખતે ધીરા ભક્તે પોતાનાં કાવ્યોને કાગળ પર લખી વાંસની બૂંગળીમાં બીડી નદીમાંહેના પહેલુમાં તરતી મૂકી દેતા. આ રીતે નદી કિનારાના ગામોમાં તેમની કવિતાનો ઝડપી પ્રચાર થયો. ધીરાની કાફીઓ ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ છે.

દેવાયત પંડીતનો જન્મ માલધારી ર્જમાં થયો હતો. નાનપણથીજ શાયોનું સેવાવ્રત વારસામાં જ મળ્યું હતું. ગીરનાર પર્વતથી ત્રણ માર્ગે દૂર એક નેસડામાં તેઓ રહેતા ગિરનારમાં રાજ શાયો ચરાવતાં ચરાવતાં એક દિવસ તેણે અનુભવ દર્શ્ય બેઠું. એક દુઃખી ગાય એની મેળે એક રથજ ઉપર દૂધ વરસાવતી હતી. તે રથજપર શંકા જતાં કુહાડીનો ઘા કર્યો. ભગવાન શંકર બાળક દેવાયત પર પ્રસન્ન થયા અને કૃપા દષ્ટિ કરી. પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો. એ રથજ આજે દુધેશ્વર તરીકે ઓળખાય છે. દેવાયત માલધારી મટી દેવાયત પંડીત કહેવાયા. તેમની પત્નીનું નામ દેવકદે હતું. તેમના ઘણા શિષ્યો પૈકીમાં રચારી ભક્ત હાલો, આહીર ભક્ત સુરો, ઢાંગો અને રાગત વલ્લીર મુખ્ય હતા.

પટ્ટમરવામીનો જન્મ આલાવાડમાં પ્રાંગધ્રા પાસે ઝાલા રજપુતમાં થયો હતો. આજના દુધરેજ ગામે તે આરીને રહ્યા. જખરી તપચા કરી. એક વડવાનું દાતણ વાળ્યું. આજે એ વડો દુધરેજના મંદિરમાં તેની સ્મૃતિરૂપે ઉભો છે, અને વડવાળા દેવ તરીકે ઓળખાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં દુધરેજ ગામે રહેલ દુધરેજની જગ્યામાં મંદિરો કલા કારિગિરિની રીતે બેનમૂત છે. પટ્ટમરવામીના અનુયાયીઓ દુધરેજના સાધુ તરીકે ઓળખાય છે, અને દુધરેજની જગ્યા સમસ્ત રચારી કોમ માટે તીર્થધામ મનાય છે.

મોરાર સાહેબનો જન્મ ઉત્તર-ગુજરાતના વાવ થરાદ ગામે વાઘેલા કુળમાં થયો હતો. ગુજરાતના સમર્થ સંત રવિસાહેબનો બેટો થયો. તેમના શિષ્ય બન્યા. ફરેક વર્ષ ગુરુદેવ પાસે સેવામાં રહ્યા. ગુરુદેવની પ્રેરણાથી હાલારમાં પ્રાંગ પાસે ખંભાળિયા ગામે જગ્યા બાંધી સદાવ્રત શરૂ કર્યું. એ વખતના બામ રણુમલ મોરાર સાહેબના શિષ્ય બન્યા, અને જગ્યાની ઘણી સેવા કરી. મોરાર સાહેબનાં બનાં હાં ભજનો આર્તનાદનાં પર જ લાગનાં સહુ ગાય છે. “ભીમે મહીના છ, અને મોરારે મહીના બાર” એમ કાગ ઉપર વિન્ય મેળવ્યાનું સહુ કહે છે. આજે તે ગામ મોરાર સાહેબના ખંભાળિયા નામે ઓળખાય છે. જગ્યામાં ગુરુદેવ રવિ સાહેબનાં તથા મોરાર સાહેબનાં સમાધિ મંદિરો છે. મોરાર સાહેબનું શિષ્યમંડળ વિશાળ હતું. જેમાંના પ્રસિદ્ધ ટંકારાવાળા જીવા ભક્ત, ખત્રી, મુસલમાન સુમરા સંત હોથી, વડોદરાનાં માતા વારાણસી તથા ચરણ સાહેબ વિગેરે મુખ્ય હતા.

હોથી ભક્તનો જન્મ વડાળથી મુસ્લિમ થયેલ સુમરા જ્ઞાતિમાં નેકતામ ગામે થયો હતો. મોરાર સાહેબના સંપર્કમાં આવ્યા. એક મુસ્લિમ યુવાન મરજદમાં જવાને બદલે મંદિરમાં જવા લાગ્યો. અને ભજન ગાવા લાગ્યો એ ઘણા મુસ્લિમોને રૂચ્યું નહિ. હોથીના પિતાના સહુએ કાન લબેલાં અને એક વચન માટે જેણે પિતાનું આપેલ ધોળેલું ઝેર પીધું. મોરાર સાહેબના શિષ્યદાસ હોથીની સમાધિ આજે મોરાર સાહેબના ખંભાળિયા ગામે જવંત છે.

આચાર્ય શ્રી પ્રાણનાથજી સ્વામીનું મૂળ નામ મહેરાજ હક્કર હતું. જમનગરમાં લોહાણા જ્ઞાતિમાં જન્મ્યા હતા. નાનપણથી જ કથા વાર્તા ઉપર ખુબ જ પ્રેમ હતો. પ્રણામી ધર્મના આદરસ્થાપક દેવચંદ્રજી મહારાજનો સમાગમ થયો. તેના શિષ્ય બન્યા. દેવચંદ્રજી મહારાજના સ્વર્ગવાસ પછી પ્રાણનાથજી સ્વામીએ લોકોને ભગવત કરવા અને સદ્ઉપદેશ દ્વારા ધર્મ પ્રચાર માટે આખા ભારતવર્ષના નાના-મોટા શહેરોનું પર્યટન કર્યું. ફરતાં ફરતાં જુદેલખંડમાં ગયા. પત્તા નરેશ જનસાલજીને ઉપદેશ કર્યો. અને રાજવીએ મંદર બંધાવી આપ્યું. હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્યતાના પ્રખર હીમાયતી હતા. હિંદુધર્મની કસોટીના કાળમાં ઔરંગઝેબ જેવા બાદશાહને પ્રાણનાથજી સ્વામીએ હિંદુધર્મનું સાચું રહસ્ય સમજાવ્યું હતું. આજે સ્વામી શ્રી પ્રાણનાથજી સ્વામીનું સમાધિ મંદિર પત્તામાં છે.

ભક્ત દયારામનો જન્મ નર્મદા કિનારે ચાણોદ ગામે નાગર જ્ઞાતિમાં થયો હતો. નાનપણથી જ માતા પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો. નર્મદા કિનારાના મહાન સંત કેશવાદેના સંપર્કમાં આવ્યા. તેમનાં

હાર્દિક શુભેચ્છા સાથે

શ્રી દેવીદાસ દ્વારકાદાસ એન્ડ કું.

ઓઇલમીલ—જર્નીંગ ફેક્ટરી

સ્ટેશન રોડ, ઉના

ટેલીફોન નં. : ૪

(જિ. જુનાગઢ)

(સૌરાષ્ટ્ર)

શ્રી લક્ષ્મી દુગ્ધાલય—આણંદ

પ્રોપ્રાઈટર : રણછોડભાઈ શનાભાઈ સોલંકી

દોડિયા ભાગેળ, આણંદ

જિ. ખેડા (ગુજરાત)

ફોન નં. ૧૩

અમારે ત્યાં ૧૦૦ % ચોકળુ ભેંસતું ગેરંટીવાળું ધી, દૂધ, દહીં, શિખંડ તથા મરંકો છુટક તથા જથ્થાબંધ ભાવે મળશે. ઓર્ડર ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવશે. ઓર્ડર આપનારે ઉપરના સરનામે પત્રવ્યવહાર કરવો.

ધૂપસળી પોતે સળગીને દૂર્ગંધ દૂર કરી સુગંધ ફેલાવે છે. કાષ્ટ
જાતે બળીને ટાઢને લઢાવી ઉખા આપે છે. શેરડી કોલુમાં પીલાઈને
મીઠો રસ આપે છે. આ બધા કરતા માનવી તો શ્રેષ્ઠ છે છતાં
એ જગતને કાંઈ આપ્યા વિના જાય તો ?

શ્રી કૃષ્ણ ઓઇલ મીલ

ડુંગર

(જિ. અમરેલી) (સૌરાષ્ટ્ર)

રચેલાં ભગવાન કૃષ્ણ વિષેની અનન્ય ભક્તિનાં સુંદર પદો આજે પણ લોકો પ્રેમથી ગાય છે.

ભક્ત નિરાંતનો જન્મ ઉત્તર ગુજરાતમાં પાટીદાર જ્ઞાતિમાં થયો હતો. ડાકોરના રણછોડરાયના પરમ ભક્ત હતા. પાછળથી અદ્વૈત વાદના ઉપાસક બન્યા. તેમનું શિષ્યમંડળ ઘણું હતું. ગુજરાતનાં સંપ્રદાયી સ્થાપકોમાં ભક્ત કવિ નિરાંતનું નામ સંકળાયેલું છે.

સંત પ્રીતમદાસ નો જન્મ ખેડા જિલ્લામાં સાંડેકર ગામમાં આરોટ જ્ઞાતિમાં થયો હતો. ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ સંત રવિસાહેબના સમાગમમાં આવ્યા. શુરુ ભક્તિ અને કૃષ્ણ વિરહની છાંટ તેમની કવિતામાં જોવા મળે છે. ગુજરાતના સંત કવિઓમાં પ્રીતમદાસનું નામ અજોડ છે.

ભાણુ સાહેબનો જન્મ ખેડા જિલ્લાના કાનખીલોડ ગામમાં પોહાણા જ્ઞાતિમાં થયો હતો. પૂર્વના યોગબ્રહ્મ પુરુષ હતા. મરાઠા અને મોગલોના ધર્મજુમાં જ્યારે ગુજરાતની જનતા પીસાતી હતી ત્યારે ભાણુ સાહેબે ગામે ગામ પર્યટન કરીને લોકોમાં ભક્તિ અને જ્ઞાનનો પ્રચાર કર્યો. વીરમગામ પાસે કમીજડા ગામે તેમની અંતિમ સમાધિ છે.

રવિ સાહેબનો જન્મ ભરૂચ જિલ્લાના તણસા ગામે વણિક જ્ઞાતિમાં થયો હતો. મહાન સિદ્ધપુરુષ ભાણુ સાહેબના સમાગમમાં આવ્યા. યોગઉપનિષદો તેમજ અધરાં શાસ્ત્રોને ગુજરાતી ભાષામાં કવિતાબદ્ધ કર્યા. વડોદરા પાસે શેરખી ગામે આ જીવન રહ્યા. “કહે રવિ રામ સંતો ભાણુ પ્રતાપે” એ નાદ આજે ગુજરાતમાં ઘેર ઘેર સંભળાય છે.

મહાસિદ્ધ અણ્ડા બાવા નો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના ધોરાજી ગામે સોની જ્ઞાતિમાં થયો હતો. નાનપણથી દરિદ્રનારાયણ ઉપર અપાર પ્રેમ હતો. વૈરાગ્ય ઉરમાં આવતાં ઘર છોડી હરસિદ્ધિ માતાના સ્થાનમાં રહી ખુબજ આત્મામંથન કર્યું. એક મહાત્મા મળ્યા, જીવનની કુચી જડી, જામનગર આવ્યા. સોનીકામ કરતાં જે પૈસા મળે તેમાંથી અનાથોને ચણા આપવા લાગ્યા. જામનગર શહેરમાં સાચા સંત તરીકે ઓળખ થઈ અને આણંદ બાવાએ શરૂ કરેલ સેવા યત્રમાં સમુ સાથ આપવા લાગ્યા. જામસાહેબે પોતાના રાજ્યોમાં માણાં માખાં બાંધી આપ્યાં. બરાબર ૧૦૮ વર્ષની વય સુધી અનાથોનાં દુઃખ દુર કરવા પ્રખળ પરિશ્રમ કર્યો આજે જામનગરમાં આણંદ બાવા સેવા સંસ્થા વિદ્યાલય-ચક્રો, અનાથાશ્રમ આણંદબાવાની તપનિઠાના કળરૂપે જીવંત છે. જામનગરમાં તેમની સમાધિ છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો જન્મ મોરબી રાજ્યના વવાણીઆ-ગામમાં વણિક જ્ઞાતિમાં થયો હતો. નાનપણથી જ એક બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થી હતા, એમની સ્મૃતિ ઘણી તીવ્ર હતી. સાત વર્ષની અવધ વયમાં જ તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. અઢાર-ઓગણીશ વર્ષની ઉંમરે શતાવધાની બન્યા હતા, સાદું અને ત્યાગમય જીવન ગાળતા. લેખક અને સાહિત્યકાર હતા. દર્શનિક અને સુધારક પણ હતા. મહાત્મા ગાંધીજીએ પણ તેની પાસેથી ઘણી પ્રેરણા મેળવી હતી. તેત્રીશ વર્ષની નાની વયમાં જ તેમનું અવસાન થયું. વવાણીયામાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું સ્મારક છે.

દેવતણખી ભક્તનો જન્મ જુનાગઢ પાસે મજેવડી ગામે લુહાર જ્ઞાતિમાં થયો હતો. મહાન સમર્થ દેવાયત પંડિત રથ બંધને પ્રવાસે નીકળેલ રસ્તામાં રથનો ધરો તૂટ્યો. દેવતણખી લુહારે તે સાંધી આપ્યો. ત્યારથી દેવાયત પંડિતના સંસર્ગથી દેવતણખી તેમના શિષ્ય બન્યા. અને પરમ ભક્ત થયા. આજે પણ સમસ્ત લુહાર જ્ઞાતિ મજેવડીમાં તેમની તથા તેમના પુત્રી લીરલખાઈની સમાધિનાં દર્શન કરી ધન્ય બને છે.

ભક્ત રોહીદાસનો જન્મ કારી પાસે હરિજન ચમારમાં થયો હતો. તેઓ રામાનંદ સ્વામીના શિષ્ય હતા. જીવનની ઉત્તર-વસ્થામાં ભારતની યાત્રાએ નીકળ્યાને જે જુનાગઢ તાબાના સરસઈ ગામે વસવાટ કર્યો હતો. રાજસ્થાનનાં મહાન કવયત્રિ મીરાંબાઈ ભક્ત રોહીદાસનાં શિષ્ય હતાં. સરસાઈમાં રહીને ચમારકામ કરતા. તેના વખતના કુંડ આજે સરસાઈના પાદરમાં રોહીદાસના કુંડ તરીકે ઓળખાય છે.

રામબાઈ માતાનો જન્મ બરડા પ્રદેશમાં મહેર કાનિય જ્ઞાતિમાં થયો હતો. સૌરાષ્ટ્ર એ તે સિદ્ધો અને સંતોની ભૂમિ છે. તેમાંજે બરડા પ્રદેશ એની જવાંમદી અને અટકીપણીની હબુએ શાખા પડે છે. રામબાઈ માતા અડવાણા ગામે રહેતાં. સમર્થસંતો રવિ સાહેબ અને મોરાર સાહેબનાં અનુયાયી હતાં. આ જન્મ બલ્લભ્ય વ્રત પાળી યોગ તત્ત્વની સાધનાથી ઉચ્ચ કોટી પામ્યાં હતાં. ખીલખા આનંદાશ્રમના સ્થાપક શ્રીમાન નથુરામ શર્મા કે જે નાથ ભગવાનના નામથી ઓળખાય છે, તેમણે અડવાણા ગામે શિક્ષક હતા ત્યારે રામબાઈ માતાના આશ્રમે સત્સંગ કરવા જતા. અને જ્ઞાનની ઉચ્ચ ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરેલી. આજે અડવાણા પાસે દહે ગામમાં તેની સમાધિ છે. આને સહુ શ્રાવજે તરીકે ઓળખે છે.

જીવજી ભક્તનો જન્મ ગોંડલ પાસે ધોધાવદર ગામે હરિજન કુટુંબમાં થયો હતો. નાનપણથી જ પોતાનો ધધો કરતાં કરતાં આપ જેડિયાં ભજનો બનાવતા. આમરણાળા ભીમ સાહેબનો બેટો થયો. તેમના શિષ્ય બન્યા. અને પછી તે મીરાંબાઈનાં પદોની જલકવાળાં સુશિવાદનાં ભજનો દાસી જીવજીને નામે રચવા લાગ્યા. ગોંડલના મહારાજ કુંભાજીએ ભામની સાડ કોરી લેણી રહેતાં તેમને જેલમાં પૂરેલ અને એ જેલમાં પ્રભુને પોકાર એવાં ખીજાં ઘણાં ભજનો રચ્યાં. સૌરાષ્ટ્રના ભજનકારી સંતોમાં દાસી જીવજીનું સ્થાન અનોખું છે. ધોધાવદરમાં તેમની સમાધિ છે.

મહાત્મા મૂળદાસનો જન્મ ઉના તાલુકાના આમોદરા ગામે લુહાર જ્ઞાતિમાં થયો હતો. લુહારકામ કરતા કોલસા પાડતાં એક લાકડામાં અસંખ્ય છીડીઓ સળગતી જેઠ અને તેમનો આત્મા કકળી ઉઠ્યો. અને તેજ વખતે ધધો ઘર વિ-છોડીને નીકળી પડ્યા. ફરતા ફરતા ગોંડલના સમર્થ મહાત્મા જીવજીદાસનો સમાગમ થયો શિષ્ય બન્યા. આદેશ લઈને અમરેલી આવ્યા. જગતને ત્યાગ અને સેવા આદર્શ પુરો પાડ્યો. અમરેલીમાં જગ્યા બાંધી આજે પણ અમરેલીમાં તેની સમાધિ જીવંત છે.

ધના ભક્તનો જન્મ ધોળા ગામમાં કણખી જ્ઞાતિમાં થયો હતો. ગૃહસ્થધર્મનું યોગ્ય પાલન કરતા. અને ઘેર દીન દુઃખીઓ

માટે સદાવ્રત આધ્યુ. જગ્યા બાંધી આજે પણ ઘાગા ગામમાં ધના ભગતની જગ્યા તેના સ્મારક રૂપે ઉભી છે.

ત્યાગમૂર્તિ મસ્તકામ મહારાજની પૂર્વાવસ્થા તથા જન્મ સમયે ખાસ હકીકત મુજબ નથી. પણ વિશેષ કરીને ગોહીલવાડમાં પર્યાટન કરતાં જગતના સમયથી નિરંતર ઉન્મુખ જ અને દિગંબર અવસ્થામાં જ રહેતા. ભાવનગર નરેશ એકવાર કીમતીશાહ આદાહેલ તે પણ તેણે દાદથી થરથરતા એક કુતરાને આદાહી દીધેલ. એમની અંતિમ સમાધિ ખોટાદમાં થઈ જ્યાં તેમની યાદી માટે સ્મારક કાર્ય પણ થયું છે.

મેરામ ભક્તનો જન્મ ગોહીલવાડમાં દરેક ગામે આહીર જ્ઞાતિમાં થયો હતો. વારસામાં જ પ્રભુ ભક્તિના શુભ સંસ્કારો મળ્યા હતા. ધર્મપતિ જીવુબાઈ પણ આશોકિત હતાં. આતિથ્ય ધર્મનું પાલન કરી સાધુ સંતોની સેવા કરી રામમય જગત નિહાળ્યું. દરેકમાં જ્યાં મેરામ ભક્ત રહેતા ત્યાં તેમણે જીવતાં સમાધિ લીધી. આજે પણ તેમની સમાધિ અને મંદિર મોલુદ છે.

સંત લોચણનો જન્મ રાજકોટ પાસેના આટકોટ ગામે લુહાર જ્ઞાતિમાં થયો હતો. અપાર સૌંદર્ય હતું. આટકોટના કામાંધ અને લંપટ લાખા નામના જગીરદારની તેના પર કુદૃષ્ટિ થઈ, સતી લોચણે લાખાને ઘણો ઉપદેશ આપ્યો. સતી તોરસની જેમ લાખાને મહાન ભક્ત બનાવ્યા.

આજે લાખા-લોચણનાં ભજનો ઘેર ઘેર ગવાય છે.

ભિક્ષુ સ્વામી અખડાનદજીનું પૂર્વાશ્રમનું નામ લલ્લુભાઈ હતું. નાનપણથી જ ધાર્મિક સાહિત્યના વાંચનનો જન્મર શોખ હતો. તે વખતના પ્રગટ થતાં પુસ્તકોની કિંમત સામાન્ય માણસો ખરીદી ન શકે તેમ લાગતાં લોકોને તદ્દન સસ્તાભાવે અઘળક ધાર્મિક સાહિત્યનો ખજાનો જહાર લાવવા એમણે સરતું સાહત્ય વર્ધક કાર્યાલયની સ્થાપના કરી.

ગુજરાતની પ્રગ્ન ભિક્ષુ અખડાનદજીના આ ઉપકાર ગદ્ય ઋણી રહેશે.

સંત પુનિવનો જન્મ જુનાગઢ ગામે આજણ કુળમાં થયો હતો. અમદાવાદમાં બાળપણથી જ ભક્તિના રંગે રંગાયા. ભક્તિ પ્રેમી ગુજરાતની જનતામાં તેમના આખ્યાનો હૃદય સોસરવા ઉતરી જતાં. સંત પુનિવે પોતાનું સ્વતંત્ર સાહિત્ય ઘણું રચ્યું છે. 'જનકલ્યાણ' નામના માસિકની સ્થાપના કરી ભક્તિના અખડિત પ્રવાહને વહેતા રાખ્યો છે. ગુજરાતની પ્રગ્ન તેમને કદી ભૂલી શકશે નહિ.

વાજસુર ભક્તનો જન્મ માણાવદર તામે ઇદિસ ગામે થયો હતો. નાનપણથી જ બહાદુર હતા. યવન લોકો જવારે પશુ હત્યા કરતા ત્યારે તુરત જ દોડી જઈને તેને જમ્યાવવાનો પ્રયત્ન કરતા. એમ કરવા જતાં ઘણીવાર સંપ્રાપ્તો કરવા પડતા. આમ જીવનભર જીવદયાના ઉપાસક હતાં ભાણુસાહેબના શિષ્ય સંત કાસ્વામીનો બેટો થયો. જીવનભર કાનરવાની પાસે રહીને સંસ્થાની સ્થાપના કરી. આજે વડાવમાં એ સંસ્થા અને તેમની સમાધિ મોલુદ છે.

ભક્ત રાણીંગનો જન્મ સોરઠના રોડસર ગામે બારોટ જ્ઞાતિમાં થયો હતો. નાનપણથી જ વૈદ્યાને કારણે દિક્ષા લઈ સાધુ બન્યા. કાઠી, કોળી, કારડિયા વિ. જ્ઞાતિઓમાં ફરીને જ્ઞાન અને ભક્તિની ગંગા વહેવડાવી ઘણા માણસોને ધર્મને માર્ગે દોર્યા.

તેમની અંતિમ સમાધિ સાવરકુંડલા પાસે આદસમ ગામે મોલુદ છે.

હરદાસ ભક્તનો જન્મ ધોરાજી પાસેના છાડવાવદર ગામે આહીર જ્ઞાતિમાં થયો હતો. મહાન પિતા નયુ ભક્તના શુભ સંસ્કારો વારસામાં મળ્યા હતા. માત્ર ૧૪ વર્ષની ઉંમરે પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન થયું. ભાર પછી સંસારનો વહેવાર જળક્રમજ માફક કરી નાખ્યો. ગાંધી રહેતા એક અર્ધ ગાંડાએ તેમના પુત્રની હત્યા કરી નાખી છતાં પણ કોઈ વૈર વૃત્તિ નહિ રાખતાં તેમને જીવનભર ઘેર રાખી રોટલા આપ્યા. એકાવન વર્ષની ઉંમરે હામાલયમાં તપ કરવા ચાલ્યા ગયા.

અત્યારે છાડવાવદરના સરપંચ તરીકેના શ્રી રામભાઈના તેઓશ્રી પિતાજી હતા.

ગંગા સતીના પતિ ગોહીલવાડમાં આવેલા સમઢિયારા ગામના ગરાસદાર હતા. ગરાસ ટુંકો હતો. મહાન વિદ્વાની ગંગાસતી તેમનાં ધર્મપત્ની હતા. પતિ પતિ બન્ને વિચારશીલ અને ધર્મપરાયણ હતા. ગંગાબાઈએ પ્રભુ ભક્તિનાં પદો અને ભજનો પોતાની પુત્રવધુ પાનબાઈને ઉદ્દેશીને ગાયાં છે આજે પણ સમઢિયાળા ગામે આ દંપતિની સમાધિ જીવંત છે.

મહાસિદ્ધ વેલનાથ અથવા વેલા બાવા તરીકે ઓળખાતા મહાસિદ્ધ પુરૂષ પછાત ગણતી કોળી જ્ઞાતિમાં જન્મ્યા હતા. નાનપણથી જ માતાપિતા મરી ગયાં. ખેડૂતોને ત્યાં મજૂરી કરી બાળપણ વિતાવ્યું. યુવાવસ્થામાં રંગ લાગ્યો. બાર વરસ સુધી અનાજનો ત્યાગ કરી ઉઘાડે પગે ગિરનારના પહાડને પરકમાઓ શરૂ કરી. ઘણી ઔષધિઓના પ્રયોગ કરી વનસ્પતિશાસ્ત્ર હસ્તગત કર્યું. પછાત જ્ઞાતિમાં રહેલા કુસંસ્કારો કાઢવા છંદગીનર ધૂમ્પા. રામા નામના શિકારીને શિકાર અને દુર્વસનો છોડાની શિષ્ય બનાવ્યો. બંને ગુરુ શિષ્ય ગિરનારના સિદ્ધ ગણાયા. આજે વડીયા પાસે ખડખડ જ્ઞાન તેની અંતિમ સમાધિ છે.

ભક્ત સમાજશાનો જન્મ વલ્લિક કુળમાં થયો હતો. તેમની સ્ત્રીનું નામ અંગાવતી હતું. જુનાગઢ પાસે બીલખામાં તેઓ રહેતાં. ગૃહસ્થધર્મનું બોધ પાલન કરી સાધુ સંતોની મુખ સેવા કરતા એક સાધુને જમાડીને જમવું તેવું આકરું વ્રત તેમણે લીધેલું. એ વ્રતની કસોટી કરવા ભગવાન આવે છે. એકના એક પુત્ર એલૈયાને વધેરી ખાંડણીએ ખાંડી ભગવાન આગળ ધરે છે. આટલી કસોટીથી પ્રભુ પ્રસન્ન થઈ એલૈયાને સજીવન કરે છે. બીલખામાં એ સ્થળ પ્રભુના પીપળા તરીકે ઓળખાય છે. અને હવે એ ખાંડણીએ અને સાંભેલાના કોકો દર્શન કરે છે.

સંત મેકરજીનો જન્મ કચ્છમાં ખાંભડી ગામે રજપુત જ્ઞાતિમાં ભરીશાખામાં થયો હતો. બાલ્યાવસ્થામાં આશાપુરા તથા દિગરાજ માતાના પરમ ભક્ત હતા. દર ન કરતા ગિરનારમાં આવ્યા. ત્યાં સિદ્ધ પુરૂષ રૂપે દત્તાત્રેય ગુરુ મળ્યા. સેવાનો આદેશ આપ્યો. સાચો જીવન પથ સૂઝ્યો સેવાચિન્ત રૂપે કાવડ મળી તે સ્વીકારી કચ્છના ધ્રાંગ-લોડાઈ ગામે ધુણો ધખાવ્યો. ક્રાંતિકારી અને નસ સત્ય કહેનાર દાદા મેકરજીની સાખીઓ આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે. બધા સંતો કરતાં સંત મેકરજીની વિશેષતા એ છે કે :- લાલીયો ગધેડો અને મોતીઓ કુતરો જેવાં પશુ પ્રાણીઓ પણ સંસંગથી અનુચર બની રહ્યાં. આજે પણ સંત મેકરજીના અનુયાયીઓ કાપડી સંતો તરીકે ઓળખાય છે.

જેમલ તોરણ જેસલનો જન્મ કચ્છ ધરામાં બડેડા કુટુંબમાં થયો હતો. થોડી ગરાસની જમીન હતી. ચોરી લૂંટનો ધંધો કરતાં લૂંટરાનો સરદાર બન્યો. સૌરાષ્ટ્રની સ્વરૂપવતી કાઠિયાણી તોરણદેના રૂપની મિત્રોમાં ચર્ચા થતાં હોડ કરી, તોરણ, થોડીને તથવાર ચોરવા માટે જેસલ સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યાં. તોરણદેની મુજાકાત થઈ. જુગજુગની એળખાણ તાજ થઈ. તોરણને લઈને જેસલ કચ્છમાં ગયો છે. રસ્તામાં હોડી રૂમે છે. તોરણ જેસલને કહેતાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરી પ્રકાશ કરવાનું કહે છે. બસ ત્યાંથી જેસલ લૂંટારો મટી બકત બને છે. પાપ પ્રકાશતાં બચકર તોફાનથી હોડી સહીસલામત કિનારે પહોંચે છે. અને બંને નરનારી અલખના ઉપાસક બને છે. જેસલ તોરણનું ભકત યુગલ સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના લોક હૃદયમાં અનુપમ સ્થાન ધરાવે છે આજે અંબરમાં બનેલી સમાધિ છે.

હરમુર ભકતનો જન્મ કચ્છમાં ભુજથી પંદરેક માઈલ દૂર ધાણેરી ગામે આહીર જાતિમાં થયો હતો. ખેતીકામ કરતા નાત-બાતનો બેદ ન હતો. હરિજન વાસમાં ભગ્ન કરવા જતા અને પ્રસાદ પણ લેતા. લોકોએ ઘણા વાંધા લધો પણ પોતાના નિશ્ચયથી કચ્છ નહિ, મૃત્યુ વખતે તેમના વંશને આદેશ આપ્યો. જન્માષ્ટમીના દિવસે હરિજનોને ઘેર બોલ વી જમાડવા. આજે પણ ધાણેરીના હરિજનોને તેમના વંશને જન્માષ્ટમીના રોજ જમાડે છે.

સંત ઇશ્વરરામનો જન્મ કચ્છમાં ભુજ તાલુકાના વાંઢાય ગામે થયો હતો. હમલા ગામના સમર્થ સંત દેવા સાહેબના ઉપાસક બન્યા. પ્રવળ પુરુષાર્થથી વાંઢાયમાં ભવ્ય આશ્રમનું સર્જન કર્યું. અંધ અને અપંગોને માટે જ્યારે કાંઈ આશ્રમોની સગવડ ન હતી. એવે વખતે સંત ઇશ્વરરામજીએ અંધ અને અપંગ બાળકોને રાખી તેમને યોગ્ય ડાળવણી આપી. આજે કચ્છ વાંઢાયમાં તેમનો સ્થાવર આશ્રમ તેના યાદ કરાવે છે.

ત્રીકમ સાહેબનો જન્મ કચ્છમાં રામાવાવ ગામે હરિજન બ્રાહ્મણ (ટેલગરોડા) જાતિમાં થયો હતો. અવારનવાર રાપર ખામ સાહેબ પાસે જતા અને રંગયજ્ઞો. એકવાર સૌરાષ્ટ્રથી કચ્છમાં રવિસાહેબ વિગેરે હોડી રસ્તે જતા હતા. અછુત ગણીને હોડીતાળાએ ત્રીકમને લીધા મહિ. ત્રીકમ પગે ચાલીને રણમાં થઈને કચ્છમાં ખીમ સાહેબની પહેલાં પહેલ્યા. આવી ઉકટતા બેઠ ખીમ સાહેબે તેને દિક્ષા આપી સંત બનાવ્યા. ચિત્રોડમાં જગ્યા બાંધી તેની છેલ્લી કચ્છ ગરુદેવ ખીમ સાહેબના ચરણમાં સમાધિ લેવાની હતી. પોતે અછુત હોવાના કારણે તેમાં ઘણાં વિધ્નો આવ્યાં, પણ તે ઇચ્છા તેમની પૂરી થઈ. આજે રાપરમાં ખીમ સાહેબની જગ્યામાં ત્રીકમ સાહેબની સમાધિ જવંત છે.

સંત વણારસી માતાનો જન્મ વડોદરા શહેરમાં બ્રાહ્મણ જાતિમાં થયો હતો. બાલ્યાવસ્થામાં જ વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું. અને તેને પરમ સિદ્ધ પુરુષ મોરાર સાહેબનો બેટો થયો. તેને આત્માનું દર્શન થયું. દિક્ષા લીધી પોતાની સર્વ સંપત્તિ, ગુરુ ચરણે અર્પણ કરી આજે વડોદરા વાડી છેલ્લી પોળમાં વણારસી માતાનું મંદિર પ્રખ્યાત છે.

મહાન સત સંતરામજીનો જન્મ ખેડા જિલ્લાના નડીયાદ ગામે થયો હતો. નાનપણથી જ અસાર સંસાર ઉપર વૈરાગ્ય હતો. ઘણા સાધુ સંતાના સમાગમમાં આવ્યા. છેલ્લે છેલ્લે યુગરાત પ્રસિદ્ધ સંત રવિ સાહેબ પાસેથી દિવ્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી. લોકોના તીર્થ ધામ જેવું નરિયાદમાં સંતરામજીનું મંદિર પ્રસિદ્ધ છે.

સત સરંયુદાસજીનો જન્મ અમદાવાદમાં થયો હતો. નાનપણ

જ સાધુ સંતા ઉપર અપાર પ્રેમ હતો. હિંદુસ્તાનના અનેક તીર્થ ધામોમાં ભ્રમણ કર્યું. તેમનું જીવન જ બોધ પ્રચારણ હતું. અમદાવાદમાં પ્રેમ દરવાજા અતિથિઓના વિસામા સમે તેમનો આશ્રમ પ્રસિદ્ધ છે.

સત નરસિંહદાસજી અમદાવાદના જગન્નાથપુરી આદ્ય મહંત તરીકે સંત નરસિંહદાસજીનું નામ ઉજવળ છે. જમાલપુર દરવાજા રહેલ જગન્નાથજીની જગ્યામાં અતિથિ સેવા, ગૌસેવા, દરદીઓની સેવા, જૂખાને ભોજન અને સર્વ આત્મ પરમાત્મા બળીને આ જીવન સેવા કરી. સંતાની સુવાસ તરીકે આજે પણ અમદાવાદની જનતાના હૃદયમાં તેનું સ્થાન અપૂર્વ છે.

સ્વામી ઉત્તમપુરીજી પાતનપુર પાસેના રાજપુર મઠના પવિત્ર કારકીર્દીમાં સ્વામી ઉત્તમ પુરીનું નામ ઘણું ઉજવળ છે. બારેક ગામની બગીર રાજપુર મઠની નીચે હતી. તેનો સુવ્યવસ્થિત વંહીવટ કર્યો. દિન દુઃખોએની સેવા અને ગૌપાત્રન તેનો જીવન મંત્ર હતો. રાજપુર મઠમાં તેમની અંતિમ સમાધિ છે.

સત ભાવસ્વામી ગોંડલમાં થઈ ગયેલા પ્રસિદ્ધ સંત જીવન દાસ લોહતંગરની શિષ્ય પરંપરામાં ભાવ સ્વામીનું નામ મોખરે છે. ભાવ પ્રદેશમાં ખેડૂત જનતામાં રાત દિવસ કર્યા. લોકોને ધર્મ અભિમુખ કર્યા. ભાવની જનતાના હૃદયમાં ભાવ સ્વામીનું સ્થાન અપૂર્વ છે. ધોતેરામાં તેમની સ્થાપિત જગ્યા મંદિર વગેરે મોજુદ છે.

લાલ સાહેબ યુગરાતના મહાન સંત રવિ સાહેબના શિષ્યમાં લાલ સાહેબનું નામ અગ્ર સ્થાને છે. ભક્તિ ભાવથી ભરપૂર તેનાં ભક્તિ કાવ્યો ઉત્તર યુગરાતમાં ઘેર ઘેર બોલાય છે. પાટણમાં તેમની અંતિમ સમાધિ મોજુદ છે.

ખીમ સાહેબનો જન્મ ઉત્તર યુગરાતના રાંધનપુર તામે વારાહી ગામે લોહાણા જાતિમાં સમર્થ ભાણુ સાહેબને ત્યાં થયો હતો. વારસાગત ઉચ્ચ સંસ્કારો હતા. કોઈ કારણથી વારાહી ગામનો ત્યાગ કરી રાપર ગામે આવી વસ્યા. ત્યાં જગ્યા બંધાવી સેવાશ્રમ બાંધ્યું. ચિત્રોડના હરિજન ભકત ત્રિકમને અપનાવી દીક્ષા આપી પોતાની સાથે રાખ્યો. એ વખતમાં એ કામ ઘણું અઘરું હતું. નાતબાતના બેદ ભુંસવાના શ્રી ગણેશ ખીમ સાહેબે માંડ્યા. આજે રાપરમાં દરીયા સ્થાનની જગ્યામાં ખીમ સાહેબની સમાધી જવંત છે.

સત હરિદાસજીનો જન્મ કચ્છમાં માંડવી તામે શીંગરીયા ગામે રજપુત જાતિમાં થયો હતો. આ જન્મ અદ્વય પ્રતપાળી સમર્થ ગુરુ ચરણ સાહેબ પાસેથી દીક્ષા લઈ આશ્રમ બાંધ્યો. હડ યોગની ગંધી પ્રક્રિયા બાળુતા, આજે શીંગરીયા ગામે તેમની સમાધિ જવંત છે.

સંત મુડિયા સ્વામીનું મુશ નામ દયારામ હતું. જુનાગઢ તાળાના ડમરાળા ગામે બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં તેઓ જન્મ્યા હતા. ડમરાળા ગામમાં કરમણુ ભકત કુંભારના સતસંગથી તેમના ઉરમાં વેરાગ્ય પ્રગટ થયો. ઘર બાર હોડી કચ્છના રાપર તાલુકામાં વિથો-રીયા પહાડમાં રહી યોગસાધના અને આત્મચિંતન કરી ઘણા વર્ષો રહ્યા. યોગસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી જીવનને કર્તવ્ય-પરાયણ બનાવવા અંતર આવી મુંદર આશ્રમ બાંધ્યો. સૌરાષ્ટ્રમાં પણ ફરિને મોરખી, નમનગર વિગેરે સ્થળોએ આશ્રમો બાંધ્યા. તેમનું શિષ્યવંદ ઘણું હતું. બમનગરમાં તેમની સમાધી છે.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી ગુજરાત સેવા સહકારી મંડળી લી.

મુ. ગુજરાત

તાલુકો-આરીયાપાર, જિલ્લો-ભાવનગર.

સ્થાપના તારીખ-૧૫-૧૧-૪૭ નોંધણી નંબર-૨૧૬
શેર ભંડોળ- ૨૩૯૬૦-૦૦ સભ્ય સંખ્યા-૧૧૬
અનામત ફંડ- ૩૬૭૧-૭૪ ખેડૂત -૮૬
અન્ય ફંડ- ૬૩-૦૦ બીન ખેડૂત ૩૦

નારજીભાઈ કાનજીભાઈ પટેલ નાગજીભાઈ હીરજીભાઈ પટેલ
મંત્રી પ્રમુખ

-: અવરયાપક કમિટીના સભ્યો :-

- (૧) શ્રી નાગજીભાઈ હીરજીભાઈ પટેલ પ્રમુખ
- (૨) શ્રી પરશીતમ જુહા પટેલ સભ્ય
- (૩) શ્રી રામભાઈ કાનજી પટેલ સભ્ય
- (૪) શ્રી ગોવિંદભાઈ મેના પટેલ સભ્ય
- (૫) શ્રી બીખાજી ભીમજી પટેલ સભ્ય

For Your Shipping & Forwarding Work
at Saurashtra ports

Please refer to :

ARVIND & CO.

Clearing & Forwarding Agents
Station Road, JAMNAGAR.

Phone No. 551

Gram : 'ARVINDCO

Also at, Veraval, Bunder Road.

Phone No. 176,

Gram : 'ARVINDCO'

Ever increasing range of G. P. I. C. Products

OLEIC ACID AND OTHER
FATTY ACIDS

METALLIC STEARATES

FATTY ACID ESTERS OF

AMINES, GLYCEROL, GLYCOLS

AND POLYGLYCOLS

PAINT DRIERS

EMULSIFYING AGENTS

WIRE DRAWING LUBRICANTS

PVC-STABILISERS

TEXTILE CHEMICALS

and many other items of your requirements

FOR DETAILS, PLEASE CONTACT:

GANDHI PAREKH INVESTMENT CORPORATION Pvt. Ltd.

Regd. Office :

Alice Building,

Dr. Dadabhai Naoraji Road,

Fort, Bombay-1 BR.

Tele : 252559

Grams : JYOTIJOM

Factory :

Bombay- Agra Road,

Ghatkopar,

Bombay-77 AS.

Tele 582835

ગુજરાતીમાં શબ્દકોશ

—શ્રી મોહનભાઈ શં. પટેલ

કોશ શબ્દની વ્યાખ્યા કરવાનું કાલુ છે. કોઈપણ વસ્તુ સંધરવા-સાચવવાનું પાત્ર; ખાતું, આવરણ અથવા ઘર. શ્રી આપ્ટેના કોશમાં તેના અર્થો આમ આપેલા છે:

1. A vessel for holding liquids, pail.
2. A bucket, cup.
3. A vessel in general
4. A box, cup board, drawer, trunk.
5. A sheath, scabbard
6. A case, cover, covering.
7. A store, mass.
8. A store-room
9. A treasury, an apartment where money is kept.
10. Treasure, money, wealth.
11. Gold or silver wrought or unwrought.
12. A dictionary, lexicon, vocabulary.
13. A closed flower, bud.
14. The stone of a fruit
15. A pod
16. A nut-meg, nut-shell.
17. The cocoon of a silk-worm.
18. Vulva, the womb.
19. An egg.
20. A testicle or the scrotum.
21. The penis.
22. A ball, globe.
23. A term for the five vestures which successively make the body, enshrining the soul.
24. A kind of ordeal.
25. A house.
26. A cloud.
27. The interior of a carriage.
28. A kind of bandage or ligature.
29. An oath.

આમ સંસ્કૃતમાં આવા ભિન્ન ભિન્ન અર્થોમાં તે વપરાયો છે. અન્ય સંસ્કૃત કોશોનો પણ અહીં આધાર લઈ શકાય. પરંતુ મહદ-અંશે આ જ અર્થો છે. અંગ્રેજીમાં dictionary, glossary, vocabulary, thesaurus, lexicon આદિ તેના પર્યાયવાચી શબ્દો છે. સંગ્રહ કે તે માટેનું પાત્ર એ સામાન્ય અર્થ છે. ભાષા-ગત શબ્દો કે વિષયની યાદી અકારાદિક્રમે જે પુસ્તકમાં હોય તેને આપણે કોશ કહીશું. આપણે ત્યાં કોશની પૂર્વે શબ્દ, જોડણી, જ્ઞાન, વિશ્વ, આદિ શબ્દો વાપરીને તેના નોખા નોખા પ્રકારો કે ઉપયોગો દર્શાવાય છે. શબ્દકોશ હોય, જોડણીકોશ હોય, જ્ઞાનકોશ હોય કે વિશ્વકોશ હોય; એ બધા સંદર્ભો અર્થો છે. નવલકથા, વાર્તા કે કાવ્યની જેમ આદિથી અંત સુધી તે વાંચવાના હોતા નથી. જ્યારે કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારની માહિતી કે જ્ઞાન કે સંદર્ભની જરૂર જણાય ત્યારે આ અર્થોનો ઉપયોગ આપણે કરીએ છીએ.

કોશ રચનાનું શાસ્ત્ર હજી આપણે ત્યાં જોઈએ તેટલું વિકસ્યું નથી. આ કામ કોઈ સંસ્થા, યુનિવર્સિટી કે સુત્ર પ્રકાશક પેઢીઓ તદ્દવિદોની મદદ વડે હાથ પર લઈ શકે. કોઈ એક વ્યક્તિ, ભણેને ગમે તેટલી સૂઝ સમજવાળી તે હોય, ગમે તેટલી પ્રકારક વિદ્વાતા તે ધરાવતી હોય તોયે તે આ કામ યથાર્થ ન જ કરી શકે. કેમકે ઘણા બધા સંદર્ભો શબ્દની સાથે હોય અને તે બધાની તે વ્યક્તિને બાજુ હોય જ એમ ન બને. વળી એક શબ્દ જુદી જુદી વિદ્યાઓમાં ભિન્ન ભિન્ન સંદર્ભવાળો હોય અને તે તમામ સંદર્ભો કોશમાં અગ્રહાય તો તે કોશ વધારે ઉપયોગી સિદ્ધ થાય.

આ નાના લેખમાં કોશ રચનાના સિદ્ધાંતોનું અશેષ નિરૂપણ શક્ય નથી, અને અહીં તે પ્રસ્તુત પણ ગણ્યું નથી. પરંતુ શબ્દકોશો પણ કેટલી તરેહ તરેહના હોય છે તેની અલપચલપ જ અહીં જોઈ શકાય છે. ઈસ્વીસનના પહેલા સૈકામાં એપોલોલોનિયસ ધ સોફિસ્ટ કોશના પ્રકારની એક રચના Homeric Glossary આપી છે. પણ એનું શાસ્ત્ર વિકસવા માંડ્યું મધ્યયુગમાં. ૧૪૪૦માં પ્રગટ થયેલ Promptorium Parvulorum (a store house for the little ones) માં બારેક હજાર લેટિન શબ્દોના અંગ્રેજી પર્યાયો આપવામાં આવ્યા છે. આ રચના શાળામાં ભણતાં બાળકોના ઉપયોગ માટે જ થઈ હતી. તે પછી તો કોશરચનાના શાસ્ત્રનો વિકાસ અને ઇતિહાસ ઘણો રસિક છે, પરંતુ અહીં આપણે તેમાં નહીં ઝિતરીએ.

મુખ્યત્વે શબ્દકોશના ચારેક પ્રકાર ગણાવી શકાય:

૧. ભાષાનો સામાન્ય શબ્દકોશ
૨. અનુવાદ શબ્દકોશ

૩. વિષય શબ્દકોશ

૪. વિશિષ્ટ હેતુવાળા શબ્દકોશ

ભાષાના સામાન્ય શબ્દકોશમાં તે તે ભાષાના શબ્દો અને તેના અર્થો આપેલા હોય છે. આ પ્રકારના કોશો જ આપણા સામાન્ય વપરાશમાં હોય છે.

અનુવાદ શબ્દકોશમાં એક કે વધારે ભાષાઓમાં શબ્દના અર્થો આપવામાં આવે છે. આવા કોશો અનુવાદ કરનારાઓ માટે ખૂબ ઉપયોગી છે.

વિષય શબ્દકોશમાં અમુક એક વિષયમાં વપરાતા શબ્દોના વિશિષ્ટ અર્થો આપેલા હોય છે. એમાં શબ્દની કંઈક મિત્રાક્ષરી વ્યાખ્યા પણ આપવામાં આવે છે.

વિશિષ્ટ હેતુવાળા શબ્દકોશો અમુક એક ખાસ હેતુને જ અનુલક્ષીને રચાયા હોય છે. અલગત, આપણે ત્યાં તો હજી પહેલા પ્રકારના પણ ઉત્તમ કોશો નથી, ત્યાં વળી આવા વિશિષ્ટ હેતુવાળા કોશોની તો વાત જ ક્યાં કરી! પરંતુ અંગ્રેજી ભાષામાં તો આવા ઘણા કોશોની રચના થઈ છે. ઉચ્ચાર માટેનો કોશ, જોડણી માટેનો કોશ, વ્યત્પત્તિ માટેનો કોશ, સમાનાર્થી કે વિરુદ્ધાર્થી શબ્દોના કોશ, રૂઢિપ્રયોગોનો કોશ, (આપણે ત્યાં શ્રી ભો. ભો. ગાંધી રચિત રૂઢિપ્રયોગ કોશ ઈ.સ. ૧૯૮૮ માં પ્રસિદ્ધ થયો છે, પણ આજે તો એનું નામ પણ કેટલા જાણે છે?) પ્રાસ માટેનો કોશ, લુપ્ત થયેલા શબ્દોનો કોશ, બોલીઓના કોશ (ગુજરાત વિદ્યાપીઠે ભીલી અને કચ્છી બોલીની શબ્દાવલિઓ પ્રસિદ્ધ કરી છે, અને ચોધરી બોલીની શબ્દાવલિનું મુદ્રણ હાલ ચાલે છે. શ્રી શાંતિભાઈ આચાર્યે તે શબ્દાવલિઓ પ્રલક્ષ ક્ષેત્ર કાર્ય પરથી તૈયાર કરી છે.), વિશેષ નામોનો કોશ, અપશબ્દોનો કોશ, બાળકો માટેનો કોશ, પરદેશીઓ માટેનો કોશ વગેરે વગેરે...

હવે આજ સુધી આપણે ત્યાં શબ્દકોશ વિશેની પ્રગતિઓ શી અને કેવી થઈ તેની આછી રૂપરેખા જોઈએ. આપણે ત્યાં શબ્દકોશની રચનાઓ થવા લાગી તેને માટેની જૂમિકા તો અંગ્રેજી ભાષામાં આ દિશામાં થયેલા પ્રયત્નોએ બાંધી જ હતી.

આપણે ત્યાં આ દિશામાં સૌથી પહેલો પ્રયત્ન ડ્રમ'ડે 'ગ્લોસરી' ની રચના (ઈ.સ. ૧૮૦૮) કરીને કરેલો. અંગ્રેજો અહીં આવ્યા તે તેમની ભાષાકીય જરૂરિયાતો પણ આગવી હોય એ દેખાતું છે. તેથી થોડા અંગ્રેજો માટે આ 'ગ્લોસરી' તૈયાર કરેલી છે. ફક્ત ૪૬૦ જેટલા શબ્દોની વિરતૂત અંગ્રેજી સમજૂતી તેમાં આપેલી છે. અલગત પરદેશીઓને લક્ષમાં રાખીને જ આવી સમજૂતિ તેમાં આપવામાં આવી છે. આ ગ્લોસરી સાદ્યન્ત અકારાદિ ક્રમે આપવામાં આવી નથી. થોડી અવ્યવસ્થા પણ તેમાં છે. તે પછી અંગ્રેજી-ગુજરાતી શબ્દકોશો રચવાના પ્રયત્નો થયા છે, પણ આ પ્રયત્નો મજા માત્ર ન મળ્યા. આ બધાં અંગ્રેજી પ્રયત્નોનાં નમૂનાં અનુકરણો જ ગણાય સોરાબજી ડેસાભાઈ કૃત idiomatic Exercises illustrative of the phraseology and structure of the English & gujarati languages. (૧૮૪૧) એ વિલ્સનની idiomatic Exercises નું મૂળ સાથે ગુજરાતી ભાષાંતર છે. આગરે એ હજાર ઉપરાંત મહત્વના શબ્દોનો આ અંગ્રેજી-ગુજરાતી કોશ છે. મિરજા મહંમદ કાઝીમ અને નવરોજ કન્હુનજીનો ગુજરાતી-અંગ્રેજી કોશ

૧૮૪૬માં મળે છે. મિરજા મહંમદ કાઝીમે એમાં પ્રારંભિક કામ કર્યું હતું અને નવરોજએ એને સુધાર્યું-મકાઈયું હતું. આમ બેની સંયુક્ત મહેનતનું પરિણામ આ કોશ છે. આ કોશમાં સુરતના દક્ષપતરામ ભગુભાઈએ તૈયાર કરેલા કોશને પણ અંતર્ગત કરી લીધો છે. તે પછી નાના પ્રયત્નો થતા રહ્યા છે. પણ ૧૮૫૭માં જેનો પહેલો ભાગ (આડ ભાગમાંથી) પ્રગટ થયો હતો તે “અંગ્રેજી અને ગુજરાતી કોશ” અરદેશર ફરામજી ખુરુ અને નાનાભાઈ ફરતમજી રાણીનાએ રચ્યો છે. એમાં બધા મળીને લગભગ ૫૦,૦૦૦ શબ્દો છે. એ કોશનો સંક્ષિપ્તકોશ પણ ૧૮૬૨ માં છપાયો છે. એમાં વીસેક હજાર શબ્દોનો સંગ્રહ છે. આ સંક્ષિપ્ત કોશના સંપાદનમાં કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર દવેએ પણ સહાય કરી છે.

કવિ નર્મદાશંકરને કોશ રચવાની તાલીમ આ કોશમાં જોડાયાથી મળી હશે. કદાચ સ્વતંત્ર કોશ ટી રચના કરવાનો ખ્યાલ આ કામ પરથી આવ્યો હશે.

ઈ.સ. ૧૮૬૨માં કરસનદાસ મૂળજી વિરચિત “ગુજરાતી અને અંગ્રેજી કોશ” ૧૦,૦૦૦ શબ્દોનો સંગ્રહ ધરાવે છે. આ કોશ વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થઈ પડે તે હેતુથી જ રચાયેલો હશે. કરસનદાસને પણ આ કોશ રચવાની પ્રેરણા અંગ્રેજી કોશો ઉપરથી થઈ હશે એમ લાગે છે. શાપુરજી એડલજીનો ૧૮૬૩માં પ્રગટ થયેલો “ગુજરાતી અને અંગ્રેજી કોશ” (૧૮૬૮)માં તો બીજીવાર છપાય છે. આ કોશમાં ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ આપવાનો પ્રયત્ન પણ કરવામાં આવ્યો છે. એ લેખ આમ વિક્રતાત્રયો નથી પણ એનું ઐતિહાસિક મહત્વ લેખાય. તે પછી કવિ હીરાચંદ કાનજીનો “કોશાવળી”નો પ્રયત્ન મહત્વનો લેખાય તેવો છે. ડા. બોગીલાલ સાહેસરા નોંધે છે તેમ “સંસ્કૃતનો નમૂનો લખીને પણ ગુજરાતી શબ્દોની શોધ અને સંગ્રહ કરવામાં કવિ હીરાચંદે ઘણી મહેનત લીધી છે.”

૧૮૬૮માં એક બીજો કોશ “શબ્દનાં મૂળ” સૈયદ અબ્દુલ્લા અને ખીમજી પ્રેમજી કૃત પ્રસિદ્ધ થાય છે. એમાં નોંધ્યા પ્રમાણે ગુજરાતી શીખનાર અને શીખવાડનારના ઉપયોગ સારુ તે પ્રગટ થયેલું છે. આ કોશમાં ફારસી, અરબી, તુર્કી મૂળના શબ્દો પણ લીધા છે. “ગુજરાતી ભાષાનો આ પહેલો જ ફારસી અરબી કોશ છે. તે પછી ૧૮૬૨માં સૈયદ નિઝામુદ્દીન કૃત “ઉર્દૂ ગુજરાતી કોશ” તથા ૧૮૨૬માં અમીર મીયાં હમુદ્દીન ફારૂકીનો “ગુજરાતી ફારસી અરબી શબ્દોનો કોશ” પ્રસિદ્ધ થયા છે. મહિપતરામનો “વ્યુત્પત્તિપ્રકાશ” પ્રાથમિક ધોરણમાં વાપરવા માટે રચાયો છે. તેવા જ કોશ છોડાવાલ સેવકરામે અને પ્રમાકર રામચંદ્ર પંડિતે રચેલા છે. આમ આ કાળના ત્રણેક વ્યુત્પત્તિ કોશ આપણને મળે છે. હવે મહત્વના ગણાય તેવા કેટલાક કોશ વિશે વિચાર કરીએ. પહેલાં, ‘નર્મ કોશ’ જોઈએ.

કવિ શ્રી નર્મદાશંકરનો આ કોશ ગુજરાતી કોશ સાહિત્યમાં ઐતિહાસિક મહત્વ ધરાવે છે. એમની પહેલાનાં કોશો ગુજરાતી-અંગ્રેજી કે અંગ્રેજી-ગુજરાતી અર્થાત્ દિભાષી હતા. પણ આ કોશથી ગુજરાતી શબ્દોનાં ગુજરાતી અર્થ મળ્યા, એટલું જ નહીં પણ તેને સાહિત્યના પ્રમાણોથી પુષ્ટ કર્યાં. ઉચ્ચારાનુસારી જોડણીની વ્યવસ્થા કરી ભાષાના ઇતિહાસનો ખ્યાલ રાખી કેટલાક શબ્દોનાં મૂળનો નિર્દેશ

કર્મો. મુખ્યમાં વિદ્યાર્થીઓને 'નર્મ કવિતા' ના કેટલાક અર્થો સમજાવવા ન હતા, તેમને માટે નાનો શબ્દાર્થ કોશ તૈયાર કરતાં કરતાં કવિને મોટો કોશ રચવાનું સૂઝતું હશે. એના ચાર ભાગો અનુક્રમે સને ૧૮૬૧, ૧૮૬૨, ૧૮૬૪ અને ૧૮૬૬માં તૈયાર થયા. પણ મૂળ ગ્રાહકોની સંખ્યા ઓછી થતાં નર્મદે એથો ભાગ ૧૮૬૬માં છાપ્યો ખરો પણ પ્રસિદ્ધ ન કર્યો. બેએક વર્ષ માટે તેણે કોશનું કામ પડતું મૂક્યું અને ભારે જહેમત ઉઠાવી ૧૮૬૭માં પૂરું કર્યું. કોશના જે ભાગ અગાઉ છપાઈ ગયા હતા તેમાં વધવટ કરી ૧૮૬૯માં ફરી છપાવવાનું શરૂ કર્યું અને ૧૮૭૩માં તે કામ પૂરું કર્યું.

૨૫,૦૦૦થી પણ વધુ શબ્દોના આ કોશ વિશે વિવેચક નવલરામે તે વખતે લખ્યું, "નર્મકોષ એ નર્મદાશંકરના લાંબા ધીર ઉદ્યોગ, ભાષા-જ્ઞાન અને શાંત સ્વસ્થમુદ્ધિનો મોટો ફીતિરથ'લ છે. ગુજરાતી ભાષામાં મૂળ કોષ નહિ ત્યાં આવડો મોટો અને આવો સારો, એકજ માણસના ઉદ્યોગથી અને તે પણ ખીજાં સાક્ષરી અને સંસારી કામો અને ઉપાધિની વચમાં બનવો એ ગુર્જર ભાષાને ખરેખર અભિવંદના આપવા યોગ્ય વાર્તા છે." કોષપણુ તબક્કે અપૂર્ણ લાગતા આવા કામમાં કોષ વિજ્ઞાનની મદદ વિના, શ્રીમંતોના પડખાં વિના નર્મદે કરેલું આ કાર્ય દાદ માગે છે, એટલું જ નહીં પણ તેની પછી જે જે ગુજરાતી કોશો તૈયાર થયા તેમણે નર્મકોશનો આધાર લીધો છે. 'નર્મ પર્યાય કોશ' અને 'નર્મ ધાતુ કોશ' રચવાની નર્મદની દૃષ્ટિ હતી પણ પાછળથી તે લખી શક્યો લાગતો નથી."

નર્મકોશથી ગુજરાતના કોશ સાહિત્યક્ષેત્રે બહુમિતો જીવાળ આવ્યો અને ગુજરાતી ભાષાનો પર્યાપ્ત શબ્દસંગ્રહ રચવા ઉત્તેજન મળ્યું. 'ગુજરાતીનો ગુજરાતી અને અંગ્રેજી કોશ' (રાજકોટ ૧૮૮૫) કર્તા શ્રી કાસિદાસ ધ્રોળજીખણ્ડાસ અને આવકીસનદાસ ધ્રોળજીખણ્ડાસે પોતાના ગ્રંથમાં કાઠિયાવાડમાં વપરાતા શબ્દો દાખલ કર્યા અને એ પુસ્તક પોતાના પ્રાંતને ઉપયોગી નીવડે તેવી ગોઠવણ કરી.

મોતીલાલ મનસુખરામ શાહ કૃત 'ગુજરાતી શબ્દાર્થકોશ' (પ્રથમ ખંડ, વીસલપુર, તા. સાણંદ, ૧૮૮૬, ખીજી આવૃત્તિ, ૧૮૮૮નું ઉપશીર્ષક છે.) માં કર્તા લખે છે તેમ "નર્મકોશ" અને ગુજરાતી શબ્દસંગ્રહ એ જે પુસ્તકો ગુજરાતી ભાષાના શબ્દાર્થકોશ તરીકે પ્રગટ થયાં છે પરંતુ તેમાં ધરગથ્ય, ખેડૂત, કારીગરો તથા વેપારીઓમાં વપરાતા ઘણા શબ્દો રહી ગયેલા છે. તે પૈકી અત્યુપયોગી એવા ૧૪૦૦ શબ્દોનો સંગ્રહ મેં આ પુસ્તકમાં કર્યો છે. આમાં ઉલ્લેખિત 'ગુજરાતી શબ્દસંગ્રહ' વિશે કશી માહિતી મળતી નથી.

ગોવિંદભાઈ લાથીભાઈ દેસાઈકૃત 'પ્રાંતિક શબ્દસંગ્રહ' (વીસનગર ૧૯૦૦) જૂના પૂર્વ વડોદરા રાજ્યના કડી પ્રાંતમાં (હવે મહેસાણા જિલ્લામાં) વપરાતા તળપદા શબ્દોનો આ સંગ્રહ અમલદારોને સરકારી કામકાજમાં અનુકૂળતા થાય તે માટે જાપવામાં આવ્યો હતો. નર્મકોશ પછી નોંધનીય કોશો તો લલ્લુભાઈ ગોકળદાસ પટેલ કૃત 'ગુજરાતી શબ્દકોશ' આવે છે. સને ૧૮૯૨માં ૪૦,૦૦૦ શબ્દોનો 'અંગ્રેજી-ગુજરાતી કોશ' છપાયો હતો. કોશકાર કહે છે: "આ કોશ ખરું જોતાં નર્મકોશને આધારે જ લખાયેલ છે. કહેવત અને રૂઢિપ્રયોગ નર્મદ પ્રમાણે જ રાખવા ઉપરાંત 'રૂઢિપ્રયોગ કોશ'નો આધાર લીધો છે ને કેટલાક રથજે સ્વેચ્છાનુસાર અર્થ કરી મૂકવામાં આવ્યું છે."

આ કોશની પહેલી આવૃત્તિ સને ૧૯૦૮માં પ્રગટ થઈ. અને ખીજી આવૃત્તિ કેટલાક વર્ષ ૧૯૨૫માં પ્રસિદ્ધ થઈ. એકંદરે હાથે કોશ તૈયાર કરનાર નર્મદ પછીના પહેલા જ કોશકાર, લલ્લુભાઈ છે.

ગુજરાત વર્તમાન સોસાયટીએ છપાવેલા 'ગુજરાતી શબ્દકોશ' (અમદાવાદ ૧૯૧૨ થી ૧૯૨૩)માં ભાષાશુદ્ધિને અગ્રતા આપવામાં આવી છે. એનો પહેલો સ્વર વિભાગ સને ૧૯૦૮માં ઉજવાયેલા હીરક મહોત્સવના સમારક નિમિત્તે પ્રસિદ્ધ થયો હતો. આ શબ્દસંગ્રહ કેળવણી ખાતાની મદદથી અને ખાસ માણસો રોડી તૈયાર કર્યો હતો. સને ૧૮૯૩માં શબ્દોની જોડણીનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો ત્યારે થીએડોરહોવ સાહેબે 'મહેરબાની કરી' પોતાનીવાંચાભાષામાંથી કાઢેલા શબ્દો સોસાયટીને આપ્યા અને સરકારે જોડણી મુકરર કરવાનું જે કામ સોસાયટીને સોંપાયેલું તેને અનુષંગે ૧૮૯૭માં શબ્દસંગ્રહ છપાવ્યો. તે પછી પણ શાળાખાતાના નિયમેને અનુસરી પોતાના શબ્દસંગ્રહનો એક આધારભૂત શાળાપયોગી કોશ તૈયાર કરવાનો કમિટીએ ઠરાવ કર્યો અને આજ સુધી એકઠા કરેલા કોશના મોટા સંગ્રહ ઉપરથી મિ. મણિલાલ જ્યારામને રોડી 'સ્વર વિભાગ' છપાવ્યો. આ પ્રમાણે સોસાયટીના કોશનો છેલ્લો ભાગ ૧૯૨૩માં બહાર પડ્યો. જેથી પ્રમાણભૂત બૃહદ્કોશ પ્રગટ કરવાની સોસાયટીની યોજના અધૂરી રહી. છતાં લલિત્યમાં એ દિશામાં કામ કરનારને ઉપયોગી થાય એ દૃષ્ટિએ વ્યુત્પત્તિ, અર્થ અને પ્રયોગોનાં ઉદાહરણ સાથે એક નમૂનારૂપે, સોસાયટીના પ્રમુખ શ્રી કેશવલાલ ધ્રુવે તૈયાર કરેલો 'પ વર્ણનો કોશ' ૧૯૪૪માં પ્રગટ થયો.

આ પછી તો ગણેશદત્ત શર્માનો વિસ્તૃત હિંદી-ગુજરાતી શબ્દકોશ (૧૯૨૪). જીવનલાલ અમરશી મહેતા કૃત 'ગુજરાતી શબ્દાર્થ ચિંતામણિ' (૧૯૨૫) તથા બાનુસુખરામ મહેતા અને ભરારામ મહેતાએ કરેલા ૫૧૦૦૦ થી વધારે શબ્દોનો 'ગુજરાતી અંગ્રેજી કોશ' (૧૯૨૫) ઉલ્લેખનીય છે.

એ સિવાય કોશ સાહિત્યના મુગટ મણિરૂપ જે બે ગ્રંથો છે તેમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠનો 'સાર્થ જોડણીકોશ' મુખ્ય છે. એની પહેલી આવૃત્તિ 'જોડણી કોશ' રૂપે જ ૧૯૨૯માં પ્રસિદ્ધ થઈ. ત્યારપછી અર્થો ઉમેરી ૧૯૩૧માં 'સાર્થ જોડણીકોશ' રૂપે બહાર પડે છે. આ કોશ પાંચમી આવૃત્તિ સુધી પહોંચ્યો છે. તેમાં શબ્દભાગ વધ્યું છે. તે સાથે ગુજરાતી ભાષામાં જોડણી નિશ્ચિત અને વ્યવચિત થતી જતી હતી. "હવે પછી કોષને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી" એવો ગાંધીજીનો આદર્શ પળાતો જતો હતો. ગુજરાતના સમગ્ર શિક્ષિત વર્ગે એ સ્વીકાર્યો છે. તદઉપરાંત વિદ્યાપીઠના 'વિનીતકોશ' અને 'ખિસ્સા કોશ' પણ ખુબ ઉપકારક બન્યા છે. ખિસ્સાકોશની દોરેક લાખ જેટલી નકલો અત્યાર સુધીમાં છપાઈ છે આ સંસ્થાનું કોશ રચનાનું કામ મહત્વનું છે. 'સંસ્કૃત ગુજરાતી કોશ', 'હિંદી ગુજરાતી કોશ', ગુજરાતી હિંદી કોશ' અદિ મહત્વનાં છે. વિદ્યાપીઠે આગળનાં વર્ષોમાં પ્રાકૃત કોશ 'અભિધાના' પદ્ધિપિકા' પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

વિદ્યાપીઠ 'સાર્થ જોડણીકોશ' પછી ગોંડલના કાકોર સાહેબ ભગવતસિંહજીએ તૈયાર કરાવેલો 'ભગવદ્ ગો મંડલ' ગ્રંથ સમગ્ર ગુજરાતી ભાષાનો બૃહત્ કોશ છે. સને ૧૯૨૯થી તેનું કામ શરૂ કર્યું તે ૧૯૪૪માં પ્રથમભાગ બહાર પાડી શકાયો. તેનો છેલ્લો

ગુજરાતના વ્યાપારી

હિંદના સંસ્કારની દેશ-પરદેશ લઢાય કરતો સાહસિક ગુર્જર વ્યાપારી, ઠેસ મારતાં ખન ઉપજાવી શકે છે. અને હૃદયનો એક પણ ધમ્મારો વધે નહિ, એવી ઉદારતાથી એ ખનને આપી પણ શકે છે. એ ગણતરીબાજ હશે, છતાં એની ઉદારતા પણ અજોડ છે.

શુભેચ્છા સાથે—

આર. રાયચંદની કું.

સોખંડના એંગલસ, ચેનલ, બીમ, પાટા, પ્લેટ વગેરેના વેપારી

દારખાના - મજગામ

મુંબઈ-૧૦

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી મહાલક્ષ્મી આયર્ન એન્ડ બ્રાસ ફેક્ટરી

પ્રેસ રોડ, ભાવનગર.

જોઈલ મીલસ માટે દરેક સાઈઝના ફીલ્ટર પ્રેસ, જોઈલ પમ્પ, પશનાબના

એલુટેટર, ઓપનરના બીટર સેટ, તેમજ દરેક પ્રકારના સ્પેરપાર્ટ્સ

બનાવનાર તેમજ દરેક પ્રકારનું વેલ્ડીંગ કામ કરી આપનાર.

તેમજ નવમો ભાગ ૧૯૫૫માં પ્રગટ થયો. ક્વાર્ટો સાઈઝનો ૯૨૭૦ પાનાનાં આ ગ્રંથમાં ૨,૮૧,૩૭ શબ્દોના ૫૪૦,૪૫૫ અર્થોનો તથા ૨૮૧૫૬ શબ્દોનો સમાવેશ થયો છે. વળી એમાં શબ્દના અર્થને નિશ્ચિત કરવા અવતરણો આપાયા છે. પણ તેના મૂળ પ્રયોગો આપણે નોંધી શકીએ તેવી રચના રીતે તે નોંધાયા નથી. છતાં એટલું તો સ્વીકારવું જ પડશે કે વિપુલ શબ્દરાશી અને તેની વૈવિધ્યપૂર્ણ અર્થઘડાયાઓનું પ્રથમવાર દર્શન આ શબ્દ સંગ્રહે કરાવ્યું છે ભારતમાં પણ આવું કામ સતત થતું રહ્યું નથી. 'ભગવદ્ ગો મંડલ'માં જોડણી વિદ્યાપીઠના કોશ અનુસાર રાખવામાં આવી છે. 'જોડણી કોશ,' અને 'ભગવદ્ ગો મંડલ' ના સમકાલીન તરીકે આપણે ત્રિવેદી હરીશંકર દક્ષપતરામ કૃત 'શબ્દાર્થમાલા' મૂળવંતરાય ત્રિપાઠી અને નીતિરાય વોરાકૃત 'ગજવે ધૂમનો ગુજરાતી શબ્દકોશ' રમણલાલ અમૃતલાલ દેસાઈ કૃત 'અજોડ અંત્યાક્ષરી સાર્થ શબ્દકોશ' કે. કા. શાસ્ત્રી કૃત 'લઘુકોશ' અને ગુજરાતી ભાષાનો અ.પ્રાસ શબ્દકોશ, ખંડ ૧. એકાક્ષરી દ્વિઅક્ષરી શબ્દો તથા એમનો જ 'પાયાનો ગુજરાતી કોશ' અને ઉપેન્દ્ર ભટ્ટ અને રતિ રામ નાયક કૃત 'નાનો કોશ'ને ગણાવી શકીએ.

આમ કોશ-રચનાના ઇતિહાસને તપાસીશું તો જણાશે કે વિવિધ ઉદ્દેશોથી કોશરચનાના પ્રયત્નો થયા છે.

ભાષાના પ્રત્યેક શબ્દની નોંધ ઉપરાંત પણ ઐતિહાસિક ક્રમ જાળવીને ગતાવેલા અર્થવિકાસની સમજૂતિ જેમાં આપી હોય તેવા કોશો વિરલ છે. અત્યાર સુધીના આપણા કોશોના અર્થો ઐતિહાસિક તો શું તાર્કિક ક્રમે પણ ગોઠવાયેલા હોતા નથી. તેમનો ક્રમ આક-

સ્મિક અને તેઓ ક્યારે પ્રયોજનયા કે હુપ્ત થયા તે અંગે કશી સાચી માહિતી નથી. અથવા તો એમાં એવી માહિતીનો અભાવ રહેવા પામ્યો છે. એ ખ્યાલને નગર સમક્ષ રાખીને કોશમાંની વ્યાખ્યાઓ અને તેમાંના અર્થો આપવામાં આવે તો ઘણી અનુકૂળતા જામી થાય. ઐતિહાસિક કોશની આ પ્રાથમિક જરૂરિયાત છે, જે તેણે સંતોષવી જ પડે વ્યુત્પત્તિ પણ તેમાં જરૂરની છે. કેટલીકવાર તો અર્થવિમર્શ અને વ્યુત્પત્તિ સાથેસાથ જ થઈ શકે છે. હવેના સમયમાં આ કામ અનેક તદ્દપિદોના વિના શક્ય નથી.

કોશ રચના વિશે ખૂબ ખૂબ થઈ શકે તેમ છે. આશા રાખીએ કે કોશરચનાના આ બધા પ્રયત્નોના પરિપાકરૂપે એક ઉત્તમ બૃહદ્-કોશની રચના થાય. પણ આવા કામ સરકારની માત્ર આર્થિક સહાય વિના થઈ શકે નહીં. ગુજરાતમાં આજે વિદ્યાકીય ચિત્ર આશા જન્માવે તેવું છે. નવી પેઢી તૈયાર થતી આવે છે; ને તેમની અભ્યાસ નિષ્ઠા બળકરતા પણ જણાય છે. એ બધાને Harness કરનારું આયોજક બળ હોય તો ખૂબ સુંદર કામ થઈ શકે તેમ છે.

આ લેખ કેવળ રૂપરેખા જેવો જ સમજવો નો છે. સંશોધન કરીને આ વિષયમાં જાંડા જીતરીને જો એકાદ લેખ તૈયાર થાય તો ઘણી માહિતી મળે તેમ છે. ડૉ. ભોગીલાલ સાહેબસાહેબ આવો એક લેખ ૧૯૬૧માં અધ્યાપક સંઘના પ્રમુખપદેથી રજુ કર્યો હોતો.

આ લેખ તૈયાર કરવામાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ગુજરાતીના અધ્યાપક શ્રી જયંત પટેલે ખૂબ ઉપયોગી મદદ કરી કે તેમનો આભાર માનું છું.

— મો. શં. પ.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી ગદડા મહાલ સહકારી માર્કેટીંગ સોસાયટી લી.

ગદડા (સ્વામિના)

સ્થપના તા. ૧૬-૧૨-૫૭

સભ્ય સંખ્યા :- ૩૫

રજીસ્ટર નંબર ૧૫૬૮

૩૪ મંડળીઓ

૧ વ્યક્તિગત

શેરહોલ્ડર:- ૧૬૨૦૦-૦૦

સરકારશ્રીના શેર:- ૨૫૦૦૦-૦૦

અનામત હોલ્ડર:- ૩૨૧૪-૨૩

અન્ય કામગીરી:- ખાતર, બીયારણ, જંતુનાશક દવાઓ.

એકસો ટન જેટલું રાસાયણિક ખાતર અને ૫૦ થી ૭૫ ટન જેટલું સુધરેલું

બીયારણ સંગ્રહ કરવામાં આવે છે.

ખાતર :- સુપરફોસ્ફેટ એમોનિયાસફેટ, મિશ્ર ખાતર વિગેરે સુધરેલા બીયારણ જેવા કે મગફળી, કપાસીયા, C. J. ૭૩ વગેરે જંતુનાશક દવાઓ જેમેક્સીન પાવડર, ચીલી રેપે, ડી.કે.સી. જી.કે.સી. વગેરે.

ખાંડ, પતરા, સીમેન્ટ, ગોળ, સ્ટેશનરી વગેરે.

સરકારશ્રી તરફથી સંઘને મધ્યમ કદનું ગોડાઉન રૂ. ૨૦,૦૦૦-૦૦નું મળેલ છે.

“વિના સહકાર નહિ ઉદ્ધાર”

સ્થાપના તા. ૧૨-૨-૩૧

રજ. નં. ૯૨૯૬-૭

ધી તારાપુર કો. ઓ.પ. અર્જન બેન્ક લી. તારાપુર
આણંદ થઈ (જિ. : ખેડા)

સત્તાવાર ચાપણ રૂા. ૨૦૦૦૦-૦૦ -- વ્યાજના દર :-
ભરાયેલું શેરભાંડોગ રૂા. ૧૫૨૪૯૦-૦૦ ચાલુ ખાતા ઉપર ૩ %
૧૨ મહિના ફંડ રૂા. ૭૭૬૧૬-૯૯ સેવિંગ્સ „ „ ૪ %
અન્ય ફંડો રૂા. ૭૦૬૨૫-૪૧ ફિક્સ ડિપોઝિટ ૩ થી ૭ %
કાર્ય ભાંડોગ રૂા. ૩૫ લાખથી વધુ

પ્રમુખ : શ્રીચુત છોટાભાઈ રણછોડભાઈ પટેલ

આ બેન્ક તમામ પ્રકારનું બેન્કીંગ કામકાજ કરે છે. સભાસદ તેમજ નોમીનલ મેમ્બર્સને સોના-ચાંદીના દાગીના ઉપર ધિરાણ આપવામાં આવે છે. વેપારીઓને કેશ ક્રેડિટ તેમજ ફિક્સ ડિપોઝિટ રસીદ ઉપર પણ ધિરાણ આપવામાં આવે છે. આ બેન્કમાં સેવિંગ ડિપોઝિટ લોકર્સની સગવડતા છે. અહીં બેન્કીંગ સેવા એ આ બેન્કની વિશેષતા છે.

મેનેજર : જશભાઈ જેઠાભાઈ પટેલ

ધિરાણ અને વસુલાતનું મંકલન નહીં કરીએ તો
સહકારી પ્રવૃત્તિ ઉણપવાળી લાગશે.

દેશની કાયાપલટ કરવાના કાર્યમાં
આર્થિક અને સામાજિક ક્રાન્તિ અનિવાર્ય છે.
જે સહકારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા જ શક્ય બનાવી શકાય તેમ છે.

શ્રી ઉના તાલુકા સહકારી
ખરીદ વેચાણ સંઘ લી.

(રજિસ્ટર નં. ૧૫૬૬ : તા. ૨૫-૬-૧૯૫૬.)

જીનીંગ ફેક્ટરી એન્ડ ઓઈલ મીલ

દેલવાડા રોડ, ઉના (જિ. જૂનાગઢ.)

સભ્ય સંખ્યા - ૬૦ શેરભાંડોગ - રૂા. ૨૩૨૭૪૨
ઓડીટ વર્ગ : ચૂ

ચંદ્રશંકર લાલશંકર જાની

પ્રમુખ

સાહિત્યના નૂતન પ્રયોગને અમે અંતરથી આવકારીએ છીએ.

સહકારી પ્રવૃત્તિથી જ ભારતનું ભવિષ્ય ઉજ્જવળ છે.

—: શુભેચ્છા પાઠવે છે :—

ધી તળાજ તાલુકા સહકારી માર્કેટીંગ સોસાયટી લિ.

રોશન રોડ, તળાજ.

(જિ. : ભાવનગર)

રજ. નં. ૧૫૪૦

સ્થાપના તા. ૧૯-૬-૫૬

ફોન નં. : ૨૪

તળાજ તાલુકા માર્કેટીંગ સોસાયટી દરેક જાતના રાસાયણિક

ખાતરો, મિશ્રખાતરો, બિયારણુ. પાક સંરક્ષણ દવાઓ,

બેતીવાડીના સાધનો, સીમેન્ટ, લોખંડ, ખાંડ,

રોશનરી દરેક જાતના અનાજ વિગેરે

ખેડૂતોને ઉપયોગી ચીજવસ્તુના

વેચાણનું વ્યાજબી ભાવે

માર્કેટીંગ કામકાજ કરે છે.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના ગદ્યસ્વામીઓ

ભારતમાં ભગિની ભાષાઓની સમકક્ષ ઉભી શકે તેવું સમર્થ તત્ત્વ ધરાવતી ગુજરાતી ભાષાનાં-સાહિત્યનાં ગદ્યસ્વામીઓનો અહીં પરિચય આપ્યો છે. જે તે સમયના પરિબળો, અન્ય વિધાયક તત્ત્વો વગેરેનો પણ તેમાં ફાળો છે જ પણ છતાં જે જે મહાનુભાવોએ સાહિત્યની વિશિષ્ટ પ્રવાહ-સરિતાને વહાવી છે તેઓનો હુંક પરિચય અત્રે રજૂ કર્યો છે.

નર્મદ-અર્વાચીનોમાં આદ્ય

મંથનયુગમાં ભારતવાસીઓની દશા અર્જુન જેવી હતી. એવા મંથનયુગમાં નર્મદનું જીવન શુભાશુભ સર્વ તરફોને પોતાનામાં સાકાર કરે છે જે જમાનામાં શાંતિવાદ, જડતા, અજ્ઞાનતા, વહેમ, અધર્મ અને ભીરુતાની જડ ફરી વળી હતી, તે યુગમાં અલૌકિક શક્તિથી આપણા ગુજરાતના પ્રતિનિધિ વીર નર્મદે જે વિકાસ સાધ્યો તેથી નર્મદ પ્રવૃત્તિપ્રવાહનો આદ્યપ્રેરક હતો. જૂનું હરી નવું લાવનાર, જ્યુગલ બજવૈયો, સુધારાનો સેનાની હતો. તેણે ગાયું છે કે-
'સહુ ચલો જીતવા જંગ જ્યુગલો વાગે
યા હોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે'

નર્મદનો જન્મ સુરતમાં ઈ. સ. ૧૮૩૩ના તા. ૨૪ ઓગસ્ટને શનિવારે થયો હતો. શાંતિ વડનાગરા નાગર. પિતાનું નામ લાલ-શંકર દવે અને માતાનું નામ નવદુર્ગા હતું.

આઠ વર્ષની નાની વયે બુદ્ધિવર્ધક સભાની સ્થાપના કરી, સ્વદેશપ્રેમ, ધર્મ, સાહસ અને ઉદ્યોગ, હુન્નર અને વિદ્યાકળાને વેગ આપવા ભાષણો શરૂ કર્યા. આગાધ વાચન અને વિચારણાથી તે મહાન બન્યો. પ્રવચન અને પ્રચાર તેનાં મુખ્ય શસ્ત્રો હતા. ત્રેવીસમા વર્ષે 'ધેર આવી, કલમના સામું ભેઠ, આંખમાં જળજળિયાં સાથે તેને અરજ કરી કે હવે હું તારે ખોળે છું.'

નર્મદે કાવ્યારંભથી નવો અરણ્ય પ્રગટાવી શૌર્ય અને પ્રેમના દર્શન કરાવ્યાં. તેમનાં જીવન અને કવનમાં કેવળ શૃંગાર, વીર અને શાંતરસની ઊંજો જ નથી ઉછળતી પણ શૌર્ય અને પ્રેમનું તેજ પ્રગટે છે. નર્મદ મહાકાવ્ય રચી નથી ગયો પણ મહાકાવ્ય જીવી ગયો છે.

નર્મદ જન્મે અને કર્મે બ્રાહ્મણ હતો, પણ સ્વભાવે ક્ષત્રિય હતો. તેની રસિકતા અને ટેક તેને વટનો કટકો કઢાવે છે. પ્રગ્નને નવમ્ભૂતિ, બુદ્ધિને સ્વદેશભિમાન શીખવી તેણે કવિ નર્મદનું બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું. આપણા આધુનિક સાહિત્ય મન્વંતરમાં એ મતુ હતો. "નર્મકોપ"ની સાધના કરી ભગીરથ કહેવાયો.

નાના મોટા મળી ૧૨૯ લખાણ તેને લખ્યા છે. આદ્ય ઇતિહાસ-કાર, ચરિત્રકાર, નિમંધકાર, નાટ્યકાર, પત્રકાર, કવિ અને સમાજ-સુધારક તે હતો. ગદ્ય સાહિત્યનો આદ્યપ્રણેતા, લાગણી, બુદ્ધિ અને સ્વદેશભિમાનનો દૃઢબોધક. નવયુગનો નિર્માતા અને અર્વાચીન યુગનો સ્વપ્નદેશ હતો.

કવિ દલપતરામ-સંસારસુધારક ગદ્યકાર

નર્મદયુગના બીજા ગણનાપાત્ર સાહિત્યકાર તે કવિ દલપતરામ. તેમનો જન્મ વઢવાણમાં ઈ. સ. ૧૮૨૦, બાન્યુઆરીની ૨ મીએ થયો હતો. પિતાનું નામ ડાહ્યાભાઈ અને માતાનું નામ અરુતયા હતું. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના સંતો લુભાનંદ ને બ્રહ્માનંદની છાયા અને સંતસમાગમથી કવિએ કાવ્ય સર્જન શરૂ કર્યું.

સૌમ્ય વ્યક્તિત્વ, સાદા વિચાર અને લોહભોગ્ય કાવ્ય તે જ તેમની વિશિષ્ટતા હતી. નર્મદના ઘોડાપૂરમાં તણાતા યુગને દલપતે શેક્યો એટલું જ નહીં પણ સુધારાના વેગને વિવેકી અને નીતિ-મય બનાવ્યો. દલપતરામે સમાજને ગમ્મત સાથે જ્ઞાન આપીને 'ધારે ધીરે સુધારાનો સાર' પ્રગ્નને પાચો છે. તેમની લેખનરીતિમાં કાવકો કપકો હાસ્યરસ સરળતા, મધુરતા અને નિર્મળતા છે. જ્ઞાન ને શ્રવણપ્રિય શબ્દરચના તો દલપતરામની.

દલપતરામના ગદ્યલેખનનો પ્રારંભ ઈ. સ. ૧૮૫૦થી થયો. તેમનું સાહિત્ય વિદ્વદ્ભોગ્ય નહીં પણ જનતા ધ્વજ છે તેવું જીવનને સ્પર્શતું, જીવન-પ્રેરણાત્મક, જીવનરસ રેડતું નીતિપથ પ્રદર્શક હતું. નિમંધ, નાટક અને વાર્તા આ રીતે તેઓએ ગદ્યના પચીસ પુસ્તકો લખ્યા હતા. નર્મદ અને દલપત બંને સમકાલીન હતા. પણ દલ-પતરામની શૈલી સભારંજની બ્યારે નર્મદની શૈલી મરતાની. બંને એકબીજાના પ્રતિસ્પર્ધી છતાં પૂરક હતા.

નવલરામ-કલમનો તપસ્વી

નવલરામ પંજા નર્મદયુગના સમર્થ વિવેચક. વિચારક ને લેખક હતા. તેમનો જન્મ સુરતમાં ઈ. સ. ૧૮૩૩ના માર્ચની ૬મી તારીખે થયો હતો. નાગર બ્રાહ્મણની શાંતિમાં પિતા લક્ષ્મીશંકર અને માતા નંદકોરના એકના એક પુત્ર હતા.

નવલરામે નર્મદના ગદ્યસાહિત્યને વધુ રસાળ ને સમૃદ્ધ બનાવ્યું. ઇતિહાસ-ચંદ્ર, નિમંધ, જંદ. સર્વક્ષેત્રે પ્રથમ ખેડાણ કરનાર આ વીર હતો. વિશેષતઃ સમર્થયજ્ઞ તો તેમના સાહિત્યના વિવેચનો હતા. તે જ યજ્ઞની ફલશ્રુતિએ તેમને વિવેચક નવલરામ ખિરુદ આપ્યું. નવલરામ ગુજરાતી ભાષાના આદ્ય અને શ્રેષ્ઠ વિવેચક હતા. તેમના વિવેચનોમાં તરી આવે છે-ઉદારતા, સમભાવ, સારિયકતા, સમ-પ્રમાણતા ને ન્યાયબુદ્ધિ. કેવળ વિવેચક જ નહીં પણ તેઓ સારા નાટ્યલેખક પણ હતા. કેંચ નાટ્યકાર મોહિયેરના જગપ્રસિદ્ધ નાટકનું તેમણે કરેલું સ્પષ્ટર 'ભટ્ટનું ભોપાળું' એ આજે પણ હાસ્યપ્રધાન નાટકોમાં અમર છે.

નવલરામની ગદ્યશૈલી સુગમ અને સરળ છે. તેમની શૈલી અર્ધ-લક્ષી છે. સૌન્દર્યલક્ષી નથી, પણ ભાવાર્થીય છે. આડંબર નથી પણ સદ્ગમ મનન, વિમત, વર્ણન-સંગમ વૃત્તચંદન, નર્મમર્મયુક્ત વિનોદ અને પ્રયજ્ઞ લાગણીવાળું સામાર્થ્ય તેમાં છે. શબ્દો પરિચિત અને વાક્યો

હુંકા છે, છતાં શૈલીમાં અવસ્થાપ્રેરક બળરીપણું નથી. તેમની ભાષા સુઘડ છે. તેમની શૈલી પણ રમરણીય નહીં પણ સુઘડ તો છે જ.

‘મેઘદૂત’નું ગુજરાતીમાં તેમણે ભાષાંતર કર્યું છે. ઇતિહાસ, વ્યાકરણ, ભાષાશાસ્ત્ર, પિંગળ આદિ લખાણોમાં એમની વિદ્વતા ને સત્યનિષ્ઠા પ્રગટે છે. શ્રી નવવરામની ઉત્તમકૃતિઓનો સંચય ‘નવલ ગ્રંથાવલિ’ નામથી પ્રગટ થયો છે.

નંદશંકર-નવલકથાના આદ્યપ્રણેતા

નંદશંકરનો જન્મ સુરતમાં સં. ૧૮૮૧માં ચૈત્ર વદ ૪ને દિવસે-૧૮૩૫ની એપ્રિલની ૨૨મી તારીખે થયો હતો. એમના પિતાનું નામ તુળશંકર અને માતાનું નામ ગંગાદામી હતું. જાતે નાગર બ્રાહ્મણ હતા.

ગુજરાતની અસ્થિતાની બળતિના દાયકામાં એ યુગપ્રભાવની અસર નીચે જીવનનું સાર્થક્ય ‘કરણધેસો’ રચીને તેમણે કર્યું. તેમને સૃષ્ટિ સૌંદર્યના ખુબ દર્શન થયા. તેની છાયા ‘કરણધેસો’માં જોવા મળે છે. સર વોલ્ટર સ્કોટની ઐતિહાસિક નવલકથા નમૂના તરીકે રાખી ‘કરણધેસો’ લખાઈ.

‘કરણધેસો’માં નંદશંકરની સંસ્કારિતા, તેમના પ્રવાસ-વર્ણન અને સૃષ્ટિસૌંદર્યના દર્શન, રાજ્ય-રજવાડાઓના પૈસવનું પ્રત્યક્ષ દર્શન જોવા મળે છે. ‘કરણધેસો’ એ તેમની ચિરંજીવ કૃતિ છે. તે સમયની આ કૃતિમાં સાહિત્યિક દોષો હશે, પણ રસહીન તો નથી. તેની વર્ણનશક્તિ અદ્ભુત છે.

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી-પંડિતયુગનો પ્રણેતા

ઓગસ્ટીસમાં શતકના આરંભકાળે બ્રિટિશ સત્તાના પગરણ ભારતમાં મંડાયા અને એક તરફથી પશ્ચિમની નવી લોકશાહી વિચારણાને સ્વીકાર થતો હતો તો બીજી તરફ આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ તરફ પણ ઝોક હતો. એ કાળ બંને યુગો વચ્ચે સંસાર-સુધારા ને ધર્મવિચાર અંગેનો પણ એક વિશિષ્ટ સંધિ (અકોડો) હતો.

એ સમયે, ગોવર્ધનરામનો જન્મ માધવરામ ત્રિપાઠીને ત્યાં નડિયાદમાં સં. ૧૮૫૫ના ઓક્ટોબરની વીસમી તારીખે થયો હતો. બાળપણથી જ તેઓએ લખાણ પ્રત્યે ડુચ્છિ કેળવી હતી. બહુ નાની ઉંમરથી પોતાના વિચારો નોંધી લેવાની એમને ટેવ હતી.

એમના લેખોમાં વચને વચને તેમનું જ્ઞાન પ્રતીત થાય છે. તે પ્રમાણે એમનું વાચન વિશાળ અને સર્વદેશીય હતું, એમની અવ-લોકન શક્તિ ઘણી સૂક્ષ્મ અને ત્વરિત હતી.

ગોવર્ધનરામની કૃતિઓમાં ચતુર્ભાંગી ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ (૧૮૮૭, ૯૨, ૯૮, ૧૯૦૧) તો “ગોવર્ધનરામચરિત્રપૂર્વ અવિનિષ્ક્રમ જ્વલંત જ્યોતિર્જ્યો” સાહિત્ય જગતમાં સર્વોત્કૃષ્ટ શોભે છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ વાર્તાવિક જીવનને નિરૂપતી પહેલી શિષ્ટ ગુજરાતી નવલકથા છે. તેમાં ઓગસ્ટીસમી સદીના આપણા દેશના ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય મહાપ્રશ્નોની વિશદ અને તલસ્પર્શી ગવેષણા છે, જે તાત્કાલીન નહીં પણ પછીની અનેક પેઢીઓને વર્ગી સુધી સાર્વકૃતિક માગદર્શન આપશે તેવી નક્કર ભૂમિકા પર બંધાયેલી છે. તેમાં સંસ્કૃત મહાકાવ્યની કલ્પના સમૃદ્ધિ છે. તેમ અંગ્રેજ સાહિત્યની રંગ પ્રધાનતા પણ છે. શ્રી આનંદશંકર દુવે તેને ‘પુરાણ’ નામ આપ્યું છે તે સર્વથા સાર્થ છે. તેનાં પાત્રો જીવંત, તાદશ અને

સમગ્ર સંસારને આવરી લે તેટલાં વિવિધ છે. તેનો પ્રત્યેક ભાગ એક જુદી નવલકથા જેવો છે. સમગ્રપણે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ગુજરાતી ભાષાએ જગત સાહિત્યને આપેલી મહાનવલની ભેટ છે.

તેમનાં જીવન અને કવન પર વેધક પ્રકાશ પાડતી તેમણે લખેલી ચિંતનપૂર્ણ અંગ્રેજ રોજનીશી સ્કેચબુક છે. રોજનીશીમાં તેમના તટસ્થ વિચારોનું ગૌરવ જોવા મળે છે.

સ્નેહમુદ્રામાંના કાવ્યો પણ કાવ્યતરવની દૃષ્ટિએ અવગણવા જેવા નથી. તેમાં દર્શનતરવ ધણું છે પણ આત્મલક્ષી બિર્મિકાવ્યનું તરવ પણ એમાં છે જ.

ગોવર્ધનરામ માત્ર લેખક નથી, એ દૃષ્ટા છે. સાહિત્યના ઇતિહાસના એક યુગને એમનું નામ યથાર્થરીતે મળ્યું છે.

મણિલાલ ન. ટિવેદી-નિર્મલ નિર્મલકાર

શ્રી મણિલાલ નભુભાઈ ટિવેદીનો જન્મ નડિયાદ મુકામે સં. ૧૮૫૮ના સપ્ટેમ્બરની ૨૬મી તારીખે એટલે કે સંવત ૧૯૧૪ના ભાદરવા વદ ૪ને દિવસે થયો હતો.

શ્રી મણિલાલે ખુબ જ ખુદ્દા દિલથી સારા-નરસા અનેક એકાર કરી નિખાલસતા પૂર્વક પોતાનું ‘આત્મવ્રતાંત’ લખ્યું છે. ધર્મ, સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન સમાજસુધારણા અભ્યાસ વગેરે પ્રત્યે શ્રી મણિલાલની સ્વાભાવિક ડુચ્છિ હતી. ભવભૂતિના ‘માલતી મધવ’નો સમન્વેષી સરીકે અનુવાદ તેમણે પ્રતિદ્ધ કર્યો હતો. એ જ રીતે ‘ઉત્તર રામચરિત’નો પણ તેમણે અનુવાદ કર્યો હતો. જે એમના સમયમાં સારો એવો લોકપ્રિય બન્યો હતો પિયંવદા અને ‘સુઃશર્ન’ નામનાં બે માસિકો પણ તેઓ તેર વર્ષ પર્યન્ત ચલાવતા રહ્યા.

શ્રી મણિલાલે આચાર અંગે ‘પ્રાણવિનિમય’ નામનું એક પુસ્તક અને વિચાર અંગેનું એક ‘સિદ્ધાંતસાર’ નામનું એક પુસ્તક પ્રગટ કર્યાં હતાં. આ ઉપરાંત પ્રણય અને અદ્વૈત ભાવનાના તત્ત્વોનું નિરૂપણ કરી લખાયેલા ચાલીસેક કાવ્યોનો સંગ્રહ તેમણે ‘આત્મ-નિમજ્જન’ નામે પુસ્તકમાં કર્યો.

‘કાન્તા’ અને ‘નૃસિંહાવતાર’ નામનાં મૌલિક નાટકો તથા ‘ગુલાબસિંહ’ નામની નવલકથા પણ તેમણે લખ્યાં હતાં.

નિર્મલ, નાટક, કાવ્ય, નવલકથા, ધર્મ, વિચાર, સંસ્કાર, સમાજ, દર્શન આદિ પર શ્રી મણિલાલે કલમ અજમાવી છે.

શ્રી રમણભાઈ નીલકંઠ-‘સકલ પુરુષ’

બહુશ્રુત સમાજની કુરુદિઓ, વહેમ, પ્રચલિત અજ્ઞાન, માન્યતાઓ, ખોટા આડંબર ને દંભ ઉપર સચોટ, કટાક્ષમય લખાણો લખી ગુજરાતના સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ કરનાર, કેળવણીના પ્રખર પ્રણેતા અને હિમાયતી શ્રી રમણભાઈ નીલકંઠનો જન્મ અમદાવાદમાં સને ૧૮૧૮ના તેરમી તારીખે થયો હતો. તેઓશ્રી મહીપતરામના સૌથી નાના અર્થાત્ ત્રીજા પુત્ર હતા.

તેમણે ‘વિવાહવિધિ’ નામે પુસ્તક પ્રગટ કર્યું. ત્યારપછી તેઓએ ‘જ્ઞાનસુધા’માં લખવાનું શરૂ કર્યું. જેમાં તેઓના વ્યક્તિત્વની સુધારક તરીકેની હાથ રપટ જણાઈ આવે છે. તેઓએ એક સમર્થ વિવેચક તરીકે સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. ‘કવિતા ને સાહિત્ય’ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલો તેમના એ લેખનો સંગ્રહ કાયમી ઉપયોગના એક શિષ્ટ ગ્રંથ તરીકે ગુજરાતી સાહિત્યમાં બહુ જીંચું સ્થાન ભોગવે છે.

‘ભદ્રંભદ્ર’ એ એમની સર્ગિક પ્રતિભાની એક વિજયસિદ્ધિ છે. ગુજરાતી કટાક્ષકથન-કલાની એ એક અમરકૃતિ છે. હાસ્યરસના સળંગ પુસ્તકમાં હોવા જોઇએ તેવાં વિલક્ષણ પાત્રો, વૈવિધ્યયુક્ત પ્રસંગો, અસરકારક વર્ણનશૈલી, નર્મભર્મનાં અનેક સ્થાનોમાં સરળ પણે પાવારૂપ બનેલી વિદ્વત્તા અને વિરલ ભાષા પ્રભુત્વ આ સર્વ-ગુણોથી “ભદ્રંભદ્ર” ભરપૂર છે.

તેમના વિવેચનોમાં સંસ્કૃતના વ્યુત્પન્ન પંડિતના તલરૂપશીં પરામર્શ અને મર્મગ્રાહી દષ્ટિ જોવા મળતાં નથી. ઘણીવાર તેમના વિવેચનો વકીલના મુકદ્દમા જેટલાં લાંબા અને સપારી પર જ ફરતા જણાય છે. આમ છતાં જંદ અને કવિતા, વૃત્તિમય ભાવાભાસ, કવિતાની ઉત્પત્તિ, રાગધ્વનિ કાવ્યનું સ્વરૂપ, સ્વાનુભવ રસિક અને સર્વાનુભવ રસિકકાવ્ય વગેરે વિષયોની તેઓશ્રીએ કરેલી ચર્ચા આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં સમર્થ વિવેચક તરીકે તેમની યાદ ચિરકાળ સુધી બળવી રાખશે.

તેમના અધ્યાગ જહેમત અદ્ભુત ખંત, કર્તવ્યપરાયણતા, સેવાભાવ અને એકનિષ્ઠાના ગુણો જોતાં શ્રી ધ્રુવસાહેબે તેમને ‘સકલ-પુરૂષ’ એ નામે બિરદાવ્યા તે યોગ્ય અને યથાર્થ છે.

આચાર્યશ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ-પરમવંદે વિભૂતિ

આજન્મ વિદ્યાવ્યાસંગી, સાહિત્ય શિરોમણિ, સાક્ષર શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવનો જન્મ નાગર દિગ્વિજેત્ર શ્રી આપુત્તાજીભાઈ ધ્રુવને ત્યાં ઈ. સ. ૧૮૬૬ના ફેબ્રુઆરીની પંચીસમી તારીખે અમદાવાદમાં થયો હતો.

તેઓએ પોતાની નવનવોન્મેષશાલિની પ્રતિભાવડે સંસ્કૃત સાહિત્યથી વિમુખ બનેલાં અથવા પશ્ચિમના સંસર્ગથી અધિર બનેલા રનાતકોના સમૂહને સંસ્કૃતાભિમુખ કર્યા અને અભ્યાસમાં ઐતિહાસિક દષ્ટિ અને તુલનાત્મક વિવેચના પર ભાર મૂક્યો. તેમની વાણીમાં હૃદયને હરી લે તેવાં જુસ્સો ને જોર, વિવેચનમાં રોમાંચ ઉપજાવે તેવી તર્કવિતર્કની લખ્યતા અને ઉદારતા હતી. એમનામાં નર્મદનો પ્રચંડ ધોધ નથી કે નરસિંહરાવની ઉગ્રતા નથી પણ શીતળ ચંત્રી કાન્તિ જેવા ‘કંગ્લ વિવેકયુદ્ધિના નીર’ આચાર્યશ્રીમાં યજ્ઞ છે. અપ્રમેય જ્ઞાન છતાં જ્ઞાનરાશિનો ભાર તેમને લાગતો નથી.

તેમણે વિવેચનકાર્ય આરંભ્યું તે પણ શ્રીમદ્વૈપાવન વ્યસની નિર્મળદષ્ટિથી તે અંતઃકરણના સત્વસંશુદ્ધિના તેજસ્વી ઓજસ અને બળથી જ ! જીવનનો આનંદ, ઉદ્ધાસ ને સંયમ તેઓશ્રીએ જ્ઞાન-પ્રાપ્તિના બળથી જ પ્રાપ્ત કર્યા હતા. અને એ વડે જ આભણ સંસ્કૃતિનો લોકોત્તર આદર્શ એમણે જીવનમાં અને વ્યવહારમાં આચર્યો હતો.

‘વસંત’ના તંત્રીપદ દ્વારા તેઓશ્રીએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં વસંતની પ્રકૃષ્ટતા ફારમ અને નવત્રી આપ્યાં. વેદ ને ઉપનિષદોનું જ્ઞાન જે મેળવ્યું હતું તે બધું ય જ્ઞાન તેઓશ્રીએ નવનીતરૂપમાં ‘આ જ્ઞાન ધર્મ’ અને ‘શ્રી ભાષ્ય’માં ઉતાર્યું છે. તેમનાં લખાણોમાં અને ગ્રંથોમાં ભારેભાર વિદ્વત્તા, કર્તવ્યનિષ્ઠા, રસિકતા અને વેદ-વાણી અને વૈદિક વિચારો જ્યાં ત્યાં આપણને દષ્ટિગોચર થયા કરે છે.

લખ્યપ્રતિષ્ઠિત વિવેચક શ્રી ધિજયરાય વેદે ‘પરમ વંદ્ય વિભૂતિ’ એવું જે ખિરુદ તેમને આપ્યું છે તે પૂરેપૂરું યોગ્ય છે. વીસમી

સદીની અનેક વિપત્તિઓ વચ્ચે જેઓ ‘સ્થિતપ્રજ્ઞ’ રહ્યા છે અને સંસ્કૃતિએ જે અલ્પિં સમા છે એવા આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ સાથે જ પરમવંદ્ય વિભૂતિ હતા.

શ્રી મોહનદાસ ક. ગાંધી—શકવર્તી સારિત્યધાર

સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ ગાંધીજીનું અર્પણ અમૂલ્ય, સાહિત્યના સમગ્ર રૂપરંગને બદલી નાખનારૂં અને ચિરકાળ પર્યંત જીવંત રહે તેવા પ્રાણના ધનકારાવાળું હતું. તેમનું આયુ અર્પણ ગુજરાતી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં જ નહીં ભારતની અનેક ભાષાઓના સાહિત્ય-ક્ષેત્રમાં આમૂલ્ય પરિવર્તન લાવનારૂં નીવડ્યું છે.

તેમણે પોતાના વિચારો નવજીવન, ‘હરિજનબંધુ’ જેવાં ગુજરાતી સાપ્તાહિકો અને ‘યંગ ઈન્ડિયા’ જેવા અંગ્રેજી સામયિકમાં લખવા શરૂ કર્યાં. પણ લેખક થવાની કોઈ ભાવનાથી પ્રેરાઈને તેમણે કંઈ લખવાનું શરૂ કર્યું ન હતું, તેમને તો ભારતની સુતેલી જનતાને જગાડી અમુક જીવનદષ્ટિ, અમુક વિચારોની સૃષ્ટિ લોકો સુધી પહોંચાડવી હતી.

તેમનાં લેખો, વ્યાખ્યાનો અને પત્રોના સંગ્રહોના અનેક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયા છે. એમાં ‘હિંદ સ્વરાજ’, ‘પાયાની કેળવણી’, ‘ખરી કેળવણી’, ‘કેળવણીનો કોયડો’, ગાંધીજીના પત્રો-ભા. ૧, ૨, ૩, ‘ત્યાગમૂર્તિ અને બીજાં લેખો’, ‘ધર્મમંથન’, ‘વ્યાપક ધર્મ ભાવના’, ‘નીતિનાશને માર્ગ’, ‘દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ’, ‘ગીતામોધ’, ‘આત્મકથા અથવા સત્યના પ્રયોગો’ વગેરે મુખ્ય છે. એમની આત્મકથા એક મહાન કૃતિ તરીકે આખા જગતમાં પ્રશંસા પામી છે.

ગાંધીજી આજે હયાત નથી છતાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગાંધી-યુગ આજુ જ છે. તેની અસર આર્યાયીન ગુજરાતી સાહિત્યના મોટા ભાગના લેખકો અને કવિઓ પર જોવા મળે છે. ગાંધીજીના વિચારો ઝીલી લેખકો અને કવિઓ પોતાના લેખોમાં અને કાવ્યોમાં સીધી કે આડકતરી રીતે તે વિચારો વ્યક્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

લેખક તરીકે ગાંધીજી મુખ્યત્વે નિબંધકાર ગણી શકાય. તેમના નિબંધો કેવળ સત્યના પ્રચાર અર્થે લખાયેલા છે. સાદી, સરળ, તળપદી છતાં શિષ્ટ અને સંયોગ તેમજ પ્રાસાદિક આપામાં મહાન સત્યો સમજાવતી એમની કળા એમાં પરાકાષ્ટાએ પહોંચતી દેખાય છે. પદ્યગમ્યરી આવેશ, સ્પષ્ટ વિચારસરણી, વાણીવિદ્યાસને સ્થાને નિર્તાત સાદાપ્રયુક્ત તેમના નિબંધોમાં સર્જકના મહાન વ્યક્તિત્વનો અનુભવ ડગલે ને પગલે થાય છે.

ગાંધીજીની સાહિત્યક્ષેત્રે થયેલી અસર વાયુમંડળ જેવી સૂક્ષ્મ ને વ્યાપક સ્વરૂપની રહેલી છે, અધિયાર બની નથી. ગાંધીજીનું શતાબ્દિ-આ -૧૯૬૬ના -વર્ષમાં ગાંધીવિચારોનો વ્યાપક ફેલાવો થશે અને તે ઘણાં લાંબા સમય સુધી સાહિત્ય અને જન-જીવન બંનેને પ્રભાવિત કરતા રહેશે એમાં શંકા નથી.

શ્રી બળવંતરાય ક. ઠાકોર -વિલક્ષણ સાક્ષર :

‘પુષ્કળ કવિતા માત્ર પોપટ આંસુ સારતી’ એ દોષ આપણી ગુજરાતી કવિતાને માથે પણ શ્રી બળવંતરાયે માર્યો અને ગુજરાતી કવિતાને એ દોષમાંથી મુક્ત કરવાનું ભગીરથ કાર્ય પણ આ સમર્થ આત્માએ જ પાર ઉતાર્યું. ભરૂચના અલ્પકાવ્ય કુટુંબમાં ૩૧ બળવંતરાયનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૬૬ના ૨૩મી ઓક્ટોબરે થયો હતો.

કવિ ઉપરાંત શ્રી બળવંતરાયે એક ગદ્યકાર તરીકે પણ સાહિત્ય-ક્ષેત્રે પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. તેમનું ગદ્ય કવિતા નિઃકર્પર્ય-કસોટી સમું છે. તેમની સમસ્ત સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં બ્રાહ્મણનું જ્ઞાનતેજઃ ઝગારા મારતું તો ક્ષત્રિયનું ખમીર પણ વર્તતું હતું.

સંકુલ, અરજટ તથા લાંબા પરિચ્છેદોવાળી ને જટિલ વાક્ય ગૂંથણીવાળી તેમની શૈલી અનધિકારીઓને તો દુર્બોધ થઈ પડે છે. પરંતુ જે એમાં એક વાર દૂર્યો તેને તો જરૂર કોઈ વિચારમોતી લાઈ જ છે. તેમની અગેય છંદમાં રચાયેલી વિચારપ્રધાન કવિતા તો નારિકેલ પાક જેવી છે, જે સમજવી ને પચાવવી બંને ભારે છે પણ એકવાર સમજાય તો તેનો રસસ્વાદ પણ અનેરો છે.

‘ભણકાર’ ધારા ૧, ૨ માં તેમનાં કાવ્યો, ‘માલેવિકાગ્નિમિત્ર’ ને ‘શાકુંતલ’ કાલિદાસનાં બે નાટકોનાં ભાષાતર, ‘પ્રયોગમાળા’ માં તેમના વિવેચનલેખો તો ‘ચરિત્રલેખો’ માં ચરિત્રચિત્રણો આપેલાં છે. અને ‘આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ’ માં અતિ વિસ્તૃત ને વિવક્ષણ, તેમની પ્રતિભાને ઓપ અર્પતું વિવરણ છે.

જ્યોતીન્દ્ર દવેએ યથાર્થ જ લખ્યું છે કે ‘ભવિષ્યમાં કાકોરનાં કાવ્યો કરતાં એમનાં ગદ્ય લખાણો વધુ આદરપૂર્વક વંચારી એમ ઘણાને લાગે છે’.

શ્રી દત્તાત્રેય બા. કાલેલકર-જીવનધર્મી સાહિત્યકાર

‘સવાઈ ગુજરાતી’ નું બિરુદ મેળવનાર મહાન કર્મવીર કાકા-સાહેબનું મૂળ નામ દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ કાલેલકર. તેમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૮૫ ના ડિસેમ્બર માસની પહેલી તારીખે થયો હતો. તેમના પિતા બાલકૃષ્ણ અને માતા રાધાબાઈ ધર્મનિષ્ઠ, પ્રેમાળ અને નીનિવાન હતાં.

તેઓશ્રીએ કુદરતનું પાન પેટ ભરીને ક્યું અને તેમના હૃદયમાંથી કાવ્યની સરવાણી ફૂટી નીકળી. એ કાવ્યની સરવાણી કલાકોવિદની પોતાની રસ નીતરતી કલમે ગુજરાતી ભાષામાં ‘જીવનનો આનંદ,’ ‘રમડવાનો આનંદ,’ ‘હિમાલયનો પ્રવાસ,’ ‘લોકમાતા,’ ‘ઐતરાતી દીવાલો,’ ‘સ્મરણયાત્રા’ દ્વારા ઉતારી છે. કાકા સાહેબનાં આ સર્વ પુસ્તકો લખાયાં છે તો ગદ્યમાં પણ ખરી રીતે એમની કવિતા જ ગદ્ય વેશે ઉતરી આવી છે, એમ કહીએ તો જરા પણ અતિશયોકિત નથી. કાકાસાહેબે કહ્યું છે તેમ “કાવ્ય જીવે એ જ સાચો કવિ.” આ અર્થમાં ગંગા અને યમુનાના ઉપાસક યામુન નાપિ જે કવિ હોય તો ભારતવર્ષની સંખ્યાઅંધ સરિતાઓના મુખ્ય ઉપાસક કાકાસાહેબ કવિ કેમ નહીં ?

ગોવર્ધનરામ પટ્ટી જે એ ચાર લેખકોનું ગદ્ય કાવ્યઅંશથી સમૃદ્ધ થયું છે તેમાં કાકાસાહેબનું સ્થાન મોખરે છે. મુખ્ય સૌંદર્યશક્તિ, સમૃદ્ધ કલ્પના, સંસ્કારસભર ભાવનામયતા, પ્રસંગોમાંથી કે હકીકતમાંથી રહસ્ય તારવતી બુદ્ધિ, સારા કવિને પણ શરમાવે તેવી સુરમ્ય ને સચોટ ઉપમાઓ શ્રી કાકાસાહેબને કવિપદના અધિકારી બનાવે છે.

વર્તમાન યુગના સર્વોત્તમ અને ગુજરાતી નિબંધ સાહિત્યના ઉત્તમ લેખકોમાંના એક નિબંધકાર શ્રી કાકાસાહેબ ગણાય છે. નિબંધાત્મી સંખ્યાની દૃષ્ટિએ, વિષયોના પ્રકારોની વિવિધતાની દૃષ્ટિએ, વિચારોની સમૃદ્ધિની દૃષ્ટિએ કે તેમની પાછળની જીવન દૃષ્ટિએ કે ખીજ કોઈપણ દૃષ્ટિએ જેતાં આ યુગના તેઓ ઉત્તમ

નિબંધકાર છે જ, અને એક શ્રી મણિલાલ નભુજીને ખાદ કરીએ તો આપણા સમસ્ત નિબંધ સાહિત્યમાં પણ એમની તોલે આવે તેવો ખીજો કોઈ નિબંધકાર નથી.

તેમના ચિંતનાત્મક નિબંધોએ તો તેઓશ્રીને ગુજરાતના અગ્ર-ગણ્ય ચિંતકોમાં સ્થાન અપાવ્યું છે. તેમની આવી અસાધારણ સિદ્ધિ પાછળનું પ્રથમ તત્ત્વ તે તેમની અનેક વિદ્યાવિશારદતા, રસિકતા, કુદરત અને કલા પ્રત્યેનો પ્રેમ, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંડી સમજ, સાહિત્ય અને શાસ્ત્રમાં જીવંત રસ તેમ જ ભુગોળ અને ખગોળનું વિશાળ જ્ઞાન જ ગણાવી શકાય. અને એટલે તો વિષયની વિવિધતામાં સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યમાં કોઈ તેમના પેંગડામાં પગ ઘાતી શકે તેમ નથી ખીજું તત્ત્વ તે તેમની સાહિત્ય રસિકતા અને ત્રીજું તત્ત્વ એમની અનુભવ સમૃદ્ધિ છે. એમનું ચોથું આકર્ષક તત્ત્વ એ એમની ચિંતનશીલતા. આ બધાં કારણે જ તેમના નિબંધો વાચકવર્ગમાં આદરપાત્ર બન્યા છે.

કાકા સાહેબની જીવન દૃષ્ટિના મુખ્ય ત્રણ અંશો જોવા મળે છે. (૧) પ્રાચીન આર્યત્વની અને આર્યસંસ્કૃતિની સાધના, (૨) સમાજની સર્વાંગીણ ઉ નતિ માટે ગાંધીજીએ ચીંધેલા માર્ગનું સેવન અને (૩) જગતમાં જે કંઈ સુંદર-કલામય છે તેની માનવ્યતા દૃષ્ટિએ ચિહ્નિત્સા કરતાં જે ખરેખર સુંદર-કલામય લાગે તેની ઉપાસના. આ ત્રણેય અંશોમાંથી જ તેમની શૈલી ફલિત થતી હોય તેમ લાગે છે.

ગાંધીજીની અસરથી કાકાસાહેબની ભાષા-શૈલી પણ સરળતાને વરેલી જોવા મળે છે. એક પ્રકારનો સારિયક રોપ પણ કાકાસાહેબનાં લખાણોમાં કોટિયું કર્યા વિના રહેતો નથી. તેમનાં લખાણોમાં કટાક્ષને પણ સ્થાન છે. પણ તે કટાક્ષ નિર્દોશ અને ઔચિત્યભંગ વિનાનો હોય છે.

કાકાસાહેબનું ગદ્ય અપૂર્વ સૌંદર્યથી શોભે છે. એની ભાષા સંસ્કૃતમય હોવા છતાં એમાં સાક્ષરી શૈલીનો આડંબર નથી. લોકમોલીનો ઉપાગ હોવા છતાં એમાં ગ્રામ્યતા કે પ્રાકૃતતા આવતી નથી. તાદશ શબ્દ-ચિત્રો, વિવિધ અવંકારો, નવા નવા શબ્દ પ્રયોગો, વિવિધ પ્રકારની વાક્ય રચનાઓ, કોમળ ભાવો, વિનોદ વડે તે પોતાનું વક્તવ્ય એવી સુંદર રીતે રજૂ કરે છે કે તે અસંત મનોહર અને રસિક લાગે છે આવા અપૂર્વ ગદ્યસ્વામી, વિરલ નિબંધકાર કાકાસાહેબ માટે ઉચિત જ કહેવાયું છે કે તેઓ ‘સંસ્કૃતિના પરિવાજક’ છે.

કવિ ન્હાનાસાલ-સૌંદર્યલક્ષી ગદ્યકવિ

‘જાગ્યો પ્રદુલ્લ અમીવર્ષણ ચંદ્રરાજ’ કહીને તેમના પોતાના જ શબ્દોમાં કવિ કાન્તે જેમને ગિરદાયા હતા તે કવિ ન્હાનાલાલ ગુજરાતી કવિતાના આકાશમાં સાચેસાચ અમીવર્ષણ ચંદ્રરાજ જ હતા.

અર્વાચીનયુગના ગુજરાતના પ્રથમ પંદિતના અગ્રગણ્ય કવિનો જન્મ પણ કવિ પિતાને ધેર જ ઈ. સ. ૧૮૭૭માં અમદાવાદ શહેરમાં શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં કવિ દલપતરામને ધેર જન્મવાનું સદ્ભાગ્ય તેમને મળ્યું.

કાવ્યો અને નાટકો, સાહિત્યમંથન અને સંસારમંથનના લખાણો, નવલકથા અને પિતાના સુદીર્ઘ જીવન જેવડું જ સુદીર્ઘ જીવનચરિત્ર-અર્ધશતાબ્દિના તેમના સાહિત્યજીવનમાં એકેય ક્ષેત્ર એવું નહીં રહ્યું

હોય કે જેમાં કવિએ પોતાની લીલા વિસ્તારી નહીં હોય. કવિશ્રીનું સાહિત્ય સર્જન ધૈર્યતા અને શુભવૃત્તા ઉભયની દૃષ્ટિએ વિપુલ છે એમાં હંદોખદ, ગેય અને અહંદસ કવિતા છે. બાળકાવ્યો, રાસ, ગઝલો ઉપરાંત ‘નવયૌવના’ જેવા ચિત્રકાવ્યો, ‘વસંતોત્સવ’ ને ‘દારિકાપ્રલય’ જેવાં કથાકાવ્યો, ‘કુરુક્ષેત્ર’ જેવું મહાકાવ્ય, કવિશ્રીના અવસાનથી અધુરું રહેલ ‘હરિસંહિતા’ જેવું પુરાણકાવ્ય અને ‘ઈન્દુકુમાર’ થી અમરવેદ ‘સુધીનાં અભિનવ શૈલીના ચૌદેક નાટકો છે. ‘ઉષા’ અને ‘સારથી’ જેવી નવલકથાઓ, ‘પાંખડીઓ’ ની લઘુકથાઓ તથા ‘શાકુન્તલ’, ‘મેઘદૂત’, ‘ગીતા’ આદિના અનુવાદો છે. ‘સંસારમંથન’ જેવાં અઠેક વ્યાખ્યાન સંગ્રહ છે. ‘સાહિત્યમંથન’ જેવું સાહિત્યવિવેચન છે તો ‘કવિશ્વર દત્તપતરામ’ જેવો માહિતી-સમૃદ્ધ વિપુલ ચરિત્રગ્રંથ છે.

પણ કવિનું સર્વિશેષ અર્પણનું ક્ષેત્ર તો તેમનાં કાવ્યો જ બની ગયાં. અવનવીન ભાવ અને ભાષા, ઉત્તત આદર્શો અને તેમનાં ભાવ નાભયાં કાવ્યો ગુજરાતનું ચિત્ત દરી એકાં. તેમનાં ગીતો ગુજરાતી કવિતાને તેમનું અમર અર્પણ છે.

‘જહાંગીર નૂરજહાંન’, ‘શહનશાહ અકબરશાહ’ વગેરે ઐતિહાસિક નાટકોમાં તેમની કલ્પના ઇતિહાસને સોનેરી રસથી દીપ્તિમંત કરે છે ‘વિદ્યાગીતા’ માં આર્યસંસ્કૃતના શ્રેષ્ઠ અને પ્રાજ્ઞાવન્ન પ્રસંગોને મણકારૂં પરીણી એક લઘ્ય દર્શનમાર્ગનાં ધાર્મિક દર્શ્યો રજૂ કર્યાં છે. ‘રાગર્પિ ભરત’ અને ‘કુરુક્ષેત્ર’ દ્વારા કવિએ ગાંડીવના ટંકાર સંભળાવ્યા છે.

કવિશ્રી જૈનધર્મા દ્રમિયાગર હતા શબ્દ પાસેથી એમણે લીધેલું કામ અપૂર્ણ છે. કવિના સાહિત્યમાં ઇતિહાસ, કવિતાને ચિંતનની ત્રિવેણી જેનારને દેખાશે.

કવિને માત્ર ઊર્મિનું ડોહન જોઈએ, હંદોનું અંધન નહીં કહી તેમણે આગવી ડોહનશૈલીમાં ‘જયા-જયંત’, ‘ઈન્દુકુમાર’ વગેરે નાટકો અને કાવ્યકૃતિઓ ઉતારી.

કવિશ્રીની કલમ એમની પ્રેરણાને વફાદાર રહી. તે પોતાની સૌંદર્યદષ્ટિ, કલ્પના, જીવનદષ્ટિને શબ્દો. શબ્દચિત્રો, અલંકારો, ભાવપ્રતીકો વ્યંગ્યાર્થ વગેરે ચોળે છે. શૈલીમાં પ્રૌઢતા, સૂત્રાત્મકતા, અલંકારિતા અને ઉદ્દેશોદ્યત એ ખાસ લક્ષણો ને મનમાં રમી રહે એવાં સચોટ સૂત્રો રજૂ થયાં છે. ઉર્મિદાવ્યો ને રાસની તો જાણે કવિએ પરખે માંડી છે એમનો અદ્ભુત ભાષાવિકાસ, કલ્પનાનાં ઉડ્ડયનો, ભાવનાની સર્વવ્યાપી સમૃદ્ધિ સાથે ઉરના ઉડાણ ને વિવિધ ભાવો દર્શની કાવ્યસમૃદ્ધિમાં મનોહરરૂપે વિલસે છે.

ભાવની ક્રમાશ, ભાષાનું કર્ણમધુર ગેયતા પોષક લાલિત્ય, ઊર્મિની એકાગ્રતા અને રસની સધનતા, લઙ્ગિત અને લઘ્ય પ્રતિની મોહક કલ્પનાના વિલાસ, સંગીતની મીઠાશ-આ બધું એમની કૃતિઓમાં આમેદૂય જેવા મળે છે. તેમના સાહિત્યમાં અભિવ્યક્તિ અને રસ સામગ્રીમાં કૌતકપ્રિયતા અને નવીનતા છે. તેમ વક્તવ્ય અને જીવન દષ્ટિમાં સૌષ્ઠવપ્રિય પ્રણાલિકાનું અનુસરણ છે, સુભગ અને મધુર સૂત્રાત્મક ઉક્તિ લાઘવ છે તો શબ્દાળુતા ને પ્રસ્તાર પણ છે; લાલિત્ય છે તેમ લઘ્યતા ય છે. શિષ્ટ અને સંસ્કારી વાણી સાથે તળપદા શબ્દો પણ છે. નિયમબદ્ધ સુંદર પદ્યરચના છે તો

પિંગળના નિયમોમાં લીધેલ છૂટો છે અને અપદ્યાગદ્ય એવું કાવ્યવાહન પણ છે. તેમનામાં નિર્વ્યાજ સરસતા છે ને આડંબર પણ છે. નવસર્જનની તાઝગી છે ને શૈલીદાસ્ય પણ છે. આમ એમનું વિપુલ સર્જન એમાંનું પરસ્પર વિરોધી ય એવું ઘણું દેખાડે છે. તેમનું સંસ્કારધન ગુજરાતીઓ પૂરેપૂરું નહીં મૂલવે તો ગુજરાત દરિદ્ર અને નશુલું બનશે.

શ્રી કનૈયાલાલ મા. મુનશી-રંગદર્શી ગદ્યકસખી

ગુજરાતી સાહિત્યના નવલકથાક્ષેત્રે પ્રથમ પદને યોગ્ય એવા માનનીય વડીલ શ્રી કનૈયાલાલ માણેલાલ મુનશીનો જન્મ ભરૂચ મુકામે ઈ. સ. ૧૮૮૭ ના ડીસેમ્બર માસની ૩૦મી તારીખે થયો હતો.

તેમણે કાવ્ય સિવાયના તમામ સાહિત્યપ્રકારોને છેલ્યા છે અને વિભિન્ન પ્રકારની રચનાઓ કરી છે. નવલકથાઓ, નાટકો, દૂંધી વાર્તાઓ વિવેચન, ચરિત્ર, પ્રવાસ, ઇતિહાસ, રાજકારણ સંસ્કૃતિ આદિ પર તેમણે પોતાની કલ્પમ ચલાવી છે. એમની કલ્પના ખૂબ જ પ્રયત્ન હોય છે. એમની શૈલી પ્રતાપી છે. એમનાં પાત્રો કર્તવ્ય-પરાયણ અને ગતિશીલ હોય છે. એમની રચનાઓના પ્રસંગો ઝડપથી ચાલતા હોય છે અને વાચક સમક્ષ વિભિન્ન ચિત્રો ખડાં થતાં હોય છે.

એમનાં સ્ત્રી પાત્રો શરૂઆતમાં તેજસ્વી, કડક, પ્રગતિવાદી, નિર્ભય બુદ્ધિશાળી અને મનસ્વી હોય છે, પરંતુ આખરે પ્રણયના વહેણમાં તણાઈ જઈને પુરુષ આગળ નમતું જોખનાર હોય છે. શ્રી મુનશીની રચનાઓમાં ઊર્મિશીલતા અને લાગણીના પ્રવાહ સર્વત્ર જણાય છે.

સુખદુઃખના સંઘર્ષો, જીવન-મૃત્યુના દ્વંદ્વ, રાગ વિરાગનાં ગળગાલ, નિર્જનતા-કાયરતાની રપધાં, ઇન્દ્રિય લોલુપ અને જિતેન્દ્રિય પાત્રોનાં મનોમંથન.....વગેરે શ્રી મુનશીની કૃતિઓમાં અત્ર-તત્ર-સર્વત્ર જેવા મળે છે, મુંજ, મૃણાલ, મુંજલ, કાક, મંજરી આદિ પાત્રોએ તો શ્રી મુનશીને અને તેમની રચનાઓને અમર કરી મૂક્યાં છે.

મીનલ, મંજરી, મૃણાલ, પ્રસન્ન, તનમન, રમા જેવી તેજસ્વી, રનેહાળ અને ગૌરવવંતી નારીઓ આપણા સાહિત્યનું ગૌરવ છે. મુંજલ, કાક, ત્રિભુવનપાળે જગત, જ્યસિંહ ઇતિદેવ વગેરે અનેક પ્રતિભાશાળી પાત્રો બુદ્ધિવૈભવ અને વીરતાથી ચમકી રહ્યાં છે. શ્રી મુનશીના પાત્રોમાં રોતલવેડા, દુર્જાળતા, શિથિલતા જેવાં તત્ત્વો તો ભાગ જ જેવા મળશે. એમનાં પાત્રો તો પ્રાણુવાન અને નર્મમર્મથી આપતાં હોય છે. એમની રચનાઓમાં આવતાં સંભાષણો, સંવાદ અને વર્ણન પણ ખૂબ જ સ્વાભાવિક, કુશળ અને અસરકારક હોય છે.

શ્રી મુનશીએ તમાને લાયક અનેક નાટકોની રચના કરીને ગુજરાતનું નાટ્ય સાહિત્ય સમૃદ્ધ કર્યું. સામાજિક, ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક એમ ત્રણ પ્રકારનાં નાટકો તેમણે લખ્યા છે.

શ્રી નર્મદાશંકર અને શ્રી નરસિંહ મહેતાનાં સુંદર ચરિત્રોનું નિર્માણ કરી શ્રી મુનશીએ એ બંને મહાપુરુષોને લઘ્ય અંજલિ આપી છે. આ બે માં ‘નર્મદ ચરિત્ર’ વધુ આદર પામ્યું છે.

શ્રી મુનશીએ પોતાની આત્મકથા ખૂબ જ રસિક રીતે લખી છે. ગુજરાતી ભાષાની કદાચ આ લાંબામાં લાંબી આત્મકથા છે. એમની આત્મકથામાં શ્રી મુનશીનો અલંકાર અત્ર તત્ર સર્વત્ર ડોકિયાં કરતો લાગે છે; છતાં ગુજરાતી ગદ્ય ઉપર મુનશીના સર્જક વ્યક્તિત્વના લાંડા સંસ્કાર પડેલા છે.

શ્રી ઉના તાલુકા સહકારી ખાંડ ઉદ્યોગ મંડળી લિ.
ગીરગદડા રોડ, ઉના. (સોરઠ)
(નિલ્લો-જુનાગઢ)

ભરપાઈ કરવા માટેનું શેર ભંડોળ	૮૦,૦૦ ૦૦૦
ઉત્પાદક સભાસદો તરફથી	૪૦,૦૦,૦૦૦
સહકારી મંડળી તરફથી	૫,૦૦ ૦૦૦
સરકારથી તરફથી	૩૫,૦૦,૦૦૦
ભરપાઈ થયેલ શેર ભંડોળ	૬૮,૩૧,૫૦૦
ઉત્પાદક સભાસદો તરફથી	૩૭,૩૩,૦૦૦
સહકારી મંડળીઓ તરફથી	૯૮,૫૦૦
સરકારથી તરફથી	૩૦,૦૦ ૦૦૦

સમગ્ર તાલુકાની આબાદીની દિશામાં નવપ્રસ્થાન કરતું
સહકારી સાહસ

ઇશ્વરભાઈ આર. શાસ્ત્રી પ્રાગજીભાઈ કાનજીભાઈ પટેલ
મેનેજિંગ ડિરેક્ટર પ્રમુખ

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

શ્રી ધોરાજી વિવિધ કાર્યકારી સહકારી મંડળી લી.
ધોરાજી
(રાજકોટ જિલ્લો)

સ્થાપના તા. ૨૬-૪-૫૪ નોંધણી નંબર-૮૪૦
શેર ભંડોળ ૯૧૮૬૦-૦૦ સભ્ય સંખ્યા-૧૫૭૭
અનામત ફંડ ૩૯૨૪૦-૬૪

વલ્લભદાસ કલ્યાણજી હરિલાલ કરશનભાઈ
મંત્રી પ્રમુખ

જા હે રા ત

જેતપુર નગરપાલિકા નવા ઉદ્યોગોને આવકારે છે. અત્યારે સાડી ઉદ્યોગ અને તેને અનુરૂપ અન્ય ઉદ્યોગો વિકાસ પામતા જાય છે. જેતપુર શહેર આગળ ભાવનગર, પોરબંદર તથા વેરાવળ, રાજકોટના ખસ અને ટ્રેનના રસ્તાઓ ક્રોસ થતાં હોઈ, વાહન વહેવારની સુગમતા રહે છે. તદ્ ઉપરાંત—

- ૧ નવાઉદ્યોગોને પાંચ વરસ સુધી જગાત માફી,
- ૨ પાણીની પૂરી સગવડ,
- ૩ વિજળી મેળવવામાં સહકાર,
- ૪ નવાં ઉદ્યોગો આપવામાં જરૂરી શક્ય તેટલો તમામ સહકાર નગરપાલિકા આપશે.

જેતપુર, તા.૮-૧૦-૬૯,
વી. એલ. પારેખ.

ન. ચી. વસાવડા,
પ્રમુખ.
જેતપુર નગરપાલિકા.

શ્રી રામનારાયણ વિ. પાઠક-સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યકાર

ગુજરાતના એ સમર્થ વાર્તાકાર, પ્રતિભાશીલ કવિ, પ્રખર ચિંતક, વિવેચક અને વિદ્વાન રામનારાયણ પાઠકનો જન્મ ધોળકા તાલુકાના ગાંધીગામમાં પ્રશ્નોરા નાગર શાંતિમાં થયો હતો.

ગુજરાતના સમર્થ વિદ્વાનોમાં એમનું સ્થાન અનોખું છે. પ્રબળ શુદ્ધ સાહિત્યરુચિના સંસ્કાર આપવાનું કાર્ય જીવનના અંત સુધી સત્તિશ્રવણે એમણે કર્યું.

‘દિવેશની વાર્તા’ ભાગ પહેલો પ્રસિદ્ધ થયો ને ગુજરાતે એક સમર્થ વાર્તાલેખક મેળવ્યાનો હર્ષ અનુભવ્યો. ‘શેખનાં કાવ્યો’ પ્રસિદ્ધ થયાં અને નવીન કવિતાના પ્રબળ વહેણમાં સાહિત્ય રસિક ગુજરાતી જનતા તણાતી હતી છતાં કાવ્ય તરવેથી ભર્યાં ભર્યાં કાવ્યો મેળવ્યાની પરિસ્થિતિ તેણે અનુભવી. ‘સ્વૈર વિહાર’ પ્રગટ થતાં સથે જ અરે, તેથી યે પહેલાં તેમનાં લખાણો ‘પ્રસ્થાન’માં પ્રસિદ્ધ થતાં મહેતાં ત્યારથી, મર્મજ્ઞ હાસ્યકારના દર્શને ગુજરાત કળાર્થતા માણી રહ્યું. ‘કાવ્ય સમુચ્ચય’ અને ‘પુર્વાભાષના સંપાદન’ એ સંપદ્ધતી કાવ્ય રસિકતાનો ખ્યાલ તો આપ્યો જ હતો પણ ‘કાવ્યની શક્તિ’ના લેખે તેના લેખકને સમર્થ વિવેચક તરીકે પણ પ્રકિર્તિ કરી દીધા અને ‘બૃહત્ પિંગલ’ના પ્રકાશને તો ગુજરાત-ભરમાં સન્માન્ય બની ચૂકેલા એ વિદ્વાનને ભારતભરના સન્માનના દ્વિધારી બનાવી દીધા. આમ શ્રી રામનારાયણ પાઠકની સર્વતોમુખી પ્રતિભા સાહિત્યના જે જે સ્વરૂપને સ્પર્શ કરતી ગદ્ય તેને તેને અજવાળતી ગદ્ય, સમૃદ્ધ કરતી ગદ્ય.

વાર્તા, કવિતા વગેરે સર્જનના ક્ષેત્રમાં તો તેમણે સુંદર કામ કર્યું જ છે પણ વિવેચન અને વિદ્વાતાના ક્ષેત્રમાં તેમણે કરેલું કામ તો હજુ સુધી લગભગ અજેડ કહી શકાય તેવું જ રહ્યું છે.

શ્રી પાઠક સૂર ને દષ્ટિવાળા વિવેચક હોઈ કલાના સિદ્ધાંતોની પરખ અને પકડ એમનામાં વિશેષ હતી. લાગણીને પ્રધાનબિંદુએ રાખીને એમણે લખેલી વાર્તાઓમાં ચિરંજીવ તરવે આવ્યાં છે. ગાસપાસના સમાજનું સમભાવપુર્વક નિરીક્ષણ કરી તેની વિશેષતાઓ અને મર્યાદાઓ બનેને વાર્તાઓમાં આણેલી છે. એમનાં ચિંતનમાં ઉંડાણ અને સ્વચ્છતા છે એમના હાસ્યમાં નિખાલસતા અને નિર્દોષતા છે. એમણે વાર્તામાં શૈલીને અંગે અને વિષયને અંગે અનેક પ્રયોગો કર્યા છે. અનુભવ, ચિંતન, નિરીક્ષણ અને માનસ-શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ કરેલું નિરૂપણ એમની વાર્તાઓને સમૃદ્ધ બનાવે છે.

‘સ્વૈરવિહાર’માંના નિબંધોમાં એમનું શૈલી પણ સ્વૈરવિહારિણી જ બને છે. એમની વિચારણા મૌલિક, તલસ્પર્શી અને સંપૂર્ણ તર્કબદ્ધ છે. આ નિબંધોની શૈલી ઝળુ, હળવી અને સરસ છે. એમની શૈલી સરસ હોવા છતાં એમના વિચારોનો ભાર બહુ ક્ષમતાથી ઝીલી વ્યક્ત કરી શકે છે. ક્યાંય ગૂંચવણ કે સંકુલતાનો ભાવ અનુભવાતો નથી, માટે જ એમના ગદ્યને ‘કાચ જેવું પારદર્શક’ ગદ્ય તરીકે ઓળખવામાં આવ્યું છે. ‘સ્વૈરવિહાર’ના તેમના લેખો વચ્ચે એક જણે એમને ‘હસના કિલ્લમ્’ કહ્યા છે.

તેમની વાર્તાઓ વસ્તુ, વિષય, ભાષા, શૈલી અને ઘટ-બધાં યે અંગોપાંગમાં અદ્ભૂત હતી.

તેમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનું પ્રેરક, આપક અથવા નિયામક બળ તે સિદ્ધક્ષા નહીં પણ ચિંતનશીલતા છે. એમની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ બાળક

જેવી પ્રબળ છે. બાત્સલ્ય કુતુહલ ધરાવતા આ પ્રૌઢ વિદ્વાને અનેક તરણ લેખકોની મૈત્રી સાધી ‘તદ્દળ તદ્દુષ્ટાયતે’ એ ન્યાયે તારુણ્યનો ઉત્સાહ ટકાવી રાખ્યો હતો.

‘ધૂમકેતુ’-યુગમૂર્તિ નવલિકાકાર

‘ધૂમકેતુ’—ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોશી—આપણા ગુર્જર સાહિત્યના અગ્રિમ નવલિકાકાર. આ ક્ષેત્રમાં તેઓ અદ્વિતીય સ્થાન ધરાવે છે.

ગુજરાતને નવલિકાના કલાસ્વરૂપના ઉચ્ચતમ શિખરનું દર્શન ૧૯૨૬માં પ્રગટ થયેલા ધૂમકેતુના ‘તણખા’ ભા. ૧માં થયું. મનોરમ કલાદેવને કંડારનાર આદ્યશિલ્પી તરીકે તેમની અમુદ સમૃદ્ધિમાં કલાતી ફોદમ ચારે તરફ પ્રસરી. રંગદર્શન, ઊર્નિતત્વ, ભાવના લક્ષિતા અને અદ્ભૂત રસમય નિશ્ચય વડે એમણે નવલિકાને અગમ્ય ઓષ આપ્યો. ઊર્મિસભર ધૂમકેતુએ કુશળ સંવિધાન, ચમકદાર ચિત્રો અને જીવનસંદેશને પોતાની સ્વચ્છ, સરળ છતાં તીક્ષ્ણ વેધકતાવાળી શૈલીમાં નવલિકાઓ દ્વારા પ્રતિબિંબિત કરી. તેમની નવલિકાઓમાં પાત્ર અને પરિસ્થિતિ, સ્થળ અને સમયનું આકર્ષક વૈવિધ્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

માનવજીવનની સમસ્યાઓ, આદર્શો અને ચિંતનોને તેઓ એક કલાકારની સિદ્ધિથી રજૂ કરે છે. અને એટલે જ શ્રી ડોહરરાય માંકડ કહે છે, ‘ધૂમકેતુની નવલિકા એટલે પહેલેથી છેલ્લે સુધી એક કલાકૃતિ. જેમ કોઈ શિલ્પી નિર્જીવ પથ્થરમાં પોતાના ટાંકણાંથી પ્રાણ પૂરે અને એ શિલ્પકૃતિ એતનવંતી બની જાય તેમ ધૂમકેતુની કલમે કલાથી રસાઈ જાય છે.

તેમણે ‘તણખા’ ના ચાર મંડળો, અવશેષ, પ્રદીપ, મહિવડા, અનાનિકા, ત્રિમેદો, આકાશદીપ, વનજાયા ધસાદિ સત્તર નવલિકા સંગ્રહો આપ્યા છે.

ધૂમકેતુએ નવલકથાઓ પણ સુંદર રીતે આલેખી છે. ચૌલુક્ય વંશની અને ગુપ્તયુગની નવલકથાઓની તેમણે હારમાળા રચી છે. આ નવલકથાઓમાં જીવંત વાર્તાવરણ, અદ્ભૂત પ્રસંગ ચિત્રો અને સુંદર, આકર્ષક વસ્તુવિધાન જોવા મળે છે.

‘જલબિંદુ’ અને ‘રજકણ’ માંના વિચારક ધૂમકેતુ, ‘પડવા’ અને ‘એકલવ્ય’ માંના નાટકકાર ધૂમકેતુ, હેમચંદ્રાચાર્ય, નેપોલિયન અને હયુ-એન સંગમાંના ચરિત્રકાર ધૂમકેતુ, જીવનપંથ અને જીવનરંગ માંના આત્મકથાકાર ધૂમકેતુ, ‘પાન ગોળિ’ માંના કટાક્ષ લેખક અને વિનોદી ધૂમકેતુ-આમ સાહિત્યના શ્રેણીમાં આ ધૂમકેતુએ ચારે તરફ સરળતાથી સ્વૈરવિહાર કર્યો છે. અને આપણને અમૂલ્ય સર્જનો આપ્યાં છે. સર્વતોમુખી પ્રતિભા ધરાવતા ધૂમકેતુ, આપણા સૌને માટે ગૌરવરૂપ બના રહે છે. ‘મારો પ્રિય લેખક તો ધૂમકેતુ’ એમ સ્વ. શ્રી મેઘાણી કહેતા. એમ જ એ સૌ કોઈના પ્રિય લેખક છે અને રહેશે.

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી રાષ્ટ્રીય શાયર

લોકસાહિત્યના મહામૂલા વારસાને સરક્ષી ગુજરાતના ધર ધર પહોંચાડવા અશ્વાગ પરિશ્રમ લેનાર ઝવેરચંદ મેઘાણી ગુજરાતના લોકવાયા છે. એ નર કેસરીએ સાહિત્ય ક્ષેત્રે જે કેડીઓ પાડી છે તે સા કોઈને માર્ગદર્શક બની રહે તેમ છે.

સૌના લાડકવાયા મેઘાણીએ સોરઠની ખીણો અને ડુંગરિયાળ નદીઓમાંથી ગામડાંઓ અને ખેતરોમાંથી લોકસાહિત્યનો સંચય કર્યો. જુસાતા જતા લોકગીતો, ઢાળો, ભજનો અને દુહાઓને, લોકવાતોને અને વ્રતોને, શૌર્ય, પ્રેમ અને માનવતાને ગુજરાત સમક્ષ મુકવા કમર કસીને પારાવાર મુશ્કેલીઓ વેહીને તેઓએ આ ભગીરથ કાર્ય મહાઅશ્વે પૂર્ણ કર્યું. 'રઘિયાળી રાત' ના ચાર ભાગમાં રાસ અને ગરબાઓ ને 'ચૂંદડી' માંના સુંદર લોકગીતો તેઓએ આપણને આપ્યાં 'કિશોર' અને 'વેણીનાં ફુલ' એમની અણુભાવ ભેટ છે.

સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ સમયે લોકોને નવી ચેતના, નવી સ્ફુર્તિ તેમણે આપી. ગાંધીજીના જીવનના યાદગાર બનાવોને કાવ્યમય બાનીમાં સુંદર રીતે આલેખનાર, જુલદ કંઠે ગાનાર મેઘાણી જનતાના કવિ બન્યા, રાષ્ટ્રીય શાયર બન્યા. જનતાના આ કવિએ ગીતો ગોત્યાં, ગાયાં અને ગીતવેદી ગુજરાતણોએ એમને હૃદય ભરી આવકાર્યાં.

સાહિત્યના તલસ્પર્શી અભ્યાસે 'રવીન્દ્રવીણા' જેવા અનુપમ ભાવાનુવાદો અને રૂપાંતરો આપ્યાં.

મેઘાણીએ સોરઠની ધરતીની પદ્ય સાથે ગદ્યમાં પણ તસ્વીર ઝીલી છે. સંસ્કારધનથી મધમધી ઊઠતી ધરતીને ખૂંદાને, 'રા' ગંગાજીયો, 'ગુજરાતનો જય' ઇત્યાદિ ઐતિહાસિક નવલકથાઓ આપી છે. 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' દ્વારા એમણે રસધારા વહેવડાવી છે. મેઘાણીની આત્મકથા જેવી અને 'નાયક નહીં, નાયિકા નહીં, પ્રેમનો ત્રિકોણ નહીં' એવા સ્વરૂપની ચિરંજીવીકૃતિ 'સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી' માં પ્રવર્તમાન સમાજ, તેની ખૂબીઓ અને ખામીઓ, તેની સમસ્યાઓ અને આદર્શો આલેખાયા છે. એમની સામાજિક નવલકથાઓમાં 'નિરંજન', 'તુલસીકથારો', 'વેદિશાળ' ઇત્યાદિ. 'અપરાધી' એમની અનુવાદ શક્તિની ઉચ્ચકળાનો નમૂનો છે.

નવલકથાકાર મેઘાણી સફળ નવલિકાકાર પણ છે. 'પ્રતિભાઓ', અને 'પલકારા'નું સર્જન સિનેસ્ટ્રી તરફ વળવાને કારણે થયું. 'વિજ્ઞાપન' અને 'મેઘાણીની નવલિકાઓ'માં પણ એમની નવલિકા-શક્તિ સારા પ્રમાણમાં ખોલેલી દેખાય છે. તેમની કળશરૂપ કૃતિ 'માણસાઈના દાવા' શ્રી રવિશંકર મહારાજના જીવનપ્રસંગો પરથી આલેખાયેલ છે. આ પુસ્તક તેમનું કલમ પરનું પ્રભુત્વ દર્શાવે છે.

કવિ મેઘાણીએ નાટ્યક્ષેત્રે પણ ડોહર્યું કર્યું છે. દિગ્ગંજલાલ રાયના 'રાણો પ્રતાપ', 'શાહજહાં' અને ટાગોરના 'રાજ-રાણી' નાટકના સુંદર અનુવાદો એમણે આપ્યા છે. આ ઉપરાંત 'સોરઠને તીરે તીરે' અને 'સૌરાષ્ટ્રના ખંડેરો' જેવી પ્રવાસકથાઓ, 'વેરાનમાં' અને 'પરિભ્રમણ'માંના વિવેચનો પણ તેમણે આપ્યા છે.

શ્રી મેઘાણીએ પોતાની કૃતિઓમાં સરળ જતાં વેધક ભાષાનો સુંદર ઉપયોગ કર્યો છે. શ્રી મેઘાણી એટલે વૈવિધ્યમય સાહિત્યના સર્જક-સાહિત્ય સૃષ્ટિના પ્રભા. લોકસાહિત્યના સંશોધન, સંપાદન અને વિવેચન માટે આજીવન બેગ લેનાર મેઘાણી ગુજરાતી ભાષા જ્યાં સુધી જીવશે ત્યાં સુધી જીવશે.

ગુજરાતી પત્રકારિત્વને નવો ધાટ ને નવો રંગ આપનાર તો મેઘાણી જ પુરાતન સંસ્કૃતિ અને મધ્યકાલીન સમાજને પ્રકાશમાં લાવનાર મેઘાણીએ ગીતો, રાસો, હાલરડાં અને ગરબીઓ દ્વારા ગુજરાતના કંઈકે ફરીથી દ્રઢકર્યો છે.

શ્રી વિષ્ણુભાઈ ર. ત્રિવેદી-સમદર્શી સમીક્ષક

સંવત ૧૯૫૫ના જાન્યુઆરી ૧૮૬૮ના જુલાઈની ૪થી તારીખે ઉમરેઠમાં વિષ્ણુભાઈનો જન્મ. પિતાનું નામ રણછોડલાલ અને માતાનું નામ જેડીબાઈ.

શ્રી વિષ્ણુભાઈનો સાહિત્યકાર પ્રમાણમાં ઓછો છે. પણ ગુણ-વર્તામાં વિપુલતાભર્યો છે. અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતભાષાની ઉત્તમ સાહિત્ય કૃતિઓથી, ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના સર્વાંગી પરિશીલનથી, ઇતિહાસ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી એમના જીવનનો ચેતોમય વિકાસ સધાયો છે.

વિષ્ણુભાઈના સાહિત્ય વિવેચનમાં એમના સતત અધ્યયન-અધ્યાપનને કારણે પ્લેટો, એરિસ્ટોટલથી માંડી કોલરિજ અને હેક્ટ-લિટ સુધીના સમર્થ વિવેચકોની અસર પડેલી છે.

વિવેચનનાં સિદ્ધાંતો, સાહિત્યનાં સ્વરૂપો, કાવ્યના લક્ષણો જેવાં શાસ્ત્રીય વિષયોનું ઉંડું પરિશીલન એમણે કરાવ્યું છે. પ્રત્યેક વિષય ઉપર એમણે પોતાનું મૌલિક ચિંતન આપ્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં શ્રી વિષ્ણુભાઈનું સ્થાન સાહિત્ય વિવેચક તરીકે ઉચ્ચ છે. 'ભાવનાસૃષ્ટિ', 'વિવેચના', 'પરિશીલન', 'અર્વાચીન ચિંતનાત્મક ગદ્ય', 'ગોવર્ધનરામ ભાવવરામ ત્રિપાડી વ્યાખ્યાનમાળામાંના 'ગોવર્ધનરામ' ઉપરના વ્યાખ્યાનો, આમ પાંચ પુસ્તકો જેટલું સાહિત્ય એમની પાસેથી આપણને મળ્યું છે.

'મત્સ્યગંધા' અને 'રાષ્ટ્રનો પર્વત' વગેરે નાટ્યકૃતિઓ, 'ગુજરાતનો નાથ' ને 'સરસ્વતીચંદ્ર' નવલકથાઓ વગેરેનાં વિવેચનમાં વિષ્ણુભાઈની વિવેચનશક્તિનાં લગભગ અર્ધાં જ ઉત્તમ લક્ષણો પ્રગટ થયાં છે. શ્રી વિષ્ણુભાઈની વિવેચક સાધનામાંથી તરી આવતી વસ્તુ એ છે કે તેમણે જાગૃતપણે વિવેચક ધર્મ બજાવ્યો છે. જે કાંઈ થોડાવતા પણ સરવવાળું સાહિત્ય પ્રગટ થયું છે, તેની સમીક્ષા કરવા એ સદાયે ઉત્સુક રહ્યાં છે.

શ્રી જ્યોતીન્દ્ર. હ. દવે-જીવંત હાસ્ય !

કહેવાય છે કે એક શોકસભા શોકસભાની રીતે ન ભરી શકાય જે મંચ પર શ્રી જ્યોતીન્દ્રની ઉપસ્થિતિ હોય તો કેમકે કેવળ વક્તવ્ય જ નહીં તેમનું વ્યક્તિત્વ પણ શ્રોતાગણને માટે હાસ્ય પ્રેરક બની રહે છે.

તેમના હાસ્ય સર્જનને બિરદાવતાં શ્રી મુનશી યથાર્થ જ કહે છે કે એમની ચોાર કાકદણ્ડિ જીવનમાં ચારે પાસ ફરી વળે છે અને જે જુએ છે તે સામે એમના હોઠ પર આહું રિમત ફરકી રહે છે; માણસની નળબાઈને પકડી પાડી, તેને હસતાં હસતાં એ રજૂ કરે, એ વાંચીને મૂરખ બનનાર પોતે પણ હસવા માંડે.

તેમના હાસ્યરસની સૃષ્ટિ વિશાળ છે. એમાં વિવિધતા છે અને છે તેમનું તીક્ષ્ણ નિરીક્ષણ અને તેમની સૂક્ષ્મ દષ્ટિ. એમાં નથી દેખ, કુટુતા કે ડંખ. તેમના હાસ્યની પાછળ સદા તત્ત્વજ્ઞાન ડોકાતું રહ્યું છે જેથી તેઓ કેવળ રચૂળતામાં રાચનારા અનેક વિનોદરસિવા સાહિત્યકારોથી તોખા પડે છે.

'અમે અર્ધા'ના સહિવારા સર્જન દ્વારા સંસ્મરણના અજનાને ખોલવાનો અમિનવ પ્રયોગ પણ કદરવાળા વાચકોની આહતા પ્રાપ્ત

કરવામાં સફળ બની રહ્યો છે. આમ નિબંધિતગ્રાંથો સાથે છે થોડાંક તેમનાં મૌલિક હાસ્યરસ પ્રધાન કાવ્યો. તે વળી પ્રતિકાઓ પણ છે, અને તેય ખાસ કરીને કવિવર શ્રી નાનાલાલની પેલી શૈલીમાં ને વાણીમાં.

હાસ્ય નિબંધિત અર્થે તેમનાં અમોઘ શસ્ત્રો રહ્યાં છે— વિષય પસંદગી, અજ્ઞાન ગજ્ઞની અવનવી, મૌલિકતાસહર, હળવી, સ્મૃત્ત કલ્પનાઓ, સૂત્રાત્મક બની નવાં જ સૂત્રો સર્જતી શૈલી, છેકાપહ્નુતિ શ્લેષને અન્ય અલંકારોનો ઉપયોગ—ગહન સત્યોને સરસ બનાવવાની અને સરસ વિષયોને ગહનતર ચીતરવાની તેમની કલા— આ બધાંથી તેમના લખાણમાં ઉપસી આવી છે બ્યોતિ.

રંગતરંગ ભા ૧ થી ૬, ' પાનનાં બીડાં, ' ' વડ અને ટેટા, ' ' નજર લાંબી અને ટૂંકી, ' ' ત્રીભું સુખ, ' ' રોગ, યોગ અને પ્રયોગ, ' ' રેતીની રેટલી ' જેવાં હાસ્ય પ્રધાન સર્જન આખ્યાં પછી તેમની આગવી શૈલીથી તેમણે પોતાના મિત્ર સહિત ગુજરાતીઓને પોતાની અને પોતાના કુટુંબની, પોતાના વતનની ને પોતાના સ્વભાવની ઓળખ આપતાં સમર્થ ' અમે બધાં. !

' હમે એનાં તે ધર વસે છે ' માટે પ્રાર્થાએ કે લેખક શ્રી દવે આપણાં સહુના હૈયે એમના હાસ્ય દ્વારા સદાયે વસતા રહે.

શ્રી ઇશ્વર પેટલીકર-સંસારસુધારક સાહિત્યકાર

ઇ. સ. ૧૯૦૫માં ગુજરાતનાં ખેડા જિલ્લાના પેટલાદ તાલુકાના પેટલી ગામમાં એક ખેડૂત કુટુંબમાં જન્મ. એમણે ' જનમટીપ ' થી સાહિત્યક્ષેત્રે પ્રવેશ કર્યો. તેમણે નીચેની રચનાઓનું સર્જન કર્યું છે—

નવલકથાઓ:—જનમટીપ, લખ્યાલેખ, કળિયુગ, મારી હૈયાસગડી, ધરતીનો અવતાર, તરણુ ઓથે કુંગર, પંખીનો મેળો અને પાતાળ કૂવો, કાજળ કોટડી, કંકુને કન્યા, આશાપંખી, મધ-લાળ, ભવ સાગર, કલ્પવૃક્ષ, પ્રેમપંથ, શકુંતલા, યુગના એંધાણ, ઋણાનુબંધ, જ્ય-પરાજ્ય, લાક્ષાગ્રહ વગેરે.

નવલિકા સમ્રાટો:—પારસમણિ, કાશીનું કરવત, લોહીની સગાઈ, માનના, ચિત્તગારી તાણાવાણા, પટલાઈના પેચ, અલિસારીકા, આકાશગંગા, શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ, મીન પિયારી, કંકુપુતળી વગેરે.

રેખાચિત્રો: ધૂપસળી, આમચિત્રો, ગોમતીઘાટ, વિદ્યાનગરના વિશ્વકર્મા વગેરે.

આમ માહિત્ય:—જીવનદીપ, લોકસાગરને તીરે તીરે, સંસારના વમળ, સુદર્શન, મહાગુજરાતનાં નીરક્ષીર વગેરે.

' જનમટીપ ' પછી લેખનને વ્યવસાય બનાવી એમણે ચરેતરના આમ જીવનના ખાસ કરીને પાટીદાર સંસારના વિવિધ પ્રશ્નોની ઝણાવટ કરતી ઓગણીમેક નવલકથાઓ લખી. ' જનમટીપ ', ' ધરતીનો અવતાર ', ' લોહીની સગાઈ ' અને ' તરણુ ઓથે કુંગર ' તેમની પ્રથમ પંક્તિની રચનાઓ ગણાય.

તળપટી ભાંગા અને આમ સંસારનું તેમનું પર્યાયોચન આપણા પર વધુ પડકર જમાવે છે. તેમની વાણીમાં રહેલ એ તળપટી બોલીની મીઠાશ તથા તેમના હૃદયની નિખાલસતા અને સારસ્યે ધણુ વિદ્યાર્થીઓ ને વાચકોને આશ્ચર્યચકિત કરી દીધાં છે.

સમાજદર્શન કરાવતી નવલિકાઓ અને આમચિત્રો લખ્યા હોવા છતાં મુખ્યત્વે શ્રી પેટલીકરે આમજીવનની નવલકથાઓ લખી છે. એમની

નવલકથાઓમાં મોટે ભાગે ગામડાનાં જનસમાજનું, તેની રહેણીકરણનું અને વ્યવહારનું ચિત્રણ આવે છે. એમની નવલકથાઓમાં કોઈ નાયક કરતાં જનસમાજ જ વાર્તાનું કેન્દ્ર બને છે. પરિણામે એમની નવલ કથાઓમાં પાત્રો ચિરમરણીય બની વાચકના મનમાં રહેતા નથી. નવલકથાઓમાં પ્રસંગની હારમાળાઓ આવે છે અને આ પ્રસંગો કલ્પવામાં એમની સિદ્ધિ મોટી ગણી શકાય. છતાં પેટલીકરમાં ભાવનાશીલતા અને કલાનું ભાન ચોક્કસ ઓછાં છે. એમની કલામાં સર્વત્ર ચિરંજીવ અંશ દેખાતો નથી.

શ્રી પન્નાલાલ પટેલ-આમજીવનનો ગાયક

જન્મ ઇ. સ. ૧૯૧૩. સાબરકાંઠા જિલ્લાના મેઘરજ ગામના વતની. નિરક્ષર એવી ખેડૂત જ્ઞાતિમાં જન્મેલા અને કુમારાવસ્થામાં જ મજૂરી કરવા શહેરમાં ભટકતા અને જેને સાહત્ય અને અભ્યાસ સાથે કશો સંબંધ નથી એવો માનવી ગુજરાતી વાર્તા સાહિત્યમાં લોકપ્રિય સાહિત્ય સર્જક અને એ વાત જ આશ્ચર્ય-જનક છે.

' માનવીની લવાઈ, ' ' વળામણ, ' ' મળેલા જીવ, ' ' ભીરુ સાથી ' ભા. ૧, ૨. ' સુરભિ, ' ' પાછલે બારણે, ' ' ના છૂટકે, ' ' સુખ દુઃખનાં સાથી, ' ' લખયોરાસી, ' ' જીવોદાંડ, ' ' જિંદગીના ખેત, ' પાનેતરનાં રંગ, ' ' ઓરતા, ' વાતકને કાંઠે, ' જમાઈરાજ' વગેરે શ્રી પટેલની સાહિત્ય-સમૃદ્ધિ છે.

સામાન્ય રીતે શ્રી પન્નાલાલની કૃતિઓમાં ઉત્તરપૂર્વ ગુજરાતનું આમજીવન વિવિધ રીતે આલેખાયું છે. એમાં જ તળપટેશનાં પાત્રો ને લોકબોલીનો એવો સુંદર અને સચોટ ઉપયોગ થયો છે કે એનાથી લેખક-વાચક માટે નવો જ રસપ્રદેશ ખુલ્લો થયો છે. તેમની શ્રેષ્ઠ નવલકથા ' માનવી લવાઈ ' છે. તે તેમની લેખન કળાને ઉત્તમ નમૂનો છે.

શ્રી મનુભાઈ પંચોળી (દર્શક)—શીલભદ્ર સાહિત્યકાર:

ગાંધીયુગની ભાવનાઓ અને આદર્શોના પુરસ્કર્તા, નિત્યધ્યેય સાધેની કર્તવ્યનિષ્ઠા અને ભાવનાશીલતાથી ગુજરાતી સાહિત્ય અને શિક્ષણનાં ક્ષેત્રોમાં કાંચા શિખરો સર કરવા મથનાર. ઈતહાસના અઠંગ અભ્યાસી, સંસ્કૃતના પ્રવાહીના પારખુ ' દર્શક ' ઉપનામધારી સત્વશીલ સાહિત્યકાર શ્રી મનુભાઈ રાજારામ પંચોળીનો જન્મ ઇ. સ. ૧૯૨૪ની ૧૫મી ઓક્ટોબર ને ગુરુવારે વાંકા-નેર રાજ્યના પંચાશિયા ગામમાં થયો હતો.

જીવનના મુખ્ય ઉદ્દેશ તરીકે આત્મોત્કર્ષની અને જગતસુખની ઝંખના કરતા શ્રી ' દર્શક ' સાહિત્યપ્રવૃત્તિને તો એ ' અતૃપ્ત ઝંખ નાના કેંદ્ર ' રૂપે જ ઉપાસે છે.

આજ મુર્ધમાં નાટક, નવલકથા અને મહાકાવ્યના રસિયા, ઇતિહાસ અને ખેતીના અઠંગ અભ્યાસી ' દર્શક ' પામેથી ગુજરાતને નાટક, નવલકથા, નિબંધ અને ઇતિહાસના સ્વરૂપમાં ' આપણો વૈષ્ણવ અને વારસો, ' ' યધન અને મુતિ, ' ' પ્રેમ અને પૂજા, ' ' બંદીધર, ' ' નાપ-નિર્વાણ, ' ' ઝેર તો પંધાં છે જાણી જાણી ' અને અન્ય મળી એક-વીસ જેટલી કૃતિઓ પ્રાપ્ત થઈ છે.

શ્રી ' દર્શક 'નું રચન ગોવર્ધનરામની પદપરા ચાલુ રાખનાર અગ્રણી નવલકથાકારોની દગેળમાં એમની ' ઝેર તો પંધાં છે જાણી જાણી ' દ્વારા નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યું જ છે. માનવ હૈયાના કસણ મગસ ભાવોને કઝામવ રીતે મુર્ત કરતી, આંતર રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ફરણુ

ને વિશ્વશાંતિનો સંદેશ લઈને ધૂમતાં પાત્રોવળી, બેલાગમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી ને હજી લખાતી જતી, ગુજરાતી કૃતિઓમાં સ્થાપિત થયેલી, 'ઝેરતો પીધાં છે બાણી બાણી' દર્શકની શ્રેષ્ઠ નવલકથા ગણાયેલી છે. તેમના જીવનકાર્ય ને સંસ્કૃતિચિંતનો અર્ક એ નવલકથામાં જિતરેલા છે. શ્રી ડોલરરાય માંકડે તેનું પૃથ્થકરણ કરતાં દર્શાવ્યું છે તેમ મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષા એ ચાર શુદ્ધ પ્રબોધિત અભિનય-હારતું નિદર્શન તેનાં પાત્રો એને ઘટનાઓ દ્વારા થાય છે.

લેખકની કથન અને વર્ણનશૈલી સરળ છતાં મોહક છે. તેમાં નવલકથાના પાયાઈ વ્યક્તિચિત્તના સંવેદનથી અતિરિક્ત ચિંતન ઠાંસી ઠાંસીને બહુ છે. તેથી આધુનિક દૃષ્ટિએ તેને બાહ્ય પ્રબોધન યુક્ત શિથિલ રચનાવાળી વિશુભલ નવલ ગણવામાં આવે છે. પરંતુ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો યુગબળોની ચિકિત્સારૂપે સત્ય, પ્રેમ, શાંતિ અને કલ્યાણના શુદ્ધ ને ગાંધીભોધિત આશ્વાસક જીવનમંત્રો ગુંજતી આ કથા 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની યાદ તાજી કરતી, સંસ્કૃતિ સમ-ન્યયનો સંદેશ આપતી ગાંધીયુગની સમર્થ નવલકથા છે.

શ્રી પંચોલીનાય શિક્ષણક્ષેત્રે આગવો અને સચોટ ખૂબ બાણીતો છે. તે ઉપરાંત તેઓ રાજકારણના અભ્યાસી અને સ્વતંત્ર વિચારક છે. તેમની જ્ઞાન-સાધના, સાહિત્ય-સાધના, વિચાર અને શબ્દની પાછળ મુખ્ય શક્તિ સંવેદનની છે.

ગદ્યરવાનીઓનાં સાધનો આ પ્રદાન ઉપરાંત ગુજરાતી સાહિત્યને ગતિ-વિધિ દેવામાં સર્વશ્રી સુંદરમ, ઉમાશંકર જોષી, ચુનીલાલ મડિયા, શિવકુમાર જોષી, પ્રિયકાંત મણિયાર, રાજેન્દ્ર શાહ, નિરંજન ભગત, વિ. ક. વૈદ, અનંતરાય રાવળ અને સ્ત્રી લેખિકાઓમાં લાલુ-ખડેન, કુંદનિકા કાપડીયા, સરોજ પાઠકનો ફાળો પણ નોંધપાત્ર રહ્યો છે એ નોંધવું ઘટે.

With best compliments from

Ratilal Vithaldas Gosalia

PROPRITOR
THE MAHARASHTRA TILES & TIMBER
SUPPLYING COMPANY

MADHAVNGAR (Dist-Sangli)

(Maharashtra)

Telephone
258

Telegram
TILEWALA

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

શ્રી ખેતી ઉત્પન્ન બજાર સમિતિ જિના

સ્થાપના તારીખ ૨૧-૬-૧૯૫૬

ભારતીય અર્થતંત્રમાં ખેતી સૌથી મહત્વનું ક્ષેત્ર કહી શકાય. ખેતી ઉત્પાદકતા જગતમાં ઓછી હોય તેવા દેશો પૈકી ભારત એક છે આપણે ગમે તે અધિનિયમમાં નિયમો લઈએ પણ આપણે આપણું મુખ્ય ધ્યેય ખેડૂતોને વધુ ઉત્પાદન માટે પ્રોત્સાહિત કરી તેને વ્યાજબી વળતર અપાવવાનું છે. તેને માટે ખેતી ઉત્પન્ન બજાર સમિતિ અગત્યનું અને એક જ અંગ હોય જે થકી ખેડૂતને ખુદશી હરરાજી, ખરો તોલ અને રોકડા પૈસા...ના વિધાનને વાસ્તવિક લાભ મળે.

આ કાર્યમાં સહકાર આપતાં ખેડૂતો તેમજ વેપારીઓ વિશેષ રસ દાખવી પરસ્પર કર્તવ્ય બજાવતા દેશ સેવામાં ફાળો આપે અને કાર્યને સરળ બનાવી પ્રગતિના પથે દોરે એ જ અભ્યર્થના.

બજાર સમિતિનો ટુકે અહેવાલ

૧ માર્કેટ વિસ્તાર — સમગ્ર જિના તાલુકાને (૧૨૮ ગ્રામો) માર્કેટ વિસ્તાર તરીકે આવરી લેવામાં આવેલ છે.

૨ માર્કેટ યાર્ડ — બજાર સમિતિ પાસે ૯ એકર અને ૯ ગુઠા જમીન છે.

૩ નિયંત્રીત જણસીઓ —

જિના માર્કેટ વિસ્તાર માટે બજાર ધારા હેઠળ નીચે મુજબ ૧૧ જણસીઓ નિયંત્રીત કરવામાં આવેલ છે જેના કે :

બાબરો, મગફળી, ઘઉં, જીવાર, અડદ, કમોદ, કપાસ, ગોળ, તલ, એરડી અને મગ.

શ્રી હબીબદાસ વિ. શાહ : ચેરમેન
શ્રી રામભાઈ રણમલ મોરી : વા-ચેરમેન
શ્રી પુરુષોત્તમ ભ. ભાદરીયા : સેક્રેટરી

—કમીટીના અન્ય સભ્યો—

શ્રી હરકીશનદાસ જી. શેઠ	શ્રી કુર્વલજી હંસરાજ
„ હસમુખલાલ હ. દોશી	„ ગુલાબચંદ મેવજી શા
„ જમનાદાસ ક. શાહ	„ વીરાભાઈ દાનામાઈ
„ હરજીવનદાસ ગી શાહ	„ મગનભાઈ પૂતામાઈ
„ દાસાભાઈ ભુપતભાઈ	„ મામલતદાર સાહેબ
„ પુરુષોત્તમ ભવાનભાઈ પટેલ	„ સહકારી અધિકારી

ગુજરાતનાં ભીંતચિત્રો

—શ્રી રવિશંકર મ. રાવળ

ભીંત પર ચિત્ર કરવાની પ્રેરણા માણસને આદિકાળથી મળેલી છે. હજારો વર્ષ પહેલાંની પાપાલુયુગની ગુફાઓમાં ફ્રાન્સ, સ્પેન, આફ્રિકા ચીન અને ભારતમાં માનવે પોતાના સમયની ભાવના અને સંસ્કારની એંધાણીઓ આપી છે. એ હજારો વર્ષ દરમિયાન પોતાના જીવનની છાપ ઉતારવાની આ કળા ક્રમે ક્રમે કેટલી જાંચી દક્ષાએ પહોંચી હતી, તેના નમૂના અટ્ટી હજાર વર્ષો પૂર્વેના ભારતમાં અજંટાની ગુફામાં શુદ્ધચિત્ર અને દણોતોના ભીંતચિત્રોમાં સર્વ પ્રકારના ભાવો અને રસોને અતિ કૌશલ્યથી પ્રકાશ મળ્યો છે.

પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં સૂત્રરૂપે કહેવાયું છે કે ચિત્ર વિનાનું ઘર સ્મશાનવત્ લાગે છે અને કલ્પાનામ્ પ્રવરં ચિત્રમ્ કહી તેનું મહાત્મ્ય વધાર્યું છે તે સાથે ધરમાં કે રાજભવનમાં અથવા અંતઃપુરમાં કે દેવસ્થાનમાં ચિત્રો કેવાં હોવા જોઈએ તેની સૂચનાઓ આપેલી છે. આ ભાવના ધસાતી ભુસાતી છતાં ગુજરાતનાં ગામડાં, મંદિરો, હવેલીઓ અને જૂના રાજમહેલોમાં બસો-અઢીસો વર્ષ પહેલાં સચવાતી હતી.

અજંટાની ગુફાનો વૈભવ ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકાથી ઈ. પછી આઠમા સૈકા સુધી ચાલ્યો અને તેની શૈલીમાં કાળક્રમે અવનતિ આવી. આઠમાથી દસમા સૈકા સુધીમાં ઇલુરના ગિરિમંડોપોની ભીંતો પર દોઢ ચતુર્થાણાં પાત્રો ચિત્રારાં છે તેની પ્રથા ૧૧મા સૈકાના ગુજરાતના પોથીચિત્રોમાં જિનરી છે. તેનો પ્રયોગ જૈન કલ્પસૂત્રોમાં તેમ જ ઇતર લોકકાવ્યો લાગવત કે દેવી મહાત્મ્ય વિગેરેમાં ૧૫ સૈકા સુધી જિનરી આવ્યો છે. આ શૈલી પ્રથમ જૈન હસ્તપ્રતોમાં મળી તેથી ગુજરાતી હરી હતી. પછી રાજસ્થાન માળવામાં તેના નમૂના મળ્યા એટલે પશ્ચિમ ભારતની હરી. તે પછી તે જ સમયના પાલસૌલીનાં ચિત્રો અને તાંબેર તરફની પ્રતોમાં પણ મળ્યા એટલે ૧૦માથી ૧૫મા સૈકા સુધીની ભારતની અપભ્રંશ શૈલી હરી.

પ્રાચીનતાનો તંતુ

આ શૈલીના ભીંતચિત્રો માત્ર ઇલુરના ભીંતો ઉપર મળ્યાં છે, અને તેનો વ્યાપકરૂપે પ્રચાર થયો હશે પણ ઘણા સમયનું અંતર અને યુદ્ધો તેમ જ આક્રમણોના કારણે નગરો, મહાલયો અને મંદિરોનો વિનાશ થયો તે સાથે નષ્ટ થયાં હશે એમ કહી શકાય. વળી તેરમા સૈકાથી ગુજરાતમાં મુસ્લિમ શાસન થતાં માનવમાત્રનું ચિત્રણ અશક્ય બન્યું હશે, તેથી ગુજરાતના રૂપકાળના શિલ્પીઓ રાજસ્થાનમાં આશ્રય પામ્યા હશે. રાજસ્થાનમાં ભીંત સુશોભન માટે સાગોળની ભીંત પર પાકાં ચિત્રો કરવાનો રિવાજ જૂનો છે. ઉદયપુર, જયપુર, બિકાનેર, જોધપુર વગેરે રથોનાં મહેલો, મંદિરોમાં અંદર-બહાર ભીંત પર ધર્મના, વીરોનાં પરાક્રમો તેમજ રસિક

વિષયોનાં ચિત્રો ખૂબ જ પ્રમાણમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તેનાથી નાગરિકોના મનમાં ચિત્ર માટે આદર અને રસિકતા ટકી રહ્યાં છે.

આ ભીંત ચિત્રોમાં હાથીઓ, મદલો, રામ-રાવણ યુદ્ધ, કૌરવ-પાંડવો, લોકવાર્તાનાં પાત્રો કે પરાક્રમ કથાના પ્રસંગો હોય છે. આ જાતના પ્રવાસપટો પણ લોકોને પર્વોમાં કે મેળામાં જતાવવામાં આવે છે. આ ચિત્રોમાં મુઘલ કે રાજપૂત કળાની નિપુણતા કે પ્રતિબિંબનો ઇશારો પણ રહ્યો નથી, પણ તેના આજ સંસ્કારો સાચવતી ખૂણે ખૂણે ગ્રામજનતાએ મંદિરોમાં કે મદાનોની ભીંત પર અથવા વાહન કે પશુ શલુગારમાં તેનો કલાપ્રેમ વ્યક્ત કર્યો છે.

આ કળાના કારીગરો મોટે ભાગે શિલ્પકળા સાથે સંબંધિત હોય છે. તેથી તેમનું કાર્ય (શિલાપટ પરથી) સલાટી કળા તરીકે ઓળખાય છે. કારણ કે આવા જ પ્રસંગચિત્રો આરસની તક્તિઓમાં, ઉપસાવેલી આદૃતિઓમાં કોતરવામાં આવતાં. તેને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અર્ધ-ચિત્ર કે અર્ધ-શિલ્પ તરીકે ઓળખાવ્યાં છે. આ કારીગરો, જ્યાં કામ મળે તે સ્થળે જ કામ કરી આપતા. તેઓ પ્રવાસી કલાકારનું જીવન ગુજારતા. કેટલાક ગ્રામ ચાલકોને પુરાણચિત્રોમાં મોટાં ટીપણાં કરી આપતા જેમાં ભીંતના ચિત્રોની શૈલી અને રંગોનો પ્રયોગ થતો.

મરાઠા અને બ્રિટિશ સમયમાં આ ચિત્રકામની પ્રથા ગુજરાતમાં ચાલુ હતી એમ જણાય છે. તે પહેલાંના મદાનો જર્જરિત થઈ ભગ્નદશમાં હોઈ ચિત્રકામ ઉપલબ્ધ નથી.

પણ બ્રિટિશ શાસકોએ પ્રારંભથી જ આ દિશાની કોઈ કળા-કારીગરીની શ્રેષ્ઠતા કે મૌલિકતાનો આદર કર્યો ન હતો. તેમ જ તેમણે સ્થાપેલી શિક્ષણ પ્રણાલીમાં તેનો કોઈપણ પ્રકારનો ઉલ્લેખ કે પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી નહીં એટલે પ્રજામાં તેનો આદર કે પ્રચાર થયો નહીં. બ્રિટિશોના શાસનના આરંભકાળે કોઈ કોઈ સરળે આવું ચિત્રકામ કરનારા હયાત હતા પણ તેમની કાંઈએ ખાસ નોંધ કરી નથી.

ગુજરાતના ભીંતચિત્રો વિષે પ્રથમ પ્રકાશ

ગુજરાતના ભીંતચિત્રોની આવૃત્તિમાં પ્રથમ પ્લાન આપવાનો યશ ભાવનગર રાજ્યને આપવો થયે છે. શિહોરના જૂના રાજમહેલના ખંડમાં ભીંત પર ઉપરના ભાગે લાંબા પટમાં વખતસિંહજી કાકોરે ચિત્રણ પર ચઢાઈ કરી વિજય મેળવ્યો (ઈ. સ. ૧૭૯૭) તેના મુખ્ય પાત્રો અને સેનાના આ ચિત્રપટ પરથી સરસ નકલ કરાવી, તેના આવન ખંડ પાટી રંગીન ચિત્રોવાળા ગંજી રૂપે ઇંગ્લંડમાં છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. મૂળ ચિત્રો લગભગ નષ્ટ થઈ ગયાં છે પણ પ્રસ્તુત નકલો હાલ પણ ભાવનગર ગાંધી સ્મૃતિમાં સુરક્ષિત છે. તેમાં તે વખતના વરકરના સરદારો, અખતરિયા ઘોડેસવારો, તોપચીઓ, બિસ્તીઓ,

આર્ય કુકડીઓ, જાંટ, થોડા ડંકા પરના નિશાનો. અંગ્રેજ સૈનિકો વગેરે. આતાભાઈનું લશ્કર, તે વખતના પેપાકો, પાંચડીઓ અને વાદનો તેમજ સરંજામનો બહુ સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપે છે. દોઢ ફૂટ પહોળાઈનો સળંગ પટ સાડી પાંચા બોં પર ચાલ્યાં જતાં પાત્રો, જાડી સલાદી રોડીની રેખામાં બતાવેલી નિસ્વેદ મુખમુદ્રાઓનું રૂઢ ચિત્રકામ છે.

વડોદરામાં ત્રિંબકવાડાનાં ચિત્રો

આનું જ રૂઢ ચિત્રકામ દોઢસો બસો વર્ષ પહેલાં થયેલાં ગુજરાતના મહાસયોનાં ચિત્રોમાં જોવા મળે છે. વડોદરાના ત્રિંબકવાડાના દિવાનખાનામાં બીં. ઉપર તેમ જ બારણા ઉપરનાં ચિત્રો વડોદરા રાજ્યના પુરાતત્વ ખાતાએ નક્ક કરાવી પ્રકટ કર્યાં છે. ફેર એટલે જ છે કે સ્ત્રીઓ દક્ષિણી પોપાકમાં છે. પુરુષોના માથે ટીપકાંવાળી દક્ષિણી પાંચડીઓ છે. સાથે સ્થાનિક લોકકથાના દેવામાડુ જેવા પાત્રો પણ છે. ચિત્રકામ બહુ લોકરંજક છે.

જામનગરમાં કમાનગરોનું કામ

જામ વિભાતા વખતમાં જામનગરમાં કળાકારીગરોને સારું ઉરોજન મળતું. તે વખતે કચ્છમાંથી આવેલા કમાનગરોના કુટુંબ ત્યાં વસેલાં. તે કામ ભીંતચિત્ર-કામનો જ વ્યવસાય કરતી. જામ-નગરના મહેલની દોઢીની ભીંત પર ભૂચરમેરીનું યુદ્ધ ચિત્રેલું છે. તે મોટા ચોરસ આકારમાં છે. તેમાં યુદ્ધના વિવિધ મોરચા બતાવેલા છે. યુરોપી, અરબ, સિંધી, કાઠી કે રાજપૂત યોદ્ધાઓને-અશ્વારોહીઓને-યુદ્ધની વિવિધ ઝપાઝપીમાં બતાવેલા છે. ચિત્ર ઘણું ઝાંખું થઈ ગયું છે. તે તદ્દન નષ્ટ થાય તે પહેલાં તેની સરસ પ્રતિફિતિ થવી જોઈએ. ચિત્રોનાં પાત્રોની ઓળખાણ આપતાં છૂટાં ચિત્રો પણ થતાં જોઈએ.

જામનગરના જૂના રાજમહેલની એક મેડીમાં તે સમયના જામનગરના લોકજીવનનાં ચિત્રો ઘણી વિગતે જીત તેમજ ભીંત પર ચીતરેલાં છે. એ ઘણી સારી હાલતમાં છે. કુશળ ફોટોગ્રાફર તેની રંગીન છબીઓ લઈ શકે તો સમગ્ર કામનો વિસ્તાર અશ્વસ્થ કરી શકાય.

પાંડર સીંગનાં ચિત્રો

આ પછી તોંધમાં આવેલાં ભીંતચિત્રો સૌરાષ્ટ્રમાં જામનગર પાસેના પાંડરસીંગા ગામના પાદરમાં આવેલી વિશ્વંભરનાથની જગ્યામાં છે. ૨૪ ચોરસ ફીટ ચોતરા પર સાડા ૭ ફીટની પડાળી છોડી મંદિરની ભીંતો ઉભી છે, તે પર અંદર ને બહાર ભરપેટ ચિત્રો છે સો દોઢસો વર્ષ પહેલાંના સમાજો પોતાની જીવનભાવના અહીં પ્રકટ કરી છે, તેનો ડોઢફેને જ ખ્યાલ આવે. અહીં રામાયણ, ભાગવત અને યમલોકની વિવિધ ચિત્રાવલિ છે. સ્થાનિક યજ્ઞ પ્રસંગનું પણ ચિત્ર છે. તેમાં યજ્ઞમાન પહેલાંઆઓ અને વણિક ગૃહસ્થો પણ છે અને તેમનાં નામો લખેલાં છે.

અસ્ત પામતા મધ્યયુગની આ ચિત્રરંગા આજના પ્રેક્ષકને ઘણું વિભાવ આપે છે. રામ-લક્ષ્મણને મુકુટો કે જગા હોય તે સાથે વિભીષણને માથે અંદર કાંડાની માંગરોળી પાંચડી પહેરાવી છે. કેટલાક પાત્રોને ઘોડારી બોખું પહેરાયું છે. અપ્સરાઓને પાંખો આપી છે. ઈરાની બેહિસ્ત અને હિંદુનું સ્વર્ગ અહીં યોદ્ધાકાર અન્યાં છે.

ચિતારાને પર્યાપ્તિટવ (દષ્ટિસંધાન) કે એનાટમી (શરીર રચના) ના નિયમો નજા નથી. તેને મન ભીંત મોટો ચિત્રપટ છે. પ્રસંગ પૂરો થાય ત્યાં ચારે તરફ લીટીની હદ મારી અડોઅડ ખીલું ચોક્કું પાડી જુદો પ્રસંગ મૂક્યો છે. તે જરૂર પડે તેમ માનવીનાં કદ બદલી નાંખે છે. વળી કોઈ પાત્ર શું કરે છે તેની અક્ષરતોંધ પણ કરે છે તે વાચતાં પણ રમૂજ પડે છે.

ચિત્રો જોતાં જ પુરાણ, રામાયણ, ભાગવત આપોઆપ વાદ આવી જાય છે. ભાવિક આમજનને યથાર્થતા જ અર્પે છે તેથી તેમની જીવનભાવના અને આદર્શો વધુ દૃઢતા પામે છે અને જીવંત બને છે. પુરાતન અને ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ પણ મૂળ સત્ય શું હશે તેમાં વિવાદાસ્ત હોય છે ત્યારે આમજનોએ નિજ કલ્પનાથી સરજેલી ભાવનાસૃષ્ટિ ભલેને અમર રહે. ૧૯૩૬માં આ લેખકે આ ચિત્રોના સમાચાર વડોદરા રાજ્યના પુરાતત્વ ખાતાને પહોંચાડ્યા ત્યારથી એ મંદિર રક્ષિત ઈમારતમાં મૂકાયું છે.

નજીકમાં લાડી પાસે અંટાળીઆના મહાદેવના મંદિરમાં પણ આ જ પ્રકારનું ચિત્રકામ ધુમટમાં અને કારદેશ આમળ છે. તેમાં જાણીતી લોકકથાનાં પાત્રો લયલા મળતું પણ જોવા મળે છે. ઈગોરાળામાં પણ ચિત્રયુક્ત ચિતાવરો છે.

ગ્રામ ચિત્રકળા પર સંશોધન

હમણાંથી આ ગ્રામ ચિત્રકળામાં વિદ્વાન સંશોધકોનું ધ્યાન ગયું છે. વડોદરાના પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી કળા વિવેચક ડો. મંજુભાઈએ જૂની હસ્તપ્રતોના અંધચિત્રો પરથી ઠીક પ્રકાશ પાડ્યો છે. જવાહરલાલ નેહરુ અભિનંદન ગ્રંથમાં ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રની આ ચિલાપટ ચિત્રકળા પર આ લેખકનો એક લેખ પ્રગટ થયો છે. છેલ્લા બસો વર્ષ ઉપર ગ્રંથોમાં જે પ્રકારનાં ચિત્રો થતાં તે જ પ્રકારનાં ભીંત-ચિત્રો પણ થતાં.

ભાવનગરમાં શહેરની મધ્યમાં લાયાણીના ડહેલામાં મહિલા પાઠશાળાની શરૂઆત થઈ ત્યારે એ રજપૂત ઘરની પરશાળામાં જીતને અડતી ભીંત પર દોઢ ફૂટના પટમાં, સળંગ લંબાઈ ૫૧ ફૂટમાં પુરાણ, ભાગવત તેમજ આખાદની સવારી વગેરે ચિત્રો હતાં. તેનું દુનિદ્ દ્રેસીંગ કરી મેનામેન કાપડીઆએ સંઘરી લીધાં છે. મૂળ ચિત્રો પર તો ચૂનો ફરી ગયો છે. આ ચિત્રોની રેખાદર્શી બહુ ડુઝિકર અને સંયોજનપૂર્વક થયેલી છે. આનું સળંગ દ્રેસીંગ ગુજરાત સરકારના માહિતીખાતા પાસે છે.

કચ્છમાં ચિત્રકારી

કચ્છનું સાંસ્કૃતિક દર્શન મહાઅંધ લખનાર શ્રી રામચિંદણ રાકેડે આ લેખકને કચ્છનાં અનેક મકાનામાં ચિત્રકામ છે, એવી માહિતી આપેલી અને આ લેખક સાથે પ્રવાસ કરતાં સાથે રહી કેટલાંક ચિત્રકામ ઘરે તેમણે બતાવ્યાં હતાં. તેમાં રાયણ ગામમાં ધોરપનાથ ને કાંડારો કરીને રચાત છે. તેની ડેલીમાં ચિત્રો જોવા મળ્યાં. તેમાં ચિત્રવચ્ચુનો વિસ્તાર ઘણો હતો. સુરેખ ભરણીવાળી વેતપડીઓ, મોરત્રા, વાઘનો શિકાર, પારાઆજ, એક ગામડાનું દરવ, ઈરાની કલ્પનાતો આંગો-વાળો અને સ્ત્રીના મોં વાળો થોડો, ચારા પૈડાનો શિવરામ, અંબાડી-વાળો હાથી, અનેક ચાલ કરાવતા વેડેસરાશે અને ચિત્રીય સમયની નવી આવેલી પિક્ચોરિયા ફેરીન ગાડી બધાં ખૂબ કૃતુહલ આપે છે.

અંતરમાં કચ્છના ઝોડમિનિસ્ટર મેકમર્ડોના નિવાસસ્થાનનાં તેણે પોતાના "ડમાં કૂવવાડી અને ગોપ-ગોપીઓ અને ગોવર્ધન લીલાનાં ચિત્રો કરાવ્યાં મળે છે.

આવાં ચિત્રકામો કરનારને કચ્છમાં કમાંગરો કહે છે. તેમના હાથે ચિત્રશવેત્ર એક મોટું ટીપણું મેં ભુજના મ્યુઝિયમમાં જાયેતું તેમાં ઉપર જાણવેલાં ભીતચિત્રોના જથ્થા પ્રસંગે એ જ શૈલીમાં ચિત્રેલા હતા. 'કચ્છનું સાંસ્કૃતિક દર્શન'માં આ કળાની સારી નોંધ લેવાયેલી છે.

મુદ્રામાં શ્રી અંગવરિયાના મકાનમાં મો વર્ષ ઉપરનાં ભીતચિત્રો સારી સ્થિતિમાં છે. લોકજીવનને જાહેરાતની આ કળાના હયાત નમૂના પર રાખ્ય અને વિદ્યાનો, આ આજતની નોંધ કરવામાં વિશ્વંજ કરશે તો જન યુગના નમૂનાઓનો લોપ થઈ જવાનો પૂરો ભય છે.

ગુજરાતનાં ગામોમાં

ઉત્તર ગુજરાતના નગરો અને ગામોની હવેલીઓમાં ચિત્રકામો વિવિધ પામવાની સ્થિતિમાં છે. એવી માહિતી સાંપડી છે. ચરોતરમાં શ્રીમંત પાટીદારોના મકાનોમાં તેમ જ બહારની ભીત પર ભીત-ચિત્રો હજુ નજરે પડે છે. વૈજ્યવ હવેલીઓમાં તેમ જ અમદાવાદ અને વડોદરાના સ્વામીનારાયણનાં મંદિરોમાં ૧૦૦ વર્ષ પહેલાંનાં ચિત્રો સમયનાં પ્રતિચિત્રો છે. રેલવે તે વખતનું મોટું આશ્ચર્ય હતું તેથી રેલવેનાં ચિત્રો લોકપ્રિય થયાં હતાં. વડોદરાની ભીત પરની રેલવેમાં જે માળતા ડાબા બેઠામાં આવે છે. એવા ડાબા હતા તે ખરી હકીકત છે. સોજવામાંથી યુવાન કલાકાર ભાઈ દશરથે અંગ્રેજ-મરાઠા યુદ્ધનું દરજી બતાવતું એક વિશાળ ચિત્રપટ ઉતાર્યું હતું.

રાજપીપળાના જૂના સ્થાનમાં જંગલમાં છત્રી મંડળોની ભીત પરથી ભાઈ યજ્ઞેશ્વર શુક્લે ચિત્રો ઉતાર્યા હતાં તે મુવલ સૌથીમાં રાગ રાગિણીઓનાં ચિત્રો હતાં. હવે તે દેવડીઓ હશે કે કેમ તે કોણ જાણે !

ભરૂચ જિલ્લામાં જંજીસર તાલુકાના મળેરા ગામમાં એક હવેલીની બહારની આખી ભીત ચિત્રકામથી ભરેલી છે.

બાકરોલના શ્રીમંત પાટીદાર શ્રી ચીમનભાઈ દેસાઈની હવેલીના ત્રીજા માળ પર ચિત્રખંડ છે. તેમાંથી ભાઈ અનિલ વ્યાસે એક ચિત્રપટ ઉતાર્યો છે તેનો સમય પણ જાણી શકાય છે.

ભીતચિત્રોની સાર્થકતા

આ ભીત ચિત્રોમાં પ્રાચીન ભારતીય કળાના ભાવ સંનિવેશો કે રેખાનું માર્દવ અથવા અંગ સૌંદર્ય કે વર્ણલીલાની છટા નથી. એકસરખી ઘટ્ટ રેખાઓની આકૃતિઓમાં અહીંતહીં રંગપટ આપીને નેત્રાકર્ષણ કરવા પ્રયત્ન માત્ર થયો છે. ત્રિપીની જેમ ઘણી આકૃતિઓના અહેસાસરના જ ઘડતરવાળા હોય છે પણ વિચાર અને વર્ણનથી તે અનુપ્રાપ્તિત થઈને સમાજને સંદેશ આપી શકે છે તેથી સાધારણ જનસમાજને સુગમ અને સુગ્રાહ્ય લાગે છે. વિદ્યાનો પરિતો કે સૂક્ષ્મ વિવેચકો કે રસિકોના સમાગમ માટે તે યોગ્ય ન ગણાય. પણ અમૂલ્ય નિરક્ષર સામાજિકો કે પ્રકૃતિજનોને પ્રસન્ન કરનારી, ધર્મ અને જીવનને સતેજ ગણનારી સંસ્કૃતિનું સ્મરણ આપનારી લોક-કલા છે. એથી જ તેના ચિત્ર-પ્રસંગો વધુ વર્ણનાત્મક કે કથા-પ્રચારક અને લોકપ્રિયિત હોય છે. તેમાં મુનકાળની કે પુરાણકાળની સંસ્કૃતિની પ્રશસ્તિ માત્ર નથી પણ સાથે સમકાલીન પ્રસંગો, પાત્ર અને પરિધાનોનું સ્મરણ પણ છે. અદ્યતન સદીના સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ ગુજરાતના લોકજીવન અને પોશાકોનું દર્શન કરનારી આ કલાસંપત્તિ આ

યુગને માટે ઉપયોગી અને મૂલ્યવાન વારસો છે. આજે ભારતવર્ષની સામાન્ય જનતાને કલા દ્વારા ઉદ્દેશોધન કરવાનું એક સિદ્ધ સાધન છે.

તેની આ શક્તિને પિછાની જે ચાર તરુણ ચિત્રકારોએ તેનું સંશોધન-અધ્યયન કરી પોતપોતાની આગવી ચિત્રમાળાઓ સરજી છે તેમાં લાડીના કુમાર શ્રી મંગળસિદ્ધજી તેમ જ લાડીના સુવર્ણ-શીલતા કુટુંબના ભાઈશ્રી વ્રજલાલ ભગત અને ભાવનગરના શ્રી ખોડીદાસ પરમારનો ફાળો નોંધપાત્ર અન્યો છે.

ચિત્રનો પ્રભાવ

આ ચિત્રોનું સંશોધન અને સંગ્રહ કરવાથી પ્રિટિશ શાસનના આરંભકાળે બચેલી જનપદ સંસ્કૃતિના ઘણાં સ્વરૂપો પ્રત્યક્ષ કરી શકાય છે. લોકજીવનના વિશાળ સ્તર પર વ્યાપક રૂપે થોડી ઘણી પણ પ્રેરણા આપવાની શક્તિ ધરાવતાં આ ભીતચિત્રોને જીવનદષ્ટિ સાથે સીધો સંબંધ છે. તે સમયના મનુષ્યોની સભ્યતા, સંજનશક્તિ અને સૌંદર્યભાન સમજવાને તેમાંથી સાધન મળી રહે છે. જો કે અક્ષરજ્ઞાનના સાહિત્યનો પ્રચાર થતાં ચિત્ર પ્રતિ લોકોનો આદર અને આકર્ષણ ઓછાં થયાં છે. તેમાં શિક્ષણ પ્રણાલીનો પણ થોડો ઘણો અપરાધ છે. દૃષ્ટિથી પ્રાપ્ત થતાં જ્ઞાન અને અનુભવને અક્ષરમાં પૂરવા જતાં દૃષ્ટિનો વ્યવહાર પુસ્તકમાં જ સમાપ્ત થાય છે અને સંસારનાં દૃશ્યો કે ભીતોનું મૌન માણ્યોને સદી જાય છે.

આજના યુગમાં અનેક નહીં દરજ્જાનાં જેવાં પ્રવૃત્તિઓનું સમાજ પર આદમણુ થઈ રહ્યું છે. તે વખતે ચિત્રકળાની ગૌરવપૂર્ણ પ્રતિષ્ઠા કરવાને દેશની પરંપરાનાં વારસાત્મક સ્વરૂપોનો અભ્યાસ અને સંશોધન કરી તેનો મર્મ પ્રાપ્ત કરવો એ મતિમાનોનો ધર્મ છે. તો જ પર સંસ્કૃતિની ઊંચા અને પ્રભાવમાંથી ઉગરી શકાશે.

દેશના વાતાવરણ અને સ્વભાવમાંથી પ્રદટ થયેલી આ કલા-પ્રણાલીને ગયાવી, લોકશક્તિરૂપે પ્રચલિત કરવામાં આવે તો તે સત્વરે જાગરના અને પ્રગતિકારક બનશે તેમજ જનતાના અન્ય દેશો માટે આ દેશના આદર્શો પ્રત્યક્ષ કરાવવાનું માધ્યમ બનશે.

જયંત એકસ્ટ્રેક્શન ઇન્ટરસ્ટ્રીઝ

— સોલવન્ટ પ્લાન્ટ :—

ફેક્ટરી : એડેશ્વર, જામનગર-૨.

સોલવન્ટ પદ્ધતિથી 'મુન' છાપ તેલ બનાવનાર

સીંગદાણા તથા કપાસીયાના તેલ-બોજ તથા

તેલ રહીત બેળના નિકાસકાર.

આમ : ડીએઈલિકેટ

ફોન : ૬૪૫ ઘર : ૫૨૭

૧૨૧૧

૧૪૩૪

પંકજ ઓઈલ મીલ

સીંગદાણા તથા કપાસીયાના તેલના વેપારી

અને કમીશન એજન્ટ

કેમ્પન માન્ડેટ, જામનગર.

આમ : સદવિચાર

ફોન : ૫૪

૭૩૬

ગુજરાત સંદર્ભગ્રંથના પ્રકાશન પ્રસંગે
શુભેચ્છા પાઠવે

મેસર્સ બી. પટેલ એન્ડ કંપની

એન્જનીયર્સ એન્ડ કોન્ટ્રેક્ટર્સ

સરદાર સોસાયટી (ફોન નં. ૧૫૧.)
વિસનગર [જિ. મહેસાણા]
ગુજરાત રાજ્યમાં “એ” ક્લાસની માન્યતા ધરાવતા
કોન્ટ્રેક્ટર્સ

સ્તંભો, નહેરો, બાંધો વિગેરે સરકારી તથા અર્ધસરકારી કામો કોન્ટ્રેક્ટથી રાખીએ છીએ. સોસાયટીના
બંગલાઓ, કોલેજો તથા અન્ય મોટી ઇમારતો કોન્ટ્રેક્ટથી બાંધી આપીએ છીએ.
મેનેજિંગ પાર્ટનર

શ્રી ભોળાભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ
બી. એસ. સી. (એનર્જી) એલ. એલ. બી.
વિસનગર

નોંધ : પોલીટેકનીક ઇન્સ્ટીટ્યુટ પાટણની ભવ્ય ઇમારત અમોએ બાંધી છે

ગુજરાતની ચિત્રશૈલીનાં પ્રાચીનતમ રેખાંકનો

—ડૉ. મંજુલાલ મજુમદાર

એશિયાની ચિત્રકલાના પ્રાચીનતમ અવશેષો અજંતાની ગુફાઓમાંના ચિત્રચિત્રો છે. જે કે એના અસ્તિત્વની ભાગ નવીન દુનિયાને છેક સને ૧૮૧૮માં પહેલવહેલી એક અકસ્માતરૂપે ઘટી હતી.

એક અંગ્રેજ મિલિટરી અફસર પાણ્ડીની શોધમાં એ ગિરી-માળાની આબુબાબુ ઘોડા પર ફરી રહ્યો હતો. તેને પર્વતના નીચાણમાં પાણ્ડીનાં ઝરણાં દેખાયાં. એ નીચે ઉતર્યો.

સ્વચ્છ અને શીતળ પાણીથી તરસ છીપાયા પછી, આબુબાબુ નજર કરતાં અફસરને પર્વતમાં કોરેલી ગુફાઓ દેખાઈ. એમાં પ્રવેશ કરતાં જ અજંતાના ‘કલા-મંડપો’ એની આંખે ચઢ્યા ! એના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો.

આ પરદેશી દ્વારા ભવ્ય શિલ્પો અને તેથી જે ભવ્ય ભીત ઉપરની ચિત્રકલાનાં દર્શન આપણને થયાં. એને રમ્ય અકસ્માત જ કહેવો પડે.

ઈસ્વીસનના પહેલા-ખીજ સૈકાથી આરંભીને છેક સાતમા સૈકા સુધીમાં નિર્માણ થયેલાં એવાં અજંતા, બાધ, સિત્તાન વાસલ-વગેરે સ્થળોનાં ચિત્રચિત્રો ભારતમાં પ્રકાશમાં આવ્યાં; અને ભારત બહાર લોકોમાંનાં સિગિરિયા અને અનુરાધાપુરનાં ચિત્રચિત્રોથી, નિશાલ ભારતથી સમાન ચિત્ર-પરંપરાનો પરિચય જનતાને થયો.

આ અરસામાં, ભારતની નાના કદનાં ચિત્રોની છેક સોળમા અને સત્તરમા સૈકામાં, હિંદી-દ્રારસી શૈલીથી પ્રભાવિત થયેલી “રાજપૂત” અને “મુગલ” કલમ વિશેષ જાણમાં આવી હતી.

પરંતુ અજંતા પછીનાં લગભગ આઠસો વર્ષના ગાળાનો હિંદી ચિત્રકલાનો ઇતિહાસ જાણવાનું હજી શક્ય બન્યું નહોતું.

દરમિયાન, વીસમી સદીના પ્રારંભના દસકામાં, કેટલાક શ્વેતાંગર જેન ગ્રંથોમાં તાડપત્ર ઉપરનાં તેમ જ કાગળ, કાષ્ટપટ્ટિકા કે વસ્ત્ર-પટ ઉપરનાં નાના કદનાં ચિત્રોની ભાગ મળત્ર લાગી.

એટલે એક તરફ અજંતામાં વ્યક્ત થયેલી ભીતો ઉપરની સ્વચ્છ ચિત્રશૈલી; અને બીજી તરફ રાજપૂત કે રાજસ્થાની અને મુગલ કલાનાં ચિત્રો વચ્ચેની ભારતીય ચિત્રકલાની ખુટતી કડી, પ્રાંત ધર્મ, ઈસ્વીસનના અગિયારમા-બારમા સૈકાથી આરંભી, છેક સોળમી સદી સુધીના સમય સુધી, સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ધરાવતી એવી આ ચિત્રશૈલીને “પશ્ચિમ ભારતીય ચિત્રશૈલી” કહેવાનું વિકાસોએ પસંદ કર્યું. આને “પ્રાચીનતમ ગુજરાતી શૈલી” પણ કહી શકાય. વાસ્તવમાં, વિશાળ પટવાળી ભીતો ઉપર દોરાતાં ચિત્રોની કરામત, નાના કદના માધ્યમ ઉપર, ચિત્રકારોએ અજમાવવી શરૂ કરી. અજંતાનાં ગુફા-ચિત્રોના અનુસંધાનમાં, ઈલૂરાના ‘કૈલાસ-

મંદિર’ નામે શિલ્પ-મંડપની ભીતો ઉપરનાં ચિત્રોની ભાગ, શ્રી ડી. વી. ટોમ્સન નામે અંગ્રેજને સને ૧૮૨૬માં મળી. તેમણે ઈ. સ.ના આઠમા શતકની આસપાસ અને તે પછી ઉમેરાયેલાં નવમા અને દસમા સૈકાનાં જૈન ભીત-ચિત્રોનો પરિચય કરાવ્યો, જેથી ચિત્ર-કલાના ઇતિહાસમાં એક મહત્વની સંયોગી-કડી ઉમેરાઈ.

ઈલૂરાનાં ભીત-ચિત્રોમાં એક અવનવી લઢણ તેનાં રેખાંકનોમાં જોવામાં આવી. મુખાકૃતિમાં જે-તૃતીયાંશ ભાગ ત્યાં દેખાડવામાં આવ્યો છે. કેટલીકવાર Profile (અર્ધ-ખંડ) રૂપે દેખાડવા છતાં, બીજી આંખ મુખરેખાની બહાર બતાવવામાં આવી છે. વળી ગોળ આકારને સ્થાને, ખુણાવાળી મુખાકૃતિઓ દેખા દે છે. દેહનો-હાથ, પગ, આંગળિયો—એ બધાનો વળાંક કોઈક ખુણાવાળી લઢણથી આલેખવામાં આવ્યો છે.

આ બધાં લક્ષણો, તાડપત્રીય પોથીચિત્રોમાં તેમ જ પાટલી, વસ્ત્રપટ કે કાગળ ઉપર બારમા સૈકાથી જે ચિત્ર દોરાયા લાગ્યા તેમાં, તે ઊતરી આવ્યાં છે.

લાંબા અભિયાનો નાક, કંઈક અભિયાળી એવી હડપત્રી, ગોળને બદલે ચોખંડા આકારની મુખરેખા, અને એક જ બાજુ બતાવતાં એવા મુખોમાં, બીજી બાજુની આગળ પડતી આંખનું, સ્પષ્ટ સ્પર્શ—આ બધી લઢણો, પશ્ચિમ ભારતીય નાનાં કદનાં ચિત્રોમાં સ્વભાવિક બની ગયેલી જણાય છે.

(જુઓ આકૃતિ-૨ ગુડારૂદ લક્ષ્મી ઈલૂરાનું ભીતચિત્રો)

તાડપત્ર ઉપરની નાના કદનાં ચિત્રોની કલા ગુજરાતમાં સોલંકી યુગના ઉદયની સાથે પ્રકાશમાં આવેલી જણાય છે. સંવત ૯૯૮માં મૃગરાજદેવ “ગુર્જર ભૂમિના ચૂડામણિ” બન્યા તે પછી સિદ્ધરાજના શાસનકાળની શરૂઆતમાં જ, સં. ૧૧૫૭ (ઈ.સ. ૧૧૦૦) માં, ગુજરાતના પ્રાચીન બંદર ભુચુકચમાં લખાયેલી “નિશીથચુર્ણી” ની તાડ-પત્રીય પોથી પાટણના સંઘવીના પાડાના ભંડારમાં આજે સુરક્ષિત છે. ગુજરાતની સચિત્ર તાડપત્રીય પોથીનો, તેને પ્રાચીનતમ નમૂનો ગણવામાં આવે છે તેમાં ઝબા સસ્સ્વતીતુ ચિત્ર છે. આ નમૂનાથી પ્રાચીન એવો સં. ૧૧૧૭ (ઈ.સ. ૧૦૬૦) માં ચીતરાયેલી તાડપત્રીય પોથી ઉપર દોરાયેલાં, એવાં અષ્ટમંગલમાંનાં રંગીન ચિત્રો, જેસલમેર ભંડારમાંથી આગમનપ્રભાકર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી તથા ડૉ. ઉમાકાંત શાહે ૧૯૬૮માં પ્રકાશમાં આપ્યાં છે; છતાં અહીં વર્ણવેલાં તામ્ર શાસનોથી તે અર્વાચીન ગણાય તેમ નથી.

કાગ-પટ્ટિકાઓ—લાંબાં તાડપત્રની પોથીઓના રક્ષણ માટે, તેની આસપાસ રાખવામાં આવતી હતી. આ પાટલીઓ ઉપર પણ,

પશ્ચિમ ભારતીય શૈલીનાં જ રંગીન આલેખનો કરવામાં આવતાં હતાં.

ખંભાત તથા પાટણમાંના તાડપત્રો ઉપરનાં નાના કદનાં ચિત્રો વંતનાં ખાત્રી થાય છે કે, એ કાળની ચિત્રકલા, કોઈ આગલી પેઢીઓના સમયથી સચવાતી, ઉછેરાતી અને માત્ર પામતી હોવી જોઈએ.

માત્ર ચિત્રો દોરવાનો હેતુ અને ચિત્રો દોરવા માટેનાં માધ્યમ બદલાયાં; છતાં મૂળ રેખા-પ્રધાન એવી આલેખન કલાનાં બદલાયેલાં લક્ષણો, કાયમ રહ્યાં.

ભીંતચિત્રો, યાત્રિક-સમૂહોને એક સાથે ઊભાં ઊભાં જોવા માટે નિર્માણ થયાં હતાં; ત્યારે નાના કદનાં પોથીચિત્રો ધાર્મિક સમુદાયોને એકે એકે, અને એક પછી એક જોવા માટે અથવા બતાવવા માટે યોજાયેલાં હતાં.

આ પોથી-ચિત્રોને, અનેકગણાં વિસ્તારીને, ચિત્રપટ પરનાં કચકડાની પટ્ટી ઉપરનાં ચિત્રોની જેમ પડકા ઉપર બનાવવામાં આવે તો ખાત્રી થશે કે ભીંતનું માધ્યમ અને મોટા કદના ફેરફાર સિવાય બીજું જ તેમાં એકસરખું છે.

ભારતીય ચિત્રકલાની શાસ્ત્રીય ચર્ચા ‘વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણ’ ના “ચિત્રસૂત્ર” અધ્યાયોમાં કરી છે. તેમાંથી નીચેના શ્લોક બહુ ઉપકાર છે. ‘ચિત્ર’ ના મુખ્ય અંગોમાં પહેલાં ‘રેખાં,’ પછી ‘વર્તના’ (પીંછી) તે પછી ‘ભૂપણ’ (સુશોભન), અને છેવટે ‘વર્ણાદ્ય’, ના-રંગની લલકઃ આ ચારે, સાથે હોય ત્યારે જ, એક સુંદર ચિત્ર બને છે.

ઉપર બતાવેલાં અંગો, વળી ચઢતા ઊતરતા ક્રમે છે:

રેખાં પ્રશંસન્તિ આચાર્યાઃ, વર્તનાં ચ વિચક્ષણાઃ ।

ક્ષિપો ભૂષણમિચ્છન્તિ, વર્ણાદ્યં હતરે જનાઃ ॥

કલાના આચાર્યો રેખાને વખાણે છે, વિચક્ષણો પીંછીની સુરેખતાને વખાણે છે. સ્ત્રીઓ આભૂષણોની લલકને વખાણે છે, પ્રાકૃત-જનો રંગથી દરખાઈ જાય છે.

અત્યાર સુધીના, પશ્ચિમ ભારતીય ચિત્રકલાના અભ્યાસમાં, ભિત્તિચિત્રોની પદ્ધતિના પ્રચારના, લગભગ આઠસો વર્ષ પછી બારમા સૈકાના પ્રારંભનાં તાડપત્રીય લઘુચિત્રો (નિશીથચૂર્ણનું ઇ.સ. ૧૧૦૦માં દોરાયેલું ચિત્ર)ને ગણાવવાં પડે છે. કારણ કે વચ્ચેનાં લગભગ ચારસો વર્ષ દરમિયાન-ભિત્તિચિત્રો અને પોથીચિત્રો વચ્ચેના ગાળાના આરસામાં અનેકાં કોઈપણ ચિત્રો જાણવામાં આવ્યાં નહોતાં.

પર્વતમાં કોરેલી પથ્થરની અણસરખી સપાટી ઉપર, એક પ્રકારનો ‘સુધાલેપ’ કરવામાં આવતો: ડાંગરના બાણાં, માટી અને દાણાને સાથે ભેળવી, તેનું એકસરખું સમતલ પડ ભીંત ઉપર કરવામાં આવતું. તે સફાઈ જાય ત્યાર પછી તેના ઉપર શંખભટ્ટ (સંગેમિરેડ) જેવા સુંવાળા, પથ્થરની ભૂકાને પાણીમાં ભેળવી તેનાથી ‘સુધાલેપ’ સાધવામાં આવતો: આવી તૈયાર થયેલી ભેય ઉપર ચિત્રકાર પછીથી પોતાની કલા અજમાવતો.

આમ ભીંતચિત્રોના વિશાળ ફલકના યુગ પછી, તાડપત્ર ઉપર

ઇચોને હિસાબે મળતી બહુ નાની જગ્યાપર, ચિત્રો નિર્માણ થતાં હતાં.

આ બે માધ્યમોના યુગની વચ્ચે આવતાં, તાંબાના પતરા ઉપર કાખાતાં તામ્રશાસનોમાં ફેટલાંક રેખાંકનો પ્રાપ્ત થયાં છે જે ચિત્ર-કલાના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ખૂબ મહત્વનાં ગણવા જેવાં છે.

ચિત્રનું માધ્યમ તામ્રપટ છે, ચિત્રની શૈલી પણ રેખાંકનની જ પ્રાચીન પરંપરામાં મળી આવી છે અને સુભાગ્યે, આ તામ્રપટ ઉપરના કાખાણમાં ચોક્કસ સંવત, વર્ષ, માસ અને તિથિ પણ મળી આવ્યાં છે. શાસન લખાવનારની સહી ‘સ્વહસ્તોયં’ એમ છેવટે લખે છે.

ધારા-નગરીના પરમારો દક્ષિણના સાર્વભૌમ રાજપૂટોના સામન્તો તરીકે, પશ્ચિમ ભારત ઉપર શાસન કરતાં હતા. એટલે જ ઇલ્લુરાનાં ભીંતચિત્રોમાં પણ એક સ્થળે, “મૂલરા, પ્રમાર, ઉદયા” (મૂળરાજ ચાલુક્ય અને ઉદયસિંહ પરમાર)-એવા સામસામા સેનાપતિઓના યુદ્ધને અક્ષરેથી ઓળખાવ્યું છે.

ઈસ્વીસનના દસમા સૈકાનું ધારાના પરમાર રાજ્ય વાકપતિરાજનું ગરુડના આલેખન સાથેનું તામ્રપત્ર ‘જેન તાડપત્રીય નિશીથચૂર્ણ’ (સં. ૧૧૫૭) ના ચિત્ર કરતાં, સવાસો વર્ષ જેટલું વિશેષ પ્રાચીન ‘મળ્યું’ છે. (સં. ૧૦૩૧ ના ભાદ્રપદ સુદિ ૧૪). શાસનને છેડે ‘સ્વહસ્તોયં’ શ્રીવાકપતિરાજદેવસ્ય । એવી sign manual પણ છે.

(૧) તામ્રશાસનના આ બીજા પતરાને છેડે, ગરુડનું આલેખન સ્પષ્ટ રેખાંકન જ છે; અને તેમાં પશ્ચિમ ભારતીય ચિત્રશૈલીની લલણો બહુ આગળ-પડતી છે. (જુઓ આકૃતિ-૩) આબુબાલુની સંસ્કૃત લીટીઓથી તામ્ર શાસનની ભૂમિકા સ્પષ્ટ થાય છે.

રેખાંકન, તામ્રપત્રના એક ખૂણામાં યોજાયું છે: તેનો વિશેષ સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવા માટે એ આકૃતિને એન્ડર્ગ કરીને રજૂ કરી છે. (જુઓ આકૃતિ-૧).

(૨) બીજું તામ્રપત્ર પરમાર મોજદેવનું છે. તેમાં પણ ગરુડનું આલેખન છે: અહીં ફેર એટલો છે કે રેખાંકન માટે એક પ્રકારનું ચોકડું-‘ફેમ’ બનાવ્યું છે. તેની અંદર, રેખાંકનને સમાવવામાં આવ્યું છે. તાડપત્રોનું માધ્યમ લઘુ-ચિત્રો માટે નવારે સ્વીકારાયું ત્યારે, આ પ્રમાણેના ચિત્રફલકનાં વિભાગો દર્શાવવા માટે, ચોકડાં યોજવાનું શરૂ થયેલું જોઈ શકાય છે તેની અહીં યાદ આવે છે.

આ તામ્રપત્રમાંથી “સંવત ૧૦૭૮ ચૈત્ર સુદિ ૧૪” સ્પષ્ટ વંચાય છે. (ઈ.સ. ૧૦૨૧.) એટલે આ ગરુડનું રેખાંકન. જાન થયેલા તાડપત્રીય લઘુચિત્રો કરતાં, એંશી વર્ષ જેટલું પ્રાચીન છે. (જુઓ આકૃતિ. ૪).

ગરુડની બીજી આંખ સહજ દેખાય છે તે, આલેખનના એન્ડર્ગ કરેલા ફોટોગ્રાફમાંથી વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. (જુઓ આકૃતિ-૫).

(૩) ત્રીજું તામ્રપત્ર અંગાળમાંથી પ્રાપ્ત થયું છે. અંગાળના મુંદરબનના પશ્ચિમ વિભાગમાંથી જંગલોમાંથી ઢંકાઈ ગયેલાં ખડેરાની બાડી ભીંતોને તોડતાં, તેમાંથી ત્રિજળ અને ગરુડના આલેખનવાળું આ તામ્રપત્ર પ્રાપ્ત થયું હતું.

શ્રી ડી. પી. ઘોષ મહાશયે 'જર્નલ ઓફ ઈસિયન સોસાયટી ઓફ ઓરિયન્ટલ આર્ટ' (JISOA, Dec. 1934, Vol II, No 2.) માં આ આગ્રેખનને નાના સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરાવ્યું હતું. અહીં તેને મોટું બનાવીને રજૂ કર્યું છે.

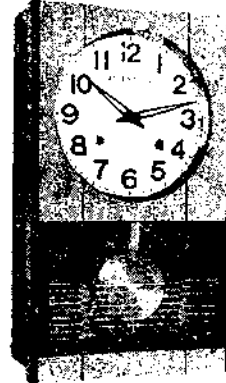
શકે ૧૧૧૮ (૧૧૯૬ ઈ. સ.) માં કોઈ પાલ્લહેવ અને તેના માંડલિક શ્રી મદનમોહનને કોઈ અધ્યાપના દાતાએ દાન આપ્યાનો ઉલ્લેખ આ તામ્ર-શાસનમાં છે.

આ પ્રકારે, આપણે જોયું કે લીંત પછીનું ચિત્ર માટેનું માધ્યમ તામ્રપત્ર બ્યારે ઉપયોગમાં લેવાયું ત્યારે, પશ્ચિમ ભારતીય ચિત્ર-શૈલીનાં લક્ષણો પણ તેમાં સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબિત થયેલા મળે છે.

આ રીતે, પ્રાચીનતમ ત્રિપિ સંવતરાળી તાડપત્રીય પોથી કરતાં, તામ્રપત્રના માધ્યમ ઉપર ચિત્રાયેલાં રેખાંકનો, એ ચિત્રકલાનો ઇતિહાસમાં ખુબ મહત્વનો અંગ્રોડો બની રહે છે. સો-દોસો વર્ષ નેટલો ખાલી ગાળો આ શોધથી સમગ્રવી શકાય છે.

SCIENTIFIC

MODEL No. 933

BY FAR
THE BEST
INDIAN
CLOCK

Manufacturers

THE SCIENTIFIC CLOCK MFG. CO.,

P. O. Box, 12 Station Road,
MORVI—GUJARAT

B. Odhavji

☆ TERRYLENE

☆ SUITING

☆ SHIRTING

&

WOOLEN MERCHANTS

**129 Ghadial Gulli, M. J. Market,
BOMBAY-2**

તાર : ખેતી બેંક

રાજકોટ
અમદાવાદફોન નં. : ૩૬૦૮, ૩૭૮૮
૫૦૫૧૫, ૫૦૫૩૯.

ગુજરાત રાજ્ય સહકારી જમીન વિકાસ બેન્ક લી.

રજીસ્ટર્ડ ઓફીસ—અમદાવાદ

૪૮૯, આશ્રમ રોડ,
નવરંગપુરા,
અમદાવાદ.-૯.સહકાર ભવન,
ટેબરભાઈ રોડ,
રાજકોટ.

૧૮૧ શાખાઓ દ્વારા જમીન
સુધારણાના બુદ્ધા બુદ્ધા હેતુઓ
માટે બેન્કે નેખ્યાસી કરેડથી
વિશેષ ધીરાણ કરેલ છે. રાજ્યની
ખેતીનું ઉત્પાદન વધારવામાં તથા
આર્થિક વિકાસ સાધવામાં બેન્કે
પોતાનો નમ્ર ફાળો આપેલ છે.

મગનભાઈ ર. પટેલ
ઉપ-પ્રમુખઉદયભાણુસિંહજી
યુવરાજ ઓફ પોરબંદર
પ્રમુખહરિપ્રસાદ હ. ત્રિવેદી
આઈ. એ. એસ. : રીટાયર્ડ :
મેનેજિંગ ડીરેક્ટર

મધ્યયુગની ભારતીય ચિત્રકલા અને તેનો ગજરાતમાં જૈન હસ્તપ્રતોમાં પરિપાક

—શ્રી ખોડીદાસ લા. પરમાર

ભારતીય ચિત્રકલાના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં અજંતાની કલા શાસ્ત્રીય ચિત્રકલા છે. ઈ. સ. પૂર્વેની ૧લી, ૨જી સદીથી આલેખાયેલી આ કલાદ્રમીનો સ્ત્રોત લગભગ ૭મી સદી સુધી તો અવિરત વણા જ રહ્યો છે. પણ બૌદ્ધ ધર્મના વળતા પાણી સાથે અજંતા-શૈલીનો કળાપ્રવાહ લગભગ લુપ્તપ્રાય થઈ જાય તે છતાં ય કોઈકોઈક આછી સરવાણીઓ તો ધીમે ધીમે વણા કરે છે એટલે ૭મી સદી પછી અજંતાની ગુફાઓમાં થયા છે તેવા વિશાળપટને આવરી લેતાં ભીંતચિત્રો વિલીન થાય છે. વચલા કાળમાં લગભગ એ ત્રણ સૈકાનો ગાળો વહે છે તે સમયમાં થોડું ઘણું ચિત્રકામ થાય છે પણ તેની ચિત્રશૈલીમાં ધીમે ધીમે અજંતા કરતા થોડી ભિન્નતા આવતી જાય છે. આ ગાળાના સમયના જે ચિત્રો મળ્યા છે તે લગભગ ૯થી ૧૦ સદીમાં થયા હોય તેમ લાગે છે.

લગભગ ૧૦મી સદી પછી પૂર્વમાં “ પાલ ચિત્રશૈલી ” અને પશ્ચિમમાં એક નવીન જ શૈલી, જે અજંતા શૈલીના રૂપ અનુસરણ અને લોકશૈલીના સમન્વયે, ચિત્રિત થઈ છે. તેને પ્રથમ તો કલા વિવેચક “ જૈન ચિત્રશૈલી ” જ નામ આપે છે. આ શૈલીનું મૂળ ઈ. સ. ની ૭મી સદીમાંના એક ચિત્રમાંથી મળી રહે છે. દક્ષિણ ભારતના રાજા મહેન્દ્ર વર્માના સમયમાં બંધાયેલ “ સિતાનવાસલ ” ની ગુફામાં એક ચિત્રમાં તે છે. ગુફાની ભીંત પર જુદા જુદા ચિત્રો કરેલા છે. તેમાં ઉપર એક કમળ તળાવરીનું ચિત્ર છે. આ ચિત્રમાં આ કલમની શરૂઆતનું બીજ છે તેમ કલા-વિવેચકોનું માનવું છે. આમ સિતાનવાસલની ગુફામાંથી શરૂ થઈ તે શૈલી લગભગ ૯મી, ૧૦મી સદીમાં ઇલોરોમાં વધારે વિકસીતરૂપે દેખાય છે જે અજંતા શૈલીથી ભિન્ન પ્રકારની થઈ ગઈ છે અને નવો વળાંક લઈ રહેલો દેખાય છે. તેમાં થોડાંક નવા તરંગો ઉમેરાયા છે. આ ચિત્રો સાથે જૈન પોથીની ચિત્રશૈલીની હસ્તપ્રતના ચિત્રોને સીધો સંબંધ છે. એટલે અજંતાથી ઇલોરા, તે પછી જૈન પોથીઓની શૈલી એમ ભારતીય ચિત્રકળાનો સીધો વારસો મધ્યકાળમાં આ જૈન હસ્તપ્રતોમાં દર્શાવતો સાચવે છે.

આમ ૧૧થી ૧૫મીથી સદી સુધીમાં ભારતીય ચિત્રકળામાં નવીનતા તેમ જ દર્શન ચિત્રોની સુંદર પરિપાટી સર્જવામાં આ શૈલીનો મહત્વનો ફાળો છે. આ યુગમાં કલાકારોએ અમુક નાના કદ, માપની પોથીઓમાં નક્કી કરેલ રીતિનિયમોમાં રહીને પણ ધોરણથી અને નિષ્ઠાથી ઉત્તરોત્તર સુંદર કામ કર્યું છે તે જૈનહસ્તપ્રતોમાં વિગતથી જોવા મળશે. આ અહીં કરાવવાનો યશ પ્રતો - પોથીઓ લખાવનાર દાતાઓને તેમ જ કલા - પ્રિય

મુનિઓને આભારી છે. જૈનશૈલીના ચિત્રોવાળી જૈન પોથીઓ મુખ્યત્વે પશ્ચિમ ભારત, ગુજરાત, રાજસ્થાન તેમ જ સૌરાષ્ટ્રમાંથી શ્વેતામ્બર જૈનના ગ્રંથ લંકારોમાંથી પુષ્કળ મળી આવી છે. આ બધી જ પોથીઓ ૧૧મીથી ૧૫મી સદી સુધીમાં ચિત્રિત થઈ છે.

આ પોથીઓ શરૂઆતના સમયમાં તો તાડપત્ર ઉપર જ લખાતી-ચીતરાતી હતી. શ્રી નામના તાડપત્ર ઉપર વિશેષતઃ જ પોથીઓ લખાઈ-ચિતરાઈ છે. તેનો સૌથી જૂનો ચિત્રિત નમૂનો ઈ. સ. ૧૧૦૦માં ભરૂચમાંથી મળેલી નિશીથચૂર્ણી પ્રતનો છે.

આમ શરૂઆતના સમયમાં તાડપત્ર પર પોથીઓ લખાઈ-ચિતરાઈ. તે પત્રોને સાચવવા ઉપરનીચે લાકડાની બે પટ્ટીઓ રાખવામાં આવતી. તેના ઉપર પણ ચિત્રો થયાં છે. ઉપરનાં ચિત્રોમાં તીર્થ-કરો તેમ જ પંચકલ્યાણકર્તા ચિત્રો, નેમિનાથનો વિવાહ તેમ જ શોભનતરાહો વગેરે ચિત્રેલા જોવા મળે છે. આમ તાડપત્ર, લાકડાની પટ્ટીઓ પર ચિત્રો થયા તે શરૂઆતના કાળમાં, પણ જૈનશૈલીનાં સુંદરમાં સુંદર ચિત્રિત નમૂનાઓ તો કાગળ પરની ચિત્રિત પ્રતોમાંથી મળે છે. લગભગ ૧૪મી, ૧૫મી સદીમાં કાગળ ઉપર પોથીઓ લખાવી શરૂ થઈ હોય તેમ માનવામાં આવે છે. અને પછી તો પુષ્કળ પ્રમાણમાં પોથીઓ લખાઈ-ચીતરાઈ છે. તે સમયમાં વસ્ત્રપટ ઉપર ચિત્રો થતા હતા. તે લાંબા ઓળિયારૂપે થતા, જેમાં આખી સળંગ પ્રસંગમાળા કે અમુક પ્રસંગ-દર્શન ચીતરાતું. આ કાપડના ઓળિયાને ખાસ કરીને વિજ્ઞાપિત-પત્ર તરીકે ઉપયોગમાં લેતા. આવા વિજ્ઞાપિત-પત્રનું ચિત્ર સાથે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ ખૂબ જ મૂલ્ય છે. કારણ કે તેમાં તત્કાલીન ઘણી માહિતીઓ લેખિત, ચિત્રિત હોય છે. ચામડા ઉપર જન્મલે જ ચીતરાયું છે. આ શૈલીનો અપવાદ નમૂનો કોઈ મળી રહે ખરો.

આ જૈન શૈલીનો પ્રથમ પરિચય કરાવનાર ડૉ. આનંદકુમાર સ્વામી હતા. ૧૯૨૪માં બર્મિંગહામ સંગ્રહસ્થાનમાંથી તેમણે કદપસૂત્રની પ્રતમાંથી આ ચિત્રશૈલીનો પરિચય આપ્યો. તે કાળે ઉપલબ્ધ થયેલાં ચિત્રગ્રંથો જૈનધર્મના જ હતા, અને આ શૈલીનું ચિત્રકામ વિપુલ પ્રમાણમાં આ પ્રતોમાં હતું. તેથી ડૉ. આનંદકુમાર સ્વામીએ આ શૈલીને “જૈનશૈલી” એ નામ આપ્યું. પણ ત્યારપછી વિદ્વાનોની શોધખોળથી આ શૈલીના વિશેષ ગ્રંથો પ્રકાશમાં આવ્યા. આ જ ઘાટીએ ચીતરેલા જૈન તેમ જ જૈનેતર ગ્રંથોને તેમાં સમાવેશ થતો હતો. એ સમયમાં લખાએલ ગ્રંથોમાં આ શૈલીનું જ ચિત્રકામ હતું. તે જૈન તેમજ જૈનેતર બધા સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં મળ્યું તેથી ડૉ. આનંદકુમાર સ્વામીએ તેને નવું નામાભિધાન આપ્યું :

“ પશ્ચિમ ભારતની ચિત્રશૈલી. ” પણ વધારે શોધખોળ કરતાં તો મારવાડ, જોધપુર, અવધ, પંજાબ વગેરે રચણેથી, ભારતના ઘણા ભાગમાંથી આ શૈલીમાં ચિત્રિત ગ્રંથો, ઓળિયા વગેરે મળ્યાં. વિદ્વાનોને હવે માત્ર આ બીજી નામ પણ અબુગતું લાગ્યું. કારણકે માત્ર ગુજરાત પુરતી જ સીમિત આ શૈલીનું ચિત્રકામ નહોતું પણ આ શૈલીના ચિત્રો તો ભારતના ઘણાખરા ભાગમાં પ્રચલિત હતાં તેથી આ શૈલીને શ્રી રાયકૃષ્ણદાસે “ અપભ્રંશ શૈલી ” એ નામ આપ્યું. કારણ કે અજંતાની શાસ્ત્રીય શૈલીની આ અનુગામી વારસ છે, જેમ ભાષામાં તેમજ આ ચિત્રશૈલીમાં પણ અન્યું છે. છતાં હજી સમાન્ય લોકો તો આ શૈલીને “ જૈનશૈલી ” એ નામથી જ ઓળખે છે.

આ જૈનશૈલીનું મુખ્ય આગવું લક્ષણ ઉડીને આંખે વળગે તેવી ભલકાદાર તેનીરં ગદર્શીતા અને ચિત્રણની અલંકારિક અને ધારિક વિગતો જોઈને ધડીભર તો માણસ મુગ્ધ બની જાય છે. ઓછા રંગોથી ખૂબજ ઝીણવટભરી રીતે, નક્કી કરેલા નિયમો પ્રમાણે અને અમુક માપના નાના સમયોરસમાં ચિત્રકારોએ ચિત્રનું સુંદર આયોજન કરેલું જેવા મળે છે. આ શૈલી મુખ્ય તો શોભન અને દૃષ્ટાંત ચિત્રો માટેની હોય તેમ લાગે છે. જુના કાળમાં એવો રિવાજ હતો કે, જૈનશાસ્ત્રના ગ્રંથો માત્ર જૈન મુનિમહારાજ જ વાંચે. બહાર શ્રાવકોને તો મોટેથી જ ઉપદેશ આપે. એક વખત વલ્મીકી રાજા ધ્રુવસેનનો જુવાન કુંવર ગુજરી ગયો. તે એકનો એક જ હતો. તે રાજાને આશ્વાસન આપવા માટે ત્યાંના જૈન-સૂર્યો તેની પાસે “ કલ્પસૂત્ર ” વાંચ્યું. ત્યારથી જ જાહેરમાં કલ્પસૂત્ર વંચાયું.

માનવ સ્વભાવથી જ અલંકાર અને શોભનપ્રિય છે. તે જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં કલા પાથરે છે. તો આ કલ્પસૂત્ર તો ધર્મનો મહાન ગ્રંથ છે. તેમાં પૂજનીય તીર્થંકરોના મંગળમય જીવનનો સાર સમાયેલો છે. તે ગ્રંથ વરવો કેમ રાખી શકાય ? પૂજનીય ધર્મગ્રંથો તો સુંદર, નયનાભિરામ અને હૃદય આકર્ષી શકે તેવા સુંદર હોવા જોઈએ ? તેથી કલાપ્રિય મહારાજશ્રીઓએ, શ્રેષ્ઠીઓએ અને શ્રીમંતો-એ આ ગ્રંથોને અલંકારિક રીતે સોનારૂપાની શાહીથી તેમ જ અવનવા રંગોથી ચિત્રિત કરાવવાની શરૂઆત કરી હશે. વળી આ ગ્રંથમાં લખાણ સાથે ચિત્ર મુકવાનું કારણ એ પણ હોય કે અભણ શ્રાવક પણ ગ્રંથનું ચિત્રદર્શન કરીને સમજી શકે કે આ કયા તીર્થંકરનું જીવનચરિત્ર છે.

કલાકારે શોભાન શૈલીમાં ઘણા પ્રકાશ કર્યા વગર આ બધા ચિત્રોમાં રંગો ભર્યા છે. આ સપાટ રંગો, વળી અમુક ચોક્કસ ચીજોમાં નક્કી કરેલી ધાટીપર આ ચિત્રોમાં આકૃતિઓ આલેખી છે. આ બધા ચિત્રોમાં સાદસ્યપણું નથી. જો કે અમુક નક્કી માણસની છબી બતાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે. પણ તે આલુ શૈલીમાં જ. દા. ત. હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ. વિગેરે. આમાં વ્યક્તિનું ચિત્ર દોરી તેના નામ પણ લખ્યા છે. આ જોતા લાગે છે કે ભારતીય ચિત્રકળાના દતિહાસમાં અમુક માણસોની જ આ છબી છે તે પ્રથમવાર અહીં નામ સાથે જેવા મળે છે. એટલે

તે છબીચિત્ર વાસ્તવિક તો નથી તેમ છતાં છબીચિત્રનું શરૂઆતનું બીજ આ કલમથી શરૂ થતું લાગે છે, જે રાજપુત અને મોગલ કલમમાં વિકસીત બને છે. આ શૈલીમાં બધા જ પાત્રો રાજા, રાણી, દાસી, નર્તિકા કે સાધુ સૌ અમુક નક્કી કરેલા દિગત નિયમમાં બીબા-દાળ જેવા છે. તેમાં તીર્થંકરો અને રાજા-રાણીની આકૃતિઓ વધારે મોટી જ્યારે આનુબાહુના સામાન્ય લોકોની આકૃતિઓ સહેજ નાની દોરી છે. આમ કરવાનું કારણ મોટી વ્યક્તિનો પ્રભાવ અને હોદ્દો દેખાડી સૌથી તેને જુદા પાડવાનું છે. વળી દરેક ચહેરો Profile એક આંખ આવે તે રીતે દેખાતો હોવા છતાં તેમાં બીજી આંખ અચૂક ચીતરેલી છે જ. માનવપાત્રના મોઢામાં અર્ધ-વર્તુલાકાર, કાન સુધી લંબાએલી જમર, સૌથી આગળ પડતું અણીવાળું નાક, મોટી આંખ અને પુરુષના મુખે દાઢી મૂળ ચીતરી, અર્ધમુખની એક બાજુ કરી છે. તેમાં એક બાજુમાં એક જ આંખ દેખાય છતાં બીજી આંખ નાકની ઉપરથી દેખાડી છે. આ જૈનશૈલીનું પ્રમુખ લક્ષણ છે.

આ શૈલીના ચિત્રમાં રંગભરીને કાળી, જોરદાર છતાં પાતળી રેખાઓથી આકૃતિઓને સુંદર રીતે પૂરી કરી છે. આકૃતિઓ વધારે જડ જેવી લાગે છે. માણસ સાથે હાથી, ઘોડા, હરણ, ગાય, મેઘ, હંસ વગેરે દૃશ્યમાં ચીતરાયા છે, પણ તે જડ જેવા, રમકડાં જેવા લાગે છે. દૃશ્યમાંના ઝાડ પણ અમુક જ રીતે ચિત્રિત થયા છે. ઝાડમાં બહુ વિવિધતા નથી, પણ શોભનતરાહોમાં તો અસંખ્ય નવીનતા છે. ચિત્રમાંનાં દરેક પાત્ર પહેરેલા પોશાકમાં અવનવી લાતો છે, જે ચિત્રકારે ખૂબ જ વિગતે આલેખી છે. વળી પાનામાં શોભન માટે વપરાયેલ કલ્પલતાઓનો તો કોઈ સમાર જ નથી. જૈનગ્રંથોમાં આલેખિ શોભનતરાહો તો જુદી માંગ માગી રહે તેટલી બહુલતા અને વિવિધતાવાળી છે. તેમાં પથુ, પંખી, વેલ, છુટ્ટી વગેરે સુંદર રીતે જંદ ગતિમાં આલેખ્યાં છે. વળી શોભન સાથે જૈન ધર્મના આઠ મંગલ પ્રતીકો તેમ જ ચૌદ સ્વપ્નો તો સુંદર રૂપના વૈભવથી દોર્ધા છે.

જૈનશૈલીના ચિત્રોમાં મૂળ આટલા રંગો મુખ્યતઃ વિશેષ છે. લાલ, હિંગોલક, પીળો, નીલો, સફેદ અને કાળો. જ્યારે બાકીના રંગો મેળવણીથી થયેલા છે. પણ આ શૈલીના ચિત્રોમાં સુંદરતાની ટોચ અર્પનાર સાચો મોનેરી અને રૂપેરી રંગ વપરાયો છે, જેનાથી ચિત્ર ઝળાહળાં થઈ જાય છે. ચિત્રમાં મોનેરી રૂપેરી રંગનો, દાગીના, કપડાં વગેરેમાં ઉપયોગ થયો છે. ઘણી પોથીઓ તો સુવર્ણક્ષીરી છે જે માત્ર પૂજ્ય માટે હશે તેમ લાગે છે. આ સુંદર રીતે સુશોભિત પોથીઓ અત્યારે ઘણાં જૈન ગ્રંથ ભંડારોમાં સચવાયેલી પડી છે. તેમાં મુખ્ય તો પાટણ, અમદાવાદ, જેસલમેર તેમ જ સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છના અમુક ભંડારો વગેરેમાં છે.

આ શૈલીમાં ચીતરાયેલ જૈન તેમજ જૈનેતર પોથીઓના પુરુષ પાત્રના : મુનિઓ સિવાયના : કપાળમાં “ U ” અંગ્રેજી યુ જેનું નિશ્ચક છે, અને સ્ત્રીઓનાં કપાળમાં ઝોળ બિંદી છે. આ બંને નિશાની તે વખતે કદાચ કોઈપણ સંપ્રદાયના પ્રતીક ન પણ હોય અને કપાળની શોભા વધારવા માટેના મંડન હોઈ શકે અથવા આ પદ્ધતિ એવું પણ અનુમાન કરી શકાય કે આ પોથીઓ ચીતરનારા જૈનેતર ચિત્રકારો

હશે, જેણે આ પ્રતીકો મૂક્યા હોય, અને પછી તે પ્રતીકો પણ ચિત્રોમાં ખીજ વિગતોની જેમ પરંપરામાં આપ્યા આવ્યાં હોય.

જૈન શૈલીના સૌથી દર્શનીય નમૂનાઓ કાગળ પરની પોથીઓ-માંના છે. જેમાં જૈન શૈલીના શ્રેષ્ઠ નમૂનાઓ જોવા મળે છે. આ “અપભ્રંશ શૈલી”નો પરિપાક કરી શકાય તેવા નમૂનાઓ “કલ્પસૂત્ર”ની કાગળની પ્રતોમાં છે. આમ “કલ્પસૂત્ર”માં જૈન તીર્થંકરો, શ્રી મહાવીર, શ્રી નેમિનાથ, શ્રી પાર્શ્વનાથના ચરિત્રો ચીતરેલા હોય છે. આવી “કલ્પસૂત્ર”ની ઘણી સચિત્ર પ્રતો જુદા જુદા સ્થળેથી મળી આવી છે. શ્રી સારાભાઈ નવાએ આવી ઘણી પ્રતોના બહુરંગી પ્રકાશનો કર્યા છે, તેના જાપેલા ચિત્રો પરથી પણ આ શૈલીનો ખ્યાલ મળી રહેશે.

**Stockists and Dealers
in all kinds of Minerals**

MEHTA MINERAL CORPORATION

196-5, Sion-West,

Bombay-22

—PHONE—

Office: 321876

Resi.: 572325

R. TULSIDAS & CO.

**Chemicals • Minerals
Sizing Materials**

**311, SAMUEL STREET.
BOMBAY-3 BR.**

PLASTICIZERS

for the

Plastics Paint and Perfumery Industries

DOP—Di-octyl Phthalate

DIOP—Di-iso octyl phthalate

DBP—Dibutyl Phthalate

DAP—Dialphanyl Phthalate

DMP—Dimethyl Phthalate

DEP—Diethyl phthalate

610P—Di-Alfol 610 phthalate

available from

Pioneers in manufacture of Phthalate Plasticizers

INDO - NIPPON CHEMICAL COMPANY LIMITED

Alice Building, D. N. Road,

BOMBAY-1.

Cram : PLASTICIZER

Phones : 251723—252269

ગુજરાતમાં સૌરાષ્ટ્રની ગ્રામપ્રજ્ઞના પ્રતીક ચિત્રો

—શ્રી ખોડીદાસ પરમાર

દરેક માનવીનું હૃદય અવારનવાર ઉર્મિનાં સંવેદનો અનુભવે જ છે. આવા ભાવરૂપદનોથી એનું અજેઅંગ તરંગિત થઈને, હૈયું અને હોઠ, હાથ અને પગ ક્રિયાશીલ બની જાય છે. હૈયેથી હોઠે અને હાથેપગે ઝીલાઈને તેનો ઉમંગ બહાર આવે છે, અમૂર્ત મૂર્તિમંત થાય છે. ગીત, નૃત્ય અને ચિત્રનો દેહ કંડારાય છે, માનવહૃદયમાં આનંદની પળો જ્યારે જ્યારે ઝમ્કે છે ત્યારે ત્યારે માનવી હંમેશાં કંઈક અવનવું લલિત સર્જન કર્યા જ કરે છે.

પણ માનવજીવન કાચી માટીના ઘડકા જેવું છે. તે ક્યારે નંદરાઈ જશે તે કોઈ જાણી શક્યું નથી. માનવીમાત્રથી કંઈક અભુ-ગતું પણ થઈ જ જાય છે, પણ તેનો માંભલો હલે પશ્ચાત્તાપ કરીને આ સર્વ પાપને નિવારવા તે પુણ્ય, દાન અને જ્ઞાન કરે છે; પવિત્ર ગંગા-ગોમતીમાં નાહીને પાપ ધોઈ નાખે છે. આમ દરેક ધાર્મિક હિન્દુના મનમાં યાત્રાની ઇચ્છા હોય જ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં તે જ્ઞાતો મહિમા અતિ ઘણો છે. માણસને ઘડપણની ઝાયા ઘેરવા લાગે ત્યારથી જ તેને જૂનાગઢ કે દારકાની જ્ઞાત કરવાની ઇચ્છા થાય છે. જીવને ટાકડ વાળવા અને ખેતિયું સંતોષવા સૌરાષ્ટ્રના એક ગામ-માંથી એક સાથે મળીને ૨૦ થી માંડીને ૫૦ જેટલાં વૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષો ચૈત્ર મહિનામાં જ્ઞાતોએ જવા તૈયાર થાય છે. ચૈત્ર પિતૃઓનો મહિનો ગણાય છે. તેમાં વાર નિશિ નક્કી કરી વહાણાં સગાંમાં કકોતરીઓ લખાય છે, અને જવાના દિવસે એ જ્ઞાતોએ વધાવવા સગાંવહાણાં આવી પહોંચે છે. જ્ઞાતોને ઘેર તેમજ ગામ આખામાં એક જાતનો ભક્તિભાવનો હિલોળો ત્યારે ઉછળી રહે છે. સૌ જ્ઞાતો ઠાકરમંદિરે કે ચોર ભેગાં થાય છે. બાલિકાઓ કંકુઓખાથી એમને વધાવે છે અને સૌ વાજતેગાજતે એમને પાદર સુધી વળાવવા આવે છે. સાથેનું સ્ત્રીમંડળ ધોળમંડળ ગાતું જાય છે.

‘ માટું મન રે મયુરા ફલ દુવારકા,
મારા દિશામાં શાગેકશમ ’
અમને તેડી લાવ્યાં દુવારકા. ’

આ ગ્રામજનો ભણે અભણ, પણ નિખાલસ અને કલાવાંછુ છે. તેનો દરેક ધાર્મિક કે સાંસારિક ઉત્સવપ્રસંગની મીઠી રમૂતિઓ સાચવા રાખવા ઘરની દિવાલ ઉપર તેનાં પ્રસંગાનુરૂપ ચિત્રો આલેખે છે. ગ્રામ બાલિકાઓ અને સ્ત્રીઓ પોતાની આગવી પરિપાકીએ ઘરની ઓશરીમાં કે બહાર પ્રસંગ પ્રમાણેનું ચિત્રરમણ કરે છે.

બાર પંદર દિવસનો કે મહિના માસનો વદાડ કરીને જ્ઞાતોએ મહેલાં વડીલો દેવજીવનનાં દર્શન કરીને ઘેર પાછાં ફરે ત્યારે તેના સ્વાગત માટે ઘરને વાળીઝૂડી, લીંપીઝૂપીને સ્વર્ગભવન જેવું જ બનાવવું જોઈએ ! એટલે તેવતેવડી વડુ-દીકરીઓ ઘરને લીંપીઝૂપીને

ઉજમાળું બનાવી દે છે. ઘરમાં અને ઓશરીમાં ખડીથી ઘોળ કરે ને બાકીના બધાય ભાગમાં કુંવળવાળી ગાર લીંપી નાખે છે. ઘોળેલા ભાગ ઉપર ઘરના મુખ્ય બારસાખની બાજુમાં જ્ઞાતોને ગયાને કેટલા દિવસ થયા તેની યાદ રાખવા રોજરોજ દિવસ ઊગતાવેંત જ કન્યા કે વહુ કંકાવડી લઈને ચાંદનો માંડે ને તેને ચોખ્ખાએ વધાવવાને જ્ઞાતોનું મંગળ ઇચ્છે છે. આમ રોજ એક સીધી લીંટીમાં એક એક નવો નવો ચાંદનો માંડીને દિવસો ગણે છે. કાલિદાસના મેઘદૂતની વક્ષિણી પણ ઉંબરે ફૂલ મૂકીમૂકીને દિવસો ગણે છે ને ?

‘ પેલાં બાંધી અવધમહી જે માસ બાકી રહેલા,

એડી હોંશે ગણતી, કુસુમો મૂકીને ઉંબરામાં ! *

ગુજરાતી લોકગીતમાં પણ વિરહિણી આમજ દાંડા ગણે છે.

‘ ...ભાઈને એટલું કે’જો તમારી ગોરી ધાન ન ખાય રે,

દાડા ગણે રે પોયર પાંદડે, તેજ માસ જ માસ રે. ’

ઘરમાં નવેસરથી ગારગોરમટી થઈ જાય એટલે સ્ત્રીઓ જ્ઞાતાના શુકનવંતાં ચિતર આલેખે છે. તેમાં ઓશરીમાં મુખ્ય બારસાખની બંને બાજુએ, પાણિયારે, બહારની ગારલીપેટી ભીંત ઉપર, ફળીમાં અને દોર બાંધવાની કોઠમાં પણ જ્ઞાતાનાં શોભન પ્રતીકો ચીતરી કાઢે છે. આ બધાં ચિત્રો ગામસ્ત્રીઓ પોતાની કલ્પના પ્રમાણે તેમજ અમુક પ્રતીક લઈને દોરે છે. ઓશરીમાં અને પાણિયારે ધોળ ક્યોં હોય એટલે ત્યાં માત્ર કંકુથી જ અને જ્યાં ગાર કરી હોય તેના ઉપર ધોળ-ખડીથી ચીતરે છે. પ્રથમ બારસાખની જમણી બાજુએ એક ચોરસ ચાકળો આલેખી તેમાં —કંકુથી પગલાં, સાથિયો, દેવ-દેરાં, નિસરણી, આંગો અને ડીલાંટપડાંથી શોભા કરે છે. આ થયાં જ્ઞાતાના પગલાં, તેને ‘ જ્ઞાતાના પગલાં પાછાં ’ કે ‘ પગલાં પાછાં ક્યાં ’ કહે છે. આ ચાકળામાં ઘરમાંથી જેટલાં જણ જ્ઞાતોએ ગયાં હોય તે સૌના મોભા પ્રમાણે નાનાં મોટાં પગલાંની જોડ ચીતરે છે. દેવદેરાં, સાથિયો, નિસરણી, આંગો એ સર્વ શુભ અને મંગલકારી પ્રતીકો છે. પછી તે ધોળાંક વરસો સુધી આ પગલાંમાં રંગ પૂરીને તે જ્ઞાતાની યાદ તાજી રખાય છે અને જ્ઞાતોએ ગયાના કે આવ્યાના દિવસે શક્તિપ્રમાણે બ્રહ્મભોજન જમાડાય છે. આમ પગલાં પૂજવાનો રિવાજ ‘ રામાયણ ’માં પણ મળે છે. ભરત રામની પાદુકા ગાદી પર પધરાવીને તેને પૂજે છે, તેમજ ઇ. સ. પૂર્વેના બીજા સદ્કાનાં સાંચી ભારુતનાં શિલ્પમાં તથાગતના પાદપ્રતીકની પૂજન થતી જોવા મળે છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં હજીય લક્ષ્મીનાં ચરણનું પૂજન તો સર્વવિદિત છે. દેવદેવીના ચરણપગલાં તથા ગુરુનાં મંગલ પગલાં પૂજતાં જોવા મળે છે. જ્યારે સ્વસ્તિક તો ઘણા જૂના વખતથી પૂજાતો આવ્યો આવે

*ઉત્તરમેઘ ૨૭-રા. શ્રી દિલાભાઈ

છે. સિંધુખીણમાં તેમ જ તે પહેલાંની પાળાણુદાની ચિત્રકલામાં પણ સ્વરિતક પૂજના અણુસાર દેખાય છે. બૌદ્ધ જૈન તેમજ હિન્દુધર્મમાં તો તેની સૌ પ્રથમ મંડણી થાય છે. જમણા હાથ તરફ ચારે દિશા-ઓમાં ફરતો સાથિયો મંગલકારી લેખાય છે. જ્યારે શ્વેત આંખાની પૂજન પણ છેક પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી ચાલી આવે છે. મોહે-જો-દરોની મુદ્રા ઉપર પણ જુદાં જુદાં શ્વેત આંખાની છાપ ઉપસાવેલી છે. કલ્પશ્લોકની ઉપમા શ્વેતનું જ બહુમાન છે. ગ્રામપ્રજાએ એ લીલુડા આંખાને એ સ્થાન આપ્યું છે. તેનાં પાન મંગલકારી, ફળ મધુરં અને જાંવડો સુખકારી લેખાય છે. સમગ્ર આંખો એ વિશાળ કુંડુનું પ્રતીક છે. તેથી જ વારસોની વંશાવળીને 'આંખો' કહે છે. આ આંખાનું આલેખન એ રીતે થાય છે. એકમાં સીધા સોટો કરીને બન્ને બાજુથી ડાળખાં કાઢી તેમાં લીટા-લીટા કરીને પાંદડાં મૂકે છે. અને મીડા મૂકીને ફળ ટાંગે છે તો બીજામાં ચોકડી જેવો ચાકાર કરીને ઉપર એ કે ત્રણ લીટીઓ કરીને દોરે છે. યોગ લીપેલી લીંત પર કંડુથી અને ગારડીપણુ ઉપર યોગી ખડીથી સગી કે દાનણુ ઉપર ૩ ચડાવીને આ આંખાના ચિત્રો આલેખાય છે. આવા અમૃત આંખાના લોકગીતો પણ મજાનાં છે.

કિયાભાઈ ઘેર અમરત આંખો રોપીઓ,
કિયાભાઈ ઘેર આવે વળતી જાંવ,
તું ખોડે રે મારા કલિયા પરની કોયલ.

આ જત્રા તો આત્માને મંગલ રંગ ચડાવવાનો અનોખો શુભ પ્રસંગ છે. જત્રાણુ અને ઘરમાં માણસોનાં મનમાં ફૂડકપટ ન રહેવું જોઈએ. તેથી જત્રાણા ઘેર હમેશાં આનંદમંગલ ગવાય છે અને રોજ ચાક પુરાય છે. તેમાં ઘરના ઉંચરા પાસે કુંમકુંમ પગલાં ચીતરી તેની આબુઆબુ ચડતી દેરડી, એટલે જુવારના દાણાની નાની દગલી કરાય છે, શગવાળી એ દગલી નાનકડી દેરી જેવી લાગે છે. વળી જ થી દસ મીડાંની પ્રતીકાત્મક દેરડી પણ આલેખાય છે. જત્રાણુ તો સ્વર્ગના અધિકારી-ત્યાં પહોંચવામાં એમને સરળતા કરી આપના સ્વર્ગની સીડી પણ ચીતરાય. જત્રાનાં આ બધાં મંગલ પ્રતીકો છે. સૌ ગ્રામજનો આ પ્રતીકોને રૂડીપેરે એળખે છે. કોઈ કોઈ ઘેર તો હોંશીલી વહુદીકરીઓએ વાનેવધનાં રંગરંગીન તોરણ, ચાકળા અને કાનગોળીના રુડાં ચિત્રોથી શોભાની શગ ચડાવી દીધી હોય છે.

અમર્યાં જે ગામડાંમાં મુખ્ય બારસાખની બન્ને બાજુમાં કંડુથી અમુક પ્રતીકો તેમ જ સંજાઓ તો ઘેરઘેર ચીતરેલી હોય જ છે. આ બધાંની પાછળ પણ કંઈ ને કંઈ અર્થ કે ભાવના સમાવેલી છે. ઘરમાં વહુદીકરીઓ જે વસ્તવસ્તોલાં કરે છે તેની પૂજના પ્રતીકો એ બારસાખે કે પાણીઆરે જ આલેખે છે. જેમ વડોને મન જત્રાનું મહત્ત્વ છે તેનાથી વધારે સૌઆગ્યવતી દુલનારીને મન ખોળાના ખૂંદતણનું મહત્ત્વ છે. ઘરખાર સૌ રૂડાં રૂપાળાં હોય પણ આંગણે ને ઉંચરે બાજો સાદ ન હોય, આનટીનો માગતાર ન હોય તો ઘર સૂનું લાગે છે. એટલે કુલવધુઓ મકરસંક્રાન્તિથી થોડિયા (પારણા)નું વ્રત આદરે છે. તે આરંભાય ત્યારે એ ઘરના બારસાખ પાસે લીંત ઉપર એનું પૂજનપ્રતીક થોડિયું દોરીને રાણી સંદલનું ત્યાં પૂજન કરે છે. સંદલ માન્યતાથી દેવી છે અને આ વ્રતથી પ્રસન્ન થઈને એ ઘેર પારણું બંધારશે તેમ તેઓ માને છે. કંડુમાં ખોજેલી આંગળીથી મોરવાવા,

દાંડી અને ચાર પાયાવાળા, સાવ જ સાદા અને સરળ આકારે એ થોડિયું ચીતરે છે. એમાં ખોયા જેવો આકાર કરી વચ્ચે ચાંદલો કરે છે, આ ચાંદલો તે વળી બાજકનું પ્રતીક. એ પછી રોજ તે આ પ્રતીક ઉપર ચાંદલો કરી એને ચોખાએ વધારી વ્રત ચાલે તેટલા દિવસ તેની પૂજ કરે છે. માન્યતા મારે થેલો ગ્રામનારી દરતાંફરતાં ગાય જ છે ને ?

‘ઘરને વાંલું રે થોડિયું’, થોડિયાને વાંલાં લાગે બાળ,
બાળને વાંલી રે વાટકી, વાટકીને વાંલાં લાગે દૂધ.’

તો ગામડાંની કુંવારકાઓ વળી ટીલીવ્રત રાખે છે. રોજરોજ બારસાખ પાસે ચાંદલો કરી એને વધારીને પછી ૧૧ કે ૧૩ કન્યા અથવા સુહાગન સ્ત્રીઓનાં કપાળમાં એ ચાંદલો કરી આવે છે. નાનપણમાં આ વ્રત કરવાથી તેનો ચાંદલો-ચૂડકો અખંડ રહે તેવી માન્યતા છે. આ ઉપરાંત કન્યાઓ નિસરણી અને સાથિયાનું વ્રત પણ કરે છે. તેના પ્રતીક પાણિયારે કે બારસાખે કંડુથી દોરીને રોજ સવારે તેની પુજ કરે છે. સાથિયો સાસરવાટમાં તેમ જ પિયરપંથમાં બધું મંગલ રાખે, અને નિસરણી સ્વર્ગની સીડી બની રહેશે તેવી માન્યતા તેની પાછળ છે. માલદોરને તેમજ ઘરના માણસને નાગ કરડે નહીં તે માટે લોકનારીઓ શ્રાવણ વદ પાંચમને નાગ પાંચમ તરીકે એળખે છે. તે દિવસે ઘરના સ્ત્રી કે પુરુષ નાગપાંચમ રહે છે. ઘરની સ્ત્રી સાંજે પાણિયારે નાગનાગણનું જોડું કે નવકુળ નાગનું આલેખન કરીને ઘીનો દીવો કરી તલવટ અને બાજરાના લોટની કુસેર જારે છે, સૌરાષ્ટ્રમાં તો ઘેરઘેર નાગપાંચમે આવું નાગપુજન થાય છે. હડપ્પામાંથી મળેલી એક મુદ્રામાં કોઈ દેવતા પાસે ફેણ ચરાવીને ખોડેલાં નાગનું આલેખન છે. લોકો ધૂંટણિયે પડી તેની પૂજ કરે છે. આ જોતાં લાગે છે કે તે વખતે પણ નાગપુજન થતું હતું. અર્જુને ખંડવરન બાળીને નાગ લોકોને તગડી મૂક્યા હતા જે પહાડની ઘાટીમાં નર્મદાની આસપાસ તેમજ સૌરાષ્ટ્રમાં જઈને વસ્યા હતા તેમ મનાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણે સ્થળે નાગ સાથે સંબંધ ધરાવતા નામો અને ગામો મોજૂદ છે. નાગવૈદિક દેવતા તો નથી જ. પરંતુ પાછળથી હિંદુ, બૌદ્ધ, જૈન સ્વધર્મમાં તેને સ્થાન મળ્યું છે. રામના એક અનુજ સાથે નાગકન્યા કુમુદવતીના લગ્નને તેમજ પદાભારતમાં અર્જુન નાગકન્યા ઉલૂપીને પરણ્યા હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. ઇ. સ.ની પ્રથમ સદીમાં નાગના શિરપો પણ થયા છે અને ગુપ્તકાળમાં તો ચિત્રો પણ ઘણાં થયાં છે. જેમાં તેનું મનુષ્યદેહી નાગરાજ તરીકે તેમજ સર્પ તરીકેનું આલેખન જોવા મળે છે. જગદેવ પણ શેવ નાગનો જ અવતાર મનાય છે ઘણાં ગામને પાદર શરમાગિયા દાદા (નાગ)ની ખાંભી પણ કંડારેલી હોય છે. સાપ કરડે ત્યારે લોકો તેની માનતા કરે છે. વડવાણ નજીક તો શરમાગિયાનો એક લોકમેળો પણ ભરાય છે પણ ઘરમાં તો નાગદાદાનું સ્થાન પાણિયારે જ હોય છે. પણ લોકપ્રજ્ઞએ તેને કયા કારણથી પાણિયારે પુજનમાં એસાડ્યા હશે તે નિશ્ચિત થતું નથી. ઘરની સ્ત્રી આંગળીથી ભીનું કંદુ લઈને નાગ-દાદાને સમયોચિત ગદ આલેખે છે. તે ગદની ચાર દિશાએ ચાર ખુદ્દા દરવાજા રાખે છે. નાગનું સ્થાપન આ ગદમાં જ મંડાય છે. ગદ સિવાય બીજે તેનું આલેખન કરતી નથી. ગદની વચ્ચેવચ્ચ નાગનાગણનું જોડું ચા પાંચ, સાત કે નવ નાગ આલેખાય છે.

પ્રત્યેક વ્યક્તિ (અહિંચર) પાટલા ઉપર નવકુળ નાગ અને વીંછી પણ ચીતરીને પુજે છે. નાગ સ્થાપન માત્ર કંકુથી જ આલેખાય છે. પણ હોંશીલી સ્ત્રીઓ કંકુ સાથે કાળા રંગનોય ઉપયોગ કરી એક નાગ કાળો અને એક નાગ રાતો આલેખે છે. લાલ અને કાળા રંગથી બનતી એ વળવળિયા લાન ખરેખર સુંદર લાગે છે. નાગના મઠ પણ ગોળ અને ચોરસ આકારના કરી તેમાં પોતાની કલ્પના પ્રમાણે સુશોભન કરે છે. નાગની આસપાસ ડીઝાં ટપકાં ઉમેરીને ગ્રામસ્ત્રીઓ આખું આલેખન એવું રૂપાળું બનાવી દે છે કે ખડી થોળ્યા પાણિયારની એક કાયમી શોભા જ બની રહે છે.

પેટના જળમાં અને માલદોરનું ઓખાથી રક્ષણ થાય તે માટે ચૈત્ર વદ ૧૩ને દિવસે ઓખાના દેવ કાકા બળિયાની પૂજા પણ ગ્રામ સ્ત્રીઓ કરે છે, તેને 'દોકળા તેરસ' કહે છે. તે દિવસે સ્ત્રીઓ ગોળની કઠી અને ઘઉંની રાટલી જ ખાય છે. સાંજકના નમતા પહેરે કાકા બળિયાનું પ્રતીક ઓખાને તેની પૂજા કરે છે. કાકા બળિયાને ઓરી, અછબડાં, નુરખીખી વગેરે રોગના દેવતા માનવામાં આવે છે; તેથી તે ઘેર ઘેર પુજાય છે. તેનું પુજન પણ પાણિયારે જ થાય છે. પ્રથમ કંકુથી ચાર દરવાજાઓ ગઢ ઓખાને અંદર કાકા બળિયાની જોડી ચીતરી, આબુખાબુ બાળકનું થોડિયું, સાથિયો વગેરે શોભાને આલેખે છે. કાકા બળિયાની એ માનવાકૃતિઓ અલ્પકાલ સાથે દોરાવા છતાંયે સુંદર લાગે છે. આ આકૃતિઓને પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં આલેખાયેલાં માનવ આકારો સાથે સરખાવી શકાય. પણ પ્રાગૈતિહાસિક ચિત્રોમાં સ્ત્રી-પુરુષોને અલગ તારવતી ઓળખ સંજ્ઞાઓ છે, જ્યારે કાકા બળિયાના જોડાંમાં સ્ત્રી-પુરુષનો ભેદ નથી દેખાતો. શરીરના અંગ-ઉપાંગોની પણ ખાસ વિગતો હોતી નથી. ગોળ માથું, પેટનો લાંબો લીટો, એ હાથ અને એ પગ આટલી જ વિગત આલેખાય છે. પણ તે જોતાં જ માનવ આકાર સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. આ કાકા બળિયાની એક દંતકથા સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત છે. મહાભારતના યુદ્ધ વખતે ચિત્રાંગદ-અર્જુનનો પુત્ર બાહુવાલન લડવા આવ્યો ત્યારે તેની માતાએ તેને સત્યના પક્ષમાં રહીને લડવાનું કહેયું. યુદ્ધ વખતે એ જોવાં તેનું માથું કાપીને મુખ્ય ધ્વજ ઉપર આરોપિત કરેલું. આમ તેણે મહાભારતનું યુદ્ધ જીત્યું. એ પછી તેનાં એ પાકાં અમરત્વ મળ્યું. અને તે કાકા બળિયા તરીકે સ્થપાયું. એટલે કાકા બળિયાના મંદિરમાં માત્ર ડોકું જ પુજાય છે. કાકા બળિયાનું આલેખન પુજન ક્ષત્રિયવર્ણમાં રજપુત કાઠી, ગરાસિયા વગેરેને ઘેર પાણિયારે નહીં પણ ઘરડી અદર કમાડ ઉઘડે તેની પાછળના ભાગમાં જ્યાં જરૂરી ન દેખી શકાય ત્યાં ચિતરાય છે. તેનું કારણ એ જ કે તે મહાદાનું ચિત્ર છે. એટલે જો તે પાણિયારે હોય તો લડાઈમાં જતાં ક્ષત્રિયવીરોને ઓરડાં બહાર નીકળતાં પ્રથમ દર્શનમાં જ તેનું મુખ દેખાય અને અપશુકન થાય.

દિવાળી જેવાં સપરમા પરવામાં તો સર્વ વર્ણોમાં ઘેર ઘેર ઉંચર પુજાય છે. ઉંચરને નૃસિંહ ભગવાનનું સિંહાસન માનવામાં આવે છે. તેથી તેના પર મંગલ સાથિયો દોરી જુવાર કે ઓખાથી તેને વધાવે છે. ઉંચરાના નીચેના ભાગમાં ઓસરીમાં કંકુથી લખમીજીના પગલાં, સાથિયા, દેરડી અને ખંપાળી દોરે છે. આ સર્વનો અર્થ એવો થાય છે કે આખું વર્ષ સુખમય જાય અને મુખ જ અરક્ત વધે. ખંપાળીયે ખંપાળીયે લખમી અને ધનના ઢગ

દસરડાય તેવી સમૃદ્ધિ આ નવાં વર્ષ ધરમાં આવે. ઉગળિયાત વેપારી વર્ણમાં વેપારીઓ લખમીજીની સાથે ગણપતિને પણ પુજે છે અને નવા ચોપડાના આરંભમાં તેનાં પ્રતીકચિત્રો આલેખી વેપાર વણજમાં રતનાકરસાગરની મહેર અને એકના સવાયા થાય એવો આશીર્વાદ માંગે છે.

આ બધાં પ્રતીકો મોટા ભાગે સ્ત્રીઓ જ આલેખે છે. પણ કેટલાંક પ્રતીકો પુરુષો પણ આલેખે છે. પરંતુ તેઓએ સિંદૂરને ધીમાં કાલવીને આંગળીથી દોરે છે. જો કે પુરુષો ખાસ વ્રત વસ્તોલાં તો કરતાં નથી, પણ તેઓ શક્તિના ઉપાસક હોવાથી ખોડિયાર, ચામુંડા, બલ્લાળ વગેરે દેવીઓના ભક્તો હોય છે. આ દેવીઓ સૌરાષ્ટ્રમાં કુળદેવીઓ તરીકે પુજાય છે. તેના નૈવેદ્યને દિવસે પુરુષ દેવીના દૂધાને કે ત્રિશૂળને સિંદૂર લગાડે છે અને બાકી વધેલાં સિંદૂરથી દેવીનાં ચાનકે તેમજ ઘરના મુખ્ય કમાડ ઉપર એના પ્રતીક રૂપ ત્રિશૂળ આલેખે છે, ત્રિશૂળના ત્રણ પાંખિયામાં વચ્ચે દેવીના માથાની અને આબુખાબુ એ હાથની કલ્પના હોય તેવું લાગે છે. કોઈ સોની મહાજનની દુકાને કે બુહારની કોઠે કરી ત્રિશૂળ વચ્ચેના પાંખિયાની બંને બાજુ આંખો દોરે છે. તે જાણે કે દેવી હાજરા-હજૂર બેસી હોય તેવું લાગે છે. આ ત્રિશૂળને આગ્રશક્તિનું પ્રતીક માનવામાં આવે છે. કોઈ તોર્તિય આડના થડ કે નદી કાંઠાની બેંકાર બેખડો યા મોટી શિલાઓ ઉપર ત્રિશૂળનાં પ્રતીક દોરીને ઘણા લોકો પુજે છે. આ ત્રિશૂળનું આલેખન ઘણું પુરાણું છે. મોહો-જો-દરાની એક મુઠામાં પશુપતિદેવ યોગાસન લગાવીને બેઠા છે. તેના માથા ઉપર ત્રણ અણીવાળું એક શસ્ત્ર છે. તે જમાનાનું એ સમ્માનિત શસ્ત્ર લાગે છે. કારણ કે તે પશુપતિદેવને માથે સ્થાન પામ્યું છે. શિવ સંપ્રદાયની સાથે સંબંધિત હોવાથી પાછળથી તે શિવની અધ્યાંગતા શક્તિના પ્રતીકરૂપ બની ગયું લાગે છે.

ગણપતિદાદા તો આદ્યસ્થાપન માટેના દેવ છે. સૌ પ્રથમ તેની પૂજા થાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં વૈશાખ સુદ ચૌથ 'ગણેશ ચૌથ' મનાય છે. તે દિવસે ગણપતિને સિંદૂર ચોપડીને લાકડાં જારે છે. અને વધેલાં સિંદૂરથી ઘરના બારખાખ, બારણા અને ડેવીના બારણા તેમજ સાખ ઉપર પુરુષ ઘી-કાલવા સિંદૂરથી થોડાક પ્રતીકો આલેખે છે. તેમાં 'ચડતી દેરડી', 'શ્રી લાલ-શુભ', તેમ 'શ્રી લાલ સવાયા' આ મુખ્ય હોય છે. ગણપતિદાદા સર્વ વિઘ્નહરી, વેપારવણજ અને ધંધામાં તેમજ ખેતીવાડીમાં ચડતી કળા રાખે તેમ આ બધા પ્રતીકો સૂચવે છે.

ગામના શુકલ કે ગોર વારતુ પ્રસંગે, લગ્નપ્રસંગે ગણેશ સ્થાપન અને ગોત્રીજ સ્થાપન કરે છે. કાર્ય નિર્વિઘ્ને પતી જાય તે માટે આ સ્થાપન કરે છે. કાર્ય નિર્વિઘ્ને પતી જાય તે માટે આ સ્થાપન મંડાય છે. આ આલેખનો ગોર બીનાં કંકુથી આંગળીવડે હમેશા ઘરની અંદર જ દોરે છે તેમાં પણ ચોરસ મઠ ચીતરીને ઉપર ત્રિકોણ છાપડાં દોરે છે. જે ઉર્ધ્વતા સૂચવે છે. જેથી ઘરના તેમજ લગ્નજીવનની હમેશા અખંડિતતા રહે તેવું મનાય છે. ગઢની અંદર ગણેશનું સ્થાપન થાય છે. તેમાં સ્વસ્તિક, દેરડી, મીંડા વગેરે આલેખે છે. ઘણા સ્થળે ગોર, ફૂલ, પાંદડા, મોર વગેરેના શોભાને પણ આલેખીને આખા ગોત્રીજ સ્થાપનને સુંદર રીતે શણગારે છે.

Phone : 376841
Gram : SCRAPYARD

Phone : Office : 3845
Resi. : 4637

H. MANSUKHLAL & Co.

EXPORTERS OF IRON SCRAP

Branch :
2nd Lane,
Darukhana,
BOMBAY-10

Head Office :
Old Port,
Shamaldas Road,
BHAVNAGAR

With Best Compliments From

VORA BROTHERS

Phone : Office :- 324134

Resi. :- 476637

Specialits in
BAULTS, NUTS AND
GENERAL MERCHANT

34, Bibijan street,
BOMBAY-3

: Branch :

BOMBAY NUT AGENCY

202 Nagdevi street

BOMBAY-3

Phone :- 32937

આ બધા પ્રતીકોમાં સ્ત્રીઓના તેમજ પુરુષોએ દોરેલા આલેખનોમાં માધ્યમ તેમજ આકાર બંનેમાં ફેર પડે છે. સ્ત્રીઓએ દોરેલા પ્રતીકોમાં વિશેષતઃ મૂર્તપ્રતીક આકૃતિઓ વિશેષ છે જ્યારે પુરુષોએ દોરેલા આલેખનોમાં મુખ્યત્વે માત્ર એકથી બે પ્રકારની જ આકૃતિઓ જ છે. બાકી મીડાઓની સંજ્ઞાઓ અને અક્ષરો છે. સ્ત્રીઓના આલેખનો માત્ર પાણીમાં લીજવેલા કંકુથી અને કોઈવાર સાથે બીજો રંગ લઈને કરેલા હોય છે. જ્યારે પુરુષો માત્ર સિંદૂરને ધીમાં કાલવીને તે વડે જ દોરે છે. પુરુષો અને સ્ત્રીઓ આલેખનો હાથની આંગળી વડે જ દોરી શકે છે પણ સ્ત્રીઓ કોઈવાર દાતણ કે ડૂંડાની પાતળી દાંડી પર ૩ વીંટી તેનો પીંછી તરીકે ઉપયોગ કરે છે. વિશેષતઃ પ્રતીક ચિત્રનો રંગ લાલ જ છે. તેમાં કંકુ અને સિંદૂર મુખ્ય છે. લાલ રંગ મંગલ અને શુભકારો મનાયો છે. તેથી જ માંગલિક પ્રસંગોએ કંકુના ચાંદલા થાય છે. સિંદૂરનો રંગ બલિદાન, શરવીરતા અને શક્તિના પ્રતીક રૂપ લેખાય છે. તેનો ઉપયોગ સૌરાષ્ટ્રમાં મુખ્યત્વે પુરુષો જ કરે છે. ગ્રામદેવીને સિંદૂર જ ચડે છે. હનુમાન, ગણપતિ, ખોડીયાર વગેરે દેવોને દેવત્વની આભા દેખાડવા સિંદૂરનો જ ઓપ ચડાવાય છે. આ પ્રતીક આલેખનો લોકોની ધાર્મિક શ્રદ્ધા તેમજ વહેમથી ઉત્પન્ન થતી બીજો લીધે પણ થાય છે. સદીઓના વહાણા વાયા છતાં આ આલેખન હજી એ રીતે ઘુંટાતા મંડાતા આવ્યાં છે. માતવજીવનમાં પુનઃ, ધર્મ, વહેમ, મંત્રતંત્ર અને શુભાશુભની માન્યતાઓ તો માત્ર ઇતિહાસ જોડેલી જૂની છે. પૂજા, બીજ, વ્રતીયત્વ, મંત્રતંત્ર અને શુભાશુભની માન્યતાઓએ જ માતવજીવનમાં દેવ, દાનવ, માંગલિકતા કે ભયંકરતા માટે અવનવા પ્રતીકો ઉપસાગ્યા છે. જેમાં પાછળથી કલાતત્વ પ્રવેશ્યું ને તે આકારો અમુક સુંદર પ્રતીક બની પૂજવા લાગ્યાં. જો કે જાતિ ભેદે તેમાં થોડી ઘણી ભિન્નતા તો થઈ જ છે, પણ તેનું મૂળ તત્ત્વ તો એમને એમ જ છે.

ભારતમાં પ્રતીકોની પુખ્ત ઘણી જૂની છે, તેમાંથી ઘણાં પ્રતીકો તો પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી માંડી, હડપ્પાની સંસ્કૃતિમાં પણ દેખાય છે. સ્વારપંક્તિના પુરાણકાળ, બુદ્ધકાળ વગેરેની સદીઓ વચ્ચેની અભ્યારના ગામડાંના ઇંટ માટીના ઘરો સુધી છે. તેની સાંકળ અત્યૂં સચવાઈ રહી છે. આ ગામડાંમાં થતાં આલેખનોમાંની ઘણી સંજ્ઞાઓ તો લોકલમાંથી મળેલી. મુદ્રા ઉપરની લિપિ જેવી છે. આ સંજ્ઞાઓ તે કાળમાં શાનાં પ્રતીક રૂપે હશે તે આપણે જાણી શકતા નથી. પણ વર્ષોથી આવતી અત્યૂં આ સંજ્ઞાઓમાંથી થોડીઘણી સૌરાષ્ટ્રના પ્રતીક આલેખનોમાં સચવાઈ રહી છે. આના મૂળમાં શાની અસર હશે તે તો તેના જ્ઞાતા જ વિચારીને કહી શકે.

(કુમારના સૌજન્યથી)

* * *

પાકે લળૂંબ ઝળૂંબ થતી શરદ ઋતુ પુરી થાય અને શિયાળુ તૂર-વા ફરકવા માંડે કારતક પુરો થાય ને માગશરના મંડાણ થાય ત્યાં તો લોકો ય ખળાશેરો ઉડેલીને કામ આટોપવા માંડે. દેવદિવાળીએ તળથી ઠાકોરના લગન ઉજવ્યા પછી જ લોકો દીકરી-દીકરાના લગન માંડે. આમ ગામેગામ માગશરથી જ ભંગીના દોલ ઢપ્પકવા માંડે.

સૌરાષ્ટ્રમાં ગામેગામ વિવાહો ઉમડે ત્યારે રાત્રે વાળુપાણી કરીને બૈરાંઓ લગન ગાળે ઘરે બામતી રાતે લગનના ગીતો ગાવા માંડે.

“પાછલી પછીતે માંજા છે ગણેશ રે,
બાર સાખ લખજો પુતળી રે,
ઈ પુતળડી, ઇ પાતળડી...ભાઈ ઘેર નાર રે,
... વહુની ચૂંદડી રે”

આમ સૌ પ્રથમ ગણપતિદાદાની સ્થાપનાના ગીતો ગવાય છે. દૂંદાળો, દુઃખલંબજો દાદો સર્વવિધન દૂર કરી રંગેચંગે વિવાહ ઉડેલી દે છે.

ઘરમાં દીકરા કે દીકરીના લગન લખાય સારથી જ ઘરનું મોટું ભાગનું કામ સ્ત્રીઓના માથે આવે છે. તેથી સ્ત્રીઓ આખો દિવસ લગન પહેલાં કામમાંથી બંધુ માથું નથી કરી શકતી. ગામડાંનાં માટીના ખોરડાં અને ચોમાથું માથેથી ગયું હોવાથી ગાર-લીપણ ધોવાઈ ગયેલાં છે, ખોરડું જ કેવું ભુડું નભર્યું લાગે છે. અને આવે ખોરડે વેવાઈવેલા જન લઈને આવે તો ઘરનારીયું લાજ મરેને? હજી તો લાણી ખળાંતો થાકેય નથી ઉતર્યો ત્યાં વિવા માંડ્યા તેથી જન લઈને આવતાં વેવાણો આવું ખોરડું જોઈને જ ગીત ગાય છે.

“મેં રે.....વેવાઈ તને વારીઓ રે,
કારતક માગશરના લગન ન લખ,’
તારા ઘર દૂગળાં રે.
દૂગળાં છે ત્રર ઠેરી નાર ખોરડે નથી ગાર,
છોડાં લગમણ રે.”

આ ઘરનારીની ઓછી ક્ષેત્ર કહેવાય! ઘર તો બૈરાં માણસનું જ. તેથી ઘરમાં લગન લખાય કે ઇધરતીધર કામ પડતું મુઠ્ઠો સ્ત્રીઓ ધૂળ ખાણે જઈ રૂપાળી પતાસા જેવી ધોળી ગોરમટી ખોદી લાવે, અને તે ધૂળમાં મળતી લાડુડી જેવી થોડાંની લાદ લાંગી ભાંગીને નાખી સુંવાળાં રેશમ જેવાં ગારિયાં નાંખે. ઇ લાગેય કેવાં રૂપાળાં!

“કંકુડાનાં ગારિયા નાંખાવો,
દિંગોળોની પાડો ઓ કળી રે.”

આની રૂપાળી ગારથી ઘરનારીઓ ઘરને લીંપીગૂંપીને રૂપાળું બળુછળુની બીકો આવે તેવું બનાવી દે છે. આમ ગાર લીપણ બે ત્રણ દિવસે સુકાઈ જાય એટલે ઘરના મોવડના ભાગમાં પાણિયારે બારસાખ પાસે, ટાંકામાં બધે જ ખડીનો ધોળ કરી દે છે. ઘરની અંદર અને પાછળ પછીતે ગાર એમને એમ લાગે છે. આમ ઘરની એકશરી, પાણિયાડં ધોળાઈ જાય એટલે તેના પર ચિત્રો ઓળખચિત્રો કાંદે છે. તેમાં રંગ સામગ્રી નહીંવત જ છે. ધોળેલી ભીંત હોય તો લાલ ગેડ અને પીળી માટીને ફૂલડી કે પાટીયામાં પત્તાળી તેનાથી પોતાની કલ્પના પ્રમાણેના મનગમતાં આલેખન ચિત્રો દોરવા માંડે છે. ભીંત થર એકલી ગાર જ હોય તો ધોળી ખડી પીળી માટી અને ગેડનો ઉપયોગ કરે છે. ઘરના બાર-

સાખ ઉપર પ્રથમ ગણેશને જ ચિતરે છે. પછી તો ઘરની લખમી જેવી વધુને જ પૂતળી રૂપે ચિતરે છે. રૂપાળી તો કેવી બાણે કે ચંદ્રમાનાં તેજ! અને પછી તો ચિતરનાર ગ્રામનારીનીય કલ્પના જે રંગતે ચડે છે તે વાંસની સળી ઉપર રૂં વીંટાળી કે હાથની ચપડીમાં લુંગડું રાખી તે માંડે છે ચિતરવા. લીલુડી ભોમકાનો આંખનો, ઘટા-ભર્યાં વડો અને કાતગિયાળો સાંઠો, નીલવર્ણી ડોઢાણા મોરસા સાથે આંડી ઢેસડી ઝાડવે પોપટ પટે લીલુડાં માથાંને રાતુડી ચાંચુ હજારતા બાણે વેદ લાણે! બેઠણુ ચઢકલડીના તો કોઈ પાર જ નહીં, એ ચિત્ર વચ્ચે જ્યાં જગ્યા રહી ત્યાં નાનકડી ચકલી તો હોયજ. વનરાજના વનપંખા ભેળો મજાગતો હાથાડો દોરે ને તેને માથે અંજાડી ધનગતલી તેજને માથે પીતળીયા પલાણુ અને સવાર ગોરીનો સાયમો દૂધે ભરી ગોરી ગાવડડી અને ચટાપટાળો ચિતરે તેની કડ તો મૂડીમાં સમાય તેવો વળાંકવાળો. અને પછી તો કંઈ કેટલાંય દીઠાં અણદીઠાં શોભતો ગ્રામનારી પોતાની મન ઉદ્ધિભિજ્જ કલ્પનાથી દોરે રાખે તેમાં માત્ર ઘણીવાર આકાર દુબલ ન પણ હોય, દેખાય માત્ર કલ્પનાનું અભિજ્જત મનભર ઉડુચન, આમ મોઢાળ કલ્પના ભોમમાં વિહરતી અને લાંબા પટપર ચિતરતી લોકનારીને ત્યાં પ્રમાણમાપ કે રંગ ન્યતાનો તાળો ન હોય હોય ત્યાં તો નરી કલ્પના શોભા. એ શોભામાં રાસતી એ સ્ત્રી અવનવાં ચિત્રો દોરેજ જાય છે. અને ભીંત દોરતી ઘરની પછીત બધે જ ભીંતની ભીંત ચિતરી કાઢે છે. પણ, પંખી અને વન પછી આવે છે કાનગોપી, લીંપ્યા સ્વચ્છ ઓળિયા જેવું જ લોકનારીનું હૃદય. તેમાં જ કાનગોપીનો વાસ. કાનગોપીના ઘણાંય ગીતો તેણે રાસડામાં ગાયા છે એ કાનગોપીને ને ધમ્મર વસોણું વસોવતાં ભીંતે આળેખે છે. જેમકે:-

“ઉપલે તે નેતરે કાનેજ કાળા.
હેડલે રાધાજ ગોરા ર લોભ;
આજ માંહે વસોણું વાર છે ર લોભ.”

આમ મહિયારી અને કાનજ મારાજ,કાવડવાળો સરવણુ, ઘરની સાજ સામઘી, ફૂલછોડ, કંચાળું ને ચાકળો, ચાકળે તો વરલાડલા ને એસારસો બેશને! તેથી જ તે,-

“એસર નાંખેને ચાકળા રે,
ધૂધરીયા કાળો આળેક;
એસો ને વરરાજિયા રે”.

આમ તોરણુ ચાકળા તો રૂડી ઘરની શોભા. વળી જનતો અગનગાડીમાં કે ચીલી બસમાં આવે તેથી ઘરને ખૂણે દેહગાડી ને બસ ચિતરી કાઢે. અંકાશે બેઠણું ‘બલમ્’ પણ રહી ન જાય અને ઝાડવે ઝાડવે વાગવું પડવમ દોરે. આમ ગ્રામનારી હેડે ચડે એટલું ચિતરેજ રાખે; બસ ચિતરે જ જાય, આ બધાંય ચિત્રોને આળખ-ચિત્રો કહી શકાય. જે બસ ગોહિલવાડના કંઠાળના ગામોમાં વધારે ચિતરાય છે.

સૌરાષ્ટ્રના ગામડામાં ખરક, કોળી, પલેરાળ અને આયર તેમ જ કોઈ ખેડૂતની સ્ત્રીઓ આવાં ચિત્રો કરે છે વાઘરી અને ભંગી જેવી પશાન કામમાં પણ કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓ ચિત્રો આલેખે છે.

જનિઓ બુદીબુદી હોવા છતાં તે ચિત્રોના આલેખન અને શૈલિમાં ફેર નથી થતો. ઘરેડ અને રીત તો સરખી પણ સૌનું આકાર વૈવિધ્ય મૌલિક હોય છે. કોઈવાર ઓળખચિત્રોમાં ગળી, લાકરંગ, લીલોરંગ વગેરેનો ઉપયોગ ગ્રામસ્ત્રીઓ કરે છે, પણ તે તો જવડે જ. આવાં ચિત્રોમાં લીટી ભૂરા રંગની ફરી તેમાં વાનેવધના રંગ પૂરે છે. પણ આવાં વધારે રંગીનચિત્રો બહુ શોભતા નથી. જ્યારે ખડી અને ઝેરના ચિત્રો ગાર કે ધોળ ઉપર ઓહોના શોભે છે. ઓળખ ચિત્રો, એ માન-વીની પ્રાથમિક કક્ષાની ચિત્રની નજદીક એસે તેવાં છે. આ નારી-ઓએ વસ્તુ, આકારનું હાર્દ સમજ તેને સાદું શોભન પ્રતીક બનાવી, પોતાની હૈયા ઉકલતથી આ ચિત્રો દોરી કાઢ્યા છે. પણ આ ચિત્રો ‘સ્ત્રાષ્ટકાઝડ’ વધારે છે. ગ્રામજનતા આ ચિત્રોને મનભર રીતે હોંશથી માણે છે, એ જ દોર્યાની સાર્થકતા છે ને? તેથી જ લગ્ન કે પારાયણ જેવાં ઉત્સવોમાં લીંપ્યા ગૂંપ્યા ઘરે સ્ત્રીઓ આવાં ચિત્રો હોંશે હોંશે આળે પણ દોરે છે, જે ભરત કામના આળેખ જેવાં છે, છતાં દરેક ચિત્ર આકારમાં તે તે નારીની મૌલિકતા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

(ઉત્તરાના સોજન-વથી)

JAYANT CHEMICALS

(Prop. : HIMAT PANDYA)

- : DEALERS IN :-

INDUSTRIAL SOLVENTS,
HEAVY & FINE CHEMICALS

DREAMLAND,
Opp.Rly.Station,
GOREGAON (East)
BOMBAY-63 (N B)

ગુજરાતની સાંપ્રત કલા.

—શ્રી જ્યોતિ ભટ્ટ

પારંપરિક ભારતીય કલાના ઇતિહાસમાં ગુજરાતનું પ્રતિનિધિત્વ ઘણું ઓછું જોવા મળે છે. મૂર્તિશિલ્પમાં મોઢેરાના સૂર્યમંદિર તથા આજુના જૈનમંદિરોમાં થયેલા શિલ્પો ભારતના બીજા સ્થળોએ થયેલા શિલ્પોની સરખામણીમાં ઘણું ઉચું સ્થાન ધરાવે છે. પરંતુ ચિત્રક્ષેત્રે એવી પરિસ્થિતિ નથી. મધ્યકાલીન જૈન તેમજ હિન્દુ પૌથીચિત્રો કલાના ઇતિહાસમાં ઘણું મહત્વનું સ્થાન પામેલ છે.

નાના મોટા મંદિરો, હવેલીઓ કે રાજ રજવાડાના દરવારગદોમાં બીંત પર ચિત્રો ઘણા થયા છે. ગ્રામજનો પોતાના નિમ્નનંદ માટે તેમજ પૂજા અને અન્ય ધાર્મિક વિધિ પ્રસંગે બીંતો પર પ્રણાલીગત આજોખો પણ દોરતા રહ્યા છે. પરંતુ આજના કલાકારોના કામને તેની સાથે જોડી શકાય નહીં, કેમકે કલા તેમજ સર્જન પ્રક્રિયા અંગે સભાનતા અને સમજ ધરાવતા સાંપ્રત કલાકારોના કામનું મૂળ એ પરંપરા સાથે જોડાયેલું નથી.

એક સૈદ્ધાંત પૂર્વે બ્રિટિશ જમાનામાં દેશના જુદા જુદા મુખ્ય શહેરોમાં સરકારી કલાશાળાઓની સ્થાપના થવા લાગેલી. તેના પ્રત્યક્ષાત રૂપે કલ્પકતા તથા શાન્તિનિકેતનમાં (રાષ્ટ્રીય ભાવનાની પ્રજ્વળતા વધતા) કલાના શિક્ષણ અને મુદ્દાકનની બ્રિટિશ રૂઢીઓમાંથી છૂટી, ભારતીય તથા અન્ય પૌર્વાત્ય કલાશૈલીઓમાંથી પ્રેરણા મેળવવાના પ્રયત્નો શરૂ થયેલા. શરૂઆત સારી હોવા છતાં વધુ પડતા લાગણી-વેડાને લઈને તે સમયના મોટાભાગના કલાકારોનું કામ નયજનું અને સ્વૈચ્છિક થતું ચાલ્યું, જે આજે લગભગ ભૂતાર્થ જવા પામ્યું છે.

અમદાવાદમાં રવિશંકર રાવળે ગુજરાત ચિત્રકલાસંઘની સ્થાપના ત્રીસીના અઠસરામાં કરી જેમાં બ્રિટિશ અને અંગ્રાજ શૈલીઓનું મિશ્રણ થયું. બીજી કોઈ સારી કલાશાળાના અભાવે તેમ જ ગાંધીવાદી જુવાળની અસરને લીધે ગુજરાત કલાસંઘની નામના ગુજરાતમાં સારી પેઢે પ્રસરેલી. વળી આજે જેની ખોટ જણાય છે તે-કલાકારો અને લોકો વચ્ચે સાંકળનું કામ કરતા- કલા અંગેના જ્ઞાણો પણ 'કુમાર' માં નિયમિત પ્રકાશિત થતા હતા,

ભાવનગરમાં આઝતી દક્ષિણમૂર્તિ સંસ્થામાં અભ્યાસના બીજા વિષયો સાથે કલાશિક્ષણને પણ મહત્વ આપવામાં આવેલ. ત્યાં સોમાલાલ શાહની દોરવણી નીચે ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ ચિત્રકલાની તાલીમ લીધેલી. આ સંસ્થાઓમાં ચિત્રકલાની પ્રાથમિક તાલીમ બાદ વિદ્યાર્થીઓ વધુ અભ્યાસાર્થે સરકારી કલાશાળાઓ તેમજ શાન્તિનિકેતન જતા,

ત્રીસીના છેલ્લા વરસો દરમિયાન દક્ષિણમૂર્તિ સંસ્થા અંધ થઈ જ્યારે ૧૯૫૦ પછીના વર્ષો દરમિયાન ગુજરાત ચિત્રકલાસંઘની પ્રવૃત્તિ ઓછી થવાનું શરૂ થઈ ગયું. સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પહેલાના સમયમાં આ સંસ્થાઓ સાથે એક યા બીજી રીતે સંબંધિત ઘણા ચિત્રકારો સારી

પેઢે ખ્યાતિ મેળવી ચૂકેલા. ગુજરાતી સામયિકો તેમજ આદ્યમો દ્વારા રવિશંકર રાવળ, કનુ દેસાઈ, સોમાલાલ શાહ, રસિકલાલ પરિખ, જગનલાલ જાદવ, બીખુભાઈ આચાર્ય તથા અંસીલાલ વર્માના નામનો દરેકે દરેક સંસ્કારી ગુજરાતી જાણતો તેમ જ તેમની કૃતિઓને ઓખળતો થઈ ગયેલ. આ એક એવી સિદ્ધિ હતી કે જે ભારત બાદ જોવા મળી નથી. આનો વસ મુખ્યત્વે રવિશંકર રાવળના પ્રયત્નોને મળે છે. ગુજરાતમાં કલાક્ષેત્રે આજે તો ઘણું થયું છે પરંતુ બીજા રોપનાર તરીકે એમનું જ નામ આપી શકાય. એથીજ તેમને ગુજરાતી-ઓએ 'ગુજરાતના કલાગુરુ' નામે નવાજ્યા છે.

આજે જગનલાલ જાદવ અને સોમાલાલ શાહ એ એ અપવાદો બાદ કરતા એ સમુહના બીજા કોઈ ચિત્રકારોનું આચારનું (Recent) કામ પ્રદર્શિત થયેલું જોવા મળતું નથી. જે કંઈ જોવા મળે છે તે પાંડવ પુસ્તકો કે સામયિકોની પુરાણી કાષ્ઠોમાં મળે છે. કેટલાક કલાકારોએ ચિત્રકલાનો રાહ બદલી કીશ્મમાં કલાદર્શન, ગૃહ સમ્પત્તિ તેમ જ વર્તમાન પત્રો માટે કટાક્ષ ચિત્રો દોરવાનું કામ અપનાવ્યું છે. અને તેમાં વધુ સફળતા પણ થઈ શક્યા છે, (કનુ દેસાઈ, બીખુભાઈ આચાર્ય, અંસીલાલ વર્મા "ચકોર")

સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પછી

બીજા અનેક ક્ષેત્રોની જેમ કલાક્ષેત્રે પણ વિકાસની અનેક શક્યતાઓ ઊભી થવા લાગી. કલાનો અભ્યાસ કરવાની સગવડ વધી તેમ જ તે સરળ પણ બન્યું. કલા અંગેની તેમ જ દેશ પરદેશની કલાપ્રતિતિ માહિતી આપતા અંગ્રેજ પુસ્તકો અને સામયિકો મોટી સંખ્યામાં સહેલાઈથી પ્રાપ્ય બન્યા. કલા તેમ જ કલાકારોના લાભાર્થે સરકારી ધોરણે શિષ્યાવૃત્તિઓ તેમ જ અકાદમીઓની શરૂઆત થઈ. દેશમાં કલા પ્રદર્શનોની સંખ્યા તેમ જ સ્થળોમાં વધારો થયો. દરિયાપારના કલાકારોની કૃતિઓને મૂળ સ્વરૂપે જોવાની શક્યતાઓ પણ વધતી ચાલી...એકે આ બધાંનો લાભ મુખ્યત્વે તો દિલ્લી કે મુંબઈ જેવા મોટા શહેરોમાં રહેનારને જ મળી શકતો.

મુંબઈમાં વસતા કેટલાક ગુજરાતી કલાકારો કલાક્ષેત્રે યુરોપમાં શરૂ થયેલ ક્રાંતિ 'આધુનિક કલા' તરફ આ સમય દરમિયાન આકર્ષાયેલ (સ્વાવલોક આવડા, વજુભાઈ ભગત, ભાનુ રમાઈ, વિનાયક પંડ્યા, મધુકર શેઠ અને કુમાર મંગળસિંહજી) આ કલાકારો પણ અંગ્રાજ શૈલીના કલાકારો પ્રમાણે પોતાની કલાને અંગ્રેજી "એકેડેમિક શૈલી"ની અસરથી બચાવી તેને ભારતીય સ્વરૂપે રજૂ કરવા દખ્ખતા હતા. પરંતુ તેમનો આગ્રહ પ્રાચીન ભારતીય કલાનું અનુ-

કરણ કરવાને બદલે તેમાં રહેલ કલાતત્વોને 'આધુનિક' રીતે રજૂ કરવા આમત હતો. તેમના ચિત્રોમાં તેમની આબુબાબુના વાતાવરણ માંથી પ્રેરણા લીધેલ વિષયો જોવા મળતા, (રાધા-કૃષ્ણ કે ગાંધી જોરી ને બદલે મુંબઈની માછણ કે ગોવાનીઝ આવા વગેરે.) પરંતુ તેમાં વિષય વસ્તુ, રંગાલેખન, અવકાશ આયોજન વગેરેને 'ભારતીયતા' નો ઓપ ચડેલો રહેતો, (સ્વર્ગસ્થ) મધુકર શેઠનો કલા અભ્યાસ શાન્તિનિકેતનમાં થયો હોઈ તેમનું કામ જરા જુદું જણાઈ આવતું જ્યારે વજુભાઈ તથા (સ્વર્ગસ્થ) ભાનુરમાઈ ના કામમાં જગન્નાથ અલિવાસીની સ્પષ્ટ અસર જણાતી. ધમાવણ ચાવડા તથા વિનાયક પંડ્યા ના કામમાં જોરદાર લયબદ્ધ રેખા માટેનો આગ્રહ ખાસ ધ્યાન ખેંચતો. આ સમુહમાં કુમી દાસાસ તથા રતી પીટીટના નામ પણ ઉમેરી શકાય. આ બધામાં શ્યાવલ્લ ચાવડા એ કદાચ એક જ ચિત્રકાર છે જેમણે દેશભરમાં ખ્યાતિ મેળવી, તથા આજ સુધી સક્રિય રહ્યા છે. એમનું સ્થાન આજે દેશના પ્રથમ પંક્તિના કલાકારમાં ગણવામાં આવે છે.

તે અરસામાં અંગ્રેજી સામયિકો અને 'કુમાર'માં આધુનિક ભારતીય કલાકારોની કૃતિઓ છપાતી હતી. એ દારા ગુજરાતમાં વસતા કલાકારોને આબુ બાબુના કલાજગતની પ્રવૃત્તિ અંગે માહિતી મળવાની શરુઆત થઈ ચૂકી હતી. પરંતુ જેન્દ્રે અને ત્યારપછી હેન્ડ્રીક્સના ગુજરાતના પ્રવાસ દરમ્યાન તેમની જોડે સંપર્કમાં આવેલ કેટલાક કલાકારોએ 'આધુનિક' દબે કામ કરવાનું શરુ કર્યું- (જગન્નાથ બદવ, ભારકર ભદ્ર, વનરાજ માડી). જે કે એમાંથી જગન્નાથ બદવ સિવાય બીજા બંને ચિત્રકલાને મુખ્ય વ્યવસાય તરીકે ચાલુ રાખી શક્યા નહીં તેમ જ કલાકાર તરીકે આજે તેમને લોકો ઓળખતા પણ નથી. ભારકર ભદ્રે દરેલા અવનવા પ્રયોગો સ્થળ-કાળની દૃષ્ટિએ વિચારતા ખરેખર મહત્વના કદી શકાય, તેમ જ ભાવનગરમાં કલાના અભ્યાસની શરુઆત કરતા કેટલાયે વિદ્યાર્થીઓને ત્યાં રાહ દોરનાર, તથા ઉત્સાહપ્રેરક નીવડ્યા.

ભાવનગરની એ શાળાઓમાં સોમાભાઈ શાહ તથા જગુભાઈ શાહ ચિત્રકલાના વર્ગો ચલાવતા હતા. ત્યાં પણ ઘણા વિદ્યાર્થીઓને આધુનિક કલા તરફની અભિરુચી કેળવવાની તક મળેલી. (એ વિદ્યાર્થીઓમાંથી કેટલાયે આજે કલાકાર તરીકે નામના મેળવી છે.) જેકે લાં થયેલ બધા 'નવતર પ્રયોગો' મુખ્યત્વેતો આકર્ષક રૂપરચના જ બની રહેતા સૌરાષ્ટ્રની સોદકલાના રૂપો (MOTIFS) પરથી પ્રેરણા લઈને ચિત્રો બનાવવાનું કામ લાં ઘણું થયું, જેને ખોડીદાસ પરમારે પોતાની આગવી શૈલી તરીકે વિદસાવ્યું. ત્યાર બાદ તેમના પથે રાજકોટમાં મનહર મકવાણા અને ભૂપત લાડલા પણ એ પરંપરામાં લાગ્યા.

૧૯૫૦માં વડોદરામાં મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલયમાં સ્થપિત કલાનું શિક્ષણ આપતી સંસ્થા શરુ થઈ. તેના મુખ્ય વ્યવસ્થાપક અને વડા શ્રી માર્કંડ ભદ્ર સંકૃતિત મનોવૃત્તિ અને લાગતા વળગતાઓના દબાણોની શેઠમાં દયાયા વિના સંસ્થાના મુખ્ય અધ્યાપકો તરીકે રાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ મેળવી ચૂકેલા પ્રથમ કલાના કલાકારોને લાવી શક્યા. માત્ર ગુજરાતમાં જ નહીં પરંતુ દેશભરમાં આધુનિક કલાના ક્ષેત્રે આ એક ઘણું જ અગત્યનું પગલું હતું, જે સીમારથલ બની ગયેલ છે. તેને પરિણામે જ ગુજરાતમાં ત્યાર પછી કલાનો ઉત્તરેત્તર

વિકાસ થવાનું શરુ થયું. આ કલાકારો (જેન્દ્રે, પ્રદેશ દાસગુપ્તા, શંખો ચૌધરી, કે. જી. સુબ્રહ્મનિયન) શરુઆતથી જ સંસ્થા સાથે જોડાયા, (દાસગુપ્તા વધુ સમય રહેલ નહીં). પ્રથમકક્ષાના કલાકારો હોવા ઉપરાંત ઉત્તમ શિક્ષકો પણ તેઓ નિવડ્યા. મુંબઈ, ઇન્દોર, કલકત્તા અને મદ્રાસની કલાશાળાઓ ઉપરાંત શાન્તિનિકેતન તથા પરદેશોની, કલાશાળાઓ, કલાશૈલીઓ અને કલાકારોની આ શિક્ષકોને ખત માહિતી હતી. બીજી કલાસંસ્થાઓના શિક્ષકો જેમ માત્ર કલાની દારીગીરી જ શિખવવાને બદલે કલાના ઇતિહાસ કીડસુકી પૌવોલ્ય તેમજ પાશ્ચાત સૌન્દર્ય શાસ્ત્ર, સાહિત્ય, સંગીત તથા અનેક પ્રકારના હસ્તઉદ્યોગોના તેઓ જાણકાર હોઈ વિદ્યાર્થીઓને તે બધાનો લાભ પણ આપવા લાગ્યા. થોડા જ વર્ષોમાં વડોદરાની કલાશાળા દેશની અગ્રણી કલાસંસ્થા બની ગઈ. આ શિક્ષકોની રાહબરી નીચે તૈયાર થયેલા કેટલાયે વિદ્યાર્થીઓ આજે કલાકાર તરીકે ખ્યાતનામ થઈ ગયા છે. ગુજરાતમાં ચિત્રકારોની સરખામણીમાં મૂર્તિકારો (શિલ્પ)ની સંખ્યા ઘણી જ ઓછી હતી. રસિકલાલ પરીખ તથા જગુભાઈ શાહે શિલ્પકલાની તાલીમ મેળવેલી. પરંતુ તેમનો સક્રિય કાળો માત્ર ચિત્ર-કલાના ક્ષેત્રે જ રહ્યો છે. (જેકે કલા શિક્ષણના ક્ષેત્રે આપેલી સેવાઓ અમૂલ્ય છે.)

વડોદરાની કલાસંસ્થાની શરુઆત પછી શંખો ચૌધરીની દોરવણી નીચે તૈયાર થયેલ યુવાન શિલ્પીઓ -રાઘવ કનેરિયા, રજનિકાન્ત પંચાલ, નરેન્દ્ર પટેલ, મહેન્દ્ર પંજા, ગિરીશ ભદ્ર, નાગજી પટેલ તથા કૃષ્ણ જાતપાનું સ્થાન આજે ભારતના ગણ્યા ગાંઠ્યા શિલ્પીઓની હરોળમાં છે.

તે સંસ્થામાં તૈયાર થયેલ ગુજરાતી ચિત્રકારો છે :- શાન્તિ દવે, ગુલામ મોહમ્મદ શેખ, ભૂપેન્દ્ર ખખખર, હિમ્મત શાહ, બાલકૃષ્ણ પટેલ, વિનોદ શાહ, વિનોદરાય પટેલ, ભાનુ શાહ ભદ્ર શાહ, ફારુઝ કાટપિટિયા જ્યંત પરીખ, પ્રભાએન ડોંગરે વગેરે આ ઉપરાંત આ યાદીમાં ઉમેરી શકાય તેવા બીજા ઘણા નામે છે જે દેલ્લા ત્રણ ચાર વર્ષ દરમ્યાન પ્રદાશમાં આવવા લાગ્યા છે.

મુંબઈની સર જે. જે. રુદ્રા ઓફ આર્ટસમાં મુખ્યત્વે જગન્નાથ અલિવાસીની દોરવણી કે વ્યક્તિત્વની અસર નીચે તૈયાર થયેલા અત્યારના કલાકારોમાં જેરામ પટેલ પ્રભુમ્ત તથા તેમ જ ભૂપેન્દ્ર કારિયાના નામ મહત્વના છે. જેકે શરુઆતનું કામ બાદ કરતા તેઓની નવી કૃતિઓ પર અલિવાસીની જાપ જોવા મળતી નથી એટલું જ નહીં પરંતુ દરેકે પોતાની આગવી શૈલી વિકસાવી છે. જ્યારે દિનેશ શાહ તથા વાસુ-દેવ રમાઈ હજુ એજ અસર તળે નિષ્કાપૂર્વક કામ કરી રહ્યા છે. મુંબઈના જ એક ચિત્રકાર રસિક રાવળનું કામ (ગુજરાતમાં કદાચ ખાસ જાણીતું નથી થયું પરંતુ) આધુનિક કલાના આશ્રયદાતા અને જાણકાર ગણાતા લોકોમાં તેમજ પરદેશી પ્રવાસીઓમાં ખૂબ જ ચાહતા મેળવી શક્યું છે. એક જમાનામાં કનુ દેસાઈનું હતું તેનું જ સ્થાન આજે તેનું છે. કનુ દેસાઈના અને રસિક રાવળના ચિત્રો ઘણી સામ્યતા ધરાવે છે. બંનેનું કામ નવજી, નીચું (Vulgar) અને જોણ રહ્યું છે. જતાં લોકોના ચિત્તને આકર્ષી સહે છે. રસિક રાવળના ચિત્રોમાં આધુનિક કલાના દરેક બાળ્ય લક્ષણો અને તરફળોનો ભર પટ્ટે ઉપયોગ થયો હોય છે, તેમ છતાં બીજા કોઈ પણ દેશના લોકો ભારતીય માતી ખેસે તેવી નવન સ્ત્રીઓ અને નવનતાનેજ અશ્રદ્ધાને

દેખાડે તેવી ગલગલિયા કરતી રંગ અને રેખાની યોજના તેની સફળતાની ચાવી બની ગયા છે.

કમલગ આવી હકીકત આજના ગુજરાતી કલાકારોમાંથી મોટાભાગને લાગુ પડે છે. આધુનિક કલાના હાર્દને સમજનાર વર્ગ આપણા દેશમાં હજુ ઘણો નાનો છે, પરંતુ સમજવાનો ડોળ કરનારો અનેક છે. એટલે મોટાભાગની આધુનિક કલા ખરેખર જોતાં નવી રીતે-નવા માધ્યમ દ્વારા કરેલા-ચાકળા ચંદરવા કે તોરણ-લટકણિયા જેવી શોભાની વસ્તુ બની રહે છે. તેમાં દિડિયાં મોતી, છીપાઓના લાકડાનાં ખીખાં, જરી-પુરાણી (Antiques) વસ્તુઓના અવશેષો, રંગના થથેડા, રેતી, ખાલી વગેરે ઘણું ઘણું જોવા મળે છે. દક્ષિણ ભારતની કીર્તિ પેઠે દરેક જાતની વસ્તુઓની ખાચડી જેવી આવી આધુનિક કલાની સપાટી પહેંચી નજરે જોનારને આકર્ષક લાગે તેવી જરૂર હોય છે પરંતુ એ દ્વારા કલાકાર ખરેખર કંઈ કહેવા ધારે છે કે નહીં તે અંગે શંકા થાય તેવું છે. તેમજ પ્રયત્ન કરનારને આજની ગુજરાતી આધુનિક કલાની પોકળતા પણ જણાઈ આવ્યા વિના રહે નહીં. જો કે આમાં અપવાદો જરૂર છે, પરંતુ આંગણીના ટેરવે ગણાય તેટલા જ.

મુંબઈમાં વસતા અને દેશ-પરદેશ ભ્રમ્યા કરતા, ભારતના અગ્રગણ્ય કલાકારોમાંના બે, મકબુલ ફીદા હુસેન તથા અકબર પદમસીના કુટુંબના મૂળ ગુજરાત સાથે સંકળાયેલ છે.

એજ પ્રમાણે આધુનિક ભારતીય કલાકારોમાં અગત્યનું સ્થાન ધરાવતા સાંતાવાલા, દાવિયેરવાલા તથા પીલુ પોચખાતાવાલા પણ માતૃભાષાને લઈને ગુજરાતી કહેવાય. પરંતુ તેમના કામને ગુજરાતી સાંપ્રતકલામાં સમાવી લેવાનો પ્રયત્ન ચાલતી ગાડીમાં ચડી જોસવા જેવો બેહુદો ગણાય.

૧૯૫૫ પછી ઘણા યુવાન ગુજરાતી કલાકારોને પરદેશ જવાની તેમજ ત્યાં કલાનું શિક્ષણ મેળવવાની તક મળવા લાગી. દેશના જ જુદા જુદા ભાગોમાં વસતા કલાકારોને મળવાનું, એકબીજાનું કામ જોવાનું તથા વિચાર વિનિમય કરવાનું તો બનતું જ રહ્યું હતું. આને લીધે ગુજરાતી કલાકારોમાં પ્રાંતીયતા અને સંકેતિતતા ઓછી થતી ચાલી, બ્યારે તેમના કામની સીમાઓ વધુને વધુ વિકસિત થવા લાગી.

અમદાવાદમાં રશ્મિ ક્ષત્રિય ઘણા સમયથી તદ્દન અમૂર્ત (Abstract) ચિત્રો કરતા હતા. પરંતુ મુંબઈથી વડોદરા થઈને આધુનિક કલાની ભવા તો ૧૯૫૬ પછી જ લાં ફેલાઈ. શાંતિ દવે અને ભાર બાદ બાલકૃષ્ણ પટેલ તથા હિમ્મત શાહ વડોદરામાં કલા અભ્યાસ કરી પાછા અમદાવાદ ગયા ત્યારે તેમના સંપર્ક અને અસર તળે ઘણા યુવાન કલાકારો રંગાયા. આ તૈયાર વાતાવરણમાં જેરામ પટેલ ત્યાં પહોંચ્યા. તેના કામની તેમજ વ્યક્તિત્વની અસર અમદાવાદના મોટા ભાગના યુવાન કલાકારો પર પડી જે આજે સાત-આઠ વર્ષો બાદ પણ જૂંસાઈ શકી નથી. (જેરામના કામની દિલ્હી તથા કલકત્તા વ્યવસાયે રહેતા કેટલાક ગુજરાતી તથા બીજા ગુજરાતી કલાકારો પર પણ ઘણી જ અસર જોવા મળે છે.)

કલામંડળો :

વડોદરાના કલાકારોના મંડળ બેરાડા ગ્રુપ (૧૯૫૬)ની શરૂઆત પછી ગુજરાતી કલાકારોએ કલાજગતમાં લોકોનું ધ્યાન ખેંચવાનું

શરૂ કર્યું. ત્યારબાદ પાંચેક વરસે અમદાવાદમાં પ્રોગ્રેસીવ પેઇન્ટર્સ નામે ગ્રુપ શરૂ થયેલ. સુરત, રાજકોટ તથા ભાવનગરમાં પણ કલા મંડળોની સ્થાપના થઈ છે. પરંતુ તેમાંના એકાદ બે સભ્યોના કામ બાદ કરતા મંડળ તરફથી કલાક્ષેત્રે કંઈ ખાસ નોંધપાત્ર ફાળો અપાયો નથી.

બેરાડા ગ્રુપના કલાકારોએ કલાક્ષેત્રે ગુજરાતની ખ્યાતિ ગુજરાત બહાર વધારવામાં પહેલ કરી તેમજ ઘણો ફાળો આપ્યો. પરંતુ ગુજરાતમાં તેમણે ૧૯૬૭ સુધી એક પણ પ્રદર્શન કર્યું નહીં તે હકીકત ધ્યાન દોરે તેવી કહેવાય. ગુજરાતમાં કલાકારોની સંખ્યાની સરખામણીમાં કલાપ્રેમીઓ ઘણા ઓછા છે. તેમાં પણ આધુનિક કલામાં રસ ધરાવનારની સંખ્યા તો ઘણી જ ઓછી. (રસ પડે તોયે તેની પાછળ સમય કે પૈસા ખર્ચનાર ગુજરાતમાં રહેતો ગુજરાતી જોત્યો પણ જુડે નહીં) તે ઉપરાંત કલાકૃતિઓ પ્રદર્શિત કરવા યોગ્ય ગેલેરી તથા જરૂરી સાધન વ્યવસ્થાનો પણ સદંતર અભાવ રહ્યો છે. (અમદાવાદમાં સંસ્કાર કેન્દ્રમાં કલાકારો પોતાનું કામ રજૂ કરી શકે તે માટે ઘણા નિયમો આડા આવતા હતા.) આ કારણોને લઈને ગુજરાતમાં કલા પ્રદર્શનો કરવાનું કામ ઘણું જ ખર્ચાળ તથા કપડું રહ્યું છે. તેના બદલામાં કલાકારોને આર્થિક લાભ તો જવલેજ મળે, પરંતુ તેમની કૃતિઓની કદર થવાના અન્ય કોઈ લક્ષણો પણ લાગ્યે જ જોવા મળે.

આવા કપરા સંજોગોમાં પણ પ્રોગ્રેસીવ પેઇન્ટર્સ તરફથી વરસો વરસ અમદાવાદમાં જ ચિત્ર પ્રદર્શનો થયા, એટલું જ નહીં પરંતુ ત્યાંના વર્તમાનપત્રોએ સામાન્યરીતે જોવા મળતી કલા તરફની ઉદાસીનતા ઓછી કરી અને મંડળના તથા અન્ય પ્રદર્શનોની નોંધ ઓપવી શરૂ કરી.

ગુજરાતના કલામંડળો પાસે ખાસ કરી કોઈ એવા ધ્યેય કે કાર્યક્રમ ન હતા કે જેને લીધે કલાના વિકાસમાં તેઓ સક્રિય ફાળો આપી શકે. કલા અંગે તેના સભ્યોની માન્યતા, ધોરણો તથા હેદેશો જુદા જુદા તેમજ મુખ્યત્વે તો અસ્પષ્ટ જ રહ્યા છે. પરંતુ જુથમાં રહીને પ્રદર્શનો કરવાનું, તેમજ ક્યારેક નૂતનવાણી વિચાર-સરણી ધરાવતા પ્રત્યાષાતીઓ અને સત્તા ધરાવતી વ્યક્તિઓ સામે પ્રતિકાર કરવાનું સહેલું બન્યું. પ્રોગ્રેસીવ પેઇન્ટર્સ મંડળમાં જોડાયેલ સભ્યો છે: જેરામ પટેલ, પિરાણ સાગરા, બાલકૃષ્ણ પટેલ, હિમ્મત શાહ, ભાનુ શાહ, રમણિક ભાવસાર, રશ્મિ ક્ષત્રિય, માનસિંહ જારા, દશરથ પટેલ, જનક પટેલ- બેરાડા ગ્રુપ તેમજ પ્રોગ્રેસીવ પેઇન્ટર્સ બાહ્ય મંડળ સ્વરૂપે કામ કરતા નથી.

શરૂઆતના કામમાં ગુજરાતી આધુનિક કલાકારોના કામ પર ક્યુબીઝમની અસર દેખાતી હતી, ત્યારબાદ અમૂર્ત કલાએ તેનું સ્થાન લીધું. જે હજુ પણ જોવા મળે છે. છેલ્લા ત્રણેક વર્ષથી કામમાં નવા ફેરફારો શરૂ થયેલ જોવા મળે છે. કલાકારો ભારતીય વાતાવરણમાંથી, લોકકલા તાંત્રિક કલા, તેમજ શહેરની ગલીએ ગલીએ જોવા મળતી લોકજોગ્ય (popular) કલામાંથી પ્રેરણાઘાયક તત્વો મેળવવા લાગ્યા છે. તેમની કૃતિઓનું સ્વરૂપ અમૂર્તમાંથી મૂર્ત થવા લાગ્યું છે તેમજ તેમાં પ્રૌઢતા પણ વધતી જોવા મળે છે. માત્ર નિરર્થક રૂપ રચના જેવી કૃતિઓને રચાતે કંઈક કહેવાનો, આજની પરિસ્થિતિ અંગેનો સંકેત તેમજ કલાકારોના મનની મુંઝવણ, વિપાદની ભાવના

અને હતાશા વગેરે ભાવોને પરોક્ષ કે અપરોક્ષ રૂપે પ્રતિકાત્મક રીતે રજુ કરવાનો પ્રયત્ન પણ દેખાવા લાગ્યો છે.

એકંદરે જોતા આર વર્ષમાં આ બધા કલાકારોએ દેશભરમાં (તેમજ પરદેશમાં પણ) સારી નામના મેળવી છે. મ્યુઝીયમ, આર્ટગેલેરી, ગ્રાહર તેમજ ઔદ્યોગિક ખાનગી પેટીઓ વગેરેના કાયમી સંગ્રહોમાં તેઓની કૃતિઓ જોવા મળે છે.

ઘણાખરા કલાકારોની કૃતિઓ રાષ્ટ્રીય ધોરણે થતા કલાપ્રદર્શનોમાં પ્રદર્શિત થઈ છે તેમજ પુરસ્કારો મેળવી શક્યા છે. આંતરરાષ્ટ્રીય કલા પ્રદર્શનોમાં પણ ભારતનું પ્રતિનિધિત્વ કરવા તેઓની કૃતિઓની પસંદગી વારંવાર થતી રહી છે. ભારતમાં તેમજ પરદેશોમાં તેમના કામના વ્યક્તિગત ધોરણે પ્રદર્શનો (One man shows) પણ ઘણા થયા છે. દિલ્હીના લોકસભાગૃહમાં, રાષ્ટ્રીય કે રાજ્ય ધોરણે આયત્તા સરકારી વિભાગોમાં ખાનગી તેમજ ગ્રાહર પેટીઓ, શાળાઓ, કોલેજો, રંગભવનો અને ઔદ્યોગિક પ્રદર્શનોમાં ભીંત-ચિત્રો પણ તેઓએ ખૂબ જ કર્યા છે.

આજનો ગુજરાતી કલાકાર જુદા જુદા ઘણા માધ્યમોમાં પ્રવિણ ધરાવતો થઈ ગયો છે. પેન્સિલ, એક્રેલિક, ધાતુઓ, પથ્થર, સીમેન્ટ વગેરે પદાર્થોને તેમની કૃતિઓમાં સમાવી શક્યો છે. લઘુચિત્રો પણ તે કરી શકે છે અને સાથે સાથે વિશાળ કેનવાઓ (૧૫ થી ૨૫ ચોરસ ફૂટ) અને ભીંતચિત્રો (૫૦ થી ૨૦૦૦ ચોરસ ફૂટ) પણ એટલી જ સહેલાઈથી કરી શકે છે.

પરંતુ ઘર આંગણે તેઓના કાર્યપ્રયે ઉદાસીનતાનું તેમજ અમુક અંશે દેશભયનું વાતાવરણ રહ્યું છે. આ ઘણી ખેદજનક તથા નવા તૈયાર થતા કલાકારોને હતાતપાદ કરનારી પરિસ્થિતિ કહેવાય. આના લીધે કલાકારો પણ આસપાસના વાતાવરણ તરફ એકિદરાઈ ભર્યું વર્તન રાખતા તેમજ પરિસ્થિતિ સુધારવા અંગેના કોઈના પણ પ્રયત્નોને શંકાની નજરે જોવા થઈ ગયા છે.

સરકારી ધોરણે આયત્તા લલિતકલા અકાદેમી, મ્યુનિસિપલનાં ત્રીણે આયત્તા અમદાવાદનું સંસ્કાર કેન્દ્ર, જુદા જુદા શહેરોમાં મ્યુઝીયમો, આર્ટ ગેલેરીઓ તથા યુનિવર્સિટીઓમાં લોકોમાં કલાની સમજ તથા અભિરૂચીનું પ્રમાણ વધે તે માટે ખાસ કશો જ પ્રયત્ન થતો જાણવા મળ્યો નથી. કલાકારોની કૃતિઓના રજાખજા પ્રદર્શનો, પ્રધાનોને હાથે ઉદ્ઘાટન તથા પુરસ્કાર વિતરણથી કલાને કે કલાકારોને ખરેખર કંઈ જ લાભ થતો નથી. (કેટલાયે કલાકારોએ ગુજરાતરાજ્ય લલિત કલા અકાદેમીના પ્રદર્શનોમાં ભાગ લેવાનું બંધ કર્યું છે) તેમજ લોકોને પણ સારી કૃતિઓ જોવા ૧૧મી શકતી નથી. લેખો, પુસ્તિકાઓ, સ્લાઈડો સાથે વ્યાખ્યાનો તેમજ ખાસ તૈયાર કરેલ પ્રદર્શનો ઇ. દ્વારા સમાજમાં કલાની સમજ વધે એ માટે પ્રયાસ કરવાને બદલે સામાયિકો, વર્તમાનપત્રો તેમજ અધિકારી વર્ગ કલાકારોની અને તેમના કાર્યની હાંસી ઉઠાવવાનો પ્રયત્ન વધુ કરે છે.

આજે ગુજરાતી કલાકારો ભૂળે નથી મરતા તેમજ પેતાનું કામ કરવા માટેની સગવડ મેળવી શકે છે. પરંતુ તેમની કૃતિઓની કદર કરનાર કે ખરીદનાર વર્ગ ખીન ગુજરાતીઓનો છે. તેમજ એક-એક અપવાદ સિવાય દરેક કલાકારને કોઈને કોઈ રથે નોકરી કરવી

પડે છે, ને ત્યારબાદ મળતા ફાળવ સમયમાં જ કલાની ઉપાસના કરી શકે છે. ઉમરમાં પ્રૌઢ, ૧૯૫૦ પહેલાં જેમની ભોક્ષ્યાકા હતી તેવા કલાકારો આજના યુવાન કલાકારોને મળતી સફળતા, સગવડો, ઈનામો અને પ્રમાણમાં સહેલાઈથી મળતી પ્રસિદ્ધિ વગેરેથી બંધાઈ કે પોતાનો તેજસ્વંસ અનુભવી રહ્યા હોય તેવું જણાય છે. આના કારણે જૂના તથા નવા, ‘ઘરડા’ અને ‘છોકરડા’ કલાકારોના એ જૂથ પડી ગયા હોય અને અંદરેઅંદર એકબીજા સાથે વિખવાદ નાકતો હોય તેવી હવા પણ ફાયરેક જોવા મળે છે. આજનો ગુજરાતી કલાકાર પોતે ગુજરાતી છે એ અંગે ગૌરવ અનુભવી શકે તેવું કંઈ પણ કારણ તેને મળતું નથી. કલાના રક્ષણ અને વિકાસાર્થે રથ-પાયેલી રાજ્ય લલિતકલા અકાદેમીનું કાર્યક્ષેત્ર ‘અન્ને પક્ષે’ને સંકુચિત અને પક્ષધાતી જણાતું હોઈ તેઓનો વિશ્વાસ ગુમાવી બેસી છે. એ કમનસીબી છે કે આ પરિસ્થિતિ સુધારવા કંઈ સક્રીય પગલા લેવાને બદલે અકાદેમી આંખ આડા કાન ધરી પોતે જો કંઈ છે તે જ યોગ્ય છે તેવું સાબિત કરવા પોતાનો દૈરેશ પીટવામાં વ્યસ્ત રહેલ છે.

આમ છતાંયે સાંપ્રત કલાકારોનું ભવિષ્ય વધું ઉજાળું દેખાય છે કેમકે તેમના માધ્યમને ભાષા, રથગ કે કાળનું બંધન ખાસ નાહતું નથી. સમાજ કે સત્ત-વિકારીઓની મરજી કે કીડાઓને લીધે તેમનું કાર્ય અટકી પડતું નથી. તેમની દ્રષ્ટિ અને કાર્યક્ષેત્ર વધુ વિદ્યજિત થઈ દૂર દિગ્ગિને મુખી પહોંચવા લાગ્યા છે. તેમની કલા-કૃતિઓની કદર કરી જાણનાર-શ્રેણે ખીન ગુજરાતી ભારતીય કે પરદેશી-રસજોની સંખ્યા પણ વધતી જાય છે.

પરંતુ આજની સ્થિતિ જો ચાલુ રહેશે તો ગુજરાત છોડી બહાર જઈ વસનારા કલાકારોની સંખ્યામાં પણ ઘણો વધારો થશે, અને પોતાને ગુજરાતી કહેવરાવવા બદલ તેઓ શરમ પણ અનુભવશે.

ફોન : ૨૮૨

મનજી લક્ષ્મીદાસ ઠક્કર

અમારી ખાણનાં પોરબંદરી પથ્થર,

મંદિર ઠામ માટે પીળા પથ્થર તથા

છડીયા (લાઈમ સ્ટોન ચીપ્સ)નાં વેપારી.

સીતલા ચોક, પોરબંદર (ગુજરાત)

ગુજરાતનું કાષ્ઠકામ

—ડૉ. હરિભાઈ ગોદાની

ગુજરાતની જૂનામાં જૂની આદિવાસી પ્રજાઓ કાળા, કાળા, ભીક અને નાગ શાસ અને વાંસના કૂંપડા યનાવવા ઉપરાંત કથરોટ, દવલાઓ, રવૈયાઓ અને ખેતીનાં ઉપયોગમાં લેવાતાં થોડા ઓળવરો સિવાય ખીજું કોઈ પ્રકારનું કાષ્ઠકામ જાણતી નહોતી. ત્યારપછી ગુજરાતની લોથક સંસ્કૃતિની પ્રજા કીકીક કાષ્ઠકામ જાણતી હતી. પણ દુર્ભાગ્યે લોથક કે રોજડીનાં ટીંપાના ઉત્પન્નનમાં કાષ્ઠકામનાં કોઈ અવશેષો કે નમૂના મળ્યા નથી.

ત્યારપછી ગુજરાતમાં આર્યો આવ્યા. આર્યો દરેક પ્રકારનું કાષ્ઠકામ જાણતા હતાં આર્યો નગરને રક્ષતા કિલ્લાઓ, ગામને રક્ષતી દિવાલો અને રહેવાનાં મકાનો એકલા કાષ્ઠનાં જ યનાવતા. તદ્ ઉપરાંત યજ્ઞમંડપો અને દેવમંદિરો પણ કાષ્ઠમાંથી યનાવી શકતા. છેક સમ્રાટ અરે. ના સમય સુધી ગૃહનિર્માણમાં મોટે ભાગે કાષ્ઠનો જ ઉપયોગ થતો હતો.

મહાભારત રચાયું ત્યારે એટલે કે નવ-નંદોના સમયમાં નંદોની રાજધાની પાટલીપુત્ર નગર, જે એ સમયનું, દુનિયામાં મોટું શહેર ગણાતું. એ નગરનો આખો કિલ્લો કાષ્ઠનો હતો અને નંદરાજાનાં મહેલો પણ કાષ્ઠનાં જ હતાં. એ સમય યાદ રચાયેલાં કેટલાક ગુફા-મંદિરોમાં રાજમહાલોનાં પ્રતીકો કોનરાયા હોય તેમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. ખાસ કરીને રાજ કનિષ્ઠ અને હવિષ્ઠના સમયની દિનયાનપથી બૌદ્ધધર્મની ગુફાઓનાં સ્થંભો, છતો તથા તોરણિયાઓમાં કાષ્ઠકામનું અંકરણ થયેલું દેખાય છે.

ગિદારનાં વિષ્ણુપુર ગામનાં તળાવમાંથી એક પ્રતિમા —જે એ હવર વર્ષ જૂની હોવાનું ડોક્ટર ડી. પી. લોય જણાવે છે —મળી આવી છે. આ આગતની નોંધ શ્રી કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવેએ લખેલ 'પાટણનાં કાષ્ઠશિલ્પ'ના લેખમાં થયેલ છે.

પરદેશી મુસાફરોનાં લખાણ મુજબ સંવતના સાતમા સૈકામાં પ્રભાસપાટણની પુર દિવાલ કાષ્ઠની જ હતી. આવડાઓનાં સમયમાં રચાયેલ મોમનાથનું જાપનગજ કિંચું મંદિર મદદ અંશે કાષ્ઠનું જ હતું. ગુજરાતભરમાં અંધાતા મોટાભાગના મંદિરો કાષ્ઠનાં જ આંધવામાં આવતાં. તદ્ઉપરાંત ક્યાંક ક્યાંક મંદિરોમાં કાષ્ઠની પૂજનીય મૂર્તિઓ જોવા મળતી. સંવતના આઠમા સૈકામાં રચાયેલી એક પૂજનીય મૂર્તિ પાટણની મહાકલ્મીના મંદિરમાં હાલમાં ગિરાજે છે.

શિલ્પશાસ્ત્રનાં કેટલાંક પુસ્તકોમાં ઘરોમાં યનતા સુધી પથ્થરનો ઉપયોગ ન કરવો તેમ જણાવેલ છે. આ વારુપ્રથા ગુજરાતની મોટા ભાગની જનતાએ સ્વીકારી હોય તેમ પુરાણા આંધકામ ઉપરથી લાગે છે. ગુજરાતમાં સંપૂર્ણ પથ્થરિયા મંદિરો અંધાયા ત્યારપછી પણ

ગુજરાતમાં મૈત્રક, ચાપ, રાજૂટ, પ્રતીહાર, સોલંકી અને વાઘેલા કાળ દરમ્યાન કોઈ રાજવીઓએ પોતાના રાજમહાલમાં સંપૂર્ણપણે પથ્થરનો ઉપયોગ કર્યો હોય એમ જાણવા મળ્યું નથી. સંવતના દસમા સૈકામાં રચાયેલ કચ્છના પુર્વમાંના ગદમાં વડી મેડીનો રાજ-મહેલ, જે હાલમાં હોમો છે, તેમાં મોટે ભાગે પથ્થરનું આંધકામ થયેલ છે છતાં તેનાં કારો, કહેરા વિગેરે કાષ્ઠનાં જ હશે તેમ કહી શકાય. મુરિસમો આવ્યા તે પહેલાંનાં ગુજરાતનાં રાજાઓ અને ધેડાઓ પોતાનાં મહાલયો કાષ્ઠનાં આંધતા એટલે એ સમયનું કોઈ આંધકામ હાલમાં જોવા મળતું નથી.

ગુજરાતમાં કાષ્ઠમંદિરનું કામ સદમદ ગિરનીના આક્રમણ પછી લગભગ અટકી ગયું હોય તેમ કહી શકાય. છતાં નાનાં દેવમંદિરો, ઘરમંદિરો ઘર દેરાસરો વિગેરે બ્રિટિશરોના આગમન સુધી સંપૂર્ણ કાષ્ઠનાં જ યનતાં એ સમયનાં આવા કેટલાક નમૂનાઓ હાલમાં મોજૂદ છે.

સંવતના ચૌદમા સૈકા પછી ગુજરાત ઉપર વારંવાર થતા મુરિસમોના આક્રમણોને લઈને પથ્થરમાંથી આંધવામાં આવતાં મંદિરોનું આંધકામ અટક્યું એટલે ગુજરાતનાં સોમપુરા શિશીઓ પથ્થરિયા મંદિરોની પ્રણાલિકાગત આંધણી ભૂલી ગયા. જ્યારે ગુજરાતનાં સુધાર કાષ્ઠકામની પ્રણાલિકાગત આંધણી ભૂલ્યા નહીં કેમકે દેવમંદિરોનું આંધકામ અટક્યું પણ રહેવાનાં મકાનો, હવેલીઓ, આલયો વિગેરેનું આંધકામ તે પુરાણી આંધણી મુજબજ ચાલુ રહ્યું.

લોથકનાં અંદરનાં આંધકામ ઉપરથી નક્કી કરી શકાય કે છત્રીસન પૂર્વે એથી અઢી હવર વર્ષ પહેલાં અંધાયેલા લોથકના અંદરમાં સેંકડો વડાણોની આવ જ થતી હશે એટલે એ સમય ગુજરાતની લોથક સંસ્કૃતિની પ્રજા વડાણોનું આંધકામ જાણતી હશે. ગુજરાતનાં પળણીયા (વાણિયા), અસુદેશ (એસિરીયા), યવનદેશ (અરબસ્તાન), અલકામંદર (હાલના ઇન્ડોન એન્ડોનેઝીયા), યવત્રીવ (ગવા), સુમાત્રા, લક્ષદ્વીપ, સિલોન વગેરે દેશો સાથે સમુદ્રીય વેપાર કરતા આ સમયમાં ગુજરાતના તળાવ, મામનાથ બધવી, કારકા, કનકાવતી, ભાવતી, ધોધા અને ધોલેના અંદર ઉપર વડાણોનું આંધકામ થતું. સંવતના આઠમાં સૈકામાં આવડાઓ સંધારો, કેળીઓ અને દેરોલ રજપુતોનાં વડાણ દરિયા ઉપર કરતા. આ સમયે મધુમાવતી (મદવા), તાલપ્પજપુરી (તળાવ) વિગેરેનાં વડાણ-વાડા આંધકામ માટે પ્રખ્યાત હતાં. ગુજરાતનાં ભુગુરજ, રત્નભત્રીય અને સાપારા તથા કચ્છના માંડવી અને કોલેશ્વર અંદરોમાં વડાણોનું આંધકામ થતું. વડાણ આંધકામની વારસાગત પ્રણાલિકા ગુજરાતનાં વડાણ આંધનારાઓએ આજ દિન સુધી જાળવી રાખી

મહેસાણા જીલ્લા સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘ લિ.

રાજમહેલ રોડ, મહેસાણા

તાર : “સહકાર”

ટ. નં. ૪૬૬

શેર ભાડોળ :-	રૂ. ૧,૯૯,૨૭૩-૦૦
રીઝર્વ તથા	
અન્ય ફંડો :-	રૂ. ૫,૩૦,૪૬૦-૦૦
કામકાજનું ભાડોળ :-	રૂ. ૨૫,૨૭,૦૯૩-૦૦

કુલ ઉથલો :-	૫૮,૪૯,૩૭૮
ચોખ્ખો નફો :-	૧,૧૦,૦૦૦
ઓડીટ વર્ગ :-	અમ

- ખેત ઉત્પાદન વધારવા જીલ્લા ભરમાં ખેડૂતોને ઉચ્ચત્તમ કક્ષાના ઓઈલ એન્જીનો જેવા કે ટૂપર, સ્પ્રેન, નેશનલ, અજીત, વિજય, રણજીત, શિવાજી અને ફોર્મપટન, જ્યોતિ, કિલોસ્કર ઈ. મોટર્સ વિગેરે કિફાયત ભાવે પુરા પાડે છે.
- વર્ષ દહાડે ૭૫ લાખ રૂપિયાનું ખાતર ખેડૂતોને સમયસર અને પૂરતાં પ્રમાણમાં પૂરાં પાડવામાં આવે છે.
- ખેત ઉત્પાદનના વ્યાજખી ભાવો મળી રહે તે માટે સંઘ માકેટ ચાર્ટમાં ખરીદી અને સંગ્રહની વ્યવસ્થા કરે છે.
- ખેડૂતોને ખાત્રીદાયક એન્જીન, સ્પેરપાર્ટ્સ તથા પાઈપ ફીટીંગ્સ કિફાયત ભાવથી મળી રહે તે માટે “ખેડૂતહાટ” ચલાવે છે.
- “અપનાહાટ” તેમજ “અનાજ વેચાણ હાટ” ચલાવી કિફાયતભાવે ગ્રાહકોને દરેક પ્રકારનું કાપડ તથા પ્રેવીજન માલ અને અનાજ પુરા પાડી ગ્રાહકોનું રક્ષણ કરે છે.
- નામદાર સરકાર તરફથી સોંપવામાં આવતી લેવી અંગેની કામગીરી તથા નિયંત્રિત ચીજ વસ્તુઓની વહેંચણીની વ્યવસ્થા કરે છે.

કાન્તીલાલ ડી. રાવત્ર
મેનેજર

બાપુભાઈ હ. પટેલ
મા. મંત્રી

કલ્યાણભાઈ રાયકા
પ્રમુખ

છે. વહાણોમાં બાંધકામમાં કાજનો જ ઉપયોગ થતો અને વહાણોને શણગારવા માટે મહોરો ઉપર પૂતળીઓ અને વહાણનાં કિનારા ઉપર જુદા જુદા પ્રકારની વેસો વિગેરેનું કોતરકામ થતું.

છેક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં સમયથી મકાનોનાં બાંધકામમાં ગવાક્ષ, અટારી, દારશાખ, બાળીયા, ડોકાવારી, મડકવારી, ઝરખા, તોરણીયા, નવખાનીયા ત્રણખાનીયા, વળગણિયો, ખીટીઓ, ઝૂમ્મરો વિગેરે કોતરકામથી ભરપૂર થતાં અને આ બધાં કાજકર્મથી બનતા. કૃષ્ણનાં સમયની દારકાનું વર્ણન કરતા કવિ પ્રેમાનંદ લખે છે કે -

‘અટારી, બાળી, મેડી, માળ, જડીત કકેરાં ઝાકઝમાળ,
ચળકે કામ ત્યાં મીનાકારી, અમરાપુરી નાંખુ ઓવારી.’

એક બીજો કવિ કોઈ રાજાનાં મહેલનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે -

‘છળ’, બાળીયા, માળીયા ખૂબ સાજો
મેડી માળ ને ગોખતા રૂપ રાજો.’

પુરાણ મકાનો બાબત આવાં તો કેટલાંય વર્ણનો ગુજરાતનાં કવિઓ કરી ગયાં છે.

મકાનોનાં બાંધકામ ઉપરાંત ગુજરાતનાં સુતારો અનેકવિધ પ્રકારનાં ઘર વપરાશનાં કાજનાં રાચરચીલાનું સર્જન કરતા આવ્યા છે. કાજના પટારાં, ખેટી, મજબુ, કોડલો, ઇસ્કોતરાં, ઘંટીના થાળા, પાટલાઓ, સિંહાસન બાજોડ, સાંગામાચી વિગેરે ગુજરાતનાં સુથારોનાં ઉત્તમ સર્જન ગણાય.

છેલ્લા અગિયારસો વર્ષથી ગુજરાતનાં સુતારોએ કાજકામમાં સંધેડાનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો હોય તેમ લાગે છે. કાજકામમાં સંધેડાનાં આગમન પછી પારણાઓ, પલંગો, ટાયકાઓ, ઓરણીઓ, ખાંટીઓ અને વિવિધ પ્રકારનાં રમકડાંનાં સર્જનમાં શુદ્ધ ગોળ પ્રકાર દાખલ થયા. ધીરે ધીરે સંધેડાની સાથે સાથે સંઘાટમાં રંગકામ અને લાખકામ લખ્યાં. આ કામ ભગતાં સુખાસનો, સાંગામાચીઓ, હીડોળાઓ, રથો તથા રમકડાઓમાં ઘણી જ શોભા વંતી અને આ પ્રકારે તૈયાર થયેલ માલ પરદેશ પણ જવા લાગ્યો. મહુવા તથા સંધેડાનું ફર્નીચર તથા રમકડાનું કાજકામ દુનિયાભરમાં જાણીતું થયું છે. છેલ્લા પચ્ચીસ વર્ષમાં પુરાણ કાજકામ વિસરાયું છે પણ હાલમાં “ગુજરાત રાજ્ય હસ્તકલા મંડળ” નામની સંસ્થા આ કામનું નવસર્જન કરી રહી છે.

ફોન નં. ૪૦

શ્રી ઉપલેટા તાલુકા સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘ લી.

ઉપલેટા

આપના પાકોનું ઉત્પાદન આણું આવે છે તેનું કારણ છે

આપના પાકને સમતોલ ખોરાક મળતો નથી.

આપણે “ગુલાબ છાપ” મિશ્રખાતર બનાવીએ છીએ. આ ખાતર એ દરેક પાકનો સમતોલ ખોરાક છે. તો પછી વિચાર શું કરો છો? આપના પાકનું ઉત્પાદન વધારવું હોય તો આપના પાકને મિશ્ર ખાતર આપો અને તે પણ “ગુલાબ” વધુ અનુકુળ છે. માટે આજે જ આપણું “ગુલાબ” ખાતર ખરીદો અને આપની ખેતી આર્થિક દૃષ્ટિએ પગભર બનાવો.

સહાયક સંખ્યા : ૩૬

શેર ભંડોળ : ૬૪,૨૬૦

અનામત ભંડોળ : ૬૫,૪૦૨

અન્ય ભંડોળ : ૪૫,૩૫૨

પરશોત્તમભાઈ જીવરાજ પટેલ

મેનેજર.

રમણીકલાલ કે. ધામી

બી. એ. એલ. એલ. બી. એડવોકેટ

પ્રમુખ

CABLES
"KHANSTEEL"

PHONES
375463
375750

KHANBHAI ESOOFBHAI

Shipchandlers, Secondhand Ship Stores
Metal & Machinery.

DARUKHANA, MAZAGAON
BOMBAY 10

Phone : 376297-377510

Gram : POTIACO

POTIA TRADING CO. PVT. LTD.

FOREMOST NAME FOR ALL YOUR TIMBER REQUIREMENTS.

STOCKISTS OF
DEALWOOD, TIMBER, IRON & STEEL
SCRAP AND BUILDING MATERIALS.

Quay Street, Darukhana.
BOMBAY-10 (DD)

મહાગુજરાતની સ્તંભસૃષ્ટિ

—ડૉ. હરિભાઈ ગોદાની

“एवं तारागणः स्तम्भो नास्तमेति न बोद्धवम् ।

नक्षत्र चन्द्र सूर्याश्च ग्रहास्तारागणः सह ॥”

નક્ષત્રો, સૂર્ય, ચંદ્ર, તારાગણો, ગ્રહો અને નિહારિકાઓ એ શાશ્વત સ્તંભો છે, જેનો ઉદય કે અસ્ત નથી.

ઉપર જણાવેલ સ્તંભો શાશ્વત ગણાય છે, પણ જેને આપણે સ્તંભો તરીકે સંબોધીએ છીએ તેમાંનાં ઘણાં અલ્પજીવી, સૈકાજીવી, દશ સૈકાજીવી, લાખોવર્ષજીવી હોય છે. અગ્નિસ્તંભ, વાયુસ્તંભ અને જળસ્તંભ અલ્પજીવી હોય છે. કાષ્ઠસ્તંભ એક સૈકાથી માંડીને દસ સૈકાજીવી હોય છે. ઈંટરી સ્તંભોનું આયુષ્ય કાષ્ઠસ્તંભથી વધારે હોય છે. પથ્થરિયા સ્તંભોમાં તેની જાત પ્રમાણે હજાર વર્ષથી માંડીને લાખેક વર્ષ સુધીનું આયુષ્ય હોય છે. કાટ ન લાગે તેવી ધાતુમાંથી બનાવેલ સ્તંભોનું આયુષ્ય પથ્થરિયા સ્તંભોથી પણ વધારે હોય છે જ્યારે સ્તંભોનું આયુષ્ય સૃષ્ટિ પરનાં સ્તંભોમાં સૌથી વધારે હોય છે.

દુન્યવી સ્તંભ સૃષ્ટિમાં કીર્તિસ્તંભ, વિજયસ્તંભ, માણેક્સ્તંભ, સમાધિસ્તંભ, યુદ્ધસ્તંભ, સીમાસ્તંભ, વધસ્તંભ, દીપિકાસ્તંભ, જળસ્તંભ, વાયુસ્તંભ અગ્નિસ્તંભ, ધર્મસ્તંભ અને સામાન્યસ્તંભ આવી જાય છે. આ વિશાળ સૃષ્ટિમાં મનુષ્યને સામાન્ય સ્તંભ (થાંભતો) જેવું બીજું કોઈ ઉપયોગી અંગ નથી. ઘર, દેવમંદિર, સમાધિમંદિર, રાજમહાલય, ઝરખા, તળાવ, કુંડ અને વાવ ઉપરનાં વિહાર સ્થળો તથા વાવના તાકને ટેકવતા સ્તંભો એ સ્તંભોની વિશાળ સૃષ્ટિમાં સૌથી મહત્વનાં અંગ ગણાય છે.

સામાન્ય સ્તંભો બનાવવાની શરૂઆત ક્યારથી થઈ એ કહેવું મુશ્કેલ છે છતાં એટલું અનુમાન થઈ શકે કે મનુષ્ય જૂંપડું બાંધવા શીખ્યો હશે ત્યારે જૂંપડાને કે જૂંપડાની ઓસરીને ટેકવવા માટે સાદા સ્તંભની જરૂર પડી હશે આવા સ્તંભો આડનાં ડાળામાંથી બનાવવામાં આવ્યા હશે. સમય જતાં મનુષ્ય થોડો સંસ્કારી બન્યો હશે ત્યારે તેનું લલ્લ કળાકારીગિરી તરફ વળ્યું હશે. એ સમયે મનુષ્યે લાકડાનાં સ્તંભોને પથ્થરથી ઘસીને સુવાળો બનાવવા પ્રયત્નો કર્યા હશે. મનુષ્યની બુદ્ધિનો થોડો વિકાસ થયો હશે ત્યારે સ્તંભનાં સુશોભન માટે સ્તંભનાં છેડે તુંગકુંડો ગોઠવ્યું હશે જ્યારે મનુષ્ય સાધારણ ચિત્રામણુ કરતાં શીખ્યો હશે ત્યારે માટીનાં રંગોથી કે કોલસાથી સ્તંભો તેમજ દિવાલો ઉપર ચિત્રકામ કર્યું હશે. સમય જતાં મનુષ્ય અલ્પજીવી ચિત્રકામની જગ્યાએ ધારદાર પથ્થર કે જસતા ઊંખાડીયા દ્વારા સ્તંભો ઉપર ખોદકામ કરી કે નિયત જગ્યાએ બાળી સ્તંભને રૂપાળો બનાવ્યો હશે. ઉપર જણાવેલ પ્રકારનાં સ્તંભોનાં નમૂના વર્ગોથી જૂના પ્રભુવિક્રાંતિ જાળવી રહેનાર આદિત્યસીઓનાં જૂંપડામાં હાલમાં પણ જોવા મળે છે.

શરૂઆતમાં મનુષ્યે તામ્રધાતુ શોધી કાઢી. પછી લોહધાતુ શોધી કાઢી. ધાતુઓનું સંશોધન થતાં સ્તંભ સૃષ્ટિમાં ઘણા ફેરફાર થયા. મનુષ્યે ધાતુમાંથી છીણી, હથોડી, કરવત, રંધા, વીંધણા, શારડી તેમજ બીજાં અનેકવિધ હથિયારો બનાવ્યા. પછી એ હથિયારોની મદદથી કાઢ તથા પથ્થર ઉપર કોતરકામ કરવાનું શરૂ કર્યું. સમય જતાં મનુષ્ય ઢાળ કામ શીખ્યો ત્યારે સખ્ત ગરમી સહી શકે તેવી માટીનાં બીજાં બનાવી તેનાં ઉપર ધાતુના સ્તંભોનું ઢાળકામ શરૂ કર્યું. આવા ઢાળકામાં મનુષ્યે કીર્તિસ્તંભ, ધર્મસ્તંભ તથા આલયનાં બાંધકામમાં ઉપયોગી એવા સ્તંભો બનાવ્યા. આવા ઢાળકામવાળા સ્તંભોનાં બે પુરાણા નમૂના હાલમાં ભારતવર્ષમાં મોજૂદ છે. જેમાંનો એક દિલ્હીના કુતુબમિનાર પાસે અને બીજો મધ્યપ્રદેશનાં ધારનગરની લાટ મસ્જિદ પાસે પડ્યો છે.

મનુષ્યે ધાતુનાં સંશોધન પછી પથ્થરિયા સ્તંભસૃષ્ટિમાં ક્રાંતિકારી ફેરફારો કર્યા. ઇસ્વીસન પૂર્વે ચારેક હજાર વર્ષ પહેલાંની સ્તંભ-સૃષ્ટિમાં ધાતુના સંશોધન પછી કોતરકામ વધ્યું, સ્તંભોનાં શણગાર વધ્યા. સ્તંભોની નીચે કુંભી અને ઉપર સરં ગોઠવાયા.

ભારતવર્ષની સ્તંભ સૃષ્ટિમાં હરપ્પા, મોહન-જો-દંડો અને લોથલની સંસ્કૃતિનાં સૌ પ્રથમ ઈંટરી સ્તંભો કે કાષ્ઠનાં ચોરસ સ્તંભો મૂકાયા હશે. ત્યારપછી ઇસ્વીસન પૂર્વે પાંચસોથી એક હજાર વર્ષ વચ્ચેનાં પાંચસો વર્ષનાં ગાળામાં કાષ્ઠસ્તંભોમાં અનેકવિધ શ્રેણીનાં સ્તંભો બનાવાયાં હશે, આ ગાળાનાં નદોનાં સમયમાં કાષ્ઠસ્તંભો ઉપર સુવર્ણ તથા રૂપાનાં પતરાંઓ જડી તેનાં ઉપર સ્તંભોનું જડતરકામ કરવામાં આવ્યું હશે તેમ કેટલાક લખાણો ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે છે.

ગુજરાતમાં સૌ પ્રથમ સ્તંભો સાણાની, તળાવની, જુનાગઢની અને કોડીયા જુગરી ગુફાઓમાં કોતરાયાં હશે. સૌ પ્રથમ તે આવાં સ્તંભો ચોરસ કે ગોળ વર્તીત પ્રકારનાં કોતરાયાં તેમ ઉપર જણાવેલ ગુફાઓમાંથી મળી આવેલા સ્તંભો ઉપરથી સાબિત થાય છે.

ગુજરાતમાં પથ્થરિયા મંદિરો બાંધવાની શરૂઆત ગુપ્તકાળમાં થઈ હતી તેનો ઉલ્લેખ જુનાગઢનાં અશોકના શિલાલેખમાં થયો છે. આ કાળ પછી રચાયેલ હાલારમાં ગોપનું મંદિર મોજૂદ છે પણ તેમાં કોઈ સ્તંભ દેખાતો નથી. ક્ષત્રપકાળ પછી મૈત્રક કાળ દરમ્યાન ગુજરાતમાં ઘણાં મંદિરો રચાયાં એ મંદિરોમાં વધારે પડતાં ચોરસ સ્તંભો જોવા મળે છે.

ત્યારપછી ચાપ, પ્રતિહાર અને રાષ્ટ્રદ્રોહ તથા સૈંધવનાં સમયમાં અનેક મંદિરો, વાવો, કુંડો વિગેરે રચાયા. સાથેસાથ ગુજરાતની સ્તંભાવલિમાં રૂપકામવાળા સ્તંભોનો ઉમેરો થયો. આ કાળ પછી સોલંકીકાળમાં તથા વાઘેલાકાળમાં ગુજરાતમાં સેંકડો નહીં પણ હજારોની સંખ્યામાં મંદિરો, વાવો, તળાવો વિગેરે બંધાયા આ કાળ ગુજરાતની સ્તંભસૃષ્ટિમાં સુવર્ણકાળ ગણાય. ત્યારપછી મુસ્લિમકાળમાં મસ્જિદો તથા વાવોમાં ભૂમિતિનાં કોણ તથા કૂચ સુશોભનતાં તથા આકાશવાણી સ્તંભો ઉમેરાયાં. છેવટે પરદેશીઓનાં આગમન પછી ગુજરાતમાં ગ્રીક તથા રોમન શૈલીની અસરવાળા પથ્થરિયા તેમ જ કાષ્ઠસ્તંભો બન્યા પણ એ સ્તંભો બહુ લોકપ્રિય બન્યા નહીં.

ગુજરાતનાં બાણીતા શિલ્પશાસ્ત્રનાં પુસ્તક ‘દીપાવલિ’માં સ્તંભોની પાંચ જાતો વર્ણવી છે—ચોરસ (ચતુરક), ત્રિનાશક (અષ્ટમત), પ્રતિરથ (વર્ધમાન), જાળુવાળો (પર્યક) અને આકાશવાણી (સ્વસ્તિક). સ્તંભોની આ પ્રકારની જાતો ઉપરાંત કારતવર્ણની અન્ય જાતો શિલ્પ વિષયક અન્ય પુસ્તકમાં લખાયેલી છે પણ અહીંયા આપણે ગુજરાતનાં સ્તંભો પૂરતું જ વર્ણન કરીશું.

સ્તંભોની જાતોનું મૂળ માનસી શિવલિંગમાંથી ઉત્પન્ન થયું હોય તેમ કહેવાય છે. માનસી શિવલિંગનો નીચેનો અક્ષ ભાગ ચોરસ હોય છે, વચ્ચેના ત્રિષુભાગ આકાશવાણી હોય છે અને ઉપરના શિવભાગ ગોળાકાર હોય છે. ગુજરાતમાં મળી આવતી સ્તંભશ્રેણીમાં ચોરસ, ભદ્રવાળો (આઠ ઘીસીઓવાળો), ઉપભદ્રવાળો (સોળ ખુણાવાળો), છત્રીશ ખુણાવાળો, આઠ ખુણાવાળો, ચાર ખુણાવાળો, સોળ ખુણાવાળો, અત્રીશ ખુણાવાળો અને ગોળ એટલી જાતો મળી આવી છે.

[સ્તંભોના જુદા જુદા અંગોમાં નીચે કુંભી, તેની ઉપર સ્તંભ, તેની ઉપર કણો અને તેની ઉપર સરૂં આવે છે. દોઢિયા સ્તંભોમાં નીચેથી કુંભી તેની ઉપર ચાંભસો, તેની ઉપર ઘંટાસરૂં, તેની ઉપર ટેકા અને તેની ઉપર ભેટાસરૂં એમ પાંચ ભાગો હોય છે.]

ગુજરાતની સ્તંભસૃષ્ટિમાં કુંભીની શરૂઆત લોકડાનાં સ્તંભ નીચે તુંગકુંડે ગોડવચી થઈ હતી. પછી તુંગરાની જગ્યાએ સુશોભનવાળી કુંભી શરૂ થઈ હતી. સમય જતાં કુંભીઓ ચોરસ અને જુદા જુદા ખુણાઓવાળી બની હતી.

ગુજરાતમાં ચોરસશ્રેણીનો સૌ પ્રથમ સ્તંભ સાણા તથા તળાવની હિતયાનપથી ગુફાઓમાંથી મળ્યો છે. ગુજરાતનાં ગોળ સ્તંભોના જૂનામાં જૂનો નમૂનો જૂનાગઢની ઉપરકોટની અશોકગુફામાં જોવા મળે છે. સાદા સ્તંભો પછી ભદ્રવાળા, ઉપભદ્રવાળા અને પ્રતિરથવાળા સ્તંભો ગુજરાતમાં સોલંકીયુગી મંદિરો તેમ જ વાવોમાંથી મળે છે. સોળ ખુણાવાળા સ્તંભો ગુજરાતમાં દેવગઢનાં દેરાં શિવાય દેખાતાં નથી.

ઉપર જળાવેલી શૈલીઓ ઉપરાંત ગોળાકાર સ્તંભોમાં નીચેથી જડા અને ઉપરથી પાતળા સાંભેલા આકારનાં, આંચળાના સુશોભનવાળા, તળાકાર સુશોભન વિગેરે પ્રકારનાં સ્તંભો ગુજરાતમાં

દેવમંદિરો અને પુરાણ મહાકવ્યોમાંથી મળી આવ્યા છે. સંવતના અદારમાં સૈદામાં રચાયેલ સુરેન્દ્રનગર પાસેનું કુધરેજનું મંદિર શાસ્ત્રોક્ત ઉપરાંત બીજા અનેકવિધ સ્તંભ સુશોભનથી અડિત છે.

ગુજરાતીની સ્તંભ સૃષ્ટિમાં સ્તંભો ઉપર અનેકવિધ સુશોભનો જોવા મળે છે. આવા સુશોભનમાં દેવ-મૂર્તિઓ, વક્ષો, ગાંધવો, ભક્તો, દારપાળો, કીચકો, પક્ષીઓ, સૈનિકો, પશુઓ, વાહનો, કૂતરેઓ, જીંદીઓ, સુશોભનોવાળી કુંભીઓ, કળશો આમલકો, વર્તીતો, ગ્રાસમુખો, સાંકળો, ઘંટાઓ, આંતર, અને બહિર્નલિકાઓ, વર્તીત નલિકાઓ વગેરે ઘણી જગ્યાએ જોવા મળે છે.

ગુજરાતના લોકગીતોમાં લખાયું છે કે—

‘વીર મારો, ધર વચ્ચેસો થાંભ, ભાભી કેકાની પૂતળી રે.’

ગુજરાતનાં એક બીજા લોકગીતમાં લખાયું છે કે—

“અત્રીશ ભાતનાં થાંભલા, ને ઈતે રંગ્યાં ભાતીગળુ રંગ;
રાતી સભાળાં મેં તો નરખ્યા, મોડાકાં અમરાપુર સંગ.”

વળી એક અન્ય લોકગીત પણ તોંધે છે—

“આંગળી ન થાય થાંભસો, ન થાય થાંભસો મિનારો;
મિનારે ન પે આભલું, એમ કહે કવિ જ્ઞેનારો.”

જૈન આધ્યાત્મિક શિક્ષાયતન સમિતિ

કે. ૯% પોપટલાલ લીખાચંદ

૮૦. ૪/૧૩ ઝવેરીબજાર, મહાજન એસોસીએશન-મુંબઈ-૨
ફોન નં. ૩૧૧૫૧૩

વિદ્યાર્થીઓનાં ચારિત્ર્યનું ઘડતર તેમની બાલ્યવસ્થામાં વહેલ ધાર્મિક સંસ્કાર પર નિર્ભર છે.

સંસ્થા આ માટે નીચેની યોજનાઓ રજુ કરે છે:—

શિષ્યવૃત્તિઓ

કેલેજમાં પ્રથમ વર્ષથી સંસ્થાએ નિયત કરેલ જૈન ધાર્મિક અભ્યાસક્રમ કરનારને માસિક રૂ. ૨૫ થી ૫૦, ની શિષ્યવૃત્તિ, જરૂરી વાર્ષિક પુસ્તકો તથા વાર્ષિક પરીક્ષામાં આકર્ષક છતાંમો આપવા જેથી વિદ્યાર્થી ગ્રેજ્યુએટ થાય ત્યારે પાંડિતની રૂકાનું ધાર્મિક શિક્ષણ પામે અને પોતે શ્રદ્ધાશીલ આવક બને.

દાન : વિદ્યાર્થી દીઠ વાર્ષિક રૂ. ૬૦૦, પ્રમાણે ૪ વર્ષની રૂ. ૨૫૦૦, ની શિષ્યવૃત્તિ આપી ધાર્મિક સંસ્કારદાન કરાવશે.

ગુજરાતનું ભરતકામ

—ડૉ. હરિભાઈ ગોદાની

‘ભર’ એ સંસ્કૃત શબ્દ છે. તેનો અર્થ ધારણ કરનાર થાય છે. ભરવું કે ભરત આ શબ્દ ઉપરથી બનેલા છે. કોઈપણ વાહન ઉપર ભાર ભરવામાં આવે તો તેને વાહન ર ભરત કહેવું કહેવામાં આવે છે. રેશમી, સુતરાઉ, બિનના કાપડ ઉપર તથા ચર્મ ઉપર રેશમી, સુતરાઉ, બિની કે ધાતુના તારથી વિવિધ પ્રકારનું ભરત કરવામાં આવે તેને ભરત કહેવાય છે.

છેક આર્યોના કાળથી સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાત ઉપર સમુદ્ર માર્ગે તથા જમીન માર્ગે અનેક પરદેશી ચડાઈઓ આવી. આવી ચડાઈઓ લઈ આવનારાઓમાંનાં ઘણાં આ પ્રદેશને લૂંટીને ચાલતા થયા અને ઘણાં આ પ્રદેશમાં રોકાઈ ગયા. ગુજરાતની આદિવાસી પ્રજા નાગ, કાળા, કાળા અને બીજા કોમો ભરતકામ જાણતી હતી કે નહિ તે અંગે કોઈ જાણવા મળ્યું નથી. ગુજરાતમાં આવનાર આર્યો અને બીજા આર્યોતર જનિઓ ગુજરાતમાં આવી ત્યારે પોતપોતાની આગવી ભરતશૈલી લેતી આવી અને એ રીતે ગુજરાત ભરતોની અનેકવિધ શૈલીઓથી સમૃદ્ધ થયું.

ગુજરાતમાં ગદારથી આવી વસનાર કોમોમાં વદુ, કાડી, સંધાર, આપર, જત, પળ્લીઆ, ગુર્જરા, શકે, મેરા, આંબારી, રયારીઓ નાગરો, પાટીદાર અને અમુક કોમોના કારીગરો ગણાય. આ બધી કોમોના ભરતકામે ગુજરાતને ભરતની જુદી જુદી શૈલીઓથી સમૃદ્ધ કર્યું.

એક બાબુ કાશ્મીરનું કાશીદા ભરત. પંજાબનું બાધ અને કુસકરી ભરત, ચંપાનું દમાસ ભરત, પંજાબની ટેકરીઓનું પંજાબી ભરત લખનૌ અને દાકાનું ચિકનકરી ભરત, ગિહારનું કાશીદા, સુજની અને કતરાઉ ભરત, બંગાળનું કથા ભરત, મુર્શિદાબાદ અને દાકાનું બંગાળી ભરત, આસામનું મધીપુરી ભરત, રાજસ્થાનનું રાજસ્થાની ભરત, મધ્યપ્રદેશનું માગધી ભરત, મહારાષ્ટ્ર અને મહેસૂરનું કાસૂતી ભરત નાગાઓનું નાગભરત એ બધી જાતો અને બીજા બાબુ ગુજરાતની ભરતની જાતોને ત્રાજવે તોળીએ તો ગુજરાતના ભરતનું વજન વધી જાય. એટલે કે એક બાબુ આખા ભારતવર્ષના ભરતની જાતો અને બીજા બાબુ એકલા ગુજરાત ભરતની જાતોને સરખાવવામાં આવે તો એકનું ગુજરાત ભરતની જાતોની દૃષ્ટિએ ભારતના બીજા બધા ભાગો કરતાં વધી જાય.

ગુજરાતની ભરતકામની જાણીતી શૈલીઓમાં કાડી ભરત, મોચી ભરત, મહાજન ભરત, લોધાણા ભરત, અમોટી ભરત, મેર ભરત,

સથવારા ભરત, બત્તી ભરત, હાલાસ, મોહિલવાડી અને ગુજરાતી કણ્ણી ભરત, સગર ભરત, રયારી ભરત, ચારણ ભરત, ખરીયા ભરત, ખાટ ભરત, બનાસકાંઠાની જુદી જુદી કોમોના ભરત તથા મોલેસકામ ખરાસીયાનું ભરત વિગેરે આવી જાય છે.

ભરતકામ મોટે ભાગે સુતરાઉ, રેશમી તથા બિનનું કાપડ અને કવચિત ચામડા ઉપર થાય છે. ભરત ભરવામાં મોટેભાગે સુતરાઉ, રેશમી કે બિનના તાર વાપરવામાં આવે છે. કવચિત સોના-રૂપા અને તાંબા જેવી ધાતુના તારનો પણ ઉપયોગ થાય છે. ખાપ, સાકરીયા મોતી, સતારા, કટોરી અને અમુક જાનવરના વાળ તથા ખીંછા વિગેરે ભરતકામનાં શૃંગારના અંગો ગણાય.

ભરતના જુદા જુદા પ્રકારોમાં કથોપો, વાડીવેલો, વાંકડી જુરી, આરી ભરત, મોચી ભરત, કેનવાસ ભરત, ડોડવડી ભરત, સાંકળી ભરત, અદડીઆ ભરત, રયારી ચોકડા ભરત, ગાંડ ભરત, કોળી કુસ-ભરત, મોતી ચોક ભરત, તાર બપોરીયા ભરત, કનકતાર ભરત અને હલભરત વિગેરે પ્રકારો જાણીતા છે. ભરતકામ મુખ્યત્વે ચાકળા, ટોડલિયા, તોરણ, પાન કોથળીઆ, બેસણ, પદ્મીતપાટી વીંઝણા, તકીયા ગાંઠમસૂરીઆ, ઓશીકાં, જોદડા લોકજીઆ ચંદરવા, ઉમેચ વિગેરે શૃંગારના સાધનો ઉપર તથા સાડીની મથરાવડી, કારો, ચણિયા સાડીના પાલવ, ટોપી, આંગડી, બગચી, કોથળી વિગેરે ઉપર કરવામાં આવે છે. જોદડા લોકજીઆ, દેવચાપન (ગણેશ સ્થાપન), ગૌમુખી અને વાંસળી ઉપર પણ ભરત કરવામાં આવે છે.

પશુઓનાં શણગારમાં બળદોના શણગારમાં જૂલ, ખાંભળા (શિંગડા), મથરાવડી, મોરડા, ખખેડા, વિગેરે, ઘોડાના શણગારમાં ધારીયાં, ધૂધી અને ખસતો વિગેરે ઉપર ભરતકામ થતું અને થાય છે ગાડા સ ગરામ, વેલ તથા પાલખીઓના માથા ઉપર ભરતકામ થતું જે હવે વિસરાતું જાય છે.

ગુજરાતમાં ભરતકામની દૃષ્ટિએ સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ અને બનાસકાંઠાના કેટલોક ભાગ એટલા પ્રદેશો ખૂબ જ સમૃદ્ધ ગણાય છે. ગુજરાતનાં બાકીના પ્રદેશોમાં બહુ ઓછું ભરતકામ થતું અને થાય છે.

ગુજરાતના પુરાણા ભરતકામમાં કાડી ભરત અને મહાજન ભરત વધારે પુરાણા ગણાય. આ બે ભરતશૈલીઓમાં કઈ શૈલી વધારે જુની હશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે.

પુરાણું કાઢીભરત મોટે ભાગે જાળી કે વેરા વાળી સુતરાઉ કાપડ ઉપર કરવામાં આવતું. આ ભરતકામમાં મોટે ભાગે રેશમના દોરાનો ઉપયોગ થતો. જૂની કાઢીશ્રેણીના ભરતકામમાં મનુષ્ય, પ્રાણી તથા પક્ષીઓની પ્રતિકૃતિઓનું ભરત થતું. વડોણાના દર્યો, પાવખી, કાવડ, અજદગાડી, કાંટગાડી વિગેરેના દર્યો, કાંટ, હાથી, ઘોડા અને ખચ્ચર ઉપર સચારીના દર્યો વિગેરે જૂના કાઢી ભરતના આગવા અંગો ગણાય. કાઢી ભરતમાં ક્યાંક ક્યાંક દેવોની પ્રતિકૃતિઓનું ભરતકામ પણ કરવામાં આવેલું જોવા મળે છે. પુરાણું કાઢી ભરતકામ રેશમના તારોને વનસ્પતિના રંગોથી રંગીતે કરવામાં આવતું. આવાં ભરતકામમાં સફેદ, લીલો અને કૃત્ત્રાઈ એમ ત્રણ પ્રકારના રંગોનો ઉપયોગ થતો.

મહાગ્ન ભરત મોટે ભાગે ગૂઢા લાકરંગના સુતરાઉ કાપડ ઉપર કરવામાં આવતું અને એ ભરતકામમાં એ જ રંગના રેશમના તારોનો ઉપયોગ થતો. ક્યારેક ક્યારેક સફેદરંગના રેશમના તારોનો ઉપયોગ સાંકળીમાં અને મોતીદાણામાં કરવામાં આવતો. કળ્પીભરત અને બીજી કેટલીક ખેતી કરતી કોમોના ભરતમાં વિવિધ રંગના કાપડનો તેમજ રેશમનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. ભરતકામમાં કવચિત્ત જિનના તારોનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવતો. કુદરતને ખોજે રમતી કળ્પી કોમને પોતાના ભરતમાં નજર સામે રમતાં પુષ્પો અને

વનસ્પતિના વિવિધરંગો ઉતારવાની પ્રેરણા મળી હોય એ બનવા જોગ છે.

રજારી અને બનાસકાંઠાની કેટલીક કોમોમાં રજારી ચોકકાનું ભરત મળ્યું પ્રચલિત છે. આ પ્રકારનું ભરત મુખ્યત્વે ચણિયા, કાપડા, સાડીના પાસવ, કેડીયા, રમાલ, થેલીઓ, ચાદરો વિગેરે ઉપર કરવામાં આવે છે. રજારી ભરત મોટે ભાગે વાદળી કે તપખીરીયા રંગના કાપડ ઉપર કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારનું ભરત કવચિત્ત ચંદરવા તથા ગોદડા-ઢાંકણિયા ઉપર થતું જોવા મળે છે.

બત્તી તથા કચ્છનું લોહાણા ભરત એક બીજાથી જુદું પડે છે. પણ ટાંકા મળતાં આવે છે. કચ્છ પ્રદેશમાં જાણીતું આ 'ભરત મોટેભાગે ચણિયા, કાપડા, ગોદડા, ગોઝાડ વિગેરે ઉપર, કરવામાં આવે છે. આ પ્રદેશની મુસ્લિમ કોમની સ્ત્રીઓને પહેરવાના હખ્ખા, ગોદડા વિગેરે ઉપર થતું ભરત બત્તીનાં તથા કચ્છનાં લોહાણા ભરત અને ચિકનભરતમાંથી ઉપજાવેલ ભરતનાં મિશ્રણ જેવું દેખાય છે.

ગુજરાતની પારસી, વડોરા તથા કેટલીક શ્રીમંત કોમોએ ભરત-વર્ષ સ્વતંત્ર થયું તે પહેલાંના પચાસવર્ષના ગાળામાં પશ્ચિમાત્ય શ્રેણીનું ભરતકામ અપનાવ્યું હતું. આવું ભરતકામ મુખ્યત્વે સાડીની કોર, પાસવ, ઘન-કોથળી (Money-Purse) વિગેરે ઉપર થતું.

TEXO DYES & CHEMICALS

IMPORTERS, DEALERS & MANUFACTURERS.

: Mfgs. Representative of :

Naphthols, Fast Bases, Direct Colours, Basic Colours, Acid Colours,

ACETATE COLOURS, POLYESTER
COLOURS & CHEMICALS.

257-265, Narsi Natha Street,

B O M B A Y - 9.

Gram : OURSHIPPER

Phone : 3 2 9 3 3 2

ગુજરાતમાં સૌરાષ્ટ્રના લોકભરતની શોભનભાતો અને ભરત પરંપરાની એંધાણીઓ

—શ્રી જોડીદાસ પરમાર

ભલે માનવજાતનું અને પ્રકૃતિનું રૂપ અને સૌંદર્ય કથરદત્ત હોય, તેમાં રૂપ, રંગ અને કુમાર અભરે ભરી હોય, બધે જ સૌંદર્યનો ઓગળેલો હોય, પણ સૌંદર્યદર્શી માનવી તો તે પ્રકૃતિપરાયણ સૌંદર્યની માથે પણ ટાંગકડીયક કરી તેને વધારે દીપ્તિમાન બનાવે છે. ધાટીલા પથુ, ઉજામાળા ધરપાર, અને જોખન માથેની સર્વરૂપ-દર્શી શોભા, સન્નત, મંડન, સુશોભન વગેરે તો માનવકૃત જ છે. ૩. અને રસના સૌંદર્યનો થેસો માનવી ભલેને આ અખંડ ધરતીનો નાનો શો કણ હોય પણ જે કથરે આપ્યું છે, અને પોતે હાથે સજ્યું છે તે બધાને તેણે રૂડી રીતે શણગાર્યું છે. અને શોભન-મંતિ કરીને વધારે સૌંદર્યપૂરીત કરી દેખાણું ત્યાં જ તે સૌંદર્ય-વાંન્ધુ છે તેવી ભાવના દેખાઈ આવે છે. વળી આ ક્ષણભંજર કાયાની માનવ માત્રને માયા તો છે જ ને ! કાયાનાં માયાને લીધે અંગદાંકણ લુગડાં માથે, રહેવાના ઘરની ઉપર, પાળેલાં જનાર માથે, લગભગ જીવન જરૂરિયાતની દરેક ઓગળવા તુ ઉપર માનવીએ વિગતે તેમ જ સુરૂપિપૂર્ણ શોભા સન્નત તો કરી જ છે. અને આ બાબ આંગિક સુશોભનથી દરેક વસ્તુ દીપ્તિ ઉઠે છે. ઘણીક-વાર દહેઠ વરનો માનવદેહ પણ શોભનમંડનથી રૂપની રસભાજ્યમાં અધોગાતો દીપ્તિ છે તેથી જ કહ્યું છે ને કે “ એક નર માનવી હમ્મર નર કપડાં ” સારી રીતે શોભનમંતિ થયેલો માનવદેહ જરૂર રૂપ-સંદર તો લાગે જ ન, તે નર-નારી કે પાળેલું પથુ ગમે તે હોય, સૌના બાબદેહને શણગાર રૂડી પેરે દીપ્તિ છે. અને આ રૂપ સૌંદર્ય જાણવું, માણવું અને તેમાં રસ નરખાગ થવું તે જ સૌંદર્યદર્શી માનવીનું સાચું દર્શન હશે ને ?

સૌ પ્રાણીઓમાં માનવી જ એવો છે જેનું મન ઉડ્યતના વિહાર તરંગે અને ઊર્મિના રસલિસેજે વિચરતું રહે છે, અગમ-અગોચરના ખુણેખુણા ક્ષેત્રોનું અને અક્ષિત અગડોળે કરતું મન સ્પષ્ટિ અને માનવીના શારીરિક શણગાર માટે હંમેશાં રસભાજ્ય હોય છે. પણ તેમાંય તે રૂપભરી નારીનું મન તો જ્યાં જ્યાં રૂપ, રચના, સુંદરતા વગેરે જુએ છે ત્યાંથી મધમાખાની જેમ તે ચૂંટી ચૂંટીને તેને પુગળ બનાવે તેમાંથી રચના-શોભાની આભા રચી મઝાવીને મૂર્તિરૂપે સાદર્ય કરી દેખાડે છે. આદિજુગથી જ નારીના હાથો અને હોથોએ જન-જીવન અને આજુબાજુનું વાતાવરણ શણગારવા, શોભાવવામાં કશીય મજા રાખી નથી. રૂપ-રચના સૌંદર્યની પિપાસુ નારીએ જ સૌ પ્રથમ શોભા શણગારના શ્રી ગણેશ માંજા છે. જેની પૂતિ અને પરંપરા લગ આજે પણ અખંડ રીતે થયા જ કરે છે. આમ વિશેષતઃ નારીના કરકસયમાંથી જ લોકકળા સર્જાઈ છે, અને ઉત્તરોત્તર અવનવા રૂપે તે સર્વત્ર જોવા મળે છે.

માનવજીવનના ઉપપ્રભાતે માનવી જંગલે જંગલ ભટકતો ફરતો હતો, પછી બુદ્ધિચારુર્યથી તે ગુફામાં વસતો થયો. ઋતુઋતુના વાયરથી તે પોતાની જાતનું રક્ષણ કરતો જ. અને બ્યારથી શરીર નક્ષણ માટે તે શિકાર કરેલા પ્રાણીઓનાં ચામડાં શરીર ઉપર વીંટતો થયો ત્યારથી જ તેનામાં શરીર શણગાર માટેની વૃત્તિઓ ઉદ્ભવતી ગઈ. તે કાળની ગ્રહનારીઓએ એ ચામડાની ખાલોને સીવી ટેલા ભરીને એક બનાવી ત્યારથી આ દુનિયામાં સીવણ ભરતના ટાંકા ટેલાની શરૂઆત થઈ તેમ કહી શકાય. આ સીવણ માટે તે કાળે મૃતપ્રાણીના તીણા નહોર, હાંત કે પથ્થરની અણીદાર કરચનો સોય તરીકે ઉપયોગ થયો હશે અને પ્રાણીના પાતળા આંતરડા કે ચામડાની પાતળી લીર વાધરીવડે આ એ ખાલને ફાંક ભરીને બ્યારે તેને એક બનાવી હશે તે સીવણ ટાંકાનો પ્રથમ પ્રકાર બન્યો. આ એ દૂકડામાંથી એક ખોલવટ ચામડાનો અંગ દાંડવાનાં ઓશાળ બન્યો, જેની એ ખાલ વચ્ચે વ્યવસ્થિત રીતે એવા ફાંક-ટેલા હશે કે એક બાજુનું ચામડું બીજી બાજુના ચામડા સાથે જોડાઈને બરોબર ખોલાઈ ગયું. વળી આ કામ ધરમાં સ્ત્રીઓનું જ હોવાથી તેણે તે ટેલા નારીની આવડત પ્રમાણે જરા વધારે વ્યવસ્થિત અને સાસ દેખાય તે રીતે લીધા હશે. આમ આ ચામડાની ખાલના ખોલવટ ટેલાખબિયા તે જ સીવણ-ભરતના પ્રથમ અવતાર મંડાળ-રૂપ બન્યા તેમ દહેવાય.

અને માનવીની સંસ્કૃતિ થીમે થીમે વિકાસ પામતી ગઈ અને પ્રગતિના પંથે આગળ પળતી ગઈ. ભારતવર્ષની ભૂમિના આઘ રહેવાસી અનાયો તેમાં મોહિ-જે-ડેરાના રહેવાસી, લોથલ અને રંજપુરવાસીઓ વગેરેના ટીંચાના ખોદાણમાંથી ત્રાંચાની સોય ઘણી મળી છે. ઘરેઘરમાં સોય તો હોવી જ જોઈએ, કારણ કે કપડાંને સાંધવા, ખોલવા, ખોંટવા, તૂંતવા અને ભરત ભરવા માટે સોય એક અગત્યનું સાધન હતું. વળી મોહિ-જે-ડેરાના ખોદાણમાંથી નીકળેલી પૂખ્તરીની મૂર્તિના ઉપર જ રણ પાંખડીવાળી છુટીની ભાત છે તે ઉપસાવેલી હોવાથી તે ભરેલું ભરત હશે તેમ અનુમાની શકાય. કારણ કે ભાત જાપવાની પ્રથા પાછળથી શરૂ થઈ છે. તેથી તે ભરત જ હશે તેમ માની શકાય છે. તે કાળમાં લોકો છૂટા ઉપવસ્ત્રો અને અર્ધવસ્ત્રો પહેરે ઓરે છે. તે કાળમાં અનાયો સંસ્કૃતિમાં વસ્ત્રો ખાસ રચીત નહોતા પણ સાદાં ધોળા જ હશે તેનું વિદાનોએ અનુમાન્યું છે. વળી આખો પ્રગત સૌંદર્યશોખીન તો હતો જ, તેને માત્ર સાવ સાદું કપડું કેમ ગમે ? તેથી તે ધોળા કે રાતા કપડાં ઉપર કંઈક ટાંગકડીયક ભાત ભરી હશે. તે કાળના માટીના વાસણો જેવાં કે ગોળા, કોડી કથરોટ, કોઠલા, શકોરા વગેરે ઉપર તેઓએ રૂડી રીતે ચીતરામણ કર્યાં છે, જે

લોકો આવી નાની નાની રોજબરોજ ઉપયોગની વસ્તુઓને શોભન-મંડિત કરે તેઓ અચૂક પોતાના કપડાંવસ્ત્રો વગેરેને તો શણગારે જ ને ? આ કપડાં પરનાં શણગાર-શોભન થેર એકેલી સ્ત્રીઓ જ કરે ને ? તેના શોભન સંસ્કારની ભાત સાદી ભૌમિતિક આકારો-વાળી તેમજ, વેદવ્યૂતિને આકૃતિપ્રધાન હોઈ શકે. હડપ્પાના ટીંબાના ખોદાણામાંથી મળેલા એક કીંકરા ઉપર અભારે ભરાતી “સાચી ધરાધી” જેવી ભાત છે. તે સાથે જાડ, વીંચી વગેરેના આકારો તો હજી યથાતથ જેવા ભરતમાં જેવા મળે છે. આમ દ્રાવેલી દાવિડ સંસ્કૃતિમાં પણ ભરત થતું જ તે તેમાંથી મળેલી ત્રાંબાની સોયના જથ્થા પરથી, શોભનભાતો પરથી અનુમાની શકાય તેમ છે. વળી તેની અમુક શોભનાભાતો આજેય આમ સ્ત્રીઓ ભરે છે.

પછી તો ઉત્તર સીમાડો વળોડીને ઉજવણરંગી અને રૂપદર્શી આર્યો ભારતમાં આયા. ઉજવણ મગજૂત શરીર માથે સૂર્યના તેજ જેવો પીત અને કેસર રંગો તેમજ ગેર રંગનો તેમનો પહેરવેશ હતો આવા રંગીન પહેરશ વેદોમાં ઘણા સ્થળે ઉલ્લેખ છે. સ્ત્રીઓ તેમજ પુરુષો સીંચા વગરનાં છૂટા વસ્ત્રો ધારણ કરતા. ધંધામાં પશુપાલન તેમજ ખેતી મુખ્ય હતા, વળી આર્યકુળમાં સંયુક્ત કુટુંબની જ ભાવના મહદઅંશે હતી. કુટુંબના દરેક સ્ત્રી-પુરુષોના વસ્ત્રો એક સાથે રહેતા અને વસ્ત્રો સીંચા વગરના તેમજ એક સરખા હોવાથી અંદર અંદર બદલાઈ જવાનો સંભવ ખરો, તેથી દરેક વસ્ત્ર ઉપર તેના પહેરનાર અમુક નિશાનીઓ કરતા હશે. દરેક વ્યક્તિના વસ્ત્રના છેડે કે અંદરના ભાગમાં અમુક રંગના ટૂકડાનું યોગદું મરાતું કે નાનું માંડું કે અમુક આકાર રંગીન દોરાથી ભરાતા હશે. જેથી સ્ત્રી-પુરુષો સ્ત્રી સૌનાં કપડાં જુદાં પડી જાય. આ રિવાજ માત્રધારી સ્ત્રીઓ પોતાના ઓઢણા, ધામણી, ચોદાળ, પહેડી વગેરેમાં ઉપર દર્શાવેલી રીતે નિશાનીઓ કરે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં હમેશા રૂઢિપ્રજ્ઞ તૂટતી નથી, તેની સાંકળનું સાતલ જળવાઈ રહે છે તેથી આ વસ્તુ વેદકાળમાં હશે તેમ અનુમાની શકાય તેવી છે. વેદમાં ભરત કામના ઉલ્લેખ તેમજ સોયના ઘણા ઉલ્લેખ છે. તેમાંય ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, ઐતરેય શતપથ બ્રાહ્મણ વગેરેમાં તો સોયના ઘણા ઉલ્લેખો છે જ.

પૌરાણિક કાળમાં તો વાનેવધના તેમજ ભાતભાતના કપડાં વર્ણન તેમજ ઉલ્લેખો મળે છે. રામાયણ અને મહાભારત કાળમાં લોકો સુંદર કપડાં પહેરતા તેમાં સોનારૂપાના તારનું જરફશીનું ભરત-કામ પણ ભરાતું તેનું વર્ણન છે અને આ કાળ પછી તો શક યતન, નાગ, અસૂર અને દાનવો વગેરે પરદેશી લોકો ભારતવર્ષમાં આવે છે. તેઓમાં ઘણાંકતો વિવિધ રીતે સીવેલાં કપડાં પહેરે છે, અને સુંદર અભિયાથી સીવેલાં કપડાં ઉપર ઘોઝરી, સીણ વગેરે અંધિલી હોય છે, તે ઘણાં જૂના શિલ્પો અને ચિત્રોમાં દેખાય છે. બુદ્ધકાળ તેમજ ભારપછીના કાળમાં આ પ્રથા ભારતમાં ઉત્તરોત્તર ચાલુ જ હતી, તે કાળે ચિહાર, ભવન, સ્તૂપ વગેરેના શોભન માટે કમળાકૃત ઇંદ્રગિતિવાળી વેડો, વગેરેના સુશોભનો ભીત ઉપર ચીતરતા, બુદ્ધ-હવંત કાક દરમ્યાન તેમજ તે પછીના વખતમાં આવું ચિત્રણ થતું હતું તેની વિગતે વાતો બનકદથાઓમાં મળે છે. આ કાળમાં શોભન

વસ્ત્રોની ભાતો વિશેષ ભરાતી હશે તેમ કદંબી શકાય, કદંબ કે જેવું ચિત્રણમાં હોય છે, તેમાંથી થોડાક જ ફેરફારવાળું જરા વધારે સાદું ભરતમાં ભરી શકાય છે. તેથી મૌર્યકાળ દરમ્યાન ભરત, વણ-ટના ચિત્રો, વગેરેના જુદાજુદા વર્ણનો કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં જેવા મળે છે. ભરત સોયથી ભરાતું અને ભરેલા ભરતકામને તે ‘અચિતમ’ તેવું કહે છે. અચિતમ શબ્દ હારા તે સોયથી ભરેલા ભરતકામનો ઉલ્લેખ કરે છે. આમ ઈ. સ. પૂર્વે ૩-૪થી સદીમાં અર્થશાસ્ત્રમાં પણ ભરતકામનો ઉલ્લેખ થયો જ છે. બુદ્ધકાલીન સમયમાં લોકો સીવેલાં તેમજ છૂટા અને પ્રકારના વસ્ત્રો પહેરે છે તો શુંગકાળમાં તો લગભગ સ્ત્રીઓ અને પુરુષો જુદાજુદા પ્રકારે બે થી ત્રણ સીવેલાં અને છૂટા વસ્ત્રો પહેરવા લાગ્યા છે. તેમાં સ્ત્રીઓના વસ્ત્રો વિશેષ રીતે શણગારેલા-ભરત ભરેલા જેવાં છે તેનો ખ્યાલ સાંચી ભારહૂત વગેરેના સ્તુપોના ઊંચરા તીક્ષ્ણ (Low Relief) ના શિલ્પો માંથી જેવા મળે છે. સ્તુપના માથાગ્રંથણમાં પણ સુંદર કોરેલી ઉપસાવેલી ભાતો છે, પણ વિશેષતઃ અહીં પશુઓના સાંજશભગારમાં ઉપસાવેલી ભાતો પુષ્કળ દેખાય છે. તેમાં હાથીની જૂલ માથે, તો થોડાના છત અને મોરા પર અભારના ખેડૂત ભરતની શોભા આપનારી ભાતો જેવી જ મળતી ભાતો છે. તેમાં “પોયણવેલ” ‘વિભળીવેલ’ ‘અડદિયા’, વગેરે જેવી શોભનભાતો તેમજ હાથી, થોડા, જાડ, મોર, પોપટ, સિંહ, પ્યાત્રી વગેરે જેવા સાંચીના તોરણમાં છે, તેની જેવાજ પણ જૂજ ફેરફારવાળા હજી આજેય સૌરાષ્ટ્રના લોકભરતમાં ભરાય છે. ૨૨૦૦ વરસના ગાળા પછી સૌરાષ્ટ્રના લોકભરતમાં સાંચી-ભારહૂતના શિલ્પ કંડારની ભાતો તેવીને તેવી જ ધરેડમાં ભરાતી જેવા મળે છે. અજંતાની ગુફાઓ એ તો ભારતની પરિપક્વ કળાકક્ષાનો અદ્ભૂત ખજાનો છે લગભગ ઇ.સ. પૂર્વેની ૧લી, ૨જી સદીથી તે આડમી સદી સુધી તેમાં કલાકક્ષમી વિવિધ માધ્યમા પાંગરી છે. સ્થાપત્ય, શિલ્પ, ચિત્રો અહીં ત્રિવેણીસંગમ રચાયો છે. તેના ચિત્રશોભનોમાં ભૌમિતિક તેમજ મુક્તદાથે દોરેલાં ઇંદ્રગિતિવાળા શોભનોથી વિશેષતઃ જંતઅશ્વ કૃત થઈ છે. આવા ભૌમિતિક આકારો ખાસ કરીને કાઠી ભરતમાં કવચિત દેખાય છે. જ્યારે શોભનવેલીઓની ભાતોનો ઉપયોગ તો લોકભરતમાં ઠેર ઠેર થયેલો છે. અજંતાના ચિત્રોના પાત્રોના વસ્ત્રો ઉપર ભાતભાતનું વણટ, જાપકામ અને ભરતકામ થયેલું દેખાય છે. ઇ. ત. ગુફા નં. ૨ના ત્રિધૂર પંડિત બનકદના ચિત્રમાં યક્ષપૂરણક જે એસણા ઉપર બેઠો છે. તે ગાદી ભરતથી ભરેલી છે. કાચ (ખાંપ) અને ચોરસા જેવા ભાત છે. સૌરાષ્ટ્રના લોકભરતની ઘણા ભાતો તેમજ ટાંચક-ટીંબકનાં મૂળ અહીં જ છે. તેમાં અડદિયા, જવડાં, અધાંખડી, ઇંદા-વેલ, ફૂલવેલ, વગેરે પુષ્કળ ભાતો આવી જેવા મળે છે; આ ભાતો ખેડૂતભરતમાં અભારે પણ ખૂબ જ ભરાય છે. કવિ કાલિદાસ તેની કૃતિઓમાં નેમાંજરની વાત કરે છે. તેને આપણે અભારે ‘કોડીભાત’ કે લીંબાળીનો સોટો કહીએ છીએ. કાદંબરી તેમજ ‘દર્પ ચરિત’માં ઠેર ઠેર ભરતના ઉલ્લેખો મળે છે. રાજવીના વિવાદ વખતના કપડામાં ભરતનો ઉલ્લેખ છે. વળી અનિલિનિકાલીન ‘મુચ્છટિક’ નાટકમાં નાયિકા વસંતસેનાની માતા ભરત ભરેલો કવચને પહેરીને બેસી છે, તેમ વિદુષક વર્ણવે છે. આ ભરતનો પ્રકાર કેવો હશે તેનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી કે નમૂનો પણ મળેલો અશક્ય છે. તેથી કદપના કરી

શકાય કે તેમાં સુંદર મળની શોભનવેશે ભરેલી હશે અને સાદા દેભાથી તે બધું હશે એમ અનુમાની શકાય ખરું. દરેક કલા અને કસબની શરૂઆત બહુજ સાદગીથી થઈ હોય છે. જેથી સામાન્ય માનવપણ તે કરી શકે તેવું હોય છે. સૌરાષ્ટ્રની લગભગ દરેક ગ્રામનારી અમળ હોવા છતાં કસબકાર તો છે જ. અને સાદાઈથી સુંદર મળનું ભરત ભરે છે જેનો ટાંકો સાદો છે, તેથી તે સુંદરરીતે અને સહેલાઈથી ભરી શકાય તેવું છે. તેમાં રંગ, આકાર વગેરેનું વૈવિધ્ય બળે છે.

૮મી ૧૫મી સદી સુધીમાં બાપકામમાં તેમજ ચિત્ર, ભરત, શિલ્પ વગેરેમાં પુષ્કળ શોભનભાવો જોવા મળે છે. તેમાં ઇતેરાના ચિત્રો અને શિલ્પો, વેદાંગના શિલ્પોની ભાવો, મોરેરા. આણુ વગેરેના શિલ્પઅર્થિત મંદિરોમાં કંડારેલી ભાવો વગેરેમાં અવનવા પુષ્કળ શોભનો થયા છે. વળી ઇતેરાના મંદિરની ભીંતો ઉપર ચીતરાયેલ જરાક નવીન શૈલીના ચિત્રોના માનવપાત્રોનાં વસ્ત્રોમાં પુષ્કળ અવનવી ભાવો છે. આ ચિત્રોમાં રંગ પણ ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં છે. જે ચારથી છ રંગો ત્યાં વપરાયા છે તેની હારમાળા હજી આજે પણ થોડાક ફેરફાર સાથે ભરતકામમાં દેખાય છે. લોક-ભાવીમાં ભરત-ચીતર સાથે જ ઓલાય છે. જે પ્રથમ ચીતરાય છે પછી ભરાય છે. ૧૧ મીથી ૧૪મી સદીમાં ચિત્રિત પાત્રશૈલીની પોથીઓમાં પાત્રોના વસ્ત્રોની શોભનભાવો થોડીક “સ્લાઇધાઈઝડ” અને છે. તેમાં ભૂમિતિના આકારોવાળી ભાવો તેમજ શોભનશૈલીની ભાવો એક જ કપડાં પર ચીતરેલી દેખાય છે. વળી તેમાં કાંટા, કાંગરા, અડદિયા, ચોકડા વગેરે ખેડૂત ભરતના ધાવરમાં જેમ અને જે રીતે ભરાય છે તેવી રીતે ઘણાં વસ્ત્રોમાં જોવા મળે છે. તો રંગમાં પણ ઘોળો, પીળો, ભૂરો, લીલો, લાલ મુલાખી, કાળો વગેરે મુખ્ય છે. સૌરાષ્ટ્રના લોકભરતના ઘણા આ પાત્રશૈલીની ચિત્ર-પોથીઓની ભાવમાંથી મળી રહે છે. ઉપર કલા તે બધાજ રંગો કાયમ સૌરાષ્ટ્રના લોકભરતમાં વપરાય છે. તેમાં બહુ ઓછો ફેરફાર થયો છે. મધ્યકાલીન અપભ્રંશશૈલી (જેન પોથીઓ)ની પોથીઓ પરના શોભનોની જુદો જ સ્વંગ ધારણ કરે છે. તેમાં ઇરાની શોભનની અસર પણ ઉમેરાય છે. તેમાં વેલપતીઓ, પશુપંખીઓ, ખૂરી અને તરાહો તેમજ અવનવા ભૌમિતિક આકારો આ જેન ક્ષપ્તકૃષ્ણ કલ્પતક, વગેરેમાં પુષ્કળ ચીતરાયા છે. સૌરાષ્ટ્રી લોકભરતમાં થોડા ઘણા ફેરફાર સાથે તેવા આકારો ઠેર ઠેર જોવા મળે છે. દા. ત. સિંહ, વાઘ ગાય, હાથી, બ્યાલી, વગેરેના ઘાટચૂટ અને આકારો થોડે અંશે જેન પોથીઓમાંના લઘુ ચિત્રો જેવા જ લાગે છે. વળી કલ્પસૂત્ર, કાલકથા, વસંતવિલાસ, આવગોપાકરણ, ચંડી માહાત્મ્ય વગેરેમાંના શોભનવસ્ત્રો, પશુપંખીઓ, ઘર તેમજ માનવપાત્રો કાલ્પનિક રીતે આલેખાયાં છે, છતાં આકારસહિત પ્રાકૃત અને સીધા-સાદો, યાંબા મોટી અને તેના રંગો પણ પ્રાથમિક હોવાથી આવા પ્રકારના આકારો ભરતમાં સહેલાઈથી ભરી શકાય તેવા છે. આ રીતે પ્રાકૃતશૈલીનું ચિત્રણ એ લોકશૈલી જ હોવાથી તેનો અલોપી રીતે ભરતકામમાં વખતો વખત ઉપયોગ થયો છે. જેનો અણુચાર આપણને કાલીના લોક ભરતમાં મળે જ છે. વળી વૈષ્ણવ દેવેલીઓમાં ૧૬મી સદી પછી લગભગ પાંચવાદ્યો ચીતરાવી શરૂ થઈ છે. તે પછીના કાળમાં માતાની પછેડીઓ, ઉલેચ, ચંદરના ઘાણિયા (ગાદાં-

તાંકણિયો) ચંદણી વગેરે ભરાવા શરૂ થયા હશે. શરૂઆતમાં તો દેવથાનોની ભીંતો શોભાવવા માટે આ શણગારરૂપ શરૂ થયા હશે. પછી કાટ નળિયા ચાળ્યા ઘરમાં ઉપરથી ધૂળ ખરે તે ઝીલવા માટે ઉપર ઉલેચ ખાસ કરીને રાજ રજવાડાં, ઠકરાતો તેમજ ઉચ્ચગિયાત કસબાર વર્ણમાં બાંધતા. ઉપર બાંધેલા ઉલેચ વરવાદક ન લાગે તેથી ઘરની સ્ત્રીઓ તેમાં નવન મનોહર ભરત ભરીને પછી જ ઉલેચ ટાંગતી, આવા ઉલેચોના શોભનો ભૌમિતિક આકારો ઉપરાંત કૃષ્ણગોપીની રાસલીલા ખાસ ભરાતી; જે હજી આજે પણ કાલીદરબારના ઉલેચમાં જોવા મળે છે. અને છેલ્લી બે સદીઓમાં સમગ્ર ઘર પશુ વગેરેના શણગાર માટે ભરત ભરવા અને પ્રયોગવા લાગ્યું. જે ભીંતચિત્રની જેમ સ્થિર નથી હોતું. કપડાં ઉપર હોવાથી સારા પ્રસંગે થોડાંક દિવસ ઘર શણગારીને પાછું સાચવીને મૂકી દઈ શકાય છે. ભરત ચીતર એ તો માનવજીવનનો એક અમૂલ્ય સંસ્કાર છે. જે ઘરમાં આવું સુંદર શોભન નથી, જેના બારણે તોરણ નથી, દિવાલો અડવી છે તે ઘર સ્મરણનવત્ છે તેવું મનાય છે. તેથી સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણાં જૂનાં વખતથી લોકો મંદિર દેવેલી અને ઘર, રાજમહેલ વગેરેમાં હોંશે હોંશે ચિત્રો પડાવતા ઉચ્ચગિયાત વર્ણો તેમજ નાગરમાં તો દર બે ત્રણ વર્ષ નવરાત્રમાં નવદુર્ગાનાં ચિત્રો, દશાવતારના ચિત્રો દિવાલ ઉપર ચિતરાવે જ છે. વળી સામાન્ય લોકોમાં પણ ગારમાટીના ઘર ઉપર અને ચોરામાં પણ સ્ત્રીઓ કે ગ્રામીણ કલાકાર પાસે તેઓ ચિત્રો કરાવતા. આવી પ્રથા હજી ગયા છેલ્લાં ૫૦ વર્ષ સુધી સતત હતી. આવાં રંગીન ચિત્રોથી મંદિર, કાકરદારા હવેલીઓ, ઘર વગેરે શોભીતા થતા અને ચિત્રો ઘણાં સમય સુધી ભીંતો પર ટકી રહેતા. પણ ગારમાટી લીપ્યા ઘરોમાં આવાં ચિત્રો ભીંતડી કાઢી અને ગારની પોપડી ઉખડે તેની હોવાથી ચિત્રો બે-પાંચ વરસમાં ગારના પોપડા સાથે ઉખડી જતાં તેથી ઘર શોભનમાં રાચતી સ્ત્રીઓને આ ખરાબ લાગતું અને પછી ઉપર ગાર કરીને ચિત્રોને હાંદી દેતી. વળી ગાર કરેલી ભીંતો વરવી ચૂડેલના વાંદા જેવી દેખાતી હશે. તેથી ચિત્રના જેવું પણ વધારે ટકી શકે તેમજ હેરવી ફેરવી શકાય તેવું કાપડ ઉપર ભરત ભરવાનું શરૂ થયું હશે. અને આવું ભરત બે સાચવીને રાખે તો લગભગ ૧૦૦થી ૧૫૦ વર્ષ સુધી સચવાઈ રહે ખરું. વળી જ્યાં બાંધવું-ટાંગવું હોય ત્યાં ફેરવી શકાય. તેથી લોકોમાં ભરતનો ચાલ વિશેષ થઈ ગયો. ગામડાં ગામના ઇંટ, રોડાં, અને માટીના લીપેલાં ઘરોમાં આવું ભરત મુશોભન માટે અતિ રૂંડું લાગતું તેથી બંધી જ રીતે તે ખૂબ જ લોકપ્રિય થઈ પડ્યું. વળી તે માંડવામાં, ઘરે બાંધવું હોય તો બે-ચાર દિવસ ટાંગીને બે ચાર દિવસે લઈને પાછું મૂકી દેવાનું હોવાથી ઝાઝો સમય સુધી સાચું રહે છે. આમ ઘર-શોભન, પશુ-શણગારના ભરતની શરૂઆત થઈ, બાકી પહેરવાના વસ્ત્રો તો ઘણાં જૂના કાગથી ભરાતા આવ્યા છે.

ભરતકામના જૂનાં નમૂનાઓ મુગલકામના મળી રહે છે. બાકી કપડું કાટી વધ તેવું હોવાથી બહુ જૂનાં નમૂનાઓ મળતાં નથી. મુગલો દરેક લક્ષિતકળા અને કસબના શોખીન હતા. તેથી તેઓ ગદા, દુપટ્ટા, અચકન, ચંદરવા, ગાલીચા, ચંદણી વગેરેને ભરતથી ભરાવતા હતા. આ ભરત ભરનારા કારીગરો મોટાં ભાગે વ્યાપારી રીતે ભરત ભરતા. ભરતની શોભન ભાવોમાં ઇરાની શૈલીની વેલપતી વગેરેની અસર ઘણી છે. વળી સૂરતના રંગમાં પણ જુદાં જુદાં આકા

ધેરા 'શેઠ' મુકાયા છે, ઘણીકવાર કુલપાન વગેરેમાં તે વાસ્તવિક જોવામાં આવવાનો પ્રયત્ન થયો છે. આ ભરતની અસર કચ્છી ભરતમાં થઈ છે, તે દ્વારા તે સૌરાષ્ટ્રના મોટી કોમના ભરતમાં પણ આવી છે, બાકી મુગલકાલિન ભરતની ભાતોની અસર લોકભરત ઉપર બહુ જૂજ છે. કારણ કે તેના વળાંક, રચના ઘણી પાંખડીના ગોટા, પાન, પાંખીઓ વગેરેમાં હજારો પાંખો સાચવવાનો કારીગર પ્રયત્ન કરતો હોય છે; વળી તે ગ્રામનારી કે-ગ્રામચિતારો હાથે ચિતરી શકે તેવાં નથી, થોડાં અધરાં હોવાથી ગ્રામપ્રજાએ આ અપનાવ્યું નથી. માત્ર થોડીક છુટ્ટી અને છુટ્ટાને વધારે સાદી રૂપરચના આપીને વધારે સહેલાં બનાવી દીધા છે, ૧૭મી સદીમાં ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રનું ભરત ખીજા દેશોમાં પણ ચડતું અને કારીગરો તેનો વ્યાપાર કરતાં ૧૭મી સદી પછીના યુરોપીય છાપકામની ભાતોની અસર ભરતમાં આવી છે, એટલે એ જમાનામાં ઈરાની, મુગલ અને યુરોપીય અસરનો સારો એવો સુમેળ વ્યાપારી ભરતમાં થયો છે, તે કાશ્મીરી ભરતની ભાતોમાં આજે પણ દેખાય છે. ૧૮મી સદીમાં અંગ્રેજી અમલમાં વ્યાપારી રીતે ભરત ભરાતું તેમાં મંદી આવી અને ધીમેધીમે લુપ્ત થયું. પણ ગ્રામસ્ત્રીઓનું લોકભરત તે ઠેરઠેર ચાલુ જ હતું અને તે ઉત્તરોત્તર વધારે ભરાતું ગયું. આમ મુગલકાલથી ભરતકામનો વિદ્વાસ અવનવી રીતે થતો ગયો. તેમાં વેપાર માટેના ભરત સાથે લોકશૈલીનું ભરત પણ લોકો હોંશથી લઈ પહેરતા. અકબરકાલિન ચિત્રોમાં સ્ત્રીઓનાં ભરેલાં કપડાં વગેરે ઠેરઠેર ચિત્રોમાં જોવા મળે છે. ૧૮મી અને ૧૯મી સદીમાં તે લોકભરત ઘેર ઘેર શોભા, સજ્જન માટે ભરાતું, તે ભરતમાં બહુ; ગ્રામીણ આકારો, શોભનભાતો, ભૌમિતિક આકૃતિઓ વગેરે તેજસ્વી હીર, સૂતર વિગેરેથી ભરાયું છે. રંજરંગીન પોતાના કપડાં ઉપર ભરાયેલું આ ભરત રચના, સૌંદર્ય વગેરેની દૃષ્ટિએ ખૂબજ સુંદર થયું છે,

સૌરાષ્ટ્રની શરવીર કોમોના તેમજ કોર્મકોર્મ કાંઠિયા વરણના ભરતમાં માનવાકૃતિઓ, પશુ-પાંખીઓના આકાર, તેમજ રંગમાં ઘણાં ઠેકાણે રાજસ્થાની કલમના ચિત્રોની અસર દેખાય છે તેમાં રોજામારવાળી સાંદણી કે કોર્મકોર્મ થોડેવાર-અનડાના પોશાકમાં કે ઘૂંચરિયાળી વેલમાં એકલી સ્ત્રીના ચિત્રણમાં તે અસર થોડીક દેખાય છે. તે કાળે જૂજ ફેરફાર સિવાય લોકોનો પહેરવેશ અજળની જેમ ગંધે સરખો હતો. તેથી આ ચિત્રણ-ભરત વધારે તે સૌરાષ્ટ્ર શૈલીના જ છે; તે જોતાવેંતજ કહી શકાય કે આ સૌરાષ્ટ્રી જ ભરત છે.

સમકાલિન કાળમાં દરેક કલાકસંપ્તની એક ખીજા ઉપર અસર તો હોય જ છે. તેથી ચિત્રની અસર ભરતકામ ઉપર વધારે છે. કારણ કે પ્રથમ ચિત્રિત આગેખ કરવો પડે છે. કાં તો ભરનાર પોતે હાથે ચિતરીને ભરે કે પછી કોઈ સ્થાનિક ચિતારા પામે તે ચિતરો છે, તેથી આગેખમાં સ્થાનિક વ્યક્તિત્વની તેમ જ તત્કાલિન શૈલીના ચિત્રણોની અસર આવે છે. આમ જતાં સૌરાષ્ટ્રના લોકભરતમાં ખેડૂત ભરતની ધાધરામાં ભરવાની ભાતો અને આકારો મોટાં ભાગના મૌલિક છે. તે આગેખનાર સ્ત્રીઓ જ છે, તેથી તેમાં તેના શોભન સંસ્કાર વ્યક્ત થાય છે. તે વધારે શોભન યુક્ત હોવાથી ભરવામાં સુંદર અને સુંદર ગતિવાળાં ભાગે છે.

સૌરાષ્ટ્રના આશરે ૧૮મી સદીના કાલી ભરત તેમ જ પછીના મે.સી.ન.તમાં મોર, પોપટ, પૂતળી, દાથી, થોડા, સિંહ, દૂતગોડ,

કપડાંના વગેરે ઉપર જોઈ પોથી ચિત્રણો તેમ જ રાજસ્થાની ચિત્રકૃતિઓની થોડીઘણી અસર છે ખરી. તેમાંથી મોટી ભરતમાં તે આકારો ઉપર અસર દેખાય છે તેમ જતાં છેલ્લાં ૧૦૦થી ૨૨૫ વરસ પહેલાંના કાલી ભરતમાં તળપદી આકારોની જ વધારે સુંદર રચના છે. તે વધારે સૌરાષ્ટ્રની શૈલીનું વિશેષ છે મોટાં ભાગે તેમાંથી જૂનાં ચિત્રણોની અસર સાવ ઓછી થઈ ગઈ છે અને આકારોની રીત, ધરેડ વગેરે મૌલિક થઈ ગયા છે. દા. ત. ભાવનગર ગાંધી સ્મૃતિ સંગ્રહાલયમાં 'શિશુપાલની જાત અને રૂપમણી હરણુ' શુદ્ધ તળપદી કાલી શૈલીનો સુંદર નમૂનો છે. પુરુષ પાત્રોની પાંખડીના આંટા, મકાન, પહેરવેશ વગેરે સુંદર રીતે સૌરાષ્ટ્રી શૈલીના જ છે. અને સમગ્ર કરાપાટીમાં નયન મનોહર રંગ, ભરતના વિવિધ રચના વગેરે સુંદર છે. કાલી ભરતમાં માનવ, પશુ, દેવ પરીઓ, પાંખી વગેરે જીવંતત્વો વધારે ભરાય છે. તે ખેડૂત લોકોના ભરતમાં માત્ર શોભનત્વ જ. તે પણ પ્રાકૃતિક શોભન તેમ જ ભૌમિતિક આકારો વધારે હોય છે. તેમાં લીંબોળી, પાન, પશુ, પુતળી વગેરેના આકાર વ્યવસ્થિત ગોઠવી ને સજ્જે છે. વળી ઘણી વાર તે ભરતના વળાંક અને ધાધરામાં ભરત કાંસો કાંસ ભરવા માટે થઈને શોભન ભાતો વળાંકવાળી, સીકલ કે ગોરી આવે તેમ ભરાય છે. જેમાં વધારે વિગતો નથી હોતી પણ વધારે સાદાઈ હોય છે અને વચ્ચે વચ્ચે કાચ (ખાંપ) આવી જાય છે. જૈનપોથી-ચિત્રણમાં સોનેરી રંગની જેમ જ ખેડૂત ભરતમાં કાચ વધારે વપરાયા છે ખેડૂત ભરતના ઘણાં આકારોમાં તે જોવા મેળીએ તે આદિ માનવીની ચિત્રકળાની જેવી પરિપાટી દેખાય છે; તેમાં પાંખી, પૂતળી વગેરે જોવા મળે છે. આ બધુંય લોકનારીઓએ હાથે આગેખ્યું હોય છે; ત્યાં તેની ખરી મૌલિકતા દેખાય છે. કાલી તેમ જ મોટી ભરતમાં આકૃતિ ચિત્રણ ચિત્ર સદૃશ છે, બધારે ખેડૂત ભરતમાં શોભનો વધારે મૌલિક તેમ જ અતિ પ્રાકૃત માનવીના ચિત્રણ જેવાં છે. સૌરાષ્ટ્રના લોક ભરતના આકારો ઘણાં સીધા સાદા છે. તેમાં ઘણો વ્યાપાર તેના ભરતમાં દેખાય આવે છે. છેલ્લી સદીમાં કાલીભરત, ખેડૂત ભરત, મહાજનિયા ભરત, મોટી ભરત, કટાવકામ, કેનવાસ ભરત વગેરે પુષ્કળ પ્રમાણમાં ભરાયું છે. પણ અત્યારે તે ગામડાંના લોકભરતના સાવ વળાંક પાણી થયા છે. ઘરમાં જે લોકભરતના નમૂનાઓ છે તે પણ હવે તે ગ્રામસ્ત્રીઓ કાઢવા મંડી છે અને ધીમે ધીમે આ બધુંય ભરત પરદેશની બજારોમાં કળાના સુંદર નમૂના તરીકે વેચાવા માંડ્યું છે.

માનવીનું મન એવું છે કે તેને કંઈક અવનવું જોવું ખૂબ જ ગમે છે. વળી આધુનિક સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારની અસર માનવ જીવન ઉપર દૃઢ થતી જાય છે. નવું અપનાવવાના મોહમાં ઘણી વાર માનવીની જૂની સારી વસ્તુને કંઈક જેવી ગણીને વિસારી મેલે છે. આવું જ સૌરાષ્ટ્રના લોકભરતનું થયું છે. આધુનિક શૈલીના આકારોના મોહમાં ગ્રામલોકો પોતાના આકારો અને રચનાને ગ્રામીણ ગણીને છોડવા માંડ્યા છે. છેલ્લાં ૩૦થી ૩૫ વરસથી પાંખે ધીમે ગ્રામપ્રજામાં યુરોપીયઆકારની અસર વધારે સમૃદ્ધગત રીતે થઈ છે. તેમાં ભરતના આકારોમાં યુરોપીય પદ્ધતિના ગોટા-ગજરા વગેરે વધુ પ્રમાણમાં દાખલ થયા છે. પણ છેલ્લાં ૧૦ વરસમાંતો લોક ભરતના આકારોની જે દારી થઈ છે તે જોઈને દુઃખ થાય છે.

યુરોપીય પદ્ધતિની હુબહુ શૈલીનો લાથી, સિદ્ધ, હરણ વગેરેને ગામડાંનો ગ્રામ કલાકાર ચિત્રવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેમાં પ્રમાણભાવ જળવાતુ નથી ભરત પ્રકારના કોઈ શુભો સચવાતા નથી તેવો આકાર દોરતો તેના પરથી બીજું તૈયાર કરાવે છે. અને આ આકારને વળી મુશ્કાર વધારે અપભ્રંશ બનાવે છે. તેથી તે પ્રાણી, પશુ કે માનવનો આકાર સાવ ખેડોળ થઈ જાય છે. અને ભરાય ત્યારે તો ખૂબ જ ભદ્રા જેવો લાગે છે. ભરત પ્રકારના લગભગ બધાં જ શુભો તેમાંથી ચાલ્યા જાય છે. વળી સમકાલિન સમાજમાં એકબીજા દેશ અને પ્રાંતની અસરો પણ એકબીજા ઉપર થઈ રહી છે. સૌરાષ્ટ્રના શહેરો તેમ જ ગામોમાં હવે તો અવનવાં ટાકાનાં ભરત ભરાવા શરૂ થયા છે. સને ૧૯૪૭માં સિંધીઓ આવ્યા. તેમણે નાકાભરતનો પણ બહેળો પ્રચાર કર્યો છે. તો મશીન ભરતની મોહિનીએ હાથે ભરવાનું છોડવા માંડ્યું છે. અને અરધું પરધું ભણેલી સ્ત્રીઓ એ લોકભરતને દેશી ગ્રામજા ગણીને કાઢી નાંખવા માંડ્યું છે. તેની જગ્યાએ યુરોપ શૈલીના સામાન્ય આકારોવાળાં ધોળાં કપડાં પરના ભરતે સ્થાન લેવા માંડ્યું છે. આરસાખતા રૂપસુંદર લોકભરતના તોરણ કાઢીને તેની જગ્યાએ બે ત્રિકોણ બેડીને બનાવેલાં ધોળાં કપડાં ઉપર ભરેલાં પડદાએ સ્થાન લેવા માંડ્યું છે, જેમાં નાગિયેરી, કૃતરો, લાલછ, એરોપ્લેન, ભદ્રા, ગણપતિ, 'well come,' 'sweet dream,' જ્યભારત વગેરે શબ્દો પણ ભરાય છે. તો શાકભાજી લેવાની થેલીઓ જૂની કોથળીની જગ્યાએ આવી છે. નવાં પ્રકારના ભરતમાં બે કોર્મપિચ ઉપયોગી વસ્તુ વખાણવા જેવી વાજે તો આ થેલી છે. તે નવી હોવા છતાં તેમાં સ્ત્રીઓ અવનવી રીતે ભરે છે. તેમાં પોતાનું કૌશલ્ય સારી રીતે વાપરે છે.

આ આધુનિક સંસ્કૃતિની સાથે રહેલા પ્રયત્નશીલ માનવી અવનવી વસ્તુઓ સર્જે કે અપનાવે તે તો જમાનાને અનુરૂપ છે. પોતાના કપડાં-હાત્તા પર નવી દળતા આકારો તેમજ શૈલીનું ભરત ભરીને પોતે યુગની સાથે છે, તે દેખાડવાનો પ્રયત્ન થાય છે. છતાં આધુનિક-યુગે અપનાવેલી બધીય ભાતો બહુ રહિયાળી અને દોરાયી ભરી શકાય તેને અનુરૂપ નથી. દા.ત. લક્ષ્મી અને વાલજની આકૃતિઓ ભરવામાં કાચે તેવી નથી તેવી સ્ત્રીઓ તે ભરે છે ત્યારે આકાર વિકૃત થઈ જાય છે. પરંપરાની શોધન ભાતો તેમજ આકૃતિઓને ભરી શકાય તેવી છે. તેવો આગેખનાર વિચાર કરીને આકૃતિનો આગેખ કરતા. પણ અસારની શોધન ભાતોમાં તે ભરી શકાય કે કેમ તેવું ઘણાં આકારોમાં પ્રથમથી વિચાર્યું નથી અને બીજું તૈયાર કરીને છાપવા માંડ્યું છે. અને નવિનતાના લોભે-સ્ત્રીઓ તે છપાવે છે. પણ ભરતનું માધ્યમ દોરાયી તે આકાર ભરવાનો હોવાથી ભર્યા પછી તે વિકૃત થઈ જાય છે. આમ નવિનતા તેમજ જમાનાની સાથે રહેલા નવિન આકારો ભાતો વગેરે સ્ત્રીઓએ છપાવા માંડ્યા, પણ તેમાંથી ભરત-કામનો ગુણ તેમજ સૌરાષ્ટ્રના ભરતની મૌલિકતા નંદવાની જાય છે. નવિનતાના મોહમાં બીજાંથી મંડીત (છાપેલી) ભાતો એક જ જાતની હોવાથી બધું જ ભરત બીજાજા એકજ થાય છે, તેમાં ક્યાંય વિવિધતા દેખાતી નથી. જ્યારે જૂનાં દેશી ભરતમાં આકારો આગેખ સ્ત્રી કે પુરુષો હાથે ચિતરતો ભરતા, તેથી ભરતે ભરતના નમૂનામાં વિવિધતા દેખાતી એક નમૂનો બીજાંથી થોડાક પણ જુદો થતો જ. અને 'આર. ગાઉએ બોલી બદલાય' તેમ પંથકે પંથકમાં આગેખનારની

કસપતા પ્રમાણે દરેક આકારમાં સુંદર મૌલિકતા દેખાતી જ. જ્યારે આધુનિક કાળમાં બીજાજા ભરતમાંથી વિવિધતા ચાલી ગઈ છે અને એકવિધતા વધી રહી છે.

ગ્રામનારીઓ બે પોતાના મનથી જ વિચાર કરીને પોતે જૂની રીતે ગ્રામશૈલીમાં આગેખનાર સ્ત્રી કે પુરુષ પાસે આગેખાવીને ભરે તો લોકભરતની જૂની ચમક પાછી જરૂર આવે. પણ હવે તો શહેર કે કસબામાં બીજાએ છાપેલાં તોરણ, ચાકળા, તકિયા વગેરે છાપેલાં તૈયાર લઈને ફરિયાઓ ગામે ગામ પહોંચી જાય છે. અને સ્ત્રીઓ તેને જ ખરીદીને ભરવા માંડે છે, તેથી બધાંય આકારો બધાં લોક-ભરતમાં એકસરખાં થાય છે. વળી જૂનું જે ઘરમાં છે તે હવે સ્ત્રીઓએ કાઢી નાંખવા માંડ્યું છે. જે પાણીને મૂકે ફરિયાઓ લઈ જાય છે અને મોટાં શહેરોમાં ખૂબ મોટી કામન લઈને વેચે છે. ગ્રામસ્ત્રીઓને એટલો પણ બે સહવિચાર આવે કે નવું ભરત ન ભરે તો કાંઈ નહીં પણ જૂનું તો જરૂર સંઘરી રાખે. જુનું ભરત ખરેખર કળા કારીગીરી અને સૌંદર્યના દષ્ટિએ બહુ જ સુંદર છે. આટલું કરશે તોય દેશની - સંસ્કૃતિ અને કળા સંસ્કારની સેવા કરી ગણાયે. કારણ કે લોકભરત તે તો નારીના કરનો કસબ છે, જે દ્વારા તેની ઉર્મિનું આકલન કળી શકાય છે અને તે ભરત દ્વારાજ તે ગૃહજીવનને રૂપાળું બનાવી શકે છે ને?

'નવખંડ ધરણીમાં બળ બે જણાયા છે નરને નાર્ય,

વધાવો રે આંધિયા આભે વરસાવા મેવલા;

ધરણીએ દીધા શણગાર, વધાવો રે આંધિયા."

(" સ્ત્રીજીવન " ના સૌજન્યથી.)

કોટડાસાંગાણી તાલુકા સહકારી

ખરીદ વેચાણ સંઘ લિ.

કોટડાસાંગાણી (બિલ્લો : રાજકોટ)

તાલુકા સંઘે ચાલુ સાલે મેકિસકન ઘડે તેમજ હાઇબ્રીડ બિયારણોની વિતરણવ્યવસ્થા કરી છે. તેમજ સમાજમાં ખેત ઉત્પાદકો ગૌરવ-ભેર જીવી શકે તેવી અર્થ રચના ગોઠવાય તે આ સંઘનો ધ્યેય રહેલ છે.

હંસરાજ દેવજીભાઈ પટેલ

ધીરુભાઈ વામસિયા

મેનજર

પ્રમુખ

તા. સ. ખ. વે. સંઘ. ત્રિ.

તા. સ. ખ. વે. સંઘ. ત્રિ.

Phone No.
252 & 205

Telegram.
'KANTI'

The Kanti Cotton Mills Private Limited

SURENDRANAGAR.

Manufacturers and Exporters of;

**GREY LONGCLOTH, SHEETINGS, CANVAS AND
YARN SINGLE AND FOLDED.**

Managing Agents :

CHANDULAL RATILAL & CO.

SURENDRANAGAR (Saurashtra).

S A I M A N

MANUFACTURING CO.

MANUFACTURERS OF WIRE & PLASTIC PRODUCTS

19, Tardeo Bridge,

BOMBAY-34 (WB)

PHONE
371208

ગુજરાતનું લોકશિલ્પ

—ડૉ. હરિભાઈ ગૌદાની

જીવનનાં દરેક ક્ષેત્રમાં ભારતને ગુજરાતનું કંઈક વિશિષ્ટ પ્રદાન છે. લલિતકલાઓનાં ક્ષેત્રમાં જગતભરમાં ભારતને રથાન અપાવનાર ગુજરાતનું શિલ્પસ્થાપત્ય આપણાં બધા માટે ગૌરવનો વિષય છે. ‘ગુજરાતીઓ માત્ર વેપાર કરી બાણે’ એમ કહેનારને આ શિલ્પ-સ્થાપત્યો પડકારક છે.

લોકશિલ્પ એટલે સાધારણ જન-સમાજનું શિલ્પ. આ પ્રકારનું શિલ્પ પ્રણાલીગત શિલ્પ કરતાં જુદું પડી જાય છે. લોકશિલ્પમાં લોકરુચિ અને લોકજ્ઞા મુખ્ય ભાગ ભજવે છે.

એ લાખ વર્ષ પહેલાંની પાયાબુધી મનુષ્યની વસાહતોમાંથી મળી આવેલાં પથુ-પક્ષી અને કૃળ-કૂત્રનાં અણધારે આકારો લોકશિલ્પનું પ્રથમ સોપાન કહેવાય.

ગુજરાતની તામ્રયુગી વસાહતોમાંથી મળી આવેલાં પકવેલી માટીનાં રમકડાં દરેકનીસન પૂર્વે બેઠ્ઠાન વર્ષ પહેલાંનાં લોકશિલ્પની જાંખી કરાવે છે.

ક્ષત્રપકાળ દરમ્યાન ગુજરાતમાં કેટલીક હિનયાનપંથી બૌદ્ધગુફાઓ અને જૈનગુફાઓનું સર્જન થયું. આવી ગુફાઓમાં તળાવન, ખાંભ-લોડા, જૂનાગઢ, કોડીયા કુંગર, સાણા, નેર, ઢાંક રાણપુર અને પશ્ચિમ કચ્છની ગુફાઓ વિગેરેની ગણતરી થઈ શકે. તળાવન, સાણા, નેર, જૂનાગઢની હિનયાનપંથી ગુફાઓમાં ક્યાંક ક્યાંક લોકશિલ્પો નજરે પડે છે. જે કે આ બધી ગુફાઓ મહદઅંશે સાદી છે. જેતપુર પાસેની ખંભલીડાની ગુફા તથા ભાલ્ય જીલ્લાની કોડીયા કુંગરની ગુફાઓમાં થોડું પ્રણાલિકાવત શિલ્પ દેખાય છે પણ તેમાં લોકશિલ્પની પણ જાંખી થાય છે. ઢાંકની જૈન ગુફાઓની મૂર્તિઓના ભારકર્વનો ત્રોક વધારે પડતો લોકશિલ્પ તરફ દેખાય છે.

ક્ષત્રપકાળ દરમ્યાન સાંજરકાંડા જીલ્લાનાં શામળાજી નજીકનાં દેવની મેરીનાં સ્તૂપની જગતિ ઉપર અર્દિત પદ્મિકા (અડધાયાની પદ્મી)નાં લો-શિલ્પની એ પદ્મિકાએ દેખાય છે. દેવની મેરીના આ સ્તૂપમાંથી મળી આવેલ અર્દિતપદ્મિકાનું લોકશિલ્પ પર્યટ ઉપર તેમજ ભવનમાં જેવા મળે છે.

ક્ષત્રપકાળ પછી મૈત્રકકાળમાં રચાયેલ મંદિરો, વાવો કુંડો વિગેરેનાં બાંધકામમાં ગુપ્તકાલીન અંદાજવાદનાં શિલ્પો દેખાય છે પણ આ શિલ્પમાં પણ ગુજરાતની લોકજ્ઞા દેખાઈ આવે છે. મૈત્રકકાલીન મંદિરો મહદઅંશે ગુજરાતની સ્થાનિક બાંધજીનાં વિકાસમાંથી ઉદ્ભવેલાં હોયને આવાં મંદિરો ગુજરાતની લોકજ્ઞાનાં અંગો કહી શકાય. મૈત્રકકાલીન લોકશિલ્પના ઉત્તમ નમૂનાઓ ગોપ, નિસાવડા, મિયાણી, ઉપલી ધુમકી, કાગસાર, ખીમેશ્વર, ખિલેશ્વર, ભૂવનેશ્વર, પારતર, કદવાડ, સૂત્રાપાડા, બીમદેવળ, કાકરોડા, ગામણા, ઢાંક ધુમક વિગેરેનાં મંદિરોમાં જેવા મળે છે.

ગુજરાતનાં મૈત્રકકાળ પછી રાષ્ટ્રકૂટ, સૈધવ અને ચાપકાળ દરમ્યાન ગુજરાતનું શિલ્પધન ઠીક ઠીક અંશે ગુપ્તકાલીન અસર નીચે આવ્યું છતાં આ શિલ્પમાં ગુજરાતનાં લોકશિલ્પની આગવી અસર જેવા મળે છે. આવા શિલ્પો રોડા થાન, મૈથાણ, દેઢાદરા, વર્ધ-માનપુર (વઢવાણ), કચ્છનાં કેરાકોટ, કંથકોટ, પુર્ણેરાનો ગઢ, કારવણ, ધુમકલ, વડનગર વિગેરે જગ્યાએ જેવા મળે છે.

ખાસ કરીને સંવતનાં સાતમા સૈકાથી દસમા સૈકા સુધીમાં બંધાયેલા મંદિરોમાં લોકજ્ઞાની જાંખી થાય છે. મૂર્તિવિધાનમાં વેશ-પરિધાન અને આમૂષણોમાં લોકશિલ્પની સ્થાનિક અસર સ્પષ્ટ દેખાય છે. દેઢાદરા મણુવામામાનું મંદિર વિગેરેનાં કોતરાયેલી કુલપદ્મીઓ ગુજરાતનાં કાજકામનાં નમૂનાઓ ઉપરથી કોતરાર્થ હોય તેમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. ધુમક, મૈથાણ વિગેરેનાં દેવમંદિરોમાં કોતરાયેલ રાચકાઓની પદ્મી (જૂમ પદ્મિકા)એ ગુજરાતનાં લોકશિલ્પનું આગવું અંગ કહી શકાય.

ગુજરાતમાં મૈત્રકકાળમાં મંદિરો, રાજમહાલયો, ગૃહો, તડાગો વાપીઓ, કુંડો વિગેરેનાં બાંધકામની કોઈ સ્થાનિક પીઠ શરૂ થઈ હતી તેમ એ યુગના બાંધકામની એકસૂત્રતા ઉપરથી કહી શકાય. ત્યાર પછી રાષ્ટ્રકૂટ સૈધવ, ચાપ વિગેરેનાં સમયમાં રાજસ્થાન અને હાલનાં ગુજરાતમાં કોઈ પીઠ શરૂ થઈ હોય તેમ એ સમયનાં મંદિરો, કુંડો અને વાવનાં બાંધકામની એકસૂત્રતા ઉપરથી કહી શકાય.

સોલંકીકાળ દરમ્યાન ગુજરાતમાં ભરેક પ્રકારનાં બાંધકામો અંગેની વ્યવસ્થિત પીઠ શરૂ થઈ. આ પીઠનાં સોમપુરા સ્નાતકો કે યુરુપરપરા જળગી રાખનાર કારીગરોએ લોકજ્ઞાને ખૂબ આદર આપ્યો. ગુજરાતનાં સોમપુરા શિલ્પીઓએ તથા સલાટોએ ગુજરાતની લોકજ્ઞાને મૂર્તિવિધાનમાં તેમ જ રૂપકામમાં મટી લીધી.

ગુજરાતમાં વપરાતા ભરેક પ્રકારનાં વાલનો એ સમયનું ગુજરાતનું લોકજીવન, લોકરમતો, વેશભૂષા, આમૂષણો કેશગૂથન, વસ્ત્ર-પરિધાન, અસ્ત્ર-શસ્ત્રોના ઉપયોગ વિગેરેને ગુજરાતનાં શિલ્પીઓએ મૂર્તિવિધાનમાં સુંદર રીતે વર્ણી લીધું.

સોલંકી કાળમાં ગુજરાતનાં ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં રહેતા સાધારણ કારીગરોએ એ યુગની સત્તાવાર સોલંકી શૈલીનું અમુક બાબતમાં અનુકરણ કર્યું હતું. જ્યારે અમુક બાબતમાં તે લોકજ્ઞાને જળગી રાખેલી દેખાય છે. આવા સ્થાનિક કડીયાઓ કે ખીજી કામનાં કારી-ગરોએ કરેલું કોતરકામ કે મૂર્તિવિધાન વધારે પડતું લોકજ્ઞાનનું અવ-લંબન કરતું દેખાય છે. કાખજા તરીકે પોશીના પદ્મ (સાંજરકાંડા જિલ્લા) માં આવેલ શેખાના મહાદેવનાં મંદિરનું બાંધકામ અમુક અંશે સોલંકી અને પ્રતીકાર શૈલીને અનુસરે છે જ્યારે અમુક અંશે લોકજ્ઞાને અનુસરે છે. આ મંદિરનાં સ્તંભો ઉપર કોતરાયેલ કળાકર્યા, આમર-ધારીલી વિગેરેનું શિલ્પ લોકજ્ઞાનો સભર ભયુ દેખાય છે. આ જ

રીતે પંચમહાલ જિલ્લો, જાલાવાડ, સાબરકાંઠો અને સૌરાષ્ટ્રનાં કેટલાક ભાગોમાં આવેલ મંદિરોનાં શિલ્પકામમાં લોકકળાનાં દર્શન થાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં બંધાયેલ કેટલાક સોલંકીશાસીન મંદિરોનાં મૂર્તિવિધાનમાં એ વિભાગનાં કારીગરોએ લોકકળાને ધરાધૂર્યક ઉતારેલી દેખાય છે.

લોકશિલ્પની વધારે પડતી જાંખી પાળિયાઓ અને ખાંભીઓ ઉપર દેખાય છે. સાધારણ કારીગરથી માંડીને સારા શિલ્પીઓ કે આદિવાસી કારીગરોએ ખાંભીઓ કે પાળિયાઓને લોકકળાનાં શિલ્પથી શણગાર્યાં છે. એક હાથમાં ભાલો ધારણ કરી, બાંડતો શિશર કરતો થોડેસ્વાર -જેને અજયપાળ કહેવામાં આવે છે- એ પ્રદારની અનેક ખાંભીઓ ગુજરાતનાં લોકશિલ્પને વાચા આપતી ગુજરાતભરમાં જોવા મળે છે. કહેવાય છે કે સંવતના આઠમા સૈકાના અંતભાગે ગુજરાત ઉપર ચડાઈ લઈ આવેલ પરબર્મીઓ સામે કચ્છનાં અંબાર શહેરમાં અજયપાળ નામના એક સંન્યાસીએ ધર્મયુદ્ધ ખેડવા સેના તૈયાર કરી હતી. આ સેનાના જે સૈનિક યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામ્યા તેની યાદમાં અજયપાળ શ્રેણીના પાળિયા રચાયા.

દેવમાત્રનાં જેડી પહેલવાનનાં પાળિયાઓ, સાબરકાંઠાના પોળોનાં જંગલનાં કેન્વાડા મહાદેવના મંદિર, સારણેશ્વર મહાદેવનાં મંદિર તથા શામળાજીના રણછોડરાયજીનાં મંદિર પાસેના પાળિયાઓ, સામણનાં વૈજનાથ મહાદેવના મંદિરની ખાંભીઓ વિગેરે તત્કાલીન લોકશિલ્પની જાંખી કરાવે છે.

સોલંકીકાળ અને તે પછીનાં સમયની ખાંભીઓમાં થોડેસ્વાર, કાંટરવાર, રથાડક, જળદગાડીમાં ખેડેલ, શરણધાન કરતાં શિકાર ખેડતા વિગેરે પ્રદારના મનુષ્યનાં શિલ્પો લોકકળાર્થી સભર દેખાય છે.

સંવતના સત્તરમા અને અઠારમાં સૈકામાં રચાયેલ જૈન મુનિની ખાંભીઓમાં લોકકળાના આગસ અંગતી જાંખી થાય છે. મહેસાણા

જિલ્લાના જોરણાંગ ગામ નજીકની જૈન મુનિની એક ખાંભી કુપાણ-કાલીન શિલ્પથી પણ સુંદર લોકશિલ્પ બતાવતી હાલમાં મોજૂદ છે.

ગુજરાતની રાજ્યસત્તા મુસ્લિમોનાં હાથમાં ગયા પછી મંદિરોનાં બાંધકામમાં ઓટ આવી પણ મસ્જિદોનાં બાંધકામ શરૂ થયું. મસ્જિદોનાં બાંધકામમાં ગુજરાતની લોકકળાને આધારિત ફુલવેલો ભૂમિતિના કોણ-વાળી બળીઓ, વૃક્ષો, વેલીઓ વિગેરેનાં કોતરકામ મનોરમ્ય રીતે બનાવીને ગુજરાતનાં કારીગરોએ ગુજરાતની લોકકળાને જીવંત રાખી.

સંવતના પંદરમા અને એળખા સૈકામાં તથા ભારપછીના કાળમાં બંધાયેલાં હિન્દુ તથા જૈન મંદિરનાં બાંધકામના કારીગરો સોલંકી શૈલીનાં મૂર્તિધાન કે રૂપકામ બૂટી જતાં મૂર્તિવિધાનમાં લોકકળાનાં અનુકરણ કર્યું આ કાળમાં કોતરાયેલી કેટલીક મૂર્તિઓ લોકકળાનાં ઉત્તમ નમૂના જેવી છે. સુપેડી પાસેનું મુરલી મનોહરનું મંદિર, જાલાવાડનું દૂધનેજનું મંદિર, રાધનપૂર પાસેનું દેવગામનું હેમજ્વભાતાનું મંદિર, ચુરાળનું બહુચર માતાનું મંદિર, અમદાવાદનું હડીભાઈના વાડીનું દેશસર, વડનગરનું હાટકેશ્વર મહાદેવનું મંદિર, બનાસકાંઠાનું જૂના હીસાનું સિધ્ધામ્નિધાનું મંદિર વિગેરે મંદિરનાં મૂર્તિવિધાન તેમજ રૂપકામમાં લોકશિલ્પ અને લોકકળાનાં કેટલાંક અંગોનો વિકાસ થયેલો સ્પષ્ટ જોવા મળે છે.

કેટલાક જોખલિયાઓ લોકશિલ્પને કે લોકશિલ્પનાં મૂર્તિવિધાનને બેડાળ ગણે છે પણ નગરે જોયેલ તે મૂર્તિવિધાનમાં કે શિલ્પમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેને બેડાળપણ કહેવું તે નરી મૂર્ખાઈ છે. સાધારણ જનસમુદાય, ખાસ કરીને હાંડે ખૂણે રહેતી આદિવાસી પ્રજાઓ વિગેરેનાં રોજિંદા જીવન વ્યવહારને શિલ્પનાં ઉતારે તેને લોકકળાનો જાળુકાર શિલ્પી કહી શકાય, અને જે લોકશિલ્પમાં લોક-હાર્દનાં ધનધરા સંભળાય તે જ ખરું લોકશિલ્પ કહેવાય.

જુમેસ્ટર સાથે...

(ભારતમાં જૈન માલિકી ધરાવતી એક માત્ર સંસ્થા)

અમેરો

સ્ટીલ

ઇન્ડસ્ટ્રીઝ

હેડ ઓફિસ, એર-કન્ડીશન શો-રૂમ:
૩૦૫, કાલ્યાણદેવી રોડ, મુંબઈ-૨
ફોન નં : ૩૮૭૪૩-૨૩૮૭૬
ગ્રામ: શોફા-કેમ-બેડ.

મુંબઈ શાખા: ૨૯, ફ્રેન્ચ રોડ, ચોપાટી, મુંબઈ-૭
અમદાવાદ શાખા: રીક્ષીક રોડ, ફોન નં. ૨૨૭૦૧

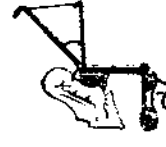
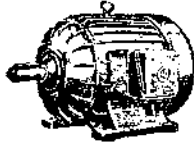
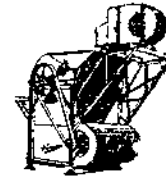
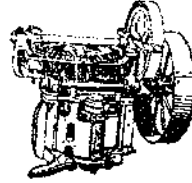

'અમેરો' ઇન્ટીરીયર ડેકોરેટર્સ ડીઝાઇનર્સ એન્ડ ફર્નીચર્સ

ખેતી ઉત્પાદન - એ આપણા દેશનો પ્રાણપ્રશ્ન છે !

વ ધુ અ ના જ ઉ ગા ડો !!

- ‘કિલોસ્કર’ - ખેતીવાડીને લગતી દરેક જરૂરીયાત પુરી પાડી દેશના ખેતી ઉત્પાદન ક્ષેત્રે મહત્વનો ફાળો આપે છે.
- ‘કિલોસ્કર’ - ખેતી ઉપયોગી સાધનો આજે જ વસાવી સમૃદ્ધ બનો.

કિલોસ્કર

કિલોસ્કર એટલે ક્વાલિટી
કિલોસ્કર એટલે કાર્યક્ષમતા

: અધિકૃત વિકેતા :

કે. આર. ગોહિલ એન્ડ કું.

મરેડીયા કુવા રોડ, રાજકોટ.

મહાત્મા ગાંધી રોડ,
બુનાગઢ.

ન્યુ માર્કેટ,
સુરેન્દ્રનગર.

વાણીયાવાડ,
ભુજ (કચ્છ)

શ્રી તાલધ્વજ ગિરી તીર્થ - તળાજ (સૌરાષ્ટ્ર)

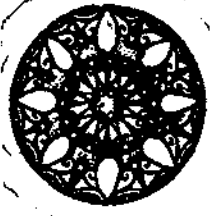
શ્રી સિદ્ધાચલ તીર્થ પાલીતાણાની નજીક તેની અષ્ટમી ટુંકે તરીકે પ્રખ્યાત શ્રી તાલધ્વજ ગિરી તીર્થ તળાજમાં પ્રાચીન અને ભવ્ય છે. આ તીર્થ તો અનાદિથી શાશ્વત છે. પરંતુ તેમાં સમયે સમયે ઉદ્ધારો થતા રહ્યા છે. મુળનાયક સાચાદેવ શ્રી સુમતિનાથ ભગવાન તળાજમાં પ્રકટ થયા. તે ગિરીરાજ ઉપરનાં પ્રાચીન પરમાર્હત શ્રી કુમાળપાળના બંધાવેલ જિનાલયમાં સંવત ૧૮૭૨ના વૈશાખ સુદ ૧૩ના પ્રતિષ્ઠા થઈ. શ્રી ચૌમુખજીની પ્રતિષ્ઠા ૧૮૭૭માં થઈ છે. સારવાદ સંવત ૧૯૮૦માં સામગ્રાસ ગામે પ્રગટ થયેલા શ્રી ચિંતામણી પાર્શ્વનાથ ભગવાનના જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા વૈશાખ ૧૦ના થઈ. ગામમાં શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનના જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા સંવત ૧૯૨૫ના માગસર શુદ્ધ ૬ના થઈ. બાવન જિનાલયની ૧૧ દેરીઓની પ્રતિષ્ઠા ૧૯૮૦ પછી ગુરૂમંદીર વિ.ની થઈ. નદીકિનારે બાબુની જૈન ધર્મશાળા હતી. આ બધા વહિવટ તળાજ સંઘ કમિટી હસ્તક ચાલતો હતો. સંવત ૧૯૯૮માં શાસનસમ્રાટ આચાર્યદેવ શ્રી વિજય-નેમિસૂરીશ્વરજી સાહેબની પ્રેરણાથી સુવ્યવસ્થિત વહિવટ ચલાવવા શ્રેષ્ઠિચર્ચ શ્રી ભોગીલાલભાઈ મગનલાલ શાહ ભાવનગરવાળાની આગેવાની નામે શ્રી તાલધ્વજ જૈન શ્વે. તીર્થ કમિટીની રચના કરી તેને આજે ૨૫ વર્ષ પુરા થયા છે. તેમાં તીર્થની પ્રગતિ ઉદ્ધાર જવલંતરીતે થયેલ છે. આ રજત મહોત્સવનાં ૨૫ વરસની કાર્યવાહીનું ટુંકું દિગ્દર્શન સમાજ સમક્ષ રજુ કરતાં આનંદ થાય છે:

- (૧) સંવત ૧૯૯૯ માગસર સુદ ૧૦ શ્રી જૈન યાત્રિક ભોજનશાળાની સ્થાપના.
- (૨) સંવત ૨૦૦૦ વૈશાખ સુદ ૧૧ શ્રી તાલધ્વજ જૈન વિદ્યાર્થીગૃહની સ્થાપના.
- (૩) સંવત ૨૦૦૦ થી શ્રી ચૌમુખજી ટુંકનો જીર્ણોદ્ધાર તથા કિર્તીસ્તંભનો જીર્ણોદ્ધાર.
- (૪) સંવત ૨૦૦૦ થી શ્રી સાચાદેવની ટુંકમાં બાવન જિનાલયની ૨૪ દેરીઓ, વીશ વિહરમાન દેરાસર તથા મહાવીર પ્રાસાદ બંધવાની શરૂઆત થઈ. શાંતિકુંડનું મુહૂર્ત થયું. ગામમાં શ્રી શાંતિનાથ દેરાસરનો જીર્ણોદ્ધાર, ચિત્રકામ કરાવવામાં આવ્યું.
- (૫) સંવત ૨૦૧૦ ના વૈશાખ સુદ પના મહાવીર પ્રાસાદ, વીહરમાન બાવન જિનાલયની દેરીઓની અભૂતપૂર્વ પ્રતિષ્ઠા થઈ.
- (૬) સંવત ૨૦૧૧ ના શ્રી બાબુની જૈન ધર્મશાળા જુનીમાં પશ્ચિમ બાજુનો ભાગ બંધવાની શરૂઆત થઈ.
- (૭) સંવત ૨૦૧૪થી સંસ્થાએ “ઈંદ્રયત” શરૂ કરી તીર્થના જરૂરી કાર્યો કરવા માટે શરૂઆત કરી. પશ્ચિમ બાજુની ધર્મશાળા સં. ૨૦૧૫માં પૂર્ણ કરી.
- (૮) સંવત ૨૦૧૫માં ગિરીરાજ ઉપર યાત્રિકોને પૂજાસેવા કરવા માટે “નૂતન સ્નાનગૃહ” આર.સી.સી. પ્લાનથી બંધવામાં આવ્યું.
- (૯) શ્રી સાચાદેવ જિનાલયનો તથા જુની ૧૧ દેરી ગુરૂમંદીરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવ્યો. ચોકમાં લાદી પથરાવવામાં આવી.
- (૧૦) સંવત ૨૦૧૫માં શ્રી જૈન વિદ્યાર્થીગૃહના નવા મકાનનું રેશન પાસેના સંસ્થાના પ્લોટમાં ખાતમુહૂર્ત કરવામાં આવ્યું. ભવ્ય ગૃહ બંધાયું. સં. ૨૦૧૬માં તેનું ઉદ્ઘાટન થયું.
- (૧૧) સંવત ૨૦૧૬માં શ્રી જૈન ભોજનશાળાના નવા મકાનનું ખાતમુહૂર્ત જુની ધર્મશાળાની દક્ષિણ બાજુમાં આર.સી.સી. પ્લાનથી નવું ભવ્ય મકાન બંધાયું. તેનું ઉદ્ઘાટન સં. ૨૦૧૮માં થયું.
- (૧૨) સંવત ૨૦૧૬માં ગિરીરાજ ઉપર ચડવાના નવા પગથીયા રાજુલા પત્થરથી સહેલાઈથી ચડી શકાય તેવા બંધવામાં આવ્યા.
- (૧૩) સંવત ૨૦૧૬માં જુની ધર્મશાળામાં ઉત્તર તથા પૂર્વ બાજુમાં નૂતન ઉપાશ્રય, સાધનામંદિર, આયબીલ ભુવન, જ્ઞાનમંદિર આર.સી.સી. પ્લાનથી બંધવાનું ખાતમુહૂર્ત થયું અને સં. ૨૦૨૨માં તેનું ઉદ્ઘાટન થયું.
- (૧૪) નવી ધર્મશાળાનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવામાં આવ્યો. પારેવાને જુવાર માટે ચોકમાં આર.સી.સી.થી રંગમંડપ બંધવામાં આવ્યો. નળ, લાઈટ, ગટર કનેક્શન, ગેસટર્મ, બાથરૂમ વિ. આધુનિક સગવડતાઓ વધારવામાં આવી.
- (૧૫) સંવત ૨૦૨૦માં શ્રી જૈન વિદ્યાર્થીગૃહમાં નૂતન જિનાલય બંધવા માટે શીલા સ્થાપન થયું અને શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું ભવ્ય જિનાલય બંધાયું. સંવત ૨૦૨૩ના વૈશાખ સુદ ૧૦ના તેની ભવ્ય પ્રતિષ્ઠા થઈ.
- (૧૬) સંવત ૨૦૨૨ના શ્રી જૈન શ્રાવિકા ઉપાશ્રયના નવા મકાનનું ખાતમુહૂર્ત થયું. જે મકાન બંધાઈ રહેલ છે.
- (૧૭) સંવત ૨૦૨૩ના જોઈ સુદ ૧૦ના ગામમાં શ્રી શાંતિનાથ જિનાલયની બાજુમાં પ્રાચીન ભવ્ય પ્રતિમાજી શ્રી મહીનાથજી ભગવાનનું નૂતન જિનાલય બંધવાનું શીલાસ્થાપન કરવામાં આવ્યું. જે કામ ચાલુ છે.

આ રીતે તીર્થ કમિટીએ જવલંત કાર્યો ૨૫ વર્ષની કારકીર્દીમાં કર્યાં છે અને ચાલુ છે. “ઈંદ્રયત” સફળ થયો છે. યાત્રિકો સારો લાભ લઈ રહ્યા છે. તળાજની આબોહવા, પાણી, નૈસર્ગિક સૌંદર્ય રળીયામણું છે. લગભગ ૧૦ લાખ આ રીતે જીર્ણોદ્ધારમાં ખચાર્યા છે. હજુ તે પ્રગતિ ચાલુ છે. સંઘ સમસ્તના સહકાર ગદલ આભાર.

કે. બાબુની જૈન ધર્મશાળા,
તળાજ (સૌરાષ્ટ્ર) ટે.નં. ૩૦

શ્રી તાલધ્વજ જૈન શ્વે. તીર્થ કમિટી

ગુજરાતમાં નેજવાનું કાષ્ટશિલ્પ.

—શ્રી જોરાવરસિંહ

ધરતી પર માનવીનું આગમન થતાં જ એની સર્જનાત્મક અનુભૂતિ જાગી ઊઠી; જે સમય જતાં વિવિધ પ્રકારના કલાભર્યા માધ્યમોદ્વારા અભિવ્યક્ત થઈ. એ અનુભૂતિએ કલાકારને પીંછી, શિલ્પકારને ટાંકણું અને કારીગરને પોતાના સાધનો હાથમાં લેવાની પ્રેરણા આપી. “સંસ્કૃતિનું મહત્વનું અંગ તે કલા. પ્રજાની સર્જનાત્મક શક્તિ સૃષ્ટિના રસ, રંગ, રૂપ અને આકારનો અનુભવ લેતી સૌંદર્યની સંપ્રાપ્તિ મેળવે છે. એના ઊર્મિ ઉડુપન અને ભાવનાજુદી જીવન પ્રસંગોમાંથી વાસ્તવતા અને આદર્શ શોધતા શોધતા કવિતા કરે છે, ગીત ગાઈ ઊઠે છે, ચિત્રો ઉપજાવે છે, રમકડાંથી માંડીને વિશાળ મૂર્તિઓ થકે છે, લતાવિભૂષિત જુવંડાંથી મહાન મહાકવચો ઊભા કરે છે. પ્રજાજીવનના આવા કલામય પાસા રાજકીય ઇતિહાસ કરતાં વધારે મહત્વના સંસ્કાર સંભાર સાચવી રાખે છે.” ૧

શાસ્ત્રકારોએ તો ભારતીય કલાની વ્યાપકતા યૌદ વિદ્યા અને જોસડ કળાના બેદો નીકળીને બતાવી છે. તેમણે ખાસ કરીને શિલ્પ, સ્થાપત્ય, ચિત્ર અને સંગીતકળાએ અપૂર્વ વિશાસ સાધ્યો છે. શિલ્પકલાને વિશ્વકર્માનું ગહન શાસ્ત્ર ગણવામાં આવે છે. આજે તો મોટે ભાગે પાપાણુ પર અવલોકવા મળતી શિલ્પકલાને કલાકારોએ પ્રાચીન કાળમાં માટી, ઘાતુ અને કાષ્ટમાં ઊતારવાના પણુ ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા હતા.

કાષ્ટશિલ્પના ઇતિહાસ પર દ્રષ્ટિપાત

શિલ્પકળાના પ્રાચીન ભારતમાં પ્રચાર થયો તે પૂર્વે કાષ્ટ-શિલ્પની ભારતમાં એવજાણા હતી. આજે તો મંદિર, મહાલયો, ગૃહો, કિલ્લાઓ, પ્રાસાદો પાપાણુ, હંટ, ચૂનો કે સિમેન્ટના બનાવાય છે પરંતુ જૂના સમયમાં તો એ મજબૂત લાકડામાંથી બનાવતા. “આપણું અનિપ્રાચીન સ્થાપત્ય સિંધુની સંસ્કૃતિનું, હંટ પથ્થરનું સ્થાપત્ય, મકાનો, મોરી, રનાનગૃહ, કોટ વગેરે વેદકાલીન સ્થાપત્યના તો માત્ર વર્ણન મળે છે, કોઈ નમૂના મળતા નથી. કારણ કે મોટે ભાગે કાષ્ટનું સ્થાપત્ય હતું.” ૨ ‘વાસુદેવહીડી’ નામના ગ્રંથમાં કાષ્ટ-શિલ્પની એક સુંદર કથા સંગ્રહાઈ છે. તેના આધારે ઈ.સ.ના ૭ઠ્ઠા સૈકામાં કાષ્ટશિલ્પનો પ્રચાર ભારતમાં વ્યાપક બન્યો હોવાનું જાણી શકાય છે. આ પરંપરા પણુ ગુજરાતમાં ઊતરી આવી હતી. સોમનાથ, પ્રાચીન મંદિર કૌ પ્રથમ કાષ્ટનું જ બનાવવામાં આવ્યું હતું એમ શ્રી કનૈયાલાલ દવે નોંધે છે. “પ્રાચીનકાળમાં કાષ્ટકળાનો પ્રચાર સારાણે ગુજરાતમાં, શ્રીમંતોથી માંડીને સામાન્ય જનતાના ઘરોમાં સર્વત્ર ફેલાયો હતો એ વાત આજે મળી આવતાં પ્રાચીન ઘરો, મંદિરો અને તેમાં વપરાયેલાં ઉપકરણો દ્વારા જાણી શકાય છે.

શત્રુજય તેમજ બીજા અનેક તીર્થસ્થળોમાં કાષ્ટના અનેક નાનાં મોટાં મંદિરો બનાવવામાં આવ્યાં હતાં. ગુજરાતમાં મકાનોની અંદર કાષ્ટશિલ્પના નાનાં મોટાં અલંકરણો મૂકવાની સામાન્ય પરંપરા પ્રાચીનકાળથી ઊતરી આવી છે—પછી એ ઘર સામાન્ય મનુષ્યનું હોય કે ધનાઢ્ય શ્રેષ્ઠીનું હોય, પણ દરેક જણ પોતાપોતાની શક્તિ પ્રમાણે કાષ્ટના અલંકરણો કમાડ. દાર, બારશાખ, સ્થંભો બારવટો, ગોખલાઓ, આવીયાં, જળીઓ, કળાટો અને સામાન્ય ઉપકરણો પલંગ, કોચ, ટેબલ તથા વિરામાસનો વગેરેમાં કરાવતા. આજ પણ કેટલાંય શહેરો અને ગામડાઓના મકાનોમાં એવા અવશેષો મળી આવે છે.” ૩

કાષ્ટકળાના પ્રતીક નેજવાં :

ગુજરાતમાં સચવાઈ રહેલા પ્રાચીન કળાના વારસારૂપ જૂનાં મકાનોના કાષ્ટશિલ્પે પરદેશી મહેમાનો, સંસ્કૃતિના સંશોધકો અને કલાપ્રેમીઓ કાળે આગવું આકર્ષણ જન્માવ્યું છે. એવા જૂનાં મકાનો, મંદિરો અને ચમ્રૂતરાઓમાં ગુર્જર કલાધરોને લાંબે કંઠારાદને નમાણું રૂપ ધરીને એઠેલાં નેજવાં આ વિષયના અભ્યાસીઓને સંસ્કૃતિ અને કલાની દૃષ્ટિએ અનેક માહિતીઓ પૂરી પાડે છે. ઉપબોગને રૂપાળો બનાવવો એનું નામ જ કળા. જૂના કાળમાં હથિયાર શિકાર માટે જરૂરી ગણાતું. પરંતુ માનવીએ એને કોતરેલાં અને પાજળથી સોનાની મૂક લગાવીને સુશોભિત કર્યાં. ખોરાક હાથમાં લઈને ફરતાં ફરતાં ખાઈ શકાય છે, પરંતુ થાળી પાટલા પર એસીને આંખને ગમે તે રીતે ખાઓ તેનું નામ જ કળા. એવું જ ઘર, મંદિર અને ઝંખા શોભાવતા નેજવાં વિશે કહી શકાય. નેજવાં એ ઘર માટે જરૂરીઆતની વસ્તુ ગણાય છે પરંતુ એને કલામય બનાવવામાં જ સાચી સંસ્કૃતિ રહેલી છે. એના વિશે કળાકારો સદાય જાગૃત રહ્યા છે. પરિણામે, પ્રાચીન કલા-વૈભવને સાચવીને એઠેલાં આવાં નેજવાં આજ ગુજરાતને ગામડે ગામડે જોવા મળે છે.

ગૃહનિર્માણકલા અને નેજવાં :

ગુજરાતની ગૃહનિર્માણકલા પર દ્રષ્ટિપાત કરીશું તો જણાશે કે પીંછા વિનાના મોરની કંથના આવડી જેટલી મુશ્કેલ છે તેટલી જ નેજવાં વિનાના ઘરોની કંથના કરવી મુશ્કેલ છે. નેજવાં એ તો ઘરની શોભા છે. ગામડાંઓમાં આજે પણ લોકો ઘણું ધરીને ઉગમણા કે

૧. ભારતીય સંસ્કૃતિ. શ્રી ર. વ. દેસાઈ. જુઓ પૃષ્ઠ ૧૭૧.
૨. ભારતીય સંસ્કૃતિ. શ્રી ર. વ. દેસાઈ. જુઓ પૃષ્ઠ ૧૮૭.
૩. પાટણનું અનુપમ કાષ્ટશિલ્પ. નવચેતન દીપોન્મયી અંક ૧૯૬૫. કનૈયાલાલ ભા. દવે.

ઓતરાદા આરના ઘર ખતાવે છે. ઘરને એ કે ત્રણ પડાળ હોય છે. જ્યાં આ પડાળના નેવાં પડે છે એનાથી એ હાથ દૂર મોતિયું આવે છે. મોતિયા નીચે પથ્થરની કે કાજીની કંઠારેલી કુંભીમાં નકશીકામ-મુંદર મળતી થાંભલી હોય છે. થાંભલી અને કુંભી વચ્ચે લાકડાની ગોળ ઇંદાણી ઝોડવી હોય છે. થાંભલી ઉપર આડો ફાલડો આવે છે. આ ફાલડા અને થાંભલીને કાટખૂણે નેજાનું મૂકવામાં આવે છે. જેટલી થાંભલી હોય એટલાં નેજાં મૂકવામાં આવે છે. નેજાંથી ઓશરીની શોભા અનુપમ બને છે. એક ઘરમાં પાંચ પંદરથી માંડીને સીતેરથી એંશી જેટલા નેજાં બેસા મળે છે. જેમ નેજાં વધુ એમ ઘર નમણું અને ફાણું લાગે એવી લોક માન્યતા ગામડાંઓમાં વ્યાપક પ્રમાણમાં પ્રચલિત છે.

કાજના નેજાં ત્રણ ફૂટથી માંડીને સાતથી આઠ ફૂટ લાંબા હોય છે. સામાન્ય ઘરોમાં અઢીથી ત્રણ ફૂટની લંબાઈવાળાં નેજાં નજરે પડે છે. ઘરની પાછલી પછીને નેવાંને ટેકા આપવા પણ નેજાં મૂકાય છે. ધાર્મિક લોક સંસ્કારોની યાદ આપતા કાજના ચતુરસ્ર-ઓની છત્રી નીચે ગોળ ફરતાં નેજાં મૂકાય છે. અમદાવાદમાં કાજશિષ્યના બેતમન નેજાંથી આપતાં ચતુરસ્ર આજ પણ મોજૂદ છે. પથ્થરના ચતુરસ્ર તથા જૈન મંદિરોમાં પથ્થરમાંથી કંઠારીને તૈયાર કરેલાં નેજાંઓનો ઉપયોગ થાય છે.

કાજશિષ્યવાળાં જૂનાં મંદિરો અને મકાનોમાં આજે પણ કલાત્મક નેજાં બેસા મળે છે. પાટણમાં આવેલ દેવરવાડાના મંદિરના કાજમંડપ અને ધૂમ્રમટ, કુંભારિયાવાડાના કાજમંડપનો ધૂમ્રમટ તથા કપુર મહેતાના વાડાના મંદિરનો કાજમંડપ એ સર્વપ્રકારનાં આકર્ષક નેજાંથી શોભી રહ્યા છે. ધંપુડા તાલુકાના ભીમનાથજીના મંદિરમાં તથા એ તાલુકાના આકર, પરખડી, ખરડ વગેરે ગામોના પ્રાચીન ઘરોમાં મુંદર નેજાં આજે પણ બેસા મળે છે.

નેજવાનું અનુપમ શિલ્પ :

ગામડાંઓમાં માટીના ઘરનું ચતુરસ્રકામ તો ઓડ લોકો કરે છે, પણ આરસામ અને બારીબારણાથી માંડીને પાણિયારા સુધીનું તમામ કામ સુધારો જ કરે છે. ઘરનું ચતુરસ્રકામ પૂરું થાય એટલે સુતાર ઘડવા બેસે છે. જરૂર બેગાં નેજાં પણ એ જ ઘડે છે. આવાં નેજાં સાગ, સીસમ કે હળદરવાના લાકડામાંથી બનાવવામાં આવે છે. નેજવાનાં ઘડતરમાં પ્રાદેશિક કલાકારીગરીનું પ્રતિબિંબ બેસા મળે છે. ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને રાજસ્થાનમાં બનતાં નેજાંઓની કલામાં ઘણું સામ્ય નજરે પડે છે. આજે નેજવા સાદાં, સુસવાડુ અને સળવળિયા ઘાટના વધુ પ્રમાણમાં બેસા મળે છે.

પ્રાચીનકાળમાં તો નેજાં ઉપર એવી અતિ મુંદર નકશી કોતરવાની કે દેવોનાં એવાં તો મુંદર પ્રતીકો કંઠારાતાં કે એક જુઓને બીજું બૂધો ! એવા પ્રાચીન નેજાંઓ આજે પણ જૂની કાજકલાના યશોશાન ખાતાં કાબા છે. એવા નેજામાં વિદ્વનનિવારક દુદાળાદેવ ગણેશ, બંસરી વગાડીને ગાયો ચરાવતો ને ગોપીઓને થેલી બનાવીને નચાવતો કનૈયો, હાથમાં પર્વત ઉચકીને હડી કાઢતા હનુમાન, કુકડા પર બેઠેલી અદ્યત્તમાતા વગેરે કંઠારાયા હોય છે. દેવસૃષ્ટિ ઉપરાંત પશુસૃષ્ટિમાં જીસાંગ મારતો સિંહ, ધૂરંદ્રતો વાઘ, દોડતું હરણ, નાચતો

વાનર વગેરે પણ કાજશિષ્યમાં કંઠારાયેલાં નજરે પડે છે. એમાં માનવ-સૃષ્ટિ થે આવેખાય છે. હાથમાં તલવાર અને લાક લમ્પને ઉભેલો યોદ્ધો, રાજાનો દરબાર કે રાજસવારી, ભૂંગળ વગાડતો ભવાયો કે તગાડુ વગાડતો માણસ વગેરે પણ નેજામાં આવેખાયેલાં નજરે પડે છે. આ ઉપરાંત પોતાની સૂઝ અને આવડત અનુસાર સુતાર મળતી ફૂલવેણ કે કાંગરાના પ્રતીકોને પણ નેજામાં ઉતારે છે.

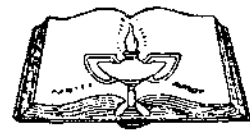
સંસ્કૃતિને સમજવા ઉપયોગી બનેલા નેજાં

આ નેજાં કેવળ એ સમયની લોકકલા સમજવામાં જ ઉપયોગી નથી બનતા પણ એ સમયની સંસ્કૃતિ-Culture-સમજવા કાજે પણ એટલાં જ ઉપયોગી બની રહે છે. નેજામાં આવેખાયેલાં યોદ્ધાનું આ પુસ્તકમાં અપાયેલું ચિત્ર જુઓ. એના પરથી એ સમયમાં થતાં યુદ્ધો એ સમયના શસ્ત્રો તેમ જ વસ્ત્રાભૂષણો વગેરે અંગે પણ રીક રીક માહિતી મળે છે. એ ચિત્ર બેનાં જળાય છે કે એ સમયે બેવડી ઓટીઆળી પાઘડી પહેરાતી. યોદ્ધાઓ કાનમાં સોનાના કુંડળ પહેરતા. પુરુષો પગમાં ચાંદીની બેડીઓ, ગળામાં સોનાનો હાર અને હેડે કંદોરો પહેરતા. થોભિયા રાખવાનો અને મૂંઝોના આંકડા વાગવાનો રિવાજ પણ એ કાળે હશે એમ લાગે છે.

ભારતની પ્રાચીનકલા ધર્મનું અવલંબન લમ્પને જ રિકતી છે. એની સાક્ષી તો મંદિરો, ચંદરવાઓ અને નેજાં આપે છે. સુતારોએ નેજામાં માનવસૃષ્ટિ અને પશુસૃષ્ટિની બેડે બેડે દેવસૃષ્ટિ પણ ખડી કરી છે. એ સુતારોની દષ્ટિ અને કલ્પના વિશાળ હતા એમ કહી શકાય.

પ્રાચીન કલાનો વિકસતો વારસો

કાજકલાના આ પ્રકાર પર પ્રાચીન કાળના લોકો મુગ્ધ બનતા. આજે એવું રહ્યું નથી. પરિણામે આપણી પ્રાચીન અને સમૃદ્ધ કાજકલાના વળતાર પાણી થયાં છે. આજે ય હજી અલ્પ પ્રમાણમાં નેજાં સર્જાય છે. પણ એની નકશી અને એની કલામાં હવે ઓટ આવી છે. પ્રાચીન કલાનો આ વારસો આજે વિસરાવા માંડ્યો છે. ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું કહી શકાય એવું નવું સર્જન થતું નથી. જ્યારે જૂના સર્જનો હવે વેચાવા માંડ્યા છે. આજે કલાત્મક નેજાં ખરીદનારા પરદેશીઓ ગુજરાતમાં ઠેર ઠેર ફરીને મોંભાગી કિંમતે સંસ્કૃતિનો આ વારસો ખરીદી લે છે; પરિણામે લોકોના ઘરમાંથી નમણાં નેજાં અદૃશ્ય થવા માંડ્યાં છે. અને આ સમૃદ્ધ પ્રાચીન કલાનો વારસો પરદેશોમાં ચાલ્યો બંધ છે. ગુજરાતનો કલાવૈભવ સાચવી રાખવામાં આપણે ખરેખર ઉતાસીન જ છીએ.

ગુજરાતમાં શિષ્ટ સંગીતનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ.

—શ્રી હરકાન્ત શુક્લ

આર્યોના આગમન પહેલાંની શ્રિષ્ટ સંસ્કૃતિના સમયમાં હિંદના તે વખતના માણસો સંગીતપ્રેમી હતાં કે નહીં તે અંગે મળેલા અવશેષો ઉપરથી કોઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી; તેમ જ ગુજરાતમાં તાજેતરમાં લેખક, રંગપુર વગેરે સ્થળોનાં થયેલ ખોદકામ ઉપરથી અહીંના સંગીત વિશેનો કોઈ ખ્યાલ આવતો નથી.

આપણે જોઈએ તો ગુજરાતમાં પ્રચલિત થયેલ સંગીત એ ઉત્તર હિંદની પદ્ધતિ પ્રમાણેનું સંગીત છે એટલે તેની ઉત્ક્રાન્તિ તપાસવા માટે આપણે છેક વેદકાળ સુધી જવું પડે છે. હંદ અને પ્રાસમાં રચાયેલા આપણા વેદોના ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, અથર્વવેદ અને સામવેદ એવા ચાર ભાગો છે. વેદના મંત્રો ખોદાતા નહિ, પણ ગવાતા અને એ ગાન માટે ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત એવા અવાજની સ્થિતિના માત્ર ત્રણ વિભાગો જ નક્કી થયા હતા. હજારો વર્ષો સુધી વેદો આભણોના ગળામાં ગવાતા રહ્યા છે અને તે બરાબર યાદ રહે તે માટે ક્ષિપ્ર એવા વેદોના જટાપાઠ અને ધનપાઠની ગાન પદ્ધતિઓ હજુ પણ ચાલુ રહી છે. ગુજરાતમાં વેદઋચ્યો પ્રાચીન સમયમાં ખોદાતી તે રીતે આજે પણ ખોલાય છે.

યજુર્વેદ પછી એક એવો વેદ આપણે ત્યાં છે, જેને સંગીતનો વેદ એટલે સામવેદ કહેવામાં આવે છે. કહેવાય છે કે આર્યોના પહેલાં સ્વર સમૂહ ત્રણ સ્વરોનો બનેલો હતો. પછી તેમાંથી પાંચ થયા અને સામવેદકાળ સુધીમાં તો રીતસરના સાત સ્વરોનું સમૂહ બનેલું જોવામાં આવે છે. આ સ્વરોના નામ “સા રે ગ મ પ ધ ની સા” ન હતાં, પરંતુ હ્રસ્વ, પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય, ચતુર્થ, પંચમ અને અતિસ્વાર્ય એવાં નામો જોવામાં આવે છે. કહેવાય છે કે આ સ્વરો પ્રથમ અવરોહમાં શોધાયા હતા, પણ આ સ્વર સપ્તકમાં પ્રથમ સ્વર કયાંથી શરૂ થતો અગર તો આ સ્વરગ્રામ કાફી ઘાટનું હતું કે બિલાવલ ઘાટનું હતું; અગર તો કોઈ બીજું એ જાણવાનું કોઈ સાધન નથી. શિષ્ટ સંગીતમાં જેમ ઉત્તર ભારત અને દક્ષિણ ભારતનું સંગીત એમ બે પદ્ધતિઓ પડી ગઈ છે તેમ ગ્રામ સંગીતની શાખાઓ, જૈમિની અને કૌયુમ્બી તેવી ત્રણ પદ્ધતિઓ આપણે ત્યાં જોવામાં આવે છે. આમાં ખાસ કરીને પશ્ચિમ હિંદમાં એટલે આપણે ત્યાં પ્રચલિત થયેલ શાખાને કૌયુમ્બી શાખા કહેવામાં આવે છે. કૌયુમ્બી શાખાના સામગાહો આજે પણ સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં હજુ મળી આવે છે; અને ખાસ કરીને જામનગર, પડધરી અને ચાણોદ કન્યાકીના આભણોએ આ પ્રાચીન વેદ સંગીતનો વારસો હજુ સુધી સુરક્ષિત રાખેલો છે; તે બરાબર આપણું અહોભાગ્ય છે. ગુજરાતના એક જાણીતા સામગાહે ગાયેલી સામઋચ્યો આપણે સાંભળીએ તો આની આપણને ખાતરી થાય છે.

યાદવ કાળ

વેદકાળ પછી આર્ય સંસ્કૃતિનો ફેલાવો કરનાર જે જે જાનિઓ અને કુળો અહીં આવ્યા છે તેમાં યાદવકુળનો સૌરાષ્ટ્રવાસ ગુજરાત માટે અત્યંત ઉપકારક બન્યો છે. આ યાદવકુળના મહાપુરુષ શ્રીકૃષ્ણ એ એક મહાન વિજેતા હતા એટલું જ નહિ, પણ તેઓ એક વિરલ સંગીતકાર અને નૃત્યકાર પણ હતા, જેમણે આપણા ભારતીય સંગીત અને નૃત્યના વિકાસમાં મહાન ફાળો આપ્યો હોવાનું કહેવાય છે. આપણાં પ્રાચીનતમ વાદ્યો છે ડમરુ અને વેણુ. વેણુના નાદ વડે તો શ્રીકૃષ્ણે બધાંને મુગ્ધ કર્યાં હતાં. દારિકાનું જે જાનનું વર્ણન થયું છે તે જોતાં કહેવાય છે કે, દારિકામાં શ્રી કૃષ્ણ અને યાદવોની મહેલાઓ સંગીત અને નૃત્યથી ધમધમતી અને તેની અસર સૌરાષ્ટ્રભરમાં થતી શ્રીકૃષ્ણના વખતમાં પ્રચલિત થયેલ દંડ-રાસક, હલ્લીસક તથા ઉગાએ પ્રચલિત કરેલ લારય નૃત્યો સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતભરમાં આજે પણ લોક-સ્વરૂપે જોવામાં આવે છે.

શ્રીકૃષ્ણ દારિકામાં હતા ત્યારે “જાલિકચગાન” જે એ વખતે ઉત્તમ કાર્ટુનું શિષ્ટ સંગીત ગણાતું તેના ઉલ્લેખ મહાભારતના હરિવંશમાં જોવામાં આવે છે. આ જાલિકચગાનમાં શ્રીકૃષ્ણ, બલરામ તથા કૃષ્ણપુત્ર પ્રદ્યુમ્ન, સાંચ તથા પૌત્ર અનિરુદ્ધ વગેરે કુશળ હતા. કહેવાય છે કે જાલિકચગાનમાં પડઝામ રાગો આવતા. શ્રીકૃષ્ણનું બંસી ઉપરનું પ્રભુત્વ અદ્ભુત હતું. પણ તેમના પુત્ર પ્રદ્યુમ્ન તો જલવાદ્ય-જે જલતરંગ જેવું વાદ્ય હશે તેમ માની શકાય-તથા નાંદિ નામના વાદ્ય વગાડવામાં કુશળ હતા. નાંદિ એ એક દોલ કે નગારા જેવું વાદ્ય હોવાનું કહેવાય છે. આ વખતે શુપિર વાદ્યોમાં વેણું, તંતુવાદ્યોમાં વીણા અને તંત્રી, અને ચર્મવાદ્યોમાં નાંદિ ઉપયોગમાં હતાં તે હકીકત હરિવંશ ઉપરથી મળે છે. આ ઉપરથી એટલું કહી શકાય કે શિષ્ટ સંગીત અને નૃત્યની ખાજનામાં પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્રને શ્રી કૃષ્ણ અને તેના સંબંધીઓથી મોટો હાજ થયો હતો.

વેદકાળના સામ સંગીતનો વારસો જેમ આપણા આભણોએ સાચવી રાખ્યો છે, તે રીતે શ્રી કૃષ્ણની વાંસળીનો વારસો ગુજરાતના ખાખજનોએ જાળવી રાખ્યો છે. આજે પણ ગાયોને ચરાવવા જતા ભરવાડ અગર રજારી પાસે લાકડી, કામળી અને વાંસળી એ ત્રણ વસ્તુઓ તો અવશ્ય હોય જ. અને એની વાંસળીમાંથી નીકળતા સ્વરો સાંભળો તો પ્રાગૈતિહાસિક સ્વરોને લગભગ મળતો આવે છે.

યાદવોના નાશ પછી ગુજરાતમાં લગભગ એક હજાર વર્ષોનો અંધકાર યુગ આવે છે. ઈ.સ. પૂર્વે ચોથી શતાબ્દીમાં ગુજરાતમાં સ્થપાયેલ ચંદ્રગપ્ત મૌર્યની સત્તાથી આપણા રીતસરનો ઈતિહાસ શરૂ થાય છે. પરંતુ મૌર્ય, ક્ષત્રપ, ગુપ્ત તથા વલ્લભીકાળ સુધી

આપણે ત્યાં શૈવ, બૌદ્ધ, જૈન અને વૈષ્ણવ ધર્મના સંપ્રદાયો પ્રચલિત થયા, પણ આ વખતમાં સંગીતકલાની સ્થિતિનો કયાંય ઉલ્લેખ જોવામાં આવતો નથી; સિવાય કે વસ્ત્રભીકાળમાં વસ્ત્રભી વિદ્યાપીઠમાં સંગીત અને નૃત્યના વિષયો અભ્યાસક્રમમાં દાખલ થયેલ જોવામાં આવે છે. હું એન.સંજે સાતમી શતાબ્દીમાં આપણા પ્રદેશની મુદ્રાકાત લીધી હતી પણ સંગીત બાબત કશો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. સંજય છે કે તેને સંગીત કરતાં ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાનમાં વધુ રસ હોય

રાજપૂત કાળ

આપણે ત્યાં આવડાઓના પતન પછી ગુજરાતના સુવર્ણકાળ સમો સોલંકી યુગ શરૂ થાય છે. આ કાળમાં ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક, રાજકીય તેમ જ આર્થિક સમૃદ્ધિમાં મોટો પલટો આવે છે. પરંતુ આ કાળમાં પણ જેટલું સાહિત્ય તથા શિલ્પ-સ્થાપત્યની કલાઓને પ્રોત્સાહન મળ્યું છે તેટલું સંગીતને મળ્યું હોવાનું મનાતું નથી.

આ કાળમાં સૌરાષ્ટ્રમાં નગર કરીએ તો ઘણી રાજકીય અધા-ધૂંધી પછી સૌરાષ્ટ્રમાં નવમી શતાબ્દીથી ચૂડાસમાએનું રાજ્ય સ્થિર થય છે. અને વંથલી મઠીને જુનાગઢ ફરીથી સૌરાષ્ટ્રની રાજધાની બને છે. જેવી રીતે સોલંકી યુગ એ ગુજરાતનો સુવર્ણ યુગ છે. તેવી જ રીતે ચુડાસમા યુગ એ સૌરાષ્ટ્રનો સુવર્ણ યુગ છે. આ સમયે સૌરાષ્ટ્રે સંસ્કાર દષ્ટિએ ઘણી પ્રગતિ કરી હતી અને જુનાગઢ સંગીત અને બીજી કલાઓનું ધામ બની ગયું હતું ચૂડાસમા વંશમાં ઘણા ખેંગારો થઈ ગયા, પણ ખેંગાર ત્રીજા માટે તો કહેવાય છે કે-

“દ્વીપતવ દહતાં, સોમેશ સ્થાપનાકતા
યવ્યવંશ નિલતાં, ખંગારો નાદવેદમુદ્ધતાં.”

આ શિલાલેખ હજુ પણ જુનાગઢમાં દામાકુંડ તરીકે ઓળખાતા સ્થળે ખેંગારત્રીજાની સંગીત સેવાઓની સાક્ષી પૂરે છે. સોમનાથ જે આ સમયમાં પશ્ચિમહિંદનું મહાન તીર્થધામ હતું ત્યાં વળુસો જેટલી નર્તિકાઓ દરરોજ સાંજે આસ્તીવખતે નૃત્ય કરતી અને તેની સાથે ઉત્તમ કોરિના સંગીતકારો પણ સંગીત કરતા અને વાદ્ય બજાવતા. પંદરમી શતાબ્દીમાં નરસિંહ મહેતાએ કાવ્ય, સંગીત અને ભક્તિનો ત્રિવેણી સંગમ જુનાગઢમાંથી શરૂ કર્યો. નરસિંહ મહેતા ભક્ત-કવિ ઉપરાંત ઉત્તમ કોરિના સંગીતકાર પણ હતા. કેદાર રાગ ગીરો મૂકનાર કવિએ મહાર, સારંગ, દેશિકા, વેલાવલી, માલવકોઈ વગેરે રાગોમાં તેમણે ભજનો લખેલાં અને ગાયેલાં. તેમના એક પુત્ર શામળશાનું મૃત્યુ થયું તે વખતે તેની પુત્રી કુંવરબાઈને આશ્વાસન આપવા માટે તેમણે “જે ગમે તે જગતગુરુ દેવ જગદીશને, તે તણે ખરખરો ફેલ કરવો” નામનું ભજન લખેલું જે સવારના રાગમાં લખાયેલું છે, જે બતાવે છે કે તેમને સંગીતનું સારું જ્ઞાન હતું. નરસિંહ મહેતાનું ‘વૈષ્ણવજન’ નું ભજન તો મહામાણ્યે આપણું લગભગ ‘રાત્રી-ભજન’ બતાવી શકે છે.

રસિકમ કાળ

ઈ. સ. ૧૨૯૮માં દિલ્હીના સુલતાન અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીના તથા તખલ્લખાના ગુજરાત ઉપરના આક્રમણ પછી ગુજરાતની સંસ્કાર પ્રવૃત્તિમાં જળરહત ઝોક આવે છે, જે છેક ૧૪૧૧ સુધી ચાલુ રહે છે. આ સો વર્ષ દરમિયાન ગુજરાત રાજકીય રીતે અને

સાંસ્કૃતિક રીતે અનેક વખત રાજદાગાધુ અને ભાંગીને ભૂકડો થયું. ગુજરાતના સુલતાનો દિલ્હીથી સ્વતંત્ર થયા પછી જ ગુજરાતે દન ખેંચ્યો અને વારંવાર થતા યુદ્ધના ભંગારમાંથી ગુજરાત ફરી પાછું ઊભું થવા લાગ્યું. અમદાવાદની સ્થાપના થઈ. જે કે અમદાવાદના સુલતાનો અને અમીરો વચ્ચે ખૂનખાર સ્પર્ધાઓ ચાલ્યા જ કરી હતી. છતાં આ સો વર્ષ દરમિયાન ગુજરાતે પોતાનો કલાત્મક ફરી પાછો મેળવવા થોડો પ્રયત્ન કર્યો. આ વખતમાં ગુજરાતના સુલતાન બહાદુરશાહ (૧૫૨૬થી૧૫૩૭), જેનું ફિરંગીઓના હાથે કરખીલ રીતે દીવમાં ખૂન થયું, તેને સંગીતનો ઘણો શોખ હતો. અને તે વખતનો હિંદનો સુપ્રસિદ્ધ સંગીતકાર નાયક બહુ ગુજરાતમાં રાજ્ય-ભાષક તરીકે લગભગ દસેક વર્ષ રહ્યો હતો. પણ આ કાળ દરમિયાન ગુજરાતમાં શિલ્પ-સ્થાપત્યમાં જેટલી પ્રગતિ થઈ તેટલી સંગીતમાં ન થઈ.

દિલ્હીમાં મોગલ સત્તાની સ્થાપના થયા બાદ વળી પાછા ગુજરાત પરના હલકાઓ શરૂ થયા આ કાળમાં એક એવું દૃષ્ટાંત મળે છે કે જેનાથી દરેક સંગીતપ્રેમી ગુજરાતની જાતી કૂચાય છે. આ વાત છે સંગીતાચાર્ય ઐયુની. કહેવાય છે કે ઐયુ ચાંપનેરનો રહીશ હતો. વ્રદાવનમાં તથા ગ્વાલિયરમાં રહીને તેણે સંગીતની પરમ સાધના કરી, તે ગાયક અને નાયક બંને થયો હતો. આજ સુધી ઐયુની બીજો આપણા શિષ્ટ સંગીતકારો ગાય છે અને તેનો અંગ્રેજ પણ ખરેખર અદ્ભુત છે. અકબરના સમયમાં દિલ્હી અને ઉત્તર હિંદમાં સંગીત ફાટ્યું-ફૂટ્યું, પણ ગુજરાતમાં તેની શી પરિસ્થિતિ હતી તેની ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી; સિવાય કે વડનગરની ખે નાગર કન્યાઓ તાના અને રીરીએ મહાર ગાઈને તાનસેનનો દીપક દાહ શમાવ્યો. આ દંતકથા સાચી હોય કે નહિ, પણ ગુજરાતની પ્રગ્ન ઉચ્ચ કોરિનાં સંગીતજ્ઞાન માટે પ્રસિદ્ધ હતી તેમ તો આ ઉપરથી જરૂર કરી શકાય.

ગુજરાતનાં મંદિરોનો ફાળો

હિંદમાં ધાર્મિક સંગીત અને શિષ્ટ સંગીતની અલગ અલગ ઉત્પત્તિ નથી. હિંદનું સંગીત વેદોએ આપેલું સંગીત છે અને તેની પરંપરા બળવવામાં અને તેના વિદ્વાસમાં મંદિરોનો ફાળો ઘણો છે. બુદ્ધા મંદિર એ આપણી બધી લક્ષિતકલાઓનું કેન્દ્ર હતું. પ્રાચીન ગુજરાતમાં શૈવ ધર્મે અને વૈષ્ણવ ધર્મે સંગીતને વધુ પોષ્યું છે. પ્રભાસ અને દારિકા એ બંને પ્રાચીન ગુજરાતનાં આદિ ધર્મસ્થાનો હતાં. મધ્ય યુગનાં અને ખાસ કરીને મોગલ કાળમાં હિંદના બીજા કોઈ પણ ધર્મ કરતાં સંગીત, નૃત્ય અને કાચની કલાને પ્રોત્સાહીત કરવામાં કૃષ્ણધર્મનો મોટો ફાળો છે. ગુજરાતમાં કૃષ્ણ-ભક્તિએ પરંપરાવત્તા ભક્તોને આકર્ષ્યા છે, જેમાં રાજસ્થાનના મીરાંબાઈનું સ્થાન અગ્રણ્ય છે. મીરાંએ રાજસ્થાની અને ખાસ કરીને ગુજરાતીમાં જે ગીતો અને ભજનો લખ્યાં છે, તે આજે આપણાં સંગીતના અમૂલ્ય ધારસો બની ગયેલ છે. પુષ્ટિમાર્ગના સંસ્થાપક વસંતભાઈના આગમન પછી વ્રંદાવન અને શ્રીનાથજી એ આ ધર્મનાં મહારવનાં સ્થાનો બન્યાં. અહીંથી કૃષ્ણ-ભક્તોએ જયદેવના સંસ્કૃત પ્રયોધો અને કૃષ્ણ-ભક્તિનાં પદો દ્વારા સંગીતની કુપદ ધમાર પદ્ધતિનો ફેલાવો કર્યો. રાજસ્થાનમાં આવેલ શ્રીનાથજીએ ચાલુ કરેલ કુપદ ધમારનાં કૃષ્ણ-મીતો ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રની હવેલીઓમાં પ્રચલિત બન્યાં. ગુજરાતમાં કૃષ્ણ-ભજનો ગુજરાતી અને વ્રજ ભાષામાં રચાયાં. ગુજરાતનાં ભક્તિ-સંગીતમાં

કોઈ ભક્ત-કવિઓનો મોટો ફાળો હોય તો તે જૂનાગઢના નરસિંહ મહેતા, પ્રભાસના કાયસ્થ કેશવદાસ, ડબોઈના કવિ દયારાવ અને અષ્ટસપ્તાર્ષાના એક ગણના ચરોતરના કૃષ્ણદાસ તથા ગિરધારીનો છે. દયારામે તો કૃષ્ણ-ભક્તિનાં ગીતો, ગરબીઓ તથા ડુમરીઓ માત્ર ગુજરાતીમાં જ નહિ, પણ વ્રજ, ઉર્દૂ, મરાઠી તથા પંજાબી ભાષાઓમાં પણ લખેલ છે. ગુજરાતની હવેલીઓમાં આ સંગીત હજુ સુધી જળવાઈ રહ્યું છે; એટલું જ નહિ, પણ કેટલાક હવેલીઓના મહારાજો તો હિંદભરના શિષ્ટ સંગીતકારોની હરોળમાં એસી શકે તેવા સંગીતજ્ઞો હતા, જેમાં જામનગરના સ્વ. વ્રજનાથજી તથા પોરબંદરના સ્વ. ધનશ્યામલાલજીનાં નામો મોખરે છે. સૌરાષ્ટ્ર તથા ગુજરાતની હવેલીઓમાં હજુ પણ આ જૂની પદ્ધતિએ ગાનારા કીર્તનિયાઓ પથ્યા છે; અને આ બધા અદ્વય થાય તે પહેલાં આ પદ્ધતિ સાચવી રાખવાની જેટલી આજે જરૂરિયાત છે તેટલી કોઈ વખતે નહોતી.

ગુજરાતમાં વૈષ્ણવ ધર્મ પછી બીજા કોઈ સંપ્રદાયે શિષ્ટ સંગીતને પુષ્ટિ આપી હોય તો તે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય છે, જેમાં ગઈ સદીમાં થઈ ગયેલા સ્વામી પ્રેમાનંદ, મુક્તાનંદ અને બ્રહ્માનંદનાં નામો ખૂબ પ્રચલિત છે. સ્વામી પ્રેમાનંદના તથા બ્રહ્માનંદનાં લગભગ નવ હજાર જેટલાં ગુજરાતી અને વ્રજ ભાષાઓમાં લખાયેલાં ભજનો તથા ગીતો ગુજરાતનો એક સમૃદ્ધ વારસો છે. આ સંપ્રદાયનો સંગીત વારસો આજે તો સ્વામી વલ્લભદાસજીએ જાળવી રાખ્યો છે. કાળે કરીને ગુજરાતનાં જૈન મંદિરોમાં પણ સંગીત દાખલ થયું. બોજક કોમના ગાયકો જૈન મંદિરોમાં પૂજા ગવડાવતા અને એ રીતે સંગીતને જૈન મંદિરોમાં પણ આશ્રય મળ્યો છે.

દેશી રાજ્યોનો ફાળો

ગુજરાતમાં શિષ્ટ સંગીતનું રક્ષણ અને વિકાસ કરવામાં મોટો યશ ગુજરાતનાં ધર્મસ્થાનો તથા દેશી રાજ્યોને ફાળો ગયો છે. બ્રિટિશ લોકોને સંગીતમાં રસ ન હતો એટલે તેની સીધી હકૂમત તળે ગયેલા ગુજરાતનાં પ્રદેશોમાં જે કોઈ સંગીત હતું તે ધીરે ધીરે અદ્વય થયું અને દેશી રાજ્યોમાં જઈ ભરાયું. ગુજરાતમાં શિષ્ટ સંગીતને રીતસરનો આશ્રય આપી તેના વિકાસમાં સક્રિય ફાળો આપ્યો હોય તેવાં રાજ્યોમાં વડોદરા, જામનગર, જૂનાગઢ ભાવનગર, કચ્છ, ધરમપુર, વાંસદા, છોટાઉદેપુર, વઢવાણ, હડાળા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે વડોદરા રાજ્યે મૌલનાથજી દયાકાજીના જેવા પ્યાતનામ સંગીતકારોને સંઘર્ષ. એટલું જ નહિ, પણ સંગીતની શાળા અને કેલેજ સ્થાપી ગુજરાતમાં શિષ્ટ સંગીતના સુરક્ષણ માટે સારા પ્રયાસો કર્યા. જામનગરે આદિત્યરામજીને પોષ્યા અને રાજ્યગાયક બનાવ્યા, ભાવનગરે પણ રડીમખાન, અંદ્રપ્રમા, ડાહ્યાલાલ શિવરામ, દસસુખરાય તથા ખીનકાર મહમદખાન વગેરેને રાજ્યાશ્રય આપ્યો. વઢવાણે કેશવરામ વ્યાસ, રીતારવાદક ધારપુરે અને ભવાનરાવ પિંગલેને રાખ્યા. જ્યારે ધરમપુરનાં ઘણાં રાજવીઓ તો પોતે જ સંગીતકારો હતા અને કુમાર પ્રભાતદેવજી તથા મહારાજ વિજયદેવજીએ તો સંગીત ઉપર અથો પણ લખ્યા છે. વાંસદામાં પંડિત વાડીલાલ અને કચ્છમાં લાલખાન વર્મા સુવી રાજ્યાશ્રય પામ્યા. આ ઉપરાંત રાજકોટમાં રાજકુમાર કોલેજ નામની સંસ્થાએ પણ સંગીત શિક્ષણ માટે મન-

હર બર્વેના પિતા જોષાકરામ બર્વે, પંડિત ગોવિંદપ્રસાદ તથા માસ્તર લક્ષ્મીશંકર ત્રિવેદી જેવા સંગીતશાસ્ત્રીઓને રોકેલા.

ગુજરાતના સંગીત-અથો

પ્રાચીન ગુજરાત સંગીતશાસ્ત્રમાં પણ રસ લેતું હતું તે પ્રચાર કરવા માટે ગુજરાતમાં સંગીત ઉપર અનેક મનનીય અથો રચાયા છે, જેમાં સોળમી શતાબ્દીમાં જામનગરના કવિ શ્રીકંઠે નાટ્ય અને સંગીત ઉપર સંસ્કૃત ભાષામાં “રસકૌમુદી” નામનો અથ રચ્યો છે, જે આજે પણ ઉપલબ્ધ છે. સંગીત ઉપર ગુજરાતીમાં લખાયેલા અથોમાં જામનગરના આદિત્યરામ વ્યાસનું ૧૮૮૬માં “સંગીતાદિપ” તથા ભાવનગરના ડાહ્યાલાલ શિવરામે ૧૯૦૧માં લખેલું “સંગીત કલાધર” ધ્યાન ખેંચે તેવા અથો છે. આ પછી ગણપતરાવ બર્વેના ગુજરાતીમાં લખાયેલાં “નાદકલરી” તથા “શ્રુતિસ્વરસિદ્ધાંત”, જામનગરના મૂળજી જેકારામ વ્યાસનું “સંગીત ચિંતામણિ”, વાંકાનેરવાળા નયુરામ સુંદરજીનાં “ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર” તથા “સંગીત રત્નાકર”નાં ગુજરાતી ભાષાંતરો, વલ્લભજી જટાણકર ઓઝાનું “નાદ ચિંતામણિ”, હડાળામાં રવીને લખાયેલ સીતારવાદક ભવાનરાવ પિંગલેનું “ધન્વીયત મ્યુઝીક”, સુરતના મહારાણીશંકરનું “ભારતી સંગીતકલા”, ધરમપુરના પ્રભાત દેવજીનું “સંગીત પ્રકાશ”, ધરમપુરના મહારાજ વિજયદેવજીનું “સંગીતભાવ”, પ્રોફેસર ખરેનાં “સંગીત બાલવિનોદ” તથા “સંગીત રાગદર્શન”, વિભુકુમાર દેસાઈનું “ઉત્તર હિંદુસ્તાની સંગીતનો ઇતિહાસ” તથા સંગીતાચાર્ય પંડિત ઓમકારનાથજીનાં “પ્રણવ ભારતી” વગેરે પુસ્તકો હિંદના શિષ્ટ સંગીતના શાસ્ત્ર માટે નોંધપાત્ર ફાળો ગણી શકાય.

આ અથ પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ ઉપરાંત પંડિત ભાતખંડેના પ્રયાસથી ૧૯૧૬માં પહેલી અખિત્ર સંગીત પરિષદ વડોદરામાં ભરાયેલી હતી. આ પછી ૧૯૨૧માં અને ૧૯૨૩માં અમદાવાદમાં સંગીત પરિષદો ભરાઈ અને ૧૯૪૬માં રાજકોટમાં રાષ્ટ્રીયશાળાના સુપ્રસિદ્ધ સંચાલક શ્રી પુરુષોત્તમભાઈ ગાંધીએ સંગીત પરિષદ ભરી હતી. આમ સમગ્ર રીતે જોઈશું તો ભૂતકાળમાં ગુજરાતમાં શિષ્ટ સંગીતના સુરક્ષણ, વિકાસ અને પ્રચાર માટે છૂટાછવાયા પ્રયત્નો થયા છે.

અર્વાચીન ગુજરાત અને સંગીત

ગુજરાતની સંસ્કારિતામાં પડોટો આવ્યો બ્રિટિશ સત્તાના ઉદય સાથે. બ્રિટિશ સત્તાધીશોને સંગીતમાં કદાપિ રસ થયો જ નહિ. અંગ્રેજભાષામાં કેળવણી શરૂ થઈ ત્યારથી પ્રાચીન સંસ્કારિતાનાં મૂલ્યાંકનો ફરી ગયા. ખીજ તરફથી સંગીત એવા માણસોના હાથમાં હતું કે જેના સ્વભાવોથી માણસોને ખુદ સંગીત પ્રત્યે જ અણબમે થયો. ઉપરાંત સંગીત શીખીને શું કરવું; અને સંગીત જીવનનાં ભરણપોષણમાં શું ઉપયોગી થાય તેવી સદજ બ્યાપારીલુદિએ પણ સંગીત શીખવવા બાબતમાં થોડીક ઉપેક્ષાત્રિતિ ઉભી કરી. આમ નવી કેળવણી, નવા મૂલ્યાંકનો તથા નવી પરિસ્થિતિના આ બધા પ્રવાહો અને આંતરપ્રવાહોના વમળમાં સંગીત છેક તળિયે જઈ પહોંચ્યું. ગુજરાતમાં શિષ્ટ સમાજથી અતડાં પડી ગયેલાં સંગીતને વ્રજ સંપર્ક કરાવવામાં મદદના ગાંધીજીએ અમદાવાદમાં સ્થાપેલ સામરમતી આશ્રમનો ફાળો મહત્વનો છે.

આજે જ્યારે સંગીતકારોને માટે સંગીત શીખવાની પૂરી તક છે તેમજ સંગીતકાર ફરી પાછું માન મેળવવા માંગ્યો છે, આજે જ્યારે યુનિવર્સિટીના શિક્ષણક્રમમાં સંગીતને સ્થાન મળવા માંડ્યું છે, ત્યારે કમલાચ્યની વાત એટલી જ છે કે આજે ગુજરાતમાં એક ગણી શકાય તેવા સંગીતકારો આંગણીને વેટે ગણી શકાય તેટલા જ છે. જે ગુજરાતે પ્રાચીનકાળમાં સૌરાષ્ટ્રીકા, ગિલાવડ, અહિર ભૈરવ, ગુર્જરી ટોડી તથા અંભાવતી જેવી રાગરાગિણીઓની દિંદના શિષ્ટ સંગીતને ભેટ ધરી છે અને કેટલાક સંગીતાચાર્યો પણ આપ્યા છે તે પ્રદેશમાં સંગીતકારોનો આટલો દુષ્કાળ તે ખરેખર વિદ્વાતાની અસિદ્ધારી કે પુર્વકાળનો પરિપાક છે. સરકાર કે યુનિવર્સિટી તરફથી ચાલતી અગર ખાનગી સંગીત સંસ્થાઓએ જો શિષ્ટ સંગીતને જિવાડવું હશે તો સંસ્કૃત અને હિન્દીમાં મળતા સંગીત ઉપરના ગ્રંથોનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરી સંગીત ઉપરનું સાહિત્ય સમૃદ્ધ બનાવવું પડશે. તેમ જ સંગીતશિક્ષણનો પદ્ધતિસરનો અભ્યાસક્રમ ગોઠવી શિક્ષણના આગવી પરંપરા મુજબ સંગીત શાખાવાનું હાથ ધરવું પડશે. અત્યારે કોલેજોમાં અને શાળાઓમાં જે રીતનું ઉપરજીવક્રિયું શિક્ષણ અપાય છે તેથી વખતે તેમાંથી સંગીતવેત્તાઓ નીકળશે કે સંગીતના વિદ્યાર્થી નીકળશે, પણ સંગીતના કલાકારો પેદા કરવા હશે તો પ્રાચીન સમયમાં જે રીતે ધનિષ્ઠજ્ઞાન મળતું તે રીતે શિક્ષણ આપ્યા વિના છૂટકો જ નથી.

ગુજરાત પાસે શિષ્ટ સંગીતની વાગતમાં ભલે સળંગ અને ભવ્ય ભૂતકાળ ન હોય, પણ સંગીતની દિવ્યજ્યોતિ પ્રગટાવનારા ગૌણ, આદિત્યરામ અને ઓમકારનાથજી જેવા મદાન જ્યોતિર્ધરો તો જરૂર જોવામાં આવે છે, જેની કલાનાં તેજસ્વી કિરણો સદીઓનાં અંધારા વચ્ચે આજ મુખી ગુજરાતની ધરતીને પ્રકાશમય અને દૈદીપ્યમાન બનાવે છે. આ જ્યોતને અજવાળે ગુજરાત તે । સંગીત-કલાના જ્ઞાન અને શિક્ષણને વધુ ઉજ્જવળ અને તેજસ્વી બનાવી શકે.

(માહિતીખાતાના સૌજન્યથી)

STOCKISTS & DEALERS IN ALL KINDS MINERALS

UNITED OVERSEAS TRADING CORPORATION

32, KHA STREET, GULALWADI,

BOMBAY-4

Phone 263107

Grams GERLIGHTCO

INDIAN OIL

C. CANTT & CO.

I. O. C. PETROL & DIESEL OILS

MANOR, WADA, PADGA,

**H, O, 105, Moday Street,
BOMBAY I**

ગુજરાતની નૃત્યપરંપરા

—શ્રી ધરમશીભાઈ શાહ

ભારતનાં રાજ્યોમાં ગુજરાતનું પોતાનું આગવું સ્થાન છે. તેનો વિશાળ દરિયાકિનારો, ગિરનાર, પાવાગઢ અને શત્રુંગજ જેવાં પર્વતો તથા ડાંગનું જંગલ, સિંદની એક માત્ર બોમ ગિરનું જંગલ તે અદ્વિતીય છે. તેવી જ વિવિધ જાતિઓ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છને બોળે હતરી છે. અને એ જાતિઓની ખાસિયતોમાં કળા-સંસ્કારનો વારસો તો અનેકો છે. તેવી જ રીતે ડાંગી આદિવાસી જાતિઓના સંસ્કાર પણ ગુજરાતને મળેલા છે.

વેપારક્ષેત્રે દરિયાપારના દેશોમાં ગુજરાતનું નામ ગૌરવવંતુ છે. કચ્છના વણજો અને સુરત બંદરનું નામ વિશ્વબંદરોના ઇતિહાસને પાને દબી પણ ચમકે છે. કળા-લોકકળા ક્ષેત્રે પણ આવો ગૌરવવંતો વારસો સમગ્ર ગુજરાતને મળેલો છે. સંગીત, નૃત્ય, નાટ્ય (ભવાઈ) ક્ષેત્રે પણ વિશિષ્ટરિતે પાંગર્યો છે.

એ ખંડ કે ગુજરાતને કેટલાંક રાજ્યોની જેમ શાસ્ત્રીયનૃત્યની પ્રણાલી નથી. પણ આદિવાસી નૃત્ય (Tribal Dances) કે લોકનૃત્ય-લોક નાટ્યની પ્રણાલી વિશિષ્ટરિતે પાંગરી છે. આજે પણ તે લોકનૃત્યો ખાસ કરીને ગરબા-ગરબી, રાસ રાસડા, ટિપ્પણી કે મરઝી એમ અનેકો રીતે અસ્તિત્વમાં છે.

લોકનૃત્યો લોકોના હૃદયમાંથી લોકોના સહકારથી અને લોકો માટે ઉદ્ભવ્યા, સરજ્યા, વિકસ્યા અને પોષાયા છે. તેથી જ લોકોનું એટલે કે સમાજનું દર્શન લોકનૃત્યોમાં, તેનાં ગીતોના ભાવમાં વ્યક્ત થતાં જોવા મળે છે. સમાજજીવનનાં સુખદુઃખ કે ચડતી-પડતીનું દર્શન દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. આ દર્શન જ સમાજના મનનું સ્વાભાવિક દર્શન અને છે.

ભારતના આદિવાસી નૃત્યો (Tribal Dances) લોકનૃત્યો કે શાસ્ત્રીયનૃત્ય આમાંનું કોઈપણ લ્યો પણ તેની ખૂંકમૂમિ ધર્મ રજું છે. સમાજ તેનાં વિવિધ વિભાગોનું દર્પણ બનતું રજું છે. અને તેથી જ આજ દિવસ સુધી આ બધી જ કળા સંગીત, નૃત્ય, ગીત ચિત્ર કે ભસ્ત્ર; અરે, શિલ્પ પણ નવા નવા સ્વરૂપ અને અગતી રીતે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ સર્વ કળાનું સમન્વય તે લોકનૃત્યો, રાસ ગરબા, ગરબી, રાસડા કે ટિપ્પણી આ બધા વિંધ વિગતથી જોઈએ તો તો એક પુસ્તક ભરાય એટલી સામગ્રી નીકળે. પણ આપણે ટુંકમાં જોઈએ.

ગરબો :

લોક નૃત્યોની ખૂંકમૂમિ ધર્મ છે, તે આ ગરબા દ્વારા પૂર્ણપણે મૂર્તિમંત થાય છે. ગરબો સમાજમાં કેવી રીતે સ્થાન પામ્યો તે વિશે જુદી જુદી કલ્પનાઓ છે. ગરબો એટલે ગર્ભ-દીપ. ગર્ભ એટલે ઘડો-જાંઘડીની કલ્પના. અને અંદર જ્યેષ્ઠ-જીવનના સાતત્યની જાંખી કસે છે. મૂળમ તથા પ્રગટ રીતે આજ શક્તિ જગન્માના

તરફનો ભક્તિભાવ વ્યક્ત થાય છે. ગરબાની ઉત્પત્તિ વિશે બીજી પણ અનેક માન્યતાઓ છે. જેમાં—

સૂર્ય પૂજા-શક્તિ પૂજા :

વેદકાળથી સૂર્યપૂજા ચાલી આવે છે. પુરાણ કાળમાં ગુજરાતમાં પણ કેરકેર સૂર્યમંદિરો હોવાના ઉલ્લેખો છે. (મોદેરા, પ્રભાસ-પાટણ, થાન) અને તેના અવશેષો આજે પણ જોવા મળે છે. આમાં ગરબો જાંઘડા અને જ્યોતનું પ્રતીક બન્યું. અને એ રીતે સૂર્યપૂજા ગરબા દ્વારા આવી. આજે સૌરાષ્ટ્રમાં કાઠીઓ જેના નામ પરથી કાઠિયાવાડ પહોં તેઓ સૂર્ય-પુજક છે. સૂર્યના વંશજ કહેવાય છે.

સૂર્યના પત્ની રત્નાદે-રાંદવની પૂજા અઘરણી વખત થાય છે. પુત્રની દેનારી સૂર્યપત્ની રત્નાદેની પૂજા વખતે ગીતો ગવાય છે અને નૃત્ય થાય તેને રાંદવનો ઘોડો ખુંદવો કહેવાય છે. હમચી ખુંદી કહે છે ઘોડા સૂર્યના રથના વાહક છે. આમ ગરબો સૂર્યપૂજા અને તેની માન્યતાઓ ધરાવે છે.

ગરબો સામાન્યરીતે આદિ માનવ નૃત્યોની જેમ બોળાકારે લેવાતો પણ લગ્ન તેમાં ઘણી વિવિધા છે અને અસલ માતાજીની ન્તુનિ સાથે સાથે બીજા અનેક ગીતો, શ્રીકૃષ્ણની જીવનલીલાના વર્ણનો કે સમાજના અનેક વિષયોને અનુલક્ષીને પણ ગીતો ઉમેરાયા છે. અને તે રીતે ગરબા ધાર્મિક તેમજ સામાજિક પ્રસંગોએ પણ સમાજમાં સ્થાન પામ્યો છે. તે દ્વારા સમાજનાં સુખદુઃખના દર્શન પણ તે ગીતોમાં જોવા મળે છે. કુટુંબીક જીવનની જાંખી પણ ગરબા ગીતોમાં જોવા મળે છે.

ખાસ કરીને તળ ગુજરાતમાં કે ગુજરાતનાં બીજાં શહેરોમાં લોકનૃત્યના અંગ સાથે સાથે શિષ્ટ સાહિત્ય અને સંગીતના અવનવા તત્ત્વ સાથે સમાજમાં પ્રદર્શિત થાય છે. જ્યારે ગામડામાં કે સમાજના ઉપકા થર સિવાય લોકવાણીમા અને લોકોના વિશિષ્ટ અંગથી રજુ થાય છે. શિષ્ટ સાહિત્યની સાથે જુદિયાતુર્ય પણ જોઈએ અને નર્તનના અવનવા આકાર-પ્રકાર પણ ઉમેરાયા. તાલની વિવિધતાઓ પણ જળી. આમ સમાજના સર્વ માન્ય સ્ત્રી વર્ગનો અને સર્વ સ્તરોએ સ્વીકારાયેલ ગરબો લોકપ્રિય લોકનૃત્ય પ્રકાર છે.

ભારતના બીજા પ્રદેશોમાં પણ આવા નર્તન પ્રકારો જરૂર જોવા મળે. જેમકે કેરળમાં “ કાક કુટ્ટી કુટ્ટી ” પણ આ ગરબો ગુજરાતની સ્ત્રીઓનો મલામુનું પ્રિયનર્તન પ્રકાર છે. અને સર્વ સ્તરનો હોઈ વિવિધતાની સભર છે.

રાસડો :

આવો જ બીજો સ્ત્રીઓનો નર્તન પ્રકાર તે રાસડો. આ રાસડામાં અંગમરોડ કે આકાર પ્રકારની વિવિધતા સમીત છે. તેના લાંબા ગીતોમાં વર્ણન મુખ્ય હોય છે અને નર્તનમાં પણ એકતાવી

કે ત્રણતાલી મુખ્ય હોય રહે છે. સામાન્ય ગોળાકારે જ ફરાય છે સરળ હોઈ દરેક સમાન રીતે ભાગ લઈ શકે છે.

ગરબો અને રાસડો જેમ સ્ત્રીઓના નર્તન પ્રકાર છે. તેમ રાસ ગરબી મુખ્યત્વે પુરૂષો યોગ્ય નર્તન પ્રકાર છે.

ગરબી :

રાસડામાં જેમ નર્તનની વિવિધતા ઓછી છે તેમ ગરબીમાં પણ તેમ છે. માતાજીની ભક્તિરૂપે રજુ થતા આ પ્રકાર પુરૂષો દ્વારા પ્રદર્શિત થાય છે. એક તાળી અને ત્રણ તાળી આગળ પાછળ સમુદમાં એક સાથે ગોળાકારે અંદર બહાર એવા પ્રકારે રજુ થાય છે. ગરબી નામ નારીજાતક સ્ત્રીક હોઈ ઘણા તેને સ્ત્રીઓનું નર્તન સમજે છે પણ તે ભ્રમણા છે.

રાસ-દાંડિયા રાસ :-

રાસ એ ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રનું આગવું એવું લોક નૃત્ય છે. નર્તક તેમજ પ્રેક્ષક બધાયને રસ તરબોળ કરાવતું નૃત્ય પ્રકાર છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહાભારતમાં હલ્લિકા કાંડાં કે 'દંડ રાસક' તરીકે વર્ણવાયેલું છે તે જ આ રાસ કે દાંડિયારાસ. શ્રીકૃષ્ણનો ગોપ ગોપીઓ સાથેની રાસલીલાનો આ વારસો છે. રાસ એ રીતે ગોપ-સંસ્કૃતિનું એક અંગ છે. પાછળથી જુદી જુદી જાતિ કામ અને પ્રદેશ પ્રમાણે વિવિધતા ઉમેરાતી ગઈ. અને ખેતી-પ્રધાન જનસમૂહ દરિયાવાસી જનસમૂહ અને ગોપ-પશુપાત્ર જનસમૂહની એમ સૌની આગવી એવી હલક-દગ્ધ આ રાસ-દાંડિયારાસમાં ઉમેરાતી ગઈ. રાસમાં પ્રકારો પણ અનેક છે. દોડિયા, પંચિયા, અડિયા, બારિયા બોરિયા, નમન અને મંડલ. એવા અનેક પ્રકારોની ગોડવણી પણ વિવિધ છે.

હાલ રાષ્ટ્રીય ઉત્થાન સાથે લોકનૃત્યને માણવાની સમાજની ખવાહીશ પણ વધી છે અને લોક-નૃત્યો પાદર કે ચોરા ચોક્કમાંથી ખસેડાઈને રંગભૂમિનું પ્રદર્શન પ્રકાર બન્યું છે. અને તેથી તેમાં શુદ્ધિ-આતુર્ય અને વિજ્ઞાનની નવી શોધોએ પ્રદર્શનને વધુ સભર બતાવ્યું. રંગભૂમિની સાથોસાથ સમય મર્યાદા પણ આવી. અને તેથી એછા સમયમાં વધુ તરફીએ બતાવવાની કૃતિ પણ ભળી. આ રીતે નવી નવી કલ્પનાને રચાન પ્રાપ્ત થયું. અને સર્જન શક્તિને વિકસવા-પ્રસરવાનો અવકાશ વધ્યો અને તેથી રાસમાં બવાતાં ગીતોને-અનુલક્ષીને આકાર-પ્રકારો પણ રચાતા ગયાં. જેમકે :-ગીતોમાં માતાજીનું વર્ણન હોય તો માતાજીના પ્રતિકો ધ્વજ, સ્વસ્તિક, ત્રિશૂળ વગેરે આકારો રાસ રમતાં રમતાં રચતાં જાય. કાન-ગોપીનું ગીત હોય તો કૃષ્ણ અંશી વગાડે તેવી રચના રચાતી જાય કે વલોણાના આકાર પણ રચે. આમ અનેક વિધ વિવિધતાઓ આગળના પામતી જાય છે.

આ રાસમાં બીજી પણ એક ખાસિયત જેવા મળે છે કે જે કામ દ્વારા પ્રદર્શિત થાય તેનું આગવું અંગ ઉમેરાય. જેમકે:- પદાર્થ રાસમાં સમુદ્રની મરતી તાકાત રકુર્તિ વગેરે અચૂક જેવા મળે, તો કોળીકામ વ્યવસાયે શિકારી હોઈ તેમાં રકુર્તિ કે આંચક્ય પણ અચૂક દરમિયાન થવાનું તેમના પગની ચલન ખૂબી જરૂર તેમના રાસમાં રચાન પામવાની.

કણ્ઠીના રાસમાં વ્યવસાયે ખેતી પ્રધાન હોઈ સૌમ્યતા વિશેષ

જેવા મળશે. તરવરાટ કરતાં પીઠના પ્રચૂર રાસ મળશે. જીવનની સ્થિરતાને કારણે ભક્તિ-પ્રધાન શ્રદ્ધાભર્યા ગીતો રાસ ચલન વગેરે પર આપણે તેની અસર જેવા મળવાની જ છે. આમાં વિવિધ કામના રાસની વિવિધતા સ્વભાવ વ્યવસાય અને તેના લક્ષણોને કારણે રાસ ધણું વૈવિધ્ય સભર બન્યું છે. અને માટેજ તે કાણે કાણે અને પ્રસંગે પ્રસંગે તે આપણે તેની પ્રદર્શન રીતો નાવીન્ય દેખાડે છે. અને તેથી ચિર રંજન પુરું પાડે છે.

ટિપ્પણી —

કેટલાંક નૃત્યો જીવન-વ્યવહારમાંથી ઉદ્ભવ્યા છે. જેમકે:- ટિપ્પણી થોડાં વર્ષો પહેલાંની વાત છે કે જ્યારે આપણે ત્યાં જીત કે અગાશી પર લાદી નાખવાનો રિવાજ નહોતો. લાદે જીત પર ચૂનાથી ધાખો દેવાતો. આ ધાખો ધરખી ધરખીને પાકો કરાતો, અને છોતે લીસી બનવાતી. આ ધરખવા માટે વપરાતું સાધન તે ટિપ્પણી, એક લાંબી લાડી કે લાકડીને છેડે ગોળ કે ચોરસ લાકડાના વજનકાર કટકા લગાડતા. ક્યાંક લોદાના પણ વપરાતા. આ ટિપ્પણીથી બાઈઓ ધણા દિવસો સુધી એક સરખો ટીપ્પાજ કરે. આ એકધારા કંટાળાભર્યા કામમાં રસ લાવવા ગીતોએ સ્થાન લીધું. અને પછી તો કામ જલદી ઉકેલવા માટે સાથે થાક ન લાગે અને રસ જગવાઈ રહે તે માટે ગીત સાથે કોલ શરણાઈ ઉમેરાયા. આ ટિપ્પણી કામ કરનાર બહેનો માટે ભાગે કોળી કામની રહેતી. તેમનો શરણાઈ જેવો તીણો અવાજ ધમ ધમ ટિપ્પણીનો અવાજ આ તાલ-સૂરની રમઝટને કારણે કામ કરવાની રીતમાં પણ નાવીન્ય બન્યું. અને તેમાંથી નૃત્ય સરખાયું. બહેનોની સંખ્યા-રસ પ્રમાણે તેમાં આકાર-પ્રકારો રચના વધવા માંડી. અને આમ વ્યવહારમાંથી લોક-નૃત્ય સરખાયું. આજે ચોરવાડની બહેનોએ ટિપ્પણીમાં પોતાનું આગવું સ્થાન સાચવી રાખ્યું છે. તેમનું અંગ સૌન્દર્ય-તાકાત, અને અસલ જલક જાળવી રાખી છે. અને હવે તો તે એક ઉત્સવનું પ્રતિક બની ગયું છે.

આ કોળી બહેનોને ભગવાને શરીર પણ એવાં આપ્યાં છે કે જાણે એકજ બીજામાંથી બધી પુતળીઓ ન ઉતારી હોય! શ્યામ વર્ણ, પાતળી દેહચટ્ટી, જતાં તાકાત પણ કમ નહિ. સાજ શણગારમાં લીલા કમખા, કોથમીર ભાતની સોનેરી કોરની ચુંદડી નાકનાં વાળિયું પગમાં કાંખી અને પછી બન્ને હાથે ટિપ્પણી ઉચ્છ્રી નીચે પટકાવે ભારે ડાખો હાથ એવો તો મરોડથી પાછળ ધકેલાય કે જાણે કોઈ શાસ્ત્રિય નૃત્ય તેના ચોક્કસ અંગ પ્રવચનની રીતે ન ગોડવાયા હોય! અને જમણા હાથની ટિપ્પણી સાથે શરીરનો હિમોળો લ્યે ત્યારે એવો તો સુંદર શરીર મરડો રચાય કે ખસ જોયાજ કરીએ, અને તે પણ દરેકે દરેકનો એક સરખો બિર્ધાળ પૂતળી જેવો. આમ સૂર-તાલ અને અંગ મરડાની નવી નવી ઉપજ ગતિમાં રચાતી જાય અને રમઝટ જતમતી જાય.

ગોહિલવાડના બહેનોની ટિપ્પણી જતવા મળતી નથી પણ રાજકોટની બીલ બેનોની ટીપ્પણી આજે પણ જેવા જેવી છે. તેઓ અનેક પ્રકારોએ પ્રદર્શિત કરે છે. ધીમી હલકથી ગીત નૃત્ય શરૂ થઈ અવનવા વણાંકો સાથે અવાજનાં જાય છે તે નાકળે મને ગીત. નૃત્ય. વાલ એવાંતો ચળે છે કે તે ત્રણેની રમઝટન વર્ણનને ભાવામાં વર્ણવવા કીક્કા ભાસે છે. કોલ-નૃત્ય તો દરકલક છે. ભાપા વર્ણન તેને પૂર્ણ ન્યાય ન

આપી શકે ગીતોના શબ્દો, સ્વરનું ગુંજન, શરણાર્થ જેવો બહેનોનાં ગળાં દોડાશરણાર્થની સ.થે સાથે ટિપ્પણીનો ટપટપ ટપાકનો એકધારો તાલ અને સુરનો ધ્રુવ વહે તે રંગના નર્તક અને પ્રેક્ષક રંગાર્થ બંધ છે. જૂના રજવાડાના સમયમાં આ રંગને માણવા માટે રાજાઓ ફીદા થઈ જતા અને ગીર રંગત લાવવા તેઓ નર્તકોને થોડા થોડા કેક પણુ કરાવતા, જેવી થાક એછો વસ્ત્રાય અને નૃત્યની રંગત બદલતી રહે. આજે તો આ બધાં સંભારણુ રહ્યાં. સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશે પ્રદેશે થોડા ફેરફારો સાથે આ બેવાનો લાવો આર હોતો. આજે તો આ ટિપ્પણી હવે રંગભૂમિનું એક ધરણું બની ગયું છે. ધારણુ બ્યહારમાંથી તો સીમેન્ટના મકાનો થતાં ધાગાનાં કામો અને કામ કરવાની આ કળા પણ નષ્ટ પામી. હવે તો તેનું નર્તન અંગ સચવાઈ રહ્યું છે.

મટકીનૃત્ય :

મનુષ્ય ભાવાવેશમાં આવી પોતાને હાથ પડેલી નાની કે મોટી વસ્તુને માધ્યમ બનાવી ભાવને અદ્વિતીય રૂપે વ્યક્ત કરે છે, તેવા નૃત્યોમાં “મટકીનૃત્ય” તથા “મંજરાનૃત્ય”ને મૂકી શકાય.

સંભવ છે કે આ મટકીનૃત્ય કૃષ્ણલીલા કે દાણુલીલામાંથી ઉદ્ભવ્યું હોય. ગોપજીવનમાં પશુપાલનમાંથી દૂધ એ મુખ્ય વ્યવસાય હતો. દૂધ કે ગેરસનું આ સાધન મટકી કે તાંબડી આ નૃત્યનું માધ્યમ બન્યું. આ મટકીનૃત્ય આજે સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં ઘણું બાણીનું છે. કચ્છમાં કચ્છી બેલીમાં “મટકારાધ”ના નામે ઓળખાય છે. (સંધ્યે એટલે રમત).

પિત્તળના આવી ઘડા કે તાંબડીને આંગળીઓમાં વેઢ પહેરી હાથમાં આ તાંબડી કે ઘડાને આમતેમ જુલાવતાં ઝુલાવતાં અનેક અંગમરોડ દ્વારા નવાજ પ્રકારે મસ્તીમાં રજુ થાય છે. ખાસ કરીને બજારણના દિવસોમાં ભરવાડ ને રખારી કામમાં બહેનો વેઢા અને તાંબડીના ટકટક સાથે ઢોલીની સંગમાં એવી તો રમઝટ બોલાવે છે કે ઘડીક દુનિયાના બધા જ રસમાંથી ખસીને આ લયમાં લીન થઈ જવાય છે અને ઢોલી પણ આ લયની સાથે મસ્તમાં આર ચળે છે.

મંજરાનૃત્ય :

આયુ’ જ બીજું નૃત્ય તે મંજરાનૃત્ય. મટકીનૃત્ય કરતાં આમાં એક બુદ્ધા મગ્ન છે. આ નૃત્યમાં મટકી કરતાં શરીરની સ્થિરતા વધારે છે. પણ તાલ અને લયના વિવિધ પ્રકારોને રજુ કરવાનો વધારે અવકાશ મળે છે.

આજે જ નૃત્ય પ્રકાર રાજસ્થાનમાં છે. જેને તેરાનાલ કહે છે. પણ આપણા ગુજરાતમાં શરીરનો વેગ અને મસ્તી પણ વધુ છે. ગુજરાતમાં ખાસ કરીને એ પ્રકારે આ નૃત્ય રજુ થાય છે. એક ભજનિકો દ્વારા. ભજનિકો ભાવાવેશમાં બ્યારે મસ્ત બને છે ત્યારે તેઓ મંજરાને અવનવી રીતે ઉછાળીને લયના અનેક પ્રકારે ભજનની સાથે લયનું એક મંદર વાતાવરણ ખડું કરે છે. અંગમરોડ કરતાં ભાવ અને લયને વિશેષ સ્થાન છે પણ પદારસોકોના રાસમાં જે દરિયાના મોજાનાં હલ્લોળા જેવા સરકતા અવનવા પ્રકારો બેવા મળે છે. તેવા જ નાવિન્ય ભર્યા આકાર પ્રકારને રચના પદારના મંજરાનૃત્યમાં બેવા મળે છે. તેઓ સામાન્ય રીતે શરૂઆતમાં ગોળ

કુંડાળામાં જમીન સરખા સૂઈ બંધ છે અને ધીમી ગતિએ મંજરા વગાડતાં વગાડતાં બેઠા થાય છે અને સુએ છે. આમ સતત ક્રિયા ચાલતી રહે છે અને લયમાં મોજાનાં ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે અને એ રીતે સાગરકુંડાનું તેમના જીવનનું પ્રતિબિંબ ખડું થાય છે. આવી જ બેડી ક્રિયામાં મોટું ગોળાકાર તરફ ફેરવી એકબીજાના પગની પહોળાઈમાં ગોઠવાઈને ગોળાકાર તૈયાર કરે છે, અને પછી વિવિધ પ્રકારે મંજરાના તાલ આપે છે. આમા ક્યારેક પગમાં મંજરા બાંધી પીડપર સુધ હાથની જેમ બંને પગથી મંજરાના તાલ આપે છે. આમ અવનવી તરફીયથી મંજરાના અનેક પ્રકારો યોજાતાલનું અજબ વાતાવરણ સર્જે છે. તાલની સાથેસાથ તીણાં મોરલી જેવા અવાજોએ ગીતો લહેરાય છે. તારસપતકના સુરથી વાતાવરણને ભરી દે છે. ઉત્સાહ અને ઉત્તેજના ફેલાવનું આ મંજરાનૃત્ય એક અનોખી ભાત પાડતું લોકનૃત્ય છે.

આદિવાસીનૃત્ય :

લોકનૃત્યની જેમ ગુજરાતને આદિજાતિના નૃત્યનો વારસો પણ મળેલો છે. ડાંગના લોકનૃત્યોમાં આદિમાનવની કેટલીક ખાસિયતો બેવા મળે છે. ગોળાકારની રચના તે તેની વિશિષ્ટતા છે. જે મધ્ય-પ્રદેશ કે બીજા આદિમ જાતિની ખાસિયતો સાથે સરખાવી શકાય.

આયુ’ જ એક બીજું સૌરાષ્ટ્રના મનદરાગાદના દરિયાકિનારે સીદીઓનું મસિરાનૃત્ય છે. જેમાં આફ્રિકાની આદિવાસી જાતિઓના લક્ષણો વિશેષતઃ બેવા મળે છે. જેમાં ભારતની સંસ્કૃતિના તરવો ઘણાં જ ઓછા છે. ગુજરાતના બીજા અનેક લોકનૃત્યો છે પણ વિવિધતા અને રસની દ્રષ્ટિએ આપણે જે ડાંધાં બેઠા ગયા એ મુખ્ય પ્રકાર છે.

હવે આપણે શાસ્ત્રોક્ત નર્તનના ત્રણે પ્રકારોનો જેમાં સમન્વય હોય તેવા પ્રકાર વિષે બેઠાએ.

ભવાઈ :

ભવાઈ એ લોકનૃત્ય નાટકનો એક વિશિષ્ટ પ્રકાર છે. ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં એક જ નામથી પરિચિત અને પ્રવૃત્તિ અને વ્યવહારમાં પણ સમાન રીતે નૃત્ય નાટ્ય છે. આ લોકનાટ્ય ભારતના લગભગ બધા જ રાજ્યોમાં વિવિધ નામથી અને પ્રાદેશિક અંગો દ્વારા રજુ થાય છે. બંગાળમાં તેને જાત્રા કહે છે. બ્યારે ગિહારમાં નવટંકી અને આંધ્ર પ્રદેશમાં ચક્ષુગાનના નામથી ઓળખાય છે. બ્યારે ઉત્તર પ્રદેશમાં રામલીલા અને મહારાષ્ટ્રમાં તમાશાના નામે ઓળખાય છે.

ભવાઈની ઉત્પત્તિ વિષે અનેક માન્યતાઓ છે. રામાયણમાં લવ-કુશ કથા રજુ કરતા અને તેમથી કથક નૃત્ય પદ્ધતિ વિકાસ પામી. ભવાઈના તરવમાં આ બધા જ અંગો આજે પણ વિદ્યમાન છે. સંભવ છે કે તેના મૂળ આ રામાયણથી મંડાયા હોય. આજકાલ કરતાં ગુજરાતમાં આરસો વરસથી લોકમાનસનું રજન કરતી ભવાઈ અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

સામાન્ય રીતે ભારતની દરેક કળાની પુષ્ટભૂમિ ધાર્મિક છે. ભવાઈમાં ધાર્મિકતા સાથેસાથ સામાજિક તેમજ ઐતિહાસિક પણ પુષ્ટભૂમિ રહી છે. ભવાઈના પ્રદર્શનમાં નર્તનના ત્રણે અંગો નૃત્ત, નૃલ અને નાટ્ય અને ભાષા સંભાષણ જેટલું જ ગીત સંગીત પણ

સ્થાન ધરાવે છે અને નાટ્યમાં ભાવવિભાવની સાથેસાથ આંગિકા અભિનય અને વાચિકા અભિનય પણ પ્રધાનપદે છે. આ ત્રણે અંગથી વિભૂષિત લોકનૃત્ય નાટ્ય આજે પણ એટલું જ જનરંજન કરે છે.

ભવાઈ સંભવ છે કે ભગવતી માતાજીની ભક્તિ માટે યોગ્ય હશે. આદ્યશક્તિની આરાધના માટે પણ તેનું આયોજન થયું હોય. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં વિદ્યહર્તા ગણપતિની સ્તુતિ પછી શુભકાર્યની શરૂઆત થાય છે.

દ્વંદ્વાળો દુઃખભંજનો સદાય વાલે વેશ ।

અવસર પેલો સમરિયે, ગવરી પુત્ર ગણેશ ॥

અને...

ભવાઈ કરીએ ભક્તિથી અંધા મોરી ઈશ ।

ઝાણું ઝાણું ઝોલીએ, તે રખે ધરો તમે રીશ ॥

આમ અંધાજીની સ્તુતિ પછી જે કોઈ વેશ કે વાત હોય તે રંગલા રંગલીના વેશથી શરૂ કરાય છે.

ભવાઈમાં સામાન્ય રીતે બધા રસનો સમાવેશ થાય. પણ પ્રધાન-પણે શૃંગાર તેમજ હાસ્યરસ દેખા દે છે. ભવાઈનો પ્રેક્ષકવર્ગ સામાન્ય રીતે અભણને ગામડાનો હોઈ તેની ભાષા અને વાત કે વાર્તાની ગુંથણી વધુ અટપટી ન રહેતાં સરળ હોય છે. શિષ્ટ સાહિત્ય સત્તરની દૃષ્ટિએ કેટલીક વખત નિમ્ન પ્રકારની પણ બની જાય છે. મુખ્ય ઉદ્દેશ જનરંજન હોઈ કળાની ટેકનીકમાં પણ છૂટછાટ લેવાતી હોય છે.

આ ભવાઈ પ્રકારને સાચવી રાખવાનો યથા “ભવૈયા”ને (ભોજક) આજે પણ છે. ભોજકની વરતી ખાસ કરીને ઉત્તર ગુજરાતમાં છે. ઉત્તર ગુજરાતનું પ્રાચીન નામ આનર્ત ઝ. આ નર્ત શબ્દ નૃત સાથે સંબંધિત છે. આમ આનર્તને નર્તકો- નર્તકા પ્રદેશ કહીએ તો અબુગતું નહીં જ કહેવાય. ગુજરાતના રંગભૂમિના ઘણાં નર્તકો, સંગીતકારો, ગાયકો, વાદકોની જન્મભૂમિ આ ઉત્તર ગુજરાત જ છે. ભવાઈને અત્યારસુધી જયંત રાખવાનું શ્રેય આ અનર્તવાસીએલે કાળે જાય છે.

ભવાઈની રજુઆત તેના વેશ સ્વાંગ પર આધારિત છે. જે કોઈ મુખ્ય વિષય કે વાત હોય તે જ મુખ્યવેશ રજુ થાય. સામાન્ય રીતે ભવાઈમાં પુરૂષો જ સ્ત્રીઓની ભૂમિકા ભજવે છે. જેને કાંચળિયા કહે છે. મંડળીના નેતાને નાયક કહેવાય છે. ગામડે ગામડે ફરી ભવાઈ રજુ કરાય છે. આગળ કહ્યું તેમ ભવાઈમાં વિષય ધાર્મિક ઉપરાંત, ઐતિહાસિક કે સામાજિક પણ હોય છે. અને વેશમાં હમેશાં જે તે યુગની પરિવર્તિત પરિસ્થિતિ અને ઘટનાઓનો સમાવેશ થાય છે. દરેકવેશમાં એક પ્રસંગ રહે છે જે સંપૂર્ણ હોય છે. ગણપતિના વેશમાં ગણપતિનો, કાલિકાના વેશમાં કાલિકાનો, કાનગોપીના વેશમાં કાનગોપી અને શંકરપાર્વતીના વેશમાં શંકરપાર્વતી, નૃત્ય, સંગીત, અભિનયદ્વારા સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. રંગલો અને રંગલીના પાત્ર દ્વારા જે વેશ રજૂ કરવાનો હોય તે દર્શાવાય છે. આવા વેશમાં બ્રાહ્મણ, દરજી, મોચી કંસારા, મીયાંબીચી કે વણઝારા અને વાણિયા આવા અનેક વેશોમાં તે તે જાતિ કે વ્યવસાયોની ખૂબી ખામીઓ, ટીકા અને હાસ્ય ભરપૂર વિશિષ્ટતાથી રજૂ કરાય છે.

ભવાઈની એક ખીજ ખાસિયત એ છે કે સામાજિક કુરિવાજો પર કડક ટીકા, પ્રહારો, હાસ્યભરપૂર અભિનયો તેનો ઉપહાસ દર્શાવાય છે અને જે વિષય કે વાત કે વિચાર તરફ દોરી જતી હોય તે તરફ અનેક નવી તરફીઓ થોજી જનતાની સહાનુભૂતિ ઉભી કરે છે. આમ કરવા માટે કેટલીક વખત કલાતી દૃષ્ટિએ નીચું સત્તર જવું જણાય પણ તેને ક્ષમ્ય ગણી વિચારને કે રીવાજને મહત્વનું સ્થાન આપી વેશને રજૂ કરાય છે.

આમ આ લોક-નૃત્યો તથા લોક-નાટ્ય ગુજરાતનું એક મહા-મયું સંસ્કાર ધન છે. સમય-કાળ પ્રમાણે તેમાં નવા નવા પરિવર્તનો પણ પ્રગટી જાય છે. અને તેજ વિકાસની દિશા ખતાવે છે. આવો વિકાસ થતો રહે તેવી ઇચ્છા. અને ભારતમાં તેનું આગવું સ્થાન ટકી રહેલી આપણી સૌની મહેનત અને મહેચ્છાઓ રહે.

અહેરાત

ધી એગ્રીકલ્ચરલ પ્રોડ્યુસ માર્કેટ કમીટી. મહુવા જીલ્લો ભાવનગર.

ધી એગ્રીકલ્ચરલ પ્રોડ્યુસ માર્કેટ કમીટી મહુવા સતત વિકાસ પામતી સંસ્થા છે. માર્કેટ કમીટીની સ્થાપના પછી યાર્ડના સ્થળે એગ્રીસ બીલ્ડીંગ એક્સનરેડ, પગી ક્વાર્ટર લેવટરી બ્લોક વાયર ફેન્સીંગ ૩૦ ગોડાઉન તથા કેન્ટીન તથા પશુઓને પાણીને માટે હવાડાની સગવડ રાખવામાં આવેલ છે.

યાર્ડમાં આવતી માલ ખુલ્લી હરણ થી વેચાય છે. તથા તોડ પણ યાર્ડમાં થાય છે. યાર્ડના રાત્રિના સમયે આવતા ખેડુતોના માલની સલામતી ખાતર લાઈટ તથા ચોકીદારની વ્યવસ્થા છે.

માર્કેટ યાર્ડના કામકાજમાં કમીટીના સદસ્યો સતત દેખરેખ રહેતી હોવાથી ખરીદનારને બેઠતા પ્રમાણમાં સાફ માલ મળે છે. અને વેચનારને વ્યાજબી દામ મળે છે. ખુલ્લી હરણ ખરો તોડ તથા શેકડા પૈસા એજ અમારી સુદ્રાસેખ છે.

સારી રીતે રાષ્ટ્રના નવ નિર્માણમાં માર્કેટ કમીટી નમ્ર ફરજ બજાવે છે.

જુગલદાસ વલ્લભદાસ

ચેરમેન

ધી એગ્રી. પ્રો. માર્કેટ કમીટી

ગુજરાતની ગવાક્ષસંપત્તિ

—શ્રી હરિભાઈ ગોદાની

“ગોખ જોયા મેં બારજો,
જોયા પુર ને દ્વાર.
જોયા મેં દેવ મંદિરે,
જોયા મિનારામાંય.”

“ગોખ ગવાક્ષ ને પ્રાગ્રીવ એ ત્રણે મારા નામ.
દીપરક્ષા, દેવાસન, સુસંસા એ ત્રણ મારા કામ.”

ગવાક્ષને શિષ્યવિધ્યક ભાષામાં ગોખ, ગવાક્ષ કે પ્રાગ્રીવ કહેવામાં આવે છે. તદ્ઉપરાંત મતાવરણ, મત્યાલય અને મરાઠપાણી એ ત્રણે ગવાક્ષનાં અવર નામો છે. જૂના સમયથી ગવાક્ષનો ઉપયોગ મૂર્તિઓ મૂકવામાં, સુઅવસરે દીવા મૂકવામાં અને સંજાસૂચક વસ્તુઓ મૂકવામાં થતો આવ્યો છે. એક શિષ્યકાર લખી ગયો છે કે—

“ભદ્રસ્થાને ન ઓળખે તે સોમપુરા મ કહેવાય
કિયો તેને જાણવો, દ્રવ્ય લઈ પોષાય.”

ગુજરાતનાં પ્રસિદ્ધ સોમપુરા આબણ શિદ્ધીઓમાં ગવાક્ષ કેટલો જાણીતો અને ગવાક્ષનું સ્થાન કેટલું આદરણીય છે તે ઉપરનો હોલો કહી જાય છે.

મોટે ભાગે ગવાક્ષની ત્રણ જાતો જોવા મળે છે. પહેલી જાત દ્વારશાખની બંને બાજુ મૂકાતા દીવાઓ માટેનાં નાના ગવાક્ષો. બીજી જાત નગરનાં કે પોળનાં દરવાજાઓની બંને બાજુ નગર રક્ષક દિગ્પાલો અને શુક્રનદેવો માટે બનાવવામાં આવતા ગવાક્ષો. ત્રીજી જાત મંદિરોના ભદ્ર ભાગ ઉપર બનાવવાના જે તે મંદિરને અનુરૂપ દેવતાનાં ગવાક્ષો.

ઉપર જણાવેલ ત્રણ જાતો ઉપરાંત વાવો, કુંડો, તડાગનાં ઘાટો અને કૂંપોમાં ગવાક્ષો બનાવી તેમાં દેવદેવતાઓની મૂર્તિઓ મુકવાનો રિવાજ સંસ્કૃતનાં પાંચમા સૈકા પછી ગુજરાતમાં પ્રચલિત થયો હોય તેમ કેટલાંક પુરાણા બાંધકામોમાં મળી આવેલાં ગવાક્ષો ઉપરથી સાબિત થાય છે.

દેવમંદિરો કે દેવસ્થાનકોમાં ગવાક્ષો બનાવવાનો રિવાજ ભારત-વર્ષમાં ઇસ્લામ પૂર્વે બે-એક સૈકાથી થયો હોય તેમ જાણે છે. સિંધ, પંજાબ, ગાંધાર (અફઘાનિસ્તાન) અને ગુજરાતનાં બનાવાયેલ સ્તૂપની જગતિ ઉપર આવેલ પ્રદક્ષિણા પથવાળા ભાગે સ્તૂપની ચારે બાજુ ગવાક્ષો બનાવવામાં આવતા અને તેમાં ભગવાન હાલના જુઠા જુઠા અવતારી પુરુષોની પ્રતિમા મુકવામાં આવતી. સિંધમાં આવેલ મિરપુર ખાસનાં સંવતનાં બીજા સૈકામાં બંધાયેલા સ્તૂપની ચોપાસ દેવ પ્રતિમાઓનાં ગવાક્ષો મળી આવ્યા છે. પાકિસ્તાનની વાયવ્ય દિશાએ આવેલ તાપકવાળાનાં વિસ્તારમાં મળી આવેલ તખ્તાઈ ભાષાનાં બૌદ્ધસ્તૂપમાં અનેક ગવાક્ષો મળી આવ્યા છે. ગુજરાતમાં શામળાજી પાસે આવેલ દેવની મોરીના સ્તૂપમાં શુદ્ધ દેવગવાક્ષો

ઉત્ખનન દરમ્યાન મળી આવ્યા છે. સારનાથનાં ધમ્મક સ્તૂપમાં પણ દેવગવાક્ષોનાં પગેરાં મળ્યા છે.

સંવતના આશરે બીજા સૈકાથી માંડીને ચૌદમા સૈકા સુધી કોતરાયેલ ભારતભરમાં અને ભારત બહાર આવેલ ગુફામંદિરોમાં અનેક દેવગવાક્ષો જોવા મળે છે.

ગુજરાતમાં દેવગવાક્ષો બનાવવાની પ્રથા સંવતનાં બીજા સૈકામાં બંધાયેલ દેવની મોરીનાં સ્તૂપથી થઈ હશે તેમ જાણે છે. મૈત્રકાલીન મંદિરોમાં દેવગવાક્ષો અને સુશોભન ગવાક્ષો મળી આવ્યા છે.

મૈત્રકાળ પછી ગુજરાત અને દક્ષિણ રાજસ્થાનમાં ઉદ્ભવેલ મહાગુર્જર શૈલીનાં મંદિરોમાં, કુંડોમાં, વાવોમાં, કૂંપોમાં અને તળાવોમાં કલાપૂર્ણ ગવાક્ષો મળી આવ્યા છે.

સોલંકી કાળમાં ગવાક્ષોનાં સુશોભનો પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલા તેના ઉત્તમ નમૂના ડોબોઈની હીરા ભાગોળ અને આણુ ઉપર આવેલા દેવવાડના દેરાના સમૂહમાં આવેલ વસ્તુપાળ-તેજપાળે બંધાયેલ લૂણીંગ વસાહીનાં જૈન ચૈત્યોમાં જોવા મળે છે.

મુસ્લિમ કાળમાં મંદિરોનું બાંધકામ અટકી પડ્યું ત્યારે ગુજરાતનાં કેટલાક સોમપુરા શિદ્ધીઓએ રોજ મેળવવા માટે મસ્જિદો અને મકબરાનાં બાંધકામમાં લાથ કેળવ્યો, તેના પ્રતાપે ગુજરાતની મસ્જિદો અને મકબરાની દુનિયાભરમાં ખ્યાતિ થઈ. રાજ મહાલય, મકબરા, વાવો, ભમ્મરિયા કૂંપો અને તળાવોના સુશોભનમાં ઉત્તમ પ્રકારના ગવાક્ષો બંધાયા. ગુજરાતનાં મુસ્લિમ રાજ્ય અમલ દરમ્યાન ગવાક્ષોમાં દેવતાઓને બદલે ચિરાગ કે કમળફૂલ કોતરવાનો રિવાજ પ્રચલિત થયો અને એ રિવાજ મરાઠાકાળ સુધી ચાલુ રહ્યો.

મરાઠાકાળમાં ગુજરાતની ગવાક્ષ સંપત્તિમાં કે તેના સુશોભનમાં મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડના રાજ્ય અમલ સિવાય બીજા કોઈ ખાસ ઉમેરા થયા નથી. મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડે ગુજરાતનાં સોલંકી યુગી અને મહાગુર્જર શૈલીનાં પુરાણા અંગોમાંથી ગુજરાતનાં દેવમંદિરો બાંધવાની નવીન પ્રથા શરૂ કરી પણ ગવાક્ષ સંપત્તિમાં જલ્દી ફેરફાર થયા નહીં.

“ગવાક્ષકાંચ મદ્રેપુ કુર્યાત્ નિર્ગમ ભૂવિતાન્ પચ્ચાર મળકેઃ સ્તંભૈ છાછ તિલક સંયુતૈઃ । બ્રહ્મવિષ્ણુમહાદેવૈ રીલિકાલવર્ણયુતાન્ ।

મંદિરની જગ્યા ઉપરના ભદ્ર ભાગ પર આવેલા ભદ્રદેવતાનાં ગવાક્ષો કેવી રીતે કરવા તે બાબત “શિષ્ય-સ્નાતક”માં ઉપરનો શ્લોક લખાયેલો છે.

ભદ્રમાં ગવાક્ષો કરવા અને નિર્ગમે સુશોભિતો પંચાર ભણકો, સ્તંભો, છાદો, તિલકો તેમ જ ચત્તા, વિષ્ણુ અને શુદ્ધ સ્થાપી. દરિદ્રકાલવળો કરવાં.

ગવાક્ષો કેવા બનાવવા અને ગવાક્ષો ઉપર ક્યા ક્યા અને કેવા

કેવા સુશોભનો કરવા તે આખત શિલ્પવિષયક પુસ્તકોમાં ઠીક ઠીક લખાયેલ છે છતાં એ આખતનું વિપુલ સાહિત્ય મળી શકતું નથી. ઇસ્વીસન પૂર્વે ૧૦૦ વર્ષ પહેલાંનાં મળી આવેલા ગવાક્ષો મોટેભાગે સ્તૂપની ચારે બાજુ એક બીજાને અડી હારખંધ મળી આવ્યા છે. આવા ગવાક્ષોમાં નીચેથી દેવની એક ગવાક્ષની બંને બાજુ અર્ધ-સ્થંભિકાઓ અને ગવાક્ષને મથાળે ગોળાકાર ગરદી કે જીજી ઉપર ચૈત્ય કમાનના સુશોભનવાળા શંકુ આકારના ઉદ્ગમો બનાવવામાં આવતાં.

ગુફામંદિરોમાં અમુક મૂર્તિઓ સિવાય ઊભી મૂર્તિઓ મુકવાનો રિવાજ વધારે પ્રચલિત હોઈને ગુફા મંદિરનાં ગવાક્ષોની લંબાઈ ઘણી વધારે અને પહોળાઈ ઓછી બનાવવામાં આવતી. ગુફામંદિરનાં ગવાક્ષોનાં સુશોભનો સ્તૂપના ગવાક્ષોને મળતાં બનાવવામાં આવતાં. ગુફામંદિરોમાં દેવગવાક્ષો ઉપરાંત એક જ ચૈત્યકમાનના મથાળાવાળા નાના નાના સુશોભન ગવાક્ષો બનાવવાની પ્રથા સર્વતંત્ર ચોથા સૈકાથી શરૂ થઈ. આવા સંખ્યાબંધ ગવાક્ષો ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ, બિહાર અને ઓરિસ્સાની ગુફાઓમાં જોવા મળે છે. ગુજરાતમાં આવેલ તાલધ્વજગિરિ (તળાવ) ઉપર આવેલ એલલ-વાળાનાં ભોંયરાની બાજુના એક ભોંયરામાં ચૈત્યકમાનના સુશોભન-વાળો એક સુંદર ગવાક્ષ હાલમાં પણ મોજૂદ છે.

મૈત્રકકાલીન મંદિરોમાં અને બીજા બાંધકામોમાં થયેલ ગવાક્ષોમાં બહુ ખાસ સુશોભનોનો ઉમેરો થયો નહીં પણ ત્યારપછીનાં મહા-ગુર્જરાલીનાં સમય દરમિયાન ગુજરાતની ગવાક્ષ સંપત્તિમાં કેટલાંક નવા અંગો ઉમેરાયા. ખાસ કરીને ગવાક્ષની નીચલી એક ઉપર દ્વારશાખોની જેમ એક શાખા, દ્વિશાખા, ત્રિશાખ અને પંચશાખા મુદીના અંગો ઉમેરાયા. આવી શાખોમાં ફૂલવેલ, કુડચવેલ, કમળપત્ર વગેરેનાં રૂપકામ કરવામાં આવ્યા. ગવાક્ષને ઉપલે મથાળે ચૈત્યકમાનના ચડઉતર શંકુ આકારના ઉદ્ગમો કેતરવામાં આવ્યા.

સોલંકી કાળની શરૂઆતમાં મૂળરાજદેવના સમયનાં પહેલા વીસ વર્ષમાં ત્રવાક્ષ સંપત્તિમાં કોઈ ખાસ ઉમેરો થયો નહીં. પણ બ્યારે વતિનાદિ શ્રેણીના એકાંકી પ્રસાદો બંધાવાનું ઓછું થયું અને કાંડી પ્રસાદો બંધાવા લાગ્યા ત્યારે ગવાક્ષોનાં સુશોભનોમાં શાખો ઓછી થઈ પણ બંને બાજુની થાંભલીઓનાં કેતરકામમાં વલય અને ઉપલે મથાળે શિરાવટમાં ઝીણું કેતરકામ શરૂ થયું. સમયનાં વહેણ સાથે ગવાક્ષોનાં ઉપલે મથાળે સ્થંભિકાઓ ઉપર તોરણિયા બનાવવાનો રિવાજ શરૂ થયો. આ રિવાજ શરૂ થતાં એ ભાગની શોભા ઉદ્ગમને બદલે તોરણિયાથી ખૂબ જ વધી ગઈ.

સોલંકી કાળના અંત ભાગના છેલ્લા સૈકા દરમિયાન એટલે કે વાઘેલા કાળ દરમિયાન બાજુ ઉપર આવેલ દેવવાડાનાં દેરાનાં ચૈત્ય-સમૂહમાં લૂણીગવસહી નામે વસ્તુપાળ તેજપાળે બંધાવેલા નવા ચૈત્યનો ઉમેરો થયો. એ ચૈત્યનાં બાંધકામમાં હરેક બાજુમાં શિલ્પવિષયક પુસ્તકોમાં ન લખાયા હોય તેવા નવા અંગો શરૂ કરવામાં આવ્યા. આવા અંગોએ સ્થંભો, વિતાનો, દારો અને ગવાક્ષોની દુનિયામાં ઉચ્ચપાલક મચાવી દીધી. તેથી તદ્દન નવા ફેરફારો થયા. લૂણીગવસહીના મુખ્ય ચૈત્યમાં દ્વારશાખની બંને બાજુ કેતરાથેલ દેરાણી-જેઠાણીના ગોખલાએ ગવાક્ષની દુનિયામાં અજબ

પરિવર્તન આણ્યું. શિલ્પશાસ્ત્રની પ્રણાલી મુજબ ગવાક્ષની બંને બાજુ સ્થંભિકાઓ ઉપરાંત શાખો બનાવવી હોય તો એ શાખો મધ્ય-શાખની બંને બાજુ ચડઉતર બનાવવી જોઈએ પણ લૂણીગવસહીનાં ગવાક્ષમાં આ પ્રથા બળવવામાં આવી નહીં અને ગવાક્ષની બંને બાજુની શાખોને એક પછી એક એમ સીધા ઉતાર આપવામાં આવ્યો. કચયાં ઉતર ચડ બનાવવામાં આવી નહીં. આ કારણને લઈને દેરાણી-જેઠાણીનાં ગવાક્ષો દ્વારશાખની બંને બાજુની કિવાલમથી ઉપમી આવતા હોય તેવા દેખાય છે. આ ગવાક્ષને નીચે લાગે થરની પદ્ધિ બનાવવામાં આવી, જે રિવાજ પહેલાં બહુ પ્રચલિત નહોતો.

ગુજરાતમાં મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ સ્થિર થયા પછી મહમદ બેગડાના સમયમાં અમદાવાદની ઉત્તર દિશાએ સાડા આઠ માઈલ દૂર આવેલ અડાલજ ગામ પાસે એક સુંદર વાવની રચના થઈ છે. આ વાવ બનાવનારા કારીગરો હિન્દુ મોમપુરા હતા છતાં તેમનો હાથ મસ્જિદોનાં બાંધકામને લઈને થોડો મુસ્લિમ શિલ્પ-સ્થાપત્ય તરફ વળ્યો હતો તેથી એ વાવમાં દાખલ થવાની નાળની બંને બાજુએ રચેલા એ સુંદર ગવાક્ષો હિન્દુ-મુસ્લિમ શિલ્પ સ્થાપત્યમાંથી ઉપજાવેલ શિલ્પનાં એક નવા અંગ સમા બન્યા. આ ગવાક્ષોની નીચે બનાવાયેલ પટ્ટીનો થર અને તેમાં થયેલ મૂર્તિઓનું કંડારકામ ખાસ પ્રેક્ષણીય કહેવાય.

મુસ્લિમ કાળમાં બંધાયેલ પુરુદાર (નગર દરવાજા)ની બંને બાજુના ગવાક્ષોમાં મદદના સુશોભનોમાં ઊભા તોરણિયાની જગ્યાએ હાથીના શિલ્પનો ઉમેરો થયો જેનો નમૂનો અમદાવાદ દરિયાપુરનાં દરવાજાની બંને બાજુનાં ગવાક્ષમાં જોવા મળે છે.

દેવ-ગવાક્ષો સિવાય દીપ-ગવાક્ષો બનાવવાનો રિવાજ એક આર્યોત્તર કાળથી શરૂ થયો હોય તેવા વિધાનો મળે છે. જૂની લોથલ અને મોહન-જોદ્દો સંસ્કૃતિમાં સાદા દીપ-ગવાક્ષો બનાવાયેલાં મળી આવ્યા છે. પણ તેમાં એક ચોરસ ખાડા સિવાય બીજું કોઈ કેતરકામ કે રૂપકામ જોવા મળ્યું નથી. ત્યારપછીના સમયમ દીપગવાક્ષો સાદા જ બનતાં. મૈત્રક કામ અને ચાપકાળનાં મંદિરોમાં દીપ-ગવાક્ષો જોવા મળતા નથી. પણ સંવત તેરમા સૈકા પછી રહેણાંકના મકાનોમાં અને મહાલયોમાં શણગારવાળા દીપ-ગવાક્ષો બનાવવાની શરૂઆત થઈ હશે તેમ લાગે છે.

ભારતવર્ષમાં અકધાનોનાં આગમન પછી બાંધકામમાં ખાસ બળના ચૂનાનો ઉમેરો થયો. આ ઉમેરો થતાં જ ઈટ-ચૂનાનાં સંયોગથી અનેક ભવ્ય ઈમારતો ઊભી થઈ. સંવતના પંદરમા સૈકા અને સોળમા સૈકામાં ગુજરાતમાં ચૂના અને ઈટના ચણતરથી અનેક પ્રકારની ઈમારતો બંધાઈ. આવી ઈમારતોમાં ચૂનાના પ્લાસ્ટર દ્વારા દીપ-ગવાક્ષોની ચોપાસ અને સ્થંભિકાઓ ઉપર વિવિધ પ્રકારનાં સુશોભનો કરવામાં આવ્યા. ખાસ કરીને ફૂલવેલોનાં સુશોભનોએ દીપ-ગવાક્ષની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરી.

સોલંકી કાળ અને તે પહેલાંના સમયમાં રહેણાંકનાં મકાનનાં બાંધકામમાં, કોઈ કોઈ રાજમહાલયો સિવાય પથ્થરનો કે આરસનો

ઉપયોગ થતો નહીં. એટલે દીપગવાક્ષો કાઢના કે સાદી ઈંટોના બનતાં. આ પ્રથા મુસ્લિમ કાળમાં અને મરાઠા કાળમાં પણ ચાલુ રહી. મોઢાંકી કાળથી માંડીને સંવતના ઓગણીશમાં સૈકા સુધી કાઢમાંથી બનતા દીપગવાક્ષોમાં સુંદર કોતરકામ થયે જ ગયું. આવા ગવાક્ષોમાં બને બાબુ રચંસિકાઓ. ઉપરને ભાગે શંકુ આકાર ઉદ્દગમ જેવાં સુશોભનો અને નાની નાની લૂંબીઓનાં સુશોભનો મૂકાયે ગયા. આ પ્રકારનાં ગવાક્ષોનાં સુંદર નમૂનો રીવીફ રોડ ઉપર આવેલા ગુજરાત રાજ્ય હસ્ત કલા હાટમાં મૂકાયેલ છે. એ નમૂનો મેં પાટણનાં એક મકાનમાંથી મેળવ્યો હતો.

સૌરાષ્ટ્ર તથા કચ્છને દરિયા કિનારે અને બીજે કેટલેક સ્થળે ખારો પથ્થર મળી આવે છે. ત્યાં એક જ પથ્થરમાંથી દીપ-ગવાક્ષો કોતરી કાઢવામાં આવે છે. આ પ્રકારનાં ગવાક્ષોનાં ઉત્તમ નમૂનો પોરબંદર, મહુવા, દીવ, ભદ્રશાહ અને ધ્રાંગધ્રામાં બેવા મળે છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં તથા કચ્છમાં એકલી માટીમાંથી મકાન બનાવવામાં આવે છે. ત્યાં દીપ-ગવાક્ષો પણ માટીનાં જ બનાવાય છે. આવા ગવાક્ષોનાં સુશોભનોમાં કોડીઓ, ચણોડીઓ, છીપો અને શંખલાઓ ચોડવામાં આવે છે. આવા ગવાક્ષોનાં સુંદર નમૂનો મહુવા ખંદર પાસે આવેલ કતપુર ગામમાં બેવા મળે છે.

સંજ્ઞાસૂચક ગવાક્ષો કોટનાં કાંગરા ઉપર તથા કોટની બહારથી દેખી શકાય તેવા મકાનોનાં ઉપરે ભાગે કરવામાં આવતા આવા ગવાક્ષોમાં જુદી જુદી સંજ્ઞામાં દીપકો મૂકી સંજ્ઞાઓ કરવામાં

આવતી. ક્યારેક બસસો આવી સંજ્ઞાઓનો ઉપયોગ કરતા. પણ મોટે ભાગે ગઢને દુશ્મનોનાં લશ્કરે ઘેરા ઘાસો હોય ત્યારે દુશ્મનના લશ્કરની પાછળ ગોડવાયેલી ગેરીલા દુકડીઓને સંજ્ઞા આપવામાં સંજ્ઞા ગવાક્ષોનો ઉપયોગ થતો. શિવાજીના સમયમાં મરાઠાઓએ આ પ્રથાનો ખૂબ લાભ લીધો હતો.

ઘણી વખત રહેવાનાં મકાનના દરવાજાની બંને બાજુએ આવેલ ગવાક્ષમાંથી કોઈ એક ગવાક્ષનો ઉપયોગ અમુક પ્રકારની સંજ્ઞા માટે પ્રેમીઓ કરતા. કોઈ મકાનમાં રહેતી પ્રેયસીને તેના પ્રેમીને અમુક જગ્યાએ મળવાનો સંકેત કરવાનો હોય ત્યારે દારશાખની બાજુના ગવાક્ષનો સુંદર ઉપયોગ થતો. દાખલા તરીકે પ્રેમિકાને તેના પ્રેમીને અમુક જગ્યાએ મળવું હોય તો તે માટે તેનાં ઘરના દારની બાજુમાં આવેલ ગવાક્ષની સોપારી અને તેની પાછળ ખજૂરીનું પાન પ્રેયસી મૂકે તો પ્રેમી સમજી લેતો કે ફેફલશાહનાં (ફેફલ-સોપારી) મકાનની પાછળ આવેલ ખજૂરી પાસે મળવું. ખજૂરીનું પાંદડું સીધું હોય તો સવારે મળવું, અર્ધથી વાળેલ હોય તો બપોરે મળવું અને પાંદડું આડું મૂકાયેલ હોય તો રાત્રે મળવું. એમ સંજ્ઞામાં વખત પણ દર્શાવવામાં આવતો. આવી સંજ્ઞામાં લાકડાનાં ચોરસ દુકડા ઉપર દિશાદર્શક નામો લખીને તેના ઉપર અમુક પ્રકારના ચિત્રામણો દોરી, શહેરની કઈ દિશાએ ક્યાં મળવું તેનો નિર્દેશ થતો. કોડી, શંખલા, માળાના મણકા, હાથી દાંતના દુકડા, પાંચીકા વગેરે ચીજોનો ઉપયોગ સંજ્ઞામાં કરાતો. ભાટ, ચારણો અને વાર્તાકારો પાસેથી આ સંજ્ઞા સુંદર માહિતી મળે છે.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી પડધરી મહાલ સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘ લી. પડધરી

સ્થાપના તા.૧૪-૧-૬૩

શેર ભંડોળ ૮૪૮૦૦

સભ્ય સંખ્યા ૧૩૭

નોંધણી નં. ૫૭૧૬

અનામત ભંડોળ ૬૨૦૬૦

ઓડીટ વર્ગ-અ.

કામગીરી :-

દરેક પ્રકારના નાઇટ્રોજન ખાતરો, સુપરફોસ્ફેટ, મિશ્ર ખાતરો તથા કંડ ઓઈલ ખેતીવાડી ઓળરો, ઇમારતી લાકડું અને જીવન જરૂરિયાતની તમામ વસ્તુઓ જેવી કે ખાંડ, તેલ, અને અનાજની વહેચણી કરે છે.

મોહનલાલ જે. પટેલ
મેનેજર

ગોવિંદભાઈ જે. પટેલ
પ્રમુખ

With Best Compliments From :

*For Efficient Handling, Quick Despatch and
Early Clearance of your Cargo*

IMPORT or EXPORT

At saurashtra Ports

CONTACT

M/s. H. K. Dave

Clearing, Forwarding & Shipping Agents and Transport Contractors

Head Office : KHARGATE, BHAVNAGAR.

2331 : Phone : 3786

Telegram : HEMPYARN

: BRANCH OFFICES :

NEW KANDLA : DEZ-S 158A, Gandhidham Tel ; 2154

NAVLAKHI : Government Clearing Agents, Navlakhi Tel : 29-30

MAGDALLA : 4F, Resham Bhuvan. Lal Darwaja Surat Tel : 24525

VERAVAL : 59½ Commercial Building, Veraval Tel : 192 & 414

BARODA : 505 'Yashkama' Tilak Road Baroda

Telegram : **ALL PLACES 'HEMPYARN'**

આપણો પ્રાચીન વારસો :

ગુજરાતનું સ્થાપત્ય

—શ્રી જયેન્દ્ર એમ. નાણાવટી

ઐતિહાસિક અને કળામય ઇમારતો કે તેનાં અવશેષો આપણો પ્રાચીન ગૌરવભર્યો વારસો છે. ભારતીય શિલ્પ સ્થાપત્ય કલાના ઇતિહાસમાં ગુજરાતની કળા-સમૃદ્ધિએ પણ અપૂર્વ અને વિશિષ્ટ ફાળો નોંધાવ્યો છે. આ વાતની પ્રતીતિ કરાવતાં હડપ્પિય સંસ્કૃતિના મારીના પાત્રખડો, અલંકારો, તે પછીના યુગના શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, ગુફા અને વિહારો, સ્તૂપો, મંદિરો અને મસ્જિદો, મહેલો અને કિલ્લાઓ, વાવો તેમજ કુંડો ગુજરાતની ભૂમિ ઉપર મોજૂદ છે.

૪૦૦૦ વર્ષ જટલાં જુના સ્થાપત્યનું દર્શન ધોળકા પાસેનું લોથલ અને ગોંડલ પાસેનું રોજડી કરાવી જાય છે. ભારત અને પાકિસ્તાન-ભાગલા પડવાથી જગતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓમાં અગ્રેડ સ્થાન ધરાવતી હડપ્પિય સંસ્કૃતિના સીમા ચિન્હ સમા મોહન-જો-ડેરો વિગેરે અગત્યના સ્થાનો ભારતીય ભૂમિ ઉપરથી ગુમાવી એકા ત્યારે જગતનું જુનામાં જુનું કહી શકાય તેવું દટાયેલ બંદર લોથલ ગુજરાતની ધરતીમાંથી બહાર આવે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની મહામૂલ્ય બેટ રાજૂને ચરણે ધરાય છે, એ ગુજરાત માટે ગૌરવ લેવા જેવી વાત છે. સૌથી અગત્યની વસ્તુ લોથલનું સ્થાપત્ય છે. ત્યાંથી ૭૧૦' લાંબી, ૧૨૦' પહોળી ગોદી જેવી એક મોટી ઇંટથી ચણેલી ઇમારત મળી છે. આ સ્થળ પૂર્વ પશ્ચિમી દુનિયાને સાંધતું અને આંતર રાષ્ટ્રીય સંબંધો દર્શાવતું દરિયાઈ વેપારનું એ યુગનું 'ધીકતું' બંદર હશે, એમાં શક તથી. લોથલ ૪૦૦૦ વર્ષ પૂર્વની ગુજરાતની નગર રચનાનું દર્શન કરાવે છે જ્યારે ગોંડલ પાસે આવેલ રોજડી તાત્કાલિન ગ્રામ રચનાનું દર્શન કરાવે છે.

કોઈપણ પ્રદેશનો આત્મા મૂર્ત સ્વરૂપે ઓગળ્યો હોય તો તે પ્રદેશનાં શિલ્પ સ્થાપત્ય તરફ દૃષ્ટિ કરવી જોઈએ. આજથી ૨૨૦૦ વર્ષ પહેલાં ભારતીયતા કેવી એક રસ થઈ ઉન્નત અને અગ્રેડ એવો ધર્મ-સંદેશ વિશ્વને આપે છે! જેની સાક્ષી ગિરનાર પાસે અશોકનો શિલાલેખ આપે છે. તેમાં ભારતનું, તે સમયની, ભવ્ય મનોદશાનું પ્રતિબિંબ છે. જે ભાવનામાંથી જન્મે છે. આપણી તત્કાલિન સ્થાપત્ય કલા-ભારતીય કલા- આવી સહજ પ્રતિત્તુ પરિણામ છે. અને ભારતીય સ્થપતિ એટલી જ ઉચી સપાટીએ ઉડ્યન કરે છે. આ ભાવનાના પ્રતીક સમી ગુજરાતની આ ભૂમિ પણ તે સમયનાં વિશિષ્ટ સ્થાપત્ય રજૂ કરે છે. એ યુગના દર્શન કરાવના પથ્થર તેમજ ઇંટોના સ્થાપત્ય ખડેશ સંઘ ભાવનાની સાક્ષી પુરે છે. સાયરકોંડા જિલ્લામાં અનેલ શામળાજી આગળ દેવની મોરીના સ્તૂપ અને વિહાર, જૂનાગઢમાં સુદર્શન તળાવ, પચેશ્વર, આવા પ્યારા આપરા-કોરિયાના રહેણાક, ઉપરકોટની ગુફાઓ હજી પણ ઉભા

છે. સૌરાષ્ટ્રની શેત્રુંજી નદીની થોડે દૂર તેમજ બાબરીયાવાડના ઉના પાસે શાણાની ગુફાઓ, ભીમચોરીની ગુફાઓ હજી પણ “ભુદ્ધમ શરણુમ્ ગચ્છામિ” ની યાદ આપે છે. ખંડવી પશ્ચિમે ઝીંજીરીગરમાં કેટલીક ગુફાઓ છે. જામનગર જિલ્લામાં રાણપર ગામમાં કેટલીક ગુફા જેવા મળે છે. ગોંડલ પાસે તાજેતરમાં ખંભાલીડાની ગુફા મળી આવી છે. આ બૌદ્ધ ગુફા ક્ષત્રપ અને ગુપ્તકાળના સંક્રાંતિ સમયે કોતરાયેલી હોય તેમ લાગે છે. આ ગુફાઓમાં વિહાર, સભા-મંડપો અને ચૈત્યગૃહો છે.

ચૈત્યગૃહોનાં પ્રવેશદ્વારની બંને બાજુએ લગભગ ૬' ઊંચી ઓધિસત્ત્વ પદ્મપાણી અને અલૌકિકેશ્વરની મૂર્તિઓ કંડારેલી છે. તેની બંને તરફ વૃક્ષો દેખાય છે. જેની હાયાતજે યક્ષ યક્ષીઓના વૃદ્ધો નજરે પડે છે. શિલ્પનાં ભરાવદાર શરીર, ગાત્રોનાં વળાંકો, રેખાઓ, મરતર પરનાં પહેરવેશ જોનાં આ ગુફાઓ ઈ. સ. ખીજ સૈકાઓની હોય તેમ ક્ષલિત થાય છે. શિલ્પમાં મુખ્યાર્વિદતા ભારો, મરોડો, વેશમુખા અને ચૈત્ય-ગવાહની સ્થાપત્યની મૌલી ગુપ્ત કાળના પ્રારંભની અસર મુલ્યે છે.

ભાવનગર જિલ્લામાં તળાવનાં કુંગરમાં કંડારાયેલ લગભગ ૩૦ ગુફાઓ આશરે ૩૨૦' ઉંચાઈએ આવેલી છે. આ ગુફાઓમાં એભલ મંડપ સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે. રાણાના કુંગરમાં લગભગ ૬૨ જેટલી ગુફાઓ આવેલી છે. આ બધી ગુફાઓ સાધુઓની સત્ય-શિવમ્-મુન્દમની સાધના અર્થે અને વસવાટ માટે રચવામાં આવી હતી. આ બધાં સ્થાપત્યો ખડકોમાંથી કોતરવામાં આવેલ છે. રાજૂની આ ધર્મભાવનાનું પ્રતિબિંબ માત્ર પથ્થરોમાં કોતરાઈને ન રહેતાં લાલ ઇંટોના ચણતરમાં પણ મૂર્તિમંત થયું છે. બૌદ્ધ સ્થાપત્યમાં ચૈત્ય અને વિહારની રચના ખાસ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. સ્તૂપ એટલે અંડકાર, અર્ધગોળ નરદમ રચના જેમાં ભગવાન બુદ્ધના કે મહાન બૌદ્ધ આચાર્યોનાં કંઈક અવશેષો એક નાની પેટીમાં રાખવામાં આવે છે. આવા સ્તૂપ સહિતનાં પ્રાર્થનાગૃહ એટલે જ ચૈત્ય, વિહારોનો અર્થ આશ્રયગૃહ છે. ચૈત્યની આંધણી પૂર્ણ આપાકાર હોય છે. જ્યારે વિહાર ચોરસ આકાર હોય છે. તેની એક બાજુ ખુલ્લી હોય છે. તેને ફરતા વરંડા હોય છે. જેની આબુઆબુ ફરતાં ખંડો હોય છે.

સાયરકોંડા જિલ્લામાં ઇડર પાસે શામળાજીમાં દેવની મોરી નામની જગ્યાએ એક વિશાળ ધુમ્મટ સાથેનો આ લાલ ઇંટોનો સ્તૂપ ઘણો અદ્ભૂત લાગે છે. તેની જગતી ૮૬ ચોરસ ફૂટ છે. સ્તૂપની ઉંચાઈ ૩૭ ફૂટ છે અને સ્તૂપનો ૭૦ ફૂટ વ્યાસ મળાય છે. આ ઓદકામનથી બુદ્ધ ભગવાનની માટી અને રેતીથી બનેલી ધ્યાન મુદ્રામાં મૂર્તિઓ મળી આવેલ છે. તેમાંથી અમુક સ્પષ્ટ ગાંધારકલાની અસરવાળી છે.

સ્તંભોના શિરોભાગ કપોતના ભાગ અને બુદ્ધ બુદ્ધ ભૌમીતિક અને કુલવેલ ભાતની શિલ્પયુક્ત અસંખ્ય ચોરસ ઘટા સિદ્ધપુરમાં આવેલ મીરપુર ખાસના પ્રખ્યાત સ્તૂપની યાદ આપી જાય છે. આ સ્તૂપ ઈ. સ. ૩૦૦ થી ૪૦૦ માં રચાયેલો હોય તેમ અનુમાન કરાય છે. મહારવની વાત તે એ છે કે આ સ્તૂપમાંથી એક ઉત્કૃષ્ટ અસ્થિપાત્ર હાથ આવ્યું છે. સ્તૂપની પાસે જે એક ઘટાનો બનેલો બેરીયા સ્તૂપ ગિરનારમાં પશ્ચિમ ઢોળાવ તરફ આવેલો છે. આ સ્થળ ગુંદળળી હેમજળીનાં વચ્ચેના વિસ્તારમાં દટાયેલા પથ્થા હશે. હજીએ ઘટાના ખડેરા સંઘ ભાવનાની પવિત્ર યાદ આપે છે. ગુજરાતની ધરતીમાં આવા કેટલાયે સ્તૂપો અને વિહારો હજીએ દટાયેલા પથ્થા હશે.

ગુજરાતનાં પ્રાચીન મંદિર સ્થાપત્ય કળાનું દર્શન તે જમનનગર જિલ્લામાં આવેલ સૌથી પ્રાચીનતમ મંદિર ગોપથી કરવું રહ્યું. ગોપના મંદિરનો કાળક્રમ ઇ. સ. ૫૭૫ આસપાસ સ્વીકારાયેલ છે. તેના અવશેષો જોતાં લાગે છે કે તેની રચના બહુ સાદી લાગે છે. મંદિરનું ગર્ભગૃહ અંદરથી ૯' - ૧૦" છે. તેની ઉંચાઈ ૨૩' ની છે. કોષપણુ પ્રકારના સીમેન્ટનો ઉપયોગ કર્યા સિવાય આવા પ્રાચીન મંદિરો મોટા પથ્થરોથી બાંધવામાં આવતા. સૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચે તેવું આ મંદિરનું શીખર છે. કોરેબલ આકૃતિના સિદ્ધાંત પ્રમાણે અંદરનો ભાગ પોસા છે. અને બહારથી પગથિયાના આકારના પિરામીડની પદ્ધતિએ આગળ વધે છે. તેની દરેક બાજુ બમ્મે મયૂરપીંછો; ચૈત્ય ગવાક્ષો; અને તેની ઉપર એક મયૂરપીંછ કોતર્યું હોય તેવા આકારના ચૈત્ય ગવાક્ષો મુકવામાં આવ્યાં છે. આ જાતનું શિખર શિલ્પ સ્થાપત્યનાં ઇતિહાસમાં અપૂર્વ ભાત પાડે છે. અને શિખરોની ક્રાંતિની પ્રાથમિક અવસ્થા પૂરી પાડે છે.

ચાલુક્ય કાળ પહેલાના મધ્યકાળમાં એટલે કે સૌરાષ્ટ્રના મૈત્રક અને સૈંધવકાળના શિલ્પ સ્થાપત્યના અસંખ્ય અવશેષો જેવાં કે ગોપ, સોન-કંસારી, વીસાવાડા, બીલેશ્વર, સુત્રાપાડા, કદવાર, રોડા, લાડ-રોડા, થાન વિગેરે ગુજરાતની ભૂમિ ઉપર અણનમ ઉભા છે. ક્રમે ક્રમે ગુજરાતમાં ઇ. સ. ૧૦૦૦ સુધીમાં તે ૧૦૦ ઉપર સંખ્યામાં તે મંદિરો રચાઈ ગયાં છે. તેમ પુરાતત્ત્વવિદોની શોધખોળ ઉપરથી જાણી શકાય છે. ઇ. સ. ૧૦૦૦ પછી ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સુવર્ણયુગના સાક્ષી પુરતા વિકસિત સોલંકી શૈલીના મંદિર-સ્થાપત્ય ગુજરાતની ધરતીને આવરી લે છે. જેનાં દર્શન મોદેરા, કુંભારિયા, સુષક, ગળતેશ્વર, ચોભારી, સેજકપુર, સોમનાથ, મિયાણી, ધુમલીયા વગેરેમાં થાય છે. વચ્ચેના ગાળામાં વઢવાણના ચાલુક્યેવીનું મંદિર, થાનનું મુનીબાવાનું મંદિર વિગેરે મંદિર સ્થાપત્યના સંક્રાંતિના અકોળા સમા બની ઇતિહાસ સર્જે છે. કચ્છમાં કોટાઈ, કેરા, કંચકોટ અને પૂચરે ગદના મંદિરો પણ આ યુગનું લાક્ષણિક દર્શન કરાવી જાય છે.

ગુજરાતમાં સોલંકીયુગના એટલે કે ૧૧મી સદીની શરૂઆતથી ૧૩મી સદી સુધીના સુવર્ણકાળમાં ગુજરાતની ભૂમિ ઉપર વિશાળ અને ખેનમૂત મંદિરોની રચના જોવા મળે છે. આ યુગના મંદિરોની રચનામાં તેના દરેક ભાગો ભિન્ન અને તેમાં જાળકુંભ અને ગ્રાસપટ્ટી, સ્તંભમંડપ, શિખરો, વિતાન અને તોરણો સંપૂર્ણ વિકાસ પામે છે. પીઠની ગ્રાસપટ્ટીમાં ગ્રાસમૂળોનું મુખ વધારે દૃઢિયુક્ત બને છે અને અત્યાર સુધી નહીં દેખાયેલા તેવા બે ચરેગજથર અને નરથર પીઠ ભાગમાં ઉમેરાય છે. મંદિરની દિવાલો એટલે કે મંડોવરમાં પણ ક્રાંતિ

સર્જાય છે અને ખૂબ જ અલંકૃત શિલ્પયુક્ત થઈ જાય છે. કુંભ ઉદ્ગમ અને અર્ધરની શિલ્પથી શોભે છે. પહેલી જ વાર સુંદર નકશી-વાળા તોરણોમાં દેવદેવીની મૂર્તિઓ બેઠેલી અને દેખાય છે. કળશ અને અંતરપત્ર સુંદર દેખાય છે. શિખર ઉપર ઉરશુંગો વધારે ને વધારે લજાતાં જાય છે. અને સંપૂર્ણ સોલંકી શૈલીના ખ્યાલ આપે છે. સ્તંભો પર પણ વિવિધ અલંકારો જોવા મળે છે. આ યુગના સ્થાપત્યમાં સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતની ભાતીગળ શૈલી અને પશ્ચિમ રાજ-સ્થાનની સ્થાપત્ય શૈલીના અદ્ભૂત સમન્વય જોવા મળે છે. કમનસીબે સોમનાથનાં ભવ્ય પ્રાસાદ આજ આપણી પાસે મોજૂદ નથી. પણ તેના અવશેષોનું દર્શન પ્રભાસ પાટણ મ્યુઝિયમમાં થઈ શકશે. જમન-નગરથી દક્ષિણમાં ૬૦ માઈલ દૂર બરડાની તળેટીમાં ધુમલી પાસે એક મહાકાય મંદિરના ભાગના અવશેષો આ યુગના ખેનમૂત સ્થા-પત્યની સાક્ષી પૂરે છે. ગજથરના એક એક ગજના અંગમરોડો, સૂંદના મરોડા ૧૩મી સદીના શિલ્પ સ્થાપત્યની કલાનો વિકાસ દર્શાવે છે, અને મૌલિકતાનું દર્શન કરાવે છે. મંડપની દિવાલોમાં હીરાભાત ચક્રભાત અને હંસાવલિ વિવિધ ભાત પૂરી જાય છે.

આખા મંડળમાં બરડાયાનું મંદિર અને દારકાના મંદિરની રચના આ અંતિમ સમયના દર્શનની યાદ આપે છે. સોલંકી યુગનું સોજે કળાયે ખીલેલું એવું અદ્ભૂત સ્થાપત્ય અને શિલ્પ જગવિખ્યાત મોદેરાના સૂર્યમંદિરમાં જોઈ શકાય છે. જેના સ્તંભો ઉપર તેમ જ વિતાનોમાં ગુજરાતના લોકજીવનનાં અનેક પાસાઓ સુંદર રીતે કંડારાયેલા છે વડોણા ફેરવતી સ્ત્રીઓ, નટના ખેલો, મહાયુદ્ધ, સોદાઓ જેવી બેઝક, તત્કાલિન વેશભૂષા અને રાચરચીલા અને આકૃષ્ટો લોક-જીવન ઉપર પ્રકાશ ફેંકે છે. રામાયણ અને મહાભારત પણ આ મંદિરોમાં કંડારાયેલા દેખાવ પરથી જીવંત લાગે છે. છતમાં બીજમની બાણશૈયાના દેખાવ, અર્જુન-કર્ણનું યુદ્ધ, રામાયણનું યુદ્ધ, હનુમાન, મત્સ્યવધ, નૃસિંહઅવતાર, અર્જુન, સુભદ્રા-હરણ, રાધા, કૃષ્ણાવતાર વગેરે આખેદ્દખ જોવા મળે છે. સૌથી વધુ કલા સમૃદ્ધિ આ સભા-મંડપના અનેક સુખાસનો અને બોગાસનો રજૂ કરે છે.

આ ઉપરાંત ગિરનાર તેમજ સૌત્રંજયના જૈન મંદિર ઇડર પાસે પોજોના જંગલોનાં મંદિરો ગુજરાતનાં મંદિર સ્થાપત્યની કલાના અંતિમ દર્શનની કક્ષા છે. જેનો નજરે જોનારા જ આનંદ માણી શકે.

મુસ્લિમ સ્થાપત્યમાં ઉત્તમ નમૂનાઓમાં અમદાવાદની વિશાળ જુમા મસ્જિદ, કાજીની મસ્જિદ, રાણી શીપરીની મસ્જિદ, સીદી સૈયદની મસ્જિદ કે જેની જલ્લ સમૃદ્ધિ વિશ્વના કલા-વિવેચકોને અવાઈ કરે છે. આવી અસંખ્ય મસ્જિદો અને મિનારાઓ ગુજરાતની ભૂમિ પર રાષ્ટ્રીય એકીકરણની સાક્ષી પૂરે છે. ખંભાતની જુમા મસ્જિદ, પ્રભાસ પાટણની માયાપૂરી અને જમી મસ્જિદ, માંગરોળની જળા અને રૈયત મસ્જિદ અને અનેક મકબરાઓ વિશાળ અને ખેનમૂત છે. અને તે સમયનાં સ્થાપત્યની અદ્ભૂત રજૂઆત કરે છે.

મંદિરો સાથે કુંડો અને વાપીઓની રચના ગુજરાતની ધરતીની વિશિષ્ટતા છે. મોદેરાના સૂર્યકુંડ, શિહોરના બ્રહ્મકુંડ તેના શિલ્પ સ્થાપત્ય માટે બ્રહ્માં જાણીતા છે. જુનાગઢમાં રૈયત કુંડ અને દામોદર કુંડમાં આજ પણ અનેક યાત્રાળુઓ સ્નાન કરી પાવન થાય છે. છેલ્લે છેલ્લે તુલશીસ્થાનનાં કુંડો ભૂલાય તેમ નથી. વાપીકાની રચના માળગાળી છે, જેમાં સોપાનની હારમાળા અને સુંદર વિતાનો નજરે

પડે છે. શહીની વાવ, વઢવાણમાં માધાવાવ અને ગંગાવાવ, કંકાવડી માત્રાવાવ, મોરખીમાં કુખેરવાવ, જૂનાગઢમાં ખેંગારવાવ, ધૂમલીમાં નિકીયા વાવ વિગેરે અનેક વાવો સોલંકી યુગની યાદ આપે છે. ત્યારપછીનાં યુગમાં ગુજરાતનાં સુલતાનનાં સમયમાં ભવ્ય અને જ્યેન-મૂન વાવોના નમૂનાઓ અમદાવાદ પાસે અડાલજની વાવ, દાદા હરીની વાવમાં જોવા મળે છે.

ગુજરાતમાં દુર્ગ-સ્થાપત્ય અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. જેમાં ડોમોઇનો કિલ્લો, ઉપરકોટ, ધુમલી, કંકાવડી, જીંજુવાડ અને પ્રભાસનાં દુર્ગો ધણાં જાણીતાં છે. ડોમોઇનો હિરાભાગોળ તરીકે જાણી તે તેમજ સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં જીંજુવાડમાં સોલંકીયુગનો ખ્યાલ આપતા, ગુજરાતની સંસ્કૃતિના અમાપ ગૌરવના પ્રતીકરૂપે ઉત્તમ અને ભવ્ય સિલ્હારો હજુ પણ ઉભા છે.

છેલ્લે છેલ્લે ગુજરાતના રાજવીઓના મહાલયો ગુજરાતના સ્થાપત્ય કળાની અસ્મિતાના દર્શન કરાવે છે. હળવદનો રાજમહેલ ઇ. સ. ૧૭૧૦માં સંપૂર્ણ થયો હતો. જેની કાજકલા સર્વોત્તમ છે. વડોદરા,

ભાવનગર, ધોરાજી, જામનગરના દરબારગઢ તેમના દિવાલચિત્રો માટે મશહૂર છે. જામનગરનો લાખોટા કોઠો ૧૮મી સદીમાં રચાયેલો હોવા છતાં સ્થાપત્યની અપૂર્વ રચના રજૂ કરી જાય છે.

ચાર હજાર વર્ષ પહેલાંની આસપાસના સમયની હરપ્પા સંસ્કૃતિના લોકો અને ત્યારબાદ યાદવો, આહિરો, ઇન્ડો-ગ્રીક, શકો, હૂણો, મેર, કોત્તકો, સંઘવો, ચાવડા, કાડી, ગોહિલ, જડેજાઓ અને છેલ્લે સિંધીઓ આ પ્રદેશમાં આવ્યાં, વસ્યાં અને સમાર્પ ગયાં. ઉપરા ઉપર ધસી આવતી જાતિઓએ આ પ્રદેશની પાંગરતી સંસ્કૃતિ ઉપર પોતાની મહાર મારી અને વિવિધતામાં એકતા એવા ધ્વનિથી ગૂંજતી સંસ્કૃતિનું સર્જન થયું. ભારતીય સંસ્કૃતિના આ ધ્વનિનું ગૂંજન કરતાં આ જમી ઉપર આવેલા અનેક પ્રકારના અવશેષોનું આજે આપણે મનન કરીએ છીએ. આ અવશેષો આપણા પોતાનો જ ઇતિહાસ છે. ગૌરવ-ભર્યો વારસો છે. રાષ્ટ્રનું પ્રતિનિધિ છે. માનવજાતની મહામૂલી મૂડી છે. ભવિષ્યની પ્રેરણા છે. તે અવશેષોની જાળવણી, તેનું દર્શન અને તેનો અભ્યાસ તે આપણી પવિત્ર ફરજ છે. આ નૈતિક ઋણ આપણે કદી ન જૂલીએ તે જ પ્રાર્થના.

આધુનિક ડિઝાઇનોમાં

❑ ફ્રેન્કોન પ્રીન્ટ

કોટન સીનથ પ્રીન્ટ ❑

❑ ડીસ્ચાર્જ પ્રીન્ટ

આસો ટાઇપ ❑

❑ બનારસી ટાઇપ ❑

વિગેરેના વિકેતા

દીનેશ ડાઇંગ એન્ડ પ્રિન્ટીંગ વર્ક્સ

કુલવાડી, દીનેશ ચોક

જેતપુર (ગુજરાત)

A House of Tool & Alloy Steels

Prompt Service For Cut Length Bars & All Sections

CARBON STEEL, O, H. N. S., H. C. H. C. Hot Die Steels, Stainless Steel, High Speed Steels, EN-8, EN-9, EN-24, EN-36 And Other En Specifications Steel ETC. ET. C-

CONTACT

Grams STEELLORD

Tele. 377795, 377937

SHAH ENGINEERING & EQUIPMENT CO.,

Kassara Street, Darukhana BOMBAY-10.

BRANCH

AHMEDABAD-2

Telephone C/o 53835

Specialist in Mild Steel & Mild Steel

**PROFILES, BEAMS, CHANNELS, ANGLES,
ROUNDS, PLATES, FLATS, SLABS ETS. ETC.**

CONTACT

Mahendra Brothers

3rd Lane, Darukhana, BOMBAY-10

Telephone 377795

ગુજરાતમાં મૃત્યુ સ્મારકો અને તેના શિલ્પ પ્રતિકો

—શ્રી ખોડીદાસ ભા. પરમાર

ગુજરાતની ખમીરવંતી ભૂમિને સાથે બેઠણાં તે બોરુંકા નર-નારના જ છે. આખું સૌરાષ્ટ્ર ફરો, મલક આખો ફરી વળો, તે ઠેરઠેર ધરમની ધોળુડી ધબ, પીરાણાનો લીલુડો નેજવો અને ગગનચુંખી મંદિરોની માથે દરેક ધરમના દેવના ચિહ્નવાળી વાથે ફરકતી ધબધું ફરકતી હશે. દરેક ધરમના ધામ સાથે જાતરાળુના થરેથર ઊભરાતા હશે ને પંજને પાવન કરીને, ઇશ્વરસ્મરણ કરતા સૌ પાછા ફરતા હશે.

આવા એ રૂઝા ને દિહત દેશની ચપટી ધૂળ માટે ય માનવી આહી મરી પરવાર્યા છે. જે સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ, જેની આથમણી ધરાને સીમાડે ધૂધવતો મહાસાગર ઉછળી ઉછળીને આ ભૂમિના પગ પખાળે છે. તેવા આ સૌરાષ્ટ્રના દરિયાકાંઠાના ગામડાની કોરપગથારને કાંઠેથી તે ગામે ગામને સીમાડે ને શેઢે, પાદરે ને ટોડે, ગઢની રંગે ને ત્રણ ગામને તરબેટે, ખળખળિયા નેરાને કાંઠે કે જાંચા ધારોડીની માથે, જ્યાં જુઓ ત્યાં શ્રીરોની સિંદૂરરંગી ખાંભીઓ ખોડેલી હશે આ ખાંભીઓ-પાળિયા એ તો સૌરાષ્ટ્રના હાડબળુકા માનવીના પ્રેમ, સૌર્ય ટેક અને નેકની ભવ્ય કથાઓ કહી જાય છે. કોઇ ગામને ખાતર, કોઇ અબળાને ખાતર, તો કોઇ ધર્મને માટે, અરે એક નાના એવા તેતર પંખોડાના કાજે પણ વટને ખાતર, આવો એક એક માણામેતી જેવો જોરાવર આદમી ત્યાં મરાણો છે ને જે મરીને પણ જીવી ગયો છે તેવા શૂરાનાં ને દેવલાંના પાળિયા ને ખાંભીઓ ઠેર ઠેર પૂજાય છે. તે સૌના સૌર્યના આ અધા દેહિત પ્રતીકો જિભા છે. જેને હજી આજે ય પણ તેના કુળના કુટુંબીઓ કાવસરી અંજલિ આપે છે, કુલવધૂઓ લાંથી નીકળે તો પણ લાજનો ધૂમટો તાણીને તેની અદ્ય રાખે છે અને કુટુંબી પુરુષ પાઘડીને આંટો છોડી, તેને ગળામાં રીંટીને આ પાળીયા, ખાંભીઓને જુવારે છે.

ઢોરી એ સૌરાષ્ટ્રની આથમણી ધરાને માથે, પરભાતના પોરમાં જ્યારે સૂરજનારાયણ કિરણુ ઢાટે છે ત્યારે એ સોનલવણું કિરણોમાં ગામને પાદરે, ટીયાને માથે સામી છાતી કાટીને ઊભેલા પાળિયા હસી ઊઠે છે. સિંદૂર ચોપણા ને ખાંભીઓ મઢયા, આ દેશના શૂરા-યંકાઓ ગયા યુગની બળકાંઈની ઝાંખી કરાવે છે, તે સાંજને ટાણે જ્યારે સૂરજ માંડાજ મેર બેસે છે ત્યારે આથમતા પડછાયે ને સાંજની રૂઝુકૂચ વેળાએ આ વીરનરોની ખાંભીઓના પડછાયા લાંબા ત્રિરાટ ખનતા જાય છે ને મોતને મૂકીમાં રાખી ફરનાર શૂરવીરોની યાદી તાજ કરે છે અને સંધ્યાટાણે જ માનવી અતીતનું સ્મરણ વાગેળે છે ને ? અને તે જ સમયે ગામમાં કાકરદારની ઝાલર રણજી ઊઠે છે. માનવીનું મન ભટકતું ભટકતું જૂતકાળમાંથી વર્તમાનને સીમાડે, પાદરમાંથી જીવંતગત ગામમાં પહોંચી જાય છે. પણ ગામના ગત સમયના

મોંઘા માનવીના રૂપ-અરૂપના પડછાયા તે ત્યાં ગામને પાદરે જ જિભા છે, પાળિયા ને ખાંભીરૂપે !

પાળિયા ને ખાંભીઓ મૃતના સ્મારક તે શું માત્ર મધ્યકાલીન યુગના જ અધિદાનના પ્રતીક છે ? કે તેની પ્રથા સગડ આધેરા ભુતકાળ ભણી લઈ જાય છે ? આ ખાંભી-પાળિયાના સ્મારક છે શું ? તેની પ્રથા ભારતમાં ક્યારે શરૂ થઈ, આ બે ઝીણી નજરે જોઈએ ને અનુમાન કરીએ તો, આ પાળિયા, ખાંભી સ્મારકનો રિવાજ તો સંસ્કારસિંધી સદીઓ લીધીને છેક વેદકાળના સીમાડે, મૃત માનવીની રાખ-કૂલ ઉપર ઊભી કરાયેલ દેરડીઓ-સ્તૂપ સુધી જાય છે. ઋગ્વેદમાં આની થોડીવણી ઝાંખી તો થાય છે. મૃત્યુ પામેલા માનવીના માથે તેના કુટુંબીઓ માટીથી આવી સ્મૃતિઓ રચતા. અનુમાનાય છે કે તેનો આકાર ચૈત્ય-દેરાં જેવો જ હશે તે પાછલા કાળમાં મળતા ચૈત્યસ્તૂપોના ઘાટ-આકાર પરથી કંઈક શકાય છે, કારણ કે પરંપરા ભારતમાં નાશ પામતી નથી, તેથી જ કહી શકાય છે કે મૃત માનવીની ઉપર નાનો ચૈત્ય કે સ્તૂપ તેના સ્મરણચિહ્ન તરીકે તે કાળમાં બાંધતા. આ પ્રથા પછીના કાળમાં પણ પરંપરાગત ચાલી આવી છે. જેનું રૂપ ઈ. સ. પુર્વેની રજી અને ૩જી સદીઓના સ્તૂપોમાં આપણને જોવા મળે છે. દા. ત. સાંચી, ભારહુત વગેરે.

ભારતીય વેદિક દર્શનોમાં સુવર્ણીકૃત અગ્નિપ્રકાશનું પ્રતીક છે. તે સૂર્યરૂપે સવારે પ્રાચિમાંથી શત શત કિરણો સાથે તમસભરી પૃથ્વી ઉપર આવે છે. અને પૃથ્વીમાં તેજોમય સૂર્ય બની પ્રકાશે છે. લોકોને તેજ, જ્ઞાન આપનાર તે સૂર્યદેવ છે. તેને તે કાળમાં સૂર્ય-અગ્નિને વેદી બનાવીને તે દ્વારા લોકો પૂજતા. લોકો વેદીમાં બલિ હોમીને આ દ્વારા અગ્નિને પૂજતા. આમ અગ્નિના બલિ માટેની વેદી-પૂજસ્થાન, તે ભારતવર્ષમાં આ રીતે પ્રથમ થયું. અને પછી તો વેદી બ્રહ્મનું પ્રતીક બની રહી. આ બલિવેદીને ગ્રંથમાં “ચૈત્ય” કહે છે, અને પછી આ ચૈત્યમાંથી ઈશ્વરનું મંદિર, યજ્ઞનું મંદિર, પવિત્ર વ્રક્ષનો ઓટો. મૃત ઉપરના સ્મારક વગેરે આવ્યા. આ રીતે મૃત શરીર ઉપરના સ્મારક કે ઓળખસ્થાન તે વેદી-ચૈત્યના રૂપમાંથી ઉદ્ભવ્યા તેમ જ માની શકાય. ત્યારપછીના કાળમાં ધીમે ધીમે વેદીની લાક્ષણિકતાને મંદિર-નિર્માણ અથવા કોઈપણ સ્થાપત્યમાં આવરી લીધીને પછી ત્રિશાળરીતે વાર્મિક, પૂજનીય કે સ્મારક સંસ્કારનું રૂપ આપી દીધું. આમ મૃત માનવીનું સ્મારક પણ ચૈત્યમાંથી થયું છે.

પૌરાણિક કાળમાં પણ આવો રિવાજ હતો તે ભિન્ન ભિન્ન બાબતોમાં અવનવીરીતે જણાઈ આવે છે. રામાયણમાં જીવંત વડીલ અંધુના સ્મરણનું પ્રતીક લાકડાંની ચાખડીઓ સ્થાપી ભરત પુત્રે છે

તો અશ્વમેધ યજ્ઞમાં રામચંદ્ર સીતાના પ્રતીક તરીકે દર્શની સીતા બનાવડાવીને તેને પાસે બેસાડે છે. જ્યારે મહાભારતમાં એકલવ્ય દ્રોણ શુરુની માટી કે પથ્થરની ખાંભી બનાવીને તેને પુજે છે. વળી મહાભારતના યુદ્ધમાં બાલમહાત્મા ડોકાને પણ 'પુખ્તવાનું' વરદાન મળે છે. આમ મૃત કે જીવંતના સ્મારક કે બધા ખાંભી જ ને ? વળી મહાભારત કાળમાં તો ભારતમાં પરદેશીઓ પણ આવ્યા છે. મયદાનવ વાસ્તુમાં ખુબ જ પારંગત હતો. તે અમુર હતો. તેણે સુંદર ભવન નિર્માણ પણ કર્યું હતું. આમ આ કાળમાં ભારતીય શિલ્પ-સ્થાપત્યમાં થોડીક પણ પરદેશી અસર શરૂ થઈ ગઈ હશે જ.

પૌરાણિકકાળથી માંડીને ઇ. સ. પુર્વની સદીઓમાં પણ મૃત માણસને બાળ્યા કે દફનાવ્યા પછી તેના મોઢા પ્રમાણે તેના ઉપર કોઈ ચૈત્ય કે સ્તૂપ બનાવવામાં આવતો જ પણ શરૂઆતમાં આ બધું માટી, પથ્થર કે લાકડાનું જ થતું. તેથી તે બધું ઝાઝો સમય ન ટકી શકતું, પણ થોડા વર્ષોમાં નાશ પામી જતું. જતાં મૌર્ય-કાલીન સમયના તેમ જ તે પછીના બુદ્ધના આવા સ્તુપો આજે હજીપણ ઉભા છે. જેના પરથી મરણ સ્તુપના રિવાજ, આકાર વગેરેનો આપણને થોડો ખ્યાલ મળે છે.

બુદ્ધ સમયની આસપાસ તેમ જ તે પહેલાં પણ આ રિવાજ ચાલુ જ હતો. ત્યારે તે જમાનામાં લાકડાંને પણ ચાલુ હતો. મૃત માણસના સ્મારક તરીકે લાકડાંનો અમુક આકારનો સ્તંભ ખોદી તેના ઉપર થોડો કંડાર પણ થતો હશે. જેની રીત "Law Relief"ની હતી. તેમાં શું કંડારાતું તે કોઈ નમૂના મળ્યા નથી, તેથી કહી શકાતું નથી. પણ શુજરાતના આદિવાસીઓની આવા જ પ્રકારની લાકડાની ખાંભીઓ અત્યારે જોવા મળે છે. જે કે તે બધું જૂની તો નથી જ પણ પરંપરાનો તેના પરથી ખ્યાલ લઈ શકાય. ભારતીય પરંપરાની સાંકળના અંકોડા એકબીજા સાથે ચોક્કસ જોડાયેલા છે જ. અનુગામી મોટે ભાગે પુરોગામીને અનુસરતો હોય જ છે. તેથી મૂળ રૂઢિગત આવી આવતી પ્રજાવિકા ચાલુ રહે છે. વચ્ચે નવો વળાંક મળ્યા જતાંય મૂળ વસ્તુના ગુણો ને તે રીત તો મોટે ભાગે જળવાઈ જ રહે છે. દા. ત. વેદકાલીન સમયના મૃત્યુ પામેલાના સ્મૃતિ-સ્તુપ કે સ્તંભો નાશ પામી ગયા છે, પણ તે પછીના કાળમાં પણ થોડા ઘણા ફેરફાર સાથે તે તેવા જ ઘટ ને રૂપમાં બદલાતા રહ્યા છે. બુદ્ધ સમયની આસપાસ પણ આવા ચૈત્ય-સ્તુપ ઠેર ઠેર હતા, અને તેના આકાર પણ તેના અનુગામી પણ સ્તુપો-ચૈત્યો જેવા જ હશે, તેવું અનુમાન જરૂર કરી શકાય છે. રાજા, પ્રધાન કે મહાન ધર્મોપદેશક વગેરેના સ્તુપ કદાચ મોટા મોટા હશે જ્યારે સામાન્ય પ્રજાના સ્તુપ નાના અને લાકડાનાં હશે. તે સમયમાં લાકડું જ વિશેષ વપરાતું તેથી જ તો. પછી મૌર્યકાલ અશોકના વખતમાં શિલ્પ પથ્થરમાં કંડારવું શરૂ થયું અને શું-કાલમાં સાંચીનો સ્તુપ લાકડાં ઉપરથી કંડાર શૈલીની રીતે પથ્થરમાં કંડારાઈને બની ગયો. સાંચીના તોરણના અમુક દરવાજામાંના શિલ્પની સપાટ પથ્થરની પાટડીઓમાં શિલ્પીઓ તે લાકડામાં કોતરાતા હોય તેવું લાગે છે. જતાં તે શિલ્પ પથ્થર ઉપર જ કોરેલું છે. ભારહુત, સાંચી વગેરેના શિલ્પમાં બુદ્ધના પ્રતીક તરીકે સ્તંભ કે સ્તુપને લોકો પૂજે છે. આ રીતે મૃત માણસ ઉપર ચણાવેલ સ્મારક-સ્તંભ-સ્તુપ વગેરે પુજનીય છે, તેવી જ રીતે લોકો જે પાણિયા-

ખાંભી મૃતના પ્રતીક છે તેને પુજે છે. ઇ. સ. પુર્વના સ્તુપ-ચૈત્યો ઉપરનો આકાર પીપળાના પાન જેવો, થોડાની નાળ જેવો, અર્ધગોળ વગેરે પ્રકારનો છે. જ્યારે મધ્યકાલીન વખતના મૃતના સ્મારક-પાણિયા-ખાંભી વગેરેના મથાળે આવો જ આકાર હોય છે. તેથી માનવાને કારણ મળે છે કે પાણિયા-ખાંભી તે જૂના વખતના સ્તુપના જ રૂપ છે. કાળ પ્રમાણે નામ અને કદ તેમજ અંદરના કોતરકામ પ્રતીકમાં થોડો ફેર પડ્યો છે.

શુંકાળમાં થયેલા નાટ્યકાર ભાસે તો 'પ્રતિમાનાટક' નામનું એક નાટક સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે; જેમાં મૃત રાજા દશરથ તેમજ તેના વડાની પ્રતિમા-ખાંભીઓની વાત કરી છે. આ પ્રતિમા માણસના મૃત્યુ પછી જ મુકાય છે. તે જમાનામાં તેને અમુક રાજાની તે 'પ્રતિમા' એમ કહેવાતું હશે. (અત્યારે પણ આવડા મુકવાની પ્રથા છે જ ને ?). શુંકાલના પુરોગામી કાળમાં પણ આવી પ્રતિમાઓ મુકાની તેના દાખલો મોબુદ છે. ઇ. સ. પુર્વની ૭જી સદીની આસપાસની આવી એક પ્રતિમા મળી છે. તે પરખમમાંથી મળી છે. તેને કોઈ 'યક્ષ' કહે છે તો કોઈ 'રાજા અજાતશત્રુની' પ્રતિમા તરીકે ગણાવે છે. આ પ્રતિમા જોતાં લાગે છે કે તે કાળમાં માત્ર Relief કે Bas Relief નહિ પણ સમગ્ર મનુષ્ય જેવી આખી પ્રતિમાઓ કંડારીને તેવું સ્થાપન કરતા હશે.

ઈ. સ.ની સદીઓમાં પણ આ રિવાજ તો ચાલુ જ હતો. ભાં મુખીમાં તો ભારતમાં પવન, અસુર, નાગ વગેરે જાતિના લોકોએ ભારતીય બુદ્ધ બુદ્ધા ધર્મો અપનાવી લીધા હતા. તેઓમાં પણ પાણિયા-ખાંભીનો સ્મારક તરીકેનો રિવાજ ચાલુ હશે તેમ જોવા મળે છે. દા. ત. કુશવી રાજા કનિષ્ઠની ખંડિત ખાંભી-મૂર્તિ આજે પણ મોબુદ છે. અહીં શિલ્પકામમાં પરદેશી શિલ્પની અસર દેખાય છે. વળી ઇ. સ.ની પૂર્વની પ્રથમ સદીની આસપાસની 'ગાંધાર શૈલી'માં આ દેખાય જ છે ને? ગાંધાર શૈલીની શરૂઆતમાં યવન શિલ્પ (ગ્રીક)ની અસર છે જ. તેમ જ ગુપ્તકાળમાં શિલ્પકળા બુદ્ધો જ સ્વાંગ ધરે છે. શિલ્પ સ્થાપત્યનાં વિવિધતા સાથે લગભગ સંપૂર્ણપણે આવી જાય છે. આ શૈલીમાં મૃત માણસોની પ્રતિમાઓ-ખાંભીઓ ઘડાઈ છે તે તેમાંની ઘણી તો પાછળથી દેવ થઈને પૂજવા લાગી છે.

ઈ. સ.ની ૬ઠી સદીમાં બાણે હર્ષચરિત્રમાં લખ્યું છે- રાણી યશોમતિ તેના પતિ પાછળ તે સતી થાય છે ત્યારે હાથમાં એક પતાકા (ધ્વજ) હોય છે, જેમાં તેના પતિ થોડા ઉપર બેઠેલો છે તેવું પ્રતીક છે. મધ્યકાલીન તેમ જ અઘતન પાણિયા-ખાંભીમાં પાછળથી આ પ્રતીક "મૃતના પાણિયાના પ્રતીક" તરીકે રૂઢ થઈ ગયું છે. જે કે ઇ. સ. પૂર્વની સદીમાં સાંચીના તોરણ ઉપર કંડારેલા આવા થોડેવાર શિલ્પ તો છે જ, પણ મૃત સ્મારક પાણિયાના પ્રતીક તરીકે આ જહી સદીની આસપાસ જોવા મળે છે. (જુઓ- હર્ષ ચરિત્ત એક મધ્યયન-શ્રી વાસુદેવશરણ અગ્રવાલ, સાતમી-આઠમી સદીમાં આ પ્રથા ધીમે ધીમે સર્વત્ર પ્રસરી ગઈ. ત્યારપછીના મધ્યકાલીન સમયમાં તો સામાન્ય શરૂઆતના પાણિયા અને રાજા-મહારાજાઓની જગીઓ વગેરે સ્મારક તરીકે પાછળથી ઉભા થવા લાગ્યા, જેને ખુલ્લું મંદિર જ કહી શકાય, જેમાં મૃત રાજાની ખાંભી કંડારતા. તેમાં તેના જીવનનો ત્રતાંત કોતરાતો, સાથે તેની જેટલી રાણીઓ સતી થઈ હોય તેને પણ બે હાથ જોડીને રાજાના

ધોડા પાસે બિભેલી કોતરતા.

ભારતમાં મુસ્લિમ પાદશાહના વખતમાં આ પ્રથા વધારે વેગવંતી બની. હિંદુ-મુસ્લિમના યુદ્ધોમાં કંઈ કેટલાં યે લોકો મરાયા ને તેની પાછળ અસંખ્ય સ્ત્રીઓ સતી થઈ. પછી મૃત્યુ પામેલા વીરના અને સતીના પાળિયા ને ખાંભીઓ ઠેર ઠેર ખોડાણા. જૂનામાં જૂનો ઈ. સ. ની આઠમી સદીના પાળિયા સિંધમાં છે જ્યારે ૧૪મી થી ૧૫મી સદીના પાળિયા માંડીને ગયા વર્ષે બેસાડેલી ખાંભી સૌરાષ્ટ્રમાં જોવા મળશે.

ભારતીય શિલ્પ તેમજ સ્થાપત્ય બંનેની હોમે સૌરાષ્ટ્રની ખાંભીઓ-પાળિયા વગેરેમાં કંડાર શિલ્પ જોવા મળે છે. પાળિયા અને ખાંભીનો સમગ્ર બાહ્યકાર એ સમગ્ર સ્થાપત્યનું પ્રતીક છે જ્યારે તેની વચ્ચેનાં ભાગમાં કોતરેલું તક્ષણકામ, તેની પદ્ધતિ આકૃતિ તે શિલ્પકામનો પ્રકાર છે. સૌરાષ્ટ્રનાં પાળિયા-ખાંભીમાં ઈ. સ. પૂર્વેની ૧લી, ૨જી સદીની શિલ્પ શૈલીની રીતનો ભાસ થાય છે. તે ખાંભી-પાળિયાના આકારમાં જૂના સ્તૂપચૈત્ય વગેરે સ્થાપત્યનો અણસાર છે. આમાં પાળિયા-ખાંભીમાં શુદ્ધ ભારતીય પરંપરાની જ ઝાંખી થાય છે. એમ છતાં તેનાં ઉપર પરદેશી થોડી ઘણી અસર તો છે જ. તેમાં યતન તેમજ મુરિદમ સંકૃતિની થોડી ઘણી અસર થઈ જ છે, તેની ના નથી.

સૌરાષ્ટ્રના પાળિયા વધારે તો લોક શૈલીના શિલ્પના જ છે. તેથી કહેવું હોય તો કરી શકાય કે ભારતીય પત્થરશિલાના શિલ્પની શરૂઆતનો તળાકો હતો તેના કરતાં પણ જરા અવગ્રંથ આકારમાં સૌરાષ્ટ્રના પાળિયા ઘડાયા છે. તે તળાકાની રીત-શૈલી અહીં હજી એમને એમ આટલી સદીઓ ગયા છતાં જળવાઈ રહી છે. હજી આજે પણ ખાંભી-પાળિયાના ઘડનારા ગામડાનાં લોક કલાકારો, સ્થાનિક સલાટો જૂની પરંપરા પ્રમાણે જ ઘડે છે. આ સૌરાષ્ટ્રના મોટા ભાગના પાળિયા ગ્રામ સલાટોએ ઘણા હોવાથી તેનો બાહ્યકાર, પ્રતીકો અને છીછરા તક્ષણની ઘડવાની રીતમાં કશોય ફેર પડતો નથી. બધું ય ઇકિગત, શાસ્ત્ર પ્રમાણે કર્યું હોય છે. સલાટ ગામડાનાં હોવાથી તેમાં વિગતો ઘણીવાર અધુરી રહી જાય છે. આકાર વધારે પ્રાકૃતિ બને છે, છતાં એક જાનની સળંગ પરંપરા તેમાં અચૂક જળવાઈ રહે છે, તે છે આકાર અને પ્રતીકો.

સૌરાષ્ટ્રના ગામો, શહેરો સંગ્રહસ્થાનો વગેરેમાં જે પાળિયા ખાંભીઓ વગેરે અલારે મોજૂદ છે તેમાં જુદી જુદી ચારથી પાંચ દક્ષાઓ થઈ શકે. આ વિભાગો પાળિયાના કોતરકામ પ્રમાણે ન પાડતાં તેની જુદી જુદી દક્ષા પ્રમાણે જેમ કે-તેના દેવત્વ, વીરત્વ તેમ જ સ્મૃતિસ્થાપન વગેરે પ્રમાણે પાડતાં આ પ્રમાણે થાય છે.:-

(૧) શ્વરાપુરા : મેદાન શ્વરા કાઠીઓએ સૂર્ય ઉપાસક જાતિના છે. કાઠી લોકો કન્ડમાંથી સૌરાષ્ટ્રમાં આવીને વસેલા છે. તે લોકો એટલા તો બળવાન હતા કે તેના આવ્યા પછી સૌરાષ્ટ્રનું નામ જ કાઠીયાવાડ પડી ગયું. મૂળ તો આ લોકો કોઈ પરદેશી પ્રજા છે, તે સિંધિયન હશે કે ગ્રીક તેની વિદ્વાનોએ ચર્ચા કરી જ છે. આ કાઠીની દેહ દષ્ટિ, તેની રણબેધાર થોડીઓ અને આ થોડીને થોડે-સ્વાર બેય રણશ્વરા હોય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ઠરીને ઠામ થયા પછી તેઓએ સંપૂર્ણ રીતે દેશી લોકોના રીતરિવાજ અપનાવી લીધા છે.

ગામ, દેશ, અબળા અને ટેકને ખાતર તે સામી જાતીએ લડતા મરાયા છે, ત્યારે તેના મૃત્યુ પછી જ્યાં લડતા કામ આવેલો હોય ત્યાં અથવા મૃત્યુ પામેલાનો આત્મા જ્યાં ફરમાવે ત્યાં, પોતાને પાદર કે દુરમનોને ગામને પાદર તેનો પાળિયા ખોડાય છે. શસ્ત્રીર-તાપૂર્વક લડનાર દરેક રણ બેઠો પૂરો શસ્ત્રીર છે જ. આથી કાઠી લોકો પોતાના વડવાઓની તેમજ બીજા જણની ખાંભી પાળિયાને ‘શ્વરાપુરા’ નામ આપે છે, તે ખાંભી કે પાળિયાને શ્વરાપુરા જ કહે છે જે રણમાં મરાયા છે. તે બધી ય વાતે પુરા શસ્ત્રીર હતા. તેઓ પુરા નીમધારી ટેકરખા ને બહાદુર હતા તે અહીં પુરા થયા છે. જે રણમાં ખમ્યા છે, તે શ્વરા બની ગયા છે. તેની યાદ આ શ્વરાપુરાના પાળિયા આપે છે. આ શ્વરાપુરાનાં કાઠી ગલદેરાની ખાંભી-પાળિયાની વચ્ચેના થોડેસ્વારના પ્રતીક સાથે હોડો લાદને નીચે ચાલતો વાગાંદ, વાળી હાડમાં હડેડીને પાતો ચડાવનાર અમરની ખરલ પણ કોતરેલી હોય છે. કાઠીનાં શ્વરાપુરા આ પ્રતીકોથી પણ ખાસ જુદા તરી આવે છે. આવા પાળિયા ગઢડા, ચિતળ, જસદણ વગેરે તેમ જ કાઠીની વસ્તીવાળા ગામોમાં જોવા મળે છે.

(૨) પાળિયા : સૌરાષ્ટ્રભરમાં ઘણી બધી જાતના લોકો વસે છે. તેમાં ઘણાં શસ્ત્રીર જાતિના પરદેશીઓ પણ આ દેશમાં આવી ત્યાંના રીતરિવાજ અને ધર્મ સ્વીકારીને રાષ્ટ્રીય બની ગયા છે પણ પછી તો જ્યારે જ્યારે લાગ મળે ત્યારે બળ પ્રમાણે તેઓએ માથું ઉચકયુ છે મજાગમાં તો ભારતભરમાં અવ્યવસ્થા હતી તે કાળમાં સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણાં નાના રાજ્યો-કકરાતો હતી તેમાં ગામપૂત મુસલમાન કાઠી, મેર, ખસિયા, કોળી વગેરે જાતિનાં બેઠાં પાળિયા ઠકરાતો ભોગવતા હતા. એ જમાનામાં “મારે એની તલવાર અને જીતે તેનું રાજ” એવો ન્યાય હતો, તેથી દરેક બળવાન માણસ થોડાં ઝાઝા માણસો ભેગા કરીને આસપાસનું ગામ કે મુલક કબજે કરવા લૂંટવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરતો તો રાજ્યો અને ઠાકોરો પણ ઘણીવાર નાની મોટી લડાઈ લડીને કોઈનો મુલક પણ લઈ લેતા બળુશ કાંટિયાવરણના માણસો પણ ટોળી જમાવીને કસદાર ગામડાં લૂંટવાનો પ્રયત્ન કર્યા જ કરતા. તે જમાનો જ એવો હતો. તલવાર સાથે તલવાર અથડાતી, ગામ, ટેક અને નાકને ખાતર પણ માણસ ફના-કાતિયા થઈ જતો નાક અને ટેક ખોતો નહોતો. સૌરાષ્ટ્રનું પ્રખ્યાત ભૂચર મોરીનું યુદ્ધ એ એક આશરોધર્મની ટેકનું જ યુદ્ધ હતું ને?

જૂના વખતમાં ગામ ઉપર નાનાં નાનાં પાળ ચડી આવતા. આ પાળમાં એક નાયક રહેતો. તે ૪૦ થી ૫૦ માણસોની ટોળી સ્થી હરકેઈ ગામ જતવા, ભોગવા કે લૂંટવા ચડી જતો. તે કાં તો કોઈ નાની ઠકરાતનો કોઈ ઠાકોર હોય અથવા કાંટિયા વરણનો બળુકો અને જાતીદો આદમી જ હોય. આમ તે પાળ નક્કી કરેલા ગામ ઉપર ત્રાટકી પડતો. ત્યારે જે ગામમાં તે પાળ ત્રાટકતું તે ગામનાં લોકો પાવરાં માણસોથી બીને નાસી જતાં જે હાથ પડ્યું હથિવાર આપ્યું તે ઝાલીને સામી જાતીએ ગામનું રક્ષણ કરવા, પાળ સામે લડવા ગામને પાદર જતાં તેમાં પાછડીનો આંટો લઈ જનાર સૌ જુવાન, વૃદ્ધ અને ઘણીવાર તો સાંભેલા લઈને ગામની સ્ત્રીઓ પણ ગામના રક્ષણ માટે ઉભી રહેતી. લગભગ પાદરમાં જ પાળ સામે સૌ ગામેકુ જખ્ખર સામનો કરીને લડતુ. કાં તો પાળના આદમીઓને

મારીને ગામેકુ ભગાડી મૂકતું અથવા ગામના સૌ શરતીરોના પડવા પછી જ પાળનાં લોકો ગામમાં જઈ શકતા. અને પછી જ ગામને કબજે લેતા કે લૂંટ ચલાવી પાળ વાળા ચાલ્યા જતા. આમ પાળની સામે ગામનાં લોકો લડતા, ખપી જતા ત્યાં પાદરમાં પાછળથી તેના કુટુંબીઓ તેની શરતીરતાની યાદીરૂપે પાળિયો ઉભો કરતા ને તેનાં વંશજો જ માત્ર આ પાળિયાને પૂજતા. વળી પાળ સાથે આવેલા માણસો પણ ત્યાં ગામના પાદરમાં મરાતા, તેના કુટુંબીઓ પણ ધીંગાણું થયું હોય તે ગામે આવીને પાળમાં આવેલો પણ લડનમાં મરેલો તેના માણસનો પાળીયો તે ગામના પાદરમાં ખોદી જતા.

આમ પાળિયા બંને પક્ષોનાં ખોડાતા. પાળ સાથે ગામ છૂટવા, ભાંગવા કે લૂંટવા આવેલા માણસો તે ગામના લોકોની સાથે લડતા મરાયા તેથી તે પણ શરતીર તે ખરાને ? તેથી મરાયો માટે તેનો પણ પાળિયો સન્મયો. તે વળી પાલક એટલે રક્ષનાર. આ પાલક > પાલક અને પાલિક તે ‘પાળિયો’ આમ શબ્દ થયો હશે. ગામ લોકો પોતાના ગામનું પાલન કરતા મરી ગયા હોય, તેઓએ પોતાના મૃત્યુ સુધી ગામનું રક્ષણ કર્યું ને આમ રક્ષણ કરતાં મર્યા હોવાથી રક્ષણ કરનાર, પાલન કરનારાના અર્થમાં પ્રયોજાઈ ગયો. તેથી તેના અર્થમાં “ પાળિયો ” શબ્દ વપરાય છે.

(૩) કેશ :- સૌરાષ્ટ્રના ગામે ગામના પાદરમાં યુદ્ધ ખેડાણુ જ છે. તેમાં કેક શરતીરો કામ આવી ગયા છે. તે સર્વના પાળિયા ગામને તે પાદર હારબંધ ખોડાણુ છે. તેમાં ઘડેલા અને કંડારેલા પાળિયાની સાથેસાથ ઘણાંક તે ઘડ્યા વગરના એમને એમ આણુધડ પથ્થર ઊભા કરીને માથે સિંદુર ચોપડેલાં છે. આવી જતના જે પાળિયા હોય છે તેને ‘કેશ’ કહે છે.

તે જમાનામાં લડાઈઓ માત્ર રાજ્ય કે પ્રાંતમાં જ નહોતી થતી, એ જમાનો જ એવો હતો કે ભડીર નર ખડિયામાં ખાંપણુ લઈને જ ફરતો. જ્યાં અન્યાય દેખ્યો ત્યાં મારતો કે મરતો. વળી લડવૈયાઓ લશ્કર સાથે લડાઈ લડતા માટે પોતાના ગામ કે દેશથી આવેલા પણ નીકળી જતાં અને પરંપરાઓ કે દેશના જ કોઈ રાજા સામે મેદાનમાં લડતા લડતા ત્યાં જ ખપી જતા. તેનો કેશ, ઘરખાર તે ખૂબ જ આઘા હતા તેથી તે મરનારનો પાળિયો તેના કુટુંબીઓ ત્યાં લડાઈના મેદાનમાં ન ખેસાડતા પણ મરનારની ખૂસા દ્વારા રત્ન મેળવીને તેનો પાળિયો પોતાના ગામને પાદર જ ઘડાવી કંડારીને ખોડાતા. પણ તે રહુવંદો જ્યાં અનેક જખમોથી ઘવાયેલો, જેનું શરીર જખમથી ચારણી જેવું થઈ ગયું હતું ને તે પછી જાન ન રહેતા ઘણા દાને જ્યાં હંમેશને માટે ઢળી પડ્યો, ભૂમિ શયન કર્યું ત્યાં તેના પજાની સ્મૃતિ પણ તેના કુટુંબીઓ રાખે છે. તે સ્થળે ગમે તેવો પણ ઉપરથી અણિયાઓ અણુધડ પથ્થર ત્યાં ગોડવીને તેની ઉપર સિંદુર ચોપડી દે છે. આ થયું મૃત્યુ પામનારનું, તે જ્યાં મેદાનમાં પડ્યો તેનું, સ્મૃતિસ્થળ. અને ત્યાં જ તેના નામનો પથ્થર ઊભા કર્યો તે પેલા મરનારના નામની ‘કેશ’.

‘કેશ’ ખેસાડવાનું કામ વ્યવહારિક પણ છે. ઘણા લોકો પોતાની અતિસામાન્ય સ્થિતિને કારણે પાળિયો કે ખાંભી ન કંડારાવી શકે

તે પણ ‘કેશ’ ખેસાડે છે. પણ આવું તો જવડે જ બને છે. માથે દેવું કરીને ય લોકો ખાંભી તો કંડારાવે જ છે, તો ખીજું કારણ તે ગામથી ખૂબ દૂર મર્યા હોવાથી તેના કુટુંબીઓ દર વર્ષે તેને નાળિયેર વધેરવા કે નૈવેદ્ય ઝારવા જઈ શકતા નથી તેથી પણ માત્ર ત્યાં સ્મૃતિરૂપે પથ્થરની ‘કેશ’ ખેસાડીને મરનારની મૃત્યુભૂમિની યાદી રાખે છે. માત્ર લગ્ન પછી વરઘોડિયા કે કુટુંબના પ્રથમ પુત્રના જન્મ પછી ત્યાં પગે લાગવા જવું પડે છે. બાપી તો દર વરસના નૈવેદ્ય તેના ગામને પાદર જે ઘડેલો પાળિયો ખોડો હોય તેને જ ઝારે છે.

(૪) ખાંભી—ખાંભીનો અર્થ ઘડેલી ને કોતરેલી શિલાપાટ, થાંભ અને અમુક રીતે કોતરેલી મૂર્તિઓ એવો થાય છે. લગભગ દેવસ્થાનની મૂર્તિ સિવાયની દરેક જાતની કોતરેલી શિલાપાટ કે થાંભલો, ખૂટો વગેરેને ખાંભી જ કહેવાય. પછી જાણે માત્ર તે શિલાલેખ હોય કે દાનપત્ર કે આજ્ઞાપત્ર હોય તેને ખાંભી જ કહે છે. આ ખાંભી શબ્દ મૂળ સંસ્કૃત-સ્થંભ-સ્થંભ પદ્યથી ‘ખાંભી’ આમ થઈ ગયો હશે તેમ લાગે છે. અને આ ખાંભીના અર્થમાં ઘણી ઘણી આજ્ઞાના થાંભ, ખૂટા, શિલાઝાટ વગેરેનો સમાવેશ થઈ જાય છે. દા. ત. લંચ્યોરસ વખાણવાળી કે કોતરકામવાળી શિલાઝાટ, ગોળ થાંભલો, સ્મૃતિ સ્થંભ, આજ્ઞાપત્ર કે દાનપત્ર આજ્ઞામાં કોતરેલું કે કંડારેલું પ્રતીક શિલ્પ પણ હોય છે.

ઘણીવાર મૂંગા પાળેલા જનવરો અને પશુઓએ માનવતાભર્યા તેમ જ અહાદૂરીના કામો કર્યા હોય તેની યાદમાં પણ તેની પાછળ તેના કંઈક પ્રતીક સાથે તેની ખાંભી ઊભી કરેલી હોય છે. (દા. ત. તળાખા પાસેના સાખડાસરમાં નિમકલકાત કૃતરાની આવી ખાંભી છે, જેમાં તેના એક પગના પંખનું પ્રતિક કંડારેલું છે.) તે વળી કોઈએ ગૌહત્યા કરી હોય તો તેના પ્રાયશ્ચિત્તના પ્રતીકરૂપે ગાયની ખાંભી કરાવીને કોઈ દેવસ્થાને તેને ખોડે છે. (શિહોર પાસે વળાવડમાં આવી સવચ્છી ગાયની ખાંભી છે.) વળી રાજવીઓ ગોચર માટે આપેલી જમીનને કાંઈ પણ વાછરુ ધાવતી ગાયના ખુટા ખોડાવે છે તેથી ગામ લોકો તેનાથી જાણે છે કે આ ગૌચર ધં; તે ખોડાય નહિ. સૌરાષ્ટ્રભરમાં નાગપૂજનનું મહત્ત્વ છે જ. મોટા ભાગના ગામને પાદર, નદીને કાંઈ કે ઘેઘૂર વડવાની ઝાંપડી હેઠે નાગદાદા (શરમાળિયા દાદા)ની ખાંભી નાગ-નાગણુના જોડાવાળી કે માત્ર એક નાગવાળી હોય છે.

આ બધી ખાંભીઓ લંચ્યોરસ શિલાને કંડારીને તેમાં કોતરેલી હોય છે. તેમાંની ઘણીનો આજ્ઞાકાર પાળિયા જેવો જ હોય છે. અંદર પણ સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે પ્રતીકો તેમજ મથાળાનો આકાર ગોળ, સપાટ કે ચૈત્યાકાર હોય છે. ખાંભીનું ને પાળિયાનું આજ્ઞ સ્વરૂપ સરખું જ હોવાથી લોકો ઘણીવાર “ખાંભી” અને “પાળિયા” એવો ભેદ જુદો ન કરતાં આવી જાતની શિલાપાટને ખાંભી કે પાળિયો કહે છે. પણ ખાંભી ને પાળિયામાં ભેદ છે જ. પાળિયો મરેલા વીરની સ્મૃતિરૂપે છે. જ્યારે ખાંભીમાં તો દાનપત્ર, આજ્ઞાપત્ર, પશુ, નાગ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. વળી સતી તેમજ વીરાંગનાઓ પરંપરાના હાથે ન પડતા આત્મમલિદાન આપી ‘જૌહર’ કરીને મરી જતી કે સતી થતી અથવા સામી જાતીએ લડતાં કોઈ મરતી તો તેની ખાંભી ને પાળિયા ખોડાય છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં કોઈક સ્થળે ગિલ્તસ દરયાના કંડારવાળી ખાંભીઓ કે શિલાઓ જોવા મળે છે. તેમાં સ્ત્રી સાથે ગધેડો, ઘોડો, કૂતરો વગેરેના અકુદરતી સંબંધ કંડારેલો હોય છે આવી જાતની ખાંભીઓ એ દુભાયેલા સલાટોની મૂર્તિમંત ગણો છે. આવી જાતની ખાંભીઓ વાવ, મંદિર કે કોઈ ગામના ટોડે ખોડેલી જોવા મળે છે. તેને “ગદ્દા ગાળ” કહે છે. જૂના વખતમાં લોકો તેમજ રાજવીઓ વાવ મંદિર વગેરે બંધાવતા. તે માટે પરગામથી સલાટોને તેડાવતા. તેઓ પ્રેમથી બાંધકામ, શિલ્પકામ કરતા. તેમાં જો બંધાવનાર માલિક તે સલાટોને પૂરા પૈસા કે સારું ખાવાનું ન આપે અને બીજી રીતે કનડગત કરે તો તે સલાટો અધૂરા કામ કે કામ પૂરું થયે આવી રીતે શિલાઓમાં ગદ્દા ગાળો કંડારીને રાતોરાત તે સ્થળે ખોડીને ભાગી જતા. આ ગાળો બંધાવનાર માલિકને દેતા જે શાશ્વત દર્શી રહેતી. વળી રાજા-પ્રજાની તકરારમાં કે ધર્મોત્તા વાડેવાડાની તકરારમાં પણ આવી ગાળો આપી લોકો ભાગી જતા. તેવી ગાળોની બોલીમાં લખાણ પણ લખતા. આવી ગાળોની ખાંભીઓ ઘોઘા, બોખલીવાવ વગેરે સ્થળે છે. તો વળી કોઈ કોઈ ખાંભીઓમાં પશુ-પશુનું મૈથુન વગેરે કંડારેલું હોય છે. આવી જાતની ખાંભીને “લાંછન” કહે છે. ઘણા લોકો વાવ, મંદિર હવેલી વગેરે સુંદર મળના બનાવડાવે છે. તે સુંદર મળના હોવાથી કોઈ મંત્રતંત્ર જાણનારની મેડી નજર તેની ઉપર પડે તેથી મંદિર, હવેલી કે વાવનો દાગોવાટો થઈ જાય છે. તેથી તે સ્થાનમાં અમુક સ્થળે ખરાય શિલ્પવાળી લાંછનરૂપ એકાદી ખાંભી બાંધવામાં ખોડી દે છે. જેમ રૂપાળા બાળકના ગાલે મેશનું ટપકું કરવાથી તેને કોઈની નજર ન લાગે તેમ આ ખાંભીઓ પણ મેશના ટપકાની અર્થ ગરજ સારે છે. શિલ્પમાં પણ તે મેશની ટીલીરૂપ જ છે. (આવી કૂતરાની જોડી ખાંભી ગાંધીસ્મૃતિ સંપ્રદાય-ભાવનગરમાં છે.) ધર્મ કે મંત્રતંત્રના નામે ઘણીવાર માનસિક રીતે સહેલા કે અત્યંત વાસનાવાળાનો આ સીધો ઉત્તરો જ છે. તુલસીદાસજી તેની ત્રિવિધતામાં લખે છે કે તે કાળમાં ભાટ લોકોને રાજા મહારાજા ઈચ્છિત દાન ન આપતા તો તેના પ્રતીક પૂતળા બનાવીને તેને ગાળો દેતા, ગામ વચ્ચે ટાંગતા વગેરે કરતા. “પુતલા બોંધના” હજી ય હિંદીમાં કહેવત તરીકે ટંકાય જ છે ને ?

કોઈ સ્થળે પાતળી શિલાઓ ઉભી કરેલી હોય છે. તે ચપટ તેમજ ગોળાકાર પણ હોય છે. તેની ઉપર માત્ર લખાણને મથાળે ઘોડો કંડાર કે કંઈક પ્રતીક હોય છે. તે કોઈના કૂચ દારવા હોય તેની પર ઉભી કરવામાં આવી હોય છે. આવી જાતના સ્તંભને સૌરાષ્ટ્રમાં ‘લાંડવ’ કહે છે. મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ યજ્ઞિ-લાકડી પરથી આ થયું લાગે છે. જૂનાગામી લાડીની શુણીને પણ લોકો ‘લાંડીની લાંડવ’ કહે છે. આવી લાંડવ ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. પાંચ ત્રણપાસમાં આવી એક લાંડવ આવે પણ છે.

(૫) સૂરધન :- બધા જ દાનિયો કે બીજા વર્ણના લોકો કાંઈ લડાઈમાં જ ખમી જઈને શુરવીરતાભર્યા મૃત્યુને વરતા નથી અને હવે તો એવી લાથોલાથની લડાઈ જ ક્યાં છે ? જમાનો જ બદલાયો છે જ્યાં ખાંભીઓ હજી ય નવનવી ગામડાંમાં ખોડાયેલી દેખાયે, આ ખાંભીઓને ‘સૂરધન’ કહે છે. આ ખાંભીઓ અકસ્માત, આપવાત, ખુન કે અકુદરતી રીતે માણસ મરે છે તેની છે. માણસ આ રીતે મરે તેથી પ્રેતપોતિમાં બંધ છે તેનો જીવ ભડકે બળે છે. તે વક્ષા ખારે છે. કારણ કે અકુદરતી મૃત્યુ થવાથી તેની વાસનાઓ

રહી ગઈ હોય છે. અને તેથી તેની અસદમતિ થઈ હોય છે. તે માટે તે પાછળ રહેલા કુટુંબીઓમાંથી કોઈ ને કનડે છે. કુટુંબીઓ ભૂવા પામે દાણા જોવડાવે છે. ભૂવો દાણાના વાસા વધાવા (એકી બેકીની ગણતરી) જોઈને અનુમાન કરીને કહે છે કે તમને તમારો પુર્વજ, જે ક્રમે તે મર્યો છે, તે નડે છે. પછી પુર્વજના નામે ડાકલા માંડી, માંડલુ બેસાડે છે. તેનાં ભૂવો ધૂણે છે. ભારે ધરનાં કે કુટુંબનાં કોઈ આદમીની સરમાં તે પુર્વજ આવે છે, ને પોતાને બેસવું છે તેમ કહે છે, પછી વઢાડ પ્રમાણે મરનારની ખાંભી ધડારી તેને દેવ સમેતે છે. (સૂરધન તરીકે બેસાડે છે.) આ રીતે સૂરધન બેસાડે છે. ઉચ્ચવર્ણમાં પણ આમ સૂરધન પૂજાય છે. વળી બાવામાં કોઈ મરે ભારે તેની સમાધિ ઉપર ખાંભી કોઈક ખોડે છે, તેમાં પક્ષાંડી મારીને તે સમાધિ ચડાવીને બેઠેલો હોય તેવું પ્રતીક ચિત્ર કંડારે છે સાધુબાવા પણ ધર્મયુદ્ધમાં લડતા મરાયા હોય તો તેનો પણ પાળિયો કંડારાય છે. દા. ત. જૂયરમોરીના યુદ્ધમાં નાગડા-બાવાનો પાળિયો થયો છે. આવી સમાધિની ખાંભી આખલોલમાં છેલ્લા દસઘાની પણ જોવા મળે છે.

સૌરાષ્ટ્રના લોકોમાં નાગપૂજનો મહિમા ખૂબ જ છે. શ્રાવણ વદ પાંચમનો દિવસ નાગપાંચમ કહેવાય છે. ધરતી એક એક વ્યક્તિ તે દિવસે ટાડું ખાઈને નાગપાંચમ કરે છે. પાણિયારે નાગનું બેડું ચીતરી તેની પૂજા કરે છે. આવી નાગદાદાની ખાંભીઓ પણ ઘણાં ગામોમાં છે. સાપ ડસે ભારે આ નાગદાદાની માનતા મનાય છે. બ્યારે મોટા ભાગના સૌરાષ્ટ્રના લોકો નાંગને પુર્વજ રૂપે પણ માને છે. ધરમાં અઠવાડિયું સાપ દેખાય, સ્વપ્નમાં સાપ દેખાય તો તેઓ માને છે કે પુર્વજ નડે છે, જે સાપ રૂપે દેખાય છે. વળી કેઈ લોભી ધન દારીને મરે તો તે અચૂક કાળો નાગ થાય છે, ને તેની માયા માથે બોરીંગ થઈને બેસે છે. શ્રાવણ વદ ૧૪ અને અમાસના દિવસે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ આ પુર્વજને જવ-તલ અને લીલી ધો સાથે બેઠાં પાણી રેડીને ટાડા કરે છે. આમ નાગ શું ખરેખર સૌરાષ્ટ્રી લોકોના પુર્વજ હશે ? વિદ્વાનોએ વિચારવા જેવું છે. વળી પતિ જીવતો હોય ને સ્ત્રી ક્રમે તે કે અકસ્માત મરે તો ઘણી શાંતિમાં તેની ખાંભી ખોડાય છે. તેને ‘શિકૈતર’ની ખાંભી કહે છે.

સૌરાષ્ટ્રની સૌ શાંતિના લોકોને પોતપોતાની કુળદેવીઓ હોય છે. તે દેવીનો કુટુંબીક એક ભૂવો હોય છે. તેને માતાનો ‘પોડિયો’ કહે છે. તે પોડિયો મરે ભારે તેને સમેતીને માતાના મઢમાં બેસાડાય છે. તેની પણ ચૈત્ય-રૂપ આકારની ખાંભી બનાવાય છે. તે માત્ર ચાંદીની જ બનાવવામાં આવે છે. તેમાં કશુંય પ્રતિક નથી હોતું. તેને ‘ફેલું’ કહે છે. આમ એક જૂનાનું ફેલું માતાના મઢમાં નો વર્ષ સુધી રખાય છે. પછી તે ફેલોને દરિયો કે કૂવામાં પધરાવી દેવાય છે તે તેની જગ્યાએ બીજા જૂનાનું આવે છે.

આ રીતે સૌરાષ્ટ્રના પાળિયા-ખાંભી વગેરેમાં ઘણી વિવિધતા છે. પણ મોટા ભાગનાનો બાહ્ય આકાર, ઘડતર, ઉપરના કંડાર અને પ્રતીકો તે લગભગ અમુક ચોક્કસ પ્રકારના જ છે. ચાલી આવતી રૂઢિ પ્રમાણે તેના કંડાર ‘Morti’નો ચીલો રૂઢિગત રીતે ચાલુ જ છે. ખાસ પરંપરા પ્રમાણે જ તેની રચના થાય છે. વળી આ સર્વ ગ્રામસભાટોએ જ મુખ્યત્વે ઘડયું હોવાથી લોકશૈલીની અસર તેના ઉપર પ્રબળ દેખાઈ આવે છે. ગામડાનાં બધાજ સભાટો પાંચપા

Gram UTENSILS

Phone 332608

MASTER Metal Industries

Mfg & Dealers in Stainless Steel Oares & Spoons Articles

**MASTER BRAND
STAINLESS STEEL UTENSILS**

15, Bada Mandir Gaushala,

3rd Bhoiwada, BOMBAY-2

ખેડુત છાપ સુતર વાપરો

ઉપાદક

**ધી વિશનગર કો. ઓપરેટીવ
સ્પીનીંગ મીટલ લીમીટેડ**

વીસનગર. ઉ. ગુજરાત

સહકારી ક્ષેત્રે એક વધુ સાદુશ સુતર આંટી તથા
કોનના રૂપમાં. ૧૪એસ થી ૩૮એસ સુધીના
કાઉન્ટમાં મળી શકે છે. હાથશાળા તથા
પાવર-લુમ્સ માટે ઉત્તમ સુતર મેળવવા
સાર્થક બીમ પણ તૈયાર મળે છે.

માહે બાન્યુ. ૬૮ થી ૩૦-૬-૬૬ના દોઢ વર્ષના
ગાળામાં સુતરની ગુણવત્તા સારી હોવાના કારણે
રૂપિયા પંચાવન લાખનું સુતર નિકાસ કરેલ છે.

સાંકળચંદ કાળીદાસ પટેલ
પ્રમુખ

રમણીકલાલ મણીઆર
મેનેજિંગ-ડીરેક્ટર

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી મહેસાણા તાલુકા**સહ. ખ. વે. સંઘ લી.**

સહકારભુવન રાજમહેલ રોડ

મહેસાણા (ગુજરાત)

ટેલીફોન નં. ૫૨૫

સ્થાપના તારીખ ૩-૨-૬૪

શેર ભંડોળ ૬૬૦૦૦-૦૦

અનામત ફંડ ૨૩૩૬૦-૦૦

અન્ય ફંડ ૪૨૪૦૦-૦૦

નોંધણી નંબર જી. પ. ૧૪૩૮

સભાસદ સંખ્યા ૧૨૩

ગણેશભાઈ શંકરદાસ પટેલ

પ્રમુખ

નથી હોતા, તેની શીખાઉ અને અણુવડ હોય છે. તેણે ઘડેલા પાળિયા-ખાંભીઓના આકાર ઘણાં જ અપભ્રંશ અને પ્રમાણુ વગરના તેમજ ઓછી વિગતવાળા હોય છે. તે વધારે ગ્રામીણ દેખાય છે. તે હાથ બેસી ગયેલા સલાટે ઘડેલાં દર્શનીય પણ હોય છે. આ બધા જ કંડારકામની રીત છીછરા તક્ષણ (Law Relief)ની છે. તેના શોભન, પ્રતીકો, સમગ્ર પાળિયા ખાંભીનો આકાર અને રચના માંડણીનું ઘડતરકામ અધુરૂં ચીલા-ચાનુ જ થાય છે. તેથી અનેક દારીગરોએ જુદે જુદે સ્થળે આ બધું કંડારું હોવા છતાં અનેકતામાં આકારમાંડણી ને પ્રતીકોની એકતા બધે જ લગભગ સરખી જ લાગે છે.

ખાંભી-પાળિયામાં વપરાતો પથ્થર, રેતીઓ અથવા ન્યાં ને જાતનો પથ્થર મળી શકે તેવો વપરાય છે. તે મૃત્યુ પામેલાનાં સ્મારક હોવાથી તેનો ઉપરનો તેમજ બાહ્યકાર ચૈત્ય, સ્તૂપ, ગોળ-ધુમટ, શિખર આકાર કે શંકુ જેવો તેમજ સપાટ પણ હોય છે. તેમાં કોતરેલા પ્રતીકો જે તે પ્રકારની ખાંભી-પાળિયામાં લગભગ મળતા આવતા હોય છે. ઘણામાં શાંતિબેદ પ્રમાણે પણ પ્રતીકો કંડારાય છે. દા. ત. ગરાસિયા, રજપૂત, કાડી, આયર, બરવાડ, કોળી, મોચી, કણબી વગેરે. ક્ષત્રિયો ને કાંટિયા વરણમાં પાળિયા, ખાંભી કે સૂરધન ઉપર ચૈત્યાકાર કે ખીજા આકારના ગોળાકારી એ હંમેશા ચાંદા સુરજના પ્રતીકો હોય જ છે. તેનો અર્થ ન્યાં સુધી સૂર્ય-ચંદ્ર તપે છે ત્યાં સુધી આ વીરોની કીર્તિ અમર રહેશે. અથવા ચાંદા-સુરજની સાક્ષીએ આ દેવતા સ્થપાયા છે. પણ ચાંદા સુરજ-એ “વાન્તુ ચંદ્ર દિવાકરો” નું પ્રતીક છે. સતીના પાળિયા અને દાનપત્રમાં પણ આ પ્રતીક સાક્ષીરૂપે, અમરપટારૂપે કંડારાય છે.

સૂર્ય-ચંદ્રના પ્રતીકની નીચે, વચલા મધ્ય ભાગમાં જે યોદ્ધો શહીદ થયો હોય છે જેની ખાંભી કંડારેલી હોય તેનું પ્રતીક છીછરા તક્ષણથી કંડારેલું હોય છે જે તે યોદ્ધો ક્ષત્રિય કે કાંટિયા વરણનો હોય તો તેનું પ્રતીક ઘોડેસ્વારનું હોય છે. જમણા હાથમાં બાણ કે તલવાર, ડાબા હાથમાં દાઢ અને સામું આખું મોઢું પાળિયામાં કોષ દિવસ Profile (એકચક્ષુ) મોઢું નથી કંડારતું, કારણ કે એમ થાય તો દેવત્વ પામેલા પુરુષને જે એક આંખવાળો કંડારે તો તે મૂર્તિની ખોડ કે લાંછન રૂપ લાગે છે. દેવને તો બેજ આંખો હોવી જોઈએ. જૈન લઘુચિત્રોમાં પણ આ જ પ્રણલિકાથી બે આંખો મૂકાય છે ને? પાત્રને માથે મુગટ કે પાત્રડી, કે શરીરે અંગરમુ, કે કેડિયું અને નીચે સુરલાલ ઉપર બેટ બાંધેલી અને કેડે તલવાર કે જમ્બો, બરછી આ પુરુષોનો પોષાક. પછી મોઢું મોટા ભાગે ‘Profile’ જ હોય છે. આ રીતે તે પ્રચલિત પાળિયાનું પ્રતીક કંડારેલું હોય છે. કોષક પાળિયામાં તે સાથે આખેટનું પણ સિંહ, વાઘ કે સુવર હોય છે. કોષ સાથે સતીનો પંજો પણ હોય છે. તે પછીના નીચેના ખાંભીભાગમાં તે ચોદાનું નામ, ગામ, તિથિ, સંવત અને કોષમાં તેની મૃત્યુ કથા ટૂંકમાં લખેલી હોય છે. મોટા ભાગના પાળિયા, ખાંભીના રચના ને પ્રકાર આવા જ હોય છે.

કાંટિયાવરણમાં રચારીતા પાળિયા-ખાંભીમાં ઘોડાને બદલે તેને સાંદિયા ઉપર બેસાડેલ હોય છે. તો દરજી, હજમ, સુધાર, મોચી, ભંગી વગેરે વસવાયાના પાળિયામાં તેને નીચે પાયણી લડના કોત-

રવામાં આવે છે. તેને હાથમાં દાઢ તલવાર લઈને રણ વચ્ચે ઝુમતો હોય તે રીતે કંડારે છે. તેનું કારણ વસવાયાને ઘોડે ન બેસાય એ જ માત્ર છે. ન્યારે કોષ રાજવી કે મુસદ્દી મહાજન દિવાનના પાળિયા ઉપર તેને રથમાં બેસીને લડતા કંડારેલા જેવા મળે છે. મોખડાજી, વસરાજ વગેરે અકળધના પાળિયા કંડારાયા છે. વાણકડની શરવીર કણબીએ જાશ વલોવતાં છ લટારાને માર્યા હતા, તેથી તેના પાળિયામાં તેને જાશ વલોવતી કંડારેલ છે. ત્યારે સતીની ખાંભી અને પાળિયા ઉપર સૂર્યચંદ્ર ને વચ્ચે કાટખૂણા જેવો આશીર્વાદ મુદ્રાવાળા હાથનું પ્રતીક હોય છે. કોષ બાહ્ય, ચારણ કે બારોટની સ્ત્રી માટે માત્ર હાથનો પંજો પણ હોય છે. ને કોળીની શિકોતરની ખાંભી માથે બને હાથ કોષવાર કંડારેલા હોય છે. ઘણી ખાંભીઓમાં ગાય-વાછર, ખારવો, જે દરિયાઈ લડાઈમાં કે અકસ્માતથી મર્યા હોય તો વહાણ સાથે પણ કંડારેલી હોય છે. માતાજીની ખાંભીમાં ત્રિશૂળ જ હોય છે, તેમાં સૂર્ય-ચંદ્રના પ્રતીક હોતા નથી.

આવા સર્વ-પ્રકારના ખાંભી-પાળિયાઓ સૌરાષ્ટ્રમાં ઠેર ઠેર જોવા મળે છે. મોટા ભાગે તેનો આકાર શિલાપાટરૂપે લખ્યોરસ હોય છે. તે સવાગણી પ્રમાણે માપીને ઘડાય છે. દર આગળી અમાસે કે આસો વદ ચૌદસ કે બેસતા વર્ષે પાળિયા સતીને ઘી-સિંદૂર ચોપડીને ચોખા, નાળિયેર વગેરે ઝારે છે તે તેના કુટુંબી સૌ પગે લાગે છે.

ખાંભી અને પાળિયાનો બાહ્યકાર તેમ જ છીછરા તક્ષણની રીત ઘણી જૂની શૈલીની છે. ભારતીય ચિન્પચળાના ભારહૂત, સાંચી વગેરેની શિલાપાટોમાં આવી શૈલીનું કોતરકામ થયું છે. વળી ઘોડેસ્વારના પ્રતીકો પણ તેમાં સારી રીતે થયા છે. પણ પાળિયા ને ખાંભીના ઘોડેસ્વારોના પ્રતીકો તો મધ્યકાળમાં જ રૂઢ થયા છે. છઠ્ઠી સદીથી શરૂ કરીને લગભગ ૧૨મી-૧૪મી સદીમાં તો તે અત્યારે મળતા ઘોડે-સ્વારના પ્રતીકનું ચોક્કસ રૂપ ધારણ કરી લે છે. અને પછીના કાળમાં તો લોકો તેમ જ સલાટોએ એ પ્રતીક ઉપર જ પોતાની મહોર મારી દીધી છે. પાળિયા ખાંભી, સૂરધન વગેરે માટે રૂઢિ પરંપરાનો આ આકાર જ પ્રતીક બની ગયો. વળી ૧૭મી-૧૮મી સદીના સલાટીશૈલીના સૌરાષ્ટ્રના ચિત્રોમાં પણ આ આકાર દૃષ્ટિ ગોચર થાય છે. જેવા કે “ભૂચર મોરીનું લુદ્ધ”, જામનગર. વળી “ચિત્તળ અને ટાણાની લડાઈ,” શિહોરનો દરબારગઢ વગેરે તેમ જ કાડી શૈલી, લોડશૈલી. કટાવકામ વગેરેમાં લોકભરતમાં ઘોડે ચડ્યો શરવીર, તેની બેસણીને તેના હથિયાર બાણ કે પાળિયા જેવા જ ભાસે છે.

આ પાળિયા-ખાંભી વગેરે દ્વારા સૌરાષ્ટ્રનું જૈન મૂર્તિમંત થાય છે. તેના ભૂતકાળની ઝાંખીનો રંગ સિંદૂરિયો છે જે તેના વીરોના પાળિયા ઉપર જ ચોપડેલો છે. આજેય એ કોષ કોડભરી રમણીનો નર કેસરિયા વાઘા સજીને શામેગામ ને પાદર અતીતની આલેખેલ દેવો જોભે છે.

—માહિતીખાતાના સૌજન્યથી.

સંદર્ભ—

- (૧) ભારતકી સંસ્કૃતિ ઔર કલા—શ્રી રાધાકમલ મુકર્જી
- (૨) ભારતીય ચિત્રકલા—શ્રી વાચસ્પતિ મેન્ડલા
- (૩) ગુજરાતના પાળિયાનું વૈવિધ્ય—પ્રો. શ્રી ચંદ્રમૌલી મ. મજમુદાર (લોકગુર્જરી અંક એથો.)

શ્રી મોરબી માળીયા પ્રોસેસીંગ કો-ઓપરેટીવ સોસાયટી લી. મોરબી

૨૯૨૮૨ એફસી : દરબારગઢ પાસે, મોરબી.

પ્રોસેસીંગના કામકાજ માટે
૨૯. થઈ હોય તેવી આ
મંડળી રાજકોટ જીલ્લામાં
સૌથી પ્રથમ અને પહેલી છે.

મંડળીઓ અને ખેડુતોને
આ સોસાયટીના સભ્ય
બનવા માટે આગ્રહપૂર્વક
વિનંતી કરે છે.

સોસાયટીના સભાસદોનો માલ પ્રોસેસ
કરી વ્યાજબી ભાવે વળતર આપે છે.

આ સોસાયટીમાં

સભાસદ : મંડળી : ૫૧ શેરબંડોળ રૂ. ૨૯,૩૦૦ = ૦૦
વ્યક્તિ : ૧૮૭ અનામતબંડોળ રૂ. ૩,૩૫,૭૧૫ = ૪૨
" " ૨૩૮ અન્યબંડોળ રૂ. ૫૧,૪૫૩ = ૯૬

“સહકારી” ઓર્ધવર્ગીય વેજટેબલ રોડ, મોરબી.

નાથાલાલ એચ. પટેલ
મેનેજર

ગોકલદાસ પરમાર
પ્રમુખ

શ્રી મહુવા નાગરિક સહકારી બેન્ક લિ. મહુવા

સહકારી સાહસની એક અગ્રગણ્ય સંસ્થા.

જરૂરીયાતે સસ્તા વ્યાજે-લોન આપનારી
ફાજલ નાણા આકર્ષક વ્યાજે, થાપણ સ્વીકારનારી
લોકોની-લોકોથી-લોકો વડે ચાલતી સહકારી બેન્ક.

સભાસદ શેરબંડોળ થાપણ વાર્ષિક ટર્નઓવર
૨૪૦૦ ૨૭૦,૦૦૦ ચાર લાખ ૭૦ લાખ
વર્કીંગ કેપીટલ
૧૧ લાખ.

ભારતરસાવ ઠાકર ગજેન્દ્ર દેસાઈ રસીક મહેતા
પ્રમુખ મેનેજર એકાઉન્ટન્ટ

Quality is a key to your Success

Remember

PANKAJ

For Quality Products

■ FOOT-VAWES

■ PIPE-FITTINGS

■ WATER PUMP SPARES

■ OIL-ENGING SPARES

SOLE-SELLING AGENTS

PANKAJ SALES CORPORATION

Phone-286 : 558

PATAN (N. Gujarat)

A mark of PANKAJ quality to be precise.

ગુજરાતી રંગભૂમિ

—શ્રી રમણિકલાલ જયરાંદભાઈ દલાલ

ભારતની નાટ્ય પરંપરા એ હજાર વર્ષ પુર્વે પાંગરી હતી. પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં નાટકનું આગમન છેક ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયું. ગુજરાતી નાટ્ય પરંપરા દેવ દેવીઓના વિવિધ ઉત્સવોમાં પાંગરી મંદિરના ચોકમાંથી સમાજના યોગાનમાં નાટક રમતું થયું.

આર્યોની ભાષા સંસ્કૃત એટલે એમનાં નાટકો પણ સંસ્કૃતમાં હતાં. ગુજરાતમાં પણ બારમી અને તેરમી સદીના ગાળામાં સંસ્કૃત નાટકો હતાં.

સંસ્કૃત ભાષાનો લોકસંપર્ક ઘટતો ગયો ત્યારે પ્રાકૃત ભાષાના કવિઓએ નાટ્ય શૈલીમાં નવપ્રસ્થાન ક્યું. ઉત્તર ભારતમાં નાટકે ‘રામલીલા’ સ્વરૂપે પ્રાકૃત સ્વાંગ ધારણ કર્યો. વ્રજ ભૂમિમાંથી રાસ-નાટકો ને રાસલીલા ગામેગામ પહોંચતા થયાં.

ગુજરાતમાં ભવાઈ લોકનાટ્ય તરીકે ઓળખાઈ. સંસ્કૃત નાટકને આધુનિક નાટકના વચગાળાની એ અગત્યની નાટ્ય પરંપરા, પરંતુ એને ગુજરાતી નાટકનું મૂળ ન જ કહેવાય.

નરસિંહ મહેતાની કવિતામાં અને પ્રેમાનંદના આખ્યાનોમાં ‘નાટક’ શબ્દનો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ ગુજરાતી નાટકો લખાયાં કે લખવાયાં હોય એવો ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી. કેટલાક ગુજરાતી લેખકો એ ગુજરાતી નાટકો લખેલાં પરંતુ એમાંનું એક પણ નાટક તખ્તા સુધી પહોંચવા પામેલું નહીં.

પરંતુ મુંબઈમાં પારસીઓએ પ્રથમ નાટ્ય પ્રવૃત્તિ ઉપાડેલી. એમણે રંગભૂમિની ભાષા તરીકે ગુજરાતીને જ અપનાવેલી, છતાં શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાની એમની મોટી મથામણ રહેલી, એવામાં પારસી નાટ્ય પ્રવૃત્તિના અગત્ય શ્રી કેપ્પુશર કાબરાજ, મહુધા નિવાસી શ્રી રણછોડભાઈ ઉદયરામના સંપર્કમાં આવ્યા. પરિણામે ઇસ ૧૮૬૦ ની સાલથી ગુજરાતી નાટકો રંગમંચ પર મૂકવાનો પ્રારંભ થયો.

મુંબઈની રંગભૂમિના જ્યોતિર્ધર શ્રી પુરશેદજી મહેસ્વાનજી ખાલીવાદાએ પોતાની કંપની લઈ રંગૂન જઈ, ‘ચંદ્રકલા’ નામનું ગુજરાતી નાટક લખવેલું. મુંબઈની પારસી દમ્પીરીઅલ નાટક મંડળીએ ‘સંસાર નૌકા’ ગુજરાતી નાટક લખવેલું.

શ્રી રણછોડભાઈએ નાટ્યોત્કર્ષ માટે સલામત ફેળવી, એટલું નહીં પણ જવાબદારી ઉપાડી સિદ્ધ કરી, સાચા અર્થમાં નાટકને લોકપ્રિય બનાવ્યું અને ગુજરાતી લેખકવર્ગને નાટ્યાભિમુખ કર્યો. ઇસ ૧૮૭૫માં કેટલાક શિક્ષકોના સહકારથી ‘નાટક ઉરોજક મંડળી’ની સ્થાપના કરી. જ દશકા સુધી એકને હાથે નાટ્યોપાસના કરી, પંદરેક નાટકો લખી એ ગુજરાતી રંગભૂમિના આઘસજા મણુયા.

નાટ્યકાર કવિશ્રી નર્મદે પણ ઇસ ૧૮૭૬થી નાટ્યપ્રવૃત્તિમાં જંપલાવ્યું. ઉદર-નિર્વાહ માટે નાટકો લખનાર શ્રી નર્મદ આમ પ્રથમ વ્યવસાયી નાટ્યકાર ગણાય. ‘નાટક ઉરોજક મંડળી’એ એમનાં છએ નાટકો લખ્યાં.

આમ પારસીઓએ ગુજરાતી રંગભૂમિનો પ્રારંભ કર્યો. ગુજરાતી-ઓએ એ રંગભૂમિની જન્મવટ કરી. એ ગાળાનાં ગુજરાતી નાટકોએ ગુજરાતના રાષ્ટ્રીય સંગીતને મશહૂર બનાવવા સંગીત કાળો આપ્યો. જેનો કંઈ સારો હોય, જે સુંદર ગાઈ શકે તેને જ રંગમંચ પર સ્થાન મળે.

શ્રી રણછોડભાઈના સમયમાં જો રંગભૂમિની પ્રજ્ઞાવિકા સ્થાપિત થઈ ગઈ હોત અને ઉત્તમ રંગભૂમિ જેટલી માલિકની હતી એટલી જ એ નાટ્યકારની હોત; તો પછીના લેખકોની શક્તિ વધારે સમૃદ્ધ રીતે ફળી હોત. પરંતુ પાછલા યુગમાં જેમ દલપતરામની કવિતાની અવગણના થઈ એમ શ્રી રણછોડભાઈની રંગભૂમિ પણ અવગણાઈ. ઉત્તમ સાહિત્ય-શક્તિ રંગભૂમિ પ્રતિ આકર્ષાઈ નહીં અને જે આકર્ષાઈ તેને આવશ્યક પ્રોત્સાહન મળ્યું નહિ.

છતાં એક લોકપ્રિય શૈલી ઉપસી આવી. ઇતિહાસ પુરાણનાં નાટકોમાં આ શૈલી લાક્ષણિક સ્વરૂપે ખીલી. અગણિત લોકોનું મન-રંગન કર્યું. જનસમાજની ધર્મપરાયણતા તથા મનોરંજનનો પ્રશ્ન લોકનાટ્ય પરંપરા પછી આ વ્યવસાયી રંગભૂમિ નિમિત્તો નવેસરથી સિદ્ધ થયો.

* * *

વિક્રમ સંવત ૧૯૪૫ના અરસમાં ખંભાતના વ્યાપારી શ્રી જોરા-લાલ મૂળચંદ પટેલ, જૂનાગઢના શ્રી દયાશંકર વસનજી પુરોહિત, સુરતના શ્રી કિરપારામ અને શ્રી કલ્યાણજી માવજી : આ ત્રણે જણુ બેગા થઈ અક્ષય તૃતીયાને રોજ ‘શ્રી મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળી’ ની સ્થાપના કરી. શ્રી દયાશંકરે મેનેજર, દિગ્દર્શક અને મુખ્ય નટની કામગીરી સંભાળી. નાયિકા તરીકે શ્રી જેઠાલાલ દુર્લાભરામે કામ સ્વીકાર્યું. કવિ તરીકે અમરેલીના વતની શ્રી મૂળશંકર હરિનંદ મૂલા-ણીને રોડી લીધા. પેટી-માસ્તર શ્રી ગુલામઅલી અને સારંગી માતર શ્રી શિવરામભાઈ હેમચંદ હતા. મુંબઈના ગેઈડી ચિએટરમાં નટિયાદના સાક્ષર શ્રી મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદીનું ‘કાન્તા’ નાટકનું ‘કુલિન કાન્તા ઉર્ફે વનરાજ વિજય’ નામે નટિયાદના ખીન્ન સાક્ષર અને મુંબઈના શરીફ શ્રી ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિકના વરદ હરતે તારીખ ૨૯ જૂન ૧૮૮૯ના રોજ ઉદ્ઘાટન થયું. સન્નિવેશ શ્રી ડોસાભાઈ મિસ્ત્રીએ તૈયાર કર્યો હતો. નાટક સાતું ઉચકાયું, એટલે ખીન્ન નાટકો રમી થયાં. શ્રી દયારામ અને શ્રી જેઠાલાલની જોડી મશહૂર બની. ઇસ ૧૮૯૦માં શ્રી આપુલાલ અવધાસ નાયક

અને સંગીતશાસ્ત્રી શ્રી વાડીલાલ શિવલાલ શાહ જોડાયા. એરિસ્ટર શ્રી વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદે 'હરિશ્ચંદ્ર' લખી આપ્યું. અંગ્રેજી મહિનાના છેલ્લા શનિવારે સ્ત્રીઓ માટે ખાસ ખેલ નાખવાની શરૂઆત થઈ. ઇસ્વીસન ૧૮૯૨થી નવું નાટક રજૂ કરતાં પહેલાં સરકારની પરવાનગી લેવાની પ્રથા હાખલ થઈ. ઇસ્વીસન ૧૮૯૬માં શ્રી મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળીએ ગેઘડી ચિયેટર ખરીદી લીધું. ભરૂચ અને અમદાવાદમાં પોતાના ખેલ રજૂ કર્યાં. તા. ૫ સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૬ના રોજ શ્રી નંદશંકર તુલસીશંકર મહેતાનું 'કરણધેષો' ભજવવાયું. શ્રી મુલાણીનું 'અજ્ઞાનકુમારી' તેમનું શ્રેષ્ઠ નાટક નીવડ્યું. તેમના 'વિક્રમ ચરિત્ર'માં પહેલી જ વાર શ્રી જયશંકર બ્રૂધરદાસ બોજક રંગમંચ પર આવ્યા. પછી શ્રી વિભાકરે રંગભૂમિમાં પરિવર્તન આણવા પ્રયાસો કર્યા. એમનાં નાટકોએ વિષયનું નાવીન્ય, સાહિત્યિક ગુણવત્તા અને તખ્તાલાયકીનો સુમેળ સાધ્યો. શ્રી વિભાકરયુગ જન્યો. શ્રી આપુલાલ સુંદરીની ખેલઆગ થઈ. ઇસ્વીસન ૧૯૨૨માં શ્રી છોટાલાલ કાપડિયાએ 'શ્રી મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળી' શ્રી આપુલાલ નાયકને વેચી દીધી.

ગુજરાતમાં અમદાવાદમાં પણ ગુજરાતી રંગભૂમિના પગરણ મંડાયાં હતાં. પાટણનિવાસી શ્રી કેશવલાલ શિવરામ અધ્યાપકે પોતાના મિત્રોના સહકારથી નગરશેઠના વંડામાં વિક્રમ સંવત ૧૯૪૪ની વસંત-પંચમીએ પોતાની નાટ્યસંસ્થાની સ્થાપના કરી 'સંગીત લીલાવતી' ભજવ્યું. અમદાવાદના સંસ્કૃત શિક્ષક શ્રી ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજી ઝવેરીને નાટકમાં રસ પડ્યો એટલે ઇસ્વીસન ૧૮૮૯માં એ ભાગીદાર તરીકે જોડાયા. 'શ્રી દેશી નાટક સમાજ' અતિતત્વમાં આવી. અગાઉ સાજમાં સારંગીનો ઉપયોગ થતો હતો હાર્મોનિયમ હાખલ થયું. પેટી માસ્તર શ્રી ફુલ્લજી નાયક હતા. શ્રી નિર્ભયશંકર મંજારામ વ્યાસે દિગ્દર્શન સંભાળ્યું. આનંદભુવન ચિયેટર બંધાવ્યું. શ્રી ધેવાભાઈ દોલતરામ દલાલ જોડાયા. 'અશ્રુમતિ' નાટકમાં ગુજરાતી ગરબાને સ્થાન આપ્યું. ગરબા શ્રી ડાહ્યાભાઈના નાટકોનું મુખ્ય આકર્ષણ થઈ પડ્યું. ઇસ્વીસન ૧૮૯૮માં શ્રી દેશી નાટક સમાજે અમદાવાદમાં પોતાનું શ્રી શાન્તિભુવન ચિયેટર બંધાવ્યું. મુંબઈમાં ઝવેરી ચિયેટર બેઠું કયું. શ્રી દેશી નાટક સમાજના દરેક નાટકમાં શ્રી હરગોવિન્દદાસ મોતીરામ નાયક નાયકની ભૂમિકા ભજવતા અને માસ્તર હિંમત કાળી મીર નાયિકા બનતાં. શ્રી મોતીલાલ એચરદાસ નંદવાણા ખસનાયકની ભૂમિકા ભજવતા. શ્રી દેશી નાટક સમાજે ધર્મ-નીતિ વિષયક નાટકો ભજવવાનો પરવાનો રાખ્યો હતો. કંપનીઆના મહાદુષ્કાળમાં કંપનીએ લાખ રૂપિયાનું દાન કર્યું હતું. ઇસ્વીસન ૧૯૦૩ માં શ્રી દેશી નાટક સમાજ શ્રી ચંદુલાલ દલસુખભાઈ ઝવેરીને વેચી દેવામાં આવી.

મુંબઈની નાટ્ય પ્રવૃત્તિ ધીમે ધીમે ગુજરાતમાં પ્રસરી. એણે સૌરાષ્ટ્રને પણ રંગ સગાઓ. મોરબીના શ્રી વાઘજી ઠાકોરની પ્રેરણાથી અને શેઠ વનેચંદ પોપટભાઈની આર્થિક સહાયથી એમના રાજદુમારના શિક્ષક શ્રી વાઘજી આશારામ ઓઝાએ ઇસ્વીસન ૧૮૭૮ માં શ્રી મોરબી આર્યસુબોધ નાટક મંડળીની સ્થાપના કરી. શ્રી વાઘજીભાઈએ લેખન કાર્ય સંભાળ્યું. એમના ભાઈ શ્રી મૂળજીભાઈએ વ્યવસ્થા માથે લીધી. જાતિના સારા સારા માણસોને ભાગીદાર

બનાવ્યા. બધા જ શ્રી નૃસિંહાચાર્યના શિષ્યો. નાટ્ય વ્યવસાય ઉપદેશનો-બોધ પ્રસારનો પવિત્ર ધર્મ મનાયો. કંપનીમાં પવિત્ર વાતાવરણ જામ્યું. આખો દિવસ પૂજાપાઠ, સંધ્યા-ગાયત્રી ને ગીતા પાઠ આપ્યા કરતાં. બીજા બાજુ નાટકની તૈયારીઓ થતી. વિક્રમ સંવત ૧૯૩૦ ની સાલમાં પહેલું નાટક 'સીતા સ્વયંવર' ભજવવાયું. પ્રેક્ષક વર્ગમાં ધાર્મિક વાતાવરણ ફેલાયું. 'ભર્તૃહરિ' નાટકે કંપનીની સુરત ફેરવી નાખી. કીર્તિ ને કલ્પદાર એમના પગ ચૂમવા લાગ્યા. શ્રી વાઘજીભાઈના ધાર્મિક અને ઐતિહાસીક નાટકોમાં વિવિધતા, રસ સમૃદ્ધિ ને સુંદર પકડ હતો. નીતિમત્તાનું ધોરણ ઘણું જ ઉચું હતું. અસ્વીકતાનું નામોનિશાન નહોતું. પંદરેક નાટકો લખાયાં. શ્રી વાઘજીભાઈની જાતિ દેખરેખ નીચે ભજવાયાં. પ્રજા પર સારી છાપ પડી. લોકમાનસ ઉત્તરોત્તર નાટ્યાભિમુખ થયું.

* * * શ્રી ચંદુલાલ દલસુખરામ ઝવેરીએ નડિયાદના શ્રી જયપ્રસાદ મોહનલાલ કંથારિયા, ઉમતાના શ્રી મૂળજી ખુશાલ નાયક, દીંખાના શ્રી લાલજી નંદા વગેરેના સહકારથી શ્રી દેશી નાટક સમાજનું નાવ આગળ લંકાયું. શ્રી મોતીલાલ એચરદાસ નંદવાણા દિગ્દર્શક બન્યા. સંસ્કૃત સાહિત્યના પરમ ઉપાસક શ્રી છોટાલાલ રૂખદેવ શર્માને કવિ-પદે સ્થાપ્યા. ઇસ્વીસન ૧૯૦૪માં કંપની કરાંચી ગઈ. શ્રી નંદુભાઈ કાળજીભાઈ ત્યાં તાર ઓફિસમાં કામ કરતા. એ કંપનીમાં રસ લેવા માંડ્યા અને ધીમે ધીમે એના વ્યવસ્થાપક બન્યા. પછી લાવનગર અને સુરત થઈ, કંપની મુંબઈ ગઈ. સાક્ષર શ્રી મણીશંકર રતનજી ભટ્ટ રચિત 'જલીમ ટુલીઆ' વડોદરામાં ભજવવાયું. 'સતી કોપટી' અને 'સન્યાસી' ખૂબ જ લોકપ્રીય થયાં. 'સતી દમયંતી' માં શ્રી મણિલાલ પાગલે ગાંડા રાગની ભૂમિકા ભજવી. ઇસ્વીસન ૧૯૧૧-માં શ્રી દેશી નાટક સમાજે સુરતની શ્રી સુંદર વિલાસ નાટક મંડળી ખરીદી લીધી. શ્રી મૂળચંદ વરસલ નાયક, શ્રી પ્રાણસુખ હરિશ્ચંદ્ર નાયક ને માસ્તર કાસમ જોડાયા. પ્રથમ શ્રી લાણુપ્રસાદ તથા માસ્તર હિંમતની જોડી અને પછી શ્રી દાદુ અને હિંમતની જોડી ખ્યાતનામ બની ગઈ. શ્રી પોપટલાલ કેસરસીંગ શેઠ વ્યવસ્થાપક બન્યાં. ઇસ્વીસન ૧૯૨૩માં કંપની શ્રી હરગોવિન્દદાસ જોડાભાઈ શાહે ખરીદી લીધી.

શ્રી વાઘજીભાઈના અવસાન પછી શ્રી મોરબી આર્ય સુબોધ નાટક કંપનીનું સુકાન શ્રી મૂળજીભાઈએ સંભાળ્યું. ઇસ્વીસન ૧૯૦૬માં શ્રી મૂળજીભાઈ નડિયાદના કવિ-ચિત્રકાર શ્રી ફૂલચંદભાઈ ઝવેરદાસ શાહના સંપર્કમાં આવ્યા. તેમનું 'મહારાત્રી અનસુયા' ભારે સફળતાને વધુ. બીજું 'સુકન્યા સાવિત્રી' પણ સારો લોકાદર પામ્યું. ત્યારપછી શ્રી મોરબી આર્ય સુબોધ નાટક મંડળીમાં નડિયાદના રસકવિ શ્રી રઘુનાથ ત્રિભુવનદાસ અબાભટ્ટનો સિતારો ચમક્યો. તેમનો નાટ્યપ્રયોગ 'બુદ્ધદેવ' ખૂબ જ આકર્ષણ જમાવી ગયો. કવિશ્રી ન્હાનાલાલના 'જ્યા જ્યન્ત ની ઘાટીનું' 'શૃંગી ઋષિ' પણ સારો લોકાદર પામ્યું. ઇસ્વીસન ૧૯૧૬માં શ્રી મૂળજીભાઈનું અવસાન થયું ત્યારે કંપની કીર્તિ અને કલ્પદારની પરિમીમાં પહોંચી હતી.

શ્રી મોરબી આર્ય સુબોધ નાટક મંડળીના નરો શ્રી ત્રંચકલાલ દેવશંકર રાવલ ને શ્રી ત્રંચકલાલ રામચંદ્ર ત્રવાડીએ શ્રી લવજીભાઈ

મયાશંકર ત્રિવેદી ને શ્રી 'દુર્લભરામનો સહકાર સાધી ધરવીસન ૧૮૮૪માં શ્રી વાંકાનેર આર્થ હિત વર્ધક નાટક મંડળીની સ્થાપના કરી. શ્રી ત્રંબકલાલ રાવલ એના સંચાલક, શ્રી ત્રંબકલાલ ત્રવાડી મુખ્ય અભિનેતા. કંપનીના કવિશ્રી નથુરામ સુંદરજી શુક્લ. શ્રી ત્રંબકલાલ ત્રવાડી દરેક ખેલમાં નાયકની ભૂમિકા ભજવતા. નાવિકાની ભૂમિકા જુદા જુદા નટો કરતા. શ્રી નથુરામે વીસેક નાટકોની રચના કરી. તેમાં 'નરસિંહ મહેતા' ખુબ પ્રખ્યાત થયું. ધરવીસન ૧૯૦૯ના મે મહિનામાં ત્રંબકલાલજીઓની ભાગીદારી છુટી થઈ.

શ્રી ત્રંબકલાલ રામચંદ્ર ત્રવાડીએ પોતાના ભાગમાં આવેલા વાંકાનેર થિયેટરમાં 'શ્રી વાંકાનેર નૃસિંહ નૌતમ નાટક સમાજ' નામે નવી સંસ્થા શરૂ કરી. અમદાવાદના સાઠોદરા નાગર શ્રી પ્યારેલાલ વિદ્યારામ મહેતાને મેનેજર નીમ્યા. કવિશ્રી નથુરામના 'ભક્તિવિભવ' થી પ્રારંભ કર્યો. પછી 'ગિરવમંગલ' ઉર્ફે 'સુરદાસ' ભજવતા મહિલા પુરતકાલયના લાભાર્થી રજુ થયું. કવિ-ગિતકાર શ્રી કુલચંદ્રભાઈનું 'મહાભવેતા દાદબરી' ખુબ જ લોકપ્રિય થયું. ધરવીસન ૧૯૧૭માં ભાવનગરના શ્રી વિદ્યદાસ હેમજીએ કંપની ખરીદી લીધી.

શ્રી દેશી નાટક સમાજમાં ધરવીસન ૧૮૯૫ થી ૧૯૦૨ સુધી મેનેજર ને દિગ્દર્શક તરીકે કામ બજાવી ચુકેલા શ્રી યેજાભાઈ દોલતરામ દલાલે ધરવીસન ૧૯૦૩માં પોતાની શ્રી દેશી નાટક સમાજ સિમિટેડ નામની નવી સંસ્થા શરૂ કરી. રંગભૂમિના ધંધામાં આ પહેલું જ સિમિટેડ સાહસ. શ્રી નારાયણ ભટ્ટના 'રમાદેવી' નાટકથી એનો આરંભ થયો. શ્રી મોતીલાલ ભટ્ટે 'વસંતસેના' આપ્યું ને મશહૂર નટ શ્રી સીમનલાલ આદશાલ રંગમંચ પર આવ્યા. શ્રી નસિનકાન્ત નરસિંહરાવ દિવેડીઆએ વરુજામાં લખ્યું. શ્રી જયંતિલાલ મણિલાલ મહેતા, શ્રી રણછોડલાલ મહાસુખરામ, શ્રી મનસુખરામ ત્રિવેદી વગેરેએ નાટકો લખ્યાં. ખ્યાતનામ નટ શ્રી લાલજી નદાનો રંગમંચ પર પ્રવેશ થયો. ગ્વણીના નટ કાસમ મીર પણ આવ્યા. વડોદરા ગુજરાતી શ્રી પ્રભુલાલનાં 'વીર કુણસે' કંપનીની માસિક આવક રૂપિયા પચ્ચીસ હત્તરે પહોંચાડી. પછી આવ્યો 'અરુણોદય' ને એણે કંપનીની માસિક આવક પીરનાડીશ હત્તર રૂપિયા સુધી પહોંચાડી. શ્રી રઘુનાથ, શ્રી પ્રભુલાલ ને શ્રી મણીલાલ 'પાગલ' એક સાથે મળી નાટકો તૈયાર કરતાં. શ્રી રઘુનાથ ગીતો લખતા, શ્રી પ્રભુલાલ નાટકો લખતા ને શ્રી મણિલાલ 'પાગલ' કોમીક વિભાગ સંભાળતા. શ્રી મૂળચંદ મામા, શ્રી અશરફખાન ને ખાસ્તર ત્રિકમ જેવા ખ્યાતનામ દલાકારો હતા. એમનો 'માલવપતિ મુન્ન' નાટ્ય પ્રયોગ તો પચ્ચીસ સો વાર ભજવાયો. પ્રભુલાલે એતિહાસિક નાટકોની હારમાળા લખી, તેમાં 'સિરાજુદ્દોલા' ને 'શાહિયાદન' ખુબ ઉચકાયા. શ્રી અશરફખાન ને ખાસ્તર ત્રિકમની જોડી કમાવ કરી ગઈ.

આમ અગાઉ એક કે વધારે વ્યક્તિઓએ સ્થાપેલી નાટ્યમંડળીઓની ભાવમાત્રા હતા. એક નાટ્યમંડળીને તેનો એક કવિ એવી પ્રજ્ઞાસી હતી. કાં તો સ્થાપકો ગતે જ કવિ-નાટ્યકાર હતાં કાં તો કવિ-નાટ્યકારોને ગિરદાવતા, ઉચ્ચકોદિતા દલાકારો પેદા કરતા. પ્રત્યેક નાટ્યમંડળીના મુખ્ય પાત્રો પણ નક્કી હતાં. તેમને પ્રાચીન કે પૌરાણિક ભાવનાનાં નાટકો રજૂ કરવાની રીત અનુકૂળ હતી. એ

નાટકોનો સમ હતો ચાન્તરસ. ઠરેલ ને કાવકાપણું એનાં ગુણો પ્રેક્ષક માત્રની ચામડી તીચે પ્રવેશી શકે એવું એ નાટક હતું. બધું જ આત્મીય લાગતું.

હવે નાટક કંપનીનો યુગ અસ્ત પામ્યો. કવિઓ ને નાટકનો યુગ ઉદય પામ્યો. અગાઉ નાટ્ય કંપનીઓની પ્રતિભા હતી. હવે કવિઓ અને દલાકારોની પ્રતિભા પર નાટકો નક્કા લાગ્યાં. નાટકો વ્યવસ્થિત થયાં. આઠ-દશ પ્રવેશના ત્રણ અંકો ભજવવા એવી પ્રજ્ઞાસિકા રહે બની, નાટ્ય સંસ્થાઓની સંખ્યા વધી. હરીફાઈ બની. પ્રેક્ષકોને આંજવા એક એકથી ચડિયાતી સીનસીનેરી રજૂ થવા લાગી. પ્રત્યેક અંકને છોડે પ્રેક્ષકોને ખુરશીમાં બેસા કરી દે એવા અનોખા દરો કે ટ્રીક-સીનો અજભાવવાની પ્રયાઓ પડી ગઈ.

+ + +

શ્રી બાપુલાલે શ્રી ભાઈશંકર એમ. ભટ્ટને મેનેજર બતાવ્યા. વ્યવહારુ ને કરકસરની નીતિ અપનાવી અમદાવાદમાં જૂના નાટકોનું આકર્ષણ જમાવ્યું. શ્રી સુરજરામ (સ્પેશિયલ સુંદરી), શ્રી જગન રોમિયો ને પ્રાણસુખ નાયક આવ્યા. શ્રી કેશવલાલ કપાતર પણ બેઠાયા. લખ્ધપ્રતિજ સાહિત્યકારો પાસે નાટકો લખાવી રંગભૂમિને ગૌરવાન્વિત કરવા શ્રી બાપુલાલે બીકું ઝડપ્યું. સાક્ષર શ્રી રમણભાઈ નીલકંઠ, શ્રી શયદા, 'નવચેતન' ના તંત્રી શ્રી ચાંપશી ઉર્ફેશી, પ્રાધ્યાપક શ્રી ગજેન્દ્રશંકર વાઘશંકર પંડ્યા જેવા લખકોનો સાથ મેળવ્યો. કોમિકમાં જગન રોમિયો અને પ્રાણસુખ નાયકની જોડી તાજગ અમદાવાદ થેલું બન્યું. સાહિત્ય પરિષદ મળી ત્યારે કંપનીએ 'રત્ન-ભામા' ભજવ્યું. છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તો શ્રી જેવ નાં એ પોતે બોલાવી. શ્રી મદનમોહન માલવિયા અને કવિરવ રવિનાથ ટાગોરે હાજરી આપી. ધરવીસન ૧૯૨૫માં એ કુટુંબની નાચપ્રવૃત્તિ પર પડેલા પડ્યો.

શ્રી વાંકાનેર નૃસિંહ નૌતમ નાટક સમાજના મેનેજર શ્રી પ્યારેલાલ વિદ્યારામ મહેતા ને દિગ્દર્શક શ્રી દીનુભાઈ ચંદુલાલ મહેતા પ ધરવીસન ૧૯૧૨માં શ્રી વિદ્યા વિનોદ નાટક સમાજ શરૂ કરી. શ્રી મોહનલાલ લાલજી ને શ્રી છોટાલાલ માણેકલાલ નાયકે મુખ્ય ભૂમિકાઓ સંભાળી. શ્રી નારાયણ વિસનજી ઠંકુરના 'માયામોહિની' નાટકથી પ્રારંભ કર્યો. શ્રી મણિલાલ પાગલે 'માનવી પ્રપંચ' લખી આપ્યું. કવિ-ચિત્રકાર શ્રી કુલચંદ્રભાઈએ પોતાના ત્રણ ત્રણ ખ્યાતનામ નાટકો 'માલતી માધવ', 'મુદ્રાપ્રતાપ' ને 'શુકદેવજી' લખી આપી કંપનીને તારી દીધી. કંપની સ્પેશિયલ ટ્રેઇન રિઝર્વ કરાવી દર્શાવી ગઈ. શ્રી ભોગીલાલ કાળીદાસ ભોજક રંગમંચ પર આવ્યા. વિવિધ લેખકોના પચ્ચીસેક નાટકો રજૂ કરી કંપની ધરવીસન ૧૯૨૫ના અરસામાં સમેટાઈ ગઈ.

શ્રી દેશી નાટક સમાજના મશહૂર નટ શ્રી મોતીલાલ જેયર નંદલાલ મેનેજર શ્રી નકુભાઈ કાલુભાઈ ને એક શ્રી અખંડુલ કરીમ દયુમઅલી પિત્તળવાળાએ એમ. એન. પિત્તળવાળા એન્ડ કંપની બતાવી શ્રી આર્થ નીતિ દર્શક નાટક સમાજ સ્થાપી. હુકં સમયમાં ભાગીદારી છૂટી થઈ. શ્રી પિત્તળવાળાએ મૂળ કંપની ચાલુ રાખી.

શ્રી મોતીલાલ જેયર નંદલાલજીએ શ્રી આર્થ નાટ્ય સમાજ ઉભી કરી. શ્રી નારાયણ વિસનજી ઠંકુરને કવિપદે સ્થાપ્યા. એક પછી એક એમના સાંત નાટકો રજૂ કર્યાં. શ્રી દેશી નાટક સમાજ સાથે

ભારે હરીકાષ્ટ ચાલી. શ્રી મોતીલાલના અવસાન સાથે કંપની વિલીન થઇ.

શ્રી નંદુભાઈ કાળુભાઈ શાહે ગુજરાતી સાહિત્યની મશહૂર નવલ-કથા રંગમંચ પર રજૂ કરી. શ્રી આર્ય નૈતિક નાટક સમાજ સ્થાપી ને જમાવી. કવિ રઘુનાથ અલ્લભટે 'સૂર્યકુમારી' નાટક આપી કંપ-નિમાં ચેતન રેડયું. શ્રી વિભાકર, પ્રાધ્યાપક શ્રી ખુશાલ તલકશી શાહ, શ્રી હરિહર દિવાના, શ્રી નારાયણ દકકર જેવા શ્રી નંદુભાઈના મીઠા સ્વાભાવથી આકર્ષાઈ આવ્યા. શ્રી મણિલાલ 'પાગલ' નું 'રા' માંડલિક' ખૂબ જ વખણાયું. શ્રી નંદુભાઈએ 'શ્રીમતિ મંજરી' માં ભારતર કૃષીરતે આમેજ કર્યો. 'રાજ સંભાળ' માં શ્રી નંદુભાઈ સાચુદ્ધા યોડાને રંગ પર લઈ આવ્યા. પરંતુ શ્રી પ્રભુલાલ દિવેદી-નું 'એક અળખા' શિરમોર નીવડયું. શ્રી મોહનલાલ ને મુનિબાઈની નેટીએ એને અનેક રીતે રમરણીય બનાવી દીધું.

શ્રી ચંદુલાલ હરગોવિંદલાલ શાહ ને શ્રી વાડીલાલ હરગોવિંદલાલ શાહે શ્રી નંદુભાઈના પરિચયથી સુરતમાં શ્રી લક્ષ્મીકાંત નાટક સમાજ શરૂ કરી. ઈસ્વીસન ૧૯૧૮માં શ્રી પ્રભુલાલ દિવેદીના 'શ્રી શંકરાચાર્ય' થી મંજળ પ્રારંભ કર્યો. શ્રી મોહન મારવાડી, શ્રી મુન્નીવાઈ, શ્રી અમ્બુલ રહેમાન કાળુશી રંગમંચ પર આવ્યા. શ્રી ભગવાનલાલ ને શ્રી અશરફખાને રંગમંચ પર સંગીતની મહેફિલો આપી અનેક આકર્ષક નાટકોની સખવટ કરી. શ્રી મુંયજ ગુજરાતી નાટક મંડળી ઈસ્વીસન ૧૯૪૭માં સમેટાઈ ગઈ.

'એક અળખા' પછી શ્રી પ્રભુલાલ અને શ્રી મૂળચંદમામાએ શ્રી લક્ષ્મીકાંત નાટક સમાજ છોડી, શ્રી પ્રભુલાલ શ્રી દેશી નાટક સમાજને ડાળે બેસી ત્યાં રિયર થયા પણ શ્રી રઘુનાથ અલ્લભટે શ્રી લક્ષ્મીકાંત નાટક સમાજનો સાથ ન છોડ્યો. શ્રી જીવજીલાલ અલ્લભટ મળી ગયા. શ્રી વૈરાડી પણ આવ્યા. શ્રી પાગલને પણ સાથે લાવ્યા. 'અખતશત્રુ', 'યુગપ્રભાવ', 'સજ્જન કોણ?' જેવાં નાટકો ભજવાયાં. પરંતુ ઈસ્વીસન ૧૯૩૮માં કંપની બંધ થઈ.

શ્રી ચંદ્રલાલ કવેરીના બળે નિષ્કળ પ્રયાસ પછી શ્રી પ્રાણજીવન ગાંધીએ શ્રી લક્ષ્મીકાંત નાટક સમાજમાં નવું લોહી રેણું. શ્રી પરમાનંદ ત્રાપજકરના 'વીરપસંતી' નાટકે સિનેમા ટાર્મિનું સંગીત રજૂ કર્યું. ભારતર ચોનકર રામખારી ને દિલ્લ તારિકા સંખ્યા જેવાં પાંચ સાથે કવિ-ચિત્રકારનું 'વિશ્વધર્મ' ભજવ્યું. શ્રી પ્રફુલ્લ દેસાઈ ને શ્રી બાલુ-ભાઈ યોગાએ પણ નાટકો આપ્યાં. પરંતુ ઈસ્વીસન ૧૯૪૭માં એનો પણ અસ્ત થયો.

શ્રી આર્ય નૈતિક નાટક સમાજે પરમાનંદ ત્રાપજકરના રણગર્ના નાટકથી જમાવટ કરી પણ અસહકારની ચળવળથી મુંઝવેનું વાતાવરણ ડામાડોળ બન્યું. અમદાવાદમાં શ્રી આર્ય નૈતિક સમાજે નવી રોનક બતાવી. ભારતર શનિ, શ્રી મૂળજી ખુશાલ, શ્રી મોહન જૂનિયર વગેરે કલાકારોએ શ્રી જીવજીલાલ અલ્લભટ, શ્રી મણિલાલ પાગલ ને શ્રી નંદલાલ નંદુભાઈ શાહના નાટકો રજૂ કર્યા. ઈસ્વીસન ૧૯૪૨માં કંપની બંધ પડી.

ખંભાતના સાપ્તિક સજ્જન શ્રી હરગોવિંદલાલ જેઠાભાઈ શાહે વ્યાપારી ખરીદ સાથે નાટ્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો. એક પણ પૈસાની મૂડી વગર એમણે નાટક કંપનીની માલિકી વહોરી લીધી. વ્યવહાર ને વ્યાપારની સુદક્ષતાથી આંટ જમાવી, લાખો રૂપિયા ખર્ચી,

ગુજરાતી જનતાને અનેક નિરનિરાળી નાટ્યકૃતિઓ ભેટ ધરી.

તારીખ ૧૮ ઓક્ટોબર, ૧૯૨૪ની રાત્રે 'દીવાન' નાટકથી એમણે શ્રી દેશી નાટક સમાજનો પ્રારંભ કર્યો. કવિ વૈરાડીએ આપ્યું 'વીરપૂજન'. પછી એમણે શ્રી વિજય નૌતમ નાટક સમાજનાં નાટકો ખરીદી લીધાં. ભારતર કાસમે દિગ્દર્શન સંભાળ્યું. કોમિકમાં શ્રી કેશવલાલ કપાતર ને શ્રી આણંદજી પંજા-કાડીયાવાડી કમુતર-મુંબઈની જનતાને ઘેરું લગાડ્યું. શ્રી વૈરાડીના 'વલ્લભપતિ' એ ગુજરાતના જલ-પ્રલય સહાય માટે ખોતેર હજાર રૂપિયા આપ્યા. પ્રભુલાલનાં 'સત્તાનો મદ' ને 'કીર્તિસ્તંભ' સફળ થયાં હવે સરથાએ લોહમતને માન આપી સ્ત્રી ભુમિકા માટે સ્ત્રીઓને જ રોકવા માંડી. અભિનેત્રી શ્યામાબાઈ 'સોરી સિદ્ધ' માં ચમકી. કંપનીની આવક માંથી કવિઓને હિસ્સો આપવાની પ્રથા અપનાવાઈ. ઇસ્વીસન ૧૯૩૮ માં વિખ્યાત નાટક 'વડીલોને વાંકે' ભજવાયું. મિસ મોતી-બાઈએ સમતાની ભુમિકા કરી.

શ્રી હરગોવિંદલાલના અવસાન પછી શ્રી ઉત્તમલક્ષ્મીબહેને અપૂર્વ દિમ્ત બતાવી. શ્રી મણિભાઈ, શ્રી પ્રભુલાલ ને ભારતર કાસમ જેવાના સંપૂર્ણ સહકારથી સરથાને ટકાવી શહેરની અશાન્તિને લીધે એ અંકી નાટિકાઓ રજુ કરવાની પ્રથા અપનાવી. શ્રી પ્રફુલ્લ દેસાઈ કંપનીની ડુમકે આવ્યા. તારીખ ૯ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૩ના રોજ 'વડી-લોને વાંકે' ભજવી રૂ. ૧૦,૦૦૦ બંગાળ રાહત માટે આપ્યા. કવિ પ્રભુલાલનો પત્ની પ્રવેશ ઇન્જીની શ્રી જયોતીન્દ્ર દેવેના વરદ હરને એકત્રીશ હજાર રૂપિયાની થેલી અર્પણ કરી. ગુજરાતી નાટ્ય શતાબ્દી મહોત્સવ નિમિત્તે તારીખ ૨૮ નવેમ્બર ૧૯૫૨ના રોજ 'શંભુમેળો' નાટિકા રજુ થઈ. અભિનેત્રી સરસ્વતી તથા શાલીની કંપનીમાં બેઠાયા. પ્રથમ નાટ્ય સંમેલન વખતે 'વડીલોને વાંકે' ભજવવામાં આવ્યું. શ્રી પ્રફુલ્લ દેસાઈના 'સંસ્કાર લક્ષ્મી'થી રજુઆત ને સખવટની દૃષ્ટિએ ત્યાં કદમ ઉઠાવવામાં આવ્યાં. સન્નિવેશ યોજના ને પ્રદાશ નિયોજન આકર્ષક ને વારતવિક બનાવવામાં આવ્યાં. ઈસ્વીસન ૧૯૬૪માં કંપ-નીએ પોતાનો અમૃત મહોત્સવ ઉજવ્યો અસારે કવિ ત્રાપજકર અને શ્રી નંદલાલના નાટકો ભજવાય છે. શ્રી નંદલાલભાઈના 'પૈસો બોલે છે' નાટકે ખૂબ આકર્ષણ જમાવ્યું છે.

આમ ગુજરાતના નટયર્ગે તથા નાટકની રજૂઆત કરનારાઓએ ભારે સાહસો કર્યાં. ઘણા વિક્ષેપો નોંધાવ્યાં. પચાસ-સાઠ વર્ષ પહેલાનાં હિન્દુસ્તાનમાં કરાંચીથી રંગૂન સુધી વિસ્તરેલા પ્રદેશમાં દંગ કરી દે એ રીતનાં નાટકો ભજવી બતાવ્યાં. રંગભૂમિ પર ગુજરાતી ભાષામાં વૈવિધ્યપૂર્વક રજૂઆત કરી.

રંગભૂમિ પરની રજૂઆતની કમળા અનેક પ્રકારની યાંત્રિક કરામતોથી માંડી, ગીત બાંધણી, પડકા ચિતરામણ ને તખ્ત સખવટ આપી છે.

એ મસ્તી મજાનો, રોનક રોશનીનો એ વારી દિગ્ધિવારોનો ને ખુમારી-ખુવારીનો કડીયદ દનિલાસ કોણ લખી શકશે? એ માટે કલમ હશે તો દષ્ટિ નહિ હોય. ગિયર હશે તો દિલસોજી નહિ હોય; એ ચારેય હશે તો પછા પોપડામાંથી સવિસ્તાર સળંગ એ રોમાંચક ઇમારત ઊભી કરી, અને તે વખતના કમક લપકે મદદા રંગીલી આંખ નહિ હોય. એ બધું ય મળી શકશે ત્યારે જ્યાં જ્યાં આ રંગ-મેળો જમ્યો હતો, જમતો હતો, એ દશ-બાર જગાના નામે-નિશાન રહ્યાં નહિ હોય.

ગુર્જરી નાટ્યકલા—એક નજર

—શ્રી મહેન્દ્ર દવે

આશરે ઇ. સ. ૧૮૫૩ થી ૧૮૭૮ સુધીનો ગુર્જર નાટ્યકલાનો પ્રારંભિક ઇતિહાસ પારસીઓની આબુખાબુ રહેલ છે, ગુર્જર રંગભૂમિના સાચા પ્રણેતાઓ પારસી છે. અને પારસીઓથી જ ગુર્જર રંગભૂમિનો પ્રારંભ થયેલ છે. ગુર્જર રંગભૂમિના આ પવિત્ર પુરોષોને આ તકે સ્નેહાંજલિ અર્પીને બાદમાં આપણે શુદ્ધ ગુર્જર રંગભૂમિના પિતામહો શ્રી મૂળજી આશારામ અને રરછોડરાય ઉદયરામનું સ્મરણ કરીએ. પારસી રંગભૂમિના આ અમર સતો છે. શ્રી ખુરશેદજી બાલીલાલ, કુંવરજી નાજર, દાદાભાઈ થુથી, કાવ-સજી ખટાઉ, સોરાબજી ઓગરા, જમશેદજી માદન, ખુરશેદજી, ચિનાઈ, મહેરબાઈ, કેમુશર કાજરાજી, દાદાભાઈ પટેલ તથા અનેક...

ગુજરાતના નાટ્યકારો અને ગીતકારોનો ઇતિહાસ તપાસીએ તો કહીશું તો નાટકો અને ગીતો આજે ગુર્જર રંગભૂમિમાં લગભગ ભૂતકાળ જેવાં બની ગયા છે, આજે ગુજરાતમાં આંગણીને વેદે ગણાય તેટલા જ નાટ્યકારો છે અને તેનાં નાટકો પણ માંડમાંડ ભજવાય છે. જ્યારે ગીત વિશે તો માન એટલું જ કે, ગીત હોય તો ગીતકાર સંભવી શકે ને! આજે તો ભારતનાટ્ય શાસ્ત્રને આપણે નેવે મૂકી દીધું છે અને નાટકો જેમ નદીશૂન્ય હોય છે તેમ ગીત શૂન્ય પડ્યું હોય છે જ. વૈત્તિક સંસ્થાઓ હજી ગીતો રાખે છે પરંતુ અવૈત્તિક સંસ્થાઓ ગીત-સંગીતની ભારે ઉપેક્ષા કરી રહી છે. પહેલાં વાસ્તવિકતાના અચળા હેઠળ જ્યારે શાસ્ત્રો ગીત-સંગીતને નાટકનું અવિભાજ્ય અંગ માને છે. ભૂતકાલિન રંગભૂમિમાં એક એક નાટકમાં ૫૦-૫૦ ગીતો આવતા અને તે પણ સાહિત્યિક શ્રેણીમાં સ્થાન પામનારા ગીતો. અને આજે? નથી ગીતો, નથી ગીતકાર અને નથી એ રંગગીતોની રંગ મહેફીઝ. કદાચ તેથી જ ગુર્જર રંગભૂમિના રંગીલા એક જ નાટ્ય કવિ “મનસ્વી પ્રાંતિજ્ઞાના” એ તા. ૨૪-૬-૧૯૬૫ના રોજ આ (રંગ) ભૂમિ પરથી ચિરવિદાય લીધી હતી. રાજકોટના નાનુભાઈ ખંભાયાતએ પણ કંઈક એવા જ વિદાય લીધી. હવે રહ્યા માત્ર રંગભૂમિના નિવૃત્ત આલંગીતકાર શ્રી રસકવિ રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટ કે જેઓ આજે એ રાહે નડીયાદમાં જીવન સાંપકાળ વ્યતિત કરી રહ્યા છે કે, “જે કોઈ ગીતકાર રસકવિ પાકે તો ?” પરંતુ વર્તમાન કાળે તો રંગલેખન ખરેખર ભૂતકાળ જ બની રહ્યું છે. તેથી જ કદાચ મુગ્ધવાસી કલાકારો અનુવાદિયા નાટકો તરફ દોડી રહ્યા છે, જ્યારે ગુજરાતના વયોવૃદ્ધ નિવૃત્ત નાટ્યકારો શ્રી જી. એ. વૈશાલી, ત્રાપજીકર, ગજેન્દ્રશંકર પંજા વિગેરેના નાટકો કોઈ માંગવા પણ જતું નથી. અરે! તેઓ જીવે છે, પરંતુ તેની કેટલાંકને ખજર પણ નથી!

૨૧. જામનના વણમજાપેત્ર અનેક નાટકો હજી પણ તેમના પુત્ર શ્રી નગીનબાઈ પાસે તેમના તેમ જ પડ્યા છે, પરંતુ આ સત્ય બિનાથી

કોઈ વાકેફ જ નથી, તેમજ નાટ્ય લેખનના આદ્યપિતા વાલજી આશારામ, ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજી “નવીન”, રણછોડરાય ઉદયરામ કુલચંદ શાહ, મહારાણી શંકર શર્મા, બેરિસ્ટર નૃસિંહ વિલાકર, નારણજી વિસનજી ડક્કર, હરિહર દિવાના, શ્રીકાન્ત, કૃષ્ણદાસ શ્રીધર-રાણી, નરબેરામ શુક્લ, દોલતરામ પંજા પ્રફુલ્લ દેસાઈ, અદિમર્જ્યાન, નાનાલાલ દલપતરામ, જમજીવન કા. પાંડે, જીવનલાલ બ્રહ્મભટ્ટ, શયદા, નથુરામ શુક્લ, મૂળશંકર મૂળાણી તથા સંસ્કૃત નાટ્યકાર મહામહોપાધ્યાય શ્રી શંકરલાલ શાસ્ત્રી જેવા ભૂતકાલિન નાટ્યકારોના સેંકડો નાટકો મહારીને અથવા જમાનાને અનુરૂપ બનાવીને ભજનીય બનાવી શકાય તેવાં છે. માત્ર પ્રભુલાલ દિવેદી અને મણિલાલ “પાગલ”ના નાટકો, ભારતવર્ષની વચમાં અંગ્રેઝ એવી સંસ્થા “શ્રી દેશી નાટક સમાજ” ભજવતી રહે છે. અને તેથી જ આજે આપણી પાસે નાટકોની સમૃદ્ધિ ભૂતકાળ જેટલી નથી, વળી નાટ્યકારને આજે તેમાં નાટકના પૈસા પણ જોઈએ તેટલાં મળતા નથી. જ્યારે ભુતકાળના સુવર્ણકાળની વાત જ ન્યારી હતી. નાટ્યકાર પાગલ મેન્ડ્રા હજાર રૂપિયા તો માસિક પાસેથી માત્ર નાટક લખી આપવાના વચનના જ લેતા, ખીજા તો અવગ. આજે પરિસ્થિતિ કંઈક જુદી જ છે. બે-ચાર નાટકો લખનાર આજે ગુજરાતમાં ગામેગામ છે. પરંતુ ઐતિહાસિક રીતે નોંધપાત્ર બધાં નથી. છતાં કેટલાંક વર્તમાન-કાળના કેટલાંક અવિસ્મરણીય નામો આ રહ્યા—

પ્રલસનોના બેતાજ બાદશાહ દામુ સાંગાણી, ‘પ્રિત પિયુ ને પાનેતર’ જેવાં વિક્રમ સર્જક નાટકના લેખક શ્રી વિનોદ બની, ક્રાંતિકારી નાટ્યકાર શ્રી ચિમનલાલ ત્રિવેદી, ‘દેશી’વાળા નંદલાલ નકુભાઈ શાહ, ભૂલ્યો ‘દેશી’વાળા નહીં પરંતુ “પૈસો બોલે છે” વાળો, રશિયા સુધી જેમના નાટકો ભજવાય છે તે પ્રાગજી ડોસા, લેખક અભિનેતા શ્રી મધુકર રાંદેરીયા, કલકત્તાવાસી શ્રી શિવકુમાર જેથી, સુરતી શ્રી બલદેવ મોત્રિયા, અમદાવાદી શ્રી જયંતિ દલાલ, સારંગ બારોટ, બાદરાયણ, આ કાળના અતિ સફળ સર્જન “પતાની જોડ”વાળા શ્રી પ્રમોદ જેથી, નરહરિ દવે નિરંજન દેસાઈ, વસંત કારીયા, ગુલાબદાસ ઓઠર, બહેનો માટેના નાટકોમાં આશીર્વાદરૂપ રંભાબેન ગાંધી, “ગુડબીલનો ઘડો” જયંતિ પટેલ, લોક નાટ્યકાર કાંતિલાલ મહેતા, કિશોર વેદ, ગોવિંદરામ બાસ, વળુભાઈ ટાંક, રામજીભાઈ વાણીયા, ગુણવંત જેથી, રમેશ મહેતા, અનિલ મહેતા, રતિલાલ ઉપાધ્યાય, સાહુલુદ્દિન રાઠોડ, ઇન્દુલાલ—સુરેશભાઈ ગાંધી, કણ્વરી ઠાકોર શ્રી ચંદ્રસિંહ એફ. પરમાર દુર્ગશ શુક્લ, તેજસિંહ ઉદેશી, જગદીશ શાહ વિગેરે આજે ગુર્જર રંગભૂમિ પર અનેક પ્રખ્યાત અને સમાજને અનુરૂપ નાટ્યકૃતિઓ આપી રહ્યા છે. પરંતુ પેલા “C. C.”ની તો વાન જ ન્યારી. તે

તો નાટકો ભજવે, નાટકો લખે, વિવેચન લખે, પરદેશી રંગભૂમિનો ઇતિહાસ આપણને આપે, ‘Theatre movement’ કરે, ગુર્જર રંગભૂમિ ઉપર ૧૫૭ પાત્રોવાળું ‘આગગાડી’ જેવું નાટક પણ રજૂ કરે અને C. C. કહો તો ચંદ્રવદન ચીમનલાલ મહેતામાંથી આપ્તજન પણ બની જાય. અરે! તેથી જ તો આજે તે ‘પદ્મશ્રી’ બનેલ છે ને? વળી ર. વ. દેસાઈ, ક. મા. મુનશી જેવાં થોડા સાહિત્યકારોએ પણ આ ‘અટપટા’ અને ‘ભગીરથ’ એવાં નાટ્ય-લેખનમાં પ્રયાણ આદરેલ હતું. પરંતુ તેમના નાટકો પડદા કરતાં પૌર્ણીમાં સારા લાગે તેમ છે.

(૧) ઇતિહાસકારો : ગુર્જર રંગભૂમિનો ઇતિહાસ લખવાના છૂટા છવાયા તો અનેક યત્નો-પ્રયત્નો થયા છે. અનેક લેખો પણ પ્રકાશિત થયેલ છે. “રંગભૂમિ” નાટક વિગેરે મેગેઝીનો પણ ભૂતકાળમાં પ્રકાશિત થયેલ હતા. પરંતુ અધ્યામાં મુંબઈના “ગુજરાતી નાટ્ય”નો પ્રયાસ સર્વોત્તમ છે. તેના પ્રણેતાઓ સ્વ. ડો. ડી. જી. વ્યાસ, જયંતિલાલ ત્રિવેદી, પ્રાગજી ડોસા, મધુકર રાંદેરીયા, પદ્મકુમાર જોષી, દેના બેઠવાળા પ્રાણુલાલ દેવકરણ નાજી વિ.એ આપણી ભૂતકાલિન રંગભૂમિનો ઇતિહાસ ચિતરવામાં પ્રયત્નશીલ જહેમત ઉઠાવી છે. સિવાયના વડોદરાના રમણીકલાલ શ્રીપતરાય દેસાઈ, અમદાવાદના રમણીકલાલ જ્યેષ્ઠ દલાલ, નડિયાદના રસકવિ રઘુનાથ અલ્પભટ્ટ વિ.એ પણ રંગભૂમિના ઇતિહાસની સારી સુશ્રુષા કરી છે. ઉપરાંત જયંતિ દલાલ, ચિત્રપટવાળા ચંદ્રકાન્ત શાહ, તારક ગાંધી, વજ્રલાલ વસાણી, અસગર ભાવનગરી, બટરી કાચવાલા, જીતુભાઈ પ્ર. મહેતા, સ્વ. ડો. રમણીકલાલ યાજ્ઞિક (ઈન્ડિયન થીયેટરવાળા) નવચેતનવાળાં આંપશીભાઈ વી. ઉદેશી વિ. રંગભૂમિના પ્રચારકાર્ય અને ઇતિહાસમાં પત્રોદારા સારી જગૃતિ આણી રહ્યા છે.

ઉપરાંત કેટલાંક તો ગુર્જર રંગભૂમિના જીવંત ઇતિહાસ સજા છે, કે જેમને રંગભૂમિનો કડીબદ્ધ ઇતિહાસ કંઠાય છે. જેવાં કે ધીરેન્દ્ર સોમાણી, જયુભાઈ પાનવાળા, મિજુભાઈ “દવાખાના” વિ.

(૨) દિગ્દર્શકો : અર્ચાચીન શિક્ષણ પદ્ધતિમાં જેમ શિષ્યપરના નિયંત્રણમાં પરિવર્તન આવ્યું છે તેમ કલાકાર પરના દિગ્દર્શકના નિયંત્રણમાં પણ પરિવર્તન આવ્યું છે. ભૂતકાળમાં કોઈ કલાકારે જરાક ભૂલ કરી કે મર્યા સમજવો પડતો. ફલસ્વરૂપ અભિનેતા ખૂબ જ ચીવટપૂર્વક અભિનય કરતા હતા. જો કે વાચિક અભિનયમાં ભૂતકાળમાં ‘બુમ બરાડા’ને લઈને અવાસ્તવિકતા આવી જતી. પરંતુ જો ‘ટેમ્પો’ જમાવવામાં ને દિગ્દર્શકો પ્રેક્ષકો ઉપર કોઈ સંમોહન વિદ્યા જેવો સફળ પ્રયોગ કરતાં અને ‘Climex’ની ખૂબ જ માવજત કરતા રહેતા. તેથી જ તે કાળમાં મૂળચંદ મામા જેવા અંગ્રેક દિગ્દર્શકોને માસિક ૧૦૦૦ રૂપિયા જેટલો પગાર મળતો અને કંપનીમાં અદિતીય સ્થાન લેખાતું. વળી તે કાળના દિગ્દર્શકો સંગીત અને સાહિત્યની પણ સરસ સૂઝ ધરાવતા રહેતા. મુળજી આશારામ, આપાલાલ નાયક, નંદલાલ, શનિ, છોટાલાલ, બિપિન મહેતા, રંગીવદાસ, હરિભાઈ ભટ્ટ, કાસમભાઈ મીર દયાશંકર પંડ્યા, હરિશંકર “કાણિયા” વિ. ભૂતકાળના મહાન દિગ્દર્શકો આજે પણ ગુર્જર ભૂમિપર અમર છે. હરિભાઈ ભટ્ટ તો વળી ગુરુના દરયમાં હાથમાં રહેલ કાચનો આખો ગ્લાસ હાથથી કોપમાં

દબાવી તોડી નાંખતા કે જેને કારણે હાથમાં પાટા પણ બાંધવા પડતાં. આજે યુગ પલટાયો છે. આજે હવે દિગ્દર્શન ક્ષેત્રે આપણે આગળ વધી રહ્યા છીએ. વધુને વધુ વાસ્તવિકતા લાવવા આજના આપણાં દિગ્દર્શકો યત્ન કરી રહ્યા છે. અને તેમાં ધારી સફળતા પણ મળી રહે છે, આવાં સફળ દિગ્દર્શકો તે ‘Int’ વાળાં પ્રવિણ જોષી, મનસુખ જોષી, જયંત ભટ્ટ, કાંતિ મહિયા, ચંદ્રવદન ભટ્ટ, તારક મહેતા, આપાલાલ રાવલ, ચંદ્રકાન્ત સાંગાણી, અજીત શાહ, જયંત કાકર, ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી કચ્છાલાલ, મોહન મર્યાદ, સોરાબજી કેરાવાલા, હતીજાયા, રાધવજીભાઈ જોષી, કનુ ગદવી, મૂળશંકર મહેતા, પ્રતાપ ઓઝા ચં. ચી. મહેતા, ધનસુખલાલ મહેતા, રમણીક ઉપાધ્યાય, જગદીશ શાહ વિજય દત્ત, કિરોઝ આંડીયા, માર્કેડ ભટ્ટ, વજુભાઈ ટાંક તથા નિવૃત્ત-વડીલ અને સરકાર સન્માનીત શ્રી મુળજી ખુશાલ અને લાલજી નંદ.

(૩) પુરૂષ કલાકારો :- આહોહોહો.....મા-ગુર્જરીનો આ વિશાળ સમુદાય મનઃપટ પર આવતાં જ કલ્પન અટકી પડી. શું લખું? શું ન લખું? હજારો કલાકારોમાં-ગુર્જરીની ગોદમાં રમી રહ્યા છે. આમાં કોનો ઉલ્લેખ કરવો અને કોનો ન કરવો? છતાં કેટલાંક એવાં નામો રજૂ કરી શકાય જે વધુને વધુ આમજન પ્રિય હોય. છતાં ચીંથરે બાંધ્યું કોઈ રહી જાય તો તેને આ વાક્યથી રતેલાંજલિ અર્પું છું. કલાકારોની નામાવલિ લખવી હોય તો અભિનયના સમ્રાટ અને ગુર્જર રંગભૂમિના પિતાશ્રી મુળજી આશારામથી જ પ્રારંભ થાય કે જેને પોતાની રંગભૂમિ માટે કેટલું અભિમાન હતું તેનું આજે ગુજરાતના ઘેરઘેર ગવાય છે. ભર્તુહરી બનેલ મુળજી આશારામે ભાવનગરના નરેશને નમતાં કહ્યું હતું કે:-“હું અત્યારે દર લાખ માળવાનો ધણી છું અને તમે તો ખરિયા છો.” આ કિંવદંતી ગુજરાતની કંઈ પેઢી નથી જાણતી. આવો ગુજરાતી રંગભૂમિનો અમરવારસો આજે અર્ચાચીન કલાકારો જાગવી રહ્યા છે, તે ગિના રંગભૂમિના વિકાસ માટે તાની ન કહેવાય. મારો તો એ આત્મવિશ્વાસ છે કે ભારતીય રંગભૂમિનું ભાવિ અવસ્થ પશ્ચિમના ‘ઓડે’ જેવું થવાનું જ. અરે! તેથી જ તો હું “Damoi”માં નાટ્યકલાનો કડીબદ્ધ ઇતિહાસ જાગવી રહ્યો છું. ભૂતકાળના કલાકારોમાં એક પ્રથા પ્રચલિત હતી. તે એ કે, તે કલાકારને જે કોન ભૂમિકામાં ‘Mastery’ મળે તે નામ તેના નામ સાથે તખ્તપુસ તરીકે જોડી દેવામાં આવતું. ઉદાહરણાર્થે જગન “રોમીયો”, લવજીભાઈ “સુરદાસ”, કેશવલાલ “કપાતર”, જયશંકર “સુંદરી”, વિ. આજે જે સોફ્ટપ્રિયતા ચિત્રકલોગતા તારકો બોગવી રહ્યા છે તે જ લોકપ્રિયતા ભૂતકાલિન નાટ્ય અભિનેતાઓ હતા. “સુંદરી” બદલ નકળતા ત્યારે આલોકની તેમને જેવા માટે લાઈન લાગી જતી. અને પડાજોના પહેરા નીચે તેમને બદલ મોકલાતા હતા. મોહનલાલ એ કાળમાં રંગભૂમિના રાજા જેવાં ગણાતા અને તેનો પાક કોન કરી શકતા નહીં. તેની સામે પાત્ર ભજવણીમાં મારટર શનિ જેવાં મહાન કલાકારો પણ પિચાર કરી જતાં હતા. સામેના પાત્રને ‘કવર’ કરવાની અભિનેતાની કુશળતા તે કાળમાં ઘણી વેવા મળતી. સામાજિક દુષણો તો સમાજમાં ચોતરફ પ્રવર્તતા જ હોય. પરંતુ રંગભૂમિમાં પણ તે કાળે શરાય-સામાજ્ય ખરું જ. આપણા મોહનલાલ તો પેટા કવિ પાગલની જેમ શરાબો પહોંતે જ પાણી પીનારા

મોહનલાલના અભિનય અને શરાય બધું જ અન્યેન્ય પૂરક. પરંતુ શરાયની પણ એક સમજ હોય છે જ, એક મસ્તી હોય છે. લાક્ષણિક તેપથે લયડીયા ખાતા હોય, પરંતુ રંગ પર જાય અને દૃશ્ય તથા પ્રેક્ષકાલયને એક નજરે જોઇ લે એટલે જસ, વાચાપર જાણે સસ્ત્રવતી દેવીનો વાસ અને અંગમાં જાણે ખુદ રંગદેવતાનો વાસ. શરાય તો શોધી પણ ન જડે. અને તે કાળનો તેમનો અભિનય એટલે મોટાં મોટાં રાજવીઓ પણ તેમના ચાહક બનતાં. કવિ પાળવતા નાટકોના આ લાક્ષણિકતા તો જાણે માનસ પુત્ર..... જે કે ભુતકાળમાં અભિનયમાં હલનચલન તથા અંગોપાંગનો મરોડ અને મોટી ત્રાડ વધુ ઠેરઠેર દૃષ્ટિગોચર થતાં રહેતાં.

મુખપરના લાવો આજે જેટલાં જિંડા દર્શાવાય છે તેટલાં પ્રમાણમાં નહોતા દર્શાવતા. અથવા કહો કે તે કાળનો નાટકો પણ લગભગ ઐતિહાસિક અને ધાર્મિક રહેતા કે જેમાં એ બધું આવશ્યક પણ હતું જ. ભુત અને વર્તમાનની અભિનય શક્તિનો સુંદર સમન્વય એટલે મુખપરની “દેશી નાટક સમાજ” કે જ્યાં ભુતકાળના ગૌરવવંતા કલાકારો પણ હતા અને વર્તમાન કાલિન કલાકારો પણ અભિનયના ઓજસ પાચરી રહ્યા છે. “દેશી” એટલે ગુજરાતની અભિનયશાળા. આજના ચિત્ર ઉદ્યોગની માનીતી તારિકા સંધ્યા (શાંતારામની શોધ) પણ દેશીની જ બેટ છે. દેશીમાં તેનું કામ જોઈને શાંતારામે તેને ચિત્ર ઉદ્યોગમાં ‘Lift’ આપી. દેશીના કલાકારોનો ઇતિહાસ એ જ લગભગ ગુજરાતના કલાકારોનો ઇતિહાસ છે. કારણ કે ઇ. સ. ૧૮૮૬થી અગણિત કલાકારોની પ્રસાદી તેણે રંગદેવતાને ચરણે ધરી છે. જેમાં કેન્દ્રીય મીર, માસ્ટર ત્રિકમ, મા. રમણ શાલિની, કાસમભાઈ મીર, કચરાલાલ, મોહનલાલ, મા. શનિ, મોતિલાલ નંદરાણા, સર્વકુમાર, રૂપકમલ, મોતીભાઈ, અશરફખાન, મા. વસંત, ચુનીલાલ નાયક, જાલેબર, માધવલાલ નાયક, કુમાર, મા. ભોગીલાલ, ચમન મારવાડી, રામધ્યારી, તથા અનેક. ઉપરાંત ગુર્જર રંગભૂમિના મહત્વના કલાકારોમાં નાનો-મેટો અંબક, લવજીભાઈ “સુરદાસ” મણિભાઈ ભટ્ટ, હરિભાઈ ભટ્ટ. બાપાલાલ નાયક, મુળચંદ્રમા, હરિશંકર “દાણીયા”, મુળજી જુશાલ લાલજી નંદા, માસ્ટર ધુલિયા. અલિદાદન, હરિય રાવલ, જામન તથા અમૃત કેશવ નાયક અને વલ્લભ કેશવ નાયક વિ. મુખ્ય હતા તેમાંજે જેમ મોરબી રંગભૂમિનું તીર્થધામ છે, તેમ ઉત્તર ગુજરાત તો રંગભૂમિનું ઘર છે. મુળજી આશારામે જેમ મોરબીમાં શુદ્ધ વૈતનીક ગુર્જર રંગભૂમિનો પથો નાંખ્યો તેમ ઉત્તર ગુજરાતે ઘેરઘેર કલાકારોને જનભાવ્યાં અને લાંબા મોજક નાયકવર્ગોનો મુખ્ય વ્યવસાય રંગભૂમિજાની ગણ. આજે પણ વૈતનીક કલાકારો શ્રી ચમન ‘ચટુડો’, લક્ષ્મીભાઈકોમીક અનંત વિણ, આંબશીભાઈ નાગડા, વિણુ વ્યાસ, પ્રાણસુખ નાયક, મા. જન્તાલાલ કે જેણે અનેક ગુજરાતી ચિત્રોમાં નાયકપદ સંભાળેલ છે. જગવાનદાસ, તેરસિંહ ઉદેશી ગુજરાત જોડી, મજનલાલ દવે, કનુભાઈ પિના નામો પ્રખ્યાત છે. ઉપરાંત જે ગુર્જર રંગભૂમિની અસલ જમાવટ જોવી હોય તો મુખર્જનગરીના શનિ-રવિના બધાં જ નાટ્યગૃહો જોવા. રંગભૂમિની સાચી પ્રગતિ ત્યાં જોવા મળશે. તમને ઓડવે લાથવેંત જ લાસશે. મુખર્જન જેવાં પંચરંગી શહેરમાં થીયેટરોમાં ગુજરાતી નાટક ભજવાય એટલે ગળજળ ને ? ત્યાંના પ્રસિદ્ધ કલાકારો છે : “મો ટયનું” સોનું”વાળા તેરસિંહ ઉદેશી, “તું પ્રધાન

અન્યો”વાળા જગદીશ શાહ, “મેજર ચંદ્રકાન્ત”વાળા ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી, આજનો માનીતો ચિત્રતારક સંજીવકુમાર ઉર્ફે હરીજીવાલા, ‘દેશી’વાળા મા. રમણ અનેક સફળ નાટકોના સર્જક ચંદ્રવદન ભટ્ટ, એક. આર. ધીરાનીના કલાકારો જ્યંત ભટ્ટ, દિનેશ હિંગુ, સર્વકુમાર, “રંગભૂમિ” અને ‘રંગરાગ’ના અનેક કલાકારો, એરચ તારાપોર. લાલુ શાહ, કૃષ્ણકાંત વસાવડા, મુળરાજ રાજડા, “કાણા એ મારી આંખ”વાળા અમૃત પટેલ, કિશોર ભટ્ટ, “int”ના સુત્રધારો શ્રી પ્રવિણ જોષી-મનસુખ જોષી વિગેરે. અમદાવાદમાં જશવંત ઠાકર અગ્રથાને છે, અને હમણાં જ સરકારશ્રીએ તેમનું બહુમાન કર્યું હતું. ઉપરાંત વડોદરાના માર્કેડ ભટ્ટ પણ તેમની સંસ્થા “ત્રિવેણી” દ્વારા સારી જહેમત ઊઠાવી રહ્યા છે. સુરતમાં વજુભાઈ ટાંક, બલદેવજી મોલિયા તથા અનેક અવેતન કલાકારો યતકિંચિત્ રંગ ક્ષેત્રે સુશ્રુષા કરી રહ્યા છે. નડિયાદ કલાકેન્દ્રવાળા ગોવિંદરામ વ્યાસ પણ પોતાના “કુપ” સાથે નાટ્ય પ્રયોગો કરતા રહે છે. તેમાંજે અમદાવાદવાળા પી. ખરસાણી તો ગુજરાત રાજ્યના માહિતી ખાતાના ઉપક્રમે ગુજરાતના ગામડાઓમાં પણ પ્રચારાત્મક નાટકો ભજવતા રહે છે. ઉપરાંત કૈલાસ પંડ્યા, રતિલાલ ઉપાધ્યાય વિગેરે પણ સારું કામ કરી રહ્યા છે.

સૌરાષ્ટ્ર વિભાગમાં રાજકોટ, પોરબંદર, જામનગર અને મોરબી, ભાવનગર વિ. સ્થળોએ હજારો કલાકારો છે. અરે ! માત્ર મોરબીમાં ૩૦૦ કલાકારો છે. હવે સૌરાષ્ટ્રના નામાંકિત કલાકારો તે :— બાપાલાલ રાવળ, રમણીક ઉપાધ્યાય, ગુલામદાસ શાહ, નિર્ભય ભટ્ટ જ્યંત ચંદ્રારાણા, જશવંત જમી યાને જોતી. પારાશર ભટ્ટ, સુરેશ રાવલ, નલિન દવે, ચંદ્રકાંત ઠાકર, જશવંત કારેલીયા, કનુ ઠાકર, સનત ઠાકર. ભરત યાજ્ઞિક, પ્રેમશંકર યાજ્ઞિક, અખિલખાન કુરેશી, દિલાવરખાન ખોલ્ય, ભાનુલાલ મોહનલાલ. વિજય દવે, ગીરીશ રાવલ, અરવિંદ રાઠોડ, જ્યંત પંડ્યા, હરિશ પંડ્યા, કિશોર મહેતા. અંજન દવે, યશવંત મહેતા, શંકરલાલ નાયક, મીનુ કાપડીયા. શીવ. પી. આચાર્ય, પ્રતાપ રાવલ તથા કચ્છના શ્રી પ્રવિણ શુક્લ, પુષ્પાબેન સાવડા. ડાણદુંવર શાહ પિયુષ શુક્લ, નિરંજન અનંતાણી. શરદ અનંતાણી, જ્યંત સરદે. રશ્મિબેન વેરા, ભિનુ શુક્લ. મધુબેન સાવડા, મૃદુલા અતાણી. રશ્મિ મહેતા વિગેરે અનેક નામો - અનામી કલાકારો...

વળી ગુર્જરી કલાકારોની સુપુત્ર અભિનય શક્તિ જાગૃત કરવા અમુક સાંસ્કૃતિક સંસ્થાઓ અને અમુક પ્રસંગો પણ અગ્રભાગ ભજવે છે. જેમ કે ગુજરાત રાજ્યના કામદાર કલ્યાણ કેન્દ્ર પ્રતિવર્ષ રાજ્ય કક્ષાએ એકાંકી, ત્રિઅંકી અને અન્ય ભાષાના નાટકોની સ્પર્ધાઓ યોજે છે. આ પ્રસંગે અનેક ધરધરના ભાઈ-બહેનો કલાકાર સ્વરૂપે રંગભૂમિ પર પાદાર્પણ કરી રહે છે જેમકે તા. ૧-૩-૬૯ થી તા. ૧૩-૩-૬૯ના રોજ મોરબીમાં યોજાયેલ નાટ્ય સ્પર્ધામાં ગુજરાતના અનેક નામરીકોએ ભાગ લીધો હતો. લગભગ સો એક જેટલી જુદા જુદા ગામની નવોદિત બહેનોએ પણ આ સ્પર્ધામાં સફળ નાટકો રજુ કરેલ હતા, કે જેમાંથી રેણુકા યાજ્ઞિક અને લાભુબેન બોસમીયાનો અભિનય તો વિવેચનની ચાસણીમાંથી પણ પસાર થઈ શકે તેવા હતા. આ તો એક જ પ્રસંગનું ઉદાહરણ થયું; ગુજરાતમાં તો આવા અનેક પ્રસંગો અને છે.

અને મેં કહે કલાકારો અહારથી આવી રહ્યા છે ત્યારે એ વાતની કલ્પના અતિશયોક્તિભરી તો નહીં જ ગણાય કે ભાવિમાં રંગભૂમિની પણ અસ્થિતા બહાર પાડવી પડે. આજે અભિનયક્ષેત્રે ગુજરાત હરણ કાળે કાલી રહ્યું છે. અને ત્યારે અમારા મુરખી વિશ્વ વિખ્યાત કલાકાર ચ. સી. મહેતાને કેમ બૂઝાય ? એમ તો 'ધનસુખલાલ મહેતાએ વળી સી. સી.ની "આગગાડી"ના હીરો જ ને વળી ?

(૪) સ્ત્રી કલાકારો : ગુજરાતી રંગભૂમિનો સ્ત્રી કલાકારોનો ઇતિહાસ કંઈક વિચિત્ર અને ભુદો જ છે. ભુતકાળમાં તો બાળે રંગભૂમિ પર ક્યાંય સ્ત્રીઓ જોવા જ ન મળતી સેક્સપીયર યુગમાં પણ કોમળ બાળકો જ સ્ત્રી ભૂમિકા કરતા અને તેથી જ શેક્સ-પીયરની હીરોઈન 'TEEN AGEO' રહેતી. આપણે ત્યાં તરગાળા, બોજક અને નાયકના બાળકો પોતાની રંગ કારકીર્દી બાલિકાઓના પાઠથી પ્રારંભ કરતા. બાદમાં હીરોઈન સુધી પહોંચી અને છેવટે કંઈ, અગ અને સ્ત્રી ભૂમિકા ભજવવાના મુણોની બોટને કરણે પુરૂષ ભૂમિકાઓ તરફ વળતા. આજના અંપકલાત્રા કે જોએ હુબહુ શેક્સ-પીયરની ભૂમિકાઓ કરે છે તે ભુતકાળમાં સ્ત્રીની સુંદર ભૂમિકા કરતા. ભુતકાળમાં કલાકારો સ્ત્રી-પુરૂષ ગમે તેવો પાઠ ભજવતા જ. ત્યારે કંઈ ખાસ વર્ગીકરણ ન થતું. નાટ્યકાર પ્રાચલ ડોસાની સ્ત્રી ભૂમિકાની છબી જો તમારે જોવી હોય તો "સ્મૃતિ-મંદિર"માં આવજો. ગુર્જર રંગભૂમિ પર પ્રથમ સ્ત્રી કલાકાર તો હતી મિસ મેરી ફેન્ટોન અને બાદમાં જ મુન્નીબાઈ, મોતીબાઈ વિ. આગળ. પરંતુ ત્યાં સુધી અને હાલમાં પણ રંગભૂમિ પર પુરૂષ કલાકારો જ મહત્વના 'રોલ' કરતા રહ્યા છે. સ્ત્રીની ભૂમિકામાં પાર-ગત અને અજોડ ગણાતા વિસનગરના શ્રી જયશંકર ભુદરમાઈ બોજક યાને "સુંદરી"ને તેથી જ તો સરકારે પદ્મશ્રી અને J. P.નો ઇત્યાદિ આપેલ છે ને ? ગુર્જર નાટ્યકલા પર પુરૂષોએ ભજવેલ સ્ત્રીપાત્રોના તેઓ પિતામહ છે. તેમના સૌંદર્ય, ચાલ, પહેરવેશની દૃષ્ટિ, વર્તન વિ. નું અનુકરણ તો મુંબઈની અનેક સ્ત્રીઓ કરતી રહેતી. જ્યારે 'સુંદરી' આ બાળકમાં ખુબ જ નિખાલસ ઉત્તર આપે છે, "હું તેનું જ તેમને આપતો." તેના પછીના ઉત્તમ સ્ત્રી પાત્રો ભજવનાર કલાકારો તે સુરજરામ "સ્પેક્શલ સુંદરી," પ્રભાકર "રમણી," સોમનાથ "હલ્દી," અમૃત જાની, રતિલાલ પટેલ, ચંદ્રમીયા, ગોવિંદજી ભટ્ટ, બોગીલાલ બોજક, માર્ટર ગોરધન, અંપકલાલ વિ. આવે છે. આજે બહુ જ ઓછાં પુરૂષ પાત્રો સ્ત્રીની ભૂમિકા કરે છે. છતાં વૈતનિક સંસ્થાઓમાં સ્ત્રીઓના આસમાને ચડેલા ભાવને કારણે કોઈ કોઈ વેળા પુરૂષ સ્ત્રીની ભૂમિકા કરે છે. તેમાં જુલમ મીર, પ્રાચલ ગોહિલ, બાબુલાલ હીરજી વિ. ઉલ્લેખનીય ખરા. ગુજરાતની આશ્ય જનતામાં રામલીલા, લવાઈ તથા તરગાળાના ખેલો લખને ફરતા તરગાળા (ત્રણ ધરવાળા) લોકો તો હજુ પણ પુરૂષને જ સ્ત્રી પાત્રમાં રજૂ કરતાં રહે છે, અને ગમે તે પુરૂષ કલાકાર સ્ત્રીની ભૂમિકાઓ કરી લેશે. પ્રતિતી રૂપે આપ જોઈ શકશો કે તરગાળાની આખી કંપનીવાળાના વાળ સ્ત્રી જેટલાં લાંબા હોય છે. પરંતુ હવે રંગભૂમિ વાસ્તવિકતા તરફ હરણ કાળે આગળ વધી રહી છે અને તેથી હવે અનેક સ્ત્રીઓ રંગમંચ પર આવી રહી છે અને તેમાં મુંબઈના સ્ત્રી કલાકારો શ્રી કલ્પના દિવાન, વનલતા મહેતા, તરલા જોષી, ઉર્મિલા ભટ્ટ, નટમંડળવાળી દિના ગાંધી, સરીતા ખટાકે,

રેહાના ઝરીવાલા, ઇન્દ્રમતી રાજડા, રમા પટ્ટણી, શાલિની, પદ્મારાણી, રાધારાણી, રંભારાણી, ચિત્ર ઉલ્લોગમાં જામી રહેલ અરુણા ધરાની, સચુણદેવી, સરસ્વતીદેવી, કમળાબાઈ કુર્ણાટકી, વિણા પ્રભુ, રૂપકમલ, સુશીલા, મનોરમા, સરોજ નાયક, જ્યોતેન ભટ્ટ, કુમારી હંસા. બદલ કીનારીવાલા વિ. મુખ્ય છે. ઉપરાંત લીલા જરીવાલા, અનસૂયા ચોકસી, અનસૂયા શાહ, ઉમા જોષી, તારા પટેલ, દામિની મહેતા, દેવયા િ જોષી, મનીષા પટેલ, ભદ્રા ત્રિવેદી, નિર્મળા ચાવડા, ઉષા ચોકસી, જયશ્રી મહેતા, રક્ષા દેસાઈ, અંજના, આદર્શ નાટક સમાજવાળાં ઇન્દુમતિ, તેમના બહેન તથા તેમના માતૃશ્રી બાલુબાઈ, "સિંહલ," કિણુકુમારી માયાદેવી, મંજુ મહેતા, શીલારાણી, જ્યોતેન માંગેકર, ઉષા ગઢવી વિમલ તાંબે, આશા-શીલા-ઉષા-શશી ગાયકવાડ ઉર્ફે ગાયકવાડ સીરડસ, ઈલા-ઉષા માંકડ, પારસ-ઉષા ઝરીવાલા, ઇન્દુ ત્રિવેદી, પ્રતીમા વ્યાસ, રેણુકા પાસિક, દમયંતી ઠાકર વિ. અનેક બહેનો રંગભૂમિ પર બહેનોના રંગભૂમિના પ્રારંભિક વિકાસના પ્રણેતાઓ બની રહેલ છે. મરાઠી બહેનોની ગુર્જર રંગભૂમિ પરની કારકીર્દી નોંધનીય છે. ઘણીવાર આજ નાટકે જ્યારે બહેનો પુરૂષ કલાકારોને 'Prompting' આપતી મારા જેવાથી પકડાઈ જાય છે. ત્યારે તો બહેનોની સ્મરણ શક્તિ ખરેખર દાદ માંગી લે છે. અંતમાં સ્ટેજની રાણી સ્વ. રાણી પ્રેમજતા કે જે અન્ય નાટ્યકારોની પ્રેરણા ભૂતિ હતા. તેમને નિવાપાંજલી આપી આ વિભાગ પૂર્ણ કરીએ.

(૫) બાલ કલાકારો : ગુજરાતની રંગભૂમિ પર બાલ કલાકારોની દશા ખરેખર આશ્ચર્યચકામાં જ છે. આ રંગભૂમિ પર ન તો કોઈ બાળકોના નાટકો લખે છે, ન તો કોઈ નાટકો રજૂ કરે છે, કે ન તો કોઈ બાલ કલાકારોને તક આપે છે. કેમ બાળે ગુર્જર રંગ-ભૂમિને આશ્ચર્યચકા તરફ કોઈ સુગ ન હોય ? અને કેમ બાળે ત્વરાથી યુવાવસ્થાના સુવર્ણકાળ ભણી પ્રસ્થાન ન કરી રહ્યા હોય ? અત્યંત રંગભૂમિ પર તો ખાસ કોઈ એવાં નાટકો જ નથી કે એમાં બાળકોને સ્થાન મળ્યું હોય. (કદાચ તેથી જ મહેન્દ્ર દવે તેમના નાટકોમાં બાલપાત્ર રાખતા હશે.) બાળકોની અભિનય શક્તિને રૂંધનારા પરિણામોમાં મુખ્ય પરિણમ તરીકે નાટ્યકાર ઝડપે ચડે છે. કારણ કે તે જો કોઈ બાલ નાટક લખે તો કોઈ બાળકો નાટક ભજવે ને ? અથવા કોઈ નાટકમાં બાલપાત્ર રાખે તો કોઈ બાલ કલાકાર આગળ આવે ને ! જેમ કે રંભાએ ગાંધી સ્ત્રીઓના અનુરૂપ નાટકો લખે છે તેથી આજે અનેક ગુજરાતની બહેનો નાટ્યક્ષેત્રે આગળ આવી રહી છે. તેમજ એવો કોઈ નાટ્યકાર ગુર્જર રંગભૂમિ પર પાકવાની આવશ્યકતા છે કે જે માત્ર આ જીવન બાળ નાટકો જ લખ્યે રાખે. અને તો જ બાળકોની સુપ્ત અભિનય શક્તિ પુષ્પની પરાગ માફક ખીસી ઉઠશે. બાલ પ્રવૃત્તિના એક અગ્રણી શ્રી કનુભાઈ આચાર્યને આ પ્રસંગે વાદ કરવા આવશ્યક ખરાં. હું વાસ્તવિકતાનો દાવો કરનાર વર્તમાન નાટ્ય-કારોને વિનમ્ર ભાવે એ પ્રશ્ન પૂછું છું કે, "તમે શા માટે બાળકોના પાત્ર તમારાં નાટકોમાં નથી રાખતા ? શું તમારા બધાં જ પાત્રો બાળકો વિનાના છે ? શું તમે સંતતિ નિયમનને પ્રોત્સાહન આપવા તેમ કરી રહ્યા છો ?" ઉત્તર આપણે જાને બાળકોએ છીએ એટલે અહીં નહીં ટપકાવું. પરંતુ તમે ભૂતકાળના તમારા પૂર્વજોનો ઇતિહાસ તપાસો. એમાં શું બાળકોની ભૂમિકા ન આવતી ? શું તમે

તે ઇતિહાસથી વંચિત છે? તો સાંભળો ઉદાહરણ આપું છું:- આજે ગુજરાતમાં જ્યાં જ્યાં વ્યવસાયી રંગભૂમિ અને જ્યાં જ્યાં જૂના નાટ્યકારોના નાટકો છે ત્યાં અવેજ બાલકલાકારો કંપનીમાં તૈયાર કરવા જ પડે છે. કારણ કે તેમને વ્યવસાય કરવો પડે છે. એટલે જ ગુજરાતે બાળકોનો અભિનય જોવો હોય તો વ્યવસાયી મંડળીઓની જ મુલાકાત લેવી રહી, દેશી નાટક સમાજમાં કામ કરતાં બાલકલાકારો શ્રી દશરથ અને હરીશનો અભિનય “પૈસો ખોલે છે” માં મુંઝવે-મરાઓએ ખુબ માણ્યો છે “પ્રવિણ નટકશ મંડળ” વાળાં પ્રવિણ મદવીનું કામ પણ આકર્ષક છે, બાકી સવેતન કલાકારોનો આંગણીને વેદે ગણાય એટલાં પણ નથી. છતાં થોડાં ઉદ્દેશનીય ખરાં તેમાં એક ખાસ તે હર્ષવર્દન ઉર્ફે મારટર ટીગુ કે જેને અનેક નાટ્ય સ્પર્ધાઓ અખબાર નવેશો અને વિવેચકોએ ધિરદાવેલ છે. પરંતુ આવાં એક-બે ટીગુ-બીગુથી રંગભૂમિ કેમ ચાલે? ઉપરાંત જેમી ભારતી કાપડીયા, તુરાય આઝાદ અને પ્રદિપ ગીજુભાઈ જોષી તથા I. N. T ના “આંત્રો બહુકળના દેશમાં” વાળા પંદર બાળ કલાકારો પણ સારાં અભિનય આપે છે, પરંતુ આપણે તો સેંકડો બાળ કલાકારો જોઈએ છીએ. તે માટે પ્રથમ ફક્ત નાટ્યકારોની જ છે. આ માટે કલકત્તાની આંતર રાષ્ટ્રીય સંસ્થા “વિદ્યુ-સ લીટલ થીયેટર” નું અનુકરણ કરના જેવું છે.

હે ગુર્જરી-ગોદમાં સુધુતાવરથા ગાળી રહેલ બાળ કલાકારો! કાં તો તમે તમારે અનુરૂપ નાટકો લખાવવા ગુર્જરી નાટ્યકારો સામે ઉપવાસ-આંદોલન પ્રારંભો અને કાં તો તમે જ તમારાંમાંથી કોઈ ભાવિ બાલ નાટ્યકાર અને તેવી પ્રતિષ્ઠા કરો કે જેથી તે બાળક ભાવિમાં માત્ર બાળકોના જ નાટકો લખે અને ગુજરાતની રંગભૂમિમાં કલાકારોનું સ્થાન અવિભાજ્ય બનાવે.

(૬) સંગીત અને સન્નિવેષ:- ભૂતકાળની રંગભૂમિનો મોટો ગુણ અને વર્તમાન રંગભૂમિનો મોટો અવગુણ તે સંગીત. વાસ્તવિકતાનો દાવો કરનાર ભરતનાટ્ય શાસ્ત્રનો “જન મન રંજન” નો નિયમ ન ભૂલવો જોઈએ કે જેમાં સંગીત અવિભાજ્ય અંગ નોધાયું છે, જે પાંચમો વેદ આપણે માટે ગીતા, બાઈબલ, કુરાને શરીફ ગ્રંથ સાહેબા કે જરથોસ્ત્રીગ્રંથ બરોબર છે તે “નાટ્ય વેદ” જ્યારે બ્રહ્માજીએ બનાવ્યો ત્યારે ચાર વેદોમાંના સામવેદમાંથી ખાસ સંગીત લીધેલ હતું. તાત્પર્ય કે નાટક સંગીત વિહોણું કંઈ જ ન શકાય. તો જનવંશીની તો વાત જ ક્યાં રહી? જ્યારે વર્તમાન કાળે અવેતન નાટકો તો બધાં સંગીત શૂન્ય જ હોય છે. “ગાન દુર્લભ” એ પણ વર્તમાન સંગીત શૂન્યતાનું કારણ હોઈ શકે. જ્યારે ભૂતકાળમાં કલાકારનું સાદું ગળું એ એક લાયકાત ગણાતી. વળી પંચાદ્યો જેટલાં તો ગીતો આવતા. આજે યંત્રયુગ ચાલે છે એટલે સમયાભાવે લગ્ને તેટલાં ગીતો ન આવે પરંતુ પ્રાસંગિક કે “Theme song” જેવાં થોડાં ગીતો તો નાટક માણવા આપો. ખરેખર ‘સંગીત ધોળ તર વણુ સમાન’ વ્યવસાયી રંગભૂમિ પર પ્રારંભમાં નાન્દી, પૂર્વરંગ અને સૂર્યદારના આગમન અને આદમાં પ્રાર્થના ‘દુષ્ટ ધમાકામાં થતાં તેનું મુખ્ય કારણ પ્રેક્ષકોની ‘નજરગંધી’ જેવું જ આકર્ષણ હતું. સંગીતમાં દુષ્ટ ધમાકા શ્રોતાઓ ઉપર સંમોહન વિદ્યા જેવો જાદુ કરે છે, આજે આપણે આવાં શાસ્ત્રોના નિયમાનુસાર રજૂ થતાં નાટકો પ્રતિ મુગ ધરાવીએ છીએ, આજે જ્યારે હું ભૂતકાળ

સાગરમાં ડૂબકી મારું છું ત્યારે નાટ્ય મહર્ષિ શ્રી પ્રભુલાલભાઈ દ્વિવેદીના ગુજરાતની બહેનો દ્વારાં ચોરે ચોરે ગવાતા રાસડા:- “મીઠાં લાગ્યા છે મને આગના ઉળંગરા” અને “પારેવડા જાળે વીરાતા દેશમાં” કોઈ અજબ, અજનબી અને આહુલાદક ધરા પર દસડી જાય છે. આજે પણ મનસ્વી પ્રાંતિજવાળાનું “ઝટ જાઓ ચંદન હાર લાવો ધુંધટ નહીં ખોલું રે.....” નવી પેઢીને પણ ક્યાં નથી આકર્ષી શક્યું? વૈરાટજીના “વલ્લભીપતી” નું આ ગીત જ્યારે આણંદજી “કાઠીયાવાડી કણુતર” ગાતા ત્યારે પ્રેક્ષકાલયમાં કોઈ અજબમતી મસ્તી છવાઈ જતી. ભૂતકાળના ગીતો જોઈ પછી આટલું આકર્ષણ જમાવી શકતા હોય તો વર્તમાન કાળના ગીતકારો અને સંગીતકારો શા માટે આ વિકાસ પામી રહેલ સમાજમાં, તેવી લોકપ્રિય તરંગને ન બનાવી શકે! દ્વિતી ગીતોનો વિકાસ તો જુઓ! પાંચ વર્ષનું બાળક પણ ‘યે મેત્રા ધ્યેમ પત્ર પથકર’ ગાતુ જોવા મળે ત્યારે રંગભૂમિ પર અગર કોઈ ગીત સાંભળવા ન મળે તો પછી પ્રેક્ષકો ચલચિત્રોને જ વધુ મહત્વ આપે ને? હે નાટ્યકારો! ખરેખર તમારાં નાટકમાં ગીતો આપો જ. કલાકારની કંઠ્ય શક્તિ ન તો પાર્શ્વ સંગીત તો કામે લાગશે.

ભૂતકાળમાં દલસુખ ગવૈયા (વડનગર), હીરાલાલ ગવૈયા રામલાલ નાયક, કાસમભાઈ મીર વિગેરે અનેક સફળ સંગીતકારો થઈ ગયા કે જેઓ બોજક-નાયકતા બાળકોને રોજ સુવર્ણ પ્રભાને રીયાઝ કરાવના હતા તે કાળમાં સંગીતમાં શાસ્ત્રીયતા પ્રધાનપદે રહેતી અને આલાપ. રાગરાગીણી તથા અનેક રાગોમાં સંગીત વહેતું રહેતું. પ્રસંગની જવાબદારી તે ખાસ ઉપયોગી ન રહેતું. કારણ કે તે કાળમાં વાદ્યો પણ માત્ર તબલા-પેટી અને સારંગી રહેતા. જ્યારે આજે એટલાં વાદ્યો અસ્તિત્વ ધરાવી રહ્યા છે કે તે નાટકના કોઈ પણ પ્રસંગને વધુમાં વધુ જમાવી શકે છે અને પ્રેક્ષકને રડાવી-હસાવી શકે છે, ચિત્રપટનું પાર્શ્વ સંગીત કેટલું વેધક અને અસરકારક હોય છે? આજે ચિત્રપટનું સંગીત સદંતર બધું થઈ જાય તો ‘pho’ નો એક મહા નિબંધ લખાય તેટલાં તેના પ્રત્યાઘાતો પડે. શું આપણાં નાટક રજૂકર્તાઓ આ વાત ગંભીરપણે અને સંશોધનાત્મક દષ્ટિકોણથી નથી વિચારતા?

છતાં પણ ગુજરાતી રંગભૂમિના સંગીતનો અમર વારસો જાળવવા ગુજરાતના પ્રખ્યાત સંગીતજ્ઞ શ્રી અવિનાસ વ્યાસ, પીનાકીન ઠાકોર, ગૌરાંગ વ્યાસ, પુરષોત્તમ ઉપાધ્યાય, એલમદ દરબાર, અજીત શેઠ, ભાનુ ગજગર, પેટ્રીક માડર્સ નવીન ગજગર, વીસનજી માડ, જગદીપ વીરાણી, ચંદ્રકાન્ત દ્રવ, દિશેશ મહેતા, બકુલ કોટક, જેઠાલાલ નાયક, બી. કે. મારતર, બાલુભાઈ બટ્ટ, “દેશી” જેવી આર્યાવર્તની અન્નેડ મંડળીના સંગીતકાર મોહન જુનિયર તથા સૌરાષ્ટ્રના મીર લોકો સારો પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. ગુજરાતની ધંધાદારી રંગભૂમિ વગુપણ ગીતોની રસદલાળ પીરસી રહી છે. આ ‘Out burst’ (ઉભરો) તો માત્ર કહેવાતી અવેતન સંસ્થાઓ માટેનો છે. આપને એ વાત ખાણી આશ્ચર્ય થશે કે ભૂતકાલિન રંગભૂમિના સંગીતની અસરને લઈને હું મારા એકાંકી નાટકોમાં પણ પાંચ-પાંચ ગીતો લખી કાઢું છું. ખરેખર સંગીતના શ્રવણથી અભિનયમાં મસ્તીના પૂર આણી શકાય છે.

શ્રી ગારિયાધાર તાલુકા સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘ લી.

રજી. નં. ૧૫૭૬ ફા. નં. એફિસ-૩૧
સ્થાપના તા. ૧૩-૧૨-૫૮ ફા. નં. આઈલમીલ-૩૩
શેરભંડોળ સભ્યોનું-રૂા. ૭૭૭૦૦
શેરભંડોળ સરકારશ્રી-રૂા. ૧૨૦૦૦
અનામત ભંડોળ-રૂા. ૮૩૪૨
અન્ય ફંડો-રૂા. ૨૦૫૭૬

સંઘ તરફથી તેલ, આંડ, રસાયણીક ખાતરો, સુધરેલા બીયારણો, સુપરફેસ્ટ્રેટ ખાતરો તથા સંઘની બનાવટના “લક્ષ્મી છાપ” મિશ્રખાતરો બનાવી તાલુકામાં પુર પાડવામાં આવે છે.

સંઘની સાથે જોડાયેલી સરકારી મંડળીઓ અને તેના ખેડુત સભાસદોને મગફળીનો કાયોમાલ પાંકામાલમાં રૂપાંતર કરી સારા બજાર ભાવે ખેડુત લાઇઓને મળી રહે તે માટે સંઘે એઈલમીલનું કામ શરૂ કરેલ છે.

-: સંઘનું બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર્સ મંડળ :-

(૧) શ્રી ગોવરભાઈ ભીખાભાઈ પટેલ	નાનીવાવડી. પ્રમુખ
(૨) શ્રી નારણભાઈ ભુરાભાઈ પટેલ	ગારીયાધાર. સભ્ય
(૩) શ્રી નાગજીભાઈ હીરજીભાઈ પટેલ	ગુજરાડા. ”
(૪) શ્રી મોહનલાલ સવજીભાઈ પટેલ	પછેગામ. ”
(૫) શ્રી મોહનલાલ વાલાભાઈ પટેલ	પરવડી. ”
(૬) શ્રી બાબુભાઈ મોહનભાઈ પટેલ	ગારીયાધાર. ”
(૭) શ્રી આવચંદ્રભાઈ નારણભાઈ પટેલ	મોટાચારોડીયા. ”
(૮) શ્રી નારણભાઈ પ્રાગજીભાઈ પટેલ	પરવડી. ”
(૯) શ્રી દલસુખભાઈ પટેલ	એમ. એલ. એ. રતનખર

(એક પ્રતિનિધિ)

- (૧૦) શ્રી વિરતરજી અધિ. સાહેબ સહકાર (તાલુકાપંચાયત)
(૧૧) શ્રી પોપટલાલ ગોરધનદાસ ઠક્કર મેનેજર

પોપટલાલ ગો. ઠક્કર
મેનેજર

શાંતીલાલ અ. બ્યાસ

એકાઉન્ટન્ટ,

શ્રી. આ. તા. સ. ખ. વે. સંઘ લી.

શ્રી વિશ્વકર્મા સ્ટીલ ફર્નીચર એન્ડ સેફ વર્ક્સ

પ્રો. ડુંગાજી હકમાજી
મુ. પો. બોડેલી બિલ્ડો-વડોદરા
અમારે ત્યાં કબાટ, સોફા, ઘોડા
તેમજ પાઇપીંગ ખુરશીઓ, સ્પ્રીન્ગના
ખાટલાઓ મળશે.
શો રૂમની મુલાકાત લ્યો.

“ બૃહદ ગુજરાત સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ ગ્રંથને
હાર્દિક શુભેચ્છા પાઠવે છે. ”

ચીખલી તાલુકા નીરા તાડ-ગોળ
ઉત્પાદક સહકારી મંડળી લિ.

બલવાડા (તા. ચીખલી જિ. વલસાડ)

સન્નિવેષ-પ્રકાશ આયોજન :-સન્નિવેષનું મહત્વ જોટલું ભૂતકાળમાં હતું તેટલું જ વર્તમાન કાળમાં છે. માત્ર જરા વહેણમાં ફેર છે. ભૂતકાળમાં ઐતિહાસિક અને ધાર્મિક નાટકો પ્રાધાન્યતા ભોગવતા એટલે સેટીંગ્ઝ રાખતી કચેરી, મહેલ, જેલ, સિંહાસન, મંદિર વિ. હજાર બનતા. તેથી જ હજુ પણ ધંધાદારી રંગભૂમિ પર પડદાના નામો:-મેઈન ડ્રોપ, કોમીક કવર, ટ્રેજક કવર, કચેરી પડદો, વિગેરે બોલાય છે. વળી તે કાળમાં ચિતારાઓ પડદા ધણી સરસ બનાવતા અને ‘ટ્રીકસીન’ ની તો બહુ પરંપરા સર્જાતી. મૂળજી આશાશમની “ મોરખી કંપની ”ના ધાર્મિક નાટકના સેટીંગ્ઝ અને ટ્રીક સીન્સ તો તે કાળમાં ઇન્જરશાહી ભોગવતા હતાં. ‘ સુકન્યા સાવિત્રી ’ના તેમના સેટતો આજે પણ મોરખીના મ્યુઝીયમમાં જોઈને મુલાકાતીઓ મુગ્ધ બની જાય છે. આ નાટકમાં મૂળજીભાઈએ તે કાળમાં પણ ‘રીવાલ્ટીંગ સેટ’ જેવી રચના કરેલી અને એક-બે મિનિટમાં તો સ્ટેજ પર અક્ષા-વિજ્યુ-મહેશને બદલે ત્રણ બાળકોનું દૃશ્ય આવી જતું. ધાંધાના અજીતસિંહ તો સાચો હાથી સ્ટેજ પર લાવતા અને જુનાગઢના નવાજ તો શોખ ખાતર અજગ આમૂષણાદિથી પોતાને સ્ત્રી પાદમાં શણગારાવતા. અપશુકનની વાસ્તવિક ભજવણી માટે બિલાડીને આડી ઉતારવાનો મૂળજીભાઈનો પ્રયોગ તો અહીં નોંધ્યા વિના રહેવાય જ શે ? સ્ટેજ પર અપશુકન થવાની તૈયારીવાળું દૃશ્ય ભજવાઈ રહ્યું છે. અપશુકનની વાસ્તવિકતા લાવવા બિલાડીને એક સામેની વીંચમાં બોળી રાખવામાં આવી છે. બિલાડીને આખો દિવસ ખૂબી રાખવામાં આવી છે. હવે બસ જ્યારે આ દૃશ્ય ભજવાતું હોય ત્યારે સામેની વીંચમાં દૂધનો એક કટોરો બરોબર સામેની વીંચમાં બેરેલી બિલાડી જુએ તેમ રાખવામાં આવે છે, પછી બરોબર એક અપશુકનના સંવાદ પ્રસંગે પેલી બિલાડીને સામેની વીંચમાંથી છોડી મુકવામાં આવે છે. કુધાતુર બિલાડી દોટ મૂકીને સામેની વીંચમાં સ્ટેજ પરથી ચાલી જાય છે. અને આમ આખા રીતે અપશુકનનું દૃશ્ય ભજવાઈ જાય છે. તદ્ ઉપરાંત ઉંદર, કુતરા, યોગા વિ.ને પણ પ્રસંગે સ્ટેજ પર લવાતા હતા. “ આર્થ નૈતિક ” વાળાં નકુભાઈ કાળુભાઈ શાહના એક ભજરમાન નાટકમાં ધનવર્માના દૃશ્યમાં રોજ મુંબઈના અમૃતલાલ ખોઆણીની પેટીમાંથી એક લાખ રૂપિયા લવાતા અને સાચે જ ‘ પૈસાનો વરસાદ વરસાવવામાં આવતો. આવાં તો સેંકડો પ્રસંગો અને દૃશ્યો છે. આજે પણ “ દેશી ”ના ‘પૈસો બોલે છે’ નું અંતિમ દૃશ્ય એટલી જ ટેકનીકથી દર્શાવવામાં આવે છે અને મધ્યમંડના ટેબલ ઉપર સૂર્યકુમાર પડતાં ટેબલ દખાઈ જાય છે. અને સામેની દિવાલમાંથી એક જગ્યા થઈને જળ્જર રહસ્ય ખુલ્લું થાય છે.

તે કાળના ઉચ્ચ કોટીના સેટીંગ્ઝ મારટર તરીકે શ્રી રંગીનલાલ, કશ્યપ, લક્ષ્મણ વર્મા વિ. કહેવાય છે. જોકે આજે પણ આપણે ટેકનીકમાં ખુબ વિકાસ સાધી રહ્યા છીએ. આજે સામાજિક અને હાસ્યપ્રધાન નાટકો ખાસ ભજવાય છે તેથી સેટીંગ્ઝ પણ કાળ, પ્રસંગ અને કથાને અનુરૂપ જ બનાવાય છે.

મુંબઈના નાટકો જોવાથી વર્તમાન વિકાસ જોઈ શકાય છે. જો કે ગુજરાતમાં ભજવાતા એકાંકીઓ પ્રતિ બહુ ધ્યાન અપાતું નથી. પરંતુ મુંબઈમાં હવે સરકતું સ્ટેજ, આયના પદ્ધતિ, ક્રી ફોલ્ડ પ્રથા, રીવાલ્ટીંગ સ્ટેજ, સ્લાઈડ સીસ્ટમ વિ. અનેક આધુનિક પદ્ધતિઓ

અપનાવાઈ રહી છે, કે જે ખરો વશ નારણ મીસ્ત્રી, રમેશ જમીનદાર વિ. ને આપી શકાય. ગુજરાતની વ્યવસાય રંગભૂમિ પર ભજવાતા માંગડાવાળો શેતરૂને કાંઈ, વિ. નાટકોમાં પણ આજકાલ સારાં ‘બીઝનેસ’ અને ‘ટ્રીક સીન્સ’ યોજાતા રહે છે. મનસુખ ઉસ્તાદની કંપનીમાં આવા ‘બીઝનેસ’ જોવા મળતા હતા. મનમોહન નાટક મંડળીવાળા હીરજીભાઈ પેઈન્ટર પણ સારા સેટ રજૂ કરતા રહે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં જશવંત સયદે, રાજકમલવાળા દિનુભાઈ રાવલ વગેરે નોંધવા યોગ્ય ખરાં.

પ્રકાશ આયોજન ભૂતકાળમાં કારબેટ દીવાઓને કારણે ખાસ નહોતું. પરંતુ હવે તો દૃશ્યની જમાવટમાં પ્રકાશનું આયોજન ખુબ જ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. આજે તો પ્રકાશ આયોજન દ્વારા એક સ્ટેજ પર એકી સાથે બે દૃશ્યોની યોજના થઈ શકે છે. અને જે વિભાગ પર કામ ચાલતું હોય ત્યાં જ પ્રકાશ રેલાય છે. શેપ વિભાગ અધિકારમય રાખવામાં આવે છે. શ્રી રમેશ જમીનદાર આ બાબતમાં અગ્રણી પ્રકાશ આયોજક છે. વળી રંગભૂમિ પર હવે પ્રકાશનું મહત્વ દિનપ્રતિદિન વધતું જાય છે. કોઈપણ કરણ દૃશ્ય વેળા જાંખો વાદળી પ્રકાશ વધુ અસરકારક બની શકે છે અને કોઈ પણ આનંદ ઉદાસના પ્રસંગે ‘Full Light’ વધુ ‘Appropriate’ બની શકે છે, જો કે પ્રેક્ષકો સુધી અદાકારનો અવાજ ખુબ જ મધુર રીતે પહોંચાડવામાં આપણે ત્યાં પ્રયોગાત્મક અખતરાઓ કરવામાં આવતા નથી. પરંતુ પાશ્ચિમી દેશોમાં તે પરત્વે પણ ખાસ સંશોધન થયેલ છે અને હવે તેઓ મધુરધ્વનિ માટે સ્ટેજ અને પ્રેક્ષકોની વચ્ચેમાં એક લંબગોળ પાણીનો નાનો કુંડ બનાવે છે, જેથી અદાકારનો અવાજ આ પાણીના કુંડ દ્વારા થઈને પ્રેક્ષકો સુધી પહોંચે છે તેથી તે ધ્વનિ ખુબ જ રણકતો અને અસરકારક હોય છે. વળી એક પદ્ધતિ માટે અમુક ખાસ પ્રકારના અને પદ્ધતિના ઝુલતા પડદાઓ ટાંગવામાં આવે છે, જેથી અદાકારનો અવાજ ધારી સફળતા લાવી શકે. આપણે પણ આવી ક્રીજીવટભરી દૃષ્ટિ કેળવવાની આવશ્યકતા તો ખરી જ. તો જ અમેરીકાનું ‘ઓડેવે’ સંભવી શકે.

(૭) નૃત્યકાર : નૃત્યનું જો કે નાટકમાં બહુ મહત્વ નથી. પરંતુ તેને લઈને નાટક વધુ દીપી નીકળે તે વાત નિર્વિવાદ છે. ભૂતકાળની રંગભૂમિ પર મધુરનૃત્ય, બીજનૃત્ય, સર્પનૃત્ય વિ. યોજાતા, પરંતુ તેમાં બહુ શાસ્ત્રીયતા ન આવતી. હા, તાલપદ્ધતિ અવશ્ય સ્વાભાવિક જ આવી જતી. તે કાળના તરંગાળાના ઝોકરાઓ ખીતો ગાતા, વન્સમોર પડતા અને પેસે નિંદાદેવીને આધિન થયેલા છોકરો હાથ અને પગ બિલાળીને ગીત પુરું કરી કાઢતો. પરંતુ આજે કંઈક ફેર છે. આજે પ્રેક્ષકો સર્પને બદલે રાંદડું ચલાવી લેવા તૈયાર નથી, આજે તો તે પણ વાસ્તવિકતાની આકાંક્ષા સેવે છે. એટલે નૃત્યો પણ જો પદ્ધતિસરના શાસ્ત્રીય હોય તો જ દાદ માંગે. ગુજરાતમાં નૃત્યનો લગભગ વશ મણાસિની સારાભાઈને અને તેમની સંરક્ષા “દર્પણ”ને જાય છે. નૃત્યસેત્રે તેમનું પ્રદાન ગુર્જર રંગભૂમિમાં અમર રહેશે. જો કે હવે રંગભૂમિની એ શુભ નિશાની છે કે આ ક્ષેત્રમાં કામ કરતી બહેનો પણ હવે પદ્ધતિસરના નૃત્યો કરવા લાગી છે. પાણી જરીવાલા તેમજ અન્ય બહેનો હવે નાટકોમાં ખાસ નૃત્યો

કરતામાં સારો રસ લે છે. પરંતુ અફસોસ કે પુરૂષ કલાકારો હજી નૃત્ય ભણી પ્રસ્થાન કરી શક્યા નથી. તેથી જ કદાચ મહેન્દ્ર દવે 'Bollet Drama' ભજવતા હશે. ખરેખર જો સ્ત્રી-પુરૂષ ઉભય નૃત્યની જમાવટ સ્ટેજ પર કરે તો પ્રેક્ષકના આકર્ષણમાં એક ખુબ જ મહત્વનો ઉમેરો થઈ શકે તેમ છે. ઇ. સ. ૧૯૬૫માં "પંથ ભુનેલા"માં તેથી જ પાશ્વ જરીવાલાએ અને મહેન્દ્ર દવેએ આવા દંદનૃત્ય રજૂ કરેલ હતા. હુંકમાં આપણી રંગભૂમિ પરનો નૃત્ય વિભાગ બાલ્યાવસ્થામાં ગણી શકાય. વ્યવસાયી રંગભૂમિ પર "Business"નો દૃષ્ટિકોણ રાખીને નૃત્યો યોગ્ય ખરાં પરંતુ શાસ્ત્રીયતા જોઈએ તેવી તો નહીં જ. મુંબઈમાં યોગેન્દ્ર દેસાઈ અને અવિનાસ વાસ આવા 'Ballet Drama' (નૃત્ય નાટકો) સારાં પ્રમાણમાં રજૂ કરતા રહે છે.

(૮) વૈતન-અવૈતન સંસ્થાઓ અને માલીકો :-

ગુજરાતમાં લગભગ પચાસ જેટલી શુદ્ધ વૈતનીક નાટ્ય સંસ્થાઓ ઉલેખનીય છે. અને બાકીની બાકી રીતે અવૈતનીક પરંતુ ખરેખર વૈતનીક એવી નાટ્ય સંસ્થાઓ તો અસંખ્ય છે. છતાં મુંબઈ-અમદાવાદ થઈને સારી એવી જાજરમાન વીસેક સંસ્થાઓ તો ખરી જ. બાકી સમગ્ર ગુજરાતમાં તો બરસો જેટલી અવૈતન સંસ્થાઓ છે. હવે આ વૈતન-અવૈતનની વાળાબંધી ખૂબજ ગંભીર અને ચિંતાજનક છે. કહેવાતા અવૈતનિક કલાકારોનો ખર્ચ, વૈતનિક કલાકારોના પગારથી પણ ઘણી વેળા વધી જતો હોય છે. રંગભૂમિની ખરી એવા વૈતનીક સંસ્થાઓ જ કરી શકે, કારણ કે તેમનું જીવન એ જ રંગભૂમિ અને રંગભૂમિ એ જ જીવન હોય છે. જ્યારે અવૈતન સંસ્થા એટલે શોખ માટેની સંસ્થા. શોખ એ સર્વસ્વનો નહીં જ. ગાંધીને ગોઠેડેમાં માનનાર કલાકાર તે જ સાચો અવૈતન કલાકાર અને તે જ સાચી રંગદેવતાને ચરણે ધરેલી ભાવનાઓ.

ઇ.સ. ૧૯૨૩માં 'મોરબી આર્થ સુબોધ નાટક મંડળી' નું વિસર્જન થયું તે પૂર્વે તેની મૂડી લગભગ એ લાખની હતી. "આર્થ નૈતિક", "મુંબઈ-ગુજરાતી", "લક્ષ્મીકાંત નાટક સમાજ", "પાલીતાણા ભક્તિ પ્રદર્શક નાટક કંપની", "વાંકાનેર આર્થ હિતવર્ધક નાટકમંડળી", "નાટક ઉત્તોજક મંડળી" રણજીત નાટક સમાજ, દેશીનાટક સમાજ, સરવિજય નાટક સમાજ નરહરિ પ્રાસાદિક નાટક કંપની, વિદ્યા વિજય નાટક કંપની, સત્યમોદકનાટક મંડળી આર્યોદય નાટક મંડળી, વિ. પાસે અદ્યતન સંપત્તિ હતી. અને આજે ? કારણ ?

-તે કાળમાં માલીકો માત્ર વ્યવસાયી દૃષ્ટિબિંદુ રાખતા જ્યારે આજે માલીકો તે જ કલાકારો હોય છે એટલે તેમનામાં અમુક એવાં મસ્તીખોર દોષો ધર કરી ગયા હોય છે કે તે દોષો પૈસા ભેગો કરવા જ દેતા નથી વળી તે કાળમાં કરાર પદ્ધતિ ખુબજ ઉપયોગી હતી જ્યારે આજે કલાકાર અને કંપની વચ્ચે દશાજ કરારો હોતા નથી. તેથી કલાકારો ગમે ત્યારે EYEN સ્ટેજ પર જતાં પણ ભાગી જાય છે, અને માલીકોને મુશ્કેલીમાં મૂકી દે છે. નહીંતર હું જાતી કેટલેને જાહેર કંઈ હું કે આજે પણ રંગભૂમિ લાખો રૂપિયા આપે જ છે, માત્ર તે મેળવવાની કુનેહ જોઈએ. અથવા Adjustment Copacity પૂર્વે જેવી નથી. અત્યારના માલીકો જો જરા

વ્યવહાર અને તો વળી એ જ આદર્શો કાંઈ પુન : પ્રસ્થાપિત થઈ શકે તેમ છે. અને સમય આવ્યે હું આ પ્રયોગ ગુજરાત ભારત સામે કરી બતાવીશ. ભુતકાળના માલીકો પેટે જેટલું પુનિત જીવન વ્યતીત કરતાં, તેટલું જ પુનિત જીવન કલાકારો પાસે માંગતા; અને આજ તેમના સાક્ષ્યની ગુડચાવી હતી. ભારતની જૂનામાં જૂની નાટ્ય સંસ્થાનું ગૌરવ ગુજરાતને અપાવનાર 'શ્રી દેશી નાટક સમાજ' માં પણ આવી જ જૂની-નવી વ્યવસાયી કુનેહ રખાય છે; કે જેનો યશ તેમના મેનેજર શ્રી મણીલાલ ભટ્ટને જાય છે. કલાકાર એ પુત્ર અને માલીક એ પિતા એ રંગભૂમિની પ્રાચીન ભાવના, વર્તમાન રંગભૂમિ પર ક્યારે પુન : પ્રવેશશે ? છતાં આજે ગુર્જર રંગભૂમિના વિકાસ સાથે રહેનારી અનેક સંસ્થાઓ પણ છે. જેમાંની મુંબઈની તેરસિંહ ઉદેશીની 'મધર ઇન્ડીયા થીયેટર્સ', જમદીશ શાહનું, નીલા થીયેટર્સ, રંગભૂમિ, રંગફારમ, રંગરાગ, નાટ્ય સંપદા, અમનિવ ભારતી, લક્ષ્મી કલા કેન્દ્ર (સ્વ. એક. ઇરાનીનું), વડોદરાવાળાં માર્કંડ ભટ્ટની 'ત્રિવેણી', અમદાવાદનું નટમંડળ, જવનિકા, દર્પણ સૌરાષ્ટ્રની સૌરાષ્ટ્ર કલાકેન્દ્ર, મોરબી કલાકેન્દ્ર, થાન કલાકેન્દ્ર, કચ્છ કલાકેન્દ્ર, સપ્ત કલાકેન્દ્ર, અમે બધા, નૂતન કલા મંદિર. મીઠાંપુર મનોરંજન કલાકેન્દ્ર, વડવા વ્યાયામ મંદિર, સૌરાષ્ટ્ર કલા રસોત્સવ મંડળ વિ. છે.

વૈતનિક સંસ્થાઓમાં મનમોહન નાટક સમાજ, ઓમ કલા-કેન્દ્ર, ઉદય નાટક સમાજ, આદર્શ નાટક સમાજ, કમલ કલાકેન્દ્ર, પ્રવિણ નટ કલા મંડળ, કલા નિકેતન, મોરલી નાટક સમાજ, ભારત નાટક સમાજ તથા નામી-અનામી અને અવારનવાર ઉદય-અસ્ત પામતી અનેક સંસ્થાઓ છે.

કંપનીના માલીકો ભુતકાળ અને વર્તમાનકાળના લગભગ આગળ ઉપર આપણે જોઈ ગયા છીએ-તેમાં બાકી રહી જાય છે તેઓ આ પ્રમાણે છે :-શ્રી દામુ ઝવેરી, ચન્દ્રવદન દિનારીવાલા, આર. જમનાદાસ, રાજેન્દ્ર શાહ, ચંદ્રલાલ ઝવેરી, અભય શાહ, લાલુ શાહ સ્વ. ઇરાની, સ્વ. પ્યારેલાલ મહેતા વિ. છે. ઉપરાંત ગુજરાતમાં અનેક વૈતન-અવૈતન સંસ્થાઓ ચિલાડીના ટોપ પી જેમ ઉદય-અસ્ત પામી રહી છે, કે જેનો વિસ્તૃત ઇતિહાસ અહીં આવશ્યક નહીં ગણાય. ગાંધીમાં સમાવવા, દુર્લભ યત્ન કરતાં કંઈ ઓછું, કંઈ વધુ, કંઈ અસત્ય, કંઈ અર્થ સત્ય લખાઈ ગયું હોય તો આપ સર્વે પાસે ક્ષમાપન. છતાં કોઈ રસતને નાટ્યકલાનો વિસ્તૃત ઇતિહાસ જોઈતો હોય તો તેણે અમારા " DAMOI "નો સંપર્ક સાધવો. ત્યાં રંગભૂમિનો વિસ્તૃત ઇતિહાસ સંગ્રહસ્થાન રૂપે ઉપલબ્ધ છે કે જેના સૌજન્યથી આ ઇતિહાસ હુંકાવીને લખાયેલ છે. અનુ...આભાર.

અવૈતન રંગભૂમિ

શ્રી વાલજભાઈ બી. કીકાણીના સૌજન્યથી.

નાટ્યકલાનું કોઈ ક્ષેત્ર પાંગળું નથી. દુનિયાના મહાન કવિ-નાટ્યકાર શેક્સપિયર ભરવાડ જાનીના હતા. છતાં તે કાર્તિને ટોચે પહોંચ્યા હતા. આપણી કલાનું ક્ષેત્ર ખાઓચિયા જેવું ધારીએ અને ગંદુ પાણી હોય તેવાં ખાઓચિયા જેવા માનસમાં વિચારો રાખીએ તો એ સંકુચિતતા આપણને નીચા પાડી દે છે, ખરાબ ઝાંઝા ઉડાડે છે. જીવનમાં મનની સગળતા માનવીને-કલાકારને રંગભૂમિની યશ-ગાથા અપાવે છે.

સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છની રંગભૂમિ ઘણી પછાત છે, જોઈએ તેવો લોકજાગૃતિનો દીવડો હજી પ્રગટ્યો નથી. જાશવારે ઉભાં થતાં નાટ્ય મંડળો હજી પૂરો વિકાસ ન પામેલાં પાછા કાળની ગતિમાં ઝાંખપ પાડતાં લોપ થઈ જાય છે, પછી તો તેનું નામનિશાન નથી રહેતું. સૌરાષ્ટ્રમાં જવાહરના પ્રસંગો રાત્રે ગોડવાય છે, થાક્યો પાક્યો ગામનો એક એક માણસ સાંજે જોડાએ ખાટા નાખી મનોરંજન મેળવવા ચોરે ભેગાં થાય છે. સૌરાષ્ટ્રની જવાઈમાં જે જેનો જોડાવાય છે તે ધાર્મિક પ્રસંગોના જેવો રજૂ કરે છે, ગામનો ડાયરો સારી રીતે નીરખે છે. ઘણી વખત રામ-સીતાના ખેત સવાર સુધી ચાલે છે. કચ્છની ધરતી અને સૌરાષ્ટ્રની ધરતી આમ જૂગ જૂનાં એવાણે બૂલી નથી. આજની રંગભૂમિનો ખરો વિકાસ થયો છે. સાંસ્કૃતિક મંડળો, સંસ્થાઓનો ફાળો નાનો-સુનો નથી. ગુજરાતની કદરવાન પ્રગતિ એવા નાટકો રચે છે, જે લોકવાર્તાઓ પર આધારિત હોય; તેવા નાટકોના ખેતને આવકાર ને સફળતાની વરમાળા મળે છે. આજની રંગભૂમિમાં કૃષ્ણ નટોમાં શ્રી જશવંત ઠાકર, શ્રી માર્કંડેજ, મહેશ દેસાઈ, તરણ મહેતા, ઉર્મિલા જટ વગેરે ગણી શકાય છે. રંગભૂમિની વિવિધ સંસ્થાઓ 'દર્પણ', 'ત્રિવેણી', 'તેજસ્વ' વગેરે ગણી શકાય.

અતેતન રંગભૂમિને વિકસાવવા જે નગરપાલિકાઓ 'નાટ્ય થીયેટરો' આંધી નગરમાં નાટ્ય રસિક વર્ગ માટે અને રંગભૂમિના વિકાસ માટે 'થીયેટરો'ની માંગણીને સતોએ તો તે પણ પ્રેરણારૂપ

બનવા પામે. આપણાં અતેતન રંગભૂમિના કલાકારો કલાને માટે બહુ ઓછો સમય આપે છે. તેઓ આર્થિક રીતે ખીજ બાળુએ જોડાયેલા હોય છે તેથી વિશેષ લાભ ન મળતો હોવાથી રંગભૂમિ પ્રત્યે વશાકારીપૂર્વક વધુ સમય નથી આપી શકતા. આ ખામીને દૂર કરવા તેમને નાણાકીય આર્થિક મદદો આપી વિકસાવવાનું માનવ સમુદાયના નાટક રસિક જનતાના હાથમાં છે. આ હાથ ત્યારે જ ઉંચા થઈ શકે જ્યારે કલા મંડળો તેમની ચાહના પ્રાપ્ત કરી શકે. આમ થવું જરૂરી છે. અને તેમ થતાં જ લોકાદર પામવાનો પ્રસંગ મળી આવશે. આવી અતેતન રંગભૂમિ માટે પધિકોની આવશ્યકતા છે.

રંગભૂમિ વિશે સાહિત્ય ઘણું ઓછું લખાયું છે. આજે લોકોને જોઈએ છે નવા સંસ્કારિક રંગભૂમિ. માસિકો, સામાયિકો, દૈનિક પત્રોમાં વિવિધ લેખન સામગ્રી રંગભૂમિ વિશે બહુ થોડી રજૂ થાય છે. ઘણાં માસિકોમાં તો રંગભૂમિ વિશેના લખાણોને સ્થાન જ નથી આપવામાં આવતું તે ખેદજનક છે. આમ થવાનું કારણ કદાચ એ પણ હોઈ શકે કે રંગભૂમિ વિશેની સામગ્રી તેમને પૂરી પાડવામાં આવતી ન હોય અથવા તો સુઘડ રીતે તેને આકાર ન આપી શકતો હોય. જો આમ હોય તો કલાકારોની એ દ્રશ્ય થઈ પડે છે કે તેમણે સુંદર ભાષા-શૈલીમાં તેની રજૂઆત કરવી જોઈએ અને વાચકોમાં આકર્ષણ પ્રગટાવવા સંપાદકોનો સહયોગ સાથ મેળવવો જોઈએ.

*

*

*

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી ગુંદરણા જી. ખે. વિ. વિ. કા સહકારી મંડળી લી
મું. ગુંદરણા

તાલુકો : મહુવા, જિલ્લો : સત્યનગર

સ્થાપના તારીખ— ૭-૬-૫૦
શેર બંડોળ— ૫૮૦૧૫-૧૨
અનામત ફંડ— ૨૩૬૫૦-૦૦
અન્ય ફંડ— ૬૫૨૩-૦૦

નોંધણીનંબર— ૪૧૭
સભ્ય સંખ્યા— ૩૨૩
ખેડુત— ૨૬૬
બીન ખેડુત— ૫૭

ખા. મ. વ્યાસ
મંત્રી

લાલચંદર મુળશંકર જોશી
પ્રમુખ

મંડળી ધીરાણ ઉપરાંત રાસાયણીક ખાતર, જંતુનાશક દવાતું કામકાજ કરે છે.
સલાસદ કરજ ધીરાણ ૧,૬૮,૫૭૬-૦૦ છે.

શુભેચ્છાઓ સાથે

“એનરજી”

ઓઇલ એન્જીન, લેથ મશીન, ડ્રીલીંગ મશીન,
ઇલેક્ટ્રીક એન્જીન ગ્રાઇન્ડર તથા
ઇલેક્ટ્રીક મોટર અને પમ્પીંગ સેટ
ઉપરાંત

‘નાગમતી’ લેથ મશીન તથા ફ્રેડસ્ટોન ઓઇલ એન્જીન

—: ઉત્પાદકો :—

તાર : “એનરજી”

ફોન : ૩૨૭

ન્યુ ભારત એન્જીનિયરીંગ વર્ક્સ (જામનગર) પ્રા. લી.

પંડીત નહેરુ રોડ, પો. બો. ૧૩૧,
જામનગર (ગુજરાત)

ઓઇલ એન્જીન તથા ઇલેક્ટ્રીક મોટર માટે ગુજરાતના સોલ સેલ્ડીંગ એજન્ટ.

જામનગર મશીનરી સ્ટોર્સ

કાશી વિશ્વનાથ રોડ,

જામનગર (ગુજરાત)

ફોન :- ૬૬૩

તાર :- “એન્જીન હાઉસ”

ગુજરાતના પ્રાચીન લોકકવિઓ

—શ્રી કેશુભાઈ માનસીંગભાઈ આરોટ

સમસ્ત ભારતના કાવ્ય જગતમાં ગુજરાતે પણ પનોતા સરસ્વતી પુત્રો આપ્યા છે. કેટલાક કવિઓ ગુજરાતમાં જન્મ્યા હોવા છતાં કવિતામાં તેનું માધ્યમ તે સમયની ભાષા—ખડી હિંદી રાખેલ છે.

ભાષાની ધમારતમાં સુંદર રીતે ચોસલા ગોઠવનાર સાહિત્યિક-કવિઓ ઉપરાંત આમજનતાની ભાષામાં કાવ્યરસી લોકહૃદયમાં આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર લોક કવિઓ પણ આપણે ત્યાં છે.

છેલ્લા પાંચસો વર્ષમાં થયેલા કવિઓ કબીર, સૂર, તુલસી, રસીમ, દાદુ તેમજ કવિ ચંદ, કવિ ગંગ, નરહરદાસ, સ્વરૂપદાસ, કેશવદાસ, બિહારી અને રસખાનના કાવ્ય-પ્રવાહો ગુજરાતે ઘણા ભાવથી જીવ્યાં છે. ભલે તેનું માધ્યમ હિંદી-ગજ ભાષા હતી છતાં તે પોતાની ગુજરાતી ભાષા જેટલાં જ આવકાર પામ્યા છે.

ત્યાર પછી ગુજરાતમાં જે લોક કવિઓ થયા તેમણે પણ ઉપરના કવિનું અનુકરણ કયું હોય તેમ લાગે છે.

અહીં આપણે છેલ્લા ચારસો વર્ષમાં થઈ ગયેલા નામી-અનામી લોક કવિઓના નામો મળવડાં. કારણ કે—તવા કાળી મુઠે મુઠે ।

અનુષ્ટુપ

રસાળુ ગુર્જરી તાર, સાહિત્યક કાલીને,
પત્રો પુષ્પો ફૂલો ચાર, પંકાતુ પૃથ્વી વિષે.

કવિ કલ્પજી

કાકોરના વતની. ‘જંદ આરદર’ અને ‘રસચંદ્ર’ના કર્તા સાધુ કવિ કલ્યાણ કવિ મહિમા આ રીતે ગાય છે—

છપ્પય—

દશરથ, બેલિ, હરિચંદ, યુવિજેર ધર્મ સુહાગે
ચક્રવર્તી સતવત, કવિન કે કહે કહાગે.
ભૂપ વિક્રમાન્જિત, બોજ, પૃથુરાજ પ્રવીને
ઈન્દ્રજીત, શિવરાજ, પાય કવિ પૂજન કાને.

જિહ્વિ કરગી કરી તરત, હવા કાન્ધન કા કંઠે
‘દયાલુદેવ’ કવિરાજ બીન, યશદાતા કુળ નહિ.

કવિ કાશીરામ

કૃતિયાણના વતની અને બ્રહ્મભટ્ટ જ્ઞાતિમાં જન્મેલા કવિ કાશીરામની નજરે જગતમાં પૈસા (ધન) નું કેટલું પ્રાધાન્ય છે તે આપણે તેના આ કવિતમાં જોઈશું—

કવિત—

પૈસે બિન આપ કહે, પુત્ર તો કપુત જ્યો
પૈસે બિન ભાઈ કહે, મેરો દુઃખ દામી હો
પૈસે બિન કાકા કહે, કોન કો લતીજ લગે

પૈસે બિન સાસ કહે, કોન કો જમાઈ હો.
પૈસે બિન પંચનમે, બેઠીઓ કો ઠોર નહિ
પૈસે બિન આઈધર, રાય રોડી ખાય રે
કહે કવિ “કાશીરામ” સુનો નર સ્થાને સખ
આજુકે જમાના માંહી પૈસે કો બકાઈ હો !

કવિ કેવલ

અમદાવાદના નાગરબાહ્ય કેશવરામના પુત્ર જેણે જુનાગઢના નવાબની પ્રશંસામાં “આબી વિલાસ” ગ્રંથ લખ્યો. તે કવિ કેવલે ખાન કમાલની પ્રશંસામાં પણ કમાલ જ કરી છે ને ?

કવિત—

ગંજન કમાલ, ગઢ લંજન કમાલ
રુરત રસાલ, મન રંજન કમાલ હો
પ્રીતમે કમાલ, રણજીતમે કમાલ
રીતમે કમાલ દેખ્યો, પ્રજાપતિ પાત્ર હો
રાજમે કમાલ, કાજમે કમાલ દિલ
સાજમે કમાલ, સદા વેરી શિર સાલ હો
ખાગમે કમાલ, અર ત્યાગમે કમાલ દેખ્યો
ખાનહુ કમાલ, સખ ખાતમે કમાલ હો.

કવિ કેસરી કે કેશરીસિંહ

ધ્રોલ-કાશીઆવાડમાં દ્વિતિય જ્ઞાતિમાં જન્મેલા કવિ કેસરી કે કેશરીસિંહ તેની કવિતામાં સંકર્ષ વિતા માત્ર કાયાત નિરર્થકતા આ રીતે સમજાવે છે—

કવિત—

આવત હો દામ ચામ, પશુકે અનેક દામ
હરિત કે અરિય મેચ, દામ તે બિદાવે હો.
ગડરી કે બાલકો, સુધારી કે કુટારો રવે
કુર્ગિ કે પંનની, હલમી બનાવે હો
છીપત કે પેટનને મુક્તા અમલ્ય હોન
રોરા કે પાંજ રો કુચુ કો ચદાવે હો
‘કેસરી’ કહન એસે, બતી કે સદા એતો
મરે હવે મણુસ રો. હુકરા ખાવે તે.

કવિ ગોપ

બ્રહ્મભટ્ટ જ્ઞાતિમાં જન્મેલા ‘હમીરશતક’ અને ‘કાવ્ય પ્રભાકર’ ગ્રંથના રચયિતા કવિ ગોપે કન્થ-ભુજ પાઠશાળામાં શિક્ષક તરીકેની સેવા લાંબા સમય સુધી આપેલ. તે શૃંગાર રસની કવિતામાં રાધા-કૃષ્ણને સમરપા પૂર્તિમાં આમ વર્ણવે છે—

કવિત્ત—

મનકો હરત રંભા થહરત હય હોન
એડ માન દાવે મળ, જોતી મણિ ગાઈએ
વંદ સુખદાની, પારખત, સીલ સુરભીને
શીતલ પ્રકાશ ઈંદુ લોલમાં લખાઈએ
ધુમે મદદ જની, વેઃ મારે ગરલ જયો.
વસુધા સુપેત, કંબુકોએ ધુનિ ઠાઈએ
'ગોપ' કહે કાહે કૃણ, સિંધુ મથ કિનો શ્રમ
ચોદેહુ રતન રંધા, નેનનમે પાઈએ.

કવિ ગોવિંદ

શિહોરના વતની અને રજપૂત (ખવાસ) જ્ઞાતીમાં જન્મેલા તેમજ “ગોવિંદ ગ્રંથમાલા”ના કર્તા કવિ ગોવિંદ કનૈયાની મુરલીને આ રીતે બિરદાવે છે.

છંદપદ્ય—

સુનત મદન મન લજ્યો, તજ્યો પતિવ્રત વ્રજનારી
સિદ્ધ સમાધ છૂટ ગઈ, વેદ ધૂનિ બ્રહ્મ વિસારી
પશુ ચરત ત્રણ ચકિત, ચકિત નભ-ચંદ ઉડુગન
ચકિત પવન ધુનિ જમત, નીર ગિરિ ચલ્યો પુલકતન
પથ પિવત ન બાલક-વચ્છ સખ, અગ, મૃગ રસ બસ પ્રતિ મુદિત
બંસી 'ગોવિંદ' વ્રજ ચંદ કી, સો વંદાવન બાજત વિદિત.

કવિ જસુરામ

ગુજરાતના હરિય પાસેના આમોદ ગામમાં ચારણ જ્ઞાતિમાં જન્મેલા અને ‘જસુરામ રાજનીતિ’ના કર્તા કવિ જસુરામ ગ્રંથાર રસમાં ભોળ શણગારનું વર્ણન આ રીતે કરે છે—

કવિત્ત—

આદિ કિયે મંજન, શરીર ચીર ઉર એન,
નેન હું કો અંજન, તિલક લાલ દિજ્યો.
કદિ મના છુંદાવલી, ઘૂંટીકા પે નેપૂરની,
નાકન કો મોતી ઔર ચંદન કર લિજ્યો.
કાનન હું કુંડલ, ઉરોજ પે કંચુકી,
મુખકો તંબોલ, કેશપાશ ભરી લિજ્યો.
રાજનીતિ હુંકી રીત, દેખ દેખ ‘જસુરામ’,
કરી વે કે સો પરી, સિગાર એસે કિજ્યો.

કવિ જીવન

ભાવનગરના વતની રજપૂત જ્ઞાતિમાં જન્મેલા જીવા ભગત યુવાવસ્થાએ પરમહંસ થઈ ગુજરાતમાં નર્મદા આજુબાજુ રિચરતા રહ્યા. તે કવિતામાં જીવન નામ રાખતા. આ છે તેની ભક્તિસભર કવિતાનો એક નમૂનો—

સવૈયા—

પાનિ તે દાન કિયો ન ક્યુ અરૂ, પાય તે વિશ્નુપદી નહિ ધાયો
નૈન તે ના, રણછોર લખે ધુનિ, કાન મે મેદ કો શખ્દ ન પાયો.
રામકો નામ લિયો રસના નહિ, સંત સમાગમમે નહિ આયો;
'જીવન' તો નર દેહ ધરિ કહો, આ જગમેં તુમ આપ કમાયો.

કવિ જ્યેષ્ઠાલ

વીળપુર નિવાસી અને બ્રહ્મભટ્ટ જ્ઞાતિમાં જન્મેલા કવિ જ્યેષ્ઠાલને

તલોદરા ગામ ઈનામમાં મળેલું. આ છે તેનું સુખ રસભાવનું હાસ્યાર્પદ ચિત્રણ—

સવૈયા—

પિંગલ કોડ પુરાન પટે, શુલ અક્ષર કાવ્ય કો લખનો હે;
ગુણવાન ધણો બિન દાન ખુશી, ઉર માન નહિ સત લખનો હે.
નિજ ગાંધકા ખોય કે ગાય રિજાવત, ઈસકી બાતકો આખનો હે;
કોઈ એસો કવિવર આન મિલે. તો જરૂર હમે વહ રાખનો હે.

કવિ ત્રિકમ

વીરમગામના વતની અને ખારોટ જ્ઞાતિમાં જન્મેલા કવિ ત્રિકમે ‘ત્રિકમ પ્રકાશ’ ગ્રંથ લખ્યો છે, તે કવિતામાં સંગ અને સ્વભાવની મિમાંસા આ રીતે કહે છે—

દુહા—

પારસ કે પરતાપ સે, સોના બધ તલવાર.
'ત્રિકમ' તીનો ના મિકે માર, ધાર, આકાર.
સંતરૂપ સોનાર કર, ધરો પ્રેમકો પ્યાર,
'ત્રિકમ' તબ તિનો મિટે માર, ધાર, આકાર.

કવિ દાદુ

દાદુ પંથ જેમના પછી વિકસ્યો તે ભક્ત કવિ દાદુનો જન્મ પીંજરા જ્ઞાતિમાં, અમદાવાદમાં થયાનું માનવામાં આવે છે. આ કવિ દાદુ દયાલના નામે ઓળખાય છે. કવિતામાં પોતાની ભતને તેઓ આ રીતે સમજાવે છે—

દુહા—

'દાદુ' મન મર મરકત લયા, ઇન્દ્રિય અપને હાય;
તો બી કદિ ન કિજ્યો, કનક કામિની સાથે....૧
મનહી મંજન કિજ્યો, 'દાદુ' દર્પન દેહ
માંહી મૂરતિ દેખીએ, એહી ઓપડ કરી લેહ....૨

કવિ કેશવ

જામનગરના રાજ્યકવિ અને બ્રહ્મભટ્ટ જ્ઞાતિમાં જન્મેલા કેશવ કવિએ ‘કેશવ કાવ્ય’ નામે ગ્રંથ રચ્યો છે. આ છે તેમની કવિતાના નમૂનારૂપે એક સવૈયો—

સવૈયા—

ભરનેકુ ચરે જમના તટ પે જલ, આહિર રૂપવતી જગ પે
જલસંગ પરી સફરી ઘટમે, પર આઠ નછ પ્રિય કે દેગ પે
મનમોહન બાંધુરી મોહનકી, સુની 'કેશવ' નેન ગયે ન ગયે
અતિ વિભલ જહે નર ગોપ સુતા, મજલી જલ જાંડી ચલી મગ પે

કવિ કરણસિંહજી

કવિ કરણસિંહજીનો જન્મ લખતરમાં થયો હતો. તેણે ‘કરણ જરત મણિ’ નામે ગ્રંથ લખ્યો છે. આ છે તેની રચનાનું એક કવિત્ત—

કવિત્ત—

શ્યામકી સલૌની, ગજગૌની, મૃગદૌની નૈન
કોકિલ કલ જેની યોં, રિઝોની રાસ રાગેડી,
જ્યા દિન સે ઉધ્ધવ, મેન કરી બાત માવવજી
તા દિન તે સુધો મો પે, સુનતીન સાંચિકી.
કહે 'કરનેશ' મેશ, થોરી પેન ભોરી લેશ.
ગજની ગુજરો મેશ, તા સમે તમાસેકી
કરો જો કરાર સો, સુનિયે મોસાર મોરી,
જો મેં સુનાર તો, સુનાર લાડે સાંચિકી.

કવિ દીન દરવેશ

દીન દરવેશ નામે જાણીતા થયેલા કવિ દીન દરવેશ મૂળ તો પાલનપુરમાં લોહાર જ્ઞાતિમાં જન્મેલા પણ પછી કોઇ ક્ષત્રીની સોજત થતા મુસલમાન થયા.

સંસારની અસારતા અને ક્ષણભંગુર શરીરનો મિથ્યા ગર્વ નહીં કરતા કવિ આ નીચેની કુંડળિયામાં શું કહે છે ?

બંદા બાળ બુક હે, મત સાચી દર માન
કહાં બીરબલ, ગંગ હે, કહાં અકબરખાન
કહાં અકબરખાન, બરેકી રહે બડાઈ
દરોસંગ મહારાજ, દેખ ઉઠ ચલ ગયે બાઇ
કહે 'દીન દરવેશ', સમર પેલા હી કરંદા
મત સાચી કરમાન, જૂઠ હે બાળ બંદા.

કવિ નથુરામ

વાંકાનેર ગામમાં બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં કવિ નથુરામનો જન્મ થયો હતો. તેની કવિતા ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે તે શિવભક્ત હશે. આ છે તેણે કરેલું શંકર ભગવાનનું સ્વરૂપ-વર્ણન

છાંપવ-

અંબક ત્રીન વિશાલ, ભાલ મધ્યે છે હિમંકર
દેવધુનિ શિર વહે, કંઠ વિષ મહા ભથંકર
મુડમાલ ગલ ધરી, ભવ્ય વપુ હે ભરમીભર
વામ અંગ નમ સુતા, બહુન લપટાયે વિપથર
વાદામ્બર, ગજઅર્ધ અર, ત્રિશૂલ, ડાક, ડમર, ધરે.
'નથુરામ' ધૈર ધ્વનિ ભરે કે, ગન સખ હર હર હર કરે.

કાવિ નરસિંહદાસ :-

કવિ નરસિંહદાસનો જન્મ કુતિયાણા ગામમાં કનોજીઆ બ્રહ્મભટ્ટ જ્ઞાતિમાં થયો હતો. તેણે 'પતિવ્રતા પ્રભાવ', 'સુરદાસ ચરિત્ર' અને 'દાણુડીવા' વિગેરે ગ્રંથો રચ્યા છે. આ રહ્યું તેના એક કવિત્તમાંનું વહેવાર વર્ણન.

કવિત્ત-

રાજ્ય જગ્ય રિઝે, તખ દેવે-ધન ધામ ગામ
શ્રામંત રિઝે બે તે, વિપુલ ધન પાતે હે
વણિક જગ્ય રિઝે તખ, હસે ઔર દેવે તાડી
યોગિઓકે રિઝાવે સો, મુકિત દાર જાવે હે
નારી જગ્ય રિઝે તખ, બુદ્ધિ, બલ, તેજ હરે
કોવિદ કી કરુના હો, તત્ત્વ સો અધાવે હે
'નરસિંહ' નારાયણ, કૃપા ભવ પાર કરે
કવિ જગ્ય રિઝે તખ, સુજન જશ માતે હે.

કવિ નરોત્તમદાસ

કવિ નરોત્તમ સીતાપુરમાં બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં જન્મ્યા હતા. તે 'સુદામા ચરિત્ર' ગ્રંથમાં કૃષ્ણ-સુદામાનું અભૂતપૂર્વ મિલન આ મઝાઈ દ્વારા આ રીતે રજૂ કરે છે—

સઝાયા-

આગે ચતા ગુરુ-માતુ દિએ, સિયે તુમ આની હમે નહિ દીને
સ્થામ કહે મુરકાય સુદામાસો, ચોરી કી બાનીમે હો તુ પ્રવીને

અંતરની શુભેચ્છા

ગુજરાતની અસ્થિતા સાંસ્કૃતિક સંદર્ભગ્રંથનું સંપાદન કાર્ય બાઇશ્રી નંદલાલભાઈ દેવલુક કરી રહ્યા છે, જેમાં એકસો વિષયો આવરી લેવામાં આવ્યા છે. એ વિષયોનું સંશોધન કાર્ય કેટલું મહત્વ અને મુશ્કેલ હોય છે તે તો કરનાર જ સમજી શકે.

એક બારોડના દીકરા આવા મોટા સાંસ્કૃતિક સંદર્ભગ્રંથનું સંપાદન કરે એ તો સારાએ જૈન સમાજને પણ ગૌરવ આપી બાંધે તેવું છે.

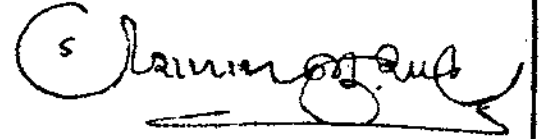
બાઇશ્રી નંદલાલભાઈના પરિચયમાં જ્યારથી હું આવ્યો છું ત્યારથી મેં તેમનામાં અવિરત કાર્યશક્તિ અને અજબ તાલાવેલી નીહાળી છે.

કોઈપણ મહાન કાર્યની સફળતાનો આધાર જેટલો માનવીની પ્રતિભા ઉપર છે તે કરતાં વધુ પુરૂષાર્થ ઉપર આધારિત છે.

બાઇશ્રી નંદલાલભાઈનો પુરૂષાર્થ તેમને સફળતા અપાવે તેવો છે.

એમના આ ભગીરથ પ્રયાસમાં સંપૂર્ણ સફળતા પ્રાપ્ત થાઓ એવી હાર્દિક શુભેચ્છા વ્યક્ત કરું છું અને અંતરના આભિનંદન આપું છું.

શ્રી. ગુણાનુરાગી

૭૭, મારવાડી બજાર,

મુંબઈ-૨

ગાંધી કાંખમે આંખી રહે તુમ, ખોલત નહિ મુધારસ બીને
પાછીલી બાની અજો ન તથ તુમ, વૈસે હી ભાભીકે તંદુલ કીને

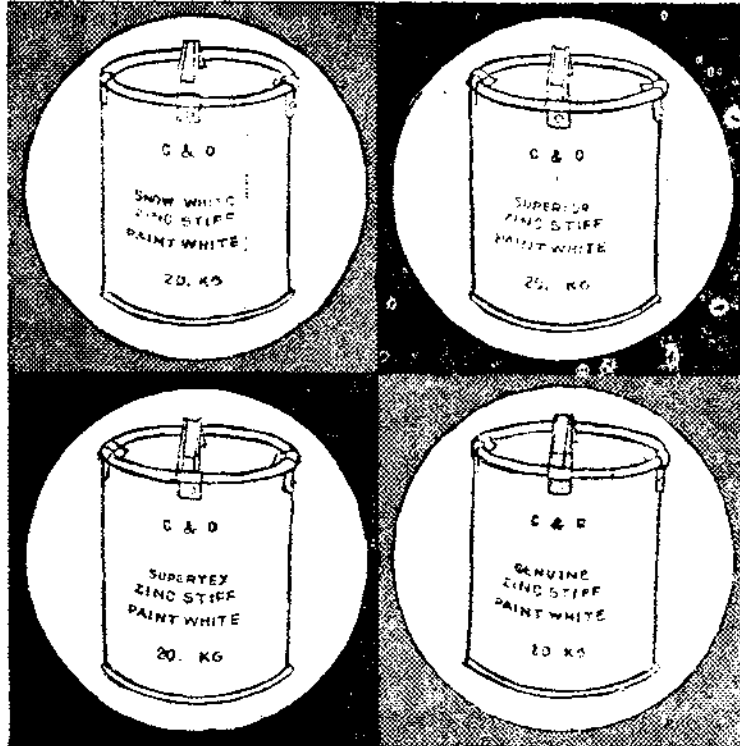
કવિ ઇશ્વરદાનજી

ભક્ત કવિ ઇશ્વરદાનજીનો જન્મ મારવાડમાં ભાદ્રેસ ગામમાં થયો હતો. પણ પછી જામ રાવળની મુલાકાત પછી બનમનગર પાસેના સંચાણા ગામે રહ્યા હતા. તેણે ભક્તિરસ સમર 'હરિરસ' નામે ગ્રંથ લખ્યો છે અને તેનું 'દેવિયાણુ' નામે પુસ્તક પણ છે.

કવિ આ ચાર ચરણના દુહામાં પણ કેટલું બધું કે' છે !

ભાગ્ય બડા તો રામ ભજ, અખત બડા રમ્યુ દેદ
અકલ બડી ઉપકાર કર દેદ મર્યા ફામ એદ.

તમામ પ્રકારના તમામ હેતુઓ માટેના ચંચો

સૌરાષ્ટ્ર પેઇન્ટ્સ પ્રા. લિ.

- વટવા (અમદાવાદ) ● ફોન ૫૩૫૮૧ ઓફ : MERCOCEM
- મુંબઈ એડીસ :- ૨૧૦, વેલેસ રોડ, ફાઈ, મુંબઈ-૧.
- ફોન : ૨૧૧૯૯૧. નામ : GUMBRUSH

NARENDRA.

કવિ ભાણુ

કચ્છ-માંડવીના વતની આ ગિરનારા બ્રાહ્મણ કવિએ-ભાણુ-
“ભાણુવિદ્યાસ” ગ્રંથ રચ્યો છે. એક કવિતામાં તે તલવારને આ રીતે
વર્ણવે છે.

કવિત-

લીલમ હરિદાર, બંદરી હલખી પદા
માનાશાહી, ખાંડા ઘોષ, ઉનો તેગ તરનો
મિસરી નેવા જ માની, ગુપતી જ્યુ નખખીખાની
ધલિમાની, ખુસસાની, કતી તેગ કરનો
સૈફ ગુજરાતી, અંગરેજી હુકુબી રુસી
મકી દૂધારો નામ, ડોત નામ ધરતો
ગુરદા મગરખી, સિરોહી, ઓ પીરોજખાની
‘ભાણુ’ કવિ એતી તલવાર જાત બરનો.

કવિ મુક્તાનંદ

ગદડા-સ્વામીના નિવાસી ભક્ત કવિ મુક્તાનંદ સ્વામીનારાયણ
સંપ્રદાયના સાધુ હતા. ‘વિવેક ચિંતામણિ’ અને ‘સત્સંગ શિરોમણિ,
તેમણે લખ્યા છે. તેમની રચનાઓ ભક્તિપ્રધાન છે.

સવૈયા-મદવ-

ચંદ્રે શીતલ રૂપ અનંગસે દેવ ગળતનસે જગ માને
સિદ્ધ શિરોમણિ, ગોરખસે, કવિરાજ હું કાવ્યરસે ખૂબ ર્યાને
શર જરાસંધ, રાવનસે, રિપુ જીત કે દેશ સમે ધર આને
ચૈસો ભયો તો કહાં “મુક્તાનંદ” કારણરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ન જાને.

કવિ રવિરાજ

મૂળાનિવાસી કવિ રવિરાજનો જન્મ ચારણ જ્ઞાતિમાં થયો
હતો. તેમણે ‘નર્મદા લહરી’ લખ્યું છે. ચારણી ભાષામાં તેમણે
કરેલું ‘નૃસિંહાવતારણું’ વર્ણન રેણુંકી છંદમાં કેવી છટા ધરાવે છે !
છંદ રેણુંકી-

સુનિયત અત ભ્રમત નમન હરિસન, ભગત મુગત ભગવત ભજન
સુરપત પત મહત રતિ સમરત, સદ્ર દદ વન ગત મન સજન
પ્રત લખત રખત જગપત ઉર ધારણુ, સુરત પુકારણુ શ્રવણુ સુને
ભદ્ર થદ્ર અસુરાણુ પ્રગટ ઘટ ભંજણુ, બિકટ રૂપ નરસિંધ બને.

કવિ રવિરામ

જામનગરમાં બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં જન્મેલ કવિ રવિરામે ‘સંગીતા-
ક્લિપ્ત’, ગ્રંથ લખ્યો. કવિતામાં તેઓ રવિરામ યા આદિતરામ નામ
રાખતા. તેમનું આ ઉદાહરણ ‘જાગત્તમિથ્યા’ છે કહી કંઈક આપી
જવા કહે છે.

કવિત-

દત્તમ જનમ દરી, કરીના કમાઈ કહ્યું
દંમર ગુમાઈ એતી, કોડે કામ નાયગે.
ખાઈ ઔર ભાઈ ભાઈ, કોઉના સહાય સખ
સ્વાર્થકે સમે લગે, ભગે સવ જાયગે.
‘રવિરામ’ પૂરે મહેલ, પુલ કગે પરમાર્થ
કાલ બિકરાલ આવે સમે પજ્જાયગે
કરી કે સુ ધુમધામ, ધંધક ધસેગો તમ
ધરા, ધન, ધામ સખ, ધરે રહ જાયગે.

કવિ બ્રહ્માનંદ

આણુ પાસેના આણુ ગામમાં જન્મેલા અને લાડુ ખારોટ નામે
ઓળખાતા આ ચારણ કવિએ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સાધુ
થયા પછી બ્રહ્માનંદ નામ ધારણુ કર્યું અને ‘બ્રહ્મવિદ્યાસ’, ‘સુમતિ
પ્રકાશ’ અને ‘છંદ સનાવતી’ વિગેરે ગ્રંથો લખ્યા.

જગતમાં ચાલતા દંભ અને પાખંડ તરફ કવિને કેટલી અરુચિ
છે તે તેમના આ છંદમાં સ્પષ્ટ છે.

છંદ ત્રિભંગી-

ભદ્ર વેદ પઠંગા, સંધ્યાવંદા, કર્મન કુંદા ઉર્જા
ઓમકાર જપંદા, મુન્ય રહંદા, અંતરમંદા મુર્ગંદા
પુનિ કથા કહંદા, લોક ઠગંદા, વિકલ કરંદા વર્તંદા
સદ્ર ગુરુકા બંદા ‘બ્રહ્માનંદ’, સાચ કહંદા, સખ હંદા.

કવિ હરિસિંહ

કાડીયાવાડમાં ક્ષત્રિય જ્ઞાતિમાં જન્મેલા કવિ હરિસિંહ તેમની
‘જ્ઞાન કટારી’માં આ સગૈયો આપે છે-

સગૈયા-

લોહ કટારી સમે કોઉ બાંધત, જ્ઞાન કટારી સુ દુર્લભ ભાઈ
લોહ કટારી જુ ખાઈ મરે, સો અવતાર ધરે ભવ ભાઈ
જ્ઞાન કટારી કે ખાત હે સંત, બ્રહ્મસ્વરૂપ અખંડ હો જાઈ
ફેર કણુ ન જન્મે ન મરે ‘હરિસિંહ’ સંતાપ કણુ ના રહે.

કવિ મુરાદ

ભક્ત કવિ મુરાદનો જન્મ ગાયકવાડના પીલવાઈ ગામમાં મીર
જ્ઞાતિમાં થયો હતો. તેને રામ-રહીમમાં ડોહ ભેદ નહોતો. ધર્મ
ભક્તિમાં લીન થયેલ કવિ ભગવાનને અહીં કેવા ભાવે આજીજી કરે છે !

કવિત-

ગજ કોતરાયો ચટ્ટી, આવને કે જાવને કે
ગાવને રિકાવને કે, ગુનિકા તરાય હે
તારે ગેહિદાસ તંગ, તો બરા બનાવને કે
ચાકરી કરાવને કે, તારે સેન નાઈ હે
તારે જયદેવ ઝાપિ, વેદ હી સુનાવને હું
રસોઈ પકાવને કે, તારી મીરાંખાઈ હે
કહત મુરાદ મેરી લાલચ, ન ડિન્ને લાલ
મોહીકું જે તાર્ય તામે આપકી બડાઈ હે.

કવિ હરિદાસ

આ હરિદાસ કવિ મૂળ કાડીયાવાડના વતની પણ પછીથી ગોકુળ-
નિવાસી થયેલા. તેમની ગુજરાતી રચનાઓ ઘણી પ્રચલિત છે.

દુન્યવી દુશ્મનો હટાવવા તો માણસ તીર, બરછી, તલવાર,
ભાલા, બંદૂક જેવા હથિયાર ધારણુ કરે છે પણ કાળની ફોજ-
જમની ફોજ તગડવા તારે કેવા કેવા હથિયાર પકડવા પડશે તે આ
છંદમાં મુંદર રીતે કહ્યું છે.

છંદપદ-

રામ નામ તલવાર કમર ફિરતાર કટારી
શિવ રુમરથ દો ટોપ જુરે જુગ દિસ નિહારી
હોડ હિલે હરનામ બદન પર જુલમ જુટારી
ધનુષ બાંધી સખર્મ કર્મથી ફોજ વિહારી.

“હરિ” રામ નામ કે ચેત નર, કૃષ્ણ નામ અંદુક ભર.
ઝટ માર ડાર જમ ફોજ કુ, હર હર યહ હથિયાર ધર.

કવિ હમીરજી

કવ્ય-ભુજના કવિ હમીરજીનો જન્મ ચારણ સાતિમાં થયો હતો. આ છે તેમણે રચેલા સ્તુતિ-ગીતની એક કંડિકા—

ગીત—

દેવા દાતારા, જુગારા ચારા વેદા અવતારા દશા
ધરા, હરા, ચારા રવિ, બારા ચારા ધામ
સતિયાં જનિયાં. સારા શુરા પુરા રિવેસરા
પીરાં, પેગંચરા, સીધા સાધકા પ્રણામ.

કવિ રાણીંગ

કાઠીયાવાડના લાખેણી ગામના વતની અને વહીવંચા બારેટ સાતિમાં જન્મેલા રાણીંગ કવિ વીર રસનું વર્ણન આ સપાખરા ગીતમાં કેવી ચોટદાર છતાથી કરે છે. આ રહી તેની એક પંક્તિ—

ગીત—

શુરા હાક પડે રોગા, ખડેડે ભવાની ચૂડા
વરેવા રંભા કે ઝુંડ, કડેડે વચાળ
તોપકા ખડેડે ગોળા, ઘડેડે પ્રેતકા ટોળા
ઝડેડે આગટ્ટી જવાળા, હડેડે જંગળા.

કવિ રંધુનંદન

કવિ રંધુનંદન સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સાધુ હતા અને તે કાઠીયાવાડના વતની હતા તેમ મનાય છે.

વાત કરવાની કળાને આ કવિનમાં કવિએ કેવું પ્રાધન્ય આપ્યું છે !

કવિત્ત—

બાતનસે દેવી અર દેવતા પ્રસન્ન હોત
બાતનસે સિદ્ધ ઓર સાધુપતિ આત હે
બાતનસે ખાન સુવતાન ઓ નરેશ માને
બાતનસે મૂંડ લોક લાખન કમાત હે
બાતનસે જૂત ઓર દૂત સખ તામે હોત
બાતનસે પુન્ય ઓર પાપ હો બાત હે
બાતનસે કીર્તિ અપકીર્તિ સખ બાતનમે
માનવકે આનનમે બાત કરાકાત હે.

કવિ ગીંગા ભગત

સૌરાષ્ટ્રના ડેળિયા ગામના વતની અને વહીવંચા બારેટ સાતિમાં જન્મેલા આ કવિના સપાખરા ગીતો કવિ આલમમાં ઘણા પ્રચલિત છે.

આ છે તેના વર્ણવર્ણનના ગીતની એક પંક્તિ. તેની દરેક પંક્તિનું શબ્દ-ચયન આવું જ આકર્ષક છે.

ગીત—

ગહેડી હડયા મોરત્રા બાધા, હડૂડયા અવાહ ગાદા
ચોમાસા રા સજયા ત્રણ, સઘજે સમાદ.
વરામેલી ધરા સરે, ચડી ફોજ ઈન્દ્રાણી
ગડયા મેઘરાગ, તૂટયા છપનારા ગાદ.

કવિ પિંગળશી

‘ચિત્ત ચેતાવની’ ના કર્તા અને ભાવનગરના રાજ-કવિ પિંગળનો જન્મ ચારણ સાતિમાં શિહોર મુકામે થયો હતો.

ભાવિની પ્રયગતા કવિએ આ છંપમાં સચોટ રીતે રજૂ કરી છે. ભાવિને વશ તો દેવોને પણ થયું પડે છે તો માણસનું તો શું ગણુ ? આ રહ્યો તે છંપય.

છંપય—

કરમે થો જહાં રાજ તહાં ભયો બનમે નીકરમે
હરમે થો મૃગ પ્રાન, તહાં ભયો સીયકો હરમે
જરમે થો કવિ અંગ, તહાં ભયો લંકા જરમે
સરમે થો સુર કાજ, તહાં ભયો સુધિ મિસરમે
યહ બાત દેવ દાનવ અગમ, “ પિંગલ ” કહે પ્રત્યક્ષ ચે
જગત કે ભોગ બને કહાં, ભાવિ કે વશ સખ ભયે.

કવિ હરદાસ

ભાવનગર તરફના ખદડપુર નિવાસી કવિ હરદાસ રામાનુજ સાધુ હતા. તેમણે ‘હરિ વિલાસ’ ગ્રંથ રચ્યો છે.

નીચેના મૃદંગ-ગણિકાના સમરથા સંવાદ દ્વારા કવિ કેવો બોધ આપે છે !

સવૈયા—

પ્રભુ પક્ષમે દ્રવ્ય જો બ્રાંતિ લગે, ધન હે ધન હે તિનકુ ધનકુ
હરિ નામ વિસારીને નાય નયે, જ્ય પ્રેમ કથા ન રચે ઉનકુ
મૃદંગ કહે ધિક હે ધિક હે, તાલ કહે કિનકુ કિનકુ
તમ હાથ પસારી કહે ગણિકા, ઈનકુ, ઈનકુ, ઈનકુ, ઈનકુ.

કવિ સુંદર

કવિ સુંદર, દાદુ દયાળના શિષ્ય હોવાથી અનુમાન થઈ શકે કે તે ગુજરાતના હશે. તેણે ‘સુંદર વિલાસ’ અને ‘જ્ઞાન સમુદ્ર’ જેવા ગ્રંથો લખ્યા છે.

માનવ-સ્વભાવની વિચિત્રતા કવિએ આ સવૈયામાં આલેખી છે.

સવૈયા—

જો દશ, વીસ, પચાસ ભયે, સત હેય હજાર સુ લાખ મગેગી
કોટિ અરબ, અરબ, અસંખ્ય ધરાપતિ દોનેડી ચ હ જગેગી
સ્વર્ગ, પાતાલ કુરાજ કરો, તુણ્યા કી અધિક આગ લગેગી
‘સુંદર’ એક સતોષ બિન શક, તેરી તો જૂખ કવી ન લગેગી.

કવિ મૌડણ

કાઠીયાવાડના માળિયા ગામમાં કાકેર સાતિમાં કવિનો જન્મ થયો હતો. તેણે “ પોસ્ત પચીસી ” નામનો અઢીણ નિબંધક ગ્રંથ બનાવ્યો છે. સામાન્ય રીતે અઢીણ લેનારની દુર્દશા થાય છે. અઢીણની ચિતિ-હૃદયવેદના કવિ મે આ દવિતમાં આલેખી છે—

કવિત્ત—

હોતી જો મે વિધવા તો સાંખ્ય કે સિદ્ધાંત હી તે
ખાન ધરી ઈવરમે, મનકો લગાવતી
હોતી જો મે સધવા તો રસ કે ઉદ્વેગન તે
પ્રેમ લપટાઈ, રતિ નાથકો રિઝાવતી.
હોતી જો કુમારિકા, તો પેખતી ના અન્ય નર
ધોતી તે અનુપમકા, મોક્ષકો મિદાવતી.

હાય નહિ સખવા ન વિધવા કુમારિકા ન
અમલી પતિ સે નાહિ એકો ગતિ પાવતિ.

કવિ મેરામણી

મેરામણી એટલે રાજકોટ-યુવરાજ કે જેમણે પોતાના સાત
મિત્રોના સહકારથી “પ્રીણ સાગર” નામે નવરસયુક્ત બૃહત્ ગ્રંથ
લખ્યો. તેના ઘણાં સર્વેશ લોકોમાં ખૂબ પ્રચલિત છે. અહીં તેનું
એક કવિત્ત રજૂ કર્યું છે—

કવિ-૧-

કટિ ફેટ છોરનમે, ભૂકટિ મરોરનમે
શિશપેય તોરનમે, અતિ ઉર નય કે
મંદ મંદ હાસનમે, બરની મિલાસનમે
આનન ઉમ્મનમે, ચક્ર ચોંધ હાય કે
મોતી મણિ માલનમે, સોસની દુશાલનમે
ચિકુરીકે તાલનમે, ચેટક લગાય કે,
પ્રેમ આન દે ગયો, ન જાનીએ કીતે ગયો
સુખથી મન લે ગયો, ઝરખો દગ લાયકે.

કવિ હરજીવન

કવિ હરજીવનનો જન્મ પોરબંદરમાં બ્રાહ્મણ ગાતિમાં થયો
હતો. તે નીચેની કવિતામાં કહે છે કે બાવિ પ્રમળ છે, ભાગ્ય
ભોગવું જ પડે છે. અને તે માટે કવિએ સુંદર દર્શાવે પણ
આપ્યા છે.

કુંડલિયા-

અપની બાવિ ભોગવી, પગર, ફૂણ, રાવન
ગાંધારી ગેલી ભઇ, સત સુતકે કારન.
સત સુત કે કારન, જુએ મરી ભઇ દીવાની
કહાન માન્યા કાફુ, અંબ ફલ ખાવા છાની
એ તે સુત એકે ન, તો કર્યો કહાં આવી
સ.ર, ફૂણ, રાવન ભોગવી અપની બાવિ.

કવિ લખપતિજી

કવિ લખપતિજી કે જે કચ્છના મહારાજ હતા તેમણે લુખમાં
કવિને સનદ આપતી પાઠશાળા સ્થાપી. આ રહ્યો તેમનો શુભારી
વર્ણનનો સર્વેશ—

સર્વેશ-

બાતે વિનોદશી મર્દન, સુબન, આસન રીત અનેક બનાવે
એસી કરે સન પ્રીતિ બદાર્મ, તકે ઉતડો પતિ સંગ સુહાવે
પ્રાંત ન જાન્યો પરે પિતકો, જાતનીએ અતુરાઇ ઉઠાવે
પાવળી ફૂલ સકાય હે કામની, આપ દુકલ તે તારા પિહાન.

કાવ્ય અંવરચક્ર મેઘાણી

સૌરાષ્ટ્રના બગસરા ગામમાં લોકશાયર મેઘાણીનો જન્મ વલ્લિક્ષત્રાતિમાં
થયો હતો. ‘વેલૂના ફૂલ’, ‘કિશોર’, ‘સિંધુડો’, હાલરડા વગેરે તેમની
રચનાઓ છે. સૌરાષ્ટ્રનો કોઈપણ સાહિત્યપ્રેમી મેઘાણીના નામથી
અગ્નણ નહીં હોય. આ છે તેમના રચેલા હાલરડાની એક પદ્યિત—

લાકડી, પોપટ ધૂધરા, ધાવણી, ફેશ્વી લેજે હાથ
તે દેં તાર હાથ રેવાની, રાતી બંબોળ ભવાની.

કવિ અવરાજ

કુંભાજીની દેરડી પાસેના સનાળી ગામના વતની કવિ આલા-
ભાઇ અથવા અવરાજનો જન્મ ચારણ ગાતિમાં થયો હતો. તેણે
“અમર વિલાસ” ગ્રંથ લખ્યો છે. સારા કામમાં ઢીલ ન કરવા
વિષેનો આ છંપય લખ્યો—

છંપા-

રાણે સગિ રીત, ઢીલ રણમાં બહુ ધારી
સાહસ આપ્યર સાથ, હિંમત પણ એો તે હારી
સુર સદાશીવ રાવ, પાણીયત ઢીલ પ્રસારી
અખ્લાલી દગ એમ, મહાબળ નાખ્યો મારી.
જગ સરે ફેક હાયાં જુઓ, વેદ પ્રમાણ વકીલથી,
“અવરાજ” કહે આ જગતમાં, ધાયું બગડે ઢીલથી.

કવિ કરણદાન

આ કવિનો જન્મ પણ સનાળી ગામે થયેલો. ગાતિ ચારણની.
તેમણે “જશભૂષણ” અને “રણવીર ચાંપરાજવાળા” કૃતિઓની
રચના કરી છે. આ છે તેમના બુદ્ધિવાની એક કડી—

બુદ્ધિવા-

અધર્મ તેં આદ્યું પાપકે આવડું
એ બધું થાય છે સહન આજે
“કરણ” પ્રભુ જે દિ’ બગશે કારમે
મારવા તુને મુજ કાજે.
જામના કોરડા લાગશે સામટા.
સંતાણો મિત્ર વિચાર સેવે
કહું તે પાળીયું મરદ કેવા ખરો
કવિને પાપ સનમુખ કેવે.

ફક્ત બેનોને શિક્ષક થવા માટે એક વર્ષનો ફોર્મ

યુવરાત રજયની અંદર વ્યાયામ કોલેજ (ફીજીક્સ
ટ્રેનીંગ કોલેજ) ફક્ત બહેનો માટેની ગણતરીની સંસ્થાઓ
પૈકી, ઇટોલા (તા. વડોદરા) માં આર્થ કન્ના વ્યાયામ મહા-
વિદ્યાલય છેલ્લા ૬ વર્ષથી સ્વચ્છ ગ્રામ્ય વાતાવરણમાં ચાલે છે.
S. S. C. પાસ તથા તેની સમકક્ષ પરીક્ષા પાસ થયેલી
બેનોને દાખલ કરવામાં આવે છે. સંસ્થા પાસે પુરતાં મેદાનો,
આધુનિક સાધનોની તથા હોસ્ટેલની સુંદર વ્યવસ્થા છે. પરિણામ
છેલ્લા બે વર્ષથી સો ટકા આવે છે.

આચાર્ય,

આ. ક. વ્યા. મહાવિદ્યાલય,

ઇટોલા

તા. વડોદરા, (વે. રહેવે.)

GRAMS : "SONSIRAJ"

TELEPHONE : 244056/57

M/s. SIRAJ SONS

86-B, NETAJI SUBHASH ROAD,
GOBIND MAHAL,
BOMBAY-2.
(INDIA)

EXPORTS OF :-

COTTON PIECEGOODS-ARTSILK AND NYLON FABRICS SPICES AND PULSES-
SANDAL WOOD AND ESSENCIAL OILS, STAINLESS STEEL UTENSILS-ENGINEERING
GOODS-NOVELTIES AND SUNDRIES.

To

ADEN, SUDAN, PARSIAN GULF PORTS, ETHIOPIA, KENYA, TANZANIA, UGANDA
AND CONGO REPUBLIC, MALAVI, MAURITIUS, EAST AND WEST EUROPEAN
COUNTRIES, U. K. AND FAR EAST COUNTRIES.

ફોન નં. ૧૭

ઓફીસ વર્ગ વ

શ્રી દામનગર તાલુકા સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘ લી.

મું. દામનગર જી. અમરેલી.

સભાસદ સંખ્યા
૯૩મંડળી
૨૬વ્યક્તિ
૬૭નામદાર સરકાર
૧શેર ભાડો
૨૮૬૩૦નામદાર સરકાર શેરફોજો
૪૫૦૦૦રીઝર્વ તથા અન્ય ફંડ
૮૧૮૪૭થાપણો
૨૩૨૮૨**:- વ્યવસ્થાપક મંડળ :-**

શ્રી ભગવાનભાઈ ગંગાદાસભાઈ પટેલ	પ્રમુખ પ્રતિનિધી	નાનારાજકોટ વિકાસ મંડળી
શ્રી જીવરાજભાઈ જુકાભાઈ પટેલ	સભ્ય	પારસીગા
શ્રી કાનજીભાઈ હમીરભાઈ	"	ધામેલ
શ્રી બાબુલાલ શામજીભાઈ પટેલ	"	છલાડીયા
શ્રી કરમચીભાઈ કરશનભાઈ પટેલ	"	દામનગર
શ્રી જીવરાજભાઈ ભવાનભાઈ પટેલ	"	આંબરડી
શ્રી નારજીભાઈ હરજીભાઈ પટેલ	"	શાખપુર
શ્રી વસંતરાય જીરાલાલ વ્યાસ	"	વિરપુર
શ્રી નાનજીભાઈ શામજીભાઈ પટેલ	"	નાનારાજકોટ
શ્રી માણેકલાલ જોરામભાઈ	"	અ. જી. મ. સ. બેંક લી. અમરેલી
શ્રી હરદાસભાઈ દેવશી	"	અમરેલી
શ્રી કુલચંદભાઈ ભવાનભાઈ પટેલ	"	ના સરકાર તરફ પુનઃપાદર
શ્રી સહકારી અધિકારી સાહેબ	પ્રતિનિધી સહકારી ખાતાવા	અમરેલી
શ્રી કરશનભાઈ હરજીભાઈ પટેલ	"	

શ્રી ભગવાનભાઈ ગંગાદાસ પટેલ

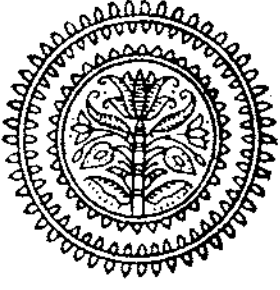
નાથલાલ બ. ગાંધી

પ્રમુખ

મેનેજર

:- બેંક :-

શ્રી અમરેલી જીલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંક લી. અમરેલી.

ગુજરાતનાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિદ્યાધામો

—શ્રી જમિયત પંડ્યા

[અતિ પ્રાચીન]

વિદ્યાદાન અને વિદ્યોપાર્જન માટેની પરંપરા તો ભારતમાં વૈદિકકાળથી ચાલતી આવેલી છે. તે યુગમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય-કુમારો ઋષિઅશ્રમોમાં ચાલતાં આવા ગુરુકુલમાં અનેકવિધ વિદ્યા-સંસ્કાર અહીં કરતા હતા. આ અશ્રમોને આપણે વિદ્યાપીઠો કહી શકીએ.

કણ્વ, અત્રી, ભરદ્વાજ, શાંકિલ, વસિષ્ઠ, શૌનક, પરાશર, અગિરસ, સાંદિપની અને જમદગ્નિ વગેરે ઋષિઓ આ ગુરુકુલોના ઉપકુલપતિઓ હતા. વિશાળ આશ્રમોમાં કુદરતના ખોળે, ગુરુકુલો ચાલતા હતા અને તેમાં પાલન, પોષણ અને અધ્યાપનની સુવિધાઓ મળતી હતી. કુલપતિની વ્યાખ્યા છે કે—

દશ સહસ્ર ત્રિચાર્થીન્ પાલયતી ચ
પોષયતી ચ અધ્યાપયતી, સર્વે
કુલપતિ સ્મૃતાઃ ॥

આવા ગુરુકુલોમાં અભ્યાસ પૂરો કરીને વિદ્યાર્થી વિદાય માટે ત્યારે, યોગ્યતા પ્રમાણે અને પ્રકારે ગુરુદક્ષિણા લેવાતી-અપાતી. આ સંસ્થાઓ ભણવા-ભણાવવાના બ્રાહ્મણધર્મના આદર્શ પ્રમાણે ચલાવાતી હતી વિદ્યાનું નિઃસ્વાર્થ આદાનપ્રદાન થતું. ધર્મ અને સંસ્કૃતિ સાચવવાનું ધ્યેય રહેતું. શિસ્તને અગ્રધાન અપાતું તેમજ શિષ્યવ્રત કટુ-અ-ભાવના કેળવીને અભ્યાસ કરતા હતા.

દીક્ષાન્ત પ્રવચનમાં ગુરુ શિષ્યોને આદેશ આપતા—

વેદ મનુચ્ય...આચાર્યો અન્તેવાસિન્
શાસ્તિ...સર્વેવદ...ધર્મચર...સ્વાધ્યાયાન્
મા પ્રમદ...! વગેરે, વગેરે.

આવા ગુરુકુલોમાં પક્ષપાતરહીત વિદ્યાદાન અપાતું હતું. છતાં કેટલાંક ગુરુકુલ માત્ર રાજકુમારો માટેનાં અને વળી રાજ્યાશ્રીત હતા. જ્યારે કેટલાંક રાજ્ય અને રંક બન્ને કુમારો પ્રત્યે સમાન ધોરણે ચાલતા હતા.

પ્રભાસમાં પ્રાચી નદીના કિનારે શેષાવન-શેષશાયા પાસે જ્યાં શ્રી શંકરાચાર્યનો મઠ છે ત્યાં નકુલિશ ઋષિનું ગુરુકુલ હતું અને તે શ્રેષ્ઠ હતું એમ કહેવાય છે.

ધર્મારણ્ય-યોગદામાં વિદગ્ધ શાકલ્ય ઋષિનું ગુરુકુલ હતું.

શ્રીરથલ-સિદ્ધપુરમાં કદંમ પ્રભાપતિનું ગુરુકુલ હતું.

ઉજ્જયનીમાં ધોરંત્રીરસ-સાંદિપની ઋષિનું ગુરુકુલ હતું કે જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ, અક્ષરામ અને સુદામાજીએ સાથે વિદ્યાભ્યાસ કરેલો.

અત્યારે કાર્ધ અહિં-વગ્નમૂર્ખને મરકરીમાં યોગદા યુનિ-વર્સિટીના સ્નાતકની પદવી આપવામાં આવે છે પરંતુ સાચોસાચ યોગદા વિદ્યાપીઠ હતી. પુરાણયુગમાં અને વાઘેલા રાજાઓના શાસન કાળમાં જેનું વર્ણન આપણે આગળ ઉપર કરીશું. અહીં વિદગ્ધ શાકલ્યઋષિના આશ્રમમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય અભ્યાસ કરતા હતા. ધારું છું કે એ શાખાના ડોહ ઋષિકુમાર હશે. એ ખુબ જ તેજસ્વી, સ્વ-માની અને શિસ્તપાલન માટેના આગ્રહી હતા. તેઓએ પોતાના ગુરુના પક્ષપાતી વલ્લભને કારણે આશ્રમનો ત્યાગ કરેલો. વાત જાણવા જેવી છે :

ઋષિના અંગત સંબંધમાં આવેલ એક રાજા રોગગ્રસ્ત હતો. અને આ આશ્રમમાં ઉપચાર માટે આવેલો. એના રોગની શાંતિ માટે, કમશઃ પ્રત્યેક શિષ્યને સવારમાં આદિકકાર્ય પછી તે પવિત્ર-દંતનું માર્જન કરવાનો ઋષિએ આદેશ આપેલો. એક વહેલી સવારના જ્યારે યાજ્ઞવલ્ક્ય માર્જન માટે એની કુટિરમાં આવ્યા ત્યારે રાત્રીએ સ્નાન પણ કર્યું નહોતું. તેણે જરા થોભવા જણાવ્યું. યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું કે 'આશ્રમમાં પ્રમાદ વર્જ્ય છે.' રાત્રીએ અપમાન લાગ્યું અને તે ત્રભાણુનું પાણી કુટિર સામેના સૂકાયેલા વૃક્ષના ટૂંકાપર છંટીને પધારી જવા જેવો વ્યંગ કર્યો.

યાજ્ઞવલ્ક્યે તેના કહેવા પ્રમાણે ટૂંકા પર પાણીનું માર્જન કરીને ચાલવા માંડ્યું. રાત્રી સ્નાન કરીને બારણે આવ્યો અને જોયું તો એ સૂકાયેલ વૃક્ષ નવપક્ષરિત થતું જતું હતું. આશ્ચર્ય વિમુદ્ધ બનેલો ક્ષોભ પામતો રાત્રી ઋષિ પાસે દોડી ગયો અને વિનંતિ કરી કે યાજ્ઞ-વલ્ક્ય ફરી આદિક કરીને પોતાને માર્જન કરે. ગુરુએ શિષ્યને બોલાવી તેમ કરવા આજ્ઞા કરી. પરંતુ સ્વમાની શિષ્યે ઈન્કાર કર્યો. ગુરુએ રાત્રીનો પક્ષ લઈને દુરાગ્રહ કર્યો રાત્રી પાસે માફી મંગાવીને શિષ્યને દયાવાન બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો હોત તો કદાચ તે રાત્રી જાત પરંતુ દુરાગ્રહ સામે શિષ્ય ન નમ્યો. ગુરુ આજ્ઞા ન માની. વાતનું સમાધાન ન થયું. કહેવાય છે કે ગુરુને વિદ્યા પાછી આપી (!) યાજ્ઞવલ્ક્યે આશ્રમનો ત્યાગ કર્યો.

અરુ દરે આપણે તે પછીના તખ્તકાને જોઈએ.

[પ્રાચીન]

ગિરિનગર (જૂનાગઢ), વલ્લભાપુર (વાળા), કિલ્તમાલ અથવા ભિલ્લમાલ (શ્રીમાળ), પાટણ બલકપુર, (યોગદા), શ્રીરથલ (સિદ્ધપુર), નગરક (નગરા, જ્યાં પહેલાં સ્તંભતીર્થ હતું), ખંટક (ખેડા), આનંદપુર (વડનગર), ભુગુકચ્છ (ભરૂચ), નવસારી અને જંબુસર વગેરે એક સમયનાં નગરોમાં બ્રાહ્મણો, જૈનો અને બૌદ્ધોની ઓછા

વધતાં પ્રમાણમાં વસતી હતી. મૈત્રકયુગમાં વદલબીપુર તેમ જ સ્તંભ-તીર્થ—ખંભાત જેવા મહાનગરોમાં ત્રણે ધર્મોના અનુયાયીઓ હતા. ગુરુકુલો, વિદ્યારો અને મંદિરો રાજ્યદ્વારા સ્થપાતાં અને નિભાવતાં હતા.

જેટલાં ગુરુકુલો અંગેની માહિતી મને ઉપલબ્ધ થઈ છે તેની વિગત મેં આ લેખમાં આપવાની કોશીશ કરી છે. અન્ય નગરોમાં પણ આશ્રમો તો હશે જ અને હતા, પરંતુ અધ્યાત્મિક કાર્યોમાં ગુરુકુલ સલાવતા હશે એમ માનવાને કારણે નથી. એટલે તેમના વિદ્યાર્થીઓ અને સાંના વિદ્યાર્થીઓ કાંઈ નિકટના ગુરુકુલમાં અભ્યાસ કરતા જતા હશે એ અનુમાન અત્યારે નથી.

વદલબીપુર

ગિરિનગર (જૂનાગઢ)થી વદલબીપુર આની અને રાજધાની સ્થાપનાર અને તેને સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતનું પાટનગર બનાવનાર સેનાપતિ ભદ્રકે અને તેના વંશજોએ વળામાં ઘણા વિદ્યારો અને મંદિરો બંધાવેલાં. અહીં જૈન આગમોની વાચના તૈયાર થતી હતી. બ્રાહ્મણો અને બૌદ્ધોને પણ તેમના ધાર્મિક સાહિત્યના વિદ્યા માટે સમાન અનુકૂળતા સાંપડતી.

અહીં મોટામાં મોટી વિદ્યાપીઠ હતી. જેનું નાલંદા અને તદ્દલ શીલાથી ત્રીણુ સ્થાન હતું. એક હજાર વિદ્યાર્થીઓ અહીં અભ્યાસ કરતા હતા. આથી વધુ સંખ્યા હશે પણ ઓછી તો ક્યારેય રહી નથી.

અહીં શરૂઆતમાં વિદ્યાર્થીઓને અક્ષરજ્ઞાન અને અંદજ્ઞાન અપાતું હતું અને તે પછી વ્યાકરણ શિખરાતું. ઉત્તરોત્તર અભિ-રુચિ અનુસાર અને યોગ્યતા પ્રમાણે શિષ્ય-સ્થાપત્ય, જ્યોતિષ, આયુર્વેદ, ચિકિત્સા, ન્યાય વગેરે. શાસ્ત્રોનાં અધ્યયન કરીને બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓ દ્વિવેદી, ત્રિવેદી કે ચતુર્વેદીની ઉપાધીઓ મેળવતા અને અન્યોને પણ પ્રમાણે ઈનાયત થતાં જેનું ભારતમાં માન થતું. સાં પંચયજ્ઞો અને અગ્નિહોત્ર થતા, ઉત્તિર્ણુ થયા પછી બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓને રાજ્ય તરફથી ભૂમિદાન મળતું અને તેઓ પુરોહિત, અધ્યર્થ, દિક્ષિત, ઉપાધ્યાય ઇત્યાદિની વૃત્તિ કરતા.

આ પ્રમાણે પ્રાચીન વિદ્યાલયોમાં વદલબીપુરનું સ્થાન હતું. ગુજરાત-સુરાષ્ટ્ર પર આધિપત્ય ધરાવતા આ સમૃદ્ધ નગરનો બાર માઈલ મુઘીના વિસ્તાર હતો. આ મહાનગરમાં સો જેટલા તો કરોડપતિઓ હતા. અહીં વિશાળ મહાલયો હતા. ભરૂચની બરાબર સામે આવેલ આ નગર સૌરાષ્ટ્રનું વ્યાપાર અને યાત્રા માટેનું સર્વોપરી અને ભવ્ય બંદર પણ હતું.

અહીંના વિદ્યાલયમાં દાખલ થયા માટે વિદ્યાર્થીઓને આકરી કસોટીમાંથી પસાર થવું પડતું હતું. સત્રાન્તે અહીં વિદ્વાનોની પરિષદ ભરાતી અને રાજ્ય તરફથી તેમનું સન્માન થતું હતું. આ મહાવિદ્યાલયનો સૂર્ય ત્રણસો વર્ષ મુઘી અવિચ્છિન્ન પણે તપતો રહ્યો. ત્યાર પછી પણ ઈ. સ. ૮૪૫ મુઘી એનું સ્થાન અને મહત્વ જળવાઈ રહેલું જણાય છે.

મૌર્યોના સેનાપતિ જતાં સંપૂર્ણ શાસનસત્તા ધરાવતા મૈત્રક રાજા ભદ્રકે પાંચમી સીની લગભગમાં ગિરિનગરથી ગમે તે કારણે પોતાની રાજધાની વદલબીપુરમાં સ્થાપેલી. તેના મરણ પછી ધ્રુવ

સેન, ગુહસેન, ધરસેન, શીલાદિત્ય, દ્રોણસિંહ વગેરે રાજાઓની કારકિર્દી ખૂબજ યશસ્વી રહેલી છે. શીલાદિત્ય નામાભિધાન સાત રાજાઓએ ધારણ કરેલું જણાય છે.

મૈત્રક રાજાઓનો માર્દેશ્વર કુલધર્મ હતો. જેના પ્રતિક રૂપે તેમણે નંદીની પસંદગી કરેલી. આ ચિહ્ન રાજદૂત પર અંકિત થતું હતું અને રાજમુદ્રાઓ પર ત્રિશુલાકૃતિ કોતરાતી હતી. આજે પણ ગામખંડારના શિલાલયમાં હુણ્ણ આકારની ભવ્ય નંદી જેવા મળે છે.

ઈ. સ. ૬૪૦માં હુ-એન-સાંગે વદલબીપુરની મુલાકાત લીધેલી અને આ મહાનગરથી તે ખૂબ જ પ્રસાવિત થયેલો. વાણિજ્ય, શૈક્ષણિક, ધાર્મિક તેમજ સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે આ સમય અહોજલાલીથી ભરપૂર હતો.

અહીં કવિ ભટ્ટીએ રાવણવધ કાવ્ય લખેલું જે નવી જ શૈલીનું મહાકાવ્ય ગણાય છે. એમાં કથાવસ્તુ અને ઉદાહરણો કાવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ યોગ્ય પ્રકારે નિરૂપાયેલ છે.

વદલબી વિદ્યાપીઠ પ્રાચીન કલાસાહિત્યમાં પણ આગવું સ્થાન ધરાવતી હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. આ વિદ્યાપીઠનાં મકાનો તેમજ મહાન ગ્રંથાગારનાં આજ તો ક્યાંય નામનિશાન મળતાં નથી. દરંતરે આ શહેરને નષ્ટપ્રાય કરી નાખ્યું. ક્યારેક ઉત્ખનન કરતાં પુરાણો અવશેષો મળી આવે છે.

અહીંથી થોડે દૂર અહંત અચલે વિદ્યાર બંધાવેલો, જ્યાં રહીને વસંધુ જૈનનાં શિષ્ય રિથરમતિ ગુણમતિએ અનેક ગ્રંથો રચેલા. જ્યારે ક્ષમાશ્રમણે વદલબીનાં જૈન આગમોની વાચના તૈયાર કરેલી, જે શ્વેતાંબર જૈનોમાં આજે પણ પ્રચલિત છે.

ભિદલમાલ

વદલબીપુરની ઉત્તરે આવેલ શ્રીમાલ નામના ગુર્જર પ્રદેશના જેઠવાઓની રાજધાનીનું શહેર ભિદલમાલ યાને ભિદલમાલ એક સમૃદ્ધ નગર હતું. એ ભાંગ્યું અને તેની શ્રી-સમૃદ્ધિ સાથે રાજધાની પાટણ ગઈ. ગીચ વસતી વાળા આ નગરમાં પણ હિન્દુ, જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓ હતા.

અહીં એક હજાર જેટલી બ્રાહ્મણશાળાઓ હતી. અને ચાર હજાર જેટલા મઠ હતા, જ્યાં બધી જ શાખાઓનો વિદ્યાભ્યાસ ચાલતો હતો. એક સંસ્કૃત કાવ્યનું સર્ગન પણ અહીં થયેલું એમ જણવા મળે છે. આ જ સમયમાં બ્રહ્મગુપ્તે ખગોળશાસ્ત્ર પર ‘બ્રહ્મસ્ફુટ સિદ્ધાન્ત’ નામનો ગ્રંથ લખેલો.

અહીંની પ્રજા શ્રીમાલી તરીકે આજે પણ ઓળખાય છે. વિ. સ. ૧૨૦૩માં આ નગરનું પતન થયું. અહીં એત્રિકન્ટા પદ્ધતિનાં શિષ્યોનો એક યદ્યૂપ હતો એમ પણ કહેવાય છે.

પાટણ

ઈ. સ. ૬૪૨માં લાખખારામ પાસે અણહિલપુર પતન-પાટણ વસાવનાર વનરાજ આવડાના વંશજ પામેથી એ પ્રદેશ મૂલરાજે છતી લઈને સોલંકી સત્તાની સ્થાપના કરી. ગુજરાત નામાભિમાન પણ સોલંકીયુગની શરૂઆતમાંજ પ્રચલિત થયું. આ યુગે ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઘડનારમાં ઉમદા ઢાળો આપે છે. અલગત રીમાવિસ્તાર અને સ્થાપત્યશૃદ્ધિ તેમજ જળાશયો સિવાય વિદ્યાક્ષેત્રે સિદ્ધરાજના શાસન પહેલાં સંગીત કાળો અપાયેલો જણાતો નથી.

૭. સ. ૧૦૯૪માં સિદ્ધરાજના શાસન દરમિયાન સુવર્ણયુગ શરૂ થયેલો ગણાય. જે કે, સિદ્ધરાજ જયસિંહે પણ ઓછી લડાઈઓ નથી લડી. એણે પણ ગુજરાતની સીમા ઘણી વિસ્તૃત કરેલી પરંતુ એક તરફ ગુજરાત વિસ્તૃત થતું ગયું અને બીજી તરફ સૂરીશ્વર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય, દેવભોધ, શ્રીપાત્ર, ભાવ શ્રદ્ધસ્થપતિ, વર્ધમાન સુરિ, મહિભદ્ર અને વાગભદ્ર વગેરે વિદ્વાનોએ ગુજરાતને અરિમતા અને સંસ્કાર ક્ષેત્રે ઘણું પ્રદાન કર્યું. વિદ્યાવિદ્યાસ વધતો ગયો.

જયસિંહ સિદ્ધરાજે અવંતિમાંથી ભોજરાજ્યનો અંશભંડાર પાટણ આણેલો. ભોજગ્યાકરણની સ્પર્ધામાં જયસિંહ તેમજ કુમારપાલના સમયમાં, વિદ્યા અને સાહિત્ય ક્ષેત્રે અગ્રભાગ ભજવનાર કલિકાકસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યે તૈયાર કરેલ 'સિદ્ધહેમ શા'દાનુશાસન' નામના વ્યાસરણે વિદ્યાક્ષેત્રે ઉત્તમ ફાળો આપ્યો છે. અભિધાન ચિંતામણી નામનો નામસંગ્રહ, દેશીનામમાલા વગેરે શબ્દકોશ તૈયાર થયા. આચાર્યે સિદ્ધરાજ પછી કુમારપાલના સમયમાં હંદાનુશાસન, કાવ્યાનુશાસન, પ્રમાણ ભિમાંસા, યોગશાસ્ત્ર ઉપરાંત દ્વાયત્રય નામનું મહાકાવ્ય અને ત્રિપૃષ્ઠિશલાકા પુરુષ ચરિત્ તેમજ વીતરાગ સ્તુતિઓ વગેરેની રચના કરી.

આચાર્યના શિષ્યોએ પણ આ ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે. આ જ સમયમાં આચાર્ય મત્તયગિરિએ કેટલાક આગમ ગ્રંથો પર ટીકાઓ લખેલી અને આ જ સમયમાં અપભ્રંશ સંસ્કૃત ગુજરાતીમાંથી આજની ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ થયો.

કટુકેશ્વર પ્રાસાદ

આપણે જોઈ ગયા કે પાટણમાં જૈન ધર્મનું પ્રાચલ્ય વધારે હતું છતાં દરેક શાખાની વિદ્વાનો બ્રાહ્મણો પાટણમાં આવી વસ્યા હતા. આ સમયમાં સદસ્ય-ગિ તળાવના તીરે કટુકેશ્વર પ્રાસાદની મહાશાળા મૂર્ધન્ય ગણાતી હતી. જૈનેતર કુમારો અહીં ધાર્મિક અને અન્ય જીવનોપયોગી શિક્ષણ મેળવતા હતા. આ પાઠશાળા વિશળદેવના શ સન સુધી અવિચ્છિન્ન પણ ચાલુ રહેલી અને વિદ્યાદાનની પરંપરા સત્ત્રયાર્ધ રહેલી. અહીં કેટલાય આચાર્યોએ વિદ્યાદાન સાથે નવસંસ્કારનાં અમી પાયાં છે. જેમાં આચાર્ય કુમારદેવ અને તેમના પુત્ર ગુર્જરેશ્વરના પુરોહિત સોમેશ્વરદેવનો આગળ પડતો ફાળો છે.

આચાર્ય કુમા દેવે ધર્મના બેઢાવોને સંઘર્યા નહોતા. એમણે વસ્તુપાત્ર, તેજપાત્રને આ પ્રાસાદમાં જ શિક્ષણ આપેલું છતાં જૈન ઉપાશ્રયમાં વંદના કરવા માટે જવાનો પણ બોધ આપેલો. જે આચાર્ય વસ્તુપાત્ર-તેજપાત્રનાં માતા કુંવરબાઈ કે જે વિધવા હતાં, તેમની રૂનગભાઈ કૃષ્ણે, સામુદ્રિકશાસ્ત્રના આધારે નરરત્નો પાકશે એવી આગાહી કરેલી એ હરિભદ્રસૂરિ પાસે જન્મેને જાતે લઈને ગયેલા અને આશિર્વાદ અપાવેલા. આચાર્યના શિષ્ય વિજયસેનસૂરિ અને કુમારદેવના પુત્ર સોમેશ્વરદેવ પણ ત્યારે લાન્ડર હતા જે વસ્તુપાત્ર-તેજપાત્ર પાથે જ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરતા હતા આ જન્મે આચાર્યો કુમારદેવ અને હરિભદ્રસૂરિ ત્યાર પ્રેમથી મળેલા. 'અથ જ ધર્મો ઈશ્વર તરફ લઈ જનારા છે તો અથા ધર્માવિત્તબીઓ બેઢાવા સિવાય એક બનો' આવી ભાવના જન્મે આચાર્યોએ ભાવી હતી.

સિદ્ધપુર

આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ કે, શ્રીચંદ્ર, સિદ્ધપુરમાં પૂર્વે કર્દમપ્રજાપતિનું ગુરુકુલ હતું.

કર્દમલાલયનું આંધકામ થયું હારે ઉત્તરમાંથી સકુટુંબ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને પ્રતિષ્ઠાપર્વ પર મૂળરાજે બોલાવેલા, અને મહાપત્ર કરેલો. આ સમયે યજ્ઞ વાજસનેય શાખાના ચંદ્રગ્રી-કૃષ્ણગ્રી તેમજ અન્ય શાખાના બ્રાહ્મણો પણ હતા. એ ઉત્તરમાંથી આવેલા ઉદિચ્યો કહેવાયા. આ બ્રાહ્મણોને પાછળથી સિદ્ધપુર, શિહોર, સ્તંભતીર્થ વગેરે શહેરોમાં વસાવેલા.

આ બ્રાહ્મણોના પુરુષાર્થે તેમજ રાજ્યના સંપૂર્ણ સહકારે ગુરુકુલનો દરીથી અભ્યુદય થયેલો. ઉત્તરપંથકના જ બ્રાહ્મીકુમારો નહીં પરંતુ અન્ય હિન્દુ જાતિના વિદ્યાર્થીઓ પણ મોટી સંખ્યામાં વિદ્યાસંપાદન કરતા હતા.

ધવલકક-ધોળકા

ભીમદેવ બીજાના સમયમાં અર્જુનરાજના વંશજ અને જયસિંહ સિદ્ધરાજ પછી ગુજરાતની અરિમતામાં તેમજ ગુજરાતના અભ્યુદયમાં જેણે સારો એવો ફાળો આપેલો અને યુદ્ધ સંઘર્ષ સ્વીકારેલ એવા લવણપ્રસાદને સર્વેશ્વર બનાવીને ભીમદેવે ગુજરાતની રખેવાળી સોંપેલી. એ લવણપ્રસાદ અને તેના પુત્ર વીરધવજે, વસ્તુપાત્ર અને તેજપાત્રને અનુક્રમે મહામંત્રી અને સેનાપતિ બનાવીને ગુજરાતના દુશ્મનોને લંકાવેલા-માંડલિકોને વશ કરેલા.

લવણપ્રસાદે પાટણમાં વસવાટ રાખેલો પરંતુ વીરધવજે ધોળકા રાજધાની બનાવી. વસ્તુપાત્ર-તેજપાત્રના સહકારે ધોળકાને સમૃદ્ધ બનાવવાના પ્રયાસો આદર્યા. ભીમદેવ બીજાની નજીબાઈથી પાટણની પ્રજામાં અસંતોષ વધ્યો હતો અને સત્તામતી જેખમાતી લાગતી હતી જેથી લાંબા શ્રેણીઓ અને નાગરીકોમાંના ધણ્યો ધોળકામાં આવીને વસેલા. ધીમેધીમે ધોળકા વ્યાપાર કલાકૌશલ અને સંસ્કારનું કેન્દ્ર બનતું ગયું.

વિદ્યા અને સંસ્કાર ક્ષેત્રે વસ્તુપાત્ર-તેજપાત્રના સમકક્ષિત ગુરુ બંધુ સોમેશ્વરદેવનું આ ક્ષેત્રે પ્રશંસનીય પ્રદાન છે. તેઓ રાજ્ય પુરોહિતની પ્રતિષ્ઠા પામ્યા. તેમના જ પુરુષાર્થે 'સરસ્વતી મંદિર' ગુરુકુલ ખ્યાતનામ થયું. જૈનો બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રીય વિદ્યાસંસ્થાઓ શિક્ષણ મેળવવા લાગ્યા. દૂરદૂરનાં રથજેથી પણ વિદ્યોપાર્જન માટે કુમારો આવતા હતા અહીં શૈવ અને જૈન બે મુખ્ય ધર્મો હતા. જન્મે વચ્ચે સહકારની ભાવના હતી.

આ સમયમાં વસ્તુપાત્રે 'નરનારાયણ' મહાકાવ્ય લખ્યું.

સોમેશ્વર, અરિસિંહ, બાલચંદ્ર, અમરચંદ્ર, જયસિંહસૂરિ વગેરે વિદ્વાનોને ઉત્તેજન મળ્યાં. સોમેશ્વરદેવે કીર્તિકૌમુદી નામનો પ્રશન્તિ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં આ સમયે લખેલો. ઉપરાંત અન્ય વિદ્વાનોએ સુકૃત-સંસ્કૃત, વસંતવિદ્યાસ, સુરશૈલસવ જેવાં મહાકાવ્યો તથા ઉલ્લાસ-રાધવ, દ્વાંગદ, લક્ષ્મીરમદમર્દન અને અનર્ધરાધવ નામનાં નાટકો લખાયાં. ઉપરાંત પ્રમંથા, સ્તોત્રો તેમજ પ્રશ્નરિત કાવ્યો પણ ઘણાં લખાયાં.

સ્તંભતીર્થ

આ પુરાણ-પ્રસિદ્ધ મહાનગર અભારે જ્યાં નગરા ગામ છે ત્યાં હતું. વડલબીપુરની માદક અહીં પણ હિન્દુ, જૈન અને બૌદ્ધ ધર્માનુયાયીઓની વસતી હતી. આ શહેર પણ દરતરમાં ગર્ક થઈ ગયું. ઉત્ખનન કરતાં જ્યાદિય-મૂર્તિ-ની મૂર્તિ તેમજ જુદી મૂર્તિ મળી આવેલ, આજે પણ નગરામાં છે. ઉપરાંત બ્રહ્મા-સાવિત્રીની

: Gram :
ROUNDSHAFT

Phone :: Office : 370836
Resi : 552897

Dalichand & Co.

IRON & STEEL MERCHANTS

☆ Heavy Marine Propeller Shafts

☆ M. S. Rounds

☆ Plates, Flats

☆ Squares

☆ Axle Forgings

☆ EN-8 Specn Bars

**Darukhana, Mazgaon,
BOMBAY-10**

મૂર્તિઓ પ્રસ્થાપિત કરેલ મંદિર પણ છે. અને એક અલગ અલગ મૂર્તિ છે. આ અલ્લાનું મંદિર ભારતભરમાં ત્રીજું ગણાય છે. ઘણાઓ માને છે કે અલ્લાની પૂજા થતી નથી, પણ અહીં થાય છે.

દેશકાળને અનુસરીને અહીંની મૂર્તિઓને, મંદિરો અંધારી અંધારે ખંભાત છે ત્યાં ખસેડી તેમની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવેલી. પુરાણકાળથી ખંભાત પાટણ સંપ્રદાયનું આલ્મિક સંસ્થાન ગણાતું આવ્યું છે. શ્રી પુષ્કર ચંદ્રવાકરના પ્રયત્ને ઉત્ખનનમાં નિકળેલી મૂર્તિઓનું નાનું સરખું મ્યુઝિયમ પણ બનાવાયું છે જે જોવાલાયક છે.

સ્તંભતીર્થ એક સમયે ભારતનું મોટામાં મોટું વ્યાપાર કેન્દ્ર હતું. એણે ઘણી ચડતી-પડતી જોઇ છે. અહીં વિદ્યાવ્યાસગીઓ અને કવિઓનો સુમેળ રહેતો જ આવ્યો છે.

અંધારે જ્યાં એક વખતનું નગરક શહેર હતું એ નગરમાં અનેક સુવિધા અને વિદ્યાલયો તેમજ સંસ્કાર પ્રદાન કરતું અને પોષતું શુક્રુક હતું. ચારે બાજુ એની સંસ્કાર સુવાસ ફેલાયેલી હતી. અહીંથી માધવ દૂર આવેલ શકરપુર ગામમાં વસ્તા વિશ્વંભર નામના વિદ્વાન કવિ થઇ ગયા જે વિદ્યાલય ચલાવતા હતા. એક યજુર્વેદ પાઠશાળા આલ્મિકવાડામાં હતી. જે પચીસેક વર્ષો પહેલાં જ અંધ થઇ ગઇ. ત્રીજી એક સંસ્કૃત પાઠશાળા સારણેશ્વર મહાદેવમાં ચાલતી હતી.

જ્યોતિષ સિદ્ધરાજના સમયમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યે અહીં દીક્ષા લીધેલી. સોલંકીઓ અને વાઘેલાઓના શાસન દરમિયાન આજના ખંભાતે ખૂબ જ સાંસ્કૃતિક પ્રગતિ કરેલી. ઉદયન મંત્રીના સમયમાં સિદ્ધરાજના સૈનિકોના હાથમાં પકડાઇ જવાના બંધે નહાસતો ફરતો કુમારપાલ ખંભાતમાં આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિના શરણે આવેલો, જેને આચાર્ય સાગલવસહિકામાં પુસ્તકોના ઢગલા નીચે સંતાડીને બચાવેલો.

અહીં હિન્દુ અને જૈનોનાં બંધાતિભવ્ય મંદિરો હતાં અને છે, તેમજ તેના અપ્રાપ્ય ગ્રંથખંડારો પણ છે. પ્રગ્ન એટલી સુસંસ્કૃત અને સંસ્કારી હતી કે, કવિ જ્યોતિષસૂરિ કૃત સંસ્કૃત 'હમીરમદર્દન' નાટક વસ્તુપાલના પુત્ર જ્યોતિષહતી આગ્રાથી ભીમેશ્વરના ઉત્સવના વરઘોડામાં ભજવાયેલું. આ હકીકત હિન્દુ અને જૈનોના કોમી ઐક્યની સૂચક છે.

જૈનકવિ ઋષભદાસ પણ અહીં થઇ ગયેલા, જેમણે બીસ જેટલા રાસ લખેલા છે. જેમાં હીરવિજયરાસ, ભરતપાદ્યજિરાસ, હિતશિક્ષા, કુમારપાલરાસ વગેરે મુખ્ય છે. હીરવિજયસૂરિ તેમજ વિજય-સેનસૂરિ પણ સમર્થ આચાર્યો હતા. ચોર્યાસી અંદરના વાવટા અહીં ફરકતા હતા. ખંભાતે શુજરાતને વિદ્યા, સંસ્કાર અને સભ્યતાનાં અમી પાયાં છે. ખંભાતનો પોતાનો ખંભાવતી રાગ પણ છે.

જૂજ (કરંજ)

કરંજના મહારાવ શ્રી દેશલજ્ઞના પુત્ર શ્રી લખપતસિંહજીએ જૂજમાં વ્રજભાષાની મહાપાઠશાળા સ્થાપેલી. તેઓનો જન્મ ૧૭૦૭માં થયેલો. આલ્મિકાળથી જ તેમને કાવ્ય રચવાનો શોખ હતો. તેઓ કવિ અને કલાકારોના કંપજ્ઞ સમાન હતા. તેમણે પોતે શિવવિવાહ, લખપત શુંગર, લખપતિ માનમંજરી, રાસતરંગિણી, મુદંગમોહરા ને રાગસાગર નામના ૭ ગ્રંથો લખેલા છે. આ રાજવીના દરબારમાં એક હમીરદાન રતનજી નામના સારા કવિ હતા. રાજ્યે તેમને ચાર ગામ આપેલાં. તેઓ અચાચક હતા અને તેમના વંશજો આજે પણ અચાચી અવ-

ટંક વાપરે છે. તેમણે લખપત પિંગળ તેમજ એક શબ્દકોશ તૈયાર કરેલો. ઉપરાંત હમીરનામમાલા, જ્યોતિષજડાવ, અભાંડુરાણ વગેરે પુસ્તકો લખેલાં. તેમના સહકારે મહારાવ લખપતસિંહે વ્રજપાઠશાળા સ્થાપવાનો નિર્ણય કર્યો. અને ૧૬૫૨ના અરસામાં અમલમાં મૂક્યો.

આ ચુમેતેર ભાષાઓની પાઠશાળાના આચાર્યશ્રી તરીકે કિશનગદથી જૈનસાધુ ભટ્ટાર્ક કનકકુશલજીને બોલાવેલા, વાર્ષિક ત્રણ હમરનું સાલિયાણું તેમજ એક 'રેહા' નામનું ગામ ઇનામત કરેલ. આ સાધુના પદશિષ્ય કુવરકુશલ પ્રથમ શિક્ષક તરીકે નિમાયેલા. વિદ્યાર્થીઓને રાજ્ય તરફથી રહેવા જમવાની સગવડ અપાતી હતી. અભ્યાસક્રમ પૂરો કરનારને યોગ્ય ઈનામ, પોશાક તેમજ કવિ તરીકેની પદવી મળતી હતી. ભારતભરમાં આ પ્રકારની આ એક જ પાઠશાળા હતી.

પાઠ્યક્રમમાં અલંકાર, રસ, પિંગળ, પ્રબંધ અને મુક્તકો આટલા વિષયો હતા. પરીક્ષા મૌખિક લેવાતી, ગ્રંથો કંઈક કરવા પડતા. ઉત્તિર્ણ થયેલ વિદ્યાર્થીને છેલ્લે એક ખંડકાવ્ય લખવું પડતું જેનો વિષય પાઠશાળાની પરીક્ષા સમિતિ નક્કી કરતી. આ સમિતિમાં પ્રધાનાચાર્ય અને રાજ્યના વરિષ્ઠ અધિકારી રહેતા. વિદ્યાર્થીઓને કેસ પાંચ વર્ષનો હતો. ઉત્તિર્ણ થનારને યોગ્ય ઈનામ અપાતાં મુરારજી-ગુજરાતના ઘણા રાજકવિઓએ આ પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરેલો. કાવ્ય-ખંડ કાવ્યમાં બાવની લખનારને છેલ્લે છેલ્લે સાહિત્યપ્રેમી શ્રી મણિભાઈ જસભાઈએ મો કોરી ઈનામ આપવાનો ફરાવ કરેલો. તેઓશ્રી કરંજના દીવાનપદે હતા. અત્યાર સુધી સોળ બાવનીઓમાં ખંડકાવ્યો લખાયાં છે. જે આ પાઠશાળાની વિશિષ્ટતા ગણાય છે.

અહીંના આચાર્યોની પરંપરામાં, નાયક-નાયિકા બેદ અને લખપત જસસિંહના લેખક કુવરકુશલ પછી વીરકુશલ, રાજકુશલ, જયકુશલ, ધર્મકુશલ, વલ્લભકુશલ અને જીવનકુશલ આટલાં નામ આવે છે. તે પછી આ જૈનાચાર્યોમાં પ્રમાદ પેઠો એટલે મહારાવ પ્રાગમતસિંહજીના સમયમાં આચાર્યપદ શ્રી પ્રાણજીવન ત્રિપાઠી નામના વિદ્વાનને અપાયું. એમના શિષ્યોની પરંપરામાં ગે.પાલ જયદેવ (ગોપ), ભૈરવદાનજી, ખેતજી લાલસ, હમીરદેશોદી અને કેશવ હરદાના નામો મળે છે.

આપણા લોકલાડિકા કવિશ્રી દલપતરામે અહીં અભ્યાસ કરેલો અને કવિ તરીકેની પદવી મેળવેલી.

જસો વર્ષ સુધી ચાલેલી આ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાનું ખુબ જ મહત્ત્વ હતું. અંતે સંસ્થા, વિલીનીકરણ થતાં અંધ થઈ ગઈ. અહીંનો અપ્રાપ્ય સંસ્કૃત અને વ્રજભાષાનો ગ્રંથખંડાર પણ અસ્તવ્યસ્ત થઇ ગયો.

ઘણા જૂજ મહાવૃક્ષો ગળુતા હશે કે, મહારાવ લખપત-સિંહજીએ સાહિત્ય અને કલા માટે કેટલું ઉરોગ્ગન આપ્યું છે, એ સાચા પ્રગ્નવક્ત્ર હતા. જાજરે એમના જ પુરુષાર્થે ભારતમાં આવેલો.

રામસિંહ નામના હોલેન્ડ જઈ આવેલા માલમને તેમણે રાજ્યના ખર્ચે બે વાર યુરોપ મોકલેલા અને તેમના સહકારે માધાપુરમાં કાવ્યનું કારખાનું સ્થાપેલું મીનાની કામગીરી પણ આ માલમ યુરોપમાંથી શીખાને કરંજમાં લાવેલા. અહીં તોર્તિશ જહાજો બનાવતાં હતાં, તોપો ઢળતી હતી, અંદૂકો અને જંગળો બનતી

હતી. રિવોલ્યુશન અને ગુપ્તીઓમાં જડાતી હતી. પાણીદાર હથિયારો પણ બનતાં હતાં. કિમખવાળ અને ઝરિયાન ભરતના પોશાકો માટેના કાપડનું સુંદર વણાટકામ અહીં થતું હતું. આ ઉપરાંત ખાનદાની નરલના ઘોડાઓના કાળજીપૂર્વક ઉકેર થતો હતો. આ માટેનો બધો જ યશ મહારાવ લખપતસિંહજીને ફાળે જાય છે. ભૂજનો આયનામહેલ એક બંધ આકર્ષણ છે. અહીંના દરિયામાં ખનીજ સંપત્તિનો ભંડાર છે.

મને ઉપજીવ્ય થયેલ પ્રાચીન વિદ્યાધામોની આટલી માહિતી આપી શક્યો છું. તે તે વિદ્યાધામો, ત્યાંના વિદ્વાનો, તેમનાં ગ્રંથ સાહિત્ય અને અન્ય ઐતિહાસીક વિશિષ્ટતાઓ પણ નિર્દેશ છે. આ ઉપરાંત માંગરોલ, પેટલાદ, નવસારી, ભરૂચ વગેરે સ્થળોએ પણ સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ સો વર્ષ પહેલાં ચાલતી હતી જે કાળજી બંધ થઈ છે.

[અર્વાચીન]

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

આપણે આગળ જોઈ ગયા તે પ્રમાણે ભારત જ નહીં પણ જગત સાથે, એક માધ્યમ રૂપે ગુજરાત પરાપૂર્વથી રહેલું છે. વ્યાપાર, વિદ્યા, કલાકૌશલ્ય, વીરતા, મુત્સદીગીરી, સાગ, ભક્તિ અને બલિદાન -તપશ્ચર્યામાં એક અને અન્યેડ તરીકે આપણા ગુજરાતની પ્રતિષ્ઠા છે.

કેળવણીના ક્ષેત્રે ગુજરાત સતત પ્રયત્નશીલ રહેલું છે. ઇ. સ. ૧૮૪૯ થી હાઈસ્કૂલો અને કન્યાશાળાઓ સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાત એટલે કે સમસ્ત ગુજરાતમાં સ્થાપવાની શરૂઆત થયેલી. પહેલી કોલેજ સૌરાષ્ટ્રમાં ભાવનગર ખાતે શામળદાસ કોલેજ સ્થાપાયેલી. આ સમગ્ર પ્રવૃત્તિમાં ઘણા સખી ગૃહસ્થોએ માતમર પણ આર્થિક ફાળો આપેલો છે. આ સમયની સંસ્થાઓ આજે પણ ચાલુ છે. આ ક્ષેત્રે સૌરાષ્ટ્રના રાજ-વિઓએ અને કૈલાસવાસી સયાજીરાવ ગાયકવાડે પણ યોગ્ય પ્રદાન કરેલ છે.

પરંતુ વિદ્યાપીઠ માટેની કોઈ જોગવાઈ ત્યારે થઈ હોય તેમ જણાતું નથી. ઇ. સ. ૧૯૧૬માં મુંબઈ માફક કેળવણીની ભાવનાને મૂર્ત કરવા માટે પહેલી એક પરિષદ મળેલી; જેમાં પ્રત્યાધાતી કેળવણીને દુર કરીને ગુજરાતની આગવી સંસ્કારસમૃદ્ધિએ ઓપતી અરિમતાને જાગૃત કરવાના પ્રયત્નો થયા. આમાં આગેવાની ભર્યા ભાગ લેનારાઓની સનિદાના પરિપાકરૂપે ૧૯૨૦માં ગુજરાત વિદ્યા-પીઠની સ્થાપના થઈ. એના પ્રથમ કુલપતિ મહાત્મા ગાંધી હતા, જ્યારે કુલનાયક તરીકે સરદાર પટેલ હતા. તે પછી ડો. રાજેન્દ્રપ્રસાદ કુલપતિ તરીકે અને શ્રી મોરારજીભાઈ કુલનાયક તરીકે આગ્યા. શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ મહામાત્ર તરીકે ને પછી વર્ષો સુધી જીવનપર્યંત રહ્યા અને અત્યારે તે સ્થાને શ્રી રામલાલ પરીખ છે. મહાત્મા ગાંધીજીની વિચારસરણી પ્રમાણે આ વિદ્યાપીઠે વિકાસ સાધ્યો છે. રાષ્ટ્રીય લડતને કારણે ૧૯૩૦ થી ૪૫ દરમિયાન અને ‘હિન્દ છોડો’ ની અળવળમાં ૧૯૪૨ થી ૪૫ દરમિયાન આ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિ બંધ પડેલી. ૧૯૪૫ થી યુનિવર્સિટીના ઉચ્ચ શિક્ષણ સુધીનો અભ્યાસક્રમ અહીં અલાવવામાં આવે છે.

૧૯૪૭ થી શ્રી મહાદેવભાઈ દેસાઈ મહાવિદ્યાલય શરૂ થયું છે

આ બંને સંસ્થાઓએ ઘણા સ્નાતકો ગુજરાતને આપ્યા છે. મહાત્માજીના સમયથી ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, વિદ્યાર્થીઓના ગુણવિકાસ અને ચારિત્ર્ય પર નજર રાખતી આવી છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં મહાવિદ્યાલય ઉપરાંત કુમારમંદિર અને વિનયમંદિર પણ ચાલે છે. સ્નાતક સુધીના શિક્ષણની વ્યવસ્થા છે. રાષ્ટ્રભાષાના શિક્ષણનું કાર્ય પણ ચાલુ છે, જેમાં સેવક સુધીનો અભ્યાસક્રમ યોજેલ છે. આ સંસ્થાએ પાઠ્ય પુસ્તકો પણ તૈયાર કરેલાં છે-કરે પણ છે. મનલગ કે, ગુજરાતભરમાં પ્રચારકાર્ય આ વિદ્યાપીઠ દ્વારા ચાલે છે.

ગુજરાત યુનિવર્સિટી

યુનિવર્સિટીનો કાયદો અમલમાં આવતાં ૧૯૫૦ ના નવેમ્બરની ૨૩ મી તારીખે ગુજરાત યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ. એની શિલા-રોપણવિધિ સરદારશ્રીના હસ્તે થયેલી. જ્યારે કાર્ય શરૂ થયું ત્યારે એકવીસ જેટલી સંસ્થાઓ સંકળાયેલી હતી. અત્યારે લગભગ એકસો-એક કોલેજો આ યુનિ. સાથે જોડાયેલી છે. ૧૯૫૫ થી પરીક્ષાના માધ્યમ તરીકે ક્રમિક રીતે ગુજરાતી ભાષા અપન વેલ છે. યુનિ. ના છાત્રાલયોમાં સારી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ રહે છે. તેઓને માટે પૂરતી સગવડો પણ છે.

સંસ્થા દ્વારા કલ્યાણકર પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે.

અહીં મોટું ગ્રંથાલય છે અને ડોક્ટરની પદવી માટે Research ની અનુકૂળતા છે. અર્થશાસ્ત્ર, રાજનીતિશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, આંકડા-શાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન, ગુજરાતી, રસાયણશાસ્ત્ર, ભૌતિકશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર વગેરે અગિયાર વિષયોમાંથી ગમે તે લઈને ડોક્ટર થઈ શકાય છે.

અહીં ફોરેન યુનિ. ઇન્ફર્મેશન ડ્યુરોનું સંચાલન પણ થાય છે. અભ્યાસક્રમોમાં પ્રવેશ અને પરીક્ષા અંગેનાં ધોરણોનું કાર્ય અકાદમિક કૌન્સિલ કરે છે. આ યુનિ.ની સેનેટ એક જવાબદાર સંસ્થા છે. એના ૧૮ સભ્યો છે. નિયમાનુસાર અત્યારે એના કુલ-પતિ પદે રાજ્યપાલશ્રી શ્રી મન્નાનારાયણજી છે અને ઉપકુલપતિ તરીકે શ્રી ઉમાશંકર જોશી છે.

સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી વડોદરા

આ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના ઇ. સ. ૧૯૪૯ના મેની પહેલી તારીખે થયેલી. વડોદરા આર્ટ્સ અને સાયન્સ કોલેજ, પ્રતાપસિંહ કોલેજ ઓફ કોમર્સ અને ઇકોનોમિક્સ, સેકન્ડરી ટીચર્સ ટ્રેનિંગ કોલેજ, કલાલયન, એન્જિનિયરીંગ કોલેજ અને ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ: આ ૬ સંસ્થાઓથી સ્થાનિક યુનિવર્સિટી શરૂ થયેલી.

મેડિકલ કોલેજ અને વડોદરા સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલય મુંબઈ સરકારના અંકૂશ હેઠળ હતાં જેમાં સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયનો વહીવટ ૧૯૫૧ થી આ યુનિ. કરે છે જ્યારે મેડિકલ કોલેજનો વહીવટ રાજ્ય સરકારની દેખરેખ નીચે છે.

૧૯૫૦માં ફેકલ્ટીઓ રચવામાં આવી. ઉપરાંત લલિતકલા, ગૃહ-વિજ્ઞાન તેમજ સમાજસેવાના ત્રણ નવા વિભાગો શરૂ કરવામાં આવ્યા છે.

વિદ્યાર્થી ભાર્ગવહેનો માટેનાં અલગ છાત્રાલયો છે.

અહીં મેડિકલ કોલેજના મકાનમાં શેઠ યુ. પી. આયુર્વેદિક રીસર્ચ યુનિટ ચાલે છે જેમાં સંશોધન માટેની સારી સુવિધા છે. આયુર્વેદનું સમૃદ્ધ શાસ્ત્રીય પુસ્તકાલય પણ છે તેમ જ વનસ્પતી અને દવાઓના નમૂનાઓનું સંગ્રહસ્થાન પણ છે.

આ યુનિ.નું પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર છે જ્યાં ભારતીય સાંસ્કૃતિક ગ્રંથોનો સંશોધન વિભાગ છે અને પ્રકાશન માટેની પ્રવૃત્તિ પણ ચાલે છે અહીં દસ્તાવેજિત ગ્રંથોનો સારો એવો સંગ્રહ પણ છે.

અત્યારે આ વિદ્યાસંસ્થાના કુલપતિ શ્રી કૃતિહરરાવ ગાયકવાડ છે. અને ઉપકુલપતિ શ્રી ચતુરભાઈ પટેલ છે.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ વિદ્યાપીઠ

આ વિદ્યાપીઠ વર્તમાન દેશકાળને અનુસરીને તેને અનુરૂપ આમજનતાના વિકાસ પુનરોદ્ધાર અને પુનર્રચનાને લક્ષ્યમાં રાખીને, વિક્ષેપભાઈ પટેલ આર્ટ્સ અને સાયન્સ કોલેજ સ્થપાઈ અને તે જ સરદારશ્રીની પ્રેરણાથી સ્થાપનામાં આવી છે. ૧૯૪૭ માં અરસામાં કૃષિ વિદ્યાલયનું મંગલાચરણ થયું. બીજા વર્ષે-૧૯૪૮માં બિરલા વિશ્વકર્મા મહાવિદ્યાલય સ્થપાયું. બે વર્ષ પછી ૧૯૫૦માં વાણિજ્ય વિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ. આ રીતે ચરોત્તર વિદ્યામંડળે સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિની શરૂઆત કરી. આ સંસ્થાઓ પહેલાં મુંબઈ સાથે જોડાયેલી હતી તે પછી ગુજરાત યુનિ. સાથે સંકળાઈ તેનો અભ્યાસક્રમ અપનાવ્યો પરંતુ હિન્દી દ્વારા શિક્ષણ પ્રદાન કરતી આમચિસ્તાને અનુરૂપ વિદ્યાપીઠની જરૂર પૂરી કરવા સરદારશ્રીના જન્મદિને એટલે ૩૧-૧૦-૫૫ના રોજ 'સરદાર વલ્લભભાઈ વિદ્યાપીઠ' નામથી કાયદેસર રીતે સ્થપાઈ. અને ૧૫-૧૨-૫૬ થી સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય શરૂ થયું. ૧૯૫૮ ના સત્ર પછી એણે સ્વતંત્ર પરીક્ષાઓ લેવી શરૂ કરી. સેનેટ અને સિનિડ-કેટની અધારણ પૂર્વકની શરૂઆત તો ૧૯૫૯ ના નવેમ્બરથી જ થઈ ગઈ હતી.

આ વિદ્યાપીઠના સૌ પ્રથમ ઉપકુલપતિ શ્રી ભાઈલાલભાઈ પટેલ હતા. ૧૩-૧-૫૯ ના દિવસે પ્રથમ પદ્ધિદાનનો સમારંભ યોજાયેલો. ઉપાધ્યક્ષ વીતરણ તે વખતના કુલપતિ શ્રી શ્રીપ્રદાસજીના હસ્તે થયેલ.

૧૯૫૮ માં હિન્દી, અંગ્રેજી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર, રાજકારણ, તત્ત્વજ્ઞાન, ગણિત, વાણિજ્ય, ભૌતિકશાસ્ત્ર અને વનસ્પતી-જંતુશાસ્ત્રમાં અનુસ્નાતક વર્ગો શરૂ થયા. ઇંગ્લેન્ડ અને કૃષિશાસ્ત્રની અનુસ્નાતક કક્ષાની ઉપાધિક્ષા માટે પણ આ વિદ્યાપીઠને માન્યતા મળે 'ી છે. ૧૯૬૦ માં આ વિદ્યાપીઠે મેકન્ડરી ટીચર્સ ટ્રેનિંગ કોલેજ શરૂ કરી આમ ખાસ કરીને ગુજરાત-ચરોતર વિભાગ માટે આ વિદ્યાપીઠ એક આશીર્વાદ સમાન છે.

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી

ગુજરાત યુનિવર્સિટીનું ભારણ વધી ગયું હોય સૌરાષ્ટ્ર લોક-નેતાઓના પ્રયત્ને. વિદ્યાર્થીઓની સુવિધાને નજર સામે રાખીને, આ વિભાગની કોલેજોની અનુકૂળતાને ખાતર એક યુનિ.ની જરૂર જણાયાથી, ૧૯૬૭ માં રાજકોટ ખાતે સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરવામાં આવી.

આ યુનિવર્સિટીમાં આર્ટ્સ, સાયન્સ, એગ્રિનિયરીંગ, ખેતી-વાડી, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, મેકન્ડરી અધ્યાપન વગેરે શિક્ષણ આપતી

સૌરાષ્ટ્રની લગભગ એકતાલીસ જેટલી કોલેજો સાંકળી લેવામાં આવી છે. સૌરાષ્ટ્ર માટે આ સંસ્થા પણ એક ગૌરવ લેવા યોગ્ય છે, જે ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતી જાય છે.

ઉપકુલપતિ શ્રી ડોલરરાય માંકડ એક સમર્થ શિક્ષણશાસ્ત્રી અને અનુભવી વહીવટકર્તા હોઈ આ વિદ્યાપીઠ એક સઘન વડલા રૂપ બનતી જાય છે. અત્યારે એના કુલપતિ શ્રી શ્રીમન્નારાયણ છે.

અન્ય આદર્શ વિદ્યાધામો અને યુનિયાદી-નર્મ તાલીમ-કેન્દ્ર

થોડી આડવાન ગણાશે છતાં બાલમાનસશાસ્ત્રી અને યુનિ-યાદી તાલિમ માટેના સફળ પ્રયોગશીલ શિક્ષણશાસ્ત્રી શ્રી ગિજુભાઈ બધેકાને અંગ્રજિ આપ્યા સિવાય તેમજ શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવનનો ઉદ્દેશ્ય ક્યાં સિવાય નહીં ચાલે. બરાબર તો યાદ નથી પરંતુ લગભગ ચોપન વર્ષો પહેલાં આ મહાનુભાવે ભાવનગરમાં શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવનની સ્થાપના કરેલી. ત્યારે શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટ, શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદી અને શ્રી તારાબહેન વગેરેનો સાથ હતો. આ સંસ્થાએ, અત્યારના શિક્ષણક્ષેત્રે જે નર્મતાલીમ માટેનું કાર્ય શરૂ થયું છે તેનો પાયો નાખેલો. સમસ્ત અધ્યાપન ક્ષેત્રે નવી જ ક્રાન્તિનાં પગરણ માંડવાની પણ પહેલ કરી. અને સ્વાવલંબન માટેની નવી જ દૃષ્ટિ આપેલી. આ સત્ય સ્વીકારવું જ પડશે. આ સંસ્થાએ ગુજરાતને ધીરવિચારકો. સમર્થ કાર્યકર્તાઓ, ચિંતન સભર વિદ્વાનો અને આચાર્યો આપ્યા છે. શ્રી ગિજુભાઈ સાથેના વિચાર-ભેદને કારણે શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદીએ 'ધરણા' નામની સંસ્થા શરૂ કરેલી છે. બન્ને ચાલુ છે. ગિજુભાઈના અવસાન પછી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન તેમના પુત્ર શ્રી બસુભાઈ ચલાવતા હતા તેમનું અવસાન થતાં અત્યારે શ્રી વિમુખહેન ચલાવે છે પરંતુ પહેલાંની રોનક અત્યારે રહી નથી.

અસ્તુ.

હવે આપણે બીજી દિશા તરફ વળીએ.

પ્રત્યાગ્રાતી કેળવણીથી અલગ, રાષ્ટ્રની સાંસ્કૃતિક અસ્થિતાને જાગૃત કરે, એના વિકાસ માટેના જીવંત પ્રવાહને નવો મોડ આપે, સ્વદેશભિમાન સ્વાશ્રય અને ચારિત્ર્યની એના ઘડતરને અનુરૂપ કેળવણી ગ્રિપયક સંસ્થાઓની જરૂર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સ્થપાયા પછી જણાઈ અને સર્વ સામાન્ય જનતા માટેની રાષ્ટ્રીય લાવનાની દ્યોતક એવી કેળવણી માટેની ચળવળ શરૂ થઈ.

વલ્લભ વિદ્યાલય-બોચાસણનું આમ સેવા કેન્દ્ર તેમ જ યુનિયાદી શાળા, સુરત બિરલાનું અંગ્રેજી-નુખાલા, કોચરજ સ્મારક આશ્રમ, ઉદ્યોગ મંદિર-ભગાડા અને આમ વિદ્યાલય-દેથલી વિદ્યાલયને દસ્તાક ચાલે જ છે.

આપણા રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ માત્ર શહેરો પર જ અવલંબતી નથી પરંતુ ગામડાંઓ પર અવલંબે છે એટલે ઉપરની સંસ્થાઓ સિવાય અન્ય સંસ્થાઓનો પણ ઉદય થતો ગયો, જેમાં સ્વરાજ આશ્રમ-વેડછી અને વિક્રલ કન્યા વિદ્યાલય-નડીયાદ મુખ્ય હતાં

મહાત્માજીના અને સરદારશ્રીના કેળવણી ક્ષેત્રે નવચેતના લાવવાના ક્રાંતિકારક વિચારોને અમલી બનાવવા માટેના પુરુષાર્થ શ્રી જુગત-રામભાઈ, શ્રી નાનાભાઈ, શ્રી દેવરભાઈ, શ્રી મોરારજીભાઈ અને શ્રી

જ્યોતિ પ્રિન્ટ સાડી ખરીદો નાણાંનું ધૂરું વળાવર આપે છે

જ્યોતિ પ્રિન્ટ

મે ધ દૂત

રે ડી ય મ

ડ્રા ય લો ન

સા ડી ઓ

હમેશાં વાપરો

શુભેચ્છા પાઠવે છે

ફોન ઓફીસ : ૩/૧૫

ધર : ૪ P. P. Bachubhai

તાર

PAREKHCO

શ્રી દામનગર ઓઈલ મીલ

એન્ડ

ઇન્ડસ્ટ્રીઝ

દા મ ન ગ ર

(જિ. અમરેલી) (ગુજરાત)

ગોપાલદાસ વગેરેએ આરંભ્યો અને પરિણામે રચનાત્મક કાર્યક્રમ સાથે સ્વરાજ આશ્રમ-આરડોલી, ગુંદીઆશ્રમ-ગુંદી, હરીજન આશ્રમ-અમદાવાદ, આશ્રમ શાળા-દાહોદ, હરિજન આશ્રમ-ગોધરા, લોકભારતી-સણોસરા, રાષ્ટ્રીયશાળા-રાજકોટ, કસ્તુરબા આશ્રમ-મરોલી, દરબાર ગોપાલદાસ મહાવિદ્યાલય-અલીઆખાડા, શારદાઆશ્રમ-માંગરોળ, કસ્તુરબા આશ્રમ-કોબદ વગેરે રાષ્ટ્રહિતને અનુકૂળ સંસ્થાઓ ધીરેધીરે સ્થપાતી ગઈ જેમાં સ્વાવલંબન, વ્રતપાલન અને સંનિષ્ઠા સાથે ગૌપાલન ગ્રામોદ્યોગ, ખાદીઉદ્યોગ, ગ્રહઉદ્યોગ તેમ જ કૃષિક્ષેત્રે, વર્તમાન સાધનોનો સમન્વય કરતા નવા નવા અખતરા વગેરે કાર્યક્રમો ચોખ્ખા. પોતપોતાના પ્રદેશના ગૌરવના મૂલ્યોનું પુનર્મુલ્યાંકન થવા લાગ્યું આથી વર્તમાન જગત સાથે તાલેતાલ મિલાવવાનું કાર્ય રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ કેળવણીકારોએ ઉપાડી લીધું છે. એમણે ઘણી દિશાઓને આવરી લીધી છે-હવે પ્રજા સ્વયંભુ બનતી જાય છે.

આ સંસ્થાઓ પૈકીની ખાસ સંસ્થાઓના ઉપલબ્ધ પરિચય આપવાનો પ્રયત્ન કરું છું.

શારદામંદિર - શારદાઆશ્રમ

આ સંસ્થા ૧૯૨૧માં શારદામંદિરના નામથી કેટલાય અંતરણ્યો છતાં કરાચીના એક જાહેર બાગમાં શરૂ થયેલી. જ્યાં એસવા માટે-એસાડવા માટે માત્ર ચટાઈનો ઉપયોગ થતો હતો. તે પછી સંસ્થાનો વિકાસ થતાં હિન્દુઓમાં પ્રખ્યાત ધર્મ ગર્ભ. મહાત્માજી શરૂઆતથી જ આ સંસ્થામાં બ્રીજવટ ભર્યો રસ લેતા હતા. ૧૯૪૫માં જગત જ્યતિ ઉજવાઈ ચારે ડો. રાધાકૃષ્ણને શિક્ષણ પ્રદર્શનનું ઉદ્ઘાટન કરેલું. આ સમયે શારદામંદિરમાં ખાસો જેટલા વિદ્યાર્થીઓ હતા. સામાજિક, સંસ્કારિક તેમ જ રાજકીય ઉદ્યાનમાં આ સંસ્થાએ ઐતિહાસિક ફાળો આપ્યો છે.

પાકિસ્તાન સર્જાતાં આ સંસ્થા ૧૯૪૯માં ભારતમાં આવી. એને સૌરાષ્ટ્ર સરકારે તેમજ મધ્યસ્થ સરકારે બંધી રીતેનો સહકાર આપ્યો. પરિણામે શારદાઆશ્રમ નામ ધારણ કરીને તે માંગરોળ પાસે સ્થપાઈ. અત્યારે આ સંસ્થાએ સારો એવો વિકાસ સાધ્યો છે. આ સ્થાન સૌરાષ્ટ્રના કાસીર તરીકે પંકાય છે. આત્મવૃક્ષો, નાળિયેરીઓ અને અન્ય વૃક્ષની ઘટાઓથી સંસ્થા હરિયાળી બનેલી છે.

અહીં વિવિધવર્ણી વિનયમંદિર છે, ખેતીવાડીના અભ્યાસ માટેનું મંગલાયતન છે, આજુ બાજુનાં ગામોમાં ત્રણ સ્થળોએ બાલશિક્ષણ અપાય છે. અંગ્રેજીશિક્ષણની ખાસ વ્યવસ્થા છે. સંસ્કૃત માટેના વિશેષ વર્ગો છે. કલા માટે જે. જે. સ્કૂલ ઓફ આર્ટના અભ્યાસક્રમ પ્રમાણેનું શિક્ષણ અપાય છે, ફોટોગ્રાફી માટેનું તાલીમ કેન્દ્ર પણ છે, શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ ગાયન-વાદનના શિક્ષણ વર્ગો, સુગમ સંગીત તેમ જ લોક ગીતોના અભ્યાસ માટેની વ્યવસ્થા તેમ જ નાટ્યકલાનું નિષ્ણાતો દ્વારા શિક્ષણ અપાય છે. બાયામ, રમતગમત, એન. સી. સી. તેમ જ સ્કાઉટીંગની તાલીમ માટેની વ્યવસ્થા પણ છે જે દેશપરદેશના વિદ્યાર્થી પણ આ સંસ્થાનો લાભ લે છે. અહીં ગૌશાળા છે, સંવર્ધન કેન્દ્ર છે તેમ જ ખેતીવાડીમાં સંશોધન-વિસ્તરણ, કૃષિશિક્ષણ, જમીન સુધારણા વગેરેનું શિક્ષણ અપાય છે. ગ્રામોદ્યોગ હાટ અને ઔષધશાળા પણ ચાલે છે.

સંસ્થાના અધ્યક્ષપદે શ્રી દેવરભાઈ છે અને ઉપાધ્યક્ષ શ્રી દુર્લભજી વિરાણી છે. આગેવાન નામરિકાનું દ્રૂટી મંડળ છે અને સહુ સાથે અને સહકારે સંસ્થાનો વિકાસ સાધી રહેલ છે.

૬૮-૬૯માં આ સંસ્થાનો ૭૯૬ વિદ્યાર્થીઓએ લાભ લીધેલો.

ગંગાજળા વિદ્યાપીઠ, અલીઆખાડા

બમનગર જિલ્લામાં અલીઆ અને બાડા ગામોથી સંકળાયેલી શિક્ષણ, સંસ્કાર અને પુનર્ચનાના કેન્દ્ર સમી આ ગંગાજળા વિદ્યાપીઠ લગભગ ૧૯૫૩માં સ્થપાયેલી એક આદર્શ સંસ્થા છે. દરબાર શ્રી ગોપાલદાસ મહાવિદ્યાલયનો ગુજરાત યુનિ. સાથે બાર વર્ષ સંબંધ રહેલો-મતદળ કે વિનયન વિભાગ બેઠાયેલો જે ૧૯૬૫ના જૂનથી બંધ કરવામાં આવ્યો છે.

અહીં સ્નાતક કક્ષાની તાલીમ અપાય છે. ૧૯૬૫-૬૬માં સાડ ત્રીસ જેટલા સ્નાતકોએ તાલીમ લીધેલી.

અહીં અધ્યાપન મંદિર છે, કૃષિ વિદ્યાલય છે, પંચાયત મંત્રી તાલીમ શાળા છે, શૈક્ષણિક અને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ ચાલતું વિદ્યા-મંડળ કાર્મ છે જ્યાં સુધરેલી ખેતીની તાલીમ અપાય છે. ગંગાજળા કાર્મમાં કૃષ્ણાઝની ખેતીની પણ તાલીમ અપાય છે. લોકશાળા-સચાલુમાં બુનિયાદી દબે ચાલતી માધ્યમિક શાળા પણ સંસ્થા ચલાવે છે. સામાજિક અને ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા વિદ્યાર્થીનો સર્વાંગી વિકાસ સધાય છે. કેન્દ્રિય સમાજ ક્ષણે બોર્ડ-દિલ્હી તરફથી શાળાંત વર્ગ-કન્ડેન્ડ કોર્સ ચાલે છે જેમાં અભ્યાસ છોડી દીધેલ બહેનો પગભર થવા માટેનું શિક્ષણ મેળવે છે. બાલમંદિર તેમ જ મહિલા છાત્રાલય પણ છે. આયુર્વેદ ઔષધાલય અને ગ્રામોદ્યોગ વગેરે અનેકવિધ શિક્ષણ પ્રવૃત્તિથી આ વિદ્યાલય સાર્થકતા અનુભવે છે.

સંસ્થાના પ્રમુખ કર્મકંડ અને શિક્ષણ ક્ષેત્રે ચીવટ ભર્યો રસ લેતા શ્રી કાંતિલાલ પી. શાહ છે અને મંત્રી તરીકે શિક્ષણ શાસ્ત્રી શ્રી ડોલરરાય માંકડ છે. સંસ્થાએ શ્રી ગોપાલદાસ દેસાઈના આદર્શો ફલિત કર્યા છે.

લોકભારતી - સણોસરા

ભાવનગર જિલ્લાના સણોસરા ગામ પાસે તા. ૨૮, મે ૧૯૫૩ના રોજ શિક્ષણાચાર્ય શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટના શ્રમથી અને હસ્તે સ્થપાયેલ આ લોકભારતી સંસ્થા પણ એક મહાન આદર્શ પૂરો પાડે છે. સંસ્થાના દ્રૂટી મંડળના પ્રમુખ શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈ છે અને સંસ્થાના વર્તમાન વિકાસ અને ઘડતરમાં જેમનો મહાન ફાળો છે એવા સુવિખ્યાત વિદ્વાન લેખક શ્રી મનુભાઈ પંચોળી તથા ઉત્સાહી યુવાન શ્રી કુમુદચંદ ઠાકર બન્ને મેનેજીંગ દ્રૂટીઓ છે.

આ લોકભારતી સંસ્થા લોક સેવાનું મહાવિદ્યાલય છે; જ્યાં ગામડાંના વિવિધ પ્રશ્નોના ઉકેલમાં ઉચ્ચ વિદ્યા, અધ્યયન સંશોધન અને વિસ્તરણ માટેના પ્રયોગો થાય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિને અનુરૂપ કેળવણી દ્વારા સમાજનું ઘડતર થાય અને ગ્રામ જનતાની શુભ તરવોની અપ્રગટ શક્તિ કેળવણી દ્વારા બહાર આવે તે માટેના આ સંસ્થાના કોડ છે.

અહીંનાં છાત્રાલયોમાં ચારસો જેટલાં ભાઈ બહેનો રહે છે, જે ઉપયોગી શ્રમ પણ આપે છે અને તે શિક્ષણ ફાંખો ગણી લેવાય છે. બધા વિદ્યાર્થીઓ અને આચાર્યો કૌટુંબિક જીવન જીવે છે.

અહીં લોકસેવા વિદ્યાલય નામની ઉચ્ચ શિક્ષણ આપતી કોલેજ છે. સ્નાતક થવા માટે ચાર વર્ષનો કોર્સ છે જેમાં ઉત્તીર્ણ થનારને બી. આર. એસ. [એચસર ઓફ ફરવ સ્ટડીઝ] ની પદ્ધિ સૌરાષ્ટ્ર યુનિ. આપે છે.

એસ. એસ. સી. ઉત્તીર્ણ વિદ્યાર્થી માટે પ્રથમ વર્ષનો એક સરખો અભ્યાસક્રમ છે. અહીં ગોપાલન-શિક્ષણ, ખેતી વિષયક આધુનિક જ્ઞાન, ગ્રામ શિક્ષણ તેમ જ માનવીય વિષયોનું શિક્ષણ અપાય છે. ખેતી-ગોપાલન, ગ્રામનિર્માણ અને લોક શિક્ષણ આ ત્રણમાંથી વિદ્યાર્થી એક વિષયની પસંદગી કરી લે છે ૪૦ દહા જેટલું સ્થાન દરેક અભ્યાસક્રમમાં અન્ય બે વિષયો માટે રહે છે. ચાર વર્ષનો કોર્સ પૂરો થયે દરેક વિદ્યાર્થીને ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર કે કચ્છના કોઈ એક ગ્રામ સેવા કેન્દ્રમાં ગૌશાળા, ખાગ, કાર્મ અથવા ઉત્તર બુનિયાદી વિદ્યાલયમાં પ્રત્યક્ષ તાલીમ લેવી જરૂરી હોય છે. અહીંના ૭૧૦ જેટલા સ્નાતકો સમાજના બુદ્ધા બુદ્ધા ક્ષેત્રોમાં કાર્ય કરે છે અને રાષ્ટ્રના નવનિર્માણમાં ફાળો આપે છે.

રૂઝ ઈન્સ્ટિટ્યુટનો બે વર્ષનો કોર્સ છે જેમાં કૃષિ અને પશુ-પાલન મુખ્ય છે.

પ્રાથમિક શિક્ષણ, બુનિયાદી શાળા, તે માટેનું તાલીમ કેન્દ્ર છે જેમાં શિક્ષકો તૈયાર કરવામાં આવે છે. શાળાંત થયેલાઓ માટે બે વર્ષનો અને એસ.એસ. સી. થયેલાઓ માટે એક વર્ષનો કોર્સ છે. લોકભારતી પોતાના પ્રમાણપત્રો આપે છે જે માટેની રાજ્ય સરકારે મંજૂરી આપેલી છે.

ઉપરાંત પંચાયતી રાજ તાલીમ કેન્દ્ર પણ છે જેમાં એક હજારથી વધુ સરખો અને મંત્રીઓ તાલીમ લે છે. મુખ્ય મુખ્ય પાકોનાં ખીયારણ, ખાતર, પાણી, તેમ જ તે માટેના ખેતરની જરૂરિયાત માટેના પ્રયોગો કરવામાં આવે છે. આર્થિક, સામાજિક મોજણીનું જ્ઞાન પણ અપાય છે.

ખેતી મુધાર, બી, રોપા, ખાતર, ગોખર-ગેસ પ્લાન્ટ, પાણી, જમીનોના નમૂનાઓનું રસાયણિક પૃથક્કરણ, પશુપાલન, રોગચિકિત્સા વગેરે અંગેનું શિક્ષણ, યોગ્ય સલાહ અને સેવાઓ પણ આપવામાં આવે છે.

અહીં સમૃદ્ધ લાયબ્રેરી છે જેમાં સંશોધન માટેની અગ્રતન સુવિધા છે.

આ સંસ્થા પણ સ્વાવલંબી અને ગૌરવ લેવા યોગ્ય પુરુષાર્થનું પ્રદાન છે.

મહાવીર જૈન ચારિત્ર રત્નાશ્રમ-સોનગઢ

લાવનગર જિલ્લાના સોનગઢ ગામમાં ગુરુકુલ તો છે જ, ટીચર્સ ટ્રેનિંગ કોલેજ પણ છે જે ઘણાં વર્ષોથી ચાલે છે.

પરંતુ ચારિત્ર રત્નાશ્રમ પણ એવી સંસ્થા છે. કે જ્યાં સ્વાવલંબન રીતે વાડાથી પર, વિદ્યાર્થીઓના જીવનને ઉપયોગી શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. અહીં રહેવાની તથા જમવાની પણ વિદ્યાર્થીઓને સગવડ અપાય છે. સંસ્થાના સ્થાપકનો તો દેહાન્ત થઈ ગયો અને તેના વર્તમાન સંચાલક પણ અત્યારે સો વર્ષની ઉંમરે પથારીપથ અને અપંગ બની ગયા છે છતાં આ સંસ્થાને ત્રાપિ આશ્રમની માદક વર્ષોથી ચલાવનાર ઉદાર, માનવતાપ્રેમી આયુર્વેદના ઝાણકાર ચારિત્ર્ય-શીલ એવા શ્રી કલ્યાણચંદ્રજીના પુરુષાર્થને અંજલી આપ્યા સિવાય નહીં ચાલે. આ કર્મકંડ પુરુષે આશ્રમને પગલર બતાવવામાં ઘણો શ્રમ લીધો છે. સદાચાર, ચારિત્ર્યધર, નૈતિક જીવનનાં મૂલ્યાંકન વગેરેથી ઓપતો આ આશ્રમ ખરેખર નિર્દોષ અને આદર્શવાન છે.

ગાંધી આશ્રમ-ઝીંડાઆ

આ સંસ્થાનો જન્મ ૧૯૬૫માં જ થયો છે છતાં પણ એણે બુનિયાદી નફતાલીમના ક્ષેત્રે ખૂબ જ ઉપયોગી કાર્ય કર્યું છે.

આ સંસ્થા ૧૭ બુનિયાદી શાળાઓનું સંચાલન કરે છે. ઉપરાંત કૃષિવિજ્ઞાન ક્ષેત્રે નવ પ્રયોગોને આવકાર્ય ગણ્યા છે. સંસ્થા માફતે અંબર ચરખાના ઉપયોગે ખાદીનું ઉત્પાદન અને વિતરણ આમજનતા માટે ઉપયોગી બન્યું છે. ખાજુતા ગામોના ગુનાહિત કૃત્યો કાંના-રાઓને આ સંસ્થાએ શ્રમનો મહિમા સમજાવવાને ગૃહસ્થી જીવન જીવતા ક્યાં છે.

આ સંસ્થાની ગૌશાળા પણ છે.

સંસ્થાના સંચાલક ઉત્સાહી અને કર્મયોગી એવા શ્રી બાબુ-ભાઈ શાહની ચીવટ સંસ્થાનો વિકાસ કરી રહી છે.

ગુજરાતના સંદર્ભ ગ્રંથ માટે “ગુજરાતના પ્રાચીન અને અર્વા-નીન વિદ્યાધામો” શીર્ષકના આ લેખમાં મેં શક્ય એટલી માહિતિ જે ઉપલબ્ધ થઈ તે આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

ગુજરાતનું શિલ્પ-સ્થાપત્ય

“બૌદ્ધ ચૈત્યો કે દક્ષિણનાં ગોપુરવાળાં મહામંદિરોની ભવ્યતા ગુજરાતમાં નથી, છતાં સૌમ્ય, સુરેખ, નાજુક નકશી; ભાવવાહી મૂર્તિવિધાન અને કોતરકામમાં હજી સજીવન રહેલા અવશેષો ગુજરાતના કીર્તિસ્તંભો જેવા છે. તે સમયની ભક્ત-કલાસમૃદ્ધિ આજે પણ આપણી સાચી ઈસ્કયામત છે. ‘પ્રાચીન પશ્ચિમ કલાશાલા’ના અનુસંધાનમાં ઘડાયેલાં શામળાજી વગેરેનાં પાપાણુશિલ્પો અને અકોટા જેવાં ધાતુશિલ્પો હિંદુભરતી શિલ્પકલામાં માર્ગ મુકાવે તેવાં છે. તાડપત્ર તથા કાગળ ઉપરનાં ઈલૂરાના ભિત્તિ ચિત્રોની પરંપરામાં દોરાયેલાં જૈન તથા બ્રાહ્મણીય પોથી-ચિત્રો રાજપૂત ચિત્રકલાના પિતૃસ્થાને છે, એ હકીકત ગૌરવપ્રદ છે : આ ચિત્રકલા રાજ્યાશ્રિત નહિ, પરંતુ સમૃદ્ધ મધ્યમવર્ગના પ્રોત્સાહનથી જીવતી રહેલી હતી. ગુજરાતના શિલ્પીઓ અને કારીગરોને કૃષ્ણપુર સિક્રીના બાંધકામ માટે ખાસ નિમંત્રવામાં આવ્યા હતા એમ ઇતિહાસ કહે છે. અસલ પાટણના વતની મંડન સૂત્રધારના ‘વાસ્તુચંદો’ હિંદુભરતમાં માન્ય થયેલા છે, તેની અહીં નોંધ લેવી ઘટે છે.”

—દલીચંદ એ-ડ કું. મુંબઈના સૌજન્યથી.

ગુજરાતમાં ઉચ્ચ શિક્ષણની સવલતો

—શ્રી ભૂળશંકર પ્રા. ભટ્ટ

ઉમાશંકર જોષીને એક વખત કહેતા સાંભળેલા કે “ગુજરાત શિક્ષકોની બાબતોમાં નસીબદાર છે.” સરસ્વતીના અઠંગ ઉપાસક અને તેજસ્વી વિદ્વાનનું આ વિધાન ગુજરાતના એક અતિ ઉજળા પાસાનું દર્શન કરાવે છે. જે પ્રદેશ સમૃદ્ધ શિક્ષકોથી વિભૂષિત હોય ત્યાંનું શિક્ષણ સંગીન અને સર્વાંગીણ હોય તે સહજ છે.

ગુજરાતની શિક્ષણ તવારીખ પર ઉડતો દ્રષ્ટિપાત કરવાથી આ બાબતની ખાતરી થશે. ઉર્વાસાર ગુજરાતના શિક્ષણવિદ્યાસના આંદોલ શિક્ષણના પ્રસાર અને પ્રતારના સાક્ષીરૂપ છે.

ઈ સ ૧૯૪૮માં જ્યારે ગુજરાતને ગુજરાત યુનિવર્સિટી મળી ત્યાં સુધી ઉચ્ચ શિક્ષણનું વિતરણ મુનર્ધ યુનિવર્સિટી દ્વારા થતું હતું. ૧૯૨૦ માં મહાત્મા ગાંધીજીને હસ્તે ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ હતી. પણ સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ સુધી શિક્ષણ પ્રદાન જેટલું જ મહત્ત્વ વિદ્યાપીઠે સ્વાતંત્ર્ય અળવળને આપ્યું હોવાથી ૧૯૪૭ સુધી શિક્ષણની દિશામાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પાસે સંગીન કાર્યક્રમ હોવા છતાં ઉચ્ચ શિક્ષણનું કામકાજ વિધિસર ચાલી શક્યું નહિ.

૧૯૪૮ માં ગુજરાત યુનિવર્સિટી અને મહારાજા સયાજીરાવ (વસાહતી) યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ. ૧૯૫૫ માં વલ્લભ-વિદ્યાનગરમાં સરદાર વલ્લભભાઈ વિદ્યાપીઠનો પ્રારંભ થયો. વિદ્યાપીઠોના વિસ્તરતા કાર્યક્ષેત્રને અને પ્રાદેશિક મહત્વાકાંક્ષાઓને ખ્યાતમાં લઈ ૧૯૬૬ માં સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી અને દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી સ્થપાઈ. ૧૯૬૭ના પ્રારંભમાં શુદ્ધ આયુર્વેદમાં સ્નાતક અને અનુસ્નાતક કક્ષાએ શિક્ષણ આપતી ગુજરાત આયુર્વેદ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ. આમ લગભગ તમામ વિદ્યાશાખાઓમાં સ્નાતક અને અનુસ્નાતક કક્ષાએ હાલ ૬૦,૦૦૦ થી વધુ વિદ્યાર્થીઓ ઉચ્ચ શિક્ષણની ૨૦૦ થી વધુ સંસ્થાઓમાં અભ્યાસ કરી રહ્યા છે.

ગુજરાતની આ સાત યુનિવર્સિટીઓ અને મુનર્ધની શ્રીમતી-નાથીબાઈ દામોદર ઠાકરસી મહિલા વિદ્યાપીઠ મળી કુલ આઠ વિદ્યાપીઠો પાસે પોતાનું આગતું ધ્યેય છે, ઉચ્ચ આદર્શ છે. અભ્યાસાર્થીઓના સખ્યા પ્રતિવર્ધ વધતી જાય છે. આથી કોલેજો ઓછી પડે છે. આને પરિણામે વિવિધ વિદ્યા-શાખાની તરી કોલેજો ખૂલતી રહે છે.

ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાઓની અને તેમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓની સખ્યા અહોભાવ પેદા કરે તેવી હોવા છતાં અભ્યાસવૃત્તિ અને ઉંડાણમાં જાણે કે ઓટ આવી હોય તેવું દેખાય છે. અન્ય રાજ્યોના વિદ્યાર્થીઓના પ્રમાણમાં ગુજરાતની યુનિવર્સિટીઓના વિદ્યાર્થીઓમાં ગેરશિસ્ત ક્રમ છે છતાં રાષ્ટ્રભૂમિકાએ ગુજરાતની યુનિવર્સિટીઓના વિદ્યાર્થીઓ અચતાક્રમમાં પાછળ રહી

જાય છે એ હકીકત છે. વિદ્યાપીઠ સંચાલકોના લક્ષ બહાર આ વસ્તુ નહિ હોય અને એ દિશામાં શા પગલાં લેવાં તે વિચારાર્થ રહ્યું હશે એવી શુભાશા સેવવી રહી.

વિવિધ વિદ્યાશાખાઓમાં જ્ઞાનોપાર્જન કરતા આ લાભેક યુવક-યુવતીઓના સર્વાંગીણ વિકાસ માટેની રૂપરેખા આ સર્વ યુનિવર્સિટીઓ પાસે છે. મન અને શરીર નિરોગી અને તથા રહે તે માટે વિવિધ વૃત્તિઓ યોગ્ય છે. લાયક અલ્પસાધન વિદ્યાર્થીઓ માટે સરકાર તથા પરંપરાઓ દ્વારા આર્થિક સહાય આપવામાં આવે છે. મર્યાદિત પ્રમાણમાં छात्रावासો પણ ચલાવાય છે.

પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શિક્ષણનાં અગિયાર વર્ષ પૂરાં કરી માધ્યમિક શાળાંત પરીક્ષા (S. S. C.)માં ઉત્તીર્ણ થયા પછી વિદ્યાર્થી ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે લાયક અને છે. કોલેજો દ્વારા ચાલતા પૂર્વ વિદ્યાપીઠ વર્ગ (Pre university class) માં તે દાખલ થાય છે. ત્યારપછી જુદી જુદી વિદ્યાશાખાઓમાં ત્રણથી કરી છ-સાડા છ વર્ષ બાદ પદવી મેળવી શકાય છે. પૂર્વ વિદ્યાપીઠ વર્ગ પછી ત્રણ વર્ષે વિનયન, વિજ્ઞાન અને વાણિજ્યમાં સ્નાતકની પદવી મળતી હોવાથી આ અભ્યાસક્રમને ત્રિ-વર્ષીય અભ્યાસક્રમ (Three year's Degree course) તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. સ્નાતક કક્ષાએ અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યા બાદ અનુસ્નાતક અભ્યાસ અને સંશોધન માટે પણ વિપુલ સગવડો સુપ્રાપ્ય છે. કોલેજો દ્વારા થતા શિક્ષણવિતરણ ઉપરાંત તમામ વિદ્યાપીઠો પુસ્તક પ્રકાશન, વ્યાખ્યાન-માળા, ગ્રંથાલય વગેરે દિશામાં પણ પ્રશસ્ત કામગિરી બજાવે છે.

ગુજરાતને આંગણે આપણી ભાવિ આશાઓ-ગુજરાતના યુવક, યુવતીઓ માટે ઉચ્ચ શિક્ષણ દ્વારા ઉજ્જવળ ભવિષ્યની તક સર્જતી એ સર્વ વિદ્યાપીઠો વિશે સંક્ષેપમાં માહિતી મેળવીએ.

૧. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ (વસાહતી), અમદાવાદ

“સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે” ના ખ્યાતમંત્રવાળી આ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના વેળા ઈ. સ. ૧૯૨૦ માં ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે આ વિદ્યાપીઠની સ્થાપના દ્વારા “જે વણિક પુત્ર કરી શકતો હોય તે મેં ઋણિકાર્ય કર્યું છે.”

૧૯૪૭ માં ‘મહાદેવભાઈ દેસાઈ સમાજ સેવા મહાવિદ્યાલય’ની સ્થાપના કરી વિદ્યાપીઠે કાર્યશીલ બનવાની દિશામાં બીજું ચરણ માંડ્યું. આ મહાવિદ્યાલયમાં અત્યાર સુધીમાં લગભગ ૭૦૦ સ્નાતકો તૈયાર થયા છે. હાલ ૩૦૦ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે.

૧૯૬૩ થી ભારત સરકારે આ વિદ્યાપીઠને કાયદા સ્થાપિત યુનિવર્સિટીઓની સમકક્ષ જાહેર કરી હોવાથી ઉચ્ચ શિક્ષણની વિવિધ સંસ્થાઓનો વિકાસ થઈ રહ્યો છે.

શિક્ષણની પ્રક્રિયા અખંડ છે એ વિચારથી પ્રેરાઈ વિદ્યાર્થીઓમાં આલમ-દિશ્થી શરૂ કરી પીએચ. ડી. સુધીના અભ્યાસની વ્યવસ્થા છે. વિદ્યાર્થીઓના સમૂહ અનુસાર અભ્યાસમાં દોઢેક લાખ જેટલાં પુસ્તકો છે. ગુજરાતી ભાષામાં ૧૦,૦૦૦ પાનાનો સળંગ જ્ઞાનકોશ તૈયાર કરવાનું કામ હાલ ચાલે છે.

વિદ્યાર્થીઓમાં વિદેશી વિદ્યાર્થીઓ માટે ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ગાંધી-વિચારના ટૂંકા અભ્યાસક્રમની જોગવાઈ છે. તેનો લાભ ખાસ કરીને અમેરિકાના વિદ્યાર્થીઓ દર વર્સે લે છે.

વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા લેવાતી હિંદી વિનિત પરીક્ષા પાસ કરનાર અથવા એસ. એસ. સી. કે તેની સમકક્ષ પરીક્ષા, પ્રાવેશિક પરીક્ષા કે ગાંધી વિચાર પ્રવેશ પરીક્ષા પાસ કરનાર “ સમાજ વિદ્યાવિશારદ ” (બી. એ.) ના ત્રણ વર્ષના અભ્યાસક્રમમાં પ્રવેશ મેળવી વિશારદ (સ્નાતક) બની શકે છે.

સમાજ વિદ્યાવિશારદ, બી. એ. કે તેની સમકક્ષ પરીક્ષા આપનાર ગુજરાતી, હિંદી, ગ્રામ અર્થશાસ્ત્ર, નૃવંશ શાસ્ત્ર, ગાંધી દર્શનના મુખ્ય વિષયો લઈને તથા સંસ્કૃત, અંગ્રેજી ગૌણ વિષયો લઈને પેપર્સથી એ વર્ષમાં અને ધિરસીસ (મહાનિબંધ) થી ત્રણ વર્ષમાં પારંગત (M. A) ની પરીક્ષા આપી શકે છે. પારંગતના વર્ગો સવારના સમયે ચાલે છે.

સમાજવિદ્યાવિશારદ, બી. એ. કે સમકક્ષ પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થનાર એક વર્ષમાં શિક્ષણ વિશારદ (B. Ed) અને ત્યારબાદ પેપર્સથી એ વર્ષે અને મહાનિબંધથી ત્રણ વર્ષે શિક્ષણ પારંગત (M. Ed) ની પરીક્ષા આપી શકે છે.

હિંદી સાથે બી. એ. થનાર, હિંદી સેવક, રાષ્ટ્રભાષા રત્ન અથવા સાહિત્ય સુધાકર હિંદી શિક્ષા વિશારદ (હિંદી બી. એડ.) ના ૧ વર્ષના અભ્યાસક્રમમાં જોડાઈ શકે છે.

એસ. એસ. સી. કે તેની સમકક્ષ ઉપરાંત હિંદી વિનિત કે તેની સમકક્ષ પરીક્ષામાં પાસ થનાર માટે ૧ વર્ષનો હિંદી શિક્ષા વિનિત (હિંદી ડી. ડી.) નો અભ્યાસક્રમ રાખવામાં આવ્યો છે.

ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યમાં પીએચ. ડી. ના અભ્યાસની પણ જોગવાઈ છે.

વિદ્યાર્થીઓમાં ભણનાર તમામ વિદ્યાર્થીઓ માટે સંસ્થાની ભૂમિ પર છાત્રાલયની સગવડ છે, તથા છાત્રાવાસ અનિવાર્ય છે. બહાર રહીને અભ્યાસ કરનારાઓ માટે પણ રોજ પ્રાર્થના, કાંતણ તથા પ્રમાણિત ખાદીનો પોષાક પહેરવાનું ફરજિયાત છે.

૨. શ્રીમતી નાથીબાઈ દામોદર ઠાકરશી

વિમેન્સ યુનિવર્સિટી

ઇ. સ. ૧૯૧૬માં ભારતરત્ન સ્વ. ડો. ધાંડો કેશવ કર્વેએ આ વિદ્યાર્થીની સંસ્થાની સ્થાપના કરી. ઇ. સ. ૧૯૨૦માં ૨૫ સર વિક્રમદાસ દામોદર ઠાકરશીનાં માતૃશ્રી નાથીબાઈના નામ પરથી વર્તમાન નામા-મિવાન થયું. ભારતભરમાં આ એક જ મહિલા વિદ્યાર્થીની છે. જ્યાં કેવળ મહિલાઓને જ નિયમિત (Regular) અને ખાનગી (External) વિદ્યાર્થી તરીકે શિક્ષણ અપાય છે.

આ વિદ્યાર્થીને માન્ય કરેલી ગુજરાતમાં સ્થપાયેલી ૭ કોલેજોમાં વિનયન (Arts) અને શિક્ષણ (Education) કક્ષાએ સ્નાતક

અને અનુસ્નાતક થઈ શકાય છે. આ બધી કોલેજોમાં મળી લગભગ ૨૨૦૦ વિદ્યાર્થીનીઓ અભ્યાસ કરે છે. આ અભ્યાસક્રમમાં અંગ્રેજી વિષય સિવાય સાથે S. S. C. કે સમકક્ષ પરીક્ષા ઉત્તીર્ણ કર્યાથી પ્રવેશ મળે છે.

ગુજરાતમાં આવેલી કોલેજોની હકીકત નીચે પ્રમાણે છે:

કોલેજનું નામ શિખવાતા વિષયો (કઈ કક્ષા સુધી)

૧. મહિલા વિદ્યાલય, વડોદરા. બી. એ., બી. એડ.

૨. એસ. એલ. યુ. કોલેજ ફોર “ ”

વિમેન, અમદાવાદ

૩. એન. સી. ગાંધી મહિલા “ , એમ. એ.

કોલેજ, ભાવનગર

૪. એડ. એફ. વાડિયા

વિમેન્સ કોલેજ, સુરત

બી. એ.

૫. શ્રી એમ. એમ. શાહ મહિલા કોલેજ,

સુરેન્દ્રનગર

બી. એ.

૬. શ્રી મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, વીસનગર બી. એ.

બધી કોલેજોમાં ગુજરાતી માધ્યમ દ્વારા શીખવાય છે. વડોદરાના મહિલા વિદ્યાલયમાં ગુજરાતી તેમ જ મરાઠી માધ્યમ દ્વારા શીખવાય છે.

એક્સટર્નલ વિદ્યાર્થી તરીકે પૂર્વ-વિદ્યાર્થી (Pre Uni.), એફ. વાય. એ, બી. એ. (સ્પેશલ તથા જનરલ), એમ. એ. તથા એમ. એડ. ની પદવી મેળવી શકાય છે. તે માટે—

રજિસ્ટ્રાર

એસ. એન. ડી. ટી. મહિલા વિદ્યાર્થી

૧, નાથીબાઈ ઠાકરશી રોડ, મુબમ-૧

એ શરનામે લખવાથી માહિતી મળી શકે છે.

માત્ર સ્ત્રીઓને માટે જ હોય એવી ઉચ્ચ શિક્ષણની જુદી સંસ્થા કાઢવામાં આવે તો પણ ઘરને લગતી ફરજોને અવગણીને કોલેજમાં નિયમિત રીતે જવું સ્ત્રીઓ માટે શક્ય ન અને એ વાત ધ્યાનમાં રાખી ખાનગી રીતે અભ્યાસ કરી પરીક્ષા આપી શકાય એવા આ અભ્યાસક્રમની યોજના થઈ છે. આ વ્યવસ્થાને કારણે હજારો સ્ત્રીઓ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવી શકી છે અને વિદ્યાર્થીઓના ધ્યેયમંત્ર સંસ્કૃતિ સ્ત્રી પરાશક્તિને સાર્થક કરી પોતાના ગૃહજીવનની તેમ જ પોતાના વ્યવસાયની સમસ્યાને સારી રીતે ઉકેલી શકી છે.

૩ ગુજરાત યુનિવર્સિટી

૧૮૪૯માં સ્થપાયેલી ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ સૌરાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ ગુજરાતની અલગ યુનિવર્સિટીઓ થયા સુધીના ૧૬ વર્ષના ગાળામાં એટલે કે ૧૮૬૬-૬૭ સુધીમાં તમામ ક્ષેત્ર ગણનાપાત્ર પ્રગતિ કરી છે.

યોગ: કર્મમુ કૌશલમ્ને જેણે ધ્યેયમંત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો છે, અને વિદ્યાર્થી સરસ્વતીના વાદન અને ગુજરાતના કલાપ્રેમના સૂચક મધુરને અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો ઉન્નિવૃત્ત કરનાર જ્ઞાનદીપ નીચે નર્તન કરતો પ્રદર્શિત કર્યો છે એવી મુદ્રાવાળી આ યુનિવર્સિટીએ ૨૧ કોલેજોથી શરૂઆત કરેલી. ૧૮૬૬-૬૭માં ૧૪૧ કોલેજો હતી અને વિનયન, વિજ્ઞાન, વાણિજ્ય, કાનૂન, શિક્ષણ, ઈજનેરી, આયુર્વેદ અને કૃષિ એમ વિવિધ વિદ્યાશાખાઓમાં શિક્ષણ અપાતું હતું.

સૌરાષ્ટ્રની લગભગ ચાલીસેક કોલેજો અને ૨૦,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ અને તેટલી જ સંખ્યામાં દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીની ગણતરી આવે કરીએ તો પણ આજે ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં આંતરિક હમરની આસપાસ વિદ્યાર્થીઓ તથા ૬૦ની આસપાસ કોલેજોની સંખ્યા હશે.

સ્નાતક કક્ષાનું શિક્ષણ સંલગ્ન કોલેજો દ્વારા આપાય છે. અનુસ્નાતક શિક્ષણનું સંચાલન યુનિવર્સિટીએ પોતાને હસ્તક રાખ્યું છે. પોતાની પૂર્ણ દેખરેખ હેઠળ, શક્તિશાળી શિક્ષકો દ્વારા વિવિધ કેન્દ્રોમાં અનુસ્નાતક વર્ગો ચાલી રહ્યા છે. આ વર્ગોમાં અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, સમાજશાસ્ત્ર, મજૂરકલ્યાણ, ગુજરાતી, હિન્દી, અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, ફરસી, માનસશાસ્ત્ર, દશનશાસ્ત્ર, શિક્ષણ, ભૌતિક અને રસાયણ વિજ્ઞાન, વનસ્પતિ તથા પ્રાણી વિજ્ઞાન, ગણિત તથા આંકડાશાસ્ત્ર એમ વિવિધ વિષયો શીખવાય છે.

શિક્ષણ અને પરીક્ષાના માધ્યમ તરીકે ગુજરાતી ભાષા માન્ય કરવામાં આવી છે છતાં કોઈપણ માન્ય કોલેજ હિન્દી કે અંગ્રેજી માધ્યમ દ્વારા શિક્ષણ આપી શકે છે અને પરીક્ષાર્થી પણ પોતાની પસંદગી મુજબ હિન્દી, અંગ્રેજીમાં જવામે લખી શકે છે.

વિનયન વિભાગમાં બહારથી એસીને પણ પરીક્ષા આપી શકાય છે. પ્રતિવર્ષ લગભગ ૭,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ આ એકસર્ટનલ પરીક્ષાઓના લાભ ઉઠાવે છે.

યુનિવર્સિટીના અન્યાલયમાં ૧ લાખ ૩૦ હમરથી વધુ પુસ્તકો છે. વર્ષ દરમિયાન વિવિધ વિષયોના ૮૫૩ સામયિકો અહીં આવે છે.

વધુ અભ્યાસ માટે પરદેશ (ખાસ કરીને અમેરિકા, યુ.કે., જર્મની) જતારા વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શન અને સલાહસૂચના આપવાના હેતુથી વિદેશી વિદ્યાપીઠ માહિતીકેન્દ્ર (The Foreign Universities Information Bureau) ચલાવવામાં આવે છે. આ કેન્દ્ર વિદ્યાર્થીઓને પ્રવેશ વગેરે સવલતો મેળવી આપવામાં સહાય કરે છે.

અનુસ્નાતક શિક્ષણ અને ખાસ કરીને સંશોધન માટે નીચેની સંસ્થાઓ માન્ય થયેલી છે:

સંસ્થાનું નામ	વિષય
૧. બો. જે. અધ્યયન અને સંશોધન વિદ્યાભવન, અમદાવાદ	પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ
૨. અમદાવાદ ટેક્સટાઇલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ રિસર્ચ એસોસિએશન (Atira) અમદાવાદ	રસાયણ અને ભૌતિકવિજ્ઞાન
૩. ફિઝિકલ રિસર્ચ લેબોરેટરી, અમદાવાદ	ભૌતિક વિજ્ઞાન
૪. શેકે. કે. એમ. મુલ્લ ઓફ પોસ્ટગ્રેજ્યુએટ એમ.ડી., એમ. એસ., મેડિસિન એન્ડ રિસર્ચ, અમદાવાદ	ડી.એ., ડી.જી.એ., ડી.ઓ., ડી.બી.ડી., ડી.પેડ., ડી.એલ. એ. (E.N.T.) ડી. એમ. આર. ઇ.
૫. એલ. ડી. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યા મંદિર, અમદાવાદ.	સંસ્કૃત અને પ્રાચીન ભારતીય ભાષાઓ
૬. બી.એમ. ઇન્સ્ટીટ્યૂટ, અમદાવાદ	મનોવિજ્ઞાન

યુનિવર્સિટી દ્વારા દેશી તેમ જ પરદેશી મેદાની રમતોની આંતર વિભાગીય અને આંતર યુનિવર્સિટી સ્પર્ધાઓ યોજાય છે. શારીરિક ક્ષમતામાપક ક્સોટીઓ સુદૃઢ શરીર હરીફાઈ, પર્વતારોહણ પ્રવૃત્તિ, નિયંત્રિત તેમ જ વક્રત્વ સ્પર્ધા વગેરે પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા અભ્યાસેતર ક્ષેત્રે પણ વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ મળે તેવી યોજના કરવામાં આવે છે.

કુલસચિવ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ-૯, પાસેથી વિશેષ માહિતી મળી શકે છે.

૪. મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી વડોદરા

જુના વડોદરા રાજ્યના પ્રતિભાવંત રાજવી સયાજીરાવનું ના જે યુનિવર્સિટી સાથે જોડાયેલું છે અને “સત્યં, શિવં, સુન્દરમ્”ના ધ્યાનમંત્ર મંડિત વિકસતા કમળ પર પ્રકાશતા જ્ઞાનદીપ વાળી મુદ્રા જ્યાં અંકિત થયેલી છે તે વસાહતી યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાનો વિચાર તો છેક ૧૯૦૯માં વહેતો થયેલો. ૧૯૦૫માં વડોદરા વિદ્યાપીઠ પંચે પણ આવી વિદ્યાપીઠની તાત્કાલિક સ્થાપના માટે જ્ઞેનદાર લલામણ કરેલી. ૧૯૪૭માં વડોદરાના તત્કાલીન રાજવી પ્રતાપસિંહે આ પ્રશ્નની ફેરવિચારણા માટે એક સમિતિ નિયુક્ત કરી. ૧૯૪૮માં એ સમિતિએ ભલામણો રજૂ કરી અને ૧૯૪૯ના એપ્રિલની ૩૦મી તારીખે આ યુનિવર્સિટીએ પોતાનું કામકાજ શરૂ કર્યું.

વડોદરા રાજ્ય પાસે એક આગવી વહીવટી દૃષ્ટિ હતી. એથી ઉચ્ચ શિક્ષણની કેટલીક સંસ્થાઓ પાટનગર વડોદરામાં સ્થપાઈ ચૂકી હતી. એ સર્વ સંસ્થાઓને સંકલિત કરી આ યુનિવર્સિટીએ કાર્યારંભ કર્યો. ત્યારથી શરૂ કરી અત્યાર સુધીમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓમાં લગભગ ચારગણો વધારો થયો છે. પુરુષવિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ત્રણગણી થઈ જ્યારે મહિલા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા સાડા છ ગણી થઈ. હાલ આ યુનિવર્સિટીની વિવિધ વિદ્યાશાખાઓમાં લગભગ ૧૪,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરી રહ્યા છે.

નીચેની વિદ્યાશાખાઓમાં સ્નાતક, અનુસ્નાતક અને પીએચ.ડી. કક્ષાનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

વિનયન, વિજ્ઞાન, શિક્ષણ, માનસશાસ્ત્ર, વાણિજ્ય, તખીખી, પ્રાવૈધિક વિજ્ઞાન (Technology), ઇન્જનેરી, લલિતકલા, ગૃહવિજ્ઞાન, સમાજસેવા, કાનૂન, ભારતીય સંગીત, નૃત્ય અને નાટ્યકલા તથા પોલિટેક્નીક.

પ્રત્યેક લગભગ ૧૫ વિદ્યાર્થી દીઠ સરાસરી ૧ શિક્ષકના પ્રમાણમાં અહીં શિક્ષકો રાખવામાં આવ્યા છે. યુનિવર્સિટીએ જ્ઞાનક્ષેત્રોના વિસ્તરતા સીમાડાને લક્ષમાં રાખી અભ્યાસક્રમમાં આમૂલ પરિવર્તન કરેલ છે. પ્રશિક્ષણ અને સંશોધનના નવા કાર્યક્રમો અમલમાં મૂકાયા છે શિક્ષણ પ્રસાધનો વૃદ્ધિ કરવામાં આવે છે. શિક્ષક અને શિક્ષાર્થી વચ્ચેના સંપર્ક ગાઢ બને એવું વાતાવરણ પેદા કરવામાં આવે છે.

૧૯૬૫માં પાદરા ખાતે શ્રી મણિભાઈ કાશીભાઈ અમીન આર્ટ્સ અને સાયન્સ કોલેજ તથા કોલેજ ઓફ કોમર્સ શરૂ કરવામાં આવેલ છે.

પોલિટેક્નીકમાં સીવીલ, મીકેનિકલ અને ઇલેક્ટ્રિકલ ઇન્જિનિયરિંગના ત્રણ વર્ષના ડિપ્લોમા અભ્યસક્રમ શીખવવામાં આવે છે. ભારત સરકારની યોજના મુજબ ૧૯૬૩થી ચાર વર્ષના સીવીલ,

મીકેનીકલ અને ઇલેક્ટ્રિકલ એક્સપેરિમેન્ટ્સ ડિપ્લોમા કોર્સ શરૂ કરવામાં આવેલ છે.

શ્રીમતી હંસા મહેતા લાયબ્રેરીમાં ૩૩ લાખ રૂપિયાથી વધુ કિંમતના લગભગ અઢીલાખ પુસ્તકો, પત્રિકાઓ, હસ્તલિખિત ગ્રંથો રાખવામાં આવેલ છે. વર્ષ દરમિયાન ૮૯૦ સામયિકો વાચનાત્રય માટે મંગાવાય છે.

બેરોડા સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાં બે વર્ષનો 'વાચસ્પતિ'નો અનુસ્નાતક તથા ઉત્તમ કક્ષાનો સ્નાતક અભ્યાસક્રમ ચલાવાય છે.

ભારતીય સંગીત, નૃત્ય અને નાટ્યકલા મહાવિદ્યાલયમાં ડિપ્લોમા, સ્નાતક અને અનુસ્નાતક કક્ષાએ શિક્ષણ અપાય છે. કંઠ્ય સંગીત ઉપરાંત સારંગી સિતાર, વાયોલીન, દિલરૂબા અને તબલાનું વાદ્ય-સંગીત; નૃત્યકલામાં કથક અને ભારતનૃત્યમૂળના વિષયો શીખવાય છે.

ગુજરાતી અને સંસ્કૃત ભાષામાં અનુસ્નાતક અને સંશોધન શિક્ષણ પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરમાં લઈ શકાય છે. લલિતકલા વિદ્યાશાખામાં પ્રયુક્ત કલા (Applied Arts), ચિત્રકળા, કળાવિવેચન સ્થાપત્ય કળા, ટેક્સટાઈલ ડિઝાઈન, બ્રાન્ડ કાસ્ટિંગ, લીથોગ્રાફી, છાપકામ, ફોટોગ્રાફી વગેરે વિષયોનું વિવિધ કક્ષાએ શિક્ષણ અપાય છે.

શેઠ યુ. પી. આયુર્વેદ સંશોધન-સંસ્થા કેવળ સંશોધનનું જ કાર્ય કરે છે.

રજીસ્ટ્રાર, મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી વડોદરા ૨ એ શસ્ત્રાને લખવાથી ઉપયુક્ત માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

૫. સરદાર વલ્લભભાઈ વિદ્યાપીઠ, વલ્લભવિદ્યાનગર

બેડા જિલ્લામાં આણંદથી પાંચેક કિલોમીટરને અંતરે આણંદ-ખંભાત રેલ્વે પર વલ્લભવિદ્યાનગર આવેલું છે. ત્યાં અને એની આજુબાજુ આઠ કિલોમીટરના વિસ્તારમાં વિવિધ અભ્યાસક્રમોને લગતી ઉચ્ચ કેળવણીની સંસ્થાઓ ભીં થઈ છે અને વિદ્યેશી છે. અહીં આવેલી સરદાર વલ્લભભાઈ વિદ્યાપીઠ વસાહતી કોટિની છે. તેની સ્થાપના ૧૯૫૫માં થઈ હતી.

ગ્રામપ્રદેશની વચ્ચે આ વિદ્યાકેન્દ્ર વિકસ્યું છે. અને દેશ નવનિર્માણ સાથે પોતાનો તાલ મેળવતું રહ્યું છે. આજે અહીં વિનયનની પાંચ, વિજ્ઞાનની બે, તથા વાણિજ્ય, શિક્ષણ, કાનૂન, કૃષિ, ડેરીવિજ્ઞાન તથા વેટરનરી વિજ્ઞાનની એકેક મળી કુલ ૧૩ સંસ્થાઓમાં નવેક હજાર વિદ્યાર્થીઓ અભ્યસન કરે છે. ઉપરાંત વિનયન, વિજ્ઞાન, વાણિજ્ય, શિક્ષણ, ઈજનેરી ને કૃષિમાં અનુસ્નાતક કક્ષા સુધીના અભ્યાસક્રમની પણ સુવિધા છે.

વિદ્યાર્થીઓ તથા વિદ્યાર્થિનીઓ માટે પ્રત્યેક સંસ્થાનું અલગ જાત્રાલય પણ છે. હાલ બધા જાત્રાલયોમાં ૩૨૦૦ થી વધુ જાત્રેના નિવાસની વ્યવસ્થા છે. કરકસર અને સ્વાસ્થ્યથી રહેવા ઇચ્છતા ૧૨૦ જાત્રે 'વલ્લભ સેવાશ્રમ'માં પણ રહી શકે છે એ ઉપરાંત ચારુતર વિદ્યામંડળે માન્ય કરેલાં કેટલાંક ખાનગી મકાનોમાં પણ આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ રહી શકે છે.

વિનયન વિભાગમાં એમ. એસ. સી. પછીનો અંગ્રેજી સાથેનો તથા અંગ્રેજી વિનાનો એમ બેઉ પ્રકારનો અભ્યાસક્રમ છે.

અર્થશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, સંસ્કૃત, હિન્દી, ગુજરાતી, દર્શનશાસ્ત્ર, આંકડાશાસ્ત્ર તથા વાણિજ્યના વિષય સાથે એમ. એ. અને પીએચ. ડી. થવાય છે.

અંગ્રેજી, રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર તથા ગણિતશાસ્ત્રના વિષયોમાં એમ. એ. થવાય છે.

વિજ્ઞાન વિદ્યાશાખામાં ભૌતિકવિજ્ઞાન, રસાયણવિજ્ઞાન, વનસ્પતિ-શાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્રમાં અનુસ્નાતક અને સંશોધન કક્ષાએ અભ્યાસ થઈ શકે છે.

ગિરલા વિશ્વકર્મા મહાવિદ્યાલયમાં બી.ઈ. નો પાંચ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ છે. પૂર્વ વિદ્યાપીઠ વર્ગમાં મેથેમેટિક્સ, ફિઝિક્સ અને કેમેસ્ટ્રીમાં ૪૫% ગુણ મેળવી ઉત્તીર્ણ થયેલ વિદ્યાર્થીને આ અભ્યાસક્રમના પ્રથમ વર્ષમાં પ્રવેશ મળી શકે છે. પણ તે માટે વિદ્યાર્થીને કોમ્પ્યુટેટિવ સિલેક્શન ટેસ્ટમાં ઉત્તીર્ણ થવું જરૂરી છે. આ ટેસ્ટ ૨૫૮ બેઠકો માટે લેવાય છે. વિદ્યાર્થીઓને ગુણ મેળવ્યાના અગ્રતાક્રમમાં પ્રવેશ માટે પસંદ કરવામાં આવે છે. તેમાંથી ૪૦ બેઠકો ઈન્ટર સાયન્સ અથવા એક વાય. બી. એસ. સી. ની પરીક્ષામાં મેથેમેટિક્સ, ફિઝિક્સ તથા કેમેસ્ટ્રીમાં ૪૫% ગુણ મેળવીને ઉત્તીર્ણ થયેલ વિદ્યાર્થીઓ માટે અનામત રાખવામાં આવે છે.

અભ્યાસની તમામ કક્ષાએ લાયક વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય આર્થિક સહાયની પણ સગવડ છે.

વધુ માહિતિ રજિસ્ટ્રાર, સરદાર વલ્લભભાઈ વિદ્યાપીઠ, વલ્લભવિદ્યાનગરને લખવાથી ઉપલબ્ધ થશે.

૬. સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી

૧૯૬૭ના સાટેમ્બર માસની પહેલી તારીખે આ યુનિવર્સિટીના પ્રથમ ઉપકુલપતિ શ્રી ડોલરરાવ મોકડે મંગલ પ્રવચનમાં કહ્યું હતું કે, "આ યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાથી સૌરાષ્ટ્રવાસીઓની ઘણાં લાંબા વખતની ઇચ્છા પૂર્ણ થાય છે."

એ જ મંગલપ્રવચનમાં એમણે સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીની કેટલીક વિશેષતાઓ તથા અપેક્ષાઓ તરફ અંગૂલીનિર્દેષ કર્યો હતો.

૧. આ યુનિવર્સિટીમાં આજે ભારતની કોઈ પણ યુનિવર્સિટીમાં નથી એવી ગ્રામવિદ્યાશાખા શરૂ કરવામાં આવેલ છે.

૨. પરીક્ષા સુધારણા અને સફળ જાત્રાલય સંચાલન માટે પરીક્ષા નિયામકની તથા જાત્રાલય સમિતિની નિમણૂક કરવામાં આવશે.

૩. યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમ શિક્ષકો જ ધડે અને સંસ્કારે, તેના ઉપર પ્રયોગો કરે અને કરાવે તથા એના વિશે સંશોધનો કરે અને કરાવે એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે.

૪. સમુદ્રવિદ્યાના અભ્યાસની જોગવાઈ કરવામાં આવશે.

૫. સૌરાષ્ટ્રના લોક સાહિત્ય અને લોક સંસ્કૃતિના વિશિષ્ટ પાસાઓનો અભ્યાસ કરવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે.

આવા ઉચ્ચ ધ્યેયની ભૂમિકા પર જેનું હમણાં જ (ઓગસ્ટ ૧૯૬૬ માં) મંડાણ થયું એ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીનાં વિનયન, વિજ્ઞાન, શિક્ષણ, વાણિજ્ય, તર્જીબી, કાનૂન, ઈજનેરી સહિત રેશનોલોજી તથા ગ્રામવિદ્યાશાખામાં સ્નાતક, અનુસ્નાતક તથા સંશોધન કક્ષાએ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

હાલ આ વિદ્યાપીઠ સાથે સંલગ્ન ૩૯ કોલેજોમાં લગભગ ૨૦,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે.

અનુસ્નાતક અને સંશોધન શિક્ષણ માટે નીચેનાં બે સંશોધન કેન્દ્રો પણ યુનિવર્સિટીમાં છે.

૧. શ્રી દારકાધીશ સંસ્કૃત એકેડેમી અને ઇન્ડિયોલોજીકલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ દ્વારા.

૨. સેન્ટ્રલ સોસ્ટ અને મરાઠન કેમિકલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ભાવનગર.

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી કાર્યાલય, ધરમપુર હાઉસ, ૬૫ નાનાલાલ માર્ગ, રાજકોટ-૧, એ શરનામેથી વિશેષ માહિતી મળી શકશે.

સૌરાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીઓએ સાથે જ કામ શરૂ કર્યું છે. બન્ને પાસે વિજિયટ કાર્યક્રમો છે, ગરવાં સ્વપ્ન છે. હિસાબ છે. સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના પ્રથમ ઉપકુલપતિ શ્રી માંકડના મંગલ પ્રવચનના અંત ભાગના શબ્દોને થોડી છૂટછાટથી વાપરીને કહી શકાય કે આ બન્ને યુનિવર્સિટીઓ જ્યાં સ્થપાઈ છે તે “દેશ રમણીય છે અને વિશદ છે. એની એ વિશદતા, નિર્મળતા જળવાઈ રહે અને આ યુનિવર્સિટી દ્વારા આરંભાતી એની સારસ્વત ઉપાસના તેજસ્વી અને નિત્ય નવાં સ્વાદુ ફળો આપનારી અને એવી આપણે સૌ પ્રાર્થના કરીએ.”

નવસ્થાપિત બન્ને વિદ્યાપીઠો માટે આ પ્રાર્થના સફળ નિવડે છે જ શુભેચ્છા હોઈ શકે.

ગીરના વનરાજથી ઓપતી ઓજસ અને ગૌરવના પ્રતીક સમી સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીની મુદ્રાનો ધ્યેયમંત્ર ‘ પાવકા નઃ સરસ્વતી ’ ઋષિનો ધ્યેયમંત્ર છે. તેમાં પ્રાપ્તિની આકાંક્ષા નથી. ઇચ્છા છે કેવળ ‘ સરસ્વતી અમને પાવન કરે ’ એવી વિનંત્ર ભાવનાની.

૭ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી

તાપી અને રેવાવાદિથી પરિભ્રાવિત સરયશામલ દક્ષિણ ગુજરાત પ્રદેશની આ યુનિવર્સિટી બધી મુખ્ય વિદ્યાશાખાઓમાં સ્નાતક, અનુસ્નાતક અને સંશોધન કક્ષાએ શિક્ષણની સગવડો પૂરી પાડે છે. તમામ વિદ્યાશાખાઓની સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ માટે જાત્રાલયોની સગવડ પણ છે. યોગ્ય વિદ્યાર્થીઓને શિષ્યવૃત્તિ તેમ જ આર્થિક સહાય આપવામાં આવે છે.

સુરતમાં આવેલ ‘ યુનિસાલ ગાંધી વિદ્યાભવન ’ ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યમાં અનુસ્નાતક અને સંશોધન કક્ષાનો અભ્યાસક્રમ શીખવે છે.

રજિસ્ટ્રાર, દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, સુરત, એ સરનામેથી અન્ય માહિતી મળી શકે છે.

૮. ગુજરાત આયુર્વેદ યુનિવર્સિટી

આયુર્વેદનાં શિક્ષણ, સંશોધન અને પ્રચાર દ્વારા આર્યસંસ્કૃતિની તથા જનતાની સેવાના ઉદ્દેશથી તથા અષ્ટાંગ આયુર્વેદનો વિકાસ સાધવાના ઉદ્દેશથી ઈ.સ. ૧૯૪૦માં જામનગર ખાતે “શ્રી ગુલાબ-કુંવરમા આયુર્વેદિક સોસાયટી”ની સ્થાપના કરવામાં આવી. ૧૯૪૬ માં આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયનો પ્રારંભ થયો. ૧૯૫૩માં ભારત સરકારે આયુર્વેદ સંશોધનનું મધ્યસ્થ કેન્દ્ર પણ જામનગરમાં સ્થાપ્યું. ૧૯૫૬માં કેન્દ્ર સરકારે અહીં જ આયુર્વેદનું અનુસ્નાતક અભ્યાસન કેન્દ્ર શરૂ કર્યું. ૧૯૬૩માં આ ત્રણે સંસ્થાઓનું એકીકરણ કરી “ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ આયુર્વેદિક સ્ટડીઝ એન્ડ રિસર્ચ”ની સ્થાપના થઈ.

આ પૂર્વભૂમિકાના પરિપાકરૂપ અને ગુજરાતમાં અન્યત્ર પણ આયુર્વેદનો પ્રચાર થતો હોઈ તેના પ્રચાર, પુનરુત્થાન, પ્રતિષ્ઠાન અને શિક્ષણ સંશોધન માટે આયુર્વેદ યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાની આવશ્યકતા સમજાઈ.

છેત્રે ૧૯૬૭ના ધ્વન્યુચ્ચારી માસમાં ગુજરાત આયુર્વેદ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ. તેનું મુખ્ય કાર્યાલય જામનગર ખાતે રાખવામાં આવ્યું.

સમગ્ર ભારતમાં આ પ્રકારની આ પ્રથમ જ યુનિવર્સિટી હોવાનું માન ગુજરાત લઈ જાય છે. આ સંસ્થા દ્વારા આયુર્વેદના શિક્ષણ, સંશોધન અને તાલીમના ક્ષેત્રને વિકસાવવાનું કાર્ય આયુર્વેદના ઉપાસકો અને તેની પ્રગતિમાં રસ ધરાવતા નાગરિકોના હાથમાં સોંપીને ગુજરાતે પહેલ કરી છે.

આ યુનિવર્સિટી સાથે નીચેની સંલગ્ન છે.

૧. આયુર્વેદ કોલેજ અખંડઆનંદ હોસ્પિટલ,	અમદાવાદ
૨. આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય	નડિયાદ
૩. આયુર્વેદ કોલેજ	વડોદરા
૪. આર્યકન્યા આયુર્વેદ કોલેજ (કેવળ બહેનો માટે)	વડોદરા
૫. જી. પી. આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય	ભાવનગર
૬. એન. એમ. આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય	પોરબંદર
૭. શ્રી આલાહનુમાન આયુર્વેદ કોલેજ	લોદરા
- (જિ. મહેસાણા)
૮. આયુર્વેદ કોલેજ	જુનાગઢ
૯. ઓ. હિ. નાગર આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય	સુરત
૧૦. સહકારી આયુર્વેદિક ફાર્મસી કોલેજ	રાજપીપળા
૧૧. આયુર્વેદ અભ્યાસ અને સંશોધન સંસ્થા	જામનગર

આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયોમાં સાડાપાંચ વર્ષનો શુદ્ધ આયુર્વેદિક સ્નાતક અભ્યાસક્રમ (બી. એસ. એ. એમ.) તથા સ્નાતકોત્તર પ્રશિક્ષણની પ્રવૃત્તિ ચલાવવામાં આવે છે. સ્નાતકોત્તર અભ્યાસક્રમ બે વર્ષનો છે. વિદ્યાર્થીઓના અધ્યાપકો માટે ત્રણ માસનો ઓપવર્ગ તથા ગ્રામ-વૈદ્યો માટેનો રિફ્રેશર કોર્સ ચલાવવામાં આવે છે.

ઉપર કથિત વિદ્યાર્થીઓમાં હાલ બે હજારથી વધુ વિદ્યાર્થી ભાઈ-બહેનો અભ્યાસ કરી રહ્યાં છે.

સંસ્કૃત સાથે એસ. એસ. સી. પરીક્ષા પાસ કરનારને આયુર્વેદ-આર્ય (B.S.A.M.) ના અભ્યાસક્રમમાં પ્રવેશ મળે છે. આયુર્વેદ-આર્યોને સરકાર દ્વારા એલોપથી ડોક્ટરોના સરખા જ પગારો તથા તેટલું જ ગૌરવ આપવાનું જાહેર થયું હોવાથી સર્વ રીતે ધણો જ લાભ થયો છે.

આયુર્વેદ યુનિવર્સિટીની મુદ્રામાં પૂર્ણવિકસિત ક્રમજ વચ્ચે અભ્યક્તા બે હસ્તોમાં ધનવતરિનો અમૃત કુંડલ મૂકવામાં આવેલો છે. ઉપર આયુર્વેદઃ અમૃતાનામોના ધ્યેયમંત્ર મૂક્યો છે.

રજિસ્ટ્રાર, ગુજરાત આયુર્વેદ યુનિવર્સિટી જામનગર અથવા આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયના આચાર્યશ્રી સાથે પત્રવ્યવહાર કરવાથી વધુ માહિતી મુલાકાત બને છે.

પ્રયોગ ચણાની દાળમાંથી કલાકે ૩ થી ૧૦ ગુણી ઉત્તમ
પ્રકારનું બેસન બનાવવા માટેની “તદ્દન ચલન મશીનરી”

માટે
સંપર્ક સાધો

મોનાર્ક એન્જીનીયરીંગ વર્ક્સ

૧૩, ખારવા ગલી, મુંબઈ નં. ૪

ટે. નં. ૩૩૩૫૨૦—૩૩૧૬૫૨

MONARCH MICRO PULVERIZER

FOR

*Fine Grinding of dyes, Chemicals, Pharmaceuticals,
Rigments, Cosmetics, Sugar, Insecticides etc.*

AND

Wet Grinding of Sleenies and Partis.

Phone : Office 331652

Phone Resi. : 333520

**CONTACT
MONARCH ENGINEERING WORKS**

**Manufactures of Pulverizers, Machinery &
Spare Parts & Constructing Engineers.**

D. V. Parmar.

13-Karawa Galli, 6th. Kumbharwada, BOMBAY-4.

ગુજરાતના આર્થિક વિકાસની સમસ્યા

—શ્રી રામ પંડિત

અલગ રાજ્યની સ્થાપના ગુજરાત માટે કોઈક શુકનવંતા સંજોગોમાં થઈ હોવી જોઈએ; નહીં તો સમસ્યાસભર પરિસ્થિતિ ધીમેધીમે સુખદ વળાંક લે એવું આપણા દેશમાં ક્યાંથી સંભવે? ૧૯૬૦ના મેયની પહેલી તારીખે ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના થઈ એ જ વખતે ગુજરાત અતિસમૃદ્ધ અને આર્થિક રીતે સુખી પ્રદેશ હોવાનો ભ્રમ લાંગ્રો હતો. જૂના મુંબઈ રાજ્યમાં ગુજરાત હમેશાં કચરાટ અનુભવતું હતું; એની આવક બંધી મહારાષ્ટ્રના વિકાસમાં ઠલવાતી હોવાના ખ્યાલથી એ પીડાતું હતું. જૂના મુંબઈ રાજ્યના જિલ્લાવાર તૈયાર કરવામાં આવેલા આંકડા (૧૯૫૪ના) તપાસીએ તો સ્પષ્ટ થાય છે કે અમદાવાદ સિવાયના બધા જિલ્લાઓમાં ખર્ચનું પાસું મહેસૂલી આવક કરતાં વધારે હતું. મહારાષ્ટ્રની પરિસ્થિતિ પણ લગભગ એવી જ હતી માત્ર મુંબઈ શહેર એ બંને પ્રદેશો માટે દૂરણી ગાય સમું હતું. એનો લાભ ગુજરાતને ઉત્તરોત્તર વધતા ક્રમે મળતો હતો તે પણ હવે બંધ થશે. સદ્ભાગ્યે ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે ગુજરાત પોતાના ટાંટિયા મજબૂત કરી શક્યું છે ને પ્રચંડ શક્યતાઓથી સભર એવી નવી ક્ષિતિજ ગુજરાત સમક્ષ ખુલ્લી થઈ છે.

૧૯૬૧ની વસતી ગણતરી પ્રમાણે ગુજરાતની વસતીમાં છેલ્લા દાયકામાં ૨૭ ટકાનો વધારો થયો છે. ગુજરાતની કુલ વસતી ૨, ૦૬, ૩૩, ૩૫૦ લોકોની હતી તે ૧૯૬૬માં લગભગ ૨, ૫૭, ૨૫, ૦૦૦ થઈ છે. નોંધપાત્ર હકીકત એ છે કે પછાત જિલ્લાઓ (દા.ત. ડાંગ, પંચમહાલ, સાવરકાંઠા, બનાસકાંઠા વગેરે) માં વસતીવૃદ્ધિનું પ્રમાણ જીંચું છે, શિક્ષણનું પ્રમાણ નીચું છે ને રોજગારીની તકો અત્યંત મર્યાદિત છે. ગુજરાત રાજ્યમાં કુલ વસતીનો માત્ર ૩૩ ટકા વર્ગ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. ૧૯૫૧ થી ૧૯૬૧ના દસકામાં ભણતર ૭ ટકા વધ્યું હતું તે આ દસકામાં ૧૬ ટકા વધવા સંભવ છે. આજે પણ ૭૨ ટકા ગુજરાતીઓ ગાંમડાંમાં વસે છે, માત્ર ૨૮ ટકા શહેરમાં. કુટુંબ નિયંત્રણના કાર્યક્રમને વેગ આપવામાં ગુજરાત રાજ્યે અભિનંદનીય પુરુષાર્થ કર્યો છે. વળી તાજેતરમાં કન્યા કેળવણી પણ ફીમુક્રા કરી છે. આ પગલાંથી જવાબદારીની સજાનતાવાળી માતાઓની સંખ્યામાં લાંબે ગાળે વૃદ્ધિ થશે અને એની અસર સતતિની સંખ્યા ને ગુણવત્તા બંને ઉપર પડશે.

વસતીની ગીચતા પ્રમાણમાં એાળી (ગુજરાતના દર ચોરસ કીલોમીટરે ૧૧૨, ભારતની ૧૩૬) હોવા છતાં ઉત્પાદિત સાધનોના પ્રમાણમાં એ વધારે છે. જે પ્રદેશોમાં ઉદ્યોગીકરણ અને ઉત્પાદન-શક્તિ એાજાં છે ત્યાં વસતીવૃદ્ધિ વધુ હોવાથી જીવનધોરણ ઉચ્છું કથળે છે. સંતતિ નિયમનનો પ્રચાર પછાત વિસ્તારોમાં કરવો બહુ સહેલો નથી; આમ છતાં સમગ્ર રાજ્યની વસતીવૃદ્ધિનું પ્રમાણ

૨.૪૧ થી ઘટાડીને ૧.૫ ટકા સુધી લઈ જવામાં સફળતા મળે તો જ ગુજરાતની પ્રજાના જીવનધોરણમાં વૃદ્ધિ થશે.

ગુજરાતની કુલ વસતીના ૫૭.૫ ટકા લોકો ખેતી ઉપર નબે છે; ખેતી સિવાયના વ્યવસાયો ઉપર ૧૫.૩ ટકા અવધાન છે. વેપારમાં ૮.૫ ટકા લોકો રોકાયેલા છે, વાહનવ્યવહારમાં ૧૬ ટકા ને પ્રકીર્ણ ધંધાઓમાં ૧૬ ટકા. ગુજરાતી વાણિયો વેપારે શરૂ ગણાય છે; પરંતુ ઔદ્યોગિક સાહસ પ્રત્યે એની અભિરુચિ પૂરતી જાગી નથી. જો કે પરિસ્થિતિ ઝડપથી બદલાઈ રહી છે. ગુજરાતી મૂડી કાપડની મિલો, રચાયણનાં કારખાનાં, વનસ્પતિ, તેલ ને સિમેન્ટ ઉદ્યોગમાં જ વિશેષ રોકાઈ છે. મારવાડી મૂડી મુંબઈ, કલકત્તા ને દિલ્હી પ્રત્યે જ વિશેષ આકર્ષાઈ છે. હવે ગુજરાતમાં નોંધપાત્ર મૂડીરોકાણ એ વર્ગે ક્યું નથી (સિમેન્ટ, ગરમ કાપડ અને સોડાએશ ઉદ્યોગ બાદ કરતાં). કલકત્તામાં વણસેલી રાજકીય પરિસ્થિતિ જોતાં મારવાડી મૂડીરોકાણ ત્યાંથી ખસવા યત્નરહીત બનશે. ગુજરાતની રાજકીય સ્થિતિએ મૂડી રોકાણ માટે એક નવું આકર્ષણ જન્માવ્યું છે. આમ છતાં આજે રાજ્યો વચ્ચે ખાનગી ઉદ્યોગને આકર્ષવા માટે જાગી હરીફાઈ જામી છે. આ સંજોગોમાં ગુજરાતે ઝડપી આર્થિક વિકાસાર્થે બીજાં રાજ્યોની સરખામણીમાં પોતે શી વિશેષ સવલતો આપી શકે એ વિચારવું પડશે.

વિદેશી મૂડી રાજકીય સ્થિતિ અને ઔદ્યોગિક શાંતિ બંધાં પ્રવર્તતી હોય એ વિસ્તારભણી સ્વાભાવિક રીતે નજર દોડાવવાની. આથી લવિષ્યમાં ભારતભણી આકર્ષાતાં વિદેશી સાહસો ગુજરાતને પોતાના ઔદ્યોગિક કેન્દ્ર તરીકે અપનાવે એ માટે રાજ્ય પ્રયત્નો જારી રાખવા જોઈએ. પેટ્રો-કેમિકલ સંકુલે નવી ઔદ્યોગિક ક્ષિતિજ ખોલી છે. આ આધુનિક ઉદ્યોગને સંપૂર્ણ વિકાસ આવતા દસકા દરમિયાન કરોડો રૂપિયાનું મૂડીરોકાણ માગી લેશે. એની સ્થાપના માટે વિદેશી ટેકનીકલ સહાયની પણ ખૂબ જરૂર પડશે. આથી ગુજરાતના ઉદ્યોગપતિઓ ધારે તો કુદરતે આપેલી આ તકનો ઉપયોગ ઔદ્યોગિક વિકાસને પ્રચંડ વેગ આપવામાં કરી શકે. વળી આફ્રિકાના ઝનૂની રાજવાદથી ગભરાઈને ઈંગ્લાંડમાં ભરાઈ બેઠેલી ગુજરાતી મૂડી નક્કર ઔદ્યોગિક દરખાસ્તો દ્વારા સરકાર ગુજરાતભણી જરૂર આકર્ષી શકે. આ પગલું દીર્ઘદષ્ટિ અને થોડી બાં-છોડ કરવાની તૈયારી માગી લે છે.

ગુજરાતની ધરતી ધારીએ છીએ એવી કસવાળી નથી. ગુજરાતના ૭૧,૧૩૭ ચોરસ માઈલ વિસ્તારમાંથી માત્ર ૫૫ ટકા જેટલી જમીનમાં જ વાવેતર થાય છે. વાવેતરને ચોગ્ગ પડતર જમીન માત્ર ૨.૭ ટકા છે. આથી વસતી વધતી જશે એમ અનન્યક્ષેત્રે ગુજરાત

વધુને વધુ પરાવર્ણી થતું જશે. આજે પણ વસતીની વરસિયાતના પ્રમાણમાં અનાજની કુલ ખાદ્ય ૯૮૬૭-૬૮ તુ કુલ અન્ન ઉત્પાદન લગભગ ૩૩ લાખ ટન હતું. એકર દીઠ અન્ન ઉત્પાદન વધારવામાં ગુજરાતે નોંધપાત્ર પ્રગતિ કરી છે, પરંતુ અન્નક્ષેત્રે સ્વાવલંબન સિદ્ધ કરવા માટે વધુ પુરૂષાર્થ જરૂરી છે. આ ધ્યેય હાંસલ કરવું ગુજરાત માટે બહુ અઘરું નથી. ખેતીમાં આધુનિક પદ્ધતિ અપનાવવાના પ્રયત્નો ખેડા ને સુરત જિલ્લામાં સફળરિતે થયા છે. તેલીબિયાં ને મગફળીનું ઉત્પાદન વધારવાના પ્રયોગોમાં સૌરાષ્ટ્રમાં નોંધપાત્ર પ્રગતિ થઈ છે. ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન તેલીબિયાંનું સરેરાશ વાર્ષિક ઉત્પાદન વધીને ૧૩.૫૨ ટને પહોંચ્યું અને ૨નું ઉત્પાદન ૧૪.૩૯ લાખ ગાંસડી સુધી.

ગુજરાતની ચોથી પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન અન્ન ઉત્પાદન ઉપર વધુ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. અન્નક્ષેત્રે લગભગ સંપૂર્ણ સ્વાવલંબન કેળવવાના હેતુથી ૧૯૭૪ના અંત સુધીમાં ૧૫ લાખ ટન વધુ અનાજ ઉત્પન્ન કરવાનું લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવાની ગુજરાત સરકારની મુરદ છે. આ માટે ૪૫૦ કરોડ રૂપિયાના આયોજિત મૂડી રોકાણ-માંથી ૩૦૦ કરોડ રૂપિયા એટલે કે ૬૬ ટકા માત્ર કૃષિક્ષેત્રે, નહિર યોજના અને વિજળી પુરવઠા માટે ફાળવવામાં આવ્યા છે.

રાજ્ય સરકારે ખેતી સુધારકેન્દ્રો ખોલીને ખેતીવાડી યુનિવર્સિટી સ્થાપી ખેતઉત્પાદન વધારવાના પ્રયત્નમાં નોંધપાત્ર ભાગ ભજવ્યો છે. ભારતના દરેક રાજ્યે અન્નક્ષેત્રે સ્વાવલંબી હોવું જરૂરી નથી, પરંતુ અન્નઝોનને કારણે સમર્થથી પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે અન્નક્ષેત્રે સ્વાવલંબનની નીતિ ગુજરાતના હિતમાં છે. માથાદીઠ આવક (કે જે આજે આદિવાસી વિસ્તારોમાં વાર્ષિક માત્ર રૂપિયા ૯૭ છે ને અન્ય પ્રદેશોમાં રૂ. ૨૦૫) વધારીને માથાદીઠ રાષ્ટ્રીય આવક જેટલી બની લઈ જવી હોય તો આર્થિક વિકાસ ઝડપી બનાવ્યા વિના છૂટકો નથી. નાણાંપંચના તાજેતરના અહેવાલ પરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે ગુજરાતનો કુનેહભર્યો આર્થિક વહીવટ કેન્દ્ર પાસેથી વધુ નાણાંકીય સહાય મેળવવામાં ઉલટો આડે આવવાનો છે. આ પરિસ્થિતિમાં ગરીબાઈ ઘટાડવાના રાજ્યનાં અરમાનોની સિદ્ધિ ઝડપી આર્થિક વિકાસ ઉપર જ અવલંબે છે.

સિંચાઈની સગવડ વિના ખેતીનું ઉત્પાદન ઈચ્છિત પ્રમાણમાં વધી શકે નહીં. ગુજરાતનું ૯૦ ટકા ખેતઉત્પાદન મેઘરાજની મહેર-ખાની ઉપર અવલંબે છે. વરસાદ ન આવે તો ખેડૂતોની મિચારાની આકરી મહેનત ધૂળધાણી થાય છે. સારાય દેશની લગભગ ૧૮ ટકા જમીન સિંચાઈ હેઠળ છે, પરંતુ ગુજરાતના વાવેતર હેઠળના કુલ વિસ્તારની માત્ર ૭.૮૮ ટકા જમીન જ સિંચાઈ હેઠળ છે. સિંચાઈ યોજનાઓ પૂરેપૂરી અમલમાં મૂકાય તો ૩૧ ટકા જેટલી વાવેતર હેઠળની જમીનને સિંચાઈની સગવડ પૂરી પાડી શકાય એમ છે. ઉકાર્ધ બંધ યોજના તાપી નદીને નાથશે ને ૧૪ લાખ એકર જમીનમાં એ વખત પાક લઈ શકાય એવી સગવડ કમેકમે ઉભી થશે. ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન સિંચાઈની નાની યોજનાઓ હેઠળ કુલ ૩૦ લાખ એકર જમીનને પાણી પુરું પાડવાની ક્ષમતાએ પહોંચેલું ગુજરાત ૧૯૬૬ ના અંત સુધીમાં ૩૭ લાખ એકર ક્ષમતા સિદ્ધ કરી શકશે એવું લાગે છે. મુખ્ય સિંચાઈ યોજના હેઠળ વધુ

૮.૪૨ લાખ એકર જમીનને પાણી પૂરું પાડવામાં આવતું હતું. ૧૯૬૬ ના અંત સુધીમાં ૧૧.૨૯ લાખ એકર જમીનને પાણી પૂરું પાડવામાં આવશે. આમ છતાં નર્મદા યોજના અંગે કાંઈ પ્રગતિ ન થઈ શકવાને કારણે ગુજરાતના ખેતીવિકાસને વિના વાંકે સહન કરવું પડશે. જ્યાંસુધી વિશાળ સિંચાઈ યોજનાનો લાભ ગુજરાતના ખેડૂતને નહીં મળે ત્યાંસુધી પાકમાં વૈવિધ્ય નહીં આવે ને ઉત્પાદન ક્ષમતામાં વૃદ્ધિ થવી મુશ્કેલ બનશે.

૧૯૭૧માં ઉકાર્ધ બંધ પૂરે બંધાઈ રહેશે ત્યારે સિંચાઈની સગવડ વધવા ઉપરાંત પ્રથમ હાઇડ્રો પાવર સ્ટેશન પણ ગુજરાતને મળશે જેને કારણે ૨,૫૦,૦૦૦ કિલોવોટ જેટલો વીજળી પુરવઠો પણ વધશે. નર્મદા યોજના રાજ્યની ગળગળાતો ભોગ બની ગઈ છે એટલે એ ક્યારે અમલમાં આવશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે; પરંતુ ગુજરાતની ખેતીવિવેક તેમજ ઔદ્યોગિક સમૃદ્ધિનું ભાવિ મહદઅંશે આ યોજના ઉપર નિર્ભર છે. નર્મદા વિકાસ યોજના પ્રમાણે નવાગામનો બંધ બંધાય તો પ્રથમ દસ વર્ષમાં ગુજરાતની દસ લાખ એકર જમીનને પાણી મળે ને ખેતઉત્પાદનમાં અનેકગણી વૃદ્ધિ થાય. આ યોજનાથી ૧૦૫૪ મેગાવોટ વીજળી પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે. આનો સૌથી વધુ લાભ મધ્યપ્રદેશને અને સરખો લાભ ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રને થશે; પરંતુ મધ્યપ્રદેશ જે વજ્રણ અપનાવ્યું છે એથી યોજનાની પ્રગતિ અટકી છે. આ યોજનાના ઝડપી અમલ માટે કાંઈક વ્યવહાર ઉકેલ આવે તે રાષ્ટ્રના હિતમાં છે. હાલમાં ગુજરાત રાજ્યની વીજળી ઉત્પાદન શક્તિ ૬૧૮ મેગાવોટ છે. ચોથી પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન વધુ ૮૨૪ મેગાવોટ વીજળી ઉત્પન્ન કરવાની યોજનાઓ હાથપર છે. આ ઉત્પાદનશક્તિ સિદ્ધ કરવા માટે ૪૮૦ મેગાવોટનું એક થર્મલ પાવર સ્ટેશન બિલું કરવાનો પ્રસ્તાવ વિચારણા હેઠળ છે. આ ઉપરાંત ૩૫ કરોડ રૂપિયાના ખર્ચે ધુવારણ મથકની ઉત્પાદક ક્ષમતા વધારીને ૨૮૦ મેગાવોટ સુધી પહોંચાડવાની નેમ છે. ગામડામાં વીજળી પુરવઠો વધારવાની યોજના હેઠળ ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન કુલ ૧૦૨૩ નાનાં નગર અને ગામડાંમાં વીજળી પૂરી પાડતાં રાજ્યનાં કુલ ૧૩ ટકા જેટલાં નાનાં નગર અને ગામડાં (કુલ ૧૮૪૬) વીજળીનો પ્રકાશ માણતાં થયાં હતાં. ગુજરાતનાં ૫૦ ટકા ગામડાંમાં વીજળી પૂરી પાડતાં હજુ કેટલા દસકા વીતશે એની કલ્પના કરી શકાય એમ છે. વળી ગામડાંના વીજળી પુરવઠાનો લાભ ગ્રામજન કેટલો હઠાવી શકશે એનો આધાર એની આવકવૃદ્ધિ ઉપર હિસ્ટીક પ્રમાણમાં રહેશે.

૧૯૬૦ માં ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના થઈ ત્યારે ગુજરાતમાં ૩૯૧૧ કારખાનાં હતાં. એ નવેમ્બર ૧૯૬૮ સુધીમાં વધીને ૫૬૪૦ જેટલાં થયાં છે ઔદ્યોગિક કામદારોની સંખ્યા ૩,૪૬,૦૦૦ થી વધીને આજે ૪,૫૦,૦૦૦ જેટલી થઈ છે. અનેક નવા ઉદ્યોગો છેલ્લા ૭-૮ વર્ષમાં ગુજરાતમાં સ્થપાયા છે. ૧૯૬૦-૬૧માં રાજ્યની આવકમાં ઉદ્યોગોનો હિસ્સો ૧૯.૮ ટકા જેટલો (રૂ. ૧૫૫-૪૮ કરોડ) હતો. એને કારણે ગુજરાત ઔદ્યોગિક વિકાસમાં તમામ રાજ્યોની સરખામણીમાં ચોથું ઉભું રહી શક્યું. સમગ્ર ભારતની રાષ્ટ્રીય આવકમાં ઉદ્યોગોનો હિસ્સો ૧૩.૭ ટકા છે. માત્ર એ રાજ્યો ગુજરાત દરતાં ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે આગળ છે. મહારાષ્ટ્ર (૨૧.૨ %) અને પશ્ચિમ બંગાળ (૨૦.૪ %).

રાજ્યગારી પૂરી પાડવામાં પણ ગુજરાત સમગ્ર દેશની સરખામણીમાં સારી સ્થિતિમાં છે. ૧૯૬૦-૬૧માં મજૂર પુરવઠાનો ૧૦-૧ ટકા વર્ગ ઉદ્યોગોમાં રોકાયેલો હતો. સમગ્ર ભારતની ટકાવારી એ જ વર્ષમાં ૯.૬ ટકા હતી. એ જ વર્ષમાં ગુજરાત રાજ્યમાં મોટાપાયાના ઉદ્યોગોમાં રોકાયેલા મજૂરોની ટકાવારી ૩૪.૮ હતી. જ્યારે સમગ્ર ભારતની સરેરાશ માત્ર ૧૭.૮ ટકા જ હતી. સંકલિત નાના ઉદ્યોગોમાં રાજ્યગારીની અખિલ ભારતીય સરેરાશ ૪-૧ ટકા હતી જ્યારે ગુજરાતની ૮-૨ ટકા હતી.

૧૯૬૦ થી ૧૯૬૯ સુધીના દસ વર્ષમાં ગુજરાતે સાધેલો ઔદ્યોગિક વિકાસ નોંધપાત્ર હોવા છતાં શક્યતાઓની સરખામણીમાં વામણ છે. ઔદ્યોગિક રાજ્યગારી ઉપર નબત્તી વસતીનું પ્રમાણ ખૂબ નાનું છે ગુજરાત રાજ્ય સ્થપાયું ત્યારે એની મુખ્ય નયનાઇ એ હતી કે એમાં ઔદ્યોગિક વૈવિધ્યનો અભાવ હતો. આજે સમગ્ર દેશના ઉત્પાદનમાં ગુજરાતના કાપડ ઉદ્યોગનો ફાળો ૩૨ ટકા, મીઠા ઉદ્યોગનો ૬૦ ટકા, સોડાએશનો ૯૪ ટકા, ફાર્માસ્યુટીકલ્સનો ૨૩ ટકા, એક્રોઇડાઇઝનો ૯૨ ટકા, નેપ્થલ અને સફર પ્લેક્સનો ૫૩ ટકા, સિમેન્ટનો ૧૫ ટકા અને ભીત ધડીયાળોનો ૪૪ ટકા છે. ત્રીજી યોજનાની શરૂઆતમાં માત્ર કાપડ ઉદ્યોગ જ મોખરે હતો. આજે અન્ય ઘણા ઉદ્યોગો વિકસ્યા છે. એક્ટોબર ૧૯૬૮ સુધીમાં અપાયેલાં ૫૬૯ પરવાનામાંથી ૫૧૪ કાપડ ઉદ્યોગ સિવાયના ઉદ્યોગોની સ્થાપના મટે હતી. એન્જનીયરીંગ ઉદ્યોગો માટે ૧૭૩ અને કેમિકલ ઉદ્યોગો માટે ૧૦૦ જેટલાં લાયસન્સ આપવામાં આવ્યાં હતાં.

૧૯૬૦થી ૧૯૬૯ના ગાળામાં ઉત્પાદક મૂડી રૂ. ૧૫૬-૪૨ કરોડથી વધીને રૂ. ૪૩૪ કરોડ જેટલી થઇ. એપ્રિલ ઉત્પાદનની કિંમત રૂ. ૩૪૦-૫૬ કરોડથી વધીને રૂ. ૪૩૪ કરોડ જેટલી થઈ. ૧૯૬૦-૬૧ના ગાળામાં ૪૨૮ કંપની રૂ. ૯૨૦૦ કરોડની મંજૂર થાપણાથી સ્થપાઈ. (આમાં જાહેરક્ષેત્રની કંપનીઓનો સમાવેશ થઇ જાય છે.) રાજ્ય સરકારે શાણપણ વાપરી ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે પોષક વાતાવરણ (Infra Structure) બંધ કરવા જરૂરી મૂડી રોકાણ ન કર્યું હોત તો રાજ્યનો ઔદ્યોગિક વિકાસ આટલો ઝડપી ન બન્યો હોત. કમનસીબીની વાત છે કે ઉત્પાદક વસ્તુઓ બનાવનાર એક પણ પાયાનો ઉદ્યોગ ગુજરાતમાં વિકસ્યો નથી. રાજ્યનું ઉદ્યોગીકરણ હજુપણ એકાંગી અને અસમતુલ્ય રહ્યું છે. સાધારણ આર્થિક મંદી પણ રાજ્યના અર્થકારણને હચમચાવી દઈ શકે છે એ અનુભવ તાજો જ છે. વળી ગુજરાતના ઔદ્યોગિક વિકાસમાં પ્રાદેશિક અસમતુલા ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. કેટલાય પ્રદેશો એવા છે કે જેમને ઉદ્યોગીકરણની હવાનો સ્પર્શમાત્ર થયો નથી. અલખત, રાજ્યના આર્થિક સાધનો એટલા મર્યાદિત છે કે, આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયામાં પ્રાદેશિક સમતુલા જાળવવાનો અખતરો ઝટ આદરી શકાય એમ પણ નથી; આમ છતાં ક્ષિત્રક્ષિત્ર પ્રદેશો વચ્ચે આર્થિક વિકાસની અસમાનતા દૂર કરવા લાણી રાજ્યનું મોં તો હોવાનું જ લોકોએ. નહીં તો લોકશાહી રાજ્યને અનેક અંતરાયો નહીં તે આંધ્ર પ્રદેશમાં જે પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ છે એ મોડી-હેલી ગુજરાતમાં પણ ઉદ્ભવે.

ગુજરાતરાજ્ય પાણી, વિજળી, સંદેશ વ્યવહાર, ઔદ્યોગિક વસાહતો, પાકા રસ્તા વગેરે પૂરા પાડીને ઔદ્યોગિક શાંતિ અને

ગુજરાતી પ્રજાની સાહસપ્રિયતા અને આગળ વધવાની ધગશ પણ અન્ય પ્રદેશોની સરખામણીમાં નોંધપાત્ર છે.

ગુજરાતના ઝડપી આર્થિક વિકાસ વિષે શ્રદ્ધા જન્માવે એવાં બે મોટાં સાહસો જાહેરક્ષેત્રે ઝડપી પ્રગતિ કરી રહ્યાં છે. આ સાહસો સફળ નીવડે તો વિપુલ શક્યતાઓ ગુજરાત સમક્ષ ઉભી થાય છે. એક છે ખાતર ઉદ્યોગ. ખીજો છે ખનિજ તેલ ઉદ્યોગ. વડોદરા પાસે જાપ નના સહકારથી ખાતર ઉત્પન્ન કરવા માટે એક મંજૂર કારખાનું ઉભું થયું છે. રૂપિયા ૧૫ કરોડની મુડીવાળો આ ઉદ્યોગ ગુજરાત સ્ટેટ ફર્ટિલાઇઝર લિમિટેડ ઉત્પાદનની પૂર્ણ ક્ષમતાએ પહોંચશે ત્યારે રાજ્યના ૪૫૦ ટન એમોનિયા, ૩૨૩ ટન યુરિયા, ૪૭૦ ટન એમોનિયમ સલ્ફેટ ને ૩૪૧ ટન ડાયએમોનિયમ ફોસ્ફેટ ઉત્પન્ન કરશે. જાહેર સાહસો સામાન્યરીતે મૂડી વધુ પડતી ભરખી જતાં હોય છે ને કાર્યક્ષમતામાં નયનાં હોય છે; પરંતુ આ જાહેર સાહસે કુનેદબર્યા વહીવટથી સરસ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. તાના ઉદ્યોગે પણ ગુજરાતમાં ખાતરનું મોટું કારખાનું નાખવા માટે રજુ કરેલી યોજના દિલ્હીના રાજકીય શતરંજમાં અટકાઈ ગઈ છે. આ યોજના બે મંજૂર રાખવામાં આવે તો ગુજરાતના ઔદ્યોગિક વિકાસને સારો વેગ મળે.

ખનિજ તેલની શોધ એ તો ગુજરાત પરનો અણુચિંતઓ કુદરતી ઉપકાર છે, નવ જ વર્ષમાં ગુજરાતનું ઔદ્યોગિક વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ ઉપસાવવામાં આ શોધે જગરો ભાગ લગવ્યો છે. આથી માત્ર ગુજરાતને નહીં, સારાય ભારત દેશના અર્થકારણને આશરપદ વેગ મળ્યો છે. જે ગામના નામ ગુજરાત રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું ત્યારે ઘણાંએ સાંભળ્યાં પણ નહોતા, એ ગામ આજે ગુજરાતના અરમાનોનાં દ્યોતક નીવડ્યાં છે. કોયલી, અંકલેશ્વર, સેરથા, કલોલ નવાગામ વગેરે વિસ્તારોમાં તેલ અને વાયુનો વિપુલ જથ્થો મળી આવ્યો છે. ખંભાત, કેસંયા અને ચોલવાડમાં કુદરતી વાયુ પૂરતા પ્રમાણમાં નીકળ્યો છે. ગુજરાતના વિશાળ સાગરકાંઠા ઉપર પણ તેલ શોધવાના પ્રયત્નો ચાલુ છે. ૬ થી ૭ કરોડ ટન જેટલા તેલના જથ્થામાંથી વિશુદ્ધિકરણ કરીને ઉપયોગમાં લેવા માટે ૩૦ લાખ ટનની ઉત્પાદન શક્તિવાળી કોયલી રિફાઇનરી ભારત સરકારે ઉભી કરી છે. રશિયન સરકારના સહકારથી વધુ તેલનો જથ્થો શોધવાના પ્રયત્નો હજુ ચાલુ છે. ખનીજ તેલની શોધ પેટ્રોકેમિકલ ઉદ્યોગની સ્થાપના માટે અવનવી તકો ઉભી કરી છે. માત્ર આ એકજ ઉદ્યોગમાં દર વરસે રૂ. ૧૦ કરોડ રોકવામાં આવે તો પણ આવતાં દસ પંદર વર્ષ સુધી એ મૂડીરોકાણ પૂરતું ન નીવડે એવી વિપુલ શક્યતાઓથી પેટ્રોકેમિકલ કોમ્પ્લેક્સ સભર છે. કેરોસીન, પાતળો ડામર, કૃત્રિમ રબર, ખાતર, રંગ, વાર્નિશ, નાયલોનના રેસા, પ્લાસ્ટિકની ચીજવસ્તુઓ બનાવા માટેનો રેઝિન પાવડર, કાર્બન બ્લેક વગેરે ઉત્પન્ન કરતા નાના મોટા ઉદ્યોગો ગુજરાતમાં સ્થપાય તો કેક સુસ્તથી માંડીને ક્ષોલ સુધીના ભૌગોલિક વિસ્તાર ઉદ્યોગોથી ધનધમ્મે. ગુજરાતના ઉદ્યોગોમાં પણ વૈવિધ્ય આવે અને સ્થગિત થઇ ગયેલા કાપડ ઉદ્યોગ વિષે રોજાનાં રડવાને અદને નવી ક્ષિતિજ ખોલના ઉદ્યોગો બણી નવા સાહસ વીરોનું મોં વળે. ગુજરાતના જાહેર જનતામાં એક જ ઉદ્યોગને સ્થાપિત વર્ગ પકડી જમાવીને એકે છે. પોતાના ઉદ્યોગનાં પૂરાં

INDIAN STEEL SUPPLYING CO.

- STEEL SUPPLIES OF INDIA.
- STEEL ENGINEERING CO.
- INDUSTRIAL STEEL SINDICATE

IRON & STEEL MERCHANTS
(Commission Agents & Suppliers)

: Head Office :

Carnac Bunder, Iron Market,
BOMBAY-9

Telegram : MURLI

Phone : 327645 : 323000 Office
" : 531470 : 532079 Resi.

With Best Compliments from

Phone : 322756

Gram : NAITIK

M/s. NANALAL SHANTILAL

Manufacturers & Dealers in
STAINLESS STEEL AND
GERMAN SILVER WARES

65, Marwadi Bazar
BOMBAY-2.

With Best Compliments From

JIVRAJ & VRAJLAL

**PIPE FITTINGS & HARDWARE
MERCHANTS**

Stockists & Suppliers

G. G. BRAND
BRONZE VALVES

PIPES & FITTINGS

For

GAS WATER & STEAM

BOILER MOUNTINGS

LABORATORY EQUIPMENTS

G. M. LEADER VALVES & COCKS

PRESSURE GUAGES

WATER METERS

G. M. VALVES & COCKS

C. I. S & S. PIPES SPECIALS

RUBBER HOSE & CLIPS

SEMI ROTARY HAND PUMPS

122, NAGDEVI STREET,
BOMBAY-3.

Telegrams : SANIPIPES Phone : 325138

ઢેકાણું ન હોય અને એ રાજ્ય સંચાલિત ઉદ્યોગો, વેપારી સંસ્થાઓ, ઔદ્યોગિક અને નાણું નિગમોમાં આગવું સ્થાન ભોગવે છે. ભારતના આર્થિક ને સામાજિક ધોરણો નિર્ધારકરવામાં આ સ્થિતિ બાધક નીવડવા સંભવ છે. પ્રશ્નાલિંગાગત ઉદ્યોગ સંચાલનના ઢાંચામાં ઢગેલો વગ ગુજરાત સમક્ષ આવી પડેલી આ મોટી તકને યોગ્ય દિશામાં વળાંક નહીં આપી શકે. જૂની સંચાલન પદ્ધતિ અને વૈજ્ઞાનિક ઉદ્યોગ સંચાલન વચ્ચેના ધર્ષણમાંથી નવો જ વર્ગ ઉભો થતો જાય છે. આ વર્ગ જ અર્થકારણમાં વધુ કાર્યક્ષમતા આણી શકશે અને યોગ્યશક્તિ રીતરસમોને ઉદ્યોગો સુધી પહોંચાડી શકશે. ઔદ્યોગિક સંચાલન પદ્ધતિમાં આમૂલ પરિવર્તન આણવામાં ગુજરાત નિષ્ફળ નીવડશે તો એની માઠી અસર પ્રાદેશિક આર્થિક વિકાસ ઉપર પણ પડશે જ.

એલ્યમિનિયમ, મેંગેનિઝ, બોક્સાઈટ, ચૂનો, સીલીકા વગેરે ખનિજો પ્રાદેશિક ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે ઘણી તકો પૂરી પાડે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં અને કચ્છમાં આ ખનિજોનો જથ્થો સારા પ્રમાણમાં છે; આથી સિમેન્ટ ઉદ્યોગનો વિકાસ પણ આ પ્રદેશમાં સારા પ્રમાણમાં થઈ શકશે.

ગુજરાતની અમુક ડેરીઓ તો આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે. એવી વધુ ડેરીના વિકાસ માટે ગુજરાતમાં ઘણી શક્યતાઓ છે. આવી ડેરી માટે જરૂરી યંત્ર સામગ્રી ખનાવવાનાં કારખાનાં પણ ઉભાં કરી શકાય.

ઈજનેરી ઉદ્યોગ ગુજરાતમાં નાના પાયા ઉપર ખૂબ વિકસ્યો છે. જેમ નવાં કારખાનાં ઉભા થતાં જશે એમ યંત્રોના ભાગની પુષ્કળ માગ ઉભી થવાની. જે કાપડ ઉદ્યોગ માટેનાં યંત્રો ખનાવતાં કારખાનાં પણ ઉભાં થશે ને આડકતરી રીતે અન્ય નાના ઉદ્યોગોના વિકાસને વેગ મળશે. આવા ઉદ્યોગો માટે ઊંચી ગુણવત્તા ધરાવતા યંત્રવિદો અને વૈજ્ઞાનિકો બહાર પાડવા વિષે રાજ્યની શિક્ષણ સંસ્થાઓએ જાગૃત રહેવું પડશે; નહીં તો આર્થિક વિકાસે ઉભી દરેલી રોજગારીની તકનો લાભ રાજ્યની પ્રગતિ નહીં મળે. પ્રાંતવાદ અને ભાષાવાદનાં જે અનિષ્ટો મહારાષ્ટ્ર, પશ્ચિમ બંગાળ અને મદ્રાસમાં ઉભાં થયાં છે એ ગુજરાતમાં ન જન્મે એ વિષેની કાળજી ઉદ્યોગીકરણના આ તબક્કે જ રાખવી ખુબ જરૂરી અને છે.

ગુજરાત રાજ્ય નાણા નિગમે (Gujarat state Finance Corporation) રૂ. ૩૭.૭૫ લાખની નાનકડી નાણાંકીય સહાયથી ૧૯૬૦ માં એની પ્રવૃત્તિ આરંભેલી. ૧૯૬૮, ૬૯ માં આ સહાય રૂ. ૨૬૫ લાખનો આંકડો વટાવી ગઈ છે. જીર્ણોદ્ધાર સાધનો દ્વારા અપાતી નાણાંકીય સહાય છેલ્લાં સાત વર્ષમાં રૂ. ૧૮ ૬૬ કરોડથી વધીને રૂ. ૯૪.૩૬ કરોડની થઈ છે.

ગુજરાત ઔદ્યોગિક વિકાસ નિગમ (Gujarat Industrial Development Corporation)ની સ્થાપના ૧૯૬૦ માં થઈ. નિગમે લગભગ ૩૫૦૦ એકર વિસ્તાર ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે પસંદ કર્યો છે. યોથી યોજના દરમિયાન રૂ. ૧૫.૨૫ કરોડ ખર્ચવાનો નિગમનો અંદાજ છે. અસારમુધીમાં નિગમે ૧૦૩ ઔદ્યોગિક શેડઝ બાંધ્યા છે, ૨૮૧ નું કામ ચાલુ છે અને યોથી યોજનામાં બીજા ૧૫૦ શેડઝ ઉમેરાશે. ઔદ્યોગિક વિકેન્દ્રીકરણનું ધ્યેય લક્ષ્યમાં રાખીને

ગુજરાત સરકાર યોથી પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન મુખ્યત્વે ગ્રામ ઔદ્યોગિક વસાહતો પાછળ રૂ. ૬૦ લાખ ખર્ચશે. ૧૯૫૬ માં રાજકોટમાં ભારતની સૌ પ્રથમ ઔદ્યોગિક વસાહત શરૂ થઈ ચારપછી આ ક્ષેત્રે સારી પ્રગતિ થઈ છે. યોથી યોજનાને અંતે ગુજરાતના ૧૭ જિલ્લાઓમાં ઔદ્યોગિક વિસ્તારનું વિસ્તરણ થયું હશે. ખાનગી-ક્ષેત્ર, સહકારીક્ષેત્ર અને નગરપાલિકાઓ દ્વારા શરૂ થયેલી ઔદ્યોગિક વસાહતોની સંખ્યા પણ ઠીકઠીક વધતી જાય છે. આવાં ૫૧૮ શેડઝનું કામકાજ તો પૂરું પણ થયું છે.

ગુજરાતની પ્રગતિમાં વીજળીનું ચેતન હશે; પરંતુ પૂરતી વીજળીનો પુરવઠો ઉપલબ્ધ નહીં અને તો ઝડપી આર્થિક વિકાસનાં અરમાન અધૂરાં રહેશે. અલગત, અગાઉ જણાવ્યું એમ થર્મલ વીજળી પુરવઠો વધારવા માટે ગુજરાત વિદ્યુત મંડળે ઠીકઠીક પુરૂષાર્થ કર્યો છે. ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનાનાં વીજળી ઉત્પાદનનાં લક્ષ્યાંકો ગુજરાત રાજ્યે લગભગ ૧૦૦ ટકા સિદ્ધ કર્યાં એ હકીકત અભિનંદનીય છે; પરંતુ હાઈડ્રો વીજળી વહેલામાં વહેલી તકે ઉત્પન્ન થાય તો જ વીજળી ખર્ચ ઘટે ને ઉદ્યોગોને પણ ફાયદો થાય. ગુજરાતમાં આજે ૧૫,૦૦૦ મેટીના ૫૫ વીજળીથી ચાલે છે. યોથી પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન ગ્રીડ યોજનાનો લાભ દરેક વિસ્તારને મળે એ જોવાની સરકારની મુશ્કેલી બર આવે તો વિકેન્દ્રીત ઉદ્યોગોને જાગૃત પીડબળ મળે. સમગ્ર રાજ્યમાં ગમે તે સ્થળે વીજળી સરખે દરે પૂરી પાડવામાં આવતી હોવાથી ઉદ્યોગોના વિકેન્દ્રીકરણને અને પ્રાદેશિક વિકાસને સારું પ્રોત્સાહન મળ્યું છે. ટ્રાન્સફોર્મેશનલ ઉદ્યોગોને ખાસ ઓછા દરે વીજળી પૂરી પાડવાની દરખાસ્ત સહાનુભૂતિભરી વિચારણા માગી લે છે. ટૂંકમાં વીજળી પુરવઠાની દિશામાં ગુજરાત રાજ્યે કરેલો પ્રયત્ન પુરૂષાર્થ ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે અનુકૂળ ભૂમિકા સર્જવામાં સફળ નીવડ્યો છે, પરંતુ આ પુરૂષાર્થ અવિરત ચાલુ રહેશે તો જ વિકાસનો દર ટકાવી ને વધારી શકાશે.

ગુજરાતનું આર્થિક આયોજન રોજગારીની સમસ્યા હલ કરવામાં હજી જોઈએ તેવી સફળતા પ્રાપ્ત કરી શક્યું નથી. ઔદ્યોગિક ને સામાજિક શાંતિનો આધાર મુખ્યત્વે આ સમસ્યા હલ કરવા ઉપર છે. ગુજરાતની યોથી યોજના રોજગારી-અભિમુખ નથી રાજ્ય રોજગારી વિનિમય કેન્દ્રમાં ૧૯૬૬-૬૭ માં નોંધાયેલા ૧૫૩,૯૭૪ ઉમેદવારોમાંથી ફક્ત ૧૪,૬૮૩ ને રોજગારી આપી શકાઈ હતી. વળી માંદી કાપડની મીસોએ એકારીનો પ્રશ્ન વધુ વિકટ બનાવ્યો છે. આ સ્થિતિ લક્ષમાં લઈને રોજગારીના પ્રજાગત પ્રશ્નને કાર્ષિક હળવો કરે એવી જોગવાઈ યોથી યોજનામાં થઈ હોત તો સારું હતું. તાજેતરમાં એકાર ઈજનેરોને આત્મનિર્ભર કરવાની દિશામાં રાજ્યે ભરેલું પગલું અભિનંદનીય છે; પરંતુ એકારીની સમગ્ર સમસ્યા હળવી કરે ને માનવશક્તિનો યોગ્ય ઉપયોગ કરે એવા ઉદ્યોગો વધુ પ્રમાણમાં સ્થપાય એ દિશામાં કાર્ષિક કરવું જરૂરી છે.

ગુજરાતમાં સૌથી નોંધપાત્ર વિકાસ સહકારી પ્રવૃત્તિનો થયો છે. ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનાને અંતે લગભગ અઢાં ગામડાંમાં પ્રાથમિક સહકારી શાખ સંઘની સગવડ પૂરી પાડવાનું ધ્યેય સિદ્ધ થયું હતું. આ સંઘો ૫૧ ટકા મેટીવિપયક ને ૩૩ ટકા ગ્રામપ્રગતિ આપી લે છે. યોથી યોજના દરમિયાન સહકારી સંઘોની સભ્યસંખ્યા અઢી લાખ

જેટલી વધારીને કુલ સાડા પંદર લાખે પહોંચાડવાનું થયેલ છે.

રાજ્યની રાષ્ટ્રીય આવક મુખ્યત્વે ખેતી અને ઉદ્યોગો પર અવલમ્બે છે. આ બે ક્ષેત્રોનો ફાળો રાજ્યની કુલ આવક ૫૫ ટકા જેટલો છે. ૧૯૬૦-૬૧ માં રાજ્યની આવક રૂ. ૮૯૭ કરોડ હતી તે ચોથી પંચવર્ષીય યોજનાને અંતે રૂ. ૧૨૬૭ કરોડ થશે એટલે કે લગભગ ૩૦ ટકા વધશે.

વિદેશી મૂડી ભેદમાં એટલા પ્રમાણમાં ગુજરાત પ્રત્યે આકર્ષાઈ નથી, એનું એક કારણ એ પણ હોઈ શકે કે અભ્યારમુખી ઉદ્યોગની કરકસરભરી સ્થાપના માટે જરૂરી સુવિધાઓ ગુજરાત રાજ્ય પૂરી પાડી શકતું ન હતું. પરિસ્થિતિ ધીમેધીમે બદલાઈ રહી છે; આમ છતાં રાજ્યસરકાર તરફથી આ દિશામાં કાર્ય વધુ જલદ પ્રયત્નની જરૂર છે. આપણે પ્રાદેશિક હિત આગળ ધરતાં અચકામ્બે છીએ; રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે સંકુચિત દષ્ટિવાળા સામિત થવાને હર મેલીએ છીએ. પરંતુ સ્વાતંત્ર્ય પછીનાં આઠીસ વર્ષના રાજ્ય-કેન્દ્ર સંબંધના ઇતિહાસનું વિશિષ્ટ લક્ષણ એ રહ્યું છે કે બોલે એનાં જ બોર વેચાય છે તે ત્રાણ કરનાર જ ઘણીવાર ફાવી જાય છે. આ એક કમનસીબ પરિસ્થિતિ છે. કેન્દ્ર સરકારે રાજ્યોના આર્થિક વિકાસ અંગે દાખવવાનાં સાધનો માટે ચોક્કસ માપદંડ નક્કી કરેલાં નથી. દિલ્હીમાં અધી

યોજનાઓ તેં એની પ્રાદેશિક વહેંચણી માત્ર મુજબતાને આધારે નક્કી થાય છે એ ભ્રમમાંથી આપણે સવેળા મુક્ત થવાની જરૂર છે. ઔદ્યોગિક વિકાસ પાછળની આપણી દષ્ટિ સંકુચિત તે પ્રદેશિક ન જ હોવી જોઈએ; ગુજરાત એ ભારતનું અવિભાજ્ય અંગ છે એ પણ આપણે ન ભૂલવું જોઈએ; સાથે સાથે ગુજરાતની વિશાળહૃદયતા ટકી રહે તે રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના દર્પણમાં એને પોતાનું પ્રતિબિંબ ધૂંધળું થતું જતું ન લાગે એવી પરિસ્થિતિ ઉભી કરવા માટે સર્વ રાષ્ટ્રપ્રેમી હિન્દીઓએ પ્રામાણિક પુરૂષાર્થ કરવો જોઈએ.

ગુજરાતની રાજકીય, ઔદ્યોગિક અને સામાજિક નેતાગીરીએ છેલ્લાં નવ વર્ષમાં ઘણી લીલીસૂળી ભેદી છે. રાજ્યના આર્થિક વિકાસ વિશેષગણની માત્રાસનારુદ્ધ પક્ષ અને વિરોધપક્ષ બંનેમાં સરખી તીવ્ર છે. આથી ગુજરાતના ઔદ્યોગિક ભાવી વિશે આશાવાદી બનવાને પૂરતાં કારણો છે. અભ્યારે હતાશાનું જે વાતાવરણ જન્મ્યું છે એ તો રાષ્ટ્રીય નિષ્ફળતાનું ચિહ્ન છે; આવું વાતાવરણ લાંબું ન ટકી શકે. ગુજરાત પોતાની મંજિલને વગાળી રહેશે તો આ સદીના અંત સુધીમાં ગુજરાત ભારતનું આર્થિક વિકાસની ગતિમાં બીજા નંબરનું રાજ્ય બની રહેશે.

With Best Compliments From :—

M/s. Saurashtra Minerals Pvt. Ltd.
East Kadia Plots.

P O R B A N D A R.

Mice Owners & Mineral Suppliers

Our Speciality

" BEST SUPERGRADE CHALK POWDER "

For Paint & Rubber Industries.

ગુજરાતમાં સૌરાષ્ટ્રનો લોકઉદ્યોગ

—શ્રી ખોડીદાસ પરમાર

સૌરાષ્ટ્રના ઢાંચી માટીના કોઠી, કોઠલાં અને મજુસ

સૌરાષ્ટ્રની આમનારી અધી જ કંઈ કલાકાર તો નથી હોતી, પણ કસબકાર તો તેમાં મોટા ભાગની છે જ. આ નારીની કલાપ્રિય દષ્ટિથી તેના ઘરની દરેક વસ્તુ તેમજ રાચરચીલું અનોખી રીતે રૂપસન્ન પામે છે. તેમાંય તે આયરાણી, રજપૂતાણી અને કાડીયાણીઓની ચોળાકળીશી કરંચુલિઓ તો ધૂળ દેશમાંથી કેંક અવનવા ઘાટો સર્જે છે. ઘરની માંજના કોઠી, કોઠલાં અને મજુસને અવનવા ઘાટ ઉપર શોભન તરેહના રૂપ આપી, તેની માંડ ગોઠવી, ઘરને તો તેઓ ઈન્દ્રપુરી જેવું શોભાવી દે છે! અને માનવી માતરને ઘરની તો અનેરી માયા હોય જ ને! જનમભોમકાનું પોતીકું ઘર, માનવીને સરઘ(સ્વર્ગ), કરતાંય અધિક હોય છે, અને એ પોતાના જ ઘરમાં જ્યારે અંગના મરમાળાં માનવીએ શણગાર-સન્નવા હોય તો એ ઘરની મોહીની શે મૂકાય? તે ઘર તો દેવે જ વસેલું હોયને! તેથી જ ઘરને ઘરતીનો છેડો કહ્યું હશે ને?

દરેક કેકાણે ને ગામેગામ ઘરને શણગારે તો છે ગૃહનારી જ, પછી તે માતા હોય, બહેન હોય કે કુલવંધુ હોય. પોતાના ઘરને વાળાઓળી, લીંપીગૂંપીને કુલકપટ એખમુચણાક રાખવું, તેતો ઘરનારીની મોંધેરી મમતા છે. માટીલાંચા ઘરમાં, માટીરચ્યા કામવાસણની રૂડી માંડ ગોઠવી, તેને ઓળપસન્ન કરી, તેની કલામયતા વધારવી તેમાં જ આ આમનારીનો કસબ કળાર્થ આવે છે.

સૌરાષ્ટ્રના ગામડાં વધારે ખાચડ ખોચડ છે. મેકાવેલા રસ્તા ઉપર ધૂળના થરમાં પગ રળેટાર્થ જાય તેમાં રસ્તામાંથી જો કોઈ આમજનોના ઘરમાં જાય, તો ઝાંખી સુઘડતા તો જરૂર જોવા મળશે જ. એક બાજુ કોઠલાં બાંધેલી ભગર મેંશો ને ગોરી ગાવડીની ગમાણુ હજે, તો સામે જ બેંચા પગથારે હારબંધ એકથી માંડીને એક ઓશરીએ ચારથી છ ઓરડા જોવા મળશે ઘરની માટી લીંપી રમણિયતા જોઈ હૈયે એક જાતનો ટાટો મીઠો આનંદ થશે. પણ જો કોઈ પગથાર ચડી, ઓશરી વજોટીને ઘરમાં ડોકિયું કરશે, તો ઝાંખા અજવાળે જળુંમળું થતો ઓરડો જોઈને જોનાર ખુશી જરૂર અનુભવશે. એના અપેક્ષાબંધ ખોરડામાં દેશી નળિયાવાળાં ઘરમાં નળિયાના ખસી જવાથી તડમાંથી સૂર્યનો પ્રકાશ ચાંદરડા રૂપે ઘરમાં ઈશ્વરતીથર વેરાતો ઉપરથી નીચે લાંબો લીસોટો થઈને જળકતો દેખાતો હશે, ખડીએ ધોળેલી પછીત અને કરાતી નીચે વેંત એક બેંચી બનાવેલી લાંબી પેઢી ઉપર પેટીપટારા ગોઠવ્યા હશે. પટારા ઉપર હેલ, ગોળા ને બોઘડાંની માંગ હશે. માંડથી થોડીક બેંચેરી અભરાર્થ હશે. અને તેની ઉપર કામવાસણની ચગક ચગક થતી માંડ ગોઠવી હશે. આ અંધુ તો દરેક ઘરમાં અચૂક હશે જ. પણ પેટી-

પટારાની સાથે, પછીતે કે કરાતી બાજુએ માટીમાંથી બનાવેલાં કોઠી, કોઠલાં, અને મજુસડી (મંજુવા) ને લાકડાનો ડામચિયો પણ હશે. આ ઘરમાં ગોઠવેલી અધીય કોઠી, કોઠલાં અને મજુસ આમનારીઓએ જ પોતાના હાથે માટીમાંથી ઘડી, ટીપી, ધોળાને ઘરમાં ગોઠવી દીધેલ હોય છે. ક્યાંક ઘરમાં તો ૫૦ થી ૬૦ વરસનાં જૂના કોઠી કોઠલાં પણ એમને એમ હોય છે! આમ નાના મોટા જરૂરત પ્રમાણેના કોઠી કોઠલાં આમનારીઓ માટીમાંથી જ બનાવી લે છે, ને ઘરમાં ગોઠવી દે છે, જે વખત જતાં ખૂબજ રીઠાં થઈ જાય છે.

જૂની સંસ્કૃતિઓના ખોદાણમાંથી પણ અનાજ ભરવાની મોટી-મોટી કોઠીઓ મળી આવી છે, જે કે તે અજિંથી પકાવેલી છે. આવી કોઠીઓ માંહે-જો-દોડો લોથક વગેરેના ખોદાણમાંથી મળી છે. આવી કોઠીઓમાં તે વખતે અનાજ ભરાતું હશે, એમ મનાય છે. હજી પણ સૌરાષ્ટ્રના ગામડાંમાં માટીમાંથી બનાવેલી કે ઠીઓમાં અનાજ જ ભરાય છે; પણ તે પકાવેલી નથી હોતી. સૌરાષ્ટ્રની આમનારીઓ અનાજ-કોળ ભરવા માટે હજીય જુદાં જુદાં માપની કોઠી, કોઠલાં મજુસ વગેરે પોતાની રીતે ઘરની જગ્યાની મોક્ષાશના આધારે ઘડીને ઘરમાં ગોઠવે છે. તેને સૂર્યના તાપમાં જ સૂકાવા દઈને સૂકાયા પછી ઉપર ધોળ કરીને, રૂડી રૂપાળી બનાવી દે છે.

દરેકે દરેક ગામડાં ગામમાં તો કારતક મહિનો તો કામનો હોય, માગશર-મહા મહિને વિશ્વા વાજન મંડાય, ને ચૈત્ર, વૈશાખ ને જ્યેષ્ઠ એ આમનારીઓ માટે નવરોધૂપ દિ'. એ નવરા દિવસોમાં જ આમનારીઓ આવાં નવીન કામ કોઠી, કોઠલાં ને મજુસડીના ઘડતર શરૂ કરે છે. મગ, અડદ, કળથી વગેરે કોળના માટે નાના કોઠલાં ઘડે, જ્યારે બાજરો, જીર ભરવા માટે મસ મોટી બેંચી અઢી કળથી દાણા સમાય તેવી મોટી કોઠીઓ ઘડે. આવડી મોટી કોઠી જો ફળિયા વચાળે ઘડે તો ઘરમાં તેને લાવવી શી રીતે! તેથી તે માટીના ખૂબ મોટા વાસણ બનાવવા હોય તો તે અર્ધા ઘરની અંદર જ બનાવે. ધીમે ધીમે રોજબરોજ વેંતવેંતનો થર ચડાવે. ટીપી, ચાખડી મડારીને સરખો કરતાં કરતાં રોજબરોજ સૂકાતું જાય તેમ તેમ થર ચડાવતા જાય છે, અને બીજો દિવસે બીજાં ઘરની માંડણી માંડે છે. મોટી, લાંબી ને બેંચી મજુસડી પણ ઘરમાં જ સ્ત્રીઓ ઘડે છે. એમાં જે માળ કે ત્રણ માળ અને માલીયા ચારથી છ ખાનાં પણ કોઈ વાર ઘડે છે. જે જુદા જુદા ખાનામાં ચીજવસ્તુઓ રહી શકે.

ખેડૂત, વસવાયા, કાંટિયાવરણ અને ગરાસિયા સૌના માટીરચ્યા ઘરમાં કોઠી, કોઠલાં તો હોય જ. માનવી માતર માટીમાંથી પેદા થયો ને ધૂળમાં જ મળી જાય છે. જનમ ભોમકાની ધૂળેય પાવતી

હોવાથી, ધૂળ રજોટયા ગ્રામગતો ધરતીની ધૂળની આ રીતે પૂખ કરે છે. ગામની ધરતી સૌની મોંઘી માવડી છે. અને આ માવડીના સંતાનો વિશેષતઃ તેનો જ ઉપયોગ કરે છે. ગામરત્નીઓ મોટા ભાગે લગભગ હરેક પ્રકારની જરૂરી જાણુઓ ધૂળમાંથી જ થી કાઢે છે. જેવી કે ઘંટીનાં માટીનાં થાળા, માંડ ગોડવવાની અભરાઈ, દહીં, દૂધ અને રોટલાં મુકવાની મજુસડી, કઠોળ અને કમોદ ભરવાનાં કોડલાં, અને અનાજ ભરવાની મસમોટી કોડીઓ; આમ હરેક ચીજો, ગામ રત્નીઓ માટીમાંથી જ થી કાઢતી ને હજીય થડતી રહી છે. ચોખ્ખાની કમોદ ભરડવા માટે મોટાં રીંછડા (ઘંટલા) પણ માટીમાંથી જ તેઓ બનાવી લે છે.

૧૯૪૭માં દેશ સ્વતંત્ર થયો, અને પંચવર્ષિય યોજનાઓ પછી ગામડાંઓમાં થોડીકેય તેજી તો આવી જ. ગામેગામના સામટી ખેતીવાળાં થોડાંક લોકો ‘બે પાંદડે’ થયા, એટલે તેઓએ દેશી નાળયોં છાયાં ખપેડા બંધ કાચા મકાનો કાઢી નાંખી, તેની જગ્યાએ વિસાવતી નળિયે રાતા અને સીમેન્ટ ચૂનાનાં પાકાં ખોરડા બિલા કરી દીધાં. આવાં પાકાં ખોરડામાંથી પછી માટીની વસ્તુઓને તો રખસદ જ મળે ને ? અને તેની જગ્યાએ દૂડના ખાલી થયેલાં ટીપને સમા કરાવી, રંગરોગાન કરાવી ગોડવી દીધાં ને પછી તો તેમાં જ દાણા ભરવાના શરૂ કર્યા અને હવે તો ધાંમે ધાંમે આવી જાતનાં ટીપ લોકોના ઘરમાં આવતાં જાય છે તે સાથે કાચી માટીના વાસણ-કોડી, કોડલાં વગેરે અદર્ય થતાં જાય છે. તો પણ હજીય ગામડાંમાં અરધ ભાગથી જાણ લોકોના ગારલીયા ને ધોળભૂરયા ઘરમાં કોડી, કોડલા ને મજુસની માંડો જૂના વખતની એમ ને એમ રીપેરે ગોડવેલી છે જ. પણ જાનો બદલાયો તેની સાથે જૂની કસબ કારીગરી તો જાંખી પડી જ છે. આજથી ૩૦ થી ૩૫ વરસ પહેલાંના મજુસ અને કોડલાં જોતાં, હાલ નવાં બનાવેલ કોડલાં મજુસડીની કસબ કારીગરીમાં ઓછા અને કંડાર થોડાંક ઓછાં દેખાય જ છે. તે નવાં જમાનાના પ્રતાપે જ ને વળી !

સૌરાષ્ટ્રમાં આ કોડી, કોડલાં વગેરે ઘડવા બનાવવાની રત તે કોરોવાકોર બનાજો છે. ચૈતર, વૈશાખ કે જેઠ મહિનામાં બાધું દિક્કદીયું ધૂળખાણું જઈ ને જોતી કારવતી ૧૫ કે ૨૦ સંડા ધૂળ ખોદી લાવે છે. ધૂળ ઉધર્મવાળી ન હોય તેનું ધ્યાન રાખે છે. ધરતીના કળણ પ્રમાણે ધૂળ કાળી, ભૂખરી પીળી કે ગોરમટી હોય તો પણ ચાલે છે. જે ગામમાં જેવી ધૂળ, તેનો જ મુખ્યત્વે ઉપયોગ કરે છે. પણ આ કામ વાસણ ઘડવા માટે થોજો ભૂતડો મળી જાય તો કોડી, કોડલાં ને મજુસનો શોભારંગ એર વધી જાય છે. આ ભૂતડામાંથી બનાવેલો ઘાટ એને મકાનો થોજો બરફીના પતીકાંએ ચણ્યા લપેટ્યો હોય તેવો રૂડો બને છે. અને પછી એની ઉપર ધોળી ખડીના લીપણને આળીપાના વાટાથી ભાલ્યું ઉપસાવી, ઉપર ટાંચક ટાંચક ઓડી દીધા પછી તો તે કોડલો, કોડી કે મજુસ તો ઘરનું ઘરેણું જ બની જાય છે ! બીજી માટી-ધૂળમાંથી બનાવેલાં ઘાટ, રંગ ને રોગાન છતાં ભૂતડાના રંગ પાસે જાંખા ને નાંખાં લાગે છે.

કોડી, કોડલો કે મજુસડી બનાવવાના હોય ત્યારે સ્ત્રીઓ એક દિવસ માટી ખોદી લાવે છે, અને તેના કળિયામાં જ ઢગલો કરે છે. તેને ઘોઢાથી ઘોઢારીને દેક્ષાં ભાંગી, કાંકરા વીણી લઈ, પહોળી કરે, પછી બેગી કરીને સૂવેલી થોડાની લાદને ભાંગીને ઘોઢાવી નાંખે છે.

તેનો સાવ જેર (બૂકો) થઈ જાય, પછી તેને ચારણીએ ચાળી નાંખી, ચારણીમાં રહેલું ઉપર્યું ગોરાણુ અને હસ્તર કાઢી નાંખી, ઓલી સૂકવેલી ધૂળમાં આડ ભાગ માટી અને બે ભાગ લાદ ભેળવીને, જેવડી વસ્તુ બનાવવી હોય તેનું અટકળ બાંધીને તે પ્રમાણે ગારિયું નાંખે છે. બે થી ચાર દિવસ ગારિયાંને સડવા દઈને એકરસ થઈ જાય ત્યાર પછી જ આ માટીથી બાંધ્યો ઘાટ ઘડવાના શરૂ કરે છે.

આ વાસણ બે પ્રમાણમાં નાનાં નાનાં જેવડાં કે ઘરના બારસાખમાં થઈને ઘરમાં લઈ જઈ શકાય તેવડાં કરવાનાં હોય, તો તો બહાર જ ઘડે છે; પણ બે પ્રમાણમાં મોટાં કરવાના હોય તો તે ઘરમાં જ ઘડે છે. કારણ કે, તે મોટાં હોવાથી તેને ઘરમાં લઈ જવા મુશ્કેલ પડે છે; તેથી ઘરમાં જ તે ઘરાય છે. તેના ઉપરથી જ સૌરાષ્ટ્રમાં દેવદગડા બાળસુ માણસને કહેવાની કહેવત કહી છે કે, ‘ઘરમાં ઘડવા ને ઘરમાં જડવા’ જે એકને એક કાર (કેશણ) પડ્યા રહે છે.

વાસણ ઘડવા માટે દિવસના આખા વખતમાં છાંયો રહેતો હોય તેવી જગ્યા પસંદ કરીને એક બે સ્ત્રીઓ ત્યાં ઘડવા બેસે છે. સૌ પ્રથમ ખજૂરી કે સુરવાળીની સાવરણીથી ત્યાંની જમીન વાળી-ચોળીને બધી ધૂળ અને કચરા સાફ કરીને ટાકરડી બનાવી દે છે પછી તેના ઉપર ચૂનામાં ગળેલાં બાજાંની રાખ ત્યાં ભભરાવીને પાથરે છે. પછી મજબૂત વાંસનાં ખપાટિયાંની ચપોતરીઓને માખ-સર કાપે છે. બે કાંઈતો ઘડાવો હોય તો તે કેવડો પડે જો બનાવવો છે તેના માખ પ્રમાણે ખપાટિયાં બાંધીને તેનું ચોરસ માળખું તૈયાર કરે છે. મજુસ ઘડવી હોય તો ‘ખપાટિયાનું’ ચોરસ લંબચોરસ માળખું તૈયાર કરે છે, અને બે કોડી ઘડવાની હોય તો વાંસની ખપાટિયાંમાંથી જ ગોળાશવાળું માળખું બનાવે છે. આ બધું તૈયાર થયા પછી ગારિયામાંથી બે હાથમાં સમાય તેવડાં પીંડાને, બેઈતા પ્રમાણમાં પાણી ને કોરી ધૂળ ઉમેરી, કાવતા જઈને ઓલી રાખ ભભરાવેલી જગ્યા ઉપર છાણા ચાપે તેવી રીતે બે થી ત્રણ ઈંચની જડાઈનો ચોરસ કે ગોળ થર બનાવી તેના ઉપર ઓરડું ખપાટિયાનું માળખું મૂકી દે છે. માળખું મૂક્યા પછી તેના ઉપર પાછો માટીનો એટલો જ જડો બીજો થર ચડાવી, ખપાટાના માળખાંને બરોબર બે થરની વચ્ચે લઈ લે છે. આમ વચમાં ખપાટિયાનું માળખું ચાલી જાય છે તેથી વાસણનો તળિયાનો થર ભાંગી કે ફસડી જતો નથી, વચ્ચે ખપાટિયાં હોવાથી તે પકડાઈ રહે છે.

આમ કોડી, કોડલો કે મજુસનું તળિયું તૈયાર કર્યા પછી તેને તે લીલું હોય ત્યાં જ તવેથા કે પતરાથી બરોબર ચોરસ, સમચોરસ કે ગોળ બનાવી આજુબાજુ જે લાંબી ખાંચાખૂચી હોય તે કાટીને સરખો ઘાટ કરીને પછી સૂકાવા દે છે. આ તળિયાની જડાઈ તે ઘાટના આકાર કદ પ્રમાણે ૫ ઈંચથી ૭ ઈંચની હોય છે.

આ રીતે તળનો ભાગ તૈયાર કર્યા પછી તેને એકબે દિવસ છાંયે સૂકાવા મેલે છે. ત્યારપછી તેને વેંતવેંતના બાંચા ને ૮ થી ૧૦ ઈંચની ગોળાઈ-ચાસવાળાં કે ચોરસ કંડારેલાં પાયા કરે છે. કોડલાં ને તેના કદ પ્રમાણે ભારે વજન કીડી શકે તે માટે ચારથી ૭ પાયા કરવા પડે છે. તેના તળિયાનો આકાર સમચોરસ કે ગોળ હોવાથી તેનાં પાયા છેડાછેડા રહે છે, તેથી નીચેના વચલા ભાગમાં ખૂબ જ મોઢળાશ રહે છે. તેથી કોઈવાર સમતોલન ગુમાવીને વચ્ચેથી કોડલો કે મજુસ ફસડી પણ જાય, તેથી પણ વચ્ચે બીજાં

મે પાયા મૂક્યા પડે છે, અને શાંતાની દૃષ્ટિએ પણ વચ્ચે. ભાગ બોડા ને વરવેલા છે, તેથી પણ દેખાતી દૃષ્ટિએ પણ જ પાયા જરૂરના છે જ. કોડલાં અને મનુસના પાયા મોટાં ભાગે ચોરસ આકારના જ કરે છે. આમાં પાયા ઉપર માટીના વાટાથી તેમ જ માટીમાંથી કોર ખેંચી કાઢી સુંદર કંડારણ કોરે છે, જેમાં કે, હાસ્યુ, પટ્ટા અને ગોળ દોળિયાં, જ્યારે માટીની કોડીના પાયા સાવ પ્રાદા જ કરે છે. તે પાયા ઉપરથી જાડા અને તળિયે જ્યાં જમીન ઉપર મોડેલાં હોય ત્યાં તે પાતળાં રાખે છે, આમ કોડીને હમેશા ચાર જ પાયા બનાવે છે. તેનું કારણ, કોડીનું તળિયું હમેશા ગોળ અને સાંકડું હોવાથી, નીચે જગ્યા ઓછી રહેવાથી ચાર જ પાયા બરાબર સમતોલનમાં આવી શકે છે આ રીતે તળિયા સાથે પાયા બરાબર ચોંટાડી, પાયા સાવ સૂકાઈ જાય પછી બે સ્ત્રીઓ થઈને તળિયાને ઉલટાવી નાંખે છે, એટલે પાયાના તળિયા જમીન ઉપર આવી જાય છે, અને જેના ઉપર ઘડવાનું હોય તે ઉપર આવી જાય છે. પાયા બરાબર સમથળ રીતે જમીન પર ગોઠવાય જાય છે, જે કોઈ રીતે, ટેકા કે જાંચો નીચે લાગે તો તેની ઉપર માટી દાખી દે છે, ને બધાં પાયાને જમીન સાથે સમતળ રાખી દે છે.

આમ પાયા ને તળિયું તૈયાર થયા પછી ઉપરના ભાગમાં કોડી, કોડલો કે મનુસની બાંધણીના પીંડ ચડાવી પાળ ચણવા લાગે છે. એની જાડાઈ લગભગ ત્રણથી ચાર ઇંચ જેટલી હોય છે. આ દિવાલ રોજરોજ એક વેંત કે તેથી થોડીક વધુ ચણે છે. એક દિવસે આટલી ચણવા પછી થોડા થોડા અંતરે ચણે છે. વચ્ચે વચ્ચે દિવાલમાં વાંસની જરૂર પ્રમાણે આઠથી દશ જેટલી ચપોતરીઓ. જે લગભગ ૭ થી ૮ ઇંચની હોય છે તેને. અરધી ચણેલામાં ખૂંતાડે છે ને અરધી બહાર રાખે છે. બાકીના ચણેલા ઉપરના ભાગ ઉપર વાની (ઝીણી ચાળેલી રાખ) ભભરાવી દે છે. ચણેલી ઉપલી જાડાઈવાળી ધારમાં વચ્ચે વાંસની ચપોતરી ખૂંતાડી તેની ઉપરના બહારના ભાગમાં મુઠી જેવાં માટીના મુઠીમાં ચપોતરી પર કરી લે છે, જેથી રોજબરોજ કરેલા ચણતરને એ પકડી રાખે છે એથી દિવસ સળંગ બંધાતી રહે છે. આમ કરી કરીને રોજ વેંતવેંતના થર ચણતા જાય છે. ગઈ કાલે ચણેલા થર વાસુક થઈ ગયો હોય છે, ને તેના ઉપર વાની ભભરાવેલી, તેમજ ચપોતરી ને પાંડીઆ મૂક્યા હોવાથી સુકાયા પછી પ્રથમ ચણેલો થર અને બીજાં દિવસે ચણેલો થર સુકાયા પછી, જે જુદાં જુદાં કરવા હોય તો થઈ શકે છે. બે થર દિવસના ખાનાની જેમ જ છૂટાં પાડી શકાય છે. કોડલો ને મનુસ ચોરસ કે લંબચોરસ હોવાથી તેને મકાનની દિવાલની જેમ જ સીધી દિવાલ ચણવાની હોય છે. કડિયાની જેમ ઓળખાની જરૂર પડતી નથી. અટકળે ચારે દિવાલો મળતી સીધી જ ચણાય છે. કોડલાંની બંધાઈ લગભગ ચારથી ૭ ફૂટ કરે છે. મનુસની બંધાઈ લગભગ ૪ થી ૫ ફૂટ લે છે; જ્યારે કોડીની બંધાઈ ૫ ફૂટ થી મોડેને ૮ ફૂટ સુધી લઈ જાય છે. કોડી હમેશા ગોળ જ ઘડે છે. તળિયેથી સાંકડી કોડી, વચમાં પેટાળ પાસે થોડીક વધારે ગોળ કરીને ડેણુ બહાર કાઢે છે. પછી પાછી ધીમે ધીમે સાંકડી કરતાં, ઉપર જતાં તળિયા જેટલી જ સાંકડી થઈ જાય છે. ઉપર પછી પાછા ખપોટિયાનું માળખું કરી, ઉપર ખાલી ગોળ મોઢિયું

બનાવે છે. કોડીમાંથી દાણા તો નીચેના “સાણા” માંથી કઢાય છે. આ સાણું કોડીમાં તળિયેથી આશરે ૮થી ૧૦ ઇંચ જાંચે પેટાળના નીચેના ભાગમાં આશરે ૩ ઇંચ બાસના વર્તુળ જેટલું હોય છે. તેને કપડાંના દૂધા ગોઠવી ગોળ ડાટા કરી તેનાથી બંધ કરી દેવાય છે, ને જ્યારે કોડીમાંથી અનાજ કાઢવું હોય ત્યારે સૂડવી કે સૂપડું ધરીને ડાટા ખેંચી કાઢે છે, તે વખતે સાણામાંથી અનાજની ધાર નીચે થાય છે, જેઈતું અનાજ નીકળી જાય, પછી લીંસ દબને ડાટા બંધ કરી દે, એટલે અનાજ નીકળતું બંધ થઈ જાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં અનાજ ભરેલી કોડીનું એક વસ્તુ છે કે ‘તારી માનો ભોલ ફાટ્યો, મારી મા સૂપડું લઈને દોડી.’ ઉત્તર: સાણામાંથી નીકળતું અનાજ.

કોડલો જોમો સમચોરસ ઘાટનો હોવાથી, તેમજ બહુ મોટો ન હોવાથી, તેમાં પેટાળમાં સાણું નથી બનાવતા. તેમાં તો ઉપરથી જ કઠોળ ભરાય છે ને ઉપરથી જોઈએ તેટલું પાણી બે પાત્રી કઠોળ કાઢી લેવાય છે. પછી ઉપર ચોરસ ઢાંકણું ઢાંપી દે છે; જ્યારે મનુસ એ તો ગામડા ગામનું ચીજવસ્તુ રાખવાનું પાંજરું જ જોઈ લ્યો. તેને તો ઉપર મથાળે પણ તળિયાની જેમ જ માળીને પેક કરેલું હોય છે. તેનાં ઘડતી વખતે આગળના ભાગમાં સુતાર પાસે તૈયાર કરાવેલ બાંસખવાળું બારણું વ્યોવચ ગોઠવીને આખી મનુસને પેડી પેક કરી દે છે. એ દોઢથી બે ફૂટ લાંબુ પહોળું હોય છે. તેને એની રીતે ગોઠવે છે કે મનુસમાંના દરેક ખાનામાં ચીજવસ્તુ મૂકી શકાય. સ્ત્રીઓ મનુસમાં બે માળ અને ચાર ખાનાં તો બનાવે જ છે, જેથી જુદા જુદા ખાનામાં દહીં, દૂધ, ઘી, રોટલાં વગેરે મૂકી શકાય. આ બારસાખને નાનાં નાનાં એક કે બે બારણાંઓ હોય છે. તેને નક્કા પણ નાંખ્યા હોય છે તેથી તે બંધ કરીને મનુસને તાળું પણ દઈ શકાય છે. મનુસના ઉપરના ભાગમાં (તે હાથ પહોંચે તેવડી જાંચી હોવાથી) કાતદડાં. તેલ ક્યોળું ને કાંગસી, રોજના ઘર વપરાશના કામવાસણ કોરી રાખથી ઉટકીને વહતાં (જિંધાં) વાળી રાખે છે. આ મનુસના આગળના ભાગમાં સ્ત્રીઓ ખુબ જ સુંદર વાટાશિલ્પથી ભાત ઉપસાવે છે, તેમ જ કાચ આભલાં ને કંઈ કેટલુંય-ચણાડી, મોતી ને મણકા વગેરે ચોડે છે.

કોડીઓ મસોટી તોતીંગ હોવાથી તેને મોટે ભાગે ઘરમાં જ રાખે છે. તેમાં બાજરો જાર, ઘઉં કે માંડવી અને ખાણખુટણના કપાસિયા પણ ભરે છે. કોડીને માલીખા ગાર કરે છે ને બહારના ભાગમાં ઘોળી ખડી ચોપડી દે છે. તેના ઉપર માટીના વાટા વણીને કશીય કારીગરી કરતા નથી. માત્ર તળિયા પાસે કે છેક મથાળે માત્ર કાંગરા કે વળિયાં પાડે બાકી ગેરૂંથી તેના ઉપર આગખ ચિત્રો પણ કોઈ કોઈ ચિત્રે ખસે. પણ કોડલાં ઉપર સ્ત્રીઓ માટીના ગોળ ગોળ વાટા વણીને તેને ચોંટાડીને ખજૂરી, મેર, પોપટ, ફરફરિયાં, સૂરજ વગેરે કોરે છે. પણ સૌથી રૂડો રૂપાળો શણગાર તો તે મનુસડી ઉપર કોરે છે. તેમાં ફૂલવેલ, ઝાડવાં મોર, પોપટ વગેરે વાટાથી બનાવી તેના કંડાર કરી આસપાસ આભલાં કોડી, ચાંદલા, મોતી વગેરે ખૂંતાડે છે અને બધા ઉપર ઘોળ કરીને પછી બીના લૂગડાથી ઘસી ઘસીને કાચ, મોતી, આભલા વગેરે પરથી ઘોળ કાઢી નાંખીને સૌને ઘોળ સુકાયા પછી ઉજા માળી નાંખે છે. જે પછી આજ અધારાવાળાં ઘરમાં સૂર્યાના

નળિયા વાટે પડતા ચાંદરડાના ઉભસમાં ચળક ચળક ચળક્યા કરે છે, ને તેથી ઘર આખું હળહળુ આખો દિવસ હાંત ફાટ્યા કરે છે !

હવે તો આ માટી ધરી માંઝો ધીમે ધીમે ઝાંઝી થતી જાય છે. ખેડૂત સ્ત્રીઓ હજી આજે પણ જૂના વખતની મોટી મોટી કોડી, કોડલાં ને મજુસને સાચવી રહી છે, પણ ગરાસણી, આયરાણી, મેરાણી કે રંગપૂતાણીની તોલે કોઈના ધાટ શણગાર આવી શકતા નથી. તેઓના રૂપમહતા ઓરડામાંના આ માટીના વાસણોમાં રૂપસગવતની ભાતીગળ તરેહોથી આખા માંડ શોભી ઉઠે છે. ખડીધોળ્યા ઘરમાં, ખડી ધોળ્યા કોડી, કોડલાં ને મજુસ બહુ જ રૂડાં દેખાય છે. ઘર આખામાં એક જાતની ધોળી લીસી ચોળખાઈ અનુભવાય છે.

આ કોડી, કોડલાં ને મજુસ ચોળખી માટીના હોવાથી તેમાં અનાજ જલદી સડી જતું નથી કે ઘી દૂધ બગડી જતાં નથી. અનાજ સાથે ચોળેલી રાખ અને લીંચડાના પાન નાંખેલાં હોવાથી અનાજમાં જીવાત પડતી નથી ને ઝાઝો વખત ટકી રહે છે. આગ લાગે તો પણ કોડીનું ફળ જલુ હોવાથી અનાજ બચી જાય છે. અહરસવાર કોડીમાં કોઈને સંતાડવું હોય તો કોઈને કશી ગંધ પણ મળે નહીં એવડી તે મોટી હોય છે.

હજી આજેય સૌરાષ્ટ્રના ગામેગામ ગ્રામસ્ત્રીઓ પોતાને જેવડી જોઈએ તેવડી કોડી, કોડલાં માટીમાંથી હાથે જ અનાવી લે છે.

(લોકગુર્જરીના સૌજન્યથી)

Resi : 26545

Telephone : 263510

JAIN ADARSH

Manufacturers KULFI & ICECREAM

Speciality for "SHREEKHAND" & Caterers etc.

80, Bazargate Street,

BOMBAY-1.

Codes used :

Bentley's Second

Bentley's Complete,

& Private

ESTD : 1931

Grams : AUTHORITY Bombay

Phone : 472803 (Residence)

CHUNILAL B. MEHTA

Manufacturers, Importers, Exporters & General Stockists

: Factory :

Hollow-Ware Shed,
Kamani Engineering
Compound, Agra Rd,
Kurla North, Bombay-70.
Phone : 555657.

: Sales office :

251, Argyle Road,
Carnac Bunder, Iron Market,
Bombay-9.
Phone : 321795

: Main office :

216 Loha Bhavan
P. De'mello Road,
Bombay-9.
Phone : 321572

STOCKISTS OF MOTOR PARTS

CLUTCH, PLATES, CARBURATORS, TIMING CHAINS, CLUTCH, BEARINGS,
FLASHERS, WHEEL COVERS, SEALED BEAMS, LUGGAGE, CARRIERS,
SUNVISORS

&

Iron & Steel Sheets Plates Rounds Squares Flat Bars Ghamellas
Karais Angles Joints Wires Tees etc etc.

ગુજરાતની સહકારી પ્રવૃત્તિની યશગાથા

—શ્રી કાન્તિલાલ ધીયા

“કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરતા સહકારી પ્રવૃત્તિ મને વધુ પ્રિય છે. કારણ કે તે એક જીવનરાહ, મનોવૃત્તિ અને કાર્યપદ્ધતિ છે. આ પ્રવૃત્તિ વધુને વધુ વિકસે એમ હું ઇચ્છું છું, કારણ કે તે દરિદ્ર-નારાયણનો સાથો સાથી અને લોકશાહી સમાજવાદ પ્રસ્થાપિત કરવાનું ઉત્તમ સાધન છે.”

— સ્વ. જવાહરલાલ નહેરુ.

વિશ્વના સમૃદ્ધ દેશોએ સહકારના સહારે અનેકવિધ ક્ષેત્રે જવલંત સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી છે. ભારત એ કૃષિ પ્રધાન દેશ છે. ૭૦ ટકા લોકો ખેતીવાડી સાથે સંકળાયેલા છે. ભારતના ગરીબ અને શાહુકારોના હાથે એકામ લૂંટાતા ખેડૂતોનો અને દેશના કચડાયેલા અને પછડાયેલા વર્ગના લોકોના જીવનમાં આર્થિક અને સામાજિક ક્રાંતિ કરવાનો એક માત્ર માર્ગ તે સહકારી પ્રવૃત્તિ છે તે વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે. આથી સહકારી પ્રવૃત્તિનો રાષ્ટ્રના નવનિર્માણના અગત્યના સાધન તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

ગુજરાતના ખેડૂતો અને સામાન્ય જનતાના આર્થિક જીવનમાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તન લાવીને સૌ કોઈને માટે આશીર્વાદરૂપ અનેલી સહકારી પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ બાણુવો રસપ્રદ થઈ પડે તેવો છે. ઇતિહાસના એવારે ઉભા રહીને આગણિસમા સૈકા પર દષ્ટિપાત કરીશું તો જણાશે કે ભારતદેશ અંગ્રેજોની ગુલામીમાં જકડાયેલો હતો. ખેડૂતો પરંપરાગત ખેતી કરતા હતા શાહુકારોના શોષણે માઝા મૂકી હતી. ખેડૂતોની દેવાદારીએ ગંભીર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. ગરીબ ખેડૂતોનું કોઈ રણી-ધણી રહ્યું નહીં ત્યારે ખેડૂતોને દેવાદારીમાંથી રાહત આપવાના શુભ હેતુથી સહકારી પ્રવૃત્તિની શરૂઆત કરવામાં આવી. સાધનવિહીણ ગરીબ ખેડૂતો અને બીજા લોકોમાં કરકસર, સ્વાશ્રય અને પરસ્પર સહાયની ટેવોને ઉત્તેજન આપવાના ઉદ્દેશથી સને ૧૯૦૪નો સહકારીશરાફી મંડળીઓના કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો. આ કાયદા હેઠળ એ જ વરસમાં ગુજરાતમાં સૌ પ્રથમવાર અમદાવાદ જિલ્લામાં વિસવપુર ગામમાં શરાફી મંડળી શરૂ કરવામાં આવી.

આ રીતે ગુજરાતમાં વિધિસર રીતે સહકારી મંડળીના શ્રી ગણેશ મંડાયા, ત્યાર પછી સુરત જિલ્લા દેગામ શરાફી મંડળી રચવામાં આવેલી. તે પછી ક્રમેક્રમે બીજા મંડળીઓ રચાવા લાગી.

સને ૧૯૦૪ના સરકારી શરાફી મંડળીઓના કાયદા હેઠળ ખેડૂતો માટે અમર્યાદિત જવાબદારીવાળી મંડળીઓ અને ખેડૂત સિવાયના બીજા લોકો માટે મર્યાદિત જવાબદારીવાળી નાગરિક મંડળીઓ રચવામાં આવેલી. ગુજરાતમાં સને ૧૯૦૪ પછી તરતજ રચવામાં આવેલી કેટલીક નાગરિક મંડળીઓનો વિકાસ સંપૂર્ણ નાગરિક બેંકો તરીકે થયો.

સને ૧૯૧૨માં સહકારી મંડળીઓનો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો ત્યારે ધિરાણ સિવાયના બીજા કામો માટેની તેમજ મંડળીઓના સંઘો રચવા માટેની જોગવાઈ પણ થઈ હતી. આમ થવાથી માત્ર પૂરો પાડવાની મંડળીઓ, ધરમંડળીઓ વગેરે ધિરાણ સિવાયના બીજા કામો માટેની મંડળીઓ, જિલ્લા સહકારી બેંકો તેમજ મંડળીઓના જુદા જુદા પ્રકારના સંઘોની રચના કરવામાં આવી. આવી મંડળીઓ પૈકીની ઘણી મંડળીઓ સૌ પ્રથમ સુરત અને ભરૂચ જિલ્લામાં શરૂ કરવામાં આવેલી.

સને ૧૯૧૫માં સરકારી પ્રવૃત્તિના વિકાસ માટે દિન્દ સરકારે નીમેલી મેકલેગન કમિટીની ભલામણો અનુસાર ખેતી વિષયક ધિરાણ માટેના સહકારી તંત્રની રચના કરવામાં આવી મંડળીઓની દેખરેખ માટે તાલુકા સંઘો રચવામાં આવ્યા. સુરત જિલ્લામાં કપાસના વેચાણ માટે સહકારી મંડળીઓ રચવાના સાહસનો પ્રારંભ થયો. અને સહકારી શિક્ષણ માટે સને ૧૯૧૮માં મુબઈ પ્રાંતીક સહકારી ઇન્સ્ટીટ્યુટની સ્થાપના કરવામાં આવી. સને ૧૯૧૯ ના મોન્ટફર્ડ સુધારા પછી સહકારનો વિષય પ્રાંતીક વિષય બન્યો. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પુરું થતા ખેડૂતોની દેવાદારી ચરમ સીમા પર પહોંચતા તેણે ઉગ્રસ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. તે વખતે સહકારી લેન્ડ મોર્ટગેજ બેંકો રચવાનો સૌ પ્રથમ વિચાર ૧૯૨૩ માં ગુજરાત વિભાગીય સહકારી પંચાયતમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો. તે પછી બે વરસ બાદ ૧૯૨૫માં મુબઈ પ્રાંતનો સહકારી મંડળીઓ માટેનો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો. ૧૯૨૬ માં ભરૂચ જિલ્લામાં અખતર તરીકે લેન્ડ મોર્ટગેજ બેંક શરૂ કરવામાં આવી. ત્યારબાદ વડોદરામાં ૧૯૩૨ માં બીજા લેન્ડ મોર્ટગેજ બેંક આરંભાઈ. આ તો માત્ર શરૂઆત જ હતી. લેન્ડ મોર્ટગેજ બેંકોગની ખરેખરી શરૂઆત તો સને ૧૯૩૩ પછી જ ખેતક્રાંતિની દિશામાં પગરણ માંડી રહેલ સુરત, ભરૂચ, ખેડા અને વડોદરા જિલ્લામાં કરવામાં આવી.

કોરિનાર તાલુકાના આર્થિક ઉત્થાનમાં સહકારી મંડળીઓનો ફાળો કેટલો અસરકારક નીવડ્યો તેનું વર્ણન કરતા શ્રી મણીલાલ તાણાવડી કહે છે કે, ૧૯૧૨ના દુષ્કાળમાં મેં જે જોયું હતું અને ૧૯૧૮માં જે જોયું તેમાં મહત્ત્વનો તફાવત માલમ પડ્યો. ૧૯૧૨માં લોકો નિરસાહી, ચિંથરેહાત્ર અને ગરીબાઈમાં સપડાયેલા હતા. કારડિયા લોકો કપડાં ફાટી જાય ત્યારે કાદતા અને વરસાદ આવે ત્યારે નહાતા તેને બદલે તેઓ સારી રીતે પહેરતા ઓઢતા થયા હતા. દેવાદારીમાંથી મુક્ત અને સ્વાશ્રયી થયા હતાં.

સહકારી શિક્ષણ અને તાલિમનો પ્રારંભ

સહકારી શિક્ષણ અને તાલિમ માટે છેક સને ૧૯૧૮માં સ્થપાયેલી મુબઈ પ્રાંતીક સહકારી ઇન્સ્ટીટ્યુટે જિલ્લાઓમાં પોતાની

શાખાઓ ખેતીની ધીમે ધીમે સહકારી શિક્ષણના કાર્યને વિકસાવવા માંડ્યું અને મંડળીઓના મંત્રીઓ માટે વર્ગો ચલાવવા માંડ્યા. ૧૯૨૯માં ગુજરાતમાં સૌ પ્રથમવાર સુરત ખાતે સહકારી તાલિમ શાખા શરૂ કરવામાં આવી.

આ સમય દરમિયાન ખેતી વિષયક સહકારી ધિરાણની પ્રવૃત્તિ સરળ રીતે પાંચમી જતી હતી અને ડીક ડીક કામગીરી બનતી રહી, ત્યાં ૧૯૩૦ની આર્થિક મંદીએ સહકારી ધિરાણ પ્રવૃત્તિને કમરોડ ફટકો માર્યો. એ વખતે સહકારી પ્રવૃત્તિની ખામીઓ અને નબળાઈઓ સૌ પ્રથમવાર બહાર આવી. સહકારી પ્રવૃત્તિની પ્રગતિનો માર્ગ ભયમાં મૂકાયો. સહકારી પ્રવૃત્તિની આ નબળાઈઓ દૂર કરવા માટે ૧૯૩૭માં મહેતા-ભણસાલી સમિતિ નીમવામાં આવી. સહકારી પ્રવૃત્તિની નબળાઈઓના નિવારણ અર્થે આ સમિતિએ કરેલી ભલામણો અનુસાર વિવિધ પગલાં ભરવામાં આવ્યા.

સહકારી પ્રવૃત્તિને પુનર્જીવન

૧૯૩૦ની આર્થિક મંદીના ફટકાને કારણે લગભગ મૃતપ્રાય બનેલી સહકારી પ્રવૃત્તિને ૧૯૪૭ દરમિયાન પુનર્જીવન પ્રાપ્ત કરવાનો સુઅવસર સંપડ્યો. બીજું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થતા સહકારી પ્રવૃત્તિ માટે વિકાસના તમામ દ્વાર ખુલ્લા થઈ ગયા અને વિકાસના સંજોગો સામે ચાલતા આવ્યા. યુદ્ધને પરિણામે રાજ્યપરેશની જરૂરિયાતોની અછત અને શહેરી વિસ્તારમાં મકાનોની ઊભી થયેલી તંગીને લીધે તેમજ વેપારીઓ અને મકાનમાલિકોની સમાજ વિરોધી પ્રવૃત્તિઓને પરિણામે ખાસ કરીને મોટા શહેરોમાં ગ્રાહક સહકારી પ્રવૃત્તિઓ અને ઘર મંડળીઓનો સારો એવો વિકાસ થવા પામ્યો. પાણીની સિંચાઈ માટેની મંડળીઓ, દૂધ ઉત્પાદકોની મંડળીઓ, ઔદ્યોગિક મંડળીઓ વગેરે વિવિધ પ્રકારની મંડળીઓ મોટી સંખ્યામાં રચવામાં આવી. ખેતીની પેદાશના વેચાણ માટેની સહકારી મંડળીઓ રચવાના પગલાં લેવામાં આવ્યા. ખેતી વિષયક માલ પૂરો પાડનારી તથા રાજ્યપરેશની વપરાશની વસ્તુઓની વહેંચણીના કામમાં સહકારી મંડળીઓને સરકાર તરફથી પ્રથમ પસંદગી આપવામાં આવી હોવાથી એ કામ માટે તાલુકા અને જિલ્લા ખરીદ વેચાણ સંઘોથી રચના કરવામાં આવી. યુદ્ધ દરમિયાન અને યુદ્ધ પૂરું થયા પછી અનાજની ખરીદીમાં અને ચીજ વસ્તુઓની વહેંચણીમાં તેમજ નિયંત્રિત વસ્તુઓની વહેંચણીમાં સહકારી મંડળીઓને સરકારે આપેલી પસંદગીને પરિણામે સહકારી પ્રવૃત્તિની સમાજ સેવા માટેની ઉપયોગીતા સાબિત થઈ અને ભાવિ વિકાસ માટે જરૂરી નાણાકીય શક્તિ અને આંતરિક તાકાત સહકારી પ્રવૃત્તિએ આ સમય દરમિયાન પ્રાપ્ત કરી લીધી.

આઝાદી બાદ સહકારી પ્રવૃત્તિનો વિનાસ

૧૯૪૭ના વર્ષ દરમિયાન ભારતના આંગણે આઝાદીની ઉપા પ્રગટી. આઝાદી આવતાં જ સ્વતંત્ર ભારતમાં સહકારી પ્રવૃત્તિના વિકાસનો રાજ્યમાર્ગ ખૂલ્યો થયો. ૧૯૪૭ પછી ખેતી વિષયક ધિરાણની સંકલિત યોજના અમલમાં આવી. ખેતી વિષયક ધિરાણ મંડળીઓને બદલે વિવિધ કાર્યકારી મંડળીઓ રચવામાં આવી. દૂધી અને મધ્યમ મુદતના ખેતી વિષયક ધિરાણનું આપું તંત્ર મજબૂત બનાવવામાં આવ્યું. દેખરેખ સહકારી શિક્ષણ અને તાલિમની વ્યવસ્થિત યોજના કરવામાં આવી. આ સમય દરમિયાન બીજા ક્ષેત્રોમાં

પણ પ્રવૃત્તિનો યોજનાબદ્ધ વિકાસ કરવામાં આવ્યો. પરંતુ કમનસીબે આ અરસામાં લેન્ડ મોર્ટગેજ, બેન્કો અને ગ્રાહક સહકારી ભંડારોનો વિકાસ થઈ ગયો. સહકારી ખેતીના અખતરા પણ હાથ ધરવામાં આવ્યા. સહકારી પ્રવૃત્તિ આર્થિક રીતે નબળા માણસોની જ નહીં પરંતુ બધા લોકોની આર્થિક ઉન્નતિના સાધન તરીકે આયોજનમાં તેને સ્થાન આપવામાં આવ્યું. અને રાજ્યના અર્થકારણમાં સહકારી પ્રવૃત્તિએ અગત્યનો ભાગ ભજવવાનો હતો. આ સમય દરમિયાન રીઝર્વ બેંકે પણ ખેતી વિષયક ધિરાણમાં વધુને વધુ પ્રમાણમાં સહાયબૂત થવાનો આરંભ કર્યો.

દેશમાં પ્રથમ અને બીજા પંચવર્ષીય યોજનાઓ દરમિયાન સહકારી પ્રવૃત્તિના જુદા જુદા ક્ષેત્રોના વિકાસ માટેનાં લક્ષ્યાંકો નક્કી કરવામાં આવ્યા. ખેતી વિષયક ધિરાણની નીતિમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો અને જમીનની જમીનમિત્રીને બદલે ખેડૂનને ઉગાડવાના પાકને લક્ષ્યમાં લઈને તેને પાકધિરાણ કરવા ઉપર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો. અખિલ ભારત ગ્રામધિરાણ સમિતિની ભલામણો અનુસાર બીજા પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન સહકારી પ્રવૃત્તિને વિવિધ રીતે રાજ્યની ઉદાર સહાય આપવામાં આવી અને ધિરાણ, વેચાણ, રૂપાંતર વખતે અને સહકારી તાલિમની સંકલિત યોજનાના વિવિધ કાર્યકારી સહકારી તંત્ર વિકાસ પામ્યું. ખેતી પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન મોટા કદની વિવિધ કાર્યકારી મંડળીઓ, વેચાણ મંડળીઓ, ખેતી મંડળીઓ, પશુકેષર મંડળીઓ નીચલા વર્ગ માટેની અને પછાત વર્ગોની ઘર મંડળીઓ, ઓલોગિક મંડળીઓ, દૂધ મંડળીઓ, અને દૂધ ઉત્પાદક સંઘો માધીમારોની મંડળીઓ વગેરે મોટી સંખ્યામાં રચવામાં આવી તથા બંધી દક્ષાએ સહકારી શિક્ષણ, તાલિમ અથવા અને પ્રકાશનોની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી.

ખેતી વિષયક ધિરાણ બાબતમાં રાષ્ટ્રીય વિકાસ સમિતિના સને ૧૯૫૮ના ફાવ પછી હવે સેવા સહકારી મંડળીઓ રચવા ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં ગ્રામ્ય વિસ્તારની સહકારી પ્રવૃત્તિના વિકાસના ભૌતિક લક્ષ્યાંકો મહદ અંશે પૂરાં થાય છે. કેટલાક કિસ્સાઓમાં તો લક્ષ્યાંક વટાવાઈ પણ ગયા છે. સંકલિત ખેતી વિષયક ધિરાણની પાયલોટ યોજનાઓનો અમલ બીજા પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં સૌ પ્રથમ ભર્ય જિલ્લામાં કરવામાં આવ્યો હતો. તે પછી યોજના રાજ્યના બીજા જિલ્લાઓમાં વિસ્તારવામાં આવી હતી.

મુખર્ષી રાજ્યના વિભાજન પહેલાં જૂના મુખર્ષી રાજ્યના વખતના ગુજરાતના વિસ્તારમાં સહકારી પ્રવૃત્તિના વિકાસની ગતિ સમસ્ત મુખર્ષી રાજ્યની પ્રવૃત્તિના વિકાસની સાથે જ રહી હતી.

મુખર્ષી રાજ્યના વિભાજન વખતે મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના પ્રદેશોમાં સહકારી પ્રવૃત્તિના વિકાસની પરિસ્થિતિ નીચે મુજબ હતી. તા. ૩૦-૬-૧૯૫૬ ના રોજ જૂના મુખર્ષી રાજ્યની કુલ ૩૬૦૦૦ સહકારી મંડળીઓ પૈકી મહારાષ્ટ્ર વિસ્તારની સહકારી મંડળીઓની સંખ્યા ૨૪,૮૮૬ હતી. જ્યારે બાકીની ગુજરાતમાં હતી. સને ૧૯૫૬-૬૦ના સહકારી વર્ષને અંતે મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમાં આશરે ૨૭૦૦૦ મંડળીઓ હતી જ્યારે ગુજરાતની સહકારી મંડળીઓની સંખ્યા ૧૨,૪૦૦ ઉપરાંત હતી. તા. ૩૦-૬-૧૯૬૦ના રોજ મુખર્ષી

રાજ્યમાં મંડળીઓની સંખ્યા ૪૭.૮૪ લાખ જેટલી હતી. જે પૈકી ૩૨.૬૦ લાખ મહારાષ્ટ્રમાં અને બાકીની ગુજરાતમાં હતી. તા. ૩૦-૬-૫૯ના રોજ મુખ્ય મંડળીઓનું કાર્ય ભંડોળ રૂ. ૨૮૦ કરોડનું હતું જે પૈકી રૂ. ૧૯૦ કરોડનું મહારાષ્ટ્રની મંડળીઓનું હતું.

૧૯૬૦માં ગુજરાત રાજ્યની રચના થયા બાદ સહકારી પ્રવૃત્તિનો અબાધિત વિકાસ થઈ શકે તે માટે રાજ્યકક્ષા (ટાય) ની જુદી જુદી કક્ષાની સહકારી સંસ્થાઓની ઝડપી રચના કરવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. ગુજરાત રાજ્યની સહકારી પ્રવૃત્તિમાં કેટલાક પ્રગતિ-કારક તત્વો દાખલ કરીને સહકારી મંડળીઓનો નવો વિધાન ૧૯૬૧ માં પસાર કરવામાં આવ્યો. એજ વર્ષમાં માર્ચની આખરે ખેતી વિષયક અને બિન ખેતી વિષયક સહકારી મંડળીઓએ રાજ્યના ૯૮ ટકા ગ.મેને આવરી લીધા હતા. ટૂંકી અને મધ્યમ મુદતનું ધિરાણ રૂ. ૨૧.૨૬ કરોડ પર પહોંચ્યું.

તા. ૩૦મી જૂન ૧૯૬૨ના રોજ ગુજરાતમાં સહકારી મંડળીઓની સંખ્યા ૧૪,૫૯૬ ની હતી. તેની સંખ્યા ૨૨,૦૧,૬૫૫ ની હતી. મંડળીઓનું કુલ શેર ભંડોળ રૂ. ૨૯, ૧૨, ૧૬૦૦૦ જેટલું, રીઝર્વ ફંડ રૂ. ૧૩,૩૮,૭૩૦૦૦ જેટલું અને કાર્ય ભંડોળ રૂ. ૧૭,૫૫,૫૩૦૦૦ જેટલું હતું. આ મંડળીઓ પૈકી ગ્રામ વિસ્તારની પ્રાથમિક મંડળીઓની સંખ્યા ૭૭૨૮ ની હતી. અને રાજ્યના ૧૯,૦૧૭ જેટલાં બધા જ ગામેને પ્રવૃત્તિએ આવરી લીધા હતા.

ગ્રામવિસ્તારમાં ખેતી વિષયક સહકારી ધિરાણ મંડળીઓ

સહકારી પ્રવૃત્તિના મહત્વના અંગ સમી ગણાતી ખેતી વિષયક મંડળીઓ ગ્રામિકક્ષાએ વિકાસના સાધન તરીકે ખૂબજ ઉપયોગી બનવા લાગી. ૧૯૬૦ના જૂન મહિનાને અંતે ગુજરાતમાં ખેતી વિષયક સહકારી મંડળીઓની કુલ સંખ્યા ૭,૦૫૩ જેટલી હતી. જે વધીને સને ૧૯૬૨ના જૂન માસને અંતે ૭,૭૨૮ જેટલી થઈ હતી. જેમાં ૧,૦૧૩ મંડળીઓ મોટા કદની ૩,૦૪૬ નાના કદની અને ૩,૬૬૬ સેવા સહકારી મંડળીઓ હતી. ૩૦-૬-૧૯૬૩ના રોજ આ મંડળીઓની સંખ્યા વધીને ૭૯૨૦ જેટલી થઈ હતી. રાષ્ટ્રીય વિકાસ સમિતિએ નક્કી કર્યા મુજબ હવે તો ખેતી વિષયક શાખ અંગે નીમવામાં આવેલી મહોત્તા સમિતિની ભલામણો અનુસાર ચાલુ નાની મંડળીઓની પુનર્રચના કરીને અગરતા નવેસરથી માત્ર સેવા સહકારી મંડળીઓ જ રચવામાં આવે છે.

રાજ્ય સહકારી બેંક

સને ૧૯૬૦નાં એપ્રિલમાં સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય મધ્યસ્થ સહકારી બેંકનું રૂપાંતર કરીને ગુજરાત રાજ્ય સહકારી બેંક લી. ની સ્થાપના કરવામાં આવી. ૧૯૬૦ના મે માસથી બેંક પોતાનું કામકાજ શરૂ કરી દીધું. બેંકની સ્થાપના વખતે તેમાં ૧૧૦ વ્યક્તિ સભ્યો અને ૧,૭૨૨ મંડળી સભ્યો હતા. આ બેંકે પ્રારંભના ત્રણ વર્ષમાં ધ્યાન ખેંચે તેવી પ્રગતિ સાધી.

મધ્યસ્થ સહકારી બેંકો

ગુજરાતમાં ડાંગ સિવાયના બીજા બધા જિલ્લાઓમાં મધ્યસ્થ ધિરાણ સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે. ડાંગ જિલ્લામાં રાજ્ય સહકારી બેંકની શાખા દ્વારા મંડળીઓને ધિરાણ કરવાની વ્યવસ્થા

કરવામાં આવી છે. ગુજરાતમાં કુલ ૧૬ જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકો અને ૫ તાલુકા સહકારી બેંકો છે. ગ્રામધિરાણની સંકલિત યોજના હેઠળ તમામ જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકો અને રાજ્ય સહકારી બેંક સંતોષકારક રીતે કામગિરી બજાવી રહી છે.

ગુજરાત રાજ્ય સહકારી જમીન વિકાસ બેંક

ભૂતપૂર્વ સૌરાષ્ટ્ર મધ્યસ્થ સહકારી લેન્ડ મોર્ટગેજ બેંકના કાર્ય-ક્ષેત્રનો વિસ્તાર આખા રાજ્ય જેટલો કરીને ગુજરાત રાજ્યની રચના વખતે સૌરાષ્ટ્ર જમીન સુધારણા કાયદા હેઠળ જમીન માલિકો પાસેથી ગણાતિયાઓ પોતાનો જમીન માલિકી હક ખરંદી શકે તે માટે તેમને લાંબી મુદતનું ધિરાણ કરવાના ઉદ્દેશથી ગુજરાત રાજ્ય સહકારી લેન્ડ મોર્ટગેજ બેંકની રચના કરવામાં આવી. બેંકના હેતુઓ અને વધતા જતા કામકાજને ધ્યાનમાં લઈને બેંકનું નામ બદલીને ગુજરાત રાજ્ય સહકારી જમીન વિકાસ બેંક રાખવામાં આવ્યું. આ બેંક ગુજરાતમાં કૃષિક્ષેત્રે આર્થિક ક્રાંતિનું સર્જન કરવામાં મહત્વનો ફાળો આપી રહી છે.

નાગરિક સહકારી મંડળીઓ અને બેંકો

શહેરી અને અર્ધશહેરી વિસ્તારના, કારીગરો, નાના વેપારીઓ તેમજ પગારદાર નોકરોને ધિરાણ તેમજ બેંકોગતી સગવડો પૂરી પાડવા માટે બિન વિષયક ધિરાણના ક્ષેત્રમાં નાગરિક શરણી મંડળીઓ, નાગરિક બેંકો, પગારદાર કર્મચારીઓની શરણી મંડળી, અન્ય ખાસ પ્રકારની શરણી મંડળીઓ શરૂ કરવામાં આવી. ૩૦-૬-૧૯૬૩ ના રોજ રાજ્યમાં ૪,૩૫,૦૦૦ સભાસદો વસાવતી આવી ૯૨૩ મંડળીઓ હતી.

ઔદ્યોગિક સહકારી બેંકો

ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળીઓ અને વ્યક્તિ કારીગરોને ધિરાણ કરવા માટે ૩ ઔદ્યોગિક બેંકોની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. ત્રણે બેંકો મધ્યસ્થ ધિરાણ સંસ્થા તરીકે કામ કરે છે.

સહકારી વેચાણ પ્રવૃત્તિનો વિકાસ

ગુજરાત રાજ્યની સહકારી વેચાણ પ્રવૃત્તિનાં રાજ્ય સહકારી વેચાણ મંડળી, જિલ્લા અને તાલુકા સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘો, કપાસ વેચાણ મંડળીઓ અને અન્ય પેદાશની વેચાણ મંડળીઓનો સમાવેશ થાય છે. કપાસ વેચાણ મંડળીઓના સંઘોમાં ૧૯૩૦માં સ્થપાયેલ કપાસ વેચાણ મંડળીઓના સંઘે નોંધપાત્ર વિકાસ સાધ્યો છે. આ સંઘ પોતાની સભ્ય મંડળીઓના કપાસ બજારની માલિતી પૂરી પાડીને તેમ જ રૂના વેદારીઓ સાથે મંડળીઓના વતી સોદા કરીને સેવાઓ આપે છે.

દક્ષિણ ગુજરાતમાં તથા અમદાવાદમાં ફળો અને શાકભાજીનું વેચાણ સહકારી ધોરણે સફળતાપૂર્વક હાથ કરવામાં આવ્યું છે. સુરત જિલ્લાની સહકારી મંડળીઓ પરદેશમાં કેળાની નિકાસ કરે છે.

સરદાર વલ્લભસાહેબ પટેલની પ્રેરણાથી બેંકો જિલ્લામાં દૂધ ઉત્પાદક સંઘની રચના થઈ અને અમૂલ ડેરીની સ્થાપના થતા ગુજરાતમાં સહકારી ધોરણે ડેરી વિકાસનો તબક્કો શરૂ થયો. અમૂલ ડેરીએ એશિયાના બીજા દેશો માટે સમૂહ નેતૃત્વ અને કાર્યાદક્ષ વ્યવસ્થા માટેનું અનુકરણીય ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું. એ પછી ગુજરાતમાં દૂધ મંડળીઓના ૭ સંઘો અસ્તિત્વમાં આવ્યા અને મહેસાણા, વડોદરા, સુરત અને ભરૂચમાં સહકારી ડેરીઓ સ્થાપી.

રાજ્યમાં રચવામાં આવેલા તાલુકા અને જિલ્લા ખરીદ વેચાણ સંઘોનું મુખ્ય કામકાજ નિયંત્રિત વસ્તુઓની વહેંચણી, સુધારણા વિચારણા, રસાયણિક ખાતર, જંતુનાશક દવાઓ અને ખેતી વિષયક વસ્તુઓ પુરી પાડવાનું છે.

રાજ્ય સહકારી માર્કેટીંગ મંડળી

૧૯૪૮-૬૦ના રે જ ગુજરાત રાજ્ય સહકારી માર્કેટીંગ મંડળીની સ્થાપના કરવામાં આવી. રાજ્યમાં રસાયણિક ખાતરની વહેંચણી માટે જન્યાબંધ (સોલ એજન્ટ) વેપારી તરીકે મંડળીની નિમણૂક કરવામાં આવી છે. ઇન્ડિયન એર્થલ કંપનીના કેશરીનીની વહેંચણીનું કામ પણ આ મંડળી કરે છે. રાષ્ટ્રીય સહકારી વેચાણ મંડળ દ્વારા મંડળી પરદેશમાં કઠોળની નિકાસ અને પરદેશમાંથી સુકા મેવાની આયાત કરે છે આ મંડળીએ ખેડૂતો વધુ ઉત્પાદન મેળવી શકે તે માટે જાપાનથી કુમોટા પાવર દીલર નામના યાંત્રિક હથોળી આયાત કરવાની વ્યવસ્થા કરી છે.

સહકારી રૂપાંતર મંડળીઓનો વિકાસ

ગુજરાત રાજ્યની રચના થતા સહકારી રૂપાંતર મંડળીઓમાં કપાસના છતો અને પ્રેસો, ખાંડના સહકારી કારખાના, ડાંગરની મોલો અને મગફળી માટેની મંડળીઓનો મુખ્યત્વે કરી વિકાસ થયો છે. દક્ષિણ ગુજરાતમાં મોટા ભાગના કપાસનું પિત્તાણ સહકારી છતોમાં થાય છે, અને તેનો વહીવટ તેના સમાસદ ખેડૂતો સંભાળે છે.

સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં લીમડી ખાતે રાજ્યની સૌ પ્રથમ કાંતણ મોલ આરંભાઈ, તે પછી વિસનગર, સુરત, ભરૂચ, સાબરકાંઠામાં કાંતણ મોલો શરૂ થઈ.

ગુજરાતમાં થતા શેરડીના પાકને લક્ષમાં લઈને તેના રૂપાંતર માટે કોડિનાર, બારડોલી, ગણદેવી અને ઉનામાં ખાંડના કારખાના શરૂ થયા.

મગફળી, ડાંગર જેવી બીજી પેદાશોનું સહકારી ધોરણે રૂપાંતર કાર્ય કેટલીક આગુ મંડળીઓએ હાથ ધર્યું છે. અને તે માટેની કેટલીક સ્વતંત્ર મંડળીઓ પણ રચવામાં આવી છે. ઇસગણુલ, કેળાનો પાવડર, લીમ્બુનોરસ, ઢોરોનું ખાણ અને હવામુક્ત ડબાઓમાં ફળોનો સંગ્રહ વગેરે કાર્ય પણ સહકારી ધોરણે હાથ ધરવામાં આવ્યું છે.

સહકારી ધોરણે મત્સ્યઉદ્યોગ

ગુજરાતમાં ૧૦૦૦ માઈલ લાંબો દરિયા કિનારો છે ત્યાં સહકારી ધોરણે મત્સ્ય ઉદ્યોગ ખાલી શકે તેમ હોવાથી માછીમારોની સહકારી મંડળીઓ રચવામાં આવી. આવી મંડળીઓ અમરેલી, જૂનાગઢ જિલ્લાઓમાં તથા સુરત અને ભરૂચ જિલ્લાઓમાં છે. આ મંડળીઓ મુંબઈ, દિલ્લી અને અમદાવાદના બજારોમાં માછલીઓનું વેચાણ કરે છે. આ મંડળીઓનો રાજ્યકક્ષાનો મધ્યસ્થ-સંઘ ગુજરાત માછીમારોનું મધ્યસ્થ સહકારી મંડળ વેરાવળમાં છે. તે સમ્યોને યાંત્રિક ખોટા અને અન્ય સુવિધાઓ પૂરી પાડે છે.

સહકારી ખેતી મંડળીઓ અને ખેતી વિષયક શરૂાઈ મંડળીઓ

તાના અને ઓછી જમીનવાળા ખેડૂતો સાથે મળીને વધારે ઉત્પાદન લઈ શકે તે હેતુથી ૧૯૪૯થી અમરમાં મૂકવામાં આવેલી સહકારી ખેતીની યોજના ત્રીજી યોજનામાં પણ ચાલુ રહી. સહકારી ખેતી માટેના કાર્યકર જૂથની ભલામણ અનુસાર ભારત સરકારે કરેલા નિર્ણય અનુસાર જ્યાં અનુકૂળતા હોય ત્યાં સંયુક્ત અને

સામુહિક ખેતી મંડળીઓ રચવામાં આવે છે. સહકારી ખેતી મંડળીઓ માટે રાજ્ય તરફથી લોન અને રોકડ મદદ તેમજ શેરકાળો અને વ્યવસ્થા ખર્ચ માટે અનુદાન મળે છે. ત્રીજી યોજના દરમ્યાન નક્કી કરેલા પાયલોટ વિસ્તારોમાં તેમજ અન્ય વિસ્તારોમાં સહકારી ખેતી મંડળીઓ રચવાની યોજના અમલમાં મૂકવામાં આવી છે.

રખારી ભરવાડોની સ્થિતિમાં સુધારો કરવાના ઉદ્દેશથી પશુ સંવર્ધન-સહકારી ખેતી મંડળીઓ માટેની રખારી-ભરવાડ પુનર્સંવાદ યોજનાનો અમલ ૧૯૫૫થી શરૂ કરવામાં આવ્યો. આ મંડળીઓ પર દેખરેખ રાખવા અને નવી મંડળીઓ રચવા ગુજરાત રાજ્ય ગોપાલક સહકારી સંઘની સ્થાપના કરવામાં આવી.

સહકારી ખેતી મંડળીઓના વિકાસ માટે સહકારી ખેતી બોર્ડની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. વધુ અનાજ ઉગાડવા સહકારી ધોરણે ખાણીની સિંચાઈ યોજનાઓ શરૂ કરવામાં આવી.

ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળીઓ

ગુજરાત રાજ્યની ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળીઓ વણકારોની મંડળીઓ, તેલઘાણી મંડળીઓ, ચામડા પદ્ધતિનારોની મંડળીઓ, રેશમ માટેની અને કાનના વણકારોની મંડળીઓ જંગલ કામદારોની મંડળીઓ, હસ્તઉદ્યોગના કારીગરોની મંડળીઓ, મજૂર સહકારી મંડળીઓ અને અગરિયાઓની સહકારી મંડળીઓનો સમાવેશ થાય છે. આમાં વણકર મંડળીઓની સંખ્યા નોંધપાત્ર છે.

રાજ્યના ૧૬ જિલ્લાઓમાં જિલ્લા ઔદ્યોગિક સહકારી સંઘોની રચના કરવામાં આવી છે. રાજ્ય કક્ષાએ ઔદ્યોગિક સહકારી સંઘ કામગીરી બળવે છે.

ગ્રાહક સહકારી પ્રવૃત્તિ

નિયંત્રણના સમય દરમ્યાન ગ્રાહક સહકારી પ્રવૃત્તિએ સારો એવો વેગ પકડ્યો હતો. ચીજવસ્તુઓ પરના નિયંત્રણો ઉઠી જતા ખાનગી વેપારીઓની તીવ્ર હરીફાઈ સામે ગ્રાહક સંઘો સ્થગિત જેવા થઈ ગયા. આજે અમદાવાદ-સુરત-રાજકોટમાં અસ્થિતિમાં આવેલા મુપરબતારો સુદંર કામગીરી બળવે છે. ગ્રામવિસ્તારોમાં સેવા સહકારી મંડળીઓ, તાલુકા ખરીદ વેચાણ સંઘો ચીજ વસ્તુઓની વહેંચણીનું કાર્ય કરે છે.

સહકારી ઘર મંડળીઓ

જૂના મુંબઈ રાજ્યનાં પાંચ ઔદ્યોગિક શહેરોને કાચુ પાડવામાં આવેલી ઘર મંડળીઓની યોજના સને ૧૯૪૯થી અમલમાં આવી હતી. પદ્મીથી તે પાછી ખેંચી લેવામાં આવી. ગુજરાતમાં ૧૯૬૦માં ગુજરાત રેટ ડો. ઓ. હાઉસીંગ ડાઈનાન્સ સોસાયટીની સ્થાપના થતાં ગુજરાતમાં સહકારી ગૃહનિર્માણ પ્રવૃત્તિને સારો વેગ મળ્યો. આ સોસાયટી સહકારી ઘર મંડળીઓને લાંબી મુદ્દતનું ધિરાણ આપવાનું કાર્ય કરે છે. ગુજરાતમાં સહકારી ગૃહનિર્માણની પ્રવૃત્તિને ધણો નોંધપાત્ર વિકાસ થયો છે.

અન્ય પ્રકારની મંડળીઓ

ગુજરાતમાં વિદ્યુત પૂરી પાડનારી ૬ શિક્ષણ મંડળીઓ ૧૨ અને આરોગ્ય મંડળીઓ ૯ આવેલી છે. આરોગ્ય સહકારી મંડળીઓ સમ્યોને બાજબી ભાવે વૈદ્યિક સહાય આપવા રચવામાં આવે છે. આવી મંડળીઓમાં સુરતની સ્વામી આત્માનંદ સરસ્વતી આયુર્વેદિક સહકારી ફાર્મસીએ નોંધપાત્ર પ્રગતિ કરી છે.

સહકારી શિક્ષણ, તાલિમ, પ્રચાર અને પ્રકાશન

સહકારી શિક્ષણ તાલિમ અને પ્રચારની પાયાની કામગીરી પર જ સહકારી પ્રવૃત્તિનો વિકાસ નિર્ભર હોય છે. આ બાબતને ધ્યાનમાં લઈને ૧૯૬૦માં ગુજરાત રાજ્ય સહકારી સંઘની સ્થાપના કરવામાં આવી. ગુજરાતમાં ૧૭ જિલ્લા સહકારી સંઘો આવેલા છે આ સંઘો મંડળીઓના સમિતિ સભ્યો, સામાન્ય સભ્યો અને ભાવિ સભ્યોને માટે વર્ગો ચલાવે છે. રાજ્યની મંડળીઓના સંઘ તરીકે સહકારી શિક્ષણ અને તાલિમને માટે જવાબદાર સંસ્થા રાજ્ય સહકારી સંઘ છે. સંઘે નીમેલા કો. ઓપરેટીવ એજ્યુકેશન ઇન્સ્ટ્રક્ટરો જિલ્લાઓમાં આવા વર્ગોનું સંચાલન કરે છે. જિલ્લા સહકારી સંઘો તાલુકા અને જિલ્લા કક્ષાની સહકારી પરિપદો અને સેમિનારો યોજે છે. તથા સહકારી શિક્ષણ અને પ્રચારને લગતી પ્રવૃત્તિઓ ચલાવે છે.

ગુજરાતની અને દેશની સહકારી પ્રવૃત્તિના વહેણોને આવરી લેતું સાપ્તાહિક “સહકાર અને આમરવરાજ” નામનું ત્રિમાસિક પ્રગટ કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત ‘પુરતક-પુસ્તિકાઓનું’ પ્રકાશન તથા પ્રદર્શન અને સહકારી નાટકોનું આયોજન કરવામાં આવે છે. શ્રેષ્ઠ મંડળીને સંઘ તરફથી શિરડ અપાય છે. સહકારના વિષય પર વક્તવ્ય અને નિબંધસ્પર્ધાઓ યોજાય છે. જિલ્લાઓમાં સહકારી ક્ષિત્રોના કાર્યક્રમો યોજવામાં આવે છે. રાજ્ય સંઘ તરફથી સૂરત પાટણ, ભાવનગર અને ઉત્તરસાંઈમાં સહકારી તાલિમ કેન્દ્રો ચલાવવામાં આવે છે. તથા સહકારી મંડળીઓના પ્રવેશ ઉદ્ઘાટના દિશામાં રાજ્ય સંઘનો કાળો ધણો મહત્વનો છે.

સહકારી વિધાન

ગુજરાતના નવા રાજ્યને સુઝાઈના સને ૧૯૨૫નો સહકારી મંડળીઓનો વિધાન લાગુ પાડવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ તરતજ નવો વિધાન તૈયાર કરવામાં આવ્યો. (સને ૧૯૬૨નો ગુજરાત એક્ટ નં. ૧૦) અને તેનો અમલ તા. ૧ મે ૧૯૬૨થી કરવામાં આવ્યો. નવા વિધાનમાં રાજ્ય સહકારી પરિષદની રચના માટેની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે તે પ્રમાણે ગુજરાત રાજ્ય સહકારી પરિષદની રચના કરવામાં આવી છે. આ પરિષદે અત્યાર સુધીમાં મંડળીઓ ઉપરની દેખરેખ મધ્યસ્થ ધિરાણ સંસ્થાના વ્યાજના દરો વગેરે કેટલાક અમલના પ્રવેશો અંગે વિચારણા કરી છે. સહકારી પ્રવૃત્તિના વિકાસની યોજનાઓ અંગે આ પરિષદ સરકારને વખતો વખત મર્મદર્શન અને સલાહ આપવાનું કામ કરે છે.

સહકારના નવા સિદ્ધાંતો

સમગ્ર વિશ્વની સહકારી પ્રવૃત્તિમાં અત્યાર સુધી રોશડેલના સિદ્ધાંતનો અમલ થતો રહ્યો હતો. પરંતુ સમય અને સંજોગો અનુસાર મૂળ સિદ્ધાંતોમાં ફેરફાર કરવો જરૂરી છે કે કેમ અને જરૂર હોય તો સિદ્ધાંતો નવેસરથી કેવી રીતે મૂકી સકાય તેની તપાસ કરી ભલામણો તૈયાર કરવા સને ૧૯૬૩માં બોર્નમાઉથ (સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ)માં મજેલ આંતર રાષ્ટ્રીય સહકારી સંઘની કોંગ્રેસે ફરેલા કરાવ અનુસાર ઇન્ટર-નેશનલ કો. ઓ. એડવાન્સની મધ્યસ્થ સમિતિએ ડો. ડી. ડી. કવેના અધ્યક્ષપદે પંચની નિમણૂક કરી. આ પંચે ૧૯૬૬ના માર્ચ માસમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સહકારી સંઘ સમક્ષ પોતાનો અહેવાલ રજૂ કર્યો. સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૬ના વિએના (ઓસ્ટ્રિયા) ખાતે મજેલ આંતરરાષ્ટ્રીય સહકારી કોંગ્રેસે પંચની ભલામણોનો સ્વીકાર કર્યો. આ ભલામણોનો

સ્વીકાર થતા સહકારના નવા સિદ્ધાંતો અસ્તિત્વમાં આવ્યા.

- (૧) સ્વૈચ્છિક સભ્યપદ
- (૨) લોકશાહી વ્યવસ્થા
- (૩) મૂડી ઉપર મર્યાદિત વ્યાજ
- (૪) ન્યાયી વહેંચણી
- (૫) સહકારી શિક્ષણ
- (૬) સહકારી સંસ્થાઓ વચ્ચે સહકાર.

સહકારી પ્રવૃત્તિની વજ્રથંભી વિકાસ કૂચ

૧૯૦૪ની સાલમાં નાનકડી કેડી રૂપે આરંભાયેલી સહકારી પ્રવૃત્તિએ આજે વિકાસ પામીને વિશાળ રાજમાર્ગ ધારણ કર્યો છે એટલુંજ નહીં પણ ભારતભરમાં સહકારી પ્રવૃત્તિના વિકાસના ક્ષેત્રે કેટલાક સભ્યોની ગણના થાય છે. તેમાં ગુજરાતનું સ્થાન મોખરે રહેલું છે. તેની પ્રતીતિ ૧૯૬૮-૬૯ના સહકારી પ્રવૃત્તિના વિકાસના આંકડાજ કરાવે છે.

૧૯૬૮-૬૯ સુધીની પ્રગતિ

ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજના અંતે મંડળીઓની સંખ્યા ૧૭,૯૨૪ની હતી. તે વધીને ૧૯૬૬-૬૭નાં અંતે ૧૮, ૬૬૭ ની થઈ છે. આ મંડળીઓની સભ્ય સંખ્યા જે ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનાને અંતે ૨૮. ૧૫ લાખ હતી, તે વધીને ૧૯૬૬-૬૭ને અંતે ૩૪. ૧૪ લાખ થઈ છે. શેર ભંડોળ જે ૪૫૬૧ કરોડ હતું તે વધીને ૫૬. ૯૪ કરોડ થયું છે અને કામકાજનું ભંડોળ જે ૨૭૫-૯૩ કરોડ થયું હતું, તે વધીને ૩૭૭-૬૯ કરોડ થયું છે.

પ્રાથમિક ખેતી વિષયક સહકારી મંડળીઓ

આ મંડળીઓની સંખ્યા ૩૦મી જૂન ૧૯૬૬ના રોજ ૮૫૫૭ હતી વધીને ૩૦મી જૂન ૧૯૬૭ના રોજ ૮૬૭૨ની થઈ છે. રાજ્યનો સમગ્ર વિસ્તાર આ મંડળીઓ દ્વારા આવરી લેવામાં આવ્યો છે. દૂધી અને મધ્યમ મુદતનું ખેતી વિષયક ધિરાણ જે ૧૯૬૫-૬૬ના અંતે ૩૧.૪૬ કરોડ હતું અને ૧૯૬૬-૬૭ના અંતે ૩૧.૫૬ કરોડ થશે એવી ધારણા છે. એથી પંચ. યોજનાને અંતે દૂધી અને મધ્યમ મુદતનું ખેતી વિષયક ધિરાણ ૩૧.૮૨ કરોડ કરવાનો લક્ષ્યાંક રાખવામાં આવ્યો છે. પ્રાથમિક ખેતી વિષયક સહકારી મંડળીઓની સભ્ય સંખ્યા જે ત્રીજી યોજનાને અંતે ૧૨.૫૦ લાખ હતી તે વધીને ૧૯૬૬-૬૭ ના અંતે ૧૨.૯૮ લાખ થઈ છે. અને ૫૩.૪ ટકાની ખેડૂત વસ્તી આવરી લેવામાં આવી છે. ૧૯૬૮-૬૯ સુધીમાં આ મંડળીઓની સભ્ય સંખ્યા ૧૩ લાખ કરવાનો લક્ષ્યાંક રાખવામાં આવ્યો છે. એથી યોજનાને અંતે આ સભ્ય સંખ્યા ૧૫.૫૦ લાખ કરી ૬૯ ટકા ખેડૂત વસ્તી આવરી લેવાનો અંદાજ નક્કી કરવામાં આવ્યો છે.

રાજ્ય જમીન વિકાસ બેન્કે ૩૦મી જૂન ‘૬૭ સુધીમાં નવા કૂવા, કૂવા એન્જિન તથા ઈલેક્ટ્રીક પમ્પ નાખવા, ટ્રેક્ટરો ખરીદવા વગેરે પ્રકારના જમીન તથા સુધારણાના કામ માટે રૂ. ૫૫.૯૮ કરોડનું લાંબી મુદતનું ધિરાણ ક્યું હતું. ૧૯૬૭-૬૮ના વર્ષ સુધીમાં આ બેન્કનું ધિરાણ ૭૨.૬૯ કરોડનું થાય છે. ૧૯૬૮-૬૯ના વર્ષમાં રૂ. ૧૯ કરોડનું ધિરાણ કરવાનો લક્ષ્યાંક બેન્કે રાખ્યો છે એથી પંચવર્ષીય યોજના દરમ્યાન બેન્કના ધિરાણનો લક્ષ્યાંક રૂ.૯૦ કરોડનો રાખવામાં આવે છે.

: Gram :
" THREAD "

Office : 323221
Phones Factor : 371973
Resi. : 332087

THE ACME THREAD CO. PVT. LTD.

MANUFACTURERS & EXPORTERS

45, NAGDEVI STREET.
BOMBAY-3.

Hemson CHAPATI MACHINE

Patent Regd. No. 81020

Winner of National Award : 1968

MANUFACTURERS

SHREE GAJJAR ENGINEERING WORKS

Bhadrakali Road, PORBANDAR. (India)

Phone : 164

Gram : RUPAGAJJAR

ગૃહ નિર્માણ મંડળીઓ

સહકારી ગૃહ નિર્માણ મંડળીઓની પ્રવૃત્તિ ગુજરાત રાજ્યમાં સારી વિકસી છે. ૧૯૬૦-૬૧ના વર્ષને અંતે આવી મંડળીઓની સંખ્યા ૧૭૨૦ ની હતી તે વધીને તા. ૩૦મી જૂન ૧૯૬૮ ના અંતે ૩૬૬૦ ની થઈ છે. જેમાંથી ૧૨૪૫ મંડળીઓ તો અમદાવાદ શહેરમાં જ છે. આ મંડળીઓની નાણાંકીય જરૂરિયાત ગુજરાત સ્ટેટ કો. ઓપરેટીવ હાઉસીંગ ડાઈરેક્શન સોસાયટી દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવે છે. તા. ૩૦મી જૂન ૧૯૬૮ સુધીમાં આ સોસાયટીએ ૧૯.૮૨ કરોડનું ધિરાણ ક્યું છે. આ ધિરાણની મદદથી સહકારી ગૃહ મંડળીઓએ ૧૧, ૪૬૫ મકાનો બાંધ્યા છે. અને ૭૦૭૯ મકાનોનું બાંધકામ ચાલુ છે. પી. ડબ્લ્યુ. આર. સ્કીમ ૨૧૯ નીચે પછાત વર્ગના લોકોની ઘર બાંધનારી મંડળીને સરકારી સહાય આપવામાં આવી છે. ૧૯૬૭-૬૮ના વર્ષ દરમિયાન ૭.૫૫ લાખની સહાય લેવા રૂપે આ મંડળીઓને આપવામાં આવી હતી. ૧૯૬૮-૬૯ના વર્ષ દરમિયાન ૩.૧૩ લાખ લેવા આપવા માટે તથા ૩.૭ લાખ મદદ આપવા માટે ફાળવવામાં આવ્યા છે. ૧૯૬૯-૭૦માં પણ આ મંડળીઓને સહાય આપવા માટે જરૂરી રકમ ફાળવવામાં આવી છે.

સહકારી ખરીદ વેચાણ કરનારી મંડળીઓ

રાજ્ય સહકારી માર્કેટીંગ સોસાયટી નિલ્લા સહકારી સંઘો તથા પ્રાથમિક સહકારી મંડળી મારફતે ખેડૂતોને રાસાયણિક ખાતર પહોંચાડવાની પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યું છે. ખાતરની વહેંચણી માટે રાજ્ય માર્કેટીંગ સોસાયટીને ૩૫ કરોડનું રીઝર્વ એન્ડનું ધિરાણ સહકારી ગેરંટી પર મંજૂર થયું છે. ગુજરાત રાજ્યમાં ૨૦૨ ખરીદ વેચાણ કરનારી સહકારી મંડળીઓ છે. ૧૯૬૭-૬૮ના વર્ષ દરમિયાન ૩.૧૪ કરોડના ખાતરની વહેંચણી કરવામાં આવી હતી. ૧૯૬૭-૬૮ના વર્ષ દરમિયાન રાજ્ય માર્કેટીંગ સોસાયટી દ્વારા ૩.૨૩ કરોડના ખાતરની વહેંચણી થશે એવો અંદાજ છે. વેચાણ સહકારી મંડળીઓના માલની સંગ્રહ શક્તિ વધારવા માટે ૧૧૮૬ નાના કદનાં ગોદામ, ૧૯૪ મધ્યમ કદના ગોદામ અને ૭૦ મોટા કદનાં ગોદામ મંજૂર કરવામાં આવ્યાં છે. અને ૩૧-૩-૬૮ સુધીમાં ૧૧૬૧ ગોદામોનું બાંધકામ પુરું થઈ ગયું છે. ૧૯૬૮-૬૯ના વર્ષમાં ૬૩ ગોદામોના બાંધવા માટે જરૂરી રકમની ફાળવણી કરવામાં આવી છે. ૧૯૬૯-૭૦માં ૬૨ ગોદામ બાંધવા વિચારાયું છે.

રાજ્યમાં ખાંડના ૪ સહકારી કારખાનાં ઉત્પાદન કરી રહ્યાં છે. મટી મુકામે નવું કારખાનું ઉભું કરવામાં આવ્યું છે. જેણે હજુ ઉત્પાદન શરૂ કર્યું નથી. આ ઉપરાંત ખેડા જિલ્લાના પેટલાદ વિભાગ માટે, અમરેલી જિલ્લાના ગાવડકા વિભાગ માટે રાજકોટ જિલ્લાના ધોરાજી-સુપેડી વિભાગ માટે અને જૂનાગઢ જિલ્લાના તાલાલા વિભાગ માટે એક એક ખાંડનું કારખાનું રજિસ્ટર્ડ કરવામાં આવ્યું છે. આવા ખાંડના કારખાઓને ૧૨૮. ૧૫ લાખને સરકારી શેર ફાળો આપવામાં આવ્યો છે. જે ચાર કારખાનાં ઉત્પાદન કરી રહ્યાં છે. તેમણે ૧૯૬૭-૬૮માં ૪. ૦૧ લાખ ટન શેરટી પીલી. ૪૭ લાખ ટન ખાંડનું ઉત્પાદન કર્યું છે.

સહકારી પ્રવૃત્તિના ભાવિ વિકાસની શક્યતાઓ

ગુજરાતમાં સહકારી પ્રવૃત્તિએ નોંધપાત્ર વિકાસ સાધ્યો હોવા છતાં પ્રવૃત્તિના ભાવિ વિકાસ માટેની અસંખ્ય શક્યતાઓ પડેલી

છે તેનો નિર્દેશ કરવો અત્રે અસ્થાને નહીં ગણાય.

અમેરિકા અને ભારતની સહકારી સંસ્થાઓના સહયોગથી રૂ. ૯૦ કરોડના ખર્ચે કંડલા મુકામે રસાયણિક ખાતરનું કારખાનું આકાર રહ્યું છે. આ કારખાના દ્વારા તૈયાર થતા રસાયણિક ખાતર વડે દર વર્ષે ૨૨ લાખ ટનથી વધુ ધર્તિ અગર ઓખાની ઉપજ લઈ શકે એવો અંદાજ છે.

ગુજરાતમાં પેટલાદ, તળાજ અને ગાવડકામાં ખાંડના સહકારી કારખાના શરૂ કરવા માટેની તકમાર તૈયારીઓ ચાલે છે. રાજ્યમાં સહકારી ધોરણે:-૧. વનસ્પતિ ધીનું કારખાનું ૨. સોલવન્ટ એક્સ્ટ્રેક્શન પ્લાંટ ૩. શાકભાજીને ડીહાઇડ્રેટ કરીને જળવવા અને ફળોને ડબ્બામાં પેક કરી જળવવાનો પ્લાંટ તથા ૫. કપાસિયામાંથી તેલ બનાવવાનું કારખાનું ઉભું કરવા સરકારે નહેર ત કરી છે.

આપણે ત્યાં ડેરી ઉદ્યોગ ઠીક ઠીક વિકાસ પામ્યો છે છતાંયે ગુજરાતના જિલ્લે જિલ્લે સહકારી ધોરણે ડેરી ઉભી કરવાની વિશાળ શક્યતાઓ પડેલી છે.

ખીજ રાજ્યોની માફક ગુજરાતમાં પણ સહકારી પ્રવૃત્તિએ હજુ જમીન વિદોહાણ અને ખીજ મજૂરો, માલદાઓ અને યુવકોને મળનાં પાત્ર સંખ્યામાં આવરી લીધા નથી. ગ્રાહક સહકારી પ્રવૃત્તિને ધાર્યા મુજબની સફળતા પ્રાપ્ત થઈ શકી નથી. ગ્રાહક પ્રવૃત્તિને વિકસાવીને શહેરી અને ગ્રામ વિસ્તારોના ગ્રાહકોને વ્યાજબી ભાવે જીવન જરૂરિયાતની ચીજો મળે તે દિશામાં સહકારી ગ્રાહક બંડારોએ ઘણી લાંબી મંઝિલ કાપવાની છે.

ગુજરાતની સહકારી પ્રવૃત્તિએ આજ સુધી પ્રાપ્ત કરેલ અનુભવોને આધારે વેચાણ, રૂપાંતર, અને મલ વહેંચણીનું કામ મોટા પાયા પર અને કાયમી ધોરણે હાથ ધરી શકે તેવા સંજોગો જોવા થયા છે.

રાજ્યમાં કૃષિક્ષેત્રે હરિયાણી ક્રાંતિનું સર્જન થઈ રહ્યું છે ત્યારે ખાંડના ખેડૂતોને ટ્રેક્ટરો અને મુધારેલા ઓળરો પૂરતા પ્રમાણમાં મળી શકતા નથી. સહકારી ધોરણે એગ્રોઈન્ડસ્ટ્રીઝ જોવા કરવાની શક્યતાઓ પડેલી છે.

રાજ્યની નાની સિંચાઈ યોજનાઓ, અને જળવિદ્યુત યોજનાઓ પરિપુર્ણ થતા જોવા થનારા નવાક્ષેત્રો, ખનિજ તેલ, રસાયણિક ઉદ્યોગોના અને અન્ય નાના ઉદ્યોગોના વિકાસની શક્યતાઓ, હવે પછીના વર્ષોમાં વધુને વધુ સંખ્યામાં નિયંત્રિત બનશે અને વખારોની સ્થાપના વગેરે માટે સહકારી પ્રવૃત્તિનું કાર્યક્ષેત્ર વધતું જશે અને નવા નવા પ્રકારની સહકારી સંસ્થાઓ રચવાની રહેશે.

આજ દિન સુધી ગુજરાતમાં સહકારી પ્રવૃત્તિને જે વેગ મળ્યો છે. તે વેગ ખમણી ઝડપે વધતો જ રહેવો જોઈએ અને પ્રવૃત્તિની સમક્ષ ઊભી થતી દર કોઈ તકનો તેણે લાભ લેવો જોઈએ.

આઝાદી બાદ ભારત દેશમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા તંદુરસ્ત લોકશાહી માર્ગે સમાજવાદી સમાજ રચના લાવવાનું આપણે એક ચિત્ર કલ્પ્યું છે. આ ચિત્રને સાકાર કરવા, સમાજમાંથી ખેડારી અને ગરીબોના ગુણાકાર મિટાવવા, સાધનવિહીણો ખેડૂતો, જમીન-વિહોળા મજૂરો, અને સમાજના નીચલા યરના લોકોની આર્થિક અને સામાજિક કાયાપલટ કરવી પડશે. સહકારી પ્રવૃત્તિ આ દિશામાં પુરુષાર્થ કરશે તો લોકોમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે શ્રદ્ધાનો રસુકાર ઉઠશે. ત્યારે આપણું સ્વપ્ન સૂર્યમંત બની ચૂક્યું હશે.

Gram : SAKHA

Phone : 323698
326223

શા નંદલાલ ગોપાળજીની કું.

રમેશચંદ્ર રણછોડદાસની કું.

મહેન્દ્રકુમાર એન્ડ પ્રધર્સ

૩૧૦, ખારેક બજાર,
મુંબઈ-૬

ગ્રામ : " લાલચોડા "

ફોન : ૩૨૧૧૮૭
૩૨૬૪૪૭

સૌભાગ્યચંદ એન્ડ કું

૨૯, ભાત બજાર,
મુંબઈ નં. ૯આટો, મેંદો, સોજી, રવો, સાકર
વિગેરેના જથ્થાબંધ વેપારી

ભારતની કોઈપણ મીલનો હુસો મળી શકશે.

વિશ્વકર્મા

ઓઇલ એન્જિન

સાદા, સરળ અને મજબૂત
હો. પા. ૫-૬ ઉપા.
હો. પા. ૬, હો. પા. ૮ તથા હો. પા. ૯-૧૦ આદિ.

—: ઉત્પાદક :—

જય ભવાની એન્જિનીયરીંગ એન્ડ ફાઉન્ડ્રી વર્ક્સ.
ખોટાદ (ગુજરાત)

—: સોલ્ડ સેલ્ડિંગ એજન્ટ :—

અરવિંદ સેલ્સ એજન્સી
પગ ખોટાદ (ગુજરાત)

: કર્તવ્યનો દીવડો :

આજે શબ્દો સોંધા બન્યા છે, કર્તવ્ય મોંઘુ બન્યું છે; પણ
યાદ રાખજો કે કર્તવ્યનો દીવડો પ્રગટશે તો જ પ્રકાશ મળશે.
કર્તવ્ય વગરના ભાષણોથી તો, છે એના કરતાંય અધારુ વધશે.
—ચિત્રભાનુ

ફોન નં. ૩૭૬૩૫૮

મેસર્સ અમૃતલાલ પોપટલાલ એન્ડ સન્સ

ઢાંચાના, મજગાંવ,
મુંબઈ-૧૦

Gram : DEVLABH

Phone : 315913

ALLIED & COMPANY

: Suppliers To :

Colleges, Research Institutes,
Hospitals, Municipal Dispe-
nsaries, Sugar Factories and
Industrial Laboratories

: Direct Importers of:

Pharmaceutical & Laboratory
Chemicals, Reagents, Solvents
Drugs, Medicines & Surgicals

79, Princess Street, Devkaran Mansion, P. O. Box No. 2331,

BOMBAY-2 BR.

With best compliments from

ARVIND B. DOSHI

B. Com LI. B.

LIFE INSURANCE AGENT

and

ANIL B. DOSHI

GENERAL INSURANCE AGENT

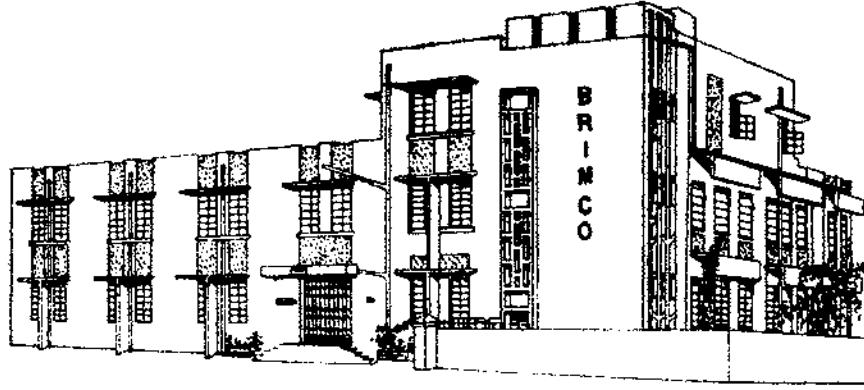
PATWA CHAWL, SHEIKH MEMON STREET,

Bombay-2.

C/o. Tel. No. 315488

WITH BEST COMPLIMENTS FROM

BRIMCO PLASTIC MACHINERY CORPORATION

MAKERS OF MODERN PLASTIC MACHINERIES AND EQUIPMENTS.

Telephone : 692818

Telegram : BRIMSEAL

Plot No. 55, Government

Kandivli Industrial Estate, Charkop.

KANDIVLI (West) BOMBAY-67.

“એક બીજના પુરક બનીએ. ટેકેદાર બનીએ, ને આગળ વધીએ તો આપણી
પ્રગતિ ગુણાકારની જેમ આગેકૃત્ય કરતીજ રહેશે.”

ધી અમદાવાદ ડિસ્ટ્રિક્ટ કો-ઓપરેટીવ બેન્ક લિ.,

તિલક રોડ, અમદાવાદ. ટે. નં. ૨૬૩૬૪

શેર ભંડોળ	૧,૪૩,૫૪,૬૫૦
રીઝર્વ અને બીજા ફંડો	૭૯,૯૫,૫૪૦
થાપણો	૭,૪૮,૬૬,૭૦૦
કાર્ય ભંડોળ	૧૩,૩૫,૪૭,૮૩૦

અમદાવાદ જિલ્લામાં હેડ ઓફીસ તથા ૪૧ શાખાઓ ધરાવતી આ બેન્ક શહેર તથા જિલ્લાના નાગરીકોને બેન્કીંગ તથા મંડળીઓ દ્વારા ધીરાણની સગવડો આપે છે.

“ બાંધી મુદતની થાપણો પર આકર્ષક વ્યાજના દરો ”

૯૧ દિવસ માટે ૪ ફેટકા	૧ વર્ષ માટે ૫ ફેટકા
૬ માસ માટે ૪ ફેટકા	૫ વર્ષ માટે ૬ ફેટકા
સેવીંગ્સ ડીપોઝીટ ૪ ટકા.	

વધુ વિગત માટે નજીકની શાખાનો સંપર્ક સાધો,

વિ. કે. પટેલ.
મેનેજર.

કાન્તીલાલ ધીયા.
ચેરમેન.

RAICHAND & SONS

Dealers in

“SIEMENS” ELECTRICAL EQUIPMENT

and

“SENTINEL” SWITCH FUSE GEAR.

5-7 PICKET CROSS ROAD, LOHAR CHAWL, BOMBAY 2

Phone Office : 313838 Resi. 357750 Grams : PARAMITE

ગુજરાતના બૌદ્ધકાલીન અવશેષો

—ડૉ. જય તિલાલ જમનાદાસ ઠાકર

ભારતવર્ષમાં ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠી સદી પહેલાંના યુગમાં કળા, કારીગીરી, શિલ્પ અને સ્થાપત્યની આબતમાં કોઈ પ્રકાશ લાધતો નથી. એ યુગના ઇતિહાસનાં પાનાં પણ એટલા જ અંધારામાં અટવાયાં છે. રાજ્યો અનેક હતાં, પ્રબળ સામ્રાજ્ય પણ હતાં, પરંતુ પ્રજાના જીવન, કળા, સંસ્કૃતિ પર અજવાળાં પાઘરતા કોઈ આધારભુત આલેખન ઉપલબ્ધ થયાં નથી. વેદો, ઉપનિષદો, પુરાણો આર્યપ્રજાના ઇતિહાસનાં આલેખન કરે છે, ભૂગોળનાં વર્ણન કરે છે, સંસ્કૃતિની સમીક્ષા કરે છે પરંતુ વિદ્વાનોના મતમતાંતર એ સાહિત્યના સર્જનનાં યુગની અનિશ્ચિતતાને અદ્યપિ આપી શકતા નથી.

છતાં માનવીના વિકાસ સાથે વિજ્ઞાન અને માનવ સંસ્કૃતિનો વિકાસ સદા સધાતો આવ્યો આવે છે. માનવ સંસ્કૃતિનું એક અંગ તે શિલ્પકળા અને સ્થાપત્ય અને તેથી માનવ વિકાસના કેમમાં શિલ્પકળા અને સ્થાપત્યનો વિચાર થવો ઘટે.

આર્યાવર્તમાં આર્યપ્રજાનું આગમન થયું તે પહેલાં અતિ પ્રાચીનકાળમાં એટલે કે પ્રાગઐતિહાસિક સમયમાં આપણા દેશના જુદા જુદા વિભાગોમાં માનવકુળો વસતાં હતાં તે હવે વૈજ્ઞાનિકો અને પુરાતત્ત્વવિદો સિદ્ધ કરી ચૂક્યા છે.

વૈજ્ઞાનિકોના મંતવ્ય પ્રમાણે એ અબજ વર્ષ જુની આ પૃથ્વીના પટ ઉપર ત્રીસ કરોડ વર્ષ પૂર્વે જીવંતસૃષ્ટિનાં પાગરણ થયાં. આશરે ત્રણ લાખ વર્ષ પહેલાં ગોરીલા ચિંપાઝી કે ઉરાંગ ઉટાંગ ગોત્રના અર્ધમાનવ દેખાયા! બેઝારો વર્ષો બાદ આ અર્ધમાનવ માનવી તરીકે જીવતાં થયો. માત્ર અણુઘડ પથ્થર કે હાડકાંના હથિયાર વાપરવાના ઘર બાંધવા કે માટીના વાસણ ઘડવાનું આ માનવ કૌશલ્ય નથી એ યુગ પાષાણયુગ તરીકે પંકાયો!

આશરે પંદરેક હજાર વર્ષ પહેલાં માનવીએ લકુંહાડી, જેવાં સફાઈદાર શસ્ત્રો અને સાધનો કાંપી રહેવાની, માટીનાં વાસણો બનાવવાની, તિને ઉગાડવાની, તેને રાંધીને ખાવાની, ઉન, કાપડો વસ્ત્રો વણી પહેરવાની કળા વિકસાવી પાષાણયુગમાં પ્રવેશ્યો.

બાદ એટલે કે આજથી છ સાત હજાર વરસ પહેલાં સંશોધન કરી માનવી તામ્રયુગમાં આવીને

પાષાણયુગના અવશેષો ગુજરાતમાં કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રના જુદાજુદા વિસ્તારોમાંથી મળતા રહે છે તેથી આ સ્થાનોમાં પાષાણ યુગનો માનવી વસતો હશે એમ નિશ્ચિત માની શકાય!

નૂતન પાષાણ યુગના અંત ભાગમાં માનવીએ જે અદ્ભુત અને અસાધારણ શોધ કરી તે ધાતુની હતી. માનવીને પ્રથમ સોનું અને ત્યારબાદ ધીમે ધીમે વખત જતાં ચાંદી, તાંબુ, જસત અને બીજી ધાતુઓ મળી આવી અને ત્યાર બાદ ઘણે વખતે આધુનિક લોહયુગ શરૂ થયો.

આ યુગમાં આપણને સિંધુની ખીણની સંસ્કૃતિ, જે હડપ્પા સંસ્કૃતિ તરીકે વિશ્વ વિખ્યાત બની તેના ઉપર, વેદિક પ્રકાશ આપી બ્ધ છે. અહીંયા આપણને પ્રાગઐતિહાસિક યુગનાં સ્થાપત્યોનાં પ્રથમવાર દર્શન થાય છે.

શિલ્પ અને સ્થાપત્ય કળાના આ યુગમાં પ્રાદુર્ભાવ સાથે માનવીનું પ્રાવિણ્ય પણ આ યુગનાં નગરોનાં સ્થાપત્યમાં જણાઈ આવે છે.

ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્રમાં છેલ્લા દાયકામાં થયેલાં સંશોધન કાર્યે અંભાત પાસે આવેલા લોધલ અને ગોંડલ નજદિક રોજડીમાં હરપ્પાની સંસ્કૃતિ અહીં પણ વ્યાપ્ત હતી તે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે.

પ્રાગઐતિહાસિક કાળ અને મૌર્યકાળ વચ્ચે સ્થાપત્ય કળા કેટલે અંશે, કેવા સ્વરૂપે પાંગરતી રહી તેનું કથન અનિશ્ચિત અવસ્થામાં છે. પણ મૌર્યકાળ એટલે ઇસુની પૂર્વે ચોથી સદીથી શિલ્પ અને સ્થાપત્ય કળાએ મૌર્ય સમ્રાટોના આશરો હેઠળ જે સ્વરૂપ ધારણ કર્યું તેનું હવે ભારતભરમાં ઠેર ઠેર પ્રાકલ્ય થઈ રહ્યું છે, અને તેથી પ્રાપ્ત થતા એવા અવશેષોને બૌદ્ધકાલીન અવશેષો નિશ્ચિતરૂપે કહી શકાય.

બૌદ્ધકાલીન અવશેષો છ શ્રેણીમાં જોવા મળે છે એ આ યુગ છે કે બ્યારે શિલ્પ અને સ્થાપત્યની ચિરંજીવિત લાકડાં કરતાં પથ્થરોમાં વિશેષ હોવાની માન્યતા રૂઢ બની છે અને શિલ્પીનાં ટાંકણું પથ્થરો ઉપર પડ્યાં છે. વાંસ અને લાકડાની બાંધકામની ઘણી લાક્ષણિકતાઓ પથ્થરના બાંધકામની શૈલીમાં ઉતરી આવતી જણાય છે.

શ્રેણી ૧ પથ્થરો અગર ગિરિશંગો પર આલેખાયેલા શિલાલેખો.

„ ૨ સ્તૂપો, મૈત્રેયો, વિહારો.

„ ૩ વિવિધ કારીગીરી અને કોતરકામથી વિભુષિત પથ્થરો.

રના સ્થંભો.

„ ૪ પથરની વેદીઓ- Shrines.

„ ૫ પથરના પ્રાસાદો, મહાલયો, દેવાલયો.

„ ૬ પથરોમાં કોતરેલી ગુફાઓ, ચૈત્યો, વિહારો, કંદરાઓ.

મૌર્ય સમ્રાટોની રાજનીતિ, આદર્શો અને ઐદ્યધર્મ પ્રત્યેના અભિગમને કારણે આ પ્રકારનાં સ્થાપત્યોનાં ઠેર ઠેર સર્જનો થયા હોવાનું બહુ શકાય છે.

કાળના અંજાવાતોમાં ચૈત્યો, સ્તૂપો, વેદીઓ કે પ્રાસાદોના વિનાશની શક્યતા સમજીને મૌર્ય સમ્રાટોએ પથરના સ્થંભો, ગિરિશૃંગો અને પહાડોની ગુફાઓને નીતિ, ધર્મ, સંસ્કૃતિનાં પ્રચારના ચીરંજીવ સ્મારકો બનાવવાની ભારતમાં પહેલ કરી છે.

એ આજ સમય હતો કે જ્યારે ભારતના પડોશના દેશો જેવા કે બેક્ટ્રીયા, ઇરાન, ઇજિપ્ત અને ગ્રીસ વગેરેમાં શિલ્પકળા અને સ્થાપત્યનો વિવિધ રીતે વિકાસ સધાઈ ચૂક્યો હતો અને તેથી મૌર્ય રાજાઓનો આ દેશની પ્રબળ સાથેના ધનિષ્ઠ સંબંધોને કારણે ઐદ્યકાલીન સ્થાપત્યો ઉપર greeco-persian પ્રબળો શિલ્પ સંસ્કૃતિની અસર બેવા મળે છે.

મૌર્ય કાલીન સ્થાપત્યો જેવાં કે સ્થંભો, કમાનો, પ્રાસાદો ઇ.માં વનચર પશુઓનાં શિલ્પ દષ્ટિગોચર થાય છે. એ સ્થાપત્યોમાં સિંહ, હાથી, ઘોડા, બળદ કોતરાયેલાં જેવાં મળે છે. આવાં શિલ્પની પાછળ કોઈને કોઈ ભાવના રહેલી હોય છે. અગ્વેદમાં આવા દરેક પ્રાણીઓની મહત્તા બતાવેલી છે. ઐદ્યકાલીન શિલ્પ સ્થાપત્યો, વેદની એ ભાવનાને અનુસરીને આવાં પશુઓના પ્રતિકો વડે વિભૂષિત બન્યા છે.

ઐદ્યકાલીન શિલ્પ અને સ્થાપત્યો માટે વિદેશી કારીગરોને નોતરવામાં આવેલા હોવાનાં આલેખન છે. પરંતુ ભારતીય શિલ્પીઓના ટાંકણાઓએ કળાને વધુ વિકસિત અને વિભૂષિત કરવા માટે વિશેષ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે એ પણ નક્કર હકીકત છે. ઐદ્યકાલીન અવશેષોના ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપો પણ આ સ્થળે ઉલ્લેખ માગી લે છે.

સ્થંભો

એક પ્રચંડ શિલાખંડને ઘડી એક અખંડ સ્તંભ રચવામાં આવતો જેવા મળે છે. આવા સ્તંભ ૫૦ ફુટ ઊંચા અને લગભગ ૫૦ ટન જેટલા વજનના જણાયા છે. આ મહાન સ્તંભોની સપાટી ઘસી ઘસીને કાચ જેવી લીસી કરવામાં આવી છે. સ્તંભની ટોચ પર ઘંટ ચા કમળની આકૃતિ ઉત્કીર્ણ થતી દેખાય છે. તેના પર પીઠિકા (Abacus) અને તેની ઉપર સિંહ, હાથી, ઘોડા ચા બળદની આકૃતિ ચોતરફની નજરને આકર્ષે છે. આ ભૂતના સ્મારકોમાં કોઈ જગાએ હંસોની હાર કોતરવામાં આવી છે. કોઈની પીઠિકા ઉપર સારચક્ર ને વચમાં સિંહ, હાથી, બળદ અને ઘોડાની આકૃતિ છે, કોઈના પશુ ચાર સિંહો છે અને સિંહો પર ધર્મચક્ર છે. સિંહોની આકૃતિ એટલી

આબેહુબ છે કે તે જોઈને આપણે દિગ્મૂઢ બની જઈએ છીએ.

ચૈત્યો, વિહારો, મૂર્તિઓ

પહાડ પર કોતરવામાં આવેલા ચૈત્ય વિહારની કંદરાઓના નમુના આજુબકોને અર્પણ કરવામાં આવેલી ગુફાઓ છે. કઠણ ખડકને કોરી વિહારો બનાવનારા અને તેના અંદરના ભાગને ઘસી ચારસ જેવા ચમકદાર અને લીસા કરનારા કારીગરોનું કામ જોતાં મૌર્યયુગના કલાકારો શિલ્પ સ્થાપત્યમાં તેમજ મૂર્તિનિધાન જેવી કળામાં યુગ જ પ્રવિણ હતા તે બહુ શકાય છે.

સ્તૂપો

બુદ્ધ ભગવાનના અથવા ભિક્ષુઓના અવશેષો પર ગોળાઈ આકારે જે બાંધકામ થતાં તેને સ્તૂપ કહેવામાં આવે છે. સ્તૂપની ફરતી પ્રદક્ષિણા કરવા માટે ઉંચી પગથી બાંધવામાં આવતી અને તેના ફરતી લાકડાની વાડ રચવામાં આવતી.

ભાષા:- સ્તૂપોમાંથી મળી આવેલા અવશેષપાત્રો તેમજ સ્તંભો અને શિલાલેખો પર ઉત્કીર્ણ થયેલા લેખોની ભાષા ગ્રાહી અથવા ખરોટી છે. બહોર સ્થળોએ મૂકાયેલા આવા સ્મારકો પરની આ લિપિ લોકો વાંચી શકતા હોય તો જ લખવી પ્રમાણ ગણાય અને સ્મારકોનો હેતુ સરે!

ગુજરાતના મૌર્યકાલીન અવશેષો

ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૨ થી મૌર્યસમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તના રાજ્ય-શાસને ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસના પાનાં ચમકાવ્યાં છે. મૌર્ય સમયનું ગુજરાત એટલે દ્વારકા, પ્રભાસ, ગિરિનગર (ગિરનાર), શત્રુઘ્ન અને સોપારા!

સીકંદરના સેનાપતિ અને બેક્ટ્રીયાના યવનરાજ સેલ્યુકસ નિકેટરનો સમ્પત્તિ પરાજય કરી ચંદ્રગુપ્તે મગધના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર સૌરાષ્ટ્રના છેડા સુધી વધાર્યો. ભારતનો એ સૌથી પહેલો સમ્રાટ હતો કે જેણે હિંદમાં પરદેશીઓના પગપેસારાના પ્રયાસનો કડ્ડણ રોકાસ કર્યો હતો.

પુષ્પગુપ્તને તેણે સૌરાષ્ટ્રનો સુબો નિમ્ણો હતો.

નંદવંશનો ઉચ્છેદ કરી ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યને મગધને સિંહાસને આરૂઢ કરનાર બ્રાહ્મણ ચણકના પુત્ર વિષ્ણુગુપ્ત ચાણક્યની ચંદ્રગુપ્ત પર અજબ અસર હતી. નંદવંશ છેલ્લા રાજા મહાપદ્મ ધનનંદથી અપમાનિત બનેલા ચાણક્યે મગધની ગાદી ઉપર બ્રાહ્મણ ધર્મની પ્રતિષ્ઠા કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. ચંદ્રગુપ્તને નંદનો નાશ કરાવી ચાણક્યે મગધની ગાદી રાજ્યાભિષેક કર્યો અને પોતે તેનો પ્રધાન બન્યા.

ચંદ્રગુપ્ત બ્રાહ્મણોને સન્માનતો અને પ્રત્યે આદરભાવ રાખતો. તેના સમયમાં શ્રી પ્રચલિત હતી.

સીકંદરની ચઢાઈ અને યોગણીસ માં તેના વસવાટને લીધે ગ્રીક અને ઇરાની પ્રજા

પ્રજાના સંપર્કમાં આવી તેમ સેદ્યુકસ નીકેટર સાથેના મૌર્ય મહારાજ્યના જીવનભર મૈત્રીભર્યા સંબંધને કારણે એ પ્રજાઓ સાથેના ભારતનો સંબંધ ઘાટ બન્યો છે. પરિણામે બંને દેશોની પ્રજાને ઘણો લાભ થયો છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ ધર્મના સિદ્ધાંતો જેમ ત્યાંની પ્રજાએ અપનાવ્યાં છે, તેમ ભારતની શિલ્પકળા સ્થાપત્ય ઉપર ગ્રીક અને ઈરોની અસર પડી છે. ભારતમાં શિલ્પકળાનો વિકાસ ત્યારથી વધ્યો છે.

ગ્રીક અને ઈરોની શિલ્પકળાની અસરવાળું દ્વારકાનું ગૌતમકથ સુંદર જગત મંદિર આ સમયના પોતાના નિર્માણ કાળના એવાં અન્ય પ્રમાણે સાથે આજે પણ સાચવીને રાખે છે.

યુનાની ઠળનાશિષ-સુગટવાળી પાંખાળી પરીઓ અને પાંખાળા પ્રાણીઓ (હાથીઓ વ.)ની શિલ્પકૃતિઓ આજે પણ એ મંદિરના સુશોભનમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

મંદિરના પુનરોદ્ધાર સમયે આ મંદિરના આદિકાળના અવશેષોને યોગ્ય સ્થળે ગોઠવી હઈ બુદ્ધિમાન મીત્રીઓએ પોતાના પૂર્વજોની કિર્તિને અખંડ બળવી રાખી છે.

ઈ. સ. પૂર્વેની સદીઓમાં પ્રચલિત એવી બ્રાહ્મી લિપિમાં કેતારાયેલો એક શિલાલેખ પણ આ મંદિરમાં મળી આવ્યો છે. જે આ મંદિરની પ્રાચીનતાને છેક બૌદ્ધ કાલ સુધી લઈ જાય છે.

ધર્મ, સંસ્કૃતિ કે શિલ્પ અને સ્થાપત્યના વિકાસમાં રાજ્યાશ્રય હંમેશા મહત્વનો ભાગ ભજવતો રહે છે. આજે નજરે પડતા આવા બૌદ્ધકાલિન અવશેષોની વિશિષ્ટતા પણ રાજ્યાશ્રયને આભારી છે.

આશરે ૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે ભગવાન બુદ્ધનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. પાંત્રીસ વર્ષની ઉંમરે તેમનામાં પરમ જ્ઞાનનો ઉદય થયો. એ સી વર્ષની ઉંમરે તેઓ નિર્વાણ પામ્યા. જીવનના પિસ્તાલીસ વર્ષ દરમિયાન તેઓએ બૌદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાંતોનો ધર્મોપદેશ કરી પ્રબળ શિષ્યવૃંદ તૈયાર કર્યું. જેણે ભગવાન બુદ્ધના પરિનિર્વાણ પછી અડધ સમયમાં ગુરૂદેવનાં ઉપદેશોને સુગ્રંથિત સ્વરૂપે સંકલિત કર્યા. આ સંગ્રહ 'ત્રિપિટક' પ્રસિદ્ધ છે. વિનય, સુત્ત અને અભિધમ્મ એમ ત્રણ વિભાગ છે. આ ત્રણ વિભાગમાં બૌદ્ધસંઘની શિષ્યોએ અનુસરવાના નિયમો, બુદ્ધદેવનાં ધાર્મિક આદર્શો અને બૌદ્ધધર્મના સિદ્ધાંતોનું વિવેચન કરવામાં આવેલું છે. ભગવાન બુદ્ધના પૂર્વજન્મોની અનેક કથાઓનું સંકલન કરતી બીજી કથાઓ પ્રસિદ્ધ થઈ. બુદ્ધનાં વચનાં 'પિટક' રૂપે સંગ્રહાયા, અને 'થેરગાથા' નામના સાધ્વીનાં ગીતો રૂપે પ્રગટ થયાં. અને આ બધું બુદ્ધસ્તુ, લલિતા વિસ્તાર, બુદ્ધ ચરિત્ર, મિલિંકાવસ્થા, શતક, દિવ્યાવહાન, સદ્ધર્મપુંડરિક આદિ ધર્મની પ્રબળતા છેક રાજવિઓમાં પ્રસારી

ભગવાન બુદ્ધના સમયમાં

રાજકીય પરિસ્થિતિ

બુદ્ધની જન્મથી શરૂ થતાં પ્રાચીન યુગની કથા હર્ષ (સમ્રાટ) ના મરણ સાથે પુરી થાય છે. આશરે અગ્નીયાર સદીઓની આ તવારીખ છે. આ પ્રાચીન ઇતિહાસને પાને પાને અગત્યના બનાવો નોંધાયા છે. મોટા મોટા સામ્રાજ્યો આ સમયે સ્થપાયાં. હિંદુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિની આ યુગમાં ઉન્નતિ થઈ, અને આ જમાનાએ બૌદ્ધ ધર્મની ચડતી પડતી પણ બેઠી. ગ્રીક, શક, કુશાન, હુણ વગેરે પરદેશી જાતો હિંદમાં પ્રવેશી. ભારતીય ધર્મ અને સંસ્કૃતિ અપનાવી લઈ પરદેશી પ્રજા અહીંની જનતામાં એતપ્રેત થઈ જતી. શિલ્પ અને સ્થાપત્યના વિકાસનો આ સમય હતો.

સમગ્ર ભારત વર્ષ પર શાસન કરતી કેઈ એક સત્તા ભગવાન બુદ્ધના જન્મ પૂર્વે અસ્તિત્વમાં ન હતી. ઉત્તર હિંદમાં માંહે માંહે લડતાં નાનાં મોટાં અનેક રાજ્યો હતાં. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં સોળ મહાજનપદો અથવા રાજ્યોનો ઉલ્લેખ છે જેમાંના કેટલાકમાં આજના જેવી પ્રજાશાસનની પ્રથા હતી.

કપિલવસ્તુની શાક્ય જાતીમાં વૈશાલીના લિચ્છવીઓમાં, મિથિલાની વિદેહ જાતીમાં તથા પાવા અને કુશીનારાની મલ્લ પ્રજામાં આવા ગણતંત્રો હતા. એ ઉપરાંત મૌરિય, ભગ્ગ, કોલિય વગેરે જાતીઓમાં પણ આવી રાજ્યપ્રથા હતી.

બીજા રાજ્યો રાજસત્તાક હતાં. તેમાં મગધ, કોશલ, વત્સ અને અવન્તી સુખ્ય હતાં. મગધની રાજધાની રાજગૃહમાં બિંબિસાર વંશની સત્તા હતી. કોશલ અથવા સાકેલીની રાજધાની શ્રાવસ્તીમાં દક્ષિણ વંશની આણુ ચાલતી. વત્સરાજ્યના પાટનગર કૌશાંબીમાં પૌરવ વંશ રાજ્ય કરતો. અવન્તીમાં પ્રલોતવંશનું રાજ્ય હતું. ગાંધાર (તક્ષશિલા) મથુરા, અંગ (અંધ્રા) આદિ રાજ્યો નાનાં ગણાતાં. સુખ્ય ચાર રાજ્યો પોતાની સત્તા વધારવા મથતાં. કોશલ-પતિએ કાશી, શાક્ય, કુરૂ અને પંચાલના રાજ્યો પર પોતાનું આધિપત્ય જમાવ્યું. શૂરસેન, લોજ અને મત્સ્ય પર અવન્તીનાથે આણુ વર્તાવી. ભગવાન બુદ્ધના જન્મ વખતે મગધની મહત્તા વધવા લાગી અને આખરે સર્વોપરી સત્તા માટે ચાલતી સ્પર્ધામાં મગધનું રાજ્ય વિજયી થયું.

બૌદ્ધ ધર્મનો ઉદય આ પ્રદેશમાં થયો એટલુંજ નહીં પણ તેનો પ્રચાર અને પ્રસાર પણ અહીંથીજ આરંભાયો. અહિં જુદા જુદા વંશના સામ્રાજ્યો સ્થપાયાં. મૌર્ય સમ્રાટોના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર અહીંથી છેક સૌરાષ્ટ્રના સીમાડાઓ સુધી ફેલાયો અને બૌદ્ધકાલીન શિલ્પ અને સ્થાપત્યોએ ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં પહેલ વહેલી દેખા દીધી.

અસુરરાજ જરાસંઘના વંશના છેલ્લા રાજા રિપુજયનો વધ કરી જે વંશના રાજાએ મગધ ઉપર આધિપત્ય જમાવ્યું તેમાં બિંબિસાર શ્રેણીક નામે એક પરાક્રમી રાજા થયો.

Gram

" PAINTSHOP "

Phone : off. 324155

Resi. 317355-471546

શુભેચ્છા પાઠવે છે

નારણદાસ એન્ડ સન્સ

ઓઇલ પેઇન્ટસ મરચન્ટ

૭૧, બાજપાલા લેઇન, મુંબઈ-૩.

—:પ્રાન્ચ ઓફીસો:—

(૧) ૨૦, ડીસીઆર સ્ટ્રીટ
મુંબઈ-૩.

Phone : 324154

(૨) ગેંડી ગેઈટ રોડ,
વડોદરા-૧.

શ્રી મોટા ભમોદ્રા સેવા સહ. મ.

મોટા ભમોદ્રા
(તાલુકો સાવરકુંડલા)

સ્થાપના તા. ૩૧-૭-૬૪

શાખ : ૧૬૦૦૦૦

ધીરાણ : ૪૫૦૦૦

શેરબંડોળ : ૮૩૬૦

સ્થાપના નં. ૧૭૬૪

સભાસદો : ૭૮

હર્ષવદન બાની
મંત્રીભીમજીભાઈ જેરામભાઈ
પ્રમુખ

Gram : " MINDHAPPY "

Phone : 327491 — Resi. : 591972

EXCELSIOR TRADING CO.,

29/31 Israil Mohalla,

" Bhagwan Bhuvan "

BOMBAY-9. (BR)

EXPORTERS & IMPORTERS

Unani, Ayurvedic & Allopathic Crude Drugs.

આ રાજાના સમયમાં જ લગવાનું બુદ્ધ ધર્મના પ્રચારનો આરંભ કર્યો. મગધની રાજધાની આ વખતે રાજગૃહ નામે નગરી હતી જે ગિરિનગર પણ કહેવાતી. ખિંખિસારે આવન વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને મગધની મહત્તા વધારી. પરંતુ તેના પિતૃઘાતક પુત્ર અન્નતશત્રુએ પિતાનો વધ કરી મગધની ગાદી મેળવી. તેણે કૌશલપતિ પ્રસેનજીતને હરાવી કાશી જીત્યું વિશ્વવીર્યોને હરાવ્યા. અન્નતશત્રુને બૌદ્ધ ધર્મ પ્રત્યે અણગમો હતો, તિરસ્કાર હતો. તેના રાજ્યકાળના આઠમા વર્ષમાં લગવાનું બુદ્ધ નિર્વાણ પામ્યા.

અન્નતશત્રુના પુત્ર ઉદયે ગંગા અને શોણ નદીના સંગમ પર પાટલી પુત્ર નામે રાજધાની વસાવી, જે મગધ-દેશ-ખિહારનું આજનું પટણા સુપ્રસિદ્ધ છે.

ખિંખિસાર વંશ પછી મગધની ગાદીએ શિશુનાગ વંશના રાજાઓ થયા. એ વંશમાં મહાનંદિન નામે રાજા થયો. તેના પુત્ર મહાપદમે પાટલી પુત્રની ગાદી ઉપર નંદવંશની સ્થાપના કરી. અને નંદવંશના છેલ્લા રાજા ધનનંદને મારી ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે ઈ. સ. ૩૨૨ માં મૌર્યવંશની સ્થાપના કરી.

સુદર્શન તળાવ

મૌર્ય સમ્રાટોના સમયમાં સૌરાષ્ટ્ર તેઓની હકુમત નીચે હતું. ગિરિનગર (જુનાગઢ) માં ચંદ્રગુપ્તે હકુમત ચલાવવા પુષ્યગુપ્તને સુબો નિમ્ણે હતો. પાટલી પુત્રથી આશરે એક હજાર માઈલ દૂર સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરનારની ગોદમાં પુષ્યગુપ્તની દેખરેખ નીચે એક વિશાળ સરોવર-જળાશય બંધાવ્યું. સૌરાષ્ટ્રના કૃષિકારોના લાભાર્થે મોટો મજબુત બંધ બંધાવી નદીનાં પાણી આ સરોવરમાં વાળ્યાં. ચંદ્ર-ગુપ્તના પૌત્ર દેવાનામ પ્રિય સમ્રાટ અશોક આ વિશાળ જળાશયમાંથી નહેરો બંધાવી ચંદ્રગુપ્તનું અધુરું રહેલું કાર્ય પરિપૂર્ણ કર્યું, અને મૌર્ય સમ્રાટોની પ્રજા કલ્યાણની ઉન્નત ભાવનાનાં સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાને દર્શન કરાવ્યાં. સાથે નદીના ઉચ્ચ તોફાનો સામે ચાર ચાર દિવસ સુધી ટકી રહે તેવાં પાકાં બાંધકામ કરનારા ગુજરાતના કારીગરો પણ કેવા કુશળ હશે તેની આપણને ઝાંખી થાય છે.

નંદાન ચારસો વર્ષ સુધીની પોતાની લોકલોગ્ય અસ્મિતા ટકાવી રાખનાર સુદર્શન તળાવ ઉપર આજરે કાળનો કુર પાંજો પડ્યા વિના ના રહ્યો.

શક સંવત ૭૨ ના માગશર વદ એકમ એટલે કે ઈ. સ. ૧૫૦ માં ગિરિનગર ઉપર બારે મેઘ તૂટી પડ્યા. ગિરનાર અને તેની આજુબાજુનો પ્રદેશ સર્વત્ર જળ-બંબાકાર થઈ ગયો. સુદર્શન તળાવને તૂટતો બચાવવા શક્ય તેટલી માનવ શક્તિને કામમાં લેવામાં આવી પણ આજરે તળાવની પાળો તૂટી અનેક વૃક્ષો, પર્વત, શિખરો, ઘરો ધરાશાયી થયાં. સુદર્શન તળાવનું પાણી વહી ગયું અને ગીરનારનો પ્રદેશ રણ જેવો વેરાન બની ગયો.

અને સુદર્શન તળાવનું પુનઃનિર્માણ કર્યું મહાક્ષત્રપ રૂદ્રામને!

રૂદ્રામને આ તળાવને પહેલા કરતાં લંબાઈ પહોળાઈમાં ત્રણગણું વધારી નવેસરથી બાંધ્યું. આમ કરવાની પ્રેરણા રૂદ્રામને તેના બુદ્ધિમાન સૌરાષ્ટ્રના સુબા પહલન સુવિશાખે આપી રૂદ્રામનેની પ્રજા કલ્યાણની રાજનીતિ ઉપર કીર્તિ કળશ ચઢાવ્યો હતો. પ્રજા પાસેથી વેક, કર કે નજરણા રૂપે નાણા લેવાને બદલે રાજ્યની તિબ્બેરીમાંથી આવા વિપુલ ખર્ચોના પ્રવાહ વહ્યો હતો.

ગિરનાર ઉપરના રૂદ્રામાના શિલાલેખમાં ઉપરોક્ત સર્વ હકિકતોને સમર્થન મળી રહે છે.

ગિરનાર પાસેનો એક શિલામાં ગુપ્તસમ્રાટ સ્કન્દગુપ્તનો પણ એક શિલાલેખ છે જેમાં પણ સુદર્શન તળાવ ઉપર ઉતરી આવેલો અતિવૃષ્ટિનો આક્રમક ઉલ્લેખ છે.

ઈ. સ. ૪૫૫ થી ૪૬૮ વચ્ચે સૌરાષ્ટ્ર ઉપર ગુપ્તસમ્રાટ સ્કન્દગુપ્તની આજુ પ્રવર્તતી હતી. તેના સમયમાં ગિરનારનું પ્રદેશમાં અસહ્ય રેલ સંકટ ઉતરી આવ્યું, જેણે સુદર્શન તળાવના બંધને તોડી નાખ્યો અને સર્વત્ર જળ બંબાકાર થઈ ગયો.

આ વેળા સ્કન્દગુપ્તે પશ્ચાદ્ગતને સુબો નિમ્ણે સૌરાષ્ટ્રનું શાસન સોંપ્યું હતું.

પુશ્પદત્ત અને તેના પુત્ર ચક્રપાલિતે ફરીથી એકવાર સુદર્શન તળાવનો બંધ બંધાવ્યો. ગુપ્ત સંવત ૫૩૭ માં આ બંધના સમારકામને શરૂ કરવામાં આવ્યાનો શિલાલેખમાં ઉલ્લેખ છે ચિરકાર પર્યંત સુદર્શન તળાવ ટકી રહે તેને માટે એકસો હાથ લાંબી. અડસઠ હાથ પળોળો સો મથોડાં ઉંચી બસો હાથની બડાઈવાળી બંધની દિવાલ આ વેળા બંધાવવામાં આવેલી. ગુજરાતના કારીગરોનો આ વેળા બંધ બાંધવાનો અથાગ પરિશ્રમ ઇતિહાસને પાને નોંધાયેલો છે.

ગિરનારના જે ખડક ઉપર સમ્રાટ અશોક અને રૂદ્રામાના શિલાલેખ કોતરેલા છે તે જ ખડક ઉપર સ્કન્દગુપ્તના લેખ છે તેની રચના પદ્યમાં છે તેના પુર્વ ભાગમાં સુદર્શન તળાવના બંધના સમારકામનો પ્રશસ્તિ છે, ને બીજા ભાગમાં ચક્રપાલિતે બંધાવેલા વિષ્ણુ મંદિરનો. આ શિલાલેખ ઈ. સ. ૪૫૮માં લખાયો છે.

અને એ સઘળું આજે તો ગિરિનગરના પ્રાચીન કિલ્લા ઉપરકોટથી તે છેક ગિરનારની તળેટી સુધીના ટાંબા વિસ્તારમાં વૃક્ષો, ઝાડીઓ, ઘોરના ઝુંડથી આવ્યહાદિત થઈને પડેલા તેના ભગ્નાવરોષો માત્ર તેના ભવ્ય ભૂતકાળને આપણા સ્મૃતિપટ પર વિષાદનો ઘેટી છાયામાં મૂકી રહ્યા છે.

ચંદ્રગુપ્તનો રાજ્યકાળ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૬૮માં પૂરો થયો. જૈન ધર્મની માન્યતા એવી છે કે મગધમાં જ્યારે બાર વર્ષનો દુષ્કાળ પડ્યો ત્યારે રાજ્યત્યાગ કરી ચંદ્રગુપ્ત આચાર્ય ભદ્રબાહુ અને જૈનધર્મના બાર હજાર અનુયાયી બેડે મૈસુર આવેલા શ્રવણ બેદગોલા નામના તીર્થધામમાં ગયો ત્યાં બાર વર્ષ ગાળ્યા પછી અનશન વ્રત કરી પ્રાણ-ત્યાગ કર્યો.

ચંદ્રગુપ્ત પછી તેનો યશસ્વિ પુત્ર બિંદુસાર મગધની ગાદીએ આવ્યો. ઇતિહાસમાં તે અભિરુદ્ધાતના ઉપનામે સુપ્રસિદ્ધ છે. ૨૫ વર્ષના તેના શાંત અને સમૃદ્ધ શાસન-કાળમાં તેણે પિતાના અધુરાં રહેલા મનોરથો પરિપૂર્ણ કર્યો. આ શિવાય તેના સમયના કોઈ સ્થાપત્યોનો ઉલ્લેખ ઇતિહાસને પાને નોંધાયો નથી.

બિંદુસારના મરણ પછી ઇ. સ. પૂર્વે ૨૭૪માં મુખ્ય પ્રધાન રાષ્ટ્રગુપ્તની મહદથી યુવરાજ અશોકને મગધની ગાદી મળી. રાજ્યારોહણ પછી ચારેક વર્ષે અશોકનો વિધિપૂર્વક રાજ્યભિષેક કરવામાં આવ્યો હતો. આ વિલંબ થવાનું કારણ તેના વડીલ બંધુ સુસીમના પક્ષનો પ્રબળ વિરોધ હોય એમ માનવામાં આવે છે. રાજ્યભિષેક પછી તેણે દેવાનાં પ્રિય પ્રિયદર્શી એવું પદધારણ કર્યું હતું.

રાજ્યભિષેકના નવમા વર્ષે એટલે કે ઇ. પૂર્વે ૨૬૨માં અશોકે કલિંગ દેશ ઉપર આક્રમણ કર્યું. તેની મહત્વાકાંક્ષા તો દક્ષિણ હિંદના કલિંગ, ચોલ, પાંડ્ય, કેરલ વગેરે રાજ્યો છતી છેક લંકા સુધી મૌર્ય સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવાની હતી. પરંતુ કલિંગનો વિજય મેળવતાં થયેલી લાખોની માનવહત્યાએ એના હૃદયને પિગળાવી નાખ્યું. આ ભિષેક હત્યાઓ કરી એના રોમે રોમમાં પશ્ચાતાપનો અગ્નિ પ્રજ્વળી ઉઠ્યો. એ અગ્નિને ઠારવા તેણે ખુબજ મનોમન્યન કર્યું અને આખરે શાંતિ અને અહિંસાના સદુપદેશને જીવનમાં ઉતારવા બૌદ્ધધર્મનો અંગિકાર કર્યો. માત્ર ભારત નહિ બલકે જગતના ઇતિહાસમાં એ સંત રાજાનો જોડો મળે તેમ નથી. માનવ જીવનનાં સુખ, શાંતિ અને સમૃદ્ધિને કાળે તેણે ભારતમાં ઠેર ઠેર ચિરંજીવ સ્મારકો ઉભાં કર્યાં. જાણે કે એ સ્મારકોમાં પોતાની આત્મકથા આલેખાતી હોય! કોઈ સ્થળે પત્થરના વિવિધ શિલ્પાકૃતિથી વિભુષિત શિલા સ્થંભો ઉભા કરીને, કોઈ કોઈ સ્થળે પર્વતોની શિલાઓમાં શિલાલેખો કોતરાવીને, ઠેક ઠેકાણે સ્તૂપો ઉભા કરીને અને વિહારો બંધાવીને તો કયાંક કયાંક ચૈત્યો અને ગુફાઓ કોતરાવીને એ સંત સમ્રાટે આજ્ઞાપત્રો (Edicts) પ્રકટ કર્યાં.

ગુજરાતમાં ગિરનાર, સિદ્ધપુર અને સોપારામાં અશોકના શિલાલેખો છે. બીજા પ્રાંતોમાં પણ એવા લેખો, ખડક કે સ્થંભ પર કોતરેલા મળ્યા છે. આ શિલાલેખની લિપિ ઉકેલતાં અશોકનાં જીવનના પ્રસંગોના વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે.

જુનાગઢની પૂર્વમાં આશરે એક માઇલને અંતરે ગીરનારને રસ્તે એક ખડક આવેલો છે. આ ખડકના ઉપલા ખુણાની પશ્ચિમ બાજુએ ૧૨ ફૂટ ૧ ઇંચની પહોળાઈ અને પાંચ ફૂટની ઉંચાઈમાં વીસ લીટીમાં લખાયેલા શિલાલેખમાં અશોકના ચૌદ આજ્ઞાપત્રો ઉત્કીર્ણ થયા છે.

આ બધા લેખોમાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા, અહિંસા, સર્વ ધર્મ સંપ્રદાય પ્રત્યે સમભાવના, ગુલામો અને સેવકો પ્રત્યે સન્માન, પૃથ્વી પ્રત્યે આદર, સહુ તરફ સદૃવર્તાવ, સેવા,

ધર્માચરણ, ધર્મદાન, ધર્મઉપદેશ ઇ.ના આદેશ આપેલા છે. પોતાની સર્વધર્મ સમભાવના કેવી ઉચ્ચ હતી અને સમ્રાટ હોવા છતાં અન્ય રીતે તેને યશ કે કીર્તિની ભૂખ ન હતી તેનું આ શિલાલેખ વિવરણ કરે છે.

સોપારાના શિલાલેખમાં પણ ચૌદ લેખો ઉત્કીર્ણ થયા છે. ગીરનાર અને સોપારાના શિલાલેખ પહેલા વર્ગના મનાય છે. જ્યારે બીજા વર્ગના મનાતા સિદ્ધપુરના શિલાલેખમાં સાત શાસનો કોતરવામાં આવ્યા છે.

મૌર્ય સમ્રાટના સમયમાં થયેલા શિલ્પ અને સ્થાપત્ય કળાનાં સર્જનોનું અનુસરણ શૃંગવંશના, આંધ્રના, ક્ષત્ર્યો તથા ગુપ્ત રાજવીઓના શાસનકાળ સુધી થતું રહ્યું છે. જેમાં ભારતીય કારીગરોએ સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતના સ્થાપતિ-ઓએ શિલ્પકળાને વિકસાવી પ્રારંભના સર્જનોના સ્થપત્યમાં અવનવું ઉમેરી એ યુગમાં પોતાના ઉર્ધ્વગામી ઉડયતનાં દર્શન કરાવ્યાં છે.

કચ્છ પ્રદેશના ખાવડા તાલુકાના અંધાઉ ગામના એક ટેકરા ઉપર પત્થરમાં કોતરેલા છ શિલાલેખો મળી આવ્યા, જેમાંના ચાર ઉપરનું લખાણ વંચાઈ શક્યું છે. મહાક્ષત્રપ રૂદ્રદામનના સમયમાં આવેખાયેલા આ શિલાલેખો લલિત તરીકે ઓળખવામાં આવતા. જુજના ફરજીયસન મ્યુઝિયમમાં આજે તે જોવા મળે છે. અને ક્ષત્રપ રાજવિઓના આરંભ-કાળમાં ઉભા કરવામાં આવ્યા હોય એમ મનાય છે.

દ્વારકાથી દશ માઇલના અંતરે મુળવાસર ગામેથી પ્રાપ્ત થયેલી એક વિશાળ કદની શિલા ઉપર પ્રાક્ષિ લિપિમાં આલેખાયેલો શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયો છે.

મહાક્ષત્રપ રૂદ્રસેન પહેલાના ઇ. સ. ૨૦૦ના રાજ્ય સમયના આ શિલાલેખમાં નીચે પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ છે :

“મહાક્ષત્રપ સ્વામિ રૂદ્રસેન પહેલાના રાજ્યમાં શકે ૧૨૨ના વર્ષે વૈશાખ વદી પંચમીના રોજ વાણિજ્યકના પુત્રે પોતાના મિત્ર વાસ્તે પોતાનો જીવ અર્પણ કર્યો— તેના માનમાં આ શિલાલેખ ઉભો કરવામાં આવે છે.”

આ શિલાલેખ દ્વારકા સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના વિશાળ ખંડમાં સંચાલિત છે.

ગુફાઓ

બૌદ્ધકાલીન સ્થાપત્યોનું બીજું વિશિષ્ટ આકર્ષણ એ યુગમાં પર્વતો અને શૈલોમાં કંઠારાયેલી ગુફાઓ અને ચૈત્ય-ગુફાઓ છે.

જુનાગઢમાં રહેરના પૂર્વે ભાગમાં બૌદ્ધ સાધુઓ માટે એક મઠ બાંધવાનાં આવેલો જોવા મળે છે. આ સ્થાનકને ‘બાવા ખ્યારા’ના મઠ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અહીં બૌદ્ધગુફાઓના અવશેષો દેખાય છે અને આ ગુફાઓ બાવા ખ્યારાની ગુફાઓ તરીકે ઓળખાય છે.

આ ગુફાઓ ત્રણ હારમાળામાં વહેંચાયેલી છે. પહેલી ઉત્તરમાં દક્ષિણાભિમુખ આવેલી છે, બીજી હારમાળા પહેલી

હારમાળાના પૂર્વ છેડેથી દક્ષિણ તરફ જતી જણાય છે અને ત્રીજી હારમાળા આ ગુફાઓની પાછળ પશ્ચિમ અને વાયવ્ય ખુણે આવેલી છે.

આ ગુફાઓની પહેલી-બીજી હારની ગુફાઓ સપાટ મથાળાવાળી છે અને તેમાં એક ચૈત્ય ગુફા છે. તેમાં ચૈત્ય નજરે પડતો નથી પરંતુ તે ગુફાના અર્ધગોળાકાર છેડા ઉપરથી માની શકાય તેમ છે કે આ ગુફામાં પ્રદક્ષિણા કરી શકાય તેવો એક સ્તુપ હશે. લાલ, કાલા, ખેડસા, નાશિક કે અજન્ટાની બૌદ્ધકાલીન ગુફાઓને મળતી આવતી આ ગુફાઓ ચોરસ કે લંબચોરસ આકારની ચોરડીઓ જેવી છે, જેમાં કોઈ શિલ્પકળા કે સુશોભન જોવા મળતું નથી. પ્રારંભિક રહેઠાણના સ્થાનકો તરીકે આ ગુફાઓનું મહત્વ ઓછું આંકી શકાય નહિ. આ ગુફાઓમાં વિશાળકદના કમરાઓ પણ છે અને તેની પરશાળો-ઓસરીઓ પણ છે. સુશોભનની દૃષ્ટિએ આકર્ષક એવા બે ચૈત્ય-ગવાક્ષોની અર્ધગોળાકાર કમાનો શિલ્પકળાથી અલંકૃત જોવા મળે છે. ચૈત્ય ગવાક્ષો બૌદ્ધ ધર્મની અગત્યની નિશાનીઓ મનાય છે.

બૌદ્ધધર્મમાં પિપ્પળાના વૃક્ષનો ઘણોજ મહિમા છે. બોધિગયામાં ભગવાન બુદ્ધને પિપ્પળાના વૃક્ષ નીચે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું હતું. પિપ્પળ વૃક્ષ જ્ઞાનના પ્રતિક તરીકે ચૈત્ય-ગવાક્ષ રૂપે અસ્તિત્વમાં આવ્યું હોય તેવું જણાય છે. આ ચૈત્યગવાક્ષો ઉપરથી આ ગુફાઓનો નિર્માણકાળ ઈ. સ. પૂર્વે પહેલી-બીજી સદીનો માની શકાય.

સ્તંભો

આ ગુફામાં જોવા મળતાં સ્તંભો નાશિકના નહયાન વિહારનાં સ્તંભોની માફક પૂર્વા કળશ અને ત્રિપટ્ટી પિઠિકાની ટોચવાળા ત્રાંબા પિત્તળના પાણી રાખવાના દેગડા જેવા કુંભો અને શિરોવાળા ગોળ થાંભલા, જે રામેશ્વરની ગુફામાં, ઇલોરામાં અને ભારહુતની ગુફામાં નજરે પડે છે, તેના જેવા જણાય છે. આ સ્તંભોનો ટોચ વિભાગ બહુજ વિશાળ ઘંટ જેવો દેખાય અને તેની ઉપર ઘેટાઓ બેઠેલાં હોય તેવા લાગે છે.

આ ગુફાઓમાં રહેનારા જૈનો હશે તે હકિકતને આ ગુફા પંક્તિ એકમાંથી મળી આવેલા શિલાલેખનું સમર્થન મળે છે. જૈનોના ખાસ પારિભાષિક શબ્દ 'કેવલી' આમાં મળી આવે છે તેનો અર્થ 'પરમજ્ઞાની' એવો થાય છે. જૈનોના તીર્થંકર પછી તરતજની આ બીજી પદવી છે. આ ઉપરાંત આ ગુફાઓમાં જૈનધર્મના પ્રતિકો જેવાં કે સ્વસ્તિક, ભદ્રાસન, નંદિપદ, મીનયુગલ અને કળશ વગેરે નજરે પડે છે. આ જાતના પ્રતિકો મથુરાના જૈન સ્તુપોમાં જોવામાં આવ્યા છે. આ પ્રતિકો બુદ્ધધર્મના નથી કારણ કે 'લાલ' 'કુડા'ની ગુફાઓ અગર ભારહુત કે સાંચીના બૌદ્ધ સ્થાપત્યોમાં તે જોવા મળતા નથી. માત્ર એટલું કહી શકાય કે આ ગુફાઓ પ્રારંભમાં બુદ્ધધર્મીઓની હોય અને પાછળથી એ હારમાળાના પાછળના લગ્ન અને પ્રાત્નિકો કે તારા

નાના ઉપયોગમાં લીધી હોય. એક ધર્મનું પ્રબળ ઓછું થતાં તેના સ્થાનકોનો ઉપયોગ બીજા ધર્મવાળાઓએ કર્યાના દાખલા આજદિ સુધી બનતા આવતા હોવાનું હજી ચાલુ જ રહ્યું છે.

આ ગુફાઓનો સમગ્ર રીતે અભ્યાસ કરતાં તે બે કે ત્રણ એમ જુદાજુદા સમયમાં કેતરાવેલી હોય તેવું લાગે છે. (૧) ચૈત્ય ગુફા અને સાદી ચોરડીઓ આશરે ઈ. સ. પૂર્વેના સમયમાં બની હોય તેમ જણાય છે. એ સમયે બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ ગુજરાતમાં પહેલી જ વાર આવ્યાનું જણાય છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦. (૨) જ્યારે ચોરડીઓ અને ખંડો જેમાં જૈનોનાં પ્રતિકો છે અને જે વિકસિત સ્વરૂપની કારિગીરીવાળા સ્તંભો જડીત છે તેનો નિર્માણ સમય ઈ. સ.ના બીજા-ત્રીજા સદીનો હોય તેમ જણાય છે.

ઉપરકોટની ગુફાઓ

બુનાગદમાં ઉપરકોટની ગુફાઓ બે માળવાળી છે. નીચલા માળે એક કુંડ છે. આ કુંડ ૧૧ ચોરસ ફુટનો છે. તેની ત્રણ બાજુએ છતવાળી પરસાળ ઓસરી છે, તેને લગીને જ મથાળાની છતને ટેકવતા છ સ્તંભોવાળો એક વિશાળ ખંડ છે. બાકીના વિસ્તારમાં અલંકૃત બેઠકો છે. તેની ઉપર ચૈત્યો, ગવાક્ષો છે. કળામય ચૈત્યકાંડ, સુંદર કમાનો અને થાંભલાનું શિલ્પ નજરને ખુબ જ આકર્ષે છે. બીજા માળ ઉપર પણ આવા જ ચોરડાઓ, પરસાળ, ઉપરની છતને ટેકવીને ઉભેલા સ્તંભો, અલંકૃત બેઠકો અને અલંકૃત ચૈત્ય-ગવાક્ષ છે.

આ ગુફાઓનો સમય નક્કી કરવા માટે સ્તંભો અને અલંકૃત ચૈત્ય-ગવાક્ષનું સુશોભન ઉપયોગી છે. આવા ખ્યારાની ગુફાના ચૈત્ય-ગવાક્ષના શિલ્પ કરતાં આ ગુફાના ચૈત્ય-ગવાક્ષનું શિલ્પકામ વધુ વિકસિત દશામાં જોવામાં આવે છે. અંદરનો કેતરો ભાગ લગભગ ગોળાકાર છે. તેના નીચેના ભાગમાં 'વેદિકા' છે જ્યારે ઉપરના ભાગમાંથી બે સ્ત્રી શરીરની શિલ્પાકૃતિઓ બહાર ડોકિયાં કરતી હોય તેમ જણાય છે. ચૈત્ય-ગવાક્ષો બૌદ્ધ કમાનોથી શણગારેલા છે. પશ્ચિમ ભારતની શરૂઆતની ગુફાઓ કરતાં આનું સ્વરૂપ થોડા મોડા સમયે સધાયું હોય તેમ જણાય છે. કારણ કે તેમાં લાકડાના જેવી શિલ્પકૃતિ નહિવત્ જેવી છે. જ્યારે ગોપના મંદિરના, ઇલોરાના અને અજન્ટાના ચૈત્ય-ગવાક્ષ કરતાં આ ગવાક્ષ પૂર્વ સમયના છે તે ચોક્કસપણે કહી શકાય! કારણ કે ઉપરોક્ત સ્થાનોના ચૈત્ય-ગવાક્ષોમાં બુદ્ધ યા હિંદુધર્મના કોઈ દેવની પ્રતિમા છે. જ્યારે ઉપરકોટના ચૈત્ય-ગવાક્ષમાં જીવંત નર-નારીઓની શિલ્પાકૃતિઓ છે જે માત્ર ભારહુત, સાંચી અને ચોરસામાં આવેલા કટકની ગુફાઓમાં જોવા મળે છે.

સ્તંભો

આ ગુફાઓમાં જુદાજુદા ચાર પ્રકારના સ્તંભો નજરે પડે છે. ઉપલા માળની પરસાળમાં બે સ્તંભો ગોળ તેમજ

વિસનગર તાલુકા મજુર સહકારી મંડળી લીમીટેડ.

હરખાર રોડ, વિસનગર.

સ્થાપના સને ૧૯૫૨-૫૩

નોંધણી નંબર : ૨૨૭૩

૧૯૬૮-૬૯ જીન સુધીમાં કોન્ટ્રેક્ટથી રાખેલા કામો

રૂા. ૨૦૮૨ લાખથી વધુ.

૧૯૬૮-૬૯ જીન સુધીમાં કરેલા કામના

રૂા. ૧૦૫૯ લાખથી વધુ.

એકુંતો, પંચાયતો અને ગુજરાત સરકારને ૧૯૬૮-૬૯
સુધીમાં ટયુબવેલ કરી આપ્યા નંગ ૧૦૧૪

રૂા. ૧૦ લાખથી વધુ કિંમતના.

ટયુબવેલ માટે રીંગ-૧ અમેરીકન અને

મંડળીના વર્કશોપમાં બનાવેલી રીંગો નંગ ૭.

મંડળીના સભ્યો : ૪૨૬

—મંડળીના જુદા જુદા ભાગો—

મંડળીની શેર કેપીટલ	૦. ૩૫ લાખથી વધારે
રીઝર્વ ફંડ	૨૫ લાખથી વધારે
મકાન ફંડ	૬ લાખથી વધારે
બીજા ફંડો	૧૩ લાખથી વધારે
મશીનરી	૬૭ લાખથી વધારે

મંડળી બીલ્ડીંગ, પુલ, ડેમ, વિમાન માટે રતવે વિગેરે
દરેક પ્રકારના કોન્ટ્રેક્ટના કામ રાખે છે.

બળદેવભાઈ એમ. પટેલ

ચેરમેન

તરેન્દ્ર એન. વ્યાસ

મંત્રી

પ્રજ્ઞદાસ બી. પટેલ

મેનેજર

તાર : “ સુપરવર્કસ ”

ફોન : ૨૬૧૪૬

સુપર એન્જનીયરીંગ વર્કસ

દરેક જાતના મોટરકાર, ટ્રકસ, ડીઝલ ટ્રકસના રપેરપાર્ટ્સ તેમજ મશીન-
ગેરેજ ટુલ્સ, એસેસરીઝ વગેરે મળશે, તેમજ દરેક જાતના મોટરકાર,
ટ્રકસના એન્જીનોનું સંપૂર્ણ ઓવરહોલોંગ, ડીનાર્બોનાઇઝીંગ, એસે-
મ્બલીંગ વગેરે રીપેરીંગ કામ સતોષકારક ફરી આપવામાં આવશે.

પોસ્ટ બોક્સ નં. ૫૩, ગોન્ડલ રોડ,
રાજકોટ.

‘ જૂદા ગુજરાતની અસ્મિતા ’ ને

શુભેચ્છાઓ સાથે...

મે. પટેલ વાસા વીરા એન્ડ કું.

એન્જનીયર્સ એન્ડ કોન્ટ્રાક્ટર્સ

અને

મે. ઈન્ડિયન કન્સ્ટ્રક્શન કું.

એન્જનીયર્સ એન્ડ કોન્ટ્રાક્ટર્સ

પટેલ ચેમ્બર, કાશી વિશ્વનાથ મંદિર રોડ

જામનગર

— ફોન : —

ઓફીસ : ૧૫૨૫ ૧૬૦૩

ધર : ૬૫૧

મધ્યમાં ગોળ વળદાર કાંગરીવાળા છે. તેની બેઠણી અષ્ટકોણ તેમજ ટોચ ગોળ છે. આ સ્તંભોની ટોચ ઉપર પશુઓ કોતરવામાં આવેલા છે. આવા સ્તંભો પશ્ચિમ ભારત, ઇલિરા અને અજંટાની ગુફાઓમાં જોવામાં આવતા નથી. આવા સ્તંભો મધ્યભારતની ગુફાઓમાં નજરે પડે છે પરંતુ તેમાં અષ્ટકોણ બેઠણી હોતી નથી.

બીજા પ્રકારના સ્તંભોમાં વચ્ચેનો ભાગ ચોરસ છે જે તેના મધ્યભાગમાં અષ્ટકોણ બની જાય છે. બેઠણી કોઈપણ બદતના સુશોભન વગર ચોરસ છે. જ્યારે ટોચ ગોળાકાર અને તેના ઉપરની પિઠિકા અંદર વળતી પગથી સહિત ચાર વિભાગમાં છે. ખડકમાં કોતરાયેલા પહોળા મંદિરને મળતું આ છે.

ત્રીજા અને ચોથા પ્રકારના સ્તંભોમાં ટોચ અને અલંકરણમાં થોડો તફાવત છે. આ પ્રકારનાં સ્તંભો ગોળ અને ઘણી બાજુ બતાવતા ઉપસેલા ખાંચાવાળા છે. તે જ રીતે બેઠણીઓ છે. ઉપસેલા ભાગોની ઝિવાના સ્થળે ઊંડા કાપ છે. અને ખડકની બાજુ કુલ પાંખડી જેવા લટકતા તોરણની હારથી અલંકૃત છે. તેના ટોચ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાણી છે.

સૌથી ઉપરની પિઠિકા (Abacus) ચોરસ છે અને તેના ઉપર દરેક ખૂણામાં સિંહ તથા બાજુઓમાં વામણા માણસો નજરે પડે છે. ટોચનો મુખ્ય ભાગ જુદાજુદા મરો-ડમાં સ્ત્રીઓની આકૃતિને સમાવી શકે તેટલો ઉંચાઈમાં છે. આ સ્ત્રીઓની આકૃતિ કમરના ઉપરના ભાગમાં નગ્ન છે. કાન તથા ગળાના અલંકારો પથ્થર પરવાઈ જવાને કારણે ઓળખી શકાતા નથી. એક સ્તંભમાં ટોચની નીચેનો ભાગ પહોળો છે અને તેમાં જોનાર પ્રત્યે ડોકિયાં કાઢતાં મેંઢાતું શિલ્પ છે. બીજા સ્તંભમાં આ ભાગ સાંકડો છે તેમાં નાના ગોળ ચક્રદા કોતરેલા છે. આ સ્તંભો તેની શિલ્પકળામાં અજોડ છે કારણ કે ઇલિરાની વિશ્વકર્માની ગુફાના સ્તંભો અને મથુરાના સ્તંભોની સંયુક્ત કામગીરી અહીંના એક જ સ્તંભમાં દેખાય છે. સ્તંભની પિઠિકાઓ અને તેના બીજા ભાગોમાં કે તરવામાં આવેલા પ્રાણીઓ, કન્હેરી, કાલી અથવા બકસાની ગુફાઓના સ્તંભો કરતા નિરાળાં છે. હાથીઓનું શિલ્પ કે જે ત્યાં સામાન્ય છે તે અહીં જોવા મળતું નથી. તેવી જ રીતે બીજી શિલ્પાકૃતિઓ જેવી કે સ્ત્રીઓની જવલ્લે જ જોવા મળે છે.

સ્તંભો, ગવાક્ષો અને બેઠકોના અલંકરણો ઉપરથી આ ગુફાઓ જુદેજુદે સમયે કેમશઃ કોતરી હોય તેમ જણાય છે. તેનો સમય ઇ. સ.ના પહેલા સદીથી તે સાતમા સદી સુધીનો હોય તેમ સંભવિત જણાય છે.

આ ગુફાઓમાં વસનારા માનવીઓનો ધર્મ કયો હશે તેનો યોગ્ય પુરાવો ઉપલબ્ધ નથી પરંતુ બુદ્ધ ધર્મના ખાસ પ્રતિકોને અભાવે અને બાવા પ્યારાનાં મંડની જૈન ગુફાઓ સમીપમાં જ હોવાને કારણે આ ગુફાઓ માનવામાં આવે છે તેમ બૌદ્ધોની નહિ પરંતુ જૈનોની મનાય, એ પણ સંભવિત છે. આ ગુફાઓ શરૂમાં બૌદ્ધોની હોય, પછી

જૈનો વસ્યા હોય અને ફરી પાછા તેમાં બૌદ્ધો ફાળ લેવા હોય! કારણ કે ઇ. સ.ની સાતમી સદીમાં હ્યુ-એન્ટ-સીયોંગ બ્યારે જુનાગઢ આવ્યા ત્યારે તેમણે બૌદ્ધધર્મના મહાયાન પંથના સ્થવીર વિભાગના લિહુકો અને સાધુઓને આ ગુફાઓમાં વસતા જોયા છે.

ખાપરા કોડિયાની ગુફાઓ

જુનાગઢની ઉત્તરે જે ગુફાઓ આવેલી છે તે ખેંગાર કે ખાપરા-ખોડિયાની ગુફાઓ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. બે માળવાળી આ ગુફાઓમાં ચોરડા, ચોરડીઓ ઘણા છે. ઉપરના માળનો નાશ થઈ ગયેલો જણાય છે. માત્ર અવશેષ તરીકે સ્તંભો નજરે પડે છે. આ ગુફાઓમાં બૌદ્ધ કે કોઈ બીજા ધર્મના પ્રતિકો જોવા મળતા નથી. પરંતુ તેની કોતરણી ઉપરકોટની ગુફાઓને બરાબર મળતી આવે છે. આ ગુફાઓ પણ બૌદ્ધકાલીન હોવાની સંભવિતતા ખરી!

તળાબની ગુફાઓ

સૌરાષ્ટ્રના અગ્નિકોણમાં શેત્રુંજી નદીના મુખથી દુર શંકુ આકારના તળાબના ડુંગરમાં ગુફાઓ આવે છે. આ ડુંગર આશરે ૩૨૦ ફીટ ઉંચો છે. ફળદ્રુપ લીધે ડુંગરની આસપાસનું વાતાવરણ ઘણું જ રમ્ય લાગે છે. તેના વાયવ્ય ખુણામાં નાની ટેકરીઓ છે અને તેની શેત્રુંજી પર્વત મસ્ત થઈને ઉભેલો દેખાય છે.

તળાબના ડુંગર ઉપર ૩૨૦ ફુટની ઉંચાઈએ લગભગ ત્રિસેક ગુફાઓ છે. આ ગુફાઓની આબુબાબુ વીસેક ટાંકાઓ મળી આવેલ છે. પંચોતેર ફુટ લાંબા, સળસળ ફુટ પહોળા અને સાડા સત્તર ફુટ ઉંચા એવા એકલ મંડપ આશરે સાડા ફુટની ઉંચાઈએ કોતરવા આવેલો છે. આ મંડપની અંદરના ભાગમાં નાની ચોરડીઓને દિવાલો નથી, કે જેથી ચોરડા ઓસરીને જુદા બતાવી શકાય મંડપની છતને ટેકવવા માટે ચાર અષ્ટકોણ સ્તંભો હતા જે અત્યારે નષ્ટ થયેલા જણાય છે. તેના દર્શનિક ભાગ ઉપર ચૈત્યગવાક્ષો અને તેની નીચે પહોળી પટ્ટીનો વેદિકા નજરે પડે છે. આ ચૈત્યગવાક્ષો અસાધારણ આકૃતિના છે. આ ગવાક્ષ અર્ધ લાંબ-ગોળાકારમાં છે. અને અંદરના ભાગમાં ફરીથી અર્ધ ગોળાકાર કમાનવાળા છે. આની નીચે એક ચતુષ્કોણ છે જેની બન્ને બાજુએ નાના ગોળાકાર છે. નાના પ્રકારના આ ચૈત્ય ગવાક્ષો બાવા પ્યારાની ગુફાઓના ચૈત્ય ગવાક્ષોને કેટલેક અંશે મળતા આવે છે, જો કે આ ગવાક્ષોની કલા વધુ વિકસીત હોય તેમ જણાય છે.

આ ગુફાઓમાં કોઈને મેડી, ચંબેલી, ખોડિયાર, મોર, રાંકા, વાંકા વગેરે નામોથી ઓળખાવાય છે. એક ગુફામાં વિશાળ ખંડ છે જેને ફરતી ગર્ભગૃહ જેવી આઠ નાની ગુફાઓ છે. બૌદ્ધ સાધુઓના રહેઠાણ તથા સભાસ્થાન તરીકે આ ગુફા ઉપયોગમાં લેવાતી હોય તેમ જણાય છે. ડુંગર ઉપર ગઢની અંદર પણ ગુફાઓ છે જેમાંની એકમાં અત્યારે પણ ઉંચી વેદિકા જણાય છે. બીજી એક નાની ગુફા ગર્ભગૃહ-બૌદ્ધ ચૈત્ય હશે એમ જણાય છે.

ચૈત્ય ગુફા

ડુંગર ઉપર ઉંચે નજીવ્રાય અવસ્થામાં સપાટ છત-છાપરાવાળી એક ચૈત્ય ગુફા છે. ચૈત્યનો મધ્યભાગ નીકળી ગયો છે, માત્ર ચૈત્યનો નિચેનો ભાગ અને “તોરણ” કે જે છતને ઓડીને રહ્યું છે તે દેખાય છે.

આ ગુફાઓ બૌદ્ધ ધર્મની છે તેના પુરાવા તરીકે આ ગુફાઓમાં ચૈત્ય અને વિહાર નજરે પડે છે. ગુફાઓની સાદાઈ અને શિલ્પનો અભાવ આ ગુફાઓને ઈ. સ. પૂર્વેની માનવાને પ્રેરે પરંતુ આ ગુફાઓમાં લોકડાના સ્થાપત્યનું અનુકરણ ન જણાતું હોવાથી અને સ્તૂપ ગુફાની વચ્ચે તેમજ તેની ટોચ ઉપર છાપરા સાથે ચોટેલી હોવાથી આ ગુફાઓ જૈન, જુદારની ગુફાની પેઠે ઈ. સ.ના શરૂઆતના સૌકામાં શકાય તેમ છે. વેદિકાના અલંકરણનું સ્વરૂપ પણ આ જ સૂચવી બાય છે.

સાણાની ગુફાઓ

દેવના દક્ષિણ કિનારા પર રાણુલાની પશ્ચિમે સાણા ગામની ટેકરી છે. ખીણ રીતે બાબરીઆવાડમાં ઉનાથી લઈને દૂર વાંકીયા ગામની પાસે આ ટેકરી આવેલી છે. આ ગુફાના ડુંગર તરીકે પણ બાણીતી છે.

ડુંગર ઉપર બાસઠ જેટલી ગુફાઓ આવેલી છે. તેમાં લગભગ ઉજ્જડ, કરાળ અને જંગલ નજીકનો પ્રદેશને રમ્ય બનાવતી રૂપેણ નદી આ ડુંગર પસાર થાય છે.

ટેકરીની તળેટીમાં તળાજાના એલલ મંડપ જેવોજ આગળ આવેલો છે અને તેવા જ માપનો એલલ મંડપ છે. આ મંડપના આગળ ભાગમાં છ સ્તંભો છે. અંદરના ભાગમાં એકપણ સ્તંભ નથી.

આજ ટેકરી ઉપર ૧૨૦ ફુટની ઉંચાઈએ ઈશાનાભિમુખે ભીમ ચોરીની ગુફા આવેલી છે. આ ગુફાના આગલા ભાગમાં ઓસરી આવેલી છે. જેના ચાર સ્તંભો છતને ટેકવીને ઉભા છે. આ સ્તંભો દેગડા જેવી આકૃતિની ટોચ અને બેસણી-ગળા છે. પિડિકા અને ઉભાણી સમચોરસ તકતી-પાટ ઉપર છે. નાશિકની નહયાનની ગુફાના સ્તંભની માફક આ ટેકરીના સ્તંભની દેગડા જેવી આકૃતિની ટોચ અને બેસણી-ગળા કળશનું રૂપ ધારણ કરે છે.

આ ગુફાની બાજુમાં એક ચૈત્ય ગુફા છે. તેનું માપ ૧૮ ફુટ પહોળું, ૨૧ ફુટ ઉંડું અને ૧૩૫ ફુટ ઉંચું છે. આ ચૈત્ય ગુફાની છત સપાટ છે. પરંતુ ગુફાનો પાછળનો ભાગ અર્ધ ગોળાકાર સ્વરૂપનો છે. આ ચૈત્ય ગુફાને પ્રદક્ષિણા માર્ગ નથી. સ્તૂપ ઘણા જ સાદા અને અલંકાર વિહીન છે. ચૈત્યનો વ્યાસ ૭ ફુટ ૧૦ ઇંચ છે. તેની ટોચનો ભાગ કાળક્રમે નષ્ટ થયેલા હોય તેમ જણાય છે. લોકો તે સ્તૂપને શિવલિંગ તરીકે પૂજી રહ્યા છે. આ ઉપરાંત સ્તૂપોવાળી ખીણ બે ગુફાઓ પણ નજરે પડે છે.

બાકીની ગુફાઓ પરશાળવાળી નાની ઓરડીઓ અને મંડપો છે. મંડપની પાસે પણ નાની ઓરડીઓ ઓટલાની

સગવડ સાથે કેાતરવામાં આવેલી છે. મોટા મંડપ પાસે પાણીના ટાંકાની સગવડતા કરવામાં આવેલી છે.

આ ગુફાઓનો સમય જુદારની શિવનેરીની ચૈત્ય ગુફાની સરખામણીએ જોતાં ઈ. સ.ની શરૂઆતની સદીનો જણાય છે.

આ સ્થાનની પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલા પ્રાચીન માટીના વાસણો, ઘંટો વગેરે આ સ્થાનની પ્રાચીનતા પુરવાર કરે છે. ગુફાઓની વિવિધ રચના પ્રકાર જોતાં આ સ્થાન બૌદ્ધધર્મનું એક અગત્યનું કેન્દ્ર હોય તેમ જણાય છે. બૌદ્ધસંઘના જુદીજુદી કક્ષાના સાધુઓ માટે, અભ્યાસી તેમજ ચૈત્યપૂજા માટે નિમાયેલા સાધુઓના ચિંતન, મનન અને રહેણાંક માટે જુદીજુદી ગુફાઓ કેાતરી કાઢી હોય તેમ જણાય છે. જેનો માટે પણ આ ગુફાઓ રચાયેલી સંલવિતતાનો પણ ઉદ્દેશ છે.

ઢાંકની ગુફાઓ

જુનાગઢથી ૩૦ માઈલ દૂર વાયવ્ય જૂણામાં ઢાંક નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામની નજીક તીલ તીલ પાટણ, પ્રેહપાટણ નામના પ્રાચીન નગરના અવશેષો પડેલા છે. આ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં માંજેસરી નામે અત્યારે ઓળખાતો એક કુવો છે. બૌદ્ધધર્મની મંજુધીની તે યાદ આપે છે. પ્રારંભની જૈન વસાહતોના પણ ઢાંકમાં ઓંધાણો મળે છે. ઢાંકના વિદ્યમાન ગામની પાસે એક ટેકરીની પશ્ચિમે એક બખોલ (-ઉંડી ખીણ-Ravine)માં કેટલીક નાની નાની ગુફાઓ છે જેમાં નહિવત જેવું શિલ્પકામ છે. આ બખોલ ઉપર દિવાલના દર્શનિક ભાગમાં થોડું કેાતરકામ છે. ટેકરીના નીચલા છેડાથી પહેલી ગુફા શરૂ થાય છે. આ ગુફા વાયવ્યાભિમુખ છે. તેમાં ૪ ફુટ ઉંચું પણ વ્યવસ્થિત કેાતરેલું નાનું પ્રવેશદ્વાર છે. આ ગુફા કે, જે ૭'૬"×૮'૪"ની છે તેની અંદર ત્રણ ગોખલા છે-(મૂર્તિ રાખવાના-Niches) જેમાંનો એક પ્રવેશ દ્વારની સામે અને બીજા બે બાજુઓએ એક બીજાની સામે ઉભેલા દેખાય છે. બન્ને બાજુના ગોખલામાં દેવ દેવીઓની મૂર્તિઓ નજરે પડે છે. બખોલની ઉપર થોડે ઉંચે ખડકના દર્શનિક ભાગમાં થોડું સાદું શિલ્પકામ છે.

ઢાંકની પશ્ચિમે પાંચ માઈલ દૂર સિદ્ધેશ્વર નામના ગામની પાસે પાંચ ગુફાઓ છે જે ઝીંજુરીઝરને નામે બાણીતી છે. આ બધી ગુફાઓ બૌદ્ધ હોવાનું સાબીત થયું છે. આમાંની એક ગુફા અગત્યની છે. તેના બે અષ્ટકોણી સ્તંભો આગળના ભાગમાં એક વેદિકા સાથે જોડાયેલા છે. ઉપરકોટના ચૈત્ય-ગવાક્ષાનો થોડો ભાગ અને તળાજાના ચૈત્ય-ગવાક્ષની નીચેનો આકૃતિના ભાગ આ સ્તંભની આકૃતિમાં મળતા આવે છે. આવી વેદિકાની આકૃતિઓ પશ્ચિમ ભારતની ગુફાઓમાં મળે છે. આ કળાકૃતિ છેક ઢાંકની બાજુમાં પહોંચી એ એક રસપ્રદ હકિકત છે. ઉપરોક્ત પ્રમાણ ઉપરથી આ ગુફાનો સમય ઈ. સ. ના પહેલા-બીજા સૌકા સુધીનો લેખાય છે.

રાણપુરની ગુફાઓ

ખરડા ડુંગરમાં ભાણપુર ગામે ૧૧ બાર માઇલ દૂર પાઈતર નજીક રાણપુરના ગામ પાસે એક ચૈત્ય ગુફા તથા ત્રણ નાની ગુફાઓ મળે છે. ચૈત્ય, ગુફાની વચ્ચે આવેલો છે તેની ઉંચાઈ આશરે ૭' છે. લોકોએ તેની ટોચનો ભાગ સરખો કરીને તેને ધીરજેશ્વર નામના શિવ તરીકે પૂજે છે. આ ગુફાની પાસે આવેલ ગુફા સાદી છે પરંતુ આ સ્થળથી થોડે દૂર એક ઝરમાં ત્રણ નાની સાદી ગુફાઓ છે. તેના સ્થાનો ચોરસ છે. અને અંદર ખેંચક છે. આ ગુફાઓ ઈ. સ. ના શરૂઆતના સૌકાની હોય તેવું જણાય છે.

ખંભાલીડાની ગુફા

થોડા સમય પહેલાં ગોંડલ પાસે ખંભાલીડાની ગુફા શોધાઈ છે. આ બૌદ્ધ ગુફા ક્ષત્રય અને ગુપ્તકાળના સંક્રાંતિ સમયે કોતરાયેલી હોય તેમ લાગે છે.

તારંગા અને જોગીડાની ગુફાઓ

તળ ગુજરાતની ભૂમિમાં તારંગાની ટેકરી આવેલી છે, જ્યાં તારંગા રોડ સ્ટેશનથી જવાય છે. આ ટેકરીઓની તળેટીમાં ઉત્તર દિશામાં તારણમાતાની નાની ગુફા છે. એ ગુફા-મંદિરમાં બુદ્ધમાતા તારા દેવીની મૂર્તિ છે. બીજી ટેકરીઓની પેઠે આ મૂર્તિ આજ પણ પૂજાય છે. આ મૂર્તિ પાસે કોતરાયેલી છે જે સામાન્ય રીતે બૌદ્ધ કોતરાયેલી હોય છે. આ ગુફા-મંદિર પાંચમા સદીના છે.

જોગીડાની ગુફા કહે છે. ગુફામાં લાલ બાળુએ ચાર બૌદ્ધ મૂર્તિઓ કોતરાયેલી છે. એક મૂર્તિ અજીતનાથથી ટીંબા ગામ પાસેથી ગુફાઓ ખાંધેલી છે. બૌદ્ધોનું સ્થાન છે જે માત્ર સિદ્ધ કરી શકાય છે.

વિહારો

આ એ યુગમાં માત્ર પર્વતો પરંતુ ઇંટોના ચણપથ્થર સ્થાપત્યના ચૈત્યો, વિહારો તથા શિવ શૈલી

એવો ઇંટોનો આવેલો છે.

વિસ્તારમાં ૮૪ ફૂટનો

વિશાળ

વિશેષ

આને

પાયા ખોદકામ કરતાં પ્રકાશમાં આવ્યા છે. આ વિહારમાંથી ક્ષત્રય કાળની માટીની મુદ્રાઓ પણ પ્રાપ્ત થઈ છે. આ વિહારના ખંડેરો આજે પણ ગુજરાતના માનવ-હૃદયમાં રહેલી સમૃદ્ધ ભાવનાની પવિત્ર યાદ આપી જાય છે.

ઈ. સ.ના પહેલા સૌકાની શરૂઆતમાં બંધાયેલા મનાતા આ બૌદ્ધ વિહારની ઇંટોનું માપ ૧૮'×૧૨'નું છે. આ વિહારના નૈઋત્ય કોણમાં ૨૦'×૩૦'ની લંબ ચોરસ ફરસાળ આવી છે જે પ્રાર્થના ખંડ હોવાનો સંભવ છે. આ સિવાય પૂર્વ તરફના ભાગમાં ૧૦'×૧૦'ના અને ૨૬'×૧૦' ફૂટના સાત ખંડો જણાય છે. આવા ખંડો ઉત્તર-દક્ષિણ બાળુએ પણ મળી આવે છે. ખંડોને ફરતો ૫'-૧૦'નો વરંડો આવેલો છે. આ વિસ્તારની પૂર્વમાં ૪૦'×૪૦'ફૂટનો પ્રસાદ સાથેનો ખંડ જણાય છે, જેની દિવાલની પહોળાઈ બેતાં તે કોઠાર હોય તેમ લાગે છે.

આ રીતે ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી સદીથી તે છેક ગુપ્તકાળ સુધી અંતભાગ એટલે કે ઇસુની પાંચમી સદી સુધીના વર્ષમાં ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં પર્વતો, ડુંગરો ઇ. સ.માં કોતરાયેલા શિલાલેખો, ગુફાઓ, ચૈત્યગુફાઓ, સ્તંભો, તેમજ ઉભા કરાયેલા સ્તૂપો, વિહારો વગેરેએ બૌદ્ધકાળના પત્યોના પ્રારંભ, સ્થિતિ અને વિકાસના વિવિધ દર્શન કરાવ્યાં છે. આ સ્થાપત્યોમાં બૌદ્ધીસત્વ, પદ્મપાદાર અવલોકીતેશ્વર તથા વજ્રપાણીની મૂર્તિઓ, યક્ષ-યક્ષણીઓના વૃંદો, તેમના ભરાવદાર શરીર, ગાત્રોના વળાંકો, રેખાઓ, મસ્તક પરના પહેરવેષો, મુખારવિંદના ભાવો, અંગમરોડો અને વેશભૂષા ઇત્યાદિ બેતાં ગુજરાતના સ્થાપત્યોએ શિલ્પશાસ્ત્રીઓએ શિલ્પકળામાં ઉત્તરોત્તર કેવો વિકાસ સાધ્યો છે. શિલ્પ સંસ્કૃતિમાં કેવાં ઉર્ધ્વગામી ઉડચન કર્યાં છે તે બેઈ બાળીને ગુજરાત નિઃશંક રીતે વની લાગણી ભવતું રહ્યું છે.

અને ત્યાર બાદ સમ્રાટ હર્ષના સમયમાં અને વલ્લભ મૈત્રક રાજવિઓ અને રાણીઓએ દાનો આપી પોતા અસંખ્ય સંધારાઓ કે જેમાં છ સાત હજાર બૌદ્ધ ભિક્ષુ પડ્યા પાથર્યા રહેતા તેના અવશેષો તો હજી લગભગ અદૃશ્ય પડ્યા છે. ઈ. સ.ની સાતમી સદીમાં ચિની યાત્રી હ્યુ-એન-માંગે નિરખેલાં અને વર્ણવેલાં સેકડો સંધારાઓ એ યુગમાં બૌદ્ધ સંસ્કૃતિનો ગુજરાતના ઘડતરમાં ઠેવી અસર હશે, ગુજરાતના પ્રભ-જીવનના ઉત્કર્ષમાં કેવો ફાળો આપી રહ્યા હશે તેના ખ્યાલ તો એ સંધારાઓના અવશેષો જ્યાં પ્રકટ કરવામાં આવશે ત્યારેજ વધુ આપી શકશે!

આજે તો માત્ર એટલું નિશ્ચિત છે કે કાળના અંગે તોએ, હૂણોના હુલ્લાઓએ અને આરબોએ એ બૌદ્ધ શિલ્પ સ્થાપત્યો આપણને અવશેષો રૂપે બેવા સમય સર્જી દીધો છે.

ઇતિ ૐ સત્ય-શિવ-સુહરમ

‘જુદાં ગુજરાતની અસ્મિતા’ ને

શુભેચ્છાઓ સાથે...

કોડીનાર નાગરીક સ. બેંક લી. કોડીનાર

સ્થાપના-૧૯૫૧

ઓડીટ વર્ગ અ

સભ્ય સંખ્યા-૭૨૫

મંજૂર થયેલ શેરબંડોળ	રૂ. ૫૦૦૦૦૦
બરપાઇ થયેલ શેરબંડોળ	રૂ. ૨૩૩૦૦૦
રીઝર્વ ફંડ તથા અન્ય ફંડો	રૂ. ૮૮૦૦૦
ચાપણો	રૂ. ૧૬૩૦૦૦૦
ધિગણો	રૂ. ૧૫૬૦૦૦૦
ભાગજનુ બંડોળ	રૂ. ૨૩૩૫૦૦૦

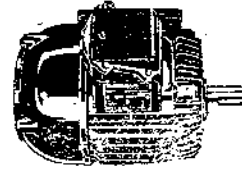
ગાંધીવાલા

નટવરલાલ એફ શાહ

સે. એલ. બી.

સી. એ. મેન

મેનેજર

કોમ્પટન મોટર, સ્ટાર્ટર, પંખા, લેમ્પ

કોમ્પટન સ્ટેટન પમ્પીંગ સેટ

: એથોરાઇઝડ ડીલર્સ :

ભાવનગર મશીનરી સપ્લાય હાં.

મહાત્મા મંધી રોડ,

ભાવનગર.

ફોન : એફીસ ૪૧૪૮, ઘર-૪૭૪૮

વિના સહકાર નહિ ઉદ્ધાર

તારાપુર સ. ખ. વેચાણ સંઘ લી.

મુ. તારાપુર

(તા. ખંભાત)

તા. ૨૮-૫-૧૯૪૯

ફોન. ૩૬ રજી. નં. ૯૯૯૯

રૂ. ૨૩૪૪૦

રીઝર્વ ફંડ રૂ. ૧૧૯૬૩-૩૧

રશીનો

સભ્ય સંખ્યા.... ૪૭૨

૧૦૦૦૦

સંઘની પ્રવૃત્તિઓ :-

જમીન તથા અન્ય સર્વની ઉપર જરૂરીયાતની સીમે જેવી કે
શીશીયાણું, દરેક જાતનાં રસાયણિક ખાતરો, પાક સંરક્ષણ
દવા, ગેલ્વે નાઇટ પતરાં, સીમેન્ટ, ખેતીવાડીનાં ઓળરો તથા ના.
વતી લેવી હાંગરની ખરીદી, તથા સરતા અનાજની દુકાન
માં આવે છે. ખેતીવાડીના માલના ઉત્પાદન ઉપર ધીરાણ
ખરીદી ખરીદીનું કામકાજ તથા ખેતી ઉત્પાદનનો માલ કરી-
યાથી આપવામાં આવે છે.

જી. ભાઈ એ. હાભી શ્રી હાભી રજી. હાભી પટેલ

કેપ પ્રમુખ

પ્રમુખ

શ્રી મણીભાઈ શ. પટેલ

મેનેજર

ઝડપી અને સલામત રીતે પાં

ભારત ટ્રાન્સપોર્ટ

અમદાવાદ ઉપગ્રંથ દિવસતાન

માલ પહોંચાડવાની સુ

હેડ ઓફિસ :

લાતી બજાર, ભાવનગર

સાળંગપુર દરવજા તથા કાળુપુર

બાજવાડા. ખત્રીપોળ, વડોદરા

આયુ. હોસ્પિટલ સામે લાલ

બજારમાં બંધુકા.

બજારમાં, ઘોરાદ શિ.

હાઇવે રોડ, ખરવાળા.

કંસારા બજાર સિદે

સંતરામ મંદિર રોડ

મોચીવાડ, પેટલા

બળીયાકાકા રોડ

‘અરવિંદ કૃપા’

ટાવર નીચે,

ગુજરાતની પાષાણ ખનિજ-સંપત્તિ

—શ્રી પ્રભાશંકર સોમપુરા

ગુજરાતમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં—વેર વિખેર અવસ્થામાં—ઈમારતી પાષાણ ભૂમિમાંથી મળી આવે છે. સૌરાષ્ટ્રના કાંકાના પ્રદેશમાં પૂર્વે તળાબથી ફરતાં કાંઠે કાંઠે દ્વારકા સુધીમાં વિશેષ ભાગે લાઈમ સ્ટોન છે. અમુક ભાગમાં સારી-ઊંચી જાતનો લાઈમ સ્ટોન ચોરવાડ અને હાટીના માળીયા તરફ અને તેથી કંઈક ઉતરતો પોરબંદર-રાણાવા-વમાં મળે છે. આ પોરબંદરી પથરો ઘડાઈમાં સારા છે. તેનાં મોટા મોટા ગચ્છાને નિયત કદમાં કરવતીથી વહેરી મકાનના આંધકામમાં તે વપરાય છે. પોરબંદરનો પથર પહેલાં મુંબઈ સુધી વહાણ દ્વારા જતો. આ ઉપરાંત પોરબંદરનાં બારીક પોગરનો પીળો પથર સારો નીકળે છે. તેમાં બારીક નકશીકામ બહુ સાફ થાય છે.

સૌરાષ્ટ્રના વચડા ભાગમાં પણ જુદી જુદી જાતના પાષાણો મળી આવે છે. મધ્યભાગમાં કેટલેક સ્થળે દોઢથી બે ફૂટના “બેલા” ને નામે ઓળખાતો પથર મળે છે અને તે મકાનના ચણતરમાં વપરાય છે. ચોરવાડના બેલા કે પાટણના બારાની ખાણના બેલા ઉપર હવાની અસર નથી થતી. ૧૦ કે ૧૧ ઇંચની પહોળી બડી દીવાલોવાળા ત્રણચાર માળના મકાનો, સમુદ્ર નજીક, વાતાઝોડાએ સામે પણ સુરક્ષિત ઉભા છે, આ બેલાના પથરોનો યુનો નદી થતો. જુનાગઢની ડુંગરપુરની બેલાની ખાણો સમૃદ્ધ છે. ગોંડલ રાજ્યના વિસ્તારમાં પણ બેલા વિપુલ પ્રમાણમાં મળે છે.

ચોરવાડથી માંગરોળના ભાગમાં “સેરીયાજ” નામે ઓળખાતો ઉમદા પથર મળી આવે છે. મુસ્લિમ રાજ્ય કાળની શરૂઆત સુધી આ સેરીયાજ જ આ તરફ વપરાતા. એને સમુદ્રની હવાની અસર થતી નથી. આ પથર પર પાંચમ ‘કાર્બોન’ થઈ શકે છે. ચાલુક્ય કાળમાં બંધાયેલ રીયામનાથ મંદિર તે પાષાણનું છે. તેનાં ઘણાં અવશેષો પાટણ તરફ મળી આવે છે. આ ઉમદા પથરની ખાણો મુસ્લિમ રાજ્યકાળથી બંધ થઈ ગઈ. પ્રાચીન માગરોળના ઉપર સુધીનો પચાસેક માઈલના દરીયા કિનારાનો પાંચ-છ માઈલનો પટ્ટો આ જાતના પથરોથી ભરપૂર છે. માંગરોળ પાસેના સેરીયાજ ગામના નામ પરથી આ જાતના પથરનું નામ સેરીયાજ પડ્યું જણાય છે. સૌરાષ્ટ્રના આ ઉત્તમ જાતના પથરો જ્યાંથી નીકળે છે તે જમીનનો કેટલોક

ભાગ “શારદાગ્રામ” સંસ્થાને વાવેતર અર્થે સરકારે આપ્યો છે અને તેથી આ પથર ત્યાંથી કાઢવાનું કાર્ય લગભગ બંધ પડી જશે. આ જાતના પાષાણ અઢાર-વીશ ફૂટના લાંબા પથરો હોય છે—જે પૂરતી બડાઈમાં હોય છે. પછી આવશ્યકતાનુસાર તેના કદ-માપ કરવામાં આવે છે.

ઝાલાવાડમાં થાન, મેરણી, ધ્રાંગધ્રા તરફ પણ ‘સેન્ડ સ્ટોન’ ની જાતના પથર—ઓછા વત્તા પ્રમાણમાં મળ્યાનાઈ-વાળો—મળે છે. તે ઝીણા પોગરના જ મળે છે. તેને હવાની અસર લાગે છે પણ મોટા પોગરના પથરને તે અસર જલદીથી નથી લાગતી. છતાં આ પાષાણ સમુદ્રકિનારાના પ્રદેશના વપરાશ માટે યોગ્ય નથી. આ પાષાણોમાં સાફ કાર્બોન-કોતરકામ-કરી શકાય છે. આ પથરોને ‘ખારો’ પથર કહે છે. ખારા પથરની ખાણો હીમતનગરમાં મોટા પ્રમાણમાં મળે છે. અને તે પથરનો પોગર સારો છે. હીમતનગરની આ ખાણો અમદાવાદ શહેરની સ્થાપનાના સમયે મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગમાં લેવાયેલી. જો કે તે ખાણો ઘણી જૂની છે. ચાવડા રાજ્યકાળમાં અને વિશેષ તો ચાલુક્ય રાજ્યકાળમાં તે ખાણો અસ્તિત્વમાં આવી. રૂઢ મહાલ મોઢેરાના પ્રસાદો અને અણહીલપુર પાટણના રાજ્ય પ્રસાદો તથા ધનાઢ્યોની હવેલીઓમાં તે પાષાણનો ઉપયોગ થયેલો. તેના અવશેષો વર્તમાન પાટણમાં લાવી લાવીને તેનો કોર, પગથિયા અને પ્લીંથમાં ઉપયોગ થાય છે. સહઅલિંગ સરોવરમાં પણ હીમતનગર અને ધ્રાંગધ્રાનો પાષાણ વપરાયો હશે તેમ તે પથરના પોગર પરથી જણાય છે. ધ્રાંગધ્રા હળવદમાં આ પથર સિવાય ઘંટીયાની જાતનો પથર પણ મોટા પ્રમાણમાં મળે છે. તેની ઘંટીઓ અને મશીનના ચકો બની બહાર જાય છે.

સૌરાષ્ટ્રના પૂર્વ કીનારા તરફ દાદા-બાંભોર ગામનો પાષાણ ઈમારતી છે. તે ખાણોમાંના પથરથી શત્રુંજય પહાડ પરના પુષ્કળ મંદિરો બંધાય છે. જો કે તેને અંગ પડ છે. પરંતુ જોડતા પ્રમાણમાં બડાઈ-લાંબાઈમાં તે મળે. આ પાષાણમાં લાઈમનો અંશ ઓછો છે. આ ખાણોના પથરો સને ૧૮૩૦માં વહાણ રસ્તે મુંબઈ જતા, સુરત પણ જતા. આ સમયમાં મુંબઈના એક મોટા કામ પર મારા પૂજ્ય પ્રિધામહ સ્થપતિ તરીકે હતા. તેમના કાળ-જોમાં “જાલાર પથર તો વપરાય છે પણ હવે પોરબંદરના

પત્થરો પણ વહાણુ રસ્તે આવવા માંગ્યા છે” તેમ લખે છે. પોરબંદરના પત્થરની મોટી આયાતથી અને કેટલીક સુલભતાના કારણે ખાલોર પત્થરનો વપરાશ ઓછો થયો.

કાળા પત્થર નામે ટ્રેનાઈટ સ્ટોન સૌરાષ્ટ્રના પાલિતાણા શિહોર, ખોડીયાર વગેરે સ્થળેથી મોટા પ્રમાણમાં મળે છે. આનાથી કંઈક નરમ જાતનો કાળો પત્થર રાજકોટ પાસે ખોરાણા આસપાસથી નીકળે છે. સૌથી વધુ સખત ટ્રેનાઈટ તો પાલિતાણા અને શિહોરના પહાડોમાંથી મળે છે. લગભગ તેવો જ કાળો ખોટાદ પાસે પણ નીકળે છે. બરડાના પૂર્વ ભાગમાં પણ ટ્રેનાઈટ જાતના પત્થરો નીકળે છે. પણ તેનો ખાસ ઉપયોગ થયો જણાતો નથી. જુના વખતમાં મૂર્તિઓ કે લિંગ તરીકે તે વપરાયો હોય. અગિયારમા સૌકાના સોમનાથજીના વિશાળ મંદિરની ફરસ-લાદી કાળા પત્થરની હતી. પ્રભાસમાં કાળા પત્થરની મોટી છ-છ ફીટની વિષ્ણુ કે દેવીની મૂર્તિઓ અને મોટા લિંગ (સજલિંગ) તથા વિશાળ જળાધરીઓ પણ તે કાળા ગ્લેઝ પત્થર-ટ્રેનાઈટની બનાવેલ હાલ પણ જોઈ શકાય છે.

રાણુકાનો અંગવાળો કે એક રંગો પત્થર- સખત ભૂરા કે લીલા રંગનો- ઉંચી જાતનો છે જે ઈમારતી કામમાં સર્વોત્તમ મનાય છે. મુંબઈમાં મલાડ પત્થરને મળતો આ રાણુકો છે. તેના અંગવાળા પત્થરની લાદીઓ મજબૂત બને છે.

ઉપર કહેલો કાળો પત્થર ગુજરાતના ઉત્તર પ્રદેશમાં પાલનપુર તરફ અને દક્ષિણમાં ગણદેવી ભગવાડા તરફ તથા પૂર્વમાં ડાકોરથી ઉગમણી બાજુ સેવાવિયા અને સોનગઢ વિસ્તારમાં મળે છે. તે ઘણો સખત હોવાથી ઘડાઈના ઈમારતી કામમાં ઓછો વપરાય છે. પરંતુ તે રોડ-કાંકરી અને આર. સી. સી.ના કામમાં હવે વિશેષ વપરાવા લાગ્યો છે. કાળો પત્થર ઘડવામાં સખત હોવાથી તેના રોળાનરબલ સ્ટોનનું ચણતર સારા કારીગરોના હાથે મજબૂત બને છે.

જુના ગોંડલ રાજ્યમાં પાનેલી વગેરે ભાગમાં પણ ઈમારતી સારા પત્થર- મોટા નંગ મળે છે. ભાણુવડ તરફ પણ ચારથી પાંચ ફૂટ લાંબા નંગો મળે છે. જુનાગઢ તરફ ચણુતરી બાણુનો પત્થર, ખેલાનો ઈમારતી કામમાં ખાસ કરીને વપરાય છે.

ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં હજુ લાઈમસ્ટોન બહુ મળેલો ઓછા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. લાઈમસ્ટોન, સેન્ડ-સ્ટોન અને ટ્રેનાઈટસ્ટોન સિવાય આરસ (માખલ)ની જાતના પાષાણો સૌરાષ્ટ્રમાં જુના ભાવનગર રાજ્યમાં કુંડલા મહાલમાં, ગુજરાતમાં ઉત્તરે પાલનપુર જિલ્લામાં અને કચ્છમાં સદૈદ, કાળો અને પીળો માખલ પણ મળે છે. ગુજરાતના પૂર્વ ભાગમાં છોટા ઉદેપુરમાં પણ સદૈદ માખલ મળે છે. તે ઉપરાંત સોનગઢ-વિયારા તરફ મોતીપરાનો લીલો માખલ-સદૈદ છોટાવાળો કીમતી પાષાણુ મળે છે. આ જાત ઇટાલીમાં ઘણી જ કીમતી ગણાય છે પરંતુ આપણે ત્યાં હજુ સરકારે આ ઉદ્યોગના વિકાસાર્થે કંઈ કયું નથી.

આવા કીમતી પત્થરોની પ્રાપ્તિ અંગે અન્ય ભાગોમાં સંશોધનની જરૂર છે અને તેને ટેકો આપવા સરકારે ઉત્તેજન આપવું જરૂરી છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં કેશોદથી પશ્ચિમે સુલતાનપુર અને માંગરોળ આસપાસ અને સીલ જતાં તે ભાગમાં તેમ જ ઉના તરફ અને ભાવનગર જિલ્લાના તળાબ પાસે ઝાંઝમેરનાં તથા કચ્છમાં પીળો આરસ-સારાં પોલીશ થાય તેવો-મળે છે આ ઉપરાંત દ્વારકા જતાં ખાડીના કાંઠે પીંડારા પાસે પીળો માખલ મળે છે. તે જો કે સદૈદ નરમ છે, તેના ત્રણ-ચાર ફૂટ લાંબા નંગ મળે છે. અને તેને સાધારણ પોલીશ થાય છે. તે પત્થર જામનગરનાં મહારાણીસહેબાએ આયુર્વેદ કેલેજમાં વપરાવેલ છે પીળા માખલના મંદિરોના અવશેષો અને, હાલમાં, પૂજાની મૂર્તિઓ પણ સોરઠ જિલ્લામાં ઘણી જોવામાં આવે છે. સુલતાનપુરનો પીળો માખલ આઠસોએક વર્ષો પહેલાં વપરાયાના દાખલા પ્રભાસ પાટણમાં મળે છે. માંગરોળમાં પણ તે ખૂબ વપરાયેલો છે. વાઘેલા વંશના અંત સમયે અલાઉદ્દીનના સરદાર અલફખાને સોમનાથજીનો બીજો ધ્વંસ સં. ૧૩૫૨માં કર્યો પછી તે મંદિરની ફરસ આખી સુલતાનપુરના પીળા માખલની હતી.

ગુજરાતની ઉત્તરે આરાસણની (અંબાજી-કુંભારિયાની) બાણો સદૈદ માખલની-ઘણી છે. આ સુપ્રસિદ્ધ આરસથી આખુ ઉપરના મંદિરોની રચના થયેલી છે. કુંભારિયાના જૈન મંદિરો પણ આજ આરસની બાણોના છે.

આરસને ઉત્તર ભારતમાં ‘સંગે મરમર’ કહે છે. આપણે ત્યાં અંબાજી પાસેની પ્રાચીન આરાસણ નગરી પાસે આ પાષાણુ મળતો હોવાથી તેને આરાસણ પરથી ‘આરસ’ નામે ઓળખે છે. નાના રાજ્યોના કબજામાં આ પ્રદેશો હોવાના કારણે છેલ્લાં ત્રણસોએક વર્ષથી તેનો વિકાસ થઈ શક્યો નહીં જ્યારે જોધપુર રાજ્યના મકરાણાના આરસને દીલ્હીના મોગલ બાદશાહોના સમયમાં વધુ ઉત્તેજન મળ્યું.

પરદેશથી આવતા માખલનાં આયાત હાર્ડ-એક્સચેન્જના કારણે ઘણીજ ઓછી થઈ ગઈ છે. તેથી દેશના આ ઉદ્યોગને વિકસવા હવે પૂરતી તક છે. બાણીતા નિષ્ણાતો અને સરકારી સહાયથી આ ઉદ્યોગ ખીલવવા જેવો છે.

જીપરીય, ચિરોડી અને ચિરોડો આ જાતના પત્થરો નહીં પરંતુ ‘મટીરીયલ’ સૌરાષ્ટ્રમાં સારા પ્રમાણમાં મળે છે. તેનો ઉપયોગ સીમેન્ટના કારખાનામાં-ઘરના પ્લાસ્ટરમાં મુખ્યત્વે થાય છે. ચિરોડો અં પાસાદાર નાના નાના મોટી સાકર જેવા પારદર્શક ટુકડા નીકળે છે. અને તે ચિરોડો જો અપરિપકવ સ્થિતિમાંજ જમીનમાંથી કાઢી લેવામાં આવે તો તેને ચિરોડી કહે છે. ચિરોડી નરમ હોય છે તેને પડ હોય છે. ગોહિલવાડનો આખો કાંઠો-ઠેક બકરાબાદ સુધીનો લાઈમસ્ટોનથી ભરચક હોવાને કારણે સીમેન્ટ ઉદ્યોગ કે ટાટા કેમીકલ જેવા ઉદ્યોગને સ્થાન છે. આ તરફના સીમેન્ટ ઉદ્યોગના અનુકૂળ ક્ષેત્રની ખાત્રી શ્રી ત્રાંબકલાલ ઓ.

સોમપુરા (પાલિતાણા) એ ખૂબ શ્રમ લઈને કરેલી અને તેના ટેસ્ટ જર્મની-અમેરિકા કરાવી સીમેન્ટ-પ્લાન્ટની આખી સ્કીમ પરદેશી મશીનરી કું. અને અમેરિકન એવીસ એમ્બરના મોટા કારખાનાઓ દ્વારા તૈયાર કરેલી. તે નાણાંકીય સહાયના અભાવે અને બ્રિટીશ અમલની અગવડના કારણે પડી રહેલી. હવે સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પછી જો સરકાર ખાસ સગવડો આપે તો આવા ઉદ્યોગો શરૂ થઈ શકે.

સૌરાષ્ટ્રના કિનારે કિનારે દ્વારકાથી પોરબંદર, માંગરોળ, ચોરવાડ, વેરાવળ, કેડીનાર, ઉના, બકરાબાદ, મહુવા, દાંડા, (બાલોર કાટકડા) અને તળાબા સુધીના સમુદ્ર કિનારે લાઈમ સ્ટોનની બુદ્ધિબુદ્ધી બતો મળી આવે છે. દ્વારકાના પ્રાચીન મંદિરમાં પોરબંદરીથી જરા કંઠણ બતનો પાષાણ વપરાયો છે તે ઓછામાં ઓછો ચારસો-પાંચસો વર્ષ પહેલાનો છે. દ્વારકાના આ પથર પોગરમાં જીર્ણ શંખલાઓનો સમુદનો બંધાયો હોય તેમ લાગે છે. દ્વારકા પાસે ખૂબ વાસરમાંથી મળેલા પાણિયો ઈ સ. ૩૧૦નો ગુજરાતનો બૂનામાં જુનો પાણિયો આ બતના પાષાણનો છે જે દહા-યેલી હાલતમાં સચવાઈ રહ્યો હોતો.

સામાન્ય રીતે નિર્જીવ મનાતા આ પાષાણો એકેન્ડ્રિય જીવ છે. જ્યાં સુધી તે ભૂગર્ભમાં હોય છે ત્યાં સુધી તેનામાં વૃદ્ધિ શક્તિ રહેલી હોય છે. પાષાણની ભિન્ન ભિન્ન બતોની શોધ અર્થે ગામડાની સીમામાં રખડી પ્રયત્ન કરતા લોકોને પ્રોત્સાહન મળે એ જરૂરનું છે. પોરબંદર અને તેની આસપાસની ખીણો જે આજકાલ ઉદ્યોગપતિઓને અપાઈ રહી છે તેને સરકાર પોતે જ રાખે, રક્ષે અને ઉપયોગી બનાવે એ જરૂરનું છે. આમ કરવાથી ભારે ઉદ્યોગોની અગત્યતાને ય આંચ નહીં આવે અને કામ કરનારાઓની રોજી પણુ ટકી રહેશે. જે આન બને તો ઇમારતી પાષાણની ખાણોના એરીયા રીઝર્વ રાખીને ખાણના વેપારીઓના સહકારથી ફેક્ટરીની ખાણોના એરીયા થોડોક નક્કી કરી આપવો જેથી તે બંનેનો હેતુ સચવાશે.

ફોન નં : ૨૮૩૨

શારદા સ્ટીલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ

ફેલ્ડીંગ સ્ટીલ ફર્નિચર માટે મળેલા યા લખે

વીરભાઈવાડી, ભેગીવાડ ટાંકી,

ભાવનગર

Gram : SILICATE

Phone : 3907

ભાવનગર સીલીકેટ ઉત્પાદક સ. મ લી

નારી રોડ, કુંભારવાડા, જગત જાપરી સામે,

ભાવનગર

—: Manufacturers of:—

SODIUM SILICATE

મંડળીની આગેકુચના આંકડા [૧૯૬૮-૬૯ના]

સભાસદ ૯૬+૧૦

સિલીકેટ વેચાણ ૫૦૫૯૦૨

શેરભાડોળ રૂ. ૭૮૪૧૦

મેજન વેચાણ ૨૭૦૯૬૧

રીઝર્વ ફંડ રૂ. ૩૬૪૨૯

ચોક્કસ નફો ૧૪૬૩૧

મકાન ફંડ રૂ. ૧૩૧૫૮

ઓડીટ વર્ગ "અ"

બહેર કરેલ ડીવીડન્ડ ૯ ટકા

કાનિલાલ એમ. વડોદરીયા

નંદલાલ ડી. દક્કર

ઉપપ્રમુખ

પ્રમુખ

પ્રાપ્તલાલ રજુકોડકાસ

માનદ મંત્રી

સામરકાંઠા જિલ્લા સહકારી મંડળી લી.

સ્ટેશન રોડ, હિંમતનગર, જિ. સામરકાંઠા

સંઘના સભાસદ બનો અને.....

☆ ગુજરાત રાજ્ય સરકારી સંઘ પ્રકાશિત "સહકાર" સાપ્તાહિક જેડું લગભગ રૂ. ૭ છે તે માત્ર રૂ. ૨માં મેળવો.

☆ સંઘ સંચાલિત સહકારી સંસ્થાના મંત્રી-મેનેજર તાલીમ વર્ગો, વ્યવસ્થાપક સમિતિ સભ્યોના તાલીમ વર્ગો અને અભ્યાસ તુર્ણનો લાભ લેવો.

☆ ધર્માદાઈની રક્મ વાપરવા પહેલેથી સંઘની મંજૂરી લેવો અને તે માટે માર્ગદર્શન મેળવવા સંઘનો સંપર્ક સાધવો.

☆ ચિત્રદાઈની રક્મ ડીવીડન્ડ વહેંચતા પહેલાં સંઘને મોકલી આપવો.

☆ સંઘ યોજિત સહકારી પરિષદો, સેમિનારો અને સભાઓમાં પ્રતિનિધિઓ મોકલવો.

નાનાલાલ જે. ઉપાધ્યાય

કપિલભાઈ ડી. કોરડિયા

ઉપાધ્યક્ષ

અધ્યક્ષ

જેમલાલ શા. પટલ

માનદ મંત્રી

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી પાલીતાણા તાલુકા સહકારી
ખરીદ વેચાણ સંઘ લી.

પાલીતાણા

(જિ. ભાવનગર)

સ્થાપના તા. ૧૩-૧-૫૫

નોંધણી નં. ૧૧૧૨

સેરબંડોળ રૂ. ૪૧૩૨૦

સભ્ય સંખ્યા ૬૧

અનામત ફંડ રૂ. ૧૩૦૦૦

મંડળી ૪૭

અન્ય ફંડ રૂ. ૫૦૦૦

વ્યક્તિ ૧૪

શ્રી. ગો. ડાંગર

કેસરીસીંહ ખેડુભાઈ

મેનેજર

પ્રમુખ

—: વ્ય. કમિટીના સભ્યો :—

(૧) શ્રી રૈયાભાઈ માધાભાઈ પટેલ	સમઠીયાળા વ્ય. સ.
(૨) „ મોહનભાઈ કવનભાઈ પટેલ	વડીયા „
(૩) „ પરશોત્તમ અગ્નિભાઈ પટેલ	ભુતિયા „
(૪) „ શુભાષીસીંહ વળુભા	રોહીયાળા „
(૫) „ ખાલાશંકર મુળશંકર ત્રિવેદી	શેડી સલાહકાર

આ સંસ્થા આ તાલુકાના ખાડના સરકારશ્રીના નોમીની, તેલ માટે F. C. I. ના સળ એજન્ટ તેમજ રાજાપણીક તથા મિશ્ર-ખાતરો, હાઈલેન્ડ ખીયારણો જંગુનાશક દવાઓ વિગેરેનું કામકાજ કરે છે.

આત્મોત્કર્ષક ધાર્મિક શિક્ષણ અને જૈન સમાજના યોગદાન

શ્રી જૈન ધાર્મિક શિક્ષણ સોસાયટી

મુંબઈ

જૈન અને જૈનેતર પ્રજા માટે નીચે મુજબ

વિવિધલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી રહ્યા છીએ

- (૧) ધર્મિકશિક્ષણ (અભ્યાસક્રમ મુજબ-ઈનામી શૈળનાઓ સાથેનું શિક્ષણ)
- (૨) કોલેજના વકતવ, નિબંધ, રતોત્ર, કાવ્યો અને ધાર્મિક સંસ્કરણ માટે વિવિધ સ્પર્ધાઓ
- (૩) વ્યવહારિક શિક્ષણ સાથે વિશિષ્ટ પ્રકારનો ધાર્મિક અભ્યાસ કરનારને પ્રોત્સાહનાર્થે ફિલ્મવૃત્તિ, દેશપરદેશમાં જૈન ધર્મના પ્રચાર માટે પ્રચારકો તૈયાર કરવા વિગેરે.

C/o પોપટલાલ કેશવજી દોશી

ટેલીફોન નં. : ૩૧૨૦૮૨ ૫૧, મંજળદાસ રોડ, મુંબઈ-૨

શ્રી સમઠીયાળા સેવા સહકારી મંડળી

મુ : સમઠીયાળા

(પાલીતાણા તાલુકા)

સ્થાપના તારીખ ૨૦-૮-૧૯૨૫

નોંધણી નં. ૩૧

સેરબંડોળ- ૪૮૦૦૦

સભ્ય સંખ્યા ૧૩૫

અનામત ફંડ ૧૦૦૦૦

આ મંડળી ખાતર, ખીયારણ અને જીવન જરૂરીયાતની વીજળેના વ્યાપાર કરે છે.

શ્રી શંભુભાઈ પટેલ

શ્રી રૈયાભાઈ એમ. પટેલ

પ્રમુખ

મંત્રી

વ્ય. ક. સભ્યો :-

વાલજીભાઈ જવેરભાઈ,	શ્રી વાલજીભાઈ ડાયાભાઈ
શ્રી જ્ઞાનભાઈ રામભાઈ,	શ્રી દેવજીભાઈ પાંચાભાઈ
શ્રી ભગવાનભાઈ ગગજીભાઈ	

વ્યાપાર કમિટી :-

શ્રી માવજીભાઈ પ્રેમજીભાઈ,	કાનજીભાઈ ગોપાભાઈ,
પરશોત્તમભાઈ હરજીભાઈ	

સ્ટુડીઓ ફાઈન આર્ટ

વરતેજ ગેટ, ભાવનગર

ફાઈન ડેવલપીંગ પ્રિન્ટીંગ એન્ડ એન્લાઈનમેન્ટ તથા ટ્રીક ફોટોગ્રાફી અને ડબલ એક્સપોઝ તથા વોટર કલરના ખાસ સ્પેશલાઈઝેડ તથા આર્ટિસ્ટ ફોટોગ્રાફી.

With best Compliments

MANUBHAI

GULABCHAND

KAPADIA

ગુજરાતના

ચિંતકો, સારસ્વતો, વિવેચકો અને પત્રકારો

—શ્રી સિ. જિગર વાંકાનેરી

ગુજરાતના ગુજરાતની ભૂમિ પર જે ચિંતકો, વિવેચકો અને સારસ્વતોએ તેમની વિભિન્ન છાપ પાડી છે અને ગુજરાતને જે આગવું સ્થાન અપાવ્યું છે તેમાંના કેટલાકનો આછેરો પરિચય અહીં આપીએ છીએ. અહીં જેમના ઉદ્દેશ્ય કરાયા છે તે સિવાયના નામી-અનામી ચિંતકો, સારસ્વતો અને પત્રકારોને પણ અમે વંદન કરીએ છીએ.

શ્રી જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી

“શ્રી જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી એ ગુજરાતનું ભૂષણ છે. ગુજરાતમાં પોતાના વિષયમાં તન્મય થયેલી થોડી જ વ્યક્તિઓ છે, તેવી પ્રધાન વ્યક્તિઓમાં શ્રી જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી શોભે છે.”— ગાંધીજી.

પોરબંદર રાજ્યના જંગલ અધિકારી તરીકે પંદર વર્ષ સુધી બરડાના ડુંગરોમાં નિવાસ કરીને આ વનસ્પતિશાસ્ત્રીએ ત્યાંના ઝાડ-પાન, પશુ-પક્ષી સકળ સૃષ્ટિ સાથે તાદાત્મ્ય સાધ્યું. પચાસ વર્ષની જીવન-સાધનાના ફળરૂપે તેમણે ૬૫ પ્રકારની ૬૧૧ વનસ્પતિઓને લગતું એક અજોડ પુસ્તક તૈયાર કર્યું— “વનસ્પતિ શાસ્ત્ર.” આ ચિરંજીવ ગ્રંથ ગુજરાતી ભાષામાં તો અજોડ છે જ. ભારતની અન્ય ભાષાઓમાં આવો ગ્રંથ સુલભ નથી. તેમની આવી અભ્યાસ-નિષ્ઠાથી પ્રભાવિત બની પંડિત મહનમોહન માલવિયાજીએ તેમને બનારસ વિશ્વ વિદ્યાલયમાં વનસ્પતિ શાસ્ત્રના અધ્યાપક પદ માટે આમંત્રણ આપેલું પણ વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે તેઓ ત્યાં જઈ ન શક્યા.

આ વનસ્પતિપ્રેમીનો મહાન આત્મા ૮૨ વર્ષની ઉંમરે આ લોક છોડી પરલોકે સિધાવ્યો.

શ્રી રેવાશંકર શાસ્ત્રી

ભારતમાં આંગળીને વેઢે ગણાવી શકાય તેવા સામવેદ જ્ઞાતાઓમાં સામવેદ માતૃંડ શાસ્ત્રીજીનું સ્થાન મોખરે છે. સામવેદની ઉપાસના, તેનું તલસ્પર્શી અધ્યયન અને ઉચ્ચારણ શુદ્ધતા ખૂબ કઠિન ગણાય છે. શુદ્ધ બ્રાહ્મણત્વથી શોભતા ૭૬ વર્ષના શાસ્ત્રીજી જ્યારે મંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરતા હોય છે ત્યારે વાતાવરણ પણ પવિત્ર બને છે. સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીએ અને રાષ્ટ્રપતિશ્રીએ પણ તેમના અગાધ જ્ઞાનની કદર કરી છે. શ્રીમદ્ જગદ્ગુરૂ શંકરાચાર્યજીએ પણ તેમને વિદ્યાલોકારની પદવીથી વિભૂષિત કર્યા છે. આકાશ-વાણીએ શાસ્ત્રીજીના સામગાનનું રેકોર્ડિંગ કર્યું છે અને આ મહાવિદ્વાનની વાણીને સાચવી ડ.

શ્રી રણછોડજી અમરજી

હીવાન રણછોડજી ગુજરાતી, ફારસી અને વ્રજના પરમ વિદ્વાન હતા. વ્રજભાષામાં તેમનો લખેલો “શિવ રહસ્ય” નામનો ગ્રંથ પ્રમાણભૂત સાહિત્યકૃતિ મનાય છે. ફારસીમાં લખેલ “તવારીખ-એ-સોરઠ” ઇતિહાસનો આધારભૂત ગ્રંથ તેમનું ઉત્તમોત્તમ પ્રદાન છે. અમર તવારીખકાર તરીકે રણછોડજી ચિરકાળ અમર રહેશે.

પ્રજ્ઞાચક્ષુ પંડિત ગદ્દલાલ

શીઘ્રકવિનું બિરુદ પામનાર પ્રજ્ઞાચક્ષુ પંડિતજીએ બેઠ-પુરના મહારાણા સમક્ષ, પંડિતોની સભામાં “કંસવધ” કાવ્ય રચી પ્રથમ પંક્તિના શીઘ્ર કવિનું સ્થાન મેળવ્યું. સંસ્કૃત અને વ્રજ ઉપરાંત ગુજરાતીમાં પણ તેમના કાવ્યો “સુભાષિત લહરી” નામથી પ્રસિદ્ધ થયા છે. તેમના જ્ઞાન અને પંડિત્યથી સુધ્ધ થઈને તેમને “ભારત માતૃંડ”ની પદવી આપવામાં આવેલી.

શ્રી મણીશંકર જ. કીકાણી

જે વખતે સુરતમાં ત્રણ દહાની સુધારક પ્રવૃત્તિ આકાર લેતી હતી તે જ અરસામાં મણિશંકરે જીનાગઢમાં સુપંથ-પ્રવર્તક મંડળી કાઢી. “દેશસુધારા” પરના તેમનાં પ્રવચનોથી અંબઈને નર્મદ, નવલરામ, ભોળાનાથ સારાભાઈ વ. એ તેમને “સૌરાષ્ટ્રના સુધારક” તરીકે ઓળખ્યા. સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ માસિક પ્રગટ કરવામાં તેમજ સ્વ. કાંટાવાળાના “વિજ્ઞાન વિલાસ” ના સંચાલનમાં તેમનો અગત્યનો ફાળો હતા. “માનવીની ભાષા” નામના લાંબા નિબંધે તત્કાલીન સાહિત્યક્ષેત્રમાં મણિશંકરને “પ્રમાણભૂત ભાષા-વિદ્” ની ખ્યાતી અપાવી હતી. સૌરાષ્ટ્રી ધરાના એ સાચા સંપૂર્ણ કર્તવ્યદીક્ષા ઉદ્દેશનીય રહેશે.

ડા. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી

સ્વસૂઝ અને જ્ઞાનપ્રતિભા વડે અશોક-શિલાલેખની લિપિ ઉકેલનાર, પ્રખર સંશોધક, પુરાતત્ત્વવિદ્દ આ પ્રશ્નોરા નાગર યુવકનો જન્મ જીનાગઢમાં ૭-૧૧-૧૮૩૬ માં થયેલો. તેમણે ૧૮૬૧માં અજંતાની ગુફાઓના શિલ્પલેખોની પુરોગામી અંગ્રેજો કરતાં વધુ સારી-શુદ્ધ, પ્રમાણિત વાચનાઓ તૈયાર કરી. સમગ્ર ભારતનો પોતાના સંશોધનકાર્ય માટે તેમણે ભારે પરિશ્રમથી પ્રવાસ કર્યો. છેક નેપાળ સુધી તેમણે કરેલ આ જ્ઞાનયાત્રા પાથેય અમૂલ્ય અને અપ્રતિમ છે.

ડો. બજેસ, પીટરસન, કોડિંગ્ટન જેવા પુરાતત્વવિદો તેમને પ્રમાણભૂત ગણતા,

સુબંધની રાયલ એશિયાટીક સોસાયટીએ તેમને માનાહં સભ્ય બનાવી બહુમાન કરેલું. ૧૮૮૨માં સુબંધ યુનિવર્સિટીએ ફેલો તરીકે, ૧૮૮૩માં હેગની રાયલ ઇન્સ્ટિટ્યુટે “ફેરીન મેમ્બર” રૂપે અને ૧૮૮૪માં લંડન યુનિવર્સિટીએ તેમને “ડોક્ટર ઓફ લિટરેચર” ની પદવીઓ આપી સન્માન્યા હતા. આ અપ્રતિમ વિદ્વાનની શતાબ્દી ૧૯૩૯ માં ગુજરાતે ભારે ઉત્સાહ અને ગૌરવથી ઉજવી.

શ્રી વલ્લભજી હ. આચાર્ય

ડો. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી સાથે શિલાલેખોની નકલના કામમાં જોડાયેલા આ વિદ્વાને ૧૯૧૬માં પાટણના પુરાતન શિલાલેખોની લિપિ સારી રીતે જીકેલી અને એજ વર્ષે વૈદકીય “નિધંદુકોશ” પણ તૈયાર કર્યો. પુરાતત્વપ્રેમ ધરાવતા સ્વ. આચાર્યની પ્રાચીન યુગની ઓળખની સાક્ષી, તેમણે પોતાની અપ્રતિમ મેધા દ્વારા વોટસન મ્યુઝિયમમાં એકત્ર કરેલાં શિલ્પો અને શિલાલેખો પૂરે છે. આ ઉપરાંત તેમણે “પ્રબોધ ચંદ્રોદય”-સંસ્કૃત નાટકનો અનુવાદ, રામાયણનો સમલોકી અનુવાદ વ. આશરે ૨૦ જેટલાં પુસ્તકો પણ લખ્યાં છે.

શ્રીમન્નથુરામ શર્માજી

ગુજરાતી પ્રબળ સંસ્કાર ધડતરમાં જે જે મહાન વ્યક્તિઓનો ફાળો છે તેમાં શ્રીમન્નથુરામજીનું નામ પણ અગ્રિમ છે. સામાન્ય ફોન્ટિના અભ્યાસમાંથી પ્રકાંડ વિદ્યાવરણ્ય પુરુષ, પ્રાચીન વૈદિક સંસ્કૃતિ અને ઉપનિષદકાલીન શુદ્ધ પરંપરાના ઘોતક, સનાતન ધર્મને સાચા અર્થમાં લોકલોચ્ય બનાવનાર આચાર્ય શર્માજીનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૧૪માં લીંબડી સંસ્થાનનાં મોજહડ ગામમાં થયેલો.

સ્વાભાવિક ધર્મ, મનુષ્ય મિત્ર, પરમપદબોધિની અને યોગ કૌસ્તુભ પુસ્તકો ઉપરાંત સનાતન ધર્મના સાચા રહસ્યનો ઉપદેશ પણ શરૂ કર્યો. ધર્મના પ્રચારાર્થે તેમણે સ્થાપેલ પાંચ આનંદાશ્રમે સૌરાષ્ટ્રમાં અને કરાંચી ખાતે હતા.

શ્રી મહનજિત મ. વોરા

‘બર્માના ગાંધી’ બિરુદધારી મહનજિતે બતનીય પરવા કર્યા સિવાય દિવસ-રાત લોકોની સેવા કરી તેનો ઉદ્દેશ ગાંધીજીએ ‘આત્મકથા’માં પણ કર્યો છે.

૧૯૦૫માં સ્વદેશ આવી બંગલગંતી લડતમાં જૂકાવ્યું. ૧૯૦૬માં રંગૂન ગયા અને “યુનાઇટેડ બર્મા” પાક્ષિક શરૂ કર્યું. રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ અને સ્વાધીનતા સંગ્રામ સાથે સતત જોડાયેલા રહેવાના કારણે તેઓ કલકત્તા, નાગપુર વ. સ્થળે ઓ ફરતા જ રહેતા. સ્વાધીનતા સંગ્રામના દિવસોમાં જ જેલવાસ ભોગવતા આ સેવાપરાયણ ક્રાંતિદંડાનું અવસાન થયું.

શ્રી અમૃતલાલ સુ. પદિયાર

કવિવર ન્હાનાલાલે “સૌરાષ્ટ્રનો સાધુ” અંજલિ-

કાવ્યમાં જેને “ન્હાનકડા ગુજરાતના ન્હાનકડા બુદ્ધ” કહી સંબોધ્યા છે તે અમૃતલાલ સુંદરજી પદિયારની જન્મ-શતાબ્દી પણ ગાંધી શતાબ્દીના આ વર્ષમાં જ ઉજવાઈ રહી છે. સ્વર્ગની ફૂંચી, સ્વર્ગની કેડી, સ્વર્ગનું વિમાન ઇ. સ્વર્ગસોપાન શ્રાણીના સર્જક તરીકે એમણે ગુજરાતી સાહિત્ય સમાજમાં આધ્યાત્મિક ચિંતન અને દર્શનનો અમર સંભાર સરળતાથી અને સહજતાથી લોકલોચ્ય બનાવ્યો. કદાચ, સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કુલવસિષ્ઠ સહજાનંદ સ્વામી પછી સામાન્ય લોકસમુદાયના માટે આટલી સરલ, પ્રાસાદિક શૈલીમાં ઉચ્ચ સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન પીરસનાર તેઓ એક માત્ર હતા. એક સાચા કર્મયોગીની નિષ્ઠાથી તેમણે સમાજસેવાનો યજ્ઞ આરંભ્યો. વૈદક સારવાર, વાચનાલયોની સ્થાપના, પ્રાથમિક શિક્ષણની સુવિધાઓ અને ઉચ્ચ શિક્ષણનો પ્રસાર, વ્યાયામશાળાઓ, રાત્રી શાળાઓ, સ્ત્રી શિક્ષણ-સંસ્થાઓ વ. નો તેમણે પ્રારંભ કર્યો. આજીવન સેવાવ્રતની દીક્ષા ધારનાર પદિયારજી માત્ર સોરઠના નહીં, સમગ્ર ગુજરાતના ગૌરવમણિ હતા.

શ્રી મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડા

ચારે વેદોનું એક જ ભાષામાં ભાષાંતર એક જ પંડિત પુરુષે કયું હોય અને તે પ્રગટ પણ તેના જીવનકાળ દરમિયાન જ થયું હોય તો આ પ્રાણ પુરુષના ફાળે એ ગૌરવ-સિદ્ધિ આવે છે. વેદજ્ઞાતા અને પ્રાચીન આધ્યાત્મિક વારસાના સામાન્ય જન માટેના એક માત્ર સરળ ભાષાંતરકર્તા તરીકે સ્વ. ઘોડાની કારકિર્દી યશોભવલ રહેશે.

શ્રી જયસુખરાય પુ. જોષીપુરા

વાગ્મય, ધર્મ અને સંસ્કૃતિના જોડા અને પ્રખર અભ્યાસી શ્રી જોષીપુરાએ “સાક્ષરમાળા” જેવું સુંદર સંદર્ભગ્રંથરૂપ પુસ્તક પ્રગટ કરેલું. ઉન્નતિવિચાર અને સ્વ. રામજી સાહેબનું જે ખંડોમાં લખેલ જીવન ચરિત્ર તેમના જોડા અભ્યાસના ઘોતક છે. શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા, બાલ સાહિત્યમાળાની યોજનાઓ સાકાર કરવામાં તેમનો ફાળો મહત્ત્વનો હતો. “સયાજી વૈજ્ઞાનિક શબ્દ સંગ્રહ” જેવો મહત્ત્વનો કોશ તૈયાર કરવામાં પણ તેમણે ભારે જહેમત ઉઠાવેલી.

શ્રી ગિરિજાશંકર વ. આચાર્ય : - પાલીલાવાના વિદ્વાન પુરાતત્વપ્રેમી શ્રી આચાર્યએ “ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો” ભા. ૧, ૨ નામે અભ્યાસપૂર્ણ ગ્રંથ આપણને આપ્યો છે. મોહન-જો-ડેરોના સંશોધક સ્વ. રાખાલદાસ બેનરજીની તેમની પર ઘેરી અસર હતી. તેમની સાથે આચાર્યજીએ થોડો વખત કામ પણ કરેલું. તેમનાં ઐતિહાસિક લેખો અને વોટસન મ્યુઝિયમની સભવટ-રખાવટ તેમના ચિરંજીવ સંભારણારૂપે ગુજરાતમાં અમર રહેશે.

બેરિસ્ટર શ્રી નૃસિંહદાસ વિલાકર : - ગુજરાતી નાટ્ય સાહિત્યના અને રંગભૂમિના ઇતિહાસમાં પોતાનું નામ આંકી જનારા મહાનુભાવોમાં નૃસિંહ-વિલાકરનું નામ પ્રથમ પંક્તિએ આવે છે. નાટક અને રંગભૂમિનો ઉત્કર્ષ બિન

કેળવાયેલા ઉપર છોડવાને બદલે સાહિત્યકારોએ આ જવાબ-દારી ઉઠાવવી જોઈએ એવી તેમની દૃઢ માન્યતા હતી. આ અંગે એમણે પોતે જ નાટકો લખી, લજવાવાની શરૂઆત કરી. ‘સિદ્ધાર્થબુદ્ધ’, ‘સ્નેહસરિતા’, ‘સુધાચંદ્ર’ ‘મધુબંસરી’ અને ‘મેઘમાલિની’ દ્વારા રંગભૂમિને અવનવા વિષયોની તેમણે લહાણ કરી. આ તમામ નાટકો એક નવી હવા, ચેતના ને ઉજ્જવળતાથી ભરેલાં હતા. “રંગભૂમિ” નામે એક ત્રૈમાસિક પણ તેમણે શરૂ કરેલું. “નાયકાના ધોધ જેવી વેગવંતી વાણી, તેજસ્વી શૈલી, રાષ્ટ્રભાવના અને રંગભૂમિના ઉત્કર્ષની ઉત્કટ અંખના તેમનામાં ઠાસોઠાંસ ભર્યા હતાં.”

સ્વ. ગોકળદાસ રાયચુરા

શ્રી ગોકળદાસ રાયચુરા સ્વ. મેઘાણીભાઈની માફક જ લોકસાહિત્યના અનન્ય ઉપાસક ચાહક. અને સંપાદક હતા. સેંકડો હુલાઓ તેમને કંઠસ્થ હતા. સન ૧૯૨૪થી શરૂ કરેલ “શારદા” માસિક દ્વારા તેમણે લગભગ ત્રીશ વર્ષ સુધી ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યની અનુપમ સેવા કરી. “દાસવીવડાની વાતો” દ્વારા નિર્દોષ વ્યંગ કથાઓ, “રસીલી વાતો” અને “રસાળ ગીતો” દ્વારા લોકસાહિત્યની અમર વાનગીઓ તેમણે અંતર્યસ્થ કરી.

કવિ મણિલાલ નાણાવટી

છ દશકા પૂર્વે વિવિધ વૃત્તો અને નવા આયાત થયેલા ફારસી કાવ્યપ્રકાર ગઝલ-કબાલીમાં પોતાની કાવ્ય રચના કરનાર મણિલાલે ૧૯૧૮માં પ્રકટ કરેલા કાવ્યસંગ્રહ “મણિ કાવ્યવિનોદ”માં આધ્યાત્મિક ભાવની અને વ્યવહારિક દર્શનની કવિતા બેડાબેડ પ્રસ્તુત કરી છે. નરસિંહ રાવની જ હાથે તેવી તેમની આ પંક્તિઓ જુઓ—

“અરે મેં તો જાણ્યું, સફર ભવની નિર્ભય હશે.
ફરી પસ્તાણો છું, અનુભવ થયો આ ભવ વિષે.
નથી મ્હારે પાછી, સફર કડવી એ જ કરવી
ભવાબ્ધમાં મ્હારે, નથી હરિ ફરી રહેલ કરવી.”

શ્રી જનમશંકર મ. જુય ‘લલિત’

સરળ શબ્દો, નિર્બીજ શૈલી, હૃદયંગમ પ્રાસાદિકતા અને મધુર પદાવલીથી શોભતા, ભક્તિરસ, શ્રદ્ધાથી નીતરતા કાવ્યોના કવિ “લલિત” ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક આગવી પ્રતિભા હતા. “લલિતનાં કાવ્યો”, “વડોદરાને વડલે”, “લલિતનાં બીજા કાવ્યો”, “લલિતના લલકાર” તેમનાં કાવ્યસંગ્રહો છે. શ્રી સુંદરમ કહે છે તેમ “તેમના કાવ્યોમાં વિરહણી અંસરીનો વિલાપ પ્રગટ થાય છે.” કવિવર ન્હાનાલાલ નોંધે છે એ પ્રમાણે— “લલિતના કાવ્ય છોડ ઉપર આસપાસના તરૂંવરોની છાયાઓ પડેલી છે, છતાં તે છોડના ફૂલડાંઓના રંગ અને સુગંધ તો પોતાનાં જ.”

ભક્ત કવિ શ્રી દુલાભાઈ કાગ

ચારણ ભીજલના વંશમાં સંવત ૧૯૫૮ના કારતક વદ ૧૧ને શનિવારે મધરાતે જન્મ. તેર વર્ષની ઉંમરે પિતાએ

તેમને સાધુ મુક્તાનંદજીને સોંપ્યા. યાદશક્તિ અતિ તેજસ્વી અને કંઠમાં સ્વ. મેઘાણીભાઈ લખે છે તેવો ધુમટના ઘંટનો રણકાર. ભક્તિરસથી ભીંબાયેલું હૃદય, અનુભવમાંની ઉતરતી વાણી, શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ, ધરતીના જોળાનો જ ઉછેર અને પડેલ પ્રબળનાં દુઃખોથી કંટાળી નીતરતો આત્મા એમની કવિતાનાં પ્રેરક બળ બની રહ્યા. એમની કવિતામાં સાર્વજનિક સંવેદન છે. લોક પ્રાણનાં ધબકાર ઝીલાયેલા છે. એમની વાણીમાં વંશીકરણ છે. છંદ-ગાન ઉપર એમનું અજબ પ્રભુત્વ છે. મેઘાણી તો મિત્ર હતા પણ કવિવર ટાંગોરે પણ તેમની કવિતાથી પ્રસન્ન થઈ બહુમાન કરેલું. પદ્મશ્રી દુલાભાઈ માત્ર ગુજરાતની જ નહીં ભારતવર્ષની મહામૂલી મૂડી છે.

શ્રી શંકરદાનજી

લીંબડીના વસવડી ગામે સંવત ૧૯૪૮ના અષાઢ સુદી બીજના રોજ એમનો જન્મ. લીંબડી ઠાકોર સાહેબે તેમને રાજકવિ બનાવ્યા ત્યારે તેમની ઉંમર માત્ર ૨૫ વર્ષની, એમના નિર્ભય અને વેધક વ્યક્તિત્વનો સંસ્કાર એમની કવિતામાં પણ ઉતર્યો. એમની કવિતા વિચારપ્રેરક અને પ્રોત્સાહ છે. સુકાવ્ય સંશ્લિષ્ટ, કીર્તિ-વાટિકા, કાવ્ય ઉપહાર અને પ્રભાનાથ વગેરે સંગ્રહો તેમણે સર્જ્યા છે.

શ્રી મેરૂલા ગઢવી

સોરઠના ઘેડ વિસ્તારનું છત્રાવા ગામ એમની જન્મ-ભોમકા. સંવત ૧૯૬૨ના ફાગણ સુદ ૧૪ના રોજ એમનો જન્મ. મેરૂલા પાસે ચારણી સાહિત્યનો નિજનો વારસો હતો. મહારાજ સયાજીવરાવે તેમને સાંભળ્યા ને મુગ્ધ બની વડોદરા લક્ષ્મી વિલાસ પેલેસમાં એમણે સુવર્ણચંદ્રક એનાયત કર્યો. મેઘાણીભાઈનાં ગીતો મેરૂલાને કંઠે ચડીને ખૂબ ઓખ્યાં. “કસુંબીનો રંગ” સ્વ. મેઘાણીભાઈને કંઠે નથી ઓખ્યું એવું શ્રી મેરૂલાને કંઠે ઓપે છે. લોકઢાળોનો ભાવ, એની ખૂબીઓ, એનું જોમ અને એના સાર્વજનિક સંવેદનનું સ્વરૂપ આજે જો કયાંય યથાતથ જળવાઈ રહ્યું હોય તો તે શ્રી મેરૂલાના કંઠમાં. શ્રી મેરૂલા બે વખત આફ્રિકાનો લોકસાહિત્યનો સંસ્કાર પ્રવાસ ખેડી આવ્યા છે.

શ્રી માવદાનજી રતુ

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના ચુસ્ત અનુયાયી શ્રી માવદાનજી પર શ્રી પ્રદ્યાનંદ સ્વામીની ખૂબ અસર. એમના પ્રત્યેના ભક્તિ-આદર છેવટ કવિશ્રીએ ‘પ્રદ્યસંહિતા’ લખીને અભિવ્યક્ત કર્યા. “યદુવંશ પ્રકાશ” અને જામનગરનો ઇતિહાસ એ બે કૃતિઓનું બહુ ઊંચું મૂલ્ય છે. તે ઉપરાંત સતી ગીતા, જૂનાગઢના જોગી, સ્વામીનારાયણના સમકાલીન તથા “વિજયવિલાસ”, “ચંદ્ર કિરણાવલી” (ધ્રોણ), “શ્રી મૂળરાજ બત્રીસી” (લોધીકા) વગેરે રાજવીઓનાં પ્રશસ્તિ કાવ્યો પણ લખ્યા છે.

શ્રી પિંગળશીભાઈ-સૌરાષ્ટ્રના લોકસાહિત્ય વિદ્યાલયના આચાર્યપદે રહેલા પિંગળશીભાઈએ પિંગળશાસ્ત્રને

શ્રી કેશરીયાજી-વીરપરંપરા મંદિર

આદિની ભવ્ય યોજના.

પાલીતાણામાં તલાટીની અત્યંત નજીકમાં નિવૃત્તિ નીવાસની સામે, ત્રણ માળતું સુંદર મનોહર દેરાસર તેમાં એકાવન ઈંચના શ્રી કેશરીયાજી ભગવાન તથા બીજા ભવ્ય બિંબો તથા ભગવાન મહાવીરના શાસનની આચાર્ય પરંપરા વિગેરેથી સમગ્ર મંદિર તૈયાર થઈ રહ્યું છે તેની બાજુમાં વિશાળ ઉપાશ્રય, શેઠ શ્રી પ્રાગજીભાઈ ઝવેરભાઈ જૈન ધર્મશાળા તથા ભોજનશાળા વિગેરે ખુબ સુંદર યોજના આકાર લઈ રહી છે. આવનાર યાત્રિકોને આનો સુંદર લાભ લેવા અમારું હાર્દિક આમંત્રણ છે.

સિ. દસ્તાવેજી

મહેતા સોમચંદ શંકરલાલ
શાહ ધીરજલાલ ચુનીલાલ
વસણીયા ઠાકરશીભાઈ જગનલાલ
શાહ મનસુખલાલ ઓઘડભાઈ
શાહ શાન્તિલાલ મોહનલાલ
દેસાઈ ચંદુલાલ કરતુરચંદ

શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથની પેઠી

દોલતનગર બોરીવલ્લી

મુખર્ષ ૧૬

શાખા :-

શ્રી શત્રુઙ્ગય વિહાર
પાલીતાણા

મંડળી દ્વારા સમાસદોને ખાતર બીયારણ તથા અન્ય જરૂરીયાતો પૂરી પાડવામાં આવી છે. આહકપ્રવૃત્તિ, જંતુનાશક દવાઓ ધીરાણ તથા અન્ય જરૂરીયાતની વસ્તુઓના વેચાણનું સંકલનનું કામ કરે છે.

શ્રી શીલ સેવા સહકારી મંડળી

મુ : શીલ

(તાલુકો માંગરોળ)

(જિ. જૂનાગઢ)

નારણભાઈ ગઢીયા

પ્રમુખ

અભ્યાસ કર્યો અને સૌરાષ્ટ્રદર્શન, સોરઠની મનાણી પ્રગટ થયા. દિપાળ દે, શેણીવીજાણુંદ અને ધૂંધળીમલ તેમની નૃત્યનાટિકાઓ છે. જીવતરનાં જોખ અને પ્રાગવડનાં પંખી તેમના વાર્તાસંગ્રહો છે. પણ તેમનું સૌથી મોટું કાર્ય તો શ્રી મદ્ ભગવદ ગીતાનો હિંદી દોહામાં ૭૦૦ કલાકના ૭૦૦ હુહા-માત્ર ૧૮ દિવસમાં કરેલું છે તે છે. શ્રી કાકાસાહેબ પણ એ વાંચી મુગ્ધ બન્યા અને સંત તુકારામના એવા જ પ્રયાસ સાથે તુલના કરી મૂલ્યવાન પ્રસ્તાવના લખી આપી. હિંદીભાષી વિદ્વાન અગરવંદ નાહટાએ પણ તેની પ્રસ્તાવના લખી. નવયુગના આ સાહિત્યકાર પાસેથી હજુ ઘણું મેળવવાનું બાકી છે.

શ્રી લાલચંદલાલ ગાંધી

પંડિતવર્ય શ્રી લાલચંદલાલનો ગોહિલવાડ જિલ્લાના દાઠા ગામમાં ૨૩-૮-૧૮૯૪ના રોજ જન્મ. કાશીમાં આઠેક વર્ષ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત, વ્યાકરણ, કેશ, ન્યાય વ. ના અભ્યાસ પછી પ્રાચીન ગ્રંથોના સંશોધન-સંપાદનનો પણ અનુભવ મેળવ્યો. વિખ્યાત ભાષા વિશારદ ઇટાલિયન વિદ્વાન ડો. એલ. પી. ટેસીટોરી સાથે એક ગ્રંથના સંશોધનમાં સહાય કરવા માટે પણ રહેલા. પંડિતજીની વિદ્વતા અને કાર્ય-પદ્ધતિથી પ્રસન્ન થઈ ડો. ટેસીટોરીએ એક પ્રસંશાત્મક પ્રમાણપત્ર પણ તેમને આપ્યું. શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગ્રંથ-માળા, ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝ જેવી સંસ્થાએ તેમણે સંપાદિત કરેલ અનેક પ્રાચીન ગ્રંથો પ્રકટ કર્યા છે. જૈન સાહિત્યના વિવિધ ક્ષેત્રે મૂલ્યવાન સેવાઓ બદલ તેમને “શ્રી વિજયધર્મસૂરિ જૈન-સાહિત્ય સુવર્ણચંદ્રક” પણ એનાયત થયો છે.

ગુજરાતના સક્રિય શુભેચ્છક અલેક્ઝાંડર ફારબસ

અલેક્ઝાંડર કિનલોક ફારબસનું નામ ગુજરાતમાં બાણીતું છે. મુખ્યત્વે ગુજરાતના જૂના સાહિત્યના તથા ઇતિહાસના સમુદ્ધાર સાથે અને તે કાળને રૂંચે તેવું ગુજરાતી સાહિત્ય રચાવવા અને ઉત્તરજવામાં તેમનું નામ વિશેષ જોડાયેલું છે. ‘રાસમાળા’ તેમણે રચેલું પ્રસિદ્ધ પુસ્તક છે.

શ્રી ઉમાશંકર જોષી

શ્રી ઉમાશંકર અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષાના મૂળન્ય કવિ અને સાહિત્યના વિદ્વાન વિવેચક છે. ‘વિશ્વશાંતિ’, ‘ગંગોત્રી’ અને ‘નિશીથ’ (ભારતીય જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત), ‘આતિથ્ય’ તેમ જ ‘વસન્ત વર્ષા’ અને ‘અભિજ્ઞા’ તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘સમસંવેદના’, ‘અભિરૂચિ’, ‘શૈલી અને સ્વરૂપ’, ‘નિરિક્ષા’, ‘શ્રી અને સૌરભ’ વ. વિવેચન ગ્રંથો છે. તો “સાપના ભારા” અને ‘શહીદ’ એકાંકી સંગ્રહો અને “શ્રાવણી મેળો” તથા “વિસામો” વાર્તાસંગ્રહો છે. સંસ્કૃત નાટકો “ઉત્તરરામચરિત્ર” અને “શાકુંતલ”ના અનુવાદો પણ યાદ કરવા ઘટે. “અખો-એક અધ્યયન” અને “પુરાણોમાં ગુજરાત” તેમની શોધ-દષ્ટિના પરિચાયક છે.

સાહિત્યના વિવિધ ક્ષેત્રે તેમની પ્રતિભા ઝળકી છે. નમણું વ્યક્તિત્વ, અપાર વિદ્વતા અને ગુજરાતના આ સંસ્કાર હૃત રસિકતા, વિદ્વતા અને સંસ્કારિતાનું મનહર પ્રતીક છે.

શ્રી ‘સુદર્ભ’

કાવ્યમંજલા, વસુધા, યાત્રા વ. કાવ્યસંગ્રહો દ્વારા પોતાની વિસ્તરતી ચેતનાને અભિવ્યક્ત કરતા આ કવિ અંત-મુખી પ્રકૃતિ, ઉર્ધ્વાગામી દષ્ટિ અને સાત્વિક સાદગી ધરાવે છે. કવિતાઓ ઉપરાંત ‘હીરાકણી’, ‘ઉત્તયન’ અને ‘પિયારી’ ની વાર્તાઓ, ‘દક્ષિણાયન’ પ્રવાસ-ગ્રંથ, ‘અર્વાચીન કવિતા’ અને ‘અવલોકના’ (ભારતિય સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર-પ્રાપ્ત વિવેચન સંગ્રહ) પણ આપણને તેમની પાસેથી મળ્યા છે. “દક્ષિણ” ના તંત્રી તરીકે પણ તેમનો ફાળો નોંધપાત્ર છે. આ વર્ષે સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ વરાયેલા શ્રીસુદર્ભ ચૈતન્યની દિવ્ય દિશામાં પ્રગતિ કરી “દિવ્યા વાડ” ને પૃથ્વીપટે અવતારવા પ્રયત્નશીલ બની રહ્યા છે. તેમાં ઈશ્વર તેમને સહાય કરે એ જ અભ્યર્થના !

સ્વ. ઝવેરચંદ મેઘાણી

જેમણે સૌરાષ્ટ્રના લોકહૃદયને પુનઃ સંપાદિત કર્યું, જેના કંઠે લોક-કવિતા વેણુ વહ્યાં, જેનાં ખુલ્લું અવાજે ગુર્જર સાહિત્ય-કુળમાં નવચેતન ચમક્યું, જેમની કલમે લોકકથાને વાચા આપી, જેની કવિતાએ જનતાનાં દિલ હરી લીધાં, જેનાં શૌર્ય ગીતોએ નિદ્રિતને ઠંઢેણી, રાષ્ટ્ર-પ્રેમવન્તા બતાવ્યા, જેના દિલમાંથી જિમ્મીની અખંડધારા સત્રોત પામી, જેની રસધાર-કથાઓને શબ્દે પાળિયાઓને વાણી દીધી, જેણે દલિતોનાં બિના આંસુ લૂછી એમને હસતાં કર્યાં, જેણે શહીદીની સુદરતાનો કસુંબી રંગ જગાવ્યો-એ સોરઠી રાષ્ટ્રશાયર અને લોકદિલની મૂંગી કવિતાના અમર ગાયક ઝવેરચંદ મેઘાણીનો કંઠ, કલમ અને કવિતા સોરઠની પ્રેમધરતીનું અમૂલ્ય ધન છે. ખોટાદના ઇતિહાસનું એક સુવર્ણઅંકિત પાતું છે. ખેડી દહીની કાયા, મસ્તીલી આંખો, વાંકડીયા ઝુલ્કાં, શરમાળુ હાસ્ય અને સદાય હેત પાથરતું મુલાયમ હૈયું એટલે મેઘાણીભાઈ. શ્રી મેઘાણીનું બાળપણ ગીરની કદરા જેવું ગૌમુખીના અખંડ પ્રવાહથી યાત્રામાર્ગ બનેલું લાખાપાદર. એ પ્રદેશની નદીઓએ, વન-રાણોએ, ધરતીએ એના દિલમાં કવિતા ભરી દીધી હતી. પહાડોના પથ્થરોએ એમનામાં શૌર્ય પૂર્યું, સરિતાના નિનાદે એમનામાં ગાણુ પ્રેર્યું. ચોક, દાઠા, ચોટીલા અને લાખાપાદર, આમ એમની પ્રકૃતિમસ્તીના પાયામાં અખંડ સ્મૃતિ રૂપે જડાયેલાં હતાં. હુડાળાના દરબાર વાજસુરવાળા સંગે પરિચય બગ્યો. એમને કંઠેથી વહેતી લોકકથાઓ સાંભળી અને મેઘાણીભાઈનું પાતાળ ઝરણું ફૂટી ઉઠ્યું. આ કાળમાં જ એમને “સૌરાષ્ટ્ર”નું મિત્રમંડળ લાંબુ. “કુરબાનીની કથાઓ” અને “ઠોશીમાની વાતો”એ સાહિત્યમાં નવો રંગ પૂર્યો. ભાવનગરના એમના મિત્ર સ્વ. અમૃતલાલ દાણીએ એમનું દિલ બાણ્યું અને મહિલા વિદ્યાલયમાં નોતર્યા. એ પ્રેતસાહનમાંથી પ્રગટ્યાં-કિલ્લોલ અને

“વેણીનાં ફૂલ.” એમને લોકસાહિત્યનો નાદ હતો એવોજ નાદ હતો રાષ્ટ્રસેવાનો. “ઝેરનો કટોરો” ગાંધીજીએ અમર બનાવ્યું. “સિંધુડો” એ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધનાં રણશિંગા ફૂક્યાં, જીવાનીમાં નવો જીવસો પ્રેર્યો.

૧૯૩૩માં બેટાદની ધરતીની એમને માયા બંધાણી. ઘર ક્યું અને સાહિત્ય-વિવેચનની એમની કટારોએ સર્વને મુગ્ધ કરી દીધા. ૧૯૪૭માં એમનો જીવનદીપ બુઝાઈ ગયો. સૌરાષ્ટ્રની ધરતીના કણેકણમાં એની સ્મૃતિ ગુંજી રહી છે.

સ્વ અમૃતલાલ દાણી

શ્રીશિક્ષણના એક સન્નિષ્ઠ સેવક ભાવનાશીલ કાર્યકર અને અનેકના અપૂર્વ મિત્ર-દાણીભાઈ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રની બહેનોને જાગૃત, શિક્ષિત સંસ્કારી અને બંધનમુક્ત કરવાની ભાવનાની સિદ્ધિ માટે તપ કરનારા તપસ્વી હતા. પોતાના રક્તનું પ્રત્યેક બિન્દુ એમણે સ્ત્રીજીવનમાં ઉદ્ધાસ પ્રગટાવવાની જ પ્રવૃત્તિમાં ગાળ્યું હતું. ભક્તિપૂર્ણ મુખમુદ્રાથી એ બધામાં તરી આવતા હતા.

અમુલાઈ ઉપર ગાંધીજીના જીવનસંદેશે ઉંડી અસર કરેલી. યુવકોમાં નવી ભાવના અને ઉત્સાહ પ્રેરવો, એ એમને ગમતું. બહેનોનાં સમાજ-બંધનો અને અંતરનાં આંસુ એમને અસ્વસ્થ બનાવી દેતાં. ઐજ્યુએટ થયા પછી યુવકો પ્રત્યેના આકર્ષણથી તેઓ ભાવનગરની દક્ષિણમૂર્તિમાં જોડાયા. વિચારલેહને કારણે જ્યારે એમણે એ સંસ્થા છોડી ત્યારે વિદ્યાર્થીઓની અશ્રુ-અંજલિ, એમની લોકપ્રિયતાની પ્રતીતિ કરાવી ગયું.

પણ એમનું ખરું સ્વપ્ન એ હતું કે સૌરાષ્ટ્રમાં શિક્ષણનું એક કેન્દ્ર રચવું. મિત્રોએ ભાવનગર મહિલા વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી. એક પાઈની પણ મૂડી વગર દાણીભાઈએ પોતાના વ્યક્તિત્વની મહોર એ સંસ્થા પર મારી. પાંચેક વર્ષમાં તે આ વિદ્યાલય મહોરી ઉઠ્યું. સુરત અને ભાવનગરમાં એમનું શિક્ષણ પામેલી અનેક બહેનો આજે સેવાના ક્ષેત્રે અનુપમ ફાળો આપી રહેલ છે.

શ્રી કકલભાઈ કોઠારી

ગુજરાતના પત્રકારિત્વમાં મુખ્ય ફાળો શ્રી કકલભાઈ કોઠારીનો હતો. શ્રી કકલભાઈએ રાષ્ટ્રીય મહા-વિદ્યાવ્રથમાં રાજકારણ અને અર્થશાસ્ત્ર સાથે સ્નાતકની પદવી માટેનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો હતો.

વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં તેમણે ગોંડલમાં એક બંગાલની ક્રાંતિકારીનું વ્યાખ્યાન સાંભળેલું અને ત્યાર પછી જલિયાવાલા બાગની કતલ આવી. મહાત્માજીનું નેતૃત્વ હિંદને સાંપડ્યું. આ બધાની વિદ્યાર્થી શ્રી કકલભાઈ પર ભારે અસર થઈ અને રાષ્ટ્રીયતાના રંગે રંગાયા.

એ દિવસોમાં પ્રત્યેક જીવાનની મહત્વાકાંક્ષા યુનાની ત્રવન્ત્રપ ઓફ સોસાયટીના આજીવન સભ્ય બની ગરીબાઈનું મન તરફ દેશને જીવન અર્પવાની રહેતી હતી. રાષ્ટ્રીય મહા વિદ્યાલયમાં રહી શ્રી કકલભાઈએ પણ એ મહત્વાકાંક્ષા સેવી.

શ્રી કકલભાઈની કલમ ક્રાંતિકારી હતી. તેમની કલમમાં ઉર્મીલતા હતી અને તેથી દેશી રાજ્યોની પ્રબળ બાજુતિ ફેલાવવામાં તેમની કલમનો ફાળો ઘણો હતો. સૌરાષ્ટ્રના પત્રકારત્વનું ઘડતર કરવામાં જેવી રીતે સ્વ. મેઘાણીની કલમનો છે તેવી રીતે પ્રહારો કરવામાં અને લોક જાગૃતિ લાવવામાં શ્રી કકલભાઈની કલમનો ફાળો નોંધનીય છે. ભાવનાની સૃષ્ટિ લઈને પત્રકારત્વના ક્ષેત્રમાં આવેલા શ્રી કકલભાઈ ક્રાંતિકારી સાહિત્યના અભ્યાસી હતા. તેમણે ઇટાલી, રશિયા, ફ્રાંચ વગેરેની ક્રાંતિના ઇતિહાસની વાતો પોતાની કલમે લોકો સમક્ષ રજુ કરી અને તે ઘણી લોકપ્રિય બની.

સ્વ. શ્રી કકલભાઈ પાસે આઝાદી સંગ્રામના સંભારણુનો ભંડાર હતો. રાજશાહી સામેની આકરી તાંબણીની અનુભવ-સિદ્ધ કહાણીઓ હતી. એ કહાણીઓનો શબ્દદેહ આપી શકે તેવી તીખી કલમ હતી. પત્રકારિત્વને ક્ષેત્રે એમણે સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતની ભારે મોટી સેવા કરી છે.

શ્રી મેઘાણુંદ બેંગાર ગઢવી

જન્મ ૧૯૧૮માં બાંટવા પાસે આવેલા છત્રાવા ગામે થયો હતો. પિતા માલદોરનો ઉછેર કરતા ને થોડી ગીરાસની જમીન હતી તેમાંથી જીવનનિર્વાહ ચાલતો. જીવન સાદું હતું. નાની વયમાં માતાપિતાનું સુખ ગુમાવેલું અને પોતે એ ભાઈઓ સંસારમાં છત્રછાયા વગરના થઈ ગયા. અનેક તડકા છાયા વટાવીને મુશ્કેલીઓમાં પણ ધીરજ અને સહનશીલતા કેળવી સરસ્વતીની ઉપાસના ચાલુ રાખી. જીજ્ઞાસુ નામના એક ચારણ કવિ પાસેથી છંદ, વાર્તા, કવિતા વિગેરે શીખ્યા.

આઈ નાગબાઈ અને જીજ્ઞાસુના આશિર્વાદથી મેઘાણુંદભાઈની જીભે સરસ્વતીએ વાસ કર્યો અને કુળપરંપરામાં ઉતરી આવેલી સાહિત્યની સરવાણીઓ તેના મુખમાંથી નીકળી અને જીવનના અંતિમ દિવસો પર્્યંત વહેતી રહી. તેમને જેટલું સાહિત્ય કંઠસ્થ હતું એટલું સાહિત્ય કોઈ સાક્ષરને પણ કંઠે નહિ હોય. લોકસાહિત્યથી લઈને શિષ્ટ-ગ્રંથો, પીંગળ, સંસ્કૃત શ્લોકો, છંદો, કવિતાઓ, રમુજ દુચકાઓ અને સોરઠના ઇતિહાસના નાના મોટા પ્રસંગો તેમની જીભે હતા. કાવ્યો અને વાર્તાઓ દ્વારા નીતિ, શુરવીરતા, દેશપ્રેમ ધર્મસેવા વિગેરેનો પ્રચાર કરવાનો છે અને ચારણ એક સ્પષ્ટ વક્તા નિડર અને ન્યાયપ્રિય વ્યક્તિ છે તેમ માનતા. તેમના દીર્ઘજીવનમાં તેઓ નિષ્કામ નિર્દોષ, નિસ્વાર્થ અને નિર્મળ ચારણ હતા, મનુષ્ય હતા, ઋષિ હતા, દેવ હતા.

શ્રી વિજયગુપ્ત ભૈરવ

અખંડ આનંદમાં ‘જ્ઞાનગોષ્ઠિ’ વિભાગ દ્વારા, અને નવચેતન, રમકડું, બીજ, વગેરે સામાયિકોમાં, તેવી જ રીતે દૈનિકોમાં રાજકારણ, અને પશુપક્ષી વિષેનાં તેમનાં સંખ્યાબંધ લેખોથી આખું ગુજરાત તેમને સારી રીતે જોળાયે છે. તેમનો જન્મ પોરબંદરમાં ૧૯૦૯માં થયેલો.

માધ્યમિક શિક્ષણ પોરબંદરમાં જ લઈ શ્રી વિજયગુપ્ત મૌર્ય મુખ્યમાં અભ્યાસ કરી એડવોકેટ થયા ને સનદ મેળવી. પછી પોરબંદર રાજ્યમાં ન્યાયમૂર્તિ જેવી ગંભીર જવાબદારી વાળી પદવી શોભાવી. ૪૨ ના આંદોલનમાં ભાગ લેવા માંડ્યો. ૧૯૪૪ થી જન્મભૂમિ પત્રમાં પ્રવાસીમાં લેખન પ્રવૃત્તિ ઉપાડી. ‘પ્રકૃતિનાં લાડકવાયાં’ નામનું પક્ષીજીવનનું પુસ્તક, જંગલની કેડી, મોતનો સામનો, કવિના પરાક્રમે, શિકાર અને શિકારી, બહુગર કબીર, તરાપ વગેરે તેમના પુસ્તક પુસ્તીકાઓ બાણીતાં છે.

શ્રી સુખલાલજી સંઘવી

પંડિત સુખલાલનું નામ તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં કોણે ન સાંભળ્યું હોય ? જન્મ આલાવાડમાં ૧૮૯૦ માં. સાત ચોપડી ભણી હુકાને બેઠા. પંદર સોળ વર્ષની વયે બગિયાના રોગમાં અંધ થયા. પરંતુ સુખલાલજી તો ગુજરાતના રાહુલ સાંકૃત્યાયન જેવા પંડિતવર્ધ થવા સંઘર્ષ્યા હતા. તેમણે જૈન સાધુ-સાધ્વીઓ પાસેથી પ્રાકૃત ને સંસ્કૃત શીખવા માંડ્યું. ૧૯૦૪માં કાશી ગયા ને ત્યાં વ્યાકરણ, ન્યાય, સાહિત્યનો ઉંડો અભ્યાસ કર્યો. પછી ગયા મિથિલા. ત્યાં પણ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વ્યાકરણ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો. ૧૯૧૩ થી ૧૯૨૧ના વર્ષોમાં તેમણે બુદ્ધે બુદ્ધે સ્થળે જૈન સાધુમહારાજોને આગમો શીખવ્યા. ૧૯૨૨માં ગુજરાત વિદ્યાપીઠના પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યાપક તરીકે બેઠાયા. ૧૯૩૧માં શાન્તિ નિકેતન તથા ૧૯૩૩ થી લગભગ દસ અગિયાર વર્ષ તેમણે બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં જૈન દર્શનના અધ્યાપક તરીકે કામ કર્યું. ૧૯૪૭ પછી અમદાવાદના ભો. જે. વિદ્યાભવનમાં અધ્યાપક થયા.

તત્ત્વજ્ઞાનની અનેક શાખાઓ પર પંડિતજીનું પ્રભુત્વ અદ્ભુત છે. સન્મતિતક, તત્ત્વાર્થસૂત્ર, યોગદર્શન, દર્શન અને ચિંતન, કર્મચંદ્ર, વગેરે ત્રીસેક જેટલા પુસ્તકો અને ગ્રંથો તેમની ઊંડી વિદ્વતા અને આમૂલ વિચારણાના ઘોતક છે. મુખ્ય યુનિ. માં તેમણે હરિભદ્રસુરી વિષે યુનિ. વ્યાખ્યાનો પણ આપેલાં છે. ‘દર્શન અને ચિન્તન’ નામના તેમના પુસ્તકને ૧૯૫૬-૫૭માં સાહિત્ય અકાદમીનું તે વર્ષના શ્રેષ્ઠ પુસ્તક તરીકે પારિતોષિક પણ આપવામાં આવ્યું છે.

શ્રી અંદકાંત શાહ

‘ગુજરાત સમાચાર’, વગેરેમાં દેશ અને દુનિયાના વહેતા પ્રવાહો વિષે કટારો લખતા શ્રી અંદકાંત શાહ મૂળ ભાવનગરના, જન્મ ૧૯૩૮ માં. ભાવનગરમાં જ તેમણે માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવ્યું અને બી. કેમ. થયા. ત્યાર પછી પી. ટી. આર્થ. ના ભાવનગરના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમણે થોડો સમય કામગીરી બજાવી, અને ભાવનગરમાં પહેલીવાર શરૂ થયેલા ‘સૌરાષ્ટ્ર સમાચાર’ દૈનિકમાં સમાચાર તંત્રી તરીકે બેઠાયા. ૧૯૬૧ પછી

‘ગુજરાત સમાચાર’ ના તંત્રી વિભાગમાં બેઠાયા, ને પછી તે અમેરિકન માહિતી કચેરી મુખ્યના પુસ્તક પ્રકાશન વિભાગમાં સહાયક સંપાદક તરીકે કામ શરૂ કર્યું. તેમની રાજદ્વારી બનાવો પરની કટારો બુદ્ધિમત્તાપૂર્વકની અને પૂરતા અભ્યાસ પછી લખાયેલી હોવાથી ઘણી લોકપ્રિય છે.

સ્વ. યુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

સાહિત્યજગતમાં “યુનીલાલ” ના નામથી સુપરિચિત એવા સ્વ. યુનીલાલનો જન્મ વઢવાણ શહેરમાં થયો હતો. જીવનની શરૂઆત શિક્ષક તરીકે કરી હતી. પણ તેમનો જીવનરસ હતો સાહિત્ય! પણ સાહિત્યને સાહિત્ય વ્યવસાય બનાવાય તેવો જમાનો ત્યારે ન હતો. આથી શ્રી યુનીલાલ-ભાઈએ “રાજસ્થાન” નામના પત્રમાં કામગીરી શરૂ કરીને પત્રકારત્વની કારકીર્દી અરંભી. ત્રણ વર્ષ બાદ ૧૯૦૯માં “પ્રજાપંથુ” સાપ્તાહિકમાં તેઓ બેઠાયા અને લાગલગાટ ૪૪ વર્ષ સુધી એ પત્ર ૧૯૫૪માં અંધ થયું ત્યાં સુધી એમાં જ સતત કામ કરી રહ્યાં હતા.

લેખનકાર્ય તેમણે કવિતાથી શરૂ કરેલું. પ્રતિષ્ઠિત માસિકો “વસંત”, “સમાલોચક” માં એમની કવિતાઓ આવતી. અંગ્રેજી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, મરાઠી, હિંદી અને થોડું ઉર્દુ ભાષાનું જ્ઞાન ધરાવતા. ગુજરાતી પત્રકારત્વમાં “સાહિત્યચર્ચાનું સૂક્ષ્માવલોકન” મથાળાથી સાહિત્ય વિષયક ચર્ચા તેમણે જ સૌથી પહેલી “પ્રજાપંથુ” માં પ્રારંભેલી. એ કંડીકાઓમાં તેમનું ભાષાજ્ઞાન અને સાહિત્યજ્ઞાન દીપી નીકળ્યું.

જૂની પેઢીના રહ્યા છતાં સાહિત્યકારોમાં તેઓ મહુથી વૃદ્ધ સુરખી હતા. ચીવટ, નીકા, સંતોષ, સાદાઈ, અને નીરાડંબર તેમના સદૃશ્યો હતા. તેઓએ જીવનમાં, રહેણીકહેણીમાં પણ સાદાઈ અપનાવેલી. તેમની સાદાઈ સંતોષી જીવનની હતી. વ્યવસાય તરીકે લેખન કાર્ય સ્વીકાર્યું છતાં દ્રવ્ય અંગે કોઈ લોલુપતા બતાવી ન હતી. પોતાના સાહિત્યિક જીવન દરમિયાન લગભગ ૫૦ જેટલી ઐતિહાસીક, સામાજિક નવલકથાઓ અને સંખ્યાબંધ ટુંકી વાર્તાઓ લખેલ છે. તેમની “જીગર અને અમી” નામની નવલકથાઓ તો એક સમયે ભારે ચક્રવાર જગાવી હતી અને એ પુસ્તક ખુબ લોકપ્રિય બન્યું હતું. તેમની “નીલકંઠનું બાણ”, “કર્મચોગી રાજેશ્વર”, “રૂપમતી” વગેરે પણ ખુબ ઉચ્ચ કોટિની નવલકથાઓ તરીકે બાણીની છે.

શ્રી મોહનલાલ યુ. ધામી

જેની નવલકથાઓથી ગુજરાતીભાષી ત્રારો યે સમાજ સુપરિચિત છે તે આપણા લોક લાડલા સાહિત્યકાર શ્રી વૈદ્ય મોહનલાલ યુનીલાલ ધામીનો બાલ્યકાળ અને કિશોર અવસ્થાનો ઘણો મોટો ગાળો સૌરાષ્ટ્રના ચોટીલા ગામે વ્યતિત થયેલ હતો.

શ્રી ધામીભાઈને બચપણથી જ સાહિત્ય પ્રત્યે ઘણો મોટો અનુરાગ રહ્યો છે અને તેમણે માત્ર અગિયાર વર્ષની

જ ઉંમરથી કાવ્યો લખવાની શરૂઆત કરી હતી. ઉપરાંત વિશાળ પૃથ્વીપટનાં અનેક પર્યટનો કરી તેના અનુભવો આપણાં સમક્ષ સાહિત્ય રૂપે મૂકતા રહ્યાં છે. એમની વીસ વર્ષની ઉંમરે તો ઘણાં કાવ્યો અને તેના અન્ય પ્રકારોનું સંશોધન કરવા માંડ્યું હતું. ત્યાર પછી ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર ગાંધીવાદની અસર ઉપસવા લાગી અને તેનાથી ધામી પણ રંગાયા અને તે ત્યાં સુધી કે શ્રી ધામીએ પૂજ્ય ગાંધીજીની હાંકલને ઉપાડી પોતે પણ આઝાદીની લડતમાં જોડાયા હતા. અને સક્રીય રીતે સાહિત્યની આઝાદીની લડતમાં ઉપયોગીતા સાબીત કરી બતાવવા તનતોડ મહેનત કરવા લાગ્યાં.

આઝાદીની લડતમાં રસ લીધા પછી શ્રી ધામીભાઈની નવલકથાઓના પાત્રો પણ દેશદાઝ અને દેશસેવાનાં આહ્વાન જગાવતા બેવા મળવા લાગ્યા.

ધામીભાઈએ પ્રથમ જ ઐતિહાસિક નવલકથા “અમર ખલીદાન” પોતાની એવીસ વર્ષની જ વયે ગુજરાતી સાહિત્યના ખોળે ધરી અને ત્યાર બાદ એક જ વર્ષ પછી સામાજિક વિટંબણાઓ અને અન્યાયો સામે મસાલ ધરતી કાન્તિકારી નવલકથા “લોહીના લેખ” આપણી સમક્ષ મૂકી. ત્યાર પછીથી તો અવિરતપણે શ્રી ધામીભાઈની કલમ ગુજરાતી સાહિત્યની અનુપમ સેવા બબ્બતી જ રહી છે.

શ્રી પ્રભુદાસ બેથ-દાસ પારેખ

આપણા જીવનમાં પ્રાચીનકાળથી વણાયેલી મહા સંસ્કૃતિના ચિંતક અને પ્રખર અભ્યાસી પ્રભુદાસ બેથરદાસ પારેખ મૂળ રહીશ રાજકોટના છે. પ્રાચીન ભાષાઓ તથા તત્ત્વજ્ઞાનના પણ સારા અભ્યાસી, તેમણે નાના મોટા લગભગ ૬૦ ઉપરાંત પુસ્તકો લખેલા છે જેમાં આંતર્રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિના વિચારો વિસ્તારથી આપેલાં હોય છે.

તેઓ માત્ર દર્શનિક વિદ્વાન છે એટલું જ નહીં, પરંતુ એક સારા શિક્ષણશાસ્ત્રી પણ છે એ વિષેના તેમના વિચારો ઘણા ઉચ્ચ છે. આજના વિજ્ઞાન અને જીવન ધોરણ વિશે તુલનાત્મક વિચારણા પણ રચી કરી શકે છે. દરેક પ્રસિદ્ધ ધર્મના ઉંડા અભ્યાસી તરીકે પણ જાણીતું આવે છે.

સ્વ. દામોદરરાય બોટાદકર

કાવ્યદેવીની પરમકૃપા પામનાર દામોદરનો જન્મ બોટાદમાં દશા મોઢ વણિક જ્ઞાતિમાં ખુશાલદાસ મૂળજીને ત્યાં ૧૮૭૦ના નવેમ્બરમાં થયો. કુટુંબનો ધંધો તમાકુના વેપારનો. પણ લક્ષ્મીની લાલચે રૂનો વેપાર કરવા જતાં પિતાજીએ ખોટ ખાધી. અને દામોદર સાત વર્ષનાં થયા ત્યાં પિતાએ લીલા સંકેલી લીધી. છઠું ગુજરાતી ધોરણ પુરું કરી, ચૌદ વર્ષની વયે દામોદરે મદદનીશ શિક્ષકની નોકરી માસિક રૂ. અઢીથી સ્વીકારી. વધુ અભ્યાસની એમની તક ગઈ પણ દેવશંકરભાઈ ભટ્ટ પાસેથી પિંગળ શીખ્યા હતા. તેની ઉપર દામોદરે કવિતાનો વેપાર ખેડવાનું આરંભ્યું. સત્તર વર્ષની વયે એમણે કાવ્યો લખ્યાં અને પ્રગટ પણ કર્યા. મિત્રો એને કવિ કહેવા લાગ્યા આ પછી એક સુંદર તક

એમને મળી. ગોંસાજીના કારભારી તરીકે એમને મુંબઈનું આમંત્રણ મળ્યું. અહીં સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો અને સંસ્કૃતમાં શ્લોક-રચના કરવા માંડી. સો જેટલી ગુજરાતી કહેવતોને એમણે સંસ્કૃતમાં શ્લોકબદ્ધ કરી નાખી તે આનું ફળ.

એમનું આખું જીવન ભાવનગર રાજ્યના બોટાદ મહાલનાં જુદાં જુદાં ગામડામાં પ્રાથમિક શિક્ષકની નોકરીમાં જ પૂરું થયું. પંચાવનમે વર્ષે, એમના અવસાન સમયે પગાર અઢાર રૂપિયાનો હતો, એમનો નોકરીનો ટોચ-પગાર જીવનને અંતકાળે તેમનો અફસોસ હતો : “મારા બચ્ચાંઓ મારે હું કંઈજ બચત મૂકી જઈ શકતો નથી.” આમ જો કે લક્ષ્મીદેવી એ કવિ પર અમી નજર ફેંકી નહિ તો ભગવતી સરસ્વતીએ એના પર પોતાનો વરદ હસ્ત થાપી એમને પોતાના ભક્ત બનાવ્યા. અને તેથી આવી આર્થિક અવદશા હોવા છતાં એમની કાવ્ય-સરવાણી અખંડ વહેતી રહી, મોટી બનીને નદી રૂપે વહેતી જ રહી.

શ્રી રવિશંકર રાવળ

સૌરાષ્ટ્રના સંસ્કૃતિધામ સમા ભાવનગરમાં ઇ. સ. ૧૮૯૨ની પહેલી ઓગસ્ટે આ કલાકારનો જન્મ થયો. પિતા મહાશંકર રાવળ કેવળ સ્વામ્યથી હેડ પોસ્ટ માસ્તર અને બેંક-મેનેજરના પદ સુધી પહોંચ્યા હતા; અને સરકાર તરફથી ‘રાવ સાહેબ’ નો ખિતાબ પામ્યા હતા. માતા ઉજ્જ્વા સંસ્કાર અને ઉર્મિલતાની પ્રેરણાદાત્રી હતાં. શિશુવયમાં જ તેમના ભાવિ કલાકારનાં બીજ બોધને પ્રાથમિક શાળાના મુખ્ય શિક્ષકે ‘આ વિદ્યાર્થીને ચિત્રો દોરવાનો ખૂબ શોખ છે. એવી નોંધ કરી કરી હતી. કોલેજના પગથિયે પગ મૂકતાં સુધીમાં તો એમણે પોતાની ચિત્રકલાની શક્તિથી સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી સુધીનાની પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી.

મુંબઈની જે. જે. સ્કૂલ ઓફ આર્ટ્સમાં માત્ર ૧૯ વર્ષની વયે દાખલ થઈ ભારતીય તેમજ આંગલ કલાશુરુઓના હાથ નીચે તાલીમ લેતા તેમની નૈસર્ગિક પ્રતિભા પૂર્ણતયા પાંગરી અને ચિત્રકલાના વિદ્યાર્થી તરીકેની એમની યશસ્વી કારકીર્દિ પ્રકાશમાં આવી. ભારતની પ્રાચીનત્મ ચિત્રકલાના અભ્યાસના પરિપાકરૂપે ‘અજંટા કલામંડપો’ નો ચિત્રસંપુટ તેમણે પ્રગટ કર્યો. ગુજરાતના સાહિત્ય સર્જકોનો તસ્વીર સંપુટ અને શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની ૭૫મી જયંતી પ્રસંગે પ્રગટ થયેલ ‘Munshi's World of Imagination’ માં શ્રી મુનશીની નવલકથાઓ અને નાટકોના મુખ્ય પાત્રો અને પ્રસંગોની ૩૫ કૃતિઓનાં ચિત્રસંપુટ એ પણ તેમનું નોંધપાત્ર પ્રદાન છે.

ગુજરાતમાં કલાનું નવનિર્માણ સાધવાની અદમ્ય ઝંખનાથી તેમણે ઇ. સ. ૧૯૩૪માં અમદાવાદમાં ‘ગુજરાત કલાસંઘ ચિત્રશાળા’ની સ્થાપના કરી. વિના મૂલ્યે કલા

શિક્ષણ આપતી આ શાળા અનેક નામી કલાકારોની સાધનાભૂમિ બની રહી.

વાણિજ્ય પ્રધાન ગુજરાતમાં કલાનાં સર્વોચ્ચ શિખરે પ્રાપ્ત કરનાર, પૂર્વઅહમુક્ત દૃષ્ટિ ધરાવનાર, શાન્ત, સૌમ્ય અને સરળ સ્વભાવના નિરાભિમાની આ કલાગુરુએ ચિત્રો અને લેખો દ્વારા ગુજરાતની પેઢીની જીવનના છ દાયકા સુધી સેવા કરી છે. ભારત સરકારે તા. ૨૬મી જાન્યુઆરી ૧૯૬૫ના ગણતંત્ર દિને તેમને પદ્મશ્રીના ઈકામથી વિભૂષિત કરીને તેમની કલાનું સન્માન કર્યું છે. આ સન્માનના અનુસંધાનમાં અમદાવાદની ૨૫ જેટલી સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક સંસ્થાઓએ તેમને સન્માનીને પોતાનો ઉમળકો વ્યક્ત કર્યો. એ વેળાએ રવિભાઈએ જવાબમાં કહેલું : ‘રાજ્ય સન્માનનો આ સમારંભ મારા મનથી એક પવિત્ર પ્રસંગ છે. મારા જીવનની સાંધ્યા સમયે રાજ્યના પ્રકાશનું કિરણ મારા પર પડ્યું તેથી હું અંબઈ બાઉ કે પરમ સંતોષનો ગર્વ ધારણ કરું તો મારી સાધના લાગે, પરંતુ આથી ગુજરાતમાં કલાક્ષેત્રની પ્રતિષ્ઠા વધી છે, કલાકારનું સ્થાન અને માન અમાજ તથા રાજ્યની નજરમાં ઉચ્ચ કક્ષા પામ્યાં છે, તો હકીકતને આવકારી, તેનું ગૌરવ કરવાનો મારો ધર્મ છે, એમ સમજું છું.’ તેમના આ શબ્દો કલાકાર જગતના ગૌરવને પૂર્ણ રીતે પ્રગટ કરે છે. તેમની કલાસાધના ગુજરાતમાં હજી વિશેષ કાળ સુધી સંસ્કાર સીંચતી રહે, એ માટે પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા તેમને નિરામય દીર્ઘાયુષ્ય અર્પો એ જ અભ્યર્થના!

શ્રી પીંગળશી પાતાભાઈ

ભાવનગર રાજ્યના રાજકવિ પીંગળશી પાતાભાઈ લોક-સાહિત્ય અને ચારણી સાહિત્યના અજેડ બાણકાર, અને અનેક પ્રકારના કાવ્યો, કવિતા, છંદો, દુહાઓ અને ભજનો લખી ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવેલ છે. વૃજભાષા ઉપરનો એમનો કાબુ ઘણો જ ઉચ્ચ હતો. એમની વાર્તા કહેવાની શૈલી ખૂબ જ ગ્રેરક અને ચેતનવન્તી હતી સારાથે ભારતમાં મોટા મોટા રાજ્યોમાં પીંગળશી પાતાભાઈનું વિસિષ્ટ સ્થાન હતું. એમના ભજનો દેશમાં તો પ્રચલીત હતા પરંતુ વિદેશમાં પણ ભારતના વસતા લોકો ગાતા એ એની કલમની સિદ્ધિ હતી. સ્વભાવે સરળ, નમ્ર અને મીઠા-નસાર હોનાથી એમની હેલીએ ખૂબ જ ડાયરા બમતા અને ઘણા ઘણા આશ્રીતો એમને ત્યાં રહી લાભ મેળવતા. તેઓ ભાવનગર રાજ્યના રાજકવિ હતા.

શ્રી જયભિખુ

ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં પોતાની આગવી વાર્તાઓ અને નવલકથાઓથી બાણીતા ‘જયભિખુ’નું મૂળનામ છે શ્રી બાલાભાઈ વીરચંદ દેસાઈ. જન્મ ૧૯૦૮માં તેમના મોસાળ સૌરાષ્ટ્રના વિંછિયા ગામમાં થયેલો. વરસોડા અને અમદાવાદમાં પ્રાથમિક ને થોડું માધ્યમિક શિક્ષણ મેળવ્યા પછી મુબઈ, કાશી, આગ્રા અને ગ્વાલિયર રાજ્યના શિવપુરીમાં

ઘણા વર્ષ સંસ્કૃત, હિંદી, વગેરે ભાષાઓનો અભ્યાસ કર્યો. ન્યાયતીર્થ અને તર્કભૂષણ ઉપાધિઓ પ્રાપ્ત કરી. વાચન અને લેખનનો જયભિખુને ઘણો શોખ છે. તેમનાં સાહિત્યમાં કિશોરોને તરવરાટ ઉત્પન્ન થાય તેવું બેશ છે, મોટા-ઓને ગમી બંધ તેવું રસતત્વ છે. મુબઈ ખાતે સાક્ષરવર્ષ દી. બ. શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરીના હસ્તે તેમને ૨૦૦૬ની શ્રેષ્ઠ કૃતિ બદલ શ્રી બુદ્ધિસાગરજી સુવર્ણચંદ્રક અપાયો છે. તેમનું ગદ્ય મધુર અને શૈલી મનોહર છે. પહેલી સાહિત્ય કૃતિ તેમણે ‘ભિક્ષુ સાયલાકર’ નામથી લખેલી; ને તે વિજય-ધર્મસૂરિનું જીવનચરિત્ર. સ્વમાની, સાહસી ને ભાવનાશીલ જયભિખુએ કલમને ખોળે જ પોતાનું મસ્તક મૂકી જીવન પસાર કર્યું છે. જૈન ધર્મનાં ત્યાગ, તપશ્ચર્યા, કથાઓનાં તત્વોથી તેમનું સર્જન કર્યું છે. માદરે વતન, જવામદ, ભગવાન ઋષભદેવ, નરકેસરી વા નરકેશ્વરી, કાળ વિજેતા સ્થૂલભદ્ર, પ્રેમભક્ત કવિ જયદેવ, આગેકદમ, વીરધર્મની વાતો, સિંહપુરુષ, બેઠો બળવો, વગેરે તેમની સંખ્યાબંધ કૃતિઓમાંની કેટલીક અત્યંત પ્રસિદ્ધ કૃતિઓ છે.

તાજેતરમાં જ તેમણે ચિર: વિદાય લીધી.

શ્રી શંભુપ્રસાદ હરપ્રસાર દેસાઈ

પુરાતન પવિત્ર પ્રભાસના અગ્રગણ્ય દેશાઈ કુટુંબમાં શ્રી શંભુપ્રસાદ દેશાઈનો ૧૯૦૮માં જન્મ થયો. તેમના પિતાશ્રી હરપ્રસાદ ઉદયશંકર દેશાઈ જૂનાગઢ રાજ્યમાં એક બાંચી પદ્વી ધરાવતા અમલદાર હોવા છતાં સૌરાષ્ટ્રના લોકસાહિત્યમાં બાણીતા છે. તેઓ ઇતિહાસ, ધર્મશાસ્ત્ર અને કાવ્યના રસિક મર્મજ્ઞ પુરુષ હતા. તેમનું ફારસી, અરબી અને ઉર્દુ પર અસાધારણ પ્રભુત્વ હતું. શ્રી શંભુપ્રસાદભાઈના માતૃશ્રી પણ સાહિત્ય રસિક અને સેવાભાવી સન્નારી હતા. આવા માતાપિતાને ત્યાં અવતરેલા શ્રી શંભુપ્રસાદભાઈ પણ માતાપિતાના સદ્ગુણો ને વિદ્રતા વારસામાં ધરાવે છે. તેમણે મુબઈ યુનિ.ની બી.એ. એલ. એલ. બી. પ્રાપ્ત કરેલ છે. તેમણે થોડો સમય પ્રભાસમાં વકીલાત કરી. ત્યાર પછી જૂનાગઢ રાજ્યના મહેસુલ ખાતામાં જોડાયા. તેમણે રાષ્ટ્રીય લડતમાં અને કારિયાવાડ રાજકીય પરિષદમાં પણ ભાગ લીધેલો. તેઓએ ૧૯૨૬માં ‘સોમનાથનો ઘેરો’ નામનું સાત સર્ગનું મહાકાવ્ય લખેલું; તે પછી પ્રભાસયાત્રા વર્ણન નામની પુસ્તિકા પણ પ્રસિદ્ધ કરેલી. તે સિવાય તેમણે સંખ્યાબંધ નાટકો, નવલિકાઓ, કાવ્યો વગેરે લખ્યાં છે. તેમના શ્રેષ્ઠ સર્જનો મુખ્યત્વે બે ગણાવી શકાય. (૧) પ્રભાસ અને સોમનાથ (૧૯૬૫) (૨) સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ (૧૯૫૮) હાલમાં તેઓ સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસનું સુધારા-વધારાવાળું સંસ્કરણ પ્રસિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નમાં છે. શ્રી શંભુપ્રસાદ-દેસાઈએ પ્રભાસના સામાજિકક્ષેત્રે પણ ઘણું મહત્વનું કામ કર્યું છે.

શ્રી કપિલભાઈ મહેતા

ગુજરાતના એક ધ્યેયનિષ્ઠ પત્રકાર સ્વ. શ્રી કપિલરાય મહેતા આઝાદી યુદ્ધના યુગે ઘડેલા પત્રકારોની અડીખમ

પેઢીના એક પ્રતિનિધિ હતા. ભાવનગરના વતની શ્રી કપિલ-ભાઈએ ૧૯૩૦ની લડતમાં ઝુકાવ્યું હતું. ત્યાર પછી પણ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં તેમણે સતત ફાળો આપ્યો હતો. સાથે સાથે આઝાદી જંગના જરૂરસાદાર પત્રિકારિત્વનાં ક્ષેત્રે વિહરવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. ગુજરાત સમાચારમાં વરસો પર્યન્ત તેમણે મદદનીશ તંત્રીની અને ત્યારબાદ તંત્રી તરીકેની યશસ્વી કામગીરી બજાવી હતી. છેલ્લા સાત આઠ વર્ષથી સ્વ. કપિલભાઈ સંદેશના તંત્રીપદે નિયુક્ત થયા હતા.

અભ્યાસી વૃત્તિ, ઠરેલ પ્રકૃતિ, રાજકીય પરિસ્થિતિને પારખવાની આગવી સૂઝ સમજ અને વ્યવસાય પ્રત્યેની ભારોભાર નિષ્ઠા સ્વ. કપિલભાઈના એક અખતારનવેશ તરીકેના વ્યક્તિત્વના વિશિષ્ટ લક્ષણો હતા.

ગાંધી યુગે ગુજરાતને કેટલાક ધ્યેયનિષ્ઠ અને સદા જાગૃત રહે તેવાં “પહેરેગીર” કક્ષાના પત્રકારો આપ્યા છે. આજે એ પેઢી ધીમે ધીમે વિદાય લઈ રહી છે.

ગુજરાતની જુની પેઢીની પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિઓ

પોતાની વિલક્ષણ પ્રતિભાથી ગુજરાતને ગૌરવશાળી બનાવે એવી વ્યક્તિઓનો સદ્ભાગ્યે ગુજરાતમાં તૂટે રહ્યો નથી. એક યા ધીજે ક્ષેત્રે પોતાની આગવી સૂઝ, દષ્ટિ, સાહસ અને કર્તવ્ય નિષ્ઠાના કારણે ગુજરાતના ઇતિહાસમાં તેઓનું નામ કાયમ રહેશે. આવી કેટલીક પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિઓનો અહીં પરિચય આપીએ છીએ.

શ્રી અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર ‘ઠક્કર બાપા’

સને ૧૮૯૬ના નવેમ્બરની ૨૯મી તારીખે ભાવનગરમાં જન્મેલા આ પરગજુ લોહાણા સદ્ગૃહસ્થથી કેાણુ અબલ્યું છે? કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી અને દ્વારકાથી દિબુગઢ સુધી બે હજાર માઈલના વિસ્તારમાં હરિજનો, ગિરિજનો, સાગર-જનો, નગરવાસી, ગ્રામવાસી અને વનવાસી, દલિતજનો અને મહાજનો—સૌ કેઈ ઠક્કર બાપા નામથી પરિચિત છે. અઢારમે વર્ષે મેટ્રીક થઈ એન્જિનીયરીંગના અભ્યાસ માટે પુના ગયા. ઇજનેર બનીને તેમણે કાઠીયાવાડ રેલ્વે, વઢવાણ, પોરબંદર, સાંગલી વગેરે રજવાડાઓમાં પ્રમાણિકપણે નોકરી કરી. પૂર્વ આફ્રિકામાં બંધાતી નવી રેલ્વેના ઇજનેર તરીકે પણ કાર્ય કરવાની તેમને તક મળી. સુંબઈ આવી વસ્યા પછી સમાજ સેવક વિઠ્ઠલરાયજી શિંદેના કાર્યમાંથી માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા મેળવી તેઓ સમાજ જીવનની સુધારણા તરફ વળ્યા.

હરિજનો, આદિવાસીઓ અને દુઃખીઓની સેવાના ત્રતધારી ઠક્કરબાપા ગોખલેજીએ સ્થાપેલ ભારત સેવક સમાજના પણ આજીવન સેવક હતા. દલિતોના આરોગ્ય માટે, તેમનામાં સ્વમાનની ભાવના પ્રગટાવવા માટે રાત-દિવસ અવિરત પ્રયત્નરત રહેનાર આ ‘બાપા’ને સરદાર પટેલે યોગ્ય જ અંજલિ આપી છે. “ઠક્કર બાપાના દિલમાં

જે દયા છે તે તો ખુદ ઈશ્વરનાં દર્શન જેવી જ છે.”

શ્રી ઉત્તમચંદ દીવાન

કુતિયાણા ગામનો વણિક કુટુંબનો ઉત્તમચંદ નામે યુવાન ધંધાર્થી પોરબંદર આવ્યો અને કાકાની લાગવગથી જકાત ઉધરાવવાનું કામ મેળવ્યું. પણ તેની હોંશિયારી અને ચીવટ તો એવાં કે રાણા સાહેબે ખુશ થઈ તેને દીવાનગિરી આપી.

પોતાની બુદ્ધિમત્તા, પ્રતિભા, સત્યપ્રિયતા અને બહા-દૂરીથી આ પ્રતાપી પુરુષે એ પદ શોભાવ્યું. રાણા સાહેબના અવસાન પછી રાજ્યનો બધો કારભાર ઉત્તમચંદ ચલાવતા. ખીમા બબ્બનચી વિરુદ્ધ રાણી સાહેબના કેાઈકે કાન ભલેર્યા અને પરીણામે તેને કેદ કરવાનો હુકમ છૂટ્યો. ખીમા દીવાનજીને શરણે આવ્યો. અભયદાન માગ્યું. કાંચન સમ શુદ્ધ ચારિત્ર્યનો બબ્બનચી હોવાની દીવાનને તો ખાત્રી હતી જ. પણ રાજહું અને રાણી સાહેબાની સ્ત્રી હું સામેય દીવાનજી જુકવાનું શીખ્યા નહોતા. સત્યને ખાતર હોમાઈ જવાનું પસંદ કરી, બહારથી તોપમારો ચાલતો હોવા છતાં તંઓ બબ્બનચીને રક્ષણ આપી રહ્યા. આ મામલાની બંધુ નાજકોટ થતાં એજન્સી વચ્ચે પડી અને દીવાન કુટુંબનો નૈતિક વિજય થયો.

પોરબંદરની નોકરી છોડ્યા પછી જુનાગઢ નવાબને ડાબા હાથે સલામ કરનાર આ વફાદાર દીવાને “નામદાર! જમણો હાથ તો પોરબંદર રાજ્યને એકવાર અર્પણ થઈ ચૂક્યો છે, એટલે એ હાથે ખીબાને સલામ ન થાય” જણાવેલું એ તો પ્રસિદ્ધ છે.

આ ઉત્તમચંદ દીવાન તે જ પૂ. મહાત્મા ગાંધીના દાદા. સત્યને ખાતર મરી મિટવાની અમૂલ્ય વિરાસત મોહનદાસમાં પણ ઉતરે એમાં પછી શી નવાઈ!

શ્રી લલ્લુભાઈ શામળદાસ મહેતા

૧૪મી ઓક્ટોબર ૧૮૬૩ના રોજ ભાવનગરમાં, લગા તળાવમાં, ‘ગંગા ઓઝાનો ખાંચો’ એ નામે ઓળખાતી ગલીમાં મામા ગૌરીશંકરને ત્યાં લલ્લુભાઈનો જન્મ. ઘણાં લાંબા સમયે પુત્ર જન્મનો શુભ અવસર આવ્યો હોવાથી ઘરમાં આનંદ છવાઈ રહ્યો. પણ થોડા સમયમાં જ લલ્લુભાઈએ માતૃછાયા ગુમાવી. એ પછી મામા દિવાળીયા અને વિધવા કાકીયા અચરતકુંવર પાસે તે ઉછર્યા.

ઈ. સ. ૧૮૭૮માં ગોવર્ધનરામ ત્રિપાડીનો તંમને પરિચય થયો. ગોવર્ધનભાઈની સાદાઈ, જ્ઞાન અને સંસ્કારની તેમના પર જાંડી અસર થઈ. ગોવર્ધનરામે અહીં રહીને શામળદાસના અમાત્ય જીવનનું નિરીક્ષણ કર્યું. લલ્લુભાઈ નોંધે છે: મેં ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ પહેલવહેલું વાંચ્યું ત્યારે લાગેલું કે એમાંનું વસ્તુ તેમણે અમુક પ્રમાણમાં ભાવનગરમાં કરેલ દર્શન ઉપરથી લીધેલું.....મને તો લાગે છે કે બુદ્ધિધનનું પાત્ર મારા પિતા ઉપરથી ઉપજાવેલું છે.’

તા. ૧-૧-૧૮૮૧થી, ખાનગી અભ્યાસ ચાલુ રાખવાની શરતે, તેઓ ભાવનગર આવી મહારાબના ‘અંડર સેક્રેટરી’ બન્યા. અઢાર વર્ષના લલ્લુભાઈને રાજ્ય વહીવટનો સામાન્ય

અનુભવ પણ નહોતો પરંતુ ત્રણ ત્રણ પેઢીની હીવાનગિરીનું લોહી તેમની મદદમાં હતું. પિતાના વખતમાં ઘેર યોજાતી અમલદારોની બેઠક રાજ્ય નીતિશાસ્ત્રની શાખાની ગરજ સારતી. ઈ. સ. ૧૯૦૦ માં ભાવનગર છોટી તેઓ સુબંધ ગયા. ઈ. સ. ૧૯૦૫ માં સુબંધમાં ઔદ્યોગિક પ્રદર્શનના મંત્રી તરીકે તેમણે કાર્ય કર્યું. ૧૯૦૬ માં ઉદ્યોગપતિઓના સહકારથી ‘બેંક ઓફ ઈન્ડિયા’ સ્થાપી. ૧૯૦૮ માં ગાયકવાડ સરકાર સાથે વાટાઘાટ ચલાવી ‘બરોડા બેંક’નું નિયોજન કર્યું. અને ૧૯૦૮ માં જ મિત્રોના સહકારથી વીમાના ક્ષેત્રમાં ‘ઓમ્બે લાઇફ ઇન્સ્યુરન્સ કંપની’ સ્થાપી. સહકારી મંડળીઓને નાણાંકીય સહાય માટે સહકારી બેંકની મધ્યસ્થ સંસ્થાની જરૂરિયાત અંગે સરકાર સમક્ષ રજૂઆત કરતાં ૧૯૧૧-૧૨ માં ‘ધી સેન્ટ્રલ કો-ઓપરેટીવ બેંક’ સ્થપાઈ. પછી તે સહકારી મંડળીઓ-બેંકોનું કામ એવું ચાલ્યું કે તેઓ “સહકારી પ્રવૃત્તિના પિતા” કહેવાયા. સરકારે તેમને ૧૯૧૩ માં C I I નો ઇલકાબ આપ્યો. ‘સિંધિયા સ્ટીમ નેવીગેશન કું.’ તેમણે જ સ્થાપી. ‘ધી ઇન્ડિયન સુગર કં.’ તાતાની વિવિધ ઇલેક્ટ્રીકલ પાવર-કંપનીઓ, તાતા આયર્ન એન્ડ સ્ટીલ કું. તેમ જ કેટલીય બેંકો અને વીમા કંપનીઓ લલ્લુભાઈની ઋણી છે.

ઈ. સ. ૧૯૧૨ થી, મૃત્યુ પર્્યંત, ૧૯૩૬ સુધી તેઓ સુબંધ યુનિવર્સિટીના સેનેટ સભ્ય તરીકે રહેલા. સુબંધ ઇલાકામાં, ગવર્નર જ્યોર્જ સિડનહામ સાથે વાટાઘાટ કરીને, તેમણે ‘સિડનહામ કોલેજ ઓફ કોમર્સ’ સ્થાપવામાં સફળતા મેળવી. ૧૯૨૬માં પંચમ જ્યોર્જ પાસેથી ‘નાઈટહૂડ’ નો ઇલકાબ પણ મેળવ્યો.

અંગ્રેજીમાં જેને ‘બ્લ્યુ પ્લડ’ “પ્રતાપી લોહી” કહેવાય તેવા લોહીનો વારસો લલ્લુભાઈની પેઢીને મળ્યો હતો. પિતાથી પુત્ર સવાયો પાકે એવો અનુભવ પણ તેમની પેઢીને થયા કર્યો છે. પાંચ પાંચ પેઢી સુધી સંસ્કારપ્રવાહ સતત વહી રહ્યો હોય એવી પેઢીઓ ગુજરાતમાં વિરલ છે. ૧૪મી ઓક્ટો. ૧૯૩૬ના રોજ શ્રી લલ્લુભાઈનું અવસાન થયું. પણ તેઓ તેમની પાછળ મહામૂલી મૂકીરૂપે ત્રણ સંસ્કારીપુત્રો-વૈકુંઠભાઈ, જ્યોતીન્દ્રભાઈ અને ગગનવિહારીભાઈને મૂકતા ગયા છે.

શ્રી રણછોડલાલ છાટાલાલ

ગઈ સદીમાં ગુજરાતમાં જે અગ્રગણ્ય વ્યક્તિઓ અનેક ક્ષેત્રોમાં પાકી છે તેમાં વેપાર-ઉદ્યોગ અને બહેરસેવાના ક્ષેત્રમાં ભારે મહત્ત્વ સંપાદન કરનાર વ્યક્તિઓમાં રણછોડલાલ છાટાલાલનું સ્થાન મોખરાનું હતું. ૧૮૨૩માં તે જન્મ્યા ત્યારે બ્રિટનમાં યંત્રયુગ ઊગી ચૂક્યો હતો. અને ભારતમાં બ્રિટીશ સામ્રાજ્ય સંગઠીત થઈ રહ્યું હતું. ઉદ્યોગધંધા અને હુન્નરોના વિકાસથી જ દેશ આગળ આવે છે અને પુરુષાર્થ એ જ મનુષ્યનો મિત્ર છે એવી માન્યતા તરફ દેશ વળી રહ્યો હતો. ભારતમાં લોડ ડેલહાઉસીના સુધારાઓનો આ સમય હતો. જ્ઞાતિએ નાગર રણછોડલાલની કોમ અને

ભૂમિકા રાજ્યાશ્રય વાળી હતી. એમણે સરકારી નોકરી લીધી અને કાબેલિયતથી ત્રીશ વર્ષની વયે તો તેઓ રેવાકાંઠાના આસિ. પોલિટીકલ એજન્ટ બન્યા. રાજ-રજવાડાઓને ગાદીએ બેસાડવા-ઉઠાડવા એ તેમનો વ્યવસાય બન્યો.

સરકારી નોકરી દરમિયાન મેજર ફુલજેમ્સ નામના અંગ્રેજ અમલદારની મદદથી તેમણે બ્રિટનના મિલ ઉદ્યોગ અને યંત્રો અંગે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. પણ લગભગ એ જ સમય દરમિયાન લાંચ લેવા બદલ તેમની પર આક્ષેપ મૂકાયો અને એક કમિશન નીમવામાં આવ્યું. આ આક્ષેપમાં નિર્દોષ ઠર્યા છતાં તે વખતના પોલિટીકલ એજન્ટ કનલ વોલેસે સરકારને લખ્યું કે શ્રી રણછોડલાલ નોકરીમાં રહે તે ઠીક નથી. પણ સરકારી જવાબ આવે તે પહેલાં તેઓ પોતાં જ રાજનામું આપી છૂટા થયા. વર્ષોથી જે વાત ખોરસે પડી હતી તેની પાછળ પોતે એકાગ્રતાની લાગ્યા અને આખરે સન ૧૮૫૬માં અમદાવાદમાં પહેલી મીલ સ્થપાઈ. જે કે એ પછીય ઘણી સુરકેલીઓ તેમને નડી છતાં આ સાહસવીરે અનેક ક્ષેત્રોમાં પોતાની સેવાઓ આપવાનું ચાલુ રાખ્યું.

સર મણિલાલ બા. નાણાવટી

એક આદર્શ સરકારી અધિકારીની કામગીરી કેવા પ્રકારની હોવી બેઠકે તેનું દૃષ્ટાંત પૂરું પાડનાર સર મણિલાલએ દલિત, પીડિત અને શોષિત આદિવાસીઓના ઉદ્ધાર અર્થે આજથી લગભગ પાંચ દાયકા અગાઉ અદ્ભુત સેવા બજાવી છે. રિઝર્વ બેંકના ડેપ્યુટી ગવર્નર તરીકે એમણે દેશના કરોડો રૂપિયા બચાવ્યા છે. અને સરકારી સેવામાંથી નિવૃત્તિ લીધા પછી ‘ઇન્ડિયન સોસાયટી ઓફ એગ્રિકલ્ચરલ ઇકોનોમિક્સ’ સંસ્થાની પણ ભારે સેવા બજાવી છે. શ્રી મણિલાલએ વડોદરા રાજ્યમાં કલેક્ટર પોર્ટ કમિશનર, એકાઉન્ટન્ટ જનરલ, રેવન્યુ કમિશનર, નાયબ હીવાન અને પ્રધાનના હોદ્દાઓ શોભાવ્યા હતા. સરકારી અમલદાર તરીકે કચેરીના કામ ઉપરાંત એમણે “જૈનોના જ્ઞાતિ રિવાજો” “જૈનોમાં મૂર્તિપૂજા”, “ગિલ્ડ સિસ્ટમ ઇન ગુજરાત” “એ સ્પેશિયલ સ્ટડી ઓફ ધી ઇકોનોમિક્સ ડેવલપમેન્ટ ઇન બરોડા સ્ટેટ” “નોટ્સ ઓન ધી ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ ડેવલપમેન્ટ ઇન બરોડા સ્ટેટ” “ગુજરાતનું ગ્રામજીવન” “રૂરલ લાઇફ પ્રોબ્લેમ્સ” વગેરે પ્રકાશનો તૈયાર કર્યા.

શ્રી મણિલાલને સહકારી પ્રવૃત્તિમાં જીવનભર ઊંડી શ્રદ્ધા રહી છે. ખેડૂતોને સહાયક અને તેવી લેન્ડ મોર્ટગેજ બેંકની સ્થાપનાનો યશ તેમને બાય છે. વડોદરા રાજ્યમાં વિવિધ ઉદ્યોગોની સ્થાપના માટે તેમણે ભૂભૌતિક અવલોકન કરાવી એક મનનીય અહેવાલ તૈયાર કર્યો. સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા ત્યારે વડોદરા રાજ્યનો સર્વોચ્ચ ઇલકાબ “અરુણાદિત્ય” તેમને એનાયત કરાયો. ઓખા બંદરના યોગ્ય બાંધકામ-વિકાસ માટે સાત સાત વર્ષ સુધી સખત મહેનત કરનાર આ અધિકારીએ સાચું જ કહ્યું તું કે “આ બંદર માટે મેં માફ લોહી રેડ્યું છે.” શ્રી મણિલાલને

પોતાના એક પ્રિય પ્રાધ્યાપક પાસેથી મળેલો આ ગુરુમંત્ર દરેક અધિકારીએ યાદ રાખવા જેવો નથી ?—એ ગુરુમંત્ર છે :
“ In the world you have always difficulties. If you don't find remedies for them, it is your fault. God has provided remedies for all things.”

૨૧. પરીક્ષીતલાલ મજમુદાર

ગુજરાતની હરિજન પ્રવૃત્તિના પ્રાણસમા અને ગાંધીજીના ચૂસ્ત અનુયાયી શ્રી પરીક્ષીતલાલભાઈનો જન્મ પાલીતાણામાં થયેલો. રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં પોતાનું સમસ્ત જીવન ન્યોછાવર કર્યું. તેઓ ગુજરાતની હરિજન પ્રવૃત્તિના પ્રાણસમા હતા.

શ્રી રવિશંકર મહારાજ

પૂજ્ય રવિશંકર દાદા ગુજરાતની તથા સમગ્ર ભારતની મહાન વિભૂતિ ગણાય છે. સમાજમાં જે લોકો હડધૂત થયા હતા, અવગણનાને પાત્ર બન્યા હતા, દલીત અને શોષીત હતા એવા લોકોને અપનાવ્યા, હરિજનો અને આદિવાસીઓના કલ્યાણને માટે કમર કરી. પછાત વર્ગોની સેવાના ભેખ લીધો. દેશમાં દુષ્કાળ પડે, રેલસંકટ આવે, ધરતીકંપ થાય કે એવી કુદરતી આફતો વખતે મહારાજ ત્યાં અવશ્ય પહોંચ્યા જ હોય. ગરીબોના આંસુ લુછવામાં અને શક્ય હોય તે રીતે મદદરૂપ બનવામાં મહારાજ સદા તૈયાર હોય.

સૌજન્યમૂર્તિ શ્રી વૈકુંઠભાઈ

શ્રી વૈકુંઠભાઈએ સહકારી પ્રવૃત્તિને પોતાનો પ્રાણ આપ્યો. ગ્રામપ્રજ્ઞનાં અર્થકારણનો જાંઠો અભ્યાસ એમને આમાં સહાયભૂત થયો અને આજે સહકારી પ્રવૃત્તિનાં મૂળ જો દેશમાં જાંઠા નખાયાં હોય અને એ પ્રવૃત્તિને પરિણામે ખેડૂતો તેમજ ગ્રામપ્રજ્ઞને કશો પણ લાભ થયો હોય તો તેમાં શ્રી વૈકુંઠભાઈનો હિસ્સો મોટો છે.

ગાંધીજીની વિચારસરણીના તેમના જેવા ચુસ્ત હિમાયતીઓ દેશમાં એછા જ છે. આઝાદીની શરૂઆતના કાળના વિશાળ મુંબઈ રાજ્યના શ્રી બાળગંગાધર ખેરના પ્રધાન-મંડળમાં તેઓએ નાણાં, સહકાર અને ગ્રામોદ્યોગ ખાતાનાં પ્રધાન તરીકે કિમતી સેવા આપી હતી. રચનાત્મક પ્રવૃત્તિની કોઈ પણ શાખા એવી નથી જેમાં શ્રી વૈકુંઠભાઈનું એક કે બીજા પ્રકારનું પ્રદાન ન હોય. રાજકરણથી સામાન્ય રીતે તેઓ અલિપ્ત રહેતા હતા એટલે પહેલી સામાન્ય ચૂંટણીમાં દેશનેતાઓના ઘણા આગ્રહ છતાં તેઓએ ઉમેદવારી કરવાનું પ્રસંદ કર્યું ન હતું. ખાલી ગ્રામોદ્યોગ બોર્ડ અને પછીથી ખાલી ગ્રામોદ્યોગ પંચના અધ્યક્ષપદે ૧૯૬૩ સુધી તેઓ હતા અને એ રચનાત્મક ક્ષેત્રમાં તેમની કામગીરીની યશસ્વી નોંધ લીધા વિના ચાલે એમ નથી. બ્રિટીશ સરકારે એમને ખિતાબથી નવાજ્યા હતા. પણ રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં તેણે ગુજરેલા દમનના વિરોધમાં તેમણે એ ખિતાબ ફગાવી લીધો હતો. ભારત સરકારે તેમને પદ્મભૂષણ અનાવીને રચનાત્મક સેવાઓની કદર કરી હતી.

શ્રી મોહનભાઈ વીરજીભાઈ પટેલ

અમરેલીના એક જૂની પેઢીના, વડોદરા રાજ્યના સમયથી એક પ્રબલસેવક છે. મહાત્મા ગાંધીજી, સરદાર વલ્લભભાઈ જેવા પ્રખર રાષ્ટ્રનેતાઓ સાથે તેમણે પ્રબળી સેવાઓ કરી છે અને આજે એંશી વર્ષની ઉંમરે પણ તેઓ શિક્ષણક્ષેત્રે પોતાની સેવાઓ આપી રહ્યા છે.

ઈ. સ. ૧૯૫૨ની સાલમાં તેઓ ગુજરાત પ્રદેશ કૅબિનેટના એક્સ-એક્ઝિસિટીવ સભ્ય હતા. અને તે જ સાલ તેઓ અમરેલી જિલ્લાના ઓખા, ધારી, ખાંભા મત વિસ્તારોના મુંબઈ રાજ્યની ધારાસભામાં પ્રતિનિધિ તરીકે ચૂંટાયા હતા.

આ ઉપરાંત અમરેલી જિલ્લા પંચાયત, અમરેલી કેળવણી મંડળ, સૌરાષ્ટ્ર પાટીદાર લેઉવા જ્ઞાતિના મંડળ-સૌરાષ્ટ્ર પટેલ કેળવણી મંડળ, અમરેલી જિલ્લા મધ્યસ્થ બેન્ક, અમરેલી રામકુંવરબા જિમખાના વગેરે અનેક સંસ્થાના પ્રમુખ તરીકે તથા અન્ય ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્રની સંસ્થાઓના સભ્ય તરીકે રહી સેવાઓ આપી છે.

૨૨. શંભુભાઈ ત્રિવેદી

ગાંધીવાદી પેઢીના સાચા બે પ્રતિનિધિ—એક શ્રી આત્મા-રામભાઈ અને બીજા શ્રી શંભુભાઈ-ગોહિલવાડના આ બે સપૂતોએ ગાંધીવાદના સિદ્ધાંતો, જીવનપ્રણાલી અને પરાને પચાવેલા જેમ અઘરો તેવા જીવનના સનાતન સત્યને પચાવીને શ્રી શંભુભાઈએ જે સત્યાગ્રહ અને અનિષ્ટોનો સામનો કરવાની પગદંડી ઊભી કરી છે—તે યુવાન પેઢી માટે ખરેખર પ્રેરણાદાયી બની રહેશે. શ્રી શંભુભાઈ ગાંધીયુગના મહર્ષી હતા. તેમના શુદ્ધ પારદર્શક જીવનની સૌરભતાની વિગત કોઈએ તો કંઈક રીતે કંડારવી પડશે—તો સૌરાષ્ટ્રની ધરતીની સંસ્કૃતિના પય પીને ઊછરેલી આ વ્યક્તિએ ગાંધીવાદની ગંગાને પચાવીને રિયાસતી રાજ સામે જેહાદ જગાવી હતી, એટલું જ નહિ પણ સામાજિક અને આર્થિક ક્ષેત્રે જ્યાં જ્યાં અશુદ્ધિ દેખી છે તે તે સ્થળે પ્રચંડ પુણ્ય પ્રકોપ મિત્રો સાથે પણ તેમણે અતાવ્યો હતો.

સમસ્ત ગુજરાતની પ્રજાના હૃદયમાં આ સંત પુરુષ માટે આદર અને માન હતાં. ગાંધીવાદનાં જીવનનાં મૂલ્યોને પચાવવામાં કાળજીપૂર્વક જીવન જીવી ગયા.

શ્રી ગગનવિહારી મહેતા

દેશવિદેશમાં ભારતની શાન વધારનાર અને પશ્ચિમી છાવણીમાં પણ માન-આદર મેળવી જતાર ભારતની એક અનન્ય વ્યક્તિ શ્રી ગગનવિહારી લલ્લુભાઈ મહેતા મૂળ ભાવનગરના એ રહીશ ! એમની દક્ષતા અને કુશાગ્રતાની વિવિધ ક્ષેત્રોને સેવા મળી છે. ઇન્ડિયન ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ ફોરેશન ઓફ ઇન્ડિયન ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ, ફોરેશન ઓફ ઇન્ડિયન ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ, વગેરેના પ્રમુખ બનેલા. તેમની શુદ્ધ પ્રતિભાની આંતર-રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે પણ સેવા લેવાઈ છે. જીનિવા ખાતે વેપાર અને રાજગારને લગતી આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદમાં તેમણે ભાર-

તનું પ્રતિનિધિત્વ સંભાળેલું. ટેરિફ કમિશનના અધ્યક્ષપદે પણ તેમની નિયુક્તિ થયેલી.

૧૯૫૨ ના સપ્ટેમ્બરમાં એમને અમેરિકા તથા મેક્સિકો ખાતેના ભારતના એલચી તરીકે મુકાયા એ એમની સેવાનો ઉચિત આદર હતો. લાગટ છ વર્ષો સુધી એ પદે રહી ત્યાં પોતાની કુશાગ્રતા તથા સરળતાથી એમણે અમેરિકી રાજપુરુષોનાં હૈયાં એટલા તો છૂટી લીધેલાં કે એ પહેલાં ભારત પ્રત્યે સદા ઉપેક્ષા તથા દુશ્મનાવટથી ભેતા અમેરિકી તંત્રનોય હૃદય પડ્યો કરાવેલો. એ દરમ્યાન તેઓ કયુબા માટેના ય ભારતના પ્રતિનિધિ રહેલા. એ પદેથી નિવૃત્ત થયા બાદ તેમની સેવા ભારતની ઔદ્યોગિકકરણ અને રોકાણ સંસ્થા ઇન્ડસ્ટ્રીયલ કેડિટ એન્ડ ઇન્વેસ્ટમેન્ટ કોર્પોરેશન ઓફ ઇન્ડિયાને પ્રાપ્ત થઈ છે. ભારત સરકારે એમને આ સંસ્થાના અધ્યક્ષ તરીકે નીમ્યા છે. તેઓ અત્યંત ગૌરવ સમાન છે.

૨૧. જગજીવનબાપા

હજુ હમણાં જ જેમને અમરેલીએ ખિરદાવ્યા અને જેમની સેવાઓનું ઋણ ચૂકવ્યું એવા અમરેલીના એક સન્નિધ, વયોવૃદ્ધ સમાજ સેવક, અને જિલ્લાના બહાર જીવનના વટવૃદ્ધ ખમા શ્રી જગજીવનબાપાએ ઓચિંતી વિદાય લીધી. ગુજરાતના એક સુપુત્ર ડો. જીવરાજભાઈ મહેતાના વડીલ-બંધુ હોવાને કારણે નહિ, પરંતુ પોતાની આગવી પ્રતિભા અને સેવાને કારણે સારાથે અમરેલી જિલ્લામાં લોકપ્રિય અને સૌના આધ્યાત્મન રૂપ બનેલા શ્રી જગજીવનબાપાનો વીરનગર ખાતે દુઃખદ દેહવિલય થયો. શ્રી જગજીવનદાસ મહેતાની ઉંમર આશરે ૮૫ વર્ષની હતી. જિંદગીની શરૂઆતમાં ચારેક વર્ષ ખાનગી વ્યાપારી જીવનમાં ગાળ્યા. બાદ સુખદુઃખની ટાઢ-તડકાની છાંયડી પછી જગજીવનબાપા રીતસરના આશ્રમમાં જોડાયા નથી પણ બાપાએ આશ્રમ બહાર રહીને ભરતની માફક આશ્રમ જીવનને ધ્યેય બનાવી પ્રજાની અનેક સેવાઓ કરી છે. આ સેવાનો રંગ તેમને મહાત્મા ગાંધીજી સાથેના સંપર્કથી જ લાગેલો. તેઓ તથા તેમના પત્ની શ્રીમતી ત્રિવેણીબેને અનેક વર્ષો ગાંધીજી સાથે ગાગેલાં તેની ખાતરી રૂપ શ્રી જગજીવનબાપા પર મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રેમ અને લાગણીભર્યા આત્મીયતા દર્શાવતા અનેક પત્રો મેળૂદ છે. નાનાં મોટાં શિક્ષણનાં છાત્રાલયો ચલાવવા, રેલ સંકટ કે દુષ્કાળ સંકટ નિવારણમાં માનવી અને પશુઓને રાહત પહોંચાડવી. બાદી કે હરિજન સેવા દ્વારા દીન દુઃખી તરછોડાયેલાઓની વહારે ધાવું, યુવાનોનો સર્વાંગી વિકાસ સાધવો અને તે કારણે શિબિરો અને અખાડા, વ્યાયામ પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવાં, અપંગો કે વૃદ્ધોની ભક્તિ ભાવે સેવા કરવી, દેશી રાજ્યો કે બ્રિટિશ સલ્તનતના જીલ્લોનો સામનો કરવો વગેરે અનેકવિધ કાર્યો શ્રી જગજીવનબાપાએ નિષ્કામ ભાવે જીવનના ૭૦-૭૫ વર્ષો સુધી અવિરતપણે કર્યા છે.

શ્રી માયારામજી

સારકના પાટનગર જુનાગઢમાં નવાળી યુગના કેમવાદી તંત્રમાં હિંદુઓને આશ્રય આપવા ઉઘાડી મહાનગી દેખાડનાર અને જવાબદાર રાજતંત્રની પ્રથમ સભા પોતાને ત્યાં ખૂનની ધમકીઓને ઠોકરે મારી ભરતાર, માનવસેવાના આજીવન લેખધારી, અનાથોનો-નાથ, નિષ્ઠાવાન, સંસ્કારી, કર્મવીર પંડિત માયારામદાસે કેશોદ પાસેના માણેકવાડા ગામે આહિર કુટુંબમાં જન્મીને ઊગતી ઉંમરે સંસાર વૈભવનો ત્યાગ કર્યો.

માયારામદાસજીએ સેવાના ઝંડાધારી બનીને, લેખધારી બનીને એકધારી સતત ૪૪ વર્ષ સુધી બતી દેખરેખ નીચે વેદાંતનો જાપ લઈ અન્નપૂર્ણા અને સરસ્વતીના ઉપાસક બની અનાથ, બાળકો, સ્ત્રીઓ, વિદ્યાર્થીઓ અને યાત્રાળુઓને વિવિધ રીતે સેવાઓ આપી મુકસેવક બની આશીર્વાદ મેળવેલ. ૧૯૩૬માં જ્યારે રાજાશાહી હતી અને જ્યારે વટાળ પ્રવૃત્તિ ચાલતી ત્યારે હિજરત કરતી હિન્દુ જનતાની બહેન-દીકરીઓને સામે ચાલીને આશરો આપેલ. કેમીવાદમાં વચમાં જ્યારે કેઈ હરફ ઉચ્ચારી શકતું નહિ ત્યારે બહેરમાં મહાનગી વાપરી લોકોને મદદે આવેલ. આ સમાજસેવકે દેહની પણ ખેવના કર્યા વગર જિંદગી આખી રાષ્ટ્રસેવામાં ગાળી.

શ્રી આત્મારામભાઈ ભટ્ટ

સ્વરામ્યની લડત દરમ્યાન-જેમની સચ્ચાઈ, અને અજોડ સત્યાગ્રહી તરીકેની કામગીરીને કારણે ગોહિલવાડની પ્રજાએ “વીર આત્મારામભાઈ” નું ખિરુદ આપ્યું-એ શ્રી આત્મારામભાઈ નાનપણથી સચ્ચાઈ તરફ વળેલા હતા. સુખી કુટુંબના આ પુત્રે પૂ. બાપુના સત્યાગ્રહ આંદોલનથી પ્રેરાઈને મા-લોભની મુક્તિ જંગમાં બ્રૂકાવ્યું અને ભાઈ-બહેનની જોડીએ ધગધગતા અંગારા જેવી વીરતાથી રાજ્યની લડતનો આદેશ હોય કે ગાંધીજીનો આદેશ હોય-સ્વસ્વ કુરબાન કરીને મોખરે જ હોય. તેમનો સત્ય પ્રત્યેનો આગ્રહ-બાદી તરફની મમતા અને પૂ. ગાંધીજીના માર્ગે નખશીખ વ્યવહારમાં વર્તવાના આગ્રહે તેમના જીવનમાં ઘણાંજે ઝંઝાવાનો પસાર થયા છે. મીઠાના સત્યાગ્રહ દરમ્યાન એક મુઠ્ઠી મીઠું તેમના હાથમાંથી લેવા માટે બ્રિટિશ પોલીસોની ટુકડીને દિવસે તારા જેવા સમાન પુરુષાથ કરવો પડતો. રિયાસતી રાજ્યની પોલીસ હોય કે બ્રિટિશ સલ્તનતની પોલીસ હોય પણ સત્યના આગ્રહને કારણે તેમને શારીરિક માર ખૂબ જ સહન કરવો પડ્યો છે. પારદર્શક નિષ્પાપ જીવનની સૌરભભર્યા તેમના જીવનમાં ડોકિયું કરવાનો કેઈ પુરુષાર્થ કરે તો પ્રેરણાદાયક તત્વો-રત્નો મેળવવાની પૂરી શક્યતાઓ પડી છે. સૌકોઈને તેમના તરફ મમતા, માન અને આદર છે.

ફોન : ૬૦

શ્રી વિજય સ્ટોર્સ

: સ્ટોર્સ :

વિજય અને નવદુર્ગા ઓઈલ એન્જન
તથા ગેંડા માર્ક લાઈનર પીસ્ટન

અમારે ત્યાં દરેક પ્રકારની—

બોલબેરીંગ

પાઇપ ફીટીંગ

ચુડીયર પટા

માઈક્રો નોઝલ પ્લંજર

દરેક જાતની પીસ્ટન રીંગ

બ્રાસ

બુશીંગ-એન્જન વાલ્વ

ફુટવાલ્વ

વજુ સેન્ડીયુગલ પંપ

કિફાયત બાવે મળશે

એસ. ટી. રોડ, ઈડર

ધી બાયડ નાગરીક શારફી સહકારી મંડળી લી.

બાયડ (સાબરકાંઠા)

રજ. નં. ૨૩૫૫ તા. ૩૧-૭-૬૩

સભ્ય સંખ્યા : ૧૨૫, ઓડીટ વર્ગ : ૫

વસુલ આવેલ શેર બેંડોળ રૂ. ૪૩૦૧૦

રીઝર્વ ફંડ અને બીજા ફંડો રૂ. ૬૯૩૭

કામકાજનું બેંડોળ... રૂ. ૧૩૧૮૦૪૨

ઉપરાંત મંડળી બાયડ આમ પંચાયત હદમાં નાના વેપારીઓ
અન કારીગરોને ધીરણ કરે છે.

વ્યવસ્થાપક કમિટી

હરગોવિંદ ઠાયાલાલ પરશોતમદાસ મોતીચંદ,

કાન્તિલલ શંકરલાલ રામલાલ પંખાળી,

વાડીલાલ સાકરચંદ નટવરલાલ કોદરલાલ,

અમૃતલાલ મધાલાલ દશરથલાલ જોડાલાલ.

કોદરબાઈ નરસીદાસ પટેલ નટવરલાલ ચુનીલાલ ઠાકર
મંત્રી ચેરમેન

મે. ખેમચંદદાસ રણછોડદાસ મોદી

જનરલ મરચન્ટ એન્ડ કમીશન એજન્ટ

મુ. ડેમાઈ

(તાલુકો-બાયડ)

(જિ. સાબરકાંઠા)

:- ફોન :-

ઓફીસ : ૩૩

રહેઠાણ : ૪૪-૪૫

શ્રી સરસ્વતી ઓઈલ મીલ એન્ડ જીનીંગ ફેક્ટરી

પ્રો. મેસર્સ નાનચંદ હિરાચંદ એન્ડ સન્સ

શ્રી સર્વોદય કોટન ઇન્ડસ્ટ્રીઝ એન્ડ

પ્રે. ફેક્ટરી

સાઈબા (જિ. સાબરકાંઠા)

ભક્તકવિ શ્રી શિવજીભાઈ

જ્યાં સાહસિક શાહસોદાગરોએ જન્મ લઈ માતૃભૂમિનું નામ દુનિયામાં રોશન કર્યું છે એવી કચ્છની ધીંગી ધરામાં આજથી ૮૪ વર્ષ પહેલા સાધારણ માતૃપિતાને ત્યાં જન્મ લીધો. પુત્રના લક્ષણ પારણાએ તે ન્યાયે શિવજીભાઈને રમતગમત અને ખેલકૂદનો ભારે શોખ, સંગીત માટે ઉત્સાહ કરે અને નાટકનો પણ એવોજ ચમકો. પ્રવાસપર્યાટનો દ્વારા નવું નવું જાણવા એવાની જિજ્ઞાસા. બાળકગ્ન થયા અને પિતાએ નોકરીની ધૂસરીમાં એડયા. પણ આ કાંતિકારી જીવડાએ એ ધૂસરી ફગાવી દીધી. નળીયાના એક ગુરૂ મળી ગયાં અને તેમના ચરણે એસી આધ્યાત્મિક રસનું પાન કર્યું. દીક્ષાની ભાવના જાગી પણ લાલનસાહેબ જેવા સંતપુરૂષ મળી ગયાં અને જીવનપરિવર્તન થયું.

વીશ બાવીશ વર્ષની વયે સમાજ કલ્યાણની ભાવના બદલત થઈ. બોર્ડિંગ અને વિદ્યાશ્રમ જેવી સંસ્થાઓ માટે લેખ લીધો. વિદ્યા પ્રસારકર્મ દ્વારા ૬૦ જેટલા ધર્મ અને જૈન સાહિત્યના પુસ્તકો પ્રકાશિત કર્યા. શિવસદન અંથમાળા તંકુથી ૦ જેટલી પુસ્તિકાઓ પ્રગટ થઈ.

પાલીતાણાની ગોઝારી હોનાસ્તે તેમની ત્રણ સંસ્થાઓને ભસ્મીભૂત કરી નાખી. પુનઃ હરિ ઓં કરી મઠડામાં આશ્રમની સ્થાપના કરી. કન્યાવિક્રય, વૃદ્ધવિવાહ અને બાળકગ્ન જેવા ગેઝાગ લોહીપીતા રીવાજો માટે વિદ્યાચંદ્ર અને સુમતિ પુસ્તકોની પંદર જેટલી આવૃત્તિઓ પ્રગટ થઈ. રાષ્ટ્રની આઝાદી માટે ધૂમ્પા. મઠડાની વિકસતી જતી સંસ્થાઓને સંકેલી લેવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે પણ અડોલ રહી બધું સમેટી લીધું. શ્રી અરવિંદના પોંડીચેરી આશ્રમે શાંતિ બક્ષી અને નવનિત પુસ્તકની ભેટ મળી. કાશ્મીર ગયા અને મગનબાબાના નામથી હજારોના પૂજ્ય બની ગયાં. કુટુંબની લીલમલોલી વાડીના એ તો મહેમાન જ રહ્યાં. પૂરા ૮૨ વર્ષ સુધી જગતભરના ચિર પ્રવાસી રહ્યાં. તેમના વારસદારો શ્રી સુધાકરભાઈ, સુમતિચંદ્રભાઈ, પૌત્રો હેમેન્દ્રભાઈ, ઉપેન્દ્રભાઈ વિગેરેએ આ વારસાને દીપાવી જાણ્યો છે.

સ્વ શ્રી મસ્તરામભાઈ હરગોવિંદભાઈ પંડ્યા

જેમનો સદાય સ્મિતલયો ચહેરો ભૂલાય તેમ નથી, અનેક માણસો વચ્ચે જેમનું વ્યક્તિત્વ પ્રકાશ, આનંદ અને ઉત્સાહ પ્રસારતુ-ભાવનગરના વીસરાતા યુગમાં લાંબા સમય સુધી સંસ્કાર સાહિત્ય અને સમાજમાં અગ્રપદનો માનમેલો જેમણે લોગવ્યા છે. નાવીન્યસભર આવકાર અને સત્કારની કળા જેમને હસ્તગત હતી એવા સ્વ. શ્રી મસ્તરામભાઈ બિહારીંગ કેન્ડ્રેકટરનું અને એ વિષેના નિષ્ણાત તરીકે એક સલાહકારુ વર્ષોથી તેઓ કામ કરતા હતા. ભાવનગરની

શામળદાસ કોલેજ, નટરાજ થીએટર અને ગાંધીસ્મૃતિ એ એમના કુશળ સ્થાપત્યનિર્માણના સુંદર નમૂનાઓ છે.

ભાવનગર ખાતે શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવનના વિસર્જન બાદ ઘરશાળા-હોમસ્કૂલ તેમણે તથા શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદીએ સાથે મળીને ઉભી કરી હતી. સ્વ. મોહનલાલ મોતીચંદના અવસાન બાદ જીથરીની ટી. બી. હોસ્પિટાલના સેક્રેટરી તરીકેનું કામ વર્ષો સુધી સંભાળ્યું હતું. તેઓ શુભરાતી સાહિત્યના એક વિદ્વદસ્ત લેખક હતા. તેમની લેખિનીને એક કલાકારનું સૌષ્ઠવ વરેલું છે. તેમના જીવનના અનેક પાસાઓમાં સુરુચિનું હૃદયગમ દર્શન થતું.

વ્યવસાયથી સ્વ. મસ્તરામભાઈ વેપારી હતા પરંતુ તેમની સામાજિક ફિલસૂફી સહિષ્ણુતાના અને પ્રેમના પાયા પર રચાયેલી હતી એટલા માટે જ તો સમાજની વિકટ સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે અનેક મિત્રો તેમની સલાહસૂચના લેવા આવતા. તેમની કલાદષ્ટિ એક વિશિષ્ટ પ્રકારની રહેલી. તેમણે કરેલું સુશોભન કાર્ય જૂઓ કે તેમની નીચે તૈયાર થયેલ કોઈપણ મકાનનું સ્થાપત્ય જુઓ તો તેની પાછળ કલાનો અભ્યાસી આત્મા દેખાયા વિના રહેજ નહિ. રાજકારણથી તો પોતે હમેશાં દૂર રહેતા. પરંતુ તેમની વેધકદષ્ટિ રાજકારણના ગંદવાડને અને અંધારાને વીંધીને આરપાર નીકળી જતી અને તેથીજ ભાવનગરના દેશીરાજ્યના કુશળ દિવાન સ્વ. શ્રી અનંતરાયભાઈ પટણીએ મસ્તરામભાઈને પોતાના સલાહકાર નીમ્યા હતા.

આ રીતે સ્વ. મસ્તરામભાઈનું જીવન અનેકરંગી રહ્યું. તેમના જીવનની મીઠાશ અદ્ભૂત હતી. તેમની સજ્જનતા પારદર્શી હતી. એમનું જીવન રસિક, પ્રેમાળ અન્યને માટે ઘસાઈ જનાર હતું.

તેમના સુપુત્ર શ્રી જગતભાઈએ તેમના ઉજ્જવળ વારસાને દીપાવી જાણ્યો છે. બી. એ. સુધીનો તેમનો અભ્યાસ પણ એન્જનીયરીંગ લોઈનમાં તેઓ પણ નોંધપાત્ર પ્રગતિ કરી રહ્યાં છે. સૌરાષ્ટ્ર સ્ટેટ બેન્ક, દેના બેન્ક વિગેરે મહત્વના કામોમાં તેમની શક્તિના દર્શન થાય છે. ભાવનગરમાં રાઈફલ કલબ, શુટીંગ કલબ વિગેરે સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. હાલમાં લો-ઈનકમ ગ્રુપના મકાનોની ડીઝાઈનો માટેનું એક પુસ્તક તૈયાર કરી રહ્યાં છે.

મીલનસાર સ્વભાવના શ્રી જગતભાઈ આજ ગંદા રાજકારણથી તદ્દન અલિપ્ત રહ્યાં છે. તેમનો આયિત્યસત્કાર અજોડ છે. તેમને ત્યાંથી કોઈ કદી નિરાશ થઈને પાછું ગયું નથી. ભાવનગરની પ્રગતિશીલ પ્રવૃત્તિઓમાં અને વિકાસના નાના મોટા કામોમાં શ્રી પંડ્યા કુટુંબનો ફાળો અનન્ય અને અજોડ રહ્યો છે. સ્વ. શ્રી મસ્તરામભાઈ ભાવનગર અને સારાષ્ટ્રનું ખરેખર ગૌરવસમાન હતા.

૨૨. સરોજબહેન મહેતા

મૂળ નામ સાવિત્રીબહેન, પિતાનું નામ હુકુભાઈ અને માતાનું નામ તાપીબહેન. શ્રી સરોજબહેન દાણીભાઈ અને બળવંતભાઈએ શરૂ કરેલ વિદ્યાલયમાં પ્રથમ વિદ્યાર્થીઓમાંનાં એક. શ્રીમતી રમાબહેન ત્રિવેદીનાં સૌથી મોટાં બહેન તાપીબહેનનાં પુત્રી. માસી, ભાણેજ અને અન્ય સાહેલીઓએ દેશની કારમી કંઝાલિયત, સ્ત્રીઓની સ્થિતિ વગેરે પ્રશ્નોની ભીતરમાં ઊતરતાં તેમના દિલમાં આગ લાગી અને કંઈક એવું કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓના નકશા કરવાની મનસૂબા કરતાં સરોજબહેને આખરે તેમના જીવનમાં એ મહત્ત્વાકાંક્ષાને સાકાર કરી બતાવી.

તેમના સ્વભાવ શાંત હતો. તેમની તીવ્ર બુદ્ધિશક્તિ પલમાત્રમાં રાજકારણની હોય કે સમાજ જીવનની કોઈપણ અમર્યા હોય તેનું તત્ત્વ પકડી શકતાં. આ શક્તિઓ શ્રી બળવંતભાઈની બાજરમાન વ્યક્તિત્વનું અલોપન કરી એક પડછાયાની જેમ ગોહિલવાડ કે દેશના ઉત્થાનની કોઈ લડત હોય કે કોઈ પ્રશ્ન હોય તેને ઉકેલવાના તાણાવાણામાં શ્રી સરોજબહેનની શક્તિઓ પાયામાં પડી હતી.

વીર મણિભાઈ

નૂતન કુંડલાના ઘડવૈયા વીર મણિભાઈ, ચાણુ નામ શ્રી મણિશંકર શામજી ત્રિવેદી પણ તેમને બધા ‘વીર મણિભાઈ’ ના લાડીલા નામથી ઓળખે. તેમનો જન્મ એક ધર્મપ્રેમી, શ્રદ્ધાવાન અને આસ્તિક કુટુંબમાં થયો હતો. પિતાશ્રી શામજીભાઈ પોતે જ વિદ્યાવ્યાસંગી હતા. એટલે પુત્ર જૂબ જ વિદ્યાભ્યાસ કરીને વિદ્વાનમાં બધે તેવી મહત્ત્વાકાંક્ષા ધરાવતા, શ્રી મણિભાઈ બાળપણથી જ અભ્યાસ કરતા રહેતા. અભ્યાસક્રમ દરમિયાન ભારતમાં નેશનલ કોંગ્રેસમાં બાલ, પાલ અને લાલની ત્રિપુટીનું વર્ચસ્વ હતું. એ તરફ તેઓ આકર્ષાયા. રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી પ્રેરાઈને તેમણે સાવરકુંડલામાં ‘બાલમિત્ર મંડળ’ ની સ્થાપના કરી.

ન્યારે મહાત્મા ગાંધીજીએ ભારતના રાજકારણમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે શ્રી મણિભાઈ એમ. એ. નો અભ્યાસ કરતા હતા. મહાત્માજીની ત્રિવિધ બહિષ્કારની હાકલને માન આપી લડતમાં ઝંપલાવ્યું. જીવનભર રાષ્ટ્રીયતા કાળે ઝઝૂમ્યા અને છેવટે મુંબઈની એક સભામાં અચાનક મૃત્યુ થયું.

૨૩. કેશવજી હરિભાઈ મોદી

શ્રી કેશવજીભાઈનો જન્મ સંવત ૧૮૯૬ માગશર શુદ્ધ ૧૦ ના રોજ થયો હતો. માધ્યમિક અભ્યાસ પૂરો કર્યા બાદ વકીલાત અંગેનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. હાઈકોર્ટ પ્લીન્ડર તરીકેની પરીક્ષામાં ૭૦૦ ઉમેદવારો બેઠા હતા, તેમાંથી ફક્ત ૧૩ ઉમેદવારો પાસ થયેલા. તેમાં શ્રી કેશવજીભાઈ પ્રથમ નંબરે પાસ થયેલા એવા તેઓશ્રી વિદ્વાન હતા. શરૂઆતમાં થોડો સમય તેમણે વકીલાત કરેલી. ત્યારબાદ

વાંકાનેર રાજ્યની નોકરીમાં જોડાયા ત્યાં બે વર્ષ નોકરી કરેલી ત્યારબાદ તેમને ભાવનગર રાજ્યમાં નિમણૂક મળતા ગોહિલવાડમાં પાછા આવેલા.

ભાવનગર રાજ્યમાં ન્યાયાધીશ તરીકેની તેમની કારકિર્દી ઘણી જ યશસ્વી અને દક્ષતાપૂર્ણ હતી. તેઓ ન્યાયાધીશના પદેથી નિવૃત્ત થયા બાદ રાજ્યે તેમની વિદ્વતા અને ન્યાય-ખાતાના કાયદાઓ, પરિપત્રો અને ઠરાવોનું ઊંડું જ્ઞાન જોઈ તેનું સંશોધન, સંકલન અને સંગ્રહ કરવા માટે તેમની અથાગ મહેનત બાદ એક મોટું પુસ્તક પ્રગટ કરેલું. જે “મોદી સંગ્રહ” તરીકે લોકોકિતમાં જોલાય છે. વાસ્તવિકતામાં આ ગ્રંથ ન્યાયખાતાના કામને માટે આધારભૂત ગ્રંથ મનાય છે.

શ્રી રામભાઈ ભાયાભાઈ બોરાજીયા

લીલીયા મહાલના હાથીગઢના વતની શ્રી રામભાઈ જે જમાનામાં પરદેશી હકૂમતની ધાક બેસતી-આગળ આવી કોઈ હિંમતપૂર્વક બોલી શકતું નહિ તેવા ગુણાલી યુગનાં પ્રગતિશીલ વિચાર ધરાવનારા એક આગેવાન ખેડૂત હતા. એ વખતે રાજ્ય તરફથી તેમને જમીન ખાલસાને હુકમ આપ્યો હોવા છતાં તેને મથક નહિ આપતા નિડરતાથી તેનો સામનો કર્યો. એ અરસામાં ઇન્કીલાબનો નાદ જ્યારે ગૂંજતો હતો ત્યારે આપણા સ્વ. બળવંતરાયનો લીલિયા વિસ્તારમાં પ્રવૃત્તિ હોય ત્યારે સ્વ. મહેતાનો ઉતારો શ્રી રામભાઈને ત્યાં જ હોય, રામભાઈની અનન્ય રાષ્ટ્રભક્તિ અને બધીજ બતના પ્રેરક સહકારને લીધે શ્રી બળવંતભાઈ લીલીયાને કાર્યક્ષેત્ર મથક બનાવ્યું હતું. ૮૦ વર્ષની વયે શ્રી રામભાઈ સ્વર્ગવાસ થયા, સુવાસ મૂકતા ગયા. તેમનું વિશાળ કુટુંબ પરિવાર આજ સારી સ્થિતિમાં છે.

સ્વ. શ્રી ભીમબાપા

મોટી મારડના વતની શ્રી ભીમબાપાએ ૧૮ વર્ષની ઉંમરે તેમણે બહોર જીવનની દીક્ષા લીધી હતી. સૌરાષ્ટ્રના એક કિસાન આગેવાન હોવા છતાં જીવનના છેલ્લા વર્ષો સુધી તેમને બંતે હળ ચલાવીને ખેતી કરી હતી. સ્વરાજ્ય પહેલા સામાજિક પ્રવૃત્તિની દૃષ્ટિએ તેઓશ્રી બહેનોની ફરજિયાત કેળવણીના કામમાં, સમાજની અંદર કુરૂદી જેવી કે બાળલગ્નની નાબૂદી, મરણ પાછળ લોગન અને અસ્પૃશ્યતા નિવારણનું કામ ૬૦ વર્ષ સુધી કરેલું. તેઓએ અસ્પૃશ્યતા નાબૂદીના કામમાં પોતાના વતનમાં ગામમાં એક વિશાળ સંમેલન ૧૯૧૬માં પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રમુખપદે યોજી તે દ્વારા તે વિચારના પ્રચારને વેગ આપેલા. રાજકીય દૃષ્ટિએ સ્વર્ગસ્થશ્રીએ કાઠિયાવાડના ખેડૂતો દેશી રાજ્ય સામે નિભય અને એ દૃષ્ટિએ સંગઠિત કરવા માટે સને ૧૯૨૧માં રાજકોટ મુકામે સ્વ. શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલના પ્રમુખપદે મળેલ કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદમાં અસંખ્ય ખેડૂતોને લઈ ગયેલા અને તે સંમેલનના સ્વાગત મંત્રી તરીકે કામ કરેલું.

ગુજરાતના તેજસ્વી અધ્યાપકો અને નિષ્ઠાવાન આચાર્યો

—શ્રી સિ. જિગર વાંકાનેરી

ગુજરાતના કેટલાક તેજસ્વી-નિષ્ઠાવાન અધ્યાપકો-આચાર્યોનો પરિચય અહીં આપ્યો છે. સંભવ છે કે કેટલાક તેજસ્વી-નિષ્ઠાવાન અધ્યાપકોનો અહીં ઉલ્લેખ પણ ન થયો હોય. એવા સૌ અનામી-મૂક સેવકોની હું ક્ષમા ચાચું છું.

શ્રી અનંતરાય મ. રાવળ

૧-૧-૧૯૧૨ના જન્મ. અભ્યાસમાં પહેલેથી જ ખૂબ તેજસ્વી. ૧૯૩૪માં એમ.એ.માં પ્રથમ વર્ગ મેળવ્યો. ગુજરાત કોલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કરી ચૂક્યા શ્રી રાવળ ગુજરાતી સાહિત્યના એક સારા વિવેચક પણ છે. તેમણે ‘જીવન લલિત-લલિતેતર અંથસ્થ વાગ્મયની સમીક્ષાનું પણ કાર્ય કરેલું’.

શ્રી આર. કે. અમીન

૧૯૨૩માં બાવળામાં જન્મેલા શ્રી અમીન અર્થશાસ્ત્રની અનુસ્નાતકની ઉપાધિ ધરાવે છે. અમદાવાદની એલ. ડી. આર્ટ્સ કોલેજ તથા સરદાર પટેલ વિદ્યાપીઠમાં અર્થશાસ્ત્ર-વિભાગના વડા તરીકે કાર્ય કરતા શ્રી અમીને અર્થશાસ્ત્રના પુસ્તકો પણ લખ્યા છે.

શ્રી કરસનદાસ માણેક

૨૮ નવેમ્બર ૧૯૦૧માં કરાંચીમાં જન્મ. અભ્યાસ પણ ત્યાં જ. બાકીનો થોડો અભ્યાસ અમદાવાદમાં. એ પછી વિવિધ શાળાઓના આચાર્ય તરીકે રહી ચૂકેલા આ કવિ એક અચ્છા કીર્તનકાર પણ છે. એ પછીય તેમનો સાહિત્ય-રસ તેમને રાણપુર લઈ ગયો ને ત્યાં તંત્રીમંડળમાં ભેડાયા. હાલ અમદાવાદમાં, આપણાં પ્રચીન ગ્રંથોની સમૃદ્ધિ આખ્યાનરૂપે રજૂ કરે છે.

શ્રી કમળાશંકર ત્રિવેદી

પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેડિંગ કોલેજના આ નિષ્ઠાવાન આચાર્ય સંસ્કૃતના પ્રખર વિદ્વાન હતા. જર્મનીથી પણ સંસ્કૃતના પંડિતો અહીં આવી તેમના જ્ઞાનની પ્રશંસા કરતાં શ્રી મહિપતરામ, નવલરામ અને કમળાશંકરે શરૂ કરેલું શાળા પત્ર આજે પણ “જીવન-શિક્ષણ” નામે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી

ઉચ્ચશિક્ષણ મેળવી અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કરતા શ્રી શાસ્ત્રીજી તેમના જ્ઞાન-પ્રતિભાથી ગુજરાતમાં બાણીતા જ છે. વિવિધ વિષયોનાં અનેક પુસ્તકોનાં પ્રકાશન પછી

આજેય તેમની સંશોધનવૃત્તિ એટલી જ બગૃત છે. તેમના આ કાર્યની કદરૂપે તો શ્રી રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક તેમને મળ્યો છે. પ્રભાવી પ્રતિષ્ઠા છતાં આ નિષ્ઠાવાન અધ્યાપક આજે પણ સતતકાર્યની ધગશ પ્રગટાવી રાખી છે.

શ્રી કૌશિકરામ વિ. મહેતા

સુરત, જૂનાગઢ, ભાવનગર અને રાજકોટ એમ વિવિધ સ્થળોએ આચાર્ય તરીકે રહી ચૂકેલા શ્રી મહેતા તેમની કડક શિસ્તની હિમાયતને કારણે બાણીતા હતા. તેજસ્વી નિષ્ઠાવાન આચાર્યોની યાદીમાં તેમને ન જ ભૂલી શકાય.

શ્રી ગદુભાઈ ધુ

૧૮૮૧માં અમદાવાદમાં જન્મ. ઉમરેઠ, અમદાવાદ અને સુંબઈમાં શિક્ષણ પ્રાપ્તિ. વિવિધ શાળાઓમાં સેવા આપી નિવૃત્તિ થયા. ૧૯૬૫માં યુરોપના ઘણાં દેશોની મુલાકાત લીધી ને સમાજ સેવા તથા અનેક સંસ્થાના પરિચય મેળવ્યા. કેટલાક પુસ્તકોનાં પ્રકાશન પછી ‘જ્યોતિર્ધર’ ના તંત્રી તરીકે પણ તેમણે કામ કર્યું.

શ્રી ગૌરીશંકર ભેરી-ધુમકેતુ

ગુજરાતી સાહિત્યના આ પ્રસિદ્ધ વાર્તાકાર લાંબા સમય સુધી શિક્ષક તરીકે પણ રહેલા. સ્વભાવે જ લાગણી-પ્રધાન એવા આ જીવને બીજો ધંધો ફાવે પણ શાનો? રસસભર વાર્તાઓ-નવલકથાઓ વગેરેનું પ્રદાન કરનાર આ તેજસ્વી અધ્યાપક કેમ ભૂલાય?

શ્રી છોટુભાઈ સુથાર

છેડાજીલ્લામાં ૧૯૧૧માં જન્મ. ચક્રણસી અને નડીયાદમાં શિક્ષણ-પ્રાપ્તિ. એ બાદ વડોદરામાં અભ્યાસાર્થે આગમન. શારદામંદિર, વદલલવિદ્યાનગરના આચાર્ય તરીકે કાર્ય કરતા શ્રી છોટુભાઈ ખગોળ વિદ્યાના પણ શોખીન છે. વિવિધ સામયિકોમાં તેમના લેખો આજે પણ ભોવા મળે છે.

શ્રી છોટુભાઈ નાયક

શ્રી નાયકને ભો. જે. વિદ્યાલવનમાં પ્રો. અણુઝર નઝવી જેવા ફારસીના વિદ્વાન સાથે કાર્ય કરવાની તક સાંપડી હતી. વલસાડમાં જન્મેલા શ્રી નાયક ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્તિ પછી આજે ગુજ. યુનિ. માં ભાષા-સાહિત્ય વિભાગમાં ફારસીના રીડર તરીકે સેવાઓ આપે છે.

શ્રી ઝીણુભાઈ દેસાઈ (રનેહરશિમ)

૧૬ એપ્રિલ ૧૯૦૩માં જન્મ. ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી સ્નાતકની પરીક્ષા પાસ કરી. ત્યાં જ ઇતિહાસના અધ્યાપક

અન્યા. ૧૯૩૮માં શેઠ ચી. ન. વિદ્યાવિહારનાં આચાર્ય તરીકે જોડાયા. ઇતિહાસના આ અભ્યાસી અધ્યાપક સાહિત્યમાં પણ એટલો જ રસ ધરાવે છે. કાવ્ય સંગ્રહો અને અન્ય પ્રકાશનોથી સાહિત્યકાર તરીકે પણ તેમનું આગવું સ્થાન છે.

શ્રી બ. ક. ઠાકોર

રાજકુમાર કોલેજ, રાજકોટમાં અધ્યાપક તરીકે રહી ચૂકેલા પ્રો. ઠાકોર ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉચ્ચાસને બિરાજે છે. વડોદરા કોલેજમાં અને સિંધમાં પણ તેમણે કાર્ય કરેલું. ૧૯૧૩માં તેઓ કેળવણી અધિકારી પણ બનેલા. પ્રતિભાશાળી જ્ઞાનગંભીર પ્રો. ઠાકોરના વ્યક્તિત્વમાં અનેરૂં આકર્ષણ હતું.

કવિ શ્રી દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ક. દ. ડા.ના નામે પરીચિત કવિ શ્રી દલપતરામનો જન્મ વઢવાણ સુકામે-૧૮૨૦ની સાલમાં એક વિદેશી હિતચિંતક ફાર્મસ જોડે મૈત્રી. અમદાવાદની રણછોડલાલ છોટાલાલ હાઈસ્કૂલમાં તેમ જ પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેઈનિંગ કોલેજમાં ગુજરાતી-અધ્યાપક તરીકે પણ કાર્ય કર્યું. આ નિષ્ઠાવાન અધ્યાપકને આપણા શત શત વંદન!

શ્રી દુર્ગારામ મહેતાજી

“દુર્ગારામની નિશાળનો કેઈ છોકરો મૂખ નહીં”ની ઉક્તિ જેને માટે કહેવાઈ છે તે શ્રી દુર્ગારામનો જન્મ ૧૮૦૯માં. સુધારાવાદી એવા આ આચાર્ય માત્ર અધ્યાપન કાર્ય જ ન કરતા-સાહિત્ય સેવા-સમાજ સેવા પણ કરતાં. સાહિત્યમાં, કદાચ, તેમનું વિશિષ્ટ પ્રદાન નહીં હોય પણ શિક્ષણ-અધ્યાપન-અને સમાજ સેવાના કાર્યમાં એ સમયે તેમની તોલે આવે એવું અન્ય કોઈ નહોતું.

શ્રી નરેન્દ્ર બધેકા

દક્ષિણામૂર્તિ બાલ અધ્યાપન મંદિર, ભાવનગરના એક ઉત્સાહી અને કાગેલ અધ્યાપક શ્રી નરેન્દ્રભાઈ આજે તો આપણી વચ્ચે નથી પણ એક અધ્યાપક-સાચો શિક્ષણ આપનારો-કેવો હોવો જોઈએ તેનું પ્રત્યક્ષ દષ્ટાંત પોતાના જીવન દ્વારા આપી જનાર શ્રી બધેકાને પણ અહીં યાદ કરીએ.

શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટ

શ્રી નૃસિંહપ્રસાદ કાળીદાસ ભટ્ટ (નાનાભાઈ)નો જન્મ ૧૨મી નવે. ૧૮૮૨ના રોજ ભાવનગરમાં. ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવી મહુવા (સૌરાષ્ટ્ર)ની હાઈસ્કૂલના આચાર્ય થયા અને પછી શામળદાસ કોલેજ, ભાવનગરમાં જ અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કર્યું, પણ ખરી કેળવણી આ નહીં એમ માની તેમણે ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિની સ્થાપના કરી. ૧૯૧૩માં તો અધ્યાપક તરીકેનું કામ પણ છોડી દઈ, માત્ર સંસ્થા અર્થે જ જીવન શરૂ કર્યું. ૧૯૪૮માં ભાવનગરથી, ૨૨માઈલ દુર ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ અને બીજી સંસ્થા સંજોગસર પાસે “લોકભારતી” સ્થાપી આજે પણ કેળવણીના વિવિધ પ્રયોગો આ સંસ્થાઓ કરે છે અને સૌ કોઈ આ સંસ્થાઓ

તરફ ઉત્સુક નજરે-નવું પામવાની આશાએ-જુએ છે.

સત્યાગ્રહ-ચળવળમાં જેલ ભોગવી આવેલા શ્રી નાનાભાઈ સૌરાષ્ટ્રની પ્રથમ સરકારમાં (૧૯૪૮માં) કેળવણી પ્રધાન પણ બનેલા. રામાયણ અને મહાભારતનાં પાત્રો સરળ-શૈલીમાં પ્રસ્તુત કરનાર શ્રી નાનાભાઈની ઘડતર અને ચણતર-જીવન વૃત્તાંત પણ દરેક અધ્યાપકે વાંચવા જેવું છે.

શ્રી પુરુષોત્તમ ગ. માવળંકર

ગુજરાતના બુદ્ધિજીવીઓમાં જેમનું સ્થાન ગણાય તેવા અભ્યાસી, નવયુવાન, ઉત્સાહી અધ્યાપક શ્રી માવળંકરનો જન્મ ૧૯૨૮માં. તેઓ અમદાવાદની એલ. ડી. આર્ટ્સ કોલેજમાં ફેલો-વ્યાખ્યાતા અને આચાર્ય તરીકે રહી ચૂક્યા છે જર્મન અને બ્રિટન સરકારના આમંત્રણથી વિદેશના અભ્યાસ પ્રવાસે પણ ગયા. ‘અભ્યાસ’ના સામયિક દ્વારા તેઓ પોતાના વિચારો રજુ કરતા રહે છે. તેઓશ્રી રાજ્ય-શાસનના અભ્યાસી છે.

શ્રી ફીરોજ કા. દાવર

પ્રો. દાવર તરીકે જાણીતા પારસી વિદ્વાનનો જન્મ તો અહમદનગરમાં પણ કાર્યક્ષેત્ર ગુજરાતમાં. એમ. એ. એલ.એલ. બી. થઈ અમદાવાદની જ હાઈસ્કૂલમાં આચાર્ય બની ચૂકેલ શ્રી દાવર સાહેબ પછી તો પૂનામાં અધ્યાપક અન્યા. એ પછી અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજમાં ૭ વર્ષ સુધી અંગ્રેજી ભાષાના અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કર્યું. “આપણા પારસી બંધુઓ”ની પુસ્તિકા ઉપરાંત કેટલાક મનનીય લેખો પણ તેમણે લખ્યા છે. જ્ઞાન સમૃદ્ધ-અનુભવી-ઉદાર અને સરળ પ્રો. દાવર એક નિષ્ઠાવાન અધ્યાપક છે.

શ્રી બચુભાઈ રાવત

મેટ્રીક સુધી અભ્યાસ કરીને તુરંત શિક્ષક તરીકેનું કાર્ય શરૂ કરનારા શ્રી બચુભાઈ આજે તો ‘આવતી કાલના નાગરિકો માટેનું’ માસિક “કુમાર” થી વિશેષ જાણીતા છે. સાહિત્ય-કલાના શોખીન શ્રી રાવતે નોકરી છોડી ૧૯૨૪ થી “કુમાર” શરૂ કર્યું અને તે દ્વારા અનેકોનાં જીવન-ઘડતરમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો.

શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ

૧૧ ઓક્ટોબર ૧૮૮૯માં જન્મેલા શ્રી મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ એક જાણીતા કેળવણીકાર હતા. ૧૯૨૦માં રાષ્ટ્રની સેવામાં જોડાયા અને ‘૩૨ તથા ‘૪૨ ના વર્ષોમાં જેલ નિવાસ પણ ભોગવ્યો. એમ. ડી. કોલેજ એફ સોશિયલ સર્વિસના આચાર્ય તરીકે કાર્ય કર્યું. ગુજરાત યુનિવર્સિટીના વાઈસ-ચાન્સેલર તરીકે પણ તેમણે સેવાઓ આપેલી.

શ્રી મનુભાઈ પંચોલી ‘દર્શક’

શ્રી નાનાભાઈ સાથે આંખલામાં-સંજોગસરમાં તન-મનથી કાર્યરત રહેનારા શ્રી મનુભાઈથી સૌ પરીચિત છે. આ શિક્ષક-પુત્રનો જન્મ લુણસરમાં. લોકભારતી જેવી પ્રખ્યાત સંસ્થાના પ્રારંભથી જ પાયાના પથ્થર બની રહેલા શ્રી

પંચોલી તે સંસ્થાના આટલા ત્વરિત વિકાસ અને પ્રગતિના પ્રણેતા છે. નર્મ તાલિમની નમૂનેદાર શાળા ઉપરાંત વિશાળ જમીન, મકાનો, મશીનો અને વિપુલ વિદ્યાર્થી-ધન ધરાવતી આ સંસ્થા માત્ર ગુજરાતની જ નહીં, ભારતની એક વિશિષ્ટ સંસ્થા છે. શ્રી દર્શક એક ઉમદા અધ્યાપક હોવા ઉપરાંત સાહિત્યકાર અને ગુજરાત વિધાનસભાના પણ સદસ્ય છે. “ઝેર તો પીધાં છે બાણી બાણી” દ્વારા તેઓ સાહિત્યકાશમાં વિશેષ પ્રકાશે છે.

રા. સા. મહીપતરામ નીલકંઠ

વડનગરા નાગર ગૃહસ્થને ત્યાં ૩-૧૨-૧૮૨૯ માં જન્મ. અભ્યાસ પછી અમદાવાદમાં એક્ટીંગ હેડમાસ્ટર થયા. કેળવણીનું કામ વધુ સાફ થઈ શકે માટે ૧૮૬૦ માં ઈંગ્લેંડ ગયા. અને વિદેશથી પાછા ફરી ટ્રેનિંગ કોલેજના આચાર્ય પણ થયા. આ નિષ્ઠાવાન અધ્યાપક ૧૮૯૧ માં મૃત્યુ પામ્યા.

શ્રી મૂળશંકર મા. ભટ્ટ

૧૯૦૭ માં ભાવનગરમાં શ્રી મૂળશંકરભાઈનો જન્મ. સ્નાતક થયા પછી લલિત કળા વિશારદની પદવી પણ મેળવી. ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિ, ધરશાળા-ભાવનગર, અને સણોસરા-લોકભારતીમાં પણ તેમણે કાર્ય કર્યું. બુનિયાદી તાલિમના અધ્યાપન મંદિરના આચાર્ય તરીકે રહી ચૂકેલા શ્રી ભટ્ટ વિદ્વાન-પ્રતિભાવાન અધ્યાપક છે. સાથોસાથ લેખનકાર્ય પણ કરે છે. સંગીત, કુમાર કથાઓ અને ઇતર સાહિત્યના શોખીન છે.

શ્રી હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી

શ્રી હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીનો જન્મ ૧૯૧૬ની સાલમાં મલાતજ (જ. ખેડા) મુકામે. સંસ્કૃત સાથે બી. એ. અને અર્ધમાગધી સાથે એમ. એ. થયા અને પછી “વલ્લભી રાજ્યના અભિવેષો” મહાનિબંધ દ્વારા પી. એચ. ડી. પણ થયા. અમદાવાદના વિદ્યા લવનમાં ભારતીય સંસ્કૃતિના અનુસ્નાતક અધ્યાપક તરીકે પણ તેમણે કામ કર્યું. અને આગળ જતાં આ જ સંસ્થાના ઉપાધ્યક્ષ પણ બન્યા. ઇતિહાસના સંશોધન અંગે આ તેજસ્વી અધ્યાપકને રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક પણ અપાયો છે. આ ઉપરાંત શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષી, શ્રી લાલભાઈ દેસાઈ, ડૉ. લીલાબેન શાહ, શ્રી વિનોદીની નીલકંઠ, શ્રી વિશ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટ, શ્રી રવિશંકર જોશી, પંડિત સુખલાલજી, સૌ. હર્ષિદાબેન પંડિત, નૃત્ય પારંગત મૃણાલિની સારાભાઈ, શ્રી ડોલરભાઈ માંકડ, સ્વ. શ્રી છોટુભાઈ પંડિત, શ્રી જયેન્દ્ર ત્રિવેદી, શ્રી અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ, પ્રિ. એસ. આર. ભટ્ટ, શ્રી જે. જે. દવે, શ્રી નાથાલાલ દવે અને શ્રી પ્રબરારામ રાવળ વગેરેનો પણ અહીં તેજસ્વી-નિષ્ઠાવાન અધ્યાપક તરીકે ઉદ્દેશ કરવો જોઈએ.

શ્રી લલિતાગૌરી દેવજી જોષી

વાંકાનેરની કન્યાશાળામાં છ ધોરણ સુધી વિદ્યાભ્યાસ કરી સમાજના રીવાજો અભ્યાસ છોડવો પડ્યો. લગ્ન બાદ થોડા વર્ષોમાં પતિ સ્વર્ગે સીધાવતા કૌટુંબિક જવાબદારીઓ

ઉપરાંત ભરણપોષણની જવાબદારી પોતાના શીરે આવી પડી. ૧૯૩૮ માં ફરી પ્રાથમિક પરિક્ષા આપી અને રાજકોટમાં બાર્ટન ટ્રેઈનીંગ કોલેજમાં ત્રણ વર્ષ ૧૯૪૧ માં પૂરા કર્યા. આજે વાંકાનેરની કન્યાશાળામાં મૂખ્ય આચાર્ય છે.

શ્રીઓને સ્વમાનથી રહી શકવા અને શ્રી જાતનું રક્ષણ કરવા ધાર્મિક શિક્ષણ આપવું જરૂરી છે તેમ તેઓ માને છે.

શ્રી બી. એલ. કાજી સાહેબ

મોરબીમાં શિક્ષણની પ્રગતિ ઘણા વર્ષોથી ચાલુ છે. મોરબીની વી. સી. હાઈસ્કૂલના આચાર્ય પદે ૧૯૩૯ થી ૧૯૪૬ સુધી સેવાઓ આપી શ્રી કાજી સાહેબે શિક્ષણની એક નવી જ પગદંડી ઉભી કરી હતી. સૌના સન્માનીય બની શક્યા હતા. શ્રી કાજી સાહેબે ૧૯૪૨ માં સુવર્ણ-મહોત્સવ ઉજવ્યો તે વખતે રૂ. ૧૫૦૦૦/- કાયમી ફંડ એકઠું કર્યું. એ રકમના વ્યાજમાંથી ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકો અપાય છે.

શ્રીમતી કાન્તાદેવી પાટડિયા

પ્રાથમિક શિક્ષણ બાલંલા અને જામનગરમાં લીધું. પિતા પી. સી. મકવાણા જામનગરમાં ઇન્સ્પેક્ટર હતા. પ્રખ્યાત કેળવણીકાર શ્રી આનંદીબહેન મચ્છર જેવા આચાર્ય પાસે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. કેલેજ શિક્ષણ રાજકોટમાં લીધું. ૧૯૬૧ માં રાજકોટ જિલ્લા કલેક્ટર હસ્તક સર્ટી. તથા ચંદ્રક મેળવ્યા. હાલમાં વાંકાનેરની કન્યાશાળામાં સેવા આપી રહ્યાં છે. શિક્ષક હોવા ઉપરાંત તેજસ્વી શિક્ષિકા છે. શ્રી-કેળવણીમાં ખૂબ રસ ધરાવે છે. દૈનિકો અને સામાયિકોમાં તેમના કાવ્યો પ્રગટ થતાં રહ્યાં છે.

KHOSLA KESERWALA

70, Yusuf Mehrali Road,

BOMBAY-3

Sole Importers RAMAIN Brand 100%
Pure & Bast Selcted Saffron. mount
'EVEREST' Brand ure Mehthol,
Wholesales & Retails.

Grams : KHOSLABROS

Phone : Resi : 324932-572731

With best Compliments from

DEEPAK TRADING COMPANY

56-66, Masjid Bunder Road,
BOMBAY-3

Dealers in kiran, colours, spicers, drugs,
poisons, herbs etc. etc.

Gram :
BAKSHISH

Phone :
325502-329018

ધી સાંઠા ગ્રુપ વિવિધ કાર્યકારી સહકારી મંડળી લિમિટેડ સા ઠં યા

સાંઠા રોડના સહકારથી રોડની સ્થાપના : તા. ૧૮-૨-૧૯૩૦
નામદાર મુખ્ય સરકારના સહકારી કાયદા અનુસાર મંડળીમાં
ફેરવી તા. ૧૧-૪-૪૯ ર. નં. ૧૨૫૬૨

સભાસદોની સંખ્યા

ભરપાઈ થયેલ શેર બંડોળ...રૂ. ૨૩૨૩૯૫

રીઝર્વ ફંડ... રૂ. ૧૩૩૭૮૨

મકાન ફંડ... રૂ. ૬૩૦૬૮

ખાતર ફંડ... રૂ. ૧૭૪૬૬૮

ચાપણો ... રૂ. ૫૦૬૯૮૩

મંડળીના કામકાજનું એકદર

બંડોળ ... રૂ. ૩૫૫૦૧૭૬

- બેન્કર્સ -

ધી સાબરમંડા ડી. સેન્ટ્રલ કો-ઓ. બેંક લી (સાઠ બ સાખા)

ધી ગુજરાત રોડ કો-ઓ. બેંક લી. (અમદાવાદ)

: એડીટર :

મ. સ્પેશીયલ એડીટર સાહેબ

સહકારી મંડળીઓ, હિંમતનગર.

આંતરિક એડીટર : શ્રી નાથુભાઈ કે. દેસાઈ

બુદ્ધિ વાચાળ હોય છે ત્યારે પણ બુદ્ધિ મૌનધારી હોય છે. આપણી
એવી કરુણ સ્થિતિ છે કે જ્યાં ઈશ્વર વિષે થોડું જાણે છે તે વાકપટુ હોય
છે, પરંતુ જ્યાં ઈશ્વરને જાણતા નથી પણ પામ્યા છે તેઓ ચૂપ બની જાય
છે અને ફેડ પાડીને કશું કહેતા નથી, કેમકે એ અનુભવ કહેવા જોવા
હોતો નથી, પરંતુ પ્રત્યેકે જાતે મેળવવાનો હોય છે.

—પ્રોફેસર દાવર

ધી માસ્ટર સિલ્ક મિલ્સ પ્રાઇવેટ લિ.

મેનેજિંગ ડીરેક્ટર

રમણીકલાલ ભોગીલાલ શાહ

જાનનગરના સૌજન્યથી

તાર : MASTERMILL

ફોન : ૩૨૪૩

શ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજી બહેન

પ્રાથમિક શિક્ષણ માળીયામાં લીધું, માધ્યમિક શિક્ષણ રાજકોટમાં અને તે પછી જુદેજુદે સ્થળે અભ્યાસ કરી બી.એ., બી.એડ થયાં. શ્રી ડોલરભાઈ માંકડેનાં તેમના જીવનમાં મહત્વનો ફાળો છે. હાલમાં વાંકાનેર તાલુકાના કેળવણી નીરીક્ષક તરીકેની સેવા આપી રહ્યાં છે. શાળાની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિ ઉપરાંત તેમને રમતગમતનો ઘણો જ શોખ છે.

શ્રી ગંગીસિંહ આર રાડોડ

કાજલ, રંગતરંગ, ચાંદની જેવા માસિકોમાં અવારનવાર જેમના લેખો પ્રગટ થતાં રહ્યાં છે, તે શ્રી ગંગીસિંહ રાડોડ ગોંડલમાં વિસ્તરણ અધિકારી તરીકે સેવા આપી રહ્યાં છે. કેળવણીના પુરા હીમાયતી છે. તેઓ સ્પષ્ટ માને છે કે મૂક્ત વાતાવરણમાં બાળકોને તેના માનસ પ્રમાણે ઘડતર થવું જ જોઈએ. તેમના લગ્ન તપુભાઈને પરમાર સાથે થયાં, જેઓ આજે વાંકાનેર આનંદ કન્યાશાળામાં મુખ્ય આચાર્ય છે.

શ્રી પ્રાગજી ચક્રમાઈ મકવાણા

જામનગરમાં ડેપુટી એજ્યુકેશન ઇન્સપેક્ટર તરીકે પંદર વર્ષ કામ કર્યું, કેશોદ તથા મેરખી વી. સી. હાઈસ્કૂલમાં પણ કેટલાક વર્ષો મેંચા આપી, વડીયા સુરગવાળા હાઈસ્કૂલમાં પણ કામ કર્યું. વડીયા અધ્યાપન મંદિરમાં ત્રણ વર્ષ હિંદી શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું. તેમના લેખો કાવ્યો ઘણા સામયિકોમાં પ્રગટ થયાં છે. ખુબજ મિલનસાર સ્વભાવના અને મળતાળુ વ્યક્તિ છે. હાલમ બિહારની એક ખાનગી-શાળા ચક્રમાઈ રહ્યાં છે. યુજરાતની પ્રગતિ જાત માટે ગૌરવ લેવા જેવું છે, કે રાતિમાં આવા કતવ્યવિષ્ટ અધ્યાપક હોય.

શ્રી ચંદુલાલ ગોવિંદજી ભાયાણી

મૂળ વતન દારકા, શારદા મંદિર કરાંચીમાં કેળવણી લીધી. હાલમાં વાંકાનેર ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલમાં પ્રિન્સીપાલ તરીકે સેવા આપે છે. કેળવણી વિષે નવા વિચારો અને ચોક્કસ આયોજન દિશિ ધરાવે છે. બાલમંદિરથી માંડી કેલેન્ડર સુધીનો સળંગ અભ્યાસક્રમ આશ્રમ પદ્ધતિ અનુસારનો હોવો જરૂરી છે. મશીનરી સ્પીરીટથી કામ કરનારા શિક્ષકો હોવા જોઈએ તેમ સ્પષ્ટ માને છે. મોતીબાઈ હેમચંદ સઘરી હાઈસ્કૂલનું આગ્રહ સંચાલન કરી રહ્યાં છે.

તપુભાઈને પરમાર

વાંકાનેરની આનંદ કન્યાશાળામાં મુખ્ય આચાર્ય તરીકે સેવા આપી રહ્યાં છે. અયપણથી જ તેઓ તેજસ્વી વિદ્યાર્થીની હતા. જી. પી. ટી. સી. ૧૯૫૨માં થયાં, સી. બી. ટી. સી. ૧૯૬૦માં થયાં. કેળવણી ક્ષેત્રે હજુ પણ આગળ વધવાની નેમ રાખે છે. સુધારક મનોવૃત્તિવાળા છે.

શ્રી દેવીસિંહ સિસોદીયા

નાનપણમાં પિતા યુજરી જતાં નાની ઉંમરથી જ શિક્ષકોના અવસાય સ્વીકાર્યો. ૧૯૫૬માં શ્રેષ્ઠ શિક્ષક તરીકે પસંદ થયેલા અને સુવર્ણચંદ્રક પણ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. ઉપરાંત જુદી જુદી પ્રવૃત્તિમાં રસ ધરાવતા હોય બીજા ઘણા ચંદ્રકો પ્રાપ્ત કર્યા છે. રમતગમત ઉપરાંત લોકસાહિત્ય, અજીવ-દુહા વિગેરેના પણ શોખીન છે.

બાલજીવનમાં તેમના ઘણા કાવ્યો પ્રગટ થયેલાં છે. ફરજ એજ હમ છે એમ માનીને આચરણ કરનારા આદર્શ શિક્ષક છે. વાંકાનેર તાલુકાશાળા નં. ૧ માં મુખ્ય આચાર્ય તરીકે સેવા આપી રહ્યાં છે.

શ્રી નરભેરામ દેવમુરારી

શ્રી નરભેરામભાઈ બુલસરના વતની છે. ૧૯૪૮માં મેરખીની હન્ટર ટ્રેઈનીંગ કોલેજમાં ટ્રેઈનર થયાં વાંકાનેરની તાલુકા શાળા નં. ૨ માં આચાર્ય તરીકે કામ કરે છે. વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે-પાણી ધાતુ વિગેરેના સંશોધનમાં ખુબજ રસ ધરાવે છે. શિસ્તના પ્રખર હીમાયતી છે. છતાં સૌની સાથે સહનરથી કામ લેવામાં માને છે.

શ્રી પ્રતાપરાય મગનલાલ સંઘવી

મહુવા તાલુકાના મોટાબદરાના કપોળ વણીક છે; મુળજી જેઠા મારકેટ-મુબઈમાં દલાલી કરે છે. અને સાર્વજનિક કામોમાં રસ લઇને વતનને માટે ઘણો ભોગ આપે છે.

શ્રી અયુભાઈ કદયાણજી

મહુવાના જૈન અગ્રણી વ્યાપારી છે, કમીશન એજન્ટ છે, જૈનોના સાંપ્રદાયિક કામોમાં અગ્રણી છે, તેમના જેવું કંડવું સત્ય કહેનાર વેપારી ઘણા ઓછા જોવા છે-શ્રી અયુભાઈ ખુબજ ઉદાર અને નાનીમોટી સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં સહકાર રૂપ થનાર વ્યક્તિ છે.

શ્રી દારકાદાસ દુલભદાસ

કાંત્રોડીના રહેવાસી અને મુબઈમાં પ્લાસ્ટીકનું કામકાજ કરતાં શ્રી દારકાદાસ મુંજ્યાસરા વતનના ગામાયત કામો માટે મુબઈમાંથી રકમ એકત્રીત કરી આપે છે. વતનપ્રેમી અને નિખાલસ સ્વભાવના છે.

શ્રી વસંતરાય શેઠ

અયપણથી રંગમૂર્તિના સફળ કલાકાર તરીકે જાણીતા અને વ્યવસાયમાં કાપડની દુકાન ધરાવતા શ્રી વસંતરાય ઉદે ભીખાલાલ શેઠ પાલીતાણામાં જૈન અને જૈનેત્તર સંસ્થાઓ સાથે સંકળાઈને જુદા જુદા પ્રસંગોએ અજવાયેલા નાટકોમાં પોતાના પાત્રને સફળતા પૂર્વક ન્યાય આપ્યો છે એટલું જ નહિ માન બહુમાન અને ચાંદીના ચંદ્રકો પ્રાપ્ત કર્યા છે, પ્રમાણપત્રો મેળવ્યા છે. પાલીતાણામાં અજવાયેલા આ નાટકો-એટમોસ્ફીયર, કર્શનકાકાનો ડાયને, જયચિતોડ, પાવકજવાળા, લગ્નનો ઉમેદવાર, પાતળી પરમાર વિગેરેમાં મહત્વના પાત્રો તરીકે સુંદર વ્યક્તિત્વના દર્શન કરાવ્યા છે.

મનોરંજન કાર્યક્રમો, પ્રવાસ પ્રયત્નો અને બહાર સમારંભોમાં તેમની આગેવાની અને હાજરી અચૂક હોયજ. એક સારા કલાકાર તરીકે પાલીતાણાનું તેઓ ગૌરવ છે.

શ્રી દીનાલાલ સી. વ્યાસ

આઠ વર્ષની નાની વયે જન્મે પગ મુલાવ્યા છતાં ઇન્ટર સુધીનો અભ્યાસ, મેરીટ તરીકે ઠેક સુધી સેન્ટ્રલ ગવર્નમેન્ટની સ્કોલરશીપ પ્રાપ્ત કરી, ખુબજ અશક્ત શરીર છતાં અસાધારણ મનોબળ અને ધરતું તમામ કામકાજ-અજરમાંથી લાવવું મુકવું વિગેરે હિંદી, અંગ્રેજી, સંસ્કૃત વિગેરે ભાષાઓ ઉપરનો સારો એવો કાબુ છે. બાવનગર જિલ્લા પંચાયતમાં સરવીસ કરે છે.

With Best Compliments From.....

One of the leading exporters and contributors in earning highly valued foreign exchange

JAMNADAS MADHAVJI & COMPANY

Manufacturers and Exporters of—Groundnuts, Groundnut oilcakes, Cottonseed cakes, Deoiled cakes (Extraction), Groundnut oil, Solvent Refined Oil and Laxmi Cattlefeeds.

Head office : Tanna House, 11 A Wodehouse Road, BOMBAY-1.

Telephone Nos.—office : 214211-13.

Residence : 366404, 368838 and 366429.

Branches—

1. 54, Digvijay Plot, JAMNAGAR
2. 148-149, Finsbury Court, Finsbury Pavement, LONDON-EC2.

Associates—

- 1) International Exports & Estates Agency, (Solvent Extraction Plant)
P. B. No. 123, VIJAYAWADA (A. P.)
- 2) Halar Salt and Chemical Works, Jamnagar.
- 3) Glenmorgan Tea Estates Co.,
GLENMORGAN P. O. (Nilgirs-South India)
- 4) Emerald Valley Tea Estates Co., EMERALD P. O.
- 5) Sikka Salt Works, SIKKA (Saurashtra)
- 6) Jamnadas Madhavji & Others Agricultural Co.
JAMNAGAR.
- 7) Silver Star Line, BOMBAY
- 8) Tanna Oil Extraction Pvt. Ltd., BOMBAY.

શુભેચ્છા પાઠવે છે
શ્રી પાલ ગ્રુપ કો-ઓ કેટન સેલ
સોસાયટી લી.

જહાંગીર પુરા જન (સંદેર)

(ચોર્યાસી તાલુકો) (જિ. સુરત)

સ્થાપના તા. ૫-૮-૧૯૨૪

નોંધણી નંબર ૪૪૬૨

શેર ભડોળ : ૭૬૩૨૦/-

સભ્ય સંખ્યા ૨૨૪૯

અનામત ફંડ : ૩૫૬૧૩૦૦/-

અન્ય ફંડ : ૨૦૨૧૧૦૦/-

મંડળીના સભાસદોએ પકવેલો કપાસ એકજથ્થે કરી સારી રીતે પીસાવી પ્રેસ કરી તેમાંથી નીપજતા રૂ તથા કપાસીઆનું વેચાણ કરી આપવા તથા સારી જાતનું શુદ્ધ બી સભાસદોને પૂર પાડવા તેમજ તેમના જીવન જરૂરીયાતની ઘર વપરાશની વસ્તુઓ ખરીદ કરી ઇન્ટેન્ડ પદ્ધતિથી વહેંચણી કરી પૂરી પાડે છે

સ્વચ્છતા કયાળી પટેલ
મેનેજર

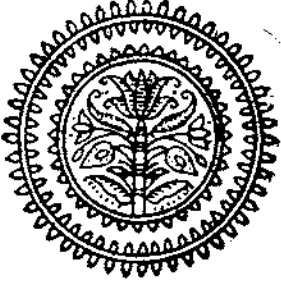
સાચકલ, શીક્ષા
ટયુબ
હમેશો વાપરો

સોના અને
ચાપ્સરા

SONA CYCLE TUBE
TESTED 28x1 1/2

ઉત્પાદક :
ધનાણી એવજીનીયરીંગ વર્ક્સ
જામનગર

•ટકાઉ અને મજબૂત છે
•સુંદર અને આકર્ષક
પેકીંગ છે
•ઓછી કિંમત હોવા છતાં
કિતમ ગુણવત્તા ધરાવે છે.
•શહેરના અગ્રગણ્ય
સાયક્લ ડીલર પાસે મળે છે

ગુજરાતના કેટલાંક સાહિત્યકારો

—શ્રીમતી કાન્તાદેવી જે. પાટડિયા

ગુજરાતની અનેકવિધ પ્રગતિની જેમ જ સાહિત્યમાં પણ ગુજરાતી સાહિત્ય ભગિનીભાષાઓની હરોળમાં ઊભું રહી શકે તેવું છે. ખંગાળી જેટલી ત્વરિત પ્રવાહોને ઝીલવાની શક્તિ કદાચ ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યમાં ન પણ હોય કે દક્ષિણની કોઈ ભાષા સમો શબ્દની વિવિધ છાંય પણ દર્શાવી શકતો શબ્દ સમૂહ તેની પાસે કદાચ ન હોય, પણ અનેક સાહિત્યકારોની આગવી પ્રતિભાના કારણે, તેમ છતાં, ઉત્તમ સાહિત્ય સર્જન પણ આ ભાષામાં થયું છે. અહીં કેટલાંક સાહિત્યકારોનો પરિચય-માત્ર આપીએ છીએ.

શ્રી અનંતરાય ઠક્કર “શાહબાઝ”

સારા એવા આ ગઝલકાર તેમના ગઝલ-સંગ્રહ “પાલવ કિનારી”થી પ્રસિદ્ધ છે. તેમની ગઝલોમાં ચેતનાનો પ્રકાશ છે, ભિંમનો ધબકાર છે. તેમના અકાળ અવસાનથી આપણે એક તેજસ્વી ગઝલકાર ગુમાવ્યો છે.

શ્રી આનંદરાંકર આ. ધ્રુવ

ગુજરાતી સાહિત્યના આ સમર્થ સાહિત્યકાર તેમના નીતિશિક્ષણ, આપણોધર્મ અને “વસંત”માંના તેમના લેખોથી મુપરિચિત છે. આ ચિંતક સાહિત્યકાર જ્ઞાન, ભાષા ઉપર પ્રભુત્વ અને સૂક્ષ્મ દષ્ટિને કારણે ગુજરાતી સાહિત્યકારોમાં પ્રથમ હરોળમાં સ્થાન પામ્યા છે.

શ્રી ઈંદુલાલ ગાંધી

અવાર-નવાર રેડીયો ઉપરથી જેમનાં નાટકો રજૂ થયા કરે છે. તે શ્રી ઈંદુલાલ કવિ પણ છે. ‘ગોરસ’, ‘ખંડિત-મૂર્તિઓ’, ‘શતદલ’, ‘પલટાતા તેજ’ ‘નારાયણી અને બીજા નાટકો’ વ. તેમની કૃતિઓ છે.

શ્રી ‘કલાપી’

લાઠી નરેશ મુરસિહજી ગોહિલ ‘કલાપી’ની કવિતા કોમળ-ભાવનાશીલ છે. ‘કલાપીનો કેકારવ’ કાવ્યસંગ્રહ અને ‘કાશ્મીરનો પ્રવાસ’ પ્રવાસવર્ણનના પ્રદાનથી તેમણે ગુજરાતી સાહિત્ય સમૃદ્ધ કર્યું છે.

શ્રી ‘કાન્ત’ મણિશંકર ર. ભટ્ટ

ગુજરાતી ખંડ કાવ્યોને પોતાના કાવ્યોથી સમૃદ્ધ કર-

નાર કાન્તના ‘વસંતવિજય’, ‘ચંકવાકમિથુન’ અને ‘અતિ-શાન’ ખંડકાવ્યો ગુજરાતી કવિતાના શિરમોર સમાન છે. ‘પૂર્વાલાપ’ કાવ્યસંગ્રહ તેમને ચિરંજીવ રાખશે.

શ્રી મો. ક. ગાંધી

ભારતીય જન-જીવનને અનેકરીતે પ્રભાવિત કરનાર ‘બાપુ’ એ તેમની આત્મકથા-‘સત્યના પ્રયોગો’ એ ગુજરાતી સાહિત્યને આપેલી અણમોલ ભેટ છે. આડંબરહીન, સત્યવક્તા અને સરળ ગાંધીનાં તેમાં દર્શન થાય છે. વિશ્વની શ્રેષ્ઠ આત્મકથાઓમાં સ્થાન પામે તેવી આ કૃતિ છે. હરિ-જનબંધુ, સ્વરાજ્ય વ. માં ના લેખો પણ ગાંધીજીને એક નવા સ્વરૂપે આપણી સામે પ્રસ્તુત કરે છે.

શ્રી ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી

સ્નેહમુદ્રા, લીલાવતી-જીવનકલા, દયારામનો અક્ષરદ્વેષ, સાક્ષરજીવન અને “સરસ્વતીચંદ્ર” જેવી મહાનવલ શ્રી ગોવર્ધનરામનાં પ્રદાન છે. ગુજરાતી સમાજવ્યવસ્થા, રાજ-નીતિ-રીતિ અને જીવનદર્શનનો સુભગ સમન્વય તેમણે સરસ્વતીચંદ્રમાં કર્યો છે.

શ્રી ચુનીલાલ મડિયા

ધૂધવતા પૂર, પદ્મની, તેજ અને તિમિર, રૂપ-અરૂપ, ચંપો અને કેળ, શરણાઈના સૂર, પાવકજવાળા, ઈંધણ ઓછા પડ્યા, લીલુડી ધરતી, વેળા વેળાની છાંયડી, ઈન્દ્રધનુનો આક્રમો રંગ, સધરા-જેસંગનો સાળો જેવી કૃતિઓ ઉપરાંત કવચિત વિવેચન લેખો અને ‘રૂચિ’ જેવા માસિક દ્વારા તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરી છે.

શ્રી જ્યેતીન્દ્ર દવે

ગુજરાતી સાહિત્યના એક ઉત્તમ હાસ્યલેખક શ્રી જ્યેતીન્દ્ર દવે તેમની રંગતરંગ, અદ્યાત્માત્મ આત્મપુરાણ, પાનના બીડા, રેતીની રોટલી, અમે બધાં. વ. કૃતિઓ દ્વારા જાણીતા છે. કટાક્ષ છતાં નિર્દોશ હાસ્ય એ તેમની આગવી વિશેષતા છે.

શ્રી ન્હાનાલાલ દ કવિ

‘ચિત્રદર્શનો’, ‘જયા-જયંત’ ‘ઈન્દુકુમાર’ ‘વિશ્વગીતા’, ‘જહાંગીર’, ‘નૂરજહાં’ વ. કૃતિઓ દ્વારા પ્રસિદ્ધ કવિવર

નહાનાલાલના કાવ્યો ઉર્મિસભર છે. છંદના ધમાંથીકિમવં-
તાને સુક્ત કરી, લયને પ્રાધાન્ય આપી તેમણે ડોલનશૈલીનો
આવિષ્કાર કર્યો. ઐતિહાસિક નાટકો અને અંજલિ કાવ્યો
પણ વિશિષ્ટ ભાત પાડે એવાં છે. ચિત્રદર્શનોમાંના તેમના
કેટલાંક કાવ્યો તેમની શ્રેષ્ઠ રચનાઓ ગણાય છે.

શ્રી ૨ વ. દેસાઈ

ગાંધીયુગના રંગે રંગાયેલા આ લેખકની ગ્રામલક્ષ્મી,
દિવ્યછત્ર, કેાકિલા હૃદયનાથ વ કૃતિઓ આજે પણ લોકો
વાંચે છે. કહેવાય છે કે ગાંધી-યુગના પ્રત્યેક બનાવની પ્રત્યેક
અસરની શ્રી દેસાઈની કૃતિઓમાં છાપ છે. ‘ખરી મા’
‘કાંચન અને ગેરુ’ જેવી વાર્તાઓ દ્વારા પણ જીવ સાહિત્યને
તેમણે સમૃદ્ધ કર્યું છે.

શ્રી પીતાંબર પટેલ

જુજરાતના ગ્રામ-જીવનની વાતો તેની વિશિષ્ટ બોલી-
વાતાવરણ આ બધું આપણને ભાઈ પીતાંબરની કૃતિઓમાં
જેવા મળે. તેમનો સુધારવાદી દષ્ટિકોણ પણ તેમાં આવે.
આશાભરી, ઉચ્ચ પ્રભાત, ખેતરને ખેળે, અંતરના અજવાળા
શ્રદ્ધાહીન, જીવનરંગ વ. કૃતિઓ દ્વારા જુજરાત તેમને બાંધે છે.

શ્રી બોટાદકર

કદંબોલિની, સ્ત્રોતસ્વિની, નિર્ઝરીણી વ. સંગ્રહો દ્વારા
કેટલાંક ઉત્તમ કાવ્યો આપી જનારા શ્રી બોટાદકરના ગીતો
હજી આજેય ઘેર ઘેર ગૂંજે છે. “જનનીની જોડ સખી નહીં
જડે રે લોલ.” જેવી પંક્તિઓ તેમનાં કાવ્યોમાં જ મળે.
સરળ, સંસ્કૃતમય, છંદબદ્ધ કાવ્યો એ તેમનો જુજ.
સાહિત્યનો અમર વારસો છે.

શ્રી મહાદેવભાઈ દેસાઈ

પૂ. બાપુના અંગતમંત્રી તરીકે રહેલા શ્રી મહાદેવભાઈની
ડાયરી ઐતિહાસિક દષ્ટિએ તેમજ સાહિત્યિક દષ્ટિએ પણ
મૂલ્યવાન છે. આ ડાયરી ઉપરાંત ચિત્રાંગદા, વિરાજવહુ,
શરદબાપુનો વાતો, જવાહરલાલની આત્મકથાતા અનુવાદો
તેમની અનુવાદક તરીકેની શક્તિને પણ આપણી સમક્ષ મૂકે છે.

શ્રી સ. વિ. પાઠક

ભોળાદના આ પ્રશ્નોરા નાગર કવિએ ‘શેષ’ ઉપનામે
કાવ્યો લખ્યા, દ્વિરેક ઉપનામે વાર્તાઓ લખી, ‘સ્વૈરવિહારી’
ઉપનામે નિબંધો લખ્યા અને સાહિત્ય વિવેચનમાં પણ આ-
ગવું પ્રદાન કર્યું. બહુવિધ પ્રતિભા ધરાવતા શ્રી પાઠક તેમની
વાર્તાઓ, નિબંધો અને વિવેચન ગ્રંથથી વિશેષ બાંધીતા છે.

ભક્ત કવિ નરસિંહથી માંડીને નિરંજન ભગત સુધી,
નંદશંકરથી શરૂ કરીને રઘુવીર અને મધુશય સુધી અને નવ-
લરામથી શરૂ કરીને તે સુરેશ જેવી-અનિરુદ્ધ પ્રધાનંદ સુધી
પહોંચતામાં શ્રી અનંતરાય રાવળ, શ્રી અશોક હર્ષ, શ્રી

કે. કા. શાસ્ત્રી, શ્રી કે. હ. ધ્રુવ, કવિ ખમરદાર, શ્રી હરિ-
શંદ્ર ભટ્ટ, શ્રી કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, શ્રી જીજ્ઞાસુ, શ્રી
પન્નાલાલ પટેલ, શ્રી સ્વાસ્થ્ય, શ્રી કિશનસિંહ ચાવડા, શ્રી
બ્રોકર, શ્રી ચુ. વ. શાહ, શ્રી ચં. ચી. મહેતા, શ્રી જય-
ભિખુ, શ્રી પ્રભુરામ રાવળ, સ્વ. પ્રહલાદ પારેખ, શ્રી
પુષ્કર ચંદરવાકર, શ્રી મનસુખલાલ જવેરી, શ્રી
મો. ચુ. ધામી, શ્રી યશવંત પંડ્યા, શ્રી રામપ્રસાદ
બક્ષી, શ્રી રાજેન્દ્ર શાહ, શ્રી વિજયગુપ્તમૌર્ય, શ્રી શિવકુ-
માર જોશી, શ્રી ચંદ્રકાંત બક્ષી, શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટ, શ્રી
સુકુંદ પારાશર્ય, શ્રી નાથાલાલ દવે, શ્રી વિજયરાયભાઈ
તથા બીજા અનેકોએ આ સાહિત્ય પ્રવાહને વહેતો રાખવામાં
યથાશક્તિ પ્રદાન કર્યું છે. વિસ્તારભર્યે અહીં માત્ર તેઓનો
નામોદ્દેખ કરી અટકીએ છીએ.

શરતચૂકથી જો કેઈ સાહિત્યકારોના નામ અહીં રહી
ગયા હોય તેમની અમે માફી ચાહીએ છીએ.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી જમકંડોરણા તા. સ. ખ. વે. સંઘ

જમકંડોરણા (જિ. રાજકોટ)

સ્થાપના તારીખ. ૨૬-૭-૬૬

નોંધણી નંબર સે. ૫૮૧૮

શેર ભડોળ : ૩૬૫૨૦-૦૦

સભ્ય સંખ્યા : ૬૯

અનામત ફંડ : ૬૯૫૯-૫૭

ખેડૂન : ૪૭

અન્ય ફંડ : ૨૦૦૦૦

મંડળી : ૨૨

સદરહુ સંસ્થા રાસાણિક ખાતરો, મિશ્ર ખાતરો જંતુનાશક
દવા, અને તેને ઉપયોગી સાધનો તેમજ ફુડ તથા મોખીય ઓધલ
અને નિયંત્રીત ખાંડ બગેરેની સવલતો તાલુકાને પૂરી પાડે છે.
તદુપરાંત સંસ્થા પેટ્રોલ પંપ બનાવી આ વિસ્તારને વધુ રાહતરૂપ
બની શકાય તેવી યોજના વિચારી રહી છે

ગોવિંદન વાલજી પટેલ

પ્રમુખ

શેઠ ત્રિભોવન ભાગુજી

જૈન ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ

ભાવનગર (સૌરાષ્ટ્ર)

બાળમંદિર-પ્રાથમિક શાળા-માધ્યમિક શાળા

શહેરની મધ્યમાં, પૂરતી કાળજી અને જીવનનું

સંસ્કારમય ઘડતર કરતી શાળા.

ગુજરાતના યાદગાર વર્ષો

—શ્રી સી. જિજ્ઞાસુ વાંકાનેરી

- ઈ. સ. ૬૭૪ શીલકુમાર જોડવાએ બજાવેલી મહત્વની સેવામાં દિલ્હીના શાસક અનંગપાળે પોતાની પુત્રી પરણાવી.
- ઈ. સ. ૭૪૬ વિ. સં. ૮૦૨માં અણહીલપુર પાટણની સ્થાપના થઈ.
- ઈ. સ. ૧૦૨૫ જન્યુ. ૧૦-૧૦૨૫માં મહમદ ગઝનવી સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતનું સોમનાથ મંદિર ૩૦ હજારના સૈન્ય સાથે લૂંટી ગયો.
- ઈ. સ. ૧૦૪૪ રા'નવધણનું (પહેલાનું) મૃત્યુ.
- ઈ. સ. ૧૧૭૮ ગુજરાત પર મુસલમાનોના આક્રમણ શરૂ થયા જે ૧૨૪૧ સુધી સતત ચાલુ રહ્યા.
- ઈ. સ. ૧૧૭૯ (i) અર્થાત્ વિ. સં. ૧૨૩૫માં લોળો ભીમદેવ ગુજરાતની ગાદીએ બેઠો.
(ii) શાહજુહીન ઘોરી ગુજરાત પર ચઢી આવ્યો.
- ઈ. સ. ૧૩૪૬ શ્રી રાજશેખરસૂરિએ 'પ્રબોધકોશ'ની રચના કરી.
- ઈ. સ. ૧૪૧૧ અમદાવાદ શહેરનો પાયો નખાયો.
- ઈ. સ. ૧૬૪૬ ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ આખ્યાનકાર માણસદ પ્રેમાનંદનો જન્મ.
- ઈ. સ. ૧૭૦૩ ભાવનગર શહેરનું નિર્માણ અને ગોહિલ રાજવંશ શરૂ થયો.
- ઈ. સ. ૧૭૭૮ મોરબીમાં આર્ય સુબોધ નાટક મંડળીની સ્થાપના દ્વારા રંગભૂમિનો પાયો નખાયો.
- ઈ. સ. ૧૮૧૭ સૌરાષ્ટ્રનો બધો વહીવટ અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યો.
- ઈ. સ. ૧૮૨૦ સૌરાષ્ટ્રમાં એજન્સીની સ્થાપના.
- ઈ. સ. ૧૮૨૨ અમદાવાદમાં સરકીટ હાઉસમાં ગાંધીજીનો ઐતિહાસિક મુકદ્દમો આદ્યો.
- ઈ. સ. ૧૮૨૭ અમદાવાદમાં બે સરકારી-ગુજરાતી શાળાઓ શરૂ થઈ.
- ઈ. સ. ૧૮૩૩ 'અર્વાચીનોમાં આદ્ય' કવિ-સુધારક વીર નર્મદનો જન્મ.
- ઈ. સ. ૧૮૪૨ સુરતના દુર્ગારામ મહેતાજીએ સુધારકોની "ટોળી" સ્થાપી.
- ઈ. સ. ૧૮૪૬ અમદાવાદમાં પહેલવહેલી અંગ્રેજી નિશાળની સ્થાપના.
- ઈ. સ. ૧૮૪૮-૪૯ એલેક્ઝાંડર ક્રાઈસ્ટ કવિ દલપતરામની સહાયથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના કરી.
- ઈ. સ. ૧૮૫૦ આ.બા. એક્સલ જોસાભાઈએ પ્રથમ "ગુજરાતનો ઇતિહાસ" લખ્યો.
- ઈ. સ. ૧૮૫૪ ગુજ. વર્ના. સોસાયટીનું સામયિક 'બુદ્ધિપ્રકાશ' પહેલીવાર પ્રગટ થયું.
- ઈ. સ. ૧૮૫૫ સાક્ષર શ્રી જોવાઈનરામ મા. ત્રિપાઠીનો નડીયાદમાં જન્મ.
- ઈ. સ. ૧૮૫૬ ઉચ્ચ કેળવણી માટે અમદાવાદમાં ગુજરાત કોલેજની સ્થાપના.
- ઈ. સ. ૧૮૬૨ સુરતમાં "ગુજરાત મિત્ર"ની શરૂઆત.

- ઈ. સ. ૧૮૬૭ હેલરનું ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ બહાર પડ્યું.
- ઈ. સ. ૧૮૬૮ (i) રા. બા. નંદશંકર તુળજશંકરે “કરણધેલો” દ્વારા નવલકથા તેમજ ઐતિહાસિક વાર્તા-આલેખનનો પ્રારંભ કર્યો.
- (ii) અમદાવાદમાં પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજની સ્થાપના.
- ઈ. સ. ૧૮૬૯ ૨ ઓક્ટો. '૬૯માં પોરબંદરમાં મહાત્મા ગાંધીનો જન્મ.
- ઈ. સ. ૧૮૭૩ ગુજરાતી પ્રથમ શબ્દાર્થ સંગ્રહ ‘નમકોશ’ પ્રગટ થયો.
- ઈ. સ. ૧૮૮૦ રાંદેર ભુખાના (જિ. સુરત)માં ક્રિકેટની રમતનો જન્મ.
- ઈ. સ. ૧૮૮૧ અમદાવાદથી અજમેર સુધીની રેલ્વે શરૂ થઈ.
- ઈ. સ. ૧૮૮૫ ભાવનગરમાં શામળદાસ કોલેજની સ્થાપના.
- ઈ. સ. ૧૮૮૭-૯૧ શ્રી ગો. મા. ત્રિપાઠીની પ્રસિદ્ધ કૃતિ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નો સર્જન-કાળ.
- ઈ. સ. ૧૮૮૮ ગાંધીજીનું વધુ અભ્યાસાર્થે પરદેશ-ગમન.
- ઈ. સ. ૧૮૯૨ શ્રી મહીપતરામ રૂપરામ અનાથઆશ્રમની સ્થાપના.
- ઈ. સ. ૧૯૦૧ જૂનાગઢમાં બહાઉદ્દીન કોલેજની સ્થાપના.
- ઈ. સ. ૧૯૦૨ અમદાવાદમાં શ્રી સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીના પ્રમુખપદ હેઠળ પહેલીવાર રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનું અધિવેશન.
- ઈ. સ. ૧૯૦૫ અમદાવાદમાં શ્રી ગો. મા. ત્રિપાઠીના પ્રમુખપદ હેઠળ પ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મળી.
- ઈ. સ. ૧૯૧૧ સંગીતજ્ઞ ગજનન ડી. ઠાકુરનો ભાવનગરમાં જન્મ.
- ઈ. સ. ૧૯૧૫ (i) અમદાવાદમાં સત્યાગ્રહ આશ્રમની સ્થાપના.
- (ii) ગાંધીજીને રસશાળા-ગોંડલ તરફથી માનપત્ર અર્પણ.
- ઈ. સ. ૧૯૧૬ ગાંધીજી સાબરમતી આશ્રમ સ્થાપી-સ્થિર થયા.
- ઈ. સ. ૧૯૧૭ (i) મગુર મહાજનની અમદાવાદમાં સ્થાપના.
- (ii) સત્યાગ્રહ આશ્રમ કોચરબથી ખસેડી સાબરમતી લઈ જવાયો.
- ઈ. સ. ૧૯૧૮ ખેડા સત્યાગ્રહ
- ઈ. સ. ૧૯૧૮-૧૯ શ્રી ક. મા. મુનશીની પ્રથમ ઐતિહાસિક નવલકથા “ ગુજરાતનો નાથ ” પ્રકટ થઈ.
- ઈ. સ. ૧૯૨૦ પૂ. ગાંધીજીના શુભહસ્તે ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના.
- ઈ. સ. ૧૯૨૧ (i) અખિલ ભારત યુવક કોંગ્રેસ અધિવેશન (રાજકોટ)નું પૂ. ગાંધીજીએ ઉદ્ઘાટન કર્યું.
- (ii) શ્રી લાખાજીરાજે રાજકોટમાં રાષ્ટ્રીયશાળા સ્થાપી.
- ઈ. સ. ૧૯૨૫ પૂ. મહાત્મા ગાંધીની કચ્છ-યાત્રા.
- ઈ. સ. ૧૯૨૭ પૂ. મહાત્મા ગાંધીની આત્મકથા-સત્યના પ્રયોગો-નું પ્રકાશન.
- ઈ. સ. ૧૯૨૮ બારડોલી સત્યાગ્રહ-શ્રી વલ્લભભાઈ ‘સરદાર’ બન્યા.
- ઈ. સ. ૧૯૩૦ (i) દેશભરમાં સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ અંગેની પ્રતિજ્ઞા લેવાઈ.
- (ii) ૧૨ માર્ચ '૩૦ ના પ્રસિદ્ધ ‘દાંડીકૂચ’નો પ્રારંભ.
- ઈ. સ. ૧૯૩૪ (i) ગુજરાત ક્રિકેટ એસોસિએશનની સ્થાપના.

- (ii) સ્ત્રી-કલ્યાણનું કાર્ય કરતી સંસ્થા “ જ્યોતિસંઘ ”ની સ્થાપના.
- ઈ. સ. ૧૯૩૮ હરિપરા (સુરત)માં નેતાજીના પ્રમુખપદે રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનું અધિવેશન.
- ઈ. સ. ૧૯૪૨ “ હિન્દ છોડો ”—અળવળ.
- ઈ. સ. ૧૯૪૮ (i) સૌરાષ્ટ્રનું દ્વિભાષી મુખ્ય રાજ્ય વિભીનીકરણ.
(ii) પૂ. બાપુનું અવસાન
(iii) શ્રી બળવંતરાય ગો. મહેતા ભાવનગર-રાજ્યના મુખ્યપ્રધાન.
- ઈ. સ. ૧૯૪૯ (i) ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ‘ ગુજરાત વિદ્યાસભા ’ નામે ઓળખાવા, માંડી.
(ii) વલ્લભવિધાનગર ગ્રામ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના.
- ઈ. સ. ૧૯૫૦ (i) ૧૫ ડીસે.ના લોહપુર સરદારનું અવસાન.
(ii) ગુજરાત યુનિવર્સિટીની સ્થાપના.
- ઈ. સ. ૧૯૫૫ સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના.
- ઈ. સ. ૧૯૬૦ દ્વિભાષી મુખ્ય રાજ્યનું વિભાજન અને ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના.
- ઈ. સ. ૧૯૬૧ રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનું ૬૬મું અધિવેશન ભાવનગરમાં ભરાયું.
- ઈ. સ. ૧૯૬૫ ગુજરાતના મુખ્યપ્રધાન શ્રી બ. ગો. મહેતા સુથરી (કચ્છ) ગામે વિમાની અકસ્માતમાં મૃત્યુ પામ્યા.
સાથે તેમનાં ધર્મપત્ની સરોજબહેન પણ અવસાન પામ્યા.
- ઈ. સ. ૧૯૬૮ તાપી નર્મદાની રેલ હોનારત. કરોડો રૂપિયાનું નુકશાન.

આપણા અન્નદાતાઓને અમે સહાય કરીએ છીએ

લણેલા પાકને તૈયાર માલમાં ફેરવવા માટે જુદા જુદા કૃષિઉદ્યોગો સ્થાયી કોર્પોરેશન ખેડૂતના પાકનો બગાડ અટકાવવામાં અને પાકનો સ્થાયી અને ઉંચો ભાવ ટકાવી રાખવામાં મદદકર્તા બનશે સાથે તેની મહેનત અને સુડીના રોકાણનું ઉંચું અને સ્થાયી વળતર મેળવી શકશે ખીજી બાજુ આમજનતા તૈયાર માલ યોગ્ય ભાવે અને પૂરતા પ્રમાણમાં મેળવી શકશે.

ગુજરાત એગ્રો-ઇન્ડસ્ટ્રીઝ કોર્પોરેશન લિ.

હાઈકોર્ટ સામે “એત ઉદ્યોગભવન” નવરંગપુરા અમદાવાદ-૧૪

ઓટોમોબાઇલ્સ ક્ષેત્રે છેલ્લાં ૨૫ વરસોથી
ટ્રાન્સપોર્ટની જરૂરીયાતો સંતોષતી વિશ્વાસનીય વ્યાપારી પેઢી

ફોન નં. ૨૩૨૧૧

પો. બો. નં. ૫૨૭

તાર : વીકટરી

ધી બોમ્બે ગેરેજ : રાજકોટ પ્રા. લી.,
ગાંડલ રોડ, રાજકોટ

- ૧ અતિલોકપ્રિય હેવી ડ્યુટી, કુલ ફોરવર્ડ કંટ્રોલ, સાડાદશ ટન કેપેસિટી, નવો ડીઝલ ટ્રક : અને ટ્રાન્સપોર્ટ ઓપરેટરોને ખુશખબર અર્પણ હવે રબુ કરે છે.
- ૨ આપનો માનીતો અતિલોકપ્રિય “કચુ” મોડેલ, સેમી ફોરવર્ડ કંટ્રોલ ૫-૬૧૧ ટન કેપેસિટી ડીઝલ ટ્રક પણ ચાલુ જ છે.

ફીઆટ કાર્સ તેમજ ફાર્ગો ટ્રકસના સૌરાષ્ટ્રના અધિકૃત એજન્ટસ

વિના સહકાર નહિ ઉદ્ધાર

**ધી સાઈબા ગ્રુપ કો-ઓપરેટીવ
જનીંગ એન્ડ પ્રેસીંગ સો. લી.**

રજી. નં. ૧૯૬૪૯

સભ્ય સંખ્યા : ૧૦૨૭

ઓડીટ વર્ષ : ૪

મંજૂર થયેલ શેરબંડોળ	-૫૦૦૦૦૦
બરપાઈ થયેલ બંડોળ	-૨૧૧૭૦૦
ના. સરકારશ્રીનો ફ.બો.	- ૬૦૦૦૦
રીઝર્વ ફંડ	-૧૨૯૮૦૬
ઇતર બચત ફંડ	-૩૮૪૨૧૬
કામકાજનું એકંદર બંડોળ	-૧૨૧૩૬૨૩

આજીવનના ૨૦ માસના એરીયાનું કપાસનું જનીંગ-પ્રેસીંગ થાય છે.

લલ્લુભાઈ મ. પટેલ
સેક્રટરી

પરશોત્તમભાઈ શં. પટેલ
પ્રમુખ

**BIGGEST LEADING STOCKISTS OF
(JAPAN ORIGIN)**

POLYSOL S - 5

POLYSOL S - 6

GOHSENYL EM - 60

POLYSIZER 173 & 208

And Various other Imported

DYES & CHEMICALS

Please Contact :-

M/S. P. NANDLAL & CO.,

70, Masjid Bunder Road,

BOMBAY-3.

Phones : 325410 & 329845. Gram Fastimport

ગુજરાતના બંદરો

—શ્રી પુસ્કરભાઈ ગોકાણી

ખેરાકની શોધમાં ફરજિયાત સ્થળાંતર કરતો માનવી વનવગડા અને પહાડો ઓળંગી, પાણી પર તરતાં થડીયાં ઉપર ખેસીને નાળાં પાર કરતાં શીખ્યો હશે. આ થડીયાં કોરાતાં નાવડીઓ બની અને જળચરિતાર વધતાં મછવા, વહાણ અને વિશાળ જહાજ બન્યાં.

વૈદિક પ્રમાણે પરથી જાણી શકાય છે કે ભારતમાં વહાણ બાંધવાની કળા સારી વિકસેલી હતી. અમુરોમાં વહાણવટું આપક હતું. આચાર્યર્ષભાં ગૂંચવાયેલ આર્યોએ પ્રથમ વહાણયાત્રાને તિરસ્કારી હતી અને સર્વપ્રથમ મહર્ષિ અગત્યે વહાણયાત્રા કરી ભારતની સંસ્કૃતિને દરીયાપાર કરી હતી. કહેવાય છે કે, રાવણના સમયમાં વહાણવટુ રાજ્યનીતિનું બળ ગણાતું. મધ્ય અમેરિકા વસ્તીમય સંસ્કૃતિ-રાવણનું માતૃકૂળ હતું. અને ત્યાંથી તે લંકા વહાણ દ્વારા આવ્યો. ભારતનો સાગર કિનારો ત્યારથી સંસ્કૃતિ, માનવ અને માણની આપ-લે કરી રહ્યો છે. હજુ ઇસુને જન્મવાને ૨૫૦૦ વર્ષની વાર હતી ત્યારની મોડે-જો-દડા સંસ્કૃતિની વાત કહેતી એક મુદ્રામાં કુવાથંભવાળા વહાણની અંકિત થયેલી આકૃતિ ભારતની પશ્ચિમ કંઠાળના ઉજ્જવળ વહાણવટાની કથા આલેખે છે.

ભારતનો લગભગ ૩૦૦૦ માઇલ લાંબો સાગરકિનારો તેના વ્યાપારની ધારી નસ છે. ગુજરાતને કુદરતે તેમાંથી ૧૦૦૦ માઇલથી વધુ સાગરકિનારો બક્ષ્યો છે. આપણા દેશમાં, ગુજરાતનો દરિયાકાંઠો, તેના પરનાં બંદરો અને તે પર થતી આયાત-નિકાસ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે, આ બંદરો માર્ગ-વ્યવહારના કેન્દ્ર તરીકે, વેપાર માટે માલની અવર-જવરના કેન્દ્ર તરીકે તથા આંતર પ્રાંતિય અને આંતર રાષ્ટ્રિય વેપારના કેન્દ્ર તરીકે મહત્વનો ભાગ જળવી રહ્યા છે.

ભારતમાં ખાસ કરીને ગુજરાતીઓની સાહસિકતા અને પરદેશી વસવાટમાં આ સાગર-કિનારાની મોટી ફેલુગી છે અને તે દ્વારા આજ દેશ બહુમૂલ્ય હૂંડીયામણ રળી પણ રહ્યો છે.

ભારતના દરિયાકાંઠા ઉપર આઠ મોટા અને ૧૫૦ મધ્યમ અને નાના બંદરો આવેલાં છે, તેમાં પણ ગુજરાતમાં ૧ મોટું બંદર, ૧૦ મધ્યમ કક્ષાના બંદરો અને ૩૮ નાના બંદરો મળી કુલ ૪૯ બંદરો છે. તેમાં ૭ બંદરો બારમાસી છે અને બે બંદરોનો બાર-માસી બંદરો તરીકે વિકાસ આયોજનમાં છે.

ગુજરાતના કાંઠા ઉપરના બંદરો

નં.	નામ	કક્ષા	જલ્લો
૧	કંડલા	મોટું	કચ્છ
૨	માંડવી	મધ્યમ	કચ્છ
૩	નવલખા	મધ્યમ	રાજકોટ

નં.	નામ	કક્ષા	જલ્લો
૪	ખેડી	મધ્યમ	જામનગર
૫	સિક્કા	મધ્યમ	જામનગર
૬	ઓખા	મધ્યમ	જામનગર
૭	પોરબંદર	મધ્યમ	જૂનાગઢ
૮	વેરાવળ	મધ્યમ	જૂનાગઢ
૯	ભાવનગર	મધ્યમ	ભાવનગર
૧૦	ભરૂચ	મધ્યમ	ભરૂચ
૧૧	મગદલ્લા	મધ્યમ	સુરત
૧૨	કોટશ્વર	નાનું	કચ્છ
૧૩	જામો	નાનું	કચ્છ
૧૪	મુન્દ્રા	નાનું	કચ્છ
૧૫	જોડિયા	નાનું	જામનગર
૧૬	સલાયા	નાનું	જામનગર
૧૭	પિંડારા	નાનું	જામનગર
૧૮	ખેટ	નાનું	જામનગર
૧૯	દારકા	નાનું	જામનગર
૨૦	લાંબા	નાનું	જામનગર
૨૧	માંગરોડ	નાનું	જૂનાગઢ
૨૨	દીવ	નાનું	જૂનાગઢ
૨૩	માઠવડ	નાનું	જૂનાગઢ
૨૪	નવા બંદર	નાનું	જૂનાગઢ
૨૫	સીંગર	નાનું	જૂનાગઢ
૨૬	રાજપરા	નાનું	જૂનાગઢ
૨૭	કોડટા	નાનું	અમરેલી
૨૮	કોડીનાર	નાનું	અમરેલી
૨૯	બંદારાખાડ	નાનું	અમરેલી
૩૦	રાણપા	નાનું	અમરેલી
૩૧	મહુવા	નાનું	ભાવનગર
૩૨	તળાવ	નાનું	ભાવનગર
૩૩	દોલ્યા	નાનું	ભાવનગર
૩૪	દોલેરા	નાનું	ભાવનગર
૩૫	ખંભાત	નાનું	ખેડા
૩૬	કાવિ	નાનું	ભરૂચ
૩૭	ટાંગરી	નાનું	ભરૂચ
૩૮	દહેજ	નાનું	ભરૂચ
૩૯	ભગવા	નાનું	સુરત

૪૦ ઝોંઝળ	નાનું	સુરત	૫ વેરાવળ વેરાવળ, કોટડા, માંગરોળ, કોડીનાર,	
૪૧ વાંસીખોરસી	નાનું	સુરત	માદવડ, નવાખંદર, સુત્રાપાડા, શીલ.	૮
૪૨ બિલિમોરા	નાનું	સુરત	૬ ભાવનગર ભાવનગર, તળાખ, ધોધા, ધોલેરા	૪
૪૩ ઉમરસાડી	નાનું	સુતર	૭ મહુવા બદરાખાદ, રાણુલા, મહુવા, સીમાર, રાજપરા	૫
૪૪ કોલક	નાનું	સુરત	૮ ભરૂચ ભરૂચ, મગદલા, ખંભાત, કાની, ટંકરી,	
૪૫ મરોલી	નાનું	સુરત	હલેજ, ભગવા, ઝોંઝળ, વાંસીખોરસી,	
૪૬ ઉમરગાંવ	નાનું	સુરત	બિલિમોરા, વલસાડ ઉમરસાડી, કોલક	
૪૭ કલર્ષ	નાનું	સુરત	મરોલી, કલર્ષ, ઉંબરગાંવ.	૧૬
૪૮ વલસાડ	નાનું	વલસાડ	* કંડલા - દમણ - દીવ કેન્દ્ર વહીવટ હેઠળ	૭
૪૯ દમણ	નાનું	વલસાડ		૫૪

+ દારકા, ધોધા, સુરત અને ભરૂચ પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી જાણીતા છે.

+ દીવ અને દમણ કેન્દ્રશાસિત નાના બંદરો છે કંડલા કેન્દ્રશાસિત મોટું બંદર છે.

+ માંડવી, નવલખી, ખેડી, સિક્કા, ઝોખા, પોરબંદર, વેરાવળ, ભાવનગર, જખો મુન્દ્રા, સલાયા, નવાખંદર, બદરાખાદ, રાણુલા અને કંડલા મળી ૧૫ બંદરોએ જ સીમર આવી શકે છે.

+ કંડલા, ઝોખા, ભાવનગર, ખેડી, સિક્કા, સલાયા, નવલખી અને પોરબંદર (યોજનામાં) મળી આઠ બંદરો આરંભાસી બંદરો છે. બાકીના બંદરોએ ૧૫મી સપ્ટેમ્બરથી ૧૪મી મે સુધી કામ ચાલે છે.

+ કંડલાનો વહીવટ સ્વતંત્ર પોર્ટ ટ્રસ્ટ ચલાવે છે.

+ લખપત (કચ્છ), મિયાણી (જૂનાગઢ), માધવપુર (જૂનાગઢ), સુત્રાપાડા (જૂનાગઢ) અને શીલ (જૂનાગઢ) આ પાંચ બહુ જ નાનાં બંદરો છે. અને તેથી તેનો ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો નથી. વાસ્તવમાં ગુજરાતના કાંઠા ઉપર ૫૪ બંદરો છે. ખેડી પાસે આવેલ રોઝડી બંદર ખેડીમાં ગણી લેવામાં આવ્યું છે. —વહીવટ માટે આ બંદરોને આઠ વિભાગમાં બહેંચી નાખ્યા છે.

નં. વિભાગ	બંદરોના નામ	કુલ
૧ માંડવી	માંડવી, જખો, મુન્દ્રા, કોટશ્વર, લખપત	૫
૨ ખેડી	ખેડી (રોઝડી સાથે), સિક્કા, નવલખી, બેડીઆ, પિંદારા, સલાયા	૬
૩ ઝોખા	ઝોખા, દારકા (રૂપેણ), ખેટ (ખાલાપુર, પાર સાથે)	૩
૪ પોરબંદર	પોરબંદર, લાંગા, મિયાણી, માધવપુર	૪

આ બંદરો પર ત્રણે પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં નીચે મુજબ ખર્ચ થયેલ છે.

૧ લી યોજના	૧૩૫.૫૨ લાખ
૨ છ યોજના	૩૮૩.૧૧ લાખ
૩ છ યોજના	૪૪૧.૬૨ લાખ

૯૬૦.૫૫ લાખ

આ ખર્ચમાં કંડલા બંદર ઉપર કરેલ ખર્ચ બતાવાયો નથી. એથી પંચવર્ષીય યોજનામાં રૂ. ૧૨૮૫ લાખનો ખર્ચ થવા અંદાજ છે.

બંદરોના વિકાસ અને જાળવણી માટે થતા ખર્ચમાં ખર્ચ, ઝોડાઉન, પાણી, ડકા, શેડ રહેવાની સગવડ, બંદરના વિસ્તારમાં રેલ્વે તથા રસ્તાઓ, ટળ, ટ્રેન્કર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

પણ આવડા વિશાળ ખર્ચ સામે આ બંદરો દ્વારા થતા માલની આયાતનિકાસ દ્વારા દેશને થતો વિશેષ લાભ લક્ષ્યમાં રાખવો જોઈએ. ગુજરાત રાજ્યની રચના પછી તેના બંદરો ઉપર થયેલ માલની હેરફેરના આંકડાઓ નીચે આપ્યા છે.

સાલ	ટન	મગેલ પરદેશી હુડીયામણ
૧૯૫૬-૬૦	૨૧૪૯૪૭૧	
૬૦-૬૧	૨૩૮૩૭૫૯	
૬૧-૬૨	૨૪૬૪૯૦૧	
૬૨-૬૩	૩૦૨૮૧૩૩	૨૨૪૬૫૪૯૧૧
૬૩-૬૪	૩૧૪૪૩૮૨	૨૮૭૨૦૦૦૩૮
૬૪-૬૫	૩૧૬૪૫૨૧	૨૪૭૨૯૧૬૯
૬૫-૬૬	૩૨૬૨૭૫૯	૧૮૦૯૮૪૨૮૮
૬૬-૬૭	૩૫૭૦૧૬૨	૨૯૬૦૫૪૧૬૩
૬૭-૬૮	૩૬૫૩૭૭૦	૩૦ કરોડથી વધારે

માલની હેરફેર

રેડીમર દ્વારા	વહાણ દ્વારા	કુલ	પરદેશી દેશી	આયાત નિકાસ
ટન	ટન		ટનમાં	ટકાવારી
૧૯૫૬-૬૦	૧૪૭૮૭૩૮	૬૫૩૮૬૫	૨૧૪૯૪૭૧	આંકડા ઉપલબ્ધ નથી
૬૦-૬૧	૧૬૬૬૦૨૪	૭૧૭૭૮૬	૨૩૮૩૭૫૯	૧૦૧૨૨૭૮ ૧૩૭૧૦૩૧ ૩૩% ૧૭%
૬૧-૬૨	૧૮૬૨૭૯૬	૬૦૬૧૦૫	૨૪૬૪૯૦૧	૮૬૩૨૦૧ ૧૬૦૪૭૦૦ ૩૭% ૬૩%
૬૨-૬૩	૨૪૫૫૨૮૫	૫૭૨૮૪૮	૩૦૨૮૧૩૩	૧૧૧૧૧૦૮ ૧૬૧૭૦૨૫ ૩૯% ૬૧%
૬૩-૬૪	૨૫૭૪૪૬૩	૫૬૮૮૮૯	૩૧૪૪૩૮૨	૧૨૦૧૨૭૬ ૧૬૪૩૧૦૬ ૩૮% ૬૨%

૧૪-૧૫	૨૫૮૭૭૧૪	૧૦૬૮૦૭	૩૧૮૪૫૨૧	૧૪૮૬૧૨૦	૧૬૬૫૪૦૧	૪૪%	૫૬%
૧૫-૧૬	૨૬૮૨૮૨૭	૫૬૮૬૩૨	૩૨૬૨૭૫૯	૧૫૨૦૬૩૦	૧૭૪૨૧૨૯	૪૬%	૫૧%
૧૬-૧૭	૩૦૮૮૪૭૫	૪૮૧૬૮૭	૩૫૭૦૧૬૨	૧૭૮૪૮૧૮	૧૮૮૫૩૪૪	૪૮%	૫૧%
૧૭-૧૮	૩૧૩૦૭૪૩	૫૨૩૦૨૭	૩૬૫૩૭૭૦	૧૮૪૨૨૮૭	૧૮૧૧૪૮૩	૪૭%	૫૩%
એવરેજ	૮૫%	૧૫%	૧૦૦%	૪૩%	૫૭%	૪૩%	૫૭%

ભારતના બધા રાજ્યો-ને સમુદ્ર ધરાવે છે-તેના આંકડા જોતાં, ભારતના વિકાસમાં ગુજરાતનો ફાળો ગણનાપ્રદ છે. તે નીચેના આંકડા જોતાં જણાઈ આવે છે. (૧૯૬૬-૬૭)

કુલ હેરફેર બંદર રાજ્ય			— આયાત ટન —			— નિકાસ ટન —		કુલ હેરફેરની ટકાવારી	
ટન	સંખ્યા	દેશની	પરદેશની	કુલ	દેશમાં	પરદેશમાં	કુલ	ટકાવારી	
૩૫૭૦૧૬૨	૪૬	ગુજરાત	૭૧૮૫૪૦	૬૭૭૬૩૧	૧૭૪૬૨૦૧	૧૦૧૬૮૦૪	૮૦૭૧૫૭	૧૮૨૩૬૬૧	૫૦%
૧૧૯૩૭૪	૪૬	મહારાષ્ટ્ર	૧૭૬૩૩૩	—	૧૭૮૪૩૩	૨૨૫૪૨૩	૨૧૪૬૧૮	૪૪૦૦૮૧	૬%
૧૨૪૬૪૨૫	૧૯	માયસોર	૧૦૪૭૫૪	૬૫૩૬૨	૧૭૦૧૧૬	૩૮૪૪૪૬	૭૩૪૮૬૩	૧૦૭૬૩૦૯	૧૮%
૩૬૬૫૦૭	૧૧	કેરાલા	૫૩૨૦૫	૧૫૦૦૭૭	૨૦૩૨૮૨	૧૨૬૪૧૭	૩૬૭૬૮	૧૬૬૨૨૫	૫%
૩૨૪૮૮૪	૭	આંધ્ર	૨૩	૧૧૬૮૫૧	૧૧૬૪૭૪	—	૨૦૮૪૧૦	૨૦૮૪૧૦	૪%
* ૬૭૬૮૭૮	૩	કેન્દ્ર શાસિત	૩૪૦૦૮૬	૨૪૩૧૨૧	૫૮૩૨૦૭	૨૬૧૮૫૬	૧૩૧૮૧૮	૩૬૩૬૭૧	૧૪%
—	૨	ઓરિસા	—	—	—	—	—	—	—
૭૧૧૦૨૩૦	—	ભારત	૧૪૪૫૯૪૧	૧૫૬૨૬૭૨	૧૯૬૮૮૧૩	૧૯૭૭૯૮૯	૨૧૩૦૬૨૮	૪૧૧૧૬૧૭	૧૦૦%

* અહીં કંડલા-મુંબઈ-ગોવા-કોચીન-મદ્રાસ-વિશાખાપટનમ અને કલકત્તાને સમાવ્યા નથી.

આમ ભારતમાં મુખ્ય સાત બંદરો બાદ કરતાં (કેન્દ્ર વહીવટના) ગુજરાત રાજ્ય અડધે ભાગે માલ-વહનનો બોલો ઉપાડે છે. મહારાષ્ટ્રને નાના અને મધ્યમ બંદરો વધારે હોવા છતાં તેની માલવાહન શક્તિ ફક્ત ૯% છે.

ગુજરાત રાજ્ય તુરતના ભવિષ્યમાં ૪૦થી ૫૦ લાખ ટનની હેરફેર કરી શકશે અને પરદેશી દ્રાણિક પણ લગભગ ૫૦% જેટલો થઈ જવા સંભવ છે. ગુજરાત રાજ્ય નિકાસ દ્વારા રૂ. ૩૦ કરોડથી વધારે દ્વિયામણ કમાઈ આપે છે. બે લાખથી વધારે ઉતાડિઓની હેરફેર કરે છે. લગભગ ૧૦૦૦ થી ૧૨૦૦ સ્ટીમરો અને ૧૫ થી ૨૦ હજાર વહાણો દ્વારા આ બંદરોમાં માલ અને ઉતાડિઓની હેરફેર થાય છે. ભારતના વિકાસમાં આમ ગુજરાત રાજ્યની હેલુગી મોટી છે. શ્રીકૃષ્ણના વખતથી ભારતના દરિયાઈ વ્યવહારમાં મોખરે રહેનાર ગુજરાત હજુ પણ મોખરે જ છે, અને મોખરે જ રહેશે.

ગુજરાતમાં દેશ અને પરદેશમાંથી નીચે મુજબ માલ કલવાય છે—

૧૯૬૬-૬૭ની મુખ્ય આયાત નિકાસના આંકડાઓ નીચે મુજબ છે :-

	આયાત (ટન)			નિકાસ (ટન)	
	દેશી	પરદેશી		દેશમાં	પરદેશમાં
અનાજ	૧૮૧૫૩	૫૧૩૨૯૯	મીઠું	૨૨૫૪૦૭	૩૦૨૦૮૮
ખાદી અને લ	૩૯૨૧૩૩	૧૦૦૧૨૯	સીમેન્ટ	૪૧૫૫૧૦	૨૪૫
ખાતર	—	૨૬૩૬૬૪	બોળ	૩૬૬૬	૩૮૦૧૫૪
કોલસો	૯૮૬૭૯	—	કલંદર	૧૩૧૮૪૫	—
ખાંધકામનો સામાન, લાકડું વ.	૧૨૯૨૪૬	—	બોક્સાઈટ	૪૦૭૧	૭૧૬૧૧
શણની કાચળી	૩૦૦૯૨	—	ખાતર	૪૧૪૬૩	—
રોક ફેરફેર	—	૨૫૦૦૦	રસાયણ	૪૬૧૫૮	—
	૨૦૯	૧૮૧૬૦	મીંગતેલ	૨૮૭૧૧	—

- આજે આપણને જરૂર છે એાછી પણ સારી વસ્તુઓની
- ચીજવસ્તુઓની ગુણવત્તા ઉપર આજે ધ્યાન પણ ફોણ આપે છે ?
- નકામી ભંગાર ચીજવસ્તુઓના ઉત્પાદન. બહારત અને ખરીદ વેચાણ પાછળ આજે કેટલો બધો સમય, શક્તિ અને નાણા ખર્ચાઈ રહ્યાં છે.
- નાણાના ચોગ્ય વળતર અને વસ્તુઓની ગુણવત્તાના ચોગ્ય મુલ્યાંકન માટે આયોગોગાને ઉત્તેજન આપો.

ખાદી અને આમઉદ્યોગ કમીશન પ્રમાણીત

સૌરાષ્ટ્ર-ગાંધીજી આયોજાર ટ્રસ્ટ

સંચાલિત

આમઉદ્યોગ મંદિર

ગઢડા (સ્વામિના)

(જિ. ભાવનગર)

—: પ્રવૃત્તિ :—

૧ ખાદી, ૨ અખાદ તેલના સાણુ, ૩ હાથ કાગળ,
૪ વર્કશોપ, લોખંડ તથા લાકડાનું ફર્નીચર.
૫ તેલઘાણી, ૬ માટીકામ, ૭ ચુનાઉદ્યોગ.

—: વેચાણ કેન્દ્રો :—

ગઢડા (ગામમાં), બોટાદ, લાખણકા, લાડીદડ.

‘બૃહદ્ ગુજરાતની અસ્મિતા’
સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ ગ્રંથના પ્રકાશન પ્રસંગે
અમારી હાર્દિક શુભેચ્છાઓ

રતિલાલ છગનલાલ પારેખ
મુળચંદ છગનલાલ પારેખ

૧૧, જસ્ટીસચંદ્ર માધવ રોડ,
કલકત્તા-૨૦

ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ એટલે

સારું જીવન
સારું મકાન
સારું વાતાવરણ

રહેઠાણ માટેની અદ્યતન પદ્ધતિથી મકાનનું આયકામ કરનાર

કનાડા એન્ડ કું.

એન્જનીયર્સ એન્ડ કોન્સ્ટ્રક્ટર્સ

પાદશાહ પોળની સામે

રીલીફ રોડ

અમદાવાદ

સીમેન્ટ	૧૩૦૨૦	—
લોખંડ	૧૧૭૩૭	—
ડામર	૧૦૫૩૩	—
હાઈવેર	૯૦૨૭	—
મંધક	૩૨૪૧	૩૮૩૧
મીઠું	૬૯૯૭	—
કપાસિયા	૬૭૩૪	—
કુંગળી	૬૨૭૮	—
પત્થર	૪૦૪૩	—
પથુ	૩૨૩૮	—
સુનર	૨૭૪૫	—
ર	૧૧૬	૨૧૭૮
નાળિયેર	૧૯૬૧	—
અન્ય	૨૦૩૫૮	૧૪૦૦

કૂલ	૭૬૮૫૪૦	૯૭૭૬૬૧
ટકા	૪૮.૭૪	૫૧.૬૬
		(૪૯.૧૧)

૧૭૪૬૨૦૧ ટન

થૂનો તથા તેનો પત્થર	૨૮૦૬૮	—
માટી	૨૪૧૨૦	—
લો. જાંગર	૭૪	૨૦૫૭૭
ચોખા	—	૧૪૩૭૦
કુંગળી	૬૨૮૮	૩૨૯૯
મચ્છી	૧૦૨૭૧	—
લાકડું	૭૦૬૩	૧૭૭૦
કાચું ર	૬૩૫૦	૧૧૨૪
હાડકાં	—	૫૦૩૬
કપાસ	૪૪૭૭	—
પત્થર	૪૭૨૨	—
બાંધકામનો માલ	૩૯૦૭	—
પથુ	૩૬૭૪	—
કાચુ લિન	૩૬	૨૮૮૬
લોખંડ	૨૮૦૫	—
એરંડા	૨૬૩૨	૪
ફળ	૦૫૨૧	૧૪૧૨
અન્ય	૧૮૨૮૨	૨૯૮૫
કૂલ	૧૦૧૬૮૦૪	૮૦૭૧૫૭
ટકા	૫૮.૨૬	૪૧.૭૪
		(૫૦.૮૯)

૧૮૨૩૯૬૧ ટન

આ આંકડાઓ જોતાં જણાશે કે મીઠું, સીમેન્ટ, ગોળ કલીન્કર અને બોક્સાઈટની મોટી નિકાસ ગુજરાતના બંદરેથી થાય છે. અને તેનો મોટો ભાગ હુડીઆમણ રણી આપે છે. જ્યારે ગુજરાત રોકડીયો પાક વધારે ઉતારતું હોઈ, ખાધ રહેવાથી, અનાજની મોટી આયાત થાય છે. તે સિવાય પરદેશી કપડાંની સાથેના કરારો હોઈ ખનીજ તેલની પણ આયાત થાય છે પણ હુંકે સમયમાં તે આયાત ગુજરાતમાં તેલ નીકળ્યું હોઈ, ઘટી જઈ, નહિવત્ થઈ જશે. મીઠાપુરમાં ખાતરની યોજના સાકાર થશે તો ગુજરાતના બંદરો ખાતર પણ આયાત કરશે નહીં. ખજૂર, ગંધક અને રૂની સરેરાશ પરદેશી આયાત ૧૯૬૬-૬૭ જેવી જ દરવર્ષે રહ્યા કરશે. દેશમાંથી મોટે ભાગે ધર્મારતી લાકડું, ખનીજ તેલ, કોલસો, બાંધકામનો સામાન અને શણના કાથળા મુખ્ય છે અને તે ગુજરાતના નિકસેલ ઉદ્યોગોની પૂર્તતા કરે છે. આ નમુનાના આંકડાઓ ગુજરાતના બંદરી કામકાજની તારીર દર્શાવે છે. આ દરેક વિગતોમાં કંડલાની ગણતરી લઘુમાં લેવામાં આવી નથી. કારણ કે તે મુખ્ય બંદર હોઈ સ્વતંત્ર પોર્ટ ટ્રસ્ટ દ્વારા તેનો વહીવટ કેન્દ્ર સંભાળે છે.

હવે આપણે ગુજરાતના માધ્યમિક અને મહત્વના નાના બંદરોની મહત્વની વિગતો જોઈશું.

(૧) માંવી (૨૨° ૪૬' ઉ. ૬૯° ૨૧' પૂ.) આ માધ્યમિક કક્ષાના બંદર ઉપર પેસેન્જર ટ્રાફિક ઘણો હતો. પણ સિંધીયાની સ્ટીમર પાકિસ્તાની આક્રમણ સમયે પકડાઈ જતાં, સ્ટીમર દ્વારા માલ અને પેસેન્જર ટ્રાફિકમાં મોટી ઘટ પડી છે. કચ્છ જિલ્લાના આ મધ્યમ કક્ષાનું બંદર છેલ્લી ૧૫ સદીથી બંદર તરીકે સેવા

આપે છે. આદિકાને ગુજરાતનું પકું બનાવનાર આ બંદર હવે ફક્ત આટેઅરથી મે દરમ્યાન જ કામ આપે છે. ૧૯૬૧-૬૨માં લાં ૩૩,૧૧૫ ટનની હેરફેર થઈ હતી. વાર્ષિક ૭૦૦થી ૮૦૦ વહાણ હાલ લાં નાંચે છે. મુખ્યત્વે મકાન બાંધવાનો સામાન, માટી, નાળિયેર, એરડા તેમજ તેલિયિયાં તથા અનાજ વગેરેની નિકાસ આ બંદરેથી થાય છે. જ્યારે સીમેન્ટ, ગોળ, લાકડું, તમાકુ વગેરેની આયાત થાય છે. આ બંદરે ૪ મોટા જોડાઉન (૬૫૪૭ ચો. ફી.) એક પેસેન્જર શેડ (૩૫૧૭ ચો. ફી.) અને બીજો માલ રાખવા ઘણી ખુલ્લી જગ્યા છે. ભરતી-ઓટની વચ્ચે ૧૧ ફૂટ નો ગોળો રહે છે. અહીં વહાણનું રીપેરકામ બહોળા પ્રમાણમાં થાય છે. દેશ-પરદેશ બંને ટ્રાફિક માટે આ બંદર ઉપર રહે છે. ખાસ પ્રકારની માટીની નિકાસદારા આ બંદર જૂજ હુડીઆમણ પણ રણી આપે છે.

(૨) સુદા : (૨૫° ૪૬' ઉ. ૬૯° ૩૪' પૂ.) કચ્છ જિલ્લાનું નાનું પણ ધીકતું બંદર છે. ૧૯૬૫-૬૬માં ૮૫૦૦૦ ટનની માલની હેરફેર આ બંદરેથી થઈ હતી. આ બંદરેથી મીઠું અને ચીરોટી લગભગ ૮૦૦૦૦ ટન જેટલાં નિકાસ થાય છે જ્યારે ૪૦૦૦ થી ૫૦૦૦ ટન જેટલી સીમેન્ટ આ બંદરે આવે છે. પરદેશી ટ્રાફિક નથી. ભરતી-ઓટની વચ્ચે ૨૦ ફૂટ જેટલો ગોળો રહે છે. લગભગ ૨૫૦ જેટલાં વહાણ વર્ષે અહીં નાંચે છે. બંદર ઉપર શેડ કે જોડાઉનની પ્રગતિ નથી. મીઠાની નિકાસ દ્વારા આ બંદરે ૪,૭૪, ૨૧૦ રૂપિયાનું હુડીઆમણ ૧૯૬૬-૬૭ માં મેળવી આપ્યું હતું. જાઓ : કચ્છ જિલ્લાનું આ નાનું બંદર સ્ટીમર દ્વારા જ મીઠાની મોટી નિકાસ કરે છે. લગભગ ૮૪૦૦૦ ટન (૧૯૬૩-૬૪)ની હેરફેર,

વધુમાં વધુ, આ બંદરેથી થઈ હતી. જૂજ પ્રમાણમાં ચીરાડીની નિકાસ પણ થાય છે. હાલ આ બંદરે દ્રાક્ષિક ઘટી રહ્યો છે. આ બંદરે કશી આયાત થતી નથી તેમજ બંદરે સગવડ પણ બહુ જૂજ છે. મીઠાની નિકાસ દ્વારા ૩૪૧,૬૯૫ રૂપિયાનું હુડીઆમણ ૧૯૬૬-૬૭માં રળી આપ્યું હતું. કચ્છ જીલ્લાના માંડવી ગ્રામના આ ત્રણ બંદરો ખાસ મોટા પરદેશી વેપાર કરી શકતાં નથી. છતાં માલની મોટી હેરફેર કરે છે.

(૩) બેડી : (૨૨° ૩૩' ઉ. ૭૦° ૨' પૂ) આ બારમાસી બંદરેથી પેસેન્જર તેમજ માલનો દેશી અને પરદેશી બંને દ્રાક્ષિક પૂરતા પ્રમાણમાં રહે છે. જામનગર જીલ્લાનું આ બંદર ૧૪થી ૧૫ કરોડ રૂપિયાનું હુડીઆમણ ખોળ, જીન, હાડકાં, રહી રૂ અને ચોખાના થૂલાનું સરવ નિકાસ કરી, રળી આપે છે. લગભગ પાંચ સ્ટીમર એક સાથે કામ કરી શકે તેવા જેટી આ બંદરે છે. સાત મોટા ગોડાઉન (૯૬૭૬ ચો. ફૂટ - ૬૦૦૦ ટન) તથા ટ્રાન્સીટ રોડ (૧,૧૦,૭૮૬ ચો. ફૂ ૭૨૦૦ ટન) તથા માલ રાખવા માટે ઘણી મોટી ખૂલ્લી જગ્યાની સગવડ છે. બાર્જ, કેમ્પન વગેરેની મોટી સગવડ આ બંદરે છે. વર્ષે લગભગ ૧૫૦થી ૨૦૦ સ્ટીમર અને ૫૦૦ થી ૬૦૦ વહાણ આ બંદરે નાંગરે છે. ૧૯૬૩-૬૪ માં આ બંદરેથી વધારેમાં વધારે ૫,૦૮,૪૮૦ ટન જેટલા માલની હેરફેર થઈ હતી જેમાંથી ૪,૦૦,૦૦૦ ટન તેા પરદેશી નિકાસ હતી. ૧૯૬૬-૬૭માં આ દ્રાક્ષિક થોડો ઘટ્યો છે. નાળીયેર, કાથી, લોખંડ, ખોળ, સુતર, ચ્હા અને જીનની મુખ્યત્વે આયાત થાય છે અને ખોળ, મીઠું, ખજૂર, લોખંડ, સીંગદાણા, વનસ્પતિ તેસો અને કાચા જીનની મોટી નિકાસ આ બંદરેથી થાય છે. ગુજરાત રાજ્યના લગભગ ૧૦ થી ૧૨ ટકા માલની હેરફેર આ બંદરેથી થાય છે. વાર્ષિક ૭૦૦થી ૧૦૦૦ પેસેન્જરો અહીંથી પરદેશ જાય છે. પેસેન્જર દ્રાક્ષિક મુખ્યત્વે રોડી બંદરેથી જ થાય છે. લગભગ ૬ થી ૭ ફેધમ (૪૦') જેટલું પાણી રહેતું હોઈ ભરતી-ઓરતીના ગાળાની બહુ ચિંતા અહીં રહેતી નથી અને જહાજો ગમે ત્યારે નાંગરી શકે છે.

સિકા (૨૨° ૩૨' ઉ. ૬૮° ૫૧' પૂ) : ભરતી-ઓરતીના ગાળો ૨૦' નો હોઈ, જામનગર જીલ્લાના આ બંદરે મોટી સ્ટીમરો માટે કાળજી રાખવાની જરૂર રહે છે. ૧૯૬૩-૬૪માં આ બંદરેથી ૨,૯૭,૦૭૭ ટન માલની વધારેમાં વધારે હેરફેર થઈ હતી. ૧૦૬૬-૬૭માં તે ૨,૩૬,૬૧૯ ટન જેટલી રહી છે. વર્ષે લગભગ ૨ લાખ ટન માલની (મીઠું) પરદેશી નિકાસ કરી આ બંદરે રૂપિયા બે લાખથી વધારે હુડીઆમણ રળી આપે છે આ બંદરે ૫૦ થી ૭૦ હજાર ટન જેટલી આયાત દેશમાંથી જ થાય છે. લગભગ ૭૫ સ્ટીમરો અને ૨૫૦ થી ૩૦૦ વહાણ દર વર્ષે આ બંદરે નાંગરે છે. મુખ્યત્વે કોકસો, કોક, શણના કોથળાની આયાત આ બંદરે થાય છે. અને ક્લીન્કર (સીમેન્ટની પથરી), સીમેન્ટ તથા મીઠાની નિકાસ થાય છે. આ બારમાસી મધ્યમકક્ષાનું બંદર છે.

નવલખી (૨૨° ૨૮' ઉ. ૭૦° ૨૭' પૂ) રાજકોટ જીલ્લામાં આવેલ આ બારમાસી મધ્યમ કક્ષાનું બંદર વર્ષે દિવસે મીઠાની નિકાસ કરી આશરે ત્રણ લાખ રૂપિયાનું હુડીઆમણ રળી આપે છે. વાર્ષિક ૪૦ સ્ટીમરો અને વહાણો (૭૦૦) દ્વારા નવલખી બંદરે

૧૯૬૬-૬૭માં ૩,૮૧,૪૭૦ ટન માલની હેરફેર થઈ હતી. લગભગ ૩ લાખ રૂપિયાનું હુડીઆમણ રળી આપતું આ બંદર મીઠું અને ખોળની નિકાસ કરે છે. અને લગભગ ૩,૪૦,૦૦૦ ટન જેટલું અનાજ પરદેશી આયાત કરે છે. શણની કોથળાઓ અને ખાતર પણ આયાત થાય છે. ભારતની અનાજની મોટી જરૂરિયાત આ બંદરેથી આવે છે.

ઓખા (૨૨° ૩૦.૫' ઉ. ૬૮° ૫' પૂ) ગુજરાત રાજ્યમાં આ બારમાસી મધ્યમ કક્ષાનું બંદર બધી જ અલગત સગવડો ધરાવે છે. ૪૦૦' ની મુખ્ય જેટી અને ૯૦૦'ની નવી ઓઈલ જેટી તથા ૩ મોટી કેમ્પન, ૩ ફરતી કેમ્પન અને બે હાથ-કેમ્પન દ્વારા આ બંદરેથી ૧૯૬૬-૬૭માં ૮,૪૭,૫૫૮ ટન જેટલી હેરફેર કરાઈ છે આશરે ૩૭૫ સ્ટીમર અને ૬૦૦ વહાણ દ્વારા આ બંદર ગુજરાતના અન્ય મધ્યમ કક્ષાના બંદરોમાં સૌથી વધારે માલની હેરફેર કરે છે. એટલું જ નહીં પણ ગુજરાતના સઘળા બંદરોમાં ફક્ત આ એક જ બંદર પુરાંતવાળું બંદર છે. લગભગ ૨૫% જેટલી ગુજરાતની સમગ્ર હેરફેર આ બંદરેથી થાય છે. બોક્સાઈટ, સીમેન્ટ અને બગાવણ તેલો દ્વારા લગભગ રૂપિયા ૨૫ લાખનું હુડીઆમણ આ બંદરેથી ભારત મેળવે છે. ચાર લાખ ટન બંદરે આયાત અને એક લાખ ટન પરદેશી આયાત તથા ૭૦ હજાર ટન પરદેશી નિકાસ અને ૨,૭૦,૦૦૦ ટન બંદરે નિકાસ આ બંદરેથી થાય છે. પેટ્રોલ, ડીઝલ, કેરોસીન, લુબ્રીકન્સ કૂડ, ફર્નેસ તેલ બીડુમેન, ડામર, અનાજ અને શણના કોથળાની આયાત કરવામાં આવે છે બધારે ઓખાથી બોક્સાઈટ, સીમેન્ટ, સોડા રસાયણો અને મીઠાની નિકાસ થાય છે. આ બંદરે કુદરતી, સ્ટીમર ડક્કા ઉપર આવી શકે એવી સગવડ છે, અને ગુજરાતમાં બધી સગવડોમાં, માલની હેરફેરમાં અને કાર્યકુશળતામાં (પુરાંતવાળું હોઈ) આ બંદર વર્ષોથી પ્રથમ જ રહ્યું છે. અહીં બધા બંદરો કરતાં વધારે સ્ટીમરો આવે છે. સુએજની કેનાલ બંધ પડ્યા પછી આ બંદરેથી થતી નિકાસમાં ફરકો પડ્યો છે. ઘણી વખત ૭-૭ સ્ટીમરો આ બંદરે એકાસાથે આવી હોય તેમ પણ બન્યું છે, અને ડક્કા શિવાય પણ આ બંદરે ૬૦ હજારથી વધારે ટન જેટલા માલની હેરફેર વાજી અને ટગ વડે કરવામાં આવી છે. ૨૦ ગોડાઉન (૧,૬૧,૬૭૦ ચો. ફૂ) અને ૧,૮૮,૦૦૦ ચો. ફૂ ના ત્રણ ઉઘાડા પેટરોઈમની સગવડ આ બંદરમાં છે. નાની ટગ, લોચ વગેરેના રીપેરીંગ માટે અહીં સ્લીપ-વેની સગવડ છે. બંદરની સામે આવેલ સમિઆણી અને એટના ટાપુઓ ભયંકર તોફાનમાં પણ અહીં જહાજોને સારું રક્ષણ પૂરું પાડે છે. મુખ્યથી ૩૩૦ દરિયાઈ માર્ગલ દૂર આવેલ આ બંદર રોટ હાઈ-વેથી જામનગર સુધી અને નેશનલ હાઈવેથી ત્યારપછી સંકળાએલું છે. આ બંદરે ભારી કેમ્પનો સુકો ધક્કો મૂકવામાં આવે તો તે હજુ ખૂબ વિકસી શકે તેમ છે. આ બંદરમાં દરેક ગોડાઉન રેલ્વે તેમ જ વ્યવસ્થિત રસ્તાઓથી સાંકળેલ હોઈ, બંદરમાં ભરાયેલ માલ સુવ્યવસ્થિત સચવાઈ રહે છે. દારકાનું એ. સી. સી. (સીમેન્ટ કું.)નું કારખાનું, મીઠાપુરનું તાના કેમીકલ્સનું કારખાનું, મળી આવતું બોક્સાઈટ અને ઓખામાં આવેલ અર્માશેલ, એસો. સ્ટાન્ડર્ડ અને ઈન્ડિઅન ઓઈલ કોર્પોરેશનના ડેપો આ બંદરનો મોટો ઉપયોગ

કરી મુજરાત અને દેશ તેમ જ પરદેશની જરૂરિયાતો પૂરી પાડે છે. જેટી પાસે લગભગ ૨૫' થી ૩૦' પાણી ગમે તેવી ઓરતીમાં પણ રહેતું હોઈ અંદરી કામકાજમાં ખૂબ સરળતા રહે છે. ઓખા ખેટ અને ઓખા-માંડવી વચ્ચે મોટા પેસેન્જર દ્રાશીક આ બંદરથી ચાલે છે. ભારતના પશ્ચિમ કંઠાગ ઉપર આના જેવું મધ્યમ કક્ષાનું ખીજું કોઈ બંદર નથી.

પોરબંદર (૨૧° ૩૮' ઉ. ૬૮° ૩૭' પૂ.) જૂનાગઢ જિલ્લાનું આ મધ્યમકક્ષાનું બંદર મોસમી બંદર છે. અને આ પંચવર્ષિય યોજનામાં તેને બારમાસી બંદર બનાવાશે. ૧૯૬૭-૬૮માં ત્યાં નીચે મુજબ ૨,૮૨,૨૮૮ ટન માલની હેરફેર થઈ હતી.

નિકાસ પરદેશી ૧૦,૬૬૨ ટન - દેશમાં ૧,૮૭,૧૪૪ ટન
આયાત પરદેશમાંથી ૫,૧૪૬ ટન - દેશી ૨૯,૩૩૭ ટન

૯૦ સ્ટીમર અને લગભગ ૫૦૦ વહાણ દ્વારા આટલી હેરફેર થઈ હતી. આ બંદરે માલની હેરફેર ઉત્તરોત્તર વધતી જ રહી છે. ૧૯૬૬-૬૭માં આ બંદરેથી ભારત સરકાર ખોળ, મીકું, સિમેન્ટ, મસાલા વિગેરે નિકાસ કરી રૂ. ૧,૪૧,૬૨,૮૦૯નું હાંડીઆમણ રળી શકી હતી સ્ટીમર બંદરથી ૧૧ માઈલ દૂર ઉભી રહે છે. બંદરી અયાતમાં લાકડું, શણની કોથળીઓ, લોખંડ વગેરે મુખ્ય છે જ્યારે ઉપરોક્ત નિકાસ સિવાય દેશમાં જ આ બંદરેથી ચૂનો, માટી, વનસ્પતિ તેલ, રૂ, કુંગળી અને શાકભાજી તથા ફળની નિકાસ થાય છે. ફક્ત આફ્રિકાથી આ બંદરે ૧૯૬૬-૬૭માં ૧૫૧૩ પેસેન્જર આવ્યા હતા અને ૮૫૩ પેસેન્જર ગયા હતા. આફ્રિકા સાથે આ બંદરેથી મોટા બવહાર છે.

વેરાવળ (૨૦° ૫૪' ઉ. ૭૦° ૨૨' પૂ.) જૂનાગઢ જિલ્લાનું આ મધ્યમકક્ષાનું બંદર ૧૫મી ઓગસ્ટથી ૧૫મી મે સુધી બંદરી બવહાર માટે ખુલ્લું રહે છે. બંદરથી એક માઈલ દૂર સ્ટીમરો ઉભી રહે છે. ૧૯૬૭-૬૮માં ત્યાં નીચે મુજબ માલની હેરફેર થઈ હતી.

પરદેશમાં દેશમાં

નિકાસ ૧,૦૬,૬૮૧ ૬૩,૬૦૯ ટન-ખોળ, કુંગળી, ચૂનો, રૂ, પથ્થર મચ્છી, વનસ્પતિ, તેલ, લાકડું
આયાત ૮૮,૭૭૩ ૬૮,૧૨૫ ટન અનાજ, ખાતર, શણની કોથળી, નાળીએર, કાથી, લાકડું સોપા-રી, કપાસિયા હાડવેર વગેરે.

કુલ ૩,૨૭,૪૮૮ ટનની હેરફેર ૭૯ સ્ટીમર અને ૪૮૮ વહાણ દ્વારા થઈ. ૧૯૬૬-૬૭માં ભારતને આ બંદર મારફત રૂ. ૫,૩૫,૮૬,૧૭૨ નું હાંડીઆમણ ખોળ, કુંગળી અને લાકડાની નિકાસથી મળ્યું હતું.

ભાવનગર (૨૧° ૪૫' ઉ. ૭૨° ૮' પૂ.) ભાવનગર જિલ્લામાં આવેલ આ મધ્યમ કક્ષાનું બારમાસી બંદર કુદરતી રીતે રક્ષાએલું હોવા છતાં બંભાતના અખાતમાં પડતી નદીએના કાંપને લીધે કાયમ કાંપ ઉભેલવાની કામગિરીમાં રહે છે. બંદરે ૪૦' પાણી હોવા છતાં આ મુશ્કેલીથી સ્ટીમરો ફક્ત ભરતી સમયે બંદરમાં આવી શકે છે.

૧૯૬૭-૬૮માં આ બંદરેથી ૭,૪૮,૩૪૯ ટનની કુલ હેરફેર થઈ હતી પણ ૧૯૬૬-૬૭માં આ બંદરે માલની હેરફેર અત્યાર સુધીમાં વધારેમાં વધારે નીચે દર્શાવ્યા મુજબ હતી:

દેશી

પરદેશી

નિકાસ ૧,૧૩,૨૬૨ ટન ૧,૧૨,૨૨૮ ટન-ખોળ, મીકું, લોખંડ, હાડકાં, રૂ, કુંગળી, વનસ્પતિ તેલ.

આયાત ૯૮,૪૯૭ ટન ૪,૪૮,૫૨૧ ટન-અનાજ, ખાતર, કોલ-સો, રોક ફાયરફેટ, લાકડું, બાંધકામનો સામાન, ગુણીઆ, પોલાદ, બળ-તણ, તેલો, લુચીકન્સ, નાળીએર.

આ બંદરેથી ખોળ, લોખંડનો ભંગાર, મીકું, હાડકાં, રસાયણ વગેરેની નિકાસ કરી ભારતે એ વર્ષમાં રૂ. ૫,૯૩,૭૭,૩૯૫નું હાંડીઆમણ મળ્યું હતું. આ બંદરે તે વર્ષમાં ૧૨૧૭ વહાણ અને ૧૫૯ સ્ટીમરો આવી હતી.

આ બંદર ઉપર ૪૨' x ૮૮૨' લાંબી કોન્ક્રીટ જેટી ૩૦' x ૧૨૮૩' ની સ્ટીલ જેટી છે. તે શિવાય પણ બાર્જ અને ટગ દ્વારા પણ ચાલતી મોટી કિતરાર્થ ચડાર્થ થાય છે. ૫,૯૯,૫૭૦ ચો. ફૂ.ના ૪૮ શેડ અને ૩ ગોડાઉનો તથા કોન્ક્રીટ જેટી ઉપર ૧,૨૮,૨૭૧ ચો. ફૂ. ના ૪ ટ્રાન્સીટ શેડ અને સ્ટીલ જેટી ઉપર ૧,૧૧, ૧૩૫ ચો. ફૂ. ના ૭ ટ્રાન્સીટ શેડ અને ૨ ગોડાઉનમાં માલ સચવાય છે. આ બંદર ઉપર મીકું પાણી, કેર્બન, બાર્જ, વહાણ ભથ્થા માટે સામાન વગેરેની બંદરી સગવડો સારી છે આ બંદર રાષ્ટ્રીય ધોરી માર્ગ, રેલ્વે (મીટર ગેજિંગ) અને લવાઈ રસ્તે સંકળાયેલું છે.

ભરૂચ (૨૧° ૪૨' ઉ. ૭૩° ૨' પૂ.) ભરૂચ જિલ્લાનું આ મધ્યમ કક્ષાનું બંદર ઓગણીધી મે સુધી જ બંદરી કામકાજ માટે ઉઘાડું રહે છે. ૧૯૬૨-૬૩માં આ બંદરમાં સૌથી વધારે ૨૫,૮૯૮ ટન જેટલો દ્રાશીક રહ્યો હતો. મુખ્યત્વે બાંધકામનો સામાન, મીકું અને કુંગળી આપણા દેશમાંથી જ આ બંદરે આયાત થાય છે અને કપાસિયા, લાકડું અને નાળિયેરની નિકાસ થાય છે.

સુરત (મગધલા) (૨૦° ૫૫' ઉ. ૭૨° ૩૯' પૂ.) સુરત જિલ્લાનું આ મધ્યમ કક્ષાનું બંદર મોસમી બંદર છે. ૧૯૬૬-૬૭માં ૨૪૬૮૨ ટન માલની હેરફેર આ બંદરેથી થઈ હતી. આખા મુજરાત રાજ્યમાં વધારેમાં વધારે કુંગળી અહીં આયાત થાય છે. અને ફળ અને શાકભાજીની નિકાસ પણ વધારેમાં વધારે છે. અન્ય આયાતમાં ખાતર, બાંધકામનો સામાન, પથ્થર, નાળિયેર વગેરે ગણી શકાય. તે વર્ષે ૪ પરદેશી જહાજ અને ૩૧૬ વહાણ આ બંદરે નાંચ્યાં હતા. ફળની નિકાસ કરી આ બંદરે ૮,૫૪,૭૭૦ રૂ. નું હાંડીઆમણ આપ્યું હતું.

અન્ય નાના બંદરોની વિગતો સામે મુજબ છે:

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શુભેચ્છા પાઠવે છે

જેતલસર જંકશન રેલવે કર્મચારીઓની
ગ્રાહક સહકારી ભંડાર લી.

ગારીયાધાર સેવા સહકારી મંડળી લી.

મુ. જેતલસર
(તાલુકો-જે ૧૫૨) (જિલ્લો-રાજકોટ)

મુ. ગારીયાધાર
(તાલુકો-ગારીયાધાર) (જિલ્લો-ભાવનગર)

સ્થાપના તારીખ : ૨૯-૪-૬૪ નોંધણી નંબર : ૧૦૧૫
શેરભંડોળ : ૧૦૧૩૦ સભ્ય સંખ્યા : ૪૫૯
અનામત ફંડ : ૩૬૨ ખેડૂત : —
અન્ય ફંડ : — ખીનખેડૂત : ૪૫૯

સ્થાપના તારીખ : ૨૬-૯-૫૫ નોંધણી નંબર : F. ૪૨
શેરભંડોળ : ૯૯૦૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૨૪૭
અનામત ફંડ : ૧૫૦૦૦ ખેડૂત : ૨૪૭
અન્ય ફંડ : ૫૦૦૦ ખીનખેડૂત : —

ગંગદાસ રણછોડ મંત્રી
સુરેશકુમાર શ્રીવાસ્તવ ખ

ઠાકરશી ઉ. પટેલ મંત્રી
નારણ ભુરાભાઈ પ્રમુખ

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી થોરડી સેવા સહકારી મંડળી લી.

મુ. થોરડી

(તાલુકો-સાવરકુંડલા) (જિલ્લો-ભાવનગર)

સ્થાપના તારીખ : ૨૭-૨-૫૧ નોંધણી નંબર : ૫૦૫
શેરભંડોળ : ૨૯૫૪૦=૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૧૧૮
અનામત ફંડ : ૧૮૧૧=૪૦ ખેડૂત : ૧૦૯
અન્ય ફંડ : ૧૪૦૯=૫૪ ખીનખેડૂત : ૯

પુરુષોત્તમભાઈ મો. પટેલ મંત્રી

ચાંબાભાઈ ભગવાનભાઈ કાનાણી પ્રમુખ

— વ્યવસ્થાપક કમિટિના સભ્યો —

(૧) શ્રી ગોરધન નારણ	(૨) શ્રી ગોકળ ખોડા
(૩) ,, કચરા લખમણ	(૪) ,, બાબુ લીખા
(૫) ,, બાલા ભવાન	(૬) ,, લાખા રણછોડ
(૭) ,, તુલસી દુદા	(૮) ,, વૃજલાલ વેળીરામ

નામ	વધારેમાં વધારે માલની હેરફેર ટન	મળતું પરદેશી હુડીઆમણ (૧૯૬૬-૬૭)	મુખ્ય આયાત	મુખ્ય નિકાસ
કોચર	૫૨ (૬૧-૬૨)	—	મીઠું	—
બેડીઆ	૪૭૮ (૬૬-૬૭)	—	લાકડું	બિન
સત્રાયા	૬૨,૪૭૪ (૬૫-૬૬)	૯,૨૨,૭૮૧	લાકડું	એકસાઇટ, મીઠું, સીમેન્ટ
પીંડારા	૩૧૩ (૬૧-૬૨)	—	—	પથર
ખખેટ	૫૧૧ (૬૧-૬૨)	—	લાકડું	—
દારકા (રૂપણ)	૬,૫૬૨ (૬૨-૬૩)	—	લાકડું	સીમેન્ટ
લાંબા	૨૦૨ (૬૨-૬૩)	—	લાકડું	મરચાં
માંગરેળ	૫,૪૫૨ (૬૨-૬૩)	—	કપાસિયા, લાકડું	લેસ, ફળ, શાકભાજી
કોડીનાર(મૂળ દારકા) ૩૫૫ (૬૨-૬૩)	—	—	લાકડું	ગોળ
કોટડા	૨૧૪૧ (૬૫-૬૬)	—	બળતણ તેલ	મચ્છી
માલવડ	૩,૧૫૩ (૬૬-૬૭)	—	લાકડું	મચ્છી
નનવાચંદર	૬,૬૬૯ (૬૩-૬૪)	—	આંધકામનો સામાન	મીઠું, ચૂનાનો પથર, લેસ
સીમાર	૬૩૨ (૬૨-૬૩)	—	અનાજ	—
રાજપરા	૨,૨૪૩ (૬૨-૬૩)	—	અનાજ	મચ્છી
ખાંડરા/ખાંડ	૩૮,૦૧૨ (૬૨-૬૩)	૧,૫૮,૪૦૦	લાકડું, કપાસિયા	મીઠું, મચ્છી
પીપાચાવ રાજુલા) ૬૭,૪૭૯ (૬૪-૬૫)	૫,૭૩,૯૮૮	—	લાકડું, ચુલીઆ	મીઠું, પથર
મહુવા	૫૬,૦૬૧ (૬૪-૬૫)	—	ખાતર	સુતર
તળાબ	૧૬,૪૮૪ (૬૨-૬૩)	—	આંધકામનો સામાન	કુંગળી, ભૂતડો
ચોથા	૧૨,૨૭૨ (૬૩-૬૪)	—	લાકડું	ગ્રાણી, કુંગળી, માટી
ધોલેરા	૭૯૯ (૬૧-૬૨)	—	આંધકામનો સામાન	અનાજ
ખંભાત	૬૧૬ (૬૩-૬૪)	—	લાકડું	લોખંડી સામાન, પથર
કાવિ	૧,૧૯૩ (૬૧-૬૨)	—	કુંગળી, કોલસો	—
ટંકારો	૨૮૩ (૬૩-૬૪)	—	આંધકામનો સામાન	—
દહેજ	૧,૩૭૫ (૬૫-૬૬)	—	ગ્રાણી, પથર, કુંગળી	ગ્રાણીઓ
ભગવા	૩,૧૧૪ (૬૬-૬૭)	—	ગ્રાણીઓ, કુંગળી	—
ઓંગળ	૧,૭૯૮ (૬૧-૬૨)	—	આંધકામનો સામાન	મચ્છી
વાંસી ખોરસી	૩,૧૮૮ (૬૧-૬૨)	—	"	"
ગિરીમોશ	૧૩,૧૫૫ (૬૨-૬૩)	—	સીંગદાણા, ચૂનાનો પથર	લાકડું
વલસાડ	૨૫૯૦૨ (૬૫-૬૬)	—	મીઠું, કુંગળી	લાકડું, કોલસો
ઉમરસાડી	૩,૦૪૧ (૬૩-૬૪)	—	માછલી	લાકડું
કોલક	૨,૨૬૬ (૬૧-૬૨)	—	આંધકામનો સામાન	લાકડું
મરોલી	૫૫૫ (૬૫-૬૬)	—	"	—
કલધ	૧૨૧ (૬૧-૬૨)	—	મચ્છી	લાકડું
ઉમરમાંવ	૨૪૫૯ (૬૨-૬૩)	—	આંધકામનો સામાન, કુંગળી	લાકડું

+ પેમેન્ટર દ્રાક્ષ રહે છે.

ગુજરાતના બધા બંદરોની કુલ શક્તિ ૫૦ લાખ ટનથી પણ વધારે છે.

ચોડું કંડલા વિષે—

૧૯૩૦માં કચ્છના મહારાવ ખેંગારજી ત્રીજાએ આ બંદરનો પ્રાયો નાખ્યો હતો. પાકિસ્તાન થતાં કરાંચી જેવું મોટું બંદર જતાં. રાજસ્થાન, પંજાબ, ઉત્તરપ્રદેશ અને મધ્યપ્રદેશ માટેનો બોલે સહી શકે એવા બંદરની પશ્ચિમ કંઠાળ ઉપર જરૂરત બની થઈ. ૧૯૫૦માં કાળજીપૂર્વકના અભ્યાસ પછી સરકારે કંડલાનું નાનું

બંદર ખીલવવાનું નક્કી કર્યું. ૧૯૫૧ની ૧૦મી જાન્યુઆરીએ ભારતના લાડીલા વડાપ્રધાન નહેરુએ કંડલાના મોટા બંદરનો પ્રાયો નાખ્યો. ૧૯૫૨ ઓક્ટોબરમાં ભારતના રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદે અને તે વખતના રેલ્વે પ્રધાન શ્રી લાલબહાદુર શાસ્ત્રીએ કંડલાને ગુજરાત અને અન્ય ભાગો સાથે ડીસ દ્વારા બેડતી મીટરગેજ રેલ્વેનું ઉદ્ઘાટન કર્યું. ૧૯૫૫ની એપ્રિલમાં વાહન વ્યવહાર ખાતાના

પ્રધાન શ્રી લાલબહાદુર શાસ્ત્રીએ તેલ જેટીના ઉદ્ધાટન વખતે કંડલાને મુખ્ય બંદર તરીકે ઘોષિત કર્યું. ૧૯૫૭ના અંતમાં ત્યારે વાહનવ્યવહાર ખાતાના પ્રધાન શ્રી જગજીવનરામે એ નવા માલના ધક્કાનું ઉદ્ધાટન કરી બંદરની પ્રગતિના નવા શિખરે આગ્રવા. ૧૯૬૫ના માર્ચની ૭ મીએ શ્રી લાલબહાદુર શાસ્ત્રીએ આયાત-નિકાસ જાકાત મુકા ઝોન સ્વી કંડલાના વિકાસ માટે નવી તકો ખુલ્લી કરી આપી છે. ભારતના મુખ્ય ૮ બંદરોમાંનું આ એક વિશાળ બંદર કચ્છ જિલ્લામાં છે.

કંડલા (૨૨° ૪૬' ઉ. ૭૦° ૦' પૂ.) ભારતસરકાર સ્વતંત્ર પોર્ટ ટ્રસ્ટ દ્વારા કંડલાનો વહીવટ ચલાવે છે. લશ્કરી દૃષ્ટિએ અને અન્ય જરૂરિયાતની ધોરી નસ જેવું આ સુરક્ષિત આરમાસી બંદર-“ટાઈટલ-પોર્ટ” છે, જેથી મોટા જહાજો ભરતી સમયે જ ત્યાં નાંચરી શકે છે. આ બંદરનું બાંધકામ ધરતીકંપ સામે ટકર ઝીલે તે રીતે કરવામાં આવેલ છે. ૧૯૬૪માં પસાર કરેલ કાયદા મુજબ પોર્ટ ટ્રસ્ટની રચના નીચે મુજબ થાય છે.

એક ચેરમેન સરકાર નિયુક્ત હોય છે. મજૂરનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનાર એ ટ્રસ્ટીઓ સહિત આઠ ટ્રસ્ટીઓની નિમણૂક ભાગ-સંસ્કાર એ વર્ષ માટે કરે છે. ગાંધીધામ બરો મ્યુનિસિપાલિટિનો એક, ગાંધીધામ ચેમ્બર ઓફ કોમર્સનો એક, ગુજરાત વેપારી મહામંડળનો એક, રાજસ્થાન વેપારી મહામંડળનો એક, ઉત્તર ભારત વેપારી મહામંડળનો એક, રાષ્ટ્રીય સ્ટીમરો-માલિકો તરફથી એક અને

ભારતીય વહાણ ઉદ્યોગ સંઘનો એક એમ બીજા છ ટ્રસ્ટીઓ મળી કુલ ૧૪ ટ્રસ્ટીઓ આ વહીવટ ચલાવે છે.

આ બંદર ઉપર પાર્થિવોટ, રેડીઓ, વાયરલેસ, રડાર, રેડીઓ-ટેલીફોન, સ્ટોર્મ-સિગ્નલ વગેરેની અગત્યના સેવાઓ છે.

માલની હેરફેર માટે પાંચ બર્થની ૩૮૭૫' ના જેટીમાં સગવડ છે. ૩૬' લાંબાઈ ઉપર એક તરતો ધક્કો પણ છે, તે શિવાય મીકું અને દારુગોળો તથા સળગી ઉઠે તેવા માલ માટે અલગ અલગ તરતો ડક્કા પણ છે. ૩૦૦' લાંબા પ્રવાહી-માલ માટેનો સીમેન્ટ કોન્ક્રીટનો જેટી, ખનીજ તેલ, ઓઈલોલ, મીથેનોલ, એસી-ટોન વગેરેની ટેન્કરો ખાસી કરવામાં મદદરૂપ અને છે. વહાણ માટે ૩૦૦' x ૧૦૦'ની ગોરી વીજળીક કેબલથી સુસજ્જ બનાવવામાં આવી છે. માલની હેરફેર માટે અલગ જેટી છે. પેસેન્જરો માટે એ તરતો ઉનાઈ પ્લેટફોર્મની સગવડ છે.

બંદર ઉપર ૧૦ ટનની કેબલ, ૪ વર્ગથી ૭ ટનની કેબલ અને પાંચ ટ્રક તથા એ સામાન લઈ જતાં પદ્ધતિઓથી બંદરનું કામકાજ નાતને દિવસ ચાલે છે. ૬૦ હજાર ટન માલ સાચવી શકે તેવા ચાર ૫૦૦' x ૧૨૦'ના એ માળના ગોદામો, ૪૫૦' x ૧૪૦' ના ત્રણ ટ્રાન્સીટ શેડ, ૧૫,૫ એકરની માલ રાખવાની ખુલ્લી જમીન, વન-સ્પનિ તેલ માટે ૩ ટેન્ક-દરેક ૨૫૦ ટનની- તથા બેખમી માલ માટે ૩૨૦ ટન અને ૪૮ ટનના ખાસ શેડ બનાવવામાં આવ્યા છે.

કંડલાની પ્રગતિ દર્શાવતી માલની હેરફેર નીચે મુજબ છે :

વર્ષ	જહાજ	પરદેશી ટનમાં		દેશી ટનમાં		ટનમાં કુલ
		આયાત	નિકાસ	આયાત	નિકાસ	હેરફેર
૧૯૫૭-૫૮	૨૦૭	૩૪૮૩૮૧	૧૮૪૮૩૧	૨૬૦૫૬૭	૫૦૩૪૧	૮૪૪૨૫૫
૬૫-૬૬	૨૭૯	૧૫૯૬૮૭૩	૧૬૭૮૩૪	૧૮૪૩૫૮૫	૯૪૫૫૫	૨૫૦૪૮૯૪
૬૬-૬૭	૨૯૨	૧૮૭૫૩૪૦	૧૫૦૮૯૨	૫૪૮૫૫૦	૮૬૫૪૮	૨૬૬૧૩૭૧
૬૭-૬૮	૨૭૩	૧૭૨૯૩૭૩	૧૧૦૬૫૧	૫૩૦૬૩૯	૯૮૪૦૮	૨૪૬૫૦૭૧

આ બંદરેથી ૭૫% પરદેશી માલની હેરફેર થાય છે. બ્યારે ૨૫% દેશમાં આયાત નિકાસ થાય છે. ભારતની અનાજ, અન્ય ખનીજ-તેલની અને ખાતરની જરૂરિયાત આ બંદરેથી જ આયાત થાય છે અને નિકાસમાં મીકું મુખ્ય છે.

હાલ કંડલાને ઝુંડ-વીરમગામ દ્વારા ઓડિગેજ રેલ્વેથી સાંકળવામાં આવી રહ્યું છે. ગાંધીધામ વિમાન-મથક દ્વારા અને રાષ્ટ્રીય ધોરી માર્ગ દ્વારા કંડલા દિલ્હી, અમદાવાદ અને મુંબઈ સાથે સંકળાયેલું છે. કચ્છનાં નાના રજુ ઉપર પણ હાલ પૂલ બંધાયો છે. આ બંદરના વિકાસમાં ભારત સરકારે અર્ધો અમરથી વંચારે પિયા ખર્ચ્યા છે. મુકા વ્યાપાર ઝોન તથા સ્ટેનલેસ-સ્ટીલ, યાંત્રિક-ભાગો, ખોદાઈ-મેરીંગ, દવા વગેરે બનાવવાના ઘણાં કારખાના ત્યાં ઉઠાં થયાં છે. આ બંદર દ્વારા ઘણાં મોટા પ્રમાણમાં પરદેશી આયાત પણ થાય છે.

દમય અને દીવ બંદરો દ્વારા લાકડું અને મચ્છીની હેરફેર મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. આમ ગુજરાતનાં સઘળાં બંદરો તથા

કંડલા અને કેન્દ્રશાસિત બંદરો ભારતનાં આર્થિક પાસાને સાચવવામાં મદદરૂપના ફાળો આપે છે. સમગ્ર ગુજરાતનાં ઓડિગેજ રેલ્વે, સી મેન્ટ-કોન્ક્રીટ મુખ્ય માર્ગો અને સારી હવાઈ હેરફેરની વ્યવસ્થા વિકસાવવામાં આવે તો ગુજરાત ભારતની હબ્યુ વિશેષ સેવા કરી શકે તેમ છે.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના વળતરી ચા રાકો ભારતમાં સમૃદ્ધિ લાવતો હતો. રજપૂતયુગ અને મુસ્લમાન શાસન દરમ્યાન પણ આ કાંઠેથી પરદેશનો વ્યવહાર વિકસ્યો હતો. અંગ્રેજ શાસન દરમ્યાન ગુજરાતી-ઓએ આફ્રિકા, તાડાગારકર અને ઈરાનના અખાત આજુબાજુના અન્ય દેશોને પોતાના પરા જેવાં બતાવી વેપારની ઓળો ઉડાડી છે.

પરદેશી જહાજોને માર્ગ-ચિહ્ન બની રહે તેવી ભારતમાં સૌથી વિશાળ, શક્તિશાળી દિવાદાંડી (૧૦લાખ કેન્ડલ-પાવર) ગુજરાતને કાંઠે દારકા બંદરે બની કરવામાં આવી છે. ઓખામાં મત્સ્ય ઉદ્યોગની એક કોલેજ પણ છે.

ગુજરાત, ભારતના પરદેશી જહાઝ-વ્યાપારનું સીમા-દ્વાર છે. ભારતની પ્રગતિ આ કાંઠાને વિકસાવવામાં જ રહેલી છે. હવે જ્યારે ગુજરાતના કાંઠા ઉપર ખનીજ-તેલની ઊંચો જડી રહી છે, ત્યારે ભારતે તેની પ્રગતિ માટે નજર દોડાવવી જ રહી.

ભારતના ત્રીજા ભાગનો કાંઠો ધરાવનાર ગુજરાતને એ કાંઠાએ વેપાર, સાહસ અને જોખમનાં જે અમી પાયા છે તેથી જ સાર્થક થયું છે : “ જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત ”

*With best compliments
from*

MORVI VEGETABLE PRODUCTS Ltd.,

Manufacturers of “ TULSI ” brand Vanaspati—
Refined oil & Soap and “ RANJIT ” brand vanaspati
and de-oiled cakes.

Vegetable Road, MORVI

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી સધન ક્ષેત્ર યોજના સમિતિ

મુ : મણુાર

તાલુકો :- તળાજ

જિલ્લો :- ભાવનગર

સ્થાપના તારીખ : ૧૨-૯-૫૭,

નોંધણી નંબર : B ૧૩૩

જેરામ પટેલ

જયવંત જાડેજા

મંત્રી

પ્રમુખ

—: પ્રવૃત્તિઓ :—

ખાતી, ગરમ ધાખળા, અંબર, તેલધાણી અને ખાંડસરી
આમોઘોગને લગતી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ આ સંસ્થા કરે છે.

With best compliments from

Gram : "TEJCO" Phone : : Office : 314671
Resi. : 443173

C. PRAVIN & CO.

ART SILK MERCHANTS
&
COMMISSION AGENTS.

185, Laxmi, Galli
Swadeshi Market,
Kalbadevi Road,
BOMBAY-2 (BR).

શ્રી સિદ્ધક્ષેત્ર જૈન ફી ઓપધાલય

ડૉ. આરીસા ભુવન સામે,
પાલીતાણા (સૌરાષ્ટ્ર)

પૂ. સાધુ-સાધ્વીજી મહારાજોને તેમ જ યાત્રાળુની ભક્તિ
ફી થાય છે.

બહારગામના તપસ્વીઓને માત્ર પોષ્ટનો ખર્ચ લઈને
અણાહારી દવાઓ ફી મોકલવામાં આવશે.

ચોખ્ખા :- રૂ. ૧૦૦૯૫ આપનારનો ઓછા પેઈન્ટ ફોટો
મોકલશે. રૂ. ૧૫૧૫ આપનારની અનામત તિથિ નોંધાશે.

સંસ્થાનો પબ્લીક ટ્રસ્ટ નં. A ૨૨૭૨

હેડ ઓફીસ—અમદાવાદ

ઉપરોક્ત સંસ્થામાં વૈદરાજ શ્રી પ્રભાશંકરભાઈ સંચા-
લન કરે છે.

લિ. સેક્રેટરીઓ

૧. નાનુભાઈ વાડીલાલ— અમદાવાદ
૨. કાંતીલાલ સાકળચંદ— અમદાવાદ
૩. ભગતજી, પંજાબી ધર્મશાળા— પાલીતાણા
૪. લલ્લુભાઈ હાયાભાઈ (ખજાનચી)

શામળાની પોળ— અમદાવાદ

With best compliments from

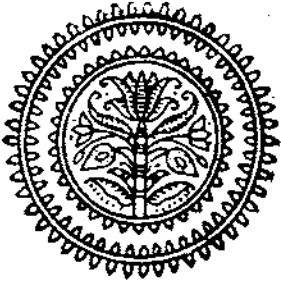
Gram : "TEJCO"

Phone : : Office : 314671
Resi. : 291856

T. JASVANTRAI & Co.

Art Silk Merchants

122, Radha Galli,
Swadeshi Market,
Kalbadevi Road,
BOMBAY-2 (BR).

ગુજરાતમાં ગરમ પાણીના ઝરાઓ

—શ્રી રશ્મિનું મહેતા

ખનિજ તત્ત્વો ધરાવતું જળ એ કોઈપણ દેશની દૈનિક ગણાય છે. આપણા દેશમાં—તેમજ ગુજરાતમાં—પણ આવા જળભંડારોનો હળુ જોઈએ તેવો ઉપયોગ થતો નથી. ખાસ કરીને ગરમ પાણીના ઝરાઓ એના પાણીમાં સમાયેલા ખનિજ તત્ત્વો, એના વિવિધ ઉપયોગો, ગુણો વગેરે વિશિષ્ટ અભ્યાસ માગી લે છે.

યુરોપમાં તો ગરમ પાણીના ઝરા ધરાવતા સ્થળોના વિકાસ માટે ખાસ પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. જર્મની, ફ્રાન્સ (Aix les Bains), ઈંગ્લેન્ડ (Bath) અને જાપાન જેવા દેશોમાં ગરમ પાણીના ઝરાઓનો કૃદિયા અને અન્ય દરોમાં રાહત માટે બહુ મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરાય છે.

ભારતમાં પણ જે કેટલાક રાજ્યોમાં ગરમ પાણીના ઝરાઓ આવેલા છે તેમાં હિમાચલ પ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાત રાજ્ય મુખ્ય છે. આખા દેશમાં સૌથી વધુમાં વધુ ગરમ પાણીના ઝરા હિમાચલ પ્રદેશમાં કુલુ ધાટીમાં આવેલા છે. આમ છતાં કુદરતી સંપત્તિરૂપ આવા ઝરા ધરાવતા સ્થળો અને એની આસપાસના વિસ્તારોના વિકાસ માટે આપણે ત્યાં જોઈએ તેવા વ્યવસ્થિત પ્રયાસો થયા નથી. કેટલાક ઝરાઓ વિષેની વિગતો તો હજી પૂરેપૂરી પ્રકાશમાં પણ આવી નથી. અજાણત; મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમાં ત્રજેશ્વરી (રાજેશ્વરી) ખાતે આવેલા ગરમ પાણીના ઝરા જાણીતા છે અને તેનો કંઈક અંશે વિકાસ પણ થયો છે. દેશ ભરમાં વેરવિખેર પથરાયેલા ગરમ પાણીના ઝરાઓનો લોકોને ખ્યાલ આપવામાં આવે, સારા, વાહન વ્યવહારને યોગ્ય માર્ગોથી તેમને સાંકળવામાં આવે અને પ્રવાસધામો તરીકે તેમને વિકસાવવામાં આવે, યોગ્ય સુવિધાઓ પૂરી પાડવામાં આવે તો લોકો કુદરતી ગુણુ ધરાવતા જળ રાશિનો ઉપયોગ પણ કરી શકે અને સ્વચ્છ-સૌંદર્ય ધરાવતા કેટલાંક સ્થળો પ્રવાસીઓને મુલાકાત માટે આકર્ષે પણ અર્થ.

સામાન્ય રીતે લોકોમાં એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે કે ગરમ પાણીના ઝરાઓ એ ફક્ત અશક્તો અને પીડાતા લોકો માટે જ લાભદાયી છે. પરંતુ તંદુરસ્ત અને નિરાશી લોકો પણ જો આવા સ્થળોએ યોગ્ય સવસ્થા પૂરી પાડવામાં આવે તો તેની મુલાકાતે ઉમટે. કેટલાક લોકોના મનમાં એવા પ્રકારની ખીક પણ ધર કરી ગઈ હોય છે કે રોગિષ્ઠ લોકો જ્યાં સ્નાન કરતાં હોય ત્યાં સ્નાન કરવાથી પોતાને પણ રોગ લાગુ પડશે. પરંતુ આવી ખીક લોકશિક્ષણ અને યોગ્ય પ્રચાર દ્વારા દૂર કરી શકાય.

દેશભરના નદનવાણીના ઝરાઓમાં સરેરાશ કેટલું પાણી વહે છે; આખું વર્ષ પાણી વહે છે કે નહીં અને વહેતું હોવા તેનું પ્રમાણ, આવા પાણીનું વધુમાં વધુ ઉષ્ણતામાન અને ઓછામાં ઓછું ઉષ્ણતામાન

એમાંના પહેલાં અને પછી ગરમ પાણીના ઝરામાં થતા ફેરફાર, પાણીના ઔષધિય ગુણો વગેરેનો વિગતવાર અભ્યાસ કરીને જે ઝરાઓ સુયોગ્ય લાગે તેનો ‘હાઇડ્રો-થેરાપી’ કેન્દ્રો તરીકે પણ ઉપયોગ થઈ શકે.

ગુજરાતમાં સુરત જિલ્લામાં ઉનઈ, પંચમહાત્ર જિલ્લામાં ડુવા; ખેડા જિલ્લામાં લસુન્દ્રા અને જૂનાગઢ જિલ્લામાં તુલસીસ્વામ ખાતે આવેલા ગરમ પાણીના ઝરાઓ થોડા-ઘણા જાણીતા છે. મહદ્ અંશે ગરમ પાણીના ઝરાઓ સાથે ધાર્મિક મહત્ત્વ પણ સાંકળી લેવામાં આવે છે અને તેની આસપાસ એકાદ મંદિર પણ હોય છે. અમુક દિવસોએ ત્યાં મેળા ભરાય છે અને એ પ્રસંગે ત્યાં માનવમેદની ઉમટે છે—કેટલાક શ્રદ્ધાળુ યાત્રાળુ તરીકે અને કેટલાક કેવળ કુતુહલથી. જ્યારે બહુ મોટી સંખ્યામાં લોકો ઉમટતા હોય ત્યારે આવાં સ્થળોએ લોક તંદુરસ્તીની સહીસહામતી અને એથી રોગચાળો ફાટી ન નીકળે તે માટે યોગ્ય પગલાંઓ પણ ભરવામાં આવે છે.

ગરમ પાણીના ઝરાઓ અગ્નિય [Igneous] ખડકોને આભારી છે, એ તો સુવિદિત છે.

ઉનઈ—વલસાડ જિલ્લાના વાંસદા તાલુકામાં આવેલા ઉનઈ ખાતેના ગરમ પાણીના ઝરાઓ દરિયા કિનારાથી ૧૬ માઈલ દૂર આવેલા છે. આ ઝરાના પાણીનું ઉષ્ણતામાન ૧૩૦° થી ૧૩૫° ફે. રહે છે અને દર કલાકે પાણીનો સરેરાશ પ્રવાહ ૪,૦૦૦ ગેલન જેટલો હોય છે. આ ઝરાનું પાણી મુખ દ્વારા પીવાથી તેની ખાસ કંઈ ઔષધીય અસર થતી નથી; પરંતુ તેમાં ફ્લોરિન [Fluorine] ના જે તત્ત્વો હોય છે તેનાં કારણે પીવાના પાણી તરીકે લાંબો સમય તેનો સતત સામાન્ય ઉપયોગ કરવામાં આવે તે સલામતિ ભર્યું નથી. આમ છતાં હાઈડ્રો-થેરાપી ઉપચાર માટે તેનો ઉપયોગ થઈ શકે તેમ છે.

ઉનઈ એ બીલીમોરા-વધાઈ લાઈન ઉપર (પ. રેલ્વે)નું રેલ્વે સ્ટેશન છે. અને જો મોટર રસ્તે જવું હોય તો બીલીમોરાથી ફક્ત ૩૦ માઈલ દૂર આવેલું છે. બીલીમોરાથી વાંસદા જતી એસ. ટી. ની બસ મારફતે પણ ત્યાં જઈ શકાય છે. રસ્તો સારો છે અને રસ્તાની બંને બાજુએ વૃક્ષો હોવાથી રળિયામણો લાગે છે. ત્યાં રેસ્ટ હાઉસ અને ધર્મશાળા પણ છે. જુદી જુદી કાનના લોકો જુદી જુદી ધર્મશાળાઓનો ઉપયોગ કરી શકે છે. ઉનઈ એ ઈમારતી લાકડાના આપારનું કેન્દ્ર છે.

ઉનઈનું ઉષ્ણતામાન શિયાળામાં ૫૦° ફે. જેટલું હોય છે, જ્યારે ઉનાળામાં ૧૧૫° ફે. હોય છે. આ સ્થળની મુલાકાત લેવા માટે સપ્ટેમ્બરથી નવેમ્બર અને ફેબ્રુઆરીથી માર્ચનો સમય સારામાં

સારો જણાય છે. આ સમય દરમ્યાન ત્યાંનું હવામાન સારું હોય છે. ઉત્તરમાં સરેરાશ વાર્ષિક વરસાદ ૧૦૦ ઈંચ જેટલો પડે છે. ત્યાંની આબોહવા સુધી અને તંદુરસ્તી બન્ને તેવી હોય છે.

એ વિસ્તારના લોકોમાં કોઈ મુખ્ય રોગચાળો જોવા મળતો નથી; પરંતુ ત્યાંના પછાત જાતિના લોકોમાં દાદર અને ખરજવા જેવા રોગો જોવા મળે છે. ઉત્તરની ઉત્તરે ત્રણેક ફર્લાંગ દૂર 'અંધિકા' નદી વહે છે. એમાં ખારે માસ પાણી રહે છે. ઉત્તરની આસપાસનું વાતાવરણ વાડીઓ અને વૃક્ષોના કારણે રળિયામણું લાગે છે.

ગરમ પાણીનો ઝરા ઉત્તર ગામની વચમાં આવેલ ઉત્તર માતા; રામ અને દેવડી ઉત્તરના મંદિરો પાસે આવેલો છે. પાણીનો કુંડ પાંચેક ફૂટ ઊંડો અને ૪૦' x ૩૦' ની વિશાળતા ધરાવે છે. પાણીનું ઉષ્ણતામાન ૧૩૦° ફે. થી ૧૩૫° ફે. જેટલું રહે છે; વળી પાણીમાં ગંધકની કે એવી બીજી કોઈ તીવ્ર વાસ હોતી નથી. પાણી નિર્મળ છતાં સ્વાદમાં સહેજ ખારાસયુક્ત છે.

આ સ્થળે ચૈત્ર સુદ પૂર્ણિમાને દિવસે અને મહરસંક્રાંતિના દિવસે એમ વર્ષમાં એ વખત લોકો મોટા પ્રમાણમાં ઉમટે છે. ચૈત્રી પૂર્ણિમાને દિવસે તો ત્યાં મેળો ભરાય છે. આ બંને તહેવારોએ ૨૫ થી ૩૫ હજાર માણસો આ સ્થળની મુકામત લે છે. સંધિયા અને ચામડીના અન્ય દર્દો માટે આ કુંડમાં સ્નાન કરવાથી ફાયદો થાય છે એવું લોકો માને છે. પીવા માટે લોકો આ પાણીનો ઉપયોગ કરતા નથી અને કરવો પણ ન જોઈએ.

જૂના વડોદરા રાજ્યે આ સ્થળે-ઝરા પાસે જ-થોડાક સ્નાનગૃહો પણ બાંધ્યા છે. અને ઝરામાંથી વખતની મદદથી પાણી ખંચીને પાઈપવડે આ સ્નાનગૃહમાં પાણી પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા કરી હતી; પણ હાલમાં એ વ્યવસ્થા ચાલુ રહી હોય એવો ખ્યાલ નથી. આ સ્નાનગૃહોની પાસે જ એ બીજા કુંડ પણ છે.

આરોગ્યધામ તરીકે ઉત્તરને વિકસાવી શકાય તેમ છે. કુંડની આસપાસ વિદ્યાસ માટે અનુકૂળ જગા નથી; પરંતુ કુંડથી અર્ધાંશિક માર્ગ દૂર રહેવા માટે 'સેનેટોરિયમ' બંધાવીને આ સ્થળ વિકસાવી શકાય. કુંડની આસપાસ સ્ત્રી-પુરુષને નાહવા માટે વધુ સંખ્યામાં સ્નાનગૃહો બંધાવવા પણ જરૂરી છે. આમાંથી કેટલાંક સ્નાનગૃહો ચામડીના દર્દોથી પીડાતા લોકો માટે અનામત રાખવા જોઈએ. દર્દીઓ માટે તો 'ટબ' માં સ્નાન થઈ શકે તેવી વ્યવસ્થા પણ કરી શકાય. મેળો વખતે પણ સ્ત્રી પુરુષોને નહાવા માટે અઝાયદી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. એ વખતે પીવાના પાણીની તંગી દૂર કરવા, શૌચાલયો બાંધવા અને લોકોની તંદુરસ્તી જળવાય તથા રોગચાળો ફાટી ન નીકળે તે માટે પણ મોટા ખર્ચા પર પગલાં ભરવા જરૂરી છે. સ્નાન કર્યા પછીના ગંદા પાણીના નિકાસ માટે પણ વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. આ સ્થળને વધારે રમણીય બનાવવા માટે કુંડની આસપાસ નાનકડા બાગ-બગીચા પણ બનાવી શકાય.

લસુદ્રા-મેડા જિલ્લામાં કપડવંજથી ૧૧ માર્ગ દૂર આવેલા લસુદ્રા ગામમાં પેસનાં ગરમ પાણીના ઝરા ઉપર બાંધવામાં આવેલા ચૌરસ દુવા ધ્યાન ખેંચે છે. ડાહરથી કપડવંજનું રેલ્વે સ્ટેશન ૧૩ માર્ગજતા અંતરે આવેલું છે. આ બંન્ને-ગોધરા રેલ્વે લાઈન પર આવેલા ડાહર સ્ટેશનથી ત્યાં એસ. ટી. ની બસ મારફતે પણ જઈ શકાય છે. કપડવંજથી લસુદ્રા એસ. ટી. બસ દ્વારા જઈ શકાય છે.

લસુદ્રાની આવેશના સુધી છે. ત્યાં વાર્ષિક સરેરાશ વરસાદ ૨૭ ઈંચ પડે છે. આસપાસ ખાસ વનરાજી નથી. ઉનાળામાં ક્યારેક પીવાના પાણીની તંગી પણ જાણી થાય છે. ત્યાંનું પાણી સહેજ ખારાસયુક્ત છે.

લસુદ્રાના ગરમ પાણીના ઝરા ત્રણ જૂથમાં વહેતી શકાય તેમ છે: દરેકની-ઉપર કુંડ-બાંધેલા છે. પ્રથમ જૂથમાં ૬ ઝરાઓનો સમાવેશ થાય છે; પણ એમાંનો એક જ ઝરા ગરમ પાણીનો છે. ૮ ફૂટ ઊંડો આ કુંડ ૪'-૩" x ૪'-૩" ના માપનો છે. બ્યારે બીજા કુંડો ૨' x ૨' ના માપનો છે. આ ગરમ પાણીના ઝરામાંથી ગંધકની તીવ્ર વાસ આવે છે. બ્યારે ઈંડા પાણીના કુંડમાંથી કોઈ વાસ આવતી નથી.

બીજા જૂથમાં ૭ ઝરાઓનો સમાવેશ થાય છે. એમાંના ૭ ઉપરના કુંડનું માપ ૨' x ૨' છે અને મધ્યમાં આવેલા એક કુંડનું માપ ૪' ૬" x ૪' ૬" નું છે. આ કુંડ ૧૧ ફૂટ ઊંડો છે. આ બધામાં ઠીક ઠીક ગરમ કી શકાય તેવું છતાં ખૂબ ગરમ નહિ એવું સ્વચ્છ પાણી છે. એમાંના એક કુંડમાંથી ગંધકની તીવ્ર વાસ આવે છે.

ત્રીજા જૂથમાં એક મોટો કુંડ આવેલો છે. ૧૦ ફૂટ ઊંડો આ કુંડ ૮' x ૮' ના માપનો છે. આ કુંડનું પાણી ત્રણ સહેજ ગરમ અને સ્વચ્છ છે. આ બધા ગરમ પાણીના ઝરાઓનું ઉષ્ણતામાન ૧૧૦°-ફે થી ૧૨૦° ફે. રહે છે. પાણી ક્ષારયુક્ત હોવાથી તેને કેઈ પીવા માટે ઉપયોગ કરતું નથી. આ બધા ઝરાઓનો દરોજનો પ્રવાહ ૪,૦૦૦ ગેલન જેટલો છે. કેટલાક લોકો એવું માને છે કે અપચો-મરડા ઉપર આ પાણી પીવાથી ફાયદો થાય. આસપાસમાં વસતા લોકો સંધિયા અને ચામડીના અન્ય દર્દોની સારવાર માટે કુંડમાંથી ગરમ પાણી કાઢીને સ્નાન કરે છે. અને તેનાથી ફાયદો થાય છે તેમ માને છે. ગામના મોટા ભાગના લોકો આ કુંડના ગરમ પાણીનો નહાવા માટે ઉપયોગ કરે છે.

કુંડની આસપાસ સરકારી ખરાબાની જમીન આવેલી છે અને તેમાં આ સ્થળના વિકાસ માટે જરૂરી બાંધકામ થઈ શકે તેમ છે.

કુંડની નજીકમાં રામજી મંદિર અને સોમનાથજીનું મંદિર આવેલું છે. આ સ્થળે ગોકળ આઠમે અને શિવરાત્રિ પર મેળો ભરાય છે અને તે પ્રસંગે દસ-દસ હજારની મેદની ત્યાં ઉમટે છે.

લસુદ્રાના ગરમ પાણીના ઝરાઓમાં જે ક્ષાર તરવો છે તેનું પ્રમાણ ગુજરાતના આવા તમામ ગરમ પાણીના ઝરાઓમાં સૌથી વધુ છે. આમ છતાં આ સ્થળનો હજુ વિકાસ થયો નથી.

દુવા-પંચમહાત્મ જિલ્લાના ગોધરા તાલુકામાં આવેલું દુવા ગામ એ આજુબાજી ૪૦ માર્ગજ અને ગોધરાથી ૬ માર્ગજ દૂર છે. દુવા રેલ્વે સ્ટેશનથી ગરમ અને ઈંડા પાણીના ઝરા દોટક ફર્લાંગના અંતરે આવેલા છે એ સ્થળે મે ટેકરીઓની વચ્ચેના નીચાણવાળા પ્રદેશમાં આ ઝરાઓ આવેલા છે. આમાંની એક ટેકરી પર સોમનાથનું મંદિર આવેલું છે. અને બીજી ટેકરી પર ખારી નદીના જમણા કિનારે ભગવાન 'શિવ' નું એક પુરાણું મંદિર આવેલું છે. આ શિવાલયનો મુખ્ય ભાગ હજુ સારી રીતિમાં જળવાઈ રહેલો છે; પરંતુ પર્લાંગુની આસપાસની દીવાલને ભાગ ખડેર હાલતમાં છે. મંદિરોની

દેખાણ માટે દુવાના ગ્રામજનોની એક સમિતિ કાર્ય કરી રહી છે. પરંતુ ઝરાઓની દેખાણ માટે કોઈ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નથી. ઝરા પાસે જમીનની સપાટી કરતાં ત્રણેક ફૂટની જાંઘાઈ છે. એ પથરાળ ઘાટ બાંધવામાં આવ્યા છે. તેના ઉપર છાપરી છે. આ સ્થળે ૬૦'x૭૫' ના વિસ્તારમાં જુદાજુદા કદના કુંડ આવેલા છે. ૨'x૨'ના ગોળાકાર એવા આઠ કુવાઓ વચ્ચે પાા'xપાા' ના કદનો 'રમણ કુંડ' તરીકે ઓળખાતો કુવો મધ્યમાં આવેલો છે, નૈઋત્ય ખૂણામાં ૪ ફૂટ સમયોરસ માપનો એક બીજો કુંડ પણ આવેલો છે. આ બધા કુંડ લસુન્દ્રામાં જેમ બાંધવામાં આવ્યા છે તેમ બાંધકામથી રક્ષિત નથી; પણ પાણીના નિકાલ માટે લાં કાચુ નાળું બાંધવામાં આવ્યું છે. આસપાસના લોકો દપડાં ધોવા માટે પણ આ કુંડના પાણીનો ઉપયોગ કરતાં નજરે પડે છે.

દર વર્ષે મહાશિવરાત્રી, ફાગણ સુદ ૧ અને માઘ સુદ બીજના દિવસે લાં મેળાઓ ભરાય છે. અને તેમાં આસપાસના ચાર-પાંચ હજાર માણસો ભાગ લે છે, તેમાં મુખ્યત્વે આદિવાસીઓનો સમાવેશ થાય છે. બહારગામથી ત્યાં સ્નાન માટે જનારાઓની સંખ્યા જૂજ હોય છે.

દુવા નાનકડું ગામ છે. સાધારણ રીતે લાંની આખોડવા ગરમ હોય છે. ગામનો સરાસરી વાર્ષિક વરસાદ ૩૫ ઇંચ હોય છે. લાં ઉતાડુઓ માટે વ્યવસ્થા થવાની જરૂર છે. મંદિરના દ્રષ્ટે પણ આ સ્થાનના વિકાસ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; કારણ કે આસપાસ મંદિરની જમીન ઘણા મોટા પ્રમાણમાં છે.

ઝરાની આસપાસનું પાણી ફાગણ પડતા રંગનું દેખાય છે; પરંતુ દુવા ગામમાં પીવા માટે મીઠું પાણી મળી રહે છે.

દુવાના ગરમ પાણીના ઝરાનું ઉષ્ણતામાન ૧૨૦° થી ૧૩૦° ફે હોય છે. સ્નાન માટે તે પૂરું ગરમ હોય છે. ઝરાના પાણીનો પ્રવાહ દર કલાકે લગભગ ૫૦૦ ગેલન જેટલો વહે છે. સ્થાનિક લોકો માને છે કે આ ઝરાઓનું પાણી સંધિયા અને આમડીના રોગો દૂર કરવા માટે ઉપયોગી થઈ પડે છે. અલબત્ત, આ ગરમ પાણીનો ઉપયોગ માત્ર સ્નાન માટે જ થાય છે, પીવા માટે થઈ શકતો નથી. પાણીમાં મધકની વાસ છે.

સામાન્ય દિવસોમાં રોજના માંડ પચાસેક જણ આ ઝરા પર નહાતા નજરે પડે છે. એમાંમાં બાળી નદીમાં પૂર આવે છે એટલે પણ આ સ્થળનો નહાવા માટે ખાસ ઉપયોગ થઈ શકતો નથી.

ગુજરાતની ભાતીમળ અસ્મિતાના પ્રકાશન પ્રસંગે

શુભેચ્છા પાડવે છે

પિતાંબરદાસ દુર્લભદાસ વોરા

૨૬૫, સેગુઅલુ સ્ટ્રીટ, વડગાડી
મુંબઈ-૩

ઉનઈ અને લસુન્દ્રાની સરખામણીમાં દુવાને વિહારધામ કે આરોગ્યધામ તરીકે વિકાસ કરવામાં ઘણી મુશ્કેલીઓ રહેલી છે. છતાં થોડીક સગવડો કરાય તો પ્રવાસીઓ દુવા તરફ આકર્ષાય ખરા. સ્ટેશન પાસેના જે વિસ્તારમાં પીવાના મીઠા પાણીની સગવડો થઈ શકે તેમ છે. લાં ધર્મશાળાં બાંધવાની જરૂર છે. મુલાકાતીઓ માટે છાપરાવાળા આશ્રયસ્થાનો, પાણીના નિકાલ માટે મોટી અને ઝરાઓની આસપાસ દીવાલ બાંધવાની જરૂરિયાતો પ્રાથમિક છે. દેવસ્થાનના સત્તાવાળાઓ આ કામ હાથ ધરી તેમ છે.

આ ઉપરાંત જૂનાગઢ જિલ્લામાં પ્રભાસ ક્ષેત્રની પૂર્વે 'તુલસી-શ્યામ' તરીકે બાણીનું પવિત્રસ્થળ આવેલું છે. તુલસીશ્યામ અમરેલી જિલ્લાના ધારીશહેરથી તેમ જ જૂનાગઢથી જઈ શકાય છે. 'તુલસી-શ્યામ' માં પણ ગરમ પાણીના કુંડ હોવાનું તાજેતરમાં જ બાણવા મળ્યું છે; પરંતુ તેમની ટેકનિકલ વિગતોનો અભ્યાસ હજુ થઈ શક્યો નથી.

ગુજરાતમાં જે ગણ્યાગાંઠ્યા ગરમ પાણીના ઝરા છે તેનો સંશોધનાત્મક અને વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિ અભ્યાસ થવો જરૂરી છે. આ ઝરાવો પાણીનું રાસાયણિક પૃથક્કરણ કરી તેની ગુણવત્તા ઉપર પણ પ્રકાશ પાડવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ. જ્યાં શક્યતા હોય ત્યાં પ્રવાસ-ધામ, આરોગ્યધામ કે વિહારધામ તરીકે પણ આવા સ્થળો વિકાસ કરવાનું સૂચન છે.

With best compliments
from

MANEKLAL JIVRAJ & Co.

Darukhana
BOMBAY-10

ASHOK NUT BOLTS INDUSTRIES

78, Clare Road, Byculla
BOMBAY 8

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી ખજુરી ગુંદાળા સેવા સહકારી મંડળી લી.

મુ. ખજુરી-ગુંદાળા
(તાલુકો જી. પુ.) (બિલ્ડો-નાનકેટ)

સ્થાપના તારીખ : ૧૩-૫-૬૬ નોંધણી નંબર : એ ૫૮૧૬
શેરભંડોળ : ૭૦૦૧ સભ્ય સંખ્યા : ૧૦૧
અનામત ફંડ : ૨૫૦ ૭૨ ખેડૂત : ૯૬
અન્ય ફંડ : — ખીનખેડૂત : ૫

મણીલાલ મગનલાલ દેવસી નાથા
મંત્રી પ્રમુખ

:- સ્વયંસ્થાપક કમીટીના સભ્યો :-

- (૧) શ્રી કાળાભાઈ ભોવાનભાઈ (૪) શ્રી વીરજીભાઈ ટપુભાઈ
(૨) „ મસરીભાઈ ટીડાભાઈ (૫) „ પુનાભાઈ ચકુભાઈ
(૩) „ હિંમતલાલ ત્રિભોવનભાઈ (૬) „ કનુભાઈ હરિભાઈ

શ્રી ઠાંસા સેવા સહકારી મંડળી

મુ. ઠાંસા

(તાલુકો-ગારીયાખાસ) (બિલ્ડો-ભાવનગર)

સ્થાપના તારીખ : ૧-૧૨-૪૭ નોંધણી નંબર : ૨૧૩
શેરભંડોળ : ૫૩૬૩૦ સભ્ય સંખ્યા : ૧૩૨
અનામત ફંડ : ૫૨૨૦ ખેડૂત : ૧૧૭
અન્ય ફંડ : ૪૦૦૦ ખીનખેડૂત : ૧૪

પરશોતમ નાગજીભાઈ પટેલ મોહનભાઈ નરશીભાઈ
મંત્રી પ્રમુખ

વ્ય. ક. સભ્યો —

- (૧) પરશોતમ રામભાઈ (૨) દયાલ હીરજીભાઈ
(૩) રવજી ડાયાભાઈ (૪) મોહન નારજીભાઈ

વિશ્વમાન્ય ધોરણ પ્રમાણેના
મેન્ટોનાઈટ પાવડરના
ઉત્પાદકો—નિકે સકે રો

ફાઉન્ડીંગ, ડીલિંગ,
પાઈલિંગ તથા અન્ય
ઔદ્યોગિક હેતુ માટે

અંખિકા માઈનકેમ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ

માદિયા રોડ,

ભાવનગર.

ફોન નં. ૩૮૧૮ : ૫૯૬૭.

ગ્રામ : AMICHEM

આપણા દિવાનો

—શ્રી શંભુપ્રસાદ દેસાઈ

પુરાતન ભારતમાં રાજ્યો અને રાજા પાસે પુરોહિતો, ઋત્વિજો, મંત્રીઓ આદિ અધિકારીઓ રહેતાં. અને રાજ્યતંત્ર, ધર્મશાસ્ત્રો અને નીતિશાસ્ત્રોનો નિયમાનુસાર આ અધિકારીઓની સલાહથી ચાલતું. આ પ્રકારની વ્યવસ્થા સૌરાષ્ટ્રમાં ઈ. સ. ૭૭૦ સુધી જરાખર ચાલતી રહી અને તે પછી રજૂત રાજ્યોની રાજ્ય વ્યવસ્થામાં તે પદ્ધતિનો અંશ હતો. પણ વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો મૂળ સિદ્ધાંતો અને આવશ્યકતાઓ વિચારી એક નવીન જ પદ્ધતિ અને વ્યવસ્થા રચનારવામાં આવી હતી.

ગુજરાતના સોલંકી રાજ્યોના તંત્ર મૂળરાજ પદ્ધતિ દ્વારા રાજ્યના અર્થશાસ્ત્રના આધારે સ્થિર થયું હતું તેમ જણાય છે અને તે સમયના અન્ય રાજ્યોમાં પણ વત્તા-ઓછા અંશે રાજકર્તા સમય, પ્રજા, આર્થિક સ્થિતિ, વગેરે તત્વોને લક્ષમાં રાખી તેવી વ્યવસ્થા થતી પરંતુ જોઈએ તેટલી તેની વિગતો ઉપલબ્ધ નથી અને તેથી તેની ચર્ચા કરવાનું પણ જરાખર નથી.

ઈ. સ. ૮૭૫માં વંશળીમાં રાહ ચંદ્રચુડે, ચુડાસમા વંશની સ્થાપના કરી અને તેના વંશજ રાહ માંડલિકે ઈ. સ. ૧૪૭૦ માં સોરઠનું સિંહાસન ચુમાવ્યું ત્યાં સુધીના લગભગ ૬૦૦ વર્ષમાં માલજી, દલાણ, વીશળ, વિમલ, વગેરે મંત્રીઓના નામો અને તેમના ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થયા છે. તેની સ્વામીલક્ષિની કેલૂશલલાલની વાતો પણ વાર્તા સ્વરૂપે કહેવાતી રહી છે. તેમાંથી એક જ સારાંશ નીકળે છે કે મંત્રીઓ રાજ્ય વ્યવસ્થાની જવાબદારી સંભાળતા અને રાજ્યોને તેમના ખાનગી જીવનમાં, રાજ્યતંત્રમાં સંધિ અને વિગ્રહમાં સલાહ આપતા અને રાજ્ય તથા પ્રજાની વચ્ચેમાં સાંકળણ થઈ ન્યાય અને વ્યવસ્થાનો પ્રયત્ન કરતાં.

ઈ. સ. ૧૪૭૨માં મુસ્લીમ સુલતાનોનાં સૌરાષ્ટ્ર ઉપર વર્ચસ્વ થયું અને કેટલાક રાજપૂતો રાજ્યનું અસ્તિત્વ હતું તો પણ તેમની શક્તિ અને સત્તા ન્યૂન અને નહીંવત થઈ ગયા. રાજ્યતંત્રનું આખું માળખું બદલાઈ ગયું અને સલ્તનતના અંતિમ વર્ષોમાં તો મંત્રીઓ સુલતાન કરતાં વિશેષ બળવાન થયા અને નીતિના નિયમોને નેવે મૂકી એવી તો ચાલ કરી, કે પરિણામે સુલતાનો અને સલ્ત તો અંત આવ્યો તે પછી બાદશાહ અકબરે સ્થાપેલી રાજ્યવ્યવસ્થા સર્વાત્ર સ્થિર અને પ્રચલિત થઈ છતાં સામ્રાજ્યના ભાગ બનેલાં અને કેન્દ્રના સર્વોપરિણામ નીચેના દેશી રાજ્યોમાં તો જૂની પદ્ધતિ જ સમયાનુસાર ફેરફાર સાથે ચાલુ રહી. પરંતુ તેમાં કૌટિલ્યના અર્થ-શાસ્ત્ર અને મુસ્લિમોનાં દર્શાવેલાં સિદ્ધાંતો અને નિયમો સાથે મુગલ

પદ્ધતિના નિયમોનો સમન્વય કરવામાં આવ્યો. અને મુગલોના અસ્તકાળે દેશી રાજ્યોમાં તંત્રવ્યવસ્થાની એક નવી જ વ્યવસ્થા જન્મી અને તે બ્રિટીશ સાર્વભૌમવાદના કાળમાં પણ જેવી ને તેવી સ્થિર રહી.

આ વ્યવસ્થા અનુસાર રાજ્યમાં રાજા જ સર્વોચ્ચ પદાધિકારી હતો. તે ‘મેલ્કી, માલી અને જંગી’ એટલે સીવીલ, ફાર્મનાન્સ અને મીલીટરી બાબતોનો સર્વોપરી અધિકારી હતો. તેની મરજી એ કાયદો હતો અને તેની આજ્ઞા વિવાદથી પર અને અંતિમ હતી. તે કાયદો બાંધી શકતો, ફેરવી શકતો અને રદ કરી શકતો. કાયદાનું અર્થઘટન પણ એ જ કરતો. તેને કોઈ કાયદો સ્પર્શી શકતો નહીં. રાજા કાયદાથી પર અને સર્વ તંત્રથી સ્વતંત્ર હતો. પ્રજાની મિલકત, રાજ્યની મિલકત, પ્રજા અને પ્રજાના પ્રાણનો તે સ્વામી હતો. તેણે “માલિક, અલ્લાહતા, ગરીબ પરવર” એવાં ત્રિદેવ ધારણ કર્યાં હતાં અને ગરીબોનું પાલન કરવાનો, ન્યાય કરવાનો, પ્રજાને અજ આપવાનો તે પોતાનો ધર્મ છે એમ સમજતો. પણ તે સમજ, સમય સંજોગ અને તેની પોતાની શક્તિ ઉપર નિર્ધારિત હતી.

આવાં રાજાને યુદ્ધોમાંથી સમય મળતો નહીં. તેઓ પાસે રાજ્યના વિદ્યાસની કોઈ યોજના કે વિચારણા ન હતી. ખેતીવાડી, વ્યાપાર, હુત્તર ઉદ્યોગ કે અન્ય સાધનોનો વિકાસ કરી રાજ્ય અને પ્રજાની ઉન્નતિ કરવાનો પ્રયત્ન તેમના વિચાર લવનને સ્પર્શી શકતો ન હતો. પડોશી રાજ્યોના માણસો લૂંટવાની, નિહોંપ પ્રજાની કતલ કરવાની, તેમના ખેતરો બેળી દેવાની અને શક્ય હોય ત્યાં રાજ્ય વિસ્તાર વધારવાની તેમની નીતિ હતી. જ્યારે યુદ્ધોમાંથી સમય મળતો ત્યારે તેઓના ભોગવિદ્યાસની વૃત્તિને પોપવા માટે નાચરંગ અને ગાન-તાનનાં જલ્લસાઓ અને ખાણીપીણીમાંથી તેમને સમય મળતો નહીં. તે સાથે તેમના ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે તેમના તંત્ર-વાલકોને સતત જનશૂન રહેવું પડતું અને જે અધિકારી આ ખર્ચ સુધાર્યા પુરો પાડી શકે તેઓ જ તંત્રમાં રહી શકતા.

રાજાને આવો અધિકારી આવશ્યક અને અનિવાર્ય હતો. તેણે રાજ્યરાજનું તંત્ર ચલાવવાનું હતું. પ્રજાની ફરિયાદો દૂર, રાજ્યની મહેસુલ અને અન્ય આવક એકત્ર કરવાનું અને રાજાનો, રાજ્યનો અને અંગત ખર્ચ પૂરો કરવાનું કાર્ય હતું. જ્યારે ખર્ચ પૂરો પડે ત્યારે તેને રાજાને કહેવાતો હક્ક પણ મળે, તેથી તેનું રાજા ઉપર પણ વર્ચસ્વ રહેતું. આ અધિકારીને જૂનાં કાળમાં મંત્રી કહેતા, તે પછી કારભારી થયા અને તેમાંથી

તંત્રમાં દિવાનનો મોટો હોદ્દો હતો, તે ઉપરથી ઠાકોર અને દરબાર, રાજા મહારાજ થયા ત્યારે આ ઠાકોરીઓ દિવાન થઈ ગયા.

ઈ. સ. ૧૭૦૭માં ઔરંગઝેબના મૃત્યુ પછી મુગલ સામ્રાજ્યનો સર્વ અસ્તાવ્યજ થયો. અંતિમ શહેનશાહે નિર્જળ અને નિસ્તેજ થયા. મરાઠાઓએ તેમની નામશેષ કીર્તિને સંપૂર્ણપણે ભૂંસી નાંખી અને એક ઉદ્ધ કવિએ કહ્યું હતું એમ “ હકૂમતે શહેનશાહે આલમ અમે દિલ્હીના પાલમ ” રહી. મુગલોની રાજ્ય પદ્ધતિની પ્રભાવિકાનો સર્વ મૃત્યુ પામ્યો તેનાં ચિહ્નો જ રહ્યા.

સૌરાષ્ટ્રમાં ઈ. સ. ૧૭૪૮માં શેરખાન નામના ફોજદારે બહાદુરખાન નામ ધારણ કરી જૂનાગઢ અને તેની નીચેના પરગણાનું સ્વતંત્ર શાસન શરૂ કર્યું અને તે સાથે મુગલ સામ્રાજ્યના અંત અને બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના પ્રારંભની વચ્ચેનો એક યુગ શરૂ થયો. આ યુગમાં જૂનાગઢ, જામનગર, અને ભાવનગરમાં ત્રણ મોટાં રાજ્યોનો વિકાસ થયો. અને તેમના વિસ્તાર, સમૃદ્ધિ અને શક્તિમાં વૃદ્ધિ થઈ. તે સાથે પોરબંદર, માંગરોળ, રાજકોટ, સાયલા, ગોંડલ વગેરે રાજ્યો પણ પ્રકાશમાં આવ્યા અને મોટાં રાજ્યોની સામે હોડમાં ઉતરી તેના સ્વર્ણ સાકાર થાય તે માટે પ્રયત્નશીલ થયા.

ઇતિહાસના પૃષ્ઠોનું ઝીણવટભર્યું વાંચન કરતાં જણાશે કે આ રાજ્યોની પ્રગતિ, વિકાસ કે ઉત્થાનને આ રાજ્યોના કુશળ અને કુનેહવાળા દિવાનો અથવા વીર અને પરાક્રમી રાજવીઓના પુરુષાર્થનું પરિણામ હતું. ઈ. સ. ૧૭૫૭ માં જૂનાગઢના અવિચારી નવાબ મહાબતખાન પહેલાંએ તેનું પિતાને જૂનાગઢના નવાબ થવામાં સંપૂર્ણ સહાયન થયેલાં અને તેના દિવાન જગજીત જાનનું ખૂન કરાવ્યું. અને તેના વિચિત્ર સ્વભાવને કારણે તેણે શત્રુઓ બોલાં કર્યા. તેના આરખ જમાદારોએ બળેથી કરી તેને ઉપરદોરમાં કેદ કર્યો. અને મહાબતખાનનું રાજ્ય મોટાંથી દેવા માટે શત્રુઓ કટિબદ્ધ થયા. ગોંડલના દુરદેશી અને પરાક્રમી ઠાકોર કુલાલએ શેરખાન સામે વસંતરાય જુસ્લીયા તથા માણસીયા ખાંટે કરેલાં યુદ્ધમાં દિવાન દલપતરામને સક્રિય સહાય કરેલી અને આ સમયે પણ તેના સિવાય કોઈ મદદ કરે તેમ હતું નહીં. દરમ્યાન પોરબંદરના ચાણુનાથ જમાદાર સાલસીનના વડીલ અમરજી કુંવરજી નાણાવડીએ માત્ર ૧૮ વર્ષની વયે નવાબની સંમતિ લઈ આરખોને મહાત કરી નવાબને ઈ. સ. ૧૭૬૦ માં મુક્તિ અપાવી અમરજી જૂનાગઢના સરસેનાપતિ થયા અને તે પછી દિવાન થયા. ઈ. સ. ૧૭૮૪ માં નવાબ રમેશખાને તેનું ખૂન કરાવ્યું તે ૨૪ વર્ષોના ગાળામાં તેણે જૂનાગઢના એક નાનાં રાજ્યનો વિસ્તાર ભાદરથી સમુદ્ર સુધી અને ઘડેથી બાબરીયાવાડ સુધીનો વધારી દીધો. યુદ્ધવીર દિવાન અમરજીની રણલાંક એકલાં સૌરાષ્ટ્રમાં જ નહીં પણ આખાંમડળ, વાગડ અને થરાદ સુધી વાગી. તેણે મુગલાઈના અવશેષ સત્તાધારીનો સ્વાંગ સજી સૌરાષ્ટ્રના રાજ્યો પાસેથી બેટ તલખી લીધી અને તેની નીતિ રીતિ અને ન્યાયી સહવર્તનથી તે સમયના સેનાધ્યક્ષો અને સેનાપતિઓમાં ભીંસું સ્થાન મેળવ્યું. તેના ખુનના સમાચારથી સારાથે સૌરાષ્ટ્રમાં હાલાકાર થઈ ગયો અને ગાયકવાડ તથા સિંધિયાની સંયુક્ત સેનાએ જૂનાગઢના પાદરમાં ઉપરિથત થઈ ત્યારે નવાબ અસરજીના કારાવાસમાં પડેલાં જુમોજ મુક્ત કરી જ્યેષ્ઠ પુત્ર રંગનાથજીને દિવાનગીરી આપી અને

રણહોડજી પિતાના ઘાતક વતી સંયુક્ત સૈન્યોને પાછા જવા સમજાવી શકયા. રંગનાથજી તથા રણહોડજીએ તે પછી જૂનાગઢનાં સંભારા દૂર દૂર સુધી નાંખ્યા અને નવાબના ધનકોષને સમૃદ્ધ કર્યો અનેક અપમાનો, અનેક યાતનાઓ અને અનેક ભૂલો સહન કરીને પણ તેણે તેના સ્વામીનું નિશાન ઉત્તર અને ભીંસું રાખ્યું.

આ દિવાન ભાઈ ઓના સમકાલિન દિવાનો હતા જામનગરના મેર ખવાસ, પોરબંદરના પ્રેમજી દામાણી. અને ગોંડલના દિવાન ઈશ્વરજી ભુચ અને તે પછી વાસણજી ભુચ કલમ અને દટાર ધારતા, મુતસદી અને મહારથી હતા. વાસણજી ભુચ જામનગરના મેર ખવાસની નોકરીમાં રહેલાં ત્યારે તેના મૂળ માત્રિક ફાજરાજ ઠાકોરનું અપમાન કરતાં તેની જ છાત્રાલીમાં પ્રગટ વિરોધ કરેલો.

આ પિતા પુત્ર પણ અમરજી તથા રંગનાથજીની જેમ દિવાનોની પરંપરામાં ઉત્તેજનીય છે. દોઝિયાના આદ્યપદેથી જામનગરનો ‘ડીકધરો’ રાજવી ધનારે મેર ખવાસ એક સામાન્ય કક્ષાનો માનવી હોવા છતાં બુદ્ધિબળ અને દીર્ઘદિષ્ટથી એક વિશાળ રાજ્યનો સર્વ-સત્તાધીશ થયો. જામસાહેબને કે માં રાખી રાજમાતાનું ખૂન કરી બડેજા રાજાઓ અને ભાયાતોને વશમાં રાખી તેણે ૪૦ થી વિશેષ વર્ષ જામનગરમાં એકધારી હકુમત બોગવી. જે તેણે જામસાહેબ કે રાજમાતા પ્રત્યે કુર, અમાનુષી અને અવરિત વૃત્તાંવ ન કર્યો હોત તો તેનું પાત્ર ઇતિહાસનું એક સુંદર પાત્ર બની શકત.

પોરબંદરના પ્રેમજી દામાણીમાં બુદ્ધિ હતી, શક્તિ હતી, કુનેહ હતી પણ ભાગ્ય ન હતું. તેણે ખરેખર પ્રબળ પુરુષાર્થ કર્યો. રાણાના રાજ્યના નિશાન તેણે દૂર દૂર રોપવા, પોરબંદરના રાજ્યને ગણના પાત્ર રાજ્યની કક્ષાએ પહોંચાડવા તેણે અનેક પ્રયાસો કર્યા પણ તેમાં ધારી સફળતા મળી નહીં તેમ છતાં તે પણ એક કુશળ કુનેહ-બાજ, કુર, મુતસદી અને મહારથી હતો તેમ કહેવામાં લેક્ષમાત્ર અતિરચાક્ષિત નથી.

ઈ. ૧૮૨૦માં રાજકોટમાં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની કોઠી પડી. અને રાજ-ઓના નિરંકુશ વહીવટ ઉપર નિયંત્રણ આવ્યું. નિયંત્રણ થતાં યુદ્ધોથી થાકેલાં રાજ્યો અને પ્રજાએ રાહતનો દમ એવો અને તે સાથે બ્રિટીશ કાયદાઓ અને કાનૂનો ઉપર નિર્ધારિત રાજ્ય તંત્ર સ્થાપવા, સ્થિર કરવાં અને રાજ્યોની પ્રભુત્વિકાઓ અને રાજ્યોની મનોવૃત્તિને અનુકૂળ વહિવટના ધોરણે બાંધવાની જવાબદારી દિવાનો ઉપર આવી. રાજ્યો માનતા કે તેઓ દેવોના અંશ છે અને રાજ તથા પ્રજાના માલીક છે જ્યારે એજન્સીના અંગ્રેજ અધિકારીઓ, રાજ, રાજ્યની મિલકતના દૂરદીઓ અને તંત્રના બંધારણીય વરા છે, તે સિદ્ધાંતો ઉભરેલાં હતા. તેથી બનેલાં વચ્ચે વિચારોનું ધર્મજી ઉત્પન્ન થયું અને આ એ બળવાન તરવોની વચ્ચમાં દિવાનોની સમતુલા બળવવાની આકરી ફરજ બળવવાની રહી. અંગ્રેજ અધિકારીઓનું યુગરાતી કે હિન્દીનું જ્ઞાન પરિચિત હતું અને દિવાનોનું અંગ્રેજી જ્ઞાન નહીંવત હતું. તેમ છતાં સૌરાષ્ટ્રના દિવાનોએ કુશળતા પૂર્વક તેમની કલ્પિત અને જોખમી ફરજ બજાવી, જૂના જમાનાની ધરીમાંથી દેશી રાજ્યોને બહાર લઈ આવી, કાયદાઓ અને કાનૂનો પ્રમાણે ચાલતાં રાજ્ય તંત્રનાં પાયા નાંખ્યા અને મનરથી, એક હૃદય અને પક્ષપાતી રાજવહીવટના આધારે વનમાં, આધુનિક પદ્ધતિએ કાયદા

અને નિયમોને આધિન એવાં તંત્રની કેડી પાત્રી અને તેના ઉપર આગળ વંચીને તેમના અનુગામીઓએ દેશી રાજ્યોના તંત્રને ઢઢ અને વ્યવસ્થિત કર્યું.

આમાં દિવાનોની પરંપરામાં લાવનગરના પૂ. ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ઝોઝા અને સર હાશંકર પટ્ટની શામળદાસ મહેતા, જૂનાગઢના ગોકુળજી ઝાઝા, અનંતજી અમરચંદ અને હનિદાસ વિહારીદાસ, ધ્રાગધાના મકનજી ધનજી ધોળકીયા, મોરળીના દલ્લા-નામ જેઠા બક્ષી અને શ્રી રણછોડદાસ પટવારી, પોરબંદર-રાજકોટના કરમચંદ ગાંધી, વામનગરના શ્રી મેહવાનજી શેઠ વગેરે અવશ્ય ઉલ્લેખનીય છે.

આમ તે બસોયો અધિક રાજ્યોમાં દિવાનો આવ્યા અને ગયા. તેમાંના પ્રથમ વર્ગના રાજ્યોથી સાતમા વર્ગના તાલુકા સુધીના રાજ્યો અને દરબારો પાસે અનેક મુત્સદીના તેમના કાર્યક્ષેત્રમાં લોકપ્રિયતા અને રાજકર્તાની કૃપા પ્રાપ્ત કરી ગયાં. પણ તે દરમિયાન ચરિત્રો કે તેમના કોઇ મહાન કાર્યની નોંધ એક નાના લેખમાં કરવાનું શક્ય નથી. પટલાંક દિવાન કે કારભારીઓ દીર્ઘકાળ પર્થત તેમના સ્થાને રહ્યા અને તેમની કારકીર્દી દરમિયાન કોઇ મહાન કાર્ય કરી ગયા. તેમની આરિક વિગતોનો સમાવેશ કરવો શક્ય નથી. તેમ છતાં હનિદાસના પુછો ઉપર તેમણે રેલાં કાર્યોની નોંધ, તેમની મહત્તા અને સ્વામી ભક્તિના, કુલના, અને મુત્સદીગીરીના અનેક દષ્ટાંતો પૂરાં પાડે છે. પ્રથમ વર્ગના રાજ્યોના દિવાનોને પ્રખરિય કાર્યો

કરવાની પૂરતી તક હતી. વિશાળ અધિકારીઓ હતા અને સાર્વ-ભૌમ સત્તાનો ટેકો હતો. પણ નાના રાજ્યોમાં આપુની કૃપા ઉપર શ્રવણનું હતું. અને તેમના ખર્ચને પ્રજા ઉપર વિશેષ કરમોજન હતા, પહોંચી વળવાનું હતું. જમાનાની અને લાયાતોની ખટપટમાંથી માર્ગ કાઢવાનો હતો. તેમાં પણ ગીરધરલાલ માધવલાલ ધોળકીયા, જગજીવનભાઈ કોઠારી જેવાં કુનહયાજ મુત્સદીઓ તેમની નામના અમર કરી ગયાં છે.

ઈ.સ. ૧૮૪૮માં સૌરાષ્ટ્રના રાજ્યોનું સૌરાષ્ટ્રના સંયુક્ત રાજ્યમાં વિલિનકરણ થયું, ત્યારે આ દિવાનો અને કારભારીઓના શ્રમ, લોક-પ્રિયતા શુદ્ધિચાતુર્ય અને સ્વદેશ ભક્તિના પરિણામે સૌરાષ્ટ્રને સમૃદ્ધ ધનકોષ અને સુચરિત્ર તંત્ર સાંપડ્યું. અને શ્રી અનંતાય પટ્ટની, શ્રી માને પાટીલ, શ્રી ડોલરભાઈ ખુચ જેવાં કુશળ દિવાનોએ સૌરાષ્ટ્રની રચના કરવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવી અમરનામના મેળવી

૧. નોંધ:- આ લઘુલેખમાં સર્વ રાજ્યોના દિવાનો કે કારભારીઓનો સવિસ્તાર ઉલ્લેખ કરવાનું શક્ય નથી. તેથી જે નામો લખ્યા છે તે ઉદાહરણ રૂપ લખ્યા છે. કોઇના નામ રહી ગયા છે અને તેવાં મુત્સદીઓને તેમ કરવામાં અન્યાય કરવામાં આવ્યો છે, તેવું કોઇએ માની ન લેવાની વિનંતી કરું છું છતાં કોઇ ક્ષતિ કે અપૂર્ણતા જણાય તો ક્ષમા યાચું છું. —લેખક.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી રખારિકા જીવ્ય વિ. કા. સહકારી મંડળી લી.

મુ. રખારિકા

(તાલુકો-ખાંભા)

(જિલ્લો-અમરેલી)

સ્થાપના તારીખ :	૧૦-૬-૫૬	નોંધણી નંબર :	R૧૮૫૧
શેરભંડોળ :	૧,૦૦૦૦	સભ્ય સંખ્યા :	૩૦૦
અનામત ફંડ :	૧૨૫૦૦	ખેડૂત :	૨૭૦
અન્ય ફંડ :	૮૦૦૦	ખીનખેડૂત :	૩૦

ખચુભાઈ લક્ષ્મીશંકર

મંત્રી

નાગરદાસ ગાંધી

પ્રમુખ

શ્રી દહાસા વિ.વિ.કા.સ. મંડળી લી.

મુ: દહાસા

તાલુકો: ખાંભા, જિલ્લો: અમરેલી

શેર ભંડોળ: ૪૬૦૦૦

સભ્ય સંખ્યા: ૭૫

ખેડૂત: ૭૫

ક. લ. જોષી,
મંત્રી.

જગનલાલ લવજભાઈ જોષી.
પ્રમુખ

આમ—“NILUSHA” રજીસ્ટ્રેશન નં ૩૧૫૧૩૬

મેસર્સ ગીવ એન્ડ ટેઈક (ઈ ડીયા)

૮૧, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ,

મુંબઈ-૨

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી બગડાણા જી. ખે. વિ. વિ. કા. સહકારી મંડળી લી.

મુ. બગડાણા

(તાલુકો-મહુવા)

(જિલ્લો-ભાવનગર)

સ્થાપના તારીખ: ૩-૫-૫૦

નોંધણી નંબર: ૩૮૬

શેરભંડોળ : ૪૭૮૮૦

સભ્ય સંખ્યા : ૧૭૨

અનામત ફંડ : ૪૭૮૬=૪૧

ખેડૂત : ૧૫૪

અન્ય ફંડ : ૨૭૦૧=૩૮

ખીનખેડૂત : ૧૮

જશવંતરાય ભાઈચંદભાઈ દોશી

માયાભાઈ જીવરાજભાઈ

મંત્રી

પ્રમુખ

મંડળી દ્વારા ખાતર, ખિયારણ, માલતારણ વગેરેનું કામ થાય છે. મંડળીને પોતાની માલીકીનું પાકું ગોડાઉન છે. સભ્યોનો તેમ જ ખીન સભ્યોનો ખેત ઉપજનો માત્ર મંડળી કમીશનથી કરી આપે છે. આ મંડળીના વ્ય. કમિટીના સભ્યશ્રીઓ સંપૂર્ણ સહકાર આપે છે. કમિટીના સભ્યો સાત છે.

ગુજરાતના સ્વર સાધકો

—શ્રી યશવંત ડી. ભટ્ટ “સંગીતાચાર્ય”

તાના-રીરી

અમદાવાદ

ભારતીય સંગીતના સુવર્ણ પાનાના સંગીત ઇતિહાસમાં સંગીત સંસારની શ્રી તાના-રીરી નામની બે નાગર કન્યાઓએ સંગીતની મહાન આરાધના કરી રાગ તથા રાગિનીઓનો ભક્તિથી સાકાર સાક્ષાતકાર કર્યો હતો. શ્રી તાના-રીરીએ રાગ ભૈરવ, વસંત, દીપક, મહાર રાગોનો સાક્ષાતકાર કરી તે રાગોને જીવનમાં ઉતારી તથા ઋતુઓ પ્રમાણે ગાઈને માનવજીવન ઉપર રાગની પ્રતિભાનું ઉચ્ચ દર્શન કરાવતી હતી વસંતરાગ ગાઈને વસંતઋતુનું આવાહન થતું તથા વનોમાં નવરંગી ફુલો ખીંચી ઉઠી ભ્રમર તથા મધુર અવાજે મોરલાઓ નાચી શુભન કરતા હતા, તથા દિપક રાગથી દીવા થતા અને મહાર રાગથી વર્ષા વરસાવવાની આ બન્ને ભગીનીઓએ પ્રેમ ભક્તિભાવના પ્રાધાન્યની સાધનાથી જીવનમાં રાગોની પ્રતિભાઓનું સાક્ષાત્ દર્શન કરાવતી. જ્યારે સંગીત સમ્રાટ તાનસેનજીએ મુગલ સમ્રાટ અકબરના જન્મદિન પ્રસંગે ગાઈકીના સંગીત પ્રભાવથી સર્વે દરબારીઓના મન આનંદ વિભોર કરી દીધા હતા. ત્યારે મુગલ દરબારના કેટલાક સંગીત કલાકારોએ ઇર્ષ્યાભાવથી તાનસેનને દીપક રાગ ગાવાનું કહ્યું આ સુચન તેઓએ લખી અકબર આદેશાહને સુપ્રત કયું તે ખત વાંચી આદેશાહે તાનસેનને દિપક રાગ ગાવાનો આદેશ આપ્યો. તાનસેને દીપક રાગ ન ગાવા માટે આનાકાની કરી, પણ સમ્રાટ અકબરના આદેશ આગળ કશું ચાલ્યું નહિ. તાનસેને દિપક રાગ ગાઈને રાજ્ય દરબારના સઘન દિપક પ્રગટાવ્યા આ હતો તાનસેનની સંગીત ગાયકોનો પ્રભાવ અને અકબર સમ્રાટ પણ તાનસેનની સંગીતકળાથી પ્રસન્ન થયા. પણ દીપક રાગ ગાવાથી તાનસેનનું આખું શરીર બળુબળું થઈ રહ્યું હતું. ત્યાર પછી તે દીપકી છોડી ચાલતા ચાલતા અમદાવાદ આવે છે. જ્યારે તેને પાણીની તૃષ્ણા લાગે છે. તેથી તે પાણીની પ્લાસ જીખવા કુવા પાસે આવે છે. જ્યાં આગળ આ બન્ને બેનો તાના-રીરી પાણી ભરવા આવી. તે તાનસેનની આ હાલત જાણી ઘણી દુઃખી થઈ. તાનસેનને તેઓ તેમને ઘરે તેડી મઠ્ઠા અને મહાર રાગથી વર્ષા વર્ષાવી તાનસેનના ઉબજીતા ભરેલા જીવનને શાંતી આપી. અને તાનસેનને મહાર રાગની શિક્ષા આપી તેમને વિદાય આપી. તાનસેનને વિદાય આપતી વખતે તાના-રીરી બંનેએ મહાર રાગ પાછો અદ્ભૂત પ્રાવિણ્યતાની સાથે સંભળાવ્યો. તેના શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે.

રાગ મહાર ત્રિતાલ

તનનન તુમ તુમ તાનારીરી ગાયે,
મધુર સુર મહાર આલાપે.

ઋતુ સુહાવન સાવન આયે,
મોર પપૈયા પિયુ પિયુ બોલે.

તાનસેન આ રાગ સાંભળી ઘણો ખુશ થયો. પણ આ બે બેનોએ તાનસેન પાસે વચન માંગ્યું કે અમારી સંગીત સાધનાની વાત કોઈને કહેની નહિ. પરંતુ જ્યારે તે દિલ્હીની રાજધાનીમાં ગયો ત્યારે તેણે અકબર આદેશાહને આ વાત કરી કારણકે અકબર આદેશાહ જીંદી સ્વભાવના હતા. તેથી આ વાત શ્રી આદેશાહને કહી જ્યારે આ વાતની ખબર તાના-રીરીને પડે છે ત્યારે આ ઉચ્ચ પરિવારની સંગીત સાધનાઓ સામસામી કરારે ખાઈ મરી જાય છે. પાછળથી સંગીત સમ્રાટ તાનસેનને પણ પશ્ચાતાપ થાય છે. સંગીતના ઇતિહાસમાં તાના-રીરીની તોમનોમ આજ પણ અમરતા ધરાવે છે.

પાંડવ ઓમકારનાથ ઠાકુર

તેમનો જન્મ દિનાંક ૪૪મી જુન ૧૮૬૭માં ગુજરાતના જહાજ નામના ગામમાં ઉચ્ચ બ્રાહ્મણ પરિવારમાં થયો હતો. માતા તથા પિતાના ઉચ્ચ આચારવિચારોનો વારસો પંડીતજીના જીવનમાં શિશુ વયથી ઉતરી આવ્યો હતો. સંગીતની પ્રત્યે બળપૂર્વકી અભિરૂચી હોવાથી વિદ્યાભ્યાસમાં રૂચી રહી નહિ. પંડિતશ્રીના પિતાશ્રી ગૌરીશંકર ઠાકુર યોગ તથા સંગીતવિદ્યાના સાધક હતા. જેથી કરીને પંડીતજીના જીવનમાં સંગીત સાધનાના ઉચ્ચ વિચારોની જાગૃતિ થવા લાગી અને યોગ્ય ગુરૂની શોધમાં તેઓ ઘર છોડી ચાલ્યા ગયા કારણકે તેમને તો સંગીત સાધના કરી સારાથે વિશ્વમાં સંગીત દ્વારા કલા ઉત્તતિનો પ્રચાર કરવાનો હતો. આખરે મહાન દુઃખનો સામનો કરી... સંગીતના મહાન ગુરૂ સંગીતોદ્ધારક પંડીત શ્રી વિષ્ણુ દિગંબર પલુરકરજી તેમને મળી ગયા અને તેમની પાસે સંગીત સાધનાનું ૨૫ થી ૩૦ વર્ષ સુધી વિદ્યાભ્યાસ કરી કલા ઉપાસનામાં સંગીત પ્રાવિણ્યતા સંપાદન કરી ભારત તથા પાશ્વભાત્ય દેશોનો પ્રવાસ કરી ભારતિય સંગીતને પોતાની અદ્ભૂત સાધનાથી સર્વોપરી સાખીત કરી દેખાડી. ગુરૂશ્રી તેમના શિષ્ય પ્રત્યે બહુ જ માન ધરાવતા. પંડીત શ્રી ઓમકારનાથજી ઠાકુર એક નિરાભિમાની તથા એક દેવ ગાંધર્વ ગાયક હતા. તેમણે તેમના જીવનમાં સ્વર, લય, શબ્દ, રસ, પ્રત્યાદિ

બાવ રસને પોતાની સંગીત ગાયકીમાં પ્રાવિણ્યતા આપી હતી.

પંડીતજીએ સંગીતકલાની સાધનાદ્વારા મહાન સંગીત ગ્રંથોનું પશુ સર્જન કર્યું છે કે જે સારાથે સંગીત કલાસાધકો માટે અતિ ઉપયોગી છે. પંડીતજીનું જીવનકાળ તે સંગીત કલા અને સાધના હતી. પંડીતજી વિશ્વ ભારતી સંગીત કોલેજ બનાવવાના સંગીત પ્રિન્સિપાલ હતા. તેમના સંગીત શિષ્ય-શિષ્યાઓ તેમની સંગીત કલાનો પ્રચાર સમસ્ત વિશ્વમાં કરી રહ્યા છે. આ સંગીતનો મહાન તેજસ્વી મુર્ચ તારીખ ૨૬-૧૨-૧૯૧૭ના રોજ પોતાના આત્માની સાથે તંજુર લઈ દેવગંધર્વની દુનીયામાં પોતાનું દૈવિ સંગીત સંભળાવવા ચાલ્યા ગયા. સારાથે વિશ્વમાં આજ પંડીતજી જેવા સંગીત સાધક મળવા મુશ્કેલ છે. પંડીતજી ગયા પણ તેમની કલા અમર છે.

પ્રો. નારાયણરાવ વ્યાસ

સંગીત સંસારના આધુનિક સંગીત તાનસેન તથા સંગીત સમ્રાટ શ્રી નારાયણરાવ જી. વ્યાસે સંગીતનું ઉચ્ચ અધ્યયન ભારતીય સંગીતક્ષેત્રના સુપ્રસિદ્ધ સંગીતોપધ્યક્ષ સ્વર્ગસ્થ પંડીત શ્રી વિષ્ણુ દિગંબરજી પાસે પચીસ વર્ષ સંગીત આરાધના કરી સંગીતના ક્ષેત્રમાં મહાન તપસ્વી ગાયકની ઉચ્ચ પ્રાવિણ્યતા ભરી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી. શ્રી વ્યાસજીએ તેમનું પ્રારંભિક સંગીત જીવન અમદાવાદમાં નિવાસ કરી ગુજરાતની સંગીત પ્રિય જનતામાં સંગીતનો પ્રભુવ શુભ સંદેશ પ્રસારીત કર્યો. આપની સંગીત રેકૉર્ડ “ હિઝ માર્ટર્સ વોઈસ ” કુંપનીએ પ્રસિદ્ધ કરી છે. તથા આપે આકાશવાણી દિલ્હી, અમદાવાદ, મુંબઈ, ઇન્ડિયા રેડિયો સ્ટેશનથી ઉચ્ચ સંગીત ગાયકના પ્રોગ્રામ પ્રસારીત કરેલ છે. આપશ્રી સંગીતની “ વ્યાસ સંગીત અકાદમી ” મુંબઈ સંસ્થાના આચાર્ય છે.

સ્વ. પ્રો. શંકરરાવ વ્યાસ

ભારતિય સંગીતક્ષેત્ર તથા ગુજરાતના મહાદુર સંગીતશાસ્ત્ર વિશારદ સ્વ. શ્રી શંકરરાવ જી. વ્યાસે સંગીતશાસ્ત્ર તથા સંગીત ગાયકીઓનું વિવિધ શૈલીઓનું અધ્યયન ભારતીય સંગીતક્ષેત્રના મહાદુર ગુરૂશ્રી સ્વ. શ્રી વિષ્ણુ દિગંબરજી પલુસ્કર પાસે કરી ભારતીય સંગીત તથા વાદનકલામાં ઉચ્ચ પ્રાવિણ્યપદ સંપાદીત કર્યું હતું. આપની સંગીત ગાયકીની રેકૉર્ડ “ હિઝ માર્ટર્સ વોઈસ ” કુંપનીએ પ્રસિદ્ધ કરી છે. સ્વ. વ્યાસ ભારતવર્ષના પ્રખર સંગીત શાસ્ત્રવેતા તથા મહાન ગાયક હતા. આપે ધણાં સંગીત ગ્રંથોનું સર્જન કર્યું છે. સ્વ. વ્યાસે પ્રકાશ પિક્ચર્સના “ રામરાજ્ય ” “ પનઘટ ” અને “ સંસારલીલા ” માં શાસ્ત્રીય ઉચ્ચ સંગીતનું સર્જન કરી ભારતમાં સારી પ્રસિદ્ધિ સંપાદન કરી છે. આ સંગીતકલાના મહાન સ્વામિનો પંદર વર્ષ પહેલાં સ્વર્ગવાસ થયો છે.

સ્વર્ગસ્થ પંડીત વિષ્ણુનારાયણ ભાતખડે

ભારતિય સંગીત જગતના મહાન સંગીત મહર્ષિ, સંગીતાચાર્ય, સ્વર્ગસ્થ પંડીત શ્રી વિષ્ણુનારાયણ ભાતખડે બી.એ. એલ. એલ. બી. એ ગાયન તથા સંગીત વાદનનું ઉચ્ચ સંગીત શિક્ષણ ભારતના ઉચ્ચ ધરાનાના મુસ્લીમ ગાયકો પાસેથી પ્રાપ્ત કરી માયોકી તથા સંગીતની કલામાં મહાન પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરી, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, પંજાબ ક્યુલ્ટરલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ દેશમાં ભારતીય ગાયકીનો પ્રચાર કરી શુભ

સંદેશ પ્રકાશિત કર્યો. પહેલાના મુસ્લીમ ગાયકો પાત્ર જેમ વિદ્વાનુ દાન આપતા હતા. શ્રી. ભાતખડેજીએ તેમનું સાંરૂંએ જીવન સંગીત કલા સાધના તથા વાદન સાધનમાં સમર્પિત કરી દીધું. શ્રી ભાતખડેજીની સંગીત પ્રણાલિકા ભારતના દેશોમાં સર્વોપરી સામીન થઈ અને સંગીત વિદ્યાર્થીઓમાં શ્રી. ભરતખડેજી સંગીતનું વિદ્યા દર્શન સંગીતના સાધકોને આપી ઉત્તમ શિષ્યો તૈયાર કરી તથા ઉત્તમ સંગીત પુસ્તકોનું સર્જન કરી સમસ્તવિશ્વમાં સંગીતનો પ્રચાર કર્યો. આ સંગીતના મહાન સ્વામિનું દિવાંક ૧૯-૯-૩૬ રોજ સ્વર્ગવાસ થયેલ છે.

વિદ્યાના સંગીત કલા સર્જક સ્વ. શ્રી વિષ્ણુદિગંબર પલુસ્કર

સંગીત જગતના મહાન કલા આરાધક સ્વર્ગસ્થ પંડીત શ્રી. વિષ્ણુ દિગંબરજીએ ગાન વિધ્યાનું ઉચ્ચ સાધના મય જીવન સંગીત કલાધાત્રિ દેવી સરસ્વતિને સમર્પિત કરી વિશ્વભરના સર્વોપરી ગાયકોમાં પ્રભુવ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. તેમણે સંગીત સાધના દ્વારા ઉત્તમ સંગીત શિક્ષા આપી સંગીતના ધુરંધર શિષ્યો દ્વારા ભારતીય સંગીતનો પ્રચાર કરી દેશદેશમાં શાસ્ત્રીય સંગીતનો પ્રચાર કર્યો. શ્રી. પલુસ્કરજી રામાયણના ભક્તિગ્રંથનું અધ્યયન અહરનિશ કરતા હતા. વિશ્વભરમાં તેમના જેવી રામાયણની ચોપાઈ ગાઈ શકતું ન હતું. તેમણે રામાયણ ગ્રંથનું અધ્યયન ભક્તિ ભાવના પ્રાધાન્યની ઉચ્ચભાવનાથી પોતાના જીવનમાં તથા હૃદયમાં બેસાડ્યું હતું. શ્રી પલુસ્કરજી ભારતના વિદ્વાન ગાયક વાદક હતા તેમણે મહાન સંગીત ગ્રંથોનું સર્જન પણ કર્યું છે. ભારતિય સંગીત-ક્ષેત્રમાં આ અને વિષ્ણુભાઈઓની સેવાઓ રમરશ્ણિય છે. આ સંગીત કલાના મહાન સાધક દિવાંક ૨૧-૮-૩૧ ના રોજ સ્વર્ગવાસ થયા છે.

સ્વામિ શ્રી કૃપાલાનંદજી.

મહાવ.

મહાવ ગુજરાતનિવાસી શ્રી કૃપાલાનંદજી મહારાજ સંગીત તથા યોગવિદ્યાના મહાન આચાર્ય છે. સંગીતની શિક્ષા તેમણે શ્રી માસ્ટર વસંત, શ્રી કૃપાજી હુસેનખાન સાહેબ ઇત્યાદિ કલાકારોની પાસે લઈ સંગીતમાં ઉચ્ચ પદની પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરી છે. આપ સંગીતની સાથેસાથ સાહિત્યકલાના પણ સાધક છે; આપે સંગીત, યોગ, ભક્તિ, ઇન્ડિયા મહાન ગ્રંથોનું સંયોજન કરેલું છે. આપે “ રાજ જ્યોતિ ” નામના સંગીત ગ્રંથનું સર્જન કર્યું છે કે જે ભારતિય સંસ્કૃતના કલા સાધકો માટે ઉપયોગ સિદ્ધ ગ્રંથ છે. સ્વામીજીની સંગીત રચનાઓ તથા સંગીત લેખ “ સંગીત ” માસિક તથા “ સંગીત કલા વિહાર ” માં પ્રકાશિત થાય છે. સ્વામિજી ભારતિય સંગીત સંસારના મહાન ગાયક છે.

શ્રી વિષ્ણુ શામરાવ અત્રે.

અમદાવાદ

સંગીતશાસ્ત્ર વિશારદ શ્રી વિષ્ણુ શામરાવ અત્રે ગ્વાલીયર ધરાનાની ઉચ્ચ ગાયકીના પ્રસિદ્ધ ગાયક છે. તેઓએ તેમનું સાંરૂંએ જીવન સંગીતની સાધનામાં વ્યતિત કરેલ છે. આપના શિષ્ય તથા શિષ્યાઓ આપની કલાનો પ્રચાર કરે છે. અમદાવાદ રેડિયો સ્ટેશનથી આપના સંગીત પ્રોગ્રામ પ્રસારીત થાય છે.

શ્રી કાશિનાથ તુલપલે.

અમદાવાદ

સંગીતાચાર્ય શ્રી કાશિનાથ તુલપલે ગ્વાલીયર ધરાનાના મહાન

પ્રતિભાશાળી ગાયક છે. આપને આપની ગાયકીનું સંગીત પ્રોગ્રામ સુખદ રેડીયો, અમદાવાદ રેડીયો, તથા રાજકોટ રેડીયો પરથી પ્રસારિત થાય છે. સ્વર, શબ્દ, તાલ, તથા અને તાનના પ્રકારોમાં આપ બહુજ પ્રાવિણ્યતા ધરાવે છે. ભારતવર્ષના સર્વશ્રેષ્ઠ ગાયકોમાં આપની વર્ણિત થાય છે. આપનું શિષ્યવૃંદ આપની ગાયકીનો પ્રચાર કરે છે.

શ્રી વિદ્યાસ ખાંડેકર

અમદાવાદ

શ્રી વિદ્યાસ ખાંડેકર સંગીત વિશારદ ખ્યાલ ગાયકી પ્રત્યે અદ્ભુત માધુર્યતા દર્શાવે છે. તેમણે સંગીત વિદ્યાનું ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી અમદાવાદ સંગીત મંચ પરથી પોતાના મધુર કંઠ દ્વારા અમદાવાદની સંગીત પ્રિય જનતાના મન રંજીત કરેલ છે. સંગીત કલા ક્ષેત્રમાં આપની ગાયકીનું પ્રણવસ્તન છે. આપના સંગીત શિષ્યો આપની ગાયકીનો પ્રચાર કરે છે. આકાશવાણી પરથી આપના સંગીત પ્રોગ્રામ પ્રસારિત થાય છે.

શ્રી કિર્તિનારાય ટેંકુલકર

અમદાવાદ

સંગીતાચાર્ય શ્રી કિર્તિનારાય ટેંકુલકરે સંગીતની ઉચ્ચ શિક્ષા ભારતના સંગીતરત્ન પંડિત અનંત મનોહર જોશી પાસેથી અદ્ભુત કરી ગ્વાલીયર ધરાનાની ગાયકીમાં અતિ પાંડીત્ય સંપાદન કર્યું. આપે ભારતીય સંગીતનો સંદેશ પૂર્વ આફ્રિકા, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર ઇત્યાદિ દેશોમાં સંગીત સાધના દ્વારા પ્રસારિત કર્યો છે. આપ એક ભારતવર્ષના સર્વશ્રેષ્ઠ ગાયક છે. હિઝ માસ્ટર્સ વોર્કસ રેકર્ડ કંપનીએ આપની ધ્વનિ મુદ્રિકાઓ પ્રકાશીત કરેલી છે. કે જે ઘણી જ પ્રશંસનીય છે. આપે ઉત્તમ સંગીત ગ્રંથોનું સર્જન કરેલ છે. કે જે “સુભોધ લજનાવલી” અને “ગીત વિહાર” કે જે સંગીત રત્નકો ભારતીય સંગીત કલા સાધક માટે ઉપયોગ સિદ્ધ છે. “ગુજરાત સંગીત મહાવિદ્યાલય”ના આપ સંગીત પ્રિન્સીપાલ છે. આપે સંમંતમાં ઘણા શિષ્યો અને શિષ્યાઓ તૈયાર કરેલ છે. જે આપની કલાનું દર્શન સંગીત દ્વારા પ્રકાશીત કરી રહ્યા છે.

શ્રી રવજીભાઈ પટેલ

અમદાવાદ

શ્રી રવજીભાઈ પટેલે સંગીતનું ઉચ્ચ શિક્ષણ સ્વર્ગસ્થ સંગીત શાસ્ત્રી શ્રી નારાયણ મોરેશ્વર ખરે પાસેથી સંપાદીત કર્યું હતું. ભારત પછી ઉચ્ચ ગાયકીનું અભિનવ દર્શન ભારતીય સંગીતસમ્રાટ સ્વ. ઉ. નાદ કયાજ હુસેનખાન પાસેથી લઈ આપે સંગીત સમારંભોમાં ગાયકીની પ્રવિણતા બતાવી સારાણે ગુજરાતમાં સંગીતનો સાધના દ્વારા પ્રચાર કર્યો. આપ એક ગુજરાતના સર્વશ્રેષ્ઠ ગાયનાચાર્ય છે. આપ ખુદ ગુજરાત સંગીતના સંગીત આચાર્ય તથા પ્રિન્સીપાલ છે. આપે ઘણા સંગીત ગ્રંથોનું સર્જન કર્યું છે. સંગીતક્ષેત્રમાં આપે ઘણા સંગીત શિષ્યો તથા શિષ્યાઓ તૈયાર કરી છે. આપ આપનું જીવન સંગીત સાધનામાં વ્યતીત કરે છે.

શ્રી પ્રાણલાલ વી. શાહ

અમદાવાદ

શ્રી પ્રાણલાલ શાહ સંગીત અલંકાર સંગીતનું ઉચ્ચ અધ્યયન તથા પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરી છે. આપ સંગીત ગાયકીમાં તથા વાગોલીનમાં અતિ પ્રાવિણ્યતા ધરાવે છે. આપે સંગીતક્ષેત્રમાં ઘણા સંગીત શિષ્યો અને શિષ્યાઓ તૈયાર કરેલ છે. આપે સંગીત

પુસ્તકનું સર્જન કરેલ છે. “સર્ગ સંગીત શાસ્ત્ર” કે જે સંગીત વિદ્યાર્થીઓને માટે ધ્યુ જ ઉપયોગી છે. આપ એક ભારતીય સંગીતના વિદ્વાન કલાકાર છે.

સ્વામી શ્રી મુક્તાનંદજી મહારાજ

ગણેશપુરી

ગણેશપુરી ગુજરાતના સ્વામી શ્રી મુક્તાનંદજી મહારાજ સંગીત, સાહિત્ય, યોગ, મંત્રના મહાન ઉપાસક છે. તેઓએ સંગીતકલાના નાદ વેદ ઉપર એટલી ધંધી ઉચ્ચ સાધના કરી છે કે જેની સીમા નથી. શ્રી સ્વામીજી ગાન તથા વાદન કલાના એક મહાન આરાધક તથા પાંડીત્યપદ અદ્ભુત કરેલ છે. તેઓનો ગણેશપુરીમાં આશ્રમ છે. જ્યાં તેઓ તેમનું સાહ્યે જીવન લલિત કરવામાં સાધનામાં વ્યતીત કરે છે. તેઓ ગાન વિદ્યાની સાધનાની સાથેસાથ સાહિત્યવિદ્યાના પણ એક મહાન આચાર્ય છે. ભારતીય જગતના ઘણા સંગીતકલા વિશારદો તેમના પાસે આવે છે અને સ્વામીજી પાસેથી સંગીતનું રક્ષ પાન કરે છે.

સ્વ. શ્રી નાગરદાસ એ.—દિલ્હીના સમ્રાટ

અમદાવાદ

અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ દિલ્હીના સમ્રાટ શ્રી નાગરદાસભાઈએ સંગીતનું અધ્યયન તેમના પિતાશ્રી તથા સુબર્ષની વિદ્યેશીયા મેમોરીયલ સ્કુલ ફોર ધી બ્લાન્ડિંગમાં સંગીતનું શિક્ષણ તથા જીવનમાં ઉચ્ચ સંસ્કારોનો વારસો મળ્યો હતો. ત્યાર પછી દિલ્હીના વાદનનું ઉચ્ચ શિક્ષણ શ્રી નાગરદાસે શ્રી શંકરરાવ કેશવ પાસેથી અદ્ભુત કરી સંગીતના સંસારમાં દિલ્હીના વાદનમાં અતિ પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરી, તેઓ અમદાવાદ રેડીયો સ્ટેશન પર સંગીતના એક મહાન “કલાવંત” તરીકે સંગીતના વિભાગમાં નોકરી કરી હતી. શ્રી નાગરદાસે દિલ્હીના વાદનની સંગત સ્વ. શ્રી ઓમશરનાથ, પ્રો. નિસારહુસેન, શ્રી રમણઅમીમાં, પ્રો. રાતાનજનકર, પ્રો. નરાયણ બાસ, પ્રો. વિનાયકરાવ પટવર્ધન, મા. વસંત ઇત્યાદિ સંગીતાચાર્યો સાથે વાદન સંગત કરી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. શ્રી ભાનખંડજી તથા શ્રી વિશ્વદિગ્ગંજરજીના પણ તેઓ સમાગમમાં આવી ગયા હતા. એકવાર તેઓએ તેમના દિલ્હીની રંગતથી દિલ્હીના ઉપર મોરલી વગાડી સર્પ જેવા જીવને પણ મંત્રમુગ્ધ કરી દીધો હતો. ભારતના તેઓ સર્વશ્રેષ્ઠ વાદક હતા. થોડાએક વર્ષ પહેલાં આ દિલ્હીના વાદનના ઉચ્ચ કલાનિધિનો સ્વર્ગવાસ થયેલ છે.

શ્રી શારદા (મશહુર ગાનિકા)

વડોદરા

કીલ્મ જગતની મશહુર પાર્શ્વગાયિકા શ્રી શારદાએ સ્વજ, એરાઉન્ડ ધી વડ, પ્યાર મહોબત ઇત્યાદિ ફિલ્મોમાં કંઠ આપી ભારતીય સંગીતના રસિયા પ્રેક્ષકોને પોતાના મધુર અવાજથી મન આકર્ષિત કરી દીધેલ છે. તેમણે સંગીતનું માર્ગદર્શન ફિલ્મોના મશહુર સંગીતસર્જક શ્રી જયકીશન દ્વારા સમર્પિત થયેલ છે. આ નવી સંગીત ગાયિકાને કીલ્મ સંસારમાં લાવવાનું માન શ્રી જયકીશનને ઘટે છે. શ્રી શારદા ચિત્રજગતની એક મહાન મધુર સ્વર સાધિકા છે.

શ્રી બાઈલાલ શાહ

અમદાવાદ

અમદાવાદના સંગીત અલંકાર શ્રી બાઈલાલ શાહે સંગીતનું ઉચ્ચ અધ્યયન તથા સંગીતકલાની પ્રાપ્તિમાં પોતાનું જીવન સમર્પિત કરેલ છે. તેઓ શાસ્ત્રીય તથા સુગમ સંગીતના મહાન સાધક છે.

શુભેચ્છા પાઠવે છે
શ્રી મોટા આસરાણા સે. સ. મં. લી.
 . મોટા આસરાણા
 (તાલુકો-મહુવા) (જિલ્લો-ભાવનગર)

સ્થાપના તારીખ : ૧૦-૨-૫૯ નોંધણી નંબર : ૫૨૯
 શેરભંડોળ : ૪૦,૦૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૧૦૧
 અનામત ફંડ : ૮૮૫૦૦ ખેડૂત : ૧૦૦
 અન્ય ફંડ : ૨૪૦૦ ખીનખેડૂત : ૧

ડી. કે. જાળા અરશીભાઈ વીરાભાઈ
 મંત્રી પ્રમુખ

-: વ્ય. કમિટીના સભ્ય :-
 શ્રી જાતાભાઈ કાળુભાઈ

શુભેચ્છા પાઠવે છે
શ્રી કડિયાળી જૂ. ખે. વિ. વિ. કા. સ. મં. લી.
 મુ. કડિયાળા

(તાલુકો-નામૂવા) (જિલ્લો-અમરેલી)

સ્થાપના તારીખ : ૧૮-૩-૫૫ નોંધણી નંબર : ૧૨૦૩
 શેરભંડોળ : ૭૪૦૭૦-૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૩૨૯
 અનામત ફંડ : ૨૫૭૦૧ ૧૮ ખેડૂત : ૨૭૨
 અન્ય ફંડ : ૧૪૭૧૫-૪૫ ખીનખેડૂત : ૫૭

બચુભાઈ રાયાભાઈ ભાણુભાઈ ડોસલભાઈ
 મંત્રી પ્રમુખ

શુભેચ્છા પાઠવે છે
શ્રી શાંતિનગર જૂથ. ખે. વિ. કા. સહ. મંડળી લી.
 મુ. શાંતિનગર

(તાલુકો-મહુવા) (જિલ્લો-ભાવનગર)

ઓડીટ વર્ગ:- ક. તા. ૩૧-૧-૬૭

સ્થાપના તારીખ : ૧૧-૧-૫૬ નોંધણી નંબર : ૧૯૧૯
 શેરભંડોળ : ૮૩૧૦૦=૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૩૧૭
 અનામત ફંડ : ૫૫૬૯=૦૦ ખેડૂત : ૨૯૫
 અન્ય ફંડ : — ખીનખેડૂત : ૨૨

કનુભાઈ મોહનલાલ પંડિત
 મંત્રી

દુલાભાઈ કરશનભાઈ
 પ્રમુખ

તેમના ઘણા શિષ્ય-શિષ્યાઓ સંગીતમાં તૈયાર થઈ ભારતીય સંગીતક્ષેત્રમાં ઘણી જ પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી છે. તેઓ ઉંચ કક્ષાના સંગીત ગાયક તથા સંગીતના મહાન ગ્રંથ “વિદ્યા વિહાર ગીત-માલા”ના સર્જક છે. સંગીત સંસારમાં તેમની સેવાઓ ઘણી જ મહત્વની છે. આપના સંગીત પ્રોગ્રામ આકાશવાણી અમદાવાદથી પ્રસારિત થાય છે.

શ્રી ધ્રુવકુમાર શાસ્ત્રી

અમદાવાદ

શ્રી ધ્રુવકુમાર શાસ્ત્રી ગાયન-વાદનના એક ઉમદા કલાકાર છે. તેમણે તેમનું જીવન સંગીત સાધનામાં તથા સાહિત્ય સાધનામાં સમર્પિત કરેલું છે. આપના સંગીત ગાયકીના પ્રોગ્રામ અમદાવાદ રેડીયો સ્ટેશનથી પ્રસારિત થાય છે. આપ “ગુજરાત સંગીત નાટ્ય એકેડેમી”ના સેક્રેટરી છો. આપની સંગીત સેવાઓ ઘણીજ પ્રશંસનીય છે. ભારતીય સંગીત સંસારના ઉચ કોટીના સંગીતાચાર્ય છો.

શ્રી ખુશાલદાસ મકવાણા

અમદાવાદ

શ્રી ખુશાલદાસ મકવાણા સંગીત વિશારદને સંગીતનું ઉંચ સાધનામય સંગીતાધ્યન સ્વ. શ્રી નાગરદાસ દિવરગાવાદનાચાર્ય પાસેથી સંપાદન કર્યું હતું. ગુજરાતના આપ એક નામી સંગીત કલાકાર છો.

શ્રી લક્ષ્મણરાય-તખલાવાદનાચાર્ય

અમદાવાદ

અમદાવાદના મશહૂર તખલાવાદનાચાર્ય ભારતીય સંગીતક્ષેત્રના તથા ગુજરાતના એક નામી તખલાવાદક છે. આપે તખલા વાદનની સંગીતી ભારતના યુણી કલાકારો સાથે કરી છે. આપે આપનું સાર્થ જીવન તખલાવાદનની સાધનામાં વ્યતીત કરેલ છે. શ્રી ગમનન સંગીત વિદ્યાલયના આપ આચાર્ય છો.

શ્રી શશિકાંત ગુદાણી

અમદાવાદ

ગુજરાતના આ મશહૂર વાયોલીનવાદનાચાર્ય સંગીતનું ઉંચ સંગીત સાધનામય અધ્યન કરી અમદાવાદના રેડીયો સ્ટેશન પરથી વાયોલીન વાદનના સુરો પ્રસારિત કર્યા. આપ એક ઉંચ કોટીના વાયોલીન વાદક છો. આપ વાદનકલામાં લય તથા સ્વરો પર પાંડિત્ય ધરાવો છો.

શ્રીમતી લીલા ખાંડેકર

અમદાવાદ

સંગીત વિશારદ શ્રીમતી લીલા ખાંડેકરમાં સંગીતના ઉંચ સંસ્કારનો વારસો તેમના પરિવારમાંથી ઉતરી આવ્યો હતો. તેઓ ગ્વાલીયર ઘરાનાના ઉંચ કલાના સંગીત સાધિકા છે. આપના સંગીત પ્રોગ્રામો અમદાવાદના રંગમંચો પર પ્રસારિત થયેલ છે. તથા આકાશવાણી અમદાવાદથી પણ પ્રસારિત થાય છે. “ખાંડેકર સંગીત વિદ્યાલય”ના આપ સંચાલિકા છો. આપ સંગીતની ગાયકીમાં પ્રાવિણ્યતા ધરાવો છો.

શ્રી રામચંદ્ર ખરે

અમદાવાદ

શ્રી રામચંદ્ર ખરે સંગીત આચાર્ય એ ઉંચ શિક્ષા તેમના સ્વર્ગસ્થ પિતા શ્રી નારાયણ મોરેશ્વર ખરેસાહેબપાસેથી સંપાદન કરી સંગીતમાં ખુબજ સારી પ્રાવિણ્યતા સંપાદન કરેલ છે. ગ્વાલીયર ઘરાનાના આપ એક ઉંચ કોટીના ગાયક છો. આપના સંગીત

ગાયકીના ઉત્તમ પ્રોગ્રામ અમદાવાદ રેડીયો પરથી ઓડકાસ્ટ થાય છે. ભારતના ઉંચ કલાકારોમાં આપનું સ્થાન છે.

શ્રી નટવરલાલ પરીખ

અમદાવાદ

શ્રી નટવરલાલ સંગીત વિશારદે સંગીતનું ઉંચ અધ્યન કરી સંગીતક્ષેત્રે ગુજરાતમાં સારી ખ્યાતિ સંપાદિત કરેલ છે. તેમણે તેમનું જીવન સંગીત કલા પ્રાર્થિમાં વ્યતીત કરેલ છે. તેઓ ગુજરાતના એક નામી સંગીતકાર છે.

શ્રી કાંતીલાલ આચં

અમદાવાદ

ગુજરાતના નામી તખલાવાદનાચાર્ય શ્રી કાંતીલાલે તેમનું સમગ્ર જીવન તખલાવાદનની સાધનામાં વિતાવેલ છે. આપે અમદાવાદના સંગીત મંચો પર તખલાવાદનની કલાથી ગુજરાતના સંગીત શ્રોતાઓના મનરંજિત કરી દીધેલ છે. આપ એક ગુજરાતના સારા તખલાવાદક છો.

શ્રી રામભાઈ મોરે

અમદાવાદ

અમદાવાદના આ ખ્યાતિ પ્રાપ્ત તખલાવાદનાચાર્યએ તખલાવાદન ઉંચ કલા પ્રાપ્ત કરી છે. શ્રી રામભાઈ મોરેએ સંગીતક્ષેત્રમાં ઉંચ પ્રાવિણ્યતા સંપાદિત કરેલ છે. આપના તખલાવાદનનું પ્રોગ્રામ અમદાવાદ રેડીયો સ્ટેશનથી પ્રસારિત થાય છે. આપે તખલાની સંગત ભારતના નામી સંગીતાચાર્યો સાથે કરી અતિ પ્રાવિણ્યતા સંપાદિત કરેલ છે. આપનું સ્થાન ઉંચ તખલાવાદકોમાં છે.

શ્રી સુખરાજસિંહજી પી. ઝાલા

અમદાવાદ

ભારતના સિતારવાદનાચાર્ય શ્રી સુખરાજસિંહજીએ મેટ્રીક પાસ કરી સંગીતની ગાયકીની શિક્ષા શ્રી રાવજીભાઈ પટેલ સંગીત પ્રવિણ પાસેથી સંપાદન કરી સંગીતની ગાયકીમાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી અમદાવાદ-ગરોડા રેડીયો પરથી સંગીતના પ્રોગ્રામ પ્રસારિત કર્યા હતા. ત્યારબાદ સિતારનું શિક્ષણ ભારતવર્ષના મશહૂર સિતાર વાદનાચાર્ય શ્રી નિખિલ બેનરજી પાસેથી ઉંચ શિક્ષા લઈ સિતારની વાદનકલામાં પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરેલ છે આપના શિષ્ય તથા શિષ્યાઓ આપની સંગીત સાધનાનો પ્રચાર કરે છે. અને આપને મોટે ગર્વ ધરાવે છે. આપ સૌરાષ્ટ્રના લાલ્કીઆદ ગામના વતની છો.

શ્રી ચંપકલાલ પી. બાદશાહ

અમદાવાદ

સંગીત ગાયન વાદનાચાર્ય શ્રી ચંપકલાલ બાદશાહે સંગીત ગાયકીની ઉંચ તાલીમ પ્રો. નારાયણ મોહેશ્વર ખરે, સ્વ. શંકરાય વ્યાસ, પં. વિનાયકરાવ પટવર્ધન તથા સ્વ. શ્રી દત્તાત્રય પલુરકરજી ઈસાદી ભારતીય સંસારના વિદ્વાન ગુરુજનો પાસેથી સંગીત શિક્ષા ગ્રહણ કરી સંગીત સંમેલનોમાં પોતાના મંદુર કંઠથી ગાયકી ગાઈ ભારતીય સંગીતક્ષેત્રમાં પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરી છે. અને આપે સિતારવાદનની શિક્ષા ભારતવર્ષના સિતારવાજ શ્રી ગુલામહુસેન-ખાન પાસેથી ગ્રહણ કરી સિતારવાદનની કલામાં પાંડિત્ય પ્રાપ્ત કરેલ છે. આપની સંગીત શિષ્યાઓ તથા આપના શિષ્ય આપની સંગીત કલા સાધનાનો પ્રચાર કરે છે. આપનો વિદ્યાવ્યાસ ઈશ્વર સુધીનો છે.

શ્રી સુધીર ખાંડેકર

અમદાવાદ

અમદાવાદના મશહૂર વાયોલીનવાદનાચાર્ય શ્રી સુધીર ખાંડેકરે

ખી. એ. સુધી વિદ્યાર્થીસ ક્યાં પછી વાયોલિનવાદનનું શિક્ષણ તેમના પિતાજી પાસેથી લીધું હતું, ત્યારબાદ ઉંચ સંગીતની શિક્ષા ભારતના ગુણીજનો પાસેથી લઈ વાયોલિન વાદનમાં આપે ધણીજ પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરેલ છે. અમદાવાદ રેડીયો ઉપરથી આપનું વાયોલિન વાદન સમય સમય પર પ્રસારિત થાય છે. આપે ધણી સંગીત સાધકો સાથે વાયોલિનની સંગત કરી પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરેલ છે.

શ્રી નન્હેખાન

અમદાવાદ

સંગીત કલા વિશારદ શ્રી નન્હેખાન સાહેબે સંગીતનું શિક્ષણ આગ્રા ધરાણના સ્વર્ગસ્થ ઉસ્તાદ શ્રી દૈયાજી હુસેનખાન સાહેબ પાસેથી લઈ આગ્રા ધરાણના સંગીત સુરો અમદાવાદની તથા ગુજરાતની ધરતી ઉપર પ્રસારિત કર્યાં. તેઓ શાસ્ત્રીય સંગીતના એક અગ્રેષ્ઠ સંગીત સાધક છે.

શ્રી ગુલામ રસુલખાં

વડોદરા

ભારતીય સંગીત સંસારના અદ્ભુત દારમોનીયમ વાદક શ્રી ગુલામ રસુલખાંને સંગીતની તાત્ત્વીય સ્વર્ગસ્થ શ્રી કયાજી હુસેનખાન પાસેથી શ્રદ્ધા કરી. દારમોનીયમવાદન કલામાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી ભારતના ધણીયે સંગીત સાધકોની દારમોનીયમવાદનમાં સંગત કરી સંગીત સંસારમાં સાદું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલ છે. ભારતના ઉંચ વાદનકલામાં તેઓ સાદું માન ધરાવે છે.

શ્રી મથુરીખેન ખરે

અમદાવાદ

શ્રી મથુરીખેન ખરેએ સંગીતનું શાસ્ત્રોક્ત શિક્ષણ તેમના સ્વર્ગસ્થ પિતા શ્રી નારાયણ મેરેશ્વર ખરે સાહેબ પાસેથી શ્રદ્ધા કરી. આકાશવાણી અમદાવાદ કેન્દ્ર પરથી સંગીતના મધુર નાદ પ્રસારીત કર્યા કે જે મધુર સંગીત ભાવનાઓનું ગુંજન તથા તાલનું મધુર નિશ્વન મથુરીખેનની સંગીત કલામાં દેખાઈ આવે છે. કે જે ખેનનું સંગીત ભક્તીભાવના પ્રધાન્ય છે.

શ્રી ચંપકલાલ સી. નાયક

અમદાવાદ

અમદાવાદના શ્રી ચંપકલાલ સી. નાયક સંગીત વિશારદને સંગીતના સંસ્કાર તેમના પરિવારમાંથી સ્ફુરતી થવા હતા. ખ્યાલ, ધ્રુપદ, ધમાર હુમરીની ગાયકીના તેઓ એક ઉચ્ચક્ષાના ગાયક છે. અમદાવાદમાં “શ્રી ભાતખંડે” સંગીત વિદ્યાલયના તેઓ સંગીતાચાર્ય છે. તેમણે સંગીતના ક્ષેત્રમાં ઘણાં શિષ્ય તથા શિષ્યાઓને શિક્ષા આપી સારી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી છે. અને તેઓએ સંગીતના ઉચ્ચથ લખી પ્રકાશિત કર્યા છે અમદાવાદ રેડીયો પરથી તેમનો સંગીત પ્રોગ્રામ પ્રસારીત થાય છે. અને “સંગીત” માસિકમાં તેઓની રચનાઓ પ્રકાશિત થાય છે.

શ્રી અરવિંદ એન. પરીખ

અમદાવાદ

શ્રી અરવિંદ પરીખ સિતાર વાદનાચાર્યએ પ્રારંભિક દ્વિતરંગ વાદનનું સંગીત શિક્ષણ શ્રી ગોપાલરાવ જેતીજી પાસેથી શ્રદ્ધા કર્યું હતું. દ્વિતરંગવાદનની સાથેસાથ મેંડાકોન તથા વાયોલીન વાદનની સધના કરી આ ત્રણે વાદનો વાદનકલામાં સારી પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરી, ત્યારપછી તેઓએ શ્રી રવિશંકર પંડિત તથા

વિદ્યાવત હુસેનખાંની સિતાર સાંલણી તે વાદનો તેમને ઘણાજ શોખ વધ્યો. અને સિતાર વાદનનું ઉચ શિક્ષણ શ્રી વિદ્યાવત હુસેનખાં પાસેથી સંપાદિત કરી સંગીતની દુનિયામાં સારી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી. ભારતના ધણીયે સંગીત સમારંભોમાં આપના સિતાર વાદનના સંગીત પ્રોગ્રામ થયેલા હતા જેમાં આપે આપની સિતાર વાદનની સાધનાથી ધણીયે સંગીત પ્રેમી શ્રોતાઓને ખનોમુગ્ધ કરી દીધા હતા. સિતાર વાદનના આપ શ્રેષ્ઠ કલાકાર છો.

શ્રીમતી કીશોરી પરીખ

અમદાવાદ

શ્રીમતી કીશોરીખેન પરીખે સંગીતનું પ્રારંભિક દર્શન શ્રી હર્ષે મારનર તથા શ્રી કાદીરબક્ષખાં પાસેથી શ્રદ્ધા કર્યું હતું. ભારત બાદ કીરાના ધરાણના પ્રખ્યાત સ્વર્ગસ્થ ગાયનાચાર્ય શ્રી યશવંત પુરોહીત પાસેથી તાલીમ લઈ સંગીતક્ષેત્રમાં સારી નામના મેળવી. શ્રી ઉસ્તાદ નિયાજ અહમદ તથા ઉસ્તાદ દૈયાજી અહમદ પાસે પણ સંગીતના ઉચ્ચસંસ્કારો મેળવી સંગીતની ગાયકીમાં અતિ પ્રાવિણ્યતા સંપાદિત કરી સંગીત કલામાં સારી પ્રખ્યાત પ્રાપ્ત કરી. ત્યાર બાદ આપને નૃત્ય કલાનું ઉચ શિક્ષણ ગુરૂ શ્રી વિપિનસિંહ પાસેથી સંપાદિત કરી, ભરતનાટ્યમ, કથક, મણીપુરી નૃત્યમાં ધણીજ પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરી. સંગીતની ગાયકીમાં આપને સ્વર્ગસ્થ ગાયકશ્રી વિદ્યાવતહુસેનખાનનું સાદું માર્ગદર્શન મળ્યું. સંગીતના ધણીયે સમારંભોમાં ભાગ લઈ સારી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી. સિતાર વાદનાચાર્ય શ્રી અરવિંદ પરીખની આપ ધર્મપત્ની છે. આપે આકાશવાણીના વિભિન્ન રેડીયો પરથી સંગીત પ્રોગ્રામ પ્રસારીત કર્યા હતા.

સંગીતાચાર્ય ડા. પ્રદીકુમાર દિક્ષિત

વડોદરા

સંગીતાચાર્ય શ્રી દિક્ષિતજીએ સંગીત કલા સાધનાની ઉંચ કલા પ્રાપ્તિ ભારતીય સંગીતસમ્રાટ સ્વ. પૂન્ય પંડિત શ્રી એનકારનાથજી દ્વારા શ્રદ્ધા કરી હતી. શ્રી દિક્ષિતજીએ ખ્યાલ, ધ્રુપદ, ધમાર, હુમરી ખલાઈની ગાયકીઓ પર સ્વર સાધના કરી ભારતીય સંગીત કલા ક્ષેત્રમાં પ્રતિષ્ઠાવાન ગાયકનું ઉચ પદ પ્રાપ્ત કરેલ છે. સ્વ. પંડિતજીની સંગીત કલાને પોતાના છત્રમાં ઉતારી સારાંથે ગુજરાતમાં શ્રી દિક્ષિતજીએ પ્રચાર કર્યો છે. શ્રી વિશ્વ ભારતી કેલેન્ડર-મનારસના આચાર્યપદે આપ સંગીત કલાના શિષ્ય તથા શિષ્યાઓ તૈયાર કરી રહ્યા છો. ભારતીય સંગીત કલા સાધકોમાં આપનું સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થાન છે.

શ્રી વિલુકુમાર દેસાઈ

વડોદરા

શ્રી વિલુકુમાર દેસાઈ સંગીત તથા સાહિત્યક્ષેત્રના ઉંચા કલા સાધક છે. શ્રી દેસાઈજી ભારતવર્ષના ધણીયે સંગીત વિશારદેના સમાગમમાં આવી સંગીત વિદ્યાના ઉચ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરેલ છે. શ્રી દેસાઈજીએ બરોડામાં રહી સંગીત ગાયકીનો પણ અભ્યાસ કરેલ છે અને બરોડા તો લખિતકલાનું ધામ છે. અને ધણીયે કલા સાધકોને જન્મ આપેલ છે શ્રી દેસાઈજીએ સંગીત તથા સાહિત્યના ધણીયે અર્થે સજન કરી ભારતીય કલા ક્ષેત્ર સત્કર્તા કરેલ છે. આપ એક કલાત્મક જિન્દગી સધક છો.

શ્રી ચિતુભાઈ શાહ

અમદાવાદ

ગુજરાતના સ્વરસાધક શ્રી ચિતુભાઈ શાહે સંગીત કલાનું ઉંચ અધ્યન કરી સંગીત કલા ક્ષેત્રે સારી પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલ છે. આપ આપનું સાફ જીવન સંગીત સાધનામાં વ્યતીત કરે છે. આપ સંગીતના એક ઉચ્ચકક્ષાના કલાકાર છો. આપના સંગીત પ્રોગ્રામ અમદાવાદ રેડીયો પરથી પ્રસિદ્ધ થાય છે.

શ્રી ભાઈલાલ આરોઢ

અમદાવાદ

શ્રી ભાઈલાલભાઈ આરોઢે અંસરી વાદનકલાની ઉંચ તાલિમ પ્રદર્શ કરી ભારતીય સંગીત કલાક્ષેત્રે પોતાનું નામ સર્વોપરી સાબીત કરેલ છે. શ્રી આરોઢે સંગીતના સખત મુર ઉપર અંસરી વાદનમાં ઘણું જ પ્રાવિણ્યપદ સંપાદીત કરેલ છે. તેઓ ગુજરાતના નામી કલા વાદનાચાર્ય છે. અમદાવાદ રેડીયો પરથી તેઓનું અંસરીવાદન પ્રસારીત થાય છે.

શ્રી પેટ્રીક માર્કસ

અમદાવાદ

શાસ્ત્રીય તથા સુગમ સંગીતના સાધક શ્રી પેટ્રીક માર્કસ અમદાવાદના પ્રખ્યાત સંગીતવાદનાચાર્ય છે. તેમણે સંગીતક્ષેત્રમાં ઘણાંજ સંગીત શિષ્યો તથા શિષ્યાઓ તૈયાર કરેલ છે. શ્રી માર્કસ હાર્મોનીયમ, સિતાર, મેંડોલીન, વાયોલીન, ગિટાર ઈત્યાદિ વાદ્યો પર સાફ પ્રભુત્વ ધરાવે છે. શ્રી માર્કસ 'સેન્ટ જ્યેવિયર્સ કોલેજ' ના મ્યુઝીક એન્ડ ઈઈન આર્ટસ છે. શ્રી માર્કસે ભારતના મશહુર નૃત્ય પદ્મશ્રી સમ્રાજી મૃણાલની સારાભાઈ સાથે સંગીતના ઉંચ કાર્યક્રમો સમર્પિત કરી ગુજરાતના સંગીત ઇતિહાસમાં સાફ નામ પ્રાપ્ત કરેલ છે. ભારતવર્ષના સિતારનવાજ શ્રી વિલાયતુલ્હેનના માર્ગ-દર્શનથી ઈંદોર ધરાનાના ઉસ્તાદ શ્રી ગુલામહુસેનના સાથે સંપર્ક સાધી સિતારવાદનકલામાં ઘણુંજ પ્રાવિણ્યતા સંપાદિત કરેલ છે. શ્રી માર્કસ ગુજરાતના પ્રતિભા સંપન્ન ઉંચ સંગીત સાધક છે. શ્રી માર્કસ સંગીતક્ષેત્રના નામી સંગીત કલાકાર છે.

સંગીતાચાર્ય શ્રી મધુકર પેંડસે

વડોદરા

શ્રી મધુકર પેંડસેએ સંગીતની ઉંચ તાલિમ શ્રી મધુસુદન એસ. જ્યેશીજી પાસેથી સંપાદિત કરી ખ્યાલ, હુમરી, ટુપદ, ધમાર ઇત્યાદિ ગાયકીમાં અતિ ઉંચકક્ષાનું પ્રાવિણ્યપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. વિદ્યુતચથી આપને સંગીત પ્રત્યે પ્રેમભાવનાની ઉંચ સંસ્કારોની જગતિ થવા લાગી. હાલમાં આપ દક્ષિણ દેશવાદમાં સરકારી સંગીત મહાવિદ્યાલયમાં આચાર્યપદે છો. આપ સંગીતના સર્વશ્રેષ્ઠ કલાકાર છો.

શ્રી લાલજીભાઈ વી. ચૌહાણ

અમદાવાદ

શ્રી લાલજીભાઈ ચૌહાણે સંગીતનું ઉંચશિક્ષણ અમદાવાદના મશહુર સંગીતાચાર્ય શ્રી રાવજીભાઈ પટેલ પાસેથી પ્રાપ્ત કરી સંગીત વશાદની પદ્ધતી સંપાદિત કરેલ છે. અમદાવાદ રેડીયો પરથી આપના ઉચ્ચકક્ષાના સંગીતના પ્રોગ્રામ પ્રસારિત થાય છે. 'સંગીત' દાયરસ અભિક્ષમાં આપની ઉચ્ચકક્ષાની સ્વર રચનાઓ પ્રગણિત ગાય છે. ગુજરાતના એક નામી ગાયકમાં આપની ગણના થાય છે.

શ્રી ભિખુભાઈ બી ભાવસાર

બલસાર

ભારતીય સંગીત સ સારના શ્રી ભિખુભાઈ ભાવસારે સંગીતની ઉંચશિક્ષાનું અધ્યન કરી સંગીતના ક્ષેત્રમાં સારી ખ્યાતિ સંપાદિત કરેલ છે. તેઓ ખ્યાલ ગાયકીના ગુજરાતના એક નામી સ્વર સાધક છે. સંગીતના ક્ષેત્રમાં તેઓ સારી પ્રતિષ્ઠા ધરાવે છે. અમદાવાદ રેડીયો પરથી આપના સંગીત પ્રોગ્રામ પ્રસારીત થાય છે. ભારતીય સંગીતક્ષેત્રમાં આપનું શિષ્યવૃંદ ઘણુંજ છે.

શ્રી અચુભાઈ સોની

નવસારી

શ્રી અચુભાઈ સોનીએ સંગીત ગાયકીની ઉંચ સાધના સાધી ભારતીય સંગીતક્ષેત્રમાં ઉંચ નામના સ્થાપિત કરેલ છે. શ્રી અચુભાઈએ ખ્યાલ, હુમરી, ટુપદ ઇત્યાદિ ગાયકીઓમાં સાફ સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલ છે. શ્રી અચુભાઈ સારાએ ગુજરાતના મુખ્યસિદ્ધ સંગીત કલા સાધક છે અને સંગીત કલા સાધકોમાં ઉંચ પ્રતિષ્ઠા ધરાવે છે. તેમના ઘણાંજ શિષ્ય-શિષ્યાઓ તેમની સંગીત કલાનો પ્રચાર કરે છે. અમદાવાદના આકાશવાણી પરથી આપના સંગીત પ્રોગ્રામો પ્રસારીત થાય છે.

સંગીત વિશારદ શ્રી સોમનાથ વ્યાસ

અમદાવાદ

શ્રી સોમનાથ વ્યાસે સંગીતની ઉંચશિક્ષાની તાલીમ હાથ ગુજરાતની સંગીત કલા સ્ત્રીક જનતામાં સંગીતના ઉંચ સંસ્કારોનું સર્જન કર્યું. તેઓ સંગીત કલાના એક નામી સ્વર સાધક છે. સંગીતક્ષેત્રમાં તેઓએ ઘણા શિષ્ય તથા શિષ્યાઓ તૈયાર કરી ગુજરાતનું ગૌરવ વધાર્યું છે. સંગીત સંસારની આપ પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ છો. આપ આપનું જીવન સંગીત સાધનામાં વ્યતીત કરે છે.

શ્રી હંસા દવે

અમદાવાદ

શ્રી હંસા દવેએ સંગીતની આરાધનાનું ઉંચ અભિનવ દર્શન કરી સુગમ તથા શાસ્ત્રીય સંગીતમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરેલ છે. તેમણે તેમના અતિ મધુર કોઈકલ કંઠથી ગુજરાતના સંગીત સ્ત્રીક પ્રેક્ષકોના મનરંજન કરી દીધેલ છે. શ્રી હંસા દવેને ગુજરાતી ચિત્ર 'કંકુ'નાં પ્લેબેક આપવા સંગીતસર્જક શ્રી દિલીપ ધોળકીઆ તેમના મધુરસ્વર સાધનામય મધુર કંઠને સ્વર ઝેરી દ્વારા પ્રસારીત કર્યો. વિંદી ચિત્ર સંગીતસર્જક શ્રી જયદેવ પણ તેણીને તેમના ચિત્રમાં પ્લેબેક આપવા વિચારી રહ્યા છે. શ્રી હંસા દવે ગુજરાતની એક મધુર કંઠ સાધિકા છે.

શ્રીમતી જયશ્રી જી. પાઠક

અમદાવાદ

સંગીત વિશારદ શ્રીમતી જયશ્રી પાઠકે મધુરકંઠ દ્વારા સ્વર સાધના કરી સંગીતક્ષેત્રમાં સારી પ્રસિદ્ધિ સંપાદન કરી છે. શ્રીમતી જયશ્રીએ સંગીતક્ષેત્રમાં સંગીતની શિષ્ય સાધિકાઓ તૈયાર કરી ગુજરાતને અમુલ્ય ભેટ સમર્પિત કરેલ છે. તેઓ શાસ્ત્રીય ગાયકી પર સાફ પ્રભુત્વ ધરાવે છે. શ્રીમતી પાઠક ગુજરાતની પ્રતિષ્ઠાન સ્વર સાધિકા છે.

શ્રી મકરંદ વાદશાહ

અમદાવાદ

ગુજરાતના મુખ્યસિદ્ધ ગાયન વાદનાચાર્ય શ્રી મકરંદ વાદશાહે સંગીત વિદ્યાનું ઉંચ અધ્યન કરી સંગીતના ક્ષેત્રમાં ઉંચ ગાયક

શુભેચ્છા પાઠવે છે
શ્રી ટાંકાધાર માલ ઉત્પન્ન કરનારી
કારીગર સહ. મંડળી લી.

મુ. અમરેલી

(તાલુકો-અમરેલી) (જિલ્લો-અમરેલી)

સ્થાપના તારીખ : ૧૦-૯-૫૩ નોંધણી નંબર : P૨૨૯૪
શેરભંડોળ : ૨૫૨૦-૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૪૨
અનામત ફંડ : ૩૮૨૨ ૪૬ ખેડૂત : —
અન્ય ફંડ : ૭૬-૭૩ ખીનખેડૂત : ૪૨

ખાલુભાઈ ઠાકર
મંત્રી

સ્તસિલ સુન્દરજી શાહ
પ્રમુખ

શુભેચ્છા પાઠવે છે
શ્રી ધરાઈ સેવા સહકારી મંડળી લી.

મુ. ધરાઈ

(તાલુકો-મહુવા) (જિલ્લો-ભાવનગર)

સ્થાપના તારીખ : ૪-૧૧-૬૩ નોંધણી નંબર : ૬૭૪૮

શેરભંડોળ : ૧૩૧૨૦-૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૮૫

અનામત ફંડ : ૮૪-૦૦ ખેડૂત : ૫૬

અન્ય ફંડ : — ખીનખેડૂત : ૨૯

સ્તીગર રામગર ગૌસ્વામી નરશીભાઈ ભીમભાઈ પટેલ
મંત્રી પ્રમુખ

— વ્ય. કમિટીના સભ્યો :—

- (૧) શ્રી જાગા ભગવાન પટેલ (૩) કાળા સામત પંચોળી
(૨) „ પીકા રાણા પંચોળી (૪) ભીખા સેફા કોળી

શુભેચ્છા પાઠવે છે
શ્રી ભાદ્રોડ સેવા સહકારી મંડળી લી.

મુ. ભાદ્રોડ

(તાલુકો-મહુવા) (જિલ્લો-ભાવનગર)

સ્થાપના તારીખ : ૨૭-૧૦-૪૯ નોંધણી નંબર : ૨૮૮

શેરભંડોળ : ૪૬૨૧૫=૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૪૧૫

અનામત ફંડ : ૫૪૯૭=૦૦ ખેડૂત : ૨૫૪

અન્ય ફંડ : — ખીનખેડૂત : ૧૬૧

નંદલાલ ખેચર

મંત્રી

દુલાભાઈ આનાભાઈ

પ્રમુખ

— વ્ય. કમિટીના સભ્યો :—

(૧) પટેલ લખમજીભાઈ રાણાભાઈ.

(૪) રામજીભાઈ કાળાભાઈ.

(૨) એલલભાઈ રાણાભાઈ.

(૫) રાણવભાઈ લખમજીભાઈ.

(૩) પાલભાઈ પુનાભાઈ.

(૬) મોહનલાલ શીવરા કર જોશી. માનદ મંત્રી

મંડળી ખાતર, ખીયારણ વિગેરેનું કામકાજ કરે છે. મંડળીએ પાકુ ગોડાઉન બંધાવ્યું છે.

ત્યા વાદકનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલ છે. ગાયકીની સાથેસાથ આપ સિતાર, દિલરૂપા, તબલા દત્યાદિ વાદ્યવાદનમાં સારી પ્રવીણતા ધરાવે છે. અમદાવાદ રેડીયો પરથી આપના સંગીત પ્રોગ્રામ પ્રસારીત થાય છે. ગુજરાત સંગીત ક્ષેત્રના આપ નામી કલાકાર છે.

સ્વ. શ્રી રામભાઉ બગે

અમદાવાદ

અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ તબલા વાદનાચાર્ય સ્વ. શ્રી રામભાઉ બગે તબલા વાદનની ઉંચ ઉપાસના કરી ભારતીય સંગીત ક્ષેત્રમાં એક શ્રેષ્ઠ તબલા વાદનાચાર્ય તરીકે સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હતી. દિલ્હી, પુરબ, અજરડા, લખનવી ઈત્યાદી તબલાનો બાજ બજાવવામાં આપે વાદન નિપૂણતા પ્રાપ્ત કરી હતી. આપના તબલા વાદનનો પ્રોગ્રામ અમદાવાદ રેડીયો પરથી પ્રસારીત થતો હતો આપનો થોડા વર્ષ ઉપર સ્વર્ગવાસ થયેલ છે.

શ્રી નવનીતલાલ ચોકસી

અમદાવાદ

ભારતીય સંગીત ક્ષેત્રના શાસ્ત્રીય સંગીતના ઉપાસક શ્રી નવનીતલાલે સંગીતશાસ્ત્રનું ઉંચ અધ્યન કરી સંગીત કલા ક્ષેત્રમાં સારી પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલ છે. આપ ખ્યાત, દુપદ હુમરી ઇત્યાદી ગાયકીઓ પર વિશિષ્ટતા ધરાવે છે. આપનું સંગીત ગાયકીના પ્રેરના અમદાવાદ રેડીયો પરથી પ્રસારીત થાય છે.

શ્રી શ્રીનિવાસ ચિનોય

રાજકોટ

શ્રી શ્રીનિવાસ ચિનોયે ભારતનાટ્યમ નૃત્યની ઉંચ સાધના કરી નૃત્યના ક્ષેત્રમાં આપે સારી પ્રાવિણ્યતા ધરાવી છે. નૃત્યના ક્ષેત્રમાં ઘણાએ શિષ્ય તથા શિષ્યાઓ તૈયાર કરી ભારતીય નૃત્ય સંસારમાં પ્રગતિ કરી છે. આપે કથક નૃત્યમાં પણ સાધના કરી ઉંચ પ્રાવિણ્યપદ સંપાદીત કરેલ છે. આપ નૃત્યના એક મહાન

શ્રી એસ કે. ભટ્ટનાગર

અમનગર

શ્રી એસ કે. ભટ્ટનાગરે સંગીતના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારોના નૃત્યનું અધ્યન તથા સાધના કરી નૃત્યના ક્ષેત્રમાં સારી નામના પ્રસિદ્ધ કરી છે. આપે આપની સાધના દ્વારા નૃત્ય નાટીકાઓનું સર્જન કરી ભારતીય કલા જગત ક્ષેત્રમાં સારી પ્રતિષ્ઠા સંપાદીત કરેલ છે. ભારતીય નૃત્ય, સંગીત, તથા વાદન ઇત્યાદિ કલાઓમાં આપ પ્રાવિણ્યતા ધરાવે છે.

શ્રી યોગેન્દ્ર દેસાઈ

અમદાવાદ

ગુજરાતના કલાક્ષેત્રમાં શ્રી યોગેન્દ્ર દેસાઈએ સંગીત તથા નૃત્ય સાધનામાં પ્રાવિણ્યતા સંપાદન કરી, આધુનિક નૃત્ય નાટીકાઓનું સર્જન કરી ભારતીય કલા જગતમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. કથક નૃત્ય તથા સંગીતની ગાયકી તથા વાદનકલામાં પ્રભુતાપદ આપે પ્રાપ્ત કર્યું છે. આપની નૃત્ય નાટિકાઓ સૌરાષ્ટ્ર, પંજાબ, મદ્રાસ ઇત્યાદી ભાગોમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પામેલ છે. આપ કલાના એક મહાન સર્જક તથા ગાયન, વાદન અને નૃત્યના આરાધક છે.

શ્રી હિંમતસિંહજી તથા શ્રી શોભાદેવી ચૌહાણ અમદાવાદ

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ નૃત્યાચાર્ય શ્રી હિંમતસિંહજી તથા તેમની ધર્મપત્ની શ્રીમતી શોભાદેવીએ નૃત્ય, ગાયન, વાદનનું ઉંચ શિક્ષણ

પ્રાપ્ત કરેલ છે. તેઓએ કથકથી નૃત્યની શિક્ષા કેરડના મશહૂર નૃત્યાચાર્ય શ્રી કુંભુનાથર દ્વારા પ્રાપ્ત કરી. નૃત્યની ભિન્ન ભિન્ન પદ્ધતિ જેવી કે ભરતનાટ્યમ, કથક, કથકલી, મણીપુરી ઇત્યાદિ ભારતીય નૃત્યશૈલીઓનું અધ્યન કરી નૃત્યની સૃષ્ટિમાં આપ બંનેએ પ્રણવ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. ભારતીય નૃત્ય તથા સંગીત સંસારના આપ બંને મહાન તપસ્વી પાદક છે.

શ્રી નરેન્દ્ર શર્મા

રાજકોટ

ગુજરાત તેમજ સારાયે સૌરાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ નૃત્યસાધક શ્રી નરેન્દ્ર શર્માએ કથક નૃત્ય તથા સંગીતનો ઉંચ અભ્યાસ કરી ભારતીય સંગીત કલા ક્ષેત્રમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. આપ રાજકોટ નૃત્ય સંગીત અકાદમીના નૃત્યાધ્યાપક છે. આપ ભારતીય નૃત્યની સઘળી શૈલીઓમાં સારું પ્રભુત્વ ધરાવે છે. ભારતીય ગાયન, નૃત્ય અને વાદનકલાના આપ મહાન સાધક છે. આપનું શિષ્ય તથા શિષ્યાઓનું વૃંદ આપની કલાનો પ્રચાર કરે છે

શ્રી ખિંદુ માધવ તેંડુલકર

અમદાવાદ

મશહૂર વાયોલીન વાદનાચાર્ય શ્રી ખિંદુ માધવ તેંડુલકરે સંગીતની શિક્ષા શ્રી મણેશરાવ તથા શ્રી કીર્ણાનંદ તેંડુલકર પાસેથી સંપાદન કરી વાયોલીન વાદનાચાર્યમાં પાંડિત્ય ધરાવેલ છે. તેમનું વાયોલીનવાદન અમદાવાદ રેડીયો રોશન પરથી પ્રસારીત થાય છે. જેમાં તેમની લયસાધનાના અદ્ભૂત દર્શન થાય છે. તેઓ ભારતમાં ઉચ્ચકક્ષાના વાયોલીન વાદકનું સ્થાન ધરાવે છે.

શ્રી સાદતઅલીખાન

અમદાવાદ

અમદાવાદના મશહૂર ગવૈયા સાદતઅલીખાને સંગીતનું ઉંચ શિક્ષણ તેમના જગમશહૂર સ્વર્ગસ્થ પિતાશ્રી અશરફખાન પાસેથી લઈધેનું કે જેમણે રંગભૂમિ તથા સંગીતના અભિનય રસદર્શનથી ગુજરાતની જનતાને મુગ્ધ કર્યા હતા. તે તેમના પુત્ર સાદતઅલીખાં સંગીતની દુનિયામાં સારી ગાયકીની પ્રાવિણ્યતા ધરાવે છે.

સ્વ. વાડીલાલ એસ. નાયક

અમદાવાદ

સ્વ. શ્રી વાડીલાલ નાયકે સંગીતશાસ્ત્ર તથા ગાઈકીનું ઉંચ અધ્યન પંડીત વિષ્ણુનારાયણ ભાતખંડેજ પાસે તથા ભારતના સર્વશ્રેષ્ઠ મુસ્લિમ ઉંચ ધરાનાના ગાયકો પાસે ગ્રહી ભારતીયશાસ્ત્ર તથા ગાયિકીમાં અતિ પ્રાવિણ્યતા સંપાદન કરી હતી. સ્વ. શ્રી વાડીલાલે સંગીતના ક્ષેત્રમાં ઉંચ શિષ્ય તથા શિષ્યાઓ તૈયાર કરી સારાયે ગુજરાતમાં સંગીતનો પ્રચાર કર્યો. શ્રી ભાતખંડેજના તેઓ સંગીતપ્રિય શિષ્ય હતા. સ્વ. વાડીલાલે નાટ્ય સંસાર પ્રવૃત્તિમાં પણ એક સારા હારમોનિય વાદક તરીકે સર્વશ્રેષ્ઠ પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આ કલા શાસ્ત્રના મહાન સાધકનો થોડા વર્ષો પહેલા સ્વર્ગવાસ થયો છે.

સ્વ. નારાયણ મોરેશ્વર ખરે

અમદાવાદ

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ સંગીતશાસ્ત્રી શ્રી નારાયણ મોરેશ્વરે સંગીતનું ઉંચજ્ઞાન તથા સાધના ભારતના નામી ગાયનાચાર્ય સ્વ શ્રી વિઠ્ઠલજીબરજી પાસે કરી સંગીતશાસ્ત્રમાં તથા ગાયકી અને વાદનમાં સર્વશ્રેષ્ઠ પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આપે ખ્યાલ, દુપદ, ધમાર, હુમરી

ભજન ઈત્યાદી શૈલીની ગાયકીમાં અદ્ભૂત પાંડીલ સંપાદીત કર્યું હતું. સામરમતી આશ્રમમાં આપે ભજન ગાયકીનો પ્રચાર કરી નિપૂણતા પ્રાપ્ત કરી હતી. જ્યારે સ્વ. ગાંધી બાપુજી સામરમતી આશ્રમમાં આવતા ત્યારે શ્રી ખરે સાહેબને ભજન સંભળાવવાનું કહેતા હતા. સ્વ. પુજ્ય ગાંધી બાપુ પણ તેઓના ભજન સાંભળી મનોમુગ્ધ તો થઈ જતા હતા. શ્રી ખરેએ “આશ્રમ-ભજનાવની” તથા સંગીતના ઉત્તમ પુસ્તકોનું સર્જન કર્યું છે. આપ સિતાર, દ્વિત્રયા, વાયોલીન ઇત્યાદિ વાદ્યો અભવવામાં સારી પ્રાવિણ્યતા ધરાવતા હતા. વર્ષો પહેલાં આ કલાના સ્વામિનો સ્વર્ગવાસ થયો છે. આપના શિષ્ય તથા શિષ્યાઓ આપની કલાનો પ્રચાર કરે છે.

શ્રી નારાયણરાવ તાંબે

સુરત

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ સંગીતાચાર્ય શ્રી નારાયણરાવ તાંબેએ સંગીતની ઉચ્ચ આરાધના તેમના સ્વ. પિતાશ્રી દત્ત બુવા (કિર્તનાચાર્ય) પાસે સતત દસ વર્ષ રહી સંગીત વિદ્યામાં આપે કુશળતા અહણુ કરી. આપ ખ્યાલ, ધ્રુપદ, ધરાના, હુમરી ઇત્યાદિ સંગીતની ગાયકીમાં કલા કૌશલ્યતા ધરાવે છે. આપે સંગીત ગાઈકોઓના ગ્રંથોનું પણ સર્જન કર્યું છે. શહેરમાં આપે સંગીત વિજ્ઞામાં ઘણાં શિષ્ય, શિષ્યાઓ તૈયાર કરેલ છે. આપ ભારતીય સંગીત ક્ષેત્રના પ્રસિદ્ધ સંગીતનિધિ છે. આપ આપનું અમૂલ્ય જીવન કલાસાધનામાં વ્યતિત કરે છે.

શ્રી રસીકલાલ ભોજક

અમદાવાદ

શ્રી રસીકલાલ સી ભોજકે પી. એ. સુધી વિદ્યાભ્યાસ કરી સંગીતનું શિક્ષણ શ્રી ગજનન ઠાકુર પાસેથી અહણુ કર્યું હતું તેઓએ સુગમ તથા શાસ્ત્રીય સંગીતમાં પ્રાવિણ્યતા મેળવી ગુજરાતમાં સારી પ્રસિદ્ધિ સપાદન કરી છે. તેઓ અમદાવાદ રેડીયો સ્ટેશનના સુગમ સંગીતના સંગીત નિર્માતા છે. તેઓનું મુળ વતન ભાવનગર છે.

શ્રી ઓરિજનલ શાહ

અમદાવાદ

અમદાવાદ “ધી ઓરિજનલ મ્યુઝિક સ્કુલ” ના પ્રિન્સિપાલ શ્રી ઓરિજનલ એસ. શાહે સંગીતનું શાસ્ત્રીય શિક્ષણ પુજ્ય ગુરુ શ્રી પ્રસાદ મહાદેવ ડોલમેકર પાસેથી સંપાદીત કરી અમદાવાદની સંગીત પ્રિય જનતામાં સારી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરેલ છે. અને તેમણે દ્વિત્રયા વાદનની તાલીમ શ્રી વાડીલાલ ગોવિંદલાલ ભાવસાર પાસેથી અહણુ કરી ગાયન તથા વાદન સાધનામાં ઘણી પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરી છે અને ભારતીય સંગીત ક્ષેત્રમાં તેમણે મહાન સંગીત ગ્રંથો લખી પ્રકાશિત કર્યા છે, જે સંગીતગ્રંથો ભારતીય સંગીત સંસ્કારને અતિ મહત્વના છે. તેમણે સંગીતમાં ઘણા શિષ્ય-શિષ્યાઓ તૈયાર કરેલ છે.

ડૉ. મુળજીભાઈ પી. શાહ

અમદાવાદ

સંગીત સાહિત્ય આચાર્ય ડૉ. મુળજીભાઈ પી. શાહે સંગીતનું પ્રાથમિક શિક્ષણ તેમના પિતાશ્રી પાસેથી પ્રાપ્ત કરી સંગીત તથા સાહિત્યમાં ઘણીજ સારી કિર્તિ સંપાદન કરેલ છે. અને તેઓ ભારતના પ્રસિદ્ધ સંગીત કલા સાધકોના સંપર્ક સાધી સંગીતમાં પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરેલ છે તેમણે ભારતીય સંગીત કલાકારોના જીવન ચરિત્ર પ્રાપ્ત કરી પ્રકાશિત કર્યા છે, જે ભારતીય સાહિત્ય સર્જનમાં સાહિ-

તથા બ્રૂણ સાહિત્ય મહોપાધ્યય ઈત્યાદી પદવીઓથી વિભુષિત થયેલ છે. ભારતીય કલા ક્ષેત્રમાં તેઓ સારું માન ધરાવે છે. તેઓ અમદાવાદ રેડીયો સ્ટેશનના એક સાહિત્ય સંગીત લેખક છે.

શ્રી હરિહર શિવશંકર પંડ્યા

વડોદરા

ખરોડા મ્યુઝિક કોલેજના મશહૂર તખ્તવાદનાચાર્ય શ્રી હરિહર એસ. પંડ્યાએ તખ્તવાદની શિક્ષા શ્રી વાડીલાલ ગોવિંદલાલ ભાવસાર પાસેથી લઈ તખ્તવાદન ક્ષેત્રમાં સારી પ્રાવિણ્યતા અહણુ કરી છે. અને તેઓએ તખ્તવાદનમાં ઘણાં શિષ્યો તૈયાર કરેલ છે. તેઓ ગુજરાતના એક સારા તખ્તવાદનાચાર્ય છે.

શ્રીમતી કૌમુદીની લાખીયા

અમદાવાદ

ગુજરાતની સુપ્રસિદ્ધ નૃત્યાંગના શ્રીમતી કૌમુદીની લાખીયાએ નૃત્યનું જાંચ અધ્યયન શ્રી મૃણાલીની સારાભાઈ તથા શ્રી ઉદયશંકર પાસેથી અહણુ કરી ભારતીય કથક નૃત્યમાં સારી પ્રાવિણ્યતા સંપાદીત કરેલ છે. આપે ભારતીય કથક નૃત્યની સાથે સાથે કથકરી, મણીપુરી તથા ભરતનાટ્યમની પણ સાધના કરી નૃત્યક્ષેત્રમાં એક અનોખી પ્રતિષ્ઠા જમાવી છે. ભારતીય નૃત્યક્ષેત્રમાં આપે ઘણીજ શિષ્યાઓને નૃત્ય પ્રાવિણ્યતામાં તૈયાર કરેલ છે. આપ નૃત્યની સાથે શાસ્ત્રીય સંગીતમાં પણ નિપુણતા ધરાવે છે.

શ્રીમતી સુવર્ણ દલાલ

અમદાવાદ

સુગમ સંગીતના સ્વર સાધીકા શ્રી સુવર્ણદલાલે સુગમ સંગીતની ઉચ્ચ સાધના શ્રી. ભાઈલાલભાઈ શાહ પાસે કરી સંગીત વિદ્યામાં પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરેલ છે. અમદાવાદ રેડીયો પરથી આપનો સુમધુર કંઠ પ્રસારીત થાય છે.

શ્રીમતી પાર્ષદી દેસાઈ

અમદાવાદ

ગુજરાતની સુપ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રીય સંગીત ગાયિકા શ્રી પાર્ષદી દેસાઈએ સંગીત શાસ્ત્રનું ઉચ્ચ અધ્યયન કરી સંગીત ગાયકીમાં અતિ પ્રાવિણ્યતા ભર્યું સ્થાન તથા પ્રતિષ્ઠા સંપાદીત કરેલ છે. આપ ખ્યાલ, હુમરી, ધ્રુપદ ઇત્યાદી ગાયકીઓમાં સારું પ્રભુત્વપદ સંપાદીત કરેલ છે. ભારતીય સંગીતક્ષેત્રની આપ ઉંચક કલાધારિણી છે. આપનું સંગીત પ્રોગ્રામ રાજકોટ રેડીયો પરથી પ્રસારીત થાય છે.

શ્રી સરોજ ગુંદાણી

અમદાવાદ

શાસ્ત્રીય તથા સુગમસંગીતની સ્વરસાધિકા શ્રી સરોજ ગુંદાણીએ સંગીતની ઉંચક સાધના શ્રી ભાઈલાલભાઈ શાહ પાસે કરી સંગીતના ક્ષેત્રમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. આપના પ્રોગ્રામ આકાશવાણી અમદાવાદ પરથી પ્રસારીત થાય છે. આપ ભારતીય સંગીતક્ષેત્રની એક ઉંચક સ્વરસાધિકા છે.

શ્રીમતી શાંતા ચોકસી

અમદાવાદ

ગુજરાતની શાસ્ત્રસિદ્ધ ગાયિકા શ્રી શાંતા ચોકસીએ શાસ્ત્રીય સંગીતની ઉંચક આરાધના કરી સંગીતજગતમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરેલ છે. આપે ખ્યાલ, ધ્રુપદ, હુમરી ઇત્યાદી ગાયકીઓ પર સારું પ્રભુત્વ અહણુ કરેલ છે. આપ આપની સુમધુર ગાયકીની સ્વરલહેરી આકાશવાણી અમદાવાદ પરથી પ્રસારીત કરે છે.

શ્રીમતી પિતાકીન અંગરીયા**અમદાવાદ**

શ્રીમતી પિતાકીન અંગરીયાએ ભારતનાટ્ય, કથક, કથકલી, મણીપુરી ઈત્યાદી નૃત્યશૈલીનું અધ્યન કરી નૃત્યક્ષેત્રમાં સારી પ્રાવિણ્યતા મેળવી છે. આપ નૃત્યકલા ક્ષેત્રની આપ એક ઉંચ નૃત્યસાધીકા છો. આપ આપનું જીવન નૃત્ય સાધનામાં વ્યતીત કરો છો.

શ્રીમતી નિમળા ભટ્ટ, એમ.બી.બી.એસ.**ભાવનગર**

શ્રી નિર્મલા ભટ્ટે સંગીતનું ઉંચ અધ્યન તેમના પિતાશ્રી ડૉ. વિજયશંકર ભટ્ટે પાસેથી કરી સંગીતક્ષેત્રમાં સારી પ્રસિદ્ધતા પ્રાપ્ત કરી છે. આપે આપનું જીવન કલા સાધનાને અર્પિત કરેલ છે. આપના પ્રોગ્રામ આકાશવાણી રાજકોટ પરથી પ્રસારીત થાય છે આપ સુગમ તથા શાસ્ત્રીય સંગીતની સાધીકા છે.

શ્રી બાબુરાવ કર્ણિક**વડોદરા**

ગાલીયર ધરાનાના મશહૂર સંગીત કલા સાધક વિદ્વાન સંગીત કલાકાર છે. તેમનું બરોડામાં “અરુણ સંગીત વિદ્યાલય” માં ઘણાં સંગીત વિદ્યાર્થીઓ સંગીતની સાધના કરવા આવે છે. શ્રી બાબુરાવ કર્ણિક ઉપગ્રેહ સંગીત વિદ્યાલયના સંચાલક તથા સંગીતાચાર્ય છે. શ્રી કર્ણિક સંગીતની ઉંચ શિક્ષા આપે છે પાસેથી ગ્રહણ કરેલી. ભારતના નામી ગાયકોમાં આપનું સ્થાન અગ્રગણ્ય છે.

સ્વર્ગસ્થ શ્રી અશરફખાન**અમદાવાદ**

સ્વર્ગસ્થ અશરફખાને દેશી નાટક, લક્ષ્મીકાંત નાટક તથા નાટકની અન્ય રંગભૂમિ ઉપર પોતાનો ઉમદા અભિનય તથા સંગીતના મધુર સ્વરોની ભાવનાઓનું રસદર્શન કરાવી સિદ્ધિને મહાન શિખરે પહોંચી ગયા હતા. તેમણે અભિનય તથા સંગીતના મધુર કંઠ દ્વારા ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, મુંબઈ રાજ્યના નાટ્ય પ્રેમી તથા સંગીત પ્રેમી જનતાના મન આનંદ વિભોર કરી દીધા હતા શ્રી અસરફખાન એક મધુર કંઠના સુર સ્વામી હતાં તેમની “લિઝ માર્ટસ વોર્મસ” કુખની ઘણીજ સંગીત રેકૉર્ડ પ્રસિદ્ધ કરી છે. ભારતીય જગતના આ લોકલાડીલા ગાયક તથા નાટ્ય અભિનય દર્શનના સ્વામી સદાય સમ પિતી ગોદમાં અમદાવાદની ભૂમિમાં નિદ્રાધિન થઈ ગયા છે. તેમના પુત્ર શ્રી સાદતઅલીખાન ઉંચ કલા । સંગીત કલા વિશારદ છે.

શ્રી આણંદજી કે પંડ્યા**લીંબડ**

રંગભૂમિ તથા લોકગીતોના સુપ્રસિદ્ધ શ્રી આણંદજીભાઈ પંડ્યા ભારતવર્ષ તથા ગુજરાતની રંગભૂમિના સુપ્રસિદ્ધ અભિનયકાર તથા લોકસંગીતના એક પ્રસિદ્ધ કલાકાર છે. તેમણે નાટ્ય સંસારની દુનિયામાં પ્રણવ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેઓએ સંગીતનો મધુર કંઠ લિઝ માર્ટસ વોર્મસ રેકૉર્ડ દ્વારા પ્રસારીત કરેલ છે દેશી-નાટક ઈત્યાદી રંગભૂમિ ઉપર ઉત્તમ સંગીત તથા અભિનય દર્શન આપી આ નાટ્ય નટે પોતાનું પ્રણવ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

શ્રી શામળજી કેભાઈ પંડ્યા**લીંબડ**

શ્રી શામળજીભાઈ પંડ્યાએ લોક સંગીત તથા જન સંગીતની ઉંચ સાધના દ્વારા પોતાનું સ્થાન સૌરાષ્ટ્રમાં મોખરે રાખેલ

છે. તેમની ઘણીયે લોકસંગીત તથા જન સંગીતની રેકૉર્ડ “લિઝ માર્ટસ વોર્મસ કુખની” થી પ્રસિદ્ધ કરી છે. ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્રના એક નામી લોક સંગીત ગાયક છે. તેઓ હાર્મોનિયમ પ્રાવિણ્યતા ધરાવે છે.

સ્વામી શ્રી વલ્લભદાસજી**વડોદરા**

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સ્વામી શ્રી વલ્લભદાસજી સંગીતસત્રાટે સંગીતની શિક્ષા આપ્યા ધરાનાના મહાન ઉસ્તાદ સ્વ. શ્રી ફૈયાઝ હુસેન પાસેથી ગ્રહણ કરી સંગીતની સાધનામાં ઉંચ પ્રાવિણ્યપદ સંપાદિત કર્યું. સ્વામીશ્રીએ પચીસ વર્ષ સંગીત સાધના કરી રસ, તાલ, લય ઈત્યાદી સંગીતના અગત્યના અંગો પર અદ્ભુત કાણુ મેળવ્યો. સ્વ. ખાનસાહેબને સ્વામીજીની ગાયકી ઉપર ઘણોજ પ્રેમ તથા ઉંચ ભાવનાઓ હતી. ભારતવર્ષના સર્વશ્રેષ્ઠ ગૈયામાં તેમનું પ્રણવસ્થાન છે તેમની ગાયકી ભક્તિભાવના પ્રાધાન્ય છે. સ્વામીજીનું ‘શ્રી વલ્લભ સંગીતાશ્રમ’ નામની સંસ્થા શીવ-મુંબઈમાં ચાલે છે. જેમાં સંગીતના વિદ્યાર્થીઓ સંગીતની શિક્ષા લે છે. હાલમાં સ્વામીજી અમેરીકાના પ્રવાસે પોતાની ગાયકીનો પ્રચાર કરવા માટે ગયેલ છે.

કી રજનીકંત વી. દેસાઈ બી.એ.**વડોદરા**

આપ ધરાનાના સંગીતાચાર્ય શ્રી રજનીકાંત દેસાઈએ સંગીતની શિક્ષા સ્વ ઉસ્તાદ શ્રી ફૈયાઝ હુસેનખાન પાસેથી ગ્રહણ કરી સંગીત ક્ષેત્રમાં પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરી. તેમને સંગીતનો વારસો તેમના પરિવારમાંથી ઉતરી આવ્યો હતો. શ્રી દેસાઈએ બી.એ. સુધી વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો. તેઓ આપ ધરાનાના એક મહાન રંગીલા સંગીત કલાકાર છે. સંગીતકલા વિહારમાં તેમના સંગીત લેખન કલા કૃતિઓ પ્રકાશિત થાય છે કે જે ઘણીજ ઉપયોગી તથા વિદ્વાતા. ભરેલી છે. હાલમાં મુંબઈ મહિલા કોલેજમાં સંગીતાચાર્ય પદે છે.

શ્રી રમણલાલ સી. મહેતા બી.એ.**વડોદરા**

બરોડા મ્યુઝીકના પ્રિન્સીપાલ સંગીતાચાર્ય શ્રી રમણલાલ મહેતાએ સંગીતનું પ્રારંભિક દર્શન શ્રી કચ્છના મામાવાળા પાસેથી સંપાદિત કર્યું હતું. ભારતના કિરાના ધરાનાના ગાયક વલ્લભખાન તથા શ્રી અણ્ણકરમિમાં પાસેથી ઉચ્ચશિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી સંગીતક્ષેત્રમાં સારી ખ્યાતિ સંપાદન કરી. આપે સંગીતના ઉમદા પુસ્તકોનું સર્જન કર્યું છે. ‘ભારતીય સંગીતનો ઇતિહાસ’ તથા સંગીતની રચનાઓનું લેખન સંગીત કલા વિહારમાં પ્રકાશિત થાય છે. આપ ભારતીય સંગીતના પ્રચારર્થે અમેરીકા આદિ દેશોમાં જામણ કરી આવ્યા છો આપ કીરાના ધરાનાના મહાન ગાયક છો. આપ સંગીતના મહાન સાંલલ્ય વિદ્વાન તથા સંગીતાચાર્ય છો.

આશા પારેખ (ચિત્ર જગતની અભિનેત્રી)**મહુવા**

ફીલ્મ જગતની સુપ્રસિદ્ધ અભિનેત્રી આશા પારેખે સંગીત તથા નૃત્ય વિદ્યાની ઉચ્ચસાધના કરી ભારતીય કલા જગતના ચિત્ર પ્રેક્ષકોના મન આનંદવિભોર કરી દીધા છે. અને શ્રી આશા પારેખે ભરત નાટ્યમ, મણીપુરી, કથકલી, કથક આદી નૃત્ય અભિનય ક્ષેત્રમાં પ્રણવસ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. સંગીતમાં સિતારવાદનમાં પણ તેઓ પાંડીલ ધરાવે છે. આજ સારાયે વિશ્વમાં પારેખ તેમની કલા

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી મોટાપીપળીયા ખે. વિ. વિ. કા.

સેવા સહકારી મંડળી લી.

મુ. મોટાપીપળીયા

(તાલુકો-મહુવા) (જિલ્લો-ભાવનગર)

સ્થાપના તારીખ : ૪-૧૨-૬૦ નોંધણી નંબર : સે. ૬૭૦૪

શેરભંડોળ : ૧૯૨૬૦-૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૧૧૮

અનામત ફંડ : ૨૨૯૪-૭૭ ખેડૂત : ૬૨

અન્ય ફંડ : — ખીનખેડૂત : ૨૬

નગીનદાસ વી. બેપી

મંત્રી

કાળાભાઈ હરસુરભાઈ

પ્રમુખ

મંડળી ખાતર, બીયારણ, જંતુનાશક દવા, સભ્યોને ધીરાણ અને ખેતઉપજનો માલ કમીશનથી વેચાણ કરી આપે છે.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી ઊંચડી વિ. કા. સહ. મં. લિ.

મુ. ઊંચડી

(તાલુકો-તળાજા) (જિલ્લો-ભાવનગર)

સ્થાપના તારીખ : ૨૭-૫-૫૭ નોંધણી નંબર : ૧૬૮૫

શેરભંડોળ : ૫૬૩૮૦-૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૧૪૨

અનામત ફંડ : ૧૦૪૯૬-૧૩ ખેડૂત : ૧૩૯

અન્ય ફંડ : ૪૯૫૨-૨૨ ખીનખેડૂત : ૩

દુદાભાઈ પ્રાગજીભાઈ મુળજીભાઈ નાનજીભાઈ

મંત્રી

પ્રમુખ

મંડળી ખાતર બીયારણનું કામકાજ કરે છે. તેમજ સભ્યોનો ખેત ઉપજનો માલ કમીશનથી વેચાણ કરી આપે છે.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી તરેડ સેવા સહકારી મંડળી લી.

મુ. તરેડ

(તાલુકો-મહુવા)

(જિલ્લો-ભાવનગર)

સ્થાપના તારીખ : ૩૧-૧૨-૪૭ નોંધણી નંબર : ૨૧૮

શેરભંડોળ : ૩૧૦૦૦-૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૧૬૩

અનામત ફંડ : ૮૨૮૨-૦૦ ખેડૂત : —

અન્ય ફંડ : — ખીનખેડૂત : —

નટુભાઈ વ્યાસ

મંત્રી

વિજયકુમાર પ્રભુદાસ

પ્રમુખ

— વ્ય. કમિટિના સભ્યો —

(૧) વિજયકુમાર સંઘવી

(૨) ધરમશી દાના.

(૩) નથુ પુના.

(૪) ગોવિંદ દાના.

(૫) અરજણ મશરી.

(૬) લીખા રામજી.

(૭) રામજી ગદા

સાધના દ્વારા સર્વોપરિપદ સંપાદિત કરી રહ્યા છે. તેઓએ નૃત્ય તથા સંગીત સાધનામાં તેમનું સાહ્ય જીવન અર્પિત કરેલ છે. કલા એ માનવજીવનનો સાચો સાથી છે. જીવનમાં આરાધના તથા સાધના વિના સિદ્ધિ નથી.

શ્રીમતી અંજલી બોરા (નૃત્ય વિશારદ)

વડોદરા

શ્રીમતી અંજલી બોરાએ નૃત્યની ઉંચી શિક્ષા શ્રીમતી રૂકમણી દેવી પાસેથી સંપાદિત કરી નૃત્ય ક્ષેત્રમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. શિશુ વયથી તેમને નૃત્ય કલા પ્રત્યે અનુરાગ હતો. તેથી શ્રીમતી બોરાએ નૃત્યમાં કથક તથા મણીપુરી નૃત્યની સાધના આલયવયથી કરી નૃત્ય કલાક્ષેત્રમાં પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરેલ છે ભરતનાટ્યમની શિક્ષા લીધા પછી કલાક્ષેત્રમાં “બરોડા મ્યુઝીક કોલેજ” માં શિક્ષણ કાર્ય કર્યું. ક્લારીટી સંગીત, હિંદુસ્તાની સંગીત ઉપરાંત ગુજરાતી ભાવ સ્વર ગીતોને તેમણે ભરતનાટ્ય નૃત્ય શૈલીમાં રજુ કરવાનો સારો પ્રયાસ કર્યો છે.

શ્રીમતી ઈલાક્ષી ઠાકર

વડોદરા

શ્રીમતી ઈલાક્ષી ઠાકરે સંગીત તથા નૃત્યની ઉંચી આરાધના કરી સંગીત તથા નૃત્ય ક્ષેત્રમાં અતિ પ્રાવિણ્યતા સંપાદન કરેલ છે. કથક, મણીપુરી, કથકલી તથા ભરતનાટ્યમ નૃત્ય કલાદર્શન આપે ગુજરાતના ઘણાં સંગીત સમારંભોમાં કરી આપે આપની કલાનો પરિચય કરાવેલ છે. આપ સારાએ ગુજરાતની સંગીત તથા નૃત્ય કલાધારી છો. તેઓની શિષ્યાઓ નૃત્ય ક્ષેત્રમાં તેમની કલાને પ્રચાર કરે છે.

શ્રીમતી મૃણાલીની એસ. દેસાઈ

અમદાવાદ

શ્રીમતી મૃણાલીની દેસાઈએ નૃત્યની ઉંચીશિક્ષા ભારતના શ્રેષ્ઠ નૃત્યાચાર્ય શ્રી ઉદયશંકર પાસેથી સંપાદન કરી નૃત્ય સંસારમાં સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે. શ્રીમતી દેસાઈએ ભારતીય નૃત્યનો સંદેશ ભારત, યુરોપ અમેરિકા, ફ્રાન્સ આદિ દેશોની નૃત્યયાત્રાઓ કરી સારાએ વિશ્વમાં પ્રચાર કરી પદ્મશ્રી પદવીથી વખુડિત થયા છે. આપ “દર્પણ” નામની સંસ્થાનું સંચાલન કરો છો. કથક, મણીપુરી, ભરતનાટ્યમ, કથકલી આદિ નૃત્યના આપ મહાન નૃત્ય સાધિકા છો.

સ્વ. ગણપતરાવ વસંતકર

વડોદરા

વડોદરા રાજ્યના સુપ્રસિદ્ધ શબ્દનાટ્યવાદનાચાર્ય સ્વ. શ્રી ગણપતરાવે સંગીત ગાયકી-તત્ત્વજ્ઞાવાદનનું ઉચ્ચશિક્ષણ શ્રી નટરાખાનસાહેબ પાસેથી લીધું હતું. ભારતના સર્વોપરી શબ્દનાટ્યવાદકમાં શ્રી વસંતકરનું સ્થાન પ્રથમસ્થાનમાં આવે છે. તેઓ સંગીતશાસ્ત્રના એક અદ્ભુત જ્ઞાતા હતા તેઓએ અખીલ ભારતીય સંગીત પરિપદોમાં સુવર્ણ પારિતોષકો સંપાદિત કરેલ છે દિલ્હી, મદ્રાસ, અલ્હાબાદ, મુંબઈ, નાગપુર, ત્રાપ્તૌ કલકત્તા આદિ શહેરોમાં સંગીત સમારંભના આયોજનોમાં શબ્દનાટ્યવાદનની વિક્રતા બતાવી સર્વોપરીપદ સંપાદિત કર્યું હતું. આપે તત્ત્વજ્ઞાવાદનની કલામાં પણ પ્રાવિણ્યતા સંપાદિત કરી હતી આપના શિષ્યો સ્વ. ગણપતરાવ ગિવડે, સ્વ. શંકરરાવ પેટલાદકર, શ્રી ગોવિંદરાવ શિંદે, શ્રી ભગવંતરાવ વાઘમારે આદિના નામે ઉલ્લેખનીય છે. આ સંગીતસાધક તા. ૨૧-૨-૪૮ના

સ્વર્ગવાસ થયા.

સ્વ. શંકરલાલ નાયક

વડોદરા

વડોદરાના મશહુર કલા ઉપાસક સ્વ. શ્રી શંકરલાલ નાયકે સંગીતનું શિક્ષણ તેમના પિતાશ્રી નથુરામ નાયક પાસેથી ગ્રહણ કર્યું હતું. શ્રી નાયકના પિતા એક મશહુર સારંગીવાદક હતા. તેથી સંગીતના ઉંચી સંસ્કારો શિશુવયથી જ આપના જીવનમાં ઉતરી આવ્યા હતા. ત્યારબાદ સંગીતની ઉંચી ગાયકીનું શિક્ષણ ગુરુ શ્રી મગનલાલ નાયક અને કવિ નારણદાસ મોતીરામ નાયક આદિ પાસેથી સંપાદિત કરી સર્વશ્રેષ્ઠ ગાયકોમાં સર્વોપરીપદ પ્રાપ્ત કર્યું. આપે સાહિત્ય, સંગીત તથા કાવ્ય રચનાઓ આદિ કલાના સાહિત્યોમાં પાંડીત્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ભારતની ભિન્ન ભિન્ન રંગ-ભૂમિઓ પર આપે રસ અભિનય દર્શન કરાવી સર્વશ્રેષ્ઠ ભૂમિકાઓ ભજવી શ્રેષ્ઠ કલાકારનું પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આપે તત્ત્વજ્ઞાવાદનની કલામાં પાંડીત્યપદ સંપાદિત કર્યું હતું. આપે તત્ત્વજ્ઞાની શિક્ષા ઉત્તાદ નારણદાસ મનસુખલાલ નાયક પાસેથી લીધી હતી. આપના તત્ત્વજ્ઞાવાદનની પ્રશંસા સ્વ. શ્રી ઓમકારનાથજી, સ્વ. દેવાજીભૂષેન, શ્રી અલ્હમનગ્ગન થીરકવા, વિદ્યાવતલુશેનખાન આદિ કલાકારોએ કરેલી અને તેઓ સાથે તત્ત્વજ્ઞાની સંગત કરી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી. બિઝ માર્ટસ વોઈસમાં આપનું ધ્વનીદર્શન પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. વડોદરા, અમદાવાદ રેડીયો પરથી આપના સંગીત પ્રોગ્રામો પ્રસારીત થતા હતા. આપનું શિષ્યવંદ ગુજરાતમાં ઘણું જ છે. આ કલાના સુરરચામિતો ૨૧-૨-૪૮ના રોજ સ્વર્ગવાસ થયો.

સ્વ. કુમાર શ્રી નરપતસિંહજી

રાજપીપળા

સંગીતાચાર્ય કુમાર શ્રી નરપતસિંહજીસાહેબે મેટ્રીક સુધી વિદ્યાભ્યાસ કરી અને સંગીતનાં પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરી. આલયવયથી સંગીત પ્રત્યે પ્રેમ હોવાથી વિદ્યાભ્યાસમાં મન લાગ્યું નહિ. તેમણે સંગીતની પ્રારંભિક શિક્ષણામક તાન્ત્રિક ઉત્તાદ રહીમખાન મિસરી પાસેથી ગ્રહણ કરી ત્યારપછી તત્ત્વજ્ઞાના મશહુર ઉત્તાદ નારણદાસ મનસુખરામ પાસેથી ગ્રહણ કરી હારમોનીયમ પર પાંડીત્ય પ્રાપ્ત કર્યું. તેમની રેકોર્ડની તર્જ હારમોનીયમ ઉપર બિઝ માર્ટસ વોઈસ ધ્વનીએ પ્રદર્શિત કરેલ છે. તેમની સંગીતકલાની પ્રશંસા ભારતીય સંગીતસમ્રાટ સ્વ. પંડીત શ્રી ઓમકારનાથજી ઠાકરે કરેલી કુમારશ્રીએ ‘સંગીત તાલ માર્ગદર્શક’ નામનો ભવ્ય સંગીત ગ્રંથ પણ પ્રદર્શિત કરેલો જ. તેમના શિષ્યવંદમાં શ્રી યશવંત ડી. ભટ્ટ, સ્વ. પરશોત્તમ મિસ્ત્રી શ્રી હરેન્દ્રસિંહ ભુપતસિંહે તેમની પાસેથી સંગીત શિક્ષણ સંપાદન કર્યું હતું. તેઓ લય તથા સ્વરના મહાન પંડીત હતા. આ સંગીતરતનો દેહ ૭૧ વર્ષની ઉંમરે ૧-૬-૪૮માં વિવ્રય પામ્યો.

સ્વ. મહારાજ વિજયદેવજી સાહેબ

ધરમપુર

સંગીતાચાર્ય સ્વ. શ્રી વિજયદેવજીસાહેબ સંગીતના એક ગુણી વિદ્વાન હતા. તેમણે ભારતીય સંગીતના મહાન પંડીત શ્રી વિષ્ણુનારાયણ ભાતખંડેજી પાસેથી સંગીત શિક્ષા સંપાદન કરી સારાએ ભારતમાં સંગીતનો પ્રચાર કર્યો શ્રી વિજયદેવજીસાહેબ અંસરી, સિતાર, દિવરગા, વાયોલીન આદિ વાદ્યવાદનમાં પાંડિત્ય

ધરાવતા હતા. તેમણે 'સંગીત ભાવ' નામનો મહાન સંગીત ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો છે. કે જે મહાન સંગીત ગ્રંથ ભારતીય સંગીત કલા સાધકો માટે ઘણોજ ઉપયોગ સિદ્ધ છે. તેમણે તેમના રાજ્યમાં ઘણાંએ સંગીત ઉસ્તાદોને આશ્રય આપી પ્રણવરથાન આપેલ છે. શ્રી મહારાજસાહેબે બિનવાદનની શિક્ષા તેમના સ્વ. ભાઈ શ્રી પ્રભાતદેવજીસાહેબ વિશ્વવિદ્યાકર પાસેથી લીધી હતી. મહારાજ સાહેબે શ્રુતિ હારમોનીયમ નામનું વાદ્ય ઉત્પન્ન કર્યું હતું. આ સંગીતના મહાનસાધક ચાર પાંચ વર્ષ પહેલા સ્વર્ગવાસી થઈ ગયેલ છે. મહારાજશ્રીને શ્રી યશવંત ડી. ભટ્ટ પ્રત્યે સારો પ્રેમભાવ હતો.

શ્રી જયસુખલાલ ડી. શાહ

ભરૂચ

શ્રી જયસુખલાલ ડી. શાહ સંગીત વિશારદે સંગીતનું ઉચ્ચ શિક્ષણ સ્વ. ક્યાઝહુસેનખાનના શિષ્ય શ્રી બાલુરાવ ક્વસાણકર પાસેથી લીધું હતું. આપનો સંગીતપ્રોગ્રામ મુખ્ય રીથેથી પ્રસારિત થાય છે. આપ ગાયક તથા સંગીતના કાચકાર છો. સંગીત કલા વિહાર મુખ્યમાં આપની સંગીતની રચનાઓ પ્રકાશિત થાય છે. આપ મિત્રનસાર અને શાંત સ્વભાવના છો.

સ્વર્ગસ્થ શ્રી પ્રભાત દેવજી સાહેબ

ધરમપુર

ધરમપુર સ્ટેશનના રાજકુમાર શ્રી પ્રભાત દેવજી સાહેબ ભારતીય સંગીત તથા સાહિત્યના વિદ્વાન જ્ઞાતા છે. જેમણે તેમનું સાફ્ત્યે જીવન સંગીત વિદ્યાની શોધમાં વિતાવેલ છે. તેઓ એક સારાએ જગતના 'વિશ્વ વિદ્યા કલાકાર' છે. જેમણે ખીન વાદનની શિક્ષા શ્રી બદેશ્વરીખાના શિષ્ય શ્રી કાદિરખાન ઉસ્તાદ પાસેથી લીધી હતી. તેઓએ ખીન વાદનની ઉત્તમ શિક્ષા લઈ સમસ્ત વિશ્વમાં તેમણે પ્રણવ રથાન પ્રાપ્ત કરેલ હતું. તેમણે "સંગીત પ્રકાશ" "સંગીત પ્રવેશિકા" "સંગીત મેગેઝીન" આદી મહાન સંગીત પુસ્તકોનું સર્જન કરી ભારતીય સંગીતમાં ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરેલ છે. શ્રી વિષ્ણુનારાયણ ભાતખંડેજી તથા શ્રી વિષ્ણુ દિગંબરજીના સંપર્કમાં આવી ગયા હતા. આ સંગીત કલાના મહાન પુખ્ત થોડા વર્ષ પહેલાં સ્વર્ગવાસ થયા છે. ભારતમાં તેમનું શિષ્ય વંદ ઘણુંએ છે.

શ્રી દોસ્ત મહમદ ઇબ્રાહિમ સિધી

ધરમપુર

સંગીતાચાર્ય શ્રી દોસ્ત મહમદે સંગીતની ગાયકી તથા ખીન વાદનની શિક્ષા સ્વર્ગસ્થ શ્રી પ્રભાત દેવજી સાહેબ પાસેથી કરી હતી તેઓએ સંગીતની ઉચ્ચ શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી સંગીત ક્ષેત્રમાં પ્રાવિણ્યના સંપાદિત કરી હતી. શ્રી દોસ્ત મહમદની સંગીત રચનાઓ "સંગીત" માસિક હાથરસમાં પ્રકાશિત થાય છે. તેઓ સંગીતના એક ઉચ્ચ કલા સાધક છે.

શ્રી જનારદન તાંબે

સુરત

સુરતના સુપ્રસિદ્ધ સંગીત શાસ્ત્રી શ્રી જનારદન તાંબેએ ગ્વાડીયર ધરાનાની ઉચ્ચ ગાયકી પ્રાપ્ત કરી સંગીત જગતમાં પ્રાવિણ્યના પ્રાપ્ત કરી છે. આપ સુરત શહેરના ઉચ્ચ કોટીના સંગીતજ્ઞ છો. આપની ધર્મપત્ની શ્રીમતી ઉષા તથા આપની પુત્રી માધુરી પણ સંગીતની ગાયકીમાં નિપુણતા ધરાવે છે. આપ એક ગ્વાડિયર ધરાનાના ઉચ્ચ કોટીના સંગીતના કલાવંત છો.

શ્રી હરેદ્રસિંહજી બી. દશાંદી

રાજપીપળા

શ્રી હરેદ્રસિંહજી દશાંદીએ સંગીતનું ઉચ્ચ શિક્ષણ કુમારશ્રી નરપતસિંહજી, પંડીત ઓમકારનાથજી ઠાકુર અને ભાતખંડેજીના શિષ્ય શ્રી વાડીલાલ પાસેથી ગ્રહણ કર્યું હતું. શ્રી દશાંદી સંગીતક્ષેત્રમાં સંગીતના વિદ્વાનો પાસે શિક્ષણ લઈ ખ્યાલ, ધ્રુપદ, ધમાર, હૂમરી, ઈત્યાદી ગાયકીઓની શૈલીયર સારી પ્રાવીણ્યતા ધરાવે છે. તેઓ ગુજરાતના એક નામાંકીત સંગીતાચાર્ય છે. આકાશવાણી પરથી તેમના પ્રોગ્રામ પ્રસારિત થાય છે.

સ્વ. શ્રી વિશ્વનાથ પંડ્યા

રાજપીપળા

સ્વ. શ્રી વિશ્વનાથ પંડ્યાએ હારમોનીયમ તથા તખ્તવાદનની ઉચ્ચ સંગીત શિક્ષા સ્વ. સંગીતાચાર્ય કુમારશ્રી નરપતસિંહજી પાસે કર્યું હતું. તેઓએ હારમોનીયમ તથા તખ્તવાદનની કલામાં સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હતી. થોડા વર્ષ પહેલા તેઓ સ્વર્ગવાસી થયા છે. તેઓ સંગીતના ઉચ્ચ સાધક હતા.

સ્વ. શ્રી પરશોતમદાસ મિસ્ત્રી

રાજપીપળા

સ્વ. શ્રી પરશોતમદાસ મિસ્ત્રીએ સંગીતનું પ્રારંભિક શિક્ષણ શ્રી નરપતસિંહજી તાનસેન પાસેથી સંપાદિત કર્યું હતું. ભારપછી સંગીતની ઉચ્ચ શિક્ષા શ્રી એસ. બી. દેશપાંડે પાસેથી ગ્રહણ કરી, સંગીતના એક ઉચ્ચ કલાકાર તરીકે સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હતી. આપે શ્રી ગુરુદેવ સંગીત વિદ્યાવયની સ્થાપના કરી હતી. આપે સ્વામિ શ્રી કૃપાવાનંદજી સ્વામીજીનું ગુરુત્વ ગ્રહણ કર્યું હતું શ્રી મિસ્ત્રી ૧૯૧૬-૧૯૮૦ના રોજ આ દુનિયાનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગવાસી થયા છે. તેઓ એક સંગીતના ઉચ્ચ સ્વરસાધક હતા. તેમણે સંગીતમાં ઘણાંએ શિષ્ય-શિષ્યાઓ તૈયાર કર્યા છે.

સ્વ. મહમદ ખત્રી

રાજપીપળા

સ્વ. શ્રી મહમદભાઈ ખત્રીએ સંગીતની ઉચ્ચ આરાધના કુમાર શ્રી નરપતસિંહજી પાસેથી કરી હતી. શ્રી મહમદભાઈ સારંગી, દિગંજા, સિતાર, જંસરી અને હારમોનીયમ ઈત્યાદી વાદ્ય વાદનકલામાં અતિ પ્રાવિણ્યના પદ ધરાવતા હતા. ગુજરાત સંગીત ક્ષેત્રમાં આપે એક ઉચ્ચ ગાયન વાદનાચાર્ય તરીકે સારી પ્રતિષ્ઠા સંપાદિત કરી હતી. સંગીતક્ષેત્રમાં આપે ઘણાંએ શિષ્ય શિષ્યાઓ તૈયાર કરેલ છે. આ કલાના સાધક તા. ૩૧-૮-૧૯૮૦ના રોજ સ્વર્ગવાસ થયા છે.

સ્વ. શ્રી રમેશચંદ્ર ઠાકુર

ભરૂચ

ભારતીય જગતના સુપ્રસિદ્ધ સંગીત ગાયન વાદનાચાર્ય શ્રી રમેશચંદ્ર ઠાકુરે સંગીતની ઉચ્ચ વિદ્યાનું અધ્યન તેમના વડીલ અંધુ વિશ્વ સંગીત સમ્રાટ શ્રી ઓમકારનાથજી ઠાકુર પાસે કર્યું હતું શ્રી રમેશચંદ્રએ સારાએ વિશ્વની યાત્રા કરી ભારતીય સંગીતના શુભ સંદેશ સારાએ વિશ્વમાં પ્રસારિત કર્યો હતો. શ્રી રમેશચંદ્ર સિતાર, દિગંજા, સારંગી, ખીન, તખ્ત આદિ વાદ્ય વાદની કલામાં સારી પ્રાવિણ્યના ધરાવતા હતા. તેઓએ તખ્તના તરંગ વાદનો આન્વિકાર કરી ભારતીય સંગીતક્ષેત્રમાં ઉચ્ચ કોટીના સુપ્રસિદ્ધ વાદનાચાર્ય તરીકે ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠા ગ્રહણ કરી હતી. આ સંગીત કલાકાર ગાયન તથા વાદનકલામાં ઘણુંજ ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવતા હતા. ભારતીય જગતનો મહાન તેજસ્વી સંગીત સિતાર.

કેટલાએક વર્ષો પહેલાં સદાને વારં વારં ગંધર્વ લોકમાં સંગીતની સાધના કરવા આવ્યા ગયા છે. પણ આજ આ કલાના સ્વામીની કિર્તિ અમર છે.

શ્રી અંબાલાલ સિતારી

ધરમપુર

શ્રી અંબાલાલ સંગીતક્ષેત્રના એક સુપ્રસિદ્ધ સિતાર વાદનાચાર્ય છે. શ્રી અંબાલાલે ભારતીય સંગીત શાસ્ત્રની તથા સિતારવાદનની આરાધના ભારતના વિશ્વ સમ્રાટ કુમાર શ્રી પ્રભાત દેવજી પાસે કરી સંગીતવાદનક્ષેત્રમાં ઉચ્ચ સિતારવાદનનું સ્થાન તથા પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરેલ છે. આપના પ્રોશ્રામ આદાશવાણી અમદાવાદ ખરોડા પરથી પ્રસારીત થાય છે. આપ એક સંગીતક્ષેત્રના ઉચ્ચ સિતાર વાદક છો. સાધના એ આપનું સાચું ધન છે.

શ્રી દેવેન્દ્રવિજય

વડોદરા

ગુજરાતના નામાંકીત સંગીત કલાકાર શ્રી દેવેન્દ્રવિજયે સંગીતની ઉચ્ચ સાધના સ્વ. પંડીત શ્રી ઓમકારનાથજી ઠાકુર પાસે કરી સંગીતક્ષેત્રમાં સારી પ્રસિદ્ધિ સંપાદન કરી છે. તેઓ ખ્યાત ગાયકી, છુપદ, ધમાર, હુમરી, ગાયકી ઉપર સારું પ્રભુત્વ ધરાવે છે. ભારતના ઉચ્ચ કોટીના ગાયકોમાં આપનું સ્થાન છે.

શ્રી ચંદ્રશેખર

અમદાવાદ

ગુજરાતના પ્રતિભાશાળી ગાયક પંડીત શ્રી ચંદ્રશેખરે સંગીત વિદ્યાની ઉચ્ચ શિક્ષા સંગીતાચાર્ય સ્વ. પંડીત શ્રી ઓમકારનાથજીની પાસેથી લઈ સંગીત ક્ષેત્રમાં પારી નામના પ્રસિદ્ધ કરી છે. આપ ખ્યાલ, છુપદ, હુમરી આદિની સૈદ્ધાંતિક પ્રભાવશાળી ગાયક છો. ભારતના ઉચ્ચ કલા સાધકમાં આપની ગણના થાય છે.

ખરોડાના રાજ્ય ગાયક સ્વ. શ્રી અમ્બુલ કરીખાન વડોદરા

કિરાના ધરાનાના ગાયક સમ્રાટ સ્વ. અમ્બુલ કરીખાંએ સંગીતનું ઉચ્ચ શિક્ષણ તેમના પિતાશ્રી કાસેખાંની પાસેથી ગ્રહણ કરી કિરાના ધરાનાની ઉચ્ચ પ્રતિભાશાળી ગાયકોમાં પ્રાવિણ્યપદ પ્રાપ્ત કરી સારાએ ભારતની સંગીતયાત્રા ભ્રમણ કરી સંગીતની સાધનામાં અતિ પ્રાવિણ્યતા સંપાદિત કરી. સ્વ. શ્રી સયાજીરાવ મહારાજ પ્રો. મૌલાઅલ્લ સંગીતાચાર્ય સ્વ. શ્રી અમ્બુલ કરીખાંની ગાયકી ઉપર પ્રસન્ન થઈ તેમને ખરોડા રાજ્યના રાજ્ય ગાયક બનાવ્યાં. શ્રી ખાનસાહેબે કિરાના ધરાનાની ગાયકીનો સારાએ ભારતવર્ષમાં પ્રચાર કરી ઉત્તમ શિષ્ય-શિષ્યાઓ તૈયાર કરી કીરાના ધરાનાની સર્વશ્રેષ્ઠ ગાયકોમાં અદ્યતન નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી. આ સુરનો સુરનો ગાયક ઘોડા વર્ષો પહેલાં સ્વર્ગવાસી થયા.

આગ્રા ધરાનાના ઉસ્તાદ સ્વ. શ્રી ફૈયાઝખાં વડોદરા

સંગીત કલાનો સાધક બ્યારે સિદ્ધિની શિખરે પરાંએ છે ત્યારે સંસારને ચ્છિત કરી મુકે છે. આગ્રા ધરાનાના સુપ્રસિદ્ધ ગાયક શ્રી ફૈયાઝખાંએ સંગીતનું ઉચ્ચ શિક્ષણ તેમના પિતા સફદર હુસેનખાં તથા તેમના દાદા રાજ્ય ગાયક ઝાલાવાડ રોઈટના મશહુર ગૈયા શ્રી મહમ્મદઅલીખાં પાસે લીધું હતું. મુગલસમ્રાટ શહેનશાહ અઢખરના માનીતા સંગીત સમ્રાટ તાનસેને પોતાની પુત્રી સુમ્મલુદાસ સાથે પરણાવી હતી એ સુમ્મલુદાસના વંશમાં ગુલામ અઢાસખાં થયા. એમની દીકરીના દીકરા તે ફૈયાઝખાં. આ સંગીતના મહાન સુર્યએ પોતાની સંગીત સાધનાથી ખરોડા, ઈંદોર, ગ્વાલિયર, માયસોર,

આદી નરેશોએ પ્રસન્ન થઈ સોનાના ચંદ્રકો તથા તોડાઓ સમર્પિત કર્યા હતા. શ્રી ફૈયાઝખાં ખરોડા રોઈટના રાજ્ય ગાયક તરીકે રહ્યા હતા. આગ્રા ધરાનાની ગાયકીમાં તેઓએ ઘણાએ શિષ્ય શિષ્યાને તૈયાર કર્યા છે. આ સંગીતના મહાન ખુદાઈ શીરસે ૫-૧૧-૫૦ ના રોજ સંસારમાંથી વિદાઈ લઈ ગંધર્વ લોકની સંગીતની દુનીયામાં સદાને માટે આવ્યા ગયા. તેમની સંગીતની સ્મૃતિયો આજ ભારતવર્ષમાં અમરતા ધરાવે છે.

પ્રો. શ્રી નિસાર હુસેનખાન

વડોદરા

સુપ્રસિદ્ધ પ્રો. નિસારહુસેનખાંએ સંગીત ગાયકીની શિક્ષા તેમના સ્વ. પિતાશ્રી ફિદાહુસેનખાન પાસેથી લીધી હતી. શ્રી નિસારહુસેનખાં સહસ્રવાન ધરાનાના એક ઉચ્ચ કોટીના નામાંકીત ગાયક છે. આજે સારાએ ભારતમાં તેમની ગાનકલા નિપુણતાએ સારું ગૌરવ ધરાવ્યું છે. તેમને તેમના પિતાશ્રી ફિદાહુસેનખાન હોલીકા ઉત્સવ પર તેમને વડોદરા લાવ્યા હતા. વડોદરામાં હોલીકા ઉત્સવમાં મહાન સંગીત સમારંભનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં સ્વ. સયાજીરાવ સરદાર દેશેદેશના સંગીતકલા વિશારદોને આમંત્રણ આપી સંગીતની મહેફીલ યોજવા હતા. આ સંગીતની મહેફીલમાં શ્રી નિસારહુસેનખાનની સંગીત-ગાયકીનો શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજ ઉપર પ્રભાવ પડ્યો અને તેમને વડોદરાના રાજ્ય ગાયક તરીકે ખાનસાહેબની નિમણૂક કરી શ્રી નિસારહુસેનખાન ખ્યાલ, તરાના, છુપદ, ધમાર, ટપ્પા આદિ ગાયકીઓ પર સારી પ્રતિષ્ઠા ધરાવે છે. દિઝ માર્ટસ વોર્લ્ડ રેકોર્ડ ક્લબે તેમની ધ્વની મુદ્રિકાઓ પ્રસિદ્ધ કરી છે. ભારતના સર્વ રેડીયો સ્ટેશન પરથી આપની પ્રતિભા સંપન્ન ગાયકી પ્રસારીત થાય છે. આપના શિષ્ય-શિષ્યાઓ આપની કલા તથા ગાયકીનો પ્રચાર કરે છે. ભારતના આપ એક સર્વશ્રેષ્ઠ ગાયક છો.

સ્વ. પ્રો. શ્રી મૌલાઅલ્લ

વડોદરા

સ્વ. ગાયનાચાર્ય પ્રો. શ્રી મૌલાઅલ્લે સંગીતનું ઉચ્ચશિક્ષણ ડ્રી. લીસીટખાં પાસેથી ગ્રહણ કર્યું હતું. ઉસ્તાદ લીસીટખાં સંગીત ગાયકીમાં સારી પ્રાવિણ્યતા ધરાવતા હતા. તેઓ સારાએ ભારતના ઉચ્ચકલા આગધક હતા. તેમની પાસે સંગીતની પચીસ વર્ષ સુધી પ્રો. મૌલાઅલ્લે સાધના કરી સંગીતમાં સારી પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરી ભારતીય સંગીતક્ષેત્રમાં ગાયન તથા વાદનમાં ઉચ્ચ પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરી. તેઓ ગાયકીની સાથેસાથ વિજ્ઞાના અદ્યતન વાદનાચાર્ય હતા. તેમજ શ્રી લીસીટખાં પાસે તંત્રકારી તથા ગાયકી આ બંને વિદ્યામાં પ્રાવિણ્યતા લીધી હતી. કલકત્તાની સંગીત પરિષદમાં લોર્ડ નોર્થ પુકે તેમનું વિજ્ઞાવાદન સાંભળી 'પ્રોફેસર ઓફ ઇસિયન મ્યુઝીક'ના પદથી તેઓને વિભૂષીત કર્યાં. વડોદરા રાજ્યના તેઓ ગાયન વાદનાચાર્ય હતા. તેમના પિતાનું નામ લીસેખાન હતું. અને તેઓ દિલ્હી પાસેના ચંદડ ગામના ઉચ્ચ પદાણુ પરિવારના સંગીત કલાકાર હતા. પ્રો. મૌલાઅલ્લે સંગીતના ઉત્તમ ગ્રંથોનું સર્જન કરેલ છે. જે પુસ્તકો ભારતીય સંગીતકલા પ્રેમીઓ માટે ઘણાજ ઉપયોગી છે. તેમના સંગીત શિષ્ય પ્રો. કીનાયતહુસેન સુફીએ સારાએ વિશ્વમાં સંગીતનો પ્રચાર કર્યો હતો. સંગીતકલાના આ મહાન સ્વામિ ઈ. સ. ૧૮૬૬માં સ્વર્ગવાસી થયા.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

કમળેજ વિ. કા. સેવા સ. મંડળી

મુ : કમળેજ

(તાલુકો : ભાવનગર)

સ્થાપના : તા. ૧૪-૧૧-૫૯ નોંધણી નંબર : ૨૦૩૧

શેર ભાડોળ : ૩૬૦૦૦ = ૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૨૮૧

આ મંડળી તરફથી ખેડૂત તેમજ ખીનખેડૂત સભ્યોને ધીરાણ, મધ્યમ મુદત ધીરાણ, માર્કેટીંગ ધીરાણ આપવામાં આવે છે. સહકારી હાટ દ્વારા સરતા અનાજની દુકાન તેમજ જીવન જરૂરીયાતની વસ્તુઓનું વેચાણ કરે છે. ખેડૂતોને સરતા ભાવે ખેતીના ઓળસો આપવામાં આવે છે.

કલાભાઈ નારણભાઈ

પ્રમુખ

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી ખાલપર વિવિધ કા. સેવા

સહકારી મંડળી લી.

મુ. ખાલપર

(સાવરકુંડલા તાલુકો) (જિ. ભાવનગર)

વૈજ્ઞાનિક દ્રવ્યે ખેતીનું આયોજન કરે.

સુધરેલા બીયારણ વાપરે.

પાક સંરક્ષણ દવાઓ વાપરે.

ખેતીના વિકાસ માટે ધીરાણ મેળસો અને સમયસર પાણી ભરે.

સ્થાપના તા. ૧૩-૩-૬૩ નોંધણી નંબર ૫૬

સભ્ય સંખ્યા ૧૨૭

મંડળી ખેડૂતોને ધીરાણ વિગેરેનું કામકાજ કરે છે.

મધુકાન્ત ડી. દવે પટેલ મનજીભાઈ ગોરધનભાઈ

મંત્રી

પ્રમુખ

દરેક જાતના યુનીફોર્મ અને તેને લગતી ચીજવસ્તુ

જેવા કે બટન, બેઝીક, બ્રકેટસ વગેરે

ઉપરાંત

હેટ, પીકેપ, દરેક જાતના યુનીફોર્મને લગતું કપડાં, સુતલી. કેનવાસ, ગનીડોથ વગેરેના સપ્લાયર્સ

— પૂછો : —

મે. મધુસુદન દ્વારકાદાસ એન્ડ કું.

(on Government list)

૨૮-૩૦, ડો. વીલ્સન સ્ટ્રીટ,

મુંબઈ-૪

ફોન- ૩૫૪૦૩૯

For All Your Requirements
Cotton yarn & Cotton Piecegoods for Export
Please Contact

Messers Keshavlal Talakchand (Private) Ltd.

P. O. Box No. 1472, 'INDIA HOUSE'

Opp. G. P. O., Fort, P. BOMBAY-I

LEADING EXPORTERS.

Tel. No. 262934

Grams : Chandroday

શ્રી લક્ષ્મીબાઇ જાદવ

વડોદરા

વડોદરા રાજ્યની રાજ્યમાધિકા શ્રી લક્ષ્મીબાઇ જાદવે સંગીતની ઉંચ સાધના સંપાદીત કરી સંગીતની ગાયકલામાં સર્વશ્રેષ્ઠ પદ પ્રાપ્ત કર્યું. આપની સંગીત ગાયકીમાં શબ્દ, લય, ભાવને પ્રાપ્ત્ય સ્થાન આપવામાં આપ પ્રાવિણ્યતા ધરાવતા હતા. ભારતીય સંગીત કલા ક્ષેત્રમાં આપે સારી ખ્યાતિ સંપાદીત કરી હતી. ભારતની સુપ્રસિદ્ધ કલા સંગીત સાધિકાઓમાં આપનું પ્રણવસ્થાન છે. ખ્યાલ, ડુમરી આદિ ગાનકલામાં આપે પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરી હતી.

૨૧. હંસાબાઇ

વડોદરા

૨૧. હંસાબાઇ સંગીતશાસ્ત્ર તથા સંગીત ગાયકીમાં સાધના દ્વારા પોતાનું પ્રણવસ્થાન સંપાદીત કર્યું હતું. આપ ખ્યાલ, ડુમરી, ટપ્પા આદિ ગાયકીઓમાં સારી એવી પ્રતિષ્ઠા ધરાવતા હતા. ભારતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ સંગીત સાધિકાઓમાં આપનું પ્રણવસ્થાન હતું. આપની ગાયકી મધુર તથા ભાવોત્પાદક હતી.

૨૨. ઇંદનબાઇ

વડોદરા

૨૨. ઇંદનબાઇએ સંગીતની ઉંચ આરાધના તથા શિક્ષણ સંપાદન કરી સારાયે હિંદુસ્તાનમાં સર્વોપરી ગાયિકા તરીકે પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી આપે ભારતના ઉંચ સંગીત ઉસ્તાદો પાસે સંગીત શિક્ષણ લઈ સારાયે ભારતમાં સંગીત ગાયકીમાં સુપ્રસિદ્ધ પદ પ્રાપ્ત કર્યું. આપની ગાયકી, મધુર, તાલ શબ્દ, રસ, ભાવના પ્રાધાન્ય હતી. ખ્યાલ, ડુમરી, દાદરા, ટપ્પા આદિ ગાયકીઓમાં આપ પ્રાવિણ્યતા ધરાવતા હતા.

૨૩. શ્રી રમજનહુસેનખાન

વડોદરા

વડોદરારાજ્યના મશહુર જન્મતરંગ વાદક ૨૩. શ્રી રમજનખાંએ સંગીતની ઉંચ આરાધના તેમના ૨૧. પિતાશ્રી પ્યારખાન પાસે કરી હતી શ્રી રમજનખાંએ સંગીતની ગાયકી તથા વાદનકલાની સાધનામાં અતિ પ્રભુત્વપદ સંપાદીત કર્યું હતું શ્રી ખાનસાહેબે સારાયે ભારતની સંગીત યાત્રા કરી ભારતીય સંગીતમાં સર્વોપરીપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે શ્રી ખાનસાહેબે સિતાર, દિલરૂબા, વાયોલીન, ખીન આદિ વાદનકલામાં પણ પાંડીત્યપદ સંપાદીત કર્યું હતું. આપ હિંદુસ્તાની વાદ્ય તથા પાશ્ચિમાત્ય વાદ્ય જનવવામાં અતિ નિપુણ હતા. આપના ઘણાએ શિષ્ય-શિષ્યાઓનું જન્મ છે. ૨૧. સયાજીરાવ મહારાજ આપનું જન્મતરંગ વાદન સાંભળી મોહમુગ્ધ થઈ જતા હતા. હિંદુસ્તાનના આ સ્વરના સ્વામિનો ઘણા વર્ષ પહેલા સ્વર્ગવાસ થયેલ છે. પણ તેઓનું સ્વર સર્જન અમર છે. શ્રી ખાનસાહેબનું મુળવતન આમ્ર હતું.

શ્રી હીરજીભાઈ ડોકટર

વડોદરા

વડોદરાના સુપ્રસિદ્ધ સંગીત વાદનાચાર્ય ડોકટર શ્રી હીરજીભાઈ બી એ મુખી વિદ્યાધ્યન કરી સંગીતની ઉંચ ઉપાસનામાં તેમનું જીવન વ્યતિત કર્યું. તેમણે વાયોલીન વાદનની પ્રારંભિક શિક્ષા શ્રી અરજેન્દ્ર પાસેથી ગ્રહણ કરી વાયોલીન વાદનમાં અદ્ભુત પાંડીત્ય પ્રાપ્ત કર્યું. ત્યારપછી સંગીતનું ઉચ વાદન અધ્યન દિલરૂબા,

સિતાર, વીણા આદી વાદ્ય કલાનું શિક્ષણ ભારતના મશહુર વિણા વાદનાચાર્ય પાસેથી ગ્રહણ કરી સંગીતના ક્ષેત્રમાં સર્વશ્રેષ્ઠ વાદન કલાકાર તરીકે પદ પ્રાપ્ત કરી સંગીતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ શ્રી ભાત ખડેજ પાસે કર્યો. આપની વાદન કલાનો પ્રોગ્રામ અમદાવાદ, વડોદરા રેડીયો પરથી પ્રસારીત થાય છે. આપ ગાયન, વાદનનું એક પુસ્તક પણ લખી રહ્યા છો. ભારતીય સંગીત સંસારના એક પ્રતિભાશાલી સંગીત કલાવિશારદ છો.

શ્રી ઉસ્તાદ જમાલુદીનખાં

વડોદરા

ભારતીય સંગીત કલા જગતના મશહુર વિણા વાદનાચાર્ય શ્રી જમાલુદીનખાન સાહેબે સંગીત વાદનનું ઉંચ શિક્ષણ તેમના પિતાશ્રી અમીરખાં પાસેથી ગ્રહણ કરી કલા સંગીત વાદકોની દુનિયામાં સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે ૨૧ સયાજીરાવ સાહેબે શ્રી જમાલુદીન ખાનને “વિણા વિનોદ આચાર્ય”ની પદવીથી વિભુશિત કર્યા હતા. આપનું મુળવતન જયપુર હતું. ૧૯૧૯માં શ્રી જમાલુદીનખાં સ્વર્ગવાસી થયા.

શ્રી અખીદ હુસેનખાન

વડોદરા

શ્રી અખીદહુસેનખાનસાહેબે સંગીતની ઉંચ ગાયકી તથા ખીન, સિતારવાદન કલાની ઉંચ આરાધના તેમના ૨૧. પિતા શ્રી જમાલુદીનખાનસાહેબ પાસેથી કરી હતી. ભારતીય સંગીતક્ષેત્રના આપ એક ઉંચ કોડીના ગાયક તથા વાદનાચાર્ય છો. આપ સંગીતની ગાયકી ઉપર પણ સાઈ પ્રભુત્વ ધરાવો છો. શ્રી અખીદહુસેનખાનના શિષ્ય-શિષ્યાઓ તેમની ગાયકીનો પ્રચાર કરે છે. વડોદરાના આપ એક નામી ગાયક છો.

શ્રી બાપુરાવ ફજલકર

વડોદરા

શ્રી બાપુરાવ ફજલકરે સંગીતની ઉંચ શિક્ષા ભારતના ખ્યાતિ પ્રાપ્ત ૨૧. ગાયક શ્રી ફેઝાહુસેનખાનસાહેબ પાસેથી ગ્રહણ કરી સંગીતના ક્ષેત્રમાં ગાયનાચાર્ય પદ સંપાદીત કર્યું હતું. શ્રી ફજલકરજીએ સંગીતની ગાયકીમાં વિદ્વતા ભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આપ ધરાવતા ગાયકીના તેઓ નામી કલાકાર હતા. થોડા વર્ષ પહેલાં તેઓનો સ્વર્ગવાસ થયેલ છે.

શ્રી કંચનલાલ મામાવાળા

સુરત

સંગીત તથા સાહિત્ય કાવ્ય કલાના આરાધક શ્રી કંચનલાલ મામાવાળાનું નામ ભારતીય સંગીત સંસારમાં ઘણુંજ પ્રશંસનીય છે. શ્રી કંચનલાલે સંગીતની ઉંચ સાધના કરી ગુજરાતમાં સારી પ્રસિદ્ધિ સંપાદીત કરેલ છે. શાસ્ત્રીય સંગીતની ઉસ્તાદી ગાયકીનું પણ તેઓએ ઉંચ પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે. ભારતીય સંગીત જગતના એક નામી કલા સંધક છે. તેમણે ઘણા શિષ્ય-શિષ્યાઓને તૈયાર કરી સંગીત ક્ષેત્રમાં સારી નામના સંપાદીત કરી છે. આપ એક વિદ્વાન સંગીત ગાયક છો.

શ્રી મુસ્તાક હુસેનખાં

વડોદરા

શ્રી મુસ્તાક હુસેનખાને સંગીતનું ઉંચ શિક્ષણ તેમના ૨૧. પિતાશ્રી રમજન હુસેનખાન સાહેબ પાસેથી લીધું હતું. શ્રી મુસ્તાક સેને સિતારવાદનની કલામાં આત પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરી.

અમદાવાદ-વડોદરા રેડીયો સ્ટેશન પરથી તેમના ઉચ્ચકક્ષાના પ્રોગ્રામ પ્રસારીત કરે છે. ભારતીય સંગીતક્ષેત્રના શ્રેષ્ઠ સિતારવાદક છે. સંગીત સંસારમાં તેમણે ઘણા શિષ્ય-શિષ્યાઓ તૈયાર કરેલ છે.

શ્રી તરલીમખાંન

વડોદરા

ભારતીય સંગીત સંસારના સુપ્રસિદ્ધ સંગીત ગાયનાચાર્ય શ્રી તરલીમખાંને સંગીતનું ઉચ્ચશિક્ષણ તેમના સ્વ. પિતાશ્રી રમજન હુસેનખાન પાસેથી ગ્રહણ કર્યું હતું. આપ ખ્યાલ, ધ્રુપદ, હુમરી આદિ ગાયકીઓની શૈલી પર સારું પ્રભુત્વ ધરાવે છે. આપ સંગીતક્ષેત્રના ઉચ્ચ નામી ગાયક છે.

શ્રી સલામતખાં

વડોદરા

શ્રી સલામતખાને મેડોલીન તથા વાયોલીન વાદનકલાનો અભ્યાસ તેમના સ્વ. પિતાશ્રી રમજન હુસેનખાં પાસેથી કર્યો હતો. આપ વાદનકલાના સિદ્ધહસ્ત કલાકાર છે. આપે વાદનકલામાં સંગીતક્ષેત્રે ઘણા શિષ્યો તૈયાર કર્યા છે.

શ્રી ગોવિંદરાવ શિંદે

વડોદરા

ભારતીય સંગીતક્ષેત્રના સુપ્રસિદ્ધ શબ્દનાઇ વાદનાચાર્ય શ્રી ગોવિંદરાવ શિંદેએ શબ્દનાઇ વાદનની ઉચ્ચ શિક્ષા સ્વ. શ્રી ગણપતરાવ વસંતકર પાસેથી ગ્રહણ કરી હતી. આપ વડોદરા રાજ્યના મશહૂર શબ્દનાઇ વાદનાચાર્ય છે. શબ્દનાઇ વાદનની કલામાં આપે ઘણીજ પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરી છે. ભારતના રેડીયો સ્ટેશન પરથી આપની વાદનકલાના પ્રોગ્રામ પ્રસારીત થાય છે.

શ્રી હેમેન્દ્ર દિક્ષીત

અમદાવાદ

શ્રી હેમેન્દ્ર દિક્ષીતે સંગીતશાસ્ત્ર વિદ્યાનું ઉચ્ચ અધ્યન કરી અંસરીવાદનકલામાં ઉચ્ચ પ્રાવિણ્યપદ સંપાદિત કર્યું છે. ભારતના ઉચ્ચ અંસરીવાદનકલામાં આપનું પ્રભુત્વસ્થાન છે. આપ અંસરી વાદનમાં લય, સ્વર ઉપર અદ્ભુત કાબુ ધરાવે છે. અમદાવાદ રેડીયો પરથી આપનું મધુર અંસરીવાદન પ્રસારીત થાય છે. આપનું સ્થાન ઉચ્ચ અંસરીવાદન કલાકારોમાં છે. આપ કલાની સાધનામાં આપનું જીવન વ્યતિત કરે છે.

શ્રી વસંત ભોડે

અમદાવાદ

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ અંસરી વાદનાચાર્ય શ્રી વસંત ભોડેએ શાસ્ત્રોક્ત અંસરીવાદનની સાધનામાં ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કરી સંગીતના ક્ષેત્રમાં તેઓએ સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. સ્વર, તાલ, લય અને મધુર રસદર્શન દર્શાવવાની આપની અંસરી વાદનમાં અદ્ભુત સાધના છે. ભારતના ઉચ્ચ અંસરી વાદકોમાં આપનું પ્રભુત્વસ્થાન છે. અમદાવાદ-વડોદરા રેડીયો પરથી આપની મધુર સ્વરવાદિની પ્રસારીત થાય છે.

શ્રી શંકરરાવ ગાયકવાડ

વડોદરા

ભારતીય સંગીત ક્ષેત્રના શબ્દનાઇ વાદન સમ્રાટ શ્રી શંકરરાવ ગાયકવાડે શબ્દનાઇ વાદનની ઉચ્ચ કોટીની સંગીત સાધના કરી ભારતીય સંગીત જગતમાં વાદન કલાની સાધનામાં ઉચ્ચ પ્રાવિણ્ય પદ તથા પ્રતિષ્ઠા પદ સંપાદિત કર્યું છે. આપની “દિગ્ગમ માર્ગસંચાર” કૃતિએ એસીથી નેતુ રાગરાગીનીની ઉત્તમ

રેકૉર્ડનું સર્જન કરેલ છે. જે ભારતીય કલા વાદક માટે અતિ ઉપયોગી છે. આપ ખરેખરા રાજ્યના સુપ્રસિદ્ધ શબ્દનાઇ વાદનાચાર્ય છે. આપે ઘણીયે સંગીત સ્પર્ધામાં ભાગ લીધેલ છે.

શ્રી ભગવંતરાવ વાઘમારે

ખરોડા

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ દિગ્ગમ વાદક શ્રી ભગવંતરાવ વાઘમારેએ વાદનની ઉચ્ચ કોટીની શસ્ત્રોક્ત શૈલીથી ઉચ્ચ સંગીત સાધના કરી ભારતીય સંગીત કલા ક્ષેત્રમાં દિગ્ગમવાદનમાં પ્રભુત્વ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. આપનું દિગ્ગમ વાદનનું સંગીત પ્રોગ્રામ આકાશવાણી અમદાવાદ વડોદરા પરથી પ્રસારીત થાય છે.

શ્રી ચંદ્રકાંત શેટ્ટે

અમદાવાદ

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ વાયોલીન વાદક શ્રી ચંદ્રકાંત શેટ્ટે વાયોલીનની અદ્ભુત આરાધના કરી ભારતીય સંગીત ક્ષેત્રમાં ઉચ્ચ વાયોલીન વાદકનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. આપના વાદનના સંગીત પ્રોગ્રામ અમદાવાદ રેડીયો પરથી પ્રસારીત થાય છે. આપ વાયોલીન વાદનના સર્વ શ્રેષ્ઠ કલાકાર છે.

શ્રીમતી મીરાબાઈ વાડકર

ખરોડા

શ્રીમતી મીરાબાઈ વાડકર ગુજરાતની સુપ્રસિદ્ધ ગાયકાએ સંગીતની ઉચ્ચ આરાધના શ્રી ખાદીમ હુસેનખાન તથા શ્રી અનવર હુસેનખાન પાસે લીધી હતી. આ ભારત વર્ષના અને ખ્યાતિ પ્રાપ્ત ઉસ્તાદો પાસે દસ વર્ષ સંગીતની શ્રીમતી મીરાબાઈ વાડકરે સાધના કરી સંગીત વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં અત્યંત ઉચ્ચ પદ તથા સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરેલ છે. આપ ખ્યાલ, હુમરી, ધ્રુપદ, ઈલાદી ગાયકીઓની શૈલી પર સારું પ્રભુત્વ ધરાવે છે. ભારતની એક ઉચ્ચ કોટીની આપ સંગીત કલાધારિણી છે. અમદાવાદ રેડીયો સ્ટેશન પરથી આપની સંગીત ગાયકી પ્રસારીત થાય છે. ખરોડા સંગીત વિદ્યાલયની આપ સંગીત અધ્યાપિકા છે. સંગીત ક્ષેત્રમાં આપે ઘણીયે સંગીત શિષ્યાઓ તૈયાર કરેલ છે.

શ્રી રામજી ભગત

ખરોડા

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ સંગીતાચાર્ય શ્રી રામજી ભગતે સંગીતનું પ્રારંભિક દર્શન વડતાલ મંડના શ્રી ગુંસાઈજી પાસેથી સંપાદન કર્યું હતું. ત્યાર બાદ ભારતીય સંગીત ક્ષેત્રના મશહૂર સંગીતાચાર્ય શ્રી સતાહુસેન તથા અનવર હુસેનખાન પાસેથી સાત વર્ષ સુધી ગાયકી સિદ્ધિની તપસ્યા કરી ગાન વિદ્યામાં આગ્રા ધરાનાની ગાયકીમાં પ્રભુત્વ પદ સંપાદન કર્યું. ભારતના સર્વ શ્રેષ્ઠ ગાયકોમાં આપનું પ્રથમ પંકતીમાં સ્થાન છે. આપ ધ્રુપદ, ધમાર, ખ્યાલ, હુમરી, ઈલાદી ગાયકીઓ પર સારું પ્રભુત્વ ધરાવે છે. આપનું સંગીત વિદ્યાલય મુંબઈમાં છે તેના આપ આચાર્ય પદે છે. મુંબઈ રેડીયો પરથી આપની સંગીત ગાયકી પ્રસારીત થાય છે.

શ્રી ભાર્ગવ પંડ્યા

ભાવનગર

ભાવનગરના શ્રી ભાર્ગવ પંડ્યાએ સંગીતનું ગાયન વાદનનું ઉચ્ચ અધ્યન “શ્રી સંતકલા”ના સંગીત ત્રિવિંસપાલ સ્વ. શ્રી જગદીપ વિરાણીજી પાસેથી કરી, સુગમ સંગીત તથા શાસ્ત્રીય ગાયન વાદન વિદ્યામાં સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી. આપ સિતાર, વાયોલીન, મિટાર તથા મેડોલીન ઈલાદી વાદ્યવાદનમાં સારું પ્રભુત્વ ધરાવે

છો. સંગીત સાધના સાધવી તે આપના જીવનનું ઉંચ ધ્યેય છે. આપે ભાવનગરમાં ધણાંએ શિષ્ય-શિષ્યાઓનું સંગીત વૃદ્ધ તૈયાર કરેલ છે.

શ્રી દ્વારકાદાસ વૈષ્ણવ

ભાવનગર

ભાવનગરના પ્રસિદ્ધ સંગીત સાધક શ્રી દ્વારકાદાસજી વૈષ્ણવે સંગીતનો તથા તખ્તવાદનનો ઉચ અભ્યાસ શ્રી આદિલ રામજી પાસે કરી સંગીતની ગાયત્રી તથા તખ્તવાદનમાં સારી પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરી છે. આપ સંગીતના ઉંચ સાધક છો.

શ્રી વિનાયક વોરા

ગુજરાત

શ્રી વિનાયક વોરાએ સંગીતની પ્રારંભિક શિક્ષા તેમના પિતાજી પાસેથી લીધી હતી. તેઓએ “તાર-શહનાઇ” નામના વાજાં પર પાંડીત્ય પ્રાપ્ત કરેલ છે. સ્વર્ગસ્થ ગાયક શ્રી યશવંતરાય પુરોહીત સાથે તાર શહનાઈની સંગત કરી આપે બહુજ પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી. આપે શ્રી યશવંતરાય પુરોહીત પાસેથી પણ સંગીતની શાસ્ત્રોક્ત શિક્ષા સંપાદન કરેલી. મુંબઈ રેડીયો સ્ટેશન પર આપ સંગીત કલાકાર તરીકે કામ કરો છો.

શ્રી સુંદરલાલ ગાંગાની

વડોદરા

જયપુર ધરાનાના શ્રી સુંદરલાલ ગાંગાનીએ નૃત્યની તાલીમ ગુરુ શ્રી ગૌરીશંકર પાસે લીધી હતી. હાલ તેઓ વડોદરા સંગીત મહા વિદ્યાલયમાં કથકનૃત્યના અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કરે છે. નૃત્ય ઉપરાંત તખ્તવાદનમાં નિષ્ણાત છે. ગુજરાતમાં તેમના ધણાં જ શિષ્ય-શિષ્યાઓ છે.

શ્રી કનૈયાલાલ જાવડા

રાજકોટ

શ્રી. કનૈયાલાલ જાવડાનું પ્રાથમિક નૃત્ય અભિનવ દર્શન તેમના પિતા સ્વ. શિવપ્રસાદજી તથા તેમના મામા શ્રી હમીરલાલજી દ્વારા થયું હતું. શ્રી. જાવડાએ જયપુર કથક નૃત્યશૈલીમાં પ્રાવિણ્યતા સંપાદિત કરી હતી તેઓ સંગીત નૃત્ય-નાટ્ય ભારતમાં નૃત્ય અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કરે છે. રાજકોટમાં તેમના ધણાંજ શિષ્ય શિષ્યાઓ નૃત્યનો પ્રચાર કરે છે. હાલ તેઓ રાજકોટમાં નિવાસ કરે છે.

શ્રી બાકર હુસેનખાં

વડોદરા

વડોદરાના મશહુર સિતાર વાદક શ્રી બાકર હુસેનખાંએ સિતારની શિક્ષા શ્રી અલીઅકબર સરોદનવાજ પાસેથી લીધી હતી. સિતાર વાદનમાં તેણે સારી ખ્યાતી પ્રાપ્ત કરી ગુજરાત તેમજ ભારતમાં પ્રથમ સિતાર વાદનાચાર્યનું સ્થાન સંપાદન કરેલ છે. તેઓ ભારતના સ્વર્ગસ્થ મશહુર ઉસ્તાદ શ્રી ફયાઝ હુસેનખાં સંગીતાચાર્યના પુત્ર થાય છે.

શ્રી મુરલી જાંતપાર

રાજકોટ

શ્રી જાંતપારજીને સિતારની શિક્ષા આપના પિતાશ્રી સુંદરદાસ પાસેથી પ્રાપ્ત કરી, બાદમાં શ્રી આત્મારામ વાસુ પાસેથી ગ્રહણ કરી. આકાશવાણી રાજકોટ કેન્દ્રના આપ કલાકાર છો.

શ્રી શિવકુમાર શુક્લ

વડોદરા

પંડીત શ્રી શિવકુમાર ગોંડવના વતની છે. તેમણે સંગીતની શિક્ષા પૂ. શ્રી એમકારનાથજી ડાકુર પાસેથી સંપાદન કરી, ભારતિય

સંગીતમાં પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરી. આપે સ્વ. ઉસ્તાદ અમાન અલી ખાન પાસેથી પણ સંગીત તાલીમ ગ્રહણ કરી હતી. હાલમાં આપ વડોદરા સંગીત મહા વિદ્યાલયમાં રીડર તરીકે કાર્યવાહી કરો છો. સરખમ અને લયના વિશિષ્ટ પ્રકારો મુખ્ય વિલાસ પરનું તેમનું કૌશલ્ય અદ્ભૂત છે. ભારતીય સંગીતના ઉચકક્ષાના સંગીત મહાન કલાકારમાં આપની ગણના થાય છે.

શ્રી અતુલ દેસાઈ

અમદાવાદ

શ્રી અતુલ દેસાઈએ સંગીતની શિક્ષા પં. શ્રી એમકારનાથજી પાસેથી ગ્રહણ કરી સંગીતની દુનીયામાં પ્રણયસ્થાન પ્રાપ્ત કરેલ છે. બનારસમાં બી. મ્યુઝીકની પરીક્ષા પ્રથમ શ્રેણીમાં પસાર કરી છે. સુંદર અવાજ ધરાવનાર આ આશાસ્પદ યુવાન કલાકારે અમદાવાદમાં “સંગીત ભારતી” નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરી છે. અને તેઓ અમદાવાદ રેડીયો સ્ટેશનના ઉમદા કોટીના સંગીત કલાકાર છે. તેઓ ભારતીય સંગીતના પ્રથમ કોટીના ગાયક છે.

શ્રી સુધીરકુમાર સક્સેના

વડોદરા

શ્રી સુધીરકુમાર સક્સેનાએ તખ્તવાદનની શિક્ષા ભારતના તખ્તવાદનાચાર્ય ઉસ્તાદ હબીબુદ્દીનખાં પાસેથી લીધી હતી. તખ્તવાદનમાં તેઓએ અજરડા તથા દિલ્હીના બાજ પર પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરેલ છે. ભારતના તખ્તવાદ કલાકારોમાં તેમનું પ્રથમ સ્થાન છે. લયમાં તેઓ બહુ જ અદ્ભૂતતા ધરાવે છે. ગાયન વાદન તથા નૃત્ય આ ત્રણેય કલાઓમાં તેઓ કુશળતાથી સંગત કરે છે તેઓ બરોડા એકેડેમીમાં તખ્તવાદનાચાર્ય તરીકે કાર્યવાહી કરે છે.

શ્રી સુલતાનખાં

રાજકોટ

શ્રી સુલતાનખાં રાજસ્થાનના યુવાન સારંગી વાદક છે. તેમની સંગીતની શિક્ષા તેમના પિતાશ્રી ગુલામખાં તથા અહમદ યુરા રાજ-વૈદ પાસે થઈ હતી. તેઓ ઈંદોર ધરાનાના મહાન સારંગી વાદક છે. હાલમાં તેઓ એલ ઈંડીયા રેડીયો સ્ટેશન રાજકોટમાં સારંગીવાદના-ચાર્ય તરીકે કાર્યવાહી કરે છે. તેઓ ઉચકક્ષાના સારંગી વાદક છે.

શ્રીમતી સરોજદેવી

વિકાન મયુકુમાર પિલાઈનાં આદિ શિષ્યોમાંના એક શ્રીમતિ સરોજદેવી ખોકરે બાલ્યવયથીજ શ્રી રામગોપાલની નૃત્ય મંડળીમાં કલાકાર તરીકે જોડાઈને તેમની સાથે ધણો પ્રવાસ ખેંચ્યો છે. તેમણે થોડો વખત વડોદરામાં સંગીત મુનિવર્સિટીમાં “ભરત નાટ્યમ”ના અધ્યાપક તરીકે કાર્યવાહી કરી હતી. અને તેમણે કથક નૃત્ય, મણીપુરી નૃત્ય, કથકત્રી નૃત્ય તથા ભરત નાટ્યમ નૃત્યના અનેક સ્વતંત્ર કાર્યક્રમો આપ્યા હતા. નૃત્ય કલા વિવેચક દિલ્હી સંગીત નાટક એકેડેમીનાં રપેશિયલ એક્ઝીક્યુટીવ શ્રી મોહન ખોકરનાં તેઓ પતિ છે.

શ્રી સુખલક્ષ્મી નૃત્યવિશારદા

શ્રી સુખલક્ષ્મીએ બાલ્યાવસ્થાથી શાસ્ત્રીય સંગીતની શિક્ષા સંપાદન કર્યા બાદ નૃત્યકલા સંનત મુંબઈમાં સાત વર્ષની “ભરત નાટ્યમ” ની તાલીમ લીધી. તેમના ગુરુશ્રી મણી આ કલાના નિષ્ણાત છે. ગુજરાતના સંગીત નૃત્ય મહોત્સવો અને ફીલ્મ ચિત્રોમાં નૃત્યો આપેલ

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી મેસણુકા જીથ સહકારી મં. લિ.

મુ. મેસણુકા

(તાલુકો- ગારીયાધાર) (જિલ્લો- ભાવનગર)

સ્થાપના તારીખ : ૩૦-૧૧-૫૪ નોંધણી નંબર : ૧૦૫૪

શેરભંડોળ : ૬૯૪૧૦-૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૨૮૫

અનામત ફંડ : ૫૭૫૭-૮૭ ખેડૂત : ૧૮૯

અન્ય ફંડ : ૪૧૦૦-૦૦ ખીનખેડૂત : ૯૬

બચુભાઈ ડી. સંઘી
મંત્રી

જાતીભાઈ સંઘી
પ્રમુખ

વ્ય. કમિટિ

(૧) માધુભાઈ કાનજીભાઈ

(૨) હીરાલાલ પરખત

(૩) બચુભાઈ મામદ

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી દસાડા તાલુકા સહકારી

ખરીદ વેચાણ સંઘ લી.

મુ. પાટડી

(તાલુકો- દસાડા) (જિલ્લો- સુરેન્દ્રનગર)

સ્થાપના તારીખ : ૧૨-૯-૫૬ નોંધણી નંબર : ૧૫૪૯

શેરભંડોળ : ૬૩૬૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૫૬

અનામત ફંડ : ૮૦૭૮૯ ખેડૂત : —

અન્ય ફંડ : ૧૦૧૭૯૮ ખીનખેડૂત : —

એસ. વી. પરીખ.

મંત્રી

વ્ય. કમિટીના સભ્યો : ૧૧

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી દેવગાણા જીથ સહકારી મંડળી લી.

મુ. દેવગાણા

(તાલુકો-મહુવા)

(જિલ્લો-ભાવનગર)

સ્થાપના તારીખ : ૨૭-૧૦-૪૯ નોંધણી નંબર : ૨૯૨

શેરભંડોળ : ૮૦ હજાર સભ્ય સંખ્યા : ૨૬૫

અનામત ફંડ : ૪૯ હજાર ખેડૂત : ૨૪૩

અન્ય ફંડ : ૧૯ હજાર ખીનખેડૂત : ૨૨

લક્ષ્મીરામભાઈ જાલીયા

મંત્રી

જીવરામ સુખદેવ બારૈયા

પ્રમુખ

છે, કે જે નૃત્યો ઘણાંજ પ્રશંસાને પ્રાપ્ત કરેલ છે.

શ્રી નયના ઝવેરી, શ્રી રંજના ઝવેરી, શ્રી સુવર્ણા ઝવેરી

ગુજરાતની આ ત્રણ ઝવેરી બેનોએ સંગીત તથા નૃત્યની તાલીમ ગુરુશ્રી બીપીન સિંહા પાસેથી પ્રાપ્ત કરી હતી. અને ભારતની ઘણી સંગીત પરિષદોમાં પ્રણવ સ્થાન પોતાની કલાદ્વારા સંપાદન કર્યું હતું. આ ત્રણે બેનોએ આસામનું મણીપુરી નૃત્ય, ભરત નાટ્યમ, કથકનૃત્ય તથા કથકકી નૃત્યમાં પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરેલ છે.

શ્રી પ્રકુલ્લા પટેલ

વડોદરા

શ્રી પ્રકુલા પટેલ સંગીત નૃત્ય નાટ્ય મહાવિદ્યાલય વડોદરામાં કથક નૃત્યનો અભ્યાસ કરી. તેમણે આ તાલીમ જયપુર ધરાનાના શ્રી સુદરશાવ ગાંગાની પાસેથી મેળવી છે. દિલ્હી ખાતે થયેલ હિંદના વિશ્વવિદ્યાલયોની નૃત્ય હરીદ્રાષ્ટમાં અને મુંબઈમાં હરિદાસ સંગીત સંમેલનની હરીદ્રાષ્ટમાં પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ગુજરાતની પ્રથમ કક્ષાની આ કલાધાત્રી છે અને કલા તેની સાધના છે.

શ્રીમતી અંજલી મેઠ

વડોદરા

શ્રીમતી અંજલીદેવીએ “ભરત નાટ્યમ”ની શિક્ષા શ્રી રક્ષમણી દેવી પાસેથી પ્રાપ્ત કરી. આપ સંગીત નૃત્ય નાટ્ય મહાવિદ્યાલયમાં વડોદરામાં પ્રાધ્યાપક છે.

ચિત્રજગતના સંગીત સર્જક શ્રી કલ્યાણજી-આણંદજી કચ્છ

ફિલ્મી જગતના મશહુર સંગીત સર્જક શ્રી કલ્યાણજી તથા શ્રી આણંદજી ભાઈઓએ શાસ્ત્રીય તથા સુગમ સંગીતનો અભ્યાસ કરી સારાએ વિશ્વમાં સંગીતની પ્રાવિણ્યતા ધરાવે છે. તેમણે પ્રથમ ફિલ્મચિત્ર ‘નાગીન’માં કલેવાયોલીન નામના વાજિંત્ર પર સુમધુર સપેરાબીન બળવી સારાએ વિશ્વના માનવોને સંગીતના મધુર સ્વરોથી મનોમુગ્ધ કરી દીધા હતા. તે બંને ભાઈની યુગલબંધીએ સરસ્વતીચંદ્રમાં સર્વશ્રેષ્ઠ સંગીત સર્જક માનવજીવનના મન-રંજીત કરી દીધા હતા. ફિલ્મી સંગીત જગતના મહાન સીતારાઓ-એ શાસ્ત્રીય સંગીતની ઉત્તમ રચનાઓ ફિલ્મમાં પ્રસિદ્ધ કરી છે. કે જે સંગીત રચનાઓ ભારતીય સંગીત સંસારમાં સદાય અમરિત રહેશે. શ્રી કલ્યાણજી તથા શ્રી આણંદજીભાઈએ ભારતીય ફિલ્મ જગતમાં જે મધુર સ્વર બંદીશો સમર્પિત કરી છે તે સદાય માનવ હૃદયના અંતરમાં અમર રહેશે. આ બંને ભાઈઓનો જન્મ કચ્છના ઉંચ વણીક પરિવારમાં થયો હતો. ચિત્રજગતમાં તેમણે ઘણીએ ફિલ્મોમાં શાસ્ત્રીય તથા સુગમ સંગીતને સજીવ રૂપે અર્પિત કરેલ છે. આ સંગીત સાધકોની ઉંચ ભાવનાઓ સદાય અમર રહેશે.

ચિત્રજગતના મહાન સંગીત સર્જક શ્રી શંકર જયકિશન

વડોદરા

ચિત્ર જગતના મુપ્રસિદ્ધ સંગીત સર્જક શ્રી શંકરજયકિશને વસંત બહારમાં શાસ્ત્રીય તથા સુગમ સંગીત સમર્પિત કરી સંગીત કલા વિશારદોના મન રંજીત કરી દીધેલ છે. ભારતીય સંગીત ફિલ્મોમાં આ બંને ભાઈઓની યુગલ બંધીએ ફિલ્મોમાં ઉંચ ભાવના પ્રાધાન્ય સંગીત સર્જીત કરી માનવ હૃદયમાં જગતિની ઉંચ ભાવનાઓનું અભિર્દશન કરાવેલ છે. આપની ફિલ્મ ચિત્ર

“વસંત બહાર” માં વસંત રાગમાં શ્રી ભીમસેન બેશી દ્વારા ગાયેલ યીજની બંદીશ ઘણી જ ઉંચ કોટીની તથા ભાવના પ્રાધાન્ય છે. શ્રી જયકિશન ગુજરાતના એક અબ્બેડ હારમોનીયમ વાદક છે. તથા તબલા ઉપર પણ પાંડીત્ય પ્રાપ્ત કરેલ છે. અને શ્રી શંકર મદાસના છે. તેઓ તબલા વાદન ઉપર સારો કાણુ ધરાવે છે. “આત્રપાલી” “દીવ એક મંદીર” “સીમા” “મેરી મેરી” આદી ફિલ્મ ચિત્રોમાં આપની યુગલબંધીએ શાસ્ત્રોક્ત સંગીત ઉત્તમ પ્રકારની બંદીશો સમર્પિત કરી છે. વિશ્વની ચારે દિશામાં આપ બંને ભાઈઓનો સંગીત વિજય ધ્વજ ફરકી રહ્યો છે. ભારત, રશિયા, અમેરીકા, આફ્રિકા આદી ફોરેન દેશોમાં પણ આપની સંગીતની પ્રશંસા થઈ રહી છે. આપની સંગીતકલા ચિત્ર જગતના ઇતિહાસમાં સદાય અમર રહેશે.

ચિત્ર જગતના મશહુર ગાયક શ્રી મહમદ રફી

ભારતીય ચિત્ર સંસારના મુપ્રસિદ્ધ પ્લેમેક ગાયક શ્રી મહમદ રફીએ પોતાના સુમધુર કંઠ દ્વારા ગુજરાત, પંજાબ, મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક તથા સારાએ વિશ્વમાં સંગીતના સુમધુર સ્વરો પ્રસરાવ્યા છે. શ્રી રફીએ સુગમ સંગીત તથા શાસ્ત્રીય સંગીતની અદ્ભુત આરાધનાથી સારાએ ચિત્ર જગતના સંગીત પ્રેમીઓના મન હરી લીધા છે. પરમાત્માએ બક્ષેલ મધુર અવાજના યુગ્મ તથા સાધનાથી આજે સારાએ વિશ્વને શ્રી રફી સાહેબે સંગીત ગાયકી દ્વારા આનંદ વિભોર કરી દીધેલ છે. હિઝ માર્ટર્સ વોર્મિસ કુંપનીએ તેમની આરથી પંદર હજાર રેકોર્ડ ભારતમાં પ્રસિદ્ધ કરી છે.

ચિત્રજગતના મુપ્રસિદ્ધ ગાયક શ્રી મુકેશ

સંગીતના સારાએ વિશ્વ ક્ષેત્રના ગાયક શ્રી મુકેશે પોતાના મધુર નાદ મય અવાજની સાધનાથી ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, દક્ષિણ, પંજાબ તથા પાશ્ચિમાલ દેશોમાં પોતાની નાદ સુમધુર સ્વર હોરીથી ભારતીય સંસારના પ્રેક્ષકોના મન આનંદ રંજીત કરી દીધેલ છે. શ્રી મુકેશે રાતદિવસ સંગીતની મહાન સાધના દ્વારા સુગમ સંગીત તથા શાસ્ત્રીય સંગીતમાં સારી પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરી છે. મનુષ્ય જીવનમાં સાધના કરવાથી નાદની સિદ્ધિ તથા પરમાત્માનું મિલન થાય છે. શ્રી મુકેશ સાહેબે સંગીતની સિદ્ધિ પોતાના મધુર નાદોના આદોષનના સ્વરો સારાએ વિશ્વમાં પ્રસરાવ્યા છે.

મધુર ગાયકીના સ્વર સમ્રાટ સ્વ. કે. એન. સહગલ

સારાએ વિશ્વના મધુર ગાયકીના સ્વર સમ્રાટ શ્રી સહગલનું ચિત્ર સંસારના ઇતિહાસમાં કદી પણ બૂલી શકાશે નહિ. તેમણે ચિત્ર સંસારમાં અભિનય દર્શન તથા શાસ્ત્રીય સંગીતની ઉંચ ભાવનાઓનું દર્શન કરાવી ભારતીય ક્ષેત્રના ચિત્ર પ્રેક્ષકોના મન આનંદ વિભોર કરી દીધા હતા. આ સ્વરના મધુર સમ્રાટે દેવદાસ, પ્રેસીડેન્ટ, તાનસેન, ધરતીમાતા, ચંડીદાસ આદી ઘણાં ન્યુથીએટર્સ ચિત્રોમાં અભિનય તથા સંગીતની ઉંચ સાધનાનું દર્શન કરાવી ભારતીય ચિત્ર સંસારમાંથી સદાને માટે સમાધી લઈ વિણાધારી સરસ્વતી દેવીનું સદાને માટે આરાધના કરવા ચાલ્યો ગયો. આજ પણ તેમના મધુર કંઠની મુદ્રિકા ધ્વનીઓની સ્વર હોરીથી અને કલાથી સદાય અમર સંગીત સાધક છે. આ ચિત્ર સંસારમાં

તેમની સ્મૃતિઓ અહરનિશ યાદ આવે છે.

ચિત્રજગતની સુપ્રસિદ્ધ ગાયીકા શ્રી લતા મંગેશકર

ભારતિય ચિત્ર સંસારની સુપ્રસિદ્ધ ગાયીકા શ્રી લતા મંગેશકરે શાસ્ત્રીય તથા સુગમ સંગીતની અદ્ભુત સાધનાથી ભારતિય ચિત્ર-ક્ષેત્રમાં સારી પ્રાવિણ્યતા ધરાવી છે. શ્રી લતાએ પોતાના કોઈના કંઠ દ્વારા ચિત્ર જગતના પ્રેક્ષકોના મન રંજીત કરી દીધેલ છે. આ સંગીત કલાધારીને સારાં વિશ્વમાં અવાજની મહાન સાધનાથી સારાં વિશ્વમાં પોતાનો મધુર કંઠ પ્રસારીત કરેલ છે. ભારતિય સંગીત-ક્ષેત્રમાં તેમની વીશ હજાર સંગીતની રેકોર્ડ “ હિઝ માસ્ટર્સ વોઈસ ” કુંપનીએ પ્રસિદ્ધ કરી છે.

ચિત્ર સંસારની મહાધુર ગાયીકા શ્રી આશા ભોંસલે

ચિત્ર ક્ષેત્રની સુમધુર ગાયિકા શ્રી આશા ભોંસલેએ સુગમ તથા શાસ્ત્રીય મધુર સંગીતની આરાધના કરી ચિત્રજગતમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરેલ છે. શ્રી આશાદેવીએ ઘણાં ચિત્રોમાં પ્લેબેક આપી તેમની મધુર ગાયકી દ્વારા ચિત્ર પ્રેક્ષકોના મન આનંદ રંજીત કરી દીધા છે. હિઝ માસ્ટર્સ વોઈસ કુંપનીએ તેમની ઘણીએ પ્વની મુદ્રિકાઓ પ્રકાશિત કરી છે. ગુજરાત તથા સારાં વિશ્વમાં અવાજની મધુર સાધનાથી સારી પ્રસિદ્ધી પ્રાપ્ત કરી છે. શ્રી આશા સંગીત-કલાની સાધનામાં મસ્ત રહે છે.

ચિત્ર ક્ષેત્રની મધુર ગાયીકા શ્રીમતી સુમન કલ્યાણપુર

દ્વિતમ ચિત્ર સંસારની સુમધુર ગાયીકા શ્રી સુમન કલ્યાણપુરે ભારતિય શાસ્ત્રીય તથા સુગમ સંગીતનો અભ્યાસ કરી દ્વિતી ચિત્ર સંસારમાં પ્લેબેક ગાયીકા તરીકે સારી પ્રતિષ્ઠા સંપાદીત કરેલ છે. ઘણાં ચિત્રોમાં પોતાનો મધુર કંઠ પ્રસારી ચિત્રજગતના પ્રેક્ષકોના મન આનંદ વિભોર કરી દીધેલ છે. ભારતિય ચિત્રજગતની આ એક સારી પ્રતિભાશાળી સ્વર સાધીકા છે. હિઝ માસ્ટર્સ વોઈસ કુંપનીએ તેમની ઘણીએ રેકોર્ડ પ્રસિદ્ધ કરી છે.

ચિત્રની મધુર સ્વર સાધીકા શ્રી ગીતાદત્ત

ચિત્ર સંસારના ક્ષેત્રમાં ગુજરાતી તથા હિંદી ગીતો ગાઇને પોતાની મધુર કંઠની સ્વર હોરીથી સારાં ગુજરાત તેમજ સારાં ભારત-વર્ષના સંગીતપ્રેમીઓનું મનરંજીત કરી દીધેલ છે. શ્રી ગીતાદત્તે શાસ્ત્રીય તથા સુગમ સંગીતનું આરાધન કરી ચિત્રક્ષેત્રમાં પ્લેબેક ગાયીકાની સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરેલ છે. શ્રી ગીતાદત્તની હિઝ માસ્ટર્સ વોઈસ કુંપનીએ ગુજરાતી તથા હિંદી રેકોર્ડ પ્રસિદ્ધ કરી છે. ભારતિય ચિત્રજગતની એક મધુર સુપ્રસિદ્ધ સંગીત સાધિકા તથા ઉંચ કલાધારી આપ છે.

શ્રી અજીત મરચંડ

ગુજરાતના સંગીતાચાર્ય શ્રી અજીત મરચંડ ગુજરાતના ગીત સંગીતમાં વાદ્ય વૃંદની ત્રિશિષ્ટ સંગીત રચના અંગેની પાશ્વલ્ય સૂઝને અવતારવા માટે સ્મરણિય રહેશે. તેમની ગીત સંગીત રચના માત્ર રેડીયો પર જ નહિ પણ ગ્રામોફોન, રંગ મંચ અને નૃત્ય નાટીકાઓ તથા ચલચિત્રો દ્વારા ગુજરાતમાં લોકાદાર પામી છે. છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી તેઓ આકાશવાણી (મુંબઈ) ના ગુજરાતી સંગીત વિભાગના નિયામક છે.

શ્રી અજીત શેઠ

અજીત શેઠ શૈશવથી શ્રી પંડજ મલીક અને રવિંદ્ર-સંગીતના સંસ્કારોમાં ઘડાયેલા અજીત શેઠ રેડીયો અને રંગમંચના ગાયક તરીકે તેમ જ શિષ્ટ સંગીતિક પ્રવૃત્તિઓમાં સંયોજક તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામ્યા છે. શ્રી દિલીપકુમાર રોય અને શ્રી પંડજ મિલકના નિકટ સંપર્ક અને પ્રેતસાહન ને પણ તેઓ પાત્ર થાય છે. શ્રી શેઠ ગુજરાતના સુગમ સંગીતના એક શ્રેષ્ઠ કલાવિશારદ છે.

શ્રી એ. આર. ઓઝા

મુંબઈ રેડીયો બ્યારે બેલાઈ પિયર પરથી સંગીત રેલાવતી એક ખીન સરકારી સંસ્થા માત્ર હતી ત્યારથી ગુજરાતી ગીતો વહાવતા શ્રી એ. આર. ઓઝાના અતુલ્ય અનેક ધાટનાં પાણી પીધાં છે. સ્વ આલુ ખેમચંદ પ્રકાશ તથા અવિનાસ વ્યાસના સંચાલનના અનેક પાર્શ્વગાન આપ્યાં છે. અનેક દિંદી તેમજ ગુજરાતી ગ્રામોફોન રેકોર્ડોએ તેમના કંઠનું જાદુ સંવર્ધનું છે.

શ્રી અરવિંદ પંડ્યા

ગુજરાત વડોદરાનાં સંગીત મહાવિદ્યાલયમાં શિક્ષણ પામેલાં શ્રી અરવિંદ પંડ્યા ૧૯૪૨ માં મુંબઈ આવ્યાં. ત્યારથી જ રેડીયો અને ચલચિત્રો દ્વારા પોતાનો કંઠ રેલાવતાં રહ્યા છે. પાર્શ્વગાન ઉપરાંત અભિનય ક્ષેત્રે પણ શ્રી પંડ્યાએ કિર્તિ મેળવી છે.

શ્રી મિનળ મહાદેવીઆ

અમદાવાદ

અત્રેની “ દર્પણ ” સંસ્થામાં શ્રીમતી મૃણાલની સારાભાઈ પાસેથી ઉંચ માર્ગદર્શન મેળવવા ઉપરાંત આ કલાકાર રવિંદ્ર સંગીતની પણ તાલીમ લઈ રહ્યાં છે. અમદાવાદની “ ગીતાલી ” સંસ્થાની સંગીત પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલા છે.

શ્રી કોટીલા જોશી

બાળવયથી જ સંગીતના અનુરાગી કોટીલા જોશી રેડીયો, દ્વિતમ ગ્રામોફોન તેમજ રંગમંચ પરથી સંગીતના સુર રેલાવતાં વર્ષો જુના કલાવિશારદ છે. નામ એવોજ કંઠ પામેલા ‘ ગીત કોટીલા ’ની અનેક રેકોર્ડો લોકાદાર મેળવી ચુકી છે. સંગીતની શિક્ષા શ્રી મનહર બર્વે પાસેથી તેઓએ શાસ્ત્રીય સંગીતની શિક્ષા સંપાદન કરેલ છે. કોટીલા બહેને ગાયેલા રાસ ગરબા ગુજરાતના ખુણે ખુણે પ્રસિદ્ધી પામી ચુક્યા છે. સંગીત નિયોજક શ્રી જ્યંતિ જોશીના તેઓ પ ની છે.

કૌમુદી મુનશી

શૈશવથી સંગીત પ્રત્યે ઉન્મુખ કૌમુદી મુનશીએ સુગમ સંગીત ક્ષેત્રે ગૌરવભરી સિદ્ધિ હાંસલ કરી છે. બનારસમાં શાસ્ત્રીયસંગીતની તાલીમ પામેલાં આકાશવાણી મુંબઈના આ નામી કલાકારની ગાયકીમાં બનારસી હુમરીની બહાર મધ્યમથે છે. રેડીયો સીવાય દ્વિતમમાં પણ તેમણે પાર્શ્વગાયિકા તરીકે તથા રંગમંચ અને નૃત્ય નાટિકાઓ માટે પોતાનો કંઠ વહાવ્યો છે. ગુજરાતના ખ્યાતનામ નિર્દેશક શ્રી બિનુ મઝમુદારના તેઓ પત્ની છે.

શ્રી જ્યંતિ જોશી

સંગીતરસીક પિતાનો વારસો પામેલા જ્યંતિ જોશી ૧૯૪૨માં મુંબઈ આવ્યા. શ્રી અક્ષરખાંના સહાયક તેમજ હી મા. વો માં

ગુજરાતી સંગીત નિયોજક તરીકે કામગીરી બળવ્યા બાદ શ્રી અવિનાશ વ્યાસ સાથે ઘડી લાંબો સમય સુધી સંકળાયેલા રહ્યા. કુશળ ગાયક અને ગુજરાતના રાસ, ગરબા, સંગીત નિયોજક તરીકે રાસ, ગરબા તથા નૃત્ય નાટીકાઓમાં જ્યંતી જોશીની શક્તિ બહારી છે.

શ્રી તેહમી એન્ટિ

ગુજરાતના નિનુ મજમુદારની રવરસૌલીમાં શિક્ષા પામેલાં તેહમી એન્ટિ આકાશવાણી પરથી છેલ્લા પાંચેક વર્ષથી પોતાનો મધુસ્વર રંજીત કરી વહાવે છે. રેડીયો સીવાય નૃત્ય નાટીકાઓમાં પણ તેમણે ઉત્સાહભરે પોતાનો મધુરકંઠ ગાયકીદારા રજુ કરેલ છે. ગુજરાતના ખૂણે ખૂણે તેમણે તેમના સુગમ સંગીતની મધુર ગાયકીની સૌરભ પ્રસારાવી છે.

શ્રી દ્વેશ ધ્રુવ

બાલ્યવયથી જ સંગીત પ્રત્યે અભીરૂપી ધરાવતા દ્વેશ ધ્રુવની સંગીત સાધનાને શ્રી નિનુ મજમુદારે ઘાટ આપ્યો. આજે તેઓ આકાશવાણી પરથી તેમજ રંગમંચ પરથી ગુજરાતની ધરતી ઉપર મધુસ્વર પ્રસારાવે છે.

શ્રી દિલીપ ધોળકિયા

૧૯૨૧માં સંગીતપ્રેમી પરિવારમાં જન્મેલા દિલીપ ધોળકિયાનો મધુસ્વર ૧૯૪૪માં મુંબઈના આકાશવાણી પર ગુંજતો થયો. ૧૯૪૭ પછી અનેક સંગીત ઉપક્રોના સંગીત નિયોજક તરીકે તથા ગુજરાતી ચલચિત્રોના પાર્શ્વગાયક તરીકે તેઓએ પ્રસિદ્ધિ મેળવી. ૧૯૫૦-૫૧માં શ્રી એસ. એન. ત્રીપાઠી તથા શ્રી ચિત્રગુપ્તના સહ નિયોજક તરીકે અને હવે સ્વતંત્ર સંગીત દિગ્દર્શક તરીકે પ્રશંસા પામી રહ્યા છે.

શ્રી નિનુ મજમુદાર

લોકસંગીત અને ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતના સાધક શ્રી નિનુ મજમુદારને સંગીતકલાનો વારસો તેમના પિતા અને વડોદરા જેવી સંસ્કારભૂમિમાં મેળવી, કાશીની ધરતી અને તેનું સંગીત સેવ્યા પછી વિશિષ્ટ સ્વરસૌલીના કવિ સંગીતકાર તરીકે પ્રભુસ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. ચલચિત્રોના સંગીત નિયોજન, આકાશવાણી અને રંગ-ભૂમિ પરથી તેમણે પોતાની કલા પ્રસારાવી છે. હાલમાં મુંબઈ આકાશવાણી પર 'વિવિધ ભારતી'ના સંગીત વિભાગના સંચાલક છે.

શ્રી પિનાકીન મહેતા

ભાવનગર

શૈશવથી સંગીતનું વાતાવરણ પામેલા શ્રી પિનાકીન મહેતાએ ભાવનગરની 'સપ્તકલા' સંસ્થાદ્વારા તેમજ રાજકોટ આકાશવાણી દ્વારા પોતાના મધુરકંઠનો કસબ ઝળકાવ્યો છે. શાસ્ત્રીયસ્વરોની લગાવટ કરવાના પક્ષપાતી શ્રી પિનાકીનભાઈ બાંધેલી સ્વર યોજના-વાળા એકના એક ગીતને પણ વૈવિધ્યપૂર્ણ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે.

શ્રી આશુભાઈ પરમાર

છેલ્લા દશેક વર્ષથી રેડીયો, ગ્રામોફોન તથા રંગમંચ પરથી શ્રી આશુભાઈ પરમારે સંગીત પ્રસારીત કરેલ છે. ગુજરાતી ફિલ્મોમાં પણ પોતાનો કંઠ પ્રસારીત કરેલ છે. શ્રી અવિનાશ વ્યાસના કાંચા સમયથી સંપર્કમાં છે.

શ્રી પિનાકીન શાહ

શ્રી રતિકુમાર વ્યાસના સંપર્કથી લોકગીતોના ગાયક બનેલા પિનાકીન શાહ છેક ૧૯૪૫થી આકાશવાણી, રંગમંચ, નૃત્યનાટીકા અને ચલચિત્રોદ્વારા પોતાની કલા રજુ કરે છે. પાર્શ્વગાન ઉપરાંત અભિનયક્ષેત્રે પણ તેમણે અજવાળા પાથર્યા છે. ૧૯૪૭થી શ્રી અવિનાશ વ્યાસની સંગીત પ્રવૃત્તિના એક અવિભાજ્ય અંગરૂપે રહ્યા છે. ગુજરાતની ધરતી પર તેમણે તેમનો મધુરકંઠ પ્રસારાવ્યો છે.

શ્રી પિનાકિન ત્રિવેદી

ગુરુદેવ રવિન્દ્રનાથ ઠાકુરના પ્રીતિપાત્ર બનેલા શાંતિનિકેતનના આશ્રમીક પિનાકીન ત્રિવેદી રવિન્દ્ર સંગીત ઉપરાંત ભક્તિ સંગીત તેમજ સ્વરચિત ગીતો દ્વારા છેલ્લા ત્રીશ વર્ષથી પોતાનો કંઠ વહાવતા આવ્યા છે. ૧૯૩૫થી તેમણે આકાશવાણીને અનેક વિવિધ સેવાઓ આપી છે. સંસ્કાર અને શિક્ષણ પ્રવૃત્તિમાં પિતૃભાષા ભંમેશા પ્રભુસ્થાને રહ્યા છે.

શ્રી પુનિતા કંચારિયા

અમદાવાદ

શાસ્ત્રીયસંગીતની પ્રારંભિક તાલીમ પામેલા પુનિતા કંચારિયાએ ૧૨ વર્ષની નાની વયથી જ આકાશવાણી અમદાવાદ પરથી પોતાનો કંઠ પ્રસારીત કરેલ છે. આકાશવાણી દિલ્હી ઉપરથી પણ તેમના ગીતો પ્રસારીત પામ્યા છે. ૯ વર્ષની નાની વયે તેમણે કલકત્તાના એક સંગીત સમેલનમાં ભાગ લીધો હતો. આકાશવાણી ઉપરાંત રંગમંચ તેમજ નૃત્યનાટીકાઓમાં પણ કંઠ પ્રસારીત કરેલ છે.

શ્રી પુરુષોત્તમ ઉપાધ્યાય

બાલ્યવયથી જ સંગીતક્ષેત્રે પ્રવ્રત થયેલા શ્રી પુરુષોત્તમ ઉપાધ્યાય શ્રી અવિનાશ વ્યાસની સંગીતપ્રવૃત્તિમાં જડેલું એક અનોખું સંગીતરત્ન છે. શ્રી સત્તામત-નળકતઅલીના સંપર્કમાં આવ્યા પછી તેમની સ્વરસૌલી એક નવીન સર્જન પામી છે. આટલી નાની વયમાં પણ તેમની ગાયકી અને તેમનું સંગીત આકાશવાણી, ફીલ્મ, રંગમંચ, ગ્રામોફોન તથા નૃત્યનાટીકાઓમાં ઘણુંજ પ્રસારીત થયેલા છે. ગુજરાતના આપ મહાન સુગમ સંગીતના ગાયક છે.

શ્રી પ્રજા ઝાયા

વડોદરા

શ્રી પ્રજા ઝાયા છેલ્લા ૧૦ વર્ષથી આકાશવાણી વડોદરા અને બીજા અનેક કેન્દ્રો પરથી ગુજરાતી ગીતો પ્રસાર કરતાં વડોદરાના બળ્ણતા કલાકાર છે. આકાશવાણી ઉપરાંત રંગમંચ તેમજ નૃત્ય નાટીકાઓ પણ તેમના સ્વરની માધ્યમ બની છે. ગુજરાતના ઘરે ઘરમાં સંગીતના સ્વર પ્રસારાવ્યા છે.

શ્રી બદ્રીનાથ વ્યાસ

કુટુંબના સંગીતમય વાતાવરણમાંથી પ્રેરણા ઝીલી તૈયાર થયેલા શ્રી બદ્રીનાથ વ્યાસને શ્રી દિલીપ ધોળકિયાએ ગુજરાતી સંગીત તરફ પ્રેર્યા. અને ૧૯૪૪થી આજ સુધી તેમનો કંઠ રેડીયો, નૃત્ય નાટીકાઓ તેમજ ગ્રામોફોનના માધ્યમ દ્વારા ગુંજતો થયો છે. ખ્યાતનામ સંગીત નિયોજકો સાથે ફીલ્મોના પાર્શ્વગાયક તરીકે પણ તેમણે પ્રશંસા મેળવી છે.

શુભેચ્છા પાઠવે છે
શ્રી મોટીવાવડી જી. વિ. કા. સહ. મં. લિ.
મુ. મોટીવાવડી

(તાલુકો- ગારીયાધાર) (જિલ્લો- ભાવનગર)

સ્થાપના તારીખ : ૧૮-૧૧-૪૯ નોંધણી નંબર : ૩૦૫
શેરભંડોળ : ૬૫૦૦૦-૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૩૩૦
અનામત ફંડ : ૨૧૬૭૦-૦૦ ખેડૂત : ૨૫૦
અન્ય ફંડ : ૬૧૦૦-૦૦ ખીનખેડૂત : ૮૦

ભોજીમા માધુમા ગોહિલ વીરજી મેઘજી પટેલ
મંત્રી પ્રમુખ

મંડળી ધીરાજી ઉપરાંત ખાતર-ખીયારજી સસ્તા અનાજ,
કુડ ઓષધ, કેરોસીન વિગેરેનો વેપાર કરે છે.

વ્ય. કમિટી

શેઠ શ્રી ઓસમાન હાજી નુરમામદ શ્રી વીરજી દેવશી પટેલ
શ્રી વશરામ જેરામ પટેલ શ્રી કુરજી જેરામ પટેલ

શુભેચ્છા પાઠવે છે
શ્રી ગોંડલ તાલુકા સહકારી
ખરીદ વેચાણ સંઘ લી.

મુ. ગોંડલ

(જિલ્લો- રાજકોટ)

સ્થાપના તારીખ : ૩૦-૧૧-૫૦ નોંધણી નંબર : ૪૫૨
શેરભંડોળ : ૩૪૯૮૦-૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૩૧૭
અનામત ફંડ : ૯૯૮૪૫-૫૯ ખેડૂત : —
અન્ય ફંડ : ૯૬૧૬૪-૪૪ ખીનખેડૂત : —

રમણીકલાલ મુળજીભાઈ પટેલ લક્ષ્મણભાઈ પોપટભાઈ
મંત્રી પ્રમુખ

શુભેચ્છા પાઠવે છે
શ્રી મોટા ખુંટવડા જી. વિ. કા. સહ મંડળી લી.
મુ. મોટા ખુંટવડા

(તાલુકો-મહુવા) (જિલ્લો-ભાવનગર)

સ્થાપના તારીખ : ૨૪-૧૧-૪૯ નોંધણી નંબર : ૩૧૦
શેરભંડોળ : ૧ લાખ ૧૫ હજાર સભ્ય સંખ્યા : ૪૭૨
અનામત ફંડ : ૧૫ હજાર ખેડૂત : ૩૩૧
અન્ય ફંડ : ૧૬ હજાર ખીનખેડૂત : ૧૪૧

મનહરભાઈ જી. કાણકીયા

મંત્રી

મેઘજીભાઈ રૂડાભાઈ

પ્રમુખ

—: વ્ય. કમિટીના સભ્યો :—

- (૧) ચ દુસાલ દુર્લભદાસ ગાંધી (૨) લલ્લુભાઈ ધનજીભાઈ (૩) ચોંડાભાઈ મસરીભાઈ
(૪) માધાભાઈ ગોવિંદભાઈ (૫) મહારાજગર અમરગર (૬) માધુભાઈ કાનાભાઈ

મંડળી ખાતર, ખીયારજી, દવા વિગેરેનું કામકાજ કરે છે.

શ્રી ભાલમલલ

નાનીવયે સંગીત પ્રવૃત્તિમાં રંગાયેલા શ્રી ભાલમલલ આકાશ-વાણી રંગમંચ તેમજ નૃત્યનાટીકાઓ દ્વારા પોતાના કંઠનો ગુજરાતને પરિચય કરાવતા રહ્યા છે. આમોફોન તેમજ રેડીયો પર તેમના ગીત ગુંજન પ્રસારીત થયેલા છે.

શ્રી રામખારીબાઈ

અય્યપનથી સાંગીતીક વાતાવરણમાં ઉછરેલા શ્રી રામખારીબાઈ જુની રંગભૂમિના આપણા એક અગ્રગણ્ય કલાકાર છે. છેક નવ વર્ષની નાની વયથી તેમણે આજ પર્વત સંગીતના સુરો વહાવ્યાં છે. ઘણી નાની વયમાં શ્રી સોરાખ મોદીની નાટ્યપ્રવૃત્તિમાં અને ભારખાદ દેશી નાટક સમાજમાં પણ તેઓ ગાતા આવ્યા છે. શાસ્ત્રીયસંગીતની શિક્ષા ઇન્દોરના સારંગીયા શ્રી આલાદીયામાં પાસેથી સંપાદન કરેલી. જુની રંગભૂમિના હારમોનિયમ માસ્તર મોહન જુનીયરના તેઓ પત્ની છે.

શ્રી મોહન જુનીયર

અમદાવાદ

શ્રી મોહનબાઈ જુનીયર શ્રી આર્યનૈતિક નાટક સમાજના હારમોનિયમવાદક હતા તેમને સુગમ તથા શાસ્ત્રીય સંગીતનો ઘણો અનુભવ છે. તેઓએ પોતાનો મધુરકંઠ કોલમ્બીયા રેકોર્ડ તથા ગુજરાતી ફીલ્મ “ચુડીયાંદો”માં પણ સંગીત સર્જન કરી સુગમ સંગીતના મધુર ગીતો પ્રસાર્યાં છે. હાલમાં તેઓ એક રંગભૂમિના કુશળ હારમોનિયમ વાદક છે.

શ્રી વિણા મહેતા

ગળથુથીમાંથી લોકસંગીતના સંસ્કારો સાથે ઉછરેલા વિણા મહેતા છેલ્લા ૨૧ વર્ષથી રેડીયો સાથે સંકળાયેલા છે. ‘ભગીની સમાજ’ ના રોજ પરથી રજુ થતાં ગરબા દ્વારા ગુંજતા થયેલા એમના સ્વરે અનેક સંગીત અનેક નૃત્ય અને રૂપકોમાં તથા રેકોર્ડ દ્વારા ગુજરાતના લગભગ બધા જ અગ્રગણ્ય સંગીત નિર્દેશકોની રચનાઓ રજુ કરી છે.

શ્રી સુલોચના વ્યાસ

જન્મે મહારાષ્ટ્રીયન પણ સંસ્કારે ગુજરાતી શ્રી સુલોચના વ્યાસ ગુજરાતના ખ્યાતનામ સંગીત કલા વિશારદ શ્રી અવિનાશ વ્યાસના પત્ની છે. તેમના પિતાશ્રી કૃષ્ણરાવ ચોનકર પોતે જ એક શાસ્ત્રીય સંગીતના ગાયક છે. અને ગુજરાતી દેશી નાટક સમાજમાં અભિનય કરતા હોવાથી સંગીતના બીજા અને ગુજરાતી કલા સંગીતના સંસ્કાર સુલોચના જાહેરને નાની વયથી મળ્યા. અનેક હિંદી ગુજરાતી ચલચિત્રોમાં પાર્શ્વ ગાયિકા તરીકે તેમણે પ્રાણ રેડ્યો છે. ગુજરાતી નૃત્ય નાટીકાઓ, રંગમંચ અને રેડીયો પર પણ તેમણે ગુજરાતી ગીતો ગાયા છે.

શ્રી અવિનાશ વ્યાસ

અમદાવાદ

ગુજરાતના મહાન કાવ્ય તથા સાહિત્ય સંગીતાચાર્ય શ્રી અવિનાશ વ્યાસને આલ્યવયથી જ સંગીતના ઉચ્ચ સંસ્કારો પ્રાપ્ત થયા હતા. સંગીત કલાની સાથે તેમને સાહિત્ય તથા કાવ્યરચનાનો ઉત્તમ વારસો મળેલ છે. તેમના ગુજરાતી કાવ્યો આજે ગુર્જર ભૂમિની ચારે દિશાએ પ્રગતિમાન થયેલ છે. તેઓ ચિત્ર જગતના

એક મહાન સંગીત દિગ્દર્શક છે. તેમનું મધુર સંગીત આજે ઘણી ફિલ્મોમાં દર્શનીય થઈ ગયું છે. તેઓ એક ભારતીય સંગીત સંસારના શાસ્ત્રીય ગાયક પણ છે. તેમની સંગીત કાવ્ય કૃતિઓ આજે રેડીયો, રંગમંચ, આમોફોન રેકોર્ડ તથા નૃત્ય નાટીકાઓમાં પ્રસારીત થાય છે. તેઓ ભારતીય સંગીત સંસારના એક મહાન કલાસાધક છે. આજે પણ ઘણી પ્રશંસા ચિત્ર જગતમાં તેમની છે. ભારતમાં તેમના ઘણાં શિષ્ય-શિષ્યાઓ છે.

શ્રી સુષમા દિવેદીયા

અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ દિવેદીયા પરિવારમાં જન્મેલા સુષમા જાહેર દિવેદીયાએ સંગીત શિક્ષા શ્રી જયસુખલાલ બોજક પાસે લીધી હતી. ૧૯૪૧-૪૨ માં તેઓ મુંબઈ આવ્યા. ત્યારથી રેડીયો ઉપર સંસ્કૃત, ગુજરાતી, કાવ્ય પાઠનો મહિલા મંડળના ગીતો તેમજ રાસ ગરબા અને નૃત્ય નાટીકાઓ દ્વારા પોતાના કંઠનો અલભ્ય લાભ આપતાં રહ્યાં છે.

શ્રી સુર્યકાંત દવે

વડોદરા

શ્રી સુર્યકાંત દવેએ સંગીત પ્રત્યે અભિરૂચી વારસામાં મેળવી અને શાસ્ત્રીય સંગીતની શિક્ષા શ્રી શાંતીલાલ વ્યાસ પાસે લીધી. રેડીયો પરના કાર્યક્રમોમાં પોતાની સ્વરચના અને ગાયકી રજુ કરતાં સુર્યકાંત દવે વડોદરાના એક નામી સંગીત કલાકાર છે. તેમનું મુગ વતન વડવાણુ છે.

શ્રી શરદ અંતાણી

ભુજ

કચ્છના કલાકારોમાં અગ્રગણ્ય એવા શરદ અંતાણી છેલ્લાં દશ વર્ષથી આકાશવાણી પરથી ગાતા આવ્યાં છે. રેડીયો સિવાય તેમની આમોફોન રેકોર્ડ પણ તૈયાર થઈ ઘણીજ પ્રસિદ્ધિ પામેલી છે. સંગીત ગાયકી ઉપરાંત ફીલ્મો ક્ષેત્રે સંગીત નિયોજન પણ ભાઈ અંતાણી કરી રહ્યા છે.

શ્રી હરિશ ભટ્ટ

પોરબંદર

બાલ્યકાળથી સંગીતના વાતાવરણમાં ઉછરેલા હરિશ ભટ્ટ તેમના મોટા ભાઈ અને ગુજરાતના લોક ગાયક શ્રી યશવંત ભટ્ટની પાસે સંગીતનું શિક્ષણ લીધેલ હતા. રેડીયો, ફીલ્મ અને રંગમંચ પરથી પોતાનો સ્વર પ્રસારીત કરેલો છે. ૧૯૫૦ થી તેમણે રેડીયો દ્વારા અનેક ગુજરાતી ગીતો તેમજ સંગીત રૂપકો ગાયાં છે. કોલમ્બીયા કંપનીએ પ્રકાશિત કરેલી તેમની રેકોર્ડ પણ પ્રસિદ્ધિ પામી છે.

શ્રી વિભા દેસાઈ (વૈષ્ણવ)

અમદાવાદ

૧૯૬૧ની આકાશવાણી સુગમ સંગીત હરીદાઈમાં દ્વિતિય આવેશ આ રેડીયો કલાકારે અન્ય અનેક સ્પર્ધાઓમાં ભાગ લઈ અનેક પારિતોષકો મેળવ્યાં છે. ૧૯૬૪માં અમદાવાદના પ્રતિષ્ઠિત સંગીત કલાકાર શ્રી રાસ મિહારી દેસાઈ સાથે લગ્ન થઈથી જોડાયાં. આમોફોન રેકોર્ડ દ્વારા પણ આ કલાકારનો અવાજ વહેતો થયો છે.

શ્રી સુષા દિવેદીયાં

અમદાવાદ

આમોફોન રેકોર્ડોના રસિક શ્રોતાઓથી સુધા લાખીયાનું નામ અખણ્યું નથી. તેઓ સ્વર નિયોજક ક્ષેત્રે દિવેદીયાનાં પત્ની છે.

તેઓ બહુજી જુના પ્રમોદિત કલાકાર છે. આ ઉપરાંત અખિલ ભારતીય આકાશવાણી કાર્યક્રમોમાં તથા રાસ ગરબા સ્પર્ધાઓમાં માર્ગદર્શક તરીકે પણ તેમની સંગીતજ્ઞતાનો ફાળો આપતાં રહે છે.

શ્રી હર્ષદ વ્યાસ

અમદાવાદ

અમદાવાદ નિવાસી હર્ષદ વ્યાસનો જન્મ લીંબડીમાં થયો હતો. બી. એ. સુધીના Academic જ્ઞાતી જ સંતોષ ન પામતાં તેમણે સંગીતનો વિધિસર અભ્યાસ પણ ચાલુ રાખી કોલેજની સંગીત હરીફાઈમાં પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા ઉપરાંત તેમણે દિલ્હીના યુથ ફેસ્ટીવલમાં પણ સાંસ્કૃતિક પ્રતિનિધિ તરીકે હાજરી આપી છે. રેડીયો તથા સંગીત નૃત્ય નાટીકાઓમાં તેમના અવાજની સુરીલી શીરતાનની કલા જોવા મળે છે. અમદાવાદના કલાકાર શ્રી જનાર્દન રવળનાં તેઓ પત્ની છે. ગુજરાતના ખુલ્લેખુલ્લે સંગીત સૂરો પ્રસરાયાં છે.

શ્રી કેતુમાન પારધી

અમદાવાદ

સ્વર્ગસ્થ શ્રી ઓમકારનાથજી જેવા સિદ્ધહસ્ત સંગીત મહર્ષિની સંગત શિક્ષાનો લાભ પામેલા આ રેડીયો કલાકાર એક નક્કીદાર ગાયકીના જ સ્વામિ નથી, પરંતુ સ્વર નિયોજનની પણ સુજ ધરાવે છે. સુન્ની શાસ્ત્રીય લગાવટ અને અવાજની દ્વિરત જેમની વિશેષતા છે. એવા કલાકારની પ્રતિભા ૧૯૪૮થી વડોદરા રેડીયો પરથી પાંચ-રવી શરૂ થઈ. આજે તેઓ આકાશવાણી અમદાવાદના સુપ્રતિષ્ઠિત કલાકાર છે.

શ્રી જનાર્દન રાવળ

અમદાવાદ

મુળ સૌરાષ્ટ્રના આ કલાકાર કાયદાના સ્નાતક તથા વ્યવસાયે સરકારી કર્મચારી હોવા છતાં સંગીતમાં જીવંત રસ ધરાવે છે. મધુર ગંભીર અવાજ ધરાવતાં આ કલાકાર ગીતોની ભાવવાહી અને વિશિષ્ટ રજુઆત માટે નોંધનીય છે.

શ્રી દિલીપ પટેલ

અમદાવાદ

અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજમાં બી. એ. પાસ કરવા સાથે કોલેજ જીવંત દરમિયાન પણ સંગીત સાધના ચાલુ રાખી અનેક સંગીત હરીફાઈઓમાં પ્રથમ સ્થાન સંપાદિત કરી ચુકેલા આ કલાકારે સંગીતની વિધિસરની શિક્ષા મેળવી ગાંધિર્વ મહાવિદ્યાલયની સંગીત વિશારદની ઉપાધી હાંસલ કરી છે. ૧૯૫૨ થી તેઓ આકાશવાણી પરથી સુગમ સંગીત રજુ કરતાં આવ્યાં છે. રેડીયો સિવાય અનેક જાહેર સંગીત કાર્યક્રમો આપેલાં છે. અને સંગીતની હરીફાઈ ઓમાં પણ ભાગ લીધેલ છે. વ્યવસાયે તેઓ જીવીકાના કર્મચારી છે.

શ્રી જયંત દેસાઈ

અમદાવાદ

બાલ્યવયથી જ સંગીત શોખ ધરાવતા શ્રી જયંત દેસાઈ ૧૯૪૯થી રેડીયો કલાકાર તરીકે સંગીતના કાર્યક્રમો આપી રહ્યા છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીના તેઓ સ્નાતક છે. ૧૯૫૫ ના યુથ ફેસ્ટીવલમાં સાંસ્કૃતિક પ્રતિનિધિ તરીકે ગુજરાત યુનિવર્સિટી તરફથી તેમણે હાજરી આપેલી.

શ્રી રાસમિહારી દેસાઈ

અમદાવાદ

મૂળ વિસનગરના આ સંગીત કલાકાર એમ. એસસી. હોવા ઉપરાંત હાલ પી. એચડી.ના અભ્યાસી તથા ગુજરાત કોલેજના પ્રાધ્યાપક છે. તેમણે મૃદુ ગદ્ય અવાજની શાસ્ત્રયુક્તા સાથે પ્રયોગ શીલતાનો સમન્વય સાધી સંગીત ક્ષેત્રે અવનવી પ્રતિષ્ઠા જમાવી છે. અમદાવાદની સ્વર સંસ્થા સંગીત 'શ્રુતિ' ના તેઓ સંચાલક છે.

શ્રી મધુસુદન શાસ્ત્રી

અમદાવાદ

છેલ્લા પંદર વર્ષથી અમદાવાદ-વડોદરા આકાશવાણી પરથી ગુંજતો થયેલો શ્રી મધુસુદન શાસ્ત્રીનો મધુર ગંભીર અવાજ ગીતોની ભાવવાહી શબ્દ સ્વરરચના સાથે પ્રસંશનિય છે. વડોદરા સંગીત મહાવિદ્યાલયમાં ત્રણ વર્ષ સંગીતની શિક્ષા લઈ બી. ઈ. થયેલા આ વ્યવસાય ઈજનેરે કલકત્તા ખાતે યોગ્યેલ સ્વિદ સંગીતની સભામાં પણ ભાગ લીધો હતો.

શ્રી સુરેશ જાની

અમદાવાદ

સ્વર્ગસ્થ પંડીત શ્રી ઓમકારનાથજી ઠાકુર સાંનિધ્યમાં શાસ્ત્રીય સંગીતની શિક્ષા પામેલા શ્રી સુરેશ જાની છેલ્લા એ દાયકાથી ગુજરાતમાં સંગીત ગીતો ગાતા આવ્યાં છે. છેલ્લા પંદર વર્ષથી આકાશવાણીના અમદાવાદ, દિલ્હી ઇસ્ટાદિ કેન્દ્ર ધરાયે તેમણે કંઈ વહેતો મુક્યો છે. રેડીયો સિવાય નૃત્ય-નાટિકાઓમાં પણ તેમનો સ્વર પ્રસારિત થાય છે. સંગીત ગાયકી ઉપરાંત સ્વર નિયોજન ક્ષેત્રે પણ તેમની કલાસિદ્ધિ ઉલ્લેખનિય છે.

શ્રી પુષ્પા છાયા

રાજકોટ

જુનાગઢમાં જન્મેલા શ્રી પુષ્પા છાયાએ સંગીતના વિષય સાથે એમ. એ. કરવા ઉપરાંત સંગીત વિશારદની પદવી મેળવી છે. એમનો મધુર અવાજ રાજકોટ રેડીયો પરથી પ્રસારિત થાય છે. તેઓ સુપ્રસિદ્ધ સ્વર નિયોજક શ્રી ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદીના પત્ની છે.

શ્રી કમલ બારોટ

દારેસલામમાં જન્મેલા આ સુપ્રસિદ્ધ પાર્શ્વગાઈકાએ મુંબઈની સેન્ટઝેવીયર્સ કોલેજમાં બી. એ ની પરિક્ષા પસાર કરી સુવ્યવસ્થિત ઉસ્તાદ અબ્દુલ રહેમાનખાન તથા રનેહલ બાટકર પાસે સંગીતની સુવ્યવસ્થિત તાલીમ પ્રાપ્ત કરી, આજ સુધીમાં ઘણા હિંદી ફીલ્મોમાં પ્લેબેક આપી ચુકેલ છે. હાલમાં તેઓ ઉસ્તાદ ગુલામ મુસ્તાફાખાની રાહબરીમાં સંગીત શિક્ષા લઈ રહ્યા છે. ભારતની ઉંચ કલાધાત્રીમાં સંગીતપ્રાવિણ્ય પ્રાપ્ત કરેલ છે.

શ્રી નીના શાહ

ઈન્ડો અમેરીકન સોસાયટીના સંગીત નૃત્ય વિભાગના માનદ મંત્રી શ્રી નીના શાહની સુગમ સંગીતની ભૂમિકા શાસ્ત્રીય સંગીતના વિધિસરના અભ્યાસમાં રહેલી છે. મુંબઈ રેડીયો પરથી તેમના સુગમ સંગીત તથા શાસ્ત્રીય સંગીતના મધુર સ્વર પ્રસારિત થાય છે. તેઓએ સંગીત શિક્ષા શ્રી હાશીકઅલીખાન પાસેથી સંપાદન કરી હતી.

શ્રી નિરૂપમા શેઠ

ગોંડલના દિવાન પરિવારમાં જન્મેલ અને અભિજાત સંગકાર

સિંચન પામેલાં નિરૂપમા સેક આજ સુધી રેડીયો, ટ્રામોફોન, નૃત્ય-નાટીકા, તેમજ રંગમંચ દ્વારા પોતાનો કંઠ પ્રસારિત કરેલ છે. કેલેન્ડરના વર્ષો દરમિયાન મુખ્યર્થના કેન્દ્રિક કંઠ તરીકે તેમણે પ્રાવિણ્યતા મેળવી હતી. ૧૯૫૭ માં તેઓશ્રી અજીત શેઠ સાથે લક્ષ્મણીથી જોડાયાં. શ્રી પંકજ મલીકના નિકટ સંપર્ક દરમિયાન પોતાના કંઠ માધુર્ય અને સ્વરની ગ્રહણ શિલતાથી શ્રી પંકજ બાણને પણ એમણે પ્રભાવિત કર્યા હતા. ભારતી વિદ્યા ભવનના સુગમ સંગીત વિભાગમાં તેઓ માનદ મંત્રી છે. ફીલ્મી ચિત્રોદ્યામાં પણ પાર્શ્વ ગાયકી આપવાનું શરૂ કર્યું છે.

શ્રી પુર્ણિમા ઝવેરી

તેર વર્ષની ઉંમરથી બહુડીના કાર્યક્રમથી શરૂ કરીને આજ સુધી શ્રી પુર્ણિમા ઝવેરીએ રેડીયો, નૃત્ય નાટિકા, તથા ગરબા મહેલ-ત્સવોના પ્રણવ સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલ છે. તેમણે શાસ્ત્રીય સંગીતની શિક્ષા શ્રી નારાયણરાવ દાતાર પાસે લીધી હતી. ૧૯૫૭ના રશિયા ખાતે યોગ્યેષ્ઠ યુથફેસ્ટીવલમાં ભાગ લઈ તેમણે ગુજરાતી સંગીતનું ગૌરવ વધાર્યું છે.

શ્રી પૌરવી દેસાઈ

શૈશવથી જ સાંગીતીક વાતાવરણમાં ઉછરેલા પૌરવી દેસાઈએ નવતર પેઢીમાં સારી પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરી છે. ૧૯૬૧થી તેઓ આકાશવાણી પરથી સુગમ સંગીત પ્રસારીત કરી રહ્યાં છે. રંગમંચ તેમજ નૃત્યનાટીકામાં પણ તેમનો સ્વર સંભળાતો રહ્યો છે. હાલમાં તેઓશ્રી મીનાક્ષી મુદ્દીપ્તી પાસે શાસ્ત્રીય સંગીતની શિક્ષા લઈ રહ્યાં છે.

શ્રી સુભાષ દેસાઈ

વડોદરાના સંસ્કારધામમાં ઉછરેલા આ કલાકારે બી.એસ.સી. સુધીના વિદ્યાભ્યાસ ઉપરાંત મહારાજા સયાજીરાવ મ્યુઝીક એન્ડ ડ્રાઇન આર્ટ્સમાં શાસ્ત્રીય સંગીતની શિક્ષા લીધી હતી. શ્રી બાનુ-પ્રસાદ ઠાકરની પ્રેરણાથી સુગમ સંગીતમાં ગાયન અને સ્વરરચનાના ક્ષેત્રે પણ સ્મરણિય ફાળો નોંધાવ્યો છે. સંગીત રંગમંચ ઉપરથી અનેક પ્રકારના મધુર ગીત પ્રસારાવ્યાં છે.

શ્રી રાણુલ મહેતા

સુપ્રસિદ્ધ સંગીત નિર્દેશક શ્રી નીનુ મજમુદારના પુત્રી શ્રી રાણુલ મહેતા શિશુવયથી જ સંગીતમય વાતાવરણમાં ઉછર્યા હતા. આકાશવાણી મુખ્ય પરથી વર્ષોથી તેમનો સુમધુર કંઠ પ્રસારીત થાય છે આ કલા સાધીકાએ સંગીતનું શાસ્ત્રીય શિક્ષણ બનારસ યુનીવર્સિટી તથા ભારતીય વિદ્યા ભવનની સંગીત વિદ્યાપીઠમાં લીધું હતું. ગુજરાતની જનતામાં તેમણે સંગીતનો સંદેશ પ્રસારાવેલ છે.

શ્રી અમલ ભટ્ટ

ભાવનગર

ભાવનગરની “સપ્તકલા” સંસ્થામાં સાંગીતીક માર્ગદર્શન પામેલા આ નવોદીત સંગીત કલાકાર તેના ગંભીર, ગહન અને માર્દવયુક્ત અવાજથી સંગીત રસીકોમાં ટુંક સમયમાં સારી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. તેઓ શ્રી પુરુષોત્તમ ઉપાધ્યાયના માર્ગદર્શન નીચે સંગીતનું અધ્યન કરી રહ્યા છે.

શ્રી જ્યોતિધર દેસાઈ

મોસાળમાં સંગીતનો વારસો પામેલા શ્રી જ્યોતિધર છેલા ૧૫ વર્ષથી વડોદરા આકાશવાણી કેન્દ્ર પરથી સુગમ સંગીત પ્રસારીત કરી રહ્યા છે. શાસ્ત્રીયસંગીતની શિક્ષા ભારતીય સંગીત મહા-વિદ્યાલય વડોદરામાં લઈ આકાશવાણી મુખ્ય કેન્દ્રમાં ગુજરાતી વિભાગના કર્મચારી છે.

શ્રી બાલકૃષ્ણ ઘોડા

વડોદરા

વડોદરાના સુગમ સંગીતક્ષેત્રે આ અગ્રણી કલાકાર મુળ સૌરાષ્ટ્રના વતની છે. સંગીત પ્રવૃત્તિ એમને વારસાગત મળી હોવા ઉપરાંત એમણે પ્રાથમિક તાલીમ પણ લીધી છે. છેલા દસકાથી તેઓ આકાશવાણી અમદાવાદ-વડોદરા પરથી સંગીતના કાર્યક્રમો આપી રહ્યા છે. આકાશવાણીના લાઈટ મ્યુઝીક ડો-સર્ટમાં એમણે સક્રિય ભાગ લીધો છે. તે ઉપરાંત તેઓ સ્વરચિત રચનાઓ પણ કરે છે. વ્યવસાયે સરકારી કર્મચારી છે.

શ્રી નિલધારા દેસાઈ

વડોદરા

વડોદરા યુનીવર્સિટીના એમ મ્યુઝીકની પદવી મેળવેલાં આ સંગીત કલાકાર છેલા બાર વર્ષથી રેડીયો કાર્યવાહી આપી રહ્યા છે. શાસ્ત્રીય સંગીતની શિક્ષા તેમણે શ્રી શિવકુમાર શુક્લ પાસેથી ગ્રહણ કરી હતી. વડોદરાની સ્થાનિક પ્રવૃત્તિમાં હંમેશા સક્રિય ભાગ લે છે. એમનો અવાજ શાસ્ત્રીય સંગીતની ઉંચ ભાવનાશાળી મધુર શૈલીનો છે. અને ગાયકીમાં પણ પ્રાવિણ્યતા છે.

શ્રી મૃદુલા પરીખ

વડોદરા

શાસ્ત્રીયસંગીતની સુવ્યવસ્થિત શિક્ષા લઈ રહેલાં આ સંગીત કલાકાર બી.એ. વીથ મ્યુઝીક છે, અને એમ.એ. (મ્યુઝીક)ના વિદ્યાર્થીની છે. તેઓના પિતાશ્રી “ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલય”ની શિક્ષણ પ્રવૃત્તિમાં લાંબા સમયથી સંકળાયેલાં છે. શાસ્ત્રીય સંગીતની તાલીમથી ધુંટાચેલા મધુરકંઠ સ્વર સુગમ સંગીતમાં વિશિષ્ટ અસર ઉત્પન્ન કરે છે. તેઓ સફળતાપૂર્વક સ્વતંત્ર સ્વરરચનાઓ કરી શકે છે.

શ્રી મુકુંદ વ્યાસ

અમદાવાદ

ખ્યાતિપ્રાપ્ય ગાયનાચાર્ય પંડીત શિવકુમાર શુક્લના પદશિષ્ય શ્રી મુકુંદ વ્યાસ વડોદરા યુનીવર્સિટીના એમ.એ. મ્યુઝીક છે. વડોદરાના સંગીતક્ષેત્રે ઘણા જુના અનુભવી સંગીત કલાકાર છે. શાસ્ત્રીય ખ્યાલ, ગાયકી કુમરી, દાદરા ઉપરાંત ગઝલ ધર્યાદી મધુર ભાવથી રજૂ કરી શકે છે. અને તેઓ સ્વરચિત સંગીત રચનાઓ પણ કરે છે. સંગીતના ક્ષેત્રે તેઓ પ્રગતિ કરી રહ્યા છે.

શ્રી મનુભાઈ પરમાર

ભાવનગર

શ્રી મનુભાઈ પરમાર સુગમ સંગીતના સાગ્ર અભ્યાસી છે. તેઓએ સંગીતની શિક્ષા તેમના ભાઈ બાણુભાઈ પરમાર પાસેથી લીધી હતી. ગઝલ, ભજન તથા લોકગીત ઉપર સારી ખ્યાતી પામેલ છે. હાલ કચ્છ રેડીયો રોશનના સંગીત કલાકાર છે.

સ્વ. મહારાજ શ્રી ભાવસિંહજી સાહેબ

ભાવનગર

ભાવનગરના સ્વ. મહારાજ સાહેબ શ્રી ભાવસિંહજી સાહેબ સંગીતસાહિત્ય તથા કાવ્યશાસ્ત્રના પ્રખર વિદ્વાન હતા. તેમણે સંગીત

શુભેચ્છા પાઠવે છે
શ્રી સાંઢખાખરા સેવા સહ. મં. લિ.
મુ. સાંઢખાખરા

(તાલુકો- ગારીયાધાર) (જિલ્લો- ભાવનગર)

સ્થાપના તારીખ : ૨૮-૮-૬૨ નોંધણી નંબર : ૬૮૫૨
શેરભંડોળ : ૨૪૫૦૫-૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૭૧
અનામત ફંડ : ૫૬૫૭-૫૩ ખેડૂત : ૬૭
અન્ય ફંડ : ૪૬૭-૭૧ ખીનખેડૂત : ૪

પૃથ્વીસિ હજી હમીરસિ હજી ગોહિલ દુદાભાઈ પદમાભાઈ પટેલ
મંત્રી પ્રમુખ

વ્યવસ્થાપક કમિટિના સભ્યો

શ્રી મેષજી ઝવેર પટેલ શ્રી સુમનસિંહ જુવાનસિંહ ગોહિલ
શ્રી જાદવ પરશોત્તમ પટેલ શ્રી વિજયસિંહ દાદલા ગોહિલ
શ્રી જયવંતસિંહ વાધુભા ગોહિલ શ્રી મોહન સવજી પટેલ

શુભેચ્છા પાઠવે છે
શ્રી માંડવી સેવા સહ. મં. લિ.
મુ. માંડવી

(તાલુકો- ગારીયાધાર) (જિલ્લો- ભાવનગર)

સ્થાપના તારીખ : ૨૭-૬-૫૯ નોંધણી નંબર : ૨૦૨૭
શેરભંડોળ : ૪૧૯૨૦-૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૧૫૭
અનામત ફંડ : ૫૩૭૭ ૦૦ ખેડૂત : ૧૧૨
અન્ય ફંડ : ૩૧૪૪-૦૦ ખીનખેડૂત : ૪૫

હુખીખ અખડુલા શરમશી દીયાળ પટેલ
મંત્રી પ્રમુખ

વ્ય. કમિટિ

શ્રી પ્રાગજી હરીભાઈ શ્રી જવેર નારજી
શ્રી બીના મોના શ્રી વેલજી રામજી
શ્રી ત્રીકમ વરતા શ્રી વાલા મેહન

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી દાઠા જીથ ખે. વિ. વિ. ડા. સહકારી મંડળી લી.

મુ. દાઠા

(તાલુકો-તળાજ) (જિલ્લો-ભાવનગર)

સ્થાપના તારીખ : ૧૨-૧૨-૫૦ નોંધણી નંબર : ૪૬૯
શેરભંડોળ : ૫૩૨૯૦-૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૨૫૨
અનામત ફંડ : ૧૦૩૮૩-૮૨ ખેડૂત : ૨૦૩
અન્ય ફંડ : ૩૮૯૬-૯૧ ખીનખેડૂત : ૪૯

જયસુખલાલ મગનલાલ શાહ

મનુભા શીવુભા સરવૈયા

મંત્રી

પ્રમુખ

વ્ય. કમિટિના સભ્યો :— (૧) શ્રી દિલીપસિંહ ગુમાનસિંહ (૨) શ્રી ગફુત્ત નરશી ખરક
(૩) શ્રી મુળજી લીમા ખરક (૪) ગફુત્ત લખમજી (૫) હીરજી અરજજી
મંડળી ખાતર, ખીયારણ વિગેરેનું કામકાજ કરે છે. તેમજ સભ્યોનો
ખિન સભ્યોનો ખેત ઉપજનો માલ કમિશનથી વેચાણ કરી આપે છે.

દલીયડ નામના સંગીતના મહાન ગ્રંથનું સાત ભાગોમાં સર્જન કર્યું હતું. તેમણે ભાવનગર રાજ્યમાં પોતાની પાસે મહાન ગાયકો, ગાયિકાઓ, વાદનકારોને આશ્રય આપી સાહિત્ય, સંગીત તથા કાવ્યકલાને વિકસાવી હતી. સ્વર્ગસ્થ મહારાજ સાહેબે તેમના રાજ્યમાં શ્રી ડાયાલાલ શિવરામ નાયક, શ્રી વિક્તરરામ, શ્રી દલસુખરામ શ્રી હમીરખાં, શ્રી રહીમખાં સિતારી, મુરશદ, શ્રી માનકુંવર ગાયીકા, શ્રી ચંદ્રભાદેવી ઇચાદિ કલા વિશારદોને પોતાના રાજ્યમાં આશ્રય આપી નાદ કલાને ઘણુંજ પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું. શ્રી ડાયાલાલ શિવરામ પામે વિશ્વનો મહાન સંગીત ગ્રંથ “સંગીત કલાધર” લખાવી તેમને પ્રકાશિત કરાવી સંગીતની દુનીયામાં શ્રી મહારાજ સાહેબે અમર કિર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે. શ્રી સ્વર્ગસ્થ મહારાજ સાહેબ સંગીતની સાથેસાથ કાવ્ય રચનાકાર પણ હતા.

સ્વ. મહારાજ શ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર

ભાવનગરના સ્વ. મહારાજ સાહેબ શ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજી સાહેબે સંગીત તથા સાહિત્ય સંસારમાં મહાન કલા વિશારદોને આશ્રય આપી જ્ઞાતિકલા પ્રત્યે ઘણીજ સહાનુભુતી દર્શાવી હતી તેમણે પણ તેમના પિતાશ્રીની જેમ પોતાના રાજ્યમાં સંગીત તથા સાહિત્યકલાને પ્રચુરસ્થાન આપી સાહિત્ય તથા સંગીત કલાઓના ગ્રંથોનું સર્જન કર્યું હતું. તેમણે તેમના રાજ્યમાં શ્રી મહમદખાં બિનકાર, શ્રી નારાયણરાવ આંબાડે સિતારીસ્ટ, શ્રી ગજનનદરાવ આંબાડે જલતરંગ વાદક, શ્રી વાસુદેવ ઠાકુર, શ્રી ગજનન ઠાકુર, શ્રી બાબાએન ઇચાદિ ગાયક, વાદક વિશારદોને પ્રોત્સાહન તથા આશ્રય આપી નાદ વિદ્યાનો અમુલ્ય ફાયો આપ્યો હતો. સને ૧૯૬૩માં ભાવનગરમાં જ્યારે સંગીત પરિવર્તને આયોજીત કરવામાં આવી ત્યારે વિશ્વના મહાન ગાયક પુજ્ય પંડીત શ્રી ઓમકારનાથજીને આમંત્રણ આપી પોતાના રાજ્ય બંગલામાં નિવાસ કરવા માટે તેમને ગયા. સ્વર્ગસ્થ પંડીતશ્રી ઓમકારનાથજી ઠાકુરને ભાવનગરના નરેશશ્રી પ્રત્યે ઘણુંજ માન તથા પ્રેમાદર્શ ભાવ હતો. ભાવનગરના રાજવિદ્યાનો સંગીત તથા સાહિત્ય પ્રત્યેનો ઉમદા અમર પ્રેમ ભાવના સંગીત સાહિત્ય સંસારની કલાની મહાન ભાવનાઓ કદી પણ વિસરી શકાશે નહિ. તેમણે કલાવિશારદોને રાજ્યાશ્રય આપી નાદ વિદ્યાને અહરનિશ સજીવન રાખી છે. તેમાં ભાવનગર રાજ્યનો તથા રાજવીઓનો કલાની ભાવના માટેનો અમર સંદેશ છે.

મહારાજ શ્રી વિરભદ્રસિંહજી સાહેબ ભાવનગર

ભાવનગરના નરેશ શ્રી વિરભદ્રસિંહજી સાહેબ સાહિત્ય તથા સંગીતકલાના સાધક છે. આપશ્રી સંગીતનું ઉંચું શિક્ષણ સંગીતાચાર્ય શ્રી ગજનનભાઈ ડી. ઠાકુર પાસેથી સંપાદિત કરી સિતાર તેમજ તબલા વાદનની કલામાં પાંડીત્ય ધરાવે છે. આપે આપના રાજ્યમાં ઉંચું કક્ષાના સંગીત ગાયકોને તથા સંગીત વાદકોને આશ્રય આપી સંગીતકલાને તથા સાહિત્યને ઘણુંજ ઉત્તેજન આપ્યું છે. આપ સાહિત્ય સંગીત પ્રત્યે ઉંચું ભાવના ધરાવે છે. આપશ્રીએ કલાને જીવન અર્પિત કરેલ છે.

કુમાર શ્રી શિવભદ્રસિંહજી ભાવનગર

કુમાર શ્રી શિવભદ્રસિંહજી સાહેબે સંગીત સાધનાનું ઉંચું અધ્યન

ભાવનગરના રાજ્ય ગાયક શ્રી ગજનનભાઈ ઠાકુર પાસેથી સંપાદિત કર્યું હતું. દીલરખા, સિતાર, તબલા ઇચાદિ વાદનકલાનો અભ્યાસ સાધના દ્વારા કરી આપે સંગીતમાં પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરેલ છે. શાસ્ત્રીય સંગીત પ્રત્યે આપ ઉંચું ભાવનાઓ ધરાવે છે. આપ આપનું સાંજે જીવન સંગીતકલા પ્રાપ્તિમાં વ્યતિત કરે છે. સંગીતકલા એ માનવ જીવનનું સાચું ધન છે. અને પ્રભો પ્રાપ્તિ પણ સંગીત દ્વારા થાય છે.

મહારાજ શ્રી જશવંતસિંહજી સાહેબ સાણંદ

શ્રીમાન મહારાજ સાહેબ શ્રી જશવંતસિંહજી સાહેબ ભગવત કાલિકા માતાના પરમ ઉપાસક છે. અને સાહિત્ય શાસ્ત્રના પ્રખર વિદ્વાન છે. ભારતની સંગીત સાધનામય સંગીતકલાના તેઓ મહાન પુખ્તરી છે. તેમણે તેમના રાજ્યમાં ભારત વર્ષના નામી ગુણી ગાયકો તથા વાદકોને આશ્રય આપી સંગીતકલાને માનવ જીવનમાં જગૃતિની ભાવનાઓનું મધુર મિલન અર્પિત કરેલ છે. શ્રી મહારાજ સાહેબ એક સારા કાવ્ય રચનાકાર છે. તેમની કાલીમાતાની બનાવેલી કાવ્ય રચનાઓ ભારતના નામી ગાયક પંડીતશ્રી જસરાજજી સંગીતાચાર્ય સમય સમય પર ગાય છે. તેમણે બીન, સિતાર, દિલરખા, સુરખંદાર ઇચાદિ વાદ્યોની સંગીત તાલિમ ભારતવર્ષના ઉરતાદ વહીદખાન પાસેથી અદ્ભુત કરી હતી. અને ગાયકો શ્રી વિઠ્ઠુનારાયણ ભાતખંડેજી તથા શ્રી વિઠ્ઠુ દિગંબરજી પાસેથી સંપાદિત કરી હતી. ભારતના પ્રથમ કક્ષાના તેઓ સંગીતાચાર્ય છે.

શ્રી યશવંત ડી. ભટ્ટ ભાવનગર

સંગીતસમ્રાટ પં. શ્રી ઓમકારનાથજીના શિષ્ય શ્રી યશવંત ભટ્ટ સંગીતનું પ્રાથમિક અભિનવદર્શન પોતાના પિતાશ્રી દુર્ગા-શંકર ભટ્ટ દ્વારા સંપાદિત કર્યું. સંગીતના ઉંચું સંસ્કારોની જ્યોત પુજ્ય પંડીત શ્રી ઓમકારનાથજી ઠાકુરના માર્ગદર્શનથી વધારે પ્રતિભાશાળી બની. શ્રી ભટ્ટજી દિલરખા, સિતાર, વાયોલિન, મેડોલિન, રાવણહથો, ફલુટ, ટાઇસોકોટા, હારમોનિયમ તારસહનાઇ આદિ વાદ્યો પર સાડાં પ્રભુત્વ ધરાવે છે અને સાહિત્ય તથા સંગીતના ઉંચું પ્રભાવશાળી કલાકાર છે. તેમની સંગીતકૃતિઓ ‘સંગીત હાથરસ’—યુ. પી., ‘સંગીત કલા વિહાર’—મિરજ, ‘સંગીત કલા’—ગ્વાલીયર ‘કલાવંત’—વર્ધા, ‘રાગિની હાથરસ’—યુ. પી., ‘સંગીતમાધુરી’—ગનારસ આદિ સંગીત માસિકોમાં સમય સમય પર પ્રકાશિત થાય છે. શ્રી ભટ્ટની કલા પ્રત્યે શ્રી ઓમકારનાથજી ઠાકુર, શ્રી પંડેજી મલીક, શ્રી પંડીત જસરાજ, પંડીત કીરોજ દરબુર, સ્વામી શ્રી વલ્લભદાસજી, સ્વ. પં. કીરોજ દામજી, કુમાર શ્રી નરપતસિંહજી, શ્રી ધરમશીભાઈ શાહ, શ્રી આચાર્ય બ્રહ્મરપતિ, સ્વ. મહારાણ્ય શ્રી વિજયદેવજીસાહેબ, સ્વ. શ્રી પ્રભાતદેવજી, પ્રો બી. આર. દેવધરજી, પ્રો. આર. સી. મહેતા આદિ ગુણી કલાકારોનો સાડાં માન તથા ગર્વ ધરાવે છે. ભટ્ટજીની સંગીત કલા કૃતિઓ ભારતીય સંગીત જગતમાં અમરત્વ અને સર્વોપરી છે. શ્રી યશવંત ભટ્ટની શિષ્યા શ્રી સુશીલા દિવાકર, શ્રી કેડી ભટ્ટ તથા શિષ્ય બી મહેંદ્રકુમાર ગોહીલ, શ્રી શિવકુમાર સરનૈયા, શ્રી જલ્લ ભટ્ટ, શ્રી દારા મહેતા, શ્રી ફેડી ભટ્ટ તેમની ગાયકીનો પ્રચાર કરે છે.

શ્રી રસિકલાલ અધારિયા**ભાવનગર**

શ્રી રસિકલાલે તેમના વડીલમંદુ શ્રી બાબુલાલ અધારિયા પાસે સંગીતનું ઉચ્ચશિક્ષણ પ્રદાન કરી, સંગીત સંસારની દુનિયામાં તેમનો મધુર કંઠ તાલ સાધના દ્વારા પ્રસારીત કર્યો. શ્રી રસિકલાલે આરંભ કલાક સુધી રિયાજ તથા સાધના કરી ગુણીજનોમાં પ્રવણસ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. તેમની શિષ્યા શ્રી યોગીની દેસાઈ તથા શ્રી સરલા ત્રિવેદી તેમની મધુર ગાયકીનો પ્રચાર કરી રહ્યા છે. શ્રી રસિકલાલેના કાર્યક્રમ આકાશવાણી રાજકોટ દ્વારા પ્રસારિત થાય છે. તેમની ગાયકી શબ્દ, સ્વર, તાલપ્રાધાન્ય છે. હાલ તેઓ માજીરાજ ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલમાં સંગીતાચાર્યપદે નોકરી કરે છે. શ્રી રસિકલાલ ઉચ્ચકોટીના ગુજરાતના સંગીત સાધક છે ખ્યાલ, ગાયકી, ધ્રુપદ, હુમરી આદિ ગાયકી ઉપર તેઓ પ્રભુત્વ ધરાવે છે. તેમની ગાયકીમાં ઉત્તમ ભાવરસ તથા તાલદર્શનનો ઉચ્ચ ભાવ મિશ્રાપ છે.

સંગીત સમ્રાટ સ્વ. શ્રી યશવંત પુરોહિત ભાવનગર

કિરાના ધરાનાના સુપ્રસિદ્ધ ભારતવર્ષના સ્વર્ગસ્થ શ્રી યશવંત પુરોહિતે મેટ્રીક સુધી વિદ્યાધ્યન ભાવનગર શ્રી દક્ષિણા મુર્તિ ભવનમાં કરી જીવનના ઉચ્ચ ભાષા સિદ્ધાંતો પ્રદાન કર્યા હતા. તેમણે સંગીતનું પ્રારંભિક અભિનવ દર્શન સ્વર્ગસ્થ સંગીત શાસ્ત્રી શ્રી શંકરરાવ બ્યાસ પાસેથી લીધું હતું. ત્યાર પછી સંગીતની ઉચ્ચ કક્ષાની સંગીત સાધનાનો અભ્યાસ સ્વર્ગસ્થ શ્રી ઓમકારનાથ ઠાકુર સંગીતાચાર્ય તથા કિરાના ધરાનાના સંગીતશાસ્ત્ર વિશારદ શ્રી બાલકૃષ્ણ કપિલેશ્વરી બુવા પાસે સંપાદન કરી સંગીત જગતમાં ઉચ્ચ કોટીના ગાયકનું સ્થાન સંપાદિત કર્યું હતું. ભારતવર્ષના નામી ગાયકોમાં આપ પ્રભુત્વ સ્થાન ધરાવતા હતા. આપની સંગીત ગાયકી મધુર તાલ, સ્વર, શબ્દરસ તથા ભાવના પ્રાધાન્ય હતી. આપે ભારતના સઘળા રેડીયો સ્ટેશનેથી સંગીત પ્રોગ્રામ પ્રસારીત કર્યા હતા. ભારતમાં આપના ઘણાં શિષ્ય શિષ્યાઓ આપની ગાયકીનો પ્રચાર કરે છે. આ સંગીતના મહાન સાધક સ્વર્ગવાસ થયા છે, પણ તેમની કલા અમર છે.

વાયોલીન સમ્રાટ સ્વ. શ્રી જગદીપ વિરાણી ભાવનગર

ભાવનગરના સ્વ. શ્રી જગદીપ વિરાણી સારાએ ગુજરાતના એક અજોડ વાયોલીન વાદનાચાર્ય હતા. તેમણે ઈન્જીનીયરીંગનો વિદ્યાભ્યાસ કરી, વિદ્યાધનમાં તથા ચિત્ર કલામાં પણ ઘણીજ પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરી હતી, પરંતુ સંગીતના ઉચ્ચ સંસ્કાર તેમના પરિવારમાંથી ઉતરી આવ્યા હતા. તેમણે વાયોલીનની પ્રારંભિક વાદન સાધના ભાવનગરના સ્વર્ગસ્થ શ્રી હરિભાઈ શર્માજી પાસેથી પ્રાપ્ત કરી હતી ત્યાર પછીની ઉચ્ચ સાધના તેમણે એકાંતમાં રહી વાયોલીનના અભ્યાસની સાધના રાત દિવસ કરી પોતાના જીવનમાં તેમણે સાંગો-પાંગ ઉતારી વાયોલીનના પ્રથમ કક્ષાના સંગીત કલાકાર તરીકે સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. આપના સંગીતના પ્રોગ્રામ આકાશવાણી પરથી પ્રસિદ્ધ થતા હતા. આપે સંગીતના ઉમદા ગ્રંથોનું પણ સર્જન કર્યું છે અને કાવ્ય રચનામાં પણ પ્રાવિણ્યતા સંપાદન કરી હતી. આપના શિષ્ય તથા શિષ્યાઓ આપની કલાનો પ્રચાર કરે છે આ સંગીતના સાધક ગંધર્વલોકની દુનિયામાં સંગીત કરવા ચાલ્યા ગયા છે.

શ્રી ગુલબાઈ દેખૈયા**ભાવનગર**

શ્રી ગુલબાઈ દેખૈયાએ સંગીત તથા કાવ્ય રચનાઓ ઉપર પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરી સૌરાષ્ટ્રમાં પોતાની ખ્યાતિ સંપાદન કરેલ છે. આપે કાબૂતરંગ, સિતાર, વાયોલીન, વાદ્યો ઉપર સારું પ્રાવિણ્ય પદ સંપાદિત કરેલ છે “ગુલના ગીતો” એ કાવ્યનો ગ્રંથ આપનો પ્રદર્શિત થવાનો છે. આપના શિષ્ય તથા શિષ્યાઓ આપની કલાનો પ્રચાર કરે છે.

રાજ્યગાયક સ્વ. શ્રી દલસુખરામ ઠાકોર ભાવનગર

ભાવનગરના રાજ્ય ગાયક સ્વ. શ્રી દલસુખરામ ઠાકોરે સંગીતની પ્રારંભિક આરાધના તેમના પિતાશ્રી પાસે કરી હતી. ત્યારપછી ઉચ્ચશિક્ષા જુનાગઢના નવાબ શ્રી બડે મહોબતખાનજી પાસે લીધી હતી. જુનાગઢના નવાબ ગાયન તથા વાદનકલાના અદ્ભુત સાધક હતા. સ્વ. શ્રી દલસુખરામ ઠાકોરે ઉચ્ચ સાધના કરી ભારતીય સંગીતક્ષેત્રમાં નામી ગવૈયા તરીકે ઉચ્ચપદ સંપાદિત કર્યું હતું. દિલ્હી, લખનઉ, બરોડા, જામનગર, જયપુર, ઉદેપુર આદિ શહેરોનાં યોગ્યેલ મહાન સનાતનોમાં પોતાની કલાની પ્રાવિણ્યતાથી ઉત્તમ પદ સંપાદન કર્યું હતું. પ્રો. મૌલાખાન શ્રી ઠાકોરની ગાયકી સાંભળી ઘણાજ પ્રભાવીત થયા હતા. શ્રી ઠાકોર નાટ્ય રંગમુખિના એક ઉમદા અભિનય નટવર્ય તથા સ્વરસમ્રાટ હતા. આ કલાનો સ્વામી સ્વર્ગવાસી થયેલ છે. સ્વ. ભાવસિંહજી મહારાજને શ્રી ઠાકોરની કલા પ્રત્યે અનહદ પ્રેમભાવ હતો.

શ્રી નરેન્દ્ર એમ. ધોળકીયા ભાવનગર

ભાવનગરના ડોક્ટર શ્રી નરેન્દ્ર ધોળકીયામાં સંગીતના ઉચ્ચ સંસ્કારનો વારસો તેમના પિતાશ્રી તથા તેમના પરિવારમાંથી ઉતરી આવ્યો હતો. શ્રી ધોળકીયાએ સંગીતનું ગાયન, વાદન શિક્ષણ લખનઉના શ્રી બરકલઊદ્દાખાં પાસેથી લઈ સંગીતકલાની સાધનામાં પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરી હતી. હાલમાં પણ તેઓ સંગીત કલાની વિદ્યામાં રસ ધરાવી શ્રી અભિનવ સંગીત કલા મંડળમાં પોતાની સેવાઓ આપે છે. સંગીત કલાના સાધક છે.

શ્રી વિજુભાઈ એ. અજવાળિયા ભાવનગર

શ્રી વિજુભાઈ અજવાળિયાએ સંગીતનું ઉચ્ચ શિક્ષણ શ્રી અનંતરાય સ્વરમંડલે પાસે લઈ સંગીતક્ષેત્રમાં સારી પ્રગતિ પ્રાપ્ત કરી છે. તેઓ ગાયકી તથા સંગીતના શાસ્ત્રમાં સારો રસ ધરાવે છે. તેઓ ભારતના ઘણાં સંગીત ગુણીયોના સમાગમમાં આવી ગયા છે. શ્રી અજવાળિયાભાઈ હારમોનીયમવાદનમાં સારી ખ્યાતિ ધરાવે છે. હાલમાં પણ તેઓ સંગીતની સાધનામાં જીવન વ્યતીત કરે છે.

સ્વ. શ્રી નારણદાસ ડી. ઠાકોર ભાવનગર

ભાવનગરના વાદનાચાર્ય સ્વ. શ્રી નારણદાસ ઠાકોરે તખલા વાદનની આરાધના તેમના પિતા પાસેથી ઉચ્ચ શિક્ષણ લઈ કરી હતી. સ્વ. દલસુખરામે શ્રી નારણદાસને તખલામાં પરન, મુખડા, તોડા, કાયદા આદિ અંગોનું શિક્ષણ આપી શ્રી નારણદાસને તખલાના વાદનાચાર્ય બનાવ્યા હતા. પરંતુ આ કલાના પુખ્તરો થોડા વર્ષ પહેલા સ્વર્ગવાસ થયો.

શ્રી લાલુભાઈ કે. પુરોહીત**ભાવનગર**

શ્રી. લાલુભાઈએ તત્ત્વજ્ઞાનની શિક્ષા શ્રી બાલુભાઈ અધારીયા તથા શ્રી રસીકભાઈ અધારીયા પાસેથી ગ્રહણ કરી હતી. સૌરાષ્ટ્રના ધણાએ સંગીત કલાકારો સાથે તેમણે સંગત કરેલ છે. તેઓ સંગીતપ્રેમી તથા કલાના સાધક છે.

શ્રી નટવરસિંહજી રાઠોડ**ભાવનગર**

શ્રી નટવરસિંહજીએ તત્ત્વજ્ઞાનનું શિક્ષણ શ્રી છોટખાન ખીજનેરીવાળા પાસેથી લીધું હતું. આપ અજરડા, દિલ્હી, પુરબ ધરાનાના તત્ત્વજ્ઞાનવાદક છે. આપે સૌરાષ્ટ્રના ધણાએ કલાકારોને તત્ત્વજ્ઞાનની સંગતી આપેલ છે.

શ્રી મહેન્દ્રકુમાર જે. ત્રિવેદી**ભાવનગર**

શ્રી મહેન્દ્રકુમાર ત્રિવેદીએ સુગમ તથા શાસ્ત્રીય સંગીતની શિક્ષા શ્રી યશવંત ભટ્ટ તથા શ્રી હર્ષદરાય શર્મા પાસેથી લીધી હતી. સૌરાષ્ટ્રના ધણાએ સંગીતમંથ ઉપર તેઓએ પ્રોત્સાહ આપ્યા છે. તેઓ એક પ્રભાવશાળી કલાકાર છે.

શ્રી હરિહર એમ. કાપડી**ભાવનગર**

શ્રી હરિહર કાપડીએ એમ.એ. સુધી વિદ્યાધ્યન કરી, વાયોલીન તરફ તેમને શિશુવયથી પ્રેમ હોવાથી વાદનની ઉચ્ચ સંગીત શિક્ષા તેમણે શ્રી અનંતરાવ સ્વરમંડલે પાસેની ગ્રહણ કરી વાયોલીનવાદનમાં પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરેલ છે. તેઓ લોકગીત અને સુગમ સંગીતનું સર્જન કરે છે. તેમના પિતાશ્રી મોહનલાલ કાપડી ઉચ્ચ સંગીતના સાધક છે.

શ્રી હર્ષદરાય એચ. શર્મા**ભાવનગર**

શ્રી હર્ષદરાય શર્માએ સંગીતનું તથા વાયોલીનવાદનનું શિક્ષણ તેમના સ્વ. પિતાશ્રી હરિભાઈ શર્મા પાસેથી લીધું હતું. તેમના પિતાજી સારાએ સૌરાષ્ટ્રના વાયોલીનવાદક હતા. શ્રી હર્ષદરાય ગુજરાતી કાવ્યો તથા સ્વર સર્જક છે. સ્વભાવે શાંત તથા વિવેકશીલ કલાકાર છે.

શ્રી કાંતિલાલ દવે**ભાવનગર**

ભાવનગરના સિતારવાદક શ્રી કાંતિલાલ દવે એક ઉચ્ચકોટીના સિતારવાદક છે. તેમણે અભિનવ સંગીત મંડળમાં સંગીત દ્વારા ધણી સેવાઓ આપી છે. તેઓ કલાના સાધક તથા તન્ન સેવાભાવી કલા પુખ્તરી છે.

શ્રી રમણલાલ એસ. પંડ્યા**ભાવનગર**

શ્રી રમણલાલ પંડ્યાએ સંગીતનું શિક્ષણ શ્રી જીવરાજભાઈ પાસેથી લીધું હતું. શ્રી રમણલાલભાઈ સંગીત તથા સાહિત્યના ગુણી કલાકાર છે. આપ આપનું સાહ્યે જીવન પ્રભુભક્તિ તથા સંગીતની સાધનામાં વ્યતિત કરે છે. આપ ભારતના ધણા ગુણી કલાસાધકોના સમાગમમાં આવી ગયા છે. સંગીતમાં આપ ધ્યામ મગ્ન થઈ જાવ છે. સંગીતમાં હરિગુન ગાવા એ આપનું કર્તવ્ય છે.

શ્રી વાસુદેવ ડી. ઠાકુર**ભાવનગર**

શ્રી વાસુદેવભાઈ સંગીતાચાર્યે સંગીતનું ઉચ્ચ શિક્ષણ તેમના સ્વ. પિતા શ્રી દલમુખરામ ઠાકુર પાસેથી ગ્રહણ કરી ઉચ્ચ પ્રાવિણ્યતા

પ્રાપ્ત કરી. સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણાંએ શિષ્ય-શિષ્યાઓ તૈયાર કર્યાં. આપ એક ભાવનગરરાજ્યના “પ્રવિણ ગાયક” ની પદવી ધરાવે છે. સંગીતની સાધનામાં આપનો અગત્યનો ફાળો છે. આપની ગાયકી તાલ, લય, રસ, સ્વર ભાવના પ્રાધાન્ય છે.

શ્રી મદનજીત મહેતા**ભાવનગર**

ભાવનગર નિવાસી શ્રી મદનજીત મહેતા વર્ષોથી વિદ્યેપારલે (મુંબઈ)ના રહીશ છે. તેઓને સંગીતનો વારસો તેમના સ્વ. માતૃશ્રી વિદ્યાબેન તરફથી મળેલો છે. સ્વ. વિદ્યાબેન મહેતા ૧૯૩૮થી ૧૯૪૫ સુધી “આકાશવાણી” મુંબઈના ગાયક કલાકાર હતા. બાલ્યવયથીજ શ્રી મદનજીત મહેતા તત્ત્વજ્ઞાનવાદક તરીકે મુંબઈ અને ઉપનગરોમાં ખુબજ જાણીતા છે. મુંબઈના લોકપ્રિય, સ્વરકારો, વાદકો અને ગાયકો, શ્રી મહેતાની સંગીતકલાથી પરિચિત છે. સ્વભાવે આનંદિત તથા તન્ન છે. શ્રી મહેતાની સંગીતકૃતિઓ જાણીતા કલાકારોના કંઠે ગવાય છે.

શ્રી શાંતિલાલ બગડીવાળા**ભાવનગર**

ભાવનગર નિવાસી શ્રી શાંતિલાલભાઈએ તત્ત્વજ્ઞાનની સાધના બાલ્યવયથી જ કરેલી છે. તેમણે તત્ત્વજ્ઞાનની સંગત સ્વ. ગાયક શ્રી શંકરરાવ વ્યાસ તથા ભારતર વસંત સાથે કરી તત્ત્વજ્ઞાનની કળામાં કુશળતા બતાવી અને આ બંને સંગીતકારોના મન જીતી લીધા. શ્રી શાંતિલાલ એક સૌરાષ્ટ્રના સારા ગુણી તત્ત્વજ્ઞાનવાદક છે. તેમણે તત્ત્વજ્ઞાનવાદનની તાલીમ તેમના ધણાંએ શિષ્યોને આપી છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં આપ લય તથા શુદ્ધ લયકારીની ભાવનાઓનું દર્શન કરાવે છે.

શ્રી બળવંતરાય જી. ભટ્ટ**ભાવનગર**

સંગીતાચાર્ય શ્રી બળવંતરાય ભટ્ટ સંગીતનું પ્રારંભિક અભિનવદર્શન મુંબઈના સંગીત વિદ્યાલયમાં કર્યું હતું. ભારતના સંગીતનું શિક્ષણ ભારતીય સંગીત જગતના મહાન ધુરંધર સ્વ. પંડીત શ્રી ઓમકારનાથજી પાસેથી ગ્રહણ કરી શ્રી ભટ્ટજીએ ગાન વિદ્યામાં સર્વોપરીપદ સંપાદન કર્યું છે. શ્રી ભટ્ટજી ભારતિય કલા ક્ષેત્રના મહાન ગાયક છે. તેઓ ખ્યાલ, કૃપદ, ધમાર, હુમરી ઈત્યાદી ગાયકીઓ પર સાહ પ્રભુત્વ ધરાવે છે. અને બનારસની “દિંદુ વિશ્વ વિદ્યાલય” ના સંગીતાચાર્ય પદને શોભીત કરી રહ્યા છે. તેઓ ગાયકીની સાથે સાથે દિલ્હી તથા તત્ત્વજ્ઞાનવાદનમાં પણ સારી પ્રાવિણ્યતા ધરાવે છે. શ્રી ભટ્ટજીએ “ભાવરંગ સંગીત હોટરી” નામના સંગીતના ઉચ્ચ કોટીના ગ્રંથનું સર્જન પણ કર્યું છે. જેમાં તેમણે ઉચ્ચકક્ષાની કાવ્ય રચના, મધુરસ્વર તથા કદીન ભાવોનું ભાવદર્શન કરાવેલ છે. આકાશવાણી અમદાવાદ પરથી આપનો પ્રોત્સાહ પ્રસારીત થાય છે. ભારતમાં આપના ધણાંએ શિષ્ય-શિષ્યાઓ આપની કલાનો પ્રચાર કરે છે.

શ્રી લાલજીભાઈ કે. મડીયા**ભાવનગર**

શ્રી લાલજીભાઈએ સંગીતનું પ્રાથમિક અધ્યન “શ્રી કૃષ્ણકુમાર સિંહજી અંધ ઉદ્યોગશાળા” માં કર્યું હતું. ભારતના સંગીતનું શાસ્ત્રીય અધ્યન કાંતિલાલ વી. શાહ દ્વારા ગ્રહણ કરી તેઓ સિતાર, દિલ્હી, બંસી, તત્ત્વજ્ઞાન આદિ વાદ્યો બજાવવામાં સારી પ્રગતિ કરી. શ્રી લાલજીભાઈ શ્રી સત્યનારાયણ સંગીત વિદ્યાલયનું પચીસ વર્ષથી સંચાલન કરે છે.

શુભેચ્છા પાઠવે છે શ્રી જાફરાબાદ માછી. સહ. મં. લિ.

મુ. જાફરાબાદ

(તાલુકો- જાફરાબાદ) (જિલ્લો- અમરેલી)

સ્થાપના તારીખ : ૧૯૫૩ નોંધણી નંબર : —
શેરહોલ્ડર : ૧૦૩૫૬૪-૯૧ સભ્ય સંખ્યા : ૫૯૫

બાબુભાઈ સી. વોરા છાટુભાઈ ત્રી. મહેતા
મંત્રી પ્રમુખ

સૌરાષ્ટ્રની બહુતામાં જુની માછીમાર સહકારી મંડળી ૧૯૫૩થી કાર્ય કરે છે જાફરાબાદ વિસ્તારની સુધી જુમલા માંછી તથા આધુનિક પદ્ધતિથી વૈજ્ઞાનીક રીતે તૈયાર થયેલ લેમીનેટ્ડ જુમલા તથા ફીસ ચીપ્સ અને વેફર્સની તમારી જરૂરીયાત માટે જાફરાબાદ માંછીમાર સહકારી મંડળી લી નો સંપર્ક સાધો.

મંડળી માંછીનું શુદ્ધખાતર વહેંચે છે. તથા માંછીમારને જરૂરી ડામર, કાથો, સૂતર વિગેરે પુરા પાડે છે.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી અધાર ગ્રુપ કો. ઓ. કોટન
જનીંગ એન્ડ પ્રેસીંગ સહ. મંડળી લી.

મુ. રામપુરા (ભકોડા)

(તાલુકો-વિરમગામ) (જિલ્લો- અમદાવાદ)

સ્થાપના તારીખ : ૨૬-૮-૫૯ નોંધણી નંબર : ૨૪૪૭૪
શેરહોલ્ડર : ૨૪૦૮૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૧૭૨
અનામત ફંડ : ૪૨૫૫૦ ખેડૂત : ૧૫૩
અન્ય ફંડ : ૧૫૫૬૫૫ ખીનખેડૂત : ૧૯

કાંતિભાઈ ઇ. પટેલ

પ્રમુખ

ખેતી કલ્યાણન વધારી સહકારથી મુશ્કેલીઓ દૂર કરો.

સુધારેથી જાતનું ખીયારણુ, રાસાયણીક ખાતર તેમજ સેન્દ્રીય ખાતરો, જંતુનાશક દવાઓ, સિમેન્ટ, લોખંડ પાઈપો, એન્જનો, ઓઈલકુડ, ડીઝલ, કેરોસીન વિગેરે મેળવવા માટે સહકારી સંસ્થા તરફ મીટમાંડો. ગ્રામ્ય વર્ક-સોપ, મશીનરી, રી રીંગ અને ગ્રાસ વેલ્ડીંગ, ઇલેક્ટ્રીક વેલ્ડીંગ, પાઈપના આઠા, પલગો વિગેરે ખતાવવા સહકાર સાથે આપતા માલનું સમૂહમાં એકત્રિત કરી આપના ગામની વિવિધ કાર્યકારી સહકારી મંડળી દ્વારા સમૂહમાં કાલા ફેલાણુ કરી જન પ્રેસ કરાવી, બેંક દ્વારા ધીરાણની સવ-લત મેળવી, દરમણુ રૂબી ૦/૧૫ પૈસા એમ ગાંસડીએ શા એક મુજબનું રીશ્ટ મેળવવા સહકારી મંડળીના પગથીયે ચઢતે “જય સહકાર”

જલ-રાણી

મહટી પર્પઝ ઈજેક્ટર પંપ, મકાનો, કુવાઓ, ટયુબવેલ તેમજ

ખોરવેલ માટે

ચેન, લંગર, શાફ્ટીંગ વી. સ્ટીમરનાં દરેક સામાન માટે

લખો : તાહેરભાઈ ઇસમાઇલજી એન્ડ કું.

દારખાના, મુંબઈ ૧૦

ટેલી : ૩૭૪૭૭૭

શ્રી કાંતિલાલ વી. શાહ**સોનગઢ**

શ્રી કાંતિલાલ શાહે સંગીત તથા વાદનની ઉચ્ચસાધનાનું સંગીત શિક્ષણ સંપાદીત કરી, ગુજરાતમાં તથા સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણાં શિષ્ય-શિષ્યાઓ તૈયાર કરેલ છે. શ્રી શાહ ગુજરાતના તથા સૌરાષ્ટ્રના ઉચ્ચ કોટીના ગાયક તથા વાદક છે. તેમણે સંગીતની શિક્ષા અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ દિલ્હાવા વાદનાચાર્ય શ્રી નાગરદાસભાઈ પાસેથી લઈ દીલ્હાવા વાદનમાં શાહ ભાઈએ અતિ પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરી. ત્યાર પછી તમલાવાદનની કલામાં પણ તેઓએ પ્રસિદ્ધિ સંપાદીત કરી. સોનગઢના મહાવીર જૈન ચારિત્ર રાનાક્ષમમાં તેઓ સંગીતાચાર્ય છે. અને સંગીતની ગાયકીમાં પણ મહતા ધરાવે છે. તેઓએ કામ તરંગ નામના વાદનની સોધ કરેલ છે તેઓ પ્રતાપશુ છે.

શ્રી ધરમશીભાઈ શાહ**ભાવનગર**

નૃસઅંગકાર શ્રી ધરમશીભાઈ શાહે ઈટર સુધી વિદ્યાભ્યાસ કરી સંગીત તથા નૃત્યકલાની સાધના તરફ તેમની મનોવૃત્તિઓ જન્યુત થઈ. બાલ્યવયથી લલીતકલાઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ હોવાથી વિદ્યાભ્યાસમાં મન લાગ્યું નહિ. શ્રી શાહભાઈને જીવનમાં સંગીત તથા નૃત્યની સાધના કરવાની તમન્ના જાગી. નૃત્યાભ્યાસનું પ્રારંભિક શિક્ષાદર્શન શાંતિનીકેતનથી શરૂ કરી, ત્યારપછી મલબારમાં રહી “કથકલી નૃત્ય” માટે નૃત્યાચાર્ય શ્રી કુંભુ નાયર પાસે એક વર્ષની નૃત્યશિક્ષા લીધી અને ૧૯૪૪માં ભારતના ખ્યાતિપ્રાપ્ત નૃત્યાચાર્ય શ્રી ઉદયશંકર પાસે શિક્ષા લઈ નૃત્યશૈલીમાં પ્રાવિણ્યતા સંપાદીત કરી. ભારતનાટ્યમની ઉચ્ચ શિક્ષા મદ્રાસમાં રહી શ્રીમતી રૂપમણીદેવીના શિષ્ય રાજગોપાલ પાસે ગ્રહણ કરી ભારતનાટ્યમમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી. ત્યારબાદ ‘કથકનૃત્ય’ની સાધના શ્રી સુંદરલાલ ગાંગાની પાસે વડોદરા યુનિવર્સિટીમાં લઈ કથકનૃત્યમાં ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી. આપ સંગીતમાં દીલ્હાવાના વિશારદ છે તથા નૃત્યમાં નૃત્યઅંગકાર છે. આપે નૃત્યમાં ઘણાં શિષ્ય-શિષ્યાઓ તૈયાર કરેલ છે. શ્રી શાહ ભારતીય નૃત્યના એક મહાન સાધક છે.

શ્રીમતી જવેરીબહેન શાહ**ભાવનગર**

સંગીતવિશારદા શ્રીમતી જવેરીબહેન શાહે સંગીતને અભ્યાસ શ્રી રાવજીભાઈ પટેલ પાસે કરી પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરેલ છે. શ્રી જવેરીબહેન શાહ નૃત્યાચાર્ય શ્રી ધરમશીભાઈ શાહના ધર્મપત્ની છે. તેઓ બંને સંગીતકલાના સાધક છે. સંગીતસાધનામાં તેમનું જીવન વ્યતીત કરે છે. શ્રી જવેરીબહેન શાહ સાંસ્કૃતિકસંગીત પ્રત્યે અહુજ પ્રેમ ધરાવે છે.

શ્રી જીતુભાઈ પ્ર. મહેતા**ભાવનગર**

સાહિત્ય તથા સંગીતજગતના મહાનસાધક શ્રી જીતુભાઈ પ્ર. મહેતા સ્વ. ખાનસાહેબ અખટુદ કરીમખાનના સંપર્કમાં આવી કીરાના ધરાનાની ગાયકીની સાધના કરવાનો તેમને શોખ લાગ્યો. કીરાના ધરાનાના શ્રી યશવંત પુરોહીનજી પાસે સંગીત વિદ્યાનું શિક્ષણ લઈ તેઓએ સારી પ્રગતિ કરી છે. શ્રી મહેતા સંગીતની સાથોસાથ સાહિત્ય જગતના એક સુપ્રસિદ્ધ ફીલોસોફર તથા મહાન લેખક છે. શ્રી મહેતાની ઉચ્ચક્ષણની શબ્દભાવના પ્રાધાન્ય લેખન કૃતિઓ માસિકામાં તથા અખબારોમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે.

સ્વ. શ્રી હરિલાલ એમ. શર્મા**ભાવનગર**

સ્વ. શ્રી હરિલાલ શર્માએ ગુજરાતી સાત ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કરી સંગીત વિદ્યાનું ઉચ્ચશિક્ષણ ભાવનગરરાજ્યના મશહુર સિતાર-વાદનાચાર્ય શ્રી રહીમખાન પાસેથી ગ્રહણ કર્યું હતું. શ્રી શર્મા સિતાર, દિલ્હાવા, વાયોલીન આદિ વાદ્યો ઉપર સારું પ્રભુત્વ ધરાવતા હતા. તેઓએ ખાસ કરીને વાયોલીનમાં અતિ પ્રાવિણ્યતા સંપાદન કરી હતી. સારાંચે ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્રના સ્વ. શર્મા ઉચ્ચ કોટીના વાયોલીનવાદક હતા. સ્વ. શર્માજીએ અન્ય સંગીત શિક્ષા શ્રી ત્રિકમલાલ ભોજક પાસેથી પણ પ્રાપ્ત કરેલી. આ સંગીતના મહાન વાયોલીન વાદનાચાર્ય તારીખ ૭-૫-૬૩ના રોજ પ્રભુના દરબારમાં સદાને માટે ચાલ્યા ગયા. સ્વ. શર્માજી ૪૦ વર્ષ સુધી શ્રી કાઠીયાવાડ સંગીતશાળાના સંચાલક હતા.

કલેરીયોનેટ વાદક શ્રી બાબુભાઈ (મીકુ બેડ) ભાવનગર

ભાવનગર તેમજ સૌરાષ્ટ્રના મશહુર કલેરીયોનેટવાદક શ્રી બાબુ-ભાઈએ કલેરીયોનેટ વાદનની શિક્ષા તેમના પિતાશ્રી સ્વ. શ્રી બબુ-ભાઈ પાસેથી ગ્રહણ કરી સારાંચે ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્રમાં વાદનકલામાં તેમણે પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલ છે. અને સાંસ્કૃતિકસંગીતના પણ તેઓ સાધક છે.

કલેરીયોનેટ વાદક શ્રી રઝાકભાઈ**ભાવનગર**

ભાવનગરના મશહુર કલેરીયોનેટવાદક શ્રી રઝાકભાઈએ કેલીયો-નેટની ઉચ્ચ શિક્ષા શ્રી બબુભાઈ પાસેથી સંપાદન કરી કલેરીયોનેટ-વાદનમાં સારાંચે ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રાવિણ્યતા ધરાવે છે. હાલ શ્રી રઝાકભાઈ અમદાવાદ રેડીયો પર કલેરીયોનેટના કલાવંત તરીકે નોકરી કરે છે. અમદાવાદ રેડીયો પરથી શ્રી રઝાકભાઈનો વાદન પ્રોગ્રામ પ્રસારીત થાય છે. તેઓ એક ઉચ્ચક્ષણના કલેરીયોનેટ-વાદનાચાર્ય છે.

શ્રી નુરમોહમદ અલારખ દેખૈયા**ભાવનગર**

શ્રી નુરમોહમદ દેખૈયાએ કલેરીયોનેટ વાદનની ઉચ્ચશિક્ષા શ્રી જમાલભાઈ અલારખ દેખૈયા પાસેથી ગ્રહણ કરી વાદનકલામાં સારી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરેલ છે. શ્રી દેખૈયા વાદનકલાની સાથોસાથ કાવ્ય-રચનામાં પણ પ્રાવિણ્યતા ધરાવે છે. તેઓ તરફથી એક કાવ્યરચનાનો ઉત્તમ ગ્રંથ પ્રકાશિત થયેલ છે કે જે ગ્રંથમાં ઉત્તમ ગઝલોની ઉમદા-દંગની શાયરીઓ છે. રાજકોટ રેડીયો પરથી તેમની શાયરીઓના પ્રોગ્રામો પ્રસારીત થાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં તેઓ વાદન તથા કાવ્ય-રચનાની શાયરીમાં સારું માન ધરાવે છે.

બીનકાર સ્વ. શ્રી મહમદખાન**ભાવનગર**

ભાવનગરરાજ્યના સુપ્રસિદ્ધ બીન તથા સિતારવાદનાચાર્ય શ્રી મહમદખાં દેસાણે સંગીતની ઉચ્ચ સાધનાના દર્શન દ્વારા સારાંચે ભારતમાં ઉચ્ચ કલાકારની હરોળમાં પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. તેઓ સિતાર, બીન, દીલ્હાવા આદિ વાદ્યો પર સારું પ્રભુત્વ ધરાવતા હતા. લિઝ માર્ટસ વોઇસ રેકોર્ડ કંપનીએ તેમની રેકોર્ડ પ્રસિદ્ધ કરેલ છે તેઓના વાદનકલાના પ્રોગ્રામ મુબંબ, અમદાવાદ, રાજકોટ રેડીયો રોશન પરથી પ્રસારીત થતા હતા. રાજકોટ સંગીત

અકાદમીમાં તેઓ સિતાર તથા ખીનના સંગીત અધ્યાપક હતા. ભાવનગરરાજ્યના તેઓ ખીન તથા સીતારવાદનાચાર્ય હતા સાત વર્ષ પહેલા તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો છે.

સ્વ. શ્રી સુનીલાઈ એસ. ત્રિવેદી

ભાવનગર

ભાવનગરના ખ્યાતિપ્રાપ્ત સંગીતશાસ્ત્રી સ્વ. સુનીલાઈ ત્રિવેદીએ સંગીતની પ્રારંભિક તાલીમ તેમના પિતાશ્રી પાસેથી લીધી હતી. ભારતના સિતાર, દીવરખાવાદનની ઉચ્ચશિક્ષા તેમણે ઉદયપુર જઈ સિતાર સમ્રાટ શ્રી આલાઈદેખાં તથા ઝાકુરદીનખાં પાસેથી ગ્રહણ કરી સંગીતક્ષેત્રમાં સિતારવાદનાચાર્યનું ઉચ્ચપદ ધારણ કર્યું. ભાવનગરની સ્કૂલોમાં આપે સંગીત માસ્તર તરીકે સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હતી. શ્રી ત્રિવેદીજીએ “સિતારડી ગતે” નામના પુસ્તકનું પણ સર્જન કરી પ્રકાશિત કરેલ છે. આ સંગીત કલા સાધકનો ૧૬-૬-૬૫ના રોજ સ્વર્ગવાસ થયો છે.

સિત રસમ્રાટ સ્વ. શ્રી રહીમખાન

ભાવનગર

ભાવનગરરાજ્યના તથા ભારતવર્ષના જગમજહુર સિતારસમ્રાટ શ્રી રહીમખાને સંગીત સાધનાનું ઉચ્ચ અભિનવદર્શન કરી સંગીત સંસારની દુનીયામાં પ્રણયસ્થાન સંપાદિત કર્યું હતું. સ્વ ખાન-સાહેબનું મૂળ વતન તો જયપુર હતું, પણ તેમને સ્વ. ભાવસિંહજી મહારાજ તેમની સિતારવાદનની કલાથી મુગ્ધ થઈ ભાવનગરમાં લાવ્યા હતા. શ્રી ખાનસાહેબે પોતાની સિતારવાદનની કલાથી સમસ્ત વિશ્વના મહારાણી વિક્ટોરીયાને આનંદવિભોર કરી દીધા હતા. ભારતના ઉચ્ચકોટીના વાદકોમાં આપનું મહત્વનું સ્થાન અંગીત હતું.

સ્વ. મસ્તકદીર ગાયક મુરશદ

ભાવનગર

ભાવનગરના મસ્તકદીર ઓલીયા ગાયક મુરશદ કે જેઓ મસ્ત સંગીતસમ્રાટ હતા. જેમણે પોતાના મધુર તથા ખુલ્લું અવાજની કુદરતી બક્ષીસથી રાગોની શાસ્ત્રીય ગાયકીદ્વારા સ્વ. ભાવસિંહજી મહારાજને પણ આનંદરંજિત કરી દીધેલ હતા. તેઓ કદીરના વેશમાં ફરતા હતા અને એક રાગ ત્રણ કલાક ગાતા હતા. તેઓ ખોરતળાવની પાળ ઉપર ખેરી રાત્રે બાર વાગે બૈરવી રાગીની ગાતા હતા ત્યારે તેના અવાજની ધ્વની ઠેક પિલગાર્ડન સુધી સંભળાતી હતી. આટલો તો તેમનો અવાજ ખુલ્લું હતો.

શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ વી. આપોદરા

ભાવનગર

ભાવનગરના સંગીત વિદ્વાલંકારે સંગીતનું પ્રારંભિક માર્ગ-દર્શન તેમના પિતાશ્રી તથા ગુણીજીને પાસેથી પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ત્યારપછી સંગીતનું ઉચ્ચ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ ભારતના સુપ્રસિદ્ધ સંગીતાચાર્ય સ્વ. પંડીત દારકેશલાલજી પાસેથી મેળવ્યું હતું. શ્રી આપોદરાએ સંગીતની સાધના દશ વર્ષ કરી મૃદંગવાદન તથા સંગીતની ગાયકીમાં ઉચ્ચ પ્રાવિણ્યપદ સંપાદિત કર્યું. દેવેલી સંગીતના માર્ગ-દર્શનથી ધ્રુપદ, ધમાર તથા અજ પદકવિયોની કૃતિયોમાં આપ સાંઝ પ્રમુખ ધરાવે છે અને ખ્યાત ગાયકી તથા મૃદંગ, તખલાવાદનમાં પણ સારી પ્રતિષ્ઠા ધરાવે છે. આપ ભાવનગર મહીલા કોલેજના આચાર્યપદે હતા. આપના શિષ્ય તથા શિષ્યાઓ આપની કક્ષાનો પ્રચાર કરે છે.

શ્રી ડો. વિજયશંકર બી ભટ્ટ

ભાવનગર

શ્રી ડોક્ટર વિજયશંકર ભટ્ટ એમ. બી બી એસ. ને. અભ્યાસ સંપૂર્ણ કર્યા પછી સંગીતની સાધના તરફ તેનું લક્ષ્ય દોરવાયું. શિશુવયથી આપને સંગીતના ઉચ્ચ સંસ્કારોની જગૃતિની ભાવનાઓ જાગી અને હારમોનીયમ વાદનની પ્રારંભિક સંગીત શિક્ષા શ્રી અભારખભાઈ પાસેથી ગ્રહણ કરી હારમોનીયમ વાદનમાં ઉચ્ચક્ષાની પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરી હતી. ત્યાર પછી દિવરખાવાદનનું ઉચ્ચ અધ્યયન જામનગરના દીવરખાવાદક શ્રી રાજભાઈ ચારણ પાસેથી સંપાદન કરી. સંગીતના ક્ષેત્રે ઉચ્ચપદ તથા પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી. કચ્છના સ્વ. લાલખાં પાસેથી પણ આપે સંગીતની શિક્ષા દર્શનીક તાલીમ ગ્રહણ કરી હતી. આપ દીવરખાવા તથા હારમોનીયમના કુશળ વાદનાચાર્ય છે.

શ્રી શ્યામસુંદર આર. પુરોહિત

ભાવનગર

શ્રી શ્યામસુંદરે સંગીતની ઉચ્ચ શિક્ષા તેમના પિતાશ્રી સ્વ. રતિશંકર પાસેથી ગ્રહણ કરી. હારમોનીયમ તથા તખલા વાદનની કલામાં આપે પાંડીત્ય પદ પ્રાપ્ત કરેલ છે. આપે સંગીતના ઘણાં સમારંભોમાં સંગીત પ્રોગ્રામ આપી સંગીત શ્રોતાઓના મનરંજિત કરી દીધેલ છે. આપે જાહુના પ્રયોગ તથા હાસ્યરસના પ્રયોગોનું દર્શન આક્રિષ્ટ, મુંબઈ, નૈરોબી, અમદાવાદ, કલકત્તા. નાગપુર ઇલાદી સ્થળોની યાત્રા કરી પ્રેક્ષકોના મન રંજિત કરી દીધેલ હતા. આપ હારમોનીયમ તથા તખલા વાદનાચાર્ય છે. કવીન રેકોર્ડ કંપનીએ આપની હાસ્યરસની રેકોર્ડ પ્રસિદ્ધ કરી છે.

શ્રી દલસુખ ટી. અધારીયા

ભાવનગર

શ્રી દલસુખ અધારીયાએ સંગીતની શિક્ષા શ્રી બાલુભાઈ અધારીયા પાસે લઈ સંગીત ગાયકીમાં પ્રાવિણ્યતા સંપાદિત કરેલ છે. આપનું જીવન આપ સંગીતની સાધનામાં વ્યતિત કરેલ છે.

શ્રી યશવંત ભટ્ટ

પૌરખંદર

પૌરખંદરના સુપ્રસિદ્ધ સુગમ સંગીત તથા લોકગીતોના સંગીત ઉપાસક શ્રી યશવંત ભટ્ટ સંગીત કલાના ક્ષેત્રમાં સાંઝ માન ધરાવે છે. તેમણે કોલંબીયા રેકર્ડ દ્વારા તેમના મધુરકંઠથી લોક ગીત તથા જનન ગીતના ભાવવાહી પદો પ્રસારીત કરેલ છે. સંગીતના તેઓ અનન્ય ઉપાસક છે. તેઓનો મધુર કંઠ રાજકોટ. અમદાવાદ, ખરોડા રેડીયો પરથી પ્રસારીત થાય છે. સંગીત સાધના એ તેનો મંત્ર છે.

શ્રી દલસુખરામ રેવાશંકર ભોજક

ભાવનગર

ભાવનગરના સંગીત કલા સાધક શ્રી દલસુખરામ ભોજકે સંગીતનું પ્રારંભિક શિક્ષણ દર્શન શ્રી શિવલાલ મનસુખરામ નાયક પાસેથી કર્યા હતા. ત્યાર પછી સંગીતનું ઉચ્ચ શિક્ષણ ભાતખંડેજના શિષ્ય સ્વ. પંડીત વાડીલાલ શિવરામ ત્રાંસદા વાળા પાસેથી ગ્રહણ કરી સંગીત ક્ષેત્રમાં સારી પતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હતી. શ્રી ભોજકભાઈને નાટ્ય રંગભૂમિનો પણ પચીસ વર્ષનો અનુભવ છે. તેઓ એક સારા સંગીત અધ્યાપક છે તેમને સંગીતમાં ઘણાં શિષ્ય શિષ્યાઓ તૈયાર કર્યા છે.

સ્વ. પંડિત દારકેશલાલજી

પૌરખંદર

સ્વ. પંડિત દારકેશલાલજી સંગીતાચાર્ય સંગીતનું ઉચ્ચ અધ્યયન

તેમના સ્વ. પિતાશ્રી ધનશ્યામલાલજી પાસે ક્યું હતું. સ્વ. ધનશ્યામલાલે હારમોનીયમ વાદનકલામાં ઉચ્ચ પ્રાવિણ્યપદ સંપાદીત ક્યું હતું. તેઓ ભારતવર્ષના નામી ગુણી નિદાન સંગીત કલાકાર હતા. તેમના સંગીતનો ઉચ્ચ વારસો સ્વ. દારકેશલાલજીના જીવનમાં ઉતરી આવ્યો હતો. સ્વ. પંડિત દારકેશલાલજીએ હારમોનીયમ વાદનમાં કલા પ્રાવિણ્ય મેળવી, ભાર પછી તેઓએ બિન, સિતાર, દીલરખા, તખ્તના અન્ય મૃદંગમાં પણ પાંડિત્ય સંપાદન કરી ભારત વર્ષના સર્વશ્રેષ્ઠ કલાવાદકમાં પોતે સારી પ્રતિષ્ઠા જમાવી. તેમણે હારમોનીયમ વાદનની સંગત ઓમકારનાથ, શ્રી ઉસ્તાદ કયાજ, વિલાયત હુસેનખાન, પ્રો. નારાયણરાવ વ્યાસ, પંડીત દત્તાત્રય પટ્ટસર આદિ સંગીતના મહાન કલા વિશારદો સાથે હારમોનીયમ વાદનનું પાંડિત્ય સંગતી દ્વારા બતાવી સ્વર, લય તથા તાલનું અદ્ભુત દર્શન કરાવ્યું હતું ભારતમાં તેમના ધણીયે શિષ્ય શિષ્યાઓ છે. આ સંગીત કલાના સ્વામીનો દિનાંક ૯-૯-૬૩ના રોજ સ્વર્ગવાસ થયો છે.

પંડીત શ્રી રસીકરાયજી

પૌરખંદર

સીતાર વાદનાચાર્ય કલા આરાધક શ્રી રસીકરાયજીએ સંગીતનું પ્રારંભિક સંગીત માર્ગદર્શન તેમના સ્વ. પિતાશ્રી દારકેશલાલજી પાસેથી મેળવ્યું હતું. ત્યાર બાદ સંગીતનું ઉચ્ચ અધ્યયન વિશ્વના મશહુર સિતાર વાદનાચાર્ય પંડીત શ્રી રવિશંકર પાસેથી મેળવી સિતાર વાદનની કલામાં ઉચ્ચ પાંડિત્ય પદ સંપાદિત ક્યું હતું. શ્રી રસીકરાયજી ભારતના એક ઉચ્ચકોટીના સિતાર સાધક છે. શ્રી દારકેશલાલજીના ઉચ્ચ સંગીત સંસ્કારો શ્રી રાયજીના જીવનમાં સ્ફુરત થયા.

પંડીત શ્રી માધવરાયજી

પૌરખંદર

પંડીત શ્રી માધવરાયજીએ પણ સંગીતનું શિક્ષણ દર્શન શ્રી રસીકરાયજી પાસેથી ગ્રહણ કરી સિતાર તથા તખ્તના સધનામાં પ્રભુત્વ સંપાદિત કરેલ છે. અને ત્યાર બાદ સંગીતનું ઉચ્ચ અધ્યયન પિતાશ્રી દારકેશલાલજી પાસે કરી સંગીત કલાક્ષેત્રમાં સારી નામના પ્રસિદ્ધ કરી છે. તેઓ સંગીત ક્ષેત્રના એક નામી કલા સાધક છે.

શ્રી ઇલીયાસભાઈ ઇસાભાઈ

ધોળ

ધોળના શ્રી ઇલીયાસ ભાઈએ શહનાઇ તથા કહેરીયોનેટ વાદનની ઉચ્ચ સાધના કરી સૌરાષ્ટ્ર તથા ગુજરાતમાં સારી પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે. તેઓ શહનાઇના એક સારા સાધક છે.

શ્રી જયદેવ વી ઠાકર

ભાવનગર

ભાવનગરના શ્રી જયદેવ ઠાકરે સંગીતનો પ્રાથમિક અભ્યાસ તેમના પિતા શ્રી વાસુદેવ ભાઈ પાસે કર્યો હતો. ત્યાર પછી ઉચ્ચ ગાયકીનું શિક્ષણ શ્રી ગમનન ભાઈ ઠાકર પાસે લઈ સંગીત ક્ષેત્રમાં સારી ઈર્તિ સંપાદન કરી હતી. હાલમાં શ્રી જયદેવભાઈ વડોદરા રેડીયો સ્ટેશન ઉપર સેવાઓ આપી રહ્યા છે. તેઓ સંગીત સંસારના નામી ગાયક કલાકાર છે.

શ્રી ઉપેન્દ્રભાઈ ત્રિવેદી

ભાવનગર

ઉપેન્દ્રભાઈ ત્રિવેદી ભારતીય સંગીત સંસારના ગાયક તથા વાદક છે. શ્રી ત્રિવેદીએ સંગીત સાધનાનું ઉચ્ચ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી અંસરી,

વાયોલીન, મેન્ડોલીન, સિતાર, ગિટાર, તથા તખ્તવાદનમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. હાલમાં આપ આકાશવાણી રાજકોટના સુગમ-સંગીતના સ્વરસર્જક ડાયરેક્ટર છે. આપના ધર્મપત્ની શ્રીમતી પુષ્પા હાયાએ પણ ગાન વિદ્યામાં પ્રાવિણ્યતા સંપાદિત કરેલ છે. શ્રી ત્રિવેદી ભારતીય સંગીત ક્ષેત્રના ઉત્તમ સંગીત કલાવંત છે.

શ્રી લતીફભાઈ

ભાવનગર

શ્રી લતીફભાઈ ભાવનગરના એક વાયોલીનવાદનના કલાકાર છે. તેમણે વાયોલીનની કલા શ્રી યશવંત ભટ્ટ તથા હર્ષદ શર્મા પાસે પ્રાપ્ત કરી હતી. આપ સુગમ સંગીતના સ્વર સાધક છે.

શ્રી સુશીલા એસ. દિવાકર

ભાવનગર

શ્રી સુશીલા દિવાકરે બી. એ. સુધી વિદ્યાભ્યાસ કરી સંગીત કલાનું ઉચ્ચ શાસ્ત્રીય તથા સુગમ સંગીતની શિક્ષા શ્રી યશવંત ડી ભટ્ટ સંગીતાચાર્ય પાસેથી ગ્રહણ કરેલી. આકાશવાણી રાજકોટ પરથી તેઓ મધુર કંઠ દ્વારા પોતાનો સંગીત પ્રોચામ પ્રસારીત કરતા હતા. તેમના પરિવારમાંથી સંગીતનો વારસો ઉતરી આવ્યો હતો.

શ્રીમતી પ્રજ્ઞાબહેન જી. શાહ

ભાવનગર

શ્રીમતી પ્રજ્ઞાબહેન શાહે બી. એ. સુધી વિદ્યાભ્યાસનું અધ્યયન કરી શાસ્ત્રી સંગીતની તાલિમ શ્રી અનંતરાય સ્વરમંડલે પાસેથી સંપાદન કરી રાજકોટ રેડીયો પરથી તેમણે સુગમ સંગીતની સ્વર હેરીયો પ્રસારીત કરેલ છે. સુગમ સંગીતની શિક્ષા તેમણે શ્રી ગુલ-ભાઈ દેગૈયા પાસેથી ગ્રહણ કરી હતી.

શ્રી કુંદનબહેન ખાંડકર

ભાવનગર

સંગીત વિશારદ શ્રી કુંદન બહેન ખાંડકરે બી. એ. સુધી વિદ્યાભ્યાસ કરી, સંગીત શિક્ષાની ઉચ્ચ તાલિમ શ્રી અનંતરાય સ્વર મંડલે પાસેથી સંપાદિત કરી સૌરાષ્ટ્રમાં સારી પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી છે. સંગીતની અન્ય શિક્ષા તેમણે શ્રી રસીકલાલ અંધારીયા પાસેથી પણ ગ્રહણ કરેલી સંગીતકલાનો વારસો તેમના ઉચ્ચ પરિવારમાંથી ઉતરી આવ્યો હતો.

શ્રીમતી સરલાબહેન આર. ત્રિવેદી

ભાવનગર

સંગીત અલંકાર શ્રીમતી સરલાબહેન ત્રિવેદીએ એમ. એ. સુધી વિદ્યાભ્યાસ કરી સંગીતનું પ્રારંભિક અભિનવ દર્શન તેમના પિતાશ્રી રમણીકલાલ પાસેથી ગ્રહણ કરેલું ત્યાર બાદ સંગીત શિક્ષાનું ઉચ્ચ સંગીત અધ્યયન શ્રી રસીકલાલ અંધારીયા પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલું, સંગીતના ધણ સમારંભોમાં પોતાની મધુર ગાયકી દ્વારા શ્રોતાઓને મનારંજીત કરી દીધેલા અને સંગીતમાં ધણી જ પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરેલ છે.

શ્રી માતંગીબહેન એન. ધોળકીયા

ભાવનગર

શ્રી માતંગીબહેન ધોળકીયાએ સંગીતનું પ્રાથમિક શિક્ષણ પોતાના પિતા શ્રી નરેન્દ્ર ધોળકીયા પાસેથી ગ્રહણ કરી સંગીતમાં નિપુણતા મેળવી છે. તેમના પરિવારમાંથી સંગીતનો ઉચ્ચ વારસો ઉતરી આવ્યો છે. તે બહેને બી. એ. સુધી વિદ્યાભ્યાસ કર્યો છે.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી બવાડી-બવાડા વિ. કા. સહકારી મંડળી લી.

મુ. બવાડા

(મહાલ-લિલિયા)

(બિલ્લો-અમરેલી)

સ્થાપના તારીખ :	૭-૧-૩૯	નોંધણી નંબર :	૧૭૨
શેરભંડોળ :	૩૩૧૦૦-૦૦	સભ્ય સંખ્યા :	૯૯
અનામત ફંડ :	૨૦૬૧-૬૦	ખેડૂત :	૮૯
અન્ય ફંડ :	૮૦૪-૭૬	ખીનખેડૂત :	૧૦

મધુકાન્ત ડી. દવે

પટેલ હીરજીભાઈ જીવાભાઈ

મંત્રી

પ્રમુખ

વ્યવસ્થાપક કમિટિના સભ્યો

નાગભાઈ લખમણભાઈ

નટુભાઈ ભગવાનભાઈ

બેચરભાઈ લીમજીભાઈ

નારણભાઈ આંબાભાઈ

પરશોતમભાઈ લાખાભાઈ

The Managing Director & Staffs of Modern Silk Imporium Ltd.

wish M/s. Yogesh Advertising Service. good lyck and prosperity

at the time of publishing gujaratni Asmita and hope every Success.

Tele Add : COMRADE

C. L. COMRADE

MODERN SILK EMPORIUM LTD.

P. O. Box No. 177

NDOLA ZAMBIA (C. Africa)

LADIES, GENTS & CHILDREN

CUT FITTERS & DRAPERS

JEWELLERIES AND ALL KINDS OF FANCY GOODS.

શ્રી વસંત અમૃત**સુરત**

સંગીતાચાર્ય શ્રી વસંત અમૃતે મેટ્રીક સુધી વિદ્યાધ્યન કરી સંગીતની સાધનામાં તેમનું જીવન અર્પિત કરેલ છે. તેમણે સંગીતનું ઉચ્ચ અધ્યન ભારતના સંગીતમહર્ષિ શ્રી વિષ્ણુદિગંબરજી તથા સ્વ. શ્રી ઓમકારનાથજી ઠાકુર પાસેથી સંપાદિત કર્યું હતું. હુમરી, ધ્રુપદ, ગઝલ, ખ્યાલ, ભજન આદિ ગાયકીઓ પર આપ સારી પ્રાવિણ્યતા ધરાવે છે, ભારતના આપ એક સુપ્રસિદ્ધ કલા-રત્ન છે. આપે ગાયકીથી લોર્ડ ઇર્વીનને મોહમુગ્ધ કરી દીધેલ હતા. આપનું સંગીત સાંભળી લોર્ડ ઇર્વીને આપને “બાલ-ગાંધર્વ”નો ઈલકાગ સમર્પિત કર્યો હતો. ગુજરાતની તથા સૌરાષ્ટ્રની સંગીતપ્રેમી જનતામાં આપે ઘણીજ પ્રસિદ્ધિ સંપાદીત કરેલ હતી. આપની ગાયકીની રેકોર્ડ “લિજ માર્ટર્સ વોર્થસ ફ્રા.” એ પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. આપે હારમોનીયમ વાદનકલામાં ઘણીજ પ્રાવિણ્યતા સંપાદિત કરેલ છે.

સ્વ. શ્રી નારાયણરાવ આંબાડે**ભાવનગર**

ભાવનગરરાજ્યના આ મહાદુર સિતારવાદકે વાદનસિદ્ધિમાં એટલી બધી પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરેલી કે, સ્વ. મહારાજસાહેબ શ્રી કૃષ્ણ-કુમારસિંહજી આંબાડેજીનું સિતારવાદન સાંભળી મનોમુગ્ધ થઈ જતા હતા. તેઓ તાલ તથા લયના અદ્ભુત પંડીત હતા. તેઓનું મુગ્ધ વનન વડોદરા હતું. “લિજ માર્ટર્સ વોર્થસ ફ્રા.”એ તેમની સીત રની રેકોર્ડ પણ પ્રકાશિત કરેલ છે. ભારતના નામી સિતારવાદકોમાં તેમનું શ્રેષ્ઠસ્થાન છે. સંગીતકલાના આ સ્વામીનો થોડા વર્ષ પહેલાં સ્વર્ગવાસ થયો છે.

શ્રી ગજનનરાવ આંબાડે**ભાવનગર**

જલતરંગવાદનાચાર્ય શ્રી ગજનનરાવ આંબાડેએ સંગીત ઉચ્ચ-શિક્ષણદર્શન તેમના વડિલબંધુ સ્વ. શ્રી નારાયણરાવ આંબાડે પાસેથી લીધું હતું. તેઓની પણ ભાવનગરરાજ્યના જળતરંગના સારા ઉસ્તાદમાં ગણના કરવામાં આવી હતી. શ્રી ગજનનરાવે જળ તરંગવાદનમાં ઘણીજ પ્રાવિણ્યતા સંપાદીત કરી હતી. ભારતના ઉચ્ચ વાદકોમાં આપનું પ્રચલ્લસ્થાન છે. આપ અને ભાઈઓની સિતાર તથા જળતરંગની યુગલયધી હતી. આપ હાલમાં વડોદરામાં નિવાસ કરે છે.

ડા. મહેન્દ્રકુમાર એન. જોહિલ**ભાવનગર**

શ્રી મહેન્દ્રકુમાર જોહિલે સંગીત, ગાયકી તથા સિતારવાદનની શિક્ષા શ્રી યશવંત ડી. ભટ્ટ પાસેથી અહણ કરેલ છે. સંગીત મંચ તથા રંગભૂમિ ઉપર અભિનયદર્શન આપી તથા મધુરસ્વરોનું રસ-પાન કરાવી આપે સૌરાષ્ટ્રની જનતામાં સારી ખ્યાતી પ્રાપ્ત કરેલ છે. હાલમાં તેઓ અમેરીકામાં ડોક્ટરપદે પોતાનું સ્થાન શોભાવી રહ્યા છે.

શ્રી બચુભાઈ એન. પટેલ**ભાવનગર**

શ્રી બચુભાઈ પટેલે વાયોલીનવાદનની શિક્ષા સ્વ. બચુભાઈ (મીડુ બેડવાળા) પાસેથી લીધી હતી. સ્વારપદ્ધતિ સંગીતનું અન્ય જ્ઞાન શ્રી બાચુભાઈ અંધારીયા પાસેથી લીધું હતું. આપ સૌરાષ્ટ્રના એક સારા વાયોલીનવાદક છે.

શ્રી હસમુખ ડી. વિરાણી**ભાવનગર**

શ્રી સમકલા-ભાવનગરના સંચાલક શ્રી હસમુખ વિરાણીએ તબલા તેમજ હારમોનીયમની ઉચ્ચશિક્ષા તેમના સ્વ. વડિલબંધુ શ્રી જગદીપ વીરાણી પાસેથી અહણ કરી હતી. તેઓએ વાદનકલામાં અતિ પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરી છે. તેઓએ ઘણા શિષ્યો તૈયાર કરેલ છે.

શ્રી નંનીભાઈ ડી. વિરાણી**ભાવનગર**

શ્રી નંનીભાઈ વિરાણીએ ગીટાર, હારમોનીયમ, મેડોલીન આદિ વાદ્યોની ઉચ્ચ સંગીતશિક્ષા સ્વ. શ્રી જગદીપભાઈ વીરાણી પાસેથી અહણ કરી વાદ્ય તથા સુગમસંગીતની ગાયકીમાં પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરી છે. આપ સૌરાષ્ટ્ર સંગીતક્ષેત્રના સારા સંગીત સાધક છે.

સ્વ. શ્રી જયમલકુમાર એમ. સર્વૈયા**ભાવનગર**

સ્વ. શ્રી જયમલકુમારને સંગીતનો ઉચ્ચ વારસો તેમના પિતાશ્રી પાસેથી મળ્યો હતો. તેઓ હારમોનીયમ, સિતાર, વાયો-લીન, જલતરંગ, તબલા આદિ વાદ્યો પર સારું પ્રભુત્વ ધરાવતા હતા. તેની સાથેસાથ ગાયકી ઉપર પણ પાંડીતપદ સ્થાપિત કર્યું હતું. થોડાક વર્ષ ઉપર આ સંગીતના સાધકનો સ્વર્ગવાસ થયો છે.

શ્રી કમલ ડી. વિરાણી**ભાવનગર**

શ્રી કમલ વીરાણીએ સંગીતનું પ્રાથમિક શિક્ષણ તેમના પિતા સ્વ. શ્રી જગદીપ વીરાણી પાસેથી સંપાદીત કરેલું. સ્વારપદ્ધતિ સંગીત ઉચ્ચશિક્ષા બરોડા મ્યુઝીક કોલેજમાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી છે સિતાર, મેડોલીન, વાયોલીન, તબલા, ગીટાર આદિ વાદ્યોમાં આપે પ્રતિષ્ઠા તથા પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે. આપ “સમકલા” ના આચાર્યપદે છે.

રાજ્યગાયક સ્વ. શ્રી ડાહ્યાલાલ એસ. નાયક**ભાવનગર**

ભાવનગર રાજ્યના ગાયક સ્વ. શ્રી ડાહ્યાલાલ નાયકે ઉચ્ચભાવના પ્રાધાન્ય સંગીતશિક્ષણ તેમના પિતાશ્રી શિવરામ નાયક પાસેથી અહણ કર્યું હતું. આપ સંગીત વિદ્યાના મહાન કલાધરે સંસ્કૃત, હિંદી, ઉર્દુ તથા કાવ્યની ભાષા શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું હતું. શ્રી ડાહ્યા-લાલે સંગીતની યોગ્યતા કલાક સાધના કરી સંગીતસાહિત્યનો ઉચ્ચ પ્રતિભાશાળી મહાન સંગીત ગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે કે જે “સંગીત કલાધર” ગ્રંથ ભારતીય સંગીત કલાક્ષેત્રના કલાધરો માટે ઘણોજ ઉપયોગી છે શ્રી નાયકે ખ્યાલ, ધ્રુપદ, ધમાર, હુમરી ઇત્યાદી ગાય-કીમાં પ્રાવિણ્યપદ સંપાદિત કરેલ હતું. ભાવનગરના રાજવીઓએ સંગીત તથા સાહિત્ય અને કલાના નિષ્ણાતોને રાજ્યાશ્રય આપી ભાવનગરના સાંસ્કૃતિક જીવનને સર્વાંગી બનાવવા યશસ્વી ક્ષણો આપ્યો છે. શ્રી નાયક ભારતના એક ઉચ્ચ કોટીના મહાન ગાયક વાદનાચાર્ય હતા. સંગીતકલાના આ સાધકનો ૧૯૭૫માં સ્વર્ગવાસ થયો.

શ્રીમતી દિવ્યાએન સંઘવી**ભાવનગર**

સંગીતવિશારદ શ્રી દિવ્યાએન સંઘવીએ બી. એ. સુધી વિદ્યાધ્યન કરી ઉચ્ચ સંગીતની શિક્ષા જુનાગઢનિવાસી શ્રી વિક્રમભાઈ આપોદરા પાસેથી સંપાદીત કરી હતી અને સિતારની શિક્ષા શ્રી અનંતરાવ સ્વરમંડલે પાસેથી લીધેલી. બૃહદ્ ગુજરાતની સંગીત પરિક્ષામાં પ્રથમ કક્ષામાં ઉત્તિર્ણ થઈ ચંદ્રક સંપાદિત કરેલ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં તેમણે પોતાના મધુર કંઠથી અનેક પ્રોગ્રામો પ્રસારિત કરેલ છે.

રાજ્યગાયક સ્વ. શ્રી વિઠ્ઠલદાસ એસ. દેસાઈ ભાવનગર

સંગીત કલાવિશારદ ભાવનગર રાજ્યના ઉચ્ચકોટીના ગાયક શ્રી વિઠ્ઠલદાસે સંગીતનું ઉચ્ચ સાધનામય સંગીતાધ્યન પોતાના સ્વ. પિતાશ્રી સુર્યરામ પાસે કરી, ગાયકીની વિદ્યામાં ઉચ્ચકોટીનું પ્રાવિણ્ય-પદ પ્રાપ્ત કર્યું. ભારતીય સંગીતજગતના સુપ્રસિદ્ધ ગાયક-વાદકોમાં આપની ગણના થાય છે. શ્રી દેસાઈએ સંગીતક્ષેત્રમાં ઘણાં શિષ્યો તૈયાર કરેલ છે. શ્રી દેસાઈ સાહિત્ય તથા કાવ્ય રચનાના મહાન પંડીત હતા. ભાવનગરના “સંગીત કલાધર”માં તેઓની અમુલ્ય સંગીત કલાકૃતિયો પ્રકાશિત થયેલ છે. શ્રી દેસાઈજીના પુત્ર શ્રી શિવકુમારે હારમોનીયમ પર અદ્ભુત કાબુ મેળવ્યો છે. કલાના આ મહાન પુત્રની ૧૯૩૮માં સ્વર્ગવાસ પામ્યા છે.

શ્રી લક્ષ્મીદાસ માડે ભાવનગર

ભાવનગરના તખલા-વિશારદ શ્રી લક્ષ્મીદાસ માડેએ તખલા-વાદનની સાધના કરી સૌરાષ્ટ્રમાં સારી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરેલ છે. શ્રી માડેએ સંગીતકલાના ઘણાં સંગીત સમારંભોમાં તખલાવાદનની કલાથી સંગીત પ્રેમીજનોને મનોરંજીત કરેલ છે. શ્રી માડેએ સૌરાષ્ટ્ર તથા ગુજરાતના ઘણાં સંગીતસાધકો સાથે સંગત કરી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરેલ છે. શ્રી માડે ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્રના શ્રેષ્ઠ તખલા સાધક છે.

શ્રી યોગીનીબેન દેસાઈ ભાવનગર

શ્રી યોગીનીબેન દેસાઈએ મેટ્રીક સુધી વિદ્યાધ્યન કરી સંગીતની ઉચ્ચશિક્ષા શ્રી રસીકલાલે અધ્યાપીયા પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલી. તેઓ સુગમસંગીત, લોકગીત તથા રાસ ગરબામાં પ્રાવિણ્યતા ધરાવે છે.

શ્રી આબાબેન ગાંધર્વ ભાવનગર

ભાવનગર રાજ્યની રાજ્યગાયકા “સંગીતગાંધર્વ” શ્રી આબાબેન ગાંધર્વે ગાંધીયર ધરના તથા કિરાના ધરાનાની ઉચ્ચશિક્ષા અદ્ભુત હસ્તુમાં તથા ઉસ્તાદ કલ્પનખાન સાહેબ પાસેથી સંપાદિત કરી હતી. અન્ય સંગીતનું ઉચ્ચ અધ્યયન ખાનસાહેબ અબ્દુલ કરીમખાં પાસેથી અદ્ભુત કરી ભારતીય સંગીત સંસારમાં કિરાના ધરાનાની ગાયકી દ્વારા પ્રાવિણ્યપદ સંપાદિત કરેલ છે. ભાવનગરના નરેશ સ્વ. શ્રી કૃષ્ણકુમાર-સિંહજી સાહેબ સંગીત તથા લલીત કલાઓના પ્રેમી હતા. શ્રી મદ્દ-રાજને આબાબાબેનની ગાયકી ઉપર અદ્ભુત પ્રેમ હતો. અને તેમણે તેમને પોતાના રાજ્યમાં રાજ્યગાયિકા તરીકે સ્થાન સમર્પિત કર્યું. હાલમાં આબાબેન અમદાવાદમાં રહે છે.

સ્વ. શ્રી ચંદ્રપ્રભાદેવી ભાવનગર

ભાવનગરની પ્રતિભાશાળી ગાયકીનું ગૌરવ ધરાવનાર ભાવનગરની રાજ્ય ગાયિકા સ્વ. શ્રી ચંદ્રપ્રભાદેવીએ સંગીતનું ઉચ્ચ અધ્યયન આબાબરાનાના ઉસ્તાદ નથ્યન ખાનસાહેબ પાસેથી અદ્ભુત કરી ભારતવર્ષની સંગીતની દુનિયામાં પ્રભુવસ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. શ્રી ચંદ્રપ્રભાદેવી ગુરુદત્તાના ઉપાસક હતા. સંગીતની ઉમદા ઢંગની ગાયકીમાં તેઓ સ્વર, લય ઉપર અદ્ભુત પાંડીત્ય ધરાવતા હતા. સંગીત સંસારમાં તેમના જોડી ભૈરવી રાગિની કોઈ પણ સંગીત કલાકાર ગાતા નહિ. ભૈરવી રાગિની ઉપર તેમણે કલાસિદ્ધિ મેળવી હતી.

સ્વ. શ્રી દુર્ગાશંકર ડી. ભટ્ટ ભાવનગર

સાહિત્ય એવં સંગીતાચાર્ય દુર્ગાશંકર ભટ્ટજીએ સંગીતની ઉચ્ચ કક્ષાની સંગીતશિક્ષા કચ્છના રાજ્યગાયક શ્રી લાલખાંજી પાસેથી લીધી હતી. અને દિલ્હીના વાદનની તાલીમ ભાવનગર રાજ્યના ખ્યાતિ પ્રાપ્ત સિતાર સમ્રાટ શ્રી રહીખાંજી પાસેથી લીધી હતી. શબ્દ ભાવના પ્રાધાન્ય ગાયકી દ્વારા ભાવનગર નરેશ સ્વ. શ્રી કૃષ્ણ-કુમારસિંહજી તથા ભાવનગરના દિવાનસાહેબ શ્રી પ્રભાશંકર પટ્ટણી સાહેબને શ્રી ભટ્ટજીએ પોતાની ગાયકીથી મનોરંજીત કરી દીધા હતા. તેમના પુત્ર શ્રી યશવંત ભટ્ટ તેમની ગાયકીનો પ્રચાર કરે છે.

શ્રી શિવકુમાર કે. સરવૈયા ભાવનગર

શ્રી શિવકુમાર સરવૈયાએ સંગીતનું પ્રારંભિક શિક્ષણ શ્રી મોહનલાલ કાપડી પાસેથી લીધું હતું. ત્યાર પછી સંગીતની ઉચ્ચ સંગીત શિક્ષાની તાલીમ શ્રી યશવંત ડી. ભટ્ટ તથા વિઠ્ઠલભાઈ આપોદરા પાસેથી અદ્ભુત કરી છે. તેઓ કાવ્ય રચનામાં પણ પ્રાવિણ્યતા ધરાવે છે. અને સંગીતના નિર્દેશનનું કાર્ય સર્જન કરે છે.

શ્રી મોહનલાલ કાપડી ભાવનગર

શ્રી મોહનલાલ કાપડીએ સંગીતનું પ્રારંભિક શિક્ષણ તેમના પિતાશ્રી રામદાસજી પાસેથી લીધું હતું, અને ત્યારપછી સંગીતનું ઉચ્ચ અધ્યયન કીરાના ધરાનાના ગાયક આલકૃષ્ણ કપીલેશ્વરી જુવા પાસેથી સંપાદન કરેલું શ્રી કાપડીજી ગુજરાતના એક નમ્રભાવી સંગીતસાધક છે. શ્રી કાપડીજીના પુત્ર શ્રી હરીહરભાઈ કાપડી એક સારા વાયોલીન કલાકાર છે.

શ્રી અનંતરાવ સ્વરમંડલે ભાવનગર

શ્રી અનંતરાવ સ્વરમંડલેજીના પિતાશ્રી કિર્તનાચાર્ય તથા સંગીતાચાર્ય હતા, એટલે શિશુવયથી સંગીતની પરંપરા શ્રી સ્વરમંડલેજીમાં ચકુરી હતી. તેમનું મુળવતન કોલ્હાપુર છે. સંગીત કલાનું ઉચ્ચ અભિનવદર્શન સ્વ. શ્રી રામકૃષ્ણ વઝેજુવા તથા પં. વામનરાવ પાધ્યાય જુવા પાસેથી સંપાદન કર્યું હતું. તેઓ સિતાર, વાયોલીન તખલા આદિ વાદ્યો પર પ્રભુત્વ ધરાવે છે અને મહિલા કોલેજ ભાવનગરમાં સંગીત આચાર્યપદે છે. તેમની શિષ્યા શ્રી કુંદનબહેન ખાંડેકર તેમની કલા તથા ગાયકીનો પ્રસાર કરે છે. તેમના શિષ્ય શ્રી હરિહર કાપડી વાયોલીનવાદનમાં પ્રાવિણ્યતા ધરાવે છે.

શ્રી વિરેન્દ્રકુમાર સી. દેસાઈ ભાવનગર

સાહિત્ય તથા સંગીતના સાધક શ્રી વિરેન્દ્રકુમાર દેસાઈએ સંગીતનું શિક્ષણ શ્રી યશવંત ડી. ભટ્ટ પાસેથી લઈ સંગીતક્ષેત્રમાં સારી પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરી છે. શ્રી દેસાઈ સંગીત તથા સાહિત્ય કલામાં પોતાનું જીવન વ્યતિત કરે છે.

શ્રી તરૂલતા ગાંધર્વ રાજકોટ

શ્રી તરૂલતાએ સુગમ સંગીતની તથા શાસ્ત્રીયસંગીતની સાધના કરી સંગીતક્ષેત્રમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. આપના પ્રોગ્રામ રાજકોટ રેડીયો પરથી પ્રસારીત થાય છે. આપ આપનું જીવન સંગીતની સાધનામાં વીતાવે છે.

શ્રી મહમદભાઈ દેખૈયા

ભાવનગર

શ્રી મહમદભાઈ દેખૈયાએ તેમનું જીવન સંગીતકલાને સમર્પિત કરી સાધનામાં ઉચ્ચદ પ્રાપ્ત કરેલ છે. તેમણે સંગીતક્ષેત્રમાં ઘણાંયે શિષ્યો તૈયાર કર્યા છે. શ્રી દેખૈયા સંગીતના ગાયક તથા વાદન-કલાના સારા કલાકાર છે.

શ્રી બાલકૃષ્ણ એલ. ત્રિવેદી

ભાવનગર

શ્રી બાલકૃષ્ણ ત્રિવેદીએ સંગીતની સાધના શ્રી હર્ષદ શર્મા પાસે કરી સારી પ્રગતિ કરી છે. શ્રી ત્રિવેદી હજુ પણ સંગીત સાધનામાં જીવન વ્યતીત કરે છે. તેઓએ ગાયકીમાં પ્રાવિણ્યતા મેળવી છે.

શ્રી દીના ગાંધર્વ

રાજકોટ

શ્રી દીના ગાંધર્વએ સંગીતની સાધનાનું શિક્ષણ શ્રી હેમુભાઈ ગઢવી તથા તેમના પરિવાર દ્વારા પ્રાપ્ત કર્યું હતું. સુગમ સંગીત તથા ભજનશૈલીની ગાયકીમાં તેઓ સારું પ્રભુત્વ ધરાવે છે. આપની રેકૉર્ડ પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

સ્વ. શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી

રાણપુર

સાહિત્ય તથા લોકસંગીતના મહાન ગાયક શ્રી મેઘાણીજી લોકગીત ગાયકીમાં સારી પ્રાવિણ્યતા ધરાવતા હતા. લોકસાહિત્ય સૃષ્ટિના તેઓ મહાન સર્જનાત્મા હતા. ભારતીય સાહિત્ય સંસાર તથા લોકગીતોના એક અદ્ભુત પ્રતિભાશાળી સાધક હતા. કલાની તથા સાહિત્યની દુનિયામાં આપનું ઘણું જ માન હતું. આ સાહિત્ય તથા લોકસંગીતના ગાયક કેટલાક વર્ષ પહેલાં સ્વર્ગવાસી થયા છે પણ તેમની કલાકૃતિ અમર છે.

સ્વ. શ્રી સુરસિંહજી ઠાકોર (કલાપિ)

લાડી

સ્વ. શ્રી સુરસિંહજી કલાપિ સાહિત્ય તથા સંગીતના મહાન આરાધક હતા. તેમણે કાવ્યકલા તથા સંગીતની મહાન સિદ્ધિને પોતાનું સાર્વજનિક જીવન સમર્પણ કરેલ હતું. કાવ્ય તથા સંગીત-કલાના તેઓ પ્રખર શાસ્ત્રજ્ઞ હતા. તેઓએ “કલાપિનો કેકારવ” નામના કાવ્યગીતના મહાન ગ્રંથનું સર્જન કર્યું છે. આપ સારાએ ગુજરાતના કવિ તથા સંગીત સાહિત્ય સમ્રાટ હતા. આપ ગયા પણ આપની કલા અમર છે.

કુમાર શ્રી મંગલસિંહજી

લાડી

કુમાર શ્રી મંગલસિંહજી સંગીત તથા ચિત્રકલાના મહાન સાધક છે. અને સાથેસાથ સાહિત્યના પણ રસસાધક કલાકાર છે. આપે તોડી, આશાવરી, લિંડોળ, ભૈરવ, મહાર, બાગેશ્રી, વસંત, દત્તાદિ રાગોના રસભાવ પ્રાધાન્ય ઉમદા ચિત્રોનું સર્જન કરી ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્રને સમર્પિત કરેલ છે. આપશ્રીનું ચિત્રસર્જન રાગોના ભાવ તથા નવરંગ ભાવ પ્રાધ્યાનતાના ભાવોની ઉંચી ભાવનાથી રંગાયેલી પ્રતિભાશાળી રાગ રાગિનીઓની ચિત્ર પ્રતિભાઓ ભારતીય કલાક્ષેત્રમાં ઉંચી આદર્શ ભાવ ધરાવે છે. આપશ્રી આપની કલાઉપાસનામાં આપનું સાધકજીવન વિતાવી રહ્યા છો.

કવિશ્રી દુલા કાગ

કાવ્ય, સાહિત્ય તથા લોકસંગીતના ઉપાસક શ્રી દુલાભાઈ કાગે પોતાનું સાર્વજનિક જીવન લોકસાહિત્ય તથા લોકસંગીતના ગીતો અને

ભજનની ઉંચી ભક્તિ પ્રાધાન્ય ભાવનામાં અર્પણ કરેલ છે. તેઓ ભારતીય સાહિત્ય તથા કાવ્ય ક્ષેત્રના સુપ્રસિદ્ધ કલાત્મા છે. તેમની રેકૉર્ડ હિઝ માર્ટર્સ વોર્ષિસ કંપનીએ પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. આપનું લોકગીત તથા લોકસાહિત્યનું ઉંચી કલાદર્શન આકાશવાણી રાજકોટ કેન્દ્ર પરથી પ્રસારિત થાય છે. આપ ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્રના લોક-સાહિત્ય આત્મા છે.

શ્રી મેરૂભા ગઢવી

રાજકોટ

શ્રી મેરૂભા ગઢવીએ લોકગીત તથા ભજનની ઉંચી સાધના કરી સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરેલ છે અને સાથેસાથ લોકસાહિત્ય સંસારના એક ઉમદા સર્જક છે. આપના લોકગીતો હિઝ માર્ટર્સ વોર્ષિસ રેકૉર્ડ કંપનીએ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. તથા આપના લોક ગીતોનું ભજનોનું સંગીત પ્રોગ્રામ રાજકોટ રેડીયો પરથી પ્રસારિત થાય છે. આપ સાહિત્ય, સંગીત પ્રત્યે ઉંચી ભાવનાઓનું પ્રાપ્ત્ય દર્શાવે છે. આપ લોકસાહિત્ય જગતના ઉંચી કલાકાર છે. આપનું સ્થાન ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રતિભાશાળી તથા સારી પ્રતિષ્ઠામય છે.

શ્રી હરકાંત શુક્લ

લાડી

સાહિત્ય એવં સંગીતાત્મા શ્રી હરકાંત શુક્લે સંગીતની શિક્ષા સંગીતાત્મા સ્વ. શ્રી ઓમકારનાથજી ઠાકુર પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલી હતી. સંગીતની સાથેસાથ આપ સાહિત્યના પણ ઉંચીક્ષાના વિદ્વાન જ્ઞાતા છો. આપે સંગીતની રચનાઓમાં પણ પ્રાવિણ્યતા અને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે. આપના સંગીત તથા સાહિત્યના લેખો માસિકોમાં તથા અખબારોમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે.

શ્રી કાંતીલાલ અમીન

વડવાણ

શ્રી કાંતીલાલ અમીન સંગીતવિશારદે સંગીતવિદ્યાનો અભ્યાસ મશહુર સંગીતશાસ્ત્રવિશારદ શ્રી વિનાયકરાવ પટવર્ધન પાસે કર્યો હતો. આપે સંગીતની સાધનાદ્વારા સંગીત ગાયકીમાં પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરેલ છે “ગાંધર્વ સંગીત વિદ્યાલય”માં આપ આચાર્ય પદે છો, આપના શિષ્યો આપની ગાયકીનો ગુજરાતમાં પ્રચાર કરે છે.

શ્રી સવિતાબહેન તથા શ્રી નિર્મલાબહેન મહેતા પૌરબંદર

શ્રી નાનજી કાળીદાસ શેઠ આશીશવાળાની બંને પુત્રીઓ શ્રી સવિતાબહેન તથા શ્રી નિર્મલાબહેને સિતારવાદનનું વાદનશિક્ષણ લખનઉના પં. શ્રી ડી. ડી. બેશી પાસેથી લીધું હતું. આ બંને બહેનોએ સિતારવાદનકલાની યુગલબંધીમાં પ્રાવિણ્યતા સંપાદિત કરી છે. અને સંગીતની ગાયકીની તાલીમ પ્રો. બી. આર. દેવધર તથા પ્રો. કૃષ્ણારાવ ટેંકુલકર પાસેથી ગ્રહણ કરી સંગીતમાં પણ આ બંને બહેનોએ યુગલબંધી ગાયકીમાં પણ ઉંચી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે. નૃત્ય કલામાં પણ અતિ પ્રાવિણ્યતા ધરાવે છે. નૃત્યમાં ભરતનાટ્યમ, મણીપુરી, કથક તથા કથંગલી આદિમાં પણ પોતે પારંગત છે. શ્રી સવિતાબહેન તથા શ્રી નિર્મલાબહેને ગાયન, વાદન અને નૃત્યમાં પરિપૂર્ણ સાધના કરી સારાએ વિશ્વની તેઓએ સંગીત યાત્રા કરી છે ભારતીય નૃત્યનું અભિનવ દર્શન તથા સંગીત ગાયકીનું મધુર રસભાવદર્શન ખતાવી, કલાસિદ્ધિનું દર્શન કરાવેલ છે, મુંબઈમાં આ બંને બહેનો “સંગીત નૃત્ય ભારતિ”નું સંચાલન કરે છે. કલામાં બ્યૂટિની ઉંચી ભાવના લાવવી તે તેના જીવનનો આદેશ છે. ભારતીય કલાપ્રેમીઓ સંસાર કલાની આ દેવીઓ તરફ ગર્વ ધરાવે છે.

શુભેચ્છા પાઠવે છે
શિવેન્દ્રનગર સેવા સ. મંડળી

સુ. શિવેન્દ્રનગર

(તાલુકો- ગારીયાધાર) (જિલ્લો- ભાવનગર)

સ્થાપના તારીખ : ૨૭-૧૦-૪૬ નોંધણી નંબર : ૨૮૬
શેરહોલ્ડી : ૧૫૦૦૦-૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૭૧
અનામત ફંડ : — ખેડૂત : ૬૧
અન્ય ફંડ : ૧૫૦-૦૦ ખીનખેડૂત : ૧૦

ખાતર, ખીયારણ, દવા, ધીરાણ વગેરે કામકાજ કરીએ છીએ
વેણીશંકર નારણજી જોશી દયાળભાઈ મુળજીભાઈ
મંત્રી પ્રમુખ

— વ્યવસ્થાપક કમિટીના સભ્યો —

લાલજી નારણ ભવાન ગોપાળજી
નાથા લાલજી લીમા રામજી
મુળજી રામજી વેલચંદ જોડાલાલ

શુભેચ્છા પાઠવે છે
શ્રી ઇશ્વરીયા સેવા સહ. મં. લી.

મુ. ઇશ્વરીયા

(તાલુકો-શિહોર) (જિલ્લો- ભાવનગર)

સ્થાપના તારીખ : ૨૩-૨-૨૬ નોંધણી નંબર : ૪૩
શેરહોલ્ડી : ૪૩૯૨૦-૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૧૨૧
અનામત ફંડ : ૨૭૯૬૨-૦૦ ખેડૂત : ૧૦૫
અન્ય ફંડ : ૬૦૦૦-૦૦ ખીનખેડૂત : ૧૬

કાળીદાસ ત્રીભોવનદાસ લીખાભાઈ હીરાભાઈ
મંત્રી પ્રમુખ

વ્ય. કમિટીના સભ્યો

શ્રી હરજીભાઈ કરશનભાઈ શ્રી મેઘજીભાઈ હામાભાઈ
શ્રી લખમજીભાઈ જસમતભાઈ શ્રી ખોડાભાઈ માવજીભાઈ
શ્રી શામજીભાઈ રામજીભાઈ શ્રી નયુભાઈ રૂપશીખભાઈ
મંડળી ખાતર ખીયારણ અને જીવન જરૂરીયાતની ચીજોનું
વેચાણ કરે છે મંડળીને પોતાની માલીકીનું મકાન છે.

DON'T ASK FOR PANTS

ASK FOR :-

Made from

TERENE

TERENE WOOL

TERENE COTTON

WOOLLEN

and

COTTON

Darekh

PANTS

STEPIN
STYLE

with

PAREKH

PANTS

STEPIN

STYLE

with

PAREKH

PANTS

In

PANTS

HALF PANTS

COATS

JERKINS

and

Ladies Kashmir

Coats

Manufactured by :-

Phone : 451922

PAREKH GARMENTS

BOMBAY-25

સંગીતવિશારદ શ્રી દિરોજખાન બાબુખાન રાજકોટ

સૌરાષ્ટ્ર સંગીત નાટક એકેડેમીમાં દાખલ થઈ શ્રી દિરોજખાને સંગીત વિશારદની પરિક્ષા પાસ કરેલ છે. તેમણે સંગીત ગાયકીનું ઉચ્ચ શિક્ષણ શ્રી અમુભાઈ દોશી પાસેથી ગ્રહણ કરી સંગીત ગાયકીમાં નિપુણતા સંપાદિત કરેલ છે. શ્રી દિરોજખાન કિરાના ઘરાનાની ગાયકીના ઉચ્ચ સંસ્કારો ધરાવે છે. ગુજરાત સંગીત નૃત્ય નાટક એકેડેમી દ્વારા અમિલ હિંદ શાસ્ત્રીય સંગીત પંડિત શ્રી ઓમકારનાથજી સ્પર્ધામાં પ્રથમ કક્ષાના વિજેતા છે.

સંગીતવિશારદ શ્રી ગજેન્દ્ર બક્ષી રાજકોટ

શ્રી ગજેન્દ્ર બક્ષીએ શાસ્ત્રીય સંગીતની ઉચ્ચ કલાનું સંગીત શિક્ષણ શ્રી અમુભાઈ દોશી પાસેથી સંપાદિત કરેલ છે. શ્રી બક્ષી જીએ કુદરતી અવાજની બક્ષિસથી કલાની સાધના દ્વારા સંગીત શ્રોતાઓના મન રંજીત કરેલ છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં શાસ્ત્રીય સંગીતની સ્પર્ધામાં પ્રથમ કક્ષામાં ઉત્તિર્ણ થયેલ હતા. અને પંડિત ઓમકારનાથજીની સંગીત સ્પર્ધામાં પણ પ્રથમ નંબર સંપાદિત કરી રાજકોટનું ગૌરવ વધાર્યું છે.

સંગીતવિશારદ શ્રી પ્રવિણસિંહજી જાડેજી રાજકોટ

શ્રી પ્રવિણસિંહજી જાડેજીએ સંગીત કલાની સાધનાનું ઉચ્ચ સંગીતશિક્ષણ ભારતીય સંગીતકલામૃતજી શ્રી અમુભાઈ દોશી પાસેથી ગ્રહણ કરી દિવરૂપા વાદનમાં અદ્ભુત પાંડિત્ય પ્રાપ્ત કરેલ છે. શ્રી પ્રવિણસિંહજીએ દિવરૂપાની સંગત ભારતીય સંગીત કલાકારોની સાથે કરેલ છે. આકાશવાણી રાજકોટ સ્ટેશનથી દિવરૂપા વાદનના આપના સંગીત કાર્યક્રમે પ્રસારિત થાય છે. આપ એક કુશળ વાયોલીન તથા દિવરૂપા વાદક છો.

વાયોલિનવાદક શ્રી નગીનદાસ સોલંકી રાજકોટ

રાજકોટનિવાસી શ્રી નગીનદાસ બાઈએ વાયોલીન વાદનની ઉચ્ચ શિક્ષા શ્રી ગજનનરાવ જોશીજીની પાસેથી સંપાદિત કરી વાયોલીન સાધનામાં પાંડિત્ય પ્રાપ્ત કરેલ છે. આપ એક ગુજરાત તેમજ સૌરાષ્ટ્રના ઉચ્ચ વાયોલીનવાદક છો. રાજકોટ રેડીયો સ્ટેશનથી આપના વાયોલીનવાદનના પ્રોગ્રામ પ્રસારિત થાય છે. આપે સ્વર તથા લય ઉપર અદ્ભૂત કાબુ પ્રાપ્ત કર્યો છે.

સંગીતાચાર્ય શ્રી અમુભાઈ વી. દોશી રાજકોટ

સંગીતાચાર્ય શ્રી અમુભાઈ દોશીએ બી. એ. સુધી વિદ્યાભ્યાસ કરી બાળવયથી જ સંગીતનું શિક્ષણ શ્રી લક્ષ્મણરાવ ખોડસજી પાસેથી ગ્રહણ કર્યું હતું. શ્રી દોશીજી એક મહાન સંગીત કલાનિધિ છે તેમણે સંગીતની ગાયકીનું ઉચ્ચ શિક્ષણ પતિયાલા ઘરાનાના ખ્યાતિ પ્રાપ્ત ગાયક રવ મુખારકબલીમાં પાસેથી પતિયાલા ઘરાનાની ગાયકીનો પંદર વર્ષ સુધી સંગીત અભ્યાસ કરી પતિયાલા ઘરાનની ગાયકીમાં ઉચ્ચ પ્રાવિણ્યતા સંપાદિત કરી છે. ત્યાર બાદ તેઓએ સંગીત વાદન કલાની સાધના મહેર રોટના નામાંકીત ઉસ્તાદ શ્રી અબ્દાઉદ્દીન ખાન સાહેબ પાસે સરોદ, સિતાર, દિવરૂપા, વાયોલિન, સુરમહાર આદિ વાજાંત્રો ઉપર સારાપે ગુજરાતમાં સંગીત પાંડિત્ય સંપાદિત કરેલ છે. શ્રી દોશીજીએ સંગીતના ઉમમ ગ્રંથોનું પગ

સર્જન કરેલ છે કે જે “સંગીત મધ્યમા” “સંગીત વિશારદ” “સિતાર શિક્ષા” આદિ ભારતિય સંગીત ક્ષેત્રના કલા સાધકો માટે ઘણાં જ ઉપયોગ સિદ્ધ છે. તેમના શિષ્ય શ્રી યશવંત ડી. બટ, શ્રી પ્રવિણસિંહજી જાડેજી, શ્રી મુક્તામેન વૈદ્ય આદિ પ્રશંસનિય કામ સેવા કરી સંગીતનો સંદેશ ગુજરાત તેમજ સૌરાષ્ટ્રમાં સંગીત કલા દ્વારા પ્રચાર કરે છે. હાલમાં તેઓને અમેરીકાની સંગીત વિદ્યાપિઠનું આમંત્રણ આવેલ છે. શ્રી દોશીજી ભારતીય સંગીત સંસારના મહાન સંગીતશાસ્ત્ર નિપુણ છે.

સંગીતકલાનિધી શ્રી ગુલામકાદીરખાં રાજકોટ

ગાયન-વાદનાચાર્ય શ્રી ગુલામ કાદીરખાંએ સંગીત વાદનનું શિક્ષણ આપના પિતાશ્રી વહીદનખાં સાહેબ પાસેથી મેળવેલું. સંગીતની ગાયકીમાં આપ પ્રાવિણ્યતા ધરાવો છો. સાથોસાથ પિન તથા સિતારવાદનકલામાં પણ આપ પ્રાવિણ્યતા ધરાવો છો. આપના પ્રોગ્રામ રાજકોટ રેડીયો પરથી પ્રસારીત થાય છે. આપ ગાયકી તથા વાદનમાં સ્વર, તાલ અને લયને વધુ મહત્વ આપો છો. શ્રી કાદીરખાંનું મુળવતન ઇંદોર છે. સંગીતક્ષેત્રમાં સંગીતાચાર્ય તરીકે આપનું કાર્ય પ્રસંશનીય છે. આપની કલા પ્રત્યે સૌરાષ્ટ્ર તથા ગુજરાત ગર્વ ધરાવે છે.

તખલાવાદનાચાર્ય શ્રી પરશુરામ ભોરવાણી રાજકોટ

“સંગીત નૃત્ય ભારતી કોલેજ”ના તખલાવાદનાચાર્ય શ્રી પરશુરામ ભોરવાણીએ તખલાવાદનની શિક્ષા નામી સંગીતાચાર્ય શ્રી સુધીરકુમાર સક્સેના પાસેથી ગ્રહણ કરી સંગીતની દુનિયામાં પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરેલ છે. ભારતના ઘણાંએ કલા સંગીત સાધકો સાથે આપે તખલાવાદનની સંગત કરેલ છે. આપ સૌરાષ્ટ્ર તથા ગુજરાતના કુશળ તખલાવાદનાચાર્ય છો.

સારંગીવાદનાચાર્ય શ્રી બાબુખાન રાજકોટ

શ્રી બાબુખાનસાહેબ ગુજરાતના એક અજોડ સારંગીવાદનાચાર્ય છે. રાજકોટ રેડીયોના ઉમદા કલાકાર છે તેમણે સારંગીની સંગત ગુજરાતના ઘણાંએ સંગીત વિશારદો સાથે કરેલ છે. સારંગીવાદનમાં તેઓ ઘણીજ પ્રાવિણ્યતા ધરાવે છે. સારંગીવાદકોની નામાવલીમાં તેમનું અગ્રગણ્ય સ્થાન છે.

સંગીતાચાર્ય શ્રી બાબુલાલ અંધારીયા રાજકોટ

શ્રી બાબુલાલ અંધારીયાએ સંગીતની પ્રારંભિક શિક્ષા તેમના પિતાશ્રી પાસેથી લીધી હતી સંગીતકલાનો વારસો તેમને તેમના પરિવારમાંથી સંપાદિત થયેલો હતો. તેઓએ મેટ્રીક સુધી વિદ્યાભ્યાસ કરી, સંગીતની સાધનામાં તેમનું જીવન સમર્પિત કરેલ છે. તેમણે ઘણાંએ શિષ્યો તૈયાર કરેલ છે તેઓ “સંગીત નૃત્ય ભારતી”માં સંગીત અધ્યાપક તરીકે કાર્યવાહી કરે છે. રાજકોટ આકાશવાણી ઉપરથી તેઓની ગાયકીઓના પ્રોગ્રામ પ્રસારીત થાય છે. ગુજરાતના એક નામી સંગીતાચાર્ય છે.

શ્રીમતી ઉષા ચિનોય રાજકોટ

શ્રીમતી ઉષા ચિનોયે સુગમ સંગીતનો તથા લોકગીતોના અભ્યાસ કરી આકાશવાણી રાજકોટ સ્ટેશન પરથી તેમનો મધુરકંઠ પ્રસારીત કરેલ છે. સંગીતક્ષેત્રમાં આપ સારી પ્રતિષ્ઠા ધરાવો છો. સુગમ સંગીતમાં આપ સારી ખ્યાતિ ધરાવો છો.

શ્રી વલ્લભદાસ આપોદરા

રાજકોટ

શ્રી વલ્લભદાસ આપોદરાએ હવેલી સંગીતની ધ્રુપદ, ધમારની ઉંચ તાલીમ ગ્રહણ કરી સંગીતક્ષેત્રમાં સારી પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે. આપ ધ્રુપદ, ધમારના હવેલી સંગીતની ગાયકીમાં પ્રાવિણ્યતા ધરાવે છે. આપના પ્રોગ્રામ આકાશવાણી રાજકોટ, અમદાવાદ વડોદરા પરથી પ્રસિદ્ધ થાય છે.

શ્રી અરવિંદ એમ. ધોળકીયા એમ.એ.

રાજકોટ

શ્રી અરવિંદ ધોળકીયામાં સંગીતના સંસ્કારો તેમના પરિવારમાંથી ઉતરી આવ્યા હતા. તેમણે સુગમ સંગીત તથા લોકસંગીતનું ઉંચ અધ્યન કરી આકાશવાણી રાજકોટકેન્દ્ર પરથી પ્રોગ્રામ પ્રસારીત કરેલ છે. આપ એક સંગીતના સાચા સાધક છો. આપ આકાશવાણીના એક કર્મચારી તરીકે કાર્યવાહી કરો છો.

શ્રી કનુભાઈ ખારોટ

રાજકોટ

શ્રી કનુભાઈ ખારોટ ભારતીય લોકગીત, ભજન તથા સુગમ સંગીતમાં સારી પ્રતિષ્ઠા ધરાવે છે. આપે સંગીતનો અભ્યાસ શ્રી હેમુભાઈ ગઢવી પાસે કરી લોકસંગીત તથા ભજન સંગીતમાં સારી પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલ છે. આપની રેકૉર્ડ "કોલબીયા", "લિલ્લ માર્ટસ" વોઇસ ક્લૉ." આદિ દ્વારા પ્રસિદ્ધિ પામેલ છે. આપનો રાજકોટ રેડીયો પરથી ભજનો તેમજ લોકસંગીતનો પ્રોગ્રામ પ્રસારીત થાય છે.

શ્રી પ્રેમજી હાથા ખારોટ

રાજકોટ

ભજન તેમજ લોકસંગીતના સંગીતસાધક શ્રી પ્રેમજીભાઈ લોકસંગીતની સાધના કરી આકાશવાણી રાજકોટ કેન્દ્ર પરથી તેમનો મધુરકંઠ પ્રસારીત કરેલ છે. આપે લોકસંગીત તથા ભજનની સાધનાની સાથે રાવજીવદાના વાદનમાં પણ આત પ્રાવિણ્યતા સંપાદન કરી છે લોકસંગીત તથા ભજનની ગાયકીમાં આપ સારી પ્રતિષ્ઠા ધરાવો છો. આપે લોકસંગીત તથા ભજનની સાધના સ્વ. શ્રી હેમુભાઈ ગઢવી પાસેથી લીધી હતી.

તખલાવાદનાચાર્ય શ્રી છોટેખાન

રાજકોટ

આકાશવાણી રાજકોટ સ્ટેશનના તખલાવાદનાચાર્ય શ્રી છોટેખાનસાહેબે તખલાવાદનની કલાનો અભ્યાસ ઉસ્તાદ ચાંદખાં બીજનોરવાળા પાસે કર્યો હતો. અજરડાખાનનો અભ્યાસ ખલીશતુલનમાં પાસેથી ગ્રહણ કરેલો હતો. શ્રી છોટેખાનસાહેબે દિલ્લી, પુરખ, અજરડા આદિ તખલાખાનમાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કરેલ છે. ભારતના નામી સંગીત કલાવંતો સાથે તખલાની સંગત કરેલ છે. તેઓ તખલાના નામી ઉસ્તાદ છે.

શ્રી બંસીલાલ શાહ

રાજકોટ

શ્રી બંસીલાલ શાહે શાસ્ત્રીયસંગીતનું અધ્યન કરી આકાશવાણી રાજકોટ કેન્દ્ર ઉપરથી પોતાનો મધુરકંઠ પ્રસારીત કર્યો છે. શ્રી શાહે ખ્યાલ, ધ્રુપદ, હુમરી આદિ ગાયકીની શૈલીઓ ઉપર અધિકાર પ્રાપ્ત કરી શાસ્ત્રીય કલા સંગીતક્ષેત્રમાં સારી નામના પ્રાપ્ત કરેલી છે. આપની ગાયકી મધુર તથા તાલ ભાવના પ્રાધાન્ય છે.

શ્રીમતી ઉષા આર. તેજવાણી

રાજકોટ

શ્રીમતી ઉષા તેજવાણીએ શાસ્ત્રીયસંગીતની આરાધના કરી ખ્યાલ ગાયકીમાં પ્રાવિણ્યતા સંપાદીત કરેલ છે. આપે આપનો મધુરકંઠ આકાશવાણી રાજકોટ પર પ્રસારીત કરી શાસ્ત્રીયસંગીત પ્રેક્ષકોને આનંદ આપેલ છે. આપ શાસ્ત્રીયસંગીતની સ્વરસાધીકા છો. કલાસાધક બનવું એ આપના જીવનનો ખ્યેય છે.

શ્રીમતી પરમેશ્વરી બક્ષી

રાજકોટ

શ્રીમતી પરમેશ્વરી બક્ષી શાસ્ત્રીયસંગીતની એક ઉંચકોટીની સ્વરસાધીકા છે. તેમણે ખ્યાલ ગાયકી, ધ્રુપદ, હુમરી આદિ ગાયકીઓની શૈલી પર સારી પ્રતિભા સંપાદન કરી છે. આપની મધુર ગાયકીના પ્રોગ્રામ આકાશવાણી રાજકોટ કેન્દ્ર પરથી પ્રસારીત થાય છે. આપ આપનું જીવન કલાસાધનામાં વ્યતીત કરો છો.

શ્રીમતી તરૂલના દાસાણી

રાજકોટ

કથકનૃત્ય સાધીકા શ્રી તરૂલનાએ નૃત્યની સાધના કરી નૃત્યના ક્ષેત્રમાં પ્રણવરથાન સંપાદીત કર્યું છે. આપ કથકનૃત્યની સાથેસાથ મણીપુરી, ભારતનાટ્યમ, કથકલી આદિ નૃત્યોની સાધના પણ કરો છો. નૃત્યના ક્ષેત્રમાં આપે કલા નિપુણપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે. આપ એક કલાની સાધીકા છો. કલા એ આપનું જીવન છે.

શ્રી મખદુમખક્ષાખાં

રાજકોટ

શ્રી મખદુમખક્ષાખાંએ તખલાવાદનની સાધનાદ્વારા સંગીતક્ષેત્રમાં સારી નામના પ્રસિદ્ધ કરી છે. તેઓ રાજકોટ રેડીયોના તખલાવાદનના એક ઉંચકોટીના તખલા "કલાવંત" છે. તેમણે દિલ્લી, અજરડા, લખનવી, ફેઝાબાદી આદિ શૈલીઓ પર સાધના કરી તખલાવાદનની કલામાં અતિ નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી છે. આપ લય, શુદ્ધભાવ, રસમાધુર્ય ઇત્યાદી અંગો પર સારી પ્રતિભા ધરાવો છો.

શ્રી મુક્તાબેન વૈદ્ય

રાજકોટ

સંગીતઅચારક શ્રી મુક્તાબેન વૈદ્ય સંગીતની પ્રારંભિક શિક્ષા "શ્રી ભાવનગર દક્ષિણમૂર્તિ" ના અધ્યાપક શ્રી મુળશંકર ભટ્ટ પાસેથી ગ્રહણ કરી હતી. અન્ય સંગીતશિક્ષા શ્રી અમુભાઈ દોશી પાસેથી સંપાદીત કરી હતી. રાજકોટ રેડીયો સ્ટેશન પરથી આપના સુગમસંગીતના પ્રોગ્રામ પ્રસારીત થાય છે. આપે "સંગીત પ્રવેશિકા" પુસ્તકોનું બે ભાગમાં સર્જન કર્યું છે, કે જે સંગીતના વિદ્યાર્થીઓ માટે ઘણું જ ઉપયોગી છે. આપનું આ કાર્ય ઘણું જ પ્રશંસનીય છે.

શ્રી પુરુષોત્તમદાસ એન. ગાંધી

રાજકોટ

સંગીતશાસ્ત્રવિશારદ શ્રી પુરુષોત્તમ ગાંધીએ સંગીતનું અધ્યન સ્વ. સંગીતશાસ્ત્રી શ્રી નારાયણ મોરેશ્વર ખરે પાસેથી કર્યું હતું. સંગીતની સાથેસાથ સાહિત્યવિદ્યાના પણ આપ પ્રખર વિદ્વાન છો. આપે ભજનાત્મક ગાયકી તથા ખ્યાલ ગાયકીનો અભ્યાસ પ્રાવિણ્યતા પૂર્વક કર્યો છે. અને "સંગીતનું પુનરજીવન ઇતિહાસ" નામનો સંગીતગ્રંથ આપે પ્રકાશિત કર્યો છે. જે ગ્રંથ સંગીતકલા પ્રેમી માટે ઉપયોગી છે. આપ "રાષ્ટ્રીય સંગીત વિદ્યાલય"ના સંચાલક છો. સંગીતમાં આપે ઘણા શિષ્યો તૈયાર કર્યા છે.

સ્વ. શ્રી હેમુભાઈ ગઢવી

રાજકોટ

લોકસંગીતના લાડીલા મધુર ગાયક શ્રી હેમુભાઈ ગઢવીએ લોક સંગીતની શિક્ષા કવિ દુલાભાઈ કાગ પાસેથી ગ્રહણ કરી હતી. તેમણે લોકગીતાનું અધ્યન કરી રેકોર્ડો પ્રસારીત કરેલી છે. આપે લોકસંગીત સાથે રંગભૂમિ પર અભિનય દર્શન કરાવી પ્રસિદ્ધિ મેળવેલી હતી. આકાશવાણી રાજકોટ ઉપરથી સમય સમય પર આપના ઉંચ લોકગીતાનું તથા ભજનોનું રેકોર્ડિંગ પ્રકાશિત થાય છે. આપના શિષ્યો આપની કલાનો પ્રચાર કરે છે. ભારતના લોક ગીતના આ સર્વશ્રેષ્ઠ કલાકાર થોડા વર્ષ પહેલાં આ દુનિયા છોડી સ્વર્ગવાસી થયા છે.

શ્રી નાનજીભાઈ મિસ્ત્રી

રાજકોટ

વાયોલીનવાદનાચાર્ય શ્રી નાનજીભાઈ ઉચ્ચક્ષાના વાયોલીનવાદક છે. તેઓ રાજકોટ રેડીયો પર વાયોલીનના એક કલાવંત છે. બરોડા મ્યુઝીક કોલેજમાં તેઓએ વાયોલીન સિક્ષા લીધી હતી. આકાશવાણી રાજકોટ પરથી તેમના પ્રોગ્રામ પ્રસારિત થાય છે. સૌરાષ્ટ્રના તેઓ ઉંચ વાયોલીનવાદનાચાર્ય છે.

શ્રી વિનુ વ્યાસ

રાજકોટ

યુગ-સૌરાષ્ટ્રના વતની શ્રી વિનુ વ્યાસ દોઢ દાયકાથી ગુજરાતના રેડીયો કલાકાર તરીકે જાણીતા છે. રાજકોટ આકાશવાણીના કોરસના તેઓ પ્રથમક્ષાના કલાકાર છે. તેઓ શ્રી ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદીની રચનાઓ મધુરતાથી ગાય છે.

શ્રી ચંદ્રવદન કાપડીયા

અમનગર

કચ્છના સંગીતક્ષેત્રમાં શ્રી ચંદ્રવદને પ્રિતી સંપાદિત કરી છે. કેટલાક સમયથી આકાશવાણી રાજકોટ પરથી એમનો મધુરકંઠ ગુંજી રહ્યો છે. શિશુવયથી તેમણે સંગીત પ્રત્યે બહુજ પ્રેમ હતા. તેથી તેઓમાં આલ્યવયથી સંગીતના અકુરો સ્ફુરતા થયા હતા.

શ્રી અલીભાઈ અમીરભાઈ

મહુવા

ભજન તથા રંગભૂમિના લોકજાડીલા સ્વ. શ્રી અલીભાઈએ સંગીતની તથા તત્ત્વજ્ઞાનની શિક્ષા તેમના પિતાશ્રી પાસેથી સંપાદિત કરી હતી. તેમના પિતાજી સારા મુદંગાચાર્ય હતા. અલી-ભાઈએ પોતાનો મધુરકંઠ ભજન સ્વરશૈલીથી હૈદરાબી ગુજરાતની સંગીત પ્રિય જનતામાં સાફ સ્થાન સંપાદન કર્યું હતું તેઓ ભજનના એક ઉચ્ચક્ષાના મધુર ગાયક હતા તેમની સંગીત રેકોર્ડો પ્રસિદ્ધ થયેલ છે કે જે સદાય સ્મરિત રહેશે. શ્રી અલીભાઈનો એ વર્ષ પહેલા સ્વર્ગવાસ થયો છે. તેઓની ગાયકી આજે પણ ગુજ-રાતમાં અમર છે.

શ્રી ક્ષમા મહેતા-ખિંદુ મહેતા

અમદાવાદ

જુગલપંથી અને શાસ્ત્રીયસંગીતના ક્ષેત્રે તેમની મધુર ગાયકી ઘણીજ લોકપ્રિય થઈ છે. સુગમસંગીતની દુનિયામાં આ એ જહેનોએ એવું જ ઉચ્ચસ્થાન સંપાદિત કર્યું છે. આ બંનેના કંઠનું માધુર્ય શ્રોતાઓના મન મનોરંજીત કરી દે છે.

શ્રી બાબુભાઈ ડી. ભટ્ટ

ભાવનગર

શ્રી બાબુભાઈ ભટ્ટે શાસ્ત્રીયસંગીત તથા તત્ત્વજ્ઞાનવાદનો અભ્યાસ

શ્રી યશવંત ડી. ભટ્ટ પાસેથી ગ્રહણ કર્યો હતો. સ્વ. બાબુભાઈભાઈએ નૃત્યનાટીકા તથા રંગમંચ પર પોતાની ગાયકી તથા તત્ત્વજ્ઞાનની અદ્ભુત કલાથી શ્રોતાઓના મન રંજીત કરી દેતા હતા. શ્રી બાબુ-ભાઈભાઈનો તારીખ ૨૧-૧-૧૯૮૫ના રોજ સ્વર્ગવાસ થયો, પણ તેની કલા અમર છે.

સંગીતાચાર્ય શ્રી મધુસુદન

ગાંધી

સંગીતાચાર્ય શ્રી મધુસુદન આચાર્યએ બી.એ. મુખી વિદ્યાધ્યન કરી સંગીત ગાયકીની શિક્ષા સંગીત સમ્રાટ સ્વ. ખાનસાહેબ અબ્દુલ કરીમખાં પાસેથી લીધી હતી. શ્રી આચાર્યજીએ કીરાના ધરાનાની ગાયકીના મધુર સ્વરો સૌરાષ્ટ્ર તથા ગુજરાતમાં ગુંજીત કરી સંગીત-પ્રેમી શ્રોતાઓના મન રંજીત કર્યા. આજથી પચીસ વર્ષ પહેલા તેમણે “કિનારા” નામની ફીલ્મનું સર્જન કર્યું હતું. સંગીતના ઉંચ કલાકારમાં આપની ગણના થાય છે.

શ્રી મહમદ રહિમતુલ્લા

ગાંધી

શ્રી મહમદ રહિમતુલ્લાએ સંગીતનું શિક્ષણ તેમના પરિવારમાંથી સંપાદિત કર્યું હતું. આપની સંગીતની ગાયકી મધુર શબ્દ-તાલ-લાવના પ્રાધાન્ય છે. આપની ગાયકીમાં શ્રી અમીરખાંની ગાયકીનો ભાસ થાય છે. આપની ગાયકીનો મધુર પ્રોગ્રામ અમદાવાદ વડોદરા રેડીયો પરથી પ્રસારીત થાય છે. સંગીત કલામાં આપનું સ્થાન અગ્રગણ્ય છે. આપ ગાયકીના પંડીત, સુરના સિતારા છો.

શ્રી કાંતીલાલ પાટણવાળા

પટણ

શ્રી કાંતીલાલ પાટણવાળાએ સંગીતવિજ્ઞાન અધ્યન શ્રી માસ્તર વસંત દાસ સંપાદિત કર્યું હતું. શ્રી કાંતીલાલ સુગમ સંગીત તથા શાસ્ત્રીય સંગીતના એક ઉમદા ઢંગના મધુર સ્વર સાધક છે. તેમની રેકોર્ડો “કોલબીયા” તથા “હિઝ માર્ટર્સ વોઇસ ક્લ” માંથી પ્રસિદ્ધી પામેલી છે. શ્રી કાંતીલાલે સંગીતની સાધનાની સાથે ફીલ્મમાં પણ ઉત્તમ અભિનય દ્વારા પોતાનું સ્થાન અમર કરેલ છે. તેઓએ રણજીત કુંપતીમાં ઘણાંએ ચિત્રોમાં ભૂમિકા ભજવી પ્રેક્ષકોના મન દરી લીધા છે. સંગીત કલા સંસારના તેઓ એક ઉત્તમ શાસ્ત્રીય ગાયક છે.

શ્રી ગજનન ડી ઠાકુર

ભાવનગર

ભાવનગરના ખ્યાતિપ્રાપ્ત સંગીતાચાર્ય શ્રી ગજનન ઠાકુરે સંગીતનું પ્રારંભિક અભિનવદર્શન તેમના સ્વ. પિતાશ્રી દલસુખરામ ઠાકુર પાસેથી ગ્રહણ કર્યું હતું. ત્યારબાદ સંગીતની ઉચ્ચશિક્ષા શ્રી વામનરાવ ઠાકુર પાસેથી લીધી હતી. આપથી ગાયકી ઘણીજ ઉંચ કક્ષાની છે. આપ ગાયકીની સાથે સિતાર, દિલરૂબા, સુરમહાર, હારમોનીયમ, તબલા, વાયોલીન આદિ વાદ્યો પર પણ સાફ પ્રભુત્વ ધરાવો છે. આપે ભાવનગરની દક્ષિણામુર્તિ ભવનમાં મેટ્રક સુધી વિદ્યાભ્યાસ કરી જીવનમાં ભાષા તથા આચારવિચારના ઉચ્ચસંસ્કાર ધરાવો છો. સંગીતમાં આપના ઘણાંએ શિષ્ય-શિષ્યાઓ આપની કલાનો પ્રચાર કરે છે ભાવનગરરાજ્યના આપ રાજ્યગાયક હતા. હાલમાં “બરોડા મ્યુઝીક કોલેજ”ના આચાર્યપદે છે. આપની મધુર ગાયકીના પ્રોગ્રામ અમદાવાદ રેડીયો પરથી પ્રસારીત થાય છે.

શુભેચ્છા પાઠવે છે
શ્રી ઠાંસા સેવા સહકારી મંડળી લી.

મુ. ઠાંસા

(તાલુકો-ભાઈ દામનગર) (જિલ્લો-અમરેલી)

સ્થાપના તારીખ : ૨૯-૧-૬૧ નોંધણી નંબર : ૮૭૦૫
શેરભંડોળ : ૪૫૭૦૦-૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૧૦૮
અનામત ફંડ : ૨૬૯૮-૭૧ ખેડૂત : ૮૦
અન્ય ફંડ : ૬૧૬-૯૨ ખીનખેડૂત : ૨૮

રવજી નારજી પટેલ **અમરશી કરમશી પટેલ**
મંત્રી પ્રમુખ

— વ્યવસ્થાપક કમિટિના સભ્યો —

લાલજી પોપટભાઈ લખીદાન અમરસંગ
ત્રેમજી ગીગાભાઈ લાલજી જુરાભાઈ
દયાળ મુળજીભાઈ પરચેતમ રૂપાભાઈ

શુભેચ્છા પાઠવે છે
હરમડીયા જુથ વિ. કા. સ. મં. લી.

મુ. હરમડીયા

(તાલુકો-કોડીનાર) (જિલ્લો-અમરેલી)

સ્થાપના તારીખ : ૧૩-૬-૧૯૦૭ નોંધણી નંબર : ૧૮૮૮૮-૭-૬૩૭
શેરભંડોળ : ૧૩૨૦૪૦-૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૨૨૨
અનામત ફંડ : ૪૪૪૨૪-૦૩ ખેડૂત : ૨૨૦
અન્ય ફંડ : ૧૦૬૭૭-૪૭ ખીનખેડૂત : ૨

મીઠુભાઈ એચ. સોહાની **માનભાઈ હામભાઈ**
મંત્રી પ્રમુખ

વ્ય. કમિટીના સભ્યો

શ્રી અનંતરાય રામશંકર ભટ્ટ શ્રી ગીરધરલાલ જેથંદભાઈ
શ્રી અરજજી ભગવાન શ્રી રૂખડ ભગવાન
શ્રી મોહનભાઈ રૈયાભાઈ શ્રી લખમજીભાઈ નારજીભાઈ
મંડળી ખાતર, ત્રિમારજી તથા કુંડ ઝોણલતું વેચાણ કરે છે.
સભ્યોની મગફળી, પઉં એક જથ્થાએથી એકઠી કરી બહેર
હરરાજીથી વેચાણ કરી આપે છે.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી ઉમરીયા જુથ સે. સહકારી મંડળી લી.

મુ. ઉમરીયા

(તાલુકો-ખાંભા)

(જિલ્લો-અમરેલી)

સ્થાપના તારીખ : ૨૫-૧-૫૪
શેરભંડોળ : ૫૭૮૦૦-૦૦
અનામત ફંડ : ૧૭૯૭-૩૧
અન્ય ફંડ : ૪૭૯૬-૫૦
સરકારશ્રી શેરફાળો : ૭૫૦૦-૦૦

નોંધણી નંબર : ૨૧૧૬
સભ્ય સંખ્યા : ૧૪૯
ખેડૂત : ૧૧૮
ખીનખેડૂત : ૩૧

ભાનુશંકર જેશંકર

મંત્રી

નર્મદાશંકર જેશંકર જોષી

પ્રમુખ

વ્યવસ્થાપક કમિટિના સભ્યો

શ્રી નર્મદાશંકર જેશંકર જોષી શ્રી શંકુભાઈ કાનજીભાઈ નસીન શ્રી શામજીભાઈ રાણાભાઈ નસીન
શ્રી ગંગદાસભાઈ ભાદાભાઈ માંગરોળીયા શ્રી મનુભાઈ જીવરાજ ગાજપરા

૨૫. શ્રી લાલખાં

કચ્છ

કચ્છના મશહૂર રાજ્યગાયક શ્રી લાલખાંજીએ સંગીતનો અભ્યાસ ભારતના સુપ્રસિદ્ધ સ્વ. ઉસ્તાદ નાસીરખાં પાસે કર્યો હતો. શ્રી લાલખાં ખાલિયર ઘરાનાના નામી સંગીત કલાકાર હતા. શ્રીમાન કાશિમર નરેશના દરબારમાં પખવાજ તરીકે તેમણે નોકરી કરેલ હતી. ઉસ્તાદ નાસીરખાંએ ગાયકી તથા પખવાજનું ઉત્તમ જ્ઞાન આપી અને પોતાની દીકરી શ્રી લાલખાંને પરણાવી સ્વ. નાસીરખાં શ્રી લાલખાંની ગાયકી ઉપર મોહમુગ્ધ થઈ જતા. થોડા વર્ષ પહેલા એટલેકે ૧૯૫૦માં આ ગાયક કલાકાર સ્વર્ગવાસી થયા છે.

શ્રી ભગવતીશંકર પી. ભટ્ટ

ધ્રાંગધ્રા

સંગીતઅલંકાર શ્રી ભગવતીશંકર ભટ્ટજીએ સંગીતની શિક્ષાનું પ્રાથમિક દર્શન તેમના દાદાશ્રી કાનજીભાઈ ભટ્ટ પાસેથી મેળવ્યું હતું. મેટ્રીક સુધી આપે વિદ્યાભ્યાસ કરી સંગીતનું ઉચ્ચશિક્ષણ ડૉ. દેવશંકર તથા બાલુરાવ ગોખલે પાસેથી લીધું હતું. આપ ધ્રાંગધ્રામાં 'ભગવત સંગીત નિકેતન'ના આચાર્યપદે કાર્યવાહી કરી રહ્યા છો. આપના વિદ્યાલયમાં સંગીતની શિક્ષા પ્રાચીન પ્રણાલીકા પ્રમાણે દેશમાં આવે છે. ગાયકીની સાથેસાથ ઘણાએ વાદ્યો પર પણ પ્રભુત્વ ધરાવે છે. સંગીતક્ષેત્રમાં આપે ઘણાએ શિષ્ય શિષ્યાઓને તાલીમ આપી તૈયાર કરેલ છે. આપ એક ઉચ્ચ કલાકાર છો.

શ્રી વસનજી માડ

કચ્છ

સંગીતરત્ન શ્રી વસનજી માડેએ મેટ્રીક સુધી અભ્યાસ કરી, સંગીતની ઉચ્ચસાધનામાં તેમનું જીવન સમર્પિત કરેલ છે. તેઓએ સંગીતનું પ્રારંભિક શિક્ષણ શ્રી બી. આર. દેવધરજીની પાસેથી સંપાદન કર્યું હતું. સ્વાસ્થ્ય સંગીતનો અભ્યાસ પ્રખર સંગીતાચાર્ય સ્વ. શ્રી ઓમકારનાથજી ઠાકુર પાસેથી પ્રદણ કર્યું હતું. આપ ધ્રુપદ, ખ્યાલ, કુમરી આદિ ગાયકીઓ પર સારી પ્રાવિણ્યતા ધરાવે છે. સમય સમય પર રાજકોટ આકાશવાણી પરથી આપના પ્રોગ્રામો પ્રસારિત થાય છે. આપના શિષ્યો તથા શિષ્યાઓ આપની ગાયકીનો પ્રચાર કરે છે. આપ એક ભારતના સુપ્રસિદ્ધ સંગીતાચાર્ય છો. આપે આપનું જીવન સંગીતકલાને અર્પણ કરેલ છે.

સંગીતાચાર્ય સ્વ. આદિત્યરામ

ભામનગર

ભામનગરરાજ્યના આ જગમજહૂર ગાયનવાદનાચાર્યે સંગીતનું પ્રારંભિક સંગીત શિક્ષણ લખનઉના ઉસ્તાદ શ્રી નન્નુમિયા પાસેથી સંપાદિત કરી સંગીતના ક્ષેત્રમાં અદ્ભુત પ્રાવિણ્યતા બરેલુંપદ સંપાદિત કર્યું. શ્રી આદિત્યરામજીએ સંગીતગાયકીની સાથે સાથ મૃદંગ વાદનની પણ સાધના કરી પાંડીત્યપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. સ્વાસ્થ્ય ધ્રુપદ, ધમારની ગાયકીનું શિક્ષણ શ્રી વૃજનાથજી મહારાજ પાસેથી સંપાદન કરી સંગીતની દુનીયામાં સારી કિર્તિ સંપાદન કરી શ્રી આદિત્યરામે શ્રી વૃજનાથજી મહારાજ પાસેથી ઘણી રચનાઓ લઈ તેમના "સંગીતાદિય" નામના સંગીત ગ્રંથમાં પ્રકાશિત કરેલ છે. જે સંગીત ગ્રંથ ભારતિય સંગીત કલાસાધકો માટે ઘણાજ ઉપયોગી સિદ્ધ છે. આ સંગીત મહાન સાધકનો ૧૮૮૦ માં સ્વર્ગવાસ થયો. તેમના શિષ્ય-શિષ્યાઓ તેમની સંગીત કલાનો પ્રચાર કરે છે.

સંગીતાચાર્ય સ્વ. શ્રી કાનજીભાઈ ભટ્ટ

ભામનગર

શ્રી કાનજીભાઈ ભટ્ટમાં સંગીતનો વારસો તેમના પરિવારમાંથી ઉતરી આવ્યો હતો. સ્વ. કાનજીભાઈ ભટ્ટે સંગીતની આરાધનાનું ઉચ્ચ અધ્યન શ્રી આદિત્યરામ પાસે કર્યું હતું. સંગીતની અન્ય તાલીમ શ્રી વૃજનાથજી મહારાજ પાસેથી અજુઞાપ ભક્ત કવિઓની ગાયકી સંપાદિત કરી હતી. અને જીવણલાલજી મહારાજ પાસેથી વાદનવિદ્યામાં પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરેલી હતી. સ્વ. શ્રી કાનજીભાઈ ભારતીય સંગીત-સંસારના મહાન ગાયક તથા વાદનાચાર્ય હતા. મુંબઈની સુપ્રસિદ્ધ ગાયિકા આપુતારાના ગુરૂ પાસેથી ખ્યાલ, ટપ્પાની ગાયકી સંપાદિત કરી હતી. તેઓ ભામનગરરાજ્યના રાજ્યગાયક તથા ધ્રાંગધ્રારાજ્યના પણ ઉચ્ચકક્ષાના નામી ગાયક હતા. સંગીતકલાના આ મહાન સાધકનો ૧૯૨૩માં સ્વર્ગવાસ થયો. તેમના બે પુત્રો તથા તેમના સિધ્ધો તેમની કલાને સજીવ જગૃતિની ભાવનાઓ આપે છે.

૨૫. શ્રી લક્ષ્મીશંકર રણકોટજી ત્રિવેદી

રાજકોટ

રાજકોટના સ્વ. સુપ્રસિદ્ધ સંગીતશાસ્ત્રી શ્રી લક્ષ્મીશંકર ત્રિવેદીએ સંગીતનું શિક્ષણ પુનાના ખ્યાતિપ્રાપ્ત સંગીતાચાર્ય શ્રી જી. બી. આચરેકર પાસેથી લઈ સંગીત સાધનામાં પ્રાવિણ્યપદ સંપાદિત કર્યું હતું. પુનાના શ્રી આચરેકર ગાયન-વાદનકળાના પ્રખર શાસ્ત્રજ્ઞ હતા. શ્રી ત્રિવેદીએ સંગીતના ઘણા ગ્રંથોનું સર્જન કરી સારી ખ્યાતી પ્રાપ્ત કરેલ છે. શ્રી ત્રિવેદી "હંટર મેઈલ ટ્રેનીંગ કોલેજ-રાજકોટ"ના સંગીત આચાર્યપદે નોકરી કરતા હતા. ગુજ-રાત-સૌરાષ્ટ્રના પ્રખર સંગીતશાસ્ત્રી હતા. થોડા વર્ષો પહેલા આપનો સ્વર્ગવાસ થયો.

વિશ્વ સંગીતસમ્રાટ શ્રી અલાઉદ્દીનખાં

ભારતવર્ષ તથા વિશ્વના સંગીતસમ્રાટ શ્રી અલાઉદ્દીનખાં સાહેબે તેમનું સાંજે જીવન સંગીત કલાની સાધનામાં વ્યતિત કરી સારાથે વિશ્વમાં સંગીતનો શુભ સંદેશ પ્રસારિત કર્યો છે. તેઓએ નૃત્યધાર શ્રી ઉદયશંકરજીની સાથે રહી નૃત્યકલા ક્ષેત્રમાં વિશ્વમાં ભારતિય સંગીતને સર્વોપરી કરી દેખાડી સારી પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે. તેઓએ ગુજરાત, પંજાબ, મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ, યુરોપ, અમેરીકા, ફ્રાન્સ આદિ દેશોની વિશ્વ સંગીત યાત્રા કરી છે. વિશાળ શિષ્ય-શિષ્યાઓનું વૃંદ તૈયાર કરી સંગીત ભાવનાનો ઉચ્ચસંદેશ એકસો પંદર વર્ષની ઉંમરે પણ સંગીતકલાના આ મહાન સાધકે સારાથે વિશ્વને એક અમુલ્ય સેવા અર્પી છે તે સંગીતના ઇતિહાસમાં સદાય સ્મરિત રહેશે.

ભારતવર્ષના તખલાસમ્રાટ શ્રી કંઠે મહારાજ

ભારતવર્ષના સુપ્રસિદ્ધ તખલાસમ્રાટ શ્રી કંઠે મહારાજે તખલાવાદનની ઉચ્ચ આરાધના કરી સંગીતક્ષેત્રમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. તેઓએ તખલાવાદનની કલામાં સુપ્રસિદ્ધ શિષ્યો તૈયાર કરી, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, પંજાબ, મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ આદિ પ્રદેશોમાં તખલાવાદનની કલાનો સારો પ્રચાર કર્યો છે. શ્રી કંઠેજી ભારતીય સંગીત સંસારના એક મહાન તપસ્વી પ્રતિભાવંત તખલાવાદનાચાર્ય છે, જેઓ લય અને તાલના મહાન પંડીત છે. આજ તેમના સુપ્રસિદ્ધ શિષ્ય શ્રી કિશન મહારાજ આપના કલા સાધનાનો સારાથે ભારતવર્ષમાં પ્રચાર કરે છે. આપની પાસે તખલાની શિક્ષા લેવા દુર દેશોમાંથી પણ ઘણા સંગી-

તપ્રેમિઓ આવે છે.

સિતાર સમ્રાટ પંડિત રવિશંકર

સિતારસમ્રાટ પંડિત શ્રી રવિશંકરજીએ સિતારની આરાધના ૨૫ વર્ષ સુધી ભારતવર્ષના સુપ્રસિદ્ધ સિતારવાદનસમ્રાટ શ્રી અલ્લાઉદ્દીન ખાન પાસેથી ગ્રહણ કરી સિતારની વાદનકલાથી ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, પંજાબ, મહારાષ્ટ્ર, મધ્ય પ્રદેશ, યુરોપ, અમેરીકા, ફ્રાન્સ, રશિયા આદિ સારાએ વિશ્વના દેશોના સંગીતપ્રેમીજનોના મન પોતાની દેવી સિતારવાદનની કલાથી આનંદવિભોર કરી દીધા હતા. પંડિત શ્રી રવિશંકરે સિતારની શિક્ષા પોતાના શિષ્યોને સમર્પિત કરી સારાએ વિશ્વમાં સિતારવાદન કલાનો પોતાની અદ્ભુત સાધનાનો સંદેશ પ્રસારિત કર્યો. કોઈ પણ લલિતકલાનું દર્શન સાધના સિવાય થતું નથી. જે કલાનું સાચું દર્શન કરવું હોય તો સાધનામાં વર્ષોના વર્ષ સુધી એકાગ્રચિત્તની ઉમદાપ્રકારની ભાવનાની નિમિત્ત સાધવાની સંગીતસાધકને ઉચ્ચભાવદર્શન હોવું જોઈએ. રસ, ભાવના વિના સિદ્ધિ મળતી નથી. પંડિતશ્રીની કલામાં સાધના તથા માધુર્યતાની ઉચ્ચ ભાવનાનું દર્શન થાય છે.

વિદ્યાના મહાન સિતારવાદક શ્રી વિદ્યાચતખાન

વિશ્વના સિતારાચાર્ય શ્રી વિદ્યાચત ખાને સિતારવાદનની કલાનો અભ્યાસ તેમના સ્વ પિતાશ્રી ખાનસાહેબ શ્રી ઇનાયત હુસેનખાન પાસેથી કરી વિશ્વના સારાએ સંગીત સંસારમાં પ્રાવિણ્ય પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે. તેમણે તેમની સિતાર વાદનની અદ્ભુત શૈલીથી ભારતભરમાં તેમજ યુરોપ, અમેરીકા, ફ્રાન્સ, રશિયા આદિ દેશોની સંગીત યાત્રા કરી સારાએ વિશ્વના સંગીત પ્રેમીજનોનાં મન મુગ્ધ કરી દીધા હતા. શ્રી વિદ્યાચતખાન લય, સ્વર, રસ, અને તાલ ઉપર અદ્ભુત પાંડિત્ય ધરાવે છે. ભારત તથા પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ઉત્તમ શિષ્ય-શિષ્યાઓ શ્રી ખાનસાહેબે તૈયાર કરી સિતારવાદનની ઉચ્ચ ભાવનાઓનું સાધના દર્શન સારાએ વિશ્વમાં કરાવ્યું છે. શ્રી વિદ્યાચતખાન તેમનું જીવન હજુ પણ તેમના રિયાજ તથા સાધનામાં વ્યતિત કરે છે. સંગીતની ઉચ્ચ સાધનામય ભાવનાથી પરમાત્મા અથવા ખુદાનું અદ્ભુત દર્શન થાય છે. કલાસાધક જ્યારે સાધના કરે ત્યારે પ્રભો દર્શન થાય છે.

શ્રી મહાસુખરાય પટ્ટણી

ભાવનગર

કાવ્ય તથા સાહિત્ય સંસારના સાધક શ્રી મહાસુખરાય પટ્ટણીમાં સાહિત્યની ઉચ્ચશૈલીનો વારસો તેમના પરિવારમાંથી ઉતરી આવ્યો હતો. તેઓ બી. એ. એલ. એલ. બી.ની પરીક્ષા પાસ કર્યા પછી કાવ્ય તથા સાહિત્યક્ષેત્રમાં પોતાનું જીવન સમર્પિત કરવા લાગ્યા. ભારતીય સાહિત્યક્ષેત્રમાં તેમની નવલીકાઓ તથા કાવ્યો પ્રકાશિત થવા લાગ્યા. શ્રી પટ્ટણી સાહિત્ય તથા કાવ્યક્ષેત્રના એક પ્રખર સાધક છે. તેમના કાવ્ય સર્જનનું એક પુસ્તક પણ થોડા વખતમાં તૈયાર થશે. તેમણે સાહિત્યના ઉચ્ચ નિમિત્તો પણ પ્રકાશિત કર્યા છે.

ચિત્ર જગતના એડીટર શ્રી પ્રતાપ એન. દવે

ભારતીય રજતપટના સુપ્રસિદ્ધ એડીટર શ્રી પ્રતાપ દવેએ ઘણાએ ઉચ્ચ ક્ષેત્રોનું એક્ટીંગ સર્જન કરી સારાએ ભારતમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. અને શ્રી દવેએ ક્ષેત્ર એડીટીંગના સર્જનમાં ઘણાએ એવોર્ડ સંપાદિત કર્યા છે. ભારતિય ફિલ્મક્ષેત્રના શ્રી દવે એક મહાન

કલા સાધક છે. ભારતીય ચિત્ર જગતમાં તેઓ પાંત્રીસ વર્ષથી એડીટીંગની કાર્યવાહી કરી રહ્યા છે. આપે “રામ રાજ્ય”, “ઝોલુ બાવરા”, “શિક્ષત”, “હરિયાલી ઔર રાસ્તા”, “આયા સાવન ઝુમકે”, “કન્યાદાન”, “ન્યુ દિલ્હી” આદિ ઘણીએ ફિલ્મોમાં ઉચ્ચ ભાવના પ્રાધાન્ય એડીટીંગનું સર્જન કરી ઉચ્ચ પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલ છે. ભારતના સર્વ શ્રેષ્ઠ એડીટરોમાં આપનું પ્રણવરથાન છે. ચિત્રજગતની આપ એક નિરાભિમાની વ્યક્તિ છે.

સરોદસમ્રાટ અલી અકબરખાન

સરોદસમ્રાટ શ્રી અલીઅકબરખાને સરોદવાદનની શિક્ષા તેમના પિતાશ્રી અલાઉદ્દીનખાન પાસેથી ૨૦ વર્ષની અદ્ભુત સાધના દ્વારા સંપાદિત કરી વિશ્વમાં સર્વોપરીપદ પ્રાપ્ત કર્યું. સરોદવાદનની સાધના ઘણીજ કઠીન તથા તાલની અતિ મહત્વતા ભરી છે. સરોદ વાદનની સાધનામાં સ્વરમાધુર્ય, તાલદર્શનનું તથા તાલ, લય, ખેતનું કાર્ય અતિ મહત્વતાભર્યું છે. શ્રી અલીઅકબરે રસદર્શન, સ્વરદર્શન તથા તાલદર્શન આદિ વિવિધ અંગોનું વાદનસાધનામાં તેમનું જીવન વ્યતિત કરેલ છે. શ્રી અલીઅકબરખાને પોતાની વાદનકલાથી દેશ-પરદેશની યાત્રાઓ કરી સંગીત પ્રેમીઓના મન આનંદવિભોર કરી દીધેલ હતા. સારાએ વિશ્વમાં તેમના શિષ્યો તેમની ઉચ્ચ કલા ભાવનાઓનું સંગીતદર્શન કરાવી રહ્યા છે. શ્રી અલીઅકબર ભારતીય સંગીતના મહાન કલાદર્શક છે.

શહનાઇસમ્રાટ શ્રી ખિસમિલાહખાન

સુપ્રસિદ્ધ શહનાઇવાદક શ્રી ખિસમિલાહખાને શહનાઇવાદનની શિક્ષા તેમના પિતાશ્રી પાસેથી ગ્રહણ કરી પ્રણવરથાન સંપાદિત કરેલ છે. ચિત્રજગત, આકાશવાણી તથા ધ્વની મુદ્રીકાઓ દ્વારા શ્રી ખિસમિલાહખાનની શહનાઇની સુમધુર સ્વરની સ્વરહેરીઓ સાંભળી સંગીત કલા પ્રેમીઓના મન આનંદવિભોર થઈ જાય છે. તેમણે સતત સંગીતની સાધનાઓ કરી શહનાઇવાદનની કલામાં ઉચ્ચ પાંડિત્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે. આ સુરકલાના મહાન સાધકે ભારતભરનો તથા આફ્રિકા, યુરોપ, અમેરિકા આદિ દેશોનો પ્રવાસ કરી પોતાની મધુર શહનાઇવાદનની સાધનામય કલાથી સંગીત પ્રેક્ષકોના મન મનોમુગ્ધ કરી દીધા હતા. શ્રી ખાનસાહેબ પોતાની શહનાઇવાદનની કલામાં સિનાર, વાયોલીન, પિન આદિ વાદ્યોની ધીસાટ, મીંડ કલાઓનું ઉચ્ચદર્શન કરાવે છે. શ્રી ખિસમિલાહખાં વિશ્વના શ્રેષ્ઠ શહનાઇવાદક છે. તેઓ સ્વર, લય અને તાલના મહાન પંડિત છે. નૃત્યાચાર્ય ઉદયશંકર

નૃત્યસમ્રાટ શ્રી ઉદયશંકરજીએ નૃત્યકલાનું ઉચ્ચ ભાવનાત્મક અભિનવ રસભાવદર્શન શિક્ષણ સ્વ. શ્રી શંકર નામ્બુદરી નૃત્યાચાર્ય પાસેથી ગ્રહણ કરી આપે ભારતનાટ્યમ, કથક, કથકવી, મણીપુરી આદિ નૃત્યોની શૈલીઓ પર સારી પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરેલી છે. આપનીએ નૃત્યકલાનું દર્શન ભારતની તેમજ યુરોપ, અમેરીકા, ફ્રાન્સ, રશિયા આદિ દેશોની નૃત્યકલા પ્રેમી જનના સમક્ષ કરી વિશ્વના નૃત્યાચાર્યનું પ્રણવરથાન પ્રાપ્ત કરેલ છે. આપે આપની નૃત્યકલાદ્વારા ભારત તથા પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ઘણાં શિષ્યો તૈયાર કરી ભારતીય નૃત્યનો સંદેશ વિશ્વમાં પ્રસારિત કરેલ છે. આપે ઘણા વર્ષો પહેલા “કલ્પના” નામની ફિલ્મ તૈયાર કરી હતી, કે જે નૃત્ય

ચિત્ર શ્રેષ્ઠ નૃત્યકલા ચિત્ર છે. આપની નૃત્યભાવનાઓ સદાય સ્મરિત રહેશે.

મહાન સંગીતકાર શ્રી ભીમસેન જોષી

કિરાના ધરાનાના સુપ્રસિદ્ધ મધુર સ્વર ગાયનાચાર્ય શ્રી ભીમસેન જોષીજીએ સંગીત ગાયકીનું ઉંચે ભાવાત્મક શિક્ષણ સ્વ. શ્રી સવાઈ ગાધર્વ પાસેથી ગ્રહણ કરી ભારતીય સંગીત ક્ષેત્રમાં અત્યંત ઉંચે કક્ષાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. કિરાના ધરાનાની ગાયકીનો પ્રચાર ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, પંજાબ, મહારાષ્ટ્ર, મધ્ય પ્રદેશ, ઈત્યાદી પ્રાંતોમાં આપ આપની સુમધુર ગાયકી દ્વારા કરી રહ્યા છે. આપ ખ્યાલ, હુમરી, ભજન, છુપદ, ધમાર ઈત્યાદી ગાયકીના પ્રખર પંડીત છો. ચિત્ર જગત, આકાશચણી, ધ્વનીમુદ્રીકાઓના આપ સુપ્રસિદ્ધ ગાયક છો. આપની ગાયકી મધુર તથા તાલપ્રાધાન્ય છે.

મહાન ગાયક શ્રી અમીરખાન

ભારતીય ક્ષેત્રના કિરાના ધરાનાના સુપ્રસિદ્ધ સંગીત મહાન પ્રતિભાસાળી ગાયક શ્રી અમીરખાંએ સંગીતની ગાયકીનું ઉંચે મધુર ભાવનાત્મક સંગીત અધ્યન તેમના પિતાશ્રી પાસે કર્યું હતું. આપ ખ્યાલ, બડા ખ્યાલ, છુપદ ધમાર ઈત્યાદી ગાયકીઓમાં અતિ પ્રાવિણ્યતા ધરાવે છે. “ઝોલુ બાવરા”, “ઝનક ઝનક પાયલ બાજો” ઇત્યાદિ ચિત્રોમાં આપે આપનો મધુર કંઠ આસાપી ભારતીય સંગીત પ્રેમીઓના મન દે વિભોર કરી દીધા હતા. ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, પંજાબ, મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ ઇત્યાદી દેશોમાં આપની સંગીત કલા પ્રચારિત છે.

કિરાના ધરાનાની ગાયીકા શ્રીમતી સુધા દિવેકર (બી. એ.)

કિરાના ધરાનાની સંગીત મહાન સ્વર સાધિકાએ સંગીતનું ઉંચે શિક્ષણ કિરાના ધરાનાના ખ્યાતિ પ્રાપ્ત ગાયક પંડીત કીરોજ દસ્તુર પાસે ગ્રહણ કરી, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, મહારાષ્ટ્ર, પંજાબ, ઇત્યાદિ દેશોમાં શ્રીમતી દિવેકરે પોતાની સ્વર સાધનાના મધુર આવાપે આસાપી સંગીત પ્રેમીઓના મન રંજીત કરી દીધેલ છે. આપ ખ્યાલ, હુમરી, છુપદ, ધમારની ગાયકીમાં પણ પ્રાવિણ્યતા ધરાવે છે. ભારતીય સંગીત ક્ષેત્રની આપ એક સુમધુર ગાયીકા છો.

યુગલગૃધી ગાયકા શ્રીમતી સુલભા એન્ડ જ્યોત્સના મોહિલે

કિરાના તથા ગાલિયર ધરાના ક્ષેત્રની સુપ્રસિદ્ધ યુગલગૃધી ગાયીકા શ્રી સુલભા મોહિલે તથા જ્યોત્સના મોહિલેએ સંગીતની પ્રારંભિક તાલીમ તેમના સ્વ. પિતાશ્રી મોહિલે સાહેબ પાસેથી લીધી હતી. ત્યાર બાદ કિરાના તથા ગાલિયર ધરાનાની ઉંચે ગાયકીનું શિક્ષણ લઈ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, મહારાષ્ટ્ર, પંજાબ ઇત્યાદિ દેશોના સંગીત પ્રેમીઓના નાદાલયના સુમધુર કંઠથી મન મુગ્ધ કરી દીધા હતા. આપની યુગલગૃધી સંગીત ગાયકીનો પ્રોચાર મુંબઈ રેડીયો પરથી પ્રસારિત થાય છે.

મહાન તખલાવાદક શ્રી અદ્વારખાં

ભારત તથા વિશ્વના સુપ્રસિદ્ધ તખલા વાદનાચાર્ય શ્રી અદ્વારખાં સાહેબે તખલાવાદનની ઉંચે આરાધનાનું શિક્ષણ લઈ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, પંજાબ મહારાષ્ટ્ર આદિ પ્રાંતોમાં તેમજ યુરોપ, અમેરિકા,

ફ્રાન્સ, આફ્રિકા ઇત્યાદિ દેશોમાં સિતાર સમ્રાટ શ્રી રવિશંકર પંડિતજીની સાથે જઈ; સિતાર સાથે તખલા સંગત કરી સારાથે વિશ્વના સંગીત પ્રેમીઓના મન તખલા વાદનની અદ્ભુત સાધનાથી મનોમુગ્ધ કરી દીધા હતા. તખલા વાદકોમાં આપની માન પ્રતિષ્ઠા ઘણીજ પ્રસંશનિય છે. આપ તાલ-લય વાદનનાં પ્રતિભાશાલી વાદન કલાવંત છો. આપનું તખલાવાદન મધુર તથા અત્યંત ભાવનારસ પ્રાધાન્ય છે. આપ આપની સાધનામાં સદાય મગ્ન રહો છો.

ભારતવર્ષના મશહુર તખલાવાદક શ્રી અહમદખાન ચિરકવા

ભારતિ સંગીતક્ષેત્રના મશહુર તખલાવાદક સમ્રાટ શ્રી અહમદખાન ચિરકવાએ તખલાવાદનનું ઉંચે સંગીતજ્ઞાન સ્વ. મુનીરખાં પાસેથી ગ્રહણ કરી સંગીતકલા જગતમાં ઉંચે કોટીના તખલા વાદનાચાર્યોમાં પ્રભુત્વ સ્થાન મેળવ્યું છે. શ્રી ચિરકવા સ્વતંત્ર બાજ તથા સંગીત-કારીમાં પણ અદ્ભુત પ્રભુત્વ ધરાવે છે. શ્રી ચિરકવાએ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, પંજાબ, મહારાષ્ટ્ર ઇત્યાદી પ્રદેશોમાં પોતાની વાદનકલાનો પ્રચાર તેમના શિષ્ય દ્વારા પ્રસારિત કરેલ છે. તેઓ ભારતિય સંગીત ક્ષેત્રના ઉંચે તખલા વાદનાચાર્ય છે.

વિદ્યના તખલા સમ્રાટ શ્રી શાંતાપ્રસાદ

વિશ્વના મહાન તખલા વાદનાચાર્ય શાંતાપ્રસાદે તખલાવાદન કલાનું ઉંચે શિક્ષણ આપના સ્વ. પિતાશ્રી પંડીત વાચાજી મિશ્રા તથા પંડીત શ્રી વિકટજી પાસેથી સંપાદીત કરી ગુજરાત, પંજાબ, મહારાષ્ટ્ર, મદ્રાસ, આફ્રિકા, યુરોપ, રશિયા ઇત્યાદિ દેશોના સંગીત કલા પ્રેમીઓના મન શ્રી શાંતાપ્રસાદે તેમની અદ્ભુત તખલાવાદનની કલાથી મન રંજીત કરી દીધા હતા. આપના શિષ્યો આપની સંગીત સાધનાનો પ્રચાર સારાથે વિશ્વના દેશોમાં કરે છે. આપ તખલાના મહાન પંડીત છો.

ભારત વર્ષના તખલા સમ્રાટ શ્રી કિશન મહારાજ

ભારતિય સંગીત ક્ષેત્રના સુપ્રસિદ્ધ તખલા વાદનાચાર્ય શ્રી કિશન મહારાજે તખલા વાદનની ઉંચે કળાનું શિક્ષણ ભારતીય જગતના પ્રસિદ્ધ તખલાવાદનાચાર્ય પંડીત શ્રી કંઠે મહારાજ પાસેથી ગ્રહણ કરી ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, પંજાબ, મહારાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન ઇત્યાદિ દેશોમાં પોતાની તખલા વાદનની અદ્ભુત સાધનાથી ભારતિય ક્ષેત્રના સંગીત પ્રેમીઓના મન મનોમુગ્ધ કરી દીધા હતા. શ્રી કિશન મહારાજે તખલાની સંગત પં. રવિશંકર, પ્રો. નારાયણ વ્યાસ, પ્રો. વિનાયક-રાવ પટ્ટવર્ધન નૃત્યકાર શ્રી ગોપીકાન્ત, નર્તિકા સિનારાદેવી ઇત્યાદી મહાન કલા સાધકો સાથે તખલા સંગત કરી સંગીત ક્ષેત્રમાં અતિ પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરી છે.

ભારતિય તખલા સમ્રાટ શ્રી નિખિલ ઘોષ

ભારતિય સંગીત જગતના મશહુર તખલા વાદનાચાર્ય પંડીત શ્રી નિખિલ ઘોષે તખલા વાદનનું ઉંચે જ્ઞાન સ્વ. તખલા સમ્રાટ અમીર હુસેનખાન પાસેથી સંપાદન કરી ભારતિય સંગીત સંસારમાં તખલા વાદનની કલામાં ઉંચે પ્રાવિણ્ય પદ સંપાદિત કર્યું. આપ સ્વતંત્ર તખલાવાદન તથા સંગીતની ગાયકીના તખલા વાદનમાં ઉંચે પ્રતિષ્ઠા ધરાવે છે. આપે તખલા સંગત સ્વ. શ્રી ઓમકારનાથજી

ગાંધી જગજીવન ગોવીંદજી

(ભોગીલાલ જે. ગાંધી ટે. નં. ૩૬૬૫૦)

દુકાન : ફોન નં. ૩૩૪૭૧૩

ગાંધી અધર્સ

કોઠરી, ગ્લાસવેર, ઈનામલવેર,
ઠટલરીવેર, પ્લાસ્ટીકવેર અને
પ્રેક્ટેશન આર્ટીકલના
વેપારી

તથા

ગવર્નમેન્ટ રેફરે કોન્ટ્રાક્ટર

૬૨, વી. પી. રોડ

(સી. પી. ટેન્ક)

મુંબઈ-૪.

ફેક્ટરી : નં. ૩૩૨૫૭૨

મોડર્ન ટેક્સટાઇલ એન્જ. વર્ક્સ

Part. B. J. GANDHI
and

D. S. PURAV

મીલ મશીનરીના સ્પેરપાર્ટ્સ
બનાવનાર.

૧૯૪-બી. ત્રાંચ પરશરામ સ્ટ્રીટ
મોલખીડા, (કુભારવાડા)

મુંબઈ-૪

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી ડુંગરજીથ એ વિ.વિ.કા. સ. મં.લી.

મું. ડુંગર

(તાલુકો-રાજુલા)

(જિલ્લો-અમરેલી)

સ્થાપના તારીખ : ૩૦-૪-૫૬

નોંધણી નંબર : ૧૯૩૯

શેરબંડોળ : ૧૧૭૪૩૦-૦૦

સભ્ય સંખ્યા : ૩૨૮

અનામત ફંડ : ૨૧૬૪૭-૪૧

ખેડૂત : ૨૮૯

અન્ય ફંડ : ૯૦૦૦-૦૦

બીનખેડૂત : ૩૯

રાજાભાઈ પટેલ

બાબુભાઈ મહેતા

મંત્રી

પ્રમુખ

મંડળી સભાસદોની જીવનજરૂરીયાતની તેમજ ખેતી ઉપયોગી કામગીરી ઉપરાંત નાણાંજન, રાસાયણિક ખાતર, સીમેન્ટ તેમજ કાપડ વિભાગો ચલાવે છે.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી દોલતી એ. વિ. કા. સહકારી મંડળી લી.

મું. દોલતી

(તાલુકો-સાવરકુંડલા)

(જિલ્લો-ભાવનગર)

સ્થાપના તારીખ : ૨૬-૨-૫૧

નોંધણી નંબર : ૫૦૩

શેરબંડોળ : ૬૩૦૦૦-૦૦

સભ્ય સંખ્યા : ૨૦૨

અનામત ફંડ : —

ખેડૂત : ૧૮૬

અન્ય ફંડ : —

બીનખેડૂત : ૧૬

ભાણુભાઈ રામભાઈ જાડેજી

પટેલ ભીખા રૂડા

મંત્રી

પ્રમુખ

સસ્તા અનાજ તેમજ ખાતર વિગેરેના મોટા પ્રમાણમાં કામકાજ કરે છે. જીવન જરૂરીયાતની ચીજો ખેડૂતોને પૂરી પાડે છે. એ વિશાળ મોડકોના બંધાવેલા છે.

ઠાકુર, સ્વ. પન્નાલાલ ધોષ (બંસરી વાદક) ઇચ્છાદી કલા વિશ્વારોહ સાથે કરી હતી. ભારતના આપ સર્વશ્રેષ્ઠ તખલાવાદનાચાર્ય છે.

સ્વામી શ્રી લક્ષ્મણ ચેતન્ય

સ્વામી શ્રી લક્ષ્મણ ચેતન્યએ શાસ્ત્રીય સંગીતની ઉચ્ચ સાધનાનો બનારસમાં અભ્યાસ કરી સંગીતની ગાયકી તથા સિતાર અને તખલાવાદનમાં સારી એવી પ્રાવિણ્યતા સંપાદિત કરી છે. સ્વામીશ્રીએ યોગસાધના તથા વેદોના અધ્યયનમાં પણ પરિપુર્ણતા કરી પાંડીલ પદ વિભુષિત કરેલ છે. તેઓએ પોતાનું સાઈએ જીવન વેદ સાધના, યોગસાધના તથા સંગીત સાધનાને અર્પિત કરેલ છે. આપે શિહોરમાં લક્ષ્મણી યશ કરી સારાએ ભારતવર્ષમાં ભક્તિ-ભાવના પ્રાધાન્યનો ઉચ્ચ માર્ગ તથા શાંતિનો સંદેશ પ્રસારિત કરેલ છે. આપ આપના જીવનમાં સાધનાને ખુબ મહત્વ આપે છે. માનવ-જીવનમાં સાધના સિવાય શાંતિ તથા પ્રભુ પ્રાપ્તિ થતી નથી. જે મનુષ્યને પ્રભુ પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો સંગીત સાધના સિવાય બીજી કોઈ પણ સાધના સાધવાની અગત્યતા રહેતી નથી. “ વેદાનાં સામ-વેદેસ્મિ ” “ સામ વેદ ” ના ગાનથી પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તેમના જીવનનું સાચું ધન સંગીત તથા રાગ-રાગિણી છે.

શ્રી દામોદરજી શાસ્ત્રી

અમદાવાદ

મુજબદર નગરના આ સુપ્રસિદ્ધ સંગીતાચાર્યમાં સંગીત તથા સંસ્કૃત શાસ્ત્રનું પ્રારંભિક અભિનવ દર્શન તેમના ઉચ્ચ પરિવારમાંથી ઉતરી આવ્યું છે. શ્રી શાસ્ત્રીજીના માતા-પિતા સંગીત તથા સંસ્કૃત સાહિત્યના આરાધક હતા. શ્રી દામોદર શાસ્ત્રીજીએ સંગીત ગાયકીનું ઉચ્ચ સાધનામય વિદ્યાધ્યાયન શ્રી ભાતખંડે સંગીત વિદ્યાલયમાં કરી સંગીત નિશારદની પદવી સંપાદિત કરી હતી. તેમ જ ગ્વાલી-યરમાં રહી સંગીત વાદન કલાનું ઉચ્ચ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી સિતાર, દિલરૂપા. વાયોલીન તથા તખલાવાદનમાં સારી પ્રાવિણ્યતા સંપાદન કરી, સંગીતની સાથે સાથે રામાયણ, ભાગવત ઇત્યાદી વેદોક્ત ઉચ્ચ ગ્રંથોના આપ સાહિત્યકાર તથા કિર્તનાચાર્ય છે. આપશ્રીએ બનારસ વિશ્વ વિદ્યાલયની શાસ્ત્રીની પદવી મેળવી છે. શ્રી શાસ્ત્રીજીએ સંગીત તથા રામાયણ દ્વારા તથા રામાયણની ઉચ્ચ શાસ્ત્રીય સંગીતની ચૌપાઈ દ્વારા સંગીત સાહિત્યનો ઉચ્ચ સંદેશ દેશ-વિદેશમાં પ્રસારિત કરેલ છે.

સંગીતાચાર્ય પંડીત દીરોજ દસ્તુર

કિરાના ઘરાનાના સંગીતાચાર્ય પંડીત શ્રી દીરોજ દસ્તુરે સંગીત વિદ્યાનું ઉચ્ચ શિક્ષણ સ્વર્ગસ્થ શ્રી સવાઈ ગંધર્વ તથા શ્રી બાલકૃષ્ણ કપિલેશ્વરી જુલા પાસેથી લીધું હતું. આપ ખ્યાલ, બડા ખ્યાલ, હુમરી, ટ્રુપદ, ધમાર ઇત્યાદિ સંગીત ગાયકિના ઉત્તમ સંગીત કલા સાધક છે. આપે સંગીત ક્ષેત્રમાં ઘણાં સંગીત શિષ્ય-શિષ્યાઓ તૈયાર કર્યા છે, જે આપની ગાયકીનો ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, પંજાબ, મહારાષ્ટ્ર ઇત્યાદિ પ્રદેશોમાં પ્રચાર કરે છે.

શ્રી મહીદરભાઈ બી. દવે

ભાવનગર

શ્રી અભિનવ સંગીત મંડલ-ભાવનગરના સંચાલક શ્રી મહીદર-ભાઈ દવે સંગીતના સાધક અને સંગીત પ્રેમી સજ્જન છે. ભાવ-

નગરને આંગણે ઉત્તમ સંગીતકારોને આમંત્રિત કરી ભાવનગરની સંગીતપ્રિય જનતાની અમુલ્ય સેવાઓ બજાવી છે. શ્રી મહીદરભાઈ સંગીતપ્રેમી ઉપરાંત તખલાવાદનના એક ઉચ્ચ પ્રકારના સંગીત સાધક છે. શ્રી અભિનવ કલામંડલ દ્વારા આપે જે સંગીત સમર્પિત કરેલ છે તે સેવાઓ આપની સદા માટે સ્મરિત રહેશે.

વાયોલીનવાદક શ્રી ગફારભાઈ

ભાવનગર

ભાવનગરના સંગીતના પ્રેમી શ્રી ગફારભાઈએ વાયોલીનવાદનની સાધના કરી સારી પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરી છે. આપે ભાવનગરમાં ઘણાં સંગીત પ્રોગ્રામો આપી ભાવનગરની સંગીત પ્રિય જનતાને વાયોલીનવાદનથી આનંદ કરાવેલ છે. આપ શાસ્ત્રીય સંગીતના કલાસાધક છે. આપ ઘણાં સંગીત કલાસાધકોના પરિચયમાં આવી ગયા છે. આપ ભાવનગરના સંગીત સાધક અને કલા પ્રેમી જાતા છે.

સિતારવાદક શ્રી પુનિતકુમાર

ભાવનગર.

શ્રી પુનિતકુમાર એસ. વૈદે સંગીતની આરાધના સ્વ. શ્રી જગદીપ વિરાણી પાસે કરી સંગીત સાધનામાં સારી પ્રતિષ્ઠા સંપાદિત કરેલ છે. આપે સિતારવાદનની કલામાં સારી પ્રગતી કરી ભાવનગરના સંગીત પ્રેમી જનતાના મન જીતી લીધેલ છે. આપને સંગીતના ઉચ્ચ સરકારોનો વારસો આપના પરિવારમાંથી પ્રાપ્ત થયો હતો. આપ સિતારના એક સારા સાધક છે.

શ્રીમતી ઉમા ઝોઝા

અમદાવાદ

ગુજરાતની સુપ્રસિદ્ધ ગાયકા શ્રીમતી ઉમા ઝોઝાએ શાસ્ત્રીય તથા સુગમ સંગીતની ઉચ્ચ સાધના કરી સંગીતના ક્ષેત્રમાં સારી કિર્તી પ્રાપ્ત કરેલ છે. શ્રીમતી ઉમાએ આકાશવાણી અમદાવાદ પરથી પોતાનો સુમધુર કંઠ પ્રસારિત કરી સારાંચે ગુજરાતમાં પ્રસંશા પ્રાપ્ત કરી છે. શ્રી ઉમા ઝોઝા તેમનું સાઈએ જીવન સંગત સાધનામાં વ્યતિત કરે છે. ભારતીય સંગીત ક્ષેત્રમાં તેઓ સાઈ માન ધરાવે છે. તેમણે સૌરાષ્ટ્ર તથા ગુજરાતના ઘણાં સંગીત સમારંભોમાં સંગીત-ગાયન કલાનું ઉત્તમ દર્શન કરાવેલ છે. ગુજરાતની આ સંગીત ગાયિકા પોતાના મધુરકંઠથી સંગીત સંસારમાં ઉંચું સ્થાન સંપાદિત કરશે.

સિતારવાદક સ્વ. શ્રી બિખનખાં

વડોદરા

વડોદરાજન્યના સુપ્રસિદ્ધ સિતારવાદક સ્વ. બિખનખાંએ સિતારવાદનનું પ્રાથમિક શિક્ષણ તેમના સ્વ. પિતાશ્રી બનુખાન પાસે તથા તેમના સ્વ. દાદા શ્રી મીરાંબજીખાન પાસેથી ગ્રહણ કર્યું હતું. તેઓએ ત્યારબાદ સિતારવાદનની શિક્ષા વાદનકલાના મશહુર સિતાર સમ્રાટ સ્વ. વજીરખાં પાસેથી ગ્રહણ કરી. સિતારવાદનમાં તેઓશ્રીએ ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠા સંપાદિત કરી. તેઓ સિતાર, બિન, દિલરૂપા તથા જલતરંગવાદન ઉપર પણ સાઈ પ્રભુત્વ ધરાવતા હતા. “ઓલ ઈડીયા મ્યુઝીક ડોન્કરન્સ-બનારસ”એ તેઓશ્રીને “ત્રિત્રિવિશારદ”ની પદવીથી વિભુષિત કર્યા હતા. આ મહાન કલા સાધક તા. ૧૨-૬-૪૩ના રોજ સ્વર્ગવાસી થયા છે.

શ્રી મહેશકુમાર**અમદાવાદ**

શ્રી મહેશકુમાર ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ સુગમ સંગીત તથા ફિલ્મ ક્ષેત્રના એક ગાયક તથા વાદનના ઉંચ કલાકાર છે. તેઓ પોતાના મધુરકંઠથી શ્રી લતા મંગેશકર, શ્રી મહમદ રશી, શ્રી મુકેશ આદિ ફિલ્મી પાર્શ્વગાયક-ગાયિકાઓની આમેદુબ નકલ કરી સંગીતક્ષેત્રમાં પ્રસિદ્ધતા પ્રાપ્ત કરેલ છે. શ્રી મહેશકુમારે તેમની સંગીત પાર્ટી તૈયાર કરી ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, પંજાબ, મહારાષ્ટ્ર આદિ દેશોમાં ફિલ્મી ગીતો ગાઈ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. શ્રી મહેશકુમારે ઘણી ફિલ્મોમાં પ્લેમેક આપેલ છે. શ્રી મહેશકુમારે શ્રી લતા મંગેશકરના ગાયનની કોપી કરી શ્રી લતાજીને ઘણાંજ ખુશી કરી દીધા હતા.

શ્રી ગોવિંદરાવ એલ. નાતુ**ભાવનગર**

શ્રી જી. એલ. નાતુએ શાસ્ત્રીયસંગીતનો અભ્યાસ શ્રી રસિક-લાલ અંધારીયા પાસે કરી ગાન-કલાની સાધનામાં પ્રવિણતા પ્રાપ્ત કરી છે. આપ ગાયકી ઉપરાંત જંસરીવાદન કલામાં નિપુણતા ધરાવે છે. આપ આપના મુખ મુદ્રાની ખૂબીથી સિતાર શહનાઈ આદિ વાદ્ય સ્વરોનું દર્શન કરાવી શકે છે. આપે અભિનયદર્શનમાં સિદ્ધિ મેળવી છે.

શ્રી કરીમભાઈ તખલસી**ભાવનગર**

શ્રી કરીમભાઈ તખલસીએ તમન્ના તેમજ વાયોલીનવાદન દ્વારા સૌરાષ્ટ્રની જનતામાં સારી પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે તેમજ સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણાં પ્રોગ્રામદ્વારા તેશની સંગીત સાધનાનો પરિચય કરાવ્યો છે.

સિતારવાદનાચાર્ય શ્રી અનવરખાન**વડોદરા**

“અરોડા મુઝીક કોલેજ”ના મશહુર સિતારવાદનાચાર્ય શ્રી અનવરખાને સિતારવાદન કલાનો અભ્યાસ તેમના સ્વ. પિતાશ્રી હિખનખાં સાહેબ પાસે કરી સિતારવાદન કલામાં પ્રવિણપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ભારતીય સંગીતક્ષેત્રના આપ શ્રેષ્ઠ સિતારવાદક છે. વડોદરામાં સિતારવાદનની કલામાં આપે ઘણાંજ શિષ્યો તૈયાર કરી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે. આપના સિતારવાદનનો પ્રોગ્રામ આકાશવાણી વડોદરા પરથી પ્રસારીત થાય છે. આપે ‘સિતાર-દર્પણ’ નામનો સિતારશિક્ષાનો ઉમદા ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો છે. જે ગ્રંથ સિતારકલાના પ્રેમી સાધકો માટે યોગ્ય ઉપયોગી સિદ્ધ છે.

સિતારવાદક શ્રી અબ્દુલ્લમીદ ઝાફીર

ફિલ્મજગતના સુપ્રસિદ્ધ સિતારસમ્રાટ શ્રી અબ્દુલ્લમીદ ઝાફીર-ખાંએ સિતારવાદનની શિક્ષા તેમના પિતાશ્રી પાસેથી કરી ભારતીય સંગીતક્ષેત્રમાં તથા ફિલ્મસંસારમાં પ્રતિષ્ઠા સંપાદીત કરી છે. તેમજ સિતારવાદન કલાનો સંદેશ ભારત તેમજ આફ્રીકા, રશિયા, યુરોપ આદિ દેશોમાં પોતાની વાદનકલાની શૈલીથી પ્રસારીત કરેલ છે. તેઓ સિતારવાદન કલાના મહાન આરાધક છે. તેમના શિષ્યો તેમની સાધનાનો પ્રચાર કરે છે.

શ્રી પ્રમોદકુમાર ત્રિવેદી**ભાવનગર**

શ્રી પ્રમોદકુમાર ત્રિવેદીએ સંગીતની સાધના તથા અભ્યાસ કરી જલતરંગવાદનની કલામાં પ્રવિણતા સંપાદન કરી છે. તેઓએ સૌરાષ્ટ્રના સંગીત જગતમાં જલતરંગવાદનની કલાથી સંગીત પ્રેમીઓના મનરંજન કરેલ છે. તેઓ સૌરાષ્ટ્રના કલા સાધક છે.

શ્રી પુરશીદભાઈ મરચન્ટ**ભાવનગર**

સિતારસાધક શ્રી પુરશીદભાઈ મરચન્ટે સિતારની શિક્ષા શ્રી અનંતરાવ સ્વરમંડલે પાસેથી લઈ સિતારવાદનમાં સારી પ્રભુતા પ્રદર્શ કરેલ છે. આપનો પરિવાર પણ સંગીત વિદ્યાનો સારો શોખ ધરાવે છે. આપ સંગીતની આરાધનામાં આપનું જીવન વ્યતીત કરો છે. આપ ઘણાંજ ગુણી સંગીતકલા સાધકોના પરિચયમાં આવી ગયા છે. સિતાર વાદનકલાના આપ ગુણી સ્વરસાધક છે.

મહાન જંસરીવાદક સ્વ. શ્રી પન્નાલાલ ઘોષ

જંસરીવાદન સમ્રાટ શ્રી ઘોષે જંસરીવાદનની સાધનાનો અભ્યાસ ભારતવર્ષના પ્રસિદ્ધ વાદનસમ્રાટ શ્રી કલાઉદ્દીન ખાનસાહેબ પાસે ૧૫ થી ૨૦ વર્ષ સુધી કરી સંગીતોપાસનામાં મહાન વાદન સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી, આપશ્રીએ જંસરીવાદનનો પ્રચાર સારાંજ વિશ્વના દેશોમાં પ્રચાર કરી તથા આપની જંસરીની મુમ્મુર સ્વર લહેરીના મધુર ભાવથી દર્શન કરાવી વિશ્વના સંગીત પ્રેમીઓના મન આનંદવિભોર કરી દીધા હતા. ભારત તથા પાશ્ચાત્ય દેશોમાં આપે જંસરીવાદનની કલામાં ઘણાંજ શિષ્યો તૈયાર કરી, ભારત તેમજ યુરોપ અમેરીકા ફ્રાન્સ આદિ દેશોમાં પ્રચાર કરી રહ્યા છે. આપ વિશ્વના મહાન જંસરી સાધક હતા આ જંસરીકલાના મધુર સ્વરસાધક દસ વર્ષ પહેલા સ્વર્ગવાસી થયા છે. પણ તેમની કલા આદ્યશવાણી તથા ખૂબી મુદ્રાઓમાં અમરતા ધરાવે છે.

શ્રી દીપકભાઈ**ભાવનગર**

શ્રી દીપકભાઈએ સંગીતની સાધના કરી એકાદીપનવાદન કલામાં સારાંજ સૌરાષ્ટ્રમાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી છે. આપ આપનું જીવન સંગીત સાધનામાં વ્યતીત કરો છે. આપે ભાવનગરમાં ઘણાંજ સંગીતના પ્રોગ્રામો આપેલ છે. આપ કલાના એક ઉમદા સાધક છે.

શ્રી કમલેશ અવસ્થી**ભાવનગર**

શ્રી કમલેશ અવસ્થીએ સુગમસંગીતનું શિક્ષણ લઈ સારાંજ સૌરાષ્ટ્રમાં પોતાનો મધુરકંઠ પ્રસારી સંગીતપ્રેમીઓના મન રંજન કરી દીધેલ છે. સુગમસંગીતક્ષેત્રમાં આપે સારું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને સુગમસંગીતની આરાધના પાળી આપનું જીવન વ્યતીત કરો છે.

પાર્શ્વગાયક શ્રી પંકજ મલીક

ફિલ્મક્ષેત્રના સુપ્રસિદ્ધ પાર્શ્વગાયક શ્રી પંકજ મલીકે શાસ્ત્રીય તથા સુગમ સંગીતનો ઉંચ અભ્યાસ કરી ફિલ્મક્ષેત્રના પ્રેક્ષકોના મન તેમના મુમ્મુરકંઠ દ્વારા આનંદવિભોર કરી દીધા છે. ફિલ્મજગતમાં ઉંચ ભાવનારસ પ્રાધાન્ય સંગીત સર્જન કરી કલાનો સારો પ્રચાર કર્યો છે. તેઓ ન્યુ થીએટર્સ ફિલ્મ કંપનીના એક ઉમદા કોટીના નાદ સર્જક તથા સંગીતસાધક હતા. તેઓ તેમના મધુરકંઠ દ્વારા શાસ્ત્રીય તથા બિજા બિજા પ્રદેશના લોકગીતોનો પ્રચાર કરવા સારાંજ ભારતની તથા વિદેશોની યાત્રાઓ કરે છે. શ્રી પંકજ મલીકની સંગીતની કરેલી સેવાઓ સદાય સ્મરિત રહેશે. તેઓને સ્વ. સાયગલ ઉપર ઘણાંજ પ્રેમ તથા તેમના કંઠના ચાલક હતા શ્રી પંકજ મલીક શાસ્ત્રીયસંગીતના મહાન ઉપાસક છે. શ્રી યશવંત ડી. ભટ્ટ સાથે તેઓ ચાલતા ધરાવે છે. શ્રી પંકજ મલીકના ચિત્રોનું સંગીત આજ પણ ભારતીયક્ષેત્રમાં અમરતા ધરાવે છે.

શ્રી નુરખાં

ભાવનગર

ભાવનગરનાથ મિલીટરી બેન્ડના મુખ્યસિદ્ધ અંસરીવાદક શ્રી નુરખાંએ ભારતીય તથા પાશ્ચાત્ય સંગીતની સાધના કરી સંગીત ક્ષેત્રમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. ઉપરાંત આપ “કરવત તરંગ”ની વાદનકલામાં પણ સાફ પ્રભુત્વ ધરાવે છે. આપ યુગ્મરાત તથા સૌરાષ્ટ્રના ઉચ્ચશક્તિના વાદનાચાર્ય છે. તેઓ તેમનું જીવન સંગીત સાધનામાં વ્યતીત કરે છે.

શ્રી મુરલીબહેન મેઘાણી

ભાવનગર

શ્રી મુરલીબહેન મેઘાણીએ સંગીત તથા નૃત્યની સાધના કરી સારી પ્રગતી સાધી છે. આપે મણીપુરી, કથકનૃત્યમાં સારી સાધના સંપાદીત કરેલ છે. આપે આપનું અમુલ્ય જીવન કલા પ્રાપ્તિ તથા સાધનામાં ગ્રહીત કરેલ છે. સૌરાષ્ટ્રની સંગીતપ્રેમી જનતાને આપે આપની નૃત્યકલાથી આનંદરિત્તો કરી દીધા છે. આપે નૃત્યનું શિક્ષણ શ્રી ધરમશીભાઈ શાહ પાસેથી લીધું હતું.

કવિવર ગુરુદેવ રવિદ્રનાથ ટાગોર

વિશ્વના સાહિત્ય તથા રવિંદ્ર સંગીત સમ્રાટ સ્વ. કવિ શ્રી રવિદ્રનાથ ટાગોર સાહિત્ય તથા સંગીત કલાના મહાન સાધક હતા. તેમણે સાહિત્ય તથા રવિંદ્ર સંગીતનું ભાવનામય દર્શન સદૈશ જગતજરમાં પ્રસારીત કરેલ હતો. કવિ શ્રી ટાગોર સારાએ વિશ્વના મહાન કલા સાધક હતા. વિશ્વમાં તેમણે પોતાની લલિત કલાઓનો પ્રચાર કરી ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરી હતી. તેઓની સાહિત્ય તથા કાવ્યોની રમ્ય ભાવના પ્રાધાન્ય કૃતિઓ આજ સારાએ વિશ્વમાં અજર અમર છે. આ કલાના મહાન પુનર્ગી આજે આપણા દેશમાં હયાત નથી છતાં પણ તેમની સંગીત સાહિત્ય તથા કાવ્યોની ઉચ્ચ કૃતિઓનું અભિનવ દર્શન સદાય નજર સમક્ષ રમરિત છે. આ સાહિત્ય સંગીત કલાના મહાન સ્વામીની યાદ અહર્નિશ આવ્યા કરે છે.

અંસરીવાદનાચાર્ય શ્રી હરિપ્રસાદ ચોરાસીયા અમદાવાદ

યુગ્મરાતના મુખ્યસિદ્ધ અંસરી વાદનાચાર્ય શ્રી હરિપ્રસાદજીએ નાદનું અધ્યયન કરી સારાએ ભારતવર્ષમાં અંસરી વાદનની કલામાં પ્રતિષ્ઠા સંપાદિત કરી છે. આપની મધુર સ્વર હોરીનું દર્શન અમદાવાદ, બરોડા આદિ રાજ્યો પરથી પ્રસારીત થાય છે. કે જેમાં ઉચ્ચ મધુર ભાવનાઓનું દર્શન આપની વાદન કલા દ્વારા થાય છે. આપ ભારતીય સંગીતક્ષેત્રના ઉચ્ચ સ્વરસાધક છે. આપના શિષ્યો આપની સંગીત કલાનો સારો પ્રચાર કરે છે સંગીતમાં આપ સાધનાને ઉચ્ચ મહત્વ આપે છે.

સ્વ. નંદલાલ કલ્યાણજી બારોડ

પાલીતાણામાં છેલ્લા સાડત્રણ દસકાથી સંગીતક્ષેત્રે ઘણું મોટું પ્રદાન રહ્યું હોય તો તે બારોડ નંદલાલ કલ્યાણજીના કુટુંબનું રહ્યું છે. જૈન સમાજના નાના મોટા સમારંભોમાં માત્ર પાલીતાણામાં જ નહિ પણ હિન્દના ઘણા ભાગોમાં તેઓ અને તેમનું કુટુંબ ખ્યાતિ પામ્યું છે.

નંદલાલ કલ્યાણજીના એક પુત્ર સ્વ. મંગુભાઈએ તેમની હયાતી દરમિયાન સંગીતપ્રેમી જનતાની ઘણી મોટી ચાહના મેળવી હતી. તેમના પહાડી અવાજના પડવા બાજે પણ સંભળાય છે. શ્રી

નંદલાલભાઈએ તેમના પુત્રો-પૌત્રોને પણ આ ક્ષેત્રે સારી એવી તાલીમ આપી તૈયાર કર્યા છે. નંદલાલભાઈના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી દલપતભાઈએ પિતાના વારસાને બરાબર ભળવી રાખ્યો છે. તેઓ પણ ઘણું જ્ઞાનપાન પામ્યા છે. તેમનો સુરીલો કંઠ સાંભળનારાઓને મુગ્ધ કરી દે છે. તેમની સંગીત મંડળીનો લ્હાવો મ્હાણવા જવો છે. બારોડ જ્ઞાતિમાં એવાજ સંગીતકાર શ્રી રાયમલભાઈ જોરસીંગે પણ સંગીત સાધનામાં પ્રાવિણ્ય મેળવ્યું છે અને સંગીતક્ષેત્રે કૃતિ સંપાદન કરી છે.

શ્રી દુર્ગાપ્રસાદ બી. રાવ

તખલાવાદનાચાર્ય

શ્રી દુર્ગાપ્રસાદજી તખલાવાદનાચાર્ય તખલાનું ઉચ્ચ શિક્ષણ ભારત વર્ષના તખલા નવાજ સ્વ. ઉસ્તાદ અમીર હુસેનખાન પાસેથી ગ્રહણ કરી ભારતીય સંગીતક્ષેત્રમાં સારી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી છે. શ્રી દુર્ગા પ્રસાદજીએ અલ્હાબાદ સંગીત યુનિવર્સિટીની ગાયન એવં તખલા વિશારદની પરિક્ષા પાસ કરેલ છે. તેઓ બનારસી બાજના એક ઉમદા કોરીના કલાવાદક છે. તેઓ તખલા ઉપર અદ્ભુત પાંડીત્ય ધરાવે છે. તેઓનું મુળ વતન કોટા (રાજસ્થાન) છે. હાલમાં તેઓ યુગ્મરાતમાં તખલાવાદનનો પ્રચાર કરે છે. અને કૃતિનાચાર્ય શ્રી હામોદરદત્ત શાસ્ત્રી સાથે તખલાવાદનની સંગત કરે છે.

શ્રી આત્મારામ ડી. જોશી

જામનગર

જામનગરના રાજ્યગાયક શ્રી આત્મારામ જોશીએ સંગીતનું ઉચ્ચ શિક્ષણ કચ્છના મીર ઉસ્તાદ ઉમરભાઈ તથા કૃતેત્તમદલાઈ પાસેથી સંપાદિત કર્યું હતું. તે બન્ને ભાઈઓ જામનગર રાજ્યના ગાયકો હતા. જામનગરના નરેશ સ્વ. શ્રી દિગ્વિજયસિંહજી ગાયન, વાદન તથા નૃત્ય-કલાના પ્રેમી હતા. પોતાના રાજ્યમાં સંગીત કલા વિશારદોને આશ્રય આપી માન આપતા હતા. શ્રી જોશીએ “સંગીત ગીતાવલી” નામનું પુસ્તક પ્રકાશિત કર્યું છે. આપ સંગીતની ગાયકીની સાથેસાથ તખલાવાદન કલાના પણ સાધક છે.

શ્રી સુલેમાન જુમા

કચ્છ

શ્રી સુલેમાન જુમા કચ્છના ઉચ્ચ શક્તિના સંગીત કલાકાર છે. નોખત વાદનની કલા તેમના પરિવારમાંથી ઉતરી આવેલ હતી. તેઓ નોખત વાદનની કલામાં અતિ નિપુણતા ધરાવે છે. સ્વર હયની, નાદની સપ્રમાણતા, શાસ્ત્રીય સંગીત તેમ જ લોક-સંગીતના વિવિધ અંગો પર તાલ પરનો કાબુ એ તેમની વિશિષ્ટતા છે. આકાશવાણી રાજકોટ કેન્દ્ર પરથી આપના સંગીતવાદના પ્રોગ્રામ પ્રસારીત થાય છે. સંગીત ક્ષેત્રમાં આપ સાફ માન ધરાવે છે.

સ્વ. વલ્લભરામ જટાશકર ઓઝા

વાંકાનેર

સ્વ. શ્રી વલ્લભરામ ઓઝાએ સંગીત વિદ્યાની અને તખલા વાદનની પ્રારંભિક શિક્ષા શ્રી નારણદાસ તખલાથી પાસેથી લીધી હતી. ત્યારબાદ મૃદંગ તથા તખલા વાદનની ઉચ્ચ વિદ્યા દિલ્હીના મશહૂર મૃદંગ વાદનાચાર્ય શ્રી નન્હેખાન પાસેથી સંપાદિત કરી હતી. ત્યારપછી શ્રી ઓઝાજીને સંગીતની ગાયકીનો શોખ લાગ્યો અને સંગીત શાસ્ત્ર તથા ગાયકીનો અભ્યાસ મુંબઈના મશહૂર સંગીત શાસ્ત્રી શ્રી ગણપતરાવ ગોપાળરાવ અર્વે પાસે ગ્રહણ કરી સંગીતની ગાયકીની વિદ્યામાં અતિ પ્રાવિણ્યતામયું પ્રજ્વલ્યમાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

શ્રી ભુવનેશ્વરી પીઠ, ગોંડલ (સૌરાષ્ટ્ર)

ભગવાન વેદવ્યાસ રચિત ૧૮ પુરાણમાં દેવી ભાગવત શ્રેષ્ઠ છે. તેમાં શ્રી ભુવનેશ્વરી દેવીનાં ચરિત્રો અને વિવિધ કથાઓના વર્ણન છે. હાલમાં જગતના ક્રાન્તિકાળમાં અને આ કળિયુગમાં બધા સુખ મેળવવા તથા અનેક જાતનાં કષ્ટોમાંથી બચવા દેવીની ઉપાસના કરવાનું શાસ્ત્રો કહે છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, ઇન્દ્ર, યમ, વરુણ, કુબેર, હનુમાન, ગણપતિ, ક્ષેત્રપાળ, યક્ષ, મધર્વ, ત્રિદાધર વગેરે દેવતાઓ અસુરા દૈત્યો, શ્રી રામચંદ્ર અને શ્રી કૃષ્ણ જેવા અવતારી પુરુષો, ઋષિમુનિઓ, સંપ્રદાયના આચાર્યો, ભુતકાળના ચક્રવર્તી રાજકર્તાઓ, મહાકવિ કાલીદાસ જેવા મહાકવિઓ, વિદ્વાનો શ્રી ભુવનેશ્વરી માની ઉપાસનાને લીધે નિશ્ચિન્તિ થયા હતા. ભારતમાં અનેક દેવદેવીઓનાં મંદિરો છે, તે બધા ભુવનેશ્વરીના અંશાવતાર રૂપ છે. ભુવનેશ્વરીની સેવાભક્તિ કરવાથી બધા દેવતાઓની અને દેવીઓની ઉપાસનાનું ફળ મળે છે. ભુવનેશ્વરી માનો મણિદ્વીપ અંતરીક્ષમાં રહેલો છે. તે કૈલાસ વૈકુંઠ બ્રહ્મલોક અને સૂર્યલોક ઉપર આવેલો છે. ત્યાં શ્રી ભુવનેશ્વરી દેવી પોતાના પતિ ભુવનેશ્વર મહાદેવ સાથે રહે છે. ત્યાં બધા દેવતાઓ, દેવીઓ, યક્ષો, ત્રિદાધરો, કિન્નરો વગેરે શ્રી ભુવનેશ્વરીની સેવા કરે છે. ભુવનેશ્વરી મા જુલોક ભુવલોક અને સ્વર્ગલોક વગેરેનું સંચાલન કરે છે.

મણિદ્વીપમાં આવેલા ચિંતામણિગૃહમાં બિરાજતા ભુવનેશ્વરી માના સ્વરૂપનું વર્ણન દેવી ભાગવતમાં તેવા સ્વરૂપની અને ચિન્હો ધારણ કરેલી શ્વેત આરસની દેડીખમાન મૂર્તિ ગોંડલના ભગ્ય મંદિરમાં સંવત ૨૦૦૨માં માની આઠાથી પ્રતિષ્ઠા કરી પધરાવી છે. બધા ધર્મના અને બધી કોમના પ્રજાજનોમાં ભુદા ભુદા નામથી રૂપથી દેવીની પૂજા થાય છે અને તે પે ત પોતાની કુળદેવી કહેવાય છે. ભુવનેશ્વરીની સેવાભક્તિ કરવાથી પોતાની કુળદેવીનાં પૂજનનું ફળ મળે છે. દરેક મનુષ્યે કે દરેક દેશે આ સંસારમાં દુઃખ કષ્ટ રોગ ચિંતા શત્રુઓનું આક્રમણ વગેરેથી મુક્ત થવા પોતે અને પોતાની પ્રજાને સુખી કરવા ભુવનેશ્વરીની સેવાભક્તિ કરવાથી તેઓનું અને દેશનું રક્ષણ માતાજી કરે છે. બધા ધર્મ અને સંપ્રદાયવાળા, બધી કોમના જૈન બૌદ્ધ પારસી ખ્રીસ્તી મુસલમાન સૌ કોઈ ભુવનેશ્વરીની સેવાભક્તિ કરી શકે છે અને માતાજીનાં મંદિરમાં દર્શન કરી શકે છે.

હાલમાં વિવિધ કાળ ચાલી રહ્યો છે. સં. ૨૦૨૮ થી નવમ્બરની યુતીવાળો ભયંકર સમય ખેસી ગયો છે તેનું પરિણામ સં. ૨૦૩૩ સુધી ભારત અને દુનિયાના દરેક દેશને ભોગવવું પડશે રોમ યુદ્ધ અતિરૂઢિ ભૂકંપ દુષ્કાળ શત્રુઓનું આક્રમણ અને બીજી કુદરતી અને મનુષ્યકૃત આપત્તિઓ દુનિયા ઉપર ઘણી આવી છે અને હજી આવવા સંભવ છે. તેમાંથી પોતાના કુટુંબ પરિવારનું અને દેશનું રક્ષણ કરવા દરેક પોતપોતાના ધર્મમાં રહીને ભુવનેશ્વરી મા ની સેવાભક્તિ કરવી. વિશેષ હકીકત શ્રી પીઠ પરિચયની ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી, ઇંગ્રિજી, કાનડી વગેરે ભાષાની પુસ્તિકાઓમાં વર્ણવેલ છે.

બધો પત્રવ્યવહાર :—શ્રી ભુવનેશ્વરી પીઠ—ગોંડલ (સૌરાષ્ટ્ર)

આપે “નાદ-ચિંતામણી” નામના મહાન ગ્રન્થનું સર્જન કરી સંગીત ક્ષેત્રમાં સૌથી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. આપ નાટ્યની રંગ-ભૂમિના પણ એક અભિનય સાધક અભિનેતા છો. કલા એ આપનું જીવન છે કેટલાએક વર્ષ પહેલાં આ કલાના સર્જકનો સ્વર્ગવાસ થયેલ છે

શ્રી મહેન્દ્રકુમાર બી. જોશી

ભાવનગર

શ્રી મહેન્દ્રકુમાર જોશીએ સંગીતનું ઉચ્ચ અધ્યયન શ્રી ગજનન ઠાકુર દ્વારા કરી શાસ્ત્રીય સંગીતમાં અતિ પ્રાવિણ્યતા પ્રાપ્ત કરી છે. શ્રી જોશીએ ‘રાગરંગના’, ‘સરગમ’, ‘ટલુકાર’, ‘ગીતાવાપ’ આદિ બાલ-કાવ્ય ગીતોના ગ્રન્થનું રચના મક શબ્દ ભાવના પ્રાધાન્ય સર્જન કર્યું છે જે સદાય રમણીય રહેશે. આપ સંગીતના ઉચ્ચ કલાવિશારદ છો. સાથે સંગીત ક્ષેત્રમાં ઘણા શિષ્ય-શિષ્યાઓ તૈયાર કર્યા છે.

બંસરી વાદનાચાર્ય શ્રી અરવિંદ ગજેન્દ્ર ગડકર વડોદરા
ગુજરાતના મશહુર બંસરી વાદનાચાર્ય સમ્રાટ શ્રી અરવિંદ બંસરીવાદન આરાધના કરી સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. આપે આપની મધુર બંસરીની સ્વર હેરીઓ અમદાવાદ-મરોડા આદિ

રેડીયો પરથી પ્રસારીત કરી સંગીત પ્રેમીઓના મન આનંદવિભોર કરી દીધેલ છે. સંગીત ક્ષેત્રના આપ પ્રતિષ્ઠાવાન સંગીત કલા-સાધક છો. આપનું બંસરીવાદન ઘણું જ ઉંચું કક્ષાનું છે.

શ્રી સુખદેવ શર્મા તથા શ્રી ગોપાલ શર્મા

કિર્તનાચાર્ય પંડીત શ્રી સુખદેવ તથા શ્રી ગોપાલ શર્માએ રામાયણની ઉંચી ભાવના તથા સાધનામય કથાઓનું ભાવનાત્મક શાસ્ત્રીય સંગીત દર્શન ભારતભરના લોકોને રામાયણની વિવિધ કથાઓ દ્વારા મધુરભાવથી કરાવ્યું છે. આપ બંને બંધુઓએ ઉંચી વિદ્યાભ્યાસ સાથે સંગીત તથા સાહિત્યનું ઉંચું અધ્યયન કરેલ છે. આપ સંગીત તથા સાહિત્યિક લક્ષિત કલાઓના સાધક છો. આપ સારાથે ભારતમાં કથા-વાર્તાનો સંગત દ્વારા પ્રચાર કરો છો.

પ્રોફેસર ઈનાયતખાં સુફી

વડોદરા

સ્વ. પ્રો. ઈનાયતખાં સુફીએ સંગીત વાદનનું ઉંચું શિક્ષણ સ્વ. પ્રો. મૌલાયક્ષ પાસેથી લઈ સારાએ વિશ્વની સંગીત યાત્રા કરી, ભારતીય ગાયન-વાદનની ઉંચી કલાની ભાવનાએ તુ સમસ્ત નિષ્ઠતા લોકોને દર્શન કરાવ્યું હતું. શ્રી ઈનાયતખાં સંગીતના એક મહાન સાધક તથા પુઠાઈ શીરસ્તા હતા. આજ પણ ભારત તથા પાશ્ચાત્ય દેશોમાં તેમના ઘણાથે શિષ્યો છે.

For your Requirements in :

MAGNESIUM CARBONATE LIGHT

for

RUBBER INSULATION PAINTS

COSMETICS INDUSTRIES INKS

Please Contact :

SHANTILAL & CO.

293, Samuel Street,

BOMBAY-3

Phone : 328452

Manufactured by :

OCEANIC CHEMICALS

66/F Ruvapari Road,

BHAVNAGAR 1

ફોન : બોમ્બે ૧૪

શુભેચ્છા પાઠવે છે

તાર : એન્ટ

૪૭

રેસી ૩૦

શ્રી કુરંજી માધવજી એન્ડ સન્સ

અમરેલી

સીંગદાણા, તેલ, અનાજ ગોળ વિગેરેના

જનરલ મરચન્ટ એન્ડ કમીશન એજન્ટ

૬૬૨ કુરંજી માધવજીની કું.

૧૦-કોમિસિયલ એજન્ટ

રાજકોટ

જનરલ મરચન્ટ એન્ડ

કમીશન એજન્ટ

ટેલી. ૩૬૮૦ તાર : એન્ટ

૩૨૬૮

ફોન બોમ્બે ૬ તાર : કુમકો

રેસી ૭

૬૬૨ કુરંજી માધવજી

સાવરકુંડલા

જનરલ મરચન્ટ એન્ડ

કમીશન એજન્ટ

ગુજરાતમાં નઈતાલિમ પ્રવૃત્તિઓ

—શ્રી દિલખુશ બ. દિવાનજી

ગુજરાતનું સદ્ભાગ્ય તો એ રહ્યું છે કે આપુ ગુજરાતમાં જન્મ્યા અને દ. આફ્રિકાથી આવી એમણે ગુજરાતને જ પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર ગણ્યું. આપુએ વિશેષ કળજી તો એ રાખી કે ગુજરાત સત્ય-અહિંસાના મંત્રો પચાવે તે માટે ગુજરાતના નાના મોટા કાર્યકરોને એમણે હુક અને માર્ગદર્શન આપ્યા, એમનું ઘડતર પણ ક્યું. સરદાર વલ્લભભાઈ, ડક્કરબાપા, મોરારજીભાઈ, નાનાભાઈભટ્ટ, કાકાસાહેબ, જુગતરામભાઈ, વિનોબાજી, મગનભાઈ દેસાઈ, કિશોર-લાલભાઈ, મહાદેવભાઈ, કલ્યાણજીભાઈ, નરહરિભાઈ, રવિશંકર મહારાજ મનુભાઈ પંચોળી, દરબાર મોપાળદાસ, ટેમરજીભાઈ વગેરેને એમણે પ્રથમકક્ષાના પોતાના સાથી ગણ્યા. ગુજરાતની પ્રજાએ પણ આપુને સમજી લઈ એમના કહીન અદેશોને પણ ઉપાડી લીધા. મજૂરોની હડતાવ, ખેડા, બોરસદ, બારડોલી સત્યાગ્રહો, હાંડીકૂચ, રેવ-સંકટ, પ્લેગ નિવારણના સહતકામે વગેરે પ્રેરક કઠિન પ્રવૃત્તિઓ મારફત ગુજરાતની પ્રજાને અને તેના કાર્યકર્તાઓને અજન્મ લોકશિક્ષણ આપી લાગ અને સ્વાર્પણના ગંગાજળમાં તરખોળ રાખ્યા.

આપુનું આ બધું ધર્મકાર્ય ગુજરાતે એવી જ ધર્મશુદ્ધિથી અપનાવી લીધું. એટલે જ ઘણી બાબતમાં ગુજરાત ભાનતભરમાં આગળને આગળ રહ્યું. મરોલી આશ્રમના પારસી આમસેવિકા, ભક્તિયા, બોચાસણના વગેરે તપસ્વીની બેન ગંગાબેન, જ્યોતિ-સંઘના મૃદુલાબેન, હેમલતાબેન, સરલાબેન સારાભાઈ વગેરે ભડવીર બેનોને પણ આપુની શીતળછાયા મળતા બધા પ્રથમકક્ષાના કાર્ય-કર્તાઓ થયા અને બેનોની જાગૃતિના અને તેના સંગઠનના પ્રભુતાઓ ધર્મ પડ્યા.

આવા સર્વબાપી અને સર્વાંગી વાતાવરણમાં આપુની નઈ-તાલિમ પણ ખીજી સંખ્યા કરતાં કંઈક અવનવો અને દૃષ્ટાંત આપે તેવો આકાર લે એ સ્વાભાવિક હતું. સાબરમતી આશ્રમની રાષ્ટ્રીય શાળામાં 'કાકાસાહેબ, નરહરિભાઈ, જુગતરામભાઈ, મગનભાઈ વગેરેએ' આપુના શિક્ષણ વિચારોને અમલી બનાવ્યા. ગુજરાત વિદ્યાપીઠે તેને ખીજ્યા અને વ્યાપક બનાવ્યા. દક્ષિણમૂર્તિએ તેને ઝીલી લીધા અને એ રીતે ગુજરાતમાં નઈ તાલિમના અંકુર ઠેર ઠેર ફૂટ્યા માંજા. રીતસરના રાષ્ટ્રીયશિક્ષણના પ્રયોગો તો થયા જ માંજા. પરંતુ આગળ જણાવેલી સત્યાગ્રહની લડતો વગેરેએ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને સમગ્ર પ્રજાના તેજસ્વી લોકશિક્ષણમાં પાંગરવાનું વાતાવરણ આપી દીધું. ૧૯૩૬-૩૭ના અરસામાં પ્રાંતમાં કોંગ્રેસે પ્રધાનપદા સંભાળ્યા ત્યારેતિથકમાં ગુજરાતના રાષ્ટ્રીયશિક્ષણના કાર્યકરો આપુને

મળ્યા. તે જ અરસામાં ગુજરાતના ૫૦-૬૦ નાનામોટા કાર્યકરો ગામડાઓમાં જઈ આમસેવાનું કામ કરવા પહોંચી ગયા હતા. તિથલમાં વિશેષ કરીને ગ્રામપ્રજામાં રાષ્ટ્રીયશિક્ષણનું કામ કષ્ટ રીતે કરવું તેની સમજ એમ બધાએ આપુ પાસે મેળવી લીધી. તે પ્રસંગે તો પાયાની કેળવણી કે નઈતાલિમની પરિભાષા તિથલમાં વપરાઈ ન હતી, પરંતુ વર્ધામાં મળેલા અખિલ ભારત શિક્ષણ પરિષદને તિથલ સંમેલનમાં થયેલા વિચારોનો આધાર મળી ગયેલો.

આપુનું ચિંતન વધુ પ્રગતિશીલ થવા માંડ્યું મઠી, વેડવી, બોચારણ, આંબલાના શિક્ષણ પ્રયોગો તો ચાલુ જ હતા. કરાડા આશ્રમમાં પણ ઉદ્યોગપ્રધાન શિક્ષણ શરૂ થયેલું. તેના શિક્ષણના શરૂ થયેલા આ પ્રયોગને પણ આપુના આશીર્વાદ મળતા રહ્યા. '૩૦-૩૪ની લડતમાં જન્મ થયેલી અને ૧૯૧૧ મળેલી વિદ્યાપીઠમાં પણ રાષ્ટ્રીયશિક્ષણની માધ્યમિકકક્ષાના અવનવા અનુભવો મળવા માંજા. નડિયાદના વિદ્યલ કન્યા વિદ્યાલયમાં તેમજ અનુસયાબેનના સંસ્થાન હેઠળ ચાલતી અમદાવાદના કન્યાગૃહમાં પણ આવા કંઈક પ્રયોગો શરૂ થઈ ચૂક્યા હતા. આપુના ચિંતન-મનનમાં ગુજરાતની આ વિધવિધ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાઓના અવનવા અને પ્રગતિપ્રેરક અનુભવોનું ભાથું તો આપુ પાસે વર્ધા શિક્ષણ પરિષદ વડે હતું જ. વર્ધામાં વિનોબાજી અને પછી કાકાસાહેબ જઈને બેસી ગયા હતા. કિશોરલાલભાઈ તો આપુની નજીક હતા જ. જમનાલાલ બળજે મહિલા વિદ્યાલય શરૂ કરેલું. આર્યનાયકમજીએ અને આશાદેવી પણ આપુની નજીક આવવા લાગ્યા. શ્રીમન્નારાયજીને પણ આપુના રંગ લાગી ચૂક્યો હતો એટલે જ વર્ધા શિક્ષણ સંમેલનના સંયોજકનું કામ આપુએ એમને સોંપ્યું.

આપુએ વર્ધા સંમેલનમાં પ્રાથમિક શિક્ષણનું જ વિશેષ ચિંતન ક્યું કોંગ્રેસના શિક્ષણપ્રધાનો પણ પહોંચેલા એટલે ભારતભરના પ્રાથમિક શિક્ષણને પાયાના કેળવણી મળી તેને ઉદ્યોગદાતા શિક્ષણનું તેજસ્વી સ્વરૂપ આપુએ આપી દીધું. જાકીરહુસેન સમિતિએ પાયાની કેળવણીને બચાવ આકાર આપી દીધો. ખેતી, વસ્ત્રઉદ્યોગ અને મુશારી ઉદ્યોગને જ પ્રાથમિક શિક્ષણનું માધ્યમ ગણવામાં આવ્યું અને ઉદ્યોગને સમય ત્રણ કલાક વીસ મીનીટ રાખ્યો.

મુંબઈરાજ્યમાં જ તે વખતે ગુજરાત હતું. અને મુંબઈરાજ્યની મહોર મળી જતાં ગુજરાતમાં રકુલ ખોડ દ્વારા ચાલતી હજારો પ્રાથમિક શાળાઓમાંથી સુરતજીલ્લાની બાલોડ વિગાળ તેમજ કરાડી મરવાડની શાળાઓને નઈતાલિમના પ્રથમ પ્રયોગો કરવાનું સદ્-ભાગ્ય મળી ગયું. ગુજરાતની આગળ જણાવેલી રાષ્ટ્રીયશિક્ષણ

સંસ્થાઓમાં તે એક રીતે વર્ષોથી હવે પ્રસિદ્ધ થયેલી નર્મતાલિમના અવનવા પ્રયોગો થયા જ હતા. વર્ષા સંમેલન બાદ આ બધી સંસ્થાઓએ એ દિશામાં ઝપાટાગંધ પ્રગતિ કરી.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં સુરતજિલ્લાની કેટલીક શાળાઓના પસંદ કરેલા શિક્ષકોને પ્રથમ પાયાની કેળવણીના તાલિમવર્ગ છ માસ માટે ચાલ્યો. મુખ્યધરાજ્યના ઉચ્ચશિક્ષાના અધિકારીઓએ સેવાશ્રમ હિંદુસ્તાની તાલિમ સંઘની સંસ્થામાં નર્મતાલિમનું વાતાવરણ મેળવી આવ્યા.

૧૯૩૮ના મહાવિપ્લવને કારણે કોંગ્રેસે પ્રવાનપદ છોડી દીધા. '૪૨ની ભવ્ય લડત આવી એટલે નર્મતાલિમમાં એટ આવી. સ્વરાજ્ય મળવા માંડ્યું એટલે ૧૯૪ થી અને વિશેષ કરીને ૧૯૩૭ પછી નર્મતાલિમની શાળાઓ પલ્લવિત થવા માંડી. સેંકડો શાળાઓ નર્મતાલિમ માટે પસંદ કરવામાં આવી. સેંકડો શિક્ષકોને આશ્રમ-સંસ્થાઓમાં ઉદ્યોગ તાલિમ તેમજ આશ્રમ સંસ્કારો મેળવવા માટે ત્રણ માસ માટે મોકલવામાં આવ્યા વેડછી બારડોલી, ભીમપેર, કરાડી, બોચાસણ, નડીયાદ, આંબલા-સણોસરાની સંસ્થાઓ એ રીત-સરના તાલિમ વર્ગો ચલાવી આશ્રમ-સંસ્કારો શિક્ષકભાષ્યોને આપ્યા. પ્રા નિઃશાળાના શિક્ષકોના અધ્યાપનમંદિરોને પણ નર્મતાલિમનો વર્ગાંક મળી ગયો. ગુજરાતમાં સ્નાતકોને પાયાની કેળવણીની તાલિમ આપવાનું વિદ્યાલય શરૂ થઈ ગયું.

સરકારે આમ તે પાયાની કેળવણીને અપનાવી લીધી. પરંતુ તેમાં કેન્દ્રાક મહત્વના અને ઠીક ઠીક હાનિકર્તા ફેરફાર કર્યા. ઉદ્યોગનો સમય ત્રણ કલાકને વીસ મીનીટને બદલે એક કલાકને વીસ મીનીટને જ રાખ્યો. વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૩૦ ને બદલે ૪૦-૪૫ સુધી થવા દીધી. પરિણામ એ આવ્યું કે નર્મતાલિમની ગુણવત્તા એટલી થઈ ગઈ. ઉદ્યોગનો સમય એ કલાક થઈ ગયો એટલે નર્મતાલિમમાં રહેલી સંસ્થા સ્વાસ્થ્યન કે વસ્ત્રસ્વાસ્થ્યની શક્તિ લગભગ મરી પડવારી. સ્વરાજ્ય બાદ રેડિયા-બાદીનું વાતાવરણ પણ શિથિલ થયું એટલે ઉદ્યોગવાળી શાળાઓ પ્રતિ લોકોને અલગમો થવા માંડ્યો.

ગુજરાતનું અલગ રાજ્ય થતાં ફરી પાછી કાંઈક બન્યું નર્મતાલિમમાં આવી ૧૯૪૭માં કાકાસાહેબ, નાનાભાઈ બદ, ભુગતરામ-ભાઈ, નરહરિભાઈએ સાબરમતીમાં ગુજરાત નર્મતાલિમ સંઘની સ્થાપના કરી કરાડીમાં તેનું પ્રથમ સંમેલન મળ્યું. ગુજરાત નર્મતાલિમ સંઘે સરકારની તેમજ રાજ્યની નર્મતાલિમ શાળાઓ તેમજ અધ્યાપનમંદિરોને યોગ્ય અને અસરકારક માર્ગદર્શન આપવાનું સંગીન કામ કરવા માંડ્યું. અંગ્રેજી પાંચમા ધોરણમાં દાખલ કરવા સામે નર્મતાલિમ સંઘે પ્રચંડ જૂથેશ ઉઠાવી. નાના-ભાઈ બદનાં ભાયા વાપરીએ તે ગુજરાતને સંસ્કૃતિના આપઘાત-માંથી બચાવી લીધું. વાર્ષિક સંમેલનો દ્વારા ગુજરાત નર્મતાલિમ સંઘે ગુજરાતની સરકારને તે નર્મતાલિમની ગુણવત્તા વધારવા વારંવાર ચેતવણી આપી જ, નર્મતાલિમની સંસ્થાએ ને પણ નર્મતાલિ નો પ્રાણ સાચવવાના વ્યવહાર અને સંગીન ઉપાયો બતાવવા માંડ્યા. ગુજરાત સરકારનાં સદ્ભાવ્ય રહ્યું છે કે તેના શિક્ષક

પ્રધાનોને પણ નર્મતાલિમમાં નિજા રહેલી છે. પરીણામે નર્મતાલિમને વ્યાપક કરવા તેમજ તેની ગુણવત્તા વધારવા માટે સરકારે નર્મતાલિમ સંઘને પૂરે સહકાર આપ્યો. વાતાવરણ અનુકૂળ થતું મળ્યું એટલે ગુજરાત નર્મતાલિમ સંઘે સરકારના સહકારથી એ મહત્વની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી,

(૧) વેડછીમાં મળેલા ૧૯૬૦ના વાર્ષિક સંમેલનમાં સંઘે ગુજરાતની પ્રતીક શાળા તેમજ અધ્યાપન મંદિરોનું મૂલ્યાંકન કરવા મૂલ્યાંકન સમિતિ રચી. બધું મળીને ૧૮૧ સંસ્થાઓની લક્ષ સુલાકાત લઈ વ્યવસ્થિત મૂલ્યાંકન ચહેવાલ તૈયાર કર્યો. એ અરસામાં ગુજરાત સરકારે બૌદ્ધિક એન્જયુએશન બોર્ડ રચી એમાં મુખ્યતઃ નર્મતાલિમ સંઘના અગ્રણીઓને બોર્ડના સભ્યો તરીકે નમેલા ગુજરાત નર્મતાલિમ સંઘની મૂલ્યાંકન સમિતિની મહત્વની ભદ્રામણો તે સરકારે સ્વીકાર કર્યો. અને એ દિશામાં પ્રત્યક્ષ કાર્યની શરૂઆત થઈ નર્મતાલિમ યોજના સંઘે તૈયાર કરી. બાદી પ્રા.મો.દોગ કમીશને આ યોજનાની ૧૯૬૪થી આર્થિક જવાબદારી ઉપાડી લઈ દર વર્ષે લગભગ ૭૫૦૦૦૦નું બજેટ મંજૂર કર્યું. આ યોજનાને સરકારે મંજૂર રાખી, જિલ્લા શિક્ષણ સમિતિઓને પરિપત્ર મોકલી ગુજરાત નર્મતાલિમ સંઘને આ કાર્યમાં સંપૂર્ણ મદદ આવા સરકારે આદેશ આપ્યો. સંઘે ૧૫-૧૬ જિલ્લાઓમાં માર્ગદર્શકો રોકી લીધા અને શિક્ષકોના વજાર-પિંજણ મોદિયા વર્ગો શરૂ કર્યા. આ યોજનાનું સંચાલન દક્ષતર કરાડી રાખેવામાં આવ્યું. આ યોજના અનુસાર નર્મતાલિમ શાળાઓમાં નીચે પ્રણાલિ મુળભૂત ફેરફાર શરૂ થયા.

(૧) શાળા દરમ્યાન વિદ્યાર્થીઓ કાંતે તેની બાદી એમને જ આપી દેવાની વ્યવસ્થા થઈ. વિદ્યાર્થીઓ આમ સ્વાવલંબી થતા ગયા.

(૨) વિદ્યાર્થીઓ પોતાના રેડિયા કરી શકે એ માટે સરતા રેડિયાની યોજના સરકારે મંજૂર કરી, વિદ્યાર્થીઓને રેડિયાની ખરીદીમાં ૩૦ થી ૪૦ ટકા સહાય આપવાનું ઠરાવ્યું.

(૩) તુનાઈની પદ્ધતિ બાળકો માટે બહુ કાર્યક્ષમ ન નીવડી એટલે હાયપિંજણ મોદિયા દાખલ કરવામાં આવ્યા.

આ ત્રણ પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થતાં વિદ્યાર્થીઓનું સૂતર સુધરવા માંડ્યું અને બાળકોને પોતાની સૂતરની બાદી મળતાં કેટલેક અંશે તેઓ વસ્ત્ર સ્વાવલંબી થતા ગયા. ૧૯૬૪ થી ૧૯૬૮ના ડીસેબર સુધી આ યોજના દ્વારા—

(૧) ૧૦૧૨૦ રેડિયા વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના કરી લીધા.

(૨) ૩૦૨૩૪ વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના સૂતરમાંથી ૪૦૬૧૪ મીટર બાદી અને ૧૫૨૬૭ નંગ તૈયાર કરાડા લીધા જેની કિંમત ૯૪૩૮૯-૪૨ થઈ.

(૩) ૨૮૫ શાળાઓએ પિંજણ મોદિયા વસાવી લીધા.

(૪) ૭૧૮ શિક્ષકોને પિંજણ મોદિયા તાલીમ મળી તેમજ ૨૫૮ શિક્ષકોને વજાર ઉદ્યોગની વિશેષ તાલીમ મળી.

ગુજરાત નર્મતાલિમ સંઘે સરકારની માધ્યમિક શિક્ષણની કક્ષાએ પણ નર્મતાલિમના ઉત્તર બુનિયાદી વિદ્યાલયોની યોજના તૈયાર કરી તેને સરકાર પાસે મંજૂર કરાડી તેનું અભ્યાસ ધોરણ એસ.એસ.સી. સમકક્ષ મંજૂર કરાડી દીધું.

૧૯૬૮ના ડીસેમ્બર સુધીમાં ગુજરાતમાં લગભગ ૭૦ જેટલા ઉત્તર યુનિયાદી વિદ્યાલય શરૂ થઈ ગયા છે. એમાં લગભગ ૨૫૦૦ ઉપરાંત વિદ્યાર્થી ભાઈ-બેનો માધ્યમિક કક્ષાની નર્મતાલિમ લઈ રહ્યા છે.

ઉત્તર યુનિયાદી વિદ્યાલયની સંખ્યા વધવા માંડી એટલે ગુજરાતમાંની સહોત્સરાની લોકભારતી તેમજ અમદાવાદની ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ઉપરાંત ઉચ્ચશિક્ષણ તેમજ અનુસ્નાતક શિક્ષણ માટે ૧૯૬૭માં વેડછીમાં ગાંધી વિદ્યાપીઠ શરૂ થઈ તેમજ ૧૯૬૮માં મહેસાણા જિલ્લામાં સરસ્વતી વિદ્યાપીઠ શરૂ થઈ.

આગમદિશોની દિશામાં પણ ગુજરાત નર્મતાલીમ સંઘના માર્ગદર્શન હેઠળ યુનિયાદી તાલીમની શરૂઆત ગુજરાતમાં થઈ ગઈ છે. બાળવાડીઓ સંખ્યાબંધ શરૂ થતી જાય છે. દર વર્ષે મે માસમાં ગુજરાત નર્મતાલિમ સંઘ ૧૫ દિવસનો બાળવાડી શિબીર ચલાવી સેંકડો બાળ શિક્ષક-શિક્ષિકાઓને પૂર્વ યુનિયાદીની યોગ્ય તાલીમ આપ્યા જ કરે છે. બાળકોનો સ્વભાવ જન્મથી જ દિવાશીલ

છે એટલે જુગતરામભાઈએ ગીજુભાઈની બાળક ભક્તિને નંદતાલિમનો વળાંક આપી, બાળકોને જીવનન્યવહારોના નાના નાના કામો જાતે કરવાની દિશામાં નાના ઉદ્યોગો અને નાની પ્રવૃત્તિઓની તાલિમ આપવા માંડી છે. બાળવાડી શિબીરોમાં આવી જ તાલિમ શિક્ષક-શિક્ષિકાઓને અપાઈ છે.

આ રીતે ગુજરાતમાં ૩૦ વર્ષથી શરૂ થયેલી નર્મ તાલિમે ગુણવત્તાની બાબતમાં તેમજ તેનો વિસ્તાર દરવામાં બીજા રાજ્યો કરતાં ઠીક ઠીક આગળને આગળ પગલાં ભર્યા છે. ગુજરાત નર્મ તાલિમ સંઘે તેમજ ગુજરાતની નાની મોટી નંદતાલિમ સંસ્થાઓએ પણ આ કામનું મહત્ત્વ સમજી નિત્ય નવીન પ્રગતિ કરવાની જાગૃતિ સતત ચાલુ રાખી છે, એ ગુજરાતનું સહભાગ્ય છે. શતાબ્દિના આ વર્ષમાં હજી પણ આ કાર્ય વધુને વધુ આગળ વધારવામાં આવશે. ગુજરાત સરકારની હાકથી જીલ્લા શિક્ષણ સમિતિઓએ પણ શતાબ્દિના નંદતાલિમ વિશેષ કાર્યક્રમો અમલમાં મૂકવા માંડ્યા છે.

ગ્રન્થના યોજકોને આ મંડળીના સભ્યો હાર્દિક અભિનંદન પાઠવે છે.
શ્રી ત્રાપજ વિ. ગો. ખાંડ સહકારી મંડળી લી.

મુ. મણાર

ઉત્પાદક સભ્યો	—	૩૫૨
કાર્યક્ષેત્ર	—	૩૨ ગામનું
ખાંડસરી ઉત્પાદન શક્તિ રોજના	—	૨૫ કવીન્ટલ
સીજનનું ઉત્પાદન	—	૨૫૦૦ કવીન્ટલ

કાર્યો—

સભ્યોની શેરડીનું રૂપાંતર, રાસાયણિક ખાતરો, ઓઈલ એન્જીન, સ્પેરપાર્ટ્સ વગેરેના સખ એન્જીન સાથે કાર્યક્ષેત્રના ખેડૂત સભ્યો અને બીજા સભ્યોની સેવા બજાવે છે.

જેરામભાઈ હ. પટેલ

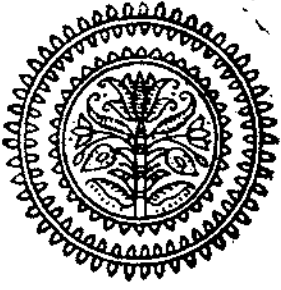
મેનેજર

જયવંતભાઈ જાડેજા

મેનેજીંગ ડિરેક્ટર

મનુભાઈ હ. દવે

પ્રમુખ

ગુજરાતની લોક સંસ્કૃતિના પ્રતીકો

અને

લગ્નના રીતરિવાજો

—શ્રી જોરાવરસિંહ જાદવ

લોકસંસ્કૃતિનું પ્રતીક

કળામય કંકાવટી

ગુજરાતના ગરવા લોકજીવન સાથે અનેક કલાત્મક ચીજો સંસ્કાર સ્વરૂપે ઓતપ્રોત થયેલી જોવા મળે છે. લોકસંસ્કૃતિનું એવું એક પ્રતીક તે કંકાવટી.

કંકાવટી શબ્દ ‘કુંકુમવાટિકા’ પરથી જનરી આવ્યો હોય એમ માનવાને કારણ છે કંકાવટી એટલે કંકુ રાખવાની વાટકી એમ કહી શકાય. કંકુનો ઉપયોગ શુભ પ્રસંગે થાય છે. કંકુ ઘોળવા માટે ઉપયોગમાં લેવાનું નમણું સાધન તે કંકાવટી.

કંકાવટીનો ઉદ્ભવ પણ કંકુ વપરાશની શરૂઆત જેટલો પ્રાચીન છે. આ રિવાજની સાંકળ છેક ઋગ્વેદ સુધી લંબાવી શકાય તેમ છે.

શરૂઆતમાં કંકાવટીના નમૂના આજના જેટલા કળામય અને વિશિષ્ટ પ્રકારના નહિ હોય, પણ ક્રમેક્રમે તેમાં કળાનાં તત્વોનો આવિષ્કાર થયો હશે.

લોકજીવનમાં કંકાવટી

ગુજરાતને ગામડે ઘેરઘેર કંકાવટી જોવા મળે છે. મોટે ભાગે દરેક કોમમાં શુભ પ્રસંગે વૈવિધ્યસભર કંકાવટીઓનો વપરાશ જોવા મળે જ છે.

કંકાવટી સોની, સુથાર અને સંઘાડિયા કોમની નમણી કળાનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. સુથાર અને સંઘાડિયા સંઘેડા પર લાકડું ચડાવીને કળામય કંકાવટીઓના અવનવા આકર્ષક ઘાટ ઉતારે છે. અને તેના પર રૂપાળા લાલ, પીળા રંગો ચડાવીને નયનરમ્ય બનાવે છે. ગામડામાં સામાન્ય રીતે લોકો લાકડાની કંકાવટીઓ વાપરે છે. વિવિધકોમની ચતુર અને કળાપારખું યુવતીઓ રંગભેરંગી ચળકતા મોતીથી કંકાવટીને મઢે છે.

સોની લોકો સાંદીમાંથી અનેક પ્રકારની આકર્ષક કંકાવટીઓ બનાવે છે. લાકડાની કંકાવટીઓ મોટે ભાગે ઉપરથી ખુસ્તી હોય છે, જ્યારે સાંદીની કંકાવટી પર સુંદર મળનું ફાંફળ હોય છે અને બાજુમાં ચોખ્ખા રાખવા માટે નાનકડી રકાળી હોય છે. તેની નીચે નાનકડા ત્રણ પાયાડપી બેઠક હોય છે. કંકાવટીની બાજુમાં રંગોગાળી પાંદડીઓ અને ફૂલો હોય છે. ધનિક લોકો સોનાની માનો પૂરેલી કંકાવટીઓ પણ વાપરે છે.

પ્રાચીન કાળમાં વપરાતી કંકાવટીઓના અદ્ભુત નમૂના આજે પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. રાજપૂત રાખઓના રાજ્યાભિષેક વખતે

તેઓની માતા અથવા બહેન સુવર્ણથાળમાં કંકાવટી મૂકાને તિલક કરે છે, છાંટણા નાખે છે અને ચોખ્ખાથી વધાવે છે. વીર યોદ્ધાઓને સમરાંગણમાં જતાં પહેલા તેમની બહેની કંકુમતિલક કરે છે.

કંકાવટીનો ઉપયોગ

લગ્ન જેવા શુભ પ્રસંગે કંકાવટીનો ઉપયોગ વિશેષ પ્રમાણમાં થાય છે. તેવા લોકજીવનની જેમ લોકગીતોમાં પણ તેણે અનોખું સ્થાન મેળવ્યું છે. આ રહ્યું લગ્ન પ્રસંગે ગવાતું ગીત :

કંકુ છાંટી કકોતરી મોઢલે,
કોડે કલાવે સુભદ્રા બહેની;
વીરા વહેલા આવજો.
દેવ દુંદાળાને લાવજો,
એ છે પાર્વતીનો પુત્ર.

બીજું ગીત જોઈએ:—

માંડવડે કંઈ દોળોને બાળેડી,
કે કંકુ ઘોળી લ્યો કંકાવટી;
બોલાવો રે સહુ સાગન રોહો કે,
શોભે માંડવ બેઠા લખપતી.

એવા જ બીજા ગીતમાં કંકાવટીનું સ્થાન બતાવ્યું છે. કકોતરી લખવા માટે પણ મુદ્દર્ત જોવરાવાય છે અને કંકાવટીને બાળેડીની જમણી બાજુ મૂકવામાં આવે છે.

માંડવડે કંઈ દોળોને બાળેડી
કે જમણી મેલોને કંકાવટી,
તેડાવો રે કંઈ જાણપરના જેવી
કે આજ મારે લખવી છે કકોતરી.

લગ્ન પ્રસંગે ગણેશપૂજા, ગોત્રજપૂજા, ચિકરડી, ચાકડો તથા માંડવ, મામેર, દહેજ વધાવવા અને વરરાજાને પોંખવા સાગૈયું કરવા માટે કંકાવટીનો ઉપયોગ થાય છે.

વ્રત પ્રસંગે

ગામડાની કુંવારી કન્યાઓ અને યુવતીઓ ધ મધુમયી અનેક વ્રતોની ઉજવણી કરે છે. વડપૂજન જેવા વ્રતની ઉજવણી પ્રસંગે કન્યાઓ થાળીમાં કંકુઘોળી કંકાવટી, દીવડો, સોપારી, કાચું સુતર, પૈસો અને કમળકાકડી વગેરે લઈને વડની પૂજા કરે છે. કંકુનના છાંટણાં નાખે છે.

તુલસીપૂજન કરતી નારીઓ પણ તુલસીને કુંકુમનાં છાંટણું નાખીને તેની આરાધના કરે છે. સ્ત્રીઓના સીમંત પ્રસંગે પણ કંકાવટીનો ઉપયોગ થાય છે. પેટમાં ૪-૬ માસના બાળકવાળી ભરવાડણી માતાઓ પરસ્પર એકબીજાના પેટ પર ચાંદલા કરીને સમાઈ નક્કી કરે છે ત્યારે પણ કંકાવટીનો ઉપયોગ તો થાય જ છે.

અખાત્રીજના દિવસે ખેડુતો મુહૂર્ત કરવા નીકળે તે પહેલાં બળકને અને પોતાને ચાંદલા કરે છે. કંકાવટીમાં બોળેલાં કંકુવાળા ફોરા બાંધે છે અને અખાત્રીજ ઊજવે છે.

કરિયાવરમાં કંકાવટી

લગ્ન બાદ એકાદ વર્ષે કન્યાનું આજીવું કરવામાં આવે છે. ત્યારે કરિયાવરમાં જીવન જરૂરિયાતની અનેક ચીજ વસ્તુઓની સાથે ખાસ યાદ કરીને સૌભાગ્યના પ્રતીક સમી કંકાવટી પણ આપવામાં આવે છે. કન્યા રોજ સવારે ઊઠીને કંકાવટીમાંથી ચાંદલો કરે છે. પિતા શક્તિ અનુસાર કરિયાવર કરે છે. સારી સ્થિતિ હોય તો ચાંદી કે સોનાની કંકાવટી કરાવી આપે છે, નહિતર પ્રેમાળ પિતા લાડલી પુત્રીને મોતીથી મટેલી આકર્ષક કંકાવટી આપે છે. કરિયાવરમાં આવેલી કંકાવટી કન્યાને પિયરની યાદ હંમેશને માટે આપે છે.

આ રિવાજ મુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને રાજસ્થાનના રજપૂતો અને કણ્ઠી પટેલમાં વિશેષ જોવા મળે છે.

લોક-સંસ્કૃતિના પ્રતીક તરીકે પ્રાચીન પરંપરાથી ઊતરી આવેલી કંકાવટીએ આજે પણ પોતાનું આગવું સ્થાન યથાવત જાળવી રાખ્યું છે, એજ એની વિશિષ્ટતા છે. તેમ છતાં દિનપ્રતિદિન પ્રગતિના પંથે પ્રચાલુ કરતો લોકસમાજ આવા સાંસ્કૃતિક પ્રતિકોને વિસરવા લાગ્યો છે ત્યારે આ પ્રતિક પણ વહેલું મોકું સમાજ-જીવનમાંથી લુપ્ત થાય તેવી શક્યતાઓ નકારી શકાય તેમ નથી. એ વખતે લોકજીવનમાંથી અદૃશ્ય થયેલી કંકાવટીની યાદ માત્ર સાહિત્ય જ આપશે.

પામરી મારી પચરંગી

કેટલીક કલાત્મક ચીજવસ્તુઓએ આપણા લોકજીવનમાં વિશિષ્ટ સ્થાન મેળવ્યું છે, તેમાંની એક છે પામરી. પોતાના નયનરમ્ય રંગોને લઈને પામરી લોકસંસ્કૃતિનું પ્રતીક બની છે.

પામરી અમદાવાદ, સુરત, જામનગર, કચ્છ વગેરે શહેરોમાં બનાવવામાં આવે છે. તેની લંબાઈ-પહોળાઈ ૧ વાર-૧ વારથી માંડીને ૧ ફૂટ-૧ ફૂટ સુધીની હોય છે. સાચા મુલાયમ રેશમના તાણાવાણા નાંખીને તે તૈયાર કરવામાં આવે છે હળવી ફૂલ જેવી પામરીને મરતીખોર વાયરો પણ આપણા હાથમાંથી ઊડાડી મુકે છે.

તેના નયનરમ્ય આકર્ષક રંગોએ લોકહૃદયા પર કામણ કર્યું છે. ફરતી કિનારીએ આવેસો લીલો રંગ, વચ્ચે પીળા રંગનો પટ્ટો અને અંદર ઘેરા ગુલાબી રંગ આગળ મેઘધનુષ્યના રંગો પણ જાંખા જામે છે. ગુલાબી રંગમાં બાંધણીની જેમ લીલા-પીળા રંગના ફાણા પામરીને વધુ આકર્ષક બનાવે છે.

જો તો પામરીનો વંપરાશ ઓછો થતો જાય છે, પણ પ્રાચીન મયમાં ધૌવનને આંગણે પ્રવેશતા જીવાનડાઓ અને અલ્લડ યુવતીઓ પામરી પાછળ પોતાનું દિલ દઈ બેસતાં. પ્રેમિકાને પ્રેમના રૂપાળા પ્રતીક તરીકે મધુર ફારમ રેલાવતું અત્તર છાંટીને પામરીની બેટ

અપાતી. મેળામાં પામરી પહેરીને જીવાનડાઓ મહાસતા. શોખની રાણીઓ તો વળી પામરીને ઘમ્મર ધૂવરિયો પણ ટાંકતી. અને વડલા નીચે, નદી-સરોવરને કાંઠે, ચાંદની રાતે, ચોરીછૂપીથી પિયુને બેટ આપતી.

લગ્ન જેવા મંગલ પ્રસંગે અને ધાર્મિક મહોત્સવ વેળા પામરી કેમ જુલાય? વરરાજ પામરીને તલવાર સાથે બાંધે છે, ચંદેરી પામરીમાં બાંધે છે અથવા ખિસ્સામાં ઊંડો લટકતો રાખીને ચૂકે છે. જમાઈને પોંખતી વખતે સાસુ ખબે પામરી નાંખીને પોંખે છે.

જન્માષ્ટમી જેવા તહેવારો તથા મેળામાં રાસગરબીની રમઝડ બોલાવતા જીવાનડાઓ હાથે પામરી બાંધીને વધુ રંગીલા દેખાવા પ્રયત્ન કરે છે.

મામડામાં મુખી હોય છે. મુખી હંમેશા પામરીમાં પામરી બાંધે છે. એટલે પામરીમાં પામરી બાંધી હોય તે મુખી જ ગણાય છે. આજે આ રિવાજ ઓછો જોવા મળે છે.

જન્મેલા બાળકને તેનાં સગાંસંબંધી બોલાવવા માટે જાય છે ત્યારે રિયો, ન.ગિયેર અને પામરી આપે છે, બાળકને મળે બાંધે છે. તેને 'પામરી ઓઢાડવા જવું' એમ કહેવાય છે.

બાળકના વાળ ઉતરાવે ત્યારે તેના માથે પામરી બાંધે છે. માતાની પૂજામાં પણ પામરી વપરાય છે. ચંડીપાઠ વખતે નાગિવેર પામરીમાં વાંટીને હોમવામાં આવે છે.

લોકહૃદયાએ પામરીને રંગરંગીલી રૂપાળી પામરી, જખીલી પચ-રંગી પામરી; વ. અનેક રૂપાળાં વિશેષણોથી લોકગીતોમાં લડાવી છે. લગ્ન વખતે સેવપાપડ વ્યૂતાં આ ગીત મવાય છે :

તાણો તે તાંણ્યો ભાલમાં.

હાંજી વાંજો વણ્યો મુજરાત,

જખીલી પામરી રે.

આપણી નગરીમાં આવડો શો શોર ?

કોઈ કહે રાણો ને કોઈ કહે રાગિયો.

હાંજી કોઈ કહે મુજરાતનો રાય.

નહીં રે રાણો નહીં રાગિયો

હાંજી નહીં રે મુજરાતનો રાય.

કુંવર આવે...દેવના.

જખીલી પામરી.

કુલેકા વખતે ગીત મવાય છે, તેમાં પણ પામરીને ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. તેમાં પામરીનાં મૂલ પણ કેસાં થાય છે !

માસે છ માસે કાંતું કાંતણું

છ મહિને કાંતું શેર.

જખીલી પામરી.

એક લાખે તે વાપરી પામરી.

આવી રહી છે આકર મામને ચોરે,

જખીલી પામરી.

આપણે ચોરે કયા લાઇનાં બેસણાં

આપણે ચોરે બળવંતલાઇનાં બેસણાં.

વીર કરજે પામરિયુનાં મૂલ રે,

જખીલી પામરી.

હાથ ભરામણ એને હાથીડા,
ગજ ભરામણ એને ગામ.
છખીલી પામરી.

સિંધ દેશના સુમરાની કથા લઈ આવતા આ લોકગીતમાં પામરીનો ઉલ્લેખ મળે છે :

આવી આવી સુમરાની જન,
નણુંદબોજાઈ પાણી સંચર્યા મોરા રાજ.
મેડાં મૂક્યાં સરોવરિયા પાળ,
છંદાળી વળગાડી ચંપા કેવડે મોરા રાજ.
આવી આવી સુમરાની જન,
ધડો ભરીને પાણી પી ગયા મોરા રાજ.
નણુંદબ મોરા સુમરાને જાવ,
સુમરો ઓઢાડે પામરી મોરા રાજ.
નણુંદબાને ચટકે ચડિયેલ રીસ,
મેડલાં ઉપાડી ઘેર આવ્યા મોરા રાજ.
માતા મોરા મેડલિયાં ઉતરાવો રે,
જાતી રે ફાટે ને ધરતી ધમધમે મોરા રાજ.
દીકરી મારી કોણે દીધી માળ,
જાભી મેવાસી મેણું ઓઢ્યાં મોરા રાજ.
વીરા મારા સાંઢણી શણગાર,
મારે જાવું સુમરાના દેશમાં મોરા રાજ.
દારી મારી દીવલડો અળવાળ,
મારે જાવું સુમરાને દેશ મોરા રાજ.
આવ્યો આવ્યો સુમરાનો દેશ,
રતના રાયકા સાંઢણી ઉભી રાખ;
આવ્યો આવ્યો સુમરાનો દેશ,
સુમરે ઓઢાડી લીલી પામરી મોરા રાજ.

તરસ્યા સુમરાને નણુંદે પાણી પાપું-જાભીએ મહેણું માર્યું :
'સુમરા પ્રત્યે હેત હોય તો એને જ વરોને!' નણુંદને કારી ધા
વાગ્યો. સાંઢ સાળદી કરીને સિંધમાં ગઈ. અને સુમરાને હકીકતથી
વાકેફ કર્યો સુમરાએ એને લીલી પામરી ઓઢાડી અને પોતાની
પત્ની તરીકે રીકાડી લીધી.

આ પરથી દ્વિત થાય છે કે, પુરુષ સ્ત્રીને અપનાવવા માગતો
હોય તો તેને પામરી ઓઢાડતો. પામરી ઓઢાડ્યા બાદ સ્ત્રી તેની
પત્ની બની જતી. આ રિવાજ લોકજીવનમાં અસ્તિત્વમાં હશે એમ
આ ગીત સાક્ષી પૂરે છે.

આમ પામરીએ લોકજીવનમાં અમૂલ્યું સ્થાન મેળવ્યું છે, પણ
આજે દિનપ્રતિદિન લોકસંસ્કૃતિના પ્રતિકને લોકહૃદમાં વિસરવા
માંડ્યાં છે.

ત્રાંબાકુંડી

'ત્રાંબા કુંડી નવ ગજ જાંડી,
તે ધર બેની પરણે રે.'

નાચતીકૂદતી ગભરુ માળા યૌવનના આંગણે પગ મૂકે છે ત્યારે
અંસારસાગરમાં જીવનનૈયા હંકારતી સરખી સાહેલીઓ તેને શિખામણ

આપે છે, 'હે બેની! તું લગ્ન માટે એવો વર અને એવું ધર
પસંદ કરજો જ્યાં ધનની છાજો જડતી હોય. જાંડી ત્રાંબાકુંડીમાંથી
પાણી ખૂટતું નથી તેમ મોટા ધરમાંથી સમૃદ્ધિવૈભવ ઓછો થતો
નથી.'

લોકસંસ્કૃતિનું પ્રતિક

ત્રાંબાકુંડી લોકજીવનમાં તાણાવાણાની પેઠે વણાઈ મચેલી છે.
તેથી જ લોકસંસ્કૃતિમાં તે આગવું સ્થાન જમાવીને બેઠી છે.
યુગરાતના કોઈ પણ મામડે જઈ ચડે તો તમને એક પણ ધર
એવું નહીં મળે કે જ્યાં ત્રાંબાકુંડી ન જોવા મળે.

ત્રાંબાકુંડી નામ તામ્રકુંડ પરથી જીતરી આવ્યું હોય એમ
લાગે છે. ત્રાંબાનું નાનકડું વાસણ, જે અર્ચગોળાકાર અને નીચે
બેઠકવાળું હોય છે બન્ને બાજુ પકડવા માટેનાં કડાં હોય છે. કેટલીક
વાર ત્રાંબાકુંડી પિત્તળની પણ જોવા મળે છે.

નહાવા માટે : ત્રાંબાકુંડી નહાવાં માટે વપરાય છે. આજે તેનું
સ્થાન ડોલોએ લીધું છે પણ પ્રાચીન સમયમાં ત્રાંબાકુંડી એ નહવા
માટેનું કલાત્મક વાસણ ગણાતું. જ્યારે મહેમાન આવે ત્યારે નાવણ
તો ત્રાંબાકુંડીમાં જ અપાતું.

કરિયાવરમાં : સૌરાષ્ટ્ર અને ભાલપ્રદેશમાં કોઈપણ શાતિના
માણસને ઘેર ત્રાંબાકુંડી તો હોવાની જ. કન્યા સાસરે જાય ત્યારે
કરિયાવરમાં અન્ય વસ્તુઓની સાથે ત્રાંબાકુંડી ખાસ યાદ કરીને
આજે પણ અપાય છે.

ત્રાંબાકુંડીનું લોકજીવનમાં મહત્વનું સ્થાન છે તેની પાછળ
આયુર્વેદની દૃષ્ટિ પણ સમાયેલી છે. શરીરને ત્રાંબા જેવું નીરોગી
બનાવવું હોય તો ત્રાંબાના લોટામાં ભરી રાખેલું પાણી પીવામાં
આવે છે, તેમ ત્રાંબાના વાસણમાં ભરેલા પાણીથી નહાવાથી અનેક
શારિરિક ફાયદાઓ થાય છે.

કળાકારીગરી : આમ લોકસંસ્કૃતિમાં જેનું સ્થાન આટલું
મહત્વનું હોય છે તે લોકગીતોમાં કેમ ન હોય! યુગરાતનાં લોકગીતોમાં
અનેક જગ્યાએ ત્રાંબાકુંડીના ઉલ્લેખો મળે છે.

રામણ દીવડો

કળાત્મક વસ્તુ કોને ન રમે? લોકજીવનમાં સામાન્ય વસ્તુને
પણ કળામય ઘાટ આપીને આકર્ષક રીતે વાપરવાની ચતુર્તા જોવા
મળે છે, અને તેથી યુગરાતને મામડે મામડે લગ્નસમયે વપરાતો
રામણદીવડો આપણી લોકસંસ્કૃતિનું પ્રતીક બનીને બેઠો છે.

દીવડાની રચના

સામાન્ય રીતે ગીચેટવાળા ચક્રચક્રિ પાતળા પતરામાંથી
રામણદીવડો ઘડવામાં આવે છે. તેની લંબાઈ-પહોળાઈ ૧ ફૂટ x ૧ ફૂટ
જેવડી હોય છે. કેટલીક વાર થોડો મોટો પણ જોવા મળે છે. ઉપરના
ભાગમાં મધ્યમાં આંકડો વળેલો હોય છે. નીચે મધ્યમાં સાકું હોય
છે. કેટલીક વાર આવા ૩ સાકાં પણ હોય છે. તેમાં દીવડો
પ્રગટાવવામાં આવે છે.

દીવડાની મધ્યમાં મંગલચિહ્ન સમે સાચિયો હોય છે. દીવડા
પર શુભાંજી અને લીલો રંગ પણ જોવા મળે છે. તેના પર વરકન્યા

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી વરતેજ વિ. વિ. કા. સહ. મં. લી.

મુ. વરતેજ

(તાલુકો-ભાવનગર)

(જિલ્લો-ભાવનગર)

સ્થાપના તારીખ : ૩૦-૩-૫૭ નોંધણી નંબર : ૧૯૮૨
 શેરભંડોળ : ૩૪૮૫૦-૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૧૧૪
 અનામત ફંડ : ૧૨૫૭૦-૦૦ ખેડૂત : —
 અન્ય ફંડ : ૫૮૫-૦૦ બીનખેડૂત : —

સરતાતજી આજીવંદસિંહ ગોહિલ રામસિંહ સારાભાઈ ગોહિલ
 મંત્રી પ્રમુખ

આ મંડળી ખેડૂત તથા બીનખેડૂત સભાસદોને દૂકી મુદત મધ્યમ મુદત અને મહંદીય ધીરાણ કરે છે. સહકારી હાટ ચલાવે છે. જીવન જરૂરીયાતની તમામ વસ્તુઓનું વેચાણ કરે છે. તેમજ ખેતી ઉપયોગી વસ્તુઓ વિ. નું કામકાજ કરે છે.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી મેથી વિવિધ કાર્યકારી સ. મં. લી.

મું. મેથી

(તાલુકો-કરજણ)

(જિલ્લો-વડોદરા)

સ્થાપના તારીખ : ૬-૩-૧૯૫૯ નોંધણી નંબર : ૧૭.૨૩
 શેરભંડોળ : ૩૪૬૫૦-૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૮૪
 અનામત ફંડ : ૧૭૮-૮૧ ખેડૂત : —
 અન્ય ફંડ : ૬૩૮૪-૮૯ બીનખેડૂત : —

શાંતિભાઈ શંભુભાઈ દેસાઈભાઈ બેચરભાઈ પટેલ
 મંત્રી પ્રમુખ

અ. ક. સભ્યો—(૧) પા. દેસાઈભાઈ બેચરભાઈ (૨) પા. રજીસ્ટ્રારભાઈ પરશોતમભાઈ (૩) પા. નાગજીભાઈ નાથાભાઈ (૪) પા. નારજીભાઈ મથુરભાઈ (૫) પા. અંબાલાલ હોડાભાઈ.
 અન્ય નોંધ—ખેડૂતોને સરતા દરે ધીરાણ રકમ, ખાતર, દવા વગેરે માલ પૂરો પાડી દેશમાં અનાજ ઉત્પાદનમાં પોતાનો યત્નિચિત ફાળો આપે છે.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી બોડા જૂથ સહકારી મંડળી લી.

મુ. બોડા

(તાલુકો-મહુવા)

(જિલ્લો-ભાવનગર)

સ્થાપના તારીખ : ૩૦-૧૦-૫૦ નોંધણી નંબર : ૪૫૮
 શેરભંડોળ : ૩૯૪૨૦-૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૩૪૪
 અનામત ફંડ : ૮૨૦-૦૦ ખેડૂત : —
 અન્ય ફંડ : — બીનખેડૂત : —

મંડળી નાણા ધીરધારનું કામકાજ કરે છે.

ર. વ. વસાયા પ્રમુખ

— વ્યવસ્થાપક કમિટીના સભ્યો —

(૧) બાધાભાઈ (૨) નાભાઈ સોમાતભાઈ
 (૩) લી.બાલાઈ વસતાભાઈ (૪) વલ્લભભાઈ ઝવેરભાઈ

સુખી રહો એવું લખાણ પણ હોય છે.

ઉદાત્ત ભાવના

રામણદીવડાનું અસલ નામ તો ઓળામણ દીવડો. પણ લોક-બોલીમાં તે અપભ્રંશ થઈને રામણદીવડો થઈ ગયું છે. લગ્નપ્રસંગે કન્યાને સાસરે ઓળાવવામાં આવે છે ત્યારે રામણદીવડો સાથે આપવામાં આવે છે તેની પાછળની લોકલેયાની ભાવના પણ કેવી ઉદાત્ત છે? કન્યાને રામણદીવડો આપવાનો અર્થ એવો થાય છે કે 'મારા ધનનો દીવો, મારા ઘરનું અજવાળું' તમને સોંપું છું. તે હવે તમારા ઘરમાં સંસ્કારોરૂપી અજવાળાં પ્રાપ્તશે.' એ ભાવનાના પ્રતીક રૂપ સંભારણું કન્યા સાથે અપાય છે. આ છે લોકલેયાની ઉદાત્ત ભાવના. કેવી મધુર કલ્પના! કેવો નિરાળો લોકરિવાજ!

લગ્નપ્રસંગે ઉપયોગ

અગ્નિની સાક્ષીએ લગ્નની ઉજવણી કરવાનો આર્યસંસ્કાર રામણદીવડા દ્વારા આજે પણ જળવાઈ રહ્યો છે. રામણદીવડાનો ઉપયોગ લગ્નપ્રસંગે કેવી રીતે શરૂ થયો હશે તે પણ જાણવું જરૂરી બની રહ્યું છે. ગામડાંઓમાં ગાડામાં જન લઈને જવાનો રિવાજ પ્રચલિત છે. સામાન્ય રીતે જન સાંજના સસરાપક્ષને ત્યાં પહોંચે છે. રાતના સામૈય થાય છે. ચોરા આગળ સાસુ વરને પોંખવા માટે આવે છે ત્યારે માથે મોડિયો નાખે છે. અધારું હોવાથી હાથમાં રામણદીવડો પ્રગટાવી લાવે છે. દીવડાના સાડામાં કપાસિયા પૂરે છે. અને કપડાની વાંચ વળીને તેનાં તેજ પૂરીને દીવડો પ્રગટાવાય છે. ગામડાંઓમાં વીજળીનાં દીવાબત્તી હોતાં નથી એટલે પોંખતી વેળા વરરાજનું મોં જ્વેષ્ટ શકાય તે માટે રામણદીવડાનો રિવાજ લોકપ્રચલિત બન્યો હોવાનું અનુમાન કરી શકાય છે.

લગ્નનું મધુર સંભારણું

દરેક કન્યા પરણીને સાસરે આવે છે ત્યારે રામણદીવડો લઈ આવે છે. આ એક લોકરિવાજ છે. રામણદીવડો વર કન્યાને પોતાના લગ્નની મધુર યાદનાં સંસ્મરણો તાજા કરાવે છે. આમ રામણદીવડો લગ્નની યાદ હંમેશને માટે જીવંત બનાવી રાખે છે.

સાસરે ગયેલી કન્યા પુત્રીઓની માતા બને છે ત્યારે તેમના લગ્નપ્રસંગે પોતે પિયરથી લઈ આવેલ રામણદીવડો લઈને જમાદને પોંખે છે. અને પુત્રીને નવો દીવડો ઓળાવતી વખતે સાથે આપે છે.

લોકગીતોમાં દીવડો

લોકજીવનની જેમ લોકગીતોમાં પણ રામણદીવડાએ અનોખું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. એવાં કેટલાંક લોકગીતો પર ઝીડતો દ્રષ્ટિપાત કરીએ. કન્યા સાસરે જાય છે ત્યારે દાદાને માંડવ સૂતે સૂતો લાગે છે.

વાળી વાળી દાદા પૂછે વત,

આજ માંડવ કેમ આજુરો રે;

દીવડો હતો વિમુખતે હાથ,

મેઝીને ચાલ્યાં સાસરે રે.

વહુ વિના તો ઘરમાં અધારું જ હોય ને! એટલે વેવાણુને ગીત દ્વારા શિખામણ અપાય છે કે તારો કન્યારૂપી દીવડો અજવાળોને વહેતાવહેતા મોકલ આપ (જમદા જમદા લગ્ન લો), તો મારી કેશનું અધારું દૂર થાય

ડેલીમાં કંઈ ધોર અધાર,

જિંદગી વેવાણુ મેલ્ય દીવડો;

ચુલા ઉપર ચંદમાનાં તેજ,

ધંદી ઉપર તારોડિયાનાં તેજ.

જિંદગી પાલક મેલ્ય દીવડો.

ગોરા બળવંતભાઈ રે ચાલ્યા દરબાર

કે રંગભર્યો ફૂલભર્યો દીવડો અજવાળો

હાં હાં રે હમલી લીલી દાંડીનો ઝમરખ દીવડો.

હાં હાં રે હમલી દીવડીઆએ ઝોરડીઆ અજવાળો.

” ” અગ્નિભાઈના દેલિયા હળાવો.

” ” હેમલતા વહુ વગર તેડ્યાં શીદ આપ્યાં.

” ” પાંતળિયા પગ ચાંપવાને આપ્યાં.

” ” યાળભર્યો સુખડ જમવાને આપ્યાં.

” ” આજા સાણીની સોડય લેવાને આપ્યાં.

આમ રામણદીવડો રંગભર્યો, ફૂલભર્યો, ઝમરખદીવડો વગેરે વિશેષણો રૂપી સાજ સજ્જને લોકજીવન અને લોકગીતોમાં અમર બન્યો છે.

લોકસંસ્કૃતિનું પ્રતિક : માણેકરથલ

આજની લગ્નપ્રથા એ આપણને વારસામાં મળેલી આર્ય સંસ્કૃતિની આગવી ભેટ છે. હિંદની 'સૂત્રધામ સૂત્રધામ' ભૂમિ પર આવીને વસેલાં આર્યોની લગ્ન સંબંધી ભાવના વિશેની પ્રાચીનતમ હકીકતો દુનિયાના સૌથી પુરાણા કહી શકાય એવા વેદોમાંથી સાંપડે છે. સમાજની એ ખાલવસ્થામાં પણ લગ્ન એક સામાજિક સંસ્થાનાં સ્વરૂપમાં સ્થાપિત થયેલું હતું.

આજે લગ્નપ્રસંગે ગણેશ અને ગોત્રજની સ્થાપના, મંડપારોપણ ઉકરડી નોતરવી, જડવાસવી, પીડી ચોળવી, મીંદળ બાંધવું, ચોરીએ ચડવું, દોલે રમવું, ફૂલેકુ ફેંવવું, માયરા કરવા વગેરે જે વિશિષ્ટ પ્રકારની વિધિઓ કરવામાં આવે છે એવી જ એક સુંદર વિધિ લગ્નપ્રસંગે માણેકરથલ રોપવાની છે. મંડપારોપણ વખતે જેનાથી શુભ આરંભ કરવામાં આવે છે એવો આ માણેકરથલ. મૂળ તો પ્રસંગ નિર્વિધિ ઉકેલાય એવા ઉદ્દેશથી, પ્રગ્નપતિ બ્રહ્માના પ્રતિક સ્વરૂપે સ્થાપવામાં આવે છે.

માણેકરથલ રોપવાની પ્રથા ક્યારથી આરંભાઈ હશે તે વિશે સ્પષ્ટ નિર્ણય પર આવી શકાય તેમ નથી. ઇતિહાસના ઓવારે ઉભા રહીને વેદો પર દ્રષ્ટિપાત કરશું તો જણાશે કે, ઋગ્વેદ અને અથર્વવેદમાં લગ્નનાં જે મંત્રો મળે છે એ, એ વખતના લગ્નના રીતરિવાજો પર છૂટોછવાયો પ્રકાશ પાથરે છે. વેદના સમયમાં લગ્ન એ આજના જેવાં અનેક પ્રકારની રૂઢિઓથી વીરળાયેલો પ્રસંગ ન હતો. શ્રી મંડવિક કહે છે તેમ "એ વખતનો લગ્નનો વિધિ સીધો સાદો અને હાલ તે તેવો બાલ ચિદ્ધો વિનાનો હતો."* આ પરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે લગ્ન એ આજની જેમ પ્રાચીન સમયમાં પણ મંગળ પ્રસંગ મનાતો. અત્યારે લગ્નની આસપાસ રૂઢિઓનાં જે વળગણો

*શ્રી ગો. મા. ત્રિપાઠીકૃત marriage Forms under Ancient Hindu law ના મૂકેલું અવતરણ.....પૃષ્ઠ. ૪.

લાગેલા છે તે એ સમયે નહોતા. ઝગવેદના જે મંત્રો પરથી લગ્નવિધિ-ઓ જાણી શકાય છે તેમાં ક્યાંય મંડપારોપણ કે માણેકસ્થંભની સ્થાપનાનો ઇશારો સરખો જોવા મળતો નથી.

“વેદ પછીનો સૌથી વિશેષ ધ્યાન ખેંચનારો સમય તે મહાભારતનો છે. રામાયણ અને મહાભારત એ આપણા દેશના મહાકાવ્યો (epic) છે. એ સમયે હિંદમાં વસતા આર્યોમાં લગ્ન એક સામાજિક સંસ્થા તરીકે સ્થાન મેળવી ચૂક્યું હતું.” આ બંને મહાકાવ્યો એ સમયના સમાજની ખૂબ જ ઝીણવટભરી માહિતી આપે છે. તેમાં વર્ણવવામાં આવેલ લગ્નપ્રથા અને વિધિઓમાં પણ ક્યાંય માણેક-સ્થંભનો હિલેખ જોવા મળતો નથી.

આપણા ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં ગૃહ્યસૂત્ર તથા ધર્મસૂત્ર સૌથી પ્રાચીન છે. આ સૂત્રો એ સમયની લગ્નવ્યવસ્થા અને લગ્નવિધિઓ અંગે ખૂબજ ઝીણવટભરી માહિતી આપે છે. ગૃહ્યસૂત્રના સ્તોત્રો અને શ્લોકોમાં હિંદુ લગ્નવિધિઓનું ખૂબ જ વિસ્તારથી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં પણ માણેકસ્થંભની વિધિ અસ્તિત્વમાં હોવાનો નિર્દેશ મળતો નથી. ત્યારબાદ રચાયેલી શ્લોકાત્મક સ્મૃતિઓમાં પણ માણેકસ્થંભ વિશે કંઈ જાણી શકાતું નથી એટલે માણેકસ્થંભ રોપવાનો વિધિ ખૂબ મોડો મોડો દાખલ થયો હશે એમ કહી શકાય. પ્રાચીનસમયમાં શુભકાર્ય વખતે ‘ધૂપ’ થાંભલી રોપવાનો રિવાજ હતો. આમ થાંભલી રોપવાનો રિવાજ હતો. આ થાંભલીની આસપાસ મંડપ રચાતો. નાટ્ય વખતે પણ ઈન્દ્રધ્વજ રોપાઈને મુકુર્ત થતું. આ રીતે વિચારીએ તો માણેકસ્થંભ એ મંડપના એક ભાગરૂપે જ ગણી શકાય. ‘ધૂપ’માંથી માણેકસ્થંભની પ્રથા ઊતરી આવી હોય એમ સહેજે જણાય છે.

ગુજરાતમાં ગૃહ્યસૂત્રોના નિયમો અનુસાર વડનગરા નાગરોમાં લગ્ન થાય છે ત્યારે મંડપારોપણ વખતે માંડવામાં એક જગ્યાએ ખાડો ખોદી, તેમાં કંકુ, સોપારી, દૂધ, ફળી અને ત્રાંખાનો પૈસો મૂકે છે. સુતારે ઘડી આપેલ શમીવૃક્ષ (શીમળા)ના લાકડાનો કકડો મુકવામાં આવે છે જેને આપણે માણેકસ્થંભના નામે ઓળખીએ છીએ.

આજે તો આ મંડપ બંધાઈ ગયા પછી લગ્નના એકાદ-એ દિવસ અગાઉ આ વિધિ કરવામાં આવે છે. ખરી રીતે તો પ્રાચીન સમયમાં માંડવો બાંધતા પહેલાં જ આ રિવાજનો વિધિ હશે. આ રીતે બ્રાહ્મણોએ માણેકસ્થંભ વિધિને માંડવા મુકુર્તમાં જ સમાવી લીધો છે. કેટલાંક બ્રાહ્મણો લગ્નપ્રસંગે મે ટો માંડવો રચવાની વિધિમાં ન પડતાં માંડવાનું નાનકડું પ્રતીક રચે છે. આ મુકુર્ત વખતે જ ખાડો ખોદે છે. તેમાં પહેલામાં ગૂંચળની થાંભલી રોપે છે, બાકીના ત્રણ ખાડામાં લીલા વાંસની થાંભલીઓ રોપે છે. ગૂંચળની થાંભલી જ માણેકસ્થંભનું એક સ્વરૂપ છે. ‘મંડપ મુકુર્ત એ ધરતીમાતાની પૂજા છે !’* નવું મકાન બાંધતી વેળા એવું ખાતમુકુર્ત કરવામાં આવે છે એ વિધિ આને ખુબ જ મળતો આવે છે.

લગ્નપ્રસંગે માણેકસ્થંભની સ્થાપના ગુજરાતની મોટાભાગની કોમોમાં કરવામાં આવે છે. એની રચનાવિધિ અને ઉપયોગમાં

પ્રાદેશિક ભિન્નતા દૃષ્ટિએ ચર થાય છે. બનાસકાંઠાના રજપુતો માણેક-સ્થંભની વિધિને ‘માણકો બેહાડવો’ એમ કહે છે. ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના ભરવાડ લોકો ‘થાંભલી-રોપવી’ એમ કહે છે. કેટલીક જગ્યાએ * માંડવ ને પણ થાંભલી રોપવી એમ કહે છે

ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના સીમાડા જેને અડને ઉભા છે એવા ભાલ અને કનેર પ્રદેશમાં લગ્નપ્રસંગે જ્યારે માંડવો નંખાઈ છે ત્યારે ગામનો સુધાર ખોજડાના લાકડામાંથી માણેકસ્થંભ ઘડે અને કાથાથી રંગીને માંડવે લઈ આવે છે મંડપમુકુર્ત વખતે ખરસાખની જમણી બાજુ ખાડો ખોદીને અંદર કકુના છાંટણ તથા ત્રાંખાનો પૈસો અને સોપારી મુકીને અંદર માણેકસ્થંભ રોપવામાં આવે છે વર-રાત્રીની સાથે માણેકસ્થંભને પણ રૂપાળી રંગીન નાડાછડીવાળું મીઠળ બાંધવામાં આવે છે આમ માણેકસ્થંભ ઘરમાં ઊગવાતા મંગળ પ્રસંગનો ખ્યાલ આપે છે. માણેકસ્થંભની સ્થાપના પ્રસંગે કૃષિયાની બહેનો એકઠી થાય છે અને ગાંતોની રમઝટ બોલાવે છે—

‘સોનાનો સ્થંભ હીરે જડયો રે

થંભનું નામ ન જાણું, વિવાહ આપણે ઘેર રે,

થંભનું નામ કનુભાઈ, વિવાહ આપણે ઘેર રે.

સોનાનો ગજ હીરે જડયો રે

દોશી વાણિયાનું નામ ન જાણું...વિવાહ.

દોશી વાણિયાનું નામ ઝવેરભાઈ...વિવાહ.

લાંબી લેખણે લેખાં લખે રે

લેખાંવરીનું નામ ન જાણું રે...વિવાહ.

લેખાવટિયા બળવંતભાઈ નામ

સાંગામાચીએ બેઠા પુણ્ય કરે રે....વિવાહ.

પુણ્ય વંતાનું નામ ન જાણું

ઝોરડામાં લક્ષ્મી વાસો વસે રે

લક્ષ્મીનું નામ સગજન વહુ...વિવાહ.

...અને એ રીતે મંડપ અને માણેકસ્થંભ રોપવાનો વિધિ થાય છે. લગ્ન ઊકલી રચા પછી જ્યારે અષાઢ માસની હેલીઓ નદી-સરોવર છલકાવી મૂકે છે ત્યારે માણેકસ્થંભને નવા જળમાં પધરાવી દેવામાં આવે છે.

ભરવાડનો માણેકસ્થંભ :

ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રની કોમની સંસ્કૃતિના પ્રતીક સમે માણેક-સ્થંભ લોકસાહિત્યકારો અને સંસ્કૃતિના રસિયા જીવેને રસ પડે તેવો હોય છે. અન્ય જાતિઓમાં માણેકસ્થંભ લાકડાના નાનકડા કકડારૂપે રોપવામાં આવે છે. જ્યારે ભરવાડનો માણેકસ્થંભ ખોજડાના આખા વૃક્ષમાંથી તૈયાર કરવામાં આવે છે.

આજે પણ ભરવાડ કોમમાં સમૂહલગ્નની પ્રથા ટકી રહી છે. એક માંડવે અને એક જ માણેકસ્થંભ આગળ અનેક કન્યાઓ ચોરીએ ચડે છે માણેકસ્થંભની રચનાનો વિધિ પણ જાણવા જેવો છે. લગ્ન-પ્રસંગે શુભ મુહૂર્ત જોઈને, દોલ શરણાઈ સાથે વાજતે ગાજતે જઈને, ખોજડાના વૃક્ષનું પ્રથમ તો પૂજન કરે છે પૂજન બાદ એ ખોજડાને કાપી લાવીને એના થડમાંથી સુધાર મોટો માણેકસ્થંભ ઘડે છે. ‘જમી-નમાં લાંબો સમય દટાવા છતાં ખોજડાના લાકડાને બિઘર્ષ લાગતી

‘સરોજનીબહેન મહેતા કૃત “ગુજરાતની લગ્નવ્યવસ્થા અને કુટુંબપ્રથા” પૃષ્ઠ ૨૦.

* એથોવન લિખિત Bombay folkloreમાંથી.

નથી એટલે જ કદાચ એની પસંદગી થતી હશે. આમેય ખીજડા (શમી) નું પૂજન તો અન્ય કોમોમાં પણ શુભ ગણાયું છે.' ૪

ભરવાડોનો માણેકરથલ એક પણ સાંધા વિનાનો અને એકેય ખીડી વાપર્યા વગરનો ૬ થી ૮ ફૂટ ઊંચો અને એકાદ ફૂટની પહોળા એવી ચાર બાજુઓવાળો ચોરસ હોય છે. એનો બે એક ફૂટ જેટલો ભાગ જમીનમાં રેપાય છે. બહાર રહેતા ભાગ ઉપર સુથાર કારીગરી કરે છે એમાં જમીનથી ઉપર એકાદ ફૂટને આંતરે પહેલા ખાનામાં ત્રાખાનો કળશો, સવા રૂપિયો, કંકડ, ચોખા ને સોપારી પધરાવી તેના ઉપર પીપળ પાનને નાળિયેર મૂકી નાડાછડી પહેરાવી, ચાંદ્રો કરી સ્થાપન કરવામાં આવે છે એથી ઉપર જતાં સ્થંભને ધોળાં ને લીલાં લીર પહેરાવી, નાડાછડી પહેરાવીને મીઠાળ બધાય છે. એથી ઉપર પંખીએને ચણ નાખવાની પરબડી જેવું ગોળ ફરતું છત્તર અને ચારેકેર લાકડામાંથી કોરેલી સાંધા વગરની સાંકળો લટકાવાય છે. થંભની ટોચે ખેડું-દેમડું, ગાગરને લોટો અને એના ઉપર શ્રીફળ અને લાકડાનો મોર મૂકાય છે. સ્થંભ ઉપર સુથાર શ્રીગણેશ, હનુમાનજી, શિડો, હાથી, પેપટ, નાળિયેર તથા વડોણું કરતાં કહાન ગોપી ને હોકા પીતા ભાભા સાથે કૂવેવેત્રની ભાત પણ ઉપસાવે છે. આ માણેકરથલ અને એના માટેના સમગ્ર વિધિ પાછળ આ કોમ સહેજે પાંચસો-હજાર રૂપિયા ખર્ચા નાખે છે.

રાત્રે આ માણેકરથલ પાસે સોળ દીવા પ્રગટાવીને ઝાકમળેળ બનાવાય છે. એની સંભાળનું કામ નાતના ભગતને માથે હોય છે. તે સ્થંભનો દીવો અખંડ રાખે છે. સગાંવહાલાં ત્યાં ભજનોની રમઝટ એવાની પ્રસંગે ગાજતો રાખે છે. લગ્ન ઊકલી ગયે, અન્ય ભતિઓમાં માણેકરથલને નદી તળાવમાં ચોમાસાના નવા નીર ઉભરાય ત્યારે પધરાવી દેવામાં આવે છે, પણ આ કોમનો માણેકરથલ લગ્ન પતી ગયા પછી નદી તળાવની પાળે કે શંકરની દેરી આગળ રોપી દેવામાં આવે છે. આ કોમની ઝાઝી વસતિવાળાં થણાં ગામેને પાદર લોકસંસ્કૃતિનાં અને લોકકળાનાં આ પ્રતીકો જેવા મળે છે.

આવા મોટા માણેકરથલની રચના એ માત્ર ગુજરાતની ભરવાડ કોમની જ વિશિષ્ટતા છે એવું નથી લગ્ન પ્રસંગે આવા સ્થંભની રચનાનો રિવાજ દિમાલપતી તળેટીના નૈસર્ગિક સૌંદર્યમાં આનંદ અને ઉદ્વેગસથી છૂવન વીનાવતી આદિવાસી કોમોમાં પણ કરવામાં આવે છે.

લગ્ન એ આદિવાસી કોમનો અનેરો આનંદોત્સવ છે. આ પ્રસંગે હિમાલયની તળેટીમાં વસતી બૈગા અને અન્ય આદિવાસી કોમોમાં મંડપ રોપવાનો રિવાજ છે. બૈગા લોકો લગ્નની ઉજવણી પ્રસંગે લાકડાનો મોટો સ્થંભ બનાવે છે અને તેની પૂજા કરે છે.' ૫ આ સ્થંભની રચના પાછળ પ્રાદેશિક ભિન્નતા અવશ્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પણ એની પાછળની ભાવનામાં ખુબ જ સામ્ય જણાઈ આવે છે. બૈગા બનિના સ્થંભ ઉપર માત્ર એક જ દેવની આકૃતિ જણાય છે જ્યારે ભરવાડોનો સ્થંભ તેમની સંસ્કૃતિના અનેકવિધ પ્રતીકોને આલેખે છે. ભરવાડકોમમાં સ્થંભ સાથે ઘણું નિકટનું સામ્ય ધરાવતા સ્થંભો મધ્યપ્રદેશની મુરિયા નામની આદિવાસી ભતિમાં મળી આવે છે. આ

સ્થંભ ઉપર આદિવાસી લોકસંસ્કૃતિનાં અનેકવિધ પ્રતીકો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સ્થંભ ૬ થી ૭ ફૂટ જેટલો ઊંચો અને ભરવાડોનાં સ્થંભ જેવો ચોરસ હોય છે. આમ ભરવાડો, બૈગા અને મુરિયા ભતિઓનાં સ્થંભો ત્રણે કોમની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ આપે છે. આ આદિવાસીઓ અને ગુજરાતની ભરવાડ કોમની સંસ્કૃતિ વચ્ચેનું સામ્ય તથા સંબંધ એ જુદો જ લેખ માગી લે તેવો વિષય છે.

આ બધા સ્થંભો આપણા વિદ્વાનોના અભ્યાસનો વિષય બનવાની રાહ બેતાં બેડાં છે.

આજે તો માણેકરથલનું મહત્ત્વ વિખરાયા માંડ્યું છે. શહેરોમાંથી માણેકરથલ ખૂલાવા માંડ્યો છે. લગ્ન પ્રસંગે ખીજડાની ડાળી લાવીને બારીએ બાંધી દીધી એટલે કામ ચાલ્યું. લગ્ન પછી તેને છોડી લેવામાં આવે છે. વિજ્ઞાનયુગમાં સંસ્કૃતિનો લોપ થવા માંડ્યો છે તે બેતાં તો એમ જ લાગે છે કે, નજીકના ભિખીમાં માણેકરથલ ભારતીય સંસ્કૃતિનું માત્ર સંભારણું જ બની રહેશે.

લોકસંસ્કૃતિને મૂલ્યવતા ભરવાડોનાં માણેકરથલ જેવા વિશિષ્ટ પ્રકારનાં પ્રતીકો આજે ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના ગામડે ગામડે છૂટા-છવાયા-વેરવિખેર પડ્યા છે. સંગ્રહસ્થાનોમાં બે એને સાચવી રાખવામાં આવે તો સંસ્કૃતિની મોટી સેવા કરી ગણાયો.

માંડવો—લગ્નપ્રથા એ આર્યસંસ્કૃતિની આગવી સિદ્ધિ છે. લગ્ન દ્વારા સમાજ રૂપી સરોવરને સંયમરૂપી પાળ બાંધીને, માનવજીવનને આનંદથી મધમધતું બનાવવાનો આ સંસ્કાર વેદકાળથી વહો આવે છે. મંડપ વિના લગ્નની શોભા અધૂરી જ ગણાય. મંડપને લોકબોલીમાં માંડવો પણ કહે છે. માંડવો શબ્દ માંડવું, બેસાડવું એ અર્થમાં પણ વપરાય છે.

મંડપનું આયોજન—જેને ઘેર લગ્ન લેવાતાં હોય તે આજણ પાસે શુભમુહૂર્ત જેવરાવીને લગ્નની ત્રણ વધુ (દિવસો) અગાઉ મંડપ રોપાવે છે. આ મંડપ વરકન્યા બંનેને ઘેર રચવામાં આવે છે. માંડવો નાખતી વખતે ગામડાગામમાં હળમ ઘેર ઘેર જઈને નોતરું આપી આવે છે કે 'ફાણાભાઈને ઘેર માંડવો નાખે છે તે આવજો' જેત-જેતામાં આડોશી પાડોશીઓ અને ગામડોકોની અવરજવર શરૂ થાય છે. ગોળ, સાકર, પતાસાં અગર ખોપલે ખારેકો વહેંચાય છે. વર-રાજને ઘેર સ્ત્રીઓ મધુર હલકથી ગીતો ગાય છે.

લીલવા દાક્ષિણી છાયો

વંરનો માંડવો;

ટેમુભાઈ દાદાને પૂછે

આપણે આંગણે આનંદ શાનો ?

દીકરા, તુજને પરણાવું,

બડી બન બેડાવું;

દીકરા, આપણે આંગણિયે

આનંદ એનો.

લીલવા દાક્ષિણી છાયો

વીરનો માંડવો;

કાકા, આપણે આંગણિયે

આનંદ શાનો ?

ભત્રીજા, તુજને પરણાવું

૪. 'ભરવાડોનો માણેકરથલ' કુમાર-ડિપ્તર' ૬૫. લે. જેરાવરસિંહ ડી. બદવ.

૫. 'હમારે આદિવાસી' લે. રાજેન્દ્ર અવસ્થી.

શુભેચ્છા પાઠવે છે
શ્રી રામધરી સેવા સહકારી મંડળી લી.
મુ. રામધરી

(તાલુકો-શિહોર)	(જિલ્લો-ભાવનગર)
સ્થાપના તારીખ : ૬-૫-૬૩	નોંધણી નંબર : ૬૭૩૪
શેરહોલ્ડી : ૨૨૩૩૦-૦૦	સભ્ય સંખ્યા : ૮૦
અનામત ફંડ : ૫૬૦-૩૭	ખેડૂત : ૫૮
અન્ય ફંડ : —	ખીનખેડૂત : ૨૨

કાળુ મોના
મંત્રી

પાંચાભાઈ હરજીભાઈ
પ્રમુખ

— વ્યવસ્થાપક કમિટીના સભ્યો —

શ્રી પાંચાભાઈ હરજીભાઈ	શ્રી દેવરાજભાઈ હરજીભાઈ
શ્રી મનજીભાઈ વીરાભાઈ	શ્રી વાઘાભાઈ ભવાનભાઈ
શ્રી લવજીભાઈ અરજીભાઈ	શ્રી અરજીભાઈ ખોડાભાઈ

શુભેચ્છા પાઠવે છે
શ્રી મેથી પુર્વ વિભાગ ખે.પી.સ. મં.
મુ. મેથી

(તાલુકો-કરજણ)	(જિલ્લો-વડોદરા)
સ્થાપના તારીખ : ૧૨-૩-૬૨	નોંધણી નંબર : ખે/૮૫
શેરહોલ્ડી : ૧૩૨૦૦-૦૦	સભ્ય સંખ્યા : ૧૫
અનામત ફંડ : —	ખેડૂત : —
અન્ય ફંડ : ૭૫૭૬-૦૦	ખીનખેડૂત : —

અખાલાલ છોટાભાઈ
મંત્રી

ખેચરભાઈ દેસાઈભાઈ પટેલ
પ્રમુખ

— વ્યવસ્થાપક કમિટીના સભ્યો —

(૧) રમણભાઈ દેસાઈભાઈ	(૨) શાન્તિભાઈ ચંભુભાઈ
(૩) અખાલાલ મોતીભાઈ	(૪) ખુશાલભાઈ મીડાભાઈ
(૫) સુરેશભાઈ ખેચરભાઈ	

ખેતીમાં સરતા દરે ખેડૂતોને પાણી આપી દેશમાં અનાજના તમામ પાકોનું ઉત્પાદન વધારવામાં આ મંડળીનો મુખ્ય હેતુ છે.

શુભેચ્છા પાઠવે છે
શ્રી નાગેશ્રી જૂથ ખે. વિ. વિ. કા. સહ. મંડળી લી.
મુ. નાગેશ્રી

(તાલુકો-અંકરાખાદ)

(જિલ્લો-અમરેલી)

નરેન્દ્રકુમાર પ્રાણશંકર
મંત્રી

સુરગભાઈ કાળુભાઈ વડ
પ્રમુખ

— વ્યવસ્થાપક કમિટીના સભ્યો —

શ્રી સુરગભાઈ કાળુભાઈ વડ
શ્રી ગીંગાભાઈ કથડભાઈ ખેરીયા
શ્રી વિઝણુદાસભાઈ ભાયાભાઈ વડ
શ્રી લીખાભાઈ એભલભાઈ વડ

શ્રી જીવાભાઈ નથુભાઈ વડ
શ્રી લીમભાઈ કમાભાઈ વડ
શ્રી કાળા લીખા
શ્રી રામભાઈ કાળુભાઈ વડ

કળશી કુડુંબને તેડાવું,
ભત્રજી આપણે આંગણિયે
આનંદ એનો.
લીલવા દ્રાક્ષિનો છાયો
વીરનો છાયો

વરપક્ષનો માંડવો —

વરપક્ષે માંડવાની ખાસ ધમાલ હોતી નથી માંડવો નાખતી વખતે સૌ કુટુંબીઓ એકઠાં થાય છે. એક બાજુ ગોળ વહેંચાય છે, બીજી બાજુ માંડવો નંખાય છે સાંતી લાવીને તેના સાંતીડા જમીનમાં રહે તેવી રીતે રોપે છે. તેમાં ક્યાંય ખીલી ન હોય તે જોવામાં આવે છે. ઉપર ફરતા વાંસ નાખે છે. વાંસ ઉપર ધાસના પંદ પૂળા નાખે છે, અને ક્યારેક ચંદરવો બાંધે છે. વરપક્ષનો માંડવો આવો સાદો હોય છે.

બ્રાહ્મણ મંડપ નીચે વરરાજાને પૂજનવિધિ કરાવે છે. મીઠોળ બાંધે છે. અને વરમાળા પહેરાવે છે. આ બધો વિધિ મંડપમાં જ થાય છે

કન્યાપક્ષનો માંડવો—

વરરાજા જન જોડીને કન્યાવાળાને લાં આવવાના હોય છે એટલે કન્યાપક્ષે તડામાર તૈયારીઓ ચાલે છે. કન્યાનો મંડપ ઠાઠ માડથી શણગારે છે. ચોતરફ વળીઓ અને વાંસથી મંડપ રચે છે. ઉપર રૂપાળા ભરત ભરેલા ચંદરવા બાંધે છે. ફરતાં ચંદર અને બહાર ખાપુ ભરતનાં અને રંગબેરંગી મોતીવાળાં તોરણ બાંધે છે. વળી વળીએ દેવોનાં ફોટા મૂકે છે. વળીઓ સાથે પડદા બાંધે છે. એક તરફ મંડપને શણગારાય છે જ્યારે બીજી તરફ સ્ત્રીઓનો હરખ માતો નથી. તેઓ ગીતોની રમઝટ બોલાવે છે :

હું તમને પૂછું મારા શ્રીકૃષ્ણ
માંડવા સોજે રચાવે રે.
પહેલે તે માંડવે પૂતળી
બીજે જાવંતીના છોડ રે.
ત્રીજે આદિત તેડવા
ચોથે રનાદેવ—માંડવા.

શુભ પ્રસંગે વિધ્નો ન આવે માટે દેવોને યાદ કરીને ગીતો ગાય છે પછી વરકન્યાનાં નામ દહને ગીતો ગવાય છે.

મંડપ નીચે રેતી પથરાય છે. ચીતરેલ વાસણોની ચોરી રચવામાં આવે છે. સાત સાત વાસણોની ઉતરડ ચાર ખુણે મૂકે છે.

એક સાથે બે કન્યાનાં લગ્ન હોય તો બે માંડવા રચે છે જો ત્રણ કન્યાના એક સાથે લગ્ન લેવાતાં હોય તો કન્યાના માંડવા એક સાથે ન નાખતાં ત્રીજી કન્યાનો માંડવો તેના કાકા કે કુડુંબીને ત્યાં નાખે છે. એક સાથે ત્રણ મંડપ નાખવા વિધ્નરૂપ હોવાની લોકકથના છે

માંડવો રચાયા પછી માંડવે આવવાનાં નોતરં અપાય છે. બુદ્ધા બુદ્ધા સગાના નામ દહને આ ગીત ગવાય છે :

મારો માંડવો કાલ્યોફૂલ્યો રંગભર્યો,
મોટા મોટા અગ્નિભાદના

બાપુ દાનુભાઈ
મારે માંડવે પધારજો.
તમે આવ્યેથી માંડવાનો રંગ રહેશે,
નહીં તો બશે માંડવાની લાજ,
મારો માંડવો કાલ્યોફૂલ્યો રંગભર્યો.

વરરાજાની જન આવે છે. સામૈયાં થાય છે. ઉતારા અપાય છે. પછી માંડવા નીચે માયરાં થાય છે. ચોરીના વિધિ મંડપ નીચે થાય છે. આ પ્રસંગે વરકન્યાનો હસ્તમેળાપ થાય છે. આજુબાજુ સાજન માજન બેસે છે. ત્યારે કન્યાપક્ષવાળાં મીઠા સૂરથી ગીતો ગાય છે. ગીત અનુરૂપ હોય છે :

નાણાવટી રે સાજન બેકું માંડવે.
લેખાવટી રે સાજન બેકું માંડવે.
જેવા ભરી સભાના રાજ
એવા બળવંતભાદના દાદા
નાણાવટી રે સાજન બેકું માંડવે.
જેવા હાર માંચણા હીરા
એવા બળવંતભાદનાના વીરા
નાણાવટી રે સાજન બેકું માંડવે.
જેવા અતલસના તાકા
એવા બળવંતભાદના કાકા
નાણાવટી રે સાજન બેકું માંડવે.
જેવી કુલવાડીઆની વેણી
એવી બળવંતભાદની બહેની
નાણાવટી રે સાજન બેકું માંડવે.
જેવા નૈતર-પૈશાખના આંખા
એવા બળવંતભાદના મામા
નાણાવટી રે સાજન બેકું માંડવે.

મંડપ નીચે ફટાણાની રમઝટ

સાળી પરણતી હોય એટલે જમાધરાજ મીઠી પણ્ય હોંશે હોંશે આવે જ. કન્યાપક્ષની અલ્લડ યુવતીઓ જમાધરાજની મરકરીઓ કદી ન પીસરે. લગ્ન વખતે ફટાણા માંડવે આનંદ માણે, ફટાણા પણ્ય કેવા ?

માંડવે મથુરીનો વેતો,
મારા વેવાઈઓ રે;
માવસંગ એની બૈયરનો ચેતો,
મારા વેવાઈઓ રે.
બૈયરે લૂંગડાં ધોવા મેલ્યા
મારા વેવાઈઓ રે,
સાડવો ધોયો, કાપડું ધોયું
ધાધરો ધોતાં આવડે નહીં;
રોતો કકળતો એની
બૈયર પાસે આવ્યો
મારા વેવાઈઓ રે.
છાનો રહે છોકરડા
તને કોને રોવડાવ્યો રે ?

બહાનના નાને મોટે

હાખડ હાખડ હાખ્યો રે.

આ વખતે વરપક્ષની બનડીઓ પણ આનંદવિભોર બનીને
વેવાઈઓના માંડવાની વાતો કરે છે. અને સામા ફટાણા છેડે છે :

વેવાઈઓના માંડવે રમવાને આતા.

પરાણે પાળી ઈંડું વળગાડ્યું

મારા બાણુભાઈને...

અમારા બાણુભાઈ બાળા ને બોળા,

જગના ધુતારા પેલા વેવાઈ રે;

વેવાઈઓના માંડવે જમવાને આતા,

છૂટા ચોખા ને કળશી કાંકરા રે,

મારા હોંશી વેવાઈઓ રે.

હોંશે જમાડયા અમને આંતે જમાડયા,

હોંશી વેવાઈઓ, ખાંતી વેવાઈઓ,

કાચા ચોખા ને કળશી કાંકરા રે

મારા હોંશી વેવાઈઓ રે.

આમ ધામધૂમથી લગ્નની ઉજવણી થાય છે. મંડપ લગ્નનો
સાક્ષી બને છે. લગ્ન પછી મંડપનો શણગાર ઉતારી લેવામાં આવે
છે. પણ મંડપની રોપેલી વળીઓ અને વાંસ લગ્નમાં માણેલી
મોજની એક વર્ષ સુધી યાદ આપે છે. વર્ષાંતે સારું મુહૂર્ત
જેવડાવીને મંડપ ઉઠાવી લે છે.

લોકગીતોમાં માંડવો—

માંડવાએ લોકસંસ્કૃતિના પ્રતીક તરીકે જેમ લોકહૈયામાં
વિશિષ્ટ સ્થાન મેળવ્યું છે તેમ લોકગીતોમાં પણ વિશિષ્ટ સ્થાન
જમાવીને બેઠો છે એવાં મંડપનાં કેટલાક ગીતો નીચે આપ્યા છે:

માન સરીખો માંડવો રે,

જેયા સરીખો છે જન;

વેવાઈઓ મન દેજો રે.

કડું લાવ્યાને લોંકીટ લાવશું,

પટ્ટા ઘડાવે વહુના બાપ,

વેવાઈઓ મન દેજો રે.

માન સરીખો છે માંડવો રે,

જેયા સરીખો છે જન,

વેવાઈઓ મન દેજો રે.

હાર લાવ્યા ને બંગડી લાવશું,

એસલેટ ઘડાવે વહુનાં વીર

વેવાઈઓ મન દેજો રે;

માન સરીખો છે માંડવો રે,

જેયા સરીખો છે જન,

વેવાઈઓ મન દેજો રે.

માંડવે લીલી અડી ને પીળી થાંભલી,

માંડવે એસે રાજ ને એસે રાગિયા,

માંડવે એસે ટેમુભાઈ દેહોત રે,
વીરાજનો માંડવો.

જાએ જાએ દાદાજનો માંડવો રે
તેથી જાએ પરદર મેચાર,

દાદાજનો માંડવો રે.

માંડવે લીલી દાંડી ને રાતી થાંભલી રે,

માંડવે થઈ છે મીઠી નાગરવેશ્ય;

દાદાજનો માંડવો.

લીલાં સરોવર લીલો માંડવો

લીલી છે કંઈ તારા જગની વાડી.

એનો જાએ ને લીલો મારો માંડવો.

માંડવડે કાષ ચાર મોટરાં તેડાવે.

માંડવ દીસે છે રગિયામણો.

માંડવો નાખ્યો મલપતો

સોનીડા ઘડે સોના ઘાટ,

મારે બદારાયનાં એસણાં

રૂક્મણી દેજે વાય.

સોનીડાં ઘડય રે કરશનજનાં મોળિયાં,

ઘડય રે નવલખા હાર,

કયા દેવ ઘોડે, કયા દેવ હાથીએ,

કયા દેવ તેજના અસ્વાર;

રામ ઘોડે, લક્ષ્મણ હાથીએ,

શત્રુદેવ તેજના અસ્વાર રે;

માંડવો નાખ્યો મલપતો,

ત્યાં સમરો લગાવો રે.

કયા વહુ ઓરડે, કયા વહુ ઓશરિયે,

કયા વહુ માંડવે મહાલે રે;

સજ્જનવહુ ઓરડે, શાંતુવહુ ઓશરિયે

હેમલતા વહુ માંડવે મહાલે રે;

માંડવો નાખ્યો મલપતો.

ન્યાં સુધી લગ્નનો સંસ્કાર સમાજમાં અસ્તિત્વમાં રહેશે ત્યાં
સુધી લોકહૈયામાં માંડવાની યાદ સદાને માટે ચિરંજીવ રહેશે. આજે
શહેરમાં મંડપની લગ્નવતા ઓછી થતી જાય છે, વીસરાતી જાય છે
તેમ કહીએ તો પણ ચાલે; પરંતુ ગ્રામસંસ્કૃતિમાં-લોકસંસ્કૃતિમાં
તેનું સ્થાન વિશિષ્ટ છે.

વરઘોડો—

લગ્ન પ્રસંગ એ માનવ-જીવનનો મહામૂલો આનંદનો અવસર
ગણાય છે. લગ્ન પ્રસંગે ઉકરડી નોતરવી, પીડી ચોળવી, ગણેશ
એસાડવા, માણેકશત્રુંજ અને મંડપ રોપવા વિ. જેવી જ એક વિધિ
કુલેકુ એટલે કે વરઘોડો ફેરવવાની છે. આ પ્રસંગે વરરાગને ઘોડા
ઉપર બેસાડીને આખા ગામમાં ફેરવવામાં આવે છે. પરિણામે વર-
ઘોડો શબ્દ પ્રચલિત બન્યો છે.

લગ્ન નિર્ધારિત કર્યા પછી કન્યાપક્ષવાળા ગેરમહારજને બોલાવે છે. અને સાકું મુહુર્ત જોઈને લગ્ન લખે છે. લગ્નની ચાર વરસું આગાઉ ઘરમાં ગોત્રજનું સ્થાપન કરવાના આવે છે. ત્રણ વરસું બાકી રહેતાં રૂડો માંડવો અને રસિયાઓ માણેકચંદ્ર શોધાય છે. ગામ આખું માંડવે આવે છે. એક બા પુ બોલ્યે આરેકું વહેંચાય છે અને બીજી બાબુ ગાણું ગાણાય છે—‘લીલવા દ્રાક્ષનો છાયો પીરનો માંડવો.’

માંવાના દિવસે રાતના વરરાજને પહોં ભરાવવામાં આવે છે, અથવા કુલેકું ફેરવવામાં આવે છે. મોતી અને હીરના ભરતથી શણગારેલી પંચકલ્યાણી વછેરી પર વરરાજ લગ્નનો પોશાક પહેરીને સવાર થાય છે. હાથમાં નાગિયેર અને તકવાર રાખે છે. બે જણ ઘોડીની વાધુ કાલીને ચાલે છે. દોલીવાળો આગળ દોલે રમે છે. શરણાઈવાળો અવનવા રાગ ઉપાડે છે. આગળ આગળ પુરુષો ચાલે છે. પાછળ પાછળ સ્ત્રીઓનું વૃદ્ધ વરઘોડાનાં ગીતો ગાતું ગાતું આવે છે :

‘વરઘોડો રે કંઈ વિલસતો
ઘોડાને રે ઓરડીએ બંધાવે જ રે,
ઘોડાને રે કંઈ નાગરવેશ્ય નિરાવે રે.
ઘોડાને રે કંઈ ત્રાંખાકુંડિયે નીર પાઓ રે,
ઘોડાને રે કંઈ તેત્રીસ

શણગાર સજવો રે.

બાર ઘણા કંઈ દોલીડાં
વગડાવો રે.
ઘોડાને રે કંઈ પવત-
વેગે ચલાવો રે.

વેવાણુ રે તું વહેલેરી આવજે રે,
થાળ ભરીને મોતીડાં લાવજે રે.
ઉપર રે કંઈ શ્રીંગ મેસારજે રે.’

વળતે ગાજતે વરઘોડો દેવમંદિરે દર્શનાર્થે જાય છે. શંકરની દેરીએ અગર કાકરમંદિરે જઈને વરરાજ પગે તાગ છે. અને પાછા ઘોડા ઉપર બેસીને ઘેર આવવા નીકળે છે. આ વખતે વરઘોડામાં આખું ગામ ઉનડે છે. ખડકીએ ખડકીએ, ડેલીએ અને શેરીમાં બિભેસી બહોનો વરરાજને વધાવે છે, દુઃખણા લે છે, હાથમાં રૂપિયો અને નારિયેળ આપે છે. એક માણસ નાગિયેરી ભરવાં કોથળો લખને સાથે ચાલે છે. રસ્તાનાં દોલી ધરણી કુમળે એવો દોલ વગાડે છે એ-ત્રણ દોલી દોલે રમે છે. નંદુકોના લડાકા કરવામાં આવે છે, વરરાજની ઘોડીને નચાવવામાં આવે છે.

ચોકમાં અથવા ચોરે આવતાં લાકડીઓ સમજનારા બે હાથમાં એક એક લાકડી રાખીને સમજે છે. બેડા બેડા, બિલા-બિલા અને ફરતા ફરતા એવી સુંદર રીતે ઝડપથી લાકડીઓ સમજે છે કે જોનાર તેના હાથમાં લાકડી જોઈ પણ શકતા નથી કેટલાક લોકો બળે તકવારો સમજે છે. ખુશ્તી તકવાર ફેરવવામાં સહેજ ચૂક થાય તો ધડથી માથું બીડીને ધરતી પર પડે. લોકોનાં શ્વાસ અદ્ધર ચડી જાય છે. સમજનારને બહુ તાન ન રહે તે માટે

માટે બહુવાર સમજવા દેતા નથી.

આ પ્રસંગે દોલી દોલની રમત બદલે છે. એક દોલ બેસી મૂકે છે. લોકો તેના પર છૂટા પૈસા મૂકે છે અને દોલી બીજા દોલના અવાજથી દોલ પરના પૈસાને નચાવે છે અને નચાવતાં નચાવતાં નીચે પાડે છે. નીચે પાડેલા પૈસા એ લઈ લે. આ રમત એવી તો ચમે છે કે ઘણીવાર દોલના કટકા પણ ચર્ષી જાય છે. લોકો દોલને પાઘડી-પછેડી-પહેરણ વગેરે લૂંગડાં પણ આપે છે.

કુલેકું ફરીને ચોરે આવે ત્યારે કાકરમંદિરના મધરાજ સહુકા બોલે છે. ઘણીવાર એ રસિયા જુવાનડા વચ્ચે હરીફાઈ થાય તો તે ઓર રંગત જામે. એક નજી ઉપાડે છે કે—

સરસ્વતી માતા અવિચળ વાલી,
આપો અકલ તો કહીએ પ્રમાણી.
અમે સહુકો કહીએ સારો,
દાસ માતાજી છીએ તમારો.
અવળાં વેણ કાઢીએ અમે,
પાંસરા કરો માતાજી તમે.
કહે શારદા સાંભળ સર્ષ,
કહીએ સહુકો ચોકમાં જર્ષ.
ચડી ચાતક ને ક્યો ખોખારો,
કહીએ સહુકો દિયો હોંકારો.

આમ રામાયણનો સહુકો બોલાય છે. બોલનાર બે બે દૂક બોલીને શ્વાસ લે છે. બીજાને જણ લાગે સાદે હોંકારો દે કે ‘હ...હ...હ...!’ પછી આગળની દૂકો આરંભાય.

‘રાજા જનકને ઘેર કુંવરી,
એનું નામ છે સીતમા નારી.
એને ધન્યજી વર વરવાની થઈ,
દાળી ધનુષ ચોકમાં જર્ષ.’

મધરાત ગળવા માંડે તોમ સહુકો પૂરો ન થાય. આવા તો ફરણ, લવકુશ, ભોગાવો, રેલગાડી, છુટમાતા, શ્રીકૃષ્ણના અનેક સહુકા બોલાય. પછી કુલેકું ફરીને ઘેર આવે અને વરરાજ ઘરમાં જઈને ગણેશજીને પગે લાગે.

ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં આજે કુલેકું ફેરવવાનો રિવાજ પ્રચલિત છે. કેટલીક સુધારક કોમોએ કુલેકાનો ખોટો અર્થ અને વરરાજનું પ્રદર્શન ગણાવીને આ રિવાજને તિલાંજલિ આપી છે. પરંતુ પ્રાચીનકાળમાં બળે કે ત્રણ ત્રણ રાતો વરરાજનો વરઘોડો ફરતો. ત્રણ ત્રણ દિવસે એક સહુકો પૂરો બોલી શકાતો. આજે તે લોકસંસ્કૃતિના પ્રતીક સમો આ રિવાજ સાપના લિસોટાની જેમ નામશેષ બનવા માંડ્યો છે. છતાં પણ કેટલીક કોમોએ પોતાની સંસ્કૃતિનું જતન કરી રાખ્યું છે ત્યાં આ રિવાજ સચવાઈ રહ્યો છે.

કન્યાનું કુલેકું—

વરરાજને ઘોડા ઉપર બેસાડીને વરઘોડો ગામમાં ફેરવવામાં આવે છે તેવી જ રીતે કન્યાનું કુલેકું ફેરવવામાં આવે છે. કન્યાને ઘોડા ઉપર બેસાડવામાં આવતી નથી પણ ચાલતાં ચાલતાં વાજતે-વાજતે કુલેકું આખા ગામમાં ફેરવવામાં આવે છે.

વણુઝારા જેવી ભટકતી અને મહેનતુ કોમ મોટે ભાગે લગ્ન માટે ચોમાસા જેવી નવરાશની મોસમ વધુ પસંદ કરે છે. લગ્નની પાંચ-છ વરસુ અગાઉ સ્ત્રીઓ કુંભારને ત્યાં વાજતે ગાજતે માટીના ગણેશ લાવીને તેમનું લગ્નવાળા ઘેર સ્થાપન કરે છે. ગણેશની સ્થાપના બાદ વરકન્યા અનેના કેઝામાં કુલેકાં કરે છે, દોલ અને ચાળી વગાડે છે. આમ ત્રણ-ચાર દિવસ સુધી કુલેકાં કરે છે. કન્યાપક્ષના કુલેકાને ‘મીંદણી’ અને વરપક્ષના કુલેકાને ‘વાંદાખારા’ કહેવાય છે. કુલેકું કરવા નીકળે છે ત્યારે સ્ત્રીઓ ગીતોની રમઝટ બોલાવે છે.

‘હોવે હોનારો વટિયો રેશમ,
દોરા દોરા ઘટિયો તો,
મેં વનારા જેલીથી,
મેં વળ્લરી નડતી તી.
પાલી ગ્યાંતા વનાસા પાલી ગ્યાંતા
વળતા સુડસો લેતા આવળે.
બૂલે ગ્યા બીડી બૂલે ગ્યા,
મુંબઈ જળે વનાસા મુંબઈ જળે,
મુંબઈ બળ્લરમેં સુંદડી લઈ જો.
બૂલે ગ્યા બાડીસા બૂલે ગ્યા
વેપારમેં બૂલે ગ્યા.....’

જુદી જુદી કોમોમાં કુલેકું—

સુરત જિલ્લામાં વસતા હળપતિ કુળના લોકોમાં પણ કુલેકાનો રિવાજ પ્રચલિત છે. આ પ્રસંગે વરરાજને માથે કુલની ટોપી, ગળામાં ફૂલનો હાર, હાથમાં ફૂલગજરો તથા નારિયેળ અપાય છે. હાથમાં સાગની સોટી લઈને કન્યાને ઘેર જવા નીકળે છે. ચાળીમાં ચોખા અને દીવડો લઈને સ્ત્રીઓ પાછળ પાછળ ગીતો ગાતી ચાલે છે. પછી આ સ્ત્રીઓ કન્યાના ઘેર જઈને ખાંડણીઆ પાસે બેસીને કન્યાનું માથું ઓળે છે. સેંથીમાં સિંદૂર પૂરે છે. પછી કન્યાની માતા વરને વધાવવા જાય છે. વરઘોડો કન્યાના ઘર તરફ જતી વખતે વરરાજનો અનેવી વરને પોતાના ખભા ઉપર બેસાડીને નાચે છે. વરઘોડો માંડવે આવે ત્યારે કન્યાનો ભાઈ માંડવે ચડીને વરરાજ ઉપર ગુલામજળ અને ચોખા નાખે છે. વરરાજ એને સવા રૂપિયાની ભેટ આપે છે.

પંચમહાલ જિલ્લાની કુગરાળ કોમકા માથે બીલ, રાંઠવા, ધાણકા અને નાયકા લોકો વસે છે. આ કોમમાં પણ કુલેકું ફેરવવાનો રિવાજ પ્રચલિત છે. લગ્નપ્રસંગે સાડું મુહૂર્ત જોઈને આંગણે થાંભલી રોપે છે. આ પ્રસંગે ગોળ કે પાણી વહેંચે છે. હનુમાન કે ઈશ્વરને તેલ ચડાવવામાં આવે છે. વરરાજનું કુલેકું ફેરવવામાં આવે છે. કુલેકું આખી રાત ફરે છે. વરરાજને બધા લોકોની સાથે આખી રાત નચાડવામાં આવે છે. વરરાજનો હોંસીલો મામો ભણેજને ખબે બેસાડીને દોલના તાલે તાલે નાચે છે. આમ કુલેકાનો વિધિ ખૂબ ધામધૂમથી ઉજવાય છે. રેવાના રળિયામણા વડે વસતી માછીમાર કોમમાં પણ આ રિવાજ પ્રચલિત છે.

કચ્છમાં આવેલા બન્ની પ્રદેશમાં ‘જત’ નામની માલધારી

મુસલમાન કોમ વસે છે આ કોમની તો સંસ્કૃતિ જ નિરાળી છે હિન્દુ મુસલમાન અને કોમના સંસ્કારોનું સુભગ મિલન તેમના સમાજ-જીવનમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જત કોમ મુસલમાન હોવા છતાં લગ્નપ્રસંગે ગણેશ બેસાડે છે, માંડવો રોપે છે અને હિન્દુ વિધિ અનુસાર પીંડી પણ ચોળે છે અને અરખી ભાષામાં કવમા પઢે છે. આ કોમમાં પણ કુલેકું ફેરવવાનો રિવાજ પ્રચલિત છે.

લોકસંસ્કૃતિનું સંભારણું—વેલ્ય

ભારતીય લોકસંસ્કૃતિના અનેક પ્રતીકોમાંનું એક વિશિષ્ટ પ્રતીક તે વેલ્ય છે. વેલ્યનો ઇતિહાસ આપણને આંગળી પકડીને વેદકાલીન સમાજમાં લઈ જાય છે. જ્યારે આર્યસમાજમાં લગ્નપ્રથા વ્યવસ્થિત આકાર લઈ ચૂકી હતી, આર્યલગ્નની ભાવના મૂર્ત બની હતી ત્યારે વરરાજ રથમાં બેસીને કન્યા પરણવા જતા રથને ફૂલોથી શણગારવામાં આવતો. ધામધૂમથી લગ્નની ઉજવણી થતી, કન્યા રથમાં બેસીને પતિગૃહે આવતી.

એ રથમાં કાળબળે સમયાનુકૂલ પરિવર્તન થતાં આજે એ વેલ્યના નામે ઓળખાય છે. લોકોબોલીમાં તેને વેલ્લકું પણ કહે છે. સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિમાં વેલ્ય મહત્વનું સ્થાન ધરવે છે. પ્રાચીન સમયમાં લગ્નપ્રસંગે ચાર પૈડાવાળી રથ જેવી વેલ્ય વપરાતી આજે પણ સૌરાષ્ટ્રમાં એવી વેલ્યનાં નમૂના ક્યાંક ક્યાંક દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ત્યારબાદ સિંગરામ અસ્થિત્વમાં આવ્યો. દરબારો અને જાગીર-દારોની બહેનો-દીકરીઓની વેલ્ય સિંગરામમાં જતી તેઓની મુસાફરી પણ સિંગરામમાં થતી. ક્રમે ક્રમે એ બધું વીસરાવા લાગ્યું અને આજે તો ગાડાને શણગારીને તેના પર માફો બનાવીને વેલ્ય તૈયાર કરવામાં આવે છે.

ગુલાબી કંડીના દિવસો ધરતી પરથી વિદાય લે ન લે ત્યાં તો વૈશાખની સવારી આવી પહોંચે છે. યુવાનીના ઉંબરે આવીને ઉભેલા જુવાનડા અને જુવતીઓનાં દિલમાં મીઠી જણાણાટી પ્રસરાવતાં વૈતાબી વાયરા શરૂ થાય છે.

ગાર ગોરમટીથી ઘર લીંપાય. ખડી ધોળીને ફૂલ ફટાક જેવું બનાવાય. ચાકળા, ચંદરવા, ટોડલિયા, ખારસાખિયા અને તોરણોથી ઘરને શણગારાય. પ્રજ્ઞાતિયાનાં કર્ણપ્રિય સૂરો સંભળાય. પાપડ-સુંવાળીઓ વણાય. દોલ-શરણાટી વાતાવરણ ગુંથી ઉઠે. સાઈ મુહૂર્ત જોવાનીને લગ્ન લખાય, અને કંકેરીઓ મોકલાય.

વરપક્ષે પણ તૈયારીઓ ચાલે છે. મંડપ નંખાય છે. માણેકરથંભ રોપાય છે. મીઠાળ બંધાય છે. જન જોડવાની તૈયારી થાય છે. જુવાનિયા સાથે ઘરડા પણ આનંદમાં આવી જાય છે. જનમાં જવા નવાં કપડાં-ઘરેણાં પહેરી લોકો તૈયાર થાય છે.

લગ્નને દિવસે વરરાજ માટે વેલ્ય શણગારવામાં આવે છે. વેલ્યને માટે માફો બનાવીને ભરત ભરેલા ચાકળા હાંકવામાં આવે. વેલ્ય હાંકવા શાંત અને ઠરેલ માણસને બેસાડવામાં આવે છે. તેની પાછળ એક બે જાનૈયા બેસે. વેલ્યના ગાડાની ડાગળીમાં કડળ કે પરાળ પાથરીને તેના પર ગાદલું નાખેલું હોય. તેના પર વરરાજ તલવાર અને શ્રીફળ સળી બેસે. પાણીદાર માત્રાજનીયા બળદોને

ધૂધરમાળ, મખરોટિયા, શીંગરોટિયા અને હીરભરતની ઝૂલ્યોની શણગારને વેલ્યે જોડવામાં આવે. વરરાજની આભુષાભુ જનનીઓ ગોઠવાય. માતા પરણ્યા જતા પોતાના પુત્રના મીઠા લઈને આશિષ આપે છે. વેલ્યના પૈને નાણિયેરના પાણીથી સિંચવામાં આવે છે. બળદને ગળે બાંધેલા ધૂધરમાળ અને ધૂધરા મીઠાં રણજણાટ સાથે વેલડી ચાલી નીકળે છે. પાછળ જનના બે-ચાર ગાડાની હારમાળા હોય.

વરની બહેન ત્રાંખાના લોટામાં સોપારી અને પૈસો નાખી વીરને માથે ખખડાવે છે. જનડીઓમાં ગીતોની રમઝટ બોલે છે—

ચૈતર વૈશાખના તડકા રે પડશે
ધોરી બળદના પગ રે તળવાશે.
ગોરા જનૈયા રળે ભરાશે
ગોરી જનડીઓ શામળી થાશે.

લાં બીજી જનડીઓ નવું ગીત ઉપાડે—

કોયલ બેઠી જૂનાગઢને ગોંખ
મોરડિયો બેઠો રે ગઢને કાંગેરે હો રાજ
કોયલ માગે રે ચુંદડિયુંની જોડય.....

ધમધમ કરતા જનના ગાડા રસ્તામાં આવતા ગામોમાંથી પસાર થાય. ગાનના પડેલિયા, પૂછે પણ ખરા કે ક્યાંની જન છે? ઓળખાણવાળા નીકળે તો આહવાણી પીવા રોકે પણ ખરા.

પછી તો સસરાનું ગામ નજીક આવતાં તો ગાડાઓ આગળ કાઢવાની હરીફાઈ થાય. ધસારો કરતાં જ બળદો હરણુકાળે બિપડે. હીરથી ભરત ભરેલી ઝૂલ્યોના સરજ સામા સનકારા કરે છે. માથે શીંગરોટિયા અને મખિયાડા અને રંગબેરંગી મોરડાવાળા બળદો ખુબ જ સુંદર દેખાય છે. જનના ગાડામાંથી જેનું ગાડું માંડવે વહેતું પહોંચે તેના બળદને ઘી ઈ એક એક નાળ્ય પાવામાં આવે છે.

માંડવા પક્ષથી પાંચ જણ ગોળનું પાણી લઈને જનૈયાઓને પાય છે જેથી રસ્તાનો થાક હળવો જન. સામેયા થાય, ચોરી અને માયરા થાય. આમ ધામધૂમથી લગ્ન થાય.

ત્રીજે દિવસે કન્યાને જન સાથે વળાવવામાં આવે. ત્રાંખાની ગોળી અને બોધરણામાં સુવાળી સુખડી, મગજના લાડુ વગેરે ભરીને તેના પર લીલું રેશમી કપડું બાંધીને વેલ્યમાં મા-માટલું મૂકવામાં આવે છે. અને ધમધમ ધૂધરા વગાડતા બળદો ગામ ભણી ઉતાવળા ઉતાવળા ચાલી નીકળે છે. આ જનમાં જવાની અને મહાલવાની મન પણ હંમેશા યાદ રહી જાય તેવી અનેખા પ્રકારની હોય છે. આ રિવાજ ખાસ કરીને રજપૂતો, ગિરાસદારો અને પડેલો ઉપરાંત અન્ય જાતિઓમાં પણ જોવા મળે છે.

ખાંડામાં વેલ્ય—

ગુજરાત સૌરાષ્ટ્ર અને રાજસ્થાનના ગિરાસદારોમાં ખાંડાનો રિવાજ પ્રચલિત છે. લગ્નપ્રસંગે વરપક્ષ તરફથી વેલ્ય તૈયાર કરવામાં આવે છે. વેલ્યના ગાડાને માફો બનાવીને ભરત ભરેલા ચાકળાથી ઢાંકે છે. ઓજલ-પ્રથાને કારણે માફાની પ્રથા અસ્તિત્વમાં આવી હશે. વેલ્યમાં વરરાજ પરણ્યા નથી જતા પણ તેનું ખંડિ એટલે કે તલવાર જાય છે. વેલ્ય કન્યાને લેવા માટે જાય ત્યારે તેમાં વરપક્ષની

૪-૫ કન્યા સાથે જાય છે. તેમાંથી એક કુંવારી કન્યા હાથમાં તલવાર લઈને જાય છે. પરણનાર કન્યા સાથે તે એક ફેરો ફેરે છે. બાકીના ફેરા પરણનાર કન્યા સાસરે જઈને વરરાજ સાથે ફેરે છે. વેલ્ય પાછી ફેરે છે ત્યારે કન્યાપક્ષ તરફથી વેલ્યમાં મા-માટલું મૂકવામાં આવે છે. ત્રાંખાની ગોળીમાં મુકાયેલી સુવાળી સુખડીને મગજના લાડુ કન્યા સાસરે જઈને આડોશી-પાડોશી સૌને વહેચે છે વેલ્ય રવાના થાય છે. જનડીઓ ગીતો ગાય છે. ઉમળકાભેર સ.સરે પગ મૂકતી નવી-સવી વહુને સંભળાવે છે :

આવા ઉનાળાના તડકા કે લાડી
વીંજણો શું નો લાવી ?
તારા બાને અડાણે મેલ્ય કે લાડી
વીંજણો શું નો લાવી ?

વેલ્ય સંતાડવી—

ગિરાસદાર કોમમાં વેલ્ય સંતાડવાનો રિવાજ પરાપર્વથી ઉતરી આવેલો છે તે આજે પણ સૌને આનંદ પમાડે છે. કન્યાને લઈને વેલ્ય સાંજના વરરાજને ગામ આવીને પાદર નિશાળમાં કે ઝાડ નીચે ઉતારો કરે છે. રાતના અંધારૂ થતાં કન્યા સાથે વેલ્ય ગામમાં કોઈના ઘેર સંતાડી દેવામાં આવે છે. વરરાજ ઘોડો લઈને વેલ્ય શોધવા નીકળે છે. હજમ હાથમાં મશાલ લઈને આગળ આગળ ચાલે છે. લોકો આશ્ચર્યથી વરરાજની પાછળ પાછળ જાય છે. ચતુર વરરાજ જલદી વેલ્ય શોધી કાઢે છે. બોળા વરરાજ વેલ્યની શોધમાં આખી રાત ગામમાં ફેરે છે. વરરાજના ચાતુર્યની અહીં ખરી કસોટી થાય છે. વેલ્ય શોધ્યા પછી જ વરરાજનાં લગ્ન લેવાય છે. આ પ્રથા આજે પણ અસ્તિત્વમાં છે.

આણામાં વેલ્ય—

જેમ પરણ્યા માટે વેલ્ય જાય છે તેમ પરણ્યા બાદ કન્યાના આણા પ્રસંગે આણું તેડવા માટે પણ વેલ્ય જાય છે. બળદો શણગારને વેલ્યનાં ગાડાં તૈયાર કરવામાં આવે છે. વેલ્યમાં કુટુંબના ૫-૭ માણસો જાય છે. બે ત્રણ કન્યાઓ પણ સાથે જાય છે. અને વહુને સાસરે તેડી લાવે છે. અને કરિયાવરનાં ગાડાં ભરી લાવે છે.

લોકગીતોમાં વેલ્ય—

લોકગીતોમાં આપણને વેલ્યના દિવસેબો સાંપડે છે. આળપણમાં પરણીને સાસરે ગયેલી કન્યા ઉંમરલાયક થાય છે જોખનથી થનગનતી આ નવવધૂ ફળિયામાં લીંબડાની ડાળી પકડીને બિભી છે, લાં આંગણે અગ્નિયાં ગાડાં આવી બિભાં. તે બોજાઈને પૂછે છે.

આપણા ચોકમાં વેલ્યું કેની વધૂરી,
તરકુંના આણાં કેનાં આબ્યાં...હો રાજ.
માથલિયાં ગુથું ને સેંચલિયા પૂરું,
તરકુંના આણાં તમારાં આબ્યાં...હો રાજ.

પોતાનો સસરા અને દિયર આણે આબ્યા તેથી કોડીલી કન્યાને આણું આબ્યું. તેને મનમાં આશા હતી કે સાયમો આણે આવશે. પણ તેની આશા ફળી નહીં. તે વેલડીએ બેસવાની રપટ ના કહી દે છે. વળી જવાખ પણ કેવો ચતુરાઈથી આપે છે! કે 'નણદીનો વીરો હજુ નાનો છે!'

સામા શેઠે વેલડી આવે,
વેલડીનો હાંકનાર ના આવ્યો !

કે નણુદીનો વીરો નાનો,
હું વેલડીએ નહીં એસું વાલમજી.
સામા શેઠે વેલડી આવે,
વેલડીનો હાંકનાર ના આવ્યો !

સાડીઓનો વહોરનાર ના આવ્યો,
કે નણુદીનો વીરો નાનો,
હું વેલડીએ નહીં એસું વાલમજી.
સામા શેઠે વેલડી આવે,
વેલડીનો હાંકનાર ના આવ્યો !

ચણિયાનો વહોરનાર ના આવ્યો.
કે નણુદીનો વીરો નાનો,
હું વેલડીએ નહીં એસું વાલમજી.
સામા શેઠે વેલડી આવે,
વેલડીનો હાંકનાર ના આવ્યો.
સાંકળાનો વહોરનાર ના આવ્યો
કે નણુદીનો વીરો નાનો,
હું વેલડીએ નહીં એસું વાલમજી.

પણ જ્યારે પરણ્યો આણે આવ્યો ત્યારે પ્રિયતાનું અંતર
આનંદથી નાચી ઊઠ્યું. રસિક પ્રિયતા સાચા વેલડીમાં જતાં
કેવો હર્ષ અનુભવે છે !—

આવી રૂડી વેલ્યે ચડું, વેલ્યે ચડું,
વેલ્યે ચડું રે.
અળદ કેરાં શીંગડા ડોલે,
જૂંધું ઝોલાં લે,
એવી રૂડી વેલ્યે ચડું, વેલ્યે ચડું,
વેલ્યે ચડું, રે.
સાચબો મારો હાંકવા એકો
માથે ઝોગાળો સાફો,
એવી રૂડી વેલ્યે ચડું, વેલ્યે ચડું,
વેલ્યે ચડું રે.

અહેની સાસરે ગઈ વર્ષોનાં વહાણાં વાયા. વીરાનું લગ્ન આવ્યું
અહેનીને ઊડતા સમાચાર પહોંચ્યા, તે બિચારી રાત-દિવસ રાહ
જુએ છે કે વીરો મારો તેડવા આવશે. પણ એક દિવસ અહેનીએ
મેડાની ખારીમાંથી દૂર દૂર પિયરનાં પંથ લણી નજર કરી તો—

હાંડાં તે રણમાં કંઈ હોડે,
ઝીણી ખેપુ જો.
વેલડિયું આવે ધડકતી રે
ઝપકયા ઝપકયા તે કંઈ
ડોળીડાના શીંગ જો
ઝપકયા વેલડિયુંના કાંગવા રે,
ઝપકી ઝપકી તે કાંઈ વીરાજીરી
મોળ્યું જો.

અહેનીના ઉમંગનો પાર નથી. લાઇ પોતાને તેડવા આવ્યો છે.
અહેની વીરાનું સ્વાગત પણ કેવું સુંદર કરે છે !—

વેલ્યું છોડજો રે, વીરા,
લીલા લીંબડા હેડ રે,
ગોધા બાંધજો રે સામા ઝોરડે,
નીરજો, નીરજો રે, વીરા,
લીલી નાગરવેલ્ય રે,
ઉપર નીરજો રે સાકર શેરડી રે.
પાળે પાળે રે, વીરા નદિયુંનાં નીર રે,
ઉપર પાળે રે કટિયેલ દૂધ રે.

અહેની વીરાની વેલડીમાં એસીને પિયર જાય છે. અને વીરાનાં
લગ્ન મહાલે છે.

આમ અહેન-દીકરીને તેડવા માટે પણ વેલડીનો ઉપયોગ થાય છે.
તેથી લોકજીવનમાં મગજ પ્રસંગે વેલડીનું મહત્ત્વ વિશિષ્ટ પ્રકારનું
અંકાય છે. માફાવાળી વેલડી બસે ઓઝલપ્રથાને કારણે અસ્તિત્વમાં
આવી હોય પરંતુ તે દૂર દેવાવરથી આવતી કન્યાને માટે તો અરેખર
આશીર્વાદરૂપ છે. માફાની કન્યાનું તાપ અને ધૂળથી રક્ષણ
થાય છે.

આજે ગુજરાતનાં ગામડાંઓમાં જનમાં વેલડી જવાનો,
અહેન દીકરીને તેડવા માટે, આણાં તેડવા વેલડી લઈને જવાનો
રિવાજ નામશેષ બનતો જાય છે. યાંત્રિક સાધનોની સગવડો વધતા
વેલડીને જવાનો અને આનંદ લૂંટવાનો રિવાજ વીસરાવા
લાગ્યો છે. કદાચ થોડાં જ વર્ષોમાં આ રિવાજ નામશેષ થઈ જાય
તો પણ નવાઈ નહીં. ત્યારે આ લોકસંસ્કૃતિનું આ અનોખું
પ્રતીક તો માત્ર સંભારણું બની રહેશે.

પટારો

લોકજીવનની સાથે લોકકલા ઓતપ્રોત થયેલી છે પરિણામે લોક-
જીવન સદાયે કળાનું રસિયું રહ્યું છે. ઘરમાં અને સમાજજીવનમાં તથા
માંગલિક પ્રસંગોએ ઉપયોગમાં લેવાતી ચીજવસ્તુઓને એવાં તો નમણાં
રૂપ એણે આપ્યાં છે કે જોનાર એ ઘડી મન મોકળું મૂકીને બસ
નીરખ્યા જ કરે.

આજે સંસ્કૃતિએ વિકાસની હરણકાળ ભરવા માંડી છે ત્યારે લોક-
જીવનમાંથી આવા ઘણાંય પ્રતીકો વીસરાઈ ચૂક્યાં છે અને વીસરાવા
જાય છે. લોકસંસ્કૃતિના પ્રતીક તરીકે જેણે મોખરાનું રથાન બળવી
રાખ્યું હતું તે પટારો આજે લોકજીવનમાંથી ભલાવા માંડ્યો છે.
ગામડામાં વસતી કેટલીક કેમો જેમણે પોતાની જૂની લોકરૂઢિઓ બળવી
રાખી છે એમાં આજે પણ એ સચવાઈ રહેલ છે.

કાઠકળાનું બેનમૂન પ્રતીક

મજૂડાં અને ડામચિયાનો વપરાશ શરૂ થયો ત્યારપછી લોક-
જીવનની જરૂરિયાતમાંથી ઉદ્ભવેલું પ્રતીક તે પટારો છે. જૂના
વખતમાં લોકો નાણાં, ઘરેણાં વગેરે જમીનમાં દાટી રાખતા. ધીમે
ધીમે માનવીને એના ગેરલાભો જણાતાં તેણે આ વસ્તુઓ મૂકવા
માટે નવું સાધન શોધી કાઢ્યું. તે સાધન હતું પટારો. પટારામાં

ગાદલાં, ગોદડાં, આણા-પરિયાણાનો સામાન, ઘરેણાં તથા રોકડ નાણાં મૂકવામાં આવે છે.

પટારો એ ગુજરાતની કાષ્ઠકળાનું એકમૂલ્ય પ્રતીક છે. ગુજરાતના સુથારો આખો પટારો લાકડાંમાંથી ઘડે છે અને એના ઉપર એવું તે આકર્ષક અને મજબૂત જડતર કરે છે કે ભલભલા ચોર અને લૂંટારું એને સહેલાઈથી તોડી શકતા નથી. પટારાની લંબાઈ ૫ થી ૭ ફૂટ અને પહોળાઈ ૪ થી ૫ ફૂટ જેટલી હોય છે. એનું લાકડું ન દેખાય તે રીતે એને ગીણેટવાળા પતરાથી મઢવામાં આવે છે. આ પતરા પર રંગભેરંગી મેર, પોપટ, ચક્રીઓ, ગણેશ, ઘોડા, હરણ વગેરેનાં ચિત્રો ઉપસાવેલાં હોય છે અંદર રૂપિયાની વાંદળિયું મૂકવાનાં નાનાંમોટાં ખાના હોય છે ગામડાંનાં અભણ સુથારો આ પટારામાં એવાં ચોરખાનાં બનાવે છે કે રીંદો ચોર પણ ગોથું ખાઈ નળ.

પટારાની નીચે ચાર પૈડાં હોય છે. જેથી તેને સહેલાઈથી ફેરવી-હેરવી શકાય છે. તે ઉપરથી ઊઘડે છે, અને એની પાંદડિયું અને નકુચામાં ખંભાતી તાળાં વાસવામાં આવે છે.

લોકજીવનમાં ઘરની શોભાકે પટારા વિનાનું ઘર ખાલી લાગે છે. રાજપૂત, ભરવાડ, કણ્ઠી, કાડી, મેર અને શરાસિયા કોમોનાં ઘરોમાં દરિયાનું કરીયું તે બખ્ખે ત્રણત્રણ પટારા હોવાનાં સામાન્ય રીતે એક-ત્રેકડના ઉપયોગમાં લેવાતા સામાન્ય અવનવા આજોખોથી આપતી એ હાથની વેંત ઊંચી પેઢી ઉપર પટારા મુકવામાં આવેલાં હોય છે. તે પર ત્રાંજા-પિત્તળની માંજ અને માંજ ઉપર દલાતમક માળી હોય છે.

કરિયાવરમાં પટારો -

પરણીને સાસરે જતી કન્યાને જુના વખતમાં આણામાં પટારો આપવામાં આવતો. આજે પટારાનું સ્થાન લોકડાના-લોખંડના કપાટોએ લીધું છે. તેમ છતાં કેટલીક કોમોમાં આ રિવાજ આજે પણ સચવાઈ રહ્યો છે. કન્યાને કરિયાવરમાં કપડાં, ભરત, ઘરેણાં વ. આપવામાં આવે છે. એ પટારો સાસરે ગયેલી કન્યા પોતે જ વાપરે અને ચાવી પણ પોતાની પાસે જ રાખે છે. જેમ ચિત્તળની ચૂંદડી, ખમનગર, કચ્છ અને રાજસ્થાનની બાંધણી; ઘોઘાના ઘોડસા, ગિરના બગદ, ત્રાવકની વેલડી, સુરતની આરબઘવાળી બગડી, હાલારના હાથીડા, દખ્ખણનાં ડોળિયા અને સંખેડા તથા મહુવાનું લાકડાકામ વખણુય છે તેમ ઘોલેરા તથા વીરમગામના પટારા વખણાય છે. ગુજરાતમાં પટારા ખરીદવા માટેનાં આ એ મથકો ખુબ જાણીતાં છે લોકો દૂરદૂરથી ગાંડા નેડી પટારા લેવા માટે આવે છે. આ પટારાની કિંમત આજે ૨૫૦થી માંડી ૭૦૦ અને ૧૦૦૦ રૂપિયા જેટલી થાય છે. જે કે પટારાની કળામાં આજે એટલે આવવા માંડી છે. જૂના વખત જેવા મજબૂત પટારાં અને એવું જડતરકામ આજે તો લાગ્યે જ નેવા મળે છે.

ઘણીવાર પટારાનો ઉપયોગ માણસોને સંતાડી રાખવા માટે પણ થાય છે પટારામાં પુરીને દુશ્મનોને મારી નાખ્યાનાં દાખલા પણ નોંધાયા છે. સામાન્ય રીતે પટારો એટલો મજબૂત હોય છે કે જલ્દી તૂટતો નથી. પરંતુ બળિયા લોકોને તો અવા પટારા કોઈ

વિસાતમાં હોતા નથી.

સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા વાવડી ગામના બહારવટિયા વીર રામ-વાળાથી ગુજરાત અપરિચિત નથી. રામવાળાનાં બહારવટા વખતની આ વાત છે: એક વખત મંદરાતનાં ર.નવાળાએ એક ગામ લાંબું. એક ઘરમાં પટારો હતો. પટારાની ચાવીઓ હાથ ન આવતાં તેણે પાટુ મારીને પટારો તોડી નાખેલો. રામવાળાના રાસડામાં લોકગાયકો ગાય છે કે—

‘પાટુ રે મારીને પટારો તોડિયો;
કંઈ વાગી છે ડાળા પગમાં ચૂંક,
ઘેલી ગરના રાગ.’

પટારાનો બૂકો તો કરી નાંખ્યો પણ દુર્ભાગ્યે એના ખૂટનું તળિયું તોડીને એક ચૂંક એના પગમાં પેસી ગઈ. ચૂંકનો આ સામાન્ય ધા વીર રામવાળા માટે જીવલેણકારી ધા નીવડ્યો.

આજે પણ ગુજરાતના ગામડે ચારસો-પાંચસો વર્ષ જુનાં પટારાં સચવાયેલા મળી આવે છે. આવાં પ્રતીકોનો અભ્યાસ હાથ ધરાય તો લોકસંસ્કૃતિના રસિયાઓને ઘણી સામગ્રી હાથ આવે તેમ છે.

હીર ભરેલો ચાકળો

ગુજરાતનું લોકજીવન હંમેશા કલા તરફ આકર્ષાયેલું રહ્યું છે. ગ્રામજીવનમાં રાજ્યશોજના વપરાશમાં લેવાતી સામાન્ય ચીજ-વસ્તુઓને પણ લોકનારીઓએ આગવી હૈયાસૂઝથી નમણુંરૂપ આપ્યું છે. કલાતી દષ્ટિ પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં વધુ ખીલી છે, તેમ કહીએ તો ખોટું નથી લોકસંસ્કૃતિનું પ્રતીક ચાકળો એ ઘરનો શણગાર અને લોકનારી કલાનું નમણું પ્રતીક છે.

ચાકળાના મુખ્ય એ પ્રકારો છે: એક એશરીને ઓપાવતા ભરત ભરેલા ચાકળા અને બીજા મહેમાનોને જમવા ખેસવ માટે વપરાતા ર ભરેલા ચાકળા.

ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રની કારિયાવરશુની કોમે ભરતકામને ખુબ જ વિકસાનું છે. ભરત પણ ભાત ભાતનું. આણાનું ભરત, ઘરના શણગારનું ભરત અને ઘોડા, બળદ વગેરે જાનવરોના શણગારનું ભરત. ગ્રામનારીઓ બપોરના નવરાશના વખતમાં ભરત ભરે છે. લાલ, લીલા, પીળા રંગનું કાપડ લઈને તેમાં વિવિધ પ્રતીકો આસેખે છે. તેના ઉપર રંગભેરંગી હીરનું ભરત ભરે છે. આવો ચાકળો ચોરસ હોય છે. ભરેલા ચાકળા નીચે અસ્તર મૂકીને દરજી પાસે એની કિનારી ઓટાવવામાં આવે છે. ચાર છેડે ચાર નાકાં મૂકવામાં આવે છે. વારતહેવારે અને ખાસ કરીને લગ્નપ્રસંગે ચંદરવા બાંધવાનો રિવાજ ખુબ જ જાણીતો છે.

ગુજરાતમાં રાજપૂત, કણ્ઠી, ઓડ, કચ્છમાં જત અને કોળી કોમની સ્ત્રીઓ સુંદર મળતા ચાકળા બનાવે છે. આજે તો હીર મોંઘું થયું છે, સ્ત્રીઓને કામ પણ ખુબ વધ્યાં છે એટલે આ કળાના વિકાસનો વેગ અટકી ગયો છે.

ખેસવાના ચાકળા -

આતિથ્ય સતકારની ભાવના તો ગુજરાતની જ. જુના કાળમાં તો ગામડાનાં લોકો મોસમ પૂરી થાય અને ખજાં ઉઢવી

આપની દુકાન, શોરૂમ, ગોડાઉનના રક્ષણ તથા
સુશોભન માટે પ્રીમીઅરના રોલીંગ શટર્સ
ફીટ કરી કાયમ માટે સલામતી મેળવો.

—એક વર્ષની ફ્રી સર્વીસ—

અમારા લોકપ્રિય પ્રીમીઅર રોલીંગ શટર્સ

લભો અથવા મળો :—

પ્રીમીઅર રોલીંગ શટર્સ એન્ડ એન્જનીયરીંગ વર્કસ

૮-એ. ઉદ્યોગનગર, ભાવનગર.

જ્ય પછી ગાંડાં બોડીને ગામતરાં કરવા નીકળી પડતા. બપોમે દિવસ નહીં પણ બપોમે મહિના મે'માનગતિની મોજ માણતા. મે'માન ધેર આવે તો ગામડાના લોકો હરખધેલા બની જતા. મે'માનને શું કરીએ તો ગમે એ માટે અછો અછોવાંનાં કરતા. મે'માન રોટલા શિરખવા બેસતાં લારે પટારામાં સાચવી રાખેલા કે ધરની દિવાલે લટકાવેલા હીર કે સુતર કે કટાઉ ભરતના ચાકળા નાખે અને પ્રેમથી જમાડે.

એસવાના ચાકળાનું ભરત પણ એ જાતનું હોય છે : એક સુતર અથવા હીરનું ભરત, બીજું કટાઉ ભરત. રજપુત, કોળી, કણુખી, આહલુ, એડ વગેરે કોમની સ્ત્રીઓ ધોળા અને રંગીન લૂગડા ઉપર નાના નાના ચાલેખો કાઢીને ફૂલવેલ કોરીને ઉપર સુતર અથવા હીરનું ભરત ભરે છે. દરજી કોમની નારીઓએ કટાઉ ભરત વિકસાવ્યું છે.

ગામડામાં, દીકરી પરણીને સાસરે જાય તે પછી આણું કરવામાં આવે છે. સર્પ બપોમે મહિના આણું સીવવા બેસે છે. કપડાં અને ધાધરા સીવે છે. તેને વેતરનાં જે નાના કાપલા (ટૂકડાં) પડે છે તે લઈને દરજી સરખા કાપે છે. પછી ચાકડાના માપનું ચોરસ કાપડ લઈને તેના પર સાચા અને અતલસના કટરા-કાપલા મૂકીને સોવદોરાથી ટાંકા લઈ રંગબેરંગી બાતો ઉપસાવે છે. નીચે અસ્તર અને ચારે બાજુ લાલ, લીલા કે વાદળી રંગની ગોટ મૂકીને ચાકળાનું કવર તૈયાર કરવામાં આવે છે. તેની અંદર ૩ ભરવામાં આવે છે. આણામાં ચાકળા આપવાનો રિવાજ કેટલીક કોમોમાં આજે પણ જળવાઈ રહ્યો છે. કટાઉ ભરતના ચાકળા તો આજે ભૂલાતા જાય છે. આજથી પંદર વર્ષ પહેલાં દરજી રૂપિયાના ચાર ચાકળાના કવર બનાવી આપતી આજે ય હજુ કાઠીયાવાડમાં ક્યાંક ક્યાંક જુના સાચવી રાખેલા આરા ચાકળા નજરે પડે છે.

નકામાં બિનઉપયોગી ચિંહરડામાંથી સુંદર મળના ચાકળા બનાવવાની કળા સ્ત્રીઓએ હસ્તગત કરી હતી. આજે લોકજીવન-માંથી જેમ અન્ય કળાઓ ભૂલાતી જાય છે તેમ આ કળા પણ 'બૂઝાવા માંડી છે. લોકસંસ્કૃતિનું જતન કરનારી કેટલીક કોમો પણ આમાંથી બચાત રહી નહીં. આજે તેમની પાસે ચાકળા જેવાં જુનાં પ્રતીકો જરૂર સચવાયાં છે. પણ નવાં સર્જતાં બંધ થયાં છે.

આજે રૂપાળા હીર ભરત અને કટાઉ ભરતના ચાકળાનું સ્થાન સાદશ અને આસનિયાઓએ લીધું છે. ક્યાં ૩ ભરેલા રંગબેરંગી મનોહર ચાકળા અને ક્યાં આજના સુધરેલા આસનિયાં ! આજે સમાજ સુધરી રહ્યો છે, આગળ વધી રહ્યો છે એવું ગૌરવ આપણે લઈએ છીએ ત્યારે એ રખે વિસરીએ કે, લોકજીવન પોતાની કળા અને સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યો ગુમાવતું જાય છે.

પાણી ભરવાનું ઠામ : બતક

ગુજરાત અને કાઠિયાવાડને અડીને પાંચડીપને પથરાયેલ ભાલ વિસ્તારમાં તમે જાઓ તો મેંસૂરણમાં અથવા તો હરણકાના તુંબલા તૂટી જાય એવા ખરા બપોરે સાંતી લઈને જતા કે આવતા ખેડૂતો નજરે પડવાના જ. સાંતીના સાંભડાં સાથે બાંધેલા સૂકામાં મૂકેલી પાણીની બતક તમારું ધ્યાન ખેંચ્યા વિના નહીં રહે.

બતક એટલે પાણી ભરવાનું ઠામ. બતક એ કુંભારનું માટી-કામનું એક ઉપયોગી અને રૂપાળું પ્રતીક છે. ગામડામાં કુંભાર લોકો માટીના બાલિયા, મોરિયા, ગાગરડી, રામપાતર, પતરડાં ને પાટિયા, હાંડા, માણુ અને ગોળા બનાવે છે. લારે બતકો પણ બનાવે છે.

આ બતક બાંધવાને નામે પણ જાણીતી છે. માટીના વાસણનું નામ બતક શાથી પડ્યું હશે તે પણ કલ્પનાનો મજનો વિષય છે. બતક નામનું પક્ષી પાણીમાં જ રહે છે માટીના વાસણને પાણી સાથે વિશેષ સંબંધ છે. વળી બતકનો ઘાટધૂટ પણ કંઈક અંશે બતકને મળતો આવે છે. તે પરથી માટીના આ વાસણને કદાચ બતક નામ આપવામાં આવ્યું હશે.

બતક એ ખેડૂતો માટે સગવડિયું સાધન છે. ખેડૂતો ગાડું બોડીને ખેતરે જાય તો સીંકે માણ્ય મુકતા જાય છે. એકાદ સાંતીની ભોંવાળો મોળો પાતળો ખેડૂત સાંતી બંધને સીમમાં જાય લારે પાણી ભરેલી બતક સાથે બાંધી જાય છે. બતકમાં પાણી સરસ ઠરે છે. ખેતરે જઈને ભાત ખાઈને કે રોંઠા કરીને ખેડૂત બતકમાંથી પાણી પીએ છે. બતક નાનામોટા આકારોમાં પણ મળે છે એક સાંતીની, બે સાંતીની અને ત્રણ સાંતીની બતક હોય છે. એક ખેડૂતને બપોર સુધી ચાલે તેટલું પાણી સમાય તે એક સાંતીની બતક. બે ખેડૂતોને બપોર સુધી ચાલે તેટલું પાણી સમાય તે બે સાંતીની બતક અને ત્રણ ખેડૂતોને બપોર સુધી ચાલે તેટલું પાણી સમાય તે ત્રણ સાંતીની બતક કહેવાય છે.

બતકનું મોં ખુબ જ સાંકડું હોય છે. જેથી ખેતરમાં લઈ જતાં લાવતાં તેમાંથી પાણી ટોળાતું નથી; અને પાણી કાઢતી વેળા પણ જરૂર પુરતું પાણી કાઢી શકાય છે. પાણી ટોળાતું કે બગડતું નથી. સીમશેઠે ધોમધખતા તાપમાં પાણી માંડ મળતું હોય ત્યાં પાણીનો બગાડ શે પોપાય ? આ વાત અહલજી કુંભારો પણ સમજે છે, તેને પરિણામે બતક જેવું સગવડિયું અને ઉપયોગી માટીનું વાસણ જે કુંભારલોકોની હોંશયારી અને આવડતનું અનોખું પ્રતીક છે તે અસ્તિત્વમાં આવ્યું.

સામાન્ય રીતે કુંભાર લોકો શિયાળે-ઉનાળે કાળી માટી લાવીને ચીકળે છે; તેમાંથી નમૂનેદાર માટીનાં વાસણો ઘડે છે. શિયાળામાં બનાવેલાં માટીનાં વાસણો ઠંડા હીમ જેવાં હોય છે. ઉનાળામાં માટીનાં કોરા વાસણો પર પાણીનાં ચમકતાં મોતી જેવાં બિંદુઓ ઝામે છે અને વાસણોમાં પાણી ઠરે છે.

માટીની બતકો બનાવીને કુંભાર લોકો તેને નીંબાડામાં પકવે છે. પકવ્યા બાદ બતક લાલ રંગ પર ધોળા અને કાળા રંગથી લોકશૈલીના મજનાં ચાલેખો દોરે છે. આ રંગ એટલા તો પાકા હોય છે કે બતક ફૂટી જાય તો પણ તેની ઉપરના રંગો એવાં જ એવાં રહે છે. પાણી ભરી ભરીને રીંદી થઈ ગયેલી બતકો પાંચ પાંચ વરસ સુધી ફૂટતી નથી.

હુતાંસશી પર ખર્ચાં લેવાતાં હોય ત્યારે કુંભાર લોકો મૂંડો ભરીને ખેડૂતોના બળે બતકો મૂકી જાય છે ખેડૂતો બાર મહિના ચાલે તેટલી બતકો મૂકાવે છે; અને કુંભારને તેના બદલામાં ફાંટ ભરીને ઘઉં આપે છે. રોકડ વ્યવહાર ભાગ્યે જ થાય છે. વિનિમય

પ્રથા ગામડાંમાં આજે ય ચાલુ છે. સીધું સાદું લોકજીવન આજે પણ સંતોષી અને સુખી છે.

લોકસંસ્કૃતિનાં પ્રતીકો જેને જૂનાં, ગર્ધ સદીના ગણવામાં આવતાં હતાં તે પ્રતીકો તરફ શહેરના લોકોને આકર્ષિત લાગણી પ્રગટી હોય તેમ જણાય છે. માટીના ઘોડા, ભરત કરેલા ઘોડા, ચંદરવા, લોકભરત, લોકશિલ્પ આજે શહેરોમાં ફેશન તરીકે અપનાવવાં શરૂ થયાં છે આજે રેફીન્ડેડર આવ્યાં હોવા છતાં બે-ચાર બતક ઘરમાં રાખવી અને મહેમાનોને બતકમાંથી બમ બમા બમ મધુરો અવાજ કરતું પાણી કાઢીને પાવું એ એક ફેશન થઈ પડી છે.

આ રીતે લોકજીવનનું પ્રતીક શહેરની સંસ્કૃતિમાં આવે છે તે ગૌરવની વાત છે. શહેરનો સમાજ એ રીતે લોકજીવન પ્રતિ કંઈક અંશે અભિમુખ થતો જાય છે, લોકસંસ્કૃતિ બાંધી તેનું આકર્ષણ વધતું જાય છે એ હર્ષની વાત છે. જૂલાતાં પ્રતીકો પુનર્જીવન પામે તો લોકસંસ્કૃતિ કોળી ઊઠે.

કસબી કાપડું

કાપડું એ લોકજીવનના પહેરવેશનું પ્રતીક ગણાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં રજપૂત, કણ્વી, ભરવાડ, કાઠી, રખારી, ઝોડ, કોળી, ગાડલિયા, આરણ્ય અને કાંઠિયા વરણની સ્ત્રીઓમાં કપડાંનો અહોજો વપરાશ જોવા મળે છે. ગુજરાતની સ્ત્રીઓમાં પણ ક્યાંક ક્યાંક એનો વપરાશ ચાલુ છે. આજે તો સંસ્કૃતિને સાચવીને બેઠેલાં ગામડાં-ઓના લોકજીવનમાંથી પણ કાપડું વિદાય લઈ રહ્યું છે. કપડાનું સ્થાન કબજાએ લેતા મોડયું છે.

માનવીનો પહેરવેશ, માનવજાતિની સ્થિતિ નેટલો પ્રાચીન ગણાય છે. કાપડું એક યા બીજા સ્વરૂપે પુરાણી કાળથી લોકજીવનના પહેરવેશનું પ્રતીક રહ્યું છે. તેના મુખ્ય બે પ્રકારો : એક સાચું, બીજું ખોટું. કિનખાખ, ખારજળી અને અતલસનાં કપડાં સાચાં ગણાય છે, જ્યારે વાયલ, ટાઈટ, પોપલીન વગેરે કપડાં ખોટાં ગણાય છે. સાચા કાપડાની કિંમત આજે પંદરથી વીસ રૂપિયા જેટલી થવા જાય.

કાપડાને ચાર ચાર ટસો મૂકવામાં આવે એમાં ખિસ્સી તો હોય જ. ખારવાડી રજપૂતાણીઓ ગાડલિયા, કાંઠિયા કોમની સ્ત્રીઓ અને આદિવાસી સ્ત્રીઓ લાંબી સાળનું કાપડું પહેરે છે. એવી જ લાંબી સાળનું કાપડું કચ્છી ભરવાડોમાં ખૂબ જાણીતું છે. લોક પહેરવેશમાં ઝડપી પરિવર્તન આવી રહ્યું છે છતાં રજપૂત, કણ્વી અને ભરવાડ જેવી કોમોએ કાપડાને આજે પણ જાળવી રાખ્યું છે.

કાપડાં પહેરનારી કોમોમાં સાચા અને ભારે કાપડાં ઉપરાંત ભરત ભરેલાં પહેરવાનો પણ રિવાજ છે. રાજપૂત અને કણ્વી કોમની સ્ત્રીઓ રંગબેરંગી ભરત ભરેલાં કાપડાં પહેરે છે. રખારી સ્ત્રીઓ ખડીથી ઢાંપેલાં કાપડાં પહેરે છે. યુવાન-પરણેલી એટલે મોડેલી સ્ત્રીઓ રંગબેરંગી અને સાચાં કાપડાં પહેરે છે. જ્યારે રાંડેલી એટલે કે વિધવા નારીઓ ઘેરા, ગૂઢા અને કાળા રંગના કાપડાં પહેરે છે વાણિયા કોમની મોટી ઉંમરની સ્ત્રીઓ કચ્છી રંગના કાપડાં પહેરે છે વાણિયા-આજ્ઞાણી સ્ત્રીઓ ભરત ભરેલાં

કાપડાં પહેરતી નથી. એમને ભરતકોમની કડાકૂટ ઓછી મળે છે.

એક રીતે કહીએ તો કાપડું જ લોકનારીની ઓળખાણ આપે છે. કાપડા ઉપરથી એની પહેરનારી કઈ કોમની હશે તે તરત કળાઈ આવે છે. સ્ત્રી પરણેલી છે કે વિધવા છે તે પણ કાપડું જ કહી આપે છે. આદિવાસીઓમાં લાંબી સાળાનો કમખો પહેરવાનો રિવાજ છે કુંવારી છોકરીઓ અમુક પ્રકારનો જ કમખો પહેરે છે જ્યારે પરણેલી સ્ત્રીઓ બીજા પ્રકારનો કમખો પહેરે છે કમખો જ કહી આપે છે કે છોકરી કુંવારી છે કે પરણેલી. લોકજીવનને સ્ત્રીઓને ઓળખવા માટેનાં વસ્ત્રપણોમાં પણ કેટલું વૈવિધ્ય આવ્યું છે!

કાપડાનો રિવાજ

કાપડાં પહેરનારી રજપૂત અને કણ્વી જેવી કોમમાં તો કન્યા જન્મે ત્યારથી તેના કરિયાવર માટે ભરત ભરવાનો ચારંબ કરવામાં આવે છે. કન્યાને પરણાવ્યા પછી આણું કરવાનું આવે ત્યારે ખંડનું ભરત, ધરનું ભરત, જનવરનું ભરત અપાય છે. તેમાં ભરેલાં કાપડાં પણ આપવામાં આવે છે. પાંચ સાત સાચાં કાપડાં, પચ્ચીસેક ભરેલાં તથા પચાસ જેટલાં ખોટાં કાપડાં આપવાનો રિવાજ આજે પણ ચાલુ છે.

અહીંને કાપડું કરવાનો રિવાજ ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં જાણીતો છે. સાસરે ગયેલી અહીં ખાર-ખાર મહિને પિયર આંટી ખાવા જાય છે ત્યારે વીરો અહીંને કાપડું દે છે. લગ્નપ્રસંગે અહીં પિયર આવે ત્યારે કાપડું આપવાનો રિવાજ છે. કાપડામાં એક જોડ કપડાં આપવામાં આવે છે હેંશીયો વીરો અહીંને સોનાની જાણત પણ કરાવી આપે છે. અહીંને સગો ભાઈ ન હોય તો જીભનો માનેલો વીર અહીંને કાપડું કરે છે.

લોકગીતમાં કાપડું—

લોકગીતોમાં કાપડાનો ઉલ્લેખ ઠેર ઠેર મળી આવે છે. માતાજીના ગરબાઓમાં માતાજીના કાપડાંનાં હૃદયંગમ વર્ણનો મળે છે. કણ્વીય કડવલીના લોકગીતમાં કણ્વીયનાં મન દોણી ઉતાર કાપડે દરે છે એવી વાનતો ઉલ્લેખ મળે છે :

ભગમણું ખોરડાં કડવી નવ ગમ્યાં રે,
અપેડાખંધ ખોરડે મનડાં મોહ્યાં રે;
રણમાં રોળી રે કણ્વીય કડવલી રે.
કાચાળાં કાપડાં કડવેને નવ ગમ્યાં રે,
કોણી ઉતાર કાપડે મન મોહ્યાં રે;
વનમાં રોળી રે કણ્વીય કડવલી રે.

આ તો થઈ રંગીલી નારીની વાત. લોકગીતોમાં કુવડ નારીની કજોતીનાં ગીતો પણ મળી આવે છે. કુવડ નારીઓ કૂંજકટાક યદ્યપે ફરતી હોય છે પણ એના ઘર તરફ તો જરા નજર કરો, કુવડના કંવા હાથ હોય છે! ‘પદારના લોકગીતો’માં શ્રી પુષ્કર ચંદરવાદરે આ લોકગીતનું સંપાદન કર્યું છે :

પાંચ રૂપિયાનું કાપડું રે લીધું,
પેરીને હાલી પાણી.

પાણી ભરીને બાંધે આવી
ત્યારે બાંધરા વચ્ચે બેઠું ફોટ્યું.
આંખજો મૂકી દેને મડકાળી,
બાંધળા જુબળાની ધરવાળી
સસરો બિચારો દળડું દળે ને
જેઠું ભરે છે પાણી.
નાનો દિયરિયો વાસીદાં વાળે,
ને નણદલ કરે છે લાણી.
આંખજો મૂકી દેને મડકાળી
બાંધળા જુબળાની ધરવાળી.
પારકા મૂવે પીતાંબર પહેરી,
ને નાકમાં નાખતી વાળી,
ધરના મરે પારે રેતાં નો આવડે
મેની દે મૂકીઓ વાળી.
આંખજો મૂકી દેને મડકાળી
બાંધળા જુબળાની ધરવાળી.

વઢિયાર કામની સ્ત્રીઓને મેળે જવાનું મળે એટલે આનંદનો
પાર નહિ નવાં નવાં કપડાં અને ધરેણાં પહેરીને મેળો માલવા
ચાલી નીકળે મેળામાં નેડાનો કોલો લાગે પછી પુછવું જ શું?

રંગમાં કાપડું બોલ્યું, છબીલા!
તારા નેડાનો મને કોલો લાગ્યો છે.
આંધું બોલ્યું ને અરધું કોટું, છબીલા!
તારા નેડાનો મને કોલો લાગ્યો છે.
એકવાર હાંલલ શહેર જાગે, છબીલા!
તારા નેડાનો મને કોલો લાગ્યો છે.
હાંલલની હાંલડી લાવે, છબીલા!
તારા નેડાનો મને કોલો લાગ્યો છે.
લાવીને માનેતાને આવે, છબીલા!
તારા નેડાનો મને કોલો લાગ્યો છે.
માનેની મજરો લેશે, છબીલા!
તારા નેડાનો મને કોલો લાગ્યો છે.
અગખામણી આંદણં કરે, છબીલા
તારા નેડાનો મને કોલો લાગ્યો છે.

લોકનારીની કલ્પના તો જુઓ ! સવાનણ સોનાનું સાચું
કાપડું છે એવા કાપડામાં અધમણ હીરનું ભરત ભર્યું છે. સુખી
ધર અને ખાનદાનની રોકોડ વહુ એ કાપડું લઈને સાસરે આવે છે.
મોંએ ચડાવેલી નણદી એ જ કાપડાની માંગણી કરે છે. ‘અરેરે,
નણદીયા, તમને હાથી, શેડા, વેલડી, ભગરી બેંશો માગો તે આપું.
પણ મારા દિલના દુકા જેવું, મારી માતાની મનતાઈવ આ કાપડું
તો મારી માતું સંભારણું છે. એ એક જ મારી પાસે રહેવા દો’.
પણ હાથી નણદી એ જ કાપડું માંગે છે અને બગતી ઝળતી
ભાભી નણદીને રસાને છે :

સવામણ સોનાનું કાપડું રે,
અધમણ હીરનું ભરત, નાનીયા !

કાપડું ભરતે ભર્યું રે.
કાપડાંની લાગી છે રહ રે,
રોકોડ ભાભી, કાપડું.
મારા મહિયરનું કાપડું રે
તે કેમ કરા આંધું જાય રે,
નાનીયા ! કાપડું.
સામી કોદમાં જોડડિયો રે
મનમતી લઈ જાઓ રે,
નાનીયા ! કાપડું.
કાપડાની લાગી રહ રે,
રોકોડભાભી ! કાપડું.
સામા એરડામાં રૂપિયા રે
જોડલા જોડાએ તેડલા થ્યો રે,
નાનીયા ! કાપડું.
કાપડાની લાગી છે રહ રે,
રોકોડ ભાભી ! કાપડું.
સામા ડહેલામાં લાથીડા રે
સારા સારા જોડને થ્યો રે.
નાનીયા ! કાપડું.
કાપડાની લાગી છે રહ રે
રોકોડ ભાભી ! કાપડું.
સામી એશરિયે થોડીલા રે
મનમતા લઈ જાઓ રે,
નાનીયા ! કાપડું.
કાપડાની લાગી છે રહ રે,
રોકોડ ભાભી ! કાપડું.
સામી વગમણિયે કાપડું રે
એ લઈને અદીકડાં થાવ રે,
નાનીયા ! કાપડું.
સામા તે મળજો ચોરડા રે
થાશે કાપડાંની લૂંટલૂટ રે,
નાનીયા ! કાપડું.
સામા તે મળજો સાપડા રે,
નણદીને ડસાડસ રે, નાનીયા !
સવામણ સોનાનું કાપડું રે,
અધમણ હીરનું ભરત, નાનીયા !
કાપડું ભરતે ભર્યું રે.

દૂર દેશાવર પરણાવેલા બહેની એ પાંચ વરસે પિયરિયાનાં મોં
જોવા પામે છે. આણ પડી સાત સાત વરસનાં વાણાં વાયાં પણ
વીરાના કંઈ સમાચાર નથી, એવી બહેનની હૃદયવ્યથાને આ ગીતમાં
આલેખવામાં આવી છે. બહેનને મનમાં થાય છે, કદાચ મારા ભાઈને
મનમાં એવું હોય કે, ‘હું ગરીબ ભાઈ, બહેનને શું કાપડું
કરીશ ?’ પણ બહેન કહે છે, ‘વીરા, મારે કાપડું નથી જોવું’;
મારે તો તારું મોં જોવું છે, ભાઈલા, બહેનને મળવા એક વાર
આવી જા.’

SOHILRAJ INDUSTRIES

✠ Refined Oils

✠ Refined Groundnut Oil

✠ Refined and Medicinal Castor Oil

Factory & Registered Office :

Nirmalnagar, EHAVNAGAR-1 (Gujarat)

Cable : SOHIL

Phones : 5007, 5008 & 5009

Bombay Office :

SOHILRAJ INDUSTRIES

The Hotel Bombay International, 29, Marine Drive,

BOMBAY-20 BR

Cable : SOHILRAJ

Phones : Off. 298248
Resi. 362803

આંખણિયે વવરાવું લીલી કીમડી રે,
કંઈ ટાંઢી હજો હાંય,

એની શીતળ હજો હાંય.
ઉંચે ચડું ને નીચે ઊતરું રે,
અરર મારી દુઃખિયારીના પિયોર,
મારી પરદેશણના પિયોર.

એને હેતે મળવા આવ્ય.
બારણે બિભેલી નણી મે'ણાં
બેલિયાં રે,
તારા કુળમાં નથી કોઈ,
અરર મારી દુઃખિયારીના પિયોર,
મારી પરદેશણના પિયોર
એને હેતે મળવા આવ્ય.
કું રે કેમ આવું, એનીયા,
એરે કાલે !

આડા કુંબરડા દસ બાર,
આડાં વેરિયુંનાં ગામા...

બહેનના હૃદયની લાગણી તે બુઝો :-

કુંબર પડાવી વીરા દુર દુરું રે,
વેરીને બંધાવું કસમાં ચોતિયાં રે,
બહેનને હેતે મળવા આવ્ય.
નથી રે જો'તું બંધવા કાપડું રે
બહેનને હેતે મળવા આવ્ય.
અરર મારી દુઃખિયારીના પિયોર,
મારી પરદેશણના પિયોર
બહેનને હેતે મળવા આવ્ય.

આજે તો લોકજીવનમાંથી કાપડું અને કાપડાંના લોકગીતાય
વીસરાવા માંડ્યા છે. આવાં પ્રતીકોનાં ગીતો જળવાઈ રહે એવું ન
થઈ શકે ?

કુલકુંબરનો ધાધરો

કહેવનમાં ખડું કીધું છે કે — 'એક નૂર આદમી હજાર નૂર
કપડાં.' લઘવધર વેશ રૂપાળા આદમીનું નૂર નંદવી નાખે છે, બ્યારે
મોળા પાતળા આદમીને સુંદર વેશ પહેરાવવામાં આવે તો રાજના
કુવર જેવો રૂડો દેખાવા માંડે છે. ગુજરાતના લોકજીવનમાં રંગ-
બેરંગી કળામય પહેરવેશનું મહત્ત્વ વિશેષ છે. જેમ કેમ કેમના
રિતરિવાજો બુદ્ધા તેમ કેમ કેમના પહેરવેશ પણ બુદ્ધા-પહેરવેશમાં
જાણે ભરીશાઈ ચાલતી હોય ! લોકજીવનનો જાતીય પહેરવેશ જોવો
હોય તો લોકસંસ્કૃતિના રસિયા જીવોએ મેળો માણવાનું વીસરવું
જોઈએ નહીં

પહેરવેશના પણ નોખનોખા કેટલા અધા પ્રકારો ! ચૂંદડીના તો
છત્રીસ છત્રીસ પ્રકારો. ધાધરાની પણ અનેક ભાતો, ભાતો
અને પ્રકારો જોવા મળે છે. અને ધાધરો પણ કેવો ? કુલકુંબરનો !
જેવું નયનરમ્ય મનોહર રૂપ એવું જ નમણું નામ. આ ધાધરો
'ચણિયા' ના નામે પણ ઓળખાય છે.

ગુજરાતમાં અસંખ્ય પ્રકારો વસવાટ કરે છે. ધાધરો બુદ્ધી બુદ્ધી
કોમોનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં નામે ઓળખાય છે. રૂપની રૂડી
રખાણુ રંગ બેરંગી ખરીથી હાપેલા ધાધરો પહેરે
છે. ગોખે ખેસનાર કૂલગરાસણી રંગબેરંગી ઘેરઘર ધાધરો પહેરે છે.
મોળી મરવાડણો ધાધરાને ઠેકાણે બિનનું જીમી પહેરે છે. રજપૂત
અને કોળી કોમની સ્ત્રીઓમાં થેપાડું પહેરવાનો રિવાજ જાણીતો છે.
વડુવાર અને કન્યાઓ રંગીન ભરત ભરેલાં થેપાડાં પહેરે છે. અરડાની
મેર કોમની સ્ત્રીઓમાં પણ થેપાડાનો રિવાજ ખરો. વડુવાર રંગીન
થેપાડા પહેરે બ્યારે મોન-દીકરીયું ધોળાં. દીકરીયું સાસરેથી આવે
ત્યારે ગામના સીમાડેથી રંગીન થેપાડું ઉતારીને ધોળું થેપાડું ધારણુ
કરે છે. થેપાડું જ તે પહેરનારી વડુ છે કે દીકરી તેની ઓળખ આપે
છે. હરિજન કોમની સ્ત્રીઓ કાળું આંબલિયા ભાતનું હાપેલું પહેરણુ
પહેરે છે. કાઠીયાવાડમાં નાની છોકરીઓ માથે ખેસલો તથા ધાધરી
અને કપડો પહેરે છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં ખાસ કરીને જાલાવાડમાં-ભરવાડણો કાળા રંગની
'રામ દુવાઈ' અથવા તો 'રામરાજ' પહેરે છે. પહેરવેશ અને કળાની
સાથે ધર્મની ભાવના પણ કેટલી ઓતપ્રોત થઈ ગઈ છે ! બનાસ-
કાંઠા વિસ્તારમાં વસતી આદીવાસી નારીઓ પોપટની ચાંચ સરખા
રાતા રંગનો ધાધરો પહેરે છે. વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ ધોળી ટીલડીઓ વાળા
કાળા ધાધરો પહેરે છે. કચ્છની જત નારીઓ ડોકથી પગ સુધીના
ધાધરો પહેરે છે.

લોકજીવનમાંથી ઉદ્ભવેલાં લોકગીતોમાં પહેરવેશના અસંખ્ય
ઉલ્લેખો મળી આવે છે. અહીં આપણે લોકગીતોમાં મળતા ધાધરાના
ઉલ્લેખો જોઈએ :

સ્વામી ગામ સિધાવે છે. ને પોતાની ગોરાંદેને મનગમતી
ચીજ મંગાવવા કહે છે. ચતુર નારી કેવી માગણી કરે છે ?—

હાયા તે મેઘરાજ માણ્યા રે લોલ
કાળી ચોપટનાં બે આંલકા રે લોલ
બળવંતભાઈ ગામ સિધાવિયા રે લોલ
શાંતુવડુ જે જોઈ તે મંગાવજો રે લોલ
આલ જેવડી ઓઢણી

ને ધરની જેવડો ધાધરો
જુવાર માથે હાંડવું

ને કપાસ માથે પોંક
એ વરતુ નહીં મળે રે લોલ
ગોરીનાં રસણું નહીં મટે રે લોલ.

લગ્ન પ્રસંગે માંડવા નીચે મીઠી મશ્કરી કરવામાં આવે છે.
વેવાઈ મટે કેવો ધાધરો સિવડાવવો ? — શરબતી મલમલનો
ધાધરો ! લોકનારીની કલ્પના તો બુઝો !

શરબતી મલમલ મંગાવો રે.
અમદાવાદી મલમલ મંગાવો રે.
દનો ધાધરો સિવડાવો રે.
ધાધરો જૂઝાભાઈને પેરાવો રે.
મહીં સપાઈને ખેસાડો રે.

ખડડ રોપ ખડડ રોપ કરે રે
ભાઇનો ધાધરો બહુ સારો રે.

અલબેલા સાલબા પાસે રસિક નારી વચ્ચાલંકારોની માગણી કરે છે--

પગ પરમાણે મારે ઝાંઝર, નાયક છ !
ધૂધરિયાળો શણગાર રે, નાયક છ !
વોરી આંતો અલબેલા સાહેબ છ !
કેડ પરમાણે મારે ચણિયો નાયક છ !
જૂથુવાળો શણગાર રે, નાયક છ !
વોરી આંતો અલબેલા સાહેબ છ !

સુંદરી સોળ વરસની થઇને જોખન લરાણું, પણ નાવલિયો નાનેરું બાળ છે; માંડ બાર વરસની ઉંમર છે. સુંદરીનું આણું થાય છે સારે તેના કાળજના કંકડા થાય છે. એની વેદના આ ગીતમાં વર્ણવી છે :-

સાગનો મોટો પાતળો રે
કંઈ ખાસ્યો ગોટાગોટ,
ખોળો વાળોને કૂચ વીચીતી રે
મને ડસિયો કાળુડો નાગ;
અખોવન રોઝડી રે
રંગમાં રેલી જાય.
બાર પટાનો મારો ધાધરો રે
કંઈ ભમ્મરિયાળો ભાત,
સાડું કરીને સૂઝ ગૂંથજે રે
મારે રે'યું આજુની રાત;
અખોવન રોઝડી રે
રંગમાં રેલી જાય.
પાંદરા ઠેકે વાડિયું ને
કંઈ હણકાં ઠેકે વાડ,
મારી જુવાની ઠેકે ધરતી રે
માડું દિલ હિયોળા ખાય;
અખોવન રોઝડી રે
રંગમાં રેલી જાય.

નવી સતી સાસરે આવેલી વહુ બિચારી નણંદ્યાની ધાધરી સીવયા બેડી ધાધરી સીવતાં સોય ખોવાણી. પછી તો વહુને માથે પરતાળ પડી-

ધાધરી સીવતાં સોય ખોવાણી
અમારા નણંદ્યાની.
અરેરે મારી સાસુ મેણું ખોલે,
અરેરે મારી જોકણી મેણું ખોલે;
અરેરે મને પિયરિયું દેખાડો
અરેરે મને મારગડો બતાવો.

પછી તો નણંદીનો વીરો ઘેર આવે. તેણે સોય ગોતી આપી અને મેણું ભાંગ્યાં.

નવરંગી ચૂંદડી

તજ, તલ, તમાલપત્ર, કેસર, કરતુરી, ધલાયચી અને જામફળ જેવાં બત્રીસ વસાણાંની અદ્ભૂત મિલાવટમાંથી બનાવેલા 'બત્રીસા' ધૂપની સોડમ રેલાવતી 'ચૂંદડીનું' લોકકવિઓએ કેવું અદ્ભૂત આલેખન કર્યું છે !—

ચૂંદડીને ચારે છેડે ધૂધરી
વચમાં આળેખ્યાં ઝીણા મોર;
સંકેલું તો ધમકે રૂડી ધૂધરી
ઉખેળું તો ટુકે ઝીણા મોર.

ચૂંદડી એ નારીના સૌભાગ્યનો શણગાર છે. એ વિનાના શણગારો અધૂરા જ ગણાય. પરણીને સાસરે જતી કન્યા નવરંગી ચૂંદડી ઓઢે છે. એ ચૂંદડી પણ કેવી છે ? ચારે છેડે બગલાની પાંખને પણ જાંખપ આપે એવા સ્વેત રૂપાની ઝીણીઝીણી ધૂધરીઓ ટાંકી છે. વચમાં ઝીણા ઝીણા મોર આલેખ્યા છે. નવોઢા નારી કહે છે કે 'ચૂંદડી સંકેલું છું તો ધૂધરીઓ રણજરી ભડે છે, ઉકેલું તો મોર ઝીંગારે છે.'

ચૂંદડીની અનેક જાતો—

પહેરનારના અંતરમાં અકથ્ય લાગણીનાં મધુર સ્પંદનો જગાડતી લોકસંસ્કૃતિના પ્રતીક સમી કુલ ૩૬ જાતો લોકજીવનમાં વિવિધ નામે જાણીતી છે. જાયલ, સેદારિયું, સાળું, સેલું, સણિયું, શાલપોત, બાંધણી, મિરોદક, મવન, ગંડરી, ગાળો, ધર્યોળું, ઘેર, દમુંબો, કાડોરિયું, કાર્યોળી, પામરી, પોમચો, લોરિયું, મગિયું, અમ્મર, ઘાટ, ભમરિયું, સેદળિયું, વસંતિયું, પટોળું, ચંદ્રગા, ચૂંદડી, ઓઢણી, નગરિયું વગેરે.

યંત્રયુગના આગમન પૂર્વે આપણે ત્યાં જે ઉઘોગો ખીખા હતા તેમાંનો એક બાંધણી ઉદ્યોગ હતો. રાજસ્થાનમાં આવેલા જયપુરની બાંધણી વખણાય. પરંતુ એને પણ બે ઘડી બૂલાવી દે એવી બાંધણી ગુજરાતના કારીગરો કચ્છ અને જામનગરમાં ખેસીને તૈયાર કરતા. આજે તો મિલની સરતી બાંધણીઓ લોકપ્રિય બનતાં આ ઉદ્યોગનાં વર્ગતાં પાણી થયાં છે, છતાંય આજે પણ આ ઉદ્યોગ ટકી રહ્યો છે. દાપડ ઉપર આળેખેલી રેખાઓ ઉપર બાંધણી ! કારીગર એકેએક દાણો બાંધી ડીઝાર્ડન પૂરી કરે છે.

પાટણના પટોળા—

ઢાકાની મલમલની માફક એક જમાનામાં પાટણનાં પટોળાની ખ્યાલખ્યાલા હતી. પટોળાંની બેનમૂન કળા દુનિયાભરમાં વખણાતી. કહેવાય છે કે ૮૦૦-૯૦૦ વર્ષ પૂર્વે સોલંકીયુગમાં કુમારપાળ ઔરંગાબાદથી સાળવી કુટુંબને પાટણમાં લાવેસો. એ વખતે સાળવીઓના ૭૦૦ કુટુંબો આ ધંધામાં રોકાયેલા હતા. ગુજરાતના આ પ્રાચીન પટોળા-ઉદ્યોગને વિકસાવવાનો યશ કુમારપાળને ફાળે જાય છે.

કેમિકલ ડાઇંગની શોધ નહોતી થઇ તે પૂર્વે મજાક, કીરમીજ, હળદર, ગળી, હરડે, બહેડાં, ફટકડી વગેરેમાંથી રંગો તૈયાર કરવામાં આવતા. પટોળાની બંને બાજુએ રંગ એક સરખો જ દેખાય, અવળું

સવળું એ કળવું પણ મુશ્કેલ અને ! એક પંચાંગ તૈયાર થતાં સહેજે એક કુટુંબને ચાલ-છ માસ લાગતા હોય એની કિંમત પણ હસોથી માંડીને હજાર પંદરસો રૂપિયા સુધી ચાલે છે. એના વણુટમાં જે અદ્ભુત કળા દેખાય છે એવા વિશે એક કહેવત ખૂબ પ્રચલિત છે, 'પડી પંચાંગે ભાત ફાટે પણ ફીટે નહીં.'

રંગ, ભાત અને સુવાસ -

ચૂંદડી એના અપ્રતિમ મનમોહક રંગોને લઈને લોકપ્રિય બની છે કારીગર બાંધણીના કાપડ ઉપર દાણા બાંધે છે જેટલા રંગ હોય એટલા દાણા બાંધવા પડે છે અને કપડું રંગવું પડે છે. રંગ ક્યાં બાદ બાંધણી પરથી દોરા ઉકેલી લેતાં નયનરમ્ય ભાત ઉપસી આવે છે આ ભાતના રંગો એટલા પાકા હોય છે કે બાંધણી ફાટે પણ રંગ ઝાંખા થતા નથી.

ચૂંદડીમાં વિવિધ ભાતો જોવા મળે છે: ચોખલિયાળી ભાત, કીડિયા ભાત કોથમરી ભાત, દાણા ભાત, મોર પોપટના ભાત વગેરે વિશેષ લોકપ્રિય બની રહી છે અને જ્યાં રૂપ હોય, દિગ્દિગ્દિ હોય ત્યાં સુગંધ કેમ ન હોય ! એકલા સુગંધ કે એકલા સુખડતા નહીં, પણ સૌરાષ્ટ્રમાં જેને ગરમ સો ધૂપ કહેવામાં આવે છે એ તથા સોંધા નામના ધૂપને કપડામાં ભરતાં મહિનો મહિનો એની સુવાસ ન જતી, એટલું જ નહીં પણ સુગંધી વસાણામાંથી તૈયાર કરેલ પાંદડીના બુકે પણ ચૂંદડીમાં ભરીને જળવાઈ રાખતાં એની મહેક મહિનાઓ સુધી ટકી રહેતી.

લગ્ન પ્રસંગનો સંસ્કાર—

ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને રાજસ્થાનમાં લગ્નપ્રસંગે કન્યાને પાનેતર પરેશવવાનો રિવાજ પ્રચલિત છે. પરણવા જતી કન્યાને માથે મોતી-ભરતો રૂપાળો મોડિયો મુકાય છે. મોડિયા ઉપર પાનેતરને પાનેતર ઉપર ચૂંદડી ઓઢાડીને કન્યાના મામા કન્યાને માંડવે લાવે છે. માતાના પ્રેમના પ્રતીકસભી અને લગ્નની માહિતી રૂપ આ ચૂંદડી કન્યા સાસરે લઈ જાય છે.

લોકસાહિત્યમાં ચૂંદડી—

લોકસાહિત્યમાં હૃદયના શુભારના ચેતનસભી ચૂંદડીનાં વર્ણનો ઠેર ઠેર મળે છે. ગોરાંદે વાલમને પૂછે છે, રંગરસિયા ! આખી રાત ક્યાં રમી આવ્યા ? હીંગળા જેવી લાલચોળ આંખ ચાડી ખાય છે કે રાતનો ઉગ્મગરો માથે લીધે છે—

‘હો રંગરસિયા’

ક્યાં રમી આવ્યા રાસ જો,

આંખલડી રાત્રીને

ઉગ્મગરો બહુ થયો જો’

રસિયો જવાબ આપે છે કે, ગોરાંદે, એ બધું તમારે કારણે છે—

‘આજ ગ્યાંતા કસૂબીને હાટ જો,

ધર્યોળાં વસાવતાં વહાણુલાં વહી ગયાં.’

ગુજરાતના નાયક ઉપર અન્ય પ્રદેશોના કન્યાઓ વારી જાય છે—

‘દેશીડાને હાટે થોડો અટકી જિભો,

ચૂંદડીયું વસાવતાં લાગી વાર રે,

નગારાં વાગે રે ઝીણાં ઝીણાં રે.

મારો નાયક છે જી મુજરાતનો,

મારો કેશરીયો બીનોબીનો જાય રે,

નગારાં વાગે રે ઝીણાં ઝીણાં રે’.

છીંટ અને જાયસ ક્યાંના વખણાય તે પણ આપણા લોકગીત બતાવે છે. સંસ્કૃતિનાં આવાં અનેક પ્રતીકોની માહિતી લોકગીતોમાં આજે પણ સચવાયેલી મળી આવે છે—

‘અમદાવાદી જાયલાં ને બરાનપોરી છીંટ,

ટૂવાકાંઠે કેવડો તે વાગે વાકો થાય,

જ્યાવરના બાપનો હાથી દોજો જાય.

ઝીણા મારુજી હો રાજ...

નાંચ ની ટાયલી ને હીંગનો વધાર,

જ્યાવરના બાપ તો દેશના સરદાર.

ઝીણા મારુજી હો રાજ.

રાયપુર ચક્રે ગડગડ થોલવેલ જાય,

માંહે નાંખો ચૂંદડી, લાડકડી સાસરે જાય.’

નાગરીનાતમાં ગવાતા એક લોકગીતમાં ચૂંદડીનું વર્ણન આવે છે. આ નવરંગી ચૂંદડી પણ કેવી ! ચૂંદડી ઓઢીને જતી નારી ને નિરખી રાગને થોડાની લગામ ખેંચી અને પ્રધાનને પૂછ્યું, આ કેવી એટડી આવી સુંદર ચૂંદડી ઓઢીને નીસરી છે ?

‘સોવન ફૂલડે ફૂલિયું હતું,

રતને ઝીંડવું હોયે.

સોએ પિંજરડે પીંજરું, હતું વીણ્યું રે,

વણારજા હોય નવરંગ ચૂંદડી રે.

રંગભર્યાં રે કચોળડા હવા,

રમે અમી ભર્યાં તળાવ, નવરંગી રે.

રંગ કમળો રે ઊકળે,

એવી ચૂંદડીની ભાત પડાય.

તાપીને તટે નારવ્યું

એવું વીંછળ્યું છે ત્રિવેણીને તીર.

લાખે આણી અંધલાખે સાટવી,

એવાં સવા લાખે ખર્યાં દ્રવ્ય...

નવરંગી ચૂંદડી.

ઓઢી પહેરી સંચર્યાં

એવાં રાત્રીયા ગઢ હેઠ

રાયે રે થોડાને ખંચ્યાં.

પ્રધાનને પૂછી છે વાત.

કેરસ કેરી એટડી

હેવી કેરસ કળવડુ હોય.

ઓઢી નવરંગી ચૂંદડી.....’

રાણુકેવડીના સો દર્શનાં ચૂંદડી અપ્રતિમ વધારો કરે છે :

‘વાયા વાયા રે

કંઈ ઓતરફખણના વાન રે,

ચૂંદડીના છેડા દુકિયા

દીઠો દીઠો રે

એવી કેડય કેરો લાંક રે

દીઠો સવા ગજનો ઓટલો.’

VINUS for your

- ✱ GRILLS
- ✱ COLOPSIBAL GATE
- ✱ 'Z' SCETION WINDOW
- ✱ COMPOUND GATE
- ✱ ALL STRUCTURAL WORKS

Phone p p. 5095

VINUS ENGINEERING WORKS

A-7 Industrial Estate,
BHAVNAGAR.

BOMBAY ALKALOIDS PVT. LTD.

194, Samuel Street,
BOMBAY-9

Manufacturers :

**BERBERINE HYDROCHLORIDE
&
BERBERINE SULPHATE**

used in the Manufacture of :

**Medicines for Cholera and all Types of
Dysentries & Diarrhoeas**

લોકસાહિત્યમાં આનંદને ઉદ્ધાસનાં ગીતો મળે છે તેમ કારુણ્ય રેલાવતાં ગીતો પણ આપણાં હૃદયને ભીંમવી દે છે. સૌરાષ્ટ્રનું એક ખૂબ પ્રચલિત લોકગીત એવું—

‘માડી ! આર આર વરસે આવિયો
માડી ! નો દીડી પાતળી પરમાર્ય રે
બડેછ મા !
મો’લુમાં દીવડો શમ બળે રે !’

યુદ્ધમાં ગયેલો અવગેલો આરઆર વરસે ઘેર આવે છે. ઘરમાં પોતાની પતળી પરમાર્યને શોધે છે. આખરે ભેદ ખુલે છે કે પોતાની માતાએ પત્નીને મારી નાખી છે. અવગેલો પત્નીની અચકી તપાસે છે તેમાં પોતાની ગેરહાજરીમાં પત્નીએ પાળેલા વિન્નેગણના વ્રતના કારણે ચુંદડી પણ ફોરીને ફોરી અકબધ પડી છે. આ જોઈને સ્વામી મસાણમાંથી મડાં પણ બેડાં ચર્મ જાય એવું કલેમકાટ ડુદ્ધ કરે છે. એનો સંસાર કડવો ઝેર જેવો બની જાય છે—

‘એની અચકીમાં ફોરી બાંધણી
એની બાંધણી દેખીને આવો થાઉં રે
ગોઝારણ મા !
મો’લુમાં આંખો મોડિયો રે.
એની અચકીમાં ફોરી દીલડી
એની દીલડી દેખીને તરસૂળ તાણું રે
ગોઝારણ મા !
મો’લુમાં આંખો મોડિયો રે.’

લોકસંસ્કૃતિના પ્રતીક સમી ચુંદડીનું મહત્ત્વ લોકજીવનમાં આજે પણ એવું ને એવું જ સચવાઈ રહ્યું છે.

કનાત

કનાત એ જુના કાળની ઓઝડ પ્રથાને યાદ આપતી અને આજે ય ગિરાસદાર કોમમાં સચવાઈ રહેલો અવશેષ છે. વહુ-દીકરીઓ ઓઝડમાં રહી શકે તે માટેના વિચારમાંથી કનાત અસ્તિત્વમાં આવી છે.

બહુ જુના કાળમાં તો ઓઝડપ્રથાનું અસ્તિત્વ જ નહોતું. કાળક્રમે અને વિશેષે મોગલ સમયથી સ્ત્રીઓને ઓઝડમાં રહેવાનું, રાખવાનું શરૂ થયું એમ કહી શકાય ત્યારથી ઓઝડની પ્રથા ચાલી આવે છે અન્ય કોમોમાં આ પ્રથા બૂંસાતી ચાલી છે. પણ ગિરાસદારોમાં આ પ્રથા આજે ય એવાંને એવી અકબધ સચવાઈ રહી છે. ગિરાસદારોની વહુ દીકરીઓ દિવસના ગામમાં પણ નથી નીકળતી. પાડોશીને ઘેર બેસવા જવાનું હોય તો રાતના ટાણે જ જાય છે; કારણ કે વહુ-દીકરીની પગની પાની પણ પનિ સિવાય ખીજે કોઈ જોઈ ન શકે તેવી ભાવના આની પાછળ રહેલી છે.

કનાતની રચના—

ઓઝડની પ્રથાને કારણે અનેક મુશ્કેલીઓ આવવા માંડી. ઘણી વાર જરૂરી કામ હોય, લગ્નપ્રસંગે કે ગામમાં કોઈને ત્યાં બેસવા જવાનું હોય, પગે લાગવા જવાનું હોય ત્યારે શું કરવું ? ત્યારે એમણે કનાતનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો.

કનાતની રચના સીધી સાદી અને એટલી સરળ હોય છે કે એને માટે કોઈ સુથાર કે કારીગરની જરૂર પડતી નથી. કનાત એ ધરગથ્ય સગવડિયું સાધન છે. છત્રી તો આપણા ધરધરની વપરાશ છે. એવી એક છત્રી લઈને આખી છત્રીને ઢાંકીને જમીન સુધી લટકે એવું નાનકડું તંબુ જેવું આવરણ (‘કવર’) કરવામાં આવે છે. તેના આગળના ભાગે રંગબૂમિના પડદાની જેમ બે છેડા એકબીજાની પર દોઢે વળેલા હોય છે. તેમાં થઈને કનાતમાં પ્રવેશી શકાય છે. છત્રીનો દાંડો હાથમાં પકડીને ચાલી શકાય છે.

દરબારોની વહુ-દીકરીઓ ગામમાં કે પાડોશમાં બેસવા કે લગ્ન પ્રસંગે કંઈ કામે નીકળે તો ગાંધણ કનાત લઈને આગળ ચાલે છે. તેની પાછળ કનાત નીચે વહુ-દીકરીઓ ચાલે છે. કનાત જમીન સુધી ઘસડાતી હોય છે, પરિણામે કનાતમાં જનારની પગની પાની પણ દેખી શકાતી નથી.

મોભાની અભિવ્યક્ત—

કનાત એ મોભાની અભિવ્યક્તિ છે. વ્યક્તિનું વિશિષ્ટ ગૌરવ તે પ્રસ્થાપિત કરે છે. જેમ રાખની સવારીની સાથે તેનું છત્ર હોય તે તેનું ગૌરવ ગણાય છે તેવી જ રીતે કનાતમાં જનાર વહુ-દીકરીનો મોભો આદરણીય ગણાય છે. કનાતવાળા ધરની કિંમત પણ વિશિષ્ટ અંદાજ છે.

દીકરી પરણીને સાસરે જાય ત્યારે કન્યાને ‘સંયમ, મર્યાદા અને ઓઝડમાં રહેજો’ એવી ભાવનાની અભિવ્યક્તિ કરતી કનાત કરિયા-વરમાં આવવામાં આવે છે. સારા ધરની કન્યા સાથે તેની સરકાર માટે લગ્નમ કે કોળીની કન્યાને મોકલવાનો પણ રિવાજ છે.

લોકકળાનું પ્રતીક કનાત—

કનાત એ માત્ર ઓઝડનું પ્રતીક છે એવું નથી. કનાત એ લોકકળાનું પણ પ્રતીક છે. તે લોકજીવનના એક વિશિષ્ટ-રિવાજનું તેમજ લોકકળાનું પણ દર્શન કરાવે છે.

કનાત દરજી સીધી આપે છે. વિવિધરંગી કાપડ લઈને તેને ઝાલર મૂકે છે. દરજીણા રંગીન લૂગડાના કટકા-કાપલા લઈને તેના પર મનોહર કટાઉ ભરત કરે છે.

કનાત પર રંગબેરંગી ભરતકામ પણ કરવામાં આવે છે. શોખીન અને રંગીલા સ્વભાવની નારીઓ કનાત પર હીર અને ખાપુનું ભરત ભરીને રૂપાળા પોપટ અને મોર પણ ભરે છે. ફરતી સોનાચાંદીની ધૂધરીઓ ટાંકે છે. એ કનાત પણ કેવી હોય ! લોકનારીની ભવ્યોદાત્ત કલ્પના તો જુઓ—

‘જતાં વાગે ધમ્મર ધૂધરી
વળતાં ઝીંગરે લીલા મોર’

કનાત અને જુરખામાં સામ્ય—

ગિરાસદારો અને મુસલમાનો બંને કોમોમાં ઓઝડનો રિવાજ સરખો જોવા મળે છે. ગિરાસદારોની સ્ત્રીઓમાં કનાત વપરાય છે જ્યારે મુસલમાન સ્ત્રીઓ જુરખો ઓઢે છે. મુસ્લિમ બાનુઓ બહાર જાય ત્યારે કાળો, કથ્થઈ અથવા જાંબુડી રંગનો રેશમી જુરખા પહેરે છે. ગિરાસદારની વહુ-દીકરીઓ કનાતમાં નીકળે છે.

આ પરથી અનુમાન એવું બાંધી શકાય કે દરબારો અને મુસલમાનોમાં ઓઝલની પ્રથા સમાન અંતરે થઇ હશે.

ગુજરાતને ગામડે ગામડે ગિરાસદારોની વહુ-દીકરીઓ આજે ય કનાતમાં ફરતી નજરે પડે છે. આમ કનાતની એક આગવી વિશિષ્ટતા છે.

માટીના ઘોડા

સાગરકાંઠા, બનાસકાંઠા, પંચમહાલ, મધ્યપ્રદેશ અને હિમાચલ પ્રદેશના આદિવાસી વિસ્તારોમાંથી પસાર થનારને માટીના અસંખ્ય ઘોડાઓથી વીરળાથેલા દેવો દૃષ્ટિગોચર થશે. ધાર્મિક પ્રિધિઓમાં કેટલાંક પ્રતીકોનો ઉપયોગ થાય છે. તેમાં માટીકળાના પ્રતીકસમા ઘોડાનો પણ સમાવેશ થાય છે. ઘોડો ખુબ જ શક્તિશાળી-તાકાતવાન પ્રાણી ગણાય છે. આથીએ ભારત પર વિજય મેળવવા માટે ઘોડાઓનો જ ઉપયોગ કર્યો હતો એમ ઇતિહાસ પણ નોંધે છે.

રામાયણ અને મહાભારતના કાળમાં અશ્વમેધ યજ્ઞ થતા. યજ્ઞના ઘોડાને છૂટો મુકાતો. ઘોડો જે પ્રદેશમાંથી પસાર થાય ત્યાં ચક્રવર્તી સમ્મતી આણું રહેતી. પ્રદેશનો રાજા બળિયો હોય તો લડાઇ પણ આદરવી પડતી. ત્યારબાદ ઘોડાનો ઉપયોગ માલ વહેવા, સવારી કરવા અને કેટલેક કેસાણે ખેતીકામમાં પણ શરૂ થયો.

ઘોડાનું બ્રહ્મદાન આપવાના પ્રાચીન રિવાજ ઉપરથી કદાચ દેવોની દૃષ્ટિએ જઈને તેમને માટીના ઘોડા ચડાવવાનો રિવાજ આવ્યો હોય તેવી શક્યતા નકારી શકાય તેમ નથી.

માટીના કલાત્મક ઘોડા—

માટીના ઘોડા એવા તો કલાત્મક ઘાટ ધૂટવાળા બનાવાય છે કે ન પૂછે વાત! આવા સુંદર ઘોડા જોઈને આપણને કદ્યના સરખી પણ ન આવે કે ગામડાનાં અમણ કુંભારો માટીના આવા ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારના નમૂના બનાવી બાણતા હશે. રાજસ્થાનની સરહદને અડીને ઊભેલા દાંતા (ભવાનગઢ) અને હડાદ ગામોના કુંભારો બમ્મે ફૂટ ઊંચા ઘોડા બનાવીને તેના પર ઘોડાનો સામાન બનાવે છે, શણગાર સજાવે છે, ઉપર અસ્ત્રાર બેસાડે છે.

વધારે નવાઇ પમાડે તેવી વાત તો એ છે કે કુંભાર લોકો માટીના આ બેનમૂન ઘોડા ચાકડા ઉપર તૈયાર કરે છે. ન મનાય તેવી બાબત હોવા છતાં તે સત્ય હકીકત છે. માટીના નળિયાની જેમ જ ઘોડાનો શરીરનો ભાગ ચાકડા ઉપર ઉતારે છે. એને પૂંછડી નથી હોતી, પૂંછડીની જગ્યાએ ગોળાકાર પોલો ભાગ જ હોય છે. ઘોડાનું મોં ગોળાકાર ખુલ્લું અને પગ પોલો હોય છે, ને તે ઊભો રહી શકે તે માટે પગ નીચે ગોળાકાર એકક હોય છે. પગ અને મોં પણ ચાકડા ઉપર તૈયાર કરીને લાથથી ઘોડાના શરીર સાથે સંધાઈ દેતાં આખો ઘોડો તૈયાર થાય છે. ઘોડાના શણગાર, અસ્ત્રાર એ કુંભાર પોતાના લાથ વડે હેવા ઉકલતથી જ કરે છે. તૈયાર થયેલા કાચા ઘોડાને નિભાડમાં પકવવા માટે મૂકવામાં આવે છે. હામડાં અને નળિયાની સીકન પૂરી થતાં નવરાશની પળોમાં કુંભારો માટીના આ બેનમૂન પ્રતીકો સર્જે છે. આવા અસંખ્ય ઘોડા બનાવી તે કોઠમાં મૂકી રાખે છે આજુબાજુ પંથકમાં વસતા આદિવાસીઓ જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે આપણને આઠ-દશ આના આપીને આ ઘોડા દેવને ચડવવા માટે ખરીદી બંધ છે.

વીર આવજની માનતા—

ધરતીના ખોળે વસતાં આદિવાસીઓ કુદરતની શક્તિથી વધુ ડરે છે. પરિણામે ધર્મ પ્રત્યે ખૂબ જ આસ્થા રાખે છે. દેવોનો ડર તેમને વિશેષ લાગે છે, પરિણામે તેમની આરાધના-પૂજા કરે છે પાણીનો ડર દૂર કરવા માટે નગરદેવની પૂજા કરે છે. લોકડામાંથી કોરેલા મગરની આકૃતિ મૂકે છે, વૃક્ષ નીચે આવા અસંખ્ય મગરદેવ જોવા મળે છે. આવાં તો અનેક પ્રકારનાં દેવ-દેવીઓની પૂજા કરે છે.

બનાસકાંઠામાં વસતા આદિવાસીઓ વીર આવજ દેવને વડ માને છે. આ દેવ સીમ-શેઠાના રમેવાળ મનાય છે. તેમનું શાનદ બેનરને શેઠે જાડ નીચે હોય છે. આદિવાસીઓ માને છે કે આ દેવ સીમનાં ચરતાં દોરનું રક્ષણ કરે છે. સાંજે દોર થેર ન આવ્યું હોય, દોર માંદું પડ્યું હોય, તો આદિવાસી વીરઆવજને માટ નો ઘોડો ચડાવવાની બાધા રાખે છે કોઈ જીને દિસે ન ચડના હોય તો ઘોડો ચડાવવાની માનતા માને છે. એને દીકરો અવતરે તો ‘વીરો’ એવું નામ પણ પાડે છે. માનતા સફળ થતાં આદિવાસીઓ મા યા હોય તેટલા માટીના ઘોડા લઈને વીરઆવજને ચડાવે છે, દીકરા કરે છે ને નાળિયેર વધેરે છે.

હારનભરમાં પ્રચલિત—

દેવને માટીના ઘોડા ચડાવવાનો રિવાજ પંચમહાલ, સાગરકાંઠા અને બનાસકાંઠાના આદિવાસીઓ પૂરતો જ અસ્તિત્વમાં છે એવું નથી. પણ જોડાનાગપુર વિસ્તારનાં સંઘાલ, નર્મદાખીણ વિસ્તારના ગોંડ, કોલ, કોરકુ, ભીલ અને બૈગા, દક્ષિણમાં કુખ્યા નદીની નીચે નીલગિરીની ટેકરીઓમાં વસતા ટોડા, યડગા, જોંડ માત્રાવરમાં રહેતા કુરમાન, ઈશ્લા, પનિયન, ત્રાવણકોર કોચિનમાં કદત કનિકરન, મલયન અને આંદામાન નિકોબારમાં પણ દેવતાને માટીના ઘોડા ચડાવવાનો રિવાજ આજે ય એકસરખો પ્રચલિત છે.

પશ્ચિમ બંગાળમાં એક ધાર્મિક સંપ્રદાય છે જેનું નામ ‘ધર્મ-સંપ્રદાય’ છે. એ સંપ્રદાયમાં પશુબલિ એક મહત્વનું અંગ છે. આ સંપ્રદાયના લોકો પણ માંદરમાં દેવો પાદખીની બાજુમાં માટીના ઘોડાઓની હારમાળા જોવા મળશે. માટીના આ ઘોડા ‘ધર્મકાકુર’ નામના દેવને ભેટ તરીકે ચડાવાય છે જે રિવાજ ધીમેધીમે મનસા અને અન્ય દેવ દેવીઓનાં સ્થાનકો મુઠ્ઠી પહોંચ્યા છે. પચમુડાનક કુંભારોએ માટીના સર્જનહાર તરીકે ભારે નામના મેળવી છે.

હુમ, હાટી, કેવન તથા દિંદુઓની અન્ય નીચી ગણાતી કોમોમાં ધર્મકાકુરની પૂજા પ્રચલિત છે. એ દેવ તરત પરચો આપનાર ગણાય છે. આ દેવનું સ્થાનક ગમે તે જગ્યાએ કોઈ એક વૃક્ષ હેઠળ હોય છે. તેમને ભેટ સ્વરૂપે ચડાવેલા માટીના ઘોડાઓની હારમાળા આજુબાજુ નજરે પડે છે.

પ્રાદેશિક કળાસિન્નતા—

આદિવાસીઓની અનેક પ્રતિઓ છે દરેકના દેવ પણ જુદાજુદા નામે ઓળખાય છે, તેમ જતાં દેવને ઘોડાની ભેટ ધરવાનો રિવાજ એક સરખો છે.

માટીના ઘોડા કુંભાર બનાવે છે. પોતાની રીતે એને સજાવે છે. નમણાં રૂપ અને ઘાટ આપે છે. પરિણામે પ્રદેશવાર ઘોડાનો

સ્થનાકળામાં ઘણા પ્રકારની ભિન્નતા જોવા મળે છે. કેટલીક જગ્યાએ ચાથી પાંચ ફૂટ ઊંચા ઘોડા જોવા મળે છે. પંચમહાલ અને બનાસકાંઠાના કુંભારોની કળામાં પણ એટલું જ વૈવિધ્ય વરતાઈ આવે છે. કેટલાક કુંભારો ઘોડાની ડોક ખૂબ જાંચી બનાવે છે તેમ છતાં આ ઘોડા એવા પાકા અને મજબૂત બનાવે છે કે વર્ષો સુધી એ ફૂટતા કે તૂટતા નથી. દેવોની દેરીઓ આગળ પચાસપચાસ વર્ષ પુરાણા બૂતા રીઢા ઘોડા આજે પણ આખા જ મળી આવે છે. આદિવાસી સંસ્કૃતિના આ પ્રતીકો એ સંસ્કૃતિની સાથે ઉદ્ભવ્યા છે અને વિદ્યમા છે. આદિવાસીઓએ પોતાનાં આ પ્રતીકોને આજે પણ જળવી રાખ્યાં છે.

પશ્ચિમ બંગાળના પંચમુંડા ગામમાં કુંભારો આજે પણ રંગીન માટીમાંથી સુંદર મળતા ઘોડાનું સર્જન કરે છે. કુંભારોની આ કળા બહુ પ્રાચીન નથી. છેલ્લાં ૧૦૦-૨૦૦ વર્ષમાં જ આ કળા વિકાસ પામી છે. પંચમુંડાના કુંભારે બનાવેલો ૨ ફૂટ ઊંચો બાંકુડો ઘોડો આજે અઢી રૂપિયે વેચાય છે. બાંકુડા ઘોડાનાં રૂપરંગ અને કલાત્મકતા મોહક અને ચિત્તાકર્ષી હોવાને કારણે 'ફેશનેબલ' લોકોનાં ઘરમાં પણ આ ઘોડા સુશોભનના પ્રતીક તરીકે સ્થાન પામી ચૂક્યા છે.

માનવીનું માંડણુ ઘર

કહેવતમાં કીધું છે કે 'ઘરતીનો છેડો ઘર.' ઘર એ સાચે જ માનવીનો વિલાસો છે, પણ એ ઘર કેવું? ઘર માથે મેડી ઓપતી હોય, મેડીનું માંડણુ ઓરડો હોય, ઓરડાનું માંડણુ રૂડી ઓશરી હોય, ઓશરીનું માંડણુ ઘોડિયું અને ઘોડિયાનો માંડણુ રૂપાળો પુત્ર હોય. મેડિનો શણગાર દોત્રિયા વગર અને દોત્રિયાનો શણગાર રસિયા વાલમ વિના અધૂરો જ રહે. લોકજીવને ઘરની પણ કેવી મધુર કલ્પના કરી છે. આટલી સાદાગી હોય તો માનવીનું આયુષ્ય ધન્ય બની જાય. આથી વિશેષ માનવીને જોઈએ પણ શું?

સંસ્કૃતિનો સર્જક માનવી -

સિદ્ધાંતની જગલી અવસ્થામાં ઘરતી ખૂંદતા માનવીએ જંગલી પશુ-પ્રાણીઓથી બચવા માટે વૃક્ષ પર માળો બનાવીને પોતાનું રહેઠાણ બનાવ્યું. શિયાળાની સૂસવતી ટાઢ અને ઉનાળાના ધોમ-ધખતા તાપથી રક્ષણ મેળવવા માટે એણે ગુફાઓ ગોતી કાઢી. અગ્નિની શોધ કરી એણે અધકાર પર વિજય મેળવ્યો. એનો બલિગત પ્રથમ સંસ્કાર તે કૃષિ સંસ્કાર. ઓખરો તો અગાઉ મેળવ્યાં જ હતાં. આમ કૃષિ, અગ્નિ અને ઓખરોએ મળીને માનવીને ઘર આપ્યું, હુન્નર આપ્યો, કલાજીવનમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. ત્યારથી જ કલા સંસ્કૃતિના પદ્ધતિકાર શરૂ થયા.

જુદા જુદા પ્રદેશોમાં ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ અનુસાર ઘરોનો વિકાસ થવા લાગ્યો. વધુ વરસાદવાળા પ્રદેશમાં વરસાદથી રક્ષણ મળે એવાં, ઉનાળામાં ગરમ પવન અને લૂથી રક્ષણ મળી શકે એવાં અને શિયાળામાં ટાપથી રક્ષણ મળે એવાં ઘરોનું માનવીએ સર્જન કર્યું. ઘરમાં જેમ જેમ લાકડું વધુ વપરાવા લાગ્યું તેમ તેમ કાષ્ટ-કલા ખોલવા લાગી અને ઘરની બાંધણીમાં કલાનો સુલભ સમન્વય થવા લાગ્યો.

કાંકિયાવાડ અને રાજસ્થાનમાં જ્યાં કુંગરાની હારમાળા છવાયેલી છે અને જમનના પેટાળમાંથી અદાળક પથર મળે છે, ત્યાં પથરનાં જ

મકાનો બનવા લાગ્યાં. ગીરકાંઠો, બનાસકાંઠો, સાબરકાંઠો અને ડાંગ કે જ્યાં કુદરતે ટૂંકે પથે વન્યસમૃદ્ધિ બપોળી છે ત્યાં પથર અને માટીની સાથે વાંસ, લાકડા અને ઘાસના મકાનો અસ્તિત્વમાં આવ્યા, જે આજે ય મોટા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. ગુજરાતમાં મોટા ભાગનાં મકાનો છટોના જોવા મળે છે. છાપરા પર પતરાં અને નળિયાં અને વપરાય છે.

ભાલ પ્રદેશની ઘરરચના—

ગુજરાત આજે સોરાષ્ટ્રને અડીને આવેલા ભાલપ્રદેશમાં માટીનાં ઘરો જોવા મળે છે એનું કારણ એ છે કે લાંબી માટી છટો બનાવવા માટે અનુકૂળ નથી એની ઘરતીમાંથી પથર મળતો નથી, જ્યારે માટી ખૂબ ચીકણી હોયને લાંબા લોકો માટીમાંથી જ ઘરનું સર્જન કરે છે ચોમાસાની ઝાપટું કીલનાં આ ઘરોની પાંચસો પાંચસો વરસ લગી કાંકરી સરખી ય ખરતી નથી.

ભાલપ્રદેશમાં મોટેભાગે ઉગમણ અથવા એતરાદિ' બારન ઘર બનાવવામાં આવે છે. ઓશરીવાળું પડાળ લાંબુ અને પછીનવાળું પડાળ ટૂંકું હોય છે. એક ઓશરીએ બેથી ત્રણ ઓરડા અને રાવટી તથા આંગણું કાઢેલું હોય છે. સામે દાગિયું, પડખે રસોડું, દાગિયા ઉપર મેડો, એને અડીને કોટ અને કુવણિયું હોય છે. મકાનોમાં સાગ અને હળદરવાનું લાકડું મોટા પ્રમાણમાં વપરાય છે. મજબૂત, અને સુંદર નક્શીથી શોભતા બારસાખ નીચે કલાત્મક કુંલિયું પડખે સાખું અને સાખું પડખે કોપરાં મૂકે છે ઉપર શોભાવતું એતરંગ મૂકે છે ટોડલા ઘોડના અને દાખણ ઘરની નમણાઈ વધારે છે. પથરની કુંલિયુંમાં લાકડાની થાંભલિયું અને થાંભલિયુંની સાથે કાઠશિલ્પના બેનમૂન પ્રતીક શમાં નેજવાં મૂકવામાં આવે છે.

કચ્છમાં વસતા કોળીના કુડ—

કોળી કોમના ઘર જ એમની સંસ્કૃતિનો સાચો પરિચય આપે છે. કચ્છમાં વસતા કોળીનાંકોનાં પાંચ-પંદર કુટુંબો ગામને છેડે પાંચ સાત હાથ પહોળાઈવાળાં શંકુઆકારનાં ઝૂપડાં બનાવે છે જે કૂચા અથવા કુડને નામે જાણીતાં છે. આ કૂચા ગજકાંખરા અને લીમડાથી સાજા છે અંદર ગારનું લીંપણ કરે છે કપાડાથી બાંધેલા કૂચાને માટુ કહેવામાં આવે છે. કૂચાના મજૂડાં તો અવસ્ય જોવા મળે જ. આવા કૂચાનો સમૂહ વાંદને નામે ઓળખાય છે.

પાટીદારોનાં ઘર—

ગુજરાતના પાટીદારો આજે તો ધાંપાવાળા મકાનો બનાવે છે, પણ એમનાં જૂનાં ઘરો છટો અને માટીથી જ ચણેલાં જોવા મળે છે. ધોળકાથી માંડી સમગ્ર ચરોતર સુધી આધા જ ઘર મળી આવે છે.

સુરત જિલ્લાના હળપતિઓનાં ઝૂંપડા જેવાં ઘરોમાં તો વાંદા વળીને દાખલ થયું પડે છે માટીની લીંતો અને ઉપર શેરડીનાં પાંદડાથી લાંકેલું છાપડું હોય છે કેટલાંક ઘરો કપાસની સાંડીઓ અને જુવારનાં રડામાંથી પણ બનાવેલાં નજરે પડે છે જ્યારે કુકણા કોમનાં ઘરો કામડી અને છાણના લીંપણવાળા જોવા મળે છે ઘરની આગળ પાછળ બારણાં એ એની વિશેષતા છે. ઘર પછવાડે ગારથી લીંપેલો એટલો હોય છે જેના ઉપર આખું કુટુંબ મૂક શકે છે.

ખાદી અને આમોઘોગ કમીશનની
યોજના અનુસાર

અખાદ્ય તેલોમાંથી

સહકારી સંસ્થાએ બનાવેલ

જનતા સાબુ

લાટા * ગોટી * ચીપ્સ

વાપરવાનો જ આગ્રહ રાખે

બનાવનાર :-

**ખેડા જિલ્લા ઔદ્યોગિક સહકારી
મંડળ લિ.**

સ્ટેશન રોડ :: ફોન : ૩૭૦૪ :: નાંડયાદ

આપની જાણ કર્યા જવા રાખશો ?

જામનગર જિલ્લા સહકારી બેન્ક લી. માં

રાખવાથી આપને વધુ વ્યાજ મળશે

અને દેશના ખેત-ઉત્પાદનમાં વધારો

કરવામાં આપની થાપણ ઉપયોગી થશે.

: હેઠઃ ઓફીસ :

સહકાર ભવન, રણજીત રોડ, જામનગર.

શાખા :- લાલપુર, ભાણવડ, જામજોધપુર, જોડીઆ,
ફારકા, જામખંભાળીઆ, કલ્પણપુર, કાલાવડ,
ધ્રાંગ, અલીઆખાડા, લતીપુર અને બાલ સા.

આપના પૈસાનો પુરેપુરો બદલો મેળવવા

ધી ભારત વિજય મીલ્સ લી. કલોલમાં
તૈયાર થયેલું

કાપડ

જેવું કે-ટેરીફોન શર્ટીંગ તથા શર્ટીંગ, ટુ×ટુ મસરાઈઝડ ઈવા શરન્ક રંગીન,
ઘોયલ તથા પ્રીન્ટેડ ટસર કોર્ટીંગ, વોશ એન્ડ વેર કોર્ટીંગ, મસરાઈઝડ ડીપ
શેડ પોપલીન, મસરાઈઝડ ઈવા શરન્ક ડ્રેપ બોક્ષ શર્ટીંગ તથા પટ્ટો,
રેસીસ્ટ અને સ્ક્રીન પ્રીન્ટ પોપલીન, કેમરીક, લોન, ટુ×ટુ સુપરફાઈન
પોપલીન તથા રંગીન તેમજ પ્રીન્ટેડ છીટો વિગેરે વિગેરે.....

વાપરવા આગ્રહ રાખે.

કુકણા કોમના ઘરમાં ધ્યાન ખેંચે એવી વસ્તુ તો તાડના થડનું પાણિયારું હોય છે. તાડના થડનો અર્થે ભાગ કાપીને તેના પર પાણી પીવાનું માટલું ઢળતું રાખે છે. વધારાના પાણી માટે જીંતમાં કાણું પાડીને થડનો છેડો બહાર કાઢેલો હોય છે.

ઝોડ : ઘરના ઘડવૈયા—

કહેવાય છે કે સિદ્ધરાજ જયસિંહે જ્યારે પાટણનું સહસ્ત્રલિંગ તથાવ ગળાવું ત્યારે તેણે જુદા જુદા પ્રદેશોમાંથી ઝોડ લોકોને નોતર્યા હતા. આની સાથે જસમા ઝોડણુનો દિસો સંકળાયેલો છે. માળવામાંથી ઊતરી આવેલી એ કામ માટીકામની મહારથી ગણાય છે. માટીના ઘરનું સંપૂર્ણ ચણતર કામ ઝોડ લોકો કરે છે આખું કુટુંબ આ કામમાં મદદરૂપ બને છે. બેંસ પર બાંધેલી પખાવમાં પાણી લાવે છે, પાવડે ખાંપીને ગારે બનાવે છે. ઝોડ ઘરની જીંતો ચણે છે અને ઝોડણુ ગારાના ગળિયા આપે છે. એકાદ મહિનામાં તો કોટડાં બિલાં કરી દે છે. ઝોડનાં ચણેલાં ઘર એટલાં તો મજબૂત હોય છે કે વર્ષો સુધી વરસાદની સામે ટકર ઝીંતે છે.

ઝોરડાંનાં નમણું રૂપ—

શ્રી જયમલ પરમાર 'આપણી લોક-સંસ્કૃતિ'માં કાઠિયાવાડનાં ઝોરડાંનાં રૂપ વર્ણવતાં લખે છે કે : 'કાચી ઇંટોનાં ગારવાળાં ઘર આગળના ભાગમાં ડેલી જ્યાં પુરુષોની અને મહેમાનોની બેઠક-બેઠક રહે. ડેલી કેવી ? તો વતુરાના કૂબ જેવી બિગળી અને સુધર. ડેલીની બંને બાજુ છો-બંધ ઝગરા ભારતી ચોપાટ, એ ચોપાટ ઉપર લિંગોદિયા દેવિયા. કેતરણીવાળા ગઢ જેવા મજબૂત એનાં કમાડ, ડેલીની થાંભલિયું ઢી રીતે કંડારેલી.'

ડેલીમાંથી આગળ વધીએ એટલે નિશાળ ફળિયું આવે. ફળિયામાં ડંડી હવાની લહેરખાંચો નાખતું એકાદ ઝાડ હોય, સામે તુલસી-કચારો, ઘરના ખરસાખ ઉપર દૂંદાળા ગણેશની મૂર્તિ હોય, પડખે પાણિયારું હોય, સોનલા વરણનાં બેઠાં અને મોં દેખાય એવાં લોટા, પ્યાલા ને ઝારિયું જોઇને પરાણે પાણી પીવાનો ખાવ થાય.

ઝોશરીમાંથી ઝોરડામાં દાખલ થઇએ તો લોક-સંસ્કૃતિ અને કળાનાં અસંખ્ય પ્રતીકો ઊડીને આંખે વળગે. સામે લીપેલી પેડલી ઉપર માટી કામના અદ્ભૂત નમૂના સરખાં મજૂરો અને રીટા ચોરને ગોથું બવરાવે એવા ચોરખાનાવાળા પટારા, પડખે ડામચિયાં, ડામચિયા ઉપર છાપેલો ધણિયો હોય, પટારા ઉપર ડામડાંની માંડ હોય ઘરમાં કુળદેવી કે માતાનો ગોખલો હોય, ઘરમાં મોતીસેરનાં જુમખિયાં લટકતાં હોય, ઘરનાં આવાં આવાં તો કંઈક કંપો વર્ણવી શકાય. લોક-સંસ્કૃતિના અભ્યાસ માટે આવાં ઘરો અનેકવિધ સામગ્રી પૂરી પાડે છે. યુક્ત અને ઘરનો આશ્રય લેતો લેતો સંસ્કૃતિનો સર્જક માનવી આજે સંસ્કૃતિ વિકાસની ચરમ સીમા પર બેઠો છે.

સોનલા વરણી માંડ

લોક-જીવનમાં દીકરાની શોભા ગુણિયલ અને લજ્જાશીલ વહુ, ઘરની શોભા સ્વચ્છ અને સુધર ઝોરડો અને ઝોરડાની શોભા તેમાં ગોઠવેલી સોનલા વરણી માંડ ગણાય છે. આજે નામશેષ થવા બેઠેલી આપણી લોક-સંસ્કૃતિનું પ્રતીક 'માંડ' એ શબ્દ પણ ઘણું બદલાયેલું છે. ગુજરાતનાં ઘરોમાં માંડ એટલે ઝોરડામાં ગોઠવેલો પટારા પર

વાસણોની વ્યવસ્થિત ગોઠવણી. જે વાસણો મૂકવામાં આવે છે એને ય 'માંડ'નું નમણું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

પ્રાચીનકાળથી ઘરની શોભા વધારવા માટે સ્ત્રીઓ અવિરત પુરુષાર્થ કરતી આવી છે. પરિણામે ભારતીય સંસ્કૃતિના વિકાસમાં સ્ત્રીઓનો ફાળો નોંધપાત્ર રહ્યો છે. ઇતિહાસ તો ત્યાં સુધી કહે છે કે ખેતીની આવશ્યકતા પણ સ્ત્રીઓ જ હતી. પુરુષો શિકાર કરવા માટે દૂર દૂર જંગલોમાં ચાલ્યા જતા ત્યારે સ્ત્રીઓ ઘર-આંગણે શાકભાજી અને અનાજ ઉગાડતી હતી. સ્ત્રીઓએ ઘેર બેઠાં બેઠાં પોતાની દષ્ટિ, હૈયા ઉક્લત અને સૂઝ મુજબ ઘરની શોભા વધારવા પ્રયત્નો કર્યા છે.

ઘર શણગારનો સંસ્કાર—

કાઠિયાવાડમાં કણ્બી, કાડી અને રજપુત કોમનાં ઘર જુઓ. એ ઘર જ એ કોમ અને એમની સંસ્કૃતિનો સુંદર પાંચથ આપશે. ડેલીમાં દાખલ થતાં જ હીર અને મોતી ભરતના ચાકળાથી શોભતી ઝોશરી દેખાય, ઝોશરિયે રૂપાળા ઝોરડા હોય, ઝોરડામાં સામે લાથ દોઢ લાથની પહોળી અને વેંતેક જાંચી ખડી કરેલી પેઢલી હોય, પેઢલી ઉપર પૈડાંવાળા પટારા હોય, પટારા ઉપર ત્રાંખા-પિતળનાં મોં દેખાય એવાં ચકચકિત ગોળી, દેગડા, ગોંલિયા, ડોલ અને બોધરણની માંડ હોય, તેના ઉપર માળી એટલે કે અભરાર્ધ હોય. માળીમાં થાળી, લોટા, પ્યાલા, તાંસળિયું, જાલિયાં અને વાટકા ગોઠવેલા હોય. બે થાળી ઉપર એક એક વાટકી અને થાળી આગળ લોટો કે પ્યાલો હોય. વચ્ચે વચ્ચે ટપ્પીડોની મનોહર દારમાળા હોય. માંડ નીચે મોતી ભરતની પછીન પાટી હોય. જોનાર તો બે ઘડી આશ્ચર્યમુગ્ધ બનીને જોઈ જ રહે.

ઘરને શણગારવાનો આ લોક-સંસ્કાર હજારો વર્ષ પુરાણો છે. ઘરની શોભા પરથી ઘરની સ્ત્રીની હોશિયારીનું માપ નીકળે છે. આજેય પ્રાચીન સંસ્કારને સાચવી બેઠેલાં ને કલામય માંડથી શોભી રહેલાં કાઠિયાવાડનાં કેટલાંક ઘરો તો પરદેશીઓ માટે અભ્યાસનો વિષય બની રહ્યાં છે.

માંડની રચના—

પ્રાચીનકાળથી ત્રાંખા-પિતળનાં વાસણો વસાવવાનો શોખ લોક-જીવનમાં ખૂબ વ્યાપક બનેલો છે. આ વાસણોને વ્યવસ્થિત રીતે, ઘરની શોભામાં અમિત્રદિ કરે તે રીતે ગોઠવવાના વિચારમાંથી માંડ અસ્તિત્વમાં આવી હશે એવી કલ્પના કરી શકાય. માંડનાં વાસણોમાં વસ્તુઓ પણ ભરી રખાય છે, એટલે શોભાની શોભા અને ઉપયોગનો ઉપયોગ એમ બે દષ્ટિ એની પાછળ રહી છે.

ગામડાંમાં આજે પણ માટીનાં ઘરનું ચણતર કામ ઝોડ લોકો કરે છે કેટલીકવાર આ ઝોડ લોકો જ માટીની માળી બનાવી આપે છે. તેને ઝોળપથી લીપીને ઘોળી બાસતા જેવી ખડી કરવામાં આવે છે. ઘણી જગ્યાએ હોશિયાર સ્ત્રીઓ માટી લાવીને તેમાં ઘોડાની લાદ, રખા વગેરે નાખીને તેમાંથી માળી બનાવે છે. માળી કેવી કલામય ! માળીની આગલી ધાર ઉપર સુંદર મળના કાંગરા હોય, કાંગરામાં ખાખ ખોડી હોય, ઉપર સુંદર મળની લાત ઉપસાવી હોય, એવી માંડ પ્રાચીનકાળમાં ખૂબ પ્રચલિત હતી. આજે માટીની માળીનું સ્થાન લાકડાની માળીએ લીધું છે. સુધાર લોકો લાકડાની માળી

ખનાવે છે. મળના કાંગરા અને ફૂલવેલ ડેરે છે. નીચે જૂમ્મર લટકતા મૂકે છે માળી નીચે લાકડાની કોતરેલી પૂતળિયું મૂકે છે અને પોતાની કમ્પના મુજબ તેને અવનવા ઘાટથી અલંકૃત કરે છે.

સામાન્યરીતે દરેક ઘરમાં માંડ હોય છે. ઘરનો દીકરો પરણે અને વહુ આણું વળીને આવે ત્યારે આણામાં કપડાંની સાથે ગોળી, ડોલ, લોટા-પ્યાલાથી માંડીને ચાળી-વાટકા પણ લાવે છે. આમ માંડ વધતી જાય છે. એ ઘરની કન્યા આણું વળીને જાય ત્યારે માંડ ઘટાડતી જાય છે. પરંતુ ઘરમાં વહુ વાસણો લાવી હોય તેના પર હક તો વહુનો જ રહે છે જ્યારે કુટુંબ વિભક્ત અને ત્યારે વહુ પિયરથી લાવેલી પોતાની ચીજો ભાગી લેતી હોય છે. તે પોતાના નવા ઘરમાં માંડ મૂકે છે. જો વાસણો આજાં હોય તો થોડેથોડે ખરીદ કરીને માંડ ભરી દે છે.

માંડ ઊટકવી—

માંડ ઉપર એટલાં બધાં વાસણો હોય છે કે રોજરોજ ઊટકવાનું શક્ય હોતું નથી. મહેમાનો આવે તો માંડ ઉપરથી વાસણો ઊતારીને એમને જમવા આપવામાં આવે છે તે વાસણો પછીથી ઊટકાને માંડ ઉપર મૂકી દે છે. દિવાળી જેવા વાર-પરમે, કમ જેવા મંગલ પ્રસંગે માંડનાં બધાં વાસણો નીચે ઊતારીને ઊટકવામાં આવે છે. તળાવ-કૂવાના પાણીથી વાસણો કાળાં પડી જતાં હોવાથી ચોમાસામાં વરસાદનું પાણી ઝીલીને તેનાથી વાસણો ઊટકવામાં આવે છે પરિણામે બારબાર માસ ચક્રચકિત અને ઊગળાં રહે છે. આ માંડને ઊટકતાં રથી ૪ દિવસ લાગે છે.

આજે તો માટીનાં મકાનોનો જમાનો જવા માંડ્યો છે. સીમેન્ટ-કોંક્રીટનાં મકાનો થતાં માં નો કલાત્મક સંસ્કાર વીસરાવા લાગ્યો છે. ગામડા આજે પણ આ સંસ્કારને સાચવીને બેઠાં છે. આજે વાસણો વસાવવાનો મોહ પણ ઓછો થતો જાય છે. લોકસંસ્કૃતિ ને લોકકલાના રસિયા જીવોએ તો કલાત્મક માંડ જોવાનું અને એનો અભ્યાસ કરવાનું નહિ ચૂકવું જોઈએ.

આનંદનું અને રૂં પર્વ : મેળો

આપણાં આનંદોત્સવો એ આર્ય સંસ્કૃતિની આગવી બેટ છે માનવજીવનને નવી ચેતના, નવી તાજગી બક્ષનાર ઉત્સવોમાં મેળાનું સ્થાન ખૂબજ મહત્વનું ગણાય છે શ્રી ગીંદરામ વર્મા રાજરથા '1 લોકોત્સવમાં લખે છે કે, આર્ય સંસ્કૃતિમાં આશા, ઉત્સાહ અને ઉલ્લાસનું સ્થાન મહત્વનું છે. આર્યો ખૂબ મહત્વાકાંક્ષી, સાહસી અને વીર હતા. પરિણામે આર્ય સંસ્કૃતિએ મોટી સંખ્યામાં આપણને તહેવારો અને ઉત્સવોની બેટ આપી છે. સુખી દેશમાં જ આટલા બહોળા પ્રમાણમાં મેળા અને ઉત્સવો જોવા મળે છે. ભારતવર્ષ પ્રાકૃતિક દૃષ્ટિએ ધનધાન્યથી પૂર્ણ છે. ચોમાસાનાં આનંદાચક જળવાયુ અને કુંગરાળ પ્રદેશોને કારણે આપણે ત્યાંનું પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય જગવિખ્યાત છે. પરિણામે મેળા અને આનંદોત્સવોએ લોકજીવનમાં વિશિષ્ટ સ્થાન મેળવ્યું છે!

લોકસંસ્કૃતિનું અભ્યાસસ્થળ—

કાર્ત્તિક જાતિની સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કરવો હોય તો એના મેળાની મુલાકાત બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. મેળામાં એનાં વસ્ત્રા-

બૂથણો, નૃત્યો, વાદ્યો, લોકગીતો, રીતગિવાજોનું સુભગ દર્શન થાય છે. શ્રી જયમલ પરમાર 'આણી લોકસંસ્કૃતિ' માં લખે છે કે 'મેળો એટલે સંસ્કૃતિનું સંગમસ્થાન. સંસ્કારોની મિલનભોમ ત્યાં આવીને દેગો ચડે અને નાતજાતના બેદલાવ વગર સૌને પેટ પૂરતું ખાવા મળે. ત્યાં કથાવાર્તાઓ ચાલે. રાસ, જનન અને કીર્તનની ઝૂક બેલે. સાધુસંતોના સમાગમ અને સત્સંગ થાય. પ્રેમીઓનાં પણ મિલન થાય. ત્યાં જોમન ઝોલે ચડે ત્યાં લોકજીવનની કંઈક કળાઓ ઠલવાય. સૌને પોતાની શક્તિ અને કળા બતાવવાનો અવકાશ મળે. ઊર્મિઓની અગ્નિવ્યક્તિનું સહિયારું સ્થાન તે આ મેળો. ત્યાં લોકજીવનનો સંસ્કાર વિનિમય થાય દૂર દૂરનાં ગામડાંમાંથી, નસમાંથી કે ડાયામાંથી આવેલા સૌંદર્ય, શક્તિ અને ભક્તિની ત્રિવેણીથી ભીંજતાં-ભીંજતાં વધુ બળ, વધુ શ્રદ્ધા અને વધુ આ મતિશ્વાસ મેળવી, અખૂટ આનંદનું લાડું ભરીને પાછાં ફરે. વર્ષભર શક્તિનો વધુ સંચય કરી બીજા વખતે મેળામાં સુક્તિનો આનંદ મેળવવાની અચૂક ગાંઠ વાળે.'

મેળાનું મૂળ—

વારપૂજનની ભાવના ઘણા દેશોમાં પ્રચલિત હોય આવા વીરનાયકની સ્મૃતિમાં આવા મેળાઓનું મૂળ જોવા મળે છે. આ વીરોની યાદને ચિરંજીવ બનાવવા માટે રાજસ્થાનમાં પાલુજ રાઠોડ, ઘોઘા ચૌહાણ, તેજજી જાટની સ્મૃતિમાં મેળા ભરાય છે. આવા મેળા લોકજીવનમાં ખુમારી અને મહાન ઉદ્દેશ માટે જીવન કુરબાન કરવાની ભાવના પ્રકટાવે છે.

ભારતદેશ એ સંતો અને મહાત્માઓનો દેશ ગણાતો હોય તેમની યાદમાં પણ મેળાઓ ભરાય છે. રાજસ્થાનમાં આજે પણ રામદેવજીની સ્મૃતિને જીવંત બનાવતો 'રામદેવરા' મેળો ભરાય છે.

માનવી સંસ્કૃતિ સમયે પોતાના દૃષ્ટદેવ દેવીની સહાય માગતો આવ્યો છે. આવા દેવ હનુમાનજી, શંકર ભગવાન, આશાપુરી, બહુચરી માતા. શંખેશ્વર તથા ઠાકોરજીનાં પણ વિવિધ સ્થળોએ મેળા ભરાય છે. ધંધુકા તાલુકામાં નીલકા નદીને તીરે આવેલ ભીમનાથ મંદિરનો મેળો, આદર ગામમાં જન્માષ્ટમીએ ભરાતો તરણેતરનો મેળો, સાગંગપુરમાં હનુમાનજીના મંદિરે ભરાતો મેળો, દહેગામનો ઊંટડીયા મહાદેવનો મેળો, વિરમગામ શંખેશ્વરમાં ભરાતો બહુચરાજીનો મેળો, ખંભાતમાં ભરાતો શિકેતરીમાતાનો મેળો એ ખુબ જાણીતા છે.

નૈસર્ગિક સૌંદર્ય માનવીના મનને મુગ્ધ બનાવતું હોયને તળાવ, સરોવર, નદી-ઝરણાં, નદીઓના સંગમસ્થાન, કુંગરાની તળેટી વ. સ્થળોએ મેળાઓ વિશેષ પ્રમાણમાં ભરાય છે. રાજસ્થાનમાં પુષ્કર, ગળતા અને લો હાર્ગલના મેળા આવા રમણીય સ્થળોએ ભરાય છે. ગુજરાતમાં વૌઠાને મેળો પણ નદીઓનાં સંગમસ્થળે જ યોજાય છે. આવળ અને ભાદરવા માસમાં વરસાદને લઈને ધરતી નવલાં રૂપ ધરે છે, તેથી આ માસમાં મેળા ખુબ જ ભરાય છે.

વેચાણ, વિનિમય, ખરીદી—

વેચાણ અને વિનિમય તથા ખરીદી માટે પણ મેળા ભરાય છે. કુંગરાળ પ્રદેશોમાં આદિવાસીઓ છૂટા છવાયા વિસ્તારમાં વસે છે. ત્યાં નક્કી વાર મુજબ મેળા ભરાય છે આ મેળામાં ખરીદી, વેચાણ

અને વિનિમય થાય છે. રાજસ્થાનમાં દોરના વેચાણ માટે પણ મેળા ભરાય છે. હીમા, ધરણીધર તથા માતાજીન્યના મેળા જાણીતા છે. નાગોર અને ભરતપુરના મેળાની જેમ ગુજરાતમાં ભરાતો વૌકાનો મેળો પણ ગધેદાના વેચાણ માટે ખુબ જાણીતો છે.

મનવજીવનમાં આર્થિક પ્રશ્ન ખુબ મહત્વનો હોય મેળાનો આનંદોત્સવ એની સાથે જ સંકળાયેલો છે. જે વરસ સાડું આવ્યું હોય અને ખેતરો ધનધાન્યથી લચી પડે તો મેળાની રંગત પણ એવી જ જામે છે. નજીકના વરસે મેળામાં જાત્રો કસ જાય તો નથી. આનંદોત્સવની દૃષ્ટિએ એ દિક્ષા અને ચેતનહીન જણાય છે.

આદિવાસીઓના મેળા—

શ્રી વિમળ શાહ ‘ગુજરાતના આદિવાસીઓ’ માં જણાવે છે કે ‘દાંતા તાલુકામાં પથરાયેલ કુંગરાની હારમાળા શરૂ થઈ પોશ્તીના, ખેડબ્રહ્મા અને વિજયનગર તરફ વળીને દક્ષિણ તરફ નીચે ઉતરી અને પૂર્વ સીમાને આવરી લઈ, દક્ષિણે આવેલ નાનઢલ વિભાગમાંથી પસાર થઈ સુરત જિલ્લાના માંડી તાલુકાથી આગળ વધી વાંસદા, ડાંગ અને અને ધરમપુર સુધી પહોંચતી રહીને કુંગરાળ અને જંગલવાળો પ્રદેસ આદિવાસીઓનું મુખ્ય રહેઠાણ છે.’

આ આદિવાસીઓનો અનોખો ઉત્સવ તે એમનો મેળો. આના મેળા વાર તહેવારે યોજાય છે. દાંતા વિસ્તારની કુંગરાળ પટ્ટીમાં માણેકનાથ, મગર અને ખેરમાળની જગ્યાએ મેળો ભરાય છે.

આદિવાસી વિસ્તારોમાં જ્યાં મેળો ભરાવાનો હોય ત્યાં તે ગામમાં આગલે દિવસે સાંજે દોલ સૂચવે છે કે આવતીકાલનો મેળો ચાલુ છે. જો દોલ ન વાગે તો મેળો કંઈક મુશ્કેલીના કારણે મુક્તવી રહ્યો છે એમ સૌ સમજે છે.

મેળાના દોરનો અવાજ સાંભળીને ખીજ ગામવાળા પણ દોલ વગાડવાની શરૂઆત કરે છે અને અન્યત્ર સંદેશો પહોંચાડે છે. મેળા માટેનો પ્રથમ દોર કોણ વગાડે તે પણ નક્કી હોય છે. જેને જવાબદારી સોંપી હોય તે માણસ દોલ પર સાત દાંડી વગાડે તે પછી ગમે તે માણસ તે દોલ વગાડે છે.

ખીજે દિવસે વહેલી સવારથી મેળા માણવા માટે લોકોનાં ટોળાં ઊમટે છે. જુવાનીયાં રંગમેરંગી કપડાં પહેરીને, મોં પર લાલ-લીલાં ટપકાં કરીને ગીતોની રમઝટ બોલાવતા ચાલે છે. પાછળ યુવતીઓનું ટોળું ગીત ઊપાડી લેડું ચાલે છે.

આદિવાસીઓ મેળામાં છત્રી લઈને જવાના ખુબ મોખ્ખા હોય છે. પરિણામે મેળામાં અસંખ્ય છત્રીઓ જોવા મળે છે. છત્રીઓ પણ કેવી ? એમાં રંગમેરંગી ઝુમખાં લટકતાં હોય, એકાદ નાનકડો અરીસો પણ જોડાયેલો હોય !

દરેક ગામવાળા મેળામાં પોતાના નક્કી કરેલા પડાવે ધામા નાખે છે. પછીથી સાથે લાવેલ રોટલા ઝાળખીતા અને સગા-સંબંધીઓને વહેંચે છે.

નાચગાનનો ઉત્સવ—

મેળાનાં મધ્યભાગમાં તો નાચગાનની છાકમછાંગ ઊડે છે. નવી નવી ટોળીઓ નાચમાં જોડતી જાય અને થાકેલા લોકો આરામ

કરવા એમાંથી નીકળતા જાય. દરેક ટોળી દોલકું લાવે છે. દોલકું મળામાં નાખીને એને તાલેતાલે ગાંડાતુર બનીને નાચે છે. નાચ કુંડાળાંની વચ્ચે ૨-૪ જુવાનડાં વર્તુળની વચ્ચે કેલા રહેને પાવા વગાડે છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ માથે જુવારા લે છે. નૃત્ય બાદ સૌ મેળામાં ફરવા નીકળે છે. એવામાં ભાઈભાંડુ બેટી જાય તો તેના કાનમાં અગર માથે બાંધેલ ફાલિયામાં જુવારા ખોસીને આનંદ માણે છે. આ નાચગાન આખો દિવસ ચાલે છે.

મેળો એ આનંદ માણવાનું સાધન હોવાં છતાં ઘણીવાર મેળામાં કરુણા પણ જલકાય છે. દૂરદૂર રહેતાં સગાં-સંબંધીઓ લાંબે ગાળે મેળામાં ભેગાં મળે છે. એ સમય દરમ્યાન કેઈ સગાંનું મરણ થયું હોય અને કામના બોજને કારણે એની કાણે ન જવાયું હોય તો મેળા વખતે એને રડવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓ ભેગી થઈને એક બીજાના ખસા પર હાથ મૂકીને ખુબ રડે છે. અને મૃત સગાને સંભારે છે.

વળી ઘણીવાર બહેની મેળામાં વીરાને મળી જાય છે ત્યારે તેને માતાનાં હેત અને લા પ્રેમ બાદ આવતાં મોકળા મને રડે છે. ક્યારેક અદાવત અને જૂના વેરની પતાવટ પણ મેળામાં થાય છે. પરિણામે ધિગાણા થાય છે. આમ એક બાજુ રુદનથી વાતાવરણમાં એક જાતથી કરુણા છવાઈ રહે છે.

લોકસાહિત્ય અને મેળો—

મેળો એટલે તો લોક સાહિત્યનો ખજાનો મેળામાં ગામે ગામ. ભજનમંડળીઓ આવે છે; સામસામા અખીલ ગુલાલ ઉડાડતા ભજનોની રમઝટ બોલાવે છે.

શ્રી જયમદન પરમાર લખે છે કે, “કોળી એ સૌરાષ્ટ્રની રંગીલી કોમ છે. ભલે એ હોય અધધરડો આદમી પણ ઉત્સવટાણે આંખમાં સુરમો, માથે લાલ મધરાશિયાની આંટીઆળી જોળ પાઘડી ને આબલા ભરેલ લીલા પટ્ટાનું બંધણું, કેજ બાધી હોય, વળી વધારે રંગીલો હોય તો રાસની વચ્ચે બપોળે હાથમાં બે છત્રીઓ ઝૂલાવતો જાય. છત્રી પણ કેવી ? અપરૂપ ભરત ભરેલી, ૧૬-૧૬ સંખ્યાની અને સળિયે સળિયે લાલ, પીળા અને લીલા રેશમી રમાલ ફરકતા હોય. કોળીઓનું રંગીલાપણું જોવું હોય તો થાત માસેના તરણેતર (ત્રિનેત્રેશ્વર)ના મેળામાં જોવા મળે છે.”

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી સોરઠી ગીતકથાઓમાં શિવરાત્રના મેળાનું વર્ણન કરતાં લખે છે—“ગિરનારની શિવરાત્રનો મૂળ મેળો ગાંડાતુર, એમાં વધુ ગાંડા કરી મૂકનાર એ તો બે જણાં : એક કોર આપણાં બગસરા ગામના લુકમાનભાઈ વોરો અને બીજા કોર બરડાના બરખલા ગામની અડીખમ મેઘાણી. મેળાને પહેલે દિવસે ઘણા પ્રભાતથી એ બે જણાંનો સામસામા કવિતાસંગ્રામ મંડાય. બેઉને વીંટળાઈ વળીને સેંકડો સોરઠવાસીઓ જાણે ગઢ-કિલ્લાના મોરચા માંડ્યા હોય ! તેમ જોડાઈ જાય. વેણ વેણને ઝીલી રસના ધૂંડાં પીતાં એ માન-વીરુના મેળા અને એની વચ્ચે આ વોરા ને આ મેઘાણી ત્રણ ત્રણ દિવસ સુધી સામસામા દુહા-સોરઠા લલકારે.”

અહોહો, ભાઈ ! એ તો કવિતાના સંગ્રામ, પણ સમશીરોના સંગ્રામ કરતાં બે વધુ કાતિલ. સામસામા જાટરા મારતા હોય,

With Best Compliments

fo

MISTRY R. R. BROTHERS

LATEST DESIGN FURNITURE MAKERS

DIWANPARA ROAD,
BHAVNAGAR.
(Gujarat)

Phone : 325221, 323464

With Best Compliments of

ROYAL HARDWARE MART

108, Nagdevi Street,
BOMBAY-3

Distributors :

DUNLOP BELTING - HOSES
NEOPRENE OIL & PETROL HOSES

કલેખના કટકા કરી નાખતા હોય એમ મે જણાં એકએકથી અડિવાતા દુહા વીણી વીણીને છાતીમાં યોડવા માંડે. સોન-હલા-મણુ મે-કેળી, દોઢામાર, ઓઢા-હોથલના, વીળણુ-દ-શેણુ'ના, આર્ધ નાગદંના, માંગડા ભૂતના-અરોહો અખંડ હાંડાર! વીણીવીણીને કાઢે, સાંભળનારની છાતિયુંમાં મીઠી બરછીયું ચોટે. પણ કોણુ છતે? કોણુ હારે? એવજણુ વટના કટકા. એવને હમ્મરું દોહા હૈયે નોંધલા. અખંડ દિને અખંડ રાત તે ધારાઓ રેલે. શી દુહાની મર્મવાણી!

દુરો દસમો વેદ. સમજે તેને સામે,
વિવાતણ્યની વેણ, વાંઝણી શું મળે!
શામળાછને મેળે ગતાં બીજ લોકો ગળુ લગડ.રે છે કે—

‘હાલો શામળાછને મેળે
ગળુગળિયું રે મેંઝળિયું વાળે’
કોઈ અજ્ઞાત લોકદરિના હૃદયના ઉદ્ગારો તો જુઓ—
‘હાલો હાલો માનવીઓ મેળે
ઈરે મેળામાં એક આંટીયાગી પાવડી
ઈરે મેળામાં એક ઘોડલા એલવતો વીર છ
ઈરે મેળામાં મારો મનનો માનેલ (૨)
એક તર છે.’

લોકમંરૂતિના સંગમરથળ સમો મેળો મ્હાલવો એ જીવનનો એક હાલો છે. યુગરાતમાં ઠેર ઠેર આવા અસંખ્ય મેળો ભરાય છે પણ તરણેતર, શામળાછ અને વૌડાનો મેળો તો મ્હાલવા જેવો છે.

પ્રીતનું રૂપાણું પ્રતીક : પાવો

‘અર્ધ મારી આંશ્યુનો અલગારી
કે જેડિયો પાવો વાળ્યો કે લોલ.
અર્ધ મારી નેંદરાયું નંદવાણી
કે જેડિયો પાવો વાળ્યો કે લોલ.’

નેંદરાયુને નંદવી મૂકનાર આંખના અલગારી પાવાને લોકજીવનમાં પ્રીતનું રૂપાણું પ્રતીક ગણવામાં આવે છે. લોકસંગીતમાં સ્વનત્ર રીતે કોઈ વાદ્યનું સ્થાન હોય તો તે પાવા અગર બંસીનું છે ગોપીઓને ગાંડીનૂર પતાવી મૂકનાર શ્રીકૃષ્ણની વેણું કરતાં પણ પાવાને વધુ પુરાણો ગણી શકાય.

સામાન્ય રીતે પાવાના ત્રણ પ્રકારો પાડી શકાય : પિત્તળીઓ પાવો, લાકડાનો પાવો અને જેડિયો પાવો. લાકડાના પાવાની લંબાઈ એક હાથ જેટલી હોય છે. ખાસ કરીને સંઘેડીયા સંઘેડા ઉપર લાકડાના રમકડાંની બેળા રૂપાળા પાવા પણ ઉતારે છે. નવાઈની વાત તો એ કે કે કુંભાર લોકો પણ મળના પાવા બનાવે છે. બોટાદ પંથકના ખસમગડ ગામમાં વરિયા અને માટલિયા અથવા ઘાટધડા કુંભાર વસે છે, તેમાં વરિયા કુંભારની વસતી ઠીક ઠીક છે. આ કુંભારે લાકડાની માળાઓ બનાવે છે જે કાળી અને મથુરા સુધી જાણીતી છે. આ લોકો રમકડાં બેળા રંગત પાવા અને જેડિયા પાવા પણ ઉતારે છે.

મેળો એ આદિવાસીઓનો આગવો દિસવ. જુવાનડા અને જુવતીઓની ટોળીઓ નાચતી ગાતી પાવા વગાડતી અને આનંદ ડિલેલ કરતી મેળો માણવા બેઠે છે. મેળામાં મંડાયેલ હાટડીઓમાં રમકડાં બેળા પાવાય વેચાય. એને મૂલવનારાં રસિયાં જુવાનડાનો તોટો ન મળે. કોઈ રંગત પાવો મૂલવે તો વળી કોઈ માનીતીને ચીડવવા માટે જેડિયો પાવો વેંરે છે. કોઈ છેલ્લખટાઉ જુવાનિયા ચમડોળમાં બેઠાં બેઠાં સાક્ષાત્ જોગલું ફરકાવતા રંગરંગીલા કૂમના-વાળો પાવો વગાડીને વાતાવરણમાં નવો ઉન્માદ પ્રગટાવે છે.

હૈયાને હરનારા પાવાના એ માત્રક સૂરો બે હૈયાનાં અગોચર ખૂણામાં પ્રીતને જન્મ આપે છે. જેમનિયું હાથ જાણ્યું ન રહેતાં નટખટ જુવતીઓ કુટુંબ-કળીકાનો વિચાર કર્યા વિના હાલી નિકળ્યાના બનાવોની પ્રતિહાસે પણ હજુ નોંધ લીધી નથી.

લોકગીતોમાં પાવા—

જન્માષ્ટમી જેવાં લોકોત્સવના સમયે ગામડાંઓમાં સ્ત્રીઓ ગસડાની રમઝટ બોલાવે છે જ્યારે પુરૂષો ગરખીની. નરધાં અને પાવો ગરખીને બરાબર ચગાવે છે, ગરખી ગાતા પુરુષોના પગમાં નવું જોમ પ્રગટાવે છે. આવી ગરખીઓ બેવી એ પણ એક હાલો છે.

લોકગીતોમાં લોકસંસ્કૃતિનાં અસંખ્ય પ્રતીકોના ઉદ્ભવો મળી આવે છે પાવા વિશેનાં પણ ઘણાં લોકગીતો છે. સ્વ. શ્રી નિરજન સરકારે સુવાળના બોચકા ગામની સીમમાં બાજરી વાડતાં વાડતાં ઠાકરડા બહેનો પાસેથી સાંભળેલું ગીત અહીં ઉતારું છું!

પોનમની અજવાળી અધરાતે
કે જેડિયો પાવો વાળ્યો કે લોલ.
અર્ધ મારા લીયાનો હરનારો
જેડિયો પાવો વાળ્યો કે લોલ.
અર્ધ મારા દલડાનો દળનારો
જેડિયો પાવો વાળ્યો કે લોલ.
અર્ધ મને બેળીને ભરમાવી
કે જેડિયો પાવો વાળ્યો કે લોલ.
અર્ધ મારી આંશ્યુનો અલગારી
કે જેડિયો પાવો વાળ્યો કે લોલ.
અર્ધ મારી નેંદરાયું નંદવાણી
કે જેડિયો પાવો વાળ્યો કે લોલ.

રંગીસો લોકકવિ પાવાને આંખ્યુંના અલગારીની મળતી ઉપમા આપે છે નીચેના ગીતમાં પ્રેમી અને પ્રેમિકાનાં હૈયાનાં મીઠાં બાવોનું આત્મેષ્વન જેવા મળે છે :

પિત્તળિયા તારા પાવા ‘હ્યા માલિયા,
પિત્તળિયા તારા પાવા.
તારા પાવે જાજા લીરા, રે વાગડિયા !
પાડા પાવા ‘હેંડી ‘હ્યા મણુથી

પાડા પાવા હેંડી
પેસો માલિયો બેઠો નાંવા રે, વાગડિયા !
હરવો હરવો નાંજે રે, ‘હ્યા માલિયા,
દેમો ઘેમો નાંજે રે, વાગડિયા !

ભેંડું બડચી જશે, 'લ્યા !
 ડોખાં બડચી જશે.
 મારાં દખણી ચીર લીંજશે
 'લ્યા વાગડિયા !
 ભોંમાં તો ભોંચરા ગાજ્યાં,
 'લ્યા વાગડિયા !
 મઈ શેલડિયું રોપાવી રે, વાગડિયા !
 જાડો ને સાંઠો ભાંજ્યો,
 'લ્યા મત્રિયે.
 સાંઠો ને કાંઠો સોરી રે, વાગડિયા !
 હરવો હરવો માર્યે રે, મત્રિયા,
 છાસડાં નાનાં બાળ રે, વાગડિયા !

શ્રી કૃષ્ણની વેણુ વાગે એટલે ગોપીઓ બહારી બની જતી.
 ક્યાં વેણુ વાગી એની બાળે નીકળતી. આ મળના ભાવને આ
 લોકગીતમાં અનુપયા લોકકવિએ વણી લીધો છે :

વેણુ વાળે ને રમર દળે
 ને મધરા બોલે મોર;
 વેણુ વાળે સે.

ભઈ રે ગાયુનાં ગોવાળી
 અમને ગોવિંદજી બતાવ
 વેણુ વાળે સે.

એવા તમારા ગોવિંદજી
 કંઈ એંધાણી બતાવ
 વેણુ વાળે સે.

કાળા અમારા કરશનજી,
 એના મોરલીયે એંવાણુ
 વેણુ વાળે સે.

માથે મેવાડી મોગિયા
 એનાં અંબોડે પાકાં તેલ;
 વેણુ વાળે સે.

ખભે ખંભાતી ધોળિયાં
 એને છોડે ચંપા ચાર;
 વેણુ વાળે સે.

હાથે બાજુખંધ ખેરખા
 એને દસે આંગળિયે વેદ
 વેણુ વાળે સે.

એને પળે મિયેતી મોજડી
 એ તો હેડે ચમકતી ચાલ;
 વેણુ વાળે સે.

શહેરોમાંથી લોકસંસ્કૃતિના પ્રતીકો લુપ્ત થવા માંડ્યા છે, ત્યારે
 આદિવાસી, ભરવાડ, કાળી, કણુબી, રજપૂત જેવી કોમોએ પાવાનું
 જતન કરીને એને જાગવી રાખ્યા છે. લોકસંસ્કૃતિના રસિયાઓ
 માટે આ એકા આનંદની વાત નથી, આવાં તો અનેક પ્રતીકો
 લોકજીવને જાગવી જાણ્યાં છે.

ત્રંબાળુ દોલ

દોલી, દોલ વગાડય
 મારે હીંચ લેવી છે.
 બળવંતભાઈને છોમવિયે
 મારે હીંચ લેવી છે.
 શાંતુ વહુના ધુંધટડે
 મારે હીંચ લેવી છે.
 દોલી દોલ વગાડય
 મારે હીંચ લેવી છે.'

વસંતના વાયરે પ્રાયસો ટહુકી ઉઠે છે. વર્ષાની એંધાણીએ
 મોરલા ગહેકી બેઠે છે, તેમ ઉત્સવોના આગમનથી લોકહૃદયો ઝૂમી બેઠે
 છે. ત્રંબાળુ દોલના તાવેતાસે હીંચ-ટીટોડો લેતી જોખનવંતી નારીઓ
 ધરતી ધ્રુજવે છે. એક બાજુ દોલી ચમે તો બીજી બાજુ દોલે
 રમનારીયું અંગના ત્રણ ત્રણ કદના કરીને લેવાતા હીંચને નિહાળ-
 નારના પગ પગ અનુપમે તાલ દેતા માંડે છે.

ઉત્સવો ટાણે વગારવામાં આવતો દોલ લગ્ન, જન્મ, જનોઈ
 અને મેળા વખતે ગુજરાતમાં જ નહીં પણ કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન
 અને ભારતના અન્ય પ્રદેશોમાં જાણીતો છે.

દોલની ઉત્પત્તિ—

દોલની ઉત્પત્તિ વિષે એક દંતકથા મળી આવે છે. ઉત્તર
 પ્રદેશમાં એક રાજા થઈ ગયો. તેને કૂલ જેવી કોમળ રાજકુમારી
 હતી. તે પરણવા લાયક થઈ ત્યારે રાજાએ જાહેર કર્યું કે રાજકુમારીના
 લગ્નપ્રસંગે જે કોઈ માણસ સારું વાઘ લાવશે તેને જાહેર ઈનામ
 આપવામાં આવશે. એક ચમારે ચામકું લઈને પોતા લોકડા ઉપર
 બાંધ્યું. ઉપર હાથ માર્યો તો ચંબીર અવાજ થયો તેને નવું વાઘ
 મળી ગયું. રાજકુમારીના લગ્ન વખતે તે વગાડવામાં આવ્યું. રાજાએ
 ખુશ થઈને ચમારને ઈનામ માંગવા કહ્યું. તેણે કહ્યું. 'આપુ! આ
 દોલ અમારી નાતના માણસ વિના કોઈ ન વગાડી શકે એવું કરી
 આપો' ખુશ થયેલા રાજાએ હા પાડી અને તેને સોનામયારો આપી
 ખુશ કર્યો. ત્યારથી દોલ પ્રચલિત બન્યો. જે કે અ દંતકથામાં
 ઝાંઝું તથ્ય જણાવું નથી, કેમકે માનવીએ આદિકાળથી વાઘો શોધી
 કાઢ્યા હતાં, અને દોલ તથા નગારું ઘણાં પ્રાચીન વાદ્યો છે. ગુજરાત
 અને સૌરાષ્ટ્રમાં જાગી લોકો દોલ વગાડે છે. રાજસ્થાનમાં હજમ
 અને ઉત્તર ગુજરાતમાં રાવળ લોકો દોલ વગાડે છે.

દોલના સંકેતો—

દોલ સાંભળનાં સામાન્ય માનવીને કંઈ ખ્યાલ આવતો નથી
 પણ દોલનો વાગવાનો પ્રકાર અનેક સંકેતો સૂચવે છે. ગામલોકો
 તેનાથી પરિચિત હોય જ છે. એવા કેટલાક સંકેતો અહીં જોઈએ.

ગુજરાતમાં ગામને પાદર વસતો દોલી જૂના કાળમાં ગામનો
 સાચો રક્ષણદાર ગણાતો. જ્યારે પણ કટક ચડી આવે, લુટારુ
 ગામની ગાયેનું ધણુ વાળીને લાલતા ધાય, ઘાડાડુઓ ગામ
 ભાંગવા આવે કે ગામનું તળાવ તૂટવાની અણી પર હોય ત્યારે દોલી
 તળાવની પાળ પર બોલો રહીને 'ધિરજનં! ધિરજનં!' કરતો

ખૂંચિયો દોલ વગાડતો પળવારમાં સૌ હથિયારો સજીને ગામતું રક્ષણ કરવા ઊભરી પડતા. ખૂંચિયો દોલ શરવીરોમાં શરાતનની સરવણી પ્રગટાવે છે.

દોલ દ્વારા સદેશો મોકલવાનો રિવાજ આદિવાસી વિસ્તારમાં ખૂબ જાણીતો છે. આજે રહેરોમાં તાર-ટેલિફોન આવ્યા છે. પણ આદિવાસી વિસ્તારોમાં દોલ દ્વારા જ તાર-ટેલિફોન મોદલવામાં આવે છે. ખેડબ્રહ્મા, ડાંગ, બનાસકાંઠા, પોશીના પટ્ટીના આદિવાસી વિસ્તારોમાં દર અડવાડિયે નિયત સ્થળે મેળા ભરાય છે. આવતી દાલનો મેળો ભરાશે કે બંધ રહેશે તેના સમાચાર મેળાનો નિયત કરેલા માણસ આગલી સાંજે દોલ વગાડીને મોકલે છે. પ્રથમ દોલ સાંભળનારા આજુબાજુના ગામવાળા પાંતે દોલ વગાડીને બાળાં ગામોનાં એની જાણ કરે છે,

ઉત્તરવે વખતે પણ વિવિધ પ્રકારનો દોલ વગાડવામાં આવે છે. મરખા અને મરખીની રમઝટ વેળા ચલતી અને હીંચ વગાડવામાં આવે છે. હીંચ અને ટોટો લેતી વખતે હીંચનો દોલ વગાડવામાં આવે છે. લગ્ન જેવા મગ્ન પ્રસંગે તો લગ્નવાળા ઘેર શરણાષ્ટોના મધુરા સ્તર સાથે પાંચપાંચ દિવસ દોલ વગાડે છે સૌરાષ્ટ્રના કાઠી, કચ્છના કોળી અને વડિયારના કાકરડા કેમ દોલી પાછળ ગાંડાતૂર. લગ્નપ્રસંગે દૂરદૂરથી જાણીતા દોલીઓ તેડાવે, અને એક નહીં પણ સામટા પાંચપાંચ દોલી દોલની રમઝટ બોલાવતા રાત્રે રમે એ દરમિયાન રમતે પડ પર કાયમને માટે કંઠારાઈ જાય છે.

નાચેતા કહેવત કાઠીનાઈની જનમાં દોલનું મહત્ત્વ બતાવે છે—

‘કાઠીભાઈની જનમાં

દોલ વાગે તાનમાં;

રમે ઘોડા મેદાનમાં

હાલો કાઠીભાઈની જનમાં.’

કાઠીભાઈઓની જનમાં પાંચ પચ્ચીસ ઘોડા જ હોય. ઘોડા ઉપર જન જાય મેદાનમાં ઘોડા રમાડતા જાય. એમની જનમાં દોલ પણ તાનમાં વાગે છે એટલી જ કહેવત કોળીભાઈની જન વિષે. કચ્છમાં જાણીતી છે.

‘હાલો કોળીભાઈની જનમાં

દોલ વાગે તાનમાં.

સુતું મેદાનમાં, રમતું આસમાનમાં

ખાવું પીવું જનમાં.’

કોળીભાઈ. જનમાં ખાવડાને પણ તાન ચડે એવો દોલ વગાડે છે. જનમાં ખાવાપીવાનું અને મદાવવાનું હોય છે. સૂતાનું મેદાનમાં હોય છે. જતાં તેઓ એટલા બધા ગુજતાનમાં હોય છે કે જાણે આસમાનમાં ન મદાવતા હોય!

લગ્નપ્રસંગે વરઘેડામાં, ચોરી, માયરા અને મામેરામાં દોલી દોલ વગાડે છે, અને દોલ રમે છે. ઘરતી માથે એક દોલ ઊભો કરે છે. જનૈયા કે માંડિયા તેના પર છૂટા પૈસા મૂકે છે દોલી પડખે ઊભો રહીને બાળે દોલ વગાડે છે. તેના અવાજથી દોલ પરના પૈસા નીચે પડે છે એટલે દોલી લગ્ન લે છે મરકરા ઘોડો મળીવાળા પૈસા મૂકે છે. પરિવારે પૈસા પાડવાના તાનમાં દોલા દોલ પણ

તોડી નાખે છે!

સાતમ-આઠમ, બીમ અગિયારમ, દીવાળી અને નવરાત્રિના તહેવારોમાં ગામડાંના જુવાનિયાઓ ગરખીઓ ગાય છે. જુવતીઓ રાસડા લે છે. દોલી ઊભોઊભો ઘડીમાં દીંચ તો ઘડીમાં ચલતી વગાડીને સૌને ગાંડાતૂર બનાવી મૂકે છે રાત જેમ જેમ ગળતી જાય તેમ તેમ રાસડાની રંગત જામતી જાય. પલકવારમાં તો મોંસૂજી થઈ જાય અને રાત વહી જાય. રાસડાની રમઝટ દિવસ-ભરનો થાક ઉતારી દે છે અને નવી તાજગી આપે છે. આદિવાસી સ્ત્રી પુરુષો તો રોજ રાતે દોલના તાંતેતાલે નાચે છે.

કચ્છમાં કોળી નરનારીઓ લગ્નપ્રસંગે રોજ રાતે દોલે રમે છે. કચ્છી કોળીઓ અને વડિયારની નારીઓને દોલે રમતી, મારવાડી રજપૂતાણીઓને દારવો લેતી તથા ગુજરાતી કુંવારી કન્યાઓને દોટોડો લેતી જોવી એ પણ જીવનનો એક લઠાવો છે.

દોલીઓની લોકકથા—

લોકસાહિત્યમાં દોલીઓની અનેક કથાઓ પણ મળી આવે છે. કચ્છના લોકસાહિત્યમાં શ્રી દુનેરાવ દાસ ધી નોંધે છે કે : ‘કચ્છમાં આવેલા વાગડના વજવાણી ગા. ન. રસમરત આહિરાણીઓ રાસ રમણમાં ચઢતૂર બનીને દોલીઓના દોલ ઉપર ઝૂમી રહી છે, અને એ વસંતી કોયલડીઓના કમનીય કંઠ પર કુરખાન બની જતો રસધેલો દોલી દોલના તાનમાં ગુજતાન છે ત્યાં એકાએક વજવાણિના વહેમી આહિર યુવાનો તલવાર વડે દોલીનું મસ્તક તેના ઘડથી જુદું કરી નાંખે છે; છતાં માથા વગરના રજુશ્ચરા દોલીના હાથની દાંડી દોલને રમાડતી જ રહે છે, અને આ ભયંકર દૈવથી બેખાકળી અનેકો સાતવીસું આહિરાણીઓ પોતાના પ્રિયપાત્ર દોલી પાછળ સા. રાય છે.’ એનું ગીત આજે પણ ગવાય છે :

દોલી ! તારા દોલની મનોહર બોલી

વજવાણીના રે હો દોલી !

દોલી તારે દોલડે મધુરરસ પાયાં,

મનડા મારાં મોહાયાં.

દોલી તેં તો લૂંટાવી લ્હાણુ અણમોલી

વજવાણીના રે હો દોલી

દોલી તેં તો મૃત્યુના અમૃત પીધાં

દેહનાં દાન તેં દીધાં.

દોલી તેં તો પ્રગટાવી પ્રેમની કોળી

વજવાણીના રે હો દોલી.

સ્વ મેવાણીભાઈએ સૌરાષ્ટ્રની રસધારમાં નોંધેલ છે કે, કાઠિયાવાડની ઘરતી પર આવેલા જતપુર પર દિલ્હીનું કટક ચડી આવ્યું. ચાંપરાજવાળાને અપ્સરાઓએ ખમર આપી કે જોગડો દેઢ કોષ જોગીના વરદાનથી દિલ્હીની રાજકુમારીને આહી રોજ રાતે લાવે છે, તેથી બાદશાહ લડાઇ કંવા આવે છે; તેમાં જોગડો પહેલો મરાશે. અપ્સરાએ રડતાં રડતાં કહ્યું. ‘મારે એને વરવું પડશે.’ વાળાએ કહ્યું, ‘રો મા ! હું જોગડાને પહેલો નહીં મરવા દઉં.’

જોગડાને મદના કોડામાં પૂરી રાખવાનું નક્કી થયું ત્યારે બીજા જુવાનિયા બોલ્યા કાઠિયા—‘જોગડાને તરવારો વાગ્યા વિના શરાતન

રાજવૈદ્ય શિવકુમાર જી. વ્યાસ

પ્રાપ્તકર : રસશાળા ઔષધાશ્રમ

તાર : રસશાળા

સ્થાપના સને ૧૯૧૦

ફેબ્રુ ૧૦૧

રસશાળા ઔષધાશ્રમ ગોંડલ, સૌરાષ્ટ્ર

સોલ પ્રાપ્તકર આયુર્વેદ ગૃહામણિ રાજવૈદ્ય શિવકુમારભાઈ જી. કા. શાસ્ત્રી

આયુર્વેદીક ઔષધો બનાવનારી ૬૦ (સાઠ) વર્ષની વિશ્વવિખ્યાત કાર્મસી સને ૧૯૧૫ માં ગાંધીજીને મહાત્માની પદવી આપી આશીર્વાદ પામેલી આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતી ધરાવતી આ કાર્મસી આચાર્ય શ્રી ચરણનીથ મહારાજ (પૂર્વાશ્રમ રાજવૈદ્ય શ્રી જી. કા. શાસ્ત્રી)ના સંચાલન અને માર્ગદર્શન નીચે ૬૦ વર્ષ થયાં આયુર્વેદની અને વિવિધ રોગપીડિત જનતાની સેવા કરી રહેલ છે ગોંડલ રસશાળામાં ભરમ કુપીપકવ રસ રસાયન પર્પટી ચૂર્ણ તેલ ધૂત અલેહ વગેરે કૃતિના સેંકડો ઔષધો બને છે. હસ્તલેખિત ગ્રન્થો ને આધારે આચાર્યશ્રીએ આયુર્વેદ અને વિવિધ શાસ્ત્રોના નાના મોટા ૧૮૦ ગ્રન્થ આજસુધીમાં બહાર પાડ્યાં છે. રસશાળાના ઔષધો દિલ્હી ઉપરાંત યુરોપ, અમેરિકા, આફ્રિકા, દીક્ષ વગેરે દેશપરદેશમાં વપરાય છે.

સિદ્ધ રસાયન કલ્પ પૃથક્ (૨જી.)

હૃદય, મગજ, ફેફસાં, આંતરડાં વગેરે અવયવોને બળવાન કરી આયુષ્ય વંચારાણું કાયાકલ્પનું ઉત્તમ ઔષધ. પારડીવાળા વેદ-પંડિત સાતવળેકરે ૧૦ વર્ષ પહેલાં ગોંડલ આવી પેતાના ક્ષીણ વૃદ્ધ શરીરને દીર્ઘાવૃત્તી કરનાર ઔષધ માગ્યું. આચાર્યશ્રીએ તે તૈયાર કરી મે કલ્પનાનું કલ્પું પથ્ય તે જુસી ગયા. તે દરમિયાન પં. સતવળેકરે કાયંકર મંદવાડથી ઘેરાઈ ગયા અને પત્ર લખ્યો કે ‘હું ૬૦ વર્ષની ઉંમરે છેલ્લી સ્થિતિમાં છું. તમે ઔષધ મે કલ્પું નહીં હવે મને સ્વર્ગમાં ઔષધ મોકલજો.’ આવા માર્મિક શબ્દો વંચી માતાજીની પ્રેરણાથી તારકાસિક સિદ્ધ રસાયન કલ્પનો અવિષ્કાર કરી આચાર્યશ્રીએ ઔષધ મોકલી દીધું. તેઓ ૧૫ દિવસમાં હરતા ફરતા થઈ ગયા અને જ મહિના સેવન કરવાથી તેનું ૧૦ વર્ષનું આયુષ્ય વધ્યું અને ગયે વર્ષે ૧૦૧ વર્ષનો ઉત્સવ ઉજવી રાજો ગયા. આજે આ ઔષધ હજારો માણસો સેવન કરે છે. ૧૦ ગ્રામના રૂ. ૩૦-૦૦. દશ ગ્રામના લગભગ સવાસો ગોળી આવે છે. હમેશાં સવારે ૨ થી ૩ ગોળી દૂધ સાથે લેવાય છે.

સુવર્ણ વસંત માલતી નં. ૧

આમાં સુવર્ણ ભરમ, મોતી, હિંગુલ, મરી, શુદ્ધ અર્પર વિધિવત્ પડે છે અને ૨૧ દિવસ સુધી લીંબુના રસમાં મર્દન કરી તૈયાર થાય છે. હૃદય ફેફસાં મગજ આંતરડાં વગેરે અવયવોમાં રહેલાં જીવાં જીવાં રોગોનાં તરવો દૂર થઈ શરીર બળવાન થાય છે પુરુષો, સ્ત્રીઓ, બાળકો સૌ સેવન કરી શકે છે ૧૦ ગ્રામના રૂ. ૩૦-૦૦. દશ ગ્રામના લગભગ સવાસો ગોળી આવે છે. હમેશાં સવારે ૩ થી ૪ ગોળી દૂધ સાથે લેવાય છે બધી ભાષાનાં સુચીપત્રકો વિનામૂલ્યે મળે છે.

—: હેડ ઓફિસ અને કાર્મસી —

રસશાળા ઔષધાશ્રમ ગોંડલ, સૌરાષ્ટ્ર.

રાજકોટમાં અહીંની દવા મળવાનું ઠેકાણું : ગોંડલ રસશાળા ઔષધાશ્રમ, લાખાજીગજ રોડ મજકોટ.

થોડું ચડવાનું છે ? બીજાના હાથની દાંડી પડયે કંઈ માથા નો પડે ને ધડ નો લડે.” ત્યારે એકવચનાએ કહ્યું કે, “ જોગડાને લઈ જવ કોડાને માથે, એના ડીલને દોરડાથી બાંધી રાખો, હાથ છૂટા રાખો ને હાથમાં દોલ ઉપર બેઠો બેઠો વગાડે, હેડે ધિંગાણું હાલે, મજબૂત બાંધજો, તોડાવી ન નાખો.”

જોગડાને કેડા માથે બાંધતા એને કહેવામાં આવ્યું કે, “બાદશાહનું કટક આવ્યું છે. માણસો થોડા છે. જેતાણું આજ બોળાઈ જશે. તું ને બાંધ્યો છે એટલા સારું. ભુંજાયું તોડી નાખજો; પણ તરફથી થોભાવીશ મા.”

બાદશાહનું લશ્કર આવતાં દોલ પર દાંડી પડવા લાગી. અને ડેલીમાંથી વાળા રજપૂતોનું કેશરી ફળ દાંતમાં તલવાર અને હાથમાં બાદા સોંટું દોડ દેતું નીકળ્યું. તલવારનાં તોરણ બધાણું અને ઝીંકાઝીક બોલી. જોગડાથી ન રહેવાયું. એની ભુજબાએ અંત ઉપરનાં બંધનો તોડી નાંખ્યાં. ગળામાં દોલ સાથે એણે ઊંચા કોદા ઉપરથી ડીલનો ધા કર્યા. સૌથી પહેલા એના પ્રાણ તોડળી ગયા—

આગે છેલ્લી ઊડતો,
પેલી ઊડયો પાંત,
ભૂપમાં પડી બ્રાંત,
જમણ અલણવ્યું જોગડા.

‘હિ જોગડા દોલી ! તું તો નાંચા કુળનો. અગાઉ તારે સૌથી છેલ્લી પંચતમાં જમવા ઊડવાનું હતું, પણ આજ યુદ્ધથી જમણમાં તે તો પહેલી પંચતમાં એસીને તલવારના ધા રૂપી જમણ લીધું. તે તો ભૂપનિઓમાં બ્રાંતિ પડાવી, જોગન અલણાવી નાખ્યું.’

લોકગીતોમાં દોલ—

દોલ અને દોલીની લોકકથાઓ મળે છે તેમ દોલનાં લોકગીતો પણ મળી આવે છે. એવા કેલાંક ગીતો જોઈએ.

સામાન્ય માણસને ત્યાં બાળકને જન્મ થાય ત્યારે થાળી વાગે પણ રાજાને ત્યાં બાળક જન્મે ત્યારે દોલ વાગતો—

‘ગદમાં લાગ્યા રે
કંઈ જાંભીના દોલ રે (૨)
રાજાને ઘેર કુંવરી અવતર્યા.’

ઉમંગી લોકનારી દોલને દોલ વગાડવા કહે છે, કારણ કે—

દોલી દોલ વગાજ,
મારે હીંચ લેવી છે.
જેરુઝાઈના હોગલિયે,
મારે હીંચ લેવી છે.
સજુવડુના ધૂંધટડે
મારે હીંચ લેવી છે.
દોલી દોલ વગાજ
મારે હીંચ લેવી છે.
મેં તો ઝોદી છે
નવરંગ ચુંદડી રે લોલ.
હું તો દોલે રમું
ને ફરું ફૂદડી રે લોલ.
દોલી દોલ વગાજ

મારે હીંચ લેવી છે.
વીરા દોલીડા, હડે તને
ઝાંઝરું રે લોલ.
વીરા વેગે વગાજ દોલ
હીંચે રમું રે.
દોલી દોલ વગાજ

મારે હીંચ લેવી છે.
ઘાટ સુધારનાં ઘરેણું પહેરીને દોલ રમવા જવાની હામવાળી લોકનારી સ્વામીને વિનંતી કરે છે—

‘મેલો તો રમવા જઈ.
સોનાનું ઝાંઝર સાલ્યો ધડાવ્યું
ઝાંઝરમાં ઝણ વાગે હો રાજ.
મારવાડી દોલ મારું ઝાંઝર રમે,
મેલો તો રમવા જાયે મારા વાલમા,
દોલે રમુંને ઝણ વાગે હો રાજ,
મારવાડી દોલ મારું ઝાંઝર રમે.
સોનાનું ઝાંઝર સાલ્યો ધડાવ્યું,
ઝાંઝરમાં ઝણ વાગે હો રાજ.’

રજવાડી અમલ દરમિયાન જીવિદારો પ્રગ્નને કેવી રીતે હેરાન પરેશાન કરતા તેનું ચિત્ર આ ગીતમાં સુંદર રીતે ઉપસાવ્યું છે :-

આકર ગામને ગાંદરે
દોલ વાગેને પરજા ભેગી થાય.
મેજડીદાર મહેતા,
આવડાં દુઃખના દહએ લોકને.
ઘેર ઘેરથી દુધલિયા મંગાવ્યાં
હાનું વના છોકરાં દુઃખી થાય.
ઘેર ઘેરથી ઘઉં ઉઘરાયા
રોટલા વના છોકરાં રોષ જાય.
મેજડીદાર મહેતા,
આવડાં દુઃખના દહએ લોકને.

સારા રાજમાં પ્રગ્ન કેવી સુખી હતી. ઉદાર દિલના દિલાવર રાજવીઓની કથા પણ લોકગીતોમાંથી સાંપડે છે. સંવત ૧૯૫૬માં કચ્છમાં કારમો દુકાળ પડ્યો ત્યારે મહારાઓ શ્રી ખેંગારજીએ દરિયાપારથી અનાજ મંગાવીને છૂટે હાથે અનાજ આપેલું—

હીમીરસરની પાળે, દોલીડા ધ્રુસક્યા
કચ્છ કેવણો ગરીબોની યુજરાત રે.
કચ્છ ભુજના, ખજના ખોલ્યા રે
છપતની સાલમાં.
દેશ રે પરદેશ વહાણો મોકલ્યાં
મગ ચોખા ને બાજરાનો નહિ પાર રે,
કચ્છ.
ગામે ગામે ખાણેતરાં ખોલિયાં
ધણી ખમ્મા તું તે ગરીબોના
આધાર રે, કચ્છ.

લોકજીવનમાં દોલતું સ્થાન વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે. પરાપૂર્વથી દોલત લોકજીવન સાથે વણાઈ ગયો છે, પરિણામે અન્ય લોકવાદો અને લોકરિવાજો લોકજીવનમાંથી લુપ્ત થયાં હોવા છતાં ત્રાંખાનું દોલત પોતાનું સ્થાન આજે ય એવુંતે એવું જ જાળવી રાખ્યું છે.

વાવ અને કુવા

‘અડી કડી વાવને નવઘણ કુવો,
ન જુએ તે જીવતો મૂઓ’

જૂનાગઢમાં ઉપરકોટ પર આવેલી અડીકડી વાવ અને નવઘણ કુવા વિશેની આ કહેવત ખૂબ જ પ્રચલિત છે. આપણે ત્યાંના આવા વાવ-કુવા વર્ષો પુર્વાથી ઐતિહાસિક સાંસ્કૃતિક તવારીખો અને લોકકથાઓને સંઘરી એકલાં હોઈ એમનો અભ્યાસ પણ શોખનો વિષય બની શકે એમ છે.

પોતાના રાજ્યમાં નવાનવા સુધારા દાખલ કરનાર ક્રાંતિકારી રાજવી શેરશાહના નામથી ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ અપરિચિત નથી. શેરશાહે ઘેરીમાર્ગો પર ઠેર ઠેર વાવ અને કુવા ગળાવ્યા હતા. પ્રિયદર્શી સમ્રાટ અશોકે પણ વાવ અને કુવા ગળાવ્યા હતા તેની ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે. ગાયકવાડ સરકારે સૌરાષ્ટ્રમાં લીંગરાજના સીમાડે બંધાવેલી ત્રણ વાવ આજે પણ મોજૂદ છે. આમ ઉત્સાહી રાજવીઓએ લોકોની સગવડો માટે વાવ-કુવા ગળાવ્યાના ઉદ્દેશો મળી આવે છે.

પ્રાચીનકાળમાં આજના જેવા પાકા રસ્તા અને ઝડપી વાહનો નહોતાં ત્યારે પોકો, બળદો અને ઘોડા ઉપર માત્રસામાનની અવજન થતી. ભક્ત લોભાના સંઘો ભત્રા કરવા નીકળતા. આ બધા લોકોને પાણી પીવા માટે વાવો ગળાવવામાં આવતી. આપણી ધાર્મિક માન્યતા એવી છે કે તરસ્યા માણસને પાણી પાવા જેવું પુણ્ય બીજું એકે તથા લોકોની ધર્મ અને પુણ્ય વિશેની કલ્પનાએ વાવોને જન્મ આપ્યો એમ કહીએ તો ખોટું નથી.

વણજારના સરકાર લાખા વણજારને લોકલેખા આજે પણ વિચર્યાં નથી લાખા વણજારની પોરો ભારતભરમાં ફરતી, આ લાખા વણજારએ પણ વણી વાવો બંધાવી હતી જે એના નામ પરથી લાખાવાવ તરીકે જાણીતી છે.

આ જીવન સંસારની માયાભળમાં અટવાયેલા માનવી અંતકાળે પોતાની પાછળ કંઈક નાનવા રહે, આત્માને શાંતિ મળે, જીવનનું કલ્યાણ થાય અને પરોપકારનું કાર્ય ચઢી શકે એટલે પોતાના પુત્રોને પોતાની પાછળ વાવ બંધાવવાનું કહે છે. આવી અસંખ્ય વાવો ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના સિમાડે વેરાન વગડામાં આજે પણ જોવા મળે છે.

માતાનું સ્થાનક : વાવ—

વાવોમાં દેવીનો વાસ હોય છે. વાવના નાનકડા ગોખમાં માતાની મૂર્તિ અવસ્ય જોવા મળવાની જ. ગળદેવીના પ્રતીક તરીકે માતાની મૂર્તિ મૂકાતી હોવાની કલ્પના કરી શકાય છે. પછી લોક કલ્પનાએ એને જુદીજુદી માતાનાં નામ આપ્યાં હોય તે સંભવિત છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા દડવા ગામમાં રાંદણ માતાનું સ્થાન વાવમાં જ

છે. વાંઝિયામેણું ભાગવા અને લીધેલી બાંધા પૂરી કરવા ગુજરાતના ખૂલેખૂલેથી લોકો ત્યાં આવે છે દડવાની દાતાર મા રત્નાદેના આશીર્વાદથી પુત્ર પ્રાપ્તિ થાય છે એવી લોકશ્રદ્ધા ખૂબ જાણીતી છે. ધંધુકા તાલુકાના આકરુ ગામના તળાવની ૧૫૦ વર્ષ પુરાણી વાવમાં પણ માતાજીનું સ્થાનક છે.

ઘણીવાર મંદિર આગળ પણ વાવો ગળાવવામાં આવે છે. દર્શનાર્થે આવેલા યાત્રાળુઓને પાણીની સગવડ માટે ગળાવેલી વાવો પૈકીની અમરેલી જિલ્લાના કેરાલા ગામ પાસે બિડિયા હનુમાનની વાવ ખૂબ જાણીતી છે. કેરાળાથી દોઢ માઈલ દૂર આતમપરી વાવ આવેલી છે, જે ‘આતમપરી’ નામના મહારાજે બંધાવી હોવાનું કહેવાય છે.

વાવ અને કુવા વચ્ચે ઘણું સામ્ય હોવા છતાં એટલું જ વૈષમ્ય પણ જોવા મળે છે. ધરતીના પેટાળમાંથી પાણી મેળવવા માટે જ વાવ અને કુવા ગળાવવામાં આવે છે કુવા મોટે ભાગે ગામમાં જોવા મળે છે બ્યારે વાવો વટેમાર્ગોએ પાણી પીવા માટે ગળાવેલી હોવાથી સીમશેડે જોવા મળે છે તેમ છતાં ગામમાં પણ કેટલીક વાવો આવેલી હોય છે. કુવામાંથી પાણી સીંચીને બહાર કાઢવું પડે છે બ્યારે વાવમાં પગથિયાં મૂકેલા હોવાથી માણસ અંદર ઉતરીને સહેલાઈથી પાણી ભરી શકે છે અથવા તો પી શકે છે. પાંચ પાંચ પગથિયાં પછી એક પાવડું આવે છે. વગડામાં વિહરતા પ્રવાસીઓ પાસે પાણી સિંચવાનું સાધન તો હોતું નથી, એટલે જ વાવોના જન્મદાતાઓએ કુવાને બદલે વાવો બંધાવવાનું વધુ ઉચિત માન્યું હશે. તેમની જિંડાઈ પાણીના તળ ઉપર આધાર રાખે છે. જ્યાં પાણીનું તળ જિંડું હોય ત્યાં જિંડી અને જ્યાં પાણીનું તળ છીછરું હોય ત્યાં છીછરી વાવો જોવા મળે છે. સામાન્ય રીતે ૨૦ થી ૪૦ અને ૬૦ થી ૭૦ હાથ સુધીની જિંડી વાવો જોવા મળે છે.

ઐતિહાસિક સામગ્રી પીરસતી વાવો—

જુનાગઢની અડીકડી વાવ, દડવાની રાંદણમાતાની વાવ વડવાણમાં બોગાવાને તીરે આવેલી માધાવાવ, આવી બધી પ્રાચીન વાવો અનેક વિંધ ઐતિહાસિક માહિતી પૂરી પાડે છે વ વ કોણે બંધાવી, ક્યારે બંધાવી, શા માટે બંધાવી એની માહિતી આપતા લેખો પણ વાવોમાં કોનરેલા જોવા મળે છે, જે ઇતિહાસ માટે અમૂલ્ય ગણી શકાય.

પ્રાચીનકાળમાં વાવ અને કુવાનું શિલ્પસ્થાપત્ય પણ ખુબ વિકસ્યું હતું. અડીકડીવાવના અટપટા રસ્તા અને માધાવાવાના સાત કોડા, એનાં પાવડાં અને એનમૂત પથ્થરમાંથી કંડારેલું નકશીકામ જોઈને સૌ કોઈ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ બને છે. ઉપર્યુક્ત બંને વાવો શિલ્પશાસ્ત્રના ઉત્કૃષ્ટ નમૂના છે.

વાવો સાથે પ્રણય, બલિદાન અને વહેમોની અનેક કથાઓ અનાયાસે સંકળાઈ ગઈ છે. કાકિયાવાડની વણઝારી વાવ સાથે લાખા વણજારની પુત્રી અને કણબીના પુત્રની પ્રણયકથા સંકળાયેલી છે. દંતકથા તો એમ પણ કહે છે કે બંનેએ આંતરજાતીય લગ્ન કરેલા.

માધાવાવ સાથે બલિદાનની કથા સંકળાયેલી છે. નવાણ ગળાવ્યાં પણ પાણી ન આવ્યાં. વશરામજી વિચારમાં પડ્યા. કાઠણે

કહું, ધરતીમાતા બિહિદાન માંગે છે. વશરામજીના તાબા પરજીણા પુત્ર અને પુત્રવધૂ પોતાના જીવનનું બિહિદાન આપવા તૈયાર થયાં. વાઘેલી વડે પિયર સંદેશો મોકલ્યો કે, મારા બા અને બાપુને કેન્જે કે મોઢિયાં ને ચૂંદડી લઈને આવે. વાઘેલી વહુનાં બા અને બાપુ દોડતાં આવ્યાં. પતિપત્નીએ લગ્નના સોળે શણગાર સજ્યા અને વાવનાં એક પછી એક પાવડાં બિનરવા લાગ્યાં—

પહેલે પાવડે જઈ પગ દીધો
કાંડા સમાણાં નીર આવ્યાં જીરે;
બીજે પાવડે જઈ પગ દીધો
ઢીંચણ સમાણાં નીર આવ્યાં જીરે.

એમ સાતમે પાવડે જ્યાં પતિપત્નીએ પગ મૂક્યો ત્યાં તે ગળાબૂડ પાણી ભરાઈ ગયાં. કંપતીના આ બંને બિહિદાનની યાદ આપતી આ માધ્યાવાદ આજે પણ મોજુદ છે. પરોપકાર માટે જીવંત હોમનાર મરજીવાની કથાઓ વાવો સંપ્રદાને બેડી છે.

ગુજરાતના સીમ શેટે આવેલી વાવોમાંની ઘણી વાવો તે આજે અવાવરુ બની બેડી હોઈ આવી વાવો સાથે જૂનપ્રેતની કલ્પનાઓ લોકમાનસે બેડી દીધી છે. લાડીના ઊગમણ દરવાજાની રાંગમાં આવેલી વાવ બાબરા જુતે એક જ રાતમાં બાંધી હતી એવી કથા પ્રચલિત છે. આ વાવમાં માતાજીનું સ્થાનક છે. ત્યાં દૂધ ચડાવવાથી આળકને તાવ આવવો, ગળું પડવું વગેરે રોગો મટતા હોવાનું કહેવાય છે.

આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ—

કેટલાંક વાવ-કુવાનું પાણી આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ ખૂબ ઉત્તમ પ્રશસ્તું ગણાય છે. પાટણમાં આવેલી વાવનું પાણી વાવાથી આળકને ઉંટારિયું મટી જાય છે. ગુજરાતભરમાં આ વાવ પાણીના ચમત્કારને કારણે જાણીતી બની છે. આ પાણીમાં ધરતીના પેટાળ-માંથી કેટલાંક દ્રવ્યો ભળેલાં હોવાથી પાણી ગુણકારી છે. લોકો એને ચમત્કાર માને છે.

સામાન્યરિતે વાવોમાં પાણીનો પુરવઠો એના તળ ઉપર અવલંબે છે. સામાન્યતઃ એક, બે, ચાર કે છ કોશ સીંચાય એટલું પાણી હોય છે. પરંતુ અમરેલી પાસે આવેલા (જેગાણીના) એતરાદિ દિશામાં ૫ માધ્ય દૂર આવેલી સલ્કડી ગામમાં વાવમાં ભરપેટે પાણી મળ્યું છે. એ વાવમાં ૪ એન્જન અને ૧૨ કોશ એકી સાથે ચાલવા છતાં પાણી માગ દેતું નથી.

ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં આવી તો અસંખ્ય વાવો આવેલી છે. જેનો અભ્યાસ અનેક દૃષ્ટિએ થઈ શકે એમ છે. એ પોપડા કોણ ઉખેડશે ?

પાણિયા

તમે સૌરાષ્ટ્રમાં જઈ ચડો તો એક પણ ગામનું પાદર એવું જોવા નહિ મળે કે જ્યાં પાણિયા ન હોય. પાણિયો સંસ્કૃત શબ્દ ‘પાલ’ પરથી આવ્યો છે, પાલનો અર્થ થાય છે. સ્મૃતિચિહ્ન અથવા ખાંભી. સોરઠી બોલીમાં પાણિયાને ‘વાવણિયા’ પણ કહે છે. વાવ-ણિયા એટલે મૃત્યુસ્તંભ. એની રચના પાછળનો હેતુ મૃતતમાની સ્મૃતિને આદરપૂર્વક સાચવી રાખવાનો હોય છે. આવા પાણિયા

ખાંભીને નામે પણ ઓળખાય છે. ‘ખાંભી બોડવી’ એ લોક કહેવત પણ એના પરથી જ પ્રચલિત બની છે.

લડાઈ-ધીંગાણામાં માર્યા ગયેલા, અકસ્માતથી મરણ પામેલા અથવા કોઈ કારણસર પ્રાણની આતૃતિ આપનારની કીર્તિને, કાયમ કરવા માટે સ્વજનો તરફથી પાણિયાકંપી સ્મારકો બિના કરવામાં આવે છે. પિરહની વેદના સડીને હસતે મુખે મોતને બેટલા પ્રેમી-એના પાણિયા પણ આજે મોજુદ છે. આમ સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેના પાણિયા મળી આવે છે.

પાદરમાં પાણિયા -

આવા પાણિયા મોટે ભાગે ગામના પાદરમાં અથવા તળાવની પાળ ઉપર છૂટાછવાયા અગર સમૂહમાં જોવા મળે છે. ઘણીવાર સીમ-શેટે મૃતતમાએના મૃત્યુસ્થળે પણ પાણિયા બિના કરેલા જોવા મળે છે. સામાન્યતઃ પૂર્વ દિશામાં તે બોડેલા હોય છે અને પશ્ચિમ દિશામાં સહેજ ઢગેલા હોય છે. કેટલીક જગ્યાએ પાણિયા ઉપર છાપરી જેવું પાકું ચણતર પણ જોવા મળે છે.

પાણિયા પરનાં ચિત્ર પ્રતિકો—

સામાન્યરિતે સજાટ લોકો પથ્થરની પાટમાંથી પાણિયા ઘડે છે. આ પાટ ખરબચડા પથ્થરથી અને આશરે ૪ થી ૬ ફુટ સુધીની લંબાઈની હોય છે. તેના પર સજાટ લોકો પોતાની કળાનો કસબ કંડારે છે. લડાઈ-ધીંગાણામાં મરણ પામેલા મૃતમાની ઘોડા ઉપર બેઠેલી આતૃતિ હોય છે. હાથમાં હાથ તથા તલવાર જોવા મળે છે. કેટલાક પાણિયા પર સ્થમાં બેઠેલા મૃતતમાની આતૃતિ ઉપસાવેલી જોવા મળે છે આ આતૃતિઓ ઉપર સૂર્ય અને ચંદ્રનાં પ્રતીકો હોય છે, જેનો અર્થ એ, કે આ શ્રવણી, જગતમાં સૂર્ય-ચંદ્ર અસ્તિત્વ ધરાવના હશે ત્યાં સુધી અમર રહેશે.

પાણિયાની પૂજા -

સ્ત્રી-પુરુષનાં પાણિયા વચ્ચે મહત્વનો તફાવત રહેલો છે. સ્ત્રીના પાણિયા પર આખું ચિત્ર ન મૂકતાં કાટખૂણાની જેમ વાળેલો હાથ હોય છે. હાથનો પંજો ખુદનો અને કાંડા પર બંગડીઓ પહેરાવેલી હોય છે. આવા પાણિયા ‘સતીમા’ ‘વેરધમા’ વગેરે નામે લોકાદર પામ્યા છે. લોકો વાર તહેવારે તેમની બાધા-માનતા રાખે છે. સિંદૂર ચડાવી દીપ પ્રગટાવી નાગિયેર વધેરે છે. આવો એક પાણિયો ધંધુકા તાલુકાના ખરતા ગામના તળાવ પર હાલ મોજુદ છે. બીજું એવું પૂજનીય સ્થાન જોધપુર પંથકમાં ભાટિયાજીનું છે, જ્યાં ઘણાં લોકો માનતા-પાધા પૂરી કરવા માટે આવે છે.

રાજસ્થાનમાં સ્ત્રી-પુરુષનાં સંયુક્ત પ્રતીકોવાળા પાણિયા પણ મળી આવે છે. આશુની ગિરિમાળાની ગોદમાં આવેલા દાંતા ગામમાં લડાઈમાં કામ આવેલા દાંતાના મહારાણાના પાણિયા આવેલો છે, જેના પર ઘોડે બેઠેલા મહારાણાનું ચિત્ર છે. અને સામે ૨ મહારાણીઓ બેઠેલાં છે જે મહારાણાની પાછળ સતી થયાં હતાં. સતી થયેલી જગ્યાએ આ પાણિયો લોકજીવનના એક રિવાજની યાદ આપતો બને છે.

પુરુષોના પાણિયા સામાન્ય રીતે જનસમૂહથી ઓછા પૂજ્ય છે. પરંતુ મૃતતમાનાં સ્વજનો વાસ્તવેવારે સિંદૂર ચડાવી દીવો કરીને

With The Best Compliments From

Hindustan Automobiles

509, Sadar V. P. Road,
B O M B A Y - 4 (BR)

AUTHORISED DISTRIBUTORS
FOR AMBASSADOR
AND
BEDFORD PARTS.

વિના સહકર નહિ ઉદ્ધાર
શ્રી માંગરોળ તાલુકા
સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘ
માંગરોળ

(બિ. જૂનાગઢ)

રસાયણિક ખાતરો, ઘઉંના ખીયારણની સુધરેલી જાતો,
પાક સંરક્ષણ દવાઓ વગેરે વિતરણ કરતી એક જ સહકારી
સંસ્થા.

આ ઉપરાંત ખાંડ, અનાજ, તેલ વગેરેનું વેચાણ સંસ્થા
મારફત થાય છે.

દેવે હિંમતલાલ ગિરધરલાલ
મેનેજર

અરજણભાઈ વેળભાઈ
પ્રમુખ

Phone ; 255064 & 250039

HARILAL & Co.

Hardware, oil Palat Merchants
Suppliers & Contractors

18, Hassan Chambers,
Parsi Bazar st., Fort,
BOMBAY-1 BR.

પરમાર
ની
ખાસ સીલીન્ડર

હેન્ડ
પમ્પનાં
ખાસ
સીલીન્ડર

કમ્પલીટ
સીલીન્ડર
તથા

ખાસ કુટવાલ
નીચેની સાઈઝમાં હાજર સ્ટોક્સમાં મળશે
ખાસ કુટવાલ :- ૧ ૧/૨" • ૧ ૩/૪" • ૨"

ખાસ સીલીન્ડર :- ૧૨" x ૨ ૧/૨" • ૧૪" x ૨ ૧/૨" • ૧૬" x ૨ ૧/૨" • ૧૮" x ૨ ૧/૨" • ૧૯" x ૩" • ૨૦" x ૩" • ૨૨" x ૩" અને ૨૪" x ૩"

મેન્યુફેક્ચરર્સ :- સીલીન્ડર રપેશિયાલીસર

પરમાર એન્જનીયરીંગ વર્ક્સ
ભોજપરા ૨૦, આઈડીગ પાર્ક ગોંડલ (મ.ર.)

નાગિયેર વધારે છે. આની પાછળ પિતૃપૂજનો સંસ્કાર દષ્ટિગોચર થાય છે.

ઇતિહાસનું અમૂલ્ય સાધન—

લોકસંસ્કૃતિનાં પ્રતીક એવા પાણિયા ઇતિહાસ માટેના માહિતી-પૂર્ણ અને નક્કર પુરાવા પૂરા પાડે છે. તેથી તેને ઇતિહાસના એક સાધન તરીકે પણ ગણી શકાય. પાણિયા પરની ચિત્રકૃતિ નીચે કેનો પાણિયો છે, કોણે રચાવ્યો છે, મૃતાત્માનું પરાક્રમ, તેની સાક્ષસંવત્ અને તિથિ લખવામાં આવી હોય છે જે વર્ષો સુધી કાળવ્યબની સામે ટકી રહે છે.

પ્રાચીનતમ પાણિયા સ્થાનક સંસ્કૃતિના અભ્યાસ માટે પણ એટલા જ ઉપયોગી બની રહે છે. પાણિયા પરનાં ચિત્રાંકનો પરથી એ યુગનો પહેરવેશ, ઘોડાની જાતો, જરાઇના હથિયારો જેવાં કે દાલ, તલવાર, ભાલા, બરછી વગેરે તથા વિવિધ પ્રકારનાં રથ અને વાહનોની વિગતે માહિતી મળે છે.

લોકશિલાને પર પણ પાણિયા પ્રકાશ પાડે છે. જેમ કે દાંતાના પાણિયા પર મહારાણા અને તેમની ૨ પત્નીનાં ચિત્રો આલેખાયેલા છે જે બતાવે છે કે મહારાજા મૃત્યુ પામ્યા ત્યારે સડાઇઓ ખૂબ થતી. સડાઇમાં મરણ પામનાર રજપૂતોની પાછળ તેમની સ્ત્રીઓ સતી થતી. આમ સતીનો રિવાજ એ યુગમાં પ્રચલિત હતો. બહુ પત્ની-ત્વની પ્રથા પણ અસ્તિત્વમાં હતી જેની સાક્ષી પાણિયા પરની ૨ મહારાણીઓની પ્રતિકૃતિ પૂરી પાડે છે. આમ પાણિયા પ્રાચીનયુગના લોકસંસ્કૃતિના ધ્વજાર રજૂ કરે છે.

લોકસાહિત્યમાં પાણિયા—

લોકસાહિત્યમાં પાણિયાનો ઉલ્લેખ ખાંભીના નામે થયેલો જોવા મળે છે. જામનગર તાલુકાના રાવલ ગામની બાજુમાં સોન નદીને કાંઠે ખેમરા-લોડણની પ્રણયમેલડીની ખાંભીઓ ઊભી છે લોકકથા કહે છે કે પ્રાચીનકાળમાં રાવણિયા આહીર લોકો અહીં રહેતા. ખેમરા એ કોમના આગેવાનનો જુવાન દીકરો હતો, જ્યારે લોડણ ખાંભાતથી દારકા જતા યાત્રાગુઓના સંઘના સંઘપતિની ભક્તિમાં લીન જોખન-વંતી પુત્રી હતી. તેણે આજીવન કુવારી રહેવાનું નીમ લીધું હતું. ભરજોખનમાં વિના કારણે વૈરાગી બનેલી લોડણને જોવાનું મન થતાં ગામની આહીરાણીઓ સઘમાં જવા તૈયાર થઇ. પોતે પુરુષ હોવાથી સ્ત્રીને મળી શકે નહીં તેથી તેણે સ્ત્રીનો વેશ પહેર્યો. સંઘમાં જઇને સ્ત્રીઓ વારાફરતી લોડણને બાથ ભરીને ભેટી. સ્ત્રીવેશે આવેલ ખેમરાને બાથમાં લેતાં જ લોડણના દિલમાં આનંદની મધુર રોમાંચક ઝળ-ઝણાટી પ્રસરી. સઘજો ભેદ તે પામી ગઈ અને બંને વચ્ચે પ્રેમના અંકુરો પ્રગટ્યા.

સંઘ જાત્રાએ જવા ઉપડતાં ખેમરા લોડણને રોડાર્થ જવા વીનવે છે. લોડણ આઠ દાંડાનો વઢાડ કરીને જાય છે, પણ ખેમરાની ધીરજ ખૂટે છે. આઠમે દિવસે તે નિરહની આગમાં જૂરતો જૂરતો મરણ પામે છે મસાણ માથે તેના ખાંભી રચાય છે તે જ દિવસે ઉ સાહભરી લોડણ પાછી ફરે છે, પણ ન જોવાનું જુએ છે. ખેમરાની ખાંભી જોતાવેંત જ ભલભલાના હૃદયને ચારી નાખે તેવો કરુણ વિલાપ કરે છે.

“મારગ માથે મસાણ
ઓળખ્યા નહીં આયર તણાં;
ઉતારી આ રસ પાણુ
તારી ખાંભી કરાવું ખીમરા.”

(હું આવતી હતી ત્યારે આ આહિરપિયુનું રમશાન ઓળખ્યું નહીં. હે ખીમરા, હવે તો હું આરસપાણુ કોતરાવીને તારી ખાંભી બનાવરાવીશ.)

“જતાં જોયો જુવાન
વળતાં ભાણું પાણિયો;
ઉતારાવું આ રસ પાણુ
ખાંભી કંડારું ખીમરા.”

(જાત્રાએ જતી વેળા મેં જેને જુવતો જુવાનડો જોયેલો તેને હું પાછા ફરતાં પથ્થરને પ્રાણુહીન પાણિયા બની ગયેલો જોઈ છું. હવે તો આરસપાણુ ઉતરાવીને મારા ખીમરાની મૂર્તિ આ હાથો વડે કંડારીશ.)

“રાવણિયા મુ રાત
વગડાની વેરણુ થઈ;
સગા દેને સાદ
ખાંભીમાંથી ખીમરા.”

(હે પિયુ, જંગલની રાત મને ત્રાસ આપી રહી છે. એકલતા મારાથી સહેવાતી નથી. હે રવજન ! તારી ખાંભીમાંથી મને એકવાર સાદ દે.)

વિલાપ પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે. પથ્થરને પિગળાવે તેવાં વેણુ લોડણ કાઢે છે.

“સિંદૂર ચડાવે સગા,
દીવો ને નાગિયેર હોય;
પણ લોડણ ચડાવે લોહી
તારી ખાંભી માથે ખીમરા.”

(હે ખીમરા ! ખીજ સગા તો અહીં આવીને તારી ખાંભી માથે સિંદૂર ચડાવે છે, દીવો પ્રગટાવે છે. નાગિયેર વધારે છે; પણ જનમની વિજેગણુ લોડણ તો લોહી ચડાવી રહી છે.)

એમ કહેતાં તે પોતાના પ્રાણનું અલિધાન આપે છે, અને ખીમરાની ખાંભી જોડે જ તેની ખાંભી રચાય છે.

આવી જ ખીજ એક કથા સૌરાષ્ટ્રના ભોરાણ્ય ગામમાં આજથી ૧૦૦ વર્ષ પૂર્વે બનેલી છે. ગામમાં ભરવાડોનો નેસ હતો નેસની બાજુમાં વાલા રખા નામનો સયવાદી ચારણ રહેતો હતો એક દિવસ લૂંટારાએ ભરવાડની ગાયો વાળી. વાલા રખા પોતાની તાજણુ ઘોડી લઇને ઉપજ્યા લૂંટારુને ગાયો પાછી આપવા વિનંતી કરી પણ તેઓ ન માન્યા ત્યારે વાલા રખાએ ગળે કટારી ખાંભી પ્રાણની આહુતિ આપી. ચારણ પુત્રની આત્મહત્યાથી લૂટારુ ગાયો પાછી આપી ગયા. ભોરાણ્યા ગામના પાદરમાં વાલા રખાની ખાંભી રચાઇ. ભરવાડ લોકો કાળી ચૌદશના દિવસે સિંદૂર અને નાગિયેર ચડાવીને તેમની પૂજા કરે છે. બધારગામ હોય તો પણ તે દિવસે આવીને પૂજન કરવું પડે છે.

આવી અનેક કથાઓ બાદ અને ચારણો ગામડે ડાયરા જમાવીને પોતાની આગવી શૈલીમાં કરે છે. રાવણ હથેલી લઈને દરતા નાથવાવા અને રાવણ લોકો દૂડા, કથાગીતો અને રાસડા દ્વારા આવા વીર અને પ્રેમીઓની યાદ તાજી કરાવે છે.

આજે ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના ગામડે ગામડે ભાંગેલ તૂટેલ અને ઘસાઈ ગયેલ હાલતમાં વેરવિખેર પડેલ પાણિયા પ્રેમ, શૌર્ય અને શહાદતની યાદ આપતા ઉભા છે.

શિલ્પધન સમા આપણા ચચુતરા

ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રતીકરૂપ એવા ચચુતરાઓ લોકોની પરોપકાન્તી ભાવના, ધાર્મિકવૃત્તિ તથા કલાકારોની કલાના યશોમાન માતા શહેરોમાં પોળે પોળે, ચોટે ચોટે અને ગુજરાતને ગામડે ગામડે ઊભા છે.

કચુતર ઉપરથી “ચચુતરા” નામ ઉતરી આવ્યું છે. કચુતર ખુબ જ ભોળું, ગભરું અને શાંત પક્ષી છે. વળી નિરાશિયદારી છે તેથી ઘર આંગણે ચણ મળે ત્યાં સુધી બહાર જવાનું ઓછું પસંદ કરે છે. આથી જ્યાં કચુતરો એકઠા મળીને ચણ ચરે છે તેને ‘ચચુતરા’ કહેવાય છે. ચચુતરામાં અન્ય અસંખ્ય પક્ષીઓ આવે છે પણ વધુ પ્રતિનિધિત્વ તો કચુતરાએ જ ભળવી રાખ્યું છે.

ગામડામાં ચચુતરાને છત્રી પણ કહેવામાં આવે છે છત્ર ઉપરથી છત્રી શબ્દ આવ્યો હોય એમ જણાય છે. પથ્થરના ચચુતરાઓ ઉપર છત્ર જેવા નાનકડા ધુમ્મટ હોય છે. નીચે થાંભલો હોય છે તે પરથી છત્રી પણ કહેવાય છે.

ચચુતરાને માટે બીજો શબ્દ “પરખડી” પણ વપરાય છે. પરખ એટલે પાણીની પરખ કે જ્યાં તરસ્યા વટેમાર્ગીઓ પોતાની તરસ છિપાવી શકે છે. આ રીતે પરખે આવનારને કંઈક મળે જ. પરખ પક્ષીઓ માટે પણ બાંધવામાં આવે છે. એક કીચ અથવા કુંડામાં દોરી વાટે ઉંચે લટકાવવામાં આવે છે. પરખ પાછળ પરોપકારની ભાવના જોવા મળે છે. આ રીતે ચચુતરા દાણાની પરખ છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. તેથી પરખડી નામ પણ લોક પ્રચલિત છે.

ચચુતરાની ઉત્પત્તિ અને ધર્મભાવના—

વર્ષોથી પક્ષીઓને પોષતા આ ચચુતરાઓની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસ પણ રસપ્રદ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ ધર્મના અનેરા રંગે રંગાયેલી છે તેથી ભારતવાસીઓમાં ધર્મ ભાવના અને પરોપકાર વૃત્તિના દર્શન આપણને થયા વિના રહેતા નથી.

વેદકાળમાં આર્ય ઇન્દ્રિયનિઓ માનતા કે આપણને જે કંઈ મળ્યું છે તેમાં બધાનો કણ છે. તેથી તેઓ પંચભાગ કાઢતા. તે કૂતરાને રોટલા ગાયને ઘાસ અને પક્ષીઓને ચણ વગેરે નાખતા હતા. આ ભાવના આપણા લોકોમાં ઊતરી આવી છે.

ઉપનિષદના જ્ઞાનકાંડમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે મનુષ્યને તેના સારા ખોટા કર્મ પ્રમાણે સારી ખોટી ગતિ થાય છે. સંત-પુરૂષ ચંદ્રલોક કે બ્રહ્મલોકમાં જાય છે. પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. અને જન્મ જન્મોત્તરનો ફેરો ટળી જાય છે. સમગ્ર માનવજાતને આશ્રાફ પહોંચાડનાર મૃત્યુથી માનવી ડરે છે. મૃત્યુ પછી શું ગતિ થશે ને વિચારથી સવિશેષ ડરે છે; તેથી પુણ્ય કરવા પ્રેરાય છે. પિતૃપૂજાની આપક ભાવનાને પરિણામે મૃત્યુ પામેલા પિતૃઓના

આત્માને શાંતિ મળે એવા હેતુથી તેમની પાછળ દાન કરવામાં આવે છે, અને તેમની યાદગીરી રાખવા, સ્મારક રચવાની ઇચ્છા-માંથી સર્જાય છે આપણા શિલ્પધન સમા ચચુતરા.

માણસ જ્યારે મૃત્યુને માર્ગે જવાની તૈયારી કરતો હોય છે ત્યારે તે શાંતિથી પોતાને માર્ગે પ્રયાણ કરે તે માટે તેના પુત્રો કહે કહે છે કે, “તમારી પાછળ ચચુતરા બાંધાવશું”, અથવા ચચુતરામાં ચાર મણ ચણ નાખશું.”

ગામડાઓમાં સાપ અને વીંછીનું ઝેર ઉતારનારા અને ઉતરી ગયેલા હાથપગ ચડાવનાર, ભાંગેલા હાથ સાજા કરનાર, જાનવેરોની સારવાર કરનાર લોકો સેવાભાવની વૃત્તિથી દરદીઓ પાસેથી પૈસા નથી લેતા. પણ કહે છે કે, “તેમને શ્રદ્ધા હોય એટલા દાણા ચચુતરા નાખજો, ગાયને ખડ નીરજો અથવા કૂતરાને રોટલા નાખજો” આમ ચચુતરાઓના જન્મ પાછળ ધર્મભાવનાનું પ્રાપ્ત્ય વિશેષ રહેલું છે. લોકો ચચુતરા બનાવીને ટ્રસ્ટને સોંપી દે છે. કેટલીક જગ્યાએ પોળાના પંચો અને મહાજનોએ પણ ચચુતરાઓ બનાવેલા છે. ધર્મદાદાનો ઉપયોગ પ્રાચીનકાળમાં આ રીતે થતો.

રાજા મહારાજોએ પણ ચચુતરા બાંધાવવાના ઉદ્દેશો મળી આવે છે. કીર્તિદાનની ભાવનાથી શેડિયાઓ પણ ચચુતરા બનાવતા. આપણે ચચુતરાને પ્રશ્ન કરીએ કે ભાઈ ચચુતરા, તારી રચના કેણે કરી? તરત જવાબ મળશે. નીચે લગાવેલી તકતી જ વાંચો લો ને! તેમાં નામ, કામ, સાત્ર, સંવત સઘળું મળી રહેશે.

ચચુતરાનું શિલ્પ સ્થાપત્ય—

ગુજરાતના ગામડાઓમાં સામાન્ય રીતે ગામની વચ્ચે અને શહેરોમાં પોળને છેડે કલાત્મક ચચુતરાઓ આવેલા છે. તેના સર્જનમાં સ્થપતિઓ, સુધારો, શિલ્પીઓ, લુહારો, કડિયાઓ અને ચિત્રકારોનો સહિયારો ફાળો હોય છે. કળા અને રચનાની દૃષ્ટિએ આપણે તેનો વિચાર કરીશું તો તેના બે મુખ્ય પ્રકારો ઉડીને આંખે તળગશે

૧ પથ્થરના શિલ્પસ્થાપત્યવાળા ચચુતરા અને

૨ કાજીના શિલ્પવાળા ચચુતરા.

૧. શિલ્પ સ્થાપત્યવાળા ચચુતરા—

જ્યાં ધરતીના પેટાળમાંથી સહેલાઈથી પુષ્કળ પ્રમાણમાં પથ્થર મળી રહે છે. ત્યાં આ પ્રકારના ચચુતરાઓ સવિશેષ જોવા મળે છે. કેટલીકવાર ધનિક લોકો દૂર સુદૂરથી પથ્થરો મંગાવીને પણ આવા સ્થાપત્યવાળા ચચુતરાઓ તૈયાર કરાવે છે તે માટે ખરબચડો પથ્થર વપરાય છે. પણ કેટલીક જગ્યાએ આરસ પણ વપરાયેલો મળી આવે છે. આવા ચચુતરાઓ પથ્થરમાંથી ઘડી કાઢવામાં આવે છે આવા ચચુતરાઓમાંના કેટલાકનો આકાર સપ્રમાણ હોય છે. જ્યારે કેટલાક એકદંડિયા મહેલ જેવા પણ જોવા મળે છે. તેની ઉંચાઈ ૧૫ થી ૨૦ ફૂટ સુધીની હોય છે. નીચે ચોતરા જેવી બેઠક હોય છે. કેટલીકવાર બેઠકને વાડ કરેલી પણ જોવા મળે છે. તેની વચ્ચે રોપેલા પથ્થરના કલાત્મક સ્થંભ પર ચણ અને પક્ષીઓ મોટેની બેઠક અને તેના પર ધુમ્મટ આકારનું છત્ર જોવા મળે છે. ગોળ, ચોરસ, પંચકોણ અને ષષ્ઠકોણ આકારમાં ચચુતરા વિશેષ મળે છે. બાજુમાં લોખંડની સીડી હોય છે. જેના દ્વારા ઉપર જઈને ચણ નાખવામાં આવે છે.

કેટલાક ચમૂતરામાં ઈંટો અને ચૂનો વપરાય છે. જે પ્રદેશોમાં પથ્થર મળતો નથી ત્યાં આવા ચમૂતરાઓનું પ્રમાણ વિશેષ હોય છે. ઈંટોવાળા ચમૂતરા કેટલીકવાર એ માળ મુખીના પણ મળી આવે છે. કેટલાક ચમૂતરાઓ મકાન જેવા આકારમાં પણ મળે છે. સિમેન્ટ કોંક્રિટના ચમૂતરા પણ તૈયાર કરવામાં આવે છે.

આશુની પર્વતમાળાની ગોદમાં દાંતા નામનું રણિયામણું ગામ છે. ત્યાં પાકા ચમૂતરા નીચે પાણીની ઝોરડી છે. જે પાણીનાં પરબ તરીકે વપરાય છે. ઝોરડીમાં ટાંકા જેવો ફવો છે, ફરતો ચોતરો છે ચોતરા પર પટકોણ આકારનું દસ ફૂટ ઉંચું ચણતર છે. ઉપર અષ્ટકોણ આકારની અગામી છે. તેના પર પાંચ કલાત્મક થાંભલીઓ ઉપર ગોળ મળનું છત્ર છે. અંદર હદાંગમ ચિત્રોની હારમાળા છે. આ ચમૂતરો ઓપી રહ્યો છે.

૨. કાષ્ટશોધ ધર્મવતા ચમૂતરાઓ—

જેમ પથ્થરમાંથી એકદહિયા મહેલ જેવા ચમૂતરા બનાવવામાં આવે છે તેમ જ્યાં વિપુલ જંગલ સમૃદ્ધિ હોય છે, ત્યાં લાકડાના એકદહિયા મહેલ જેવા ચમૂતરાઓ બનાવેલા જોવા મળે છે. આવા ચમૂતરા નીચે પથ્થરનો ચોતરો હોય છે. વચ્ચે લાકડાના રથબ ઉપર લાકડાનો ચમૂતરો હોય છે. રથબ અને ચમૂતરા વચ્ચે કલા મક કોતરણીવાળા તેજવા જેવા મળે છે. કેટલાક ચમૂતરા પર ગરબડી આવેલી હોય છે. જે ગરબડી સાથે દોરાવાળી હાખડી હોય છે. જેની દારા હાખડી નીચે ઉતારી તેમાં દાણા અથવા કુંડું હોય તો પાણી મુકીને તેને ઉંચે ચડાવી દેવાય છે આવા ચમૂતરા પર પતરાનું છત્ર વિશેષ જોવા મળે છે. લાકડાના ચમૂતરાઓ મકાન જેવા આકારના અને વિવિધ ઘાટના પણ જોવામાં આવે છે.

પથ્થરના ચમૂતરાઓ, પથ્થરને ઘડીને બનાવવામાં આવે છે છત્ર નીચે કલાત્મક કોતરણીવાળી થાંભલીઓ મૂકવામાં આવે છે. સુશોભન માટે પુતળીઓ અથવા ભક્તજનોની મૂર્તિઓ પણ મૂકેલી જણાય છે. ક્યાંક ક્યાંક લોકજીવનના પ્રતીકો રજૂ કરતી મૂર્તિઓ પણ જોવા મળે છે. કેટલાક ચમૂતરામાં લાકડા પથ્થર વાપરવામાં આવે છે જે રંગની ગરજ સારે છે અને દૂરથી રણિયામણા લાગે છે.

લાકડાના ચમૂતરાઓ પર કાણી પૂતળીઓ, કૃષ્ણવીજાના દસ્તો, ભવાર્પના દસ્તો, ગણેશની મૂર્તિઓ જોવા મળે છે. લાકડું ટકાઉ ન હોવાથી ચોમાસાના વરસાદને કારણે સડી જાય છે તેથી આવા કેટલાક કલાત્મક ચમૂતરાઓ મોટે ભાગે ભાંગી તૂટી હાલતમાં જોવા મળે છે.

ચમૂતરાઓની કલા સ્થાનિક રંગે રંગાયેલી હોય છે. પ્રાદેશિક લોકજીવનની ભિન્નતાની જેમ કલામાં પણ અવગતી વિવિધતાઓ જોવા મળે છે. કલાકારોએ પોતાની આગામી કલાસૃષ્ટી મૌલિકતા દ્વારા સ્થાનિક રંગોની પૂરતી પૂરીને ચમૂતરાનું સર્જન કર્યું છે વિવિધ રૂપ અને રેખાવાળા પ્રાદેશિક કળા સૌક્યનું રસદર્શન કરાવતો કાળા પથ્થરથી ચણાયેલા ચમૂતરો બૂજ (કચ્છ) ના બીડના ચોકમાં હોય છે. ૫૫ થી ૬૦ ફૂટ ઉંચાઈ ધરાવતો આ ચમૂતરો છ ઝરુખા, ત્રણ લોખી અને કમુતરોના રહેઠાણ માટે અસખ્ય નાના નાના ગોખથી સુશોભિત છે અને તે ૪૦ ફૂટનો વ્યાસ ધરાવે છે.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ આ ચમૂતરોનું મહત્વ ઓછું આંકી શકાય તેમ નથી. ચમૂતરાની તકતી જણાવે છે કે બહુજી ખોડીદાસનાં વિધવા આઈ રામકુંવરબાઈ તે મોરારજી હંસરાજની પુત્રીએ આ ચમૂતરો વિક્રમ સંવત ૧૯૫૨ ના જેઠ વદ ૧૨ ને સ્થિર કરાવે ચણવાની શરૂઆત કરી અને મહારાવત્રી ખેંગારજીના ૧૧ મા વર્ષમાં બંધાવીને ઈજેક્ટરને અર્પણ કરેલ અને તેના ખર્ચ પેટે ૨૦૦૦૧ કોરી (કચ્છી સિક્કો) આપેલ છે. આજે ૫ આ ચમૂતરામાં પ્રતિદિન ૬૧૫ રત્ન ચણ કમુતરો માટે નાખવામાં આવે છે. આ ચમૂતરાના તળિયાના ભાગમાં ચણની ગુણીઓ રાખવા માટે મોટો રૂમ છે. અને ત્રણેય લોખીમાં ચણ નાખવા જવાની અંદરથી ગોળાકાળ પથ્થરની સીડી છે. એની બાંધણી એવી તો મજબુત છે કે ૬૮ વર્ષ દરમિયાનનાં વાવાઝોડાં, મુશબ્બાર વરસાદ અને ધરતી-કંપના સખ્ત આંચકા લાગ્યા છતાં આ ચમૂતરાની એકેય કાંકરી ખરી નથી કચ્છની સ્થાપત્યકળાનો સર્વોત્તમ નમૂનો ગણી શકાય તેવો આ વિશિષ્ટ શૈલી ધરાવતો બેનમૂન ચમૂતરો છે.

ચંદરવાના ચિતારા

કલ્પના સરખી પણ કોને આવે કે અમદાવાદ જેવા રણિયામણા નગરનાં ભાંગ્યાંતૂટ્યાં ઝૂપડાંઓમાં વસતા ગરીબ વાધરીઓ જીડીને આંખે વળગે એવા ચંદરવા છાપતા હશે? એમના ચંદરવા ભારતનાં ‘એમ્પોરિયમો’માં અને સંપ્રદાયોનાંમાં તો સ્થાન પામ્યા જ છે, પણ ભારતીય કલાના સુંદર નમૂનાઓ તરીકે જાપાન, અમેરિકા, રશિયા, સિલોન, બ્રહ્મદેશ વગેરે દેશોમાં પણ એ ચંદરવાઓએ લોકપ્રિયતા મેળવી છે. જૂગજૂની આ કલાનું જીવની પેઠે જન્મ કરીને વાધરી કોમે એ કલાને વંશપરંપરાગત બળવી રાખી છે.

રંગબેરંગી ચંદરવાનો ઉપયોગ વિશેષતઃ ધાર્મિક કાર્યોમાં થાય છે. વાધરી, કોળી, કાકરડા, ભરવાડ, રજારી વગેરે કોમેમાં વિવિધ માતાઓનું વિશિષ્ટ વર્ચસ્વ જોવા મળે છે એ લોકો વાર તહેવારે કે બાધા આખડી રાખે ત્યારે માતાને ચંદરવો માને છે. કાર્યમાં સફળતા મળતાં માતાને ચંદરવો ચઢાવે છે. માતાના મકમાં ચંદરવો બંધાય છે. તેમાં જે માતાને ચંદરવો માન્યો હોય તેની ડાબ અંકિત કરવામાં આવે છે.

માતા સિવાય રામજી મંદિર, કાકર મંદિરમાં પણ આ ચંદરવા વપરાય છે નવરાત્રિ જેવા ધાર્મિક મહોત્સવ પ્રસંગે ભવ્ય મંડપો બંધાય છે તેમાં ચંદરવો બંધવામાં આવે છે. લોકખોલીમાં તેને ‘ચંદણી’ (ચંદણી) કહેવામાં આવે છે. આવા મોટા ચંદરવા આજે તો ખાસ જોવા મળતા નથી, પણ પ્રાચીન કળાના પ્રતિનિધિરૂપ એવા મોટા ચંદરવા હજી યે ક્યાંક ક્યાંક દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એમાં રામાયણનાં સંપૂર્ણ ચિત્રો આલેખાયેલાં હોય છે આવો એક વિશિષ્ટ ચંદરવો ધંધુકા પાસે આવેલા બરવાળા (ધેણાહ)માં આવેલ રામજી મંદિરમાં છે.

નવરાત્રિ ઉપરાંત રામલીલા અને ભવાઈ વખતે પણ આવા ચંદરવા બંધવામાં આવે છે. ગામડાઓમાં કેટલીક જગ્યાએ એનો ઉપયોગ ડામચિયા (માદલાં-ગોદાં મૂકવાની ઘોડી) પર ઢાંકવા માટે થાય છે, જે ગ્રામલોકોની કલાપ્રિયતાની પ્રતીતિ કરાવે છે.

A New Look for Your Homes

USE "TAS" Cleaning Powder
with Synthetic Detergent

Manufacturers :

Tas Products Co.
Colaba,
BOMBAY-5

Sales Administrators :

Fertichem Private Ltd.
G. U. Bhatt's Bungalow
Manekwadi,
BHAVNAGAR.

Phone : 954

LEENA

HOTEL

Anupam Theatre Building,
JAMNAGAR.

Lovely LEENA

Attached Bath-rooms & W. C.

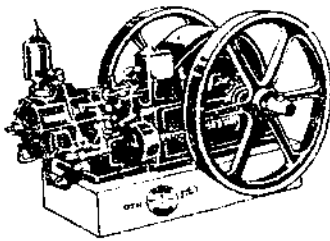
Running Hot & Cold Water

Internal Telephones

Car Parking facility

Air-Conditioned Rooms

વધુ અનાજ ઉગાડો. કોઈપણ મોસમમાં ગુજરાત ભરમાં માનીતું....

પરમ શક્તિ

ઓઈલ એન્જિન

૬/૬-૬, ૮/ , ૯-૯૨/૧૦, ૧૦/૧૧ અને ૧૫/૧૬ હો. પા. માં મળે છે.

૫-૦૮ એમ. એચ. પી. વર્ટીકલ

સત્તર વર્ષથી ગુજરાતની સેવામાં, અમદાવાદના સૌથી મોટા ઓઈલ એન્જિનના ઉત્પાદક

મે. નાગરદાસ બેચરદાસ એન્ડ બ્રધર્સ પ્રા. લી.

રેલ્વેશ્રીંગ પાસે, અમદાવાદ, નરોડા રોડ, અમદાવાદ-૨

ગ્રામ : " OILENGINE "

ફોન : ૨૦૦૮૮, ૬૮૦૦૦

ચંદરવાના ચિતારાઓ અગરમાંથી માદરત (એક પ્રકારનું કાપડ) લાવી તેના પર કાળો રંગ પાડે એસાડવા માટે હરડે અને હિમેજમાંથી બનાવેલું પીળા રંગનું પડ ચડાવે છે. કાપડ સૂકાઈ ગયા પછી ક્યુકાના લોટમાંથી તૈયાર કરવામાં આવેલ કાળા રંગમાં ખીંચાઓ બોળીને ચંદરવા પર ચડવની, કળામય અને આકર્ષક છાપો છાપવામાં આવે છે. ચંદરવા તૈયાર કરવામાં કુટુંબનાં બધાં જ એક કે બીજી રીતે સહાયરૂપ બને છે. આ ચંદરવાઓની સામંજ સામાન્ય રીતે ૨૫ વાર x ૬૦", ૩ વાર x ૭૨", ૩૧ વાર x ૭૨", ૩ વાર x ૫૪" તથા ૩૮" x ૭૨" હોય છે.

ચંદરવા પર ખીંચાની કાળી છાપો છાપાયા પછી તેમાં જે ચિત્રને તેમ જ પડકાના ભાગને લાલ રંગ કરવાનો હોય તેટલા ભાગ પર સળી વડે ફટકડીનું પાણી પૂરવામાં આવે છે. આ કામ સામાન્યતઃ કુટુંબની બહેનો જ કરે છે. ચંદરવાનાં જે ચિત્રો કાળાં બનાવવાનાં હોય (જેમ કે બકરો પાડો વગેરે) તેમાં લાય વડે જ કાળો રંગ પૂરાય છે એ પછી તૈયાર ચંદરવાનો લાલ અડધરીયન રંગની ભઠ્ઠીમાં પકવવામાં આવે છે, જેથી ફટકડીવાળા ભાગ પર લાલ રંગ પાડે એસી બન્ય છે.

ચંદરવાને ધોતાં હરડેવાળો પીળો રંગ ધોવાય બન્ય છે અને રૂપાળા લાલ, કાળા અને સફેદ રંગમાં છપાયેલાં ચિત્રો નજર સમક્ષ બેસી આવે છે આ રંગોની મેળવણી અને પૂરણી એ વાધરી લોકોની આગવી સિદ્ધિ છે. આ રંગો કાટી બન્ય તો પણ દેશી વનસ્પતિમાંથી બનાવેલા આ રંગો સહેજ પણ ઝાંખા પડતા નથી.

એક ચંદરવો તૈયાર કરતાં એક માણસને એથી ત્રણ દિવસ લાગે છે. એની કિંમત એની કલાકારીગરી અનુસાર રૂપિયા ૭થી માંડીને રૂપિયા પચાસ સુધીની હોય છે.

ચંદરવાના ચિતારા પોતાની આગવી કલાસૂત્રથી એક અનોખી સૃષ્ટિ સર્જે છે. માતાના મંદિરમાં ચંદરવા વિશેષ વધરાતા હોવાથી તેની મધ્યમાં પાડા પર બેઠેલાં ચામુંડા અને વિમોનમાના હોય, સામે દેવ યુદ્ધ બેસેલા હોય, દેવ બેઠે લડતાં કાળકામાના હોય, દૂડડા પર બેઠેલાં બહુચરમાતા હોય વાઘના વાહન પર અંગાજી હોય, બકરા પર મેલડીમાતા હોય, રથમાં બેગળી હોય. લાથી પર લઈદ-માતા હોય અને ઊંટ પર રણુની માતા (ઊંટવાળી) હોય. બુદ્ધ બુદ્ધ ચંદરવા પર બુદ્ધી બુદ્ધી માતા હોય છે. જે માતાને ચંદરવો ચડાવવાનો હોય એ માતા પડકાની મધ્યમાં આવેખાયાં હોય છે.

માતાનાં ચિત્રો ઉપરાંત ચંદરવામાં પૌરાણિક કથાઓ પણ જીવંત બને છે મોટા ચંદરવાઓ પર નો મહાભારત અને ગમાયણની ચિત્ર-મય કથાઓ બેવા મળે છે. ચંદરવાનો ઉપયોગ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ થતો હોવાથી તેમાં ધાર્મિક પ્રતીકો વિશેષ હોય છે. કાળીનાગને નાથવા શ્રીકૃષ્ણ, ગે.પી.એ માળજો. સાલ સતીઓ, બેગળી, બુવા, ડાડકા-વાળા, વાઙ્મિત્રવાળા, કાળકૈરવ, બાવા. પનિહારીઓ, રામનું લક્ષ્મર ચોપદાર, ઘોડેચાર, સિપાઈઓ, પૂજારીઓ. રામલક્ષ્મણ, સીતાને બેપાડી જતો રાવણ મુગ મારતા રામ, પર્વત બેપાડતા બનુમાન, આંધળાં માથાપને કાવડમાં લઈને જત્રા કરાવતો શ્રવણ, પ્રકાશતો સૂર્ય, હરિશ્ચંદ્ર-નારામતી, રાધાકૃષ્ણનું રાસમંડળ વગેરે આવેખાય છે.

પશુપક્ષીઓ અને જંગલરો પણ ચંદરવાના સુશોભનમાં ઉપયોગી પ્રતીકો બની રહે છે. લાથી, ઘોડા, વાઘ, સિંહ, હરણ, બૂંડ, પાડો,

બકરો, રોજ, એ માથાવાળો મુગ, પોપટ, મોર, ચકલા, માછલી, મગર વગેરે ઉપરાંત અસંખ્ય પ્રકારની હૃદયંગમ આકૃતિઓ ચંદરવા પર છાપવામાં આવે છે.

ચંદરવાનાં ચિત્રોની લોકશૈલી પણ કલાકારોની મૌલિક અને આગવી છે. માતાનું ચિત્ર, એમનો મુગટ, આજુબાજુ એ સગ આગવી લોકકલાના આકર્ષક નમૂના છે. કલામય શૈલીનાં ચિત્રો ઊંટ કે આવેખાયેલા બકરો બેતાં જ આપણા મુખમાંથી પ્રશંસાના ઉદ્ગાર સરી પડે વ.

પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવતી આ શૈલી આજે પણ એ જ સ્વરૂપે ખીંચામાં કંડારાતી રહી છે. બે કોઈ બીજું ખંડિત થાય તો એ છાપનું ચિત્ર બનાવીને તેના પરથી બત્રી અને ખીંચા બનાવનાર પાસેથી વજસાડી સાગતા લાકડામાંથી નવું બીજું બનાવી લેવામાં આવે છે. આવું બીજું પચીસથી માંડીને સો રૂપિયા સુધીમાં તૈયાર થાય છે. હજી એ ચંદરવા બનાવનારાં કેટલાંક કુટુંબોમાં બસો વર્ષ પહેલાં બનાવેલાં કલામય ખીંચાં મોજુદ છે !

વાધરી જેવા પછાત વર્ગદ્વારા પાંગરેલી અને આજ સુધી ઉવે-ખાયેલી આ કળા આજે સુધરેલા સમાજમાં જ નહિ, પણ અમે રકા, ઈજાડ, બપાત અને સિલેનમાં પણ વિશિષ્ટ લોકાદર પામી છે. ગુજરાતના વાધરીઓની ચંદરવાની આ કલા પર પરદેશીઓ મુગ્ધ બન્યા છે. જાપાનમાં તો લોકો ચંદરવામાંથી વસ્ત્રો બનાવીને પહેરે છે ! પ્રાચીન ભારતીય કળાની આ શું એટલી સિદ્ધિ છે ?

વૈશાખી વાયરા

ધર્મી ધરતી પરથી ઋતુની રાણી વસંત વિદાય લે ન લે ત્યાં તો આવી પહોંચે છે વૈશાખ. અને શરૂ થાય છે લગ્નને આરંભ. જમિયાં કરતાં જુવાનીયાઓ અને જુવનીઓના દિલની સિતાર જલજલ્યાવતાં વૈશાખી વાયરા. નિતનોત્સુક હૈયાં પ્રસન્ન પરિમલ્લની માદક ખીંચી બેઠે છે અવનવી કાર્મિઓ, મધુરા સવેદનો તથા ભાવિતા અનેગ સ્વપ્નો સાકાર થતાં જળાય છે અને સંભળાય છે પ્રેમની શરણાર્પના માદક સૂર...

આંગણે લગ્ન લેવાતા હોય ત્યારે કોનાં હૈયાં આનંદથી નાચી ન બેઠે ? વરરાગની બહેની તો રંગમેરંગી બોળી અને ચણિયો, પગમાં રમઝૂમતાં ઝાંઝર, લાથમાં રૂપાળી મળની અંગડીઓ, ગળામાં રામનોમી, ઝરમર પહેરીત આનંદથી ઘેલી ઘેલી થઈને ફરે છે. તેના દિલમાં અવનવા વિચારોની વલજાર શરૂ થાય છે તે દવામણે ચહેરે ભાઈ આગળ નમણાં હૈયાંની આરજૂ રજૂ કરતી પ્રશ્ન પૂછી બેસે છે: ભાઈ ! તમે તો હવે ભાનીવાળા થવાના અરે ? પણ ભાઈને લાગીને આ લાડલી બહેનને બૂલી તો નહીં બવને ? ભાઈનું હૈયું પણ બહેની આગળ લાડ કરે છે તે તરત જ મોટી બેઠે છે: અરે ગાંડી ! જે તું એમ જ માનતી હોય તો ચાલ મારે નથી પરણવું. મારા રોડની સરવાણી મારી લાડલી બહેન તરફ જ આજીવન વહેશે બહેની તો બિચારી મહારૂં ગાય જેવી બોળી છે. તે તો રૂંઝા ભાઈને મનાવવા કાલાવાલા કરે છે અને બહેનીના પરવાળા જેવા હોઠ પરથી ગીત સરી પડે છે:

કળજુગના વાયરા, સરકારી કાયદા,

અજિતભાઈ પરણ્યા વિના કેમ ચાલશે ?

કહો તો અજિતભાઈ વીંટી ઘણી દઈ,

મીનો પુરાવી દઈ પરણ્યા વિના કેમ ચાલશે ?

ચતુરબહેની ભોળા ભાઈ પાસે પરણવાની હા પડાવી લે છે. પછી તે શરૂ થાય છે લગ્નની ધમાલ. વરકન્યાના ઘરને ગાર ગોરમીથી લીધી-ગુપ્તીને વાદળી ઝાંપથી ઓપતી ખડી કરીને ફુલફટાક જેવું બનાવે છે. ભીંતે ચંદરવા, આકળાં, ટોડલિયા, બારશાખિયા વ. સુંદર મળના ભગ્નકામથી સજવવામાં આવે છે. લગ્નના દિવસે નજીક આવતા ન્નય છે તેમ તેમ લગ્નવાળા ઘેર આડોશી પાડોશીઓ તથા સગા સંજમીઓ ભેગા થાય છે. મા-માટલામાં પુરવા માટે કાપડ તથા સુંવાળીઓ વણાય છે. દોલ-શરણાઈ અને ત્રાંસાના મંગળનાદથી વાતાવરણ આનંદી બને છે. ને ગવાય છે રોજ વહેલી પરોડે પ્રભાતિયાં.

વરના દાદારે જોડા ઘરે ઉકેસો વિવાહ આવ્યા દૂંકડા,
વરના દાદારે લીધી માઝમ રાત કે નાકે ડેરા તાલિયા
આકર ગામની બવળી બગર કે વચમાં લીસો માંડવો,
માંડવો રે મારે બળવંતભાઈની જૂઠ કે શાંતુ વહુની ચૂંડી.

આ બાજુ કન્યાપક્ષવાળા લગ્નની ધમાલમાં પડે છે. ગોરમહા-રાજને ખેલાવીને લગ્ન માટે સારો વાર તથા તિથિ જોઈને મુહૂર્ત નક્કી થાય છે. લગ્ન લખાય છે. દ્રાક્ષ, સોપારી, કંકુ, સાકર અને લગ્નનાં એમ પાંચ પડા, સવા હાથનું લીલારંગનું રેશમી કપડું તથા ખેસ લગ્ન સાથે મોકલાઈ છે. સર્વ સગા સંજમીઓને યાદ કરી કરીને નોતરાં દેવાય છે. નોતરાં પણ કોની સાથે મોકલાય છે ?

લીલી પીળી પાંખનો ભમરલો રે

ભમિયો દેશ પરદેશ જો.

જાગે ભમરા નોતરે...

મોર તારી સોનાની ચાંચ, મોર તારી રૂપતા પાંખ

મોર જાગે ઉગમજી દેશ, મોર જાગે આથમજી દેશ.

વળતા જાગેરે વેવાયેને માંડવે હો રાજ...

સાખીઓ સાથે પાદર ફરવા ગયેલી કન્યાને પિયુનિલનની યાદ સતાવે છે. તે વ્રક્ષની નમેલી ડાળીને હેતથી વળગીને ઊભી છે. વૈશાખી વાયનાની લહેરખીઓ તેને ડાલાવી ન્નય છે. વૈશાખી વાયરાને દૂત દેખીને કોડીલી કન્યા રાયવરને સંદેશો પણ મોકલી દે છે.

રાયવર વહેલેરો આવ, સુંદર વર વહેલેરો આવ;

તારા ચણિયા લગ્ન રાયવર વહી જશે રે.

ત્યારે મુરગિયો પણ મોંઘો થાય છે. એ લાડથી પ્રત્યુત્તર પાડવે છે:

હુંજો કચરાની ચોરીએ નહિ પરજું;

હું તો પતરાને તોરણ નહિ પરજું;

હું તો લાકડાને બાળેઈ નહિ પરજું.

ભોળી કન્યા કહે છે કે તને કોણ કચરાની ચોરીએ કે લાકડાને બાળેઈ પરજાવે છે ? મારા વહાલેરા કંથ તને તો નાગિયેરને તોરણ, રૂપલા બાળેઈ અને ત્રાંબાની ચોરીએ પરણવાનું મળશે માટે વહેલેરા આવો. નહીં તો ઘડિયા લગ્ન રાયવર વહી જશે. સારે વરરાજને નવી મધુર કપડાં સૂઝે છે એ તો કહે છે અલારે કેમ લગ્ન ગોઠવ્યા છે ? અત્યારે તો—

ચૈનર વૈશાખના તડકારે પડશે

ચોરી બગલના પગરે તળવાશે

ગોરા જાનૈયા રજે ભરાશે,

ગોરી જાનડીઓ શમળી થાશે.

પણ ચતુર કન્યા જવાબના મીઠા જાદુથી વરરાજનું હૃદય જીતી લે છે. ત્યારે વરરાજ ઠાવકા થઈને માની ન્નય છે.

લગ્ન નિર્ધાર્યાની તિથિ અગાઉ એથે દિવસે વરકન્યાના ઘરમાં જમીન લીધીને તેના પર બાળેઈ મૂકીને ઉપર ચોખાની ઢગલી પર ગોત્રીજની સ્થાપના કરીને વરકન્યાને તેની પૂજા કરાવવામાં આવે છે. ગામડામાં ગામલોકો નાગિયેર લઈને ગણેશ વધાવવા આવે છે. અને બધાને ગોળ વહેંચવવામાં આવે છે.

લગ્ન અગાઉ ત્રીજે દિવસે મડવો નાખવામાં આવે છે. સુથાર માણેકરથંભ લઈને આવે છે. તેનું પૂજન કરીને તેને મીઠોળ બાંધીને વરરાજને મીઠોળ બાંધવામાં આવે છે. ગ્રામલોકો માંડવે આવે છે. સાકર, પતાસા અને ગોળ વહેંચાય છે. ગીતો ગવાય છે:

લીલવા દ્રાક્ષ જાયો વીરનો માંડવો

ટેમુલાઈ દાદાને પૂછે

આપણે આંગણિયે આનંદ શાનો ?

દીકરા તુજને પરણાવું કળશી કુડુંબ તેડાવું—

આપણે આંગણિયે આનંદ તેનો.

માંડવાના દિવસે સાંજે પસ ભરાવવામાં આવે છે, અથવા ફુલેકુ ચડાવવામાં આવે છે. રણગારેલી પંચકથાણી થોડી પર વરરાજને ખેસાડીને વાજતે ગજતે દેવમંદિરે દર્શનાર્થે લઈ જવામાં આવે છે. સ્ત્રીસમુદાય ગીતો ગાય છે:

આ ખાદીનો સાફો ભરતે ભર્યો

આવેતો ઊભલાને દેશરે, આ સાફો ક્યાંથી વાપર્યો ?

ઝોટી પહેરી જોડલાઈ નિસર્વા,

જોઈ રહ્યાં આકર ગામના શેઠ રે...

ફૂલેકામાં ફરીને બધા ઘેર આવે છે, વરરાજને અથવા કન્યાને ગણેશસ્થાપનાવાળા ઘરમાં બાળેઈ કેપર ઊભા રાખીને હાથમાં ચોખા અને ઘઉંનો ખોખો ભરાવીને સ્ત્રીઓ ઉકરડીની સ્થાપના કરવ માટે ન્નય છે. બધી સ્ત્રીઓ ઉકરડીનું સ્થાપન કરીને આવે ત્યાં સુધી વર કન્યાને મૌન પાળવનું હોય છે. જો મૌન ન પાળે તો તેની સાસુ મૂંગી બની ન્નય એવી લોકમાન્યતા છે. વિવાહ હોય ત્યાં વાસ પ્રકારના વા વાય. એટલે શાંતિથી કામ લેવું ઉકરડો જેમ બધો કચરો સમાવે છે તેમ ઉકરડીની સ્થાપનાથી ઇર્ષા, રાગ, દ્વેષ વ સમાઈ ન્નય છે.

ત્યાર પછી વર-કન્યાને જડ વાસવામાં આવે છે. વરકન્યાના ફાઇયા લોહાની કડી માથાના વાળની લટ સાથે બાંધે છે. આથી જૂત વગેરેથી વરકન્યા રક્ષાય છે એવી માન્યતા હોય પછી શરૂ થાય છે પાટ ઉતારાવવાની નિધિ. ત્યારે પણ વાતાવરણ લગ્નગીતથી રંગિયા-મજી બને છે.

વીરનો સાફો તે સવા લાખનો

બાંધજો બાંધજો સાસરિયાને ઘેર રે

હોશિલા વીરા, તમારે જાવું છે કન્યા પરણવા.

પછીથી મગ, હળદર અને તેલમાંથી બનાવેલી પીળી ધમ્મરક પીઠી વરકન્યાને ચોળાય છે.

પીઠી ચોળે પીઠી સોળે પિતરાણી

હાથપગ ચોળે રે વરની ભાભી.

મુખડા નિહાળેરે વરની માતા.

પહેલી પીંડી ચડશે રે મારા જીવાવરને

ઉતરતી ચડશે પેલી હોડીને...

બળદોને મખિયારા, મોરડા, શિંગરોટિયા અને રંગબેરંગી આભલાં ભરેલી ચૂલોથી શણગારીને જન જોડવામાં આવે છે. બે પાંચ ગાગામાં બેસીને જન સાથે જાનૈયાઓ સાસરીવાસ તરફ પ્રયાણ કરે છે વરતી બહેન તો ફૂલી પણ સમાતી નથી તે ત્રાંખાની લોટીમાં સોપારી ને પૈસો ન ખીને વરરાજને માથે ખખડાવે છે. ગાડા તારવવાની હરીફાઈ થાય છે અને મંગળગીતો ગવાય છે.

કોયલ બેઠી જૂનાગઢને ગોંખ,

મોરલિયો બેઠો રે ગઢને ડાંગરે હો રાજ.

કોયલ માગે ચુંદડીઓની જોડાય

અગ્નિતજાઈ માગે રે બહિયેલ લાડી હો રાજ.

સાસરે પહોંચ્યા પછી ધામધૂમથી વરરાજના સામૈયા થાય છે; અને જન ઉતારે જાય છે. જમવાનો વિધિ પૂરો થાય ન થાય ત્યાં તો માયરાની તૈયારીઓ ચાલે છે. વરરાજ પોંખાય છે. માટીના કોડીયામાંથી બનાવેલા સંપટિયા ફોડવ માં આવે છે. પછીથી વર રાજને મંડપમાં ઉગમણ માંએ બેસાડીને ગોર મહારાજ બૂમ પાડે છે. કન્યા પધરાવો સાવધાન. ત્યાં કન્યાના મામા કન્યાને લઈ મંડપમાં આવે છે. અને ગીતો ગુજવા લાગે છે:

ત્રાંખાકુંડી નવગજ ઊંડી તે ઘર બહેની પરણુને રે.

માતા જેવાં સાસુ હોય તો તે ઘર બહેની પરણુને રે,

પિતા જેવા સસરા હોય તો તે ઘર બહેની પરણુને રે.

બહેની જેવા નણદા હોય તો તે ઘર બહેની પરણુને રે,

વીરા જેવા દિયર હોય તો તે ઘર બહેની પરણુને રે.

માયરામાં નવદંપતિના છેડા છેડી બંધાય છે. નવચંદ્રાનું પૂજન થાય છે. હસ્તમેળાપથી વરકન્યાના આત્માનું ઐક્ય સ્થાય છે. પછીથી ચોરીની વિધિ થાય છે. કુંભાર ચોરી રચવા માટે માટીના નાના મોટા ૨૮ વાનજો લઈ આવે છે. મંડપની ચારે બાજુ ચોરી રચાય છે અગ્નિ દેવની સાક્ષીએ વરકન્યા આજીવન સાથે રહેવાના પરસ્પર કોલ આપે છે. ક્ષેત્રપાલનું પૂજન થાય છે અગ્નિમાં જવતલ હોમાય છે. માતાપિતા તરફથી કન્યાદાન દેવાય છે અને મંગળ દેરા થાય છે.

માયરામાં પહેલું મંગળ વરતાય રે.

પહેલે મંગળ ગૌરીના દાન દેવાય રે.

બીજે મંગળ ચાંદીના દાન દેવાય રે.

ત્રીજે મંગળ સોનાના દાન દેવાય રે.

ચોથે મંગળ કન્યાદાન દેવાય રે...

કન્યાદાન પછી વરકન્યાને ઘીથી તરબોળ સાકરિયો કંસાર પીરસવામાં આવે છે. પરસ્પર કોળિયા લેવાય છે. ત્યાં એને અનુરૂપ ગીત પણ વહેતું થાય છે. વરપક્ષની જનડીઓ તો ખુબજ રંગમાં છે.

લાડો લાડી જમેરે કંસાર, લાડીની માડી ટળવજેરે

દીકરી મને આંગળી ચાડાડ, કંસાર કેવો ગળ્યો લાગેરે?

માડી તું તો પરણી છો કે નહીંરે કંસાર કેવો ગળ્યો લાગે રે?

આમ ધામધૂમ અને આનંદોત્સવમાં ચોરી અને માયરાં પૂરાં થાય છે, અન તે દિવસે સાંજના વરકન્યા લગ્નની યાદીના મીઠા

સંભારણાંએ બધા કુટુંબીઓના ઘેર કંકુના ચાપા મારે છે. બીજે દિવસે વહેલી સવારે જન જવાની તૈયારી થાય છે. વેત્રડીમાં મામાટલું બંધાય છે ગાડાના પૈડાં પર નાળિયરનું પાણી સિંચાય છે કન્યાના માતાપિતા, દાદા, દાદા, કુટુંબી તથા સમાજબંધીઓ પાદર સુધી વળાયવા માટે આવે છે. વસમી વિદાયથી વાતાવરણ કારુણ્યથી ઘેરૂં બને છે. કન્યાના મનમંદિરમાં પિયામિત્રનનો મીઠો તરવરાટ હોવા છતાં માતા પિતાની શીળી જાંચ છોડવી પડે છે તેનું દુઃખ અકથ્ય અને અસહ્ય છે. કન્યા રડતે હૈયે માતાપિતાને પગે પડીને પોતાના નવજીવનના માંગલ્યપથે પ્રયાણ કરતા પૂર્વે પોતાના જીવનમાંગલ્ય માટે આશીર્વાદ માગે છે

દાદા! અમેરે લીલા વનની ચરકલડી

ઉડી જાયું પરદેશજો.

દાદાને વહાલા દીકરા, અમને દીધાં પરદેશજો.

માતપિતાએ જીવની પેઠે જતન કરીને સાચવી રાખેલા રતનના વિભાગથી કુટુંબીઓ સૌ કોઈની આંખમાં ચોમાસુ બેસે છે સરખી સાહેલિયો સાસરે સિંધાવતી સાહતીને શીખામણ આપે છે

સસરાના અડક ધૂંમટા, સાસુને પાપેરે પડજો,

જેઠ દેખી જણા બોલજો, જેઠાણીનો વાદ ન વદશો

નાના દેરીડો લાડકો, તેના હસવાં ખમજો.

નાની નણદલ જગે સાસરે તેના માથલડાં ગૂંથજો.

માથા ગૂંથીને સેધા પૂરજો પછી સાસરિયે વળાવજો.

ધમ્મર ધૂધરા વગાડતા બળદો દરણુકાળે ગામભણી દોડે છે. જન ઘેર પાછી ફરતાં ધામધૂમથી સામૈયા થાય છે. વરતી માત વધાવે છે. વરકન્યા ગુલાસે રમે છે ગોત્રજ આગળ કપિયે રમાય છે કપિયે જીતે તેનાં ઘરમાં ચલણ રહે છે એમ સૌ માને છે. ફળદેવતાના સ્થાનકે મીઠોળ છોડાયા બાદ વહેલી વહેલી આવી પહોંચે છે મિલ નોતસુક હૈયામાં મીઠી જળજળાટી પ્રસંગવતી અમૃત જેવી મધુર મિલનની રાત્રિ અને થાય છે અખંડ કૌમાર્યવ્રતના આનંદથી ઉજવણી.

ગુજરાતનું રાયરચીલું

“ગુજરાતની આગવી એવી ગૃહવિધાનની શૈલી છે. સીધો પ્રકાશ ટાળવાને માટે ઘર વચ્ચે ખુદસો ચોક રાખી લેવાની યુક્તિ પ્રશંસનીય છે. એનું ઘરને સાચું વિશ્રામસ્થાન બતાવતું એવું ઉપસ્કર સાહિત્ય પણ નોંધપાત્ર છે. સુવર્ણ સાંકળોથી જૂલતો એવો હાંચિકો એ ગુજરાતનું પ્રિય રાય છે. ‘વસંતવિલાસ’ના દુહાઓમાં એનું કાવ્યમય વર્ણન છે : ગુજરાતનાં તોરણ, ચાકળા, ચંદરવા જેવા ગૃહના શણગાર, બળદોને તથા ઘોડાને ઓઢાડવાના રંગબેરંગી ઓઢા તથા સાજ સુધી આ ગૃહકલા ફેલાયેલી છે—અથવા હવે તો ‘હતી’ એમ કહેવું પડે છે. સાંગા-માંચી જેવાં ઉપસ્કર, વાંસની આડી પટ્ટીના બનેલા ચકના પડદા—એ ગુજરાતની આબોહવાને અનુરૂપ જીવનસામગ્રી છે.”

જી. આર્ઈ. આર્ઈ. સી.

નાણાંકીય સહાય આપશે

૧૯૬૮ માં સ્થપ એલ ગુજરાત ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ ઇન્વેસ્ટમેન્ટ કોર્પોરેશન લિમિટેડ, ગુજરાત સરકાર દ્વારા સંચાલિત પબ્લિક લિમિટેડ કંપની, ગુજરાતના ચાલુ તથા નવા સ્થપાતા ઉદ્યોગોને નાણાંકીય સહાય આપવાના ઉદ્દેશ્યો શરૂ કરવામાં આવી છે. જી. આર્ઈ. આર્ઈ. સી. સર્વ પ્રકારના ઉદ્યોગોને મદદ આપવા તત્પર છે, પછી ભલે તે ખાનગી માલિકીના હોય, બાગીદારીના હોય, પબ્લિક કે પ્રાઇવેટ લિ. કંપનીના રૂપમાં હોય, નાણાંકીય મદદ પણ વિવિધ રૂપે અપાય છે. હાંબા ગાળાના ધીરાણ રૂપે, સ્થાયી અસ્કયામતો પર શિડયૂલ્ડ એકોના સહકારથી ૭૫% જેટલા ધીરાણ આપીને, બીજાના મળતા ધીરાણ સામે ગેરંટી આપીને, મૂડીરોકાણમાં બાગીદારી નોંધાવાને, કે શેર-મૂડીમાં સીધી બાગીદારી દ્વારા આ ઉપરાંત જી. આર્ઈ. આર્ઈ. સી. લિ. ફેળવાયેલ અને ક્ષમતાવાન ટેકનીશીઅનો કે એન્જિનીઅરોને એમની પોતાની યોજના મુજબ નવો ઉદ્યોગ સ્થાપવા માટે સ્થાયી અસ્કયામત વિના વ્યક્તિગત ધીરાણ રૂપિયા ૨ લાખ સુધી અને બાગીદારી હોય તો રૂપિયા ૩ લાખ સુધીનું ધીરાણ કરે છે. અમને લખો અથવા મળો, આપને કેવા પ્રકારના નાણાંકીય સહાયની જરૂર છે તે વિશે આપણે વિગતે ચર્ચા કરીશું.

ગુજરાત
ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ
ઇન્વેસ્ટમેન્ટ
કોર્પો. લિ.

Giic

નંદરાજ એમ્બર્સ, એથા માળે, આશ્રમ રોડ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯.

ફોન : ૫૪૯૬૮

ગુજરાતની ગૌરવગાથા : કલા-સ્થાપત્ય

—શ્રી રવિશંકર મ. રાવળ

ઇતિહાસનાં અનેક પ્રકરણોનો પ્રારંભ થયા પહેલાંના પ્રાચીન અવશેષોમાં ગુજરાતનાં કલા અને સ્થાપત્યનાં સ્વરૂપો અચૂક અને સ્પષ્ટ આકારોમાં હવે પ્રત્યક્ષ થયાં છે.

મહાભારતના યુગ પૂર્વેની એંધાણી આપતાં તામ્રયુગનાં, હરપ્પા અને મોહેં-જો ડેરોનો ખડેર નગરો અને સિંધુ ખીણમાં મળેલી વસાહતોની પરંપરાવાળાં સૌરાષ્ટ્રનાં રંગપુરમાં અને લોથલમાં મળી આવેલાં વિકસિત માનવ સંસ્કૃતિનાં પુરોવારૂપ નિવાસો, માટી મુદ્રાઓ, અલંકારો અને પાત્રો જોઇ કોઇને પણ પ્રતીતિ થાય કે આ ભૂમિનાં પ્રગ્નમાં લે ન વાયન અને કલા રસિકતાની ઉંચી સમજણ પ્રકટી હતી. પાત્રો પરનાં મુશોભનોમાં માપ મેળ અને સુરચના તેમ જ માટી મુદ્રાઓમાં પરિચિત પ્રાણીઓનાં મુરેખ આકારો અને મણી-મણકા તથા આભરણોમાં, સુવર્ણકાળની, કાળાની એક પ્રકારની સંસિક્તિ નજરે પડે છે. તે સાથે એવી સમૃદ્ધિના કારણરૂપ વાણીજ્ય, વેપાર અને નાગરિક વ્યવસ્થા સૂચવતા માર્ગો, જળવાહિનીઓ અને લવનના ભૂતળખંડો પણ જોવામાં આવે છે.

આવી સંસ્કૃતિમાંથી ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રનાં જનપથો, નગરો અને લોકજીવનની પરંપરા ફેલાતી આવી છે. તેમાંથી જ સૈકાઓ પછી કુષાણ, ગુપ્ત ને ગૌતમ મહારાજોના શિલાલેખો, તામ્રલેખો અને સિક્કાઓએ ઇતિહાસને આકાર આપ્યો છે.

તાજેતરમાં ઉત્તર ગુજરાતમાં શામળાજી પાસે દેવની મોરીના પ્રદેશમાંથી વિશાળ બૌદ્ધ-વિહાર અને સ્તૂપના ઉત્ખનન સંશોધને સ્તૂપમાંથી મળેલ અરિથ અવશેષના દાહડા પરની તિથી-સંવત્સર, નામો અને પદ્મ માટીના રિચિશ્રેષ્ઠ મુશોભનો અને શિલ્પોએ ગુજરાતની ભૂનિગત, કલા પ્રતિભાના, અપૂર્વ નમૂના આપણને સાંપડ્યા છે. ઇતિહાસનો માર્ગક્રમ આ રીતે સુસ્પષ્ટ થતો આવે છે. ભારતના ઇતર પ્રદેશોના સમકાલીન પ્રકારોમાં તે ખુલ્લી સ્પર્ધા કરે છે. સામાન્ય માનવીને આ વસ્તુ વિશેષના વૈજ્ઞાનિક મૂલ્યોની ગૂંચમાં ન નાખતાં સાદી વિચારસરણી સૂઝાડે છે કે સમૃદ્ધ સામ્રાજ્યોના આશ્રયે ધર્મ-ચિંતન, કલા કારીગરી અને સ્થાપત્યનો અહોળા વિસ્તારમાં વિકાસ થઈ રહ્યો હતો.

વલ્લભી સામ્રાજ્યની નજરે જોયેલી પરિસ્થિતિનાં વર્ણનો તથા સત્રાઃ હર્ષની રાજ્ય સંપત્તિ ને સંસ્કાર પ્રવૃત્તિઓની સાક્ષી ચીની પ્રવાસી હુ એન. સંગે આપ્યાં છે તેમાં પ્રગ્નના વ્યાપાર ઉપરાંત અતુલ સમૃદ્ધિ અને સંસ્કારનો ખ્યાલ આપી સાધુએ માટે ગુફા વિહારોની કળા માટે વિશેષ આદર અને આશ્રય અતાવ્યાં છે દેવો અને યક્ષોએ કર્યા હોય એવાં મહાલયો અને ગિરી-વિહારોની

પ્રતીતિ કરાવતાં પરંપરાગત અન્ય રચાનો આજે પણ ઇ. સ ખ્રીસ્ત સૈકાથી આઠમા સૌકાનાં પશ્ચિમ ભારતમાં થઇ રહેલ વિશદ કલાપ્રભવની દષ્ટિગોચરમ શક્તિ છે.

નિર્વાવિહારથી અલગ એવા પત્થરના બાંધકામથી નિર્માણ પામેલાં દ્રવિડ સ્વરૂપી મંદિરો, ગોપ કદવાર કે કળસારમાં છે તેનાં ગોત્ર દક્ષિણના મહાબલિપુરમના અડકમદિરો મુઘી કે જવામાં રચાયેલાં તે કાળનાં મંદિરો મુઘી નીકળે છે તે બધાં ભારતના સ્થાપત્ય કળાના આદિ સ્વરૂપોમાં ગણના પામ્યાં છે.

ગુપ્ત સામ્રાજ્યમાં કળા-શિલ્પની સંસ્કૃતિએ સુવર્ણયુગ સન્ન્યેષી હતો. અશોકની ધર્મ પ્રોત્સાહન જેમ જ સૌરાષ્ટ્રના ગિરી નગરમાં કે કચ્છના કોટાઈ કેરાના મંદિરો મુઘી જાતીય સમાનતા અને દક્ષા નિઃશંક અત્યવી શકે છે. કાળના ઝંઝાવાતમાંથી બચેલા થોડા પણ આ અવશેષો શ્રેષ્ઠ કલાધરો અને સ્થપતિઓ સમાજમાં મળી આવતાં હશે એવું સહજ અનુમાન કરાવે છે પરંતુ અન્ય નાગરિક કલાઓ—પુરાણ, દંતકથા કે કાવ્ય સાહિત્યના શિલાલેખો દ્વારા જ ખ્યાલ મેળવી શકાય. અજંતાની શિષ્ટ પરિવારીવાળી કળા પ્રજ્ઞાસિ ગુજરાતમાં હતી જ એના દર્શાતરૂપે ગુજરાત-માળવાના સીમાડે આવેલ બાગની ગુફાઓ મોજૂદ છે. અજંતાની કળા સમગ્ર એશિયાના કલા-ચક્રની ધરી હતી તેનો પ્રભાવ ગુજરાતના ખુણે ખુણા મુઘી પ્રસર્યો હોય એમ માનવામાં જરા પણ અતિશયંકિત ન ગણી શકાય. આજે કોઈને ખાત્રી કરવી હોય તો અજંતાના ચિત્રમાંનાં કેટલાંક અલંકરણો કોટાઈના મંદિરના શિલ્પમાં હળવ મળી શકે છે.

પણ ગુજરાતની કળાની સંસિક્તિ ત્યાં જ સમાપ્ત થતી નથી. ઇ. સ. છઠ્ઠા સૌકામાં તિબેટના યૈક ઇતિહાસ લેખક તારાનાથે લખ્યું છે કે ભારતમાં મહદેશમાં શૃંગધર નામના ચિત્રકારે એક નવી ચિત્ર શૈલીનો પ્રસ્તાર કર્યો છે. શૃંગધર કનોજના રાજાને અજિત હતો અને ત્યાંથી મૈત્રીકોના રાજ્યમાં તેને વધુ સન્માન મળ્યો હોય તેવા ઉલ્લેખો છે.

આ શૃંગધર જે ચિત્રશૈલી પ્રસારી તેના નમૂના ગુજરાતમાં અપ્રાપ્ય છે પણ સાતમા-આઠમા સૌકાનાં અજંતાના તેમજ ઇલૂરના શિવ તેમજ જૈન ગુફાનાં ચિત્રોમાં એક નવી શૈલીનો ઉદ્ભવ થયો જણાય છે જેમાં અજંતાની પ્રાચીન સુકોમળ ભાવવાહી રેખાવેલીને લોપ થયો છે. બર્મિ-સભર ચહેરાને અહલે એક ઉપખલેલી રીતિ પ્રમાણે અલિયાળાં નાક અને એક યક્ષ બહાર પડતું હોય એવા દોઢ ચક્રવાળા ચહેરા અને લિપી મરોડ જેવા અંગ-ઉપાંગોના

આલેખનો નજરે પડે છે. તે આ શૈલી હોય તેનું માનવાને વિદ્વાનોને પૂરતાં કારણો મળ્યાં છે. ઇલ્લરના કૈલાસ મંદિરની છત ઉપર આવાં ચિત્રની સાથે ભોજપ્રવાહ એવા ઉલ્લેખ છે. આ ભોજ પરમાર તે ૧૧ મા સૌકાનો જ્યસિંહ સિદ્ધરાજનો સમકાલીન ધારાનગરીનો ભોજ રાજા હોઈ શકે. તે પછી બારમા સૌકા પછી મળી આવતાં તાલપત્ર પર ચીતરાયેલાં કલ્પસૂત્રો અને અંથ પાટલીઓનાં ચિત્રોની પરંપરાના મૂળ એ જ ચિત્રો હોઈ શકે. વળી પછીના સૌકાઓમાં ગુજરાતનાં પંદરમા સૌકા સુધી એ જ શૈલીમાં અંથ ચિત્રો થયાં જ દર્શાવે છે. આ અંથચિત્રોની વિપુલતાને લીધે એક વખત તેને જૈન કળાનું નામ મળેલું પરંતુ ચિત્રવિદ્યાના સંશોધને હવે રાજ્ય-સ્થાન, માળવા, મારવાડ અને પશ્ચિમભારતની અજંતા પછીની અપભ્રંશકળા તરીકે તે વ્યાપક હતી એવું સ્વીકાર્યું છે. એટલું જ નહીં પણ અંગાળ, નેપાળ અને દક્ષિણ ભારતમાં તે જ શૈલીનો વધતા એવા અંશે પ્રસાર થઈ ચૂક્યો હતો એવાં પ્રમાણભૂત ચિત્ર-અંથો મળી આવ્યા છે પણ ગુજરાતમાં ૧૫ મા સૌકા સુધી તે જ શૈલીમાં વસંતવિજ્ઞાસ, આળગોપાળ સ્તુતિ, દેવી સ્તોત્ર વગેરે ચિત્ર-યુક્ત અંથો મળી આવ્યા છે અને શુંબધરની સળંગ પરિપાટી ગુજરાતમાં વ્યાપક રીતે સુપ્રાપ્ય બની છે તે ગુજરાતની ગૌરવમાથા છે મુસ્લિમ સમયમાં પણ ગુજરાતનાં શ્રીમંતજનોએ એ શૈલીનાં કલ્પસૂત્રો ચિત્રિત કરાવવા લાખો રૂપિયા ખર્ચ્યાના ઉલ્લેખ છે.

મુગલ સમયમાં અપભ્રંશશૈલીના ઘણાં ચિત્રકારો ગુજરાત તેમજ રાજસ્થાનમાંથી દીકરી ગયા તેમાં અગિયાર જેટલા ગુજરાત-માંથી ગયા હતા એવું અતુલ કજલનું વિધાન છે. અને તેમણે પોતાનાં નામો સાથે બીમ ગુજરાતી—સૂર ગુજરાતી એવાં ઉપનામો જોડ્યાં છે.

સ્ત્રોજ અને ગુપ્ત રાજ્યના શાસન કાળમાં તેમના સામંત પ્રતિહારો । રાજ્યમાં ઇડરપ્રદેશમાં નાના વિસ્તારના ઘણા સુંદર મંદિરો ને શિલ્પ પ્રતિમાઓ થયાં તે આજે પણ રોડા હિમતનગર સામગાણની આસપાસના વેરાન પ્રદેશમાં જોવા મળે છે તેનું તક્ષણકામ, દાર પ્રદેશો મંડપો અને પ્રતિમાનિર્માણની સપ્રમાણતા અને સૌંદર્ય ગુજરાતની શિલ્પ સમૃદ્ધિ છે. તેમાંની વિશ્વદર્શનની પ્રતિમાઓની પરંપરા કંઠલાલ અને મુંબઈ-પરેલ વિસ્તારોમાંથી મળી આવી છે. એલીફન્ટા યા ધારાપુરી ગુફાની ત્રિમૂર્તિ એ સંપ્રદાયનું એક મહાન કેંદ્ર હોય તે પણ સંભવી શકે.

સોલંકી યુગ પૂર્વની શિલ્પકળાના શ્રેષ્ઠ નમૂના રૂપ અકોટા સ્થાનમાંથી મળેલી ધાતુની જિનમૂર્તિ અને એક નારી પ્રતિમા ધાતુ શિલ્પમાં ગુજરાતને અનોખું સ્થાન અપાવી શકી છે. ઉત્તર ગુપ્તકાળના સ્થાપત્ય અને શિલ્પ પ્રકારો ઉપર ડૉ. ઉમાકાન્ત શાહે સળંગ સૂત્રતા સિદ્ધ કરી છે. અને સોલંકી યુગની પૂર્વની કળા સમૃદ્ધિ પર પ્રકાશ નાખ્યો છે.

કનોજના સામ્રાજ્યનો અંત આવતાં ગુર્જર પ્રતિહારો સ્વતંત્ર બન્યા અને મૂળના મહારાજવિરાજ પદ ધારણ કરી, સસ્વતી તીરે, પોતાના ઈષ્ટદેવતા મહાદેવનું મંદિર શ્રીસ્થળમાં યજ્ઞ કરી બાંધવાનું શરૂ કર્યું ને તેના વંશજ જ્યસિંહ સિદ્ધરાજે તે પૂર્ણ

દ્યુતિ. રૂપમહાલયના અલગત અવશેષો તો છે પણ ઇતિહાસના વર્ણન પ્રમાણે તે અતિવિસ્તારવાળું બાર રૂદ્રના બાર પાળવાળું એક ઉતુંગ મંદિર હશે. કહેવાય છે કે તેની ધ્વજ પાણી ભરવા જતી સ્ત્રીઓ ભેઠ શકતી.

જ્યસિંહ સિદ્ધરાજના સમયમાં બંધાવેલ ત્રિપુરવી પ્રાસાદનું કાવ્યમય વર્ણન મળે છે તે પરથી પ્રાસાદો, મંદિરો અને દિવ્યાઓ-તોરણો બાંધનારા ઉત્તમોત્તમ સ્થપતિઓ રાજ્યમાં હતા એવું પ્રમાણ મળે છે. તે જ સમયની આસપાસ બંધાવેલું મોદેરાનું સૂર્યમંદિર અને રંગમંડપ તથા કુંડ તેમની કલ્પના શક્તિના સચોટ પુરાવારૂપે આજે ગુજરાતનું એક દર્શનીય સ્થાન ગણાય છે.

સિદ્ધરાજ પછી કુમારપાળે અતુલ રાજ્ય સમૃદ્ધિને શોભે તેવાં દેવમંદિરો, પ્રાસાદો-વાવો બંધાવ્યા અને સોમપુરા શિલ્પીઓએ મંદિરોની રચનામાં સ્તંભોની શોભા વધારી મંડપોના અડાંશ વધારી વિસ્તારવંતા હળવા રૂપની વિશાળ રચનાઓ કરી અને શ્રેષ્ઠ ન ન બીમદેવના સમયમાં તેનાં મંત્રી વિમળશાહે દેલવાડામાં, આસ મંદિરોમાં અમર કર્યા છે.

તેરમા સૌકામાં અલાઉદ્દીનના સૈન્યોએ ગુજરાતના ઘણા સ્થાપત્યોનો નાશ કર્યો તો પણ પછીથી ગુજરાતના ધનિક-શ્રીમંતોએ શત્રુજય, આબુ, ગિરનાર ઉપર કારીગરોની જમાતોને કામે લગાડી સ્થપત્ય સ્વરૂપોથી ગિરીતીર્થો શણગાર્યા, તેની નિર્માણકળા અને શોભા જગતના પ્રસાસીઓને આકર્ષે છે. હજુ પણ સોમપુરા શિલ્પીઓનાં પરિવારમાં એવા જાતાઓ પડ્યા છે કે જેઓને નવા યુગનાં બાંધકામોમાં તક આપવામાં આવે તો એવા જ ભવ્ય નિર્માણો કરી શકે ઘણી બાબતોમાં પશ્ચિમની કેળવણીએ ભારતની શિલ્પ અને સ્થાપત્યની પરંપરાને અનાદર કર્યો છે તેનું પ્રાયશ્ચિત ભારતના નવ-વિદ્યાતાઓ કરવા સમ્મત નહીં અને તો હજારો વર્ષની કલા સંસ્કૃતિનાં સર્વ ઝરણાં લુપ્ત થશે.

મુસ્લિમ યુગમાં સ્થાપત્યની રૂપકલાનો અનાદર થયો હતો. પરંતુ શિલ્પીઓનાં ટંકણાં અટક્યા નહોતા. રાણપૂરના મેઘનાદ મંડપ પર રચાએલી અમદાવાદની જુમ્મા મસ્જિદ, લાલદરવાજાની સીદી મસ્જિદની વૃક્ષઘટાવાળી જળીઓ, હિંદી અલંકરણોવાળા મિનારાઓ અને અડાલજ કે દાદા હરીની વાવ આધુનિક પરદેશીઓને પણ આ પુરાતન રચનાઓમાં દેખાતી કલ્પના અને રચનાશક્તિ મંત્રમુગ્ધ કરી શકે છે.

અઢીસો વર્ષ પછી મુગલ સમ્રાટ અકબરે ફતેહપુર સીક્રીના મહાલયો બાંધવામાં ગુજરાતના સ્થપતિઓનું માર્ગદર્શન મેળવ્યું હતું તે ઐતિહાસિક દ્રશ્યમાં છે.

ઠેક ૧૮ મા સૌકા સુધી હીસિંગનું મંદિર બાંધવાને ગુજરાતમાં શિલ્પજાતાઓના જૂથ મળી શક્યાં હતાં.

શિલ્પ સ્થાપત્યના પ્રકારો સાથે બીજા અનેક કલાઓ ગુજરાતના નાગરિક જીવનમાં પાંગરતી હતી. ખરાડીકામ, ધાતુકામ અને વણાટકામ માટે ગુજરાત જગમજહૂર હતું. ગુજરાતના શ્રીમંતો અને સુખી ઘરોના જરૂખા, દારદેશો બારીઓનું લાકડકામ નકશીઓના લૂખખાથી ઝાકમઝોળ લાગતું. એ લાકડાની કારીગરીની વિવિધતાનો

કેઈ પાર નથી પથ્થરકામની સ્પર્ધામાં ઉતરતા હોય તેમ સુતારોએ મંદિરની તમામ નકશીયાળાં ધર, દેરાસરો બનાવ્યાં. ઢોલીયા, પોટા, માચીઓ વગેરે ખરાડી કામ પર લાખ રસના રંગબેરંગી સુશોભનો ઉતાર્યા અને તે પરના ગાદશાં, ગલીયા, તકીયા માટે રેશમી મશ-રૂઓના કારખાનાં થયાં તેનો વેપાર દેશ પરદેશ ફેલાયો.

મંદિરની ધાતુપ્રતિમાઓની કળા સાથે આકૃતિઓ અને અલંકારવાળી દીવીઓ, હીંડાળાની કતાવેલો જેવી સાંજો, તેવા જ સોનારૂપાના પત્રાવાળા બાજઠોવાળી ગુહસ્થાનનું દ્રવ્ય સમાજના કારીગરોએ પહોંચતું અને ગ્રામજનોમાં ભરત ભરેલા ચાકળા તોરણ અને મોતીથી ભરેલા પટા, ઇંદોણીઓમાં અજ્ઞાન ધીરજ અને કષ્ટપાથી નિરક્ષરનારીઓનાં હાથોમાંથી પ્રકટેલી કળાવાદીઓ આજનાં મ્યુઝિયમના આશ્ચર્ય બન્યા છે. કાઠી જનિ પેરાકમશ્કરી હતી તેવી જ કળા કરામત તેમની ગૃહદેવીઓ પાસે હતી. કાઠીયાણીનો ઓરડો, પટાગ, ડાભડા ભરતકામની સમૃદ્ધિમાં કુટુંબ માટે જ નહીં પણ પાળેલા ગાય, બળદ અને અશ્વને પણ શણગારી દેવી બનાવી દેતાં

કચ્છને સીમાડે બન્નીની ગૃહરાણીઓના ભરેલાં કાપડાં અને બદનો આજે પણ રંગ અને આકારની એક નૈસર્ગિક બક્ષિસ છે

નગર જોયું પણ નથી એવી રબારી કોમની રમણીઓ ધૂડ માટીના થેપડાને સળવીને ઉપર કમાવેલ અને નકશી ઉપજાવે છે તેના પાડ શી રીતે તેમણે મેળવ્યા એ પણ આજના અમેરિકન પ્રદર્શનોમાં નવાઈ બની છે.

અને ગુજરાતની નાગરાણીઓનાં નવલાં વસ્ત્રોની વાત કહેવા અંથ કરવો પડે. પાટણનાં પરોળાં, અમદાવાદનાં કિનખાખ મશરૂ, હાથલ જાપો અને પાર વિનાની અલંકારોમાંની એની કળાવી કૃતિઓ, જાતિ જાતિવારની વસ્ત્રો અને અલંકારો પરની રૂપકૃતિઓ હજુ વણનોંધી પડી છે.

આ પાર્થિવ પદાર્થોમાં ગુજરાતે પોતાની સમૃદ્ધિ-સંસ્કાર અને મંગળકરપનાઓને આકાર આપ્યો છે. તેમાં ગુજરાતની અલૌકિક અસ્મિતાનું દર્શન થાય છે. જેના વડે ગુજરાતની સૌંદર્યભાવના અનોખા રોશની ધારે છે, તેનો સ્વીકાર આદર અને પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરવી એ આજની તરુણ પેઢીનું, લોકનેતાઓનું અને પ્રજાવિધાયકોનું તેમજ નગર વિધાયકોનું પ્રાધાન્યદાય અને પરમ કર્તવ્ય બનવું જોઈએ. અને સમગ્ર ભારત ગુજરાતને પોતાનો લાડીલો પ્રદેશ ગણે એવી તમન મેવવી જોઈએ. જય ગુજરાત—જય ભારત.

શ્રી ધારી વિવિધ કાર્યકારી સહકારી મંડળી

મુ. ધારી

(નિર્દેશ-અમરેલી)

(સૌરાષ્ટ્ર)

સ્થાપના તારીખ :	૬-૪-૫૦
શેરભંડોળ :	૭૮૫૦૦
અનામત ફંડ :	૧૨૦૦૦
અન્ય ફંડ :	૬૯૦૦

નોંધણી નંબર :	૪૮૨-૧૧૦અ
સભ્ય સંખ્યા :	૩૦૯
ખેડૂત :	૨૮૮
બીનખેડૂત :	૨૧

મંડળી રસાયણીક ખાતરો, ખેતી માટે પાકની દવાઓ, ખેડૂતો માટે વ્યાજબી ભાવે બીયારણ અને જીવન જરૂરિયાતની ચીજવસ્તુઓ પૂરી પાડે છે. નાણા ધીરંધાર, કુડ ઓઈલ વગેરેનું કામકાજ કરે છે.

બાનુભાઈ નંદલાલ મહેતા

મંત્રી

હરિભાઈ પ્રેમજીભાઈ

પ્રમુખ

— વ્યવસ્થાપક કમિટીના સભ્યો —

શ્રી હરિભાઈ પ્રેમજીભાઈ

શ્રી આવભાઈ નરસીભાઈ

શ્રી બેચરભાઈ જીરામભાઈ

શ્રી હબીબભાઈ વલીભાઈ

શ્રી કાનજીભાઈ કરશનભાઈ

શ્રી રણછોડભાઈ રાજભાઈ

શ્રી હાયાભાઈ રૂડાભાઈ

www.jainelibrary.org

ગુજરાતમાં પારસીઓ

—પ્રો. ડો. ધર્મેન્દ્ર મ. માસ્તર (મધુરમ)

પારસીઓ ઇરાનથી નાસીને હિંદમાં આવી વસ્યા છે પણ તેમના આગમનના ચોક્કસ સમય વિશે સવિસ્તર હકીકત દર્શાવે એવો પારસી ઇતિહાસ મળી આવતો નથી.

ભારતમાં પારસીઓના આગમન વિશે જુદા જુદા મતો પ્રચલિત છે. ડો. રયુનર તે અર્ધવેદ રચનામાં મુખ્ય જરથોસ્તી ધર્મગુરુઓનો હાથ હવાનું માને છે. અને તે રીતે ઇ. પૂ. ચોથી સદીમાં યા તેની આસપાસમાં ઇરાની ધર્મગુરુઓ અહીં આવેલા હોવાનું જણાવે છે. ‘ભવિષ્ય પુરાણ’ મુજબ પારસીઓ વિષ્ણુના આઠમા અવતાર ભગવાન શ્રી કૃષ્ણના સમયમાં આવ્યા હતાં, પુરાણોમાં અને અન્યત્ર વપરાયેલો ‘યવન’ શબ્દ પુરાણો જરથોસ્તીઓ માટે પ્રારંભમાં વપરાયેલો હોવાનું ડો. રયુનરે પુરવાર કર્યું છે. બીજા એક મત મુજબ ઇ. સ. પૂર્વે છઠી સદીમાં દારાયસ ફરિશ્તાની પાસે પંજાબ જતી ત્યારથી પારસીઓ ભારતમાં આવવા માંડ્યાનું મનાય છે, પણ તે અસાધ્ય નથી. ઇ. સ. આઠમી સદી અગાઉ પારસીઓનો અત્રે પ્રવેશ થતા માંજો અને એક પારસી રાજ્ય પણ ઓરિસ્સામાં સ્થપાયેલું જણાય છે. સિકંદરની ચક્રાવર્તિ વેળા તેના હસ્તક સાથે પારસીઓ અત્રે આવ્યા હતા. તે જ ચક્રાવર્તિ વેળા તે જ હસ્તકમાં એક પારસી સરદાર અવ્યો હતો અને તેણે છેક ખિહાર ભણી મગધ ખાતે નવું પારસી રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું તવારીખમાં તે ચંદ્રગુપ્ત I. હિંદુ નામે પ્રખ્યાત થઈ ગયો છે. રજપૂતાનામાં ઉદેપુર, મેવાડ વગેરે રાજ્યોની સ્થાપના ઇરાનના સાસાની પારસી અમલ વેળા પારસી રાજવંશીઓથી જ થયાની ક્ષત્રિય ટોડે દર્શાવેલી વાત સાચી હોય તો પારસી ઇતિહાસના મહારાજા હિંદમાં રાજ્ય ભોગવી ગયેલા કહેવાય.*

આ રીતે જરથોસ્તીઓનો હિંદ સાથેનો સંબંધ તો હજારો વર્ષથી છે. જે દેશો બહુ ગાઢ સમાગમમાં આવ્યા હતા. આ બંને પ્રજાના પૂર્વજો અસલ એક જ હતા અને એ બંનેના ધર્મો તથા રીતરિવાજોમાં બહુ સામ્ય હતું. તક્ષશિલાનાં ખંડેરોમાંથી સેંકડો ઇરાની સિક્કાઓ તથા મુદ્રાઓ મળી આવ્યાં છે. વળી ત્યાં એક જરથોસ્તી આજશક દેવ (અગ્નિમદિર)નું ખંડેર પણ મળ્યું છે. ડો. ભાંડારકરે પણ પારસીઓની એક સભામાં અવસ્તા ભાષા અને સંસ્કૃત ભાષા વચ્ચે ઘણા પ્રાચીનકાળથી સંબંધ હોવાનું કહ્યું હતું.

આમ છતાં આધુનિક યુગમાં પારસીઓના હિંદના આગમનની ઘટના કંઈક જુદી જ છે. સર્વમાન્ય થયેલો ત્રીજો મત આવો છે. તેમના અસલ વતન ઇરાનમાં ઇ. સ. ૬૪૧માં નહાવંશના રણસેત્ર પર જરથોસ્તી રાજ્યનો અંત આવ્યો. ઇરાનનો છેલ્લો કમનસીબ પાદશાહ યજ્ઞગર્દ શહેરિયાર આરખો સાથેની લડાઈમાં હારી ગયો. તેને આમ-તેમ રખડવું પડ્યું તથા ઓરાસ્તાનમાં ભાગી જવું પડ્યું. અને ઇ. સ.

૬૫૧માં તેનું ખૂન પણ થયું. તેની સાથે જ સાસાની વંશનો અંત આવ્યો અને મુસલમાનોનું રાજ્ય સ્થપાયું. પારસીઓની પડતીનો અંત કમનસીબીનો દિવસ ત્યારથી શરૂ થઈ ગયો. આરખ સામ્રાજ્યની સ્થાપના પછી લગભગ ૨૫૦ વર્ષો બાદ ખલીફા અલ મુતવકિલના ઇ. સ. ૮૪૭-૮૬૧ના શાસન દરમિયાન શાસકોની ધર્મધર્મતા ખૂબ વધી ગઈ અને પારસીઓ પર અત્યાચારો પણ અવધિએ પહોંચ્યા. એમાંથી અચવા તેઓ ઇરાનની છેક પૂર્વેના ઓરાસ્તાન પ્રાંતના પહાડી પ્રદેશ કાસ્તિસ્તાનમાં જઈને રહ્યા. ત્યાં પણ આરખ ન આવ્યો ત્યારે દક્ષિણે ઇરાનની અખાત પરનાં હોરમજ બંદરમાં રહ્યા. ત્યાંથી જે એમને છેરો નીકળવું પડ્યું ત્યારે ઇરાનમુનિ છોડી દરિયામાર્ગે કાઠિયાવાડના દીવ બંદરે ઊતર્યા. ત્યાં કેટલાંક વર્ષો રહ્યાં, પણ ત્યાં ન કાવ્યુ ત્યારે ત્યાંથી નીકળેલા પાછા જળમાર્ગે સંજ્ઞન બંદરે આવી પહોંચ્યા... ઇ. સ. ૧૬૦૦ના અરસામાં દરતૂર બહમન કેકે/પાદ સંજ્ઞના નામના પારસી ધર્મગુરુએ ફારસીમાં લખેલા ‘કિસ્સ-એ-સંજ્ઞન’ના કાવ્યમાં આ ઘટનાનું લંબાણથી વર્ણન કર્યું છે, પણ તેમાં અમુક નક્કી વર્ષના ઉલ્લેખ નથી. છતાં દરતૂર બહમનના કહેવા મુજબ યજ્ઞગર્દના પરાજય પછી જરથોસ્તીઓ વેરવિખેર હાલતમાં કેટલાંક વર્ષો સુધી જ્યાં ત્યાં ફરતા ફર્યા. કેટલાક આ સમયને ૫૦ વર્ષનો ગણે છે, કેટલાક ત્યારબાદના કાસ્તિસ્તાનના નિવાસના ૧૦૦ વર્ષ, હોરમજના નિવાસના ૧૫ વર્ષ તથા દીવમાંના વસવાટનાં ૧૯ વર્ષ ગણે છે. આટલા પરથી કેટલાક ૧૮૪ વર્ષ ગણી પારસીઓની સંજ્ઞન ઉતર્યાની તારીખ સાધારણ રીતે ગણે છે છતાં આ સંબંધી એક નોંધ ખાસ ધ્યાનપાત્ર છે. “સંવત ૭૭૨ વર્ષ, આવણ સુદી ૯ વાર શુક્ર, રોજ ૨, માહે ૪, સને ૮૫ ઈયજ્ઞગર્દની એવેદને શ્રી બહિર જાના વખતમાં આવેલા” આ નોંધ એ જ કાળમાં લખાયેલી નથી પણ એમાં દહાડો, વાર વગેરે જે રીતે આપ્યા છે તે જોતાં એમ લાગે કે એમાં કંઈક સત્ય હશે. સંવત ૭૭૨માં જે આવણ હતો. પણ એકેમાં સુદ હતો દિવસે તો ન તો શુક્રવાર હતો. ન તો તેને મળતો પારસી રોજ બીજો માહ ચોથો હતો. જે ૩૫માં આ નોંધ છે તેમાં માત્ર સંવત તથા પારસી સનનો જ મેગ મળે છે, પણ ઇતિહાસકાર શ્રી પાલનજી બ. દેસાઈ તો તે અરસામાં બહારજાના અસ્તિત્વ તથા સંજ્ઞણ નામના કેકે સ્વતંત્ર પ્રદેશના અસ્તિત્વ વિશે શંકા સેવે છે. આથી પારસી વિદ્વાન સદગત ખરોદજી રસ્તમજી કામાએ આ નોંધ બાબતમાં ઝીણવટપૂર્વકની સવિસ્તર તપાસ કરી હતી. તેમને જણાયું કે સંવત ૬૨૨માં આવણ સુદ હતો દિવસે શુક્રવાર હતો એટલું જ નહિ પણ તે દિવસે પારસી રોજ બીજો માહ

* ‘સાહિત્ય’ જુલાઈ ૧૯૧૬, પાલનજી બ. દેસાઈનો લેખ

ચે.થે. હતો. આ પરથી એમણે અસલ નોંધનો ઉતારો કરનારની કાંઈક બૂલબૂલ થઈ હોવાનું જણાવીને સંતોષ માન્યો, અને વધુ શોધ ન કરી. પણ ઇ. સ. ૧૯૮૩માં જૂનાગઢ કોલેજના પ્રિન્સિ. હોડી-વાત્રાએ મુંબઈની રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી સમક્ષ કહેલા એક ભાષણમાં એ નોંધનો ખરો ઉકેલ કર્યો. તેમનું કહેવું એ છે કે જે આ નોંધમાં આપેલો ઉત્તરનો આંકડો વાસ્તવમાં ૬૯૨ વંચાવો જોઈએ. એના સમર્થનમાં તેમણે નવડો સાતડા જેવો લખાવો હોવાના અનેક દાખલા પ્રાચીન લેખોમાંનાં ટાંક્યા છે. એ નવડો એ ગીતે લખાતો : એક તો ગુજરાતી ૭ જેવો અને બીજો નાગરી ૯ જેવો એટલે ઉપરનો મીંડા સાથે જોડેલો ગણાયો કાએ વા જમણે અને રીતે લખાતો એક સંસ્કૃત લેખમાં વર્ષ ૭૭૩ વંચાર છે, પણ તે પછી તરત જ સંવત્સરશતેષુ નવસુ ત્રયસ્તિ ગદધિકેષુ એમ સ્પષ્ટ આપ્યું છે. આ પરથી સાબિત થાય છે કે પારસીઓનું દિંદમાં આગમન સંવત - ૬૨ના શ્રાવણ સદ્દ ૬ ને દિવસે-આજથી એક હજાર વર્ષ ઉપરાંતના સમય પુર્વે થયું હતું. આ સંવત સ્વીકારવાથી વાર, તિથિ, માસ તેમ જ પારસી રોજ-માહ બધાં મળે છે.* ડો. શ્રી ક. મા. મુન્શી પણ કહે છે : A few persians, flying before the iconoclastic year of the Arabs left persia and settled near Sanjana, in the surat District about 758 *

‘સંજન’ નામ પણ ઇરાની શબ્દ ‘શંજમન’નું સંસ્કૃત કરેલું રૂપ છે. ‘શંજમન’ નો અર્થ છે : ‘એકઠા થયેલા.’ અસારે વપરાતા ‘અંજુમન’ શબ્દનું એ પ્રાચીન રૂપ છે એટલે ‘સંજન’ નામનો અસલ અર્થ ‘એકત્ર થવાનું સ્થાન’ (Meeting Place, Colony) થઈ શકે. સંજનણ ખાતે પારસીઓ ઉતર્યા બાદ તેઓ, વસ્તી વધવાથી ધીમે ધીમે બીજા સ્થાને જવા લાગ્યા. એ રીતે આશરે ત્રણસો વર્ષમાં તેઓ ગુજરાતમાં બધે ફેલાઈ ગયા. અને નવસારી, સુરત, ભરૂચ, અંકલેશ્વર વગેરે તેમનાં મુખ્ય ધામ બન્યાં. છેલ્લી ગણતરી મુજબ દિંદમાં પારસીઓની વસ્તી આશરે એકલાખ દસહજાર ઉપરાંતની ગણાય છે. આમ તેમનું ઇરાનનું રાજ્ય ગયા પછી તેઓ ‘દેશ નિજ તજી ધર્મને કાજ’ ભારતમાં આવીને વસ્યા છે. આ મત સ્વીકાર્ય થઈ શકે તેવો છે.

પારસીઓને યોક્કસ શરતોથી સંજનણના બહી રાણાએ પોતાના રાજ્યમાં રહેવાની સંમતિ આપી હતી. આમાં મુખ્ય શરતો આ હતી : (૧) પારસીઓએ હથિયાર રાખવા નહિ. (૨) પોતાના રાજ્યની એટલે કે સંજનણ રાજ્યની માતૃભાષા શીખવી. (૩) પારસી સ્ત્રીઓએ દેશી સ્ત્રીઓની જેમ પોષાક સજ્જો (૪) લગ્નવિધિ સંધ્યા સમયે કરવી. પારસીઓએ આ શરતો કબૂલ રાખી અને ખાત્રીપૂર્વક કહ્યું : “યા હમે હિન્દુસ્તાન રા ચાર બાશમ” (અમે તમારા આખા હિન્દુસ્તાનના મિત્ર થઈ રહીશું.) આ શરતોથી પારસીઓનાં જૂથ ગુજરાતના સંજનણ શહેરમાં આવ્યા. તેમણે શરતોનું પાલન કરીને ગુજરાતને પોતાનું વતન બનાવ્યું. ગુજરાતની ભાષા તેમણે અગ્નાવી તથા ગુજરાતની રહેણીકરણી પણ તેમણે સ્વીકારી. શ્રી જેહાંગીર મા. દેસાઈ નામના એક પારસી કવિના ‘રતું તો ગુજરાતે’ કાવ્ય દ્વારા પારસીઓનો ઉત્કટ ગુજરાતપ્રેમ જોઈ શકાય છે.†

સંજનણના બહી રાણાની એક શરત મુજબ પારસીઓએ તે રાજ્યની માતૃભાષા ગુજરાતી ભાષાને અપનાવી લીધી છે. ચારસો વર્ષનો કીર્તિવંત રાજ્ય-અનન ભોયી ગવેલા સાસાનિયોના જમાનાનું એક પણ કાવ્ય, હાલગું કે પછની એકાદ પંક્તિ પણ તેમના હાથમાં રહેલ નથી. સાસાનિયન તવારીખના પહેલવી લેખો પણ આજે ઉપલબ્ધ નથી. ‘શાહનામું’ પણ મુસલમાન શાયર ફીરદોસ્તની કલમે લખાયું, એથી તો પારસીઓની અવદશા! આજે પારસીઓ પોતાની માતૃભાષાને ‘ગાબુ’એ મૂકીને ગુજરાતી ભાષામાં ભોતત્તાં, વાંચતાં અને લખતાં શીખ્યા. ‘યથા ભાષકઃ તથા ભાષા’ના ન્યાયે પારસીઓની ગુજરાતી ભાષામાં દોષો હશે પણ તેઓ ગુજરાતી ભાષાને માતૃભાષા ગણી લીધી હોવાથી તેને નિર્લાંગણિ આપવા તૈયાર નથી. ગુજરાતી ભાષામાં પારસીઓ ક્યારથી રસ લેતા થયા એ યોક્કસપણે કહી શકાય એમ નથી, તો પણ ઘણી સદીઓ પહેલાંથીજ તેઓ એમાં સારો ફાળો આપતા આવ્યા છે. કમમાં કમ ૧૪ મી સદીથી તેઓ ગુજરાતી લેખો લખતા જણાયા હોવાનું મંતવ્ય જેહાંગીર માણેકજી દેસાઈ ધરાવે છે. અગાઉ પારસી લેખકો ત્રણ પ્રકારના હતા. પ્રાચીન ને મધ્યયુગમાં ધર્મના ઉપાધ્યાયોએ ફક્ત ધાર્મિક સાહિત્ય લખવામાં જ પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો હતો. તેમની લેખન પદ્ધતિ આજના લેખકોથી ઘણું અંશે જુદી હતી. (૧) કેટલાક લેખકોએ અવસ્તા પહેલવીના મૂળાક્ષરો શીખ્યા વગર ફક્ત નકલનવેશ (Copyists) તરીકે ખ્યાત મેળવી હતી. (૨) જે લેખકોને અવસ્તા પહેલવીનું જ્ઞાન હતું, તેમણે અભ્યાસપૂર્વક લેખો લખીને પ્રગતમાં નવીન જ્ઞાન અને વિચારોનો પ્રચાર કર્યો અને મૌલિક લેખો લખી પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. (૩) કેટલાક વિદ્વાનો મૌલિક ગ્રંથો લખવાની સાથે સાથે નકલ કરવાનું કામ પણ કરવા હતા.

પારસીઓ સ્વભાવે મિલનસાર હોવાથી નાની જનસંખ્યા છતાં સમર્થ બન્યા અને ધંધામાં, સંસ્કાર-દરબારમાં તથા સાહિત્ય અને રાજકીયક્ષેત્રમાં અગ્રગણ્ય સ્થાન પામ્યા. ધન તેઓ કમાયા અને દાન-સંપાદનમાં તેનો સદુપયોગ કરી Parsi, thy name is Charity નું બિરુદ પામ્યા. તરત જ રૂપિયા રાખી જ્યાં રહ્યા ત્યાંના જ બનીને જનપ્રેમી બન્યા અને જનપ્રીતિ પામ્યા દાદાભાઈન રોડ, ફીરોજશાહ મહેતા, જમશેદજી ટાટા, મલબારી, વાડીયા, વીર નરીમાન, ડો. ભાભા, પીટીટ, બાટલીવાળા, તારાપોરવાલા, મહેરજી રાણા અને કવિ ખજરદાર જેવાઓએ પોતાની કોમનું અને દેશનું ગૌરવ વધાર્યું છે.

ગુજરાતી ભાષાનો પહેલો પત્રકાર પારસી છે, ગુજરાતી ભાષાનો પહેલો શબ્દકોશ રચનાર પારસી છે. ગુજરાતી ભાષાનો મોટો અંગ્રેજી-ગુજરાતી કોશ સર્વપ્રથમ પારસીઓથી રચાયો છે. ગુજરાતી ભાષામાં જ્ઞાનચક્ર જેવો પહેલો એન્સાઇક્લોપીડિયા યુરોપીઅન બંને રચનાર પારસી છે. ગુજરાતી કથા સાહિત્યમાં પ્રથમ પદાર્પણ કરનાર પારસી

× ‘વાર્ષિક વ્યાખ્યાનો’-૨, માંનો ડો. એરવ જહાંગીર તારાપોરવાળાનો.

‘પારસીઓનું દિંદમાં આગમન’ નામક લેખ પૃ. ૧૪૦-૧૫૮.

* Gujarat and its literature પૃ. ૨૧૧.

+ ‘અમકારા’ પૃ. ૫૦.

o ‘પારસી સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ (પિલાં મકાદી) પ્રકરણ : ૧

છે. ગુજરાતી રંગભૂમિનો પરદેશમાં સર્વપ્રથમ ડંકો વગાડનાર પારસી છે. ગુજરાતી રંગભૂમિમાં સૌ પ્રથમ કરામતી દ્રશ્ય (Trick Scenes) અને સ્ત્રીના પાત્રમાં સ્ત્રીને ઉતારનાર પણ પારસી છે તથા ગુજરાતી ભાષાનું સૌ પ્રથમ 'છાપખાનું' કાઢનાર પણ પારસી છે. મુદ્રણકળા માટે જરૂરી નિઃસકારો (Types) સૌ પ્રથમ ગુજરાતીમાં દાખલ કરનાર પણ પારસીઓ જ છે. ભારતના તેજસ્વી આઘમલિલા ક્રાંતિકાર નામતિ બીખાજી કામા નામનાં પારસી યાત્રુ છે તેમણે ઇ.સ. ૧૯૦૮માં જર્મની ખાતે ભારતેથી પરિવહમાં ભારતનો નિજ રાષ્ટ્રધ્વજ રોપ્યો તે સૌ પ્રથમ રજૂ કર્યો ભારતીય ઉદ્યોગોના પિતા જમશેદજી તાતા ગણાય છે તેમણેજ તાજમહાલ હોટેલ બંધાવી અને બેંગ્લોરનાં ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સની સ્થાપના કરી. દાદાભાઈ નવરોજી જેવા પારસી પરદેશમાં પ્રાધ્યાપક પદ મેળવનાર પ્રથમ હિંદી છે. ઇ.સ. ૧૮૬૨માં આમસહામાં સ્થાન મેળવનાર સર્વપ્રથમ હિંદી પણ તેઓ જ હતા. અને 'સ્વરાજ્ય' શબ્દ પણ તેમણે જ સૌ પ્રથમ આપ્યો. ગુજરાતી ભાષાના દાદાબેના શિષ્ટી અને ગુજરાતી ભાષાના મેકમિલન અને ગરનગર્ગ પારસી ફરફૂનજી મર્ઝાન હતા, કેમકે દલપતરામના ઇ.સ. ૧૮૪૯ માં પ્રગટ થયેલ 'મૂનનિબંધ' પહેલાં ઇ.સ. ૧૮૪૧માં 'શરીર શાંતિ', 'સુખશાંતિ' નામક ગુજરાતી ભાષાનો સૌ પ્રથમ ગદ્યગ્રંથ પ્રગટ કરનાર તેઓ જ હતા. કવિ વીર નર્મદની પૂંજ ચાર આના પર આવી ગઈ હતી ત્યારે ઉચ્ચ આપત્તિકાળમાં પોતાનું નામ આપ્યા વિના છૂપી રીતે ડા. પંડોની મોકળે હાથે એમને સહાય કરનાર પારસી કવિ મલ્લયારી જ હતા. કવિ દલપતરામની કાવ્યકૃતિને બક્ષિસ આપી પ્રોત્સાહન આપનાર પહેલા પારસી ખેરોનેટ જ હતા આમ ઉદારતા, સાહસિકતા અને સાહિત્યપ્રીતિ એમના બોહીમાં જ વહે છે.

'બોમ્બે કેરિયર' નામના અંગ્રેજી અખબારમાં ગુજરાતી જાહેરાત છાપવા માટે સૌથી પહેલા ગુજરાતી અક્ષરો ઇ.સ. ૧૭૯૭માં દાખવાનું માન પણ પારસી અધ્યાપ્ત શ્રી બેહારામજી છાપગરને ફાળે જાય છે સૌથી પ્રથમ પંચાંગ છાપીને પ્રગટ કરવાની શરૂઆત પણ ઇ.સ. ૧૮૧૪માં 'મુબરક સમાચાર'ના પારસી માસિકોએ જ કરી હતી. સુરતના પારસી નવરોજી ફત્તમ માણેક શેઠ આશરે ૨૦૦ વર્ષ ઉપર ઇ.સ. ૧૭૨૩માં મરાઠા સરદાર રાયોખાના વકીલ નીમાઈને છેક લંડન સુધી જઈ આવનાર સર્વપ્રથમ ગુજરાતી જ નહિ પણ સર્વપ્રથમ ભારતીય હતા. ઇ.સ. ૧૮૩૪માં હિંદમાં ગેસ-લાઇટનો સર્વપ્રથમ ફોટોમંદ અખતરો કરનાર શેઠ અરદેશર વાડિયા હતા. ઇ.સ. ૧૮૫૯માં શેઠ નસરવાનજી અરદેશર અરદેશર વાડિયાએ 'રૂઝીમ બોમ્બે'ની બનાવટમાં સંશોધન કરી તથા નવો સુધારો દાખલ કરીને ઇંગ્લેંડની સરકાર પાસેથી તેનો સર્વપ્રથમ પેટન્ટ મેળવ્યો હતો. ગુજરાતીમાં સોનેટ કાવ્યપ્રચાર પર 'પ્યારનો પોકાર' નામક કૃતિમાં પ્રથમ હાથ અજમાવનાર પારસી કવિ શ્રી જ. ન. પિટ્ટિ જ છે. 'હાંડીયા' એટલે દોલકી વગાડી રાત્રે લોકોને જાગ્રત રાખવાની યોજાની પ્રથા સર્વપ્રથમ શરૂ કરનાર સુરતના સરદાર અરદેશર કોટવાલ બહાદુર (ઇ.સ. ૧૭૯૬-૧૮૫૬) છે. અંગ્રેજી ભાષા શીખવામાં અર્થાત્ પશ્ચિમની કેળવણી અપનાવવામાં પારસીઓ લગભગ પહેલા જ છે. ભારતના અણુવિદ્યુત મથક કેન્દ્રના સર્વ-

પ્રથમ પ્રમુખસ્થાને ગિરાજનાર પારસી સર હોમી ભાભા જ છે. મુબરક જનાર સૌ પ્રથમ ગુજરાતી તરીકે ઇ.સ. ૧૬૪૦માં મુબરક જનાર સુમારી ગામના દોરાબજી નાનાભાઈ પટેલનું નામ જ ગણી શકાય. ભારતમાં એક હજાર ટન સુધીનાં વહાણો બાંધનાર સૌથી પ્રથમ પારસી વાડિયા હતા. જમશેદજી વાડિયાએ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની માટે યુદ્ધ જહાઝને બાંધ્યા હતાં. તેમનાં કુટુંબે જ બાંધેલું એક યુદ્ધ જહાઝ ૧૮૦૫માં ટૂકાભરના યુદ્ધમાં મર્યાદા હતું. કન્યા કેળવણીમાં પણ પારસીઓ જ સર્વપ્રથમ છે. આથી સૌથી પ્રથમ સ્ત્રી ડોક્ટર કે સ્ત્રી વકીલ પારસી કોમની જ મળી આવે છે. વળી પશ્ચિમ ભારતમાં પહેલી મીલ કાઢનાર કાવસજી નાનાભાઈ દાવર નામના પારસી જ હતા. ભારતના પ્રથમ બેરોનેટ સર જમશેદજી જીજીભાઈ પણ પારસી જ છે. દાન-ધર્મની આબનમાં પણ તેમની પહેલ જાણીતી છે. તાતા, પીટ્ટિ, વાડિયા, ગાડી આદિ નામો આ ક્ષેત્રમાં ખુબ તેજસ્વી છે. ઓગણીસમી સદીમાં નાટકો લખવામાં, લખાવવામાં કે નાટકશાળા કાઢવામાં મોખરે રહેનાર પણ પારસીઓ જ હતા. પારસીઓનો આદરો તે આવો ઉજ્જવળ ફાળો ગુજરાતનાં જાહેરજીવનમાં ને તેનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં રહ્યો છે. આ બાબતમાં પ્રો. દીરોજ દાવરે 'આપણા પારસી બંધુઓ' નામક પુસ્તિકામાં જે હીક હીક પ્રકાશ પાડ્યો છે તે ધ્યાનપાત્ર છે.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી કરકોલીયા સેવા સહ. મંડળી લી.

મુ. કરકોલીયા

(તાલુકો-લાઠી દામનગર) (જિલ્લો-અમરેલી)

સ્થાપના તારીખ : ૨૫-૭-૧૯૨૯ નોંધણી નંબર : ૧૩૩૮૬
 શેરહોલ્ડી : ૨૬૬૫૩-૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૪૮
 અનામત ફંડ : ૧૮૯૦-૦૭
 અન્ય ફંડ : ૬૫૧-૩૮

દલપતરામ ગૌરીશંકર
મંત્રી

ધનશ્યામ વેલજી
પ્રમુખ

— વ્યવસ્થાપક કમિટીના સભ્યો —

હંસરાજ વેલજીભાઈ
અગા પૂનાભાઈ

પોપટ વિઠલભાઈ
રામ અગાભાઈ

સ્થાપના : ૧૯૫૪

: ફોન :

નાર : હોલીવુડ

ઓફિસ-૪૫૨૬, ફેક્ટરી-૪૭૮૦
રહેણાક-૫૭૪૧, ગોડ ડાઉન-૩૭૬૩**ધી હોલીવુડ કલર કું.**

બંદર રોડ, ભાવનગર ૧.

- કારસન ૧૦૦ જીન્યુયન વાઈટર્જીક ● કારસન ઓર્ગેનિક
બાઉન્ડરીસ્ટેમ્પર ● શ્રીછાપ સફેદા ● ગીનીછાપ
બેલતેલ ● શોભા વિવિધલક્ષી એનામલ પેઇન્ટ,
ઈન્ડસ્ટ્રીયલ પેઇન્ટ વિગેરેના ઉત્પાદકો.

: ગુજરાત રાજ્યના સોલ સેલિંગ એજન્ટ :

ધી હોલીવુડ એજન્ટ્સી બંદર રોડ, ભાવનગર.

સ્થાપના : ૧૯૫૫

ફોન નં. ૧૧૫

ગોંડલ વિભાગ નાગરિક સહ. બેંક લિ.
ગોંડલમધ્યમ વર્ગના નાના વ્યાપારીઓ, નોકરીઆતો અને
કારીગરોને વ્યાજબી વ્યાજે ધીનાજ કરતી ગોંડલની
એક માત્ર સહકારી સંસ્થા.

શેર બંડોળ	...	રૂ. ૧,૬૮,૦૦૦ ઉપર
ચાપણું	...	રૂ. ૧૬૦૦,૦૦૦ ઉપર
કાર્પાઇડોળ	...	રૂ. ૨૧,૦૦,૦૦૦ ઉપર

તમામ પ્રકારની ચાપણું આકર્ષક દરના વ્યાજથી
સ્વીકારવામાં આવે છે.

વધુ માહતી માટે મેનેજરનો સંપર્ક સાધવા વિનંતી છે

મધુસૂદન એમ. ઝવેરી
મેનેજરદુર્લભજી દયારાંકર શુક્લ
પ્રમુખવ્યક્તિત્વની મોહકતા 'વિજય' ના વસ્ત્રોમાં...
આકર્ષક વસ્ત્રો એ આધુનિક સમાજનાં ઘરેણાં છે...અમારી પ્રખ્યાત 'વિજય' બાંધણીઓ અનેક
આકર્ષક નયનરમ્ય રંગો અને ભાતમાં મેળવેા.
આ ઉપરાંત બીજી સ્ત્રીઓની અસંગત વેરાયટીઝ.....

—: એક વખત પધારી આત્રીકરો :—

ટે. નં. ૧૧૫૪/૧

શ્રી વિજય કલા મંદિર

આશાપુરા રોડ,

જામનગર.

હેડ ઓફિસ : દરજી પ્રેમજી ખીમજી રાજેન્દ્ર રોડ, જામનગર.
ટે. નં. ૧૧૫૪*For your Requirement of*BENTONITE, CALCITE, DOLOMITE AND
OTHER MINRALS AND ARJUN BARK.
MALABORON NUTS AND ALL OTHER
HERBS PLEASE CONTECTPhohe Off : 45
Resi : 94**RAJPIPLA MINRALS AND HERBS**
Trading Company

Near Radhaswami Satsangh,

RAJPIPLA.

(Dist. Broach) (Gujarat)

ગુજરાતનાં સૌંદર્યધામો

—ડૉ. હરિભાઈ ગૌડાની

માનવીને કુદરત પ્રિય છે તેને ખોળે રમવા તે જાંખતો હોય છે. પહાડોની ખીણો, દુર્ગમ જંગલો, પડછંદ મેળાઓ બિછાળતો મહાસાગર, ખળખળ વહેતાં ઝરણાં, પક્ષીઓનું ઉડ્ડન અને કાંતાર જંગલોમાં વિચરતા પ્રાણીઓ માનવીને અકષતાં હોય છે અને એટલે જ અવકાશ મળ્યે સાચી પ્રકૃતિનાં દર્શન માટે તે તત્પર બને છે.

કુદરતના ખોળે જઈ, તેની વચ્ચે રહી આનંદ અને પ્રેરણા મેળવી શકીએ તેવાં કાશ્મીર, કુલુની ખીણ, નિલગીરી, દાણલિંગ, ફોરે દુન તંગમી મેંગલેર જેવાં સ્થળો કદાચ આપણાં ગુજરાતમાં નથી હોય તો પણ મનને પ્રસન્નતા અને તાજગી આપે એવાં ઘણાં સ્થળો છે.

જે સ્થળે નું સૌંદર્ય નીરખતાં જ મનુષ્ય કુદરતના સ્વરૂપમાં ખોરાઈ મળે તે સ્થળને સૌંદર્યધામ કહી શકાય ભવભૂતિએ ઉત્તર-ગન્યનિનામાં વખ્યું છે કે, જે વસ્તુ ક્ષણે ક્ષણે નવીનતા ધારણ કરે તેને સૌંદર્ય કહી શકાય. કવિ કાલિદાસે 'મેઘદૂત'માં અનેક સૌંદર્યધામો નું વર્ણન કર્યું છે. કવિ કલાપી લખી ગયા છે કે—

“સૌંદર્ય વેડફી દેતાં, ના ના મુંદરના મળે;
સૌંદર્ય પામતાં પહેલાં સૌંદર્ય બનવું પડે.”

ગુજરાતની ધરતીમાં વિવિધ પ્રકારનાં આશ્લેષવાળા અને રણથી માંડીને ઘાડામાં ઘાડી વનરાજવાળા પ્રદેશો આવેલાં છે. ગુજરાતની ધરતી ઉપર પહાડી પ્રદેશોથી માંડીને ટેકરાળ અને છેલ્લે સપાટ મેદાનો આવેલાં છે. આ ધરતીમાં કીચડવાળા પ્રદેશો પણ આવેલાં છે. ગુજરાતની ફરતો વિશાળ દરિયા કિનારો, ખેટો, ગુજરાતની નદીઓ બારે માસ પાક લઈ શકાય તેવી ફળદ્રુપ જમીન, નદી-મુખનાં ત્રિકોણ પ્રદેશો અને ક્ષારવાળા સપાટ મેદાનો આવેલાં છે. એટલે ગુજરાતમાં અનેકવિધ સૌંદર્યધામો સમ્પન્ન છે.

કચ્છના મોટા રણમાં વૈશાખ મહિનામાં કોટીનાળ મારફત સમુદ્રની ભરતીનું પાણી ભરાઈ જાય છે. એ પાણીની સાથે ચોમાસામાં સિંધ, મારવાડ, બનાસકાંઠા, મહેસાણા જિલ્લો અને ઝાલાવાડની નદીઓનાં પાણી મળતાં કચ્છનાં રણકાંઠાની કીચડવાળી ધરતી ઉપર ક્ષારવાળા પ્રદેશમાં થતું ધાસ ઊગી નીકળે છે. કચ્છની ઉત્તર સરહદ ઉપર આવેલ બત્રી પ્રદેશમાં આ પ્રકારનું ધાસ ઊગી નીકળતાં લીલા ધાસનાં સમુદ્ર જેવો દેખાવ થાય છે એ વખતે આખો બત્રી પ્રદેશ સૌંદર્યધામ જેવો બની જાય છે. કીચડને લઈને એ પ્રદેશમાં જવું મુશ્કેલ હોવા છતાં આ પ્રદેશ જેવા કેટલાક સૌંદર્યપ્રેમીઓ જાય છે.

કોઈ કાળે ભારતવર્ષનાં પશ્ચિમ કિનારે કચ્છ (કચ્છ) અને સુરાષ્ટ્ર નામે એ બેટો હતા. દરિયો પૂરાતાં અને ધરતીકંપથી જમીન ઊંચી આવતાં ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર વચ્ચેનો દરિયો પુરાઈ ગયો. દરિયો પૂરાઈને બનેલા સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતને જોડતાં પ્રદેશમાં કેટલોક નીચાણવાળો ભાગ રહી ગયો. માંચે પ્રદેશ વરસાદનું પાણી વશઈ રહેતા નળ સરોવર નામે એક વિશાળ સરોવર બન્યું. મોટે ભાગે પાંચ સાત ફુટની ઊંચાઈ ધરાવતા ચાળીસ ચો. મા. જગા રોકતા નળ સરોવરમાં, શિયાળામાં ઉત્તર પ્રદેશની ડંડીથી ત્રાસેલા યાયાવર પક્ષીઓની જૂડો આવી ચડે છે ત્યારે નળ સરોવર એક સુંદર સૌંદર્યધામ બની જાય છે. નળસરોવરના સૌંદર્યધામના વિકાસ માટે ગુજરાતરાજ્ય સરકારે અમદાવાદથી નળસરોવર સુધી પાકો રસ્તો બંધાવી, સરોવર પર રહેવા માટે તથા સરોવરમાં સહેલ કરવાની સુંદર વ્યવસ્થા કરી છે.

સૌંદર્યપ્રેમી આયત્રળ ગુજરાતમાં આવી વસી ત્યારે એ પ્રજાએ ગુજરાતનાં સૌંદર્યધામોમાં આત્રમો રધાર્યાં. સમય જતાં આવાં આત્રમોના જગ્યાએ દેવમંદિરો બંધાયા. આમ બનતાં સૌંદર્યધામો ધર્મસ્થાન અને સહેલ સ્થળની બેવડી ગરજ સારવા માંડ્યા. આવા અનેક સૌંદર્યધામો ગુજરાતભરમાં આવેલાં છે.

બનાસકાંઠા જિલ્લાનાં પાલનપુર શહેરની ઉત્તરે નવ માદલ દૂર ઘાડાં જંગલો અને નાના-મોટા ડુંગરો વચ્ચે થઈ બાલારામ નામની એક નાની નદી વહે છે. આ સદાય સેજળ વહેતી નદીને કિનારે બાલારામનું સૌંદર્યધામ આવેલું છે. આ સ્થળે નદીનાં જમણા કિનારાની બેખડ એસી ફુટ જેટલી ઊંડાઈ ધરાવે છે. આ બેખડો-માંથી અનેક ઝરણાં ફુટી નીકળી બાલારામ નદીને મળે છે. કુદરતી ઝરણાંનાં જળને લઈને બેખડો ઉપર ઘાટી વૃક્ષરાજી જમી ગઈ છે. ઘણાં વૃક્ષો નદીનાં જળપ્રવાહ ઉપર જૂમી રહ્યા છે. નદીનાં જળને અંશતઃ સંગ્રહી રાખવા માટે આ સ્થળે એક નાનકડો આડબંધ બાંધવામાં આવ્યો છે. આ આડબંધને લઈને એક કૃત્રિમ જળધામ બની જતાં બાલારામનાં સૌંદર્યમાં ઘણો વધારો થયો છે. આ સ્થળે નદીને જમણે કિનારે કાંચો ઘાટ બાંધી તેનાં ઉપર નાનકડું મેદાન બનાવી એ સ્થળે સુષ્ણિસૌંદર્ય નીરખવા માટે આવતાં સહેલાણીઓ માટે અનેક બેઠકો ગોઠવવામાં આવી છે. આ નાનકડા મેદાનની વચમાં જ બાલારામ મહાદેવનું મંદિર આવેલું છે. મંદિર પાછળની બેખડોમાંથી આવતા ઝરણાને નાળી દ્વારા બાલારામ મહાદેવના મંદિરમાં થઈને નદીમાં વહેવડાવામાં આવે છે. આ સ્થળ પાલન-પુરથી આશુ જતાં રાજ્ય ધોરી માર્ગ ઉપર આવેલું હોઈને તથા આ સ્થળની નજીકમાં ચિત્રાસણીનું રેલ્વે સ્ટેશન હોઈને બાલારામ જતાં-આવતાં યાત્રિકોને વડાનોની બેવડી મુવિધા મળે છે.

ગુજરાતની ઉત્તર સરહદે આવેલ અંબાજીના પ્રખ્યાત તીર્થ-ધામથી ત્રણેક માઇલ દુર કોટેશ્વર મહાદેવનું સૌંદર્યધામ આવેલ છે. આરામરના કુંગરાઓમાંથી નીકળતી સરસ્વતીનાં વહેણમાં નાના કુડો બનાવીને આબુઆબુમાં દેવમંદિરો રચી કોટેશ્વરના સૌંદર્યધામમાં યાત્રાધામ બનાવાયુ છે. કોટેશ્વર મહાદેવ નજીકથી સરસ્વતી નદી, કુંગરાઓ-ઉપરથી, નીચે ઉતરતાં ચાલીશ કુટ બંધો જળધોધ સર્જાયો છે. આ રથળે જવા માટે ખેડશક્તિ તેમજ અંબાજી તરફથી બસ સર્વિસ મળે છે. અહીંથી આગળ વધતી સરસ્વતી નદી પર વીશેક માઇલ દુર મોકેશ્વરનું સૌંદર્યધામ આવેલ છે. અહીંયા બંધો કુંગરાઓને ઘસાઇને સરસ્વતી નદી વહે છે લીલી વનરાઇઓથી ઢંકાયેલા એક કુંગર પર પાંડવોની ગુફા અને મોકેશ્વરનું મંદિર આવેલ છે.

સાબરકાંઠા જિલ્લામાં વહેતી સાબરમતી નદીને તીરે સમધારેશ્વર (સાંતરડા), મહુડીનું કોટિયાકંઠામ તથા ગળતેશ્વર એમ ત્રણ સૌંદર્યધામો આવેલાં છે. સમધારેશ્વર નજીક સાબરમતી એટલી કુટ જોટલી ઉડાએથી વહે છે. નદી કિનારાની બેખડોમાંથી નીકળતા સાન ઝરણાઓ સમધારેશ્વરના લિંગને નવડાવીને એક કુંડમાં ઘસીને સાબરમતીને મળે છે. આ રથળે જવા માટે સાબરકાંઠાના લિંગત-નગર થઇને જાદર-દાવડ અને એકલાસા સુધી બસ સર્વિસ મળે છે. મહુડીનું કોટિયાકંઠા તીર્થધામ મહેસાણા જિલ્લાનાં પિલવાઇ ગામથી ત્રણેક માઇલ દુર સાબરમતીને કિનારે આવેલ છે. આ રથળથી મહુડી સુધી જવા માટે પિલવાઇથી ટ્રાકી સડક બંધાયેલી છે. મહુડી ગામથી એક જાડી ખીણ દ્વારા કોટિયાકંઠાનાં તીર્થસ્થળ નજીક જવાય છે. આ રથળ નજીક સાબર-કિનારાની બેખડો કેટલીક જગ્યાએ એકસે વીસ કુટ જોટલી બિચાઇ ધરાવે છે. આવી એક બેખડ ઉપર એક હજાર વર્ષ જુનું ત્રિજુમદિર આવેલ છે. બેખડ ઉપરની ધાડી વનરાઇઓ, સાબરના જાંડા કોતરડા અને ખીણમાં વહેતી સાબરમતી નદી ત્રિગેરેનું દૃશ્ય જોતાં સહેલાણિઓ સૌંદર્ય-ધામનાં રૂપમાં ખોવાઇ જાય છે. સાબરકાંઠાના પ્રાંતિજ શહેરથી ત્રણ માઇલ દુર પ્રાંતિજનું ગળતેશ્વર નામે સૌંદર્યધામ આવેલ છે. આ રથળે જવાનો નરતો જાડી કરાડો પાસેથી પસાર થાય છે. આવી દરાડોની એંસી કુટ બંધો પર ગળતેશ્વર મહાદેવનું મંદિર અને યાનિકેને રહેવા માટેની આરામદાયી ધર્મશાળા આવેલ છે. આ રથળ નજીકથી અમદાવાદ-લિંગતનગરનો રાજ્ય ધોરી માર્ગ પસાર થતો હોઇને આ રથળે જવાની સગવડ મળી જાય છે.

પંચમાઘાલ જિલ્લાનાં સંતરામપુરનગરથી સાતેક માઇલ દુર મહી-સાગરને કિનારે નદીનાથનું સૌંદર્યધામ આવેલું છે. લયંકર જંગલો વચ્ચે આ રથળે રાજસ્થાનમાંથી આવતી મહી નદીનું નામ મહી માતાને બદલે મહીસાગર પડે છે. આ રથળે મહી નદી સાગર જેવી બને છે. બંને બાજુએ ઉભેલા બેસોથી ત્રણસો કુટ સુધીના કુંગરાઓને કાપી જાડી અને સાંકડી ખીણ બનાવતી મહી નદીનું સૌંદર્ય આ રથળે સોળે કળાએ ખીલી ઉઠે છે. આજુબાજુ ઘાડા જંગલો હોઇને આ રથળે જંગલી પ્રાણીઓનો ભય રહે છે. આ રથળે નદીને અડીને ઉભેલા નદીનાથનાં કુંગરાના પેટાંગમાં સો એક કુટ જોટલી જંચાઈ એ નદીનાથ મહાદેવની કુદરતી ગુફા આવેલી છે. એ ગુફામાં

નદીનાથ મહાદેવનું શિવલિંગ બિરાજે છે આ રથળે જવા માટે સંતરામપુરથી કાચી સડક છે અને આ રથળ નજીક આવેલા કડાણા ગામ સુધી સંતરામપુર તથા ગોધરા વાયા લુણાવાડાની બસ સર્વિસો ચાલુ છે.

મહી નદીના કિનારા ઉપર ખેડ જિલ્લાના યાત્રાધ મ ડાકોરથી આઠેક માઇલ દુર સારનોલ ગામ પાસે ગળતેશ્વરનું સૌંદર્યધામ આવેલું છે. બંધો પથરિયાળ બેખડો વચ્ચેથી વહેતી મહી નદી અને ગળતી નદીના સંગમ રથળ ઉપર ગળતેશ્વર હાદેવનું આઠસો વર્ષ પુરાણું શિવમંદિર આવેલું છે. આ પુરાણું શિવમંદિર સોનાંકી તથા પ્રતિભાર મિશ્ર શૈલીનું ભૂમળ પ્રસાદ મંદિર છે જાંડી નદીનાં વહેણમાં આવેલાં અનેક આકારનાં પથરો, ગળતીનાં જળ-ધોધ વિગેરેથી આ સૌંદર્યધામનાં રૂપમાં ઘણા વધારો થાય છે. આ રથળે ધર્મશાળાની સુંદર વ્યવસ્થા છે. તેમજ આ રથળે જવા માટે ગોધરા ડાકોર લાઇનનાં અંબાવ સ્ટેશનથી પાકી સડક પણ છે.

ભરૂચ જિલ્લાનાં ભરૂચ શહેરની પૂર્વ દિશાએ નવેક માઇલ દુર નર્મદા નદી વચ્ચે આવેલા એક બેટ ઉપર કબીરવડનું સૌંદર્યધામ આવેલ છે. કોઇ કાળે આ બેટ ઉપર સંત કબીર આવી ચડયા અને તેણે રોપેલ દાતણની ચીરથી કબીરવડ ઉગી નીકળ્યો. બે એક ચોરસ ફર્લાંગનાં વિસ્તારમાં પથરાયેલ આ તડલાની વડવાઓનાં બનેલ અનેક થડીયાઓથી આ રથળનાં રૂપમાં અનેકગણો વધારો થયો છે. વડની ઘટાઓની વચ્ચે સુંદર ધર્મશાળા અને કબીરમંદિર આવેલાં છે. આ રથળે જવા માટે યાત્રાધામ શુક્રવેશ્ થી થોડે દુર આવેલ મંગળેશ્વરથી જવાય છે. ભરૂચથી મંગળેશ્વર પાકી સડક દ્વારા જવાય છે.

વડોદરા જિલ્લાના નર્મદા કિનારે ચાણોદ-કરનાળી તીર્થધામની પૂર્વ દિશાએ નાવડીઓ દ્વારા સૂરપાણેશ્વરનાં સૌંદર્યધામ સુધી જવાય છે. ચાણોદ-કરનાળીથી હોડીઓ દ્વારા ત્રણ દિવસમાં સૂર-પાણેશ્વર પહોંચાય છે આ રથળે નર્મદા નદી ખડકો વચ્ચે ધર્મ વહે છે તેથી આ વહેણમાં સૂરપાણેશ્વરનો જળધોધ સર્જાયો છે. ગુજરાતના સારામાં સારા સૌંદર્યધામોમાંનું આ એક ગણાય ચાણોદ જવા માટે વડોદરાથી બસ સર્વિસ તેમજ નેરોગેજ રેલ્વે લાઇનની સગવડ મળે છે. ચાણોદથી ચોવીસેક માઇલની હોડીની મુસાફરી કર્યા પછી સૂરપાણેશ્વર પહોંચાય છે.

દક્ષિણ ગુજરાતના ડાંગ જિલ્લાને છેવાડે મહારાષ્ટ્રના નાસિક જિલ્લાની સરહદને અડીને ગિરીનગરનો આકાર લેતું, સમુદ્રની સપાટીથી બાવીસસો કુટ જંચાઈ એ આવેલું સાપઉતારાનું સૌંદર્ય-ધામ હમણા હમણા ગુજરાતની સૃષ્ટિ સૌંદર્ય પ્રેમી જનતામાં બહુતું બન્યું છે. ડાંગ જિલ્લાના ઘાડા સાગરોને છેડે પીળા ઘાસ મધ્ય સાપ ઉતારાનું 'સન-સેટ પોઇન્ટ'નું ગિરિશિખર બેસ્યું છે. ડાંગના જંગલોના સૃષ્ટિ સૌંદર્યને નારખવા આ ગિરિશિખર ઉપર રાજ્ય સરકારે ખેડકોની વ્યવસ્થા કરી છે. આ ગિરિશિખરની પેલી બાજુ વહેતી એક નાનકડી નદીને નાથી લઈને એક જળાશય આકાર લઇ રહ્યું છે. આ રથળે રાજ્ય સરકારે સોએક યાનિકેને સમાવી શકે તેવા આરામગૃહની વ્યવસ્થા કરેલ છે. વળી રાજ્ય સંચાલિત ઉપહારગૃહ પણ અહીં છે. મુંબઈ-અમદાવાદ રાજ્ય ધોરી માર્ગ

ઉપર આવેલ નવસારી શહેરથી આગળ વધતાં, વલસાડ બાજુ જતાં ડાબા હાથ તરફ જતી સાપડિતારાની સડક ફેંટાય છે. આ સ્થળે ઉનાઈ થઈને વધાઈ દ્વારા સાપડિતારા જવાય છે સાપડિતારાથી સામ્રાઠ માધ્યમ દૂર મહારાષ્ટ્રનું તીર્થસ્થાન નાલિક આવેલું છે.

સૌરાષ્ટ્રનાં આલાવાડ પંથકના હળવદ શહેરથી સાતેક માઈલ દૂર સુંદરી બવાનીનું સ્થળ આવેલ છે. આથી વનરાખોમાં ડોકીયા કરના ટેકરા જેવા, સુંદરીબવાની નજીકના કુંગરાઓ આ પ્રદેશમાં, સૃષ્ટિસૌંદર્યની દૃષ્ટિએ વખણાય છે.

ઝંઝવાનાં જસદણ શહેરથી આઠ માઈલ દૂર શેલાસોમનાથનું સૌંદર્યધામ આવેલું છે. લીલાં જંગલ મધ્યાં કુંગરાઓની વચ્ચે આવેલ આ સહેલ જુઓને આનંદ આપે તેવું છે. આ સૌંદર્યધામ વચ્ચે આવેલુ શેલા સોમનાથનું મંદિર શ્રાવણ મહિનામાં મહાયાત્રાધામ બની જાય છે.

ગિરનાં ધાડા જંગલો વચ્ચે તુલસીશ્યામનું સૌંદર્યધામ આવેલું છે ધાડી વનરાખોની વચ્ચે આવેલ આ સૌંદર્યધામ ગરમ પાણીના કુંડો માટે પ્રખ્યાત છે. આ સૌંદર્યધામમાં રહેવા માટેની ગભ્ય સરકારે ઉત્તમ સગવડ કરી છે. આ સૌંદર્યધામમાં તુલસીશ્યામનું ભવ્ય મંદિર આવેલ છે. આ સ્થળે જવા માટે ઊના, ખાંભા, ધારી વગેરે સ્થળેથી બસ સર્વીસ મળે છે.

ગિરનાં જંગલનાં દખણા દે છેડે બાણેજ અને ટપકેશ્વરનાં સૌંદર્યધામો આવેલ છે. બાણેજનું સૌંદર્યધામ મધ્યગિરમાં આવેલ છે. નાનકડી નદીને કાંઠે ઉભેલ એક બિંદ્યા કુંગરતા પેટાળમાં ગંગા મંદિર બંધાવીને અહીં ગંગાતીર્થ રચાયું છે. આ સ્થળે નદીમાં એક આડબંધ બાંધવામાં આવ્યો છે. ઊના-વેરાવળ લાઈનના ગિરગદડા રેશનથી બાણેજ જઈ શકાય છે. ગિરગદડાથી પાંચેક માઈલ દૂર ટપકેશ્વરનું સૌંદર્યધામ આવેલ છે. ગિરના ધાનાં જંગલો વચ્ચે આવેલ આ સૌંદર્યધામમાં કુદરતકૃત ગુફાઓ આવેલી છે આ ગુફાઓની છતમાંથી ટપકતા ચૂનાના ક્ષારવાળા પાનીને લઈને ગુફાના તળિયે અનેક શિવલિંગો સર્જાયા છે. અને ગુફાની છતમાં ચૂનાનો ક્ષાર ફરતાં ગાયના આંચળ જેવા અનેક આકારો રચાયાં છે. કુદરતની આ કરામત જોતાં અહીં આવનાર યાત્રિકો કુદરતની કરામત ઉપર મુગ્ધ બની જાય છે. આ ત્રણ સ્થળ ઉપરાંત ગિરનાં જંગલમાં કનકાઈ અને ભીમચાસનાં સૌંદર્યધામો આવેલાં છે.

મહદ અંશે ગુજરાતનો સાગર કિનારો ખંભા નાં માંડીને દમણ સુધી સમુદ્રને મળતી અનેક નદીઓને લઈને કીચડવાળો અનેક છે. સૌરાષ્ટ્રનાં સાગર કિનારે મોટે ભાગે ખારા પથ્થરના ખડકો આવેલાં હોઈને સૌરાષ્ટ્રનો મોટા ભાગનો સાગર કિનારો ખડકો કે ખડકોથી બનેલી રેતીનાં ટેકરાવાળો છે. સૌરાષ્ટ્રના સાગર કિનારે નાના નાના ભેટો અને નાની નાની ખાડીઓ આવેલ છે એટલે સૌરાષ્ટ્રનો સાગર કિનારો સૃષ્ટિ સૌંદર્યની દૃષ્ટિએ ઘણો સુંદર છે. કચ્છનો દક્ષિણ અને પશ્ચિમ સાગર કિનારો સૌરાષ્ટ્રનાં જેવો છે. આખા ૫ ગુજરાતનાં સાગર કિનારાના સૌંદર્યધામમાં દક્ષિણ ગુજરાતથી કચ્છનાં કોટેશ્વર સુધીમાં અનેક સૌંદર્યધામો આવે છે. આવા સૌંદર્યધામોમાં રાજ્ય સરકારે હોલીડે કેમ્પ બનાવી સહેલાણીઓ

માટે સહેલ કરવાની સુવિધા કરી આવી છે. સાગર કિનારાનાં હવા ખાવાનાં સ્થળોમાં તીથલ, હુમસ, ઉધના, કાવી, હાથળ, ગોપનાથ, દીવ, વેરાવળ, સોમનાથ, માંગરોળ, ચોરવાડ, મિયાણી, બોખા, કારકા, માંડવી અને કોટેશ્વર વિ આવી જાય છે. આ બધે સ્થળે જવા માટે મોટે ભાગે બસ સર્વીસ મળે છે. ઘણે ઠેકાણે ટ્રેઈનની સગવડ પણ મળે છે.

સાગર ઉપરનાં સૌંદર્યધામો ઉપરાંત ખીખ કેટલાંક સૌંદર્યધામો ગુજરાતમાં જુદી જુદી જગ્યાએ આવેલાં છે. તેમાં સાગરકાંઠા ત્રિવેણીનાં શામળાશ તથા વિજયનગર નજીકનાં વીરેશ્વર તથા સારણેશ્વરનાં સૌંદર્યધામો, દિડરના કુંગરા ઉપરનું રણમલચોડી અને બૂરા-બાવાંતી ગુફા નજીકનું સૌંદર્યધામ, તારંગાની ટેકરીનું સૌંદર્યધામ, તળાખ-સાણાની ગુફાનાં સૌંદર્યધામ, પાલીતાણા, ગિરનાર, બોહાનો નેસ વિગેરેનો જૈન તીર્થધામો-સૌંદર્યધામો વિગેરેનો ઉલ્લેખ અહીં કરીએ તો ખોટું નથી.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી પરશુરામ ગ્રાહક સહકારી બંડાર

મુ મોરબી

(સૌરાષ્ટ્ર)

સ્થાપના તારીખ ૧૭-૭-૬૮

ગ્રાહીત વર્ગ-અ

ભરપાક થયેલ શેરભંડોળ : ૭૯૧૦-૦૦

રીઝવ અને અન્ય ફંડો : ૫૬૩૦-૦૦

સભાસદોની થાપણો : ૪૩૮૭૦-૦૦

વર્ષનું ટર્ન ઓવર : ૪૪૪૫૪૦-૦૦

સભ્ય સંખ્યા : ૩૮૩

મોરબીનો અદર્શ અને શ્રેષ્ઠ બંડાર

ગાવિંદભાઈ મોઢાણા
મેનેજર

દશરથસિંહ સરવૈયા
ચેરમેન

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી વિસાવદર વિ. કા. સહ. મં. લી.

મુ. નાના વિસાવદર

(તાલુકો-ખાંભા)

(જિલ્લો-અમરેલી)

સ્થાપના તારીખ :	—	નોંધણી નંબર :	—
શેરહોલ્ડી :	૪૫૭૧૦-૦૦	સભ્ય સંખ્યા :	૧૧૦
અનામત ફંડ :	૫૮૨૪ ૩૯	ખેડૂત :	૧૨૦
અન્ય ફંડ :	૭૨૮૮-૪૫		

મણીરામ મોતીરામ
મંત્રીટપુભાઈ જુરાભાઈ સાવળીયા
પ્રમુખ

— વ્યવસ્થાપક કમિટીના સભ્યો —

કાનજી જીવા

જીવા ખોડા

રતના અરજજી

નતુ સવજી

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી મિતિયાજ વિ. કા. સહ. મંડળી

મુ. મિતિયાજ

(તાલુકો કોડીનાર)

(જિલ્લો-અમરેલી)

સ્થાપના તારીખ :	૮-૮-૧૯૦૭	નોંધણી નંબર :	૧૮૮૮૩/૭/૬:૧
શેરહોલ્ડી :	૧,૨૬૩૭૦	સભ્ય સંખ્યા :	૨૫૨
અનામત ફંડ :	૬૩,૩૫૫	ખેડૂત :	૨૨૬
અન્ય ફંડ :	૮૨૭૫	ખીનખેડૂત :	૨૬

મેરુભાઈ દેવાભાઈ મહેરા
મંત્રીમેરુભાઈ રામભાઈ ખારડ
પ્રમુખ

મંડળી ફરિયાસરતા અનાજનું તથા ખાતરનું કામકાજ કરવામાં આવે છે. તેમજ મંડળીના સભ્યો-અનસભ્યોના ખેત ઉત્પાદનના માલોનું વેચાણ કરી આપે છે.

ફાઇલ નં. ૩૬૯૭

ધી ખેડા જીલ્લા સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘ લી.

ઠે. સંતરામરોડ, પો. બો. નં. ૩૩ નડીયાદ.

સ્થાપના તા ૧૯૪૪-૪૩

ઓડીટ વર્ગ-અ.

મંજુર થયેલ શેરહોલ્ડી.

અ. વર્ગ તથા રીડીમેશન પ્રેક્ષરનસ શેરોથી	રૂ. ૧૦૦૦૦૦-૦૦
ખ. વર્ગના શેરોથી	રૂ. ૧૦૦૦૦-૦૦

વસુલ થયેલ શેરહોલ્ડી.

અ. વર્ગના શેરોથી	રૂ. ૪૮૨૮૦-૦૦
સરકારી શેરહોલ્ડી પરત	નથી.
ખ. વર્ગના શેરો	નથી.
રીઝર્વ ફંડ ખાતે	રૂ. ૪૪૮૧૫૨-૮૦
ખીન ફંડ ખાતે	રૂ. ૨૪૩૭૬૭-૧૩

વ્યક્તિ સભાસદ સંખ્યા-૮૨૧

મંડળી સભાસદ સંખ્યા-૧૬૩

આ સંઘ શહેર તથા ગામડાંઓના સભાસદ તથા ખીન-સભાસદોને ખેતી ઉપયોગી નાઈટ્રોજન યુક્ત રાસાયણિક ખાતરો, લોખંડ, પતરાં, સીમેન્ટ, અનાજ, તેલ, મોરસ, લોખંડની તૈયાર થીએ તથા ખીયારણુ વગેરે માલ કીશાયત લાવે પુરો પાડે છે. જીલ્લાના ખેડૂતો પાસેથી જીલ્લા સંઘે નવી સીઝનમાં નડીયાદ માર્કેટયાર્ડમાંથી તેમજ સહકારી મંડળીઓ મારફતે ખેડૂતોએ ઉત્પન્ન કરેલો માલ જેવો કે અનાજ, કઠોળ વગેરે ખરીદવાનો વિચાર રાખ્યો છે. તે આ કામમાં સહકાર આપવા ખાસ વિનંતિ છે.

હર્ષદરાય મહેતા

વ્યવસ્થાપક

શંકરલાલ પુરોહિત

પ્રમુખ

ગુજરાતનું પક્ષીજગત

—શ્રી કવી-દ્રભાઈ મા. મહેતા

‘ગુજરાતનું પક્ષી જગત’ એ શીર્ષક નીચે જ્યારે મને મારા મિત્ર અને સ્નેહી શ્રી નંદલાલભાઈ દેવકુલ તરફથી એક નોંધ લખી આપવા આમંત્રણ મળ્યું ત્યારે સૌથી પ્રથમ વિચાર મને એ આવ્યો કે અંગ્રેજીમાં-અંગ્રેજી ભાષામાં ગુજરાત સંશોધન મંડળે શ્રી સલીમ અલી દ્વારા “birds of Gujarat” નામનું પુસ્તક ઇ.સ. ૧૯૫૬ ની સાલમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. પરંતુ ગુજરાતનાં પક્ષીઓ ઉપરનું એક પણ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં-જેને સંદર્ભગ્રંથ કહી શકાય તેવું એક પણ પુસ્તક હજી સુધી પ્રસિદ્ધ થયું નથી. એટલે “ગુજરાતનું પક્ષીજગત” એ વિષય પર જે મારે લખવું હોય કે લખવાનું હોય તો તે માટે એટલું બધું સાહિત્ય અને સામગ્રી-અવગત અંગ્રેજીમાં- છે કે જે તે નોંધીને લખવા બેસીએ તો “સૌરાષ્ટ્રની અસ્મિતા” જેવો એક સંપૂર્ણ બીજો ગ્રંથ લખી શકાય. એટલે એટલું વિસ્તૃત લખાણ આ લેખમાં આપવાની શક્યતા તો નથી છતાં ગુજરાત રાજ્યમાં સામાન્યરીતે જે પક્ષીઓ આપણને બધી જગ્યાએ એટલે કે ઘરમાં અને ઘરની બહાર, બાગ કે બગીચામાં, ખીડ કે જંગલમાં, નદીકાંઠે કે સરોવરકાંઠે, દરિયાકાંઠે કે ડુંગર ઉપર, મેદાનમાં કે ગીચ ઝાડી કે ઝાડોના ઝૂંડમાં જે સામાન્ય રીતે દેખાય છે એટલે કે જે પક્ષીઓ ત્યાં વસવાટ કરી રહેતાં હોય છે તે બધામાંના કેટલાકનો આ લેખમાં પરિચય આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

આપણે ગુજરાતનાં પક્ષીઓને ઓળખવા અને તેના વિશે ઉપરહલ્લો પરિચય મેળવીએ તે માટે પ્રથમ આપણે ગુજરાતનો ભૌગોલિક પરિચય કરવો ઉપયોગી થશે. કારણકે પ્રકૃતિના કોઈ એક અંગને પુરેપુરું સમજવા માટે તે તે રચણ કે ફેલાતી ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ પ્રકૃતિના તે અંગ માટે અગત્યનો ભાગ ભજવતી હોવાથી આપણે પણ તેનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે.

વિસ્તારની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ગુજરાતનો વિસ્તાર આશરે ૧,૨૭,૧૧૫ ચો. કિ.મિ. છે. એટલે આજે જે ગુજરાત રાજ્ય છે તેમાં ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના બનેલા ૧૬ જિલ્લાઓ ઉપરાંત થાણાં જિલ્લાનાં ૫૦ ગામો, પશ્ચિમ ખાનદેશના ૩ અને તાલોડા તાલુકાનાં ૧૫૬ ગામોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ટુંકામાં ગુજરાતમાં કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર તથા અનાસ અને દમણ ગંગા નદીઓ વચ્ચેના પ્રદેશનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ગુજરાતની ઉત્તરે મેવાડ-મારવાડ અને કચ્છનું રણ છે. દક્ષિણે થાણા જિલ્લો છે; પશ્ચિમે વિશાળ સાગરકાંઠો છે અને પૂર્વમાં સાતપુડા અતે પશ્ચિમ ઘાટની ગિરિમાળાઓ છે.

ગુજરાતના પર્વતોમાં ગિરનાર, શેત્રુંજી, ચોટીચો, બરડો, આરામુર પાવાગઢ અને તારંગાની ટેકરીઓ છે. અને ગુજરાતના નોંધપાત્ર

ગણાય એવાં જંગલોમાં ગીરનું, પંચમહાલનું અને ડાંગનું- એ જંગલો ખાસ નોંધપાત્ર ગણાય છે.

ગાન્યુઆરી ૧૯૬૧માં ભાવનગર ખાતે ભરાયેલા કોંગ્રેસના ૬૬ માં અધિવેશન પ્રસંગે ‘ગુજરાત એન્ડ પરિચય’ નામના સમિતિગ્રંથમાં જસદણ સુવરાજ શિવરાજકુમારશ્રીએ ગુજરાતનાં પક્ષીઓ ઉપર જે અભ્યાસપૂર્ણ નોંધ લખી છે તે આ લેખમાં પણ આપવી ઉપયોગી લાગતાં અહીં સાભાર રજૂ કરું છું. તેઓશ્રી લખે છે કે ‘વિસ્તારની દૃષ્ટિએ ગુજરાત નાનું છે છતાં પક્ષીઓની જુદી જુદી જાતો ઘણી છે. ગુજરાતના પક્ષી જગતના અભ્યાસ માટે તેઓશ્રીએ ગુજરાતને નીચે જણાવેલા ૭ વિભાગોમાં વહેંચ્યા છે. (૧) ડાંગના જંગલોનો પહેલો વિભાગ (૨) પૂર્વ ગુજરાતના પર્વત ઉપરનાં જંગલોનો બીજો વિભાગ (૩) મધ્ય ગુજરાતનાં મેદાનોનો ત્રીજો વિભાગ (૪) ગુજરાતનાં લાંબા દરિયાકાંઠાનો ચોથો વિભાગ. (૫) ઉત્તર ગુજરાતનો પાંચમો વિભાગ તથા છઠ્ઠો અને છેલ્લો વિભાગ તે (૬) કચ્છનો સૂકો રણપ્રદેશ. આ દરેક વિભાગમાં વિશિષ્ટ પક્ષીઓ વસે છે. બીજી આખા ગુજરાતમાં એક જ જાતિ અથવા યોની (Species) નાં સંખ્યાગ્રંથ પક્ષીઓ જતા મળે છે.

આ સિવાય એ જ ગ્રંથમાં વડોદરાની મ. સ. યુનિવર્સિટીના પ્રાણીશાસ્ત્ર વિભાગના અબ્દુલ હો. જોન સી. જ્યોર્જ ગુજરાતનાં પશુ-પક્ષી ઉપર નોંધ લખતાં જણાવે છે કે આ પ્રદેશમાં (ગુજરાતમાં) પક્ષીઓની ગણી ગાંડી જાતો વિશિષ્ટ છે ભારતના અન્ય ભાગોમાં દેખાતાં સામાન્ય પક્ષીઓ અહીં પણ મળી આવે છે. દા.ત. કાગડો, સાનભાઈ, જીંજીર, દયડ, પીલક કાળો કોશી, કાબર, સુગરી ચકલી, અખાખીલ, શક્કર ખેર, લક્ષ્મીદા કોયલ, કલકલિયો, હુવડ, ગીધ, કજુર, કપીજર, તેતર, સારસ, ખંજન, બતક, બગલાં વગેરે.

પક્ષીઓના શાસ્ત્ર વિષેનું જ્ઞાન આજે માનવ ઉત્કર્ષની દૃષ્ટિએ ખૂબ જ મહત્વનું મનાવા લાગ્યું છે. કારણ કે ભારત ખેતી પ્રધાન દેશ છે. તેથી ખેતી વિષયક જ્ઞાનના એક ભાગ તરીકે ખેતીવાડી કાલેજમાં Poultry Farming એટલે મરઘાં-બતકાંનો ઉકેર, તેનો ખોરાક, તેની સંભાળ વગેરે બધી રીતે તે વિષય ઉપર સમજાવવામાં આવે છે ને શીખવવામાં આવે છે. એટલે તેમાં પક્ષીઓ વિષેનું જ્ઞાન ઘણું ઉપયોગી થાય. આપણી ભારતની યુનિવર્સિટીઓમાં Zoology પ્રાણીશાસ્ત્ર વિભાગમાં મુખ્યત્વે Eutoniology એટલે કે જીવડાં અંગેનું શાસ્ત્ર અને મત્સ્યશાસ્ત્ર Fisheries ઉપર શીખવવામાં આવે છે. કારણ કે તે શાસ્ત્રની આપણા જીવનમાં તાત્કાલિક અને વ્યવહારિક ઉપયોગિતા છે જ્યારે પક્ષીશાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે તેવું નથી.

ભારતનાં કે ગુજરાતનાં પક્ષીઓ વિષે જે કાંઈ આજે નોંધાયું છે તેમાં મુખ્યત્વે ભારતમાં રહી ગયેલા અંગ્રેજોએ તેમના અંગત શોખને કારણે લખ્યું છે તે લખતા ગયા છે. ભારતમાં આજે ભારતનાં પક્ષીઓ વિશે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી કે સામાન્ય વાચકને સમજણ પડે તે દૃષ્ટિથી લખનાર સેખકોનાં નામો તો આંગળીને વેદે ગણી શકાય તેટલા જ ફક્ત છે. તેથી હવે “સૌરાષ્ટ્રની અરિમતા” નામના સંદર્ભગ્રંથમાં જે પક્ષીઓની નોંધ આપી છે તે બધાં પક્ષીઓની નોંધ આ ગ્રંથમાં ફરી આપવાની જરૂર નથી એટલે તે બધાં પક્ષીઓ સિવાયનાં બીજાં અને જે અમલનાં ખાસ ખાસ પક્ષીઓ છે કે જેને સામાન્ય રીતે ઘણાખરા ઝોળખતા હોય છે તેવાં પક્ષીઓની તથા તે સિવાયનાં કેટલાંક બીજાં વિશિષ્ટ ગણાતાં પક્ષીઓની નોંધ આ ગ્રંથમાં આપવામાં આવી છે. તો આશા રાખું છું કે પક્ષીઓમાં રસ લેતા દરેક શોખીનને આ નોંધ વાંચ્યા પછી તે વિષે વધારે જાણવાની જો ઉત્કંઠા થાય તો મારો આ પ્રયાસ વધાર્થ થાય.

“ ગુજરાતનું પક્ષી જગત ” એની ઉપર જ્યારે કાંઈ લખવાનું હોય ત્યારે સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છમાં જોવામાં આવતાં કે વસવાટ કરતાં પક્ષીઓ તો જરૂર આવી જ જાય કારણ કે ગુજરાત એટલે સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ અને તે સિવાયનો ગુજરાતનો બાકી રહેતો-ભૌગોલિક ભાગ-એટલે તે તે વિભાગમાં વસનારાં કે બહારથી આવનારાં પક્ષીઓનો સમાવેશ થઈ જાય. એટલે “ સૌરાષ્ટ્રની અરિમતા ” માં “ સૌરાષ્ટ્રનું પક્ષી જગત ” એ શીર્ષક નીચે જે એક નોંધ આવી છે તે પર અહીં ફરીથી એક ઉડતી નજર ફરી લઈએ—

તો પ્રથમ લઈએ—દરેકના ઘરમાં જે પક્ષીની હાજરીથી કંટાળી જવાય તે પક્ષી ચકલી.

ચકલી—આ પક્ષીને અંગ્રેજોમાં The House Sparrow કહે છે. તેનું શાસ્ત્રીય નામ છે Fasser domesticus eudicus. આ પક્ષીને કોઈ ઝોળખતું હોય નહીં એવું અને જ નહીં. કારણ કે આ પક્ષી તો ચકોરાણો ને ચકીરાણી તરીકે બાળ-વાર્તામાં ગુંથાઈ ગયું છે. આ પક્ષીને હિન્દીમાં ગોરૈયા કહે છે. મનુષ્યનાં હવનની સાથે સદાય જો કોઈ સાથે રહેનારાં હોય તો તે ત્રણ-બે પક્ષી અને એક ડાણી. અને તે ચકલી-કાગડો અને ઉંદર. આ ત્રણે મનુષ્યનાં હવનની સાથે હમેશાં બળી ગએલાં દેખાય છે. જ્યાં મનુષ્યનો વસવાટ ત્યાં આ ત્રણેનો વસવાટ હોવાનો જ. આ ચકલાંને ઘણીવાર ખેડુતોના દુશ્મન તરીકે ગણાવવામાં આવે છે. કારણ કે આ પક્ષીઓ ખેડૂતના દાણોના ઘણા જ બગાડ કરે છે. છતાં તેને અન્યાય ન થાય તે માટે આપણે કહેવું જોઈશે કે તેનાં બચ્ચાં ઉછેરવાના સમય દરમિયાન ખેડૂતના પાકને નુકશાન કરતી હવાતો ને નુકશાન કરતાં હવડાંએને પોતાના બચ્ચાંને ખવડાવી તથા તેઓ પણ તેને ખાઈને ખેડૂતનાં પાકને એ બધાં હવ-હવડાંથી થતું નુકશાન અટકાવવાનાં કામમાં ઘણાં જ ઉપયોગી છે. તેથી આ પક્ષીઓ એટલી નુકશાન કરે છે તે ક તાં ઘણું જ, પાકને રક્ષણ આપવાના કામમાં મદદ કરે છે. કુંકામાં ચકલાંએને ખેડૂતનાં પાકનું નુકશાન જ કરતાં માનવાનું વ્યાજબી નથી.

કાગડો—આ પક્ષી પણ ઘર ઘરનું એટલું જ પરિચિત પંખી

છે. ભાગ્યે જ કોઈ બાગક આ પક્ષીથી અજાણ્યું હોય છે. કારણ કે બાળવાર્તામાં કાગડો-કાગરની વાત તો મશહૂર છે. આ પક્ષીને અંગ્રેજોમાં The Indian House Crow કહે છે. અને તેનું શાસ્ત્રીય નામ છે Corvus S. splendens. આ કાગડો માટે જેટલું લખીએ તેટલું ઓછું છે. કાગડો ચતુર્ધર્મ તથા લુચ્ચાઈ માટે ખૂબ જ જાણીતો છે. છતાં તે બચ્ચાં આપવાની ઝડપમાં કોયલથી આબાહ છેતરાઈ જાય છે. તે માને છે કે તે પોતાનાં ઈડા સેવે છે ને પોતાનાં બચ્ચાંને ખવરાવે છે જ્યારે વાસ્તવમાં તે કોયલનાં ઈડા સેવે છે ને કોયલનાં બચ્ચાંને ખવરાવે છે. ઉપર જે બે પક્ષીઓ વિષે જણાવ્યું છે તે સિવાય પણ સૌરાષ્ટ્રનાં કહી શકાય તેવાં અને એટલા જ ઘર ઘરનાં જાણીતા થઈ ગયેલાં પક્ષીઓમાં કખૂતર, બને જાતની કાગરો, પોપટ, તુર્ષ, હોલાં, શમળી, કોયલ, લુલથુલ વગેરે પક્ષી આવી જાય છે. આ સિવાય પણ હજી બીજાં સૌરાષ્ટ્રનાં કહી શકાય તેવાં પક્ષીઓ ઘણાં છે જેને આપણે ગુજરાતનાં પક્ષીઓ તરીકે ઝોળખાવીએ તો તેમાં જરાય ખોટું નથી. દાખલા તરીકે શીરાણ કાગર, બખ્ખાઈ, ગિરનારી કાગડો, દૈવટ, સુગરી, કાળી દેવ, લલેડાં, દરહડો, કાળો કોશી, લક્કડખોદ, દુકદુક અથવા કંસારો, કલકલિયો, મોર, નાનો પત્રીંગો, મોટો નાલકંક, દિવાળી ઘોડો, ખંજન, ટીટીડી સમજક વગેરે પક્ષીઓ ગુજરાતમાં ઘણીખરી જગ્યાએ દેખાય છે. એટલે આ સંદર્ભગ્રંથ માટે જે પક્ષીઓ વિષે નોંધ આપવાની છે તે એવાં પક્ષીઓની છે કે જેના વિષે ‘ સૌરાષ્ટ્રના પક્ષી જગત ’ નામના લેખમાં કાંઈપણ ઉલ્લેખ કરાયો નથી.

હવે આપણે ગુજરાતમાં થતાં પાણીનાં, તળાવનાં પક્ષીઓ કે જેને સામાન્ય લોકો બગલાના અથવા બતકના નામથી ઝોળખે છે—અને જેની દર જેટલી જુદી જુદી જાતો જોવામાં આવે છે, એટલે—તેમાંના કેટલાક ખાસ પાણીનાં પક્ષીઓની નોંધ અને ઝોળખ કરવાની છે.

દા. ત. ગુજરાતમાં— અંગ્રેજોમાં જેને Flamingo કહેવામાં આવે છે અને જેને ગુજરાતીમાં બજો કે હુંજ કહેવામાં આવે છે તેવી જાતનાં બે—Flamingo જોવામાં આવે છે. અંગ્રેજોમાં જેને Goose કહેવામાં આવે છે એટલે કે Anser કુલ (Family)ના ત્રણ હંસ દેખાય છે. Eastern Grey Lag Goose (ગાબ્હંસ), The Kar Headed Goose (રાબ્હંસ) અને The white Fronted Goose (શ્વિતભાસ ગાબ્હંસ), અને Cfgus કુલનું એક પક્ષી જેને અંગ્રેજોમાં Swan કહે છે ને ગુજરાતીમાં દેવહંસ કહે છે તે થાય છે. ત્યારપછી Dendrocygna કુળની બે જાતની Teal જોવામાં આવે છે. The Jesser whistling Teal અને The Larger Whistling Teal જેને ગુજરાતીમાં નાની સીસોટી બતક અને મોટી સીસોટી બતક તરીકે ઝોળખવામાં આવે છે. Anas કુળની Teal નીચે પ્રમાણે જોવામાં આવે છે. The Common Teal નાની બતક The Bronze-Capped teal અથવા Falcated Teal ચોટીલી લુહારબતક, The Garganey Teal અથવા Blue winged Teal ચૈલા, ત્યાર પછી Nettapus કુળની Teal એક થાય છે જેને The Cotton Teal કહે છે. તેને ગુજરાતીમાં ગીરના કહે છે આમ Teal થી ઝોળખાતાં જ જાતનાં પક્ષીઓ જોવા મળે છે.

અંગ્રેજીમાં જેને Pochard કહે છે -Axthya કુળની-ત્રણ ચાર જાતની પોચાર્ડ જેવામાં આવે છે. The Pochard or Dun-Bird લાલ શીર યતક, The Tufted Pochard ચોટીલી કાચરી યતક, The white eyed pochard કાચરીયા ધોળી આંખ અને એક Netta કુળની પોચાર્ડ The Red Crested Pochard લાલ ચાંચ યતક આમ ચાર જાતની પોચાર્ડ યતકો જેવામાં આવે છે. Tadorna કુળનાં જે જાતની Sheldrake યતકો The Brahming Duck અથવા The Ruddy Sheldrake અને The Sheldrake સુરખાત્ર અને સફેદ સુરખાત્ર. આ ઉપરાંત પણ બીજી જાતની યતકો જેવામાં આવે છે. દા. ત. The Marbled Duck ધોળી મુરઘાખી, The pintail શીંગપર, The spot bill or Grey Duck ટીકાવાળી યતક The Mallard નીલશીર, The Gad wall લુહાર યતક, The wigeon પીયાસણી યતક. આ બધી Anas કુળની યતકો છે. The Shoveller પખતી ચાંચ -આ યતક Spatula કુળની છે. Sarkidiornis કુળની The Nukta અથવા The Comb Duck તુકતા યતક છે.

Podiceps કુળમાં Grebe તરીકે જોળખાતાં ત્રણ જાતનાં પક્ષીઓ દેખાય છે. The little Grebe or Dabchick, The Black necked Grebe and The Great Crested Grebe. આ ત્રણેનાં ગુજરાતી નામો કુચકી, શ્યામગ્રીવ કુચકી અને ચોટીલી કુચકી છે. Pelecanus કુળનાં Pleican તરીકે અંગ્રેજીમાં જોળખાતાં ત્રણ જાતનાં પક્ષીઓ થાય છે The Rosy Pelican, The spotted billed pelican અને The Dalmatian pelican. જેને ગુજરાતીમાં ગુલાખી પેંણ, ટીપકીદાર ચાંચવાળી પેંણ અને ચોટીલી પેંણ કહે છે. ત્યારપછી Phalacrocorax કુળનાં, અંગ્રેજીમાં જેને Cormorant પક્ષી કહે છે તેવાં જે જાતનાં પક્ષીઓ દેખાય છે. The large Indian cormorant અને The little cormorant. આ બંનેને ગુજરાતીમાં મોટા જળ કાગડો અને નાનો જળ કાગડો કહે છે. અંગ્રેજીમાં જેને Heron કહે છે તેવી જાતનાં પાંચ નીચે જણાવેલાં પક્ષીઓ થાય છે. The Purple Heron (નડી), The Grey Heron (કણુત), The pond Heron (કાણી બગલી), The Indian Reef Heron (કાણું અથવા દરીયાઈ બગલું). The Night Heron (અવાંક) Bihern ત્રણ જાતની થાય છે. The little Green Bittern લીલી બગલી), The yellow Bittern (પીળી બગલી), The Bittern (પરદેશી પાન બગલી). Egret તરીકે જાણીતાં ચાર જાતનાં પક્ષીઓ દેખાય છે: The Cattle Egret (ઢોર બગલી), The Large white Egret (મોટા સફેદ બગલો), The Indian smaller Egret (મુલા), The little Egret (કીલીચિયો). આમાં cattle Egret Budulcus કુળનું તે બીજી જે Egret Egretta કુળની છે. આ ઉપરાંત ૭ જાતનાં stork પક્ષીઓ દેખાય છે. The paintee stock (ઢેક), The open-billed stork (યુગ્ગા), The Black stork (કાળી ઢુક), The white stork (ઉજળી),

The black stork (કાળી ઢેક), The black necked stork (બનારસ). Adjutant એ જાતનાં જમાદાર ઢેક The adjutant અને The smaller Adjutant નાનો જમાદાર ઢેક. ત્રણ જાતનાં Ibis-The white Ibis સફેદ કાંકણાસર, The Indian black Ibis કાળી કાંકણાસર અને The Glossy Ibis પાન કાંકણાસર Spoon bill ચમચો એક જાતનો. ઉપર મુજબ પાણીનાં પક્ષીઓની ટૂંક નોંધ કરીને હવે આપણે તેમાંના ખાસ ખાસ પક્ષીઓની વધારે વિગત જાણીએ.

The Flamingo:- આ પક્ષીને અંગ્રેજીમાં Flamingo કહે છે. તેનું શાસ્ત્રીય નામ Phoenicopterus ruber roseus છે. અને ગુજરાતી નામ છે બજો અથવા હુંજ. આજ પક્ષીને સુર-પાગ પણ કહે છે ઉત્તરભારતમાં આ પક્ષીને રાજદંસ અથવા બગ-હંસ કહે છે. જુનામઢ, વેરાવળ, પોરબંદર બાબુ એટલે કે મોરહંતા દરિયાકાંઠા તરફના પ્રદેશમાં આ જ પક્ષીને “ ઠાકોરજના જાનૈયા ” તરીકે જોળખવામાં આવે છે. આ પક્ષી દેખાવમાં યતક જેવું દેખાય પણ તેની ડોક અને પગ સારસ પક્ષીની જેમ શરીરના પ્રમાણ કરતાં જરા વધારે લાંબા લાગે. આ પક્ષીમાં જે કોર્ન ખાસ પ્રધારની રચના જણાતી હોય તે તે તેની ચાંચમાં છે. આ પક્ષીનું કાવમનું નિવાસ-સ્થાન તે સપેન, આફ્રિકા, અરબસ્તાન, ઈરાન આદિ હોવાનું કહેવાય છે. આ પક્ષીનું જે કોર્નને એક વિશાળ Flamingo city-ફ્લેમીંગોનું શહેર- જેવું હોય તે તેણે સૌરાષ્ટ્ર પાસેના કચ્છના દરિયાકાંઠે જવું જોઈએ. કારણકે ત્યાં આ પક્ષીઓ હજારોની સંખ્યામાં ભેગાં રહી કચ્છના દરિયાના છીછરા પાણીના વિશાળ પટની રેતીમાં ઈંડા મુકે છે. ભારતની એક માત્ર જગ્યા-કચ્છમાં આ ફ્લેમીંગો બચ્યાં આપે છે. તેની પ્રથમ શોધ કરવાનું માન બૃતપૂર્વ કચ્છ રાજ્યના નામદાર મહારાવ શ્રી ખેંગારજીના કાળે જાય છે. આ પક્ષી-ઓની માળો બાંધવાની ઋતુ (Nesting Season) જુલાઈથી નવેબર હોય છે તે એક કે બે સફેદ લાંબા જેવાં ઈંડા મુકે છે આ પક્ષીઓ અંગે બીજી વિચિત્રતા એ છે કે તેનાં બ ચાં જન્મે કે તરત જ એકાદ કલાકમાં જ દોડવા માંડે છે. મુંઝઈની નેચરલ હિસ્ટરી મોસાયરીના મૃત પક્ષીઓનાં સંગ્રહસ્થાનમાં આ પક્ષીઓ માટેનું જે કાચનું કેમ્પ બનાવવામાં આવ્યું છે તે-જેઓ આ પક્ષીને કચ્છમાં જઈ તે કે તેનાં માળા કંઈ જ ન જોઈ શકે તેઓને માટે અભ્યાસ કરવા અંગે જરૂર જોવા જેવું છે.

આરસ :-આ પક્ષીને અંગ્રેજીમાં The Indian Sarus Crane કહે છે અને તેનું શાસ્ત્રીય નામ Grus autigone છે. કદમાં આ પક્ષી ગીધ કરતાં મોટું અને તેની ઉંચાઈ માણસની ઉંચાઈ જેટલી હોય છે. જ્યારે તે સીધું ઊભું હોય ત્યારે તેને જોળખવામાં મુશ્કેલી પડે તેવું નથી. આ પક્ષીનાં નર અને માદાનાં રંગ સરખા હોય છે. તેના પગ રાતા, લાંબા અને ખુદ્દી ચામડી-વાળા હોય છે. ગરદન અને માથું પણ ખુદ્દું ચામડીવાળું અને રાતું હોય છે. સામાન્ય રીતે નર-માદાની જોડી સાથે જ ચરતાં જણાય છે. આ પક્ષીઓ ઉત્તર તથા મધ્યભારતમાં, ગુજરાત અને પશ્ચિમ આસામમાં સ્થાનિક વસનારાં છે. આ પક્ષીઓનાં નર અને માદા જીવનભર સાથી તરીકે રહે છે. એટલે જ્યારે તેમની જોડી

ટેલીફોન નં. ૩૬૭૪ અને ૨૭૮૫

ટેલિગ્રામ : " કામ્યેન્ક "

ધી ખેડા જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંક લી. નડિયાદ

અધ્યક્ષ : શ્રી નટુભાઈ રેવાભાઈ પટેલ

ઉપાધ્યક્ષ : શ્રી ચુનીલાલ રમણલાલ સરેયા.

ભરાયેલું શેરભંડોળ : ૫૮૯૭૦૦૦ થાપણો : ૭૮૨૬૯૦૦૦

રીઝર્વ અને બીજા ફંડો : ૪૧.૫૨૦૦૦ કામકાજનું ભંડોળ : ૧૦૦૯૭૪૦૦૦

—શા ખા ઓ—

ખંભાત, ઉમરેઠ, આણંદ, ઠાસરા, પેટલાદ, માતર, બોન્સલ, કપડવંજ, ખાલાશિનોર, મહેમદાવાદ, ડાકોર, વીરપુર, આતમસુખા, નવાગામ મહેળાવ, આકલાવ, વલ્લભવિધાનગર, ચકલાશી, તારાપુર, લિખાસી, મહીજ, મહુધા, અજરપુરા, અલિણા, નાર, સુણાવ, ખંભોળજ, કંઠલાલ, ચિખોદરા, સારસા અને ભાદરજ.

થાપણો પરના વ્યાજના દરો

સેવિંગ્સ— ૪% ટકા.

કરન્ટ (ચાલુ)— અડધો ટકા

ખાંધી મુદતની થાપણ—

૧૫ થી ૯૦ દિવસના ૩% ટકા.

૯૧ દિ. થી ૬ માસની અંદર— ૫ ટકા

૩ માસ થી ૧૨ માસની અંદર— ૫% ટકા

૧ વર્ષ થી ૨ વર્ષની અંદર— ૫% ટકા

૨ વર્ષ થી ૩ વર્ષની અંદર— ૬ ટકા

૩ વર્ષ થી ૫ વર્ષની અંદર— ૬% ટકા

૫ થી ૭ વર્ષની અંદર— ૬% ટકા

ખાંધી મુદત થાપણ પર દર છ માસે વ્યાજ ચુકવવાની વ્યવસ્થા છે.

બેંકની મુખ્ય ઓફિસ—નડિયાદ તથા ડાકોર, મહેમદાવાદ, આણંદ, ખાલાશિનોર, માતર, નવાગામ અને વલ્લભવિધાનગર શાખાઓમાં સેફ ડીપોઝીટ લોકર્સની સગવડ છે.

આ બેંકમાં રોકડથી થાપણો જિલ્લાના ખેત ઉત્પાદનના કાર્યમાં વપરાય છે.

કા. મે. ૫૭૬ મેનેજર.

શ્રી ડેડાણ સેવા સહકારી મંડળી લી.

મુ. ડેડાણ

(જિલ્લો—અમરેલી)

(તાલુકો : રાજુલા)

સ્થાપના તારીખ : ૧૧-૧૦-૬૮

નોંધણી નંબર : મે. ૮૭૯૨

શેરભંડોળ : ૧૦૨૩૮૦-૦૦

સભ્ય સંખ્યા : ૩૩૪

અનામત ફંડ : ૫૯૫૯૦-૯૭

ખેડૂત : ૩૦૦

અન્ય ફંડ : —

બીનખેડૂત : ૩૪

શા. ત્રી. હરિયાણી

ટપુભાઈ ઉનડભાઈ

મંત્રી

પ્રમુખ

વ્ય. કમિટી :— ટપુભાઈ ઉનડભાઈ, લાલપરી માધુપરી, દેવાન વીરા, નથુભાઈ નાનજી, જમાલખા મુરાદખા, પીકાભાઈ મુળજી, ઉનડભાઈ ગેલજી, ગોવીંદ જીવા, આપા સુખા. નાનજી લાખા, નાગજી નરશી.

રેકૉર્ડ :— શા. ત્રી. હરિયાણી—મંત્રી, કા. રા. ગોરડીયા—સહ. મંત્રી, ના. તા. ચીતલીયા—હે. કલાર્ક, પ્રે. જ. વોરા—તોલકાટ, ટ. કા. મોચી—તોલકાટ, ટ. દા. કાદી—પગી.

ખેડૂત સભાસદોને ખાતર બિયારણ જંતુનાશક દવા તથા જીવન જરૂરીયાતની ચીજવસ્તુઓ પુરી પાડે છે. તેમજ ટુંકી મુદતનું મોસમી ધીરાણ ખેડૂતોને આપવામાં આવે છે

બંધાય છે ત્યારે તે જોડી જીવનના અંત સુધી એકની એક જ હોય છે. સારસ સૌરાષ્ટ્રમાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતમાં ખૂબ જ જાણીતું પક્ષી છે. કચ્છમાં તેની વસ્તી ઘણી જ ઓછી છે. પાણીવાળા અને ખેતરાણુ પ્રદેશોને આ પક્ષી સામાન્ય રીતે વધારે પસંદ કરે છે. એટલે જંગલ કે વગડામાં આ પક્ષી જોવા નહીં મળે. તળાવડી, નદી કાંઠે કે ઝીલ પ્રદેશમાં આ સારસ પક્ષીની જોડી અથવા જો તેનાં બચ્ચાં પણ સાથે હોય તો તે બધાં સાથે જ ગૌરવપૂર્વક ખેતરમાં ચરતાં દેખાશે. અને ત્યારે જ આપણને સારસની ભવ્યતાનો ખ્યાલ આવશે. આ પક્ષીઓ માટે કહેવાય છે કે જો એ પક્ષી-નર કે માદા-માંથી કોઈ એક મરી જાય તો બીજું પક્ષી તેની પાછળ જૂરી જૂરીને મરી જાય છે. આની છે આ સારસ પક્ષીઓની એકબીજા તરફની મમતા અને વફાદારી. આ પક્ષીઓનો ખોરાક દાણા, વનસ્પતિ, દેડકાં, તીડ, કાકીડા, કરચલા અને સાપ સામાન્ય રીતે હોય છે. આ પક્ષીઓને બચ્ચાં આવવાની ઋતુનો સમય ધણું ખર્ચ જુલાઈથી ડીસેમ્બર મહિનાના માળા વચ્ચે હોય છે. સારસ સામાન્ય રીતે બે ઇંડા મૂકે છે. ઇંડાનો રંગ આછો લીલાશ પડતો અથવા સફેદ ગુલાબી ઝાંચવાળો હોય છે. કોઈવાર જૂરાં કે જાંબુડા રંગના ઇંડા પણ હોય છે. ઇંડા સેવવાનું કામ મુખ્યત્વે તો માદા કરે છે છતાં નર પણ થોડુંક સેવવાનું કામ કરી લે છે. જો કે તેથી ખાસ કામગિરી તો માદા અને ઇંડાનું રક્ષણ અને ચોકી કરવાની છે. સારસનાં બચ્ચાંને જો તે ખૂબ જ નાનાં હોય ત્યારથી તેને પાણીને ઉછેરવામાં આવે તો તે પાણેલાં કુતરા જેવાં આપણાં હેવાયાં થઈ શકે આવે એક સારસ ભાવનગરના પક્ષીપ્રેમી સ્વ. મહારાજ ભાવ-સિંહજીના ખાસ ટાયડા જમાદાર તરીકે ઓળખાઈને જાણીતા થયેલા સ્વ. હસન જમાદાર પાસે હતો. તે એવો હેવાયો થઈ ગયો હતો કે જ્યાં સુધી તેને પકડીને આધો ન રાખે ત્યાં સુધી કોઈની તેની પાસે જવાની હિંમત થતી નહીં. ખેડૂતોએ અથવા વનવગડામાં રહેનારાઓએ સારસને બચ્ચેથી પાણી તેની પાસેથી Watch-dog તરીકે કામગિરી લેવાનો અખતરો કરી જોવા જેવો છે. આ પક્ષીઓ જ્યારે સંવનન કરતા હોય છે ત્યારે તેઓનું નૃત્ય જોવા જેવું હોય છે.

કુંજ-આ પક્ષીને અંગ્રેજીમાં The Eastern common crane કહે છે. તેનું શાસ્ત્રીય નામ Grus grus Lil Fordi છે. આ પક્ષી આપણે ત્યાં શિયાળામાં આવે છે. શહેરોમાં કે મામડાઓમાં કોઈ એવો માણસ નહિ હોય જેણે કુંજડીઓનાં ટોળાં જોયા ન હોય. કાઠિયાવાડનાં લોકગીતોમાં તો તે બહુ જ જાણીતું અને રાસડામાં ઢેરેખાથેલું પક્ષી છે. દા. ત. નીચેની પંક્તિ—
“કુંજલડી રે સંદેશો અમારો જઈ વાસમને કે જો છ રે.” આ પંક્તિ કોણે નહીં સાંભળી હોય? લોકસાહિત્યમાં એવાં અનેક બીજા પંખાઓ છે જે સંદેશવાહકો બન્યાં છે. દા. ત. મોર અને પોપટ, કાગડો અને કોયલ પરંતુ આ ચારેય પંખાઓ દેશનાં જ છે એટલે એમનું સંદેશવાહક તરીકેનું બહુ મહત્ત્વ નથી. પરંતુ મહત્ત્વ તો એવા સંદેશવાહક પંખાનું છે કે જે આખો સમુદ્ર ઓળંગીને આપણા ભારત દેશમાં ઉતરી આવતું હોય. અને એવું દરિયા પારથી ઉડીને આવતું જો કોઈ સંદેશવાહક પંખો ભારતમાં આવતું

હોય તો તે આ કુંજ પક્ષી છે. રખે કોઈ એમ માને કે આ કોઈ કવિની કલ્પના માત્ર છે. કારણ કે હકીકતમાં તો આ કુંજ પક્ષીઓ ફક્ત યુરોપ અને ઉત્તર તથા મધ્ય એશિયાનાં ખૂબ વતની. પરંતુ શિયાળાની ઠંડી ઋતુમાં તેઓ આપણે ત્યાં થોડા મહિનાના મહેમાન તરીકે આવે છે. તેનું માથું, ડોક અને છાતીના લાંબા જૂલતા કાળા રંગના વાળ, એ કાળા રંગ વચ્ચે તેની આંખ પાસે સફેદ વાળનો ગુચ્છો હવામાં ફરકતો હોય છે. તેનાં શરીરનો રંગ આશમાની ભૂરા, પાંખના ઊડવાનાં પીંછાં લાંબા, જૂલતાં અને સફેદ રંગના-આંખો રાતી, પગ કાળા અને આંખના મૂળમાં લીલાશ, વચમાં પીળાશ અને તદ્દન છેડે ગુલાબી હોય છે. આ પક્ષીઓને સમી સાંજના આકાશમાં માથા પર કરર.....કરર.....ર અવાજ કરતાં, વિવિધ આકારો રચતાં, અનેકોની સંખ્યામાં ઊડતાં જોવા એ એક અદ્ભૂત દ્રશ્ય અને અનોખો દ્રાવો છે. તેઓ જમીન પર પીળા કાચરા રંગના ઇંડા મૂકે છે. આ પક્ષીઓ તેમનાં ગર્ભધાનકાળે બહુ જ ચિત્તાકર્ષક નૃત્ય કરતા હોવાનું કહેવાય છે. આ પક્ષીઓનો ખોરાક દાણા-ચણા ને માંડવી છે. એવું પણ નોંધાયું છે કે આ પક્ષીઓને લીલા મગની શીંગો તો એટલી બધી ભાવે છે કે તેઓ તેને દીડી મૂકે નહીં. ક્યારેક નાની જીવાત અને જીવડાં પણ ખાય. દર દેશવરથી ખોરાકને અભાવે આપણે ત્યાં મહેમાન તરીકે આવેલાં આ કુંજ પક્ષીઓને ખેતરોમાંથી ઉડાડી મૂકવામાં ખેડૂતો પાપ સમજે છે તેથી સવારના પહોરમાં કુંજડાઓ ખેતરમાં નિરાંતે દાણા ખાય છે. આમ જ્યારે માલ મહિનો આવે, ખેતરોમાંથી ઘઉં લણાઈ જાય ને લણતાં લણતાં જે દાણાઓ ખેતરમાં પડી રહે તે તે વીણી લીધા પક્ષી હોળીનાં દિવસોમાં ઠંડી થઈ ગયેલી પાંખોને ઉણી કરી આ પક્ષીઓ માદરે વનન જવા રવાના થાય છે. મહેમાન થઈ આવેલાં કુંજડાં આ અરખી સમુદ્ર ઓળંગી ધીરે ધીરે પોતાને વનન જવા લાગે છે.

ધોરાડ:— આ પક્ષીને અંગ્રેજીમાં Great Indian Bustard કહે છે અને તેનું શાસ્ત્રીય નામ *Ardiotis nigriceps Vigors* છે. સામાન્ય રીતે આ પક્ષી ગીધ પક્ષી કરતાં ઉંચું આશરે ત્રણ ફીટની ઉંચાઈવાળું હોય છે. આનો રંગ ગળા નીચેથી ડોકનો તથા છાતી અને પેટ સુધી સફેદ અને પીઠ ઉપર આઢિત એટલે કે તમાકુના રંગ જેવો કથ્થાઈ હોય છે. તેને માથે કાળી ટોપી અથવા કકળી હોય છે પુખ્ત ઉંમરના પક્ષીની છાતી ઉપર એક કાળો પટો હોય છે. ચાંચનો રંગ પીળાશ પડતો ને છેડે જતાં કાળો હોય છે આ પક્ષીનું કદ જેતાં તેની ચાચ ટૂંકી અને વધારે પહોળી હોય છે. જ્યારે આંખો પીળી અને ક્યારેક કથ્થાઈ ઝાંચવાળી. ધોરાડ એકાંતપ્રીય પક્ષી હોઈને કાં તો એકલું કે નાના ટોળામાં અંદરના ચરણવાળા ભાગમાં ફરતાં દેખાય છે તે ખેતરોનાં પાકમાં કે કપાસના ખેતરોમાં પણ દેખાય છે છતાં હકીકતમાં ઉજ્જડ પર્યટરવાળી જમીનમાં તે સામાન્ય રીતે નજરે પડે છે. ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રમાં ખાસ કરીને ધ્રાંગધ્રાની આબુખાબુનાં પ્રદેશોમાં તે હોય છે જો તેને કનડવામાં ન આવે તો પોતાનાં ચરવા-રહેવાનાં સ્થળથી તે દુર જતાં નથી. શિયાળામાં આ પક્ષીઓ, ખોરાકની શોધમાં, તેમનું રહેણાક છોડીને બીજે જાય છે ખરાં, કેટલાક તો તેમની

ગર્ભાધાન ઋતુ વખતે ઘણું દૂર સુધી જાય છે. આ પક્ષીની સંખ્યા સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતમાંથી દિવસે દિવસે ઘટતી જાય છે. બીજી મુશ્કેલી આ પક્ષીની એ છે કે તે ફક્ત એક જ ઇંડું મૂકે છે. તેથી આ પક્ષીની, કાળે કરીને, હરતી નામૃદ્ધ થઈ જાય તે પહેલાં તેને માટે કંઈક સંરક્ષણાત્મક પગલાં લેવાવાં જોઈએ. સામાન્ય રીતે તેઓની ગર્ભાધાન ઋતુ જુનથી ઓક્ટોબર હોય છે. પણ તેના વિષે કહેવાય છે કે આખું વર્ષ તેઓ ઈંડા મૂકતાં હોવાનું જણાયું છે. નર બહુ-પત્નીત્વમાં માનતો હોવાથી તેની સાથે બે કે તેથી વધારે માદા ફરતી જોવામાં આવે છે. આ પક્ષીઓની દષ્ટિ ખૂબ જ તીક્ષ્ણ હોય છે. પક્ષાઓનો ખોરાક ટીકડાં, મોટાં ટીક, જીવડાં, નાનાં સાપ, ગરોળી, ઘાસ અને કેટલીક જાતનાં બીયાં છે. તે ફળો પણ ખાય છે.

ચક્રવૈ ચક્રવી—આ પક્ષીનું અંગ્રેજી નામ છે Indian Stoed curlew અને તેનું શાસ્ત્રીય નામ Burhinus oedicnemus indicus Salvador છે. કદમાં આ પક્ષી તેતરથી જન્ન મોટું છે. તેના પીંડનાં પીંછાનો રંગ ટ્રે-બ્રાઉન જ્યારે નીચેનાં છાતીનાં પીંછાં ઝાંખા સફેદ રંગના હોય છે. માથું તથા ગરદન-જાતી સુધી ખાખી બ્રાઉન રંગનાં વચ્ચે વચ્ચે કાળા બ્રાઉન લીટાઓ. માથું પ્રમાણમાં જરા મોટું, આંખો સોનેરી પીળી, મોટી અને ગોળ. ચાંચ અણીવાળી—પીળી અને છેડે જતાં કાળી. પાંખ ઉપર આજા-સફેદ અને ઘેરાબ્રાઉન લીટા જેવાથી તેઓ તત્કાળ ઓળખાય છે. પગો લાંબા અને પીળાથી ફીક્કા પીળા. સામાન્ય રીતે આ પક્ષીઓ નમતી સાંજે ચારે ચરવા બહાર આવે છે. અને રાતના પોતાનો ખોરાક મેળવે છે. સામાન્ય રીતે તેઓ જોડીમાં દેખાય છે અને પાંચ કે છ નાં ટોળાં પણ નજરે પડે છે. દિવસ દરમિયાન નિષ્ક્રિય રહે છે. તેઓની આંખ તીક્ષ્ણ છે જેથી સરેજ પણ ભય દેખાતાં તેઓ જમીન ઉપર તદ્દન સીધાં મૂર્ખ જાય છે. આ પક્ષીઓ સારાં દોડનારાં છે. અને આ પક્ષીઓ ગુજરાત, કર્ણાટક સૌરાષ્ટ્રમાં લગભગ બધી જગ્યાએ દેખાય છે. તેમની માળો આંધવાની ઋતુ માર્ચથી ઓક્ટોબર હોય છે. ઘણાં ખરાં પક્ષીઓ ગરમ ઋતુમાં ઈંડા મૂકે છે. એટલે કે એપ્રિલથી જૂન સુધીમાં બે ઈંડા મૂકે છે. સેવવાનું કામ નર-માદા બંને કરે છે. તેમનો ખોરાક સામાન્ય રીતે ઘણા ને જીવડાં હોય છે.

Fagle :— અંગ્રેજીમાં (Eagle) ઇગલ તરીકે ઓળખાતાં પક્ષીઓ અગિયાર જાતનાં જોવામાં આવે છે. જેમાં કે The Crested Eagle (ખેરખાજ), Bonelli's Eagle (સાંસા-ગરજ), Booted Eagle (પરદેશી સાંસા ગરજ), The Imperial Eagle (શાહી જીમસ), The Indian Tawny Eagle (દેશી જીમસ), The Steppe Eagle (પરદેશી જીમસ), The Greater spotted Eagle (ટપકાવાળો જીમસ), The Black Eagle (કાળો જીમસ), The white Billed See Eagle (ઘરિયાઈ ગરુડ), Palla's Firing Eagle (પલાસનો મગધીમાર ગરુડ), The Grey Headed Fishing Eagle (સખોડી શિર મગધીમાર ગરુડ)

Vulture—અંગ્રેજીમાં જેને વલ્ચર (Vulture) કહે છે. તે જ જાતનાં જોવામાં આવે છે. The Black or King Vulture (રાજગીધ), The Cinereous vulture (કાક

ગીધ), The Fulvous Vulture (બદામીઅથવા પરદેશી ગીધ), The Long Billed Vulture (ભૂખરો ગીધ), The White Seavenger Vulture (સફેદ ગીધ અથવા ખેરો) અને The White Backed Vulture (ગીધ).

હવે ગુજરાતીમાં જેને શિકારી પક્ષીઓ એટલે કે જેને લોકો ખાજ, શિકરો, ખેરી વગેરેના નામથી ઓળખે છે તેના વિષે જણાવું— પહેલાં લઈએ શકરો. આ પક્ષીને અંગ્રેજીમાં The Indian Shikra કહે છે. આ જાતનાં પક્ષીઓમાં એક વિચિત્રતા છે કે માદા હમેશાં નર કરતાં કદમાં મોટી હોય છે. અને બીજી વિચિત્રતા એ હોય છે કે માદા અને નરનાં જુદા જુદા નામો હોય છે. દા. ત. માદાનું નામ શકરો અને નર પક્ષીનું નામ શીકરી છે. ગુજરાતી વ્યાકરણકારોએ ‘ષ’ પ્રસયથી નારી જાતિ સૂચવવાનું જણાવ્યું હોય પરંતુ દરેક શબ્દને છેડે ‘ષ’ આવતાં તે શબ્દ નારી જાતિનો જ બને તેવું નથી. તે મુજબ શીકરી કેવી નહીં પણ શીકરી કેવો કહેવાનું. કારણ કે શીકરી એ માદા નથી પણ નર પક્ષી છે. એવું જ બીજું પક્ષી લઈએ ખેસરો (માદા) આ પક્ષીના નરનું નામ છે ઘોતી. આ પક્ષીને અંગ્રેજીમાં The Besra Hawk કહે છે. ગુજરાતી વ્યાકરણ પ્રમાણે આ પ્રસય નર જાતિ સૂચક છે છતાં ખેસરો કેવો નહીં પણ ખેસરો કેવી કહેવાનું. કાન્ય કે ખેસરો તરીકે ઓળખાતું પક્ષી હકીકતમાં નર પક્ષી નથી પણ માદા પક્ષી છે. આ કુળમાં નીચે પ્રમાણે બીજા શિકારી પક્ષીઓ છે. ગુજરાતીમાં જેને આશા (માદા) અને અશીન (નર) કહે છે તે પક્ષાઓ. અંગ્રેજીમાં આ પક્ષીને The Asiatic Sparrow Hawk કહે છે. અંગ્રેજીમાં જેને The Buzzard કહે છે એટલે જેને Upland Buzzard કહે છે. અને જેનું ગુજરાતી નામ છે હિમાલયનો ટીસો. આજ જાતનું બીજું પક્ષી છે. Long Legged Buzzard જેનું ગુજરાતી નામ છે મેસમી ટીસો. ત્રીજું આ જાતનું પક્ષી છે Crested Honey Bezzar જેનું ગુજરાતી નામ છે મધીયો. આ મધીયો ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કર્ણાટક થઈને આખા ભારતમાં દેખાય છે. સાર પછી અંગ્રેજીમાં જેને ફોલ્કન (Falcon) કહે છે તેમાં બીજા બે જાતો આ પ્રમાણે છે— એક છે The Legger Falcon. આ પક્ષીની માદાને ગુજરાતીમાં લગડ અને નરને જગડ કહેવામાં આવે છે. બીજું શિકારી પક્ષી છે તે The Peregrine Falcon. આ પક્ષીની માદાને ભેરી અને નરને ભેરી-અચ્ચો કહે છે. અને ત્રીજું પક્ષી છે The Red-Capped Falcon. ગુજરાતીમાં તેને લાલ માથાની શાહીન (માદા) અને શાહીન્યો (નર) કહે છે. આ ઉપરાંત ગુજરાતીમાં જેને તુર્તી (માદા) અને ચટવો (નર) કહે છે તે પક્ષી અંગ્રેજીમાં The Red Headed Merlina ના નામથી ઓળખાય છે. પછી આવે છે The Hobby. આ પક્ષીનું ગુજરાતી નામ છે ઘોતી (માદા) અને નરને ધુનાર કહે છે. આ પછી જેને અંગ્રેજીમાં Saker Falcon અથવા Cherrung કહે છે તે પક્ષી આવે છે. આ પક્ષીની માદા ચરંગ અને નર ચરંગલો કહેવાય છે. આમાંનાં બધાં જ ખાજ તરીકે ઓળખાતા પક્ષીઓ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રનાં નથી. ‘ગુજરાતનું પક્ષીજગત’ એ શીર્ષક નીચે

આ ઉપર જણાવ્યાં તે પક્ષીઓમાંના બધાં જ પક્ષીઓને હકીકતમાં ગુજરાતના પક્ષીઓ તરીકે ઉલ્લેખ કરાય નહીં છતાં તે બધાં પક્ષીઓ વિષે જણવું સ્પષ્ટ છે, પણ તે તો હવે એક જુદા સ્વતંત્ર લેખ દ્વારા.

તેતર તરીકે ઓળખાતું ને ભારતભરમાં જાણીતું પક્ષી લખએ. એક તેતર તે તલીયા તેતર. જેનું અંગ્રેજી નામ છે Printed Partridge. વૈજ્ઞાનિક નામ છે Francolinus Pietus (Linnaeus) અને બીજે તેતર તે Common Grey Partridge or Francolin જેને ગુજરાતીમાં ખડીયા તેતર કહે છે. આ બંને પક્ષીઓ કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં દેખાય છે. એટલે કે ભારતના ઘણાભરા ભાગમાં તે દેખાય છે. તેતરની ત્રીજી જાત તે Black Partridge or Frahalin. તેનું વૈજ્ઞાનિક નામ Francolinus-francolinus-(Linnaeus). ખડીયા તેતર એ માંસાહારીઓ માટે ઉત્તમ ખાદ્ય છે. એવું કહેવાય છે કે આ ખડીયા તેતર પાણી વિના બહુ લાંબા વખત સુધી રહી શકે છે. આ પક્ષીને પકડવાની શિકારી રમત માટે બાળદારો-પોતાનાં બાળને આ તેતર પકડવા તેના ઉપર છોડે છે. શોખીનો આ પક્ષીને બીજાં કારણોસર પણ ઉછેરે છે-પાળે છે. એક તો એની બોલી માટે શોખીનો પાળે છે. બીજું તે કૂતરાની જેમ તેના પાળનાર શોખીનની પછવાડે પછવાડે દોડતું આવે છે. તેતર લડાઈ માટે પણ એટલું જ જાણીતું છે અને ઘણીવાર આ પક્ષી ઉપર મોટી હારજીત રમાય છે. ઉપર જણાવ્યો તે કાળા તેતરની બોલી માટે એવું કહેવાય છે કે એક રસ્તે જતા માણસે આ તેતરને બોલતાં સાંભળ્યું એટલે તેણે એક બીજા માણસને કહ્યું કે આ તેતર એમ કહે છે કે 'સુભાન તેરી કુદરત.' ત્યારે ત્યાંથી પસાર થતા બીજા કોઈકે કહ્યું કે-ના, ના એ તેતરે તો એમ કહ્યું કે 'લસણ, પ્યાજ અને અદરક.' ત્યારે ત્રીજાએ કહ્યું કે 'રામ, સીતા ને દશરથ.' ટુંકમાં મનુષ્યે પોતાનો જેવો ધંધો તેવી બોલી આ તેતર માટે બંધ બેસાડી છે.

હવે જે પક્ષીઓને ગુજરાતીમાં રાખલાલ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે તે લખએ.

રાખલાલ—આ પક્ષીનું કુળ Pericrocotus છે. અને એ કુળમાં ત્રણ જુદા જુદા રાખલાલ આવે છે. આ પક્ષીઓને અંગ્રેજીમાં Minivet કહે છે. The orange Minivet—આ પક્ષીનું ગુજરાતી નામ છે કેસરિયો રાખલાલ. ત્યાર પછી The Little Minivet તેને ગુજરાતીમાં રાખલાલ કહે છે અને ત્રીજી જાત તે The White bellied Minivet જેને કાચરો રાખલાલ કહે છે આ ત્રીજી જાતના રાખલાલ માટે આર.એસ. શ્રી ધર્મકુમાર-સિંહજી પોતાના પુસ્તકમાં નોંધે છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રથમવાર જસદણના શ્રી લવકુમાર ખાચરે તથા શ્રી શિવરાજ ખાચરે આ કાચરા રાખલાલ પક્ષીની નોંધ કરી છે. જસદણમાં એ સ્થાનિક પક્ષી હોવાનું દેખાય છે. એક રાખલાલ છે તે શ્રી ધર્મકુમારસિંહજીનો નાનો રાખલાલ આ રાખલાલ સંભવતઃ કચ્છ તથા પશ્ચિમ ભારત, દક્ષિણ રાજસ્થાન અને સૌરાષ્ટ્રનાં ઘણાભરા ભાગમાં દેખાય છે. તેનું અંગ્રેજી નામ છે-Dharmakumar's Small Minivet. આ પક્ષીઓના રંગ ઉડીને આંખે વળગે તેવા હોય છે.

પીલક—હવે બીજું સુંદર પક્ષી લેવાનું છે તે પીલક. આ પક્ષીઓનું કુળ Oriolus છે તેની બે જાતો થાય છે. એક જાતના પીલકને અંગ્રેજીમાં The Indian Golden Oriol કહે છે. તેનું શાસ્ત્રીય નામ Oridus Oriolus Kundoo છે. ગુજરાતીમાં માત્ર પીલક તરીકે જ તે ઓળખાય છે.

પીલકની બીજી જાત જેને ગુજરાતીમાં કાળામાથાનો પીલક કહે છે તે છે. અંગ્રેજીમાં તેને Black Headed Oriole કહે છે. તેનું શાસ્ત્રીય નામ Oriolus Xanthornus Linnaeus છે. કદમાં બંને જાતના પીલક મેનાનાં કદ જેવડા હોય છે પીલકનો રંગ ચક્રચક્રીત સોનેરી પીળો, કાળી પાંખો, આંખ પાસે ટુંકી કાળી પટ્ટી અને પૂંછડી પીળો તથા કાળાં પીંછાવાળી. ચાંચ ઘેરીથી ચક્ર-ચક્રીત રાતી. આંખો લાલ ને પગ ભૂખરા રંગના. “ગોલ્ડન ઓરીઅલ” તરીકે ઓળખાતાં પીલકો સદાય લીલાં રહેતાં ઝાડોમાં તથા વિશાળ વન જેવા બગીચાઓમાં દેખાય છે. જેને આપણે કાળા માથાનો પીલક કહીએ છીએ તે ઉપર જણાવી તે જાત કરતાં તદ્દન જુદી જાતનો Species (કુળ) નો છે. તેનું માથું ને પાંખો કાળાં હોય છે. આંખો રાતી અને પગ કાળાશ પડતા હોય છે.

દૂધરાજ—ગુજરાતીમાં આપણે જેને દૂધર જ કહીએ છીએ અને અંગ્રેજીમાં જેને Paradisi Fly-Catcher કહે છે તેનું શાસ્ત્રીય નામ Terpsiphone Pavadisi Paradisi છે. આ પક્ષીના નરનો રંગ સફેદ દૂધ જેવો અને માથું ડોક સુધી ચળકતા કાળા રંગનું, માથા પર કાળી કલગી. આમ તો આ પક્ષી કદમાં નાનું છે પણ તેની પૂંછડી લાંબી હોઇને તેની લંબાઈ મોટી જણાય છે. આ જાતનાં પક્ષીમાં નર તથા માદાના રંગ એટલા બધા તો જુદા છે કે કોઈ તેને બે જુદી જાતનાં પક્ષીઓ પણ માની બેસે. માદા અને અગ્ન્યાનો રંગ ઉપરથી-પીઠનો ચેદીવટ અને પેટનો ભૂખરો સફેદ. નર પક્ષીને બે લાંબા સફેદ રીબન જેવાં પીંછા હોય છે. માદાને તે નથી હોતા. નરપક્ષી જ્યારે તેનાં તે બે સફેદ રીબન જેવાં પીંછા સાથે ઉડતો હોય છે ત્યારે જાણે હવામાં તરવાર પીંજાતી હોય એવું જણાય છે. એટલે તેને તરવારીયો પણ કહે છે. તેની પાંખો ટુંકા ને ગોળાકાળી હોય છે. આ પક્ષી તેના ગર્ભાધાન-કાળમાં મધુર ગીત ગાય છે. સદાય લીલાં રહેતાં ઝાડોમાં વસનાર આ પક્ષી બગીચાઓમાં, જંગલોમાં તથા ઝાડનાં જૂંડોમાં નજરે પડે છે. આ પક્ષીનો આહાર કેવળ જીવડાંઓનો છે. માખી તથા અન્ય જીણાં જીવડાં ખાનાર આ પક્ષીને તેથી તો Fly Catcher કહે છે. ફેણુઆરીથી જુલાઈ તેની ઇંડાં આપવાની ઋતુ છે. તે સામાન્ય રીતે ત્રણથી પાંચ ઇંડાં મૂકે છે આ પક્ષીઓ ઘણાં શર-માળ છે અને તેથી તેમને વારંવાર જેવાં સહેલાં નથી. ખાસ કરીને આ પક્ષી આંખાના વનમાં અથવા પાણી નજીક હોય ને જ્યાં ઉંચા ઉંચા વૃક્ષો હોય ત્યાં જેવામાં આવે છે. આ પક્ષીઓ ખૂબ ચપલ હોય છે. ભારતમાં સામાન્ય રીતે બધી જગ્યાએ વસનાર અને સૌરાષ્ટ્રનું આ સ્થાનિક પક્ષી છે. ગિરના જંગલમાં તથા જૂનાગઢ પંથકમાં ઘણાં દૂધરાજ પક્ષીઓ જેવામાં આવે છે, જ્યાં તેઓ નિયમિત બગ્યાંઓ આપતાં હોય છે. પૂર્વ અને દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં તેઓ મોટી સંખ્યામાં દેખાય છે. આ પક્ષીને

શ્રી નવકાર મહામંત્ર

એક વિશ્વ આરાધ્ય-પ્રાર્થના

ૐ નમો અરિહંતાય
ૐ નમો સિદ્ધાય
ૐ નમો આયરિયાય
ૐ નમો ઉવજાયાય
ૐ નમો લોએ સંવસાદાય

એસો પંચ નમુકારો, સંવ પાવપણાસણો
મંગલાય સંવેસિ, પદમ હર્ષ મંગલ.

શાસ્ત્રસિદ્ધ વસ્તુ છે કે નાનો એવો પણ મંત્ર જો શ્રદ્ધાપૂર્વક
ધ્યાનથી ગણવામાં આવે તો અનેક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

મંત્રશીરોમણી નવકારમંત્ર શાશ્વતો ગણાય છે જેના ઉપર અનેક
મહાપુરુષોએ અસંખ્ય પુસ્તકો લખેલા છે અને તે એક વિશ્વ-
આરાધ્ય મંત્ર છે તેમ હર્ષદેવ વોરન -ફીલોસોફર ઓફ લંડન, શ્રી
જયદયાળ સર્મા પ્રોફેસર ઓફ હુમર કોલેજ બીકાનેર, શ્રી હરીસચ
ભટ્ટાચાર્ય Ph. D ફીલોસોફર કલકત્તા, શ્રી જયન્તીલાલ દવે-
પ્રોફેસર ઓફ શામળદાસ કોલેજ ભાવનગર, શ્રી ધનશ્યામ
જોષી-પ્રોફેસર ઓફ ખાલસા કોલેજ મુંબઈ, મુદલા અબ્દુલ તૈયમ
રંગવાળા-મુંબઈ, પ્રોફેસર મદની બી. ટી. કોલેજ ઓફ વડોદરા, શ્રી
પ્રભાકરભાઈ બળવંતરાય મહેતા-મુંબઈ વીગેરે અનેક પ્રોફેસરો ફીલો-
સોફરોએ આ પ્રાર્થનાને વિશ્વ આરાધ્ય તરીકે ખીરદાવેલ છે—મંત્ર-
ક્ષરોમાં અનંતા અર્થ હોય છે પણ તેનો સામાન્ય અર્થ પણ પ્રભા-
વીત કરે છે.

(૧) ૐ નમો અરિહંતાય—અરિ એટલે રાગદોષ રૂપી આત્માને
સામેલા શત્રુઓ—તેનો જેઓએ નાશ કર્યો હોય તેવા કોઈ પણ
મહાપુરુષ હોય તેઓને મારા નમસ્કાર હો.

(૨) ૐ નમો સિદ્ધાય—જે કોઈ મહાપુરુષો આત્મિક બંધનો—
કર્મનો નાશ કરીને નિરંજન-નિરાકાર મોક્ષ સુખને પામેલા છે તેવા
પરમાત્માઓને વંદન હો.

(૩) ૐ નમો આયરિયાય—ચક્ષુ આદિ પાંચે ઇન્દ્રિયો ઉપર જેનો
કાય છે, કાષ-માન-માયા-લોભને જેણે વશ કર્યા છે, જેઓ પ્રલ-
યર્થના ધારણ અને અહિંસા સત્ય આદિ પંચ મહાવ્રતના પાલક
એવા સદ્ગુણોને અમારા વંદન હો.

(૪) ૐ નમો ઉવજાયાય—અવહારિક કેળવણી સામાન્ય શિક્ષક આપી
શકે પરંતુ આત્મા એ જડ થી જુદો છે તેવા સ્વ-પર કલ્યાણસદ
આત્માત્મિક જ્ઞાન આપનાર શિક્ષક-સમા મહાપુરુષોને અમારા
વંદન હો.

(૫) ૐ નમો લોએ સંવસાદાય—જેઓ સંચારિત્રતું પાલન કરવા
પૂર્વક પોતાનું કલ્યાણ સાધી રહ્યા છે અને બીજાઓનું પણ
ઉપદેશ આપવા દ્વારા કલ્યાણ સાધી રહ્યા છે એવા આ લોકમાં
વર્તતા સાધુ પુરુષોને વંદન હો.

ઉપરની મહાન વ્યક્તિઓને કરેલા નમસ્કાર, નમસ્કાર કરનારના
સર્વ પાપનો નાશ કરનાર છે. અને જગતમાં મંગળ કરવા વાળી
સર્વ વસ્તુઓમાં શ્રેષ્ઠ મંગળ છે.

ઉપરના અર્થથી સ્પષ્ટ થાય છે કે શ્રી નવકાર મહામંત્રમાં,
શ્રીરામ કે રહેમાન, શ્રીકૃષ્ણ કે શ્રી મહાવીર, શ્રી બુદ્ધ કે શ્રી કાષ્ટરત,
શ્રી મહાદેવ કે શ્રી જરથોસ્ત, જેવી કોઈ પણ વ્યક્તિના નામનો
નિર્દોષ નથી અને દરેક પદ ગુણવાચક છે—એવા સર્વ ગુણો જે
મહાપુરુષોમાં હોય તેનો નિર્દોષ કરતી પ્રાર્થના કોઈપણ આત્મા મટે
કલ્યાણકારી છે—શ્રી બુદ્ધિયાણા—અંબાલા—પંખમની અનેક હાઈસ્કુલ
અને કોલેજોમાં આ પ્રાર્થના નિત્ય બેલાવવામાં આવે છે. મુંબઈમાં
શ્રી વડગાદી બાળમંદિર તેમ અનેક સંસ્થાઓમાં તથા શ્રી તળાબ
શેઠ મં. પ્રં. નં. નવકાર મંત્ર ગર્ભ હાઈસ્કુલમાં બેલાવવામાં આવે
છે. બાળકોમાં સુસરકાર બાલ્યવયથી રેડવામાં આવે તો આવેલ
અને પરલોક બંને સુધરે તેવા આશયથી બીજી શૈક્ષણિક
સંસ્થાઓ આ પ્રાર્થના ચાલુ કરે તેવી નમ્ર વિનંતિ—“શિવ મરતુ
સર્વ જગત :”

કૃષ્ણનિવાસ, મુમ્બાદેવી,
મુંબઈ-૨.

લિ.

ખાંતિલાલ સાલચંદ શાહ

With Best Compliments of :

NATIONAL AND INTERNATIONAL

Sales Organization of :

HIRALAL L. SHAH M.S.C. (U.S.A)

(Estd : 1923)

BRITEX INDUSTRIES

Manufacturers of :

MACHINERY ACCESSORIES

: Partners :

(1) Mr. Hiralal H. Shah

(2) Mr. Bharat H. Shah

(3) Jinesh H. Shah

Podar Chamber, Podar Street, BOMBAY-1

અંગ્રેજીમાં ' પેરેડાઇઝ-ફ્લાઈ-કેયર 'નું જે ના આપવામાં આવ્યું છે તે તેનાં લાંબા પીંછા ને તેનો રંગ વગેરે જોતાં કોઈ પણ ને એમ જરૂર લાગે કે તે પક્ષી ખરેખર સ્વર્ગનું પક્ષી છે.

હરેવા :—હરેવા તરીકે ગુજરાતીમાં ઓળખાતાં પક્ષીઓની એ જાતો થાય છે. એક જાત તે જર્ડોનનો હરેવા જેને Jerdon's chloropsis કહે છે અને જેનું શાસ્ત્રીય નામ Chloropsis jerdoni Blyth કહે છે, તે આ પક્ષી ભારતનાં ઘણા ખરા ભાગમાં અને ગુજરાતમાં થાય છે. કચ્છમાં આ જાતના હરેવા દેખાતા નથી. આ હરેવા એ થી ત્રણ ઈંડા મૂકે છે. આ જાતના હરેવાનો રંગ માથાથી ગરદન સુધી—બીજી જાતના હરેવા કરતાં તદ્દન જુદા પ્રકારનો હોય છે. જર્ડોનના હરેવાની મૂળની લીટી જાંબુડિયા ભૂરા રંગની. આંખ પાસેનો, દાઢી પાસેનો અને ગળા પાસેનો રંગ કાળો હોય છે. કપાળ કાળા રંગનું જ્યારે આલુ-બાલુની પટ્ટી લીલાશ પડતી પીળી હોય છે. આ સિવાય આખા શરીરનો રંગ લીલો હોય છે. આંખ કથ્થાઈ, ચાંચ કાળી, પગ ભૂરા યા જાંબા રંગના હોય છે. આ જાતના હરેવાની માદાનો રંગ ભૂરાશ પડતો લીલો અને ગાલ ઉપરની લીટીઓ લીલાશ પડતા ભૂરા રંગની હોય છે.

હરેવાની બીજી જાતને The Gold Fronted Chloropsis કહે છે. તેનું વૈજ્ઞાનિક નામ chloropsis aurifrons Temminck. આ જાતના હરેવાના કપાળનો રંગ સોનેરી-નારંગી, દાઢી-ગાલ અને ઉપરનું ગળું ચળકતા જાંબુડિયા રંગનું, બાકીનું ગળું, કાન, આંખની આસપાસ અને પડખે તથા નાક સુતીની લીટી કાળા રંગની હોય છે. ખભા ભૂરા રંગના, પૂંછડી નીચેનો ભાગ રાખોડી લીલો અને બાકીના શરીરનો રંગ ડાઘના જેવો લીલો હોય છે. આંખ કથ્થાઈ, ચાંચ કાળી-અંદરથી ભૂરી. પગ લીલાશ પડતા રાખોડી રંગના હોય છે. પાળવા માટે આ પખી-શોખીનોનું ખૂબ જાણીતું અને પ્રિય પક્ષી છે. કુદરતે આ પક્ષીને જેવો સુંદર રંગ આપ્યો છે તેનું જ સુંદર ગળું આપ્યું છે. ગાયક તરીકે જે પક્ષીઓ ગણાય છે તેમાં હરેવાનું સ્થાન આગળ પડતું છે. જુદા જુદા પક્ષીઓની બોલીનું અનુકરણ કરી-અવનવા સુગ કાઢવામાં આ પક્ષી મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે. હરેવા કહેવત પ્રમાણે, જે પાળતો હોય તેનું લુલુ બહે ગમે તેટલો વખત ખાધું હોય, કે પછી બહે ને બચ્ચું હોય ત્યારથી પાળ્યો હોય પણ જો ગદ્ગદથી ય પાંજરામાંથી ઉડી ગયો તો પછી ભગવાનનો જ આશરો. આઝાદી પામેલો હરેવા ફરી પોતાના માલિક પાસે કદી પાછા ફરતો નથી. આવી નિમકહરામ છે હરેવાની જાત.

ભીમરાજ :—આપણે જે પક્ષીને ભીમરાજ તરીકે ઓળખીએ છીએ તને અંગ્રેજીમાં Racket Tailed Drongo કહે છે અને તેનું શાસ્ત્રીય નામ Dicrurus Paradiseus છે. તેનું આખું શરીર ચળકતા કાળા રંગનું હોય છે. અને માથામાં કલગી જેવાં બે-ચાર પીંછાનો ગુંછો હોય છે પૂંછડી કાળી ને લાંબી હોય છે. અને તેની બંને બાજુએથી બાર તેર ઈંચ લાંબુ એક એક પીંછું મોરપીંછની આંખની જેમ ફેલાઈ જાય છે. આંખો કાઢ અને પગ કાળા હોય છે નર અને મદા રંગમાં એક

સરખાં હોય છે. ભારતનાં ગાયક (Songster) પક્ષીઓમાં ભીમરાજનું સ્થાન પ્રથમ પંક્તિનું છે. તે ગીત જંગલમાં રહેનારું પક્ષી છે. તેની બીજી પક્ષીઓની બોલીનું અનુકરણ કરવાની શક્તિ અદ્ભૂત છે. દક્ષિણ ગુજરાત તથા ભારતના ગીત જાડવાળાં જંગલોમાં રહેનારું છે. તેનો ગર્ભાધાનકાળ ગરમીના મહિનાઓ તથા વર્ષાઋતુ છે. ભીમરાજનું સંવનન ખૂબ જ રસદાયી હોય છે. આ પક્ષીઓને સંવનન કરતાં નિહાળવા એ પણ એક લ્હાવો છે.

ધોળા પેટના કોશીટ :—જેને ગુજરાતીમાં સફેદ પેટનો કોશીટ કહેવામાં આવે છે તેને અંગ્રેજીમાં The white Bellied Drongo કહેવામાં આવે છે. અને તેનું શાસ્ત્રીય નામ Dicrurus Calrulescens Calrulescens છે. તેનું કદ જુલજુલના જેવું અને લાંબી પૂંછડી. સામાન્ય રીતે રંગમાં કાળા કોશીટ જેવો પણ તેના ઉપલા ભાગનો રંગ ભૂખરો-ભૂરો અને જાતીનો નીચેનો ભાગ-દૂમ સુધી સફેદ. જાતીનો ઉપરનો ભાગ જાંબાથી ઘેરો ભૂખરો. આ પક્ષી ઝાઝા જુલવાળા બગીચાઓમાં કે જંગલમાં રહેનારું છે. આ પક્ષી સૌરાષ્ટ્રમાં શિયાળામાં સ્થાનિક સ્થળોત્તરી છે. આ સફેદ જાતીનો કોશીટ પણ સાડે ગાયક પક્ષી છે. અને બીજી પક્ષીઓનું સરસ અનુકરણ કરે છે. કચ્છમાં આ કોશીટની જાત જોવામાં આવતી નથી.

નવરંગ તથા હરિયો :—ગુજરાતીમાં જેને આપણે નવરંગ કહીએ છીએ તેનું બીજું નામ છે હરિયો. આ પક્ષીને અંગ્રેજીમાં The Indian Pitta કહે છે. તેનું શાસ્ત્રીય નામ છે Pitta brachyura (Linn.) યથા નામઃ તથા ગુણઃ જેવું આ પક્ષીનું નામ છે તેવા તેના રૂપરંગ મનોહર છે. નવરંગ એટલે રંગની સરગમની સુરાવલિ. જે રંગોનું મિશ્રણ ધ્વનિ ઉત્પન્ન કરે તો આ નવરંગ જરૂર કોઈ અપ્રચલિત સુરાવલિ દ્વારા એક અતિ અદ્ભૂત રાગની સંજ્ઞાવટ કરે. ભારતના અને ગુજરાતનાં ઘણાં ખરા ભાગોમાં આ પક્ષી નજરે પડે છે. નવરંગના માથા ઉપર ત્રણ કાળા રંગની પટ્ટીઓ છે, બે બંને આંખ પાસે અને એક તેના માથાનાં ઉપરનાં ભાગમાં હોય છે. ચાંચનો રંગ કાળાશ પડતો અને મૂળમાં રતાશ પડતો. પાંખો લીલા રંગની અને છેડે ભૂરા-લીલા લેસરવીંગ-કોવટર્સ. ઉપર જાતીથી પગ સુધી ખાખી પીળાથી ચળકતો બદામી. પગ લાંબા અને ગુલામી. આંખો મોટી અને ઘેરી તપખીરીયા રંગની. નવરંગ અતિ શરમાળ પક્ષી છે. અને તેથી આપણી દૃષ્ટિથી દૂર રહેવાનું પસંદ કરે છે. તે જંગલોમાં, ઘટાવાળા ઝાડોનાં બગીચામાં તથા ફળોનાં બગીચામાં કે જ્યાં નીચેના ભાગમાં ખૂબ જ ગીત લીલી વનસ્પતિ ઉગી હોય ત્યાં-તેવા સ્થળોએ રહેનારું છે. આ પક્ષી એકલું વિહાર કરનારું અને સ્વસાવે કજ્યાખોર છે. એપ્રિલથી જુલાઈ-ઓગસ્ટમાં તેઓ ગર્ભાધાનકાળમાં આવે છે. અને મે થી સપ્ટેમ્બર સુધીમાં તેઓ ઈંડા પાંચ છે. તે ચાર થી છ સફેદ-ગોળ ઈંડા મૂકે છે. ક્યારેક તે કાળા જાંટણાવા પ હોય છે આ પક્ષી પર ઘણું લખી શકાય પણ આ લેખની કેટલીક મર્યાદા હોવાના કારણે અહીં વધારે વિગત આપવાનું શક્ય નથી.

અધરંગ :—આ પક્ષીને અંગ્રેજીમાં Tickell's Blue Fly catcher કહે છે. તેનું શાસ્ત્રીય નામ છે Niltava tickelliae

Blyth. નર અધરંગનો રંગ માથું અને ઉપરના ભાગથી પૂંછડી સુધી ઘેરા ભૂરા, આંખો ઉપર તથા પાંખો ચળકતી ભૂરી. નીચેનો ભાગ ગળાથી છાતી સુધીનો-ઝાંખો કેસરી-રાતો. પેટ અને પૂંછડી નીચેના પીંછા ધોળાશ પડતાં. ચાંચ અને પગ દાળાં. માદા અધરંગ નરના રંગથી ઝાંખા-આછા રંગની હોય છે. આ ખૂબસુરત પક્ષી હાંવાવાળા જંગલો, બગીચાઓ, પ્લાન્ટેશનોમાં-ફળવાડીઓમાં વસતાં હોય છે. બંધી ભતનાં Fly catchers માખીમારો-માં આ પક્ષી ઘણું જ ચપલ છે અને નાનાં જીવડાં પાછળ ઝડપથી ઉડતું હોય છે અધરંગ પક્ષીનું ગીત આકર્ષક હોય છે. જે અને જેવાં સ્થળોમાં દેવડ-The Mag-pie Robin વસવાટ કરે છે તે અને તેવાં જ સ્થળોએ આ અધરંગ પણ વસવાટ કરે છે. તેથી આ બંને પક્ષીઓને એકબીજાથી થોડે દૂર નિહાળવાં અસંભવિત નથી. આ પક્ષી બીજા પક્ષી જેટલું શરમાળ નથી. અધરંગનો મનગમતો વસવાટ નરી કાંઠે, વહેતાં ઝરણાં પાસે અથવા જ્યાં સદાય પુષ્કળ લીલી વનસ્પતિ કે ઘાડી નીચી લીલોતરી હોય તેવાં સૂકાં કોતરે આગળ હોય છે. સામાન્ય રીતે અધરંગનો નર એકલો જ નજરે પડે છે છતાં તે તેની માદાથી બહુ છેટે નથી હોતો. ખાસ કરીને તેની બે ચાં આપવાની ઋતુમાં. આ પક્ષી ગુજરાત સહિત ભારતનાં ઘણાં ભાગોમાં દેખાય છે પરંતુ તેની હરતી કચ્છમાં નથી. સૌરાષ્ટ્રનાં સ્થાનિક સ્થળોતરી પક્ષી હોવા છતાં કેટલાક ભાગમાં તે સ્થાની વસવાટ કરે છે. શ્રી ધર્મકુમારસિંહજીના જણાવ્યા પ્રમાણે આ પક્ષી ગીરનાં જંગલમાં, જુનાગઢમાં, ગીરનાર પર્વત ઉપર, બરડાની ટેકરીઓમાં, પાલીતાણાના શત્રુંઘ્ય પર્વતની ખીણમાં બચ્ચાં આપે છે. આ પક્ષીની માળો બાંધવાની ઋતુ મે થી એપ્રિલ છે. તે ચાર ચાં પાંચ ઈંડા મૂકે છે. ઈંડાનો રંગ બદામી તપખીરીયો અથવા પીળાશ પડતો તપખીરીયો હોય છે. કેટલાંક ઈંડા લોલી હાંવાવાળા પગાં હોય છે. જ્યાં પુષ્કળ મચ્છરો હોય છે તેવા ભાગમાં અધરંગ રહે છે. કારણ કે તે અત્યંત નાનાં જીવડાં તે જીવતો આદાર કરે છે.

શૌભીન્ગા :- આ પક્ષીને આપણે નાનો પીલક કહીએ છીએ. તેને અંગ્રેજીમાં The common lora (ધ કોમન આયોરા) કહીએ છીએ તેનું શાસ્ત્રીય નામ છે Aegithinia tiphia tiphia. કદમાં તે ચકલી જેવડું હોય છે. નર શૌભીન્ગાનો રંગ ચળકતો સેતેરી પીળો અને માથાપર કાળી ટોપી. બચ્ચાં આપવાની ઋતુમાં નર શૌભીન્ગાનો રંગ -કપાળ, તાળતું, પીંક, પૂંછડી ઉપરનાં પીંછા અને પૂંછડી -કાળાં હોય છે કેહનો ભાગ લીલો, પાંખ કાળી અને બે સફેદ લોટાઓવાળી હોય છે. કાન માથાની બાજુ અને નીચેનાં તમામ પીંછાં પીળા રંગનાં હોય છે. પણ બાજુ અને ટુમ ઉપર લીલાશ પડતી હોય હોય છે. બ્યારે ગળે અને છાતી ઉપર સૌથી વધારે ચળકતો પીળો રંગ હોય છે. આંખ સફેદ-પીળી, ચાંચ રસેટિયા ભૂરા રંગની. પગ અને આંગળા ચાંચ જેવા રંગના હોય છે આ નાના પિલકને ફટીફળત પણ કહે છે. તેની માદાનો રંગ પીળાશ પડતો લીલો, પાંખ કાળાં બદલે કુથારી અને નીચેનો રંગ પીળો હોય છે. આ પક્ષી ભારતના ઘણાં ભાગોમાં અને સૌરાષ્ટ્રનાં બંધી જંગલોએ દેખાય છે. આ

પક્ષીનું સંવતન વર્ષાઋતુમાં શરૂ થાય છે તેઓ એપ્રિલથી જુનમાં સુધીના સમયમાં માળા બાંધવા લાગે છે. તે પ્લાતાધાટનો સુંદર માળો બાંધે છે ને તેમાં-અંદરની બાજુએ- ઘાસ પાથરે છે. અને બહારના ભાગને કરોડિયાના લુંવાળા જળાંથી પ્લાસ્ટર કરે છે. તે બે થી ત્રણ ઈંડા મૂકે છે. બે કે આ પક્ષીને પક્ષીશોખીનો ગાયક પક્ષી તરીકે નથી ગણતા પણ તેની સીટી ખૂબ મીઠી ને મધુર હોય છે. આ પક્ષી જમીન ઉપર ઉતરતું નથી, તે ઝાડ ઉપર જ રહેનાર છે. જ્યાં લીલાં વૃક્ષોથી શોભતી વનશ્રી હોય છે ત્યાં આ પક્ષી વસે છે.

ચિલોત્રા :- આપણે જેને ગુજરાતીમાં ચિલોત્રા કહીએ છીએ તેને અંગ્રેજીમાં The common Grey Horn Bill કહે છે. તેનું શાસ્ત્રીય નામ છે Tocksis birostris scopoli. આ પક્ષીનો રંગ રાખોડી બૂખરો હોય છે. પાંખો નાની પણ પૂંછડી એક ફૂટથી જરા વધારે લાંબી, પહોળી, સખત કઠોર ને કાળી ને તેના ઉપર ચપટો બેડા ધાટનો લાકડાનો લોચો નરની આંખોનો રંગ લાલાશ પડતો અને માદાની આંખોનો તપખીરીયો. ચાંચનો રંગ તપખીરીયો કાળો. તેની ચાંચ-બડણું - જેને અંગ્રેજીમાં Casque કારક કહે છે તેનો રંગ દાળો અને હાથીના દાંત જેવો સફેદ. આ પક્ષી ખીણોમાં ઉગતાં ઘટાવાળાં ઝડાંની સૌથી ઉંચામાં ઉંચી ડાળે બેસતાં હોય છે. ખાસ કરીને વડનાં તથા નિપળાના ઝાડ ઉપર તે બેસે છે. શિયાળામાં આ પક્ષીએ દશ બારની સંખ્યામાં એક સાથે દેખાય છે અને એક ઝાડ ઉપરથી બીજા ઝાડ ઉપર એક હારમાં ઉડીને જતાં જેવામાં આવે છે. સ્વભાવે આ પક્ષીઓ શરમાળ હોઈને તેઓ એકાંત વધારે પસંદ કરે છે.

આ ચિલોત્રા તેની માળા બાંધવાની વિશિષ્ટ રીતથી જાણીતો છે નરચિલોત્રા તેની ઈંડા મૂકવાની ઋતુમાં -બ્યારે માદા ઈંડા મૂકવાની થાય ત્યારે -ઝાડના જૂંડમાં આવેલા એકાદા બંચા ઝાડમાં, એકાદા બંડી બખેલ શોધી કાઢી તેમાં બે વા ત્રણ સફેદ ઈંડા મૂકી બ્યારે માદા તેને સેવવા બેસે ત્યારે નર ચિલોત્રા તે બખેલતું કાણું જાણુ, કાદવ અને તેની ચરક વગેરેથી છાંદીને -માત્ર પોતાની ચાંચ પેસી શકે એટલું જ કાણું બાકી રાખીને -માદા ચિલોત્રાને કેદીની જેવી અવસ્થામાં મૂકે છે અને પછી નર માળાના છીંદમાં ચાંચ પરાંતી, જેટલો ખોરાક પોતાના નાના ગળામાં લઈ આવી શકે તેટલો લાવીને, માળામાં ચાંચ ઉઘાડી રાખીને બેઠેલી માદાને ખવરાવે છે. ઈંડામાંથી બચ્ચાં બહાર આવ્યા પછી તેને પણ નર આ જ રીતે ખવરાવે છે. આ પ્રમાણેનું ખવરાવવાનું બે મહિના સુધી ચાલે છે તેથી બ્યારે બચ્ચાં ઉડવા જેટલાં મોટાં થાય ત્યાં સુધીમાં નર બિચારો આ કામગિરી કરીને અધમૂલો થઈ જાય છે એ પછી માળાના છીંદને ચાંચથી તોડી માદા તથા બચ્ચાંને બહાર કાઢે છે.

ખીણું આ પક્ષી ખાટે એમ કહેવાય છે કે બે કોઈ સ્ત્રીને સુચારેગ થયો હોય તો તેને આ ચિલોત્રાનાં માંસનો મુખ પીવરાવે તો તે રોગ મરી જાય છે આ હકીકત હોવાથી આ પક્ષીને પણ લોકો સારી સંખ્યામાં મારી નાખતાં હોય છે. એટલે આ પક્ષી પણ સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતમાંથી ધીરે ધીરે અદસ્ય થતું જાય છે. આની હરતી જ ન રહેવા પામે તેવી સ્થિતિ આવે તે પહેલાં આ પક્ષીને ગુજરાત સરકારે રક્ષણ આપવાની ખાસ જરૂર છે. બૃહદ સૌરાષ્ટ્રમાં

ય આ પક્ષીની હરતી હોવાનું મનાતું નથી. શ્રી ધર્મકુમારસિંહજી તેમના પુસ્તકમાં નોંધે છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં આ પક્ષીની જાત ગિરના દુર્ગની વન વિભાગમાં ૧૯૫૦ની સાલમાં નજરે દેખાઈ છે. આજે ઓગણીસ વર્ષ પછી ત્યાંની પરિસ્થિતિ શું હશે તેની કંઈ જ ખબર નથી.

કનરો બુલબુલ :— આ બુલબુલને ગુજરાતીમાં કનરો બુલબુલ કહે છે. તેનું અંગ્રેજી નામ છે White Eared Bulbul. તેનું શાસ્ત્રીય નામ છે *Prigenonotus leucogenys lencotis golded*. કદમાં સામાન્ય બુલબુલ જેટલું. આ બુલબુલને માથ ઉપર સફેદ ભાગ અને પૂંછડી નીચે આછો પીળો રંગ હોય છે. આ બુલબુલના માથા પર કલગી જેવું હકીકતમાં કંઈ હોતું નથી પરંતુ માથા પર કાળા વાળના એક ગુચ્છ જેવું હોય છે. પીઠ ઉપરનો રંગ જાંબુડીઓ-ભૂખરા રંગનો. આ પક્ષીઓ બગીચામાં, જંગલમાં અને જ્યાં વનરપતિ ઉગી હોય તેવા દરિયા કાંઠાના ભાગમાં દેખાય છે. નર અને માદા બંને રંગનાં સરખાં હોય છે. આ પક્ષી કંઠા હવામાનમાં રહેનાર છે. ભારતમાં તે સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ અને ગુજરાતમાં દેખાય છે. એપ્રિલથી ઓક્ટોબર એના ઇંડા આપવાની ઝડતુ છે. શ્રી ધર્મકુમારસિંહજી નોંધે છે કે પોરબંદર તથા માંગરોળમાં નિયમિત બચ્ચાં આપતાં જણાયા છે. માંગરોળમાં વિશેષ કરીને થોરનાં જંગલમાં તે ત્રણ ઇંડા મૂકે છે.

સિપાહી બુલબુલ :— આ પક્ષીને ગુજરાતીમાં સિપાહી બુલબુલ કહે છે. અંગ્રેજીમાં Redwhiskered Bulbul કહે છે. તેનું શાસ્ત્રીય નામ *Pycnonotus Jocosus Linnacus*. આ બુલબુલ પણ કદમાં લાલદુમના બુલબુલ જેટલો છે. માથે અણીવાળા કાળા રંગની કલગી અને આંખના પાછળના ભાગમાં લાલ રંગનાં લંબ આકારના ડાઘ. પીઠનો રંગ-એલે નીચેનો ભાગ સફેદ. લાલદુમ અને જાતીના ભાગ ઉપર કાળા રંગનો એક પટો હોય છે. જાડના સૌથી ઉંચા ભાગ ઉપર બેસનારાં આ પક્ષીઓ છે. તેઓ જીવડાં અને ફળો ખાય છે. ઉત્તર-પશ્ચિમના સૂડા ભાગ સિવાય સમગ્ર ભારતમાં આ બુલબુલો દેખાય છે.

સફેદ નેણનો બુલબુલ :— જેને આપણે ગુજરાતીમાં સફેદ નેણનો બુલબુલ કહીએ છીએ તેને અંગ્રેજીમાં White Browed Bulbul કહે છે. તેનું શાસ્ત્રીય નામ છે *Pycnonotus luteolus Lesson* : કદ લાલદુમનાં બુલબુલ જેટલું. આ બુલબુલના ઉપરના ભાગનો રંગ ફીક્કો લીલાશ પડતો-ખદાની. આને કલગી જેવું કંઈ હોતું નથી. પરંતુ ભરનો ભાગ તથા માથાનો ભાગ સફેદ, આંખે લાલ અને જાતી તથા તે પછીનો ભાગ જાંબી સફેદ, જેમાં લીલા રંગની જાંબ હોય છે. તે વડના ટેડા તથા પીપળાની પેપડીઓ ખાય છે. કરોળિયા ને જીવડાં પણ તે ખાય છે. દક્ષિણ ગુજરાતથી વડોદરા સુધી તે દેખાય છે એ થા ત્રણ ઇંડા તે મૂકે છે.

લલેડાં :— જે પક્ષીઓને આપણે લેલાં કે લલેડાં તરીકે ગુજરાતીમાં ઓળખીએ છીએ તેની નીચે જણાવેલી જાતો થાય છે. ટપકાવાળું લલેડું -The spotted Babbler, વાળી લેલું કે

લલેડું -The Deccan Scimitar Babbler, કરમદીનું લેલું -Small white Throated Babbler, ભારતીય પીળાંખનું લલેડું જેને “ચુલાય ચશ્મ” કહે છે તે -The western yellow eyed Babbler, મુંબઈનું લલેડું -The Bombay Babbler, વન લલેડું -The Jungle Babbler, શેરડી -The common Babbler, The large grey Babbler લલેડું અને સીડીમાર લલેડું -The Bombay Quaker Babbler.

Zurdooides જાતિનાં ચાર જાતનાં લલેડાંઓ ગણાવી શકાય- પહેલી જાતિનું તે The Bombay Babbler-મુંબઈનું લલેડું, બીજી જાતિનું તે The jungle Babbler-વન લલેડું, ત્રીજી જાતિનું તે The common Babbler-શેરડી અને ચોથી જાતિનું તે The large grey Babbler-લલેડું. દૂંધમાં, નવ જુદી જુદી જાતનાં લલેડાંઓ હોય છે.

લલેડાંની નવ જાતિઓમાં ટરડોઇડીસ જાતિનાં -*Turdoides species*નાં કુલ ચાર જ લલેડાં છે. જે નીચે પ્રમાણે છે :

ગુજરાતી નામ	અંગ્રેજી નામ	વૈજ્ઞાનિક નામ
મુંબઈનું લલેડું	The Bombay Babbles	<i>Turdoides Somer Villie</i>
વન લલેડું	The jungle Babbler	<i>Turdoides Somer Villie (sykes)</i>
લલેડું	The large Grey Babbler	<i>Turdoides Malcolm</i>
	Grey Babbler (ધર્મકુમારસિંહજીનું)	(Sykes)
શેરડી	The common Babbler	<i>Turdoides Caudatu Dumont.</i>

આટલી પાંચ જાતનાં લલેડાં નીચે પ્રમાણે છે :-

ટપકાવાળું લલેડું	The spotter Babbler	<i>Pellorneum Vaficeps</i>
વાળી લલેડું	The Deccan Scimitar Babbler	<i>Pomatornius Horsfieldi</i>
કરમદીનું લલેડું	The small white Babbler	<i>Dumetia hyperythra albogularis</i>
ચુલાય ચશ્મ અથવા શ્રી ધર્મકુમારસિંહજીનું નામ	Chrysomma	
ભારતીય પીળાંખનું	Indian yellow eyed Babbler	
શ્રી સલીમઅલીનું નામ	Slmuse hypo Leuca	
	The western yellow eyed Babbler	
સીડીમાર લલેડું	The Bombay Queker Pabbler	<i>Alcippepoiocea phalabrucci.</i>

ધુવડ :— ધુવડ તરીકે આપણે જે પક્ષીઓને બણીએ છીએ તેને અંગ્રેજીમાં Owls કહે છે. આ Owls તરીકે ઓળખાતાં પક્ષીઓની કુલ નવ જાતિઓ-Species-થાય છે. તેમાં ubo જાતિનાં ત્રણ ધુવડો થાય છે જે નીચે પ્રમાણે છે :-

ધુવડ Great Horned owl *Bubo Bubo Leengalensis.*

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી ભાલવાવ સેવા સહ. મંડળી લી.

મુ. ભાલવાવ

(તાલુકો-લાઠી દામનગર) (જિલ્લો-અમરેલી)

સ્થાપના તારીખ : ૨૫-૯-૫૬ નોંધણી નંબર : ૧૯૬૨
 શેરહોલ્ડ : ૨૪૬૧૦-૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૧૬૨
 અનામત ફંડ : ૭૫૩૮-૦૨ ખેડૂત : ૧૦૬
 અન્ય ફંડ : ૧૫૫૮-૪૮ બીનખેડૂત : ૫૬

નંદલાલ પ્રભાશંકર ત્રિવેદી મોહન ભીખા પટેલ
 મત્રા પ્રમુખ

— વ્યવસ્થાપક કમિટીના સભ્યો —

વશરામ લાખા પટેલ હરીસીંગ દાલતસીંગ ગોહલ
 વલ્લભ જસમત પટેલ રામસીંગ કાળુભાઈ ગોહલ
 ભગવાન રણછોડ પટેલ

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી માળીયા તાલુકા સહકારી

ખરીદ વેચાણ સંઘ લી.

મુ. માળીયા [મીયાણાના]

(તાલુકો-માળીયા) (જિલ્લો-રાજકોટ)

સ્થાપના તારીખ : ૨૪-૪-૬૫ નોંધણી નંબર : ૫૭૫૯
 શેરહોલ્ડ : ૬૩૧૦૦-૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૧૦૩
 અનામત ફંડ : ૩૦૦૦૦-૦૦ ખેડૂત : ૮૧
 અન્ય ફંડ : ૧૫૦૦૦-૦૦ માળી : ૨૧
 સરકારશ્રી : ૧

જસમતભાઈ દેવજીભાઈ પટેલ
 મેનેજર

ગીગજીભાઈ અ. પટેલ
 પ્રમુખ

Gram : MERCHANT
 Groundnut Lic. No. 2/65

Office : 71, 171
 Phone Resi. : 61, 256
 Pump : 161

JAYANTILAL BHIMJI & SONS.

MERCHANTS & COMMISSION AGENTS.

AMRELI (Guj. State)

Gram : MERCHANT
 Phone O. : 3642
 R. : 3651

Jayantilal Bhimji & Sons.

P. Box No. 269, RAJKOT.

Phone : 9

Jayantilal Bhimji & Sons.COMMISSION AGENT
DHARI.**Jayantilal Bhimjibhai**COMMISSION AGENT
LATHI.

Phone : 24

Rameshchandra Dineshkumar & Co.BURMAH-SHELL AGENT
AMRELI, DHARI & CHALALA

Phone C/o. O. : 71, 171
 R. : 61, 256

Rameshchandra Jayantilal

AMR II

રાડીયો ધ્રુવઃ Dusky Horned owl Bubo Coromandus Coromandus.

માઝીમાર ધ્રુવઃ Browll Fish owl Bubo Zeylonesis gmelin.

Otus જાતિનાં ચાર ધ્રુવડો થાય છે જે નીચે જણાવ્યાં છે :-

ભારતીય ચુગઃ Indian Scops ow Otus Scops Linnalus.

હીટાવાળી ચુગઃ Strialed Scops owl Ctus brucei Hame

પરદેશી ચુગઃ Eastern Scops owl Otus Scops Pulchellus pennaus.

દેશી ચુગઃ Collared Scops owl Otus Bakkamoela Pennant.

આ ઉપરાંત—

રેવી દેવી અથવા કરેલ arn owl Tyto alba Scopoli
સ્વાઈડુઃ Short eared owl Asio flammeas flammeus pontopiddan.

ગિરનારી ધ્રુવઃ Large Motiled wood owl Strix Oceliata grandis kollr.

અને ગુજરાતીમાં બાજુધ્રુવ તરીકે જાણીતું The Crown Hawk owl છે જેનું વૈજ્ઞાનિક નામ Ninox scutulata. છે તે થઈ ધ્રુવડની અગિયાર જાતો થઈ.

હવે આપણે એવાં પક્ષીઓની નોંધ કરીએ છીએ કે જે પક્ષીનાં સંગીત માટે આંગ્રજ કવિઓએ અદ્ભૂત કહી શકાય તેવાં કાવ્યો Poems અંગ્રેજ ભાષામાં આપ્યાં છે. P. M. shelly નું “To A SKYLARK” આવું એક ખ્યાતનામ અંગ્રેજ કાવ્ય છે. આ પક્ષીઓ જે જુદી જુદી જાતનાં આવે છે—એક આપણે જેને ચંડુલ પક્ષી તરીકે જાણીએ છીએ તે sykes Crested Lark જેનું વૈજ્ઞાનિક નામ Galerida deva sykes છે. આ ચંડુલ ખૂબ જ સુંદર ગાયક પક્ષી છે. ભારતનાં પક્ષી શોખીનોમાં આ પક્ષી તેની અદ્ભૂત અનુકરણશક્તિ માટે ખૂબ જ જાણીતું છે—માનીતું છે. આ પક્ષી પર એક સ્વતંત્ર લેખ લખી શકાય તેટલી હદીકતો તેના અંગેની મળી આવે છે. ભારતનાં પક્ષી શોખીનોનું બીજું માનીતું પક્ષી તે અગનપખી છે. તેને અંગ્રેજમાં Singing Bush Lark કહે છે. તેનું શાસ્ત્રીય નામ છે Mirafra javanaica Horsfield. આ પક્ષી માટે પણ એક અલગ લેખ લખી શકાય તેટલી હદીકતો તેના અંગે નોંધાયેલી છે. આ ઉપરાંત ભારતનાં પક્ષી શોખીનો જે એ પક્ષીઓ પાછે છે તે ઘાઘસ ચંડુલ જેને અંગ્રેજમાં Franklin's Crested Lark કહે છે તેનું શાસ્ત્રીય નામ છે—galerida cristata chandoola Franklin અને બીજું તે જળઅગન જેને અંગ્રેજમાં The Small Skylark કહે છે તે, જેનું શાસ્ત્રીય નામ છે Alauda gulgula Franklin. આપણે બ્યારે ચંડુલ અને અગનની વાત કરીએ છીએ

ત્યારે એક નવી જાતિનો રેતલ ચંડુલ જેની સૌ પ્રથમ શોધ અને જાણ આર. એસ. ધર્મકુમારસિંહજી સાહેબે કરી અને ભાવનગરના રેતલ ચંડુલની તદ્દન નવી જ જાતિ તરીકે શોધ કરીને પક્ષી શાસ્ત્રના અભ્યાસક્ષેત્રે અનન્ય માન મેળવી, આ ક્ષેત્રમાં, દેશ-વિદેશના ઉચ્ચ-કક્ષાના પક્ષી-નિષ્ણાતોમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તે બદલ તેમને ધન્યવાદ આપવા ઘટે. આ પક્ષીનું શાસ્ત્રીય નામ તેમના શોધક ઉપરથી પડ્યું છે— Calandrella Vatal Krishnakumar-sinhji Vaurie and Dharmakumarsinhji. ચંડુલ અને તેનાં જેવાં બીજાં બાકી રહેલાં પક્ષીઓ નીચે પ્રમાણે છે—

કાઠિયાવાડી અગિયો The Red winged Mivafra erytht-
અગન ush Lark roptira siudiana
બોં ચકલી The Black Belli- Ereopterix
ed Finch Lark grisea Scopoli.
Ashy-Crowned
Finch Lark

ખેતરીયો Rufus Tailed Ammomanes
Finch Lark Phoeniculus
phoe

રણચંડુલ Desert Lark Alaemon alau-
The Hoopoe dipes dorial
Lark or Large
Desert Lark

પુસક The yark and Calandrell cime-
Short Toed rea loughipenuis
Lark

સીંધુનો પુસક The Indus Sa- alandrella ray-
nd Lark tal adamsi

મલબારી નાનો ચંડુલ The Malabar Galerida Mala-
crested Lark barica

ટુંકમાં, ચંડુલ-અગન અને જાતનાં થઈ અગિયારેક જાતનાં પક્ષીઓ દેખાય છે.

“ગુજરાતનું પક્ષીજગત” નોંધ પૂરી કરે તે પહેલાં એક, બે પક્ષીઓ વિશે જાણી, પછી આ નોંધ આપણે પૂરી કરીશું.

પ્રથમ લઈએ સુઘરી તરીકે જે પક્ષીઓ ગુજરાતમાં ખૂબ જાણીતાં છે તે પક્ષીઓ સુઘરી— સુ એટલે સુંદર અને ઘરી અર્થાત્ ધરવાળી— સુંદર ધરવાળું પક્ષી તે સુઘરી. એક વણકર જે ખૂબીથી કાપડનું વણાટકામ કરે તેવી જ ખૂબીથી પોતાના ઘાસના માળાનું કામ તે કરે છે તેથી તેનું અંગ્રેજી નામ The common weaver Bird છે. દિન્દીમાં તેને બૌવાં કહે છે. તેનું શાસ્ત્રીય નામ છે Ploceus Philippinus Linnaeus. આ પક્ષીની ત્રણ જુદી જુદી જાતો આપણે ત્યાં દેખાય છે. બીજી બે જાતોમાંની એક છે કાળાગળાની સુઘરી— The Block Throated weaverBird—જેનું શાસ્ત્રીય નામ છે ploceus benghalensis Linnacus અને બીજી જાતની સુઘરી તે હીટીવાળી સુઘરી —The streaked weaver Bird જેનું શાસ્ત્રીય નામ ploceus manger Horsfield. જે

પક્ષીઓ પાસેથી સરકસમાં કે અન્ય સ્થળે તાલિમ આપી કામ લેવામાં આવે છે તેમાં સુધરીનું પણ સ્થાન છે.

આ પક્ષી આવે છે દેશી શામે તેને The Blue Rock Thrush કહે છે. આ પક્ષીનું શાસ્ત્રીય નામ છે. Monticola Solitaria pandoo sykes. આને પાંડુ શામે પણ કહે છે. રત્ન નેક નામદાર મહારાજ સાહેબ શ્રી જાવસિંહજી બીજા આ પક્ષીના એટલા બધા શોખીન હતા કે જેટલા આ જાતના શામા શિયાળામાં આવતા તેટલા પકડી મગાવવામાં આવતા. આ શામે એક અદ્ભુત સંગીતકાર -Songster- ગણાય છે. આ શામાની એક બીજી પણ જાત છે. તેને ગુજરાતીમાં ભૂરા માથાનો કરતુરો અથવા ભૂરા માથાનો દેશી શામે પણ કહે છે તેનું અંગ્રેજી નામ છે The Blue headed Rock Thrush અને તેનું શાસ્ત્રીય નામ છે Monticola Jularis cinclorhyncha vigors. ખ્યાતનામ ગાયક પક્ષી ગોરખપુરી શામાના નામથી જાણીતાં પક્ષી- The Shama-નું શાસ્ત્રીય નામ છે. copsychus macrourus malabanicus scopoli-

આ છે “ ગુજરાતનું પક્ષી જગત ” એટલે કે ગુજરાત રાજ્યમાં

સ્થાનિક વસવાટ કરીને રહેતાં કે રહેતાં અને શિયાળાની ઋતુમાં આવી પહોંચતા કેટલાક ગણ્યાગાંઠ્યા પક્ષીઓની નોંધ. આ અંગે બહુ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે પરંતુ સ્થળ સંકેતને લીધે તે બધું જ અહીં રજૂ કરી શકાય નહીં. આ નોંધ તૈયાર કરવામાં R. S. Dharmakumarsinhji નું પુસ્તક Birds of Saurashtra, ગુજરાત સંશોધન મંડળે પ્રસિદ્ધ કરેલું શ્રી સક્ષીમઅલીનું The Birds of Gujarat અને The Book of Indian Birds (પ્રસિદ્ધકર્તા -વેનરબ હીરટરી સોસાયટી, મુંબઈ) અમદાવાદ પ્રકૃતિ મંડળના પ્રકૃતિનાં અંકો, સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય દ્વારા પ્રકાશિત થયેલું શ્રી વિજયગુપ્ત મૌર્યનું પ્રકૃતિનાં લાડકવાયા પંખાઓ અને કુમારમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા શ્રી આચાર્ય (વનેચર)ની લેખમાળા વગેરેનો ઉપયોગ કરાયો છે જેનો હું અત્રે જાહેર આભાર માનું છું. કેટલીક સામગ્રી જે મેં અંગત રીતે સ્વ. મુ. કંચનકાકા પાસેથી મેળવી નોંધ રાખી હતી તેના પણ અહીં ઉપયોગ કર્યો છે.

આ નોંધ વાંચ્યા પછી જો કોઈ ભાઈ-બહેન આ વિષયમાં રસ લેતાં થશે તો ય મારો પ્રયત્ન સાર્થક માનીશ. અસ્તુ.

આથી સર્વે વેપારીભાઈઓને તથા શુભેચ્છકોને

અભિનંદન પાઠવે છે

શ્રી ગોરા વિભાગ જંગલ
કામદાર સહકારી મંડળી લી.

મુ. રાજપીપલા

[જિ. ભરૂચ]

ગુજરાતની સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ

—યુગપાળહેન મહેતા

ભારતનો છેલ્લો સૈકાનો ઇતિહાસ એટલો પલટાતો છે કે પ્રજાજીવન પર એની કેટલી, કઈ અને ક્યારે અસર થઈ એ વિચારવું પડે તેમ છે. ૧૮૫૭ સુધીનું ભારત જુદું હતું. અનેક આપત્તિ-માંથી, આક્રમણોમાંથી અને અથડામણોમાંથી રાષ્ટ્ર પસાર થઈ રહ્યું હતું. નબળી પડતી રાજ્ય સત્તા, પરસ્પરના ઝગડા અને યુદ્ધો, અવ્યવસ્થિત રાજ્યતંત્ર અને અનિશ્ચિત જીવનની અસર પ્રજાજીવન પર થઈ હતી. શિક્ષણ ઘટ્યું હતું, અધશક્તિ અને અજ્ઞાને પ્રજાજીવનને ઘેરી લીધું હતું. સંસ્કારને બળે પ્રજા ટકી હતી પણ એની સંસ્કૃતિ પર આવરણ આવી રહ્યું હતું.

૧૮૫૭ પછી પરતંત્રતા આવી-પરરાજ્ય આવ્યું. પણ નવા રાજ્યે સ્થિરતા અને શાંતિ આપ્યાં. પરિણામે પ્રજાને એક વર્ગ સમજાય થયો, શિક્ષિત થયો અને વિચારતો થયો. બૂલાયેલી ભૂતકાળની સંસ્કૃતિ સજીવન થઈ અને સમાજ ક્યાં છે, ક્યું બળ પ્યાન માગે છે, ક્યાં શું કરવું આવશ્યક છે એ વિચારે બળ પકડ્યું. યુદ્ધો, રાજ્યકાંત અને રાજ્યપલટાની ઘેરી અસર પ્રજા જીવન ઉપર પડે છે. આ અસર વર્ષો સુધી રહે છે. કેટલીક પ્રણાલિકા અને આચાર-વિચારનું જન્મસ્થાન આવી અસર જ હોય છે. પ્રજાજીવન ઘણીવાર આવી અસરમાંથી યુગો સુધી મુક્ત થતું નથી.

ઘણીવાર એવું પણ બને છે કે પ્રજાની શક્તિ આગળ ઊભી થયેલી અસરનાં પરિબળોને ખસેડવાની રહેતી નથી અને સામાન્યતઃ તે આ પરિબળોનાં બળને પણ પ્રજા જૂલી ગઈ હોય છે. આ ઉપરાંત ઘણું સમજવા છતાં એ બૂલવા-છોડવા માટે પ્રયત્નશીલ હોવા છતાં તેમાંથી નીકળી શકાય એવી શક્તિ અને વાતાવરણ હોતું નથી.

ગુજરાતના સામાજિક કામનો ઇતિહાસ જોતાં ગુજરાતનાં સમાજજીવનમાં આવાં ઘણાં પરિબળોએ ઘણાં માર્ગસૂચક વિધાનોનું નિર્માણ ક્યું છે, છેલ્લા સૈકાનો જ વિચાર કરીએ તો સમાજજીવનને જે જે પરિસ્થિતિ જોઈ એની ઘેરી અસર જનતા પર પડી છે. સમાજનું ઘડતર અને ચણતર બન્ને ઉપસ્થિત થતાં બળોને પરિણામે થાય છે.

૧૮૫૭ની રાજ્યકાંત પછીની પ્રજાજીવનની વિચારધારા પલટાઈ. જૂનાં બળો, વિચારસરણી અને વ્યવહાર પર જુદી અસર થવા માંડી. સંકલ્પ-રિકલ્પ અને દ્વિધામાં સમાજજીવન અટવાયું. સમાજનો એક વર્ગ પશ્ચિમી વિચારસરણી ધરાવતો થયો. એક વર્ગ બન્ને બળો-માંથી કેવું લેવું, શું કરવું એ અનિશ્ચિતતામાં રહ્યો અને એક વર્ગ ‘જૂનું એ જ સોનું’—એ દૃઢ નિર્ણય પર સ્થિર રહ્યો. પરિણામે સમજીતું સ્વરૂપ ‘બહુ’ વિચારસરણીને અનુસરતું રહ્યું. સમગ્ર

સમાજની કલ્પના, માનસ અને ઘડતર બિનબિન થતાં સમાજમાં સંઘર્ષ વધ્યો, અસહિષ્ણુતા વધી અને એ અથડામણે સામાજિક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કર્યા.

સામાજિક ક્રાંતિની અસર પ્રજા પર પડવા માંડી. સતી થવાની પ્રથા કાયકાથી બંધ થઈ. ધાર્મિક ત્રાસમાંથી થોડી મુક્તિ મળી અને સામાજિક ક્ષેત્રે અનેક વિચારો પર ચર્ચા થવા માંડી. વિધવા વિવાહ કરી શકે, બાળલગ્ન એ અયોગ્ય પ્રથા છે, કન્યાવિક્રય, વર-વિક્રય અને એવા અનેક પ્રશ્નો વિચારાતા થયા. લગ્નની વય વધવા માટેની વિચારધારા પણ વહેતી થઈ. કવિ નર્મદે વિધવાવિવહ માટે સ્પષ્ટતાપૂર્વક વિચારો રજૂ કર્યા. પરિણામે એને સમાજમાં ઘણું સહન કરવું પડ્યું. સામાજિક ઉત્થાનના સુધારાનો ઇતિહાસ લાંબો અને માહિતીપૂર્ણ છે.

ગુજરાતમાં અન્ય સુધારા સાથે સ્ત્રીઓની પરિસ્થિતિ સુધારવા, વિધવાઓ માનહાર જીવી શકે એ વ્યવસ્થા કરવા તથા ફસાયેલી માતાઓ માટે આશ્રયસ્થાન અને અનાથાશ્રમો શરૂ થયાં. વિધવાઓ ભણીને સ્વાવલંબી થાય એ જરૂરી મનાયું, પરિણામે શ્રી શિવગૌરી અને નાનીબહેને વનિતા વિશ્વામની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. એ રીતે સુરત, અમદાવાદ, મુંબઈ, રાજકોટ વગેરે સ્થળે સ્ત્રીઓને શિક્ષિત કરવા માટેની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ. અમદાવાદનું મહિપતરામ રૂ. અનાથાશ્રમ સ્થપાયું અને એ સંસ્થાની સ્થાપના પછી સુરત, વડોદરા, રાજકોટ વગેરે સ્થળોએ અનાથાશ્રમો શરૂ થયાં. ઘણાં રાજ્યોમાં પણ આવી સંસ્થાઓ સ્થપાઈ હતી. એ રીતે સ્ત્રીઓ અને બાળકોની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ.

મધ્યમવર્ગની સ્ત્રીઓ માટે મહિલા મંડળો ઘણાં ગામોમાં શરૂ થયાં. કુરસદ હોય ત્યારે સ્ત્રીઓ ત્યાં જાય. સીવણ, ભરત અને ધાર્મિક વાચન એની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ હતી. વ્યવસ્થિત અભ્યાસક્રમ જેવું હતું નહિ પણ ઘણી સ્ત્રીઓ શીવણ શીખતી અને કુટુંબની આવકમાં પૂરક બનતી. આ પ્રવૃત્તિથી સંસ્કાર મળતા અને ઉલ્લેખ શીખી શકાતા. આ ઉપરાંત સ્ત્રીઓને હળવા મળવાનું મળતા કંઈક ઓળખાણ વધતી અને તેથી મુક્ત વાતાવરણ મળતું.

પરંતુ ઘણીવાર આવાં મંડળોએ પૈસાવાળાં અને લાગવગ ધરાવતાનું મહત્ત્વ વધારતાં એવાં કુટુંબની સ્ત્રીઓ જ્યારે મીટીંગમાં આવતી ત્યારે કપડાં, દાગીના અને ભૂષણથી મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓને પ્રભાવિત કરતી. આવાં જ કુટુંબની સ્ત્રીઓ પ્રમુખ અને મંત્રીઓ થતી. પરિણામે મધ્યમવર્ગની સ્ત્રીઓ માટે પ્રભાવિત થવું અને જે બને તે શીખવું એ જ પ્રવૃત્તિ રહેતી.

સ્ત્રીબોધ, સ્ત્રીજીવન અને સુંદરીસુબોધ જેવાં માસિકો પ્રસિદ્ધ થતાં જેમાં સ્ત્રીજીવનને સ્પર્શતા પ્રશ્નો આવતા અને ઘણીવાર ઉપયોગી માહિતી પણ આપવામાં આવતી.

ધીમે ધીમે સ્ત્રીશિક્ષણ વધતું હતું. સ્વ. મુ. વિદ્યાનહેન તથા મુ. શારદાનહેન પ્રથમ ગ્રેજ્યુએટ થયા પછી એ દિશામાં ઘણાં પ્રગતિ કરી અને સ્ત્રી શિક્ષણ ઉચ્ચ કક્ષાએ પણ વધ્યું અને વિકસ્યું.

ધીમે ધીમે પ્રગતિ થતી હતી. કન્યાશાળાઓ વધતી હતી. સ્ત્રીઓ શિક્ષિતા નસ અને કોઈકે કોઈકરતું શીખીને કામ કરતી હતી. પણ દરમિયાન ભારતભરના જીવનમાં નવો પલટો આવ્યો. પૂ. ગાંધીજીએ ભારતના રાજકારણમાં પ્રવેશ કર્યો અને એ પછીનો ઇતિહાસ એટલો ઝડપી અને એટલો વિવિધ છે કે એ ભવિષ્યના ઇતિહાસકારોને ઘડીભર વિચાર કરતા કરી મૂકશે.

રાજ્યક્રાંતિની અસર સમાજ જીવન પર થતી આવી છે. રાજ્યક્રાંતિ સર્જનાર-ક્રાંતિના સૂત્રધાર અને સર્જકની અસર માત્ર રાજકારણ પર નથી હોતી પણ સમગ્ર સમાજ જીવન પર હોય છે. એનું ક્ષત્ર આતા જેવું હોય છે. અને સમગ્ર રાષ્ટ્ર-વ્યક્તિ અને સમજિ-એતી અસર નીચે આવતાં યુગોના પ્રચલનથી ન થયું હોય એ દૂંક સમયમાં સહજ બને છે.

ગાંધીજીની ભારતના જીવન પર થેરી અસર પડી. સ્ત્રીઓની જે મર્યાદિત પ્રવૃત્તિ અને પ્રગતિ હતી એમાં સળળ પલટો આવ્યો. ગણે સમાજે કરવટ બદલી સ્ત્રીથી ઘર બહાર નીકળાય નહિ-એકલા જવાય નહિ, રક્ષિત હોવી જ જોઈએ એ મન્યતાઓ ડોલી ઊઠી. સ્ત્રીઓએ દારૂની દુકાનો પર પીકેટીંગ કર્યું. સરઘસમાં જઈને સરઘસ દોરીને માર આપ્યા. જેલ ભોગવી અને પુરુષ-સમોવડી કાર્ય કરતી થઈ. અખળા મરીને એ વ્યક્તિ બની. ઘરની બહારની દુનિયા એણે જોઈ અને મર્યાદિત ક્ષેત્રમાંથી સ્ત્રી બહાર આવી.

માત્ર ગુજરાતની નહિ પણ ભારતભરની સ્ત્રીઓના વિશ્વાસ અને સામાજિક કામમાં નવો યુગ ખેડો. જૂની પ્રથા ને પ્રણાલિકા બદલાયાં.

પણ સમાજ એ અતિ અદ્ભૂત માનસ ધરાવનાર સમૂહ છે. ગળ્યક્રાંતિ કરનાર, રણ-મોરચે મૃત્યુના મોંમાં હોમાઈ જનાર અને વિદ્વાન કે શક્તિશાળી વ્યક્તિ પણ સમાજ જીવનમાં ક્રાંતિ લાવતાં અચકાય છે સમાજ માનસનું બળ, માન્યતાનું જોર અને ભીડુતા એટલાં ઊંડાં છે કે જીવનમાંથી એને ફગાવી દેવાનું બળ વ્યક્તિ કે સમજિમાં હજી જોઈએ તેટલું આવ્યું નથી. પરિણામે રાજ્યક્રાંતિ પછીની અસર સમાજ જીવન પર પડતી જોઈએ એટલી નથી પડી અને જે દૂષણો તથા અનિષ્ટો પ્રચલિત અને પ્રબળ હતાં એ થોડાં દીર્ઘ પક્ષાં છે પણ નષ્ટ થયાં નથી.

સ્ત્રીઓને સમાન મતાધિકાર મળ્યો. જેનું ઘરમાં જ સ્થાન હોય એ સ્ત્રી રાજકારણમાં સમાન દરજ્જે આવી ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરતી થઈ. શિક્ષણ વધ્યું. સ્ત્રીઓ માટે કાયદેસર વધ્યાં અને એકંદરે સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન સ્વીકારાયું. પણ સંસારમાં-વ્યાપક રીતે એનું સામાજિક સ્થાન હજી જાયું આવ્યું નથી. હજી લાજ કઢાવાય છે હજી વર-વિક્રય અને કન્યાવિક્રય થાય છે હજી ને વાંકડો લેવાય છે. સમાન અધિકાર ભોગવતી સ્ત્રીને ઘર બહાર ક્યારે કાઢી મૂકવાનાં આરંભે એ ચિંતાનો પ્રશ્ન છે.

૧૯૩૦ ની લડત પછી ગુજરાતમાં જે સ્ત્રીઓએ સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામમાં કાય કર્યું હતું તેઓને કંઈક કરવાની મનોવૃત્તિ થઈ અને પૂ. ગાંધીજીના આશીર્વાદથી સ્ત્રીઓના પ્રશ્નો પરત્વે લક્ષ કેન્દ્રિત થયું.

સ્ત્રી એ વ્યક્તિ છે વ્યક્તિ તરીકે તેને બધા જ અધિકાર મળવા જોઈએ એ માગણી સ્ત્રીઓની હતી અને એ દૃષ્ટિએ સ્ત્રીને સ્વાવલંબી કરવા તેનામાં જાગૃતિ-શક્તિ લાવવા માટે ગુજરાતમાં કામ શરૂ થયું. જ્યોતિસંઘે ૧૯૩૪ માં ઉપરના કથનાનુસાર કાય આરંભ્યું. સમાજનો વિરોધ હતો છતાં કામ ચાલુ રહેતાં ધીમે ધીમે સૌને સંસ્થાની અગતતા સમજાઈ અને વિરોધ શબ્દો

સ્ત્રીઓને રહેવા માટે, શિક્ષણ લઈ પગભર થવા માટે એવી સંસ્થાની જરૂર હતી જ્યાં સ્ત્રીનું વ્યક્તિ વ વિકસે. એ દૃષ્ટિએ ૧૯૩૭ માં અમદાવાદમાં વિકાસગૃહની શરૂઆત થઈ આ સંસ્થામાં માત્ર સ્ત્રીઓ જ નહિ પણ નિરાધાર અને અનાથ બાળકોને પણ સ્થાન હતું. બાળકો માટે પણ સ્પષ્ટ મંતવ્ય સંસ્થાને હતું કે ‘બાળક એ રાજ્યનું-સમાજનું બાળક છે.’ એ અનાથ નથી પણ રાષ્ટ્રની સંપત્તિ છે. શરૂઆતમાં આ સંસ્થા સામે પણ વિરોધ હતો. પરંતુ સંસ્થાની જરૂરીયાત સ્વીકારી અને હળવદ, વડવાણ, રાજકોટ, જામનગર તથા ભાવનગર અને અમરેલીમાં ૧૯૪૧ થી ૧૯૫૫ સુધીમાં આવી સંસ્થાઓ શરૂ થઈ રેસક્યુ હોમ માત્ર રેસક્યુ ન કરે પણ શિક્ષણ અને સંસ્કર આપી પગભર કરે એ માન્યતા સ્વીકૃત થતાં મુશ્કેલીમાં મૂકાયેલી સ્ત્રીઓ માટે ક્ષેત્ર ઉઘડ્યું મોટી સંખ્યામાં સ્ત્રીઓ અને બાળકો આવી સંસ્થાનો લાભ લે છે.

૧૯૪૫માં મુ. મેશરજીભાઈ તથા સ્વ. મુ. દરબાર સાહેબે અનાથાશ્રમો પરત્વે નડિયાદમાં અધિવેશન બોલાવ્યું. અનાથાશ્રમોની કાર્ય પદ્ધતિ સુધરે તથા બાળકોનો વિકાસ થાય એ દૃષ્ટિ હતી. આ પ્રવૃત્તિ સાથેસાથે ૧૯૪૫માં અમદાવાદમાં ગુજરાતની સંસ્થાઓનું એકીકરણ કરી મહિલામંડળો, અનાથાશ્રમો વગેરે પ્રવૃત્તિને બંધારીત કરવા સંમેલન મળ્યાં આ સંમેલનની ફલશ્રુતિ એ સમસ્ત ગુજરાત સામાજિક સંસ્થા મધ્યસ્થ મંડળ. આ સંસ્થા દ્વારા મંડળોમાં બંધારિત અભ્યાસક્રમો દાખલ થયા અને આજે સીવલ, ભરત તથા શાળાનંતના વર્ગો ગુજરાત રાજ્યનાં લગભગ ૪૦૦ મંડળોમાં ચાલે છે. ઘણાં મંડળો બાલમંદિરો પણ સાથે સાથે ચલાવે છે.

શિક્ષણક્ષેત્રે સુરત વનિતા શિશુમ, વિક્રમ કન્યા કેળવણીમંડળ નડિયાદ, વડોદરાની સંસ્થાઓ, કસોલ ભગિનીમંડળ વગેરેની પ્રવૃત્તિ ઘણી વિકસી છે અને અભારે સાડું કામ થઈ રહ્યું છે.

વિકાસવિદ્યાત્રય વડવાણ, કાન્તા સ્ત્રી વિકાસગૃહ ગજકોટ, કનુરવા સ્ત્રી વિકાસગૃહ, શિશુમંગલ જૂનાગઢ વગેરે પણ આશ્રમગૃહ ઉપગત શૈક્ષણિકક્ષેત્ર કામ કરી રહ્યાં છે.

સામાજિક કામમાં સમાજકલ્યાણમોર્ડની પ્રવૃત્તિએ સારો સાથ આપ્યો. ગામડાંનું કામ અત્યાર સુધી ઉપેક્ષિત હતું એ કામ કરવા મહિલામંડળોને તક મળી અને એ રીતે દરેક જિલ્લામાં એથી ચાર સુધી પ્રોજેક્ટ શરૂ થતાં લગભગ ૫૦૦ ગામડાંમાં બાલમહિલાકેન્દ્રો શરૂ થયાં. ગામડાં માટે આ પ્રવૃત્તિ નવી હતી પણ એને સારો સહકાર અને વેગ મળ્યો. સૌથી વધુ તો સ્ત્રીઓને કામ કરવાની તક મળી અને ગ્રામસેવિકાઓમાં હિંમત અને આત્મ-વિશ્વાસ વધ્યો.

ગુજરાત રાજ્ય હસ્તક કેન્દ્રીય સમાજ-કલ્યાણ ખાતાની ગ્રાન્ટથી આશ્રમગૃહો તથા રાજ્યકક્ષાનાં ગૃહો સ્ત્રીઓ અને કુમારો માટે ચાલે છે આ ગૃહો આશ્રય આપે છે અને ઉદ્યોગ શીખવી તથા શિક્ષણ આપી પગભર કરે છે.

ગુજરાતની સ્ત્રીપ્રવૃત્તિના વિકાસમાં અંતરાયો ઘણા નડે છે પણ સમાજનો વિકાસ એમ જલદી થતો નથી. આત્મહત્યા, અપહરણ અને ખૂનની સંખ્યા પણ ઓછી નથી. સ્ત્રીઓને અનીતિના વ્યવસાય તરફ ખેંચવાના અથવા તેની નિરાધારીનો લાભ લઈ ફસાવવાના પ્રયત્નો બન્યા છે. છતાં સમગ્ર સામાજિક કાર્યકરો દ્વારા રક્ષણ અને રાહત મળે છે.

અન્ય રાજ્યો સાથે સરખાવતાં ગુજરાતની સામાજિક પ્રવૃત્તિ ઠીક વિકસી ગણાય. મહિલા મંડળો, આશ્રમગૃહો, અનાયાશ્રમો તથા શિક્ષણ-સંસ્થાઓ સારી સંખ્યામાં સામાજિક ઉત્થાનનું કામ કરી રહી છે આર્થિક ભીંસ દરેક સંસ્થાને હોય છે છતાં કામ ચાલુ રાખવા માટે આગ્રહી પણ છે.

ગુજરાત રાજ્યમાં પહેલા સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યે અને હમણાં બીજા ગુજરાત રાજ્યે આત્મહત્યા તપાસ સમિતિ પણ નીમી હતી. એ રીતે સમાજને સ્પર્શતા પ્રશ્નો પરત્વે રાજ્ય સંસ્થાઓ અને કાર્યકરો સજાગ છે અને કાયર છે. ગુજરાતનું ભાવિ સામાજિક ક્ષેત્રે બિજાનું ભાસે જ.

(દિલ્હી ગુજરાતી સમાજના હીરકજ્યોતિ સ્મૃતિ ગ્રંથમાંથી સાબાર)

With Best Compliments From :

FERTICHEM PRIVATE LTD.

LARGEST TRADE POOL

Alliciates in U. K. EUROPE, East africa

and

Hong Kong

Regd. Office :

G. U. Bhatt's Banglow,

Manekwadi,

BHAVNAGAR.

Phone : 3724

શ્રી રમેશચંદ્ર દુર્લભદાસ મહેતા

કાપડના વેપારી

નાગેશ્રી

(તા. જાફરાબાદ)

(વાયા-રાબૂલા)

કિશોરચંદ્ર રમેશચંદ્રની કું

સીંગ તથા અનાજના વેપારી

નાગેશ્રી

With Best Compliments From

CANTRAL DYES PRODUCTS PVT. LTD.

**MANUFACTURERS OF COAL TAR DYES,
PIGMENT POWDERS, EMULSIONS
AND VAT COLOURS**

Ruvapari Road,
BHAVNAGAR.
Phone 4157 (Factory)
4202 (Residence)
Gram : CENPRODUCT

Bombay Office :
349/53, Samuel Street,
Vadgadi,
BOMBAY-3

ગુજરાતનો વન-વૈભવ

—શ્રી શ્રીનિવાસ વૈ. બક્ષી

પૂર્વભૂમિકા

ગુજરાતનો જન્મ ૧૯૬૦માં થયો. ગુજરાત રાજ્યની પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર, ઉત્તરમાં રાજસ્થાનનું રાજ્ય, દક્ષિણ તરફ મધ્યપ્રદેશ ને છેક દક્ષિણના ભાગમાં મહારાષ્ટ્રનું રાજ્ય. ઉત્તર બાજુ પશ્ચિમ તરફ જતાં ગુજરાત અને પાકીસ્તાનની સરહદો મળે છે. ભૌગોલિક સ્થિતિ પ્રમાણે રાજ્યના બે ભાગ પાડી શકાય. (૧) દક્ષિણ ગુજરાતનો રસાળ પ્રદેશ (૨) પશ્ચિમનો કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રનો સૂકો પ્રદેશ. દક્ષિણનો રસાળ પ્રદેશ સાબરમતી, નર્મદા અને તાપીના ઢાળ અને વહનથી બન્યો છે. આવો ઢાળ પૂર્વથી પશ્ચિમ બાજુ સાંકડો થતો જાય છે અને આ સાંકડો ભાગ ખંભાતના અખાત સુધી લંબાય છે. ઢાળવાળાં મેદાનોના દક્ષિણ-ભાગમાં પણ ડુંગરા અને ધારો આવે છે એટલે તે પ્રદેશ પણ અનિયમિત અને સાંકડો બને છે. આવા ડુંગરાને લઈ દક્ષિણભાગમાં પુષ્કળ વરસાદ પડે છે અને તેમાંથી અરબી સમુદ્રને મળનારી નાની-મોટી અનેક નદીઓ નીકળે છે સાન-પૂડાના પહાડ ને ઘાટોથી નર્મદા અને તાપીનાં પાણી જુદાં પડે છે અને આપણું રાજ્ય ખાનદેશથી જુદું પડે છે.

વિસ્તાર

ગુજરાત રાજ્યનો વિસ્તાર ૪,૮૭,૦૯૧ ચો. કી. મીટર છે અને વસ્તી લગભગ ૨૩૬ લાખની છે. સૌરાષ્ટ્ર કરતાં ગુજરાત (જુનાં) તરફ વિક્સેલી ખેતી, વિક્સેલાં કારખાનાં, મીથો અને ઘણાં ઉદ્યોગો હોવાથી તે બાજુ ગીચ વસ્તી છે. સૌરાષ્ટ્ર આ દૃષ્ટિએ પછાત છે. રાજ્યનાં વિહીનીકરણ પહેલાં સૌરાષ્ટ્રમાં નાનાં-મોટા અનેક રાજ્યો હતાં અને તે વખતે સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રને બદલે અલગ અલગ રાજ્યોની માલિકીના વિ. ખાલોને લઈ સૌરાષ્ટ્ર પ્રમાણમાં ઓછું વિકસ્યું છે. ગુજરાત રાજ્ય ભારતના પશ્ચિમ કિનારે ૨૧°-૨૪° ઉત્તર અક્ષાંશ અને ૬૯°-૭૫° દક્ષિણ રેખાંશ પર આવેલું છે.

ભૂપૃષ્ઠ

રાજ્યનો મોટા ભાગનો પ્રદેશ જ્વાળામુખી પર્વતોના ઢાળોના ખતેલ છે. વચ્ચે વચ્ચે ડુંગરાળ પ્રદેશ ને ધારો પણ છે. ઉત્તર ગુજરાતની જમીન વધારે રસાળ અને કાળી, કાંપની-કપાસની જમીન છે. સૌરાષ્ટ્ર બાજુની જમીન ગુજરાત કરતાં કંઈક ઉતરતી છે.

હવામાન

ગુજરાત રાજ્યમાં ત્રણ રમણ ઋતુઓ છે શિયાળો, ઉનાળો ને ચોમાસું. શિયાળામાં વધારે ઠંડી અને ઉનાળામાં વધારે ગરમીનું પ્રમાણ રહે છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં અને ક્યાંક ક્યાંક સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છમાં

ખૂબ જ ઠંડી પડે છે. ઠંડીનું ઓછામાં ઓછું પ્રમાણ ૧-૭ સેન્ટી-ગ્રેડથી માંડીને ઉનાળામાં વધારેમાં વધારે ગરમી ૪૭-૮ સેન્ટીગ્રેડ થાય છે. ચોમાસુ બહુ અનિયમિત છે. લગભગ જૂન-જુલાઈમાં ચોમાસુ શરૂ થાય છે પણ કેટલીક વાર તે આ મહિના પણ કોરા ધાકોર જાય છે. સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ અને ઉત્તર ગુજરાતમાં લગભગ દર ચોથે વર્ષે દુકાળ જેવી સ્થિતિ સર્જાય છે. દક્ષિણ ગુજરાતમાં વરસાદ સારો પડે છે. વરસાદનું પ્રમાણ વધારેમાં વધારે ૨૫૦૦ મીલી. (દક્ષિણ ગુજરાતમાં) અને ઓછામાં ઓછું (ઉત્તર ગુજરાતમાં) ૨૦૦ મીલી. જેટલું છે.

કુદરતી વિભાગ

જંગલોની દુપટ્ટીથી ગુજરાતના કુલ ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય. (૧) નર્મદાની દક્ષિણનો ભેજ ને વધુ વરસાદવાળો પ્રદેશ, (૨) નર્મદાથી સૌરાષ્ટ્ર સુધીના ઓછી બીનાશવાળો પ્રદેશ અને (૩) કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રનો લગભગ સૂકો પ્રદેશ.

ગુજરાતની ઉત્તરે સહ્યાદ્રી પર્વતની હારમાળા છે. અને તે વિસ્તારમાંથી ઘણાં જંગલો મળે છે. તેનાથી પણ ઉત્તરે સાતપૂડા પર્વતની હારમાળા છે તે તાપી અને નર્મદાના પાણીને જલબલતાં રાખે છે. ઉત્તરમાં સાતપૂડાના નાના-મોટા ડુંગરા, ધાર અને ઉચ્ચ જમીન છે. દક્ષિણમાં અરવલ્લીના ડુંગરાની હારમાળા પથરાયેલી છે. નર્મદા, તાપી અને મહી તથા સાબરમતીના કાયમી વહનથી ડુંગરાની હારમાળામાં બોણ બખેલ ને કોતરો છે. સૌરાષ્ટ્રનો પ્રદેશ ગુજરાત સાથે જમીનની એક સાંકડી પટ્ટીથી જોડાયેલ છે. આ પ્રદેશમાં ગીર-ગીરનાર, બરડો, ચોટીલો, શેત્રુંજી વિ. નાના મોટા ડુંગર છે. કચ્છમાં પણ કેટલીક જગ્યાએ નાની નાની ટેકરીઓ છે. બાકી ઉચ્ચપ્રદેશને જમીન છે. તે સિવાયનો ઝાઝો ભાગ રણ પ્રદેશ છે.

ગુજરાતનાં વન

અત્યારનું ગુજરાત રાજ્ય એટલે પહેલાંનાં ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ. રાજ્યોનું વિહીનીકરણ થયા પહેલાં છૂટા છવાયા ઘણાં દેશી રાજ્યોમાં જંગલો હતાં પણ તેનો વહીવટ ભિન્ન ભિન્ન હતો. ગુજરાત રાજ્યનો જન્મ થતાં બધાં જંગલો એક સત્તા નીચે આવ્યાં અને ભારથી તેને વૈજ્ઞાનિક હોય સાચવાનું, સુધારવાનું અને વધારવાનું શરૂ થયું. ભારતનાં બીજા ઘણાં રાજ્યોની માફક ગુજરાતમાં પણ જંગલનો વિસ્તાર ઘણો ઓછો છે. રાષ્ટ્રની જંગલની નીતિ પ્રમાણે તે કુલ જમીનના ૩૩ ટકા જંગલ હોવાં જરૂરી ગણાય પણ ગુજરાત રાજ્યમાં માત્ર ૯ ટકા જ જંગલો છે. અને આવાં જંગલો પણ

લિપ્ત લિપ્ત આમોહવાને કારણે જુદા જુદા પ્રકારનાં છે. જંગલની આમકાનીની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ગુજરાતનો નંબર જોકો આવે છે. આપણાં જંગલનો કુલ વિસ્તાર ૧૮૭૦૬૧ ચો. કી. મીટર છે. જેમાંનો ૧૭૧૬૭ ચો. કી. મીટર રાજ્યના જંગલ-ખાતા હસ્તક અને બાકીનો ભાગ ખાનગી માલિકીનો છે. ગુજરાત રાજ્યમાં ઝાઝા ભાગનાં જંગલો દક્ષિણ ગુજરાતમાં તથા સૌરાષ્ટ્રના કુંભરાણ પ્રદેશમાં છે.

જંગલના પ્રકાર

ગુજરાત રાજ્યના જંગલોના મુખ્ય ચાર વિભાગ પડે છે (૧) ભેજવાળાં જંગલો (૨) સુકાં પાનખરંતા જંગલો (૩) સુકાં ઝાડી-ઝાંખરાના જંગલો (૪) દરિયાકાંઠાના જંગલો.

(૧) ભેજવાળાં જંગલો (મોઇસ્ટ ડેરીયુઅસ ફોરેસ્ટ)—આવાં જંગલો રાજ્યના દક્ષિણ ભાગમાં એટલે સુરત, વલસાડ અને ડાંગ જિલ્લામાં આવેલાં છે. ગુજરાતના ખમ્મના સમાન આ જંગલો પુષ્કળ અને સારી જાતનું ઇમારતી લાકડું પૂરું પાડે છે. બીજી જાતના સાગ અને બીજા અનેક ઇમારતી વૃક્ષો આ જંગલમાં થાય છે. જેમાં મુખ્ય નીચે મુજબનાં છે:

અ.નં.	ગુજરાતીનામ	વૈજ્ઞાનિક નામ
૧	સાગ	ટીકોમા ગ્રાન્ડીસ
૨	હળદરવો	એડીના કોર્ડીફેલીયા
૩	કલમ	મોદ્રાગાઇના પાર્વીફેલીયા
૪	ખેર	એકેશીયા કેટરયુ
૫	સાજડ	ટરમીનાલીયા ટોમેન્ટોસા
૬	બીથો	ટેરાકારપસ મારમુથીયમ
૭	તનચ	યુજેનીયા યુજેનસીસ
૮	મોહડ	લીનીયા કોરમોનડેલીકા
૯	કાકડ	ગેઝમા ચીનાટા
૧૦	ધવડો	એનોજસસ લેડીફિનિયા
૧૧	કુસુમ	ઝેવીમેશ ઓલીઓસા
૧૨	ભાંડારો	લેન્ડર સ્ટ્રોમીયા પાર્વીફેલીયા
૧૩	ધામન	ગ્રીનીયા ટેલીપેફેલીયા
૧૪	ખેડા	ટરમીનાલીયા ખેલારીકા
૧૫	નાના	લેન્ડર સ્ટ્રોમીયા એન્મેલેટા
૧૬	કલાઇ	અલબીગ્રીયા પ્રોસેરા
૧૭	શીરીષ	અલબીગ્રીયા લીએક
૧૮	આસન	ગ્રીડાલિયા લેટયુઆ
૧૯	ખાખરો	ગ્યુટીયા મેનોરપમા
૨૦	પંગારો-કળુજ	એરી પ્રીના છીકા
૨૧	પગાળી	ડેલમર્જયા લેનસી નેડેટા
૨૨	વાંસ	એમ્બુસા એમ્બુસ
૨૩	વાસંડી	કેડોકેટેમસ સ્ટ્રાઇકસ

(૨) સુકાં પાનખરંતા જંગલો (ડ્રાય ડેરીયુઅસ ફોરેસ્ટ)—ગુજરાત રાજ્યના મધ્યપ્રદેશમાં આવાં જંગલો આવેલાં છે. ભરૂચ, વડોદરા, પંચમહાલ, સાગરકાંઠાના જિલ્લા તથા સૌરાષ્ટ્રના કેટલાક ભાગમાં જેમાં કે અમરેલી, જૂનાગઢ અને જામનગર જિલ્લામાં જંગલો છે. ટૂંકા અને કંઈક ઉંચી કક્ષાના સાગડા, કેટલેક ઠેકાણે વાંસના

ખૂંડ અને બાકીના બળતણ જેવાં એટલે જલાઉ લાકડાં-ઝાડ આ જંગલોમાં થાય છે. પહેલા પ્રકારના જંગલોમાં વૃક્ષો થાય છે તે લગભગ અર્ધા જ આ જંગલોમાં પણ થાય છે પણ અહીંના ઝાડોનો ઉગાવ કંઈક ટૂંકો છે એટલે ઝાડો મહાકાય અને મોટા ખૂંડવાળા નથી થતાં.

(૩) સુકાં ઝાંખરાનાં જંગલો (ડ્રાય સ્ક્રબ જંગલો)—ગુજરાતના ઉત્તર ભાગમાં આવાં જંગલો ખાસ કરીને બનાસકાંઠા, રાજકોટ જિલ્લો, ભાવનગર અને જૂનાગઢ જિલ્લાનો થોડો ભાગ અને કચ્છ જિલ્લાનો ભાગ આવાં જંગલો ધરાવે છે. આ જંગલમાં ઝાડ-ઝાડી ને ઝાડવાં બહુ ટૂંકા થાય છે. ખાસ કરીને બાવળની ઘંટ, કરમદીના ફૂલ ને ઝાંખરાનાં આ જંગલો છે. આવાં જંગલોમાં થતાં ઝાડોની મુખ્ય જાત નીચે પ્રમાણે છે.

અ.નં.	નામ	વૈજ્ઞાનિક નામ
૧	કાલાદવ	એનોજસસ
૨	બાવળની જાતો	એકેશીયા સ્પીરીસ
૩	સા-/લેડી	એસવેલીયા સરાયા
૪	મેવડી	લીનીયા કોરમોનડેલીકા
૫	ખોર-ખોરડીની જાત	ગ્રીન્ડીસ સ્પીરીસ
૬	સાજડ	ટરમીનાલીયા ટોમેન્ટોસા
૭	લામદા	એઝાડીરેક્ટા ધીમીકા
૮	ખાખરો	ગ્યુટીયા મેનોરપમા
૯	રાયણ	સોર્ધમાઈકા કેપ્સીડયુગા
૧૦	ટીંમર	હાયેરપાઇસેસ મીસેનોક્સીલોન
૧૧	ઉમરો	ફાઈક્સ ડોમેટ્ટા
૧૨	ગંભાળો	કેસીયા ફીરદુલા
૧૩	ગાંડો બાવળ	પ્રોસોડીસ ગ્યુટીફેરા

(૪) દરિયા કાંઠાનાં જંગલો (મેનગ્રેવ ફોરેસ્ટ)—ગુજરાત રાજ્યના દિનારાના પ્રદેશમાં જામનગર, ઓખા વિગેરેના કિનારા પર આવાં જંગલો છે. તેનાં ખાસ કરીને ચેરનું લાકડું (એવીશીનીયા ગોફીસીનાલીસ) થાય છે.

આમ આપણાં જુદા જુદા પ્રકારના જંગલોમાં અનેક જાતની વનસ્પતિ સૃષ્ટિ વસેલી છે જે દરવર્ષે રાજ્યને લાખો રૂપિયાની આવક આપે છે.

વન્ય-પ્રાણી સૃષ્ટિ

ગુજરાત રાજ્યના અનેકવિધ જંગલોમાં વિવિધ વન્ય પશુ-પક્ષીઓની રાત્રી જીવસૃષ્ટિ વસે છે. આ રાત્રી જીવસૃષ્ટિની એક સળંગ અને સુખદ સાંકળ છે જે એકબીજા પર નબે છે અને કુદરતી સમતુલા જાળવી રાખે છે. રાત્રી પશુ સૃષ્ટિની માહિતી સાથેના પરિશિષ્ટમાં આપી છે પણ આપણે જેના માટે ગૌરવ લઈ શકીએ તેવાં વિશ્વ પ્રાણી પક્ષીઓ પણ આપણાં ગુજરાતનાં જંગલોમાં વસે છે વનચરોની મુખ્ય જાતોમાં આપણે ત્યાં (૧) ગિરનો સિંહ (૨) કચ્છનો જંગલી ગધેડો (૩) ડાંગ જંગલનો વાઘ (૪) કુંભરાણ પ્રદેશના દીપડા (૫) પહાડની ખીણોમાં વસતું સેમર (૬) ઘટુડા અથવા ચોર્છીગા (૭) બેખડી અથવા બસતું હરણ (૮) કાળિયાર

અથવા મૃગ (૯) ચિત્તળ-પશુ અથવા કાંચનમૃગ (૧૦) નીલ ગાય કે રોઝડાં અને (૧૧) શિકારા થાય છે.

મુખ્ય પક્ષીઓમાં (૧) ભારતીય પ્રધાવક કે રણ ગોધલો (૨) લાખોઝની કે હંજ પક્ષી (૩) રાષ્ટ્રીય પક્ષી મોર (૪) જંગલી કુકડો (૫) જૂરાં તેનર (૬) વિવિધ અતકો ગુજરાત રાજ્યમાં થાય છે.

(૧) ગિરનો સિંહ :— ગુજરાતના ગિર-જંગલમાં થતો સિંહ માત્ર ગુજરાતનું નહીં પણ ભારતનું ગૌરવ છે. આખા એશિયાખંડમાં માત્ર ગુજરાતના ગિર-જંગલમાં જ વનરાજ થાય છે. અત્યારે તેની વસ્તી લગભગ ૧૭૫ ની છે. આ વનરાજને વન-વૈભવમાં-તેના નિવાસસ્થાનમાં છૂટા નિહાળી શકાય તેવી સુવિધા જંગલ ખાતાએ કરી છે. અને હાલોની સંખ્યામાં દેશી તેમ જ પરદેશી પ્રવાસીઓ જંગલમાં જઈ સિંહ-દર્શનનો લાભ લે છે. સિંહને સ્કુ'પાંખુ' જંગલ જોઈએ. તેનો સ્વભાવ બહાદુર, ઉમદા અને ઓડો શરમાળ છે. વળી કુટુંબમાં રહેનાર પ્રાણી છે. આવી તેની ખાસિયતોને લઈને સિંહ ભારતના ખીલ જંગલોમાં ગયા સૈદામાં નોંધાયા છતાં હાલ માત્ર ગિરમાં જ રહી શક્યો છે. રાજ્યે તેને રક્ષિત પ્રાણી તરીકે જાહેર કરેલ છે.

(૨) કચ્છના રણનું જંગલી ગધેડું :— સિંહની માફક જંગલી ગધેડાં પણ માત્ર ગુજરાતમાં કચ્છના રણમાં થાય છે. કચ્છના રણમાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ પાણી ભરાઈ રણદ્વિપ કે ખેટ જેવું થાય છે. તેની આસપાસ ટૂંકા ટૂંકા ઘાસ ઉગે છે. અને ગાવા વિસ્તારમાં જંગલી ગધેડાં વિહરે છે. આપણાં દેશી ગધેડાં કરતાં વધારે મજબૂત, રહેજ ઉંચા ને શરીરે મટીયાળ રંગના ધાખાંચાળા તેમ જ પીડયી પૂંજડી સુધી કાળા ભરખર પટ્ટાવાળા આ ગધેડાં બહુ સુંદર લાગે છે. દોડવામાં તે બહુ ઝડપી હોય છે જે ખૂબ દોડાવી, પકડવા પ્રયાસ કરતાં પકડાયા પછી પણ મરી મયાના દાખલા નોંધાયા છે. નાના ખોલકાંને પકડી જૂનાગઢના પ્રાણી-સંગ્રહાલયમાં ઉછેરવાના પ્રયાસો થાય છે. અને કેટલાંક ગધેડાં ઉછરી ગયા છે. આ ગધેડાંની છેલ્લી વસ્તી ગણતરી ૧૯૬૨ની સાલમાં કરી હતી ત્યારે લગભગ તેની સંખ્યા ૮૭૦ હોવાનું કહેવાય છે.

(૩) વાઘ :— વાઘ જંગાળ, રાજસ્થાન અને ગુજરાતમાં થાય છે જંગાળના વાઘ કદમાં મોટા, પાકા નારંગી રંગના અને વધુ મોઢામણા જ્યારે રાજસ્થાનના અને ગુજરાતના વાઘ રહેજ ઓછા થેરા રંગના અને કદમાં કંઈક નાના. સુશોભિત વાઘ-ચર્મ માટે કે શિકારના શોખને માટે જૂતકાળમાં તેનું લગભગ નિકંદન નીકળી ગયું. ગુજરાતમાં ડાંગ અને રાજપીપળામાં દેડીયાપાડા, અરડીપાડા અને રતનમહાલના જંગલોમાં તેની વસ્તી નહીંવત છે. ઝડપી માનવ-પ્રગતિ ને વિકાસમાં વાઘની સંખ્યા ઘટતી જાય છે તેથી રાજ્યે તેને પણ રક્ષિત પ્રાણી તરીકે જાહેર કરેલ છે.

(૪) દીપડા—ગુજરાતના જ્યાં કુંગરા ને ધારોમાં ઉચ્ચપ્રદેશમાં દીપડા સર્વત્ર થાય છે. સિંહ અને વાઘની સરખામણીમાં દીપડો નાનું માંસાહારી પ્રાણી છે એટલે ખોરાક મેળવવા બહુ રસાકારી થતી નથી. તેમ નાનાં પ્રાણી પક્ષી, કુકડાં-અકરાંથીમાંડીને ગધેડાં—

વાઘડાં સુધી બધા પર નબી શકે છે. દીપડાની વસ્તી ઠીક ઠીક છે. છતાં તેના શિકાર માટે પરવાના મેળવવા પડે છે.

(૫) સેમર-પશુ હરણાં વિગેરે—કુંગરાની ધારોના નીચેના ગાળામાં ઝાડની ડાળી માફક ફૂટેલાં શાખાવાળાં, પાકા જેવી કાંધ-રોટવાળાં સેમર ગુજરાતમાં સર્વત્ર જોવા મળે છે. કાંચનમૃગ અથવા પશુ કે ચિત્તલ એ આકાવાળી સોનેરી ચામડીનું, શાખાવાળા શીંગડાનું ઘણું જ સુંદર અને આકર્ષક પશુ આપણાં જંગલનું છે. આ બન્ને પ્રાણીના શીંગડા નક્કર અને દરવર્ષે અરી પડે તેવાં - અગ્રેજીમાં જોને 'ડીયર' કહે છે તે વર્ગના આ બે પ્રાણી આપણે ત્યાં થાય છે.

કાળીયાર અથવા મૃગ અથવા સાધારણ રીતે હરણાંને નામે ઓળખાતું પ્રાણી સહુનું જાણીતું છે. વળદાર મોટા શીંગડાવાળા કાળાશ પડતો પૂખ્ત નર અને રહેજ ભૂખરી, શીંગડા વગરની માદા સહુનાં જોયેલાં છે. અમદાવાદથી લાલ પ્રદેશ સુધીમાં આ હરણાં દેખાય છે. ખીજે પણ છૂટ છૂટ અને કવચિત દેખા દે છે. હાલ તે રક્ષિત પ્રાણી છે.

(૬) ઘટ્ટડા અથવા ચોશીંગા—દૂરથી નાનાં હરણાં જેવાં દેખાતાં થેરા બદામી રંગના ને ગોળ ફાફડા જેવા ઘાનવાળા આ ઘટ્ટડા અથવા ચોશીંગા આપણાં કુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે ઊંચા ઘાસના મેદાનમાં તે રક્ષણ મેળવે છે. તેના કપાળ અને માથા પર મળી બે આગળને બે પાછળએમ ચાર શીંગડા હોય છે. તેવું જ નાનું અને નાજુક પ્રાણી શિકારા છે. તેના શીંગડા ગોળ કરડા જેવા હોય છે. તે પણ અખડ-અખડ ઉચ-નીચ જમીનના રહેવાશી. બહુ જ શરમાળ પ્રકૃતિના. શિકારા ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. નીલગાય અથવા રોઝડાં તો બહુ સામાન્ય અને સર્વત્ર છે. નર મોટો કાળાશ પડતો ને માદા ભૂખરી. પાકને આ પ્રાણી ઘણી વખત નુકશાનકર્તા નીવડે છે. બેંખડી એ એક જાતનું હરણુ જ છે. તેને અગ્રેજીમાં બાર્કીંગ ડીયર એટલે કૂતરાની માફક ભસતું હરણુ કહે છે. ગુજરાતમાં રાજ-પીપળા, ડાંગ વિ. જંગલમાં જોવા મળે છે.

ગુજરાત રાજ્યમાં પક્ષીઓની અનેક અને વિવિધ જાતો થાય છે. તેમાંનાં કેટલાંક તો માત્ર ગુજરાતમાં જ થાય છે. આપણાં રાજ્યમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવા વન્ય પક્ષીઓમાં રણગોધલો, હંજ કે લાખો જનૈયો, મોર, જંગલી કુકડો, વિવિધ તેનરો અને અતકો તથા હંસ થાય છે.

રણગોધલાને અગ્રેજીમાં બસ્ટાર્ડ કહે છે. હવે તે ભાગ્યે જ દેખાતું પક્ષી છે. રથાનિક લોકો તેને ઘુગડ કે ઘોરાડના નામથી ઓળખે. આ શાહમૃગ રહેજ નાનું જમીન પર વિહરનાર ભૂખરા રંગનું મોટા પગવાળું આકર્ષક પક્ષી કવચિત ઘાસની વીડીની આસપાસ જોવા મળે છે. અત્યારે તો તે સંપૂર્ણ રક્ષિત છે.

સૌનો જાણીતો મોર ભારતનું રાષ્ટ્રીય પક્ષી હોવાનું માન બોગવે છે. જંગલો, વાડી, સીમ વગેરેમાં આ આકર્ષક પક્ષી વિહરતું હોય છે.

જંગલી કુકડો દક્ષિણ ગુજરાતમાં બીનાશવાળાં જંગલોમાં થાય છે. વાંસના જૂંડમાં આ કુકડાનો અવાજ જોહી સવારે સાંભળવા મળે છે.

તેતર તો બહુ સામાન્ય અને સર્વત્ર છે. આ પક્ષીનો ખોરાક તરીકે છૂટથી ઉપયોગ થાય છે ખૂંટાં પાંખા ઘાસના મેદાનોમાં તેતર, લાવરાં, બટેર, ભૂરફીયાં તેતર વિ. વગેરે જોવા મળે છે.

રાજ્યનાં નદીનાળાં, તળાવ, ખાખોશિયાં સરોવરના કિનારા, ગંદ પાણી જ્યાં બેથું થતું હોય તેવા કાઢવવાળા પ્રદેશો વિમાં અનેક જળચર પક્ષી છે. કેટલાંક સ્થાયી છે ને કેટલાંક યથાવર એટલે અમુક મોસમમાં આવી પાછા જતાં રહેનારાં છે. નળ સરોવર તો ગુજરાતનાં ગૌરવસમું પક્ષીઓ નિહાળવાનું એક મહત્વની ને નૈસર્ગિક રચણ છે. નળ સરોવરે આવેલાં પક્ષીઓ જોવાં ઘણાં પ્રવાસીઓ જાય છે. દૂંઢ સમયમાં નળ સરોવરને પક્ષીઓનું અભયારણ્ય બનાવવામાં આવનાર છે. પાણીનાં પક્ષીઓમાં સારસ-કુંભ-વિવિધ ટીટોડી, નદીની વા બગલી, ચમચો, ફાટી ચાંચ, વેણુ. ટીલોર, સફેદ જાતીવાળી પાણી કુકડી-બલકુકડી, આડ લાલમસવાળી બતક, ગજપાકિ, બગલા, ઢોરબગલા, લંસ, સુરખાખ, નકટા કલસેસ કાકણાસર, અંજન બગલા અને પાણકુખ ખાસ ધ્યાન દોરે તેવાં પક્ષીઓ છે.....

રાની જીવ સંરક્ષણ

ગુજરાતની વનશ્રીમાં અનેક વૈભવો પડ્યા છે. વન અને વનચર એકબીજાને સહારે નભી રહ્યા છે, એકબીજાથી રક્ષાય છે ને રક્ષણ કરી કુદરતની સમતુલા જળવવામાં જન્યે અન્યથે મદદ કરતાં હોય છે. હિંસક પ્રજા ન હોય તો વનસ્પતિ આહારી પ્રાણીઓ જંગલ ને આપણા પાકને સાફ કરી નાંખે. કોહી ગએલું ખાઈ જનારાં પશુપક્ષી આપણી તંદુરસ્તી સાચવવામાં મદદ કરે છે. અને આ સંબંધ છેક વનસ્પતિને પાક સુધી ચાલતો જ રહે છે એટલે આ વનોની—આ વન્ય પશુની રક્ષા કરવી એ ખૂબ જ જરૂરી છે. દેશની જ નહિ આખી દુનિયાની માનવ વસ્તી દિનપ્રતિદિન કુંકે ને બૂસકે વધતી જાય છે. તેમના રહેણાંક ને ખોરાકની માગ રોજ-ગરોજ વધતી જ રહે છે અને તે સંતોષવા જતા જંગલવિસ્તાર ઘટતા જાય છે અને સાથે જંગલના પશુઓ પણ સામાન્યમાંથી વિરલ થતાં જાય છે. આ એક દસોડીનો કાળ છે પ્રશ્ન થાય કે માનવ-જીવન મોંઘું કે વન્ય-પશુનું જીવન? રક્ષા કોની અને શા માટે કરવી? પરંતુ જંગલનું અને જંગલના પશુ-પક્ષીનાં સંરક્ષણનું અંતિમ ધ્યેય તો માનવજીવનના કલ્યાણ માટેનું જ છે. (૧) કુદરતી સમતુલા જળવવા (૨) આપણા પાકના રક્ષણ માટે (ઉપદ્રવકારક પ્રાણી પર ખીખી પ્રાણીના કાબુ રહે તેથી) (૩) આપણા માલ દોરનાં રક્ષણ માટે (૪) શિકારના શોખીનોના શોખ પૂરા કરવા માટે (૫) કુદરતી સૃષ્ટિ સૌંદર્ય જનકી નૈસર્ગિક આનંદ માણવા માટે અને (૬) આ બધું કરી આપણી આમદાની વધારવા માટે રાનીજીવની રક્ષા જરૂરી છે. ગુજરાત રાજ્યમાં રાની જીવ સંરક્ષણનો વહીવટ જંગલખાતા પાસે છે જંગલખાતાના વડા અધિકારી રાની જીવ સંરક્ષણ અધિકારી તરીકે કામ કરે છે. તેના તાબાના અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓ સૌ સોના પેટા વિભાગમાં રાની જીવ સંરક્ષણ અધિકારી તરીકે ફરજ બજાવે છે. ભુદા ભુદા જલકામાંથી જનતાના સભ્યો પણ માનદ ગેઝેટ વોર્ડન તરીકે સેવા બજાવે છે.

શિકાર અને કાયદા

પહેલાં તો જંગલના કાયદા મુજબ જ સરકારી જંગલોમાં શિકાર કરવાના કાયદા હતા. પરંતુ ખાનગી જંગલોમાં આવા નિયમો લાગુ પાડી શકાતા નહીં. એટલે કાયદાનું પાલન માત્ર સરકારી જંગલોમાં જ થતું. મુબઈ રાજ્યે સૌ પ્રથમ રાની-જીવ-સંરક્ષણનો કાયદો ઘડ્યો. પહેલાનાં સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યમાં પણ રાની-જીવ-સંરક્ષણ ધારો હતો. અને આ કાયદા તમામ વિસ્તારને લાગુ પાડવામાં આવ્યા. આ કાયદામાં ઘટતા ફેરફાર સાથે ગુજરાત રાજ્યે ૧૯૬૩ માં રાની-જીવ સંરક્ષણનો કાયદો ઘડ્યો અને અપનાવ્યો. આ કાયદાથી વન્ય પશુ-પક્ષીનાં વિવેક રહિત અને બેશકામ શિકાર થતા અટક્યા છે. કાયદામાં વન્ય પશુ-પક્ષીના શિકાર કરવા માટેનાં નિયમો, પરવાના મેળવવાની પદ્ધતિ, નાનો શિકાર, મોટો શિકાર, ઉપદ્રવકારક પ્રાણીના શિકાર, શિકાર કરવા માટે ચોક્કસ મોસમ, શિકાર માટેના સદંતર બંધ વિસ્તારો વિ. ઘણું ઘણું વિસ્તૃત રીતે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. આ કાયદાથી ઘણાં રાની-જીવો બચી રહ્યા છે અને રાજ્યને આવક પણ થાય છે. આ કાયદા મુજબ નચેનાં પ્રાણીઓ તરફ રક્ષિત જાહેર કરેલાં છે. (૧) સિંહ (૨) વાઘ (૩) ચિત્તો (૪) જંગલો ગધેડો (૫) સેમર (૬) પશુ-કાંચન મૃગ (૭) બેંખડી (૮) કાગિયાર (૯) શિકારા (૧૦) ઘટુડા (૧૧) ટપકાવાળી ભૂરી નિલાડી (૧૨) ફાડો (૧૩) પ્રધાવક-રણ ગોધલો (૧૪) લંબ લાખો જનૈયો (૧૫) મોર (૧૬) જાંબુડી માથાવાળી બતક (૧૭) સફેદ પાંખની આડપ બતક અને (૧૮) મગર. ગુજરાત રાજ્યમાં શિકાર માટેના શુદ્ધીગ બ્લોક-ચોક્કસ વિસ્તાર નક્કી થયા નથી.

અભયારણ્યો

અભયારણ્યો અથવા ગેઈમ સેન્ટ્યુરી ગુજરાતનાં જંગલોમાં અત્યારે માત્ર સૌરાષ્ટ્રનું ગીર જંગલ જ છે. ૧૯૬૫ થી ગીર જંગલને અભયારણ્ય તરીકે જાહેર કરેલું છે. આ અભયારણ્યમાં ગીરનો વનરાજ વસે છે. વનમાં છૂગ ફરતા વન-વૈભવનો વિહાર કરતા આ વનરાજને તેના નિવાસસ્થાનમાં હવે પ્રવાસીઓ જોઈ શકે છે. આવા સિદ્ધશન માટે જંગલ ખાતા તરફથી ખાસ વ્યવસ્થા થાય છે. ઉપરાંત પ્રવાસીઓને રહેવા-ઊતરવા માટે આધુનિક રીતે સજ્જેલ એક સાસણનું ગેસ્ટ હાઉસ પણ જંગમશહૂર છે તે પણ જંગલખાતું નિભાવે છે. સાસણ રેલ્વે સ્ટેશન છે અને ત્યાં મોટર રસ્તે પણ જઈ શકાય છે. નજીકમાં જ કેશોદનું દવાઈ મથક (Aia Port) છે. જંગલની અંદર પણ ખાતાએ નાના-મોટા અનેક રસ્તા બનાવ્યા છે. આ બધી સગવડોને પરિણામે દરવર્ષે હજારોની સંખ્યામાં દેશી-પરદેશી મુલાકાતીઓ-પ્રવાસી ટુકડીઓ આ અભયારણ્યની મુલાકાત લે છે. આ એક અને અન્યેડ અભયારણ્ય ઉપરાંત ખીખી અભયારણ્યો બનાવવાનું સરકાર વિચારી રહી છે.

(૧) ડાંગ વિસ્તારમાં “પૂર્ણા”નું અભયારણ્ય પ્રાય: ૨૦૦ ચો. કી. મીટરનું થશે. (૨) પક્ષીઓ માટેનું નળ સરોવરનું અભયારણ્ય પ્રાય: ૧૨૦ ચો. કી. મીટરનું થશે અને (૩) કાગિયાર મૃગ માટેનું અભયારણ્ય ભાલ વિસ્તારમાં અમદાવાદ અને ભાલ વચ્ચે પ્રાય: ૫૫ કી. મીટરનું થશે.

વન્ય જીવસૃષ્ટિ સલાહકાર સમિતિ

રાની-જીવ-સંરક્ષણ કરવા માટે અને કાયદા-કાનૂનના સુખદ અમલીકરણ માટે લોકોના સાથની ખાસ જરૂરત છે. તેથી તેમ જ રાજ્ય સરકારને જરૂરી સલાહ-સૂચન આપવા માટે રાજ્યમાં નિષ્ણાતોની અનેકી 'રાજ્ય વન્ય જીવસૃષ્ટિ સલાહકાર સમિતિ' ગુજરાત સ્ટેટ - વાર્મલ્ડ લાઈફ બોર્ડ-રચાપવામાં આવ્યું છે. આ સમિતિમાં જનતાના પ્રતિનિધિઓ પણ છે અને રાની-જીવ-સંરક્ષણ અંગે વખતોવખત માર્ગદર્શન આપે છે.

ઉપસહાર

આમ ગુજરાત રાજ્યમાં થોડા પ્રમાણમાં છતાં વિવિધ જંગલો હોવાથી વનોમાં વન્ય જીવ-સૃષ્ટિની સારી એવી સમૃદ્ધિ ભરી પડી છે. આ આપણું અમૂલ્ય ધન, અમૂલ્ય વારસો છે. તેને યોગ્ય રીતે સાચવવા અને ભવિષ્યની પ્રજાને સોંપવા શક્ય તેટલા પ્રયાસો આપણું ગુજરાત કરી રહ્યું છે. પરંતુ માનવ પ્રગતિ જેમ જેમ થતી જાય છે તેમ તેમ આપણું આ ધન ભયમાં મૂકાતું જાય છે એ નક્કર હકીકત છે. લોકોને રાની-જીવ તરફ ધૃણા નથી તો પણ પ્રેમ અને કોમળ લાગણીનો અભાવ છે તે આના પરથી સિદ્ધ થાય છે. આને માટે સખળ લોક-લાગણી જ કેળવવાની જરૂરત છે. અને તેમ કરવા માટે પ્રજાનો સહકાર માગી સરકાર બધા જ પ્રયત્નો કરે છે જેમ જેમ લોક-લાગણી કેળવાતી જશે, “આ અમારું છે ને અમારે સાચવવાનું છે” તેવી ભાવના જગૃત થશે તેમ તેમ આપણું આ ધન વધારે સમૃદ્ધ બનશે.

ગુજરાતના મુખ્ય વન્ય પશુ-પક્ષીઓની નામાવલી

સરિસપ વર્ગના પ્રાણીઓ

નંબર નામ	નંબર નામ
૧ મગર	૨ ગરોળી
૩ મળે પંખાવાળી ગરોળી	૪ ધૂળ ગરોળી
૫ કાઝીડો	૬ ચંદન ઘો
૭ સાંદો	૮ સાપની મારી
૯ આંધીયો સાપ	૧૦ અજગર
૧૧ ભ ફેડી	૧૨ આંધળી ચાકળણ
૧૩ કુડી સાપ	૧૪ ધ્રામણો સાપ
૧૫ કુકી સાપ	૧૬ કોઠીયો સાપ
૧૭ માલણુ સાપ	૧૮ નાગદેવના રાજનાગ
૧૯ ખડચીનગો	૨૦ ફરસા સાપ
૨૧ વેસ પત્રક	૨૨ દરિયાઈ સાપો
૨૩ મીઠા પાણીના કાચમા	૨૪ જમીનના કાચમા
૨૫ મહાકાચ કાચમા	

પક્ષીઓ

જંગલી કાગડો	લેલાં સાપભાઈ	ફાટીંગ બળ
શૌગીમા	રકત પૂચ્છ બુલબુલ	પિટ્ટા
કાળીદેવ ચકલી	દયડ	મટીયો લોટારો
દૂધીયો લોટારો	બુલાલ ચરમ	નાની બુલાલ ચરમ
કાળો કેશી	દરછડો	
પીળક	વૈયા મારવાડો	કાલર

સુઘ્રી	રાજી	અખાવીલ
દીવાળી ઘોડો	ચંદુલ	ડબક ચીડી
ફૂલ ચકલી	લક્કડ ખોદ	કંસારો
બપૈયો	ચાતક	કોચલ
કુકડીયો કુભાર	પોપટ	તુષ
નીલકંઠ	પતંગો	હરીયાળ
ચિલોત્રો	હુલ્હુદીયો	દરારચીયું
ધૂવડ	ચીખરી	રાજગીધ
સફેદ પીંકું ગીધ	લાલ ચાંચનું ગીધ	ગરબડા
નરખી	શકરો	ગરડ
ક્યુતર	હોલા	તેતર
બટેર	લાવરાં	લવા
કાળા તેતર	જંગલી કુકડો	જલકુકડી
ભગતડું	સારસ	હંસ
કુંજડાં	ટીલોર	બરછડી
ટીટોડી	ગજપાઉ	ચમચા
પેણ	જળ કાગડા	કાંકણુંસર
ફાટી ચાંચ	અંજન બગલા	કરમીયા બગલા
આસમાની બગલા	દોર બગલાં	રાતા બગલાં
રાજહંસ	બાગ હંસ	સુરખાળ
નકટા	કલરેસ	પાણકુખ
નદીનીવા બગલી	કલકલીયા	પાણકુકડી

સસ્તન પ્રાણીઓ

સિંહ	વાઘ	દીપડા
જંગલી બીલાડી	રણની બીલાડી	જંગલી ગધેડા
ભૂંડ-હુક્કર-સુવર	કાળીયાર મૃગ	શિકારા
મિલગાય-રોઝડાં	બેખડી, ભસતુ હરણ	પશુ-ચિત્ત-કાંચનમૃગ
સેમર	એક પીકવાળું જાંટ	વણીયર-વીંઝું
નોળીયા	ઝરખ	વર-નાર
શિયાળ	લોકડી	ધોર ખોદીયું
છછુંદર	શેરા-માંમણુ મુંડા	વડવાંગડા
છાપા	ખીસ લા	ખેતરાઉ-જંદર
જંગલી સસલા	સાલેડા	માંકડાં
રીંછ	જલમાંજર	કાળાં મોઢાંના વાંદરા

સ્ટુડીઓ ફાઈન આર્ટ

વસ્તેજ ગેટ, ભાવનગર

ફાઈન ડેવલપીંગ પ્રિન્ટીંગ એન્ડ એન્લાઈનમેન્ટ તથા ટ્રીક ફોટોગ્રાફી અને એકસ પોઝ તથા વોટરકલરના ખાસ સ્પેશ્યાલીસ્ટ તથા આઉટડોર ફોટોગ્રાફી માટે મળે.

● વેપારીભાઈઓ,

● સભાસદો અને શુભેચ્છકોને

હાર્દિક શુભેચ્છાઓ પાઠવે છે—

શ્રી સરસીયા જંગલ કામદાર સહકારી મંડળી

મુ. સરસીયા

શ્રી કુખડા જંગલ કામદાર સહકારી મંડળી

મુ. કુખડા

શ્રી ધારી તાલુકા જંગલ કામદાર સહકારી મંડળી

મુ. ધારી

અમરેલી એગ્રીકલ્ચરલ પ્રોડ્યુસ માર્કેટ કમિટી

અમરેલી

(સૌરાષ્ટ્ર)

સ્થાપના ૧૯૫૨

રેસીડેન્સ નં. ૩૪

—અમરેલી માર્કેટયાર્ડ—

- ☆ ખેતીવાડી ઉત્પાદનનો આવતો માલ રોજરોજ બહાર હરણાણથી વેચાય છે.
- ☆ વેચાણ થયેલ માલનો તોલ તે જ દિવસે માર્કેટયાર્ડમાં જ થાય છે.
- ☆ વેચાણ થયેલ માલના નાણા માલ વેચાણ થાય કે તુરત જ રોકડા ચૂકવાય છે.
- ☆ માર્કેટ યાર્ડના કામકાજમાં કમિટીના સ્ટાફની સતત દેખરેખ રહેતી હોવાથી ખરીદનારને જોઈતા પ્રમાણમાં સાફ માલ મળે છે અને વેચનારને વ્યાજબી દામ મળે છે.

એ રીતે રાષ્ટ્રીય વિકાસમાં માર્કેટ કમિટી નમ્ર ફરજ બજાવે છે.

ગોકળદાસ મોહનભાઈ પટેલ

સેક્રેટરી

વીરજીભાઈ ગોવિંદભાઈ પટેલ

ચેરમેન

ગુજરાતના લોકજીવનમાં તુલસીપૂજા અને નાગપૂજા

—શ્રી ભેરાવરસિંહ ભટ્ટ

ભારતીય સંસ્કૃતિનો વિકાસ ગિરિમાળાની ગોદમાં અને હરિયાળાં વનોની વચ્ચે થયો છે. ખીજી રીતે કહીએ તો આપણી સંસ્કૃતિ કુદરતના ખોળામાં પાંગરી છે. નિસર્ગની ગોદમાં વસતા આર્ય લોકોએ સ્વરૂપેરક આકાશી તત્ત્વોને દેવો માન્યા. પ્રકૃતિને અવનવા રંગો અર્પનાર પૃથ્વીને ધરતીમાતા કહી અને પૃથ્વીદીધાં પીપળા, વડ, લીમડા અને પાછળથી તુલસીની પૂજા આરંભી. આમ વૃક્ષપૂજા અને છોડપૂજા ધણી પ્રાચીન છે. સોમના વેલાની પૂજા વેદના સમયમાં થતી એવા ઉલ્લેખો મળી આવે છે. ‘હિંદુ સિદ્ધાંત પ્રમાણે સર્વ વૃક્ષ અને છોડમાં ચેતન પદાર્થ છે. તેમાં દેવ, દાનવ, મનુષ્ય અને પ્રાણીના જોવા જ આત્મા છે.’^૧ તેથી તેને પ્રત્યક્ષ દેવ માનવામાં આવે છે. ‘વૃક્ષપૂજા એ ભારતના અસલ વતની અનાચોના ધર્મનો અવશેષ છે તેમાં શક નથી.’^૨ વૃક્ષપૂજનનું મહત્ત્વનું કારણ માનવજીવનમાં તેની ઉપયોગિતા છે. વૃક્ષો માનવીની મનોદામના પૂર્ણ કરે છે એવી માન્યતાને પરિણામે વૃક્ષને માતા સ્વરૂપે પૂજવાની ધણી પ્રથાઓ જોવા મળે છે. વૃક્ષ પૂજન અને તેમાં જે વિશેષ કરીને પીપળાનું પૂજન સિંદુતટની સંસ્કૃતિમાં પણ મળી આવે છે.

‘વેદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, વૃક્ષમાં યક્ષ, અક્ષરાક્ષસ અથવા ભૂત રહે છે.’^૩ આદિકાળમાં થતી પ્રેતપૂજામાંથી વૃક્ષ અને પાષાણપૂજનો ઉદય થયો છે એમ માનવામાં આવે છે. બંગાળામાં બિરભૂમ જલ્લાના જંગલમાં એક મંદિરની વાર્ષિક યાત્રા આજે પણ ભરાય છે. લોકમાન્યતા એવી છે કે, ત્યાં બિલના ઝાડમાં ભૂત રહે છે. તેને ચોખ્ખાનું બલિદાન આપવા અને પ્રાણીઓનો ભોગ આપવા દર વર્ષે ત્યાં લોકમેળો ભરાય છે.

રેવ. ઈ. ઓસ્બોર્ન માર્ટીન ‘હિંદુસ્તાનના દેવો’ નામના સ્વરચિત ગ્રંથમાં દેવોને ત્રણ પ્રકારે વિભક્ત કરે છે. (૧) પૃથ્વી, અગ્નિ, સૂર્ય જેવા વેદમાં વર્ણવેલાં દેવો (૨) વિષ્ણુ, શિવ જેવા પુરાણના દેવો અને (૩) ગાય, વાનર, નાગ, લીમડો, વડ, તુલસી જેવા ઉતરતી કક્ષાના એટલે કે લૌકિક દેવો.

લોકનારીની તુલસીપૂજા —

તુલસીનો છોડ માત્ર ગુજરાતમાં જ નહિ પણ ભારતભરમાં પવિત્ર અને પૂજનીય મનાય છે. વિષ્ણુના સર્વ ભક્ત તેની શાલિ-ગ્રામના પથ્થરની સાથે પૂજા કરે છે. તુલસીમાં વિષ્ણુનું તત્ત્વ છે એમ માને છે. તુલસી એ પ્રત્યેક હિંદુ ઘરમાં પૂજાય છે. વિશેષ કરીને સ્ત્રીઓમાં પૂજાય છે. ‘હિંદુ ધર્મમાં સ્ત્રીઓને કંઈ સ્થાન નહોતું. પતિ સાથે પ્રાર્થનામાં ભાગ લઈ શકતી નહીં; એટલે સ્ત્રીઓએ નાનું સરખું ધાર્મિક જીવન બીજું કયું હતું. હિંદુ નારી

સવારના ઉગતા સૂર્યને નમસ્કાર કરે છે. કપાળમાં ચાંદ્યો કરે છે. ઘરમાં બેસાડેલા શિવ, ગણેશ અને વિષ્ણુની પૂજા કરે છે. દેવોના સ્ત્રી સ્વરૂપો લક્ષ્મી, પાર્વતી વગેરેને પૂજે છે. દીવો કરીને તેના વહાલા તુલસીના છોડની પૂજા કરે છે.’^૪ દરરોજ સવારે તુલસીના કુંડાની આસપાસ જમીન ઉપર છાણનો અમોટ કરે છે. સાંજના તુલસીક્યારે ઘીનો દીવો કરે છે. આ રીતે લોકનારી દરરોજ તુલસીના છોડની પૂજા કરે છે. એવી લોકમાન્યતા પણ પ્રચલિત છે કે તુલસી પૂજા દ્વારા મોક્ષ મેળવી શકાય છે. તુલસીપૂજાની એક પ્રાર્થનામાં ઉલ્લેખ મળે છે કે ‘હું તુલસીની પૂજા કરું છું. એના મૂળમાં સર્વ તીર્થો સમાયેલા છે. એના મધ્યમાં સર્વ દેવ અને ઉપલી ડાળોમાં સર્વ વેદ સમાયેલા છે.’^૫

તુલસીપૂજાના વ્યાપક પ્રચાર પાછળ તેની ઉપયોગિતા જ સમાયેલી છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. તુલસીપત્ર જંતુમ્મ છે. તેને રાખવાથી બિમારી આવતી નથી. આથી તેને પવિત્ર ગણીને દરેક હિંદુ ઘરમાં તુલસીક્યારો રાખવામાં આવે છે. મરણુ વખતે માણસના માથા પાસે તુલસીની ડાળી મૂકવામાં આવે છે.

તુલસીના છોડની ઉત્પત્તિ વિષે દંતકથા—

તુલસીના છોડની ઉત્પત્તિ વિશે દંતકથા એવી છે કે ભગવાન વિષ્ણુને જલંદરની પત્ની વૃંદાના સૌંદર્યથી મોહ ઉત્પન્ન થયો હતો. તેમાંથી મુક્ત કરવા તેમણે લક્ષ્મી, ગૌરી અને સ્વધાની મદદ માગી. તે દેવીઓમાંની દરેકે વાવવાનાં ખી આપ્યાં. તેમાંથી નમણા છોડવા

૧. મનુસ્મૃતિ, ૧-૪૯

૨. ધી ગોડસ ઓફ ઈન્ડિયા—લે. ઓરબોર્ન માર્ટીન.

૩. સંસ્કૃતિ ઔર સમાજશાસ્ત્ર : ડો. રંગિય રાધવ પૃ. ૩૦૩

૪. જુઓ—આર્સિનલ પૃ. ૪૦૬

૫. ‘મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં ઓસ્બોર્નના રાજ્ય તુલસી અને વિષ્ણુના લગ્ન પાછળ લાખ લાખ રૂપિયા ખર્ચે તો. વિષ્ણુના વર-ઘોડામાં ૮ હાથી, ૧૨૦૦ ઊંટ અને ૬૦૦૦ ઘોડા રહેતા. તે બધા પર સવારો બેસતા. હાથી ઉપર સુંદર અંબાડી રહેતી. આ સવારી-માંના મુખ્ય હાથી ઉપર વિષ્ણુની પથ્થરની મૂર્તિ બેસાડવામાં આવતી. શાલિગ્રામદેવને તુલસીદેવી સાથે લગ્ન કરવા લાઇ જતા. ધામધૂમથી લગ્નની ઉજવણી થયા પછી વર-કન્યાને ખીજા વરસ સુધી લુધારાના મંદિરમાં આરામ માટે મૂક્યા. એક લાખથી વધારે માણસો એ લગ્નમાં હાજર રહ્યા હતા. આ બધા લોકોને રાજ્યના ખર્ચે ભોજન કરાવવામાં આવ્યું હતું.’

જુઓ : સ્લીમેન અંક ૧, પૃ. ૧૪૮.

જાગ્યા. તેનાથી વિષ્ણુ મોહિત થયા. પ્રથમ છેડ મેંદાનો, બીજો જાસુસનો અને ત્રીજો તુલસીનો હતો. આ પ્રમાણે વિષ્ણુ વૃંદાના કપટમાંથી મુક્ત થયા.

તુલસીપૂજના મૂળ વિષે શ્રી વોર્ડ કહે છે કે તુલસી નામની એક સ્ત્રીએ ઘણા વર્ષ સુધી તપ કર્યું. તેના તપથી ભગવાન વિષ્ણુ પ્રસન્ન થયા. પ્રસન્ન થયેલા વિષ્ણુને તેણે વિનંતિ કરી કે ‘હું તમારી સ્ત્રી થાઉં’ એટલું ‘યાત્યુ’ છું. આ સાંભળીને લક્ષ્મીજીએ શાપ આપીને તેને છેડ બનાવી દીધો. પરંતુ વિષ્ણુએ તેને સાંત્વના આપી કે હું શાલિગ્રામનું સ્વરૂપ ધારણ કરીશ. એટલે કે હું હંમેશ તારી સાથે રહીશ. ત્યારથી હિંદુઓ શાલિગ્રામની નીચે અને ઉપર તુલસીપત્ર મૂકે છે.

તુલસી વિવાહનો લોકઉત્સવ—

ગુજરાતના લોકજીવનમાં ધર્મનું પ્રાધાન્ય વિશેષ જોવા મળે છે. ધર્મની પાછળ પાછળ ઉત્સવો આવ્યા. કારતક સુદ અગિયારસના દિવસે ગુજરાતના લોકજીવનમાં નવું ચેતન, નવો આનંદ પ્રગટે છે. આ દિવસે લોકો તળસી ઠાકરને વાજતે ગાજતે કમંગબેર પરણાવે છે. આ ઉત્સવનો આરંભ કેવી રીતે થયો તેની એક કથા પદ્મપુરાણ આપણને આપે છે.

“હજારો વર્ષ પહેલાં સૌરાષ્ટ્રની દક્ષિણે આવેલા દીવ (દ્વીપ) ટાપુમાં જલધર નામે રાક્ષસ રાજ્ય કરતો હતો. આ રાક્ષસે મહાદેવનું તપ કર્યું. પ્રસન્ન થઈને મહાદેવે વરદાન માગવાનું કહ્યું. રાક્ષસે અમરપણું માગ્યું. મહાદેવે કહ્યું “તારી સ્ત્રી સતી રહેશે ત્યાં સુધી તું અમર રહીશ પણ જો તે બ્રહ્મચરે તો તારું અમરત્વ જતું રહેશે.” ૬. પછી તો જલધરને દેવો પર વિજય મેળવવાની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. તેણે દેવોને પદાઠાત કરીને દેવ ભાષામાં ‘પુશ કયાં જલધર તો સ્ત્રી વૃંદાના સતીત્વને લઈને અજેય હતો. તેને હરાવવાની દેવોને ઈચ્છા થઈ. જલધરે ઈંદ્રપુર ઉપર લલ્લો કર્યો. યુદ્ધમાં દેવો, વક્ષો, ગાંધર્વો વગેરેને હરાવી દીધા. ત્યારે ભગવાન વિષ્ણુએ કપટ રચ્યું, એક દિવસ જલધર કોઈની સાથે યુદ્ધમાં ગયો હતો ત્યારે જલધર રણમાં મરણ પામ્યો છે એમ બતાવવા બે વાંદરાઓ પાસે જલધરના શિર અને ઘડ જેવા દેખાતા બે અવયવોના ભાગ વિષ્ણુએ વૃંદા આગળ લાવીને મૂકાવ્યા. વૃંદા દુઃખથી વ્યાકુળ બનીને શોક કરવા લાગી. એવામાં કપરી સાધુએ તેને સજીવન કર્યો. પછી વિષ્ણુ જલધરના વેશે વૃંદા પાસે જોવા રહ્યા. પુશ થયેલી વૃંદાએ વિષ્ણુને આલિંગન આપ્યું થોડા દિવસ બંને સાથે રહ્યા. વૃંદા અદાન હોવા છતાં તેનું પતિવ્રત ખંડિત થયું, અને જલધર સંગ્રામમાં મરાયો. વૃંદા બનાવટી જલધરને ઝોળખી ગઈ. તે પગની પાનાથી માથા સુધી સળગી બી. તેણે વિષ્ણુને શાપ આપ્યો કે ‘તને પત્નીનો વિયોગ થઈ બે વાંદરાની સહાય લેવાનો વખત આવ્યો’ ૭. ભગવાન વિષ્ણુએ સતીનો શાપ માથે ચડાવ્યો અને કહ્યું કે તારા સતી થયા પછી તું તુલસી રૂપે ભૂલોક ઉપર ઉત્પન્ન થાશે. આ પ્રસંગની યાદમાં દર વર્ષે કારતક સુદ અગિયારસના દિવસે લોકો તારા અને મારા લગ્નનો પ્રસંગ ઉત્સવ રૂપે ઉજવશે ત્યાર પછી વૃંદા સતી થઈ.

• કપટથી વૃંદા સતીનો નાશ થયો આથી વિષ્ણુને પરતાવે

થયો. તેઓ વૃંદાની ચિતા પાસે બેસી રહેવા લાગ્યા, તેમનું ગાંડપણ દૂર કરવા પાવંતીએ રમશાન બૂમિમાં વૃંદાની રાખ પર તુલસી, આમલી અને માલતીનાં બી વાવ્યાં. અને તેના ર રોપ ઉછેર્યાં. તેમાંથી તુલસી સર્વ શુભે વૃંદાની તુલ્ય હોવાથી વિષ્ણુને બહુ પ્રિય થઈ પડી. વૃંદાએ રૂકમણી રૂપે અવતાર લીધો અને વિષ્ણુ કૃષ્ણરૂપે અવતર્યા. કારતક સુદ અગિયારસના રોજ તેમના લગ્ન થયા ત્યારથી તુલસી-વિવાહનો ઉત્સવ ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના ગામડે ગામડે દર વર્ષે ઉજવાય છે.

જોને ઘેર કન્યા હોતી નથી તેઓ પોતાની પુત્રીને પરણાવતા હોય તેટલી ધામધૂમથી તુલસી વિવાહ કરે છે અને કન્યાદાનનું ફળ પ્રાપ્ત કરે છે. તુલસી વિવાહ કરવાની ઇચ્છા હોય તે અષાઢ સુદી અગિયારસ જે દેવપોઠી અથવા નીમની એકાદશી નામે ઝોળખાય છે તે દિવસે માટીના કુંડામાં તુલસી વાવે છે.

પરણેલી કન્યાઓ પણ તુલસી પરણાવવાનું વ્રત કરે છે. કુંવારી કન્યાથી આ વ્રત કરી શકાતું નથી. આ વ્રત શરૂ કર્યા પછી બે વર્ષ સુધી ચાલુ રાખવું પડે છે.

કારતક મહિનાના મંડાણ થતાં જોને ઘેર તુલસી વિવાહ હોય કંકુ બંટીને કંકાતરીઓ લખે છે. કારતક સુદ અગિયારસના દિવસે આજુબાજુ ગામના લોકો બળદ શણગારી ગાડાં બેઠીને જનમાં આવે છે. વ્રત લેનારી કન્યાઓ જે ગામમાં તુલસી વિવાહ થતો હોય ત્યાં તુલસી પરણાવવા આવે છે. તુલસીનો માંડવો રોપાય છે. લગ્નગીતો ગવાય છે.

સાંજના ગામના ઠાકર મંદિરમાંથી વાજતે ગાજતે ઠાકર મહારાજ (શાલિગ્રામ)ની જન જોડાય છે. ગામને પાદર જન છૂટે છે. ગામના ઝાંપે આસોપાવવા તોરણ બંધાય છે. તોરણ સાથે બહુ રાંઠવું બાંધવામાં આવે છે. તેની નીચે ગોઅણીઓ(૮) હાથમાં સોથા વગરનો શેરડીનો સાંઠો લઈને જોવા રહે છે. વાજતે ગાજતે ઠાકરજીની પાલખી તોરણે આવે છે. પાલખી તોરણ નીચેથી પસાર થાય એટલે ગોઅણીઓ પાલખી માથે શેરડીનો સાંઠો અડકાડે છે. આજે તો પાલખી પર ફડાફડ સાંઠા મારવાનો રિવાજ પ્રચલિત બન્યો છે.

જોને ઘેર તુલસી વિવાહ હોય તે સામૈયું લઈને આવે છે; રંગે-ચંગે સામૈયું કર્યા પછી ઠાકરજીની જન માંડવે જાય છે માંડવા નીચે ઠાકરજીની પાલખી મૂકાય છે. બેઠે બાજે ઉપર તુલસીજીના છોડને યોળી, ચણિઓ અને ચુડલિયું પહેરાવીને બેસાડવામાં આવે છે. તુલસીકુંડાને મીઠાળ બાંધવામાં આવે છે. ચોરી રચાય છે. ગોર મહારાજ લગ્નની વિધિ કરાવે છે. કન્યાદાન દેવાય છે. હાથગરણું થાય છે. ગોઅણીઓ ઠાકર અને તુલસીની પૂજા કરે છે. મોડી રાત સુધી આ વિધિ ચાલે છે. પછી જનમાં આવેલા જનૈયા અને ગોઅણીઓને જમાડીને વિદાય આપવામાં આવે છે. ઠાકરજી અને તુલસીને ઠાકરમંદિરમાં પધરાવવામાં આવે છે.

૬. તુલસીશ્યામ—તત્પોદક તીર્થ—જે. હરિભાષ ગૌદાની.

૭. દંતકથા કહે છે કે રામ અવતાર વખતે સીતાજીનું હરણ થયું. રામને વાનરની મદદ લેવી પડી.

૮. તુલસી પરણાવવા આવેલી યુવતિઓ.

તપ્તોદક તીર્થ તુલસીશ્યામ—

સૌરાષ્ટ્રમાં ધારી શહેરથી અઢાર માઇલ દૂર ગીરના જંગલો વચ્ચે તુલસીશ્યામની રળિયામણી જગ્યા આવેલી છે. હજારો ભાવિક યાત્રીઓ તેના દર્શનાર્થે આવે છે. તુલસીશ્યામની આ મૂર્તિના પ્રાગટ્યનો સમય ત્રણસો વર્ષ પહેલાં અન્યે હશે એમ ડા. હરિભાઈ ગૌદાની તોંધે છે.૯.

“ ત્રણસો વર્ષ પૂર્વે ગીરના જંગલોમાં મીઠા નામનો નેસડો હતો. ભાં દેવો સતિયો નામનો ચારણ રહે. એક દિવસ તેણે કુંગરા પાછળ ભયંકર કડોડાટીઓ સાંભળી. વીજળી જેવા તેજસ્વી ઝળકારા જોયા. તેણે જાનને દૂધાધારી નામના તપસ્વી બાવાજીને વાત કરી. બાવાજીએ એ જગ્યાએ જુપડી બાંધી. બીજે દિવસે મોસજીયામાં ધરતી ધણધણી બીડી. જમીન ફાટી અને તેજપુંજે આકાશ તરફ જતા જણાયા. ધરતીમાંથી ઉના પાનીના ઝરણાં ફૂટ્યા. અઠવાડિયા પછી ફરીથી અગનગોળા દેખાયા. ધરતી શાંત થયા પછી દૂધાધારી મહારાજે જાનને જોયું તો ઝરણાની જોડે એક ઝાડ નીચે કાળા પથ્થરની સુંદર મૂર્તિ પડી હતી. મહારાજ એ હાથ જોડીને નમ્રતાથી બોલ્યા: ભલે પધાર્યા મારા નાથ! આપ સતી વૃંદાએ શાપ આપ્યા પછી શ્યામ સ્વરૂપ અન્યા. આ જંગલમાં વૃંદાના શાપ પછી આપને પ્રિય એવાં તુલસીનાં વન બિલાં છે, એટલે આપને હું તુલસીશ્યામને નામે સ્મરશી. પછી મહારાજે તુલસીશ્યામની મૂર્તિનું સ્થાપન કર્યું.”

પછીથી દીવના નગરશેઠ જુગલદાસ સ્વપ્નામાં આવેલ તુલસીશ્યામની મૂર્તિના દર્શનાર્થે આવ્યા. તેમણે હજારો રૂપિયા ખર્ચાને નાગરાદિ બાંધીને મંદિર બંધાવ્યું. આજે તુલસીશ્યામનું તીર્થ સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ અન્યું છે. ગીરના મનોહર જંગલમાં આવેલું આ તીર્થસ્થળ યાત્રાળુઓના મનને પરમ શાંતિનો અનુભવ કરાવે છે.

તુલસી-વિવાહના લોકગીતો—

લોકજીવન સાથે લોકોત્સવ વણાઈ ગયેલા છે. તુલસી વિવાહ એ તો ગુજરાતનો અનોખો લોકોત્સવ ગણાય છે. ગુજરાતના સમૃદ્ધ લોકસાહિત્યમાં ઉત્સવગીતોની સાથે તુલસીવિવાહના ગીતો પણ મળી આવે છે. અભ્યાસોએને ઉપયોગી થાય તે દષ્ટિએ કેટલાંક ગીતો અહીં ઉતારું છે.

ઉત્તર ગુજરાતને અડીને પાંચડીપને પથરાયેલ સુવાલ પ્રદેશમાં તરવરાટભરી કાદરડા કોમ વસે છે. આ કોમની સ્ત્રીઓ પાસેથી સ્વ. શ્રી નિરંજન સરકારે બિતારેલું તુલસી વિવાહનું ગીત બેઠ્યું—

‘ સરખી સૈયરું દાદા જળ ભરવા જ્યાંતાં,
સૈયરું મેણુલા બોલ્યા હો રામ,
પાણી જ્યાંતાં રામની વાડીએ.
આટલી સૈયરુંમાં કુણસ કુંવારું,
આટલી સૈયરુંમાં તુલસા(૧૦) કુંવારી.
તુલસા બાળકુંવારાં હો રામ પાણી.
ધેર આપને તળશ્યા ડોલિયો(૧૧) ઢાળ્યો,
તાણી પામરિયાની સોજું હો રામ, પાણી.
કો’ તળશ્યા દીકરી માધવડાં શ્યાં દુશ્યા ?
શ્યાં તમને કાટડા(૧૨) વાળ્યા ? પાણી.

નથી બાપા મારા માધડાં દુશ્યાં ?
નથી અમને કાંટડા વાળ્યા હો રામ, પાણી.
કયો તુલસા દીકરી સરજ વેર(૧૩) પૈણાવું.
ચાંદલિયો વર વોરું હો રામ, પાણી.
સરજને બાપા તેજ ઝાઝેરા,
ચાંદલિયો જળ ઝાંખો હો રામ, પાણી.
કો’ તળશ્યા દીકરી માધવ(૧૪) વેર પૈણાવું.
હલમાનિયો(૧૫) વર વોરું હો રામ, પાણી.
માધવને બાપા જટા ઝાઝેરી.
હલમાન તેલ સિંદુરે હો રામ, પાણી.
કાશીની વાટયે કરશનજી કુંવારા,
ભાં મારા ગપણુ કરજો હો રામ.
પાણી જ્યાંતાં રામની વાડીએ.

તુલસીના સગપણ થયા અને લગ્ન પણ લેવાયા. શેરડીના મંડપ શેખ્યા છે. શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન (વીકલજી) નો વરધોડો નીકળે છે :

વરધોડો રે કંઈ વિકલજનો !
ધોડાને રે કંઈ ઓરડીએ બંધાવો જ રે
ધોડાને રે કંઈ નાગરવેલ્ય નીરાવો રે
ધોડાને રે કંઈ તેત્રીસ શણગાર સળવો રે
બાર ધણાં કંઈ ઠાલડિયા વગડાવો રે
શિવ સંતો રે કંઈ શરણાધયુના બે જોડા રે
ધોડાને રે કંઈ પવનવેગે ચલાવો રે
વેવાણુ રે તું વહેલેરી આવજો રે
થાળભરી મોતીડાં લાવજો રે
ઉપર કંઈ શ્રીફળ મેલાવજો રે
મારા વાલાને વિગત વધાવજો રે
રૂડા તુલસીએ કામણુ કીધા રે
મારા વહાલાના મન હરી લીધાં રે(૧૬)

કારતક સુદી અગિયારસના તુલસીના વિવાહ થાય છે. તુલસી શ્રીકૃષ્ણને વરમાળા પહેરાવે છે. આ પ્રસંગે બ્રહ્મા વેદ બજે છે. અમાન લોકહૈયાની કલ્પના તો જુઓ—

પડવે પહેલો તમ અવતાર રમવા નિસર્ચા રે લોલ
બીજે બાળક બેઠું બહાર, મેં સમજાવ્યું રે લોલ

૯. જુઓ-તુલસીશ્યામ તપ્તોદક તીર્થ. લે. ડા. હરિભાઈ ગૌદાની વિશ્વવિદ્યાન તીર્થકથા અંક-૧૯૬૨.

૧૦ તુલસી. જુઓ સુવાળ પ્રદેશના લોકગીતો. લોકસાહિત્ય-માળા મણકો-૬.

૧૧ ઢોલિયો.

૧૨ કાટડા.

૧૩ હાથે-સાથે.

૧૪ મહાદેવ.

૧૫. હનુમાન.

૧૬. જુઓ: તુલસી વિવાહના ગીતો. સંપાદકો જોરાવરસિંહ બલદવ અને સજ્જનકુમારી ચાવડા. લોકસાહિત્યમાળા મણકો-૩.

શ્રીમતી મોતીબેન લીખાચંદ જનતા હોસ્પિટલ ટ્રસ્ટ

પાટણ

[પબ્લિક ટ્રસ્ટ નં. ઈ. ૩૩૮ મહેસાણા]

—: પ્રવૃત્તિઓ :—

૧ જનતાનું દવાખાનું—

(૧) પીપળાનો શેર (૨) રાજકાવાડા

૨ જનતા હોસ્પિટલ—

(૧) મેટરનીટી વિભાગ (૨) સર્જિકલ વિભાગ (૩) મેડીકલ

૩ એક્સ-રે વિભાગ—

(૧) રાજકાવાડા (૨) પીપળાનો શેર

૪ ખાચો કેમીકલ, સીરીયોલોજીકલ,
લેબોરેટરી, પેથોલોજી વિભાગ—

(૧) રાજકાવાડા (૨) પીપળાનો શેર

JAY INDUSTRIES

Manufacturers of :

BRASS & ALUMINIUM TOWER BOLTS
AND
'KISHOR' BRAND PENCIL SHARPENERS

Phone : 1177

Gram : BUDHBUTTON

JAY INDUSTRIES

Station Back Road,

JAMNAGAR.

કુટવેરના વેપારી ભાઈઓ માટે
ખાસ અગત્યનું

પ્રખ્યાત ફેનીક્સ બ્રાન્ડના જનતા તથા
મોલ્ટેડ કેનવાસ રજખર શુઝ બુદા બુદા
આકર્ષક કલરોમાં ટકાઉ માલ તથા વોટર પ્રુફ
શુઝ તથા સેન્ડલો માટે હંમેશા આગ્રહ રાખો

—: બીઝનેસ ટર્મ્સ તથા પ્રાઈસલીસ્ટ માટે લખો :—

ગુજરાત તથા મહારાષ્ટ્રના ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ

મેસર્સ એચ. ટી. ત્રિવેદી

રાધનપુરી બજાર, ભાવનગર (સૌરાષ્ટ્ર)

મેન્યુફેક્ચરર્સ:—

એસોસીએટેડ રજખર ઈન્ડસ્ટ્રીઝ લિ. ભાવનગર

ત્રીજે ત્રણ જૂવનનો નાથ, તાળી પાડો ટાચકા રે લોલ
 ચોથે છોગાળા ભગવાન, મારે મો'લ(૧૭) આવજો રે લોલ
 પાંચમે માર્યો હરણાકંસ, કે એક માર્યો મૃગલો રે લોલ
 છઠે તેડાવો જોશી કે જોષ જોવડાવો રે લોલ
 સાધ જોશીડા વીરા, સારા જોષ તું જો જો રે લોલ
 લગ્ન કે દિવસના આવશે રે લોલ
 આવશે અગિયારસ ને સોમવાર, વિવાહ આવ્યા દૂકડા રે લોલ
 આવી રૂડી અંધારી રાત કે અજવાળા ક્યાં પડે રે લોલ.
 દુવારકામાં પોંખાય રણછોડરાય કે અજવાળાં ત્યાં પડે રે લોલ.
 તુલસી રોપે છે વરમાળ, કે અઘાવેદ ભણે રે લોલ.

લગ્ન પછીની તુલસી અને શ્યામની જીવનચર્યાનું આલેખન નીચેનું ગીત કરે છે—

ક્યાં વસે તુલસી, ક્યાં વસે રામ ?
 ક્યાં વસે મારા શ્રી ભગવાન ?
 શું જમે તુલસી શું જમે રામ ?
 શું જમે મારા શ્રી ભગવાન ?
 ક્યાં પોટે તુલસી ક્યાં પોટે રામ ?
 ક્યાં પોટે મારા શ્રી ભગવાન ?
 ક્યારે વસે તુલસી, મંદિરિયે વસે રામ,
 પાલખીએ વસે મારા શ્રી ભગવાન.
 દૂધ પીએ તુલસી, સાકર જમે રામ,
 કંસાર જમે મારા શ્રી ભગવાન.
 ક્યારે પોટે તુલસી, મંદિરે પોટે રામ,
 પાલખીએ પોટે મારા શ્રી ભગવાન.

તુલસી વિવાહની બારમાસીઓ પણ મળી આવે છે. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના સીમાડાને અડીને આવેલા ભાલ પંથકમાં અને કનેરમાં તુલસી વિવાહની નીચેની બારમાસી ગવાય છે.

ધન્ય ધન્ય આકરુ ગામ
 ધન્ય ધન્ય રે તુલસી તારા મોંધેરા નામ સાંભળો ગુણવંતા
 રામજી ખેડે ને લક્ષ્મણ વેડે
 સતી રે સીતાજીએ પાણીડા લિંચ્યા
 અપાટે તુલસી મેપે રોપાણા
 અગર કરતુરીના ખાતર પુરાય
 શ્રાવણે તુલસી બખ્ખે પાંદડિયે
 હરખ્યા નારાયણ તુલસી નામે
 બાદરવે તુલસી વેલે વળુંબ્યા
 દેવ દામોદરે ખોળામાં લીધા
 આસોએ તુલસી આજા વળુંબ્યાં
 કુંવારા તુલસીયાનો કરો રે વિવાહ
 કારતકે તુલસીના વિવાહ નિર્ધાર્યા
 લગ્ન નિર્ધાર્યા ને પરણ્યા મોરારી
 માગશરે માવડડાં રે થાશે
 શિયાળે તુલસીયાના આણુલાં રે જશે
 પોપે તો તુલસી પજ્યા રે રોપમાં
 તુલસી વિના ત્રિભુવન રે ડોલ્યા

મહારાજે તો વન સધળાં રે વેજ્યા
 હુડલા ડોડલાની રમત રે માંડી
 ફાગણે ફાગ ખેલે રે ગોવિંદા
 હોળી ખેલે ચંદ્રાવતી લીલા
 અગર તુલસી હિંડોળા બંધાવે
 હિંડોળે હિંચે શ્રી કૃષ્ણજી મોળા
 વૈશાખે વાવલિયા રે વારો
 ઘેરે પધારો શ્રી કૃષ્ણ નાવલિયા
 જોઈ તો તુલસી સુકવા રે લાગ્યા
 તુલસી વિના સૂતો રે સંસાર
 જોણે કર્યો તુલસીને દોષો
 એનો વીરોજ ઘણું રે જીવો
 જોણે રેજ્યાં તુલસીને ખેડાં
 એને આવે શ્રી રામના તેડાં(૧૮)

આજના યુગમાં પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો લોપ થઈ રહ્યો છે તારે ગુજરાતના લોકજીવને તુલસી વિવાહનો લોક-ઉત્સવ અને તુલસી વિવાહના ગીતો આજે ય જળવી રાખ્યા છે એ લોક-સાહિત્ય અને લોક-સંસ્કૃતિના અભ્યાસીઓ માટે ઓછા આનંદનો વિષય નથી.
 (માહિતીખાતાના સૌજન્યથી)

૧૭. મહેલ.

૧૮ સરખાવો—મારવાડમાં પ્રચલિત તુલસીની બારમાસી :

“સાવણિયે રે તુળજાં પાન-દો-પાન-બાદુડે ચાર પાન હો રામ આસોળાં મેં તુળજાં મવડજ કાઢ્યા, કાતી બ્યાંવ રચાજો હો રામ.”
 કૃષ્ણ ચરિત્રના લોકગીતો, સંપા. કુ. શ્રધ્ધાદેવી મજમુદાર, લોકસાહિત્ય માળા મણુકો-૫.

START THE SAVING BANK

SAVE WITH
BANK OF BARODA

: Head office :

Mandvi,
 BARODA.

નાગપૂજા

ટોટેમ સાથે નાગપૂજાનો સંબંધ—

ટોટેમ (Totem) એ સંસ્કૃતિનું મહત્વનું અંગ ગણાય છે. ટોટેમના અભ્યાસ દ્વારા માનવીય સંસ્કૃતિના વિકાસ પર સુંદર પ્રકાશ પાડી શકાય છે. જગતની તમામ જાતિઓમાં કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે ટોટેમ જોવા મળે છે. આદિમ જાતિના લોકો કોઈ વૃક્ષ, કુદરતી વસ્તુ કે પશુપ્રાણીની ઉપાસના કરતા અને પોતાની જાતિને એના નામથી જ ઓળખાવતા. શિયાળ, માછલી, નાગ, ગરોળી અને રીંછની પૂજા કરનારી અને એ નામથી ઓળખાતી અનેક જાતિઓ આજે પણ દક્ષિણ ભારતમાં મળી આવે છે.

આસ્થિાસી મનુષ્યની વિચારશક્તિ ધણી સંકુચિત હતી. આજુ-બાજુના ભૌગોલિક વાતાવરણનો તેના પર ગાઢ પ્રભાવ પડતો. કુદરતની શક્તિઓથી તે ડરતો. જાણામુખી, વર્ષાનું તાંડવ નદીનું પૂર તથા જંગલી પ્રાણીઓ અને ઝેરી સર્પોથી ડરનાર માનવીએ એને ખુશ રાખવા તેની પૂજા શરૂ કરી, ત્યારથી ટોટેમ ઉપાસના આરંભાઈ છે. નાગપૂજાનું મૂળ પણ ટોટેમપૂજામાં જ જોવા મળે છે.

નાગપૂજાની પ્રાચીનતા—

ભારતીય પૂજાના પ્રકારોમાં નાગપૂજા ધણી પ્રાચીન છે. ‘નાગ-પૂજાનું’ કેન્દ્ર ભારત જ છે. આ દેશમાંથી નાગપૂજા અન્ય દેશોમાં પ્રચલિત બની હશે એમ માની શકાય છે.^૧ ભારતમાં જ નહીં પણ એઝિલોનિયા, મિશ્ર, ગ્રીક આદિ દેશોમાં આ પૂજા ધણી જૂના કાળથી ચાલે છે. પ્રાચીન ભારતમાં નાગપૂજા ખૂબ જ વિકાસ પામી હતી. મોહે-જે-દડોમાં વૃષભ, અગ્નિ, પીપ્પલા અને નાગની પૂજા થતી. અમેરિકા જેવા સુધરેલા દેશમાં આજે પણ નાગને દેવ તરીકે પૂજવામાં આવે છે. એઝિલોનિયાના ‘ઈઆ’ દેવ નાગ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ગ્રીસની દંતકથા તો એમ કહે છે કે અર્ધ મનુષ્ય અને અર્ધનાગે મનુષ્યને ખેતી કરવાનું અને ધરતીમાંથી ખાણો ખોદવાનું શીખવ્યું.

ભારતમાં નાગજાતિ ધણી જૂની જાતિ છે. કાશ્મીરમાં નાગ-જાતિના લોકો વસે છે. તેઓ ઔષધિઓમાં ખૂબ નિષ્ણાત ગણાય છે તેઓ સર્પના ઝેરનો ઈલાજ પણ કરે છે. નાગજાતિ સર્પમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે એમ માનવામાં આવે છે. વળી ‘નાગલોકો અર્ધસર્પ અને અર્ધમનુષ્ય છે. એમ માનવામાં આવે છે.’^૨

નાગપૂજા અને લૌકિક માન્યતાઓ—

નાગપૂજા અને સર્પપૂજા છૂટી ન પાડી શકાય તે રીતે મિશ્ર થયેલી છે. નાગ સંપત્તિનો રક્ષક ગણાય છે. વણજારા કોમમાં એવી માન્યતા પ્રચલિત છે કે ‘જમીનમાં ધન દાટીને તેના પર બાળકને બેસાડવામાં આવે તો બાળક તેના મૃત્યુ બાદ સાપ બને છે અને એ સંપત્તિનું રક્ષણ કરે છે.’ હિંદુ લોકો જૂના પુરાણ મહાનમાં સાપને જુએ તો એને ધરનો જૂનો માલિક માને છે.

ભારતીય લોકકથાઓ કહે છે કે સાપ દૂવાનું રક્ષણ કરે છે. દરેક દૂવો પોતાના રક્ષણ માટે સાપ રાખે છે. તે દૂવાનું પાણી સફાવા દેતો નથી.

નાગપૂજા સાથે અંધશ્રદ્ધાના અનેક જાળાં બાંધેલાં જોવા મળે છે. હિંદુ લોકો સાપના ભયને કારણે જ તેની પૂજા કરે છે. સાપને

મારવાથી નાગણી તેનું વેર વાળ્યા વિના રહેતી નથી એવી લોકશ્રદ્ધા આજે પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. નાગને મારવાથી ઘરમાં રોગચાળો પ્રસરે છે એવી માન્યતા પણ લોક-જીવનમાં જાણીતી છે.

નાગપૂજા વિશે એક વાત એવી પણ જાણવા મળે છે કે નાગ માનવજાતિનો પૂર્વજ છે. તેથી નાગ લોકો સાપને પોતાના પૂર્વજ તરીકે આજે પણ પૂજે છે.

નાગપાંચમનું વ્રત કરનારી વનિતાઓ નીચે જણાવેલ વ્રતકથા કહે છે. “એક ઘરમાં સાત બાઈઓ; સાતેને વહુવારુઓ; સાતમી અણમાનીતી પિયરમાં કોઈ ન મળે. સાસરવાસમાં સૌના ખાધા પછી અણહું જે વધે તે ખાવા મળે. ખાઈને વૈતરું કરે. તે સગર્જા બની. ખીરના બાવા (દોહદ) થયા: પણ કોણ ખવરાવે? એક દિવસ ઘરમાં ખીર કરી છે. એને બાગે તો બિખરડાં રહ્યાં. લખને એ જળાશયે જાય છે. ઝાડના થડે બિખરડાં છૂપાવીને પાણીનું બેકું ઘેર નાખી આવે છે. પાછળથી આ બિખરડાં એક સગર્જા નાગણી ખાઈ જાય છે. બાઈ પાછી આવીને નિરાશ થાય છે, છતાં ઉદ્દગાર એવો કાઢે છે કે ‘હશે બાઈ! મારા જેવી કોઈક દુઃખિયારી હશે તેણે ખાધા હશેને! એનું પેટ ઠરજો.’

ફૂડું કંઈ બોલે તો કરડવા તત્પર બેઠેલી નાગણીએ બહાર નીકળીને દુઃખિયારી પર પ્રેમ પ્રગટ કર્યો; ને પાતાળવાસી નાગકૂળ એ ‘નપીરી’નું પિયર બન્યું. એનું સીમન્ત ઉજવવા નાગકુટુંબ માનવરૂપે હાજર થયું. એને પ્રસન્નિ માટે પાતાળમાં લઈ ગયાં. નાગણી વિચારી તે વારે દીવો લઈને બીની રહેલી એ માનવ-પુત્રીએ પોતાના જ બાળનો ભક્ષ કરતી નાગણીને દેખી ડરી જઈ દીવો પાડ્યો. એ દોષે બે નાગ-અન્યાં ભક્ષ કરતી જનેતાના મોંમાંથી બચી છૂટ્યાં પણ પૂંછડી કરડાઈ ગયેલી તેથી બાંડાં બન્યાં. પોતાની કદરૂપતાના કારણરૂપ એ માનવ-બહેનને ઈર્ષા કરવા એને ઘેર ગયા. પણ બહેને તો પોતાને ઠેસ આવતાં એ બાઈઓને યાદ કરી ‘ખરમા’ કહ્યું. બાઈઓ પ્રગટ થઈને બહેનને પહેરામણી આપી પાછા વળ્યા.”^૩

નાગપૂજા અને પૂજારથાનો—

નાગદેવતાની પૂજા ભારતના વિભિન્ન જિલ્લાઓમાં જોવા મળે છે. ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં કેટલાંક જાણીતાં નાગપૂજાનાં થાનકો આવેલાં છે. ‘કચ્છમાં બૂજંગદેવનું સુંદર મંદિર કુંગર પર આવેલું છે. લગભગ છેલ્લાં એક હજાર વર્ષથી ‘બૂજંગદેવ’ પૂજાય છે. કચ્છના બૂજ શહેરનું નામ પણ બૂજંગ નાગ ઉપરથી પડ્યું છે. કચ્છી હિન્દુઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક બૂજંગદેવની પૂજા કરે છે. બૂજ શહેર પાસેના કોઠામાં બૂજંગનું પુરાણું મંદિર આવેલું છે.’^૪

૧. જુઓ: સંસ્કૃતિ ઔર સમાજશાસ્ત્ર: ટોટેમપૂજા પરવર્તીરૂપ. ડો. રંગિયરાધવ-ગોવિંદ શર્મા.

૨. ધી જોડસ ઓફ ઈન્ડિયા, રેવ. ઇ.એ.એ.નર્ન માર્ટીન. પૃ. ૩૫૦

૩. જુઓ લોક-સાહિત્યનું સમાલોચન: ઝવેરચંદ મેઘાણી.

પૃષ્ઠ : ૩૦

૪. જુઓ નાગનાં કુળો અને પૂજારથાનો, લેખક શ્રી સંન્યાસી કિરમત : માર્ચ-૧૩

ધંધુકા તાલુકાના ખરતા ગામમાં 'ઘોધા' નું મંદિર છે. ગામ આખું એની પૂજા કરે છે. કહેવાય છે કે ગામમાં સાપ કરડવાથી કદી કોઈનું મરણ થતું નથી. ઘોધાદેવ ગામનું રક્ષણ કરે છે. ઘોધા નામનો વીર પુરુષ ગાયેનું ઘણું વાળતાં મરાયેલા. તે નાગ બનને બેઠા છે અને પરચા આપે છે એવી વાતો જાણવા મળે છે. 'ઘોધા' નો રાસડો ભાતપંથકમાં આજે પણ ગવાય છે.

આજ છે સાતમ ને સોમવાર, ઘોધો યુવાણ દાતણ કરે રે;
પાણી ભરે રે લાસીયા બહેન, નાંવા બેઠો ઘોધો યુવાણ.

આર બેઠે ઘોધો નાહી ઝિજ્યા રે.

ઉગમણે પડી છે ખૂમ, આયમણા થયા રાધા રીડિયા રે;
ઘોડલે નાખ્યા પલાણુ, ઉઠે તે આથર ભીડિયા રે.

ચજ્યા ચજ્યા રે ઘોધો યુવાણ

શ્રી સંન્યાસી સૌરાષ્ટ્રમાં ધાનગઢ રેશન પાસે આવેલા વાસુકિ-નાગના મંદિરની પણ વાત નોંધે છે. આ વાસુકિનાગ જે પુરાણોમાં કલા પ્રમાણે અમૃતમંથન વેળાએ તેનું નેતરું કરવામાં આવ્યું હતું. આનુબાનુના પંથકમાં આ નાગને દેવનાર્ધ નાગ તરીકે પૂજવામાં આવે છે. લગ્ન પછી છોડાછેડી છોડવા વરધોડિયાં ત્યાં આવે છે.

સૌરાષ્ટ્રનાં દ્રોણ શહેરની પશ્ચિમે તંબોળી નાગનું યાત્રક આવેલું છે, ત્યાં ખીજડાના પેલાણવાળું વૃક્ષ છે. કહેવાય છે ત્યાં નવ ફૂટ લાંબો અને મોટી ફેણ અને મૂંછોવાળો નાગ રહેલો. ત્યાં દૂધનું પાત્ર રાખવામાં આવે છે, તેમાંથી નાગ દૂધ પીએ છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં સરપદર ગામના પાદરમાં વાટપડા નામક નાગનું જાણીતું લોકપૂજ્ય યાત્રક છે. દેવતાઈ નાગ તેના પરિવાર સાથે ત્યાં ફરવા આવે છે. નિર્દોષ બાળકો તેની સાથે આજેય ગેલ કરે છે. એ ગામમાં કે ગામની હદમાં સર્પદંશથી કોઈનું મરણ થયાનું જાણીતું નથી.

ગુજરાતને ગામડે ગામડે ચરમાળિયા દાદાનાં મંદિરો સામાન્ય રીતે તળાવની પાળે જોવા મળે છે. ત્યાં નાગની માટીની પ્રતિમાઓ હોય છે. નાગ પાંચમને દિવસે લોકો તલ્લવટ વહેંચે છે. ઘરમાં કયાંય ન ગ દેખાય તો દેરીએ જઈને દીવો કરે છે અને નાળિયેર વધરે છે નવરાત્રિમાં બાળકો માટીના નાના નાના ઘોધા બનાવીને તેમાં દીવા મૂકીને—

“ઘોધો ઘોધો ઘોધ સક્કામ નાથીઆઈના વીર સલામ,
આગલો બંદૂકદાર, પાછલો પહેરદાર.”

—ગાતાં ગાતાં ઘોધો માગવા નીકળે છે. નવમે દિવસે ચરમાળિયા દાદાની દેરીએ ઘોધા મૂકી જાય છે.

રાજસ્થાનમાં નાગદેવતાનું મોટું મંદિર આવેલું છે. ત્યાં નાગ-પાંચમના દિવસે ધામધૂમથી નાગની પૂજા કરવામાં આવે છે. પંજાબની એક લોકગતિ સપ્ટેમ્બર માસમાં નવ દિવસ સુધી નાગની પૂજા કરે છે. આ પૂજા દરમ્યાન ઘણી ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરે છે. તેઓ નાગને 'યુગ્મા' ને નામે ઓળખે છે. સાપના માનમાં લાલ અને કાળી રોટલીઓ બનાવવામાં આવે છે. આ રોટલીઓ એક ઘેરથી બીજા ઘેર લઈ જવામાં આવે છે. પછી આ રોટલીઓ દાટી દે છે. પછીથી તેના ઉપર મંદિર બાંધી કરવામાં આવે છે. આ રીતે નાગની પૂજા કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત પંજાબમાં

કેટલાંક લોકો દીંગલી બનાવીને નદીમાં નાખે છે. નદીમાં નાખતા પહેલાં તેને ખૂબ ટીપે છે. નાગપૂજનો આ બીજો પ્રકાર છે.”૫.

બંગાળમાં પણ નાગ-પૂજા જાણીતી છે. નાગદેવી 'મનસા' ની યાદમાં ખાસ ઉત્સવ ઉજવવામાં આવે છે. માટીના વાસણને સિંદૂરથી રંગીને એક વૃક્ષ નીચે મૂકવામાં આવે છે. તેની ચારે બાજુ માટીના નાના નાના સાપ મૂકવામાં આવે છે. આવા નાના નાના સાપનાં અનેક મંદિરો મળી આવે છે. મનસા વાસુકિની બહેન અને જરકાડુ નામના ઋષિની સ્ત્રી છે. તે સર્પની રાણી છે. પેટ ચાલનારા લયાનક પ્રાણીઓથી તે સ્ત્રી પુરુષનું રક્ષણ કરે છે તેથી તેને પૂજવામાં આવે છે. તેનું બીજું નામ 'વિવહરી' વિષને ફરનારી એવું છે. અંધી માતાની જેમ તે અદેખા રચલાવની છે. તેને હમેશાં ખુશ રાખવામાં ન આવે તો લોકોનાં ઘેર ઝેરી સાપ મોકલીને તે વેર વળે છે. બંગાળમાં મનસાદેવીની પૂજા વિશેષ પ્રચલિત છે. મનસાદેવીની પૂજા અંગેની એક કથા નીચે પ્રમાણે મળે છે.

‘ચંડ નામના એક વેપારીએ મનસાદેવીની પૂજા કરવાની ના કહી એટલું જ નહીં પણ તેને માટે અતિશય તિરસ્કાર દર્શાવ્યો. થોડા વખતમાં એના છ છોકરા સર્પદંશથી મરણ પામ્યા એ દશા માંથી દૂર રહેવા એનો મોટો છોકરો લોહાના ઘરમાં રહ્યો; પણ મનસાએ એક કાટમાંથી સર્પ પેસાડ્યા. સાપ તેને લગ્નના દિવસે કરડ્યો અને એના પ્રાણ લીધા. એની વિધવા નાસીને રડતી રડતી પોતાના સાસુ પાસે ગઈ. પડોશીઓની સાથે દેવીનું આરાધન કરવા ચંડને તેણે ઘણું સમજાવ્યું પણ તે સમજ્યો નહીં મનસાએ જાતે તેના ગિરતને કહ્યું કે તમે ચંડને સમજાવો : માના તરફ આટલો વેરલાવ રાખે નહીં. આખરે તેની ઠગ્ગાને તે એટલો વશ થયો કે એક ફૂલ ડાળા લાથે દેગ તરફ નાખ્યું. આથી દેવી પ્રસન્ન થઈ. અને તેના બધા છોકરાને જીવતા કર્યા ત્યારથી તેની પૂજા પ્રચલિત થઈ.’૬.

દક્ષિણ ભારતમાં પણ નાગપૂજા જાણીતી છે હિંદુઓએ મદ્રાસમાં ઉપનંદી જિલ્લામાં સુંદર નાગમંદિર બાંધ્યું હતું. નાગલોકો વિવિધ પ્રકારે સાપની પૂજા કરે છે તેને ઇશ્વર સ્વરૂપે પૂજે છે. જુલાઈ માસમાં નાગદેવતાને મોટો ઉત્સવ ઉજવે છે.

ઉત્તર ભારતમાં બ્રાહ્મણ લોકો પણ નાગપૂજા કરે છે. તેઓ નાગપૂજા સાથે વૃક્ષપૂજા પણ કરે છે તેની પાછળની ભાવના એવી છે કે સાપ વૃક્ષના થડમાં પોતાનું ઘર બનાવીને રહે છે. તેથી સાપના ઘર આગળ દૂધ-ઘી મૂકે અને મત્રોચ્ચાર કરીને સાપની પૂજા કરે છે.

નાગપૂજા હિંદુઓ સાથે સંકળાયેલી છે. સ્ત્રીઓ આજેય નાગપાંચમનું વ્રત કરે છે. અને નાગદેવની પૂજા કરે આથી ભારતને નાગપૂજનનું કેન્દ્ર કહીએ તો ખોટું નથી. જુની સંસ્કૃતિના આજે લોપ થતા લાગ્યો છે ત્યારે કેટલાક દેવોની પૂજાને લોકજીવન વીસરી ગયું છે છતાં વેદકાળથી શરૂ થયેલી નાગપૂજા આજેય એટલી જ પ્રચલિત છે.

૫ સંસ્કૃતિ ઔર સમાજશાસ્ત્ર : ડૉ. રંગેય રાધવ અને ગોવિંદ શર્મા.

૬. જુઓ : વોર્ડ કૃત હિંદુઓ. પૃ ૧૦૮

મખલખ પાક મેળવવા માટે

ગુજરાતમાં ખનતા

અન્નેડ એન્જીન

પરમ શક્તિ

૬/૬.૬—૮/૯—૯.૯૨/૧૦

હોર્સ પાવરમાં હાજર સ્ટોકમાં મળશે

પ્રકાશ મશીનરી સ્ટોર્સ

ગ્રામ
ઉમ્મીદ

કડીયા નિહીમ
રીલીફ રોડ
અમદાવાદ-૧.

ફોન
૨૨૬૧૫

રેઇનબો પંપ વાપરવાનો ખાસ આગ્રહ રાખો.

ખુશ ખબર

આપની નમ્ર સેવામાં—

ખાદ્ય, અખાદ્ય તેલો, ગ્લુકોઝ, સિરખ્સ, ગ્લીસેરીન, કેમીકલ્સ, ફાર્માસ્યુટીકલ્સ વગેરેને—રંગવિહિન કરવા માટે હમેશાં વાપરો.....

અમર એક્ટીવેટેડ કાર્બન

જે ઉચ્ચ લાયકાત ધરાવતા બાણીતા પીઠ અનુભવી ટેકનોલોજીસ્ટની બાત દેખરેખ હેઠળ બૂદી બૂદી બાતોની શ્રેઠમાં તૈયાર થાય છે. તો આપની જરૂરીયાત માટે મળો યા સંપર્ક સાધો.

શ્રી રાજપીપલા અમર કાર્બન એન્ડ

કેમીકલ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ,

રાજપીપલા.

(ગુજરાત) (પશ્ચિમ રેલ્વે)

શુભેચ્છા પાઠવે છે

મેસર્સ નરપતસિંહ એન્ડ બ્રધર્સ

ફોરેસ્ટ કોન્ટ્રાક્ટર

ટીમ્પર, ચારકોલ એન્ડ બાંધુ મરચન્ટ

રેલ્વે સ્ટેશન પાસે, મુ. રાજપીપલા (જિ. ભરૂચ)

બિહારીંગ કોન્ટ્રાક્ટરો, મકાન બાંધનારાઓ તથા ઘર-વપરાશ અંગે ઉપયોગમાં લેનારા ગ્રાહકોને માટે વ્યાજબી ભાવે સારી ઉચી બાતનું ઇમારતી લકકડ, વાંસ તથા કોલસા ખરીદવાનું એક ભરોસાપાત્ર મથક.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

બાલ નળકાંઠા-સંધન ક્ષેત્ર સમિતિ

ગુંદી

(જિ. અમદાવાદ)

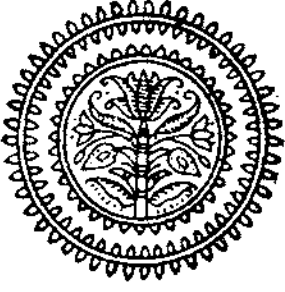
પૂણી, ખાદી, સાબુ, તેલધાણી, ભંડાર વિગેરે પ્રવૃત્તિ ચાલે છે.

વર્ષ દરમિયાન એક લાખ રૂપિયાનો સાબુ, સવાલાખ રૂપિયાનું તેલધાણીનું ઉત્પાદન, દસહજાર રૂપિયાની ખાદી અને આઠહજારની પૂણીનું ઉત્પાદન થાય છે.

ખાસ કરીને સંધનના સાબુએ ગુજરાત ભરમાં ભારે મોટી લોકપ્રિયતા મેળવી છે.

સ્વાવલંબી ધોરણે ચાલતા સંધન યોજનાના સાબુકામને ઉત્તેજન આપો.

રચના, લેખ

વિવિધ જાતો, નામો અને વિશિષ્ટ ખાસિયતો ધરાવતા આપણા બળદો

—શ્રી જોરાવરસિંહ જાદવ

માનવ જાતનો પ્રથમ સંસ્કાર તે કૃષિસંસ્કાર છે. આદિકાળના માનવના જીવનમાં જ્યારથી કૃષિસંસ્કારના પદ્ધતિકાર શરૂ થયા ત્યારથી માનવે પશુઓને પાળવાની અને ઉપયોગમાં લઇને પોતાનો બોજો હળવો કરવાની શરૂઆત કરી. હરપા અને મોહને દોમાંથી જે મુદ્રાઓ મળી આવી છે તેમાં પાલતુ પશુઓ અંકિત થયેલાં છે. ચંદ્રાકાર શીંગડાવાળો વૃષભ તો સિંધુ સંસ્કૃતિનું પ્રિય ચિહ્ન હતું એમ મળી આવેલી મુદ્રાઓ ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય છે.

સંસ્કૃતિના તંદુરસ્ત વિકાસમાં મહદરૂપ બનેલાં પશુઓમાં બળદો-નું સ્થાન મહત્વનું ગણી શકાય એ દૃષ્ટિએ બળદોની જાતો, એની ખાસિયતો તથા તેનાં નામોનો અભ્યાસ પણ એટલો જ રસપ્રદ બની રહે છે.

આપણા દેશમાં બળદોની લગભગ ૩૦ થી વધુ જાતો જોવા મળે છે પ્રાણીશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ તો એમ કહે છે કે બળદોની મુખ્ય ૨ જાતો જ છે (૧) રંગીન અને (૨) સફેદ. પ્રાદેશિક પરિસ્થિતિ અનુસાર આ બે જાતોમાંથી બીજી બધી જાતો ઉદ્ભવી છે. અભ્યાસીઓ તો એટલે સુધી કહે છે કે દુનિયાની ‘મધર ક્રીડ’ એ ગીરની એકાદ છે. બળદોની કેટલીક વિશિષ્ટ જાતો નીચે મુજબ છે.

નિમારી—મધ્યભારતમાં આવેલ નિમાર પ્રદેશ ઉપરથી બળદની આ એકાદનું નામ નિમારી પડ્યું છે. આ જાત સોનપરીને નામે પણ ઓળખાય છે. નિમારી બળદ મધ્યમ કદનો, લાલ અને સોતેરી રંગ તથા ઘોળા ધાબાવાળો હોય છે. કપાળ સહેજ તરતું, શીંગડાં ઘણું ખરું અચોક્કસ અને ગુલાબી રંગનાં હોય છે. કાન મધ્યમ અને ખરીઓ ખૂબ મજબૂત હોય છે. પગલાંને કંઠજ જમીન પર લાંબો વખત કામ કરવા જતાં આ બળદો થાકતા નથી.

આ એકાદ ગીર અને ખિલારના સંસ્કરણથી ઉદ્ભવી છે એમ કહેવાય છે; પરિણામે બન્ને જાતોનાં લક્ષણો મિશ્રરૂપમાં જોવા મળે છે.

કૃષ્ણાવેલી—કૃષ્ણા, ચંદ્રલા અને ઘાટપ્રભા નદીની ખાણમાં ઊછરતી બળદોની આ એકાદ કૃષ્ણાવેલીના નામે જાણીતી છે આ જાતનરો સતારા, બીજાપુર, કોલ્હાપુર તથા સાંગલીમાં વિશેષ જોવા મળે છે. ‘સાંગલી નરશે ૧૯મી સદીના છેલ્લા બે દાયકામાં કપાસની જમીન માટે કામ કરી શકે એવા ભારે શક્તિશાળી બળદો પેદા કરે એવી આ એકાદ ઉત્પન્ન કરી ‘૧ આ નવી એકાદ પેદા કરવામાં ગીર ઓંગોલ રથાનિક તથા કાંકરેજ એકાદનો ઉપયોગ કરાયો હતો.

આ જાતના બળદો સંસ્કરણથી ઉત્પન્ન થયા હોવાથી ચોક્કસ લક્ષણો જાણી શકાતાં નથી. તેમ જાતાં આ જાતના બળદો રંગે સફેદ તથા થાપા ઉપર કાળાશ હોય છે. પહોળું કપાળ, ટૂંકી ગરદન, ટઢાર અને અણીદાર કાન, મજબૂત પગ અને લગડતા મૂતરણવાળા

હોય છે. આ જાત શાંત અને કામગીરી છે. પથરીઆ જમીન પર કામ કરવાથી એની ખરીઓ તળવાઈ જાય છે.

માળવી—માળવા અને તેની આજુબાજુના પ્રદેશના બળદો માળવીના નામે જાણીતા છે. આ જાત આજે પચમહાલ જિલ્લામાં પણ જોવા મળે છે. આ બળદો ટૂંકા અને ભારે શરીરવાળા, ટૂંકા અને મજબૂત પગવાળા તથા મધ્યમ કદના મૂતરણવાળા હોય છે. માથું ટૂંકું અને પહોળું તથા કપાળ ખાડાવાળું હોય છે. મોં કાળું, નાકનું ટેરતું ઊંચે વળેલું, શીંગડાં મજબૂત અણીદાર અને કુંડલા, રંગ સફેદ અને મૂંઝડા હોય છે. આ જાતના બળદો યુદ્ધેલખંડ, નંદરપાર, દક્ષિણ ગુજરાત અને જલગાંવમાં પણ જોવા મળે છે.

અમૃતમહાલ—આ જાતના બળદોનો ઉદ્ભવ મહિસુર રાજ્યને આધારી છે. મહિસુર રાજ્યના રાજાઓએ દૂધ અને બળદો પેદા કરવા માટે પોતાના રાજ્યમાં ગાયોની એક વસાહત ઊભી કરી હતી. આ વસાહતમાં પેદા થતા બળદો લશ્કરી સામાનની હેરફેર માટે વપરાતા. તેપે જોડેલા આ બળદો કલાકના ૧૫ માર્મિલની ઝડપે દોડતા હતા. અંગ્રેજોને લડાઈઓ આપવામાં ટીપુ સુલ્તાન સફળ થયો તેનું કારણ પણ આ જ હતું.

આ જાતના બળદો મધ્યમ કદ અને તંગ બાંધાના, રંગે સફેદ, મૂંઝડા અને કાળા, લાંબું માથું, કપાળ ઉપમેલું, શીંગડાં પાતળાં લાંબાં અને ઘનુબાકાર, આંખો લાલ, કાન ટૂંકા, મૂતરણા-ટૂંકા અને શરીર સાથે ચોંટેલા તથા ધાબળી પાતળી હોય છે.

આ બળદોની હલસીકર, લગડવાડી અને ચીતલદુર્ગ એમ ત્રણ પેટા જાતો પણ છે.

સિંધી—આ બળદો લાલ સિંધીને નામે પણ ઓળખાય છે. એનું મૂળ વતન છે સિંધનો કરાંચી અને હૈદરાબાદ જિલ્લો તથા તેની ઉત્તરે આવેલો કેહિસ્તાન પ્રદેશ. આ જાતના બળદો રંગે જોરા અથવા લાલ. ટૂંકા બાંધાના અને ખડતલ હોય છે. એનું કપાળ ઉપમેલું, કાન મધ્યમ, શીંગડાં મૂળમાં જડાં અને લગડતાં, તથા વાળ ચળકતા હોય છે. મમે તેવી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થવાનો શુભ આ જાતનો જોવા મળે છે.

ગંગાઓ—ગંગા નદીના પ્રદેશમાં આવેલા આ બળદો ગંગા-ઓના નામે ઓળખાય છે. તે રંગે સફેદ અથવા મૂંઝડા, માથાનો લાંબો મોડિયો, ટૂંકા ટૂંકા અને પાછળ જતાં શીંગડાં, બદામ આકારની મધ્યમ કદની આંખો, પૂંઠ લગતી, ધાબળી મોટી અને પૂંઠડું મધ્યમ કદનું હોય છે.

૧ જુઓ ‘એડુલ અંક’ પૃષ્ઠ ૨૦૩,

અજોર—ખિહારમાં કોયલપુર જિલ્લામાં આવેલા અજોરની આ જન અજોરને નામે ઓળખાય છે. આ અજોર મધ્યમ કદના અને મજબૂત બાંધાના, શીંગડાં ટૂંકાં જેવાં નાનાં, પૂંછડું ટૂંકું, રંગે સફેદ અથવા મૂંઝડા હોય છે.

ખેરીમઠ—ઉત્તર પ્રદેશના ખેરી જિલ્લાની અજોરની ઓલાદ આ નામે જાણીતી છે. આ અજોર રંગે સફેદ અથવા મૂંઝડા, ૧૮” જેટલાં લાંબાં શીંગડાં, પૂંછડું સફેદ અને ધાવળી મોં સુધી લાંબી હોય છે.

કેન્વારિયા—ઉત્તર અને મધ્ય પ્રદેશમાં ડેન નદીને કાંઠેના પ્રદેશના અજોરની આ જન છે. આ અજોર રંગે ધોળા અગર મૂંઝડા, કપાળ ચપટું અને શીંગડાં આગળ પડતાં હોય છે.

હરિયાના હરિયાના, પૂર્વ પંજાબ અને ઉત્તર રાજસ્થાનની અજોરની આ ઓલાદ છે. લાંબા પાતળા પગ, લાંબું સાંકડું મોં, નાના લટકતા કાન, હાલતાં શીંગડાં અને કાળી પૂંછડી એ આ અજોરની વિશેષતા છે.

મેવાતી—આ જન કોસીના નામે પણ ઓળખાય છે. અલવર, ભરતપુર, મથુરા વગેરે મેવાત પ્રદેશની અજોરની આ જાતિનો રંગ સફેદ અને લાલ, મોં સાંકડું, કપાળ સહેજ તરતું, મધ્યમ કદના લટકતા કાન, અને લાંબું પૂંછડું હોય છે.

અંગોલ—ફિરતના, ગંતુર અને નેલોર પ્રદેશની અજોરની આ જન નેલોરને નામે પણ ઓળખાય છે. આ અજોરનું કદ મોટું, ગોળ આંખો, ફરતું કાળા રંગનું ટૂંકાણું, નાના ટૂંકા જેવાં હાલતાં શીંગડાં, અને રંગ સફેદ અગર તે લાલ જેવા મળે છે.

ખિહારી—મુંબઈ રાજ્યના દક્ષિણ ભાગની આ જનના અજોરો દોડવા માટે ઉત્તમ પ્રકારના ગણાય છે. હલ્લીકર જાતમાંથી કિતરી આવેલ આ જનના અજોરો બાંધો મજબૂત, પીપ આકારનું ધક, સફેદ ઘેરો રંગ, ગાજરના રંગ જેવી ખરીઓ, લાંબું નાક, સાંકડું કપાળ, નાના કાન. શીંગડાં લાંબાં અને અણીદાર, વળી ક્યારેક રવાસ પડતા રંગનાં પણ જેવા મળે છે.

દેવની મહિસુર રાજ્યના ખિહર જિલ્લામાં આવેલા અજોરો ડુંગરીના નામે પણ ઓળખાય છે. આ અજોરો ગીરના અજોરોને મળતા મધ્યમ કદના, રંગે સફેદ, કાળા અને કાપરા, કપાળ ઢળતું, મોટા કાન, નાના કુંડલાં શીંગડાં, ચળકતા વાળ અને મોટી લબડતી ધાવળીવાળા હોય છે.

સાહીયાલ—પશ્ચિમ પાકિસ્તાન અને મોંટગોમરી જિલ્લાની આ જન છે. આ અજોરો મોંટગોમરીના નામે પણ જાણીતા છે. રંગે ગોરા અથવા લાલ, મોટું કદ, સફેદ અથવા કાળાં ધાંબાં, મોટું કપાળ, મધ્યમ કદના કાન, ૪” જેટલી લંબાઈના જાડાં અને હાલતાં શીંગડાં, પૂંછડું લાંબું અને ખરીઓ પેટી હોય છે. કાનની કિનારી પર વાળ જેવામાં આવે છે.

કાંગાયામ—કોઈમટુર જિલ્લાની આ જનમાં ઓંગોલ જાતનું લોહી છે. અણીદાર મોટાં શીંગડાં, તરતું કપાળ, કાળી આંખો, પાતળી ધાવળી, સફેદ અથવા મૂંઝડો રંગ, પૂંછડું અને મૂતરાણું ટૂંકું હોય છે. આ અજોરો કાંગાતદ અથવા કોંગુના નામે પણ ઓળખાય છે.

લોહાની—પશ્ચિમ પાકિસ્તાનના વાયવ્ય સરહદના ડુંગરાળ પ્રદેશના અજોરની આ જન છે. નાનું કદ, શરીરના પ્રમાણમાં નાનું માથું, નાની પાતળી ધાવળી, ટૂંકું મૂતરાણું અને રંગે લાલ અથવા સફેદ ધાંબાવાળા હોય છે.

પોનવાર—ઉત્તર પ્રદેશ અને હિમાલયની તળેટીમાં આ અજોરો જેવા મળે છે. રંગે સફેદ અને કાપરા. લાંબાં શીંગડાં અને સાંકડું મોં હોય છે.

સીરી—દાહોલીંગ, સિંધીમ અને ભૂતાનના અજોરની જાતને સીરીના નામે ઓળખવામાં આવે છે. તિબેટનાં જનવરોનું લોહી આમાં મિશ્ર થયેલું છે. રંગે સફેદ, કાળા અથવા કાપરા હોય છે. શરીર ઉપર લાંબા વાળનું પ્રમાણ વિશેષ હોય છે. નાના કાન તથા શીંગડા ટૂંકા અને આગળ પડતાં હોય છે. પગ પાતળા અને મજબૂત હોય છે.

આ તેા થઇ ભારતના વિવિધ ભાગોમાં આવેલા અજોરની વાત. યુગરાતમાં પણ અજોરની અનેક જાતો જેવા મળે છે. એવી કેટલીક જાતો ઉપર ઊડતો દષ્ટિપાત કરી લઈએ.

કાંકરેજ : બનાસકાંઠામાં આવેલા કાંકરેજ ગામ ઉપરથી ત્યાંના અજોરની ઓલાદ કાંકરેજના નામે જાણીતી બની છે. આ ઓલાદને વિદ્યારા અથવા વાગડિયાના નામે પણ ઓળખવામાં આવે છે. બનાસકાંઠા, અમદાવાદ, મહેસાણા તથા બનાસ અને સરસ્વતી નદીનો કિનારો આ ઓલાદનું વતન ગણાય છે.

હિંદુસ્તાની અજોરની ઓલાદમાં કાંકરેજ અજોરો અગ્રસ્થાને અને સૌથી વધુ વજનદાર છે આ અજોરો રંગે સફેદ અથવા મૂંઝડા હોય છે. જાંચું માથું રાખીને દમામભરી ચાલ ચાલવા મટે જાણીતા છે. ખીણ ઓલાદ કરતાં આ અજોરો ચાલતી વખતે વધુ પગ દોડવે છે. પરિણામે જલદી મજલ કાપી શકે છે આ જાનવર ચપળ, ભડકણ અને જોમલયાં હોય છે. શીંગડાં મજબૂત અને ચંદ્રાકાર, કપાળ પહોળું અને વચમાં ખાડાવાળું, સહેરો ટૂંકા અને નાકનુ ટેરતું સહેજ ઊંચે વળેલું હોય છે કાન મોટા અને ઝૂંટતા તથા મૂતરાણું લાંબું અને લટકતું હોય છે.

ગુજરાત, કર્ણાટક, ખાનદેશ, અજમેર અને મારવાડમાં દોરસુધા-રણા માટે કાંકરેજ ઓલાદનાં જાનવરો વપરાય છે. ૧૮૭૦ માં કાંકરેજ ઓલાદનાં જાનવરો આઝીઝમાં લઈ જવામાં આવ્યાં હતાં. સાં એને શુદ્ધ ઓલાદ તરીકે ઉછેરવામાં આવે છે. હાલમાં ત્યાં નવી અસ્તિત્વમાં આવેલી ઇન્ડુબ્રાસીલ (Indubrasil) નામની ઓલાદ કાંકરેજ ઓલાદનું લોહી ધરાવે છે.(૨)

અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યોમાં ભારતનાં આ જાનવરોને આશિય જાનવરોને નામે ઓળખવામાં આવે છે. ગલ્ફ કોસ્ટ (Gulf coast) માં આ ઓલાદ જાનવરોની સુધારણા માટે વાપરવામાં આવે છે. સેમેસી અને મોરીશિયસ ટાપુ ઉપર શેરડીની ખેતી માટે આ જાનવરો આયાત કરવામાં આવ્યા હતાં (૩)

ગીરની દેશી ઓલાદ : આ ઓલાદનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન ગિરનારનાં જંગલો હોવાથી આ ઓલાદ ગીરની દેશી ઓલાદના નામે ઓળખાય છે. કાડિયાવાડ અથવા સોરઠીના નામે પણ એટલી જ જાણીતી છે. ગીરનાં જંગલો ઉપરાંત જૂનાગઢ, અમરેલી, લાવનગર જિલ્લામાં આ ઓલાદને ઉછેર વિશેષ થાય છે.

ગીરની ઓલાદનું લોહી ધરાવતાં જનવરો કચ્છ પશ્ચિમ રાજ-પૂતાના અને મુંબઈ રાજ્યની ઉત્તર સરહદ સુધી વિસ્તરેલાં છે. ગીરનું આ જનવર નમ્ર અને ગરીબનું હોય છે વળી તે પોતાના માલિકને ખૂબ જ વફાદાર રહે છે. પરદેશમાં ગયેલા ગીરના જનવરોને સારો ખોરાક મળતાં ૨૦૦૦ રતલ સુધીના વજનમાં થયેલા છે. આ જનવરમાં ઠંડી તાકાત વિશેષ છે. રેતીવાળા રસ્તે ભરેલા ભરોટે કાંકરેજા જનવરો હાંફીને જીભા રહેશે જ્યારે ગિરના જનવરો તેને સડસડાટ કાઢી નાખશે.

ગિરના જનવરો વજનદાર, ઠીલા બાંધાના, શાંત-માયાળુ અને સહેજ સુસ્ત. પહોળું કપાળ, અર્ધમીચેલી આંખો, લાંબા લટકતા અને વળેલા પાંદડા જેવા કાન, શીંગડાં સહેજ જડાં અને ટુંડલા, મૂતરણા મોટા અને લબડતા હોય છે. સિંધી, મેવાતી, ડાંગી. નિમાર વગેરે જાતો ગીરનું લોહી ધરાવે છે. બ્રાહ્મી, આર્યેલિયા અને યુ. એસ. એ. માં નદી ઓલાદ પેદા કરવા માટે આ ઓલાદને લાંબા જવામાં આવી છે. હિંદમરની પશુઓની ઓલાદમાં સૌથી વધુ નિષ્કાળજી ગીરની ઓલાદ પ્રત્યે સેવવામાં આવી છે. પરિણામે આ જાત આજે ઘસાતી જાય છે.

ડાંગી : ડાંગ જિલ્લાના ડુંગરાળ પ્રદેશમાં આવેલી જાતોની આ જાત ડાંગી ઓલાદને નામે જાણીતી છે. એને ઘાટી ઓલાદ પણ કહે છે. આ જાતો સખત વરસાદ અને ડુંગરાળ જમીનમાં કામ કરવા માટે ખ્યાતિ પામેલ છે. વાંસદા, ધરમપુર, નાશિક, અહમદનગર અને ડાંગમાં આ જાતવરો જેવા મળે છે. મધ્યમ કદનું મજબૂત બાંધાનું શરીર, બદામી, સફેદ, કાળા તથા રાતા ધાગાવાળો રંગ, માથું નાનું, કપાળ ઉપસેલું, શીંગડાં ટૂંકાં અને જડાં નાના કાન, પગ ટૂંકા, હુલ્લતા મૂતરણા આ જાતનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો ગણાય છે. આ જાતોની સામડી જડી હોય છે તથા ચળકતા વાળ પર ખાસ પ્રકારનો તૈલી પદાર્થ જેવા મળે છે. પરિણામે સખત વરસાદમાં ડાંગરના ક્યારાઓમાં અને ટેકરીઓ પર કામ કરવા માટે આ જાત વધુ જાણીતી જાત છે આ જાતના જાતો ડાંગ પ્રદેશ સિવાય બીજે ખાસ વપરાતા નથી.

નાગેરી : જોધપુર જિલ્લાના બર્મન, બજોત્રા, લૂણી નદીનો કાંઠો તથા નાગોર પ્રદેશના જાતો નાગેરીના નામે જાણીતા છે. આ જાતો રંગે સફેદ, પગ પાતળા, મોટું લાંબું, બેઠેલું અને સાંકડું કપાળ, મધ્યમ કદનાં પાતળાં શીંગડાં, નાની ધાજળી હોય છે. પાણિયાળા જાતોમાં નાગેરી જાતની ગણના થાય છે. ગુજરાતમાં મોટે ભાગે આ જાતો વપરાતા જેવા મળે છે. આ જાતો માલગળિયાના નામે ખૂબ જ જાણીતા છે.

થરપારકર : કચ્છ, જેસલમેર અને જોધપુર પ્રદેશના આ જાતો થરીના નામે પણ ઓળખાય છે. રંગે સફેદ અથવા મૂંઝડા હોય છે. મજબૂત બાંધો, કપાળ બેસેલું નાનાં શીંગડાં તથા આંખોની આંખુઆંખુ કચ્ચકી તથા કાળા રંગનો પટ્ટો હોય છે.

થળાધરી : બતાસકાંઠાના થરાધરી તરફના જાતો થળાધરીના નામે જાણીતા છે. આ જાતો પ્રતિએ ખૂબ જ શાંત અને સુવાળા ગણાય છે. વધુ તાપ પણ આ જાતવરો સહન કરી શકતાં નથી.

રાથ : રાજસ્થાન-અહર તરફ જેવા મળતી જાતોની આ જાત મૂળ હરિયાનાની પેટા જાત છે. તે મેવાતી અને નાગોરને મળતી આવે છે. રંગ સફેદ અથવા મૂંઝડા હોય છે. કપાળ ચપટું અને નાક પહોળું હોય છે. શીંગડાં ગોળાકાર તથા કાન લબડતા હોય છે.

ઉમરકોટી : આ જાતના જાતોને માથે નાનાં શીંગડાંઓ હોય છે. શરીરે મધ્યમ પ્રકારના, રંગે ઘોળા, મૂંઝડા અને રંગડા હોય છે. ડાંગરની ક્યારીવાળી જમીનોમાં આ જાતોનો ઉપયોગ વિશેષ પ્રમાણમાં થાય છે.

જાતોની એ વર્ણનાંકર જાતો : ઉપર જણાવેલ જાતોની જાતો ઉપર વિશિષ્ટ પ્રકારની એ જાતો આજે ગુજરાતમાં અસ્તિત્વમાં છે.

(૧) રોઝડો : સીમશેદે ચરતી ગાયને સીમમાં રખડતું રોઝ(૪) ફળી જાય છે ત્યારે જો ગાયને એનાથી ઓધાન રહે તો એ ગાયને જન્મેલો વાછડો સામાન્ય રીતે રોઝ જેવો થાય છે, અને એ રોઝડો(૫) તે નામે ઓળખાય છે. આ જાતો રોઝ જેવી લાંબી ડોક, ટૂંકા કાન તથા દેખાવે નમણો, ઘાટીલો, રૂપાળો અને ચળકાટ થાય છે.

(૨) અદમેહરો : વદિયારી ગાયને દેશી ખૂટ (સાંદો) થી ઓધાન રહે તો એ ગાયને જે વાછડો જન્મે છે તે નહીં દેશી કે નહીં વદિયારો એવો વર્ણનાંકર થાય છે. તળપદી બોલીમાં એને અદમેહરો કહેવામાં આવે છે. આ જાતો નીચા અને મધ્યમ કાંના હોય છે.

જાતોનાં નામો : માણસની માફક જાતો વિશિષ્ટ નામથી ઓળખાય છે એની જાતિ, ગામ, પ્રદેશ, આસિયતો, ખોડ, અને એના માલિક ઉપરથી એનાં નામ પડે છે. એવાં કેટલાંક નામો નીચે મુજબ છે. ગુજરાતભરમાં પ્રચલિત છે.

રંગ ઉપરથી પડતાં જાતોનાં નામો :

રંગરો—કાળો

કાળરો—લાલ રંગમાં સફેદ અને કાળાં ટપકાંવાળો.

જૂરો—જૂરાશ પડતા રંગવાળો.

રોઝડો—રોઝ જેવા રંગવાળો.

મૂંઝડો—સફેદમાં કાળાશ પડતી ઝાંચવાળો.

માકડો—મૂરો.

બાવળો—કાળી ઝાંચ પર સફેદ પટ્ટો હોય તે.

લીલડો—લીલાશ પડતી ટુવાંટીવાળો.

તેતરો—તેતર જેવા રંગવાળો.

શેડિયો—માથાના મોડિયામાં લાલ ટુવાંટીવાળો.

૪. સીમમાં રખડતું જાતવર.

૫. ધંધુકા તાલુકાના આકડં ગામમાં આજે પણ આવો રોઝડો હયાત છે.

॥ માતર: સર્વ ભૂતાનામ ગાવ: સર્વ સુલ્લપ્રદ: ॥

શ્રી સર્વોદય ગૌશાળા ગોસદન પાંજરાપોળ ભૂતડિયા, પાલીતાણા (સૌરાષ્ટ્ર)

દાન કરવાની ઉત્તમ તક

દિવસ ઉગે છે અને હમરો ગાયોની કતલ થાય છે દિવસ આથમે છે અને આ દેશ ઉપર હમરો મુંગા જીવોના આપ ઉતરે છે. “ અહિંસા પરમોધર્મ ” નો મહામંત્ર આપણે સેંકડો વખત ઉચ્ચારીએ છીએ તો પણ નિર્દોષ ગાયોની નિર્દય હાથે કતલ થાય છે, પણ આપણા સુખમાં તેના દુખની આહો દયાઈ જાય છે.

આ જાવંકર પાપથી આપણો દેશ કલંકિત થયો છે સરકાર કશું કરી શકતી નથી. મહાજન અને સંસ્થાઓ પોતાની શક્તિ મૂળ્ય જીવદયાનું કામ કરે છે. પરંતુ આ પાપ ધોવા, આ કલંક દૂર કરવા એકે એક હિન્દવાસી સંકલ્પ નહિ કરે ત્યાં સુધી આ અટકવાનું નથી. દરેક અહિંસા પ્રેમી આ અપીલને જીલ્લેને ગૌરક્ષાના કામમાં સાથ આપશો.

આ સંસ્થા સિદ્ધગિરિરાજની પવિત્ર ભૂમિ પર ઘણા વર્ષો થયા અનેક વિકટ પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થતી દુષ્કાળ તેમજ ઘાસચારાની અમાપ મુશ્કેલીઓને નિવારતી સેંકડો ગાયોને-વાછડા-વાછડીઓને કતલખાને જતા બચાવી રખડતા ભટકતા રીખાતા ઢોરોનું પાલન-પોષણ અને રક્ષણ કરી રહેલી છે.

મોંઘવારીની કોઈ સીમા નથી. અનેક પાંજરાપોળોના જનવરો આવે છે પરંતુ સ્થાઈ નિભાવ ફૂંડ ખીલકુલ નહિ હોવાને કારણે આ બધાનું પાલનપોષણ અને સંરક્ષણ કરવાનું કામ ઘણું જ કઠિન છે. મોટા આધાર દયાળુ દાનવીરોની ઉદાર સહાયતાને આભારી છે તો આવા કપરા સંજોગોમાં મદદ મોકલી આપી આભારી કરશેજી. “ કુલ નહિ તો કુલની પાંખડી ” દાનમાં આપી અગર મદદ કરાવી આપી મુંગા પ્રાણીઓના આશીર્વાદ મેળવી પૂણ્ય ઉપાર્જન કરો.

સનતકુમાર

વ્યવસ્થાપક

શ્રી સર્વોદય ગૌશાળા-ગોસદન પાંજરાપોળ
ભૂતડિયા-પાલીતાણા.

શીંગડાં ઉપરથી પડતાં બળદોનાં નામો :

બીલો—બાજુમાં શીંગડાં ફેલાયેલાં હોય તે.

સુથી—જે બળદ પોતાનાં શીંગડાં પોતે જોઈ શકે તે.

કુંડલો—મૂળમાંથી સીધાં પણ ઉપરથી વળેલાં શીંગડાંવાળો.

ખાવડો—આગળ વળેલાં શીંગડાંવાળો.

ડોળિયો—ખૂબ મોટાં અને ઊંચાં શીંગડાંવાળો.

બડશીંગો—બડાં શીંગડાંવાળો.

ગામ ઉપરથી બળદનાં નામો—જે ગામમાંથી બળદ ખરીદ કરવામાં આવ્યો હોય તે ગામના નામ ઉપરથી ધણીવાર બળદોનાં નામો પડે છે, અને બળદોને એ નામે ઓળખવામાં આવે છે. જેમ કે:—

લોયો—લોયા ગામ ઉપરથી.

ભગતવાળો—ભગત ગામના નામ પરથી.

ખડોળિયો—ખડોળ ગામના નામ પરથી.

ઝાંઝરિયો—ઝાંઝરિયા ગામના નામ પરથી.

ધણીના નામ પરથી બળદના નામો—જેની પાસેથી બળદ ખરીદ કરવામાં આવ્યો હોય એ બળદના મૂળ માલિકનું નામ પણ ધણીવાર બળદની સાથે જોડાઈ જાય છે. અને બળદને એ નામે ઓળખવામાં આવે છે. જેમ કે:—

કાસમ—કાસમભાઈના નામ પરથી.

મંગળિયો—મંગળદાસના નામ ઉપરથી.

સોમલો—સોમાભાઈના નામ ઉપરથી.

પ્રદેશ ઉપરથી પડતાં બળદોનાં નામો—જે પ્રદેશમાંથી બળદ લાવવામાં આવ્યો હોય એ પ્રદેશ ઉપરથી પણ બળદનાં નામ ધણીવાર ઊતરી આવે છે.

કાંકરેજો—કાંકરેજ પ્રદેશનો બળદ.

નાગોરી—નાગોર પ્રદેશનો બળદ.

વઢિયારો—વઢિયાર પ્રદેશનો બળદ.

થળાધરિયો—થળાધરી તરફનો બળદ.

માલાબળિયો—માલાબળ પંથકનો બળદ.

સંધિયો—સિંધ તરફના પ્રદેશનો બળદ.

જાતિગત વિશેષતાઓ પરથી પડતાં નામો :

પડિયો—ગડે અથવા સાંતીએ ચાલતાં ચાલતાં ખેસી જવાની ટેવવાળો બળદ પડિયો અથવા ગળિયો કહેવાય છે.

તપલો—જે બળદ ખૂબ ઝુંવાળો હોય અને તાપ સહન ન કરી શકે તેવો હોય તેને તપલો કહેવાય છે.

હડકાથો—આખો દિવસ ખૂબ ખા ખા કરતા બળદને હડકાથા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

સાતોળિયો—બળદને સામાન્ય રીતે આઠ દાંત હોય છે. કેટલાક બળદોને સાત જ દાંત હોય છે. આવે બળદ સાતોળિયા તરીકે ઓળખાય છે.

પાસાખંધ—બળદના એક પડખાનું હાડકું દૂંકું હોય તે બળદ પાસાખંધ અથવા ખંડના નામે ઓળખાય છે.

ખાંડો—કપાઈ ગયેલા પૂંછડાવાળો બળદ ખાંડો અથવા ખોડિયો કહેવાય છે.

તણખી—ચાલતાં ચાલતાં પગ તાણવાની ટેવવાળો બળદ તણખી તરીકે ઓળખાય છે.

સાંપલો—ચાલતાં ચાલતાં જે બળદના એ પગ ભટકાય અથવા દોઢે ચડે તેને સાંપલો કહેવાય છે.

પંખાળો—શરીરની બંને બાજુનાં પાંસળાં દૂંકાં હોય તે બળદ પંખાળો ગણાય છે ચાલવામાં આ બળદ ખૂબ ઝડપી હોય છે.

ભોડાળો—મોટા આગળ નીકળેલા માથાવાળો બળદ. બળદોની જાતમાં આ બળદ સૌથી વધુ કદરૂપો ગણાય છે.

બળદની પરીક્ષા—જ્યારે બળદ ખરીદવાનો હોય ત્યારે ખરીદ કરનાર ખેડૂત એનું ઓહાણુ(૬) લે છે. બળદને ગાડે અથવા સાંતીએ બેડીને એની ચાલ કેવી છે? કેવો પાણિયાળો છે? વગેરે જૂએ છે. ત્યારપછી એમાં કોઈ ખોડ છે કે કેમ તે જૂએ છે.

બળદોની ખોડ—સામાન્ય રીતે ખેડૂતો ખોડીલા બળદોને ઓછા પસંદ કરે છે. બળદોની ખોડ સામાન્ય રીતે નીચે મુજબ ગણવામાં આવે છે:—

(૧) સાતોળિયો—જે બળદને આઠને બદલે સાત દાંત હોય.

(૨) પાસાખંધી—એક પડખાનું પાંસળું દૂંકું હોય.

(૩) ભમરિયો—આંખની નીચે કપાળમાં ભમરી હોય.

(૪) સુથી—જે બળદ પોતાનાં શીંગડા જોઈ શકતો હોય.

(૫) વીંછુડો—પૂંછડાની ડોડી વીંછીના આંકડાની જેમ ઉપર વળતી હોય.

(૬) ગળિયો—ચાલતાં ચાલતાં ખેસી જાય.

(૭) દૂંકું પૂંછડું—દૂંકા પૂંછડાવાળો એટલે કે દીંચણથી ઉપર હોય તેવું પૂંછડું.

(૮) ડાલણિયો—આખો દિવસ માથું ડાલાવ્યા કરે તેવો.

(૯) ખીલાઠોક—આખો વખત ખીલા સાથે શીંગડું અથડાવ્યા કરે તે.

(૧૦) જોડપૂંછો—બડા પૂંછડાવાળો.

(૧૧) તોરણીઓ—કપાળમાં ૨-૩ ભમરી હોય તેવો બળદ.

(૧૨) આંધુદાળ—એ આંખોની નીચે ભમરી હોય તે.

(૧૩) તણખીઓ—ચાલતાં ચાલતાં પગ તાણે તે.

(૧૪) ધોળજીઓ—ધોળી જીલવાળો બળદ ખોડીલો ગણાય છે.

(૧૫) ધોળપાંપણીઓ—આ પણ બળદની ખોડ કહેવાય છે.

(૧૬) ધોળનાકીઓ—ધોળા નાકવાળો.

(૧૭) ચમરપૂંછો—પૂંછડાંને છેડે ધોળો ગુચ્છો હોય તે સારો નહીં.

(૧૮) દાંત કચડતો—દાંત કચડનાર બળદ સારો નથી ગણાતો.

(૧૯) નાક અને ગળાગાજીઓ : જે બળદનાં નાક અને ગળું ગળે તે એની ખોડ ગણાય છે.

બળદનાં સારા લક્ષણો : બળદ ખરીદતી વખતે એની ખોડ જોવાય છે એમ એનાં સારાં લક્ષણો પણ જોવાય છે. બળદોનાં સારાં લક્ષણો આ પ્રમાણે છે :—

(૧) પગ : બળદને પગે ઊંચો કાળો લીટો હોય તે તે પગ કહેવાય છે. પગવાળો બળદ ખરીદવો એ શુકન જેવું ગણાય છે.

૬ પરીક્ષા—કસોટી.

(૨) પંખાળો : બંને બાજુનાં પાંહળાં ટૂંકા હોય તે—આ બળદ ચાલવામાં ખૂબ ઝડપી હોય છે.

(૩) છત્રપતિ : કોંઠ ઉપર ભમરી હોય તે, બળદનું સારું લક્ષણ ગણાય છે. આ બળદને છત્રપતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

(૪) લાંબી કોંઠ : જે બળદની કોંઠ લાંબી અને પડખે વળેલી હોય તે સારો ગણાય છે.

(૫) ખંખાળિયો : બળદના પૂંછડાના છેડાની ડોડી પાછળ વળેલી હોય તો તે ખંખાળિયો સારો કહેવાય છે.

(૬) લાંબુ ઠસડાતુ પૂંછડુ : બળદનું પૂંછડું નીચે ઠસડાતું હોય તો તે ઘરમાં લક્ષ્મી તાણી લાવે છે એમ મનાય છે.

સામાન્યરીતે પગની લાંબી અને પાતળી નળીઓવાળો, પહોળી છાતીવાળો, નડી ડોક અને લાંબા કાન, માંસલ ખૂંધ, ચકચકતી અને તેજસ્વી ચામડી, પહોળી અને ઊંડી છાતી, કુંડલા શીંગડાં, ચંચળ આંખો, લાંબું પૂંછડું અને ટૂંકાં મૂતરણાવાળા સફેદ બળદોનાં શીંગડાં, મોડિયાની નમણાઈ અને એતું રૂપ જોઈને પસંદગી કરવામાં આવે છે. દેશી હોય તો લાલ રંગના મોરિયા જેવા માથાવાળા, ભરાવદાર માથું અને ટૂંકા મોડિયાવાળા બળદની ખાસ પસંદગી થાય છે.

બળદને હાંકવા માટે થતાં સંબોધનો : ગાડી અથવા સાંતીએ જોડેલા બળદોને હાંકવા માટે કેટલાંક સંબોધનો કરવામાં આવે છે : —

—હો બાપો...હો...

—તારો ઘણી મરે તારો...

—હાલો મારા બાપ, હાલો ઝડ.

—એ...રે...રે

—તારી માની રાંગડી મારે તારીની.

—યાં ચાં મરેશ ?

—મારો હાલરો કારકો ટાટો મૂઓ છે.

—હાલો વીરા હા...લો.

આ ઉપરાંત તાળવા અને જીલની મદદથી ડચ ડચ, જીલ અને મલોદાની મદદથી કચ કચ કચ એવા અવાજથી બળદોને હાંકવામાં આવે છે.

બળદના મેળાઓ અને ગુજરીઓ : બળદોના ખરીદ-વેચાણ માટે અનેક મેળાઓ ભરાય છે. આ મેળાઓમાં બળદ વેચનાર તથા ખરીદનાર લોકો એકઠા થાય છે. બળદો ખરીદે છે, વેચે છે અને સાટાટોટા પણ કરે છે. આપણે આના કેટલાક મેળા જોઈએ.

(૧) લૂણીનો મેળો : મારવાડ જંકશનથી આગળ જતાં લુણી સ્ટેશન આવે છે. દર વર્ષે અહીં બળદોના મોટા મેળા ભરાય છે.

(૨) માલાજાળવનો મેળો : બનાસકાંડામાં થરાદથી ૫ માઈલ દૂર માલાજાળવમાં આ મેળો ભરાય છે. શોખીન ખેડૂતો માલા-જાળવિયા બળદોની જોડકા લેવા માટે માલાજાળવના મેળે જાય છે અને રૂ. ૩૦૦૦ સુધી ખર્ચ કરીને બળદની જોડકા લાવે છે.

(૩) રાણી ગામનો મેળો : થળાધરીની જોડે (મારવાડમાં) રાણી ગામમાં બળદોનો મોટો મેળો ભરાય છે. અહીં પણ લોકો દૂર દૂરથી આવે છે.

(૪) ઘરજીરનો મેળો : મારવાડમાં આવેલા થળાધરીમાં ઘરજીર મહાદેવ છે. ત્યાં આ મેળો ભરાય છે. અહીં સુંદર બળદો વેચાય છે. આ મેળો હીમાના મેળા તરીકે પણ જાણીતો છે.

(૫) નાગોરનો મેળો : મારવાડમાં નાગોરમાં ભરાય છે.

આ મેળાઓ ઉપરાંત બળદોની ગુજરીઓ પણ ભરાય છે. મેળા દર વરસે ભરાય છે, જ્યારે ગુજરીઓ દર અઠવાડિયે ભરાય છે. સારા બળદો લેવા માટે સુખી ખેડૂતો દૂર દૂર ભરાતા મેળાઓમાં જાય છે. જ્યારે સામાન્ય ખેડૂતો પોતાની જરૂરિયાત અનુસાર બળદો ગુજરી-માંથી ખરીદી લાવે છે. આવી બળદની ગુજરીઓ અથવા અઠવાડિક બજાર મધ્ય પ્રદેશ ઉપરાંત ગુજરાતમાં મોરબીમાં દર રવિવાર અને અમદાવાદમાં દર શુક્રવારે ભરાય છે. પાટણમાં પણ આવું બજાર ભરાય છે.

બળદોના વેપાર કરતી કેટલીક જાતિઓ :

ખેડૂતો પોતાની જરૂરિયાત મુજબ મેળા, ગુજરીઓ અને આજુ બાજુના પંથકમાં આવેલાં ગામડાંઓમાંથી પણ બળદો ખરીદ કરે છે. કેટલીક જાતિઓના લોકો બળદો વેચવાનો ધંધો કરે છે. જેમાં મુખ્ય છે,

(૧) સંધિ, (૨) વાધરી, (૩) લવારિયા, (૪) ગાડલીઆ, (૫) આહીર, (૬) નાગોરી મુસલમાન, (૭) ગઢવી વગેરે બનની (કચ્છ)ના મુસલમાનો બળદો વેચવાનો ખાસ ધંધો કરે છે. [અહીં સંધિ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે તે કદાચ આ બનિયાર જ હોવા જોઈએ; કારણ તેમનો પહેરવેશ તેવો હોય છે.—ત્રી]

સંધિ લોકો કાંધા કરીને બળદ વેચે છે. દર વરસે ખેડૂતો મોસમમાં સંધિના કાંધા ભરવા પડે છે. કાંધા ન મળે ત્યાં સુધી સંધિ ખેડૂતના ધર ધામા નાળે છે. કેટલીક જગ્યાએ બળદો ભડકે વેચવાની પ્રથા પણ જોવા મળે છે. બળદ વેચનાર ત્રણ કે ચાર ભડકે વેચે છે. જ્યારે હોળીનો ભડકો પ્રગટે ત્યારે એનો હપ્તો પાડી જાય છે. હોળી વખતે અનાજ પણ ખેડૂતના ઘરમાં આવી જાય છે. એટલે ખેડૂત પોતાનો હપ્તો ચૂકવી દે છે.

કહેવતોમાં બળદો : બળદો વિશે અનેક પ્રકારની કહેવતો પ્રચલિત છે. કેટલીક બળદને ઉદ્દેશીને કહેવાતી હોવા છતાં મનુષ્યને પણ એટલી જ લાગુ પડે છે. જેમકે

(૧) ‘ લુવારિયાના બળદ જેવો છે.’

લુવારિયા કોમ લોખંડની સંઘીઓ, ચૂલા, કઢાઈઓ વગેરે વેચે છે. તેઓ બળદો વેચવાનો પણ ધંધો કરે છે. એમના બળદ ચોકખા હોતા નથી. એમાં કોઈ ને કોઈ અપલક્ષણ તો હોય જ છે પરિણામે ખેડૂતો એના બળદમાં બહુ વિશ્વાસ મૂકતા નથી.

(૨) “ આલા ખાચરના માકડાનો તો જોટો ન જડે. ”(૭)

૭. જસદણના આલા ખાચર નામના કાંડીના માકડાને લોકો આજે પણ યાદ કરે છે. જસદણથી ૫-૭ માઈલ દૂર ગઢ છે. આ ગઢ પર જવા માટે બગીચે ઘોડો અને આલા ખાચરનો માકડો જોડવામાં આવતા. ગઢ ઉપર પહોંચતાં બે ઘોડા બદલવા પડતા પણ માકડો તો સડસડાટ ગઢ પર ચડી જતો. એની આ કહેવત રહી ગઈ છે. આ માકડાના માથાનો મોડિયો આજે રાજકોટના મ્યુઝિયમમાં મોજૂદ છે.

(૩) ' પૂંછડે ઝાલો તો ખાંડો અને શીંગડે ઝાલો તો ખાંડો. '

(૪) ' પડિયા બળદ જેવો છે. '

બુદ્ધિ વિનાના માણસને માટે વપરાતી કહેવત—

(૫) 'બળદિયા જેવો છે. '

(૬) ઘરની ગાનો ગોધડો કરવો.

(૭) ઘાણીનો બળદિયો ડેરનો ડેર.

(૮) 'ગધેડાને ભાઈ ન કહેવાયને આપોય ન કહેવાય, પણ બળદને આપ કહેવાય. '

(૯) " સુથી પૂછે સાતોડિયા કેમ છે પાહાબંધ.

ઘરનાં વેચાવે ગોદડાં, ને પાડોશીને ભરાવે દંડ. "

સુથી એટલે કે જે બળદ પોતાનાં શીંગડાં દેખી શકે. સાતોડિયા એટલે કે સાત દાંતવાળો અને પાહાબંધ એટલે એક તરફનું પાંસળું દૂંડું હોય તે. આ ત્રણે બળદો ખોટીલા ગણાય છે. જે ખેડૂનના ઘેર આ ત્રણ બળદો ભેગા થઈ જાય તો એનાં તો ગોદડાં વેચાવે પણ એના પાડોશમાં રહેનારને પણ દંડ ભરાવે એવી સ્થિતિમાં મૂકે છે. આ કહેવતમાં બહુ તથ્ય જણાતું નથી. આ બળદો તુકશાનકારક પુરવાર થયા નથી એમ અનુભવી ખેડૂનો કહે છે. ખરીદતી વખતે એ માટે થોડો વહેમ જરૂર રહે છે.

બળદના શણગાર : બળદોના શણગાર એ ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના ભરતકામના બેનમૂન નમૂના છે. શણગારેલા બળદોને જોવા એ પણ જીવનનો એક લહાવો જ છે. ચૈતર-વૈશાખમાં કાઠિયાવાડના કોઈ ગામડે જઈ ચડીએ તો શણગારેલા માવાબળિયા બળદો વેલ્ય અથવા જતે જોડેલા જોવા મળશે.

બળદોના શણગારો મુખ્યત્વે નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) શીંગરોટિયા-શીંગડાં ઉપરનો શણગાર.

(૨) મખીઆડા-માથાના મોડિયા પરનો શણગાર.

(૩) મોરડા-મોંનો શણગાર.

(૪) ઘૂઘરમાળ-ડોકનો શણગાર.

(૫) સાંકળી ડોકનો શણગાર.

(૬) પારાની માળતું ડોકિયું ડોકનો શણગાર.

(૭) ગળા-દો-ડોકનો શણગાર.

(૮) ઝુકર-શરીરનો શણગાર.

બળદોનું આ ભરત સૂતર અને હીરની નયનરમ્ય મેળવણી કરીને ભરવામાં આવે છે, તેમાં આપુ અને આલલા બાંધવામાં આવે છે. ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં રાજપૂત, કણ્બી, અને અન્ય કાંડીઆવરણમાં કન્યાને સાસરે ઓળાવતી વખતે કરિયાવરમાં આ ભરત આપવાનો રિવાજ આજે જણીતો છે.

અખાત્રીજ એટલે ખેડુતોનું નવું વરસ. આ દિવસે ખેતીકામનું મુહૂર્ત થાય. ખેડુતો બળદોને શણગારીને સાંતી લઈને મુહૂર્ત કરવા ખેતરે જાય છે. જતાં અને વળતાં ગામને પાદરે સાંતી મોર્ચ કાઢવા માટેની હરીફાઈ થાય છે. આ હરીફાઈ પણ જોવા જેવી હોય છે.

લોકગીતોમાં બળદ :

લોકજીવન સાથે ઓતપ્રોત બનેલા બળદોએ લોકગીતોમાં પણ પોતાનું સ્થાન જમાવ્યું છે. લોકગીતોના લહેરાતા વિશાળ સાગર પર દષ્ટિપાત કરીશું તો બળદોના અનેકે ઉલ્લેખો આપણને મળી

આવે છે. નીચેના ગીતમાં શ્રીકૃષ્ણની બનતું સુંદર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેમાં એવડ રાશવાળા બળદોનો ઉલ્લેખ મળે છે.

કૃષ્ણની બને રૂડા ધોરિડા શણગારો.

વેલડીએ દસ દસ આંડા રે.

બળદે એવડ રાશ કે

ખેડુતને માથે મોળિયા રે.(૮)

લોકગીતોએ ભાઈબહેનના નિર્મળ રનેહને સદાને માટે અમર બનાવ્યો છે. હોંશીસો વીરો બહેનીને મળવા માટે જાય છે. વીરને આવેસો જોઈને બહેનીનો હરખ મા'તો નથી. હરખધેડી બહેન વીરાને કહે છે કે—

વેલ્યું છોડજો રે વીરો લીલા લીમડા હેડ રે—ર

ગોધા બાંધજો રે સામે ઓરડે.

નીરજો નીરજો રે વીરો, લીલી નામર વેલ્ય રે—ર

ઉપર નીરજો રે સાકર શેરડી.

પાળે પાળે રે વીરો નદિયું ના નીર રે—ર

ઉપર પાળે રે કદિયેલ દૂધડાં.(૯)

શિવજીના પોડિયાનું વર્ણન આપવાનું લોકકવિઓ વિસર્ધા નથી. એક જ લીટીમાં સુંદર ચિત્ર ખડું થાય છે.

'શિવજીનો પોડિયા ને ડોકે ઘૂઘરમાળ'

કરિયાવરમાં બળદ : લગ્નપ્રસંગે ગુજરાતમાં વરકન્યાને લાથગરણું(૧૦) કરવાનો રિવાજ છે. ભરવાડ લોકો પોતાના સંબંધીના દીકરા કે દીકરીને લાથગરણામાં વાછડો કે વાછડી આપે છે.(૧૧) માત્રધારી કોમમાં દીકરીને કરિયાવરમાં અમુક ગાયો અમુક વાછડાં આપવાનો રિવાજ પ્રચલિત છે. આ રિવાજ એટલા માટે ઉદ્ભવ્યો હોવાનું જણાય છે કે દીકરી સાવ ગરીબ ઘરમાં નાખી હોય તો પણ પોતે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી શકે.

બળદોનું આયુષ્ય : સામાન્યરીતે બળદોનું આયુષ્ય ૨૦ વરસ જેટલું ગણાય છે. જન્મ બાદ વાછરડો એક માસનો થતાં એને જરી અથવા મોં વડે શીંગડીઓ કાઢવામાં આવે છે(૧૨) ભારપાદ વાધરી પાસે ખસી કરાવવામાં આવે છે. (કેટલાક ખેડુતો ઘરની ગાનો ગોધડો કરવામાં પાપ માને છે). ૨૫ વરસે ૬ દાંતે થતાં ત્રણ નાખીને એને પજોટવામાં આવે છે. ચળાધરી ગાંજુ ૪ દાંતે થતાં પજોટવામાં આવે છે. કાંકરેજી જાતના બળદો ૮-૧૦ દિવસ પજોટીને સીધા ભારે કામમાં જોતરી દેવામાં આવે છે. ખંડા ત્રિશ્વ તન્ક નવા પજોટલા બળદો પાસેથી એક મોસમ હળવું અને બીજી મોસમ ભારે કામ લેવાય છે. ભર્ય જિલ્લા તરફ વાછરડાને સાધારણ સાંતીએ જોડીને છાંછેડીને રાખી મૂકવામાં આવે છે. ભાર બાદ થોડા વખત પછી આ બળદો ખેતીવાડીના બોળે વહેવા માંડે

૮. આપણી લોકસંસ્કૃતિ : જયમદન પરમાર.

૯. લેખકના લોકગીતોના અગ્રગટ સંગ્રહમાંથી.

૧૦. ચાંદો.

૧૧. આ લેખના લેખકને પણ ચાંદામાં વાછડો મળ્યો હતો. જે આજે ઘેર ખેતીકામમાં ઉપયોગમાં લેવાય છે.

૧૨. શીંગડીઓની ઉપરની ઝાલ ઉખાડી નાખવામાં આવે છે.

ગુજરાતની પ્રથ

સ્ટીલ કા ઉન્ડ્રી

સ્ટીલ અને એલોય સ્ટીલ કાસ્ટીંગ બનાવનાર

ફોન નં. ૪૭૪૪

સ્ટીલ કાસ્ટ કોર્પોરેશન

રૂવાપરી રોડ, ભાવનગર.

છે, ચાર પછી ૮-૯ ઘનુ (૧૩) સુધી કામ આપે છે. આં સુધીમાં તો બગદર ધરડો થઈ જાય છે. જૂના વખતમાં બગદરો અદાર અદાર ધરું સુધી કામ આપતા. આજે એવું રહ્યું નથી.

એ વિરલ દૃશ્ય — ઘડો વાદણીની મોસમમાં વાદણા ઘડોની જાલ્ય ભરી હોય, જાલ્ય ઉપર કસુંબીના ફૂલવાળો છોડ બાંધ્યો હોય ! જાલ્યે બેઠેલા બગદરો માથા ડોલાવતા, ધૂધરાં ધમકાવતા હરખમેર ઘેર આવતા હોય, ઉધ્યુ ઉપર ખેડૂત બેઠો બેઠો દુહા લલકારતો હોય—એ વિરલ દૃશ્ય ખેડૂતના જીવનની સાર્થકતા દર્શાવે છે અને જોનારના દિલમાં આનંદની અકથ્ય લાગણી પ્રગટાવે છે.

નોંધ :—

સંદર્ભ ગ્રંથો (૧) કૃષિવિજ્ઞાન ગ્રંથ. (૨) ખેડૂત અંક (૩) આપણી લોકસંસ્કૃતિ. ઉપરાંત જેમના પાસેથી અભ્યાસ માટે માહિતી પ્રાપ્ત થઈ તે અમદાવાદ જિલ્લા પંચાયતના પશુસંવર્ધન અધિકારી ડૉ. કરજીસિંહ ટી દેસા તથા જિલ્લા પંચાયતના વેટનરી ઓફિસર ડૉ. ઉત્તમરાય કે રાવલ, ધંધુકા તાલુકાના આકડુ ગામના પ્રગતિશીલ ખેડૂત શ્રી દાનુભાઈ હાલુભાઈ, શ્રી પ્રતાપસંગ દાજીભાઈ, વિરમગામ તાલુકાના હાંસલપુર ગામના શ્રી કનુભાઈ ડોડિયા, શ્રી મૂળજીભાઈ ડોડિયા, ખડોળ ગામના શ્રી અમરસંગ વાળા, ખરતા ગામના શ્રી ખોડુભાઈ ચૌહાણ, અમદાવાદના શ્રી હરિસિંહ સોલંકી તથા શ્રી અમરસંગ અગ્રુભાઈનો ઋણચીકાર કરું છું.

(તા. ૨૩ ૨૪-૨૫ ઓક્ટોબર ૧૯૬૬ના વલ્લભ વિદ્યાનગર ખાતે ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી તરફથી મળેલ પાંચમી ગુજરાત સંશોધક પરિષદમાં વાંચેલ પેપર)

૧૩ બગદર સાંતીએ એક વરસ ચાલે એટલે એક ઘરનો થયો ગણાય.

સરકાર માન્ય લાન સમસીડીને પાત્ર

અંબર ઓઈલ એન્જન

- ☆ કાલ્ડ સ્ટાર્ટ
- ☆ ધીમુ ચાલે છે તેથી ટકવામાં મજબૂત છે
- ☆ કૂડ ઓઈલ ઘણું ઓછું ખાય છે
- ☆ ઓટોમેટીક લુબ્રીકેશન
- ☆ ચેન્જર સીસ્ટમ.
- ☆ બેરીંગ ટાઇપ
- ☆ એક વરસની મફત અને ટાઈમસર સર્વીસ.

એન્જન સાથે આપવામાં આવતો સામાન—

- (૧) કૂડ ઓઈલ ટાંકી (૨) હેન્ડલ (૩) ફાઉન્ડેશન બોલ્ટ
(૪) પાનાનો સેટ (૫) ઓઈલ કેન (૬) ડીસીસ.

: બનાવનાર :

અંબર ઇન્ડસ્ટ્રીઝ

૧૬ વિજયપ્લોટ, રાજકોટ.

સૌરાષ્ટ્ર કેળવણી કમિટી

ખાપુનગર, પ્લોટ નં. ૫૦૦

રૂમ નં. ૩૦૦૬

અમદાવાદ-૨૧.

સેવા પ્રવૃત્તિ :—

વાંચનાલય

વિદ્યાર્થીના શિક્ષણને પ્રોત્સાહન

સાહિત્ય પ્રોત્સાહન.

લીમજીભાઈ હરજીભાઈ પાંચાભાઈ મેઘજીભાઈ કીકાણી

મંત્રી

ચેરમેન.

સૌરાષ્ટ્ર કેળવણી કમિટી.

સૌરાષ્ટ્ર કેળવણી કમિટી

દાહોદ સહકારી ખરીદ-વેચાણ

સંઘ લિમિટેડના

સૌજન્યથી

મુ. હોદ

જિ. પંચમહોલ

(ગુજરાત રાજ્ય)

માણાવદર નગરપંચાયત

માગે છે

જનતા, જિલ્લા પંચાયત અને રાજ્યનો સહકાર

- પ્રગતિ અને અહેવાલ -

- ☆ માણાવદર નગરમાં અત્યારે ૧૩૦૦૦ની વસ્તી છે કાલા, કપાસ, રૂ અને મગફળીની ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓનું મથક છે.
- ☆ નગરનો વિકાસ થાય તે માટે નાના મોટા ઉદ્યોગોને આવકારીએ છીએ અને ઉદ્યોગોને જમીન રસ્તાઓ પાણી, વિદ્યુતી પ્રકાશ માટેની સગવડતાઓ આપવા માટે નગર પંચાયત હમેશા તત્પર રહે છે.
- ☆ નગરની અસુક શેરીઓના રસ્તા ઠાચા છે તેને ઠામરના પાકા બનાવવા માટે રૂ. ૮૦,૦૦૦ ના ટેન્ડરો માંગ્યા છે. મંજૂર થઈ જતા તે કામ આગામી માર્ચ આખરમાં પૂર્ણ થઈ જશે.
- ☆ માણાવદર રોડના વખતમાં સ્વીર્મીંગ્મીલ મિરમાર હાલતમાં પડ્યો હતો તેને રીપેર કરી પૂર્ણ કરેલ છે.
- ☆ નગરમાં કોલેજ સુધીની વ્યવસ્થા કરવા બોર્ડ ધરેલ છે.
- ☆ ચાલુ સારે બજેટમાં રૂપિયા પચાસ હજાર પ્રાથમિકશાળાના મકાન માટે તેમ જ પચાસ હજાર માધ્યમિકશાળાના મકાન માટે જોગવાઈ કરી છે અને તેનું કામ ચાલુ થઈ ગયેલ છે. આ રીતે માણાવદર શહેર વર્તમાન યુગ સાથે કદમ મીલાવતું સ્વચ્છ સુધડ અને અદ્યતન પ્રકારનું નગર છે. બહારના આવનારાઓને વસહત કરવા, ઉદ્યોગો વિકસાવવા અને નાગરિક ખતવા નગર પંચાયત આમંત્રે છે.

સ્વચ્છ ભગવાનજી પટેલ

ભોવાનભાઈ ઠાકરશી

ઉપ-સભાપતિ

સભાપતિ

શુભેચ્છા પાઠવે છે

અમરેલી નાગરિક સ. બેન્ક . અમરેલી

બેન્ક તરફથી સ્વીકારવામાં આવતી થાપણોના વ્યાજના દર નીચે મુજબ છે.

● સેવીંગ બેન્ક એકાઉન્ટ સે. ૪૫૫ ટકા

● સે. સેવીંગ બેન્ક એકાઉન્ટ સે. ૫ ટકા

● ફિક્સ ડિપોઝીટ, સે. ૬ ટકા

● ટાલ ડિપોઝીટ સે. ૩૫૫ ટકા

બાંધી મુદતની થાપણો ઉપરનું વ્યાજ

૧ માસથી ૩ માસ સુધીમાં ૪	૩ થી ૬ માસ સુધીમાં ૫	૬ થી ૧૨ માસ સુધીમાં ૬
૬ માસથી ૧૨ માસ સુધીમાં ૭	૧૨ માસથી ૨૪ માસ સુધીમાં ૮	૨૪ માસથી ૩૬ માસ સુધીમાં ૯
૩૬ માસથી ૪૮ માસ સુધીમાં ૧૦	૪૮ માસથી ૬૦ માસ સુધીમાં ૧૧	૬૦ માસથી ૮૪ માસ સુધીમાં ૧૨
૮૪ માસથી ૧૦૮ માસ સુધીમાં ૧૩	૧૦૮ માસથી ૧૩૨ માસ સુધીમાં ૧૪	૧૩૨ માસથી ૧૫૬ માસ સુધીમાં ૧૫

વિશેષ માહિતી માટે તેમ જ રૂ. ૨૫૦૦૦ ની રકમ કે તેથી વધારે રકમની થાપણો ઉપર ખાસ વ્યાજના દર માટે બેન્કની ઓફીસે પુછપરછ કરવા વિનંતિ છે.

: મેનેજિંગ ડીરેક્ટર :

પ્રમુખ : શ્રી ગોકળદાસ મો. પટેલ
શ્રી બ્રમજીભાઈ ટી. લેઉવા * શ્રી જી. બી. માંગરોળીયા

એક્ટીવેટડ કાર્બોનના અગ્રણી ઉત્પાદક

પેટકો કેમીકલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ

રાજપીપલા

(જિ. ભરૂચ)

‘પેટ્રીન કાર્બોનસ’

ખાવતેલોને રંગવિહીન તથા ગંધવિહીન કરવા, રસાયણોને શુદ્ધ કરવા, ગ્લુકોઝ તથા સુગર રીફાઈન કરવા, સોલવન્ટ ઓઈલ શુદ્ધ કરવા—

વોટર શુદ્ધીકરણ તેમજ કાર્બન ડાયોક્સાઈડ ગેસ માટે ‘પેટ્રીન કાર્બોન’નો જ આશ્રય રાખો.

એક વખત પેટ્રીન કાર્બોન વાપરી તમારી હંમેશની મુશ્કેલીનો અંત લાવો.

પેટકો કેમીકલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ

પાવર હાઉસ સામે, રાજપીપલા (જિ. ભરૂચ)

ચિંતન અને દર્શનક્ષેત્રે ગુજરાતનું પ્રદાન

—પ્રા. સી. વી. રાવળ

ગુજરાતે કોઈ નવું દર્શન આપ્યું છે ખરું ? સર્વમાન્ય એવા આસ્તિક તેમ જ નાસ્તિક દર્શનો પર બાળ્ય લખનારાઓમાં કોઈ ગુજરાતી હોતો ખરો ? જો કે દર્શનમાં પ્રાદેશિકતાને અવકાશ હોઈ જ ન શકે, પરંતુ આ પ્રશ્નોના શક્ય ઉત્તરો આપી શકાય તેમ છે અને તે આપતા પહેલાં આપણે દર્શન-તત્ત્વજ્ઞાન કે દ્વિસૂત્રી જેવા શબ્દોના વ્યાપક તથા સંકીર્ણ અર્થો, ભારતીય દર્શનનું સ્વરૂપ, દર્શન તથા ધર્મ અને જીવન વચ્ચેનો ધનિષ્ઠ સંબંધ, પાશ્વર્ય દષ્ટિ, શ્રદ્ધા તથા શંકાનું દર્શનમાં સ્થાન વગેરે પર એક ઉડતી નજર ફેંકીએ તો તે અસ્થાને નહિ ગણાય.

ભારતની અનેક પ્રકારની સંપત્તિઓમાં—તેના સંસ્કાર વારસામાં—કોઈ એક સંપત્તિ માટે જો તે ગૌરવ ધરાવી શકે તેમ હોય તો તે તેનું દર્શન કે તત્ત્વજ્ઞાન છે. ‘દર્શન’ શબ્દ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશનો છે, એનો રૂઢ અર્થ અમુક પ્રકારના તત્ત્વજ્ઞાનને લાગુ પડે છે જેમ કે બૌદ્ધ દર્શન, ચાર્વાક દર્શન વગેરે. પરંતુ સંક્ષેપમાં એનો અર્થ એવો ગણી શકાય કે માણસનું જીવન કેવું હોવું જોઈએ યા તો એ જીવન તે કઈ રીતે ગાળે તો એ ઉચ્ચતર અને અને એને માટે તથા અન્યને માટે પણ કલ્યાણકારી અને એ પ્રકારની એક આબ્યન્તર વિવેકપૂર્ણ દષ્ટિ-જીવન દષ્ટિ ‘દર્શન એટલે જીવન દષ્ટિ’ (કાકા કાલેત્રકર). શ્રી રામનારાયણ વિ પાકક લખે છે કે ‘ દ્વિસૂત્રી એ સમસ્ત જગતનું પરમ સત્ય શું છે તેનું ગવેષણ કરે છે. એ સત્ય વાણીથી અને વિચારથી સમગ્રજ એટલામાં માનવચેતનની ચરિતાર્થતા નથી. બદલે એટલેથી એ અટકે તો એ પરમ સત્યને સમજે છે એમ પણ ન કહેવાય. એ સત્યને અનુકૂળ, એ અખંડ સમગ્ર ચેતના થાય, એ સત્યમય સમગ્રરૂપે થાય; થાય માત્ર નહિ થયા જ કરે, નિરંતર થતી જ રહે, ભારે ચેતનાને સંપૂર્ણતા અનુભવ્યાનો આનંદ મળે. ’

પાશ્વર્ય વિદ્વાનોએ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની અનેક પ્રકારે ટીકા કરી છે. તેમને મન ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન એ ‘ તત્ત્વજ્ઞાન ’ કહેવાવાને લાયક જ નથી. ઉં નિપદના ઋષિઓનાં ચિંતનને તેમણે કલ્પનાના માત્ર કુદ્ધા જ કહ્યા છે અને એથી વધુ ઊંચું ઉડવાની તેમનામાં તાકાત જ નહોતી એમ પણ લખ્યું છે. ‘ જ્ઞાન એ પદ્ધતિસર કરેલો વિચાર હોવો જોઈએ ’ આવા રૂઢ મંતવ્યને વળગી રહી તેઓ ટીકા કરે છે કે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં આ પ્રકારથી ખામી છે. વળી ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં એક બીજા સાથે એટલા બધા ભળી ગયાં છે કે પરિણામે તત્ત્વજ્ઞાનનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ક્યાંય જોવા મળતું નથી. જો કે આવા આક્ષેપોના વિગતવાર જવાબ ઉદાહરણ સહિત આપી શકાય પરંતુ વિષયાન્તર થવાના ડરે તથા જગ્યાના

અભાવે એ ચર્ચા અહીં શક્ય નથી. જના આપણે એટલું તો જરૂર કહી શકીએ કે તત્ત્વજ્ઞાન ધર્મ સાથે સંલગ્ન હોય તો તે કોઈ તેનો હોય નથી. અનેતો વિષય પણ શું એક જ નથી ? તત્ત્વજ્ઞાનનું કાર્ય ધર્મનાં સત્યો તપાસવાનું અને તેને દષ્ટિગોચર કરવાનું છે અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં સત્યો ઉપર વિશ્વ ટકી રહ્યું છે એ દર્શાવવાનું અને તેને જીવનમાં વણવાનું કામ ધર્મનું છે. (આચાર્ય. આ. બા. ધ્રુવ.)

(૧) આત્મદર્શનની સાધના અને (૨) જીવ માત્રની સેવા એ બંને હિંદુધર્મનાં સારમૂલ તરવો ગણી શકાય. ધર્માચરણ અને પારમાર્થિક સત્ત્વ વિષેના દાર્શનિક વિચારો વચ્ચે સંબંધ દર્શાવતાં ડૉ. સધાકૃષ્ણન લખે છે કે ‘ ધર્મ આખરે તો દ્વિસૂત્રી પર આધાર રાખે છે અને એ બેને જુદાં જુદાં ખાનામાં રાખી શકાય એમ નથી. અંતિમ સત્ય વિષેના વિચારનો જીવનમાં પ્રયોગ કરવો એનું નામ તે ધર્મ અને કોઈ દ્વિસૂત્રી જે તે ધર્મને વિષે ખુલાસો કરી ન બતાવતી હોય તો તે ‘ દ્વિસૂત્રી ’ નામને લાયક જ નથી. ધર્મને લગતી માન્યતાઓ જે તર્કની મદદથી આધાર વિચારો સાથે મેળ ખાતી હોય તો વધારે સારું. દ્વિસૂત્રીને ધર્મથી રંગવાને બદલે આપણે જે બની શકે તો ધર્મને દ્વિસૂત્રીની કસોટીએ ચડાવવો જોઈએ...જે ધર્મ—સિદ્ધાંતના મૂળમાં બુદ્ધિગમ્ય દ્વિસૂત્રી ન હોય તે નિષ્ફળ નીવડ્યા વિના ન જ રહે. ’

આત્મપરાયણ જીવન એ ધર્મમાત્રનું સામાન્ય ધ્યેય છે. આપણું જીવન આજે ધર્મશૂન્ય બની ગયું છે. ‘ આજની આપણી સંસ્કૃતિમાંથી સુજનતાનો લોપ ધર્મ ગયેલો છે, એટલે તે આત્મા વિનાના દેહ જેવી ધર્મ પડી છે. તેને મજબૂત છે, પણ હૃદય નથી. સંકલ્પમળ છે પણ આત્મા નથી. તેનું મન જગે છે પણ આત્મા સૂતેલો છે ’ એમ ડૉ. સધાકૃષ્ણન કહે છે તે યથાર્થ છે. આત્માનો વિકાસ ચાલુ રાખવો એ ધર્મનિષ્ઠ માણસનું લક્ષણ છે. સમગ્ર જગતના સત્ય-સ્વરૂપને સમગ્ર આત્માથી અનુકૂળ થવું એનું નામ જ ધર્મ. આમ ધર્મ અને દ્વિસૂત્રી અલગ ન હોઈ શકે.

ધર્મ અને શ્રદ્ધા પણ પરસ્પર સંબંધીત છે. ગીતા કહે છે તેમ માણસ શ્રદ્ધામય પુરુષ છે. જેવી જેની શ્રદ્ધા તેવો તે પરંતુ આ શ્રદ્ધા આચાર્ય ધ્રુવ કહે છે તેમ જડની નહિ પણ ચેતનની હોવી ઘટે. ‘ ચેતનની શ્રદ્ધા સકારણ અને વિવેકજન્ય હોય છે. બ્યારે જડ શ્રદ્ધા ગમે તે વસ્તુ કે વાક્યને વગર વિચારે વળગે છે. ’ સંશય પણ મૂળમાં જો શ્રદ્ધા મઠ ન હોય તો એ અનિષ્ટ છે ‘Doubt is the disease of Privileged Souls—આ વાક્યમાં શંકાની નિન્દા તેમ જ સ્તુતિ બંને સમાઈ જાય છે.

કાકાસાહેબ કાલેલકર આધુનિક યુગમાં દર્શનની જે અધોગતિ છે તે પ્રત્યે વ્યથિત બનતાં લખે છે કે ‘દર્શનનિષ્ઠા માટે ચિંતન અને સાધનાનો જે આગ્રહ જોઈએ એ જાગૃત થયો જણાતો નથી. અને સંપ્રદાય નિષ્ઠા દરેક ક્ષેત્રમાં મજબૂત બનતી જાય છે, એ શુભ-ચિહ્ન નથી. દર્શનના શ્રેષ્ઠ તરવો જે કેવળ ચર્ચા વખતે વિચારમાં રહે પરંતુ પ્રત્યક્ષ જીવનમાં તો ઉપાસનાના જે છીછરાં અને કાલગ્રસ્ત તરવો છે તે જ ઉપર આવે તો સમાજહિતને તે બાધક નીવડે છે.’— ‘ધર્મ’ અને સંપ્રદાયના આ વાડાઓમાં સાચો ધર્મ કયાં છે ? (આ સંદર્ભમાં ‘ધર્મ’ કયાં છે ? એવું શીર્ષક ધરાવતી પં. સુખલાલજી લિખિત પરિચય-પુસ્તિકા વાંચી જવા જેવી છે.)

ગુજરાતના સમાજજીવનની વાત કરીએ તો— તે એકાંગી અને જડ બની ગયું હોય તેમ જણાય છે. તેના કારણમાં મુખ્યત્વે જાતિ-ભેદ, ધર્મભેદ, જાતિના અધિયાર વાડા તથા જડ અને દૃઢચુસ્ત માનસને ગણાવી શકાય કોઈ એક વિચારને સ્થિરપણે અપનાવવાની ધીરજ કે નિષ્ઠા પણ આજે જણાતી નથી. આ પરિસ્થિતિમાં અમુક પ્રકારના કોઈ દર્શનની અસર તથા ગુજરાત છે તેમ નિશ્ચિતપણે કહેવું મુશ્કેલ છે. ઐતિહાસિક તેમ જ તુલનાત્મક દૃષ્ટિકોણથી જે વિહંગાવ-લોકન કરીએ તો ગુજરાતની દાર્શનિક વિચારસરણીમાં અનેક પ્રવાહો આજપણ ત બળેલા છે અને તેની અસર સાહિત્ય પર થયેલી જણાય છે. સાહિત્ય એ સમાજનું પ્રતિબિંબ છે અને એ દૃષ્ટિએ જોતાં—

પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય પર વૈષ્ણવ વેદાન્તની અસર વિશેષ પ્રમાણમાં પડી હોય તેમ જણાય છે. સાંખ્ય યોગ, ન્યાયવૈશેષિક તથા પૂર્વ મીમાંસા તથા બૌદ્ધ દર્શનની અસર પ્રમાણમાં ઓછી છે.

નરસિંહ અને મીરાં પર ભાગવતની, દયારામ પર શુદ્ધાદૈત્યની અને અખા પર શાંકર વેદાન્તની અસર જણાય છે. શ્રી યશોધર મહેતા કહે છે તેમ શામળ તથા પ્રેમાનંદ બન્ને લોકાયતિક લાગે છે. જૈન સાધુઓએ વિકસાવેલ જે કેટલુંક પ્રાચીન સાહિત્ય છે તેના પર જૈન દર્શનની વધુ અસર જણાય છે. શાંકર વેદાન્તની સ્પષ્ટ અસર જેમના પર જણાય છે તેવા પંડિત યુગના વિદ્વાનોમાં શ્રી મણિલાલ ન. દિવેદી તથા આનંદશંકરભાઈ ધ્રુવને ગણાવી શકાય. ‘કાન્ત’ તથા ગો. મા. ત્રિપાઠી પણ તેમાંથી જે કે બાકાત નથી. શ્રીમન્ નંદુરભ શર્મા તથા શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યજી વેદાન્ત અને યોગમાર્ગ તથા રહસ્ય વિદ્યાથી પ્રભાવિત થયેલા છે. શ્રેય સાધક વર્ગના સાહિત્ય ઉપર શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યજીના દર્શનની પ્રખર અસર છે. તેમનો ઉપદેશ નિર્ભેજ પ્રવૃત્તિનું દેખાતું છે. મધ્યમ વર્ગના લોકોમાં કાંઈક અંશે માતાજીની પૂજા પાછળ શક્તિ દર્શનની અસર પણ જણાય છે. વેદાન્ત અને જૈન દર્શન પર પણ વિશેષ લખાયું છે. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની અસર પણ સારી પડી છે. ગાંધીજીના આગમન બાદ ત્રીશી-ચાલીશીના ગુજરાતી સાહિત્ય પર દૃષ્ટિપાત કરીએ તો ગાંધી-દર્શનની પ્રખળ અસર પડેલી જણાય છે. જીવનના દરેક ક્ષેત્રે આ અસર પડી છે. ‘ત્ર’ જીતેન્દ્ર જેટલી ગાંધી દર્શનની વિશિષ્ટ અસર જીવનના દરેક ક્ષેત્રે પડેલી છે તે દૂંકમાં આ પ્રમાણે જણાવે છે—

(૧) આર્થિક ક્ષેત્રે—સર્વોદય વિચાર શ્રેણી (૨) રાજકીય ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા સત્ય તથા અહિંસાનો ઉપયોગ—વૈયતિક તેમજ સમૂહ-જીવનમાં (૩) સામાજિક ક્ષેત્રે—પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે જીવન વ્યવહારમાં સમાન દૃષ્ટિ. જાતિજન્ય અને સંપ્રદાય-જન્ય જિંચ-નીચ ભાવનો ત્યાગ (૪) પ્રાંતીય સંકુચિતતાનો અભાવ (૫) જીવનમાં સમાધાનકારી વસ્તુ અપનાવવાની તૈયારી (૬) તત્ત્વજ્ઞાનની વિવાદાત્મક ચર્ચા કરતાં એનો જીવન વ્યવહાર સાથેનો સંબંધ વગેરે—ગાંધી દર્શનના આ મુખ્ય મુદ્દાઓ જોતાં નિરાશાપૂર્ણ વિનાશ તરફ ગતિ કરતી આજની દુઃસ્થિતિમાંથી માનવજાતિએ અચવું હોય તો મહાત્મા ગાંધીજીની સમન્વયવાદી દૃષ્ટિકોણ અપનાવવાની આજના તબક્કે સૌથી વિશેષ અગત્યતા બની યઈ છે.

ચિંતન અને દર્શન ક્ષેત્રે ગુજરાતનું જે કોઈ પ્રદાન છે તેનું નિરૂપણ મધ્યકાલીન સાહિત્યથી આધુનિક કાળ પર્યંતનું—કરવાનું—ગાગરમાં સાગર ભરવાનું કડિન કાર્ય—આટલી પ્રાસ્તાવિક ચર્ચા પછી શરૂ કરીએ—

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં જે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું સુંદર ને સફળ નિરૂપણ થયું છે તેમાં આપણે સર્વપ્રથમ નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈને મૂકી શકીએ. ગુજરાતી ભાષાના આદિ કવિઓમાં શ્રેષ્ઠ—સાચા વૈષ્ણવજન અને અંતરનાં જોડાણમાંથી આવતાં એનાં ભજનોથી આપણા મન પર શ્રી નરસિંહ મહેતા ચિરંજીવ છાપ અંકિત કરી જાય છે. પરભાતિયાં તો નરસિંહ ભગતનાં જ. દા. ત. ‘નિરખ ને ગગનમાં કોણ ધૂની રહ્યો.’ ‘જાગને જાગવા, કૃષ્ણ ગોવાળિયા’ વગેરે. તેને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ અભિપ્રેત હતી. ભક્તિમાં વિપ્રલંબ જોડે તેણે સંભોગ શૃંગાર પણ ગાયો છે. પ્રભુ મિત્રન તથા પ્રભુ વિરહને ભગતાં તેનાં પદોમાં પ્રેમ ઉકટ ભાવે રજૂ થયો છે. જીવનો પરમાત્મા જોડેનો યોગ તે રાધા-કૃષ્ણના મિલન સાથે સરખાવે છે. કેટલાંક ભજનો તથા પરભાતિયામાં આપણને ઉપનિષદની કેટલો જ્ઞાનમાર્ગ પણ જોવા મળે છે. દા. ત. ‘જાગીને જોઉં તો જગત દીસે નહિ, ઉઘમાં અટપટા ભેદ ભાસે.’ ‘અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રી હરિ, જૂજવે રૂપે અનંત ભાસે.’ ‘બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે’ ‘ધ્યાન ધર, ધ્યાન ધર, નેત્રમાં નાથ છે’ વગેરેમાં ‘આત્મખોજનો ઉપદેશ ભર્યો છે. એની ખ્યાતનામ કૃતિઓમાં ‘ભક્તિરસભર્યું’ સુદામાચરિત્ર, દિંડાજોનાં પદો, શામળશાનો વિવાહ, કુંવરચાઈનું મામેરું’ ઇત્યાદિ છે. કવિ ભાલણ કે જે શિવપંથી હતો અને પાછળથી કૃષ્ણપંથી બન્યો તેણે પણ ભક્તિભાવ ભરપૂર અનેક પદો લખ્યાં છે.

ગુજરાતી સાહિત્યને પરભોમની અનુપમ ભેટ તે ‘હરિની લાડલી’ મીરાં, મારવાડમાં જન્મી તે ગુજરાતની બની રહી. શિવપંથી સાસરિયામાં કૃષ્ણધૈરવી મીરાંને અનંક કંટક વાગ્યા પરંતુ જેનો પ્રાણ જ જોવિંદો છે અને જગ જેને ખારો લાગ્યો છે તે તો બધાં ઝેર અમૃત બન્યાંને તે પી ગયાં. કારણ કે તેમને સહાયરૂપ શ્રી કૃષ્ણનો નાથ હતો. અપાર સાંસારિક કટુતાઓ વચ્ચે હોવા છતાં તેણે પોતાના હૃદયને તો મીઠા જળની વીરડી જ બનાવ્યું—જગ-નિદાને જરૂરીને એણે જીવનનો ખરો રસ માણ્યો. કારણ કે એને

દુનિયાની પડી નહોતી. એને તેા મોહનતા મુખડાની માયા લાગીતી, હરિ સિવાય એનું દર્દ કોણ પીછાની શકે તેમ હતું? મીરાનાં પદોમાં શૃંગાર છે પણ તે સ્ત્રી સહજ મર્યાદાને ઓળંગતો નથી. એનાં પદમાં લાક્ષિત્ય અને માર્દન છે. ગુજરાત હમેશાં તેનું ઝાણી રહેશે.

સોળમા સૈકાનો ઉત્તરાર્ધ અને સત્તરમા સૈકાની શરૂઆતનો એ કાળ-જ્ઞાન વૈરાગ્યની કવિતા ત્યારે પૂર્ણપણે પ્રકાશતી હતી. અખો જ્ઞાની ને વેદાંતી કવિ હતા. સમાજમાં પ્રવર્તતા દંભ, અનીતિ, અનાચાર, વહેમ, અધશ્રદ્ધા વ. પર અખાએ પોતાના છંપાઓ દ્વારા ઘણા કટાક્ષ કર્યા. શ્રી રા. વિ. પાંડક લખે છે કે 'તેનો કટાક્ષ તો કદાચ હિંદના ખીજા કોઈ સાહિત્યમાં નહીં મળે.' શ્રી વિશ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી તેને 'સોનારૂપાની ઢાળેલી લગડીઓ' કહે છે. અખાની મજા અખાની જ છે. એની વાણીનું આખાઓલાપણું, પ્રગલ્ભતા અને પીરૂપ આપણને મૂક કરી દે છે. તેનામાં રપટ વક્તવ્ય અને નીડરતા છે. સમાજમાં ફેલાયેલ સડા પ્રત્યે અખાને સખત નફરત હતી. તે વૈરાગી અખો તેના કારણમાં પણ કુટુંબીઓનાં ઉપરાઉપરથી ધમ્મલાં મૃત્યુ તથા તેણે માનેલી ધર્મની બહેને તેના પર મટેનો દોષ મનાય છે. સો ટચના સોનાના પારખનાર એ સોનીને જગતની કસોટી કાઢવા જતાં જગત કંથીર જેવું લાગ્યું. એણે સમાજમાં દંભ અને અધશ્રદ્ધા જોયાં, ગુરુમાં ગૌરવ ન જોયું, લક્ષિતમાં ભાવ ન જોયો, ભાષામાં તેણે માત્ર વાણીવિલાસ નિહાળ્યો—આથી તેની ભાષામાં દિલ્લી દોઢરતા છે. 'ભાષાને શું વળગે ભૂર, રણમાં જીતે તે શૂર.' શ્રી વિજયરાય વૈદ્ય લખે છે કે 'અખાનો છંપાસશ્રદ્ધ એટલે જેમ આપણું કેટલુંક કટાક્ષ સાહિત્ય તેમ આપણું કેટલુંક સરળ અને સચોટ અખા મ સાહિત્ય પણ ખરું.' અખામાં હુદ્દિ, અનુભવ અને પ્રતિભા એ ત્રણેયનો સુંદર સમન્વય છે. કાવ્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સુમેળ તેનાં લખાણોમાં સધાયો છે. અખાએ જે લખ્યું છે તે તાર્કિક દલીલો કરી ખંડન-મંડનની પ્રવૃત્તિ ચલાવવા નહિ પરંતુ વિશેષ તો અલ્પભાવ અનુભવીને લખ્યું છે. દા. ત. 'આવનનો સધળો વિસ્તાર, અખા ત્રેપનમો જાણે પાર.' તેની સર્વ રચનાઓમાં ઘૂટેવું તત્ત્વ છે. તેનું પ્રધાન હેતુ તત્ત્વ પ્રતિ-બોધનો છે. તે મુમુક્ષુ છે. કેવલાદ્વૈતનો સમર્થક છે. કેમકાંડ અને સાંપ્રદાયિક આચારોનો તેણે ખૂબ વિરોધ કર્યો છે. દા. ત. 'અખા કૃત્યનો ચંદે કપાય, રખે તું કોઈ કરવા જાય.' અખાને જ્ઞાની કે કવિ કહેવડાવવું મમતું નહિ. જતાં નિર્ગુણ અલ્પનો પરમજ્ઞાની ઉપાસક હતા. ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટેના કર્મ, જ્ઞાન અને લક્ષિત એમ ત્રણ માર્ગોમાંથી અખો જ્ઞાનમાર્ગને અનુસરે છે. તેના વિચારમાં સ્વાંતર્ય છે. તે કોઈ માર્ગ કે સંપ્રદાયનો પ્રચારક નથી. તેને યોગ્ય લાગે તે નિર્ભીકપણે તે કહે છે. તેની કૃતિઓ મુખ્યત્વે 'અખે ગીતા', અનુભવ ચિન્તુ' વ.ને ગણાવી શકાય. આ ઉપરાંત પંચીકરણ ગુરુ શિષ્ય સંવાદ તથા અનેક છંપાઓ પ્રસિદ્ધ છે. શ્રી ઉમાશંકર જોષી લખે છે—'ગુજરાતી ભાષામાં ઉપનિષદ કે ગીતાની આત્મા-નુભવથી ધમકતી વાણીનો રણકાર કયાંય સાંભળવા મળતો હોય તો તે અખાનાં આત્મચૂડનાં સરળ હાંડાં મર્મોળાં વાક્યોમાં...

'શાંકરમત આટલી સ્પષ્ટ અને હૃદયગમરતિ અન્ય કોઈ ભાષામાં જવદેજર રખુ થયો હશે!' વેદાંત વિષયો જેવા કે અલ્પ, જીવ,

જગત, ઈશ્વર વ.નું સ્વરૂપ, જીવ-ઈશ્વર-સંબંધ, જ્ઞાનલક્ષિત મિશ્રિત વૈરાગ્ય, અજ્ઞાન, અલ્પનું સ્વરૂપ, માયા નદીના ખેલ, અલ્પાનુભવ, આત્માની ઓળખ, સ્વ-રૂપ બોધ, ગુરુની અગ્રય, જગતની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લય વ. અનેક વિષયો સંબંધી તે નિરૂપણ કરે છે. તેને ઉપમાઓ અનેક વ્યાપહારિક જીવનમાંથી દણીતો લખેને યોગ્યતાની સારી ફાવટ છે. આથી તત્ત્વજ્ઞાનના ગહન વિષયો પણ તે સરળ રીતે સમજાવી શકે છે. ઉદા. ત. માયામાં ફસાયેલા જીવ માટે કસાઈના ઘેરાની, ગળામાં વાસનારૂપી દોરીવાળા મર્દનું રૂપક, કેવળ અલ્પ, ઈશ્વર અને જીવની ઓળખ માટે તે બહુરંગી કાચવાળા મંદિરનું દૃષ્ટાંત યોગ્ય છે. લક્ષિતને જ્ઞાનવૈરાગ્યરૂપી પાંખોવાળી પાંખણીની તથા જીવ અને શિવ માટે તે નદીની ઉપમા યોગ્ય છે. સૌ જીવો તેને મન અક્ષરસ્વરૂપ છે. જીવ એ અલ્પથી ચિત્ત નથી પરંતુ અજ્ઞાને કરી તે સ્વ-રૂપનું ભાન ગુમાવે છે. આત્મસ્વરૂપને ઓળખવાથી દૈતસાવ આપોઆપ મરી જાય છે. તીર્થસ્થાનોમાં ભટકી પાણીમાં દેહ ડોળાવવા કરતાં દિવતાં દૂપણો અને મનના મેલ સાફ કરવા પર અખો વધુ ભાર મૂકે છે. ટોંગી સાધુઓ પ્રતિ તેને સખત નફરત છે. બૌદ્ધમતો જે શન્યવાદનો સ્વીકાર કરે છે તે અખાને માન્ય નથી. અખો નિર્ગુણ ઉપાસક છે, જતાં સગુણની ભક્તિનું મહત્ત્વ દર્શાવે છે. તેને હિન્દી ભાષા પર પણ સારો કાબૂ છે. તે ક્યો છે પણ સાફ અને તેણે અનુભવજ્ઞાન વિશેષ પ્રાપ્ત કરેલ છે તે પોતાના કાવ્યોમાં સુધારક, કવિ અને જ્ઞાની એમ ત્રિવિધરૂપે આપણને દેખાય છે. કવિ નર્મદાશંકરે જે કે અખાની કવિતાની ટીકા કરતાં લખ્યું છે કે 'તેનાથી સનિયદ થવાય પણ સનિયદાનંદ થવાનું નથી. અખાના સમગ્ર જીવનનું સર્વવૈયું દાદતાં શબ્દો—સરવાળો સત્કર્મનો, ગુણનો ગુણાકાર, આદ્યાકી સુરાની, બ્રમનો લાગાકાર.

અખા પછીના ગણનાપાત્ર જ્ઞાનમાર્ગી કવિઓમાં પ્રેમાનંદ (આખ્યાન કવિ), શામળભટ્ટ (સામાજિક દૂપણોની ઝાટકણી કાઢનાર ભેદવાર્તાકાર) અને પ્રીતમનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. જીવ-અલ્પ સંબંધી તત્ત્વજ્ઞાન અને યોગમાર્ગ ચર્ચનું 'જ્ઞાનપ્રકાશ', 'જ્ઞાનગીતા' વ. કવિતાઓ તેણે આપી છે. વૈષ્ણવ કવિ ધીંગને પણ આપણે યાદ કરીએ. ધીરાની કાદીઓ પ્રસિદ્ધ છે. તેનાં લક્ષિત-કાવ્યોમાં તે રૂપકનો સરસ ઉપયોગ કરે છે. દા. ત. 'અખન્દાર, મનમૂખાણ' કાવ્ય. 'તરણા ઓથે ટુંગર રે ટુંગર કોઈ દેખે નહિ'—આ નાની શી પંક્તિમાં માનવજ્ઞાનની મર્યાદા તથા પરા-જ્ઞાનની અવ્યયા અતાવવાનો કેવો સુંદર પ્રયત્ન થયો છે! નીરાંત અને બોળે ભગત પણ સમકાલીન જ્ઞાની કવિઓ છે. હાથમાં તુલસી લઈ ડોકર જતાં નીરાંતને ધર્મ મુસદ્દમાન ઓશિયાએ સગુણ ઉપાસનામાંથી નિર્ગુણ ઉપાસના તરફ વાળેલા એવી દંતકથા પ્રચલિત છે. ગોપીઓની પ્રેમલક્ષણાં લક્ષિતનાં ઘણાં ભાવનાહી પદો તેણે લખેલાં છે. અનુભવી સંત ભેજા ભગતના આખખાથી કોણ પરિચિત નહિ હોય? દા. ત. 'પ્રાણીયા ભજી લે દિસ્તાર, આ તો સપનું છે સંસાર.' સંસારને સ્તંભવત માનતી આ વેદાંતી માન્યતા જોડે સગુણ લક્ષિત દેવી સરળ બાનીમાં સાંદ્રણી લીધી છે? ગામડી જતાં સચોટ ભાષામાં તેણે તત્ત્વજ્ઞાનવને વર્ણવ્યો છે. ગુજરાતી

ભાષામાં પરમપાવની રામાયણની પદ્યપંથ રચના કરનાર કવિ ગિરધરને યાદ કરી આપણે આગળ જઈએ. મનોહરસ્વામીનો આપણે જ્ઞાનમાર્ગી કવિ તરીકે ઉલ્લેખ કરી શકીએ.

આ ઉપરાંત યુગરાતને જે સંત-ભક્ત પરંપરા સાંપડી છે તેનો દૂકમાં જ ઉલ્લેખ કરીએ તો ભક્તિ, જ્ઞાન અને પ્રેમસભર પદો આપી જનાર કબીરપંથ, નાથપંથ કે ગોરખપંથની અસર તો આવેલા જે સંતો તેમની અમર વાણી દ્વારા નીચલા થરના લોકોમાં જ્ઞાન-વૈરાગ્યનો ઉપદેશ આપતા આવ્યા છે, તેમાં ભાણસાહેબ, મોરાર સાહેબ, સંત જીવણદાસ વ.ને પણ કેમ ભૂલાય ? ‘ અંતી બોલના કવિ ’નું બિરૂદ પામનાર દયારામનું સ્થાન ભક્ત કવિઓ કરતાં પ્રણયના અમર કવિઓમાં અધિક છે. એની કાવ્યસૃષ્ટિનો આરાધ્યદેવ શ્રીકૃષ્ણ છે. દયારામ તેની મનોગમ્ય અભિરામ ગરબીઓ દ્વારા મુપ્રસિદ્ધ છે. તેને મન જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં ભક્તિમાર્ગ શ્રેષ્ઠ છે. મધુર પ્રણય સંવેદનનું તે તાદૃશ્ય નિરૂપણ કરે છે. તેની પ્રતિભા ભર્મિ કવિની છે. શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીઓનાં મિલન અને વિરહનાં વર્ણનો દયારામે આબેહુલ કર્યા છે. છેલ્લખીલા કનૈયાએ જેમનું દાળણું કોરી નાખ્યું છે તે પ્રેમની પીડા નથી કોઈને કહેવાતી, નથી સહેવાતી. ગોપી આર્તસ્વરે પુકારે છે “ વાંકુ મા જોશો વરણુગીયા. કાળજડામાં કાંઈ કાંઈ થાય છે.” ગોપી પ્રેમભાણથી વીંધાય છે અને બોલી બેઠે છે: ‘ સોડનો ધાવ માર્યો રનેહી શામળિયે. ’ ‘ શ્યામરંગ સમીપે ન જવું ’ એવું વ્રત લેનાર ગોપી અંતે તો શામળિયા જોડે જ તાદાત્મ્ય સાધે છે. પ્રાચીન સંસ્કારી યુગરાતી કવિતા સાહિત્યના ત્રણ જ્યોતિર્ધરો—આદિ કવિ નરસિંહ, મહાકવિ પ્રેમાનંદ અને ત્રીજો રસિક અને રંગીનો ભક્તકવિ દયારામ છે.

સ્વામી સદ્ગુણદઃ—તેમનું મૂળ નામ ધનશ્યામ હતું. અયોધ્યા પાસે જાંપૈયામાં તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૮૧ના અરસામાં થયો. તેમના ગુરુ સ્વામી રામાનંદે ઉદ્ધવ સંપ્રદાયનો પાયો નાંખ્યો. આ સમયે યુગરાતમાં ધાર્મિક જાગૃતિ આવતી જતી હતી પરંતુ તે પૂર્ણપણે હજી અંધશ્રદ્ધા તથા વહુમોના વમજોમાંથી નીકળી શકતું ન હતું. ધર્માચાર્યોના અંકુશતો મહાજનો હતા અને મહાજનોની સત્તા પણ સારી એવી જામી હતી સમાજ શ્લેષ્મી હતો. વલ્લભ સંપ્રદાય તથા જૈનમતમાં પણ દૂબળો પ્રવેશો હતા. આ સિવાય અન્ય પ્રચલિત પંથોમાં કબીરપંથ, શક્ત સંપ્રદાય, વામમાર્ગ, શુદ્ધ વેદાંત વ. હતા. અહિંસાધર્મી ગણાતા યુગરાતમાં પણ એ વખતે કાળી, અંબા, શીતળા, ભૈરવ વગેરે દેવીઓની શાન્તિ અર્થે તથા વિવિધ પ્રકારના રોગો વ. મટાડવા માટે જીવ હિંસા થતી સુધારકોની ભારે ખેંચ આ યુગે અનુભવી. કોઈ વિરલ ધર્માત્માની જરૂર હતી.

નિર્ગુણ બ્રહ્મના ઉપાસક અદૈતવાદી સ્વામી આત્માનંદના શિષ્ય રામાનંદ હતા. તેમણે રામાનુજ સંપ્રદાયની વિશિષ્ટ અસર તો આવી દીક્ષા પ્રાપ્ત કરી. સદ્ગુણનંદ સ્વામી એ આ રામાનંદજીના શિષ્ય. ગુરુ જદ્ધ થતાં જવાગદારી સદ્ગુણનંદ પર આવી સદ્ગુણનંદ સ્વામીએ અધ્યાત્મ ઉપદેશ આપવો શરૂ કર્યો કરજ, સોનાપૂ વ. પ્રદેશોમાં ઉપદેશ અર્થે ખૂબ ધૂમવા લાગ્યા અને પરિણામે તેમના પ્રયત્નથી અમદાવાદ, વડોદરા, ગઢડા, મૂળી વગેરે ધાર્મિક સંપ્રદાયનાં મુખ્ય સ્થળો સ્થપાયાં.

‘ રામાનુજના વિશિષ્ટાદૈતમાં વલ્લભાચાર્યના પુણિ સંપ્રદાયને સમાવી તેમણે સાકાર ઇશ્વરના ભક્તિમાર્ગ સાથે નિષ્કામ સેવા વિધિનો સમન્વય સાધ્યો. ’ શુદ્ધ ધર્મતત્ત્વ અને સદાચારનો આગ્રહ એ આ સંપ્રદાયનાં અતિ આકર્ષક અંગો છે. સમાજના અશિષ્ટ તેમજ નીચલા થરના ગણાતા લોકો પર આ સંપ્રદાયની અસર વિશેષ પડી છે. તેમણે અંતરની સદાચ સાથે સામાજિક સાક્ષરતાની પણ હિમાયત કરી. સ્વામીનારાયણીય જ્ઞાનમાર્ગમાં સર્વ વેદધર્મોનો મૂળ પાયો સ્થાપ્યો છે. સંપૂર્ણ સત્ય, સર્વ વાદોથી પર, સ્વયંસિદ્ધ શાસ્ત્રોથી પણ પર હોવું જોઈએ. વિશિષ્ટાદૈતમતને તથા બ્રહ્મસૂત્ર અને ગીતા પરના રામાનુજનાં ભાષ્યોને પ્રમાણ માનવા છતાં બંને સંપ્રદાયો એક જ છે એમ ન કહી શકાય. પરબ્રહ્મ અથવા પરમાત્મા એ સ્વામીનારાયણ પંથીઓના ઇષ્ટદેવ છે. એ પરમાત્માનું નિવાસ-સ્થાન—એની ચિત્ શક્તિ—તે બ્રહ્મ છે. એને અક્ષરધામ અમૃત કે પરમપદ કહે છે. ‘ સચ્ચિદ અને નિર્ગુણ ’ એ રૂપે એ બ્રહ્મ ભાસે છે. સચ્ચિદ અને નિર્ગુણ એ બે વસ્તુતઃ અક્ષરની શક્તિઓ છે. અક્ષર સ્વતઃ તો નિર્ગુણ જ છે, એટલે માયાના વિકાર રહિત છે, પરંતુ એની જે શક્તિવડે તે ક્રિયા એટલે માયાના વિકાર ઉપજવવા ગતિમાન થાય છે તેને સચ્ચિદરૂપ કહે છે; અને જે શક્તિવડે તે માયાના વિકારરહિત એવી જે મુક્તા કોટિને ધારવા સમર્થ થાય છે તેને નિર્ગુણરૂપ કહે છે. આત્મિક પ્રવૃત્તિને માયા બ્રહ્માં લીન રહે છે. તેને પ્રકૃતિ કે મહામાયા પણ કહે છે સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ દેહોમાં બાંધી રહેલી સત્તા માત્ર ચૈતન્યવસ્તુ તે જીવ છે. હૃદયાકાશમાં રહેલો આ જીવ અલુ છે, સૂક્ષ્મ છે, ચિદરૂપ છે. બ્રહ્મદસાને પામી પરબ્રહ્મની સેવા કરવી એને જ મુક્તિ કહે છે. આ રીતે મુક્તો અનેક છે. જીવનમુક્તિ આ મતમાં શક્ય માનેલ છે. મુક્તનો પરમાત્મામાં પ્રવેશ થાય છે. તેનો અર્થ જળમાં જળ મળી જાય છે એવો નહિ કરતાં પરમેશ્વરમાં અખંડ ઇતિ રહેલી એવો છે બ્રહ્મદશાનું એ એક ચિહ્ન છે. જ્ઞાન, ઉપાસના, ભક્તિ વગેરેને મુક્તિનાં સાધનો માનેલા છે. બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુનો મહિમા પણ સ્વીકારેલ છે. સત્સંગનો મહિમા વિશેષ છે. સત્સંગ એટલે આત્મા અને પરમાત્મા તથા સત્ પુરુષ અને સત્શાસ્ત્ર એમ ચારેયનો સંગ બ્રહ્મરૂપ બની પરબ્રહ્મની સેવાને મુક્તિનું ધ્યેય મનાયું છે. આત્મનિષ્ઠા તથા વૈરાગ્ય એ ભક્તિને વિષે જરૂરી ગણ્યાં છે. વૈરાગ્ય એટલે પ્રભુ સિવાય અન્ય સર્વમાં પ્રીતિરહિત થવું તે. પ્રભુની પ્રીતિનું સંપાદન કરવામાં ધર્મમર્્યાદાનું પાલન આવી જાય છે. પ્રભુભક્તે દારૂ ન પીવો, માંસ ન ખાવું, ચોરી ન કરવી, વ્યભિચાર ભાગ, વટલાવું-વટલાવવું નહિ તથા સત્ય, અહિંસા, ‘ બ્રહ્મચર્ય ’, દાન-દયા વગેરેનું જીવનમાં પાલન કરવાનું છે. ‘ મનુષ્યનાં સુખદુઃખનાં કારણોમાં કોઈ ઇશ્વરેન્દ્રો તો કોઈ વળી પૂર્વજન્મનાં કર્મોને જવાબદાર ઠરાવે છે પરંતુ સ્વામીજીના મતે મનુષ્યના સુખદુઃખના-દેશ, કાળ, કર્મ, ક્રિયા, મંત્ર, ધ્યાન, દીક્ષા અને સગ એમ આઠ હેતુઓ છે કોઈ એક વખતે એકનું પ્રધાનપણ હોય તો કોઈ વખતે બીજાનું. ’ શિક્ષાપત્રી આ સંપ્રદાયનું ધમ પુસ્તક છે. તે ઉપરાંત ધર્મામૃત તથા નિષ્કામ શુદ્ધિ એ ભાગીઓ માટેનાં વિશેષ પુસ્તકો છે. સ્વામીનારાયણનાં વચનામૃતો એ આ સંપ્રદાયનું અધ્યાત્મશાસ્ત્ર છે. સાધન દિશામાં આધ્યાત્મિક અને વિચારમય જીવન ગાળવા ઇચ્છનાર માટે આ પુસ્તક ખૂબ જ ઉપયોગી

છે. આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતોના સ્વરૂપથી અને તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે વ્યાવહારિક સૂત્રોથી સહજ આવું પુસ્તક લખાયે જ જોવા મળે છે. સ્વામીજીનો આ ચિરસ્થાપી અમૂલ્ય વારસો છે. સ્વામીજીના શિષ્યોએ ભકિતયુક્ત પદો લખી ગુજરાતની સાહિત્ય સેવા કરી છે. ગોપાકાનંદ, નિત્યાનંદ, શુકાનંદ જેવા સાધુઓ દ્વારા થયેલી સંસ્કૃત ગ્રંથોની રચના પ્રસિદ્ધ છે. તદુપરાંત મુક્તાનંદ, અભાનંદ, નિષ્કુળાનંદ, પ્રેમસખી વગેરેએ ગુજરાતીમાં હજારો ભકિતપદો લખ્યાં છે. આ સંપ્રદાયની કવિતાઓમાં ભકિત, વૈરાગ્ય અને સંયમ ભર્યા છે. દા. ત. નિષ્કુળાનંદજીનાં ત્યાગ અને વૈરાગ્યનાં બોધક એવાં સચોટ પદો જેવાં કે— ‘લાગ ન ટકે રે વૈરાગ્ય વિના, કરીએ કોટિ ઉપાયજી’ તથા ‘જનની જીવે રે ગોપીચંદની, પુત્રને પ્રેર્યો વૈરાગ્યજી’ તેમ જ ‘જંગલ વસાવ્યું જોગીએ તજી તનડાની આશજી’ વગેરે સ્વામી અભાનંદજીએ પણ પ્રેમલક્ષણા ભકિત તથા વૈરાગ્યથી સહજ સુંદર પદો લખ્યાં છે જેવાં કે— ‘રંગભર સુંદર શ્યામ રમે’ ‘આ તન રંગ પનંગ સરીખો જતાં વાર ન લાગે જી’ તથા ‘શિર સાટે નટવરને વરીએ રે, પાછાં પગડાં તે નવ ભરીએ રે.’ શ્રી મુન્શીને આ ભકિત સાહિત્યમાં સૌથી વધારે પ્રભાવ અને જોડા પ્રકારની કલા જણાય છે તે યથાર્થ છે. ડૉ. ધીરજીભાઈ ઠાકર શ્રી સહજાનંદ સ્વામીની સાહિત્ય સેવાને અંગતિ આપતાં લખે છે કે— ‘ઓગણીસમી સદીમાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું આક્રમણ આપણી સંસ્કૃતિ ઉપર થયું ત્યારે આપણી સંસ્કૃતિને આત્મશોધનમાંથી પર સંસ્કારનો સામનો કરવાનું બળ મળ્યું હતું. તેમાં સહજાનંદનો સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય, આર્ય-સમાજ, પ્રાચીન સમાજ વગેરેનો વિશિષ્ટ ફાળો છે. સ્વામીજીએ પૂર્વકાલીન ધર્મકર્મની પરંપરાને નવીન પરિસ્થિતિના પ્રકાશમાં પરિભાજીત કરવાનું કાર્ય કર્યું. પરંતુ આ સંપ્રદાયમાં પણ શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી લખે છે તેમ પ્રતીકપૂજા હતી ઉપાસના અટપટી હતી અને અણગમે ઉપગદે એવું તરવ ગાદીપતિ મહારાજની દેવ જેમ થતી વંદના હતી.

સૂરતની સરકારી ગુજરાતી શાળાના શિક્ષક શ્રી દુર્ગારામ મહેતાજી સૂરતના જે પાંચ ‘દ્વા’ કહેવાતા તેમાં અગ્રણી હતા. તેઓ મૌલિક સુધારાવાદી હતા. તેમને સુધારક તરીકે ‘ગુજરાતના લ્યૂથર’ અને શિક્ષક તરીકે ‘ગુજરાતના આર્નોલ્ડ’ કહી ખીરદાવવામાં આવ્યા છે. સુધારો એમના જીવનનો પ્રાણ હતો. તેઓ સમાજમાં ઘર કરી ગયેલા ખોટા વહેમો અને અધર્મશાસ્ત્રોનું તથા વિધિવિધાનોથી ખૂબ જ વિરુદ્ધ હતા. વિધવા વિવાહની તેઓએ દિમાયત કરી હતી ‘માનવ ધર્મ’ સભાની સ્થાપના દ્વારા તેમણે ધર્મમાં પેલી ગંધા દૂર કરવા ખીડું ઝડપ્યું. આ સભા દ્વારા ‘મનુષ્યજાતિનું એક કુટુંબ છે,’ ‘માણસ માત્ર ઉપર પ્રીતિ રાખે,’ ‘સર્વ ધર્મના સાક્ષી થઈ વર્તે’ વગેરે માનવધર્મને જાગતાં સાદાં અને લઘુ શિક્ષાસૂત્રોનો પ્રચાર કરી લોકશિક્ષણ અને જાગૃતિનું તેમણે કાર્ય ઉપાડ્યું. ધર્મના નામે કુપાત્રને અપાતાં દાન બંધ કરવા જૂએશ ઉડાવી ધર્મ સારો છે પણ સાંપ્રત્યિકતા અહિતકર છે. માણસ જન્મથી નહિ પણ ક્રમથી શ્રેષ્ઠ અને છે એમ તેઓ માનતા. એક સુધારક તરીકે તેઓ શાંત, નીડર અને ઉસાહી હતા. તેમનો ધર્મ એ માનવધર્મ હતો. તેમનો આત્મા-પરમાત્મા વિષેનો મત શંકરવેદાન્તને મળતો જણાય છે. તેઓ જીવ અને પરમાત્મા વચ્ચે તાદાત્મ્ય સંબંધ છે તેમ માને છે.

તેમની નોંધોમાં આપણને કોઈ ગુરુ કે શાસ્ત્રને પ્રમાણ તરીકે લીધા સિવાય મૌલિક ચિંતન જોવા મળે છે. બુદ્ધિજન્ય વિવેક એ જ તેમને મન મોટામાં મોટું પ્રમાણ છે.

નર્મદ-દલપત યુગ એ અર્વાચીન સાહિત્યનો ઉપાશળ હતો. ડૉ. ધીરજીભાઈ ઠાકર લખે છે કે “નર્મદની કવિતા અંગ્રેજી કાવ્ય આદર્શ અનુસાર ઘડાઈ હતી, દલપતરામ સંસ્કૃત અને વ્રજ ભાષાના આગ્રહી હતા. નર્મદ શૃંગાર અને વીર રસમાં રાચતો તો દલપતને હાસ્ય અને શાંત રસ રચતો. આથી જો આનંદલક્ષી ઉન્નત આવેશ આપણને નર્મદની કવિતામાં જોવા મળે છે તે દલપતની શાંત, સરળ અને પ્રાસાદિક શૈલીમાં જોવા મળતો નથી. બન્ને વચ્ચે વ્યવહારમાં મોટો સંબંધ હતો. સુધારા યુગના આ બે મુખ્ય સાહિત્યકારો છે. સુધારાના આદોલનના પ્રારંભમાં વીર નર્મદે અગ્રભાગ લીધો. ‘યા હોમ’ કરીને તેણે સુધારાના યુદ્ધમાં ઝંપલાવ્યું. ‘પ્રેમશૌર્ય’ ની ગાથાઓ ગાઈ. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના અરણ્યનું બિરુદ પામ્યો. પૂર્વવચમાં પશ્ચિમની ઘેરી અસર તળે આવેલ નર્મદ ‘યા હોમ’ કરીને આગળ આવ્યો પણ તેને ધીમે ધીમે સમજાયું કે ‘આજે ફતેહ’ નથી. તેણે લીધેલી એ દિશા તેને ખોટી જણાઈ. ઉત્તરવચમાં તે પૂર્વની સંસ્કૃતિના જ જાપ જપવા લાગ્યો. સુધારાની નિષ્ફળતાનું એક કારણ તેણે સુધારામાં ધર્મનો અભાવ છે એમ માન્યું. આથી તે સનાતન-ધર્મ તરફ વળ્યો. આ વિચાર પરિવર્તનના પરિપાકરૂપે આપણને તેની પાસેથી ધર્મચિંતનનું ઘોતક ‘ધર્મ વિચાર’ મળ્યું. આમાં તે સુધારકોની નિષ્ફળતા તરફ અંગૂઠિ નિર્દેશ કરે છે અને આવ-ધર્મના નિઠ્ઠા માર્ગનું મહત્ત્વ દર્શાવે છે. આર્યધર્મ વિષે તેણે ઘણાં લેખો પણ લખ્યા. શુદ્ધ ધર્મ કરતાં ‘નાતિ અને સદાચાર માટેની વ્યવસ્થા માટે તે ૧ આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ અને ૨ કર્સ્યાચિત્ કિમપિ નો હરણીયમ એવા બે મહત્ત્વ સિદ્ધાંતોનો આશ્રય લે છે. જતાં નવલરામ કહે છે તેમ ધર્મ વિષયમાં નર્મદે નવનિધાન કર્યું નથી. સુધારકોની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ બુદ્ધિવાદ પર આધારિત રહી અને ખંડના મક બની. આગળ જતાં પ્રાર્થના સમાજ તથા તેના સ્થાપકોમાં આપણને આ નવનિધાનની દૃષ્ટિ જણાય છે. નર્મદે અગ્રભાગ લીધો, સુધારાની દિશામાં પડેલ કરી; પરંતુ શ્રી રા. વિ. પાંડક લખે છે તેમ ‘તેના સ્વભાવમાં કે બુદ્ધિ-સંપત્તિમાં કોઈ દાશનિક મનનને અવકાશ નહોતો. આગળ જતાં મણિલાલ અને આનંદશંકરે આ પ્રચ્છાન આગળ ચલાવ્યું, વિદ્યાસાગર, વિરતાયુ.’

અંગ્રેજોએ અહીં આવ્યા તેમની જોડે પશ્ચિમી સંસ્કૃતિનું આક્રમણ આપણા પર થયું. સમાજના દરેક ક્ષેત્ર પર તેનો ધસારો હતો. આપણો સમાજ તે વખતે સામાન્ય રીતે રૂઢિચરત, રૂઢિ જડ, સામાજિક રીતે જોડાયેલો તો વિભક્ત અને ધ્યેયહીન અવસ્થામાં હતો, જીવન બંધિયાર હતું તેને અધર્મશાસ્ત્રની લીલ પણ ખાતી ગઈ હતી. ધાર્મિક અને સાંસારિક સુધારાની ખાસ અગત્યતા હતી. પશ્ચિમી સંસ્કૃતિના આ આક્રમણ સામે ઊભા થઈ બળવાન બનવાની જરૂર હતી. અંગ્રેજી વિદ્યા લાણી, તેમના જેવું જીવન કરવાથી આપણે ઉત્તર અને બળવાન ધર્મ શક્તિશું એવી માન્યતા પણ ધણા ઉત્સારી પડિતોની હતી. સંસાર સુધારા માટેના દિમાયતીઓએ અંગ્રેજી કેળવણી લીધી હતી. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ, કેશવચંદ્ર સેન તથા ચાનંડ

રીના ટાઈલ્સ

આ
ઈ
ડ
વે
લ
કું.
ના

ગોળક તથા પ્લેન
ગાલીયા

આરસ સફેદ તથા રંગીન

મદ્રાસ કાળા પથ્થર

કોટા સ્ટોન લાઠી

ગ્લેઝ ટાઈલ્સ

ગ્રાઈલ્સ કાર્પેટિંગ ઓફિસ

અને કિચન ટેબલ વિગેરે.

એ
મ
રી
વી
લ્સ

ટેલીફોન :
૩૮૧૦
૩૮૩૮

— સંપર્ક સાધો —

રીના ટાઈલ્સ

ટેલીફોન :
૨૫૮૭૪૨

બાંદર રોડ,
ભાવનગર.

૧૭/૧૦, હોર્નમિન સર્કલ,
ખોટાવાલા બિલ્ડીંગ,
કોટ, મુંબઈ-૧.

રાજસ્થાન બ્રીક્સ ફેક્ટરી

બાવળા રોડ, (૭ મા. ઉપર)

સરખેજ-અમદાવાદ.

(સરકાર માન્ય ઇંદોના વેપારી)

પ્રો. અમૃતલાલ પ્રેમચંદ

R. B. F માર્કની ઇંદો વાપરવાનો આગ્રહ રાખો.

ફેક્ટરી : બાવળા રોડ, સરખેજ.

ઓફીસ : ફતેહનગર, ચારબંગલા સોસાયટી, એલીસબ્રીજ, અમદાવાદ-૭.

જેવાની પ્રેરણા તેમને મળી હતી. આ હિલચાલરૂપે પ્રાર્થના સમાજ અસ્તવ્યમાં આવ્યો (૧૮૭૧). તેનું ધ્યેય એક બાબતથી શ્રી રા. વિ. પાઠક લખે છે તેમ આપણા પ્રચલિત ધર્મસંપ્રદાયો અને ફિરકાઓની ધાર્મિક અધ્યક્ષાને ખસેડવાનું હતું, અને ખીજી તરફથી ધર્મને એકેશ્વરવાદનું સાદું સ્વરૂપ આપવાનું હતું. પરંતુ આ આંદોલનના મૂળ આપણા દેશના લોકોના આંતર માનસ સુધી ગયા નહિ હોઈ તે લોકસમૂહના માનસને આકર્ષી શક્યું નહીં. શ્રી વિશ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી લખે છે કે આ આંદોલન ચલાવનારા ભણેલા ખરા પણ પડિત કહેવાય નહીં. તેમના માનસ અભિમાની અને અમલદારી હતા—તેઓને કડવાં વેળુ સાંભળવા પડતાં, જાતિ બહાર રહેવું પડતું એ ખરું પરંતુ ધર્મસ્થાપક કે ધર્મસુધારકને સહન કરવી પડે તેવી યાતના કે તિતિક્ષા એ ન કહેવાય. એ વખતના ગુજરાતી સમાજનું ધાર્મિક કંઠોડું પણ તેમને ફાવે તેમ નહોતું. વલ્લભ-સંપ્રદાયનું વર્ચસ્વ ગુજરાત પર વિશેષ હતું. સમાજ વલ્લુકમતિ અને વલ્લુકવૃત્તિમાં પડેલો હતો. ખીજો ભક્તિમાર્ગ તે સ્વામીનારાયણનો હતો. અને તેમાં શુદ્ધ ધર્મતત્ત્વ અને સદાચાર પર વધુ ભાર મૂકતો નીચલા થરના લોકો પર તેની અસર વિશેષ પડી. શાંકર વેદાન્ત કે જેમાં તર્કની પ્રતિષ્ઠા હતી અને છુદ્ધિને કસે તેમ હતું તેનું શુદ્ધ અને સાંગોપાંગ જ્ઞાન ઘણા ઓછાને હતું. ‘બ્રાહ્મણો માતાની પૂજામાં રાચતાં અને વેદાન્તના ગર્ખાં હાંકતા!’ ‘પ્રાર્થના સમાજની પાછળ ભારતીય સંસ્કૃતિને તિરસ્કારનું નહીં પણ તેને પ્રશંસનું અને તત્કાલિન રોગ નિવારણ માટે મથતું બળ હતું.’ આ જ સમયમાં ચાલી રહેલાં બે ધાર્મિક આંદોલનોમાં આર્યસમાજ અને થિયોસોફિકલ સોસાયટીને ગણ્યાની શકાય. સ્વામી દયાનંદ દ્વારા ઈ. સ. ૧૮૭૫ માં આર્યસમાજની સ્થાપના થઈ. તેમણે મૂર્તિપૂજાનો નિષેધ કર્યો, વેદધર્મની ઉદ્ધૃત્તા સિદ્ધ કરી—ગુરુજોની સ્થાપના કરી સ્ત્રી-શિક્ષણ માટે વ્યવસ્થા કરી. તેમની પ્રવૃત્તિઓમાં દલીતોનો ઉદ્ધાર તથા તેમના શુદ્ધિકરણનો સમાવેશ થાય છે. કેળવણીના ક્ષેત્રે તેમણે ધર્મ, શરીર વિકાસ તથા હૃત્તરજ્ઞાનને મહત્ત્વ આપવાની હિમાયત કરી. કન્યા વિદ્યાલયો, વિધવા ગૃહો અને અનાથાશ્રમો સ્થાપ્યાં. હિન્દુધર્મના પુનરુત્થાનને પોષ્યું અને ધર્મમાં ખરી જગૃતિ આણી. થિયોસોફિકલ સોસાયટીની સ્થાપના ઈ. સ. ૧૮૭૮ માં થઈ. કર્નલ ઓલકોટ તથા મેડમ બ્લેવેટસ્કી તેના સ્થાપકો હતાં. તેઓ પણ સ્વામી દયાનંદની અસરથી પ્રભાવિત થયા હતા. આ સોસાયટીએ હિન્દુધર્મના યોગ તથા અધ્યાત્મવિદ્યાનાં રહસ્યો સ્ફૂટ કર્યાં. મણિલાલ દ્વિવેદી વગેરે તેના જીવનભર સભ્યો હતાં. ૧૮૮૧માં આર્યસમાજ અને થિયોસોફિકલ સોસાયટી મતભેદને કારણે અલગ થયાં. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આર્ય-સમાજ કે થિયોસોફીએ કશી નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યા નથી. તેની સરખામણીમાં પ્રાર્થનાસમાજનો ફાળો વિશેષ છે. આચાર્ય આનંદ-શંકરનો અભિપ્રાય કે થિયોસોફી એ ધર્મ નથી પણ ધર્મનું ફક્ત દષ્ટિબિંદુ છે એ યથાર્થ છે. થિયોસોફી તથા આર્યસમાજ, અખો-સમાજ વગેરેમાં ધાર્મિક પુરુષો થઈ ગયા એ વાત સ્વીકારીએ છતાં શ્રી રા. વિ. પાઠક કહે છે તેમ કહેવું જોઈએ કે એ સમાજો લોક-જીવનને ધાર્મિક અનુભવથી સમૃદ્ધ કરી શક્યા નથી. આનંદશંકર-ભાઈ ધ્રુવ લખે છે કે સમાજોનો ધર્મ તે જીવન નિભાવે એવો પૌષ્ટિક ખોરાક નથી, પણ માત્ર કંઈ બીનો કરે એવું પાતળું પાણી

છે. શ્રી વિ. ર. ત્રિવેદી લખે છે કે છતાં ‘ગુજરાતમાં ધાર્મિક નવ-વિધાન પ્રાર્થનાસમાજને ક્યું’. અને તેમના અગ્રણીઓએ પોતાનો ધર્મમાર્ગ શોધ્યો અને શોધ્યા પછી તેને નિશ્ચયી અને દૃઢતાથી વળગી રહ્યાં એમ કહી શકાય. ભોલાનાથ, મહીપતરામ વના આ દિશામાં પ્રયત્નો તે હકીકતની સાક્ષી પૂરે છે. નર્મદ્યુગમાં ઉત્તમ ધર્મવિષયક કવિતા આપી તે ભોળાનાથે જ. આ પ્રકારનું શ્રી વિજયરાય વૈદ્યનું વિધાન યથાર્થ છે. તેઓ પ્રાર્થનાસમાજના સ્થાપક અને અર્વાચીન ભક્તિ કવિતાના આદિ કવિ છે. વેદાન્ત વિચારણા ધરાવનારને તેઓ નારિતક કહેતા. તેમના મતે ઇશ્વર એક અને સર્વવ્યાપક છે તે સૃષ્ટિનો સચ્ચિતા છે. ભોળાનાથ ઇશ્વરભક્તિનો સ્વીકાર કરે છે પરંતુ તદ્વિષયક બાહ્ય વિધિવિધાનો કે નિષેધોને તે મંજૂર કરતા નથી. નવી કેળવણીના પરિપાકરૂપ તેમનું માનસ ધડાયેલું છે. જ્ઞાતિને તેઓ બંધનરૂપ માને છે. ગુરુપૂજા કે તત્ત્વ-પૂજાનો પણ વિરોધ કરે છે નિમ્નજાતિ ઇશ્વરની પ્રાર્થનારૂપે ઉપાસના કરવાના મતના છે. ઇશ્વર પ્રાર્થના—માળા તથા અભંગમાળા તેનાં ઉદા-હરણો છે. દૂંકમાં ‘તેમની ધર્મ વિચારણામાં ઇશ્વરનું એકત્વ, ભક્તિ, સદાચાર અને પરોપકાર એમ ચાર બિન્દુઓ સ્પષ્ટ દેખાય છે.’ મળ સૂરતના પણ અમદાવાદને વતન બનાવી રહેલા મહીપતરામે પરદેશગમન કરીને સુધારક પગલું ભર્યું. તેમના મતે ઇશ્વર સૃષ્ટિકર્તા છે અને આપણે સૌ તેના બાળકો છીએ. તેઓ સદાચારમય જીવનના હિમાયતી છે અને ખરા અંતઃકરણપૂર્વકની ઇશ્વરભક્તિને ટેકો આપે છે તેણે પ્રચલિત આચાર-વિચારો પર પ્રહારો કર્યા છે. તેમની લેખનશૈલી ઉપદેશક તથા શિક્ષકની છે. પ્રાર્થનાસમાજના ચાર મુખ્ય સિદ્ધાંતો તેમણે રજૂ કર્યા. (૧) ઇશ્વર એક છે અને તે જ પૂજ્ય છે. (૨) નીતિપૂર્વક પ્રેમસહિત ઇશ્વરભક્તિ એ જ ધર્મ. (૩) ભક્તિ એટલે શ્રદ્ધા, ઉપાસના, સ્તુતિ, પ્રાર્થના અને સદાચાર. (૪) ભક્તિ વડે ઇશ્વર પ્રસન્ન થાય છે અને આત્માનું કલ્યાણ થાય છે—મૂર્તિ-પૂજાનો આ સિદ્ધાંતોમાં નિષેધ કરવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ મહીપતરામ મૂર્તિપૂજા વિરૂદ્ધ પ્રહારો કરતા. પરંતુ શ્રી વિશ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી લખે છે કે ‘હિન્દુધર્મ તત્ત્વચિંતનમાં દુર્ગારામ કે નવલરામ જેટલી ગતિ મહીપતરામની નથી. જગત અને સંસાર માયા છે, નાશવંત છે, માત્ર પરમેશ્વર જ સત્ય છે, એમ જાણે સંસારમાં—રાગદ્વેષમાં મતિ ઓછી રહેશે એમ દુર્ગારામ કહે છે ત્યારે મહીપત-રામ વેદાન્તીની કપોલકલ્પિત વાતોથી તેમજ વેદાન્તને નામે પ્રચલિત અનાચારથી વહેમાઈ અને ઉસ્કેશર્ધ જઈ વેદાન્તના તોલમાં વિચારદોષ આણે છે.’

મહારાજ લાયબલ કેપ્લસ દ્વારા શ્રી જદુનાથ મહારાજ સામે એકસે હાથે બાથ બીડનાર પ્રથમ પંડિતના સુધારક શ્રી કરસનદાસ મુળજીને પણ આપણે અહિં યાદ કરવા જોઈએ. ગુજરાતના પ્રમાણમાં સૌરાષ્ટ્રમાં જગૃતિ ઓછી હતી છતાં ત્યાં પણ સમાજ સુધારો તથા શિક્ષણપ્રચારનું કામ મણિશંકર કીકાણી જેવા સુધારક દ્વારા થયું હતું એ નોંધવું જોઈએ.

વિદ્યાર્થી તરીકેની તેજસ્વી કારકીર્દિ ધરાવતા શ્રી રમણભાઈ નીલકંઠ તેમના પિતાની પ્રાર્થના પરંપરાના ચુસ્ત હિમાયતી હતા. અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજના પાક્ષિક ‘જ્ઞાનસુધા’નું તેમણે વર્ષો

સુધી સફળ સંચાલન કરેલ. સતત ઉદ્યોગ, કર્તવ્યનિષ્ઠા, વિદ્વતા અને ધાર્મિકતાના ગુણો તેમના જીવનમાંથી અપનાવવા યોગ્ય છે. અદ્વૈત વિચારસરણીના તેઓ વિરોધી હતા. પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત પણ તેમને માન્ય નથી. રહેણીકરણીમાં હિંદુધર્મની ટીકા અને ખ્રિસ્તીધર્મની ખરોબરી કરનારાઓ માંહેના તેઓશ્રી એક હતા. વેદાંતી મણિલાલના ‘સુદર્શન’ પત્રને તેઓ ‘સાંસારિક અને ધાર્મિક ઉત્તતિના શત્રુવર્ગ તરફથી પ્રગટ થતું’ સામયિક ગણે છે. આનંદ-શંકરભાઈ જેને સમન્વય કહે છે, રમણભાઈ તેને કૃત્રિમ એકવાક્યતા કહી નકારી કાઢે છે. તેઓ માને છે કે વિવિધ મતો ધરાવતા શાસ્ત્રોમાં એકરૂપતા જોવી અને વિરોધી વિચારોને અવિરોધી બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ તત્ત્વચિંતનમાં દોષ છે. શુદ્ધ તર્ક-જાળમાં અટવાવાનું તેઓ પસંદ કરતા નથી. તેઓ લખે છે કે ‘સત્ય શોધનની ઈચ્છા વિના ખંડનમંડનના વાગ્યુદ્ધમાં કાલક્ષેપ કરવા કરતાં બીજા કર્તવ્યની અચારે વધારે અપેક્ષા છે.’ ઇશ્વરની ભક્તિનાં તેઓ ત્રણ અંશ ગણાવે છે. (૧) ઉપાસના (૨) સ્તુતિ અને (૩) પ્રાર્થના. અને તે ત્રણેય તેમણે સરળ રીતે સમજાવ્યા પણ છે. ‘ધર્મ’ અને સમાજ ના બે ભાગમાં લખાયેલા પુસ્તક દ્વારા તેમણે ચિંતન પ્રચુર સાહિત્ય આપેલું છે. ધર્મ, નીતિ, સત્ય એ સર્વ એમનાં મતે ઇશ્વરનાં સ્થાપેલાં છે, તે વડે કલ્યાણ થાય, સુખ થાય એવો તેનો નિયમ છે. તે વડે ઇશ્વર જગતનું કલ્યાણ કરે છે. દા ત ‘નીતિ વ્યવસ્થા કરી ઇશ્વરે જે, છે માત્ર તેને અનુકુળ વિશ્વ; નવી વ્યવસ્થા કરવાની શક્તિ નથી મનુષ્યવ્યવસ્થા વિષે રહેલી.’ સદાચરણ માટે, સત્ અસત્ વચ્ચે વિવેક કરવા માટે જ્ઞાન એકલું પર્યાપ્ત નથી. જ્ઞાનીને સન્માર્ગે દોરી જનાર બળ પણ ઇશ્વર-કૃપા જ છે. આથી રાઈના પર્વતમાં રાઈ કહે છે કે ‘થાઓ તિરસ્કાર વિનાશ થાજો, ના એક થાજો પ્રભુપ્રીતિનારા.’ શ્રી રમણભાઈ માને છે કે ઇશ્વર પાસેથી સદાચરણનું બળ મેળવવા સ્વભાવ ઉપર કાબૂ મેળવી સન્માર્ગે જવાની જવાબદારી તો મનુષ્યની જ છે. સામાન્ય મુકિતને જ તેઓ ખરી મુકિત ગણે છે. પ્રભુપ્રાર્થનાનો હેતુ સમજાવતાં તેઓ કહે છે કે ‘ઇશ્વરની સ્તુતિ કરવાથી તેના ગુણનું સ્મરણ થાય, સ્તુતિ કરનાર મનુષ્યને તેના ગુણો યાદ રહે છે.’ વેદાંતી નારીક છે તેમ માનતા હોઈ તેઓ ‘મોક્ષ વિચાર’માં જણાવે છે કે “વેદાંતના પક્ષની અર્થા કરવામાં એક અંતરાય હમેશ નડે છે. હું બ્રહ્મ છું, બ્રહ્મથી જુદું કંઈ નથી, બધે એક અવ્યય બ્રહ્મ છે એમ કહી અસ્તિત્વ અને બ્રહ્મને પર્યાય રૂપ કરી નાખી પરિણામે તેના હોવા ન હોવાપણાને સમાન નિરર્થક ગણનાર તે ઇશ્વર નથી એમ કહેનાર છે.” માયા અને અજ્ઞાન ખોટી રીતે સમજા માયા અને અજ્ઞાનના સ્વીકારથી વિચિત્ર સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન થવાનો તેમને ડર છે. વેદાંતના આવા કટુ આલોચક હોવા છતાં તેમને આનંદશંકરભાઈએ મુજરાતના જાહેર જીવનના ‘સફળ પુરૂષ’ કહી ખિરદાવ્યા છે. ડો. હરિપ્રસાદ દેસાઈ તેમને યોગ્ય અજ્ઞાન આપે છે કે ‘તેઓ બધી જ પ્રવૃત્તિમાં ભોડાયા અને ટટાઈ જવાને બદલે ધસાઈ જવાનું એમણે પસંદ કર્યું છે.’

નરસિંહરાવ દિવેટીયાની ‘મંગલ મંદિર ખોલો’ની પ્રાર્થનામાં આપણને તેમની હૃદયવીણાના ઝંકાર સંભળાય છે. રમણભાઈનું

ચિંતન બુદ્ધિનિષ્ઠ છે. તો નરસિંહરાવનું ચિંતન સૌન્દર્યનિષ્ઠ છે. વિચારવૃત્તિ અને કાર્યમાં તેઓ સુધારક છે. વેદાંતના માયાવાદ તરફ કુમળું વલણ બતાવવામાં તેઓ રમણભાઈથી જુદા પડે છે. ‘જીવન એ તેમને મન શૂન્ય સ્તંભવતા નથી પરંતુ સતત વહનરીણ, સંચલન, રૂપાંતર છે. અદ્વૈતમાં દૈત અને દૈતમાં અદ્વૈત સાધવાનું વિશિષ્ટ પ્રકારનું અને ઉત્તમ બળ તે પ્રેમ, ભક્તિ, પ્રેમભક્તિ, પ્રેમ-પૂર્વક ભક્તિ.’ ‘જ્ઞાનથી જે પ્રભુ અગમ્ય છે તેને પ્રેમના તંતમાં સંત ઝીલી શકે છે.’ વિવર્તમાલામાં તેઓ લખે છે કે ‘પ્રેમ પાપ મેળવ્યા પછી એને જ્ઞાનવિષય બનાવશે. ભક્તિમાં વેવલાપણું ન હોય, એ ઘેલછા ન બને’ તેમાં સંયમની આવશ્યકતા નિરૂપતાં તેઓ લખે છે: ‘ધીરે ધીરે પીઓ, સાધુ; અજરા કાંઈ એ જરી ન જાય, ભાઈ વીરા!’ રમણભાઈ શુદ્ધ વિચારક છે. નરસિંહરાવ દિવેટીયાની દષ્ટિ કવિની છે. નરસિંહરાવમાં શુદ્ધ દ્વિસસ્રી નથી પણ તે અંગેની માહિતી છે, કાવ્યો માલ છે. સંસાર સુધારાની ભાવના અને પદ્ધતિમાં બને વચ્ચે સામ્ય છે.

શ્રી મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ (કાન્ત) વેદાંતના કટ્ટર વિરોધી હતા. તેઓ બક્ત એકેશ્વરવાદના હિમાયતી છે. ઇશ્વરની ભક્તિમાં તેઓ અસામ શ્રદ્ધા ધરાવે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રત્યેનો તેમનો પક્ષપાત જાણીતા છે. ખ્રિસ્તી તત્ત્વ આર્યોના પ્રાચીન ધર્મોના પુનરુદ્ધાર કરશે એવું દંડપણે તેઓ માનતા. થોડો વખત તેમણે ખ્રિસ્તી ધર્મ પણ અંગીકાર કરેલ. ઇસુખ્રિસ્તની પિતૃતા અને મનુષ્યની બંધુતાનો તેઓ સ્વીકાર કરે છે. ‘કાન્ત’નું ચિંતન મહન છે, મૌલિકતાનું બીજ તેમાં અવશ્ય જોવા મળે છે. પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનનો તેમણે જોડો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમનાં ખંડ કાવ્યોમાં અક્ષેપવાદની જણાય છે. મણિલાલના ‘સિદ્ધાંતસાર’નું તેમણે અવગોચન કર્યું છે. વેદાંત સામેનો તેમનો વિરોધ જો કે પાછળથી મોજો પડેલ છતાં વેદાંત પરના તેમના આક્ષેપો જોઈએ તો મુખ્યતઃ માયાવાદનો વિરોધ કરવામાં તેઓ રામાનુજ, વલ્લભ વગેરેને મળતા છે. અબેદ તેમને મન અસત્ છે દારણ કે તે માનવ અનુભવથી વિરૂદ્ધ બાબત છે. અબેદના સિદ્ધાંતના આધારે નીતિ વ્યવસ્થા થઈ શકતી નથી પરિણામે માણસ કર્મવિમુખ બને છે તેમ તેઓ માને છે. (જો કે આનંદશંકર જેવા આ પ્રકારના મંતવ્યોનું સુપેરે ખંડન કરે છે.) ‘હું બ્રહ્મ છું એવો સિદ્ધાંત તો ધૂર્તોને દુષ્ટોને લલચાવનારો છે.’ આથી જ ત્રા વિશ્વપ્રસાદ ત્રિવેદી લખે છે કે “અબેદ માગને બાલિશ ગણનારને સ્વીડનમેર્ગ જેવાની બાલિશ વાતો દેવવાણી લાગે છે...કેવું ત્રિપરીત કે સ્વીડનમેર્ગની સભ્યમિશ્રિત ત્રિરંગી ક્રિડાને કાન્તે વેદવાચ્ય જેવી ગણી અને વેદવાક્ય, જે ઉપર ચિંતન કરી ક્ષિત્તસુદેએ દર્શનો રચ્યાં, તે તેમના ઉપહાસનો વિષય બન્યું. પશ્ચિમની મોહનીથી આપણા ચિંતની કેટલે સુધી વિકૃતિ થઈ શકે છે તેનું આ એક નિદર્શન છે.”

ઈસ્વીસનની ૧૯મી સદીના અંતભાગમાં જ્યારે પ્રાર્થના સમાજ, આર્યસમાજ અને થિયોસોફિસ્ટ વર્તુળો પૂરબહારમાં પોતપોતાના સિદ્ધાંતોનું નિરૂપણ તથા યોગ્ય પ્રચાર કરી હિન્દુધર્મને શુદ્ધ તથા અવસ્થિત કરવામાં વ્યસ્ત હતાં ત્યારે શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્ય તથા શ્રીમન્ નથુરામ શર્મા જેવા આચાર્યો તથા પંડિતોએ ભારતીય તત્ત્વ-

ચિંતનનો પ્વજ વધુ ને વધુ ઉચ્ચે ફરકાવવા માટે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો છે. ‘મહાકાલ’ માસિક દ્વારા શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યે ભારતીય તત્ત્વવિદ્યા અને યોગશાસ્ત્રમાં રહેલી ખુબીઓ તથા ચમત્કૃતિઓને તે શાસ્ત્ર પર આધારિત તથા બુદ્ધિ પ્રમાણિત છે તે દર્શાવવા અથાગ શ્રમ કર્યો. તેમનું વિશાળ શિષ્યમંડળ બીજું થયું. જેને શ્રેયઃસાધક અધિકારી વર્ગ તરીકે ઓળખવામાં આવતું. રાજ્યના અધિકારીઓ તથા શિક્ષિત વર્ગ તેમાં જોડાયેલ હતો. શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યના પુત્ર શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યે તથા ‘વિશ્વવંશ’નું માનભયું બિરુદ પ્રાપ્ત કરનાર શ્રી છોટાલાલ જીવનલાલ ભારતરે શ્રેયઃસાધક-વર્ગનું કાર્ય પ્રશરણપણે આગળ ધપાવ્યું. હિન્દુ ધર્મ-કર્મની પરંપરા સજીવ કરી. આ જ પ્રકારની સેવા સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા બીલખા ગામમાં આનંદાશ્રમ સ્થાપીને શ્રીમન્ નંદુરામ શર્મા પણ કરી રહ્યા હતા. તેમનો શિષ્યવર્ગ પણ બહોળો હતો. સામાન્ય ભણેલા વર્ગને પણ સમજાય તેવા યોગ, વેદાન્ત અને કર્મકાંડ આદિની સાદી સમજ આપતાં પુસ્તકો લખી તેમણે યુગરાતની ઉત્તમ સેવા બજાવી છે. શાંકરવેદાન્ત અને બ્રાહ્મણોનાં સંધ્યાવંદનાદિ નિત્યકર્મોના સુમેળ સાધવાનો તેમણે સારો પ્રયત્ન કર્યો છે. પરિણામે સાધારણ ભણેલો બ્રાહ્મણ વર્ગ તેમના તરફ ખૂબ આકર્ષાયો. ‘બ્રહ્મ રસાયનનું’ સેવન કરવા ઈચ્છનારે સગુણ બ્રહ્મનું ધ્યાન ધરવાની જરૂર પર તેમણે ભાર મૂક્યો. આ પ્રકારના સેવનથી મનુષ્યના અંતઃકરણમાં રહેલા અજ્ઞાનનો અને તેમાંથી નીપજતા સર્વ વિકારોનો નાશ થઈ જાય છે. અને પરિણામે માણસ કૃતાર્થ બનતાં પછી તેને કાંઈ કર્તવ્ય બાકી રહેતું નથી.’ શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્ય તથા શ્રીમન્ નંદુરામ શર્માના બહોળા શિષ્યવર્ગમાંથી આપણને નામાંકિત સાહિત્ય સેવકો, અગ્રેસર ચિંતકો, સુંદર લેખકો તથા કેળવણીકારો પણ મળ્યાં છે તેમ જ કેટલાંક સુંદર પુસ્તકો પણ મળ્યા છે. (શ્રી રમણલાલ વ. દેસાઈ, શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટ, શ્રી ધૂમકેતુ, ગિજુભાઈ વગેરેને અહીં ગણાવી શકાય.) શ્રી છોટાલાલ (ભારતર) ત્રિપિત ‘યોગિનીકુમારી’, શ્રી ન. દે. મહેતા કૃત ‘હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ’ તથા શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યનાં ધર્મપત્ની ત્રિપિત ‘વિશ્વવંશનું ચરિત દર્શન’ વગેરે પુસ્તકો લખાયાં.

સૌરાષ્ટ્રમાં મોરબી પાસે આવેલા વવાણીયા નામે ગામમાં સંવત્ ૧૯૨૪ના કા. સુદ ૧૫ના રોજ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો જન્મ થયો. બાળપણનું નામ રાયચંદભાઈ. વૈષ્ણવ તથા જૈનધર્મના સંરંકારો બચપણથી જ તેમના પર પડેલા. ઈશ્વર તથા અવતારો વિષેની તેમની ભકિતનાં બીજ વચાયાં. બચપણથી જ રમણજીવન ઘણી તીવ્ર હતી. પ્રખર બુદ્ધિશાળી તથા તેજસ્વી પ્રેમાળ વિદ્યાર્થી તરીકેની કારકિર્દી હતી. પ્રેક્ષકો સમક્ષ અવધાન પણ કરી બતાવતા. ‘અવધા’ એટલે એક વખતે અનેક કાર્યોમાં લક્ષ રાખી રમૂનિરાકિત એકાગ્રતાની અદ્ભુતતા બતાવવી તે. વીસમે વર્ષે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ્યા પણ ચિત્ત ક્યાંય ઓટે નહીં. તેઓ અંતર્મુખ વૃત્તિ ધરાવતા હતા. તીવ્ર આત્મમંથનમાંથી પસાર થતા હોઈ લાગ, વૈરાગ્ય તથા તત્ત્વ-જ્ઞાસાની બાગૃતિને તેઓ રોકી શક્યા નહીં. શરૂઆતમાં કરિયાણાનો વેપાર તથા ત્યારબાદ ઝવેરાતની પેટીમાં જોડાયા પણ આંતરજીવનનો વિકાસ તો વણ્યુંબો આલુ જ રહ્યો. ધર્મગ્રંથોનું સતત વાચન કરતા,

રોજનીશી રાખવાની તેમને ટેવ હતી. મહાત્મા ગાંધીજી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રથી અત્યંત પ્રભાવિત થયા હતા. તેઓ લખે છે કે “હિન્દુ ધર્મમાં મને શંકા પેદા થઈ તે સમયે તેનાં નિવારણમાં મદદ કરનાર શ્રીમદ્ હતા...મેં ઘણાં જીવનમાંથી ઘણું લીધું છે પણ સૌથી વધારે કોઈના જીવનમાંથી મેં ગ્રહણ કર્યું હોય તો તે શ્રીમદ્ના જીવનમાંથી.” રાજચંદ્ર પ્રત્યેની ગાંધીજીની આ ભકિત તેમના સાહિત્ય કરતાં તેમના પારમાર્થિક જીવન પ્રત્યે વિશેષ છે. શ્રીમદ્ની કૃતિઓમાં જૈનધર્મના સિધ્ધાંતોની સરળ સમજણ આપતું મોક્ષમાળા, ભાવનાઓધ, આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર વગેરે સ્વતંત્ર ગ્રંથો ઉપરાંત લેખો તેમ જ મુમુક્ષુના લખેલા પત્રોનો સમાવેશ થાય છે. ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, વ્યવહાર અને સાધનાને લગતા શ્રીમદ્ના વિચારોને પ્રશ્નોત્તરરૂપે ગોઠવીને તેમના નાનાભાઈએ ‘રાજપ્રશ્ન’ નામે ગ્રંથ પ્રકટ કર્યો છે.

તત્ત્વજ્ઞાનના મહાન અને ગૂઢ પ્રશ્નોને સરળ તથા પ્રવાહી અને રોચક ભાષામાં વ્યક્ત કરવા તે મહાપ્રજ્ઞાવાનનું કાર્ય છે. જેમ આપણું ‘અખેગીતા’ કે દયારામના ‘રસિકવલ્લભ’નો આસ્વાદ કરેલો હોય તો અનુક્રમે વેદાંત આદિ તથા ભાગવતના ભકિતસંપ્રદાયના ધમગ્રંથોનો અભ્યાસ આવશ્યક છે તેમ શ્રીમદ્ના લખાણોના આસ્વાદની પૂર્વતૈયારીરૂપે જૈન પંચાણના તથા જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનું પૂર્વજ્ઞાન હોવું જરૂરી છે. શ્રીમદ્ના જીવનમાંથી ચાર ચીજો આપણે શીખી શકીએ છીએ. ૧. શાશ્વત વસ્તુમાં તનમયતા ૨. જીવનની સરળતા, આખા સંસાર સાથે એક સરખી વૃત્તિથી વ્યવહાર ૩. સત્ય અને ૪. અહિંસામય જીવન. ‘આત્મસિદ્ધિ’માં શ્રીમદે મુખ્યતઃ આત્મા વિષયક છ મુદ્દાની ચર્ચા કરી છે. ૧. આત્માનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ૨. તેનું નિત્યત્વ-પુનર્જન્મ. ૩. કર્મકાવ ૪. કર્મફળભોક્તૃત્વ ૫. મોક્ષ અને ૬. મોક્ષપ્રાપ્તિ માટેનો ઉપાય. તેઓએ સાચાં સાધકનાં લક્ષણો, સદ્ગુણના લક્ષણો વગેરે સુંદર રીતે વર્ણવ્યા છે. મુમુક્ષુ અને મતાર્થી વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવતાં તેઓ કહે છે કે સવળી મતિ તે મુમુક્ષુ અને અવળી મતિ તે મતાર્થી. પં. સુખલાલજી કહે છે કે ધમ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ-ક્રમમાં યોગ્ય સ્થાન પામે એવો ‘આ-મસિદ્ધિ’ ગ્રંથ છે. અભ્યાસી-ઓને તેનું અનુશીલન કરવાથી ધર્મનો મર્મ અવશ્ય મળી રહે છે. શ્રીમદ્ના શબ્દોમાં—‘નિશ્ચય સર્વેજ્ઞાનનો, આવી અત્ર સમાય, ધરી મૌનતા એમ કહી, સહજસમાધિ માં (૧૨૮) આત્માને મોક્ષ બતાવનાર પણ આત્મા જ છે. ત્રિવિધ ધર્મો એ તો વાડાઓ છે. મોક્ષપ્રાપ્તિ જ જેને મન પુરુષાર્થ છે તેને કોઈ ધર્મનું તિલક લગાવવાની જરૂર નથી. અગો કહે છે તેમ “સૂતર આવે નયમ તું રહે, નયમ ત્યમ કરીને હરિને લહે.” શ્રી કાકેલકર લખે છે કે “જેમને દર્શનશાસ્ત્રની અભિરૂચિ નથી, ફિલસૂફી પ્રત્યે જેમનો અણગમો છે તેઓ શ્રીમદ્ના લખાણોમાં દીર્ઘ-કાળ સુધી વખતે ટકી ન શકે. પણ રાજચંદ્રની પારમાયિકતા, જીવન તત્ત્વ શોધવાની એકાગ્રતા અને જીવન સાચ સરળ કરવાનો આગ્રહ એ ત્રણ વસ્તુ તેમને આઘ્યાં વગર રહે નહિ.” શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર મુમુક્ષુ મંડળ-અગાસ તરફથી સ્મારકગ્રંથ તથા બીજા અનેક પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં છે જેનું અનુશીલન મુમુક્ષુ માટે અતિ ઉપયોગી નીવડે તેમ છે. આપણી ભાવના પણ બંધોને બેઠીને

સમાજમાં ધન, સત્તા અને પંડિતાઈની જ પ્રતિષ્ઠા
કરવાથી મૂળ ઉત્પાદન ધટશે. તેમ થવાથી તો મોજ,
વિલાસ અને સ્વચ્છંદી જીવન માટેની ઇચ્છાઓ વધશે.

પરિણામ એ આવશે કે,
કોઈ શ્રમ કરવા ઇચ્છશે નહિ.

સુખ સગવડનાં સાધનો માટે તો સખત અને સતત શ્રમ
જોઈશે. કામ ગમે તે પ્રકારે થાય પરંતુ તે ચોક્કસાઈ
અને પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક હશે તો જ તે સૌને ઉપયોગી થશે
અને તેમાંથી જ આપણી સૌની સાચી પ્રગતિ થશે.

“શુભરાતની અસ્મિતા”ને શુભેચ્છાઓ

ધીરુભાઈ ગુલાબચંદ કાપડીઆ J.P.

ઈમેક્ષ ઇન્ડિયા કોર્પોરેશન

દારૂલમુલુક, ૨૬, હાર્વે રોડ, ગામદેવી,
મુંબઈ-૭

ધી ભારત આયર્ન એન્ડ સ્ટીલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ
રૂપાપરી રોડ, ભાવનગર.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી ભગવાનદાસ કાન્તિલાલની કું.

(કલોથ મરચન્ટ)

૩૮, નવી ગલી,
મુળજી જેઠા માર્કેટ,
મુંબઈ નં. ૨ (B. R.)

મહાપુરુષોને પંથે વિચરવાની જ છે ને ? પરંતુ તે શક્ય અને અને એવો અપૂર્વ અવસર આવે એ માટે શ્રીમદ્દની માફક આહ્વાતર નિર્ધાર થવાની જરૂર છે તો જ સર્વ સંબંધના તીક્ષ્ણ બંધનો છેદીને મહાપુરુષને પંથે વિચરી શકાય.

પંડિત યુગના અગ્રણી સાક્ષરવર્ધ-આર્ષદંટા તે શ્રી ગોવર્ધનરામ મા ત્રિપાઠી તેમની કૃતિઓમાં સરસ્વતીચંદ્ર મહાનવલના ૪ ભાગ, રનેહમુદ્રા, સાક્ષરજીવન, અધ્યાત્મજીવન, લીલાવતી જીવનકથા, દયારામનો અક્ષરદેહ, Classical poets of gujarat વગર મુખ્ય છે. પરંતુ તેમનો કૃતિસ્તંભ તો છે સરસ્વતીચંદ્ર, જેમાં તેઓએ મનોહર, પ્રૌઢ, શિષ્ટ અને સંસ્કૃત શૈલીમાં પૂર્ણપથિમની સંસ્કૃતિનો સંઘર્ષ, ગૃહસંસાર અને તદ્દ વિષયક વિચારોની તલસ્પર્શી મીમાંસા, રાજબટપટ, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, કલ્યાણઆમની યોજના વગર વિષયો ચર્ચ્યા છે. સંસ્કૃત તેમ જ અગ્રેજ સાહિત્યનો તેમનો હોડો અભ્યાસ હતો તેમની કૃતિઓમાં આપણને પાંડિત્ય અને ગંભીર ચિંતનનો પરિચય થાય છે. પ્રતિષ્ઠા, પ્રતિભા અને ત્યાગમાં પંડિત-યુગમાં થઈ ગયેલી અનેક નામાંકિત વ્યક્તિઓમાં તેમનું ગૌરવઅર્થુ અને વિશિષ્ટ સ્થાન છે. ‘ચરેતરના ઘરસંસારનો, મુંઝાઈના મહત્વાકાંક્ષી આદર્શનો અને જાવનગરની અટપટી રાજનીતિનો પટ તેમને ખરાબર ભેઠો હતો.’ શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી લખે છે કે ગાંધીજી પહેલાં કોઈ વ્યક્તિએ ગુજરાતી સમાજને પર્યાપ્ત લસિત સાહિત્ય સૌન્દર્ય દ્વારા સંસ્કારવામાં અનન્ય સાધારણ અર્પણ કર્યું હોય તો તે મહર્ષિ ગોવર્ધનરામે.....સહર જીવનનું વૈચિત્ર્ય અને વૈવિધ્ય તેમની કલાથી વ્યવસ્થિત રીતે પુરસ્કૃત અને રસાન્વિત થયું છે.’ શ્રી ધીરજીભાઈ ઠાકર લખે છે કે ‘સાક્ષર જીવન તથા અધ્યાત્મ જીવન જેવા આ દાર્શનિક ગ્રંથો ગોવર્ધનરામના સમૃદ્ધ જ્ઞાનકોશ અને મૌખિક ચિંતનમળના સરવપૂર્ણ નિદર્શનો છે.’ ‘શ્રી અરવિન્દના પૂર્ણયોગ પહેલાં ગોવર્ધનરામે ત્રિયોગ પ્રભોધ્યો છે. લક્ષ્યાલક્ષ્ય યોગીઓ જીવ, ઈશ્વર અને બ્રહ્મ એ ત્રણનું અદ્વૈત, કમયોગ અને જ્ઞાનયોગથી સાધે છે.’

સામાજિક રક્ષકોએને તોડવાના ઉઘમી સુધારકો અને સ્વદેશવત્સલ સદાગ્રહીઓને ગોવર્ધનરામ અનુરોધ કરે છે—“Martyrs of Truth, Righteousness and purity ! It is resultless and needlessly dangerous to delve these hollow crumbling all absorbing hillocks. Follow rather the lights that have created them. Bring out the rich chemicals that will melt and not destroy these sandy piles”

કોઈને કોઈ રીતે જનતા જનાઈનની સેવા કરનાર તેમના કલ્યાણ વિષે હમેશાં ચિંતિત રહેનાર યોગીપુરુષો જીવનની અને જગતની તેને તુચ્છ માની ઉપેક્ષા કરતા નથી..... સુંદરગિરિના સાધુઓ પણ સંસારનો ત્યાગ કરતાં છતાં લોકકલ્યાણમાં પ્રવ્રત હતાં. આજ સાધુઓ પાસેથી કલ્યાણચક્તીની વિધિ સરસ્વતીચંદ્રને મળી રહે છે. નવા યુગના વિધાયકો અને મહાવીરોને ગોવર્ધનરામનો સંદેશ છે કે ‘સર્વથા અધ્યાત્મમળમાં અચળ રહી, તમારા મહાયજ્ઞના વિધિમાં અખંડ રહી, સજ્જતાથી પ્રવ્રત રહી, એ યજ્ઞના અતિથિ માત્રનું કલ્યાણ

સાધ્ય કરી, એ યજ્ઞમાં તમારા આયુષ્યના સર્વ અંશને હોમી દેજો.’ આ યજ્ઞના ગરવા ઋષિ તે ગોવર્ધનરામ હતા.

શ્રી નાનાલાલ અને કવિ પ્રેમાનંદ ગુજરાતી કવિતા સાહિત્યના બે ઉત્તમ શિખરો મનાયા છે. પ્રેમાનંદ પરવક્ષી છે, નાનાલાલ આત્મવક્ષી છે. આર્થશ્રુતિના સંદેશવાહક આ ક્રાંતદર્શી કવિઓએ આર્થકુળથી ગૌરવગાથા ગાઇ છે. કવિતા અને દર્શનથી નાનાલાલે જગતને બીજવ્યું છે. કવિઓ મિથ્યાજીવન જીવતા નથી. રાગ-દ્વેષમય સંસારને નવી રીતે અપનાવવાની સૌન્દર્ય દીક્ષા તેઓ આપે છે. નાનાલાલનું વ્યક્તિત્વ નિરાળું છે પ્રેમ અને ભક્તિ તેમના સ્વભાવના મુખ્ય અંશો અને તેમના કવનના પ્રધાન વિષયો હતા. એ દૃષ્ટિએ તેમનું ‘પ્રેમભક્તિ’ તખ્તસુસ સાચું હતું. તેમનાં ચારિત્ર્યનાં નોંધપાત્ર લક્ષણોમાં ઉદારતા, નિષ્પાત્રસતા, નિઃસ્વાર્થતા, નીડરતા અને સ્વાભિમાન ગણાવી શકાય. તેમની કૃત્રી પુમારીથી તેમણે સહન પણ સાડે એવું કરેલ પરંતુ ‘ગુર્જર સાહિત્ય અને સમાજની તેમણે સોદલાસ એવી સેવા બજાવી કે લોકોએ તેમને ‘કવિ સમ્રાટ’ કે ‘મહાકવિ’નાં બિરુદ આપ્યાં અને વિવેચકોએ તેમને અર્વાચીન યુગના સર્વોત્તમ કવિ ઠરાવ્યા.

બ્રિટિશ યુગમાં વેદાન્તને જીવન આરૂઢ કરનાર ગુજરાતી ચિંતકો અને વિદ્વાનોમાં ગોકુળજી પ્રથમ છે સરસ્વતી પ્રેમી ગોકુળજી જાલાને પંચદશી, વેદાન્ત પરિકાષા વગેરે ગ્રંથોમાં ખૂબ જ જોડા રસ હતો અને તેનું અધ્યયન તેમણે નિષ્પાત્ર કરેલ છે. વેદાન્ત એમનું જીવન-બાળ હતું. જાવનગરના ગૌરીશંકર ઝોઝા અને શામળદાસ બન્ને વેદાન્તી કારભારીઓના સુર ગોકુળજી ગુરુ જેવા હતા. ગોકુળજીના મતે વેદાન્ત આપણને જીવન વિમુખ નહિ પરંતુ શુદ્ધ વ્યવહાર અને કર્તવ્યપ્રતિ આભિમુખ કરે છે. આત્મજ્ઞાનને અને બહિર્ ઉપાધિને બહુ સંબંધ નથી. તત્ત્વજ્ઞથી બ્રહ્માત્મેક્યવબોધે સુકૃતિ વિવેકજ્ઞાનવાન અધિકારીને જ્ઞાન દ્વારા પરમ પુરુષાર્થની-મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. શ્રી મનઃસુખરામે સુર ગોકુળજી જાલાના જીવનચરિત્રમાં શાંકરવેદાન્તનું ટૂંકમાં નિરૂપણ કરેલું છે. જેમાં વિદ્વતા અને સમજ દેખાય છે. પરંતુ મૌલિક ચિંતનનું કોઈ નવીન પ્રદાન નથી. બે કે સંસાર નીતિ વિષે સુદૃઢ વિચાર કરવાનું બળ આપણને મનઃસુખરામના ‘અસ્તોદય’માં જણાય છે.

શ્રી મણિલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદીને ગુજરાતના શુદ્ધ તત્ત્વવિચારક અને પ્રથમ પૂર્ણ ફિલસૂફ કહી શકાય તેમના ચિંતને સામાન્ય વાચક વર્ગના ચિંતને સ્પર્શી તેને સંતોષ આપ્યો. તેઓ શાસ્ત્રનિષ્ઠ, દેશહિતચિંતક તેમ જ ધર્મશોષક હતા. ધર્મને સુધારાથી થયેલા કુલુપિત વાતાવરણમાં તેમનો કોલેજ અભ્યાસ આલેસો. કોલેજમાં જ્યારે તેઓ અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે જ તેમને લાગેલું કે ‘ધર્મ, નીતિ તથા સુધારાના તરવ વિષેનો નિર્ણય કર્યા વિના’ તેમની જાંઘળી સુખમાં કે નિશ્ચિત માર્ગે જવાની નથી. વિશાળ વાચન, ઉચ્ચ શુદ્ધિશક્તિ અને ઉંડી દેશભક્તિ ધરાવતા ગુજરાતના આ સપુતે ભારતીય દર્શનોનો અભ્યાસ કર્યો અને પાશ્વત્ય દર્શનો સાથે તેમની તુલના કરી. શાંકર વેદાન્તની તેમના પર પ્રગાઠ અસર પડી છે. આ સઘળું બ્રહ્મ છે, માણસનો પરમ પુરુષાર્થ બ્રહ્મરૂપ બનવામાં છે. આ બ્રહ્માનુભવ તેને ધીરે ધીરે થાય છે. ધર્મનું

લક્ષણુ આપતાં તેઓ જણાવે છે કે ‘અનંત અવિકૃત પરમાનંદ પામવા માટે મનુષ્ય બુદ્ધિમાં જે સ્વાભાવિક પ્રેરણા છે તે ધર્મ.’ ધર્મ માનવ આત્માનું ઉંડું રહસ્ય છે, અને તેના ઉપર એની સર્વ પ્રવૃત્તિનો આધાર છે. ધર્મ વિહીન નીતિ તેમને કૃતિમ લાગે છે. તેઓ તો કહે છે કે ધર્મ સારો તો પ્રવૃત્તિ સારી. તેઓ પ્રાચીનનું અનુમોદન કરે છે જતાં પ્રાચીન પક્ષ તરફ તેમની જડ આંધળી ભક્તિ માત્ર નથી. જેમ વિવેકાનંદે કહ્યું કે વેદાન્ત નિવૃત્તિ ઉપદેશનું નથી. તેમ શ્રી મણિલાલ પણ માનતા કે વેદાન્ત એ નિવૃત્તિ અને નિશ્ચેત્યનો જ્ઞાનમાર્ગ નથી. અદ્વૈતભાવના તેમને મન કેવળ શુદ્ધ તર્કજ્ઞાન કે ખંડનમંડનની મિથ્યા પ્રવૃત્તિ નથી પરંતુ પ્રેમ અને કર્તવ્યના પાયા પર રચાયેલી ઇમારત છે. તેમનામાં આર્ય અન્તઃકરણની વેદના આપણને જણાઈ આવે છે. તેમની સામાજિક વિચારણા વ્યક્તિલક્ષી કરતાં સમાજલક્ષી વિશેષ છે. સમાજને તેઓ વિશ્વવ્યવસ્થા અને યોજનાના એક અવિલામ્બ અંગ તરીકે ગણે છે. વાર્તાવિક જીવનમાં અમુક અર્થે અભેદનો અનુભવ કરાવનારાં બળોમાં પ્રેમ, મૈત્રી, કડુણા, અનુકંપા, રનેહ, વાત્સલ્ય, ભક્તિભાવ વ. પ્રેમનાં જ રૂપ છે. પરમતત્ત્વ બ્રહ્મ પણ પ્રેમ સ્વરૂપ જ છે. આત્મ નિમજ્જન, પ્રેમજીવન, અભેદોર્મિ વગેરે સંગ્રહોમાં તેમણે પ્રેમ અને અદ્વૈતનાં જ્ઞાન ગાયાં છે. તેઓ લખે છે “પ્રેમ, દયા, રનેહ, મૈત્રી આદિ રથૂજ સંબંધોમાં પણ જે જે આનંદ આવે છે, તે તે આનંદનો પરમ પ્રકર્ષ અનુભવાય એ અભેદનું સ્વરૂપ છે.” તેમની ગત્રલોમાં પણ આ વસ્તુ ચરિતાર્થ થતી જણાય છે. તેઓ મોક્ષને જ મનુષ્યની સર્વ પ્રવૃત્તિઓનું ધ્યેય માને છે. આત્મદર્શન એ જ પરમસુખ છે. જેટલું નાનાત્વ, જેટલો ભેદ તે બધો મિથ્યા તથા દુઃખરૂપ છે જગતમાત્ર, સમગ્ર વ્યવહાર દુઃખથી ભરેલો છે. જેને આત્માના નિર્વિકાર અને સર્વમય સ્વરૂપનું—અભેદનું—સાનુભવ ભાન છે તેને કદાપિ દુઃખ છે જ નહિ. ‘અભેદાનુભાવ, સર્વાત્મભાવ કે બ્રહ્મભાવ કે મોક્ષ અભાવાત્મક નથી પરંતુ ભાવાત્મક છે. તે આત્માનો સંકોચ નહિ પરંતુ તેની ઉત્પત્તિ સૂચવે છે.’ તેમના મતે, ‘સાચું આત્મનિવેદન તો પોતાના આત્મામાં જે બલ, વીર્ય, સાધન, સમૃદ્ધિ આદિ હોય તેને કર્તવ્ય દ્વારા સમષ્ટિમય પરમાત્માને ઉપહાર કરવામાં સિદ્ધ થાય છે.’ (ધર્મબોધ). જીવથી ઇશ્વર તદ્દન ભિન્ન છે એમ માનનારા દર્શનોની મણિલાલે ટીકા કરી છે. પ્રેમ-લક્ષણ રૂપ ભક્તિને તેમની વિચારણામાં સ્થાન છે. તેમને મન પ્રેમલક્ષણરૂપભક્તિ કે અપરોક્ષ કે રૂપ જ્ઞાન એ બન્ને એક જ છે ને તેમાંના એક સાધનથી બ્રહ્મ જ્ઞાન સંભવે છે. તેમની કૃતિઓમાં સિદ્ધાંતસાર, સુદર્શન ગદ્યાવલિ વગેરે ઉલ્લેખનીય છે. ‘સિદ્ધાંતસાર’માં તેમણે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો વિકાસ આલેખી પ્રાચીન આર્યધર્મ જ વિશ્વધર્મ થવાને લાયક છે તે હકીકત સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે ‘પ્રાણુ વિનિમય’ દ્વારા તેમણે યોગ તથા યુત્તવિષા વિષેનો રસ જન્યુત કર્યો. જડવાદની વધતી જતી અસર રોકવા તેમણે ચેતનવાદનું સ્થાપન કરવા પ્રયત્ન કર્યો. **Mouism or Advaitism** તથા **Imitation of S'ankara** વ. પુસ્તકો દ્વારા તેમને ભારત બહાર પણ સારી કીર્તિ સાંપડી. મોટી વયના જીવંતમાં માટે તેમણે ‘સુદર્શન ગદ્યાવલિ’માં લેખો લખ્યા. વિશ્વ-

નાથ બદે તે સંગ્રહને ‘ગુજરાતી સાહિત્યનો સર્વોત્તમ નિબંધભંડાર’ કહી નવાજેલ છે. જૈન ભંડારોમાં સંગ્રહાયેલ છપાવવા યોગ્ય ઉત્તમ હસ્તલિખિત પ્રતોની યાદી કરી વડોદરા રાજ્યને તેમણે સુપ્રત કરેલ. પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર તથા ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સીરીઝની સ્થાપના માટેની બુનિકા આથી તૈયાર થઈ. પ્રમાણમાં નાની વયે ગુજરાતની ધરતી પરથી વિદાય લેનાર શ્રી મણિલાલનું સ્થાન વેદાંત પડિત અને તત્ત્વચિંતક તરીકે હંમેશા મોખરાનું રહેશે.

શ્રી આનંદશંકરભાઈ ધ્રુવ મણિલાલના ઉત્તરાધિકારી છે. મણિલાલને તેઓ જ્યેષ્ઠ વિદ્યાર્થી માને છે. શ્રી મણિલાલના ‘સિદ્ધાંતસાર’ના વાચન બાદ તેઓ તેમના તરફ વધુ ખેંચાયા. ‘સુદર્શન’ તથા ‘ત્રિયંવદા’ના પાછલા અંકો પણ ખાસ મગાવી વાંચી ગયા. દ્વિલસુદ્ધીમાં તેઓને કેવલાદ્વૈત ઉપર શ્રદ્ધા છે, અને અદ્વૈત વેદાન્તને તેઓ દાર્શનિક ચિંતનનું શિખર માને છે. માણસના હૃદયમાં જીવ, જગત અને ઇશ્વરના આરામાં જે જે ગંભીર પ્રશ્નો ઉઠે છે, તથા આકાંક્ષાઓ ઉદ્ભવે છે તે બધાનો ખુલાસો કરવો એ તેમના મતે ધર્મનો સામાન્ય ઉદ્દેશ્ય છે. ધર્મ એ મનુષ્યને સ્વભાવસિદ્ધ છે તથા અત્યંત જરૂરી પણ છે. ‘વ્યવહારનો આધ્યાત્મિકભાષામાં જે અર્થ તેનું જ દૂકું નામ ધર્મ.’ જીવનની સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવી જે ધર્મ વ્યાપક એટલે કે સર્વદેશી (Absolute, universal, all-Sided) હોય તે સર્વોત્કૃષ્ટ. ધર્મ એ માત્ર ક્રિયારૂપ કે માત્ર વિચાર (તર્ક) રૂપ કે માત્ર હૃદયના ભાવરૂપ નથી. ધર્મમાં આ ત્રણેયનો અદ્ભુત સમન્વય પ્રાપ્ય છે. તેઓ લખે છે કે—‘મનુષ્યને સ્વાભાવિક રીતે જ જ્ઞાનના પ્રકાશની. કર્તવ્ય-ભાવનાની અને આત્મબલની જરૂર છે, એ ત્રણે આકાંક્ષાઓ જ્યાં સુધી પૂરી ન પડે ત્યાં સુધી ધર્મનું પ્રયોજન સંપૂર્ણરિતે સિદ્ધ થયું ન ગણાય.’ રા. વિ. પાઠક લખે છે કે ‘ધર્મ’ તો એમને મન કોઇ જીવનની એકાદ શક્તિ કે એકાદ ખૂણો કે પ્રદેશ નહોતો— એ સમગ્ર જીવનઆપી દૃષ્ટિ હતી.’

તેમના લેખોમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ અભિન્ન હોય એમ બન્નેની ચર્ચા જોવામાં આવે છે. પાશ્ચાત્યો બન્નેને ભિન્ન માને છે અને આપણામાં એ અભિન્ન છે. તેને તર્કદોષ કે વિચાર પ્રગતિની ઉણપ ગણે છે. એનો ખુલાસો શ્રીધ્રુવ એ રીતે આપે છે કે પશ્ચિમની દ્વિલસુદ્ધીમાં ધર્મ અને દ્વિલસુદ્ધી બન્નેના ઉદ્ભવસ્થાનો (એકનું પેલેસ્ટાઇન અને બીજાનું ગ્રીક) અને કાળ ભિન્ન છે. તેઓ લખે છે કે ‘ધર્મ’ એ જે અજ્ઞાન અને કલ્પના એ બેનું જ પરિણામ હોત તો જ્ઞાનની વૃદ્ધિ સાથે એનું નષ્ટ થવા તરફ જ વલણ હોત, પણ સ્થિતિ આપણે ઉલટી જોઈએ છીએ. જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થતાં માણસની ધર્મવૃત્તિ વધુ તીવ્ર, સતેજ અને ગંભીર બનતી જોવા મળે છે.

સમગ્ર જીવનમાં વિશ્વરચના અને જીવન વ્યવહારની પાછળ કોઈ એકતાનું તત્ત્વ રહેલું છે તેવી તેમને અવિચળ શ્રદ્ધા છે. વિશ્વમાં સંવાદ, વ્યવસ્થા અને નિયમ સ્થાપનાર કોઈ તત્ત્વ હશે જ. ચેતન અને અચેતન સર્વપદાર્થને અસ્તિત્વમાં લાવનાર તેમની પ્રવૃત્તિઓનું પ્રભવસ્થાન કોઈ તત્ત્વ હશે જ. આનંદશંકરની આ શ્રદ્ધા તર્કશુદ્ધ છે. તત્ત્વ વિચારમાં બુદ્ધિનો તેઓ સ્વીકાર કરે જ છે. આ સમગ્ર વિશ્વ જેનું હૃદય છે એવા આત્મા-પરમાત્માનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

સર્વમૂલ્યાનુ' મૂલ્ય તેમાં આત્મલુદ્ધિ કેટલી રહી છે તે ઉપર પ્રતિષ્ઠિત છે.

અપરોક્ષાનુભવ એ તેમના મને જીવનનું પરમ ધ્યેય છે. નીતિની જાવના પણ એમાંથી જ નિષ્પન્ન થાય છે. શાંકર વેદાન્ત વિષે સેવાતા બ્રમનું પણ તેઓ નિરસન કરે છે. જ્ઞાની એ કર્મી પણ છે. વળી જ્ઞાન અને ભક્તિને પણ પરસ્પર અપેક્ષા રહે છે. સાચા રૂપમાં બંને એક જ છે. મોક્ષરૂપ મહાપુરુષાર્થ પણ 'ધર્મ' સાથે આન્તર અને જીવંત સંબંધથી જોડાયેલો પુરુષાર્થ છે, ધર્મનો નિષેધક પુરુષાર્થ નથી.' તેમના મતે 'ધર્મ'ના અન્તઃપ્રવેશથી અર્થ અને કાળ સપ્રયોજન અને પવિત્ર બને છે. વ્યજિ એમને મન સમષ્ટિનો ભાગ નથી પણ અંગ છે. સમાજ, નીતિ રીતિ, કેળવણી, સાહિત્ય, રાજકારણ વ. સર્વપ્રશ્નોમાં તેઓ ધર્મને કેન્દ્રસ્થાને રાખી વિચારે છે. 'અભેદ,' 'પ્રેમ' વ. શબ્દોનો દુરુપયોગ કરી અજ્ઞાન અને પાખંડ વધારતા કર્મકાંડીઓ પ્રતિ તેમને તિરસ્કાર છે. 'પરમાત્મ લુદ્ધિથી જ પ્રેમ ઉજળતો નથી તે લૌકિક છે અને તેને અભ સાક્ષાત્કારરૂપે સમજવામાં વ્યક્તિ અને સમાજને નુકસાન થવાની શક્યતા છે.'

આ જગત મિથ્યા છે, માયા મરીચિકા છે એવા ખ્યાલને તેઓ સ્પષ્ટ કરતાં લખે છે કે " માયાવાદનું એમ કહેવું નથી કે આ જગત દેખાય છે તે નથી દેખાતું; પરંતુ એનું તો વિશેષતઃ કહેવું છે કે આ જગત દેખાય છે તે, અભેદદર્શન થતાં જગતરૂપે નથી દેખાતું.....વળી જગતનો આવિભાવ માત્ર માયા જ નથી; પણ અભની માયા છે. અને એ અભનો વિકાર કે અહિંમૂત કાર્ય નથી, પણ માયા છે. આમ માયાવાદી જગતથી પર તત્ત્વ સ્વીકારે છે, અને એ પર તત્ત્વનો જગત સાથે વસ્તુ-સ્થિતિમાં તેમજ જ્ઞાનમાં ખરૂં જોતાં અવિશ્લેષ્ય અને તાર્કિક સંબંધ છે એમ માને છે. " ટૂંકમાં 'માયાવાદ' તો જે સામાન્ય અર્થ 'મિથ્યાવાદ' કરવામાં આવે છે તે ખોટો અર્થ છે. ડૉ. રાધાકૃષ્ણન પણ આજ પ્રકારનું મંતવ્ય ધરાવે છે

મણિલાલ તેમજ આનંદશંકર બંને સંસ્કૃત પ્રેમી, રસદેશવત્સલ ધર્મ ચિંતકો છે. બંનેના વિચારમાં સામ્ય છે. શ્રી રા. વિ. પાઠક લખે છે કે 'બંનેની શ્રદ્ધા અને નિરૂપણ પદ્ધતિમાં સમાનતા છે. બંનેને શાંકર વેદાન્ત પર શ્રદ્ધા છે. બંને ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનને અભિન્ન માને છે. બંનેએ હિન્દુ ધર્મ અને દ્વિલક્ષી ઉપર થતાં આક્રમણો સામે તુમુલ યુદ્ધ કરેલું છે, અને બંનેએ હિન્દુ ધર્મને તેના સૌથી વિશાળ રૂપમાં જોયો છે. 'જતાં બંનેની વિચારસરણીમાં જે ભેદ છે તે નોંધતા શ્રી રા. વિ. પાઠક લખે છે કે "મણિલાલના ધર્મ મન્તવ્યમાં કેટલુંક ઉહોળાણ કે ભેગ હતો. ધર્મ મન્તવ્ય સાથે કેટલીક અગમ્ય વાતો અને સિદ્ધિઓ ઉપરની શ્રદ્ધા પણ આવે છે. શ્રી આનંદશંકરની ધર્મભાવના સાદાંત શુદ્ધ છે. પ્રાણ્યાયમ આદિ પ્રક્રિયાઓ ગમે તેટલી ઉપયોગી અને નિર્દોષ હોય તો પણ તેને ધર્મ સાથે સંબંધ નથી એવું તેમનું મન્તવ્ય છે. " શ્રી આનંદશંકરનું ધર્મચિંતન એ લેખના અંતભાગમાં અંગલિ અર્પતાં શ્રી વિષ્ણુ-પ્રસાદ ર. ત્રિવેદી લખે છે કે " શાંકરાચાર્યના માયાવાદને રજ ચોટી હતી, તે આનંદશંકરે ખેરવી નાખી. તેની સમજણ મણિલાલના તત્ત્વવિચાર છતાં ઝાંખી હતી તે એમણે વિશદ કરી માયાવાદની નીતિ નિયમો સાથે સંગતિ બતાવી-અભેદવાદનો-સમાનતા નહિ

પણ એકતાનો-સંસારના પ્રશ્નોમાં સફળ વિનિયોગ કર્યો. " શ્રી ત્રિવેદીને જે બાબતનું દુઃખ છે તેમાં આપણો પણ સર પુરાવીએ કે ગુજરાતના ચિંતન અને દર્શન ક્ષેત્રે આગવું પ્રદાન કરનાર આવી પ્રતિભાસંપન્ન સાક્ષર વ્યક્તિ પાસેથી કોઈ પરિપૂર્ણ દર્શનકારનો, નવેસરથી જીવનને અવલોકનારનો પ્રકરણ ગ્રંથ એકે ય ન મળ્યો. તત્ત્વજ્ઞાન તથા ધર્મવિષયક પ્રગીર્ણ લેખો, ચર્ચાઓ, અવલોકનો વગેરેને સમાવતો 'આપણો ધર્મ' નામે રા. વિ. પાઠક દ્વારા સંપાદિત આકર ગ્રંથ છે.

પંડિતયુગના ધર્મતત્ત્વચિંતન પછી જે ગાંધીયુગ શરૂ થયો તેમાં આપણને માનવધર્મની શ્રેષ્ઠતાનો વિચાર મુખ્યતઃ સ્થપાયેલો જણાય છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આમવર્ગને અગ્રસ્થાન મળ્યું અને પરિણામે સાહિત્યમાં જે અસ્પૃશ્યતા હતી તે દૂર થઈ. સાહિત્યના સર્વપ્રકારોનું ગાંધીદર્શન એ પ્રેરક બળ બન્યું. વિશ્વપ્રેમ અને માનવતાના સંદેશ દ્વારા તેમણે કવિઓ અને વાર્તાકારોની દૃષ્ટિને વ્યાપક સ્તર પર મૂકી દીધી. સ્વયં ગાંધીજીનાં લખાણો જોતાં આપણને એ વાતની પ્રતીતિ થાય છે કે તેમાં વિવિધ પ્રશ્નોને આવરી લેવામાં આવ્યા છે. કોઈપણ વિષય-સામાજિક, ધાર્મિક, કેળવણી વિષયક, આર્થિક કે રાજકીય-ગમે તે હોય પરંતુ તેની ચર્ચા ધ્યેયગામી, સરળ શૈલી તથા સાદી ભાષામાં અને લોકોના હૃદય સોંસરવી ઉતરી જાય તેવી તેમણે કરી છે.

શ્રી રા. વિ. પાઠક કહે છે તેમ " ટૂંકા વાક્યોના તો ગાંધીજી કલાકાર છે. તત્ત્વજ્ઞાન જેવા ગૂઢ વિષયો, ઉપનિષદ અને ગીતાના ગૂઢ અર્થો પણ તેમણે સરળ રીતે રજૂ કર્યા છે. ધર્મમંથન, વ્યાપક ધર્મભાવના, અનાસક્તિયોગ, ગીતા સંદેશ, ખરી કેળવણી. મારો સમાજવાદ વ. પુસ્તકોમાં તથા 'દરિદ્રજન,' 'યંગ ઇન્ડિયા,' 'નવજીવન' વ. માં લખેલાં પ્રગીર્ણ લેખોમાં આપણને તેમનું ચિંતન તથા દર્શન જોવા મળે છે. ગુજરાતી પત્રકારત્વને પણ તેમણે એક નીડર દૃષ્ટિ અને સત્ય અને સરવશીલ નક્કર ચિંતન આપેલ છે. દરિદ્રનારાયણ (ખેડૂત) માં તેમણે પ્રભુનાં દર્શન કર્યાં છે 'સત્ય એ જ ક્ષત્ર' એમ કહેવામાં સત્ય પ્રતિ તેમનો અગાધપ્રેમ જણાઈ આવે છે. કૃષિરત્ના અસ્તિત્વનો અનુભવ, તેની નિયમિત પ્રાર્થના, તેનું નામ સ્મરણ, સરધર્મ પ્રતિ સમજાવ વ તેમનાં ચિન્નનનાં જીવનથી અભિન્ન એવાં અંગો છે. આર્યધર્મના મૌલિક સિધ્ધાંતોમાં અને ખાસ કરીને સત્ય અને અહિંસાના અમોઘ શસ્ત્રોમાં દાખવેલી અસીમ શ્રદ્ધાથી અને તેના ધ્યેયનિષ્ઠ વ્યાપક પ્રચારથી તેમણે ભારતમાં નવો પ્રાણ પૂર્યો. સાહિત્ય ખાતર સાહિત્યની ઉપાસના તેમણે કદી કરી ન હતી એમની આત્મકથા, વિવિધ વિષયો પરનાં એમનાં પુસ્તકો તથા નિબંધો, વ્યાખ્યાનો અને લેખો તથા તેમણે લખેલા પત્રો-આ એમનું સાહિત્ય. અનેક ક્ષેત્રોમાં એમણે નવીન પ્રયોગો કર્યા છે. અનુકંપા, નિર્ભયતા, રાષ્ટ્રપ્રેમ, નીતિમત્તા, સંયમ, સેવાભાવના, સર્વોદય, વિશ્વપ્રેમ, સર્વધર્મ સમભાવ અને દક્ષિતવર્ગ તરફની તેમની સવિશેષ સહાનુભૂતિ-આવી ઉત્તર ઉદ્ધાત ભાવનાઓ અધિકાર પ્રમાણે તેમણે ભારતવાસીઓમાં પ્રગટાવી અધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓથી ઉજરાતા આ સંસારમાં કલેશ અને સંતાપ વધી પડ્યાં હોઈ સત્ય અને અહિંસાનો પ્રારંભમાં મુશ્કેલ પરંતુ અંતે સુખપ્રદ અને

ગરવી ગુજરાતની ગૌરવવતિ સહકારી સંસ્થા

શ્રી રાજકોટ જીલ્લા સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘ લી.

ભરપાઈ થયેલ શેરભંડોળ : રૂ. ૬૫૧૦૦-૦૦
વાર્ષિક નફો : રૂ. ૭૦૦૫૬-૧૨

એ કસોડથી વધુ કિંમતના સસાયણીક ખાતરો તેમજ દસ લાખથી વધુ કિંમતના ફેબ્રિક ખાતરો વેચાણ કરીને હરીયાળી ક્રાંતિમાં ગણનાપાત્ર નમ્ર ફાળો નોંધાવેલ છે.

ભૂપેન્દ્ર રોડ, રાજકોટ.

ફોન : ૨૪૮૩૯

ગ્રામ : ઠીકોસેલપર

પ્રવીણભાઈ મ. મણીયાર
મેનેજર

ગોવિંદભાઈ જે. પટેલ
પ્રમુખ

રમણીકલાલ કે. ધામી
અધ્યક્ષ

કલ્યાણકારી એવો શાંતિ અને પરમસુખનો માર્ગ તેમણે સૂઝાવ્યો. 'સંસારની ભુલભુત્રામણી, ધર્મના અટપટા વિવિધ પ્રશ્નો, ડમલેને પગલે જાણ થતા સંશયો અને નિરાશાઓનું' નિરાકરણ તેમણે સરળ અને ડકોગ્ય આત્મીમાં કર્યું. 'એ તેમની આગવી દેન છે.

'ગાંધીવાદ' જેવી કોઈ વસ્તુ છે નહિ અને મારે મારી પાછળ કોઈ સંપ્રદાય મૂકી જવો નથી. મેં કાંઈ નવું તરવ કે નવો સિદ્ધાંત શોધી કાઢ્યો છે એવો મારો દાવો નથી. મેં તો માત્ર જે શાશ્વત સત્યો છે તેને આપણા નિત્યના જીવન અને પ્રશ્નોને લાગૂ પાડવાનો મારી દમ પ્રયત્ન કર્યો છે—એમ તેમણે અલ્પત નમ્રપણે કહ્યું છે. તેમ છતાં ગાંધીજીની ફિલસૂફીનું આગવું પ્રદાન છે અને ગુજરાત તે માટે હમેશાં તેમનું ઋણી રહેશે.

તેમના વિવિધ લખાણોમાંથી ઉપસી આવતા તરવજ્ઞાનના ક્ષેત્રના કેટલાક ખ્યાલો જેવા કે જીવ-જગત-ધર્મ વિષયક-ટૂંકમાં જોઈએ.

ગાંધીજી પોતાના આગવા અર્થમાં આસ્તિક છે. વિશ્વમાં તેમને એક પ્રકારની વ્યવસ્થા જણાય છે. વિશ્વના દરેક જીવને ચક્રાવતારો કોઈ ઈશ્વર કાનૂન છે, જે આંધળો નથી. તે કાનૂન તે ઈશ્વર છે. કાનૂન અને કાનૂનનો ઘડનારો બન્ને એક છે. બધાએ વિકાર અને પલટાઓની પાછળ એક અવિકારી, સ્થિર, સર્વને ધારણ કરવાવાળી એતનસત્તા રહેલી છે. ઈશ્વર એ જીવન છે, સત્ય છે, પ્રકાશ છે, તેજ છે, પ્રેમ છે, પરમકલ્યાણરૂપ છે. તેની સામિતી કોઈ બહારના પૂરાવાથી નહિ પરંતુ અંતરમાં તેના અસ્તિત્વનો ખરો અનુભવ જેને થયા હોય તેમના પરિવર્તન પામેલા આચાર અને ચાલિયથી મળે છે. ગાંધીજીને મન ઈશ્વર દયા છે. નીતિ છે. અજ્ઞય છે. પ્રકાશ તથા આનંદનું પરમધામ છે તે અંતર્યામી છે. વાણી તથા બુદ્ધિ વડે તેનો પાર પામી શકતો નથી. બુદ્ધિ અનેક તર્કવિર્કો કરે છે. પરંતુ ગાંધીજીની શ્રદ્ધા બુદ્ધિની આગળ દોડી જાય છે. ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ માનવામાં શ્રદ્ધાની આશર્યકતા છે. તેઓ લખે છે કે હું કદાચ હવા અને પાણી વિના જીવી શકું પણ ઈશ્વર વિના ન જીવી શકું.....નમે મારી આંખો ફોડી નાખો, પણ એથી હું મરી નહીં જાય, પણ તમે મારી ઈશ્વર વિશેની આશ્ચર્ય ઉડાની દો તો મારા આર વાગી જાય.....આને વહેમ કહો, અધશ્રદ્ધા કહો..... જે કહો તે. જે કે એ અધશ્રદ્ધા એ શ્રદ્ધા જ નથી, એ તો અજ્ઞાન છે. જ્યાં બુદ્ધિ હારી જાય છે ત્યાં શ્રદ્ધાનો આરંભ થાય છે. શ્રદ્ધામાં શંકાને સ્થાન જ ન હોય. શ્રદ્ધામય મનુષ્ય જડ નથી. શ્રદ્ધા રાખવી એ નર્યે વહેમ નથી પણ હોંડે હોંડે જે આધ્યાત્મિક ભૂખ રહેલી છે તેની તૃપ્તિ છે. જે માણસમાં શ્રદ્ધા છે તેની બુદ્ધિ જગત હોય છે— ભક્તિ અને સતસંગથી શ્રદ્ધા મળે છે. બુદ્ધિબળ કરતાં હૃદયબળ અનેકગણું વધારે છે.

ગાંધીજી લખે છે કે હું તો અદ્વૈત તથા દ્વૈત બન્નેનો સ્વીકાર કરું. 'મને અનેકાંતવાદી કે સ્વાદવાદી માનવામાં આવે તો બાંધ નથી... જૈનની પાટે બેસી ઈશ્વરનું અનંતાર્થપણું સિદ્ધ કરું અને રામાનુજની પાટે બેસીને કર્તાપણું સિદ્ધ કરું. અચિંત્યનું ચિંતવન કરવું કઠિન છે તેથી તો ઈશ્વરને 'નેતિ' વિશેષણથી કથો છે.' વિશ્વ પ્રત્યે પ્રેમ રાખતાં શીખવું તેમાં ગાંધીજીના મતે ઈશ્વરની ઓળખ સમાઈ જાય છે. 'જ્યાં પ્રેમ છે, ત્યાં ક્ષેમ છે.

જ્યાં વેર છે ત્યાં નાશ છે.' પ્રેમ જ આપણને પરસ્પર તથા ઈશ્વર જોડે બાંધે છે. અદિસા અને પ્રેમ એક જ દાસી બે બાળુ છે. ઈશ્વર સચિદાનંદ છે. પ્રેમના એ પારસમણિને અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાની સલાહ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને આપે છે. સત્ય પ્રાપ્ત કરવાની તાલાવેલી એ જ અભ્યાસ અને એમ કરવામાં અન્ય વસ્તુઓ પ્રતિ અચંત ઉદાસીનતા તે વૈરાગ્ય. સત્યની આશંકના તે ભક્તિ છે ભક્તિ એ 'શીરા તણું સાદું છે.' 'હરિનો મારગ છે શ્રાનો! ત્યાં કાયરનું કામ નથી, શ્રાનું કામ છે.' 'મરીને જીવવાનો એ મંત્ર છે.' ખ્રિસ્ત કહે છે તેમ Due to live. ભક્તિ વિનાનું જ્ઞાન વિફરે છે, આથી જ ગીતાએ પણ ભક્ત અને રિયતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો સમાન ગણાવ્યાં છે. 'ખૂનીના ખંજરમાં અને સર્જનની સોયમાં શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ ઈશ્વર છે, પણ પ્રાકૃત અને વ્યવહાર દૃષ્ટિએ એકમાં અસૂર છે, બીજામાં દેવ છે. એકમાં શેતાન છે, બીજામાં ખુદા છે. એકનો પ્રેરક રાવણ છે જ્યારે બીજાનો રામ છે. ઈશ્વર નિરાકાર છે તેથી આકૃતિરૂપે તેનું દર્શન ન હોય. ઈશ્વર પ્રેરણા, જેથી અવાજ, અંતઃપ્રેરણા, સત્યનો સંદેશ વ. બધા એક જ અર્થના સૂચક શબ્દો છે એમ ગાંધીજીનું અંગત મંતવ્ય છે. તેઓ કહે છે કે ઈશ્વર આપણને સાચે રસ્તે દોરે એ માટે આપણે શન્ય બની જવાની જરૂર છે. અભિમાન વડે ભારે નહિ પણ નિરહં ખાલીખમ બનવાની જરૂર છે. ઈશ્વરનું દર્શન ઇચ્છનારે સંપૂર્ણ આત્મ-વિસર્જન કરવું રહ્યું.

બધા ધર્મેને ગાંધીજી માન આપે છે. પણ હિન્દુ ધર્મનું ગૌરવ તેમણે વચાવ્યું. જીવનના દરેક પ્રસંગ માટે માર્ગ મળી શકે તેવી હિન્દુ ધર્મની ભવ્ય ગૂંચણી છે તે તેમણે બતાવી આપ્યું. ધર્મ અને નીતિ એ તેમને મન બિન્ન નથી. નીતિના પાયા વખરનું રાજકારણ તેમને માન્ય નથી. આત્માની દૃષ્ટિએ પાણેલી નીતિ તે જ ધર્મ છે. ધર્મમાં પ્રાર્થનાને આગવું સ્થાન છે. પ્રાર્થના એ ધર્મનું મહત્ત્વનું અંગ છે. ઈશ્વર સાથે એક થવાની જેને તાલાવેલી લાગી છે, એવા આત્માનો એ આર્તનાદ છે. ઈશ્વર સાથે અનુસંધાન કરવા માટે પ્રાર્થના એક આધ્યાત્મિક ચિસ્ત છે, આપણા હૃદયનું શોધન છે. કવિ સૂરદાસ કહે છે 'મો સમ કૌન કુટિલ લલ કામો!' પ્રાર્થના માણસને નમ્રતા શીખવે છે, આત્મ શુદ્ધિ કરવાનું, અંતરને શોધવાનું એ ઉદ્દેશોવન કરે છે. પ્રાર્થના કે ભજન કાંઈ માત્ર જીભથી થતાં નથી, એ તો શુદ્ધ હૃદયથી થાય છે. હનુમાનની જીભે જે રામ વસતો હતો તે તેના હૃદયનો પણ સ્વામી જ હતો ને!

ઈશ્વરના અનેક અવતારો થયા છે. ગાંધીજી અવતારો વિશે લખે છે કે 'અવતાર એટલે શરીરધારી પુરુષ વિશેષ.' 'આદમ ખુદા નહિ લેકિન ખુદા કે નરસે આદમ ખુદા નહિ.' જીવ ઈશ્વર એકબીની જ ભાવના આહી વ્યક્ત થઈ છે.

આ વિશ્વમાં જણાતી અનેક પ્રકારની આપત્તિઓ અને અશુભની હરતી માટે ગાંધીજી માને છે કે અશુભની હરતીને તર્ક અથવા બુદ્ધિ દ્વારા સમજાવવી કઠિન છે, એમ કરવામાં ઈશ્વરની સમાન થવાપણું છે. અશુભનો તે સર્જન હોવા છતાં તેનાથી તે બિલકુલ અરણ્ય છે. જેટલા પ્રમાણમાં આપણે શુદ્ધ થવાની અને અશુભથી અળગા રહેવાની કોશિષ કરીએ છીએ તેટલા પ્રમાણમાં ઈશ્વરની વધુ નજીક

પહોંચીએ છીએ. કુદરતી આપત્તિઓ (દુષ્કાળ, ધરતીકંપ વગેરે) મનુષ્ય જાતિ પર તેના પાપની સમગ્રપે આવી પડે છે તેવું ગાંધીજીનું મંતવ્ય છે. આપણા જીવનપંથને ઉગ્મજવાની અને આવી પડેલ આપત્તિને સહન કરવાની ઈશ્વર આપણને શક્તિ આપે, એ પ્રેમજન્યોત્તિ આપણા પર કૃપા દાખવે એ જ આપણી પ્રાર્થના હોવી ઘટે.

ગાંધીજી સત્યરૂપી પરમેશ્વરના પૂજનરી હતા. એ સત્ય તેમને લાખ્યું છે તેવો તેમનો દાવો નહોતો. આથી જ તેઓ લખે છે કે ‘હું’ તો માત્ર સત્યનો શોધક છું.’ આ સદર્ભમાં તેમની આત્મકથાનું શીર્ષક ‘સત્યના પ્રયોગો’ કેટલું ઉપયુક્ત છે? તત્ત્વજ્ઞાનની વિવાદાત્મક ચર્ચા કરતાં તેમને જીવન-વ્યવહાર સાથે સીધો સંબંધ છે. તેઓ જાની છે, કર્મયોગી છે અને ભક્ત પણ છે. કર્મબંધનમાંથી છૂટાય કેમ? એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ગીતાનો આશ્રય લઈ તેઓ તો કહે છે કે—નિષ્કામ કર્મથી; યજ્ઞાર્થ કર્મ કરીને; અપરિશ્રદ્ધ વૃત્તિ દ્વારા, બધા કર્મો કૃષ્ણાર્પણ કરીને મતવ્રત કે મન, વચન અને કાયાને ઈશ્વરમાં હોમી દઇને, કર્મબંધનમાંથી છૂટી શકાય. દૂંકમાં ‘કર્મ’ છોડે તે પડે, કર્મ કરતો છતાં તેનાં ફળ છોડે તે ચડે. અહિં ‘ફળત્યાગ’ એટલે ફળને વિષે આસક્તિનો અભાવ. મોક્ષ અને વ્યવહાર વચ્ચે તેમને કશો ભેદ જણાતો નથી. જે ધર્મ વ્યવહારમાં ન લવી શકાય તે ધર્મ નથી. ગાંધીજીનું આ જીવન-દર્શન છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના દ્વારા આપણને નવીન વિચાર-સરણી ધરાવતા અને રાષ્ટ્રભાવના સભર એવા અનેક ચિંતકો, લેખકો અને સાહિત્યકારો સાંપડ્યા છે. જેમાં મુખ્યપણે કાકાસાહેબ કાલેલકર, કિશોરલાલ મશરૂવાળા, મહાદેવભાઈ દેસાઈ, રા. વિ. પાઠક, રસિકલાલ પરીખ, નરહરિભાઈ, મગનભાઈ દેસાઈ-એમ અનેક નામો ગણાવી શકાય તેમ છે. તેમનું દરેકનું પોતપોતાનાં ક્ષેત્રમાં આગવું પ્રદાન છે. દૂંકમાં આપણે તે પણ નોંધીએ—

કાકા કાલેલકરની શૈલીમાં ‘ગાંધીજીની સાદાઇ ઉપરાંત એક સૌન્દર્ય પારખુ, પરિવ્રાજક અને સાહિત્ય રસિકની સ્વાભાવિક આલંકારિકતા અને પ્રસન્નતા છે.’ એમની જ્ઞાનપિપાસા તીવ્ર છે. વિચારધારા મૌલિક છે પ્રૌઢ. સંસ્કારી અને બળવાહી શૈલીમાં લખનાર શ્રી કાકાસાહેબ માને છે કે જીવનવૃદ્ધિ જીવનસમૃદ્ધિ, જીવન વિકાસ અને જીવનની કૃતાર્થતા એ જ માનવ ચિંતનનો અને પુરુષાર્થનો વિષય હોઈ શકે. તેમનાં પુસ્તકો અને લેખસંગ્રહોનાં શીર્ષકો જેતાં આ મંતવ્યને અનુમોદન મળી રહે છે. દા. ત. ‘જીવન વિકાસ’, ‘જીવન-ભારતી’, ‘જીવનનો આનંદ’, ‘જીવન ચિંતન’, ‘જીવન-સંસ્કૃતિ’, ‘જીવન વ્યવસ્થા’, ‘જીવન પ્રદીપ’ વગેરે.

ગાંધીજીના જીવન દર્શનનું અનુશીલન કરનાર અન્ય વિચારકોમાં શ્રી મશરૂવાળા ઉલ્લેખનીય છે. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક તેમનાં લેખો એ સૌથી મોટું પ્રદાન છે. ‘જીવન શોધન’, ‘અહિંસા-વિવેચન’, ‘ગીતામંથન’, ‘સત્યમય જીવન’, ‘સમૂળી કાન્તિ’, ‘સંસાર અને ધર્મ’ વ. તેમની મુખ્ય કૃતિઓ છે. તેઓ એક મૌલિક વિચારક છે. ગીતા, ઉપનિષદો વગેરેનો તેમનો ખૂબ જ ઊંડો અભ્યાસ છે. સાંખ્યશાસ્ત્રમાં પણ તેમને વિશેષ રસ હતો. જીવનમાં સનાતન મૂલ્યોનો નવેસરથી વિચાર કરવાના તેઓ હિમાયતી

છે. શાસ્ત્રનું પ્રમાણ સ્વીકારવાને બદલે બુદ્ધિ અને તર્કનાં સાધનો પર તેઓશ્રી વધુ ભાર મૂકે છે. સહજનંદ સ્વામી તથા તેમના સપ્રદાય વિશેનું તેમનું લઘુ પુસ્તક આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. ‘જીવન શોધન’માં તેઓ લખે છે કે “તત્ત્વજ્ઞાન મારી દૃષ્ટિએ કેવળ બૌદ્ધિક વિજ્ઞાસનો વિષય નથી, એને આધારે જીવન રચવાનું છે.” મૌલિક અને જગૃત વિવેક બુદ્ધિથી પ્રેરિત તેમનું ચિંતન છે. ‘ધર્મ’ના ક્ષેત્રે પરમત સહિષ્ણુતાની તેઓ હિમાયત કરે છે. સદાચાર એ સાધન છે અને સમાજનું ધારણ-પોષણ એ સાધ્ય છે. સમાજના વિશાળ હિતને દૃષ્ટિમાં લીધા સિવાય જે વ્યક્તિની અમરતા કે વૈયક્તિક મોક્ષની વાત કરીએ તો તે ઈષ્ટ નથી એમ તેઓ માને છે. ‘ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર’ માંના તેમના લેખો આ સદર્ભમાં અનુમોદન આપે છે. ‘સંસાર અને ધર્મ’માં તેઓ લખે છે કે ‘જગતમાં આજે જે ધર્મો કે તેના સપ્રદાયો ચાલુ છે તે પૈકી એક પણ આપણો ઉધાર કરવા સમર્થ નથી.’ ‘હિંદુ ધર્મ’ સંબંધી કહેવતકર વાણી જેતાં ધર્મસંસ્થાપક ગાંધીજી અને શુદ્ધ વિચારક મશરૂવાળા વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. ધર્મ જીવન અને વ્યવહારના આદર્શનું તેમણે સુપેરે ચિંતન કર્યું છે. અંધ ગુરુનિશામાંથી બચવાની જરૂર પર તેઓ ભાર મૂકે છે. એમના તત્ત્વજ્ઞાનનો પાયો પ્રત્યક્ષમૂલક છે. ચિત્તશુદ્ધિને માણસનું અંતિમ ધ્યેય અને સ્વરૂપ નિશાને તેનું સ્વાભાવિક ફળ તેમણે ગણાવેલ છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થમાં મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે પ્રથમ ત્રણમાંથી નિવૃત્તિ લેવી તેમને જરૂરી જણાતી નથી. પરંતુ મોક્ષને સ્થાને જ્ઞાન અથવા શોધને મૂકીને જીવનના નિર્વાહ, તથા સત્ત્વ સંશુદ્ધિ માટે ચારેય પુરુષાર્થની તેમણે અગત્ય દર્શાવી છે. આ વિશ્વમાં સર્વવ્યાપી ચૈતન્યબીજ તે પરમાત્મા છે. જીવ-ઈશ્વરની તાત્ત્વિક સમાનતા તેમને માન્ય છે. પરમાત્મા નિર્ગુણ નથી, પરંતુ સર્વગુણબીજ છે. શ્રેયાર્થીએ ઈશ્વરને સર્વગુણલક્ષ્મી માનવાનો છે, પરંતુ એમને મન સગુણતા એટલે સાકારતા નથી. તેઓ માને છે કે ઈશ્વર પરવે પ્રતિકે યા આકારવિષયક મિથ્યા વિવાદો જ ધર્મોમાં વ્યાપેલ ઝઘડાના મૂળમાં કારણભૂત છે. ઈશ્વરના કલ્યાણકારી ગુણો કે દૈવી શક્તિઓ સમધર્મમાં ધર્મોમાં પ્રમાણમાં ઓછા મતભેદ જણાય છે.

કિશોરભાઈનાં ચિંતનને યોગ્ય અંજલિ આપતાં શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી લખે છે કે ‘શુદ્ધ બુદ્ધિ અને શુદ્ધ તર્કનો આશ્રય લઈ ધર્મ, નીતિ, વ્યવહાર અને રાજકારણના અનેક પ્રશ્નોનું તેમણે મૂળગામી પર્યાયણ કર્યું છે. સત્ય અને લોકહિત બન્ને ઉપર દૃષ્ટિરાખી સાદી તથા ચોક્કસ ભાષામાં તેઓ દેશને અનેક વિષયમાં માર્ગદર્શન આપતા રહ્યા છે.”

શ્રી કેદારનાથનો પરિચય શ્રી મશરૂવાળાએ ગુજરાતને કરાવ્યો છે. સામુદાયિક જીવન અને સામુદાયિક કલ્યાણની ભાવના આપણને તેમના ‘વિવેક અને સાધના’ પુસ્તકમાં જણાય છે. સદ્ગુણો અને સત્કર્મો દ્વારા ચિંતને શુદ્ધ કરી ક્રમિક વિકાસ સાધવાની તેઓ વાત કરે છે. શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી લખે છે કે “તેમની વિચારણામાં દુરાચાર કે અહિંસાવિવેશ નથી, પણ સુરપણતા, સંગતિ, તત્ત્વગામિતા અને સમગ્રતા છે. સાધનાને નામે ચાલતા અગડબગડની, અપરોક્ષાનુભવને નામે ચાલતા વેવલાપણાની ને મુમુક્ષાને નામે ચાલતા સ્વાર્થની આ અંથ

(વિવેક અતે સાધના) જેવી ચિકિત્સા ખીજે ભાગ્યે મળશે.”

શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ પણ એક ધ્યેયનિષ્ઠ અને ગાંધીજીના સાચા અનુયાયી હતા. જીવનના અંત સુધી તેઓ સત્ય ખાતર લડતા રહ્યા. ગાંધીજીની વિચારસરણીથી પૂરેપૂરા રંગાયેલા જે સપૂતો આપણા દેશને સુભાગ્યે સાંપડ્યા તે માંહેના તેઓ એક હતા. કેળવણી, તત્ત્વજ્ઞાન, રાજદાસ્ત્ય, સમાજશાસ્ત્ર એમ અનેક વિષયોમાં તેમને જીંડો રસ હતો. અને તેનું અનુશીલન પણ એટલી જ ધગશથી કરતા. ગીતા, ઉપનિષદો વગેરેનું તેમનું વાચન વિશાળ હતું. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તથા ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિ પદે રહી તેમણે સ્વભાષાને માધ્યમ તરીકે મૂકવાની હિમાયત કરી ગરવી ગુજરાતી મિરાનું ગૌરવ તેમણે વધાર્યું છે અને એ માટે ગુજરાત તેમનું હૃદયેશ મઝૂરી રહેશે. તેઓ નિષ્કપટ અને સ્વજ વક્તા હતા. અને કદાચ તેમના આ સદ્ગુણોને લીધે જ તેમની કટુ ટીકા કોઈ વાર જાહેરમાં પણ થતી પરંતુ અહિંસા અને સત્યના ઉપાસકને જાણે તે રીતે તેઓ એ વિષય પણ ઘોળીને પી જતા. ગાંધીજીના વિચારોનું તેમનું દોહન, ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદો તેમનો અભ્યાસ અને છેલ્લે ‘સત્યાગ્રહ’ માંની ગીતાની તેમની વિસ્તૃત ચર્ચાઓ વ. દ્વારા તેઓ ચિરમરણીય રહેશે.

શ્રી મુકુલભાઈ કલાથીથી તેમની ‘નીતિભોધક ટીકડીઓ’ શ્રીમદ્ રાજ્યવંદના અખ્યાત શાસ્ત્રના સંપાદન વ. દ્વારા આપણે પરિચિત છીએ. શ્રી ગોપાળદાસ પટેલને પણ તેમની સાહિત્ય સેવા માટે આપણે યાદ કરી લઈએ.

૨૧. રામનારાયણ વિ. પાઠકને પણ તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં જીંડો રસ હતો. ‘પ્રમાણુશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા’ નામે પુસ્તક તેની સાક્ષી પૂરે છે. આ ઉપરાંત બૃહત્ પિંગળ તેમજ સાહિત્ય વિમર્શથી તેઓ પ્રસિધ્ધ છે ભારતીય વિદ્યાભવનમાં તેમણે અધ્યાપન કાર્ય કરેલું. પ્રમાણુશાસ્ત્ર પ્રેરક પ્રસ્તાવનાઓ લખી તેમણે ચિંતન સાહિત્યમાં વૃદ્ધિ કરી છે.

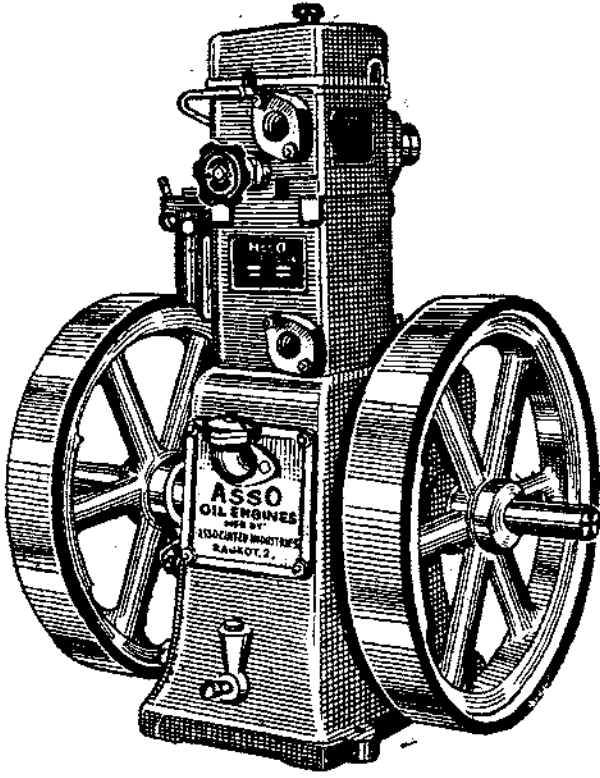
સાક્ષર શ્રી આનંદશંકરભાઈ કુવના ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક પ્રજીણ લેખોનું સુંદર સંપાદન તેમણે ‘આપણો ધર્મ’ રૂપે કરી અપણે આપેલ છે આ ગ્રંથનો પીસ્તાળીશ પાનાંનો લાંબો એવો ઉપોદ્ઘાત એ શ્રી પાઠક સાહેબની ચિંતન પ્રયત્ની અભિરૂચિ તથા દશનના દુસલ પ્રશ્નોને પચાવી તેની આસોચના કરવાની ક્ષમતા સૂચવે છે. તેમાં આનંદશંકર અને મણિદાસ જેવા વેદાન્તીઓના મતની તેઓ તુલના કરે છે તથા વેદાન્ત વિરોધી વલ્લભ દર્શાવનારને તેઓ ચામડી આપે છે.

અંગ્રેજીમાં ગુજરાતી સાહિત્યનું સુપેરે દર્શન કરાવનાર તથા ભારતીય વિદ્યાભવન જેવી સંસ્થાના જનક અને પોષક અને ભારતીય સંસ્કૃતિના સંરક્ષકો માંહેના એક, કદા ખાતર કલાના વાદના પોષક, કૃષ્ણાવનાર વગેરે પર કલમ ચલાવનાર અને ગીતા અને આધુનિક જીવન પર એક નાનું પણ ચિંતનપ્રેરક પુસ્તક આપનાર શ્રી ક. મા. મુનશીની સેવાને પણ આપણે બિરદાવવી જોઈએ. એમની બહુમુખી પ્રતિભા, સર્જનના દરેક ક્ષેત્રમાં તેમની પહોંચ તથા સામાજિક, રાજકીય ક્ષેત્રે તેમની કામગીરી વ. ની નોંધ લેવી અહીં આવશ્યક છે.

નવી કેળવણીની ભાવનાના પ્રેરક, પીઠ કેળવણીકાર અને વર્ષો પર્થત ખ્યાતનામ સંસ્થા દક્ષિણમૂર્તિનું યોગ્ય રીતે અને સફળ સંચાલન કરનાર શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટ પણ તેમના રામાયણ તથા મહાભારતનાં પાત્રો, હિન્દુ ધર્મની આખ્યાયિકાઓ વ. ને સરળ લોકમોગ્ય અને રસમય ભાષામાં પ્રદાન કરવા માટે સુપ્રસિધ્ધ છે. પાયાની કેળવણીના હિમાયતી, સૈધ્ધાન્તિક અને વ્યવહારિક કેળવણીને અભિન્ન માનનાર અને શ્રમનું મહત્ત્વ દરેક ક્ષેત્રે યોગ્યપણે આંકી ખતાવનાર શ્રી નાનાભાઈ ચિરમરણીય રહેશે. યુનિવર્સિટી ડીગ્રીથી વંચિત આજીવન કેળવણીકાર અને સમાજ-શિક્ષક, ગાંધીજી અને નાનાભાઈની પ્રેરણાથી ‘લોકભારતી’ (સંજોસરા) માં આજે પણ કાર્ય કરી રહેલા શ્રી મનુભાઈ પંચોળી (દર્શક) ને પણ તેમણે કરેલી સાહિત્યની સેવા માટે આપણે અહિં યાદ કરીએ. તેમના જીવન ઘડવૈયાઓમાં સ્વામી આનંદ, રવિશંકર મહારાજ તથા મેઘાણી જેવા મહાનુભાવોને ગણાવી શકાય.

પંડિત સુખનાલજી— સંતો, સતીઓ, સાહસિકો અને શરાઓના રતનાકર સમાન સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ એ પ્રજાચક્ષુ પંડિતજીની જન્મભૂમિ છે. યુવાનવયે બળિયાના કારણે અંધ બન્યા અને વણિક-પુત્ર સારસ્વતપુત્ર બન્યા. વિદ્યા વ્યાસ અને લીધે પંડિતજીની પદવીને પામ્યા. સમાજ અને ધર્મ, જૈન ધર્મ, દર્શન અને ચિંતન વને લગતાં ઘણાં પુસ્તકો તથા મૌલિક લેખો છે. આજે પણ હજુ સરસ્વતીની ઉપાસના અવિરતપણે ચાલુ જ છે ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ તેમને ડી. લિટ.ની માનાર્હ પદવીથી વિભૂષિત કરી એક સારસ્વતનું યથાર્થ બહુમાન કર્યું છે. તેઓ ‘ભારતવર્ષની એક ધર્મ-દર્શન-શાસ્ત્ર-વેત્તા, જીવન સાધક વિદ્યાવિમૂતિ છે. સમતાભર્યું એમનું શીલ છે, સત્યમૂલક એમની પ્રજા છે. ત્યાગ, તિતિક્ષા અને સંયમીને વરેલું એમનું જીવન છે.’ તેમની તદ્દસપર્શી વિદ્વતા, ઉદાર ચર્ચા અને સમભાવયુક્ત અનેક દેશીય શાસ્ત્રોના પરિશીલનથી ગુજરાત ચિર-પરિચિત છે.

તેમના મતે આધુનિક યુગમાં ધર્મનો આત્મા મરી પરવાર્યો છે. ધર્મનું આજે માત્ર ખેળિયું રહ્યું છે. સત્ય, પ્રેમ, નિઃસ્વાર્થપણું, ઉદારતા, વિવેક, ચિનય વગેરે સદ્ગુણો તે ધર્મનો આત્મા છે. ધર્મ સારો છે, પંથ ખૂરા છે આજે ધર્મરક્ષકો અને પુરોહિતો ધર્મપૂજકોને બદલે વર્મવિકેતા બની ગયા છે, અને પરિણામે ધાર્મિક ઉત્થાન થવાને બદલે અનાચાર અને દંભને પોષણ મળી રહ્યું છે તેમની કૃતિઓમાં કર્મગ્રંથ, યોગદર્શન, સન્મતિ તર્ક, તત્ત્વાર્થસૂત્ર, ભારતીય તત્ત્વવિદ્યા, અધ્યાત્મ વિચારણા તથા દર્શન અને ચિંતનનાં ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે. ‘ભારતીય તત્ત્વવિદ્યા’ નામે પુસ્તકમાં પંડિતજીએ મ. સ. યુનિવર્સિટી, વડોદરાના ઉપક્રમે આપેલા વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ છે. તેમાં પંડિતજી દર્શન વિષેની તુલનાત્મક દષ્ટિનો આપણને પરિચય મળે છે. જીવ, જગત અને ઈશ્વર વિષયક મંતવ્યો તેમણે ભારતીય દર્શનોના સંદર્ભમાં મૂલવ્યા છે. મુંબઈ યુનિ.ની ઠક્કર વ્યાખ્યાનમાળામાં ભારતની ઐગિક અને દાર્શનિક પરંપરામાં પ્રાચીન ગુજરાતના આચાર્ય હરિભદ્રના પ્રદાન વિષયક તેમણે પાંચ વ્યાખ્યાન આપેલાં છે. આજે પણ પંડિતજી સંશોધન ક્ષેત્રે માર્ગદર્શન આપી રહ્યા છે. માનવતાનું ઉત્થાન એ તેમના મતે આજનો યુગધર્મ છે.

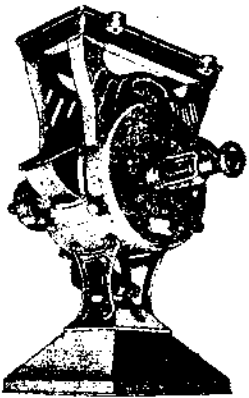

એસો ઓઈલ એન્જન

૫/૬ હો. પા. ૮ હો. પા. ઉભા (વર્ટિકલ)
૫/૬ હો. પા. આડા (હોરીઝન્ટલ)

- ☆ ચાલુ કરવામાં તદ્દન સરળ.
- ☆ નિષ્ણાન કારીગરોના હાથે તૈયાર કરવામાં આવે છે
- ☆ એન્જનની કાર્ટીંગ આઇટમો અમારી હેવી કાર્ટીંગ ફાઉન્ડરીમાં બનાવી આપવામાં આવે છે
- ☆ ઉત્તમ કવોલિટી, વધુ ટકાઉ, ઓછા કુલ ઓઈલની વપરાશ.
- ☆ એક વર્ષની ફ્રી સર્વીસની ગેરંટી આપવા માં આવે છે
- ☆ ઓરીજનલ માઇક્રો ફ્યુલ ઇન્જક્શન (પંપ)

“ હરીયાણી કાન્તી સર્જવા મગલગળ ખેત ઉત્પાદન મેળવવા “ દેશની અન્ન આધ પુરવા
એસો ઓઈલ એન્જન હરેક ખેડુતો ખરીદવા આગ્રહ રાખે છે.

૧૪", ૧૬", ૧૮" (ઈંચ)

અશોકા
અન્નપુર્ણા
અ કી ઓ

અમારા કારખાનામાં જ બનતી અશોક તથા અન્નપૂર્ણા ટાઇપ ઘંટીઓ સૌરાષ્ટ્ર તેમજ સૌરાષ્ટ્ર બહારના શહેરોમાં આવે છે જ્યાં તે તેમની કાળજીભરી બનાવટને લીધે ગ્રાહકોને સંપૂર્ણ સંતોષકારક કામ આપે છે.

અમારી બનાવટની દરેક સાઈઝની ઘંટીઓમાં ખોલ-ખેરિંગ ફીટ કરવામાં આવે છે જેને લીધે ઓછા હોર્સ પાવરથી વધારે કામ આપે છે. જરૂરી ભાગો લેથ ઉપર મશીનીંગ કાર્ય બાદ ફીટ કરવામાં આવે છે જેથી ફીટીંગ ખુબ ચોક્કસ અને મજબુત બને છે.

અમારી ચક્કીઓનું ફીટીંગ વર્ષો બુના અનુભવી કારીગરોથી કરવામાં આવે છે.

ઉત્પાદક:—એસોસીએટેડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ

ગાંડલ રોડ, રેલ્વે કોર્સીંગ પાસે,
રાજકોટ-૨ (ગુજરાત)

ટેલીફોન નંબરો
ઓફીસ : ૨૩૪૯૧
ઘર : ૨૫૩૦૬
H.K.R. : ૨૬૩૫૪

શ્રી ક. પ્રા. ત્રિવેદી તથા શ્રી અ. ક. ત્રિવેદી—આ વિદ્વાન પિતા-પુત્રનું પણ ગુજરાતના ચિંતન સાહિત્યમાં આગવું પ્રદાન છે. અલ્પસૂત્ર શાંકરભાષ્યનો ગુજરાતી સદીક અનુવાદ, ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ તથા નિવૃત્તિ વિનોદ, સાહિત્ય વિનોદ, હિન્દુસ્તાનનાં દેવો (અનુવાદ) વગેરે કૃતિઓ દ્વારા તેઓ આપણને હમેશાં યાદ રહેશે.

શ્રી ન. દ. મહેતાએ તેમનો હિન્દ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ, શાકત સંપ્રદાય, અષો વગેરે વિવિધ વિષયો પર લખી તેમનું સ્થાન ચિંતન સાહિત્યમાં ચિરસ્મરણીય રાખેલ છે.

શ્રી જે. જે. કહિયાએ પણ પાતંજલ યોગદર્શન પર લખી એક કિમતી પુસ્તકનો દર્શન સાહિત્યમાં ઉમેરો કરેલ છે.

શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટે ગદ્ય નવનીત અને નિયંધમાળામાં વિચાર પ્રધાન નિબંધોનું મૂલ્યાંકન કર્યું છે.

શ્રી વિશ્વપ્રસાદ ર. ત્રિવેદીએ તેમના ‘અર્વાચીન ચિંતનાત્મક ગદ્ય’માં આ ગંભીર વિષયને પર્યેષકની દૃષ્ટિથી ચર્ચ્યો છે. દર્શન અને ચિંતન સાહિત્યમાં આ તેમનું મૌલિક પ્રદાન ગણી શકાય.

શ્રી હરસિદ્ધભાઈ દિવેદીયાએ પણ તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક પ્રશ્નો લેખો દ્વારા તથા ગીતામાં જીવનની કળા વિષે એક અગ્રેષ્ઠ પુસ્તક લખી સારી સેવા બજાવી છે.

શ્રી ગો. હ. ભટ્ટ, શ્રી જે. જી. શાહનું પ્રદાન પુષ્ટિ-માર્ગીય સાહિત્યમાં છે.

શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી, શ્રી રસિકલાલ પરીખ વગેરે વિદ્વાનોએ પણ સંશોધન ક્ષેત્રે સારી પ્રગતિ સાધી છે. અને તેના ફળરૂપે આપણને જ્ઞાનશ્રદ્ધિ થાય તેવા લેખો તથા ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થયા છે.

મુનિશ્રી જિનવિજયજીનું જૈન તથા ઇતર દર્શનક્ષેત્રે જે પ્રદાન છે તે તોંધનીય છે. જૈન દર્શન વિષયક અનેક ગ્રંથો પ્રકટ થયા છે અને પ. સુખલાલજી, પં. બેચરદાસ દોશી તથા શ્રી દલસુખભાઈ માકવણીયા જેવા વિદ્વાનોના તેમાં વિશિષ્ટ ફાળો છે.

મહર્ષિ અરવિંદના તત્ત્વજ્ઞાનનો ગુજરાતને પરિચય કરાવવામાં જે અભ્યાસીઓનો ફાળો છે તેમાં **શ્રી અંબુભાઈ પુરાણી, શ્રી પૂજાલાલ, શ્રી પ્રજારામ રાવળ, શ્રી સુન્દરમ્, શ્રી રજની-કાંત મોદી** વગેરે મુખ્ય છે. શ્રી અંબુભાઈએ પૂર્ણયોગ, પચિકતાં પત્રો, સમિતપાણિ, સાવિત્રીગુંજન વગેરે પુસ્તકો દ્વારા તથા શ્રી સુન્દરમે પણ દિવ્ય જીવનનાં પ્રકરણોનો એક અધિકારીની હલકે જે અનુવાદ કરી આપ્યો છે તે ઉલ્લેખનીય છે. શ્રી અરવિંદનું દર્શન પચાવનું કહિત છે પરંતુ તેમના પૂર્ણયોગનો પરિચય ગુજરાતની જ્ઞાનપિપાસુ પ્રગ્મને કરાવવામાં આ ગુજરાતી સપૂતોનો ફાળો નાનોચૂનો નથી.

સ્વ. રતિલાલ મો. ત્રિવેદીએ ‘હિન્દનાં વિદ્યાપીઠો’, ‘વાલ્મીકિનું આર્ષદર્શન’ ‘આનંદશંકરભાઈ’, ‘થોડાંક અર્થદર્શનો’ વગેરે પુસ્તકો દ્વારા તથા ચિંતનપ્રેરક વ્યાખ્યાનો આપી ગુજરાતની સેવા કરી છે.

શ્રી દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રીએ ‘વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’, ‘શૈવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’, ‘ભારતીય સંસ્કારો અને ગુજરાતમાં તેનું અવતરણ’ વગેરે ગ્રંથો લખી ગુજરાતી ભાષા

દ્વારા જે ચિંતન સાહિત્ય આજ પર્વત ઉપલબ્ધ થયું છે તેમાં કિમતી ઉમેરો કર્યો છે.

સોલીસીટર શ્રી મનુભાઈ સી. પંડ્યાએ કરેલ મૌલિક ચિંતનના પરિપાકરૂપ વિદ્વદ્ભોગ્ય પુસ્તક ‘તત્ત્વજ્ઞાનના નિબંધો’ પણ ઉલ્લેખનીય છે. શંકરાચાર્ય સંમત કેવલાદ્વૈત સિદ્ધાંતને અગ્રણી રાખી ઇતર સિદ્ધાંતોનું પરીક્ષણ તેઓશ્રીએ આ નિબંધોમાં કર્યું છે.

શ્રી યશોધર મહેતા—શ્રેયઃ સાધક વર્ગના પ્રતિનિધિરૂપ ગણી શકાય. અગમ નિગમ મંડળ દ્વારા તેઓ ચિંતન પ્રવૃત્તિ ચલાવી રહ્યા છે તે સરાહનીય છે. તેમની અધ્યાત્મ રસિક નવલકથા ‘મદારાત્રિ’ તેમના ગ્રુપ વિદ્યા વિષયક રસની અને વિશિષ્ટ સર્જક બળની પ્રતીતિ કરાવે છે. જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં પણ તેમને ઊંડો રસ છે. અને તેના પરિપાકરૂપે આપણને તદ્દવિષયક પુસ્તકો પણ મળેલ છે.

સૂત્ર ગોઠવણ જાણ વેદાન્ત નિબંધો દ્વારા પણ આપણને અગ્રેષ્ઠ ભાષામાં સારા નિબંધો પ્રાપ્ત થયા છે.

શ્રી તેલીવાલા તથા ડો. બુચ વગેરેના નિબંધો ઉલ્લેખનીય છે.

શ્રી મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ દ્વારા આપણને ‘અલ્પ-મીમાંસા બ્યોતિ’ ગ્રંથ પ્રાપ્ત થયેલ છે. જે ચિંતન સાહિત્યમાં સારો ઉમેરો કરે છે.

‘જૈન હિતેચ્છુ’માં જેઓ નિયમિત લખતા, ધર્મ ચર્ચાઓ ચલાવતા, નીડર પત્રકાર, મુદ્રારક, ફિલ્મમુદ્ર અને ચિંતક **શ્રી વાડીલાલ મો. શાહ** આજે એક ભૂલાઈ ગયેલી વ્યક્તિ બની ગઈ છે જે ખેદની વાત છે.

શ્રી ત્રિભુવનભાઈ હેમાણી દ્વારા આજે આપણને તેમની તત્ત્વ-મીમાંસા તથા વિશિષ્ટ પ્રતિભાનો પરિચય થાય છે.

‘ગાંધી પ્રેરિત વિચાર અને વર્તનનાં આંદોલનોની વચ્ચે ઉછરેલા **શ્રી ઉમાશંકર જોશી**એ સ્વીન્ડ સાહિત્યનું પણ આકંઠ રસપાન કર્યું છે.’ શ્રી રા. વિ. પાંડક સાથે તેમણે આચાર્ય આનંદશંકરભાઈ ધ્રુવતા લેખ સંગ્રહોનું સુંદર રીતે સંપાદન કર્યું છે. અષો-એક અધ્યયન, પુરાણોમાં ગુજરાત વગેરે તેમના સંશોધન ગ્રંથો ઉપરાંત વિપુલ ચિંતન સાહિત્ય તેમણે ગુજરાતને ચરણે ધર્યું છે. ‘નિશીથ’માં તેમની કવિ પ્રતિભાનો જ્વલંત ઉન્મેષ પ્રગટ થાય છે. ‘કદવના, ચિંતન અને ચિત્રણ શક્તિનો ઉત્તમ મેળ દર્શાવતું આ કાવ્ય ગુજરાતી સાહિત્યને ચિરંજીવ અર્પણ છે.’ ભારતીય જ્ઞાનપીઠે તેને સન્માની ગુજરાતના સારસ્વતનું બહુમાન કર્યું છે જેને માટે ગુજરાત ગૌરવ લઈ શકે છે.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન પર પરભાષામાં લખાયેલાં પુસ્તકોના ગુજરાતી ભાષામાં સુંદર, લોકભોગ્ય અને પ્રમાણિક અનુવાદ કરી આપણા ચિંતન સાહિત્યમાં જેમણે શ્રદ્ધિ કરી છે તેવા મહાનુભાવોને પણ યાદ કરીએ.

શ્રી ઉત્તમલાલ ત્રિવેદીએ ટિળકના ગીતા રહસ્યનો સફળ અનુવાદ કર્યો છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે પ્રસિદ્ધિ પામેલા તત્ત્વચિંતક અને આપણા ભૂતપૂર્વ રાષ્ટ્રપતિ ડો. રાધાકૃષ્ણનના ગ્રંથો તથા વ્યાખ્યાનોના સફળ અનુવાદક **શ્રી અંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ**ને ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે. તેઓએ માત્ર ભાષાંતર જ કર્યું છે એમ નથી પરંતુ

જરૂર જણાય ત્યાં વાચકને મદદરૂપ થાય એ રીતે વિચાર વસ્તુને અવિક રૂપે કરવા તેમણે સ્થળે સ્થળે સંદર્ભ નોંધ્યા તથા પાદટીપો પણ ઉમેરેલી છે. વેદની વિચારધારા, ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન, ગીતાદર્શન, ધર્મોનું મિલન, હિન્દુ ધર્મ, હિન્દુ જીવનદર્શન, યુવાનોની સંસ્કાર સાધના, મહાભારત વગેરે તેમના દ્વારા અનુવાદ થયેલા પુસ્તકો છે. આ ઉપરાંત તેમણે મૌલિક પુસ્તકો (દા. ત. આપણા દેવથાનો વગેરે) પણ લખેલાં છે.

ડૉ. રાધાકૃષ્ણનનાં અન્ય વ્યાખ્યાનોનાં અનુવાદ અન્ય વિદ્વાનો દ્વારા પણ થયા છે. આવા સુંદર અને અધિકૃત કલમે કરાયેલા સફળ અનુવાદોમાં ‘કલ્પી યાને સંસ્કૃતિનું ભાવિ’ શ્રી નગીનદાસ પારેખ દ્વારા તથા ‘જગતનો આવતી કાલનો પુરુષ’ શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ દ્વારા અનુદિત છે.

આ ઉપરાંત શ્રી ગોપાળદાસ પટેલે ગૌતમબુદ્ધ પુસ્તકનો અનુવાદ કરેલો છે. મહાત્મા ગાંધી પર ડૉ. રાધાકૃષ્ણને સંપાદન કરેલ ગ્રંથનો પણ અનુવાદ થયો છે.

તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રખર અભ્યાસી અને સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક શ્રી એમ. હિરિયણુએ ભારતીય દર્શન પર લખેલા મૌલિક ગ્રંથના પહેલા ભાગરૂપે અનુવાદ શ્રી ચંદ્રશંકર શુક્લે તથા ‘દર્શન યુગ’ નામે ખીજા ભાગરૂપે સુંદર અનુવાદ ડૉ. ઈન્દુકલાખહેન ઝવેરીએ કરેલો છે.

પ્રો. હિરિયણુના તત્ત્વજ્ઞાન, કલા તથા સંસ્કૃતિને લગતાં અન્ય પુસ્તકોનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ થાય એ ઇચ્છનીય છે. મૌલિક પુસ્તકોની જ્યારે ખોટ વર્તાતી હોય અને તાત્કાલિક તે ઉપલબ્ધ અને તેમ ન હોય તો સુંદર અને અધિકૃત અનુવાદો આપણા ચિંતન સાહિત્યમાં જરૂર વૃદ્ધિ કરશે.

‘ધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન’ નામે એક પુસ્તક ડા. મલિનગત દ્વારા લખાયેલ આજે અપ્રાપ્ય છે. પરંતુ ધર્મો તથા ઇતર દર્શનોના તુલનાત્મક અધ્યયન માટે તે સારી ભૂમિકા પૂરી પાડે છે, માટે ઉલ્લેખનીય છે.

શ્રી વામન મલ્હાર જેષી નામે પ્રસિદ્ધ મરાઠી લેખકના પુસ્તકનો સુંદર અનુવાદ આપણને ‘નીતિશાસ્ત્ર પ્રવેશ’ નામે શ્રી ગો. ક. અમીન દ્વારા મળ્યો છે. કાકાસાહેબની પ્રશસ્તિ સહિત ગુર્જર દ્વારા પ્રકાશિત (૧૯૭૭) આ પુસ્તક ઉચ્ચશિક્ષણ લેતા વિદ્યાર્થીઓને બહામણ કરવા યોગ્ય છે.

શ્રી હરિસત્ય ભટ્ટાચાર્ય દ્વારા મૂળ અંગ્રેજીમાં લખાયેલ (ઇત્યાદી નિબંધ) અને ભાવનગર શામળદાસ કોલેજના તત્ત્વજ્ઞાનના નિવૃત્ત પ્રાધ્યાપક શ્રી જે. બી. દવે દ્વારા અનુવાદિત પુસ્તક ‘જૈનધર્મનો અનેકાન્તવાદ’ પણ જૈનદર્શનના સાહિત્યમાં કિમતી ઉમેરો કરે છે.

પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર વડોદરા દ્વારા પ્રકાશિત (૧૯૪૭) ‘ભારતીય તર્કશાસ્ત્ર પ્રવેશ’ જેના મૂળ લેખક પંડિત રઘુનાથ શાસ્ત્રી છે તથા અનુવાદક શ્રી દુષદકુમાર દેસાઈ છે તે પુસ્તક પણ ભારતીય તર્ક-વિદ્યા પરના ગુજરાતી ભાષામાં પ્રાપ્ય એવા પુસ્તકોમાં કિમતી હેન છે.

શ્રી હરસિદ્ધભાઈ દીવેડીયાના ગીતા પરના અંગ્રેજી પુસ્તકનું શ્રી

વાસુદેવ જેષી દ્વારા અનુદિત પુસ્તક ‘ગીતામાં જીવનની કળા’ સસ્તા સાહિત્યે પ્રકાશિત કરી સારી સેવા બજાવી છે.

શ્રી પ્રાણજીવનભાઈ પાઠકે ‘પ્લેટોનું આદર્શનગર’ નામે તેના ‘રીપબ્લીક’ નામે સંવાદનો અનુવાદ કરેલો છે. આ ઉપરાંત તેમણે બર્ગસાં પર ગુજરાત યુનિવર્સિટી ઉપક્રમે કેટલાંક વ્યાખ્યાનો પણ આપેલાં છે. તે પ્રસિદ્ધિ પામે એમ ઇચ્છીએ.

ગુજરાતના ચિંતન અને દર્શનક્ષેત્રે વિપુલ સાહિત્ય સામગ્રી પ્રદાન કરવામાં વિવિધ સંસ્થાઓ તથા સામાયિકો વગેરેનો ફાળો પણ કંઈ નાનો સૂતો નથી. કાર્યસ ગુજરાતી સભા, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, ગુજરાત વિદ્યાસભા, પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર-વડોદરા, ગુજરાત સંશોધન મંડળ-મુંબઈ, ભારતીય વિદ્યાભવન-મુંબઈ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, યુનીલાલ ગાંધી વિદ્યાભવન, એલ. ડી. ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ ઈન્ડોલોજી, સર્વ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય વ. સંસ્થાઓ તથા પ્રિયંવદા, સુદર્શન, વસંત, કૌમુદી, પ્રસ્થાન, દક્ષિણ, નચિકેતા, મનીષા, માનસી, બુદ્ધિપ્રકાશ, સંસ્કૃતિ, ક્ષિતિજ, ગ્રંથ, વિશ્વમાનવ, સ્વાધ્યાય વગેરે સામાયિકો તથા શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળાના પુષ્પો તથા ગુચ્છો દ્વારા સર્જન અને ચિંતન, મુક્ત ચર્ચા અને પ્રયોગો, અનુવાદો અને નિબંધો-વિવેચનાત્મક લેખો વ. દ્વારા સારસ્વત પ્રવાહ હીક હીક વહેતો રહ્યો છે.

આજે આપણે જરૂર છે સમન્વયવાદી દર્શનની. વેદાન્ત દર્શન, બૌદ્ધદર્શન તથા જૈનદર્શનનો સમન્વય થાય એ ઇચ્છનીય છે. આવો સમન્વય માનવતા અને ભગવદ્ ભક્તિમાંથી ખીલી શકે. ગાંધીજી જેવા મહાપુરુષના દર્શનથી જગતના ભાવિ માટે એકબાજુથી હૃદયમાં આશાનો સંચાર થાય છે તો બીજી બાજુથી જોતાં નિરાશાના ગાઢ અંધકારમાં જગત ઢંકાઈ ગયું છે. વેપાર, રાજ-કારણ, શિક્ષણ એમ સમાજના કોઈપણ ક્ષેત્રમાં માનવજાતીય સંસ્કારોમાં સમન્વય થયો હોય એમ જણાતું નથી. ‘અનીતિ છેક સરસ્વતીના ગર્ભગૃહ સુધી પહોંચી ગઈ છે.’ આ દુઃસ્થિતિના નિવારણ અર્થે આપણે એટલું જ ઇચ્છીએ કે ‘શ્રીકૃષ્ણ, બુદ્ધ, ખ્રીસ્ત, રામકૃષ્ણ કે ગાંધીજી જેવા હૃદય વર્ષે ઉત્પન્ન થતા એકાદ જીવમાં નહિ પણ માનવજાતિના ઘણા જીવોમાં ગીતાપ્રોક્ત સમત્વ વિચાર અને આચારનું વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય અને સમાજહિતનું, ધર્મ અને અર્થનું, ત્યાગ અને વ્યવહારનું, સંસ્કાર અને શ્રમનું, મન અને શરીરની શક્તિઓનું સમત્વ પ્રાપ્ત થાય તથા સત્ય અને અહિંસા તેમજ જ્ઞાન અને પ્રેમથી પૂર્ણ બ્રહ્મ સંસ્પર્શ, ઘણામાં સ્વપુરુષાર્થથી જાગે અર્થાત્ માનવતાના શ્રેષ્ઠ સંસ્કારો ઘણા માનવોને સંસ્કારે અને એવા સંસ્કારવાળા માણસોના હાથમાં જગતનું રાજકીય આદિ તંત્ર ચલાવવાનું સોંપવામાં આવે તો જગતમાંથી અશાંતિ અને દ્વેષ દૂર થઈને શાંતિ, નિર્ભયતા, સ્વસ્થતા, સુખ, જ્ઞાન અને શ્રાવણ કે આ મહાવની સ્થાપના થાય. ’*

* શ્રી દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી—ભારતીય સંસ્કારો પૃષ્ઠ ૩૧૬.

સંદર્ભ મારેનાં પુસ્તકોની યાદી

પુસ્તકનું નામ
આપણો ધર્મ
શ્રી આનંદશંકર કુવના પ્રકીર્ણ લેખો
સંપાદક—રામનારાયણ ત્રિ. પાઠક

આર્વાચીન ચિન્તનાત્મક ગદ્ય
ઉપાયન

ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા

ખંડ ૧ તથા ખંડ ૨
મણિલાલની સાહિત્ય સાધના
નિકષરેખા તથા સાહિત્ય સમીક્ષા
ગંધાક્ષત તથા સમીક્ષા
૩૭ સાહિત્યિક નિબંધો
સાહિત્ય વિમર્શ
પરિશીલન
ભારતીય સંસ્કારો અને તેનું
ગુજરાતમાં અવતરણ
ગત શતકનું સાહિત્ય
સાહિત્ય પરામર્શ
સંભારણું

હિન્દુ જીવનદર્શન

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

શ્રી વિજયપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી
શ્રી વિજયપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી
પટ્ટિપૂર્તિ ગ્રંથ. સંપાદકો-શ્રી
વજ્રરાય દેસાઈ તથા અન્ય

શ્રી ધીરભાઈ ઠાકર
—સદર—
શ્રી વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ
શ્રી અનંતરાય મ. રાવળ
પ્રા. ઠાકર, ભટ્ટ અને પટેલ
શ્રી રામનારાયણ પાઠક
શ્રી વિજયપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી

શ્રી દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી
શ્રી વિજયરાય ક. વૈદ્ય
“
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ—
૨૪મું અધિવેશન—દિલ્હી
મૂળલેખક—ડૉ. રાધાકૃષ્ણન
અનુ.—શ્રી ચંદ્રશંકર શુક્લ
શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાલા
શ્રી મુકુલભાઈ કલાર્થી

Phone : 1238

Gram : SHARENGI

SHAH ENGINEERING WORKS

—: Manufacturers of:—

ELECTRICAL BRASS PARTS
BRASS BOLTS-NUTS-SCREWS
&
NYLON BUTTONS

59 Digvijay Plot - Post Box No. 163
JAMNAGAR (Gujarat)

હાઇડ્રોલીક મશીન પ્રેસર સીમેન્ટ પાઇપ

અન્ન ઉત્પાદન વધારવા ગીતા સીમેન્ટ પાઇપ પસંદ કરો

ખેતીવાડી જળ સિંચાઈ માટે હાઇડ્રોલીક મશીન પ્રેસરથી તૈયાર થતા ગીતા સીમેન્ટ પાઇપ
મજબૂત, ટકાઉ તેમ જ કિંમતમાં ખુબ જ ઓછાવા તેવા ગીતા સીમેન્ટ પાઇપ સર્વોત્તમ ઉપયોગી છે.

N. R. સીમેન્ટ પાઇપ તથા R. C. C. સીમેન્ટ પાઇપ

દરેક સાઇઝમાં ઓર્ડર મુજબ બનાવી આપશું.

તા. ક.:—સીમેન્ટ પાઇપ ઉપર બેન્ડો લોન પણ આપે છે.

જે હવે હાઇડ્રોલીક મશીન પ્રેસર સીમેન્ટ પાઇપ મેળવવાનું એક માત્ર સ્થળ :—

ઉત્પાદક:— ગીતા સીમેન્ટ પાઇપ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ

નવા બસ સ્ટેશન પાસે, હવાઈ બગલા સામે,

ગોંડલ

—: નીચેના સરનામે પણ માહિતી મળશે :—

શ્રી પ્રાગજી કુરજી એન્ડ સન્સ

લાતી રોડ, ગોંડલ

મે. અમૃતલાલ બ્રધર્સ

લાતી રોડ, ગોંડલ

ઇલેક્ટ્રીક તેમ જ ગેસ વેલ્ડીંગ, ટર્નીંગ તેમ જ સીમેન્ટ પાઇપના ફરમા અને પતરા
શરૂંદ વાળી દરેક કામ સંતોષકારક કરી આપનાર.

ધા મી ગ્રુ પ.....આપની સેવામાં.....

- ☆ ગંગાધર એઇલ એન્જન વર્ટીકલ તથા હોરીઝન્ટલ પ થી ૧૦ હો. પા.
- ☆ ભારતીયા સેન્ટ્રીફ્યુગલ પમ્પ [અમદાવાદ]
- ☆ એન્જો (ISI) મોટર્સ ૧/૪ હો. પા. થી ૨૦ હો. પા.
- ☆ શ્રી ફ્રેઇસ કપલ સ્ટ તથા મોનો બ્લોક
- ☆ ટોનમ સીંગલ ફ્રેઇસ મોટર્સ [લાશન ટોથો]
- ☆ ટીપક લેથ મશીન ૬ થી ૮-૧/૨ ફુટ
- ☆ K. K. F. ના ડોગ ચક્ર તથા શુ ચક્ર
- ☆ દરેક જાતનું કાર્ટીંગ કામ ☆ દરેક એન્જનોના લાયનર પીસ્ટન
- ☆ ધામી ગ્રાન્ડ હેડ-લીસ્ટર, પીટર, રણજીત, રસ્ટન, પાવર પેક
- રીંગ સેટ તથા વીકટર ગ્રાસકેટસ

ધા મી ગ્રુ પ

ધામી ડીઝલ પાર્ટસ
ટેમરભાઈ રોડ, રાજકોટ.

ધામી મશીનરી કોરપો.
જી. કે. રોડ, રાજકોટ.

ફોન ઓફિસ :
૨૫૧૬૭

ફોન ફેક્ટરી :
૨૫૧૬૮, ૨૬૫૮૮, ૨૬૮૦૫,

ગ્રામ :
'ચુટીની' 'ગંગાધર'

With Best Compliments from:-

PHONE { Offi. : 1
Resi. : 12 & 35 P. P. Bhogilal

Gram : MAHAVIR

SHAH KANTILAL JAGJIVANDAS
GENERAL MERCHANT & COMMISSION AGENT.

DAMNAGAR. (Gujarat State)

શાહ કાન્તિલાલ જગજીવનદાસ

જનરલ મરચન્ટ એન્ડ કમીશન એજન્ટ

દામનગર. (સૌરાષ્ટ્ર)

ગુજરાતમાં કેળવણીના પ્રયોગો

—શ્રી મનુભાઈ પંચોળી

દરેક સાચા શિક્ષણ એક સાથે બે કામ કરવામાં હોય છે. એક તો એનો ભણનાર સમાજમાં જે કાયમી કે ઇષ્ટ મૂલ્યો તથા વર્તનો આવશ્યક છે તેને અનુકૂળ થાય અને સાથેસાથ સમાજમાં જે અમુક સંલેગોમાં અમુક કાળ માટેની માન્યતાઓ અને વર્તનો હોય તેમાં તે કાળ પૂરો થયે ફેરફાર કરવા માટેનું મન ખુલ્લું રાખે.

સમાજમાં બધું જ સનાતન નથી. કેટલુંક તો તે કાળપૂરતું જ હોય છે. આવી વસ્તુઓ કાળ વીત્યે કાળગ્રસ્ત થવી જોઈએ; છતાં પણ રૂઢિ કે પરંપરાગત માન્યતાને પરિણામે સમયસર ફેરફાર થતાં નથી. આ ફેરફારો ન થાય તેથી સમાજ બંધીયાર અને ઠીંગરાયેલા રહે છે અને છેવટે રફાટક પરિસ્થિતિ પેદા થતાં ક્રાંતિ થાય છે. રાજ્યોની સંસ્થા, શ્રદ્ધા પર જ વર્ચસ્વ ધરાવતી ધર્મસંસ્થા, આમન્યાને જ સર્વસ્વ ગણતી વડીલપૂજા, આ એક કાળે આવશ્યક હોય પણ સમાજ જેમ જેમ સગીર અવસ્થામાંથી નીકળતો જાય તેમ તેમ આ સંસ્થાઓમાં પરિવર્તન થવું જોઈએ.

પરિવર્તન શાંત રીતે તો જ થાય જો યુવાનકૂળ ફેરફારો શિક્ષણમાં થયા કરે. આવા ફેરફારવાળા શિક્ષણમાં તૈયાર થયેલા સૌ કોઈ પરિવર્તનમાં સંમતિ આપે અને શાંતિ ક્રાંતિ કે ઉત્ક્રાંતિ દ્વારા પ્રગતિ થયા કરે. આ અર્થમાં શિક્ષણમાં પ્રાયોગિકતા એ ઉચ્ચપાથલ સામેની મોટી જાહેવારી છે.

ગુજરાત એ આખતમાં ભાગ્યશાળી ગણી શકાય તેમ છે કે તેમાં સમાજની જરૂરિયાતને લક્ષમાં રાખીને કેળવણીમાં નવા નવા પ્રયોગો થતા રહ્યા છે; અને ધીમે ધીમે આ પ્રયોગો સામાન્ય કેળવણીના સ્વરૂપમાં સ્વીકાર પામતા ગયા છે.

ગુજરાતના શિક્ષણના ઇતિહાસમાં પહેલું પ્રાયોગિક પગરણ હતું “ સ્ત્રી કેળવણી ઉપર ઝોક ”. દુર્ગારામ મહેતાજીથી માંડીને રમણભાઈ નીલકંઠ સુધી સૌએ પહેલા સમાજસુધારા ઉપર ઝોક દીધો હતો. અને આ સમાજસુધારાનું મુખ્ય પગરણ સ્ત્રીઓની કેળવણીને ગણ્યું હતું.

૧૮૫૭નાં બળવામાં જે નિષ્ફળતા મળી તે નિષ્ફળતા શા માટે મળી તે શોધવાનું વિચારમંથન તરત શરૂ થયું. દેશ સ્વતંત્ર થવો જોઈએ. અંગ્રેજોનાં ગળય જવું જોઈએ પણ તે ત્યારે જ જશે કે જ્યારે જે સામાજિક દોષોને પરિણામે આપણો સમાજ દુર્બળ રહ્યો છે. દુર્બળતાઓ આવી જશે. શરીરમાં ઘાતું હોય ત્યાં સુધી માખીએ આવે. પ્રથમ ઉપાય માખીઓ સાથે ઝઘડવાનો નથી. પણ આપણું ઘાતું દૂર કરવાનો છે. દેશી સમાજની દુર્બળતાનું મોટું મૂળિયું સ્ત્રીઓમાં પડેલા વહેમો, રૂઢિગ્રસ્તતા અને ગતાનુગતિકતા છે, તેવું

તે સુધારકોએ માન્યું. બાળક જે માતાના બોળામાં ઉછરે છે, તે માતા જ્યાં સુધી આવી છે, ત્યાં સુધી બીજો લક્ષ કરવા તે એટલા કારણત નહીં નીવડે એટલે તે વખતના બધા ગુજરાતી આગેવાનોએ પછી તે કવિ નર્મદાશંકર હોય, નવલરામ હોય, દિવાન બહાદુર અંબાલાલભાઈ હોય કે ધીમે ધીમે સુધારામાં માનનાર દલપતરામ હોય સૌએ વિવિધ રીતે આજ વાત કહી છે—

“ કહે નેપોલિયન દેશને કરવા આખાદાન;

સરસ રીત તો એ જ છે, ઘો માતાને જ્ઞાન. ”

આમાંથી વિવિધ વનિતા-વિશ્રામો અને સ્ત્રી-શિક્ષણની હિલ-ચાલ વિસ્તરી. ગુજરાત તેને માટે સમાજ સુધારકોનું ખરે જ ખણી છે.

ગુજરાતનાં શિક્ષણનો બીજો તબક્કો આર્યસમાજનાં ગુરુજીઓએ દાખલ કર્યો છે. સ્વાભિમાન વિનાનું શિક્ષણ દેશોદ્ધાર કરનારું નિવડી શકે નહીં. જેને સ્વમાન નથી તેને સ્વાતંત્ર્ય કેવી રીતે હોય ? આર્યસમાજનો કાળો આ દેશની રાષ્ટ્રીયતામાં આ સ્વમાન-ભાવના પેદા કરવામાં રહેલો છે.

તેમણે પોતાના ગુરુજીઓદ્વારા એજ વાત શિક્ષણમાં જોરપૂર્વક કહી. ભારતનો ભૂતકાળ અત્યંત ગૌરવવંત છે અને તેની સિદ્ધિઓ આજે પણ ખપતી છે. પણ તેના હાલના દોષો દૂર કરવા જોઈએ. તે દોષો વૈદિક સંસ્કૃતિનો ભાગ નથી જ.

સમાજસુધારકોએ આત્મસુધારણાની હિલચાલ શરૂ કરી હતી. તે આયસમાજે ચાલુ રાખી. પણ સમાજસુધારકોમાંના મોટા ભાગને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ તરફ અહોભાવ હતો. જેમાંથી એક પ્રકારની લઘુતાચંચિ ઊભી થતી હતી.

આર્યસમાજે આ લઘુતાચંચિ દૂર કરવા એક પ્રકારના આક્રમક રાષ્ટ્રવાદને જન્મ આપ્યો. ગુજરાતમાં સોનગઢ, સુપા ને વડોદરાના ગુરુજીઓએ રાષ્ટ્રીય ભગ્વતિ, અખાડા પ્રવૃત્તિ, જાતિવાદનો નિષેધ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ—આ બધામાં ઘણો મોટો કાળો આપ્યો હતો.

વળી એ ખાસ નોંધવું જોઈએ કે આ સંસ્થાએ સરકારથી સ્વતંત્ર, (એ જમાનામાં) અરે સરકારની ખફાનજર નહીં ચાલી હતી. આ વિદ્યાર્થીઓમાં કન્યા કેળવણીનો પણ આગ્રહ રખાવાતો. વિદ્યાભ્યાસકાળમાં અભ્યર્ચ્ય, સાદાર્થ અનિવાર્ય અંગો ગણાતાં. સરકારી કેળવણીમાં કે અન્ય સામાન્ય સ્ત્રી કેળવણીની સંસ્થાઓમાં આ ઝોક નહોતો. આને લીધે ભડે આ જાતનાં ગુરુજી ગણ્યા-ગાંડ્યાં હતાં છતાં તેનો પ્રભાવ સામાન્ય કેળવણી પર નોંધપાત્ર રીતે પડ્યો. આ ગુરુજીનાં શૈક્ષણિક ક્રમમાં એક બીજી વસ્તુ પણ ધ્યાન ખેંચે તેવી હતી. અને તે વાલીઓ જોડેનો સંબંધ. આર્યસમાજ એક

ચોક્કસ આદર્શો ને માન્યતા ધરાવતી હિલચાલ હતી. તેની શિક્ષણ-સંસ્થા તે એક શાળા હતી. આથી બધા આર્યસમાજી ગૃહસ્થોનો સંબંધ આ સંસ્થાઓ સાથે રહેતો. ખાસ કરીને તેના સખાર્મોમાં તે વાલીઓ આવતા આમ શાળાનું ભણતર અને ઘરનું વાતાવરણ એ બેની વચ્ચે કુમેળ ન રહેતાં કમશઃ સુમેળ જળવાતો અને આની બાળકોના ચારિત્ર-ધર્મોત્તરની સફળતા પર નિશ્ચિત અસર થતી. એક પ્રકારે મા-બાપની એક વાત અને આચાર્યની બીજી વાતના આંતરિક સંઘર્ષમાંથી બચી જવાથી તેમની શક્તિ વિખેરાઈ જતા અટકતી પણ ગમે તેટલું કહેવામાં આવે તો પણ દેશ વૈદિક યુગમાં જઈ શકે તેમ ન હતો અને બીજું આ દેશમાં કેવળ હિન્દુઓ જ ન હતા. મુસલમાનો, પારસીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ પણ હતા.

રાષ્ટ્ર માટેનું સ્વમાન આ ગુરુકુળોમાં હતું પણ રાષ્ટ્રીય કેળવણીએ તો તેથી ઘણું આગળ જવાનું હતું. અને તેથી એક બીજો પ્રશ્ન હતો શિક્ષણની પ્રક્રિયાના કેન્દ્રમાં કોણ છે.

સમાજસુધારકો અને આર્યસમાજ બંનેના હેતુ બાળકનો વિકાસ ન હતો પણ પોતે નક્કી કરેલા કાર્યક્રમ માટે બાળકનો વિકાસ હતો. સ્વરાજ્ય આવતા સ્વરાજ્ય વિકસાવવા ઈચ્છતા રાષ્ટ્રના બંધારણમાં જેમ સામાન્ય નાગરિક જ હોય તે સામાન્ય નાગરિક માટે જ બંધારણ કાયદો-યોજનાઓ બધું હોય તેમ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના કેન્દ્રમાં પણ વિદ્યાર્થી જ હોય. અભ્યાસક્રમ, સમયપત્રક, પરીક્ષા કે ખુદ શિક્ષક પણ ન હોય.

નાગરિક જે કેન્દ્રમાંથી ખસે તો સ્વરાજ્ય પણ ખસી પડે તેમ વિદ્યાર્થી જે કેન્દ્રમાંથી ખસે તો શિક્ષણ જ ધસી પડે. આ વાત બુદ્ધ અવાજે દક્ષિણામૂર્તિએ ગુજરાતને કહી અને તેના પડછંદા અન્ય પ્રાંતોમાં પણ પડ્યા.

રાષ્ટ્ર એની રેલ્વેઓ, ખાણો, પૂત્રો કે બંધો પર નથી ઉભું. તે ઉભું છે તેના નાગરિક પર. અને નાગરિકની આધારશિલા છે તેને મળેલ શિક્ષણ.

દક્ષિણામૂર્તિએ આ વાત ગુજરાતના બધા સમગ્ર વર્ગની પાસે પહોંચાડી કે જે વિદ્યાર્થીને તમે બીકણ, ઘેરા જેવો, ગતાનુગતિક, સ્વયંચરૂર્તિ કે સ્વાધીન-બુદ્ધિ વિનાનો બનાવશો તો રાષ્ટ્ર કદી સ્વાધીન થશે નહીં અને થશે તો પણ સ્વાધીન કે વિકસશે નહીં. પરાધીન મગજવાળાથી સ્વાધીનતા આવે કેમ ? થોડે દેશો ઉતરે તે અસંભવિત છે. દેશના સ્વાતંત્ર્ય પહેલાં શિક્ષણમાં સ્વાતંત્ર્ય તે દક્ષિણામૂર્તિનું દાન થયું. અને શિક્ષણમાં પણ બાળશિક્ષણ તે તેણે ઠોકરી વગાડીને કહ્યું બાળકની જગ્યાએ ગ્રહણશીલ ઉંમર છે ત્યારે જ તેને આ સ્વાતંત્ર્ય, સ્વયંચરૂર્તિ, સ્વાધ્યાય, બધાનો અનુભવ કરાવવો જોઈએ.

જળ વહી ગયે શી સોચના ! જે પ્રથમ ન બાંધી પાળ !

એટલે પહેલું નાકું બાળમંદિર. ગુજરાતમાં બાળપૂજનો યુગ શરૂ થયો. આજે તો બાળમંદિર એ ગુજરાતની કેળવણીનું માનભયું અંગ બની ગયું છે. રાજ્ય, સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ, સૌ તેને મદદ અને ઉજોગનને પાત્ર ગણે છે. નવો પ્રયોગ ધીમે ધીમે શિક્ષણ-તંત્રનો કુદરતી ભાગ કેમ બની જાય છે, તેનો દક્ષિણામૂર્તિનો પ્રયોગ નમૂનો છે. બાળકોને ન મારવાની વાત, વિદ્યાર્થીને લક્ષમાં રાખીને

કેળવણી ઝોઠવવાનો આગ્રહ આજે ગુજરાતમાં સર્વમાન્ય બન્યો છે; પણ આવા સ્વતંત્ર વિદ્યાર્થીએ પણ હેવટે સમાજમાં જવાનું છે. ભલે તે આ સમાજને પરિવર્તિત કરવા માટે જાય. વિદ્યાર્થી-કેન્દ્રી શિક્ષણની વાત કરતી વખતે પણ આ વાત ન ભૂલાવી જોઈએ.

આ વાત પર એક ગુજરાત વિદ્યાપીઠે આદર્યો. દેશ ગામડાંનો બનેલો છે. આ ગામડાંને જગાજા વિના સ્વરાજ્ય આવવાનું નથી એટલે સ્વતંત્રતામાં જાગરેલા વિદ્યાર્થીએ પણ આખરે તો દેશને સ્વતંત્ર કરવો હશે તો ગામડાંમાં જવું પડશે-ને ગામડાંને બેકા કરવાની વિદ્યા હસ્તગત કરવી પડશે. નાન્યઃ પન્થાઃ—ગ્રીએ રરતો જ નથી. આથી ગુજરાત વિદ્યાપીઠે પોતાના પ્રયોગો સ્વરાજ્ય લાવવા માટેની કેળવણી પૂરતા મર્યાદિત રાખ્યા.

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે । નો તેનો ધ્યાનમંત્ર મનુષ્યની સર્વ પ્રકારની મુક્તિ અવિદ્યામાત્રમાંથી મુક્તિ—તેવો ગંભીર છે. પણ પોતાના તે કાળના કાર્યક્રમ પૂરતો તો તેનો અર્થ સ્વરાજ્ય લાવી આપવાની કેળવણી તેવો કર્યો. અને સ્વરાજ્ય માટેનાં બધાં સ્થાનાત્મક કાર્યો ચલાવે તથા લડત વખતે સૈનિકો થઈ શકે તેવી બેવડી લાયકાતવાળાં સેવકોની હાર તૈયાર કરી. સ્વરાજ્ય પૂર્વના ગુજરાતનું બહાર જીવન તપાસવામાં આવે તો ગુજરાતના બહાર-જીવનનું કોઈક જ ક્ષેત્ર એવું બાકી રહ્યું હશે કે જેમાં વિદ્યાપીઠના સ્નાતકોએ ગ્રાણ ન પૂર્યો હોય. આજના ગુજરાતના પહેલી હરોળના સેવકોમાંના પણ મહત્ત્વના સ્ત્રી-પુરુષો ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સ્નાતક-સ્નાતિકોઓ હોવાનો સંભવ જ વિશેષ છે. પરંતુ વિદ્યાપીઠના ગ્રામાભિમુખતાના વાતાવરણે શિક્ષણક્ષેત્રે જે ઉત્તમ સ્વરૂપ નિપજળ્યું તે વેડછી આશ્રમ.

જુગતરામભાઈ, કાકા સાહેબના પરમલક્ષ્મ પણ કાકાની જોડે ન રહ્યાં, સીધા આદિવાસીજનોમાં જ એકરસ થવાની તપસ્યા આરંભી. આ તપસ્યાનો કોઈ વૃત્તાંત લખશે ત્યારે ગુજરાત ગૌરવાન્વિત થશે. હું તેમના કામેને દ્રોણાચાર્યનું પ્રાયશ્ચિત કહું છું. વિદ્યા તો કોઈની ખરીદાયેલી બાંધી નથી. તેનું તો જે તેને સેવવા તૈયાર હોય તેના પર પ્રસન્ન થવાનું તત્ત્વ છે. છતાં પુરાણકાળે દ્રોણાચાર્યે એકલવ્યને વિદ્યા ન આપી. વિદ્યાનો દ્રોહ કર્યો-ઘોઠગુરુ થવાને બદલે રાજગુરુ થવાનું પસંદ કર્યું. જુગતરામભાઈએ જાણે આનું પ્રાયશ્ચિત આરંભ્યું. આદિ, મધ્ય ને અંતે આદિવાસીની સેવા જ મળી. આશ્રમને તેની સેવાભૂમિ બનાવી. આજે એ વિસ્તાર આશ્રમે કેળવેલા સેંકડો શિક્ષિત અને સંસ્કારી આદિવાસી ભાઈ-બહેનોથી છવાઈ ગયો છે. આ ભાઈબહેનો અભ્યાસની તેજસ્વિતા, સેવા, તત્પરતા, વહેવારની મુઠમાં ઉજળિયાત લોકોને ય મોમાં આંગળી ધ્રાવે તેવા આશ્રમો, જાત્રાલયો, લોકાશ્રમો, ઉત્તર જુનિયારી શાળાઓ, જંગલ સહકારી મંડળીઓ ચલાવી રહ્યાં છે. એક જ પુરુષની સત્સંકલ્પપ્રેરિત કેળવણીથી આખો પ્રદેશ પલટાઈ ગયો છે, અને છેલ્લે છેલ્લે તો આપણા રાષ્ટ્રપતિએ તે જ આશ્રમની ભૂમિ પર ગાંધી ગ્રામ વિદ્યાપીઠનો પાયો પણ નાખ્યો છે.

જુગતરામભાઈ વેડછી આશ્રમને ઘાટધૂર આપતા હતા એ અરસામાં જ નાનાભાઈએ લાવનગર છોડી આંજનામાં ધૂણી ધખાવી. દક્ષિણામૂર્તિએ શિક્ષણશાસ્ત્ર ખિલવ્યું હતું. પણ આખરે એ શાસ્ત્ર

જો ગ્રામપ્રવનને ખપ લાગે તો જ તે શિક્ષણમાંથી રાષ્ટ્રીયશિક્ષણ અને સાચી તાલિમની ભુનિયાદ તો તે ગામડાને ઉપયોગી થાય તે છે તેમ નાનાભાઈને દેખાયું હતું, ને આ ગ્રામોપયોગી શિક્ષણ શોધવા તે ભાવનગર શહેર છોડી આંખલામાં આવ્યા, ત્યાં તેમને લાગ્યું કે ભુનિયાદી તાલિમમાં રેડિયો સંબોગવશાત્ કેન્દ્રમાં રહેતો હોય પણ ગામડાના જીવનમાં ખેતી કેન્દ્રમાં હતી. રેડિયો ને ગાય તેનાં બે ફેફસાં જરૂર હતાં. આ વિચારે ખેતી-ગોપાલનને કેન્દ્રમાં રાખી પ્રાથમિકથી માંડીને ઉચ્ચ વિદ્યા સુધીના શિક્ષણનો પ્રયોગ કરવા પ્રેર્યા.

ખેતીનું શિક્ષણ નહીં પણ શિક્ષણમાં ખેતી. સાચું રાષ્ટ્રીયશિક્ષણ ખેતીની આબુબાલુ રચાય અને તેમાંથી વિદ્યાર્થીમાં વિકાસ સાધે. આંખલાના સોળ વર્ષ તેમણે પહેલા અગિયાર ધોરણના અભ્યાસક્રમ અને તેનો વહેવાર નિશ્ચિત કરવામાં ગાળ્યાં. સ્વરાજ્ય આવતાં તે અભ્યાસક્રમ ગુજરાત રાજ્યના ઉત્તર ભુનિયાદી અભ્યાસક્રમનો પાયો બન્યો.

આ નાનાભાઈના પ્રયોગનું સફળ છે. પણ નાનાભાઈ તેટલેથી ન બેસી રહ્યા. તેમને એ સ્પષ્ટ ખ્યાલ હતો કે આ પ્રયોગને આગળ લઈ જવો પડશે જ. કારણ કે પ્રજા જીવનમાં અને શિક્ષણમાં સળંગ સૂત્રતા જળવળી હોય તો માત્ર પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણીનો જ વિચાર કર્યો નહીં ચાલે; ઉચ્ચ કેળવણીમાં નવા ચીલા પાડવા પડશે. તેમણે આંખલામાં એકથી અગિયાર ધોરણ સુધી એટલે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક બંને દક્ષાના પ્રયોગ કરી ચાલેખ તૈયાર કર્યો હતો.

લોકભારતી દ્વારા તેમણે ઉચ્ચવિદ્યા કેમ રાષ્ટ્રીય અને તે ચીતો પાછો.

આમ 'લોકભારતી'એ અગાઉ ગણાવેલા પ્રયોગોનો નિચોડ તો સ્વીકારી લીધો પણ વિશેષમાં દેશની જેને પ્રથમ જરૂર હતી તે જે નથી થયું ને જેથી આપણી યોજનાઓનો રથ મધ્ય રસ્તે થંભી ગયો છે, ને ખેતી અને ગોપાલનના વિકાસનાં શિક્ષણ અને સંસ્કારને સૌ માટે અનિવાર્ય ગણ્યો. 'લોકભારતી' ત્રણ પ્રકારના રનાતકો તૈયાર કરી રાજ્યના ગ્રામવિસ્તારમાં મોકલે છે. ખેતી-ગોપાલન, ગ્રામ આયોજન તથા ગ્રામ ઉદ્યોગો અને લોકશિક્ષણના. પણ આ ત્રણેને માટે ખેતી અને ગામડાના મુખ્ય પ્રશ્નોની જાણકારી અનિવાર્ય છે. ભારતીય નાગરિકની ઉચ્ચ વિદ્યામાં આ અનિવાર્ય ભાગ્યું જણે છે.

ઉચ્ચ વિદ્યા લઈ આ દેશના જીવન પ્રવાહને વર્ગીક આપવાની જવાબદારી જેમના પર આવવાની છે તે માત્ર ટેકનીકલ માણસો અને તેમાં જોખમ છે. સી. પી. રાને ઈંગ્લેન્ડમાં અને જગતના આગળ વધેલા દેશોમાં જે બે સંસ્કૃતિ ઊભી થતી દેખાય છે, તેનો ઉપાય ટેકનીકલ અને માનવવિદ્યાઓનો યોગ્ય પ્રમાણમાં સમન્વય છે. લોકભારતીનો ધ્યાનમંત્ર જ ઈશો નિપદમાંથી લેવાયો છે—

વિદ્યાં ચ અવિદ્યાં ચ
યસ્તદ્વેદોઽમયં સહ ।
અવિદ્યાયા મૃત્યુ તીર્ત્વા
વિદ્યાયાઽમૃતમશ્નુતે ॥

વિદ્યા (માનવવિદ્યાઓ) અને અવિદ્યા (ભૌતિક વિદ્યાઓ) જે

સાથે જાણે છે, તે અવિદ્યાની મદદથી મૃત્યુ (મૃત્યુલોકના દુઃખો) ને તરી, અમૃત (ચિત્તશાંતિ)ને પામે છે. એટલે જ તો લોકભારતીના ખેતી રનાતકને શાકુન્તલ અને માકર્સનો પરિચય પણ થાય છે.

વિદ્યાના વિસ્તાર કરવાની કળાને વિદ્યા પ્રાપ્તિનું અને પ્રાપ્તિ થઈ છે કે નહીં તેની કસોટીનું એક આવશ્યક અંગ આ પ્રયોગમાં ગણાયું છે. એથી એ રનાતકોએ આબુબાલુના ગામડાંમાં તેમ જ પછાતપ્રદેશમાં રનાતક થતાં પહેલાં આયોજિત કામ કરવાનું હોય છે. આનાથી તે ગામોની ખેતી કે સહકારી પ્રવૃત્તિને લાભ થાય છે અને રનાતક થનારને પ્રત્યક્ષ જીવનનો અનુભવ મળે છે. આ માટે આ રનાતકો છેક નેકા, બિહાર કે સિદ્ધીમ સહરદ સુધી પણ જરૂર મુજબ ગયા છે.

ગુજરાતી પ્રજા ગુણગ્રાહી અને દીર્ઘદૃષ્ટિવાળી છે. તેની આબુ-બાલુના વિશાળ દરિયાએ તેને મુક્ત મને વિચારવાની થેડી આદત પાડી છે. આથી 'લોકભારતી'ના પ્રયોગને પણ ગુજરાતે આવકાર્યો છે. રાજ્યે તેને સ્વીકૃત કર્યો છે અને નવી થયેલ બંને યુનિવર્સિટીઓમાં તે ઉચ્ચવિદ્યા ફેકલ્ટીમાં શરૂ કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે. આ વસ્તુ બતાવે છે કે ગુજરાતની સંસ્કૃતિમાં શુભતરવોને પચાવતા રહેવાનું જે બળ છે તે ખૂટ્યું નથી. હમણાં જ જાણ થઈ છે કે ઉત્તર ગુજરાતમાં ભાંના લોકસેવકો પણ આવી જ એક ગ્રામ વિદ્યા-પીઠ ઊભી કરી રહ્યા છે.

ગુજરાતમાં થયેલાં પ્રયોગોમાંનો એક પ્રયોગ ગુજરાતમાં વિસરાઈ ગયો દેખાય છે તે ચિંતાપ્રદ છે તે તરફ ધ્યાન બેસવું જોઈએ.

પહેલાં ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી મારફત ને પછી વડોદરા રાજ્ય માન્કત સાધુચરિત મોતીભાઈ અમીને વડોદરારાજ્યને પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિથી 'ધમધમતું' કર્યું હતું. આજે પણ જૂ. વડોદરા રાજ્યોનાં ગામોમાં વિવિધ વાચનની દૃષ્ટિ અસર નાણુક થઈ નથી. હાલમાં તે પ્રવૃત્તિનો વિસ્તાર તો નથી થયો પણ મંદ પડી ગઈ છે.

'લોકશાહી'માં મતદારો પોતાનો મત યોગ્ય રીતે આપે તેવું ફરજિયાત નથી પણ ઘણું જરૂરી છે. અને યોગ્ય રીતે મત આપવા માટે તેની પાસે પૂરતી માહિતી હોવી જોઈએ. આ માહિતી પક્ષોએ આપેલી ન ચાલે. જે પક્ષમાં નથી તેવા તટસ્થ મંડળો, પુસ્તિકાઓ, ચર્ચાપરિષદો, પાક્ષિકો, માસિકો, ગ્રન્થો ને શિર્ષિયો દ્વારા આ માહિતિ મળવી જોઈએ. રાજ્યોના નિર્ણય પર પ્રજાજીવનનો અધાર હતો ત્યારે શાસ્ત્રકારોએ રાજની કેળવણી અને ચારિત્ર્ય ઘડતર પર ખૂબ ભાર મૂક્યો આજે પ્રજા જ રાજ છે. એટલે તેની કેળવણી અને ચારિત્ર્ય ઘડતર અત્યંત મહત્વનાં બને છે. એવે વખતે મોતીભાઈ અમીને ચકાવેલી પ્રવૃત્તિને ફરી કેળવણીમાં મહત્વનું સ્થાન મળે તે બહુ જરૂરી છે સુજ લોકો આ વિશે વિચારશે તેવી આશા રાખીએ છીએ કેળવણી કોઈ એકદંડિયો મહેલ નથી. તે તો રાષ્ટ્રના નસે-નસમાં વહેતો પ્રાણ છે; તેણે પ્રજાજીવનને પોષનારા ને રંધનારાં બળોનાં સપંકમાં રહી ઉપાયો શોધ્યા જ કરવાના છે આમ બને તો જ જીવનમાં શાંત ફેરફારો થયા કરે ને વિકાસની ગતિ અવિરત ચાલે. ગુજરાતનાં કેળવણી પ્રયોગો આની સાબિતિ છે. (શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ હીરક જયંતી મહોત્સવ-સ્મૃતિગ્રંથમાંથી સાહાર)

Gram : MAHARANA

Ph

ભારતભરમાં મશહુર

—, જાપેલી સાડીઓના ઉત્પાદકો :—

શ્રી પટેલ ટેક્સટાઇલ ડાઇંગ

એન્ડ પ્રીન્ટીંગ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ

તથા

મહારાણા ફેબ્રીકસ

જેની સાડીઓની ડીઝાઇન આધુનિક હોય છે

રંગ પાકા હોય છે

કાપડ ખાત્રીવાળું હોય છે

પટેલ બિલ્ડીંગ, ફુલવાડી, રોશન રોડ,

જેતપુર (ગુજરાત)

દરેક જાતના

❖ લો ટેમ્પ્સન ❖ ઇન્સ્યુલેટર્સ

❖ કપરકાખી તથા ❖ રમકડાં

ખનાવનાર

શ્રી વાસુકી પોટરી વર્ક્સ

વાસુકી પ્લોટ,

થાનગઢ.

: સોલ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ :

મે. સી. કોઠારી એન્ડ કું.

૯, ચીંચખંદર, મુંબઈ.

જેમાં ગુજરાતની ખાતદાની અને સંસ્કારીતાના દર્શન પ્રગટ થઈ રહ્યા છે તે ખાસ પ્રકાશન પ્રસંગે

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી કુંડાસ સેવા સહકારી મંડળી

મુ. કુંડાસ

(તાલુકો : મહુવા)

(જિલ્લો : ભાવનગર)

સ્થાપના તારીખ : ૨૬-૮-૧૯૫૪

નોંધણી નંબર : ૯૦૩

શેરભંડોળ : ૫૦૦૦૦-૦૦ (આસપાસ) સભ્ય સંખ્યા : ૧૨૫

જસમત નારણ

છગનલાલ નારણભાઈ પટેલ

મંત્રી

પ્રમુખ

રાસાયણિક ખાતરો, સુધરેલ ખીયારણ તેમજ ખેડૂતોની અન્ય જીવન જરૂરીયાતની વસ્તુઓ પૂરી પાડે છે.

આ વિભાગમાં સહકારી ક્ષેત્રે આગળ પડતી સંસ્થા છે.

— વ્યવસ્થાપક કમિટીના સભ્યો —

(૧) પરશોત્તમ રામજી

(૨) તુળશીદાસ રણછોડ

(૩) રામભાઈ જેઠાભાઈ

(૪) રઝાહુસેન રેમુભાઈ

(૫) મોહનભાઈ આંબાભાઈ

ગજરાતની સમૃદ્ધિ

—શ્રી વશરામભાઈ વાઘેલા

જેના ખોળામાં જન્મીને ઉછર્યા છીએ, જે આપણું કાળજી છે, જે આપણો આત્મા છે, જે આપણી લક્ષ્મી છે, જે આપણો શ્વાસ અને પ્રાણ છે. જે આપણું હૃદયની ભોંધામાં ભોંધી મૂકી છે તે ગુજરાત, ગુર્જરદેશ—ગુર્જર મંડળ, ગુર્જરતા અને ગુજ્જરતા એવા વિવિધ નામોથી પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જેનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. તે પ્યારી જન્મભૂમિ ગુજરાતનું રક્ષણ, ઉત્તરે જગતજનની મા અંબાજી, પૂર્વે જોગમાયા મા મહાકાળી તથા પશ્ચિમે ભગવાન સોમનાથ અને દ્વારકાધિશ અને દક્ષિણમાં કુતેશ્વર મહાદેવ કરી રહ્યા છે. કવિ નર્મદ પણ કહી ગયા છે કે,

જય જય ગરવી ગુજરાત

જય જય ગરવી ગુજરાત

ઉત્તરમાં અંબા માત, પૂરવમાં કાળી માત,

છે દક્ષિણ દિશામાં કરંત રક્ષા કુતેશ્વર મહાદેવ;

જય જય ગરવી ગુજરાત.

ગુજરાત એવું સૌ પ્રથમ નામ આચાર્ય હેમચંદ્રનાં ‘હૈમવ્યાકરણ’ માંથી મળે છે. ત્યાર બાદ લગભગ ૭૫૨ વર્ષ પહેલાં એટલે કે ઈ. સ. ૧૨૭૬માં કવિ નાદહે ‘વીસલદેવરાસા’ માં ‘દિયો દેશ મંડવરો, સમદ સારી ગુજરાત.’ એમ ‘સોરઠ’ સાથે ગુજરાતનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. એટલું જ નહીં પણ ગુજરાત—સોરઠનો એતપ્રોત ગાદ સ્નેહ પણ હશે, તેવી કવિ નાદહના “વીસલદેવરાસા” માંથી પ્રતીતિ મળે છે. કવિ નર્મદે પણ પોતાનાં “જય જય ગરવી ગુજરાત” એ કાવ્યમાં ‘સોમનાથ ને દ્વારકેશ એ પશ્ચિમ કેરા દેવ’ કહીને સૌરાષ્ટ્ર સહિતનાં ગુજરાતની જ કલ્પના કરી છે. અને ૧ લી મે, ૧૯૬૦ થી અસ્તિત્વમાં આવેલ અયારનું ગુજરાત રાજ્ય પણ કન્ઝ સહિત સૌરાષ્ટ્ર અને મૂળ અગર તળ ગુજરાતની ત્રિભૂમિ પર જ પથરાયેલું છે ને ?

(૧) પ્રાકૃતિક સીમા—

ભારતના પશ્ચિમ કિનારા પર ૨૦°૧ અને ૨૪°૭ ઉત્તર અક્ષાંશ તથા ૬૮°૪ અને ૭૪°૪ રેખાંશ આવેલું ‘ગુજરાત’ તે ભારતના પશ્ચિમ સાગરકિનારા પર મહત્વનો એક પ્રદેશ છે.

ગુજરાતની પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર અને વાયવ્યમાં કન્ઝનો અખાત આવેલા છે. તેની ઉત્તરે કન્ઝનું નાનું રણ અને મેવાડનો રણપ્રદેશ આવેલા છે. તથા તેની ઈશાન બાજુએ આબુની ગિરિમાળા આવેલી છે. તેની પૂર્વમાં જંગલ પ્રદેશ છે. જેની ઉત્તર બાજુએ વિન્ધ્ય પર્વતની હારમાળા આવેલી છે.

(૨) ભૂરચના—

ગુજરાતની ભૂરચના જોતાં કુદરતની કલમ વડે તેનાં ત્રણ વિભાગ પડી ગયેલા માલુમ પડે છે. (૧) મૂળ ગુજરાતનું મેદાન, (૨) સૌરાષ્ટ્ર તથા કન્ઝનો કુંગરાળ દ્વિપકલ્પનો પ્રદેશ અને (૩) ઉત્તર પૂર્વનો પહાડી પ્રદેશ.

૧—મૂળ ગુજરાતનું મેદાન

ઉત્તરમાં બનાસનદીથી માંડી કન્ઝનું રણ, અને અરવલ્લીનાં કુંગરાથી માંડીને છેક દક્ષિણ છેડે કુંતેશ્વર મહાદેવ અને દમણગંગા નદી સુધીનો પ્રદેશ તે તળ અગર મૂળ ગુજરાતનાં નામે ઓળખાય છે. એ સપાટ રસાળ મેદાનનો પ્રદેશ છે.

આ મોટા પ્રદેશનાં ત્રણ વિભાગ પડે છે.

(૧) ઉત્તર ગુજરાત, (૨) મધ્ય ગુજરાત અને (૩) દક્ષિણ ગુજરાત.

(૧) ઉત્તર ગુજરાત:

બનાસનદી તથા સાયરમતી નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ, કાંકરેજ, વદિયાર અને લાલ. આ પ્રદેશને ઉત્તર ગુજરાત કહે છે. ઘાસ અને ઘઉં પુષ્કળ પ્રમાણમાં થાય છે.

ઉત્તર ગુજરાતમાં બનાસકાંઠા, સાયરકાંઠા અને અમદાવાદ તે ત્રણ જિલ્લાઓ છે.

(૨) મધ્ય ગુજરાત :

સાયરમતી નદીથી તાપી નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ, તે મધ્ય ગુજરાત કહેવાય છે. તેનાં પણ ત્રણ પેટા વિભાગ પડે છે. (૧) સાયરમતીથી મહી વચ્ચેનાં પ્રદેશને ચરોત્તર કહે છે. (૨) મહીથી ઢાદર વચ્ચેના પ્રદેશને વાંકળ કહે છે. (૩) ઢાદરથી નર્મદા વચ્ચેના પ્રદેશને કાનમ કહે છે.

(૩) દક્ષિણ ગુજરાત :

તાપી નદીથી દમણગંગા વચ્ચેનો પ્રદેશ દક્ષિણ ગુજરાત ગણાય છે.

૨—સૌરાષ્ટ્ર—કન્ઝનો દ્વિપકલ્પ પ્રદેશ

એક બાજુ કન્ઝનો અખાત, બીજી બાજુ અરબી સમુદ્ર અને ત્રીજી બાજુ ખંભાતનો અખાત, અને ચોથી બાજુ અમદાવાદ જિલ્લાની વચ્ચેનો પ્રદેશ તે સૌરાષ્ટ્ર અને કન્ઝનાં અખાતને અડીને આવેલ કન્ઝ અને તેનો રણ પ્રદેશ તે કન્ઝ, આ પ્રદેશની વચ્ચે કુંગરાઓની હારમાળાઓ આવેલી હોયને તે સૌરાષ્ટ્ર—કન્ઝનો દ્વિપકલ્પ કુંગરાળ પ્રદેશ તરીકે પણ ઓળખાય છે.

૩—ઉત્તર પૂર્વનો પહાડી પ્રદેશ

દમણગંગાથી પૂર્વ તરફ પાવાગઢ સુધીના પ્રદેશને ઉત્તર પૂર્વનો પહાડી પ્રદેશ કહે છે. એમાં રાજપીપળા, ડાંગ અને પંચમહાલનાં

ગીચ જંગલોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. તથા આણુ, આરાસુર, અરવલ્લીનાં ડુંગરો, વિન્ધ્ય, સાતપુડા અને પશ્ચિમઘાટની શાખા૩૫ ડુંગરો આ પ્રદેશમાં આવે છે.

(૩) જિલ્લા અને તાલુકા :

કુદરતી કલમે ઉપર પ્રમાણેનાં ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલ અને લગભગ ૭૨૧૩૮ ચોરસ માઈલનો વિસ્તાર ધરાવતા ગુજરાત રાજ્યનાં વહીવટ માટે માનવ કલમે અઢાર જેટલા જિલ્લાઓ અને ૧૮૪ જેટલા તાલુકાઓ બનાવ્યા છે. તે નીચે પ્રમાણે છે :

ક્રમ. જિલ્લાનું નામ

તાલુકાનું નામ

(૧) અમદાવાદ

- ૧ અમદાવાદ
- ૨ દસક્રોઈ
- ૩ દહેગામ
- ૪ ધંધુડા
- ૫ ધોળકા
- ૬ વિરમગામ
- ૭ સાણુંદ

(૨) અમરેલી

- ૮ અમરેલી
- ૯ બાબરા
- ૧૦ ધારી
- ૧૧ બ્રહ્માવાદ
- ૧૨ ખાંભા
- ૧૩ કોડીનાર
- ૧૪ કુંકાવાવ
- ૧૫ લાડી
- ૧૬ રાણુલા

(૩) કચ્છ*

- ૧૭ ભુજ
- ૧૮ ભચાઉ
- ૧૯ અંબાર
- ૨૦ અબડાસા
- ૨૧ ખાડિર
- ૨૨ લખપત
- ૨૩ માંડવી
- ૨૪ ખાવડા
- ૨૫ નખત્રાણા
- ૨૬ રાપર
- ૨૭ મુન્દ્રા

(૪) ખેડા

- ૨૮ આણુંદ
- ૨૯ બોરસદ
- ૩૦ ખંભાત
- ૩૧ વાડાસિનોર
- ૩૨ માતર
- ૩૩ કપડવાંજ
- ૩૪ મહેમદાવાદ
- ૩૫ પેટલાદ

(૫) જૂનાગઢ

- ૩૬ નડીઆદ
- ૩૭ ઠાસરા
- ૩૮ જૂનાગઢ
- ૩૯ ભેંસાણુ
- ૪૦ કુતિયાણા
- ૪૧ કેશોદ
- ૪૨ માળિયા(હાટીના)
- ૪૩ માંગરોળ
- ૪૪ માણાવદર
- ૪૫ મેંદરડા
- ૪૬ વેરાવળ-પાટણુ
- ૪૭ તાલાબા(ગીર)
- ૪૮ ઊના (સોરઠ)
- ૪૯ વંથળી
- ૫૦ પોરબંદર
- ૫૧ રાણાવાવ
- ૫૨ વિસાવદર
- ૫૩ આહવા (ડાંગ)
- ૫૪ ગોધરા
- ૫૫ દાહોદ
- ૫૬ હાલોલ
- ૫૭ બારિયા (દેવગઢ)
- ૫૮ બંબુધોડા
- ૫૯ કાલોલ
- ૬૦ લીમખેડા
- ૬૧ ઝાલોદ
- ૬૨ લુણાવાડા
- ૬૩ સંતરામપુર
- ૬૪ શહેરા
- ૬૫ જામનગર
- ૬૬ જામજોધપુર
- ૬૭ ધ્રોળ
- ૬૮ બાણુવડ
- ૬૯ જોડિયા
- ૭૦ કદયાણુપુર
- ૭૧ કાળાવડ (શિતળા)
- ૭૨ ખંભાળિયા
- ૭૩ ઓખામંડળ-દારકા
- ૭૪ લાલપુર
- ૭૫ રાજકોટ
- ૭૬ ધોરાજી
- ૭૭ જસદણુ
- ૭૮ જામ કડોરજી
- ૭૯ ગોંડળ
- ૮૦ જેતપુર

(૬) ડાંગ

(૬) પંચમહાલ

(૭) જામનગર

(૮) રાજકોટ

	૮૧ માળિયા (મિંયાણી)		૧૨૫ વિસનગર
	૮૨ લોધિકા		૧૨૬ વિજાપુર
	૮૩ કાટડા (સાંગાણી)		૧૨૭ હારીજ
	૮૪ પડધરી		૧૨૮ કડી
	૮૫ મેઢરખી		૧૨૯ ચાણુસ્મ
	૮૬ ઉપલેટા		૧૩૦ ખેરાળુ
	૮૭ વાંકાનેર		૧૩૧ કલોલ
(૯) બનાસકાંઠા	૮૮ રાધનપુર	(૧૩) વડોદરા	૧૩૨ વડોદરા
	૮૯ દાંતા		૧૩૩ હમોઇ
	૯૦ ડીસા		૧૩૪ છોટાઉદેપુર
	૯૧ ધાનેરા		૧૩૫ જંબુગામ
	૯૨ દિયોદર		૧૩૬ કરજળુ
	૯૩ પાલનપુર		૧૩૭ પાદરા
	૯૪ કાંકરેજ		૧૩૮ નસવાડી
	૯૫ સાંચલપુર		૧૩૯ સંખેડા
	૯૬ વડમામ		૧૪૦ વાઘોડિયા
	૯૭ થરાદ		૧૪૧ સિનોર(વાડાસિનોર)
	૯૮ વાવ		૧૪૨ સાવલી
(૧૦) ભાવનગર	૯૯ ભાવનગર	(૧૪) વલસાડ	૧૪૩ વલસાડ
	૧૦૦ સિહોર		૧૪૪ વાસંદા
	૧૦૧ પાલિતાણા		૧૪૫ ધરમપુર
	૧૦૨ મહુવાખંદર		૧૪૬ ચીખલી
	૧૦૩ સાવરકુંડલા		૧૪૭ નવસારી
	૧૦૪ ગારિયાધાર		૧૪૮ ગણદેવી
	૧૦૫ ખોટાદ		૧૪૯ ઉંમરગામ
	૧૦૬ ગઢડા (સ્વામી)		૧૫૦ પારડી
	૧૦૭ ધોધા	(૧૫) સુરત	૧૫૧ સુરત
	૧૦૮ તળાબા		૧૫૨ બારડોલી
	૧૦૯ ઉમરાળા		૧૫૩ મહુવા
	૧૧૦ વડલખીપુર		૧૫૪ કામરેજ
(૧૧) ભરુચ	૧૧૧ ભરુચ		૧૫૫ ચોર્ણાશી
	૧૧૨ અંકલેશ્વર		૧૫૬ માંગરોળ
	૧૧૩ આમોદ		૧૫૭ માંડવી
	૧૧૪ હાંસોટ		૧૫૮ ઓલપાડ
	૧૧૫ દેડિયાપાડા		૧૫૯ સોનગઢ
	૧૧૬ જંબુસર		૧૬૦ વ્યારા
	૧૧૭ નાંદોદ		૧૬૧ વાલોડ
	૧૧૮ વાગરા		૧૬૨ ઓઝલ
	૧૧૯ અધડિયા		૧૬૩ પલસાણા
	૧૨૦ સત્રબરા	(૧૬) શુવેન્દ્રનગર	૧૬૪ વઢવાણ
	૧૨૧ વલિયા		૧૬૫ ચોટીલા
(૧૨) મહેસાણા	૧૨૨ મહેસાણા		૧૬૬ ધ્રાંગધ્રા
	૧૨૩ સિદ્ધપુર-પાટણ		૧૬૭ દસાડા
	૧૨૪ સમી		૧૬૮ હળવદ

	૧૬૬ લીંબડી
	૧૭૦ મૂળી
	૧૭૧ સાયલા
	૧૭૨ લખતર
(૧૭) ગાંધીનગર	૧૭૩ ગાંધીનગર
(૧૮) સાબરકાંઠા	૧૭૪ હિંમતનગર
	૧૭૫ બાયડ
	૧૭૬ ઇડર
	૧૭૭ માલપુર
	૧૭૮ બિલોડા
	૧૭૯ ખેડબ્રહ્મા
	૧૮૦ મેઘરજ
	૧૮૧ મોડાસા
	૧૮૨ પ્રાંતિજ
(૩) ન કચ્છ*	૧૮૩ કંડલા (ગાંધીધામ)

(૪) ડુંગરા-પહાડો-

આમ જોઈએ તો તળ ગુજરાતનો પ્રદેશ હથેળી જેવો સપાટ છે. તો પણ દક્ષિણ ગુજરાતમાં સહ્યાદ્રીનાં પહાડો શરૂ થાય છે. તેમાં સોનાઈમાતા, દેવવરો અને રતનમાળ જેવા ડુંગરાઓ આવેલા છે. તો ગુજરાતનાં દારરક્ષકો તરીકે ઉભેલી ઉત્તર અને પૂર્વની હારમાળા અને તેમાં આવેલાં સાતપૂડા, પાવાગઢ, અરવલ્લી અને આરામુરનાં પહાડો આવેલા છે.

ત્રણ બાજુ સમુદ્રનાં પાણી અને એક બાજુ તળ ગુજરાતને નેડોતો માર્ગ ધરાવતા સૌરાષ્ટ્રનાં દ્વિપકલ્પનો પ્રદેશ એક સરખો નથી. તેમાં પર્વતો અને ડુંગરાઓ પૂષ્કળ આવેલાં છે. તે પર્વતો એક-બીજાને સમાન્તર ઉત્તર-પૂર્વ ને દક્ષિણ-પશ્ચિમ પડ્યા છે. આથી તેનાં ઉત્તર તરફથી હારમાળા અને દક્ષિણ તરફની હારમાળા એવાં બે વિભાગ પડી જાય છે.

ઉત્તર તરફની હારમાળામાં સમુદ્રની સપાટીથી ૬૦૦ થી ૨૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈવાળા ડુંગરાઓ આવેલા છે. તેમાં બરડો, ચોટીલો, મદાવો, ઠાંગો, આલોચના, કન્ડોલા, ઓશમ, ગોપ અને આલ-પુરાનાં ડુંગરો જાણીતા છે.

દક્ષિણનાં પર્વતોની હારમાળા માંગરોળથી શરૂ થઈ, ગિરનાર ડુંગરને છૂટા પાડી, ઇશાને ગોળાકારમાં કિનામની સાથે સાથે આગળ વધી શેત્રુંજી નદી આગળ ભોંય સરસી થઈ વળી પાછી સામે કાંઠેથી મગરનાં બરડાની જેમ દેખાવ આપી શિહોરની પડોશમાં સમાઈ જાય છે. તેમાં ગિરનાર, દાતાર, મોરધાર, મીતિયાળા, શેત્રુંજય, લામધાર, લોન્ય, ખોખરા, કદમ્બગિરી, હસ્તગિરિ, તળા-બની ટેકરી, સાણા, નાંદોલો અને શિહોરનાં ડુંગરાઓ આવેલા છે. તથા સરધારની દિવાલનાં નામે જાણીતી ૪૦ થી ૧૦૦ ફૂટ ઊંચી અને ૮ થી ૧૨ ફૂટ પહોળી સરધારની દિવાલ આવેલી છે.

કચ્છની એક બાજુ કચ્છનો અખાત તથા ઉપર કચ્છનું મોટું રણ અને બાજુમાં નાનું રણ આવેલ છે. આમ આ પ્રદેશ તે રણપ્રદેશ હોવાથી લાં કોઈ મોટા ડુંગરાઓ નથી. પણ છે તે રણ

૩૫૫ પાથરણામાં પથરાયેલ ચોપાટનાં સોગડાં જેવા ખડિર, નીલવો, ચિત્રાધાર, લકી, ચાવડો અને ઘણાધર નામનાં નાનાં ડુંગરાઓ આવેલા છે.

આ બધા ડુંગરોમાં ગુજરાત પાસે સૌથી ઊંચો પહાડ ગિરનાર છે.

સમુદ્રની સપાટીથી ૧૦૦૦ મીટરની ઊંચાઈએ આવેલા ગુજરાતનાં સૌથી ઊંચા સાપુતારા અને ડોન ગામ છે.

રૂના ઢગલા જેવા આરસપથ્થરનાં બનેલ આરાસુર અને આબૂનાં ડુંગરોને બાદ કરતાં બાકીનાં ડુંગરો અને હારમાળાઓ રેતીપથ્થર તથા ગ્રેનિટ અને ટ્રેપ પથ્થરના બનેલા છે.

(૫) જંગલો-

પૂર્વનાં પહાડી પ્રદેશમાં ડાંગ, વ્યારા અને સુરતથી પંચમહાલ સુધીનાં જંગલો આવેલાં છે. તેમાં છોટાઉદેપુર, સાબરકાંઠા, બનાસ-કાંઠા અને બારીયા તથા વચ્ચે વાસંદા, ધરમપુર અને રાજપીપળાનાં જંગલો આવ્યા છે.

ઊંચા-ઊંચા પહાડો, ઊંડી ઊંડી કેતરો અને કરાડો ઉપર આ જંગલો આવેલા છે. અને તેમાં સાગ, સીસમ, સાદડ, મોરડી, બીવલો, હળદરવા, ખેર, ખાખરાં, હરડાં, બેડાં, આંબળા, મહુવા જેવા ઇમારતી લાકડાંનાં ઝાડો ઉપરાંત વાંસ અને ઘાસ પૂષ્કળ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. લાખ અને યુદ્ધર પણ આ જંગલોની પેદાશ છે.

ત્રણ મીટર લાંબા વાઘ ઉપરાંત વર, ચિત્તા, રીંછ, સાબર, સસલાં, કુકર, ઝરખ, જંગલી બિલાડાં, બકરાં વિગેરે જંગલી પશુઓ, ધૂવડ, ચીંચરી, જંગલી મોર, મરઘાં, લીલા કબૂતર, પોપટ, ચકલી, કાળા કાગડા વિગેરે વિવિધ પક્ષીઓ, કામળિયા, ફાંડચી, ચીત્તળ, ધામણ, અજગર અને કાળા-કાખરા અનેક પ્રકારનાં પેટે ચાલનારા જીવો ઉપરાંત જેનાં ઝેરમાંથી મુંબઈની હાફીન સંસ્થા ઇન્જેક્શનો બનાવે છે તે સાપો પણ આ જંગલમાં રહે છે.

પહાડના કટકા જેવાં જ રાનીપરજ, ભીલ, ધારાળા, ચોધરી અને નાયકડા જેવી આદિવાસી જાતિઓ આ જંગલોમાં વસે છે. અને પોતાનાં જીવનનિર્વાહ માટે લાકડાં કાપી વેચે છે, કોલસા પાડી તે વેચે છે, દેશી જ્વાઓ માટે ઉપયોગી મૂળિયાં, વેલાં, ઝાલ, છોડવા અને ફળો વીણી વેચે છે. વાંસ અને ખજૂરીના પાનમાંથી ટોપલાં-ટોપલી. અને બીજાં રમકડાં બનાવે છે અને વેચે છે. જંગલી પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓને પકડી તેનું પણ વેચાણ કરે છે. ભીલ લોકો થોડી ઘણી ખેતી કરી મકાઈ, કોરરા, બાવટો, બાજરી, ડાંગર અને થોડાંએક કઠોળ પકવે છે.

જંગલમાં રહેનારાં આ આદિવાસી લોકો મહાકાળીનાં પરમભક્ત છે. દેખાવે રોગિષ્ઠ, દુઃખળાં અને રીઝળાં દેખાય છે.

સૌરાષ્ટ્રનો ઉત્તર ભાગ રેતાળ, મધ્ય ભાગ ડુંગરાળ અને દક્ષિણ ભાગ રસાળ છે. તેમાં ૨૦ માઇલ પહોળું અડતાલીશ માઈલ લાંબું એવું ગિરનું જંગલ પથરાયેલું પડ્યું છે. તેમાં સાગ, સીસમ, ખેર, ખાખરા, ટીંબરવા, બાવળ, મોરડી, સાબર, હળદરો, રૂખડો જેવા ઇમારતી લાકડાંનાં ઝાડો, ઉપરાંત વાંસ, અને વનોપધીયુક્ત વેલાઓ, વૃક્ષો અને છોડવાઓ ઉપરાંત પૂષ્કળ ઘાસ થાય છે.

એશિયાભરમાં ક્યાંઈ જોવા ન મળતાં વનરાજ-સિંહની અહીં વસતી છે. તે સિવાય ચિત્તા, દીપડાં, સાબર, હરણ, સસલાં, જંગલી બિલારી, જંગલી આખલા અને પાડા વિગેરે પશુઓ સાપ, ધામણ, આંધળીયાકળ, અજગર, ચિત્તળ જેવા પેટે ચાલનારાં તથા શાહુડી, ભેરવ, ધૂતડ, કાગડા, કબૂતર, કાળા કોશી, ગીધ, સમડી, પોપટ, મેના મોર વિગેરે વિવિધ પ્રકારનાં પક્ષીઓ અને જાંતુઓ રહે છે.

ભરવાડ, રબારી, આહિર, મેર, ચારણ, કાઠી જેવી પશુપાલન કરનારી ખડતલ અને મહેમનોને માટે મરી ફીટનારી ઉદાર કોમો પોતાનાં માલ-દોર સાથે આ જંગલોમાં નેસડાં બાંધી રહે છે. અને દૂધ, દહીં, ઘી, માખણ, માવો વિગેરે વેચી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે. તે સિવાય આ જંગલમાં ક્યાંક ક્યાંક શીદી લોકોની વસતી છે. જે લાકડા કાપી કે ગુંદર તથા ઔષધીનાં મૂળિયાં, વેલાં વેચી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે.

ગિરનાં જંગલ સિવાય પોરબંદર, જામનગર, ભાવનગર અને કચ્છના તથા બરડાનાં નાનાં જંગલ વિસ્તારો આવેલા છે.

આ જંગલ વિસ્તારનાં હવાપાણી સારા હોવાથી તેમાં રહેનારા લોકો ખડતલ અને શરવીર છે. આવક સારી હોવાથી દયાળુ ને ઉદાર છે.

આમ ગુજરાત પાસે જંગલોનો વિસ્તાર બહુ મોટો ન હોવા છતાં જે છે તે કુદરતી વહેંચણી પ્રમાણે ધણો સરસ છે. તેનાં વહીવટ અને સંચાલનમાં સગવડતા રહે તે માટે ગુજરાત સરકારે વડોદરા વનવર્તુલ અને જૂનાગઢ વનવર્તુલ એવા બે વિભાગો પાડ્યા છે. આ બંને વિભાગોનો મળાને આશરે ૩૮૨૨૩૦૦ એકર જેટલો વિસ્તાર થવા બધ છે.

(૬) વરસાદ—

ગુજરાતમાં બધે સ્થળે એક સરખો વરસાદ પડતો નથી. કચ્છ તે રણ પ્રદેશ છે. ત્યાં મોટા પર્વતો કે જંગલો નથી. એટલે વાદળો ઠંડા પડતા નથી, તેમજ સમુદ્રનાં ભેજવાળાં પવન વાતા નથી. તેથી કચ્છમાં વરસાદ ઓછો પડે છે. આમ કહીએ તો કચ્છ ‘વિપમ આબોહવા’વાળો પ્રદેશ છે.

સૌરાષ્ટ્રનો પ્રદેશ પણ કાચબાની હાલ જેમ વચેથી ઉપસેલો છે. આથી ત્યાં પણ વરસાદ એક સરખો નથી પડતો, જૂનાગઢ, નાધર, નારોલ અને અમુત દરિયાઈ પટ્ટી પર વરસાદ સારો પડે છે. તો ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રમાં વરસાદ લગભગ કચ્છ જેટલો જ પડે છે.

ઉત્તર ગુજરાત દરિયાથી છેટે આવેલો છે. ઉપરાંત પહાડો અને જંગલો વિનાનો છે. આથી ઉત્તર ગુજરાતમાં પણ પ્રમાણમાં વરસાદ ઓછો પડે છે. મધ્ય ગુજરાતમાં મધ્યસરનો (લગભગ ૭૫ સે. મી.) વરસાદ પડે છે. દક્ષિણ ગુજરાત પહાડો અને જંગલોનો પડોશી હોવાથી ચોમાસામાં ખૂબ (૧૨૦ સે. મી.) વરસાદ પડે છે. આથી દક્ષિણ ગુજરાતને બીનો પ્રદેશ પણ કહેવામાં આવે છે. પૂર્વનાં પહાડી પ્રદેશમાં ખૂબ પહાડો અને ગીચ જંગલો હોવાથી સખત (૨૦૦ થી ૨૫૦ સે. મી.) વરસાદ પડે છે. પણ જમીન ડુંગરાળ અને નક્કર હોવાથી વરસાદનું બહુ પાણી દડી બધ છે. અને પાણીની ખેંચ રહે છે.

આમ ગુજરાતમાં વરસાદનું પ્રમાણ એક સરખું નથી છતાં વેરાન વિસ્તારો સિવાય ૨૫થી ૫૦ ઇંચનું પ્રમાણ છે. તેથી નદીઓ પણ તેવી જ છે.

(૭) ગુજરાતની નદીઓ—

નર્મદા— વિંધ્ય પર્વતના પૂર્વ છેડે ૩૦૦૦ ફૂટ ઊંચી અમરકંટક ની પહાડી જગ્યાએથી નર્મદા નીકળે છે. નર્મદા પૂરાણ પ્રસિદ્ધ પવિત્ર લોકમાતા છે. તેનું બીજું નામ ‘રેવા’ પણ છે. નર્મદાનાં મૂળ આગળ દસ કરોડ તથા તેમના બંને કિનારે ૪૦૦ જેટલા તીર્થ સ્થાનો કહેવાય છે. તેની લંબાઈ ૮૦૧ માઈલ છે. અને ભરૂચ શહેરથી આગળ નર્મદા સમુદ્રને મળે છે. કહે છે કે, ‘નર્મદાનાં ૩૫ સંગમસ્થાનો છે. તેમાં સમુદ્ર સંગમ શ્રેષ્ઠ છે. આ સ્થળે તેમનો પટ ૧૭ માઈલ જેટલાં વિસ્તારમાં ફેલાયેલો હોય છે.

નર્મદાનાં મુખ્ય ધામોમાં ભૈરવઘાટ, ઓમકાર, માંધાના, અરવાણી, કરનાળી, શુકલતીર્થ, ભુગુકચ (ભરૂચ) વગેરે છે. નર્મદા કિનારે ભરૂચ એક વખત ધીકતું બંદર હતું અને કાલીકટ, બસરા, મેંગલોર વગેરે સ્થળોએથી માલ લાવવા લઈ જવા વહાણો આવતાં અને ધીકતો વેપાર ચાલતો.

તાપી— વિંધ્યપાદ અથવા સાતપૂડાના ગોતનગિરિ પહાડોમાંથી તાપી નીકળે છે. ત્યાં મૂળ તાપી કે મૂળતાઈ નામનું પવિત્ર જળાશય છે. ત્યાંથી ઉચ્ચ પહાડી પ્રદેશમાં ૧૫૦ માઈલનું પરિભ્રમણ કરીને બેતુલ અને નેમાર જિલ્લાઓમાં થઈને જુરહાનપુર આગળ તાપીનદી મેદાને પડે છે.

સુરતની પાસે તાપી નદીની સામે પાર રાંદેર છે. કહેવાય છે કે, તે ગુજરાતનું પ્રાચીન નગર છે. લાટ દેશનું એ એક મુખ્ય નગર હતું, એમ અલખેશ્વરીએ તોંધ કરી છે.

તાપીના દક્ષિણ કાંઠે સુરત મોટું શહેર છે. ઈ. સ. ૧૯૨૮રના એક તામ્રપત્રમાં પણ તેવો ઉલ્લેખ મળે છે. મોગલ જમાનાથી તે બ્રિટિશનાં આરંભકાળ સુધી સુરત મોટું બંદર હતું. અંગ્રેજોએ આથી જ ત્યાં વેપારાર્થે કોડી નાખી કિલો બાંધેલો.

તાપી નદીમાં મોટી રેલ આવે છે. અને વારંવાર સુરત શહેરને નુકશાન પહોંચાડે છે. આથી એના પાણીનો ઉપયોગ કરાય અને સુરત શહેરને નુકશાનમાંથી બચાવી શકાય તે માટે સુરત શહેરથી ૫૦ માઈલ ઉપરવાસ ૧૯૪૯માં કાકરાપાડ આગળ ૨૦૩૮ ફૂટ લાંબો અને ૪૫ ફૂટ ઊંચો બંધ ૧૮ કરોડનાં ખર્ચે બંધાવ્યો તથા ૧૯૬૦માં ઉદ્ધાર્થબંધ ૩૦૫૪ ફૂટ લાંબો અને ૨૩૨ ફૂટ ઊંચો કરવાનું નક્કી થયું છતાં મધ્ય સાલ ૧૯૬૮માં તાપીમાં મોટી રેલ આવી અને સુરત તથા વડોદરાને નુકશાન પહોંચાડ્યું હતું. હવે સરકાર બીજી યોજના વિચારે છે.

સરસ્વતી—આણુ આગળ આરાસુરનાં પહાડમાંથી નિકળી કચ્છનાં રણમાં સમાઈ બધ છે. તે સમુદ્રને ન મળતી હોવાથી કુમારી પણ કહે છે. બીજો પ્રવાહ પ્રભાસ પાસે જ્યાં શ્રીકૃષ્ણે દેહોત્સર્ગ કર્યો હતો ત્યાં છે.

મહીસાગર—નર્મદા, અને તાપી પછી ગુજરાતમાં મહી નદીનો મહીમા ગણાય છે. વિંધ્યા પર્વતનાં પશ્ચિમ છેડે મેહડ સરોવર આવેલું છે ત્યાંથી મહી નદી નીકળે છે. અને તેનું મુખ ખંભાત

આગળ છે આમ ગણીએ તો મહીનાં મૂળ અને મુખ વચ્ચેનું અંતર ૧૬૦ માઇલ જેટલું જ છે. પરંતુ ઉગમ થયે પછી નદી ઉત્તરનો પ્રવાસ કરવા નીકળે છે. અરવલ્લીનાં પહાડી પ્રદેશમાં થઇ ગ્વાલિયર, ધાર, આણંદ, રતલામ, સાઈલાણા વગેરે ભાગોમાં ફરીને મેવાડની ઊંચી પહાડી આગળથી પસાર થાય છે. અને જ્યારે ગુજરાતમાં આવે છે, ત્યારે ડાબે પડખે પંચમહાલ અને વડોદરાનાં જિલ્લા આવે છે. તથા જમણા પડખે ખેડા જિલ્લો આવે છે. આગળ પશ્ચિમે જમણે પડખે ખંભાત અને ડાબે પડખે ભરૂચ જિલ્લાનો ભાગ આવે છે. આમ મહી ૩૫૦ માઇલ લાંબી અને એનો ડ્રેનેજ એરિયા ૧૭૦૦૦ ચો. મા. થાય છે.

મહીનો પટ પહોળો ઘણો પહોળો છે. એનાં છીછરાં જળ બારે માસ વહેતાં રહે છે. વર્ષાઋતુમાં એનું ૩૫ તદ્દન નિરાળું જ છે. આખા પટમાં પાણી ફેલાય છે. ઊંચે વચી ભેખડો તોડી નાખે છે. અને વેગ ૪૫ માઈલની ઝડપે વધી જાય છે.

કાવીથી ખંભાત લગી પાંચ માઈલનો સાગર સંગમ થાય છે. મહી અરવલ્લીનાં પહાડની માટી ગુજરાતમાં લાવી ચરોતર જેવો ફળદ્રુપ પ્રદેશ બનાવતી હોવાથી તેમનાં તરફ માનથી જોવાય છે. આ મહીસાગરને સોન, ઝમક, અનાસ, ભાદર વગેરે નદીઓ મળે છે.

પંચમહાલમાં મહી નદી ઉપર ૩૨૪૦ ફૂટ લાંબો અને ૨૫૨ ફૂટ ઊંચો કડાણા બંધ ૨૪ કરોડનાં ખર્ચે બંધાયો છે. તથા બીજો વાડાસિનોર આગળ ૨૬૧૦ ફૂટ લાંબો અને ૬૭ ઊંચો બંધ બંધાયો છે. આ સિવાય મહી નદીનાં પાણીનો ઉપયોગ ધુવારણનાં વીજળી મથક માટે થયો છે. આ ધુવારણ વીજળી ઘરનો લાભ સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતને મળે છે.

સાગરમતી— મેવાડના મીરપુરા આગળ આવેલ ધાંચર તળાવમાંથી સાગરમતી નીકળે છે. ત્યાં નદીનું નામ માત્ર સાગર છે. પરંતુ તેમનાં બીજા પહો નામો છે જેવા કે, શ્વેત્રવતી, સાલરમતી, ચંદના વગેરે.

આ નદી અરવલ્લીમાંથી નીકળી, નૈઋત્યે વળી, અર્બુદગિરિની પડખે થઈ અમદાવાદ આગળ આવીને ખંભાતનાં અખાતમાં સમાઈ જાય છે. આ નદી ૨૦૦ માઈલ લાંબી છે. અને તેનો ડ્રેનેજ એરિયા ૯૫૦૦ ચો. માઇલ છે. હાથમતી નદીને મળ્યા પછી તે સાગરમાંથી સાગરમતીના નામે જોળખાય છે. આ સિવાય ખારી, મેલ્લો, માઝમ, મેલવા, અંધારી, સૌરાષ્ટ્રમાંથી ભોગાવો, લદાવતી, ઉતાવળી, નિલકડી, પિંનરીયા અને આંધિયા એ નદીઓ પૂર્વ દિશામાંથી ખંભાતના અખાત આગળ મળે છે.

એક કાળે ગુજરાત અને કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રને લુદ્ધપાડનારી રેખા જેવી આ નદી આજે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રને સાંધનારી મધ્યરેખા બની છે.

આજે અમદાવાદની મુખ્ય જલ અને પૂજ્ય ગાંધીજીનાં આશ્રમની સાથે એનું નામ બોલાય છે.

સૌરાષ્ટ્રની નદીઓનું વર્ણન ‘સૌરાષ્ટ્રની અરિમતા સંદર્ભ ગ્રંથ’ માં આપી દીધેલ છે. આ સિવાયની,

ખનાસ, કીમ, મીડેળા, અંબિકા, પૂર્ણા, ઔરંગા, પાર, દમણ-ગંગા, કોલક, દાદર, કસમ, કાવેરી, અમરાવતી, કરજણ, એરસંગ, વિશ્વામિત્રિ, આશ્વાન, મોણ, શેટન, વાતક, મેલ્લો, સુખી, આપોહ, હાથમતી, ખારી, અર્બુદની, નીલકા, મહુન્દ્રી વઢવાણ, લીંબડી, સુખ-

ભાદર, ભાદર, ફંકુ, આલણી, માત્રણ, બગડ, કાલુભાર, શેલ, જોલાપુરી, સુરજવડી, ભારોડી, માલેશ્રી, રંધોળી, કેરી, ફૂલઝર (ગાંધકડા), રાવળ, ધાતરવડી, ભોગાવો, કેમી વગેરે નદીઓ આવેલી છે. હવે આપણે સિંચાઈ યોજના જોઈએ.

(૮) સિંચાઈ યોજના—

ગુજરાતમાં વિવિધ સિંચાઈ યોજનાઓનાં કામો પ્રગતિ કરી રહ્યાં છે. આમાંની મોટા ભાગની યોજનાઓ પૂરી થઈ ગઈ છે. બધી યોજનાઓ પૂર્ણ થતાં ખેડૂનો તેનાં પાણીનો પદ્ધતિસર ઉપયોગ કરી ગુજરાતને ‘નંદનવન’ બનાવશે. તેમાં કોઈ શંકાને સ્થાન નથી.

(૧) ઉકાઈ યોજનાનું કામ પૂર ઝડપે તૈયાર થઈ રહ્યું છે.

(૨) મહી, કડાણી, સાગરમતી, નર્મદા, ખનાસ, સરસ્વતી, હાથમતી, શેત્રુંજી, ખોડિયાર, શામળાજી, મહી નં ૨ કાકરાપાડ, તથા વેર નદી પરનો દોસવાડા બંધ, હરણાવ કારોલ તળાવ, મોટી ફતેહવાડી, પાટાઝૂંઝરી, હીરણ, કરાડ તળાવ અને મેશ્વાબંધ તે ગુજરાતની નાની મોટી સિંચાઈ યોજનાઓ છે. તેમાં નર્મદા તે આપણાં રાજ્યની સૌથી મોટી યોજના છે.

કચ્છ વિભાગમાં—

સુવી, નિરાણા, ગજદર, રુડમાતા, ગજેદ, સાણુદરો, ટેલા અને કનકાવતીની યોજનાઓ પ્રગતિ કરે છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં—

થેસો, ધાતરવડી, સાપડા, રોજકી, વરતુ, ગોમા, કાલન્દી, હિરણ, રાવળ, મહુન્દ્રી, મન્દુ, મુંજયાસર, ભોગાવો (૧) વઢવાણ ભોગાવો (૨) લીંબડી ભોગાવો (૩) મુંજયાસર, ગોન્ડલી, ઓઝત, આજી, સાકરોલી, કેમી, ફૂલઝર, ઘી, સસોઈ, પૂના આલણી, મોજ, રંધોળા, શેત્રુંજી-ખોડિયાર, ભાદર, મન્દુ-૨ અને માત્રણની યોજનાઓનો સમાવેશ થયો છે.

આ સિવાય, પાતાળ કુવા, કૂવા, નાના તળાવો, બંધો, પવન-ચક્રીઓ અને નહેરોની વ્યવસ્થા દ્વારા સિંચાઈ તળે સમગ્ર ગુજરાતને સાંકળી લેવાની સરકારની યોજના છે. આ વિગત સંક્ષિપ્તમાં જાણી લીધી. હવે આપણે જમીન અને ખેતી વિશે ટૂંકમાં જોઈએ.

(૯) જમીન અને ખેતી—

ગુજરાતની મોટાભાગની જમીન કાંપાળ છે. ઉત્તર ગુજરાતની ખારાપાટ તરીકે જોળખાતી જમીન દરિયાના હઠવાથી થયેલી છે. સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનાં ડુંગરાળ પ્રદેશની જમીન ડુંગરોમાંથી પાકી થયેલી છે. સમુદ્રકિનારાની પંદરેક માઈલની પટ્ટી છોડી દર્ધને તે સિવાયની ભરૂચ, વલસાડ, સુરત અને અમદાવાદ જિલ્લાના પશ્ચિમ ભાગની જમીન ટ્રેપનાં ખડકોની બનેલી છે. સુરત જિલ્લાની અમુક જમીન હલકા કાંપની બનેલી છે. તે પિયત માટે કાયમ ઉપયોગી છે. તે સિવાયની ઘણીખરી જમીન ચીકણી અને ઊંડા તરે વાળી છે. તે કપાસની જમીન તરીકે જોળખાય છે. મહેસાણા, વડોદરા, અમદાવાદ જિલ્લાને ઉત્તરભાગ અને ખેડા જિલ્લાની જમીન જુનો કાંપ ઠરીને બનેલી છે. તે ઘણી ફળદ્રુપ છે. પંચમહાલ જિલ્લાની કાળાશ પડતી જમીન બેસરકાંપની બનેલી છે.

આ રીતે ગુજરાતની જમીન નું વિભાજન કરતાં, એકદમ કાળી,

ઓઝી કાળી, ગોરાકુ, ગોરાટ અને ખેસર પ્રકારની તથા સૌરાષ્ટ્રની જમીન વધારે પ્રમાણમાં કાળી અને રાતી છે. જ્યારે સમુદ્ર કિનારાની જમીન કાંપ ફરતે અનેક હોઠ, કાંપાળ ગણાય છે.

ગુજરાતનો વડોદરા, અમદાવાદ, વીરમગામ અને ચરોતરને આવરી લેતો મધ્યભાગ મોટી નદીઓથી સમૃદ્ધ બન્યો છે. તેમાં અનાજ, તમાકુ, કપાસ અને બીજા પાકો માટે ચરોતર વધુ ફળદ્રુપ છે. અમદાવાદનો ભાલ પ્રદેશ ઘઉંની ખેતી માટે જાણીતો છે. ભરુચ જિલ્લો કપાસના પાક માટે વખણાય છે.

સૌરાષ્ટ્રના જૂનાગઢ જિલ્લામાં લીંટીનાથેર તરીકે ઓળખાતો ચોરવાડ વિભાગ ઘણો ફળદ્રુપ છે. તથા ભાવનગરનો મહુવા વિભાગ, રાજકોટનો ગોંડલ વિભાગ અને સુરતના ગણદેવી વિભાગ વાડી-વગીચાથી હરિયાળો અને ફળદ્રુપ છે.

ગુજરાતની ઉપર બતાવેલી ખેતીસાયક જમીનનો વિસ્તાર લગભગ ૨૭૯૮૨૯૦૦ એકર થવા જાય છે તે પૈકીનો આશરે ૧૪૯૭૯૦૦ એકર જમીન વિસ્તાર ઉપર લખી સિંચાઈ યોજનાઓ હેઠળ આવરી લેવામાં આવેલ છે. આ બધી ખેડવાણ જમીનમાં ૬૫ થી ૭૦ ટકા અનાજ અને કોળ પાકે છે. જ્યારે બાકીની જમીન રોકડીયા પાક આપે છે. આ સિવાયની આશરે ૧૨૩૧૨૯૦૦ એકર જમીન વેરાન અને પડતર પડી છે. તેમાં અગાઉ જોઈ ગયા તે જંગલ વિસ્તારનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે.

જે ખેતીપ્રધાન દેશ હોય તે દેશમાં પશુધનનું પણ મહત્વ ધણું હોય છે. આપણો ગુજરાત પણ ખેતીપ્રધાન પ્રદેશ છે. તેથી આપણે હવે ગુજરાતનું પશુધન જોઈએ.

(૧૦) પશુધન—

ગુજરાતનાં સાગરકાંઠા, બનાસકાંઠા, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ તે પ્રદેશોમાં વરસાદ ઓછો પડે છે. પરંતુ આ થોડા વરસાદે તે વિસ્તારોમાં ઘાસ પૂષ્કળ પ્રમાણમાં બને છે. આથી તે પ્રદેશોમાં રહેનારા લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય પશુપાલનનો છે. ઘી, દૂધ, તેમનાં વેપર છે.

ગુજરાત ગૌરવ લઈ શકે તેવી ગીર અને ડાંગરેળ ઓલાદનાં પશુઓની માંગ ભારત અને અમેરીકા સુધી રહે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં બદરાજ દત્તી બેસ તેમજ ગુજરાતમાં મહેસાણાની બેસની ઓલાદ જાણીતી છે.

પાલતુ પશુઓની અંદાજ સંખ્યા ૮૮૯૦૩૭૦ અને ઘેટાં-બકરાની સંખ્યા ૪૫૩૦૦૦૮ જેટલી થવા જાય છે.

પશુઓની ઓલાદની સુધારણા માટે, ગુજરાતમાં (જૂને) ડાંગરેળ જૂન ગઢ (ગીર) જામનગર (ગીર) મોરબી (ગીર) માં પશુસંવર્ધન કેન્દ્રો સ્થપાયાં છે. આ સિવાય આણંદની ખેતીવાડી સંસ્થા, હારોડી (અમદાવાદ) કાર્મ, બાકરોલ (વડોદરા) કાર્મ—માં પશુસંવર્ધનનું કાર્ય સારા પ્રમાણમાં ચાલી રહ્યું છે. સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છની થોડાની ઓલાદ પણ વખણાય છે. તેમની સુધારણા પણ આ સંવર્ધન કેન્દ્રોમાં ચાલે છે. આમ ગુજરાતનાં પશુધનની માહિતી મેળવી હવે આપણે ગુજરાતનાં જુદા જુદા વ્યવસાય અને તેને લગતા વાહન વ્યવહાર અંગેના વિગતો તપાસીએ.

પ્રથમ આ છે વાહન વ્યવહાર જોઈએ.

(૧૧) વાહન વ્યવહાર—

વિમાન—ગુજરાતમાં અમદાવાદ, રાજકોટ, ભુજ, માંડવી, કંડલા, ભાવનગર, જામનગર, પોરબંદર, કેશોદ, મોરબી, વડોદરામાં વિમાનઘરો આવેલા છે [તે પૈકીનાં અમુક વિમાનઘરો હાલ બંધ છે. અને ત્યાં વિમાની સર્વિસ શરૂ નથી.]

રેલ્વે : ગુજરાતમાં સને ૧૮૬૪માં બી.બી.એન્ડ સી. આઈ. રેલ્વેનાં પાટા નંબાવા લાગ્યા હતા. અને પ્રથમ અમદાવાદથી વઢવાણ સુધીની ૪૦ માઇલની રેલ્વે શરૂ કરવામાં આવી. ત્યાર બાદ ઈ. સ. ૧૮૮૦માં ભાવનગરથી ગોંડલ ૨૦૧ માઈલ લાંબી રેલ્વે લાંબન શરૂ થઈ અને પછી ૧૦૬ માઈલની ભાવનગર વઢવાણ લાંબન નંબાણી. અત્યારે ગુજરાતમાં કોરોનિયાની જાળ માફક ૩૨૮૪૦૦ માઈલમાં રેલ્વેનાં પાટા પથરાયેલા છે. અને છેલ્લે તા. ૨૭-૩-૬૮ના રોજ જૂંડ કંડલા રેલ્વે લાઈનનાં પ્રથમ વિભાગનું કામ બે કોરોડ અને એશી લાખ રૂપિયાનાં ખર્ચે પૂરું કરી કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રને બે તી આ બ્રોડગેજ લાંબન શરૂ કરવામાં આવી છે.

રસ્તા—માણસોને વ્યાપારિક અને વ્યવહારિક કાર્યો માટે એક રથગેથી બીજે રથગે ઝડપી મુસાફરી કરી શકાય તે માટેના બસ મોટર, કેરિયર, સાયકલ, રીક્ષા, મોટરસાયકલ, થોડાઘાડી અને બગદાઘાડી ચાલી શકે તેવા ગુજરાતમાં ૫૯૪૭૯૦ માઈલ પાટા (ગામર અને સિમેન્ટ કેંક્રેટના) તથા કાચા ૯૦૩૭૦૯ માઈલનાં રસ્તાઓ તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. હવે તેમાં વધારો થતો જ રહે છે.

દરિયાઈ—ગુજરાતનાં નાનાં સાગરકાંઠામાં જે મોટી સંખ્યામાં બંદરો છે, તેટલા દેશમાં બીજે ક્યાંય નથી. ગુજરાત પાસે ભરવક બંદરોની મહામૂલી કુદરતી બકીસ છે- કંડલા તે ગુજરાતનું મહા-બંદર છે, તે સિવાય આક મધ્યમકક્ષાનાં બંદરો છે અને બાકીનાં પચાસ જેટલાં નાના-મોટા બંદરો ગુજરાત ધરાવે છે. અને આ બંદરપટ્ટી પર સૈદા જૂની સાગર સાહસી પ્રજા છે. તે ગુજરાતનાં સર્વાંગી વિકાસ માટે ઉજ્જવળ બાવી બતાવે છે.

(૧૨) વેપાર ઉદ્યોગ—

આપણી પાસે ઉપર જોઈ ગયા તેમ હવાઈ, દરિયાઈ અને ધરતી પરનાં વાહનોની સારી એવી સગવડતા છે. આથી ગુજરાતનાં સાહસિક વ્યાપારીઓ પુરુષાર્થ કરવા અને ગુજરાતનું ગૌરવ જાળવવા રાજ્ય અને દેશ ઉપરાંત દેશદેશમાં પથરાઈ ગયા છે. આદિકા, મહાગારકર, અને દૂર દૂરનાં દેશોમાં ગુજરાતીઓનો ડોકો વાગે છે. આપણે ગુજરાતની જ વાત કરીએ તો— ૩૪૯૫ જેટલાં મોટાં કારખાના આ વેપારી વર્ગે બિલા કર્યા છે. આ કારખાનાઓમાં દૈનિક સરેરાશ ૩૨૫૨૨૩૦ મજૂરો કામ કરે છે. તે દ્વારા કાપડ, ખનિજ, સાયકલનાં ભાગો, સિમેન્ટ, સાબુ, કાગળ, વેજીટેબલ ઘી વિગેરે ઉત્પન્ન થઈ જામનગરમાં જાય છે. આ સિવાય નાના કારખાનાં અને ગૃહ ઉદ્યોગને લગતાં કારખાનાઓનો સુમાર નથી. તેમજ તે તૈયાર થતો બધો માલ ગુજરાત અને ગુજરાત બહાર વેચનારા બધા વ્યાપારીઓ ઝાઝા ભાગે ગુજરાતીઓ જ છે. આ વ્યાપાર ઉદ્યોગને બહુ ઉપયોગી એવો સંદેશ વ્યવહાર પણ ગુજરાતનાં ગામડાં સુધી પહોંચી ગયો છે. તાર, ટેલીફોન, અને પત્રવ્યવહાર તે ગામડે ગામડે છે. તે વ્યાપારનાં અને વ્યવહારનાં ઝડપી સમાચાર પહોંચાડે છે.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી પાણીયા વિ. કા. સહકારી મંડળી

મુ. પાણીયા

(તાલુકો અમરેલી)

શેર કાંડોળ : ૧૬૪૬૦-૦૦

સભ્ય સંખ્યા : ૫૮

દેશના અનાજ ઉત્પાદનની જીંદગીમાં ખેડૂતોને રાસાયણિક
ખાતર નિયમીત પુર પાડે છે.

ધીરાણ દ્વારા ખેડૂતોને નાણાંની સવલતો પુરી પાડે છે.

પ. બાવા રામ
મંત્રી

પ. મોહનલાલ મુળજીભાઈ
પ્રમુખ

શુભેચ્છા પાઠવે છે

જુનાગઢ જંગલ મજુર સહકારી મંડળી

મુ. જુનાગઢ.

(જિલ્લો : જુનાગઢ)

સ્થાપના : તા. ૧-૧૦-૫૬

નોંધણી નંબર : ૧૧૧૮

શેર કાંડોળ : ૨૧૦૦-૦૦

સભ્ય સંખ્યા : ૭૨

અનામત ફંડ : ૧૭૨૧૦-૦૦

મજુર : ૭૦

અન્ય ફંડ : ૬૩૪૪-૦૦

ખીત મજુર : ૨

મકાન કાંડોળ : ૨૫૨૬-૦૦

લાખા લીખા સોલ કી

મંત્રી

અલાભાઈ દેવશી
ઉપપ્રમુખ

મોહનભાઈ એલ. પટેલ
પ્રમુખ

With Best Compliments From

UMRAO INDUSTRIES

LEADING MANUFACTURERS OF SAFETY

Wick Stoves, Insecticide SPRAYERS

Metal Boxes, Jewellery and Cash BOXES

Head Office

32-B Balaram Street, BOMBAY-7

Grams : "UMRAOSPRAY"

Phone : 370580

Factory and Office

KIM. (W. Rly.) (Dist. Surat) Gujarat

Grams : "UMRAO"

Phone : 27

વ્યાપાર ઉદ્યોગના મથકો :

અમદાવાદ—ભારતનું માન્યેસ્તર ગણાય છે. તેની આવાદી ત્રણ તાર ઉપર છે, (૧) સુતર (૨) રેશમ (૩) કપાસ. આ ત્રણે ઉદ્યોગો અમદાવાદમાં આવે છે.

અમદાવાદમાં પ્રથમ કાપડ મીલસ રણછોડલાલે સ્થાપેલી પછી ક્રમેક્રમે તેમાં વિકાસ થયો. આજે તો ૬૦ જેટલી કાપડ મિલો અમદાવાદમાં આવેલી છે. અને તેનું કાપડ જગતભરમાં પ્રખ્યાત છે. આ સિવાય અમદાવાદમાં નાના-મોટા અનેક કારખાનાઓ આવેલા છે. આમ આ અમદાવાદ વેપારઉદ્યોગનું મહત્વનું શહેર ગણાય છે.

વડોદરા—ગુજરાતનું બીજા નંબરનું આ શહેર છે. ભાં નાના મોટાં અનેક કારખાનાઓ આવેલાં છે. આ સિવાય વેપારનું મોટું મથક છે.

ભરૂચ—નર્મદાનદીનાં મુખ આગળ બીકતું બંદર હતું. એક વખત આ શહેરની જહોજલાલી હતી. દુનિયાનાં બહારનાં ભરૂચથી અગ્રણ્ય નહોતા, આજે પણ 'ભાંગ્ય, ભાંગ્યુ' તોય ભરૂચ કહેવાય છે. ભરૂચની સુકની દેશ-પરદેશ વખણાય છે.

હોશિયાર—વેપારી મથક છે.

સુરત—જરીકામ અને રેશમનું કાપડ બને છે, તે સિવાય, બાન્ડોલી, મટી અને વેડછીમાં ખાદી ઉદ્યોગનાં મથકો છે. સુરતની મીઠાઈ વખણાય છે.

નવસારી—કાપડની મિલો છે, મિલોમાં વપરાતાં બેબિનનાં કારખાના છે.

પારડી—કાંસાના વાસણો બનાવવાનો મુખ્ય ઉદ્યોગ વિકસ્યો છે.

તમાવચેર—અહીંયા બનતાં ગાંડાં સમગ્ર ગુજરાતમાં વખણાય છે. અને વપરાય છે.

ઝોરપાડ—સૂડી અને જરી વખણાય છે, કૂળના પાણી ખેંચવાનાં રેલ્વે ઉદ્યોગ વિકસ્યો છે.

આહવા—ડાંગ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. ત્યાં જંગલનાં લાકડાંનું મોટું બજાર ભરાય છે.

ગોધરા—આ શહેર પણ લાકડાંનાં બજાર માટે જાણીતું છે.

દાહોદ—રેલ્વેનું મોટું કારખાનું છે.

દાંડી—ધારાસણા, ધાંસિયું મીઠું બને છે. ગાંધીજીએ મીઠા સત્યાગ્રહ આ રથે કરેલો.

ખંભાત—અકિલનાં પથ્થરોને ઘાટ આપી ઘરેણાં બનાવવાનાં કારખાના છે. કાપડ મિલો છે, તે સિવાય પેટલાદ, નડિયાદ ભરૂચમાં કાપડ મિલો છે.

આણંદ—ગુજરાતની દૂધની ડેરીઓમાં મોટામાં મોટી ડેરી અહીંયા છે. અમુલ અને પેલ્ડસન ડેરીની બનાવટો વખણાય છે.

મહેમદાવાદ, નડિયાદ અને કપડવંજ ધીના વેપારનાં મોટા મથકો છે.

મટી—તુવેરદાગ આખા દેશમાં જાય છે.

સાંખેડા—ઘોડિયાં અને ઘરનાં સરસામાન માટે પ્રખ્યાત છે.

આમોદ—જરી-ચપ્પુ વખણાય છે.

અંકલેશ્વર—ખનિજ તેલનો મોટો જથ્થો મળી આવતાં રાજ્યનું મોટામાં મોટું ખનિજ તેલનું મથક બન્યું છે. આ તેલ રાજ્ય અને દેશને નવજીવન બક્ષે.

લોથલ—૫૦૦૦ વર્ષપૂર્વેનું બંદર અને વિદ્યનાં મુખ્ય મથકો સાથે વ્યાપારીક સમૃદ્ધિથી જોડાયેલ સમૃદ્ધ નગર હતું. હાલ તેનો ટીપો છે.

પાટણ—પાટણનાં 'પટોળાં ફાટે પણ ફીટે નહીં' તે કહેવત મુજબ બને છે. અને દુનિયાભરમાં વખણાય છે.

પ્રાંનિજ—સાબુ બનાવવાનાં પૂષ્કળ કારખાના છે.

ખારાધોડ—સાબુ બનાવવાનો ઉસ નીકળે છે, વડાગું મીઠું પૂષ્કળ બને છે.

કલોલ—હમણાં ખનિજ તેલ મળી આવ્યું છે.

ધોળકા—દાડમ, કપાસ અને ઘઉંનું મથક છે.

ધધુકા—લાલનાં ઘઉં અને કપાસનું મથક છે.

રાજકોટ—નાના મોટાં યંત્રો બનાવવાનાં કારખાના છે. તેલ અને કાપડની મિલ છે.

સુરેન્દ્રનગર—કપાસનાં વેપારનું મથક છે, કપાસ લોદવાનાં જિન છે, કાપડની મિલ છે.

જૂનાગઢ—જંગલી ઔષધીઓ અને લાકડાંનાં સુંદર રમકડાંઓ મળે છે.

વેરાવળ—કૂંગળીનાં વેપારનું મથક છે, દિવાસળીનાં કારખાના છે.

દારકા—સિમેન્ટ બનાવવાનું કારખાનું છે.

મીઠાપુર—મીઠું અને ખારમાંથી રસાયણ બનાવવાનું મોટું કારખાનું છે.

પૌરબંદર—ઘીનું મથક, કાપડ મિલ અને સિમેન્ટનાં કારખાના છે.

ભાવનગર—સૌરાષ્ટ્રનું સૌથી મોટું શહેર છે, વેપારનું મથક છે, તેલ અને કાપડની મિલ છે. મીઠાની પ્રયોગશાળા છે.

જામનગર—બાંધણી, કંકુ અને પ્લાસ્ટિકનાં રમકડાં બને છે, કાપડ મિલ છે.

આ સિવાય—જામનગર, રાજકોટ, ભાવનગર, પૌરબંદર, ખંભાળિયા અને જામજોધપુરમાં વેલ્ટેબલ ઘીનાં કારખાના છે.

મોરબી, થાન અને વાંકાનેરમાં ચીનાઇ માટીમાંથી કાચનાં સુંદર વાસણો બને છે શિહોરમાં પણ પોટરી છે.

સિકા—સિમેન્ટનાં કારખાના છે.

બગસરા—ચોક્કા અને ધાનનાં ગૃહઉદ્યોગ માટે જાણીતું છે.

સિહોર અને વંથળીનાં તાંબા-પિત્તળનાં વાસણ વખણાય છે. સિહોરની સુંઘવાની તમાકુનો ઉદ્યોગ દેશભરમાં પ્રખ્યાત છે.

મહુવા—લાકડાંનાં રમકડાં, ખેતગાડીનાં પૈડાં બનાવવાનો ઉદ્યોગ વિકસ્યો છે, અહીંનાં નાળિયેર, સોપારી અને જામદાર કેરી પ્રખ્યાત છે.

વલસાડ—આકુસ કેરી વખણાય છે, વેપારનું મોટું મથક છે.

સાવરકુંડલા—લોદાનાં કાંટા ભારત અને ભારત બહાર પણ પ્રખ્યાત છે.

વંડા—પિત્તળનાં નાનાં કાંટા બને છે.

ગાંધીકાંડા - ખેતીનાં દાતરડા, દાતરડી અને ગાંડાની વાટ ચડાવવાનાં ઉદ્યોગો માટે જાણીતું છે, દેશી બૂટ-ચંપક માટે પ્રખ્યાત છે.

ભૂજ - કચ્છનું મુખ્ય શહેર છે, સોના-ચાંદી પરનું નકશીકામ દેશભરમાં વખણાય છે.

કંડલા - નાન્યનું મુક્ત વેપારનું મથક છે, દેશ-વિદેશની રીમરો વેપારાર્થે આવે છે.

માંડવી - વેપારનું નાનું નથક છે.

અંજાર - સૂડી, ચંચુ અને છરી માટે તથા તાળાં માટે પ્રખ્યાત છે.

બન્ની - ગરમ કાપડ માટે જાણીતું છે.

આમ ગુજરાતનાં ઉદ્યોગનાં મથકોએ વનસ્પતિતેલો યંત્રનાં ભાગો, સિમેન્ટ, કાપડ, મીણ અને લાખ, તંબાકુ, સાણ, મરચાંદોગ, રેશમ અને પ્લાસ્ટિક, હોઝયરી, રબ્બર, કાચ અને કાચનાં વાસણો, ઔષધી અને રસાયણો, કાગળ અને પૂઠાં, મોટરનાં ભાગો, ખેતીનાં ઓળરો, છનિંગ કારખાનાં, કોડીનાર, ઊના અને ધોળા જેવા ખાંડ અને ગોળનાં કારખાનાં, દૂધ અને દૂધની બનાવટો, પેટ્રોલિયમ, તારનાં દોરડાં, તાંબા-પિત્તળનાં વાસણો, દીવાસળી, મીઠું, તેલની મિલો, જરીકામ, માટીકામ વિગેરે ઉત્પાદન થાય છે. વેચાણ થાય છે. તેનાં ઠેકઠેકાણે નાના-મોટાં શહેરોમાં બજારો છે.

હવે આપણે ગુજરાતમાં નિકળતાં ખનિજો અંગે જાણીશું—

(૧૩) ખનીજ સંપત્તિ—

ભૂતકાળમાં ગુજરાત રાજ્યનાં વિસ્તારમાં ભારત સરકારનું ભૂસ્તરીય ખાતું ખનીજો અંગે ભુસ્તર મોજણી અને શોધખોળ ચલાવતું હતું. ગુજરાત રાજ્યનાં ખનીજ સાધનો અંગેની વર્તમાન માહિતી, આ જાતની કરાયેલી મોજણીઓનાં અહેવાલોને આભારી છે.

લોખંડની કાચી ધાતુ:

રાજ્યનાં ભૂસ્તર અને ખાણ ખાતાએ કરેલ નિરીક્ષણ મોજણી દરમિયાન પંચમહાલ જિલ્લામાં જામખોડા ને તાડકોટ નજીક લોખંડની કાચી ધાતુ હોવાનું માલુમ પડ્યું છે. મળી આવેલ આ કાચી ધાતુનું પૃથ્થકરણ કરતાં તેમાં ૭૦ ટકા લોખંડ હોવાનું જણાયું છે.

ભાવનગર વિસ્તારમાં લેટેરીટિક લોખંડની કાચી ધાતુ ૨૦ માર્ચલનાં પટામાં પથરાયેલ હોવા સંભવ છે. આ ઉપરાંત ધ્રાંગધ્રા, જૂનાગઢ અને સૌરાષ્ટ્રનાં ઘણાં પ્રદેશમાં કાચી ધાતુ મળી આવવા સંભવ છે.

કચ્છમાં રત્નાલ ખાતે લેટેરીટિક લોખંડ મળેલ છે તથા માંડવી તાલુકામાં પણ કાચી ધાતુનો જથ્થો મળવા સંભવ છે.

મેંગેનીઝ ધાતુ :

વડોદરા અને પંચમહાલ જિલ્લાઓમાં મેંગેનીઝ ધાતુઓનાં મોટા થરો આવેલા છે. તથા સાયરકાંડા જિલ્લાનાં ભીમાપુર અને ધામીયાન ગામોમાં પણ મેંગેનીઝ મળી આવે છે. પરંતુ તે થરો ખાસ મહત્વનાં લેખાતા નથી, પણ પંચમહાલ અને વડોદરા જિલ્લામાં આ ઉદ્યોગની વિકાસની પૂરી શક્યતાઓ છે.

ત્રાંબા :

ખતાસકાંડા જિલ્લાનાં રોહીવા નજીક રોમ્બરોડ ત્રાંબાના મોટા જથ્થો માલુમ પડ્યા છે જ્યારે આજ જિલ્લામાં અંબાણ ખાતે

ત્રાંબાનો પ્રાચિન ઉદ્યોગ હોવાનું જણાય છે.

છોટાઉદેપુર તાલુકામાં ઝારી પૂર્વે અર્ધા માર્ચલનાં વિસ્તારમાં ત્રાંબુ મળી આવેલ છે. આ થરો હવે આશરપદ ન જણાતાં હોય પરંતુ શોધખોળ જરૂરી છે.

સીસું :

ત્રાંબાની કાચી ધાતુ સાથેની સીસાની મિશ્રધાતુ વડોદરા જિલ્લાનાં સંખેડા તાલુકામાં અરવલ્લીની ટેકરીમાં હોવાનું માલુમ પડ્યું છે.

આ મિશ્રધાતુનાં અર્ધા માર્ચલનાં થરમાં ચાંદીનાં કણો હોવા પણ પૂરો સંભવ છે. તથા આજ જિલ્લાનાં જાંબુગામ તાલુકામાં ત્રાંબા સાથે મિશ્રિત ગેલેના ધાતુ મળી આવેલ છે. આ ધાતુ જૂનાગઢ જિલ્લાનાં ગીરનાર પવતમાં હોવાનું પણ જણાય છે.

આ ઉપરાંત પંચમહાલ જિલ્લામાં ટીન, ટંગસ્ટન અને મોલીબ્ડેન ડેનમની ધાતુઓ મળી આવવા સંભવ છે.

આણુ ખનીજ :

આણુ ખનીજો વડોદરા જિલ્લાનાં કેટલાએક સ્થળોએ હોવાનું જણાઈ આવ્યું છે. આ અંગે આણુશક્તિ પંચની મોજણી ચાલુ છે. બેરીલ, પીચ્બ્લેન્ડ અને અન્ય યુરેનિયમ ખનીજો આ વિસ્તારમાંથી શોધાયાં છે. સાયરકાંડા જિલ્લાનાં ઈડર તાલુકામાં થોરીયમની કાચી ધાતુ મોન્ઝાઈટ હોવાનું સંભવ છે.

ખનીજ ગળતણા :

કુદરતી તેલ અને વાયુપંચે તાજેતરમાં કરેલી શોધખોળે, ગુજરાત રાજ્યમાં તેલ અને કુદરતી વાયુ ધરાવતા વિપૂલ વિસ્તારો હોવાનું સાબિત કર્યું છે.

તેલનો પટ્ટો અંકલેશ્વરથી ખંભાત સુધીનાં ૧૦૦ માર્ચલનાં વિસ્તારમાં પસાર થાય છે. અને શારદામ દ્વારા તેલ ધરાવતા થરો શોધી કઢાયા છે. તેલની સાથે વાયુ પણ હોય છે. અંકલેશ્વરમાં તેલ ધરાવતો મોટો વિસ્તાર છે. કલોલ અને શેરયા ક્ષેત્રોમાંથી પણ તેલ મળી આવ્યું છે.

રાજ્યનાં બીજા કેટલાક ભાગોમાં કુદરતી વાયુ હોવા પૂરો સંભવ છે.

ધોધા, હાગત, જગન અને વડોદરા ખાતે પણ વાયુનો મોટો જથ્થો છે લુણેજ અને મહુજેજ ખાતે પણ વાયુનો જથ્થો મળી આવ્યો છે. પણ આ જથ્થો પૂરતાં પ્રમાણમાં મળી શકે તો તેનો ઉપયોગ અમદાવાદ અને વડોદરા જેવા ઔદ્યોગિક શહેરો માટે વિદ્યુત ઉત્પન્ન કરવા માટે થઈ શકે. આ ઉપરાંત, રાજપૂરા, ધ્રાંગધ્રા, શીહોર, જૂનાગઢ, ડુંગરપુર, પોરબંદર, ગરડીયા, ચિત્રાસણી, તારંગા, હિંમતનગર અને રાજપીપળામાં પૃથ્થરની ખાણો આવેલી છે. કાચ બનાવવાની રેતી ઓરસંગ નદી અને સાયરમતીનાં પટમાંથી મળે છે. રાજપીપળા, અંબાણ અને પાલનપુર પાસેનાં ડુંગરોમાંથી આરસ અને બીલીમોરા પાસે ઈંટ, અને મેંગ્ગોરી નળીયા બનાવવા માટેની ઊંચી જાતની માટી મળી આવે છે રણસીપુર, ચાન વિગેરે સ્થળેથી ચીનાઈ માટી મળે છે. ઈડર પાસેનાં પ્રદેશમાં રંગેટનો પૃથ્થર મળે છે વીરમગામ, પ્રાંતિજ, કપડવંજ અને સસુદનાં સ્થળોએથી ‘ઉસ’ નામનો દેશી સોડા મળે છે, જે સાણ બનાવવાનાં ઉપયોગમાં લેવાય છે.

સાબરકાંઠા, બનાસકાંઠા અને પંચમહાલ જિલ્લાઓમાંથી અબરખ મળે છે. જ્યારે પથ્થર અને ચીરાડી, ચીરાડા રાજ્યનાં દરેક વિસ્તારમાંથી મળી આવે છે. કયાંક કયાંક અછીક પથ્થરો પણ મળે છે. આ બધા રાજ્યની સમૃદ્ધિને પોષણ કરતાં સાધનો છે. હવે આપણે યાત્રા અને હવાખાવાનાં સ્થળો જોઈએ.

(૧૪) યાત્રા અને હવાખાવાનાં સ્થળો—

યાત્રા—દ્વારકા, પ્રભાસપાટણ, સોમનાથ, ગિરનાર (જુનાગઢ), પાલીતાણા, તુલશીસ્થામ, પોરબંદર સતાધાર, પરજવાવડી, વીરપુર, મેકડા (સાવરકુંડલા), નારાયણ સરોવર, ભદ્રેશ્વર કેટેશ્વર, સિદ્ધપુર, અંબાજી, તારંગા, ડાકોર, પાવાગઢ, મોદેરા, ખેડબ્રહ્મા, બહુચરાજી, શામળાજી, વૌડા, મીરાંદાતાર, સુરપાજી, શુકલતીર્થ, વડતાલ, ચાંદોદ અને ઉનાઈ વગેરે મુખ્ય તીર્થ સ્થળો આવેલાં છે. આ સ્થળોએ જાત્રાનાં દિવસોએ મોટા મેળાં ભરાય છે.

હવાખાવાનાં સ્થળો—ગુજરાતનાં જંગલો, પર્વતો અને દરિયા-કિનારે હવાખાવાનાં સ્થળો આવેલાં છે. જેમાં ડૂમસ, ઉભરાટ, હજીરા, ઉનાઈ, તીથલ, ચોરવાડ, ગોપનાથ, મહુવાબંદર, તુલશીસ્થામ અને પાવાગઢ વગેરે જાણીતા સ્થળો છે. હવે આપણે ગુજરાતનું લોકજીવન જોઈ આ લેખ પૂરો કરીશું.

(૧૫) ગુજરાતનું લોકજીવન—

ગુજરાતનાં લોકો સ્વભાવે જીવતા સાદસિક અને સરળ છે તેટલા જ પ્રગતશીલ વિચાર દષ્ટિ ધરાવનાર અને યુગ્યજોને પારખનારા છે. આ લોકોનાં સ્વભાવની ખૂબી તે છે કે, કોઈપણ દેશ કે પ્રાંતની જનતા સાથે લીધાનાં રસની માફક ભળી જાય છે. ગુજરાતની મહેમાનગીરી મશહુર છે.

ગુજરાતની પ્રજાનાં લોકસાહિત્યમાં, ગુજરાતી પ્રજાની સાદસિકતા, શૌર્ય, ખૂમારી, ઉદારતા અને શહીદી વગેરે ભારોભાર વર્ણનોવાળી લોકકથા સહિત ગુજરાતની સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારિતા પર શ્રી કૃષ્ણથી માંડી ગાંધીજી અને સરદાર પટેલ સુધીની અર્વાચીન મહાવ્યક્તિઓએ યોગ્ય વર્ગાંક આપ્યો છે. અને યુગધર્મ પ્રમાણે તેને વહેતો રાખ્યો છે.

ગુજરાતીઓની દષ્ટિ વિશાળ, વેપાર, વાણિજ્ય અને આર્થિક સમૃદ્ધિને લીધે ઉદાર અને રસીલી છે. આ સિવાય તેનો સૌથી વધુ ગુણ તેમની શાંતિપ્રિયતા છે. છતાં વ્યવહારદક્ષતા વધુ છે, સ્વતંત્ર જીવન જીવવાને ટેવાયેલા છે. આવા આ લોકોનાં વસવાટથી જ આ ભૂમિને વૈષ્ણવજનોની ભૂમિ કહી છે. મેં તેની ભૌગોલિક સમૃદ્ધિ આલેખી છે.

ગૌતમ ડેરી

એક વખત પધારી અવશ્ય ખાત્રી કરો

પાલીતાણાની શોખીન પ્રજા તેમજ આવેલ યાત્રાળુ ભાઈઓ માટે અમારે ત્યાંથી ચોર કેસરના પેંડા, મીઠા માવો, ચોકળુ ભેંસતું દુધ, દહીં, દુધપાક, શીખંડ તથા ખાસુદી વિગેરે મળશે.

પ્રો. પોપટલાલ પેંડાવાળા

ટે. નાની શાકમ રકીટ પાસે

પાલીતાણા, ફોન નં. ૮૮

તા. ક.—વડારના ઓર્ડર ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપવામાં આવે છે.

નવરંગ “ગુજરાતનું ગૌરવ”નું અનોખું ઉત્પાદન

જાહેર જનતાને જણાવતા અમે ગર્વ અનુભવીએ છીએ કે ભારતભરમાં સૌ પ્રથમ મહુવાને આંગણે મેગલેરી ટાઈપ સીમેન્ટના નળીયા તથા મોલીડા અને છે જે વાપરવાનો આશ્રય રાખે.

કારણ કે :—

- (૧) સીમેન્ટથી બનેલા છતાં વજનમાં ખાસ પ્રોસેસથી હળવા બનાવેલ છે.
- (૨) ટકાઉ તથા મજબુતપણામાં માટીના નળીયા કરતાં વધારે વર્ષો સુધી ટકે છે અને ભેજથી ખવાઈ જતા નથી.
- (૩) ખાસ પ્રોસેસથી બનાવેલ હોય એમામામાં વરસાદના પાણીથી વજન વધતું નથી. તેથી મકાનના છાપરાને ઘણાજ હાથદો થાય છે અને મકાનની દીવાલોને ભેજ કે લુણા લાગતો નથી.

સીમેન્ટમાંથી બનતી દરેક વસ્તુઓ જેવી કે : સીમેન્ટની ઈંટ, જાળીયા, પાણીઆરા, ખુણીયા, રેબલટોપ તથા ખેતરની વાડ બનાવવા થાંભલા મળી શકશે.

આપના મકાનના રૂમ (એ.રડા)ની શોભા માટે અમારા કારખાનામાં હાઈડોલીક પ્રેસથી બનાવેલ રંગબેરંગી નવરંગ માઈની ફ્લોરીંગ ટાઇલ્સ (સાદી) વાપરવાનો જ આશ્રય રાખો.

ફોન ૨૪૩
નંબર ૧૯૧

• • નવરંગ ટાઇલ્સ • •

સ્ટેશન પાસે,
મહુવા

ઠા. માવજી ઓધવજી મેસુકવાળા

ગુજરાતના ગૌરવસમુ અન્નેડ મિષ્ટાન, શુદ્ધ ઘીની બનાવટ “મેસુક” “સોન હલવો” “બદામી હલવો” તથા શિયાળું પાક “અડદીયા” વાપરવાનો હમેશાં આગ્રહ રાખે.

કચ્છ ભચાવ સત્ય ગ્રંથ વખતે હિન્દુસ્તાનના ખુણે ખુણેથી પધારેલ ભાષ-બહેનોએ જેની સંપૂર્ણપણે ખાત્રી કરી છે.

પશ્ચિમના દેશોમાં વસતા કચ્છના કલ ધરસમા કણ્ઠીભાષગાએ જેની મહત્તા વધારી આંગણું લક્ષ્યક વિસ્તૃત બનાવ્યું છે.

દરેક વેરાયટી મેળવવાનું એક માત્ર બરોસાપાત્ર સ્થળ :

ઠા. માવજી ઓધવજી મેસુકવાળા

ખાવડા-કચ્છ

તા. ક. : ઓર્ડર આપી ખાત્રી કરો.

ટપાલથી મોકલી શકાશે.

એસ. ટી. પાર્સલની વ્યવસ્થા છે.

ફેક્ટરી : ૫૫૮A નાગેશ્વરરોડ
ફોન : ૭૯૮ બેડીગેટ
ધર : ૫૫૮ નાગનાથ ગેટ

ન્યુ ગોહિલ ટાઇલ્સ

ઓફીસ : બેડીગેટ, જામનગર.

: ફેક્ટરી :

નાગેશ્વર રોડ : જામનગર

અમારી બનાવટો

મોઝેક, ટેરેઝો, ચેકડ, વાંકીયા, ગરીયાપટો આટીફીસીયલ મારબલ ટાઇલ્સ તથા ગલીચાઓ તથા ઝારીઓ વિગેરે સિમેન્ટની દરેક બનાવટો.

—: માલીકનો સંપર્ક સાધો :—

—: માલીકો :—

ભગવાનજી મેઘજીભાઈ ગોહિલ

પ્રભુલાલ મેઘજીભાઈ ગોહિલ

ખાસ નોંધ : અમારો કોઈ એજન્ટ કે પ્રતિનિધિ નથી.

With Best Compliments From

Mrs. Saggitar and Demor

Manufacturers of Industrial Chemicals

Mrs. Blue and Sons

Manufacturers of Textile Auxiliaries

Mrs. Catagram

Manufacturers of Nickel Catalyst

Mrs. Osaka Intermediates

Manufacturers of Chemicals

Kailas Road,
BULSAR
(Gujarat State)

કડિયા ડુંગરની બૌદ્ધ ગુફાઓ અને સિંહસ્તંભ

—શ્રી જયેન્દ્ર નાણાવરી

ગુજરાતરાજ્યના ભરૂચ જિલ્લામાં અંકેશ્વરથી ઝગડિયા નેત્રંગ તરફ જતાં આઝપેર સ્ટેશનની સામે જ દૂર દૂર એક 'કડિયો ડુંગર' કહેવાય છે. તેના ઉપર માણસોએ ખડકમાંથી કાતરી કાઢેલી સાતેક પ્રાચીન ગુફાઓ છે. ગીચ ઝાડીઓથી વીંટળાએલા આ ડુંગરની તળેટીમાં એક જ પથ્થરમાંથી કાઢેલો એક સિંહસ્તંભ છે. એની આસપાસ ઘરતીમાં દડાએલા અન્ય ઈંટોરી સ્થાપત્યના અવશેષો પણ ડોકીયાં કરતા ફેલાયેલા છે. અગાઉ શ્રી અમૃત વસંત પંડ્યાએ આ ગુફાઓ નોંધી છે ખરી, (૧) પરંતુ તેનો પ્રકાર, કાળ અને સિંહસ્તંભ પાસે પથરાયેલાં ઈંટોરી સ્થાપત્ય તો પ્રથમવાર જ નોંધાય છે.

આ ગુફાઓ સાધુઓને રહેવા માટેનાં આશ્રયગૃહો એટલે કે 'વિહારો' હશે એમ જણાય છે. ડા. ઉમાકાંત શાહે બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્યના ઉદ્ભવો પૂરતા પ્રમાણમાં ટાંકીને, (૨) આવા બૌદ્ધ વિહારો અને સ્તુપો ભરૂચ પાસે હોવાની સંભાવના અગાઉ વ્યક્ત કરેલી એ સાહિત્યિક પુરાવાઓને આ અવશેષોથી સંપૂર્ણ સમર્થન મળે છે. આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિથી ગૂંજતું એક વખતનું આ કેન્દ્ર હાલ તો ખિસ્માર-હાલતમાં છે. પણ રાજ્યરક્તિ પ્રાચીન સ્થાન તરીકે હવે તેની જળવણી થશે.

ડુંગર ઉપર સૌથી જાણીતા એ ગુફાઓમાંની એકમાં પ્રવેશ કરતાં જમણી બાજુની દીવાલમાં એક ઉત્કૃષ્ટ લેખ (૩૧' x ૧૧') છે. તદ્દન ઘસારા અને ખર્ચાઈ ગયેલું એનું લખાણ ઉકેલવું મુશ્કેલ છે, છતાં તેમાંના ત્રણેક લીટીના અક્ષરો સ્પષ્ટપણે પ્રાકૃતિરૂપિતા જણાય છે. ડાબી બાજુની દીવાલમાં માત્ર રેખાઓમાં અંકિત થયેલાં હાથી અને વાનરનાં ચિત્રો છે. આગળ વરંડા અને અંદરના ભાગમાં પાપાણમાં કાતરી કાઢેલી બેઠકોવાળા ખંડોની સાદી રચના બૌદ્ધ વિહારોની પ્રતિતિ કરાવે છે. સ્થાપત્ય શૈલી અને કંઠારાએલી ભાતો સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલી જીંઝીર, હાંક, સાણા, તળાગ અને જૂનાગઢની ગુફાઓ જેવી છે. પહેલી ગુફાના અંદરના ખંડની લંબાઈ ૨૪' અને પહોળાઈ ૭'-૩" તથા જિયાઈ ૮'-૯" છે. અંદરની બેઠકો ૪'-૧૦" લાંબી, ૨'-૩" પહોળી અને ૨' ઊંચી છે. એ નાના સ્તંભો તેમજ પ્રવેશદ્વાર આગળ એ મોટા સ્તંભો મૂકેલા છે. સૌથી આગળનો વરંડા ૧૧'-૬" નો ચોરસ છે. ગુફાના સ્તંભોની પીઠિકા લંબચોરસ અને દંડ અષ્ટકોણ અને તદ્દન સાદાં છે. વરંડાની બાજુનાં નીચેના ભાગમાં સ્પષ્ટ દેખાતી વેદિકાભાત ઈંટુની શરૂઆતની સદીની સ્થાપત્ય શૈલીની છે. સૌરાષ્ટ્રમાં હાંક પાસે આવેલ જીંઝીરની ગુફામાં પણ આવી જ ભાત છે. (૩) વેદિકામાં જિહ્વા દંડ અને આડી સૂચિઓ વિશાળ પહોળાઈમાં સુંદરતાથી ઉપસાવી છે. ઉપરકોટ અને તળાગમાં માત્ર ત્ર્ય ગવાક્ષોના ભાગોમાં જ વેદિકાભાત દેખાય છે. ગુફાના સ્તંભો પણ જીંઝીરની

ગુફા સાથે સરખાવી શકાય તેવા છે. આવી ભાત મહારાષ્ટ્રની તત્કાલીન ગુફાઓમાં પણ જોવા મળી છે. (૪)

બીજી ગુફા પણ ઘણી જ સાદી છે. તેનો અંદરનો ચોરસ ૭' ૬" નો ચોરસ છે, અને તેની પાસેનો વરંડા ૧૧'-૭" લાંબો અને ૭'-૬" પહોળો છે. આ ગુફામાં પ્રવેશવા માટે પગથિયાં પણ છે, પણ આ ગુફામાં નોંધનીય તો છે તેની વરંડિકા. સપાટ છતને ટેકવી રાખનાર દીવાલો જ્યાં પૂરી થાય છે ત્યાં આગળના ભાગમાં બહાર પડતા કપોત આકારની (Roll Cornice) એ છે. તત્કાલીન યુગની એ વિશિષ્ટ શૈલી રજૂ કરે છે. ગોંડલ પાસે ખંભાલીડાની ગુફામાં પણ આવી રચના છે અને ઉપરકોટની ગુફામાં એ વિકસે છે. આ કપોત ક્ષત્રપયુગમાં સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત હતી. આગળ જતાં મૈત્રકકાલીન મંદિરોમાં એ વધારે વિકસિત સ્વરૂપમાં દેખાય છે. કડિયા ડુંગરની ગુફાના કપોત ઉપરકોટની ગુફાઓ જેવી ચંદ્રશાળાથી અલંકૃત નથી. કદાચ આ કપોત તેના શરૂઆતના વિકાસના સ્વરૂપમાં હોઈ શકે. આજ સુધી તળાગ ગુજરાતમાં લાકરોડા અને રોડાનાં મંદિરો પહેલાંના પાપાણ સ્થાપત્યના અવશેષો નહિવત્ હતા. હવે આ ગુફાઓ જોતાં ગુજરાતની સ્થાપત્ય પરંપરા કાળમાં વધારે જાડી જાય છે. દેવની મોરીનો સ્તૂપ અને વિહારનું ઉત્ખનન એથી સદી સુધી તો લઈ જાય છે (૫) પરંતુ તેથી થોડો વધારે જૂના યુગનાં આ સ્થાપત્ય ગુજરાતની શરૂઆતની સ્થાપત્ય શૈલીના અંકોડા પૂરા પાડે છે.

ત્રીજી ગુફાને તો કોઈએ વસવાટ માટે ઉપયોગમાં લઈ તેને આધુનિક દબની બનાવી રંગદંગ બદલી નાખ્યા છે. તેની દીવાલોમાં ખરીઓ પણ મૂકી દીધી છે. પછીની ગુફાનો બહારનો વરંડા ૩૧ ફૂટ લાંબો છે. કદાચ તે પ્રાર્થનાખંડ પણ હોય. એની બહારની દીવાલ કોઈએ તાજેતરમાં મૂકી દીધી લાગે છે. પાંચમી ગુફા અન્ય

૧ વલ્લભવિદ્યાનગર સંશોધન પત્રિકા પુ. ૧, અંક ૨, પ્લેટ ૫ ખી

૨ ડા. યુ. પી. શાહ 'ગુજરાતમાં બૌદ્ધધર્મ' સ્વાધ્યાય પુ. ૧, અંક ૩, અક્ષયવૃત્તીયા વિ. સં. ૨૦૨૦માંથી પુનઃમુદ્રણ. ઉર ('કુમાર' કલા-અંક)

૩ ડા. એચ. ડી. સાંકગિયા 'આર્યોસોજી એવ ગુજરાત' પૃષ્ઠ ૧૪, આકૃતિ ૨૪.

૪ આર. એસ. વાકેચાય 'બુદ્ધિસ્ટ કેવ ટેમ્પલ એવ હન્ડિયા' પ્લેટ ૨૪ અને પ્લેટ ૩૯, કેવ નં. ૧.

૫ ડા. આર. એન. મહેતા અને એસ. એન. ચૌધરી-'એક્સ્કેવેશન એટ દેવી ગોરી', પાનું ૨૯.

ગુફાઓ કરતાં બહુ નીચી સપાટીએ છે. અંદર ખંડ અને આગળ વરંડાની રચના અહીં પણ છે. છટ્ટી ગુફા પણ તદ્દન સાદી છે. એમાં વરંડામાંથી ખંડમાં જવા માટેનું પ્રવેશદાર ભાંગી ગયું છે. એ પછી સાતમી ગુફા બિલકુલ બિરમાર હાલતમાં છે. આ ગુફાઓની આસપાસ પાણી માટે ટાંકાઓ પણ છે. અહીં એક શિવલિંગ બેતાં પાછળથી આ ગુફાઓ બાહ્ય સ્તંભોએ પણ ઉપયોગમાં લીધી હશે તેમ જણાય છે.

ખંડોમાંથી કોતરી કાઢેલી આ ગુફાઓ ગુજરાતમાં જૂનામાં જૂનાં સ્થાપત્યો રજૂ કરે છે. અત્યાર સુધી આ પ્રકારનું સ્થાપત્ય માત્ર સૌરાષ્ટ્ર વિભાગ પૂરતું જાણીતું હતું. (૬) આ ગુફાઓ પણ તેટલી જ કે કદાચ થોડી વધારે જૂની હોઈ શકે. ગુફાની સાદાઈ, લેખ, સ્તંભોના આકાર અને વેદિકાભાતનું કાઢકળાનું અનુકરણ તેમજ ભોંયતળામાં લાકડાના સ્તંભ ખોદવા માટે કરેલાં કાણાંઓ તથા વરંડિકાનાં રપટ કપોત વગેરે પરથી આ ગુફાઓને ઇશુની લગભગ પહેલી-બીજી સદીની આસપાસમાં મૂકી શકાય.

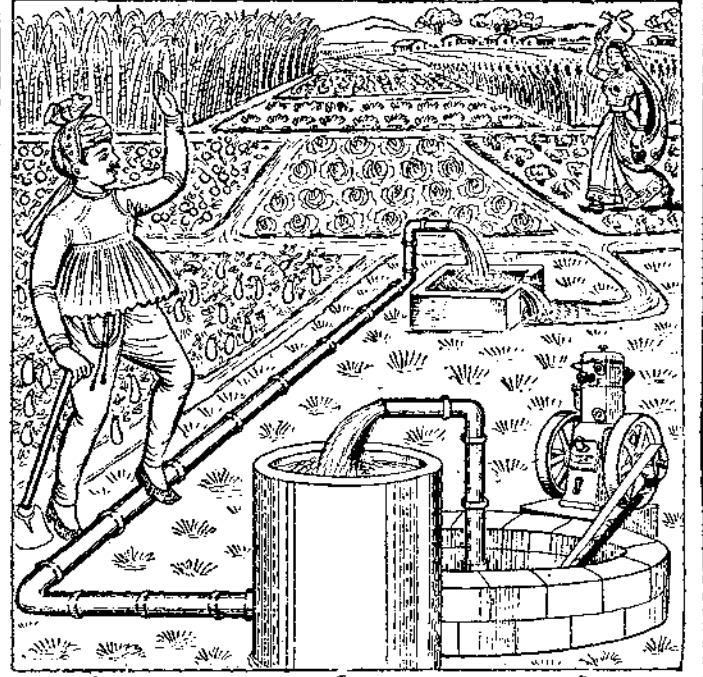
પણ આ ગુફાઓની પ્રાચીનતા અનુમાનવામાં વધારે રસપ્રદ વસ્તુ તો આ સ્થળે બિભેલો ૧૧' ઊંચો એક સ્તંભ છે. નાચેથી ઉપર પાતળા થતા જતા એક જ પથ્થરમાં કંડારેલા આ સ્તંભને શિરોભાગે એક સિંહાકૃતિ છે. તેમાં શરીર એ પણ મુખ એક જ એવી રચના બેતાં આ કોઈ ચોક્કસ કારણસર બિભે કરાવેલો 'યુધ' લાગે છે. તેનું શિર બેતાં ફાલ ર કે લાત્રપ યુગની ઝાંખી થાય છે. ખેસનગરમાં જેમ ગ્રીક રાજા હીલિયોડરસે ગરુડ સ્તંભ બિભે કરાવ્યો હતો તેમ કદાચ અત્રે પણ કોઈ યવન રાજાએ બૌદ્ધધર્મની યાદમાં આ સિંહસ્તંભ કરાવ્યો હોય તેમ લાગે છે. મૌર્ય પછી એટલે કે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૫થી ગુજરાતમાં બેક્ટ્રીયન ગ્રીકસના સરદારો રાજ કરતા હતા. પેરીપ્લસમાં પણ નોંધ છે કે એપેલોડોટસ અને મિનેન્દરના સિંહાઓ ભર્યમાં વપરાતા, અને મિનેન્દર તો બૌદ્ધધર્મી તરીકે સુવિખ્યાત છે જ. અમને આ સ્થળે ચાંદાનો એક ગોળા ઇન્ડોગ્રીક સિંહો પણ મળ્યો છે જે આ સ્થળ વિષેની માન્યતા માટે વધારે સમર્થ પૂરું પાડે છે. આ સિંહો મિનેન્દરનો છે. તેની એક બાજુ રાજાનું મોં અને ગ્રીક અક્ષરો રપટ વંચાય છે. બીજી બાજુએ ગ્રીક દેવી 'એથેને પ્રોમેથે' ની આકૃતિ છે. જોકે આ સિંહો પાછળથી ધરેલા તરીકે વપરાશમાં લેવાયો હશે તેમ તેના ઉપરનાં બે કાણાં સૂચવે છે. ગમે તેમ પણ હજીયે પોતાના મૂળ સ્થાને બિભેલો આ સિંહસ્તંભ ગુજરાત માટે એક અગ્રેડ અને અદ્ભૂત અવશેષ ગણી શકાય.

સ્તંભની આસપાસ જંગલમાં આડથી નવ ઇંટોરી સ્થાપત્યનાં નિશાનો પણ છે, કદાચ એ સ્તૂપો કે વિહારો હોય. જૂનાગઢ પાસે ઇંટવા કે ઉત્તર ગુજરાતના દેવની મોરીના સ્તૂપ જેવા અવશેષોમાંથી મળી આવેલી ઇંટોનાં માપ અહીં પણ જેવા મળે છે.

આ પ્રાથમિક નિરીક્ષણ કરતાં અહીંથી જે માટીના પાતળાંડો લાઇ આવ્યા છે તે પણ ઇશુની શરૂઆતની સદીના છે. પરંતુ હજી કંઈ વધુ ચોક્કસપણે કહેવા પહેલાં આ સ્થળે ઉત્ખનન અને વધુ સંશોધન જરૂરી છે.

૬. અર્જેસ 'એન્ડ્રીવીટીઝ એવ કાડિવાવાડ એન્ડ કન્ઝ'.

સીમેન્ટ પાઈપ

ખેતીવાડી સિંચાઈ માટે હિંદના હાઈ પ્રેસીક
મશીન પ્રેસર સીમેન્ટ પાઈપ
મજબુત ટકાઉ છતાં કિંમતમાં પોષાય તેવા.

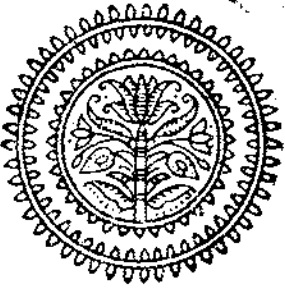
ઉપાદક :

હિન્દ સીમેન્ટ પાઈપ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ

સાઈડીંગ રોડ, રેલ્વે ફાટક પાસે,
ઉપલેટા. (ગુજરાત રાજ્ય)

ફોન : ૧૮૪

નોંધ.-ખેતીવાડી માટે સીમેન્ટ પાઈપમાં દરેક બેંકો લોન આપે છે.

ગુજરાતમાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધન

—ડૉ. નરસિંહ મુ. શાહ

ગુજરાત જેવા સાધન સંપન્ન પ્રદેશમાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની સ્વતંત્ર સંસ્થા અસ્તિત્વમાં નથી એ નવાઈ પમાડે એવી ખીના છે. ગુજરાતની યુનિવર્સિટીઓએ માન્ય કરેલો, ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છમાં આવેલાં મહાવિદ્યાલયોને અંગે ચાલતાં વિજ્ઞાનનાં ખાતાંઓ તેમજ યુનિવર્સિટીઓનાં પોતાનાં વિજ્ઞાન-ભવનો (ડીપાર્ટમેન્ટ્સ)ને અલગ રાખતાં કોઈ એવી વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની સંસ્થા નથી કે જ્યાં ગુજરાતનો વિદ્યાર્થી સંશોધન કાર્યમાં જોડાવા નજર માંડી શકે અને દેશના અને જગતના જ્ઞાનમાં વધારો કરવા પોતાનો ફાળો આપી શકે. અલગત, અમદાવાદ ટેકસટાઈલ ઈન્ડસ્ટ્રી રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (વિશેષ સામાન્યતઃ ઓળખાતું અટીરા), ફીઝીકલ રિસર્ચ લેબોરેટરી અને સેન્ટ્રલ સોલ્ટ અને મરાઈન કેમિકલ્સ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ રણમાં વીરડીઓ જેવાં છે; ગુજરાતને વૈજ્ઞાનિક સંશોધનના નકશામાં સ્થાન અપાવે છે.

પશ્ચિમ ભારતમાં સંશોધનનું કાર્ય પ્રમાણમાં ઓછું થાય છે; તેમાંય ગુજરાતનો હિસ્સો અદ્ય છે એવાં વિધાન ઘણી વાર કાને પડે છે. પરંતુ પરિસ્થિતિ બદલાઈ છે. મુંબઈમાં લાભા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઈન્ડામેન્ટલ રિસર્ચ, ટ્રેમ્બેમાં એટમિક એનર્જી કમીશનની પ્રયોગશાળાઓ અને અન્ય સંસ્થાઓ પ્રગતિનાં પગલાં છે. છેલ્લાં થોડા વર્ષોથી ગુજરાતના યુવકોએ સંશોધનમાં રસ લેવા માંડ્યો છે. અને એ દિશામાં પ્રગતિ થતી જાય છે. હિન્દના અન્ય પ્રદેશોના મુકાબલે ગુજરાતનું સંશોધન ઓછું કે ઊતરતું નથી; રસાયણ તેમજ ભૌતિક વિજ્ઞાન ક્ષેત્રે ગુજરાતનું ગૌરવ વધાર્યું છે.

ગુજરાતમાં અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત, વલ્લભવિદ્યાનગર આદિ ખાતે વિજ્ઞાનની કોલેજોમાં; સૌરાષ્ટ્રમાં ભાવનગર, જૂનાગઢ, રાજકોટ, જામનગર આદિની કોલેજોમાં અને તળ મુંબઈની કોલેજોમાં વિજ્ઞાનનું ઉચ્ચ શિક્ષણ અપાય છે. શિક્ષક જેટલો રસ સંશોધનમાં લે તેટલી શિક્ષણકાર્યમાં તેની પ્રવીણતા વધે છે. એટલે વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં સંશોધન એક આવશ્યક અંગ લેખાય છે; એટલું જ નહીં પણ સંશોધન હુન્નર ઉદ્યોગોમાં પણ મહત્વનું છે એના વિના હુન્નર ઉદ્યોગમાં આગળ વધાતું નથી. માત્ર સંશોધનનાં સરકારી ખાતાંઓ બાદ રાખતાં શિક્ષણ સંસ્થામાં ઓછું વનું સંશોધન થવા કરે છે એ ઉત્તરની ખીના પૂરવાર કરે છે.

ગુજરાતની તેમજ મહાગુજરાતની કોલેજોમાં તેમજ અન્ય સંશોધન સંસ્થાઓમાં થતું વૈજ્ઞાનિક સંશોધન નિર્દેશનનો આ લેખનો હેતુ છે; જગ્યાની મર્યાદા લગભગથી વિગતો આપતાં રોકે છે. આ નોંધ બની શકે તેટલી માહિતિ એકઠી કરીને તૈયાર કરી છે; વિજ્ઞાનનાં જર્નલોમાં પ્રગટ થયેલ માહિતિ એકઠી કરીને તૈયાર કરી છે, છતાં

અગાળતાં કોઈ ઉદ્દેશ વળતોંધ્યો રહી ગયો હોય તો લેખક દરગુજર ચાહે છે.

ગુજરાતમાં વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીકલ સંશોધનમાં રસ લેતી સંસ્થાઓમાં એક છે અટીરા અને બીજી છે ફીઝીકલ રિસર્ચ લેબોરેટરી (અમદાવાદ) અને ત્રીજી છે ભારત સરકાર સંચાલિત સેન્ટ્રલ સોલ્ટ અને મરાઈન કેમિકલ્સ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (ભાવનગર) દેશની રાષ્ટ્રીય પ્રયોગશાળાઓમાંની એક.

અટીરા કાપડ ઉદ્યોગના સંશોધનના પ્રશ્નો હાથ ધરે છે. રેશા-વિજ્ઞાન, કાપડ ઉદ્યોગને લગતી ટેકનોલોજી (હુન્નર વિદ્યા), ઉત્પાદન ક્ષમતા અને ઉદ્યોગમાં માનવ સંબંધોના પ્રશ્નો અંગે સંશોધન હાથ ધરે છે. કુદરતી અને માનવ સર્જિત કૃત્રિમ રેશ ઓનાં રાસાયણિક બંધારણ અને ઔદ્યોગિક પ્રક્રિયાઓમાં તેમાં થતા ફેરફારોનો અભ્યાસ અને સંશોધનનો આમાં સમાવેશ થાય છે. બ્રિટિશ કોટન ઈન્ડસ્ટ્રીઝ રિસર્ચ એસોસિએશનના ધોરણે સ્થપાયેલ આ સંશોધન સંસ્થા બ્રિટનમાં વ્યવસ્થિત રીતે ચાલતાં કાપડ-ઉદ્યોગને લગતાં ઔદ્યોગિક સંશોધનમાંથી પ્રેરણા મેળવે છે. દૂધમાં, હિંદના કાપડ-ઉદ્યોગને લગતું સંશોધન આ સંસ્થાનો કાર્ય-પ્રદેશ છે. આ સંસ્થાના વિકાસમાં દીર્ઘદૃષ્ટા ઉદ્યોગપતિ શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ તથા જાણીતા વૈજ્ઞાનિક ડૉ. વિક્રમ સારાભાઈનો અમૂલ્ય ફાળો છે. અટીરાને ગુજરાત, વડોદરા, મુંબઈ અને મદ્રાસ યુનિવર્સિટીઓએ અનુસ્નાતક સંશોધન સંસ્થા તરીકે માન્ય કરેલ છે. ડૉ. પી. સી. મહેતા તેના હાયરેક્ટર છે.

ફીઝીકલ રિસર્ચ લેબોરેટરીમાં આધુનિક ભૌતિક વિજ્ઞાન અંગે સંશોધન ચાલે છે. કોસ્મિક કિરણોના અભ્યાસ અંગે ચાલતો વિકાસ ડૉ. વિક્રમ સારાભાઈના અધ્યક્ષપદ નીચે કાર્ય કરે છે. ડૉ. વિક્રમ મર્દુમ ડૉ. લાસાની જગ્યાએ એટમિક એનર્જી ઇનિશિયેશન ચેરમેન છે. કોસ્મિક કિરણો અતિ ઉચ્ચ શક્તિ (High energy) વાળા વીજભારવાળી રજકણો છે. એની ઝડપ લગભગ પ્રકાશનાં કિરણોના જેટલી છે, અને અવકાશમાંથી બધી દિશાઓમાં તેઓ પૃથ્વી પર આવે છે. એમ માનવામાં આવે છે કે પૃથ્વીના વાતાવરણની બહાર એમાં ૮૫ ટકા હાઈડ્રોજન ન્યુક્લીઆઈ (પ્રોટોન) હોય છે; ૧૪ ટકા હેલિયમના રજકણો અને ૧ ટકા એથી વધુ ભારે ન્યુક્લીઆઈ હોય છે. આ કિરણો પૃથ્વી નજીક આવતાં જાય તેમ તેમ પૃથ્વીના યુગ્મકીય ક્ષેત્રની અસર નીચે આવે છે અને વાંકા વળે છે. વાતાવરણમાંથી પસાર થતાં તેઓ વાતાવરણના રજકણોની સાથે સંઘર્ષમાં આવે અને એમાંનાં કેટલાંક તૂટી જાય છે. કોસ્મિક કિરણોની ઉત્પત્તિ અંગેના પ્રશ્નો અને માનવજીવન અને પ્રવૃત્તિ પર એ કિરણોની અસરોનો અભ્યાસ અને સંશોધન આ લેબોરેટરીમાં ચાલી રહ્યું છે.

આ પ્રયોગશાળાએ અમદાવાદ ઉપરાંત કાશ્મીરમાં, ગુદમર્ગમાં, કોડી-કેનાલમાં, આયુમાં અને ત્રિવેન્દ્રમમાં કૌસ્થિક કિરણોના સંશોધન અર્થે મથકો સ્થાપેલાં છે.

બહારના કિરણોત્સર્ગ (Radiation) ની અસરો પૃથ્વીના વાત-વરણના સૌથી ઊંચા થર ઉપર ખૂબ જોગદાર હોય છે. વાતાવરણ અને આયનોસ્ફીયરને લગતું અને સૂર્યમાંથી નીકળતાં તરંગો તથા રજકણોના કિરણોત્સર્ગની એના પરની અસરો સંબંધમાં ઘણું નવું મેળવી શકાયું છે. ભારતના વાયુમાન ખાતાના સહકારથી આ લેબોરેટરી ભારતના જુદા જુદા ભાગોમાં વાતાવરણમાંના ઓઝોનનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરે છે. આ લેબોરેટરીને કેટલીય આંતરરાષ્ટ્રીય દ્વિઝીકલ રિસર્ચ સંસ્થાઓનો સહકાર છે આ સંસ્થાના ઉપરના જે વિભાગો ઉપરાંત ત્રીજો વિભાગ શૈક્ષણિક ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં સંશોધનને લગતો છે, જેમાં ભૌતિક વિજ્ઞાનની મૂળભૂત બાજતો અંગે સંશોધન હાથ ધરવામાં આવે છે. તે અનેક યુનિવર્સિટીઓનાં અનુરૂપાત્મક કેન્દ્ર તરીકે માન્ય હોવાથી, આ સંસ્થામાં, અખિલ ભારતમાંથી વિદ્યાર્થીઓ સંશોધન કાર્ય માટે જોડાય છે.

ઈ.સ. ૧૯૫૪ના એપ્રિલની દશમી તારીખ સૌરાષ્ટ્રના વિજ્ઞાનની તવારીખમાં ઉજળે અક્ષરે અંકાયેલી રહેશે. ઔદ્યોગિક વિકાસમાં તેમ જ વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની પ્રગતિમાં એક સીમાચિહ્ન ૩૫ સેન્ટ્રલ સોલ્ટ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ તે દિવસે ભાવનગરમાં સ્થપાયું, પાછળથી એ નામ સેન્ટ્રલ સોલ્ટ એન્ડ મરાઇન કેમિકલ્સ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ તરીકે ફેરવવામાં આવ્યું. 'સી.એસ.આર.' દ્વારા દેશમાં ચાલતી રાષ્ટ્રીય પ્રયોગશાળાઓની શ્રેણીમાં આ ઇન્સ્ટિટ્યુટ એક મણકો છે.

આપણા દેશમાં મીઠાની અનાવડ જૂના કાળથી જાણીતી છે. સમુદ્ર-કાંઠે સૂર્યની ગરમીથી પાણી બીડી જતાં દરિયાના પાણીનું મીઠું પડી રહે છે. પરંતુ મીઠાની અનાવડનો આધુનિક ઉદ્યોગ ઈ.સ. ૧૯૨૭માં મહુમ શ્રી કપિલગય વટ્ટાએ મીઠાપુરમાં સ્થાપ્યો. આ ઇન્સ્ટિટ્યુટનું મુખ્ય કાર્ય મીઠાની અનાવડ તથા તેની ગુણવત્તા અંગે સંશોધન હાથ ધરવાનું, તેની સુધારણા અર્થે સંશોધન ઉપાડવાનું, દરિયાના પાણીમાંથી મીઠું કાઢી લીધા પછી જે અવશેષ દ્રાવણ રહે તેમાંથી અન્ય અગત્યનાં રસાયણો અનાવવાનું, અગત્યના રસાયણોની અનાવડમાં મીઠું કાઢ્યા માત્ર તરીકે વાપરી નવી રીતો ખોલવાનું અને એને અનુસંગી સંશોધન હાથ ધરવાનું છે. આ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઉદ્યોગમાં ઉપ-યોગી 'આલ્ચેનેટ' અનાવવાની એક રીત ખોલવી છે. ખાતરમાં ઉપયોગી થાય એવા પોટાસિયમ દ્વારા અનાવવા અંગે સંશોધન ચાલી રહ્યું છે. દરિયાના પાણીમાંથી મેગ્નેશિયમ દ્વારા કાઢવાનું સંશોધન પણ પ્રગતિમાં છે. આ ઇન્સ્ટિટ્યુટના સંશોધન વિભાગો ઉપરાંત તેની સાથે મ્યુઝિયમ, વર્કશોપ પણ જોડાયેલાં છે; તથા સંસ્થા મીઠાના અગર પણ ચલાવે છે. ડૉ. ડી. એસ. દાતાર આ ઇન્સ્ટિટ્યુટના નિયામક છે. સંસ્થા અનુરૂપાત્મક સંશોધન માટે વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર કરે છે.

ગુજરાત સરકારે ઉદ્યોગોની ખીલવણી માટે વડોદરામાં ઇન્ડિ-સ્ટ્રીઅલ લેબોરેટરી કાઢી છે, જેમાં ઉદ્યોગોને લગતું સંશોધન હાથ ધરવામાં આવે છે ગુજરાત સરકારનું મત્સ્ય-સંશોધન ખાતું, ભૂસ્તરીય મોજણીખાતું પણ ઉપયોગી કાર્ય આપે છે

છેલ્લાં એ-ત્રણ વર્ષો થયાં, અવકાશમાં ચડાવાતા અનાવડી ગ્રહોના સંકેતો ઝીલવા અમદાવાદમાં સ્થાપવામાં આવેલું સેટેલાઈટ સ્ટેશન અવકાશ વિજ્ઞાનના સંશોધનમાં પોતાનો કિમતી ફાળો આપી રહ્યું છે.

હવે વિજ્ઞાનની કોલેજોમાં અને યુનિવર્સિટીઓ હસ્તક ચાલતાં વિજ્ઞાનના વિષયોમાં પ્રગટ થયેલ સંશોધનના કાર્યની નોંધ કરીએ :

ગણિતવિજ્ઞાનમાં નોંધવા યોગ્ય શોધખોળ ભાવનગરની શામળ-દાસ કોલેજના મહુમ પ્રિન્સિપાલ કાવસજી જી. સંન્યાની છે. તેઓ ખગોળ અને ભૂમિતિના ક્ષેત્રમાં પોતાના સંશોધનની નોંધો ગણિતને લગતાં હિંદી તેમજ પરદેશી સામયિકોમાં પ્રસિદ્ધ કરતા તેમની સાથે કાર્ય કરનારાઓમાં શ્રી હરિહર ભટ્ટ અભ્યાસે ગુજરાત વિદ્યાસભાના ભો. જે. વિદ્યાભવનમાં ખગોળના પ્રોફેસર છે. પંચાંગની સુધારણા અંગેનું તેમનું સંશોધન જાણીતું છે. પ્રો. એ. આર. રાવે ભૂમિતિના વિષયમાં સારાં એવાં સંશોધન લેખો પ્રગટ કરેલા છે. આપણા ખીબ ગણિત શાસ્ત્રીઓમાં, સુરતની કોલેજના આચાર્ય અને પાઠ-ગથી વલ્લભવિદ્યાનગરમાં પટેલ વિદ્યલભાર્મી મહાવિદ્યાલયના આચાર્ય મહુમ શ્રી નગીનદાસ મા. શાહ (પ્રિન્સિપાલ એન. એમ. શાહ તરીકે વિશેષ જાણીતા), ગુજરાત કોલેજના મહુમ પ્રો. જેઠાલાલ સી. સ્વામીનારાયણ, હાલ નિવૃત્ત છતાં ગણિતિક સંશોધનમાં સક્રિય રસ ધરાવતા પ્રો. ડી. એમ. પટેલ, પ્રો. એન. આર. ત્રિવેદી (હાલ આચાર્ય, ખિલિમોરા કોલેજ), પ્રો. કે. સી. શાહ (ભાવનગર)- આ બધાંએ એમના સમયની પરિસ્થિતિ અનુસાર ગણિતિક સંશોધનમાં પોતપોતાનો ફાળો આપ્યો હતો ગણિતમાં સંશોધન અંગે આપણી યુનિવર્સિટીઓમાં ઓછો રસ લેવાય છે, પણ હવે પરિસ્થિતિ બદલાતી જાય છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ ગણિત ડિપાર્ટમેન્ટ શરૂ કર્યા પછી પ્રો. ડૉ. પી. સી. વૈદ્યની રાહબરી નીચે સંશોધનમાં સારું એવું કામ થઈ રહ્યું છે. ડૉ. વૈદ્યે ગણિતના શિક્ષણનું આધુનિકરણ અને સંશોધનમાં રસ લેનાર એક જૂથ તૈયાર કર્યું છે. આઈનસ્ટાઈનનો સિદ્ધાંત અને યુનિફાઈડ ફિલ્ડ થીયરીના વિષયમાં સારું એવું સંશોધન બહાર પાડ્યું છે. ડૉ. કે. બી. શાહ (કોમ્યુનિટી સાયન્સ સેન્ટરના હાલ નિયામક), સર્વશ્રી. પ્રો. રાવળ, દર્શનસિંહ, મિશ્રા, ડૉ. વૈદ્ય (જુનિયર), શેઠ આદિ ગણિતના સંશોધનમાં સારો એવો ફાળો આપી રહ્યા છે. આ ઉપરાંત ગણિતના વિષયમાં પણ ઉચ્ચ ગણિતની સમસ્યાઓ અંગે સંશોધન લેખો પ્રગટ થયા છે. ગણિત મંડળની સ્થાપનાએ ગણિત શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં ઉત્સાહ પ્રેર્યો છે. ગણિત મંડળ 'સુગણિતમ' ચલાવી ગણિતિકજ્ઞાન લોક જોગ્ય ભાષામાં રજુ કરે છે. વડોદરા યુનિવર્સિટીમાં પ્રો. યુ. એન. સિંઘ, મનેરીકર, ગોએલ, અગ્રવાલ, વી. એમ. શાહ ગણિતના વિષયમાં અને ડૉ. એન. એમ. ભટ્ટ, શ્રીમતી ઇન્દીરા બાનોટ, એ. જી. ફાટક વગેરે આંકડા શાસ્ત્રમાં સંશોધનનું ઉપયોગી કાર્ય કરી રહ્યા છે. કુરિયર શ્રેણી અને અભિ-સરણનાં સિદ્ધાંતોનાં સંશોધનમાં વડોદરા સ્કૂલ સાથે ફાળો આપી રહી છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીના આંકડા શાસ્ત્ર વિભાગના પ્રો. ડી. જી. વર્મા (હાલ આચાર્ય, સુરત કોલેજ), ડૉ. ખત્રી, સર્વશ્રી જય-સ્વાલ, મજબર, વાઘ. કે. શાહ, બી. બી. જ્ઞાની, એન ટી. પરીખ આદિ ડૉ. પટેલ આદિ આંકડા શાસ્ત્રીઓએ ઉપયોગી સંશોધન પ્રગટ કર્યું છે. વલ્લભ વિદ્યાનગરમાં સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીમાંથી

પ્રો. બી. એસ. યાદવ વિધેય પૃથક્કરણ (Functional analysis) માં, શ્રી જે. કે. રાવ સ.પેક્ષતાના સિદ્ધાંતમાં, શ્રી એસ. એમ. શાહ અને રામાનુજન પોતાની પસંદગીના ગણિતિક વિષયોમાં સંશોધન પ્રગટ કરી રહ્યા છે. મોરબીની અને સુરતની એન્જિનીયરીંગ કોલેજમાંથી અનુક્રમે ડો. આઇ. એમ. પંજા અને શ્રી એન. એલ. કલથીઆએ સંશોધનમાં પોતાનો ફાળો આપ્યો છે અને આપ્યે જાય છે.

ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં સંશોધનના ક્ષેત્રે આશા આપતા ડો. જયંતીલાલ સુ. બદામીએ થોડો વખત મુંબઈની વિલ્સન કોલેજમાં રહી જે સંશોધન બહાર પાડ્યું હતું તે જોતાં લાગે છે કે તેઓ અન્ય ક્ષેત્રમાં ન પડ્યા હોત તો આપણને એક સારો સંશોધક મળત અને ગુજરાતનું નામ આગળ આવત. મુંબઈમાં સાયન્સ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં પ્રો. વી. ડી. મજમુદારે પાતળી ફિલ્મોના ગુણધર્મો પર અને પ્રો. કાપિલાએ એકસ-રેથી સ્ફટિકની આંતર રચના અંગે સંશોધન પ્રગટ કર્યું હતું. ડો. યશવંત શુ. નાયકે (હાલ આચાર્ય, માનવ મંદિર કોલેજ, અમદાવાદ) વાદળોનાં ફેરાં કેવી રીતે બને છે, તેઓનું કદ કેટલું છે વગેરે સંશોધન બહાર પાડ્યું હતું. ઔદ્યોગિક શહેરોનાં વાતાવરણમાં કારખાનાનાં ભૂગણામાંથી નીકળતા ધૂમાડામાં કોલસાની ઝીણી રજકણો કેટલી હોય છે એની ગણતરી કરવાની રીત તેમણે સહેલી કરી ઉપયોગી બનાવી છે. સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર અંબુભાઈ પટેલ દ્રવ્યની આંતરરચના અંગે ઇલેક્ટ્રોન માઇક્રોસ્કોપના સાધન વડે ઉપયોગી સંશોધન બહાર પાડે છે. ગુજરાતમાં ઇલેક્ટ્રોન માઇક્રોસ્કોપ કક્ષ સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીમાં છે. આ ક્ષિત્તી સાધન દ્રવ્ય રચનાના સંશોધનમાં અતિ ઉપયોગી છે. વડોદરા યુનિવર્સિટીમાં પ્રો. એન. એસ. પંડ્યા, ડો. એમ. એમ. પટેલ અને શ્રી જોષી તથા તેમના સહકાર્યકર્તાઓ ધાતુઓના સ્ફટિકોની રચના અને તે અંગેની વિશિષ્ટતાઓ પર પોતાનું સંશોધન કરી રહ્યા છે. અમદાવાદમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં ફિઝિક્સ ડિપાર્ટમેન્ટમાંથી પ્રો. પાઠક પી. ડી., ડો. કોટડીઆ, પ્રો. પંડ્યા અને તેમના સાથી સંશોધકો ભૌતિક વિજ્ઞાનના સંશોધનક્ષેત્રે પોતાની પસંદગીના વિષયોમાં સારો હિસ્સો આપી રહ્યા છે. જુદા જુદા ઉજ્જ્વલતામાને સ્ફટિકોનું ઉર્મીય વિસ્તારણ કેટલું થાય છે એનું માપ કાઢવા પ્રો. પાઠક અને તેમના સાથીઓ કામ કરી રહ્યા છે. ડો. કોટડીઆ આયનોરહીયર અંગે રેડિયો-સંશોધનના ક્ષેત્રમાં કામ કરી રહ્યા છે રેડિયો Pulsesનું શોધણ આપવા જર્મન વૈજ્ઞાનિકો સાથે સહકારમાં કામ ચાલે છે. આ અંગે જરૂરી ઇલેક્ટ્રોનિક સાધનો કેવી રીતે બનાવવા એ અંગેના અભ્યાસ કરવા અને માહિતી મેળવવા શ્રી કે. જી. જાનીને જર્મની મોકલવામાં આવ્યા છે. પરમાણુ ન્યુક્લીઅસ અંગે પણ સંશોધન ચાલી રહ્યું છે.

રસાયણ વિજ્ઞાનના સંશોધનક્ષેત્રે ગુજરાતે સુંદર ફાળો આપ્યો છે. આ વિષયમાં સંશોધનનું મંડાણ કરી પેદા કરવાનું મોહું માન મહુમ પ્રોફેસર ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ (ટી. કે.) જબજરને છે. તેમણે સંશોધનનું બીજ વાગ્યું. તે આજે વૃદ્ધરૂપે ફાલતું જાય છે એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નથી. એ વખતના વડોદરા રાજ્યની વડોદરા કોલેજમાં પ્રો. ડો. કુંવરજી નાયક (કે. જી. નાયકે) સંશોધનની મિલવણી અર્થે મહેનત ઉઠાવી રસાયણ સંશોધનની

એક રફલ ઊભી કરી હતી. તેમના અનેક વિદ્યાર્થીઓ અત્યારે વિજ્ઞાનની ઉચ્ચતમ ડિગ્રીઓ ધરાવે છે મહુમ ડો. અવસારે, ડો. ત્રિવેદી તથા ડો. જાદવ, શ્રી ભાટ, ડો. ટી. એન. મહેતા (ગોધરા કોલેજના આચાર્ય, ભૂતપૂર્વ પ્રોફેસર, નાગપુર યુનિવર્સિટી), ડો. એલ. ડી. શાહ, ડો. આર. પી. પટેલ, ડો. સી. સી. શાહ (ડોહાઈ કોલેજના આચાર્ય), ડો. રી. એસ. પટેલ (વડોદરા યુનિવર્સિટીના વાઇસ-ચાન્સેલર), ડો. સી. એમ. મહેતા ડો. એમ. એલ. શાહ, ડો. બી. એન. માંકડ (સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી) અને બીજા અને-કોએ રસાયણ વિજ્ઞાનના સંશોધનમાં પોતાનો ફાળો સારી રીતે આપેલો છે. જે રૂઝ (Negative) અણુ સમુદોની વચ્ચે આવેલ મેથિલીન (CH₂) અણુસમુહની પ્રક્રિયા શક્તિ કેટલી છે તે શોધી કાઢવા અનેક વિધવિધ વ્યવસ્થિત પ્રયોગો વડે સફળ પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા. કાર્બનિક પદાર્થોના અણુઓમાં પારા (મરક્યુરી)નું પરમાણુ દાખલ કરવાની રીતોનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હતો. ડો. નાયક અને તેમના વિદ્યાર્થીઓએ સારા એવા પેપરો બહાર પાડેલાં છે. મહુમ સયાજીરાવ ગાયકવાડની જ્યુગિશી વખતે આ બધાં પેપરો પુસ્તકાકારે એકત્ર કરીને એ ગ્રંથ મહારાજને ભેટ ધરવામાં આવ્યો હતો.

સુરત કોલેજમાંથી (હવે દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં) ડો. સી. એમ. દેસાઈએ કાર્બનિક તેમ જ ભૌતિક રસાયણના વિષયોમાં સારું એવું સંશોધન પ્રગટ કરેલ છે. સુરતમાં યુનિવર્સિટીની સ્થાપના પછી આ સંશોધનને વેગ મળશે એવી અપેક્ષા રાખીએ. ભાવનગરમાં સર પદ્મજી સાયન્સ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં ડો. એમ. એમ. પરીએ બોરાકી ચીમ્નેના રસાયણ અંગે સંશોધન કર્યું હતું.

અમદાવાદમાં ગુજરાત કોલેજમાં સંશોધનનું કામ માધવલાલ રણછોડલાલ સાયન્સ ઇન્સ્ટિટ્યૂટની પ્રોગ્રેશનઓમાંથી બહાર પડે છે. આ સાયન્સ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ સર ચીનુભાઈ ખેરનેટની ઉદાર સખાવતનું પરિણામ છે. અમદાવાદ જેવા ઔદ્યોગિક શહેરમાં આવી સંસ્થાના અનેક લાભો મળે એ દેખીતું છે પણ તેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નવી હોવાથી અત્યારે તો ગુજરાત કોલેજમાં સાયન્સ શીખવવાના સામાન્ય ખાતા જેવું ધર્ષ પડ્યું છે. કાર્બનિક રસાયણના ક્ષેત્રમાં, ક્લોરલ (Chloral) સાથે જુદા જુદા કાર્બનિક એસિડોને સંયોજનાનો અભ્યાસ અહીં શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો. કેસીનને લગતું સંશોધન પણ થયું હતું. આ બધું કાર્ય ડો. મેદૂમના સમયમાં થયું હતું. ડો. મેદૂમની બહલી બાદ પ્રો. ડાંગાએ અને માધવલાલ શાહે સાથે મળીને બીજું પણ સંશોધન બહાર પાડ્યું છે. ડો. માધવલાલ શાહે રસાયણિક પ્રક્રિયાની ભીતરમાં રહેલ ગૂઢ રહસ્યો ઉઠેલવા, સદરહુ ક્રિયા કેવી રીતે અનુક્રમે ચાલે છે તે સમજવા સારું એવું સંશોધન પ્રગટ કરેલ છે. આ કાર્યમાં તેમના સહકારી ડો. ટી. એમ. ઓઝાએ પણ વિશેષ સંશોધનો કરી ખૂબ પ્રકાશનો બહાર પાડેલાં છે. ડો. નરગુંડ, ડો. જે. જે. ત્રિવેદી (હાલ ખંભાત કોલેજના આચાર્ય), ડો. ક્ષત્રિય, ડો. વ્યાસ વી. એ. તથા ડો. નરગુંડના અન્ય વિદ્યાર્થીઓએ કાર્બનિક પદાર્થોના સંશોધનના ક્ષેત્રમાં પુષ્કળ કાર્ય કરી ગુજરાતનું નામ રોશન કર્યું છે.

ડો. એન. એમ. શાહ તથા તેમના વિદ્યાર્થીઓ ડો. વ્યાસ જી. એન, ડો. અમીન જી. સી, ડો. મુન્સી એ. જી. (મોડાશા સાયન્સ

કોલેજના આચાર્ય), ડો. જોષી (ધૂમકેતુના સુપુત્ર), ડો. રાવળ (શ્રી અન્તરાય રાવળના સુપુત્ર), શ્રી આર. એચ. શાહ (સ્વામી-નારાયણ કોલેજ), ડો. ડી. એન. શાહ, શ્રી ડી. એચ. મહેતા અદિ સંશોધકોએ કાર્યનિક રસાયણના ક્ષેત્રમાં કેટલીક વનરપતિમાંથી આવતા પદાર્થોના સંશ્લેષણ અંગે સારું એવું સંશોધન પ્રગટ કરેલ છે. એમ. જી સાયન્સ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં ડો. આર. ડી. દેસાઈ, ડો. એ. એમ. ત્રિવેદી અને તેમના વિદ્યાર્થીઓ (ડો. સોની, ડો. ગાંધી)એ સંશોધનની સુંદર પ્રણાલી પાડી છે, અને પુષ્કળ કામ કર્યું છે. ડો. દેસાઈનું સંશોધન વિશાળ છે અને તેમનું નામ સંશોધન-ક્ષેત્રે જાણીતું છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ વિજ્ઞાન ભવનો કાઢ્યા પછી રસાયણ વિભાગમાંથી ડો. વી. કે. વૈષ અને તેમના વિદ્યાર્થી ડો. મીસ ગાંધી એ. એમ. ત્રિવેદી, એન. એમ. દેસાઈ, જે. ડી. તલાટી, ડો. આર. કે. શાહ, ડો. શાહ, ડો. ભટ્ટ, ડો. કે. એ. ઠાકર, ડો. વસી આઈ. જી. અને ડો. શેખ આદિ સંશોધકોએ પોતાપોતાના વિષયમાં સારું એવું સંશોધન કામ બહાર પાડી ગુજરાતનું નામ રોશન કર્યું છે. એવો અડસટો છે કે ક્ષારણ (ધાતુના કાટ)ને લીધે કરોડો રૂપિયાનું નુકશાન થાય છે. આ સમજવા અને પછી તેને અટકાવવા ક્ષારણ અંગેનું ડો. ત્રિવેદી, ડો. દેસાઈ અને સહકાર્ય કરેલું સંશોધન કાર્ય ખાસ ઉલ્લેખનીય છે. ડો. આર. કે. શાહ જમીનની ક્ષારીયતા અંગે ઉપયોગી કામ કરી રહ્યા છે. જીઓ-કેમેસ્ટ્રીનો આ અભ્યાસ ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં શરૂ કરનાર તેઓ છે. ડો. કે. એ. ઠાકર અને તેમના વિદ્યાર્થીઓનું કાર્ય કાર્યનિક રસાયણના પ્રદેશમાં છે. તેઓ કાર્બોનિક પદાર્થોની optical activity (પ્રકાશ સક્રિયતા = કાશિકા)નો અભ્યાસ કરે છે, એટલું જ નહીં પણ સામાન્ય જીવનમાં ઉપયોગી આપણા ખાદ્ય પદાર્થોની રાસાયણિક તપાસ કરી રહ્યા છે. ખાદ્ય પદાર્થોની પ્રોટીન-કિમત અંગે ઉપયોગી કામ બહાર પાડ્યું છે.

વડોદરામાં યુનિવર્સિટીની સ્થાપના બાદ રસાયણ વિભાગમાં પ્રોફેસર સુરેશ શેઠના ડો. કે. એન. ત્રિવેદી અને તેમના વિદ્યાર્થીઓ કૌમારીન, કોમોન, ફલેવોન ઇલાદિ વિસમ-ચક્રિય પદાર્થોની પ્રક્રિયા-શીલતા અંગે પુષ્કળ સંશોધન કરી રહ્યા છે. ડો. જે. એસ. દવે, ડો. તલાટી, ડો. ભટ્ટાચાર્ય વગેરે અન્ય સંશોધકો રસાયણ વિજ્ઞાનના વિવિધ ક્ષેત્રે સંશોધનમાં સારો ફાળો આપી રહ્યા છે. ડો. બાકનાએ રેઝીન (આઘન એક્સચેન્જ)નો ઉપયોગ કરીને મિશ્રણમાંથી કૌમારીનો તથા આલ્કેલાઇડો છુટા પાડવાની રીત સિદ્ધ કરી છે. ડો. દવેનું કાર્ય રફટ્રિકોના પ્રદેશમાં છે. આ કાર્ય તદ્દન આધુનિક છે અને ડો. દવે તેમાં પોતાનો ફાળો આપી રહ્યા છે. ડો. તલાટી અને ડો. ભટ્ટાચાર્ય કો. ઓર્ડિનેશન રસાયણ ઉપર પોતાનું કાર્ય આગળ ધપાવી રહ્યા છે.

વલ્લભવિદ્યાનગરમાં યુનિવર્સિટીએ રસાયણ ડિપાર્ટમેન્ટ કાઢ્યા પછી પ્રો. ડો. આર. ડી. પટેલ, ડો. બી. એન. માંકડ, ડો. એસ. આર. પટેલ આદિ સંશોધકોએ સારું એવું સંશોધન કાર્ય પ્રગટ કરી પોતાનો હિસ્સો આપ્યો છે. ડો. પટેલ ‘ પોલીમર ’ અંગે સંશોધન કાર્યમાં નિજ્ઞાત છે. તેજ ચરખીના રસાયણ સંશોધન કાર્ય માટે સંશોધન કરેલ છે. રતાર્ય અંગેનું તેમનું કાર્ય જાણીતું

છે. ડો. માંકડે આ કાર્ય કરી સંશોધનના રસાયણમાં સારો એવો ફાળો આપ્યો છે. ડો. એસ. આર. પટેલ એન્ઝાઇમીના એન્ઝાઇમના સંશોધન તેમ જ ફિડલ ક્રાફ્ટસની પ્રક્રિયા અંગે પુષ્કળ સંશોધન વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુથી હાથ લે છે. વલ્લભવિદ્યાનગરમાં રસાયણ વિજ્ઞાનના અભ્યાસક્રમને આધુનિકરૂપ આપવા સારા એવા પ્રયાસો થયા હતા. જર્નલ ઓફ કેમિસ્ટ્રી ટીચર નામનું સામયિક પણ અહીંયાની બહાર પડે છે.

મુંબઈની કોલેજોમાંથી બહાર પડતાં સંશોધનમાં ગુજરાતીઓનો ફાળો કેટલો એ પર દૃષ્ટિપાત કરીએ: ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સમાં ડો. શાહ આર. સી. હતા, ત્યારે કાર્યનિક રસાયણનું સંશોધન કેન્દ્ર ઊભું થયું હતું. આ ક્ષેત્રમાં ડો. શાહની નામના આખા ભારતમાં છે તેઓ નેશનલ કેમિકલ લેબોરેટરીમાં લાંબા સમય સુધી હતા તેમના વિદ્યાર્થીઓમાં ગુજરાતના યુવકો—ડો. સુરેશ શેઠના (વડોદરા યુનિવર્સિટીના રસાયણના પ્રોફેસર અને ખાતાના વડા), ડો. ન. મુ. શાહ, ડો. એચ. એ. શાહ (દીલ્હી) અને મહુમ લાઈવાળા તથા ડો. મરચન્ટ (હાલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં પ્રોફેસર) ડો. મહેતા (આઈ. આઈ. ટી. પર્વાઈ) વગેરે બીજા અનેક વિદ્યાર્થીઓનો સમાવેશ થાય છે. ઇન્સ્ટિટ્યૂટના બીજા ગુજરાતીઓમાં પ્રો. મુખોધયદ્ર મ. મહેતાએ અદ્યાર્થનિક રસાયણમાં કાર્ય કરેલું છે. વિલ્સન કોલેજમાં ડો. ભીમભાઈ દેસાઈએ ક્લીક રસાયણમાં (Coleoibal Chemistry) માં ખૂબ સંશોધન બહાર પાડેલ છે. મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ટેકનોલોજી ડિપાર્ટમેન્ટમાં ગુજરાતીઓમાં ડો. ડી. એન. મહેતા, ડો. ભદ્રમુખ વૈષ (વૈષ બી. કે. સાક્ષર શ્રી વિજયરાયના ભાઈ), પ્રોફે. જંબુસરવાળા અને ડો. કે. એચ. શાહ આદિ સંશોધકોએ પોતાના વિષયોમાં સારો ફાળો આપ્યો છે. ગુજરાત બહાર વસતા ગુજરાતીઓમાં મહુમ ડો. કાન્તિલાલ જગનલાલ પંજાનું નામ જૂલાવું ન જોઈએ. કે. હડાપુરની કોલેજમાંથી ડો. એસ. વી. શાહે પણ સંશોધનમાં પોતાનો ફાળો આપેલ છે.

બૃહત વિદ્યાના વિષયમાં ગુજરાતની કોલેજમાં કાંઈ ખાસ કાર્ય થતું નથી મુંબઈની સેન્ટ ઝેવિયસ કોલેજમાંથી ડો. કાલાવેરીએ આ વિષયમાં સંશોધન સારું કર્યું હતું. ડો. સુકેશવાળાએ એ પરંપરા ચાલુ રાખી છે. વડોદરા યુનિવર્સિટીમાંથી ડો. મેઠ સાઈ એવું સંશોધન કરી રહ્યા છે.

જીવ વિજ્ઞાનના મુ. એ વિભાગ—વનરપતિ વિજ્ઞાન અને પ્રાણી વિજ્ઞાન. પ્રથમ વિભાગમાં મહુમ પ્રો. રૂસ્તમ દસ્તુર અગ્રગણ્ય સંશોધક હતા. તેઓએ દરેક સંશોધન ઊંચા પ્રકારનું હતું. અને આ વિષયમાં રસ પેદા કરવામાં તેઓએ ખૂબ મહેનત કરી હતી. તેમના સહકારીઓમાં પ્રો. કુપર, પ્રો. સુતરીઆ, ડો. બિલીમોરિયા, પ્રો. કાપડિયા, ડો. ખસાના આર. ડી., ડો. જે. જે. ચિનોય (ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં બોટનીના પ્રોફેસર અને વડા) વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ડો. ચિનોયે વનરપતિ ફિઝિઓલોજીની ઈન્ડિયન સોસાયટી Indian Society for Plant Physiologyની સ્થાપનામાં સારો ફાળો આપ્યો છે. ખેતીમાં પાકની વૃદ્ધિ કરવા એરો-મિક એસિડના ઉપયોગ અંગે તેમનું સંશોધન ખાસ ઉલ્લેખનીય છે. વડોદરામાં મહુમ ડો. ચત્રાણ, વલ્લભ વિદ્યાનગરમાં ડો. જે. જે. શાહ

(શરૂઆતમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં) અને અમદાવાદમાં ડૉ. સી. કે. શાહ, ડૉ. પાંડે, ડૉ. વૈદ્ય અને ડૉ. ઉપાધ્યેન આચાર્ય પોતા-પોતાની પસંદગીના સંશોધન ક્ષેત્રે સારો ફાળો આપી રહ્યા છે. મુંબઈની વિલ્સન કોલેજમાં પ્રો. સુરેશ દીક્ષિતે લીલની વનસ્પતિ પર સંશોધન કરેલ છે. ગુજરાત કોલેજવાળા પ્રો. જયંતીલાલ ઓઝા (હાલ અમદાવાદ-સેન્ટ ડેવિડ્સ કોલેજ) એ ગળો ઉપર થતાં સફેદ ચાકામાં રહેલ સૂક્ષ્મ વનસ્પતિનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરેલ છે. ડૉ. આઠીયા આર. ડી. પણ પોતાના કાર્ય વડે સંશોધનમાં ફાળો આપે છે.

પ્રાણી વિજ્ઞાનમાં ગુજરાત કોલેજવાળા મહુમ પ્રો. અસાના જે જે. પીટ સંશોધક હતા. તેઓએ ઘણાં સંશોધન પ્રકાશનો પહાર પાડેલાં હતાં. કોષ વિજ્ઞાન (Cytology)માં પ્રવિણ વિજ્ઞાન હતા અને તે વિષયમાં તેમની સારી નામના હતી. મુંબઈવાળા ડૉ. શેઠના (ફિશરી ઓફીસર)નું નામ ન ભૂલાવું જોઈએ. તેમણે તેમના વિષયમાં ઘણું સારું સંશોધન આપેલ છે. વડોદરામાં ડૉ. જ્યોર્જ, અમદાવાદમાં ડૉ. દુર્ગાએ પણ પક્ષીઓની ફિઝિયોલોજી અંગે સારું કામ કરી રહ્યા છે. ડૉ. જ્યોર્જ હાલ કનેડાની યુનિવર્સિટીમાં છે, અને તેમનું કાર્ય આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પામેલ છે. તેમણે Avian Midogy નામનું પ્રમાણભૂત પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે. વડોદરામાં અભારે પ્રો. આર. વી. શાહ પોતાનું સંશોધન એમના વિદ્યાર્થીઓ સાથે આગળ ધપાવી રહ્યા છે. ડૉ. આર. એમ. નાયક પક્ષીઓ પર પોતાનું સંશોધન કરી રહ્યા છે.

ગુજરાતીઓનો વૈજ્ઞાનિક સંશોધનમાં ઉપરનો ફાળો સારો મળાય ગુજરાતી સંશોધકોની સંખ્યા વૃદ્ધિ પામતી જાય છે. પણ આપણે ખૂબ આગળ વધવાનું છે. ગુજરાતના ઉદ્યોગોને સંશોધનના લાભ મળતો રહે એમ કરવું જોઈએ. અનેક ખીજા પ્રશ્નો ઉકેલવા માટે સંશોધનની જરૂર રહે છે તે પૂરી પાડવી જોઈએ. કોલેજોએ માત્ર શિક્ષણ પર નહીં પણ સારા પ્રમાણમાં સંશોધનની સામગ્રી વસાવી સંશોધનને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. ખીજા પ્રાંતોમાં, જેમ કે બંગાળમાં માત્ર સંશોધન અર્થે જ સંસ્થાઓ સ્થાપિત થઈ છે. મહારાષ્ટ્રમાં, પુનાનું રાનડે ઇન્સ્ટિટ્યુટ આવું કાર્ય કરે છે. ગુજરાત જેવા સમૃદ્ધ પ્રદેશમાં અનેક સંસ્થાઓ પોષાય છે તે આશા ન રાખી શકાય કે ગુજરાત એક વૈજ્ઞાનિક સંશોધન મંદ્ર ઝિમું કરશે !

ઉપસંહારમાં, આપણા વડાપ્રધાન પંડિત જવાહરલાલ નહેરુના અર્થગંભીર ઉદ્દેશોનો ટાંકો આ લેખ પૂરો કરું :

‘આજે આપણા દેશ સમક્ષ અનેક મહાપ્રશ્નોમાંથી સૌથી વિશેષ મહત્વનો પ્રશ્ન વૈજ્ઞાનિક સંશોધનનો—શુદ્ધ તેમજ ઔદ્યોગિક છે. ખીજાં સર્વ કાર્યોના આ પાયો આજે વિજ્ઞાનને માત્ર મોદેથી માત્ર આપનારા અનેક મળી આવે છે પરંતુ જીવનના અનેકવિધ પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે વિજ્ઞાન અને તેની રીતો અખતવાર કરનારાં જૂજ નીટજો છે.’

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી જેતલસર જીથ સહકારી મંડળી લી.

મુ. જેતલસર.

(નિર્દેશ : ગબડોડ)

(તલુકો : જેતપુર)

સ્થાપના તારીખ : ૨૬-૩-૫૫

નોંવણી નંબર : ૧૨૧૭

શેર ભડોળ : ૮૨૦૦૦-૦૦

સભ્ય સંખ્યા : ૩૮૬

અનામત ફંડ : ૩૨૧૬-૦૦

ખેડૂન : ૩૧૩

અન્ય ફંડ : —

ખીખેડૂન : ૭૧

સરકારશ્રી : ૧

જેશંકર પ્રભાશંકર પંડયા મંત્રી
મુળશંકર રતનજી પુરોહિત પ્રમુખ

મંડળી દ્વારા જનુનાશક દવા, રસાયણીક ખાતર, સુધરેલ ખીયારણ, ગ્રાહક સંહાર, ધીરાણ વિ. પ્રવૃત્તિ ચાલે છે.

ગ્રમ : અંબિકા

ફોન : ૨૬

અંબિકા મીનરલ્સ સ્ટોન સપ્લાઈંગ કું.

માઈનર્સ અને મેન્યુફેક્ચરર્સ

—: ઉત્પાદન :—

લાઈમ સ્ટોન, ડોલોમાઈટ ચીપ્સ અને પાવડર.

સ્ટેશન સામે,

હોટાઉટેપુર

(જિ. વડોદરા.)

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી ભંડારીયા સેવા સહકારી મંડળી લી.

મુ. ભંડારીયા

(તાલુકો : ગારીયાધાર)

(જિલ્લો : ભાવનગર)

સ્થાપના તારીખ : ૯-૮-૫૫

નોંધણી નંબર : ૧૪૪૨

શેર ભંડોળ : ૧૫૭૮૦-૦૦

સભ્ય સંખ્યા : ૯૪

અનામત ફંડ : ૨૪૦૦-૦૦

ખેડૂત : ૭૬

અન્ય ફંડ : —

ખીનખેડૂત : ૧૮

બચુભાઈ મામદભાઈ

મંત્રી

લીમણ જવેરભાઈ

પ્રમુખ

—: વ્ય. કમિટિના સભ્યો :—

સવળ રવળ પટેલ

જીવરાજ પરખત પટેલ

પોપટ આંબા પટેલ

શામળ સવળ પટેલ

કરશન ખીમા પટેલ

રણછોડ મોનળ પટેલ

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી આંબલા વિ. કા. સેવા સહ. મંડળી

મુ. આંબલા.

(તાલુકો : સિહોર)

(જિલ્લો : ભાવનગર)

સ્થાપના તારીખ : ૨૩-૧-૩૭

નોંધણી નંબર : ૧૧૬

મંડળી સૌ સહાયકોના સહકારથી દિનપ્રતિદિન પ્રગતિ કરી રહી છે.

સુધરેલ ખાતર, ખીયારણ, જંતુનાશક હવા તેમજ સરકાર માન્ય સરતા અનાજની દુકાન, ખેતી ઉપયોગી સાધનો વિગેરેનું કામકાજ કરે છે.

મણીશંકર પ્રેમજીભાઈ

મંત્રી

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી અમરગઢ સહકારી મંડળી

મુ. અમરગઢ.

(તાલુકો : સિહોર)

(જિલ્લો : ભાવનગર)

મંડળી જીવન જરૂરીયાતની તથા ખેતી ઉપયોગી વસ્તુઓ રાખી ગ્રામજની ભાવથી ગ્રામજનોને પૂરી પાડે છે.

સાચણીક ખાતરો, જંતુનાશક હવાઓ વિગેરે વેચાણ દ્વારા ખેતી વિકાસના કાર્યમાં યોગદાન નાખી શકે છે.

મણીશંકર પ્રેમજીભાઈ

મંત્રી

ગાંધી શતાબ્દિ વર્ષમાં “અપના બજાર” શરૂ કરીને

શુભેચ્છા પાઠવે છે

મોરબી મધ્યસ્થ ગ્રાહક સ. ભંડાર લી.

મોરબી

(જિલ્લો-રાજકોટ)

સ્થાપના તારીખ : ૧૫-૧૨-૬૪

નોંધણી નંબર : ૧૦૮૫

શેર ભંડોળ : ૨૪૧૦૦-૦૦

સભ્ય સંખ્યા : ૧૩૧

અનામત ફંડ : ૩૫૦-૦૦

મોરબી શહેરના અગીયાર પ્રાથમિક ભંડારોનો મધ્યવર્તી ભંડાર.

જયવંતલાલ મહેતા

મેનેજર

દશરથસિંહ સરવૈયા

પ્રમુખ

ગુજરાતમાં પ્રચલિત ધાર્મિક સંપ્રદાયો

—શ્રી જસવંતરાય ક. રાવળ ‘અચલ’

ગુજરાત એ સંત-મહાત્માઓની પુણ્યભૂમિ છે, તીર્થભૂમિ છે. દયા, અનુકંપા અને સહિષ્ણુતાનો ચેતનદીપ અજવાળા પાથરતો રહ્યો છે અને આત્મોત્થતિની-સર્વોદયની ભાવનાને પ્રગટાવી રહ્યો છે.

ગુજરાતની જનતા ધર્મ-ભીરૂ છે, વ્યવહારુ છે આનું મૂળ કારણ ગુજરાતી જનતામાં ધાર્મિક ભાવના વધુ જોવા મળે છે. ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ ધર્મની રક્ષા કરવાથી જ સંસ્કૃતિની રક્ષા થાય છે. માનવ સંસ્કૃતિ ધર્મથી જ રક્ષાગેલી છે. પછી તે લોક સંસ્કૃતિ હોય કે ભદ્ર સંસ્કૃતિ હોય. માનવ પ્રકૃતિનો સાંસ્કૃતિક વિકાસ ધર્મ આધારીત છે અને તેની વિકૃતિનું પિછાપી પ્રાકૃત દર્શન ધર્મના અભાવમાં જોવા મળે છે.

ધર્મની વ્યાપક વ્યાખ્યા તો તત્ત્વતઃ બધાને સરખી જ લાગુ પડે છે. તેમ છતાં—

રૂચીનાં વૈચિત્ર્યા દંજુકુટિલ નાના પથજુષાં
નૃણામેકો ગમ્ય સત્ત્વમસિ પયસા મર્ણવ દ્વ ॥

દરેકે દરેક પોતપોતાની ડુબી અનુસાર ધર્મના સિદ્ધાંતો અંગીકાર કરે છે અને એ સિદ્ધાંતોને ધર્મરૂપે જીવનમાં વણી લઈ-રૂઢ કરી દઇ પોતાનો આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધે છે.

સારાથે વિશ્વનો અતિ પ્રાચીન ધર્મ કેઈ પણ હોય તો તે વૈદિક સનાતન ધર્મ છે એમ કહેવામાં જરૂરથી અતિશયોક્તિ નથી. વૈદિક ધર્મ તે વેદ ઉપનિષદો ઋતિ-સ્મૃતિ દ્વારા નિર્દેશાયેલ આચાર સંહિતા દ્વારા રક્ષાયેલો છે. અને આદિ જગદ્ગુરૂ શંકરાચાર્ય તેમજ તેના અનુયાયીઓ, સન્યાસી મહાત્માઓએ, તત્ત્વ ચિન્તકોએ વેદ ઉપનિષદ-બ્રહ્મસુત્ર ઉપર લખેલો કરી એના ગૂઢ રહસ્યોને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને આજ પણ જનતામાં આધ્યાત્મિક ચેતના રેડી રહ્યા છે.

આ સનાતન વૈદિક ધર્મનો નિષ્કર્ષ કોઈ દેવ દેવતા નહીં પણ નિખિલ બ્રહ્માંડ નાયક-પરિબ્રહ્માંડને સંબોધી-જીવ-શિવનો અભેદભાવ-અદ્વૈત સિદ્ધાંત પ્રસ્થાપીત કરી બ્રહ્મ મેવ જગત્— સાચે વિશ્વ પરમાત્મરૂપ બ્રહ્મરૂપ છે તેમ પ્રતિપાદન કરવાનો છે, નિજ અહંને ઓગાળવાનો અને આત્મસાક્ષાત્કાર કરવાનો છે.

શાસ્ત્રમાં ધર્મની પરિભાષા આ પ્રમાણે છે. ધારયાત્ ધર્મ, ધિન્વાદ ધર્મ : ધારણ કરવું, દુઃખ પીડામાંથી બચાવવું એનું નામ ધર્મ. ધિન્વાદ નો અર્થ થાય છે ધારણ કરવી અથવા તો આશ્વાસન લેવું કે આપવું. બીજી રીતે વિચારીએ તો યતોદમ્યુ-દયનિઃશ્રેયસસિદ્ધિ : સ ધર્મ જેના આચરણથી નિઃશ્રેયસની પ્રાપ્તિ થવી એનું નામ ધર્મ. નિશ્રેયસના ઘણા અર્થો થાય છે. પરંતુ સર્વશ્રેષ્ઠ કલ્યાણ-આત્મકલ્યાણ લૌકિક, પારલૌકિક કલ્યાણ એ

મુખ્ય અર્થ છે. ધર્મ એકલોજ બધી જગ્યાએ સહાયક અને રક્ષક અને છે. નીતિ શતકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—

વને રણે શત્રૂજલાગ્નિ મધ્યે

રક્ષન્તિ પુણ્યાનિ પુરા કૃતાનિ.

વનમાં, રણમાં, જલમાં, અગ્નિમાં, શત્રુવચ્ચે જે પુણ્ય કરેલ છે. તે જ એનું રક્ષણ કરે છે. ત્યારે પાપ શું અને પુણ્ય શું તે આપણને ધર્મ બતાવે છે.

ધર્મ માટે મનુ મહારાજે અતિ સંક્ષેપમાં કહ્યું છે.

અહિંસા સત્યમ સ્તેય શૌચ મિન્દ્રિય નિગ્રહ :

एतद् धर्मं समासेन चातुर्वर्ण्यं ब्रवीमः :

અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, શૌચ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ આ પાંચ ધર્મના મુખ્ય સ્વરૂપ છે અને દરેકે દરેક ધર્મના આના ઉપર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

મહર્ષિ મનુભગવાને સ્મૃતિમાં ધર્મના દસ લક્ષણો કહ્યા છે.

ધૃતિ : क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रिय निग्रह

धीर्विद्या सत्यम क्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥

ધર્મના દસ લક્ષણ (૧) ધૃતિ (૨) ક્ષમા (૩) દમ (૪) અસ્તેય (૫) શૌચ (૬) ઇન્દ્રિયનિગ્રહ (૭) ધી [બુદ્ધિ] (૮) વિદ્યા (૯) સત્ય અને (૧૦) અક્રોધ છે. જે સર્વમાન્ય ધર્મના લક્ષણ છે.

ગુજરાતના દરેકે દરેક ધાર્મિક સંપ્રદાયો શૌવ, વૈષ્ણવ, શાકત, સ્વામીનારાયણ, જૈન, બૌદ્ધ, ઈસ્લામ, ઈસાઈ તેમજ સારાથે વિશ્વમાં પ્રચલિત ભિન્નભિન્ન ધર્મથી શાખા પ્રશાખાઓમાં ઉપરોક્ત બતાવેલ ધર્મના દસ લક્ષણોને સિદ્ધાન્તિક રીતે મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. અને તેથી જ ધર્મની વ્યાખ્યાને તેના વ્યાપક અર્થમાં સમજાવી શકાય તે માટે થોડુંક વિવરણ વધુ થાય તો અસ્થાને નથી.

શાસ્ત્રની પરિભાષામાં નીચે જણાવેલ ૧૩ શક્તિઓને ધર્મની પત્તિ તરીકે ગણવામાં આવી છે અને એનો એ રીતે ઉલ્લેખ થયો છે આ તેર શક્તિઓ સમગ્ર વિશ્વ—માનવજીવનમાં વ્યાપ્ત થયેલી જોવા મળે છે અને તેને આધારે જ માનવમાં માનવતાનો વિકાસ થઈ રહ્યો છે, અને વિશ્વમાં સુખ, સમૃદ્ધિ, ઐશ્વર્ય, શાંતિ જોવા મળે છે.

શ્રદ્ધા મૈત્રી દયા શાન્તિ સ્તુષ્ટિ ; પુષ્ટિ : કિયોત્તતિ :

बुद्धिर्मेधा तितिक्षा हीं मूर्तिर्धर्मस्य पत्नयः ॥

શ્રદ્ધા સૂત શુભ મૈત્રી પ્રસાદમભય દયા ।

શાન્તિઃ સુખં મુદં તુષ્ટિઃ સ્મયં પુષ્ટિરસૂયતઃ ॥

યોગં ક્રિયાન્તતિર્વર્મથં બુદ્ધિર સૂયત ।
મેઘા સ્મૃતિ તિતિક્ષા તુ ક્ષેમં હ્રીં : પ્રશયં દુત્તમ્ ॥

ધર્મની પત્નીઓ—(૧) શ્રદ્ધાશક્તિથી વિશ્વમાં શુભ કલ્યાણના આદેશનો નાશ થાય છે અને અકલ્યાણકારી ભાવનાનો નાશ થાય છે. (૨) મૈત્રીશક્તિથી વિશ્વમાં પ્રસાદથી પ્રસન્નતા પાંગરે છે અને ઉદ્વેગનો નાશ થાય છે. (૩) દયાશક્તિથી વિશ્વમાં અભયનો સંચાર થાય છે અને ભયનો નાશ થાય છે. (૪) શાન્તિશક્તિથી સકલ બ્રહ્માંડમાં સુખનો સંચાર થાય છે અને અશાંતિ દુઃખ તાપ નષ્ટ થાય છે. (૫) તુષ્ટિશક્તિથી તોષ સંતોષનો સંચાર થાય છે અને અસંતોષનો નાશ થાય છે. (૬) પુષ્ટિશક્તિથી વિશ્વમાં મુદ્ધ [આનંદ]નો ફેલાવો થાય છે અને શોક-ગ્લાનીનો નાશ થાય છે. (૭) ક્રિયાશક્તિથી વિશ્વમાં ઉદ્યોગનો સંચાર થાય છે અને આગસ-પ્રમાદનો નાશ થાય છે. (૮) ઉન્નતિશક્તિથી વિશ્વમાં ઉત્સાહનો અનિર્ભાવ થાય છે અને હતાશા નિરાશાનો નાશ થાય છે. (૯) બુદ્ધિશક્તિથી વિશ્વમાં સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે અને અનિષ્ટ તરવોનો નાશ થાય છે. (૧૦) મેઘાશક્તિથી વિશ્વમાં સ્મરણશક્તિનો સંચાર થાય છે અને વિસ્મરણનો નાશ થાય છે. (૧૧) તિતિક્ષાશક્તિથી વિશ્વમાં ક્ષેમનો સંચાર થાય છે અને અક્ષેમનો નાશ થાય છે. (૧૨) હ્રીં શક્તિથી વિશ્વમાં વિવેક વિનયનો સંચાર થાય છે અને અવિવેક અવિનયનો નાશ થાય છે. (૧૩) મૂર્તિશક્તિથી વિશ્વમાં ત્રિગુણાત્મિક ત્રિગુણી પ્રકૃતિનો ઉદય થાય છે. આમ ઉપરોક્ત ૧૩ શક્તિઓને ધર્મની પત્ની ગણવામાં આવે છે.

વિશ્વના કોઈપણ પ્રચલિત ધર્મમાં કે સંપ્રદાયોમાં ઉપરોક્ત શક્તિઓનું એક યા બીજી રીતે મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે.

જુદા જુદા સંપ્રદાયોના આચાર્યોએ જુદી જુદી રીતે એજ સનાતન સભ્યને કેન્દ્રમાં રાખીને, દેશકાળને લક્ષમાં લઈને ધર્મોપદેશ કર્યો છે. ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયોના આચાર્ય અને તેના ધર્મ ઉપ-દેશની જણાવટ કરવી જરૂરી નથી પણ હુંકમાં ગુજરાતમાં મુખ્યત્વે શિવભક્તિ, વિષ્ણુભક્તિ, રામભક્તિ, કૃષ્ણભક્તિ, રાધા-માધવભક્તિ, દેવીભક્તિ, સૂર્યભક્તિ, ગણપતિભક્તિ વગેરે ભક્તિ ઉપાસનાનો પ્રચાર ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયો દ્વારા પ્રચલીત થયો છે.

શ્રી રામાનુજનાચાર્ય, શ્રી નિમ્બાકોચાર્ય, શ્રી માધવાચાર્ય, શ્રી વલ્લભાચાર્ય વગેરે આચાર્યોએ વેદાંતસૂત્રો પર જાણ્યો કરીને પોત-પોતાના દાર્શનિક વિચારોને પ્રતિષ્ઠિત કરેલ છે. એમના અનુયાયીઓ વિષ્ણુભક્તિનો ફેલાવો કરી રહ્યા છે.

શ્રી કૃષ્ણીર સાહેબનો પણ મોટો પંથ છે જે કૃષ્ણીરપંથી કહેવાય છે. એમના અનુયાયીઓ ગુજરાતમાં ઘણાં છે. કૃષ્ણીર સાહેબના અધ્યાત્મ તરફદારનાથી ભરપૂર ગુહ ઉપદેશનો સાર, પદો, ભજનો, દોહાઓ વગેરે સારગર્ભીત સાહિત્યનો ફેલાવો કરી રહ્યા છે અને ઉપદેશ આપી રહ્યા છે.

શ્રી સહજાનંદ સ્વામી મહારાજે સ્વામીનારાયણ ધર્મની સ્થાપના કરી અને શિક્ષાપત્રી દ્વારા ઉપદેશનો ફેલાવો કર્યો અને ભક્તિની ગંગા-વહાવી સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતમાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનો ખૂબજ ફેલાવો થયો છે. અને આજે પણ પરમ પ્રગટ બ્રહ્મ શ્રી યોગીજી

મહારાજ એ સંપ્રદાયને વધુને વધુ બલીષ્ઠ કરી રહ્યા છે. અને ભક્તોને ભક્તિભાવે જીવવી રહ્યા છે.

પરમ વિતરાગી ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ પ્રસ્થાપિત કરેલ જૈન ધર્મનો ફેલાવો પણ ગુજરાતમાં ઘણો છે ગુજરાતના શહેરોમાં, ગામોમાં શિખરખંધી જિનાલયો છે. તળાવ, શેત્રુંજય, ગિરનાર, દેલવાડા, આણુ વગેરે તિર્થધામોમાં મોટી સંખ્યામાં યાત્રાળુઓ આવે છે. જૈનદર્શનના ગ્રંથોમાં અધ્યાત્મજ્ઞાન કારોભાર ભરેલું છે.

ગુજરાતની પછાત કોમમાં મોટા ભાગે રામાખીરની ઉપાસના થતી વધુ જોવા મળે છે. રામાખીરનો હેસો દરેકે દરેક ભજનાક ભાઈઓ ભાવથી ગાતા હોય છે અને ભજનની જૂક બોલાવતા હોય છે. રામાખીરની માનતાઓ થતી હોય છે અને તેના પ્રસક્ષ પરચાઓ પણ ગુજરાતમાં ઘણા પ્રચલીત છે.

ગુજરાતમાં ઘણા મહાન સમર્થ સંત મહાત્માઓ થઈ ગયા છે. જેમની માનતાઓ થાય છે અને અસારે પણ પ્રસક્ષ ચમત્કારીક પરચાઓ પણ જોવા જાણવા મળે છે- સૌરાષ્ટ્રમાં શ્રી જલારામખાપાની જગા વીરપુરમાં છે. પૂ. જલારામખાપાનું સાદુ પવિત્ર ભક્તિભર્યું જીવન અને સેવાત્યાગની ભાવનાની અખંડ જ્યોત ભક્તોના હૃદયમાં શ્રદ્ધાના અજવાળા પાથરી રહી છે. તેવી જ રીતે મધ્યગીરમાં શ્રી ગીગાખાપાની સત્તાધારમાં જગ્યા છે અને આજે પણ એનો મહીમા ઘણો મોટો છે. એ પંથકના દરેક માનવી ગીગાખીરને વધુ માને છે અને તેની માનતા કરે છે. યાત્રાળુઓ માટે દિવસરાત રસોડું ચાલુ જ હોય છે

આવા તીર્થોનો કે જગ્યાઓનો સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતમાં પાર નથી. અને એનું વર્ણન કરવામાં આવે તો પાનાને પાના ભરાય તેટલી સામગ્રી થાય, તે બધું લખવું અશક્ય છે.

હમણાં હમણાં છેલ્લા ત્રણ દસકાથી શ્રી સાંઈબાખાના ભક્તો ઘણા વધ્યા છે. ઠેરઠેર સાંઈ મંદિરો અને તેના અનુયાયીઓ જોવા મળે છે. શ્રી સાંઈબાખા ભગવાન દત્તાત્રેયનો અવતાર છે એમ માનવામાં આવે છે અને તેના પ્રસક્ષ પરચાઓ પણ જોવા જાણવા મળ્યા છે.

ગુજરાતમાં ઈસ્લામધર્મ, પારસીધર્મ, ખ્રીસ્તીઓનો ઈસાઈધર્મ વિગેરે ધર્મો એના અનુયાયીઓ દ્વારા પ્રચલીત થયા છે અને વિકસ્યા છે. હિંદુસ્તાન, પાકિસ્તાનના ભાગલા થવાને કારણે સિંધીભાઈઓ (નિરાશ્રીતો)નો ગુજરાતમાં મોટા પ્રમાણમાં વસવાટ થયો છે. તે સિંધીઓ સિંધના સંત કંવરરામને માનતા હોય છે અને તેના અનુ-યાયીઓ પણ એ સંપ્રદાયનો ફેલાવો કરી રહ્યા છે.

ગુજરાતમાં વસતા શિખો ગુરૂ નાનકને માનતા હોય છે અને એ રીતે એ સંપ્રદાય પણ પ્રચલીત થયો છે ગુજરાતમાં વસેલા મહારાષ્ટ્રીયન ભાઈઓ મહારાષ્ટ્રના પરમભક્ત તુકારામ, શાનેશ્વર તેમજ દત્તાવતાર સદ્ગુરૂ સ્વામી શ્રી સમર્થમહારાજને માનતા હોય છે અને એની પૂજા ભક્તિ પ્રચલીત થઈ છે. ગણેશ ઉત્સવ ગુજ-રાતમાં પણ મહારાષ્ટ્રની માફક ઉજવાય છે અને એમાં ગુજરાતી ભાઈઓ પણ મોટી સંખ્યામાં ભાગ લેતા જોવા મળે છે.

આમ ગુજરાતમાં દરેકે દરેક સંપ્રદાય પોતપોતાની રીતે વિકસ્યો

છે. આમ છતાં મહાત્મા ગાંધીજીની અસર પણ જળપરજલ છે. વિશ્વધર્મ માટેની એમની વિચારધારાની અસર વધુને વધુ પ્રચલીત થતી જોવા મળે છે. દરેક દરેક ધાર્મિક સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ સર્વ ધર્મ સમન્વયની ભાવનાએ સર્વમાન્ય વિશ્વધર્મનો પ્રચાર કરવા કટિબદ્ધ થતાં જોવા મળે છે. વખત જતાં સર્વધર્મ માન્ય એક જ વિશ્વધર્મ થશે અને તેની આચારસંહિતા પણ એકજ હશે તેવી માન્યતા રાખવામાં આવે તે અસ્થાને નથી.

ધર્મથી જ સંસ્કૃતિ ટકતી હોય છે. વિશ્વ અનુકૂળની ભાવના પણ ધર્મ આધારીત છે. ધર્મના બે પ્રકાર છે. સામાન્ય ધર્મ અને વિશેષ ધર્મ :

સામાન્ય ધર્મમાં સર્વ લોકોપયોગી શાસ્ત્ર સંમત અને બધા માટે યદ્યપોગ્ય સદાચાર ભર્યું આચરણ એ મુખ્ય છે. વર્ણુ ધર્મ, આશ્રમ ધર્મ, વ્યવહાર ધર્મ, માતા-પિતા, ભાઈ-ભગિનિ, પતિ-પત્ની, પુત્ર-પુત્રી, સખા-સખી, ગુરુ-શિષ્ય, રાજા-પ્રજા તેમજ વિભિન્ન આદર્શ વ્યક્તિધર્મ પણ સામાન્ય ધર્મમાં આવી જાય છે.

સામાન્ય ધર્મથી વિશેષ ધર્મ કાંઈક ઉચ્ચ છે અને લૌકિક વ્યવહારથી પર છે. પિતા-પુત્રનો સામાન્ય ધર્મ હોવા છતાં પ્રહલાદે પોતાના પિતાની આજ્ઞાની અવગણના કરી અને વિશેષ ધર્મ અંગીકાર કર્યાના ઘણા દાખલાઓ છે.

આપણી સંસ્કૃતિની આધારશિલા જોવા રામાયણ અને મહાભારત એ બે મહાન ગ્રંથો છે. ગીતા અને ભાગવત પણ એટલા પ્રચલીત છે. આ ગ્રંથો ધર્મની સ્થુળ કે સુક્ષ્મ વ્યાખ્યા યથાર્થ રીતે સમજાવે છે. ગુજરાતનું કોષ્ટક પણ શહેર કે ગામ એવું નહિ હોય કે જ્યાં ગીતા, રામાયણ, ભાગવત ન વંચાતા હોય. શ્રીમદ્ ભાગવત-જ્ઞાન યજ્ઞની સપ્તાહમાં હજારોની સંખ્યામાં જનતા આવતી હોય છે અને દરેકે દરેક સંપ્રદાયના લોકો પણ આ જ્ઞાન યજ્ઞમાં ભાગ લેતાં હોય છે. પરમ વૈષ્ણવ, પરમ ભાગવત પ. પૂ. શ્રી ડોંગરેજી મહારાજ જ્યારે ભાગવતની અમૃતધારા વહાવતા હોય છે તે સાંભળવા હજારોની સંખ્યામાં ભાઈજેનો આવતાં હોય છે અને ભગવદ્ આનંદ હુંડતા હોય છે.

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના સાધુ-મહાત્માઓ ગોસાંઈજીઓ ગામડે ગામડે રામાયણ નવાહન પારાયણ કરતાં હોય છે અને જનતાને ભગવાન મર્યાદા પુરૂષોત્તમ રામના આદર્શ સમજાવતા હોય છે. આની અસર પણ ગુજરાતના એકાએક ગામડાઓમાં વ્યાપકરીતે થયેલી જોવા મળે છે. રાત્રીના ભજનકીર્તનની ઝુંક બોલતી હોય છે. લિન્દુ, મુરલીમ, પારસી, દસાઈ આ બધીએ કોમના ભાઈ-બહેનો બેદભાવથી પર થઈ બધા એક સાથે એકત્ર થઈ ભજન કીર્તન કરતાં હોય છે અને ભક્તિભાવે ભીંજતા હોય છે.

ગુજરાતમાં ધાર્મિક તહેવારોનું મહત્વ ઘણું જ છે. આપણા ધાર્મિક પર્વો જન્માષ્ટમી, રામનવમી, મહાશિવરાત્રી, મૈત્રી નવરાત્ર, આશ્વિન નવરાત્ર, મહાવીર જયંતિ, પર્યુષણ પર્વ વગેરે ધાર્મિક તહેવારો ભક્તિભાવથી ઉજવાય છે. આ બધાંયે તહેવારોમાં કે વ્યાખ્યાનોમાં એકઠેય જાતના સાંપ્રદાયિક બેદભાવ વગર જનતા જોડાય છે. નવરાત્રી મહોત્સવો બહુજ સારી રીતે સમગ્ર ગુજરાતમાં

ઉજવાય છે. ઠેરઠેર ભવાઈ રમાય છે. શહેરોમાં તો લો લો માંડવી નાખી માતાજીના ગરબા ગવાય છે. બહેનો રાસ-રાસડા વ્યે છે અને ભાઈઓ ગરબી લેતા જોવા મળે છે. ગામડાઓમાં આ ગરબીમાં યુવાનો, પ્રોટો અને ૭૦ વર્ષ વટાવી ગએલા વૃદ્ધો પણ ખાસ કરીને ગરબી લેતા જોવા મળે છે. એમનો નિર્દોષ આનંદ અને ભાવમસ્તીનું દર્શન આપણને તેઓ કરાવે છે.

ગુજરાત તપોભૂમિ છે. સંત-મહાત્માઓની ભૂમિ છે. આ ધરતી ઉપર ઘણા ઘણા સંત-મહાત્માઓ-ભક્તો થઈ ગયા અને ચેતનાની દિવ્ય વિભૂતિ વરસાવતા ગયા. આ બધાંયે પ્રાતઃસ્મરણીય સંત-મહાત્માઓનો ઉલ્લેખ (લાંબો લેખ ન થઈ જાય તે દૃષ્ટિએ) કરવો યોગ્ય નથી. પરંતુ એમણે જે દિવ્ય સંદેશો આપ્યો છે અને જે રીતે ગુજરાતની અસ્મિતાને આત્મસાત્ કરી-આત્માનો ભક્તિ-ભર્યો ધવલરંગ માનવતા મહેકાવતો વેશે છે. તે દિવ્યવિભૂતિઓના રંગ વધુને વધુ વ્યાપક બનતો રહે તેવી પરમદૃષ્ટાંત આશુતોષ ભોલેબાબાને હાર્દિક પ્રાર્થના.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

ખેડૂતોની પોતાની જ, ખેડૂતો માટેની અને ખેડૂતોથી જ સ્વયંસંચાલીત સ્વતંત્ર-ભર્યની સૌથી જુની સંસ્થાઓમાંની એક : **ધી હાંસોટ ગ્રુપ કો-ઓપરેટીવ એગ્રીકલ્ચરલ પ્રોડ્યુસ પ્રોસેસીંગ એન્ડ મારકેટીંગ સોસાયટી લિ.**

મુ. હાંસોટ

(વાચા : અંકલેશ્વર)

(નિલ્લો : ભર્ય)

સ્થાપના તારીખ :	૩૦-૮-૩૩	નોંધણી નંબર :	૭૪૯૧
શેર ભડોળ :	૧૪૮૪૭૫-૦૦	સભ્ય સંખ્યા :	૧૦૪૪
અનામત ફંડ :	૧૭૭૧૪૩-૦૦	ખેડૂત :	૧૦૪૪
અન્ય ફંડ :	૩૬૯૬૫૮-૦૦	ખીનખેડૂત :	સરકારશ્રી

૧૯૬૮-૬૯ના વર્ષમાં

બાંધેલી ગાંસડીઓ—૧૧૫૨૦

પીલાણ કરેલો કપાસ—૪૮૬૧૧-૮૫ કવીન્ટલ

સભાસદોને કપાસના વહેંચેલા ભાવ—કવી.ના રૂ. ૨૩૧-૪૦

પ્રેસીંગ ચાર્જ ગાંસડી દીઠ રૂ. ૧૩-૫૦

જીનીંગ ચાર્જ કવીન્ટલ દીઠ રૂ. ૩ ૦૦

ઉપરોક્ત સંસ્થા સુરત-ભર્ય વિસ્તારના રૂ-કપાસીયા બજારમાં એક અગ્રગણ્ય સંસ્થા છે.

કે. હ. ત્રિવેદી
મેનેજર-સેક્રેટરી

મણીલાલ દ. પટેલ
ચેરમેન

શુભેચ્છા પાઠવે છે		શુભેચ્છા પાઠવે છે	
શ્રી સાતપડા જીથ વિ. કા. સહ. મંડળી		શ્રી રોજયા સેવા સહકારી મંડળી લી.	
મુ. સાતપડા.		મુ. રોજયા	
(તાલુકો : ગારીયાધાર)	(જિલ્લો : ભાવનગર)	(તાલુકો : તળાખા)	(જિલ્લો : ભાવનગર)
સ્થાપના તારીખ : ૧૦-૧૨-૪૭	નોંધણી નંબર : ૨૧૫	સ્થાપના તારીખ : ૧૩-૫-૫૫	નોંધણી નંબર : ૧૨૮૪
શેર ભંડોળ : ૩૫૮૬૦-૦૦	સભ્ય સંખ્યા : ૧૨૨	શેર ભંડોળ : ૧૬૫૬૫-૦૦	સભ્ય સંખ્યા : ૭૩
અનામત ફંડ : ૧૩૦૯૦-૦૦	ખેડૂત : ૧૨૦	અનામત ફંડ : ૨૭૭૬-૦૦	ખેડૂત : ૬૩
અન્ય ફંડ : ૨૪૧-૦૦	ખીનખેડૂત : ૨	અન્ય ફંડ : —	ખીનખેડૂત : ૧૦
ખાતર, ખીયારણ, દત્તા વિગેરેનું કામકાજ ધીરાણની સાથે કરે છે.		અચુભાઈ મગનલાલ દોશી મંત્રી	
નરસી અરજણ પટેલ મંત્રી		પોલુભાઈ હરિશંક પ્રમુખ	
—: વ્ય. કમિટિના સભ્યો :—		—: વ્ય. કમિટિના સભ્યો :—	
નારણભાઈ એચરભાઈ વલ્લભ શામળ		લીખુભાઈ હાદાભાઈ કાનજી રવજી	
માધા નાનજી પટેલ પ્રમુખ		કનુભાઈ ભાવશંક	
માવજી ઉકા જીવરાજ વાલા		મંડળી ખાતર, ખીયારણ વિગેરેનું કામકાજ કરે છે.	

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી થોરડી સેવા સહકારી મંડળી લી.

મુ. થોરડી

(તાલુકો : મહુવા)		(જિલ્લો : ભાવનગર)	
સ્થાપના તારીખ :	૨૭-૨-૫૧	નોંધણી નંબર :	૫૦૫
શેરભંડોળ :	૨૯૫૪૦-૦૦	સભ્ય સંખ્યા :	૧૧૮
અનામત ફંડ :	૧૮૧૧-૪૦	ખેડૂત :	૧૦૯
અન્ય ફંડ :	૧૪૦૯-૫૪	ખીનખેડૂત :	૯
પુરુષોત્તમભાઈ મો. પટેલ મંત્રી		આંબાભાઈ ભગવાનભાઈ કાનાણી પ્રમુખ	
— વ્યવસ્થાપક કમિટીના સભ્યો —			
શ્રી ગોરધન નારણ		શ્રી ગોકળ ખોડા	
,, કેચરા લખમણ		,, બાણુ લીખા	
,, બાક્ષા ભવાન		,, લાખા રણછોડ	
,, તુલસી દુદા		,, વૃજલાલ વેણીરામ	

ગુજરાતીમાં પ્રકાશિત થતાં સામયિકો

[૧૯૬૫ના રજીસ્ટ્રાર ઓફ ન્યુઝપેપર્સના અહેવાલ પ્રમાણે સામયિકોનાં નામ અને સરનામા વિષયવર્ગીકરણ પ્રમાણે નીચે આપવામાં આવ્યાં છે. અમારી જાણ પ્રમાણે અંધ થયેલાં સામયિકોનાં નામનો અહીં સમાવેશ કરવામાં આવેલ નથી.]

ચાલુ સમાચાર દૈનિક

- ૧ આરતી (૧૯૪૬)
જય સૌરાષ્ટ્ર પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, મોટી ટાંકી રોડ, રાજકોટ.
- ૨ આગાહી
લોહાણા મિત્ર પ્રેસ, ભાવકોલોની લેન, વડોદરા.
- ૩ ગુજરાત મિત્ર અને ગુજરાત દર્પણ (૧૯૩૭)
ગુજરાત મિત્ર મંડળ, સિવિલ હોસ્પિટલ પાસે, સુરત.
- ૪ ગુજરાત સમાચાર (૧૯૩૨)
ગુજરાત સમાચાર ભવન, ખાનપુર, અમદાવાદ-૧.
- ૫ જયહિન્દ (૧૯૪૮)
સરદાર બાગ પાસે, રાજકોટ.
- ૬ જનસત્તા (૧૯૫૩)
જનસત્તા કાર્યાલય, રેવડી બજાર, અમદાવાદ.
- ૭ જનતા
જનતા પ્રિન્ટરી, ગોપીપુરા, સુરત.
- ૮ જય કચ્છ
નગર ચકલા, ભુજ.
- ૯ જયહિન્દ (૧૯૬૨)
આશ્રમ રોડ, પો. ઓ. નં. ૨૦૦, અમદાવાદ.
- ૧૦ કચ્છ મિત્ર (૧૯૫૨)
વામાવાડી, ભુજ.
- ૧૧ લોકસત્તા (૧૯૫૧)
લોકસત્તા કાર્યાલય, ઘીકાંટા, અમદાવાદ.
- ૧૨ લોક સમાચાર (૧૯૬૨)
પ્રજામંદુ પ્રેસ, કાળુપુર, અમદાવાદ.
- ૧૩ નવભારત (૧૯૫૬)
નવભારત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, પાની જેટ રોડ, વડોદરા.
- ૧૪ નુતન સૌરાષ્ટ્ર (૧૯૪૮)
રામનિવાસ, સદર બજાર, રાજકોટ.
- ૧૫ પરમસુખ (૧૯૫૭)
પરમસુખ કાર્યાલય, વચકી શેરી, સુરત.
- ૧૬ કુલછાબ (૧૯૫૦)
કુલછાબ કાર્યાલય, જસાની બિલ્ડીંગ, રાજકોટ.
- ૧૭ પ્રભાત (૧૯૫૪)
નુતન મુદ્રણાલય, કાંકરિયા રોડ, અમદાવાદ.

૧૮ પ્રકાશ (૧૯૩૮)

- પ્રકાશ ડેઈલી ઓફીસ, રાવપુરા, નદીખાના, વડોદરા.
- ૧૯ પ્રકાશ
ડો. જીવરાજ મહેતા રોડ, અમરેલી.
- ૨૦ પ્રતાપ (૧૯૨૬)
પ્રતાપ સદન, નાનાવટ, સુરત.
- ૨૧ સંદેશ (૧૯૨૩)
સંદેશ બિલ્ડીંગ, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.
- ૨૨ સૌરાષ્ટ્ર સમાચાર (૧૯૬૪)
સૌરાષ્ટ્ર સમાચાર પ્રેસ, હાથકોટ રોડ, ભાવનગર.
- ૨૩ સાવધાન (૧૯૨૩)
જયા ભુવન, કરસનજી મુલચંદ રટ્ટીટ, રાજકોટ.
- ૨૪ સેવક (૧૯૪૨)
સંદેશ બિલ્ડીંગ, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.
- ૨૫ શ્રીકૃષ્ણ (૧૯૫૮)
શ્રીકૃષ્ણ કાર્યાલય, ભાવકાલે શેરી, વડોદરા.
- ૨૬ રવતંત્ર સર્જન (૧૯૬૧)
અજય પ્રિન્ટરી, જ્યુબીલી બાગની સામે, વડોદરા.
- ૨૭ વક્તવ્ય (૧૯૪૦)
દરિયા મહેલ, સુરત.
- ૨૮ મુંબઈ સમાચાર (૧૯૩૨)
રેડ બિલ્ડીંગ, હોર્નિમાન સર્કલ, મુંબઈ-૧.
- ૨૯ જનમે જનશેઠ (૧૯૩૨)
મેલાર્ડ હાઉસ, મેંગલોર સ્ટ્રીટ, ફોર્ટ, મુંબઈ-૧.
- ૩૦ જનશક્તિ (૧૯૫૯)
૨૧, દલાલ સ્ટ્રીટ, ફોર્ટ, મુંબઈ-૧.
- ૩૧ જન્મભૂમિ (૧૯૩૪)
જન્મભૂમિ ભુવન, ઘોઘા સ્ટ્રીટ, ફોર્ટ, મુંબઈ-૧.
- ૩૨ સન ડેઈલી ન્યુઝ (૧૯૬૨)
ઈમામ વાડા, સુરતી બિલ્ડીંગ, મેમનવાડા રોડ, મુંબઈ-૬.
- ૩૩ લોકરાજ
હાથકોટ રોડ, ભાવનગર.
- ૩૪ સમીર્સાજ
ગંગાજળીયા તળાવ, ભાવનગર.

૩૫ નોખત

મેડી ગેટ, જામનગર.

અઠવાડિક

૧ આગે કદમ (૧૯૪૮)

સરસ્વતિ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, રેશન શેડ, પેટલાદ-ખેડા.

૨ આગે કૂચ (૧૯૫૯)

મોડાસા-સાબરકાંઠા.

૩ અલંકાર (૧૯૬૩)

૩૫-૨-૭૨-૨, માણેકચોક, અમદાવાદ.

૪ આમજન (૧૯૬૧)

૧૦-૧૨૯૧એ, ગોપીપુરા મેદન શેડ, સુરત.

૫ અરુણ સાપ્તાહિક (૧૯૬૩)

નરસિંહજીની પોળ, વડોદરા.

૬ આર્ય જ્યોતિ (૧૯૫૬)

આર્ય જ્યોતિ કાર્યાલય, પોરટ-ખેડબ્રહ્મા, સાબરકાંઠા.

૭ આવતીકાલ (૧૯૬૧)

આવતીકાલ કાર્યાલય, કોઠારિયા નાકા, રાજકોટ.

૮ અર્ય સમાચાર (૧૯૭૯)

મદીના બિલ્ડીંગ, ઘર નં. ૧૦, કોટોપોર દરવાજા, અર્ય.

૯ ચિત્રા (૧૯૫૩)

ચિત્રા કાર્યાલય, કસાર્ધ પોળ, વડોદરા.

૧૦ કોંગ્રેસ પત્રિકા (૧૯૪૭)

કોંગ્રેસ ભવન, ભદ્ર, અમદાવાદ.

૧૧ કાર્ટુન (બહુભાષી)

ચૈતન્ય મુદ્રક, ગોવર્ધન ભવન, ખેતવાડી, મુંબઈ-૪

૧૨ ગુજરાત ટાઇમ્સ

મંગલ કોટ, નડિયાદ-ખેડા.

૧૩ ગુજરાત સંદેશ (૧૯૬૨)

ટેલીગ્રાફ ઓફીસની સામે, ૧૧૬૩-૧, ભદ્ર, અમદાવાદ.

૧૪ હિન્દુ (૧૯૩૯)

૨૫૬, કોઠની પોળ, રાયપુર, અમદાવાદ.

૧૫ જાગૃતિ

જવાહર શેડ, ખંભાત.

૧૬ જાગૃત ભારત (૧૯૬૪)

સદર બજાર, રાજકોટ.

૧૭ જાગૃત કચ્છ (૧૯૬૪)

જાગૃત કચ્છ કાર્યાલય, ખત્રી ચોક, અંજાર.

૧૮ જનસેવક (૧૯૪૮)

જનસેવક કાર્યાલય, દરબાર શેડ, રાજપીપલા, જલ્હો-અર્ય.

૧૯ જનતારાજ (૧૯૬૪)

પ્રાર્થનાસમાજ, રાયખંડ, અમદાવાદ.

૨૦ જનગન

દામા ઠક્કરની મહદ, મહેસાણા.

૨૧ જય બનાસ (૧૯૬૦)

મુલીખા પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, રસાલા બજાર, ડીસા-બનાસકાંઠા.

૨૨ જનતારાજ

ધોધા ગેટ, ભાવનગર.

૨૩ કાઠિયાવાડ ટાઇમ્સ (૧૯૮૮)

કાઠિયાવાડ ટાઇમ્સ ઓફીસ, જનરલ પોસ્ટ ઓફીસ પાસે, રાજકોટ.

૨૪ ખેડા વર્તમાન (૧૯૬૧)

ગાંધી ચોક, ખેડા.

૨૫ કચ્છ કેશરી (૧૯૨૩)

કચ્છ કેશરી કાર્યાલય, વાયદા ડેલીની સામે, ભુજ.

૨૬ કચ્છ ક્રાન્તિ (૧૯૬૩)

કચ્છ ક્રાન્તિ કાર્યાલય, વાયદા ડેલીની સામે, ભુજ.

૨૭ લોકભારતી (૧૯૫૮)

૧૯૨૩, ગાંધી શેડ, અમદાવાદ.

૨૮ લોકમત

લોકમત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, નડિયાદ, જલ્હો-ખેડા.

૨૯ લોકહૂત (૧૯૬૪)

લોકહૂત કાર્યાલય, માંડવી ચોક, જૂનાગઢ.

૩૦ લોકસાગર (૧૯૬૩)

બુની લાતી બજાર, અમદાવાદ-૧૭.

૩૧ લોકસેવક

મહેતાવાડી, મોડાસા, સાબરકાંઠા.

૩૨ મહાગુજરાત (૧૯૪૯)

ત્રણ દરવાજા પાસે, પાટણ, જલ્હો-મહેસાણા.

૩૩ મુસ્લિમ ગુજરાત (૧૯૩૪)

ભગાતળાવ શેડ, સુરત.

૩૪ નવસંસ્કાર (૧૯૪૮)

સરદાર ટાવર પાસે, ખંભાત.

૩૫ નવ સૌરાષ્ટ્ર

નૂતન મુદ્રણાલય, ડો. ટાંકરિયા શેડ, અમદાવાદ.

૩૬ ન્યુ તણખા (૧૯૬૩)

ન્યુ તણખા કાર્યાલય, રાજપીપલા.

૩૭ નૂતન ગુજરાત (૧૯૬૧)

જનસત્તા કાર્યાલય, રેવડી બજાર, અમદાવાદ.

૩૮ પદ્મે રહેના (૧૯૬૩)

હનુમાન ગલી, બ્રાહ્મજીવાસ, પાલનપુર.

૩૯ પગદંડી (૧૯૫૫)

પગદંડી કાર્યાલય, દિવાનપરા, ભાવનગર.

૪૦ પંચશીલ (૧૯૬૩)

શુકલા કુવા, શહેર બાગેળ, ગોધરા.

- ૪૧ પ્રગતિ (૧૯૫૧)
પારેખ પોળ, જાંઝા, જલ્લા-મહેસાણા.
- ૪૨ પ્રજાપંથુ (૧૯૬૨)
સદેશ લિમીટેડ પ્રેસ, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.
- ૪૩ પ્રજામત (૧૯૫૯)
૧૫૦૧, મહીધર પુરા, કંસારા શેરી, સુરત.
- ૪૪ પ્રજારાજ (૧૯૫૧)
રાજમહેલ રોડ, કોંગ્રેસ હાઉસ, મહેસાણા.
- ૪૫ પ્રજાસત્તાક (૧૯૬૩)
પ્રજાસત્તાક કાર્યાલય, પંચમુખી મહાદેવ પોળ, વડોદરા.
૪૬. પ્રજાનંદ
કમલકુટિર, ૨૧૧-૨૧૯ ફાયર રોડ, મુંબઈ-૧.
- ૪૭ પ્રતાપ (૧૯૨૬)
પ્રતાપ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, મહાત્મા ગાંધી રોડ, સુરત.
- ૪૮ રાધનપુર ટાઇમ્સ (૧૯૬૪)
રાધનપુર ટાઇમ્સ ઓફિસ, રાધનપુર, જલ્લા-અનાસકાંઠા.
- ૪૯ રાજસત્તા (૧૯૫૭)
જય સૌરાષ્ટ્ર પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, સદર, રાજકોટ.
- ૫૦ રાષ્ટ્રધર્મ
અભિનવ સહકારી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, ભારવાડો, મહેસાણા.
- ૫૧ રાષ્ટ્રશક્તિ (૧૯૪૬)
રાવ વિલાસ, રાજકોટ.
- ૫૨ રિપોર્ટર (૧૯૫૫)
અંગલો નં. ૨, પટેલ સોસાયટી, નડિયાદ.
- ૫૩ સાધના (૧૯૫૬)
સાધના કાર્યાલય, મનસુરી બિલ્ડીંગ, સાલાપોઝ રોડ, અમદાવાદ.
- ૫૪ સમય (૧૯૫૦)
૩૦, સર્વોદય સોસાયટી, સુરેન્દ્રનગર.
- ૫૫ સત્યાગ્રહ (૧૯૬૧)
૧૦, ચાંપાનેર સોસાયટી, અમદાવાદ-૧૩.
- ૫૬ સુશીલા (૧૯૬૩)
વસાણી સ્ટ્રીટ, રામપુર, અમદાવાદ.
- ૫૭ સ્વરાજ્ય (૧૯૫૩)
સ્વરાજ્ય કાર્યાલય, કોટી બજાર, પાલનપુર-અનાસકાંઠા.
- ૫૮ સોવિયત યુનિયન સમાચાર અને વિચાર (૧૯૬૨)
ડાઉન્ડેડ, ૧લે માળે, હાર્કનેસ રોડ, મુંબઈ-૪.
- ૫૯ ઉપવન (૧૯૪૮)
કંસારા બજાર, ભરૂચ.
- ૬૦ ઉત્તર ગુજરાત (૧૯૬૨)
એચ નં. ૫-૩૧૭ સાંકડી શેરી, ત્રણ દરવાજા, પાટણ.
- ૬૧ વડોદરા વર્તમાન
વડોદરા વર્તમાન કાર્યાલય, રામજીમંદિર, વડોદરા.
- ૬૨ ઝંકાર
પ્રેમસાગર પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, રામનિવાસ, સદર, રાજકોટ.
- ૬૩ ભારતીય ધાતુ સમાચાર [૧૯૬૪]
૪૫૬, જોડાભાઈ પોળ, ખાડિયા, અમદાવાદ.
- ૬૪ ગુજરાત-રાજસ્થાન [૧૯૪૬]
હિમ્મત વીર વિદ્યા પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, હિમ્મતનગર, સાયરકાંઠા.
- ૬૫ જન બજારણ [૧૯૫૮]
જન બજારણ કાર્યાલય, સીતારામ ખેલોડ, ગોંડલ રોડ, રાજકોટ.
- ૬૬ કિરણોદય [૧૯૬૬]
૨૩૧૭, નરસિંહજીની પોળ, વડોદરા.
- ૬૭ ચેતનચંદર [૧૯૫૭]
યુ. કે. પ્રિન્ટર્સ, મહાલક્ષ્મી અંડર બ્રીજ, મુંબઈ.
- ૬૮ ધાટકોપર ટાઇમ્સ [૧૯૬૧]
એટલાસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, વાયલી સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૧૧.
- ૬૯ ઈન્સાફ [૧૯૨૦]
મહારથી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, ૩૦૭/બી, શ્રી મંગલદાસ વાડી, લેમિંગટન રોડ, મુંબઈ-૪.
- ૭૦ જન્મભૂમિ પ્રવાસી [૧૯૩૮]
જન્મભૂમિ ભવન, ઘોઘા સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪.
- ૭૧ જનતંત્ર [૧૯૬૪]
૨૮૨, ફાયર રોડ, ફોર્ટ મુંબઈ-૧.
- ૭૨ કમ્બૂમિ [૧૯૨૩]
શીલા પ્રિન્ટરી, કેશવભવન, પારસીવાડા, વી. પી. રોડ, મુંબઈ-૪.
- ૭૩ કમ્બૂ પ્રકાશ (૧૯૨૬)
૧૪, મહાત્મા માર્કેટ, ભાંડારકર રોડ, માટુંગા, મુંબઈ-૧૯.
- ૭૪ પારસી અવાજ (૧૯૪૭)
એમ્પર નં. ૧૬, શ્રીકૃષ્ણ નિવાસ, કાલ્યાણેલી રોડ, મુંબઈ-૨.
- ૭૫ રાજવાણી (૧૯૫૦)
એચ. પી. આર્થપ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, કાંડવાડી, મુંબઈ-૪.
- ૭૬ સુકાની (૧૯૬૨)
ફોર્ટ પ્રિન્ટરી, મિન્ટ રોડ, મુંબઈ-૧.
- ૭૭ સન વિટલી
ઝવેરી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, સુરતરી લુમવાડા, મેમનવાડા રોડ, મુંબઈ-૯.
- ૭૮ ઉપનગર ટાઇમ્સ (૧૯૬૧)
૧૫૬-૨, દક્તરી રોડ, મલાડ, મુંબઈ-૬૪.
- ૭૯ વન [૧૯૫૬]
૨-એ, નાઝ બીલ્ડીંગ, લેમિંગટન રોડ, મુંબઈ-૪.
- ૮૦ ફેસર હિંદ [૧૯૮૮]
ફેસર એમ્પર્સ, એલફીનસ્ટન સર્કલ, ફોર્ટ, મુંબઈ-૧.
- ૮૧ નવરોજ [૧૯૧૭]
નવરોજ પ્રિન્ટીંગ વર્ક્સ, ૨૬/૩૦, ઈઝરા સ્ટ્રીટ, કલકત્તા.

પખવાડિક (ચાલુ સમાચાર)

- ૧ આપણું સાપ્તર્કિક [૧૯૬૧]
કસાણા શેઠ મહદ, પરાંતિ, જીલ્લા-સાપ્તર્કિક.
- ૨ ભેરી [૧૯૫૦]
ભેરી કાર્યાલય, મનસા, જીલ્લા-મહેસાણા.
- ૩ કીશન ન્યૂઝ [૧૯૫૭]
નિર્મલ કલીનીક, ચોક બજાર, સુરત.
- ૪ ડીસા ટાઈમ્સ [૧૯૬૩]
આરોગ્ય ભવન, ડીસા.
- ૫ દોલત [૧૯૬૩]
દોલત કાર્યાલય, જૂના ડીસા.
- ૬ ઘડતર [૧૯૬૧]
ઘડતર કાર્યાલય, જલિયા, તાપા : અમરેલી.
- ૭ જનસાથી [૧૯૫૪]
શ્રી મોહન પ્રિન્ટરી, બાલાસિનેર, જીલ્લા-ખેડા.
- ૮ જનસેવા [૧૯૫૫]
૬૦૦૬/૧ આઝાદ ચોક, કપડવાંજ, જીલ્લા-ખેડા.
- ૯ મોરબી સમાચાર [૧૯૬૪]
મોરબી માડીયા તાલુકા કોંગ્રેસ સમિતી, મોરબી.
- ૧૦ મુક્તિ સંગ્રામ [૧૯૬૪]
ગોવિંદનગર, કાંકરીયા, અમદાવાદ.
- ૧૧ નવસર્જન [૧૯૫૪]
૪૮, પ્રહલાદ પ્લોટ, રાજકોટ.
- ૧૨ સાપ્તર્કિક [૧૯૬૨]
નંબર ૨૫, ગ્લાસ ફેક્ટરી, હિંમતનગર.
- ૧૩ સંગ્રામ [૧૯૬૩]
શ્રીન ચોક, વાંકાનેર.
- ૧૪ સર્વોદય [૧૯૫૨]
રેવન્યુ ડીપાર્ટમેન્ટ, કપડવાંજ, જીલ્લા-ખેડા.
- ૧૫ સ્વદેશ [૧૯૫૮]
૧૪૬, આકા શેઠ કૂવા પોળ, રાયપુર, અમદાવાદ.
- ૧૬ સ્વરાજ્ય [૧૯૬૪]
નંબર ૨, પંચશીલ સોસાયટી, અમદાવાદ.
- ૧૭ તમન્ના [૧૯૫૫]
તમન્ના કાર્યાલય, આર. એચ. ૧૦૦૩/૭,
વિજયનગર હાઉસીંગ સોસાયટી, કાંકરીયા રોડ, અમદાવાદ.
- ૧૮ તરણ [૧૯૬૩]
તરણ મિત્રમંડળ કાર્યાલય, જૂન.
- ૧૯ મેમન ટાઈમ્સ [૧૯૬૩]
૫/સી, નાગદેવી સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૩.
- ૨૦ પ્રાથમિક શિક્ષક
૬૦૫, નવોવાસ, દાણાપીઠ, અમદાવાદ.

માસિક (ચાલુ સમાચાર)

- ૧ સરહદ સમાચાર [૧૯૬૩]
બજાર, લીંબડી, જીલ્લા-સુરેન્દ્રનગર.
- ૨ ન્યોતિ [૧૯૫૭]
હાજીબીબીનો ટેકરા, જમાલપુર રોડ, અમદાવાદ.
- ૩ કોંગ્રેસ સેવાદળ [૧૯૪૮]
કોંગ્રેસ સેવાદળ, કોંગ્રેસ ભવન, અમદાવાદ-૧.
- ૪ સીમા [૧૯૫૯]
પ્રિમીયર પ્રિન્ટર્સ, ૬૩, તુલસીબાગ તબેલા, તારદેવ રોડ, મુંબઈ-૩૪.
દ્વિમાસિક, ત્રિમાસિક, અર્ધ વાર્ષિક તથા વાર્ષિક.
- ૧ મુંબઈ સમાચાર દિપોત્સવી અંક [૧૯૩૩]
રેડ હાઉસ, પારસી બજાર, સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૧.
- ૨ મુંબઈ સમાચાર પંચાંગ [૧૯૬૧] (વાર્ષિક)
રેડ હાઉસ, પારસીબજાર સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૧.
સમાજ-કલ્યાણ અઠવાડિક.

- ૧ એકતા (૧૯૬૩)
હોલી ચકલા, નં. ૫૭૫૭, ખેડા.
- ૨ ગણસેવક (૧૯૬૪)
૫, રામનાથપુર, રાજકોટ.
- ૩ દાઉદી બ્લોરા બુલેટીન (૧૯૫૪)
૧૮૨, યુસુફ મહેરબાની રોડ, મુંબઈ-૩.
- ૪ જનસંદેશ (૧૯૫૬)
રેપીડ સાઈકલ એન્ડ મોટર કું. પ્રાઇવેટ લીમિટેડ.
૫૨૩ કાલ્યાદેવી રોડ, મુંબઈ-૨.

પખવાડિક (સમાજ કલ્યાણ)

- ૧ ભૂમિપુત્ર (૧૯૫૩)
ભૂમિપુત્ર કાર્યાલય, રાવપુરા, વડોદરા.
- ૨ દેશબંધુ (૧૯૬૩)
વિજયનગર સોસાયટી, કાંકરીયા રોડ, અમદાવાદ.
- ૩ ન્યોતિધર્મ (૧૯૩૭)
શેઠ મંગલદાસ રોડ, એલીસબ્રીજ, અમદાવાદ.
- ૪ લોકજીવન (૧૯૪૮)
નવજીવન મુદ્રણાલય, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૧૪.
- ૫ રાષ્ટ્રસેવા (૧૯૬૩)
રાષ્ટ્રસેવા કેન્દ્ર, વડી વાડી, રાવપુરા, વડોદરા.
- ૬ વિશ્વવાત્સલ્ય (૧૯૪૭)
વિશ્વવાત્સલ્ય કાર્યાલય, હાથીભાઈની વાડી, અમદાવાદ-૧.
- ૭ કિરતી (૧૯૬૪)
૬, સારંગ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૩.
- ૮ પ્રજુલજીવન (૧૯૫૩)
૪૫/૪૭, ધનજી સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૩.

માસિક (સમાજ કલ્યાણ)

- ૧ આદિવાસી મિત્ર (૧૯૬૩)
રામાનંદ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, અમદાવાદ-૧૭.
- ૨ અનેકાન્ત (૧૯૫૫)
રાવણી નિવાસ, મોટા આંકડીયા, અમરેલી.
- ૩ ભારત સેવક
ભારત સેવક સમાજ, પાનકોર નાકા, અમદાવાદ.
- ૪ ધરતી (૧૯૪૭)
૭૩૨, દરિયાપુર, ચાર રસ્તા, અમદાવાદ.
- ૫ ગ્રામનિર્માણ (૧૯૬૧)
ગુજરાત સ્ટેટ ખાદી ગ્રામોદ્યોગ બોર્ડ, ગ્રીન વીલા, વડોજ, અમદાવાદ-૧૩.
- ૬ ગ્રામ સહયોગી (૧૯૬૪)
ઓક્ષ ઈન્ડિયા ગ્રામ સહયોગ સમાજ,
મ્યુનિસિપાલિટી બિલ્ડીંગ સામે, ટેમ્પરભાર્મી રોડ, રાજકોટ.
- ૭ ગ્રામસેવા (૧૯૫૭)
ગ્રામસેવા કાર્યાલય, ઉનાવા, જીલ્લા-મહેસાણા.
- ૮ ગ્રામ જીવન સહકાર અને ખેતી
વડોદરા ડીસ્ટ્રીક્ટ કો-ઓપરેટીવ બોર્ડ
અમદાવાદ પોળીની સામે, રાવપુરા, વડોદરા.
- ૯ ગ્રામ સ્વરાજ (૧૯૫૭)
ગુજરાત સ્ટેટ કો-ઓપરેટીવ યુનીયન, સાતમે માળે,
બેન્ક ઓફ બરોડા બિલ્ડીંગ, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ.
- ૧૦ ગ્રામ વિકાસ (૧૯૫૫)
ડીસ્ટ્રીક્ટ પંચાયત ઓફિસ, ભુજ, કચ્છ.
- ૧૧ ગ્રામ યુવક
ગ્રામ યુવક કૃષિક સમાજ, ખાડિયા, ચાર રસ્તા,
નવા દરવાજા રોડ, અમદાવાદ.
- ૧૨ જાગૃતિ [૧૯૪૬]
જાગૃતિવાદી કાર્યાલય, રાયપુર, અમદાવાદ.
- ૧૩ જનમિત્ર (૧૯૬૨-૬૪)
જનમિત્ર કાર્યાલય, પાંડવા, જીલ્લા-ખેડા.
- ૧૪ ખિરતી જ્યોતિ (૧૯૬૪)
સ્ટાર પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, રાયખંડ, અમદાવાદ.
- ૧૫ કોડિયુ (૧૯૦૫)
સરસ્વતી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, દાણાપીઠ, અમદાવાદ.
- ૧૬ લગ્ન મંગળ (૧૯૬૩)
લગ્ન મંગળ પ્રકાશન, સીતારામવાડા, રાયપુરા, વડોદરા.
- ૧૭ નવ માનવી (૧૯૫૨)
નવ માનવી કાર્યાલય, દિલ્હી ગેટની બહાર, અમદાવાદ.
- ૧૮ પરિવાર (૧૯૫૮)
સદર બજાર, ડીસા, જીલ્લા બનાસકાંડા.

- ૧૯ સમાજ (૧૯૬૧)
ગુજરાત સ્ટેટ સોસાયલ વેલફેર એડવાઈઝરી બોર્ડ, અમદાવાદ.
- ૨૦ સમાજ સંદેશ (૧૯૫૪)
૧૪૭૬, કૃષ્ણનગર, ભાવનગર.
- ૨૧ વૈદિક સંદેશ (૧૯૬૧)
સીતારામ ખેડોડ, ગોંડલ રોડ, રાજકોટ.
- ૨૨ ભાનુશાલી મિત્ર (૧૯૬૧)
વિજ્ઞા પ્રિન્ટરી, ફૂકા બિલ્ડીંગ, અરબ લેન, મુંબઈ ૭.
- ૨૩ દરિયા છોડ (૧૯૬૨)
શ્રી નાટ્ય શ્રીનગર, ૪૫-ડી, ચાંદવાડી, મુંબઈ-૨.
- ૨૪ શાંતિજ્યોત (૧૯૬૧)
૧૦૫, કેશવજી નાયક રોડ, મુંબઈ-૯.
- ૨૫ ગુલશને દાઉદી (૧૯૬૧)
આલમદાર પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, ૧૬૭, જેમલ રોડ, મુંબઈ-૯.
- ૨૬ જૈન સેવક (૧૯૬૨)
૧૨, અમર નિવાસ, ન્યુ ચર્ચી રોડ, મુંબઈ-૪.
- ૨૭ કિરણ (૧૯૫૦)
મણિલાલ પાટિલ એન્ડ કું. કુમાર બિલ્ડીંગ,
કાવસજી પાટિલ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.
- ૨૮ કચ્છ વિકાસ (૧૯૬૦)
૫૪૭ બી, ડેલેક્સી રોડ, લક્ષ્મી ભવન, મુંબઈ-૧૧.
- ૨૯ લોકકાન્તિ (૧૯૬૧)
કિશોર ભવન, વી.પી. રોડ, મુંબઈ-૪.
- ૩૦ મોમિન જગત (૧૯૬૨)
૨૭૫, વેલેક્સી રોડ, મુંબઈ-૮.
- ૩૧ પગદંડી (૧૯૫૪)
૧૦૫, ન્યુ ચિંચબંદર, મુંબઈ-૯.
- ૩૨ પ્રિતી (૧૯૬૦)
જુની હનુમાન ગલી, મુંબઈ-૨.
- ૩૩ રાજગોર બંધુ (૧૯૬૧)
માધવ કુંજ, રૂમ નં. ૮૨, દેરાસરગલી, ઘાટકોપર, મુંબઈ-૭૭.
- ૩૪ સર્વોદય સાધના (૧૯૬૦)
જ્ઞાન સેવા કાર્યાલય, ૧૯, લેક્ષ્મી રોડ, મહીભુવન, ગણુદેવી,
મુંબઈ-૭.
- ૩૫ વદવાણ મિત્ર મંડળ પત્રિકા (૧૯૬૧)
૨૧૪, જગ્ગર નિવાસ, ખેડોડ નં. ૧, શીવ, મુંબઈ-૨૨.

ત્રિમાસિક, અર્ધવાર્ષિક તથા વાર્ષિક:-

- ૧ અમકારા (૧૯૬૧) ત્રિ.
શીવસદન, ૨, મનોહર પ્લોટ, મંગલા રોડ, રાજકોટ-૨.
- ૨ પ્રાયશ્રિત (૧૯૫૭) દ્વિ.
હરિજન આશ્રમ, અમદાવાદ-૧૩.

૩ ગ્રહસંઘ ત્રિમાસિક કાર્યક્રમ (૧૯૬૧)
ધી સાક્ષરતા આર્મી ટેરિટોરિયલ હેડ ક્વાર્ટર્સ, મોરવેન્ડ રોડ,
સાંકડી સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૮.

૪ પંચાલ દર્શન (૧૯૬૨) ત્રિ.
ગ્રોહ હીરા બિલ્ડીંગ, ૧/૨૯, ફર્સ્ટ પારસીવાડા, ગીરગાંવ,
મુંબઈ-૪.

૫ સમાજ ઉત્કર્ષ (૧૯૬૧) દ્વિ.
શ્રી મન્મથકાંઠા જૈન વીસાશ્રીમાળા યુવક મંડળ, મારફત
કિશોરચંદ્ર એન્ડ કું. ૧૬૦, ડો. ડી. એન. રોડ, ફોર્ટ, મુંબઈ.

સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક અઠવાડિક

૧ ચક્રમ (૧૯૪૭)
ગોલીઆર યુક ડિપો, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ રોડ, અમદાવાદ.

૨ બેગમ (૧૯૫૫)
૨-એ, નાઝ બિલ્ડીંગ, લેમિંગ્ટન રોડ, મુંબઈ-૪.

૩ ચિત્રલેખા (૧૯૫૦)
સ્ટાર પ્રિન્ટરી ફર, કારવાર સ્ટ્રીટ, મી-૩ રોડ, મુંબઈ-૧.

૪ રવિવાર (૧૯૩૨)
૩૯૭-બી, સર મંગલદાસ વાડી, લેમિંગ્ટન રોડ, મુંબઈ.

પંખવાડિક (સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક)

૧ અર્પણ (૧૯૬૩)
૪૧૬-એફ, જોષી વાડી, કાલ્યાદેવી રોડ, મુંબઈ-૨.

૨ સમર્પણ (૧૯૫૯)
ભારતીય વિદ્યા ભવન, ચોપાટી, મુંબઈ-૭.

માસિક (સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક)

૧ આરસી (૧૯૩૩)
સુભાષ પ્રિન્ટરી, કાંદરિયા રોડ, અમદાવાદ.

૨ અભ્યાસ (૧૯૬૧)
માવળંકર હવેલી, બદ્ર, અમદાવાદ-૧.

૩ અખીલ ગુજાલ (૧૯૫૯)
નાની છીપવાડ, અંબાજી રોડ, સુરત.

૪ અખંડ-આનંદ (૧૯૪૭)
સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટ, બદ્ર પાસે, અમદાવાદ-૧.

૫ આરામ (૧૯૫૨)
સંદેશ લિ. પ્રેસ બિલ્ડીંગ, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.

૬ ચાંદની
જનસત્તા કાર્યાલય, રેવડી બજાર, અમદાવાદ.

૭ ગીત-ગઝલ (૧૯૬૪)
દોશુ મિયાનો ડેલો, જન્મશ્રુતિ હોરિપટલની પાસે, વડોદરા.

૮ જનકલ્યાણ (૧૯૫૧)
પુનિત સેનાશ્રમ, પુનિત સોસાયટી, અમદાવાદ-૮.

૯ જીવન પ્રકાશ (૧૯૬૧)
૧૭, મનહર પ્લોટ, રાજકોટ.

૧૦ કંકાવડી (૧૯૫૯)
નાની છીપવાડ, અંબાજી રોડ, સુરત.

૧૧ ક્ષિતીજ (૧૯૫૯)
સી. ૩, અધ્યાપન ફૂટિર, પ્રતાપગંજ, વડોદરા.

૧૨ કુમાર (૧૯૨૪)
કુમાર પ્રિન્ટરી, કુમાર કાર્યાલય લિ. ૧૪૫૪, રાયપુર, અમદાવાદ.

૧૩ મિલાપ (૧૯૫૦)
લોકમિલાપ કાર્યાલય, બળવંતરાય રોડ, ભાવનગર.

૧૪ નવચેતન (૧૯૨૨)
નડિયાદ નગર, સરખેજ રોડ, અમદાવાદ.

૧૫ ઊર્મિ-નવચેતના
ભારતી સાહિત્ય સંઘ પ્રા. લિ. ફર્નાન્ડીઝ બીજ, અમદાવાદ.

૧૬ પથિક (૧૯૬૧)
પથિક કાર્યાલય, પ્રેમ દરવાજાની બહાર, અમદાવાદ.

૧૭ પ્રતા (૧૯૫૯)
કિર્તી પ્રિન્ટરી, લિમડા ચોક, સુરત.

૧૮ પ્રાથમિક શાળાંતપ્રકાશ (૧૯૫૨)
રામજી પોળ, નાનાવટ, સુરત.

૧૯ પ્રતિમા
૧૯૨૩, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ.

૨૦ પુસ્તકાલય (૧૯૪૭)
રાયપુરા, પો. બો. નં. ૧૦, વડોદરા.

૨૧ રંગતરંગ (૧૯૬૧)
જનસત્તા કાર્યાલય, રેવડી બજાર, અમદાવાદ.

૨૨ સંસાર
સંદેશ લિ. બોક્સ, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.

૨૩ સંસ્કૃતિ (૧૯૪૭)
સંદેશ લિ. પ્રેસ, સંદેશ બિલ્ડીંગ, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.

૨૪ સરળ પ્રાથમિક શાળાંતસહાયક (૧૯૫૨)
મેસર્સ પટેલ શાહ એન્ડ કું. રાજમહલ રોડ, વડોદરા.

૨૫ શ્રી રંગ (૧૯૫૫)
ગુજરાત સમાચાર ભવન, ખાનપુર, અમદાવાદ.

૨૬ તણખા (૧૯૫૭)
તણખા કાર્યાલય, ૧૭૮૮, ખાડીયા ગેટ પાસે, અમદાવાદ.

૨૭ વૈષ્ણવજન (૧૯૪૮)
રયાચતન મુદ્રણાલય, જુનાગઢ.

૨૮ વિશ્વ વિજ્ઞાન (૧૯૫૨)
વિશ્વ વિજ્ઞાન કાર્યાલય, પો. બો. નં. ૬,
સાલાપોઝ કોસ રોડ, અમદાવાદ.

૨૯ બીજ (૧૯૫૨)
સ્ટાર પ્રિન્ટરી, ફર, કારવાર સ્ટ્રીટ, મિન્ટ રોડ, મુંબઈ-૧.

૩૦ ચેતન

૨૩-એ, જાવખાતાડી, ઠાકુરદાર, મુંબઈ-૨.

૩૧ મુંબઈ (૧૯૬૦)

ક્રામર્સ હાઉસ, મેડોઝ સ્ટ્રીટ, ફોર્ટ, મુંબઈ-૧.

૩૨ ગપસપ (૧૯૮૫)

મેલાડ હાઉસ, મેગરોર સ્ટ્રીટ, ફોર્ટ, મુંબઈ-૧.

૩૩ જીવનમાધુરી (૧૯૫૭)

ગુલપહાર, બેરેક રોડ, મુંબઈ-૧.

૩૪ કિરમત (૧૯૩૭)

૩૯૭, મંગલદાસ વાડી, નાઝ કમ્પાઉન્ડ,
લેમિંગ્ટન રોડ, મુંબઈ-૪.

૩૫ મહેંદી (૧૯૬૧)

કિરમત પ્રિન્ટરી, નાઝ કમ્પાઉન્ડ, લેમિંગ્ટન રોડ, મુંબઈ-૪.

૩૬ નવનીત (૧૯૬૨)

૩૪૧, તારદેવ, મુંબઈ-૩૪.

૩૭ સવિતા (૧૯૪૭)

પ્રિમિયર પ્રિન્ટરી, ૬૩, તુલસીબાગ તબેલા, તારદેવ મુંબઈ-૩૪.

૩૮ શક્તિદળ (૧૯૬૦)

શક્તિદળ કાર્યાલય ૨૮, હુંગરસી રોડ, વાલકેશ્વર મુંબઈ.

દ્વિમાસિક, અર્ધવાર્ષિક તથા વાર્ષિક**સાહિત્ય અને સાંસ્કૃતિક)**

૧ મંજરી (૧૯૬૧) દિ.

૧૬, નવયુગ કોલોની, ગીતા મંદિર, અમદાવાદ.

૨ વિશ્વમાનવ (૧૯૫૯) દિ.

ચેતન પ્રકાશન ગૃહ લિ. રામજીમંદિર પોળ, વડોદરા.

૩ ક્ષાયર્સ ગુજરાત સભા ત્રિમાસિક (૧૯૩૬)

શ્રી ક્ષાયર્સ ગુજરાત સભા,
૩૬૫, વિક્ટ્રીભાઈ પટેલ રોડ, મુંબઈ-૪.

૪ કવિલોક દિ.

લિપીની પ્રિન્ટરી, ૩૮૦, ગિરગાંવ રોડ, મુંબઈ-૨.

૫ આવાજ (૧૯૬૧) વાર્ષિક

મોદી એમ્બર, ફેન્ય ધીજ, મુંબઈ-૪.

સ્ત્રી અડવાડિક

૧ સ્ત્રી (૧૯૬૨)

સંદેશ લિ. પ્રેસ, સંદેશ બિલ્ડીંગ, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.

૨ શ્રી

ગુજરાત સમાચાર ભવન, ખાતપુર, અમદાવાદ-૧

૩ અમૃતા

સરદાર બાગ પાસે, રાજકોટ.

૪ મહિલા (૧૯૫૧) (પખવાડિક)

૭૪૯, રોડ નં. ૬, મુંબઈ-૧૪

માસિક (સ્ત્રી)

૧ ફોરમ (૧૯૬૧)

ઓલ ઇન્ડિયા વીમેન કાન્ડીડેશન, બાલાજી રોડ, સુરત.

૨ નારી સંદેશ (૧૯૬૨)

૨૭૨, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ.

૩ સ્ત્રી જીવન (૧૯૩૦)

સાત ભાઈની હવેલી, ઝવેરી વાડ, અમદાવાદ-૧.

૪ ભગિની સમાજ પત્રિકા (૧૯૩૫)

૨૨૫, ખેતીવાડી મેઈન રોડ, મુંબઈ-૪.

૫ ભાટિયા સ્ત્રીમંડળ પત્રિકા (૧૯૫૬)

ભાટિયા સ્ત્રીમંડળ, ૨૦, મંગેશ સિનોઈ સ્ટ્રીટ, ફોર્ટ, મુંબઈ-૧.

૬ ગુજરાત હિન્દુ સ્ત્રીમંડળ પત્રિકા (૧૯૩૪)

૧૨૩, વિક્ટ્રીભાઈ પટેલ રોડ, મુંબઈ-૪.

૭ ભારતીય સ્ત્રી સેવાસંઘ પત્રિકા (૧૯૫૮) દિ.

ભારતીય વિદ્યાર્જવન, ચોપાટી, મુંબઈ-૭.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન અડવાડિક

૧ આર્ય દર્શન (૧૯૫૭)

ધર્મેન્દ્ર રોડ, રાજકોટ.

૨ આર્ય સંદેશ (૧૯૩૬)

લોકસેવા પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, મોદીખાના, વડોદરા.

૩ દિવ્ય દર્શન

શ્યામ ગેઈટ, વલ્લાણ સીટી, સૌરાષ્ટ્ર.

૪ જૈન પ્રવચન (૧૯૨૯)

શ્રી જૈન પ્રવચન કાર્યાલય, કાલુપુર રોડ, અમદાવાદ.

૫ પરમસુખ (૧૯૫૬)

૪૮, કોટસાદીક, મેઈન રોડ, સુરત.

૬ આર્ય પ્રકાશ (૧૯૫૨)

કારેલ બાગ, વડોદરા.

૭ રત્ન જ્યોત (૧૯૪૫) [પખવાડિક]

રત્ન જ્યોત કાર્યાલય, કેરી બગ્ગર, સુરેન્દ્રનગર.

૮ જૈનોદય (૧૯૬૪)

જગજીવન ચતુર આ, દ્રોણી સ્ટેશન પાસે, સુરેન્દ્રનગર.

૯ રવામીનારાયણ સત્સંગ પત્રિકા (૧૯૫૬)

અક્ષર ભવન, લખમશી નંપુ રોડ, દાદર, મુંબઈ-૨૭.

૧૦ જયભારત (૧૯૩૮)

૧૯/૨૧, હમામ સ્ટ્રીટ, ફોર્ટ, મુંબઈ-૧

(માસિક ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન)

૧ અલે-સ્લામ (૧૯૫૭)

સુફી બાગ, રેલ્વે સ્ટેશનની સામે, સુરત.

૨ આનંદાશ્રમ (૧૯૩૨)

આનંદ આશ્રમ મિલખા, સૌરાષ્ટ્ર.

તાર : ' સિઆમ '

ફોન : ૩૧-૭ (આણંદ)

અરોતર ગ્રામોદ્ધાર સહકારી મંડળ લિમિટેડ. વલ્લભવિધાનગર-ખેડા.

અમારી ઉત્પાદન વિશિષ્ટતાઓ :—

૧. પ્રિસ્ટેસડ સિમેન્ટ કોંક્રીટના બાંધકામના સાધનો-ખિમ્સ, પરલીન્સ, સ્લેબ્સ, વાડના થાંભલાઓ.
ખાસ ઉત્પાદન-પ્રિસ્ટેસડ સિમેન્ટ કોંક્રીટના જુદી જુદી સાઈઝનાં થાંભલાઓ.
અત્યાર સુધીમાં ૧૫૦૦૦૦ થાંભલાઓ વિવ્રુત ખોડીને આપ્યા છે.
૨. સેન્ટ્રી ફ્યુગલ સ્પન સીમેન્ટ પાઈપો ૩"થી ૬૦" વ્યાસના.
૩. કેબલ વાયર્સ-વી.આઈ.આર;ડબલ્યુ.પી. : ૨૫૦-૬૬૦ વોલ્ટ તથા
રખ્ખરના જુદી જુદી જાતના મશીન પાર્ટમાં વપરાતા મોલ્ડેડ ફાગીનાઓ-રિંગો, ચેનલ્સ, ગાસ્કેટ્સ, આઈડલર રોલર્સ વગેરે વગેરે.
૪. સાદા અને મોઝેઈક ટાઇલ્સ.

(આ સહકારી પ્રવૃત્તિમાં સાથ આપનાર સભ્યો ૨૦૮૮)

—આપની સેવા અમારો ધ્યેય—

સ્ત્રી. ડી. દેસાઈ
મંત્રી

ખી. સી. પટેલ
અધ્યક્ષ

- ૩ ઔડિયર (૧૯૫૬)
ઔડિયર કાર્યાલય, શિવાજી રોડ, વડોદરા.
- ૪ દર્શન (૧૯૫૦)
શિવકુંજ, કૃષ્ણનગર, ભાવનગર.
- ૫ ગીતા ધર્મ
ગીતા મંદિર, આરટોડિયા દરવાજાની બહાર, અમદાવાદ-૧.
- ૬ હિન્દુમિલન મંદિર (૧૯૪૯)
એની એસ'ટ રોડ, સુરત.
- ૭ ઇન્સાફ (૧૯૫૬)
એકુર એફિસ, રામદેવ, સુરત.
- ૮ જ્યોતી (૧૯૫૬)
જ્યોતનગર સોસાયટી, કાંકરિયા, અમદાવાદ.
- ૯ કલ્યાણ
કલ્યાણ પ્રકાશન મંદિર, વડવાણ સીટી.
- ૧૦ વૈવળ જ્ઞાનોદય (૧૯૫૧)
ગોવિંદ લિમિટેડ, મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનની સામે, અમદાવાદ.
- ૧૧ કથાભારતી (૧૯૫૪)
કથાભારતી કાર્યાલય, વડવાની ચાલી, અમદાવાદ.
- ૧૨ નવભારતી (૧૯૫૪)
નવભારતી કાર્યાલય, દારકા, સૌરાષ્ટ્ર.
- ૧૩ પરમાર્થ (૧૯૫૩)
સરદાર બાગની સામે, પો. એ. નં. ૫૬, રાજકોટ.
- ૧૪ પ્રાર્થના (૧૯૫૧)
શ્રી ભર આશ્રમ, અથવા લાયન્સ, સુરત.
- ૧૫ કલામ (૧૯૫૨)
કોવસા ગલી, ખાસ બજાર, ત્રણ દરવાજા પાસે, અમદાવાદ.
- ૧૬ સદ્વિદ્યા (૧૯૫૨)
ગોંડલ રોડ, ભક્તિનગર, રાજકોટ.
- ૧૭ સખાપાત્રી આસા (૧૯૬૨)
કિશન, કોલોની ખાનપુર, અમદાવાદ.
- ૧૮ સત્સંગ નવચેતન (૧૯૬૦)
૨૭૪/૨, ગંગારામ પરીખ પોળ, વિલિંગામ, દરિયાપુર, અમદાવાદ.
- ૧૯ શક્તિ (૧૯૩૬)
શક્તિ સાહિત્ય મંદિર, મૈનાગાર, નડિયાદ, જીલ્લો ખેડા.
- ૨૦ વિજય (૧૯૫૬)
સ્વામી નારાયણ મંદિર, મણિનગર, અમદાવાદ.
- ૨૧ શ્રી જૈનધર્મ પ્રકાશ
શ્રી જૈનધર્મ પ્રકાશ સભા, કાંટાવાળા ડેલા, ભાવનગર.
- ૨૨ સૂર્યમંદિર (૧૯૬૩)
૨૫૪૦/૧, કડિયાનાકા, દરિયાપુર, અમદાવાદ.
- ૨૩ સ્વામીનારાયણ પ્રકાશ (૧૯૩૭)
શાહપુર ટયુટોરિયલ હાઈસ્કૂલ, અમદાવાદ.
- ૨૪ તત્ત્વશીલ (૧૯૩૩)
સુદી બાગ, સુરત.
- ૨૫ તનઝીલ (૧૯૪૭)
પો. એ. કાવી. જીલ્લો ભરૂચ.
- ૨૬ વેદ સંદેશ (૧૯૫૭)
સ્વાધ્યાય મંડળ, પારડી, જીલ્લો વલસાડ.
- ૨૭ વિશ્વમંગળ (૧૯૩૮)
વિશ્વમંગળ કાર્યાલય, સાલાપોઝ કોસ રોડ, અમદાવાદ.
- ૨૮ દિગમ્બર જૈન
ગાંધી ચોક, સુરત.
- ૨૯ પ્રણામી ધર્મ પત્રિકા (૧૯૩૦)
ખીજડા મંદિર, જામનગર.
- ૩૦ શ્રી પ્રાણનાથ સંદેશ (૧૯૫૩)
સૈયદપુરા, સુરત.
- ૩૧ અનુગ્રહ (૧૯૪૦)
ધડિયાળી પોળ, દેશાઈ શેરી, વડોદરા.
- ૩૨ આલમદાર (૧૯૫૮)
આલમદાર પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, હખીજ હાઉસ, ૧૬૭, જેઈલ રોડ, મુંબઈ-૬.
- ૩૩ દિગ્ગ જીવન (૧૯૫૯)
શરાફ મેન્સન, ૩૨, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨.
- ૩૪ ગાયત્રી વિજ્ઞાન (૧૯૫૯)
૨૦૬, જ્યોતનગર, ગોરેગાંવ, મુંબઈ-૬૨.
- ૩૫ દિતમિત પચમ સયમ ('૫૮)
૯૧, કિતા ગલી, સ્વદેશી મારકેટ, મુંબઈ-૨.
- ૩૬ જૈન સિદ્ધાંત ('૪૭)
શાન્તિ સદન, ૨૫૯, લેમિંગ્ટન રોડ, મુંબઈ-૭.
- ૩૭ જૈન શિક્ષણ સાહિત્ય પત્રિકા ('૫૭)
શ્રી શાંતિનાથજી જૈન દેરાસર, પાયધુની, મુંબઈ-૩.
- ૩૮ જલારામ જ્યોત ('૬૦)
૫૦/૫૬, સુતાર ચાલ, ખીજે માળે, મુંબઈ-૨.
- ૩૯ મંગળ દિન ('૬૨)
૩મ નં. ૨૮, પટેલ એસ્ટેટ, છીતાલાઈ રોડ, કાંદીવલી ઈસ્ટ, મુંબઈ-૬૭.
- ૪૦ સદ-સુમન ('૫૨)
સદ સુમન કાર્યાલય, પુણા પાર્ક, પ્લોટ નં. ૬૧, પોસ્ટ-મલાડ, મુંબઈ-૫૬.
- ૪૧ તદુલ સિપાઈ ('૧૩)
સાહેશન આર્મી ટેરિટોરિયલ હેડ ક્વાર્ટર્સ, મોરલેન્ડ રોડ, ભાયખલા, મુંબઈ-૮.

૪૨ તત્ત્વજ્ઞાન ('૬૨)

ભારત-સતવિચાર દર્શન, રામકૃષ્ણ, ૨૩/૨૪, પારેખ સ્ટ્રીટ,
મુંબઈ-૪.

દ્વિમાસિક, ત્રિમાસિક, અર્ધ વાર્ષિક તથા વાર્ષિક (ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન)

૧ મહિલા સંદેશ ('૬૩)

ઉમાલા ડીરિક્ટર, જલ્લો-ભરૂચ.

૨ આલમદાર ('૬૮૨)

સાલ્વેશન આર્મી, મોરલેન્ડ રોડ, મુંબઈ-૮.

કેળવણી પાક્ષિક

૧ ગ્રામ પંચાયત ('૫૫)

આશાપુરી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, નડિયાદ, ખેડા.

૨ જ્ઞાનશિક્ષક

નવયુગ પ્રિન્ટરી, ખરડીવાડ, લહેરીપુરા દરવાજા પાસે, વડોદરા.

૩ પ્રાથમિક શિક્ષક ('૪૪)

૯૦૫, નવો વાસ, દાણાપીઠ, અમદાવાદ.

૪ સૌરાષ્ટ્ર સેવક ('૬૦)

૬૪૨, બાલા હનુમાન, અમદાવાદ.

૫ યુગ સેવક ('૫૮)

યુગ સેવક કાર્યાલય, ડૉ. મહેશકુમારની ડિસ્પેન્સરી પાસે, અમરેલી.

માસિક (કેળવણી)

૧ અધ્યાપના ('૫૭)

લોહાણા ભજનશાળા, રાજકોટ.

૨ બી. એ. આર્ટ્સ મેગેઝિન ('૬૨)

પરીખ જાલા પ્રકાશન, કાલુશાળી પોળ, કાલુપુર, અમદાવાદ.

૩ દ્વિતીય વર્ષ આર્ટ્સ મેગેઝિન ('૬૨)

ઉપરનું સરનામું.

૪ ધરશાળા ('૪૦)

હોમ રકુલ મુદ્રણાલય, તખ્તેશ્વર પોળ, વીઘવાળા રોડ, અમદાવાદ.

૫ જીવન શિક્ષણ ('૫૬)

પી. આર. ટ્રેડિંગ કોલેજ ફોર મેન, અમદાવાદ.

૬ ગુજરાતી પ્રાથમિક શાળાંત સલાયક

ભારત-જનરલ બુક ડિપો, પોસ્ટ-ફકારવાળા, તા. વીજપુર,
જલ્લો-મહેસાણા.

૭ નૂતન શિક્ષણ ('૩૨)

નૂતન શિક્ષણ કાર્યાલય, જીવન ભારતી, જાનપુરા, સુરત.

૮ પી. યુ. આર્ટ્સ મેગેઝિન ('૬૨)

પરીખ જાલા પ્રકાશન, કાલુશાળી પોળ, કાલુપુર, અમદાવાદ.

૯ સરસ્વત ('૬૧)

જીવન ભારતી, જાનપુરા, સુરત.

૧૦ સ્વતંત્ર શિક્ષણ ('૪૯)

જીવન પ્રકાશ કાર્યાલય, ૧૭, મનહર પ્લોટ, રાજકોટ.

૧૧ વિદ્યાલય ('૬૮)

વિદ્યાલય કાર્યાલય, વિકાસ વિદ્યાલય, વઢવાણ સીટી.

૧૨ વિદ્યાર્થી વિશ્વ ('૬૧)

૨૭૨, ગાંધી રોડ, ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાની ઓફિસ સામે,
અમદાવાદ.

૧૩ વિદ્યાર્થી વિકાસ ('૬૧)

શેઠ ધનજી દેવશી રાષ્ટ્રીયશાળા, ઘાટકોટ, મુંબઈ-૭૭.

દ્વિમાસિક, ત્રિમાસિક, અર્ધવાર્ષિક તથા વાર્ષિક (કેળવણી)

૧ નવ તાલિમ શિક્ષણ પત્રિકા ('૬૨) દિ.

ખેડા ડિરેક્ટર પંચાયત એગ્રીકલ્ચર કમિટી, પટેલ રોડ,
મીશન રોડ, નડિયાદ.

૨ સ્વાધ્યાય ('૬૩) ત્રિ.

ઓરિયન્ટલ ઇન્ટરિયુટ, પો. ઓ. નં. ૭૫, સ્ટેશન રોડ,
વડોદરા.

૩ તરણ કિસાન ('૬૩) ત્રિ.

મોડેલ કાર્મ, એલેમ્પીક પાસે, વડોદરા.

૪ માધ્યમિક સંદેશ ('૬૪) ત્રિ.

ગુજરાત રાજ્ય માધ્યમિક શિક્ષક સંઘ મહામંડળ ઓફિસ,
૧૨૦૬/૨, જીવજીવોળની સામે, સાંકડી શેરી, અમદાવાદ.

૫ સુગણિત ('૬૩) (અર્ધવાર્ષિક)

ડીપાર્ટમેન્ટ ઓફ મેથેમેટિક્સ, યુનિવર્સિટી ઓફ ગુજરાત,
અમદાવાદ.

અઠવાડિક (બાળકો)

૧ બાલસંદેશ ('૫૨)

ધીરંદા રોડ, અમદાવાદ.

૨ રસરંજન ('૫૮)

રસરંજન કાર્યાલય, કાલુપુર, ટંકશાળ, અમદાવાદ.

૩ સખરસ ('૫૨)

જનસત્તા કાર્યાલય, રેવડી બગીચા, અમદાવાદ.

૪ ઝગમગ ('૬૨)

ગુજરાત સમાચાર ભવન, પો. ઓ. નં. ૨૫૪, અમદાવાદ-૧.

પંખવાડિક (બાળકો)

૧ ગાંધી ('૬૩૪)

ગાંધી સ્મારક મંદિર, હવાડિયો ચકલો, સુરત.

માસિક (બાળકો)

૧ બાલજીવન ('૬૦૧)

બાલજીવન ઓફિસ, બાજવાડા, વડોદરા.

૨ બાલ કનૈયો

રાધાકૃષ્ણની પોળ, પેલેસ રોડ, વડોદરા.

- ૩ બાલમિત્ર
ચરેતર એન્કુક્ષન સોસાયટી, આણંદ, બે.કા.
- ૪ બાલવીર (૧૯૨૭)
બાલવીર કાર્યાલય, મંગલમ પ્રીતમ સોસાયટી, ભરૂચ.
- ૫ બાલવાડી (૧૯૨૭)
ભગત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, મોઠર બગ્ગર, અંકલેશ્વર, જીલ્લો-ભરૂચ.
- ૬ શિશુ કલ્યાણ (૧૯૬૨)
મારફત-ડી. વી. પટેલ, રત્નારી વાડ, દેસાઈ વાડો, નડિયાદ.
- ૭ રમકડું (૧૯૪૯)
૨૧૧/૧૯, ડી'મેસો રોડ, ફોર્ટ, મુંબઈ-૧.
- ૮ ચાંદામામા (૧૯૫૪)
૨-૩, આરકોટ રોડ, વડપલની, મદ્રાસ-૨૬.
- ૯ બાલ-કલ્યાણ (૧૯૫૭) ત્રિમાસિક
રાવુડ તાલુકા, વડોદરા.

સિનેમા અઠવાડિક

- ૧ ચિત્રદીપ (૧૯૬૩)
વિનસ પ્રિન્ટરી, હાટ, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.
- ૨ ચિત્રલોક (૧૯૫૨)
ગુજરાત સમાચાર ભવન, ખાનપુર, પો. બો. ૨૫૪, અમદાવાદ.
- ૩ રૂપેરી રંગન (૧૯૬૨)
પ્રેમ નગર પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, રામ નિવાસ, સદર, રાજકોટ.
- ૪ ચિત્રલેખા (૧૯૫૦)
સ્ટાર પ્રિન્ટરી, મીન્ટ રોડ, મુંબઈ-૧.
- ૫ ફિલ્મ ચિત્ર (૧૯૩૯)
આર. કે. બિલ્ડીંગ, નં. ૪, ખેતવાડી લેઈન, મુંબઈ-૪.
- ૬ કાતર ગેપ (૧૯૨૪)
ડિસ્મત પ્રિન્ટરી, નાઝ સિનેમા કમ્પાઉન્ડ, લેમિગ્ટન રોડ, મુંબઈ.
- ૭ પારસ (૧૯૫૬)
એટલાસ પ્રિન્ટરી, રંગવાલા માર્કેટ, વેલ્સ સ્ટ્રીટ,
અગરીપાડા, મુંબઈ-૧૧.

માસિક (સિનેમા)

- ૧ જાંબી (૧૯૫૮)
૬૬, મિરજા સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૩.
- ૨ ચિત્રગંગા (૧૯૬૩)
પ-એ, નાઝ બિલ્ડીંગ, લેમિગ્ટન રોડ, મુંબઈ-૪.
- ૩ જી (૧૯૫૮)
સ્ટાર પ્રિન્ટરી, ૬૨, કોરવાર સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૧.

જ્ઞાતિ પત્રિકા

- ૧ જૈન (૧૯૦૩) (અઠવાડિક)
જૈન ઓફિસ, દાણાપીઠ, ભાવનગર.

- ૨ લોહાણા હિતેન્દ્રુ.
ટ્રેડ પ્રિન્ટર્સ, આપેરા હાઉસ, મુંબઈ-૭
- ૩ લોહાણા દર્પણ
નટવર પ્રિન્ટરી, ભરવાડ પા, જામનગર.

પાશ્વિક

- ૧ ક્ષત્રિય બન્ધુ (૧૯૪૬)
ધવા પ્રિન્ટરી, તાગજેશ્વર પાસે, વડોદરા.
- ૨ મુસ્લિમ જગૃતિ (૧૯૬૦)
મારફત-એમ. એફ. રઝની, ૨૨, જગન્નાથ પ્લોટ, રામનિવાસ,
રાજકોટ.
- ૩ નાગર બન્ધુ (૧૯૩૭)
ઉનાવા, વાયા કલોલ, જીલ્લો-મહેસાણા.
- ૪ સ્થાનકવાસી જૈન (૧૯૩૪)
પાન્ડે ભાર્મની પોળ, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.
- ૫ તમન્ના (૧૯૫૨)
પોસ્ટ ઓફિસ પાસે, બગસરા, સૌરાષ્ટ્ર.
- ૬ જોદરા સુધારક (૧૯૬૦)
જોદરા સુધારક કાર્યાલય, રાવપુરા, વડોદરા.

માસિક (જ્ઞાતિ પત્રિકા)

- ૧ ઔદિચ્ય પ્રકાશ (૧૯૧૮)
ઔદિચ્ય પ્રકાશ કાર્યાલય, મહુવા, ગુજરાત.
- ૨ જ્ઞાતિ સંદેશ (૧૯૬૩)
૨૨૫૬/૬, ભૂતની આંબલી, રાવપુર, અમદાવાદ.
- ૩ હિદાયત (૧૯૬૨)
હિદાયત કાર્યાલય વાડી, વડોદરા.
- ૪ હિતેન્દ્રુ (૧૯૨૫)
કોક્કસાવાલા ચાલ, ચાંદિલવાલ, હર૧.
- ૫ હુન્નર ઘડતર (૧૯૬૦)
જય સૌરાષ્ટ્ર પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, રાજકોટ.
- ૬ કાયરથ પત્રિકા (૧૯૨૮)
સેનાન દુગિયા. ગોપીપુરા, સુરત.
- ૭ ખાજન જ્યોતિ (૧૯૩૬)
ખાજા, ગોલવાડ નાકા, અમદાવાદ.
- ૮ નાઈ હિતેન્દ્રુ (૧૯૫૮)
પ, શંકર સોસાયટી. બહાઈ સેન્ટર પાસે, શાહપુર, અમદાવાદ.
- ૯ ક્ષત્રિયમિત્ર (૧૯૩૨)
ક્ષત્રિયમિત્ર ઓફિસ, માણેકવાડી, ભાવનગર.
- ૧૦ લોહાણા સમાચાર (૧૯૩૯)
ભારત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, બગ્ગર, દોલકા, અમદાવાદ.
- ૧૧ ક્ષત્રિય સમાજ સંદેશ (૧૯૬૦)
ક્ષત્રિયવાડ નવસારી, ગુજરાત.

૧૨ પૈગામ (૧૯૫૦)

કાવી, જીલ્લો-ભરૂચ.

૧૩ પ્રકાશ (૧૯૩૧)

હાઈસિંગ બિલ્ડીંગ, હરિશ રોડ, ભાવનગર.

૧૪ સતવારા વિકાસ (૧૯૫૪)

સતવારા વિકાસ કાર્યાલય, દરિયાપુર. અમદાવાદ.

૧૫ શ્રી કરાડિયા રાજપુત બન્ધુ (૧૯૫૬)

જય સૌરાષ્ટ્ર પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, સીવિલ સ્ટેશન, રાજકોટ.

૧૬ સમાચાર પાચદ્ડ (૧૯૫૨)

શ્રીમાળી સુખડિયા સમાચાર પાચદ્ડ, લાતી બજાર, ભાવનગર.

૧૭ તૈ-આહ (૧૯૫૮)

દાદા જીભ શાહે આલમ બીસમિલ્લા મંઝીલ,
ઝમાલપુર રોડ, અમદાવાદ.

૧૮ તપોધન (૧૯૫૫)

તપોધન કાર્યાલય, કન્યાશાળા પાસે, વીસનગર, જીલ્લો-મહેસાણા.

૧૯ વાયદા મિત્ર (૧૯૫૭)

મહેશ આર્ટ પ્રિન્ટરી, પાટણ.

૨૦ અજવાડિયું (૧૯૬૧)

વલસાડ, કોસામ્બા, જીલ્લો-વલસાડ

૨૧ આત્માનંદ પ્રકાશ (૧૯૦૩)

જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર.

૨૨ અક્ષાવી વેલફેર (૧૯૬૦)

અક્ષાવી વેલફેર એસોસિએશન, જુમ્મા મસ્જિદ બિલ્ડીંગ, વડોદરા.

દ્વિમાસિક તથા ત્રિમાસિક (જ્ઞાતિ પેત્રિકા)

૧ પંચોલી નવયુગ (૧૯૬૨) દ્વિ.

બારા બજાર, જિલ્લો-સુરત.

૨ નાનિબન્ધુ (૧૯૫૨) દ્વિ

જ્ઞાતિબન્ધુ કાર્યાલય, ૧૮૬, અમરવાડી, મુંબઈ-૪.

૩ મોદ પ્રગતિ (૯૫૭) ત્રિ.

૪૨, ડાહ્યાભાઈ પાર્ક, શાહ આલમ રોડ, અમદાવાદ-૧.

૪ શ્રી ઝરોલા વણિક સમાજ (૧૯૪૯) ત્રિ.

૨૫૮૬, ધુના પોળ, પખાલી પોળ, રાયપુર, અમદાવાદ.

૫ માધવી ત્રિ.

શ્રી જ્ઞેશતરામ સેનેટોરિયમ, કસ્તુરબા રોડ, બોરીવલી ઇસ્ટ,
મુંબઈ-૬૬.

૬ શૈક્ષણિક પત્રિકા (૧૯૫૭) ત્રિ.

ઓશવાલ નિવાસ, ૩, ફર્સ્ટ ફ્લેન્ક રોડ, મુંબઈ-૬.

૭ શ્રી દશાશ્રીમાળી વનિતા (મંભાત) હિતવર્ધક સંઘ પત્રિકા

મોહન સન્સ પ્રાઇવેટ લિ., ૧૨૭, મહાત્મા ગાંધી રોડ, મુંબઈ-૧.

પાક્ષિક (અમિક)

૧ મજૂર પત્રિકા

મજૂર મહાજન મંડળ, રાયપુરા, વડોદરા,

૨ મજૂર સમાજ (૧૯૫૬)

દિવાળી ન, રાયપુરા, વડોદરા.

૩ અમયોગ (૧૯૬૦)

અમયોગ કાર્યાલય વાડી, વાયદા પોળની સામે, વડોદરા.

૪ ગુજરાત ઇમેક્ટ્રીસીટી બોર્ડ ન્યુઝ (૧૯૬૩)

ગુજરાત ઇમેક્ટ્રીસીટી બોર્ડ, રેઈસ કોર્સ, વડોદરા,

માસિક (અમિક)

૧ અમદીપ (૧૯૬૧)

ન્યુ સિવિલ હોસ્પિટલ બીલ્ડીંગ, આશરવાડ, અમદાવાદ-૧

૨ અમિક (૧૯૫૮)

ટેકસ્ટાઈલ લેબર યુનિયન ઓફિસ, ચંદ્રમણિ ભુવન,
નં. ૨ આશ્રમ રોડ, નડિયાદ.

૩ કામદાર જ્યોતિ (૧૯૬૩)

મજૂર મહાજન સંઘ, ગંજ બજાર, સિદ્ધપુર, ઉ. ગુજરાત

નાણાંતંત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર

૧ વ્યાપાર (૧૯૪૯) અર્થ અકવાડિક

જન્મભૂમિ ભવન, ઘોઘા સ્ટ્રીટ મુંબઈ-૧.

૨ ટેક્સેશન રિવ્યુ (માસિક)

ટેક્સેશન કાર્યાલય, ૧૨/૩૧૧૧, રાણી તાલિઓ, સુરત.

ધર્મનેરી અને હુન્નરઉદ્યોગ

૧ ખનિજ તેલ સમાચાર (પખવાડિક)

નવાબ મંઝીલ, રાયપુરા, વડોદરા.

૨ વિદ્યુતરંગ (૧૯૬૩) માસિક

રાયપુર ગેસ્ટની અંદર, અમદાવાદ.

૩ રેથોન ન્યુઝ (૧૯૫૫) માસિક

ધી નેશનલ રેથોન કોર્પોરેશન લિ. એવાર્ટ હાઉસ,
અયુસ સ્ટ્રીટ, ફોર્ટ, મુંબઈ-૧.

૪ હુન્નર ઉદ્યોગ (૧૯૬૦)

કોઠારિયા નાકા, રાજકોટ.

ખેતીવાડી અને ઘર ઉછેર

૧ આર્ય સ્વપત્ર (૧૯૬૪) અકવાડિક

પ-બી, અમર બિલ્ડીંગ, સર પી. એમ. રોડ, ફોર્ટ, મુંબઈ-૧.

માસિક (ખેતીવાડી અને ઘર ઉછેર)

૧ ખેડૂત બન્ધુ (૧૯૬૪)

કૃષિ સહાયક કાર્યાલય, બરગા, જલ્દા-અમદાવાદ.

૨ ખેતી (૧૯૬૩)

આચરિયા વાયુદેવતાની પોળ, પાટણ.

૩ કૃષિક સમાચાર (૧૯૬૩)

૬૬૯, ખાડી, ચાર રસ્તા, અમદાવાદ.

૪ કૃષિ-ગો વિદ્યા (૧૯૪૮)

ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ એગ્રીકલ્ચર, અમદાવાદ.

વ્યાપારિક અને ઔદ્યોગિક-અઠવાડિક

૧ એમ્બર બુલેટિન (૧૯૬૩)
એમ્બર હોલ, ગ્રેન મારકેટ, જામનગર.

૨ કંડલા કોમર્સિયલ
ટી. એચ. એફસ-૧૨, આદિપુર, કચ્છ.

માસિક

૧ ગુજરાત એમ્બર ઓફ કોમર્સ બુલેટિન (૧૯૫૬)
ગુજરાત વેપારી મહામંડળ, પો. બો. નં. ૧૬૨, અમદાવાદ-૧,

૨ સેવા (૧૯૫૨)
માંડવી પોળ, સેવાસંઘ, અમદાવાદ.

૩ સેલ્સ ટેક્સ જર્નલ
સેલ્સ ટેક્સ પ્રેક્ટીશનર્સ એસોસિએશન, માણેક ચોક, અમદાવાદ.

૪ વેપારકળા દર્શન (૧૯૫૬)
ગોપાલ ભૂવન, આગ્રા રોડ, મુંબઈ-૭૯.

૫ ઓર્ગેનિઝ એન્ડ એ.નિઝીસીડ જર્નલ (૧૯૪૮) દિઆપી
જનાબી બિલ્ડીંગ, મરજીબ બંદર રોડ, મુંબઈ-૩.

કાયદો અને સાર્વજનિક વહીવટ અઠવાડિક

૧ ગુજરાત ગવર્નમેન્ટ ગેઝેટ (૧૯૬૦) ત્રિભાષી
આનંદપુરા, વડોદરા.

માસિક

૧ કાયદો અને કાનુન (૧૯૬૦)
પાંડ/૨, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ.

૨ નગર સંદેશ (૧૯૫૯)
સિદ્ધપુર ડિસ્ટ્રીક્ટ મ્યુનિસિપાલિટી, રટેશન રોડ, સિદ્ધપુર,
જીલ્લો-મહેસાણા.

૩ પંચાયત રાજ
મંગોત્રી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, કેનેથ, ખાંડ બજાર, સુરત.

૪ સુધરાર્થ સમાચાર
સુરત બેરો મ્યુનિસિપાલિટી સુરત.

૫ લોકલ સેલ્સ ગવર્નમેન્ટ
ઇન્સ્ટીટ્યુટ કા. માસિક સ્થાનિક સ્વરાજ્ય (૧૯૫૫) લોકલ
સેલ્સ ગવર્નમેન્ટ ઇન્સ્ટીટ્યુટ.
૧૧, હોર્નિમાન સર્કલ, ફોર્ટ મુંબઈ-૧

૬ સેલ્સ ટેક્સ રિવ્યુ
૩૩, મહાકાગી બિલ્ડીંગ, પાયલુની, મુંબઈ-૩

વીમા, બેન્ક તથા સહકાર

પાસિક

૧ સહકાર
સહકાર કાર્યાલય, પટેલ હાઉસ, ધ્રાંનધ્રા.

૨ સહકાર (૧૯૫૬)
સહકાર ભવન, ટેબરભાઈ રોડ, રાજકોટ.

૩ સહકાર (૧૯૫૪)

ગુજરાત સ્ટેટ કો-ઓપરેટીવ યુનિયન,
બેન્ક ઓફ બરોડા બિલ્ડીંગ, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ.

માસિક

૧ સહકારી સમાજ (૧૯૫૬)

જૈન સહકારી લિ. હીરા બાગ, સી. પી. ટેન્ક, મુંબઈ-૪.

૨ દેના જ્યોતિ (૧૯૫૪) દિ. માસિક

દેના બેન્ક, એચ. ઓ. ૧૭, હોર્નિમાન સર્કલ, ફોર્ટ, મુંબઈ-૧

૩ વીમા પ્રગતિ (૧૯૫૮) ત્રિમાસિક

વેસ્ટર્ન ઓનાલ ઓફિસ, લાઇફ ઇન્સ્યોરન્સ કોર્પોરેશન ઓફ
ઇન્ડિયા જીવન કેન્દ્ર, જમશેદજી ટાટા રોડ, ચર્ચ ગેટ, મુંબઈ.

દવા અને દવાસ્થળ

માસિક

૧ ચરક (૧૯૫૦)

સંજવાણી હોસ્પિટલ, સંજવાણી રોડ, અમદાવાદ,

૨ હોમિઓ મિશન (૧૯૫૮)

ઉનાલી ઉલ્લમ, મણીનગર, અમદાવાદ.

૩ સંજીવની આયુર્વેદ

સંજીવની આરોગ્ય કેન્દ્ર, માણેકપરા, અમરેલી.

૪ તંદુરસ્તિ

૧૬, શ્રીમાળી સોસાયટી, અમદાવાદ-૯.

૫ વ્યાયામ (૧૯૪૯)

સરદાર મજમુદારવાડા, રાવપુરા, વડોદરા.

જ્યોતિષ શાસ્ત્ર

૧ જ્યોતિર્વિદ નયન (૧૯૪૭)

જયહિન્દ એસ્ટેટ, નં. ૩૮, બુલેશ્વર, મુંબઈ-૨.

વાહન વ્યવહાર

૧ રેલ્વે ટાઇમ્સ (૧૯૫૬)

૧૧૦૩, જમનાદાસ બિલ્ડીંગ, પહેલે માળે, ગાંધી રોડ,
મહેસાણા.

દૂધી વાર્તા

માસિક

૧ અંજલી (૧૯૬૦)

અંજલી કાર્યાલય, સદર, રાજકોટ.

૨ જસસ કથા [૧૯૫૮]

નાની છીપવાડ, અંબાજી રોડ, સુરત.

૩ પંચાયત દર્શન [૧૯૬૩]

મારફત-અગસ્ટ બુકસેલર્સ, યાત્રિક રોડ, રાજકોટ.

૪ આભાપારો [૧૯૬૨]

જવાહર કોન્સ્ટ્રક્શન હાઉસ, ૪૦૪-એ, એ. કાલબાદેવી રોડ,
મુંબઈ-૨.

- ૫ છુપી પોલિસ [૧૯૫૪]
દીનવાલા બિલ્ડીંગ, પહેલે માળે, ત્રિભુવન રોડ, મુંબઈ-૪
- ૬ નવલકથા [૧૯૬૧]
પ્રિમિયર પ્રિન્ટરી, ૬૩-કી, તુલસીબાગ તમેલા, તારદેવ.
મુંબઈ-૩૪.

- ૭ રહસ્ય રેખા [૧૯૬૧]
રહસ્ય રેખા કાર્યાલય, જીવદયા લેન, ઘાટકોપર મુંબઈ-૭૭
- ૮ રૂચિ [૧૯૬૩]
ચંદ્રશેખર, માનવમંદિર રોડ, મલબાર હિલ, મુંબઈ-૬.

- ૯ વર્ષા [૧૯૬૧]
૩૭, અબ્દુલ રહેમાન સ્ટ્રીટ, રૂમ નં. ૨૧, મુંબઈ.

- ૧૦ લિપીકા [૧૯૬૨] ત્રિમાસિક
૨૦૮-એ, શિવાજી પાર્ક નં. ૫, દાદર, મુંબઈ-૧૬.

- ૧૧ ડિટેક્ટીવ [૧૯૫૭]
નાની છીપવાડ, અબાજી રોડ, સુરત.

રેડિયો-સંગીત

- ૧ નબોવાણી [૧૯૪૭] પાક્ષિક
એ. આઈ. આર. અમદાવાદ.

અડવાડિક (સંકીર્ણ)

- ૧ અશ્વ સાપ્તાહિક [૧૯૬૩]
નરસિંહ પોળ, વડોદરા.
- ૨ ગણસેવક [૧૯૬૪]
૫, રામનાથપરા, રાજકોટ.
- ૩ લોકસેના [૧૯૫૭]
૭૮૭, ગણપતિ પોળ, પાટણ.
- ૪ પંચતંત્ર [૧૯૬૩]
આર્ય સમાજ મંચ, કાંકરિયા રોડ, અમદાવાદ.
- ૫ શ્રી [૧૯૬૪]
પ્રભાકર પ્રેસ, ગુજરાત સમાચાર ભવન, ખાનપુર, અમદાવાદ.
- ૬ આપણી દુનિયા [૧૯૫૬]
૧૨૬, ટાઉન સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૬.
- ૭ કુવ [૧૯૬૨]
ઝવેરી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, સુઝી, ઇમામવાડા, મેમનવાડા, મુંબઈ-૬.
- ૮ જૈન પ્રકાશ [૧૯૫૭]
૧૬૩, ભીમપુરા, મુંબઈ-૬.
- ૯ ઇસ્માઈલી [૧૯૪૮]
બરકા બિલ્ડીંગ, ડેમરી સ્ટ્રીટ, ભીમપુરા, મુંબઈ-૬.
- ૧૦ સેવા સમાજ [૧૯૫૪]
ટીટબીટસ ઓફિસ, રામમંદાની બિલ્ડીંગ,
મિરજ હાઈરિકુલની સામે, મિરજ.
- ૧૧ હથા શ્રીમાળી [૧૯૫૧]
વીર બિલ્ડીંગ, ૬૪, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

- ૧૨ મેનન વેલફેર [૧૯૫૫]
દાદા મંઝીલ, પહેલે માળે, રૂમ નં. ૫૬૭,
૬૯, મહમદ અલી રોડ, મુંબઈ-૩.

પાક્ષિક (સંકીર્ણ)

- ૧૩ અભિપ્રાય [૧૯૬૪]
૨૫૦૩, ડાયમંડ ચોક, ભાવનગર.
- ૧૪ ભાકુઆત સંદેશ [૧૯૫૯]
૬૪૨, બાલા હનુમાન, ગાંધી રોડ અમદાવાદ.
- ૧૫ રેહબાર [૧૯૫૬]
ચક્રપુરા, ચુડીવાલા મલી, વડોદરા.
- ૧૬ સાંદીપન [૧૯૬૪]
પટેલ હાઉસ, ધાંગધા, જીલ્લો—સુરેન્દ્રનગર.

માસિક (સંકીર્ણ)

- ૧૭ આમે હયાત [૧૯૫૫]
મરકસવાડા, મિરજાપુર, અમદાવાદ.
- ૧૮ આલમ [૧૯૫૬]
ઝાવર ભુવન, મેઈન રોડ, સંગ્રામપુર, સુરત.
- ૧૯ ભદ્ર ભાષકર [૧૯૨૦]
કારેલી બાગ, વડોદરા.
- ૨૦ ભાવસાર બન્ધુ [૧૯૫૬]
જુના અસારવા, કાકોરવાસ, અમદાવાદ-૧૧.
- ૨૧ કારાવન [૧૯૫૫]
વતન પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, કાલુપુર, ખુશપુલા પોળ, અમદાવાદ.
- ૨૨ ગ્રામયુવક
ગ્રામયુવક કૃષક સમાજ, ખાડિયા ચાર રસ્તા, નવા દરવાજા રોડ,
અમદાવાદ.
- ૨૩ ગુર્જરી [૧૯૬૪]
ઉત્તમચંદ ઝવેરીની પોળ, પાની ગેઈટ, વડોદરા.
- ૨૪ જય જગત [૧૯૬૪]
સરસપુર, બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા પાસે, અમદાવાદ.
- ૨૫ જય સામુદ્રી [૧૯૬૩]
માલવિયા વાડી, રાજકોટ-૨.
- ૨૬ જ્યોતિ [૧૯૨૨]
ગુજરાત ઇન્ડોમોફિકલ ફેડરેશન, ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયોની સામે,
વડોદરા.
- ૨૭ જ્યોતિ સંઘ પત્રિકા [૧૯૬૧]
રિલિફ રોડ, અમદાવાદ.
- ૨૮ કલ્યાણ યાત્રા [૧૯૫૯]
નશામંધી મંડળ, વાડીલાલ હોસ્પિટલની સામે, અમદાવાદ.
- ૨૯ કમલ [૧૯૬૩]
હેથાન ફલિયા, નગર રોડ, જુનામઢ.

- ૭૦ પ્રિસ્તિ બંધુ (૧૯૩૩)
ગુજરાત ટ્રેક્ટ એન્ડ યુક સોસાયટી, મિરજાપુર, અમદાવાદ.
- ૭૧ પ્રિસ્તિ જ્યોતિ (૧૯૬૪)
રતાર પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, રાયખડ, અમદાવાદ.
- ૭૨ માધુકરી (૧૯૬૧)
ભાગ્યનગર કુર્ડા, એસ. એસ. ઓ.ની સામે, રામખામ, મણિનગર, અમદાવાદ-૮.
- ૭૩ મહાયુગરાત
મહાયુગરાત કાર્યાલય, રોશન રોડ, પેટલાદ, એસ.
- ૭૪ મોઢ મહોદય (૧૯૧૭)
હાર્થકોટ રોડ, ભાવનગર.
- ૭૫ નગર મહિલા (૧૯૫૭)
ઉનાવા, વાયા : કલોલ, જીલ્લો-મહેસાણા.
- ૭૬ પંચાલ દીપક (૧૯૨૭)
પંચાલ યુવક મંડળ બિહડીંગ, ધીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.
- ૭૭ પંચમહાલ પંચાયત દર્શન (૧૯૬૩)
ડીરૂકટ પંચાયત, બોધરા, જીલ્લો-પંચમહાલ.
- ૭૮ પંચાલ નિજ્ય (૧૯૬૨)
પી એમ. રોકોડ રૂટ, અશોક સદન, આલ્ફર્ડ હાઇસ્કૂલ પાસે, રાજકોટ.
- ૭૯ પરિવદ પત્રિકા
ધી વિસનગર પ્રિન્ટરી, ગોલવાડ રૂટ, વિસનગર, ઉ. ગુજરાત.
- ૮૦ પરિવર્તન (૧૯૬૧)
જગજીવનરામ એચ. સોસાયટી, સરસપુર, અમદાવાદ.
- ૮૧ સમાજબંધુ (૧૯૬૪)
સરસપુર સમાજબંધુ ઓફિસ, પોરટ ઓફિસ પાછળ, અમદાવાદ.
- ૮૨ સરકાર (૧૯૬૩)
ડાંડેકરવાડા, ડાંડિયાખંભર, વડોદરા.
- ૮૩ વાલમ પ્રાક્ષણ શાંતિ વર્તમાન (૧૯૪૭)
શાંતિ વર્તમાન, કર્જવાડા, રાજપુરા, અમદાવાદ.
- ૮૪ વલ્લરી (૧૯૬૪)
નગરવાલા, ચાર રસ્તા, અમદાવાદ.
- ૮૫ વાણિક વિકાસ (૧૯૫૭)
બાલભુવનની સામે, સિવિલ હોસ્પિટલ રોડ, જહાંગીરપુરા, અમદાવાદ.
- ૮૬ વિદ્યાભક્તિ (૧૯૬૪)
૫૧, કોટન ચાલ, પ્રકાશ હાઈસ્કૂલ પાછળ, રિલિફ રોડ, અમદાવાદ.
- ૮૭ વિજય (૧૯૬૩)
મોઢ પોળ, સુલતાનપુરા, વડોદરા.
- ૮૮ વિશ્વ જ્યોતિ (૧૯૫૫)
વિશ્વ જ્યોતિ કાર્યાલય, હરિજન આશ્રમ, અમદાવાદ.

- ૮૯ વિશ્વકર્મા બંધુ
વિશ્વકર્મા બંધુ કાર્યાલય ૧૦૪, મેઢી વાડ, રાયપુર, અમદાવાદ.
- ૯૦ વહેરા સમાચાર
અલિયામ રોશનની સામે, સુરત.
- ૯૧ વાદગાર (૧૯૬૨)
કલન ઓફિસ, કોલસા ગલી, ખાસખંભર, અમદાવાદ.
- ૯૨ ઝરણું (૧૯૬૨)
જયમલ કૂટિર, અરહા પોળ, સરખેડા, જીલ્લો-વડોદરા.
- ૯૩ ભક્તિ ભાગિરથિ (૧૯૬૧)
રણછોડજી મંદિર, આસરિયા ચક્રા, અમદાવાદ.
- ૯૪ મત્સ્ય વ્યવસાય (૧૯૬૧)
ગુજરાત ફીશરીઝ સેન્ટ્રલ કો-ઓપરેટિવ એસોસિએશન લિ. શીવપ્રાસાદ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ.
- ૯૫ શ્રીમાળી અબ્યુદય (૧૯૬૨)
શ્રીમાળી અબ્યુદય કાર્યાલય, મહુવા, સૌરાષ્ટ્ર.
- ૯૬ આપણું કપડવંજ (૧૯૫૨)
૫, જયમંગળ, ૭૬-સી, રફી અહમદ કીડવાઈ રોડ, મુંબઈ-૧૬.
- ૯૭ દીનબંધુ (૧૯૫૭)
૧૮, મિલીટરી રકવેર લેન, ફોર્ટ, મુંબઈ-૧.
- ૯૮ ગ્રંથ (૧૯૬૭)
પરિચય ટ્રસ્ટ, ૧૯/૨૧ હમામ રૂટ, ફોર્ટ, મુંબઈ-૧.
- ૯૯ જ્યોતિ (૧૯૫૬)
શિવસદન, રૂમ નં. ૨૫, ૧૦/૧૨, નિખિવાડી, મુંબઈ-૨.
- ૧૦૦ કેદી (૧૯૫૬)
૪, રાયગ બિહડીંગ, એન. સી. કલાકાર રૂટ, દાદર, મુંબઈ-૨૮.
- ૧૦૧ કપોળ અને કપોળ મિત્ર (૧૯૨૨)
કપોળ કાર્યાલય, વીન્સેન્ટ રોડ, માટુંગા મુંબઈ-૧૬.
- ૧૦૨ મહાવંશી મિત્ર (૧૯૫૦)
૩૧-સી, લેમિંગ્ટન રોડ, દાદરાવાલા બિહડીંગ, મુંબઈ-૮.
- ૧૦૩ મશાલ (૧૯૫૬)
૬, એસ. લેન, દાદર, મુંબઈ-૨૮.
- ૧૦૪ મુક્તિ સમાચાર (૧૯૩૮)
ધી સેલ્ફેસન આર્મી, મોરલેન્ડ રોડ, ભાયખલા, મુંબઈ-૮.
- ૧૦૫ મુક્તી પ્રાનમંડળ પત્રિકા (૧૯૫૮)
મુક્તી પ્રાનમંડળ, વરજીવન મેન્સન, પ્રિન્સેસ રૂટ, મુંબઈ-૨.
- ૧૦૬ નચિકેતા (૧૯૫૬)
૪૮, દાદરાવાલા રોડ, વીર્લે પારકે, મુંબઈ-૫૬.
- ૧૦૭ નસિમે-સાહર (૧૯૪૧)
૯૧૦, જુવવાર પેડ, પુના-૨.
- ૧૦૮ નવરંગ (૧૯૧૫)
૨૧૧/૧૯, ફેયર રોડ મુંબઈ-૧.

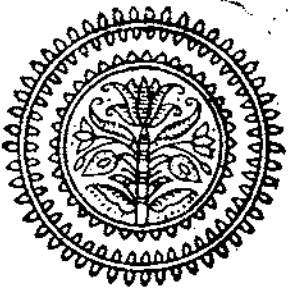
- ૬૯ પાનેતર (૧૯૬૩)
માણિક ચેમ્બર, નાઝ સિનેમા થેટર, લેમિંગ્ટન રોડ, મુંબઈ-૬
- ૭૦ સરસ્વતી જીવન (૧૯૩૩)
ભગવતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, ૧૧૮, મરજી બંદર, મુંબઈ-૩.
- ૭૧ શ્રુતિ (૧૯૬૩)
શ્રુતિ કાર્યાલય જનસુખ નિવાસ બ્લોક નં. ૨૨, કાંદીવલી, મુંબઈ-૬૭.
- ૭૨ શ્રી જાલાવાડી સ્થાનકવાસી જૈનસભા માસિક પત્રિકા (૧૯૫૬)
૨૭, કોલકાટ લેન મુંબઈ-૨.
- ૭૩ સોરઠી સંદેશ (૧૯૬૨)
શ્રી ડી. એસ. વી. નૂતન યુવક મંડળ ૬૩, કેવલ કોલ લેન, નં. ૩, મુંબઈ.
- ૭૪ સુરેન્દ્રનગર પત્રિકા
૮૧, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.
- ૭૫ ઉષ્મા (૧૯૬૪)
૨૭ જમનાદાસ સદન, ૩૩૪-બી, આગ્રા રોડ, મુંબઈ-૭૭
- ૭૬ ધરનાશાહી (૧૯૩૬)
૭૧-એ, સેમ્યુઅલ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૬.

- ૭૭ હરિજન સંદેશ
ચંદ્રકાંત નિવાસ, શ્રાવણવાડી, હિન્દીનગર, વર્ધા.
- ૭૮ શ્રી જીવદયા
બોમ્બે હ્યુમીનાટરિયન લી, ૧૪૯, ઓફ બંગ્લો, મુંબઈ-૨.
- દ્વિમાસિક, ત્રિમાસિક, અર્ધવાર્ષિક તથા વાર્ષિક (સંકીર્ણ)
૭૯ આદિવાસિ સંદેશ (૧૯૬૪) ત્રિ.
બી-૪૯, ગુજરાત યુનિવર્સિટી હોસ્ટેલ, નવાનગર, અમદાવાદ.
- ૮૦ અમૃત (૧૯૬૩) ત્રિ.
અમૃત કાર્યાલય, સ્વામિનારાયણ રોડ, વડોદરા.
- ૮૧ કુલ-પાંદડી (૧૯૫૭) ત્રિ.
વિદ્યાનગર સોસાયટી, પ્લોટ નં. ૧૧૨, ભાવનગર.
- ૮૨ ચરણ (૧૯૫૪) દ્વિ.
ચરણ કાર્યાલય, ભાવનગર.
- ૮૩ ખાતર (૧૯૬૩) ત્રિ.
૩૦૫, નીલકંઠ, ૯૮, મરીન ડ્રાઇવ, મુંબઈ.
- ૮૪ મહાશક્તિ (૧૯૬૨) ત્રિ.
મહાલક્ષ્મી પ્રિન્ટરી, સ્ટેશન રોડ, કાંદીવલી, મુંબઈ-૭૭.
- ૮૫ જર્નલ ઓફ ધી ગુજરાતી રીસચ સોસાયટી (૧૯૩૯) ત્રિ.
સમોદાન સદન, ખાર. મુંબઈ-૫૨.

૧૯૬૫ ના રજીસ્ટ્રાર ઓફ ન્યુઝ પેપર્સના અહેવાલ પ્રમાણેના શરૂ થયેલા કેટલાક સામયિકો

- ૧ કિરણોદય (૧૯૬૬) અઠ.
૨૩૨૭, નરસિંહજીની પોળ, વડોદરા.
- ૨ પંચમહાલ વર્તમાન (૧૯૬૫)
પંચમહાલ કાર્યાલય, સરદાર પટેલ રોડ, ગોધરા.
- ૩ એકતા (૧૯૬૬) પખ.
હોળી ચક્રા, કપડવાં, જુહાપુરા-ખેડા.
- ૪ દિવ્ય દીપ (૧૯૬૬) પખ.
લોન્લીન ચેમ્બર, દલાલ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૧.
- ૫ સંજ્ઞા (૧૯૬૬) દ્વિ. મા.
૨૮, નિહારિકા પાક, ખાનપુરા, અમદાવાદ.
- ૬ નાટક (૧૯૬૫) ત્રિ. મા.
૧૯૧૨, દાહિજ ખાંચા, ગોપીપુરા, સુરત.
- ૭ પંચમળ.
ભાવનગર જીલ્લા લોકલ બોર્ડ, મોતીબાગ, ભાવનગર.
- ૮ સ્વચ્છતા (૧૯૬૫) મા.
સ્વચ્છતા કાર્યાલય, ૧૪૯૭, કૃષ્ણનગર, ભાવનગર.
- ૯ સુખતા (૧૯૬૫) મા.
૨૨ પ્રિન્ટરી, ભવાનીપુર પીક, અમદાવાદ-૧.
- ૧૦ સુવિચાર (૧૯૬૬) મા.
૧૬૯૭, દરિયાપુર, ટાવર પાછળ, રૂપાપરી, અમદાવાદ-૧.

- ૧૧ અજીત (૧૯૬૫) મા.
રેડિયન્ટ એન્જિનિયરિંગ કંપની, પો. બો. ૭૨, રાજકોટ.
- ૧૨ હિરોશીમા (૧૯૬૬) મા.
હિરોશીમા કાર્યાલય, મિરજાપુર, અમદાવાદ.
- ૧૩ વીજેલાં મોતી (૧૯૬૫) મા.
વીજેલાં મોતી કાર્યાલય, સયાજીગંજ, વડોદરા-૫.
- ૧૪ સ્વબળ (૧૯૬૬) મા.
સ્વબળ કાર્યાલય, આગ્રા રોડ, ઘાટકોપર, મુંબઈ-૭૭
- ૧૫ રાજેશ્વરી (૧૯૬૫) મા.
રાજેશ્વરી કાર્યાલય, ૬૬, ખીરજા સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૩.
- ૧૬ અતિથેક (૧૯૬૬) મા.
કલાર્ચના પ્રકાશન, ૧૧૯, આરદેશર દાદી સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪.
- ૧૭ રક્ષા (૧૯૬૫) મા.
રક્ષા કાર્યાલય, નાઝ કમ્પાઉન્ડ, મુંબઈ-૪.
- ૧૮ કાન્હલ (૧૯૬૬) મા.
કાન્હલ કાર્યાલય, રંગવાલા માર્કેટ, વાયલી સ્ટ્રીટ, અમીવાડા, મુંબઈ-૧૧.
- ૧૯ રાહિણી (૧૯૬૬) મા.
ચેતના પ્રિન્ટરી, ૧૦/૨૨૩૪, સોની ફળિયા, સુરત.
- ૨૦ હસાહસ (૧૯૬૫) મા.
હસાહસ કાર્યાલય, ૭૬, જૂની હનુમાન ગલી, મુંબઈ-૨

ગુજરાતનું ભારતીય સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પ્રદાન

—શ્રી વિજયરાય ક. વૈદ્ય

૧. પ્રારંભિક

આપણી માતૃભાષાના સાહિત્યનો પ્રારંભ આજથી હજારો વર્ષ પર થયો. તેનાં સૌથી જૂનાં ભાષાસ્તોત્રો નામ છે ગૌર્જર અપભ્રંશ તથા ઊગતી ગુજરાતી. ઊગતી ગુજરાતીને અર્વાચીન રૂપ મળવા મંડ્યું છે. સ સત્તરમા સૈદ્ધાંતી અધવચ્ચી, ૧૬૫૦ની આસપાસનાં વર્ષોમાં એટલે કે અષો ભગત નામે જાણીતા વેદાંતી કવિના કવનકાવ્ય (૧૧૪૨થી ૧૬૫૬) દરમ્યાન.

શતકો-જૂના ગુજરાતી સાહિત્યના સાહિત્યકારો આપણા હાલના રાજ્યપ્રદેશના ના. ૨ રાજ્યપ્રાપ્તિ સુધી જે “ઉત્તરમાં અંબામાત” એ બહુદાયક સુધીનું કુદરતી સીમાવંત ગુજરાત, તેના ભિન્ન ભિન્ન રચયે થવા હતા. આ રીતે જોતાં, આપણા સાહિત્યના સ્વ-મ-ભક્ત પ્રારંભકોમાંના ધનપાલ કવિએ કર્યાંક આજુ નજીક, યાનિકદે ઉત્તર ગુજરાતના કોઈ ઉપાધ્યયમાં, ભક્તરાજ નરસિંહે ગિરિજાદેવીનાં જૂનાગઢને વિષે, હરિની લાડણી મીરાંએ દારકાંધીશની પાવનકારી જાવામાં-એમ વિધવિધનો એનો આરંભ વધારે જૂના સમયનાં કર્યા પછી બહુ જૂના નહિ એવા મધ્યકાલમાં એની જુદી જુદી તેજમય ટોચ સાધી પાટણના ભાલણે, વડોદરાના પ્રેમાનંદે, અમદાવાદના અખાએ, રેવાતટે દયારામે.

અદ્ય(૧) ગુજરાતના અર્વાચીન સાહિત્યકારોમાંના સૌથી વન્દનીય વ્યવધારીઓ એટલે સહિત્તરવામી ગોવધનરામ અને સ પૂજ્ય ભાવાભક્ત મહાત્મા ગાંધી, નડિયાદ ને પોરબંદરના; સૌથી મોટો સાહિત્યવીર એટલે મહાકાવ્ય સમું જીવન જીવનાર નર્મદ; એ યુગના જનતાપૂજિત કવિ એટલે દલપતરામ, વટવાણના; સૌથી ઉત્કૃષ્ટ કલ્પનાસ્વામી એટલે દલપતસુત ન્દાનાલાલ, સાન્દોલ ગઘની અભિનવ કાવ્યશૈલીની બેટ ગુણી ગુર્જરીને ચરણે ધરનાર, અમદાવાદના; સૌથી સમર્થ એકમાત્ર ઉત્તમ પારસી કવિ અરદેશર ખજરદાર, દમણના; પોતપોતાના જમાનાના સૌથી લોકપ્રિય પ્રતિભાવન્ત વાર્તાકારો એટલે ‘ગુજરાતનો નાથ’ના સર્ગક કનૈયાલાલ મુનશી તથા યુગમૂર્તિ વાર્તાકાર રમણલાલ દેસાઈ, અનુક્રમે, ભરૂચ તથા દાહોવાલના; અને આપણા લોકસાહિત્યના જે દૈવનિર્મિત સમુદારક હતા, એના જુલંદ ગાયક હતા. પ્રચારકે અધાક હતા તે ઝવેરચંદ મેઘાણી, સૌરાષ્ટ્ર-ગત ચોટીલા અને બોટાદના, જ્યાંના હતા રાસકવિ બોટાદકર પણ. છેલ્લે ઉમેરીએ કન્છના કવિ-પત્રકાર જીવરામ અજરારામ ગોર તથા દુસેરાય કારાણી અને જેમની જન્મભૂમિ તેમ કર્મભૂમિ પણ મુંબઈ હતી તે સચિત્ર માસિક પત્રકારત્વમાં નવા જમાનાના પ્રવર્તાવનાર ‘વીસમી સદી’ના તંત્રી અને રચાયક હાજી મહમ્મદ અલારખિયા શિવજી, જે સારા ગ્રંથકાર પણ હતા(૨).

આમ, ગુજરાતી-ભાષી પ્રજાનાં મુખ્ય થાણા(૩) જ્યાં હતાં અને છે ત્યાં ત્યાં-મુંબાપુરીમાં, કન્છમાં, સૌરાષ્ટ્રમાં, તળ ગુજરાતનાં આનંત, ચરોતર તથા કાટપ્રદેશમાં, આ સર્વની ભૂમિએ શતકોના શતકો લગી, આપણી ભાષા વાપરનાર સર્વ મુખ્ય કોમોમાં, સર-સ્વતીના કેટલાક એવા અનન્ય ઉપાસકો ઉત્પન્ન કર્યા છે, જેમણે પ્રભુદત્ત નિજ નિજ શક્તિઓને શે બે તેવી રીતે, યથા-દેશકાળ, ભુગુપસિંહાદિનો અમર સંસ્કાર-વારસો ગુર્જરદેશની ભાષામાં સાચ-વવા-સંવર્ધવાના નેકદિલ પ્રયાસ બહુવિધ સર્જનચિંતનરૂપે કર્યા છે.

૨. ઊગતી ગુજરાતીના કવિઓ

આ કવિઓ જે પ્રકારના છે, જૈનધર્મી અને વેદધર્મી. સમયની દૃષ્ટિએ, હરેક પ્રકારમાંના જે મુખ્યના કાર્યનો પરિચય આપણે મેળવીશું, તે ઈસવી સનના બારમાથી પંદરમા સૈકામાં થયા હતા(૪). એમાંના જેઓ આર્ય સંસ્કૃતિની જૈન શાખાના સૌથી મુખ્ય કવિઓ, તેમની જે ખાસ નોંધપાત્ર કૃતિઓ તે આટલી છે : શાલિભદ્રસૂરિએ રચેલો વીરસપ્રવાન, સંક્ષિપ્ત કથા-સંગોવાળો ‘ભરતેશ્વર બાહુબલિ રાસ’; વિજયસેનસૂરિનો ‘રવંતગિરિ રાસો’; વિનયચંદ્રની ‘નેમિનાથ ચતુષ્પદિકા’; અબ્દેવસૂરિનો ‘સમરા રાસો’.

એ સાર કૃતિઓ જે તેરમા ને ચૌદમા શતકની, તે પંદરમાની કવિવાર આ ત્રણ છે : ‘નેમિનાથ નવરસ કાગ’ (સોમચંદર); ‘ત્રિભુવન-દીપક પ્રમંથ’ (જયશેખર); ‘પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર’, ગદ્યાત્મક ધર્મકથા (માણિચંદ્રચંદર) અને આ સાર સત્તુ કાવ્યો પણ

૧. અદ્ય=સાહિત્ય. અદ્યે ગુજરાત=ગુજરાતનું સાહિત્ય.

૨. આટલે સુધીમાં રચણવાર નિર્દેશ પૂતાં ધણાં ખરાં નામો આવી જતાં હોવાથી, અતિ વિસ્તારના ભયે પણ, આ નામાવલિ, સંપૂર્ણ કરવાની ઈચ્છા બર આણી શકાઈ નથી.

૩. એવાં વીસમી સદીનાં થાણાંના રહેવાસી ઉદાહરણ તરીકે આ ગણાવાય : કાન્તિલાલ પંખા (આગરા); ચાંપશી ઉદેશી, શિવકુમાર જોષી (કલકત્તા); અંબુભાઈ પુરાણી; પૂનલાલ તથા સુન્દરમ (પોંડિચેરી); આદિકામાં પ્રાણશંકર જોષી અને અમેરિકામાં કિતાંશુ તથા ભરત કક્કર.

૪. તેમની પહેલાંના કવિઓ; આજના વાચકને સહેજે અજુ-સમજતી ગૌર્જર અપભ્રંશના કવિઓ છે. ગુજરાતીના વિકાસમાં સારાં પદ-ગદ્યની રચનાઓ જેણે આપી, એવી તે ભાષામાં સાહિત્ય રચતા. એમાં ગણનાપાત્ર આટલા છે : ‘ભવિરસત્ત-દહા’નો કર્તા ધનપાલ; અને ધર્મવિચક કવનના કવિઓ સ્વયંબૂદેવ, ધવલ, પુષ્પદંત તથા યોગીન્દ્ર.

અહીં યાદ કરવાં જોઈએ : વિનયચંદ્ર રચિત 'નેમિનાથ ચતુષ્પદિકા'; જિનપદ્મસૂરિના 'સિરિથૂલિભદ્ર કાવ્ય'; રાજશેખરનો 'નેમિનાથ કાવ્ય' તથા અનામી કવિનું પણ અતિ સુંદર છે એ 'વસંતવિલાસ'.

૩ નરસિંહ પૂર્વના ચાર

આ ચાર કવિઓ ૧૩૬૧થી ૧૪૨૦ની સાડી દરમ્યાન વિદ્યમાન હતા. અસાધિત નામે કવિએ રચેલી પદ્યવાર્તા 'હંસાઉલી' માં નાયક ને નાયિકાની અદ્ભુતરમ્ય કથા છે એ હાર્ય અને કટુણ-રસના પ્રસંગો વડે તેમ જ જન્માન્તરની માન્યતાના ઉપયોગને લીધે રસીલી બની છે.

'રણમદ્ધ છંદ' એ શ્રીધર વ્યાસે રચેલું વીરરસનું ખંડકાવ્ય છે. ઈસ્લામી આક્રમણકારોને હંફાવનાર રાઠોડ રણમદ્ધની પરાક્રમ-ગાથા એમાં ગવાઈ છે.

એના કરતાં રસનિષ્પાતમાં ચડે તેવી, તેથી સમર્થતર કવિની પદ્યવાર્તા 'સદયવસ્યરિત' નામની છે. સદેવંત-સાવર્ગિગાની એ પ્રખ્યાત પ્રણયકથામાં કર્તા ભીમ કવિએ મુખ્યત્વે શૃંગારરસનું તેમ વીર ને અદ્ભુત રસોનું આલેખન પણ સુરેખ પ્રાસાદિક શૈલીમાં કર્યું છે.

અનુર રહેમાન આપણા પહેલા જ મુસ્લિમ કવિ છે. તેમનો 'સંદેશક રાસ' 'મેઘદૂત'ની યાદ આપે તેવો છે. એ તેમાંના નાયક-નાયિકાનો વિરહ આલેખતા વિપ્રલબ્ધ શૃંગાર વડે અને સ્તંભ-તીર્થના (ખંભાતના) આકર્ષક વર્ણન વડે મનોહર બન્યું છે.

૪ નરસિંહ મહેતા : મીરાંબાઈ

આ બંનેને રાજકવિ કલાપીએ ગઝલ 'હમારા રાહ' માં ખરાં ઈર્મી, ખરાં શરાર અને સનમ એટલે પ્રભુની યોજનામાં નીકળી પડેલાં પૂનાં, સર્વાંગસજ્જ મુસાફરો કહ્યાં છે ઉભય એ જીવનવીરો વિષે એમ કહેવું યોગ્ય છે કેમ કે દરેક પોતાના જમાનાના સ્થિતિરક્ષક સમાજની સામે ઈશ્વરની નિગેહબાની હેઠળ, ક્રાન્તિનો પોકાર કરીને મુક્તિ પામનાર મહાન નરનાર હતાં-ના, છે જીવંત તેમની અમર કાવ્યવાણીમાં.

જૂતાગદના અમર ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતા તેમનાં મધુર પ્રભાતિયાંથી—“અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રી હરિ” “નિરખને ગગનમાં કોણુ ધૂમી રહ્યો” વગેરેથી આપણને સુપરિચિત છે. જૂલણા રાગનાં નવ પદમાં રચાયેલું તેમનું ‘સુદામાચરિત્ર’,—“જદુપતિ નાથ! તે મિત્ર છે તમ તણા, જાઓ વેગે કરી કૃષ્ણ પાસે” એ પ કિતથી શરૂ થતું કાવ્ય, જેમ આકાશવાણી પરથી વારંવાર વહાવાતું ‘નાગદમન’ પણ લોકપ્રિય છે. શૃંગારસિકે ‘સુરતસંગ્રામ’માં નરનારીના દેહસંપર્કને અધ્યાત્મદષ્ટિએ નિરૂપવાનો સફળ પ્રયાસ કવિએ કર્યો. એને મળતા ‘ગોવિંદગમન’માં નારી-કુંવરની રચનાવાળું નયન મનોહર વસ્તુ સ્ત્રીકારાયું છે. આ વિરહ ભગવદ્-ભક્તે પોતાના જીવનપ્રસંગો વિષેનાં આત્મ-કથનાત્મક કાવ્યો ‘હાર સમેનાં પદ’ ‘શામળશાનો વિવાહ’ અને ‘હુંડી’ પણ રચેલ છે. ભક્તાત્મક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તે તે પ્રસંગે કેવા તે દાસાનુદાસ નરસિંહની વહારે ધાયા અને તેની ભીડ ભાંગી એનાં તાદશ વર્ણન કવિએ એમાં કર્યાં છે. વળી તેમાં કવિહૃદયની “નરી સરલતાની અને અપૂર્ણતાના બાનવાળા દીન ભક્તની વિનમ્રતાની યાદ અંકિત થયેલી છે” (૫)

પ્રેમદિવાની મીરાંનો પ્રભાવ તો ક્યાં કહ્યો જાય એવો છે? ભક્તિરસની આ રસિયણે લગ્ન જેવા સંસારી પ્રસંગનું રૂપક યોજીને રથૂળ ઘરેણાંગાંડાં પ્રત્યે વિરાગ અને ‘પ્રભુ ગિરધર નાગર’ પ્રત્યે અનુરાગ “મુજ અબળાને મોટી મિરાત, બાઈ! શામળો ઘરેણું મારે સાચું રે” એ પદમાં વિસ્મયજનક રીતે વ્યક્ત કર્યો છે. અને તેનાં ભક્તિરસ નીગળતાં ભજનો? એવાં સંખ્યાબંધમાંથી એની જ આદ્યપંક્તિઓ ટાંકવી બસ થશે: “પ્રેમની પ્રેમની પ્રેમની રે મને વાગી કટારી પ્રેમની...” અને “જૂનું તો થયું રે દેવળ જૂનું તો થયું...” પ્રભુની જે જન્મેજન્મની દાસી છે તે આ ભજનોમાં ખરેખર ‘તાદશીજન’ બને છે—“તત્ જો પરમાત્મા, તેના સદશ આ જીવાત્મા બની જાય છે; અને એ પળોનાં અદ્ભુત સંવેદનને, એ પ્રભુદર્શનને અને તેના મહિમાને, મહિમાની પ્રોજેક્શનતાના પ્રમાણમાં તો આછી અધૂરી, છતાંયે કલાત્મક વાણીમાં અવતારવા તે મહે છે.” (૬)

૫ બાલણ અને પદ્મનાભ

ઉપરિ સૂચિત કીમતી સંદર્ભગ્રંથમાં પંડિતવિશેષ મજમુદારે પંડિત કવિ બાલણ સંબંધી યોગ્ય જ કહ્યું છે તેમ, “આખ્યાનના યશસ્વી સાહિત્યપ્રકારનો બ્રહ્મા તે [સંવત] પંદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં સંસ્કૃતનો વ્યુત્પન્ન પંડિત બાલણ.” (પૃષ્ઠ ૧૫૫).

એ કવિપંડિતે પોતાના ગુરુ શ્રીપદજીના કૃપા-પ્રસાદે કરીને ઇતિહાસ પુરાણાદિના આધારે તેનાં સમકાલીનને તેમ જ ભાવિ પ્રજાને રસોપભોગ કરાવવા જે જે કથાઓ કરી અને આખ્યાનો રચ્યાં તેના પરિણામે આપણા સાહિત્યને, બાણભટ્ટની વિખ્યાત કૃતિના ભાષાન્તર નહિ તેટલે અંશે સંયોજન યાને નવીનરૂપે ઘડાયેલ રૂપાન્તર તરીકે સુરમ્ય કાદંબરી કથા મળી તેમ જ ‘નળાખ્યાન’ ‘દશમસ્કંધ’ અને ‘રામ-બાલચરિત’ જેવી મધ્યયુગની શૃંગાર, કટુણ કે વત્સલ રસે પૂર્ણ મધ્યયુગની લાક્ષણિક કૃતિઓ પણ મળી.

સને ૧૪૫૬માં વિદ્યમાન હતા એ ‘કાન્હડદે પ્રમંથ’કાર પદ્મનાભ મારવાડમાં આવેલા જાલોરના ઠાકોર અખેરાજના રાજકવિ હતા. એ રાજવીના પાંચમી પેઢીએ થઈ ગયેલા રાજ કાન્હડદેવની પરાક્રમગાથા કવિએ એ કૃતિમાં ગાઈ છે. ચાર ખંડમાં વહેંચાયેલું એ યુદ્ધવિપયક, તેથી વીરચરિત કાવ્ય, ઐતિહાસિક પાત્રો તથા પ્રસંગો દ્વારા રસપરિપોષ કરે છે અને ચિત્રાત્મક વર્ણનોવાળું છે. ઊગતી ગુજરાતીમાં રચાયેલી એ કૃતિનું અર્વાચીન ગુજરાતીમાં રવ. ડા. પી. દેરાસરીએ કરેલું ભાષાન્તર વાંચીને આપણે આજે પણ એની સુંદરતા માણી શકીએ છીએ.

ઈસવી પંદરમા ને સોળમા શતકમાં થયેલા ઉપકવિઓ નાકર, માંડણ, મધુસૂદન વ્યાસ અને ગણપતિએ આખ્યાનો તથા પદ્ય-વાર્તાઓ રચીને લોકરંજન રૂઢી રીતે કર્યું હતું. એ જ રીતે સોળમા-સત્તરમા સદીના આ ચાર કવિઓએ આખ્યાનો અથવા

૫. મં. ૨. મજમુદાર : ‘ગુજરાતી સાહિત્યનાં સ્વરૂપો’ (પદ્યવિભાગ) ૧૯૫૪; પૃષ્ઠ ૧૫૪.

૬. વિ. ક. વૈદ્ય; ‘જ્યુઈ અને કેટકી’ (૧૯૩૯, પૃષ્ઠ ૨૦૨-૦૩); (૧૯૬૭, પૃષ્ઠ ૩૮, ૩૯.)

મર્યા રચીને નમૂનેદાર સાહિત્યસેવા, તેમજ સમયમાં ઘણી લોકપ્રિય હતી એવી બળવી છે: વિષ્ણુદાસ, શિવદાસ, વિશ્વનાથ જ્ઞાની અને વલ્લભ ભટ્ટ. આ છેલ્લાના ભાઈ દેવીભક્ત ધોળા ભટ્ટ નામે હતા. તેથી જ આજે પણ વલ્લભ મેવાડા યાને ભટ્ટનો ગરબો ગવાઈ રહે છેવટ બોલાય છે “ભટ્ટ વલ્લભ-ધોળા-કા જે...”

૬ અખો, પ્રેમાનંદ અને શામળ

આ ત્રણે કવિઓ ઈસવીસનના સત્તરમા ને અઠારમા સૈકામાં થયા. એમાંના વેદાન્તી કવિ અખાના કવનને ‘આતમની સૂઝ’ તરીકે ઓળખાવાયું છે એ યથાર્થ છે, કેમ કે તેણે ‘અખે-ગીતા’ ‘અનુભવમિદુ’ તથા જેની ઘણી પંક્તિઓ તે કહેલીરૂપ જતી છે એ છંપામાં પોતાના આત્મ-દર્શનને કાઈ વાર કીક કીક કહણ, બાકી સરળ વાણીમાં પ્રતિબિંબિત કયું છે. આ કવિએ પોતાની પ્રતિભા વડે મધ્યકાલીન કવિતામાં સૌથી બુદ્ધિવૈભવી તેમ આત્માનુભવી મહા-પુરુષ તરીકે કાયમનું સ્થાન જિતી લીધું છે.

એતાથી તત્ત્વતઃ જુદી શક્તિવાળા કલાનિપુણ પ્રેમાનંદ તથા રંજનવિશારદ શામળ ભટ્ટનું દાર્શનિક પ્રદાન, અનુક્રમે, આખ્યાનો તથા પદ્યવાર્તાઓના રૂપે થયું છે. એમાંના પહેલાએ શૃંગાર રસ અને કરુણ, વીર તથા હાસ્યરસ આપણે ‘ઓખાહરણ’ અને ‘નળાખ્યાન’માં તેમ જ ‘સુદામાચરિત્ર’ અને ‘કુંવરપાઈનું’ મામેરુંમાં વળીવળીને માણીએ એવો, જેમ ઘણે સ્થળે અદ્ભુત રસ પણ, પીરસ્યો છે. પ્રેમાનંદ મધ્યકાલના કવિશિરોમણિના પદે તેમની આ પ્રથમ પંક્તિની અપૂર્વતાને લીધે જ દર્શા છે. તેમણે આખ્યાનવસ્તુ પુરાણોમાંથી વા પુરાણમાં કવિઓમાંથી લીધું હોય છે પણ એને તે પોતાની વિરલ પ્રતિભાના વ્યક્તિત્વયુક્ત મુદ્રા વડે મુદ્રાંકિત કરે છે એ તેની ખરી મહત્તા છે.

કાંઈક એવું જ છે શામળની ઊજળી કવિતાનું. રખિયલના કાકોરના આ રાગ કવિએ જે કથાવસ્તુ રામાયણ કે શિવપુરાણ કે લોકવાર્તાઓમાંથી લીધું, તે મૂર્ત થયેલું ‘મદનમોહના’ ‘નંદખત્રીસી’ ‘સિંહાસનખત્રીસી’ ‘શિવપુરાણખંડ’ તથા ‘અંગદવિષ્ટિ’ તે પૌરાણિક, અસૌકિક કે શૃંગારમય છે અને પદ્યવાર્તાની કલાના આ સ્વામીની આગવી ઉજ્જવળ પ્રતિભાવડે અંકિત છે.

૭. દયારામ અને બીજા

શામળ ભટ્ટની પહેલાં થોડા - સમયે જ થયા હતા અને તેના સમકાલીન હતા અગર તેની પછીના છથી આઠ દસકામાં હયાત હતા તે કવિઓમાં, દયારામ સિવાયના સર્વે મધ્યમ કોટિમાં ચડગતર રચાન પામે તેવા કેટલાક વૈદિક ધર્મ-સંપ્રદાયોના ભક્તકવિઓ હતા અને થોડા એ જ ગાળાના જૈનધર્મી સમર્થ શ્રિગણના પણ હતા.

સમસ્ત એ કવિકુલનો કુલપતિ તો દયારામ જ. બાકીનામાં સૌથી નામરમરણને પાત્ર વેદવર્માઓ આટલા છે: પ્રાંતમદાસ, શિવાનંદ, નરભેરામ; રત્નો, ધીરે, નિરાંત, બોળે; ગિરધર અને કાળીદાસ; અને છેલ્લા તે સ્વામીનારાયણપંથી અગ્રીમ આ ચાર કવિઓ: બ્રહ્માનંદ, નિષ્કુળાનંદ, મુક્તનંદ તથા ‘પ્રેમસખા’. પછી આવે ઉપર કહ્યા એ બીજા પ્રકારના એટલે જૈન ધર્મપરંપરાના આ કવિઓ: પ્રસિદ્ધ ‘વિમલપ્રબંધ’ના રચનાર લાવણ્યસમય; કુશળજ્ઞાભ, જેણે ‘માધવાનજા મકુન્દભારસ’ રચ્યા; ‘રૂપચંદ્રવરરાસ’ના કવિ

નથમુંદર; અને ‘શીવવતીના રાસ’ જેણે રચ્યો તે નેમિવિજય

‘અસીખોલના કવિ’ના ઉપનામે આપણા સમયમાં વધારે જાણીતા દયારામે ચાર વખત ભારતયાત્રા કરી હતી. એમાંની એક દરમ્યાન તે વ્રંદાવનમાં જે આધ્યાત્મિક અનુભવો પામ્યા હોય તેમાંથી તેમનાં ‘રસિકવલ્લભ’ ‘ભક્તિપોષણ’ વગેરે પ્રેરાયાં હતાં. આજથી માત્ર સવાસો વય ગોલોકવાસી થયેલા એ કવિનાં પદ તથા ગરબીઓ મોકા સૂરે આકાશવાણી પરથી સુણતાં પ્રયંક ભાવિક હૃદયને ભાતાર કરે છે એ તેમની કવિતાની ચિરંજીવતાનું સમ્બળ પ્રમાણ છે.

ભારતની જૂની સંખ્યાઅંધ અપભ્રંશોમાંની એક તે ગૌર્જર અપભ્રંશ. એમાં રચાયેલાં જે કાવ્યોની ને કવિઓની આછી પિછાન આપણે આ લેખની શરૂઆતમાં મેળવી કે છેક ત્યારથી ભારતીય સાહિત્યમાં ગુજરાતી સાહિત્યે પોતાનું સ્થાન લંધું છે. બીજી આ વાત પણ ધ્યાનપાત્ર છે કે (થોડાં ઉદાહરણ લઈએ તો) અન્ય પ્રાંતભાષાઓના કવિઓ તુકારામ કે એકનાથ, તુલસીદાસ કે સુરદાસ, વિદ્યાપતિ કે ચંડીદાસ જેવાની કાવ્યકૃતિઓ જેમ આર્ય સંસ્કૃતિ અને જીવનથી સાંગોપાંગ પ્રેરિત છે તેમ એ જ સંસ્કૃતિ અને જીવન નરસિંહની, બાલણ-પદ્માભની, અખાની, પ્રેમાનંદ, શામળ ને દયારામની રચનાઓમાં વિવિધ રૂપે, ઘણીવાર પ્રોજ્જવલ રૂપે પણ, પ્રતિબિંબિત છે, પ્રકાશિત છે. આ કારણે ગુજરાતના કવિતા-સાહિત્ય બદલે સાહિત્યનું સ્થાન ભારતમાં ઊંચું છે એમ ખુશીથી કહી શકાય.

૮. અર્વાચીન યુગ

ત્રણ તળકામાં પહેલોચોલો આ યુગ કવિ નર્મદાશંકરનાં પહેલાં લખણોથી એટલે ૧૮૫૦થી આરંભાય છે અને દેશની પ્રજાએ પ્રજા-સત્તાક સાર્વભૌમ સ્વતંત્ર રાજ્ય ૧૯૫૦માં પ્રાપ્ત કર્યું ત્યારે એ યુગની એક સૈદ્ધાંતી પહેલી મજલ પૂરી થઈ ગણાય. આ લાંબા સમયને સાહિત્યવિકાસની દૃષ્ટિએ નર્મદયુગ, ગોવર્ધનયુગ તથા મોહનગાંધીયુગ) કહેવામાં આવે છે. ગુજરાતી સાહિત્યે આમાંના પહેલા યુગમાં ભાતને જે સૌથી યાદગાર સિદ્ધિ સંપડાવી, તે કવિ નર્મદાશંકરનું એવું તો અદ્ભુતરસિક જીવન, જે વીરજીવન તે મહાકાવ્ય યાને વીરચરિત કાવ્ય ‘એપિક’ સાથે યોગ્ય રીતે સરખાવવાયું એ જ કવિએ ઇતિહાસ ચિત્રનયુક્ત વિરલ ગ્રંથ ‘રાજ્યચંદ્ર’ રચ્યો તેમ છે. પ્રજાને આપણું રાષ્ટ્રગીત ‘જય જય મરવી ગુજરાત’ આપ્યું. એમાંનું શૌર્યદિ બોધન અને ઊછળતો ઉત્સાહ એવાં છે કે એને રાષ્ટ્રીય સાહિત્યમાં થયેલી નાની સરખી પણ કીમતી દેણ ગણવી જોઈએ. બીજા પ્રકારનાં ઉદાહરણ લઈએ તો, મજબાપામાં રચાયેલું દલપતરામનું ‘શ્રવણાખ્યાન’ અને નવનરામ પંડ્યા રચિત રસચાતુર્યભર્યા ‘અકબર-ખીરખલ કાવ્ય તરંગ, જેનો પદ્યભાગ હિંદીમાં છે, તે ગણાય જુદી દૃષ્ટિએ નંદશંકર કૃત સ્વતંત્ર ગુજરાતના છેલ્લા રાજપૂત રાગ કર્ણદેવ વિષેના વાર્તાગ્રંથ ‘કરણદેવો’ પણ આ વર્ગનો છે.

હવે લઈએ પંડિતયુગ કહેવાયો છે તે, આપણે ગણાવ્યો તેમાંના બીજા કાલખંડ. આમાં પંડિતયુગનું મહાકાવ્ય એવું ‘મોંધેર’ નામ

પામેલો અંધરાજ 'સરસ્વતીચંદ્ર' આવે અને એ જ સાહિત્યસ્વામી આલેખિત 'સાક્ષરજીવન', વ્યાસવાદ્યમીકે સરખા આત્મપ્રભાવશીલ સાક્ષર દૃષ્ટાઓનાં ચરિત્ર જેની આધારશિલા છે તે આવે.

બીજા એકેક સાક્ષરની કૃતિઓ જે અહીં ગણાવવા જેવી, તે પૃથ્વરાજ ચૌહાણના સમયના વસ્તુવાળી અધ્યાત્મલક્ષી નવલકથા 'ચુદામસિંહ'; તથા જેનું અહીં આગવું સ્થાન એના નામમાત્રથી કરાવાય. તે 'બુદ્ધચરિત' છે, નરસિંહરાવનું. સમગ્ર ભારતીય સાહિત્ય-વૈભવની ભાવિ ઇતિહાસકાર પ્રદર્શની જગતપ્રખ્યાત સમક્ષ ધરશે તેમાં, વધુ નહિ પણ થોડા નમૂના નજર પાસે આણ્યે તે, એમાં કેશવલાલ ધ્રુવનો માતબર સંશોધન અને 'ગીતગોવિંદ' આદિન બાપાંતર તથા ભારતભરની વિદ્યપરિષદમાં વિરાજે છે તે બીજા ધ્રુવ આનંદશંકરાચાર્યનું સ્થાન પણ સુનિશ્ચિત છે. રમણભાઈ નીલકંઠનાં 'રાધનો પર્વત' તથા 'ભદ્રંભદ્ર'; જેમનું 'The Heart of India' એ ઉચ્ચાચાર્ય અંગ્રેજી-યુગરાતી પત્ર કલકત્તાથી નીકળતું તે મણિશંકરનાં એ પુસ્તકો 'ગુરુગોવિંદસિંહ' તથા 'શિક્ષણનો ઇતિહાસ'; અને 'જળવંતરાય ઠાકોરની દ્વિજોત્તમ કવિતા, તેમનો નૌત્તમ કવિતાવિચાર; અને 'જ્યાજ્ઞયંત' 'સારથી' 'ઉષા' 'રાજર્ષિ ભરત' 'સંઘમિત્રા' 'શ્રી હર્ષદેવ' જેવી ભારતવર્ષની ઉદ્ભૂત ભાવના તથા ઇતિહાસવૈભવને ભૂર્ત કરતી કૃતિઓ ભારતીય સાહિત્યને અર્પનાર ન્હાનાલાલ કવિ; આ સઘળું પણ આપણા વિષયને સહેજે આવરી લેતું ગુર્જરદેશીય મૂલ્યવાન પ્રદાન છે. બીજા એ કવિઓ એટલે 'ભારતનો ટંકાર'—કાર અરદેશર ખખરદાર અને ભારતભરમાં અદ્વિતીય એવા રાજકુળના સરસિંહજી ગોહિલ—કવિ કલાપી. આ રનેલલ કવિનાં જીવનકવન એવાં જણાયાં છે કે તેમના વિલક્ષણ વ્યક્તિત્વ અને મધુરી કેકાનો રવ, દલીલો તેમ ખુદાઈ રાહે ચાલી ખુદાના નરનો ઝંખનાર, દેશભરમાં યશોભાગી કાયમને માટે થયા વિના રહે નહિ.

મોહનયુગના યુગધર મહાત્મા ગાંધી છે, મુખ્યત્વે સાર્વિક ચિન્તનના. તેમનું તથા અનુયાયીઓમાં કાકાસાહેબ કાનેલકર, મહાદેવભાઈ તથા રા. વિ. પાઠકનું જેટલું ઉત્તમ પ્રેરિતું છે તે—આત્મ-કથા અને 'જીવનનો આનંદ' વગેરે તે મહાદેવભાઈની ડાયરીઓ, તેમ મહાત્મજી 'બૃહત્ પિંગલ' જે છે એ વિષયના શિરમોર સમાન—આ સકળ અને કિશોરલાલ મશશ્વાળાના 'જીવનશોધન' જેવી સકળ વાકમયસમૃદ્ધિ કોઇ પણ દેશના સરસ્વતીભંડારને, તેથી ભારતના સાહિત્યભંડારને જેમ આપે તેવી છે.

આ યુગના સર્જકથેજ્ઞ તો કનૈયાલાલ મુનશી સિવાય કોને કહીએ ? 'યુગરાતનો નાથ' અને 'ભગવાન પરશુરામ' અને નૂતન સર્જન 'કૃષ્ણાવતાર'નાં નામ જ લેતાં બસ નથી શું ? એ!! જ રીતે ધૂમકેતુ અને રમણલાલ દેસાઈ તેમ અપૂર્વ અનિદાસિક, સામાજિક દસ્તાવેજી ૧૯-૨૦મી સદીની યુગરાતી-ભાષી પ્રજાનાં જીવન અને સંસ્કૃતિનાં સ્મરણીય ચિત્રોથી ભર્યાપૂર્યા વાર્તાગ્રંથ છે, એ 'કંટક' હાથે પંથનાં કર્તા ચૂનીલાલ વર્ધમાનનાં પણ નામે જ માત્ર નમૂના તરીકે બસ છે.

કવિઓમાં પહેલી પંક્તિના મેઘાણીભાઈ તથા દેશજી પરમાર એ મોહનયુગના, તો ત્યાર પછીના સાહિત્યકારોમાં સૌથી આગળ

પડતા (અને માત્ર પ્રતિનિધિ) કેમ કે બધાને ગણાવવા શક્ય નથી) કર્તાઓ જે છે તેમની કૃતિમાંની એકેક સહિત સ્મરીએ તો આ પાંચ ગણાય : 'નિશીથ' (ઉમાશંકર); 'અવલોકના' (સુન્દરમ); 'માનવીની ભવાઈ' (પન્નાલાલ); 'શાંત કોલાહલ' (રાજેન્દ્ર); 'અમૃતા' (રઘુવીર); અને 'સંધ્યા-રાગ' (યશોધર).

સંશોધન ક્ષેત્રે કોલરરાય માંકડ, સાંડેસરા વગેરે પાંચ-છ, તો વિવેચન ક્ષેત્રે વિશ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીનું આગવું પ્રદાન ભારતીય મહત્વનું છે નિઃશંક એમ તેમની પછી-અપ્પ-પૂર્તિના પ્રસંગે સર્વશ્રી કાનેલકર તથા ઉમાશંકર જેવાએ સ્વીકાર્યું હતું એટલું નોંધવું જ બસ થશે.

ભારતીય સાહિત્ય-વિકાસનો કોઈ પણ ઉત્તરદાયી ઇતિહાસજ્ઞ જેનાં મુક્ત કંઠે ગાન ગાઈ શકે, ગાશે, એ આપણા સાહિત્યનાં આ ગૌરવગાથા ગાવી સુણવી કોને ન ગમે ? ગમે જ આપણને. ગમે જ સૌ કોઇને, એવી છે એ અમર કલાની.'

With Best Compliments From

J. KHUSHALDAS & CO.

MILL GIN STORES MERCHANTS
Agents—Champion Asbests Products

J. K. CHAMBERS
77-83, Nagdevi Street,
P. o. Box No. 3235, BOMBAY-3

Phone : 324312
321954

Gram : JEKHUSHAI

ગુજરાતના સૂર્યમંદિરો

—શ્રી પુબ્કરભાઈ ગોકાણી.

चित्रं देवानाम् उदगात् अनीकं. चक्षुः मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः ।
आप्रा द्यावा पृथिवी अन्तरिक्षं, सूर्यः आत्मा जगतः तत्स्थवः च ॥
(ऋग्वेद १-११५, यजु. ७-४२, अथर्व. १३ २)

અથર્વવેદમાં પ્રજ્ઞાએ અને ઋગ્વેદમાં તથા યજુર્વેદમાં કુત્સ અને આંગીરસ ઋષિએ સૂર્યની પ્રાર્થના યથાર્થ અને બહુ જ ભાવપૂર્વક કરી છે. આ સૂર્ય આકાશ મંડલમાં કોઇ ભૌતિક પદાર્થ નથી, એ તો મિત્ર, વરુણ, અગ્નિ આદિ દેવોનું એક સ્થિર નેત્ર છે, દેવોનું સાક્ષાત સ્વરૂપ છે. આ સર્વભૂતોમાં રહેલ સૂર્ય વડે આકાશ પૃથ્વી અને અન્તરિક્ષ એમ ત્રણે લોક એતન્ય પ્રકાશથી વ્યાપ્ત છે. ખરેખર સૂર્ય સર્વ જડ એતન્ય જગતનો આત્મા છે.

દિવસમાં પ્રાતઃ મધ્યાહ્ન અને સાયં સંધ્યા કરનાર દરેક દિવ (આહ્વાણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય) ઉપરના મંત્ર વડે સૂર્ય ઉપરથાન કરી ત્રણ વખત સૂર્યને પૂજે છે, ભજે છે. સૂર્યપૂજા આમ જયારથી વેદ પ્રગટયા ત્યારથી આજ સુધી અવિરત જળવાઈ રહી છે. ગાયત્રી મંત્રમાં પણ સૂર્યને પ્રજ્ઞાના શ્રેષ્ઠ તેજ તરીકે વર્ણવી તેમાંથી પ્રેરણા આપવામાં આવી છે. નિત્ય સુખ તરફ લઈ જનાર, સ્વરૂપને ઓળખનાર આ મંત્રોમાં સૂર્ય દ્વારા આત્મશુદ્ધિ દર્શાવી છે. એ સાબિત થયું છે કે શરીર અને મનને નિરોગી રાખવા માટે સૂર્યપ્રકાશ અને સૂર્ય નમસ્કાર જેવો બીજો કોઈ સરળ ઉપાય નથી. સૂર્ય જ અનાજ પકવે છે, છવન બક્ષે છે, પોષે છે.

સૂર્ય ખરેખર સર્વ જગતને આદિકાળથી પરીચિત છે, પ્રચક્ષ છે. માનવ સંસ્કૃત બન્યો તે પહેલાંથી તે સૂર્યને પૂજતો આવ્યો છે. પછી જેમ જેમ બીજા કુદરતના અતકાર બોતો આવ્યો તેમ તેણે કુદરતના બીજા સ્વરૂપો અગ્નિ, વાયુ, સમુદ્ર વગેરેને પૂજવા માંડ્યા.

ઉત્તર ધ્રુવ કે મધ્ય એશિયામાંથી આર્યો સિંધુ-ગંગા વચ્ચે વસ્યા. અને સંસ્કૃત બન્યા ત્યારે તેઓએ સર્વપ્રથમ સૂર્યમાં વિભૂતે નિહાળ્યો. તેઓએ વેદ, વેદાંગ, દર્શનશાસ્ત્રો, ધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણોમાં ત્યાર પછી સૂર્ય અને તેની પૂજા વિષે ખૂબ જ લખ્યું. આમ સૂર્યમાં વિભૂ નિહાળનારને પૂજા માટે આવું સાક્ષાત પ્રતીક મળ્યું હોઈ કદી મૂર્તિનો જરૂર પડી જ નહોતી. એ દેવ હાજરાહજૂર, કોઈપણ સ્થળે, દિવસના મોટા ભાગ દર્શન આપતા હોઈ, મંદિર, પૂજા સ્થાન કે આહવાહન વિધિ વગેરે તેમને જરૂરના લાગ્યા નહોતા.

લેમ્બીઅન, ઋગ્વેદીક સુમેરિયન, હરપ્પા, મિશ્ર દ્રાવીડ, મય, ઇન્કા, ટોલ્ટેક સર્વ સંસ્કૃતિઓએ સૂર્યને પૂજ્યા છે અને હાલ તેના અવશેષો મળી આવે છે.

ઋગ્વેદમાં સૂર્યની સ્તુતિ માટે દસ સૂકતો છે. કાર્પીયન સમુદ્રને કાંઠે કશ્યપ ઋષિ (Saint Kaspions) ના પુત્ર આદિત્યે પ્રથમ

સૂર્ય પૂજાને અપનાવી, તેથી આગળ જતાં સૂર્યને આદિત્યનું નામ આપવામાં આવ્યું, એટલું જ નહીં એ આદિત્યમાં સવિતારૂપે સૂર્ય અવતર્યા છે એમ ઋગ્વેદમાં દર્શાવાયું છે. તેના પુત્ર વૈવસ્વત મનુને આર્યવ્રજના પિતામહ અને સ્થાપક માનવામાં આવ્યો છે.

આર્યો એ પછી ઇરાન આવ્યા ત્યારે તેને ‘આર્યાન’ નામે ઓળખતા હતા. પ્રાચીન ઇરાન ગ્રંથ અવસ્તામાં તથા ઝંદમાં આવતું ‘મિશ્ર’ દેવીનું નામ (મિત્ર) સૂર્યનું જ નામ છે. સૂર્યપૂજા ત્યાંથી સૌરાષ્ટ્રમાં આવી ત્યારે તે પ્રદેશ આનર્ત નામે ઓળખાતો. અને ત્યાંના સૂર્યપૂજના પ્રચારને કારણે સૌર સંપ્રદાયનું મહત્વ વધતાં તેને સૌર-રાષ્ટ્ર—સૌરાષ્ટ્ર (સૂર્યપૂજક રાષ્ટ્ર) એવું નામ આપવામાં આવ્યું. તેનું એક બીજું પણ કારણ હતું. સૂર્યપૂજના મુખ્ય પ્રચારક શ્રીકૃષ્ણ પુત્ર સામ્યના પ્રભાવથી સૂર્યપૂજનો આનર્તમાં ખૂબ વિકાસ થયો. આમ પ્રથમ રાજ્યાશ્રય પામેલી પૂજા સૂર્ય પૂજા હતી.

આ પ્રાચીન સૂર્ય પૂજાનો સ્રોત હમણાં સુધી તો સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતમાં જ ચાલુ રહ્યો. પ્રથમ સૂર્યપૂજક યાદવો સૌરાષ્ટ્રમાં સ્થિર થયા. સત્રાજીતે સૂર્યને રીઝવી સ્થંતક મણિ મેળવ્યાની કથા વિખ્યાત છે. ઋષિઓનો શાપ વહોરી કોઢીઆ બનેલા સામ્યે આર્યાન (ઇરાન) થી મગ આહ્વાણને (ભગ ?) સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતમાં વસાવ્યા. ત્યાર પછી મૌર્યો અને ગ્રીક રાજ્યકાળ દરમ્યાન સૂર્યપૂજા સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતમાંથી વિકસી રાજસ્થાન, પંજાબ, કનોજ, ઓરીસા વગેરે સ્થળોએ ગઈ. ગુર્જર (હજી) પ્રજા ધીમે ધીમે પંજાબ તરફથી દિગ્વિજય કરતી આગળ વધીને સૌરાષ્ટ્રમાં વસી. ત્યારે વલ્લભી સૌરાષ્ટ્રની રાજધાની હતું. ત્યાંના રાજાઓ સૂર્યને જ ઇષ્ટદેવ માનતા. ધ્રુવસેન રાજા અને તેનો ભાઈ ધરપદ્મ સુરત આદિત્યજકતો હતા. ત્યારપછી તે સર્વ રાજાઓ પોતાના નામને અંતે આદિત્ય શબ્દ લગાડતા. આ સર્વ રાજાઓ સૂર્યપૂજક હોઈ (મિત્ર)મૈત્રકોના નામથી ઓળખાતા. ત્યાર પછી આવેલ રાષ્ટ્રકૂટ અને ચાવડાઓ તથા સોલંકીઓએ શિવપૂજા અપનાવી પણ સૂર્યપૂજા તે બૃહદા નહોતા. વાઘેલા અને છેવટ થયેલા કાઠીઓની સૂર્યપૂજા વિખ્યાત છે “ભલે ઉગા ભાણું” એમ સુરજ સામે સવાર-સાંજ અંજલિ આપી માળા કરીને સર્વ કાર્યો કરનાર કાઠીઓના નામથી જ આ સૂર્યપૂજક પ્રદેશ કાઠીયાવાડ કહેવાયો. તેમાં પણ સૂર્યપૂજાનું જ ગૌરવ હતું.

લિંગપૂજાનું મહાત્મ્ય જોઈ બૌદ્ધો અને જૈનોએ પોતાના ધર્મમાં મૂર્તિપૂજાને મહત્વનું સ્થાન આપ્યું. દરેક સ્થળે જો એકાદ પણ બૌદ્ધ કે જૈન મૂર્તિ હોય તો તે લોકોને તે ધર્મ તરફ સતત જાગૃત રાખશે એવી ભાવનાથી ત્યારના રાજવીઓએ ઠેરઠેર મંદિરો, સ્તૂપો, વસાહિકા અને વિહારો બાંધવા માંડ્યા. મૌર્ય રાજવીઓએ

એ ધર્મો સ્વીકાર્યા. સમ્રાટ અશોકે તે પોતાના આખા રાજ્યમાં અને ગુજરાત-કાઠીયાવાડમાં ઠેરઠેર બુદ્ધ મંદિરો અને સ્તૂપો રચ્યા.

જે ધર્મ દ્વારા સંસ્કૃતિ આવી હતી, સમૃદ્ધિ આવી હતી અને યોગ પણ આવ્યો હતો તે સનાતન ધર્મ બ્રહ્માતે જોઈ તે વખતના પ્રાચીન બ્રાહ્મણોએ પોતાના દેવો માટે પણ પ્રતીક મૂર્તિ યોજવા નક્કી કર્યું. સૂર્ય સાક્ષાત્ તે હતા પણ તેની પ્રથમ મૂર્તિ બની. ઠેરઠેર સૂર્યમંદિરો થયા. આજ તે ઘણાં ખરાં સૂર્યમંદિરો નાશ પામ્યા છે. કારણ કે સૂર્ય સાથે તે વખતે સમાજને ઘેરી ગયેલા વિષ્ણુ, બ્રહ્મા અને મહાદેવની પણ પૂજા થતી હતી. તેથી ત્યાર પછી સૂર્ય સાથે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશની એક સંયુક્ત મૂર્તિ બની. કોઈ સ્થળે સૂર્ય, વિષ્ણુ અને મહાદેવની ત્રિમૂર્તિ પણ બનવા લાગી. શિલ્પમાં તે તેઓ કુશળ હતા છતાં તે વખતે સૂર્યની અસર એટલી પ્રબળ હતી કે ઇલોરાની કૈલાસ નામની ગુફામાં જ્યાં સૂર્યને ચુક કરતા આલેખ્યા છે ત્યાં તેના સારથિ તરીકે બ્રહ્માને મૂક્યા છે. (Indian temple a sculptures). વળી આ મંદિર ગુફાઓ તો ગુપ્તો પછી અસ્તિવમાં આવી. તેથી દરેક વેદકાળથી એટલે કે ઇસ પહેલાં ૩૦૦૦ વર્ષથી તે ગુપ્ત પછી પણ સૂર્યનું કેટલું મહાત્મ્ય હતું તે સ્પષ્ટ જણાય છે.

એક વાત નિશ્ચિત છે કે વેદના સમયથી ઇસ પહેલાં ૪૦૦ વર્ષ સુધી તો આપણે ત્યાં ક્ષિંગપૂજા સિવાય બીજી કોઈ મૂર્તિપૂજા નહોતી. ત્યાર પછી સૂર્યપૂજા-મૂર્તિપૂજામાં પ્રથમ સ્થાન પામી. સમય જતાં જે જે શાસકોએ જે જે ધર્મો અપનાવ્યા તે પ્રમાણે તે તે મંદિરો બનાવ્યા અને સૂર્યને બદલે તે તે દેવોની મૂર્તિઓ બની.

મૈત્રકેના સમયમાં એટલે ઇ. સ. ૪૭૦થી ૭૮૯માં ઘણાં સૂર્ય-મંદિરો થયાં. તેમાં વલ્લભી પ્રભાસ પાસે આદિત્ય તીર્થમાંના બાર સૂર્યમંદિરો, ઢાંક, માંગરોલ, ઉના, દીવ અને દેવવાડાનાં મંદિરો મુખ્ય છે. આ ઉપરાંત યોગામંડળમાંથી જ બાર જેટલા સૂર્યમંદિરો મળી આવ્યા છે. આરભડા (આરંતીદાર), ગદેચી, ધ્રાસણવેલ, વસઈ, કચ્છીગઢ ગુહાદિત્ય, સુવર્ણતીર્થ, દારકા, બીજપુર (બરડિયા-સીતાકુંડ), મટી દેવાંડ, કુરંગામાં પણ તેના અવશેષો મળી આવ્યા છે.

આઠમી સદીથી ચૌદમી સદી સુધીમાં બંધાયેલા સૂર્યમંદિરોમાં સૂત્રાપાડા, અગવદર, પરબડી, માંધવપુર, ભોળાદ, ચરાદ, બાજરા-વાવડી, વાવડી-ભાવાવદર, અખોદર, ભીમનાથ, ખોરાસા, પાતા, દેવમાલ, ધોળકા, ઘોલેરા, ગદીઆ, ચોરીલા દડવા અને થાન તથા કંથકોટ, કોટાઈ, અરસવતી, ગેડી, ચિત્રોડ અને ધર્મારણ્ય તરીકે ઓળખાતા ગુજરાતના મોટેસાના સૂર્યમંદિરો પણ આ સમયમાં જ બંધાયા.

આપણે કેટલાક સૂર્યમંદિરો વિશે ટૂંકમાં જોઈશું—

ગોપ—સૌરાષ્ટ્રનું આ જૂનામાં જૂનું સૂર્યમંદિર તો છે પણ ક્ષત્ર્ય તે જૂનામાં જૂનું મંદિર (દારકાધીશના મંદિરને બાદ કરતાં) પણ ગણી શકાય એવા ચિહ્નો છે. ગર્ભગૃહ લગભગ ૧૨' x ૧૨'નું છે. શિખર ૨૩' જંચુ છે. તેને પ્રદક્ષિણા માર્ગ છે. તે પૂર્વા-મુખ મંદિર છે. તેના શિખરનું શિલ્પ બંધાથી જુદું તરી આવતું અને

અપ્રતિમ છે. પાંચમી સદીમાં આ મંદિર બંધાયું હશે તેના ગર્ભ-ગર્ભગૃહની દિવાલમાં ગણેશની મૂર્તિ છે તેમ નવગ્રહ પણ છે.

વિસાવાડા—સૂત્રાપાડા, થાન, કદવાર, કિન્દરખેડા, પાસ્તર, ગોપ પછી અને ચૌલુક્ય પહેલાનાં આ મંદિરો છે. આ મંદિરો પાંચમી સદી પછી અને ૧૦મી સદી પહેલાં બંધાયા છે. વિસાવાડામાં મૂર્તિ નથી પણ કિન્દરખેડા, પાસ્તર, સૂત્રાપાડાનાં અને થાનમાં મૂર્તિઓ છે. દરેક મંદિર દારવાણું છે. બધા મંદિરોને પ્રદક્ષિણા માર્ગ છે. થાનમાં તો નવગ્રહની મૂર્તિઓ દિવાલ પર છે. કદવારમાં ગર્ભગૃહ લંબચોરસ છે. વિસાવાડામાં ફક્ત ગર્ભગૃહનું જ આખું મંદિર બની જાય છે બ્યારે બીજા મંદિરોને આગળ રંગમંડપ અગર પૂજામંડપ છે.

ઢાંક—ઢાંકમાં સૂર્યની બિભી મૂર્તિ છે. તથા ડાબી બાજુ સૂર્ય-પત્નીની મૂર્તિ છે. અહીં અને જુનાગઢમાં આદિત્ય તોરણ હાત મૂકી જાય તેવા છે. આખા તોરણમાં ૧૧ આદિત્યો હોય છે અને વચ્ચે સૂર્યનું ચિહ્ન મળી ૧૨ આદિત્યો બની જાય છે.

અગવદર—આ મંદિર ૧૪મી સદીમાં કાઠીઓએ બંધાયું હશે. અહીં સૂર્યની પૂર્વાભિમુખ મૂર્તિ છે. ગર્ભની દિવાલ પર ગણેશ છે, નવગ્રહ પણ છે.

પ્રાચી—પ્રભાસ, ઉના, ચૌલુક્ય, બલવર્મન અને અવનીવર્મન બીજાએ તરણાદિત્યના સૂર્યમંદિરને રાજ્યકરમાંથી લાગ આપ્યાને ઉદ્દેશ્ય છે. ડા. સાંકળીઆ જણાવે છે કે તેના અવશેષો ઉના પાસેથી મળી આવ્યા જોઈએ. ઇ. સ. ૮૯૯ની આજુબાજુ આ મંદિર હતું એમ ઉદ્દેશ્ય છે. એ જ અરસામાં પ્રાચી પાસે સૂર્યમંદિર બંધાયું હશે. પ્રભાસમાં આવેલ સૂર્યમંદિર ૧૪મી સદીમાં બંધાયું હશે. મંદિરના પાયામાં અશ્વધર છે. તેની દિવાલમાં ત્રણ બાજુ ગોખમાં લક્ષ્મીનારાયણ, બ્રહ્મા, સરસ્વતી તથા શિવપાર્વતીની મૂર્તિઓ છે. ગર્ભદાર પર ગણેશ અને નવગ્રહ પણ છે. મંદિર, ગર્ભગૃહ, પ્રદક્ષિણા માર્ગ અને પૂજામંડપનું બનેલું છે. અંદર નાની-સાદી મૂર્તિ છે. દિવાલ ઉપર બીજી સૂર્ય પ્રતિમાઓ પણ છે.

ખંભાત—૧૨૯૬માં રામદેવના સમયમાં આ સૂર્યમંદિર બંધાયું. જેને તેનો મંડપ બાંધી આપ્યો હતો.

રાજકોટ—અહીં મુઝિયમમાં સૂર્યની આરસ મૂર્તિ છે. સાથે તેની પત્નીની પણ મૂર્તિ છે. સિદ્ધપુરથી આ મૂર્તિ લઈ આવવામાં આવી હોવાનું કહેવાય છે. આ શિલ્પ ઢાંક ઠરતાં પહેલાનું પણ નવમી સદી પછીનું છે.

ભીમનાથ—અહીંના મંદિરની દિવાલો ગોખમાંની સૂર્યમૂર્તિઓ દ્વારકાનિતો એક ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે. મૂળ પ્રાચીકુંડ પાસે આવેલ ખંડેર જેવું સૂર્યમંદિર પણ ભીમનાથ નામે ઓળખાય છે.

કોટાઈ, કંથકોટ ચિત્રોડ—કોટાઈ કચ્છમાં હયાતી ઉત્તરે આવ્યું. ત્યાં કાઠીઓએ સૂર્યને કોમ્પર્ક રૂપે પૂજ્યા. ભાંતું સૂર્યમંદિર આજે તો ખંડેર બની ગયું છે. ગુજરાતના બીજા મંદિરો કરતાં તેનાં મંડપનું વિધાન જુદા જ પ્રકારનું છે. ૧૦મી સદીમાં બંધાયેલ આ મંદિરનું શિખર ગુજરાતના મંદિરો જેવું છે. બ્યારે મધ્યભાગ અંબરનાથના મંદિર જેવો છે. આમ સંમિશ્ર શૈલીનું આ સૂર્યમંદિર નોંધપાત્ર છે.

કંચકોટનું પૂર્વાભિમુખ સૂર્યમંદિર સાદું છતાં આકર્ષક છે. અહીંની ૪'૬"ની સૂર્યપ્રતિમાના હાથ જોડેલા છે. અહીં પાસખમાં સાતઘોડાને બદલે સાત કિરણો કોરેલા છે. આ પ્રકારની મૂર્તિ ખીજે જેવા મળતી નથી. આ મંદિર ૧૦મી સદીની શરૂઆતમાં બંધાયું.

કાડીઓએ બાંધેલ આવા જ સૂર્યમંદિરના અવશેષો ચિત્રોડમાં પણ જોવા મળે છે. ગેડીમાં આવેલ સૂર્ય મંદિર આવું જ મહત્વનું હતું પણ ૧૯૭૫ના ભયંકર ભૂકંપમાં દટાઈ ગયાનું જણાવાય છે.

કોટપર્ક—તું ખીજુ મંદિર પ્રાંતીજથી ૧૦ માર્ગદૂર અને વીજન-પુરથી પાંચ માર્ગદૂર આવેલું છે. કર્કવૃત્ત પર ભારતમાં ડેર ડેર સૂર્યમંદિરો બંધાયેલ છે.

મોદેરા—ગુજરાતના નાક સમું ને ગુજરાતની શિલ્પ સમૃદ્ધિની ઝાંખી કરાવતા આ મંદિરથી કોઈ અત્યંત નથી. ઇ. સ. ૧૦૨૬-૨૭ માં એ બંધાયું છે. તે વખતમાં બંધાયેલ જૈન મંદિરો જેવા તેના અપ્રતિમ તોરણો છે. ભીમદેવ (પહેલો) બાણાવળીના વખતમાં આ મંદિર બંધાયું છે. આ મંદિરમાં મુખ્યત્વે ગર્ભગૃહ (૧૧'x૧૧'), ગૂંઠ મંડપ (૨૫'x૨૧') અને સભામંડપ (૩૫'x૩૫') છે. આગળ નિશાળ કુંડ (૭૮'x૨૦') છે. ગર્ભગૃહમાં ઠેઠેર સૂર્યની નાની નાની મૂર્તિઓ કોરેલી છે. મંદિરમાં પ્રદક્ષિણા માર્ગ પણ છે. મંદિર પૂર્વાભિમુખ છે. મૂર્તિ નથી પણ તેના આસનમાં સાતઘોડા હોઈ આ સૂર્યનું જ મંદિર છે, એમ ખાતરીથી કહેવાય છે. ગર્ભદ્વાર ઉપર ગણેશ છે. ગોખમાં સૂર્યની બીભી મૂર્તિઓ છે. આ ગુજરાતના સ્થાપત્યના નમૂનારૂપ છે. દેવનાભ દ્વિમેજી માતાના મંદિરનાં ગોખમાં સૂર્ય ત્રિમૂર્તિ છે. વચ્ચે સૂર્ય ગરુડ ઉપર બેઠેલા છે તે નોંધપાત્ર છે. આ ત્રિમૂર્તિ જેમાં સૂર્ય વચ્ચે છે તે ૧૨મી સદીમાં થયેલ છે.

સડેર—આ મંદિર ૧૧મી સદીની શરૂઆતમાં બંધાયું. તેના મુખ્ય દરવાજા ઉપર ગણેશની મૂર્તિ કોતરેલી છે. તેની ઉપર નવગ્રહ કોતરેલા છે. આ મંદિરમાં મૂર્તિ નથી. તેને સૂર્યમંદિર ગણવું કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે.

પાટણ—પાટણમાં મહાસક્તી માતાજીના મંદિરની જગત્વામીથી ઓળખાતી સૂર્ય અને રત્નાદેવીની કાષ્ઠમૂર્તિઓ અપૂર્વ છે. સૂર્યની મૂર્તિ આશરે ૪' જોડી છે પણમાં આખા પગરખા-મસ્તકનું પ્રભામંડળ, હાથમાંના કમળ એક સુંદર સંયોજન રજૂ કરે છે. આ પ્રતિમાઓ શ્રીમાળથી અથવા ભિન્નમાલથી પાટણ લાવ્યા હોવાનું કહેવાય છે. લગભગ ૧૩મી સદીમાં શ્રીમાળથી આ મૂર્તિઓ આવી. પાટણમાં ખીજ એક સંયુક્તમૂર્તિ પણ સૂર્યની મળી આવી છે. ત્રિમૂર્તિ સાથે સૂર્યને મુકેલા છે. આ મધ્યકાલીન મૂર્તિકળાનો નમૂનો છે. અહીં મૂર્તિ દેવમાળ, સિદ્ધપુર અને ઢાંકમાં પણ છે.

આ ઉપરાંત વડોદરાનું મધ્યકાલીન યુગનું સૂર્યમંદિર, ઇ. સ. ૧૦૬૫માં વિશવદેવે **મુલસ્થાન** (ડોહા) કે તેની બાજુમાં) બંધાવેલું અને ઇ. સ. ૧૨૦૦માં લગભગ બંધાયેલ **બાવાગઢના** મંદિરમાં પણ સૂર્યમૂર્તિ છે.

પિલુદ્રા—અહીં મળી આવેલ તોરણ કદાચ સૂર્યમંદિરનું પ્રવેશદ્વાર હોય. કારણ કે તોરણની વચ્ચે સૂર્યમૂર્તિ બેઠેલી છે. મૂર્તિનું મુખ ખંડિત છે પણ જમણા હાથે રહેલ કમળ તે સૂર્યમૂર્તિ હોવાનું સ્થાપિત કરે છે. આ તોરણ વડનગર, સિદ્ધપુર અને કપડવંજના તોરણને મળતું છે.

કાવી—(જંબુસર) કવિવેંશ્વરના મંદિરમાંની સૂર્યમૂર્તિ અહીંના જૂના કોઇ સૂર્યમંદિરમાંથી ઉપાડીને મુકી હોય તેમ લાગે છે. ડહુ પહેલો અને રણગૃહ નામના ગુજ્જર રાજાઓ સૂર્યભક્ત હતા એટલે જીકીથી સાતમી સદીમાં સૂર્યપૂજા હતી, તે નવમી સદીમાં ત્યાંના રાજાઓ સૂર્યપૂજક હતા તેનું ઉદ્ઘાટન આ કાવીની સૂર્ય-પ્રતિમા છે. ૧૨'x૧૦'ના માપના એક લેખમાં જણાવ્યું છે. કે કંકના નાનાભાઈ ગોવિંદરાજે જ્યાદિત્યને સૂર્યમંદિરને ધુણવી ગામની ઉપજ અર્પણ કરી છે. શક ૭૪૬ એટલે જ્યાદિત્યનું સૂર્યમંદિર ત્યાં ૬મી સદીમાં હશે અને તેના અવશેષો ત્યાં ખોદકામ કરતાં મળી આવવા જોઈએ એમ ડો. સાંકળીયા જણાવે છે.

આ મંદિરો પૂર્વતરફ દ્વારવાળા, ગર્ભદ્વાર પર ગણેશની મૂર્તિ-વાળા, નવગ્રહ આદિઓ અને અન્ય દેવ-દેવીઓ તથા પ્રદક્ષિણા માર્ગવાળા અને મૂર્તિના હાથમાં કમળ અને દંડ હોય તેવાં છે.

સૂર્યમંદિર દ્વારકા—દ્વારકાના ઉત્તર-પશ્ચિમ ખૂણા ઉપર દેવાસકુંડ આવેલો છે. ગર્ભસંહિતામાં આ કુંડને સૂર્યકુંડ કહ્યો છે એટલે કદાચ તેની ઉપર તે વખતે સૂર્યમંદિર પણ હશે. હાલ આ કુંડના ઉત્તર-પૂર્વ ખૂણા પર મંદિર છે જેમાં ૩૦-૪૦ વર્ષ પહેલાં જીર્ણોદ્ધાર કરી આરસના સૂર્યની તથા રત્નાદેવી મૂર્તિઓ સ્થાપી છે. મંદિરની બહાર એક મૂર્તિ છે જેને લોકો અરૂણની મૂર્તિ કહે છે તે જ ખરેખર પ્રાચીન સૂર્યમૂર્તિ જણાય છે. આ પ્રતિમા અને કુંડના જોડેલ શિલ્પ જોતાં એ મંદિર આઠમી સદીનું ગણી શકાય અને કુંડને જૂનામાં જૂનો ગણવો જોઈએ એવો નિષ્ણાતોનો મત છે.

સુવર્ણતીર્થ-વરવાળા—દ્વારકાથી પાંચ માર્ગદૂર વરવાળા ગામની પૂર્વ બાજુએ સુવર્ણતીર્થ આવેલું છે. ત્યાં જગન્નાથજીની મૂર્તિ હોવાનું કહેવાય છે. આ મંદિર પૂર્વાભિમુખ છે. પ્રદક્ષિણા માર્ગ ગર્ભગૃહ અને પૂજામંડપ વ. જોતાં તે જણાય છે. આગળ પૂર્વ તરફ મોદેરાની માફક કુંડ છે પણ તે બાંધેલો નથી મંદિરનું શીખર જોતાં તે ૧૦મી સદીનું હશે પૂજામંડપ આગળ અંદરથી લાવીને ખેસોડેલ તોરણ ઉપર નવપ્રતિમા છે. તેમાં ૭ મુખ્ય છે અને બે બાજુ રાકુ-કેતુ હોઈ આ મંદિર અતિ પ્રાચીન હોવાનું સ્વીકારાયું છે પણ આ વિષે સંશોધન થયું નથી.

ગુજરાતમાં આ સિવાય સહસ્ત્રલિંગ તળાવને કાંઠે આવેલ ભાયલરવામીના સૂર્યમંદિરને સિદ્ધરાજ જયસિંહ પૂજતા. દાહોદના મહામંડોજેશ્વર ગોગનારાયણ, બાલનારાયણ અને રૂપનારાયણનો મંદિરને રાજ્યભાગ આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે પણ મંદિરો ક્યાં હશે તે કળાનું નથી.

ભારતમાં મુક્તાનનું ભાસવતનું સૂર્યમંદિર (૭મી સદી), જગપૂ-તાનામાં ઓરીઆ (૮મી સદી) ઘોડારસી (ઇ. સ. ૯૪૦), બિન્નમાળા રાણકપુર, બોમનેરા, વાસા, સતવાસ અને મદોસરના સૂર્યમંદિરોનો ઉલ્લેખ છે. કાશ્મીરમાં (૭૨૪માં) લલિતાદિત્યે મોટું-૨લાસમુદ્ધ સૂર્યમંદિર બાંધ્યું. ઓરીસાનું કોણાર્ક મંદિર (૧૨૩૮-૬૪) ભારત-ભરમાં પ્રખ્યાત છે માનભૂમ, બુદ્ધગયા, મથુરા, બુમારાની-ઉત્તરભા-રતની સૂર્યપ્રતિમાઓ જૂઠવા જેવી નથી. દક્ષિણમાં ધણેરા, ભાગ્ન, બદામી, કલ્યાણી, હનુમકોંડા અને મહાબલીપુરમની ગુફાઓમાં સૂર્ય-પ્રતિમાના વિવિધ શિલ્પ છે. ગેડી (કચ્છ)માંથી મળી આવેલ સિદ્ધા પાછળ પણ સૂર્યપ્રતિમા છે. આ બધું ભારતભરમાં સૂર્યપૂજાની મહત્તા અને પ્રસાર બતાવવા પૂરતું છે.

Phone : 1101

Parmar Engineering Works

Manufacturers of
**STEEL ROLLING SHUTTER,
 SECTION WINDOWS,
 ORNAMENTALS GRILLS,
 COLLAPSIBLE GATES, H. S.
 HUME STEEL PIPES, CANAL
 GATES, SLUICE GATES, ALL
 KINDS OF FABRICATION &
 STEEL FURNITURE**

**Bedi Gate,
 JAMNAGAR.**

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી નીંગાળા જી.એ.વિ.વિ.કા.સ.મં.લી.

મું. નીંગાળા

(તાલુકો : ગઢડા)

(બિસ્તો : ભાવનગર)

સ્થાપનાતારીખ : ૨૦-૧૧-૨૪

મેંબર્શી નંબર : ૨૩

શેર ભાડોગ : ૭૧૮૨૦-૦૦

સભ્ય સંખ્યા : ૨૪૫

અનામત ફંડ : ૧૭૫૫૮-૬૮

ખેડૂત : -

અન્ય ફંડ : ૨૦૦૦-૦૦

ખીનખેડૂત : -

અમૃતલાલ કેશવલાલભાઈ બાલવભાઈ રજુભાઈભાઈ પટેલ
 મંત્રી પ્રમુખ

—: વ્ય. કમિટિના સભ્યો :—

શ્રી રજુભાઈભાઈ બાલાભાઈ શ્રી વેલાભાઈ રૂડાભાઈ
 શ્રી કરમશીભાઈ હામાભાઈ શ્રી લીખાભાઈ રામાભાઈ
 શ્રી જીહુલા મુળુભા

મંડળી ખાતર, ખીયારણ, કવાઓ અનાજ વિગેરેનું
 કામકાજ કરે છે. મંડળીને પોતાનું ગોડાઉન છે.

ફોન : ૧૨૬-૫૦૬

ગ્રામ : MBROS

મણીભાઈ એન્ડ પ્રધર્સ

— કોન્ટ્રાક્ટર —

હેડ ઓફિસ

કૃષ્ણ હાઉસીંગ સોસાયટી,
 સ્ટેશન રોડ, આણંદ. (ગુજરાત)

સાઈટ ઓફિસ

મચ્છુ ડેમ-૨, મોરબી. (સૌરાષ્ટ્ર)

With Best Compliments From

JUGALDAS DAMODAR MODY CO.

Mody Chambers,

319-21, Kharek Bazar,

BOMBAY-9.

ગુજરાત અને તેના દર્શનીય સ્થાનો

—પ્રો. ડૉ. એલ. ડી. જોષી

ધણાય પ્રાચીન ઐતિહાસિક ગુજરાતને ‘ગુજરાદેશ’ લેખવામાં આવ્યો છે. આમ તો સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છને પણ ‘દેશ’ સંજ્ઞા અપાઈ છે. પરંતુ આજે તો કચ્છ-કાઠિયાવાડ-સૌરાષ્ટ્ર સહિત ૨૦-૧ અને ૨૪-૭ ઉત્તર અક્ષાંશ તથા ૬૮-૪ અને ૭૪-૪ પૂર્વ રેખાંશ વચ્ચે આવેલો લગભગ ૨૩ કરોડની વસ્તીવાળો તથા ૭૨૧૩૭ ચો માઈલનો સમગ્ર પ્રદેશ તે આપણો ગુજરાત પ્રાન્ત ભારતના એક વિશિષ્ટ ભૂભાગ તરીકે ઓળખાય છે. કવિ નર્મદની કાવ્યચાણી મુજબ એની સીમાઓ છે—

“ઉત્તરમાં અંબા માત, પૂરવમાં કાળી માત
છે દક્ષિણ દિશામાં કરન્ત રક્ષા
કુન્તેશ્વર મહાદેવ
ને સોમનાથ ને દારકેશ એ
પશ્ચિમ કરા દેવ”

આ પુણ્ય પવિત્ર તથા તીર્થભૂમિ ગુજરાતને કવિશ્રી ઉમાશંકર જોશીએ પણ આમ બિરદાવેલ છે—

ધન્ય ભૂમિ ગુજરાત ધન્ય હે ધન્ય ગિગ ગુજરાતી
કૃષ્ણ ચરણ-રમ-પુનીત ધરા આ ગાંધી-ગિરા ગુજરાતી
નરસિંહ મીરાં અખો જ્ઞાનભક્તિની એ જ્વાલાઓ
પ્રેમાનંદ ગોવર્ધનરામે પાયા રસ-પ્યાલાઓ
માટીમાંથી મદં નીપજ્યા ગાંધી તપ આધારે
અડગ ખડક કીધા સંત્રામે વજ્ર સમા સરદારે. ધન્યભૂમિ.
વનરાજે, સિદ્ધરાજે, અહમદશાહ, સયાજીરાવે
અનેક મંત્રીશ્વરે ઉપાસી ઉદાર રાજનીતિ ભાવે
સ્વામિનારાયણની સેવી, દયાનંદની જનની
દુર્ગારામ ઠક્કરબાપાની અમિયલ કટુણા-ઝરણી. ધન્યભૂમિ.

અરબ સમુદ્રે બંદર આવન બારા ને કંઠાર
પ્રચંડ લોહથી હોડ બંકે નાનકડા નાવિક બાળ
આઘાવગિથી સાતપુડા લગી વિસ્તરતી બીલવાડે
વનમોજિલી રાનીપરજો વસી બખોલ-કરાડે. ધન્યભૂમિ.

સૌરાષ્ટ્ર કચ્છ આનર્ત શ્રદ્ધ ને લાટ અનુપ અપરાન્ત
તાપી, રેવા, મહી, શ્રવતી, સરસ્વતી જલકાન્ત
નામ અસુર યાદવ હૈહય શક ક્ષત્રપ ગુર્જર કાઠી
પારસિક ધરલામી એકરસ થઇ કાયા આ ગાંધી. ધન્યભૂમિ.

શત્રુજય, તારંગા, ઈડર, પાવાગઢ ગિરનાર
શિખરે શિખરે દેવમંદિરો શરકયા રસસાર
ગીર જંગલે વીર ડહાકતો સિંહ અભય ઉલ્લાસ
રંગપુર લોથલને ટીમે ગુંજે ગત ઇતિહાસ. ધન્યભૂમિ

નારાયણસર, મલાવ, મુનસર અગણિત કમળ તળાવો
પનિહારી હેલ શોભતી સત કોઠાળી વાવો
રુદ્રમાળ વડનગર તોરણો, કુંભારિયા મોઢેરા
મરિજદ મહેલે ડોહોઈ દારે સુન્દરતાના ડેરા. ધન્યભૂમિ.

સોમનાથ, ભુગુતીર્થ દારિકા રતંભતીર્થ પ્રાચીન
સુરત-સુહાગી કસબ-કલાએ અમદાવાદ પ્રવીણ
લુણેજ નૂતન રાષ્ટ્રતીર્થ વળી કૈંક થશે નવનવલાં
જગતતીર્થ આશ્રમ સાગર તટ દારે દુનિયા-દવલાં. ધન્યભૂમિ.

‘આવન બંદર બારાં’ વાળો સમૃદ્ધ સાગર તટનો વાસી અબુદ-
અરબ સમુદ્ર વચ્ચે આવેલ આ ગુજરાત દેશ અને તેની સમૃદ્ધ અને
સુંદર પુનીત ધરા પગપગ પર પ્રયાગરાજ જેવી પાવન કરનારી છે—

શ્રિયાં નિવેશો વરિવર્તિ દેશઃ શ્રી ગુર્જરાખ્યો ડુચિર પ્રદેશઃ
કૃત પ્રવેશઃ સુકૃતૈર્નિતાન્તં ન પાપ લેશોડપિ યત્ર જો જો.

આ દેવભૂમિનો ઇતિહાસ અતિ પ્રાચીન છે. વેદો અને પુરાણોમાં
આના ઉલ્લેખો ઉપલબ્ધ છે. દારિકા અને સોમનાથને શોભાવનાર
શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમળથી આ ધરા ભારતની સરતાજ બની ચૂકી
છે. શ્રીકૃષ્ણે તથા બલરામે મથુરાનો ભાગ કરીને કુશસ્થલી (દારિકા)
માં વાસ કર્યો હતો અને અંતમાં દેહોત્સર્ગ પણ પ્રભાસ પાટણમાં
જ થયો હતો. આમ આ ગુર્જરી યાદવરથળી ઐતિહાસિક તથા
ધાર્મિક બંને દૃષ્ટિએ ભારતભૂમિનું વિશિષ્ટ અંગ છે. ૧૬૫૪ ના
જામનનથી લોથલે પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વની આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિના
અવશેષો સાચવી આપીને પોતાની પુરાતન સભ્યતાના વિકાસનો
ઇતિહાસ પૂરો પાડ્યા છે. અને સિંધુ ખાણની સંસ્કૃતિ (મોહેન્જો-
દરો અને હરપ્પા સંસ્કૃતિ) નો ૧૫૦૦ ઇ. પૂ. અંત થયો ત્યાર પછી
પણ ૫૦૦ વર્ષ સુધી લોથલમાં હરપ્પા સંસ્કૃતિની પરંપરા કળતી-
દાલતી રહી તેનો પુરાવો આખી ભારતના ઇતિહાસની ૧૫૦૦ ઇ. પૂ.
થી ૬૦૦ ઇ. પૂ. વચ્ચેની દ્રૃશ્ય કડી સાધી આપી છે. વિશ્વની
પ્રાચીનતમ સભ્યતા અને સંસ્કૃતિનો વારસો ધરાવતા ગુજરાતમાં
ખરેખર ભવ્ય અને ગૌરવશાળી બનવાને યોગ્ય છે.

ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ભવ્ય તેમ જ રસપ્રદ પણ છે.
મૌર્યસમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તનું આધિપત્ય અને રથપાલ. સમ્રાટ અશોકની
અમર યાદ તેનો ગિરનારના ખડક ઉપરનો ચર્મશાસનનો લેખ
(ઈ. સ. પૂ. ૨૫૬) આપે છે. મૌર્યોના અસ્ત (ઈ. સ. ૭૦)
પછી ગ્રીક, પહલવો અને શક આ ભૂમિ પર પધાર્યા શક ક્ષત્રપ
તરીકે જાણીતા બન્યા. મહાક્ષત્રપ રૂદ્રામાનો લેખ (શાકે ૭૨, ઇ.
સ. ૧૫૦) જૂનાગઢથી થોડી દૂર તળેટીમાં અશોકના ઉપરિનંત્રિત

લેખ પાસે જ ઉલ્લીચું, આ ઇતિહાસનું પ્રતીક છે. ક્ષત્રયો પછી ગુપ્ત સામ્રાજ્ય ઈ. સ. ૩૨૫ આસપાસ આવ્યું અને સમ્રાટ સ્કંદગુપ્તનો ઉપરના બંને લેખોની સાથેનો લેખ (ગુ. સં. ૧૩૮, ઇ. સ. ૪૫૭) જે ચક્રપાલિતે કોતરાવેલ એ યુગની યાદ અપાવે છે. ભારતીય ઇતિહાસનો આ શાંતિ-સમૃદ્ધિ સ્વર્ણકાળ કહેવાય છે. ઉપર ઉલ્લિખિત જૂદાજૂદા સમયના ત્રણ શિલાલેખો દર્શનીય છે, જે ગુજરાતનો પ્રાચીન ભવ્ય ઇતિહાસ જોડી આપે છે. આ આખા કાળ હરમિયાન (૧થી ૫ સદી) અનેક દેશો સત્તાના એકસત્રે આવક હતા. જેમ કે આકર (પૂર્વમાલવ), અવન્તિ (પશ્ચિમ માલવ), અનૂપ (રેવા-માહિષતીનો પ્રદેશ), નીવૃત્ત (નિમાક), આનર્ત (ઉત્તર ગુજરાત), સુરાષ્ટ્ર (સૌરાષ્ટ્ર), શ્વભ (સાબરકાંઠો), મર (પશ્ચિમ મારવાડ) કચ્છ સિંધુ, સૌનીર (સિંધુની ઉત્તરનો પ્રદેશ), કુકુર (સૌનીરની પૂર્વનો), અપરાંત (દક્ષિણ ગુજરાત) અને નિપાદ (બોધોનો પ્રદેશ). ક્ષત્રયોના વિશાળ રાજ્યમાં આજના ગુજરાતના બધા ભાગો આવૃત્ત હતા તે આ પરથી જોઈ શકાય છે ગુપ્તકાળમાં પણ લગભગ આ જ સ્થિતિ ચાલુ રહી પરંતુ પાંચમી સદીના મધ્યમાં ગુપ્ત સામ્રાજ્યના પતન પછી આ આખું માળખું તૂટતું નજર આવે છે.

વલ્લભીનગરને રાજધાની બનાવીને સેનાપતિ ભદ્રારકે પોતાનું મેત્રક રાજ્ય સ્થાપ્યું (લગભગ ઈ. ૪૭૦) મેત્રકકાળમાં વલ્લભીનો અભૂતપૂર્વ અભ્યુદય થયો હતો. નાલંદાની જેમ તેની વિદ્યાક્ષેત્રે ખ્યાતિ વધી હતી.

વલ્લભીના પતન પછી ચાવડાઓનું શાસન (૭૪૬-૯૪૨) સ્થપાયું. વનરાજ આવડાએ અણહીલપુર-પાટણને ગુજરાતની રાજધાની બનાવી અને પોતાના પુરુષાર્થ તથા પરાક્રમ વડે અમર ઇતિહાસ સંભવ્યો. અંતિમ ચાવડા શાસક સામંતસિંહે મુલરાજ સોલંકીને ગોદ-દત્તક લીધો. આ મુલરાજ સોલંકી પણ પરમ પરાક્રમી પાક્યો. તેણે ગૃહરિપુને હરાવીને સૌરાષ્ટ્ર તથા લાખો કૂસાણીને પરાસ્ત કરીને કચ્છને પોતાના કબ્જામાં લીધો અને ગુજરાતની વિસ્તારવૃદ્ધિ કરી. સોલંકી કુળમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહ (૧૦૯૪-૧૧૪૩)નું નામ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય સ્થાન ધરાવે છે. તેણે જૂનાગઢના કિલ્લાનો કબ્જો મેળવ્યો અને રા'ખેંગારની રૂપાળી રાણી રાણકદેવીને ગિરફતાર કરી. રાણક પાછળથી વઢવાણમાં સતી થઈ ગઈ. રાણકદેવી-રા'ખેંગારની રસભરી વાતો ગુજરાત અને રાજસ્થાનની લોકજીભે વ્યાપક છે. સોલંકી કુમારપાળ (૧૧૪૩-૧૧૭૪) પણ પરાક્રમી અને પ્રસિદ્ધ બન્યો. તે સોમનાથનો ભક્ત હતો ને મંદિરને જીર્ણોદ્ધાર પણ કરાવેલો. સોલંકીયુગની શિલ્પ-સ્થાપત્યકલા વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે આ કલાનો વિસ્તાર આજે પણ ગુજરાત ઉપરાંત રાજસ્થાનના વાગડમાં ગલિયાકેટ, અરધૂણા, તલવાડા તથા ડુંગરપુર અને વાંસવાડા વગેરેના મંદિરોમાં જોવા મળે છે. સોલંકી યુગની શિલ્પકલા ગુજરાત-રાજસ્થાન અને માલવામાં લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહી જેના અવશેષો આજે પણ શિવ, શક્તિ અને સૂર્યનાં મંદિરોએ મોજૂદ છે.

સોલંકી રાજાઓના પતન પછી વાઘેલા (૧૨૨૨-૧૨૬૮) વંશ ગુજરાતની ગાદીએ આવ્યો. વાઘેલા વીરધવલ (૧૨૩૭-૧૨૩૮) તથા વાઘેલા વિશાલદેવ (૧૨૪૩-૧૨૬૧)નાં હાથે ગુજરાતની સમૃદ્ધિ બહુ

વધી અને સુ-શાસન સ્થપાયું. વસ્તુપાલ તથા તેજપાલ નામક વીર-ધવલનાં દિવાનોએ આણુ, ગિરનાર તથા શેત્રુંજય પર્વત ઉપર મોટા મંદિરો બંધાવ્યા અને શિલ્પ સ્થાપત્ય કળાનો વિશિષ્ટ વિકાસ વધાર્યો. વાઘેલા રાજા વિશાળદેવે પણ વિશાળ-નગરની સ્થાપના કરી અને ડોમોઇનાં પ્રસિદ્ધ મંદિરો બંધાવ્યા. સુલતાન અલાઉદ્દીન ખીલજના મરણિયા ધાડાઓએ અંતિમ વાઘેલા રાજા કર્ણવાઘેલાની સત્તા છીનવી લીધી. ઉદયપુર, મેવાડ, ડુંગરપુર અને શામળાજીની વારે થઈને અલાઉદ્દીન મોડાસાનગર (સાબરકાંઠો)ને ભાંગીને કર્ણાવતી પર ચઢી આવ્યો હતો. શ્રી-સમૃદ્ધ ગુજરાતને જીતીને અલાઉદ્દીને મુસ્લિમ સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી. ૧૨૬૮થી ૧૭૫૮ સુધી ટકેલ આ મુસ્લિમ સામ્રાજ્યને મરાઠાઓએ તોડ્યું અને રાજધાની અમદાવાદનો કબ્જો લીધો. મુસલમાનોમાં ગુજરાતનાં સુલતાનોનો અવિરમરણીય છે. ખાસ કરીને અહમદશાહ તથા મહમદ બેગડાના નામે ઉલ્લેખનીય છે.

મરાઠા અધિકારથી ગુજરાતમાં ગાયકવાડી રાજ્ય સ્થિર થયું. પોર્ટુગલી લોકોએ દીવમાં ૧૫૩૭માં ચાણુ સ્થાપ્યું. અને એની દેખાદેખીએ અંગ્રેજો એ પણ પોતાના પગદંડો સુરતમાં વ્યાપારથી શરૂ કરીને ૧૮૪૭માં ભારતને આઝાદી આપી લાં સુધી સત્તા-કબ્જો કરીને જમાવી રાખ્યો.

૧૮૪૮માં સૌરાષ્ટ્રનાં રજવાડાઓનું એકીકરણ થયું અને બીજા રાજ્યો મુંબઈ રાજ્યમાં ભળી ગયા. ૧૮૫૬માં સમગ્ર સૌરાષ્ટ્ર પણ બૃહદ દિલાખી મુંબઈ રાજ્યમાં મળી ગયું. ૧૮૬૦ના મે મહિનામાં મહાગુજરાતની રચના થતાં કચ્છ, કાઠિયાવાડ, સૌરાષ્ટ્ર સહિત ગુજરાતનું એક એકમ અસ્તિત્વમાં આવ્યું. અમદાવાદ આજે તેની કામચલ ઉ રાજધાની છે અને સ્થાયી પાટનગર તરીકે ગાંધીનગરની યોજના આકાર લઈ રહી છે.

દર્શનીયસ્થાનો—પ્રાકૃતિક સૌંદર્યથી ભરપૂર મનોહર સ્થાનોમાં ગુજરાતનાં પર્વતો, ગુફાઓ, જંગલો, નદીઓ, સાગરકાંઠાઓ અને સરોવરોનાં સ્વરૂપમાં કુદરતનાં નૈસર્ગિક સ્થળો દર્શનીય છે.

ગિરનાર—ઋગ્વેદના બીજા મંત્રમાં ઊર્જંયન્ત પર્વત તથા ઊર્જંયન્તી પ્રદેશનો ઉલ્લેખ છે. જ્યાં ઇન્દ્રે નમુરે નામના દાનવનો નાશ કર્યો હતો. સુરાષ્ટ્ર અને સુન્દ્ર સંજ્ઞાથી ઓળખાતા આ પુરાણ પ્રસિદ્ધ પ્રદેશમાં વૈવસ્વત મનુના પુત્ર શર્પતિ, એના પુત્ર આનર્ત અને એના પૌત્ર રૈવતે નિવાસ કરીને સમૃદ્ધ કર્યો હતો. આભીરો પણ અત્રે આવી વસ્યા હતા. આજનો આખો 'સોરાઈ' એમાં સમાવિષ્ટ હતો જ. 'કુશરથલી'ને કેન્દ્રમાં રાખીને સમગ્ર સૌરાષ્ટ્ર ઉપર આ પ્રજાઓ પોતાનાં શાસન સ્થાપી છવી હતી. પાછળથી કાલયવનના ભયથી હિન્દુત કરીને મયુરાથી આવીને શ્રીકૃષ્ણે કુશરથલીને સ્થળે દારકા વસાવી યાદવોની મોટી વસાહત 'યાદવસ્થલી' સ્થાપી. આ કુશરથલી (આજનું દારકા) આનર્તની રાજધાની હતી. અને એ સુરાષ્ટ્રની જ રાજધાની હતી. આ સુરાષ્ટ્રમાં કુશરથલી દારકા, પિડારક, પ્રમાસક્ષેત્ર, ઊર્જંયન્ત, વલ્લભીપુર, વસ્ત્રાપથક્ષેત્ર (ગિરનારનો દરતો પ્રદેશ), વામનનગર (વંથલી-સોરાઈ) આદિ સમાવિષ્ટ જોવા મળે છે. ઊર્જંયન્ત એ જ આજનો ગિરનાર છે. જૈન પૌરાણિક આખ્યાયિકા પ્રમાણે ૨૨મા તીર્થંકર નેમિનાથ સમુદ્રવિજય યાદવના પુત્ર હતા અને દારકામાં જ ઊછર્યા હતા. લગ્ન સમયે પશુ-હિંસાને

માટે લલાચેલાં પશુઓને જોઈ પૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતાં ઘર છોડી ચાલી નીકળી રૈવતક પર્વત પર પ્રવળ્યા હોયી. અંતે અતે ઊર્જયન્ત ઉતર કાળધર્મ પામ્યા.

પુણ્યે ગિરૌ સુરાષ્ટ્રેષુ

મૃગ પક્ષિ નિવેવિ તે.

* * *

શ્રી નેમિ પાવિત સ્તૌમિ ગિરિનારં ગિરીશ્વરમ્

આમ ગિરનાર જૈનોનું તીર્થધામ બન્યો. અત્રે નેમિનાથનું ભવ્ય મંદિર તથા ૧૧૭૭નાં વસ્તુપાત્ર તેજપાત્રનાં મંદિરો શિશ્વ સ્થાપલનાં અદ્ભૂત નમૂનાઓ છે.

ગિરનાર માટે કહેવાય છે કે—

જાઓ મઠ ગિરનાર, વાદળથી વાતું કરે;

સોરઠનો શણગાર, જેની આજુ પર છાયા કરે.

જૂનાગઢથી ગિરનાર જતાં બે પહાડોની દ્વારમાળામાં પ્રવેશાય છે. એક પહાડ પર રામદેવપીરની છત્રી છે. બન્ને પહાડો વચ્ચે પૂલ છે. પૂલની નીચેથી સુવર્ણરેખા નદી પસાર થાય છે. ઉપરના ભાગમાં દામોદર કુંડ છે. જેમાંથી સુવર્ણરેખા પશ્ચિમ બાજુ આગળ વધે છે. દામોદરકુંડ પાસે મહાપ્રભુ શ્રી વલ્લભાચાર્યજીની રેવતીકુંડ ઉપર બેઠક પણ છે. એની પૂર્વ બાજુ દામોદરજીનું ભવ્ય પ્રાચીન મંદિર છે આ જ રસ્તે જવનાથ મહાદેવ, મૃગીકુંડ, જવનાથનું ચોરસ તળાવ વગેરે દર્શનીય છે. અશોક, ઝુદ્દામા તથા રક્તદ્યુપ્તના શિલાલેખોની ચર્ચા ઉપર થઈ ગઈ છે તે કાળા ગ્રેનાઇટ પથ્થરના ખડક પર કોતરેલ છે. આ આખો વિસ્તાર શાંત, સુંદર, દર્શનીય તથા મનોહર છે. ૨૦૦૦ ફીટનો ગિરનારનો ચઢાવ શરૂ થતાં પૂર્વે એક દરવાજો આવે છે. આ ગિરનારનું પ્રવેશદાર (Gate Way Of Girnai) છે. અહીં બે બે આનામાં વાંસની લાકડીઓ લાડે મળે છે, જે પાછા આવતાં પરત કરવાની હોય છે. લાકડીને ટેકે ચઢાવ સરળ બને છે. પ્રથમ લાંબા પહોળાં પગથિયાંનો લગભગ એક માઇલનો ચઢાવ છે. એ પછી રાધા ડેરી બાદ જમણી બાજુ વળાંક આવે છે હવે ચઢાવ સીધો તથા પગથિયાં નાનાં અને સાંકડાં તથા ખીણ બાજુ દીવાલ શરૂ થાય છે. સવપ્રથમ માળી પરબ તથા શ્રીરામમંદિર આવે છે. અહીં આવતાં થાકેના અનુભવ થાય છે. જાંચાદને લીધે પવનમાં ઠંડક અનુભવાય છે. શ્રી રામ મંદિરમાં સુંદર મુર્તિઓ છે. ગુરુદત્તાત્રેયનું નાનું મંદિર આવે છે. અહીંથી ચઢાવ વિકટ બને છે પગથિયાં બરાબર છે, પરંતુ જ્યારે નીચે ખીણ તથા ઉપર પથ્થરોના ખડકો સામે નજર જાય ત્યારે ખીક લાગે છે. એક ખીજના આધારે અટકી રહેલા શિલા-પથ્થરો અને એમની ફોટો લવાવહ છે. અહીં વાંદરાઓ નિર્ભય રૂપે દૂદતાં-કેકતાં જોવા મળે છે. આપણાં પૂર્વે આવેલાં કરતાં ઓછાં ખીજી હતા એવો રમુજ ખ્યાલ સહેજ આવે ! ડાળી બાજુ વળાંક આવે છે. હવે જાંચાદ બહુ જ હોવાથી કેટલાક લોકોને ચક્કર આવવા લાગે છે. જાંચે પથ્થરોનાં ગોખમાં બેઠેલાં ગીધ (કબૂતર જેવા નાનાં કદનાં) નજરે પડે છે. વરસાદમાં પાણી તથા પવનના મારાથી પથ્થરોમાં કોતરો પડી જાય છે, જેમાં પક્ષીઓ નિવાસ કરે છે.

અહીં ચઢતાં જમણી બાજુની જોતમાં પથ્થરમાં કોતરેલ શિલાલેખ જોવા મળે છે. ઉપરકોટ જતાં તે પગ લથડિયાં ખાય છે. જૈનોનાં દેરાસરો તથા ધર્મશાળાઓ અત્રે અવલોકનીય છે. ૧૨મી સદીનું કહેવાતું નેમિનાથનું ભવ્ય મંદિર દર્શનીય છે. ગૌમુખી ગંગાના ટાંકા આવે છે જ્યાંના સ્નાનનો મોટો મહીમા છે. પીવા માટે વરસાદનું પાણી સંગ્રહી રાખવા માટે પણ મોટા ટાંકા છે. જટાશંકરની ધર્મશાળા ખ્યાત બેચે છે. ઉપરકોટ પછીની પ્રથમ ટેકરી પર અંબાજીનું વિક્રમી ૧૨મા સૈકાનું મંદિર આવે છે. અહીં થોડી ચોરસ ભૂમિ જોવા મળે છે. અહીંથી પૂર્વ બાજુથી નીચે ઉતરીને ઉપર ચઢતાં વધુ જાંચાદ ઉપર ગોરખનાથની ધૂણી આવે છે. અત્રે 'નવનાથ' ના બેસણા હોવાનું કહેવાય છે. અહીં પહોળાઇ છે જ નહીં, સાંકડી ટેકરી માત્ર છે. ગોરખધૂણી પથ્થરની શિલા ઉપર છે. મોક્ષની બારી પણ અહીં જ છે. ગોરખના પગલાં પવિત્ર લેખવામાં આવે છે અને મુક્તિમંત્ર દ્વારા મોક્ષ પ્રાપ્તિનો અભિષેક પણ પાંચ આનામાં પ્રાપ્ત થાય છે !

અહીંથી પૂર્વમાં નીચે ઉતરતાં હળ્દેરા કૂટ નીચે ખીણમાં કમંડલ કુંડ છે. અહીં પાણીનાં ટાંકા તેમ જ મંદિર દેખાય છે. કમંડલ કુંડથી કાલીમાતાની ટેકરી તરફ જવાય છે આ કાચો અને વિકટ માર્ગ છે. કમંડલ કુંડ પાસેથી પગથિયાં ઉત્તર તરફ વળે છે અને ગુરુ દત્તાત્રેય તરફની ચઢાઈ શરૂ થાય છે. આ ગુરુ-શિખર પર ફક્ત ખાટલો ઢાળી શકાય એટલી જ સમતળ ભૂમિ છે. આજુ-બાજુ ચારે તરફ હળ્દેરા કૂટ જાંડી ખીણો છે. અહીં વાદળો તે બાજુ પૃથ્વી પર રૂના ઢગલા પડ્યા હોય એમ લાગે છે. પવન ઠંડો અને તેજ હોય છે. દત્તાત્રેયના પગલા પાસેથી એમ લાગે છે કે અહીં જ સ્વર્ગ છે. આ સ્વર્ગશિખર પર આવ્યા તે જ રસ્તેથી પાછા ફરવાનું હોય છે. ગૌમુખીથી ઉત્તર બાજુએ સેવાદાસની ધર્મશાળા છે. પથ્થરચટ્ટીથી નીચે ઉતરતાં ઉત્તર બાજુ શેવાવન, હસ્તવન અને હનુમાનધારા જવાય છે. જટાશંકરની ધર્મશાળાથી દક્ષિણ બાજુ નીચે ઉતરતા સાતપુડા જવાય છે. ગિરનારની એક ટૂંક ઉપર દાતારનાં પીરનું સ્થાન છે. મોટા દાતાર તરીકે ઓળખાતા આ સ્થાનનું દર્શન કરવા કુશરોગીઓ સારા થવાની ભાવનાથી આવે છે. આમ ગિરનાર જૈન, હિન્દુ અને મુસ્લિમોનું મોડું યાત્રાધામ બની રહેલ છે.

શત્રુજય—પાલિતાણા પાસેનો શત્રુજય પહાડ, ૧૯૭૭ ફીટની જાંચાદ ધરાવનારો, જૈનોનું પ્રસિદ્ધ તીર્થધામ છે. આ ધર્મગિરી શત્રુજય પર જૈનોએ મંદિર-નગરી બનાવી દીધી છે. અત્રેની ચોટી ઉપર ૮૬૩ જેટલા મંદિરો દ્વારમાળામાં શોભે છે. શિશ્વ-સ્થાપત્યની કલા-કારીગિરી ઉપરાંત નૈસર્ગિક સૌંદર્યથી શોભતું આ ધાર્મિક-પવિત્ર સ્થાન સ્વર્ગપુરી સમાન છે. ગિરનારની જેમ અહીં પણ ચઢવા માટે પગથિયાનાં માર્ગ છે. કહેવાય છે કે અહીંના ૧૧ મી સદીના મંદિરોનો આક્રમકોએ ૧૨મી-૧૫મી સદીમાં નાશ કર્યો. વર્તમાન મંદિરોનો મોટો ભાગ ૧૬ મી સદીનો છે. હિન્દુઓના ચારધામ (દ્વારકા, બદ્રીકેદાર, જગન્નાથપુરી અને મેતુનંદ રામેશ્વરમ્) ની જેમ જ જૈનોનાં પાંચ શિખરો (ગિરનાર, અંબુ, તારંગા, સમેતશિખર બિહારમાં અને શત્રુજય) પૈકીનું પાલિતાણા

અમારું નવું બાલ અને કિશોર સાહિત્ય

રંમિનારા કિશોરમાળા [૧૦ પુ.નો સેટ]	પનાલાલ પટેલ	૨૦-૦૦
આપણી લોકકથાઓ [૪ પુ.નો સેટ]	ડો. મંજુલાલ મજુમદાર	૧૧-૦૦
પુરાણકથામાળા [૧૦ પુ.નો સેટ]	દિનુભાઈ જોષી	૧૧-૦૦
વિશ્વના વિજ્ઞાનીઓ [૬ પુ.નો સેટ]	ધીરજલાલ ગંજી	૧૮-૦૦
વીર કથાવલી [૬ પુ.નો સેટ]	"	૧૨-૦૦
વિજ્ઞાનકથા [શુભરાત રાજ્યનું ઈનામી પુ.]	૨. સા. નાયક	૭-૫૦
પરીકથા	૨. સા. નાયક	૮-૦૦
રમજનકથા [શુ રાજ્યનું ઈનામી પુસ્તક]	રમણલાલ સોની	૭-૫૦
શ્રામદ્ધ બાગવત	દિનુભાઈ જોષી	૮-૨૫
સંત ચરિત્રમાળા [૭ પુ.નો સેટ]	જોડાલાલ ત્રિવેદી	૧૧-૩૫
જ્ઞાન વિજ્ઞાન માળા [બાર પુ.નો સેટ]	રતિલાલ સા. નાયક	૬-૦૦
પરીકથામાળા [બાર પુ.નો સેટ]	રતિલાલ સા. નાયક	૬-૦૦
રામાયણકથા [૭ પુ.નો સેટ]	દિનુભાઈ જોષી	૬-૩૫
મહાભારતકથા [સાત પુ.નો સેટ]	દિનુભાઈ જોષી	૧૦-૬૫
શૌર્યકથામાળા [૪૦ પુ.નો સેટ]	તા. પો. અડાલજી	૮૦-૦૦
વીર જગદેવ	તા. પો. અડાલજી	૪-૦૦
સમાજકથામાળા [દશ પુ.નો સેટ]	તા. પો. અડાલજી	૧૫-૦૦
બાલવિકાસમાળા [બાર પુ.નો સેટ]	શ્રીકાન્ત ત્રિવેદી	૬-૦૦
સંસ્કૃત સાહિત્યમાળા [બાર પુ.નો સેટ]	વિવિધ લેખકો	૧૮-૦૦
વીરગનાની કથાઓ [દશ પુ.નો સેટ]	તા. પો. અડાલજી	૧૮-૨૫
જ્ઞાનવિકાસકથામાળા [૭ પુ.નો સેટ]	ધીરજલાલ ગંજી	૬-૦૦
છકા અને મઢા [૭ પુ.નો સેટ]	જીવરામ જોષી	૧૩-૫૦
મિયાં કુસકી [દશ પુ.નો સેટ]	જીવરામ જોષી	૨૫-૦૦
આનંદકથામાળા [૧૦ પુ.નો સેટ]	રતિલાલ સા. નાયક	૨૦-૦૦
અદ્ભુત નગર	હિંમતલાલ પટેલ	૩-૦૦
સોરામ અને રૂસ્તમ	હિંમતલાલ પટેલ	૩-૦૦
આપણા ધર્મવૈયા [૬ પુ.નો સેટ]	ધીરજલાલ ગંજી	૮-૭૫
બુદ્ધિચારુમાળા [૮ પુ.નો સેટ]	શિવમ્ સુંદરમ્	૧૫-૨૫
બીરબલ વિનોદમાળા [પુ. ૪]	ચંદ્રકાન્ત અમીન	૮-૦૦
બીરબલ વિનોદ	ચંદ્રકાન્ત અમીન	૮-૦૦
મિથિલાનો બીરબલ ૧-૨	શિવમ્ સુંદરમ્	૧૫-૦૦

શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તકભંડાર : ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૧

શુભેચ્છા પાઠવે છે

ફોન નં. ૨૮૩-૩૦૯

શ્રી દીલીપ એન્ડ કું.

મોરબી

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી વાંકાનેર કામદાર સહ. મં. લી.

મું. વાંકાનેર

(તાલુકો-વાંકાનેર) (જિલ્લો-રાજકોટ)

નોંધણી નંબર :

સ્થાપના તારીખ : ૮-૧૦-૫૬

અ. ર. ૧૨૭-૨૨૩૧

શેર ભંડોળ : ૨૩૦૬૮૦-૦૦

સભ્ય સંખ્યા : ૮૮૫

અનામત ફંડ : ૧૮૫૬૮-૦૦

ખેડૂત : —

અન્ય ફંડ : ૧૭૫૩૦-૧૬

બીનખેડૂત : —

જીવાશા મહોબત શા. મનજીભાઈ જી. ધરોડીયા

મંત્રી પ્રમુખ

—: વ્ય. કમિટિના સભ્યો :—

શ્રી મનજીભાઈ ગોવિંદભાઈ ધરોડીયા—પ્રમુખ

શ્રી હાયાલાલ માવજીભાઈ મોજીયા—ઉપપ્રમુખ

શ્રી ગીરજયાશંકર જગજીવન રાવળ—માનદ મંત્રી

સભ્યો : રામસીંગ દાનસીંગ વાઘેલા, રૂપસંગ અરજી, ખેચર
 ધરમશી, સોમાભાઈ ખેચરભાઈ, વળુઆ સળુઆ
 ઝાલા, અમૃતલાલ કરજીશંકર મણિલાલ દામજીભાઈ,
 કેશવજી વસરામ.

પ્રતિ. કામદાર મંડળ : જીવજીવણ એમ. માંડજી

પ્રતિ. રાજ્ય જિ. સહ. વે. : ડો. એ. કે. પીરજી.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી ઘેટી સેવા સહકારી મંડળી લી

મું. ઘેટી

(તાલુકો : પાલીતાણા) (જિલ્લો : ભાવનગર)

સ્થાપના તારીખ : ૨૦-૮-૬૧

નોંધણી નંબર : ૬૭૧૮

શેર ભંડોળ : ૫૩૧૮૦-૦૦

સભ્ય સંખ્યા : ૨૦૮

અનામત ફંડ : ૭૭૫૨-૮૧

ખેડૂત : ૧૮૮

અન્ય ફંડ : ૬૫૦૦-૦૦

બીનખેડૂત : ૧૦

બાલાશંકર મૂળશંકર ત્રિવેદી નારણભાઈ રામજીભાઈ
 મંત્રી પ્રમુખ

—: વ્ય. કમિટિના સભ્યો :—

શ્રી જયેશભાઈ તેજભાઈ શ્રી રણછોડ માંડજીભાઈ

શ્રી દેવરાજ રાજભાઈ શ્રી ગણેશ પાંચાભાઈ

શ્રી પરશોતમ ગાંધીભાઈ મહેતા

પણ જૈનો માટે મોક્ષદાયક, સુખ્ય અને મહાન ધામ છે. ગિરનાર-માંના દાતારની જેમ જ શત્રુંજય પર પણ મુરિદમ અંગાર પીર પ્રતિષ્ઠિત છે, જે વાંઝીઆને પારણાં બંધાવે છે. આખૂ હોય કે પાવાગઢ હોય ઉત્તુંગ ગિરિશિખરોમાં પણ જ્યાં જ્યાં હિન્દુ-જૈન દેવસ્થાન છે ત્યાં મુરિદમ પીર પણ પહોંચ્યા જ છે. હિન્દુ-મુરિદ-મોની માફક આ દેવતાઓ લડી નથી મરતા એ સાચું છે !

સિહોર—ભાવનગરથી સોળેક માઇલ પર આવેલ સિહોર ગિરિગોદમાં શાભતું એક સુંદર નાનકડું ગામડું છે. અનેક દૃષ્ટિએ વિશિષ્ટ આ ગ્રામની જાંચી ટેકરી પરથી શેત્રુંજયના શિખરો દેખાય છે. પશ્ચિમ દિશામાં શેત્રુંજ નદી પરનો બંધ પણ જાંચાઈ ઉપરથી દેખા દે છે. અત્રેનો સિદ્ધરાજ સોલંકીનો પ્રાચીન બ્રહ્મકુંડ, સિહોરી-માતાનું મંદિર તથા પાર્શ્વનાથનું જૈન તીર્થસ્થાન પ્રખ્યાત છે. જે લોકો પાલિતાણા નથી પહોંચી શકતા તે અત્રેના દેરાસરનાં દર્શન કરીને કૃતાર્થ થાય છે. સિહોરીમાતાનાં મંદિરની ટોચથી પાલિતાણા, અમરગઢ, ભાવનગર અને દૂર દૂરના દર્યો નિહાળવાનો લ્હાવો મળે છે. ૧૮૫૭ના બળવાના સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકોએ અત્રે શરણ લીધું હતું એમ પણ કહેવાય છે. ત્રાંબાના વાસણો, તમાકુનો વ્યાપાર અને ચીની માટીનાં ઉદ્યોગ માટે પણ આ સ્થળ ખ્યાતનમ છે. અત્રેથી થોડે દૂર સોનગઢ—અમરગઢમાં ક્ષયરોગનું મોડું અને અલ્પનન દવા-ખાતું છે. આ હોસ્પિટલ, ત્યાંનું પાણી અને આમોહવા ઉલ્લેખનીય છે.

તાલધ્વજગિરિ—શેત્રુંજયની દૂક કહેવાતા આ નાનકડા પર્વતનું પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય દર્શનીય છે. ખાસ કરીને અહીંની ગુફાઓ, તળાવનદી અને તેનું રળિયામણું-મોહક દર્ય અનેરું આકર્ષક છે. આ જૈન તીર્થ તરીકે પંકાય છે. અને વૈષ્ણવ ભક્ત નરસિંહ મહેતાનું જન્મ-સ્થાન કહેવાય છે.

તારંગા હિલ્સ—જૈનોનાં પાંચ શિખરો પૈકીનું આ એક પવિત્ર ગિરિધામ છે. ૧૨મી સદીના સોમનાથ અને ગુમલીના મંદિરો જેવું મૂળ મંદિર કુમારપાળ દ્વારા ૧૨મી સદીમાં જ બંધાવાયું હતું. પરંતુ આક્રમકોએ તેને તોડી નાખતાં ૧૬મી સદીમાં નવનિર્મિત થયેલું. સ્વેતાંબર તથા દ્વિગંબર બંને પાંખોના મંદિરો પાસે પાસે સ્થિત છે. સ્વેતાંબર મંદિર બેત્રીશ માળનું અતિ-અલ્પ છે તો દ્વિગંબર મંદિરમાં એક સંગ-મરમરનો સુંદર સ્તંભ અને તેના ઉપર છત્રી જેવું શિખર અને તેના નીચે ભગવાનની નગ્ન મૂર્તિ દર્શનીય છે. આ મંદિરો પોતાની ભવ્યતા તથા શિલ્પ, સ્થાપત્યની કલાકારીગિરીના ઉમદા નમૂનારુપ છે. જૈન દહેરા-સર ઉપરાંત સુંદર સગવડવાળી ધર્મશાળાઓ પણ છે. જૈન મંદિરોની જમણી બાજુ કોટિ-શિલા નામક એક ઉત્તુંગ પર્વત શિખર છે. શિલાઓની ફાટોમાં થકને શિખર પર જવાય છે. દૂક પરથી દૂર દૂરના સુંદર દર્યો ભાસમાન થાય છે. સાબરમતીનો વિશાળ પટ પણ જાંચાઈ ઉપરથી રમણીય લાગે છે. આ મંદિરોની સામે **મોક્ષ-શિલાની ટેકરી** વિદ્યમાન છે. આ મોક્ષની બારી ગિરનારની ગોરખ ટેકરી વાળી મોક્ષબારી જેવી જ છે. આ બારીમાંથી સૂર્યાસ્તનું દર્ય નિહાળવું અજબ આનંદ આપનારું હોય છે. મંદિરોની બહાર ધર્મશાળાની સામે પાણીનો એક કુંડ છે જેની પાસેથી પસાર થતી પગદંડી **સિદ્ધશિલા** પર પહોંચે છે. નાની-મોટી ગુફાઓ પાર કરીને સિદ્ધ-શિલાના શિખર પર જવાય છે. આ દૂકની પશ્ચિમે

પ્રાચીન અને પ્રસિદ્ધ જોગિડાની ગુફાઓ છે. જે વિશાળ અને કુદરતી જ છે. એકમાંથી બીજામાં થતાં થતાં છેલ્લી ગુફા સુધી જવાય છે. ચોર અને વ્યાધનો અહીં લારે લય રહે છે. આ જોગિડાઓની ગુફા-ઓની પશ્ચિમે નીચે ધારીમાં તારંગા માતાનું મંદિર છે. અત્રે પાણીનું સુંદર-મીઠું ઝરણું, ગીચ ઝાડી તથા સિંહની ખોડા રમણીય તથા રોમહર્ષક દર્ય ખડું કરે છે. મહેસાણા જિલ્લામાં આવેલ આ સ્થાને જવા માટે તારંગા સ્ટેશન સુધી રેલવાયા સુલભ છે. વર્ષાઋતુમાં તારંગાનું સૌંદર્ય ખાલી જાડે છે.

બાલારામ—ગુજરાતના કાશ્મીર સમું બાલારામ, પર્વતીય તથા વન-ઉપવનથી નૈસર્ગિક સૌંદર્યયુક્ત, એક અતિ રમણીય વિહારસ્થળ છે. આ એક ઇશ્વર પ્રદત મનોરમ સ્થાન છે. આજુબાજુ આ બાજુ ચિત્રાસણી સ્ટેશનથી લગભગ બે માઇલ દૂર બાલારામ નદીના કીનારે આવેલ આ સ્થાન ચારે બાજુથી પર્વતમાળાઓ તથા ગીચ ઝાડીથી ઘેરાયેલું અને નદીના પ્રવાહથી ચેતન-સૌંદર્યવેરતું એક વિરલ સ્થળ છે. પૂર્વબાજુથી સર્પાકાર ગતિએ પર્વતોના પદપ્રક્ષાલન કરતી આવતી બાલારામ નદીના કાંઠે બાલારામ મહાદેવનું આ તીર્થસ્થાન છે. આપણા લગભગ બધા જ તીર્થસ્થાનો પર્વતો, નદીઓ, જંગલો કે સાગરતટો ઉપર જ આવેલા છે. નૈસર્ગિકસ્થાનમાં સ્વાભાવિક જ—શાંતિ અને સુખ અનુભવાય છે. બાલારામમાં બાલા હનુમાનનું મંદિર પણ છે. મહાદેવ, હનુમાન અને નદી ત્રણેયનું નામ ‘બાલા’ છે અને તેથી સ્થળનું બાલારામ નામ સાર્થક જ છે.

શિવાલયની સામે પાકો ઘાટ અને નાનો બંધ છે. પશ્ચિમબાજુ નદીના વળાંક સામે પાલનપુરના નવાબનો મનોહર મહેલ પણ શોભામાં અભિવ્યક્તિ કરનારો છે. પાસે જ એક સાંઈબાબાની કુટિર પણ છે. બાલારામથી એક માઇલ દૂર નદી કીનારે ધારમાતાનું સ્થાન પણ દર્શનીય છે. આ સ્થળથી માઇલેક દૂર કોચડીનો વનવેષિત પર્વત છે જેમાં સુનિ મહારાજની એક પ્રાકૃતિક પાપાણુ ગુફા પણ છે. બાલા-રામથી એક માઇલ ઉત્તરપૂર્વમાં આમુંડામાનાનું મંદિર પણ છે. અરીથી એક માઇલ આગળ જતાં નવાબ દ્વારા નિર્મિત એક અતિ સુંદર તથા વિશાળ ‘ગંગા સાગર’ સરોવર પણ છે. ગીચ જંગલ, પર્વત, નદી, સરોવર અને ધારીની ખીણોને લીધે અહીં શેર-બાધાદિ હિંસક પ્રાણીઓ પણ પ્રસરતા હોય છે.

બરડો—બરડાનો કુંગર ધુમલો પહાડ જાંચો અને ઐતિહાસિક મહત્વ ધરાવનારો છે, ત્યાંના કોટ, કિલ્લો અને દેવળ દર્શનીય છે. ઇ.સ. ૧૮૫૯-૬૦માં વાઘેરની સામેના અહીં થયેલા ધીંગાણામાં કર્નલ હોનેરની બ્રિટિશફોજ મથેલી અને દારુગોળાની રમઝટ ઉડી હતી.

ધુમલી—શહેર ધુમલીની બહોળલાલી મૈત્રકકાગમાં પૂર્વમાં પ્રવેશી હતી. જેઠાઓએ તેનો કબજો લગભગ ૧૦મી સદીમાં લીધો હતો. તેઓએ ૧૨મી સદીમાં નવલખા મંદિર બંધાવ્યું, જેનું શિલ્પ-સ્થાપત્ય અવસોકનીય છે. જેઠાઓની આ સમૃદ્ધ રાજધાનીના ભવ્ય-રોષો આજે ભૂતકાળની ભવ્યતાનું જ્ઞાન કરાવે છે. બરડાની વાઘેર-મેર બાતિ આજે પણ બરડાની શોભા સમાન છે. અમરાપુરી (?) અને બિલેશ્વર બરડાનું એક પ્રાચીન તીર્થસ્થાન છે. મંદિરનું શિલ્પ કારીગિરીના સુંદર નમૂનો છે. બરડાની બંધી જ બાજુઓમાં દેવાલયો અને તીર્થસ્થાનો પથરાયેલા છે. બરડાનો આ આખો વિસ્તાર મને

તપોવન જેવો લાગ્યો. મંદિરો તથા વાતાવરણ જોતાં રમણ થાય છે કે પ્રાચીનકાળમાં આ બરડાવન પણ ગિરનારના બરતવન અને શેષાવનની જેમ પુણ્યપવિત્ર તપોવન (તપ-ભૂમિ) રહ્યું હશે. સોન કંસારીનું પંચાદી મંદિર (૮મી સદી) પ્રાચીન શિલ્પનું પ્રતીક છે.

ઇડર—ગુજરાત અને રાજસ્થાનના લોકસાહિત્યમાં ઇડર-ગદનો મહામૂલો ઉલ્લેખ છે — ‘ અમે ઇડરિયો ચઢી જતા રે ’ ‘ જાંચા જાંચા ઇડરમદનાં હુગરા હો જી, નીચા નીચા પણિયારીના ઘાટ. ’ પાટણની પરી સાથે પ્રેમ બંધાય છે, પરંતુ પ્રણય-પરિણયમાં મુશ્કેલી છે, કારણ કે વચ્ચે ઇડરમદના જાંચા હુગર આવેલા છે. ખરેખર આજે પણ ઇડરનો ઇલાકો જોવા જેવો છે. કહ્યું છે કે—

“ ઇડરે પચરતનાનિ ભૂયુ બ્રહ્મા ગદાધર ।
યતુર્થ કર્ણનાથશ્ચ પંચમં ભુવનેશ્વરઃ । ”

ભુવનેશ્વર અને ગદાધર (શામળાજી) પાસે તો હવે કેમ બંધાય ગયા છે નદીઓ સરોવરોમાં પલટાઈ ગઈ છે. નૈસર્ગિક સૌંદર્યમાં વધારો થયો છે. કિન્નોડાથી ભવનાથ જતાં લીલુડી ધરતીનો પથરાયેલો પાલવ લહેરો લેતો હોય છે ત્યારે જોનારનાં મનમાં આનંદના ઓધ ઉછળે છે. શેરડીના ખેતરોમાં સાંકા જેવી સુંદરીનો છણકો કરતો શણગાર અને વાંકડી મુઠે વટ ચઢવતો ફૂટડો જીવાન ખેડૂત, દુહો લલકારી રમણીના હૃદયને રસતરખોળ કરતો જોવા મળે છે ત્યારે ભવનાથ તરફ જતાં ભક્તનાં મનમાં પણ રંગ-તરંગ જાગી ઉઠે છે અને ખેડૂત-યુગલની તે પણ મનમાં તાલ નિલાવે છે—

“ હાલ કટારી હાલ રે, રમજણિયું રે પેંજણિયું વાગે ।
શામળાજીને મેળે રે, રમજણિયું રે પેંજણિયું વાગે ! ! ”

ઈદ્રાસી નદી પર માંકડી કેમને લીધે હવે તો ભવનાથને ચારેકાર પાણી લહેરા લ્યે છે. સરકાર પાકો રસ્તો બાંધવા વિચારે છે. શિવરાત્રિના સમયે અત્રે મેળો ભરાય છે. ગાડા ભરીભરીને શેરડીના સાંકા વેચાવા આવે છે. દુકાનોની કતાર લાગે છે. ધક્કા ખાવા-ખરાવવાની મેદનીમાં મજા પડે છે. યૌવનયેલા યુવક-યુવતિઓ મેળામાં મુક્ત મને મોંઝળા થઇને મહાલે છે. ટોળે વળેલી આદિવાસી યુવતીઓ ગાય છે—

બાજરિયે લેર લાગી રે જોનારેનું બાજરિયું !

ખરેખર મેળામાં જોનારનો રંગ જામે છે અને બાજરિયે લેર લાગે છે ! ભવનાથના દર્શન અને મેળાનો રંગ એક મળીને શેરડીની બારી ને પોખરજીની જાત્રા જેવું એક પંથ દો કાજ થાય છે. જે કે મેળામાં ઘણાંના ઘર વસે છે અને ઘણાંના ઘર દૂરે પણ છે. કુંવારી પરણે છે અને પરણેતર નવું નાનરું કરી નાખે છે. ઉભો મૂકીને (પતિને) ખીમતે લઈ ઉડે છે !

ભવનાથનું મંદિર બહુ ભવ્ય નથી પણ શિવ-શક્તિનું ચરણા-મૃત-પાન તથા કેશર ચંદનના તિલકથી પવિત્ર-શાંતિનો અનુભવ થાય છે. દૂર દૂર બંધ દેખાય છે—હુગરોની હારમાળાની વચ્ચે ભવ્ય ભગવાન ભવનાથ સદીઓથી આસ્થાનું કેન્દ્ર બનેલા છે. અત્રેનો અવનકુંડ દર્શનીય છે. જેમાં રત્નાન કરવાથી બધા જ પાપ ધોવાઈ જાય છે એ લોકશ્રદ્ધા છે.

શામળાજી (દેવગદાધર) :— ઘેરી માર્ગ પર હોવાથી હરરોજ મેળો જેવું જ દશ્ય રહે છે. દીપાવલી પછી કારતક સુદ ૧૫ પર મોટો મેળો ભરાય છે જે વડ ૧૧ સુધી રહે છે. ગુજરાત તથા આસપાસના પ્રદેશોથી લોકોના ઉભરાય છે. લગભગ એક મહીના સુધી મેળાનો રંગ ચાલુ રહે છે. ગુજરાતના મોટામાં મોટા મેળાઓમાંનો આ એક હોય છે. આદિવાસી તથા બીજા પ્રજા માટે તો આ મેળો વાર્ષિક તહેવાર જ હોય છે. બીજા પ્રજા રંગબેરંગી કપડાં પરિધાન કરી, દાગીના વગેરેથી શુગાર સજ્જ મેળામાં આવે છે. કોઈ પાવા વગાડે છે, કોઈ ગીત ગાય છે તો કોઈ પોતાની આંખો વડે શિકારની શોધ ચલાવે છે. આ લોકમેળાને હું યુવક-મેળો કહું છું. ઉત્સાહી અને રસિયા લોકો આ મેળામાં આવવાનાં જ ! ખરીદ-વેચાણ માટે આવનારા લોકોને બાદ કરતાં બાકીના મોજ માણવા આવનારા યુવક-યુવતિઓ હોય છે. આ મેળાની સરખામણી હું સૌરાષ્ટ્રમાં માધવપુરના મેળા સાથે આંકું છું. ત્યાંની મેરાણી અને અત્રેની બીલયુવતી બંને આ મેળાઓનું કેન્દ્ર બનતી હોય છે. માધવપુરમાં આયર, કણખી, કાઠી આદિ આવે છે એમ શામળાજીમાં પણ ઠાકરા, રાજપૂત તથા અન્ય આદિવાસી આવે છે શામળાજી હવે તો ગુજરાતનું વિશિષ્ટ સ્થાન બનવા પમ્યું છે. દેવની મોરીના ખોદકામ પછી યુગતરવની દૃષ્ટિએ તે મહત્વનું સ્થાન બની ચૂક્યું છે. હવે દેવની મોરી મેશ્વોબંધ જળાશયના ઉદરમાં સમાવિશ્ય છે પરંતુ સ્થાનસરેવરના આ બંધ પરથી ખાણ, પર્વતાવલિ, લોકમેળો અને ભગવાન ગદાધરનું ભવ્ય શિલ્પ-સમૃદ્ધ મંદિર અવલ્લંબીય દશ્ય ઉભું કરે છે. લાખો રૂપિયા ખર્ચ કરીને મહત્ત્વાક શેઠે આ મંદિરનો જે જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો છે તે પછી તો તેના રૂપમાં નિખાર જોવા મળે છે. સૌંદર્યબોધની દૃષ્ટિએ તથા શિલ્પ-સ્થાપત્યની નજરે લાખોનો ખર્ચ વ્યર્થ નહિ કહેવાય ! ભગવાનને તો ભાવનાતી જ જરૂર હોય છે પરંતુ લોકનજરને બધું જ ખર્ચે ! શામળાજીની સામે થોડે દૂર નવગમખીર, સીંગોડાવાળું તળાવ. ભગવાવશેષ સૂર્યમંદિર તથા અન્ય પ્રાચીન મંદિરોનો આ વિસ્તાર પ્રાકૃતિક સૌંદર્યની સાથે ધાર્મિક-આધ્યાત્મિક ભાવનાને પોષનારો બની રહે છે સંધ્યા સમયે તો અત્રે શીતલ-મંદ સમીરમાં સ્વર્ગીય શાંતિ અનુભવાય છે. બંધમાંથી પાણી વહેવડાવતી કલકલ કરતી સરિતા, વનરાજીથી શોભતી પર્વતમાળાઓ, ગગનમાં ઉડતી શામળાજીના શિખર પરની ધર્મધ્વજ તથા બંધની શોભા બધું મળીને ધરતીપર સ્વર્ગનું સ્વપ્ન સાકાર કરે છે !

કર્ણનાથનું નાનકડું પરંતુ રળિયામણા વાતાવરણમાં, ગિરિચરણમાં આવેલું, ઇડરની બાજુમાં સ્થિત સુંદર દેવસ્થાન છે. મહાદેવના લિંગ નીચે જળનો કુંડ છે. પાણી ઉપર મંદિર છે એમ કહી શકાય ! જળ મીઠું મધુર અને શીતળ ! કેટલીક શિલ્પ કોતર-કામવાળી મૂર્તિઓ પણ છે. સંધ્યા સમયે ઇડરમદના પશ્ચિમીય દોગાવ પર, આ મંદિર પરથી, દૂર સુંદરતા નાના ગામડાનાં બરો, ખેતરોમાં ફરતાં નર-નારીઓ તથા આખા વિશાળ વિસ્તારનું દશ્ય રમણીય બને છે. વર્ષાઋતુમાં અહીંનું સૌંદર્ય અપૂર્વ હોય છે. આજુબાજુની પ્રજા શિવરાત્રી પ્રસંગે અત્રે આવે છે ત્યારે મેળાની ઠંઠ જામે છે. લોકજીવનના પચરંગીરૂપને જોઈને હુગર પણ ડાહ્યા

લાગે છે. ઇડર ગામથી હુંગરની હરોળ વચ્ચે એક કલાકમાં અવાય છે બાકી તો બહુ દૂર પડે છે. કર્ણાટકથી દૂર દક્ષિણ બાજુએ ગાંધીજીના ચુરુ રાજ્યદ્રોણો આશ્રમ જેવા જેવો છે. અત્રેનું વાતાવરણ અન્ય સુંદર છે ! શાંતિ અને આનંદની અનુભૂતિ અહીં આવનારને થયા વગર રહે જ નહીં. અહીં જૈન તીર્થ હોવાથી જૈન ધર્મશાળા પણ છે.

ઈડરગઢ ઉપર રણમલ્લી ચોરી, જૈન મંદિર, નવગળખીર, શિવ-મંદિર, પંચમુખી મહાદેવ, વેણી વત્સરાજનો કુંડ, કેટલીક ગુફાઓ તથા જિંચી ટોચવાળા પર્વત શિખરો વગેરે રમણીય આસ્વાદક છે. રૂઝીરાણીનું માણિયું તો ઈડરગઢનો તાજ છે. અહીં આવ્યા પછી સ્વતઃ કહેવાઈ જાય છે— ખંડર બતા રહે હૈં, ઇમારત કબી બુલંદ થી. અને— ઇન મહલોંમે દૌડી હોગી, કબી જવાની લટીકટી!! રાણી કેમ રૂઝી હશે આ શિખર પર એકાકી જીવન જીવીને યૌવનનો માર કેમ કરીને સહન કર્યો હશે? વિરલિણીનાં આંસુ કોણે પોંજ્યા હશે? વિશેષમાં રાણીના કાળા લખ્મર-ગુવાન વાળ રૂપાના તાર જેવા ધોળા બનીને જીર્ણશીર્ણ થઈને આપોઆપ ખરી પડ્યા હશે! રાજ્યોની કુરતા અને રાણીઓની હડ! રા, વા ને વાંદરા! બહુ પૂજ્યું એમનું! ઈડરમાં પ્રવેશ કરતાં જ દરવાજે રૂંડે લાગે છે. અંદર જતાં ત્રિપોલિયા-ઘંટાઘર (પુસ્તકાલય)ની નીચે શાકભાજીવાળી સુંદરરિયો દેખાય. ફૂલ લ્યો, ગજરાં લ્યો, લીંબુ લઈ જાઓ, કંકોડા ને કારેલાં તો મારા જ સારા છે, આવો ઓ... ઓ... બિચારી શું કહેવું તેની વિમાસણમાં ઓ... ઓ... કરતી રહી જાય છે. અને મરદ મૂંઝળો મૂંઝમાં મલકાતો ખિરસા ખોળતો ખસી જાય છે. સાંકડા બગ્ગરની સાંકડી શેરીઓ, પણ ઈડરની ગલીઓ ઘણી ઘણી રંગભરી હોય છે. રમકડાં, મીઠાઈ, ફરસાણ તથા વેલણ વગેરે તો ઈડરના જ વખણાય! ઈડર જૈનોનું તીર્થધામ છે. શ્વેતાંબર તથા દિગંબર બન્નેના દેવાલયો છે. ઈડરથી જ કુંડલ જૈન વાણિયા વાગડમાં (હુંગરપુર-ત્રાંસવાડાનો પ્રદેશ) જઈ વસ્યા તે સદીઓ પુરાણી વાત છે. પ્રાચીનતમ કાળમાં તો અત્રે બીલ માંડલિક રાજ્ય હતું. રાજપૂત રાજ્ય તો સેંકડો વર્ષ પછી થયું. પુષ્ટિમાર્ગી મંદિર પણ અત્રે છે શિવાલયો તો અત્રે ઘણાં જૂનાં તથા પ્રસિદ્ધ છે જ. હુંગરની તળેટીમાં મહેલ પાસે આવેલ કુંડ દર્શનીય છે. રાજમહેલ પણ આગવી વિશિષ્ટતા ધરાવે છે. હુંગરની બીંતમાં આવેલ કૌલત-નિવાસ મહેલ ઘણો જ વિશાળ તથા સુંદર છે, પરંતુ આજે તો ભૂતિયા મહેલની માફક ઉજ્જડ વેરાન પડ્યો છે.

ભુગુ આશ્રમ— ઈડરથી ખેડબ્રહ્મા જતાં જમણા હાથ પર ટેકરીઓની હારમાળા તથા નદીના પટ પાસે ભુગુસ્થિતો આશ્રમ છે. સમાધિ તથા ધૂણી છે આજે સ્થાન બહુ આકર્ષક નથી પરંતુ વાતાવરણ સુંદર છે. અને પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું પ્રતીક હોવાથી માહાત્મ્ય વધુ છે. પાસે જ લક્ષ્મીનું મંદિર છે. ખૂબી હવામાં સ્થાન શાબત છે. નદી સપાટ છે પરંતુ બીમા, હરણાવ અને કૌસળી નદીઓનો ત્રિવેણી સંગમ થતો હોવાથી ધાર્મિક દૃષ્ટિએ મહત્વપૂર્ણ છે. ઘણાં ભક્ત દર્શનાર્થે સંગમમાં તર્પણાદિ ક્રિયા તથા રનાનાદિથી પવિત્રતા અને ધન્યતા અનુભવે છે. આ તીર્થનું માહાત્મ્ય પ્રભાસ-પાટણના સંગમ જેવું જ, આ ક્ષેત્રમાં, મનાય છે. પ્રાચીનકાળની

આ તપોભૂમિ છે. નદી ઉપર સારો લાંબો પુલ છે. ગામ બાજુએ ખીજા કેટલાક મંદિરો આવેલ છે. ગામ વચ્ચે આવેલ બ્રહ્માજીનું મંદિર ખરેખર ભવ્ય અને દર્શનીય છે. બ્રહ્માજીની મૂર્તિ તો અદ્વિતીય કક્ષાની કહીએ એવી છે. મંદિરની સામે મોટી વાવ (કુંડ) છે. ભારતમાં બ્રહ્માની આવી મૂર્તિઓ જવલ્લે જ જેવા મળશે. ખેડ-બ્રહ્મા નામ પરથી જોઈ શકાય છે કે આખો વિસ્તાર ભુગુ તથા બ્રહ્માજીના નામ સાથે સંબંધિત છે. ખેડનો આખો ઇલાકો યસ અને જપ-તપની ભૂમિ રહી છે. ઉત્તર દિશામાં અંબામાતાનું મંદિર તથા કુંડ અને ધર્મશાળાઓ છે. આ નાના અંબાજીના અથવા ખેડ-અંબાજીના નામથી પ્રસિદ્ધ દેવીના દર્શનાર્થે નિત્ય અનેક લોકો આવે છે. માતાજીની મૂર્તિ અતિસુંદર-હમણાં ખેલશે એવી લાગે છે. અખંડ ધૃત-જયોત જલતી રહે છે. સિંહની સવારી ઉપર દેવીનું સ્વરૂપ ભવ્ય લાગે છે. સોના-ચાંદી હીરા-મોતી વગેરેથી દેવી શોભે છે. દરગાજના કમાડ ચાંદીથી જડેલ છે. મંદિર નાનું પરંતુ ધાર્મિક ભાવનાને લીધે પવિત્રતા તથા શાંતિ બક્ષે છે. આજુબાજુ બહુ વિસ્તાર છે. નવરાત્રિમાં આસો સુદ ૧થી ૧૫ સુધી મોટા ઉત્સવ થાય છે. ખેડ-અંબા દર્શનીય સ્થળ છે.

મોટા અંબાજી— ખેડબ્રહ્માથી મોટા અંબાજી જવાય છે આ સ્થળ દાતા-અંબાજી પણ કહેવાય છે. સામે ગબ્બરનો ગોખ હુંગરની ચોરી ઉપર છે જ્યાંથી રાત્રે બળતો ધૃત-દીપ આ અંબા-માતાએથી જોઈ શકાય છે. મંદિર જિંચાઈ ઉપર છે. ભક્તોની ભીડ હોય છે. રાજસ્થાન તથા ગુજરાતભરમાંથી લોકોની કડ જામે છે લગ્ન પછી યુગલો અંબાજીના આશિર્વાદ મેળવવા આવે જ. સધ્યા સમયની આરતીનો અન્ય મહિના છે. આંખ તથા ચાંદાના સ્થળે અસલી હીરા-મોતી તથા કાન, નાક, ગળા, હાથ વગેરેના આભૂષણો કીમતી તથા તેજથી જળહળતા રૂપરૂદિ કરે છે અહીં પુખ્તરી-ખંડા પૈસા પડાવવાના પરાક્રમે કરે છે તે ક્ષોભજનક છે પરંતુ હિન્દુઓના બધા જ ધાર્મિક સ્થળોએ આ અનિષ્ટ તો વ્યાપક છે જ. ગ્રામપ્રવેશનો પંચાયત દ્વારા લેવાતો યાત્રિવેરો પણ બહુ છે જે અંગે પત્રપ્રધાન સુધી લખવા છતાં અધુરું અરણ્યરોહન રહ્યું છે.

ગબ્બરનો ગોખ માર્ગજ નેટલો દૂર છે. અને હુંગર ચઢવો સહેલો નથી પણ યુવાન લોકો લાંબાં પણ પહોંચે છે અંબાજીની આસપાસનો વિસ્તાર કુદરતી-રમણીય અને પ્રાકૃતિક સૌંદર્યથી સભર છે. ચોમાસામાં ભક્તોની ભીડ કંઈક ઓછી હોય છે પરંતુ સૌંદર્યમાં વૃદ્ધિ થાય છે. લીલોતરીથી હુંગરાળ ધરતીનું યૌવન ખાલી ઉઠે છે. નવરાત્રી તના ઉનાળાના દિવસોમાં જનપ્રવાહ બહુ ઉમટે છે. ત્યાંથી આણુ નજીક છે એટલે સહેલાણીઓ-યાત્રીઓ જતાં-આવતાં અંબાજીનો લાભ લઈ લેવો ચૂકતા નથી. ગુજરાત તથા રાજસ્થાનની સરહદો અહીં બહુ દૂર રહેતી નથી એટલે આ સ્થળ બન્ને પ્રદેશો માટેનું આકર્ષણ કેન્દ્ર છે.

કુંભારિયાજીના પ્રસિદ્ધ શિલ્પ સ્થાપત્યથી સમૃદ્ધ મંદિરો અંબાજી પાસે જ છે તેથી જૈન ભક્તો ઉપરાંત કલાપ્રેમીઓ ઉમટે છે. ખેડથી આવનાર વ્યક્તિ અંબાજી-આણુની સાથે જ કુંભારિયાજીના નૈસર્ગિક તથા માનવકલાની કૃશળ કારીગિરીનો દર્શન-લાભ કરે જ

ટેલિફોન
ઓફિસ : ૩૨૨૩૬૮

ટેલિફોન
ફેક્ટરી : ૫૧૭૬૨

અનંત સિદ્ધ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ

૫૩, છીપી ચાલ,
મુંબઈ-૨

—: ફેક્ટરી :—

કલીના રોડ, કુર્લા, બી. એમ. ટે. ઇન્ડસ્ટ્રીઝ કમ્પાઉન્ડ,
મુંબઈ-૭૦

છે. તેરમી સદીમાં વિમલશા દ્વારા નિર્મિત આ જૈન મંદિરોમાં આશુના દેલવાડાના મંદિરોને ટકકર મારે એવું કોતર કંડારાયેલ છે. આ વિષે ધણા પ્રથોમાં વિવેચન છે તેથી હું વિસ્તાર નહીં વધારતા એટલું જ કહીશ કે ભારતીય શિલ્પકલાનું અને શ્રેષ્ઠતમ જૈન શિલ્પ-સ્થાપત્યનું અસલ સ્વરૂપ ગુજરાતની ધરતીના આ સ્થળે આજે મોજૂદ છે જૈન મંદિરો, તોરણદાર, સ્તંભ, ધુમ્મટ તથા જતમાં ધુમ્મર શોભા-કોતરકામ, મૂર્તિઓ વગેરેમાં જાણે સંગમરમર-આરસપહાણને ગાંઠવાળીને ગોઠવણ કરી છે એમ લાગે છે. રસદર્શી શિલ્પીઓએ પોતાની કલ્પના, સૈદ્ધર્થભાવના (Aesthetic Sense) તથા કસબને શિલ્પમાં મૂર્તરૂપ આપ્યું છે. જે લોકો આખૂના દેલવાડાના જૈન મંદિરો ન જોઈ શકે તે કુંભારિયાજીના આ જૈન મંદિરોથી સંતોષ અનુભવી શકે છે. આ જોયા પછી જીણપ નહીં જ રહે જૈન લોકોએ પાલીતાણા, ગિરનાર, તારંગા, આશુ તથા કુંભારિયાજીના દેરાસરો બધાંબધા તેમાં ધાર્મિક ભાવના જ મુખ્ય હતી પરંતુ આપણા દેશના કલાકાર કારીગરોએ પોતાની કલાદારા આ મંદિરોને માનવીય પુરુષાર્થ, માનવીય ભાવના અને માનવીય રસસંજ્ઞિના પ્રતીક બનાવી દીધાં છે. આ શિલ્પ-સ્થાપત્ય જોઈને દાદ દીધા વગર રહી શકાય જ નહીં. ભારતીય સંસ્કૃતિ-સંસ્કૃતિના ગૌરવના આ મંદિરો તથા શિલ્પો પ્રતીક છે.

ઉત્તર ગુજરાતમાં અમુક સ્થળોએ જૈન પ્રજાની વસ્તી ઘણી હતી. વ્યાપાર તથા વ્યાજવટામાં કુશળ આ વણિકો ધાર્મિક પણ ધણા. તેમની ધર્મભાવનાએ કળાને જન્મ અને પોપણ આપ્યું એમ હું કહી શકું છું. બીજી તમામ પ્રજાઓની સરખામણીમાં પૈસાદાર હોવાને લીધે જૈન લોકો મોટાં દેવળો બંધાવી શક્યા જેમાં શિલ્પ-કસબીઓ પોતાની કળા પ્રગટ કરી અમર બની ગયા.

મહેસાણા—વિ. સં. બારમા-તેરમા સૈકામાં મહેસાણા આવડાએ આ સ્થાન આબાદ કર્યું. અત્રે જૈન વસ્તી વધારે હોવાથી જૈન દેરાસર બન્યા નવ જૈન દેરાસર અહીં આજે પણ છે. તેરમા સૈકાથી અત્રે મરિજદો પણ બંધાવા લાગી. આજે હિન્દુ, મુસ્લિમ, જૈન સર્વનાં સુંદર દેવસ્થાનો જોવા જેવાં છે. ચામુંડા માતાજી તથા તોરણવાળી માતાજીના મંદિરો પણ બંધાયા. આ માતાજીની દેરીમાં મહેસાણાના સ્થાપતકાળથી અખંડ ધીની જ્યોત જલે છે. પરામાં અંબાજી માતા પાસે બોતેર કોઠાની વાવ દર્શનીય છે આજે અહીં ખાસ દર્શનીય દૂધસાગર ડેરી છે.

મિદ્ધપુર :—સિદ્ધપુરને આગવો ઇતિહાસ છે જે કદી ભૂંસાયો નથી અને બૂસાઇ શકે તેમ નથી. અહીંનો ઐતિહાસિક રૂદ્રમહાલય (જેનો પાયો ૯૬૬માં મૂકાયો નાખ્યો હતો.) ગુજરાતના ગૌરવ સમો છે આ ઇમારતનો ઇતિહાસ પણ રોમાંચક છે. આક્રમકોએ એના ઉપર પ્રહારો કર્યા પરંતુ એ જીવન પામતો જ રહ્યો. તેની સ્થાપના પછીના દેવસે વર્ષ પછી સિદ્ધરાજના શાસનકાળમાં બર્બરક નામના બર્બરે તેને તોડવાનું પાપ-કૃત્ય કર્યું. સિદ્ધરાજે ૧૧૮૪-૮૫માં તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. સં. ૧૩૫૪-૫૫માં ફરીથી અસા-ઉદ્દીનના સરદાર અલકપાને તેનો નાશ કર્યો પરંતુ તેનો ઘણો ખર્ચે ભાગ બચી જવા પામ્યો હતો. સં. ૧૪૭૨માં અમદાવાદ વસાવનાર અહમદશાહે તેનો સંપૂર્ણ સર્વનાશ કરી તેના પાછળના ભાગમાં

મરિજદ બનાવી દીધી. આજે પણ આ મરિજદ મોજૂદ છે. પ્રવેશ કરતાં અવશેષપ એ ત્રણ દેરીઓ, મંડપના સ્તંભો અને કલાકૃતિઓ નજરે પડે છે. શિવજીના ઐતિહાસિક મંદિરના બાવ્ય અવશેષોમાં આજે તેના પ્રવેશદાર (તોરણ દાર)ની કોતરણી કાળથી કથની કહેતી જીવંત છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહ દ્વારા બંધાયેલ રૂદ્રમાળની કમાન જે કુંડવાવની પૂર્વદિશામાં સ્થિત છે તેનું વર્ણન નજરે બોતાર પણ કહી શકે નહીં. સોલંકી યુગની શિલ્પ-સ્થાપત્ય કલાનો વિકાસ બહુ જ થયો અને કચ્છ-કાઠીયાવાડ તથા સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતથી મોડીને મેવાડ-મોલવા તથા વાગડ (રાજસ્થાન) વગેરેમાં એના અવશેષો આજે પણ ઉપલબ્ધ છે. આંતરસુખા પાસે નદીના કિનારે સદેવંત સાવળિંગના મંદિરોના બધાં અવશેષ આવેલા છે ત્યાં મંદિરના અવશેષ રૂપે એક કમાન છે જે કે રૂદ્રમાળની કમાન જેવી જ સલામત નથી પણ એ જ શિલ્પનો નમૂનો છે. કુંગરપુર તથા વાંસવાડના વાગડમાં ઘણી જગ્યાએ અને ખાસ કરીને અરથૂણા-તલવાડા તથા ગલિયાકોટમાં આ જ પ્રકારનું સ્થાપત્ય વિકસ્યું હતું. આખા ગુજરાતમાં આવી કમાનો બંધાઈ પણ આક્રમકોના હાથે લગભગ બધી જ નાશ પામી અને આજે તો ક્યાંક અવશેષો જ જોવા મળે છે જે તેની કોતરણી, કારીગરીનું પ્રતીક પૂરું પાડે છે. કુંભારિયા, આખૂ-દેલવાડા, પાલિતાણા, તારંગા, ગિરનાર વગેરે મંદિરોમાં જે શિલ્પ-કૌશલ્ય જોવા મળે છે તેવું જ આ નમૂનાઓ પણ આપે છે. કાશ આ રૂદ્રમહાલય અખંડ આબાદ રહ્યો હોત તો સેંકડો તાજમહાલને મહાત ન કર્યા હોત ? અહીં બિંદુ સરોવર પણ પ્રસિદ્ધ દર્શનીય સ્થાન છે.

પાટણ—પાટણની પ્રભુતા માટે તો આપણે શ્રી ક. મા. મુનશીનું શરણ શોધવું જ રહ્યું. શ્રી મુનશીએ પોતાની ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં ગુજરાતના ગૌરવશાળી ઇતિહાસને વાચા આપી છે, પાટણને પુનર્જન્મ આપ્યો છે. પાટણના પટોળા, પાટણની કાજ કોતરણી અને પાટણનગરીની પ્રાચીન ઐતિહાસિક ગૌરવમાથા આજે પણ ગુજરાતમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. પાટણનું સહઅલિંગ તળાવ પણ પ્રસિદ્ધ છે. સહઅલિંગ ઐતિહાસિક સ્થળ છે અને સુંદર તથા દર્શનીય છે.

વડનગરના તોરણો મુપ્રસિદ્ધ છે જ. આ સ્થળનું ઇતિહાસ તેમજ પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ ઘણું મહત્ત્વ રહેલું છે. વડનગર, સિદ્ધપુર અને પાટણ એ ઉત્તર ગુજરાતના ઐતિહાસિક દર્શનીય સ્થળો છે.

મોઢેરા—મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર જોવાલાયક છે. શિલ્પમાં દેહસૌંદર્યના દર્શન કરવા હોય તો મોઢેરા સૂર્યમંદિરમાં ઇન્દ્રની મૂર્તિના દર્શન કરવા જરૂરી બને છે. કારીગરોએ કમાલ કરી છે એમ કહેવું પડે છે. અદભૂત કોતરકામ કર્યું છે. કામની બારંકા આશ્ચર્યાભિભૂત બનાવી દે છે. આ સૂર્યમંદિરની કમાનો પણ અદ્વિતીય છે, અને રૂદ્રમાલની કમાનોને ટકકર આપે એવી છે. આનું કારણ એક જ સિદ્ધપુરનું રૂદ્રમાલ હોય કે વડનગરનો તોરણ હોય, મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર હોય કે બીજી એ કાળની કમાનો હોય, શિલ્પ સ્થાપત્યનું એક જ 'પેટર્ન' હોવાથી એક જ પદ્ધતિની કારીગરી સર્વત્ર જોવા મળે છે. આ કમાનો એક પછી એક એમ સ્તંભો પર એવી તો શોભે છે કે જોઈને દિલ ખુશ ખુશ થઈ જાય છે. અને કલાપર

મોહિત થઇને મન વાહ વાહ પોકારી ઉઠે છે. ધન્ય છે ગુર્જરભૂમિ કે જેની ધરતી પર આજે પણ ઇતિહાસ, ધર્મ, સંસ્કૃતિ, કળા અને શિશ્વના અદ્ભુત પ્રતીકો ઉપલબ્ધ છે. મોઢેરાના માર્તંડ મંદિરના ચરણોમાં જલકુંડ, જલ સુધી જવા માટેના પગથિયાં (સોપાન) અને મંદિરના અવશેષો ઉપરાંત આસપાસના ખડેર પ્રાચીન શિશ્વ સ્થાપત્યની ભવ્યતાના પ્રતીકો છે. મહેસાણા જિલ્લામાં આવેલ આ મોઢેરાના સૂર્યમંદિરની કમાનો પ્રાચીનકાળથી જ પ્રસિદ્ધ છે. સૂર્ય-મૂર્તિ નથી પરંતુ બીજી મૂર્તિઓ જેવા જેવી છે. આશરે ૧૦૨૬-૨૭ નાં બાંધવામાં આવેલ આ સૂર્યમંદિર પ્રભાસપાટણમાં આવેલ સૂર્યમંદિર (સં. ૧૦ શતક) તથા તલવાડા (વાંસવાડા-રાજસ્થાન) ના સૂર્યમંદિરની યાદ આપે એમ છે. ૧૦-૧૧ સદીમાં સૂર્યપૂજા પણ કેટલી વ્યાપક હતી તેના આ સૂર્યમંદિરો પ્રતીક છે. શિવ-શકિત અને સૂર્યની પૂજા સમગ્ર દેશમાં વ્યાપક હતી તેના આ ઉદાહરણો છે.

મીનળ સરોવર—વીરમગામ પાસે આવેલ મીનળ સરોવર ઐતિહાસિક છે. આ સરોવરના કિનારે સહસ્ત્રમંદિરો હતાં જેના આજે તો ખંડિયેર માત્ર દૃષ્ટિગત થાય છે.

નળ - સરોવર—વીરમગામ નજીક આવેલ આ નળસરોવર આજે નિહારસ્થળ બની ચૂક્યું છે. શિયાળામાં લોક આકર્ષણનું કેન્દ્ર છે. આ વિશાળ સરોવરમાં નિહાર કરવા માટે દેશવિદેશના રંગબેરંગી પક્ષીઓ દૂર સુદૂરની યાત્રા કરીને આવે છે અને માછલો સુધી પાણી તથા ટાપુ ઉપર પથરાઇને વિચરણ કરતા ડિલ્લોલ કરે છે. પક્ષીઓની આ રંગીન દુનિયા માનવજાતને ચરવેતિ ઘર્મઃ અને આનંદ એ જ જીવનનો માનો યોધ આપે છે. અસંખ્ય પક્ષીઓનો આ અદ્ભુત સુંદર મેળો દર્શનીય હોય છે.

બહુચરાજી—આ ધાર્મિકસ્થળ બહુચરાદેવીનું સ્થળ છે. અહીં ચૈત્ર સુદ ૧ પર મેળો પણ ભરાય છે. મહેસાણા જિલ્લો અનેક બાબ-તોમાં મોખરે રહ્યો છે. અને ઉપર વર્ણિત મોઢેરા, રુદ્રમાળ, તારંગા, વડનગર વગેરે આ જિલ્લામાં જ આવેલ છે. જૂનાગઢનો મેળો, તરણેશ્વરનો મેળો, વાત્રક મેળો, શામળાજી મેળો અને વૌકાના મેળાની જેમ બહુચરાજીનો મેળો પણ પ્રખ્યાત હોય છે.

વીરેશ્વર—ઈડરથી વિજયનગર જતાં વનવિસ્તાર આવે છે. કુંગરાળ ભૂમિમાં પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય નીખરતું જેવાનો લહાવો વર્ષાઋતુમાં વિશેષ માણી શકાય છે. ઇડરથી વીરેશ્વર માછલોના અંતરે (એસ.ટી. માર્ગની ડાબી બાજુએ) વિજયનગર જતાં વીરેશ્વરનું નૈસર્ગિક સૌંદર્યધામ આવે છે. જંગલ ગાઢ છે અને પર્વત વનાજીવિત હોવાથી આખું વાતાવરણ બહુ જ રમણીય છે. કુંગરની ભીંતમાંથી વહેતું ઝરણું વક્રાકાર ગતિથી નીચે આવતાં કુંડમાં સમાઈ જાય છે અને લાંથી આગળ જતાં નાની નદીની ધારાના રૂપમાં પરિણત થાય છે. શીતલ મંદ સમીર, વીરેશ્વર મહાદેવનું પ્રાચીન-સુંદર તેમજ પવિત્ર શિવલય અને નાના પ્રકારના વૃક્ષો તથા લતાઓની વચ્ચે પક્ષીઓનો મહુર કલરવ-આ બહુ સુંદર લાગે છે. બે ઘડી માટે તો બાહારામને પણ વિસરાવી દે એવું દર્શન દેખાય છે. આસોપાલવના જાંચા જાંચા વૃક્ષો અને ધનધોર ઘટાટોપ વનવૈભવથી ઓપતું આ વીરેશ્વર ધામ ગુજરાતના કાશ્મીર સમું લાગે છે. ભર ઉનાળામાં પણ શીતલ શાંતિ અહીં જેવી મેં બીજે નિહાળી નથી.

આંતરસુખા—વીરેશ્વરથી આંતરસુખા ગામ પાસે આસ્થિક આશ્રમ પાસે જ નાની નદી તીરે સદેવંત સાવગિંગાના કહેવાતા મંદિરો જેવા મળે છે. એક શિવમંદિર જાંચા ટેકરાપર છે. આ શિવાલયની જગતીની લંબાઈ ૧૧૬ ફૂટ, પહોળાઈ ૬૪ ફૂટ અને જાંચાઈ ૧૪ ફૂટ છે. પશ્ચિમાભિમુખ આ મંદિર આગળ તેના પડથાર ઉપર એક ખંડિત પરંતુ ભવ્ય તોરણ કમાન રુદ્રમાળ, વડનગર મોઢેરા અને ધુમલીની કમાનોની યાદ આપે છે. માર્ મંતવ્ય છે કે એક જ પેટન-પદ્ધતિના લીધે ૧૦૦-૨૦૦ વર્ષોના ગાળામાં નિર્મિત આ જુદા જુદા સ્થળોનું સ્થાપત્ય એક જ યુગની (સોલંકી) સ્થાપત્યકલાનું ઉદાહરણ છે. આગળ હું લખી જ ગયો છું કે ૧૦મી થી ૧૫ સદીના ગાળાના ઘણા મંદિરો, તોરણ કમાનો તથા મૂર્તિઓ સમગ્ર ગુજરાત તથા મેવાડ માળવા એવં રાજસ્થાન વાગેડ સુધી પથરાયેલ આજે પણ જેવામાં આવે છે. આ વિષે ગુજરાત સરોધન મંડલની પત્રિકામાં હું તથા કે. કા. શાસ્ત્રીજી વર્ષો પૂર્વે વિસ્તારથી લખી ચૂક્યા છીએ. આ શિવમંદિર ભગવાવશેષ છે પરંતુ તેના ગર્ભગૃહ સલામત છે અને દારશાખા ખરેખર જ અદ્વિતીય શિશ્વ-વાળી છે. સામેના ટેકરા ઉપર પણ બે મંદિરો છે. શિખર ખંડિત છે પરંતુ ગર્ભગૃહની દારશાખ તેમજ સ્તંભોના અલંકૃત અવશેષો આકર્ષક તેમજ પૂર્ણવિકસિત શિશ્વકલાનું પ્રમાણ રજૂ કરે છે. એક મંદિરની લંબાઈ ૨૪ ફૂટ અને પહોળાઈ ૧૦ ફૂટની છે. તેનું શિખર ૩૨ ફૂટની જાંચાઈ ધરાવે છે. ૧૧મી સદીના લાગતા આ મંદિરની જગ્યામાં ભદ્રની અંદર અગ્નિ તેમજ શિવની મૂર્તિઓ દેખાય છે. ડેબરીજમાં પડેલ મયૂરસવાર કાર્તિકેય, શિવ-પાવતી, બ્રહ્મા-સરસ્વતી, ભદ્રમીનારાયણ તથા અન્ય દેવદેવીઓની સુંદર મૂર્તિઓ શિશ્વકલાની ખુબી પ્રસ્તુત કરે છે. બીજું મંદિર પણ એ જ કાળનું ૩૬ ફૂટ લંબાઈ તથા ૧૮ ફૂટ પહોળાઈવાળું ખંડિત જ છે. કુંગરની ભીંતમાં આ મંદિરો છે અને તેમના ચરણોમાંથી વહેતી નદીના નીર કલકલ નાદ નિનાદિત કરતાં સ્વરમુખરિત મનોરમ સંગીતમય વાતાવરણ પ્રસરાવતા પ્રસરાવતા વહે છે. સદેવંત સાવગિંગાના હોય કે લાખા વણગારના હોય પરંતુ સહઅવર્ષ પુરાતન મંદિરો આપણી શિશ્વસમૃદ્ધિના જેનમૂન પ્રતીકો તો છે જ.

આંતરસુખા ગામથી ઉપરના ભાગમાં નદીની ઉત્તર બાજુએ એક બીજો મંદિરસમૂહ પણ અત્રે અવલોકનીય છે. બે મજલાવાળા વલાનકવાળું ઘાટીનું તથા વિશાળ રંગમંડપવાળું ભગ્ન જૈન મંદિર દર્શનીય છે. તેની પ્રવેશ ચોકીની આગલી હરોળના ઘટ પદ્મવસ્ત્રો અદ્વિતીય છે. ૧૧-૧૨ સદીના મંદિરોની ભવ્ય શિશ્વ સ્થાપત્ય-કલાનો જ આ પ્રકાર નિઃશંક છે. બીજા મંદિરનું શિખર ગાયમ છે. દીવાલો ઉપર દેવાંગનાઓ તથા દિગ્પાત્રોની સુંદર આકૃતિઓ કંડારાયેલ છે. બાજુમાં બીજું મંદિર પણ છે. જેની દારશાખ પર જિનપ્રતિમા છે. આ જૈનમંદિરો પોળોના જૈનમંદિરોના અંગરૂપ છે એમ મને લાગે છે. આંતરસુખા વિસ્તારના આ મંદિરભાગથી વિજયનગર સુધીમાં પોળો સંસ્કૃતિનો અબ્યુદય પોતાની પૂર્ણદક્ષાએ પહોંચેલ હશે એમ મને લાગે છે.

સરણેશ્વર—આબાપુર ગામથી થોડે દૂર સરણેશ્વર મહાદેવનું ભવ્ય, ભગ્ન શિવાલય આવે છે. દૂરથી જેતાં પહાડોની દારમાળા

આંખ આડી આવીને અડીખમ ઉભી થાય છે ઘડીબર તો વિચાર થાય છે કે પર્વતોમાં માર્ગ ક્યાં હશે પરંતુ આગળ ખીણમાંથી રસ્તા મોકળો અને છે. સર્વપ્રથમ પલાશવન જેવું મોટા મોટા ખાખરાના વૃક્ષોનું વન પસાર કરતાં સરણેશ્વર મહાદેવનું મંદિર આવે છે. આ મંદિર ખરેખર વાસ્તુકલાના નમૂનેદાર ઉદાહરણ સ્વરૂપ છે. અંદર ચાર સ્તંભોવાળો નંદીમંડપ છે. નિઃશ્વરિ પ્રદક્ષિણા માર્ગવાળું બે મળલી છે. મંદિરની પીઠમાં ગ્રાસપટ્ટી છે. મંદિર સામે ઢગલાખંધ મૂર્તિઓ પડેલી છે. કોતરકામ તથા કારીગિરી બીડીને આંખે વળગે એવાં છે. લગભગ ૧૨મી સદીનું આ ભવ્ય મંદિર સોલંકી યુગની પંચાયતન શિલ્પસ્થાપત્ય પ્રકારની કલાનું પ્રતીક છે. ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ-કાઠિયાવાડ અને વાગેડ વગેરેમાં એક જ પેટર્નથી આવા મંદિરો બાંધાયેલા. આ મંદિરની ફરતે જે જુદા જુદા થરો પર હાથીઓ, કિન્નરીઓ, દેવી-મૂર્તિઓ, ભોગાસના, શિવ-વિષ્ણુ આદિ અવતારોનું અદ્ભૂત આવેશન છે. અંતે શિલા-લેખ છે જે ઐતિહાસિક મૂલ્ય ધરાવે છે. ચાર છેડા ઉપર નાના મંદિરો અને વચમાં વિશાળ દેવાલયની સોલંકી પદ્ધતિવાળી રચના અંતે જેવા મળે છે પ્રાચીન સોમનાથના ધાર્તો ખ્યાલ આવે છે. ખીણ મંદિરો નષ્ટપ્રાય થતાં ભગ્નાવશેષો જેવા મળે છે. ગંધેડે ગાળના પ્રતીક ઉપરાંત પરચ્છી-ગમન કરનારને પત્નીના હાથે પકડાઈ જતાં જે સ્થિતિ હોય તેના ચિતાર પણ પથરમાં અંકિત છે. વિવિધ ભોગ કોતરીને કારીગરોએ કંટાળામાં કલ્પનાસુખ માણ્યું હશે એમ લાગે છે. કુદરતના વાતાવરણમાં ગિરીગોદમાં આ દેવસ્થાન ખરેખર દર્શનીય છે-ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તથા પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ અવલોકનીય છે. ગળતેશ્વરના જેવું જ સરણેશ્વરના મંદિરનું શિલ્પ ગૌરવ પણ છે.

પોળોનગર-સરણેશ્વરથી વિજયનગર જરા નાંડે જંગલ-ખીણમાં પ્રવેશ કરતાં હરણાવ નદી પાર કરવી પડે છે. પ્રાચીન ઐતિહાસિક કાળના પ્રતીક પરકોટા (દીવાલ) અને દરવાજા આવે છે ત્યાં શિલાલેખ છે. ભીતરના ભાગમાં મંદિરોના ખંડિરો છે. આખી શિલ્પકળા ઉપર વર્ણન કર્યાં મુજબની જ છે. આગળ જતાં રાગઓની છત્રીઓ આવે છે. પાગિયાઓ તથા લેખો ઐતિહાસિક સામગ્રી પૂરી પાડે છે. આખો વિસ્તાર ચારે બાજુથી કુંગરોથી ઘેરાયેલ અને વનાજાદિન છે. પાસે હિરણ્યા (હરણાવ) નદી વહે છે છત્રીઓથી ખીણમાં ઉત્તર દિશામાં પ્રયાણ કરતાં અસંખ્ય મંદિરોના અવશેષો આજે મોજૂદ છે. પ્રથમ, લાખાની દેરી અંતે દર્શનીય છે. મંદિરો બહુ ધુમલીના નવલખાનો જોડો જોઈ લો. મે કહેવું જ છે કે આખી એક પરંપરા સર્વત્ર વ્યાપક હતી જે ઠેર ઠેર જોઈ શકાય છે. હિન્દુ અને જૈન બન્નેના મંદિરો છે. આખી ખીણ અવશેષોથી ભરેલી છે અને ઉત્પન્નની યાદમાં ઐતિહાસિક મૂલ્યોને સાચવીને પ્રતીક્ષામાં પડી રહેલી લાગે છે. મોટા મંદિરની અંદર આરસપહાણ (સંજેમરમર) ની એક લાટ સળંગ એકપથરની અદ્ભૂત-અપૂર્વ કહી શકાય તેવી છે. કદી અવશેષ ધરાશાયી થાય તો આ સલામત સ્તંભ તૂટી જશે એમ મને લાગે છે. મૂર્તિઓ ચોરાઈ જવા પામી છે કે પછી પ્રભુ પાંખો કરીને ઉડી ગયા તે તો પરમાત્મા બાજે પરંતુ જે કાંઈ આજે છે તે રક્ષા માગી લે છે. આખી ખીણમાં ચોકીદાર (રક્ષક) ને સાથે લઈને ફરી ફરીને મેં જોયું તો પોળો-

નગરની ભવ્યતા, વિસ્તાર. સમૃદ્ધિ તથા સભ્યતા-સંસ્કૃતિનો સહેજ ખાલ આવ્યો. ખીણ જ નદી પરંતુ સરણેશ્વરથી વિજયનગર સુધી પથરાયેલ આખો વિસ્તાર પોળોમાં સમાવિષ્ટ હતો એમ લાગે છે. પર્વતોની ટોચ પર પણ કેટલીક દેવી દેવતાઓની દહેરીઓ દેખાય છે. આખા વિસ્તારનો પ્રવાસ ખેડીને ઇતિહાસ, સભ્યતા, સંસ્કૃતિ, શિલ્પ-સ્થાપત્ય-પુરાતત્ત્વનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ કરવાની આવશ્યકતા છે. આખું ક્ષેત્ર અતિ રમણીય તથા મનોરમ સુખમાંથી યુક્ત છે. માત્ર આ ખીણમાં જ ચૌદેક જેટલાં દેવાલયો સલામત છે, જે કે સપૂર્ણ સાગ્ન નથી જ. ભગ્નાવશેષ અને ઢગલાઓ પરથી, અનેક ઈમારતોનો સ્પષ્ટ અંદાજ છે. સૌલી તથા કંડારકામ પરથી સમય ૧૫ મી સદીનો અને તે પૂર્વેનો પણ લાગે છે. આ શિલ્પ સ્થાપત્ય ગુજરાત (સોલંકી) રાજસ્થાનની સંયુક્ત કલાનાં પ્રતીક સમાન છે લાખાના ડેરા નામથી ઓળખાતું જૈન મંદિર આ બધામાં વિશાળ છે—૧૦ ફૂટ લંબાઈ અને ૬૪ ફૂટ પહોળાઈના ક્ષેત્રફળમાં સ્થિત છે. નિઃશ્વરિ ૧૬ ફૂટ ચોરસ માપનું છે. આરશાખના લલાટખિંપ તરીકે ઓળખાતી જિન પ્રતિમા જોઈ શકાય છે. મંદિરની દિવાલોમાં અદિતીય એવું જળી કોતરકામ છે ગવાક્ષોમાં શુદ્ધમંડપના ભદ્રના) વિવિધ પ્રકારની જળીઓ જેવા જેવી છે મંદિરનું કંડારકામ ખરેખર જ બહુ જ સુંદર, મુઠડ અને ભવ્ય છે.

દ્વારકા :—ભારતના ચારે દિશાનાં મુખ્ય ચાર ધામો પૈકીનું એક દ્વારકા પૌરાણિક તીર્થસ્થાન છે. ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે કુશરથળીને સ્થાને દ્વારકા વસાવી. મૂળ સ્થળ અને વતમાન દ્વારકા વિશે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે આચાર્ય કે. કા શાસ્ત્રીજીએ પશ્ચિમના અંકોમાં આ વિષે સારો એવો પ્રકાશ પાડ્યો છે તેથી મારે વિશેષ કશું કહેવાનું નથી. વર્તમાન મંદિરનું નિર્માણ શ્રી કૃષ્ણના પૌત્ર વૃજનાલ દ્વારા થયું હોવાની માન્યતા છે. આ પશ્ચિમખાનું મંદિર મોટું-ઝીંચું છે. ૧૭૦ ફૂટનું શુંદાકાર બિંચું શિખર વિશિષ્ટ છે. સોપાન ચઢીને ૧૦૦ ફૂટ ઉપર જવાય છે ૬૦ સ્તંભો પર આધારિત મોટા મંડપવાળો વિશાલ સભાગૃહ છે. શિખર અને માળોના બાહ્યભાગો પરનું કોતરકામ અદ્ભૂત એવું છે. આ મંદિરના પાયાની પહોળાઈ ૨૦ ફૂટ અને લંબાઈ ૬૦ ફૂટ જેટલી છે. ગુમ્બજ તથા તીખા શિખરની રચના સોમનાથની રચના જેવી જ છે. પ્રવેશ કરતાં વિશાળ મંડપ ઉપર ગુમ્બજ અને પછી મુખ્ય ભાગ ઉપર બિંચું શિખર જે ત્રિકોણ તીર જેવું હોય છે જેના ઉપર ધ્વજ લહેરાતો હોય છે.

ખેરદારકા :—કહેવાય છે કે અસલ દ્વારકાનો અંશ સચવાઈ રહ્યો તે આ છે અને તેનો ધાર્મિક મહિમા છે. પુણ્ય-પવિત્ર આ તીર્થ જોયા વગર દ્વારકાદર્શન અધૂરું રહે. આખા અંદર ખેટથી બહુ દૂર નથી કચ્છના અખાતનું સૌરાષ્ટ્ર બાજુનું આ મોટું અંદર બહુ જ મહત્વનું છે.

સોમનાથ :—પ્રજાસક્ષેત્રના પ્રાચીન સોમનાથનો એક આગવો ઇતિહાસ રહ્યો છે. ભારતીય જન જીવનની ધાર્મિક ભાવના સાથે આનો ગાઢ સંબંધ રહેલો છે. સાથે જ ઇતિહાસની કડીઓ પણ જોડાયેલી છે. મહમ્મદે સોમનાથને ૧૦૨૪માં બાંધ્યું તે પૂર્વે તેની શિલ્પરચના, વાસ્તુકલા તથા જાહેજલાલીની કલ્પના જ કરી શકાય.

ભાતું

જન્મ ધરીને, જૈનધર્મી થઇને કોણ એવાં નર-નાર હશે જેણે શાશ્વતા તીર્થ શ્રી મનુજ્યની યાત્રા કરી નહિ હોય? અતંત યુગોથી અતંત માનવ-વજ્રજાર આદિદેવને ભેટવા ધસી રહી છે, ને બખ્ખે માર્ગલેના પહાડની વાટ ઉમંગે કાપી, છાતીસમાજ હડા ચડી, અજબ હર્ષોદ્ભાસે યાત્રા કરી રહી છે.

જે દિવસની વાત કરીએ છીએ, ત્યારે અનેક યાત્રીઓ પહાડ પરથી ઊતરતા હતા. કાળ ઉનાળો હતા. મારવાડના એક આપ-દીકરો યાત્રા કરીને ઊતર્યા હતા. દીકરો ખૂબ ભૂખ્યો થયો હતો. આપ પાસે દીકરાને ખવરાવવા કંઈ નહોતું. દીકરો રોતો રહે નહિ. પાસે વડ હતો, નીચે સતી વાવ હતી. આપે વડના ટેટા લાવી દીકરાને આપ્યા, ખવરાવ્યા ને પાણી પાડું.

વિમલગચ્છના એક સાધુ ત્યાંથી જાય. તેમણે આ દશ્ય જોયું. મુરસીદાબાદના એક શેઠને વાત કરી. તેઓએ ચણાના દોથળા અપાવ્યા. યાત્રા કરીને નીચે આવનારને તળેટી પર મૂકી ચણા આપવા શરૂ કર્યા. ચણામાંથી રોવ-મમરા થયા. એમાં એક વાર નગરશેઠ હેમાભાઈને મુનિવર લઈ આવ્યા તળેટીના ભાતાતું પુણ્ય સમજાવ્યું. ત્યારથી લાડરો અને ગાંઠિયા ચાલુ થયા.

આજે અનેક યાત્રીઓ યાત્રા કરી તળેટીએ ભાતું ખાઈ અમીના ઓડકાર ખાય છે, ને અંતરના આશીર્વાદ આપે છે.

ફોન નંબર—ઓફીસ : ૩૪૭૦

ટેલીગ્રામ : Teagarden

ધર : ૫૮૨૮

એન. સૂર્યકાન્ત એન્ડ કું.

—ના સૌજન્યથી

દાણાપીઠ,

ભાવનગર.

BATLIBOI AT THE WHEEL OF PROGRESS

On the corner where Apollo Street meets Forbes Street you can see this monumental sign. It was put up in 1892, seventy seven years ago. The year 'Batliboi' started business as distributors for oil engines. Today we are engaged in three major fields of activity—manufacturing, marketing and export. We handle a range of products extending from lathes and lathe chucks to gigantic power plants.

BATLIBOI—AT THE WHEEL OF INDUSTRY

But machine tools has been our major business. When we started, the Indian industry was still young. For

seventy seven years we have helped it grow. And, as industry has grown, so have we. Today we have branches and associates all over India. Yes, we serve industry, big and small.

BATLIBOI—A TRUSTED NAME TODAY

In seventy seven years Batliboi has travelled to distant corners of the world. We at Batliboi have earned a reputation for honesty, integrity and dependability. Our clients know that Batliboi is a name they can trust. And their faith in us has been a continuous source of encouragement.

Batliboi & COMPANY PRIVATE LIMITED

REGD. OFFICE: P. BOX: 190 A, FORBES STREET, BOMBAY 1.

Branches • Associates • Agencies ALL OVER INDIA

સોમનાથનું પુરાતન સ્થાપત્ય આ કળાનું પૂર્ણ વિકસિત રૂપ હતું એમ માની શકાય છે અને પાછળના દેવાલયોની બાંધણીમાં આ કળા આધાર પ રહી દેખાય છે. શિલ્પીઓ પાસે જે પ્રાચીનતમ શિલ્પશાસ્ત્રના ગ્રંથો પરંપરાથી પ્રાપ્ત થતાં રહ્યા હશે તે આધારે જ આગળનાં કાળમાં આ કળા આગળ ચાલી હશે. એ સહજ વાત છે. આજે પણ પ્રાચીન ગ્રંથોના આધારે જ નિર્માણ કાર્ય થાય છે. યુગે યુગે ફેરફાર સ્વાભાવિક જ થતાં રહ્યા હોય. પછી તો મુસ્લિમ અને રાજપૂતકાળની કળાઓનું મિશ્રણ પણ થતું રહ્યું છે. પરંતુ મૂળ કળાના પ્રતીકો દોઢેક હજાર વર્ષ પૂરના મંદિરોના પ્રાચ્ય અવશેષો પરથી જ જાણી શકાય છે.

ભીમધાટ પર ભીમેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. આ જૂના મંદિરમાં મોટું શિવલિંગ દર્શનીય છે. નૃસિંહધાટ પર નૃસિંહ-મંદિર છે. સિંહાસનારૂઢ ભગવાન નૃસિંહની મૂર્તિ સુંદર છે. સોમનાથમાં સૂર્યમંદિર અતિભવ્ય અને પ્રાચીન છે. મંદિરની ફરતે કોતરેલી કલાત્મક મૂર્તિઓ છે. અંદર સાણેશ્વરની જેમ પરિક્રમારથળ છે. ત્રણ પડમે જોડકાં મૂર્તિઓ છે, સૂર્યમૂર્તિ નથી. મોદેરાનું સૂર્ય-મંદિર તથા વાંસવાડા (રાજસ્થાન) ખિલ્લાના તલવાડા ગામના સૂર્યમંદિર પણ આજે મૂર્તિ વગરના ઉભાં છે. રુદ્રેશ્વર મહાદેવની પાસે ઉત્તર દિશાએ એક જૂની માઇપુરી મસ્જિદનું સ્થાન છે. જમીનમાં નીચે બોંયમાં સામાન્ય મસ્જિદ કરતાં જુદી અર્ધ ગોળાકાર આકારની આ માયાની મસ્જિદમાં બોંયમાં બંને બાજુ બોંયરા છે. ચોકમાં આંબલી, ચંપે, જંગલી આંબો વગેરે છે. એકલા માણસને તો જુતિયા ભવન જેવું જ લાગે. આ સ્થાન ચમત્કારિક કહેવાય છે. ઝાડ નીચે અંગ લંગ થયેલ ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે, જેના ઉપરના ડાબા હાથ ઉપર ગણપતિ ખિરાજેલ છે. અત્રેથી ગામ ભણી પાછા ફરતાં જમણી બાજુએ જજેશ્વર તથા તપેશ્વર એ શિવ-લિંગ છે. તલતલ વધના રહેવાની આ લિંગો વિષેની લોકવાયકા પ્રચલિત છે. વજ્રેશ્વર મહાદેવનું એક ઐતિહાસિક મંદિર પણ અવ-લોકનીય છે. વજ્ર કાંકરની દીકરી રાજકુંવરી વેળી બોંયરા વાટે અત્રે રોજ દર્શનાર્થે આવતી. આ વાત તથા તેણીના રૂપ-સૌંદર્યની વાત નવાંબને મળી પકડી લાવવા સૈનિકો મોકલ્યા. શિવ આ સુંદરીની સહાયે આન્યા અને શિવલિંગના એ ભાગ થતાં વેળીકુંવરી એમાં ઉતરી પડી. પરંતુ તેની વેળી (ચોટસો) બધાર રહી ગઈ જે સૈનિકોએ પકડી લીધી. અને લિંગ પર પ્રદાશ કરતાં તેમાંથી ભ્રમર નીકળ્યા આથી સૈન્ય ભાગી ગયું. પ્રભાસમાં પ્રવેશના જૂનાગઢ દરવાજા ઐતિહાસિક છે, દર્શનીય છે. આમાંથી આતનાયિઓનું લશ્કર નગરમાં પ્રવેશ્યું હશે. આ દરવાજા શિવ વિદ્યાનો સુંદર નમૂનો અને અવશેષ છે. અદિત્યાનાથનું મંદિર તથા ભાલકાતીર્થ પણ દર્શનીય છે સોમનાથ અને વેરાવળ વચ્ચે આ ભાલકાતીર્થના સ્થાને ત્રીકુંજના પગમાં પદ્મ ઝળકવાથી બીજ વ્યાધે મુગ્ધમુગ્ધ સમહતે તીર માર્યું (ભાલકું) જેથી ભગવાન ત્રિધાયા અને પછી વિરલ્પથના તીરે પીપળના વૃક્ષ નીચે દેહોત્સર્ગ કર્યો. ભાલકાતીર્થ અને દેહોત્સર્ગ તીર્થ બંને પ્રભાસમાં પ્રખ્યાત છે. વેરાવળ નજીક જતાં દરિયાકાંઠે બાંડલજન, ગણેશ અને શશિભૂષણ મહાદેવના સ્થાનો પણ છે. રોહિતીયુગના શિવનું આ આકસો વર્ષ જૂનું મંદિર છે. અંદર ત્રણ બાજુ ગોખલાઓમાં તૂટી મૂર્તિઓ છે.

પાટણ ગામમાં દૈત્યસૂદન ભગવાનની મૂર્તિ માધવરામ જેવી જ છે. આ જ મંદિરની બાજુની ઓરડીમાં દિલ્હી સૂર્યમૂર્તિ સફેદ મકરાણા પથ્થરની સુંદર અને કલાત્મક છે, ગ્રીક-ટાઇપ હોલજુટ તેણે પહેરેલા છે તે નોંધનીય છે. માધવરામ, પુરુષોત્તમરાયની મૂર્તિની ત્રણ ભુજ ઉપર ઉઠેલ છે, નીચલો ડાબો હાથ ઝૂકેલ, શંખરહિત છે. મહાકાળીની મૂર્તિમાં ત્રણ હાથ ઉપર ઉઠેલા અને એક ડાબો હાથ નીચે ઝૂકેલો છે. ૪ ફૂટ જાંચી આ સોલંકી યુગની મૂર્તિ શિલ્પનો ઉત્તમ નમૂનો છે. બીજા જૂના મંદિરોમાં શિવમંદિરમાં પાર્વતીની ૪ ફૂટની સુંદરમૂર્તિ છે. લક્ષ્મીજી, પાર્વતીજી તથા કુંભધારી ચતુર્ભુજ ગંગાની મૂર્તિ પણ અંગ સૌન્દર્યયુક્ત, નયનાભિરામ છે. આ બધી જ મૂર્તિઓ એક જ પ્રકારની શિલ્પકળાના ઉપાસક કારીગરીનાળા કસબીઓની રચનાઓ છે.

વેરાવળ — પ્રસિદ્ધ બંદર છે. જહાજો અને સ્ટીમરોની આવ-જવથી આખો સાગરકાંઠો ધમધમે છે. મત્સ્યઉદ્યોગ માટે આ સ્થળ મશ્હૂર છે.

તુલસીસ્થાન — ઉના અથવા રાજુલાથી તુલસીસ્થાન જવાય છે. અત્રે તથોદક કુંડ તથા ગરમ પાણીનાં ઝરણાં છે. ડોકાર-કપડવંજ વચ્ચે પણ, ગોધરા પાસે અને ગણદેવીથી પૂર્વ દિશામાં પણ, આવાં ઝરણાં જોવાલાયક છે.

જૂનાગઢ — સોરઠનું આ એક પ્રાચીન નગર છે. જ્યાં ઇતિહાસ સર્જાયો છે. ‘દામોદર હરિપાંચમા’ નો દામોદર કુંડ, શિલાલેખો, જૈનમંદિરો વગેરેનો ઉલ્લેખ આગળ આવી ગયો છે. નરસિંહ મહેતાનો ચોરો વૈષ્ણવભક્તિના શ્રદ્ધાળુઓ માટે મહત્વનું સ્થાન છે. ચોકમાં ચોતરો છે અને તુલસીનો ક્યારો છે. ડાબી બાજુએ એક મ્યુઝિયમ છે, તેમાં નરસિંહ મહેતાની જીવનલીલાના સ્મૃતિ રૂપે ચિત્રો છે. આ ચિત્રોમાં નરસિંહ મહેતાના સમગ્ર જીવનનું આલેખન આવી જાય છે. અત્રે પૂર્વાભિમુખ મંદિરમાં નરસિંહ મહેતા તેમ જ દામોદર ભગવાનની ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે. ઉપરકોટ એ અહીંનું દર્શનીય ઐતિહાસિક સ્થાન છે. સીધે જઈ જમણી બાજુ વળતાં પ્રવેશદારમાં સામે જ ઊભા હનુમાન તથા ગણપતિ જેવા મળે છે. કોટ ઉપર પાણી માટેના ચાર મોટા ટાંકા છે. પૂર્વદિશામાંના પાંચમા ટાંકામાં આઠ નાના ટાંકા છે. પાસે જ રાણકદેવી રાંખેગારનો જે પ્રાચીન મહેલ હતો ત્યાં આજે મસ્જિદ છે. પર્વત પર જંગલ જેવું દૃશ્ય છે. બગીચા પણ છે. નવધણકૂવો અત્રેની સુખ્ય વાત છે. રાજા નવધણનો યોદ્ધાવેલ આ પ્રાચીન અને ભવ્ય કૂવો છે. બોંયમાં ચક્રદાર સોપાન છે. અડી-કડી વાવ પણ વિશિષ્ટ છે. બંને માટે કહેવાય છે કે—

અડીકડી વાવ ને નવધણ કૂવો

ન જોયાં એ જીવતો મૂલ્યો.

આ દુર્ભેદ ગઢમાં મહામહા બેગડાએ ઘેરો નાંખ્યો. રાજા માંડ-લિક બહાદૂરીપૂર્વક બાર વરસ સુધી લડ્યો. હિન્દુ રાજાઓની જ્યાંમદી છતાં તેમનો પરાજય એ આપણા ઇતિહાસની એક કડચ બીતા છે. પહાડની નીચે મુસ્લિમકાળ પહેલાં, બીજા શતકમાં, સુદર્શન તળાવ બંધાયું હતું. અત્યારે તો એનું સ્મરણમાત્ર જ છે. અહીં ઉપરકોટની નીચે ઉત્તર બાજુએ, સુદર્શન તળાવની પાળ પાસે, ખાપરા-કોડિયાના બોંયરા પણ જોવા જેવાં છે ઉપરકોટની ફરતે

લોખંડી તોપો છે જે ભૂતકાળમાં ખેલાયેલ લુહની વ્યુહરચનાની પ્રતીક છે. આ ઉપરકોટ પર ૧૩૫૦ અને ૧૯૫૨ના અરસામાં આક્રમણ થયા છે અને આજે પણ આ જૂનો કોશ્વો પોતાની ચાર દીવાલોમાં ઇતિહાસને સાચવીને બેઠો છે. અત્રેની એક મહત્વની વાત તે બુદ્ધગુફાઓ છે. અશોકની કહેવાતી ગુફા અજંતા-ધોલારા, એલિફન્ટા, જોગેશ્વરી અને કેનેરીની ગુફાઓની યાદ આપે છે. ૩૦૦ ઈ.માં અત્રે બંધાયેલ બૌદ્ધમઠ હતો. કેટલીક મેન્ડ્રલ માળની રચનાઓ પણ થઈ હતી. આ ગુફાઓમાં એક મોટું સભાગૃહ જેવા જેવું છે. જે ઉપરના કક્ષથી ચક્રદાર પગથિયાઓથી સંકળાયેલું છે. ૭ થાંભલાઓ પર રચિત આ કક્ષ સુંદર દંગથી કેતરેલ છે. આ બુદ્ધ ગુફાઓ દોઢેક હજાર વર્ષ ઉપરની હોવાનો અંદાજ છે. લોચ-તળિયે સુંદર કેતરકામવાળા રત્ન દર્શનીય છે. પાણીની કોડીઓ પણ નોંધનીય છે. ગુફાઓના ભૂગર્ભમાં શિતલતા અને શાંતિ અનુભવાય છે. મરિજદ પાસે ૧૭ ફૂટની એક નિલમ નામની મોટી-પહોળા મુખવાળી તોપ છે જેની ઉપર અરબી લિપિમાં લખાણ છે. નિલમની બાજુમાં નાની માણેક તોપ છે. આ તોપો દીવથી લાવવામાં આવેલ કહેવાય છે કે જ્યાં તુર્કો તે છોડી ગયા હતા. નવાબ રાજ્યના નમુનારૂપ એક સુંદર મકબરો પણ જૂનાગઢમાં જોવા જેવો છે મીનારા ઉપર ચઢવા માટે ગોળ ચક્રદાર સીડીઓ છે.

માધવપુર—દર્યાકિનારેતું આ પવિત્ર ધાર્મિક સ્થળ રમણીય તથા દર્શનીય છે. ભગવાન માધવરાય તથા શ્રી ત્રીકમરાયજીની પૂજા કદની સુંદર મુર્તિઓવાળું વિશાળ મંદિર મહત્વનું છે. જૂનું મંદિર ભગવાનશય સ્વરૂપે પડ્યું છે. નવું મંદિર સં. ૧૭૯૯માં થયું. તે પણ જીર્ણ થતાં ફરી ભગભગ નવા ઘાટે ધરમદિરાકારે સં. ૧૮૯૬માં નિર્મિત થયું. તેનો પણ સં. ૧૯૪૮માં જીર્ણોદ્ધાર થયો. આ સંબંધી શિલાલેખો દૃશ્ય છે. માધવપુરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ-માધવરાયે રૂકમણી-હરણ વગેરે લીલા કરી હતી તેની સ્મૃતિમાં દરૂવર્ષે ચૈત્ર સુદ પૂનમના રોજ માધવપુરમાં મોટો મેળો ભરાય છે. માધવરાયજીની જન કીર્તન સમાજ સાથે મંદિરથી નીકળી સૂર્યાસ્ત સમયે શ્રી વલ્લભાચાર્યજીની એક પાસેના લગ્નસ્થાને રાતવાસો રહે છે. માધવરાયજી પરણ્યા પછી બીજે દિવસે બપોરે નિજમંદિર પાછા ફરે છે. આખા રસ્તા ઉપર લોકો ભગવાન (વરરાજ) શ્રીકૃષ્ણ તથા ભગવતી રૂકમણી (નવવધૂ)ના દર્શનાર્થે ઉભે છે. મેળો પૂરણહારમાં ખીલે છે આ લોકમેળો સૌરાષ્ટ્રની વિશિષ્ટતા છે. આયર અને મેર સુંદરીઓના સુરીલા કંઠે ગીતધારા વહેતી સાંભળવા મળે છે. વાંકડલી મૂંઝો ને ગુલાબી આંખોવાળા જૂવાન પાવા બળવે છે. અને આમને સામને ટોળીઓ જમાવીને દૂહા લલકારે છે. સોરઠની નાર માટે કહેવાય છે કે—

મર મર કરી વાતો કરે ને ગર મર કરે અચાર
પાવડિએ પાણી ભરે એ સોરઠની નાર.

સોરઠીયા દૂહા માટે પણ કહેવાય છે કે—

સોરઠિયો દૂહો બોલો ને ભલી મરવણરી વાત
ચૌવન છાથી ઘણુ ભલી ને તારા છાથી રાત.

સૌરાષ્ટ્ર માટે પણ કહેવાય છે કે—

સૌરાષ્ટ્રે પંચ રત્નાનિ, નદી, નારી, તુરંગમ ।

અતુર્થ સોમનાથસ્થ પંચમં હરિ દર્શનમ ॥

સૌરાષ્ટ્રની બધી જ વિશેષતાઓનો સૌરાષ્ટ્રમાં નિમ્નાતુસાર સમાવેશ પણ કરવામાં આવ્યો છે—

કોઈ ઘોડો, કોઈ પરખડો, કોઈ સતસંગી નાર,

સરજનહારે સરજિયા, તીનું રતન સંસાર !

માધવપુરના મેળામાં જઈને જ કોઈ કવિએ કહ્યું છે કે—

લીલી થોડી હાંસરી ને અલખેલો અસવાર

કડો કટારી વાંકડી ને સોરઠની તલવાર.

આ ધાર્મિક મેળ માં લોકો ખૂબ રંગમાં આવી જાય છે. અખી-લગુલાલની છોળો ઉડે છે, ગાન-તાન તથા નૃત્ય ધુમ્મરથી ધરતી ધમધમી ઉડે છે. અને આખું વાતાવરણ વિવાહ, જનન, લગ્ન અને પ્રેમરસથી તરબોળ બની જાય છે.

ચોરવાડ—ચોરવાડમાં પાનની વાડીઓ, પૈય્યાનાગિયેરિઓ તથા બદામડીઓનાં વૃક્ષ અને કેળાનાં પાનથી લીલેરી ધરતીનું સૌંદર્ય નિખરી ઉડે છે. આંખા-આંખલીનો પણ પાર નહીં. આ સૌરાષ્ટ્રનું વિકારધામ છે. ‘હોલીડે કેમ્પ’ સુંદરતમ છે. અહીંનું વિશાળ વડ-વૃક્ષ અદ્ભૂત છે, કપીર-વડની યાદ આપે એવું છે.

શારદાગ્રામ—શારદાગ્રામ સુંદર સ્થાન છે. વિદ્યાલયને લીધે વિદ્યા અને સંસ્કૃતિનું દર્શનીયધામ પણ બની ચૂક્યું છે.

સાસણ—સાસણનું જંગલ આજે તો ભારતભરનું અકર્ષણ કેન્દ્ર બની રહ્યું છે. સિંહોને ૧૦૦ થી પણ વધુ નજદીકથી જોવાનો અહીં દલાવો મળે છે. આફ્રિકામાં સિંહ મળે કે પછી ભારતમાં, સાસણમાં સિંહ જોવા મળે વનરાજની નૈસર્ગિક અદ્ભૂતો જોવા અનેક યાત્રિઓ દેશ-પરદેશના અહીં આવે છે. સરકાર તરફથી વાહન, રહેઠાણ તથા સિંહો બતાવવાની વ્યવસ્થા છે. ૫૦૦ ચો મા-ના વિસ્તારમાં પથરાયેલ ગિરના ગાઢ જંગલમાં વનરાજ-સિંહનું અસ્તિત્વ ગુજરાત અને ભારત માટે ગૌરવ સમાન છે. તુલસીક્યામના ગરમ પાણીનાં ઝરણાં પણ આ ગિરના જંગલમાં જ છે. ગિર અને ગિરનાર ન જોયા તેના જીવનના ફેરા ફેગટ થયા, એમ કહી શકાય.

પોરબંદર—પોરબંદરને પ્રાચીનકાળમાં સુદામાપુરી કહેવામાં આવતું. આજે પણ ત્યાં સુદામામંદિર મોજૂદ છે. આજે તો પોરબંદર આધુનિક યુગનું યાત્રાધામ બની ગયું છે. વિશ્વવિખ્યાત મહાત્મા ગાંધીજીનું આ જન્મસ્થાન છે. કીર્તિમંદિરમાં આજે પણ આ અને બાપુની તસ્વીરો સાથે એમના જીવનની સુવાસ પ્રસરાયેલી છે. બાપુના જન્મસ્થાનનો ઓરડો આદિ જોવા જેવો છે.

પોરબંદર ઔદ્યોગિક કેન્દ્ર પણ છે અને સિમેન્ટ ફેક્ટરી, રાસાયણિક કેન્દ્ર, થર્મલ પાવરહાઉસ વગેરે જોવા જેવા છે. સમુદ્રકાંઠે પોરબંદરની શાંતિ મુખર્ષના જૂહુતટની યાદ આપે તેમ છે. આર્યકન્યા ગુરુકુલ તથા શ્રી નાનજી-કાલિદાસની સંસ્થા-ધર્મારતો—નવયુગ કોલેજ, હનુમાન મંદિર, ટાવર વગેરે દર્શનીય છે. બેઝુ બાજુથી દરીયો અને બે બાજુથી ખાડી આમ પોરબંદરની પ્રાકૃતિક ચાર દીવાલ સુંદર દ્રશ્ય બહુ કરે છે. પોરબંદરનું પુસ્તકાલય પણ પ્રસિદ્ધ છે.

જામનગર—આ ઐતિહાસિક નગરમાં ‘સોલેરિયમ’ સૌથી વિશિષ્ટ છે. અહીંની આયુર્વેદિક કોલેજ ભારતીય ચિકિત્સા પદ્ધતિનું પ્રતીક છે. બેડી બંદર અને મત્સ્યકેન્દ્ર ઉલ્લેખનીય છે. સિક્કામાં મત્સ્યકેન્દ્ર, સિમેન્ટ તથા ઓખામાં નમક-ઉદ્યોગ પણ જાણીતા છે. રણજીતસિંહ (ફિક્ટસમ્રાટ)ના લીધે પણ નગર વિશ્વપ્રસિદ્ધ છે. ‘રણજી’નું સુવર્ણરંગનું આવડું બહુ જ સુંદર તથા દર્શનીય છે. રાજમહેલ પણ વિશિષ્ટ છે. પેઈન્ટીંગ માટે મહેલ વિખ્યાત છે. લાકોટા-કોઠાની ઈમારત અજબબીપૂર્ણ છે. શહેરના મધ્યમાં અને સરોવર વચ્ચે રિયલ પથરના પૂલથી જોડાયેલ આ ભવ્ય અને પ્રાચીન ઈમારતો દર્શનીય છે. આ ઈમારતમાં એક વિચિત્ર વાવ છે કે જેમાં પાણી પ્રાપ્ત કરવાની અજબ કળા છે. લાકોટામાં મ્યુઝિયમ છે જેનો છત પર ૬ થી ૧૮મી સદી સુધીના શિલ્પના નમૂનાઓ સજ્જેલા છે, જે ધુમલી, ચોટિલા, પિંડારા અને ગંધારી વગેરેથી લાવીને (તેનો) સંગ્રહ કરવામાં આવ્યા છે. આ મ્યુઝિયમ સમૃદ્ધ હોવાથી પુરાતત્વ પ્રેમીઓ માટે ખાસ દર્શનીય છે સુરસાગર સરોવર પર્વટન માટેનું સુંદર સ્થાન છે. જામનગરની બાંધણીઓ તો સમગ્ર દેશમાં પ્રખ્યાત છે. રેશમ ઉદ્યોગ તથા નકશી અને નાના ઉદ્યોગો માટે પણ આ નગર સુવિખ્યાત છે. જામનગરમાં મેડીકલ કોલેજ પણ ઉલ્લેખનીય છે. રાજધાનીનું શહેર હોવાથી નગર અને મકાનોની બાંધણી રાજશાહી ઢબની-અવલોકનીય છે. જામનગરમાં સૌથી વિશિષ્ટ છે ત્યાંનું રમશાનગૃહ. આ રમશાનગૃહ દેશમાં અદિતીય જેવું છે. માણેકપાઇ સુખધામ નામનું આ રમશાન તેના નામને (સુખધામ) સાર્થક કરે છે. રંગમતી-નાગમતી નદીના કિનારે આવેલ આ રમશાનને પ્રથમ તો કોઈ સુંદર ઉદ્યાન જ કહે. વાનાવરણ સુખમાપૂર્ણ-રમણીય છે. પ્રવેશદ્વારમાં જતાં જ બગીચાની બંને બાજુ પર સુગંધ પુરુષો તથા ભારતના ઇતિહાસમાં અમર નામ મેળવનાર દેવીઓની પ્રતિમાઓ મૂકવામાં આવી છે. શિવમંદિર વાવ, અંતિમ સંસ્કાર વિભાગ, સ્નાન વિભાગ, વિશ્રામ વિભાગ, વાચનાલય, બાગ, મૂર્તિ, ભારતદર્શન અને સંસારચક્ર વિભાગ આદિ આ રમશાનની વિશિષ્ટતાઓ છે. આ પ્રતિમાગૃહ અને ઉદ્યાન આકર્ષક અને શાંતિદાયક રચણ છે. સંસારચક્ર વિભાગમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે સંસાર એ ભારતચક્ર છે જેમાં માનવી જન્મથી મૃત્યુ સુધીનું જીવન વિતાવે છે. દેશના જુદા જુદા ધર્મપ્રચારકોની જીવનીઓ અને પ્રતિમાઓ એક જ સ્થળે અને રાખીને એકતાની ભાવનાને મૂર્તરૂપ આપવામાં આવ્યું છે. મધ્યમાં ‘ભારતમાતા’ની પ્રતિમા છે. બીજમની પ્રતિમા, સર્વદમનની સુંદર પ્રતિમા, બાલકૃષ્ણની પ્રતિમા, સખરી આશ્રમની પ્રતિમા, સત્યવાન-સાવિત્રીની પ્રતિમા, સત્યવાદી રાજા હરિશ્ચંદ્ર અને તારામતીની પ્રતિમા, શ્રવણકુમારની કાવડ તથા શ્રી ગોપાલકૃષ્ણ વગેરેના દર્શ્યો ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ તથા પૌરાણિક યુગની ભાવસંદિ રજૂ કરે છે.

આદર્શ રમશાન ઉપરાંત જામનગરમાં અને આસપાસ અનેક ઐતિહાસિક તથા અવલોકનીય સ્થાનો છે. શ્રી મૂળારાજ બાવા દ્વારા નિર્મિત (સં. ૧૮૯૮) ઘેળીવાવ તથા તેની પાસે જ વોમાગુને આશ્રય આપવા જામશ્રી રણમહાલએ બંધાવેલી નવ દેરીઓ દર્શનીય છે. જામનગરની ઘેળીવાવ ઐતિહાસિક છે તેની પાસે જ એક સેનિટોરીયમ

છે જ્યાં અનેક દર્દીઓ આરામ કરવા આવે છે. જામનગરમાં પ્રણમી સંપ્રદાયનું સ્થાન મહત્વપૂર્ણ છે. અહીંની જુમામસ્જિદ પણ જોવા જેવી છે. ઔરંગઝેમે જુમામસ્જિદનો પાયો નાખેલ હતો. તેનો ઉલ્લેખ મસ્જિદમાં જતાં ડાબા હાથ પરની તખ્તીમાં ફારસીભાષામાં છે. જામશ્રી વિભાજના રાણી મોટાધનબાઈની અત્રે કબર છે જેની આસપાસ આરસપહાણની કોતરેલ જાળીઓ અમદાવાદની સીદી સૈયદની વિશ્વવિખ્યાત જાળીઓ જેવી છે. મસ્જિદના દરવાજાઓ તથા સ્તંભોનું બારીક કૂંચોનું કોતરકામ ખરેખર અદ્ભુત છે. જામનગરની સ્નાનબાઈની મસ્જિદ પણ જોવા જેવી છે. તેના મીનારા ઉપર ૧૧૩ પગથિયાં છે જેના મથાળે ચડતા જામનગરની આસપાસનો રૂપ માર્મલનો વિસ્તાર જોઈ શકાય છે. જામનગરની બાંધણી, રાજકોટના પેંડા, ભાવનગરના ગાંડીયા, જમરૂખ અને પાટણના પટોળા વગેરે વખણાયેલી વસ્તુઓ છે.

રાજકોટ—રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજ, પુસ્તકાલય, મ્યુઝિયમ જ્યુબિલી બાગ વગેરે જોવાલાયક છે. હવે તો યુનિવર્સિટી થતાં શૈક્ષણિક દૃષ્ટિએ પણ રાજકોટનું મહત્વ વધી ગયું છે. જૂના રજવાડાની રાજધાની હોવાથી અને સૌરાષ્ટ્રના લગભગ મધ્યભાગમાં આવવાથી અહીં સુરાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિના સુંદર દર્શન સુલભ છે. અહીંના સરોવર, જલ્લા ઉદ્યાન, જૂનું રેસકોર્સ (મેદાન), આલ્ફ્રેડ હાર્પરકૂલ, બગરો અને દુકાનો જોવા જેવાં છે. હીરામોતીનો વેપાર તથા ઉદ્યોગ પણ અત્રે પ્રસિદ્ધ રહ્યો છે. પંચનાથ મહાદેવ તથા સ્વામી-નારાયણ મંદિર પણ દર્શનીય છે.

ભાવનગર—ભાવનગર પણ રજવાડું રહ્યું છે. જામનગર અને રાજકોટની માફક જ અહીં પણ ઈમારતો, બગર, દુકાનો, ઉદ્યાન આદિ જોવા જેવાં છે. રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજની જેમ અહીંની શામળદાસ કોલેજ પણ વિશિષ્ટ છે. ટાવર-વિશાળ હોસ્પિટલ, તખ્તેશ્વર મંદિર, મોટી જેલ (કારાગૃહ), ફીલ્ટર તથા બીજી ઈમારતો આકર્ષક છે. ૧૭૨૩માં આ નગરની સ્થાપના થઈ હતી. ૧૮૯૫ માં સ્થાપિત પુસ્તકાલય તથા મ્યુઝિયમ પણ જોવા જેવાં છે. ‘ગાંધીસ્મૃતિ’ નો પાયો સરદારે ૧૯૪૮ માં નાખ્યો અને નેહરુજીએ ૧૯૫૫ માં ખુલ્લી મૂકેલી આ ઈમારત આકર્ષક છે. તેની બરાબર સામે જ હાલ ‘સરદાર સ્મૃતિ’ તૈયાર થઈ રહ્યું છે. ‘ગાંધી-સ્મૃતિ’ના પુસ્તકાલયમાં ગાંધી વિચારસરણીના પુસ્તકો પણ છે. ઉપરાંત ગાંધી ચિત્રાલય અને મ્યુઝિયમ, ખાદી ગ્રામોદ્યોગ બંડાર છે. નગરમાં પીલ-ગાર્ડન (સરદાર પટેલ ગાર્ડન) તથા ભોરતળાવ (ગૌરીશંકર સરોવર) ખાસ જોવા જેવાં છે. ‘સેન્ટ્રલસોલ્ટ-મરીન રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુશન’ એ ભાવનગરમાં એક જોવા જેવી વૈજ્ઞાનિક સંસ્થા છે. ભાવનગરથી વીશેક માઈલ દૂર જંધરી-અમરગઢની ટી. બી. માટેની ભવ્ય-વિશાળ હોસ્પિટલ આ વિભાગમાં વિશિષ્ટ છે. ખોડિયાર-માતાનું તીર્થધામ પણ અહીંથી નજીક છે જે દર્શનીય છે.

હળીવદ—રાજમહેલનો મિનારો તથા સમાધિમંદિરો જોવા જેવાં છે.

મોરબી—મોરબીનું પણ એક ઐતિહાસિક મહત્વ છે. મંચુ નદીએ પાણી જતી વાણિયણ અને મોરબીના કોઠાર રાજા જવાહરના પ્રેમ કલાની લોકસાહિત્યના લોકગીતમાં સુપ્રસિદ્ધ છે ત્યાંની ઐતિહાસિક

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી જમજેધપુર તાલુકા સહકારી

ખરીદ વેચાણ સંઘ લીં

મું. જમજેધપુર

(જિ. જામનગર)

સ્થાપના તારીખ : ૧૧-૧૧-૫૭ નોંધણી નંબર : ૧૫૬૫
 શેર ભાડોળ : ૪૩૧૦૦-૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૩૧
 અનામત ફંડ : ૧૫૩૬૭-૦૦ ખેડૂત : —
 અન્ય ફંડ : ૬૮૯૭-૦૦ ખીનખેડૂત : —

પ્રતાપરાય જે. ઝોઝા ઇબનલાલ લદ્દમજીભાઈ પટેલ
 મેનેજર પ્રમુખ

લ. વ. પટેલ

સભ્ય

હોદ્દસેલ ખાંડ, સસ્તા અનાજ, તેલ, બિયારણુ, ખાતર વિગેરેનો
 વ્યાપાર કરે છે.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

મેસર્સ ભગવાનજી એન્ડ

કલ્યાણજી ખેરાજની કું. પ્રા. લી.

પોરબંદર

(સૌરાષ્ટ્ર)

અમારે ત્યાં કારવાડી સાગ તથા

ઇમારતી લાકડા મોટા જથ્થામાં મળશે.

એક વખત પધારી ખાત્રી કરો.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી સર્વોદય જીવ સેવા સહ. મંડળી લી.

મું. ખંભાત્રિયા

(તાલુકા : ખંભાત્રિયા)

(જિલ્લો : જામનગર)

સ્થાપના તારીખ : ૩૧-૩-૫૬ નોંધણી નંબર : ૧૩૮૨
 શેર ભાડોળ : ૪૬૬૬૦-૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૪૮૦
 અનામત ફંડ : ૮૯૮૦-૪૨ ખેડૂત : ૪૭૫
 અન્ય ફંડ : ૪૪૨૦-૬૯ ખીનખેડૂત : ૫

ઝોતમચંદ સી. શેઠ હરિલાલ રામજી નકુમ.
 મંત્રી પ્રમુખ

આ મંડળી સલાસદોને ધીરાણ કરે છે. ધીરાણ રા. ૯૦૦૦૦૦નું
 છે. મંડળી તરફથી રસાયણીક ખાતર, જંતુનાશક દવા, સુધરેલ
 હાઇબ્રીડ ખરીદ વેચવાનું કામકાજ કરે છે શ્રી સરકાર માન્ય
 પ્રમાણિત થયેલ છે. સસ્તા અનાજ કેન્દ્ર ચલાવે છે. હાથવણાટનું
 કાપડનું વેચાણ મંડળી દ્વારા થાય છે.

મંડળીના કાર્યક્ષેત્રના ગામો

(૧) ખંભાત્રિયા (૨) કોટા (૩) મોઝા (૪) લલીઆ
 (૫) કુવાડીઆ અને (૬) હરથળ છે.

— વ્ય. કમિટિના સભ્યો :—

કરશનદાસ દેવજી સોનગરા ખંભાત્રિયા, હાજીમ મહમદ પડીઆર
 કરશન હંસી નકુમ , રણમલ કાના કુવાડીયા
 અરજજી જેડા નકુમ , સવતાસ કરજી હરથળ
 અમૃતલાલ ગોપાળ નકુમ , હંશાક સુલતાન કોરા

પાલીતાણા માર્કેટ યાર્ડ

આથી જાણ કરવામાં આવે છે કે, પાલીતાણા માર્કેટ-યાર્ડ એ
 ગુજરાત-રાજ્યનું મોટામાં મોટું ગોળનું પીકું છે. અહિંયા નજીક
 શેત્રુજી-ડેમ છે. તેમજ ભારત ભરમાં પ્રસિદ્ધ જોનોનું મહાન તિર્થ
 શ્રી શેત્રુજી-પર્વત છે. અહિંના માર્કેટ-યાર્ડમાં નીચેની બાબતો
 ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે છે.

૧. હરિક ઈમાં ખુલ્લી હરરાજી ૨. વ્યાજખીતેલ ૩ ખરો
 દિસાખ ૪. રોકડા પૈસા “ લોકશાહી-સમાજવાદ ”
 એટલે કે શોષણ વીરન પ્રમાણીક ખરીદ શક્તિ ઉભી કરવા માટે
 ખેતિ અને વણીજ્યના ક્ષેત્રે આવા નિયંત્રીત બજારો એટલે કે
 “ માર્કેટીંગ-યાર્ડો એ રામખાણ હલાજ છે. ” તે બજાર
 ધાગના કાયદા કાનૂનનો લાજ લેવા માટે ખાનગી સીધા સોદા બંધ
 કરો. ને તમારો ખેતિ ઉત્પન્નમાલ જેમ અને તેમ પાલીતાણા યાર્ડ-
 માંજ લાવવાનો આગ્રહ રાખો તેમાંજે મગફળી તે ખાસ યાર્ડ-
 માંજ લાવવાનો આગ્રહ રાખો તે તમોને બજાર-ધારાનો પુરો
 પુરો લાજ મળશે. બજાર સમિતિ તરફથી યાર્ડમાં શક્ય તેટલી
 સુવિધાઓ આપવામાં આવે છે. માર્કેટ-યાર્ડમાં આવતા મલ ઉપર
 ઝોક્ટ્રોય ખેડુતોને ભરવાની રહેતી નથી. ને બધી દેખરેખ રાખવામાં
 આવે છે. બજાર-સમિતિ-વર્ગિક અહેવાલ દરવરસે છ પેલો પ્રસિદ્ધ
 કરે છે. જેમાં જરૂરી માહિતી આવી જાય છે. તે જેને માહિતી માટે
 આ અહેવાલ જોતો હશે તેને વીના મુલ્યે મોકલી આપવામાં આવશે

ગોરબનભાઈ એચ. બલર
 ચેરમેન

નૂરભાઈ કાજી
 વાઈસ ચેરમેન

હરવિજયસિંહ કે. ગાહેલ
 સેક્રેટરી

નીચરીંગ કોનેજ પણ પ્રસિદ્ધ છે. મોરખીમાં ઠાકોર વાધજનું 'અધાવ્યુ' મણિમંદિર તથા કલાત્મક ટાવર દર્શનીય છે. લાખાજીરાજે મૂકાવેલ એક ઉભેલ આખલાનું 'વાવલું' તો કારીગરે જાણે પથ્થરમાં પ્રાણ પૂર્યા હોય તેમ લાગે એવું છે. મચ્છુ નદી પરનો મૂલતો પૂલ પણ વખાણવા લાયક છે.

વરતેજ—લાવનગરથી ૭ માઈલના અંતરે આવેલ વરતેજ મુકામે જૈનોનું બૃહદ્ પ્રાચીન દેરાસર દર્શનીય છે. શિખરોની બાંધણી તથા ઝીણી કાતરણીવાળું પ્રવેશદ્વાર અને રંગમંડપ અત્યંત છે.

માંગરોળ—જૂનું ધાર્મિક અને ઐતિહાસિક સ્થળ છે. ગોમતી તીર્થ સરેવર તથા શ્રી દારિકાનાથનું વિગ્રહસ્વરૂપ ધરાવતું મંદિર પણ છે. માંગરોળમાં નવાબનું રાજ્ય છેવટ સુધી રહ્યું પરંતુ ત્યાં સંસ્કૃત પાઠશાળા સ્વ. કાશીરામ કરસનજી શાસ્ત્રી (શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીજીના પિતાશ્રી) ચલાવતા અને સંસ્કૃત શિક્ષણ સરકારને ખર્ચે અપાતું. અહીંનું વાતાવરણ સુંદર છે. બદામી, પપૈયાં, કેળ, આંબા આદિથી પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય નિખરે છે. મિયા-મહાદેવનો અહીં સુભગ મેળ થયેલ જોવામાં આવે છે. મરિજદ પણ જોવા જેવી છે. દાતારનું ધામ છે.

વહસલીપુર—મૈત્રકોની પ્રાચીન રાજધાની તરીકે વહસલીપુરની પ્રસિદ્ધિ છે. વિદ્યા-ધામ તરીકે તેની પ્રતિષ્ઠા નાલંદા-તક્ષશિલા સાથે સરખાવી શકાય. શિવ-મંદિરો અદ્વિતીય છે. સિધ્ધેશ્વર તથા બુધ્ધેશ્વરના મંદિરો તથા તેમાંના નંદી અને લિંગ બૃહદ્ છે. ગામની દક્ષિણે રનાદે (રાંદલ) માતાનું મંદિર છે. બહુચરાજનું મંદિર પણ છે. અત્રેના પુરાતની અવશેષો અવલોકનીય છે. આજે પણ અહીંના અવશેષો પ્રાચીન જાહેજલાલીના પ્રતિક સમા છે.

શ્રી અજગ પાર્શ્વનાથ—અજપુર ગ્રામે શ્રી પાર્શ્વનાથજીની અતિ પ્રાચીન અને ચમત્કારિક પ્રતિમા જોવા જેવી છે. સંવત ૧૦૧૨ની સાલનો પ્રાચીન બૃહદ્ પણ અહીં છે. અહીંનું વાતાવરણ જાણે સ્વર્ગીય છે !

ઉના—અત્રે ગુરૂમંદિરનો મહિમા છે. સ્થાન પુરાણ-પ્રાચીન તથા પ્રસિદ્ધ છે આ પવિત્રભૂમિ પતિતપાવન હોવાથી દર્શનીય છે.

ગઢડા—ગઢડા (સ્વામીના)માં સ્વામીનારાયણનું સુંદર મંદિર દર્શનીય છે. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના લોકો માટેનું આ પ્રસિદ્ધ તીર્થ છે.

ચોટિલા—ચોટિલા પર્વત પર ચામુંડા માતાજીનું પ્રસિદ્ધ દર્શનીય તીર્થસ્થાન છે. આસપાસનું પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય બહુ જ રમણીય છે.

ધાંગધા—આ નગરમાં આવેલ સોડાનું કારખાનું દર્શનીય છે.

સુરેન્દ્રનગર—અહીં દૂધરેજનું બૃહદ્ મંદિર દર્શનીય છે.

વીરપુર—રાજકોટથી જુનાગઢ જતાં રેલવે-લાઈન પર જોડેલ અને જેતપુર વચ્ચે આવેલું વીરપુર આજે ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ સ્થાન બની ચૂક્યું છે. અહીં જલારામ બાપાનું સ્થાન છે. શિરડીના સંત શ્રી સાંઠ્યાયા ઘંટીથી દળતા તેવી જ રીતે આ જલારામબાપા પણ પોતાના હાથથી ઘંટી ચલાવી દળતા અને તેમાંથી બનાવેલ

પ્રસાદ ભક્તોને વહેંચતા એમ કહેવાય છે. આજે પણ લગભગ ૪ ફૂટની ગોળાકાર ઘંટી મોજૂદ છે. સમાધિ પર શ્રદ્ધાળુ ભક્તો પુણ્ય અને અગરબત્તી ચઢાવી પૂજા કરે છે. ન્યાત-ન્યાતના બેદલાવ વગર સર્વ યાત્રિઓને અહીં ભક્ત પ્રસાદ પૂરો પડાય છે. આ સદાવત અખંડરૂપે ચાલે છે.

જામજેઘપુર—ગોપમંદિરને લીધે જામજેઘપુરનું આગવું મહત્વ છે. પ્રદેશ રમણીય છે.

વઢવાણસીટી—ભોગવા નદી પર વઢવાણમાં રાણકદેવીનું મંદિર દર્શનીય તથા ઐતિહાસિક છે. રા'ખેંગારની આ રૂપાળી રમણીના સતિત્વની અનેક કથાઓ લોકજાણે જીવે છે. જૂનાગઢના કીલાનો કબજો લઈ સિદ્ધરાજ જયસિંહે રા'ખેંગારની રાણી રાણકદેવીને ગિરફતાર કરી હતી જે પાછળથી અત્રે વઢવાણમાં સતી થઈ હતી. તેના આપથી ભોગવા નદીના પટ પર પાણી રહેતું નથી તેવી કિંવદંતી છે. વઢવાણમાં માધાવાવ સં. ૧૩૫૦ (ઈ. સ. ૧૨૬૩)નો લેખ છે અત્રેની સમાધિઓ દર્શનીય છે.

ઢાંકની ગુફાઓ—ધોરાજી પાસે ઢાંક ગામ નજીક કુંગરની તળેટીમાં ઝાંઝણીમાં ક્ષત્રપકાળની (સં. બીજા સૈકાની) જૈન-બૌદ્ધ ગુફાઓ જોવા જેવી છે. જૈન તીર્થ તરીકે પણ આ સ્થાન મહત્વનું છે. સૂર્યમંદિર તથા કુંગરેશ્વર મહાદેવનું નાનકુંડ પરંતુ નયનરમ્ય સ્થાન પણ સુંદર છે.

ધેલા સોમનાથ—જસદણ નજીક ધેલા સોમનાથનું પ્રસિદ્ધ તીર્થ દર્શનીય છે. શિવરાત્રી પ્રસંગે અહીં ભક્તોની ભીડ જામે છે. ધેલા નદીના કાંઠે રમણીય દ્રશ્ય ખડું થાય છે.

તરણેતર—ધાનમાં ચીનાઈ માટીની વસ્તુઓ વિખ્યાત છે. અત્રે ધાનગઢ પાસે તરણેતરનું તીર્થ અવલોકનીય છે. ભાદરવા સુદ ૫ ના દિવસે અહીં મેળો પણ ભરાય છે. વૌકાનો મેળો, શામળાજીનો મેળો, વાતકનો મેળો આમ તીર્થસ્થાનોમાં મેળો ભારતભૂમિમાં દર વર્ષે ભરાય છે. 'ઉત્સવ પ્રિયા: સ્વલુ જના: !

રનાદે—રાંદલ માતાનું હડવાનું રનાદે તીર્થ ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ છે. રનાદેનું ત્રત વિશિષ્ટ કહેવાય છે. લોકસાહિત્યમાં પણ રનાદેનાં ગીતો વ્યાપક છે. રાંદલ સ્ત્રીઓની દેવી છે અને સ્ત્રીઓ આ દેવીનું ત્રત કરી કથા-વાર્તા કરે છે તે પ્રસિદ્ધ છે.

વરસિંગપુરનીવાવ—ગુજરાતમાં અનેક વાવ-કૂવાઓ દર્શનીય છે—જેમ કે ભમરિયો કૂવો, અડાલજની વાવ, નવચણ કૂવો અને અડી-કડી વાવ, ધાંધલપુરની વાવ વગેરે. વરસિંગપુરની વાવ વિશિષ્ટ છે. સુંદર છતરીઓ, નાળ, સોપાન બધું સુંદર છે. લાખા વણજારાના નામે ચદેવ અનેક વાવો ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ વાવોની વાસ્તુકલા પણ પ્રાચીનકાળમાં ભવનનિર્માણકળા અને શિલ્પ સ્થાપત્યશાસ્ત્ર સાથે સંકળાયેલી રહી છે. માળવાળી વાવો સોલંકી-યુગની ઇમારતો સાથે સંબંધ છે. ગુજરાત, રાજસ્થાન વગેરેમાં આવી બૃહદ્ વાવો છે. ઘણી વાવોમાં ઐતિહાસિક શિલાલેખો, શિલ્પ કાતરકામવાળી મૂર્તિઓ, ગોખમાં શિવ-પાર્વતી, શેષશયી વિષ્ણુ, ગણપતિ તથા શ્રીકૃષ્ણ-બલરામ અને શ્રીરામ-લક્ષ્મણ જાનકી વગેરેની પ્રતિમાઓ અંકિત છે. આમ વાવો ઉપયોગિતાની સાથે રસલક્ષી

અને સૌંદર્યબોધની તથા કલાભાવનાની પ્રતીક છે.

ક છ —

“ શિયાળે સોરઠ ભલો ને ઉનાળે ગુજરાત
ચોમાસે વાગડ ભલો ને કચ્છડો આરે માસ ”

કચ્છ જતાં સર્વપ્રથમ જમણી બાજુએ મોટું રણ તથા કાપી બાજુએ નાનું રણ જેવા મળે છે. દરિયાના પાણી ભરાઈ જાય અને પછી ઉનરી જાય પછી પાપડી જમી જાય એને વેશનભૂમિ-રણ કહેવાય છે. આ રણ રાજસ્થાનનાં રેતીલા રણ કરતાં જૂદી વસ્તુ છે. આ કચ્છના રણમાં જંગલી ગધેડાઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં જેવા મળે છે.

કચ્છભૂમિ પ્રાચીન છે. અને કાળાંતરે તેના પર મોટા યુદ્ધો ખેલાયાં છે. આખો કચ્છ વિસ્તાર ઐતિહાસિક રણો છે. આડેસર, લાકડીયા અને ભચાઉ મોટાં રોશનો આવે છે. આ સ્થળોના પ્રાચીન અવશેષો, કીલ્લા, પરકોટા તથા બાંધણી વગેરે પ્રાચીનતાનાં પ્રતીક છે. યુદ્ધો ખેલાયાની લોકવાતો પણ ઇતિહાસ ઉભો કરે છે.

ગાંધીધામ મોટું રેલ્વે સ્ટેશન છે. અહીંથી કંડલા બંદર બહુ નજદીક છે. ત્યાં સુધી ટ્રેન પહોંચે જાય છે. જૂનું કંડલા હવે મીઠાના ઉદ્યોગ માટે જ મશહૂર છે. અહીંનું મીઠાનું કારખાનું આખા એશિયામાં પ્રથમ નંબરનું ગણાય છે.

ગાંધીધામથી ગોપાલપુરી-આદિપુર વટાવતાં અંબર આવે છે. ધરતીકંપના પ્રકોપથી તારાજ થયેલ અંબર પોતાના પુરુષાર્થ વડે પાછું સજીવન બન્યું છે. અહીંના સૂડી-ચાપાં વગેરે વિખ્યાત છે. ‘મુખીત’ મીઠાઈ-પાક પણ પ્રસિદ્ધ છે. અંબર જેતાં એમ લાગે કે પ્રદેશ લીંચાતો છે પરંતુ આગળ ઊંચાણવાળા વિસ્તારો શરૂ થતાં અગ્નિન સમૃદ્ધિ અને ઉજ્જડ ભૂમિનાં દર્શન થવા લાગે છે. માટીના વિવિધ રંગોના પડ પથરાયેલા પજા છે. લિખાઈ, ચૂનો, ગંધકના ખડક ભર્યા પજા છે. કચ્છનું મુખ્ય નગર ભુજ છે. દૂર દૂરથી બુઝિયો કિલ્લો દેખાય છે. આ પ્રાચીન કિલ્લો ઐતિહાસિક તથા ભવ્ય છે. બુઝિયાની અનેક કથાઓ કચ્છમાં પ્રચલિત છે. ભુજ શહેર જૂની બાંધણીનું રજવાડી રાજધાનીનું પ્રતીક છે. નગરને ફરતો કોટ છે. પાઘડીપને શહેર સાંકડું છે અને હવેલી ટાઈપ મકાનો ઉદયપુરની યાદ આપે છે અહીંનો દરબારગઢ દર્શનીય છે. કોટની દીવાલો મોટી પહોળી છે. મહેલ તથા ઘંટારખ જેવા જેવા છે. ભુજનો આયના મહેલ તો અદ્વિતીય ઇમારત છે. કચ્છના કલાપ્રિય મહારાવશ્રી લખપતજીએ કચ્છના વિખ્યાત કારીગર શ્રી રામસિંહ માલમ પાસે આ શીશમહલ બનાવરાવ્યો હતો. આયનામહલ ખાસ દર્શનીય છે. ભુજ નગરમાં મ્યુઝિયમ, પંચહટ્ટીમાં વૈષ્ણવ હવેલી મંદિર, જમાદાર ફતેહમહમદનાં આરડાં અવલોકનીય છે. ફતેહમહમદ માટે પ્રશસ્તિ પ્રસિદ્ધ છે—

ફતીઆ તારી ફેજરો, લયડંકો ભારી,
સૂડી થડકે રાતમાં, નગર રી નારી,
ઓખો તું થી ઉધડકે, બરડો તું થી બીએ,
ગઢ ધૂળે ધોરાજીરો, નોતિયાર નગરલીએ,
હાલા, ઝાલા, જેઠવા, હટાજાં તેં હમીર
વળ ઉતારી મૂંછના, કીધાં પાંસરા તીર.

ખેરડાંની અંદર લાકડાંનું નકશીવાળું સુંદર કામ છે.

સ્વામીનારાયણ મંદિર તથા કોટડીબાગ જેવા જેવા છે. હમીરસર સુંદર બાંધણીવાળું તળાવ છે. શરદાગ સુંદર સ્થળ છે. કચ્છના રાજ્યકવિ અને અગ્રેડ એવી કવિઓની વ્રજભાષા-પાઠશાળાના આચાર્ય શંભુદાનજી આજે સમય પલટાને લીધે શરદાબાગના ચોટી-દાર જેવા છે! શરદાબાગમાં અંદરના બાગમાં મહારાવ પરિવાર વાસ કરે છે. બાગ ભવ્ય-રમણીય છે. ખેંગારબાગ પાસે થઈ રાજેન્દ્રબાગ જવાય. સરોવરની વચ્ચે આ નાનકડો સાર્વજનિક ઉદ્યાન રળિયામણો છે. શ્રી સત્યનારાયણ મંદિર દર્શનીય છે. પાસે જ કલ્યાણેશ્વરજીનું ભવ્ય શિવમંદિર છે શિષ્ય-સ્થાપત્ય સાચે જ જેવાલાયક છે. આખું શિષ્ય સોલંકી યુગીન છે. પાસે જ એક મઠ તથા ધર્મ-શાળા પણ છે. સતિઓ અને યુદ્ધમાં હણાયેલ વીરોના પાળિયા ઐતિહાસિક છે. પાસે જ મ્યુઝિયમ અને આર્લેડ હાઈસ્કૂલ છે. મ્યુઝિયમમાં શિલાલેખો, મૂર્તિઓ, સિક્કાઓ તથા કચ્છની સંસ્કૃતિનાં પ્રતીક નમૂનાઓ દ્રશ્ય છે.

હાયામતાનું સુંદર સ્થળ પર્વતાળ વિસ્તારમાં પ્રકૃતિની ગોદમાં આવેલું છે. અહીંનું પાણી સરસ અને સ્વાસ્થ્યવર્ધક છે. આ માર્ગે કોટાયનું હળવર વર્ષ જૂનું શિવમંદિર જેવા જેવું છે. લોકાર્થ, ‘દ્રંગ’ આદિ ગામો કચ્છની પ્રજાના લોકજીવનના અરીસા છે. મેકણપીર જેને કચ્છ મેકણદાદા કહે છે તેમનું સ્થાન અને સમાધિ દર્શનીય છે. આ ઐતિહાસિક સ્થાન પર મેકણદાદા તેમના ભક્તો અને મોતીઓ કૂતરો તથા લાલીઓ ગધેડો વગેરેની સમાધિઓ છે. બહારના બાગમાં પાળિયા છે. અહીં આયર અને મુસલમાનોની જ માત્ર વસ્તી છે. હાયા, કોટાય અને મેકણની સમાધિ એક જ લાઈનમાં જમને જોઈ શકાય છે કારણ કે કુંબર હોવાથી રસ્તા નથી. આરી ભરતકામના આચાર્ય હંસરાજભાઈ જૂનાગઢમાં રહે છે તે અને તેમની શાળા વગેરે તથા તેમના નમૂનાઓ જેવા જેવા છે.

બન્ની—કચ્છનો બન્ની ઈલાકો તો જેવા જેવો પ્રદેશ છે એમ કહું તો ખોટું નહીં. દોરી પછી છઠી ગામ આવે છે જ્યાં બુલેજીઓની-મુસલીમ વસ્તી છે. દોર પાલન એ જ અહીંનો ધંધો છે. બૂમ કહેવાતાં માટીની દીવાલો તથા ઘાસના છાપરાંવાળા ઘરો છે. આખા બન્નીમાં બૂમ જ જેવા મળે છે. દોરો ખુદામાં જ રખાય છે. બાંધ્યા વગર મુક્તપણે વાડામાં તેમને રખાય છે. ૧૦-૧૫ થી વધુ ઘરો એક સાથે હોતા નથી. ગોબરડો, સિસરિયાણ બાજુ સાંઢા (પ્રાણી) બહુ હોય છે. તેમનું તેલ કાઢીને વેચવાનો વાપાર પણ ચાલે છે. આવળો બહુ હોવાથી આવળો ગુંદર પણ અહીં વેચાય છે. બન્ની વિસ્તાર સપાટ ભૂમિનો છે. નાના ઘાસ સિવાય કશું જ જેવા નહિ મળે. વસ્તી ત્યાં જ હોય છે જ્યાં પાણીના નેસડા (વીરડા) હોય. બન્નીમાં નેસડા એટલે રેગિસતાનમાં નખલીસ્તાન. (Oasis in the deserts) પશુધન નેસડા પાસે જ પથરાયેલું હોય છે બન્નીના લોકોની મૂડી પશુધન છે જેના જીવનનો ઉદય અને અસ્ત આ નેસડામાં જ થાય છે. નેસડે નેસડે લોકજીવનના ડાયરા હોય છે. ‘આજ યહાં કલ કહી ચલે’ એવું ધુમક્રંડ જીવન આ પશુપાલક પ્રજાનું હોય છે કારણ કે જ્યાં સુધી નેસડામાં જલ ત્યાં સુધી ગોપાલોનું ત્યાં અનંત. પાણી અને પર્ણ સહાય એમને અલાયમાન રાખે છે જીવંત જીવન

જીવતી બન્નીની આ પ્રાચીન જીવનાધાર તે નેસડા હોય છે. લોકજીવન અને લોકસંસ્કૃતિને ટીપી નય એવી ધરતી કચ્છ સિવાય બીજે ક્યાં છે ? નેસડે નેસડે ફરતી આ મુસ્લિમ પ્રજા કળા શોખીન પણ છે. ભરતકામ તથા નકશીકળામાં આ લોકો પાવરધા ગણાય છે. આરી ભગતકામ માટે એક કચ્છ આજે વિશ્વમાં પંકાય છે.

બન્નીમાં નેરી, રેલડી વગેરે વટાવ્યા બાદ બિરંડીઆરા નામક એક સરસ અને સહેજ મોટું ગામ આવે છે. અહીંના શ્રી લાલમહમદભાઈનું ભુગુ આખા બન્નીમાં સુંદર, શોભિત અને કલાત્મક કહેવાય છે. શીતલ અને સોહામણી આ ભુગુ 'એરકંડીશન' જેવો લાગે છે. શ્રી લાલમહમદભાઈના પુત્ર શ્રી જલાલભાઈ બિરંડીઆરા વિસ્તારના સરપંચ છે. આ લોકો રાસીપોત્રા અટકના છે. બન્નીમાં મુસલમાનો સિવાય બીજી કોઈ કોમ નથી. ગામ સાડઈના સરપંચ શ્રી ઉમરભાઈ મુસાભાઈ સારામાં સાડું ભરતકામ કરે છે. પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ વધુ કળા-નિપુણ છે. ૮૪૦ માઈલના વિસ્તારમાં બન્ની ઈલાકો પથરાયેલો છે. એક એક ગૃહસ્થ પાસે અહીં દમરોનું પશુધન હોય છે. અહીં શિક્ષણ નહીંવત છે કચ્છી અને ગુજરાતી બાષાઓ બોલાય છે.

સાડઈ પછી હોડકા આવે છે. એક સમય બન્નીના બાદશાહ ગણાતા શ્રી ગુલામમોહમ્મદનો વિદ્યાવતી નળિયાવાળો બંગલો જોવા મળે છે. મરિન્દ પશુ છે. બાકી બધા ઘરો ભુંગા જ છે. પછી ડુમડા આવે છે. અહીં પાકી મરિન્દ છે. શ્રી હાજી ઈસ્માઈલ પશુધનના મોટા વેપારી છે. અહીંનું પાણી મીઠું અને મધુર છે. અહીં જોવા મળતાં બધા જ સ્ત્રી-પુરુષો દૂધ-ઈરાની પરંપરાના લાંબી આકૃતિ, લાંબુ નાક અને પડછંદ કાયાવાળા સશક્ત છે. બન્નીમાં મુસ્લિમોના સરકાર ભારતીય છે. મરિન્દો આધુનિક છે. જીવન નિર્વાહ એ જ એમને માટે પ્રશ્ન છે બાકી પંચાત જ નહીં. આ બધા હાલેપોત્રા અટકના છે અને વેપારી છે. પશુપાલન. વેચાણ અને નિકાસ એ જ એમનો ધંધો છે. હોડકાથી પાકિસ્તાન સાથેની સરહદથી આપણી બાજુએ (૨૪ માઈલ) ઘેરડા છે. અહીંના મુખ્ય માણસ શ્રી ગુલમેગમિયા એક જવાંમદ, વ્યવહારકુશળ, મુસદ્દી વેપારી છે. અતિથિ સત્કાર માટે તેઓ જાણીતા છે. જાશ માખણ અને રોટલા અહીં મોકળા મળે છે. ગુલમેગમભાઈ ઘેરડા વિસ્તારના સરપંચ છે. સરકારે તેમને J. P. ની માનદ પદવી પણ આપેલ છે. તેઓ મુતવા કોમના આગેવાન છે. ૮૪૦ માઈલના બન્ની વિસ્તારમાં ૧૩ કોમો-જાતિઓ વસે છે. (બધી મુસલમાન છે.) આ કોમોમાં જત કોમ મોટી છે, જે પશ્ચિમ બન્નીમાં વસે છે. તેઓ ભેસો રાખે છે. આ જત લોકો બલૂચી પ્રજા છે. જત સ્ત્રીઓ મજબૂત તથા દેખાવડી હોય છે. કુનરિયા ગામમાં જામખાન મુસલમાન છે. તેઓ સમા છે. જામખાન જાડેજ વંશના છે. સોહા હિન્દુ રાજપૂતોમાંથી તેઓ પરણે છે. લગ્નમાં ચોરી જેવી હિન્દુ વિધિ કરે છે. મૂળ હિન્દુઓમાંથી મુસ્લિમ બન્યા છે. આ બધાં મુલમમાન કરતાં કચ્છી હોવામાં ગૌરવ માને છે. મુતવા કોમના ઇતિહાસ વિશે હું 'પથિક' માં સવિસ્તાર લખી ચૂક્યો છું. આરી ભરતકામ વિશે પણ લખ્યું છે. બન્નીના ઘેરડા વિભાગ ખરેખર જોવા જેવો છે કારણ કે ૨૪ માઈલ પછી જ પાક પ્રદેશ છે.

ભુજથી માતાના મઠ જતાં વચ્ચે પુંચરા ગઢતું પ્રાચીન શિવાલય આવે છે. દમી સદીનું આ ભવ્ય શિવમંદિર દક્ષિણ ભારતના શિષ્ય-પ્રભુત્વવાળું જોઈને આનંદ અને આશ્ચર્ય અનુભવાય છે. લગભગ ૧૨૦૦ વર્ષ પ્રાચીન આ મંદિર કચ્છની પ્રાચીન જીવન-સંસ્કૃતિનું પ્રતીક છે. ૨૧' લાંબા ફલાણીના ભત્રીજાએ ૧૦૦૦ વર્ષ પૂર્વ શિવમંદિર બનાવ્યું કહેવાય છે. બાજુમાં જ પડી ગયેલો પુંચરા-ગઢનો કોટ છે. આ માર્ગે પક્ષોની ટેકરી આવે છે. આગળ જતાં નખત્રાણા નગર આવે છે. જ્યાં ઘેટાં ઉછેર કેન્દ્ર છે. મથલ ગામથી માતાના મઠ જતાં કુંગરની હારમાળાઓ આવે છે. કુંગરોમાં સફેદ ખડક દેખાય છે. આ વિસ્તાર ઘાતુઓથી ભરપુર ગણાય છે. માતાના મઠ પાસે તો લાલ, પીળી, ભૂરી-વિભિન્ન રંગોવાળી માટીના થર ખડકાયેલા છે. સફેદ પથ્થર અને ચૂના પડ જામેલા જોવા મળે છે. લિંગાઇટ, કલે, ગંધક વગેરે વ્યાપક છે. આ સ્થળે એશિયામાં મોટું એવું ફટકડીનું કારખાનું હતું. લાલ માટી, મગ માટી ધણી સારી છે હવાપરતી આજુબાજુ લિંગાઇટ સાથે સદૃશ મિશ્ર છે. માતાના મઠ પાસે સુગંધિત માટી છે. જે અગ્નિ પર મૂકતાં સુગંધ આવે છે. જેમ ધૂપ એ આશાપુરી ધૂપના નામે એજાબાય છે.

આશાપુરી દેવી—મંદિરમાં સ્વયંભૂમિ છે. શાસકોની કુળદેવી છે. અહીંની ગાદી પર રાજ બાવા કરમસિંહ સારા સ્વભાવના રોહી માણસ છે. મઠમાં પીવા માટે પાણીના નળ છે. યાત્રિઓને રહેવા-જમવા માટે મંદિર તરફની વ્યવસ્થા ઉત્તમ કહી શકાય એવી છે. મંદિરમાં મોટા ઘંટ ઇતિહાસની એક કથા સાચવીને રણકાર કર્યે જાય છે.

નારાયણ સરોવર—માતાના મઠથી નારાયણ સરોવર-કોટેશ્વર જવાય છે. સાગરમાંથી સાંકડા પથ નારાયણસરના ખેટ પર લઈ જાય છે અહીં દારિકા જેવું તીર્થ-મહાત્મ્ય છે. મુખ્ય મંદિર શ્રી ત્રિકમ રાયજીનું છે. તે સામે પશ્ચિમે શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ, શ્રી આદિનારાયણ, શ્રી સાક્ષીગોપાલ, શ્રી ગોવંદ નનાયજી, શ્રી દારિકાધીશ, શ્રી લક્ષ્મીજી, શ્રી કુંવર કલ્યાણરાયનાં મંદિરો છે. પાસે જ નારાયણ સરોવર છે. થોડે દૂર મહાપ્રભુશ્રી વલ્લભાચાર્યજીની એઠક છે. અહીંથી સવારે બસ કોટેશ્વર જાય છે. નારાયણસરથી કોટેશ્વર લગભગ ત્રણ કીલોમીટર છે. કોટેશ્વર-શિવલિંગ સાથે રાવણની કથા જોડાયેલી છે. સમુદ્ર દિનારે આ મંદિર સુંદર બાસે છે. અહીં જાનેશ્વર તથા સરણેશ્વરના મંદિરો પણ છે. બધા જ શિવમંદિરો છે. કોટેશ્વરનું સ્થળ એક ખેટ છે.

મઠથી પાછા ફરતાં, જ્યાંથી હરપા સંસ્કૃતિના અવશેષો પ્રાપ્ત થયા છે તે ગામ દેશલપર ગુંતલી આવે છે. સંસ્કૃતિ પ્રેમી તેમજ પુરાતન-પ્રેમીઓ માટે દર્શનીય છે. કચ્છમાં રૂઢમાતાબંધ આવેલ છે. તે પણ જોવા જેવો છે.

કાચળા આકારનો કચ્છ પ્રદેશ ભારતનાં બીજા ભાગોથી અપરિચિત હોવા છતાં ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અતિ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. આ જૂ લાગ પર યુદ્ધ ખેલાયાં છે અને સંસ્કૃતિઓનું સર્જન, વિસર્જન તથા નવસર્જન થયાં ક્યું છે. ખમીરવંતી વીરધરા કચ્છભૂમિ દર્શનીય છે.

ભદ્રેશ્વર—ભદ્રવતી નગરીના અવશેષ સ્વરૂપ ભદ્રેશ્વર સુપ્રસિદ્ધ સ્થાન છે. આ પુરાણ પ્રસિદ્ધ નગરી જૈનોનું પવિત્ર યાત્રાધામ છે.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી કેલીથડ જીથ વિવિધ કાર્યકારી
સહકારી મંડળી લી.

મુ. કેલીથડ.

(તાલુકો : ગોંડલ)

(બિલ્લો : રાજકોટ)

સ્થાપના તારીખ : ૨૭-૪-૫૦

રજી. નં. : ૩૮૨

શેર ફંડ : ૩૦૭૮૭૦-૪૯

સભ્ય સંખ્યા : ૧૧૩૬

અનામત ફંડ : ૯૫૨૦૭-૦૦

સરકારશ્રી : ૧

અન્ય ફંડ : ૧૨૩૬૯૦-૦૩

સભાસદોની બાંધી

મુદતની થાપણ : ૧૫૮૨૮૫-૦૦

મંડળીની કાર્યવાહક મુદી ૨૦૦૮૧૯૦-૮૮

નાથાલાલ કાનજીભાઈ પટેલ
મંત્રી (મેનેજર)

લક્ષ્મણ પોપટભાઈ વીરેજ
પ્રમુખ

શુભેચ્છા પાઠવે છે

ફોન નં. ૩૫૬.

ઉંઝા શર્મા સી

ધનવંતરી પ્રાસાદ, ઉંઝા. (ઉ. ગુજરાત)

ઉંઝા—આગ્રા—મુંબઈ—નાગપુર.

પાણી, દવાઓ, રસાયણો અને વનસ્પતિજન્ય તેલોને
રંગવિહીન, ગંધવિહીન અને વિશુદ્ધ કરવા માટે અમારા

નર્મદા એક્ટીવેટેડ કાર્બન અને નર્મદા એક્ટીવેટેડ અર્થ

અખેડ, વિશ્વાસનીય અને અસરકારક છે. તમારી જરૂરીયાત માટે તેનો જ આગ્રહ રાખો,
કારણ કે તે અનુભવી નિષ્ણાતોની સંપૂર્ણ દેખરેખ નીચે અને અદ્યતન પદ્ધતિથી તૈયાર
કરવામાં આવે છે.

—: લખો :—

ધી નર્મદાવેલી કેમીકલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ પ્રાઇવેટ લી.

રજી. ઓફીસ :

ફોન : ૨૫૮૫૩૮

ગ્રામ : 'KATHCARBON'

૩૧૫/૨૧ પ્રોસ્પેક્ટ એમ્પર્સ,

દાદાભાઈ નવરોજી રોડ, ફોર્ટ,

મુંબઈ-૧

કારખાનું :

ફોન : ૫

ગ્રામ : "INDUSTRY"

પોષ્ટા રોડ,

રા જ પી પ જા

(વાયા : અંકલેશ્વર)

એક શિવમંદિરના અવશેષ તથા ચાર માળની વાવ પણ વિખ્યાત છે. મૂળ સાતમાળ હતા તેમ કહેવાય છે પરંતુ આજે ચાર માળ જ મેળવે છે. સમુદ્રકાંઠે આવેલું આ યાત્રાધામ અનેક રીતે મહત્વનું તથા રમણીય સ્થાન છે.

માંડવી—માંડવી પણ કચ્છનું બંદર છે કચ્છના અખાતમાં આવેલ લખપત, માંડવી, હદ્રેશ્વર અને કંડલા કચ્છના દરિયાકાંઠાના મહત્વના વ્યાપારી સ્થાન છે, જેમના પર કચ્છનો ઔદ્યોગિક વિકાસ તથા સમૃદ્ધિ નિર્ભર છે બેડીબંદર, સિક્કાબંદર, ઓખાબંદર વધી કચ્છનાં બંદરો સંકળાયેલ છે અને આમ દરિયામાર્ગે કચ્છ-કાઠીયાવાડ-સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાત જોડાય છે દારકા, પોરબંદર, માંગરોળ મહુવા, લાવનગર, ખંભાતથી માંડીને મુઅઈ સુધી ગુજરાતનો દરિયાકાંઠો ગુજરાતની સમૃદ્ધિનો આધારસ્તંભ છે.

લખપત—ભુજથી લખતર સુધી રસ્તા છે અને અસવ્યવહારથી આ જ માર્ગે આખો વિસ્તાર સંકળાયેલો છે. લખતર બંદર હોવા ઉપરાંત પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્થાન છે. મુંદરા, ખાવડા કેરાં તથા નળિયા પણ કચ્છના પ્રસિદ્ધ દર્શનીય સ્થાનો છે.

લોથલ—હરપ્પા સંસ્કૃતિના અવશેષો સાચવીને બેઠેલું લોથલ યોગકા નજીક આવેલું છે લગભગ એક માઇલની લંબાઈ અને પા માઈલ જેટલી પહોળાઈમાં પથારિયે લોથલનો ટીમો આજે તો પુરાતત્ત્વવિદોનું આકર્ષણ અને અધ્યયન કેન્દ્ર બની ચૂક્યું છે. પ્રાચીનકાળમાં લોથલ બંદર રહ્યું હતું ત્યાં સાબરમતીના મુખમાંથી નાના જલવાનો પ્રવેશી શકતા. અત્રે ધક્કના અવશેષોથી હરપ્પા સંસ્કૃતિના વહાણવટા વિકાસનો ખ્યાલ આવે છે. ૭૦ ફીટ લાંબો ૧૧૬ ફીટ પહોળો અને ૧૪ ફીટ જેટલી ઊંચાઈની દીવાલોવાળો આ ધક્કો ઇંટોનો બનેલો છે. સિંધુખીણની વસાહતો સાથે અત્રેથી આવંત-નિકાસ થતી હશે જ મેસોપોટેમિયા તથા મિસ્ર સાથે પણ દરિયા દારા સંબંધો રચ્યા હાગે છે. લોથલની વસાહત સમૃદ્ધ જીવનથી સભર હતી. ઉદ્યોગ-વ્યાપાર ઉચ્ચકક્ષાએ પહોંચેલ હતા. હરપ્પા-મોહન-જો-દરો-લોથલ નગરોની રચના વિશ્વમાં અદ્ભુત હતી એમ આજના અવશેષો બતાવે છે. જીવન વ્યવસ્થિત, ભરન નિર્માણ સંપૂર્ણ વ્યવસ્થાપૂર્ણ અને નગર રચના ઉચ્ચ દક્ષાની તથા યજ્ઞર અને દક્ષતા સુવ્યવસ્થિત હતાં. ૧૧૦૦ ઇ. પૂ. અને ૬૦૦ ઇ. પૂ. વચ્ચેની ઇતિહાસની ટૂટેલી કડી આ લોથલ જોડી આપે છે કારણ કે ૧૫૦૦ ઇ. પૂ. હરપ્પા સંસ્કૃતિના અંત પછી પણ ૫૦૦ વર્ષ સુધી લોથલમાં સંસ્કૃતિ ચાલુ રહી હતી તેમ સાબિત થયું છે. મત્તિકા, કૃષિ, મત્સ્ય ઉદ્યોગ, માળા તથા ચાપા આદિના ફલકનો ઉદ્યોગ તથા પશુપાલન અત્રેના લોકજીવનમાં મુખ્ય દેખાય છે. રંત્ર અને ચિત્રકામ તથા રમકડાં બનાવવામાં લોકો નિખ્યાત જણાય છે લોક મુખ-શાંતિપ્રિય તથા મોઝ પ્રકૃતિનાં રહ્યાં હાગે છે લોથલના હરપ્પા લોકો અગ્નિપૂજક હતાં અને બલિદાન માટે પશુ હિસા કરતા તેમ જણાય છે. કદાચ સતીકથા પણ રહી હશે. કષ્ટસ્થાનોમાં બુખમે કબરો એક સાથે મળી છે. સિંધુ નદીની ખીણમાં હરપ્પન લોકો લાંબો સમય જીવ્યા અને વિશ્વમાં સભ્યતા અને સંસ્કૃતિના પાઠ પઢાવ્યા તે જ લોકોની પરંપરા લોથલમાં ચાલુ રહી અને લાંબો સમય સુધી ટકી સકી.

આમ લોથલના ખોદકામથી ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના હુત પાના પ્રકટ થયા છે. અને ભારતીય-પ્રાચીન-ઐતિહાસને તેમણે વાણી આપી પ્રાચીનતમ સભ્યતાના પ્રતીક પૂરાં પાયાં છે.

નગરા—ખંભાત પાસે નગરાના ખોદકામથી પણ પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ મહત્વની માહિતી મળી છે લોથલકાળની સંસ્કૃતિ અત્રે પણ પથરાયેલ હતી કારણ કે ખંભાતના અખાતમાં વહાણવટા અને વ્યાપાર અત્રેના વિસ્તૃત ભૂ-ભાગ પર વ્યાપક હતા અને લોથલ બંદરથી સંકળાયેલા હતા.

ખંભાત—ખંભાત પ્રાચીન નગરી રેલ છે બંદરની દૃષ્ટિએ તેનું મહત્વ લોથલ સંસ્કૃતિના કાળમાં પણ હશે જ કાયા, હીરા-મેતીના વ્યાપાર પણ અત્રે ચાલતા રહ્યા છે. આજે તો તેલક્ષેત્ર બનવાને લીધે ખંભાત રાષ્ટ્રીય તીર્થ જેવું બની ચૂક્યું છે રજવાડું હતું તેથી તેની રચના પણ દર્શનીય છે. બંદર તરીકે પણ ખંભાત વિશિષ્ટ છે.

અંકલેશ્વર—અંકલેશ્વર તેલ અને તેની શુદ્ધિ માટેના કેન્દ્ર (રીફાઇનરી) તરીકે વિશ્વપ્રસિદ્ધ બન્યું છે અમદાવાદ-વડોદરા-મુઅઈ રેલમાર્ગથી નજદીક આખો અંકલેશ્વર વિસ્તાર આજે તો તેલ ઉદ્યોગથી ધમધમી ઉઘો છે. ગુજરાતની કાયા-પલટમાં આનો ફોજો મહત્વનો બની રહ્યો છે.

કલોલ—કલોલ-મહેસાણા વિસ્તાર પણ ખંભાત અને અંકલેશ્વરની હરોળમાં તેલ-વિસ્તાર તરીકે વ્યાપક અને વિશિષ્ટ રહેવા પામ્યો છે. ગુજરાતને તેલ પ્રાપ્તિ થઈ તે કુદરતી કૃપા જ ગુજરાતના તેલ-ભંડારોએ દુનિયામાં ગુજરાતનું સ્થાન બનાવી દીધું છે. પેટ્રોકેમિકલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ અને તેલ-ગેસના ગૌભોગ ગુજરાત સમૃદ્ધિની દિશામાં ઝડપથી ધપી રહ્યું છે.

માલપુર—સાબરકાંઠા જિલ્લાનું આ સ્થાન દર્શન યોગ્ય રખોડેશ્વર મહાદેવ પ્રસિદ્ધ છે. વાત્રક નદીના કાંઠે આવેલ આ ધક્કો મોકુળઅષ્ટમીએ મેળો ભરાય છે સીતાકુળ તથા સાગરના જંગલ છે, કંચન ટેકરી, મોખરું તળાવ ગમતો પ્રેમ વગેરે દર્શનીય છે. મગોડી ગામ પાસે આવેલ માતાનો ઘરે. મંદિર આદિ સુપ્રસિદ્ધ તથા રમણીય સ્થાન છે.

કલશ્રી—સાબરકાંઠાના માલપુરથી આગળ જતાં બાબલિયા ગામથી એકાદ માઇલ પૂર્વમાં, પાંચમહાલના પહાડોમાં “કલશ્રી” નામક મંદર, ઐતિહાસિક, પ્રાચીન ધર્મસ્થળ આવેલું છે પર્વતમાળાઓની ખીણમાંથી પાણીનું ઝરણું વહે છે. વૈશાખ-જેઠમાં જ્યારે ભલભલી નદીઓનાં નીર પણ સુકાઈ જાય છે ત્યારે આ કપરા ગ્રીષ્મકાળમાં પણ કલશ્રીનું નાળું વરેતું રહે છે પાતળી પાણીની ધાર અરબહિત પ્રવાહીત રહે છે જેનું શીતલ, સુપાચ્ય તથા “કુ”-મધુર પાણી પીને લોકો તથા પ્રાણીઓ પ્રજાના અનુભવે છે. બહુ જીવો નદી એવી ગિરિમાળાઓમાં નીરબધાં નાળાની બીનાસથી સર્વત્ર ટાંક અને શીતલતા અનુભવાય છે. જેઠના દરણ અત્યંત પાણી અત્રે મનહર શીતલતા વિશિષ્ટ તેમ જ મુખશાંતિ અને આનંદ આપનારી છે. ખજુરીઓના સડસડાટ સ્વર મુખરિત લીલાઝમવક્ષો, ટીખરુ, સાગ, મહુડા તથા અન્ય વન્ય વૃક્ષોની ઘટારોય દરિયાળી, શીતળુ-મંદ સમીર તથા પક્ષીઓના કલરવ વગેરેથી અરણ્યપ્રદેશમાં અનેક ઉપવન ઊભું છે એમ લાગે છે.

પ્રવાહિત નાળાના તટ પર રેતિયા પથરો (Sandy Stone) ના પગથિયાવાળો પાકો બાંધેલો ઘાટવાળો ૧૫x૧૫નો જલકુંડ છે. આ વિશાળ જળકુંડનું પાણી પરમ પવિત્ર લેખાય છે. તથા શીતળ હિમજળ જેવું છે. જલકુંડથી સંલગ્ન માત્ર મંદિર તથા પ્રભુની સેવાર્થે ઉપયોગમાં લેવા માટેની પથર જડિત નાનકડી ઠોડીનુમા વાવ છે. અત્યારે તેનો મોટો ભાગ માટીથી દટાયેલ છે પરંતુ હવે યુગરાતના પુરાતત્ત્વ ખાતા તરફથી સમારકામ ચાલુ છે. આ વાવને અડીને અચારે એક ધુમડીવાળું મંદિર મોજૂદ છે. આ મંદિર રોટના જમાનામાં પ્રાચીન અવશેષોના પથરો વડે ઊભું કરવામાં આવ્યું છે. પથરોના પ્લેટફોર્મ પર રિથત આ મંદિરમાં શિવલિંગ છે. પ્રવેશદ્વારે જમણે દારપાલ તથા ડાબે દેવી મૂર્તિ અંકિત છે. અંદર ઉપરના વ્યાસપીઠ પર દેવીમૂર્તિ તથા અન્ય મૂર્તિઓ ઘિરાળેલ છે. આ ધુમડીવાળા મંદિરની બહાર એ સ્તંભ પર મંડપ છે જેની છતમાં કમળાકારમાં નૃત્યમંડળીઓ કોતરેલી છે. પ્રવેશથી ડાબા સ્તંભ પર સર્પ અંકિત છે તથા જમણા સ્તંભ પર વિંછી છે. આ ધુમડીવાળા મંદિરમાં બહારના ભાગની ભીંતપર એક સુંદર ત્રિલંગા સ્ત્રીમૂર્તિ છે જેના સાડીના છેડે કૂતરો લાડ કરતો જેવા મળે છે. આ સુન્તની મસ્તાની મૂર્તિ ખરેખર સૌંદર્યબોધનું પ્રતીક છે. આ ઘાટીલા નારી દેહના જમણા હાથમાં પુષ્પ ગ્રસ્ત છે. આ મૂર્તિ પાસે ઈન્દ્રાણીની મૂર્તિ છે. જેની પાસે ઐશવત અંકિત છે. આ મંદિરની કુંડ બાજુની પીઠવાળી ભીંત પર મોટા સ્તનવાળી-પીન પયોધરા-લાવણ્યમયી નારી મૂર્તિ અંકિત છે. પૂર્વ દિશા બાજુની ભીંત પર એક સ્ત્રીમૂર્તિ છે જેના સ્તન સુડોળ તથા હાથમાં મગ્ગનો મોટો જ લો છે. આ મૂર્તિ પણ જાગિમાવાળી નયનાભિરામ છે.

આ ધુમડીવાળા મંદિરની બહાર ચોકમાં પ્રવેશદ્વારથી નીકળતાં ડાબી બાજુથી દશ મૂર્તિઓ દારખંધ ઉભેલી ગોઠવાયેલી છે. પ્રવેશદ્વાર તરફ જતાં જમણે અને આવતાં ડાબેથી ખડી મૂર્તિઓ ધ્યાન ખેંચે છે. પ્રથમ મૂર્તિ સિંહના વાહન તથા હાથમાં ત્રિશૂળધારિણી દેવી અંબિકા છે. અંબિકાને અડીને ગંગાની મૂર્તિ છે, જેના હાથમાં જલપાત્ર-કમલ છે. ગંગા પાસે જમણા હાથમાં લાડવનું પાત્ર પકડેલ દેવી અન્નપૂર્ણા છે. અન્નપૂર્ણાની પાસે નંદીના વાહન સાથે શિવજી છે. પાસે ગણેશ છે. શિવમૂર્તિ પાસે વિષ્ણુમૂર્તિ છે, હાથમાં નાગ દેખાય છે. આ મૂર્તિ પાસે ગણપતિ છે. આ અતિ સુંદર મૂર્તિ છે. બેડેલા ગળનન દુઢાળા છે. ગણેશજી જમણા પગ પર ડાબો પગ ધરી આસનરથ છે. ડાબી બાંધ પર તેમની સુસ્તની પત્ની બેઠેલ છે. પત્નીના જમણા સ્તન પર ગણેશની સૂંઢ રિથત છે. સૂંઢ વડે સ્ત્રીના સ્તનને રપસ કરતાં રોમાંચ માણતા ગણેશ ખરેખર દર્શનીય છે. ડાબો હાથ સ્ત્રીની-કમરને વિટાળેલો છે. ગણપતિની મૂર્તિ પાસે ચતુર્મુખી બ્રહ્માજીની સરસ મૂર્તિ ખડી છે. બ્રહ્માજીની મૂર્તિને અડીને પાડાના વાહન સાથે યમરાજ હાથમાં લાલા સાથે ઉભેલા છે. યમ ખરેખર બચાવક છે. યમરાજની મૂર્તિને અડીને પાવતીની મૂર્તિ ઉભેલી છે અને તેને અડીને વાઘના વાહનવાળી દેવી વાયેશ્વરીની મૂર્તિ છે.

ધુમડીવાળા મંદિરની સામે દક્ષિણાભિમુખ દેવીમંદિર છે. મંદિર થાંભલાઓ પર રિથત છે. વ્યાસપીઠ પર અતિસુંદર પરંતુ ભગ્ન

મહિષાસુર મર્દિની દેવીની મૂર્તિ છે. બાલા, મહિષાસુર, વાહન વગેરે રપજ છે. કાળા કપડા જેવા પથરની મૂર્તિ ખરેખર ભવ્ય છે. આ દેવીની જમણી બાજુએ નૃત્ય રત નટરાજ શિવ છે. પોતાની પૂર્વ મુદ્રામાં નટરાજ સુંદર છે. આ દેવી-મંદિરને જ 'કલેશહરી' દેવી મંદિર કહેવાય છે જે આજે કલશી તરીકે વિખ્યાત છે. આ મંદિરની ભીંતમાં એક શિલાલેખ છે પરંતુ ઘસાર્ધ મયો હોવાથી તદ્દન અવાચ્ય છે.

મહિષાસુર મર્દિની અથવા કલેશહરી દેવીના મંદિરને અડીને બહારના ભાગમાં શિવપના દગલા પથરા છે. પાસે જ હનુમાનની મૂર્તિ ભોંયમાં ખૂપેલી છે જેના પગ પાસે શનિ-પનોતિ મેજૂદ છે. શનિ-પનોતિ સાથે હનુમાનની મૂર્તિ ભાગ્યે જ જેવા મળે છે. આ મૂર્તિ પાસે સાત પાળિયા છે. એકથી ત્રણ પાળિયા પર સંવત ૧૩૩૮ અક્ષર રપજ છે. ચોથા પાળિયા પર સંવત ૧૩૪૦ અક્ષર સુવાચ્ય અંકિત છે. પાંચમા પાળિયા પર કશું ઉકેલાતું નથી. તેથી અવાચ્ય છે. હોઠ અને સાનમો પાળિયો ટૂટેલ અને ખડિત છે.

ધુમડીવાળા મંદિરથી પૂર્વ બાજુએ પર્વતની ભીંતમાં ઘણું શિવપસામગ્રીના દગલા છે. અત્રે કામસૂત્રમાં વર્ણિત ભોગ આસનો અંકિત છે. તદ્દન નમ્મ ભોગ રત વિવિધ અસનોથી કીડા-નત મૂર્તિઓનું અંકન કળાની દૃષ્ટિએ અવલોકનીય છે. એક વ્યાલ-મૂર્તિ વિશિષ્ટ છે. રોટના વખતમાં શિવપના પથરો વડે ઉભે કરવામાં આવેલ નાનકડો મહેલ તથા તેની આજુબાજુ અંકિત મૂર્તિઓ વગેરે જેવા જેવ છે. ભોગાસનો ઉપરાંત પણ દેહ લાવણ્ય દર્શાવતી અનેક દેવી-દેવતાઓની અદ્ભૂત મૂર્તિઓ છે. આ નાનકડા વિહાર મહેલની આગળ દારખંધ મૂર્તિઓ ગોઠવાઈ છે. પ્રાચીન શિવપના શાસ્ત્ર તથા કલાકારોના બોધની પ્રતીક ઘણી સામગ્રી ચોરાર્ધ ગયેલ છે પરંતુ જે કાંઈ છે તેને હવે રાજ્યનું પુરાતત્ત્વખાતું ગોઠવે છે. મંદિરોના અવશેષો પરથી પ્રતીતિ થાય છે કે પ્રાચીનગણમાં અત્રે દેવનગરીના રૂપમાં ભવ્ય વસાહત રહી હશે.

આ વિહાર મહેલની ઉપર પર્વત-ટેકરીઓ પર એ શિવાલય તથા એક ક્ષેત્રપાલનું એમ ત્રણ મંદિરોના ભગ્નાવશેષ પડેલાં છે. લોકો જુલથી આ મંદિરોને ભીમની ચોરી તથા અર્જુનના ચોરી તરીકે ઓળખાવે છે. સમય દર્શાવતો કોઈ રપજ પુરાવો નથી અને લોકો તો આ આખી વસાહતને પાંડવોના અત્રે રહેઠાણ સાથે સાંકળે છે. વિદ્વાનો દસમી સદીનો સમય અંદાજે છે પરંતુ આ આખો વન વિસ્તાર હિડિમ્બા વનનો ભાગ મનાય છે અને અત્રે અસુરોનું થાણું રહેલ કહેવાય છે. આદિવાસી પ્રજાનો આ પ્રદેશ છે. જલકુંડથી દક્ષિણે પણ એક શિવાલય છે. હજી પણ શોધખોળ થાય તો કશુંક નવું મળી આવે ખરું !

ધુમડીવાળા મંદિરથી પશ્ચિમ બાજુએ નાળાના તટથી થોડે દૂર જાંચાઈ ઉપર સાસુ-વહુની વાવો ધ્યાન ખેંચે એવી ભવ્ય છે. પુરાતત્ત્વ ખાતાના એક નિરીક્ષક શ્રી ગોવિંદલાખની દેખરેખ નાંચે અહીં સમારકામ ચાલુ છે. અને આ અવશેષોને તેમના મૂળ સ્વરૂપે સાચવી રાખવાની લેમની નેમ છે. સાસુની વાવ માળવાળી છે. સંવત ૧૦૨૬ની સાસુની વાવમાં અંદર પ્રવેશ કરતાં ડાબા હાથ પર નાના ગોખમાં નવ ગ્રહ છે. ઘોડાના વાહન પર સૂર્ય સર્વપ્રધન

છે. બીજા સ્થાને ચંદ્ર તથા ત્રીજા મંગળ ગ્રહ બિરાજે છે એવા બુધ, પાંચમા શુક્ર, છઠ્ઠા શનિ, સાતમા ગુરુ, આઠમા શુક્ર તથા અંતમાં નવમા કેતુ છે. આ ગોખની સામેના ગોખમાં બધું જૂંસાઈ ગયું છે. આગળ જતાં ડાબી બાજુના મોટા ગોખમાં નવ માતૃકાઓની મુર્તિઓ છે. ગ્રહો તથા તેમની પત્નીઓ સાથે જ અંકિત છે. આ ગોખની સામેના ગોખમાં દશાવતાર કંઠારાવેલા છે. જમણી બાજુથી પ્રથમ ઘોડેસવાર કલ્કી અવતાર છે. તેમની બાજુમાં બુધ, કૃષ્ણ, રામ, પરશુરામ, વામન, નરસિંહ, વરાહ તથા મરુત આદિ અવતારોનાં પૂર્ણરૂપ અંકિત છે. આગળ જતાં ડાબી બાજુના ત્રીજા ગોખમાં શેષશયી રિણુ છે. તેની બરાબર સામેના ગોખમાં સત્ માતૃકાઓ છે. શિવ-પાર્વતી, સપત્ની ગણેશ, વચ્ચે માતૃકાઓ છે. આગળ જલ ભરેલું છે જે સાદ કરતાં કંઈક નવું નીકળે તેમ છે.

સાસુની વાવ સામે જ દક્ષિણ બાજુએ વહુની વાવ છે. બંને વાવોની બાંધણી એક જેવી જ છે માળવાળી આ વાવ પણ નળ પ્રાય: છે. આ વાવમાં અંદર જતાં ડાબી બાજુએ ગોખમાં સત્ માતૃકાઓ છે. સાસુની વાવમાં જેમ છે તેમ અંતે પણ છે. શિવ-પાર્વતી સામે ગણેશ તથા તેમના પત્ની છે. વચ્ચે વરાહ છે. અવતારોની પત્નીઓને પણ માતૃકા કહેવામાં આવે છે. દરેક માતૃકાની કેડમાં બાળક પણ છે. આ ગોખની સામેના ગોખમાં શેષશયી રિણુ છે જેમના પગ પાસે લક્ષ્મીજી પગચાળી કરતા નજરે પડે છે. આથી આગળ બધું નળદ્રષ્ટ છે. ખોદકામ બાદ કશુંક નવું બાંધવા મળે ખરું બંને વાવો સાથે લોકવાયકા બેડાયેલી છે.

આ વાવોની ઉપરવટે એક આંબલીનું ઝાડ છે. તેની નીચે પાર્વતી મૂર્તિ છે. લોકો આને ગોધારીનું સ્થાન ગણાવે છે. આથી ઉપરના ભાગમાં શિવમંદિરના બગનાવશેષો છે. આથી આગળ અંતેના પૂજક ગોસાધઓની સમાધિઓ છે. થોડે દૂર લવાણા ગામમાં આજે પણ ગોસાધઓ વસે છે.

કલશ્રની વસાહત દસમી સદીની મનાય છે. એમ લાગે છે કે આ ધોરી માર્ગ હશે અને લૂણાવાડા બાજુથી આવતી બળદોની વણઝાર માટે આ વિશ્રામસ્થળ પણ હશે. વાપીકાઓ, કુંડ તથા શિવાલય વગેરેથી પ્રસિદ્ધ ધાર્મિક સ્થળ આ હતું જ તે ચોક્કસ છે એમ પણ કહેવાય છે કે લોહાણાપુરી તરીકે અંતે પ્રસિદ્ધ તિલ્લરતી નગર પણ હતું. આજનું લવાણા તેનું પ્રતીક કહેવાય છે. સાબરકાંઠાના તથા પંચનહાલના પ્રદેશો વચ્ચેના આ માર્ગ રાજસ્થાન બાજુ જતો અને વણઝાર દ્વારા વ્યાપાર થતો હતો.

અહીંની મૂળ વસતી આદિવાસી પ્રજા છે. દોરોની સાથે સાથે વન્યજન આદિ ચરી ખાતી આ પ્રજા આ વન્યપ્રદેશમાં પથરાયેલી પડેલ છે ટીંબર, ખેર, સીતાફળ, મહુડાના ફળ અને તેમાંથી દારૂ, કેરી, વગેરે ફળો અને અદ્ય ખેતી તથા પશુ-પ્રાણીઓના માંસાહાર પર જીવતી અધનગ્ન પરંતુ મજબૂત અને બહાદુર પ્રજાનો આ પ્રદેશ છે. ચૌરકર્મમાં પ્રવીણ એવા લોકો મુક્ત જીવન જીવે છે. હવે પાકાં રરતા થતાં મોટા ગ્રામ-નગરોથી સંબંધો બંધાય છે.

શૂલપાણેશ્વર (ઉભરાણ-જિ. સાબરકાંઠા)

સાબરકાંઠા જલ્દાના ગામથી આગળ માલપુર મહાલમાં આવેલ ઉભરાણથી દોઢ કીલોમીટર દૂર ઉત્તર દિશાએ વાંગાના

કિનારે ઉંચાણ પર આવેલ ‘શૂલપાણેશ્વર’નું પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ તીર્થસ્થળ દર્શનીય છે.

સંવત ૨૦૦૬ની સાલમાં અહીં-ગ્રામ લોકોએ ખોદકામ કરતાં નવ દેવાલયોના અવશેષ ઉપલબ્ધ થયાં હતા. બીજા-ત્રીજા સદીમાં ક્ષત્રપ વિશ્વસેનના સમયના સિક્કા અહીંથી ઉપલબ્ધ થયા હોય આ સ્થળ પ્રાચીન ઐતિહાસિક મહત્વ ઉપરાંત ધાર્મિક તથા સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ પણ દર્શનીય છે. અહીં એક શિલ લેખ પણ પ્રાપ્ત થયો હતો-જે પુરાતત્ત્વવાળાઓ લઈ ગયા છે. આમાં નવે મુજમનું લખાણ છે-“સોતાસુત વનકન શિવનું સોમ પતિ વચ્ચેન” અહીં એક પથરોના નકશો અદ્ભૂત છે. કહેવાય છે કે ઉભરાણના શ્રી ભવાનીભાઈને સ્વપ્ન-સંકેત મળતાં, ખોદકામ કરતાં આ નકશો મળી આવ્યો અને તે મુજમ ખોદતા ૯ દેરોના અવશેષ મળી આવ્યા. પાંચ શિવાલય-હનુમાનજી, માતાજી, ભૈરવજી અને ગણપતિના સ્થાન મળ્યાં. બધી મૂર્તિઓ પણ મળી જે હાલ મોજૂદ છે.

જમણીયા કુખાળમાં પણ જેનું પાણી ન સૂકાયું તેવા નાળાના તટે આ રમણીય સ્થાન નયનાભિરામ છે. પ્રવેશ કરતાં જમણે ગાયનું ખેસાડેલું મુખ છે, કૈલાસ આશ્રમ પાટીયું છે. પગથિયાં ચઢી ઉપર જતાં હરિદ્વારમાં છે તેમ વચ્ચે ચતુર્ભુજ શિવ તથા તેમણે વિંદાળેલા બે મોટા કૃષ્ણધરનાગ છે. શિવની જટા. નાગના મુખ તથા ગૌમુખમાંથી કુવારાથી પાણી ઉછળે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે આ પાણી વાંગાના અપારપાણીવાળા ધરામાંથી મોટર વડે ટાંકીમાં લાવીને વહેવડાવવામાં આવે છે. અસલ મળી આવેલ શિવલિંગ સાથેના પશ્ચિમાભિમુખ મૂળ મંદિરના સ્થાને જ સં. ૨૦૧૮માં નવું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું છે શિવલિંગ પર પણ સતત જલઆવની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે મૂળ, કોઠો આને ‘શૂલૈયા’ મહાદેવ કહેતા જે પરથી હવે લોકોએ ‘શૂલપાણેશ્વર’ નામ પાડ્યું છે. આ મંદિરની બાજુમાં જમણે ‘બીડભંજન’ હનુમાન છે તેમના જમણા હાથમાં ગદા અને ડાબા હાથમાં પર્વત છે. પગ નીચે શનિ-પતેાતી દેખાય છે. મંદિર પાછળ પણ ઉદ્ધાન છે. માટીનાં પગથિયાં ઉતરતાં મણપતિ, ભૈરવ, ભવાની, શિવલિંગ વગેરેના શિલ્પ-અવશેષો છે. પ્રાચીન મંદિરોના તે આ અવશેષ જ છે. મંદિર સામે મહંત પંચમગિરિજીની માદી તથા મહેડાણ છે. આખા ટેકરા પર મંદિરની એમેર ઉદ્ધાન છે. આસોપાલવ, ખોર-સલી, નીમ, લીંબુના વૃક્ષોથી સ્થળ રળિયામણું લાગે છે. મોટર દ્વારા ટાંકીમાં આવતા પાણીથી, નળ વડે, સ્થાનનું સિંચન થાય છે. જૂના શિલ્પનાં અવશેષો ઘણાં પડ્યાં છે. એક અદ્વિતીય મૂર્તિ છે જેમાં નંદીના મુખ પાસે કૈલાસ છે, જેને બાથ બીડતી માનવ આકૃતિ છે. આ બધું સળંગ એક જ પથરનું છે. આ સ્થળ ચત્કારિક કહેવાય છે, અને આખાય વિસ્તારમાં પ્રસિદ્ધ છે. ઘણાં લોકો દર્શનાર્થે અહીં આવે છે ઉભરાણ ગામમાં એક અખૂટ પાણીવાળી ૭૦૦ વર્ષ જૂની માળવાળી વાવ છે જેમાં ગોખમાં સાત માતૃકાઓ છે,

મોડાસા :— મોડાસા સાબરકાંઠાનું બહુ પ્રાચીન તથા તિજાસ્તી નગર છે. આ શહેર પર અનેકવાર આક્રમણ તથા લુઠો થયાં છે. અંતેના પ્રાચીન કિલ્લો તથા તેની અંદરના મહેલ અને મસ્જિદો

શુભેચ્છા પાઠવે છે

જામકંડોરણા તાલુકા સહ. ખ. વે. સંઘ

મુ. જામકંડોરણા (જિ. રાજકોટ)

સ્થાપના તારીખ : ૨૯-૭-૬૩ નોંધણી નંબર : ૫૮૧૮
 શેર ભાડોળ : ૩૬૫૨૦-૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૧૯
 અનામત ફંડ : ૨૯૯૫૯-૫૭ ખેડૂત : ૪૭
 અન્ય ફંડ : ૨૦૦૦૦-૦૦ મહાળી : ૨૨

સદરહુ સંસ્થા રાસાયણિક ખાતરો, મિશ્ર ખાતરો, જંતુનાશક દવા, અને તેને ઉપયોગી સાધનો તેમજ ફંડ તથા મે.બી.સી. ઓર્ગેનિક અને નિયંત્રીત ખડ વગેરેની સવલતો તલુકાને પૂરી પાડે છે. તદુપરાંત સંસ્થા પેટ્રોલ પંચ બાતરી આ વિસ્તારને વધુ રાહતરૂપ બની શકાય તેવી યોજના વિચારી રહી છે.

ગોરવન વાલજી પટેલ
પ્રમુખ

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી જનતા સહકારી બેન્ક

મુ. રાધનપુર

(જિ. બનાસકાંઠા)

સ્થાપના તારીખ : ૨૦-૧૨-૬૫ નોંધણી નંબર : ૧૯૫૩
 શેર ભાડોળ : ૧૧૨૨૦૦-૦૦ સભ્ય સંખ્યા : ૧૬૧
 અનામત ફંડ : ૪૩૦૦-૦૦
 અન્ય ફંડ : ૩૬૦૦-૦૦

બચાવના ઉગર અને માર્કેટ દર.

ચલુ ખાતુ ૧% બચત ૨૧% બાધી મુદત ૫% ૫.૭૫%
 બેંકોમની તમામ સગવડો આપવામાં આવે છે.

વી એમ. અખાણી જી. એ. માંધી આ. અ. ઠક્કર
મેનેજર ઉપાધ્યક્ષ અધ્યક્ષ

With Best Compliments From

Gram : ROLINGMILL

Phone Office : 23261
 Factory : 23101

BHARAT STEEL ROLLING MILLS.

OFFICE

Garedia Kuva Road, Post box. No. 273,

RAJKOT.

જેવા જેવા છે. સપ્તપુરમાં આવેલ શામળાજી મંદિરમાં વરાહની એક અદ્વિતીય મૂર્તિ છે જે જોવા જેવી છે. આવી સુંદર મૂર્તિ દેશમાં બહુ ઓછી હશે મોડાસામાં આવેલ હજીરાઓ પ્રાચીન યુદ્ધોના ઐતિહાસિક પૂરાવાઓ છે. દેવરાજની ગદી, રામનાથ, કામનાથ મહાદેવ, ગેખી (મહાદેવ)નું સુંદર સ્થાન, ઓધારી માતાનું તલાવડી કીનારેનું તીર્થસ્થાન તથા ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ હિન્દુરાજ માંધાતાને મુસલમાન બનાવનાર ચમત્કારિક લાવરી મુસ્લિમ સંત સાહેબની દરગાહ દર્શનીય છે. ગામમાં આવેલ કેટલીક વાવો પણ વિખ્યાત છે. કોલેજના મ્યુઝિયમમાં ઘણી વસ્તુઓ મેં એકત્રિત-સંગ્રહીત કરેલી છે જેમાં કેટલાક જૂના શિલાલેખો પણ ફારસી તથા નાગરી લિપિઓમાં છે.

હિમ્મતનગર— સાબરકાંઠા જિલ્લાના મધ્ય હિમ્મતનગરમાં રાજમહેલ તથા એક ઉદ્યાન સારાં છે. નદી-કીનારે કેટલાંક તીર્થ છે.

ગણેશ્વર— પ્રાંતીજથી ચારેક માઈલ દૂર નદી કીનારે શિવ-મંદિર છે. નદીના કિનારા બહુ જ ઊંચા છે. પટ પહોળો તથા દરેક રમણીય છે સામે લાખરોટા ગામ છે. અહીંની ટેટી તથા તરબૂચ (-જ) બહુ જ વખણાય છે. સાકર જેવી સાકર ટેટીનો સ્વાદ ઉનાળામાં માણી શકાય છે. અહીંથી ચારેક માઈલ નીચેના વિસ્તારમાં પાણીના ધુના તથા કેવડાની નાળો છે. નદીનાં કોતરો ભયાનક છે પરંતુ તટ રમિયામણો છે.

ઉત્કલેશ્વર— કપડવંજ અથવા દહેગામથી ઉત્કલેશ્વર જવાય છે. બસ દ્વારા અને બાજુથી પંદરેક માઈલ થાય છે. નદીઓનું સંગમ સ્થળ હોવાથી પટ બહુ જ પહોળો છે તથા ઊંચાણ પર આવેલ મંદિર અતિ ભવ્ય તથા રમિયામણું છે. સોમવાર, એકાદશી, પૂર્ણિમાના દિવસોએ યાત્રાળુઓની અહીં ભીડ હોય છે. શિવરાત્રિ પર તો મેળો ભરાય છે. અહીં એક આશ્રમ પણ છે. વિહાર-સ્થળ તરીકે ઉત્કલેશ્વર અતિ રમણીય તથા સોહામણું સ્થાન છે. જળાશય ઋષિના તપની વાત ઉત્કલેશ્વર સાથે સંકળાયેલી છે.

વાત્રક— ધનસુરાથી આવડ જતાં વાત્રકના કાંઠે વૃક્ષોની હાર-માળામાં ધાટ પર શિવમંદિર છે. લીમડાં, કનેર (કરેણ?) આદિના પુષ્કળ વૃક્ષો છે શિવરાત્રિ પર અહીં મેળો ભરાય છે શરદપૂર્ણિમાના અવસરે તો આખી રાત મોટો માનવ મહેરામણ મોજ માણે છે. વાત્રક હોરિપટલ પણ પ્રસિદ્ધ છે. સાહિત્યમાં સ્થાન પામેલ વાત્રકનો કાંઠો ખરેખર વિશિષ્ટ છે. વાત્રક ચમત્કારિક સ્થાન કહેવાય છે.

વલ્લભવિદ્યાનગર— આણંદ પાસે ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ નેતા તથા એન્જિનીયર શ્રી ભાસ્કરાકાના પુરુષાર્થના પ્રતીક સ્વરૂપ વિદ્યાનગર વિદ્યાનું ધામ બની ચૂક્યું છે. જંગલમાં મંગલ જોવું હોય તો વિદ્યાનગરની યાત્રા કરવી. સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીના રૂપમાં અહીંની ઇમારતો તથા શૈક્ષણિક-સાંસ્કૃતિક વાતાવરણ બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીના કેમ્પસનું રમણ કરાવે છે. આ સ્થળે પ્રવેશતાં જ લોહપુરુષ સરદાર પટેલની ભવ્ય પ્રતિમાના દર્શન થાય છે. શિક્ષા અને સંશોધનનું આ કેન્દ્ર છે.

કપડવંજ— કપડવંજની સ્થાપના મોહન જો-દડોના સમય પહેલાં (ઇ. પૂ. ૨૫૦ થી ૧૫૦૦) ની લોથલ સંસ્કૃતિ કરતાં ૫

જૂની હોવાની નાનકતા છે. ઇ. સ. ૨૮૮૨માં બુક્કટ નામના જુરતર શાસ્ત્રીને મહેર નદીને કાંઠેથી પથરબુગના હજારોવર્ષ જૂનાં અવશેષ મળ્યા હતા. જે આઠ હજાર વર્ષ જૂના હોવાનું મનાય છે.

આ પ્રાચીન ગામ આઠ મંદિર અને આઠ પીરની દરગાહના મજબૂત કિલ્લામાં ટેકરા પર ઉભેલું છે. અશોકના સમય દરમિયાન કંદર્પવન તરીકે આ સ્થળ ઓળખાતું. ભગવાન શ્રી ન તથા જળાશય ઋષિના પગલાં પણ અત્રે પડેલ કહેવાય છે. સિદ્ધરાજ તથા પાંડિત સોમદત્તા અહીંના આગમન તથા કુંડવાવ-બાવીસ કોઠાની વાવ બનાવ્યાની વાત વિખ્યાત છે. નિલકંઠ મંદિરના ચમત્કારની કિવદંતની વ્યાપક છે. કુંડવાવ પર કંઠારાયેલી સુંદર કલા કારીગરી તથા રુદ્રમળ જેવી કમાન મોજૂદ છે, જે સિદ્ધરાજ દ્વારા બનાવરાયેલ કહેવાય છે. કપડવંજમાં ટાઉનહોલ, જૈન દેરાસર, કાચનું કારખાનું, રત્નાકાર માતા, સોમનાથનું મંદિર, બાલસંગ્રહાલય (મ્યુનિ. હાઈકૂલ), દાઉદી વોરા કબ્રસ્તાન ૧૭૫૦ વર્ષ જૂનું) માં ૭૦૨ વર્ષની કબર આજે પણ હયાત છે. વોનાવાડની રચના તથા કાંઠ કોતરકામ આદિ અવશેષકનીય છે.

ડોકોર— ડાકોરમાં ગેમતી તીર્થ પ્રસિદ્ધ છે. ભગવાન શ્રી દારિ-કાધીશ અત્રે પ્રકટ થયા. માંગરોળમાં ગેમતી તીર્થ તથા દારિકાધીશના પ્રાકટ્યની વાત વિખ્યાત છે તેમ જ અહીં પણ છે. માંગરોળની માદક અહીં પણ ગેમતી તીર્થ સરોવર છે. સહજ લોકો અહીં ભગવાનનાં દર્શન કરી કૃતાર્થતા અનુભવે છે. જે લોકો દારકા નદી જઈ શકતા તેમને માટે તો આ દારકા જ છે.

લસુદા— ડાકોર અને કપડવંજ વચ્ચે આવેલ આ સ્થળે ગરમ અને કંડા પાણીના પ્રખ્યાત કુંડ આવેલા છે. આ એક તીર્થ-સ્થાન છે.

અમદાવાદ— આજના ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદની સ્થાપના ૧૪૧૧માં સુલતાન અહમદશાહ દ્વારા કરવામાં આવી હતી. કહેવન છે કે- ‘જ્ય સરસ પર કુના આવા, બાદશાહને શહેર બસાવા’ આજે તો અમદાવાદ કાપડ ઉદ્યોગનું મુખ્ય કેન્દ્ર છે. આ ઔદ્યોગિક શહેર ઐતિહાસિક તેમજ કલાત્મક છે. વસ્તુકલા તથા શિલ્પના સમૃદ્ધ નમૂનાઓથી સભર આ સુંદર શહેર વિખ્યાત છે.

કહેવાય છે કે શાહજહાં પોતાની પ્રિય મુમતાઝ સાથે લગ્ન-જીવન માણવા કેટલાંક વર્ષો અહીં રહ્યો હતો. જહાંગીર પણ નૂર-જહાં સાથે કાંકરિયા સરોવરમાં નૌકાવિહાર કરી, સંખ્યાનો સુંદર સમય વિતાવતો હતો.

મહારાજા ગાંધીજીએ પોતાના સ્વતંત્ર સંચાલનની લડત અહીંથી શરૂ કરી. સાબરમતી આશ્રમ સ્થાપી, ત્યાં વાસ કરીને સંઘર્ષ ચાલુ રાખ્યો. અહીંથી જ પ્રસિદ્ધ દડી-કૂવનો પૂ. બાપુએ પ્રારંભ કર્યો હતો.

સાબરમતીના કિનારાઓ ઉપર સ્થિત આ શહેર બાજુ ટેમ્સના કાંઠા પર સ્થિત લંડન નગરી સમું લાગે છે. રાત્રિના રંગબેરંગી પ્રકાશમાં નેહરૂપૂલ પરથી પસાર થતાં અમદાવાદના સૌંદર્યનો ખ્યાલ આવે છે.

અમદાવાદના બાજુકેમોકમાં દિવસના બીડ-ભાડ હોય છે. પરંતુ રાત્રિના સુખદ વાતાવરણમાં ત્યાંની શિકલ પલટાઈ જાય છે. વેપારી-

એના વાયદાઓના ઘાંટાની જગ્યાએ અહીં રત્ને પ્રેમી-યુગલોની મુસપુસ તથા રંગીન વાતાવરણ હોય છે. કુદ્દી, બેળ, ચવાણું આરોગતાં અમદાવાદીઓ રાત્રિના આરથી બે સુધી પણ અહીં વિહાર કરતા હોય છે. લદ્દનો કિલ્લો પ્રાચિન, ઐતિહાસિક તથા ભવ્ય છે. લદ્દકાળીનું મંદિર તીર્થસ્થાન છે. લકતોની અહીં કાયમ બીડ હોય છે. ત્રણ દરવાજા અમદાવાદની શોભા છે. કલાત્મક શિલ્પ કોતરકામવાળા દરવાજાઓ ઇતિહાસના સાક્ષી બનીને બિરા છે. કાંકરિયા તળાવમાં નગીનાવાડી, બાલવાટિકા તથા પ્રાણી સંગ્રહાલય જેવા જેવા છે. ક્લિ-ગાર્ડન બહુ જ ભવ્ય તથા સુંદર છે. કાંકરિયા સરોવરની શિલ્પ રચના બહુજ પ્રશંસનીય છે. હૌજેકુતુબ નામક આ સરોવરની મૂળ રચના સુલતાન કુતુબુદ્દીને ૧૪૫૧ માં કરાવી હતી. આ બહુકોણીય (Polygon) હોળ-એ-કુતુબ ૭૬ એકરનો વિસ્તાર ધરાવે છે. નગીનાવાડી તેના સૌંદર્યમાં અભિવૃદ્ધિ કરે છે. સાંજનો સોહામણો સમય અહીં માણવા જેવો હોય છે. રોશનીના ઝીણા પ્રકાશમાં અથવા તો ચાંદનીની જ્યોત્સ્નામાં નૌકાવિહારનો અદ્ભૂત લહાવો હોય છે. કાંકરિયા ફરતો બાગ અને વચ્ચે ઉદ્યાનવાળું જળાશય ખરેખર સુંદર છે.

જુમા મસ્જિદ અહીંની એક ભવ્ય ઇમારત છે. પ્રસિદ્ધ ત્રણ દરવાજા પાસે આવેલ આ પવિત્ર તથા શિલ્પ સમૃદ્ધ મસ્જિદ ૧૪૨૩ માં પૂરી થઈ હતી. અમદાવાદના જૂનતા મિનારા તો દુનિયા ભરમાં મશહૂર છે. આ મિનારાની રચના કરનારને દાદ દેવી પડે છે. ઉપર ચડીને લલાવો તો મિનારા ધ્રુવે અનુભવાય છે. સૌથી ઊંચા માળે ચડીને આ પ્રયોગ મેં પોતે અનુભવ્યો છે. ઇન્નેરી કૌશલ અદ્ભૂત છે. રાણી સિપ્રીની મસ્જિદ અદ્ભૂત છે. એના બે મિનારા પંદરીઠ ઊંચા છે—જેમાં સૌથી ઉપરના ભાગમાં જવા માટે ચાર માળ વડાવવા પડે છે, હૈમતપાનનો મક્યરો પણ સુંદર તથા શિલ્પ માટે દર્શનીય છે. સીડી-સૈયદની મસ્જિદની જાળીનો તો જળતમાં જોડો નથી. પથરમાં જે રીતનું કોતરકામ આજે મોજૂદ છે તે જોતાં તો સિલ્પીઓની કુશળતાની દાદ દેવી પડે છે. આટલું બારીક અને સદૃશ કોતરણીનું સદમકામ કદાચ બીજે ક્યાંય જોવા નહીં મળે.

અદમદશાહની મસ્જિદની રચના ૧૪૧૪માં થઈ હતી. અમદાવાદની આ જૂનામાં જૂની મસ્જિદ છે. આ મસ્જિદની રચના જેવા જેવી છે. થાંભલા, છત વગેરેમાં સિન્દુ મંદિરના ભાગ જોડેલા જણાય છે. સૈયદ આલમની મસ્જિદમાં પણ સિન્દુ શૈલીનાં જ દર્શન થાય છે.

શાહઆલમના રોજનું નિર્માણ તેના એક દરબારીએ કરાવ્યું હતું. પાછળથી નુરજહાંના બાઈએ તેને હોરા-જવરાતથી જડાવી દીધો હતો. સફેદ સંગમરમરના ઉપયોગથી બનેલ આ ભવ્ય ભવન દર્શનીય છે. આ મસ્જિદમાં ત્રણ મોટા અને અઢાર નાના ધુમ્મટ છે તેવું કૂટ ઊંચા મિનારા ભવ્ય તથા કોતર-શિલ્પવાળા કલાત્મક છે.

સરખેજના રોજ પણ દર્શનીય છે. મહમદ બેગડાની સુંદર કબરો ભવ્ય છે. સંત ગંજબક્ષની કબર પર વિશાળ ધુમ્મટ છે. અને છતમાં સુંદર નકશી છે. આ મસ્જિદમાં શુદ્ધ સિન્દુ શૈલીની ભવ્ય રચનાપલ્લકાનો નમુનો છે.

શાહજહાં જ્યારે અમદાવાદનો સમો હતો ત્યારે અમદાવાદ આવેલો. પરંતુ જ્યારે એ બાદશાહ બન્યો ત્યારે અમદાવાદમાં શાહીબાગની રચના કરાવી મહેલ અને ભવ્ય બાગ સાથેની ઇમારત આજે રાજ્યપાલનું ભવન છે. રાણી રૂપમતીની મસ્જિદ પણ તેના શિલ્પ-સ્થાપત્ય માટે પ્રખ્યાત છે. ગોખડા, થાંભલા, મીનારની રચના અને કોતરણી સુંદર—બેનમૂત— છે.

દાદાહરીની મસ્જિદ અમદાવાદમાં સૌથી સુંદર શણગારેલી ઇમારત છે. દાદાહરીની વાવ પણ વિખ્યાત છે. આ બન્ને ઇમારતો અસારવા વિસ્તારમાં છે અને સાથે જ દર્શનીય છે.

અમદાવાદના દિલ્લી દરવાજા બહાર હડીસિંગનું સુપ્રસિદ્ધ જૈન મંદિર આવેલું છે. આ મંદિર ભવ્ય તથા દર્શનીય છે. આ મંદિરને જોઈને માઉન્ટ-આણુ પરના વસ્તુપાલ-તેજપાલના દેલવાડાવાળા મંદિરોની યાદ આવે છે. જાણે આ તેની પ્રતિકૃતિ ન હોય ! સફેદ સંગમરમરના આ સુંદર મંદિરમાં કમાનો તથા તીખા શિખરવાળા ત્રેપન ગુચ્છજ છે. ૨૪ તીર્થંકર અહીં અંકિત છે. આ જૈન તીર્થ અમદાવાદની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરનારું—દર્શનીય છે. સરકાર કેન્દ્ર, અડીરા, વિદ્યાપીઠ, સાબરમતી આશ્રમ, સાબરમતી જેલ, નવજીવન પ્રેસ, યુગરાત યુનિવર્સિટી, સરદાર પાક, લો ગાર્ડન વગેરે દર્શનીય સ્થાનો છે. સાતમાળવાળી અડાલજની વાવનો ગોખ શિલ્પ સમૃદ્ધિનું પ્રતીક છે. સાબરમતી પાવરહાઉસ પણ જોવા જેવું છે.

વડોદરા— યુગરાતના સુંદર, શાંતિપ્રિય, ખુલ્લા અને કલાત્મક શહેરોમાં વડોદરા સૌથી મોખરે આવે એવું છે. જૂનું રજવાડું હોવાને લીધે આ નગરમાં મહેલ, બગીચા, સરોવર, મંદિર આદિ દર્શનીય છે. લક્ષ્મી વિલાસ મહેલ, મકરપુરા મહેલ, નજરબાગ મહેલ અને પ્રતાપ વિલાસ મહેલ તથા બધાની આજુબાજુ બાગ રચના દર્શનીય છે. કીર્તિમંદિર નામની સુંદર ઇમારતમાં રાજકુટુંબના સદગત સદસ્યોના અવશેષો રાખવામાં આવે છે. આની પાસે જ યુનિવર્સિટીની ભવ્ય ઇમારતો આવેલી છે. ગૃહવિજ્ઞાન (હોમ-સાયન્સ), પુરાતત્વ વિજ્ઞાન, ફાઇન-આર્ટ્સ ફેકલ્ટી, પુસ્તકાલય, પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર આદિ અવલોકનીય છે. પ્રાધ્યાપકો માટેનાં નિવાસ સ્થાન તથા વિદ્યાર્થીઓ માટેની હોરોલો (જાવાલો) સાફ, સ્વચ્છ તથા સુંદર વાતાવરણમાં ખડા છે. રનાતાગાર મેદાનો તથા વિદિત વિદ્યાશાળાઓ વિશિષ્ટ છે. અહીંની હોરિવટલ પણ ઉલ્લેખનીય છે. સુરસાગર સામે આવેલ સંગીત-કલા, નૃત્ય આદિ માટેની સંસ્થા દર્શનીય છે. ન્યાયમંદિર, દરવાજાઓ, માકેટ (બજાર) તથા જ્યુબિલી બાગ તથા ટાઉન હોલ પણ જોવા જેવાં છે. ટાવર વિભાગમાં આવેલ વડોદરાનું બજાર, પ્રેસ તથા અન્ય ઇમારતો પણ અવલોકનીય છે. રટેશન વિસ્તાર પણ વિશિષ્ટ છે. વિશાળ વૃક્ષો શીતળ જાયામાં રમણીય વાતાવરણ વચ્ચે વસેલું વડોદરા દર્શનીય છે.

વડોદરામાં મ્યુઝિયમ તથા તેની સાથે સંકળાયેલો વિશાળ બાગ ભવ્ય અને રમણીય છે. વિશ્વામિત્રી નદીના કિનારે આવેલ આ સ્થળે સુખમાયુક્ત અને શાંતિદાયક છે. અહીંનું પ્રાણી સંગ્રહાલય પણ વિશિષ્ટ છે. ચિત્રસરણી પણ ખાસ આકર્ષણ ધરાવે છે. બાળકો માટેની બાની રેલગાડી તો ખરેખરા મનોરંજન અને આનંદ આપનારી છે. રંગબેરંગી વસ્ત્રોથી મુસજ્જ બૂલકાઓ જ્યારે રેલમાં બેસીને, હાથ

હવાવતાં આવળો કરતાં ઉપડે છે ત્યારે તેમનાં રવજનો પણ આનંદથી ઉભારાઈ જતાં જોવા મળે છે. વિશ્વામિત્રી પરનો જુલો પૂલ વડોદરાની વિશિષ્ટતા ગણાય. વડોદરાથી થોડે દૂર આજવા સરોવર અવલોકનીય છે. સાં સુંદર છતરી (છત્રી) અને નૌકા વિહારની સગવડ છે.

ફર્ટિલાઈઝર કોર્પોરેશન અને તેલ-ગેસ રીફાઇનરીના કારણે આ શહેરનો ઝડપી વિકાસ થઈ રહ્યો છે.

ચાંપાનેર—ચાંપાનેરનો આખો વિસ્તાર પ્રકૃતિના મોકળા વાતાવરણમાં રમણીય લાગે છે. ડુંગર અને પર્વતાવલિનો વનવિસ્તાર સુખમાપૂર્ણ છે. અહીંની જુમ્મા મસ્જિદ અને ખાસ કરીને તેનું પ્રવેશકાર દર્શનીય છે. દરવાજાની કમાન, બળીઓનું કોતરકામ, ઉપરની છતરિયો, ઈમારતની બીંતો પર શિશ્વસમૃદ્ધ રચના તથા મિનારા-ધુમ્મટ વગેરે ઉત્તમ છે.

પાવાગઢ—“મા પાવા તે મટથી ઉતર્યા મા કાળી રે...” પાવાગઢની પટરાણી મા કાળી (મહાકાળી)ના ગીત ગુજરાતના ઘર ઘરમાં ગવાય છે. નવરાત્રિનો પ્રારંભ જ આ ગીતથી થાય છે. પાવાગઢ એક ઐતિહાસિક સ્થળ તથા તીર્થસ્થાન હોવા ઉપરાંત રમણીય વિહારધામ પણ છે. ડુંગરની ટોચ પર જવા પગથિયા તથા બંને બાજુ નાની દીવાલ છે. ગિરનાર પર જવા માટે જેમ રસ્તો છે તેમ પાવાગઢ પર પણ છે. વનરાજિયા શોભતો ગિરનાર બન્યો છે તેમ પાવાગઢ પણ નૈસર્ગિક સૌંદર્યથી ભરપૂર છે. લતા-વન-વૃક્ષની હરિયાળી, પક્ષીઓનો કલરવ અને વન્ય પ્રાણીઓનું દર્શન આ બધું ચિત્તને આનંદ આપનારું, સુખ-શાંતિદાયક છે. પાવાગઢ પર ચડતાં તો થાકે લાગે પરંતુ શિખર પર પહોંચ્યા પછી તો મન પ્રફુલ્લિત બની જાય છે. પાવાગઢ પર દૂધિયું તળાવ અને ઉપર માતાજીનું સ્થાન તથા જીર્ણોદ્ધારનું શિશ્વ દર્શનીય છે.

ઉમોઈ—વડોદરાથી સત્તર માઈલ પર આવેલ ઉમોઈ પ્રાચીન નગર છે. હીરા સલાટની વાતો વિખ્યાત છે. ગુજરાતની શિશ્વ-સ્થાપત્ય-કલાનું દર્શન કરાવતાં ઉમોઈના દરવાજા દર્શનીય છે. વડોદરા, નાન્દેદ, મોરી અને હીરા નામના (ભાગોળ) દરવાજા પુરાતત્વના પ્રતીકો છે. ઉમોઈના દરવાજા ઉત્તમ કલાના, અદ્વિતીય અને દર્શનીય છે.

ચાંદોદ ઉમોઈથી આગળ છેલ્લું સ્ટેશન ચાંદોદ આવે છે. પુરાણ પ્રસિદ્ધ તથા પવિત્ર નદી નર્મદાને કાંઠે આવેલ આ એક તીર્થસ્થાન છે. અહીંના નર્મદા-સ્નાનનું મોટું માહાત્મ્ય છે. ઘાટ પરથી નાવમાં બેસીને ગંગનાથ મહાદેવ જવાય છે. ગંગનાથનું સ્થાન પવિત્ર, રળિયામણું-સોહામણું હોવા ઉપરાંત બન્યું અને સુખમાયુક્ત છે, નર્મદાના વિશાળ પટ પર સ્થિત ગંગનાથ મહાદેવનું મંદિર શાંતિ-દાયક છે. અહીં ભોંયરા દર્શનીય છે. આ ભોંયરામાં બેસીને મહર્ષિ અરવિંદ યોગ-સાધના કરતા હતા.

શુકલતીર્થ—અંકલેશ્વરથી શુકલતીર્થ જવું સહેલું છે. ગુજરાતનું આ રમણીય વિહારસ્થળ છે. તીર્થસ્થાન હોવા સાથે નૈસર્ગિક સૌંદર્યથી ભરપૂર આ નયનરમ્ય સ્થાન સાચે સુખ શાંતિદાયક છે. ભરૂચ જીલ્લામાં આવેલ આ સુંદર સ્થાન ભરૂચથી માત્ર બાર માઈલ છે. વિખ્યાત કબીર વડ જોવાની મજા પડે છે. આંખાવાડી, નર્મદા તટ બધું જ રમણીય છે.

સુરપાણ—રાજપીપળાથી સુરપાણ જવાય છે. સ્થાન રમણીય તથા પ્રાકૃતિક સૌંદર્યથી સુખમાપૂર્ણ છે. નર્મદાના મુખમાંથી જવાની મજા પડે છે. કદી થોડો ભય લાગે પરંતુ મોજલા લોકો તો સાં જવાના જ.

ભરૂચ—કહેવત છે કે ભાંગ્યું ભાંગ્યું તો ય ભરૂચ....અર્થાત્ ભરૂચની સમૃદ્ધિ અને લગ્નતા અદ્વિતીય હતાં. પ્રાચીનકાળમાં ભરૂચ પાસે દહેજ લગ્ન બંદર અને વ્યાપારનું કેન્દ્ર કહેવાતું. આજે પણ સાગર સાથે અને વાટે વડાણવડું અને વ્યાપાર ચાલુ જ છે આખો વિસ્તાર દર્શનીય છે.

દુમસ—દુમસ દરિયા કિનારે આવેલ વિહાર ધામ છે. રમણીય તથા દર્શનીય છે. હવાખાવા માટેના ગુજરાતના અનોખા સ્થાનોમાંનું આ એક છે.

ઉભરાટ—મરોવીના રેલ્વે-સ્ટેશનથી દસ માઈલ દૂર, સુરત જીલ્લામાં આવેલ આ સ્થળ ઘણું જ રમણીય વિહારધામ છે. વૃક્ષોની ઘટાટોપ હરિયાળી છાયામાં રસ્તા પર આંતરે સમુદ્ર તરફ જવામાં મજા પડે છે. દરિયાકાંઠો દર્શનીય છે. હવાખાવા માટે આ ઉત્તમ સ્થાન છે.

તીથલ—સુરત જીલ્લામાં આવેલ આ સ્થળ વિહારધામ તરીકે વિખ્યાત છે. વલસાડથી પણ માઈલ પર આવેલ તીથલ સુંદરતમ સમુદ્રકિનારો છે. સમુદ્રની ખાડી તરવા માટે બહુ જ અનુકૂળ છે તાડ, ખજૂરી અને નાગિયેરી, પપીતાં, કેળાં તથા આંખા વગેરે આ વિસ્તારમાં રમણીય દ્રવ્ય પૂરું પાડે છે. દુમસ, તીથલ, ઉદવાડા અને શુકલતીર્થ ઉત્તમ આરોગ્યધામ છે.

ઉદવાડા—સમુદ્રકાંઠે આવેલ ઉદવાડા ગુજરાતનું મનોરમ સ્થાન હોવા સાથે દર્શનીય તીર્થસ્થાન પણ છે. માનવીય રસ-વ્રતિને ઉત્તેજિત કરે એવું આ સુંદર સ્થાન છે.

સુરત—સુરત ગુજરાતનું પ્રાચીન તથા ઐતિહાસિક નગર છે. પુતંગાલિઓએ ૧૫૧૨માં લૂંટકાટ કરી હતી. ૧૫૭૭માં એ મોગલોના કબજામાં ગયું. તાપી નદીના કાંઠે આવેલ આ શહેર વ્યાપાર તથા તીર્થ માટેની અવરજવર માટેનું મુખ્ય બંદર હતું. ૧૬૧૨માં મોગલોએ અંગ્રેજોને અહીં વેપાર વ. ના પરવાના આપ્યા. પોર્ટુગિઝો ઉપરાંત ડચ તથા ફારસી લોકો પણ અહીં રિયર થયાં. ૧૮૧૪માં શિવાજીનું આક્રમણ પણ થયેલું. ૧૮૪૨માં નવાબીરાજનો અંત આવતા સુરત અંગ્રેજોને આપીન થયું. પ્રાચીન અવશેષો સ્વરૂપ સુરતનો કોટ-કિલ્લો આજે પણ જોવા જેવો છે. અંગ્રેજ અને ડચ વસાહતોના નમૂના પણ મોજૂદ છે. સુરતનો ઝરી ઉદ્યોગ મશહૂર છે. આજે પણ સુરત શહેર ઔદ્યોગિક તથા વ્યાપારિક દૃષ્ટિએ કેન્દ્ર સમાન છે. તાપીના તટ સોહામણો છે. વડાણો, હોડીઓને તરતાં જોવાની મજા પડે છે. તાપી તટે આવેલ ઉધાન અતિ સુંદર છે. સુરતની ધારી, પોંક, ખમણ અને દરસાણ સર્વત્ર વખણાય છે. લોકગીતોમાં એક પંક્તિ છે—

ચૂંદડી સુરત શહેરની રે...મોંઘા જૂલની રે...

મારી ચૂંદડી રે લોલ.....!

આમ સુરત લોકજીવન સાથે અંગરૂપ બનેલું છે. ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ નગરોમાંનું એક સુરત સુંદર-દર્શનીય-છે.

With best compliments from :

INDUSTRIAL JEWELS LIMITED

Registered Office :

**32 NICOL ROAD, BALLARD ESTATE,
BOMBAY-1 BR**

Factory :

**DEVI BHUVAN, NEAR VICTORIA PARK,
BHAVNAGAR-2.**

Phone : 4412/4413/4414

Gram : JEWELBERIN

Manufacturers of :

**synthetic sapphire and ruby jewel bearings for
meters, instruments & watches etc.**

વલસાડ:— ગુજરાતનો આ દક્ષિણ વિસ્તાર બહુ જ ફળદ્રુપ છે. કેળાંની વાડીઓ, આંબાવાડીઓ, પપીતાં તથા તાડ અને નાળિયેરીનાં વૃક્ષો વગેરેથી વિસ્તાર રળિયામણો છે. વલસાડ વિસ્તારની હાફસ કેરીઓની નિકાસ થાય છે. મીઠી-મધુર કેરીનાં પાક માટે આ ક્ષેત્ર ખ્યાતનામ છે.

વિજળીમથકો:—તારાપુર, ધુવારણ અને સાબરમતીના વિજળી-મથકો મુલાકાત લેવા જેવાં છે. તારાપુરનું આજુ મથક તો ભારતના નવયુગના તીર્થ સમાન છે.

લુણાવાડા:— ઐતિહાસિક માહિતી અનુસાર ઇ. સ. ૧૪૩૪ ના વૈશાખ સુદ તુતિયાના રોજ મહારાજા ભીમસિંહજી સોલંકીએ લુણાવાડા રાજ્યનો પાયો નાખ્યો. લુણાવાડા નામ અહીં આવેલા લુણેશ્વર મહાદેવને કારણે પડ્યું. અહીં કેટલાક ઐતિહાસિક સ્થળો છે. દાદા કેઝરીયાએ-થાનમને તટે આવેલા આ શિવાલયે મહાશિવરાત્રિનો મેળો ભરાય છે. શિવાલયની ચોતરફ ગણપતિ, બજરંગ વગેરે પંચ-દેવોનાં સ્થાનકો છે. પાસે જ એક પર્વત ખડો છે. તેની તળેટીમાં પૂર્વે અગસ્ય મુનિનો આશ્રમ હતો. પર્વત ઉપર સાત કુંડ છે. અને સાતકુંડીયા મહાદેવનું દેવળ પણ છે. આ ઉપરાંત કલેશરી અને ધામેદનો દુર્ગ અને લાલીયા લુહારનો દુર્ગ પણ ઇતિહાસ સાચવતાં ખડાં છે.

વનગ્રી:—રાજપીપળાથી થોડે દૂર સાતપુથા અને ડાંગના જંગલો દર્શનીય છે. વન્ય સમૃદ્ધિ અને કુદરતી સૌંદર્યથી સભર ડાંગનો પ્રદેશ દર્શનીય છે. પર્વતોની હારમાળાઓની કુદરતી વનરાજીથી સુશોભિત આ ભૂમિ ખરેખર ખુદાની ખેરાત છે— તેને જોળે જે નહિ ગયો તેનો મનખો એળે ગયો !

વનસંપત્તિ, પહાડી સૌંદર્ય, નદી, વન્યપ્રાણી, પર્વત શ્રેણીઓ, ખીણો, ઝરણાં, અંગિકા તથા પૂર્ણા જેવી નદીઓ, ત્યાંના રાત્રી પશુઓ અને કલરવકરતાં પક્ષીઓ કલાકાર, કવિ, શોખીન. સૌંદર્યપ્રેમી સાહિત્યિક કે શિકારી ઇન્સાનને પ્રેરિત કરનારો આ રમણીય પ્રદેશ ધરતી પર રવમ સમાન છે. પાંચ હજાર ફૂટની જિંચી પર્વતાવલિથી ઘેરાયેલ ૬૫૦ ચો. મા. ના વિસ્તારમાં ડાંગ કુદરતની એક જીવન સૃષ્ટિ કે જીવંત તીર્થધામ છે. ૩૭૦૦ ફૂટની જિંચાઇએ આવેલું સાય ઉતારાનું રમણીય સ્થળ તો આરોગ્યવર્ધક તથા આસ્વાદક છે. ચાંચણ ગામ પાસે ૫૪૦૦ ફૂટની જિંચાઇએ આવેલ પરશુરામની સમાધિ, ૨૦૦૦ ફૂટની જિંચાઇવાળા આહવા, રૂપગઢ, વાસુરણ, કીરલી અને સીલીટ ગ્રામ્ય સ્થળો જેવા જેવા છે. લન સંપત્તિથી સભર લીલુડી ધરતીનું જીવંત સૌંદર્ય જોવું હોય તો ડાંગના દર્શન કરવા જરૂરી છે. ગીર, વાંસદા, ધરમપુર, દેવગઢ બારિયાના જંગલો, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છની કાંઠો, વલસાડની આંબાવાડીઓ, ખેડપ્રદા, પંચમહાલ, સુરત, નળકાંઠો, બાલ પ્રદેશ, ચાંપાનેર, પાવાગઢ, ઇડર, આલેય-દલાસા, સાતપૂડા, ખરડો, ચોટિલો, ગિરનાર આદિ સ્થળો વન્યશ્રીના દર્શન ગુજરાતમાં સુલભ છે.

દરિયાકાંઠો:— મુંબઈથી લખપત સુધીમાં આવતા ગુજરાતના ખંદરો તથા સાગર કિનારો સમૃદ્ધ તથા રમણીય પ્રદેશ છે. બધું જોઈને કહેવાય છે કે.....ધન્ય ભૂમિ ગુજરાત !

કમળેજ:— ભાવનગર તાલુકાનું આ ગામ છે. ગામની પશ્ચિમ દિશામાં ગામથી અડધો માઈલ દૂર હતુમાનજીનું એક મંદિર છે અને જે ધણુ પુરાણ સ્થળ છે—યાં એક વાવ છે. જેનું પાણી ક્યારે પણ સકાતું નથી દરેક ચૈત્રીપૂનમે અહિં મોટો મેળો ભરાય છે તે દિવસે ભજનકીર્તનનો મોટો જલસો યોજાય છે. હમણાં જ આ મંદિરનો જીરોદ્ધાર થયો. શ્રી રમણીક પંડ્યાએ જહેમત લઈ ગામ-લોકોના સહકારથી આ સ્થળને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓથી ગૂંજતું કર્યું છે.

મામના પાદરમાં સિદ્ધરાજની બનાવેલી એક વાવ જે ધુરાઇ ગયેલી હાલતમાં છે તે વાવનું ખોદકામ થાય તો ધણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અવશેષો મળી આવવા સંભવ છે. પંથરનો અણખેલો પૂરાનની કોઠો પણ અહિં મોળૂદ છે. અહિં દાડમ જામફળનો સારો એવો પાક થાય છે. એસ. ટી. બસની સગવડતા છે. અહિં આહિર કોળી, ભરવાડ, કણબી, માજન અને વસવાયા દરેક કોમનો વસવાટ છે. પંચાયત, સહ. મંડળી વગેરે ગામાયત સંસ્થાઓ સારું કામ કરી રહેલ છે. ખંભાતનો હાઇવે રોડ પૂરો થતાં કમળેજનો વિકાસ અનેક ગણો થશે તેમ મનાય છે.

લાખેણી:— ભાવનગર જિલ્લાના બોટાદ તાલુકામાં આ ગામ આવેલું છે આ ગામની વસ્તિ ૨૪૬૫ માણસોની છે જેમાં વેપારી (જૈન)ના લગભગ પંદર ઘર છે દુકાનોમાં પરચુરણ વેપાર કરે છે અને બાકીના પરદેશમાં ભાવનગર, અમદાવાદ અને મુંબઈમાં છે જેઓ સમૃદ્ધ અને સુખી છે તેમાં મહેતા રામજીભાઈ ઝવેરભાઈના સુપુત્રો શ્રી હરગોવિંદદાસભાઈ તથા છોટાલાલભાઈ તથા જ્યોતિરા—ભાઈ મુંબઈમાં ઉદ્યોગપતિ છે પોતાના વતનના ગામ ત્યે પહોંચ લાગણી ધરાવે છે. ગામ કેમ સુખી અને આખાદ રહે એટલા મટે જ્યારે જ્યારે અહીંયા આવે ત્યારે ગામની વિકાસ પ્રવૃત્તિઓમાં ખૂબજ આર્થિક મદદ આપે છે. પ્રથમ ગામમાં મત્ર બે રમતી ગુજરાતી પાંચ ધોરણ સુધીની શાળા હતી સમય દરમ્યાન સરકાર તરફથી એક એવી યોજના થઇ કે જે ગામમાં લોકો અમુક શ્રમ તથા રોકડ આપે તેને સરકાર ગ્રાન્ટ આપી શાળાના નવા મકાનો બંધાવી આપે. આ યોજના અનુસાર દરેક ગ્રામજનોએ શ્રમ તથા પૈસા આપ્યા છે તે સાંભળીને પૂજ્ય રામજીદાદા તરફથી રોકડ રકમ રૂ. ૧૦૦૧) આપવામાં આવી. યોજનાના નિયમ મુજબ પાંચ રમતી શાળા તૈયાર થઇ ગઇ. અત્યારે ગુજરાતી સાત ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ બાળકો કરે છે. મહેતા કુટુંબે ગામમાં જૈનદેરાસર તથા ઉપાશ્રય બંધાવી આપ્યા છે. આવા પાકા મકાનોથી ગામની રોશનીમાં વધારો થયો છે.

ગામમાં ગ્રામ પંચાયત છે જે બાલમંદીર તથા ક્વાખાનું ચલાવે છે, જુદા જુદા વિકાસ ક્ષેત્રોમાં કામ કરે છે વીજળી (ઇલેક્ટ્રીક) લગભગ એકાદ વર્ષમાં મળી જશે જેથી ગ્રામ ઉદ્યોગમાં વધારો થશે.

૮૦ ટકા ખેડૂત લોકોની વસ્તિ છે જેઓ ખેતી કરે છે “ખેડ, ખાતર ને પાણી નસખીને લાવે તાણી” આ જુની કહેવત મુજબ જમીનમાં સારી ખેડ થાય, જરૂર પુરતું ખાતર અને પાણી આપવામાં આવે તો મળલખ પાક થાય જેથી દરેક ખેડૂત આખાદ થાય એટલા માટે ખેતી વિષયક વિવિધ કાર્યકારી સહકારી મંડળી

(એત્રીકલ્પરસ મહતી. કા. એ. સોસાયટી) છે જેમાંથી ખેડૂતોને લોન મળે છે. મગફળી, કપાસીયા, ધઉં વિ. શ્રેષ્ઠ બિયારણુ આપવાની વ્યવસ્થા છે.

ઉપરાંત પરચુરણ લોકો કારીગરો ખેત મજૂરો તથા હુદ્દાર સુધાર ઓરણીઓ બનાવવાનો ઉદ્યોગ કરે છે જે વાવેતરની ઓરણીઓ આ ગામની બનાવટની જ સારાએ સૌરાષ્ટ્રમાં વેચાય છે. ગામકુ નાનકડું છે પણ સંપન્ન અને સહકારનું વાતાવરણ ખૂબ છે.

નડિયાદ

(નડિયાદની માહિતી શ્રી હીરલાલ પટેલના સૌજન્યથી અહીં પ્રગટ થાય છે.)

નડિયાદ ચરોતરનું હાર્દ ગણાય છે. આ ચરોતર માટે કવિ નાનાલાલે કહેલું કે 'ચરોતર એટલે ગુજરાતની ફળદ્રુપ રસકુંજો. ચરોતર એટલે ગુજરાતનું વ્રજ. ચરોતરને મધ્ય ભાગે જન્મના સમી કા મહા નદી હોત તો ચરોતર કદાચ વ્રજનેય હરાવત. ચરોતરના વૃક્ષરાજો ને તેની વનકુંજો વ્રજની વનકુંજોથી વડેરી છે.'

આ ચરોતરમાં સોલંકી વંશની સત્તા સ્થપાઈ એ પહેલાં બીસોનું રાજ્ય હતું. એમણે ચરોતરમાં વિવિધ સ્થળોએ સ્થપાયેલી રાજ્ય-ગાદીઓની નામાવલિમાં નડિયાદનો ઉલ્લેખ માત્ર નથી. સંવત ૫૮-૮૬ માં વિરભદ્રે વાતકને કાંઠે ફૂલા દહેરા ગામમાં ગાદી સ્થાપી તેની હદમાં આવતા ગામોમાં પણ નડિયાદનું નામ નથી. સંવત ૮૦૨ થી ૧૩૬૪ સુધી આવડા, સોલંકી ને વાઘેલાઓના કાળમાં નડિયાદમાં આજે ભૈરવનાથનું મંદિર છે તે સ્થળે પિલવાઈ ગામ વસેલું હતું. તેની નજીક નંદ લોકોનું એક પટું હતું-નંદપુર નામનું. ધીમે ધીમે એને વિકાસ થતાં તેમાંથી નડિયાદ નગરનો વિકાસ થયો. નડિયાદના પાટીદારોનાં મૂળ પૂર્વજ જેતસી પટેલ સં. ૧૨૧૨ માં ભૈરવ પાસે વસેલા એ વાત નિર્વિવાદ હકીકત છે. પિલવાઈ તળાવના અવશેષો આજે પણ ભૈરવનાથના મંદિરની નજીક જોવા મળે છે. ખંડિયેરાનાં પાયા, તળાવના આરા ને પગથિયાના અવશેષો-ઝોજામાં ઝોજા પાંચસો વર્ષથી વધુ જૂના તો છે જ એવું પુરાતત્ત્વ વેત્તાઓનું માનવું છે. અહીં જૂની કબરો પણ છે.

સંવત ૯૯૯માં ખેડાવાળા બ્રાહ્મણો ખેડા જિલ્લાનાં નવ ગામોમાં વસેલા તેમાં નડિયાદ પણ હતું અને તે સમયે સમૃદ્ધ હતું. નડિયાદમાં કાકરખાડમાં આવેલી દેવે પોળ આ ખેડાવાળા બ્રાહ્મણોનો મૂળ વસવાટ હતી.

નડિયાદના ઈ. સ. ૧૦૭૨ થી ૧૨૬૫ સુધીની કેટલીક માહિતી મળે છે તે પ્રમાણે સંવત ૧૦૭૨ પછી કર્ણદેવ સોલંકી (સિદ્ધરાજ જયસિંહના પિતા) એ કોળીઓને કબજે કરી માળવા-ગુજરાત વચ્ચેનો માર્ગ સલામતી બરો ખનાવ્યો ને નડિયાદમાં પાટીદાર ખેડૂતોને વસાવ્યા સારે તે સમયમાં નડિયાદ બંદરી આધારી ને લશ્કરી ધોરી માર્ગોનું કેન્દ્ર બન્યું. ઈ. સ. ૧૯૦૪માં કર્ણદેવના દેહાંત પછી મીનજીવી દક્ષિણમાં વ્યવસ્થા સ્થાપવા નીકળ્ય ત્યારે ઈ. સ. ૧૦૬૬માં નડિયાદમાં હુમરાલ ભાગોળ આગળ એક વાવ બંધાવેલી. એ વાવના લેખમાં સંવત ૧૧૫૨ જણાવેલી છે.

ઈ. સ. ૧૪૦૩માં ગુજરાતી સલ્તનત સ્થપાઈ ને ૧૪૧૧માં સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ સામે બળવો કરનાર અમીરો નડિયાદમાં ભેગાં

થયેલા-એવું નડિયાદનું લશ્કરી મહત્ત્વ હતું. નડિયાદનો જીવનદાસ ખત્રી પાટણ ઉપર સેના લખને ચડી આવેલો. એ અરસામાં નડિયાદમાં ઘણી લડાઈઓ થઈ હતી. આ પછી નડિયાદનાં પરગણાનું સ્થાન સુલતાનના વારસના અર્થાનિભાવ માટે મુકરર થયું હતું. પછીના જમાનામાં નડિયાદ મહત્ત્વનું લશ્કરી મથક બન્યું હતું. મોગલ શાસનકાળમાં અહીં મો. લોનો એક અમલદાર રહેતો-એનાં ચિહ્નો મોગલકોટ, મરિજદ, હવેલી વગેરે આજે પણ હયાત છે. ઝઘડીઆ પડા નામનું સ્થળ મોગલકાળમાં નોખતખાનું હતું. એ સમયે નડિયાદમાં ધંધા ઉદ્યોગ પણ સારા એવા ખોલેલા હતા.

ઈ. સ. ૧૮૦૩માં નડિયાદ ગાયકવાડ સરકારના હાથમાંથી અંગ્રેજોના હાથમાં ગયું ત્યાં સુધીમાં ઘણી સત્તાઓના હથમાં જઈ ચૂક્યું હતું. પિલાજીના નામ ઉપરથી પિલવાઈ તળાવ, મહારાવના નામ ઉપરથી મહારાવું-વગેરે આજે પણ ટકી રહેલા અવશેષો છે. નડિયાદનું મહત્ત્વ આમ વિપત્તિ અને મુશ્કેલીઓ, સત્તાઓના પલટા અને વિઘ્નહો-એ સૌની વચ્ચે પણ ટકી રહેલું.

અંગ્રેજોના આગમન વખતે નડિયાદની જે મુરત હતી એનું વર્ણન જેમ્સ ફોર્મસે આપેલું છે. જેમાં તે કોડારાવ (ખડેરવ હિંમત બહાદુર) ની રાજધાની હોવાનો, એનો ઘેરાવો ત્રણ માર્ગોનો હતો, તેનો પૂર્વ તરફ કિલ્લો-કિલ્લાને થોડે થોડે અંતરે ખૂંજો નવ મજબૂત દરવાજા ને ફત્તી સડી ખાઈ હોવાનો વગેરેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. તદુપરાંત નડિયાદનાં સુતરાઉ અને બરતાના કાપડના ઉદ્યોગનો, વેપારી મથક તરીકેનાં મહત્ત્વનો પણ ઉલ્લેખ કરેલો છે.

ઈ. સ. ૧૮૧૪ થી નડિયાદમાં વ્યવસ્થિત અંગ્રેજી કારભાર કે વહીવટ આવ્યો. ઈ. સ. ૧૮૧૪ માં સરકાર તરફથી પરલ વહેંચે તલાટી નિમાયો. ૧૮૨૦-૨૬ પહેલી મોજણી અને બીજા ૧૮૬૫ ના અરસામાં થયેલી. ૧૮૫૪ માં નડિય દની વસ્તી ૨૦૭૬ ની હતી. આ સમય સુધી ગાયકવાડી ચલણ નડિયાદમાં ચાલતું જે બાદશાહી સિકકાને નામે ઓળખાતું. ૧૮૫૪ માં તે અંધ થયું

નડિયાદના વિવિધ સ્થળો—

નડિયાદના વિવિધ સ્થળો વિશેની માહિતી પણ નગરનો પરિચય આપી રહી છે.

દેસાઈ વગો :— નારણદાસ પટેલના વંશજોને દેસાઈગીરી મળી ત્યાર પછી એમનાં મકાનોવાળો વિસ્તાર દેસાઈ વગો કહેવાયો હશે કેમ કે બહુ જૂનાં દસ્તાવેજોમાં આ નામ મળતું નથી.

મહાબારી— આ જૂનું રમણાન સ્થળ છે. મોદી સાથના નાકે આવેલી મસ્જિદ આગળ હાલના ફાડવામાં આવતાં. ત્યારે નડિયાદ મરીડા ભાગોળથી અમદાવાદી દરવાજાની સરાઈ સુધી વસેલું હતું. અમદાવાદી સુલતાનોનાં સમયમાં ને મોગલશાસન સમયમાં નડિયાદની મોટા ભાગની જમીન શેખ તેમજ લોટીઓ વહીરાના હાથમાં હતી.

મહારપરું— અહીં કડીનાં મહારાવની પાયગી હતી. અને પાયગીના માણસો અહીં વસતા. એમ કહેવાય છે કે મહારાવ ખડેરાવ હિંમતબહાદુરના પુત્ર હતા અને કડીના બળવામાં હાર પામ્યા પછી નડિયાદમાં નજરકેદ રાખવામાં આવ્યા હતાં. એ સમયે એમનો રાસડા રચાયા હતા- એવો એક રાસડો દલપતરામનાં 'કાવ્યદોહન' માં છે એમાંથી મહારાવની લોકપ્રિયતાનો પરિચય મળી રહે છે.

નારણદેવનું મંદિર મહારાણવની સ્મૃતિ સાથે સંકળાયેલું આ બીજું સ્થાન છે એમણે સંવત ૧૮૫૮માં એનો પાયો નાંખ્યો ને પુરું થતાં પહેલાં નડિયાદ છોડવું પડ્યું. પછી વડોદરાના પ્રસિદ્ધ હરિભક્ત કુટુંબનાં રતનબાઈએ પૂરું કરાવ્યું. એ મંદિર ખંચ વર્ષ પૂરું થયું લોકવાયકા એવી છે કે એ મંદિર બાંધવા માટે ઈટવાડો પાસે જ રાખવામાં આવ્યો હતો અને ઈટવાડા માટે જ જગ્યાએથી માટી ખોદવામાં આવેલી તે સ્થળે મોટો ખાડો પડ્યો હતો જે રતનબાઈના નામ પરથી રતન તળાવ તરીકે ઓળખાયું.

દ્વલકુપ્— નડિયાદમાં ‘દ્વલ’ નામથી ઓળખાતા જગીરદારો મોગલ બાદશાહો જહાંગીર, શાહજહાં અને ઔરંગઝેબનાં સમયમાં હતા. એ સમૃદ્ધ હતા અને દુર્મ વિસ્તારમાં એમણે મોટો ખાગ બનાવરાવેલો એમની હવેલી પણ હતી. એ પાછળથી અમીરો બની ગયેલા પણ મરાઠાઓના સમયમાં એમની પડતી થયેલી— જગીરો સુધ્ધાં વેચાઈ ગયેલી. એ કુટુંબના એક વંશજ મીર દ્વલ ખલીફ બેગ જહાંગીરના શાસનકાળમાં નડિયાદમાં અમીર હતા. આજે તો કુટુંબ તદ્દન ઘસાઈ ગયેલું છે.

લોટીઆ વહોરાની બારી અથવા કાકરખાડની બારી— પહેલાં લોટીઆ વહોરાની બારી તરીકે ઓળખાતી આ જગ્યા આજે કાકરખાડની બારી તરીકે ઓળખાય છે પહેલાં મુસ્લિમોની, પણ આજ પટેલો અને બીજા ઉચ્ચકોમોના વસવાટનો આ મોટો વિસ્તાર છે. જાકવાયકા એવી છે કે એક વખત એક બાદશાહનું ‘કાકર’ નામનું ઉટ આ વિસ્તારમાંથી પસાર થતાં મોટા ખાડાની ચીકણી માટીનાં પગ લપરવા, ને ભાંગી ગયો તેથી માણસો તેને મૂકીને ચાલ્યા ગયા. એ ઉટના નામ ઉપરથી કાકરખાડ નામ પડ્યું બીજા લોકવાયકા પ્રમાણે વસવાટ શરૂ કરનારાઓના નામ ઉપરથી કાકરખાડ નામ પડ્યું હોવાનું મનાય છે. તે મૂળ વસવાટ કરનારના વંશજોના નામ ઉપરથી રામ તલાવડી અને ભોળે તલાવડી નામ પડ્યાં આજે પણ આ વિસ્તારમાં એક મસ્જિદ મોજૂદ છે.

લખાવાડ અને નાનાકુંભનાથ—જેનસીથી ૧૧ મી પેઢીએ લાખો પટેલ થયા તેમના નામ પરથી લખાવાડ ઓળખાય છે તે પૈસેટકે ઘણા સુખી હતા તેમ જણાય છે. તેમણે નાનાકુંભનાથની સ્થાપના કરેલી. તે દેસાઈવંશના નારણદાસ પટેલના પિતા મણીદાસ પટેલના સમકાલિન હતા.

નડિયાદના ઇતિહાસમાં નાગરોનું સ્થાન ખૂબ જ મહત્વનું છે કારણ કે નડિયાદના સરકાર ઘનને એમણે સાચવ્યું છે, જતન કર્યું છે અને આજે પણ એની મુલાકાત એ પ્રસંગની રજા છે. નાગરોએ નડિયાદના ઇતિહાસમાં ભજવેલા ભાગ ત્રિશે સાક્ષરતાન શ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી તથા એમના ભાઈ તરદરિશમ ત્રિપાઠીએ પોતાના પિતાશ્રી માધવરામ ધીરજરામ ત્રિપાઠીના સ્મરણાર્થ પ્રસિદ્ધ કરેલી ‘માધવરામ સ્મારિકા’ નામના ગ્રંથમાં સવિસ્તર માહિતી આપેલી છે એ અનુસાર હાલ પણ નડિયાદમાં વડનગરા નાગરોનો નિવાસ નાગરવાડામાં છે. થોડાંક ઘર કંસારા વાડે છે. નાગરવાડાનો આરંભ કાંઈ ચક્રા આગળના મહાવજીનીના મંદિર આગળથી થાય છે અને તેમાંથી પોળોમાં જતી વરજભાઈરાણી, વાણિયાવાળી તથા પીપળાવાળી ખંડીઓનાં ધર્મપુરવાળી, કારતારામ અંતદત્તરાણા અને જનકરામ

હમિયાશંકરવાળી છે. એ સિવાય પીજ ભાગોળ સુધી નાની મોટી ખડકાઓ હતી પણ તેમાંથી હાલ થોડાંક વર્ષથી નાગરી ચાતની વસ્તી શૂન્ય થઈ છે. નાગરોએ ઘણાં પરમાર્થિક કામોમાં દ્રવ્યનો વ્યય કરેલો છે. એમાં મનસુખરામ ત્રિપાઠીએ બંધાવેલ અ. સૌ. ડાહીલક્ષ્મી પુસ્તકશાળા અને જુદા જુદા મંદિર—મહાદેવ તથા શાળાઓમાં કરેલ દાન અને સદાવત વગેરે મુખ્ય છે.

નડિયાદના ઇતિહાસમાં અસામાન્ય મહત્વનું સ્થાન સંતરામ મહારાજનું છે. સંવત ૧૮૭૨ મ સંતરામ મહારાજ નડિયાદ આવ્યા હતા. ત્યાં કુંગા કુપ વાળાં ખેતરોમાં એકાંતવાસમાં એક રાયણના ખાડના પોલાણમાં બેસી રહેતા. ત્યાં એક વખત એક ખેતમજૂરે મહારાજને તુંબડી દ્વારા તુંબડી બોળી સ્નાન કરતાં જોયા અને એ ચમત્કાર બીજા મજૂરોને પણ બતાવ્યો. એ પછી લોકોમાં વાત ફેલાતાં દર્શન માટે જીડ જમવા માંડી. એવામાં એક દણુખીની બેંસ છ મહિનાથી વસડી ગયેલી તેને મહારાજે તુંબડીમાં એ બેસવું દૂધ લાવવા કહ્યું ત્યારે બેંસે દૂધ દીધું. આવા બીજા ચમત્કારોથી લોકોને એમનામાં શ્રદ્ધા બેઠી. પૂંજભાઈ નામના એક ભક્તની વિનંતિને માન આપી સંતરામ મહારાજ નડિયાદ શહેરમાં હાલના સંતરામ મંદિરની જગ્યાએ ટેકરા હતા ત્યાં બેસવા લાગ્યા એ છોડીને જવાની તૈયારીમાં હતા ત્યારે પૂંજભાઈએ ફરી રોક્યાં ત્યારે મહારાજે એમને પોતાની સેવામાં રહેવા કહ્યું. પૂંજભાઈએ શરત રવાંકારી અને સામેથી શરત મૂકી કે એમની મજૂરી વગર છોડવું નહિ, કે સમાધિ લેવી નહિ સંવત ૧૮૯૭ ના પોષની પુનમે મહારાજે સમાધિ લેવાનો વિચાર કર્યો. પણ પૂંજભાઈ હયાત ન હતા તેથી તેમના પૌત્ર બાપુભાઈને પૂછ્યું—બાપુભાઈ ખેડા હતા, તેમણે મહા મહિનાની પુનમે પોતે નડિયાદ આવે ત્યાં સુધી થોભવા જણાવ્યું. અને મહારાજે સં. ૧૮૯૭ના મહામાસની પુનમે સનાધિ લીધી. આજે પણ નડિયાદમાં મહા મહિનાની પુનમે સંતરામ મંદિરમાં દર વર્ષે મેળો ભરાય છે. સંતરામ મંદિર અને સંતરામ મહારાજ આજે તો નડિયાદના નાક સમા બની ગયા છે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં શાળાઓ અને કોલેજોમાં આ મંદિર તરફથી સખાવંતો કરવામાં આવેલી છે એટલું જ નહિ—સામાજિક, ધાર્મિક ને આર્થિક સુધારણાનાં કામ પણ એણે ઉગાડેલાં છે લગ્નના ધૂમ ખર્ચામાંથી સમાજને કળાવા સંતરામ મંદિરમાં જ લગ્ન ઉકેલી શકાય એવી ગોઠવણ કરવામાં આવેલી છે અને દર વર્ષે હળર—હળર જેટલાં લગ્ન પ્રસંગો અહીં પાવવામાં આવે છે.

ઈ. સં. ૧૮૫૮માં રહેલે આવી ને પરિણામે પરદેશી માલ મોટા પ્રમાણમાં નડિયાદમાં આવવા લાગ્યો અને તેનો વેપાર વધવા લાગ્યો. તે સમયના નડિયાદનું વર્ણન શ્રી ઈન્દુલાલ યામિકે પોતાની ‘આ મકથા’માં સરસ રીતે કરેલું છે. મેટર હતી જ નહિ, ગાડાં ને બેંસ—ગાયની વજળાર જોવા મળતી રોસન આગળ તો જોલ ને જુલાલનાઈ ટાવર હતાં નહિ, ખુદ્દું મેદાન હતું. મોટામાં મોટું બજાર અમદાવાદી બજાર હતું. હોટલો ન હતી. ફળો વેચાતા નહિ અમદાવાદી બજારથી કંથારિયા ચકલા તરફ આવતાં મોચી-ઓની દુકાનો હતી. તૈયાર ખૂટ તો મળતાં જ નહિ. અમદાવાદી બજારથી સ્વામિનારાયણના મંદિર તરફ ચાલતા કાપડિયા જ દેખાય.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

મામ : સીલીકા

ફોન : ૨૦૮

સૌરાષ્ટ્ર સીલીકેટ ઉત્પાદક સહકારી
સંઘ લી.

મુ. જુનાગઢ

સ્થાપના તારીખ : ૧૪-૧૦-૫૮

નોંધણી નંબર : ૨૬૭૧

શેર ભંડોળ : ૧૦૦૬૦૦-૦૦

સભ્ય સંખ્યા : ૧૧૩

અનામત ફંડ : ૨૪૩૨૭-૪૩

વાર્ષિક વેચાણ : ૬ લાખથી

વધારે

હરિભાઈ મૂળજી કારિયા
ઉપપ્રમુખમોહનભાઈ એલ. પટેલ
પ્રમુખદુર્ગેશભાઈ ઠાકર
મેનેજર/મંત્રી

શુભેચ્છા પાઠવે છે

ફોન : ૧

ધી સંખેડા જળુગામ તાલુકા જીનીંગ
પ્રેસીંગ એન્ડ કોટન સેલ કો-ઓ સો. લી.
(ઢાકલીયા)

મુ. ખોડેલી.

(તાલુકો : સંખેડા)

(જિલ્લો : વડોદરા)

સ્થાપના તારીખ : ૧૧-૫-૫૬

નોંધણી નંબર : ૧૫૬૨૬

શેર ભંડોળ : ૧૩૫૫૫૦-૦૦

સભ્ય સંખ્યા : ૬૮૫

અનામત ફંડ : ૧૩૧૨૧-૦૦

ખેડૂત : ૬૨૭

અન્ય ફંડ : ૬૭૬૦૫ ૦૦

મંડળી : ૫૭

સરકાર : ૧

વિકુલભાઈ પટેલ
મેનેજરપરાગભાઈ વૃન્દાવનભાઈ પટેલ
પ્રમુખસંખેડા અને જળુગામ તાલુકાની માત્ર એક જ સહકારી સંસ્થા
જેમાં ખેડૂતોનો કપાસ પ્રોસેસીંગ કરી વેચાણ કરી આપે છે.

રાષ્ટ્રને સમૃદ્ધ અને શક્તિશાળી બનાવવામાં

જામનગર જિલ્લા પંચાયત

અને જિલ્લાભરની સાથી પંચાયતો દ્વારા આપવામાં આવતી સેવાઓ—

- ☆ કૃષિ વિકાસ અને વધુ કૃષિ ઉત્પાદન.
- ☆ આરોગ્ય અને તબિબી સેવાઓ.
- ☆ રસ્તા, પુલો અને મકાનો, જળાશયો, તળાવ અને કુવા અને પાણી પુરવઠો.
- ☆ મફત અને ફરજિયાત પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ.
- ☆ સામુહિક વિકાસ અને ગ્રામવિકાસ.
- ☆ પશુ સંવર્ધન અને સારવાર.
- ☆ સહકાર, સંગઠન અને લઘુ ઉદ્યોગો.
- ☆ નાગરિક સંરક્ષણ, ગ્રામ અને સાગર રક્ષક દળો.
- ☆ સમાજકલ્યાણ અને પછાત વર્ગોનો ઉત્કર્ષ.
- ☆ સામાજિક સેવાઓ આપતી સાવજનિક સંસ્થાઓને સહાય.
- ☆ અન્ય સામાજિક સેવાઓ,.....ઈત્યાદી.....

સાંધી સાથે બળરત્ને રસ્તે આગળ ચાલતા ચૂડગરોની દુકાનો આવતી. પછી સરિયામ રસ્તે છેક મોગલકોટ સુધી બીજા બાજુએ હાલના ધર્માદા દવાખાના સુધી છીપાઓની દુકાનો ધ્યાન ખેંચતી. આજે તો એ નથી. સાથે બળરત્માં પીપળાના ઝાડની આસપાસ શાકભાજીનું બજાર હતું. (આ બજાર આ જ પણ હતું જેવા મળે છે ને આજે ય સવારનાં સમયમાં શાકભાજીની ખરીદી કરવા માનવ મહેરામણ ઉમટે છે) સાંધી કંસારાવાડ તરફ, જ્યાં તો કંસારાઓનાં ટાંકણા અને હથોડાના અવાજ જ તમને સંભળાયા કરે. આજે ય એ જેવા મળે છે. નડિયાદમાં એ જમાનામાં કારીગરો મોટા પ્રમાણમાં હતા. લોખંડ-લાકડાનાં સાધનો, સ્થાપત્ય, અને કાપડવણાટ આ કારીગરો કળા ૧૯ માં સૈકાના અંત સુધી અસ્પૃશ્યતા બનેલી હતી એ પછી પણ એનો અંત આવતાં તો હીક હીક સમયનાં વહાણાં વાયાં. છેક વીસમી સદીનાં આરંભ સુધી લાટ લોકો એમની પ્રવૃત્તિ ચક્રાવતા હતા. એ પછી એ લોકો બીજા વ્યવસાયોમાં જોડાયા લાગ્યા અને બવાઈ અને એવી બીજી લોકરંજનની પ્રવૃત્તિઓ ધસાઈ ગઈ. નડિયાદમાં કેટલાક મોટાં મકાનો હતા. દેસાઈઓની હવેલીઓ, સંતરામ મહારાજનું વિશાળ મંદિર ને હવેલી, સુધરાઈનું મકાન, પુસ્તકાલયો અને નવા મંદિરો લલ્લ મેંચતાં. રસ્તાઓ સાંકડા અને વાંકાચૂકા હતા- અને આજે ય એવા જ છે.

નડિયાદનાં મુખ્ય મંદિરો વિશે થોડો પરિચય જરૂર ગણાવો જોઈએ. ભૈરવાનાથનું મંદિર તો ઘણું જૂનું લાગે છે. ઇ. સ. ૧૮૪૨ માં દેસાઈ વાઘજીભાઈ શામળદાસે કાળકામાતાનું મંદિર બંધાવ્યું હતું ઇ. સ. ૧૮૨૪ માં સહજનંદ સ્વામી નડિયાદમાં આવ્યા હતા તેમની સ્મૃતિમાં અમદાવાદી બળરત્ને રસ્તે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનું મંદિર બંધવામાં આવ્યું હતું. સાથેબળર પાસે એસાઈમાતા -હવેલી બંધાઈ હતી.

એગણીસમાં સૈકાનાં નવી કેળવણી અને સમાજ સુધારાનાં આંદોલનો વિકાસ પામ્યા ત્યારે મુંબઈ, અમદાવાદ કે સુરતમાં થયેલી અસરો નડિયાદમાં થઈ ન હતી જૂની રીતિઓ અને રીત-રિવાજોને રક્ષાની વૃત્તિ નડિયાદમાં ઘણાં સમય સુધી વ્યાપક રહી હતી. પરંતુ નવી કેળવણી તો અહીં પણ પ્રવેશી હતી. ઇ. સ. ૧૮૬૦થી નડિયાદના આગેવાન વર્ગેએ અંગ્રેજ કેળવણીને લાભ લેનારાઓમાં શરૂઆતમાં ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાત્રિક અને મન-સુખરાય સર્વરામ ત્રિપાઠી આવ્યા. એ લોકો સંસ્કૃત માટે ભારે પક્ષપાત ધરાવતા અને તેથી ગુજરાતીભાષામાં પણ સંસ્કૃત શબ્દોનો પ્રયોગ મોટા પ્રમાણમાં એ લોકો કરતાં પરંપરાને ચાલુ રાખવાના એ આગ્રહી હતા. તેમની અસર તળે નડિયાદમાં સાહિત્યની એક વિશિષ્ટ પરંપરા ચાલી હતી. મણિલાલ નાનુભાઈ દિવેદીએ એમાં અને અદ્વૈતવાદનું નિરૂપણ કયું. ગોવર્ધનરામે 'સરસ્વતીચંદ્ર'નું સર્જન કરી ગુજરાતી સાહિત્યના ગગનમંડળમાં અદ્વિતિય સ્થાન પ્રાપ્ત કયું. (પાછળથી નડિયાદના જ એક યુવાન શ્રી ગોવિંદ સરયાએ ૧૯૬૮માં 'સરસ્વતીચંદ્ર'ને ચલચિત્રનું રૂપ પણ આપ્યું) બાલાશંકર ઉદાસરામ કંથારિયાએ મરતી ભરેલાં કાવ્યો આપ્યાં. દેવલતરામ પંજાએ ઉત્તમ સંસ્કૃત સાહિત્યના ભાષાંતર ગુજરાતી સાહિત્યને સરજી ધર્મી. નડિયાદના સપૂતોએ સાહિત્યનું સર્જન એટલા મોટા પાયા પર કર્યું અને નડિયાદે એટલા બધા સાક્ષરો અને

સાહિત્યકારો ગુજરાતને આપ્યા કે નડિયાદ સાક્ષરભૂમિનો પર્યાય બની ગયું આજે પણ નડિયાદમાં સાહિત્ય સર્જન થાય છે. આજનાં નડિયાદના સાહિત્ય સર્જકોમાં રસકવિ શ્રી રંધુનાથ બ્રહ્મભદ્ર, શ્રી બકુલ ત્રિપાઠી, જેવા ખ્યાતનામ અને બીજા ઉમતા ને વિકાસની કેડીના સોપાનસર કરતા જતા સાહિત્યકારો છે.

નડિયાદમાં ત્રણ વાર સાહિત્ય પરિષદના સંમેલન મળેલા છે. ઇ. સ. ૧૮૨૮માં શ્રી આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવના પ્રમુખપદે ઇ. સ. ૧૯૩૧માં બુલાભાઈ જીવણજી દેસાઈના પ્રમુખપદે અને ઇ. સ. ૧૯૫૧માં ગુજરાતી સાહિત્યના પરિષદનું સુવર્ણ મહોત્સવ સંમેલન શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીના પ્રમુખપદે મળ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૯૫૫માં તો સંમેલનના પ્રસંગે ૨૬મી ઓક્ટોબર અને વિજયા-દશમીના દિને ગોવર્ધનરામની શતાબ્દિનો ઉત્સવ પણ ઉજવાયો હતો. જેનું સ્થળ સંતરામ મંદિર હતું. ઇ. સ. ૧૯૩૧ના સાહિત્ય પરિષદના સંમેલનમાં સત્કાર સમિતિનું પ્રમુખ શ્રી અંબાલાલ જુજાખી-રામ બનીએ 'સ્વાગતગીતા' નામના સ્વાગત પ્રવચનમાં નડિયાદના દર્શિહાસ વિશે સારી માહિતી આપી હતી.

નડિયાદના આ બધા પતેતા પુત્રોમાં શિરમોર સમું સ્થાન નિર્વિવાદ રીતે ગોવર્ધનરામનું છે. માત્ર નડિયાદના જ નહિ પણ આખા ગુજરાતના અને કંઈક અંશે તો ભારતના ઇતિહાસમાં પણ એમનું સ્થાન મહત્વનું છે. એનું કારણ એમની આર્ષદૃષ્ટિ છે માત્ર લેખક ન હતા, દૃષ્ટા પણ હતા. પોતાના કાળના પરિબળોમાંથી એ ઘડાયા અને એ પરિબળોના પ્રતિબિંબ એમની કૃતિઓમાં ઝીલાયાં. પણ માત્ર પ્રતિબિંબ ઝીલીને જ ગોવર્ધનરામે પોતાનું કર્તવ્ય પરિપૂર્ણ થયેલું માન્યું ન હતું. એમનાં વ્યક્તિત્વ અને સાહિત્યનો પ્રભાવ એમના દેહાંત પછી આજપર્યંત અસામાન્ય તીવ્રતાથી પડ્યો છે.

આમ જોતાં એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે નડિયાદના સાક્ષરોનું જમા પાસું ઘણું સમૃદ્ધ અને યશસ્વી હતું અદ્યતન અજ્ઞાપિતા નડિયાદને કવિવર નાનાલાલે જર્મનીના સંસ્કારકેન્દ્ર વિમાર સાથે યથાર્થ રીતે સરખાવ્યું છે. ગુજરાતની અસ્મિતાના વિકાસમાં નડિયાદના આ સાક્ષરોનું પ્રદાન ગણના પ્રાપ્ત છે.

આટલું પૂરતું ન હોય તેમ નડિયાદે સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની લડતોમાં પણ છેક ૧૯૧૭થી આગેવાની ભરેલાં ભાગ ભજવ્યા કયો છે. એક વાયકા એવી છે કે અમદાવાદ ઉડાવી દેવા માટે અંગ્રેજ લશ્કર ભરેલી ટ્રેનને પસાર ન થવા દેવા માટે નડિયાદના વીરસાઓએ જીવનના જોખમે પણ રેલના પાટા ઉખાડીને પાંચ પાંચ દસ દસ માઉ દૂર નાખી દીધેલા અને પરિણામે અમદાવાદ બચી ગયું.

હરિજા અર્ધશતકમાં નડિયાદ અર્વાચીન જમાના તરફ વેગથી વધ્યું છે. ગાંધીજી અને સરદાર વલ્લભભાઈનો પ્રભાવ તેના ઉપર પડ્યો હતો. શ્રી વિક્રમભાઈ પટેલની સ્મૃતિમાં વિક્રમ કન્યા વિદ્યાલય સ્થાપીને એ વીર ગુજરાતી અને ચરૈતરતા સપૂતનું નામ ને સ્મારક નડિયાદે સાચવ્યું છે. અને એ ઉત્તરોત્તર બળવત્તર બનતું બન્યું છે. આજે એ સ્વયંપૂર્ણ બનવાના પ્રયાસોની સિદ્ધિને આરે ઉભું છે. ગોવર્ધનરામની સ્મૃતિ માટે પણ સ્મૃતિમંદિરની રચના થઈ છે.

સ્વ. સરદારશ્રી વલ્લભભાઈ પટેલે મેટ્રીક સુધીનું શિક્ષણ તેમણે અહીં પ્રાપ્ત કર્યું. તેથી તેમની સ્મૃતિમાં નડિયાદના ગાંધીવાદી ચિંતક અને સમાજસેવક શ્રી બાલુભાઈ જશભાઈ પટેલની પ્રેરણા અને નેતૃત્વ હેઠળ 'સરદાર વલ્લભભાઈ સમાજસેવા ટ્રસ્ટ'ની સ્થાપના થઈ છે. આ ટ્રસ્ટ તરફથી નગરમાં શિક્ષણ અને સામાજિક સેવાની પ્રવૃત્તિઓ વિકસી રહી છે. તેમાં ટેકનીકલ શિક્ષણની માધ્યમિકશાળા અને સ્ત્રી કેળવણી માટે મહિલા કોલેજનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે. બાલશિક્ષણની દિશામાં બાલબચન, ખેતી-ઉદ્યોગશાળા, કુદરતી ઉપચાર કેન્દ્ર, પોલીટેકનીક વગેરે અનુક્રમે શરૂ કરવામાં આવનાર છે.

કેળવણીના ક્ષેત્રે આજે તો નડિયાદ વિદ્યાધામ બની ગયું છે. વિનયન, વાણિજ્ય, વિજ્ઞાન, કાયદો, રસાયણ, આયુર્વેદ, તાંત્રિક વગેરે વિદ્યાશાખાઓની કોલેજો અહીં છે. લગભગ પંદરેક જેટલી માધ્યમિકશાળાઓ અને ચાલીસ ઉપરાંત પ્રાથમિક શાળાઓ છે.

વધુ ઉત્પાદન મેળવવા અમારું હેલીકોપ્ટર
છાપ મિશ્ર ખાતર વાપરવાનો આગ્રહ રાખો.

ટે. નં. ૩૮૮

ટે. નં. ૧૪૮૫

હાલાર ફર્ટીલાઈઝર્સ

૪-એ, મનમોહન મારકેટ, જામનગર

ટે. નં. ૨૫૬૦૪

ટે. નં. ૨૫૫૮૬

ડેક્ટન સેલ્સ કોર્પોરેશન

૩-૧૧ જયરાજ પ્લોટ, રાજકોટ

Largest Sheet Metal Industry In Saurashtra

Phones { Office : 1008
Personal : 1289
Factory : 581
Resi. : 170

Gram : BARDANWALA

NEW DIGVIJAYSINHJI TI FACTORY

Prop. VITHALDAS DHANJIBHAI BARDANWALA

Grain Market, P. O. Box 24

JAMNAGAR

Manufacturers of

**GHAMELAS
DRUMS**

**TAGARAS
P. P. CAPS**

**BUCKETS
CROWN CORKS**

AND

ALL KINDS OF PLAIN, COLOURED, PRINTED
SQUARE AND ROUND TINS AND DUBBIES

ગુજરાતના ઉદ્યોગો

—શ્રી ચંદ્રકાન્ત પાઠક

ભારતના ઔદ્યોગિક નકશામાં ગુજરાત પ્રથમ સ્થાન મેળવવા મંડીલ કાપી રહેલ છે. ત્યારે વિકાસની સમાલોચના કરવા મન થઈ જાય છે. હાલ અંગાળ તથા મહારાષ્ટ્ર બાદ રોકાણ તથા રોજગારીની દૃષ્ટિએ ગુજરાતનો ત્રીજો નંબર આવે છે. ગુજરાતમાં રાજકીય સ્થિતિ, ઔદ્યોગિક શાંતિ, જરૂરી ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર, ઉપસ્થિત થતાં અનેક નાના-મોટા ઉદ્યોગો શરૂ થઈ રહ્યા છે અને તે માટેનાં પ્લાન તૈયાર થઈ રહ્યા છે.

ગુજરાત રાજ્યની શરૂઆત થઈ ત્યારે ચાર હજારની અંદર લઘુ ઉદ્યોગો હતા જે આજ સાત વર્ષ બાદ આઠ હજારનો આંક વટાવી ચૂકેલ છે. રાજકોટ, અમદાવાદ, સુરત, વડોદરા શહેરોએ ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ બહુ જ નોંધપાત્ર પ્રગતિ સાધી છે. જામનગર, ભાવનગર, પોરબંદર, જુનાગઢ, ભરૂચ, વલસાડ, ગાંધીધામ, અમરેલી, ગોધરા, ખંભાત, અંકલેશ્વર ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ વિકસાવાઈ રહ્યા છે પરંતુ જોઈએ તેટલો સતોષ ઔદ્યોગિક પ્રગતિ માટે થતો નથી. ઉદ્યોગોના વિકેન્દ્રીકરણ માટે રાજ્ય સરકાર સારો એવો પરિશ્રમ ઉઠાવે છે. પાંત્રીસેક જેટલી ઔદ્યોગિક વસાહતોનું આયોજન થઈ રહ્યું છે, પરંતુ અનેકવિધ પ્રવૃત્તિથી ધનવતી ઉઠવામાં જરા દીલ થઈ રહી છે.

ગુજરાતના મુખ્ય ઉદ્યોગોમાં કાપડ, સિમેન્ટ, સોડાએશ રસાયણો, પોટરીઝ, તેલની મિશ્રે, ખાંડનાં કારખાનાં, મીઠાનો ઉદ્યોગ, ખનિજ-તેલ-રીફાઇનરી, ફર્ટીલાઇઝર વ. ગણાવી શકાય.

કાપડનો ઉદ્યોગ બપોર કોઠાકરીમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે. કેટલીક માંદી મિલો બંધ પડી જાય છે, ત્યારે કેટલીક મિલોને સરકાર આર્થિક સહાય આપી ઓફસીજન આપી-જીવાડવાના યત્ન કરી રહેલ છે. આ ઉદ્યોગને જીવંત રાખવા વ્યવહાર પગલાં ભરાય તે જરૂરી છે.

સિમેન્ટ— ગુજરાતમાં સૌથી વધુ ખનીજ મળી આવેલ હોય તો તે છે ચુનાના પથ્થરો. સિમેન્ટનાં પંદર લાખ ટન ઉત્પાદન શક્તિવાળાં કારખાનાં ગુજરાતમાં ચાલુ છે. તદુપરાંત વેરાવળ, ભાવનગર, અંકલેશ્વર, અમીરમઢ અને ચોરવાડ ખાતે છ નવાં કારખાનાં શરૂ કરવા ઈરાદાપત્રો અપાયા છે પરંતુ હજુ તે નવા કારખાના માટે જોઈએ તેવી ગતિ આવી નથી તે શોચનીય વાત છે.

ખાંડ— ગુજરાત રાજ્યમાં ખાંડનું ઉત્પાદન માગ કરતાં પાંચમા ભાગનું જ છે. કોડીનાર, બારડોલી, ગણદેવી, ઉનાના ખાંડના કારખાનાં ચાલુ છે. મઢીમાં ખાંડનું કારખાનું શરૂ થનાર છે. શેરડી ઉત્પાદનના ઘણા કેન્દ્રોમાં ખાંડના નાનાં-મોટા કારખાનાં શરૂ કરી શકાય તેમ છે. ખાંડના ઉદ્યોગ માટે શેરડીનું એકર દીઠ ઉત્પાદન તથા સિંચાઈની સગવડ મહારાષ્ટ્ર કરતાં ઓછી છે.

રસાયણ— ગુજરાતમાં સોડાએશ, મીઠું, રંગ, દવાઓનો ઉદ્યોગ સારા પ્રમાણમાં ખીલેલ છે. ફર્ટીલાઇઝરના મીઠાપુર તથા કંડલાના બે પ્રોજેક્ટમાં રૂ. ૧૯૧ કરોડનું રોકાણ થનાર છે. પ્રોજેક્ટની રજૂઆતમાં અનેક વિટંબણાઓ આવે છે. આપણે પ્રોજેક્ટ વિશે ઘણું ગાળ્યું છીએ પણ ઉદ્યોગ આકાર પામે અને ઉત્પાદન શરૂ થાય ત્યાં સુધી બહુ પગલીસીટી આપવી જોઈએ નહીં. પેટ્રોકેમિકલ કોમ્પ્લેક્સમાં પણ રૂ. ૧૮૦ કરોડનું રોકાણ આશરે થવાનું છે. નવા સોડાએશનાં બે એકમો તથા કોરટીક સોડાના પ્લાન્ટમાં રૂ. ૪૫ કરોડનું રોકાણ આગામી વર્ષોમાં થશે.

વનસ્પતિ તેલ— ગુજરાતમાં પાંચસોથી વધુ તેલની મિલો તથા ૨૭ સોલવન્ટ એક્ષ્ટ્રેક્શન પ્લાન્ટ છે. પંદરેક નવાં કારખાનાં માટે અરજ મંજૂર થયેલ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં મગફળીનો મત્તલખ પાક થાય છે તેથી કશોદ જામનગર-પોરબંદર પાસે વનસ્પતિ ઘી અનાવવા માટે રાજ્યસરકાર પ્રયત્ન કરે તો સારું. ગુજરાતનું તેલ અંધ પ્રાંતમાં જાય અને ત્યાં વનસ્પતિ ઘી અનાવાય છે તો શા માટે ગુજરાતમાં જ તેનો ઉપયોગ ન થાય ?

મીઠા ઉદ્યોગો— કાપડના ઉદ્યોગને પરીણામે, ગુજરાતમાં તેના આધારિત બે હજાર જેટલા નાના ઉદ્યોગો ખીલ્યા છે. પરંતુ તે ઉદ્યોગ હાલ મરણ પધારીએ છે ત્યારે નવા મોટા પ્રોજેક્ટ ગુજરાતમાં શરૂ કરવા પ્રયત્ન થવા જોઈએ. ખનિજતેલ ગુજરાતની ધરતીમાં મળ્યું જેથી રિફાઇનરી શરૂ થઈ. બાકી ગુજરાતમાં તે સિવાય એક પણ મોટા ઉદ્યોગ કેન્દ્ર સરકારે હજુ શરૂ કરેલ નથી. ભાવનગર મશીન ટુલ્સનું કારખાનું ખેરબે પહોં જ્યારે તેની સાથે વિચારા યેલ અજમેર મશીન ટુલ્સ કાર્ય કરી રહેલ છે. નેપ્થા કેકરની ટીલ. મીઠાપુર ખાતર યોજનાની ચર્ચા, નર્મદા યોજના, અણુશક્તિ આધારિત પાવર વ. ની યોજના હજુ કાગળ પર જ ફર્યા કરે છે. આ મૂર્ત સ્વરૂપ થાય તો જ ગુજરાતની કાયાપલટ થશે.

નાની કાર યોજના, ઇન્ડુમેન્ટ્સ ઉદ્યોગ, એલ્યુમિના પ્રોજેક્ટ શીપયાર્ડ, ભારતની ખીજી ટેલીફોન ફેક્ટરી, ગુજરાતમાં ખીજી રીફાઇનરી, મશીન ટુલ્સ, પેટ્રોકેમિકલ્સ કોમ્પ્લેક્સ વહેલાસર શરૂ કરાય તેમાં જ ગુજરાતનું બંધિ સમાયેલ છે. તો મોટા ઉદ્યોગો પર આધારિત હજારો નાના ઉદ્યોગો વિકસી શકશે. મોટા ઉદ્યોગોની સ્થાપના પાછળ કેન્દ્રમાં અસરકારક રજૂઆત થાય અને પરદેશી મૂડી આકર્ષાય. સમગ્ર ગુજરાત રાજ્યનો કાચોમાલ, તૈયાગ માલ, વાહન-વ્યવહારની સુવિધા, પાણી, વીજળી, ગંદા પાણીનો નિકાલ, ટેકનીકલ માણસોની પ્રાપ્તિ, સરતી જમીન તથા અનેક ઔદ્યોગિક

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી રાજપરા સેવા સહકારી મંડળી

મુ. રાજપરા

(તાલુકા : તળાવ)

(જિ: બાવનગર)

શેર ભંડોળ : ૨૫૦૦૦-૦૦

સભ્ય સંખ્યા : ૧૦૫

અનામત ફંડ : ૨૫૦૦-૦૦

મંડળી ખાતર, બીયારણુ તથા જીવન જરૂરીયાતની ચીજ વસ્તુના વેપારનું કામકાજ કરે છે.

જસવંતરાય વ્યાસ

ગોરવંતભાઈ માધાભાઈ

મંત્રી સૌભાગ્યચંદ શાહ
મેનેજર

પ્રમુખ

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી ટીબા સેવા સહકારી મંડળી લી.

મુ. ટીબા

(તાલુકો : ચારીયાધાર)

(જિલ્લો : બાવનગર)

રજી. નં. ૩૪૮

સભ્ય સંખ્યા ૧૪૬

તા. ૧૧-૨-૫૦

મંડળી ખાતર બીયારણુ, જંતુનાશક દવા, માલતારણુ, ધીરાણુ, ખેતીવિષયક ધીરાણુ, તથા ખાંડ તેલની વહેંચણીનું કામકાજ કરે છે.

લાલુભાઈ બાલુભા ગોહિલ પૃથ્વીસિંહજી એચ ગોહિલ
પ્રમુખ મંત્રી

વ્ય. ક. સભ્યો

રણવીરસિંહજી નરહરસિંહજી શામજીભાઈ પ્રાગાભાઈ
ગોપાળભાઈ નાગજીભાઈ દુદાભાઈ કરશનભાઈ
ઠાકરશીભાઈ જવેરભાઈ

તાર : યુનીયન

ફોન : ૧૬

ધી કોડીનાર તાલુકા કો. ઓપરેટીવ બેન્કીંગ યુનીયન લી.

મુ કોડીનાર.

રજી. નં. ૨૦૨૫૯/૭-૬૪

ઓડીટ વગળા અ

સ્થાપના તારીખ ૨૩-૧૧-૧૯૧૨

શેર ભંડોળ અને અન્ય ફંડો

ભરપાઈ થયેલું શેર ભંડોળ : ૨૮૦૫૯૦૦

રીઝર્વ ફંડ : ૩૩૬૯૪૭

બીજા ફંડ : ૨૧૧૪૨૨

સર્વ પ્રકારની થાપણો : ૧,૩૨૬૬૨૬૫

કુલ કાર્ય ભંડોળ : ૧૭૯૪૦૪૮૬

— વ્યવસ્થાપક કમિટીના સભ્યો —

શ્રી જોધાભાઈ માલાભાઈ,

શ્રી ઓષાભાઈ ભગવાનભાઈ,

શ્રી જયસિંહભાઈ સામતભાઈ,

શ્રી અરિસિંહભાઈ ભાણુભાઈ,

શ્રી સીદીભાઈ જીવાભાઈ,

શ્રી દુદાભાઈ કુંભાભાઈ,

શ્રી મસરીભાઈ નથુભાઈ,

શ્રી રામભાઈ દેવાતભાઈ,

શ્રી જયાનંદભાઈ પ્રજ્ઞાભાઈ,

શ્રી રાજાભાઈ અરજણ,

શ્રી વીરભાણુભાઈ હમીરભાઈ,

શ્રી અરસીભાઈ રાજભાઈ,

શ્રી રામસિંહભાઈ નારણભાઈ,

શ્રી દારકાદાસ મોહનલાલ પટેલ,

શ્રી જેર્જભાઈ પરબતભાઈ,

શ્રી હીરદીકટ રજીસ્ટ્રાર-જૂનાગઢ,

ભગવાનભાઈ મોરી

પોલાભાઈ ભગવાનભાઈ ખારડ

નોંધણુભાઈ જોધાભાઈ ખારડ

ઓગસ્ટ-૨૦૨૨

મેનેજર

સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ ઓફ લેન્ડ

શક્યતાઓ લક્ષમાં રાખી માર્ગદર્શન ધરાવે માટે રાજ્ય સરકારે આગ્રહ રાખવો જોઈએ.

ગુજરાતમાં નવા ઉદ્યોગોની શરૂઆત અને વિસ્તરણ માટે રોકાવો ક્યાં ક્યાં છે ?

(૧) અનેક ગુજરાતીઓ માદેવતનમાં નાના મોટા ઉદ્યોગો શરૂ કરવા વિચારે છે તેઓ ગુજરાતમાં ઉદ્યોગો માટેનું સ્પષ્ટ મુરખ ચિત્ર મેળવી શકતા નથી. અનેક આફ્રિકાવાસીઓને ગુજરાતમાં આપણે આકર્ષી શક્યા નથી તેઓ ઇંગ્લેંડ બાજુ વળી ગયા છે. આફ્રિકાવાસીઓના વસવાટ માટે એક આફ્રિકાનગરની રચના યોગ્ય રથળે થાય અને અનેક સુવિધાઓ અપાય તો કરોડો રૂપિયાનું રોકાણ શક્ય બનાવાશે. પરંતુ વ્યવહાર નીતિનો અભાવ ધણીવાર વર્તાય છે. આફ્રિકાવાસી તથા મુઝમ્બિક-ઝમ્બીયાવાસીઓને યોગ્ય સવલત આપી ગુજરાતમાં અનેક વિદ્યોગો સારી રીતે વિકસાવાય તે માટે ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. ઘણા આફ્રિકાવાળા ભાઈઓની હૈયાવરાળ મારી પાસે ઠલવાઈ છે જેથી વાસ્તવિક નીતિ અપનાવવા બાર મૂકી રહ્યો છું.

(૨) ઘણી ઔદ્યોગિક વસાહતોનાં કાર્ય મંદગતિએ ચાલે છે. ગોધરા જેવી વસાહતોમાં એ વર્ષ સુધી વીજળીનું જોડાણ અપાઈ શકાયું ન હતું. ઉદ્યોગોના ઝડપી વિકાસ માટે જરૂરી ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર કરવા આપણે જરા પાછળ પડીએ છીએ. એણું બોલવાનું અને વધુ કાર્યને બદલે આજે ઉલટું છે કાર્ય એણું થયું હોય છે પરંતુ પબ્લીસીટી બહુ સારી કરવામાં આવે છે શા માટે વાસ્તવિક ચિત્ર રજૂ કરવામાં ક્ષોભ થાય છે ? ઘણી વસાહતોમાં શેડ ખાલી છે.

ભર્ય જોવી એ-ત્રણ ઔદ્યોગિક વસાહતોમાં જમીનનો ભાવ ત્રણવાર ગણો વધારેલ હોય લોકોનું આકર્ષણ એણું થાય છે. લોકોને આકર્ષો, મૂડી, રોકાણ કરાવો, રોજગારી મળશે તથા ઉદ્યોગ શરૂ કરનારના વસવાટથી શહેરની કાયાપલટ થઈ જશે, તે મેં લાગતા વળગતાને રૂબરૂ કહેલ છે. વડોદરા, અમદાવાદ રાજકોટ, સુરત વ. શહેરોમાં ઉદ્યોગો માટેની જમીનના ભાવ અનેકગણા વધી ગયા છે. મુઝમ્બિક તથા આફ્રિકાવાસીઓની નજર વિકસિત શહેરો તરફ વધુ થઈ છે ઉંબરગામમાં તથા વાપીમાં પાણીની સવલત તથા ગંદા પાણીનો નિકાલ પ્રશ્ન હલ કરવા પગલાં ભરાઈ રહ્યાં છે.

(૩) કાચોમાલ—ખનિજ આધારિત ઉદ્યોગોમાં ફ્લોરસ્પાર તથા એલ્યુમિના પ્રોજેક્ટમાં, ખીજી રિફાઇનરી માટે કે વધારાના સોડાએશનના કારખાના માટે પ્રગતિ થયેલ નથી ગુજરાતમાંથી કુડ એઇલમાંથી વધુ નેપ્થા મળે તો અનેક ઉદ્યોગો વિકસાવી શકાશે. માટે ખીજી રિફાઇનરી ગુજરાતમાં થવી જોઈએ. ગુજરાતમાં ખેત-ઉત્પાદનમાં પણ સારો એવો વધારો કરવો જોઈએ. ખેત આધારિત ઉદ્યોગોનો વિકાસ, ખેતી માટે સિંચાઈની સગવડ, સુધરેલ ખીયારણુ—ખાતર તથા જતુનાશક દવા અને ધિરાણની સવલત આપી ખેત ઉત્પાદન વધારવું રહ્યું. પ્લાસ્ટીક ઉદ્યોગના વિકાસ માટે બહુ સારો અવકાશ છે. અનેક ઉદ્યોગોની શક્યતાઓ ઉલ્લેખ મારા ‘ગુજરાતના ઉદ્યોગો’ પ્રકાશનમાં મેં કરેલ છે જ. કાચા માલનો કેમ વધુમાં વધુ ઉપયોગ કરાય તે રાજ્યના વિકાસ માટે જરૂરી છે.

(૪) વીજળી-પાણી અને જમીન—પાયાની આ જરૂરિયાતો માટે ઉદ્યોગપતિઓ બળાપા કાઢતા હોય છે. ગુજરાતમાં આજે જે

ઉદ્યોગ માટે બૂખ બાગી છે તે મારા પર આવતા સેંકડો પત્રોથી બણી શક્યો છું. તે બૂખને બરાબર સંતોષવા આપણે ઘણું કરવાનું છે આપણે ઘણી સગવડ આપતા હોયશું પરંતુ આપણી મર્યાદા શું છે ? વિકાસ કેમ રૂંધાય છે ? તે માટે વિચારાય અને પગલાં ભરાય તે જરૂરી છે.

(૫) ટેકનિકલ શિક્ષણ—કેળવાયેલ કારીગર વર્ગની અછત ગુજરાતમાં મને ઘણે રથળે દેખાયેલ છે. ઉત્પાદકતાની દૃષ્ટિએ મુઝમ્બીક કારીગર ધણીવાર વધુ ઉત્પાદન કરે છે. જેથી ગુજરાતના કારીગરને ઓછા પગાર આપવા છતાં એકંદરે તૈયાર માલની કિંમત વધુ થવા ભય છે. વધુ ઉત્પાદન માટે તથા માલનો બગાડ ઘટાડવા સક્રિય પગલાં પ્રત્યેક ઉદ્યોગમાં ભરવા આગ્રહ રાખવો જોઈએ. કેમિકલ ટેકનોલોજીના શિક્ષણ માટે વહેલાસર કાર્ય કરવું જોઈએ ટેકનિકલ-અક્રિતને અનુ-ભવ જ્ઞાન મળે તે માટે ટૂંકી ટ્રેઇનિંગ શરૂ કરવી જરૂરી છે. ડીગ્રી-ડીપ્લોમા લઈ આવેલ અક્રિતમાં ઉદ્યોગમાં ઉત્પાદન માટે જરૂરી વિશ્વાસનો અભાવ માલુમ પડે છે તે માટે ધરમૂળથી ટેકનિકલ શિક્ષણમાં ફેરફારો જરૂરી છે.

(૬) ઔદ્યોગિક માર્ગદર્શન—પરપ્રાંતમાં વસતા હજારો ગુજરાતીઓને ગુજરાતમાં ઉદ્યોગધંધા શરૂ કરવા છે પરંતુ જોઈએ તેવું સચોટ માર્ગદર્શન સમયસર મળતું નથી. તે માટે મારું “ઔદ્યોગિક માર્ગદર્શન” પુસ્તિકા સહાયરૂપ નીવડશે. વાસ્તવિક અને સચોટ માર્ગદર્શન માટેનાં માહિતી કેન્દ્રો વધુને વધુ થાય તે જરૂરી છે.

(૭) તૈયાર માલનું બજાર તથા નિકાસ—ગુજરાતમાં ઘણાં ઉદ્યોગો નાના તૈયાર માલનું બજાર મુઝમ્બીક રહે છે. ઘણી વસ્તુઓના બજાર અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત, રાજકોટ વગેરે શહેરોમાં છે પરંતુ ઘણા શહેરોમાં ખરીદશક્તિના અભાવથી કેટલીક વસ્તુઓનો જોઈએ તેવો ઉપાડ થતો નથી. ગુજરાતના પ્રત્યેક જિલ્લાના વિકાસ માટે લક્ષ અગાય અને માણસ દીઠ અવક વધે તો કેટલીક વસ્તુઓનો ઉપાડ થશે નિકાસ માટે ગુજરાતે ઘણું જ કરવાનું છે. રૂ. ૬૦ કરોડની નિકાસને બદલે રૂ. ૧૦૦ કરોડનું લક્ષ્યક સર કરવા બંદરો પરની માત્રની હેરફેર માટેની સગ ડના વધારવાની જરૂર છે. દહેજ, મગદલા, ભાવનગર, વેરાવળ વિને બારમાસી બંદર વિકસાવવા માટે લક્ષ આપવું જોઈએ. વાહનવ્યવહારની સગવડતા વધારવી જોઈએ. નેરોગેજ ને બ્રોડગેજમાં પરિવર્તન કરવા માટે ગુજરાતે કેન્દ્ર સમક્ષ જરૂરદાર રજૂઆત કરવી જોઈએ. સૌરાષ્ટ્રમાં સિમેન્ટ, સોડાએશ વિ. કરોડો રૂપિયાના માલનો ભરાવો વેગનના અભાવે થઈ નય છે. બ્રોડગેજ ઉદ્યોગોના ઝડપી વિકાસ માટે અનિવાર્ય છે.

(૮) ઉદ્યોગોમાં વૈવિધ્યતા—ગુજરાતમાં ક્યા ક્યા ઉદ્યોગો નથી, કઈ વસ્તુઓ પર પ્રાંતમાંથી મગાવાય છે ? ક્યા ઉદ્યોગો માટેની શક્યતાઓ છે ? ચાલુ ઉદ્યોગોમાં વૈવિધ્યીકરણ અપનાવાય તો ઉદ્યોગો માટે ટંકુરત વાતાવરણ સર્જી શકાશે. રાજ્યમાં ન હોય તેવા પ્રતિ-બંધિત ઉદ્યોગો શરૂ કરવા કેન્દ્ર સમક્ષ ઉદ્યોગપતિઓ તરફથી યોગ્ય રજૂઆત થવી જોઈએ. ભાવનગરના પ્રોટીનનું કારખાનું, કાચકાર્ટીંગ ઉદ્યોગ માટેની હડીકન બજાવીતી છે.

(૯) મોટા ઉદ્યોગો—ગુજરાતમાં મોટા ઉદ્યોગો શરૂ કરવા માટે બધા ભેગા થઈ, અનેક ઉદ્યોગપતિઓનો સાથ લઈ, પરદેશી મૂડી

આકર્ષી કેન્દ્ર પાસેથી યોજના મંજૂર કરાવી, કેન્દ્ર પાસેથી આર્થિક સહાય મેળવાય તે તેના આધારિત અનેક નાના મોટા ઉદ્યોગો વિકસાવી શકાશે.

(૧૦) આદિકામાં ચાર-પાંચ અનુભવી અને ઉદ્યોગપતિઓનું ડાયરેક્શન જાય અને લોકોને સમજાવવામાં આવે તે કરોડો રૂપિયાનું રોકાણ ગુજરાતમાં કરાવી શકાશે મહામૂલ્યું હાંડીયામણ યંત્રસામગ્રી તથા કાચા માલ માટે મેળવી શકાય તેમ છે.

ઉપર ગુજરાતના ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે આડખીલીરૂપ હકી કતોનો સહેજ ઉલ્લેખ કર્યો છે. આપણી મર્યાદાઓ દૂર કરાય, ઝડપી કાર્યક્ષમ વહીવટી તંત્ર થાય, માસ્ટર પ્લાન થાય અને રાજ્ય સરકાર વધુ ને વધુ રસ લઈ ગુજરાતને ભારતભરમાં ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે પ્રથમ લાવે તે જ અવ્યર્થના.

લઘુઉદ્યોગોની મુશ્કેલીઓ

- (૧) અર્થિક સહાય જોઈએ તેટલી સમયસર મળતી નથી પરિણામે ઘણા ઉદ્યોગો બંધ પડવાની અણી ઉપર છે ત્યારે ઘણા મદીમાં જેમ તેમ ગાડું ચલાવે છે રમોલ રહેલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝને આર્થિક સહાય કરો તે આવકાક્ષ નારોસ્થાન થઈ ગયું છે. વાસ્તવિક ચિત્ર તદ્દન જુદું જ છે.
- (૨) મોટા ઉદ્યોગોને કારણે અનેક રીતે નાના ઉદ્યોગોને સહન કરવાનું રહે છે. નાનાનું ઘણીવર અસ્તિત્વ ધીરે ધીરે પણ પ્રયત્નો થતા હોય છે.
- (૩) એકધારે, સરે કાચોમાલ મેળવવા લઘુ ઉદ્યોગોને જે તકલીફ નડે છે તે માટે વર્ણન શબ્દોમાં થઈ શકે તેમ નથી. સેમાં પ્રોસેસ માલની જરૂરત વણસંતોષાયેલી રહે છે પરિણામે સરતો તૈયાર માલ દેશ અને પરદેશની બજારમાં મુકવો લઘુ ઉદ્યોગો માટે કઠીન છે.
- (૪) સરકારના આકાંક્ષા ઘણીવર લઘુ ઉદ્યોગને કાચામાલ, તૈયાર માલ તથા વપરાશ વિષેના ગેરરસતે દોરી જાય છે. ઉપજાવ્ય કાચામાલ તથા વસ્તુની ગુણવત્તા વિષેનું રપટ ચિત્ર હોયું જોઈએ.
- (૫) નિકાસ કરતારા લઘુ ઉદ્યોગોના એકમોને પુરની સહાય સમયસર મળતી નથી તે માટે લક્ષ દોરૂં છું.
- (૬) લઘુ ઉદ્યોગોને તેમના કાચા માલની ગુણવત્તાની તપાસણી માટે સુવિધા નથી હોતી. તેના માલની ગુણવત્તાની સર્ટીફિકેટ આપતી વધુને વધુ સંસ્થા થવી જોઈએ.
- (૭) લઘુ ઉદ્યોગોને મજૂર ઇન્ડેપેન્ડન્ટ ટ્રેડીંગ ઇન્ડ, ફેક્ટરી ઇન્ડેપેન્ડન્ટ, ઇન્ડસ્ટ્રીયલ એકમાઇઝ, સેક્ટરલ, હોલ્ડિંગ્સ, મ્યુનિ-સીપલ, ઓક્ટ્રોપ વિ ઘણા ઇન્ડેપેન્ડન્ટ હેરાન કરે છે તથા કાગળ-પત્રમાંથી ઉચ્ચ આવતા નથી. આમાં કંઈ રાહત મળે તેવી વ્યવસ્થા થવી અતિ જરૂરી છે.
- (૮) લઘુ ઉદ્યોગોને પ્રતિનિધી ઇન્ડીયન સ્ટાન્ડર્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીયલમાં હોવો જોઈએ જેથી લઘુ ઉદ્યોગોના લાભો સાચવી શકે.
- (૯) લઘુ ઉદ્યોગની બાજુ માટેનું બજાર-વેચાણ એ મહત્વનો પ્રશ્ન છે. તે માટે વ્યવહારુ માર્ગદર્શન અનિવાર્ય છે.
- (૧૦) કુશળ કારીગરોનો પ્રશ્ન ઘણીવર નડે છે, તે ક્યારેક ટેકની-કલ માર્ગદર્શન જોઈએ છે. આ માટે સરકારી અર્ધસરકારી

સંસ્થા ઘણું કરી શકે તેમ છે.

ગુજરાતમાં હજારે વિકસાવી શકાય એવા

૫૦ જેટલા ઉદ્યોગો

બંગાળ અને મહારાષ્ટ્ર પછી ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે ગુજરાતનું સ્થાન મહત્વનું છે ઔદ્યોગિક શક્તિ, રાજકીય સ્થિતિ વ. ના કારણે ગુજરાતમાં ઉદ્યોગ સ્થાપવા માટેનું અનુકૂળ વાતાવરણ છે.

કાપડની મીલો, રસાયણનાં કારખાનાં, પોલરીઝ, તેલની મીલો, સીમેન્ટ, રીફાઇનરી, ખાંડના કારખાનાં, ફર્ટિલાઈઝર, મીઠું, બોક્સાઇટ, ફ્લોરસ્પાર, ખનિજ તેલ જેવા ખનિજ ઉદ્યોગ ઇલાદિ ઘણા ક્ષેત્રે ગુજરાતે સારી એવી પ્રગતિ સાધી ગૌરવનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. જાહેરક્ષેત્રે આજાં કારખાનાં—

ગુજરાતમાં જાહેરક્ષેત્રે ઉદ્યોગો સ્થાપવા તથા મોટા ઉદ્યોગો જેવા કે નાની મોટરકાર ઉદ્યોગ, ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઉદ્યોગ, એલ્યુમીના પ્લાન્ટ, પેટ્રોકેમિકલ સંકુલ, ફાઉન્ડ્રી શીપયાડ વગેરે વધુ રોકાણ અને વધુ રાજગારી આપતા ઉદ્યોગો વેળાસર સ્થાપવા અને ઉત્પાદન શરૂ કરવા સક્રિય પગલાં ભરવાની જરૂરત છે. મોટા ઉદ્યોગો પર આધારિત ઘણા નાના ઉદ્યોગો થઈ શકશે.

ગુજરાત વર્ષિક ૬૦ કરોડ રૂપિયાની કિંમતનો માલ નિકાસ કરે છે. તેનો લક્ષ્યાંક ૧૯૭ માં ૧૦૦ કરોડનો સિદ્ધ કરવો જોઈએ ગુજરાતની નકસમાં કાપડ, તેલ તથા ખોળને પાડવર, કાચુ ઊન, ઇસપગુન, બોક્સાઇટ, મીઠું, એન્જિનીયરીંગ સામાન, રંગ, તંબુકુ, કૃષિ, માછલી, હેન્ડીક્રાફ્ટ વગેરે મુખ્ય છે. જ્યાં આ ઘણા માલની સારી એવી ખપત થાય તેમ છે, ત્યાં ગુજરાત એકમપોર્ટ પ્રમેશન કાઉન્સિલે મલની નિકાસ કરવા સક્રિય કાર્ય કરવું જોઈએ.

ઉદ્યોગનું જમા પાસું—

ગુજરાત ખેતીપ્રધાન રાજ્ય છે. જમીનના કુલ ૫૫ ટકા જમીનમાં ખેતી થાય છે પડતર જમીનને ખેતીને લાયક જમીન બનાવવાની જરૂરત છે. ખેતી આધારિત ઉદ્યોગો સ્થાપી વિકસાવવાનો પૂરેપૂરો અવકાશ છે. ખનિજ આધારિત ઉદ્યોગો, એન્જિનીયરીંગ ઉદ્યોગો, રંગ-રસાયણ અને પ્લાસ્ટિક ઉદ્યોગો માટેની શક્યતાઓ સંક્ષિપ્તમાં નીચે દર્શાવી છે—

ખેતી આધારિત ઉદ્યોગો

(૧) સેલન્ટ એક્સ્ટ્રેક્શન પ્લાન્ટ— તેલની મીલે નજીક આ ઉદ્યોગ શરૂ કરી શકાય તેમ છે. તેલ કાઢી લીધેલ ખોળ માટે પરદેશોમાં બહુ સાઈ બજાર છે. અને દેશમાં ખાતર તરીકે વાપરી શકાય છે. આ ઉદ્યોગમાં આશરે ૧૫ લાખનું રોકાણ જરૂરી બને છે.

(૨) કપાસીઆનું તેલ— રૂનો પાક વધુ થતો હેય ત્યાં તથા જ્યાં છત્તીંગ ફેક્ટરીઓ વધુ પ્રમાણમાં હોય તેની નજીક કપાસીઆમાંથી તેલ કાઢવાનો ઉદ્યોગ શરૂ કરી શકાય તેમ છે. આ ઉદ્યોગમાં જોઈતી યંત્ર સામગ્રી ભારતમાં જ બનતી હોઈ મુખ્ય છે. કપાસીઆનું તેલ વેચેલખ ઘી ની બનાવટ માટે યોગ્ય પૂરવાર થયું છે વેચેલખ ઘીનું એકાદ કારખાનું શરૂ કરી શકાય તેમ છે.

(૩) ચોખાની કુસકીનું તેલ કાઢવાનો ઉદ્યોગ— જ્યાં ડાંગર, કમોદ વધુ પ્રમાણમાં થાય છે તથા જ્યાં ચોખાની મીલો છે તેની નજીક આ ઉદ્યોગ શરૂ કરી શકાય તેમ છે. આ ઉદ્યોગમાં આશરે પોણા લાખનું રોકાણ થાય તેમ છે. સેન્ટ્રલ ફૂડ ટેકનોલોજીકલ

રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ, મૈસૂરમાંથી આ ઉદ્યોગ માટેની વિશેષ માહિતી મળી શકે છે.

(૪) ફળફળાદિની સાચવણીનો ઉદ્યોગ—ગુજરાત માટે આ એક આશરપદ ઉદ્યોગ છે. વિવિધ ફળફળાદિનો રસ, મુરખા, અથાણાં, ફળોના રસનો પાવડર તથા મિશ્ર બનાવટો માટે નિકાસલક્ષી ઉત્પાદન કરવાનો અવકાશ છે આ ઉદ્યોગમાં ફાયર, મોઇલર, કેટલ, ફ્રીઝીંગ મશીન, ઘોવાનું યંત્ર વગેરેમાં દોઢ-બે લાખનું રોકાણ થવા સંભવ છે.

(૫) ખાંડના કારખાનાં—ગુજરાત રાજ્યમાં ખાંડના ઉત્પાદન કરતાં ત્રણ ચાર ગણી માગ છે. ખાંડના ઉદ્યોગ માટે જોઇતી યંત્ર સામગ્રી ભરતમાં જ મળતી હોઈ, શેરડી વધુ થતી હોઈ, તેવા વિસ્તારમાં ખાંડનું કારખાનું શરૂ કરી શકાય તેમ છે. ખાંડની અને ગોળ વધુ બનાવવા તરફ લક્ષ આપવું જોઈએ.

(૬) નાળીયેરી આધારિત ઉદ્યોગો—ગુજરાતના લાંબા સાગરકાંઠા પર નાળીયેરી આધારિત ઉદ્યોગો, કેરાલા રાજ્યની જેમ શરૂ કરી શકાય તેમ છે. તે માટે પહેલાં નાળીયેરનું વિશાળ પયા પરનું વાવેતર અનિવાર્ય છે ગુજરાત સરકારે નાળીયેરના વાવેતર માટે પ્રોત્સાહન યોજના ઘડી છે. નાળીયેરના ઉદ્યોગોમાંથી કાથી, સીદરી, કારપેટ, કોપરેલ તેલ, સાવરણા, ટોપલા વગેરે નાના મોટા ઉદ્યોગો થઈ શકે તેમ છે.

(૭) એડરી અને બિસ્કીટ ઉદ્યોગ—લોકોનું માનસ તૈયાર પાઉં ટોસ તથા ખાત-મીઠા બિસ્કીટ ખાવાનું વિશેષ થતું જાય છે. ભારે શહેરોમાં આ ઉદ્યોગ શરૂ કરી શકાય તેમ છે. આ ઉદ્યોગમાં લોટ, કુણવનું મશીન, બિસ્કીટ બનાવવાનું મશીન, વીજળીની ભટ્ટી, સ્ટેમ્પીંગ મશીન, પંખા વગેરેમાં પચાસેક હજાર રૂપિયાનું રોકાણ થાય તેમ છે.

(૮) પીણાં તથા મસાલાઓ—કોફી, કોકોનો પાવડર, ગરમ મસાલાઓ, હાલદ, મરચાં, ધાણાજીર વગેરેના ઉદ્યોગ બહુ જ ઓછા રોકાણમાં શરૂ થઈ શકે તેમ છે.

(૯) રમત ગમતમાં સાધનો—બાલમંદિર, શાળા તથા મહા શાળાઓ માટે વિવિધ રમતો માટેનાં સાધનો શરૂ કરવાના સારા અવકાશ છે. કેરમબોર્ડ બનાવવા માટેના ઉદ્યોગમાં સપાટી લીસી કરવાનું યંત્ર, ફરતી કરવત અને ઓળંગરોમાં પંદરેક હજારનું રોકાણ થાય છે.

(૧૦) વુડવુલ — નિકાસની વૃદ્ધિ માટે તથા દળ-રખણ વગેરે વસ્તુઓની કાચની ઝીંકીઓમાં હેરફેરમાં સાચવણી થાય તે વુડવુલ જેવી પેકીંગ મટીરીયલ્સની માગ વધેલ છે. આ ઉદ્યોગમાં ફરતી કરવત અને વુડવુલ બનાવવાના યંત્રમાં આશરે અર્ધા લાખ રૂપિયાનું રોકાણ જરૂરી છે.

(૧૧) તૈયાર કપડાંઓનો ઉદ્યોગ—તૈયાર કપડાંઓ માટેની માગ આડપંક છે તૈયાર કપડાંઓ માટેનાં ઉદ્યોગમાં વીજળીથી ચાલતું કાંડ કાપવાનું યંત્ર, શીવવાનું તથા બટનમાં કાણાં પાડવાનાં યંત્રોમાં આશરે ૭૫ હજારનું રોકાણ થાય છે.

મોળ, ગંજ, મફલર, છત્રી, સ્વેટર, જરફીન વગેરે વસ્તુઓની માગ પણ બહુ સારા પ્રમાણમાં છે.

અમદાવાદ બિલ્લા સિવાય અન્ય બિલ્લામાં કાપડની તથા સુતરની મીસો આધુનિક યંત્રીકરણવાળી કરવાની શક્યતા છે.

(૧૨) દોરી તથા દોરડાંઓ—સુતરાઉ, ઝીણી, જાડી દોરીઓ તથા દોરડાંઓ બનાવવાના ઉદ્યોગમાં વળ ચડાવવાનાં તથા ગૂંથવાનાં યંત્રોમાં ચાલીસ હજારનું રોકાણ થાય છે.

(૧૩) ફરનીચર ઉદ્યોગ તથા લાકડાના અન્ય ઉદ્યોગો—લાકડાના રમકડાં, કોતરકામ, ટેબલ, ખુરસી, સોફા, ઘોડા અને ઓફસના ફરનીચરની સારી એવી માગ છે. ડાંગ જેના જંગલ વિસ્તાર પાસે પ્લાયવુડ, દીવાસળી, કાગળ, પેન્સિલ, પેડીંગ મટેનાં બોખાં, હાર્ડબોર્ડ વગેરે ઉદ્યોગો શરૂ કરી શકાય તેમ છે. પેડીંગ માટેનાં બોખાં માટે કટીંગ મશીન, યંત્રથી ચાલતી કરવત વગેરેમાં આરેક હજારનું રોકાણ થાય છે.

(૧૪) ડેરી ઉદ્યોગ — આણંદ, મહેસાણા, રાજકોટ અમદાવાદ, વડોદરા, ભાવનગરની દૂધની ડેરીઓ જાણીતી છે. ગુજરાતનાં પચાસ હજારથી વધુ વસ્તીવાળા શહેરમાં પંદર-વીસ ડેરીઓ ઉભી કરી શકાય છે. ડેરી ઉદ્યોગમાં ઘી, દૂધ, માખણ, કેસીન અને દૂધની અન્ય બનાવટો બનાવી શકાય છે. ડેરી ઉદ્યોગની માથે કેટલ ફ્રીઝીંગ માટેના ઉદ્યોગ શરૂ કરી શકાય.

(૧૫) માછલી સાચવણીનો ઉદ્યોગ—ગુજરાતનાં વિશાળ સાગર કાંઠાને લીધે માછલીની સાચવણીનો ઉદ્યોગ વેરાવળ, પોરબંદર, ઓખા, ભાવનગર, માંગરોળ વિ. સ્થળોએ સારા પ્રમાણમાં ખાલ્યો છે. માછલીઓના ડગ્ગા તથા સૂરી માછલીઓની સારા પ્રમાણમાં નિકાસ થાય છે નિકાસવૃદ્ધિ માટે ડીનરેટરની અગત આડી આવે છે આ ઉદ્યોગમાં મોર્ટલિંગ સાક કંવાનું યંત્ર, ટંકુ પાડવાનું યંત્ર, કોડી, પંખા વગેરેમાં અર્ધો લાખનું રોકાણ સહેજે થાય છે શાર્કનું તેવ કાઢવા માટેના યંત્ર માટે વિશેષ ખર્ચ થાય છે ગુજરાત સરકાર માછલી પકવા માટે યાંત્રિક હોડીઓ તથ અન્ય સામાન ખરીદવા આ ઉદ્યોગમાં સારી લેન આપે છે.

(૧૬) આટાની ચીઝ—સ્વે, મેદો, લોટ વગેરેની સારી એવી માગ રહેતી હોય અને ઘઉંનો વિપુલ પાક થતો હોય ત્યાં અતી એક ફ્લોર-ચીઝ નાખી શકાય તેમ છે. વડોદરા તે માટે આદર્શ સ્થળ ગણાય.

(૧૭) ખનિજ આધારિત ઉદ્યોગ—ગુજરાતમાં સીલીકાસેન્ડ, કયા-ટર્ક મેટાનાઇટ, ફ્લોરપાર, મોકસાઇટ, ચુનાના પથ્થર ફાયર ક્લે, કેલ્સાઇટ, ખનિજતેજ, ચાલનાકલે વગેરે વિપુલ પ્રમાણમાં મળે છે ધરતીમાં દટાવેલા ધનનો ખરાબર ઉપયોગ કરી તેના આધારે ઉદ્યોગો કરવા સક્રિય બનવું જરૂરી છે.

(૧૮) સીમેન્ટ તથા સીમેન્ટ આધારિત ઉદ્યોગો—ચુનાના પથ્થરની વિપુલતાને કારણે સીમેન્ટનાં કારખાનાઓ ગુજરાતમાં, ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રમાં વિકસ્યાં છે તે કારખાનાઓમાં વિસ્તૃતીકરણ થઈ રહ્યું છે. બે ત્રણ ઉદ્યોગોસીમેન્ટ પર આધારિત ઉદ્યોગો જેવાં કે મોઝેક ટાઇલ્સ, જાળી, સીમેન્ટના ચોસલા, પાણીઆરા, પાઈપ બનાવવાના ઉદ્યોગો સ્થાપી શકાય તેમ છે. મોઝેક-ટાઇલ્સ બનાવવા હાઇડ્રોલીક પ્રેસ, પ્લાસ્ટીક મશીન, વેટમીલીંગ મશીન વગેરેમાં ત્રીશ-ચાલીસ હજારનું રોકાણ આવશ્યક છે.

With Best Compliments From

Bombay Mechanical & Poliship Works

Favourate Ind Estale.
Masrami Lane,
1st Floor Unit No. 2 Kurla
BOMBAY-70

શુભેચ્છા પાઠવે છે

ધી મહેમદાવાદ અર્ખન પીપલ્સ
કે-ઓપરેટીવ બેન્ક લી.

સુ મહેમદાબાદ

(તા. મહેમદાબાદ)

(જી. બેડા)

સ્થાપના તારીખ : ૨૦-૮-૩૬

નોંધણી નંબર : ૭૫૬૭

શેર ભંડોળ : ૧૦૫૪૪૦-૦૦

સભ્ય સંખ્યા : ૭૦૩

અનામત ફંડ : ૩૧૨૮૦-૦૦

બીનબેંક : ૭૦૩

અન્ય ફંડ : ૧૯૮૦૦ ૦૦

હાથાભાઈ નેમચંદ શાહ
મેનેજર

કેશવલાલ જોડાલાલ શાહ
પ્રમુખ

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી અનંત કેમીકલ્સ
મુંબઈ

ફોન નંબર ૩૨૮૪૫૨

શ્રી શાંતિલાલ એન્ડ કું.

૨૬૩, સેમ્યુઅલ સ્ટ્રીટ,
મુંબઈ-૩

(૧૯) બોક્સાઈટ પરનો ઉદ્યોગ—કચ્છ-ભાનગરથી લાખો રૂપિયાનું બોક્સાઈટ નિકાસ કરવામાં આવે છે. બોક્સાઈટમાંથી એલ્યુમિના તથા એલ્યુમિનિયમ મેળવવાના ઉદ્યોગ ઉપરાંત પોલાદના ઉદ્યોગમાં જરૂરી એલ્યુમિનિયમ રીફ્રેક્ટરી બનાવવાની જરૂર છે.

(૨૦) મીઠાનો ઉદ્યોગ—ભારતમાં મીઠાના કુલ ઉત્પાદનના ૫૦ ટકા ગુજરાતના સાગર કિનારે થાય છે. મીઠાના અગરોમાંથી મેગ્નેશિયમ સલ્ફેટ, પોટાશિયમ ક્લોરાઈડ, બ્રૉમીન ઓબાઈડ વગેરે ખુબજ પ્રમાણમાં છિદનમાંથી મેળવી શકાય છે. શુદ્ધ મીઠાની જરૂર પણ રસાયણ ઉદ્યોગમાં છે. ભાવનગરની મીઠાની સંશોધન શાળામાંથી જરૂરી માર્ગદર્શન મેળવી શકાય છે.

(૨૧) પોટરીઝ—ફાયરક્લે તથા બોલેક્લેની માટીની વિપુલતાને કારણે વાંકાનેર, થાનગઢ પાસે બે-ત્રણ પોટરીઝ વૈજ્ઞાનિક પાયા પર શરૂ કરવી નફાકારક નીવડશે. ભવિષ્યમાં શરૂ થનાર સીરેમિક સંશોધન શાળા દ્વારા ગ્લેઝીડ ટાઈલ્સ, સેનીટરીવેર, રીફ્રેક્ટરી ઇન્સ્યુલેટર્સની સારી ભત માટે અને કિંમત ઘટાડવામાં તે સહાયરૂપ થશે.

(૨૨) ચુનાની ભઠ્ઠા—મકાનો તથા અન્ય બાંધકામમાં ચુનાનો વપરાશ વધવા લાગ્યો છે. ચુનાના પથ્થરમાંથી ચુનો બનાવવાની ભઠ્ઠીમાં ૩૧ દસેક હજારનું રોકાણ થાય તેમ છે.

(૨૩) ફ્લોરસ્પાર—આબા કુંગર પાસે મળતા ફ્લોરસ્પારમાંથી કાયોલાઈટ અને એલ્યુમિનિયમ ફ્લોરાઈડ બનાવવાની સારી શક્યતા છે. ભારતમાં કોઈ આ બનાવતું નથી. આ વસ્તુના ઉત્પાદનથી માઈ એલ્યુમિનિયમ હાંડીયામણ બચાવી શકાશે.

(૨૪) ઓપ્ટીકલ લેન્સ તથા ચશ્માના કાચનો ઉદ્યોગ વડોદરામાં સારા પ્રમાણમાં ખીલ્યો છે. રંગીન ગ્લાસના સળિયામાંથી કાચ બનાવવા, કાપવા, ધસવા અને સીલવરીંગ કરવા માટેની યંત્ર સામગ્રી આશરે પંદરેક હજારમાં આવે છે.

(૨૫) ગ્લાસ અને સીલીકેટ ઉદ્યોગ—ગુજરાતમાં મહેસાણા, સાબરકાંઠા વડોદરા જિલ્લામાં—થાનગઢ તથા હિંમતનગર પાસે ક્વાર્ટઝ તથા સીલીકાસેન્ડ બનાવવાનાં કારખાનાઓ શરૂ કરી શકાય તેમ છે.

(૨૬) એસ્બેસ્ટોસ સિમેન્ટ—અમદાવાદમાં દિગ્વીજય સીમેન્ટ ક્કાં. એસ્બેસ્ટોસ સીમેન્ટનાં પતરાંઓ બનાવે છે. પરંતુ એથી થોજનામાં છત બાંધવા તથા પાર્ટીશન કરવા માટે આવા પતરાંઓની જરૂરત બમણી થવાની હોઈ વડોદરા પાસે આવું એક કારખાનું, ૨૦ હજાર ટનની ઉત્પાદન શક્તિવાળું, નાખવાની સલાહ નેશનલ કાઉન્સિલે આપેલી છે.

(૨૭) એન્ટિનિયરીંગ ઉદ્યોગ—પોલાદની રેલ્વોંગ મીલ તથા પોલાદની ફાઉન્ડ્રી રૂરકેલા, બીલાઈ અને તાતા આર્થન એન્ડ સ્ટીલમાંથી તૈયાર મળતાં બિલેટમાંથી બેઝાતા આકારના ભાગો બનતી રેલ્વોંગ મીલ માટે નેશનલ કાઉન્સિલે સૌરાષ્ટ્રમાં દશ હજાર ટન ઉત્પાદન કરે તેટલી શક્તિશાળી રેલ્વોંગ મીલ માટે બલામણ કરી છે. ૩૧ લાખનું રોકાણ સહેજે થાય તેમ છે.

ગુજરાતની પોલાદની માગ—ગુજરાતમાં પોલાદના કાર્ટીંગની વાર્ષિક માગ દસેક હજાર ટનની છે તે માટે એક બે પોલાદની ફાઉન્ડ્રી, પાંચ પાંચ હજાર ટન વાર્ષિક ઉત્પાદન માટેની, નાખવાની

જરૂરત છે. એલોય, સ્ટીલ, ગ્રેડકાસ્ટ આર્થન અને સ્ટેનલેસ સ્ટીલના કાર્ટીંગની માગ પણ વધતી જાય છે.

(૨૮) ઇલેક્ટ્રીક મોટર્સ, ટ્રાન્સફોર્મર્સ—ઉદ્યોગ-ગુજરાતમાં એન્જિનીયરીંગ ઉદ્યોગ બહુ વિકસ્યો છે. આ ક્ષેત્રમાં વૈવિધ્ય આવે તે ઇચ્છનીય છે. ઇલેક્ટ્રીક મોટર્સ, ટ્રાન્સફોર્મર્સ અને કન્ટ્રીલ સ્ટીચ ગીયર માટે ૩૧. ૧૦ થી ૬૦ લાખની મૂકી રોકાવી પડે.

(૨૯) વેગન બનાવવાનું કારખાનું—વેગનોની માગ રેલ્વેને સારી એવી ઉભી હોય છે, ત્યારે ગુજરાતમાં એક વેગન બનાવવાનું કારખાનું ૩૧. ચાળીસેક લાખના રોકાણથી શરૂ કરી શકાય તેમ છે. તે શરૂ થાય તો તેના પૂરક ઉદ્યોગો પણ શરૂ થઈ શકે. આ માટે ગોધરા, દાહોદ વિ. સ્થળ યોગ્ય જણાય છે.

(૩૦) ફાઉન્ડ્રી ઉદ્યોગ—ગુજરાતમાં સાતસો જેટલી ફાઉન્ડ્રીઓમાંથી વૈજ્ઞાનિક પાયા પર બહુ જ ઓછી છે. ગ્રેડ કાર્ટીંગ બનાવવાનું કાર્ય ફાઉન્ડ્રીએ ઉપાડવું જોઈએ. ફાઉન્ડ્રી ક્ષેત્રે સુધારાને ધણો અવકાશ છે. વાહન-વ્યવહારના બહુ વધતા જતા વપરાશથી ઓટોમોબાઈલ્સના રપેરપાર્ટ્સની સારી માગ રહે છે. જેથી ગુજરાતમાં બે-ત્રણ મેલી-યેલ ફાઉન્ડ્રીમાં પાર્થિવ ફીટીંગ્સ પણ બનાવી શકાશે. જેની નિકાસ માટે બિજ્જવળ તક છે.

(૩૧) ગેસ માટેના સીલીન્ડર બનાવવાનો ઉદ્યોગ—એક્સીજન, કાર્બન ડાયોક્સાઈડ તથા બળતણના ગેસની સીલીન્ડ ટાંકી-માટેની માગ દિન-પ્રતિદિન વધતી જાય છે તે માટે પ્રેશર ટાઈટ સીલીન્ડર બનાવવાનો ઉદ્યોગ મોટા પાયા પર શરૂ કરી શકાય.

(૩૨) ગેલ્વેનાઈઝીંગ પ્લાન્ટ—લોખંડના પાર્થિવોને તથા અન્ય લોખંડની વસ્તુઓને ગેલ્વેનાઈઝીંગ કરવા માટે ગેલ્વેનાઈઝીંગ પ્લાન્ટનો જરૂરત રહે છે. આ ઉદ્યોગમાં કેમિકલ બાથ તથા હેરફેર માટે વસ્તુઓને ડૂબાડવા તથા સાફ કરવા માટે યાંત્રિક સગવડ રાખવી જોઈએ.

(૩૩) પરમેનન્ટ મેગ્નેટ કાયમી લોહચુંગક માટેની માગ ભારતમાં ઠીક પ્રમાણમાં છે. આ માટેનું એક કારખાનું છે. આ ઉદ્યોગ માટે ગુજરાતમાં અવકાશ છે કે નહીં તે માટે માર્કેટ સર્વે કરવાની જરૂર લાગે છે.

(૩૪) બોલબેરીંગ ઉદ્યોગ—યંત્રોની નિરંતર વપરાશથી બોલ બેરીંગની જરૂરત રહેવાની જ. આ માટે બે-ત્રણ કારખાનાઓએ ઉત્પાદન શરૂ કરેલું છે. આ ઉદ્યોગમાં હરીફાઈ સારા પ્રમાણમાં છે.

(૩૫) સ્ટેનલેસ સ્ટીલનાં વાસણો—ચમચા, ચમચી, સાણસી, દસ્તા, તવેથા તથા હોરિપટલ માટેનાં સર્જક ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ બનાવવાનાં કારખાનાં શરૂ કરી શકાય તેમ છે. સ્ટેનલેસ સ્ટીલના પતરાની ખંચ રચા કરે છે. સ્ટેનલેસ સ્ટીલના કાર્ટીંગ માટે સારો ભાવ મળે છે.

(૩૬) વિદ્યુત યંત્ર સામગ્રી—પાવર મોટર, એલ્યુમિનિયમ કંડકતર, પી. વી. સી. કેબલ, ઇલેક્ટ્રીક પંખાઓ, નાના લેમ્પ, કરન્ટ તથા વોલ્ટેજના રેગ્યુલેટર્સ તથા એ. સી. જનરેટર વગેરે બનાવી શકાય તેમ છે. ટ્રાન્ઝિસ્ટરની માગ આકર્ષક છે. ૩૧. ૧૫૦ ની આબુબાબુ જનતા રેડિઓ બનાવાય તો સાઈ બજાર છે. કોલ્ડ-સ્ટોરેજ, એર કન્ડીશનર વગેરે વિજ્ઞાનિક સાધનોની માગ વધતી જાય છે.

(૩૭) ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઉદ્યોગ—પેટ્રોલિયમ ટ્રેફિકાઈલ, વીજળી, ઇલેક્ટ્રોનિક ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ, પોલિટેકનીક અને એન્જિનિયરીંગના સાધનો

બનાવવાનો બહુ જ સારો અવકાશ છે. ભારતમાં ૧૦૦ કરોડ રૂ. ના ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર પ્રતિવર્ષ આયાત થાય છે. આ માટે ગુજરાતમાં એ-ત્રણ મોટા પાયા પરની કંપની શરૂ કરી શકાય તેમ છે.

(૩૮) એનેમલનાં વાસણો—મધ્યપૂર્વના મુસ્લિમ દેશોમાં એનેમલનાં વાસણોની સારી માગ છે. તે માટે એનેમલનાં નળ, પ્યાલા, એમીન, બેડપેન. થાળી-વાડકા ઇત્યાદિ બનાવટો ન્દમનગર અને રાજકોટમાં શરૂ કરવા નેશનલ કાઉન્સિલે ભલામણ કરી છે.

(૩૯) શીપ બિલ્ડીંગ ઉદ્યોગ—નહાણો, સ્ટીમરો બાંધવા તથા રીપેર કરવા માટે શીપ બિલ્ડીંગ ઉદ્યોગ મોટા પાયા પર પોરબંદર, વેરાવળ, ભાવનગર કે એઆ બેચા બદરોએ શરૂ કરી શકાય તેમ છે.

...રંગ અને રસાયણ ઉદ્યોગ...

(૪૦) રંગ અને વાર્નિસ—વિવિધ જાતના રંગો તથા લોખંડના કાટને અવરોધતાં રસાયણો વિશાળ પાયા પર બનાવવાનો ઉદ્યોગ શરૂ કરી શકાય તેમ છે. ઝીંક ઓક્સાઇડ પર તથા પ્લારિટિક પર આધારિત રંગની માગ બહુ સારા પ્રમાણમાં છે.

(૪૧) સાબુ ઉદ્યોગ—ધોવાના સાબુ માટેના કારખાના બધા જિલ્લામાં વધતી ઓછી સંખ્યામાં આવેલાં છે. ધોવાના સાબુ બનાવવાના કારખાનામાં ગરમ કરવાની મોટી કઠાઈ, ઠંડા કરવાના ખીલાં રેમ્પીંગ મશીન, ચીપીંગ મશીન વગેરે માટે વીસેક હજારનું રોકાણ થાય છે.

ગુજરાતમાં મગફળીનું તેલ પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળે છે તથા કોપરેલ તેલ નાળિયેરના વાવેતરથી સુપ્રાપ્ય બની શકે. જેથી સુગંધિત તેલો તથા તાતા, લીવર અને સ્વસ્તિક જેવા નાહવાના સાબુઓ શરૂ કરવાના ઉદ્યોગ માટે સારો અવકાશ છે.

(૪૨) પ્લારિટિક ઉદ્યોગ—ગુજરાતમાં પેટ્રોકેમિકલ સંકુલના અસ્તિત્વ બાદ આ ઉદ્યોગ બહુ જ વિકાસ સાધી શકશે. રમકડાંઓ, દુધચથના હાથા, હાંતીયા, રેઈનકોટ, બાલદીઓ, ડબ્બા-ડબ્બીઓ, પાર્થપો, આરકેટ, જનીના હાથા, ટાઈલ્સ વગેરે અસંખ્ય વસ્તુઓની બનાવટ પ્લારિટિકમાંથી થાય છે. ઘણી ઔદ્યોગિક ચીજ-વસ્તુ, તેમાંથી બનાવી શકાય તેમ છે. પ્લારિટિકનાં બટન, નામની તકતી, રમકડાં વગેરે માટે મોન્ડીંગ મશીન, ડાય વગેરેમાં ત્રીસેક હજારનું રોકાણ થાય છે. પોલીથીલીન બેગ, પેટ્રોંગ મટીરીયલ્સ માટે પચાસેક હજારની યંત્ર સામગ્રી વસાવવી પડે છે. પી. વી. સી. પાર્થિપ બનાવવાના ઉદ્યોગમાં એકરુશન મશીન, ગ્રાઈન્ડીંગ મશીન વગેરેમાં ૭૫ હજારનું રોકાણ થાય છે.

(૪૩) રબર ઉદ્યોગ—પેટ્રોકેમિકલના સંકુલમાંથી કૃત્રિમ રબર બનાવવા બેઠતો કાચો માલ મળી શકશે. રબરના ઉદ્યોગમાં ગુજરાત બહુ પછાત છે. યંત્રના પટા, નળીઓ, મોટરમાં વપરાતી ચીજો, રબરની સીટ, બેડાઓ, ટયુબ, ટાયર, હોસ્પિટલમાં વપરાતી રબરની વસ્તુઓ તથા રબરનો અન્ય માલ કૃત્રિમ રબરમાંથી બનાવી શકાય તેમ છે. રબરનો ઉદ્યોગ દશથી પચીસ લાખની મૂડીથી બહુ સારા પાયા પર શરૂ કરી શકાય તેમ છે.

(૪૪) ફાઉન્ટન પેન—તાના પાયા પર ફાઉન્ટન પેનનો ઉદ્યોગ શરૂ કરી શકાય તેમ છે. લેથ ગ્રાઈન્ડર, બ્રૂશિંગ મશીન, એમ્પ્રોસીંગ વગેરેમાં આર-તેર હજારનું રોકાણ થાય છે. ટાંક, જીલ્લ, કક્ષીપ વગેરે બનાવવાના કારખાનાઓ ન્દમનગરમાં છે. બધી વસ્તુઓ એકત્રિત કરી ફક્ત એસેમ્બલ જ કરવાની રહે છે.

(૪૫) કપુર ઉદ્યોગ—સેંદ્યુલોઈડના નકામાં માલમાંથી કપુર બનાવવાના ઉદ્યોગમાં કાચા માલને પીગાવવા, ઠંડુ કરવા તથા ગાળવાની યંત્ર સામગ્રીમાં દશ હજારનું રોકાણ થાય છે.

(૪૬) સેકરીન—ખાંડની અછતના જામનામાં મીઠી વસ્તુઓ બનાવવા કાચાથી સવાગાઓના વપરાશને કારણે સેકરીનની માગ વધતી જાય છે. આ ઉદ્યોગમાં મોનલ મેટલનું સલ્ફાનેટર એમોનિયા રેફ્રીજરેશન યુનિટ, ફીલ્ટર વગેરેમાં આશરે ૬૦ હજારનું રોકાણ થાય છે.

(૪૭) લખવાની શાહી—આ ઉદ્યોગમાં લેમેરેટરીનાં બધો, કારબોપ ગાળવાના તથા ડીરીવેશનનાં સારનો તથા રસાયણોની જરૂર રહે છે. આ ઉદ્યોગમાં દશેક હજારનું રોકાણ થાય છે.

(૪૮) અન્ય ઉદ્યોગો—રેફ્રિજા વપરાશની વસ્તુઓ જેવી કે હાંતમજન, દુધપેટ, દુધચથા, પાવડર, રેનો, કોરમેટિક, પેન્સિલ, એશ ટ્રે, કાચની તેમ જ પ્લારિટિકની શીશીઓ, પોલીથીલીન બેગ વગેરે ઉદ્યોગો પંદર-વીસ હજાર રૂપિયામાં શરૂ થઈ શકે છે.

(૪૯) હીરાને પાસા પાડવાનો ઉદ્યોગ—હીરાને પાસા પાડવાનો ઉદ્યોગ, તેમ જ છુટ પોલીશ, દવાઓ, શરમતો, ચંપક, છુટ બનાવવાનો ચર્મ ઉદ્યોગ બહુ ઓછા રોકાણમાં શરૂ થઈ શકે છે.

(૫૦) ઈંટ ઉદ્યોગ—મશીનોથી ઈંટો બનાવવાનો સારો ઉદ્યોગ ચાલે તેમ છે. ઇલેક્ટ્રો પ્લેટીંગ ઉદ્યોગ પણ આશાસ્પદ છે. ગેલ્વેનાઈઝેશની બાલદીઓ, તગારાઓ તેમ જ પાવડા બનાવવાનો ઉદ્યોગ પણ નફાકારક છે. પ્લારિટિક ઓફ પેરિસની કલાત્મક મૂર્તિઓ પણ શહેરોમાં સારી રીતે વેચી શકાય છે.

ખેતી ક્ષેત્રે ઉત્પાદકતા

ગુજરાતમાં અનાજની ખાધ ૫૦ ટકા જેટલી રહે છે. ભારતમાં દર વર્ષે એક કરોડ ટન અનાજ પરદેશમાંથી આયાત કરવું પડે છે. ભારે ખેતી ક્ષેત્રમાં ઉત્પાદકતા વધારાય તે જરૂરનું લાગે છે : ખેતી માટે જમીન સાંધ્ય કરવાના પગલાં વધુ સક્રિય બનાવાય. અને એકર દીઠ ઘઉં, ચોખા, બાજરી, કપાસ, મગફળી, શેરડી, વિ. નું ઉત્પાદન ભારતમાં ઘણું ઓછું છે (વધુ ઉત્પાદન કરતાં દેશથી ઓછા-પાંચમાં લાગવું ઉત્પાદન ભારતમાં થાય છે.) ભારતમાં પહેલી ત્રણ પંચવર્ષીય યોજનામાં ખેત ઉત્પાદનને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું તથા તેથી આ પરિસ્થિતિ ન હોત, ભારતના આયોજનમાં ખેતીને અગ્રિમતા હવે ચોથી યોજનામાં અપાયેલ છે. અંતે ખરી વાત સમજાયેલ છે, ખેતવિકાસનો દર ૫ ટકા જેટલો જરૂરી છે તોજ ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનનો દર ૮ થી ૧૦ ટકા જળવાઈ રહેશે. ભારતની વ્યક્તિ દીઠ વાર્ષિક આવક ઘણી જ ઓછી છે ભારત કરતાં જાપાનની ૭ ગણી વધારે, જર્મનીની ૧૭ ગણી અને અમેરિકાની ૩૫ ગણી વધારે છે, જો ભારતમાં વ્યક્તિ દીઠ આવક વધારવી હોય તો ખાતર, સુધરેલ ખીયારણ, જંતુનાશક દવાનો યોગ્ય ઉપયોગ, ખેતધીરાણ, અનાજસંગ્રહની વ્યવસ્થા, ખેત સંશોધન, ખેત યંત્ર સામગ્રીની સુવિધા, તથા ખેત સંચાનન વિ. વિ. અંગોના વ્યવહારિક ઉદ્દેશો આવે અને ઉત્પાદકતા વધારવા સર્વ વ્યક્તિઓ સજાગ અને તે જરૂરનું છે.

ખેતરને સારી રીતે ટુંક સમયમાં ખેડવા માટે ટ્રેક્ટરો હવે વપરાવા લાગ્યા છે. સેડયુલ બેંકો ટ્રેક્ટરની ખરીદી માટે વધુમાં વધુ રૂ. ત્રીસ હજાર સુધી ખેડુતોને ધીરાણ કરે છે. ટ્રેક્ટરની કુલ કિંમતના ૨૫ ટકા જેટલી રકમ ખેડુતે તે બેંકમાં બચાવી જમા કરવી જરૂરી છે. બેંક ધીરેલ રકમ પર નવ ટકા જેટલું વ્યાજ લે છે. લેન દોઢ વર્ષ બાદ આઠ હપ્તાથી પાંચ વર્ષમાં ભરપાઈ કરવાની રહે છે પરંતુ વ્યાજ તો દર ત્રણ મહિને આપવાનું રહે છે ટ્રેક્ટર ખરીદવા માટે બે જમીન બેંક માંગે છે.

લાંબાગાળાની ટ્રેક્ટર માટેની લેન ઉપરાંત ત્રણ વર્ષ માટે ઓછા એન્જિન, પંપસેટ, મોટર તથા ઓળરો માટે પણ ત્રીસ હજાર રૂ. સુધી ધીરાણ કરવામાં આવે છે.

સેડયુલ બેંક જંતુનાશક દવા, ખાતર અને સુધરેલ બિયારણ માટે રૂ. પાંચ હજાર સુધી એક વર્ષ માટે ધીરાણ કરે છે. ખેડુતોને ધીરાણ પૈસામાં મળતું નથી પરંતુ ખરીદીની સામે અપાય છે. વધુ વિગત માટે સેડયુલ બેંકનો સંપર્ક સાધવો.

ટ્રેક્ટર અને જીલ્ડોઝર વડે દરમાં ૩૫ હોર્સ પાવર અને ૫૦ હોર્સ પાવરના ટ્રેક્ટર બનાવે છે જે સત્તર હજાર તથા પચીસ હજાર આસપાસમાં મળે છે. ટ્રેક્ટર પાણી ખેંચવા માટે, ટ્રોલી ખેંચવા, તથા માર્કેટ માટે કામ લાગે છે. એક ટ્રેલરમાં ચાર ગાડાનો માત્ર સમાવી શકાય છે. ટ્રેક્ટરનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરવા માટે ગ્રામપંચાયત અથવા દશ-અગિયાર ખેડુતો સહકારી ધોરણે ખરીદી તો પુરેપુરો ઉપયોગ થઈ શકે ટ્રેક્ટર માટે ૨૫૦ એકર જમીન સામાન્ય રીતે હાય તો યોગ્ય ગણાય. ટ્રેક્ટરના ભાગો સુગ્રામ્ય અને તે જરૂરી છે. ટ્રેક્ટરની જાળવણી સારી હોય તો ચાર વર્ષ વાંધા આવે નહિ.

પાકનું ઉત્પાદન વધરવાની સાથે જનવર, ઉંદર તથા જીવાતથી બચાડ ઘટાડાય તો અનાજ ઘણું જ બચાવી શકાય તેમ છે. આ દિશામાં લાગતા વળવતા ખાસ ધ્યાન આપે તો બચાડ ઘટાડી દેશની આખાદી કરી શકાશે. ખેડુતોને નવી નવી રીતો, ખાતર-જંતુનાશક દવા તથા મુકેલીઓના વ્યવહાર ઉપાયો માટે કૃષિ સંસ્થાઓ સહાયરૂપ થાય તે જરૂરી છે.

ભરતમાં ખેત ઉત્પાદન અટકું ઓછું કેમ? મુખ્ય કારણ ભારતના ખેડુત ખેત ઉત્પાદન વિશેની માહિતી, માર્ગદર્શન તથા આર્થિક સવલતોથી ઘણા અજાન છે. તે માટે ઘણું કરવા જેવું છે. ગુજરાતમાં ખેડુતો ગ્રામ સેવક, વિકાસ અધિકારી, કૃષિ અધિકારી, ખેતીચાડી કોલેજો, ક્રેન્ડ મોટરજેઝ બેંક, ખેતી નિયામક વિ. વિ. પાસેના માહિતી વધુ ને વધુ મેળવતો રહે તો ગુજરાત ખેતવિકાસમાં પ્રથમ હરેજમાં રહી શકશે ખેડુતોને ધીરાણ માટેની સુવિધા હજી વધુ તે વધુ સુગમ અને તે માટે ખેડુતોને કેળવવા જોઈએ તેમજ તે માટે તત્ત્વ રચવાની જરૂર છે. ટ્રેક્ટર, પંપ, એન્જિન, અનાજ મસળવાના યંત્રો, યાંત્રિક ઓળરો, જંતુનાશક દવા વિ.નું ઉત્પાદન ગુજરાતમાં વધુ ને વધુ થાય અને લોકોને સહેલાઈથી મળે તો ખેત વિકાસ નોંવપાત્ર બની રહેશે.

ગુજરાતના ખેડુતો સાહસિક અને, નવી સુધરેલી પ્રથાઓ અપનાવવા પ્રયત્નો કરતો રહે તે જરૂરી છે. ખેતવિકાસ માટે જરૂરી માર્ગદર્શન અને સાહિત્યની ખૂબજ જરૂર છે. ખેડુતો પોતાની

જમીન કેવા પ્રકારની છે, ક્યા પાક માટે ક્યા ખાતરની કેટલા પ્રમાણમાં જરૂર છે, પાણી કેવા પ્રકારનું છે વિ. જાણતો થાય તે પણ જરૂરી છે. ખેડુતોનું સંગઠન અનિવાર્ય છે. તેઓના પ્રશ્નોની રજુઆત માટે સંગઠન હશે તો એક અવાજ રજુ થશે. આકાશવાણી પર ખેડુત મહાજનના રસપ્રદ કાર્યક્રમો રજુ થતા રહે છે તદુપરાંત રાજ્ય તરફથી ખેડુતોને તળપદી, ભાષામાં, ખેતી વિશે માર્ગદર્શન મળે તથા સવલતો વહેલાસર સુગમ રીતે મળે તે જોવાય તો ખેતીનો વિકાસ ઝડપી બનાવી શકાશે.

ખેત ઉત્પાદન વધારવા સુધરેલ બિયારણ, પિયતની સગવડ સેન્દ્રિય ખાતર, રસાયણિક ખાતરો, જમીનની જાળવણી, પાક સંરક્ષણ વિ. વિ. બાબતો સહયોગ બની રહે છે. સુધરેલી જાતના બિયારણ સાથે રસાયણિક ખાતરનો ઉપયોગ વધારવો જોઈએ ધર્મજ ખેતી માટે રસાયણિક ખાતરોનો યોગ્ય સમયે યોગ્ય પ્રમાણમાં ઉપયોગ અનિવાર્ય છે. જમીનની માવજત પ્રત્યે ગુજરાતનો ખેડુત સજાગ અને તો ઉત્પાદકતા જાળવી શકાશે. પોષક તત્વો ખુટતા બન્ય તે ફરીથી ઉમેરાય તે જોતો રહે તો ખેડુત વધુ ઉત્પાદન કરી શકશે (ખાતર-નો અર્થ પ્રમાણે ખેતને કહે 'ખા' અને ખેતર કહે 'તર' વધુ ઉત્પાદનથી ખેડુત તરી જશે) પાણીની સુવિધા ખાતર આપતી વેળા યોગ્ય હોય તે પણ જરૂરી છે. ખાતર વિષે ખેડુતો રપટ ખ્યાલ મેળવતો રહે તો ઉત્પાદકતા ધાર્યા અનુસાર વધારી શકશે. ખેડુતો પુષ્કળ પરિશ્રમ, પાણીના પુરવઠા સાથે તથા પાક સંરક્ષણના પ્રયોગો કરે તો રહેશે તો ગામડાઓની સુરત બદલાઈ જશે.

ખેતીમાં યાંત્રિક ઓળંગેથી ટુંક સમયમાં સાડાં કાર્ય થાય છે. ખાતર કાઢવા ટાયરવાળું ગાડું. ખેડ માટે પાવર ડીઝર વાવણી માટે ઓરણી, આં ૨ ખેડ માટે કસબડી, નિદામણ માટેના ઓળરો, દવા છાંટવાના ડરટર રેપ્રેયર, અનાજ મસળવાના પ્રેસીંગ મશીન, ઉપજવા માટે વિતોદય મશીન ધીરે ધીરે ખેડુતો વાપરતા થયા છે ખેડ માટે લગ કરનાં ટ્રેક્ટર અને પાવર ડીઝરથી વધુ હિંડી અને જોઈએ તેવી સપાટ ખેડ કરી શકાય છે.

ખેતીને નફાકારક ધંધા તરીકે બનાવવા એકર દીઠ ઉત્પાદન જરૂરી સાધનો તથા શ્રેષ્ઠ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ ખેતીક્ષેત્રે થતું સંશોધન ખેડુતોમાં સહેલ ધર્મી પ્રસરી શકે તે માટે રાજ્ય સરકારે માર્ગ અપનાવવા આવશ્યક છે સમજી-જાની ખેડુત પોતાના જ્ઞાનનો લાભ તેઓના ખેડુતજાણુઓને આપતો રહે તો કાર્ય ઘણું જ સહેલું બની રહેશે નાધન સંપત્તિ ખેડુતો નાના અને પછાત-અજાન ખેડુતોને પ્રગતિને રસ્તે લઈ જવા માટે ઘણી ઘણી સહાય કરી શકે છે ખેતી, આખાયત, પશુપાલન, તથા અન્ય પ્રવૃત્તિઓને વૈજ્ઞાનિક પાયા પર લઈ જવા ગુજરાતનો ખેડુત કટિબદ્ધ અને તે અતિ જરૂરનું છે.

ખેડુતો ખેતપેદાશોના ભાવો યોગ્ય આવે તે માટે સંગઠન સાધી શકે છે. ખાતરો, જંતુનાશક દવા પંપ વિ. પર સજાસીડી અપાતી હતી તે બંધ કરાતા માલની કિંમત વધવા પામેલ છે.

ગુજરાતમાં ઉત્તર થતા ઓછા એન્જીનોને પ્રોત્સાહન અપાતું જોઈએ. પર પ્રાંતના ઓછા એન્જીનોને ગુજરાતમાં સજાસીડી અપાય છે બ્યારે તેનાથી એક હજારથી ઓછી કિંમત ધરાવતા એન્જીનો ખરીદાતા નથી. પંખજ, બહાર વિ. પ્રાંતોમાં લાંબા ઓછા એન્જી-

ખેતાણી ઇન્ડસ્ટ્રીયલ એસ્ટેટ

ખેતાણી ઇન્ડસ્ટ્રીયલ એસ્ટેટમાં હેવી તથા મીડીયમ
ઇન્ડસ્ટ્રીઝ માટે કારખાનાના શેડઝ બાંહેથી મળશે.

—: લખો યા મળો :—

કુર્લા, ૧૦૧-૭ બઝારવાડ, મુંબઈ-૭૭

ટેલીફોન :- ફેક્ટરી : ૫૫૧૭૨૫-૫૫૫૭૩૯ :: ઓફીસ : ૩૨૭૨૯૨

જીવનને વર્ષોથી તહી પણ સારા કાર્યોથી માણે

લોકપ્રિય સર્વોત્તમ.....

ચા

નરેશ ટી સ્ટોર

ચાના વેપારી

શરદ્ બજાર, ભાવનગર.

તારણું સસ્તામું : "NEWSPRESS"

ટે. નં. : ૧૬૫

જે. આર. શાહ એન્ડ કું.

મશ્વન્ટસ એન્ડ મીલર્સ.

રેલ્વે સ્ટેશન સામે, વેરાવળ (સૌરાષ્ટ્ર)

—: કારખાનાં :—

ધી ન્યુ કોટન જીનીંગ એન્ડ પ્રેસીંગ ફેક્ટરી

ઓઈલ સીડઝ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ

શુભેચ્છા પાઠવે છે.....

શાહ નટવરલાલ એન્ડ બ્રધર્સ

ઈમારતી લોકડા, નળીઆ તથા લાલીના વેપારી.
રાણુલા (ગુજરાત)

અશોક સો મીલ

પ્રો. : ડાહરરાય એન્ડ કું.

સો મીલ એનર્જી એન્ડ ટ્રાન્સપોર્ટ કોન્ટ્રાક્ટર
રાણુલા (ગુજરાત) W. Rly.

Phone : P. P. 26-23

Chetan Auto Suppliers

Dealers :

INDIAN OIL CORPORATION LTD.

(Marketing Division)

Near Hindorana, RAJULA (Gujarat)

નના ઉત્પાદકોને જ ચાન્સ મળે છે. ગુજરાતમાં ટેસ્ટીંગ થયેલ એન્જન માટે એપ્રિલ ૧૯૫૦ ની પહેલાં ગમે તે પ્રાંતના એન્જનો ગમે તે બાવમાં અત્રે વેચાય છે. ગુજરાતના એન્જન એન્જનના ઉદ્યોગના વિકાસ માટે વ્યવહાર પગલાં સરકાર બારે તે અતિ જરૂરી છે.

ભારતીય કૃષિ વિકાસ પરિષદની ગુજરાતમાં શાખા શરૂ થઈ છે. જેની ઓફિસ જ્યોતિ લિ. વડોદરા-૩માં છે. શ્રી નાનુભાઈ અમીન આ શાખાના પ્રમુખ છે. એકુતો ઉત્પાદકના તરફ વળે, જરૂરી ટેકા નિકલ માર્ગદર્શન અપાય તે માટે આ કૃષિ વિકાસ સેવા કેન્દ્ર સારું કાર્ય કરી રહેલ છે. એકુતો જમીન તથા પાણીનાં પૃથકકરણ, સુધરેલી ખેતી પદ્ધતિઓ, રાસાયણિક ખાતરોના ઉપયોગો, જિવાતથી રક્ષણ, જમીનની જળવણી, પ્રાપ્ય સિંચાઈનો યોગ્ય ઉપયોગ વિ. વિ. માટે કૃષિ સેવા કેન્દ્રનો ઉપયોગ ગુજરાતનો એકુત ઉઠાવતો રહે અને વિકાસ સાધતો રહે એવી શુભેચ્છા.

કૃષિરક્ષા

ભારતના એકુતો ધીરે ધીરે નવી નવી કૃષિ રક્ષક દવાઓ વાપરતા થયા છે. પાકના રોગ તથા જંતુ સામે રક્ષણ મેળવવા એકુત સમગ્ર બનતો જાય છે. ભારતમાં દર વર્ષે એક હજાર કરોડ રૂપિયાનાં પાકનો બગાડ કીટક તથા જંતુઓ કરે છે ત્યારે પાક સંરક્ષક દવાનો યોગ્ય ઉપયોગ ખરે સમયે કરી અનાજ અચાવાય તો ભારતને પરદેશથી અનાજ આયાત કરવું પડે તેમ નથી જંતુનાશક દવાઓ દેશમાં અમીશિવ, એલેગ્રિકા દેવીદયાલ, સીઆ, ભારત પલ્વરાઈઝીંગ આઈ. સી. આઈ, પેરી એન્ડ કું માઇસોર ઈન્સેક્ટીસાઇડ, ટાટા ફાઈઝન, બાયર વિ. વિ. ઘણી ખ્યાતનામ કંપનીઓ બનાવે છે. ઘણી કંપનીઓ ઉત્પાદન હાથ ધરી રહી છે.

જંતુનાશક દવા વાપડત, લીજની શકાય તેવી બુકી, તમા પ્રવાહી રૂપમાં મેળવેલ સ્વરૂપમાં પણ મળે છે. પાક સંરક્ષક દવા માટે ઘણી કાળજી રાખવી પડે છે. આ દવા ઝેરી હોય બાળકો, પ્રાણી તથા માનના પદાર્થોમાં દૂર રાખવી જોઈએ. ખાવાપીવાના સાધનો આ દવા ભરવા વાપરવા કિતાવલ નથી, દવા બનાવવા બીજું પાત્ર રાખવું જોઈએ દવા મેળવવા હાથનો ઉપયોગ ન કરતાં ભાકડી વાપરવી, દવા છાંટતી વખતે બીડી પીવી નહિ તેમજ ખાવું-પીવું જોઈએ નહિ દવા છાંટત લીલોતરી ટોરને ખવડાવવી નહિ. દવા છાંટત શાકભાજી ઘેંછને ખાવા, દવા છાંટી પપ સાફ કરી રાખવો જોઈએ, વધેલી દવા છાંટી દેવી કે દોળી નાખવી પણ સંપ્રદી રાખવી નહિ. જંતુનાશક દવા માટે ઘણી કાળજી રાખવા છતાં ઝેર ચડે તો પ્રાથમિક સારવાર આપવી જોઈએ.

ઝેર પેટમાં જાય તો ઉલટી કરાવી ઝેર કઢાવવું જોઈએ. શરીર લાગેલ હોય તો સાબુથી નાહી લેવું, તીવ્રવાસના ઝેર ચડે તો ચોકખી હવામાં ફફટાવે અસેડો આસોશિયસમાં સુગમતા રાખી ડોક્ટરને બોલવો.

નીકેટીન સફેડ, પાયરેથ્રમ, રોટનેન, રાએનીયા એન્ડ્રીન, બી. એચ. સી, ક્લોરડેન, ડી. ડી. ટી, એન્ડ્રીન, હેપ્ટાક્લોર, લીન્ડેન, ટોક્સાઈન, ડાએઝીન, મેલાથીઓન, પેરથીઓન, એકરીસાઇટસ ક્લોરો પ્રોપીલીન, દીપીલીન ડાયક્લોરાઇડ, મોડો મિથ્રાણ બરમુન્ડી મિથ્રાન, કોપર ફોસ્ફોરાઇડ, ગંધક, બેરીયમ કાર્બોનેટ ઝીંક ફોસ્ફાઇડ.

પારા યુગ બનાવટ વિ. જંતુનાશક, રોગનાશક તથા ઉદરનાશક દવાઓ મળે છે.

દવા છાંટવા માટે બુકી ઉરાડવા ડસ્ટર, પ્રવાહી છાંટવા સ્પ્રેયર, બીજને પાસ દેનાર સીડ ડ્રેસર, ઘૂણી આપનાર ફ્યુમીગેટીંગ પમ્પ, રાજ ફેંકનાર ફ્લેમ થ્રોવર, પક્ષી બગાડનાર બર્ડ સ્કેર વપરાય છે.

જંતુનાશક દવાની વપરાશ ૧૯૫૫-૫૬માં ૧.૩ કરોડ રૂપિયાનો હતો જે વધીને ૧૯૬૫-૬૬માં ૧૬ કરોડ રૂપિયાનો થયો છે. ધ. સ. ૧૯૭૦-૭૧ માં આ માંગ ૭૫ કરોડ રૂપિયાની અંદાજવામાં આવે છે. જે માટે એ લાખ સીતેર હજાર ટન જંતુનાશક દવા બનાવવી પડશે. ભારતમાં આ ક્ષેત્રે મગ બહુ જ વધુ પડતી હોઈ ઉત્પાદન માટે ખુબ સારો અવકાશ છે.

સામાન્ય રીતે ડી. ડી. ટી-કપાસ, મકાઈ, શેરડી, ફળો માટે વપરાય છે. બી. એચ. સી. કપાસ, બાજરા, પેડી, શેરડી શણ માટે વપરાય છે. એન્ડ્રીન-શેરડી, મકાઈ, કપાસ, તમાકુ, જીવાર માટે વપરાય છે. થાયો કાર્બોનેટ-મગફળી, રબર, પેડી, રાખી માટે વપરાય છે. ગુજરાતમાં એન્ડ્રીન, એન્ડ્રીન, ડાએઝીન ક્લોરોડેન, હેપ્ટાક્લોર વિ. ના ઉત્પાદન માટે ઉજળી તકો છે મરણ કે એન્ડ્રીન, ટોક્સાઈન, એસેટોન ક્લોરીન, એસેટીક એસીડ, પેટ્રોમિક્સમાંથી સુપ્રાઈ બનશે. ઝીંક ફોસ્ફરસ, મલ્કર, પારો વિ આયાત કરવ નો રહેશે. જંતુનાશક દવા માટેની વધુ મહિતી નેશનલ રીસર્ચ ડેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશન નાંડા હાઉસ, લાયટન રોડ, ન્યુ દિલ્હી-૧ માં મળે છે.

ગુજરાતમાં સિંચાઈ :—ખેતી માટે પાણી અગત્યની વસ્તુ છે જે માત્રા પર આધાર રાખવા કરતાં સિંચાઈ દ્વારા એ ત્રણ પાકો મેળવાય તો અન્યની ખાધ ઘટાડી શકાય તેટલું જ નહિ વધારે પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ છે. ગુજરાતમાં કાકરાપાર, સાબરમતી, હાથમતી, દાંતીયાડા, શેત્રુજી વિ. યોજના દ્વારા આઠ નવ લાખ એકરમાં પાણી આપી શકાશે. મહી રંધોળા, ઘેલો, હિરણ, મહેદરી, એઝત, મચ્છુ-૧, મુજબાસર, ગોંડલી, આજી, મોજ, સાકરોળી, ડેમી, બાદર, મોગાવો બ્રાહ્મણી વિ. નાની-મધ્યમ પ્રકારની સિંચાઈ યોજના પણ સારું કાર્ય આપી રહેલ છે, છતાં નર્મદા યોજનાની અનિવાર્યતા સિંચાઈ તથા વિજળી ક્ષેત્રે લાગે છે.

અતિવૃષ્ટિ તથા અનાવૃષ્ટિથી પાકના ઉતારામાં વધારો ઘટાડો થાય છે અને બાવિ અશ્રિત બની જાય છે. કુદરતી અણધારી આફતનો સફળતા પૂવકનો સામનો કરવા એકુતોએ ઘણું કરવાનું રહે છે. ખેતક્ષેત્રે રહુ ઉત્પાદન કરવા માટે નવી કૃષિ વિકાસ નીતિ અમલમાં મુકવામાં આવી છે જેનાં સુધરેલ બીયારણ, સિંચાઈની સગવડો, ખાતરનો વધુ ઉપયોગ, પાકનું જીવાત સામે રક્ષણ, જંતુનાશક દવાની સુવિધા, ખેત ધિરાણમાં વૃદ્ધિ, પાણીની સગવડતાવાળા વિસ્તારોમાં વધુ પાકો લેવાનો કાયકમ વિ. નો સમાવેશ કરેલ છે. ગુજરાતમાં અવારનવાર અનાવૃષ્ટિ અતિવૃષ્ટિના ઓળા ઉતરે છે. જેથી ધાન્યના પાકોમાં સારો એવો ઘટાડો થાય છે.

ભારતે ૧૯૭૦-૭૧માં અગ્રણેય સ્વાવલંબી થવા પ્લાન કરેલ છે તે માટે જરૂરી પગલાં પણ ભરાય રહેલ છે. ગુજરાત તે માટે બનતું કરી છૂટશે. અત્ર ઉપરાંત નિરાતીન યુક્ત ફળો, શાકભાજી, માછલી, મરચા, બતકા, અને માંસની બનાવટમાં પણ સારી એવી

વૃદ્ધિ થતી રહી છે અને થતી રહેશે.

ખેતીનું ઉત્પાદન અંશતઃ પદ્ધતિ અને સાધનોથી સુધારવા માટે, પાકનો યોગ્ય ભાવ મળી રહે તે પણ જોવું જરૂરી છે. તે જ ખેડુતો ખેતીના વિકાસ માટે પૈસા રોકી શકશે. ખેડુતોના હિતમાં અનાજની ભાવ સપારી જળવળી એ અતિ આવશ્યક છે, અનાજના ભાવનું નિયંત્રણ અસરકારક કરવા માટે સરકારના હાથમાં પુરતો અનાજ નથી. અનાજનો હોવો જરૂરી છે નહિ તો અનાજની વહેંચણીનો ભાવ તથા અન્નનીતિ ખૂબ અસરકારક બનાવી શકાય તેમ નથી. ભારતમાં ૧૯૭૦-૭૧ પછી અમેરિકાથી આવતું P L 480 દ્વારા આયાત થતું અનાજ બંધ કરવા નિર્ણય લેવાઈ ગયેલ છે અને ભારતને અન્નક્ષેત્રે પગભર બનાવાઈ રહ્યું છે.

અનાજ સિવાય રોકડિયા પાક ઉતાર તેના પર આધારિત ઉદ્યોગો માટે અતિ મહત્વની વસ્તુ છે. ખેતી આધારિત ઉદ્યોગો માટે કપાસ, શેરડી, મગફળી, તલ, એરંડા, ચા, યુકેલીપ્ટસ વિ. નું ઉત્પાદન વધારવાની જરૂર છે.

ગુજરાતમાં હાથકાંડ બાજરીએ નવો રેકૉર્ડ તોડ્યો છે. ચોખા અને ઘઉં જેવા વધુ પૈસા આપતા અનાજના વધુ ઉત્પાદન પ્રત્યે ભાર મુકવાની જરૂર છે. ગુજરાતનો ખેડુત ઓછું વળતર આપતા બાજરી, જુવાર આપતા પાકોને બદલે કપાસ મગફળી વિ. વાવવા માટે વધુ લક્ષ આપતો જાય છે. હાથકાંડ બાજરી એકત્રાના વાવે-તરથી ગુજરાતની અનાજની ઘટ જીવંત પાછો ઓછી થાય તેમ નથી તે માટે ચોખા, ઘઉંમાં સુચરેલ જન તથા નવિન પદ્ધતિનો પ્રચાર અનિવાર્ય લાગે છે.

ખેત વિરાણમાં હજુ જોઈએ તેટલી ઝડપ આવી નથી કારણ કે ધીરાણનું જોખમ ઘણું મોટું હોય છે, નાના-નાના ટુકડામાં વેચાયેલ જમીનમાં આધુનિક પદ્ધતિથી ખેતી થઈ શકતી નથી, ગણેશની પદ્ધતિ, ચોખાસા પર નિર્ભર પાક, પાક અને પશુના વીમા ઉતારવાનો અભાવ, જમીનગીરીઓનો અભાવ, અનાજ તથા ખેત પેદાશ સંગ્રહ કરવા માટે સગવડોનો અભાવ, હિસાબ રાખવાની અણઆવડત વિ. વિ. હોય ધીરાણ આપવા માટે એકાદો સુગમ પડતું નથી.

કુડ કોર્પોરેશન — અનાજની પ્રાપ્તિ અને વહેંચણી માટે કુડ કોર્પોરેશન રચાયેલ છે. અનાજનો પક બહુ સારો થાય તો ભાવ ધરી જાય અને ખેડુતોને જોઈએ તેટલો ફાયદો મળે નહિ. જેથી ખેડુતોના હિતોને અનુલક્ષી આ કોર્પોરેશન કાર્ય કરી રહેલ છે. ભારતભરમાં દર પંદર ગામે એક અન્ન પ્રાપ્તિ કેન્દ્ર શરૂ કરવાની આ કોર્પોરેશનની યોજના છે. જેથી ચાલીસ હજાર ખરીદ કેન્દ્રો શરૂ કરાશે. અત્યારે હજાર જેટલા જ પ્રાપ્તિ કેન્દ્રો છે તથા પાંચસો જેટલા બંડાર છે ત્રણ ચાર વર્ષની અંદર કોર્પોરેશન ઝડપી પ્રગતિ હાંસલ કરી રહેલ છે આ વર્ષે ૩૧ ડિસેમ્બર ૨૦૦૩ ના અનાજ વેચાણ કયું છે અનાજની ગુણવત્તાની ચકાસણી બરાબર થાય, સંગ્રહ દરમિયાન અનાજનો બગાડ વધુ ન થાય, પ્રાપ્તિના ભાવો વધુ પડતા ઉંચા પણ ન હોય અને કાર્ય વ્યવસ્થિત રીતે થાય તો કોર્પોરેશન સફળતા હાંસલ કરી શકશે. આવું મોટું તંત્ર જેની અસર પ્રત્યેક વ્યક્તિને લાગેવળગે છે, તેમાં સડો ન પેટે તે જરૂરી છે. વ્યવહાર કાર્યવાહીથી અન્ન ઉત્પાદકો અને જનતાના સહકારથી કોર્પોરેશન

ભારતનું અન્ન અર્થતંત્ર સુવ્યવસ્થિત રાખે તેમ ઇચ્છીએ.

ખેત વિકાસમાં ભારત હરણકાળ ભરી રહ્યું છે. ભારે કૃષિ વિજ્ઞાનનો પ્રચાર ગુજરાતીમાં થાય તો ગુજરાતનો ખેડુત સારો ફાયદો ઉઠાવશે. ખેડુતો જમીન સુધારણા, સહકારી મંડળીઓ, ખેત મંડળીઓ પ્રત્યે વધુ ધ્યાન આપે તે જરૂરનું છે. છોડ-વનરપતિ વિશે સ્પષ્ટ ગુજરાતીમાં સચોટ જ્ઞાન-માહિતી મેળવતા થાય તો આબોહવા, વરસાદ, જમીન, બેજ સંચય, વિ. વિ. ને લક્ષમાં રાખી રાસાયણિક ખાતર નાખી યોગ્ય પાક પોતાની જમીનમાંથી લઈ, વધુ પૈસાની પ્રાપ્તિ કરી શકશે.

ખેડ અને નિર્ણય નિયમન વિશે ખેડુતો સ્પષ્ટ ખ્યાલ મેળવે. વનરપતિ માટે જરૂરી મૂળતત્ત્વો વિવિધ ખાતરોમાંથી કેવી રીતે મેળવી શકે છે તે માટે તટસ્થ રીતે રજુઆત થવી જોઈએ.

હાણીયું ખાતર-ખોળ, લીલોપડરાશ વિ. ખાતરોના ફાયદાઓ અને ખર્ચાઓ જાણી, જરૂરી ખુટતા તત્ત્વો માટે રાસાયણિક ખાતરો માટે ખેડુતો રસ કેળવે તે જરૂરનું છે.

શેરડીની સુધરેલ જાતનું ધનિષ્ઠ વાવેતર ખાંડના કારખાનાઓ સમૃદ્ધ કરવામાં થતું અતિ જરૂરી છે. મહારાષ્ટ્રે આ ક્ષેત્રે સારી પ્રગતિ સાધી છે. તેમાંથી બોધપાઠ લેવો જોઈએ. ખેડુતે પાકની યોગ્ય ફેર-બદલી કરી નફાકારક યોજના હાથ ધરી જોઈએ જેનો ખુબ જ અભાવ અને અજ્ઞાન છે ખેડુતો પિયતમાં કેળ, આંખા, લીંબુ, જામફળ, દ્રાક્ષ, પપૈયા, અંજીર, દાડમ, ચીકુ, ખેર, ટમેટા, રીંગણા, તડબૂચ દૂધી, ભીંડા, કુંગળી, લસણ, કોખી, વિ. ફળ અને શાક-ભાજીના વાવેતર પણ વિદ્યમાન મેળવવા ખેતરમાં અતિ જરૂરના હોય નફાકારક ધંધા તરીકે વધુ વાવે તે પણ જરૂરનું છે.

સુધારેલ જાતોના વાવેતરમાં ખેડુતો વધુ ઉત્પાદન આપતા હોવાથી વધુ રસ લેતા થયા છે. હાથકાંડ બાજરી, સુંઠીઆજુવાર એસ ૧-૪૯, વરીયાળી એસ-૭-૯, મરચી એસ. ૭-૫, કપાસની વિવધ સુધરેલ જાતો યોગ્યજ્ઞાન મેળવી, જરૂરી ખાતર પાણીની સુવિધા સાથે વાવતા થશે તો ઉત્પાદન અનેકગણું પ્રાપ્ત કરવા ખેડુત સમર્થ બની શકશે.

સૈદ્ધિ ખાતરથી જમીનનું પોત. રવાદાર સાઈ ૨ ખી શકાય છે. જામરી માટી કરળથી કાઢો તો બેજ ટકી રહે છે પરંતુ ઢેકાં કાઢવામાં આવે તો બેજ ઉડી જાય છે સૈન્દ્રિય તરવો બેજ ટાપી શકે છે રસાયણિક ખાતરો બેજ હોય ત્યાં સુધી જ કામ આપે છે. જમીનમાં બેજ ન હોય તો કાર્ય કરી શકતા નથી ગુજરાતમાં કાતરોની જમીન નવસાધ્ય બનાવાય છે વધુને વધુ જમીન ખેતીના કામમાં આવે તે માટે વધુ સક્રિય પગલાંની જરૂર છે.

તમાકુ ગેરારુ જમીનમાં સારી રીતે થાય છે. તે માટે સુધરેલ બીજ કે-૨૦ અથવા આણંદ-૩ યોગ્ય છે. પાકસંરક્ષણના પગલા લઈ, એમેનીયમ સલ્ફેટ ફોસ્ફેટ તથા ડાયએમોનીયમ ફોસ્ફેટનો યોગ્ય વપરાશ કરી વધુ ઉત્પાદન કરી શકાય છે.

જેતપુર પ્રીન્ટ સાડી ઉદ્યોગની સમસ્યા

જેતપુર સૌરાષ્ટ્રના મધ્યરથ જીલ્લામાં આવેલું નાનું ગામ છે. ત્યાં ૨૦ વર્ષથી પ્રીન્ટ ઉદ્યોગ શરૂ થયો છે. આ ઉદ્યોગમાં બનતી પ્રીન્ટ સાડી હિન્દુસ્તાનભરમાં પ્રખ્યાત છે આ ઉદ્યોગ હજી જેતપુરમાં વધુ વેગવાન બને તેવી શક્યતાઓ છે પરંતુ તેમાં થતી રૂકાવ

ઉપર ને રાજ્ય સરકાર પોતાના ખાતાદારા વિકાસમાં થતી રૂઝવટથી સમસ્યા હલ કરવા પ્રયત્નશીલ અને તો ધણું થઈ શકે તેવી ઉમીદ છે

સમસ્યાની આછી રૂપરેખા

૧. જોતપુરમાં નાનામોટા યુનિટમાં ઉદ્યોગનગરની સ્થાપના કરવી.
૨. ઉદ્યોગ શરૂ થતા મ્યુનીસીપલ ટેક્સ, ઈન્કમેટેક્સમાં રાહત આપવી અગર મુદત આપવી.
૩. આ ઉદ્યોગ ગૃહઉદ્યોગ હોય તેમાં કાયદા હળવા કરવા અને આ ઉદ્યોગને ગૃહઉદ્યોગ તરીકે સ્વીકારી તેમાં મળતા દરેક લાભો આપવા.
૪. આ ઉદ્યોગને જોઈતા કલર કેમીકલનો એકન્યુઅલ યુઝર્સ તરીકે લાઈસન્સો આપી બહારથી ઈમ્પોર્ટ કરવા તથા કલર કેમીકલ

ઉદ્યોગના કારખાનામાંથી ડાયરેક્ટ માસીક જરૂરીયાત મુજબ ક્વોટા નક્કી કરી આપવો અને તે પણ વ્યવસ્થામાં લાવવી મળે તેવા પ્રયત્ન સરકારથી તરફથી નક્કી કરવા.

૫. આ ઉદ્યોગમાં ચાલતી ગ્રે મશીનોને બ્લીચ કરવા મેટલુ સહકારી ધોરણે એક પ્રોસેસીંગ હાઉસ હોય તો ધંધામાં ઘણી સુગમતા રહે અને તેમાં જોઈતી મશીનરી ફેરીનથી આયાત કરવાના પરવાના મળવા જોઈએ અને તે હપ્તેથી મળે તેવી ગેરેન્ટી સેન્ટ્રલ ગવર્મેન્ટ દ્વારા મળે તેવા પ્રયત્ન જરૂરી છે.
૬. ઉપરની હકીકત ઉપર ને લાગતાવળગતા દરેક ખાતાઓના અધીકારી તરફથી સહકાર અને સાથ મળે તો જોતપુરનો આ ઉદ્યોગ ઘણો આગળ વધે.

દશાડા તા. સહ. ખરીદ-વેચાણ સંઘલી.

સુ. પાટડી

(તાલુકો-દશાડા)

(જિલ્લો સુરેન્દ્રનગર)

રજી. નં. ૧૫૪૯ તા. ૧૨-૯-૫૬
અધિકૃત શેરભંડોળ રૂ. ૧૦૦૦૦૦ અનામત ભંડોળ રૂ. ૮૦૭૮૯
ભરપામ થયેલ થયેલ શેરભંડોળ રૂ. ૬૩૬૦૦
મિલકોટમાં રોકાણ રૂ. ૮૦૭૨૨ અન્ય ભંડોળ રૂ. ૧૦૭૭૫૮

સભ્ય સંખ્યા

મંડળી સભાસદ : ૫૧ વ્યક્તિ, સભાસદ ૫

પ્રવૃત્તિ :—સંઘનું મુખ્ય કામ દશાડા તાલુકાની પ્રજાને જીવન જરૂરીયાતની ચીજો, કાપડ, ખેતી ઉપયોગ માટે બીયારણ, ખાતર ઓછા એન્જીનો, ફૂડ ઓછા, લુધીકેટીંગ ઓછા, ડીઝલ વગેરે મંગાવી વ્યાજબી ભાવે પુર પાડવાનું છે. આ ઉપરાંત ખેડુને માર્કેટીંગ કામ કરી આપે છે.

એસ. વી. પરીખ
મેનેજર

શુભતબાઈ વૃ. દેસાઈ
ચેરમેન

વિના સહકાર નહિ ઉદ્ધાર

શ્રી મોટીમારડ જીથ વિવિધ કાર્યકારી સહકારી લી.

મોટીમારડ

(તા. ધોરાજી)

(જિ. રાજકોટ)

રજી. નં. ૪૮૬ તા. ૯-૧૨-૫૦

સભાસદ સંખ્યા ૧૨૩૪ ☆ એડીટ વર્ગ : અ

શેર ભંડોળ રૂ. ૨૦૦૩૪૦-૦૦

અનામત ભંડોળ રૂ. ૧૪૪૩૩૮-૨૫

અન્ય ભંડોળ રૂ. ૦૬૩૨૬૩-૦૭

ધાપણો રૂ. ૧૬૫૪૦૦-૦૦

આ મંડળીએ ત્રણ વખત જીલ્લા કક્ષાની સ્પર્ધામાં છતાંની શીશ મેળવેલ છે.

મહીદાસ ગાંગજીભાઈ પટેલ મંત્રી
મોહનલાલ કાનજીભાઈ પટેલ પ્રમુખ

Phone : 454

Telegram : 'PESHAVARIA'

PESHAVARIA BRASS PART INDUSTRIES

GORDHANPUR ROAD, INDUSTRIAL ESTATE

SHAD NO. B-15/16 POST BOX NO. 111

JAMNAGAR.

Manufactures of :- **PRECISION BRASS COMPONESNT**

હિમસન્સની મોઝેક ટાઇલ્સ

આકર્ષક દેખાવમાં અમુલ્ય
ફાળો મેળાવે છે.

તે બદલ અમે ગૌરવ અનુભવીએ છીએ

હિમસન્સ ટાઇલ્સ

પ્લેઈન મોઝેક, ટેરેઝા, ચેકર્ડ ફ્લોરીંગ ટાઇલ્સ

મજબુત, ટકાવ હોવા
સાથે એના આકર્ષક
ઇંગ્લીશ પાકા કલર્સ,
અવનવી ડિઝાઈન, પ્રચ-
લિત ફેશનને અનુરૂપ
ફ્લોરીંગમાં જુદી જ
ભાત પાડે છે.

હિમસન્સ ટાઇલ્સ
એટલે
બધાને મનપસંદ
આધુનિક ટાઇલ્સ

અસંખ્ય જુદા જુદા
શેઈડઝ, કલર્સ અને
ડિઝાઈનોમાં તે મજ
બાવેની બાબતમાં
બહોળી પસંદગીની
તક પુરી પાડે છે.

BEAUTIFY YOUR BUILDING FLOORS

હિમસન્સ ટાઇલ્સ

બીડલંજન સામે, ભાવનગર.

ફોન :—ઓફિસ : ૪૬૦૬ :: ફેક્ટરી : ૪૬૦૫ :: ઘર : ૪૬૧૬

ગુજરાતમાં સ્કાઉટીંગ પ્રવૃત્તિ

—શ્રી ગુણવતરાય ભટ્ટ

ગુજરાતની અસ્મિતાનો સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં 'ગુજરાતમાં બાલવીર પ્રવૃત્તિ (સ્કાઉટીંગ)' એ વિષય ઉપર કાંઈક જણાવતાં પહેલાં, 'સ્કાઉટીંગ' વિષે પ્રાસ્તાવિક કાંઈક લખવું એ યોગ્ય અને આવશ્યક લાગે છે.

સ્કાઉટીંગ નામે જાળખાતી બાલવીર પ્રવૃત્તિ એ ભારત દેશ માટે રહેજે નવીન નથી. એ તો નવી શીશીમાં જૂના અર્ક સમાન એક સાંસ્કૃતિક શિક્ષણની આર્થ સનાતન પ્રધાનું અગ્રતન નવીન રૂપાંતર છે : એમ કહેવું મથાર્થ છે.

સ્કાઉટીંગ એ કોઈ વિષય નથી. પણ માનવતા આસ્થકાળથી તે આજીવન-ઠેક સુધીની જીવન વિકાસની સાધનાક્ષમ એક શિક્ષણ પદ્ધતિ છે. પ્રાચીન કાળમાં બુદ્ધો અરણ્યમાં ગુરૂકુળોના આશ્રમમાં જતા. અને ત્યાં જીવન જીવવાની અને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રીય કે વૈશ્ય તરીકેનું ઉમદા નાગરિક જીવન જીવવાની જે બાહ્યારિક આપકળા ક્ષીપતા હતા. તેનું કાંઈક ચાલુ વૈજ્ઞાનિક જમાનાને અનુસરીને ઘડાયેલું સર્વાંશી અને સર્વ દેશીય તાલીમ આપતું એક અર્વાચીન રૂપાંતર છે.

SCOUTING—સ્કાઉટીંગ શબ્દનું મથાર્થ રૂપે સૂચવે છે કે 'Scouting is a science of outing.' તો એ રીતે જોતાં સ્કાઉટીંગના જાવણીમાંના અરણ્યવાસ દ્વારા બાળકના-માનવના ચારે મૂળ અંશે-શરીર, વૃત્તિ, વિચાર અને હૃદય-આ ચારેને સ્પર્શે, કેળવે, ખીલવે, વિશુદ્ધ કરે અને પોતાના માનવ બંધુના સાચા કદવાણ માટે તે તેના સદુપયોગ કરી શકે કે જેથી જ્યાં ત્યાં દેશમાં તેમજ વિશ્વમાં શાંતેનાં બીજ વચાવ, અને તેના બાવી પ્રગલ્ભ માટેનું વાતાવરણ સર્જાય : એવી સર્વાંગી તાલીમ આપવામાં આવે છે. એથી એક આદર્શ સ્કાઉટ શિક્ષક-સ્કાઉટ ગુરૂની દોરવણી નીચે એક ર રથ એટલે નીરોગી, સ્વાસ્થ્યી એટલે કાર્યકુશળ અને સુખી-આનંદી એટલે અન્યના સુખમાં પોતાનો આનંદ માણનારો ઉમદા નાગરિક બની શકે.

સ્કાઉટીંગનો ઉદ્ભવ :—૧૬૦૦ ની સાલમાં ખેર વિઘ્ન દરમ્યાન એક અજ્ઞય ઘટના બની. મેક્કોંગ ગામની કેવળ અંગ્રેજ લોકોની વસતીમાંનાં સૌ સ્ત્રી પુરૂષોએ ક્રીસ્તાના ઘેરાનો સામનો કરવા પોતાને કાયકનાં કાર્યો ઉપાડી લીધાં, ત્યારે બાળકોને પણ એકાપહેરો સંદેશ વ્યવહાર તથા પુરવઠાની ચીજો પહોંચાડવી વગેરે નાનાં કુટુંબ કામો સોંપ્યાં, જે તેમણે બહુજ હોંસ, ખંત, સાહસિકતા, નીડરતા અને કુશળતાથી પૂરાં પાડીને, આખરી વિજયમાં પોતાનો પણ ઉમદા અને અગ્ર કાળો આપ્યો ત્યારે એ યોજનાના પ્રયોજક, સરકારી અમલદાર જનરલ રોબર્ટ એન પોવેલને એક

અજ્ઞય દર્શન સાધ્યું કે ઉછરતાં બાળકોમાં કે અજ્ઞય શક્તિઓ બીજ રૂપે પડેલી છે. એને જો તાલીમ, તક અને તત્પરતાનું સિંચન કરવામાં આવે, તો તેઓ માનવ તરીકે તેમજ નાગરિક તરીકે એક ઉમદા પ્રાન તૈયાર થઈ શકે. એ વાતના હૃદ મંથને આખરે મુર્ત સ્વરૂપ લીધું. ૧૯૦૭માં લંડનમાં ખેચ સ્કાઉટ એસોસિએશન નામે તેનો જન્મ થયો. એ પ્રવૃત્તિને પ્રારંભથી તે બાળ સુધી બિન સરકારી, બિન રાજકીય, બિન લસ્કરી, બિન ધર્મ-સાંપ્રદાયિક અને બિન કોમી એવું બાંધારણીય સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે. એટલે તે એક પ્રગ્લકીય લોકશાહી આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા છે, જે સારીયે દુનિયાના જાગ્રત દેશોમાં-લગભગ દરેક દેશોમાં ફેલાયેલી છે; જ્યાં તે ત્યાંના દેશકાળ-પ્રગ્લ વગેરેની જરૂરીઆતોને અનુલક્ષીને, મુળના દશ્વર તથા જનતાની સેવાના સિદ્ધાંતને બદલ ન આવે એ રીતના ઘટતા ફેરફારો કરીને ઉછરતી પ્રગ્લને તૈયાર કરવાના પ્રયત્નો કરે છે. અને આમ સં મળી વિશ્વની એકતા, વિશ્વબંધુતા અને વિશ્વશાંતિની દિશામાં પ્રયાસો કરે છે.

ભારતમાં : શરૂમાં હિંદી ટ્રિબીયલ સરકારે વાહીયાત બહાનાં હેઠળ હિંદી બાળકો માટે જ્યારે સ્કાઉટીંગની તાલીમની છૂટ ન જ આપી ત્યારે ૧૯૧૬માં વિદુષી ડો. એની ખિસેન્ટ મદ્રાસમાં, ભારતને અનુકૂળ ફેરફારોવાળી 'ઇન્ડિયન ખેચ સ્કાઉટ એસોસિએશન' (આઇ. બી. એસ. એ.) નામે ભારતીય સંસ્થા સ્વતંત્રપણે ઉભી કરી. તે પછી અમદાવાદમાં પણ પડીત શ્રી મદનમોહન માલવીયા-જીએ સેવા સમિતિ ખે. સ્કા. એશો. નામે તેવી જ સંસ્થા ઉભી કરી. તે બેઉ સંસ્થાઓ કુલીફાલી અને લોકપ્રિય બની અને ભારત ભરમાં ફેલાઈ ગઈ. એટલે ૧૯૨૧માં શ્રી એડન પોવેલ દેવતા ભારત આવ્યાં અને સમાધાન કરીને અને આઇ. બી. એસ. એ એ અપનાવેલ ભારતીકૃત ફેરફારોને સ્વીકારીને તેની ભારતીય બાળકો માટે છૂટ આપી. આ પછી તે પ્રવૃત્તિ સારાયે ભારતમાં-ઈલાકા-ઓમાં જિલ્લાઓમાં અને પ્રાદેશિક ગામડાંઓમાં એક સરકાર માન્ય સંસ્થારૂપે ફેલાઈ ગઈ.

ગુજરાતમાં : તે અરસામાં જ ગુજરાતમાં તો ૧૯૨૧થી જ સ્કાઉટીંગનાં મંડાણ મંડાયાં ગણાય. ૧૯૨૦માં શિક્ષણના અધ્યાપના રસીયા ચારેક ગુજરાતી બાઈઓ મદ્રાસની નેશનલ યુની.માં અભ્યાસ માટે ગયેલા-ત્યાં તેમણે આઇ. બી. એસ. એ ના નેળ નીચે એક જ. પયર્સ, ડો. જી. એસ. એરંડેક, શ્રી વી. કે. કૃષ્ણ-મેનન તથા શ્રી એમ. વી. વ્યંકટેશ્વરન જેવા આદર્શવાદી, બેખધારી સ્કાઉટર્સ ગુરૂઓ પાસે સ્કાઉટીંગની પ્રથમ તાલીમ લીધી અને ડો. એની ખિસેન્ટના વરહસ્તે સ્કાઉટીંગની દીક્ષા અને ચંદ્રક પામ્યાનું સદ્ભાગ્ય હાંસલ થયું. તેમણે ગુજરાત ખાતે તે પ્રવૃત્તિની શરૂઆત કરી દીધી.

હિંદમાં, તેમજ મુખ્ય ઇલાકામાં, મજેલી સરકારી માન્યતાને આધારે તાલીમ શિબિરો ઉભા થયાં. મુખ્ય ઇલાકામાં લોનાવલા ખાતે શ્રી એ. સી. મિલરની દોરવણી નીચે તાલીમ શિબિરોની પરંપરા ચાલી, જેમાં ત્યારની અલ્પસંખ્ય હાઈસ્કૂલોમાંથી, તેમાંથી ખાસ સરકારી હાઈસ્કૂલોમાંથી શિક્ષકો તાલીમ લેતા થયા. પરિણામે જીલ્લાની સરકારી હાઈસ્કૂલો પ્રવૃત્તિની કેન્દ્ર બની. ગુજરાતમાં ૧૯૪૮ના અરંભમાં શ્રી હરરાય અ. દેશાઈ જેવા ઉસાહી અને કાર્યદક્ષ શિક્ષણ અધિકારીએ જીલ્લાઓમાં એ. સ્કા. એસો. સ્થાપ્યાં. પરંતુ તે ત્યાં જ મર્યાદિત રહી.

સાથેસાથ દેશબરમાં, તેમ ગુજરાતમાં વડોદરા, ભાવનગર જેવાં મોટાં તેમજ ઇતર નાના દેશી રાજ્યોએ પણ પોતાની સ્કાઉટની સંસ્થાઓ ઉભી કરી-ચલાવી. ખુદ દેવગઢ ખારીયાના મહારાજા શ્રી રણજીતસિંહે ગુજરાતના સ્કાઉટના કમિશનરનું પદ સ્વીકાર્યું હતું.

ગુજરાતમાં શ્રેણીઓ—ગ્રામ્યપ્રદેશમાં—શહેરો ઉપરાંત ગ્રામ્ય-પ્રદેશમાં પણ શ્રેણીઓ તબક્કો પ્રવૃત્તિના આવી ગયો. પ્રાંતીય માતૃશાળામાં શિક્ષણ આપવા ભાષાવાર સ્કાઉટ અધિકારીઓની નિમણૂકો થઈ. આ અગાઉ ભરૂચ જીલ્લામાં શુક્લતીર્થ ખાતે ભારતીય સંસ્કૃતિના શિક્ષણને આદર્શ લઈને સ્થપાયેલ નર્મદા આશ્રમ-હાઈસ્કૂલમાં સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિ બહુ જોરદાર અને પ્રગતિમાન ચાલતી હતી. મદ્રાસ ખાતે ડૉ. એનીબિસેન્ટની I. B. S. A. સંસ્થામાં તાલીમ પામેલા શિક્ષકોએ શાળામાં સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિને સારું મહત્વ આપ્યું હતું. એ નર્મદ સેનાનું સંચાલન શ્રી ગુણવંતરાય મં. ભટ્ટને હસ્તક હતું. તેના નર્મદ સ્કાઉટ વીરોએ નદી, પર્વતો, ખીણો, મેદાનો, મામડાંઓ વગેરે પણ પગપાળા ખૂંદ્યાં હતાં, તેમાંના ૧૨ જણ તેા ઉત્તમપદ સ્કાઉટ (I કક્ષા સ્કા.) થયા હતા અને સુધારી કામ, ચિત્રકળા, રાંધણ કળા, આગ કામ, ખૂક બાઈન્ડીંગ, તરવું. હાવણી વગેરે વિષયોમાં પ્રવીણતાના ચંદ્રકો પણ મેળવ્યા હતા. નર્મદ સેનાની આ સિદ્ધિ ગુજરાતભરમાં અપૂર્વ, અજોડ અને આગળ પડતી હતી. તે સિદ્ધિના કારણે તેના સ્કાઉટર શ્રી ગુણવંતરાય ભટ્ટના અનુભવ, નિષ્ઠા, ધગશ અને મૌલિક સર્જકના વગેરેનો લાભ ગુજરાતને પણ મળે એ હેતુથી ગુજરાત (નોર્થર્ન ડીવીઝનના) સ્કાઉટ એજેન્સીનાઈઝર તરીકે નિમણૂક થઈ. ભાવનગરના નર્મદ સ્કાઉટ શ્રી ધનસ્વામીભાઈ ઈક્કર, શ્રી ચંપક મહેતા તથા શ્રી દાણી વગેરેને બર્કનહેડની વર્ડ્સ જાંબોરીમાં જવાનો પણ લાભ મળ્યો હતો.

મુખ્ય સંયોગ તેા એ હતો કે ભારતના દલિતોના તથા આદિવાસીઓના પરમ ઉદ્ધારક પિતા પૂ. શ્રી અમૃતલાલ વિ. ઈક્કર આપાનો સખા સાથ, સહકાર અને સહાય શ્રી ભટ્ટને પ્રથમથી જ મળી રહ્યાં. પાગલદ પર્વત સ્કાઉટોની શિબિર પરંપરાનું કેન્દ્ર બન્યો. શ્રી આપાએ ગુજરાતમાંના કાર્યકર સેવકો અને નેતાઓનું પાવાગઢ પરની સ્કા. શિબિરો પ્રતિ દોર્યું. એથી પ્રચાર અને પ્રસારને ખૂબ વેગ મળ્યો. વળી 'વીર' (સ્કાઉટ) નામે માસિક પત્ર પ્રગટ કરવામાં સ્વ. શ્રી મોતીભાઈ અમીનનો પ્રયત્ન સાથ, સહકાર અને માર્ગદર્શન શ્રી ભટ્ટને મેળવી આપ્યાં. અને ભીલ સેવા મંડળના આશ્રમે અને શાળાઓમાં તેા આ પ્રવૃત્તિ પૂર્ણરૂપે ફૂલી અને ફાલી શકી. જતજોતામાં તેા ગુજરાતનાં મોટાં ગામોની શાળાઓમાં આ પ્રવૃત્તિ જામી ગઈ. અને તેનો ખુલ્લું પડ્યો. 'દરેકની હિન્દની બોમ્બે

જાંબોરીમાં પણો તેમાં ગુજરાતનાં સુરત, ભરૂચ, પંચમહાલ, ખેડા તથા અમદાવાદ જિલ્લાઓ ઉપરાંત વડોદરા, ભાવનગર વગેરે દેશી રાજ્યોમાંથીયે ખાલવીરોએ તથા બા. વી. શિક્ષકોએ મોટી સંખ્યામાં ભાગ લીધો. તે પછી ૧૯૨૯માં ઇંગ્લેન્ડના બર્કનહેડમાં તે ભરાયેલી વર્ડ્સ જાંબોરીમાં પણ ખર્ચ પોપાય એવા ધનિક ગુજરાતીઓનાં (મુખ્યમાં વસતા-સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છી-ગુજરાતી) ખાલવીર સંતાનોએ ભાગ લીધો. ૩૫-૪૦ની આ જાંબોરીયન સ્કાઉટોની સેનાનું નેતૃત્વ શ્રી ગુણવંતરાય ભટ્ટને સોંપાયું. ત્યાં ગુજરાતનાં ગીતો, હર્ષનાદો, ઉપરાંત દિકરૂઆ અને તબક્કાના સાથમાં ખેલાતા (કાઠીયાવાડના હડાલા-અગસરાના ચોર્થાઆ, છડીયા, પાંચીયા અને આઠીયાના) દાંદીયારાસે તેા અજોડ આકર્ષણ જમાવ્યું હતું.

પ્રવૃત્તિને શિખરસ્થાને તેા સુરતના સર ચુનીલાલ વિ. મહેતા જેઓ સરકારી પ્રધાન પણ હતા, તેમણે ચીફ કમિશનર સ્કાઉટસ તરીકે પાયો નાખ્યો. તેજાથીએ બોમ્બે જાંબોરી યોજી, તેમજ બર્કનહેડની વર્ડ્સ જાંબોરીમાંયે ભાગ લીધો હતો. તે પછી સુરતના મૂળ વતની શ્રી મંગલદાસ પટવાસા (ગવર્નરશ્રી)એ પણ જીવનની છેલ્લી પણ સુધી સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિને ખૂબ સહાય કરી હતી. તેમજ મુખ્યબની ન્યુ ઈરા રફૂલના (મૂળે મુકલ તીર્થની નર્મદ હાઈસ્કૂલના આદિ આચાર્ય) શ્રી એમ ડી. વ્યાસે પણ ગુજરાતમાંની સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિને છેવટ સુધી પ્રોત્સાહન અને માર્ગદર્શન આપ્યું હતું.

હિન્દમાં તેમજ ગુજરાતમાંયે સ્કાઉટ સંસ્થાએ વિવિધ રૂપાંતરો ધારણ કર્યાં. I. B. S. A. માંથી બોય સ્કા. એશો. થયું. તે પછી ૧૯૩૭માં શ્રી બી. પી. ની આકરી-અણબાજતી દીકરી છંછેડાઇને લોકોએ હિન્દુસ્તાન સ્કા. એશો. સંસ્થા ઉભી કરી, તે પછી સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તી પછી દેશભરની લિજ લિજ (દેશી રાજ્યો સમેત) સ્કાઉટ સંસ્થાએનું કે જ એક જ સંસ્થા ' ભારત સ્કાઉટ ગાઇડ્સ 'માં વિભિન્નિકરણ થયું. તેમાં સ્કાઉટ તેમજ ગાઇડ ઉભય વિભાગો સાથે ચાલે છે, જે તરીકે દુનિયામાં અજોડ અને અપૂર્વ છે. ગુજરાતમાં પણ આ રૂપાંતરોને કારણે તે તે સમયના પ્રગતીય આગેવાનોએ સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિને પોતાની સહાય અને દોરવણીથી જીવંત રાખી છે. એટલે દરેક જિલ્લામાં જુદા જુદા તબક્કે નહાય દરનાર વ્યક્તિઓનાં નામ કાળક્રમભાનુસાર આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે એ ઉપરથી ફલિત થાય છે કે પ્રવૃત્તિએ પોતાની યોગ્યતા પુરવાર કરી છે.

સુરત :- સુરત શહેર આ પ્રવૃત્તિ માટે પહેલું ગમ્યું, એટલું જ નહિ, પણ એના કર્ચકર્તાઓની સતત ધગશને લઈને તે હજીયે આગળ પડતી રહેવા પામી છે. શરૂમાં બાહોશ, બહાદુર અને અડગ એવા દિ. બ. શ્રી કાકોરરામ કપિલરામ મહેતાએ એનું સુકાન સંભાળ્યું. મ્યુની. શાળાઓમાં એને ગાજતી કરી. તે પછી પણ બાહોશ વડીલ શ્રી ચીમનલાલ કલાર્ક, દિ. બ. શ્રી ચુનીલાલ મા. ગાંધી, શ્રી રા. જોગલેકર, શ્રી દિ. બ. જુપતર ય શાસ્ત્રી જેવાએ જ્યોત અખંડ રાખી.

ભરૂચ :- ખાતે આમોદના કાકોર નરાય શ્રી નહારસિંહજીએ તથા શ્રી હરિભાઈ અમીને, તે પછી શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલે તથા અન્ય કાર્યકરોએ એને ચાલુ રાખી. શ્રી નરહરિ કે દેશાઈએ અંત સુધી સંનિષ્ઠ સેવા આપી અને ' સ્કાઉટીંગ ફોર બોઇઝ ઇન ઇન્ડિયા 'નું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર પ્રગટ કર્યું.

પંચમહાલમાં શ્રી હરજીવ બાપાની પ્રેરણાથી બીજાસેવા મંડળના અગ્ર કાર્યકરો- શ્રીકાંત શેઠ, શ્રી હજીભાઈ નાયક, શ્રી વણિકર, શ્રી વ્યાસ વગેરેએ બીજા સેવા મંડળમાં આ પ્રવૃત્તિને પ્રાધાન્ય આપ્યું. શ્રી વામન મુકાદમ, શ્રી મોરારજી દેસાઈ તથા તે પછી જીવનની આખર સુધી શ્રી મણિલાલ હ. મહેતાએ ભોગ આપીને પણ પ્રવૃત્તિને જીવંત રાખી છે.

ખેડા જિલ્લામાં -રા. સા. શ્રી જગજીવન-બાપા સાહેબે તેમજ શ્રી પોપટલાલ યાસિકે એને સખગ ટેકા આપ્યો. તે પછી શ્રી બાલુભાઈ જશભાઈ, શ્રી કુલાભાઈ પટેલ વગેરેએ સંગીત સેવા અને સાથ આપ્યો છે.

અમદાવાદ ખાતે :-આદિથી સર ગિરિનિવસાદ બેરોનેટ જેવા એક સરકારી, દાનેશ્વરી કુટુંબના સદગૃહસ્થે પ્રવૃત્તિને ટેકા આપ્યો હતો. તે પછી શ્રી રણજીત દેસાસરી, શ્રી આ. એન. બાલિન, શ્રી જમનલાલ પટેલ, શ્રી રતેહરસિંહ, શ્રી જુગલકિશોર મીસ્ત્રી વગેરેએ એને વેગ આપ્યો છે.

રાજ્યકક્ષાએ : ૧૯૩૭ પછી હિન્દુસ્થાન સ્કાઉટ સંસ્થાના જન્મકાળ પછી અમદાવાદના પરમપ્રધેય નેતા અને ભારતના સ્પીકર દાદાસાહેબ શ્રી મણિશ વાસુદેવ માવજકરે પોતાની નિષ્ઠા અને કૌશલ્યથી આ પ્રવૃત્તિને એક સઘરૂંપે સ્થિરતા આપી. તેમજ તેઓ શ્રીની પ્રેરણાથી કુ. શ્રી મુદુલાલેન સારાભાઈએ ગુજરાતની ગર્વગાંધી પ્રવૃત્તિને વેગ આપ્યો અને એ હેતુની સિદ્ધિ માટે શ્રી મુદુલાલેન, શ્રી વી. મંડુકા ગુરુવંતરાય ભટ્ટી, તેમની કાયકાતને કારણે, ગુજરાતનાં ગઝેટમાં આર્ગેનાઈઝીંગ કમિસર તરીકે નિમણૂક કરી હતી. પરિણામે ગાંધી પ્રવૃત્તિનેયે સારો વેગ મળ્યો.

ગુજરાત રાજ્ય સંઘ :-ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના પછી ગુજરાતમાં પણ અમદાવાદ ખાતે ગુજરાત રાજ્ય ભારત સ્કા. ગા. સંઘ સ્થપાયો. તેનું સુકાન હ. ઇકૌર્ટજી શ્રી સુમનરાય ભટે સંભાળ્યું. તે પછી ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિ શ્રી લાલભાઈ દેસાઈએ, તે પછી દક્ષિણ મુ. યુની. ના ઉપકુલપતિ શ્રી ચંદ્રવદન શાહે સંભાળ્યું હતું. શ્રી જમનલાલ પટેલ, શ્રી કે. ટી. દેસાઈ, શ્રી સનત-કુમાર ગુ. ભટ્ટ અને શ્રી ચીમનલાલ તલાટીએ અને ગાંધી વિભાગમાં શ્રીમતી કમળાબેન મ. પટેલે (નાયબ પ્રધાને) કુ. શ્રી સુશાંતાબેન પંડિતે શ્રી કમળાબેન ચૌરાટે તથા શ્રીમતી લક્ષ્મીબેન સ. ભટે પોતપોતાની સેવાઓ આપી હતી.

હાલના તંકડે ૧૯૬૮ પછી આજસુધી શ્રી પી. કે. ત્રિવેદી S. C. C., શ્રી જુગલકિશોર મિસ્ત્રી S. C. S., કુ. શ્રી દીનાબેન ધડીયાળી S. C. G., શ્રી દલસુખભાઈ શાહ રાજ્યમંત્રી, કુ. શ્રી વસુભતિ કિંચન રા. મંત્રી (ગાર્ડ), શ્રી જીતુભાઈ ભગત કોપા-ધ્યક્ષ, અને શ્રી યુ. મ. ભટ્ટ હે કવો. ટ્રે. કમિશનર અને શ્રી ઉ. હ. બેશી S. O. C. (S) અને કુ. શ્રી દમયંતિ પરીખ S. O. C. (G) તરીકે ચાલુ સેવા આપી રહ્યા છે. તેમજ રાજ્યપાલ શ્રી મજારાયણ એના પેટ્રન છે, અને શ્રી પુરૂષોત્તમ મ. માવજકર પ્રમુખ છે. જીલ્લાઓમાં પણ અગ્રણ્ય અને બાલકલિત પ્રેમી સજ્જનો અને સન્ન-રીતો પોતપોતાની રીતે સેવાઓ આવી રહ્યાં છે. અને જીલ્લા સંઘો ચલાવી રહ્યાં છે.

‘વીર’ માસિક આજે ‘બાલવીર’ નામે રાજ્યસંઘના મુખપત્રરૂપે ૩૦ મા વર્ષમાં પ્રવેશે છે. પાવાગઢ, કપીસ્વર, નારણધાટ. વાસદવડ, વગેરે સ્થળો તો તાલીમી શિબિર માટે સુયોગ્ય પુરવાર થયાં છે. સ્કાઉટીંગને લગતું સાહિત્ય પીરસવામાં શ્રી હરરાય દેસાઈ, શ્રી ગુણ-વંતરાય ભટ્ટ, શ્રી હર્ષવંતરાય ધોળકિયા, શ્રી ગજનન યુ. ભટ્ટ, શ્રી નરહરિ ક. દેસાઈ વગેરેએ સારો ફાળો આપ્યો છે. રાજ્યસંઘને આર્થિક સહાયરૂપે સરકારના અનુદાનનો સૌથી મોટો હિસ્સો છે. વર્ષી સરકાર જીલ્લાને રેલી અંગે રૂ. ૫૦૦૦ની વાર્ષિક રકમ આપે છે; તેમજ જીલ્લાઓને તંબૂઓ, વાસણો વ. કેમ્પની જરૂરી ચીજો રૂ. ૨૦૦૦૦ સુધીની કાયમી વપરાશ માટે આપેલી છે. બાળકોમાં શ્રમસેવાનું અને લાગભાવનાનું સિંચન થાય એ માટે વાર્ષિક સ્કાઉટ સપ્તાહ દરમિયાન સ્કાઉટ અને ગાંધી ભાઈ એનોને લોકોની ગૃહ સેવા કરીને ‘ખરી કમાણી’ કરવાના માર્ગે પ્રેરવામાં આવે છે. ઉત્તમપદ પછી પ્રેસીડન્ટ સ્કાઉટ થનાર સ્કાઉટ અન ગાંધીને રાષ્ટ્રતિથીના દરેક ચંદ્રક પ્રાપ્ત કરવા માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે.

શુભેચ્છા પાઠવે છે...

શ્રી વાંકાનેર તાલુકા ખરીદ વેચાણ સંઘ લી.

તાલુકા-વાંકાનેર]	મુ. વાંકાનેર	[બિલ્લે-રાજકોટ
સ્થાપના તા. ૧૩-૧૦-૪૮		નોંધણી નં. ૮૫
શેરહોલ્ડીંગ રૂ. ૫૩૬૫૦)		સભ્ય સંખ્યા ૬૫૮
બનામત ફંડ રૂ. ૫૩૮૮૭)		ખેડૂત ૧૨૫
અન્ય ફંડ રૂ. ૨૯૨૩૫)		ખીન ખેડૂત ૮૩૩
આપણ રૂ. ૧,૯૦,૦૦૦)		

બાની હીરાલાલ લખમીશ કરમહેતા જેઠાલાલ ત્રીભોવનદાસ
મંત્રી પ્રમુખ

પ્રવૃત્તિ : આ સંસ્થા જીવન જરૂરીયાતના આઠ વેચાણ કેન્દ્રો દ્વારા જનતાને ચીજવસ્તુ પૂરી પાડે છે. અને ખેતમાલનું વેચાણ કાર્ય કરે છે અને પ્રતિવર્ષે નિયમ મુજબ ડીરીડન્ડ તેમજ ખરીદ વેચાણ ખેતસના લાભો પણ અપાય છે.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

ચોટીલા તાલુકા સ. ખરીદ વે. સંઘ

મુ. ચોટીલા
જિ. સુરેન્દ્રનગરસ્થાપના ૧૯૫૪ સભ્ય સંખ્યા ૬૪
શેરભંડોળ રૂ. ૨૫૦૦૦ ઉપરાંત
અનામત ફંડ ૧૫૦૦૦ ઉપરાંત

ખ. વે. સંઘ મિશ્ર ખાતર બનાવે છે અને વેચે છે. ખાતર-ભિયારણ બ્યાજથી ભાવથી પૂરા પાડે છે. આપની જરૂરીયાત મૂજબ મિશ્ર ખાતર બીજાની સરખામણીમાં ઓછા ભાવથી મળશે. એજન્ટોને ૫૦% કમિશન આપીએ છીએ.

દાલતગિરિભાઈ
પ્રમુખ

શુભેચ્છા પાઠવે છે

છમાડીયા સેવા સહકારી મંડળી લી.

મુ. છમાડીયા
(લાઠી દામનગર તાલુકો) (અમરેલી જિલ્લો)નોંધણી નંબર ૧૮૮૫૧
શેરભંડોળ રૂ. ૪૯૮૨૦
અનામત ફંડ ,, ૧૧૪૨૨
અન્ય ફંડ ,, ૩૦૦૦ ઉપરજગદીશ પંડ્યા
મંત્રીબા.બુલાલ શામળભાઈ
પ્રમુખવ્ય. ક. સભ્યો—લખમણ ડુંગર, દોલતખાં અલીખાં,
શામળ બદવ, મકનળ અરજણ,
પૂના બદવ, રામળ મુળળ.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

જામવાલા જંગલ મજૂર સ. મં. લી.

જામવાળા ગીર.

રજી. નં. ૪૯૩ તા. ૨૭-૬-૫૫
સલાસદોની સંખ્યા : ૧૨૧
શેરભંડોળ રૂ. ૮૬૫૦
અનામત ભંડોળ રૂ. ૩૩૩૩
સને ૧૯૬૭-૮ના વર્ષ દરમ્યાન કરેલ કામગીરીની માહિતી :-
ઝાડની સંખ્યા વેચાણના રૂ.
૪૮૦૦૦ ૫૦૦૦૦૦
૮૦૦૦ ૧૦૦૦૦૦

ચોખ્ખો નફો રૂ. ૨૭૫૫૧

સને ૧૯૬૮-૬૯ સાથે મળેલ કુંપીની વિગત ઝાડની સંખ્યા

જામવાળા કુપ નં. ૧૨. વ. ૧ ફે શી. ૫. ૧૭૦૦૦

" " " ૧૨ ૨ " ૧૧ ૨૪૦૦૦

બાબરીયા " " ૧૨ ૨ " ૧૨ ૮૦૦૦

નારણભાઈ ભુરાભાઈ એચ. એમ. ખત્રી.
પ્રમુખ મંત્રી

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી વીરડી સેવા સહકારી મંડળી લી.

મુ. વીરડી

(તા. ગારીયાધાર) (જિલ્લો-ભાવનગર)

સ્થાપના તારીખ ૧૦-૮-૬૫ નોંધણી નં. ૬૮૧૫
શેરભંડોળ- ૨૨૬૫૦ સભ્ય સંખ્યા ૧૩૫
અનામત ફંડ ૧૦૪૬-૩૭ ખેડૂત : ૧૧૨
અન્યફંડ - - બીનખેડૂત : ૨૩

મંડળી ધીરાણ તેમજ ખાતર, જંતુનાશક દવાના વેચાણનું કામ કરે છે. તેમજ ખેત ઉપજનો માલ કરી-શનથી વેચાણ કરી આપે છે.

વ્ય. કમિટીના સભ્યો :-

(૧) શ્રી ડુંગર જીવા (૨) ઉકા ગબજી (૩) વલ્લભ રતના
(૪) શ્રી ઉકા ભુરા (૫) ભવાન મનજી (૬) વસરામ પોલા
કેવરાજ હરદાસ ગુદરણીયા શામળ જસરાજ સાવલીયા
મંત્રી પ્રમુખ

ગુજરાતમાં વિકાનો, ડૉક્ટરો, લાયન્સ અને રોટરી પ્રવૃત્તિના કાર્યકરો અને જે તે ક્ષેત્રની પ્રતિભાઓ

ભગતશ્રી ગિરધરરામ હરિરામ :

(વીરપુર જલારામ બાપાનું)

જેમણે વૃત્ત-જપ અને તપથી સંયમની દિવાલ રચી છે અને પોતાના ધ્યેયલક્ષી જીવન દ્વારા જગતને પ્રેરણારૂપ બન્યા છે. સૌરાષ્ટ્રની સાંસ્કૃતિક તવારીખમાં સૌરાષ્ટ્રીયન પ્રજાનું વિશિષ્ટ ગુણોએ ભારે મોટું માન ઉભું કર્યું છે. સૌરાષ્ટ્રની તીર્થભૂમિએ કેટલાંક સંત રત્નોની જે ભેટ ધરી તેમાં ભગતશ્રી ગિરધરરામબાપાનું નામ મોખરે ગણી શકાય. સ્વયંપ્રેરણાથી એમણે ઉભી કરેલી દેણગીઓ ધર્મ પ્રત્યેની પૂરી શ્રદ્ધા અને રાષ્ટ્રભક્તિની પ્રતીતિ કરાવે છે. આ કુટુંબની સુજનતા અને દિલાવરીના દર્શન તેમણે સૌરાષ્ટ્રમાં ઉભી કરેલી માનવતાની સુવાસ પ્રસરાવતી ઈમારતો ઉપરથી થાય છે.

નિસહાય માણસોની મુશ્કેલીઓ પુરી રીતે સમજીને છુટે હાથે જે માણસો સંપત્તિ વાપરી બાણે છે. એવા વિરલ આત્માઓ બહુ ઓછા હોય છે.

વીરપુરમાં આવેલી જલારામબાપુની જગ્યાનું સફળ સંચાલન અને સુંદર વહીવટ તેમની નિષ્ઠા અને દીર્ઘદષ્ટિને આભારી છે. જલારામબાપાના નામનો મહીમા અને તે જગ્યાની ખ્યાતી માત્ર સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતમાં જ નહિ પણ દેશભરમાં તેમની રોશનીએ અજવાળા પાથર્યા છે. જલારામબાપાની શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી પ્રેરાઈને સેંકડોની સંખ્યામાં આવતા યાત્રીકો અને સત્સંગીઓ ભોજન-પ્રસાદ લીધા વગર ન જાય તેની સતત તકેદારી અને કાળજી રાખવામાં આવે છે. તેમના સમગ્ર જીવન-કવનમાં પુર્વ-સંસ્કારની ઉત્કૃષ્ટતા દેખાઈ આવે છે. ધાર્મિક અને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ પાછળ જીવન સમર્પણ કરવાની અભિપ્રાયથી જ જુદા જુદા હેતુઓ માટે તેમણે અનેક ટ્રસ્ટો ઉભા કર્યા છે અને આ ટ્રસ્ટો તરફથી અનેક વીધ સેવાની સુવાસ પ્રસરાવતી પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી છે રાજકોટમાં શરૂ થયેલી માતૃશ્રી વીરબાઈ મહિલા કોલેજમાં શ્રી ગિરધરબાપાએ પાંચ લાખ રૂા ઉપરાંતની સહાય આપી છે જે તેનું ઉજ્જવળ દષ્ટાંત છે અને કુટુંબના જીવન ઔરભની પારાશીશી છે.

શ્રી નરેન્દ્રભાઈ નથવાણી :

શ્રી નથવાણી ૩૦ વર્ષ પહેલાં મુંબઈની વડી અદાલતમાં ધારાશાસ્ત્રી તરીકે નોંધાયેલા હતા સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધ ૧૯૩૨-૩૩ ના સત્યાગ્રહમાં તેઓ જેલમાં ગયા હતાં.

શ્રી નથવાણીએ રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય ભાગ લીધો છે. ૧૯૪૭ના ઓગસ્ટમાં જુનાગઢ રાજ્યની આરમ્મી હકુમતમાં તેઓ કાયદા ખાતાના પ્રધાન હતા. જાન્યુઆરી ૧૯૫૦ થી માર્ચ ૧૯૫૨ સુધી શ્રી નથવાણી હંગામી સાસદમાં સોરઠ જિલ્લામાંથી ચુંટાયેલા કોંગ્રેસી સંસદ સભ્ય હતા. તે પછી તેઓ લોકસભાના (૧૯૫૨-૫૭) સભ્ય હતા.

શ્રી નરેન્દ્રભાઈ એક શાંત રચનાત્મક અને તેજસ્વી કાર્યકર છે. તેમની પ્રવૃત્તિ, આવડત, કૌશલ અને બુદ્ધિમત્તા સંગીન છે. અત્યારે મુંબઈની વડી અદાલતના વધારાના ન્યાયમૂર્તિ તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે.

વિજયધર્મધુરંધરસૂરિશ્વર મહારાજ સાહેબ :

સૌરાષ્ટ્ર ભૂમિ સદા સોહાગણ છે. તેણે આજ સુધીમાં અનેક વંદનીય વિભૂતિઓને જન્મ આપ્યો છે. યોગ, અધ્યાત્મ, તત્ત્વચિંતન, ધર્મ, નીતિ, સાહિત્ય કલા આદિ ક્ષેત્રમાં આજે જે કંઈ પ્રગતિ થયેલી જોવાય છે, તે આ વિભૂતિઓને આભારી છે આજે એવી જ એક વિભૂતિ આચાર્ય શ્રી વિજયધર્મધુરંધરસૂરિશ્વરજી મહારાજ એ ત્યાગી છે, સંત છે, જ્ઞાનગી ગંગા છે અને નમ્રતા તથા પ્રસન્નતાની જીવતી જાગતી મૂર્તિ છે. એ સહુને સમભાવથી નિહાળે છે, સહુના કષ્ટાણુની કામના કરે છે અને નાની-મોટી અનેક વ્યક્તિઓના સંશયોનું નિવારણ કરીને, તેમનામાં અપુર્વ આત્મશ્રદ્ધાનું બળ રેડે છે. પોતાનું સંસારી નામ ધીરજલાલ હતું, જન્મ ભાવનગરમાં થયો. તેમણે તેર વર્ષની બાળવયે સંસારનો મોહ છોડ્યો, પુણ્ય પિતા પીતા-ખરદાસ સાથે શ્રમણાવસ્થાને સ્વીકાર કર્યો અને શાસ્ત્ર-ધ્યયન તથા ચારિત્રનિર્માણમાં પોતાનું ચિત્ત પરોવ્યું. દાદાશુર શ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજ, દીક્ષા શુર શ્રી વિજયઅમૃતસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા ગણિવર્ધ શ્રી પુણ્ય-વિજયજી મહારાજની પવિત્ર નિશ્રામાં તેમણે જ્ઞાન અને ક્રિયા બંનેનો અનુપમ વિકાસ સાધ્યો તેઓ શાસ્ત્ર સિધ્ધાન્તમાં પ્રવીણ થયા, બ્યાકરણમાં વિશારદ બન્યા, કાવ્ય-રચનામાં કુશળતા દર્શાવવા લાગ્યા, દર્શનશાસ્ત્રમાં અજોડ પ્રતિભાનો પરિચય આપવા લાગ્યા, તથા ન્યોતિશાદિ અન્ય વિદ્યાઓમાં પણ નૈપુણ્યનો અમત્કાર દર્શાવવા લાગ્યા. કોઈને કલ્પના ન હતી કે સૌરાષ્ટ્ર ભાવનગરના એક સામાન્ય સ્થિતિના વણિક કુટુંબમાં જન્મેલા ધીરજલાલ બાળ-વયમાં ત્યાગી-ગૌરાગી બનીને ટુંક સમયમાં જ પાંડિત્યના

ક્ષેત્રમાં આટલો પ્રભાવ પાથરશે ! પણ ખરેખર ! તેમ બન્યું અને તેણે હજારો હેયારો જીવી લીધા, તેમનું સાહિત્ય-સર્જન ધણું ત્રિશાલ છે અને તે વિવિધ વિષયોને વિશદતાથી સ્પર્શનારું છે.

સુરિ સમ્રાટ આચાર્યશ્રી વિજય નેમિસુરીશ્વરજી :

મહુવામાં દોશી કુટુંબમાં જન્મ થયો બાળક નેમચંદ લખુવા કરતાં રમતના શોખીન હતા યૌવનને આંગણે વેશવાળની વાતો ચાલતી ત્યાં એક અવનવો પ્રસંગ બન્યો સદાનો શોખ લાગ્યો. અને એક દિવસ જેમાં હારી જવાથી જીવન હારી જવા જેટલો સંતાપ થયો અને નેમચંદ ભાઈના અંતરમાં ધર્મનો નાદ શુંજવા લાગ્યો માતા પિતાની રજા મળે તેમ નહોતી, યુક્તિ પુર્વક રાતો રાત ઉંટ ઉપર સ્વાર થઈ મિત્ર સાથે ભાવનગર પહોંચ્યા શાસનનાં શણગાર શાંત મુર્તિ સાધુ પુંગવોમાં શ્રેષ્ઠ શ્રી વૃષ્ણિચંદ્રજી મહારાજને દીક્ષા માટે પ્રાર્થના કરી. માતા પિતાની રજા સિવાય એ મુનિરાજ દીક્ષા આપતા નહોતા પોતે સં. ૧૯૪૫ના જેઠ સુદ સાતમે સ્વયં સાધુવેશ પહેરી લીધોને શુરના આશીર્વાદ માગ્યા મુનિ નેમવિજયજી શુર સેવા અને અભ્યાસમાં લાગી ગયા વિદ્વાન બન્યા ૧૯૬૦ માં ગણિપદથી વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા સં. ૧૯૬૪ના શ્રી જૈન સ્વેતાંબર કોન્ફરન્સના અધિવેશન સમયે ભારતભરના જૈનોની હાજરીમાં મુનિશ્રીને આચાર્ય પદવીથી વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા જૈન સંઘના ઘડતરમાં તેઓશ્રીનો મહત્વનો ફાળો છે.

આચાર્યસુરિશ્રી અમૃતસુરિશ્વરજી મહારાજ :

ખોટાદના વતની ૧૯ વર્ષની વયે જૈન ધર્મની દિક્ષા લીધી દેશમાં ઘણા ભાગોમાં ફરવાનો પ્રસંગ સાંપડ્યો. સાહિત્ય, નીતિશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ અને જ્યોતિષના પ્રખર અભ્યાસી અને વિદ્વાન છે. આજે ખોતેર વર્ષની ઉંમરે પણ એક યુવાનની માફક ચૌદ કલાક કામ કરે છે. પ્રેરણા અને આદેશથી પાલીતાણા, ખોટાદ, અમદાવાદ, મુંબઈ વિગેરે સ્થળોએ ઉપાશ્રયો, જૈન દેરાસરો અને ધર્મની ધમારતો ઉભી થઈ છે. હાલમાં પાલીતાણામાં શત્રુંજય વિહારમાં ખીરાજે છે. તેઓએ મુંબઈમાં જૈન સાહિત્યવર્ધક સભાની સ્થાપના કરી છે આ સભાએ આજ સુધીમાં ૫૧ ગ્રંથો પ્રગટ કર્યા છે.

મહંતશ્રી દેવગીરીજી :

શ્રી ઘેલા સોમનાથના હાલના મહંતશ્રી દેવગીરીજી વિરગીરીજીનો જન્મ ઘેલા સોમનાથની પાસે એક ક્ષેત્રાંગ દૂર પીપળીયા ગામે થયેલ છે. તેમજ યુગરાતી અશ્વેજી શિક્ષણ જસદણ મુકામે લીધેલ છે તેમજ સંસ્કૃત તેમજ સંપ્રદાયિક વિદ્યાનો અભ્યાસ તેમના પુત્ર્ય પિતાશ્રી વિરગીરીજી મહારાજ પાસે તેમાં પણ પ્રવિણતા મેળવેલ છે મહંતશ્રીના મોટાભાઈ સેવાગરજી હાલમાં ઉમરાળા

ગામેમાં શ્રી ધોળાનાથ મહાદેવની જગ્યામાં મહંત તરીકે કામ કરે છે. મહંતશ્રીની નીમણુંક થતાં ગૃહસ્થાશ્રમનો, સંપ્રદાય અનુસાર ત્યાગ કરી ફક્ત શ્રી ઘેલા સોમનાથ દાદાના પુજન અર્ચનમાં સમય વ્યતિત કરી લાંબા સમયથી આત્મ કલ્યાણ કરી રહેલ છે તેઓ મહંતશ્રી તરીકે આવ્યા પછી જગ્યામાં ઘણો જ સુધારો વધારો અને યાત્રાળુ માટે રહેવા માટે તથા સુવા ખેસવા માટે તન તોડ મહેનત કરી આ જગ્યાને ઘણી જ ઉચ્ચ કક્ષાએ તીર્થરૂપ બનાવેલ છે યાત્રાળુ ભાઈઓ માટે અન્નક્ષેત્ર ખુલ્લું મુકવામાં આવેલ છે. સૌરાષ્ટ્રના દરેક મુસા ભાઈઓને સુવીદીત છે.

શ્રી હરિહર મુનિ મહારાજ :

ભાવનગરમાં એક છુપા સંતરતન તરીકે બાણીતા એવા અને કેટલાએ શિષ્ય સમુદાય વચ્ચે નિરપૂહી જીવન જીવી રહેલા શ્રી મુનિ મહારાજ આજીવન બાલપ્રશ્નચારી છે. બચપણથી જ સંસારનો વૈરાગ્ય લાગ્યો, માનવ જીવનને સાર્થક કરવા નાની વયમાં જ મનોમંથન બન્યું. ધાર્મિક તીર્થોનો પ્રવાસ કર્યો, સંત મહાત્માઓના સમાગમમાં આવ્યા. વર્ષોથી મૌનવ્રત ધારણ કરેલ છે, રામ સિવાય ખીણું કાંઈ ખોલતા નથી. ન્યાત જાતના ભેદભાવ નથી. મેટ્રીકનો અભ્યાસ પડતો મુકી રામનામનું રટણ શરૂ કર્યું. આજ સુધીમાં પાંત્રીશ કરોડથી પણ વધારે રામનામ લખી નાખ્યા છે. ભજન કીર્તન અને સત્સંગ મંડળોમાં તેમની હાજરી અચૂકપણે હોયજ. ઘણાજ ઉંડા તત્વજ્ઞાની છે. દીનદુઃખી માણસોની સેવામાં અને યોગસાધનામાં પોતાનો સમય વ્યતીત કરે છે. તેમના સત્સંગનો લાભ લેવા જેવો છે.

શેઠ જીડાભાઈ મોરારજી :

પ્રભાસ ક્ષેત્રના પુસ્તકમાં જોનો સારો એવો ઉલ્લેખ છે તે શ્રી જીડાભાઈ મોરારજી દેલવાડામાં એક જમાનામાં ખુબજ લોકપ્રિય આગેવાન ગણાતા, સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિકક્ષેત્રે ઘણુંજ મોટું એમનું પ્રદાન રહ્યું છે. આજની પેઢી તેમને યાદ કરે છે. નવાખી કાળમાં તેમની હાક વાગતી એવાજ વિરલ પુરૂષ એમના પુત્ર નાગરદાસભાઈ બહેરશેત્રે મુકસેવક ગણાતા અને એક ધાર્મિક કામને લઈ નવાખીકાળમાં જીનાગઢમાં છ મહીના કારમી કારાવાસ ભોગવ્યો હતો. તેમના વારસદારો શ્રી વરજીવનદાસભાઈ દેલવાડા અને ઉનાની અન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં મહત્વની સેવા આપી રહ્યાં છે. પંચાયત અને સહકારી પ્રવૃત્તિમાં મોખરે રહ્યાં છે. ૧૯૬૦ ના દ્વેલી સત્યાગ્રહ વખતે જેલવાસ ભોગવ્યો હતો.

શ્રી ચંપકલાલ ગીરધરલાલ મહેતા :

અમરેલીના પ્રખ્યાત અને જ્ઞાનદાન સદગૃહસ્થશ્રી અને ઓનરરી મેજસ્ટ્રેટ શ્રી ધનજીભાઈ ધોળાભાઈના કુટુંબમાં જન્મ લઈ બચપણથી જ સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક

પ્રવૃત્તિઓનો રંગ લાગ્યો હતો. કલા-સંસ્કૃતિ, સ્થાપત્ય અને પ્રવાસના માત્ર શોખીન છે એટલું જ નહિ એવી પ્રવૃત્તિઓમાં તેમનું માર્ગદર્શન, પ્રેરણા અને અન્ય રીતે સહાયભૂત થતા રહ્યાં છે. અમરેલીની એકપણ એવી પ્રવૃત્તિ નહિ હોય જેમાં શ્રી ચંપકભાઈ સંકળાયેલા ન હોય, માર્કેટીંગયાર્ડ, બાલપુસ્તકાલય, સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, બુકબેન્ક, અમરેલી કપોળ યુવક મંડળ, ચેમ્પર ઓફ કોમર્સ, ઐદિનમરચંટ એસોસીએશન, અમરેલી તાલુકા પુસ્તકાલય, બાલસંગ્રહાલય, ચિત્તલ કેળવણી મંડળ, ભાણુજી વશરામ ટ્રસ્ટ, રતનભાઈ સેવક મંડળ દવાખાનું, નુતન સ્કુલ, કે. કે. પારેખ વિદ્યાલય, ફાર્મસી સ્કુલ, મહિલા મંડળ, ગોશાળા. વિગેરે અનેક સંસ્થાઓમાં ટ્રસ્ટી, પ્રમુખ ઉપ-પ્રમુખ, સેક્રેટરી અને મેનેજીંગ સભ્ય તરીકે સંકળાઈને સેવા આપી રહ્યા છે. સમાધાનકારી, મનોવૃત્તિ અને મિલનસાર સ્વભાવ છે. તેમનો આતિથ્યસત્કાર બેનમુન છે.

શ્રી ચંદ્રકાન્ત નરોત્તમદાસ ત્રિવેદી :

ગ્રામજના વતની અને ભાવનગરના જાણીતા એડવોકેટ શ્રી ચંદ્રકાન્તભાઈ વકીલાતના ધંધાની સાથે પોતાને મળેલા સમાજ સેવાના વારસાને પણ બરાબર સાચવી જાળવ્યો છે. કેળવણી મંડળમાં સારો એવો રસ લ્યે છે. શહેર સુધારાઈ કેંગ્રેસપક્ષના મંત્રી તરીકે યશસ્વી સેવા બજાવતા રહ્યા છે. ટ્રેડયુનિયન જેવી શહેરની અન્ય સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. સામાજિક સેવામાં આગળ આવવામાં મુખ્યત્વે તેમની નિખાલસ વૃત્તિ, મિત્રોનો મહકાર અને આત્મશ્રદ્ધા તેમજ કૌટુંબિક વારસાગત પ્રણાલીકાને આભારી છે. પ્રસંગોપાત સૌને ઉપયોગી બનનાર દિલેર આદમી છે.

કુતુબ આઝાદ :

કુતુબ ‘આઝાદ’ એટલે દાઉદી વોહરા સમાજ માટે એક વિદ્યુતની ગરજ સારનાઈ નામ છે, કારણ કે ધર્મના વડું પડતાં આવરણ નીચે જીવતા સમાજને સને ૧૯૫૭ માં બગસરા ખાતે અખીલ ભારત સંમેલન ભરીને એક ક્રાંતિના સર્જક તરીકે તેઓએ ઘણોજ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. સમાજના વિકાસને રૂંધતા બળો સામે પ્રતિકાર કરતી અને અગ્નિવર્ષાવતી તેમની શાયરી સાંભળવી એ એક લ્હાવો છે તેઓએ “લોહીની ખુશ્બુ” બરબાદીના પંથે” અને “આગ અને બાગ” નામના પુસ્તકો પણ પ્રગટ કર્યા છે. છેલ્લા વીસ વર્ષથી અખબારી ક્ષેત્રે પણ કામગીરી બજાવતા રહ્યા છે. છ વર્ષ સુધી પુકાર નામનું માસિક, એક વર્ષ સુધી એક ફિલ્મી માસિક અને હાલમાં છેલ્લા પંદર વર્ષથી “તમન્ના” નામનું માસિક અખબાર પ્રગટ કરે છે. અમરેલી જીલ્લાના સરકારી વર્તુળોમાં અને બગસરાના બહિરજીવનમાં તેમનું એક ઠરેલ અને વિચારક કાર્યકર તરીકેનું સ્થાન છે. બગસરામાં પંદર વર્ષથી કેંગ્રેસ સંસ્થાની લગામ તેમના હાથમાં છે. બે વખત સુધારાઈના બોર્ડમાં ઉપપ્રમુખ તરીકેની સેવા બજાવી છે, હાલમાં પણ

તેઓ એજ હોદ્દા નીચે બગસરાની જનતાની ઉત્તમ સેવા કરે છે પોતાની જ્ઞાતિની તો અનેક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. પોતે સામાન્ય અભ્યાસ કર્યો હોવા છતાં કેળવણીના ક્ષેત્રે તેઓ ઉંડો રસ ધરાવે છે. સેવાભાવિ સ્વભાવ અને કઠ્ઠર શત્રુઓ સાથે પણ દોસ્તીનો હાથ લંબાવવા હરપળે તૈયાર રહેતા ભાઈ કુતુબ આઝાદનું મુંબઈ અને પરદેશોમાં વિશાળ મિત્રમંડળ છે. લેખક, કવિ, પત્રકાર, અને સંસ્થાઓના સુત્રધાર એવા અનેક ક્ષેત્રે છવાયેલ કુતુબ આઝાદ એક આગવા વ્યક્તિત્વનો પરિચય છે.

શ્રી કલ્યાણજીભાઈ નરોત્તમદાસ મહેતા :

અમરેલી જિલ્લાના ડુંગર ગામ અને આ પંથકનાં ચાલીસ ગામડાઓની ત્રણ ત્રણ હાથકાઓથી અવિરત જન-સેવા કરીને “ભાઈ”નું મહામુહું બિરૂદ મેળવી જનતાના હૃદયમાં અનેરું સ્થાન મેળવ્યું છે. ઉપરાંત ગુજરાત રાજ્યની નામદાર સરકારે પણ તેમની સેવાની કદર કરીને ‘ઓનરરી મેજિસ્ટ્રેટ’ (જે. પી.)ની પદવી એનાયત કરી.

ડુંગરના પનોતા પુત્ર સુશીલ દાનવીર ભાઈ જમનાદાસ નાનચંદ મહેતાએ આ પ્રદેશના લોકહિતાર્થે અનેક જન-કલ્યાણની સંસ્કાર સંસ્થાઓ કન્યાશાળા, બાલકીડાંગણ, બાળમંદિર, દવાખાનું, પ્રસુતિગૃહ, હાઈસ્કુલ વગેરેની સ્થાપના માટે ઉદાર હાથે હજારો રૂપિયાની સખાવત કરી છે. આ શુભ કાર્યોમાં મુખ્યત્વે આપની પ્રેરણા, પ્રોત્સાહન અને પ્રયત્નો રહેલા છે. જેથી અમે ગૌરવ અનુભવીએ છીએ. નાનકડા ડુંગર ગામને આંગણે હાઈસ્કુલ જેવું વિદ્યામંદિર સ્થાપવાનું વર્ષો જુનું સ્વપ્ન સિદ્ધ કરીને આ બધી સાર્વજનિક સંસ્થા પર કળશ ચડાવ્યો છે. અને ફોઈ પણ જાતના સ્થાપી ફંડ વગર આકાશવૃત્તિથી ચાલતું સાર્વજનિક છાત્રાલય, સાર્વજનિક દવાખાનું અને અન્ય ગામાયત સંસ્થાઓ એ તેમની કિંમતપૂર્વક નેતાગીરીનું શુભ પરિણામ છે એ બહિર કરતાં ગર્વ અનુભવાય છે તેમણે અન્યને લોકકલ્યાણ માટે દાન કરવાની પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન આપ્યા છે ઉપરાંત ઘર આંગણેથી પણ ઉદાર સખાવત કરી છે. શ્રી લક્ષ્મીભાઈ નરોત્તમદાસ સાર્વજનિક દવાખાનું તથા સ્વ. ધનકુંવરભાઈ નરોત્તમદાસ વ્યાયામ મંદિરની સંસ્થાઓ સ્થાપી છે દવાખાનાના મકાન, ડોક્ટરશ્રીને રહે-ણાંકની સગવડ આપી અને દશ વર્ષથી પોતાના ખર્ચે દવાખાનાનું સંચાલન કરી રહ્યા છે. મંગળ શેરીમાં લોહી જડાવી લોકોને સગવડતા કરી છે વિક્ટરને રસ્તે વાવ બનાવી લોકોને પાણીની સગવડતા આપી છે અને દરેક પ્રસંગોએ થતાં નાના મોટા લોકહિતના ફંડકાળામાં ઉદાર હાથે રકમો આપી છે. રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક એવા અનેક ક્ષેત્રોમાં શ્રી કલ્યાણજીભાઈ મોખરેનું સ્થાન ધરાવે છે “એ દિવસો પણ ચાલ્યા જશે” એવું એક સુત્ર અપનાવીને જનસેવા કર્યે જાય છે.

શ્રી નાથાલાલ નારણદાસ રૈયારૈલા :

પોરબંદરના બહુતા રોટરીયન શ્રી રૈયારૈલા સમાજ-સેવાના કૌશલિય શુભ કામ માટે અતિ ઉત્સાહી અને સમય શક્તિના ભોગે પણ કાંઈક કરી છુટવાની તમન્નાવાળા છે. ૧૯૫૬થી રાષ્ટ્રીયકરણ પામેલા જીવન વીમા કોરપોરેશનના વીમા વિકાસ અધિકારી છે. તે પહેલા પિતાશ્રીના ધંધામાં બેસીને ધંધાને આગળ ધપાવ્યો હતો. પણ સમાજ સેવા કરવા થનગની રહેલા આ યુવાન હૈયાને ધંધામાં એન ન પડ્યું. એક પછી એક સામાજિક સંસ્થાઓને બળવતર બનાવતા ગયા. દિવ્યજીવન સંઘ (ક્રીકેટ)ના પ્રમુખ તરીકે ઈન્ડિયન રેડક્રોસ સોસાયટી-પોરબંદર શાખાના ભૂતપૂર્વ મંત્રી અને આયોજનાત્મક તરીકે, ધિયોસોશીકલ સોસાયટી પ્લે-વેટસ્કીલોજ, નટવરસિંહજી કલબ, હોર્ટિકલ્ચર, પુરાતત્વ, સંશોધન મંડળ, નવયુગ કેળવણી મંડળ, યુવક કોંગ્રેસ, આખા દેશના અને આફ્રિકાના પ્રવાસથી મેળવેલો અનુભવ અને તેમની વે કેશનલ સર્વીસથી ઘણા લોકપ્રિય બની શક્યા છે વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ-મજદૂર પ્રવૃત્તિ અને નાની મોટી ફેશનરની કોન્ફરન્સોમાં તેમની હાજરીએ સિમ્બિના સોપાન સર કરાવ્યા છે આખુએ કુટુંબ સંસ્કારી છે. તેમના ધર્મ-પત્નિ લક્ષ્મીતાદેવી ઈનરવ્હીલ કલબના સભ્ય છે.

ડૉ. શ્રી પ્રવીણભાઈ વી. ગદીયા :

રાજકોટના પ્રખ્યાત કુટુંબમાં જન્મી શરૂઆતની કેળવણી રાજકોટમાં લઈ કરાંચીની અમેરિકન ડેન્ટલ કોલેજમાં દંતવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છે. મુંબઈમાં ડૉ. આડતીયા સાથે ડેન્ટલ સર્જન તરીકે કામ કરી વધુ અનુભવ અને નિપુણતા સંપાદન કરી વતનની સેવાભાવનાથી પ્રેરાઈને પોરબંદરમાં પણ પોતાની સેવા આપી રહ્યાં છે. સૌરાષ્ટ્ર કેમીકલના ઓનરરી ડેન્ટલ સર્જન તરીકે કન્યા ગુરૂકુળ લોહાણ બોર્ડિંગ તથા આલાશ્રમ વિગેરે સંસ્થાઓમાં નિસ્વાર્થભાવે સેવાઓ આપી રહ્યાં છે. પુ. રણછોડદાસજી મહારાજના શિષ્ય છે. લોકસેવાના ધ્યેયને ઉમદા ધ્યેયને નજર સમક્ષ રાખી લોહાણા સાતિના દાનવીર સદૃશસ્થાના પ્રેતસાહિત સહારાથી દંતયજ્ઞો દ્વારા અમુલ્ય સેવાઓ આપી છે.

પોરબંદરની સામાજિક સંસ્થાઓના પ્રાણસમા છે. બહોળો પરિવાર ધરાવે છે. પોરબંદરમાં સૌ તેમના તરફ લાગણી ધરાવે છે.

ડૉ. શ્રી મહેશ શ્રી પ્રસાદ ભટ્ટ :

અમરેલીના તખીબીક્ષેત્રે બહુતા એવા શ્રી મહેશભાઈનું બહેર જીવન ઘણું જ વિસ્તૃત રીતે પથરાયેલું છે હોમ-ગાર્ડનના જિલ્લા કમાન્ડર તરીકે, જિલ્લા કોંગ્રેસ કમિટીના ઉપપ્રમુખ તરીકે, જિલ્લા પંચાયતની આરોગ્ય પેટા કમિ-તિમાં સભાસદ અને ચેરમેન તરીકે, એલઈન્ડિયા મેડીકલ એસોસીએશન ગુજરાત શાખાના પ્રમુખ તરીકે, મંત્રી તરીકે, જિલ્લા ઔદ્યોગિક સહ. સંઘના સભાસદ અને

અધ્યક્ષ તરીકે તેમજ અમરેલીની જુદી જુદી સંખ્યાબંધ શૈક્ષણિક અને સામાજિક સંસ્થાઓમાં સભ્યપદે રહીને ઘણી જ યશસ્વી સેવાઓ નોંધાવેલી છે. ૧૯૩૦ - ૩૨ની રાષ્ટ્રીય લડત ૪૨ની હિન્દ છોડોની લડત એ બધામાં સક્રિય રીતે ભાગ લેજો છે.

ડૉ. જનકરાય નૌતમલાલ નાણાવટી :

જુનાગઢના વતની શ્રી નાણાવટીએ ૧૯૩૬ થી તબિબી અધિકારી તરીકે જુનાગઢની સરકારી હોસ્પિટલમાં સેવાઓ આપીને ૧૯૪૬ થી સ્વતંત્ર રીતે આંખની હોસ્પિટલ ચલાવે છે. સૌરાષ્ટ્રના જિલ્લાઓમાં પ્રસંગોપાત રોટરી અને લાયન્સ જેવી સામાજિક સંસ્થાઓના આશ્રયે યોગ્યતા દૃષ્ટિદાન યજ્ઞોમાં તેમની સેવાઓ મળતી રહે છે. સોરઠ ક્ષયનિવારણ સમિતિ, સ્વરમિલન મંડળ, શિશુમંડલ, વન-વાસી સેવા મંડળ, જીલ્લા હોમગાર્ડઝ, વિગેરે અનેક સંસ્થાઓ સાથે ઘણા વર્ષોથી સંકળાયેલા છે જેને લઈ ગુજરાત સરકારે માનદ મેલિટરેન્ટની પદવી આપી છે. આરઝી હકુમતની લડત વખતે જુનાગઢ શહેરના પ્રજા-મંડળના મંત્રી તરીકે, ૧૯૫૬માં જુનાગઢ શહેર સુધરાઈમાં યશસ્વી સેવા નોંધાયેલ છે. પ્રમાણિકતા શુભનિષ્ઠા અને સ્વાર્થરહિત આ સદગુહર્ય તરફ સૌ કોઈ પુન્યભાવથી જુએ છે. રાજકારણથી પર રહીને સામાજિક કામોમાં તેમની લકિત દીપી ઉઠે છે. શ્રી નાણાવટીના પિતાશ્રી પણ રાજ્ય વખતે ઉચ્ચ અધિકારી હતા. સંસ્કારી કુટુંબના વારસદાર શ્રી જનકભાઈ મિલનસાર સ્વભાવના છે.

સ્વ. શ્રી દલપતભાઈ પંડ્યા :

ભાવનગર રાજ્યે ઘણા નિષ્ઠાવાન અને પ્રમાણિક સર-કારી કર્મચારીઓ આપ્યા છે. તેમાં સ્ટેશન માસ્ટર શ્રી પંડ્યાનો ઉલ્લેખ કરી શકાય. તેઓએ ભાવનગર, વિરમ-ગામ અને અમદાવાદની કામગીરી બજાવેલ અને લોકોની આહવા મેળવેલી હાલ તેઓશ્રી ૮-૭-૬૮ના રોજ દેવલોક પામ્યા. તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી હર્ષદરાય પંડ્યા ગુજરાત જમીન વિકાસ બેંકમાં આસી. મેનેજર છે. અને તેઓમાં પણ પિતાના ગુણો રહેલા છે.

આખુએ કુટુંબ ખુબજ કેળવાયેલું છે, સ્નેહિતો, શુભ-અઠકોનો બહોળો પરિવાર ધરાવે છે.

શ્રી જિતુભાઈ જોષી :

૧૯૪૨ની સાલમાં રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં ભાવનગરમાંથી જે કેટલાંક યુવાનો એ અંપલાવ્યું તેમાં શ્રી જિતુભાઈ જોષીનો ઉલ્લેખ સ્મરણીય બની રહે છે. જન્મ ૧૯૨૩ ની સાલમાં ભાવનગરના જોષી કુટુંબમાં થયેલો. પિતા ભાવ-નગર રાજ્યના આંધકામ ખાતામાં અને કાકા વગેરે દરબારી નોકરીમાં. ૧૫ વર્ષની નાની વયે તેઓ રાજકોટ સત્યાગ્રહમાં જવા તૈયાર થયેલા. બચપણથી ખાદીધારી બની સ્વ-

રાજ્યની ભાવના સેવતા શ્રી જિતુભાઈ બી. એ. નો અભ્યાસ પૂરો ન કરી શક્યો, અને ૧૯૪૨ની ચળવળમાં ઝંપલાવ્યું. તેમાં પકડાયા અને ભાવનગર નજીક કેળિયાક જેલમાં રાખ્યા. અમદાવાદ, વિરમગામ, બિલ્લીમોરા અને છેલ્લે ગણદેવી પાસે સામરાવાડી ગામે ભૂગર્ભ પ્રવૃત્તિ અને ભાંગ-ફાડના કામમાં જોડાયા. હાલ અમદાવાદ હાઇકોર્ટમાં વકીલાત કરે છે. પરંતુ ભૂતકાળનો રાષ્ટ્રીય સેવાનો તેમનો આત્મા હજી તેવો જ જાગૃત છે.

શ્રી હરિપ્રસાદ હરગોવીંદ ત્રિવેદી :

સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યે પ્રથમ પંક્તિના અનેક કુશળ વહિવટ-કર્તાઓ આપ્યા છે. શ્રી હરિપ્રસાદભાઈ નિઃશંક તેમાંના એક ગણી શકાય. ૧૯૩૦માં તેમણે કાયદાના સ્નાતકની એલ. એલ. બી.ની ઉપાધી મેળવી. ઈ. સ. ૧૯૩૧થી તેમની નોકરીની કારકીર્દિનો પ્રારંભ થયો. એ વર્ષના જુલાઈ માસમાં ભાવનગર રાજ્યના ન્યાયખાતામાં તેઓશ્રી ન્યાયાધિશ તરીકે નિયુક્ત થયા. આજ વર્ષમાં રાજ્યની મહેસુલી સેવા માટે તેમની વરણી કરવામાં આવી અને ઈ. સ. ૧૯૪૩ સુધી તાલકા મામલતદાર-વહિવટદાર તરીકે તેમણે કામ કર્યું.

સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યનું નિર્માણ થયું ત્યાં સુધી તેઓશ્રી મહેસુલી તેમજ આનુષંગિક ખાતાઓના નાયબ દિવાન રહ્યા. સૌરાષ્ટ્રનાં રજવાડાંઓનું એકીકરણ થયું અને સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું, આ નવા રાજ્યના શ્રી હરિપ્રસાદભાઈ પ્રથમ સહકારી મંડળોના રજીસ્ટ્રાર નિમાયા તેમની વહીવટી કાર્યદક્ષતાને દિપી નીકળવાનું વિશાળક્ષેત્ર સાંપડ્યું. તેમની કુશળતાએ સહકારી પ્રવૃત્તિને આ નવા રાજ્યમાં સંજીવન પાયા પર મૂકી સૌરાષ્ટ્રમાં રાજ્યક્ષેત્રે આ પ્રવૃત્તિની પ્રારંભિક સફળતાનો યશ તો તેમને જ છે તો આ પ્રવૃત્તિના સંગઠન અને પ્રગતિમાં તેમણે આપેલો ફાળો એટલો જ યશસ્વી અને મહત્વનો છે. સૌરાષ્ટ્રમાં પંચાયત પંચતિનો વિશ્વાસ અને સંગઠન પણ સાધવાનાં હતાં. તેથી ઈ. સ. ૧૯૪૬માં સહકારી મંડળોના રજીસ્ટ્રારના કામ ઉપરાંત તેઓશ્રીને રાજ્યના મુખ્ય પંચાયત અધિકારી તથા સૌરાષ્ટ્ર આમપંચાયત મંડળના મંત્રીની વિશેષ કામગીરી સંપાદવામાં આવી.

ઈ. સ. ૧૯૬૨માં સુદક્ષી સેવાઓમાંથી તેઓ નિવૃત્ત થયા. રાજ્ય સરકારની અનુમતિથી સુજરાતરાજ્ય સહકારી જમીન વિકાસ બેન્કના મેનેજીંગ ડિરેક્ટર તરીકે જોડાયા. સૌરાષ્ટ્રમાં સહકારી મંડળોના રજીસ્ટ્રાર હતા ત્યારે જે બેન્કની સ્થાપના તથા વિકાસમાં તેઓનો ગણનાપાત્ર ફાળો હતો તેથી આ બેન્કના મેનેજીંગ ડિરેક્ટર તરીકે તેઓશ્રી છેલ્લા ત્રણ વર્ષથી કાર્ય કરી રહ્યા છે. અને તેમના વહિવટ દરમિયાન બેન્કની કામગીરી દર વર્ષે વિકસતી રહી છે. એક બાહોશ વહિવટકર્તામાં જે દષ્ટિ, ધૈર્ય, સમતા તથા ન્યાયપ્રિયતા વગેરે ગુણો જોઈએ તે તો તેમનામાં છે.

શ્રી પુષ્કરભાઈ હરીદાસ ગોકાણી :

સાહિત્ય અને પુરાતત્વના શોખીન એવા શ્રી ગોકાણી દારકાની આગેવાન ગણાતી વ્યક્તિઓમાંના એક છે. ખીરલા વિશ્વકર્મા મહાવિદ્યાલય-વલ્લભવિદ્યાનગરમાં એન્જનીયરીંગનો અભ્યાસ કરી ૧૯૫૩ માં બી. ઈ. (સીવીલ) થયા. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની મધ્યસ્થ સમિતિમાં બે વર્ષ સભ્ય હતા, 'કુમાર' માં પાંચેક વર્ષથી વાર્તાઓ આપે છે. હમણાં ગુન્હાશોધનમાળા ચાલુ છે. ધર્મયુગમાં તેનું ભાષાંતર પણ ચાલે છે. ઇન્ડિયન રેડઝ ક્રોએસ નવી દિલ્હી, પ્રકૃતિ મંડળ અમદાવાદ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદ, ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ અમદાવાદ વિગેરેના સભ્ય છે છેલ્લા નવ વર્ષથી દારકા મ્યુનિસિપાલિટી અને હવે નગરપંચાયતમાં સભ્ય છે તથા પહેલા મેનેજીંગ કમિટી અને હવે બાંધકામ સમિતિના ચેરમેન તરીકે કામ કરે છે. યુવક મંડળના પ્રમુખ તરીકે, લોહાણા વિદ્યાર્થી ભુવન-સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, મહિલા પુસ્તકાલય તથા બાળ પુસ્તકાલયના છેલ્લા દશ વર્ષથી માનદ મંત્રી તરીકે સેવા કરે છે. કલકત્તામાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૨૧ મા અધિવેશનમાં શ્રીકૃષ્ણની દારકા વિષે નિબંધ વાંચ્યો જે પરિષદના અહેવાલમાં સ્વીકારાયો.

૧૯૬૪-૬૫-૬૬ દરમિયાન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં મધ્યસ્થ સમિતિમાં ચુંટાઈ કામ કર્યું. ચોકટો. ૧૯૬૬ માં દારકામાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના જ્ઞાન સંપ્રદાને નિમંત્ર્યુ. તથા સ્વાયત મંત્રી તરીકે આયોજન કર્યું. રેડીયો ઉપર પુરાતત્વ વિષે વાર્તાલાપ અવારનવાર આપે છે. લાયન્સ કલબથી માંડીને દારકાની નાની મોટી અનેક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા શ્રી ગોકાણી ગૌરવભરે જાહેરજીવન જીવી રહ્યાં છે.

શ્રી ડો. જયંતિલાલ જમનાદાસ ઠાકર :

દારકા વતની ડો. શ્રી જયંતિભાઈ ઠાકર યશસ્વી કારકીર્દિ સાથે માનવસેવાના ઉમદા ધ્યેયને નજર સમક્ષ રાખી છેક નાની વયથી જ આત્મશ્રદ્ધાના બળે પ્રગતિને પંથ કાપતા રહ્યાં છે. ૧૯૨૮ માં ખી નેશનલ મેડીકલ કોલેજમાંથી એલ. સી. બી. એન્ડ એસ. ની ઉપાધી મેળવી. ૧૯૨૯ માં મેસર્સ ગ્રેહામ્સ ટ્રેડીંગ કુંઝમાં મેડીકલ રેપ્રીઝેન્ટેટીવ તરીકે નોકરીમાં જોડાઈ ડિંદલરમાં પર્યુટન કર્યું.

૧૯૩૦ માં નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થઈ સ્વદેશીની ચળવળમાં જોડાયા. ૧૯૩૧ માં દારકામાં ઓખા મંડળ સેવા સમાજની સ્થાપના કરી. વિદ્યાવતી કાપડ સામે પીકેટીંગ કરાવ્યું. દાડ ઉપર પણ પીકેટીંગ કરાવ્યું. ૧૯૩૧ માં ભારતભરમાં બનતી સ્વદેશી વસ્તુઓનું દારકામાં ભવ્ય પ્રદર્શન યોજ્યું. ૧૯૩૩ માં દારકા મ્યુનિસિપાલિટીમાં સભ્ય તરીકે ચુંટાયા. ૧૯૩૪ માં શ્રી શારદા એમેસ્કોર્સ કલબની સ્થાપના કરી નાટ્યકલા પ્રવૃત્તિ જાગૃત કરી.

૧૯૩૫ માં ઓખા મંડળ ડી. એલ. ખી. ના સભ્ય તરીકે ચુંટાયા. દ્વારકામાં પ્રબળ મંડળની સ્થાપના કરી.

૧૯૩૮ માં ઓખા મંડળ ડી. એમ. ખી. ના પ્રથમ પ્રમુખ તરીકે ચુંટાયા. દ્વારકા મ્યુનિ.ના ઉપાધ્યક્ષ તરીકે પણ ચુંટાયા. ૧૯૪૦ માં વડોદરા રાજ્યની ધારાસભામાં સ્વતંત્ર રીતે ચુંટણીમાં ચુંટાયા. ખીજી વખત પ્રબળમંડળ તરફે ૧૯૪૬ માં ચુંટાયા. દ્વારકા મ્યુ.ના પ્રમુખ તરીકેની યશસ્વી સેવા પણ બળવી. ૧૯૪૯ સુધી ધારાસભ્ય તરીકેની કેની કામગીરી કરી.

૧૯૫૪ પછી સાહિત્ય સંશોધનની દિશામાં પગરણ માંડ્યા. “દ્વારકા દર્શન”, “સાધના અને સાહિત્યકાર” “ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા” એ એમની કૃતિઓ છે. દ્વારકા મહિલા મંડળ, બાલમંદિર, કન્યા વિદ્યાલય, જ્ઞાતિની કેળવણી સંસ્થા, જુદી જુદી દેવસ્થાન કમિટિઓ, કેંગ્રેસ પક્ષ, ઓલ ઇન્ડિયા રેડીયો, લાયન્સ ક્લબ વિગેરે સંખ્યાબંધ સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. લેન્ડમોર્ટગેજ બેન્કના ઉપ-પ્રમુખથી માંડીને સક્રિય રીતે હજુ આજે પણ ઘણી જ મોટી જવાબદારીઓ તેમની ૬૨ વર્ષ ઉંમરે વહન કરી રહ્યાં છે. બહોળો પરિવાર છે અને સુખી છે.

શ્રી બેશી લાલશંકર ડુંગરજી :

રાજસ્થાન તરફની આ વિદ્વાન વ્યતિએ જીવનના અનેક તકકા છાયા વચ્ચે પણ સરસ્વતીની ઉપાસના શરૂ જ રાખી પરિણામે જુદી જુદી ભાષાના ભાષા ઉપર અપૂર્વ સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી ગુજરાત, રાજસ્થાન અને સુબંધની અનેક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે સંખ્યાબંધ એવી સાહિત્ય અને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ કરતી સંસ્થાઓને તેમનું સતત માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા મળતા રહ્યાં છે જુદી જુદી ભાષામાં પ્રગટ થતાં સામયિકોમાં તેમના મનનિય લેખો વાંચવા મળે છે.

બ્રાહ્મણ હોવા છતાં ન્યાત-બ્રત કે ધર્મના વાડામાં માનતા નથી, ભાષા કે પ્રાંતના ઝઘડા એમને પસંદ નથી, સાદાઇથી રહે છે, મેળવેલી વિદ્યા અને પોતા પાસે ભણી ગયેલા સેંકડો વિદ્યાર્થીઓનો પ્રેમ એ જ એમની મુડી છે. સૌરાષ્ટ્ર ઉપર હમણાં હમણાં ઠીક પરિશ્રમ લઇને સંશોધન કર્યું છે. “પથિક” માં તે અંગે વિસ્તૃત રીપોર્ટ છપાયે છે. ભારતીય લેખકોમાં તેમનું સ્થાન સાડે એવું રહ્યું છે.

શ્રી ધર્મેન્દ્ર મદનલાલ (મધુરમ) :

ભરૂચ તરફના વતની પણ સૌરાષ્ટ્રના લોકજીવન અને લોકસાહિત્યના પ્રવાહો વિશે બાણવની ઘણી જ ઉત્કંઠા. સૌરાષ્ટ્રના કાવ્ય ઝરણાઓ ઉપર તેમનો સારો એવો અભ્યાસ છે. ગુજરાત સાહિત્યસભા-ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંસ્કૃતભાષા પ્રચાર સમિતિ રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સમિતિ એવી અનેક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે શિક્ષણ-

ક્ષેત્રે જુદી જુદી ડીગ્રીઓ પ્રાપ્ત કરી છે. નિબંધ હરિશ્ચંદ્રમાં ઇનામો મેળવ્યા છે. જુદા જુદા કાવ્ય સંગ્રહો પ્રગટ કર્યા છે. સંસ્કૃત ભાષા ઉપરનું તેમનું જ્ઞાન અનોક છે.

શ્રી ચંદ્રકાન્ત મોહનલાલ પાઠક :

‘ફાઉન્ડ્રી’ નામના ઉદ્યોગને લગતા સુવિખ્યાત પુસ્તકના લેખક તથા પ્રકાશક તરીકે શ્રી ચંદ્રકાન્ત મોહનલાલ પાઠક ગુજરાતમાં સારી રીતે જાણીતા થયા છે. તેઓનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રમાં કાશ્મીર સમા રમણીય પ્રદેશ ચોરવાડમાં ઇ. સ. ૧૯૩૬માં થયો છે. જુનાગઢની બહાઉદ્દીન કોલેજમાંથી ખી. એમ. સી.ની ડીગ્રી ૧૯૫૭માં મેળવી, સુબંધમાં ભારતની ખાનગી ક્ષેત્રે પોલાદની મહાન ગણાતી ફાઉન્ડ્રી મેસર્સ મુકન્દરાય આર્યન સ્ટીલ કંપનીમાં દાખલ થયા. મુકન્દની સાધન સંબંધ રેતનિયંત્રણ પ્રયોગશાળાનું સંચાલન છેલ્લા નવ વર્ષથી કરે છે. ફાઉન્ડ્રીમાં અર્થ મહત્વનું અંગ લેખાતું- રેતનિયંત્રણ મોલ્ડીંગ માટે વપરાતી વસ્તુઓનું તથા કાસ્ટીંગની જાત સુધારણા માટેના સંશોધન પાછળ વર્ષો વ્યતિત કર્યા છે. રેતી મોલ્ડીંગસેંડ, બેટોનાઇટ, કોરઓઇડ, ડેક્લ્રીન, સેડીયમસીલીકેટ, મોલ્ડપેઇટ, તથા કાસ્ટીંગની સપાટી ઇત્યાદી વિષયો પર તેઓશ્રી એ ભારતીય પરિસ્થિતિ અનુસાર મૌલિક લખાણો લખ્યા છે. ગુજરાત મહારાષ્ટ્ર અને બંગાળની એક સોથી વધુ ફાઉન્ડ્રીઓ જોયેલ છે. ભાવનગરની બેટોનાઇટની ખાણ, મોલ્ડીંગસેંડ તથા ધ્રાંગધ્રા, થાન, સુરજદેવડીની રેતી તથા કાયરકલે, કૈકણ, રતનાગીરીની સીલીકાસેંડની ખાણો, રેડીની લોખંડની કાચી ધાતુની ખાણો ઇત્યાદિ ધરતીનું દટાયેલું અમુચ્ચ ધન-ખનિજો માટે પણ સારો રસ ધરાવે છે. શ્રી પાઠકે ફાઉન્ડ્રી પુસ્તક દ્વારા તેમના સંશોધન જ્ઞાન તથા વિશાળ વાંચનનો લાભ ગુજરાતની જનતાને આપ્યો છે. ગુજરાતમાં તેમાં ખાસ કરીને સારાષ્ટ્રમાં વિવિધ ઉદ્યોગો સ્થપાય અને વિકસે તેવી ભાવના ધરાવે છે અને જિજ્ઞાસુઓને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપે છે.

શ્રી ડૉ. હરિભાઈ ગૌદાની :

મહુવાના વતની હાલ અમદાવાદને કાર્યક્ષેત્ર બનાવી સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવીને ત્યાં વસે છે. સત્યાગ્રહ અને અસહકારના આંદોલનોની તેમને ખુબ અસર થયેલ. ધોલેરા સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધેલ.

લોકસેવા માટે તબિબનો વ્યવસાય સ્વીકારી અમદાવાદમાં સરસપુરમાં દવાખાનું શરૂ કરી લોકો સાથે અસાધારણુ દિલચસ્પીથી કામ કર્યું. અમદાવાદ કોર્પોરેશનમાં ત્રણ ત્રણ વખત ચુંટાઇ આવ્યા તે તેમની પ્રતિષ્ઠાની ઝાંખી કરવો છે. તેમનું કાર્યક્ષેત્ર ખુબ જ વિસ્તૃત બનતું ગયું છે. પબ્લીક વર્ક્સ કમિટીના ડેપ્યુટી ચેરમેન તરીકે, ગુજરાત રાજ્ય હસ્તકલા મંડળના સભ્ય તરીકે, મ્યુનિસીપલ મ્યુઝિયમ કમિટીના સભ્ય તરીકે, ગુજરાત રાજ્ય રજીસ્ટર્ડ મેડિકલ એસોશીએશનના પ્રમુખ તરીકે, સૌરાષ્ટ્ર કેળવણી

મંડળના પ્રમુખ તરીકે, સૌરાષ્ટ્ર લોન ટ્રસ્ટ ફંડના સભ્ય તરીકે, મંગળ પ્રભાત સોસાયટીના પ્રમુખ તરીકે, જ્યોતિ વિદ્યામંદિર ટ્રસ્ટના પ્રમુખ તરીકે, અનાજ સલાહકાર બોર્ડના સભ્ય તરીકે વગેરે અનેક ક્ષેત્રોમાં કામ કરે છે. સંશોધન-કાર અને સલાહકાર પણ છે.

શ્રી હાથલાલ અંબાલાલ બ્રહ્મભટ્ટ :

મહેસાણા તરફના વતની પણ લોકસાહિત્યમાં સારો એવો રસ ધરાવે છે. ગુજરાતી ભાષાના ઘણા સામાયિકોમાં તેમની લોકવાર્તાઓ અવારનવાર પ્રગટ થતી રહી છે. પ્રસંગોપાત રેડીયો પર પણ તેમની વાર્તાઓ પ્રસારિત થાય છે. મહેસાણા જિલ્લામાં પુસ્તકાલયોની પ્રવૃત્તિને વિકસાવવામાં તેમની સેવા યશસ્વી બની છે. સૌરાષ્ટ્રમાં શત્રુંજય તીર્થની રક્ષા કાળે બરોટ કોમે આપેલી શહીદીની પુષ્કળ હકીકતો એમના પાસે પડી છે. સૌરાષ્ટ્રના અન્ય શુરવીર-તાના પ્રસંગો ઉપર લખવા તેમનું સંશોધન કાર્ય શરૂ છે.

શ્રી દિલાવરસિંહ દાનસિંહ જાડેજા :

ગીપગિયા (ધોળ) તરફના વતની, સૌરાષ્ટ્રની રાજપુત જ્ઞાતિના એક આગેવાન શિક્ષિત કુટુંબમાં સૌથી નાના પુત્ર તરીકે એમનો જન્મ અને ઉછેર થયો. તેમના પિતા-શ્રીની પ્રેરણા અને હુંફથી તથા ગુરૂવર્યોના માર્ગદર્શનથી અભ્યાસમાં તેજસ્વી વિદ્યાર્થી તરીકે નામના કાઢી, રમત-ગમતનો શોખ એથીયે વિશેષ. વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિના સંચાલનનો પણ અનુભવ મેળવ્યો. આજ તેઓ અધ્યયન અને અધ્યાપનમાં આનંદ અનુભવે છે. ગુજરાતના કેટલાક સામાયિકોમાં લેખો પ્રગટ થાય છે. સૌરાષ્ટ્રના જાડેજાઓ ઉપર તેની અને બીજી ઘણી માહિતી એમની પાસે પડી છે,

શ્રી પુષ્કરભાઈ ચંદરવાકર :

ચંદરવાના વતની શ્રી પુષ્કરભાઈનો એમ. એ. સુધીનો અભ્યાસ છે. પોતાની હૈયાઉકલત અને સ્વભાગે શિક્ષણ અને સાહિત્યને ક્ષેત્રે ઘણી જ મોટી સિદ્ધિ હાંસલ કરી છે. સતત વાંચન, મનન, જમણુ અને માનવસમાજ પાસેથી નવું નવું જાણવાની જિજ્ઞાસાએ જીવનમાં ઘણું જ જ્ઞાનભાગ્ય, મેળવી શક્યા. વગર નોકરીએ નોકરી છોડવાના પ્રસંગોએ જીવનને સાહસિક બનાવ્યું. તેવા પ્રસંગો જીવનમાં ઠીક ઠીક આવ્યા. પરિણામે મુશીબતો પણ એવીજ વેઠવી પડેલી. અનેક સાહિત્યિક સંસ્થાઓ સાથે ભૂતકાળમાં અને આજે પણ સંકળાયેલા છે. લગભગ ૨૬ જેટલી કૃતિઓના સર્જક છે તેમાંથી “આવડાના બળે”નું બાહુબલ નામે હિંદીમાં ભાષાંતર થયું છે. રડયાબડયા લેખોના ભાષાંતર ઉર્દુમાં થયા છે. સૌરાષ્ટ્રના ખાંભીયાળીઓ ઉપર તેમનો ઘણો સારો અભ્યાસ છે.

શ્રી કનૈયાલાલ વજલાલ વાઘાણી :

શ્રી કનૈયાલાલભાઈ વાઘાણીએ સંતકથાઓ, પુરાણ

કથાઓના લેખક તરીકે ગુજરાતભરમાં ખ્યાતી મેળવી છે.

ભાવનગરના જ વતની છે. લોહાણા કુટુંબમાં એક-વજા લાલજીભાઈ ઠક્કરના પૌત્ર છે. શ્રી ઠક્કરબાપા જેવા મહાન નેતાના ભત્રીજા થાય છે. ઠક્કરબાપાના પિતાશ્રી અને શ્રી કનૈયાલાલભાઈના દાદા બંને સગ્ગભાઈઓ થાય છે

ભાવનગરની સનાતન ધર્મ હાઈસ્કૂલમાં ૩૯ વર્ષ સુધી એકધારી સેવા બબ્બવી નિવૃત્ત થયા છે. તેમની કુટુંબીક અટક વાઘાણી હોઈને તેઓશ્રી સાહિત્ય જગતમાં વાઘાણીથી વિખ્યાત થયા છે.

તેમની સીધી સાક્ષી સરળ ભાષાથી તેમના લેખો ખુબ લોકપ્રિય બન્યા છે. શ્રી વાઘાણીની કલમે લખાયેલું પ્રથમ પુસ્તક “અલખના આરાધકો” ખુબ લોકાદર પામ્યું છે. બીજું પુસ્તક “કાજલના કંકુ” સુંબઈથી પ્રકટ થતા સુવિખ્યાત માસિક “કિસ્મત”ના લેટ પુસ્તક તરીકે ઇ.સ. ૧૯૬૬ માં પ્રકટ થયું હતું. ત્રીજું પુસ્તક “અલખના અવ-ધુતો” ૧-૧-૬૮ના રોજ પ્રકટ થયું છે.

એ પુસ્તકમાં કવિશ્રી ‘સરોદ’ભાઈએ શ્રી વાઘાણીભાઈ માટે લખ્યું છે “શ્રી વાઘાણીના પરિચયમાં આવનાર સૌ કોઈને પ્રતીતિ થઈ હશે કે હંમેશા તેમના ચહેરા ઉપર અનોખા પ્રકારની દિમ્પલ હોય છે. તેમનું જીવન સંયુષ્ટિથી સભર છે તેમનું અંતર બાહ્ય કે પરમ કૃપાથી અભિષિક્ત થયા કરે છે.

શ્રી કરશનદાસભાઈ માણેક પણ શ્રી વાઘાણી વિષે કહે છે “લકતો અને સંતોમાં તેમને જીવંતરસ છે; અને એટલે એમની વાતો સાંભળવાની ઇચ્છા હોય એવા સૌને સંભળાવે ત્યારે જ એમને ચેત પડે છે. કીર્તિ કે પ્રસિદ્ધિ એ તેમની મુખ્ય પ્રેરણા નથી. હું લેખક છું એવું કોઈ કલમાભિમાન તેમને નથી”.

શ્રી વાઘાણીભાઈનું જીવન ખુબ સાદું છે નિરાભિમાની છે; પર્યાસ ઉપરાંત સામયિકોમાં એમની કૃતિ પ્રકટ થઈ ચુકી છે. દર મહિને કોઈ કોઈ સામયિકમાં તે ચમકયા વગર રહે જ નહિ. ભાવનગરથી પ્રકટ થતાં નિક સૌરાષ્ટ્ર સમાચારમાં શ્રાવણ માસમાં એમની ધર્મકથાઓ હોય જ. જે ખુબ લોકપ્રિય બની છે.

શ્રી કનૈયાલાલ વાઘાણી લોકસાહિત્યમાં પણ રસ ધરાવે છે. એવી કૃતિ પણ ચમકાવે છે.

આવા એક સાહિત્યકાર ભાવનગરને આંગણે અલખની ધુણી ધખાવી બેઠા છે.

હરદેવગિરિ ગોસ્વામી :

ગારિયાધાર પાસે મોટી વાવડીના હરદેવગિરિ ગોસ્વામી સીનીયર ટ્રેઈનડ શિક્ષક છે. સંગીત, ચિત્રકલા અને સાહિત્યના શોખીન છે એટલું જ નહિ, સંતો-મહાત્માઓના પ્રેરણાત્મક પ્રસંગો ઉપર ઠીક લખ્યું છે.

શ્રી મોહનભાઈ એમ. સોલંકી :

લીલીયાના વતની છે. જુના જમાનાના સિક્કાઓ, ભાષા, પત્રો અને જાણુવા જેવી જુની હકીકતોના સંગ્રહ-કાર છે. વૈષ છે. આખું કુટુંબ સંસ્કારી છે. સાહિત્ય સંશોધનમાં ઘણો જ સારો રસ ધરાવે છે, ભારતના મુક્તિ સંગ્રામના અનેક લડગૈયાઓની જીવનકથાઓ તેમના પાસેથી મળી શકે છે. રાજ્ય સરકારના પુરાતત્વખાતામાં છેલ્લા ૧૭ વર્ષથી પોતાની સેવા આપી રહ્યા છે. શરૂઆતમાં તેઓ રાજકોટ, બામનગર. અને કચ્છના મ્યુઝીયમોના ક્યુરેટર તેમજ મુંબઈ સરકારમાં પુરાતત્વવિદના પદે હતા.

ભારત સરકારના પુરાતત્વના સેન્ટ્રલ એડવાઈઝરી બોર્ડ તેમજ રાજ્ય પુરાતત્વ અને મ્યુઝીયમ તેમજ રેકોર્ડ્સ વિષયની નિજીગત કમિટીઓમાં સભ્ય તરીકે કામ બબબંધુ છે. પુરાતત્વ વિષય અંગેની આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદો તેમજ અખિલ ભારતીય કક્ષાની પરિષદોમાં તેમણે અવારનવાર ગુજરાત રાજ્યના પ્રતિનિધિ તરીકે ભાગ લીધો છે, તેમજ સભ્ય પદે રહ્યા છે. ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદના તેઓ એક વખતના ઉપ-પ્રમુખ હતા.

પુરાતત્વ વિષયમાં તેમણે ઠીક ઠીક ક્ષણો આપ્યો છે અને તે વિષયના લગભગ ૧૦૦ જેટલા લેખો તેમજ વાયુ-વાર્તા, કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. ‘મોન્યુમેન્ટલ લેન્ડમાર્ક્સ ઓફ ગુજરાત’ નામનું એક ખાતાકિય પ્રકાશન તેમણે બહાર પાડ્યું છે. મોટા પુસ્તકો જેવાં કે ‘સીલીંગ્સ ઓફ ધી ટેમ્પલ્સ ઓફ ગુજરાત’ અને “એથોયડરી એન્ડ ખીડ વર્ક્સ ઓફ સૌરાષ્ટ્ર એન્ડ કચ્છ” તેમના સહકાર્ય-કરો સાથે ખાતાકિય પ્રકાશનો પ્રગટ કરેલાં છે.

શ્રી કપીન્દ્રલાલ માધવલાલ મહેતા :

આજથી લગભગ અર્ધી સદી અને દસ વર્ષ પહેલાં અમદાવાદમાં તેમના મોસાળમાં વિ. સં. ૧૯૬૨ ને વૈશાખ સુદ ૨ ને બુધવારના રોજ જન્મ થયો. તેમનું બાલ્યકાળનું જીવન અમદાવાદમાં પસાર થયેલું, તેઓએ ભાવનગરની આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલમાંથી મુંબઈ યુનિવર્સિટીની એન્જિનિયરિંગ પરીક્ષા પસાર કરીને ભાવનગરની સામગ્રાહસ કોલેજમાં-પ્રીવીયસના વર્ગમાં દાખલ થયા. તે કોલેજના પ્રીવીયસના વર્ગમાં પરીક્ષા પસાર કરી ગુજરાત કોલેજમાં ઇન્ટર સાયન્સના બી ટ્રાયમાં દાખલ થયા. ત્યાર પછી ભાવનગર આવીને સામગ્રાહસ કોલેજના ઇન્ટર આર્ટ્સના વર્ગમાં દાખલ થયા ને વિજ્ઞાન છોડીને ૧૯૭૫ માં ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર લઈ સામગ્રાહસ કોલેજમાંથી બી. એ થયા.

પછી ગુજરાત કોલેજમાં જે એક વર્ષ રહ્યા તે દરમિયાન તેમને પ્રો. અનાતા પાસેથી અને પ્રો. સુતરીયા પાસેથી જે પ્રકૃતિ વિષેનું જ્ઞાન મળ્યું તે તેમના ત્યાર પછીના જીવનમાં ખુબ ઉપયોગી અને રસમય થયું. ગુજરાત કોલેજમાં એક વર્ષના વિજ્ઞાનના અભ્યાસથી તેમને એક તદ્દન નવીજ

પ્રકૃતિના વિજયમાં રસ લેતા કર્યા અને તે Aviculture એટલે પક્ષી પાલનનું વિજ્ઞાન આ શોખને લીધે તેઓ પોતે જેમને પોતાના ગુરુ ગણે છે તે ભાવનગરના સદ્ગત વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ શ્રી કંચનલાલ ગીરજાશંકર દેસાઈ, જેઓસગપણમાં તેમના અનેવી થતા હતા. તેમના અંગત ખુબ જ પરિચયમાં આવ્યા ને પક્ષી જગતનું કંઈક નવું, નોખું જ્ઞાન તેઓ તેમને આપતા. તેમના ગુરુને પક્ષી શોખીનો કંચન કાકાના નામથી ઓળખતા હતા. તેઓએ કંચન કાકા પાસેથી સારું જગત જ્યારે ભરનિંદ્રામાં પોઠયું હોય ત્યારે પ્લેટો અને તેના વિષયોમાં જેમ સંવાદને ચર્ચા દ્વારા જ્ઞાન અપાતું તે પ્રમાણે અનેક અખંડ રાતો જાગીને તેઓએ પ્રશ્ન અને ઉત્તરની પદ્ધતિ પ્રમાણે પક્ષી અંગેનું સમગ્ર જ્ઞાન મેળવેલું.

તેઓના પ્રકૃતિના શોખને લીધે તેમને દેશી રાજાઓના પરિચયમાં પણ આવવાનું થયું હતું. જેમાં ખાસ આ રજવાડામાંથી તેમને જેટલું પ્રકૃતિના લાડકવાયા જંગલી પ્રાણીઓ વિષે જાણુવા મળ્યું, તેટલું જ તે વખતના રજવાડાનો પણ અદ્ભુત અનુભવ પ્રાપ્ત થયેલો. ત્યાર પછી તેઓ ભાવનગર શહેર સુધરાઈની ચૂંટણીમાં સ્વતંત્ર ઉમેદવાર તરીકે ચૂંટાયા અને ઉત્તરોત્તર કામગીરી બજાવી. તેઓએ જુદી જુદી સિદ્ધાંત સંસ્થામાં શિક્ષણ તરીકે જોડાઈને કામ કરેલું પોરબંદરની ગુરુકુળ સંસ્થામાં શિક્ષક તરીકેની કામગીરી કરીને હમણાં જ નિવૃત્ત થયા છે.

શ્રી જોરાવરસિંહ બાદલ (એમ. એ.) :

જુદાં જુદાં સામયિકો અને દૈનિકોને પાને સતત ચમકી રહેલાં ૨૪ વર્ષના નવજવાન શ્રી જોરાવરસિંહ બાદલે સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસના ખાસ વિષય સાથે ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાંથી એમ. એની ડીગ્રી પ્રાપ્ત કરી છે. તેઓ લોકવાર્તાઓ, વિવેચન લેખો ઉપરાંત નાટકો લખે છે. અને ભજવે પણ છે. હાસ્ય અને કટાક્ષ લેખો પર પણ તેમની કલમ ચાલે છે. તેમની કૃતિઓ અંગ્રેજી અને મરાઠીમાં અનુવાદિત થવા લાગી છે. ક્યારેક હિંદીમાં પણ તેઓ લખે છે. તેમણે અત્યાર સુધીમાં લગભગ ૨૦૦૦ જેટલાં લોક-ગીતોનું સંશોધન કર્યું છે. લોકસાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ પરના લગભગ ૨૦૦ ઉપરાંત લેખો પ્રસિદ્ધ થઈ ચુક્યા છે.

સને ૧૯૫૯માં મુંબઈ મુકામે મળેલ અખિલ ભારત લોકસાહિત્ય પરિષદમાં ગુજરાતના પ્રતિનિધી તરીકે હાજરી આપી હતી. ગુજરાત લોકસાહિત્ય સમિતિ તરફથી સિદ્ધ થયેલા લોકસાહિત્યમાળા ભાગ ૨-૩ અને ૪માં ભાલપ્રદેશના લોકગીતનું સંપાદન કર્યું છે. તેમનો પ્રિય વિષય સંશોધનનો છે. એમ. એ. થયા બાદ અમદાવાદની સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજમાં પ્રાધ્યાપક તરીકે થોડા વર્ષો કામ કર્યું છે. હાલમાં તેઓ ગુજરાત રાજ્ય સહકારી સંઘમાં પ્રકાશન અધિકારી તરીકે કામ કરે છે અને ‘સહકાર’ સાપ્તાહિક તથા ‘આમ રવરાજ’ માસીકનું સંપાદન કાર્ય સંભાળી રહ્યા છે.

શ્રી વશરામભાઈ લવજીભાઈ વાઘેલા

શ્રી વશરામભાઈનું વતન ગાધકડા (તાલુકા કુંડલા) છે, હાલમાં તેમની ઉંમર ૩૨ વર્ષની છે અને શિક્ષક તરીકેનો ધંધો કરે છે.

તેમના પિતાશ્રી ખેતીનો ધંધો કરતા, આથી તેઓ શાળામાં નિયમિત રહી ગુજરાતી ત્રણ ચોપડીનો અભ્યાસ માંડ કરી શક્યા. કૌટુંબિક પરિસ્થિતિના કારણે અભ્યાસ છોડી મજૂરી કરવા જવાની ફરજ પડી. થોડા સમય ખેત-મજૂરી કરી, ત્યાં ગાધકડા તા. શાળામાં પટ્ટાવાળાની જગ્યા ખાલી પડતાં તેમનાં વિદ્યા ગુરુ ધનેશ્વર અમરજીએ હૃદયની લાગણીથી સહાય કરી અને તેમને તા. શાળામાં એ જગ્યા ઉપર નિમણૂક અપાવી. છેલ્લે આજે ત્રણ ગુજરાતીના અભ્યાસમાંથી બેઝીક ટ્રેનીંગ કોલેજમાં એ વર્ષ પૂરાં કરી તેઓ ટ્રેનિંગ શિક્ષક બન્યા છે. તેઓ કુરસદના સમયમાં ખૂણે-ખાંચરેથી જૂનાં, નવા પુસ્તકો શોધી તેનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા અને નાનાં નાનાં કાવ્યો લખવા લાગ્યા. જેને શિશુ-વિહારે પ્રસિદ્ધિ આપી સહકાર આપ્યો. તેમનું કેટલુંક લખાણ ચાંદની, આનંદ, નૂતન સૌરાષ્ટ્ર અને પગડીમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

શ્રી જેતાલાલ ચકુભાઈ પાટડિયા

“સી. જિગર” કવિ તથા લેખક છે. વાંકાનેરના વતની છે, તેઓ પ્રજાપ્રતિ જ્ઞાતિના છે. પોતે શિક્ષણ ક્ષેત્રે ખંતથી કાર્ય કરે છે. તેઓની કૃતિ કાર્કિયાવાડમાં અવારનવાર “સી-જિગર” વાંકાનેરી એ નામથી આપે છે. તેઓની કૃતિ ‘વડીલે એ લામાંથી છોડાવ્યો ત્યારે!’ તથા ‘મે ગયો? ને ‘ભણવાના કોડ’ જેવી વાર્તા પ્રગટ થઈ છે. ઉપરાંત કુલછાબમાં ‘કોશુ બનાવ્યા’ તથા દીવાળીમાં ‘એકે છુ’ કાવ્ય જાહેર ને પ્રગટ થયેલા, આ ઉપરાંત લોકસાગરમાં ‘હાય ગરીબી,’ પ્રિયા, પ્રિયતમા કે નવવધૂ તથા દિવાળી તથા પ્રભુ પ્યારો મારો છે એ કાવ્યો પ્રગટ થયેલા છે. તેમજ લોકમાન્યમાં સ્વ. ચંપકભાઈના મૃત્યુ વખતે કાવ્ય પ્રગટ થયેલ. આમ “સી-જિગર” વાંકાનેરી કવિ તથા લેખક છે. તેઓશ્રીએ હસ્ત લેખિત ૧૦ જેટલા કાવ્યના પુસ્તકો લખેલા છે. (૧) જિગર લીલા (૨) જિગર લીલાંજલિ ભા. ૧-૨ (૩) જિગર કાન્તીની (૪) લીલા પ્રસન્નની બો (૫) જિગરનો ગુંદરવ (૬) ધૂપદાની (૭) જીવન કાવ્ય (૮) ચિંતન વિગેરે કાવ્ય પુસ્તકો લખેલા છે. હજી અપ્રગટ અવસ્થામાં છે. (૯) જખમે-જિગર હાલ લખાઈ રહ્યા છે.

પ્રીતમલાલ લક્ષ્મીશંકર કવિ

ભુજ (કચ્છ)ના વતની છે. બી. એ. સુધીનો અભ્યાસ છે. ગુજરાત રાજ્યના માહિતીખાતામાં સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના માહિતી અધિકારીનો હોદ્દો ધરાવે છે ખાસ કરીને તેમની પ્રગતિમાં માનવસ્વભાવનું અધ્યયન, સાહિત્ય સાધના, પત્ર-

કારિત્વનો અભ્યાસ, વક્તૃત્વ શક્તિ, વહીવટી અનુભવ તથા વિવિધ માધ્યમો દ્વારા પ્રજામાનસને ઘડવાની દૃષ્ટિએ બધી ખાળતોએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. તેમના જીવનનું સૌથી યાદગાર વર્ષ ૧૯૫૦નું જ્યારે તેમનું પ્રથમ કાવ્ય શ્રી ઇંદુલાલ ગાંધીએ તેમના માસિક અતિથિપૂર્ણમાં પ્રગટ કર્યું. એ જ વર્ષમાં સી જીવનમાં તેમના ગીતોને નિયમિત લેવાનું શરૂ કર્યું. ૧૯૫૧માં તેમની પ્રથમ નવલિકા નવ-ચેતનમાં પ્રગટ થઈ ૧૯૫૪માં અખિલ કચ્છ સાહિત્ય સ્પર્ધામાં કાવ્ય માટે પ્રથમ પારિતોષિક મળ્યું, અને એ જ વર્ષમાં સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો. ૧૯૫૭માં પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ નિશિખંધા પ્રગટ થયો અને આકાશવાણી સાથે કરાર થયાં અને ૧૯૫૯-૬૦-૬૧માં સવિતા તથા આરામ યોજિત વાર્તા સ્પર્ધાઓમાં બીજું ઇનામ મળતું રહ્યું. ૧૯૬૩માં પ્રથમ નવલકથા ‘કંથ કોરેશ્વર’, ૧૯૬૪માં ગોવર્ધનપીકના શ્રીમદ્ જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય મહારાજના આશિર્વાદ સાથે શ્રી સંસ્કૃત કાર્યાલય અયોધ્ય તરફથી સાહિત્યાલંકારની માનદ ઉપાધી મળી. ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદના સભ્ય છે. કચ્છની સંખ્યાખંધ સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ અને મંડળો સાથે સંકળાયેલા છે. હાલ ઝાલાવાડમાં સાહિત્ય મલાના ઉપ-પ્રમુખ છે.

ડા. નરેન્દ્રભાઈ વિનોદરાય વસાવડા

જેતપુરના જાહેર કાર્યકરોમાં ૩૨ વર્ષની બહુજ નાની ઉંમરના હોવા છતાં આગળ પડતું રથ ન ધરવનાર શ્રી નરેન્દ્રભાઈ વસાવડા મૂળ જૂનાગઢના વતની છે. એમ. બી. બી. એસ. સુધીનો અભ્યાસ છે.

અભ્યાસકાળ દરમિયાન તેમનામાં પડેલી નેતૃત્વશક્તિના દર્શન થતા હતાં માંગરોળની હાઈસ્કૂલમાં એમ. આર. સી.ના સેક્રેટરી તરીકે ભાવનગરનો સર પી. પી. ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં બેઈન્ટ સેક્રેટરી તરીકે, અમદાવાદની બી. જે મેડીકલ કોલેજમાં ક્રિકેટ સેક્રેટરી તરીકે યશસ્વી સેવાઓ આપેલી.

તેમના પિતા શ્રી વિનોદરાય ત્ર. વસાવડા ન્યાયાધીશનો હોદ્દો ભોગવવાને કારણે તેમને પણ કેળવણી અને સંસ્કાર સારા મળ્યાં. મહુવાના રાજકીય વાતાવરણે પણ તેમને રાજકીય જીવનમાં પ્રવેશવા પ્રેર્યા પોતાની આગળ સૂઝ અને દીર્ઘદૃષ્ટિને લઈ તેઓ આજે જેતપુર નગર-પાલીકાના પ્રમુખ તરીકે, જેતપુર લાયન્સ કલબના પ્રમુખ તરીકે, જેતપુર તાલુકા હોમગાર્ડઝના ઓફિસર કમાન્ડીંગ તરીકે, ઇન્ડિયન રેડક્રોસ જેતપુર બ્રાન્ચના ઓન. સેક્રેટરી તરીકે, રાજકોટ જિલ્લા ટી. બી. એસોસીએશનની કારો-બારીના સભ્ય તરીકે ઉમદા સેવાઓ આપી રહ્યાં છે.

સામાજિક કામોમાં અને કોઈપણ નવી શુભ પ્રવૃત્તિઓમાં તેમનો સહકાર અને શુભેચ્છા હોય જ. નાનામા નાના માણસને તેઓ શાંતિથી સાંભળી, સહાનુભૂતિપૂર્વક થઈ શકે તે બધું કરી છુટવા હંમેશા તત્પર રહેતા હોય છે. જેતપુરનું તેઓ ગૌરવ છે.

૩૧. બાઈલાલભાઈ મોહનભાઈ બાવીશી

ચૂડા (ઝાલાવાડ)ના વતની અને હાલ ઘણાવર્ષોથી પાલા-તાણામાં તળીબીજેત્રે પોતાના વ્યવસાય ઉપરાંત સમાજ સેવાની જ્યોતને જલતી રાખી આધુનિક સમાજના ઘડવૈયાનું બીરૂદ મેળવનાર ડૉ. બાવીશી સાહેબ ઘણાજ ધર્મિક, યુવાનો, ના સાચા મર્ગદર્શક, અને સામાન્ય પ્રજાના સ્વચ્છ અને રાજનીતિજ્ઞ અને ઉદ્યોગપતિઓના સલાકાર જેવા બની ગયા છે. પોતે વ્યક્તિ નહીં પણ સંસ્થા બની ગયા છે. પાલી-તાણા મેડીકલ એસોસીએસનના પ્રમુખ છે. એલ ઇન્ડિયા મેડીકલ એસોસીએસનના વર્ષોથી સભ્ય છે. અને “સૌરાષ્ટ્ર-કાઉન્શિલ”ના સભ્ય છે, ઉપરાંત સામાજિક, ધાર્મિક, શૈક્ષણિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે શક્ય સેવાઓ આપવા હંમેશા પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે. પાલીતાણાના શ્રી જૈન ઉદ્યોગ કેન્દ્ર શ્રી જૈન પ્રગતિમંડળ અને શ્રી સિદ્ધક્ષેત્ર સામાજિક મંડળના પ્રમુખ છે. શ્રી અખિલ ભારતીય જૈન શ્વેતામ્બર કેન્દ્ર-નમની મહાસમિતિ અને કારોબારીના ચુંટાયેલ સભ્ય છે. પ્રસ્તુત કેન્દ્ર-નમના ગોહિલવાડ વિભાગના પ્રતિનિધિ છે. “પૂના જૈન તત્ત્વજ્ઞાન વિદ્યાપીઠ”ની એલ ઇન્ડિયા કારો-બારીના સભ્ય છે. શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથની પેઢી મુખર્ધ સંચાલિત શ્રી નવપદ આરાધક મંડળ” પાલીતાણાના પ્રમુખ છે. પાલીતાણા તાલુકા શાળા માટેની “શાળા સમિતિ”ના પ્રમુખ છે.

“ધી એડ્ડ બોયઝ યુનિયન” મહાવીર જૈન વિદ્યાલય-મુખર્ધ, લીમડી જૈન બોર્ડિંગ, બોટાદ યુ કે. જૈન બોર્ડિંગ આત્માનંદ જૈન સભા-ભાવનગર, પૂના તત્ત્વ જ્ઞાન વિદ્યાપીઠ, ગુલાબ બાલમાસિક-ગારીયાધાર આદિ સંસ્થાઓના આજીવન સભ્ય છે. સાહિત્યક્ષેત્રે જૈન અખબારો માસિકો ખાસ કરીને “જૈન મેઝક” સેવાસમાજ, “સુધોષા” આત્માનંદ પ્રકાશ “ગુલાબ” વિગેરેમાં ખાસ માગણીથી વિશેષાકોમાં લેખો-વાર્તાઓ-કાવ્યો વિગેરે લખે છે.

ભૂતકાળમાં અન્ય જૂદા જૂદા ક્ષેત્રે જૈન ગુરુકુળ, સિદ્ધ-ક્ષેત્રે શ્રાવિકાશ્રમ, સિદ્ધક્ષેત્ર બાલાશ્રમ, જિનદત્તસૂરિ પ્રજ્ઞચર્યાશ્રમ, મોઠ બ્રાહ્મણ બોર્ડિંગ આદિમાં પ્રમુખ-મંત્રી તરીકે સેવાઓ આપી છે. પાલીતાણા તાલુકા કેંગ્રેસ સમિ-તિના ઉપપ્રમુખ તરીકે, મંડળ સમિતિના પ્રમુખ તરીકે સેવા આપી છે. પાલીતાણા હોમગાર્ડઝના લોકલકમાન્ડર તરીકે કાર્યવાહી કરી છે.

જૈન સમાજની આગેવાન સંસ્થાઓ કેન્દ્રસ, વિદ્યા-લય, વિદ્યાપીઠના અગત્યના પ્રસંગોએ તન મન ધનથી સેવા કાર્યોમાં ફાળો આપ્યો છે. વિદ્યાર્થીઓ માટે શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે માર્ગદર્શન અને તાલીમ આપતા રહ્યાં છે. પ્રાથમિક સાર-વારવારના વર્ગો અને તાલીમ શિબિરો ચલાવેલ છે.

એલ ઇન્ડિયા જૈન શ્વેતામ્બર કેન્દ્ર-નમનું બાવીશમું અધિવેશન પાલીતાણામાં ભરાયું ત્યારે તેના સ્વાગતમંત્રી તરીકે યશસ્વી કામ કર્યું. મણિમહોત્સવ ટ્રસ્ટ તરફથી

સન્માન પામ્યા છે. શ્રી. એમ. વિદ્યાલયમાં વિજ્ઞાનવિભાગનું ઉદ્ઘાટન તેમના હાથે થયું. શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ પેઢી તરફથી પાલીતાણામાં થતાં શ્રી કેસરીયાજી વીરપરંપરા મંદિરના ભોજનાલયનું ખાતમુહુર્ત સમારંભપૂર્વક કર્યું. જૈન સમાજના તમામ સમારંભોમાં તેમની કાવ્યપ્રસાદી મળતી રહી છે. ઘણા જકુશળ, કાર્યદર્શ અને પ્રખરવક્તા તરીકે જાણીતા થયેલા છે. ઘણા પ્રકાશનોને યોગ્ય દોરવણી અને અન્ય પ્રકારની હુકં આપતા રહ્યાં છે, છેલ્લે શ્રી નંદ-લાલ દેવલુક દ્વારા સંપાદિત-પ્રકાશિત ગ્રંથો ગોહિલવાડ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતની અસ્થિતા ગ્રંથોમાં રસપૂર્વક પુષ્ટિ આપવાની તક ઝડપી છે.

શ્રીમતી કાન્તાબહેન બી. બાવીશી

નારીઉત્કર્ષમાં હંમેશા સહાયભૂત બનનારા શ્રીમતી કાન્તાબહેન બાવીશી પાલીતાણામાં સામાજિક અને શૈક્ષ-ણિક પ્રવૃત્તિઓ ચલાવતી સ્ત્રી સંસ્થા “શ્રીભગિની મિત્ર-મંડળ”ના પ્રમુખ તરીકે, સોશયલ વેલફર બોર્ડના કારો-બારીના સભ્ય તરીકે, તેમની સેવાઓથી સૌ પરિચિત છે. વીરનગરમાં બહેનોના મંડળમાં રાસ ગરબા, સંગીત શિક્ષણ વિગેરેમાં રસ લીધો હતો. શ્રાવિકાશ્રમ અને જૈન ઉદ્યોગ કેન્દ્ર પાલીતાણામાં સલાહકાર સમિતિમાં સારું કામ કર્યું છે, શ્રમ, પરિશ્રમ અને પુરુષાર્થ કરનારા કાર્યકારોની પ્રગતિ-શીલ પ્રવૃત્તિઓને સમાજ આવકારે છે. પાલીતાણામાં બાવીશી દંપતિની સામાજિક અને ધાર્મિકક્ષેત્રે કરેલી સેવાઓની કદર કરી પ્રસંગોપાત શહેર અને સંસ્થાઓએ બન્નેનું બહુમાન કર્યું છે. જૈન ધર્મને અનુલક્ષી તપશ્ચર્યાઓ પણ કરતાં રહ્યાં છે. પતિ-પતિન ઉપરાંત છ દીકરા અને બે દીકરી છે. મોટો પુત્ર ઇંગ્લાંડમાં રજીસ્ટાર છે. અખુએ કુટુંબ ખૂબજ સંસ્કારી અને કેળવાયેલું છે.

શ્રી ત્રિવેદી હર્ષદરાય ત્રંબકલાલ

જન્મ વણોટ મુકામે સાવરકુંડલા તાલુકામાં મૂળ વતનમાં પિતાશ્રી ત્રંબકલાલ પુરુષોત્તમદાસ ત્રિવેદી મહુવામાં વકીલાલ કરતા હોઈ વિદ્યાભ્યાસ મહુવામાં મેટ્રીક સુધી કરેલ ત્યાર બાદ ભાવનગર તથા મુખર્ધમાં અભ્યાસ કરી સને ૧૯૫૨ની સાલમાં એલ.એલ.બી. વકીલાતની પરીક્ષા પસાર કરી. પ્રથમ મહુવા અને ત્યારબાદ જૂન ૧૯૫૩થી તળાબમાં વકીલાલ તેમાં બહેર જીવનમાં ૭ વર્ષ સુધી તળાબ શહેર સુધારાઈના ચેરમેન તરીકે કામ ગીરી કરેલ છે. હાલ તળાબ તળાબ-ઘોઘા કોર્ટમાં દીવાની ફાજદારીના કામમાં પ્રેક્ટીસ ચાલુ છે.

સાક્ષરવર્ચ શ્રી ડોલરભાઈ મંડલ

અલીયાબાડાની ગંગાજળા વિદ્યાપીઠના સંસ્થાપક સાક્ષરવર્ચ શ્રી ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડની ગુજરાત સરકારે સૂચિત સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિપદે નિયુક્તી કરી છે. એથી સૌરાષ્ટ્રના શિક્ષણક્ષેત્રમાં રસ ધરાવતા ને એ ક્ષેત્રમાં પ્રદાન કરતા તમામને ઉડો સંતોષને આનંદ થશે.

ઈ. ૧૯૦૨ના ત્રેવીસમી જન્યુઆરીએ કચ્છના પછાત ગણતા વાગડ પ્રદેશના જંગી ગામે જન્મેલા ડોલરભાઈનું મૂળ ગામ તો નવાનગર રાજ્યનું જોડિયા છે. એમના પિતા જોડિયામાં કસ્ટમ્સમાં અવલકારકુન હતા એટલે ડોલરભાઈનું અંગ્રેજી ચાર ધોરણ સુધીનું ભણતર તો જોડિયામાં જ થયું, એટલે કહી શકાય કે શિક્ષણક્ષેત્રના તેમના પ્રેમ અને અભિરુચિતો જોડિયામાં જ કેળવાયાં ને પૂર્ણ પામ્યાં. તે પછી એ રાજકોટની આર્ટફેક્ટ હાઈસ્કૂલમાં ભણ્યા. જો કે મેટ્રિકની છેલ્લી પરીક્ષા બહુમુખી પ્રતિષ્ઠા સાથે તેમણે રાજકોટની સૌરાષ્ટ્ર હાઈસ્કૂલમાંથી પસાર કરી. તે બાદ જુનાગઢની બહાઉદીન કોલેજ, કરાંચીની ડી. જે. સિંઘ કોલેજ, વગેરેમાં અભ્યાસ કરી ૧૯૨૪માં તેઓ સંસ્કૃત અને ગુજરાતી સાથે બી. એ એનર્સ થયાં.

એમનું સાહિત્યક્ષેત્રે પહેલું પ્રદાન ૧૯૨૭માં એમનો પાંચાલિ પ્રમન્નાજ્યાનાદિ નાટકના કર્તા વિશેનો લેખ, એમનો સૌ પ્રથમ લેખ ભાવનગર સાહિત્ય પરિષદના અહેવાલમાં અને પુરાતત્ત્વમાં એ છપાયેલો. ‘ભગવદ્ગકિય એન્ડ ભરત-વાક્ય’ નામનો એમનો પહેલો અંગ્રેજી લેખ કલકત્તાના ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ ક્વાર્ટર્સમાં છપાયો હતો. આ પછી એમના ગુજરાતી લેખો ‘કૌમદી’ જેવા મુખ્ય સામયિકોમાં ને અંગ્રેજી લેખો ભારતના ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ ક્વાર્ટર્સ, હિસ્ટોરિકલ જર્નલ જેવાં અગ્રીમ કક્ષાનાં સંશોધનના લખ્ય-પ્રતિષ્ઠ સામયિકોમાં પ્રસિદ્ધ થતાં રહ્યાં. ‘નાગરીક’ માસિકના સંપાદનપદે પણ તેઓ સાત વર્ષ રહ્યા. ને શ્રી ભવાનીશંકર વ્યાસ અને ચીમનલાલ ગાંધી સાથે રહીને તેમણે ‘ઉર્મિ’નું સંપાદન ચારેક વર્ષ માટે કરેલું.

એમણે લખેલાં સત્તર જટલા ગ્રંથો સાહિત્ય અને સંશોધન ક્ષેત્રે એમણે કરેલું ઉત્તમ કક્ષાનું પ્રદાન છે. ૧૯૩૬માં એમને રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થયો. એ બહુ અદ્યકાળમાં એમણે જે નિઝકમાઈ દ્વારા પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી તેનું ઘોતક છે. તો ૧૯૫૨માં નવસારી સુકામે મળેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષસ્થાને તેમની થયેલી નિયુક્તી એ ગુજરાતી સાહિત્યના ક્ષેત્રે તેમનું સાચું બહુમાન છે. એજ રીતે વિદ્યાવિસ્તાર વ્યાખ્યાનમાળા, મ. સ. યુનિવર્સિટી ઓફ બરોડાની વ્યાખ્યાનમાળા તેમજ કાશ્મીરમાં ૧૯૬૧માં ભરાયેલી ઓલ ઇન્ડિયા ઓરીએન્ટલ કોન્ફરન્સમાં ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષપદે તેમની નિયુક્તી એ સઘળું તેમની પ્રતિભાની સાક્ષી પૂરે છે.

શ્રી ડો. આર. પી. વ્યાસ

મૂળ સિહોરના વતની અને હાલમાં ભાવનગરમાં પોતાની વિશાળ હોસ્પિટલ ધરાવતા સર્જન ડો. આર. પી. વ્યાસ એ સર્જન ઉપરાંત કાન, નાક, ગળાના સ્પેશ્યાલીસ્ટ પણ છે અને તે ઉપરાંત એક કુશળ વહિવટકર્તા, વક્તા તથા કવિ પણ છે, તેમનું વકતવ્ય ગુજરાતિ અંગ્રેજી અથવા હિંદીમાં એક સરખું આકર્ષક હોય છે.

તેઓએ કોલેજની જવલંત કારકીર્દી પુરી કર્યા પછી મુંબઈમાં કે. ઇ. એમ હોસ્પિટલમાં જુદા જુદા ખાતાંઓ જેવાં કે જનરલ સર્જરી, ઓર્થોપેડીક સર્જરી તથા ઇ. એન ટી. સર્જરીમાં હાઉસ સર્જન તેમજ રજીસ્ટ્રાર તરીકે છ વર્ષ કામ કર્યું. અને ત્યાં છ હજાર જેટલાં બંગાળમાં કુમુદિની હોસ્પિટલમાં તેમને કરવામાં આવેલી મોટા પગારની ઓફરનો સાભાર અસ્વીકાર કરી તેઓએ ઓપરેશનો કરવાનો બહોળો અનુભવ મેળવ્યો. તેઓએ મુંબઈમાં રામકૃષ્ણ મિશન હોસ્પિટલમાં સર્જન તરીકેની, તેમજ બોમ્બે હોસ્પિટલમાં માનદ્ સેવા થોડો સમય આપી. મુંબઈ જવમેન્ટે તેમની નીમણુંક વડોદરા હોસ્પિટલમાં ઇ. એન. ટી. સર્જન તરીકે તથા વડોદરા કોલેજમાં પ્રાધ્યાપક તરીકે કરી. પરંતુ વતનના સાદથી ખેંચાઈ તેમણે સૌરાષ્ટ્રમાં સીવીલ સર્જન તરીકે આવવું પસંદ કર્યું. સીવીલ સર્જનના હોદ્દા ઉપરાંત તેઓની નિયુક્તી જુનાગઢ તથા ભાવનગર ડિસ્ટ્રીક્ટ જેલના સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે, તથા હોદ્દાની રૂએ જીથરી હોસ્પિટલના સલાહકાર મંડળના સભ્ય તરીકે પણ થઈ હતી. સીવીલ સર્જન તરીકે તેમણે થોડો સમય લીંબડી અને ત્યાર પછી જુનાગઢ અને છેલ્લે ભાવનગરમાં કામ કરી હજારો જેમાં કેટલાંક તો ખૂબ જોખમી, ઓપરેશનો કરી અને દુઃખી જનતાના આશિર્વાદ મેળવ્યા. હાલ તેઓ પોતાની હોસ્પિટલ ભાવનગરમાં ધરાવે છે અને ત્યાં પણ ફક્ત ભાવનગર જીલ્લાના જ નહિ પરંતુ સૌરાષ્ટ્રમાંથી અને કેઈ કેઈ તો ગુજરાતમાંથી પણ દર્દીઓ તેમની સુવાસથી ખેંચાઈને આવે છે.

તેમનાં સુશિક્ષિત તથા સંસ્કારી પત્ની જસુમતિબહેન મુંબઈ યુનિવર્સિટીનાં ગ્રેજ્યુએટ છે તથા મુંબઈ એલફીન્સ્ટન કોલેજમાં તેમની સ્નાતક કારકીર્દી પરીપૂર્ણ થઈ હતી. તેઓ પણ જુદાં જુદાં મહિલા મંડળોનાં સભ્ય છે તથા રોટરી ઈન્ટરનશીયલ કલબનાં સભ્ય હોવા ઉપરાંત ઇન્ટરનેશનલ કોરસ પોન્ટન્ટ છે.

પ્રા. તખ્તસિંહ પરમાર

ભાવનગર જિલ્લાના વતની છે. ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાં ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપક તરીકે કેટલાક વર્ષો કાંઈ ક્યાં પછી અત્યારે જુનાગઢની બહાઉદીન કોલેજમાં ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપક છે. તેઓ ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થતા પુસ્તકોની સમાલોચના ‘નવચેતન’ માં કરી રહ્યા છે. તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યના કેટલાક પ્રસિદ્ધ નવલિકાકારોની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓના સંગ્રહોનું સંપાદન કર્યું છે.

પ્રા. ઇન્દિરાલાલ દવે

નવી વિદ્વાન અધ્યાપકોની પેઢીમાં ઇન્દિરાલાલનું આગવું સ્થાન છે. ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ ઉપર કાવ્ય પ્રકાશનના પ્રથમ ત્રણ ઉદ્ઘાસ ઉપર તેમના પુસ્તકો ઉપરાંત તાજેતરમાં જ તેમનો નાનાલાલના ભાવપ્રધાન નાટકો ઉપરનો મહાનિબંધ તેમની યશસ્વી કૃતિઓ છે. દક્ષિણભારતના સૌરાષ્ટ્રીઓ ઉપર તેમનો શોધગ્રંથ પ્રગટ થયો છે. ઇન્દિરાલાલ સ્વભાવે ને તબિયતે નાનુક છે. તેમની મૃદુતા અને સુકુમારતા તેમની પ્રતિભાના આગવા લક્ષણો છે. પ્રા. દવે મહેનતુ અને ભારે રસિક છે તેમની સંખ્યાગ્રંથ કૃતિઓ પ્રગટ થઈ ચુકી છે. ગુજરાતના ખ્યાતનામ લેખકો અને સાહિત્યકારોમાં તેમનું આગવું સ્થાન રહ્યું છે. ભાવનગરના સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓના પ્રણેતા છે. ઉગતા લેખકોને તેમની ઘણી હુક મળતી રહી છે. શ્રી દવે માત્ર સૌરાષ્ટ્રનું નહિ પણ ગુજરાતનું ઝળકતું રત્ન છે.

શ્રી તારાબહેન મોહક

જન્મ ૧૯૨૨માં સુબર્બમાં પ્રખ્યાત પ્રાર્થના સમાજિસ્ટ ને સધારક સદાશિવ કેલકરના મહારાષ્ટ્રી કુટુંબમાં. ૧૯૧૪માં તત્ત્વજ્ઞાન લઈ સ્નાતન થયા. ૧૯૨૧થી બાર્ટન ફીમેઈલ ટ્રેઇનિંગ કોલેજના આચાર્યા તરીકે રાજકોટ આવ્યા; પરંતુ તારાબહેન માટે વિધિએ જુદું જ ક્ષેત્ર નિર્માણ કર્યું. પોતાની પુત્રીના શિક્ષણને પ્રશ્ન આવતા જ બાલકેળવણીમાં તેમને આકર્ષણ થયું; ને તારાબહેન ૧૯૩૨માં લગભગ પોતાની કોલેજની બહેનોને લઈ આવ્યા હતાં તો ભાવનગર પ્રવાસે પણ ભાવનગરમાં દક્ષિણમૂર્તિ બાલમંદિરમાં ‘મૂળાળીમાં’ તરીકે બાળકોમાં બાળબાળા બાલકોના લેખધારી ગિજુભાઈની પ્રવૃત્તિઓ બેઈ સુંદર અંગદો ને મોટો પગાર છોડી ભાવનગર આવ્યા, ને નવ વર્ષ સુધી બાલ શિક્ષણની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં પ્રાણ રેડી ગિજુભાઈ સાથે રહ્યા. જે જમાનામાં અંધારા ઓરડામાં ધૂળવાળા ઓરડામાં ચોંટીયાભરી બાળકોને કપ્પો ને આંક ગોખાવવા સિવાય બીજી રીત જ ન હોઈ શકે તેવું ઘોર અજ્ઞાન પ્રવર્તતું ત્યારે સૌ પ્રથમ ગિજુભાઈને તારાબહેનના ચિંતન-મનને, પ્રયોગોએ ગુજરાતભરમાં નવી દિશા ઉઘાડી. ૧૯૨૬માં પહેલી જ વાર મોન્ટેસોરી સંમેલન યોલાવ્યું ને ‘નૂતન બાલશિક્ષણ સંઘ’ ની તેમાંથી સ્થાપના થઈ. ‘શિક્ષણ પત્રિકા’ શરૂ થયું. તારાબહેન વચ્ચે રાષ્ટ્રીય સંગ્રામમાં ભાગ લઈ આવ્યા ને ૧૯૩૨માં ગુજરાત છોડ્યું. મહારાષ્ટ્રમાં જઈ એવી જ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી મરાઠી શિક્ષણ પત્રિકા શરૂ કરી. વચ્ચે વાંસદા જઈ આવ્યા પણ છેવટે દાદરમાં ‘શિશુવિહાર’ સંસ્થા શરૂ કરી, ને ત્યાં બાલ અધ્યાપન મંદિર’ પણ ચલાવ્યું. તારાબહેન અને ગિજુભાઈનું ઝણ ગુજરાત પર ઘણું મોટું છે ને રહેવાનું છે.

પ્રા. રવિચંદર મ. બેળી

તેમનું વતન બોટાદ છે પણ ભાવનગરમાં સ્થિર થયા છે. પ્રા. બેળી સાહેબે શામળદાસ કોલેજમાં વર્ષો સુધી ગુજરાતી સાહિત્યનું અધ્યાપન કરાવ્યું છે. ત્યારબાદ તેઓ ધર્મેન્દ્રસિંહજી કોલેજમાં થોડો સમય પ્રિન્સીપાલ પણ થયેલા. ગુજરાતની ઘણી કોલેજો એવી છે જ્યાં તેમના જ શિષ્યો હાલ ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપકો છે. અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપર તેમનો સારો કાબુ છે. નિવૃત્ત થયા પછી તેઓ ભાવનગરની સાહિત્યિક ને સાંસ્કારીક પ્રવૃત્તિમાં સારો એવો ભાગ લઈ રહ્યા છે. ભાવનગરમાં સાહિત્યસભા, ભાવનગર થિયોસોફીકલ સોસાયટી વગેરેમાં તેમણે ઘણો ભાગ ભજવ્યો છે. કવિવર ન્હાનાલાલ તેમના પ્રિય કવિ છે.

શ્રીમતી ઉર્મિલાબહેન ભટ્ટ

સુરત જિલ્લામાં કરીને આદિવાસી વિસ્તારોમાં કીકીબેનના ના હુલામણા નામથી બોળખાતાં શ્રી ઉર્મિલાબહેન ભટ્ટનો જન્મ સેવાની ભાવનાથી રંગાયેલો કુટુંબમાં વલસાડ જિલ્લાના બીલીમોરામાં થયો હતો, પરંતુ બાલ્યકાળ અને વિદ્યાર્થીકાળ તેઓએ માંડવીમાં પસાર કર્યો હતો.

અ.આ.સી. સંગ્રામમાં ઝુકાવવા અને ૧૯૪૨માં ઇન્ટર આર્ટ્સના અભ્યાસને તિલાંજલી આપી. ૧૯૪૫માં વર્ધના મહિલા આશ્રમમાં રહ્યાં. એમના પિતા શ્રી પ્રેમશંકર ભટ્ટ ૧૯૪૬ની સાલમાં સુરત જિલ્લા લોકલબોર્ડના પ્રમુખ ચુટાતાં કુટુંબીનો સાથે તેઓ સુરત આવ્યા.

૧૯૪૮માં દેશી રજવાડાઓનું વિલ્લીનીકરણ થતાં સામાજિક શૈક્ષણિક અને આર્થિક રીતે પછાત એવા ડાંગ, ધરમપુર, વાંસદા, સોનગઢ જેવા પછાત વિસ્તારોમાં દક્ષિણ ગુજરાતના રાની પ્રદેશના કેળવણી મંડળના માનદમંત્રી તરીકે ૧૭૫ આશ્રમ શાળાઓ શરૂ કરી. જ્ઞાનદીપ પ્રગટાવવા ભગીરથ કાર્ય કર્યું. સાથે સાથે એમનો શૈક્ષણિક વિકાસ બળવી રાખી સુરતની એસ. ટી. બી. કોલેજમાંથી ગ્રજ્યુએટ થયાં.

સુરતજિલ્લા લોકલબોર્ડના ૧૯૪૯માં સભ્ય તથા ૧૯૫૪માં સભ્ય તથા ૧૯૫૪માં ઉપાધ્યક્ષ તરીકે તેમજ ૧૯૫૫માં સુબર્બ રાજ્ય સમાજ કચ્છાણ સલાહકાર બોર્ડના સભ્ય તરીકે સ્ત્રી અને બાળકોના પ્રશ્નો અને વિકાસ માટે ગામડાંઓમાં સક્રિય કાર્ય કર્યું.

દરજિયાત શિક્ષણનો આદિવાસી પ્રબલ લાભ મળે તે માટે ડાંગ જિલ્લા સહિતની ગુજરાતી શાળાઓને આશ્રમશાળા બનાવી તેવી વહીવટી તથા આર્થિક જવાબદારી શ્રીમતી ઉર્મિલાબેન ઉપાડી લીધી હતી.

૧૯૫૭માં ચોર્યાસી તાલુકામાંથી, ૧૯૬૨માં સુરત પશ્ચિમ વિભાગમાંથી અને ૧૯૬૭માં ચોર્યાસી મત વિભાગમાંથી ધારાસભામાં ચૂંટાયાં. ૧૯૬૨માં નવા ગુજરાત રાજ્યમાં આરોગ્ય અને જલ ખાતાના ઉપમંત્રી તરીકે જવાબદારી સંભાળી હતી.

શ્રી ડા. કેશુભાઈ દોશી

૧૭-૮-૧૯૧૩ના ભાવનગર મુકામે જન્મ લઈ, ત્યાં જ શિક્ષણપ્રાપ્તિ કરી શ્રી દોશી એમ. બી. બી. એમ. થયા. ખાનગી પ્રેક્ટીસ ઉપરાંત મહાલક્ષ્મી મીલના મેડીકલ એડ્વિસર શ્રી દોશી સામાજિક કાર્યોમાં પણ ઊંડા રસ લે છે. ચૌદ વર્ષના લાંબા ગાળા સુધી શહેર સુધરાઈના સભ્ય રહી ચૂકેલા ડા. દોશી સુધરાઈના ઉપપ્રમુખ અને પબ્લીક હેલ્થ અને સ્ટેન્ડીંગ કમીટીના ચેરમેન પણ હતા.

અંધ-જનોને માટેનું તેમનું કાર્ય પણ પ્રશંસનીય છે. નાના પાયા પર શરૂ થયેલ અંધ-શાળાને આજે તો પોતાનું મકાન અને સઘળી સુવિધાઓ પ્રાપ્ય છે. તેની પાછળ ડા. દોશીનો પરિશ્રમ મુખ્ય છે. હાલ તેઓ અંધશાળાના મંત્રી છે અને અંધજા-બહેરાની શાળાના એક ટ્રસ્ટી પણ છે. વળી “નગર જ્યોત રક્ષા સમિતિ”ના પણ તે કારો-બારીના સભ્ય છે.

“ઇન્ડિયન કોન્ફરન્સ ઓફ સોશિયલ વર્કર્સ” ભાવનગર શાળાના તેઓ પ્રમુખ હતા. અહીં, ભાવનગર કેળવણી મંડળના સ્થાપક અને કારોબારી સમિતિની સભ્ય તરીકેની તેમની સેવાઓનો પણ ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે. કોલેજો અને હાઈસ્કૂલો શરૂ કરાવવામાં તેમનો મહત્વનો ફાળો છે. શ્રી ત્રિભોવન બાણજી ગદસ હાઈસ્કૂલનાં પણ તેઓ સલાહકાર છે.

શ્રીમતિ દોશી પણ આ જમીન પ્રવૃત્તિમાં ઊંડા રસ લઈ શહેર-રાજ્ય અને રાષ્ટ્રને વિશેષ ઉપયોગી બને એ જ અવધર્ષનાં !

કર્મલક્ષી ડા. કેશુભાઈ એબી

નિરાશિમાની અને માનવધર્મના અનન્ય ઉપાસક શ્રી કેશુભાઈને સૌ કોઈ કેશુભાઈના હુલામણા નામે યોદ્ધાવે છે. આમ તો તેનું નામ કેશવલાલ દયાશંકર જોશી છે. ઉત્તર-ઉત્તર પોતાની ચાર પેઢીથી માનવસેવાના મહા પુનીત ધર્મના પ્રત્યેક પાસાંઓને પોતાના જીવનમાં વણી લેનાર શ્રી કેશુભાઈના પરદાદા સુદરજી વિઠ્ઠલજી જોશીએ આજથી નેવું વર્ષ પહેલાં ખંભાલીઆના ભાટીઆ ગૃહસ્થ સ્વ. શેઠ મોરારજી વલ્લભજી રાજડાના ધર્માદા ઔષધાલયની સ્થાપના કરી અનેક દર્દીઓના આશિર્વાદ મેળવ્યા. ત્યારબાદ પોતાના ધર્મપરાયણ પુત્ર દયાશંકર (હલુભાઈ)ને પોતાનો અમૂલ્ય વારસો આપ્યો. અને ત્રીસ વર્ષની એકધારી માનવસેવાને અંતે દયાશંકરભાઈએ પોતાના દ્યેયલક્ષી અને આત્મદેહટા શ્રી કેશવલાલને પોતાની આ જવાબદારી સોંપી અને શ્રી કેશુભાઈએ પોતાના માતૃશ્રી મોતીબાઈના પુનીત ચરણોને વંદી આજથી ચાલીસ વર્ષ પૂર્વે બાણે કે માનવસેવાના મહાધર્મની દિશા લીધી. અને પ્રભુપ્રેરણાએ પરોપકારી કાર્યમાં રત રહ્યા.

ગુજરાત સરકાર કે જે હંમેશાં સત્ય શોધવા ટેવાયેલી છે. તેણે શ્રી કેશુભાઈને ખંભાલીઆ તાલુકાના ઓનરરી

મેજિસ્ટ્રેટના અતિ મહત્વના ઉચ્ચ હોદ્દા પર તેઓશ્રીની નિમણૂક કરી, અને શ્રી કેશુભાઈની માનવસેવા અને ન્યાય-પ્રિયતાની કદર કરી.

શ્રી કેશુભાઈના અનેકાનેક માનવ સુલજ્ઞ ગુણોમાં પણ તેઓશ્રીના શાંત, સ્નેહાળ અને સમાધાનકારક ઉચ્ચ આદર્શોને પ્રતિપળે પોષણ આપનાર કટુંબના સખળ કારણોને પણ કોઈ મૂકી તેઓશ્રીના પ્રત્યેક યશસ્વી પ્રસંગોમાં ઊંડા રસ લઈ રાત કે દિવસની દરકાર ન કરનાર સ્વ. શ્રી રામશંકર શુકલના સુપુત્રી શ્રી કેશુભાઈના ધર્મપત્ની, ગુણીયલ ગૃહીણી શ્રીમતી ઇચ્છાલક્ષ્મીબહેને આર્ય મહિલાઓના આદર્શોને અંતઃકરણથી અપનાવી પોતાના પતિ શ્રી કેશુભાઈની પ્રત્યેક આજ્ઞાઓ શિરોધાર્ય કરી તેઓશ્રીના કાર્યની સફળતા માટે અહુર્નિશ ઉત્સાહીત જ રહ્યા છે.

વીસ વીસ વર્ષના કુટુંબ કક્ષેશ, જર, જમીન અને જોડે જેવા કોર્ટે ચડેલા અને કોર્ટથી કંટાળેલા કેટલાય જટીલ કેસો માટે અદાલતને આંગણે અવીરત આંટા ફેરા કરનાર બણાયે વિરોધપક્ષીઓને પોતાને ત્યાં યોદ્ધાવી પોતાના જ આર્થિક, માનસિક, તેમજ શારીરીક શ્રમ દ્વારા સુલેહ અને સમાધાન કરાવી આત્મસંતોષ અનુભવતા ડા. શ્રી કેશુભાઈની ખંભાલીઆ તાલુકાની જનતા હંમેશાં ઝાણી રહેશે.

ડા. રતિકાલ વી. કોટક

પોરબંદરના એક ખાનદાન સુખી કુટુંબમાં તેમનો જન્મ થયો. પોતાની કુશળ બુદ્ધિથી અભ્યાસમાં તેજસ્વી વિદ્યાર્થી તરીકે નાની વયમાં જ નામના મેળવી પોતાના મળતાવડા સ્વભાવથી પોરબંદરમાં એક સારા અને બાહોશ ડોક્ટર તરીકે તેમણે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી અને સ્થાનિક ડોક્ટરોમાં પ્રથમ હરોળમાં સ્થાન લીધું. સ્વભાવે સૌજન્ય-પૂર્ણ અને અન્યને ઉપયોગી થવાની વૃત્તિવાળા છે. પોરબંદરની બહુ નામાજિક અને સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓના સફળ સંચાલનમાં સીધો યા આડકતરો પણ તેમનો મહત્વનો ફાળો છે. ઘણી શૈક્ષણિક અને ધાર્મિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. ડોક્ટર તરીકેના પોતાના વૈદકીય વ્યવસાય ઉપરાંત બહેરજીવનમાં આવું માનભર્યું સ્થાન અને પ્રતિષ્ઠા તેમણે જે રીતે પ્રાપ્ત કર્યા એથી જરૂર ગૌરવ અનુભવાય છે. લોકોના હૃદયમાં માન અને પ્રિતીભર્યું સ્થાન મેળવ્યું છે. તેમનું આંતરિક જીવન સરલ સૌમ્ય ધર્મપરાયણ, શુભસંખ્યાવતભર્યું અને ઇશ્વરાભિમૂળ છે.

પોરબંદરની એક પણ સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિ એબી નહીં હોય કે જેમાં તેમના ફાળો, તેમનું માર્ગદર્શન અને તેમની પ્રેરણા ન હોય આ સ્વાર્થરહીત અને પ્રમાણીક સદ્ગૃહસ્થ તરફ સૌ કોઈ પૂજ્યભાવથી જુએ છે. રાજકારણથી પર રહીને સમાજસેવાના અનેકવિધ ક્ષેત્રોમાં તેમની શક્તિ અને ભક્તિ દીપી ઉઠ્યાં છે.

શ્રી રામ પંડિત

અર્થશાસ્ત્રના ભારતીય વિધાનોમાં શ્રી રામ પંડિતની ગણના પ્રથમ હરોળની વ્યક્તિઓમાં થાય છે, ગુજરાતની અનેક પ્રસિદ્ધ કોલેજોમાં સફળતાપૂર્વક શિક્ષણકાર્ય કર્યા પછી પોતાના જ્ઞાનનો સમાજને વધુ પ્રમાણમાં લાભ મળે તે હેતુથી હાલ તેઓ મુંબઈની 'ફેર ટ્રેડ પ્રેક્ટિસ એસોસિએશનના' એક્ઝીક્યુટીવ ડાયરેક્ટર છે. સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રની ઘણી બધી પ્રવૃત્તિઓ સાથે શ્રી પંડિત વિવિધરૂપે ગાઢપણે સંકળાયેલા છે દા : ત. 'આઈના સ્ટડી સેન્ટર' ના મંત્રી તરીકે એશિયન આર્ટ્સ અને કલ્ચરના માનદ મંત્રી તરીકે આપે પ્રશ્ન્ય કામગીરી બજાવી છે. શ્રી પંડિતે અનેકવાર વિદેશ-યાત્રા પણ કરી છે. યુરોપ, અમેરિકા, એશિયા અને કેટલાક સામ્યવાદી દેશોની મુલાકાત તેઓ લઈ ચૂક્યા છે તેમના પ્રસિદ્ધ પુસ્તકોમાં, આ ચીન છે, આર્થિક વિકાસની વિચાર-સરણી ઐતિહાસિક સર્વે વગેરે મુખ્ય છે. અનેક સંસ્થાઓના હાલ મુલાકાતી માનદ પ્રાધ્યાપક પણ છે. એમ. એન. ડી. ટી. યુનિ. મુંબઈના માનસશાસ્ત્રના બાબ્યાતા શ્રીમતિ હર્ષિદા પંડિત તેમના પત્ની છે.

ડૉ. નરસિંહ મુળજીભાઈ શાહ

ગુજરાતી ભાષામાં વિજ્ઞાનને લગતું સાહિત્ય મૂકનારાઓમાં ડૉ. એન. એમ. શાહનું નામ ખૂબજ બાણીતું છે. આપે માધ્યમિક શિક્ષણ આપના વતનની-લીંબડીની સર જશવંતસિંહજી હાઈસ્કૂલમાં લીધું હતું. ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે આપ અમદાવાદ અને મુંબઈ ગયા હતા. 'મહાન ગૈરાનિકૈ', અને 'જીવાણુઓ પર વિજય' નામના પુસ્તકો પુરસ્કૃત થયા છે. એ તેમની સિદ્ધિઓ મુજબ છે. આ ઉપરાંત રાસાયણિક સંશોધનને લગતાં સો ઉપરાંતના સંશોધનાત્મક મિળધો ઉત્તમકોટિના જર્નલોમાં લખી ગુજરાતનું નામ ઉજાવવું કર્યું છે. હાલ આપ ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં અનુસ્તક શિક્ષક છે તથા સંશોધન કરનારા વિદ્યાર્થીઓના પણ માન્ય શિક્ષક છે. મોડાસાની સર પી. ટી. સાયન્સ કોલેજમાં આપ પ્રાધ્યાપકરૂપે હાલ કામ કરી રહ્યા છે.

શ્રી દિનેશચંદ્ર મોહનલાલ જાની

સૌરાષ્ટ્રના ગુજરાતી સાહિત્યના અધ્યાપકોમાં શ્રી જાની સાહેબનું નામ ખૂબ ભાવપૂર્વક લેવાય છે. સન ૧૯૫૫ માં તથા ૫૭ માં B. A. અને M. A. ની પરિક્ષા ગુજરાતી વિષય સાથે બીજા વર્ગમાં પસાર કરી આપ સરકારી કોલેજમાં ગુજરાતીના પ્રોફેસર તરીકે જોડાયા. બી. એ માં ગુજરાતીમાં સૌથી વધુ ગુણ મેળવવા બદલ શ્રી જાનીને ભાવનગર-સાહિત્ય સભા તરફથી પ્રથમ પુરસ્કાર મળ્યો હતો. પ્રાધ્યાપકની સાથે તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યના અચ્છા સમીક્ષક પણ છે તેમના ઘણા લેખો-સમીક્ષાઓ ગુજરાતના પ્રતિષ્ઠિત માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ

પામ્યા છે. પ્રશ્નોપકે તેઓ લેખક ઉપરાંત આપ N.C.C.માં લેક્ટનન્ટ તરીકે પણ કામ કરે છે. આપ પ્રા. શ્રી સ્વિશંકર જોષીના શિષ્ય છે, તથા અનુસ્નાતક કક્ષાનું અધ્યાપન કાર્ય પણ કરી રહ્યા છે.

શ્રી રશ્મિન મહેતા

ગુજરાતના આધુનિક યુગના લેખકોમાં શ્રી રશ્મિન જોષીદલાલ મહેતાનું નામ બાણીતું છે, તેઓ એક લેખકની સાથે પત્રકાર પણ છે. સંદેશ તથા ગુજરાત સમાચારમાં તેમના લેખો સારી પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. અત્યાર સુધીમાં લગભગ ૬૦૦૦૦ પુસ્તકો લખ્યા છે. તેમણે સરકારના માહિતિ વિભાગમાં પણ જિલ્લા માહિતિ અધિકારી તરીકે કામ કર્યું છે તેઓ એમ. એ. છે. અભ્યાસ નોકરી અને લેખનકાર્ય એમ ત્રણે પ્રવૃત્તિ એક જ સમયે કરવા છતાં પણ તેઓને સારી એવી સફળતા મળી છે. હાલ ગુજરાતના અગ્રગણ્ય સામયિકોમાં તેમનું લખાણ જોવા મળે છે તેઓ સારા સંપાદક પણ છે. ગુજરાત બિ. સ. ૨૦૨૨ તથા ૨૦૨૩ ના 'દિપોતસર્વી અંક'નું સંપાદન એનો પુરાવો છે. તેઓ સાહિત્યના અત્યાધુનિક પ્રવાહોના અચ્છા અભ્યાસી પણ છે. લેખક, પત્રકાર તથા વિવેચક એમ ત્રણે ક્ષેત્રના કલમકસબી તરીકે ગુજરાતના બહુમાન તેઓ અધિકારી છે.

ગુજરાતમાં જ નહિ સમગ્ર ભારતભરમાં ઇતિહાસનાં ઉચ્ચકોટિના વિધાનલેખક તેમજ વક્તા તરીકે ખૂબ જ આદર પામેલા છે. અધીં સદી ઉપરાંત ગુજરાત તેમજ ગુજરાત બહારના સ્થળોએ તેમણે ઇતિહાસનું અધ્યાપન તેમજ લેખનકાર્ય ચાલુ રાખ્યું છે. તેઓ આચાર્ય આનંદ શંકર બાલુભાઈ ધ્રુવના શિષ્ય હતા. વડોદરા રાજ્યના અગ્રગણ્ય સેવક તરીકે તેમણે અનેકવિધ સંસ્થાની કામગીરી સફળતાપૂર્વક બજાવી છે. ઇંગ્લાડનો ઇતિહાસ ભારતનો ઇતિહાસ વગેરે પુસ્તકોના તેઓ કર્તા છે અનેક વિધ ઉચ્ચ સંસ્થાના આશ્રયે તેમણે ઉત્તમ કોટિના બાબ્યાનો આપ્યા છે. તેઓ સ્વભાવે પ્રેમાળ તથા સહિષ્ણુ છે. તેઓ હાલ નિવૃત્ત છે. છતાં પણ અભ્યાસની ધગશથી તો આપણે અંબઈ જઈએ એવી છે. અનેક સંસ્થાની સ્થાપના પાછળ પણ તેઓની જો પ્રેરણા તથા શક્તિ કામ કરતી રહી છે. તેમણે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ઇતિહાસ પરિષદ, તથા એરિએન્ટલ પરિષદના અધ્યક્ષપદેથી મનનીય ભાવણો કર્યા છે. ઇતિહાસ સિદ્ધિમાં પ્રેરેલા કામદારની સિદ્ધિઓને હજી કોઈ આંખી શક્યું નથી.

વાલજીભાઈ પાંચાભાઈ કીઠાણી

વાલજીભાઈનું શિક્ષણ બી. એ. સુધીનું છે. તેઓ જીવનના વિવિધક્ષેત્રોને આવરી લેતા વિષયો ઉપર લખે છે તેમના લેખો 'રંગતરંગ' પ્રવાસી તથા ગુજરાતમાં પણ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. નાટક કાવ્ય નવલિકા લોકસાહિત્ય તથા

પુરાતત્વશાસ્ત્રે પણ તેઓ સફળતાપૂર્વક ખેડાણ કરી શક્યા છે.

ડૉ. મંજુલાલ મજમુદાર

ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના તથા ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ ઉંડા અભ્યાસીરૂપે ડૉ. મજમુદારનું નામ બાણીતું છે. પ્રેમાનંદનો વિશિષ્ટ અભ્યાસ કરી ગુજરાતના મધ્યકાળના ઇતિહાસના અનેક અંધારા ઉઘેર્યા છે. ગુજરાતની અસ્મિતાનો મુન્શી પત્રી જે કોઈએ પણ વિગતવાર અને અધિકારપૂર્વક અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા પરિચય આપ્યો હોય તો તેઓ આપ પોતે જ છે. તેમણે અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે કુશળ સંપાદક, મર્મવેધી સમીક્ષક તથા વિધાન લેખક તરીકે આ લેખો ગુજરાતમાં બહુમાન પામેલા છે.

દિલ્હીનું દિવાનજી

ગુજરાતના બહાર જીવનને પોતાના ઉચ્ચ સંસ્કાર તથા શિક્ષણદ્વારા શોભાવમાન બનાવવામાં દિલ્હીનું દિવાનજી સૌથી વિશેષ છે. ગાંધીજીના જીવન તથા તત્ત્વજ્ઞાનના રંગે રંગાઈ તેમણે ગુજરાતની પ્રજાની ઘણી ઉમદા સેવા કરી છે હાલ જે ગણ્યા ગાંઠ્યા ગુજરાતના રચનાત્મક કાર્યકરો છે તેમાં તેમનું નામ તથા કામ આપણને પ્રેરણા આપે તેવું છે. ખાદી આમોઘોગ, હરિજન સેવા, નર્મતાલીમ વગેરે ક્ષેત્રોમાં આપે અત્યંત મહત્વની સેવા બજાવી છે. ગાંધી ઇતિહાસની રાજ્ય સમિતિમાં પણ તેમણે પ્રથમ કામગીરી બજાવી છે.

પ્રો. જનાર્દન પાઠક

તેઓ ગુજરાતી સાથે બી. એ. તથા એમ. એ.ની ડીગ્રી બહુમાન સાથે મેળવી શક્યા છે. તેઓ છેલ્લા સાત વર્ષથી ગુજરાતીનું કોલેજ કક્ષાએ અધ્યાપન કરે છે. તેમણે સર્જનાત્મક તથા સમાજોચનાત્મક સાહિત્યશાસ્ત્રે નોંધપાત્ર ખેડાણ કર્યું છે. હાલ તેઓશ્રી સૌરાષ્ટ્ર વિશ્વવિદ્યાલયના ગુજરાતી સાહિત્ય સમિતિના સભ્ય છે અને શામળદાસ કોલેજમાં મુલાકાતી પ્રાધ્યાપકરૂપે કામ કરે છે.

ડૉ. સુદર્શનસિંહ મજીધા

ગુજરાત બહારથી આવી ગુજરાતમાં વસેલા ડૉ. મજીધા હિન્દી સાહિત્યના પ્રાધ્યાપકોમાં વિશિષ્ટ માન ધરાવે છે. તેઓ છેલ્લા પંદર વર્ષથી ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાં હિન્દીનું અધ્યાપન કરે છે. તેઓ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીમાં સંશોધનના પણ માન્ય વિદ્વાન છે. સર્જક, વિવેચક તથા સંપાદક તરીકે તેઓ સફળતાપૂર્વક કલમ ધરી શક્યા છે. હાલ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીમાં હિન્દી અભ્યાસ સમિતિના અધ્યક્ષ છે. રમૂજી સ્વભાવ, ઉદાર મનોવૃત્તિ તથા કામની ધગશથી તેઓ પોતાના ક્ષેત્રમાં સૌની આહવા મેળવી શક્યા છે. તેમના કલમ જીવનને પ્રેરણા આપવામાં તેમના પત્ની શ્રીમતી કૃષ્ણા મજીધાનો ફાળો નોંધપાત્ર

છે. હાલ તેમની નવલકથા ‘લોહકી લાશે’ હિન્દીમાં ચર્ચાનો વિષય બની છે.

શ્રી રમેશચંદ્ર મંગળદાસ ત્રિવેદી

શ્રી રમેશભાઈ હાલ વડાલ વિધાનગરમાં નલિની કોલેજમાં ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રાધ્યાપકરૂપે કામ કરે છે. તેઓએ જીવનની હાડમારી વચ્ચે પણ પ્રગતિ બળવી રાખી છે. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ તેમનું (એક પ્રાધ્યાપક સાથે) પ્રદાન છે. ‘ગુજરાતી સાહિત્યના ચિરંજીવપાત્રો’ તેમનો અભ્યાસ-પૂર્ણ લેખ છે.

શ્રી ચિમનલાલ વલ્લભરામ રાવળ

ગુજરાતના તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રોફેસરોમાં શ્રી રાવળ બાણીતા છે. તેમણે ‘પ્રાચીન ભારતના શિક્ષણમાં ગૌણવ સંપ્રદાય’નો ફાળો એ વિષય પર મનનીય લેખ લખ્યો છે. ‘ભારતીય દર્શન’ એ પણ તેમનું મહત્વનું પ્રકાશન છે. તેઓ ‘ધન્ડી-યન ફીલોસોફીકલ કોંગ્રેસ’ના આજીવન સભ્ય છે હાલ ગુજરાત કોલેજમાં કામ કરે છે.

શ્રી પટેલ મોહનભાઈ શંકરભાઈ

ગુજરાતી સાહિત્યના સાક્ષરોમાં મોહનભાઈ પ્રસિદ્ધ છે. હાલ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં કામ કરે છે. તેમણે અનેક પુસ્તકો પણ લખ્યા છે. જેમાં ‘માણસાઈના દિવા’નું વિસ્તૃત અવલોકન, આદ્યમર્ત સ્વાઈનઝરનું ચરિત્ર લેખન ‘ઉપનયન’ વગેરે પ્રસિદ્ધ છે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ દ્વારા પ્રગટ જ્ઞાનકોષના અધ્યક્ષ તથા સંપાદક તરીકે પણ તેઓ કામગીરી બજાવે છે.

શ્રી નરોત્તમ માધવલાલ વાળંદ

શ્રી નરોત્તમ વાળંદનું નામ ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપકોમાં બાણીતું છે. તેઓ કુશળ વક્તા છે તથા મર્મગ્રાહી સમાવૈયક પણ છે. હાલ ભરૂચની જ્યેન્દ્રપુરી આર્ટ્સ કોલેજમાં નોકરી કરે છે. તેમના જીવનમાં તેમના મામાની પ્રેરણાએ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો.

શ્રી રમણીકલાલ જયચંદભાઈ દલાલ

આપણને આગળ મધનારાઓમાં તેમનું નામ બાણીતું છે. તેઓ મારા લેખક તથા વક્તા છે. કાવ્યો, નવલિકાઓ વગેરે લખી છપાવ્યા છે. તેમનું અથપ્રકાશનનું કામ અગત્યનું છે. ગુજરાતી રમણીકાનો ઇતિહાસ તેમનું વિશિષ્ટ પ્રદાન છે. ગુજરાત કોલેજની સંગીત તથા નાટ્ય સમાના આલ્પ સ્થાપક તથા તેની સમૃદ્ધિમાં ઘણો મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. કવિ ચિત્રકાર કુલચંદભાઈ શાહની પ્રેરણા તેમના જીવન-ઘડતરમાં મહત્વની છે. બહાર જીવનમાં પણ નોંધપાત્ર સેવા બજાવી છે.

રસિકલાલ ધ્રુવ

માનવસેવા એ તેમનો ધ્રુવમંત્ર છે, તેઓ છેલ્લા ઘણાં વર્ષોથી ‘માનવ રાહત કાર્ય કેન્દ્ર’ ચલાવે છે. અવારનવાર

જરૂરને લીધે લેખો પણ લખ્યા છે. ઉત્સાહી, ધગશવાળા તથા મિલનસાર સ્વભાવના હોઈ પોતાના ક્ષેત્રમાં ખૂબ લોકપ્રિય છે.

શ્રી જનવિતરામ પંડ્યા

ગુજરાતના ગઝલગાયકોમાં શ્રી જનવિતરામભાઈ પંડ્યાનું નામ રસિકોની જીભે રમે છે. બહુ ઉચ્ચ શિક્ષણ લીધું નથી છતાં અભ્યાસ મનોવૃત્તિને લીધે ગુજરાતના વિદ્વાનોમાં બહુમાન પામ્યા છે. અનુવાદ, મૌલિકસર્જન તથા સંશોધન ક્ષેત્રે પણ પ્રકાશન કરવામાં ઉત્સાહી છે. હાલ ઉર્દુ તથા ગુજરાતી ગઝલ સાહિત્યની ઉત્પત્તિ તથા વિકાસ એ શીર્ષક મહાનિબંધ લખવામાં મગ્ન છે.

પ્રા. વિજયભાઈ શાસ્ત્રી

તેઓ સૂરતની એમ ટી. બી. આર્ટ્સ કોલેજમાં ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપક છે. તેમણે બી. એ તથા એમ. એ. ની પરીક્ષા પ્રથમ વર્ગમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાંથી પ્રથમ વર્ગમાં પસાર કરી છે.

શ્રી અમુભાઈ શેખાણી

શ્રી અમુભાઈ શેખાણીનું વતન મોરબી છે. તેઓએ વ્યવસાય તરીકે પણ આત્માના આનંદ ખાતર સાહિત્યકળા અને નાટકની પ્રવૃત્તિ સ્વીકારી છે સંવેતન તથા અવેતન રંગભૂમિ ઉપર તેમના નાટકો સફળતાપૂર્વક ભજવાયા છે. તેમના શાયર જીવનનો કિર્તિરૂપ ગ્રંથ 'દહે જીગર' છે જે સચિત્ર છે. મોરબીના આ કળાના ઉપાસકનું નામ સમગ્ર ગુજરાતમાં જાણીતું છે.

શ્રી અખેલાલભાઈ ભેરી

ગુજરાતના સાહિત્યકારો તથા ધારાશાસ્ત્રીઓમાં શ્રી ભેરીનું નામ પ્રથમ પંકિતમાં લેવામાં આવે છે. ચરિત્ર-લેખનના પ્રકારને સફળતાપૂર્વક ખેડી ગુજરાતી સાહિત્યની અનન્ય સેવા કરી છે. નવલકથા, નવલિકા તથા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના પણ અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે. સ્વતંત્રતા સમયે તથા સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળમાં દેશમાં ઉદ્ભવેલ સળગતા પ્રશ્નો ઉપર પોતાના આગવા વિચારો રજૂ કરી તેમણે ઘણી સારી સેવા બજાવી છે. તેઓનું વિસ્તૃત જીવન ચરિત્ર હાલ મુદ્રિત છે. હાલ પણ તેઓ ધારાશાસ્ત્રી તથા લેખક તરીકે અરુપલિત રીતે કલમ ચલાવે જાય છે. અંગ્રેજીમાં પણ ઘણું નોંધપાત્ર લખાણ કર્યું છે.

જયેન્દ્ર ત્રિવેદી

શ્રી જયેન્દ્રભાઈનું નામ સૌરાષ્ટ્રના હિન્દી તથા ગુજ-

રાતી સાહિત્યના પંડિતોમાં પ્રસિદ્ધ છે. હિન્દીના પ્રચારને એમણે રચનાત્મક સેવાના કામરૂપે જ સ્વીકાર્યું છે. તેઓ એક કુશળ વહીવટકર્તા તથા સામાજિક કાર્યકર પણ છે. તેમણે ભાવનગરની શામળદાસ આર્ટ્સ કોલેજમાં હિન્દી વિભાગને વિકસાવવામાં ખૂબ જહેમત લીધી છે. હાલ તેઓ શ્રીમતિ ન. ચ. મહિલા કોલેજના વાઇસ પ્રિન્સીપાલ તરીકે કામ કરે છે. મિતભાષી તથા મિલનસાર સ્વભાવને લીધે તેઓ ભાવનગરની જાહેર જીવનની લોકપ્રિય વ્યક્તિ તરીકે પ્રતિષ્ઠિત છે. રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સમિતિ વર્ધાના તેઓ અગ્રગણ્ય કાર્યકર તથા નગરની હિન્દી સમિતિના મંત્રી છે. ભાવનગરની શ્રી કેળવણી મંડળમાં પણ તેઓ ઘરૂંથી જ સક્રિય રસ લે છે.

શ્રી શાંતિલાલ બી. વોરા

બ્રિટીશ રાજ્યમાં રહેલેમાં નોકરી કરતા આઝાદીની ચળવળમાં આગેવાનીભર્યો ભાગ ભજવવામાં શ્રી વોરાનો ફાળો નોંધપાત્ર છે. સોનગઢ તથા ભાવનગરના રહેલે સ્ટેશ-નોએ તેઓએ જે શિસ્તપાલન તથા નિયમિત સેવા કરી હતી તેની પ્રશંસા ખુદ લેખક શ્રી રમણલાલ વ. દેસાઈએ પણ કરી હતી. તેઓ એક આદર્શ સ્ટેશન માસ્તર તરીકે ખૂબ બહુમાન પામ્યા છે. હાલ સી. એન. વિદ્યાલયમ ઓનરેરી સેવા આપે છે;

શ્રી જગવજનદાસ વીરથંદ ઝવેરી

જૈનધર્મના ઊંડા અભ્યાસી તથા પરમ ધાર્મિક અને ઉદાર અધ્યાપકરૂપે જગજીવનદાસ ઝવેરીનું નામ પાલીતાણામાં પ્રખ્યાત છે. ત્યાંની શ્રી રાયમહાદેવ બાબુ-સાહેબ બુદ્ધિસિંહજી જૈન પાઠશાળામાં તેઓ ૪૨ વર્ષથી સેવા આપી રહ્યા છે. તેઓ એક કુશળ વક્તા પણ છે. શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગુરૂકુળની હાઈસ્કૂલમાં તેઓએ લાખો વખત સુધી સેવા આપી છે.

શ્રી વીરથંદ કુલથંદ શાહ

પાલીતાણા જૈનતીર્થના અગ્રગણ્ય અને નિષ્ઠાવાન કાર્ય-કર્તામાં તેમનું નામ મોખરે છે. તેઓ સામાન્ય માનવી હોવા છતાં પણ પોતાના સદ્ગુણોથી સમાજમાં બહુમાન પામ્યા છે. જૈન બાલાશ્રમનું સુકાન તેમણે સફળતાપૂર્વક સંભાળ્યું છે. ગાંધીજી તથા રવીંદ્રનાથની અસર નીચે આવતા શિક્ષણનો વ્યવસાય પસંદ કર્યો અને આજ દિન સુધી ખંતથી કામ કરી પોતાના વિદ્યાર્થીઓમાં ચાહના મેળવી છે. તેઓ કહે છે કે બાળકો એજ માઈ સાચું ધન છે. તેઓ જૈન ધર્મપૂજના સારા બજાકાર છે.

શ્રી જયંતિલાલ એમ. શાહ

તેઓ પાલીતાણા ભાવનાશાળી કાર્યકર છે. તેઓ ત્યાંની હાઈસ્કૂલમાં હાલ અધ્યાપક તરીકે કામ કરે છે. જૈન સમાજની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય રસ લે છે. એક સ્વયંસેવક તરીકે તેઓ આદર્શ અનુકરણ પુરું પાડે છે. હાલ એમ. એ. ના અભ્યાસ કરી રહ્યા છે. તેમનો મુખ્ય વિષય અર્થસાસ છે.

શ્રી એસ. કે. વકીલ

વકીલ કુટુંબમાં જન્મેલા શ્રી એસ. કે. વકીલ પણ અગ્રણ્ય કેમીકલ એન્જિનિયર છે. ભારતની ઉદ્યોગ તથા રસાયન સંશોધનને લગતી ઘણી ખરી સમિતિઓના તેઓ સભ્ય છે. સમાજ સેવા ક્ષેત્રે તેઓએ રેલ્વે તથા ગુજરાત વિદ્યુત મંડળના સભ્ય તરીકે સેવા આપી છે. પોરબંદરની પ્રજાસક્તિ સંસ્થા ગુરૂકુળ પોલખંદરમાં તેઓ માનક સેવા આપે છે. પોરબંદરની ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ તથા રોટરીક્લબમાં પણ તેઓ ઉચ્ચ હોદ્દો ધરાવતા હતા.

શ્રી ચત્રજી મુળશંકર દવે

જેતપુરના શૈક્ષણિક તથા સામાજિક ક્ષેત્રમાં શ્રી ચત્રજીભાઈ દવેનું નામ આગળ પરતું છે. તેઓ હાલ જેતપુર કાંઈગ એન્ડ પ્રિન્ટિંગ એસોસિએશનના મેનેજર તરીકે કામ કરે છે. હિંદ ગહાર ખર્માના પાટનગર રંગુનમાં રહી ગુજરાત ડેઈલીન્યુઝના તંત્રી તરીકે સારી સેવા બજાવી.

શ્રી મનભાઈ ગોરધનભાઈ પારીખ (એમ. જી. પરીખ)

તાજેતરમાં ભારત સરકારે અગ્રણ્ય ઔદ્યોગિક જોડાણ રાષ્ટ્રીયકરણ કયુ' તે અરસામાં બેંક તરીકે શ્રી પરીખનું નામ પોતાના ઉદ્યોગમાં સત્યેહ માન સાથે લેવામાં આવતું રહ્યું છે. તેઓ બેંક ઓફ બરોડાના નવા કસ્ટોડીયન છે. ભારત સરકાર તેમના બેંકીંગને લગતા વિધાનોનો ઝીણવટ ભર્યો અભ્યાસ કરે છે. બરોડામાં બેંક ઓફ બરોડાના મેનેજર તથા જનરલ મેનેજર તરીકે તેઓ સફળતાપૂર્વક સેવા કરી ચૂક્યા છે.

થોડાક સમય બોમ્બે હાઈકોર્ટમાં પણ સેવા આપતા હતા. પોતાના ઉદ્યોગનું સફળતાપૂર્વક સંચાલન કરવામાં યોગ્ય અને કાબેલ માણસોને પારખીને તેમને પ્રોત્સાહન આપવામાં તથા પોતાના વ્યવસાય વિષેના અભ્યાસપૂર્ણ મંતવ્યો પ્રકટ કરવામાં તેઓ અત્યંત કુશાલ બુદ્ધિવાળા વ્યક્તિ છે. રીઝર્વ બેંક તથા ભારત સરકારે તેમની પસંદગી કરી તેઓને યુ. એન. એ. થવા બંધાનમાં ત્યાંની નાણાકીય પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા મોકલ્યા હતાં તેઓ ખેતીવાડીને લગતા નાણાકીય પંચના પણ અધ્યક્ષ છે. બેંક ઓફ બરોડાની

આર્થિક સમૃદ્ધિ વધારી બેંકને પ્રગતિશીલ દૃષ્ટિવાળી બનાવવામાં શ્રી એમ.જી. પરીખનો ફાળો અત્યંત મહત્વનો છે.

શ્રી કપિલરાય એચ. વકીલ

રાજરત્ન કે. એચ. વકીલ ભારતના જાણીતા ટેકનોલોજીસ્ટ હતા. તેમણે માન્ચેસ્ટર યુનિ. માંથી ટેકનોલોજીની ઉચ્ચકક્ષાની ઉપધિ લીધી હતી. જમશેદજી ટાટાની કંપનીમાં સૌ પ્રથમ સેવા આપી ટેકનોલોજીમાં મીઠાને લગતા અનેક સંશોધનો કર્યા. કેડીનારના ખાંડના કારખાનાની સ્થાપનામાં આગળ પડતો ભાગ ભજવ્યો. મુંબઈ રાજ્યમાં તથા ભારતીય વાણિજ્ય મંડળનું અનેકવાર ઓદ્યોગિક ક્ષેત્રે પ્રતિનિધિત્વ મળ્યું. ધ્રાંગધ્રામાં આદકલી વક્સની સ્થાપનામાં અગ્રણ્ય ભાગ ભજવ્યો. ભારતના અગ્રણ્ય રાસાયણિક યંત્રોઉદ્યોગના વિદ્વાન તરીકે બહુમાન પામ્યા સોડાબેસનું ઉત્પાદન કરવામાં પહેલ કરી તેઓએ કેટલોક સમય ભારતીય રાષ્ટ્રીય કેમિસ્ટમાં પણ સક્રિય રસ લીધો. પણ મહાત્મા માંધીની સલાહથી એ ક્ષેત્ર છોડી પોતાની સંપૂર્ણ શક્તિ ઉદ્યોગોમાં ખર્ચી પોતાના ક્ષેત્રના ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે તેઓએ અનેકવાર પરદેશનો પ્રવાસ ખેડ્યો. ભારતે તેમના જવાબી એક મહાન રસાયણશાસ્ત્રી અને રસાયણ તાત્ત્વજ્ઞતા શુભાવે છે. તેઓ તેમના ક્ષેત્રનાં અનન્ય હતા. પોતાના ઉચ્ચ સામયિકોમાં તેઓના ઘણા સંશોધન નિબંધો પ્રસિદ્ધ થયા છે.

શ્રી અમરચંદ માવજીભાઈ શાહ

પચ્છેગામના વતની શ્રી અમરચંદભાઈ પાલીતાણા ગુરૂકુળમાં અભ્યાસ માટે દાખલ થયેલાં, ગુરૂકુળનું સંસ્કારી વાતાવરણ અને શ્રી કપુરવિજયજી મહારાજના સમાગમે જીવનમાં પરિવર્તન આવ્યું. ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને યોગ તરફ આકર્ષણ કયું, પરંતુ કુટુંબની નબળી આર્થિક સ્થિતિને કારણે છેલ્લે મુંબઈમાં નોકરી સ્વીકારવી પડી. મુંબઈના અવનવા અનુભવોએ હૃદયમાં દયા-ભાવના પ્રેરી, નિર્દોષ-જીવોની હિંસાથી મનમાં અજ પો પેદા કર્યો અને જીવદયાને પોતાનો ધર્મ ફરજ માન્ય જીવદયા મંડળી તરફથી અનંક પશુઓને તેમણે કતલખાતાનામાંથી છોડાવ્યા હતા.

‘જીવદયા’ અને ‘ગોઆમ’ માસિકમાં લેખો અને કાવ્યો આપીને જનતામાં આ કામ માટે જાગૃત લાવવા પ્રયત્ન કર્યો, મુંબઈના સ્થાનિક વર્તમાનપત્રોમાં પણ આ બાબતના લેખો આપવા લાગ્યા. તેમણે લખેલા કાવ્યોની ત્રણ ત્રણ આવૃત્તિઓ પણ જીવદયા મંડળી તરફથી પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે, ત્યારબાદ આજ માસિકના પબ્લિકેશન મેનેજર થયાં. અનેક મંથનોને અતે અમર આત્મમંથન નામનો

એક ગઢપદ સંગ્રહ સંવત ૨૦૦૨ માં પ્રગટ થયો. મુંબઈ છોડ્યા પછી ભાવનગરની પાંજરાપોળની સેવા સ્વીકારી અને આ સંસ્થામાં સારવાર વિભાગ, પાલન વિભાગ, દુગ્ધાલય વિભાગ, ઉછેર વિભાગ, વિગેરે શરૂ કરાવી કામ વધારે અવસ્થિત કર્યું. ત્યારબાદ હાલમાં તળાબ તીર્થ-કમિટિમાં પોતાની સેવા આપી રહ્યા છે.

‘જ્ઞાનગીતા’, ‘સૌભાગ્ય સૌરભ’, અને ‘અમર સાધના’ તેમની કૃતિઓ છે.

શ્રી નરેન્દ્રભાઈ ગાંધી

પાટણના વતની છે, બી. એ. એલ. બી. સુધીનો અભ્યાસ છે. પાટણમાં ૧૯૫૩થી વકીલાત કરે છે. ૧૯૬૭થી પાટણ સુધરાઈનું પ્રમુખપદ શોભાવે છે. પાટણ સુધરાઈમાં ૧૯૫૫માં સભ્ય તરીકે સૌથી વધુ મત મેળવીને તેજ વર્ષે માત્ર ૨૪ વર્ષની ઉંમરે પાટણ નગરપાલીકાના ઉપપ્રમુખ તરીકે ચુંટાયા. શહેરના વિકાસના પ્રશ્નોમાં સારો એવો રસ લેતા રહ્યા છે. મહેસાણા જિલ્લા પ્રાથમિક શિક્ષણ સમિતિના ચેરમેનપદે થોડો સમય કામ કરી વહીવટી સુધારા દાખલ કર્યા. ગુજરાત યુવક મંડળ દ્વારા ચાલતી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં અગ્રપદે રહીને, ખેતીવાડી ખજાર સમિતિમાં, જુનીયર ચેમ્પર, જીમખાના, રમત ગમત વિગેરે કર્યું. પાટણની તમામ સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. ભૂતકાળમાં કોંગ્રેસમાં પણ કામ કર્યું છે.

શ્રી હરગોવિંદદાસ મજિશાંકર ત્રિવેદી

શ્રી હરગોવિંદદાસભાઈએ પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને કોલેજનો અભ્યાસ ભાવનગરમાં જ પૂરો કર્યો તેઓ ઐન્ડ્યુસ્ટ્રિયલ થયાં અને જાંબુસર તથા વાંકાનેર હાઈસ્કૂલમાં હેડમાસ્તર તરીકે કામ કર્યું ત્યાર પછી મુંબઈ જઈ કામદાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો તે બખતે અભ્યાસની સાથે જ બાટિયા ખાલરક્ષક વિદ્યાલયના હેડમાસ્તર પણ બન્યા. એલ. એલ. બી થયા પછી કાઠિયાવાડ એજન્સી, ભાવનગર અને ઘોઘાની કોર્ટમાં વકીલાત શરૂ કરી.

આ પછી તેઓ રીતસરના રાજ્યવહીવટમાં આવ્યા. સરદારગઢ તાલુકાના કારભારી તરીકે ત્યારપછી ભાવનગર રાજ્યના પ્રાંતવકીલ તરીકેની વધારાની કામગીરી સ્વીકારી.

સને ૧૯૩૭માં સ્ટેટ કાઉન્સિલના ચેમ્પર તરીકે અને તેજ વર્ષમાં ભાવનગર રાજ્યના દિવાનના મદદનીશ બન્યા. આ હોદ્દા ઉપર છ વર્ષની સફળ કારકીર્દિ મેળવી. પરિણામે સને ૧૯૪૩માં એગ્રેમેન્ટ સ્કીમ નીચે સ્પેશ્યલ એક્ઝિસરની વધારાની કામગીરી સોંપવામાં આવી.

તેઓશ્રી પોતાની કામગીરીના દરેક ક્ષેત્રમાં સફળ નિવડ્યા હતા ઉત્તરોત્તર ખંત અને મહેનતથી તેમને બહુ

મળતી જ ગઈ. છેલ્લે સને ૧૯૪૪માં દિવાનના મદદનીશ તરીકે નિવૃત્તિ થયા. ત્યારબાદ સ્પેશ્યલ એક્ઝિસરની કામગીરીમાંથી પણ નિવૃત્તિ મળેલ. નિવૃત્તિ પછી પણ એક સુધી મુખ્ય વકીલ તથા પ્રાંત વકીલ તરીકે રાજ્યને મા સેવા આપી હતી.

૧૯૬૩માં એકાએક હૃદય અંધ પડી જતાં સ્વર્ગવાસ થા

શ્રી જનાર્દનભાઈ દવે

ભાવનગરની નવી પેઢીના આશાસ્પદ યુવાન વિદ્વાનો શ્રી જનાર્દનભાઈનું નામ વિદ્યાસર્વક લઈ શકેલાઓ ઉપર સારું એવું પ્રભુત્વ ધરાવે છે. સંસ્કૃત વેદાન્ત લઈ એમ. એ. થયા છે. સરક, મધુર વ્યક્તિત્વ વાળા શ્રી દવે ભાવનગરની આહિત્યક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં રસપૂર્વક ભાગ લઈ રહ્યા છે.

શ્રી રસિકભાઈ આચાર્ય

સમાજવાદી વિચારધારાને વરેલા અને નવા યુવાન લોહી જેમની ગળુના થાય છે. તે શ્રી રસિકભાઈ આચાર્ય ઉચ્ચનિસિંપાલીટીના પ્રમુખપદેથી માંડીને ઉનાની ધ સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. ઉનાના વિક અને ઉત્થાનમાં નાની ઉંમરથી રસ લેતા રહ્યા છે. તેથી જ ઉનાના બહિરજીવનમાં તેમનું આંગણ વ્યક્તિત્વ

શ્રી બળવંતરાય ભગવાનજી શુક્લ

મુળ સીહોરના વતની અને સાત ગુજરાતી સુધીનો અભ્યાસ, પણ કેટલી વર્ષો સુધી બહિરસેવા અને સમ ઘડતરના કામમાં કામ કર્યું એથી ઘણું જ અનુભવ પ્રા કર્યો. જીવનની શરૂઆતમાં રૂ. ૩૦-ના પગારથી નોકરી રહ્યાં. મીઠાઈના ધંધામાં બારેક વર્ષ કામ કર્યું, પછી સ જતાં શુક્લ સ્વીકાર્યા ને તામે પોતાનો સ્વતંત્ર ધં શરૂ કર્યો, પોતાના મીલનસાર સ્વભાવ અને પ્રમાણીકત લઈ સમાજમાં માન મોલો વધતા ગયાં. સિહોર ઇલુક સીટીના લેબરનું કામ રાખવા માંડ્યું. ગ્રીડનું કામ રાખ ગયા. અને વ્યાપારનો બહોળો અનુભવ મેળવ્યો. ત્યાર ૧૯૬૪માં ગુજરાત સ્વન પાર્ટિ ઇન્ડસ્ટ્રીઝમાં જોડાયાં. ત બાદ ઇટનું કારખાનું ઉભું કર્યું. હાથભડી દ્વારા પાંચલ ઇટનું પ્રોડશન ઉભું થતું રહ્યું. પોતા પાસે ૧૩૪ વ જમીન છે. ખરાબાનીજીમીન મેળવી જે કામ ખેડૂત ન શકે તે કામ તેમણે કર્યું. વધુ અનાજ ઉત્પાદન કરે જીવનવૃત્ત લીધું.

ખેતીવાડી ક્ષેત્રે આગળ ને આગળ પ્રગતિ કરવાની ધરાવે છે, ૧૫૦ માણસોને લઈ તીર્થયાત્રાએ પણ આવ્યા. ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં અનત્વ ભક્તિ ધરાવે છે.

શ્રી રાજગૌદ ને. કે. શાસ્ત્રી.

જીવનપરિચય

(વર્તમાનમાં આચાર્ય શ્રી ચરણતીર્થ મહારાજ પરમ પુજ્ય શ્રી જીવનેશ્વરી પીઠાધીશના જગદગુરુ)

સૌરાષ્ટ્રના જામકંડોરણા ત્રિવેદીના મેવાસા નામના ગામમાં જન્મેલ ને. કે. શાસ્ત્રીજી (જીવરામ કાલિદાસ શાસ્ત્રી) ને આઠ વર્ષની ઉંમરે માતૃપિતાના વાતસલ્યથી વંછિત રહેવું પડ્યું. ત્યાર પછી તેઓ તેમના કાકાને ત્યાં ગોંડલમાં રહ્યા અને શાસ્ત્રી કેવલરામ તથા શાસ્ત્રી લક્ષ્મી-શંકરજીના માર્ગદર્શન નીચે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો. સોળ વર્ષની વયે શાસ્ત્રીની ડિપ્લોમાં તેમણે સફળતાપૂર્વક મેળવ્યો. આ સમય દરમિયાન રચેલા તેમના સંસ્કૃત કાવ્યોથી તેમનો સમાજ આશ્ચર્યચકિત થયો. સંવત ૧૯૫૬માં ગિરનાર જઈ યોગીશ્રી અચ્યુદાનદેવજીની કૃપાથી આયુર્વેદ અને મંત્રવિદ્યા તથા વનસ્પતિવિદ્યાનું જીંડું જ્ઞાન મેળવ્યું. રાજકોટમાં બાવાભાઈ અચ્છાજી ગૌદ પાસે આયુર્વેદનું વ્યાવહારિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. અન્ય ગૌદો પાસેથી જ્ઞાન મેળવ્યું. વિ. સ. ૧૯૬૪માં સુબર્ધમાં આપબળથી રસશાળા શરૂ કરી. તેમની આ ક્ષેત્રની ધગશ જોઈ મિત્રોએ સંપૂર્ણ સહાયની ખાત્રી આપતાં હમણાં ગોંડલમાં રસશાળાની સ્થાપના કરી. તેઓ માત્ર ગૌદ જ નહોતા પણ સંસ્કૃત તથા ગુજરાતીના પ્રખર વિદ્વાન સંશોધક પણ હતા રસશાળાની સ્થાપના દ્વારા આયુર્વેદના જ્ઞાનનો મહિમા વિસ્તારી અને પ્રજાની ખૂબ સેવા કરી. મહાત્મા ગાંધીજીએ તેમની પ્રશંસા સુકત કંઠે કરી છે. તેમની ખ્યાતી સાંભળી ગોંડલના મહારાજાએ તેમને રાજગૌદનું માન આપ્યું. તેઓએ જીવનના ઉત્તરાશ્રમમાં આચાર્ય ચરણતીર્થનું નામ ધારણ કર્યું. હાલ તેમના પુત્ર ધનશ્યામદાસ સુબર્ધમાં તથા શિવરૂપી વ્યાસ ગોંડલમાં શાસ્ત્રીની મહિમાને ઉજ્જવળ બનાવી રહ્યા છે. રસશાળાનું વિસ્તૃત દવાખાનું જ નથી, પ્રયોગશાળા તથા સમૃદ્ધ પ્રકાશનાલય તેમજ ગ્રંથાલય પણ છે. આપણા સમાજ ને તેમની વિદ્યા, તેમનું જ્ઞાન તથા તેમના અનુભવને પ્રત્યક્ષ જીવનમાં લાભ લઈ આચરણ કરે તો જીવન સુખી બને અને આપણે મન તથા તનથી તંદુરસ્ત તથા ચારિત્ર્યવાન બનીએ. શ્રી શાસ્ત્રીજી રાજગૌદનું નામ ભારતના ઇતિહાસમાં સુવર્ણક્ષરે લખાયું છે.

મહંત શ્રી સીતારામ કર્જી લક્ષ્મણદાસ આયુ

સૌરાષ્ટ્રના પ્રસિદ્ધ તીર્થધામ તુલસીશ્યામની જગ્યાના મહંતશ્રી લક્ષ્મણદાસઆયુ દેવી અને વચનસિદ્ધ પુરૂષ ગણાય છે. ગીરપંથકમાં તેમના ઘણાં અનુયાયીઓ આજે પણ ભકિતભાવથી તેમના સત્સંગનો લાભ લે છે. તેમણે

ઘણા તીર્થોની યાત્રા કરી છે. તેમના ચમત્કારીક પરચાના દાખલાઓ તેમના ભકતજનો બાંહે છે. તેમનું મૂકત હાસ્ય, શાફલસમા અને ઓજસભર્યા ભાવોથી દ્વિપતું મુખકમળ, જ્ઞાનગંભિર ચર્ચા વગેરે તેમની વિશિષ્ટતા છે. ઘણાજ વિદ્વાન અને પ્રભાવક છે. દર વર્ગે આ જગ્યામાં આવતા હજારો યાત્રીકોને સંગવડતા સાચવવામાં સતત બંધાયેલ રહ્યા છે.

મસ્ત અને તપસ્વી એવા આ મહંતશ્રીએ પુર્વના કોઈ પૂણ્યે અને સંસ્કારોએ સાધુજીવનની દીક્ષા લીધી, ઘણું પરિશ્રમજી કર્યું, સેંકડો માણસોને તેમના સત્સંગનો લહાવો મળતો. ઇશ્વરી પ્રેરણાથી ઘણા વર્ષોથી તુલસીશ્યામની આ જગ્યામાં ધુણી ધખાવીને ખેડા છેવિશુદ્ધ ચારિત્ર્ય અને દંડ મનોબળવાળા આ પ્રતિભાશાળી મહંતે યાત્રીકોને પૂરતો સંતોષ આપી તેમની પ્રતિભાને ઉપજાવી છે. સા ઉપર સ્નેહ અને મમતા, સ્વભાવે ખૂબજ પ્રેમાળ અને ભોલા. અને ગીરની ભાવિ પ્રજા આ મહંતને દેવતુલ્ય ગણે છે. એ પંથકમાં થતા ઘણા ધાર્મિક કાર્યો તેમની પ્રેરણાથી થાય છે.

શ્રી પ્રભાશંકરભાઈ ગૌદ

પાલીતાણાની જુની પેઢીના મૂક સેવકોમાં શ્રી પ્રભાશંકર ભાઈ ગૌદનું નામ ભૂલી શકાય તેમ નથી. નિરુપહલાવે ઘણા વર્ષોથી ગૌદકીય સેવા આપીને કુટુંબને તેમણે ઉજ્જવળ કીર્તિ અપાવી છે. શાંત, નીખાલસ અને કઠેર બુદ્ધિને લઈ તેઓ બહોળા લોકસમુદાયના પ્રેમ સંપાદન કરી શક્યા છે. તેમના પિતાશ્રી પણ એવાજ પરોપકારી મનના હતા શ્રી પ્રભાશંકરના સુપુત્ર શ્રી મોહનભાઈ વિગેરે પણ માનવ-સેવાના ધ્યેયને નજર સમક્ષ રાખી પોતાના કર્તવ્યને ધર્મ અને ફરજ સમજી કામ કરી રહ્યા છે.

શ્રી જયંતિદાસ ર. બક

તાળાજના પ્રજાજીવન સાથે ઘણા વર્ષોથી સંકળાયેલા છે. ધંધાર્થે વકીલ હોવા છતાં તેમના હૈયે જનતાજનાર્દનનું હિત સર્વે રહ્યું છે તળાજ મ્યુનિસિપાલીટીના પ્રમુખ-પદથી માંડીને તળાજ શહેરની ઘણી સંસ્થાઓના સુકાની તરીકે સેવાઓ આપી છે, નિરાશિમાની છતાં ખૂબ જ સ્વ-માનસેર જીવવાની તેમની આગવી ટેવ છે.

શ્રી હાડગૌદ રંગાણી

પાલીતાણા શહેરમાં સાધુ સાધ્વીઓને ગૌદકીય સાર-બારના કામમાં સારી એવી સેવા આપનાર શ્રી હાડગૌદ રંગાણીએ તહેર જીવનના પ્રશ્નોમાં પ્રશ્નગોપાત રસ લઈને નવી યુવાન પેઢીને માર્ગદર્શન આપ્યા કર્યું છે. નાનામાં નાના માણસનું સાંભળીને યોગ્ય જણાય ત્યાં તન મનથી સેવા આપતા રહ્યાં છે.

શ્રી આપલભાઈ ગઢવી

આપનું મૂળ વતન બાબરીયાત છે. ચારણી સાહિત્યના ગાયક તથા લોકસાહિત્યના અનન્ય ઉપાસક તરીકે આપ કીર્તિવંત છે. અમરેલી તથા ભાવનગર જિલ્લામાં નશાબંધીના પ્રચારક તરીકે ખૂબ જાણીતા છે. કલાકારોનો કવિઓ અને લેખકોનો બહોળો મિત્ર સમુદાય ધરાવે છે. સ્વભાવે શાંત અને નિઃસ્પૃહી છે. ભજન કિર્તન અને ડાયરોના કાર્યક્રમો આપની ઉપસ્થિતિ વગર નિરસ લાગે છે. એકવાર ન માણ્યો હોય એને આપલગઢવીનો પરિચય માણવા જેવો ખરો.

શ્રી કરસનદાસ જે. પઠીયાર

ભીંબડીના બુઝુર્મ રાજકવિ શ્રી શંકર દાનજીના શિષ્ય જૂનાગઢ લોકસાહિત્ય વિદ્યાલયના પ્રથમ વિદ્યાર્થી, રેડિયો કલાકાર તથા લોકસાહિત્યના અભ્યાસ અને લોકઢાળોના જૂની પેઢીના સંસ્કારોને ધરણીની જેમ જાળવી રજૂ કરનાર શ્રી પઠીઆરભાઈ સૌરાષ્ટ્ર તથા ગુજરાતના સર્વશ્રેષ્ઠ લોક-ગાયક છે મધુરકંઠ લવપર પ્રભુત્વ સ્વરોના આરોહ-અવરોહની પરખ અને કુશળતાપૂર્વક અભિવ્યક્તિ એ તેમની ગાયકીના આગવા લક્ષણો છે. જેમણે શ્રી કરસનદાસભાઈને એકવાર પણ સાંભળ્યા છે એ તેમનો અવાજ-તેમનો રણકો કદીય બૂલી શકે નહિ. ગુજરાતની પ્રજા તથા સરકારે હજુ તેમની જોઈએ તેટલી કદર કરી નથી આશા રાખીએ હવે દંષ્ટિ જશે.

ડા. વસંતભાઈ જીવાભાઈ બકરાણીયા

જીવનના અનેક તાણાવાણા વચ્ચે પણ વિદ્યાભ્યાસની પગદંડી ઉપર ઉજ્જવળ પગલા પાડનારા અને પોતાના વ્યવસાયની સાથે સામાજિક સેવાઓને પણ એટલું જ મહત્વ આપનારા કેટલાંક મહાનુભાવોમાં શ્રી વસંતભાઈ બકરાણીયાની ગણના કરી શકાય. હાલારમાં જામનગર તાબેના નવા ગામના મૂળવતની ગુર્જર-સુતાર જ્ઞાતિમાં કેળવણીનું પ્રમાણ નહિવત હોવા છતાં ઉચ્ચ અભ્યાસ કરી નામના મેળવવાના કોડ બચપણથી હતો એટલે નવાગામમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું કરીને જામનગરની શ્રી શામળ મોદી સેવાશ્રમ અને વિદ્યાર્થીજૃહમાં આગળ અભ્યાસ માટે ધૂણી ધખાવીને ખેંચી ગયાં. પોતાના સોનેરી જીવનની સફળતાનો યશ આ છાત્રાલયને આપે છે. છાત્રજીવન દરમિયાન તેમના જીવનઘડતરમાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. સ્વાશ્રય અને સાદાઈના બીજ આ છાત્રાલયમાં રોપાયા, ગરીબો પ્રત્યેની હૃદયદર્દી અને સેવાજીવનની દીક્ષાના પાઠ અહીં આ છાત્રાલયમાં મળ્યાં, છાત્રાલય મારફત પ્રસંગોપાત યોજાતા માનવસેવાના કાર્યક્રમોથી ધાર્મિક પ્રેરણાઓ મેળવવા પણ સદ્ભાગી બન્યા સામાન્ય રોગો માટેના સાદા ઉપાયો અને પ્રાથમિક સારવારનું કામ શીખવાનું પણ આ છાત્રાજીવન

દરમિયાન મળ્યું બહુ જ આસાનીથી મેટ્રીકની પરીક્ષા પસાર કરી જામનગરની શુલાબકુંવરબા આયુર્વેદ મેડીકલ કોલેજમાં ચાર વર્ષ અભ્યાસ કરી ૧૯૫૧માં ડી.એ.એસ. એકની ઉપધી મેળવી અને સૌ પ્રથમ ભાવનગરની સર તખ્તસિંહજી હોસ્પિટલમાં સેવા આપવી શરૂ કરી-તેમની જીવકતી કારકીર્દીના આ શરૂઆતના દિવસો હતા.

વિશાળ અનુભવના ભંડાર એવા અને માનવતાની મૂર્તિ-સમા સ્વ. ડા. હેમન્ટકુમાર વૈદ્ય સાથે રહીને બહોળો અનુભવ મેળવ્યો. મેળવેલું એ કિંમતી ભથ્થુ તેમ જ જીવનભર ઉપયોગી બની રહ્યું છે.

અઘતન સાધનો સાથે પાલીતાણામાં પોતાનું પ્રાઇવેટ દવાખાનું ચલાવે છે. સ્થાનિક ડોક્ટરોમાં તેમનું આગવું સ્થાન રહ્યું છે.

ડા. મગનલાલ જી. ગોંડલીયા

પોતાના વડવાઓના ગામ જેતપુરથી આવીને બગસરામાં એક ખ્રિસ્તી ડોક્ટરના દવાખાનામાં કંપાઉન્ડર તરીકે નોકરી કરનાર એક ઉત્સાહી યુવાન મગનલાલ ગોંડલીયાનું જીવન સૌરાષ્ટ્રના ચેતનવંતી જીવનની એક યશકલગી સમુ છે. કંપાઉન્ડરમાંથી ડોક્ટર બન્યા પછી બગસરાના એક યશસ્વી ડોક્ટર તરીકેની કારકીર્દી ઉભી કરનાર અને સમાજ જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રે આગેવાની ભોગવી સુવાસ પ્રસારનાર ડોક્ટર સાહેબનું જીવન ખૂબજ પ્રગતિ અનેક આશાઓનું પ્રતિક છે. ભારત સ્વતંત્ર થયા પછી બગસરાના પ્રથમ મ્યુનિસિપાલિટીના બોર્ડમાં પ્રમુખ તરીકેની સેવા બજાવી ચૂક્યા છે, અને બહારગાસથી દાન લાવી બગસરામાં કન્યાશાળા હોસ્પિટલ વગેરે સંસ્થાઓની સ્થાપના કરી છે.

દરબારોના સમયમાં પણ તેમના સાથે દેશ વિદેશમાં સાથે રહી પોતાના તબીબી અનુભવોના ઊંડાણ પ્રાપ્ત કર્યા છે. વળી સ્વભાવમાં રહેલી સરળતા અને લોકલાગણીના કારણે ઘણુંજ બહોળું મિત્રમંડળ ધરાવે છે. પોતે ધારે તે કામ પાર પાડવાની તેમની લગન આવકારદાયક છે. સૌરાષ્ટ્રના લોકસાહિત્યના પણ પ્યાસી છે. લોકકવિ ભક્ત કવિશ્રી કામ, શ્રી મેરૂલા તથા પિંગળશી ગઢવી જેવા આપણા કવિઓના તેઓ પરમ મિત્ર છે. બગસરામાં આર્થ સમાજમાં તેમનું સ્થાન હંમેશા સર્વોપરિ રહ્યું છે. લોકોના સંપર્કમાં આવી પોતાની મિષ્ટવાણીથી સામા પક્ષેથી ફંડ એકઠું કરવાની કળા એ તેમની એક વિશિષ્ટતા છે. તેઓ પોતાની આ કળાના બળે સમાજના અનેક કામો કરી આપવા સમર્થ બન્યા છે ડા. મગનલાલ જી. ગોંડલીયા બગસરા જેવા નાના ક્ષેત્રમાં હોય નહિતો તેમનામાં રહેલી શક્તિઓ ઘણુંજ વિકાસ સાધી શકે. બગસરાની લગભગ બધીજ સંસ્થાઓને તેમની સેવાનો લાભ મળતો રહ્યો છે.

ડા. આર. પી. દેસાઈ

પ્રાથમિક શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યા બાદ વલસાડની આવાં બાઈ હાઈસ્કૂલમાંથી ઈ. સ. ૧૯૩૨માં મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષા પસાર કરી, ૧૯૩૪માં બરોડા કોલેજમાંથી મુંબઈ યુનિવર્સિટીની ઇન્ટર સાયન્સ પરીક્ષા પસાર કરી મુંબઈની શેઠ જી. એસ. મેડીકલ કોલેજમાં દાખલ થયા અને ૧૯૩૬માં એમ. બી. બી. એમની ડોક્ટરની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી. ત્યારબાદ મુંબઈની કે. ઈ. એમ. હોસ્ટલમાં કેટલોક વખત અનુભવાથી તબીબી તરીકે સેવાઓ આપી છેવટે પોતાના વતન વલસાડમાં ૧૯૪૧થી ડોક્ટરનો ખાનગી વ્યવસાય આરંભી રહી રહ્યા.

વલસાડમાં એમની ડોક્ટરી પ્રેક્ટીસ ઉપરાંત જાહેર સેવા પ્રવૃત્તિઓનો વૈવિધ્યભર્યો ઇતિહાસ છે. વલસાડના “શ્રી કસ્તુરબા વૈદકીય સહકાર મંડળ” ના પોતે એક સ્થાપક સભ્ય તથા તેની કાયવાહી સમિતિના પણ એક આગેવાન સભ્ય હતા.

આ ઉપરાંત તેઓ “શ્રી કસ્તુરબા પ્રસુતિગૃહ” તથા સુધગઈ સંચાલિત પ્રસુતિગૃહ” માંના માનદ નિષ્ણાત, ડોક્ટર તરીકે વર્ષો સુધી રહ્યા વલસાડના શિક્ષણક્ષેત્રે પણ તેઓ શ્રીની સેવાઓમાં વલસાડના સાર્વજનિક કેળવણી મંડળ જે શહેરમાં ત્રણેક માધ્યમીક શાળાઓનું સંચાલન કરે છે તેના આગેવાન હતા, અને હાલ તેના વલસાડ નૂતન કેળવણી મંડળ જે શહેરમાં આર્ટ્સ, કોમર્સ સાયન્સ તથા કાયદાની કોલેજો ચલાવે છે તેના નિયામક મંડળના સક્રિય સભ્ય છે. એમની જાહેરમાંની ઇતર જાહેર પ્રવૃત્તિઓનો પણ યશસ્વી ઇતિહાસ છે. તેઓશ્રી વલસાડની મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્ય તરીકે ચુંટાયેલા જ્યાં પાછળની તે પ્રમુખપદે પણ ચુંટાઈ આવ્યા હતા. નાદુરસ્ત તબીબતને કારણે મ્યુનિસિપાલિટીમાંથી રાજીનામું આપી છેવટે ૧૯૫૩ માં છુટા થયા.

વલસાડની રોટરી કલબના તેઓ આધ્યાપકોમાંનાં એક હતા જેના પાછળથી ૧૯૬૫ માં તે ઉપપ્રમુખ પણ થયા હતા. વલસાડના મેડીકલ એસોસિએશનના તેઓ ઘણાં વર્ષો સુધી માનદ મંત્રો રહ્યા હતા અને ૧૯૬૬ માં તેમણે ૧૯ માં આંખલ ગુજરાત મેડિકલ પરીષદના અધિવેશનના વ્યવસ્થાપક મંત્રી તરીકે ચુંટાઈ સફળતા પૂર્વક કાર્યવાહી કરી હતી. ૧૯૬૯ માં ગુજરાત સરકારે માનદ મેજિસ્ટ્રેટ પદ (જે. પી) એનાયત કર્યું.

હાલ તેઓ પોતાની ખાનગી મેડિકલ પ્રેક્ટિસ ઉપરાંત વલસાડ રોટરી કલબ તથા નૂતન કેળવણી મંડળના નિયામક મંડળના સભ્ય તરીકે શહેરના જાહેર જીવનમાં સક્રિય રીતે ચુંટાયેલા રહી સેવાઓ આપી રહ્યા છે.

કુમારી છાયા કેશવલાલ શાહ

અમદાવાદના વતની ને હાલ મુંબઈમાં વસતા કુમારી છાયા કેશવલાલ શાહ જૈન સમાજના એક ધર્મસંસ્કારથી રંગાયેલ ભાવનાશીલ કુટુંબમાં તેમનો ઉછેર થયો છે. મુક્તવાતાવરણ છતાં મર્યાદા અને સંયમ, શિસ્ત અને વ્યવસ્થા તેમના કુટુંબનું મુખ્ય અંગ હતું. જીવનના એક એક ક્ષેત્રમાં જિનેશ્વર ભગવાનની આજ્ઞાને મુખ્ય સ્થાન હતું. તેથી આર્થિક દૃષ્ટિએ મધ્યમ સ્થિતિ હોવા છતાં સુખ અને શાંતિની દૃષ્ટિએ સંસ્કારની સમૃદ્ધિએ શ્રીમંતને પણ ઇર્ષ્યા કરાવે તેવી હતી.

આવા આદર્શ વાતાવરણથી કુમારી છાયાને આધુનિક શિક્ષણ માથે આર્થ સંસ્કૃતિનો સારો વારસો મળ્યો.

પાટણમાં શ્રી નટુભાઈના બાળમંદિરમાં કુમારી છાયા અભ્યાસ સાથે વકૃત્વ, સંગીત, નૃત્ય, સંવાદ વગેરે ઇતર પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રથમ વિજેતા બનવા લાગ્યા. અગિયાર વર્ષની ઉંમરે દીલ્હી ખાતે તા. ૨૭-૧૨-૫૬ના રોજ વિજ્ઞાન ભવનમાં સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘના આશ્રયે ચાલતી યુનાઈટેડ સ્કૂલ ઓરગેનાઈઝેશન યોજિત અખિલ ભારતીય આંતરશાળા વકૃત્વ સ્પર્ધા “હું ભારતનો વડા પ્રધાન હોઉં તો શું કરું” તે વિષય પર માતૃભાષા ગુજરાતી હોવા છતાં હિન્દી ભાષામાં આ સ્પર્ધામાં ભાગ લીધેલ ભારતભરની શાળાઓના પ્રતિનિધીઓમાં પ્રથમ વિજેતા બન્યા જે બદલ તેઓ પંડિત નહેરૂના પણ રૂબરૂ હાર્દિક આભિનંદન મેળવવા ભાગ્યશાળી બન્યા. મુંબઈમાં શ્રી મુંબઈ જૈન ધાર્મિક શિક્ષણ સંઘ, કોલેજ સામાજિક સંસ્થાઓ વગેરે દ્વારા યોજાતી વકૃત્વ, સંગીત, કથા, સંવાદ વગેરે સ્પર્ધાઓમાં તથા ચોલ ઇન્ડિયા રેડિયોમાં પણ તેમને આજ સુધી પ્રથમ પંક્તિમાં સ્થાન મેળવી રાખ્યું છે. તેમની ભાવવાહિ છતાં અસરકારક શૈલીથી જાહેર સભાઓમાં તેમનું પ્રવચન શ્રોતાઓને મુગ્ધ કરે છે. સ્પર્ધાઓમાં નિર્ણાયકો સમય મર્યાદા વિસરી જાય છે.

તેઓ એમ, એ. તત્વજ્ઞાન સાથેના અભ્યાસની છેલ્લી પરીક્ષા ૧૯૬૯માં આપી તત્વજ્ઞાનના ઉચ્ચ અભ્યાસ તથા આર્થ સંસ્કૃતિના પ્રચાર માટે કેનેડા, યુ. એસ. એ. વગેરે દેશોમાં ગયેલ છે.

શ્રી કનૈયાલાલ ભણુશાહી

માલોમ ગુર્જરી માતાનું ગૌરવ વધારનાર શ્રી ભણુશાહીએ લોક કલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓ પાછળ જીવનનાં બહુમૂલ્ય વરસો આપ્યાં છે. ૧૪ વર્ષની વયે શાળા જીવન દરમિયાન એમનું જાહેર જીવન શરૂ થયું. ૪૦ વર્ષથી તેઓ એક યા બીજા ક્ષેત્રે સેવા આપતા જ રહ્યા છે. કુનેહ અને સફળતા જન્મથી જ વરેલાં છે. હસમુખો સ્વભાવ ઓછું બોલવાની ટેવ, સખ્ત પરિશ્રમ, કર્તવ્યનિષ્ઠા અને

દરેક કામને ચીવટપુર્વક પાર ઉતારવાની શક્તિ-આ ગુણોને કારણે જે કોઈ ક્ષેત્રમાં એ ઝંપલાવે છે, તેમાં તેઓ સદા પ્રકાશી ઉઠે છે. સદાયે મોખરે રહેવાની તેઓ શક્તિ ધરાવે છે. કેટલીયે યોજનાઓ એમના મનમાં રમતી જ હોય છે. જ્યાં આપણને ‘જંગલ’ દેખાતું હોય ત્યાં તેઓ ‘મંગલ’ ખડું કરી દે છે.

શ્રી ભણસાલીમાં સુંદર વ્યવસ્થા શક્તિ છે અદ્ભુત પ્રચાર શક્તિ છે. તે અચ્છા પત્રકાર છે. સને ૧૯૩૦ની જવાહર મંડળ પીકેટીંગ પત્રિકા, સન, જીવનજ્યોત અને બનાસકાંઠા પત્રોના તેઓ તંત્રી હતા. આખો બનાસકાંઠા અને મહેસાણા જિલ્લો તેમના નામ અને જાહેર કામોથી પરિચિત છે. જાહેર ક્ષેત્રે તેમની વરસોની અનેકવિધ સેવાઓ નોંધપાત્ર બનેલી છે,

૧૯૩૦ અને ૧૯૩૨ની સત્યાગ્રહની લડતમાં તેમણે આપેલા ફાળો પણ નોંધપાત્ર છે.

શ્રી. ભણસાલીની સેવાઓ માત્ર તન અને મન પુરતી જ મર્યાદિત નથી. ધનનો પણ તેઓ સદુપયોગ કરતા જાય છે. વીમા કોરપોરેશન તરફથી મળતા કમીશનના પૈસાનો કેટલોક ભાગ પોતે જનકલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓ પાછળ ખર્ચી રહ્યા છે.

બનાસકાંઠા જિલ્લાની રાહત પ્રવૃત્તિઓના એ વર્ષોથી પ્રણેતા છે,

શ્રી જમ્બુભાઈ રાવળ

“અચલ” તખલ્લુસધારી શ્રી જમ્બુભાઈ રાવળ ભાવનગરની સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, કે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં અચૂક હાજર હોય જ. તેમની સેવા અનેક સંસ્થાઓને મળતી રહી છે. હાલમાં માસ્ટર સીલ્ક મીલમાં જવાબદારીવાળી જગ્યા સંભાળે છે. જાણીતા ઉદ્યોગપતિ શેઠશ્રી બકુભાઈના સેક્રેટરી તરીકે કામ કરે છે. ભારત સાધુ સમાજની સહાયક સમિતિના માનદ્ મંત્રી તરીકે, જિલ્લા વૃદ્ધાશ્રમના માનદ્ મંત્રી તરીકે, ભોળીલાલ મગનલાલ એજ્યુકેશન સોસાયટીના બોર્ડન્ટ સેક્રેટરી તરીકે નૂતન સહકારી બંડારમાં અને મોઢા ચાતુર્વેદિય મહામંડળમાં પ્રમુખ તરીકે, ભાવનગરની કાવ્ય સભાના પ્રમુખપદે ઘણી સુંદર સેવા આપી છે. લોકસાહિત્યના પ્રેમી, સારા વિવેચક અને વક્તા છે. જીવન નમ્ર, પરોપકારી અને સેવાભાવી છે, તેમની કવિતાઓમાં અર્થગંભીર છે, જોમ અને આત્માનો અવાજ છે, “ડમરુ” સામાયિકનું સફળ સંચાલન કરે છે.

૫. ગોસ્વામી માધવરાયજી મહારાજ મથુરા પોરબંદર

સૌરાષ્ટ્રના વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના આચાર્ય અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓના પ્રણેતા શ્રી માધવરાયજી મહારાજનો જન્મ ભારતના શ્રેષ્ઠ હારમોનિયમ વાદક શ્રી દ્વારકેશલાલજી મહારાજને ત્યાં થયો. કલા સાહિત્ય અને સંગીતનો આકુટ-

બમાં ઉત્તરોત્તર વારસો ચાલ્યો આવતો હોવાથી એ સંસ્કારોનું શ્રી માધવરાયજીમાં સિંચન થયું; સંગીતની ઉચ્ચકક્ષાની તાલીમ મેળવવાને સદ્ભાગી બન્યા. તેમણે અનેક સ્થળે પ્રસંગોપાત સંગીત ગાયકી અને વાદનનું અભિવાદન કરાવ્યું, લિન્ન લિન્ન ઘણીએ ગાયકી પર સારૂ એવું પોતે પ્રભુત્વ ધરાવે છે. સાદું નિરાભિમાની અને આધ્યાત્મિક રંગે રંગાયેલું તેમનું જીવન છે. મૃદંગવાદનમાં સારો એવો કાબુ ધરાવે છે.

તેઓ બાલ્યકાળથી જ ઘણા તેજસ્વી, સુસંસ્કારી અને સહૃદયી જણાયા છે, વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં આજે તેમની પ્રતિષ્ઠા અસાધારણ વિદ્વાન પુરૂષની ગણાય છે. સંપ્રદાયના ત્રિમાસીક “અશ્વિનમાર”ના સંપાદનમાં મહત્વનો ફાળો રહ્યો છે.

નૈતિક મૂલ્યોના સ્થાપન માટે તેમણે ધાર્મિક અને સાંપ્રદાયિક સંસ્થાઓ શરૂ કરી છે. સંપ્રદાયનું એક ચલચિત્ર સુરસાધનાનું ચિત્ર પણ ઉતારીને તેમની શક્તિની આપણને પ્રતીતિ કરાવી છે. તેમને ત્યાંના સારા અતિથીસત્કાર ઉપરાંત સંગીત, ચિત્ર, શિષ્ય સ્થાપત્ય અને સાહિત્યની ઉદારતાભરી કદર થાય છે, એટલું જ નહીં પોતે કાવ્યો પણ બનાવે છે. સાહિત્યપ્રેમી જીવ ઉપરાંત શ્રેષ્ઠ ધર્મપ્રચારક તરીકે તેમની ગણના થાય છે.

ડૉ. નટવરલાલ ડાહ્યાલાલ પટેલ

નડીયાદના સુક્ષીત અને સંસ્કારી તેમજ ધાર્મિક વિચાર-સરણીવાળા માબાપને ત્યાં જન્મ લેવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડ્યું પિતાને સ્ટેશન માસ્ટરની સર્વિસ હોવાથી જુદા જુદા સ્થળોએ અભ્યાસ કરેલો, પદાર્થી તરીકે ઉચ્ચવળ કારકીર્દી ભોગવી પ્રથમ પ્રયાસે એમ. બી. બી. એસની ડીગ્રી મેળવી. વ્યવસાયની શરૂઆતથી સારા ચંવા ભંડોળના સંપર્કમાં રહ્યા નડીયાદ મહા ગુજરાત હોસ્પિટલના રેસીડેન્ટ મેડીકલ ઓફીસર તરીકે નીમણુંક થઈ આ સમયમાં ખેડા જીલ્લાના પ્રખ્યાત મર્ગન ડૉ. જયંત એ. શાહ સાથે કામ કરવાનો મોકો મળેલો તે બાદ બાયડ તાલુકાના મેડીકલ ઓફીસરની નીમણુંક થઈ. બાયડને તથા તાલુકાની ઘણી ખરી સંસ્થાઓ સાથે સંકલિત છે તેમનાં ધાર્મિક અને સામાજિક રીતે ગુપ્તપણે કેટલાંકને આર્થિક સહાય આપે છે. હાલ બાયડ જુનીયર એમ્બરના ઉપપ્રમુખ તરીકે છે.

માબાપના સંસ્કારો ને શિક્ષણ બાળકે ને આગળ વધારવામાં સહાય રૂપ બને છે. તેમના એક નાના ભાઈ જ્યન્તીલાલ હાલ પણ નડીયાદ જે. જે. કોલેજમાં સાયન્સ પ્રાધ્યાપક છે. અને સૌથી નાના ભાઈ દાદીપભાઈ ગાંધી-નગર આસિ. એન્જનીયર તરીકે છે.

શ્રી મોહનલાલ બી. શાહ

ધનસુરામાં ક્રેડિટસ કરતા અને સારાથ સાબરકાંઠા

છેલ્લામાં સેવાની યુવાસ રેલાવતા આ ખ્યાતનામ ડોક્ટરનો જન્મ ખાયડ તાલુકાના ડેમાઈ ગામમાં ઈ.સ. ૧૯૨૭માં ૧૪ એપ્રિલના રોજ થયો. નિસર્ગના ખોળે જૂલતા શ્રામ્યબાળની સમાન તેમનું બાળપણ નિખાલસતા, સાદાઈ અને નિર્મળતાથી વ્યતીત થયું. પ્રાથમિક અભ્યાસ ગામના જ પૂરો કરી માધ્યમિક શિક્ષણ 'હિંમત હાઈસ્કૂલ', હિંમતનગરમાં લીધું. મેટ્રિકની પરીક્ષામાં મેથેમેટિક્સ અને સાયન્સમાં ડીસ્ટંકશન મેળવી તેઓ સને ૧૯૪૪માં હિંમત હાઈસ્કૂલ' માં પ્રથમ નંબરે પાસ થયા. પણ એ જ અરસામાં માતાની મીઠી છાયા ગુમાવતાં તેઓ વધુ અભ્યાસ માટે વ્યાકુળ બન્યા, પરંતુ તેમના પિતાશ્રીએ તેમના જીવસાને નરમ પડવા દીધો નહિ અને માતાની ઊણપ ન આવે તે રીતે ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે 'ગુજરાત કૉલેજ', અમદાવાદમાં દાખલ કર્યા. ૧૯૫૨માં તેમણે એમ. બી., બી. એસ.ની ઉપાધિ મેળવી. છેલ્લા વર્ષે યુનિવર્સિટીનું પરિણામ માત્ર નવ ટકા આવેલું, તેમાં તેઓ ત્રીજા નંબરે આવ્યા હતા. એ તેમની ઉજ્જવળ શૈક્ષણિક કારકિર્દી સૂચવે છે.

જીવનના પ્રત્યક્ષ અનુભવોની જોડે જોડે તેમણે પોતાના જ્ઞાનદીપને વિશેષ તેજોમય બતાવવાના પ્રયત્ન બારી રાખ્યા. સને ૧૯૫૯માં ઇન્ડિયન મેડિકલ એસોસિયેશન દ્વારા આયોજિત યુરોપયાત્રામાં સામેલ થઈ યુરોપના વિવિધ દેશોની હોસ્પિટલોના સંચાલન અને સગવડનું નિરીક્ષણ કર્યું અને સ્વદેશ આવી ફરીથી પ્રેક્ટિસમાં અંપલગ્યું. હજીય તેમની પ્રેક્ટિસ એકધારી ચાલુ જ છે.

તેમનું વ્યક્તિત્વ માત્ર એકતરફી જ નથી રહ્યું. વિજ્ઞાન અને વૈદકીય ક્ષેત્રની સાથે સાથે માનવીના આત્માનું વિકસિત કરતા અનુપમ ભાવોને ટંકારવામાંય તેમની આરી હથોટી ઘેડી હતી. વિજ્ઞાનના ઉપાસક ડોક્ટર એ ભાવોને શબ્દદેહે કાગળ પર મૂર્ત રૂપ આપી સુંદર કાવ્યો પણ રચતા હતા. સંસ્કાર અને સાહિત્યની અભિરુચિએ મધુરું ગુંજન આદર્યું અને તેના ક્ષણસ્વરૂપ તેમનાં સ્વરચિત કાવ્યોનો 'ગુંજન' નામનો સંગ્રહ સને ૧૯૫૦માં સુરતના ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર દ્વારા પ્રકાશિત થયો. મેડિકલ કૉલેજના મેગેઝીનમાં સતત ત્રણ વર્ષ સુધી તેમણે ગુજરાતી વિભાગનાં પ્રથમ ઈનામો મેળવ્યાં.

હજીય તેમની સાહિત્યઆરાધના ચાલુ છે આમ, સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનનો સમન્વય સાધતા ડૉ. શ્રી મોહનલાલભાઈ નિજ ક્ષેત્રમાં વધુ ને વધુ પ્રગતિ સાધતા રહે છે.

ડૉ. પોપટલાલ દોસતરામ વૈદ્ય

જૈનાચાર્યના આશીર્વાદ સાથે પેઢીઓથી જે કુટુંબ આયુર્વેદના ચરણોમાં સદા રમતુ રહેલ છે તેવા રાજવૈદ્ય દોસતરામ વડલસરમના ચાર પુત્રોમાં સૌથી નાના ૧૪

વર્ષની નાની ઉંમરમાં સંસ્કારી પિતાની ધાર્મિક વાતસલ્ય ભરી પિતૃછાયા ગુમાવી દીધી હતી, મોટા ભાઈઓની અને માતાની મમતાળુ વાતસલ્ય ભાવનાની છત્રછાયામાં અભ્યાસ કર્યો (સને ૧૯૪૪માં ડી. એ. એસ. એફ. બોમ્બે સ્ટેટની ઉપાધી આયુર્વેદક ફેકલ્ટી ડી. ડી. મેળવી વૈદકીય ધંધાની શરૂઆત કરી.)

વડીલોના સમયમાં એક વખત એવો હતો કે, આગણે આવેલ કોઈપણ સાધુ સંતો, જમાના કે કોઈ ગરીબ માણસ ભૂખ્યા પેટે પાછો જતો નહીં.

સને ૧૯૩૦માં લસુન્દ્રાનો નીમક સત્યાગ્રહ શરૂ થતાં ૧૮ વર્ષની ઉંમરે નવયુવાન ડૉ. પોપટલાલએ લડતમાં અંપલાવવા નીશાળનો ત્યાગ કર્યો. રાષ્ટ્રીય ભાવનામાં યોતપ્રોત બન્યા, ગાંધી ઇસ્વીન કરાર થયા બાદ ફરી અભ્યાસ શરૂ કર્યો. યુનીવર્સિટીના બારણાં ભેંચા બાદ કપડવંજ વિદ્યાર્થીસંઘનું સંચાલન સંભાળી લીધું. સેવા સંઘ દવાખાનાના માનદ નીરીક્ષક તરીકે એકાદ વર્ષ કામ કર્યું. ૧૯૩૮માં નડીયાદ મહાગુજરાત આ. મે. કૉલેજમાં પુર્વજોના વારસાગત ધંધાની તાલીમ મેળવવા અભ્યાસ શરૂ કર્યો.

૧૯૩૯માં વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં જોડાવા તત્પરતા બતાવી પણ યુવાનોના ગુરૂસમ શ્રી કુબેરભાઈ દ. પટેલની દોરવણી તેમજ માર્ગદર્શન મેળવી અભ્યાસ પુરો કરી સેવાના ક્ષેત્રમાં ઝુકવાની પ્રેરણા મળી એટલામાં બેતાલીસનું સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ શરૂ થયું કૉલેજના છેલ્લા વર્ષમાંથી ફરી બહાર નીકળી આંદોલનમાં અંપલાવ્યું. ૧૯૪૨ ના સંનિકાની સાથે રહી પત્રિકા સંચાલન તથા અન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાઈ રહ્યા, સરકારની નજરના ભોગ બનતાં, અણચિતવ્યા સપડાઈ જતાં અમાનુષી અત્યાચારના ભોગ પણ બનેલા આંદોલન શાંત થયા બાદ ફરી અભ્યાસ ચાલુ કરી ૧૯૪૪ની સાલમાં ડી. એ. એસ. એફ. પાસ કરી.

મુરખી કુબેરભાઈ તથા સ્વ. છોટુભાઈ પુરાણી તથા ચંદ્રશંકર ભટ્ટ (હાલના ધારાસભ્ય)ની સલાહ સૂચનોથી ત્યાંના કેદીઓને મનુષ્યત્વના માર્ગે લેવા પ્રયત્નો કર્યા.

વીલીનીકરણ થયા બાદ ૧૪-૧૦-૪૯ માં રાજીનામું મૂકી પ્રજામાંથી બહુમાન મેળવી વિદાય લીધી ૧૫-૧૦-૫૦ માં નડીઆદ મહાગુજરાત હોસ્પિટલમાં રેસીડેન્ટ મેડીકલ ઓફીસર તરીકે ડેમાઈમાં પોતાનો ધંધો શરૂ કર્યો ૧૯૫૫ માં ખાયડ તાલુકા સમિતિના ઉપપ્રમુખ તરીકે નિમાય. સેવાની ભાવના સાથે લખવાની ભાવના હોવાથી ૧૯૩૨માં “વીર પ્રતિજ્ઞા” નામનો નાટક કપડવંજની પ્રજા સામે ભજવાયો હતો. ૧૯૩૨માં કૉલેજનાં અભ્યાસ દરમિયાન કમલેશ ઠાકરે (ગુજરાતી ફીલ્મ સ્ટાર)ના સહકારથી લખી

ભજવી કોલેજને નાણાકીય લાભ મળ્યો હતો. કપડવંજના યુવાનોએ ત્રીજો નાટક “યુગાવતાર” તથા અન્ય સંવાદો પણ ભજવ્યા છે.

ડેમાઈમાં યુવાનોના સંગમજથી એક “સંસ્કાર મંડળ” સ્થાપી રંગભૂમિ દ્વારા પ્રજાને વૈદકીય રાહત મળે તે માટે સર્વાના સહકારથી સફળતા મળે તેવા પ્રયત્નો ચાલુ છે.

શ્રી ડેમાઈ કેળવણી મંડળના ચેરમેન તરીકે શ્રી ના. શા. પટેલ હાઈસ્કૂલનું સંચાલન કરેલું. આજ પણ શાળા સાથે તથા ગામના કોઈપણ સામાજિક તથા રાજકીય કે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ સાથે કાયમ જોડાયેલા રહે છે.

કપડવંજનો હજાર વર્ષનો કડીબંધ ઇતિહાસ વર્ષોની મહેનત બાદ થોડા જ સમયમાં “કપડવંજનો ઇતિહાસ” એ નામનું પુસ્તક બહાર પાડશે.

રાવસાહેબ શ્રી રેવાલાઈ કરસનદાસ પટેલ

અ ગેશન કુટુંબમાં જન્મ લેવો અને કુટુંબ તથા વતનનું ગૌરવ વધારવું એ માનવી માટે મહત્વનું છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવી પોતાની આગવી પ્રતિભા અને નૈતિક હિંમત, કુનેહ અને શ્રમની કિંમત સમજી ઇ. સ. ૧૯૧૫માં જુદા જુદા ગામોની પડતર જમીનો મેળવી તેને સારી રીતે આબાદ બનાવી, જમીનમાં પ્રગતિ કરવાથી ઇંડર સ્ટેટ તેઓ શ્રીને મેજસ્ટ્રેટની પદવી એનાયત કરવામાં આવી. તેવીજ રીતે આબલીઆરા સ્ટેટ તરફથી વફાદાર મિત્ર તરીકે સન્માન કરી ધોડો, બંદૂક તથા તલવારની હેટ આપવામાં આવી. બીજા વિશ્વયુદ્ધ બાદ આ બાબુના પ્રદેશમાં કેટલાક ડાકુઓની ટેળીઓ બહારવટે નીકળેલી. આ બહારવટીઓના ડરથી કેટલાક ગામડાના પ્રજાજનો પોતાના જાન બચાવવા ગામ છોડી દીધેલ ત્યારે બ્રિટિશ સરકારના અમલદારો સાથે બહારવટીઓને જીવતા કે મરેલા પકડવા આ નરવીર મસ્તક હાથમાં લઈને, કુટુંબની પરવા કર્યા વિના મહાનગીથી બહાર પડેલા જ્યારે તમના કુટુંબ અને ઘરનું રક્ષણ સરકારે કરેલું. ડાકુઓની ગીરફતારી બાદ સરકાર તરફથી એ પેઢી સુધી જમીન મહેસુલ માફ કરેલ આ નર સાહુલને આ બહાદુરીના બદલામાં બ્રિટીશ સરકારે રાવસાહેબનો ખીતાબ આપી સન્માન કરેલું.

સારાએ કુટુંબ સાથે ભારતનાં યાત્રા ધામોમાં પ્રયાસ કરેલો તથા કન્યાશાળા માટે પણ પ્રયત્નો કરેલ. પોતાની કોમના કુરિવાજો દૂર કરવા ઘણા પ્રયત્નો કરેલા.

સંવત ૧૯૮૪ મહાદેવનું નવું મંદિર બંધાવી પ્રતિષ્ઠા કરી મંદીરની પૂજનવિધિ માટે પોતાની જમીનમાંથી એક સરવે નંબર ભગવતી સોમનાથના ચરણે ધર્યો.

ડેમાઈના પ્રતિભાશાળી પુરૂષ પોતાની પાછળ ધાર્મિક વૃત્તિના પત્ની શ્રી વાલીબેન, પુત્રી અ. સૌ શ્રી વિદ્યાબેન તથા દસ વર્ષનો પુત્ર શ્રી માધુસૂંડને મૂકીને આ દુનિયાની

વિદાય તા. ૧૮-૧૧-૧૯૪૨ના રોજ લીધેલી.

શ્રી વાલીબેનની દોરવણી પ્રમાણે કારભારીશ્રી કાલીદાસ હરગોવીંદરામ સાહે કુટુંબની ખેતીની વ્યવસ્થા સાચવી. હાલમાં તેમના પુત્ર શ્રી માધુસૂંડ પિતાના પગલે ખેતીના વિકાસમાં તથા જીલ્લા અને તાલુકાના એક કૅંગ્રેસી કાર્યકર તથા ડેમાઈના સરપંચ તરીકે કાર્ય કરી રહેલ છે ડેમાઈના તમામ સામાજિક કે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં તેમનો તન-મન ધનથી ફાળો હોય છે.

ડા. ચુનીલાલ હવજરામ પંડયા

ડેમાઈના હવજરામ પંડયા નામના શિક્ષકના ઘેર જન્મ થયો. સામાન્ય સ્થિતિના માળાપે સંસ્કાર અને શિક્ષણનો લાભ આપ્યો. એ જમાનામાં આ ગામમાં પહેલા ડોક્ટર થનાર હતા શરૂઆતમાં કપડવંજ તાલુકાના ખડાલ સ્ટેટમાં મે. ઓ. તરીકે નીમાયા અને પ્રજાનો પ્રેમ મેળવી લીધા પછી અમદાવાદ જિલ્લાના જેતલપુર ગામમાં શ્રી જ્યાખંડેન મોજલાલ એમ. પંડયા ડીસ્પેન્સરીમાં સેવાઓ આપી એ સમયમાં ત્યાંની શ્રી મોજલાલ પંડયા હાઈસ્કૂલ શરૂઆતથી તેમનો અગમ્ય ફાળો હતો. તેઓશ્રી ગાંધી વિચારધારાના હોવાથી પોતાના વતનમાં સેવા કરવાની દૃષ્ટિએ વતનમાં આવ્યા. અહીં પણ કેળવણી માટેના તેમના પ્રયત્નો હતા. પણ દુર્ભાગ્યે નાની ઉંમરમાં મૃત્યુ પામ્યા.

ગામમાં નદીના સામે કિનારે સાધુઓ માટે એક મઠી બાંધી હતી.

શ્રી મણિલાલ પી. વોરા

આજે જેઓ પોરબંદર શારદા છાત્રાલય-છાયાના આચાર્યપદે, પુરાતત્વ સંશોધનમંડળના પ્રમુખપદે, લીટરરી-હાઇવ અને એજ્યુકેશન ફંડના માનદમંત્રી તરીકે રતનબાઈ વનિતા વિશ્રામના માનદમંત્રી તરીકે, જેઠવા રાજપૂત હોસ્ટેલના માનદમંત્રી તરીકે એમ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં અગ્રસ્થાને સેવા આપી રહ્યાં છે.

તેની પ્રગતિના કાર્યક્રમોમાં-પિતાશ્રી પાસેથી શિક્ષક જીવનનો આદર્શ મળ્યો, કલાગુરૂ રવિભાઈના આશીર્વાદથી ચિત્ર શિલ્પકલા પરત્વે અભીરૂચી થઈ. લોક સંસ્કૃતિ અને લોકસાહિત્ય પ્રત્યેનો પક્ષપાત વધ્યો-મુંબઈ રાજ્યના ઇતિહાસ અને પુરાતત્વ મંડળના સભ્ય હતાં-શુજરાત રાજ્ય ઇતિહાસ પરિષદના અભાવે શુજરાતના પશ્ચિમકિનારાના પ્રાચીન સ્થાનોના ઇતિહાસમાં રસ છે-પુરાતત્વ વિષેના લેખો સામયિકોમાં પ્રસંગો રાત પ્રગટ થાય છે.

પોરબંદરની આર્યકન્યા ગુરૂકુલથી જોડીને જૂદી જૂદી શાળાઓમાં વર્ષો સુધી કામ કર્યું છે. તેમના હાથ નીચે તૈયાર થયેલા અનેક વિદ્યાર્થીઓ જુદા જુદા ક્ષેત્રે ઘણી મોટી પ્રગતિ સાધી છે. શ્રી મણીભાઈનો એજ સંતાપ છે.

ગુજરાતના રાજકીય, સામાજિક, પંચાયત અને સહકારી પ્રવૃત્તિના કાર્યકરો

શ્રી મોરારજી રણછોડજી દેસાઈ

ગુજરાતના સર્વોચ્ચનું ખીરફ પામેલા શ્રી મોરારજીભાઈના પિતાશ્રી સૌરાષ્ટ્રમાં અંગ્રેજ શાળામાં શિક્ષક હતા. પાંચ વર્ષની વયે કેળવણીની શરૂઆત કરી સૌરાષ્ટ્રના મહુવા અને કુંડલામાં એંગ્લો-વર્નાક્યુલર શાળાઓમાં બાળપણમાં અભ્યાસ કર્યો. ત્યાર બાદ વલસાડમાં બાઈ આવાબાઈ હાઈસ્કૂલમાંથી તેમણે ૧૯૦૮ માં મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી. જી.ટી. બોડીંગમાં રહી તેમણે કોલેજનો અભ્યાસ વિલ્સન કોલેજમાં કર્યો. ત્યાંથી ફર્સ્ટ ક્લાસ બી.એ. થયા, ત્યાર બાદ તેમની પસંદગી વાઈસરોયના કમિશનર ઓફિસર તરીકે થઈ. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પુરું થતાં એમને પ્રોવિન્શિયલ સિવિલ સર્વિસમાં લેવામાં આવ્યાં. રેવન્યુ ખાતામાં ડેપુટી કલેક્ટર તરીકે તેમણે ૧૯૧૮ થી ૧૯૩૦ સુધી નોકરી કરી, ૧૯૩૦ની અસહકારતી લડત વખતે પોતાની નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું. અને દેશની સેવા માટે પોતાનો સમય આપવા માંડ્યો. સને ૧૯૩૧ થી ૧૯૪૬ તેમણે ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિના મંત્રી તરીકે કામ કર્યું. અને તે જ વર્ષથી આજસુધી તેઓ અ. હિં. કેવેસ મહાસમિતિના સભ્ય છે. સત્યાગ્રહની દરેક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લીધેલ અને ઘણી વખત જેલમાં ગયાં. ૧૯૩૭ ના જુલાઈથી ૧૯૩૯ ના નવેમ્બર સુધી સુરત જલ્લામાંથી તેઓશ્રી ચૂંટાઈને વિધાનસભાના સભ્ય બન્યા. અને રેવન્યુ એક્રીકલ્ચર, જંગલ તથા રૂરલ ડેવલપમેન્ટ ખાતાના પ્રધાન થયા. ૧૯૫૨ થી ૧૯૫૬ સુધી મુંબઈ રાજ્યના વડા પ્રધાન થયાં ૧૯૫૬ થી ભારત સરકારના વેપાર ઉદ્યોગ ખાતાના પ્રધાન થયાં. હેલ્થો કેન્દ્ર સરકારના નાયબ વડાપ્રધાનનું પદ સંભાળ્યું હતું.

શ્રી હિતેન્દ્રભાઈ કે. દેસાઈ

જૂની અને નેતાગીરીના પરિપક્વ સમિશ્રણના પ્રતીકરૂપ બાવન વર્ષની વયના શ્રી હિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈ ચોથી સામાન્ય ચૂંટણી બાદ ગુજરાતના નવા મંત્રીમંડળના ફરી એક વખતે વડા બને છે. શ્રી હિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈએ પંદર વર્ષની ઉંમરથી જ તેમના જાહેરજીવનનો પ્રારંભ કર્યો હતો. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ જેવા સમર્થ જાહેરજીવનના આગેવાનો પાસેથી જનસેવાના પાઠો શીખવાનું ગૌરવ તેમને પ્રાપ્ત થયું છે. તેમનો જન્મ ઓગસ્ટ તા. ૯, ૧૯૧૫ ના રોજ થયો હતો. પ્રારંભિક શિક્ષણ તેમણે સુરતમાં અને ત્યાર પછીનું શિક્ષણ મુંબઈમાં લીધું હતું. ૧૯૩૦ માં ટુંકી મુદત માટે તેમણે કારાવાસ વેઠ્યો હતો. ૧૯૩૭ માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં અર્થશાસ્ત્રના વિષયમાં સૌથી વધુ ગુણ મેળવીને તેઓ સનાતક થયા હતા. ૧૯૩૯ માં કાયદાના સ્નાતક થયા પછી તેમણે સુરતમાં વકીલાત શરૂ કરી અને સાથેસાથ જાહેરજીવનમાં અંપવાવું, શહેર સુધારામાં

વર્ષો સુધી સભ્યપદે ચૂંટાઈને ત્યાં કેટલાય હોદ્દાઓ ઉપર રહીને તેમણે સેવાનું કાર્ય કર્યું છે. ૧૯૫૭ માં સુરત વિભાગમાંથી તેઓ મુંબઈ વિધાનસભાના સભ્ય તરીકે ચૂંટાયા હતા. મુંબઈ રાજ્યના મંત્રીમંડળમાં તેઓ શિક્ષણમંત્રી હતા. શિક્ષણ-મંત્રી તરીકેની તેમની કામગીરી દરમિયાન તેમણે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કેટલાય સુધારાઓ હાથલ કર્યા હતા. આર્થિક રીતે પછાત વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને મફત શિક્ષણ, શિક્ષાની પરિસ્થિતિમાં સુધારો, માધ્યમિક શિક્ષણની ઉન્નતિ વગેરે જેવાં પગલાં કેળવણીના ક્ષેત્રમાં શ્રી દેસાઈએ હાથલ કરેલા સુધારાઓમાં ગણી શકાય.

શ્રી હિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈ મહેસુલ મંત્રી હતા ત્યારે લોકોના વહીવટી પ્રશ્નોનો સ્થળ પર જઈને નિકાલ કરવાની તેમની યોજના તત્તન હતી, પ્રશ્નસા પામી હતી. લલિતકળા અને રમત-ગમતોના વિકાસ માટે તેમજ પ્રણાલિકાગત સંસ્કારવારસાના પુનરુત્થાન માટે શ્રી દેસાઈને ખાસ અભિરુચિ છે.

શ્રી હિતેન્દ્રભાઈની નેતાગીરીમાં ગુજરાતના લોકોને નિષ્પક્ષ, કાર્યક્ષમ, અને સ્વચ્છ વહીવટની ખાત્રી મળે છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ સુખી, સમૃદ્ધ અને શક્તિશાળી રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કરવાની આકાંક્ષાઓ રાખતા અને તેને માટે રચનાત્મક કાર્ય કરતા સૌ કોઈને પછી તે ગમે તે નાત જાત ના હોય કે ગમે તે રાજકીય વિચારસરણી ધરાવતા હોય તો પણ તેમને મુક્ત કાર્ય કરવાનો અવકાશ મળે છે

૨૧. શ્રી બળવંતરાય મહેતા

૧૯મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૯ના રોજ જન્મેલા શ્રી બળવંતરાય મહેતાની જીવન-યાત્રા ઘણી જવલંત હતી. તેઓ જ્યારે મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાંથી એલ્યુએટ થયા ત્યારે મહાત્મા ગાંધીજીએ આદરેલી અસહકારની ચળવળનો નાદ દેશભરમાં ગુંજી રહ્યો હતો. શ્રી બળવંતભાઈને પણ આ ચળવળનો એપ લાગ્યો તેમણે અસહકારની ચળવળમાં અંપનાવ્યું યુનિવર્સિટીની ડીગ્રી લેવાનો ઇન્કાર કર્યો, અલબત્ત પાછળથી ગુજરાત વિદ્યાપીઠે તેમને સ્નાતકની પદવી એનાયત કરી હતી

ભાવનગરમાં રહેવે કર્મચારી મંડળના સંગઠન મંત્રી બન્યા, પાછળથી તેમણે હરીજન કલ્યાણ અને મહિલા કેળવણીની પ્રવૃત્તિઓ હાથ પરી હતી, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની આગેવાની હેઠળ નાગપુર ખાતે ઝંડા સત્યાગ્રહમાં પણ શ્રી બળવંતભાઈએ ભાગ લીધો હતો. ૧૯૩૦માં મીડાનો કાયદો તોડવા માટે ગાંધીજીએ 'હાંડી કુચનો કાર્યક્રમ અમલી બનાવ્યો ત્યારે ઘોલેરા ખાતે મીડા સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધો હતો

ભારતના રાજકીય જીવનમાં શ્રી બળવંતભાઈ મહેતાનો સૌથી મોટામાં મોટો જવાબદાર રાજતંત્ર માટેની રાજરથાની

પ્રજ્ઞાની લડતના શહીદ બનવાનો તેનો આગેવાની લેવામાં રહેલો હતો. કેટલાક વર્ષો સુધી શ્રી બળવંતભાઈ આપીલ ભારત રાજ્યની પ્રજાકીય પરિપદના મંત્રીપદે રહ્યા હતા. શ્રી બળવંતભાઈ પાછળથી આ પરિપદના ઉપ-પ્રમુખ પણ બન્યા હતા. ભાવનગર પ્રજા પરિપદના આગેવાન તરીકે તેમણે જવાબદાર રાજતંત્ર માટે ભાવનગર રાજ્યના દિવાન સાથે વાટાઘાટો કરી હતી. તેઓ ભાવનગરની ધારાસભામાં ચુટાયા હતા, અને ભાવનગરના પ્રથમ મુખ્ય પ્રધાન બન્યા હતા. શ્રી બળવંતભાઈ કેંગ્રેસમાં વર્ષો સુધી સક્રિય રહ્યા હતા. ૧૯૪૮માં જ્યારે સૌરાષ્ટ્રના એકમની રચના થઈ ત્યારે તેઓ તેના પ્રથમ નાયબ મુખ્ય પ્રધાન બન્યા હતા. ૧૯૪૭માં તેઓ ભારતની બંધારણ સભાના સભ્ય ચુટાડાયા.

૧૯૫૨ અને ૧૯૫૭માં એમ બન્નેવાર તેઓ ભાવનગરમાંથી લોકસભાના સભ્ય તરીકે ચુટાયા હતા. તેઓ કેંગ્રેસ સંસદીય પક્ષના મંત્રપદે હતા અને લોકસભાની અંદાજ સમિતિના અધ્યક્ષ પદે પણ રહ્યા હતા. ગુજરાત રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાન પણ બન્યા હતા. તે પછી વિધિની વિચિત્રતા એ તે કે બરાબર બે વર્ષો તેમની આ ઉજ્જવળ કારકીર્દીએ સુધરીના દરિયા કિનારે સોડ તાણી તેઓ ગુજરાતનું ગૌરવ હતા.

શ્રી ઉછરંગરાય ન. ઢેબર

સૌરાષ્ટ્રના ઘડતરમાં જેમનું આગળ રથાન છે. તે શ્રી ઢેબરભાઈ રાજકોટમાં વે. ઈ. સ્ટે. એન્જિનીયરી કોલેજમાં વકીલાત કરતા હતા. દેશમાં રાષ્ટ્રીય અદિક્ષનના નગારા વાગ્યા અને વકીલાતને તીર્થાંજલી આપી ૧૯૨૯માં કેંગ્રેસના રેનિક બન્યા. તે પછી કાઠીયાવાડ પોલીટીકલ કોન્ફરન્સના મેકેટરીપદે પણ રહ્યા. ૧૯૪૭માં ગુજરાત પ્રદેશ કેંગ્રેસના મંત્રી તરીકે કામ કર્યું. રાજકોટ સત્યાગ્રહ વખતે ત્રણ વખત જેલમાં ગયા. ૧૯૪૧માં ૭ માસની જેલયાત્રા ભોગવી હતી. ૧૯૪૨-૪૫માં પણ જેલમાં ગયા. ૧૯૪૮ થી સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાન બન્યા ત્યાર પછી અખિલ હિંદ કેંગ્રેસનું પ્રમુખપદ સાંભળ્યું. ગુજરાત અને ભારતની જુદી જુદી સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. હાલમાં ખાદી મોડનું સંચાલન કરી રહ્યા છે.

ડા. જીવરાજ નારાયણ મહેતા

તેઓએ પોતાના અભ્યાસકાળ દરમિયાન દર વર્ષે કોલેજ સ્ટોડન્ટ-શીપ અને સુવર્ણચંદ્રકો મેળવીને તેજસ્વી વિદ્યાર્થી તરીકે નામના કાઢેલી. સમાજસેવાની પ્રવૃત્તિ પણ અભ્યાસકાળથી જ અપનાવેલી. લંડનમાં ઇન્ડિયન એસો.ની સ્થાપના કરી ઇંગ્લેન્ડમાં હિંદી વિદ્યાર્થીઓને નડતી મુશ્કેલીઓ અંગે લંડનમાં ઝુંબેશ ઉઠાવી હતી. ૧૯૫૧માં મુંબઈ આવી કન્સલ્ટીંગ પ્રોડીસ શરૂ કરી. ૧૯૨૧માં વડોદરા રાજ્યના ચીફ મેડીકલ ઓફિસર તરીકે જોડાયા. ૧૯૩૨ માં ભારતના મુક્તિજંગમાં કંપડાવ્યું બે વર્ષ જેલવાસ ભોગવ્યો. ૧૯૪૨માં ભારત છોડોની લડતમાં ભાગ લીધો અને ફરી બે વર્ષ જેલવાસ ભોગવ્યો, ૧૯૪૬માં વિધાનસભામાં ચુટાયા. ૧૯૪૮માં વડોદરા રાજ્યના દિવાન

નિભાયા. ૧૯૪૯માં મુંબઈના પ્રધાનમંડળમાં જાહેર માધ્યકામના પ્રધાન થયાં. ૧૯૫૨ થી ૧૯૫૬ સુધી મુંબઈ સરકારના નાણાખાતા ઉપરાંત દારૂબંધી અને ઉદ્યોગખાતાના પ્રધાન તરીકે ફરજે સંભાળેલ. તે પછી ગુજરાત રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાન બન્યા. સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં તેમની સેવાઓ ઘણી છે.

શ્રી રસીકલાલ ઉમેદચંદ પરીખ

જેમના પાસેથી સૌરાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની કડીબદ્ધ વિગતો મળી શકે છે. જેઓએ લીમડી સત્યાગ્રહના પ્રણેતા અને સૌરાષ્ટ્રના એક અડીખમ રાજકીય કાર્યકર તરીકેનું સ્થાન પ્રથમ હરણમાં મેળવ્યું છે, તેવા શ્રી રસિકભાઈ ૧૯૩૩, ૧૯૩૯ અને ૧૯૪૨ ની રાષ્ટ્રીય ચળવળોમાં અગ્ર ભાગ ભજવ્યો હતો અને ત્રણ વખત જેલવાસ ભોગવ્યો હતો. ૧૯૪૮ માં સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યસભામાં પ્રધાન તરીકે લેવાયા. ૧૯૫૨ માં જાણાવાડમાંથી લોકસભામાં ચૂંટાયા. સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના મુખ્યપ્રધાન તરીકે પણ કામ કર્યું. ૧૯૫૪ માં સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના મુખ્યપ્રધાન થયાં. ૧૯૫૬ થી મુંબઈ રાજ્યના મહેસુલ પ્રધાન તરીકે પણ સેવા આપી. ગુજરાતનું અલગ રાજ્ય થતાં ગુજરાત રાજ્યના મુખ્યપ્રધાન તરીકે પણ સેવા આપી હતી.

શ્રી મનુભાઈ શાહ

સૌરાષ્ટ્રનું રાજ્ય રચાયું ત્યારે નાનામાં નાના પ્રધાન તરીકે જે મળતા હતા તે શ્રી મનુભાઈ શાહે દિલ્હીમાં શરૂઆતમાં દિલ્હી કલેજ અને જનરલ મીડલ કું0 માં ઉચ્ચ ફરજોની જગ્યા ઉપર બાર વર્ષ કામ કર્યું. સૌરાષ્ટ્રમાં નાણાપ્રધાન થયાં. રાષ્ટ્રીય લડતોમાં તેમણે ઘણી સેવાઓ આપી છે. ભારત સરકારના ઉદ્યોગવિકાસ ખાતાના પ્રધાન પછી ભારે ઉદ્યોગખાતાના પ્રધાન થયાં. ૧૯૫૭ થી ભારત સરકારના ઉદ્યોગખાતાના પ્રધાન તરીકે પણ સેવા આપી છે. ભારે ઉદ્યોગમાં તેમણે નડેડના સ્વ-પાઓ સાર્થક કર્યાં, કાપડ ઉદ્યોગને દુનિયામાં ખીજું સ્થાન અપાવ્યું. નિકાસ વ્યાપારમાં નવા શિખરો સર કરી બતાવ્યા. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના મશાલચી તરીકે અને આધુનિક સૌરાષ્ટ્રના શિક્ષણમાં તેમનું નામ મોખરે રહેશે, ગુજરાત ડેવલોપમેન્ટ કોર્પોરેશનના સુકાની તરીકે ઘણી યશસ્વી સેવા આપી રહ્યાં છે.

શ્રી રતુભાઈ અઢાણી

માંધીયુગની ખડતલ વ્યક્તિઓમાં શ્રી રતુભાઈનું નામ મોખરે છે. ૧૯૩૦ માં અભ્યાસ છોડ્યો અને સત્યાગ્રહનો ચળવળમાં ભાગ લીધો અને જેલમાં ગયા. જેલમાંથી બહાર આવી રાજકીય અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી, ૧૯૪૨ માં ભૂગર્ભકાર્યકર તરીકે કામ કર્યું. સૌરાષ્ટ્રનું રાજ્ય રચાયા પછી વિકાસ અને પ્લાનીંગ ખાતાના પ્રધાન તરીકે સેવાઓ આપી. મુંબઈ રાજ્યના વીજેજ પંચાયત અને કોટેજ ઇન્ડસ્ટ્રીઝના પ્રધાન તરીકે પણ કામ કર્યું. છેલ્લે ગુજરાત રાજ્યના પ્રધાન મંડળમાં પણ જોડાયા. આજે જૂનાગઢમાં રહીને સૌરાષ્ટ્રની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓને વેગ આપી રહ્યાં છે.

શ્રી કાન્તિલાલ પી. શાહ

ઈન્ટર આર્ટ્સ સુધીનો અભ્યાસ, ધંધામાં અને બહાર-જીવનમાં યશસ્વી સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી છે. ૧૯૨૭ માં મુંબઈ ખાતે શીર્ષીંગ એન્ટ્રસ તરીકે જીવનની કારકીર્દીની શરૂઆત કરી ૧૯૩૮ માં જામનગર ખાતે આ જ ધંધો સર કર્યો. હૈયાઉકલત અને કુશળતાથી ધંધાનો વિકાસ કર્યો, અને એ લાઈનમાં સારી ખ્યાતિ મેળવી. જામનગર ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ, જામનગર બાલકન જી. બારી અને જામનગર પી એન્ડ કી વર્ક્સ યુનિયનના પ્રમુખ તરીકેની એમની સેવાઓ બાણીતી છે. ન્યુ દિલ્હી સેન્ટ્રલ એક્સપોર્ટ પ્રમોશન એડવાઈઝરી કાઉન્સીલ, લાઈફ ઈન્સ્ટી. કોર્પોરેશનના વેસ્ટર્ન ઝોનના ઝોનલ એડવાઈઝરી બોર્ડના હાલાર વિકાસ તથા કેળવણી બોર્ડના અને રાજકોટ વિભાગના આર. ડી. એ.ના સભ્ય તરીકે રહીને સારી કામગીરી બજાવી છે. સૌરાષ્ટ્ર સ્પોર્ટ્સ ઈન્સ્ટ્રીજ, ફો. ઓપરેટીવ એન્ડ અલીયાબાડા વિદ્યામંડળ વિગેરેના ચેરમેનપદે નિષ્ઠાથી કામ કર્યું. ૧૯૫૭માં મુંબઈ વિધાનસભામાં સભ્ય તરીકે ચુંટાયા હતા હાલમાં ગુજરાત સ્ટેટ ટ્રાન્સપોર્ટ કોર્પોરેશનના ચેરમેન તરીકે ઘણીજ ઉમદા સેવા બજાવી રહ્યાં છે. તેઓ જામનગરનું સૌરાષ્ટ્રનું અને ગુજરાતનું ગૌરવ છે.

શ્રી જદવજીભાઈ કે. મોદી

ભાવનગર જિલ્લા પંચાયતના હાલના પ્રમુખ અને ભાવનગર જિલ્લા કૅબિનેટમાં જળવંતભાઈ મહેતા પછોતું સ્થાન ધરાવતા શ્રી મોદીની સમ્માન, પ્રમાણીકતા અને સદ્ભાવ માટે સાહ્યે સ રાષ્ટ્ર પરિચિત છે. ૧૯૨૮ થી ૧૯૪૧ સુધી વકીલાત અને બહાર પ્રવૃત્તિઓ. ૧૯૨૮ થી કારિયાવાડ વ્યાયામ પ્રચારક મંડળના મંત્રી, ૧૯૩૮ થી ભાવનગર રાજ્ય પરિષદના મંત્રી, સ્વરાજ્ય પક્ષી જિલ્લા કૅબિનેટના મંત્રી, ૧૯૪૧ માં વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ માટે જલયાત્રા. ૧૯૪૨ માં કનીટ ઈન્ડીયા અંજી ડીટેન્શનમાં, ૪૮માં ભાવનગર રાજ્યના મહેસુલ પ્રધાન-એજ અરસામાં સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યની એડમીનીસ્ટ્રેટીવ કાઉન્સીલના ચેરમેન, ૪૯માં જિલ્લા કલેક્ટર, ૫૦ થી પર સુધી સૌરાષ્ટ્ર ધારાસભાના સ્પોર્કર પર થી પડ સુધી કેળવણી તેમજ જાહેર બાંધકામ ખાતાના પ્રધાન તરીકે યશસ્વી કામગીરી બજાવી. નાયકારા ટેન્ડી બોર્ડ, ગોપાલક સંઘ, ભાવનગર કેળવણી મંડળ, ગાંધી સ્મૃતિ ટ્રસ્ટ આવી અનેકવિધ સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. તેમનું આખું એ કુટુંબ ચુસ્ત ખાદીધારી છે. પોતે કૅબિનેટની શિસ્તને વરેલા છે.

શ્રી પરમાણુદ એ.આ.

મુક્ત હાસ્ય કરતા પ્રતિભાશાળી પુરુષને જુઓ એટલે સમજી લેવું કે ઉનાના એ પરમાણુદભાઈ એ.આ. છે. જેણે સ્થાન પદ કે સત્તા મેળવવા કદી નાનો સરખો પજી પ્રયત્ન નથી કર્યો. છતાં આમજનતા કૅબિનેટ પક્ષ અને ગુજરાત સરકારે હંમેશા અગત્યના સ્થાને તેને પસંદ કર્યા છે, તે શ્રી પરમાણુદભાઈ જવાભાઈ એ.આ. જીવનની પ્રેરણાત્મક હકીકત છે.

આર્થિકરીતે સદર એવા મૂળ ઉના તાલુકાના સીમર ગામના વતની તે મુંબઈ વસતા ઉનેવાળા બ્રાહ્મણ પરિવારના એક નવજવાનને સને ૧૯૨૯ના દિવસોમાં પૂજ્ય રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીને અને પોતિ જવાહરલાલજીના વિચારોની ધુન લાગી તે કૅબિનેટના સૈનિક થવાનું મન થયું, મુંબઈ પ્રદેશ કૅબિનેટની શાખા મુંબઈ “બી” વોર્ડ માંડવી તિલાગ કૅબિનેટ સમિતિના સભ્ય તરીકે જોડાઈ જ.સેવાની દિક્ષા લીધી સને ૧૯૩૭ સુધી આ જીવાને કૅબિનેટ જે કંઈ સોંપ્યું તે દેશ મેવાનું કામ કર્યું તે જીવાન એજ આજના શ્રી પરમાણુદભાઈ જવાભાઈ એ.આ.

સને ૧૯૩૭ માં તમિલ તમિલવાડી પરિવારની પ્રેમભરી મીડી ઉંઘ છોડી, મિત્રમંડળ છોડી. આરામનો શેટલો છોડી, મહેનત કરી તમિલ સુધારવા પોતાની જન્મ ભૂમિના તાલુકામાં આવ્યા, ત્યારે કોઈ જાણતું ન હતું કે આ જીવાન માણસ સમગ્ર ઉના તાલુકાની જનતાનો અગ્રણી બનશે. તે જીનાગઢ જિલ્લાનો અગ્રણી કાર્યકર બનશે. વર્ષોની સેવાને લીધે ગીરના માલધારીઓ, પંચોળી, ગરવી, જોહેલો, આહેર, કારડીયા, કણ્થી. માર, કુભાર, હરિજનો, કોળી, અને પજાત વર્ગથી માંડીને ઉનાની વણિક બ્રાહ્મણ દરેક કામના હેથે સુધી શ્રી પરમાણુદભાઈની સેવાની સુગંધ અને દિલની આતિથ્યના પહોંચી છે.

સ્વરાજ્ય લાવવા માટે જે કનાગીરીને વેરી લેનાર સેવાલની જુથ ભારતમાં કૅબિનેટ જીલ્લું કયુ તેમાં શ્રી એ.આ.એ પજી આમ જનતાને ગુલામીમાંથી મુક્ત થવાની વાત સમજાવવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો હતો જીનાગઢમાં જ્યારે નવાગથાહીનો સુરજ તપ્તો હતો અધિકારીઓ નવાથી મિત્રજમાં અને હાલમાં રહેતા હતા ત્યારે ઉના તાલુકાની જનતાનો પ્રશ્ન શ્રી એ.આ. પોતાની લોકસેવાની શક્તિથી દલ કરતા હતા. સ્વરાજ્ય આવ્યા બાદ શ્રી એ.આ. જનસેવાના જ કામમાં ગળાપૂજ રહેતા હોવાથી તેમની ખેતી મુકાઈ મઈ, આર્થિકરીતે ઘણાથી તેમનું પશુપત્ન અરધું નાશ પામ્યું તેમના ઘરની ચિંતા ઈશ્વરને સોંપી દીધી. સ્વરાજ્યના ૧૯ વર્ષે ઉના તાલુકામાં ગામે ગામ વાડીએ વાડીએ બોહલ એન્જિનો મુકવામાં આવ્યા અને ઉના તાલુકા ગુજરાત રાજ્યમાં પ્રસિદ્ધ પામ્યો. ત્યારે શ્રી એ.આ.ની વાડી ઉપર પાણીનું મશીન નહેતું પહોંચ્યું ગમે તે માણસ આવે તેને જમાડી મંદ કરવામાં ધન્યતા અનુભવતા ઉદાર અને ખાનદાન લોકસેવક ઉપર સમગ્ર ઉના તાલુકાની જનતા, અને બાપરીયા-વાડીની જનતા ગૌરવ અનુભવે છે. હાલમાં તેઓ ગુજરાત રાજ્યના વન અને માગ વાહન વ્યવહાર ખાતાના નાયબ મંત્રી તરીકે સેવા આપી રહ્યાં છે.

શ્રી જયરામભાઈ આણુદભાઈ પટેલ

સ રાષ્ટ્રના ગોંડલ નજીક કોલકી ગામનાં ખેડૂત કુટુંબના શ્રી જયરામભાઈ પટેલનો જન્મ નવેમ્બર તા. ૧૪, ૧૯૨૭ ના રોજ બ્રહ્મદેશમાં યોગેશ્વરમાં થયો હતો. તેમણે સૌરાષ્ટ્રની ગુજરાતી શાળામાં અને બ્રહ્મદેશની મીશનરી સ્કૂલમાં ૧૧ વેરણુનો

અભ્યાસ કર્યો ત્યાર બાદ બીજા વિશ્વયુદ્ધને કારણે તેમને ભારતમાં આવવું પડ્યું. આ પછી ૧૯૪૨ ના રાષ્ટ્રીય આદિલનમાં રોનિક તરીકે લડતમાં ફાળો આપ્યો અને ૧૯૪૭ માં આંખલા ગ્રામ દક્ષિણમુર્તિમાં લોકસેવક તરીકેના અભ્યાસ કર્યો.

શ્રી જયરામભાઈની રાજકીય કારકિર્દીનો પ્રારંભ તેમણે જુના ગોંડલ રાજ્યના કાયદાનો ભંગ કરીને પુસ્તકાલયો સ્થાપવામાં આગેવાનીઓને ભાગ લેવાનો ત્યારથી થયો. આ પછી તેમણે ગોંડલ પ્રજામંડળની સ્થાપનામાં તેમજ ગોંડલ રાજ્ય પ્રતિનિધી સભાની રચનાના કાર્યમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો હતો. આ ઉપરાંત જામ જુથ યોજના વિરૂધ્ધ લોકમત પ્રગટ કરવાના આંદોલનોમાં તેમણે અગ્રણ્ય કામગીરી બજાવી હતી. સૌરાષ્ટ્ર ખેડૂત મંડળના મંત્રી તરીકે શ્રી જયરામભાઈએ અઢી વર્ષ કામગીરી બજાવ્યા બાદ તેઓ પોતાના વતન કોલકા ગામની પંચાયતના સરપંચ તરીકે ચુંટાયા હતા ૧૯૫૪ થી ૫૭ સુધીના આ ત્રણ વર્ષના ગાળા દરમિયાન આ કોલકા પંચાયતે સૌરાષ્ટ્રની શ્રેષ્ઠ પંચાયત તરીકે ધનામ મેળવ્યું હતું.

ગયા મંત્રીમંડળમાં તેમણે કૃષિ અને નાગરિક પૂરવઠા ખાતાના નાયબ મંત્રી તરીકે કામગીરી બજાવી, હાલમાં ગુજરાત રાજ્યના ખેતી-સીંચાઈ-વિજળી ખાતાના નાયબ મંત્રી તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે.

શ્રી રાઘવજી લેઉઆ

તે તેમની વિક્રતા અને સેવાના સાચા અને ઉચિત આદર સમાન છે. અને વિધાન સભાના અધ્યક્ષ તેમની સર્વાનુમતિ પસંદગી કરીને રાજ્ય ધારાસભાએ ગૌરવશાળી પ્રણી લીધી છે. અસ્પૃશ્યતાના અનિષ્ટની સમાજ પરની પકડ છતાં શિક્ષણ સાધનો ચાલુ રાખીને તેઓ બી. એસ. સી. એલ. એલ. બી. થયા. અભ્યાસ કર્યા પછી મહારાવ શ્રી શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડે તેમને ૧૯૩૭ માં ન્યાયખાતામાં પ્રોવેશનલસિવિલ જજ તરીકે નિમણૂક આપી અને તેમને વધુ અભ્યાસ અર્થે ઇંગ્લાંડ મોકલ્યા. વડોદરા રાજ્યના જવાબદાર રાજ્યતંત્રમાં શિક્ષણ અને પંચાયતખાતાના પ્રધાન તરીકે જોડાયા. ૧૯૫૯ માં વડોદરા રાજ્યનું મુખ્યમાં જોડાણ થતાં તેઓએ મુખ્ય હાઇ કોર્ટમાં પ્રેક્ટીસ શરૂ કરી હતી. આ કાળ દરમિયાન મુખ્ય ધના મ્યુનિસિપલ મજુરોના યુનિયન સાથે અને મજુરોના હિતની પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય રસ લીધો. સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના પંચાયત વર્ગ કલ્યાણ ખોડમાં પણ તેમણે સેવા આપી હતી. તેમણે ગુજરાત રાજ્ય પબ્લીક સર્વિસ કમીશનના અધ્યક્ષ તરી ની જવાબદારી સંભાળી અને લાગભાગ ૭ વર્ષ સુધી સફળતાપૂર્વક આ કામગીરી બજાવી. તેઓ સામાજિક અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. અમરેલીમાં કોલેજો ચલાવતી અમરેલી બિલ્લા વિદ્યાસભાના તેઓ મંત્રી છે.

આ ઉપરાંત તેઓ વડોદરાની મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીની સેનેટના ૧૯૪૯ થી સભ્ય છે. અને ગુજરાત યુનિવર્સિટીની સેનેટના ૧૯૬૧ થી સભ્ય છે. આ ઉપરાંત નવી સ્થપાયેલી સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીની સલાહકાર સમિતિના પણ સભ્ય છે.

શ્રી જસવંત મહેતા

મહુવામાં એમણે વિદ્યાર્થી જીવન ગાળેલું. નાની વયથી તરવરાટ અને અન્યાયનો સામનો કરવા તત્પર રહેવાના ગુણોએ એમને નેતા બનાવી દીધેલ. મહુવાની વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિઓમાં મોખરે રહેતા, ત્યાર પછી ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાં દાખલ થયા અને ભાવનગરની વિદ્યાર્થી લડતો અને વિદ્યાર્થી મંડળમાં આગેવાની ભર્યો ભાગ લેવાલો. ૧૯૪૨ માં પૂ. બાપુએ અંગ્રેજો હિંદ છોડોની લાકલ કરી. આ લોકક્રાંતિમાં એક પછી એક આગેવાનો જોડાયા. શ્રી જશુભાઈ કોલેજ છોડી આ લડતમાં ફાળો પડ્યા. પણ એમને સીધા સાદી રીતે પકડાઈ કારાવાસમાં જવાનું પસંદ ન હતું. એમણે ભૂગર્ભમાં જઈ અંગ્રેજ સરકાર સામેની લડત ચલાવ્યે રાખી, આ વાતની ગંધ જતાં ભાવનગર રાજ્ય એમની ધરપકડ માટે વોરંટ કાઢ્યું, પણ વોરંટ સેન્ટ બંધ ? રાજ્ય કડક થયું એમને હાજર થવા અને નહિતર જમીન હરરાજ કરવા નોટીસ નીકળી. પણ હાજર ન થયા. છેવટે જમીન હરરાજ થઈ, પછી તો કારાખાવડ એજન્સી, મુખ્ય સરકાર વગેરે ધરપકડ માટે વોરંટો કાઢ્યા પરંતુ તે ન પકડાયા તે ન જ પકડાયા. આ રીતે ચાર વર્ષ જુગર્જન સેવ્યો એ દરમિયાન કાશી વિદ્યાપીઠમાં જઈને સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ પણ કર્યો, ૧૯૪૭ માં સ્વરાજ આગતાં વતન મહુવામાં આવ્યા. પરંતુ થોડા જ સમયમાં જુનાગઢની આરજી હકુમત થઈ અને ફરી શ્રી જશુભાઈ એ લડતમાં ગયા અને અંગ્રહિસ્સો આપી લડત સફળ બનાવી. એમના જાહેર જીવનનો સીધો આરંભ ૧૯૪૮ થી મહુવામાં શરૂ થયો. મજુર પ્રવૃત્તિ, ખેડૂત પ્રવૃત્તિ, સામાજિક પ્રવૃત્તિ વગેરે ક્ષેત્રોમાં એમણે હિસાબભેર કામ શરૂ કર્યું અને લોકોએ પણ તે ઉપાડી લીધું. ૧૯૫૨ માં પ્રથમ ચુંટણીમાં તેઓ મહુવા વિધાન સભાની બેઠક લડી સૌરાષ્ટ્ર ધારાસભાના વિરોધપક્ષના ધારાસભ્ય બન્યા. વિરોધપક્ષમાં એમનો આગેવાની ભર્યો ભાગ હતો. ૧૯૫૫ માં દીવ મુન્નિ આદિલનમાં ભાગ લીધો અને સત્યાગ્રહ માટે બે માસ પંચમ જેલમાં ગાળ્યા. મેલ્સટેકસ આદિલન વખતે પણ જેલમાં ગયેલ. શ્રી જશુભાઈ ૧૯૪૯ થી ૧૯૫૯ સુધી એટલે કે ૧૦ વર્ષ મહુવા મ્યુની.ના પ્રમુખપદે રહ્યા હતા. મહુવા મ્યુનીસિપાલિટીએ આઝાદી પછી જે સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી છે તેનો સાચો અને સચોટ ખ્યાલ જોયાં સિવાય આવી શકે તેમ નથી સુધરાઈએ લોકમત ફળવી લોકક્રાંતિથી જાહેર ગમે કર્યા છે તે અભિનંદનનીય છે મહુવા ફળવણી સહાયક સમાજની પ્રસંશા સવ તથા છે. હોલ તેઓ ગુજરાત રાજ્યના નાણાપ્રધાન છે.

શ્રી છબીલદાસ મહેતા

૪૨ વર્ષના શ્રી છબીલદાસ મહેતા સૌરાષ્ટ્રના ગોહિલવાડના તરવરિયા જુવાનોના જુથના એક સભ્ય છે. જેમણે પોતાના સાથીદારો સાથે રહીને મહુવા શહેર સુધારામાં સંગીન કામગીરી કરીને સૌના હૃદય જીતી લીધા હતા. મહુવામાં કામ કરતી પ્રગતિશીલ જુવાન મિત્રોની પ્રવૃત્તિમાં શ્રી છબીલદાસ પણ નાનપણથી આકર્ષાયા, અને તેમણે જાહેર જીવનમાં મંડાણ કર્યા. બધા

શ્રી કલ્યાણભાઈ રાયકા

વિદ્યાકાળ દરમિયાનથી જ સહકારી પ્રવૃત્તિમાં અભિરૂચી ધરાવવાને કારણે યુવાનીમાંજ સહકારી પ્રવૃત્તિની દૃઢ સૌકીની સમજ જાણવા મંત્રીવર્ગમાં જોડાઈ પ્રથમ વગ, પ્રથમ નંબરે આ પરીક્ષા ઉત્તીર્ણ કરી.

પ્રથમ પ્રત્યેના સાચા પ્રેમના કારણે આજે ૪૨ વર્ષની ઉંમરે સહકારી પ્રવૃત્તિને જીવનદષ્ટિ ગનાવી છે, તે જ સંસ્થાઓમાં મેંવાળો આપી રહ્યા છે તે જાણતા જ સમજી શકાય છે. પ્રવૃત્તિના જેકે જેકે અંગ સાથે સંસ્થામાં પોતાનો મેટા ભાગનો સમય સહકારી સંસ્થાઓના વિકાસમાં રચ્યા પાયા રહીને પસાર કરવામાં પોતાની જાતને સંતોષ માનવમાં અનંદ માને છે.

મહેસાણા જિલ્લા સહકારી ખરીદ વેચણ સંઘ લી. માં તેની સ્થાપનાથી જ કરોજારી સભ્ય, ઉપ-પ્રમુખ અને પ્રમુખ તરીકે પોતાની સેવાઓ આપી રહ્યા છે. આ ઉપરાંત મહેસાણા જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંક લી., મહેસાણા જિલ્લા સહકારી દૂધ ઉત્પાદક સંઘ લી. “ દૂધ સંગર. ” મહેસાણા જિલ્લા સહકારી સંઘ, મહેસાણા તાલુકા સહકારી ખરીદ વેચણ સંઘ લી. અને ગુજરાત રાજ્ય પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળીમાં સક્રીય કરોજારી સભ્ય તરીકે તેમની સેવાઓ આપી રહ્યા છે.

મહેસાણા માર્કેટીંગ કમિટીના સભ્ય તરીકે, જિલ્લા સહકારી સંઘના ઉપ-પ્રમુખ તથા નાનદ મંત્રી તરીકે, ખાદી પ્રમેલોગ નવકરી સંઘના પ્રમુખ તરીકે, મહેસાણા જિલ્લા ચર્મ ઉદ્યોગ અને મજૂર સહકારી મંડળ ઓના જિલ્લા સંઘના પોતાના સેવાઓ આપી છે.

ગ્રામ કક્ષાએ પોતાના વતનમાં વિવિધ કાર્યકારી અને દૂર ઉત્પાદક સહકારી મંડળીના પ્રમુખસ્થાન રહી, સહકારી જાનના, અને કાર્યદક્ષતા અને પ્રમાણીકતાથી વહીવટ ચલાવી વિજયના પથે દોડતી કરી છે. ગુજરાત રાજ્યમાં ગોપાલકોની સહકારી મંડળીઓના વિકાસમાં પૂરતો રસ લઈ અવી અનેક મંડળીના સ્થાપના સકાય રસ લીધો છે. પરિણામે ગુજરાત રાજ્યની રમરી, ભરવાડ પૂનર્વસાહત યોજનાની સલાહકર સમિતિના સભ્ય તરીકે યશભાગી બન્યા છે. આમ સહકારી પ્રવૃત્તિના અનેક પાસા સાથે દીલચસ્પીથી સેવાઓ આપી છે.

જિલ્લામાં યુવન સમાજક કાર્યકર તરીકે જાણીતા છે. અને આવી ઘણી સંસ્થાઓને સીધી યા આડતરી રીતે પોતાની સેવાનો લાભ આપતા આવ્યા છે. રાજકીય સંસ્થાઓ જેવી કે, તાલુકા પંચાયત, જિલ્લા પંચાયત અમલ જિલ્લા લોકલ બોર્ડ જેવાં સંસ્થા કાગીરી બળવી છે. મહેસાણામાં રહેઠાણને પ્રશ્ન દિવસે દિવસે વિકટ બનતો રહ્યો છે. આ પ્રશ્નમાં રસ લઈ સહકારી ધોરણે તેને હલ કરવા જિલ્લામાં સહકારી મૂલ મંડળીઓ રચનાનો કામગીરીમાં સક્રિય રસ લઈ રહ્યા છે.

પટેલ શાંતાબેન ભોળાભાઈ

ઉત્તર ગુજરાતના પીઠ લેક્સેલ શ્રી સાકળચંદભાઈ પટેલની સુપુત્રી અને હાલના ધા.સભ્ય શ્રી શાંતાબેન પટેલને રજૂ-કક્ષિતા ગુણો વરસ સાં મળ્યાં છે. ૧૯૪૨ની લડત વખતે સમાસરઘસે નાં છ-છીનાખના નારા મજબૂતમાં અને સત્તાવાળાઓને પીડિત કરાવવામાં, લોકોને સામી દેરવણ આપવામાં નાની ઉમરથી જ તેમને શક્તિના દર્શન કરાવ્યા છે. આર્થિક-કન્યા મહાવિદ્યાલય, નડીયાદ વિઠલ કન્યા વિદ્યાલય વિગેરેમાં શિક્ષણ લીધું ભોળાભાઈ પટેલ સથે લગ્નપ્રતીથી જોડાયે તે પછી અનેકવિધ સામાજિક સેવાઓમાં અજસુધી મેખરે રહ્યાં છે. મહિલા મંડળના પ્રમુખ-મંત્રી તરીકે, વીસનગરનાં મહેસણા જિલ્લા વિકસગૃહના સ્થાપક તરીકે, વિકસગૃહમાં, “ ધરધાર ” સંસ્થામાં અને બીજી ઘણી સંસ્થાઓમાં તેમની સેવાઓ મહેકતી ગઈ છે. વિધાનસભામાં સૌથી નની ઉમરના સભ્ય તરીકે અને વિધાનસભા કોંગ્રેસપક્ષના ઉપમંત્રી તરીકેની તેમની સેવાઓ જાણીતી છે. પોતાના વિસ્તારમાં સ્ત્રી કળવણી માટે સતત જગૃત છે. મહિલા ગ્રામરક્ષકજળના જિલ્લાના માનદ અધિકારી તરીકે, અને જિલ્લાની શિક્ષણસમિતિના ચેરમેન-દે પણ નોંધપાત્ર સેવા આપી છે.

ઝાલા ઉકાભાઈ સીદીભાઈ

પંચાયતી રાજની વ્યવસ્થા શરૂ થતાં ઉના તાલુકા પંચાયતના અધ્યક્ષ તરીકે તથા સુગર ફેક્ટરી ઉનાના ડીરેક્ટર તરીકે, ખરીદ વેચણ સંઘ, ડીરેક્ટર, જમીન વિકાસ સહકારી બેંક ઉના શાખા સમિતિના સદસ્ય તરીકે તથા ઉના એમ. ડી. હાઇસ્કૂલના કોન્ટ્રી મંડળના સભ્ય તરીકે હાલ સેવા આપી રહ્યાં છે.

ખાપટ ગ્રામ પંચાયતના સરપંચ, સહકારી મંડળીના અધ્યક્ષ, વિકાસ ઘટક સલાહકાર સમિતિના સદસ્યશ્રી, ઉના તાલુકા ખરીદ વેચણ સંઘના વ્યવસ્થાપક બોર્ડના સભ્ય તરીકે તથા સામાજિક કાર્યકર તરીકે તેમજ પ્રગતિશિલ ખેડૂત તરીકે કાનગીરી કરી છે.

ગ્રામ સ્વરાજનું સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવા પંચાયતોની રચના થઈ, સહકારી મંડળીની રચના થઈ, આ સંસ્થાના હોદ્દાઓ તરીકે સેવા બળવી બદ સામુહિક વિકાસ ઘટકના પ્રકરણ મંડાયા, વિકાસ ઘટકની પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લીધો. સામાજિક ક્ષેત્રે જીવનના અનુભવોથી વિશ્લેષ ક્ષેત્રે કામગીરી બળવી.

વિકાસ ઘટકની શરૂઆત થતાં ખેતીવાડી ક્ષેત્રે નવા સોપાન સર કરવાનો અવકાશ અને અનુભવ મળ્યો. સુધગલી ખેતી, જંતુનાશક દવા રસાયણીક ખાતરને વપરાસ કરવા પ્રેરણા મળી.

પોતે કરડીયા રજપૂત યાત્રિના આગેવાન છે. હૈયાઉકલત ઘણી છે.

પટેલ ગૌરધનભાઈ છગનભાઈ

હાલ સડસઠ વર્ષની જૈન વયે પહેંચેલા શ્રી ગૌરધનભાઈને જન્મ રાજપીપળામાં થયો હતો. તે વખતની રાજ્યની લોક-સભામાં તેમણે સક્રિય રસ દાખવ્યો હતો. ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની ચળવળમાં આપે આગેવાની ભર્યો ભાગ ભજવ્યો હતો. એટલું જ નહીં વિવિધ ક્ષેત્રના મહાન પ્રસંગે પણ આપે દેશની અમૂલ્ય સેવા કરી હતી. ઝગડીયા તાલુકા કોંગ્રેસ સમિતિના પ્રમુખતરીકે વર્ષોથી આપ સેવા આપી રહ્યાં છે. રાજનૈતિક આંદોલનોની સાથે સાથે આપે સામાજિક ઉત્થાનની લગભગ બધી જ પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિયપણે કામ કર્યું છે. જેવી કે આરોગ્ય મંડળ, શિક્ષણ મંડળ વગેરે. આજના સહકારી પ્રવૃત્તિના યુગમાં આપે સહકારીક્ષેત્રે પણ દિનંતરે જંપલાવ્યું છે. ખેડૂતોને કપાસનું રૂપાંતર કરી કપાસીઆનું વેચાણ કામ કરી ખેડૂતોની સાચી સહાય કરી છે. તેઓની સેવાની સરકારે પણ કદર કરી છે. તેઓ છેલ્લા પંદર વર્ષથી “ઓનરરી મેજસ્ટ્રેટ” રૂપે કામ કરે છે.

પટેલ નટવરલાલ તળખભાઈ

શ્રી નટવરલાલભાઈને જન્મ વડોદરા રાજ્યના સમસાવદ ગામે આર્યસંસ્કૃતિના પરમ સમર્થક એવા તળખભાઈને ત્યાં થયો હતો. સુધા તથા હરદાસના સુપ્રસિદ્ધ આર્યશિક્ષણના કેન્દ્રોમાં ગુરુચરણોમાં વિદ્યાભ્યાસ કરી આપે “વેદ ભંકર”ની સર્વોચ્ચ ઉપાધિ લીધી. અભ્યાસકાળ આદ્ય પૂર સરદાર પટેલની પ્રેરણાથી આઝાદીના જંગમાં જંપલાવ્યું. આર્યસમાજના અખર પુરસ્કર્તા હોવાથી આપે હરિજનોદ્ધાર, વિધવા વિવહ, બાલવિવાહ પ્રતિબંધ વગેરે કામોમાં જોડો રસ લઈ સમાજના કુરિવાજો નાબુદ કર્યા. ગુજરાતની સુપ્રસિદ્ધ આર્ય કન્યા વિદ્યાલયમાં વિવિધ રૂપે આપે સેવા આપી છે. વડોદરાની આર્ય-કુમાર મહાસભાના આપ એક અંતરંગ સભ્ય હતા. કોંગ્રેસના બેખંધારીઓમાં આપની ગણના થાય છે. ઇંટોળને સમસ્ત ગુજરાત તથા ભારતના નકશામાં આપે તામ અપાવી પાટીદાર કામના અનિષ્ટોને કામચામાં સફળતા મેળવી છે. પ્રગતિશીલ ખેતીના આપ સમર્થક છે. ગુજરાત સરકારે આપને “સેકન્ડ ક્લાસ માનદ ન્યાયાધીશ” નીમી આપની સેવાઓની કદર કરી છે.

શ્રી લલ્લુભાઈ મકનજી

દક્ષિણ ગુજરાતના પ્રથમ પંક્તિના સેવકોમાં તેમનું નામ સદૈવ ગૌરવભરે લેવામાં આવે છે. આપ ૧૯૪૨ની ક્રાંતિના નિસેમાં લોકસભાના પ્રથમ અધ્યક્ષ રવ. દાદાસાહેબના પરિચયમાં આવ્યા તથા પૂ. રવિશંકર મહારાજના આદેશને સ્વીકારી દેશના રાજદારી કેદીઓની સહાય માટે જેલમાં જ રહી સફળતાપૂર્વક કામ કર્યું. તેઓની પ્રમાણિકતા તથા નિષ્ઠા જોઈ અંગ્રેજો પણ મુગ્ધ થયા હતા. પોતે બી.એ. એલ. એલ. બી.

હોઈ તથા હાઈકોર્ટની એડવોકેટની સનદ હોવા છતાં વકીલાતના ધંધામાં જવા કરતા દેશસેવાના કાર્યમાં જ રસ લીધો. તે તેમની દેશભક્તિનો પૂરાવો છે. સ્વાતંત્ર્ય કાળ દરમિયાન અનેકવાર કારાવાસ ભોગવ્યો. તે દરમિયાન આપની શક્તિઓથી શ્રી સુચેતા કૃપલાની તથા રાજેન્દ્રપ્રસાદ બાબુ જેવા રાષ્ટ્રીય નેતાઓ પણ પ્રભાવિત થયા. તેઓની રાજનૈતિક કારકીર્દી અત્યંત તેજસ્વી તથા સફળ રહી છે. ૧૯૪૬માં ધારાસભામાં તથા 'પર અને 'પછી ચૂંટણીમાં પણ ધારાસભામાં જંગી બહુમતિએ ચૂંટાયા હતા. ધારાસભાના દરવાજાઓ રાજકીય નેતાની સાથે ગાંધી સાહિત્યના લેખક છે. ગાંધીજીના પાવન-પ્રસંગો-પુરનકને રાજ્યસરકારે પ્રથમ પનામ આપ્યું હતું. વ્યક્તિગત જીવનમાં સુદામા જેવી ગરીબાઈને તેઓ હસતે મોટે સહી લીધી હતી, તે વાત હજી પણ ઘણાં ઓછા બાળે છે. ધનદોલતનો મોહ તેમને ક્યારેય થયો નથી એ તેમની વૈભવતાની પ્રતીતિ સૌને કરાવે છે. ઉચ્ચ આદર્શો સાથે જાહેર જીવનને દીગવતાર લદ્દુભાઈ જેવા સપૂતોથી ગુજરાતનું મોં ઉજળું છે. રાજ્યકક્ષાની અનેક ઉચ્ચ કાર્યક્ષેત્ર ધરાવતી સંસ્થાઓમાં તેમણે આગળ પડતું કામ કર્યું છે. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ માટે એક સહાયક પથ તેઓ ચૂકાવે છે. સતત બીજવાર પણ આપની પક્ષગી વલસાડ જલ્લા જલ્લાપંચાયતના પ્રમુખ તરીકે કરી પ્રજાએ આપની સેવાને અકર્ષિત બિરદવી છે. સામાન્ય રાતે પ્રૌદયે કહેવાતા હોવા છતાં પણ આપ આજે પણ જુવા ના જુરસાની સમાજનું કાર્ય કરી રહ્યાં છે જે આદર્શ અને અનુકરણીય છે.

શ્રી સાંકળચંદ પટેલ

મહેસાણા જિલ્લાની સહકારી પ્રવૃત્તિના એ પ્રણેતા છે, એટલું જ નહિ, પણ સહકારી પ્રવૃત્તિના ક્ષેત્રે એમણે જે સિદ્ધિઓનો નવો વિક્રમ નોંધાવ્યો છે તેથી ભારતભરમાં ગુજરાતનું નામ રોશન થયું છે. એમના માર્ગદર્શન નીચે બંધાયેલા પુલો, મકાનો અને રસ્તાઓ એમના પ્રયત્ન પુરુષાર્થ અને વ્યવસ્થાશક્તિનાં ઉજ્જવળ પ્રતીકો બની રહ્યાં છે. સામાજિક સેવાના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં જરૂર જણાતાં એમણે જે ઉત્સાહથી માર્ગદર્શન, સાથ અને સહકાર આપ્યાં છે તે ન જુનાય તેવાં છે. આવા એક અદ્ભુત રચનાત્મક કાર્યકરની પટિપૂર્તિ જાણવી તેમનું ગૌરવ કરવાનો જે નિર્ણય જિલ્લાના કાર્યકર્તાએ લીધો છે તે પ્રશંસનીય છે. [આ સ્તુત્ય નિર્ણયથી જિલ્લાની કદરદાન પ્રજાએ પોતાના ગૌરવમાં પણ વધારો કર્યો છે.] આ જિલ્લાને સમૃદ્ધ બનાવવામાં સહકારી પ્રવૃત્તિ અને સામાજિક સેવા દ્વારા એમણે જે અનન્ય પ્રયાસ કર્યો છે તે ઉત્તર ગુજરાતની પ્રજા કદીયે વિસરી શકશે નહિ. [આ બદલ એમનું નામ ઉત્તર ગુજરાતના વિકાસના ઇતિહાસમાં સુવર્ણ અક્ષરે લખાયેલું રહેશે.]

વડોદરા રાજ્ય સમિતીના પ્રજામંડળમાં જોડાઈને એમણે સેવાભાવી જીવનની શરૂઆત કરી. ૧૯૪૨ની દિંદ છોડોની ચળવળમાં એમણે નીડરતાથી ભાગ લીધો છે. સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ

બાદ એમણે રાજકીય પ્રવૃત્તિ સાથે જિલ્લાની જનતાના કલ્યાણ માટે વ્યાપક રચનાત્મક કામમાં વધુ રસ લેવા માંડ્યો. માધ્યમિક શાળાઓ, કોલેજો, છાત્રાલયો અને બાલમંદિરો જેવી અનેક સામાજિક સંસ્થાઓની દબારતો એમની બાંધકામની ઊંડી ટાઠાસૂઝ અને કાર્યક્ષમતાનાં સફળ પ્રતીકો છે. વિસનગર માર્કેટ યાર્ડ, બાંગી કોલોની, મળૂર મંડળી, રિપનિંગ મિલ, વર્કશોપ વગેરેને એમની આયોજનશક્તિનો લાભ મળ્યો છે.

મહેસાણા જિલ્લા સેન્ટ્રલ કો. ઓપરેટિવ બેંકના વિકાસમાં બેંકના અધ્યક્ષપદે રહીને એમણે બચતવેલી સેવા અમૂલ્ય છે. મહેસાણા જિલ્લા કોંગ્રેસના પ્રમુખપદે અને મહેસાણા જિલ્લા લોકલ બોર્ડના પ્રમુખપદે રહીને એમણે બચતવેલી સેવા ન જુલાય તેવી છે. [અખિલ હિંદ કોંગ્રેસ મહાસમિતિના સભ્યપદે રહીને પણ એમણે રાષ્ટ્રની સેવા કરી છે.] નેત્ર-દંત યજ્ઞ કે શસ્ત્રક્રિયા શિરો, વિદ્યારમ્ભ, સંગીત વિદ્યાલય અને શ્રી. ના. મ. નૂતન સર્વ વિદ્યાલય જેવી વિશિષ્ટ પ્રકરણી સંસ્થાઓના સર્જનમાં એમની સેવાઓ અવિરમરહીય છે. મરુતમુખિ બનતી બત્તી ઉત્તર ગુજરાતની ભૂમિને તવપલ્લવિત કરવામાં મળૂર સહકારી મંડળીનાં બેરીંગ મશીનોનો હિરસો નોંધપાત્ર છે. વાલમ સર્વોદય આશ્રમ, ઝીલ્લીયા સર્વોદય આશ્રમ, ગ્રામભારતી, અમરાપુર જેવી જિલ્લાની તમામ સંસ્થાઓ તરફનો પ્રેમ અને સક્રિય સહકાર એમનો દરિદ્રનારાયણ તરફનો ભક્તિભાવ પ્રગટ કરે છે.

અટોદરીયા મોહનસિંહ રૂપસિંહ

૧૯૨૭થી વિદ્યાર્થીજીવન દરમિયાન સામાજિક હિતની પ્રવૃત્તિમાં રસ લેતા હોઈ, વપ્રીલાતના ધંધા સથે સહકારના ક્ષેત્રમાં સને ૧૯૩૪ ૩૫થી ગ્રામ્ય શરાદી મંડળીના સભ્ય તરીકે ઓલપાડ તાલુકાની અસ્તાબાદ મંડળીમાં જોડાયા અને ત્યારથી અસ્તાબાદ પરરપર સહાયકારી સહકારી મંડળીના ચેરમેન તરીકે કામગીરી બજાવી. તેમજ ત્યારથી જ વચગાળાના એક વર્ષ સિવાયના તમામ સમય દરમિયાન ઓલપાડ તાલુકા કો.ઓ. સુપરવાઇઝીંગ યુનિયનના ચેરમેન તરીકે ચાલુ રહ્યા હતા અને તાલુકાની મંડળીઓના ઉત્કર્ષ માટે નોંધનીય કામગીરી બજાવી છે.

પંડયા બંસીલાલ બાપાલાલ

નાનપણથી જ રવજાવે આનંદી, ઉત્સાહી, ખતીલા અને બહેર સેવાના કામો કરવાની ભાવનાવાળા શ્રી બંસીલાલભાઈ મેટ્રીક સુધીનો અભ્યાસ પુરો કરી ધંધાર્થે આદીકા ગયા અને ત્યાં ચાર વર્ષ રોકાયા પરંતુ નાનપણથી જ રોપાયેલા બહેર સેવાની ભાવના બીજા, માતૃભૂમિની પ્રેમ અને દેશ સેવાની તમન્નાએ તેઓને સ્વદેશ આવી બહેર સેવાના કાર્યો કરવા પ્રેર્યાં.

સ્વદેશ પાછા આવી મહેમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીને પોતાની સેવાનું કેન્દ્ર બનાવી બહેર સેવાના કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો પરંતુ

આ ક્ષેત્ર મર્યાદિત લગતા શહેર સાથે તાલુકા અને જિલ્લામાં કામગીરી કરવા પ્રેરાયા. ગુજરાતના સહકારી સંત માનનીયશ્રી માધવલાલભાઈના સતત સંપર્ક અને પ્રેરણાથી સહકારી પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય કામગીરી બજાવવી શરૂ કરી. પ્રારંભમાં મહેમદાવાદ શહેર અને તાલુકાની સહકારી સંસ્થાઓ અને ત્યાર બાદ ક્રમે ક્રમે જિલ્લા કક્ષાએ અને હવે રાજ્ય કક્ષાએ પણ સક્રિય કામગીરી બજાવી રહ્યા છે. પંચાયત અને સહકારી પ્રવૃત્તિને પોતાની બે મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ ગણી છે. ઘણી સંસ્થાઓના હોદ્દેદાર હોવા ઉપરાંત તેઓશ્રી હજી પંચાયત, તાલુકા પંચાયત, અને જિલ્લાની બીજી અનેક વીધ સંસ્થાઓની વિવિધ સમિતીઓના સભ્ય તરીકે રહી સતીય કામગીરી બજાવી રહ્યા છે. માત્ર હોદ્દો ધારણ કરીને બેસી ન રહેતાં સમાજના નાનામાં નાના માણસને મદદ કરવાની ભાવનાના સદગુણના કારણે તેઓ દાર્પકરો અને જનતાનાં દિલમાં માનભર્યું સ્થાન મેળવી શક્યા છે.

પટેલ છોટાલાલ રાણછોડભાઈ

ખંભાતના સાર્વજનિક જીવનમાં શ્રી છોટાભાઈનું નામ સૌની જાણે ચડેલું છે. ખંભાતમાં છેલ્લા ત્રીશ વર્ષ ઉપરાંત થી આપે ખંભાતની પ્રજાની સર્વોત્તમ સેવા કરી રહ્યા છે. આપે ખંભાત રાજ્યના પ્રજામંડળના મંત્રી રૂપે, તારાપુરના મુખી રૂપે, એમ વિવિધ રૂપે અનેક પ્રજાઉપયોગી કાર્યો કર્યા છે. વેડ તથા મકત કામ લેવાના અનેક કુરીવાળે નાણુદ કરવાનું બહુમાન આપને ફાળે જાય છે. દુબકળનું કામ હોય કે મંડળીના માટે લાયસન્સનું કામ હોય શ્રી છોટાભાઈ તૈયાર જ હોય. સરકારી તથા બીજા સરકારી સંસ્થાઓ દ્વારા આપને આપની સેવા બદલ અનેક પ્રમાણપત્રો મળ્યાં છે. શિક્ષણ ક્ષેત્રે બાલમંદીર, પ્રાથમિક શાળા તથા માધ્યમિક શાળાની સ્થાપના કરી પ્રજાના વિકાસમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે. સહકારી ક્ષેત્રે પણ તારાપુર સહકારી મંડળીની સ્થાપના કરી પ્રજાની ખુબ સેવા કરી છે. તેના તેઓ છેલ્લા અઢાર વર્ષથી પ્રમુખ રહ્યા છે. સહકારી સંસ્થાઓની આજની સંગીન આર્થિક સ્થિતિનું કારણ આપનો સતત પુરૂષાર્થ છે. પ્રજાના આરોગ્ય માટે પણ આપે કમર કસી દવાખાનું તથા પ્રસંતિ ગૃહ બંધાવ્યા છે. ખંભાતના બહેરજીવનને આપે વળતરની કોઈપણ આશા વિના દીપાવ્યું છે. હાલ સરકારે પણ તેઓની કદર કરી તેમને માનદ ન્યાયાધીશનો ખિતાબ એનાયત કર્યો છે.

પોરાણિયા દેવકરાણ જીવણજી

રાધનપુર જિલ્લાના મહાન સેવાપરાયણ તથા પરાપકારી વ્યક્તિ રૂપે આપનો યશ સર્વત્ર ફેલાયેલ છે. બહેરજીવનના અનેકવિધ ક્ષેત્રોમાં જુદા જુદા સમયે અને હોદ્દા દ્વારા આપે અમૂલ્ય સેવા બજાવી છે. જેની વિગતો ઘણીજ લાંબી છે. તાલુકા તેમજ જિલ્લાક્ષેત્રે જ નહીં પણ રાજ્ય કક્ષાની અનેક સર્વોચ્ચ કમિટીઓમાં આપનું નામ ગૌરવભર લેવામાં આવ્યું છે. સન ૧૯૫૮થી આપ ગુજરાત પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિના

પ્રતિનિધીરૂપે કામ કરી રહ્યા છે. સતત લોકસંપર્ક, પ્રમાણીકતા તથા લીધેલ કામમાં અંતપુરંક વળગી રહી તેને પુર કરવું નું ધ્યેય એ આપની સફળતાનું રહસ્ય છે. રાષ્ટ્રનુરત આદર્શ વિદ્યાર્થી તથા શિક્ષકરૂપે કરેલી સેવાને જ તા જુલો શકતી નથી.

શ્રી શંકરલાલ ખુ. પુરોહિત

જન્મ તા. ૧૬-૧-૧૯૨૦, મહેમદાવાદ તાલુકાના રક્ષ્ય જેતા નાના ગામમાં પ્રાથમિક કેળવણી લીધા બાદ ૧૯૩૮માં હરિપુરા કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં સ્વયંસેવક તરીકે કામ કર્યું. દેશસેવા અને રાષ્ટ્રીયતાના ગુણોનું બીજ ત્યાંથી રોપાયું. ૧૯૩૯માં હરિજન આશ્રમ સાબરમતિમાં રવ. શ્રી નરસિંહભાઈ પરીખની દોરવણી હેઠળ શરૂ થયેલા 'આમસેવક તાલીમ વગ'માં દાખલ થઈ આમસેવાની દિક્ષા લીધી. ૧૯૪૦થી ૧૯૪૨ સુધી આમ પંચાયતના મંત્રી તરીકે મહેમદાવાદ તાલુકાના સિંહજી ગામે કામ કર્યું. ગામમાં આમ સફાઈ, બહેર નોટીસ બોર્ડ ઉપર સમાચાર અને સુચનો લખવાં, યુવક પ્રગતિ, વ્યાયામ પ્રગતિઓ શરૂ કરી. ૧૯૪૨ની લોક-કંતિમાં જુરસા પૂર્વક ભાગ લીધો. "કરેએ યા મરેએ"ના સૂત્ર સાથે ટેલીફોનના તાર કાપવા, રેલ્વેના પાટા ઉખેડવાની પ્રગતિમાં તથા લોક જગતિ માટે તાલુકાના ગામોમાં સરકારી હોદ્દા ઉપર હોવા છતાં પ્રચાર પત્રિકાઓ મોકલવાનું સાદસ બધું કામ કર્યું.

નડિયાદ શહેરના બહેર જીવનમાં ભાગ લીધો. ૧૪૪થી ખેડા જિલ્લા કોંગ્રેસ સમિતિમાં ગયા અને નડિયાદ તાલુકા અને જિલ્લાને કાર્યક્ષેત્ર ગણીને કામ શરૂ કર્યું. કોંગ્રેસ સેવા-દળની પ્રગતિમાં ભાગ લીધો. વસો અને ગોધરા ૧ કોમી અશાંતિમાં શહન ટુકડીમાં રહીને ત્યાં કામ કર્યું. નડિયાદ તાલુકા કોંગ્રેસ સમિતિના મંત્રી તરીકે અને ખેડા જિલ્લા કોંગ્રેસ સમિતિના કાયમી મંત્રી તરીકે વર્ષો સુધી કામ કર્યું. ૧૯૪૪, ૧૯૫૭ અને ૧૯૬૭માં પ્રદેશ ડેપુટી મંત્રી તરીકે ચુંટાયા. ખેડા જિલ્લા કોંગ્રેસના મંત્રી તરીકે નિયુક્ત થયા. નડિયાદ વિજયની વિભાગીય સલાહકાર સમિતિ દ્વારા એસ. ડી.ના જિલ્લાના પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે સતત પ્રયત્નો કરે છે. અમદાવાદ રેલ્વે પેસેન્જર્સ એસોસિએશનના મંત્રી તરીકે વર્ષોથી કામ કરે છે. ભાવનગર ડી.બી.જનની રેલ્વે યુઝર્સ કન્સલ્ટેટીવ કમીટીમાં છેલ્લા ચાર વરસથી સભ્ય તરીકે કામ આપે છે.

નડિયાદ શહેર સુધરાઈમાં ૧૯૬૭માં સભ્ય તરીકે ચુંટાઈને અહમમીએ સુધરાઈના ઉપપ્રમુખ તરીકે ચુંટાઈને કામ કરીને લોકોની પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી. ૧૯૬૭ની સુધરાઈની કટોકટી બરી ચુંટણીમાં પણ ફરથી ચુંટાઈ આવ્યા છે.

ગુજરાત સરકારે તેમની બહેર સેવાઓને લક્ષમાં રાખીને તેમને ૧૯૬૩માં "માનદ મેજસ્ટ્રેટ" તરીકેની પદવી આપી છે. માનદ મેજસ્ટ્રેટ તરીકેની સેવાઓ બાંધીની છે. શહેરમાં લોકોમાં તેમના કામથી સંતોષ છે.

કોંગ્રેસની સરચકીય ચુંટણીઓમાં ૧૯૬૭માં તેઓ

પ્રદેશ ડેપુટી મંત્રી તરીકે બીનહરીફ ચુંટાયા છે અને ખેડા જિલ્લા કોંગ્રેસ સમિતિના મંત્રી તરીકે તેમની નિયુક્તિ બીજી વખત થઈ છે.

સામાન્ય ચુંટણીઓમાં પણ જિલ્લાની ચુંટણી સમિતિના મંત્રીપદે રહીને કામ કર્યું છે. ૧૯૬૭માં ખેડા જિલ્લા સરકારી ખરીદ વેચણ સંઘના ચેરમેન તરીકે ચુંટાયા છે. ખેડા જિલ્લા ઐદોમિક સહકારી મંડળનું વેઓ ઉપપ્રમુખ છે. ગુજરાત રેલ્વે ફેડરેશન ઓફ કન્સ્યુમર્સ કો. એ. રોસના તેઓ કેપ પ્રમુખ તરીકે હાલમાં કામ કરે છે. જિલ્લાની નાગરિક પુરવઠા સલાહકાર સમિતિના સભ્યપદે છે. નડિયાદ હમાલ એસોસિએશન હાથકરી એસોસિએશન ચલાવે છે. કચડાચેડા અને પઠાણ વર્ગોનું કામ કરે છે. એટલે એ વર્ગોનાં તેમને માટે સારી ચાલના પડેલી છે.

સુમધુર કંઠથી લે કગીત બજારો ગાય છે એ વિશિષ્ટતા છે. અથગ પરિશ્રમ, માયાળુ સ્વભાવ, દરેક પ્રત્યે સમભાવ, ચોકસાઈ અને સંગઠન પ્રત્યેની વફાદારીના ગુણોથી જિલ્લામાં અને ગુજરાતમાં એમના ઘણા પ્રશંસકો છે. અને ક્ષેત્રોમાં આગળ આવેલ વ્યક્તિઓમાં તેમણે પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

પટેલ ભોળાભાઈ ચતુરભાઈ

વીસનગર તાલુકાના ગોઠવા ગામના વતની છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ અમદાવાદમાં પૂર કરી વીસનગરમાં વકીલાત શરૂ કરી, સાથે કોન્ટ્રેક્ટને લઈને ભાગીદારીમાં શરૂ કરી જે આગળે ધણે જ વિકાસ પામ્યો છે. ધણેદારી ફરજે ઉપરાંત વીસનગરના બહેર જીવનમાં શ્રી ભોળાભાઈ પટેલને બહુમુલ્ય ફાળો છે. શહેરમાં આદરણીય વ્યક્તિ તરીકે આગળું સ્થાન છે. તેમની વાક્યાચાતુર્યના બહુ બહાને આજીવે તેવી છે.

૧૯૪૨માં "હિંદુ છોડે"ની ચળવળમાં સૌ પ્રથમ ભાગ લીધો. મહાગુજરાતની ચળવળ વખતે જનતા પરિષદ દ્વારા ભાગ લીધો. ૧૯૬૩માં પંચાયતીરાજ આવતાં તાલુકા પંચાયતમાં બાંધકામ સમિતિના ચેરમેન તરીકે કામ કર્યું. તાલુકામાં લોકમનચૂતિ ભાવનામાં તેમજ ખેત-ઉત્પાદન વધે તે માટે ખેડૂતોને સિંસાઈ માટે જરૂરી સરકારી જમીન કરવામાં વીસનગર તાલુકા તાલુકા મજૂર સહકારી મંડળી સાથે રહીને ગામે-ગામે પાતાળકુવાઓની જુએશને આગળ ધપાવી ઉપદનને ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે. વતનનાં સેવાસહકારી મંડળી ઉપરાંત કેળવણી મંડળી ઉભું કર્યું અને તે દ્વારા શિક્ષણની બધી સુવિધાઓ ઉભી કરી આરોગ્યકેંદ્ર અને બીજી અનેક સંસ્થાઓ અંગે ધ્યાન આપ્યું. જિલ્લા ઉત્પાદન સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે, જિલ્લા વ્યાયામમંડળી પ્રમુખ તરીકે, જિલ્લા ખરીદ વેચણ સંઘના ડાયરેક્ટર તરીકે, તાલુકા કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે, સમૃદ્ધ ખેડાગ લોકો સુખશાંતિથી રહી શકે તે માટે સતત પ્રયત્નોમાં તેમને રમ છે. "એ" કક્ષામાં કોન્ટ્રેક્ટર તરીકે મવર્નમેન્ટના સંખ્યાબંધ કામો તેમણે સંપાદક પૂરા કર્યાં. ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે તેમણે પી.વી.સી. પાઇપનું શરૂ કરેલું કારખાનું એ એમની નોંધપાત્ર સિદ્ધિ છે.

ડોડીયા અરીસિહભાઈ બાણભાઈ

સને ૧૯૨૪માં ડોડીનાર તાલુકાના પાંચપીપળવા સુકામે પુ. સુ. શ્રી બાણભાઈ જોસાભાઈ ડોડીયા એક પ્રગતિશિલ્પ ખેડૂતને ત્યાં જન્મ્યા. નાની વયે ગામડાની ગામડી નિશાળમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ લીધું. આ પ્રાથમિક શિક્ષણ પુરું કર્યા બાદ તે વખતમાં ડોડીનારમાં કારડીયા રાજપૂત સમાજની આગળ અભ્યાસ માટે જાત્રાલય નહિ હોવાથી અમરેલીમાં પટેલ વિદ્યાથી આશ્રમમાં દાખલ થયેલા. પટેલ વિદ્યાર્થી આશ્રમમાં અમરેલીમાં રહી અંગ્રેજી થોરણ સાત એટલે કે મેટ્રીક સુધી અભ્યાસ કર્યો. હાઈસ્કૂલના અભ્યાસકાળ દરમિયાન ૧૯૪૨માં “ હિંદ છોડો ” ની ચળવળ શરૂ થયેલ. તે વખતે “ હિંદ છોડો ” ની ચળવળમાં સક્રિય ભાગ લીધેલો. નાનપણથી જ ગામડાનું સાંસ્કૃતિક જીવન ગાળેલ હોઈ ચળવળમાં જ પસારાયું અને અભ્યાસક્રમ છોડી ચાર ચાર મહિના જેલમાં કારવાસ ભોગવવો પડેલ. જેલમાંથી છુટી ફરી અભ્યાસ શરૂ કરેલ મેટ્રીક સુધી અભ્યાસ પુરો કરી ઘરની ખેતિ સંભાળી સહકારી પ્રવૃત્તિમાં પગલાં માર્યાં. ધી ડોડીનાર તાલુકા કો-ઓપરેટીવ બેંકમાં યુનિયન લી. ડોડીનારમાં સને ૧૯૫૪થી બોર્ડ એફ ડાયરેક્ટરના સભ્યપદે ચુંટાઈ આવ્યા. હજુપણ સદર બેનિંગ યુનિયનના બોર્ડના સભ્ય તરીકે ચાલુ જ છે. સાથે સાથે ડોડીનાર તાલુકામાં ખાંડ ઉદ્યોગ સ્થાપવાની પ્રવૃત્તિના પ્રથમ શ્રીમણેશ માંડનારામાંના એક હોઈ ડોડીનાર તાલુકામાં કેવી રીતે ખાંડનું કારખાનું ઉભું કરવું તેના અભ્યાસ માટે ત્રણ જણની નિમેલી અભ્યાસ કમિટીએ ભારતના સહકારી ખાંડ કારખાનાઓમાં રખડીને ડોડીનારમાં ખાંડ કારખાનું સ્થાપવાનું માળખું ઉભું કર્યું. બહારની પ્રેરણા લઈ આડીને ડોડીનારના ગામડે ગામડે પોતાના ટ્રેક્ટર ઉપર બેસીને ખેડૂતો પાસેથી બંડોળ એકઠું કરવાની કુંબેશ ઉઠાવી, ૭ મહિનામાં ખાંડ ઉદ્યોગ સહકારી મંડળીની નોંધ કરાવી. આજપર્યંત પણ આ સહકારી ખાંડ ઉદ્યોગ હિન્દુસ્તાન ભરમાં અનોડ ગણાય છે. તેમાં વહસ ચેરમેન, તરીકે હોદ્દો ભેગવી રહ્યા છે. સાથે સાથે અમરેલી જિલ્લા લોકલ બોર્ડમાં ડોડીનાર તાલુકાના પ્રતિનિધી તરીકે જંગી બહુમતિથી ચુંટાઈ અમરેલી જિલ્લા લોકલ બોર્ડમાં પણ સેવા આપેલ. અમરેલી જિલ્લા સહકારી સંઘમાં થોડો વખત બોર્ડના સભ્ય તરીકે રહેલા. હાલમાં ૩૯ વર્ષની યુવાન વયે ખાંડ ઉદ્યોગ જેવી જખરજરત જગતભરી પોતાના શીરે વહન કરી રહ્યા છે. તેઓ સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે.

સંઘવી આઈદાસ ગોકળદાસ

પહેલી નજરે જોતા કડક લાગતા પરિચય પછી ઉમરાવ દીલના અને બલાભેળા લાગતા શ્રી બેળભાઈના હુલામણા નામથી સર્વોર્થમાં સ્થાન પામેલા શ્રી આઈદાસ ગોકળદાસ સંઘવીનો જન્મ રાજુલામાં થયેલ છે. બાળપણથી વિદ્યાર્થી જીવનથી રાષ્ટ્રીય રંગે રંગાયેલા ૧૯૪૭ સુધી માત્ર ભારતીને આઝાદ કરવાના એક માત્ર સંકલ્પથી આજસુધી પોતાનું જીવન ખર્ચેલ છે. કોંગ્રેસના સમાજવાદી કાર્યક્રમમાં વિશ્વાસ ધરાવતા યુવ સાથે રહી સમાજવાદી આદર્શોને અમલમાં લાવવા પ્રયાસ કરી રહેલ છે

રાજુલાની સામાજિક અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય રસ ધરાવતા શહેરની સ્થાનીક સ્વરાજ્યની એકમાત્ર સંસ્થા યુનિવર્સિટીમાંથી અથવા નગર પંચાયતના પ્રમુખ તરીકે આગાઉ તેમજ આજે ચાલુ છે તેમજ સભ્ય તરીકે ૧૯૫૮ આજસુધી એકધારા ચુંટાયા કરે છે વ્યવસાયે લાતી ચલાવે છે, છતાં બહેરજીવનમાં આજેનાની બધી જાગ લઈ પોતાના લોહીના સંસ્કારોની પ્રતિતિ કરાવે છે.

સરવૈયા દશરથસિંહજી

સહકારી ક્ષેત્રમાં જે શિક્ષિત વર્ગ રસ લે તો પ્રવૃત્તિ ફેટલી વિદ્યુતી શેકે તેની તાદરશ્યતા મોરબીમાં શ્રી દશરથસિંહજી સરવૈયાએ પુરી પડી છે.

સહકારી ક્ષેત્રે મોરબીમાં આદર્શ ગણાતાં શ્રી પરશુરામ અહિક સહકારી બંડાર લી.ના જન્મથી આજસુધી તેઓએ સુકાન સંભાળેલ છે. અને સિદ્ધિતા શિખરે પહોંચાડેલ છે. આ સફળતાના કારણે છેલ્લા બે વર્ષથી સારણે મેરબી સેન્ટ્રલ કન્ઝ્યુમર્સ કો-ઓપરેટીવ સોસાયટી સુકાન પણ તેમને સોંપવામાં આવ્યું છે તેમજ લીધેલ મીલીટરી તાલીમથી મેરબી હોમગાર્ડની તાલીમ તેઓને સોંપવામાં આવી છે. પરશુરામ સ્પોર્ટ્સ ક્લબમાં જનરલ સેક્રેટરી, મેરબી તાલુકા રાજપૂત સમાજમાં સહમંત્રી, પરશુરામ ધીરાણ મંડળીમાં ઉપપ્રમુખ વિગેરે જવાબદારીઓ વર્ષોથી એકધારી સંભાળી રહેલ છે. તેઓના લેખો અને વક્તવ્યો લેવાનું વર્તમાન પત્રો ચૂંટાતા નથી.

ગુજરાતના માટી ઉદ્યોગના ગૌરવસ્થા ધી પરશુરામ પોટરી વક્રમાં કુલ લી.માં તેઓ એકાઉન્ટનો જવાબદારીઓ હોદ્દો ધરાવે છે. છતાં નવરાશની બધી જ પળો આ બધી પ્રવૃત્તિ માટે ફાળવે છે. સમયનો પૂર્ણ સફળપ્રયોગ એ તેમનો જીવનમંત્ર છે.

શ્રી જયાનંદ જાની

ડોડીનાર તાલુકા તથા દિવ પ્રદેશમાં પંદર વરસથી ખાદી અસ્પૃશ્યતા નિવારણ બુદ્ધાન, ગ્રામદાન તેમજ સહકારી મંડળીઓ પંચાયતો અંગે પ્રજામાં સાચી સજાગ્રહારી ઉભી કરી.

તાલુકા હોમગાર્ડ કમાન્ડીંગ ઓફીસરની પ્રવૃત્તિ સાર્વજનિક પુરતકાલ્ય સંચાલન દ્વારા ઉત્પાદક સહકારી મંડળીના મંત્રી તાલુકા કોંગ્રેસ સતિતિના મંત્રી ગુ. પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિના પ્રતિનિધિ અમરેલી જિલ્લા સહકારી સંઘના ડાયરેક્ટર ગ્રામ સ્વરાજ ખાંડસરી સહકારી મંડળી લી વિહંગપુરની શરૂઆત ડોડીનાર તથા દીવ પ્રદેશની પ્રજાકીય સંસ્થાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાયેલા છે.

શાહ ગુલાબચંદ લલ્લુભાઈ

બાવનગરના જૈન સમાજમાં શ્રી ગુલાબચંદભાઈનું સ્થાન આગળ પડતું છે. ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ, તીર્થયાત્રાઓ, જૈનધર્મના સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને ગુજરાતી પ્રકાશન કરતી જાણીતી સંસ્થા આત્માનંદ સભાના આજીવન સભ્ય બનીને સતત દેરવણી, કેળવણી, આરોગ્ય અને ન્યાય ખાતામાં જયુરર તરીકે અને બાંધી યુગના સેવાના આદેશનમાં તેમની સુવાસ પથરાયેલી પડી છે.

શ્રી પોપટલાલ મગનલાલ ત્રિવેદી

જૂની પેઢીના એક પીઠ દીર્ઘદૃષ્ટ અને સમાજસેવક તરીકેની તેમની સાકાર્ય દાયકાની સેવાઓ પાલીતાણા અને ગોહિલવાડમાં જાણીતા છે. રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે હંમેશા સુમેળ સાધવાના તેમના પ્રયત્નો રહ્યા છે.

સ્વરાજ્યની વખતોવખતની હાલમાં સક્રિયપણે ઝંપલાવ્યું, અનેક ઝંઝાવતો વચ્ચે અડીખમ રહીને, સ્વદેશીનું ટૂંક ધારણ કરી કુટુંબીજનોને પણ રાષ્ટ્રીયતાના સંસ્કારો આપ્યા. કેવિસ તરફની અનન્ય ભક્તિ, સર્વોદય અને રચનાત્મક કામો તરફની નિશ્ચય દાળજી અને શહેરની નવરચનાના કામોમાં તેમનું આજ સુધી સતત માર્ગદર્શન મળતું રહ્યું છે.

કાન્તિલાલ સી. મહેતા

પાંચપુરની મહાજન સંસ્થાઓમાં અમુક સ્થાન ભોગવનાર શ્રી કાન્તિભાઈ મહેતાએ મેટ્રીક સુધીનો અભ્યાસ કરી તેમના પિતૃજની સાથે કાપડની હાઇનમાં જોડાયા. પેતાનો ધંધાકીય પ્રવૃત્તિ સાથે પણ તેમણે સેવા, સૈદ્ધ્ય અને સરસ્વતીની જ્યોતને રેલાવી છે. તેમના પિતા પણ સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં મોખરે હતા શહેરના વ્યાપારી મંડળમાં નાનપણથીજ તેમનું વજન પડતું સમય જતાં આજે તેઓ જિલ્લા વેપારી મંડળના ઉપ-પ્રમુખ તરીકે કામગીરી બજાવી રહ્યા છે.

સને ૧૯૬૩-૬૪માં રોટરીક્લબના પ્રમુખ બન્યા સરકારે તેમની સેવાઓની કદર રૂપે જી. પી. નો ઇલ્કાબ આપ્યો. શહેરની અનેક વિધ સંસ્થાઓ, દવાખાનું, કોલેજ, રેફ્રેજરેટ, ટક્કરખાખા જાત્રાલય, જિલ્લા ઔદ્યોગિક મંડળ, ટી. બી. એસોસિએશન વિગેરેમાં પેતાની સેવા, માર્ગદર્શન આપી રહ્યા છે. થીઓસોફી-કલ્પ કલ્પના ઉપપ્રમુખ પદે પણ કામગીરી કરી રહ્યા છે. બતાસ-ગાંડા જિલ્લાનું તેઓ ગૌરવ છે.

વરૂ બાબુભાઈ રામભાઈ

સંકુસતો અને વંદનીય પુરૂષોના સત્સંગનો જેમણે દલાવો લીધો છે. ધર્મ, નીતિ અને સદાચારના ઉચ્ચતમ આદર્શો પ્રમાણે જીવનનું ઘડતર કરતા જેમનું સતત મંથન પ્રગટ થતુ રહ્યું છે તે શ્રી બાબુભાઈ વરૂ રાજુભા પાસે કોટડી ગમે ન્યયપંચના અગ્રણી તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે. પ્રજાના પ્રેમ લાભણીને માન આપી કોટડીક જાહેર જલાબક્કારીઓ સ્વીકારી છે.

જૂરણીવાળા રામદસખાપુ તથા ત્યાગીપુરૂષ મથુરાદાસખાપુ અને તુલસીરામના મહંત શ્રી સીત.રામખાપુના સાનિધ્યમાં રહીને ધર્મ, નીતિને સંદેશો જલ્યો છે. પંડુરગ આઠવાદેની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં અન્ય ધર્મોની શિબિરોમાં, નાના-મોટા યજ્ઞોમાં સતત રસ લાકને હાજર રહેતા હોય છે. સદા સરળ અને નમ્ર આસેવાભાવી પુરૂષને મંદિરેના હોર્ણદારમાં, સાધુ-બ્રહ્મણેનો અતિથ્યસાકાર કરવામાં જીવનનો આનંદ અનુભવે છે. દુષ્કાળ વખતે મૂગા જાનવરો માટે અને મરીબ એકૂતોને ભારે ઉપયોગી બનનારા દયાળુ વ્યક્તિ છે. બાબરીયાવાડના આજેવાનેમાં તેની ગણના થાય છે. તેના પિતૃ શ્રી

પણ એવા જ પ્રતાપી પુરૂષ હતા. તુલસીરામની જગ્યા પરત્વે તેમની અનન્ય ભક્તિ રહેલી છે. પ્રસંગોપાત આદેશ દર્શને આવે છે. મહંતશ્રીની આજ્ઞા મૂજબ પૂન્યદાનના કામોમાં રસ થયે છે. અભ્યાસ બહુ થેડો, કોઠાકાન ઘણું છે. કોટડી ગામના સરપંચપદે રહીને ગામના વિકાસમાં, એ પ્રદેશના લોકોની મુશ્કેલીઓ આંગે યોગ્ય સ્થળે રજૂઆત કરવામાં ક્યારેય પાછી પાની ફરી નથી. ધર્મ અને જીવન વચ્ચેની દિવાલને રહેવા દીધી નથી. “ધર્મ એજ જીવન છે.” એવું દૃઢપણે માને છે, અને દુઃખીજનોને પણ એ જ રાહ ચાલવા દોરવણી આપી રહ્યા છે. સંતસમાગમ, કથા-પારાયણ અત્નાત અને લોકકલ્યાણના પ્રવૃત્તિઓમાં જ એમનું મન અને આત્મા બગ્યા કરતા હેય તેવો કાસ થયા વગર રહેતો નથી.

ગોહલ ગીગાભાઈ ભાવુભાઈ

છેલ્લા દેહ એ દાયકાથી વધુ સમય સુધીના જેમની જાહેર-સેવાઓ મહુગા વિકાસમાં પથરાયેલી પડી છે ગીરાસદાર હોવા છતાં નવા જમાનાની નવી રચના સાથે કદમ ઉપાડી સમયને અનુકૂળ થવામાં માનનારા છે નિષ્પક્ષ સ્વભાવના નોકરવર્ગ પ્રતિ સમભાવી દાર્પથી ન અંગત વિરોધમાં પણ જરૂર લાગે ત્યારે સ્પષ્ટ કહેનાર અને યુક્તિ પ્રમુક્તિએ પણ શાંતિથી કામ કરવામાં માનનાર, સાથી-ઓને વચ્ચાસમાં લઈ કોટડીક સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં અને વિકસાવવામાં જેમણે અત્યંત પરિશ્રમ લીધો છે એવાં શ્રી ગીગાભાઈ ખારી ગામના વતની છે. આજે મહુવા તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખસ્થાને રહીને સેવા આપી રહ્યા છે. મેટ્રીક સુધીનો જ અભ્યાસ પણ ધાર્મિક સંસ્કારોએ તેમના જીવનનું ઘડતર અને ખી રીતે ક્યું બગડેશ્વર કે જૂનાઘંટીના ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં, પદ્મશ્રી શિષ્ટપદાર્થ ફંડમાં રાજપૂત સમાજના મહુવા તાલુકાના પ્રમુખ તરીકે, જિલ્લા એન્કમાં જિલ્લાની અપીલ કમિટિમાં એમ અનેક સંસ્થાઓ સાથે ધિ.વિ.રંતે સકળાયેલા છે હરમડીના કાર્યના ત્રીશ ગામેમાં આગાખાન વખતે જુદી પ્રણાલીકાઓ અનુસાર તેમનો કોટડીક માન મરતમે આજે પણ જળવાઈ રહ્યો છે જેને આજના યુગની વિશિષ્ટતા જ ગણીશું. નવી પ્રવૃત્તિઓમાં એમનું માર્ગદર્શન તાલુકામાં સૌને ઉપયોગી થતું રહ્યું છે.

વૈદ્ય બાબુભાઈ કલ્યાણજી

મોજીપરના વતની છે. મોજીપર ગામે છેલ્લા વીશ વર્ષથી તદ્દન ફી દવાખાનું ચલાવે છે, જિલ્લા પંચાયતની આરોગ્ય કમિટિના ચેરમેનપદે, તાલુકા પંચાયતના સભ્ય તરીકે, સહકારી મંડળોમાં કમિટિના સભ્ય તરીકે, જૂનાકાળમાં જિલ્લા લોકલ બોર્ડના સભ્ય તરીકે પી. એસ. પી.ના સક્રિય કાર્યકર તરીકે, એમ. જુદી જુદી રંતે કામ કરતા રહ્યા છે. ધણાજી ઉત્સાહી અને ધમશવળા છે. નિરપૂર્ણ રીતે સંગઠનની દૃષ્ટિએ સક્રિય રીતે કામ કરવામાં માને છે. ગામડાઓની બેહાલ પરિસ્થિતિ વિષે પૂરા વકેફગર છે શ્રી ગીગા-ભાઈ વિગેરેની સાથે મળીને કામ કરવામાં તેમની ચોક્કસ દૃષ્ટિ રહેલી છે.

મણીલાલ લલુભાઈ

હેલ્થ કેટલાક વર્ષોથી તથ્યમત્રા સંકળિત બૂથ પંચાયતના સરપંચપદે રહ્યાં હતા. તે દરમિયાન રસ્તાઓ, દવાખાનું, મેટરનીટી-હેમ વિગેરે સાર્વજનિક કામો ખૂબ જ કળણથી પૂરા કરાવ્યા હતા. ૧૯૫૦થી ૧૯૫૬ સુધી બરોડા સેન્ટ્રલ કો-ઓ-એન્ડ તથ્યમત્રા કોટન સેક્ટ સોસાયટીમાં પણ પ્રમુખ તરીકે અને કોંગ્રેસ સંસ્થામાં એક અદના સેવક તરીકે કામ કર્યું. ડબોઈ દયારામ કેળવણી મંડળમાં સભ્ય તરીકે રહીને પોતાનાથી શક્ય તેટલી સેવા કરી રહ્યાં છે. તેમની સેવાએ ને નબરમાં કઈ સરકારે તેમને જે પી. નો ઈલ્કામ આપ્યો છે.

ભદ્ર અનંતરાય રામશંકર

ભાવનગરમાં અબાસ રોઈ લાનગર પ્રિન્સિપલ પ્રાન પરિષદમાં કામ કર્યું. ૧૯૪૮માં શરૂ થયેલ નિર્ગમીત છાવણી (ભાવનગર)માં શ્રી માનકાઈ ભદ્ર વિગેરે મત્રો સાથે કામ કર્યું.

રેશન વિભાગ ૧ વ્યવસ્થાપક તરીકે કામગીરી કરી પિતાશ્રીની વૃદ્ધાવસ્થા અને અધાપાના કારણે પોતાના વતન હરમડીઆ રહેવા આવવાનું થયું ત્યારે આવી ખેડુત સરકારી મંડળીનું કામ સંભાળ્યું સામાન્ય સ્થીતે તો આ મંડળી અત્યારે કોડીતર તાલુકામાં અગ્રસ્થાને છે હરમડીઆ પંચાયતના સરપંચ તરીકે લાંબા વખત સુધી કામ કર્યું ૧૯૫૫માં જસરત મહેતાની આગેવાની નમે દીવ મુક્તિ સત્ય ગ્રહમ જોડયા. દીવમાં લાડીઆઈમાં માર ખાધા. દીવમાં જેલમાં રહ્યા અત્યારે જુનાગઢ જિલ્લાના ગિર ડેહમાં અને ઉના તાલુકામાં ચાલતી સંસ્થા મિર િકાસમંડળ કે તેના પ્રમુખ શ્રી રતિભાઈ ગોવિયા છે. તેના માનદમત્રી તરીકે અન્તુલક કામ સંભાળે છે. જુનાગઢ જિલ્લાની જંગલ મંડળીઓનું કામ સંભાળે છે. મિર સર્વેક્ષણ યોજનાના સંચાલક છે સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિના વ્યવસ્થાપક મંડળના સભ્ય છે ગુજરાત રાજ્યની જંગલ, મજુર અને મજુર સહકારી મંડળીઓના પ્લાનીંગ કમીટીના રાજ્ય તરીકે હમણા સુધી રહ્યા હતા ચાલુ વર્ષ આ કમીટીનું વિસર્જન થયું છે.

શ્રી છગનલાલ લક્ષ્મણ પટેલ

છગનલાલ લક્ષ્મણ પટેલનો જન્મ સંવત ૧૯૪૮માં થયેલ છે. તેઓ ના પિતાશ્રી જમજોધપુર તળપદનાં રેવન્યુ અને પોલીસ ખેત્ર હતા છગનજાપાએ જુના નગરનગર રાજ્યમાં રેવન્યુ ખાતામાં સતત ૩૬ વર્ષ નોકરી કરી છેલ્લે સને ૧૯૪૮માં મામલતદારની જગ્યાએથી પેનશન ઉપર નિવૃત્ત થયા બાદ જમજોધપુર શહેર સુધારાઈનાં સભ્યપદે ચુંટાયા સતત ૧૬ વર્ષ તેમાં ચાલુ રહ્યા છેવટે નગર-પંચાયતનાં તેઓ સમાપત હતા. તેમજ વિરિધકાર્ય કરી સહકારી મંડળીમાં પણ ૨૧ વર્ષ થયાં ચાલુ છે. હાલ તેઓ જમનગર બિલ્લા સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘ લી. ના કાયરેક્ટર છે જમજોધપુર તાલુકા ખરીદ વેચાણ સંઘ લી. ના પ્રમુખ છે તેમજ જમજોધપુર તાલુકાની જમીન વિશાસ એન્ડ (લેન્ડ મોર્ટગેજ એન્ડ) શાખાનાં ઉપપ્રમુખપદે જમજોધપુર ન્યાય પંચાયતના સભાપતિ છે.

તાલુકા પંચાયત જમજોધપુર તેમજ ભાગ્યુડ તાલુકા પંચાયતમાં સાર્થી સદસ્ય છે. ખેલ વિદ્યાર્થી આશ્રમ જમજોધપુરમાં પણ કેરે-બારી સમિતિનાં સભ્ય છે. આમ જુદી જુદી સંસ્થાઓમાં સહકારી હોવે તથા બીજી સંસ્થાઓમાં માનદસેવા આપી રહ્યા છે.

પાલીવાલ લક્ષ્મીરામભાઈ

જાહેર કાર્યના દરેક ક્ષેત્રમાં સિંહોર તાલુકાની જનતાને તેમજ સિંહોર વિભાગના કાર્યકરોને તેમની હુંફ હમેશાં મળતી રહી છે. મોટી ઉંમરે પણ યુવાનને શરમાવે તે રીતે અદસ્ય ઉત્સાહ અને શક્તિથી પોતાના જનસેવાના કાર્યમાં મથેચુલ રહે છે.

દેશજ્યામાં સહકારી પ્રવૃત્તિને વશકલગી ચકાવવામાં તેમની જહેમન, નિષ્ઠા દાદ માગી લેવે તેવા છે સિંહોર લેન્ડ મોર્ટગેજ એન્ડના શાખા કમિટિના ઉપપ્રમુખ તરીકે, તાલુકા કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે તેમની સેવાઓએ તેમને વધુ લોકપ્રિય બનાવ્યા છે. ૧૯૩૭થી લોકસંપર્કમાં આવ્યા. આર્થિક કલ્પિતને સફળ કરવા અને શાપણ વીહીન સમાજ રચનાને કામચાખી બનાવવા પ્રમાણિક સાચા માન-સોની જરૂર છે, તેમ તેઓ માને છે. સંપૂર્ણ લોકશાહી દ્વારા સમાજવાદ લાવી શકાશે અને તે માટે સહકારી પ્રવૃત્તિને વધારે બળવત્તર બનાવવા મહેનત કરી રહ્યાં છે.

દોશી જશુભાઈ ભાઈચંદ

મહુ ૧ તાલુકામાં શ્રી જસરત મહેતાએ સમાજવાદી વિચાર-ધરને વરેલા કાર્યકરોની ઉભી કરેલી હરોળમાંના એક શ્રી જશુભાઈ દોશી બગડાણના જાહેર જીવન સાથે ઘણા વર્ષોથી સંકળાયેલા છે. ૧૯૪૪માં મુખ્યમંત્રી થોડો સમય કામ કર્યું. ૧૯૪૮માં સોલાપુરમાં અને ૧૯૫૦થી બગડાણમાં સામાજિક પ્રવૃત્તિના સુકાની બન્યા. ૧૯૫૬થી ૧૯૬૭ સુધી બગડાણ મંડળના પ્રમુખ તરીકે રહ્યાં. ૧૯૬૮માં મંડળીના મંત્રી તરીકે, મહુવા ખ. વે. સંઘમાં, તાલુકા પંચાયતનાં, મામસુધારણા ફંડમાં, નાની-મોટી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં અને બીજી ઘણી પ્રવૃત્તિઓ સાથે શ્રી જશુભાઈ સંકળાયેલા છે.

પટેલ ગીગજીભાઈ અવીચળભાઈ

મોરબી માળીયા વિભાગમાં આગેવાન સહકારી પ્રવૃત્તિના કાર્ય-કર તરીકે અને બીજી ઘણી સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા શ્રી ગીગજીભાઈ માળીયા ખ. વે. સંઘના પ્રમુખ છે. આ સંસ્થાની સ્થાપના ૧૯૬૫માં થઈ ત્યારથી આજ સુધી બીનહરીફ પ્રમુખ તરીકે ચુંટાતા આવ્યા છે જે તેમની લોકપ્રિયતાની પ્રતીતિ કરાવે છે. પોતાના ગામે પંચાયત અને સહકારી પ્રવૃત્તિમાં પણ સારો એવો રસ લે છે. તેમની અનેકવિધ સેવાઓ લક્ષમાં લઈ ના. સરકારે તેમને જ પી. નો ઈલ્કામ આપ્યો છે. સહકારી પ્રવૃત્તિને વધુને વધુ સફળ બનાવવા પૂરા પ્રયત્નો કરતા રહ્યા છે. તેમના વતન મોટા દહીસરામાં તેમનું સાર માન છે.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

બાબાપુર સહકારી મંડળી

બાબાપુર
(બિ. અમરેલી)

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી રતનપુર સહકારી મંડળી

મુ. નવા રતનપુર
(બિ. બાવતગર)

શાહ કૃતેચંદ છગનલાલ

તાંબા, પિત્તળ વાસણના વેપારી

કે હરીયાણા બજાર, પાલીતાણા (સૌરાષ્ટ્ર)

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી ખડસલીયા સહકારી મંડળી

મુ. ખડસલીયા
(ઘોઘા તાલુકો)

પાલીતાણામાં યાત્રાર્થી પંધારો ત્યારે....
આદી આમોઘોગ ભંડારની અવશ્ય મુલાકાત લેશો.
હરેક પ્રકારની રંગબેરંગી ખાદી, લેખજ તૈયાર કપડા મળશે
જેવા કે—
ભરતના ફેડીયાં, અવનવી ડીઝાઇનમાં થેલા, થેલી વિગેરે.

—નટુભાઈ દાશી

વ્યવસ્થાપક
ખ દીમંડાર-પાલીતાણા

પાલીતાણામાં ક્યાં જમશો ?

શુદ્ધ અને પોષ્ટીક ભોજન માટે

શ્રી ન્યુ જૈન ભોજનશાળા

જીવનનિવાસ સામે, પાલીતાણા.

પટેલ વીઠ્ઠલભાઈ કાયાભાઈ

મુ. કેમણી તા-ખાયડ જી. સાબરકાંઠા

જનરલ મરચન્ટસ એન્ડ કમીશન એજન્ટ
કોટન એન્ડ સીડઝ મરચન્ટસ

કેમણી

ટેલીફોન નં. ૧૪

ફેસીટિંગ નં. ૭૭

૬૫૬૫૨૪

ટેલીફોન નં. ૧૦૫

નં. ૧૨૩

પટેલ વલ્લભભાઈ ખુશાલભાઈ

લગભગ એ દાયકા દેશના મુક્તિ સંગ્રામ બાદ ત્રણેક દાયકાના સમય સુધીની જેમની સેવાઓ બારડોલી પંથકમાં પથરાયેલી પડી છે.

ઉંમરે જૂથ હોવા છતાં નવી સમાજ રચનાનાં કામમાં જેમનું યશસ્વી પ્રદાન રહ્યું છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિના આદર્શોને ધ્યાનમાં રાખી એ પગદંડી ઉપર ચાલવા જેમનું દિલ હંમેશા ઝખ્યા કર્યું છે.

જેહૂતોના હિતને કાયમ લક્ષ્યમાં રાખી જીવનમાં કોઈકે નવું કરવા અને સમાજવાની લગનીએ ભારતભરના ધણાં આપારી સ્થાનોનું પદ્ધિમણુ કર્યું છે. સહકારી પ્રવૃત્તિને સુધર પાયા ઉપર મૂકવા તથા ખેતપેદાશને પરદેશ નિકાસ કરવા મધ્યપૂર્વના દેશો ;— કુવૈત, બહેરીન, ઈરાન, ઈરાક, સાઉદી એરેબીયા વગેરે તથા યુરોપના દેશો ;— રશિયા, જર્મની, ઇટાલી, ફ્રાન્સ, સ્પેન, ઇથિયોપિયા, કેનેરી આફ્રિકેન વગેરે દેશોના વખતો વખત પ્રવાસ ખેડ્યો છે.

વખતો વખતની રાષ્ટ્રીય લડતમાં ઝંપલાવીને સરદાર પટેલનાં ચુર નાનુચની તરીકેની ઉજ્જવળ પ્રતિષ્ઠા જેમણે સંપાદિત કરી છે.

નાનપણથી રાષ્ટ્રીય રંગે રંગાયેલાં હતા. બારડોલી પંથકમાં સહકારી ક્ષેત્રે જેમણે જે યશસ્વી અને અદ્ભૂત કામગીરી બજાવી છે તેના ઉપરથી તેના વ્યક્તિત્વનું મૂલ્ય અંકાય છે. ખાસ કરીને કેળવી ખેતીના પ્રશ્ને તેમણે આગવું સ્થાન ઉભું કર્યું છે. ફળ શાકભાજી જેવી પેનીશિયન વસ્તુની, દેશમાં તથા પરદેશમાં જેહૂતોની સહકારી સંસ્થા મારફત વેચાણ વ્યવસ્થા ઉભી કરવામાં તેમનો અમૂલ્ય ફાળો છે.

પરદેશમાં કેળાની નિકાસ કરવાનો સૌપ્રથમ વિચાર તેમને રહ્યો. અને અનેક વિટંબણાઓ વચ્ચે એ વિચારને અમલમાં મૂકવાનો પુરપાથ જેમણે ખેંચ્યો. સ્ટીમર મારફત કેળાં, ઈરી વગેરે ફળો મધ્યપૂર્વ, જાપાન તથા યુરોપનાં દેશોમાં મોકલવાનું જેમનું સ્વપ્ન જેમણે સફળતાપૂર્વક સિદ્ધ કર્યું. સહકારી શીર્ષીંગ મંડળીની સ્થાપના એ સહકારી ક્ષેત્રે અજોડ પગલું હતું. શરૂઆતમાં કેટલીક નિષ્ફળતાઓ પછી છેવટે જેમના પ્રયત્નો સફળતામાં પરિણમ્યા.

ગુજરાત રાજ્યના ફળ ઉત્પાદકોની સહકારી સંસ્થાઓના ફેડરેશનની રચના કરી તે મારફતે આખા રાજ્યના ફળોની પરદેશ નિકાસનું કાર્ય જેમના સફળ સંચાલન હેઠળ થાય છે.

મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમાં પણ આવા જ ફેડરેશનની સ્થાપના તેમની દોરવણી હેઠળ થઈ છે અને બંને રાજ્યના જેહૂતોને માલ સહકારથી દરિયાપારના દેશોમાં નિકાસ થાય છે. ક્યારેય નિરાશ થયા વગર ધન્ય અને ઉત્સાહપૂર્વક કામને બની રાખી, તન-મન વિચારે મૂકી સક્રિય રીતે કામ કરવામાં માનનારા છે.

સરદાર આગાધત સહકારી મંડળ લી. બારડોલીના મેનેજર તરીકે, એની સ્થાપનાથી જ, કાર્ય કરતા આવ્યા છે. મંડળને સદર પાયા ઉપર મૂકવા તેમનો ખૂબ જ મહત્ત્વનો ફાળો છે. સહકારી શીર્ષીંગ મંડળીનાં તથા ગુજરાત સ્ટેટ ફેડરેશનના પ્રમુખ તરીકેની યશસ્વી કામગીરીએ તેમને ઘણા ઉચ્ચ અસને ખેસાડ્યા છે. ઉચ્ચ વિચારો અને આદર્શોનું જાતન કરવાની સતત બાંધકામ જે તેમને સારી એવી પ્રતિષ્ઠા અપાવી છે. બારડોલી વિભાગનું તેઓ ગૌરવ છે. તેમને મોટી ગીતાઓના નિષ્કામ કમયોગ કરતા રહેવાની તકો વધતી રહી છે.

શ્રી મેરુભાઈ દેવાતભાઈ

નાની ઉમર છતાં અનુભવનું વિશાળ બાથુ ધરાવતા શ્રી મેરુભાઈ મિતિયાજના વતની છે. અને ઘણા વર્ષોથી બહેરજીવન સાથે જોતજોત થઈ ગયા છે.

તંદુરસ્ત અને ખડતલ શરીર ધરાવતા શ્રી મેરુભાઈ ગામના સંકટો સમયે હમેશા આગળ પડેલા ભાગ લેનાર વ્યક્તિ તરીકે જોવા મળે છે. પંચાયત અને સહકારી ક્ષેત્રે તેમની સેવાઓ અનન્ય છે. જિલ્લા પંચાયતના સભ્ય તરીકે, લેન્ડ મોર્ટગેજબંધની શાખા સમિતિના સભ્ય તરીકે, જિલ્લા શિક્ષણ સમિતિના સભ્ય તરીકે, તાલુકા પંચાયતની કારોબારીના સભ્ય તરીકે સેવા આપવા ઉપરાંત ખેતીના પોતાના વ્યવસાયમાં પૂરું ધ્યાન આપે છે.

શ્રી દલસુખભાઈ જોરામભાઈ પટેલ

પાલીતાણા તાલુકાના રતનપુરના વતની છે. ખેતીવાડીના ગ્રેન્ડુમેટ છે. વિસ્તરણ કાર્યક્રમના એક ભાગ રૂપે યુરોપ-અમેરિકાની સફર જઈ આવ્યા છે. પાલીતાણા વિભાગના ધારાસભ્ય છે. જૂતકાળમાં જૂતડીના લોકશાળાના સંચાલક તરીકે સેવા આપી હતી. લોકલ બોર્ડ, જિલ્લા શાળા બોર્ડ તાલુકા પંચાયત, માર્કેટીંગ યાર્ડ, શિક્ષણ સમિતિ વિગેરેમાં તેમની સેવા બજાવી છે. લોકભારતી સંસ્થામાં તેમનું ઘડતર થયું છે તેમના દાદા શ્રી જોરામભાઈ ધર્મિષ્ઠ પુરુષ હતા. તેના ધાર્મિક સંસ્કારો શ્રી દલસુખભાઈમાં ઉતરી આવેલા જણાય છે.

શ્રી નુરભાઈ કાઝી

પાલીતાણાની અનેકવિધ સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં સ્વયંસેવકથી માંડીને અગ્રણી કાયકર તરીકે કામ કરી રહ્યા છે. તાલુકા કોંગ્રેસ, નગરપાલીકા, માર્કેટીંગ યાર્ડ, વેપારી મંડળ તાલુકા ખરીદ વેચાણ સંઘ, યુવક સંગઠનો વિગેરેમાં તેમની સક્રિયતા લાજ મળે છે. લડતો અને પ્રશ્નોમાં લોકમાનસ કેળવના લોકગીતોની કળામાં પારંગત છે. કાયમ હસમુખા, મીલનસાર સ્વભાવના અને રમૂજ પ્રકૃતિના છે.

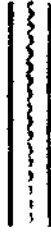
શ્રી નિર્મળભાઈ વડીલ

લાવનગરના ડૉ. નિર્મળભાઈ વડીલ પોતાનું ખાનગી ડેન્ટલ ક્લીનીક ધરાવે છે. સામાજિક સેવાઓથી પ્રેરાઈને ઘણી સંસ્થામાં તેમની સેવાઓ આપી રહ્યાં છે. સરતખતસિંહજી હોસ્પિટલ, વેસ્ટર્ન રેલ્વે હોસ્પિટલ, લાયન્સ પોલીક્લીનીક કામદાર વીમાયોજના, લેપ્રસી હોસ્પિટલ, અખિલ હિંદ કુટુંબ નિયોજન મંડળ, લાવનગર શાખા. રેડક્રોસ સોસાયટી લાવનગર શાખા, સેન્ટ્રલ એડ્યુલ્ટ લાવનગર વિગેરેમાં તેમનું આગળ પડતું સ્થાન અને માન છે. શિક્ષણવિહાર સંસ્થા દ્વારા જિલ્લામાં અવારનવાર દાંતના મફત કેમ્પો, રક્ત-દાનના કેમ્પો વિગેરેમાં તેમની સેવાઓ ઝબકી રહે છે. તેમણે ચાર વખત લોહીનું દાન કરેલ છે.

...શુભેચ્છા પાઠવે છે ..

સૌરાષ્ટ્ર ફીરા કું.

માઠવા ખંદર

પો, ઝોડીનાર-જ, જૂનગઢ
(સૌરાષ્ટ્ર)

....શુભેચ્છા પાઠવે છે....

શ્રી પાંચપીપળા
જે વિ. વિ. કા. સહકારી મંડળી
તળાજ તાલુકો ભાવનગર જિલ્લો

શેર ભંડોળ : ૧૬૧૮૫-૦૦

સભ્ય સંખ્યા : ૮૦

અનામત ફંડ : ૧૮૩૬-૦૦

અન્ય ફંડ : ૬૦૦-૦૦

અન્ય નોંધ :—

મંડળી ધીરાણુ વિગેરેનું કામકાજ કરે છે.

જસવંતરાય ભા. વ્યાસ
મંત્રીહરજીભાઈ પરશોતમભાઈ
પ્રમુખ

* કોગોની જીવન સંજીવની *

—ફક્ત બે જ ટીપાં જ—
પીથો, ચોપડો અને સુધો.

પીથો :

શરદી, ફલુ, દદ, ખાંસી, કમ, શાસ,
પેટનો દુઃખાવો, સુળ, બેદી, કોલેરા,
ગેસ, ટાટુવાયુ, ઉર્લટીયું બાળકોની
ભરાણી વાગેરેનો ઉત્તમ ધરગથ્ય ઈલાજ

ચોપડો :

જ્યાં કુખે ત્યાં જાતી, માથે, કાળજે
બાળકોની ભરાણી માટે જાતીએ પડખે
હાથપગને તળાએ, ફાંત, દાંડ વીગેરે.

સુધો :

સળેખમ, શરદી વીગેરે

આફ્રીકા અને યુરોપમાં "હોમ ડોક્ટર"
તરીકે પ્રખ્યાત

છત્રીસા એન્ડ કું.

મુ લાલપુર
(ભાવનગર જિલ્લો)

....શુભેચ્છા પાઠવે છે....

શ્રી સાંખડાસર સહકારી મંડળી

મુ. સાંખડાસર.

તાલુકો-તળાજ
(જિલ્લો ભાવનગર)

જડેજ દોલતસિંહજી પ્રતાપસિંહજી

૩૩ વર્ષના આ યુવાન કાર્યકર શ્રી જડેજ વિદ્યાર્થી અવસ્થાથીજ જાહેર પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાયેલા છે. રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં માધ્યમિક શિક્ષણ પુર્ણ કર્યા બાદ તેમણે અલીયાબાડા, જામનગર અને સીમલાની કોલેજમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેઓ એસ. એસ. જી. ડી. નો ડીપ્લોમાં ધરવે છે હૈદરાબાદ ખાતે ઇન્ટરનેશનલ સ્કોલર ઇન્ટરસ્ટ્રીક એક્ચરેન્જન ટ્રેર્નનીંગ ઇન્ટરસ્ટ્રીક એક્ચરેન્જનો ડીપ્લોમા પણ એમણે મેળવ્યો છે. ઉદ્યોગ અને ખેતી બંને ક્ષેત્રે તેમણે જ્ઞાત અનુભવ મેળવ્યો છે. ૧૯૫૬ થી ખેતીમાં તેઓ સક્રિય રસ લઈ રહ્યા છે. અખિલ હિંદ યુવાન એકુત સંઘના તેઓ ૧૯૫૬ થી ૧૯૬૨ સુધી જીલ્લા પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરતા હતાં.

નવી દિલ્હી અને કલકત્તા ખાતે યોજાયેલા રાષ્ટ્રીય કૃષિ સેમીનારમાં તેમણે ભાગ લીધો હતો. જામનગર જીલ્લા વિદ્યાર્થી સંઘના તેઓ ૧૯૫૬-૫૭ માં પ્રમુખ હતાં.

યુવક કોંગ્રેસ તરફથી ૧૯૫૮ માં સિલોન, મલાયા અને સીંગાપોરમાં જે શુભેચ્છા પ્રતિનિધિ મંડળ મોકલવામાં આવ્યું હતું તેમાં શ્રી દોલતસિંહજી પણ એક સભ્ય હતા. જામનગર નગર-પાલીકાના ૧૯૫૭ થી ૧૯૬૨ સુધી તેઓ સભ્ય હતા. ૧૯૫૮-૬૦, ૬૦-૬૨ માં ઉપપ્રમુખ પદે ચુંટાયા હતા, જીવાપર ગ્રામપંચાયતના સરપંચ તરીકે પણ શ્રી જડેજએ કામ કર્યું હતું. અને જામનગર તાલુકા પંચાયતના ઉપપ્રમુખ તરીકેની જવાબદારી પણ સંભાળી હતી. અત્યારે જામનગર જીલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ છે. રાજપુત સેવા સમાજના ઉપપ્રમુખ તરીકે પણ તેમણે સેવા આપી હતી. ક્રિકેટ, ટેનીસ અને ગોલ્ફની રમતો તેમને ખુબજ પ્રિય છે. ના. જામસાહેબના તેઓ પિતરાઈ ભાઈ છે. જામનગરનું તેઓ ગૌરવ છે.

ઠક્કર નંદલાલ દુર્લભજી

વતન પાલીતાણા. જ ગુજરાતી સુધીનો જ અભ્યાસ પણ વ્યવહાર ગણતરી અને કોઠાસાની ધણા જ. ૧૯૮૪માં જાવનગરમાં આગમન થયું. નાની વયથી જ ધંધામાં જંપલાવ્યું. વ-યે એ વર્ષ સુધી ગાળ્યા. ૧૯૮૪ થી ૧૯૯૦ સુધી જાવનગરમાં મરીમસાલાની દુકાન કરી પણ તેમાં અનુકૂળતા ન આવી. ૧૯૯૧થી સાબુના ઉદ્યોગમાં માત્ર રૂ. ૩૦૦ ની મુડીથી કારખાનાની શરૂઆત કરી. શરૂઆતમાં ભાગીદારી પણ પછી સ્વતંત્ર રીતે એ લાઇનમાં સ્વયંબળેજ આગળ વધ્યા. જાવનગરમાં સાબુ ઉત્પાદકોમાં તેમની પ્રથમ હરોળમાં ગણતરી થવા લાગી. સહકારી પ્રવૃત્તિનો યુગ શરૂ થતાં સાબુ ઉત્પાદકોને ભેગા કરી સહકારી મંડળી રચવા નિર્ણય કર્યો. મંડળીની સ્થાપનાથી માંડીને આજસુધી સીલીકેટ મંડળીના અગ્રણી તરીકે ચાલુ છે. મંડળીએ ધણા તડકાછાયા જેવા આજે ઠીક સ્થિતિમાં મંડળી ચાલે છે. શ્રી નંદલાલભાઈ યાત્રિની સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. વર્ષો પહેલા પોતાની દેખરેખ નીચે યુવક મંડળો પણ શરૂ કરેલા. વેપારી મંડળમાં તેમનું સારું છે.

યુવરાજ ઉદયભાણુસિંહજી

રજવંશી હોવા છતાં સ્વભાવે વિનમ્ર. અનેક સંસ્થાઓના પદાધિકારી હોવા છતાં નાનામાં નાના કર્મચારી સાથે વિનયી કલા, સાહિત્ય અને સંગીતના અભિજ્ઞ પરખદા હોવા છતાં નિરાડબરી; ગુજરાતની મોટામાં મોટી વટવૃક્ષ જેવી સહકારી સંસ્થાના પ્રમુખ હોવા છતાં તદ્દન નિરાભીમાની એવા યુવરાજ સાહેબનું વ્યક્તિત્વ એવું મોહક છે કે, એક વખત તેમના સંપર્કમાં આવનાર ભાણુસ તેમની કુમાશ અને સુવાસનું સંભારણું હૃદયમાં સંધરીને છુટો પડે છે.

નિર્મળ ઝરણા જેવી તેમની વાતચીત કોઈની એ લાગણી ન દુભાય તેવી તેમની કાળજી અને પ્રશ્નોને મુળમાંથી પકડીને તેને ઉકેલવાની તેમની આવડત યુવરાજશ્રીને કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં નેતાગીરી અપાવે છે.

ખેતીવાડીના સ્વતંત્ર યુવરાજશ્રી ખેતી અને ખેડૂતના પ્રશ્નોની ઉંડી સૂઝ ધરાવે છે, ગુજરાત રાજ્ય લેન્ડ મોર્ટગેજ બેંકના કમમાં યુવરાજશ્રી અને શ્રી હરિહર જોશી અને તે પછી યુવરાજશ્રી અને શ્રી હરિપ્રસાદ ત્રિવેદીની બેંકોને ગામડાં ખુંદતા જોયા હેય તેઓ રાજમહેલમાં વસતા આ આદમીની પરિશ્રમ શક્તિથી અંગત જાન્ય તેમાં નવાઈ નથી.

છેલ્લા એક વર્ષમાં તેમણે જીલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ તરીકે બનવેલી સેવાથી યુવરાજશ્રીએ સૌની ચાહના મેળવી છે.

વસાણી નરોત્તમ મોરારજી

સૌરાષ્ટ્રમાં જેતપુર પાસે સ્ટેશન વાવડીના વતની. પોતાની આપારી કારકર્દી સાથે જાહેર જીવનમાં પણ ૧૯૫૨થી રસ લેતા થયાં. સ્ટેશન વાવડી ગ્રામપંચાયતના સરપંચ તરીકે અને ત્યાંની સહકારી મંડળીના વ. કમિટીના સભ્ય તરીકે રહીને જાહેર કામમાં પ્રવેશ કર્યો. પંચાયતના પોતાના વહીવટ દરમિયાન ગામમાં લાદીરોડ, ગટર યોજના, વોટર વર્ક્સ વિગેરે યોજના અમલી બનાવી. પ્રગતિશીલ ખેડૂતોનો પ્રવાસ યોજ્યો તેમાં મહત્વનું કામ કર્યું. કમે કમે આગળ વધ્યા. જેતપુર તાલુકા પંચાયતમાં ઉપપ્રમુખ તરીકે, તાલુકા ખ. વે. સંઘના પ્રમુખ તરીકે અને ગામચત કામોમાં હમેશા મોખરે રહીને યશશક્તિ સેવા આપી રહ્યા છે. નાનીબચત, જમીનવિકાસ બેંક વિગેરે સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલ છે.

શ્રી દેવીભાઈ દવે

જવાબદાર રાજ્યતંત્રની હાકલ પડતા કોલેજોના અભ્યાસ અધુરો મુકી મજુર સંગઠનો રચી મુક્તિ જંગમાં જંપલાવ્યું. મજુર ચળવળને પોતાનો પ્રિય વિષય બનાવી અન્ય ક્ષેત્રે પણ એક મૌલિક વિરોધ પક્ષના નેતા તરીકે સમાજવાદ માટે લડતા આવ્યા છે.

ખજ સમાજવાદી પક્ષના વર્ષો સુધી જાવનગર જીલ્લાના સામાન્ય મંત્રી તરીકે અને જાવનગર બેરો મ્યુનિસિપાલના નોકરીઆત મંડળો તેમજ અન્ય મજૂર મંડળોને સેવાઓ આપી મિત્રો અને સાર્થીઓને આગળ કરવાનો સ્વભાવ, સત્તા તરફ નહિ જવાની વૃત્તિ દેશમાં લોકશાહી સમાજવાદની રચના માટે પદ-દલીત લોકોમાં કામ કરવાની જાવના સાથે કામ કરી રહ્યા છે.

“ગુજરાતની અસિમતા” સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ ગ્રંથની સફળતા ઇચ્છીએ છીએ

: TELEPHONE :

21 : Office

32 : Resi.

31 : Pedhi

THE ARUN OIL MILL AND GINNING FACTORY.

DEMAI

Via-Talod

Taluko Baynd

(Sabarkantha)

1. M/s Dhirajlal Kantilal cotton & seeds Merchants
2. M/s Ranchhodash Girdhardas cloth and goneral merchant.
3. Kantilal Girdhardas Shah general Merchant & commison Agent.
4. Vadilal Girdhardas Shah Cloth merchant.
5. Kantilal Girdhardas Shah Insurance Agenrt

“કેષપશુ પંથની સફળતાની આવી તેમાં (સ્ત્રી પત્ન્યા) કેન્દ્રીત થવામાં છે”

પટેલ મોહનભાઈ મુળજીભાઈ

'પુત્રના લક્ષણ પારણામાં' તે કહેવતને યથાર્થ કરનાર શ્રી મોહનભાઈ પટેલને માતા પિતા તરફથી તેમજ અન્ય સમાજો તરફથી ઉચ્ચ સ્તુતિઓના વારસો મળ્યા છે તેમાં પણ તેમની પરોપકારિતા તથા અતિથિ સત્કારની ભાવનાએ તેમને માત્ર ગામમાં જ નહીં બહાર જીવન ભરમાં પ્રતિષ્ઠિત નામીની તરીકે ઓળખાવ્યા છે. દાનર જવાબીપણું, ખત તથા સેવાભાવના તેમના જીવનનો આદર્શ છે. તેઓ પ્રગતિશીલ ખેડૂત છે. ગામના સમસ્ત પ્રશ્નોમાં અંગત રસ લેતા હોવાથી તેઓ ધણી નાની વયે પાણીયા ગામમાં સરપંચ તરીકે ચુંટાયેલા હતા. ગામના આદર્શ સરપંચનો દાખલો બેસાડી આપે એક અનુકરણીય પરંપરાની રચાવના કરી છે. તદ-ઉપરાંત સંસ્કૃતિના પ્રશ્નોમાં પણ તેમને સક્રિય રસ છે. હાલ તેઓ ગૃહસ્થક દળના મન્દ મંત્રીનો હોદ્દો ધરાવે છે. ગામની લગભગ બધી પ્રવૃત્તિમાં આપે અગ્રગણ્ય ભાગ ભજવ્યો છે. ગામની ધણી સંસ્થાઓના વિદ્યાર્થીઓ આપનો કૃણા મહત્વનો છે.

પટેલ લક્ષ્મણભાઈ પોપટભાઈ

કોડીયડના વતની, પાંચ ગુજરાતી ભણેલા અને ૧૦૦ વીધા જમીન ધરાવતા શ્રી લક્ષ્મણભાઈ જોરલ તાલુકાના વ્યોવૃદ્ધ લોકપ્રિય કે ગ્રેસી કાર્યકર છે. રાજસાહી જમાનામાં સલામતોની ચળવળમાં મહત્વનો ભાગ લીધો હતો. સમાજ સુધારણાની પ્રવૃત્તિઓ ખાસ કરીને બાળ લગ્ન સામેની ઝુંબેશ, અરપૂરવતા નિવરણ, ગૌરક્ષા પ્રવૃત્તિ, લાયકરવત સામેની જેહાદ, રાજકીય જાગૃતિ લાવવા માટે સંગઠનો, કેગ્રેસ સંસ્થા દ્વારા રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ, દુષ્કાળ અને અછતના પ્રસંગોમાં લોકોને રાહત આપતી પ્રવૃત્તિઓ, પંચાયત અને સહકારી વિગેરે પ્રવૃત્તિઓ, દ્વારા એક આગેવાન કાર્યકર તરીકે આગળ આવ્યા-રાષ્ટ્રીય નેતાઓ સાથે માઠ સંપર્ક ધરાવે છે.

પટેલ દેવીદાસ નારણભાઈ

અમરેલી જિલ્લાના હાથીમદના વતની છે. ચાર અંગ્રેજી સુધીનો જ અભ્યાસ પણ પોતાની વિચક્ષણ શુદ્ધિપ્રતિભા, હેવા ઉત્કલત અને વારસાગત મજેલા ખાનદાનીના સંસ્કારોને લઈ વેપારી સમાજમાં સારું માનપાન પામ્યા.

સી ગતેલ, સી ગદાણાના જ્યેષ્ઠ વ્યાપારમાં અને પ્રગતિશીલ ખેતીમાં વિશેષ રસ દાખવી રહ્યા છે. અમરેલીમાં વીરજી શીવદાસ એન્ડ સન્સની પેઢીના યશસ્વી સંચાલન સાથે પ્રસંગોપાત સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, અને સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિમાં થઈ શકે તે મદદ કરતા હોય છે. દેવીભાઈ ધણી જ ઉદાર દિલના અને શુદ્ધાત્મી વ્યક્તિ છે. નાનામોટા ફંડકાળાઓમાં અને સામાજિક કાર્યોમાં આ પેઢીનો મહત્વનો ફાળો હોય છે.

શ્રી શામજીભાઈ રાણાભાઈ

અમરેલી જિલ્લાના ખાંભા તાલુકાના ઉમરીયા ગામના વતની છે. પંચાયત અને સહકારી ક્ષેત્રે ધણી સારી કામગીરી બજાવી અને તાલુકા કક્ષાએ સૌ કાર્યકરોનો વિશ્વાસ મેળવી ખાંભા તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખ તરીકે યશસ્વી કામગીરી બજાવતા રહ્યા છે.

ખાંભા તાલુકામાં જોડાઉનોના ગાંધક મો, ગામકાઓના જાહેરસ્તાઓ, અને શાળાઓના મકાન બાંધકામોમાં પૂરી કાળજી અને જવાબદારી લઈ ધણું મોટું કામ પૂરું કરાવ્યું છે.

તાલુકા ખરીદ વેચાણ સંઘમાં, લેન્ડ મોર્ટગેજ બેન્કમાં, તાલુકાની સહકારી મંડળીઓમાં, તેમજ જિલ્લાની જૂદી જૂદી કમિટીઓમાં રહીને નિષ્ઠાથી પેતાની ફરજ બજાવી છે- દરેક કામેમાં ચીટ અને સતત જાગૃતિએ તેમને લોકપ્રિય બનાવ્યા છે તેમનું સેવાનું કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તરતું જાય છે.

શ્રી લીલાબહેન કપાસી

પાલીતાણાની મહિલા વિકાસની પ્રવૃત્તિઓ, શિક્ષણ અને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો અને માનવસેવાનો જ્યાં જ્યાં સાદ પડે ત્યાં ત્યાં લીલાબહેનની હાજરી ચૂક હોય છે જેન માતિના આ મહિલા સ્ત્રી કાર્યકર સ્વભાવે ધણી પરમજૂ અને લાંબીવાળા છે. નિસહાસ અને નિરાધાર બહેનોને લીલાબહેનનું નિવાસસ્થાન આશ્રિસ્થાન સ્થાન છે સામાજિક દુષ્ણો અને અન્યાયો સામે હમેશા અવાજ ઉઠાવતા રહ્યા છે. શ્રી રમણભાઈ, શ્રી જગુભાઈ, શ્રી ધીરુભાઈ વિગેરેનું બુધ તેમને ધણી સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં મદદકર્તા બની રહે છે.

મોહનલાલ એલ. પટેલ

સ્નાતક થયેલા શ્રી મોહનભાઈ પટેલ કોલકીના વતની છે, પણ હાલમાં જૂનાગઢને પોતાનું વતન બનાવી સામાજિક અને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓનું સફળ સંચાલન કરી રહ્યા છે. સીધી રીતે આજ સુધી રાજકારણમાં પડ્યા નથી નહિતર તેઓ આજે ધણું ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવી શક્યા હોત તેની શુદ્ધિપ્રતિભા ધરાવનાર શ્રી મોહનભાઈ ૧૯૪૭થી આજ સુધી એકધારા ખાદી ગ્રામોદ્યોગ અને સહકારી પ્રવૃત્તિને જ વળગી રહ્યા છે કોઈની પણ હુક કે પ્રેરણા વગર સ્વચ્છરુણાથી અને સામાન્ય આર્થિક સ્થિતિ હોવા છતાં પ્રયત્ન પુરુષાર્થથી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં સુકાની બની શક્યા છે. હાલમાં અનેક સહકારી સંસ્થાઓના પ્રમુખપદે, સહકારી બેન્કમાં કાયરેક્ટર તરીકે, ખાદી ગ્રામોદ્યોગ સંસ્થાના માનવ વ્યવસ્થાપક તરીકે એમ અનેક જગ્યાએ માનવંતુ સ્થાન ધરાવે છે. ધણી જ બાહોશ અને દીર્ઘદ્રિવાળા ઉત્સાહી યુવાન કાર્યકર છે.

પટેલ ભાણુભાઈ ભગવાનભાઈ

કુકાવાવ તાલુકાના વતની છે. અમરેલી જિલ્લા પંચાયતમાં ઉપદેશ સમિતિના ચેરમેન પદે, કુકાવાવ તાલુકા ખરીદ વેચાણ સંઘના પ્રમુખ સ્થાને, જમીન વિકાસ બેન્કના સભ્ય સ્થાને રહીને જાહેર ક્ષેત્રે પોતાની સેવાઓ આપી રહ્યા છે,

એકુત સંગઠનો દ્વારા ગ્રામ વિકાસની યોજનાઓને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા હમેશા પ્રયત્નો કરતા હોય છે ખાસ કરીને સહકારી પ્રવૃત્તિમાં માનનાર હોઈ ભારે ધનશક્તિ કાર્ય કરી રહ્યા છે કોઈ પણ ગુચ્ચનો જુબજ સહેલાઈથી ઉઠેલા લાવવામાં ધણી જ બાહોશ માણસ છે. મોટા ઉંબવા ગામમાં તેમનું સારું એવું માન ધરાવે છે.

પટેલ મોહનલાલ ગોઝળભાઈ

ગાંધેર જીવનમાં ધણી વર્ષોથી કામ કરતાં શ્રી મોહનભાઈ ગો. પટેલ ધેરાજીના વતની છે. કેળવણી અને સહકારી ક્ષેત્રે તેમનું આ વિભાગમાં ધણુ મોટું પ્રદાન રહ્યું છે. ધેરાજી વિભાગના ધારાસભ્ય ઉપરાંત તાલુકા ખરીદ વે સંઘમાં વ્ય. કમિટિના સભ્ય તરીકે સરદાર વલ્લભભાઈ ખાંડ દહોગ સહમંડળીના ડીરેક્ટર પદે, જીલ્લા કોંગ્રેસના કારેબારીના સભ્ય તરીકે, પટેલ કેળવણી મંડળના માનદ મંત્રી, ધેરાજી વિ. વિ. સહ. મંડળના પંદર વર્ષથી પ્રમુખપદે, અને બીજી અનેક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. શ્રી દેખરભાઈ, શ્રી વળુભાઈ, વિગેરેની પ્રેરણાથી ગાંધેર જીવનમાં આગળ આવ્યા. તેમના પિતાશ્રી પણ અહિંના આગેવાન ખેડૂત ખાતેદર હતા. માતિના અને સમાજના નાનામોટા કામોમાં ધણું જ રસ લેતા. તેમનો સમાજસેવાનો વારસો તેમના પુત્રોએ જળવી રાખ્યો છે.

ગોવિંદભાઈ જે. પટેલ

રાજકોટ જીલ્લાની ગાંધેર પ્રજાના પ્રાણસભા, સનિષ્ઠ આગેવાન કાર્યકર શ્રી ગોવિંદભાઈ પટેલ પોતાના નાનકડા ગામથી માંડીને જિલ્લાભરના ગાંધેર પ્રજાના કાર્યો કરવામાં મોખરે હોવા છતાં પણ કે પ્રસિદ્ધિનો કદી મોદ રાખ્યો નથી.

અયપણથીજ ગાંધેર કાર્યકર તરીકેના ગુણો તેમનામાં રપજ દેખતા હતા. તેમના કૌટુંબીક વારસાએ સમાજસેવાની દીશામાં કામ કરવાની કાવનાને વધુ બળવત્તર બનાવી. વિદ્યાર્થીપ્રવૃત્તિથી માંડીને ખેડૂત સંગઠનોની આગેવાની હમેશા લેતા આવ્યા છે. રાષ્ટ્રીય આગેવાનોની પ્રેરણા મળી અને સમય જતાં આજે તેઓ ગાંધેર જીવનના પ્રથમ પંક્તિના કાર્યકર બન્યા છે. પડધરી તાલુકા અને રાજકોટ જિલ્લાની જુદી જુદી કમિટિઓમાં તેમણે કરેલા કામની સફળતાને હમ અન્ય તકો મળવા લાગી. જિલ્લા પંચાયતના શિક્ષણ કમિટિના ચેરમેન તરીકે તેમની સેવાઓ પ્રશંસા પામી છે.

રાજકોટ જિલ્લા સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘના પ્રમુખ અને રાજકોટ જિલ્લા સહકારી એન્કના ઉપ-પ્રમુખ તરીકે રહીને તેમની દીર્ઘદૃષ્ટિએ સૌને સંતોષ અપ્યો છે.

સહકાર અને સમજૂતીની કાવના દ્વારા એક નવો સમાજ રચવાના કાર્તિકારી વિચારો ધરાવે છે મુડીવાદી અર્થ માધ્યમને રચાને સહકારી અથવા વ્યવસ્થાને ઝડપથી ઉભી કરવા સતત પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે. શિસ્ત અને સંસ્થાક દ્વારા નવનિર્માણના કામમાં નવી યોજનાઓને મૂર્તરેવરૂપ આપવાનો તેમનો ઉત્સાહ પ્રશંસનીય છે. ધણું જ કાર્યદક્ષ અને વ્યવહાર બ્યક્તિ છે.

પરમાર ગોઝળદાસ ડોસાભાઈ

મોરબી અને રાજકોટ જિલ્લાના ગાંધેરજીવન સાથે ધણી વર્ષોથી સંકળાયેલા છે. ૧૯૪૨માં અબ્યાસ છોડી નવરાજ્યની લડતમાં જંપલાવ્યું. ૧૯૪૨થી '૪૪ સુધી મોરબીમાં ખાદીકામ અને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ હથ ધરી, ૧૯૪૫થી '૪૭ સુધી મોરબી રાજ્યમાં પ્રામોદાર અધિકારી તરીકે સેવા બજાવી, ૧૯૪૭માં મોરબી રાજ્ય સામે બાજબીદારની નાજુદીની લડત ઉપાડી તેમાં ચાર દિવાલની

જેલ ભોગવી, લડતને અંતે ખેડૂતોને અઠાર લાખ રૂપિયાનો ફાયદો થયો. ૧૯૪૮માં સૌરાષ્ટ્રનું એકમ થતાં મેરબી રાજકીય પરિવર્તનમાં મંત્રી તરીકે તેમની ઉજ્જવળ કારકીર્દિ વધુ પ્રકાશમાં આવી. અનેક વિષ પ્રવૃત્તિઓમાં મોખરે રહ્યાં. ૧૯૫૬-૫૭ એ વર્ષ રાજકોટ જિલ્લા લોકલ બોર્ડના પ્રમુખ તરીકે સેવા બજાવી. ૧૯૫૭થી ૧૯૬૭ સુધી મુંબઈ અને ગુજરાત રાજ્ય ધારાસભામાં ધારાસભ્ય તરીકે રહી ચુસ્ત મધ્યવહી તરીકેની મુંદર જાપ ઉભી કરી. પક્ષમાં ઉપ્યુટી વહીવ તરીકે અને પશ્ચિમ એકાઉન્ટ કમિટિમાં એક વર્ષ ચેરમેન તરીકે તેમજ વિધાનસભાના સીકારની પેનલમાં રહી સ્પીકર તરીકે પણ કામગીરી કરી છે. મેરબીના કેળવણી વિષયક સંસ્થાઓ બની કરવામાં સક્રિય રસ લીધો અને આજે પણ તે સંસ્થાઓમાં જરૂરી સેવા આપી રહ્યાં છે.

સહકાર ક્ષેત્રે મોરબી માળીયા તાલુકા સહ એકના પ્રમુખ તરીકે, રાજકોટ જિલ્લા એન્કના ડીરેક્ટર તરીકે, મોરબી નાયરિક સહ એન્કના ડાયરેક્ટર તરીકે, રાજકોટ જિ. ખ. વે. સંઘના ડાયરેક્ટર તરીકે, જમીન વિકાસ એન્ક મેરબી શાખાના પ્રમુખ તરીકે, ગુજરાત માર્કેટીંગ સોસાયટીના ડાયરેક્ટર તરીકે વિગેરે સંસ્થાઓમાં તેમની સેવાઓ અને માર્ગદર્શન બિપયોગી બતા છે.

પટેલ બેચરભાઈ વાલજીભાઈ

મોરબી તાલુકામાં સાવડીના વતની છે. ગાંધેર જીવનમાં નાનપણથી પ્રવેશ કર્યો છે. મોરબી તાલુકા પંચાયતના ઉપપ્રમુખ તરીકે, મોરબી તાલુકા ખરીદ વેચાણ સંઘના પ્રમુખ તરીકે, રાજકોટ જિલ્લા સંઘ. સભ્ય તરીકે, રાજકોટ જિલ્લા ખરીદ વેચાણ સંઘના સભ્ય તરીકે, મોરબી-માળીયા પ્રેસિડેન્સી સહકારી મંડળના સભ્ય તરીકે, નેસલ સહકારી મંડળીના પ્રમુખ તરીકે એમ અનેક વિષ ક્ષેત્રે સેવા આપી રહ્યાં છે. સંપ, સહકાર અને સમાનતાને નજરમાં રાખી સહકારી પ્રજા દ્વારા ગ્રામખેડૂનો અને મજૂર વર્ગને અને તેટલા મદદગાર બનવાની કાવના સેવે છે. પોતે કોંગ્રેસ વિચારણી ધરાવે છે. બીજી ધણી સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે.

નકુમ હરિલાલ રામજી

ગાંધેર જિલ્લાના ખાંડળીયા તાલુકામાં માજી ધારાસભ્ય તરીકે એટલા જ માનપાતથી જનસેવાના રાહને વળગી રહ્યાં છે. અબ્યાસ થોડો પણ સેવાજીવનની મૂલ્યવાન મુડીથી ધણી જ યશકીર્તિ સાંપડ્યા.

સૌરાષ્ટ્ર કો-ઓપરેટીવ સ્પીનીંગ મીલ્સ લીમીટીડના ડાયરેક્ટર તરીકે સર્વોદય સહ. મંડળીના પ્રમુખ તરીકે, તાલુકા વેપારી મંડળ, જિલ્લા અને તાલુકા ખરીદ વેચાણ સંઘ, વજુર સહ. મંડળ, સિંચાઈ કમિટિ, જાવ લયો, અને બીજી અનેક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાઈને જનસેવાનું કામ કરી રહ્યાં છે. ૧૯૩૯થી પ્રજામંડળમાં જંપલાવ્યું તે પછીના તેમનો ગાંધેરજીવનનો શેષ ઉત્તરોત્તર વધતો ગયો. વ્યાપારી લાઈસન્સ પડ્યા હોવા છતાં અનેક વ્યક્તિઓ સલાહ, માર્ગદર્શન મેળવવા તેમની પાસે આવે છે.

મેસવાણીયા લુધરજીભાઈ ડોસાભાઈ

૬૫ વર્ષની ઉંમરના શ્રી લુધરજીભાઈ સાત ગુજરાતી સુધી ભણેલા છતાં ઉંડી હૈયા સૂઝ ધરાવતા જામનગરની જૂની પેઢીના આગેવાન કાર્યકર પૈકીના એક નિષ્ઠાવાન કાર્યકર છે.

પૂ મહાત્મામંદીરના ગાદ સંપર્કથી અને ગાંધીવાદી વિચારોના મનનપૂર્વક અભ્યાસ કર્યા પછી જાહેરજીવનમાં ખેંચાયા, સ્વરાજ્ય હાંસલ કરવાની સલાહોની ચળવળોમાં ભાગ લેનારાઓમાંના તેઓ એક છે. સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી પંચાયત અને સહકારી પ્રવૃત્તિમાં તેમનું માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા ઉપયોગી નિવડ્યા છે. તાલુકા કેમિસ્ટ્રીમાં અનેક સંસ્થાઓને સહકારી રીતે દોરવણી આપી છે જામનગરમાં ઔદ્યોગિક સહકારી સંઘ, રાજ્ય ઔદ્યોગિક સહકારી સંઘ, હરિજન સેવક સંઘ, જિલ્લા સહકારી એન્ડ એમ અનેક સંસ્થાઓમાં તેમની સેવા મળતી રહી છે. માજી ધારાસભ્ય તરીકે પણ સુવાસ પથરાયેલી પડી જ છે.

શ્રી લીલાધર પ્રાણજીવન પટેલ

રાજકારણ અને જ્યોતિષશાસ્ત્રના પ્રખર અભ્યાસી શ્રી લીલાધરજીભાઈ કાલાવાડ-શીતલાના વતની પણ ઘણા વર્ષોથી જામનગરને વતન ગનાર છે. અને જામનગરના જાહેરજીવન સાથે સંકળાયેલા છે. રાજકોટ, કલકત્તા વિગેરે સ્થળે કેળવણી લીધી. અભ્યાસમાં ધણીજ કાર્યદક્ષતા બતાવી. નાની વયમાં જ તેમની શક્તિની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આઝાદી જંગમાં પોતાની ફરજ સમજી જાહેરજીવનની શરૂઆત કરી. ધંધાના ભેગે પણ સમાજસેવાનું કામ અરિસ્ત ચાલુ રાખ્યું, અને લોકપ્રિયતા વધતી ગઈ જેને પરિણામે ધારાસભ્ય તરીકેના માનવંતો હોદ્દો ભોગવી રહ્યાં છે. જામનગર નમરપાલીકાના ચેરમેનપદે પણ ઘણો સમય સેવા આપી. વિદ્યોત્તેજક મંડળ, કરતુરયા વિકાસગૃહ, અને બીજી અનેક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. તેમના દરેક પુનિત કાર્યોમાં તેમના ધર્મ પતિ શ્રીમતિ મંગલાબેા સાથ-સહકાર આપી રહ્યા છે.

પટેલ ગોકળદાસ મોહનલાલ

તટસ્થ મનોવૃત્તિથી અને સત્તાની ક્યારેય પણ અપેક્ષા રાખ્યા વગર નિરપેક્ષપણે આવી પડેલું કામ પ્રમાણીકપણે અદા કર્યા જવામાં ગોહીજવાડના કેટલાક યુવાન મિત્રોમાં લીલીયાના વતની અને હાલ અમરેલીને કાર્યક્ષેત્ર બનાવીને કામ કરતા શ્રી ગોકળદાસ પટેલે જામનગરમાં માધ્યમિક શિક્ષણ મેળવી અમદાવાદમાંથી ગ્રેજ્યુએટ થયેલા હાઇસ્કૂલમાં વિદ્યાર્થીમંડળના પ્રમુખ સ્થાનેથી માંડી નાના મોટા અનેક સંગઠનમાં આગેવાની કાર્યો કામ ભજવ્યો હતો. થોડો સમય લીલીયા મ્યુનિસિપાલિટીમાં અને તે પછી અમરેલી સહકારી પ્રવૃત્તિમાં રસ લઈ મંડળીઓને ઝોર્ગનાઈઝ કરવામાં ઠીક જહેમત લીધેલી. આજે અમરેલી નગરીક એન્કના મેનેજીંગ ડીરેક્ટર તરીકે તાલુકા ખરીદવેયાણ સંઘના એડમીનીસ્ટ્રેટર તરીકે, માર્કેટીંગ બોર્ડના મંત્રી તરીકે તથા અમરેલીની અનેક નાનીમોટી સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા રહીને કાર્ય કરી રહ્યા છે.

ડા. ગાંગજી હરજી

બારદાનવાળા

દરેક જાતના જીના તથા નવા

ખાલી બારદાનના વેપારી તથા કમીશન એજન્ટ

:-હેડ ઓફીસ:-

૬૧, સૈયદ મુકરી સ્ટ્રીટ,
કાથા બજાર,
મુંબઈ નં. ૯

:-બ્રાન્ચ:-

સુતારવાડ,
લાતીના કુવારા પાસે,
લાવનગર.

ટે નં. ૩૨૧૯૫૫ (ઓફીસ)

ટે નં. ૩૦૪૩ (ઓફીસ)

” ” ૫૯૨૦૮૫ (ધર)

” ” ૪૯૨૨ (ધર)

તાર : “હરજીયાસર”

ધઉં માટે ખાતર આપ્યું ?

સ્ટોકમાંથી તુરત ડીલીવરી
મળાજી પાક માટે વાપરો.

ધ ર તી ધ ન

ગ્રામ :
ધરતીધન

—ઉત્પાદક—

ગ્રેન્યુલેટેડ ફર્ટિલાઈઝર્સ એન્ડ ફીડ્સ પ્રા. લી.,

નવાખંદર રોડ, લાવનગર.

ટે. નં.—ઓફીસ : ૫૮૦૭, ધર : ૪૧૩૩

અર્ધિસા

અર્ધિસા એ તૃષિતને જળ પાતી સરિતા છે, વિખૂટા હયા-
ઓને જોડનાર સેતુ છે, જમતને સૌરભથી પ્રકુલ્લિત કરનાર મુત્રાખદ્ધ
છે, મધુર સંગીતથી પ્રમુદ્ધિત કરનાર વસંતની કોકિલા છે અને
વિશ્વશાંતિનો અમોઘ ઉપાય છે.

કોડીનાર તાલુકા સર્વોદય મંડળ

કોડીનાર

(જિ. અમરેલી સૌરાષ્ટ્ર)

સદગુણની ત્રિવેણી

મહાપુરુષો કહે છે કે સળગતા આ સંસારમાં સદગુણની
શીતળતા સિવાય બીજું બધું વ્યર્થ છે. જન, વિનય અને શિયળ
સદગુણોની આ ત્રિવેણીમાં જ્યાં સંગમ થાય તે જોકપ્રિય નામનું
તીર્થ બની જાય છે.

તાતાણીયા ગ્રુપ વિ. કા. સહકારી મંડળી
(જિ. અમરેલી.)

ભાવનગર ડિસ્ટ્રિક્ટ કો-ઓપરેટિવ બેંક લિ.

હેડ ઓફીસ- દરબારગઢ, ભાવનગર ફોન નં. ૪૭૨૭

સંસ્કરતા...

શેર બંડોળ (બરપાછ થયેલ)

અનામત તથા અન્ય બંડોળ

ધાપણો

કામ બંડોળ

રૂ. ૬૨ લાખ ઉપર

રૂ. ૩૫ લાખ ઉપર

રૂ. ૨૩૪ લાખ ઉપર

રૂ. ૬૫૦ લાખ ઉપર

સેવા...

આ બેંકમાં સુકાપેલા નાણા ભાવનગર જિલ્લાના કૃષિકારોની ખેતીનાં વિકાસનાં પાયાનાં
કામમાં વપરાય છે અને હેશમાં આજ સ્વાસ્થ્યનાં કાર્યમાં મદદ રૂપ બને છે.

સહકારી...

જાહેર દ્રશ્યની ધાપણો રિવકારવા સંબંધસરકારથીની મંજૂરી મળેલી છે.

વધુ વિગત માટે રૂબરૂ મળતા વિનંતી

ડા. અમલતરાય મા. ઓઝા
ચેરમેન

શાખાઓ.....

ફોન

* સાવર કુંડલા	૧૩૯
* મહુવા	૧૫૩
* તળાજી	૫૭
* ખોટાદ	૮૬
* મહેડા	૩૬
* વલ્લભીપુર	૩૭
* શિહોર	૮૭
* ગારીયાધાર	૪૬
* પાલીતાણા	૧૯
* સોનગઢ	૨૮
* દસા	૪૦
* પાળીયાદ	
* ઉમરાળા	
* વિજપરી	
* ખોટાદ પુલવડા	
* ત્રાપગ	

કાંતિલાલ પારેખ
મેનેજર

શ્રી ઉત્સવભાઈ પરીખ

૧૨-૧૨-૧૯૧૨માં આંતરસુખા (તા. કપડવંજ જિ. ખેડા) માં જન્મેલા ઉત્સવભાઈ B. Sc. (કેમીકલ એન્જિનીયરીંગ) અને M. A રાજ્યશાસ્ત્ર સાથે તથા કાયદાના સ્નાતક છે.

ધંધે ખેડૂત હોવા છતાં તેઓશ્રી મુંબઈ વિધાનસભાના એક સભ્ય હતા. (૧૯૫૬-૬૨) ખેડા જિલ્લા લોકલબોર્ડના (૧૯૫૩-૫૮) પણ તેઓ સભ્ય હતા. આ ઉપરાંત વિભાગીય વિકાસ સમિતિ, અમદાવાદ વિભાગના માનદ્ મંત્રી (૧૯૫૭-૫૮) તરીકે, ખેડૂત ઉત્પાદન-વેચાણ સમિતિના પ્રમુખ તરીકે અને ખેડા ડીસ્ટ્રીક્ટ સેન્ટ્રલ કો. ઓપરેટીવ બેંકના ડાયરેક્ટર તરીકે ત્રણ ત્રણ વર્ષ સુધી તેમણે સેવાઓ આપી છે.

આ ઉપરાંત ગુજરાત સરકારના અનાજ-મહેસૂલ અને ઉદ્યોગ મંત્રી તરીકે (૧૯૬૭-૬૮), સરદાર પટેલ વિદ્યાપીઠની સી-ડીકેટના-સેનેટના સભ્ય તરીકે (૧૯૫૬-૬૨). ખેડૂત યુવાન સંઘના (૧૯૬૫-૬૬)ના પ્રમુખ તરીકે તેમ જ ભરત કૃષિ સમાજની સંચાલન સમિતિના સભ્ય તરીકે પણ તેમણે કાર્ય કર્યું છે. 'યુનો'ની રામ ખાતે ચોખ્ખેલી ફૂડ એન્ડ એગ્રિકલ્ચરલ કોન્ફરન્સમાં ભારતીય દુકડીના તેઓશ્રી ઉપનેતા હતા.

ગુજરાત મીનેરલ ડેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશનના ચેરમેન હોવા ઉપરાંત શ્રી પરીખ ગુજ. ઔદ્યોગિક વિકાસ કોર્પોના ડાયરેક્ટર પણ છે. વળી ગુજરાત રાજ્ય ઔદ્યોગિક સહકાર સમિતિના સભ્ય તરીકે, ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ પબ્લીક એડમીનીસ્ટ્રેશન ગુજરાત શાખાના પ્રમુખ તરીકે, ગુજરાત ઉત્સવ પ્રદર્શન સમિતિના વાર્ધક પ્રેસિડેન્ટ તરીકે, બરોડા બેંકના ડાયરેક્ટર તરીકે તેમ જ ગુજ. સરકાર દ્વારા નિયુક્ત અછત મોજણી સમિતિના ચેરમેન તરીકે પણ તેમણે સેવાઓ આપી છે.

શ્રી અરૂણ શંકરપ્રસાદ દેસાઈ

૧૩-૫-૨૪ના રોજ જૂનાગઢ મુકામે જન્મેલા અરૂણ શ. દેસાઈએ અમદાવાદના સી. એન. વિદ્યાવિહારમાંથી એસ. એસ. સી. પાસ કરી અને પછી એસ. એલ. યુ. કોલેજ ફોર વિમેનમાં બેડાઈને બી. એ. પણ થયા. આ ઉપરાંત હિન્દી પરચય, સંગીત (વિદ્યાર્થ, વ્યાયામ વિદ્યાર્થ અને શિવજીની પરીક્ષાઓ પણ તેમણે પસાર કરી છે.

શિવજીકાર્ય યૂઝ થયા પછી વિકાસગૃહ, અમદાવાદની એક શાળા વિકાસ વિદ્યાલય, વઢવાણ સીટીના મંત્રી તરીકે તેઓ નિમાયા. માત્ર ૪૦ અનાથોથી શરૂ થયેલ આ સંસ્થા પ્રાથમિક શાળા, ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ, ફાઈંગ એન્ડ પેઇન્ટીંગ કોલેજ, સ્લીમડળ, મહિલા મંડળ, બેરાવરનગર, અને એમ. એમ. શાહ મહિલા કોલેજ જેવી સંસ્થાઓ ચલાવે છે

આ ઉપરાંત શ્રી અરૂણએ દેસાઈ ૧૯૫૬ થી આજ સુધી બાળ અદાલતના માનદ્ મેજસ્ટ્રેટ છે. તેઓ જીલ્લા શાળા બોર્ડના, કુટુંબનિયોજન મંડળના, સામાજિક નૈતિક સુધારણા મંડળના અને ગુજરાત રાજ્ય સમાજ કલ્યાણ-એડવાઈઝરી બોર્ડના સભ્ય છે. ૧૯૬૫ માં ટાટા સ્કૅલ ઓફ સોશિયલ સાયન્સીઝમાં સમાજ-સુધારક તરીકે રીક્રસમ-કોર્સમાં તેઓ પસંદગી પામ્યા છે. વળી વઢવાણ તાલુકાના સેકન્ડ ક્લાસ ઓનરરી મેજસ્ટ્રેટ પણ તેઓ છે.

માતાપિતાની હૂંફ બાળપણમાં જ ગુમાવેલી એટલે પુષ્પાબહેને તેમને ઉછેરી, મોટા કર્યા. સંસ્થાના ફંડ માટે મલાયા (સિંગાપોર), બેન્કોક, હોંગકોંગ, સાયગોન, બર્મા, વિ નો પૂર્વનો પ્રવાસ પણ તેમણે કર્યો છે. હાલ ગુજરાત લેબર વેલ્ફેર બોર્ડના ચેરમેન તરીકે પણ સેવાઓ આપી રહ્યા છે.

શ્રી ગુજરાતરાય સાકરલાલ પુરોહિત

જન્મ થોધા તાલુકાના ભીકડા ગામે ૧૯૧૮ના ઓકટોબરમાં થયો હતો. ૧૯૩૨ થી રાષ્ટ્રીય ચળવળ અને ગ્રામ સેવાના કાર્યમાં જોડાયા હતા. ગ્રામસેવક વિદ્યાલય વર્ધામાં એક વર્ષ સુધી અભ્યાસ કર્યો છે. ભાવનગર મહુવા ટ્રામવેના ભાડા વધારાના આંદોલનમાં કામ કર્યું હતું. ૧૯૩૮-૩૯ રાજકોટ સત્યાગ્રહની બન્ને લડતોમાં ભાગ લીધો. જેલવાસ જોગળ્યો લડતોમાં તેમના ઉપર ખૂબ માર પડ્યો હતો અને ત્રાસ વિતાડ્યો હતો છતાં તેઓ અડનમ અને અડગ રહ્યા પ્રબળ પરિષદના અધિવેશનમાં આગળ રહીકામ કર્યું. ખાસી પ્રવૃત્તિનો અભ્યાસ કર્યા બાદ ભાવનગરમાં ગ્રામોદ્યોગ પ્રવૃત્તિ અને વાતાવરણ ઉભા કર્યા બેંતલીશના આંદોલનમાં શરૂઆતમાં મુંબઈમાં રહી અને પાછળથી સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાત આ રાજસ્થાનમાં કોંગ્રેસના આદેશ મુજબ પોતાની રીતે માર્ક લેના વિસ્તારોમાં તારના દોરડાઓ કાપવા અને થાંભલાઓ ઉપાડવા ટ્રેઈનો ઉઘલાવવી અને લૂંટાવી, ટપાલો લૂંટાવી, પોલીસ થાણા લૂંટવા વગેરે પ્રવૃત્તિઓ કરી ઉમરાળાની જેલમાંથી ૧૪ પોંડની લોખંડી બેડી સાથે અને બીજી વખત પોલીસ થાણામાંથી પોલીસ મેનોની વચ્ચેથી નાસી છૂટ્યા હતા. ૧૯૪૭ માં જૂનાગઢની લોક ક્રાન્તિમાં આરજી હકુમતના સેનાની તરીકે શ્રી પુરોહિતે શૌર્ય અને હિંમતભર્યું કામ કર્યું ફરી ૧૯૪૮ માં કાશી વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા અને ૧૯૪૯ માં શાસ્ત્રીની ઉપાધિ મેળવી. પરીક્ષાના છેલ્લા વર્ષમાં પ્રાચીન હિંદુ રાજ્યતંત્ર વિષય ઉપર નિબંધ લખ્યો છે ૧૯૩૯ થી ૧૯૫૭ સુધી રેલવેના કર્મચારીઓના મંડળોમાં કામ કર્યું છેલ્લે રાષ્ટ્રીય રેલવે મજદૂર સંઘમાં મંત્રી તરીકે કામગીરી બબલી છે. અમરેલી જિલ્લાની સહકારી પ્રવૃત્તિના પ્રણેતા છે.

શ્રી. માનસિંહભાઈ પૃથ્વીરાજ પટેલ

ચૌવનનો પ્રખર તરવરાટ એવા અંખનાર વ્યક્તિએ કાર્યશીલ માનસિંહભાઈની બહોર કાર્ય કરવાની નીતિ-રીતિના સંપર્કમાં આવવાની જરૂર છે. આચારવિચારે અદ્વેત, સ્વભાવે ક્ષત્રિય અને વ્યવહારમાં ગૈશ્ય એવાં વિશિષ્ટ સ્વરૂપે જણાતા આ યુવાન કાર્યકરને મળવું એ જીવનનું મોંઘું સંભારણું બની રહે છે. સામાન્ય ખેડૂત કુટુંબમાંથી પ્રતિભાસંપન્ન કારકિર્દી ઘડનારી વ્યક્તિઓમાં શ્રી માનસિંહભાઈનું જીવન એક ઉજ્જવળ પ્રકરણ બની રહે છે. લગભગ ૫૦ દિવાળી વચાવી ચૂકેલા આ યુવાન કાર્યકરે તેમની જીંદગીના છેલ્લા ૨૫ વર્ષ દરમિયાન જે અગ્ર્ય કામગીરીઓ કરેલી છે તે તેમની કારકિર્દીનું યથાર્થ મૂલ્યાંકન કરવા સમર્થ છે.

સને ૧૯૪૨માં વિશ્વવંદ્ય પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીએ “હિંદ છોડો” નો નાદ ગજવ્યો અને આ યુવાન કાર્યકરે આગાહીની લડતમાં અંપલાવ્યું.

વડોદરા રાજ્યની ધારાસભામાં ચુંટાઈને જનારા ધારાસભ્યોમાં સૌથી નાની વયના માત્ર ૨૬ વર્ષના આ યુવાન ધારાસભ્યે પ્રથમ દર્શને સંપર્કમાં આવનાર સૌ કોઈના રાજ્યના દિવાનથી માંડીને અમલદારો તેમજ ધારાસભ્યો સહિત સૌના-હૃદયમાં પ્રેમભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ધારાસભામાં તેમને પોતાની કાર્યશક્તિનો પરચો બતાવવાની તક મળવાથી તેઓ પ્રબળ મંડળમાં ધારાસભા દંડક તરીકે સર્વાનુમતે ચુંટાઈ આવેલા.

ટયુબવેલની યોજનાનો પ્રથમ અખતરો પોતાના તાલુકા વિભાગના ગામોમાં શરૂ કર્યો. સરકાર પાસે આ યોજનાના નકકર આંકડા મૂકી ખેતીમાં થયેલા ફાયદાનો સચોટ ખ્યાલ આપ્યો હતો.

મહેસાણા જિલ્લા કોંગ્રેસ સમિતિના મંત્રી તરીકે તેમજ ‘પ્રજા રાજ્ય’ના સ્થાપક અને તંત્રી તરીકે પણ તેમણે પ્રશસ્ય કામગીરી બજાવી હતી. વળી આજ સમય દરમિયાન તેઓ અખિલ હિંદ કોંગ્રેસ મહાસમિતિના સભાસદ તરીકે ચુંટાઈ આવ્યા હતાં. સને ૧૯૫૨માં યોજાયેલી સામાન્ય ચુંટણીમાં માણસા મતદાર વિસ્તારમાંથી તેઓ મુખ્ય રાજ્ય વિધાનસભાની બેઠક માટે યશસ્વી રીતે ચુંટાઈ આવ્યા હતા.

ઉત્તર ગુજરાતના એક કુશળ ધારાસભ્ય અને

ધારાસભ્ય તરીકે શ્રી માનસિંહ પટેલ ધારાસભ્યોની અગ્ર હરોળમાં સ્થાન મેળવી શક્યા હતા અને કોંગ્રેસી ધારાસભ્યોના દંડક તરીકે ચુંટાયા હતા. ગણોત્સાહ, માધ્યમિક શિક્ષણમાં ખાનગી નફાખોરી નાબૂદીનો પ્રશ્ન, જમીન મહેસૂલનો પ્રશ્ન, ટયુબવેલ પ્રશ્ન વગેરે પ્રશ્નો સાથે બીજા ઘણા એવા પ્રશ્નોમાં ઉંડા ઉતરી, રસ લઈ તેમણે બહોર હિતનાં કાર્યો કરેલાં છે.

સહકારી ક્ષેત્રે મહેસાણામાં દૂધસાગર ડેરીની સ્થાપના કરવાનું સાહસ શ્રી માનસિંહ પટેલની અદ્વિતીય શક્તિઓનો પરચો બતાવે છે. મહેસાણા જિલ્લામાં વર્ષોથી ખેડૂત વર્ગ પશુપાલન પ્રત્યે ઉપેક્ષા સેવી રહ્યો હતો. આ જિલ્લો દૂધનો ભર્યો ભંડાર છે તેની સાચી પ્રતિબી કરાવવા માટે શ્રી માનસિંહભાઈએ કમર કસી અને તેના પરિણામરૂપે સને ૧૯૬૦માં મહેસાણા જિલ્લા સહકારી દૂધ ઉત્પાદક સંઘની રચના કરવામાં આવી. આ સંઘને મજબૂત પાયા પર મૂકવા તેમણે અથાગ પરિશ્રમ ઉઠાવી સને ૧૯૬૩માં મહેસાણામાં દૂધસાગર ડેરીનાં મકાનોનું બાંધકામ પૂરું કર્યું. માત્ર ૧૫ વર્ષની કામગીરીમાં આ સંઘે સ્થાપેલી સિદ્ધિઓ ભારતભરમાં અબોડ છે.

સહકારી પ્રવૃત્તિઓમાં પણ શ્રી. માનસિંહ પટેલ અખૂટ જલ્દા ધરાવે છે. વિભાગર તાલુકા સહકારી સંઘ, મહેસાણા તાલુકા સહકારી સંઘ, મહેસાણા જિલ્લા સહકારી સંઘ, મહેસાણા જિલ્લા દૂધ ઉત્પાદક સહકારી સંઘ, -વગેરે પ્રવૃત્તિઓની સ્થાપનામાં, સંચાલનમાં તેમજ તેમની સુંદર પ્રગતિ સિદ્ધ કરવાની કામગીરીમાં શ્રી પટેલ હમેશા મગ્ન રહ્યા છે. હાલમાં મહેસાણા જિલ્લા સહકારી સંઘના પ્રમુખ તરીકે તેઓશ્રી સહકારી કાર્યોને અતુલ શ્રદ્ધાથી પ્રજાગ વેગ આપી રહ્યા છે, અને આજે પણ સહકારી ક્ષેત્રે એક અધિકૃત વ્યક્તિ તરીકે તેમને ગૌરવથી આવકારમાં આવે છે.

શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓમાં પણ શ્રી પટેલને જોડો રસ છે. સને ૧૯૪૮માં વિસનગરમાં -જ્યાં આંજણા કોમનું એક પણ ઘર નથી એવા સ્થળમાં-તેમણે શ્રી અખિલ આંજણા કેળવણી મંડળના સંચાલન નીચે “આદર્શ વિદ્યાલય” નામની માધ્યમિક શાળાની સ્થાપના કરી જેના તેઓ પ્રમુખ છે. વતન ઘરાડામાં પણ કેળવણી ક્ષેત્રે ઉચ્ચ આદર્શ સ્થાપિત થાય એ હેતુથી શ્રી. માનસિંહભાઈએ સને ૧૯૫૨થી શ્રી શામ સુધારણા

મંડળ અને તેના સંચાલન તથા વ્યાજ્ઞી અધ્યક્ષિકા શાળા, કંચનબેન બોક્ષલાલ હાઈસ્કૂલના પ્રત્યક્ષ સંચાલનમાં પ્રમુખના નાતાથી કામગીરી સંભાળી છે. આ ઉપરાંત બુનિયાદી ફેળવણીમાં આગવી પ્રતિભા મેળવનાર ઉત્તર ગુજરાતની જાણીતી સંસ્થા “આમભારતી અમરાપુર”ની સંસ્થામાં પણ તેમણે સ્થાપક સભ્ય અને ટ્રસ્ટી તરીકે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. પ્રાથમિક ફેળવણીક્ષેત્રે પણ અને ૧૯૪૬-૪૯ સુધી પ્રાથમિક શાળા સલાહકાર સમિતિના પ્રમુખ તરીકે કામગીરી કરેલી છે. વળી ઉત્તર પૂર્વ ગુજરાત ઉચ્ચ ફેળવણી મંડળ પદવાઈની બિનચન અને વિજ્ઞાનની કોલેજોનું સંચાલન કરતી સંસ્થાના ઉપપ્રમુખ તરીકે માનક સેવાઓ આપી રહ્યા છે. એવાના વતન ગરાડામાં અને ૧૯૬૦થી શરૂ કરવામાં આવેલી વિકાસ પ્રવૃત્તિઓનો પરિચય આ ગ્રંથમાં અન્યથા આપવામાં આવ્યો છે. શ્રી માનસિંહભાઈ પટેલે જીવનની કોઈ ક્ષણ નિરર્થક વેડફી નથી; પોષણનો ઉપયોગ કોઈને કોઈ પ્રકારની જનસેવાની સક્રિય કામગીરી કરવામાં કર્યો છે. તેઓશ્રીએ કોઈપણ પ્રકારની બંધનતાની કે સ્થાનની ચિંતા કર્યા વગર આજીવન સુધી સેવાકાર્ય ચાલુ રાખ્યું છે. આવા સર્વક્ષેત્રે, સર્વકક્ષાએ ગતિશીલ વિચારધારાના પુરસ્કર્તા શ્રી માનસિંહભાઈ પૃથ્વીરાજ પટેલની સ્મૃતિ લોકહૈયામાં ચીરકાળ સુધી નિઃસંદેહ જળવાઈ રહે છે. પ્રભુ આ નિસ્વાર્થ સેવાભાવી સજ્જનને દીર્ઘાયુષ અર્પે અને તેમની પાસે ઉત્તરોત્તર અવિશેષ શુભ કાર્યો કરાવે એ જ હાર્દિક પ્રાર્થના.

શ્રી ભુપતરાય વૃજલાલ દેસાઈ

સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના પાટડી ગામના વતની, ઐત્રીક સુધીનો જ અભ્યાસ. ૧૯૨૮થી જાહેરજીવનમાં વેશ કર્યો. લોકલડોમાં અગ્ર ભાગ ભજવ્યો અને ઘણું સહન કર્યું. ૧૯૩૯-૪૨ દરમિયાન અમદાવાદ જિલ્લા લોકલ બોર્ડમાં વહીવટ સુધારણા અર્થે યશસ્વી કામ કર્યું. ૧૯૫૦-૫૧માં મીડું ઉત્પાદન કરનારી સહકારી મંડળીઓ રચી. ૧૯૫૨ થી ૫૬ સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય વખતે ધારાસભ્ય તરીકે, સોલ્ટ એક્સપર્ટ કમિટિના ઉપપ્રમુખ તરીકે, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના સોલ્ટ રીજીયેનલ બોર્ડના મેમ્બરના સભ્ય તરીકે કોટન એડવાઈઝરી બોર્ડના મેમ્બર તરીકે, ૧૯૫૬માં જિલ્લા લોકલ બોર્ડના પ્રમુખ તરીકે, જિલ્લા કોંગ્રેસ સમિતિના પ્રમુખ તરીકે, ૧૯૫૭ થી ૬૦ મુખ્ય રાજ્ય વખતે ધારાસભ્ય તરીકે ૧૯૬૦-૬૨માં

ગુજરાત રાજ્યના ધારાસભ્ય તરીકે, ૧૯૬૩-૬૬ માં જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ તરીકે, લેન્ડ ડેવલપમેન્ટ બેન્ક, જિલ્લા કો-ઓપરેટીવ બેન્ક દસાડા, તાલુકા સહ. ખ. વે. સંઘ વિગેરે સંસ્થાઓના અધિષ્ઠાતા બનીને એ જિલ્લાના જાહેર જીવનમાં સુંદર અને મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. આજે પણ એ જ એવઢીલીથી કામ રહ્યાં છે.

શ્રી મનુભાઈ શિવભાઈ સરોયા

ઠાઠાના વતની અને પાંચ અંગ્રેજી સુધીનો જ અભ્યાસ. વ્યવસાયે ખેતી સાથે સામાજિક પ્રવૃત્તિની જવાબદારી, ઠાઠા પંચાયતના સરપંચ તરીકે, તાલુકા લેવલે તાલુકા પંચાયતમાં કારોબારીના સભ્ય તરીકે, સહકારી ક્ષેત્રે છ વર્ષથી સહકારી મંડળીના પ્રમુખ તરીકે બીનહરીફ ચુંટાતા આવ્યા છે. નાની બચત કમિટિમાં, ગોહિલવાડ રાજપૂત સમાજની કારોબારીમાં અને પ્રગતિશીલ એડુટ તરીકે જાણીતા બન્યા છે. ગામાયત કામોના વિકાસ માટે દાનવીરો પાસેથી દાન મેળવવા મિત્રોને સાથે રાખી સારી એવી જહેમત લઈ રહ્યાં છે.

શ્રી રમણીકલાલ ત્રીકમલાલ મણીઆર

સમગ્ર ભારતમાં સહકારી ક્ષેત્ર ઉપર રોકાઈતી લેમીનેટેડ શીટ્સનો પ્રથમ ઉદ્યોગ સ્થાપનાર અને તેનું મનથી પોતાના અમુલ્ય સમયનો લોગ આપી અવેતન સેવા આપી ટુંક સમયમાં જ આ ઉદ્યોગને પગલાર બનાવવા અથાગ પરિશ્રમ કરનાર શ્રી રમણીકલાલ ત્રીકમલાલ મણીઆરનો જન્મ મહેસાણા જિલ્લાના વિસનગર સુકામે તા. ૨૬ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૯ના રોજ થયેલો. શરૂઆત પ્રાથમિક શિક્ષણ વતનમાં મેળવી મુંબઈની સેન્ટ એવર્સી-યસ કોલેજ-વિલ્સન કોલેજમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવી બી. એ. એન. સં ની ડીગ્રી મેળવી ગવર્નમેન્ટ લૉ કોલેજના કાયદા શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી એલ. એલ. બી. માં પ્રથમ વર્ગ મેળવ્યો, અને ૧૯૪૧ માં વકીલાત શરૂ કરી. તેમના આ વ્યવસાયની સાથે સાથે તેઓ અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય રજૂ હતા.

સને ૧૯૪૨ની આઝાદીની હાકલ વાગતાં તેમણે પોતાના વ્યવસાયનો વિચાર કર્યા વિના દેશ સેવા માટે અંપલાવ્યું, અને આ ચળવળમાં કેટલીય વખત જેલયાત્રા લોગવર્તી પડી. ૧૯૪૬ થી ૧૯૫૧ સુધી મ્યુનીસીપાલિટીના પ્રમુખ-

પહે રહી ગામની સેવા કરી છે. ૧૯૪૬થી ૧૯૫૭ સુધી લોકલબોર્ડના સભ્ય રહી તેની અનેક કમીટીઓના ચેરમેન પહે કામગીરી બજાવી છે તેમજ વિશાળ તાલુકા પ્રજા મંડળના પ્રમુખપદે તેમજ રાજ્ય જા મંડળના સભ્ય તરીકે માનદ સેવા આપી છે. તેઓ એ. આઈ. સી.સી. ના ૧૯૫૪-૫૬માં સભ્ય પદે રહ્યા હતા. પણ ગુજરાતની ધરતી ઉપર જન્મેલા શ્રી મણીયારની રજે રગમાં ગુજરાત પ્રત્યે ગૌરવ હતું. અને તેથી કોંગ્રેસમાંથી છુટા થઈ મહા ગુજરાત જનતા પરિષદનું આવાહન થતાં તેમાં જોડાયા અને ૧૯૫૭માં મુંબઈ રાજ્યના એમ. એલ. એ. તરીકે જાણી બહુમતીથી ચુંટાઈ આવ્યા, અને મહાગુજરાત જનતા પરિષદના એક્ઝિક્યુટીવ ગ્રુપના એક અગ્રગણ્ય નેતા બની રહ્યા અને ૧૯૬૨ ની ચુંટણીઓમાં કોંગ્રેસની ટીકીટ ઉપર ગુજરાત વિધાનસભાના સભ્ય તરીકે ફરીથી ચુંટાઈ આવ્યા તેઓ ગુજરાત પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિના સભ્યપદે અને અનેક વખત તાલુકા કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે રહી જનતાની સેવા કરી છે. તેઓશ્રી એક અગ્રગણ્ય વકીલ હતા. એટલુજ નહીં પરંતુ જીવનના સફળ જનસમુદાયના સતત સંપર્કમાં રહેલા હોઈ અને અનેક સાંસ્કૃતિક અને સહકારી સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલ હોઈ વિશાળ અનુભવ પ્રાપ્ત કરેલો. શ્રી જીવરાજભાઈના પ્રધાનમંડળમાં નાયબ ગૃહમંત્રી તરીકે વરણી થઈ અને ઉદ્યોગ તેમજ અંદર અને વિકાસનું ઘણુંજ અગત્યનું અને જવાબદારીવાળું ખાતુ સંભાળી પોતાની ફરજ અદા કરી. ગુજરાતની જનતાની ચાહના મેળવી.

આમ તેઓ ફક્ત રાજકારણ સાથે સંકળાયેલા છે એટલુજ નહીં પરંતુ સાથે કેળવણીના ચાહક અને પ્રોત્સાહક પણ છે. અને સહકારી ભાવનાના પ્રણેતા છે. તેઓએ ગુજરાત યુનીવર્સિટીના સેનેટના સભ્ય તરીકે ૧૯૫૭ થી ૧૯૬૨ સુધી રહી કેળવણી વિષયક અનેક પ્રવૃત્તિમાં રસ લીધો છે. ૧૯૫૪થી મહર્ષિ દયાનંદ સસ્વતી કેળવણી મંડળમાં ઉપપ્રમુખ રહી પોતાની સેવા આપી છે હાલ તેના પ્રમુખ તરીકે કામગીરી બજાવે છે. અને મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ તથા કન્યા વિદ્યાલય અને કન્યા છાત્રાલય વિગેરેની સ્થાપના કરી જીવનમાં સ્ત્રી કેળવણીને સારું એવું ઉત્તેજન આપવા પ્રયત્નો કર્યા છે. તેમજ લે. અને કેમ્પ્સ કોલેજ શરૂ કરી આ વિસ્તારમાં ઉચ્ચ કેળવણીની જરૂરીયાત પુરી પાડી છે. તેઓએ ૧૯૬૨માં ગુજરાત રાજ્યને ફાળે આવેલી સહકારી ધોરણે ઉભી કરવાની સ્વીનીંગ મીલ્સનું બીડું ઝડપ્યું

અને પોતાના અમુલ્ય સમયનો લોગ આપી શતદિવસ સતત મહેનત કરી ટુંક સમયમાં જ મીલ ચાલુ કરી એટલુજ નહિ પરંતુ તેનું સુતર પણ બજારની હરીફાઈમાં ટકી શકે તેવી સારી ગુણવત્તા વાળું પેદા કરવા સક્રિય રસ લઈ હાલ ત્રણે પાળી મીલ ચાલુ કરી ચારસો ઉપરાંત કારીગરોને રોજી આપી કંઈક અંશે બેકારીનો પ્રશ્ન પણ હલ કરવા પ્રયત્નો કર્યા છે. અને ૧૯૬૪માં સહકારી ધોરણે લેમીનેટેડ શીટસ બનાવવા એક મંડળીની સ્થાપના કરી કે જે મંડળીમાં આ બતનો ઉદ્યોગ સમગ્ર ભારતમાં છડે છે. તેમજ ગુજરાતમાં બીજો અને સહકારી ધોરણે તે પ્રથમ સ્થાન છે. આ ઉપરાંત તેઓ ફાઈવર તેમજ નાની કક્ષાના મોટર વાહનનો ધંધો કરતાં અને આજીવીકા મેળવતા માલીકો માટે એક ટ્રાન્સપોર્ટ મંડળીની સ્થાપના કરી તેના પ્રમુખ તરીકે પોતાની ફરજો બજાવેલ છે અને ગુજરાત માર્કેટીંગ સોસાયટીના બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર્સમાં ડીરેક્ટર તરીકે અને મહેસાણા જીલ્લામાં રચાયેલી દૂધસાગર ડેરી, વિસનગર તાલુકા સહકારી ખરીદ-વેચાણ સંઘ, મહેસાણા જીલ્લા સહકારી બેંક લી. ના ડીરેક્ટર તેમજ વિસનગર તાલુકા મજુર સરકારી મંડળી લી.માં પોતાની માનદ સેવા આપે છે.

આમ મહેસાણા જીલ્લામાં સહકારી ક્ષેત્રે તેમજ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે અનેક નાના મોટા ઉદ્યોગો ઉભા કરી કેળવણી ક્ષેત્રે પણ અનેક સંસ્થાઓ ઉભી કરી જીલ્લાનું નામ ગુજરાતમાં ગૌરવવંતું બનાવ્યું છે; તેમાં શ્રી રમણીકભાઈનો ફાળો નાનોડુનો નથી.

શ્રી રતિલાલ સુદરજી શાહ

વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળના અમરેલી પ્રાંત પ્રજામંડળના મંત્રી તરીકે અને અમરેલી જિલ્લા કોંગ્રેસના મંત્રી તરીકે કામ કર્યું વડોદરા રાજ્યની વેચાણ વેરાની લડતમાં તથા શિક્ષકોના પ્રશ્નો માટે તેમની સાથે રહી લડત આપી અને ૧૯૩૦ અને ૧૯૪૨ ની સત્યાગ્રહનાં લડતોમાં ભાગ લીધો આઝાદી પછી જૂનાગઢની આરજી હકુમતમાં કાર્ય કરેલું હતું અમરેલી સમર્થ વ્યાયામ મંદિર, સાર્વજનિક પુસ્તકાલયમાં, બીડી કામદાર મંડળ, જસના કામદારો, વેપારી પેઢીમાં કામ કરતા નોકરોના સુનિયન સ્થાપના અને પ્રમુખ ઉપપ્રમુખ તરીકે કામ કર્યું અમરેલી જિલ્લા મધ્યસ્થ સંઘના ડીરેક્ટર, હોમગાર્ડઝ કમિટિના સભાસદ કમાણી ફોરવર્ડ હાઈસ્કૂલના ટ્રસ્ટી, રચનાત્મક ગૃહઉદ્યોગ અને મહિલા હિતપ્રવૃત્તિઓમાં સર લીધો અમરેલી જિલ્લા પ્રાથમિક શિક્ષક સંઘની સ્થાપના કરી અને તેના પ્રમુખ તરીકે આજ સુધી કામગીરી કરી (વિભાગનું અનુસંધાન પાન. ૧૦૫૩)

શ્રી બીલેશ્વર ખાંડ ઉદ્યોગ ખેડૂત સહકારી મંડળી લી., કોડીનાર.

(સૌરાષ્ટ્ર)

(ગુજરાત રાજ્ય)

(જીલ્લો. અમરેલી)

સ્થાપના : તા. ૮-૮-૧૯૫૬

અન્વેષણ વર્ગ — “ અ ”

તાર : “ ખાંડ ઉદ્યોગ ”

ટેલીફોન નં. ૧૭

તાણાદાર ખાંડ તેમ જ રેક્રીટાઈટ અને મેથેસીટીડ સ્પીરીટનું ઉત્પાદન

૧ સત્તાવાર શેર ભંડોળ....	રૂા. ૮૫૦૦૦૦૦
૨ વેચવા બંધેર કરેલ શેર ભંડોળ....	૮૫૦૦૦૦૦
૩ ભરપાઈ થયેલ શેર ભંડોળ....	૭૦૦૦૦૦૦
૪ વસુલ આવેલ શેર ભંડોળ....	
ઉત્પાદક સભાસદ ૪૯૯૯૪૮૯ નામદાર સરકારશ્રી ૨૦૦૦૦૦૦	૬૬૬૬૪૮૯
૫ સભાસદ કાયમી થાપણ....	૧૮૬૮૮૯૬
૬ સભાસદ શેર બચત થાપણ....	૧૬૬૪૫૭૫
૭ વિકાસ લોન સભાસદ ભાઈઓ....	૨૪૦૦૧૬૦

—: બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર્સ :—

શ્રી રામસિંહભાઈ નારણભાઈ વાળા,	કોડીનાર ચેરમેન
,, અરીસિંહભાઈ ભાણભાઈ કોડીના,	પાંચ પીપળવા વાર્ધસ ચેરમેન
,, જયસિંહભાઈ સામતભાઈ પરમાર,	કોડીનાર
,, ભગવાનભાઈ નયુભાઈ કાયેલા,	સિધાજ
,, પ્રતાપસિંહભાઈ એભલભાઈ મોરી,	ધીરળી
,, હરીસિંહભાઈ માલાભાઈ વૈશ.	આતીદર
,, પ્રતાપસિંહભાઈ અરીસિંહભાઈ મોરી,	આણંદપુર
,, રામસિંહભાઈ નારણભાઈ પટ્ટીઆર,	અરણેજ
,, કાનાભાઈ કુંભાભાઈ બારડ,	થામજેજ
,, નારણભાઈ ભગવાનભાઈ બારડ,	દેવળી
,, સીદીભાઈ રામભાઈ રાઠોડ,	કુધાણા
,, ડેપુટી રજીસ્ટ્રાર, સહકારી મંડળીઓ, પ્રોસેસીંગ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ.	રાજ્ય સરકાર નિયુક્ત પ્રતિનિધી
,, ડો. દયારામભાઈ કુંવરજીભાઈ પટેલ, મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર,	
શ્રી ખેડૂત સહકારી ખાંડ ઉદ્યોગ મંડળી લી., બારડોલી.	રાજ્ય સરકાર નિયુક્ત પ્રતિનિધી
,, ડીપ્ટીકટ રજીસ્ટ્રાર, સહકારી મંડળીઓ, અમરેલી-જુનાગઢ.	મે. રજીસ્ટ્રાર સાહેબ, સહકારી મંડળીઓ,
	ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ નિયુક્ત પ્રતિનિધી
,, દારકાદાસભાઈ મોહનભાઈ પટેલ, અમરેલી, પ્રતિનિધી, ધી ગુજરાત રોટ	
કો-ઓપરેટીવ બેન્ક લી., અમદાવાદ. નાણાં ધીરનારી મધ્યસ્થ સહકારી સંસ્થા નિયુક્ત પ્રતિનિધી.	
,, એગ્રોનોમીસ્ટ, એગ્રીકલચર કોલેજ, જુનાગઢ.	નિષ્ણાંત પ્રતિનિધી
,, મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર, ખાંડ ઉદ્યોગ, કોડીનાર.	એક્સ ઓફીસીઓ ડાયરેક્ટર
,, એમ. જી. દેસાઈ, સેક્રેટરી, ખાંડ ઉદ્યોગ, કોડીનાર.	

જુહદ ગુજરાતના વિવિધ ક્ષેત્રોની પ્રતિભાસંપત્ત વ્યક્તિઓ

હરીલાલભાઈ ભૂતા
મુંબઈ

એચ. ટી. ત્રિવેદી
ભાવનગર

હરજીવનદાસ વિહલદાસ
વતમનગર

નરોત્તમદાસ ક. બળીયા
વડોદરા

મણીલાલ વનમાળીદાસ
કલકત્તા

લક્ષ્મીદાસ એચ. કેટિયા
યાનગઢ

નરોત્તમદાસ વિ.
વલસાડ

નાનુભાઈ ઝવેરી
મુંબઈ

જેશ કરભાઈ દ્રીક્ષીત
વલસાડ

નાગરદાસ નરોત્તમદાસ
વલસાડ

રતિલાલ સી. કોડારી
મુંબઈ

મનસુખલાલ મ. વોરા
મુંબઈ

જગજીવન દાસ દોશી
મુંબઈ

જગમોહનભાઈ સંઘવી
મુંબઈ

નરુગજીભાઈ દોશી
તળાવ

અમૃતલાલ પ. ભૂતા
મુંબઈ

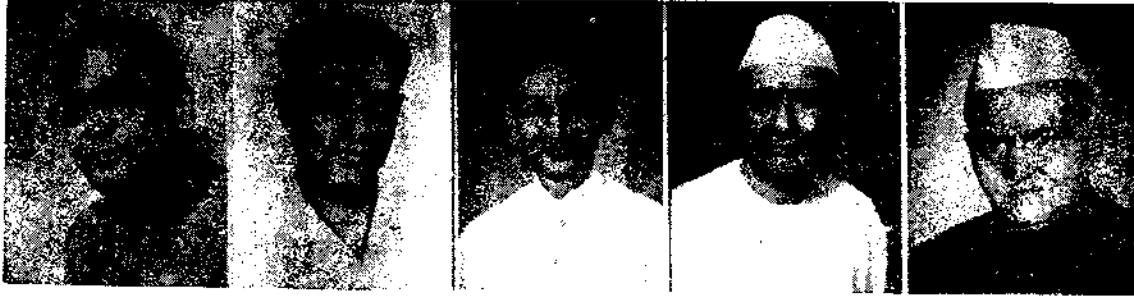
અનુભાઈ ચિ. શાહ
અમદાવાદ

પિતામગજીરાસ ઝવેરચંદ
ધારીલા

હરીચંદ મીડાભાઈ
મુંબઈ

કનૈયાલાલ જોષી
માલગપુર

જુહદ્ ગુજરાતના વિવિધ ક્ષેત્રોની પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિઓ

રત્નસિંહ મલીડા
રાજપીપળા

કાન્તિલાલ દા. બોટાદકર
મુંબઈ

દ્વારકાદાસ ધનજીભાઈ
મુંબઈ

અનરૂભાઈ આઝા
મુંબઈ

રામજીભાઈ કામાબી
મુંબઈ

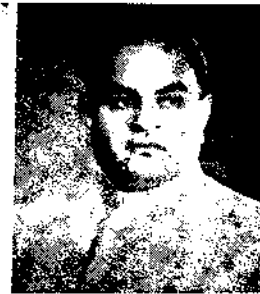
ઈસુહાકભાઈ અંકરાલા
મુંબઈ

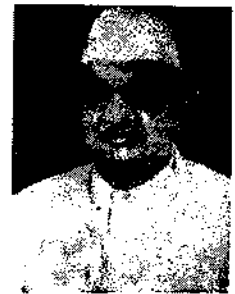
એમ. જી. પરીખ
(બેન્ક ઓફ ગરોડા)

પ્રતાપભાઈ ભાગીભાઈ
મુંબઈ

નરવરભાઈ બી. પટેલ
કલોલ

અભેયંદ્રભાઈ ગાંધી
મુંબઈ

વાડીલાલ ડોલતરાય
મુંબઈ

છોટાલાલ દ.કાણી
મુંબઈ

વિક્રમદાસભાઈ ઘેલાણી
ભાણુવડ

રણછોડભાઈ જી. પારેખ
મુંબઈ

મેઘજીભાઈ કપાસી
પાલીતાણા

જેઠાભાઈ સંઘવી
મુંબઈ

જયંતીભાઈ માવજીભાઈ
મુંબઈ

નાનચંદ તારાચંદ
મુંબઈ

ચિનુભાઈ ચીમનલાલ
અમદાવાદ

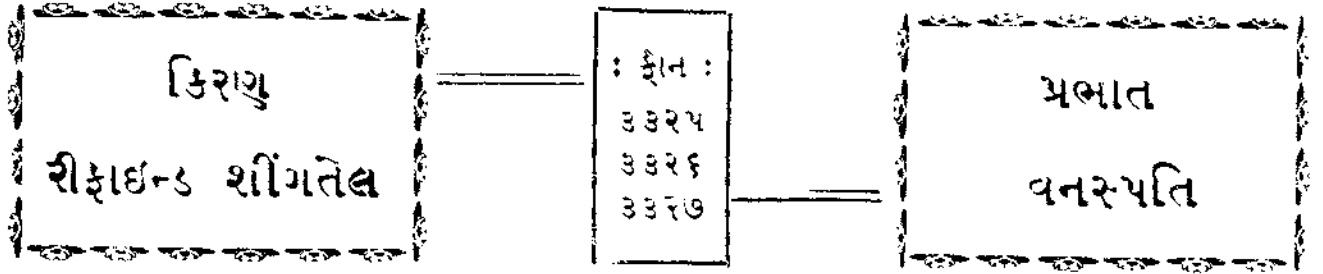

ડૉ. કેશુભાઈ બેશી
નમ અંબાલીયા

ધી ભાવનગર વેજીટેબલ પ્રોડક્ટસ લી.

ની

પ્રખ્યાત બનાવટો

ધી ભાવનગર
વેજીટેબલ પ્રોડક્ટસ લી.

બંદર રોડ
ભાવનગર

With best compliments from

Gram : W LCOME

Phone : Offi. & Resi 325

SHAH KHIMCHAND MULJIBHAI & CO.

Merchant & Commission Agents

Chhipwad

BULSAR

(Gujarat)

બૃહદ્ ગુજરાતના વિવિધ ક્ષેત્રોની પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિઓ

મનોદાસ ગોપાળજી
વીસર

ચીમનભાઈ દેસાઈ
વલ્લભવિધાનગર

હિંમતભાઈ દેસાઈ
રાજકોટ

નૃતીલાલ નારાયણાઈ
મુંબઈ

પૂતમચંદ્રભાઈ કામાળી
મુંબઈ

મોહનલાલ જ્ઞાની
અંકલેશ્વર

ગુલાબચંદ સીરાજ
મુંબઈ

કૃષ્ણચંદ્રભાઈ તંબોળી
વલ્લભનગર

હરગોવિંદદાસ મહેતા
મુંબઈ

શામળભાઈ પટેલ
વલ્લભનગર

જગનલાલ ધેરાભાઈ
વલ્લભનગર

કાન્તિલાલ રતિલાલ
સુરેન્દ્રનગર

હરિલાલ મો રોક
મહુવા

દીરાલાલભાઈ સિદ્ધપુરા
ભાવનગર

જયંતિલાલ બીમલભાઈ
અમરેલી

દ્વારકાદાસ વી. શાહ
કુના

દલીપચંદ્રભાઈ કોઠારી
મુંબઈ

મમ્મુભાઈ મરચન્ડ
ભાવનગર

વલ્લભભાઈ પટેલ
જેતપુર

ત્રીભોવનદાસ પારેખ
ભાવનગર

જુદ્ ગુજરાતના વિવિધ ક્ષેત્રોની પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિઓ

જયેન્દ્રભાઈ ત્રિવેદી
ભાવનગર

ડૉ. મહાશ્વભાઈ આચારી
પાલીતાણા

ડૉ. આર. પી. વ્યાસ
ભાવનગર

ખી. સી. પટેલ
વલ્લભવિધાનગર

કાકુભાઈ મહેતા
મુંબઈ

લાહેરચંદી ઇરિમાઈલ
મુંબઈ

સુલતાનચંદી કાસમચંદી
ભાવનગર

ચાડીલાલ ખી. મહેતા
તળાજી

મગનભાઈ જી. પટેલ
વેતપુર

એમ. એમ. પટેલ
ગારખી

છગીલદાસ મહેતા
મહુવા

કપિલભાઈ કોટડિયા
હિંમતનગર

જયેન્દ્રભાઈ નાણાવડી
અમદાવાદ

ખી. સી. મકવાણા

મોહનભાઈ પટેલ
અમદાવાદ

નરોત્તમદાસ સિદ્ધપુરા
ભાવનગર

અમરસીનાથ
ભારખી

ચૌધરીભાઈ વૈદ્ય
ડેમણી

હર્ષદરાય ત્રિવેદી
તળાજી

અરિસિંહભાઈ કોટડિયા
કોટડિયાર

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી એચ. હિંમતલાલની કું

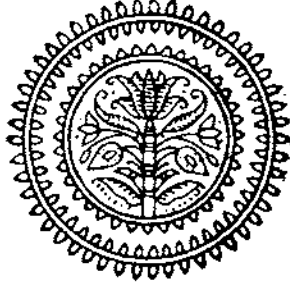
સુન્દર ચોક

મુળજી જોડા મારકેટ

મુંબઈ-૨.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી અજયકુમાર એન્ડ કું

૧૩૦ ઘડીયાળ ગલી

મુળજી જેઠા મારકેટ

મુંબઈ-૨.

પૃથ્થ ગુજરાતના વિવિધ ક્ષેત્રોની પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિઓ

જમનાદાસ એમ. તાલ્વા
મુંબઈ

દીરાલાલ જે. શાહ
મુંબઈ

કાન્તિભાઈ તાલવાલા
પોરબંદર

જીરધરલાલ ના. શાહ
સુરેન્દ્રનગર

કાનુભાઈ દત્તાણી
પોરબંદર

દીપચંદ્રભાઈ ગાધવી
મુંબઈ

મોહનલાલ દેવગંદ
મુંબઈ

કાન્તિલાલ વૃજલાલ
ભાવનગર

દામોદર કારકરશી
મુંબઈ

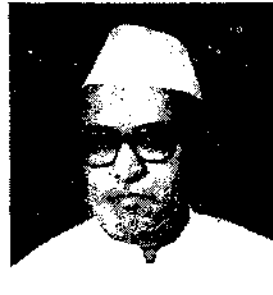
માણિક્ષ્ણ ધનજીભાઈ
પોરબંદર

શિવલાલભાઈ શાહ
મોરબી

વૃજલાલ નાનચંદ
પાલીતાણા

મનમુખલાલ એ. અટભાઈ
મુંબઈ

આલચંદ્રભ દોશી
મુંબઈ

નોતમલાલ
ભાવનગર

ડૉ. આર. વી. દેસાઈ
વલસાડ

ડૉ. અકરાખીયા
પાલીતાણા

ડૉ. મહેતાભાઈ બટ્ટ
અમરેલી

ડૉ. વ. વ. વ. સી. દોશી
મુંબઈ

વ. રેન્દ્રભાઈ વસાવડા
જેતપુર

બૃહદ્ ગુજરાતના વિવિધ ક્ષેત્રોની પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિઓ

શારદાબેન જે. પંખ્યા—જયલિલાલ ડી. પંખ્યા

ઢસાનું કપાસી કુટુંબ હાલ મુંબઈ

અશ્વજીબેન દેસાઈ
વઢવાણ

સરલા આર. ત્રિવેદી
ભાવનગર

સુલબા એચ. નરયોત્સના મોહિલ
ભાવનગર

યોગશ્રીબેન દેસાઈ
ભાવનગર

કાન્તાબેન ખાત્રીશી
પાકીતાણા

હાયા કે. શાહ
મુંબઈ

કાન્તાદેવી પાટડિયા
વાંકાનેર

નખુઆબેન પરમાર
વાંકાનેર

લક્ષ્મીબેન ત્રિશી
વાંકાનેર

વિદ્યાબેન ચારડી
મુંબઈ

રશ્મીબેન ડી. ચારડી
મુંબઈ

શાન્તાબેન પટેલ
વાંસનગર

હરજીબેન દેસાઈ
રાજકોટ

ચંપાબેન ચુનિલાલ
મુંબઈ

With best compliments from

SHREE PARSHURAM POTTERY WORKS Co Ltd.

MORVI

(SAURASHTRA)

તાર : " BALIA " જુનાગઢ

હેડ ઓફીસ : ૬૦
ટેલિફોન : રહેકાણુ : ૧૧૮
ગ્રેઈન ડીપા : ૧૨૭

શેઠ નરોત્તમદાસ કરસનદાસ

હેડ ઓફીસ :— હાલ રોડ, પોસ્ટ બોક્સ નં. ૨૩, જુનાગઢ.

શાખાઓ (સરનામા તથા ટેલીફોન નં. સાથે)

ત્રીકોણ બાગ સામે	-	રાજકોટ	-	૪૧૬૮	ઉપલેટા રોડ	-	ધોરાજી	-	૩૧
દેના બેન્ક સામે	-	મોરબી	-	૨૬૫	લાવણેરી ચોક	-	ઉના	-	૪૬
સુદામા ચોક	-	પોરબંદર	-	૩૧૪	પાવર હાઉસ સામે	-	ધ્રાંચકા	-	૧૩૮
સદા બજાર સામે	-	સુરેન્દ્રનગર	-	૪૧૭૭	જુનાગઢ રોડ	-	માણાવદર	-	૧૦૩
બંદર રોડ	-	વેરાવળ	-	૫૩	નામલદેવી ચોક	-	કોડીનાર	-	૩૧
આશાપુરા રોડ	-	ગોંડલ	-	૭૦	સ્ટેશન રોડ	-	વિરમગામ	-	૮૧

અમે પ્રતિનિધિત્વ ધરાવીએ છીએ :—

પેટ્રોલીયમ પ્રોડક્ટસ :

એજન્ટ : ઇન્ડિયન ઓઈલ કોર્પોરેશન લી. (દરેક પેટ્રોલીયમ પ્રોડક્ટસ)

એજન્ટ : કેલટેક્સ ઇન્ડિયા લી.

ઇલેક્ટ્રીકલ પ્રોડક્ટસ :

સોલ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ : સીદ્ધાપાનીયા એન્ડ લક્ષ્મણ લી. લેમ્પ, ટ્યુબ્સ લી. (સૌરાષ્ટ્ર તથા કચ્છ માટે)

ઓથોરાઈઝડ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ : વોલ્ટાસ લી. વોટા પમ્પ સેટ (આખા સૌરાષ્ટ્ર માટે)

ઓથોરાઈઝડ ડીલર્સ : વોલ્ટાસ લી. ખીકો મોટર્સ

ઓથોરાઈઝડ ડીલર્સ : પી. જી. ઇ. સી. ઓફ ઇન્ડિયા પ્રા. લી. (આખા સૌરાષ્ટ્ર માટે)

જી. ઇ. સી. મોટર્સ, સ્ટાર્ટર્સ, સ્વીચ ફ્યુઝીઝ, મોનોબ્લોક પમ્પ, લેમ્પ, ટ્યુબ્સ, ફેન્સ, ફીક્સચર્સ, એકઝોસ્ટ ફેન્સ વિગેરે.

ઓથોરાઈઝડ ડીલર્સ : એરીએન્ટ ફેન્સ

રબ્બર પ્રોડક્ટસ :

ઓથોરાઈઝડ ડીલર્સ : ડનલોપ ઇન્ડિયા લી. ટાયર ટ્યુબ્સ તથા ઇન્ડસ્ટ્રીયલ રબ્બર બેલ્ટીંગ. ફાયર

સ્ટોન ટાયર્સ એન્ડ રબ્બર કુાં. ઓફ ઇન્ડિયા પ્રા. લી. ટાયર, ટ્યુબ્સ વિગેરે.

ગ્રેઈન ડીપાર્ટમેન્ટ :

અનાજ, માચીસ, સોડાએશ વિગેરે.

જુદ્ધ ગુજરાતના વિવિધ ક્ષેત્રોની પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિઓ

રમણીકભાઈ મણીયાર
વીસનગર

માનસિંહભાઈ પટેલ
મહેસાણા

હરિલાલભાઈ નરુમ
ખંભાળીયા

મોહનભાઈ અરોર
(સુરત જિલ્લો)

નરસિંહભાઈ ચૌહાણ
છોટા ઉદેપુર.

લીલાધરભાઈ પટેલ
ભાનગર

હર્ષભાઈ પી. ત્રિવેદી
પાલીતાણા

જયાનંદભાઈ જાની
કોડીનાર

છવાભાઈ જેઠાભાઈ
ચોરખંદર

દપુભાઈ ઉનડલ
રેડાણ.

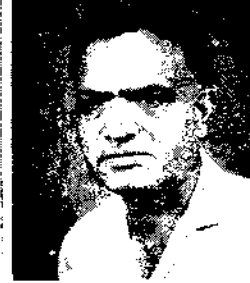
ભાઈદાસભાઈ સંઘવી
રાણુડા

આંબાભાઈ ભગવાનભાઈ
ધોરડી

આર. કે. રૂપારેલ
મહુવા

નારણભાઈ પટેલ
ગારીયાધાર

પુરુષોત્તમભાઈ પટેલ
ખાંધલી.

મોહનલાલ ખેતસીલ
ધરાદ.

લાલુભાઈ ડોસલભાઈ
ધાખડા

રણુભાઈ બોડાવાળા
ધાખડા

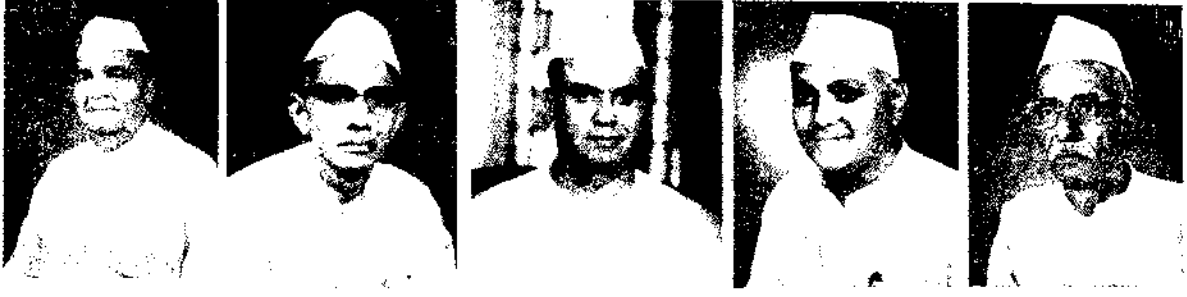

છગનભાઈ પટેલ
કુંડાસ

રતિલાલ સુદરશભાઈ
અમરેલી.

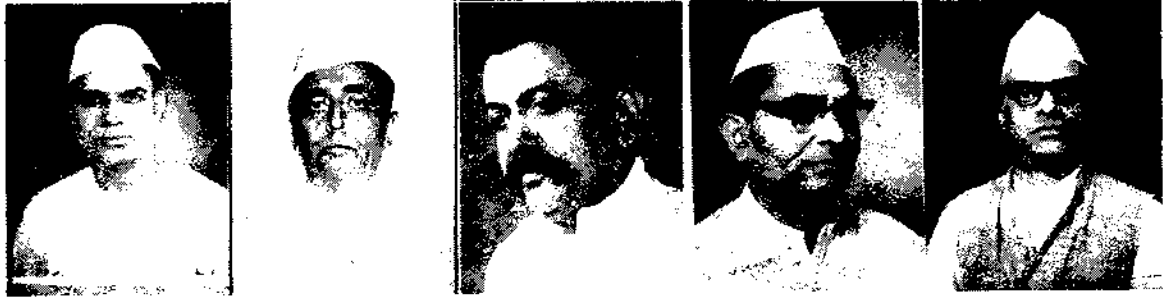
બૃહદ ગુજરાતના વિવિધ ક્ષેત્રોની પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિઓ

ચુનિલાલભાઈ વ્યાસ દયાશંકરભાઈ ત્રિવેદી કાન્તિલાલભાઈ ધીયા બન્સીલાલભાઈ પંડ્યા માધવલાલભાઈ પંડ્યા
સિંહાર મહેસાણા અમદાવાદ મહેમદાબાદ નડીયાદ.

દોડતસિંહભાઈ જાડેજા કાન્તિભાઈ સી. મહેતા કે. પી. શાહ કલ્યાણભાઈ રાયકા સાકળચંદભાઈ પટેલ.
જામનગર પાલનપુર જામનગર મહેસાણા વીસનગર

શંકરલાલભાઈ પૂરોહિત પુરુષોત્તમભાઈ પટેલ સુરગભાઈ વર લલ્લુભાઈ મકનજીભાઈ મણીલાલ લલ્લુભાઈ
નડીયાદ. કાંટસર (કિના) નાગેશી વલસાડ તણખલા (વડોદરા).

નટવરલાલ એ. પટેલ બાલુભાઈ ત્રિવેદી કેસરીસિંહ સરવંયા ગીગજીભાઈ પટેલ મોહનભાઈ પટેલ
કડી (મહેસાણા) ઘેટી (પાલીતાણા) પાલીતાણા મોરબી ધોરજી

with best compliments from

Tel. : 317806

H. Kumar & Co.

DEALERS IN FANCY FABRICS

12B GHADIAL GALLY, M. J. MARKET,
BOMBAY-2. (BR)

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી મોદી એન્ડ કું

૨૨૮ કૃષ્ણ ચોક

મુળજી જેઠા મારકેટ

મુંબઈ-૨.

બ્રહ્મ ગુજરાતના વિવિધ ક્ષેત્રોની પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિઓ

ડૉ. નરસિંહ કે. શાહ
અમદાવાદ

રમેશભાઈ ત્રિવેદી
વલ્લભવિદ્યાનગર

રશિભન મહેતા
અમદાવાદ

વિજયશાસ્ત્રી
સુરત

મધુરમ
હત્તરશ ડા

રામુ પટિલ
મુંબઈ

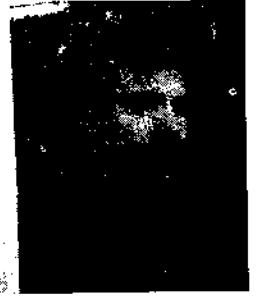
ડૉ. દિલાવરસિંહ મહેતા
વલ્લભવિદ્યાનગર

ડૉ. પી. આર. શાહ
મુંબઈ

ગૌરીશંકર મહારાજ
વડોદરા

નેહાલાલ પાટણ
વાંકાનેર

ડૉ. અરવિંદ કે. શાહ
[સુરત જિલ્લો]

કુમારભાઈ દેસાઈ
અમદાવાદ

દેવાસિંહ સીસોદીયા
વાંકાનેર

રાતશી મીરાબી
વાંકાનેર

જનાર્દન દવે
બાવનગર

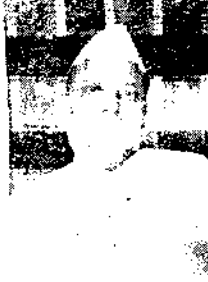
પટિલ આમકારનાથ ડાક્ટર

કલ્યાણજી-આણંદજી
મુંબઈ

વીરમુખાભાઈ મહેતા
માંગરોળ

રમણભાઈ કે. મોદી
ઉમાઈ

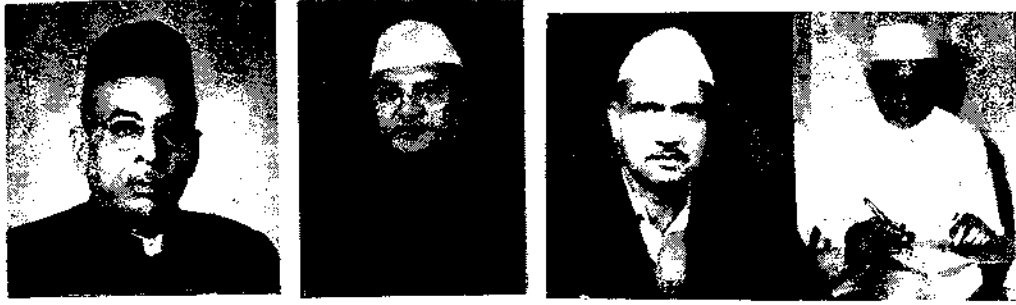

ડૉ. અરવિંદ ડાક્ટર
દારકા

પૃથ્થ્ ગુજરાતના વિવિધ ક્ષેત્રોની પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિઓ

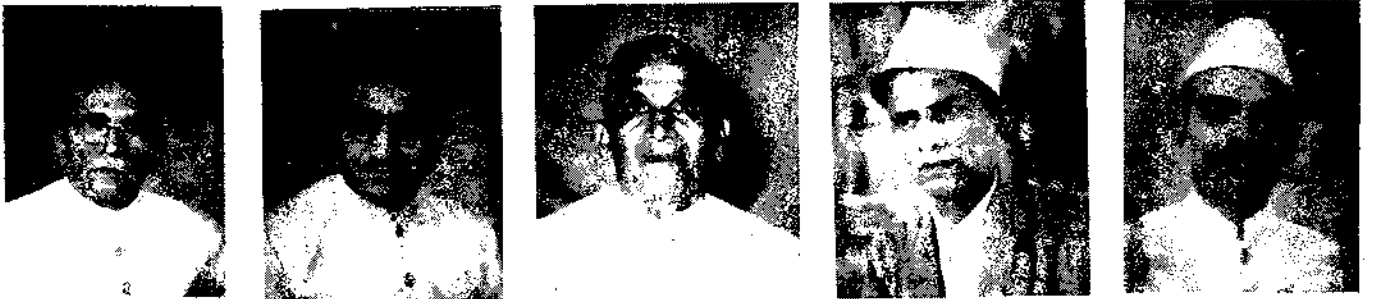
પ્રમુદાસ કરશનદાસ વ્હાંગડે કેશવલાલ જીવાળીદાસ મુંબઈ હવનલાલ પ્રતાપશી મુંબઈ હનનલાલ કે. પારેખ કલકત્તા નટવરલાલ એસ. વોરા મુંબઈ

ગોરધનભાઈ હરિભાઈ મુંબઈ અમરચંદ એચ. સંઘવી મુંબઈ છાટુભાઈ કે. પટેલ [નુરત જિલ્લો] લક્ષ્મીદાસ વિહલાળી અમરેલી

અંતુભાઈ ભટ્ટ હરમલીયા ખીમચંદ મુળજીભાઈ વલસાડ રાયચંદ ગુલાબચંદ અચ્છારી શાંતિલાલ ફૂલચંદ મુરેન્ડનગર નીમચંદ ડાકરશી મુંબઈ

ખીરજી કે મહેશ મુંબઈ ચત્રજી અમી રંદે મુંબઈ જગજીવન ભગાવનદાસ ભાવનગર હસમુખભાઈ દોશી કેના જગજીવનદાસ રતનશી દામનગર

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી જયલક્ષ્મી ટેક્સટાઇલ

ઘડીયાળ ગલી

મુળજી જેઠા મારકેટ

મુંબઈ-૨.

with best compliments from

VINODRAI & CO,

HASMUKEH TEXTILE

B. HIRALAL & CO,

K. MOHANLAL & CO,

V. HIMA & CO,

K. M. KAPASI

**206, Jawahar Galli
Swadeshi Market,
BOMBAY-2.**

બૃહદ્ ગુજરાતના વિવિધ ક્ષેત્રોની પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિઓ

હરભાઈ ત્રિવેદી
ભાવનગર

વલ્લભભાઈ બુ. પટેલ
બારડોલી

છગનભાઈ લ. પટેલ
જામનગર

કાન્તિભાઈ ઈશ્વરભાઈ
વીરમગામ

ચન્દ્રકાન્તભાઈ મહેતા
દિલ્લી

ગોકળદાસ બુ. પટેલ
અલામડી (જિ. વડોદરા)

માધવસિંહ બારોડ
રાજપીપળા

ચોપટલાલ કે. દોશી
મુંબઈ

મનુભાઈ શિવભાઈ
દાંડા

નંદલાલભાઈ ઠક્કર
ભાવનગર

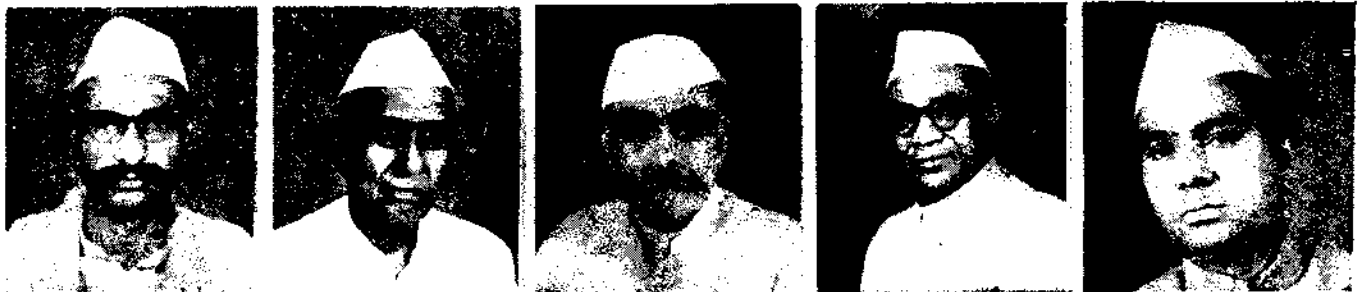
મનવંતરાય દેસાઈ
કોટીનાર

વશરામ રણછોડ
વીરમગામ

નારણજી દેસાઈ
વાળી

કુમાર્જી પારેખ
પાલીતાણા

રમેશચંદ્ર દુર્લભદાસ
નાગેશ્રી

કાકભાઈ સીદીભાઈ
દના

ગણુવતરાય જે. ઠાકર
માણ

જયસિંહ સા. પરમાર
કોટીનાર

બુધરજીભાઈ મેસવાળીયા
જામનગર

ભોજાભાઈ ચ. પટેલ
વીરમગામ

બૃહદ્ ગુજરાતના વિવિધ ક્ષેત્રોની પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિઓ

એન. એમ. વસાણી
વાવડી રટેશન

દેવાયતભાઈ વર
ભાદર.ખાદ

દેવકરજીભાઈ પોરાણીયા
રાખનપુર

મોહનભાઈ પટેલ
જુનાગઢ

ઈન્દુભાઈ શેક
મહુવા.

પુરુષોત્તમ પટેલ
ધોરડી

ચીમનભાઈ પી. પટેલ
કડવેલ (વલસાડ)

નરવરલાલ ટી. પટેલ
ધડોલા (વડોદરા)

અરજજીભાઈ વેલભાઈ
માંગરોળ

ગોકગદાસ પરમાર
મોરબી.

ધીરજલાલ કે. શાહ
પરતાપરા

રજીઝોડભાઈ શતાભાઈ
આજુદ

હવરામભાઈ એન. પંડ્યા
ભોડયા

અમૃતલાલ સુ. શાહ
ચોડીલા

પ્રભાશંકરભાઈ વૈધ
પાલીતાણા

આર. કે. વોરા
ભાજુવડ

શંભુભાઈ પટેલ
સમદીયાળા

ગોવીંદભાઈ જી. પટેલ
રાજકોટ

હગનભાઈ રામભાઈ પટેલ
મલેક પોર (સુરત જિલ્લો)

પરભુભાઈ ગોપાળજી
(સુરત જિ. કચેરી)

With best compliments from

—: PHONE :—

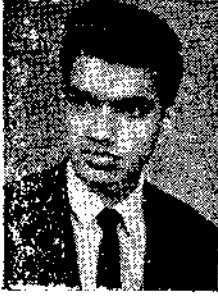
Office : 253812 (3 Lines)

Godown : 374286-372203

NATWARLAL SHAMALDAS & CO.

COAL ☆ MANGANESE BAUXITE & IRON ORES
DEALERS, EXPORTERS & MINE OWNERS.

**94, NAGINDAS MASTER ROAD, FORT,
BOMBAY—I.**

ડૉ. આર. શાહ
મુંબઈ

મનમુખલાલ પારેખ
ભાવનગર

હરિસિદ્ધભાઈ મલીયા
મરવ

રણજીભાઈ ગીરપ્રભાઈ
ડેમણ

અતાબમાઈ મહેતા
મુંબઈ

પુંકરભાઈ જોશી-દ્વારકા

હરિભાઈ જોશી-ગમતાજી

જાંકળભાઈ પટેલ-અમરેલી

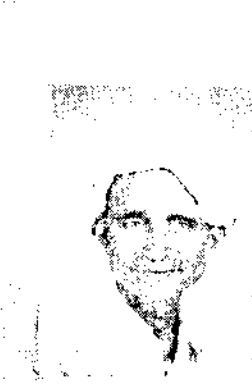
ગુરુભંભાઈ પુરોહિત-આળાપુર

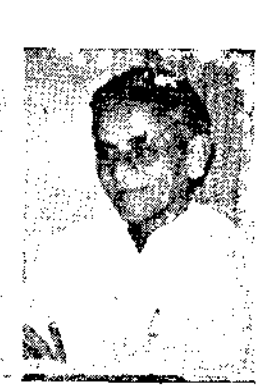
જનકરાય નાણાવડી-ભુનાગ

હકીમર મુનિભાઈરાજ
ભાવનગર

આંબાભાઈ દેસાઈ
દશરીયા

જંબખાઈ ગજજર
પોરબંદર

મોહનલાલ વીરંચંદા
અમરેલી

મહંત શ્રી દેવગિરિજી
ધેલા સોમનાથ

લક્ષ્મીનારાયણ વાઘીવાલ-દેવગણ

મોહનભાઈ પટેલ-પાળીયા

વસંતભાઈ વાઘીલા-ગાધકડા

ડૉ. એલ. શાહ મુંબઈ

એચ. કે. દવે
ભાવનગર

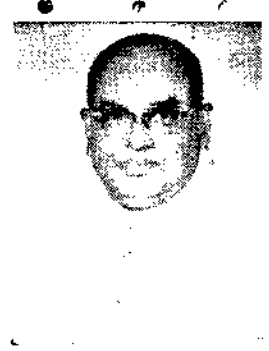
લક્ષ્મીચંદ સરદયા
મુંબઈ

બીમજીભાઈ મહેતા
પોરબંદર

મણીલાલ બેચરદાસ
મુંબઈ

ઈન્દુલાલભાઈ ભૂવા
મુંબઈ

યુનીલાલ બી. મહેતા
મુંબઈ

માનુભગવીભાઈ મરચન્ટ
ભાવનગર

મનમુખભાઈ વસાણી
મુંબઈ

સ્વ. ગુલાબચંદ શેઠ
મુંબઈ

બાબુભાઈ એરાવાલા
મુંબઈ

દેવીદાસ પટેલ
અમરેલી

બીમજીભાઈ વાલજીભાઈ
ખાવડા

મોહનલાલ પી. મહેતા
મુંબઈ

દામોદર જી. કેર
જેતપુર

એ. આર. મરચન્ટ
ભાવનગર

યશવંતભાઈ ભટ્ટ
ભાવનગર

મનુભાઈ ચં સા
વીરપુર

નોનિતભાઈ અંબીકા મીનરદસવાળા
ભાવનગર

રમણીકભાઈ ધામી
ઉપલેટા

બાબુભાઈ મોહનલાલ
મુંબઈ

જાગીરભાઈ મહેતા
(બગસરાવાલા)

ચંપકભાઈ મહેતા
અમરેલી

જગુભાઈ પરીખ
ભાવનગર

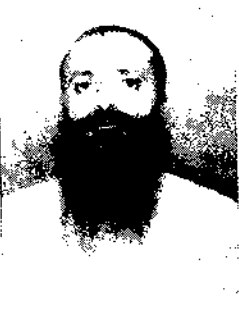
દાસકાદાસ પટેલ
અમરેલી

શામજીભાઈ મહેતા
મુંબઈ

પુરુષોત્તમદાસ વઢીયા
નાના બારમણા

બાપુભાઈ વર
કોટડી

દેવીભાઈ દવે
ભાવનગર

રાવસાહેબ રેવાભાઈ
ડેભાઈ

ગોરધનભાઈ જગનભાઈ
અવિધા

નુરભાઈ કાઝી
પાલી તાણા

પ્રવિણચંદ્ર મહેતા
પાંડરવાડા

દશરથસિંહ સરગૈયા
મોરબી

કાન્તિલાલ હીરાલાલ
કરજણ

અમૃતલાલ જે. બારોટ
મહેસાણા

આર. એસ. ગોહિલ

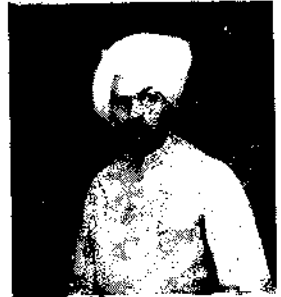
જમીયતભાઈ પંડ્યા
અમદાવાદ

હલપતભાઈ પંડ્યા
ભાવનગર

છોટાભાઈ રણછોડભાઈ
તારાપુર

એસ. એ. ગોહિલ

કેશવદાસ મોહનદાસ-મુંબઈ

કનૈયાલાલ અનુરાગી-મુંબઈ

ચંદ્રકાન્ત વાડક-વડોદરા

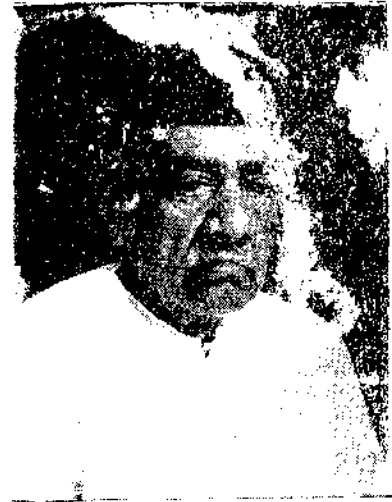
ડૉ. પ્રવિણલાલ જાડીયા-વૉરબંદર

નરસિંહજી કે. અંબાલાલ-અગસરા

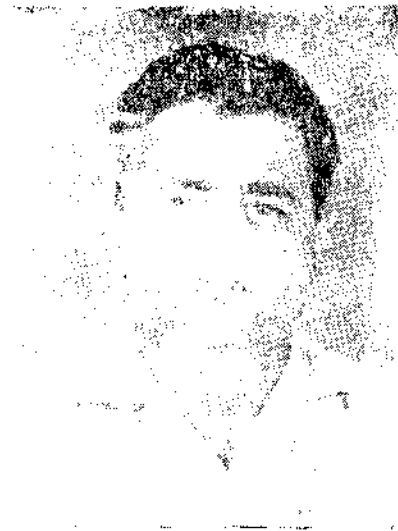
જયંતિલાલ કે. મહેતા-સિંહોર

મોહનલાલ આર. કપારી-મુંબઈ

જગવંતરાય બી. શુક્લ-સિંહોર

દેશભાઈ કુ. ભાલાલ સરખી

જગવતસિંહ બી. અક્ષત-જેઠા

પ્રતાપસિંહભાઈ અક્ષત-જેઠા

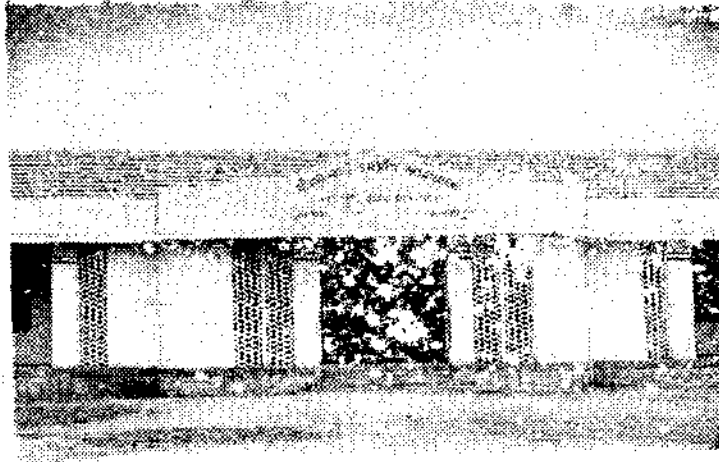
જયશંકર રાવળ

કનૈયાલાલ વાઘાણી

ધરતીશંકર મહારાજ-જોડેલ

નવચંદ્રી એડવોકેટ તાલુકારાણી બચસરા

ભુવનેશ્વરી ગોદાલ

દુર્ગાશંકર ભટ્ટ, સંગીતચાર્ય

ધરમશીમા, નૃત્યકાર

બીખાલાલ શેઠ, નાટ્યકાર

લક્ષ્મીલાલ સંગીતકાર

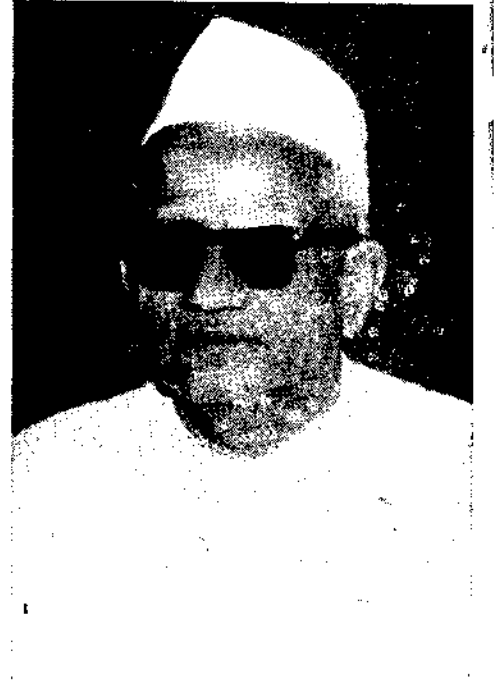
રામજી મંદિર-હામનગર

નંદલાલભાઈ મહેતા ત્રાપજ

ભોગીલાલ મ. શેઠ ભાવનગર

મનસુખલાલ ભગીલાલ મહેતા મુળદ

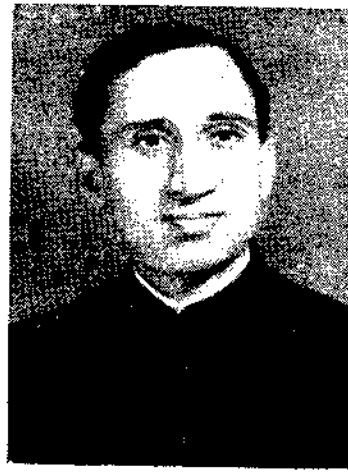
નારણભાઈ બારડ-દેવળી

રમણીકલાલ ભોગીલાલ શાહ-ભાવનગર

રોલરભ.ઈ વસા.હા-મુંબઈ

રાયચંદ મગતલાલ-મુંબઈ

નાનચંદભ.ઈ જે. દોશી-મુંબઈ

અચુભાઈ શેઠ-જેતપુર

રતિલાલ ગોસ્વામી - માધવનગર નારજીદાસ લાખાણી-ચોરખંદર ગીરધરભાઈ વસાણી-મુંબઈ કાન્તિભાઈ એમ. કપાસી-મુંબઈ

લ.ભકુંચરબેન ના. દોશી-મુંબઈ

સુશિલાબેન દીવાકર
ભાવનગર

સૌભાગ્યવતી મ. શેઠ
કલકત્તા

નંદુબેન એમ. કપાસી
મુંબઈ

" Architects desing for goacious living and Engineers shape them to reality. Structures like factories, Hospitals, schools, etc. can not be complete for occupation without scrupulous care of healthy sanitation & water supply at Finger tip. We have been bestowed with fabulous outstanding jobs at our credit over decades. Our Experience & skill is a matter of attraction to Architects & Engineers."

CONTACT :—

Phone : No. 333356

MOHANLAL & Co.

Plumbers of Repute & sanitary Engineers

54-55, 1st Carpenter Street
BOMBAY-4.

ગગનચુંબી ઈમારતો,
લવ્ય વિદ્યાપીઠો,
વિશાળ ફેક્ટરીઓ
તથા અદ્યતન હોસ્પિટાલોમાં—

બાથરૂમોની, ગરમ-ઠંડા પીણીની, અદ્યતન સગવડના અને
સેનેટરી ફીટીંગના દરેક કામકાજ માટે મળેા અથવા લખો :—

એ.ફી.સ : ટ. નં. : ૩૩૩૩૨૬

મોહનલાલ એન્ડ કું.

૫૫-૧લી સુતારગલી, મુંબઈ-૪

રેસીડેન્ટ—

શ્રીવતીર્થ નં ૨, વેસ્ટ વીંગ, ૨ ને માળે, બ્લોક નં. ૧૦૬,
નેશનલ ગેરેજની સામે, બુલાબાઇ ફેસાઇ રોડ, મુંબઈ-૧૬

શ્રી પ્રમોદભાઈ તુલસીદાસ

ભાવનગરના વતની શ્રી પ્રમોદભાઈના પિતાશ્રી તુલસીદાસ હરિવલ્લભ પરીખે પોર્ટખાતામાં તેમની નોકરી દરમિયાન પૂરી નિષ્ઠાથી કામ કર્યું. તેમનો પરોપકારી સ્વભાવ અને ધર્મપરાયણતાને લઈ સારા માનપાન મેળવ્યું હતું. વડીલો પાસેથી આ ધાર્મિક સંસ્કારોનો વારસો શ્રી પ્રમોદભાઈમાં પણ ઉતર્યો—તેમણે કલીયર્ગ ઈશ્વરવર્ધન શીર્ષીંગ અને દ્વાન્સપોર્ટ ધંધામાં પોતાની હૈયાઉકલત અને વ્યાપારી બુદ્ધિથી આગળ આવ્યાં ધંધાની શરૂઆત વખતે પ્રતિકુલ સંજોગો સામે ધૈર્યતાથી કામ લીધું—ધંધાને આજે સારી સ્થિતિમાં મૂક્યો છે. ભાવનગરના વ્યાપારી વર્તુલમાં તેમની ગણના થાય છે.

ભુતા ત્રીભોવનદાસ મોનદાસ

રાજુલાના વતની અને ધંધાથે ઘણા વર્ષોથી મુંબઈ અને પૂના તરફ વસવાટ કરી રહ્યાં છે. નાની વયમાં વ્યાપારી ક્ષેત્રનો બહોળો અનુભવ અને દીર્ઘદષ્ટિને લઈ ધંધામાં આગળ આવ્યા અને સફર્યામાં સંપત્તિનો ઉપયોગ કરતા રહ્યાં. ઘેલા સોમનાથ મંદિરમાં તેમનો ફાળો અનન્ય છે. જોલાપરના શંકરના મંદિરમાં, રાજુલાની નાનીમોટી બધીજ સાર્વજનિક સંસ્થાઓમાં, તુલસીશ્યામ અને અન્ય ધાર્મિક જગ્યાઓમાં તેમણે દાનનો પ્રવાહ અવિરત ચાલુ રાખ્યો છે.

રાજુલાની પાંજરાપોળ પ્રવૃત્તિમાં અને કેળવણીની સંસ્થાઓમાં સારી સખાવત કરી છે. ભાવનગરમાં ધંધાકીયક્ષેત્રે બી.ટી. શાહ એન્ડ કું. ના નામની પેઢી ચાલે છે. જે પેઢીનું સફળ સચાલન શ્રી જ્ઞેશંકર ત્રીકમજી દીક્ષીતને આભારી છે. તેમનો પણ પરોપકારી સ્વભાવ બીજાના દુખે દુખી થવાની તેમની ભાવના અને સેવા-પરાયણતા ઉપસી આવેલા જણાય છે. ૧૯૭૨ થી આ પેઢીમાં સેવા આપવી શરૂ કરી તે પહેલા શિક્ષક તરીકેની સુંદર કામગીરી કરેલી ખત મહેનત અને પ્રમાણીકતાથી એક દશકામાં પેઢીને સમ્પદ પાંચા ઉપર મુકી. પોતે અળખ્યા પ્રદેશમાંથી અહિં આવેલા પણ પોતાના રમુજ, નિખલસ અને મીલનસાર સ્વભાવથી સૌની સાથે મિત્રાચારીથી પ્રતિષ્ઠા જમાવતા ગયા. પોતાના વ્યવસાયિક કામોમાં પણ શેકનો મૂલ્યવાન ફાળો હોય જ. ગમે તે નિર્ણય લે તે શેકને માન્ય હોય જ.

કપાસી દલપતભાઈ શિવલાલ

ખૂબ ગુજરાતમાં સ્વયંબો આગળ વધનાર પરગજૂ દાનવીર રતોની સમાજને જે ભેટ મળી છે, તેમાં શ્રી દલપતભાઈ અને ભાઈઓ શ્રી મોહનલાલભાઈ, શ્રી અમૃતલાલભાઈ વિગેરેને મૂકી શકાય.

આ કપાસી કુટુંબના અગ્રણી શ્રી દલપતભાઈ દસા ગામના વતની પણ ઘણા વર્ષોથી ધંધાથે મુંબઈ આવી વસ્યા. ચાર ગુજરાતી સુધીનોજ અભ્યાસ પણ પોતાની હૈયાઉકલત, બહુવારકુશળતા અને સતત પુરપૂર્ણ દારા અન્યને ઉપયોગી બનતા રહ્યા અને વ્યાપારમાં આગળ વધતા રહ્યાં.

ત્રીશરૂ પહેલા મુંબઈમાં આવીને નોકરીમાં જોડાયા, પંદર વર્ષ નોકરી કરી અને પંદરવર્ષથી સ્વતંત્ર ધંધે શરૂ કર્યો—ધંધાની શરૂ

આતથી આજસુધીમાં એકધારી પ્રગતિ થતી રહી છે. કાપડની લાઇનના ધંધામાં એ પૈસા કમાયા છતાં લક્ષ્મીની મદદથી હાંતેનો સ્પર્શ થયો નથી.

પૂર્વભવના પૂણ્યોદયે મળેલ માનવજીવનને સાર્થક કરવા મળેલ લક્ષ્મીનો બહુજન સમાજના હિત માટે સદ્ઉપયોગ કરવાની મંગળ મનોકામના કરનાર, કેલવણી અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં અપાર લાગણી અને રસ ધરાવનાર શ્રી દલપતભાઈએ કુળ અને કુટુંબમાં, શાંતિ અને ખોળા જનસમુદાયમાં પોતાના વ્યક્તિત્વથી દિવ્યતા પ્રગટાવી છે.

વતનના સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં પણ તેનો હિસ્સો નાનોસૂનો નથી.

હમણાંજ દસામાં “શ્રી દિવાળીબાઈ શીવલાલ કપાસી સાવજનિક દવાખાતુ” એ નામે મોટી સખાવત કરી છે. તે પહેલા પણ દસાના જૈન ઉપાયશ્રમાં માતખર રકમની દેણગી કરી છે. નાનામોટા ફંડ ફાળાઓ અને પરચુરણ દાનો મળીને જુદી જુદી જગ્યાએ દાન કરી કુટુંબને ઉજ્જવળ કર્યું છે. આ કુટુંબની વિશિષ્ટતા એ છે કે આજે પણ ત્રીસસભ્યો સાથે સૌ સંયુક્ત કુટુંબમાં રહે છે.

દસાના આ તેજસ્વી કુટુંબની અંદર ટંકાઇ રહેલું હીર તેમના કેટલાંક ગુપ્ત દાનોથી વધારે ઝળકી ઉડ્યું છે. પોતાની ધંધાદારી દરમિયાન ઉપરાંત જ્યાં જ્યાં જ્યારે જ્યારે જે કાંઈ જરૂર પડી છે સાં સાં પોતાની સેવાશક્તિનો લાભ સૌને આપ્યો છે.

દાનધર્મની યશગાથા રચવામાં તેમના કુટુંબના સૌ સભ્યોનો પણ યશસ્વી ફાળો રહ્યો છે.

નાનામોટા ધાર્મિક ફાળાઓમાં આ કુટુંબે હમેશા મોખરે રહીને આમસંતોષ અનુભવ્યો છે. જૈન અને જૈનત્તર સંસ્થાઓમાં ઉદારદિલે દાનનું ઝરણું વહાવીને કુટુંબને ધન્ય કર્યું છે. આ કુટુંબની સુવાસ યોતરફ ફેલાયેલ છે.

શ્રી હરિચંદ મીઠાભાઈ

મૂળ ભાવનગરના વતની. પાંચ ગુજરાતી સુધીનો જ અભ્યાસ, તેર વર્ષની ઉંમરે મુંબઈમાં પગ મૂક્યો અને તુરંત જ આણંદજી ઝવેરની કાકાના નામની દુકાને અનુભવ મળવા લાગ્યો અને સમય જતાં પોતાના નામની એ દુકાન શરૂ રાખી. પૂર્વનાં પુણ્યયોગે એ પૈસા કમાયા. ૧૮૮૨ની સાલમાં દેવગાણામાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી, ધોધારી સમાજના કાર્યક્રમોમાં અને જાતિહીતની પ્રવૃત્તિઓમાં મદદવને ભાગ લેજો. ગુપ્તદાનમાં ખાસ માનનારા છે. વ્રત, જપ અને તપશ્ચર્યા કરનારા છે. ધોધારી જૈન મિત્ર મંડળમાં ખજાનચી તરીકે અને કેળવણી ક્ષેત્રે સરે એવો રસ લે છે. દરવર્ષે દશેક હજાર રૂપિયા જેવી રકમ ગુપ્તદાનમાં જરૂરીયાતવાળાને આપે છે.

સ્તેહ, શક્તિ અને સહનશીલતા જેવા ગુણોને લઈ વ્યાપારી આલમમાં ઘણું માનપાન પામ્યા છે. પૂણ્યશાળી, દરિયાવ દિલના, કોમળ હૃદયના આ સજ્જન કોઇપણ જાતની દલીલ વગર સૌનું કામ કરી આપવામાં માને છે. અને શાંત, આડંબર વિનાનું જીવન ગુજારે છે.

મરચન્ટ અલ્ટાફુસેન રજખઅલી

ગુજરાતના વ્યાપારી જગતમાં સૌ પ્રથમ પોતાના પુરુષાર્થના બળે એરલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝને ક્ષેત્રે શ્રી ગણેશ માંડીને નાની વયમાં કાર્યદક્ષતા બતાવી અવિરતપણે શ્રમ ઉઠાવી સારી એવી પ્રતિષ્ઠા અને મોજો પ્રાપ્ત કરનાર શ્રી અલ્ટાફુસેન મરચન્ટ મુળ ભાવનગરના વતની. ઇન્ટર સુધીનો જ અભ્યાસ પણ પોતાની તીવ્ર શુદ્ધિ અને કાર્યકુશળતાથી તેલ અને તેલીમીયાના ધંધામાં શુકાવીને સારો એવો અનુભવ મેળવ્યો. ધંધાનું માર્ગદર્શન પોતાની સ્વયં સહયોગ જ મેળવતા ગયા.

કોલેજ કેળવણી દરમ્યાન પણ ઇતર પ્રવૃત્તિઓમાં અને અન્ય સામાજિક સેવાઓમાં એક આશાસ્પદ વિદ્યાર્થી તરીકે તેમની મહત્વના થતી હતી.

મીતભાષી અને મીલનસાર સ્વભાવના આ યુવાનનું સ્વતંત્ર રીતે ધંધો કરવાની ઝંખના કરતુ મન ઇન્ડસ્ટ્રીઝમાં કાંઈક નવી ચીજ સમાજને ચરણે ધરવા ઝંખી રહ્યું હતું. દેશમાં એરલની ધણી જ તંગી વર્તાઈ રહી હતી. આ દીશામાં ઉદ્યોગપતિઓએ મોટા મોટા સાહસ કર્યું ન હતું એથી પ્રેરાઈને એરલ રીક-ડીશનનો એક નવો જ વિચાર સ્કુર્યો અને કુદરતે ચારી આપી. એન્જનીયરીંગ અને ટેકનીશીયનોની મદદ વડે પોતે આ દિશામાં સ્વતંત્ર ધંધો ને સારી સિયતિએ મુક્યો. હુડીયામણ બચાવીને આમ તેમણે ભારે મોટી સમાજસેવા કરી છે.

શરૂઆતમાં મુશ્કેલીઓ સામે પણ બાથ ભીડી. નવો ધંધો બીન આવડતવાળા કારીગરો, મશીનરીની ભાંગફોડ રેલ્વેની મુશ્કેલીઓ વિગેરે વિચારપૂર્વક કામ કરી સારો માલ અને એક જ માલ અને એક જ ભાવની ગ્રાહકોમાં સારી એવી છાપ પાડી ધંધો વિકસાવ્યો. તેમની દીર્ઘદષ્ટિ અને વ્યાપારી શુદ્ધિ અગ્નેડ છે, એમ કહ્યાં વગર નથી રહી શકાતું. ગુજરાતભરમાં આ એક જ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ છે. આ ઇન્ડસ્ટ્રીઝને ગુજરાત સરકારે પ્રથમ કક્ષાનો ઉદ્યોગ ગણીને સામે ચાલીને પૂરતુ ઉત્તોજન આપતુ રહ્યું, એટલું જ નહિ તેમની અગવડતા અને મુશ્કેલી અંગે પૂરતુ ધ્યાન આપી સરળતા કરી આ પવી જોઈએ.

ગાંધી રતિલાલ છગનલાલ

મુંબઈની ઘણી વ્યાપારી અને સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા શ્રી રતિલાલ તળાજા પાસેના ખંડેરાના અને પછીથી મહુવાના વતની બનેલા શ્રી રતિલાલએ આઠ ધોરણ સુધીનો જ અભ્યાસ કર્યો છે નાનપણમાં માતા-પિતા ગુજરી ગયા. આવી પડેલી ઔદ્યોગિક જવાબદારીઓએ જીવનને વધુ જાગૃત કર્યું. ૧૯૩૬માં મુંબઈમાં આગમન થયું અને દારૂખાનામાં એમ. ઇરમાઇસ્ટ્રી અલ્ટાફુસેનમાં નોકરીથી જીવનની શરૂઆત કરી લોખંડીના લાઇનમાં જાન અને અનુભવ મળતા ૧૯૪૨થી આર. રાયચંદને નામે સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કર્યો અને કુદરતે ચારી આપી ધંધાને ઉત્તરોત્તર વિકાસ થયો. મહુવા યશોવ્રદિ જૈન બાલાશ્રમના ટ્રસ્ટી તરીકે, મુંબઈમાં મહુવા યુવક સમાજના ઉપપ્રમુખ તરીકે, દારૂખાના આયર્ન મરચન્ટ એસોસીએશનના ડાયરેક્ટર તરીકે સેવા આપીને સૌના પ્રીતિપાત્ર બન્યા છે. વતનની કોઇપણ સાંકૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં તેમનો પ્રોત્સાહક સહકાર અને સહાનુભૂતિ હંમેશા મળતા રહ્યાં છે.

કાપડીઆ ધીરુભાઈ ગુલાબચંદ

કેળવણીની પ્રવૃત્તિઓમાં અપાર ભાગણી અને રસ ધરાવનાર શ્રી ધીરુભાઈ અન્ડર ગ્રેજ્યુએટ થયેલા છે. મુંબઈમાં ઘણા વર્ષોથી રહીને એડવર્ટઈઝીમ, પબ્લિસીટી, ઇમ્પોર્ટ, જનરલ બીઝનેસ વિગેરેમાં સારી પ્રગતિ સાધી છે.

મુંબઈના પ્રોગ્રેસીવ યુવકો વર્ષો સુધી કમિટિ ઉપર હતાં, માનદમંત્રી, ઉપપ્રમુખ અને પછી બે વર્ષ પ્રમુખ હતા. ઇન્ડીયન મરચન્ટસ એસોસીએશનની મેનેજીંગ કમિટિ ઉપર ઘણા વર્ષોથી છે. નોર્થ બોમ્બે લાયન્સ ક્લબના સભ્ય છે. પ્રોગ્રેસીવ યુવે તેમના જીવનમાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.

૧૯૬૫ 'મહારાષ્ટ્ર દિન'ના રાજ મહારાષ્ટ્ર સરકારે તેમને જે પી નો ઈલ્કાળ આપી ભારે મોટું બહુમાન કર્યું છે. જે. પી. ઓની સોસાયટીની મે. કમિટિના સભ્ય છે. તેમના પિતાશ્રી ભાવનગર રાજ્યમાં ઘણા વર્ષો સુધી એન્ટરરી મેજસ્ટ્રેટ હતા. આ કુટુંબની સ્વાસ એતરફ ફેલાયેલ છે. શ્રી ધીરુભાઈ ભાવનગર અને ગુજરાતના ગૌરવ સમાન છે.

શ્રી નારણભાઈ કે. પટેલ

જામનગર અને સૌરાષ્ટ્રમાં આગેવાન કોન્ટ્રેક્ટ તરીકે નામના મેગવેલ પટેલ વાસા વીરાની કું. ના ચીફ પાટનર છે. ૧૯૫૪ માં ૫૦૦૦ ના કેનાલના કામથી ધંધાની શરૂઆત કરી. શરૂઆતમાં નુકસાની વેદી પણ સંતોષકારક કામ કરી આપ્યું. જેને લઈ નામના વધતી ગઈ અને મોટા કામો મળવા લાગ્યાં. સત્યનિષ્ઠા અને જાત-મહેનતથી આગળ વધ્યા. ધંધાદારી પ્રવૃત્તિની સાથે સાથે સામાજિક સેવાઓમાં પણ રસ જાગૃત કર્યો પટેલ કેળવણી મંડળની કારોબારીના સભ્ય તરીકે, સરદાર પટેલ કેળવણી મંડળ સચાલિત સેવા સમાજના પ્રમુખ તરીકે યથાશક્તિ સેવા આપી રહ્યાં છે. ઈરાક, બગદાદ વિગેરે દેશોનો પ્રવાસ કર્યો છે. તેમના કુટુંબના સભ્યો પણ ઘણા જ ઉદ્યોગો અને કારીગરી-મશીનરી લાઇનમાં આગળ વધ્યા છે દેશ અને સમાજને શક્ય તે રીતે મદદરૂપ થવાની ધમશ રાખે છે.

સંઘવી કાન્તિલાલ જેઠાલાલ

જામનગર નગરપાલીકાના પ્રમુખથી માંડીને જામનગરની સંખ્યાબંધ સામાજિક, ધાર્મિક અને સાર્વજનિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા શ્રી ડા. કાન્તિલાલ યુવાન વર્ષે આદિકા અને બીજા સંખ્યાબંધ દેશોના પ્રવાસે જઈ આવ્યા છે સત્યનિષ્ઠાના બળે જીવનમાં આગળ વધ્યા છે. તેમની સૌજન્યતાએ અનેકને પ્રેરણા-માર્ગદર્શન અને અન્ય પ્રકારની હુક મળી છે. જ્યાં જ્યાં જરૂર પડી છે ત્યાં ત્યાં યથાશક્તિ દાનો પ્રવાહ આપ્યો છે અને મોટી રકમો બહારથી સાર્વજનિક કામો માટે લઈ આવ્યા છે. આખું એ કુટુંબ ખૂબ જ કેળવાયેલું છે. બે પુત્રો ડોક્ટરી લાઇનમાં તૈયાર થઈ ગયા છે એક લાઈ ડોક્ટર છે. પિતાશ્રી વકીલાતની વ્યવસાયમાં પણ છે. પિતામહ વીરપુરના દીવાન હતા. ઘણા જ પ્રતિભાસંપન્ન પુરૂષ શ્રી કાન્તિલાલ જામનગરનું ગૌરવ છે.

વિઠલાણી લક્ષ્મીદાસ ભીમજી

અમરેલીના દાનવીશમાં અને જાહેરજીવનના અગ્રણીઓમાં શ્રી લક્ષ્મીદાસભાઈ પ્રથમ પંક્તિના ગણી શકાય. કુરજી માધવજી એન્ડ કું. ના મુખ્ય પાર્ટનર છે. લોકાણા વિદ્યાર્થી જીવનમાં ટ્રસ્ટી અને વાઇસ પ્રેસીડેન્ટ તરીકે, એમ્બર એફ કોમર્સના પ્રમુખ તરીકે, કામાણી ફોર્વર્ડ હાઈસ્કૂલ ટ્રસ્ટની કારોબારીના સભ્ય તરીકે, જીક એન્ડ પ્રવૃત્તિના પ્રેસીડેન્ટ તરીકે, અમરેલી વિદ્યાસભાની કારોબારીના સભ્ય તરીકે, કોંગ્રેસ સંસ્થામાં એ. આઇ. સી. સી. ના સભ્ય તરીકે, જિલ્લા કોંગ્રેસના માજી ખજાનચી તરીકે, શહેર સુવર્ણમાં અગાઉ ધણી વર્ષ સભ્ય તરીકે, ઇલેક્ટ્રીસિટી એડવાઇઝરી કમિટિના સભ્ય તરીકે, ગુજરાત રાજ્ય લઘુ ઉદ્યોગ મંડળની કારોબારીના સભ્ય તરીકે, ગુજરાત વેપારી મહામંડળ અમદાવાદ કારોબારીના સભ્ય તરીકે, નાગરિક સહ. એન્કના ડાયરેક્ટર, લાયન્સ ક્લબના વાઇસ પ્રેસીડેન્ટ વડોદરા રાજ્ય પ્રગમંડળ વખતે સેક્રેટરી તરીકે અને અમરેલીમાં રાટરી ક્લબના આગેવાન કાર્યકર તરીકે યશસ્વી સેવા બજાવી છે. એમની સૌજન્યશીલતાને લઈ બહોળુ મિત્રમંડળ ઉભુ કરી શક્યા છે.

તેમની પેઢી સે રઠ સિવાય આખા સૌરાષ્ટ્રના હિન્દુસ્તાન લી. વરના પરચેજ એજન્ટ છે. તેમણે વિદ્યાસભામાં સારી એવી રકમ આપી છે. લોકાણા બોર્ડિંગમાં પિતાશ્રીનું નામ જોડ્યું છે. કુટુંબી જનો અર્થે હિન્દુસ્તાનના તીર્થયાત્રાધામોની યાત્રા કરી છે. અમરેલીની તમામ કેળવણી વિષયક સંસ્થામાં તેમની દેખરેખ અને અંગત ફાળો ધણા છે.

મહેતા નૌતમલાલ ઠાકરશી

સૌરાષ્ટ્રના અગ્રણી વ્યાપારીઓમાં શ્રી નૌતમભાઈનું સ્થાન મોખરે છે. રાજકોટના વતની પણ ઘણા વર્ષોથી ભાવનગરમાં સ્થિર થયા છે. ઈન્ટર આર્ટ્સ સુધીનો અભ્યાસ. નાનીવયથી જ સમાજ-સેવાના બીજ રોપાયેલા. દુષ્કાળના કપરા દિવસોમાં રાજકોટ સેવાસમાજ દ્વારા આનાજ વિગેરે ગરીબોને અપાતું ને સંઘની માનવતાવાદી પ્રવૃત્તિથી માંડીને આજ સુધીમાં જૂદી જૂદી રીતે અનેક સંસ્થાઓને સમયશક્તિના ભોગે મૂલ્યવાન સેવાઓ આપી રહ્યા છે. સ્થાનકવાસી જૈન સંઘની મેટ્રોજ કમિટિના મેમ્બર તરીકે, ગુજરાત રાજ્ય પોર્ટ એડવાઇઝરી બોર્ડના મેમ્બર, રેલ્વે સ્ટેશન કન્સલ્ટેશન કમિટિના મેમ્બર તરીકે, એલઈન્ડીયા સ્ટેટ પીપલ કેન્ડ્રેન્સમાં કોષ પ્યક્ષ તરીકે યશસ્વી સેવા બજાવી છે. મુંબઈમાં ઘાટકોપરની જાહેર જીવનની પ્રવૃત્તિમાં મોખરે છે. કોંગ્રેસના મુખ્ય અનુયાયી છે. જિલ્લા કોંગ્રેસની બધી જ પ્રવૃત્તિઓમાં તેમનો સહકાર હોય છે.

શ્રી કાંતીલાલ ન્યાલચંદ

જાણીતા ઉદ્યોગપતિ અને વ્યાપારી છે. ધંધાર્થે મુંબઈમાં વસે છે. પાટણમાં ઉચ્ચ કેળવણીની સગવડ ઉભી કરવામાં તેમનો ફાળો વિશેષ છે. પાટણના વિકાસનાં રસ લે છે. તેમના કુટુંબ તરફથી પાટણમાં શેઠ ન્યાલચંદ લલચુચંદ જનરલ હોસ્પિટલ અને પાણીની વોટર વર્ક્સ સ્થાપિત અમલમાં લાવવા માટે તેમના સહયોગ કાકા મણીલાલ લલચુભાઈ નરધી મોટી દેણગી અર્પણ થયેલી છે.

શ્રી દામોદરભાઈ ઠાકરશીભાઈ

નિખાલસ અંતરણ, સિન્ધ્ય સ્વભાવ, માયાળુ માનસ તથા ઉદાર અને સમદર્શી વર્તન જેની વાત વાતમાં પ્રગટ થતાં તે શ્રી દામોદરભાઈ ભાવનગરના વતની હતા. મુંબઈના વ્યાપારી જગતમાં તેમની ગણના થતી. શ્રમ્યમાંથી સર્જન કરીને ખતાવી આપ્યું હતું કે કોઈપણ કાર્યની સિદ્ધિ માટે ઉત્સાહ પૂર્વક શુદ્ધ સત્વ જ ઉપયોગી તત્વ છે. શિક્ષણક્ષેત્રે સહાય આપવાનો સિદ્ધાંત એમણે સહજભાવે સાધ્યો હતો. સંપ અને સુલેહને હંમેશા સત્કારતા. સામાજિક સંસ્થાઓના ઉત્કર્ષમાં તેમનો અનન્ય ફાળો હતો.

શાહ રમણીકલાલ ભોગીલાલ

શ્રી રમણીકલાલભાઈ શાહ જે બહુધા શ્રી બકુભાઈના નામથી જાણીતા છે. તેમનો જન્મ અમદાવાદમાં સને ૧૯૧૮ માં થયો. મેટ્રીક સુધી અભ્યાસ કરી-પિતાને પગલે ચાલી તેમણે પણ કાપડના ઉદ્યોગમાં ઝંપલાવ્યું અને ભાવનગરની મહાલક્ષ્મી મીલના ડીરેક્ટર તરીકે નીમાયા. ૧૯૩૭ માં કાપડ ઉદ્યોગના અભ્યાસ માટે જાપાનનો પ્રવાસ ખેઓ. ૧૯૪૦ માં ભાવનગરમાં મારટર સીલક મીલની સ્થાપના કરી તેના મેનેજર ડીરેક્ટર નીમાયા અને તેમની રાહબારી ન એ મારટર સીલક મીલે અપ્રતિમ પ્રગતિ સાધી.

ભાવનગરની સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં શ્રી બકુભાઈનો હીરસો જરા પણ નાનોસનો નથી સંગીત, કલા સંસ્કૃતિ કે સાહિત્યને માત્ર ઉરોજન આપે છે એટલું જ નહિ પણ કેટલાંક શોખ તો ખતે કેળવ્યા છે અને તેમાં ઘણાને રસ લેતા કર્યા છે.

પોતે બીજી કેટલીક કંપનીઓમાં ડીરેક્ટર તરીકે છે એટલે આર્ટ સીલક ઉદ્યોગ ઉપરાંત બીજા ઉદ્યોગોમાં પણ સારો રસ થયે છે ભાવનગર બરો મ્યુનિસિપાલિટીની ચુટણીમાં મોટી બહુમતીથી ચુટાયા હતા જે તેમની લોકપ્રિયતાની પ્રતીતિ કરાવે છે. શહેરના નાગરિક જીવનમાં પણ આગળ પડતો ભાગ થયે છે. પોતાના સોહામણા વ્યક્તિવધી ભાવનગરની જાહેર જનતામાં ઘણા જ લોકપ્રિય બન્યા છે. સમાજોત્થાનના કામમાં પણ તેમનું યશસ્વ પ્રદાન છે. તેમના અનોખા વ્યક્તિત્વને કારણે ભારત સેવક સમાજનું કામ આ જિલ્લામાં સારી રીતે પાંગર્યું છે, વિકરથું છે મીલનસાર સ્વભાવના શ્રી બકુભાઈ ભાવનગરના તેજસ્વી તારક છે.

શ્રી તુલસીદાસ ડીલાચંદ

તેઓ જાણીતા ઉદ્યોગપતિ છે. અને ધંધાર્થે મુંબઈમાં વસવાટ કરે છે. પાટણમાં ઉચ્ચ કેળવણી આપતી કોલેજો અને કેળવણી મંડળ કે પાટણ કેળવણી મંડળ તરીકે ઓળખાય છે તેના તેઓ મુળથી જ અધ્યક્ષ છે. અને પાટણમાં ઉચ્ચ કેળવણી માટે કોલેજો સ્થાપવા તેમનો ફાળો ઘણો અગત્યનો છે. તેમના કુટુંબ તરફથી પાટણમાં કીલાચંદ દેવચંદ પોલીટેકનીક; શ્રીમતી કે. કે. ગર્વર્સ હાઈ-સ્કૂલ અને શ્રીમતી દાનબાઈ પ્રસુતિ માટે સાઈ એવું દાન કરવામાં આવ્યું છે.

શ્રી અયુભાઈ શેઠ

ઉદ્યોગના સંચાલનની ફાવર અને કેળવણીપ્રત્યેની અપાર મમતા ધરાવનાર શેઠ શ્રી અયુભાઈ ના જીવનની ઝાંખી બાવી પેઢીને પ્રેરણા આપે તેવી છે.

ધર્માનુરાગ અને સેવાભાવનાના ઉમદા આદર્શોથી જેમનું જીવન-સુરક્ષિત છે, સમાજની ધાર્મિક અને સામાજિક સંસ્થાઓને જેમની સેવાશક્તિનો લાભ મળ્યો છે, જેમની વિનમ્રતા અને ઉદારતા અને અનેકવિધ સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓને પ્રોત્સાહન મળ્યું છે.

શ્રી અયુભાઈ શેઠ સૌરાષ્ટ્રમાં જેતપુરમાં કાપડની દુકાનમાં કુટુંબનિર્વાહ ચલાવતા હતા. આપણ, આપણું ધરાવનાર છે. પ્રામાણિક અને આત્મવિશ્વાસથી સુશીલનો સામનો કરી બાવી માર્ગ સરળ બની. ગરીબીના પારણે ખૂલીને ગરીબીનું પાન કરીને મોટા થયા ત્યાર બાદ અમદાવાદમાં કરશનજી જીજ્ઞાસાભના નામથી રંગાટ કામની દુકાન તથા કરખાતામાં પોને જોડાયા. ત્યાર-બાદ જેતપુરમાં આવીને રિથર થયા અને જેતપુરમાં સહુ પ્રથમ તેમજેજ સાડી પ્રીન્ટીંગ ઉદ્યોગ શરૂ કર્યો અને વિકસાવ્યો પોતાની હેવાઉકલતથી ધંધાનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થયો-ધંધામાં જે પૈસા કમાયા છતાં લક્ષ્મીની મદદથી જાંટનો તેમને કદી સ્પર્શ થયો નહિ.

જેતપુરમાં કોલેજ માટેનું મોટી રકમનું દાન કર્યું છે. તેમજ રાજકોટ મુકામે બ્રહ્મક્ષત્રિય મોડીંગ બાંધવા માટે રૂપિયા એક લાખનું દાન કર્યું છે. નાના-મોટા ફંડકાળાઓમાં ઘણી મોટી રકમ આજ સુધીમાં સમાજને અર્પણ કરી છે.

તેમનો સાડી ઉદ્યોગ અને પ્રીન્ટીંગનો ધંધો સૌરાષ્ટ્રભરમાં સૌપ્રથમ ગણાય છે. સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં તેમની જુદી જુદી શાખાઓ છે.

ગુજરાતના વ્યાપારી જગતમાં જેમ જેમ તેમનો માન અને મોભો વધતા ગયા તેમ તેમ તેના મનની ઉદારતા વધતી ગઈ. ગુજરાતની આગળ પડતી ઔદ્યોગિક પેઢીઓમાં તેમની પેઢીની પ્રથમ દરોળમાં ગણના થાય છે.

તેમના ઘરની આતિથ્યભાવના અખેડ છે તેમને ત્યાંથી કદી કોઈ નિરાશ થઈને પાછું ગયું નથી.

જેતપુરને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે ધમધમતું કરવાની આ કુટુંબની તીવ્ર ઝાંખના છે. એ માટેના તેમના પ્રયત્નો પણ નોંધપાત્ર છે.

દેશના ઘણા દર્શનીય સ્થળોનું તેમણે પરિભ્રમણ કર્યું છે. શ્રી અયુભાઈનું લક્ષ્ય ક્યં નહિ પણ ધર્મ છે. સાધુસંતોના સમાગમમાં વિત્ત પરોવતા રે છે.

વ્યવહાર અને ધર્મમાં ખૂબજ નિયમીતતા અગત્યતા, સમયે સહુ કામ શોભે એમ માને છે.

તેમના લઘુઅંશુ શ્રી યુનિલાલ પણ ખુબ મીલનસાર અને માયાળુ સ્વભાવના છે. તેઓ હાલમાં મુંબઈની દુકાનો તથા અમદાવાદમાં નારોલ ખાતે આવેલ જગદીશ પ્રો. પ્રા. લી. નું સંચાલન સફળ રીતે કરી રહ્યા છે.

શ્રી અયુભાઈના એ પુત્રે શ્રી જગદીશભાઈ અને શ્રી કીરીટભાઈ તથા શ્રી યુનીલાઈના પુત્ર શ્રી પ્રદીપભાઈ પણ ખબેખલા મીલાવીને 'જગદીશ યુપ' ને વધારે ઉનતીના શીખરો સર કરવા માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે.

મહેતા દલીચંદ નરસીદાસ

શ્રી દલીચંદભાઈ મૂળ સાવરકુંડલાના વતની છે પણ છેલ્લા ચાલીશ વર્ષથી મુંબઈને પોતાનું વતન બનાવ્યું છે. બીજી અંગ્રેજી સુધીનોજ અભ્યાસ પણ આધ્યાત્મિક સંસ્કારોએ તેમના જીવનનું ઘડતર અનેખી રીતેજ કર્યું છે. ઉચ્ચવિચારો અને આદર્શોનું જતન કરવાની સતત જાગૃતિએ જ તેમને મુંબઈમાં સારી પ્રતિષ્ઠા અપાવી છે. નાની ઉંમરમાંજ કૌટુંબિક જવાબદારીઓ પોતાના શરીર આવી પડતા રા. રરના પગારથી નોકરી સ્વીકારી, નિષ્ઠા પ્રમાણિકતા અને ન્યાય પચાણતાના સંસ્કારોએ તેમને ધંધામાં સફળતા અપાવી. ધંધામાં ક્રમે ક્રમે આગળ વધતા ગયાં છેલ્લા પંદર વર્ષથી મુળજી જેઠા મારકેટમાં બાગીદારીમાં કાપડના ધંધામાં એક ખ્યાતનામ વ્યક્તિ તરીકે જાણીતા બન્યા છે.

માણસ બુદ્ધિ-દ્રાંટા પડવા દીધા વિના જે એકનિષ્ઠાથી કામ કર્યે જાય તે સિદ્ધિ અને સફળતા તેની સામે આવે જ તેનું ઉદાહરણ શ્રી દલીચંદભાઈનું જીવન છે. ચાલીશ વર્ષથી મુંબઈનો વસવાટ હોવા છતાંય વતન સાથેના સંબંધ તેમણે જરાય ઘટાડ્યો નથી બલકે વધાર્યો છે.

આઝાદી આવ્યા પછી છેલ્લા દાયકામાં વતન સૌરાષ્ટ્રમાં જે વિકાસના કામો થયાં તેમાં શ્રી દલીચંદભાઈએ મિત્રોને સાથે રાખી ટીમરૂપીનિટથી કામ કરાવવામાં યશસ્વી નિવડ્યા છે. વતનની પ્રસંગોપાતની જરૂરીયાતોને લક્ષમાં રાખી નાની મોટી સખાવતો વિના ખચકાણે નોંધાવ્યે ગયા નાનામોટા ઘણા કામો ખત દેખરેખ નીચે ટકોરાબંધ કરવા-કરાવવાની ચીવટ ને આદત આવી વ્યવસ્થા-શક્તિએજ સૌના પૂજનિય બની શક્યા છે એમના મનની સ્વચ્છતા અને સમતુલા પણ ઘણાં. પૈસા તો ઘણા આપે અને સામે ચાલીને અપાવે પણ જીવવ્યવસ્થા ઘણા ઓછા માણસો કરે. જીવનમાં ધંધા ને પૈસાને વળગી રહેનાર આપણી વેપારીયા માણસોની ક્યાં આશક્તિ અને ક્યાં જેમ સાપ વખત આવ્યે કાંચળી ઉતારે તેમ બધોજ વ્યવસાય ભાર ઉતારી પરોપકાર અને અધ્યાત્મમાં મન ચોંટાડવાની ગીતા-મોધી અનાસક્તિ. શ્રીમંતાઈના રાજસી મોજશોખનો જેને સ્પર્શ પણ થયો નથી - સ્વભાવે મોજલા અને આનંદી છે.

સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ તરફનો તેમનો પ્રેમ અને બહુમૂલ્ય ફાળો છૂપા રહ્યો નથી. ખરેજ તેઓ ગુજરાતનું ગૌરવ છે.

શ્રી કાન્તિલાલ જગજીવનદાસ

દામનગરના વતની છે ત્રણ અંગ્રેજી સુધીને જ અભ્યાસ. આદ્યમીલના વારસાગત ધંધામાં બચપણથી જ જોડાઈ ગયા. તે વખતે ધંધાના સ્થિતિ સાધારણ પણ સાહસ અને શ્રદ્ધાથી અને હેવાઉકલતથી ધંધે દગલી રાખ્યો અને તેને લઈને ધંધામાં પ્રગતિ થતી રહી.

સૌરાષ્ટ્રમાં દાનમંજાના જે ઝરણાઓ વહેતા રહ્યાં તેમાં શ્રી કાન્તિલાલની પણ ફિરસો છે દામનગરની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં, રચાનિક જૈન ઉપાશ્રયમાં અને અન્ય નાના મોટા પ્રસંગોએ જ્યાં-જ્યાં અને જ્યારે જ્યારે જરૂરત બીજી થઈ છે ત્યારે આ કુટુંબ ધર્મભાવના અને સંસ્કારોથી રંગાયેલું છે. પોતાને કાંઈ વ્યસન નથી સંયુક્ત કુટુંબ તરીકે આ પંથકમાં સારી ખ્યાતિ પામ્યું છે.

તેમના પિતાશ્રી પણ એવા જ ધર્મશ્રદ્ધાળુ હતા. શ્રી ભોગીલાલ અને કાન્તિલાલ સાથે રહીને ઘણી સમાજસેવાની પ્રવૃત્તિઓને હું આપી રહ્યો છું.

દોશી જગજીવન કેશવજી

જીવનમાં વિવિધ મેળવવા માટે બહુ જ્ઞાનની જરૂર નથી. જરૂર છે ફક્ત વ્યવહારકૌશલતાની અને અડગ હિંમતની. શ્રી જગજીવનલાલ તળાવ પાસે દાઠાના વતની. જી ગુજરાતીનોજ અભ્યાસ. ધંધાર્થે મુંબઈ ગયા. રૂ. ૧૫ ના પગારની નોકરીથી જીવનની શરૂઆત કરી. સખ્ત પરિશ્રમ અને અખૂટ શ્રદ્ધાએ ૧૯૮૧માં ભાગીદારમાં સોપારીની દુકાન શરૂ કરી. ૨૦૦૦માં ભાગીદારીમાંથી છુટા થયાઅને ૨૦૦૩ માં ચીમનલાલ જગજીવનને નામે દુકાન શરૂ કરી. ધંધામાં બે પૈસા કમાયા અને છુટે હાથે દાન-ધર્મમાં એ સંપત્તિને ઉપયોગ શરૂ કર્યો. દાઠાની હોસ્પિટલમાં, તળાવની વિદ્યાર્થી બોર્ડિંગમાં, કદમ્બગિરિ અને પંચગિરિમાં મેરશિપર બંધાવવા અર્થે સારું એવું દાન કર્યું છે. મીઠું અને રોટલો ખાવો પણ કોઈની મદદ ન લેવી એવી એક આત્મશ્રદ્ધાએ પોતાના સ્વયંભોજ ધન-દોહત અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કર્યાં. પાલીતાણાની દરેક ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં તેમનું દાન ગૂંચવું રહ્યું છે. પુત્રોને સારી કેળવણી આપી છે. તેમની ધર્મપ્રિયતા ખાસ ધ્યાન બેસે એવી છે. મુંબઈમાં જ્ઞાતિના મેળાવડાઓમાં, જ્ઞાતિના બાળકોના રંગોત્સવોમાં અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં હમેશા મોખરે રહે છે અને પારમાર્થિક જીવન જીવે છે. વિદ્યા અને સંસ્કારના ધામોને ધનની અંગૂલી અર્પીને પ્રોત્સાહિત કર્યા છે; પ્રકૃત્વિત બનાવ્યા છે. પૈસા તો ઘણા પાસે હોય છે પણ વિદ્યા, સંસ્કાર અને કેળવણી અર્થે તેનો વિનિયોગ કરનારા કેટલાં? શ્રી જગજીવનલાલએ લક્ષ્મીને સદઉપયોગ કર્યો. જરૂરીઆતવાળા તેમના આંગણેથી નિરાશ થઇને કદી પાછા ફર્યા નથી.

કુદરતમાં જેમ વૃક્ષોને ફળ સાંપડે છે ત્યારે નીચા નમે છે તેમ શ્રીમંતાઈની સાથે જેનું અંતકરણ વિનમ્ર અને છે તેની જ શ્રીમંતાઈ શોભે છે. શ્રી જગજીવનલાલએ જૂના મૂલ્યોના સારા તત્વોને સંપૂર્ણ માન આપ્યું છે. હમણાં જ ગ્રામવિકાસ મંડળની એક પ્રાથમિક શાળા માટે તેમણે ચિમનલાલ જગજીવનને નામે ૧૫૦૦૦ ની મદદ કરી છે જે તેમની હૈદરતાની પ્રતીતિ કરાવે છે.

કપુરચંદ રાયચંદ શાહ

બમનગર તરફના વતની છે. મેટ્રીક સુધીનો અભ્યાસ. વિદ્યાભ્ય સ દરમ્યાસ સામાયિક પ્રવૃત્તિઓ, લાઇબ્રેરી, ગૌશાળા વિગેરેમાં રસ લીધો. ૧૯૬૧ થી ૧૯૬૫ સુધી કાચીન ખાતે એક્સપેર્ટ ઇન્સ્પેક્ટરનું સફળ સંચાલન કર્યું. ભારતમાં ૧૯૬૫માં મુંબઈની પેઢીમાં મોટાભાઈનું એક્સીડન્ટથી અવસાન થતાં મુંબઈ આવવું પડ્યું. મુંબઈની પેઢીનું સંચાલન કર્યું. દરમ્યાન ગુજરાતમાં ૧૩૨થો મીલ કરવાનો વિચાર આવતાં, બાવનગરમાં કોઈક રથો મીલ કરવાનો વિચાર આવતાં બાવનગરમાં ૧૯૬૬માં કોપરની મીલ શરૂ કરી. ગુજરાતમાં કોપરેલ તેલનું ઉત્પાદન કરતી આ એક જ મીલ હતી. બાવનગરમાં અનુકૂળ વાતાવરણ ન જણાતાં છેવટે મુંબઈમાં ફરી ધંધામાં સ્થિર થયાં છે. સ્વભાવે ઘણું જ ઉદાર અને પરગજુ છે.

શ્રી શાંતિલાલભાઈ શાહ

જૈન સમાજમાં એક સેવાભાવી અગ્રણી તરીકે જાણીતા થયેલા અને મુંબઈમાં ધંધાર્થે ઘણા વર્ષોથી વસવાટ કરતાં શ્રી શાંતિલાલભાઈ શાહ કોંડ (ધાંગઢા) ના વતની છે. સાત ગુજરાતી અને ચાર અંગ્રેજી સુધીનો જ અભ્યસ. નિયતિ સાધારણ એટલે કૌટુંબિક જવાબદારીઓ વહન કરવા નાનો વયમાં મુંબઈ ગયા અને નોકરી કરી. ધર્મ અને સમાજસેવાની ભાવના ધરાવતા આ યુવાનની શક્તિને શ્રી રતિલાલ વધંમાન શાહની હું મળી અને વ્યક્તિત્વ ઉપસી આવ્યું.

વ્યાપારી ક્ષેત્રે મશીનરી લાઈનમાં ભાગીદારીમાં કંપલાવ્યું. ૧૯૪૬ થી સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કર્યો. દેશના બધા જ પ્રાંતો ફર્યા છે. ધંધાને ઘણો જ વિકસાવ્યો છે, સામાજિક સુધારણા અર્થે ઘણી સંસ્થાઓ ઉભી કરી અને આજે પણ ધાર્મિક અને શૈક્ષણિક એવી ઘણી સંસ્થાઓમાં સંકળાયેલા છે. તેમનો અનુભવ અને ઉડી સૂઝ ઘણી પ્રવૃત્તિઓને મળતો રહ્યો છે. આજ સુધીમાં લાખો રૂપિયાના દાનો ગુપ્ત રીતે અને જાહેરમાં કર્યા છે. મુંબઈના વ્યાપારી સમાજમાં તેમનું વજન પડે છે. પ્રસિદ્ધિથી હમેશાં દૂર રહ્યાં છે સત્તાની કોઈ દિવસ ઈચ્છા રાખી નથી. રેલ્વેની કમિટિમાં યોગ્ય સ્થાન મળ્યું છે. ઓડગેઈજ લાઈન લાવવામાં તેમની મહેનત અને પુરુષાર્થ દાદ માગી લ્યે છે ઘણા જ વિચારશીલ વ્યક્ત છે.

શ્રી વિઠ્ઠલદાસ નાથાલાલ

બાવનગર જિલ્લાના મહુવા તાલુકાના મોટા આસરાણા ગામના વતની છે ઘણાજ પરગજુ અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં ભક્તિભાવ-પૂર્વક રસ લઈને, શક્ય હોય ત્યાં આયિક સહકાર આપીને પણ પોતાની સુવાસ પ્રસરાવી રહ્યાં છે.

વડીલો પાસેથી મેળવેલા ધાર્મિક સંસ્કારો પ્રમાણે ધર્મ પરાયણ જીવન જીવી રહ્યાં છે તુલસીશ્યામ યાત્રાધામમાં જ્યોત્સ્નાર માટે રૂ. ૧૫૦૦૦નું ઉદાર દાન આપીને જ્યોત્સ્નાર બંગાળની શુભ શરૂઆત કરી છે બીજા અનેક નાના મોટા ફંડાળાઓમાં તેમની દેહુગી હોય જ.

શ્રી યુનિલાલ નારણભાઈ

ગોહિલવાડમાં તણસા પાસેના રાજપરા ગામના વતની છે. ધંધાર્થે ઘણા સમયથી મુંબઈ આવીને વસ્યા છે. કેળવણી અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં અપાર લાગણી ધરાવે છે નાના મોટા ધાર્મિક ફંડ ફાળાઓમાં આ કુટુંબે સુંદર ફાળો આપીને યશસ્વળી પ્રાપ્ત કરી છે. સૌરાષ્ટ્રની ઘણી જૈન સંસ્થાઓમાં તેમની સખ વતો છે. તળાવ જૈન બોર્ડિંગના કાર્યકર્તા તરીકે પણ સેવા આપી રહ્યાં છે. જૈન સેવા સમાજ પાલીતાણામાં પણ તેમનું ઘણું મોટું દાન છે. પાલીતાણા શ્રાવિકાશ્રમમાં, બાલાશ્રમમાં, મહુવા બાલાશ્રમમાં, મહિલા ઉપાશ્રમમાં, પ્રાગજી ઝવેર ધર્મશાળામાં, તળાવ વિદ્યાર્થી-ગૃહમાં, સાવરકુંડલા, બાવનગર, સુરત, મુંબઈ એમ બધી જગ્યાએ જૈન ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં, અને જૈન બાલકોની કેળવણી અર્થે દેહુગી કરી છે. તીર્થોની યાત્રા કરી છે. આ બધી ધાર્મિક પ્રેરણાઓ તેમના ધર્મપત્ની શ્રીમતી ચંપાબહેનને આભારી છે બહેન ચંપાબહેન પણ ઘણાજ સુશીલ અને સેવાભાવી છે.

પારેડ માધવસિંહ મુળજીભાઈ

શ્રી માધવસિંહભાઈનો અભ્યાસ હાઇસ્કૂલનો છે. તેઓશ્રી તેમના પિતાશ્રીના વખતથી ચાલી આવતી ટીચર મરચન્ટ અને જંગલ કોન્ટ્રાક્ટરની પેઢીનો વહેપાર કરે છે. તેમના પિતાશ્રી સ્વ. મુળજીભાઈ દોસતભાઈ પારેડરાજપીપળા વિભાગના જાણીતા સામાજિક કાર્યકર હતા. ઉપરાંત રાધસ્વામી સંપ્રદાયના ચૂરત અનુયાયી હોઈ ધાર્મિક કાર્યોમાં અગ્રણ્ય ભાગ લેતા હતા. એજ સંસ્કાર શ્રી માધુસિંહભાઈ તથા તેમના મોટાભાઈ સ્વ. ન્હારસિંહભાઈમાં આવેલા છે. તેઓશ્રી નાટ્ય લેખક છે અને જિજ્ઞાસી લલિતકલા પ્રવૃત્તિના ખાસ પ્રણેતા છે. આ કાર્યમાં તેમણે સારીપેઠે આર્થિક ધસારો પણ વેઠેલો છે. તેમનાં નાટકો : મહારાણા પ્રતાપ, ગુર્જર કેસરી, જીવનજ્યોતિ, પ્રકાશ વિગેરે મુખ્ય છે. તેમના મિત્રો શ્રી ચંદ્રસિંહ કવિ, શ્રી રતનાંસિંહ મહીડા તથા શ્રી હરીસિંહ મહીડાની રાજકીય, સામાજિક અને કેળવણી વિષયક પ્રવૃત્તિઓમાં હંમેશા સાથે રહી હાર્દિક સાથ-સહકાર આપી દેશસેવાના કાર્યમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપેલો છે.

તેઓશ્રીએ પોતાના તેમજ તેમના મિત્ર કવિ ચંદ્રસિંહ પારેડના સયુક્ત પ્રયાસથી શ્રી રાજપીપળા લલિત કલા મંડળની સ્થાપના કરી તેના દારા જુદાંજુદાં મંડળોને કિંમતી આર્થિક મદદો પહોંચાડેલી. રસકવિ શ્રી રઘુનાથ જલ્લાભટ્ટનો વનપ્રવેશ મહોત્સવ યોજી રાજપીપળામાં તેમનું 'બહુમાન કરાવેલું'. ગુજરાતી રંગભૂમિનો શતાબ્દિ મહોત્સવ શાનદાર રીતે ઉજવી ગુજરાતી રંગભૂમિના કલાકારો, લેખકો વિગેરેનું 'બહુમાન કયું' હતું. પોતાનાં સંપ્રદાયનાં ધાર્મિક સંમેલનો યોજી સતસંગનો લાભ લીધેલો. સંત વિનોબાજી ભાવેની ભૂમિપ્રવૃત્તિમાં તેમણે ૧૫૦ એકર જમીન ભૂદાનમાં આપી અને પૂ. રવિશંકર મહારાજના હસ્તે લાયક વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાઅભ્યાસ અર્થે ગુપ્તદાન આપેલાં. હોમિયોપેથ વૈદકશાસ્ત્રનો તત્ત્વરપર્થી અભ્યાસ કરી પોતાના બગેલે ધર્માદા દવાખાનું ચલાવી હજારો રોગીઓને મક્કત દવાઓ આપેલી. જંગલના બીલોને અવારનવાર અન્ન-વસ્ત્રોની મદદ પહોંચાડેલી. 'માલસામોટ' (હિલરેશન) કો ઓ હાઉસીંગ અને ડેવલપમેન્ટ સોસાયટીના વર્ષો સુધી પ્રમુખ રહીને કિંમતી સેવાઓ આપેલી છે.

આમ એકંદરે પ્રગતિશીલ માધવસિંહભાઈએ જનકલ્યાણ અર્થે પોતાની તન, મન અને ધનથી ઉમદા સેવા આપેલી છે અને ઉચ્ચ પ્રકારની ખાનદાની જાગવી રાખી છે. રાતિના હરકોઈ કાર્યમાં તેઓશ્રી હંમેશ સાથ સહકાર આપે છે. જ 'અભિભૂત યુરક' ના વર્ષો જૂના આજીવન સભ્ય છે. અને રાજપીપળાના એક ઉદાર નાગરિક છે.

રાવ મોહનલાલ પ્રભુદાસ

શ્રી મોહનલાલનો અભ્યાસ નોનમેટ્રીક છે. તેઓ જાણીતા વહેપારી છે. સને ૧૯૪૧થી તેમણે મીલ-જીન રોસર્સનો ધંધો શરૂ કરેલો છે અને 'મોહનલાલ પ્રભુદાસ એન્ટ ડુ.'ની સ્થાપના કરી છે. આ ઉપરાંત તેઓ ૧૯૩૪થી સ્થાપેલ 'શેઠના આયર્ન વર્ક્સ એન્ડ કુ.'માં જાગીદાર છે. જે કારખાનું લોખંડનો સામાન બનાવે છે અને તેની ઓફિસ ન્યુ કોટન મીલ કમ્પાઉન્ડ રાયપુર

દરવાજા બહાર છે. ૧૯૬૪થી સ્થપાયેલ 'નારાયણ એન્જનીયરીંગ વર્ક્સ'ના પણ તેઓ જ ગીદાર છે.

તેઓશ્રી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના ચૂરત અનુયાયી છે. અને સત્સંગી છે. અ. વિ. મંડળના સને ૧૯૪૪માં ઉપપ્રમુખ હતા. વડોદરા જાત્રાલયના નવા મકાનની સ્થાપનામાં એક રમતો ફાળો આપેલો. આ ઉપરાંત મંડળના આજીવન સભ્ય તથા 'યુવક'ના આજીવન મુરખી છે. આપખળે આગળ વધ્યા છે સાહસિકતા, ખંત, પ્રમાણિકતા અને પ્રગતિ તરફ દૂર કરવાની તેમની ઝંખનાએ જ તેમને આર્થિક અને ઔદ્યોગિક પ્રગતિ તરફ દોર્યા છે જે બીજાઓને માટે પ્રેરણારૂપ છે.

(૧) ગુજરાત વહેપારી મહામંડળ, (૨) અમદાવાદ પ્રોડક્ટીવીટી કાઉન્સિલ, (૩) અમદાવાદ એન્જનીયરીંગ એસો., (૪) ભોમ્બે મીલ-જીન રોસર્સ મરચન્ટ એસો., (૫) અમદાવાદ આયર્ન હાઉસર એન્ડ પેઈન્ટ મરચન્ટ ફેડરેશન વિગેરે સાથે સંકળાયેલા છે. નાના-મોટા દાનો પણ તેમણે આપેલા છે.

શ્રી બચુભાઈ પારેખ

શાંત વ્યક્તિત્વ અને નિખાલસ સ્વભાવ જેમનામાં નજરે ચડે છે તે શ્રી બચુભાઈ પારેખ દામનગરની મહાજન સંસ્થાના અગ્રણી તરીકે જાણીતા થયેલા છે દામનગર ઓર્થલ મીલનું સફળ સંચાલન કરે છે. ધંધામાં બે પૈસા કમાયા અને કમાઈ જાણુવા સાથે પરમાર્થ કરી જાણ્યો.

નાનપણમાં મુ'બઈ કલકત્તા વિગેરે સ્થળોએ નોકરી અર્થે ફર્યા. પણ પછી સમય જતાં વતનમાં જ ધંધો શરૂ કર્યો અને ધંધામાં સ્થિર થયાં. દામનગરમાં રામજીમંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરાવી, પારાયણ કરાવી, હજારો વ્યક્તિઓને તેનો લહાવો લેવરાવ્યો. સાધુસંતો તરફ તેમની અનન્ય ભક્તિ રહી છે. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવામાં આનંદ માને છે. તેમની સખાવતના ધણા કામો છે. પોતાના મજૂરે જ સંતોષી અને રાજી રાખવાના તેમના પૂરા પ્રયત્નો હોય છે. વ્યવહારકુશળતા, અદમ્ય ઉત્સાહ અને અથાગ પરિશ્રમ તેમણે ખેડ્યો પછી પિધાતાની અને લક્ષ્મીની અમીદણિ તેમના પર કેમ ન હોય ? ધણાજ સુખી અને યશસ્વી જીવન જીવે છે.

કાલરીયા પદમાભાઈ નથુભાઈ

ગામ પીપલીયા ધોગજીના વતની અને ખેતીવાડીના ક્ષેત્રે ધણા જ અનુભવી અને પુરૂષાર્થી વ્યક્તિ તરીકે આ પંથકમાં ખ્યાતનામ બન્યા છે. આજથી ૫૪ વર્ષ પૂર્વે 'મગફળીનું' પ્રથમ વાવેતર કરીને સૌરાષ્ટ્રના ખેડૂતોએ ૧૦૦ કરોડ રૂપિયાની કિંમતનો મલ-પાક-આપ્યો શ્રી પદમાભાઈને સૌરાષ્ટ્રના ખેડૂતોએ "મગફળીના પિતા" તરીકેનું બીરુદ આપ્યું હતું.

તન્ના જમનાદાસ માધવજી

માતપર ઉદ્યોગપતિ તરીકે મહાન પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરનાર લુહાણા ગૃ'સ્થ શ્રી જમનાદાસજીએ એક નેકદિલ સજ્જન અને ઉદાર સખાવતી પુરુષ છે. મુંબઈ અને અન્ય સ્થળોએ તેમજ વતનમાં એમની સેવાઓ અભિનંદનીય છે. અટળક સંપત્તિ હોવા છતાં તેમની સાદાય અને નમ્રતા ખાસ ઉલ્લેખનીય છે. આજે મોટી ઉંમરે પણ તેમનો જુરસો યુવાનને પણ સરમાને તેવો છે.

શ્રી રમણીકલાલ દયાળજીભાઈ

તળાખ પાસે દાઠના વતની અને વર્ષોથી મુંબઈમાં વસવાટ કરનાર શ્રી રમણીકલાલ કાળી ગરીબી અને દુઃખના કપરા દહાડા વચ્ચે ૧૯૪૬માં વતનને રસ્તેથી મુંબઈની વાટ લીધી. ઓછામાં ઓછી સગવડ અને શિક્ષણ પણ પૂરું લીધા વિના કાચી ઉમરમાં ધંધા નોકરીની શોધમાં મુંબઈ આવ્યા.

હૃદયમાં હામ બીડીને નીકળ્યા હતા એટલે તેમની કાર્યદક્ષતા ઉપર સિહોરવાળા શ્રી પ્રાગજીભાઈ મુખ્ય અન્યા અને હુંફ આપી, તેમના તેજસ્વી વ્યક્તિત્વને ઉંચકી લીધું. વ્યાપારમાં તેમની નિયંત્રણ શુદ્ધિ કસોટીની એરણ પર ચડી અને સફળ થયાં ઉત્તરોત્તર ધંધામાં વિકાસ થતો રહ્યો અને સંપત્તિવાન બન્યા.

મરીબોની યાતનાઓનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ હતો. દુઃખ જોયેલું. એટલે આંખો મીંચીને વર્તનમાં અને અન્ય સ્થળે લક્ષ્યોનો સદ્વિયોગ કરવા માંડ્યા. સાદા, સંયમી અને ધર્મપરાયણ જીવનની કેટલીક ઉદારતા જોઇએ. દાઠાની શાળામાં, હૈદય સેન્ટરમાં, ઉપાશ્રયના જીર્ણોદ્ધારમાં અને જ્ઞાતિનાં નાનામોટા કામકાજમાં તેમના તરફથી સારી એવી રકમ અપાયેલી છે, ગુપ્તદાનમાં વિશેષ કરીને માનનારા જે. જેમ જેમ ધંધામાં યરકત મળતી ગઈ તેમ તેમ તેના મનની ઉદારતા વધતી ગઈ. દયા અને કરુણા પ્રગટતા ગયાં. હિન્દુસ્તાન ૧ ધણા દર્શનીય સ્થળોનું પરિભ્રમણ કર્યું છે. દાઠાના વિકાસ માટે મુંબઈમાં દાઠાવાળાઓનું નિત્યમંડળ ઉભું કરવાના સતત પ્રયત્નો રહ્યાં છે.

શ્રી નાગરદાસ ગાંધી, નગીનદાસ પ્રેમચંદ વિગેરે સથે મળી ચોક્કસ આયોજનપૂર્વક વતન પ્રત્યેનું ઝણ ચૂકવવા હમેશા પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે.

દાઠાની જૈન અને જૈનેતર સંસ્થાઓને તેમણે ઉદાર દિવે દાનનું ઝરણું વહાળ્યું છે.

સંઘવી જગમોહનદાસ માધવજીભાઈ

કચ્છ કાઠિયાવાડની ધન્ય જૂનએ જે કેટલાક ધર્મશ્રધ્ધાળુ મહાનુભાવો અને દાનવીર નરસનેની સમાજને સુદર ભેટ ધરી છે એવા નામાંકિત કુટુંબોમાં જગમોહનદાસ સંઘવીના કુટુંબે ઔદ્યોગિક અને શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે એક અને ખી ભાત પાડી દઇ સૌરાષ્ટ્રના ભાતી-ગળ ઇતિહાસમાં નવું તેજ પુર્યું છે. સાવરકુંડલા પાસેનું વાંશીયાળી ગામ તેમનું મૂળ વતન. જીવનમાં કાંઈક કરી છુટવાની ખ્યાયેશ ધરાવતા આ કુટુંબને વિશાળ ક્ષેત્ર જોઇતું હતું. એટલે ૧૯૪૧થી ભાવનગરમાં આવી વસવાટ કર્યો. જે કે આમતો છેલ્લા પચાસ વર્ષથી આ કુટુંબ રંગ રસાયણને ક્ષેત્રે મુંબઈમાં જાણીતા બન્યા છે. ભાવનગરમાં ધંધાની કેટલીક શક્યતાઓ તપાસી ત્યાં પણ રંગઉદ્યોગની શરૂઆત કરી અને તેમના કાર્યદક્ષ પુત્રોએ ભાવનગરનો વહીવટ સંભાળ્યો. શરૂઆતથીજ સારી એવી પ્રગતિ હાંસલ થતી રહી તેથી પ્રેરાઈને તે વખતે શ્રી મનુભાઈ શાહે આ કારખાનાની મુલાકાત લઇ સંચાલકોની દીર્ઘદષ્ટિની મુક્તાકંઠે પ્રશંસા કરી હતી. સમય જતા આ કારખાનાનું વિસ્તરણ કરી નવીન ઇન્ડસ્ટ્રીઝ ૧૯૬૧માં ભાવનગરમાં કોંગ્રેસ આધિવેશન વખતે સ્થાપી અને નવીન ઇન્ડસ્ટ્રીઝનું કામ વિશાળ

પાયા ઉપર રેગ્યુલર રીતે ચાલવા માંડ્યું. ૧૯૬૫ સુધીમાં રંગની ધણીખરી આછટમો આવરી લીધી જીવિષ્યમાં વધુ રીસર્ચ અને મશીનરી સંબંધે પ્રયત્નો શરૂ છે. ધાર્મિક અને પરમર્થિક સંસ્કાર વારસો પણ આ કુટુંબને મળેલો છે. કોલેજનું ઉચ્ચ શિક્ષણ નકિ લીધા છતાં ખૂબજ જ્ઞાની અને અનુભવી છે ધંધાના સંચાલનમાં શ્રી નવલભાઈ, નવીનભાઈ વિગેરે સાથે રહીને ઉજ્જવળ પગદંડી પાડી રહ્યાં છે. ઓછું બોલવું છતાં અમૂનભણી વાણી, થોડા શબ્દોમાં ઘણું કહેવું એ એમનો ગુણ છે. કોઇપણ સમાજની આબાદી પૂરી કેળવણી વગર શક્ય નથી તેમ તેઓ માને છે તેથીજ ભાવનગરમાં સરદારનગરમાં હાઇસ્કૂલ બાંધવા માટે ભાવનગર કેળવણી મંડળ મારફત સંઘવી માધવજી સ્વજનો નામે રૂ. ૫૧૦૦૦ ની ઉદાર રખાવતની જાહેરાત કરી-મુંબઈમાં ચાલતી નાની મોટી અનેક સંસ્થાઓને આર્થિક હુંફ આપતા રહ્યાં છે. સાહિયિક પ્રવૃત્તિઓને પણ મોકળે મને મદદ કરી છે. તેમનું આખુએ કુટુંબ ખૂબજ સંસ્કારી અને કેળવાયેલું છે.

શ્રી રામજીભાઈ બી. લુહાર

ભાવનગરના વતની છે. અને કાંઈ પણ અભ્યાસ કર્યા વગર પોતાની સંઘ્યુક્તી ફર્નીચર બનાવવાના ધંધામાં ઘણી મોટી પ્રગતિ સાધી શક્યા છે જે તેમની શક્તિનો પરિચય કરાવે છે.

બચપણથીજ શ્રી રામજીભાઈને કાંઈક નવું શીખવાનો, જાણવાનો અને કાંઈક કરી બતાવવાનો શોખ હતો—આશા ઉત્સાહ સાથે ૧૯૩૧થી ધંધામાં ઝપટાવ્યું. જેમનું ફર્નીચર આજે ભાવનગર, રાજકોટ, અમદાવાદ અને અન્ય સ્થળોએ પહોંચ્યું છે.

સ્વધર્મ પ્રત્યે અબીરૂચી રાખનારા બની શકે તે કુટુંબની અને જ્ઞાતિની સેવા કરવામાં અને શક્ય હોય તે સામાજિક સંસ્થાઓમાં પોતાનો કુત્રપાંદડી સહકાર આપવામાં તેમણે ઉમળકા બતાવ્યો છે. તેમને ત્યાંથી કદી કોઇ નિરાશ થઇને પાછું ગયું નથી ધંધાર્થે દેવાટન કર્યું છે. નાનામોટા તીર્થધામોની યાત્રા કરી છે.

નાની ઉમરમાં માતાપિતા ગુજરી જતા કૌટુંબિક જવાબદારીઓ તેમને શીરે આવી પડેલી એટલે કેટલીક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરીને પણ ધંધામાં આગળ વધ્યા.

ધંધામાં સફળતા મળી તેનો યશ-તેઓ કુદરતની કૃપા ગણે છે—મીલનસાર સ્વસાવના, ધાર્મિક મનોવૃત્તીવાળા શ્રી રામજીભાઈ પંદરેક વ્યક્તિના સંયુક્ત કુટુંબનાં રહે છે. કુશળ કારીગરોમાં તેમની ગણના થાય છે.

શ્રી વલ્લભભાઈ ભાણુજીભાઈ

પીપલીયા-ધોરાજીના વતની—પાંચ ગુજરાતી સુધીનો જ અભ્યાસ. પોતાની હૈયા ઉકલત અને આવડતને લઈ હાલ રાજકોટમાં વેલ્ડીંગના કામમાં ઘણી મોટી નિહિ હાંસલ કરી છે. સ્વયંજ અને સ્વયંપ્રેરણાથી આગળ વધ્યા છે. અને ધાર્મિક, સામાજિક કામોમાં પણ પોતાના અંતરાત્મા પ્રમાણે યથાશક્તિ ફાળો આપી રહ્યાં છે. ૧૯૬૬ માં ધંધાની શરૂઆત કરી, ધંધાને આજે સારી રિથિતિમાં મૂક્યો છે.

CIPLA

INDIA'S TRULY NATIONAL PHARMACEUTICAL CONCERN

**CIPLA REMEDIES ARE
AMONG THE WORLD'S BEST.**

CHEMICAL, INDUSTRIAL &
PHARMACEUTICAL LABORATORIES, LTD
289, BELLAIS ROAD, BYCULLA, BOMBAY-8.

CIPLA The Chemical, Industrial and Pharmaceutical Laboratories—is among the foremost pharmaceutical manufacturing institutions in India.

CIPLA has contributed to the raising of the Indian Pharmaceutical Industry to its present high level.

CIPLA has established a tradition for **Quality, Purity & Dependability,**

CIPLA products, as a result of scrupulous care and attention at all stages of manufacture, analytical control, biological testing and standardization, rank among the world's best and have thus gained the approval and the fullest confidence of the medical profession in India and abroad.

CIPLA is always at the service of the Medical Profession and the Nation.

૨. ભીમજીભાઈ રૂગનાથ મહેતા

આદર્શ, ભાવનાઓ અને સ્વપ્નોને મૂર્તસ્વરૂપે સ્વરૂપે સાકાર કરે તેવા વિરલ અનુભવ તો કોઈક કર્મયોગીને જ સાંપડે, જેમણે નિજ-જીવનમાં કર્મ અને કર્તવ્યને પ્રાધાન્ય આપીને ઘણી સંસ્થાઓને નવજીવન આપ્યું તે શ્રી ભીમજીભાઈ મહેતા સૌરાષ્ટ્ર અમરેલી જિલ્લાના નાનાઆંકડીયા ગામના વતની છે. ખેતીવાડીનો વ્યવસાય કરતા સાધારણ કુટુંબમાં તેમનો જન્મ થયો.

૧૯૬૮માં દુકાણ પડ્યો અને ખેતી વેચી નાખવી પડી. આવી પડેલી કૌટુંબીક જવાબદારીઓ વહન કરવા નોકરીની શોધમાં મુંબઈ તરફ પ્રયાણ કર્યું. થોડો સમય નોકરી કરી પણ છેવટે નોકરી છોડીને રંગોળા વ્યાપાર કરે કર્યો. સારી એવી આવક થઈ. ભાગીદારીમાં ચાલતું આ કામ સમય જતાં છોડ્યું અને કાપડની મીઠ શરૂ કરી એ પણ વેચી સમયે સમયે આકરી અગ્નિ કસોટીમાંથી પસાર થતા રહ્યા.

છેવટે પ્રારબ્ધ, બળ અને પ્રબળ પુરુષાર્થથી બહુજ દુનંદ સમયમાં સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી. આવા એક ઉમદા પ્રકૃતિના શિક્ષણપ્રેમી અને સમાજસેવાની ભાવનાવાળા ઉદાર મહાનુભાવશ્રી ભીમજીભાઈ ઉદાર મનોવૃત્તિના રાજ ગણાય છે.

અમરેલીમાં હાઈસ્કૂલ માટે, મુંબઈમાં સર હરશીસન હોસ્પિટલ માટે, નાનાઆંકડીયા ગામે શાળા માટે, અને ચારે તરફ નાનીમોટી સંસ્થાઓમાં દાનનું ઝરણું વહાવ્યું છે.

સ્વભાવે ખૂબજ વિનમ્ર છે, ઉદાર સ્વભાવને કારણે લોકપ્રિય બન્યા છે અત્યારે આર્ટસીલકના મોટા વેપારી છે જીવનગરમાં વેલો ઇન્ડસ્ટ્રીઝના પાર્ટનર છે. કપોળ જાતિની નાનીમોટી કમિટિઓમાં તેમનું સારું એવું સ્થાન છે. સાહજિકવૃત્તિ. સ્વયંપુરુષાર્થ અને ઇશ્વર કૃપાથી અગળ વધ્યા છે તેમની સફળતામાં વડીલોની વાતસ્યદ્રષ્ટિ અને દ્રઢ મનોબળ જેવા સદ્યુજોએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.

શ્રી ભીમજીભાઈ ખરેખર યુજરાતી સમાજનું ઔરવ છે. તેઓ આપણને સૌને પ્રેરણાસ્પ બની રહે અને સેવાભાવી અનેક પ્રવૃત્તિઓ આગળ ધપાવવા ચિરંજીવ બનો તેવી પ્રાર્થના છે.

તેઓમાં સાદી સમજણ, નિરાશીમાની વહેવાર અને કર્તવ્યબિહિનો ત્રિવેણીસંગમ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે મુક સેવાના પ્રતિક્ષમા શ્રી ભીમજીભાઈને અનેક સંસ્થાઓમાં સક્રિય અને સંગીત ફાળો રહ્યો છે.

૧. શેઠ ઇન્દુભાઈ નરોત્તમભાઈ

જે કુટુંબે મહુવાના ભાગીતળ જાહેરજીવનમાં અક ઉમદા છાપ ઉભી કરી છે તેવા પરિવારમાં શેઠ શ્રી નરોત્તમભાઈ નાથાભાઈને લાં ૧૯૨૩માં શ્રી ઇન્દુભાઈનો જન્મ થયો. પિતાશ્રીની ઉજ્જવળ કારકીર્દિના યશભાગી વારસદાર તરીકે શેઠ શ્રી ઇન્દુભાઈએ શહેરના જાહેરજીવનમાં જીવન રસ લઈને પોતાની નાનીચયમાં અનેક જવાબદારીઓ ઉપાડી લીધી.

ઈન્ટર કોમર્સ સુધીનો જ અભ્યાસ પણ વ્યવહાર કુશળતાને લઈને ધંધામાં ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ સાધતા રહ્યાં. શેઠ શ્રી ઇન્દુભાઈ નાનપણથી જ ઐશ્વર્યની મૂર્તિસમા દેખાતા. વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિમાં હંમેશાં મોખરે રહેતા હતા. મહુવામાં સામાજિક કામોને વેગ આપવા યુવકસંઘની થયેલી સ્થાપનામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. દેશકાળને

અનુરૂપ જ્યારે જ્યારે સામાજિક સેવાઓની જરૂર પડી છે ત્યારે ત્યારે તન-મન વિસારે મૂકી તેમણે કરેલી સેવાઓ ચિર: સ્મરણીય બની રહેશે.

લડાઈ, આપત્તિ કે મોંઘવારીના કપરા કાળ વખતે જીવન જરૂરીયાતની વસ્તુઓનું સસ્તા દરે વેચાણ કાર્ય કામ ઉપાડી લઈને ગરીબ લોકોના આશિર્વાદ મેળવ્યા છે આ કુટુંબે શોષણને સ્થાને સેવા અને પ્રાપ્તિના સ્થાને ત્યાગની ભાવનાને વિકસાવીને સમાજને શ્રેષ્ઠ અને ચિર સ્મરણીય દૃષ્ટાંત દાખવેલ છે

શ્રીમંત પિતાના પુત્ર હોવા છતાં જીવન ઊપયોગી ઘણા શોષ પણ કેળવી શક્યા. તરવું, ઘોડેસ્વારી, મોટર ડ્રાઈવિંગ, રકાઉટ, શુટીંગની તાલીમ, વ્યાપાર અને અન્ય સ્મતગમતની ઈત્તર પ્રગતિઓમાં હંમેશા મોખરેનું સ્થાન પામતા રહ્યાં. નાનીચયમાં જ આ બધી પ્રવૃત્તિઓએ તેમના જીવનને ઘડવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણી મહુવામાં પૂરી કરી ઉચ્ચ શિક્ષણ મુંબઈમાં મેળવવાને સફળાગી બન્યા. ઇન્ટરના અભ્યાસ વખતે જ માલોમના મુક્તિજંગના દર્શન થયાં. રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં આમ કેટલોક સમય સુધી તેમણે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો.

સમય જતાં ધંધા તરફ ધ્યાન કેન્દ્રીત કર્યું. લાકડાના વ્યાપારમાં પ્રગતિ કરતા રહ્યાં. મુંબઈના આ વસવાટ દરમિયાન ટીબર માર્કેટના સહાસદ બન્યા. અને તેના વિકાસમાં પણ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. પિત શ્રીની વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે ૧૯૫૫માં મહુવામાં આગમન થયું

મહુવામાં મહુવા એમ્બર એન્ડ કોમર્સના ઉપપ્રમુખ તરીકે, મહુવા કેળવણી સહાયક સમાજના માનદ ખજાનચી તરીકે, મહુવા સાર્વજનિક નિરાશ્રીત ફંડના ટ્રસ્ટી તરીકે, મહુવા નાગરિક સહકારી એન્કે ૧ ડાયરેક્ટર તરીકે, મહુવા તાલુકા સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘના પ્રમુખ તરીકે, પાકિસ્તાનની લડાઈ વખતે સંરક્ષણ સમિતિના ફંડ માટેના કન્વિનર તરીકે પણ પ્રશંસનિય કામ કર્યું છે.

પિતાશ્રીને પગલે ચાલનાર શ્રી ઇન્દુભાઈની પિતાના અધૂરા રહેલા કામો પૂરા કરવાની તેમની સદ્ભાવના છે. રાજ્ય સરકારે જે પી નો માનવંતો ઇલકામ આપ્યો છે. અને તેમની સુયોગ્ય કદર કરી છે.

મેર દામોદરદાસ ગોરધનદાસ

સૌરાષ્ટ્રમાં સોરઠ જિલ્લાના નાના ગામ તાલાળા (ગીર)માં નાનપણમાં ફક્ત ચાર યુજરાતી ચોપડીનો અભ્યાસ કર્યો. પિતાશ્રીની ચાલતી કાપડની દુકાને ખેતી, ધંધામાં ખંત અને ઉત્સાહથી તે દુકાનમાં સારો એવો ધંધો વિકસાવી, નાનાભાઈને દુકાનનું કામ સોંપી, બાપદાદાના વતન જેતપુર મુકામે સંવત ૨૦૦૪માં મિલ કાપડની હોલસેલની દુકાન શરૂ કરી. અને તેમાં સારો એવો અનુભવ મેળવી, સંવત ૨૦૧૦થી સ્કીન પ્રીન્ટ સાડીના ધંધામાં ઝંપલાવી. સારું એવું નામ કમાયા છે.

મિલનસાર સ્વભાવ અને દરેક ક્ષેત્રે એટલે કે ધાર્મિક, સામાજિક અને જ્ઞાતિહિતના દરેક નાના-મોટા કામમાં દરેક રીતે સહાય થવાની ભાવના કેળવીને ધણીખરી સામાજિક અને જ્ઞાતિની સેવામાં પોતાથી બનતી સેવા આપી. અને નિરાશીમાની ભાવે દરેક પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લઈ લોક માનસ કેળવેલ છે. અને દરેક સંસ્થાઓમાં ધણું સારું એવું સ્થાન ધરાવે છે.

મીસી મોહનલાલ નારણદાસ

તેઓ હજોલના વતની છે. ઉદ્યોગમાં રસ હોવાથી તેઓ મોટા ક્ષેત્રમાં ઉદ્યોગ વિકસાવી શકાય તે હેતુથી તેઓ એ ટાદ તેમને ઉદ્યોગનું સ્થાન બનાવ્યું.

શરૂઆતથી નાના પાયા પરથી શરૂ કરેલ ઉદ્યોગ આજે તેમની મહેનત, ખર્ચ અને સાહસશક્તિથી આજે તેમની દેખરેખ નીચે જળબનાવી એન્જનીયરીંગ એન્ડ ફાઉન્ડ્રી વર્ક્સ, ચામુંડા વિજય ફાઉન્ડ્રી વર્ક્સ, જળબનાવી એન્જનીયરીંગ રોડર્સ, વિશ્વકર્મા મશીનરી રોડર્સ, વિશ્વકર્મા એન્જનીયરીંગ વર્ક્સ, અને હજોલ એન્જનીયરીંગ વર્ક્સ, તદ્દર્પણ બીજા ઉદ્યોગો છે. ટૂંકમાં આ બધા ઉદ્યોગોનો વિકાસ થયો હોય તો તે તેમની સાહસિકશક્તિને આભારી છે.

તેમની દષ્ટિ હમેશાં ભવિષ્ય તરફ રહેલી છે. એન્જનીયરીંગ લાઇનમાં નવું આયોજન, નવા વિચારો અને કાર્ષી નવું સંશોધન કરવાની જાગૃતિ હમેશા રાખી રહ્યાં છે.

તેઓ શાંત, વિવેકી અને મળતાવડા સ્વભાવના છે. તેમને નહિવત અભ્યાસ હોવા છતાં તેમનું ટેકનીકલ જ્ઞાન વિશાળ છે.

વિશ્વકર્મા ઓઇલ એન્જન, લાયનર પિસ્ટન અને ડાઇકાર્ટરીંગ કરેલા લુક્ષીકેટ જે વિખ્યાત થયેલા છે, તે તેમની શક્તિથી થયેલા છે.

જેટલો રસ તેઓ ધંધામાં લે છે, તેટલો જ રસ તેઓ સામાજિક કાર્યોમાં પણ તેટલા જ ઉત્સાહથી લે છે.

શ્રી મોહનલાલ દેવચંદ પારેખ

કલા-સંસ્કૃતિ વ્યાપાર અને વાર્ષિક અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં જેમણે વિશિષ્ટ પ્રખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી છે તેવા વિદ્વાન્માસંગી શ્રી મોહનલાલભાઈ પારેખના આખાએ કુટુંબ ઉપર સાહિત્ય અને સંસ્કારની ઉંડી અસર જોવામાં આવે છે.

મુંબઈમાં અગ્રણી દાનવીર તરીકેનું માનભર્યું ખીરદ મોગવનાર શ્રી મોહ લાલભાઈ અમરેલી જલ્લાના ચત્રાલા મામના વતની છે. ઘણાવર્ષોથી ધંધાર્થે મુંબઈ જઈ વસ્યા છે. પાંચ અંગ્રેજી સુધીનો જ અભ્યાસ છતાં તેમનામાં વ્યાપાર અને સંસ્થા સંચાલનનો કુશળ વહીવટ, શ્રી અને સરસ્વતી પ્રવૃત્તિનો મંગળ સુમેળ એ અત્યંત વિરલ છે. જાહેરજીવનનો પણ બચપણથી શોખ. પાલીતાણા યશો-વિજયજી જૈન ગુરુકુળ સંસ્થાના ટ્રસ્ટી તરીકે ઘણી યશસ્વી સેવા આપી રહ્યાં છે, વતનનાં સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં તેમનો ફાળો જરાય નાનો સુનો નથી. જૈન અને જૈનેતર સંસ્થાઓમાં આ કુટુંબે હમેશા દાનનું ઝરણું વહેતું રાખ્યું છે. મુંબઈ કે બહારની કોઈપણ કલા-શિક્ષણ પ્રવૃત્તિ એવી નહિ હોય કે જેમાં શ્રી મોહનલાલભાઈની સંગીત સહાય કે સહકાર ન સાંપડ્યો હોય.

સરળ અને નિખાલસ સ્વભાવ, જે તે વિષયનું તલરપર્શીય જ્ઞાન, સંસ્થાઓનું કુનેહભર્યું સંચાલન, ઉંડી સમજ અને યુગબોધનું સ્વપ્નદર્શન એમની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિની સફળતા પૂરક અંગો છે.

વ્યાપાર વિષયક પ્રવૃત્તિઓની સાથે શિક્ષણ અને ધર્મને તેઓ વિચાર્યા નથી. ઘણી જૈન સંસ્થાઓ એમના કુશળ અને રત્નહર્ષા સંચાલનને અમૂલ્ય લાભ મળ્યો છે અને કાર્યની વધુ સંગીનતા લાવી છે તેમની કાર્યદક્ષતા, વ્યવસ્થાશક્તિ અને સેવાપરાયણતાએ

સમાજની ચાહતા અને પ્રશંસા મેળવ્યા છે. જીવદયા અને અહિં-સાના હિમાયતી છે. જાહેરજીવનનું કોઈપણ નિમંત્રણ જે પાછું ઠેસે નહિ એવા એ મહાતુલાવનું પ્રતાપી વ્યક્તિત્વ આપણા સૌને માટે ગૌરવ લેવા જેવું છે.

મરચન્ટ જર્નલિસ્ટ ફાજલભાઈ

સૌરાષ્ટ્રના કારમીર ગણાતા મહુવામાં તેમનો જન્મ થયો. જર્નલીયાત પૂરતી કેળવણી મેળવી નાની ઉંમરમાંથી જ ધંધાકીય ક્ષેત્રે ઝપલાવ્યું. ઓઈલ મીલના ધંધામાં ઘણા વર્ષોથી પોતાની આપસુકથી આગળ આવી ધંધાને સ્થિર કર્યો છે. ૨૬-૬-૬૬ના રોજ તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો પણ તેમના જીવન કાળ દરમ્યાન સામાજિક સેવા પણ ભુલ્યા નથી મહુવાની નાની મોટી સામાજિક સંસ્થાઓને અને જાતિના બાળકોની કેળવણીમાં પ્રસંગોપાત આર્થિક સહાય આપીને એક સુંદર યાદ ચૂકતા ગયા છે. તેમના પુત્રો ઘણાજ પ્રેમી, માનવ-તાવાદી છે.

શ્રી જમનાદાસ નાનચંદ મહેતા

ભાવનગર. શ્રી જમનાદાસભાઈનું બાળપણ કુંગરમાં વીધું. વારસાગત ધંધામાં ખોટ આવતાં ધંધો બંધ કરવો પડ્યો જોકે પાછળથી તે બંધી રકમ ચૂકવી આપી અણીશુદ્ધ પ્રમાણિકતાનું દર્શાવતું પૂરું પાડ્યું છે.

ભાવનગર આવીને પ્રથમ કોન્ટ્રાક્ટરનું કામ પસંદ કર્યું. આ કામની શરૂઆત ફક્ત પાંચસો રૂપિયાથી જ કરેલી. આજે લાખો રૂ.નું કામ તેમની પેઢી કરે છે. માણસ છુદ્ધિના ફાંટા પડવા દીધા વિના જો એકનિશ્ચયી કામ કર્યું જાય તો સિદ્ધિ અને સફળતા સાંપડે છે તેનું આ જવલંત ઉગાહરણ છે.

કચ્છમાં ગાંધીધામનું, બેગાવા ડેમનું ભાલ પ્રદેશનું ખોડીયાર ડેમનું ધારીનું કામ વગેરે તેમના હસ્તકના કામો છે આજે લક્ષ્મી-દેવીની પૂરેપૂરી કૃપા હોવા છતાં તેમનું જીવન અત્યંત સાદું, નિરા-ભિમાની અને નમ્રતાભરેલું છે ત્રીશક વર્ષથી ભાવનગરમાં વસવાટ કરવા છતાં વતન-કુંગરને સતત યાદ કરે છે અને બંધી જર્નલીયાત પૂરી પાડે છે કુંગરમાં કન્યાશાળાનું મકાન, દવાખાનું બાળમંદીર, પ્રસન્નિગ્રહ વગેરે તેમની સખાવતોથી ઉભા થયા આ ઉપરાંત કુંગર હાઇસ્કૂલ માટે ચાળીશહજારનું દાન આપ્યું આ ઉપરાંત જાતિ બોર્ડિંગ, વણિક બોજનાલય, શ્રીમાળી સ્થાવર વાડીને પણ સારી સખાવતો કરી આ ઉપરાંત ગરીબ બાળકોના પુસ્તકો, ફી તથા ગરીબ દર્દીઓને દવા છન્દેકશન, દૂધની મંદ તો આજે વર્ષોથી ચાલુ જ છે. કુંગરમાં છાત્રાલય માટે તથા કન્યાશાળાના મકાન વિસ્તાર માટે તથા ખાખામાં હાઇસ્કૂલ માટે કુ રૂ. સાઠ હજારની માતખર રકમ આપી તેમનો આ દાનનો પ્રવાહ એ લાખ રૂ. સુધી પહોંચ્યો છે, ભાવનગરમાં તેઓએ સરતું બોજનાલય શરૂ કરેલ છે. તેમાં ફક્ત રૂ. અઢારમાં એ ટંક બોજન પૂરું પાડી કાયમી બોજન-શાળા ખોલી છે. આ ઉપરાંત બીજા અનેક વિદ્યાર્થી અને લોકોપયોગી કાર્યો આજે પણ તેઓના ચાલુ જ છે.

સંપૂર્ણ બૈભવની સગવડતા હોવા છતાં સંપૂર્ણ સાદગીભર્યું, નિરાભીમાની અને નમ્ર જીવન જીવનાર, જંદગીમાં મહેનત અને

બુદ્ધિના સુમેળનું પરિણામ દર્શાવનાર, અત્યંત પ્રમુખકિતમય અને પ્રમાણિક જીવન વ્યતિત કરનાર આ સદગૃહસ્થ છેલ્લા ચારેક વર્ષથી ધંધાનો ભાર પુત્રને સોંપી વાનપ્રસ્થ જીવન સ્વીકારી લીધેલ છે.

પટેલ કાન્તિભાઈ ડાહ્યાભાઈ

ભાવનગરમાં કૃષ્ણ-કા-ઓપરેટીવ હાઉસીંગ સોસાયટીના પ્રમુખ અને ભાવનગર મોટર-ગુડ્ઝ એસોસિએશનના પ્રમુખ તરીકે જાણીતા થયેલા શ્રી કાન્તિભાઈ પટેલે કપરા સંજોગોમાં ટ્રાન્સપોર્ટના ધંધામાં ઝંપલાવ્યું. પ્રથમ પુરુષાર્થથી ટૂંકા સમયમાં ગુજરાતભરમાં પોતાની ટ્રાન્સપોર્ટ કંપની દરેક જેટલી બાન્ધો શરૂ કરાવી અને જેઓ પોતે બધી ઓફિસોનું સફળ સંચાલન કરી રહ્યાં છે. બહોળો સ્ટાફ ધરાવે છે. ભૂતકાળમાં વડોદરા સ્ટેટ ડાયર્સ એન્ડ પ્રિન્ટર્સ ફેક્ટરીનું વડોદરાના મંત્રીપદે કામ કર્યું છે.

પોતાની ઉંડી હૈયાઉકલત અને પ્રમાણિકતાથી ધંધાને સારી રીતે વિકસાવ્યો. ધંધાની દરમિયાન ઉપરાંત કેટલીક સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાઈને તન-મન-ધનથી સેવા આપી રહ્યાં છે. ભાવનગરના અગ્રણી વ્યાપારી તરીકે તેમનું સારું એવું માન છે.

શ્રી નારણભાઈ દેવરાજભાઈ

બીજું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થતાં જર્મન વેઈગ મશીન બંધ થતાં ઉદ્યોગપતિઓ મુશ્કેલીમાં મુકાયા. તે વખતે નાના કારીગરોમાં પ્રખ્યાત શ્રી ભીમજી દેવરાજ અને નારણભાઈ દેવરાજનું ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું. તે બંને કારીગર ભાઈઓએ બુદ્ધિ કરી અને પ્રયોગો કર્યા, સફળ થયાં. ભારતભરમાં સૌ પ્રથમ કાઉન્ટર વેઈગ મશીન બનાવી કસોટીમાંથી પાર ઉતર્યા. આજે એ કાંટાની લોકપ્રિયતા અને પ્રખ્યાતીને લઈ કામનો ધસારો અને ઉપાડ રહે છે. ઓડીશાને પણ મુશ્કેલીથી પહોંચી વળાય છે. આવા નાના કારીગરોને સરકાર પ્રોત્સાહન આપે તો ઘણી મોટી સિદ્ધિ હાંસલ કરી શકે તેવી શક્તિ આ કારીગર ભાઈઓમાં પડી છે.

થાનડી મુળજીભાઈ જીવનભાઈ

જેમણે પોતાનું જીવન વ્રત, તપ નિયમ અને તપશ્રમથી ઓપાવ્યું છે, જેમણે પોતાની ધંધાદારી પ્રવૃત્તિઓ સાથે આત્મકલ્યાણના માર્ગે પણ લીધા છે એવા નિરાભિમાની, નમ્ર ધર્મનિષ્ઠ શ્રી મુળજીભાઈ છાયા-પોરબંદરના વતની છે. ચાર ગુજરાતી સુધીનો અભ્યાસ. પોતાના જીવનની શરૂઆત પી. ડબલ્યુ ડી. માં ફાઇટમેનની નોકરીથી કરી-ત્યારબાદ મીનરલ્સના ધંધામાં પડ્યા અને તેમની આગવી સુઝને કારણે તેમાં ઊંચેરોત્તર પ્રગતિ થતી રહી-પોતાના કામગીરા સ્વભાવથી મીનરલ્સના ધંધાનો સંપૂર્ણ અનુભવ મેળવી લીધો. ખંતીલા અને પ્રેમાળ સ્વભાવથી વેપારી વર્ગના માનીતા થઈ પડ્યા. વફાદારી અને પ્રમાણિકતાના મહત્વના ગુણોથી “સૌર જૂ મીનરલ્સ” ના નામે શરૂ કરેલી પેઢીની પ્રસિદ્ધિ પણ વધી રતેલિઓ અને શુભાર્થકાંતી હુકમ પણ મળતી રહી.

સમાજસેવામાં પણ શરૂઆતથી આગળપડતો ભાગ લેતા આવ્યા છે. આમણખેડિંગના ચેરમેન હતા. વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકો વિનંતેની મદદ દર્શાવેને દવા-ઈન્જેક્શન માટેની સહાય, સાર્વજનિક સંસ્થાઓને

આર્થિક હુકમને નાનામોટા ફેક્ટીઓમાં તેમનું હોવાજ. ગુપ્તદાનમાં વિશેષ માનનારા છે. છાયા સેવાસમાજના ચેરમેન તરીકે, પોરબંદર આમર્ન એન્ડ હાર્ડવેર એસોસિએશનના પ્રમુખ તરીકે સૌરાષ્ટ્ર મીનરલ્સ પ્રા. લી ના મેનેજીંગ ડીરેક્ટર તરખું, વિગેરેમાં તેમનો તેમની સેવા શક્તિ જાણીતા છે. ઘણાજ પરાપકાની અને ઉદાર સ્વભાવના છે નિર્મલ્લિવાળ પ્રભુપરામણ જીવન જીવીરહ્યાં છે.

મહેતા જયંતિલાલ કેશવલાલ

સિહોર તેમની જન્મભૂમિ, મોઢવણીક જ્ઞાતિના ખનદન કુટુંબમાં તેમનો ઉછેર થયો, મેટ્રીક સુધીનો અભ્યાસ પણ પિતાશ્રીની નાદુરસ્ત તબીયતને કારણે પિતાશ્રીના તમાકુના ધંધામાં જોડાયાં. સિહોરના અગ્રણીઓમાં જેમની ગણના થતી હતી તે શ્રી કેશવજીભાઈ પ મેથી સેવાના સંસ્કાર અને દાનવૃત્તિ વારસામાં શ્રી જયંતિભાઈને મળ્યાં પિતાને આયુર્વેદ પદ્ધતિના વૈદકનો શાખ ખરો એટલે સમાજના નીચલા થરના જરૂરવાળા કુટુંબોને કેશવજીભાઈ વિનામૂલ્યે દવાઓ આપતા. એ ઉજવળ પગદંડી ઉપર આજેપણ પોતાની વૃદ્ધ ઉમરે પણ શ્રી જયંતિભાઈ ધરગથ્ય દવાઓ બનાવવાની જરૂરવાળાઓને વિનામૂલ્યે આપી રહ્યાં છે.

સિહોરની જનતાએ તેમને નગરશેઠનું માનવંતું બીરૂદ આપેલ છે. ઉપરાંત સિહોર સમગ્ર મહાજનના પ્રમુખસ્થાનને પણ દીધાવે છે. રાષ્ટ્રના સન્માનનીય નેતાવર્ગ સથેનો તેમનો નિકટતાનો સંબંધ સિહોરના અનેકવિધ પ્રશ્નોના ઉકેલમાં ઘણો ઉપયોગી નિવડે છે. ગુજરાત રાજ્યના સ્વ. મુખ્ય મંત્રીશ્રી બળવંતરાય મહેતાના કુટુંબ સાથે તેમના કુટુંબને ઘણાજ જૂનો સંબંધ હતો.

૧૯૨૦માં ગાંધીજીએ વિદેશી માલના બહિષ્કારનો જુગીયો ફુંક્યો, એ આદેશને શ્રી જયંતિભાઈએ જીવી લીધો, ખાદી અપનાવી, પૂ. બાપુના વિચારો અને સિદ્ધાંતોના ભક્ત બની ગયા કાઠિયાવાડમાં સૌ પ્રથમ સિહોરમાં કોંગ્રેસ સમિતિની સ્થાપના કરી. જયંતિભાઈ આ સમિતિના મંત્રી બન્યા, સારથી તેમની જાહેરજીવનની શરૂઆત થઈ.

શ્રી મંગળદાસ ત્રીભોવનદાસ મહેતા તેમજ મુંબઈમાં વસતા સિહોરના અન્ય ભાઈઓનો સંપર્ક સાધી સિહોરમાં સેવક મંડળની સ્થાપના કરી તે સંસ્થા દ્વારા માંદાઓને માવજતના સાધનો અને પશુઓને ધાસચારો આપવાનું શરૂ કરાવ્યું.

રાજ્યના કાર્યદક્ષ અધિકારીઓના સંપર્કમાં આવ્યા, રાજ્ય-કુટુંબના ધનિષ્ઠ સંબંધમાં પણ વર્ષો સુધી રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે સેતુ બની બંનેના શ્રેય અને પ્રેરના પથદર્શક અને માર્ગદર્શક બની રહ્યાં. જૂનાભાવનગર રાજ્ય સાથેના સંબંધો ઘણા જ સારા હતા. મહુર્મ મહારાજ સાહેબ સર કૃષ્ણકુમારસિંહજી તેઓનું માન સાચવતા અને સલાહ લેતા. રાજ્યમાં તેમનું ભારે મોટું વજન પડતું અને એ મોજો આજે પણ જળવાઈ રહ્યો છે. સ્વ. મહારાજ જ્યારે જ્યારે સિહોર પધારતા સારે તેઓને મળતા અને પ્રગવના સુખ દુઃખની ચર્ચા કરતા.

અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ કે દુષ્કાળના ઓળાઓ જ્યારે જ્યારે આ ભૂમિ ઉપર ઉતરી આવ્યાં સારે સારે પોતે તેમજ અન્ય દાતાઓ પાસેથી તેમજ જૂના રાજ્ય પાસેથી સારી રકમ મેળવી મંત્રવ

તેમજ પશુસેવાનું કાર્ય કરવાનું જૂલ્યા નથી. હજુ પણ પોતાની ફરજ સમજી નિષ્કામ સેવા કરી રહ્યાં છે.

ભાવનગર રાજ્યના અમલ દરમ્યાન, કરવેરાની લડત દરમ્યાન સિહોરમાં ચેમ્પર એફ કોમર્સની સ્થાપના કરી. પ્રમુખ તરીકેની જવાબદારી સંભાળી સાફ એવું કામ કર્યું.

૧૯૩૦માં સિહોર મ્યુનિસિપાલીટીમાં જોડાયા. પ્રમુખ તરીકેની જવાબદારી સંભાળી. ઘણા વર્ષો સુધી કામ કર્યું. તે દરમ્યાન ગટર યોજનાની ગ્રાન્ટ મંજૂર કરાવી, અધૂરી પાઇપ લાઇન પૂરી કરાવી, વોશિંગઘાટ બંધાવ્યા, સ્ટેટનો ઉતારો વિગેરે મળતો મ્યુનિસિપાલીટી હસ્તક કરાવ્યા.

સિહોર તાલુકા કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે રહીને તાલુકાની મુશ્કેલ સમસ્યાઓનો શક્ય તેટલો ઉકેલ લાવવા પ્રયાસો કર્યા. સિહોરમાં નાના બાળકોમાં સારા સંસ્કારનું સિંચન કરવા સિહોર મ્યુનિસિપાલીટીને શ. ૧૨૦૦૨ અર્પણ કરી તેમના પિતાશ્રીના નામે “કેશવલાલ” પિતાશ્રીનંદાસ મહેતા બાળમંદિર’ બંધાવ્યું. તેમના માતૃશ્રી મોંઘીબાના રમણીયે શ. ૫૦૦૧ આપી સોનગઢ ગુરૂકુલમાં વિદ્યાભણવ અંધાવી આપ્યો. જીથરી હોસ્પિટલમાં પણ હોલ બંધાવ્યાં.

સિહોરમાં શ્રી જે. કે. મહેતા પબ્લિક ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટની સ્થાપના કરી તેમાંથી સિહોરમાં અભ્યાસ કરતા ગરીબ કુટુંબના વિદ્યાર્થીઓને ૫ ઠંથ પુસ્તકો આપવાનું શરૂ કર્યું.

પોતાના સ્વ. પત્નીની વાદરૂપે જીવકોરબાઈ જયંતિલાલ મહેતા વિવિધલક્ષી ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ બંધાવ્યા માટે સિહોર એજ્યુકેશન સોસાયટીને શ. ૭૫૦૦૨ અર્પણ કર્યા. અન્ય દાતાઓ સાથેથી પણ તેઓ સિહોરને બીજી ઘણી સારી સખાવતો અપાવી શક્યા છે.

ખોડીયાર પોટરી વકર્સના ડાયરેક્ટર તરીકે, સિહોર ઇન્ડેક્ટ્રી-સીટી બોડના ચેરમેન તરીકે, સિહોર એજ્યુકેશન સોસાયટીના પ્રમુખ તરીકે તેમજ બીજા અનેક સંસ્થાઓના ટ્રસ્ટી તેમજ સલાહકાર તરીકે અનેક વિધ સેવાઓ આપી રહ્યાં છે સિહોર નાગરીક સહકારી બેન્કમાં એક વર્ષ સુધી ચેરમેન તરીકે રહીને બેન્કને સુવ્યવસ્થા અંગે શક્ય સેવા આપી. પૂ પિતાશ્રી તરફથી મળેલ દાન અને સેવાના સંસ્કારનું સિંચન તેઓએ તેમના પુત્રોમાં અને પોત્રોમાં પણ રેણું છે.

શેઠ નરોત્તમ નાથાભાઈ

મહુવાની જૂની પેઢીના ગૌરવસ્થા અને જૂના જમાનાના જાહેરજીવનના જાણીતા અગ્રણી તરીકે શેઠશ્રી નાથાભાઈ જીવજીદાસ શેઠને મૂકી શકાય. શ્રી નાથાભાઈ શેઠ એ વ્યક્તિ નહિ, પણ સંસ્થા ગણાતા એ પ્રકારની તેમની પ્રતિષ્ઠા અને પ્રતિભા ગણતા.

શ્રી નાથાભાઈનું જીવનની કારકીર્દિ મ સિક ૩૧. ૩ ના પગારની નોકરીથી થયેલી. શેઠ મનજી નથુભાઈની કું. સાથે આખર સુધી રહીને આરસો માણસના રતાકું નૈવૈવ સંભાળેલ, રૂનો મોટા ઉલ્લોગ જીવનના વિશાળ કારખાના, અર્માશિલની પેટ્રોલીયમ પ્રોડક્ટસ, રાલી ક્ષયર્સ વિગેરે કું.નું કામ કરતા હતા. જીવનભર નોકરી કર્યા છતાં શેઠ તરીકે નામના મેળવી પોતાની લાયકાત અને ખાનદાનીના પ્રજાને આ જાતની શ્રેષ્ઠતા તેમણે સાબીત કરી.

આવા પિતાને સાં શ્રી નરોત્તમભાઈનો સને ૧૮૯૫માં જન્મ થયો. ઉપર જણાવેલ કૌટુંબિક વાતાવરણની પૂર્વભૂમિકાએ તેમના બચપણને ઘાટધૂટ આપ્યા. માધ્યમિક શિક્ષણની મર્યાદામાં તેમની વિદ્યાર્થી-અવસ્થા સમાપ્ત થઈ. શેઠ મનજી નથુભાઈની પેઢી સાથે પોતાના કુટુંબનો ધીંગો અને આત્મીયતાભર્યો સંબંધ એટલે તેમણે પણ પોતાની સેવાઓ એ કમ્પનીને સમર્પિત કરી. પિતાશ્રીની ગેરહાજરીમાં કમ્પનીના વહીવટને પોતે કુનેહ અને કુશળતા પૂર્વક સંભાળ્યો અને પોતાની કાયદેસરની સુવાસથી એ સ્થાનને શોભાવ્યું. શેઠશ્રી નરોત્તમભાઈએ મહુવાના જાહેરજીવનમાં બહુ જ મોટો કિંમતી ફાળો આપ્યો છે મહુવાની કોઈપણ જાહેર સંસ્થા એવી નથી કે જેમાં શ્રી નરોત્તમભાઈની સક્રિય સેવાઓની કાયમી સ્મૃતિ ન પડી હોય.

મહાજનના આદરણીય મહાનુભાવ તરીકે, મ્યુનિસિપાલના ઉપ-પ્રમુખ તરીકે, ગૌશાળાના ટ્રસ્ટી તરીકે, બાલમંદિરના આદરવાપક તરીકે, સાર્વજનિક નિરાશ્રીત ફંડના વ્યવસ્થાપક તરીકે, શ્રી મહુવા કેળવણી સહાયક સમાજના ઉપાધ્યક્ષ તરીકે વિ. જવાબદારી ભર્યા સ્થાન ઉપર રહીને તેમણે પોતાની લાક્ષણિક બાત પાડતી સેવાઓ આપી અને સૌની માનહારી લાગણીના અધિકારી બન્યા હતા. કોઈપણ કોમ કે જાતમાં કૌટુંબિક પ્રશ્ન ઉભો થાય કે સામાજિક વિટંબણા જાગે તો તેના નિવારણ માટે શ્રી નરોત્તમભાઈ તરફ લોકોની નજર પડે અને તેમની નિષ્પક્ષ તથા ન્યાયપૂરસરની દોરવણી નીચે એ આંત્રી-ધૂટીનું સમાધાન થઈ જાય.

રાષ્ટ્રિય આઝાદી પછીના રાજકીય હવામાનમાં એક એવો ગાળો પસાર થયો કે જ્યારે વિચારોની ભૂમિકા પરજૂની પેઢી અને નવી પેઢી વચ્ચે ધર્ષણ નહિ તો અંતર ઉલુ થતું હોય આવા પ્રસંગોએ પણ શેઠ શ્રી નરોત્તમભાઈ એક એવા વ્યક્તિ હતા જેમણે બંને પ્રવાહોને સમતુલા પૂર્વક સાંકળી લઈને ઠરેલ જીવિતી વિચારશીલતા સાથે ઉત્સાહ અને તેમના આવેગને સંલગ્ન કરી પોતે સુવર્ણ કડીરૂપે એવા પ્રસંગોનું જારણ સંભાળી લેતા અને જાહેરજીવનના કાર્યો સફળતા પૂર્વક પાર પાડતા. તેમની ગેરહાજરીએ મહુવાના નાના-મોટા સૌને આંચકો આપ્યો, તેમના સૌજન્ય, સાદાઈ, સરળતા, ઉદારતા અને સમાધાનપ્રિયતા શહેરના જાહેરજીવનમાં કાયમી છાપ મૂકી ગયા છે. અને ઉગતી પેઢીને માટે એક જીવંત આદર્શ રજૂ કરી ગયેલ છે.

તેમનામાં લક્ષ્મી અને સરસ્વતીનો સુભગ મેળ હતો, શ્રદ્ધા અને જીવિતો સમન્વય હતો, ભોગ અને ત્યાગનો તેમનામાં સુમેળ હતો છતાં તેમનું આજીવણ મણીએ તો એમનામાં સાદગી સેવાભાવ અને ભક્તિનો ત્રિવેણી સંગમ જોવા મળ્યો. ધંધામાં જે પૈસા કમાયા છતાં લક્ષ્મીની મદભરી જાંટનો સ્પર્શ પણ થયો નહિ. સ્વ. શ્રી નરોત્તમભાઈ ખરે જ ગુજરાતની ગૌરવશાળી વ્યક્તિ હતા.

શાહ ભોગીલાલ યુનીલાલ

ગુજરાત સરકારથી ઓનરરી સેકન્ડ ક્લાસ મેજિસ્ટ્રેટનો ખિતાબ એનાયત કરવામાં આવેલ છે. સાંકળાની હોસ્પિટલ, કોલેજ વિગેરેમાં તેમનું માર્ગદર્શન મળતું રહ્યું છે. સાંકળાના સર્વાંગીણ વિકાસમાં તેમનો તથા તેમની પેઢીનો ફાળો મહત્વનો છે. સાંકળા-

હાઇસ્કુલ, બાલમંદિર, લાયન્સ કલબ, વ્યાપારી મંડળ, સાઠંબા પીપલ્સ કો-ઓ. એન્ક તથા અન્ય પ્રામોપયોગી પ્રવૃત્તિઓમાં આપનો ફાળો હમેશાં નોંધપાત્ર રહ્યો છે. ૩ ઉત્પાદકના ધંધા ઉપરાંત અન્ય ઔદ્યોગિક એકમોમાં રસ લેવો છે. નાનચંદ હીરાચંદ શાહ કોટન મરચંડને નામે વ્યપાર કરે છે. તેમની તેજસ્વી પ્રતિભાની આજ્ઞાથી સાઠંબા હમેશાં પ્રગતિશીલ રહ્યું છે. સાઠંબાના વિકાસમાં તેમનો તથા તેમની પેઢીનો ફાળો ચિસ્તરમરણીય છે. પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા સાઠંબાની તથા આબુઆબુના વિસ્તારની સેવાયે તેમને દીર્ઘ અને તંદુરસ્તી પૂર્ણ આયુષ્ય બક્ષે તેવી અભ્યર્થના.

શ્રી બાબુભાઈ શાહ [એરોવાલા]

મહારાષ્ટ્ર સરકારે 'એરો'ના માલીક શ્રી બાબુભાઈ શાહને જે. પી. (Justice of peace)નો ઇલકાબ એનાયત કરીને તેઓશ્રીનું બહુમાન કર્યું છે.

શ્રી બાબુભાઈ શાહ 'એરો સ્ટીલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ'ના માલીક છે અને આ સંસ્થા તેઓશ્રીએ સ્વયંજે ઉભી કરીને આજે ભારતભરમાં તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. મુંબઈ-અમદાવાદ અને વડોદરામાં ઓફીસો શો રૂમો ધરાવતા ઉપરાંત ભારતભરમાં ૩૦૦૦-થી ઉપરાંત સ્ટોકીસ્ટો છે અને ટુંક સમયમાં જ વિદેશી કોલેમેરેશનમાં ફેરેનમાં તેની શાખાઓ ખોલીને નિકાસ વેપાર વિકસાવવાની યોજનાઓ હાથ ધરી રહ્યા છે.

'સોફા-કમ-મેડ'ના પાયોનીઅર ઉપરાંત 'એરો' એ સ્ટીલ ફર્નીચરમાં ક્રાંતિકારી ફેરફારો કર્યા છે અને તેમની છેલ્લી શોધ નવી જ પ્રકારનું કપાટ-કમ-ડ્રેસીંગ રૂમ અને છેલ્લી ઢાંચની રીવોલ્યુશન ચેર છે.

શ્રી બાબુભાઈએ માત્ર ધંધાદારી સફળતા જ પ્રાપ્ત કરી છે એટલું જ નહીં પરંતુ તેઓ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં ખૂબ ઉડો રસ લઈ રહ્યા છે અને જૈનસમાજમાં એક આગવું સ્થાન ધરાવે છે. તેઓશ્રી એક શ્રેષ્ઠ સામાજિક કાર્યકર પણ છે. બાબુભાઈની સમાજસેવા રાષ્ટ્ર માટેની જવાબદારી તથા મધ્યમ વર્ગ અને આર્થિક સ્થિતિથી કંટાળેલા લોકો બહેનો માટે જ્યાં જરૂર હશે ત્યાં વીના સંકોચે પોતે સેવા આપશે. છેલ્લા ૩ વર્ષથી તે રાજકારણ અને મુંબઈની કોર્પોરેશન તથા દર વર્ષે વિદ્યાર્થીઓને ઉરોજન આપે છે તેમને એક જ શોક છે કે આ માન જોવા ધર્મપત્ની પોતાની સુવાસ ફેલાવી અકાળ અવસાન પામેલ તેનું જ તેમને આવા પ્રસંગે વધુ-વધુ દુઃખ લાગે તે સ્વાભાવિક છે. બાકી જૈન સમાજમાં તેમને કોઈ ન ઓળખતું હોય તેવું કોઈ ભાગ્યે જ હશે. અમદાવાદ-બરોડા તથા મુંબઈમાં શાખાઓ તથા ફેક્ટરીઓ છે. પરદેશમાં પણ જઈ જીવ્યર પ્રચાર અને કળા બતાવી પરદેશી હુડિયામણ ભારત સરકારને સહાયરૂપ થશે પોતાનું જીવન છેલ્લા ૩ વર્ષથી વાર્ષિક સામાજિક અને 'Humaneity is the Best Charity' માને છે. તેમનો ઉત્સાહ અને બધું જ નવીનતાથી ભરપૂર ૬૨ વર્ષે કરતાં જ હોય છે. મધ્યમ વર્ગથી જ હમેશા શરૂઆત કરે છે. પ્રથમ જગ્યાની તંગી અંગે સોફા-કમ-મેડ બનાવ્યા ઉપરાંત હમણાં જ કપાટમાંથી સુંદર ડ્રેસીંગ રૂમવાળું કપાટ તથા હાથકડી કરાવતું કપાટ મૂકીને દરેકના આશીર્વાદ મેળવે છે.

ઉપરાંત કોંગ્રેસ અધિવેશન માટે કાયમી રાષ્ટ્રને ઉપયોગી એવા મહાન નેતાઓ માટે મફત સેવા ભાવનગરના ૬૬મા અધિવેશનથી આજ-સુધી ઓફર ઉભી છે. મુંબઈમાં દરેક વર્ગ સાથે સંકળાયેલા છે.

શાહ નાનચંદ તારાચંદ

જૈન શાસન પ્રત્યેની અવિચલ શ્રદ્ધા, દેવદર્શન, પૂજા અને દાન-ધર્મના પરમ ઉપાસક, ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓના અધિષ્ઠાતા અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓના પ્રાણ સમા શ્રી નાનચંદભાઈને ભાવનગરના એક સરકારી પરીવારમાં જન્મ થયો ઘણા વર્ષોથી ધંધાર્થે મુંબઈ વસવાટ કરે છે. મુંબઈમાં ભાતબજારમાં સૌભાગ્યચંદ કુંડા. તું સફળ સંચાલન કરી રહ્યાં છે, એટલું જ નહિ પણ જૈન બાળકોમાં ધાર્મિક શિક્ષણ દ્વારા ધર્મશ્રદ્ધાના અને ધાર્મિક આચારવિચારની પ્રવૃત્તિઓને વ્યવસ્થિત રીતે ચલાવવામાં ધાર્મિક સંસ્થાઓને યથાશક્તિ આર્થિક મદદ કરતાં રહ્યાં છે લક્ષ્મીનો બહુજન સમાજના હિત માટે સદુપયોગકરવાની મંગળ મનોકામના કરનાર શ્રી નાનચંદભાઈ અનેક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે.

ઓલ ઇન્ડિયા એમ્પર ઓફ કોમર્સના સભ્ય તરીકે, સૌભાગ્યચંદ એન્ડ કુંડા. ના પાર્ટનર તરીકે, કોહીનુર કેટલ કુડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝના ડાયરેક્ટર તરીકે. એલ્યુમીનીયમ ઇન્ડસ્ટ્રીઝના ડાયરેક્ટર તરીકે, બોમ્બે ફ્લોર મરચન્ટ એસોસિએશનના પ્રેસીડેન્ટ તરીકે, ધોધારી જૈન મિત્ર મંડળના સેક્રેટરી તરીકે, બોમ્બે ઍર્બન ડીલર્સ એસોસિએશનના સભ્ય તરીકે, એમ અનેક સંસ્થાઓમાં તેમની સેવાની સુવાસ પ્રસરી છે.

તેમનું જીવન અત્યંત નિર્મળ, નિષ્પાપ, નિયમિત અને નિરા-બીમાની છે. પુરુષાર્થ અને પરિશ્રમથી મેળવેલી સંપત્તિનો હૃદયપૂર્વક હમેશાં સદુપયોગ કરતા રહ્યા છે. જ્ઞાતિની નોંધનીય સેવા કરી રહ્યાં છે. અને આ સેવાભાવનાનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થાય તેની ઉંડી ભાવના સેવી રહ્યાં છે. ધંધાર્થે ઘણું ફર્યાં છે તીર્થધામોની યાત્રાઓ પણ કરી છે. સાહિત્યક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓને મોકળે મને હમેશાં મદદ કરી છે. વતનને પણ ભૂલ્યા નથી. નાનામોટા ફંડ-ફાળામાં તેમની સેવાશક્તિનો લાભ મળતો જ રહ્યો છે.

શ્રી નારણદાસ કમળશી લાખાણી

સૌરાષ્ટ્રના ૩ ઉદ્યોગનાં બાણીતા ઉલ્લોગપતિ શ્રી નારણદાસજી ધર્મા જન્મ જુનાગઢ રેલેટના કોયાણા ગામમાં સં. ૧૯૬૩ના પોષ સુદ ૮ના રોજ થયો હતો. સં. ૧૯૯૭માં પોરબંદરમાં કમીશન એજન્ટની પેટી શરૂ કરી હતી. સાહસિક અને આગવી વ્યાપારી કુનેહ ધરાવતા નારણદાસજીએ સ્વપ્રતિભા અને પ્રયત્નોથી વેપારી આલમમાં પોતાનું આગવું અને વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

૩, કાલા, કપાસ, માંડવી વગેરેના વેપારને તેઓએ પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર બનાવ્યું હતું અને સતત પુરુષાર્થના પરિણામ રૂપે આ ધંધાને વિકાસ અને વેગ આપ્યો હતો. સૌરાષ્ટ્રનું એકમ થયા પહેલાં ૩ની ત્રણ હજાર ગાંસડીના ઉત્પાદનને આંક વધીને પંચાવન હજાર જેટલો પહોંચ્યો તેમાં નારણદાસજીનું પ્રાણ મોખરાનું રહ્યું હતું.

હિમત, મક્કમ નિર્ધાર અને મુશ્કેલ પરિસ્થિતિ વચ્ચેથી માર્ગ કાઢી સરળતા પ્રાપ્ત કરવાની તેમની આંતરસુઝ પ્રશંસાપાત્ર હતી.

સદ્ગત એક માત્ર વેપારી જ નહીં, પણ ધર્મપ્રેમી અને નિખાલસ દિલના સસપ્રેમી માનવી હતા. તેમનું શુભદાન અનેકાને પ્રેરણા પુરી પાડે એવું રહ્યું હતું.

મે માસની ૩૦ મી ને ભીમ અગીયારસના પુનિત દિને અપોરના બાર વાગે વહિવટની સંભાળ પ્રભુદાસભાઈને સોંપી હૃદયની બિમારીથી અવસાન પામ્યા છે. તેઓ તેમની પાછળ ચ.ર પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓ મુકી ગયા છે.

શ્રી મોહનભાઈ રામજીભાઈ

પુત્રના લક્ષણ પારણામાંથી પરખાય એ રીતે શ્રી મોહનભાઈની તેજસ્વીતાના દર્શન અત્યપણથી થતા રહ્યા છે.

પાલીતાણાના વતની અને માત્ર ગુજરાતીનો અભ્યાસ પણ પોતાની હૈયા ઉકલતથી આપરીક્ષેત્રે આગળ વધ્યા છે.

તેમનો જન્મ સંવત ૧૯૪૪ ના કાર્તિક શુદ્ધ ૨ ભાઈબીજના તહેવારના મંગળમય દિવસે રામજીભાઈ કપાસીને ત્યાં થયો. તેમના માતૃશ્રીનું નામ નવલબા. રામજીભાઈને ત્રણ પુત્રો અને એક દિવાળીએ નામની પુત્રી આપણા મોહનભાઈ સૌથી નાનાપુત્ર. પાલીતાણામાં ગુજરાતી શાળામાં અભ્યાસ કર્યો અને પછી મોની સુખીયાની ધર્મશાળાની મહારતી દુકાનોમાં મોદીખાનાની દુકાન ચાલતી હતી તેમાં જોડાયા. નાનપણથીજ સેવાભાવી ખંતીલા અને ઉત્સાહી હતા. ૧૯૬૯માં વીરડી ૧ રહીશ શ્રી પાનાચંદભાઈની સુપુત્રી શ્રી નંદુમેન સાથે લગ્ન થયાં અને મોટાભાઈઓ ગુજરી જતા તેમને દુકાનનું કામ ૧૯૭૩માં સમેટી લેવું પડ્યું.

શ્રી મોહનભાઈને શિક્ષણ સરચાઓ પ્રત્યે પહેલેથી પ્રેમ હતો. સં ૧૭૭૪માં શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગુરુકુળમાં સંસ્થાના પ્રચારક તરીકે જોડાયા અને આ સંસ્થામાં લગભગ ૧૧ વર્ષ કામ કર્યું. તેમને સંસ્થાના પ્રચાર અને ફંડ માટે વારંવાર જુદાજુદા પ્રાંતોને શહેરોમાં જવું પડતું. શહેરના તેમના પ્રસાસ દરમ્યાન સંસ્થાના પ્રચાર સાથે સાથે તેમણે આયર્થપ્રવેશ, પદરથો અને મુનિમહારાજોની નિશામાં શિક્ષણ પ્રચાર અને સમાજ ઉત્થાન માટે વ્યાખ્યાનો આપેલા અને તેના ફક્ત૨૩૫ કે.ઈ.કે.ઈ. જગ્યાએ શાળા-પાઠશાળા, લાઇબ્રેરી પણ સ્થપાવેલા છે.

ગુરુકુળ પછી જૈન બાલાશ્રમમાં જોડાયા ત્યાં તેર ૧ ચૌદ વર્ષ કામ કર્યું અને તેમાં પણ પ્રસાસ-પચટન દ્વારા બાલાશ્રમની બારે મોટી પ્રતિષ્ઠા વધારી દીધી બાલાશ્રમ માટેની જમીન મેળવવામાં તેમનો પણ સારો એવો પ્રયાસ હતો આ રીતે ૫-૨૫ વર્ષ સુધી શિક્ષણ સંસ્થાઓનાં સેવામય કર્યું બાદ તેઓના સુપુત્રોના મુજબમાં ખીંચતા જતાં વ્યવસાયથી સતોષ માની નિવૃત્તિ લીધી. તેમ છતાં પ્રતિમયજીવન તો ચાલુ જ રાખ્યું.

સત્યનિષ્ઠા અને પ્રમાણીકતાથી કામ કરતા અને કોઈની પણ શેઠમાં તણાતા નહિ એવું એમનું વ્યક્તિત્વ શ્રી મોહ.ભા.ઈને પુત્રો, પૌત્રો, સ્નેહિત્રુઓ અને આપ્તજનોનો મોટો સમુદાય છે.

પાલીતાણામાં મિત્રમંડળ અને સંગીતમંડળ તથા જૈનભોજન શાળા સ્થાપવામાં પણ શ્રી મોહનભાઈના શુભ પ્રયાસો હતા. સુરતજિલ્લામાં તેઓ ૫.એ ઘણા ભાઈજીને એવૈષધ-દવા પહોંચાડી બારે મોટી સેવા કરી છે. શ્રી મોહનભાઈ નિવૃત્તિમય જીવનમાં પણ અધ્યાત્મિકતાની વિધવિધ પુસ્તકો વાંચતા અને તેમાં આનંદ માણતા. આશંકિત પુત્રો, મુશીક પુત્રવધૂઓ સદ્ગુણાનુરાગી ધર્મપાત્રી નંદુમેન, પૌત્રો પૌત્રીઓની લાંબમ લક્ષી વાડીના તેઓ વડીલ. બડભાગી કુટુંબીજનો તેમની સેવા માટે પ્રાણ પાથરનાં.

પાલીતાણા એજ્યુકેશન સોસાયટીમાં તેમણે સારી એવી રકમનું દાનનું ઝરણું વહાવ્યું છે. જૈન અને જૈનેતર સંસ્થાઓને તેમની હુક સતત મળતી રહી છે.

શ્રી નરોત્તમદાસ એમ. સિદ્ધયુગ

જૂનાગઢ પાસે મુળ કાઠી જેતપુરના વતની, ત્રણ ચાર ગુજરાતીનો જ અભ્યાસ પણ નાનીવવર્ષાજ અનુભવ ઘણો મળ્યો જેને કારણે અનેકવિધ ધંધામાં તેમની સૂઝ અને કાર્મક્ષતા વધતા રહ્યાં.

૧૯૧૮માં આરવણી. મોટર ફીટીંગ અને લેધનું એ વર્ષ કામ કર્યું. ૧૯૨૧માં ત્રણ વર્ષ મીક્રીક તરીકે કામ કર્યું. ૧૯૨૪માં જામનગરમાં પોતાની સ્વતંત્ર ફેક્ટરી શરૂ કરી. જેમાં ખાસ અને હાડવેર આછટમો ધગી હતી ૧૯૨૭માં એક પ્રદર્શનમાં તેમની શક્તિ અને કળાના દર્શન થયાં. સમય જતાં સુરેન્દ્રનગરમાં શક્તિ ટેક્ટ ઇલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ તે પછી બીજા વિશ્વયુદ્ધને લઈ કેટલુંક પ્રોડક્શન બંધ કરવાની ફરજ પડી. મેથી ટેક્સ્ટાઈલ સ્વેરપાર્ટસ વિગેરે બનાવવાનું કામ શરૂ કર્યું ૧૯૪૧માં સીનેમા ટોકીઝના મશીન પ્રોજેક્ટર બનાવવાનું કામ હાથમાં લીધું.

૧૯૫૪માં મુંબઈમાં કેટલોક વખત રહ્યાં. અજમેરા ઇન્ડસ્ટ્રીઝ, નટવરાસા મોહનલાલ મેટલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ વિગેરેમાં સારું કામ કર્યું. ૧૯૬૩માં મહમદ હાજી અને તેના ભાઈઓ સાથે પીરડન રીંગની ફેક્ટરી શરૂ કરી, ૧૯૬૬ થી ૧૯૬૭ સુધી વડગામા એન્જનીયરીંગના ચીફ એન્જનીયર તરીકે કામ કર્યું. ઘણા અનુભવો પછી સરકારની લોન લઈને બરિષ્કમ પીરડન રીંગ બનાવવાની ફેક્ટરી શરૂ કરવા ચારે છે.

શ્રી વૃજલાલ રતિલાલ શાહ

તળાજ પાસે પીયરપુરના વતની સામાન્ય મરીખાઈને લઈ શ્રી વજુભાઈને નાની ઉંમરમાંજ મુંબઈ આવવું પડ્યું. અને એક કમિશન એજન્ટની પેઢીમાં નોકરીએ રહ્યાં. ૧૯૪૦માં એ કામનો વ્યાપારી અનુભવ નાની ઉંમરમજ મળી ચૂક્યો હતો.

સાતેક વર્ષ નોકરી કરી પણ આર્થિક સ્થિતિ વધુને વધુ કથગતી ગઈ, કુટુંબની વ્યવહારિક જવાબદારીઓ આજ ન કરી શક્યા, છતાં હિમત હાર્યા વગર મુસીબતોનો સામનો કરતા રહ્યાં સુખદુઃખના તકા હયાને વટાવી ૧૬રી અગ્નિ કસોટીને અંતે ૧૯૪૫માં ધંધાની શરૂઆત કરી પણ ચારી ન મળી.

દેવું વધતુ ગયું. સાંસાનિક જાળદારીઓ પણ વહન કરવાની હતી-કઠીનાઈઓને ગંજ ખડકાયો છતાં મુશ્કેલીમાં સમતા અને શાંતિ રાખવાના એમને મહેલા વારસાગત સરકારોએ ક્યારેય પણ હતો ત્યાં ન બન્યા અને પુરુષાર્થની પગદંડી ચાલુ રાખી કર્મ કર્મ ૧૯૫૩-૫૪ પછી ભાગ્યને સિનરો બદલાયો.

કપરા દિવસોમાં શ્રી વૃજલાલ રતિલાલ ત્રાપજવાળા અને દલીચંદ વિડલદાસ હાથસણીવાળાની એક માત્ર હુંફ અને પ્રેરણાથી જીવનમાં ટકી રહેવાનું બળ મળ્યું. પોતાને ઈશ્વરમાં અનન્ય શ્રદ્ધા, નિશ્ઠા અને પ્રમાણીકતાને જીવનભર વળગી રહેવાનું દૃઢ મનો-બળ એ બધા સદ્ગુણોએ તેમની છેલ્લા દશકામાં બીબી થયેલી આપાદીમાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. જો કે તેમની પ્રગતિનો અધોગચર તેઓ શ્રી વજુભાઈ ત્રાપજવાળાને આપે છે અને બીજુ પ્રેરણાપત્ર તેમના ધર્મપત્નિ શ્રીમતી કાન્તાબહેને પણ મુશ્કેલ આશ્વાસનરૂપ બન્યા છે. શુન્યમાંથી સર્જન કરનાર આ પુરુષાર્થી વ્યક્તિએ દુષ્કાળ ધંધાને ચિકિત્સાવવામાં ઘણો પરિશ્રમ ખેડ્યો છે.

શ્રી વૃજલાલભાઈના જીવનની કોઈ પણ રિશિષ્ટતા હોય તે એ કે પોતાના જવામાંની છેલ્લી પાંચ પણ મર્યાદાને આપવામાં સંતોષ અનુભવનારા છે.

આ સંસ્કાર વાસો ઉતરોત્તર ચાલ્યો આવે છે. શ્રી રતિલાલ ગાંગજી શાહ પણ એવાજ પ્રનાયી પુરુષ ગણાતા. લાડકોડમાં ઉછરેલા સાબળીના દિવસો પણ જોવા છતાં અન્યતુ દુઃખ જોષ પોતે વ્રતી હતા.

શ્રી રતિભાઈ ગાંગજીને વૈદકનું સાર એવું જ્ઞાન હતું, દરેક ધર્મના જ્ઞાની હતા. જ્ઞાતિવાદના કટ્ટર દુશ્મન હતા દરેક કોમ પ્રત્યે તેમનો સમભાવ હતો,

ચાલ્યા આવતા આ વારસાને શ્રી વજુભાઈએ બરાબર પચાવી બંધવ્યો. અસહાય વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાદાન કરવું એ એમનો ખાસ શોખ રહ્યો છે. જીવનમાં કેટલાંક કડક નિયમો પણ પચાવ્યા છે. ધંધામાં માણસોને ભાગીદાર બનાવ્યા. અમુક રકમથી વધુ રકમ મળે તે દાન ધર્મમાં ખર્ચવી, સદાઈ છોડવી નહીં, વિગેરે સદ્ગુણોએ તેમજ પ્રશસ્તિ અપાવી. કાર્નિથી હમેશા દૂર ભાગન રા છે. શ્રી વૃજલાલભાઈને પોતાના વતનમાં હોરપીટાલ બંધવ્યમાં ઉભી કરવાની મનિષા છે. હિન્દના લગભગ બધાજ ધાર્મિક તીર્થોનું કુટુંબ સાથે પરિભ્રમણ કર્યું છે. સુંબઝ, કલકત્તા, અમદાવાદ, પાલીતાણા, તળાજા, વિગેરે સ્થળોએ તેમની સારી એવી સખાવતો છે.

મર્યાદાને અનાજ, વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકો આપવામાં જીવનને ધન્ય ગણે છે.

વેરા ધરમશી બદવજી

પાલીતાણા જૈન સમાજના એક અગ્રણી કાર્યકર છે. પાલીતાણા દાણાપીઠમાં બદવજી કુલચંદના નામની કમીશન એજન્ટની

પેઠી ચાલે છે તેના તેઓ સંચાલક છે. પાલીતાણામાં જૈન શ્રાવીકા-શ્રમમાં સંકેટરી તરીકે, જૈન સેવાસમાજ દવાખાનાના ટ્રસ્ટીપદે, પારેશ જીવર ખાતાના પ્રમુખપદે, તથા શ્રી જૈનજીવન ધર્મશાળાના ટ્રસ્ટીપદે બુદ્ધિવિજય જૈન પાઠશાળાના ટ્રસ્ટીપદે તેમને બીજી ઘણી સંસ્થાઓ સાથે સંકળાઈને સેવા આપી રહ્યાં છે. પાલીતાણા એજ્યુકેશન સોસાયટીમાં પણ સરો એવો રસ હોય છે. પાલીતાણા જૈન સેવા સમાજના દવાખાનામાં તેમના પિતાશ્રી બદવજી કુલચંદને નામે રૂ. ૧૫૦૦૦/- તેમણે દાન કર્યું છે તે તેમની ઉદરતાની પ્રતીતે કરાવે છે. પાલીતાણા જૈન સમાજ અને પાલીતાણા શહેરના શિક્ષણ, સાહિત્યના કામમાં આથી વધુ રકમ દેના થાય તેવું આપણે ઈચ્છીએ.

શેઠશ્રી ભોગીલાલભાઈ મગનલાલ

શેઠશ્રી ભોગીલાલભાઈ મગનલાલ શાહ મૂળ કલોલ પાસે ટીરાડા ગામના વતની છે નાની ઉંમરમાં અમદાવાદ જઈ મીલઉદ્યોગમાં જીવનની શરૂઆત કરી. ત્યાંથી સં. ૧૯૮૮માં ભાવનગર આવી મહાલક્ષ્મી મીલ્સ ચાલુ કરી અને બુદ્ધિબળ, કાર્યદક્ષતા તથા એક-નિષ્ઠાથી તે મીલને ભારતમાં બીજી કોઈ મીલે ભાગ્યે જ અનુભવી હોય તેવી આર્થિક સફરતા ઉપર મુકી દીધી. અચારે મારટર સીંક મીલનું સંચાલન કરી રહ્યાં છે.

શેઠશ્રી ભોગીલાલભાઈએ ભા. નગરને પોતાનું વતન બનાવી દીધું છે તેઓશ્રી ભાવનગર સંઘના અગ્રણી છે. ભાવનગરના ઉત્કર્ષમાં તેમનો ફાળો મેટા છે. તેમનો ધર્મપ્રેમ સુવિદિત છે. તેઓ ઉદાર દિલના છે અને ધર્મ કે જાતિના કોઈ પણ ભેદભાવ વગર માનવ સમાજની ભકિતનું પુણ્ય મેળવી રહ્યા છે.

શ્રી ભોગીલાલભાઈની એ વિશિષ્ટતા છે કે જેમ જેમ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તેમ તેને અસ્થિર માની દયા અને સેવાના કાર્યોનાં છૂટે હાથે તેનો ઉપયોગ કરી આત્મકલ્યાણ સાધતા જાય છે અને બીજાને અનુકરણીય દાખલો આપતા રહે છે. તેમણે આજમુઘીમાં અનેક સંસ્થાને ઘણી મોટી રકમના દાનો આપ્યા છે.

ધાર્મિક, શૈક્ષણિક અને સામાજિક સેવાઓમાં તેમનું વિશિષ્ટ પ્રકારનું અને પ્રથમકક્ષાનું પ્રદાન ગણાયું છે. ઘણી જૈન અને જૈનેતર સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે અને ભાવનગરના ગૌરવને જાળી તે રીતે ઘણી સંસ્થાઓને તેમની હુંફ સતત મળતી રહી છે.

શ્રી કનૈયાલાલ અમૃતલાલ

પાલીતાણા-તળાજામાં વેપાર વાણીજ્યમાં આગેવાન વ્યાપારી તરીકે નામના મેળવી છે. વિદ્યાર્થીમંડળ, વ્યાપારી મંડળ અને બીજી અનેક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. પોતાના પુરુષાર્થથી સ્વયંજી આગળ વધ્યા છે. ઘણા જ શાંત, સૌમ્ય અને મિલનસાર સ્વભાવના આ યુવાન વેપારી ગુપ્તદાનમાં વિશેષ માનનારા છે. જૈન સમાજની નાની-મોટી પ્રવૃત્તિઓમાં યશસ્વી ફાળો આપતા રહ્યાં છે.

કપાસી કાન્તિલાલ મોહનલાલ

પાલીતાણા નિવાસી શ્રી મોહનલાલ કપાસીના સૌથી મોટા પુત્ર છે. નાની ઉંમરે મુંબઈ પહોંચી ગયા. પિતાશ્રી તે જૈન શિક્ષણ સંસ્થાઓની સેવા કરતા હતા. શ્રી કાન્તિલાલએ થોડા સમય દ્વા ખાદ્યમાં કામ કર્યું પછી કાપડલાઈન હાથ ધરી.

નાનપણથી જ વિનય, વિવેક, દીર્ઘદષ્ટિ અને ત્રિચારપૂર્વકની શુદ્ધિશક્તિ વિગેરે ગુણોના તેમને વારસો મળ્યો હતો. મોટાપણે આડંબરનો અંશ પણ નહિ. અતિથિને જોઈને આનંદમાં આવી જાય. તેમની ધાર્મિક ભાવના અનુકરણીય છે. નિલકંઠમાં તેમજ જીવનક્રમમાં તેઓ હમેશા નિયમીત જ હોય.

જ્ઞાતિની અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની તેમની સેવા આદરણીય અને આદર્શ છે. પાલીતાણા એજ્યુકેશન સોસાયટી અને પાલીતાણા કન્યા વિદ્યાલય માટે સારી એવી રકમ તેમણે આપી છે. આદર્શ અને બલહારનો સુદર સમન્વય કરવાની તેમનું શક્તિ પડી છે. પાલીતાણા જૈન સેવા સમાજ અને જૈન બાલાશ્રમમાં માતામર રકમનું દાન આપ્યું છે. મુંબઈમાં શ્રી વિજયદેવસુરિ ગ્રંથ (સંઘ) ગોડાઉન મહારાજ જૈન દેરાસરના દૂરથી તરીકે બીનહરીફ ચુંટાયા એ એમની પ્રતિભાની નિશાની છે. પાલીતાણાના સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં, સંસ્થાઓના કામમાં ગમે ત્યારે ઉત્સાહ અને ધગશથી દોહાજ હોય એટલું જ નહિ પોતાને ફાળો પણ આપે જ.

શ્રમમાંથી સર્જન કરનાર આ વ્યક્તિએ ધંધાદારી ક્ષેત્રનું મોટું વટવક્ષ બનાવ્યું છે અને ઘણી મોટી સિદ્ધિ હાંસલ કરી છે. નાના-ભાઈશ્રી હીરાભાઈ પણ ખૂબજ કાર્યકુશળ અને શુદ્ધિશાળી છે. સૌથી નાના વિનેશભાઈ પણ ઘણા જ ઉત્સાહી અને દિલાર હૃદયના છે. માતાશ્રી નંદુબેન તેમજ આપુ કુટુંબ ઘણું જ ભક્તિભાવવાળું, આત્મિકપ્રેમી છે. શ્રી કાન્તિભાઈનું વ્યક્તિત્વપુર્ણ આમ સુવાસ મહેલુ અને સર્વ પ્રકારે સુખી છે. તેમના હાથે ભવિષ્યમાં ઘણા સારા સુકૃત્યો થાય તેવી પ્રાર્થના છે.

કોઠારી દલીયંદ લક્ષ્મીયંદ

જે રત્ન શ્રી દલીયંદભાઈ કોઠારી સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના જાળકડા ગામના વતની છે. નાનીવયમાં કૌટુંબિક જવાબદારીઓ આવી પડતાં આર્થિક મુંજવણને લઈ દેશાટન કરવાની હિંમત કરી. ઉમેદ અને વૈયક્તિકી જીવનની શરૂઆત કરી. અ ક તાણાવાણામાંથી પસાર થતાં ધંધામાં મન પરાવ્યું. ચાણક્ય શુદ્ધિ, ખંતથી કામ કરવાની આવડત ત્રિગેરથી ધંધામાં તેમણે લાખો રૂપિયા મેળવ્યા અને અર્થસિદ્ધિ સંપાદન કરી.

ગરીબાઈમાંથી શ્રીમંત થયા પછી તેમનું જ્ઞાતિ અભિમાન સર્વેશ જાગૃત થતું ગયું. જ્ઞાતિના બાળકો તરફના અસીમ પ્રેમને લઈ કળવણીના કામને તેઓ પહેલું ઉરોગ્ન આપે છે.

કપડા દિવસોમાં નીજ કર્તવ્યથી આગળ વધી આવનાર ગુજરાતી જૈન રત્નોમાં શ્રી દલીયંદભાઈનું પણ મોખરાનું સ્થાન છે. તેમના જીવનમાંથી ઘણું શીખવાનું છે. તેમનું ચારિત્ર્ય, ધર્મભા ન, સાહસ વિગેરે અનુકરણીય છે. જૈન સમાજમાં તેમની કાર્તિક પ્રજ્ઞાવના ઝળહળી રહી છે તેમની સફળતાનો કેટલોક યશ ચીમનલાલ બદવજીને

ફાળે જતો હોવાનું મને છે. મુંબઈમાં દેરાસર કમિટીમાં, ઘરખાના બ્યાપારી મંડળમાં અને બીજા અનેક સંસ્થાઓમાં આગળ પડતો રસ હોય છે. ભવિષ્યમાં વન તરફ ઔદ્યોગિક દિશામાં પગરણ મોકલવા શરૂ કરેલ છે.

તેમની ધંધાકીય કારકીર્દિના ઉજ્જવળા ઇતિહાસનો પાથો તેમના ઉમદા સ્વભાવ ઉપર રચાયો છે અને સદાએ કર્તવ્ય પરામણ રહ્યાં છે. અત્યારે પણ મદાવન્યાએ પહોંચવા છતાં તેઓ જે કાર્ય હાથમાં લે તે વગર આગસે પૂર પાડે છે. આવા ધર્મ-કર્મવીરની નિસ્વાર્થ સેવાઓની સરવાણીઓ હરદમ હર સ્થળે વહેતી રહે તેવી શુભ કામનાઓ વાંચીએ છીએ. વ્યવસાયિક ક્ષેત્રે પણ નિદિષ્ટ સામાજિક ક્ષેત્રની જેમ આથીએ વધારે જવલંત કારકીર્દિ સંપદન કરે એવી શુભેચ્છા પાઠવતા અને તેમની સામાજિક સેવાઓએ પ્રિદાવતા આનંદ અનુભવીએ છીએ.

શ્રી ખીમચંદ મુળજીભાઈ

ઈશ્વર આપે તે કેવળ પોતાને અંગત મળ્યું છે તેમ કોઈ દિવસ જેણે માન્યુ નથી એવા તેમજ સાથ આપનારા, ધંધામાં મહેનત કરનાર, સે. અર્પનર, સૌના સહકારથી મેળવેલ ધનનો ઉદાર હાથે દિરસો વહેતો રાજ થતો શ્રી ખીમચંદભાઈ કાઠીયાવાડના તળાખ ગામના વતની છે. જી ગુજરાતીથી વધુ અગ્રયાસ સંનદન ન કરી શક્યા અને જૂનકાળમાં વિતાવેલા કારમા દિવસો પોતાના આજના સુખી જીવનમાં પોતે ન જૂલ્યા અને સહાયતાના અનેક ક મોમાં હજારોની ઉદારભાવે સખાવત કરી ધન્ય જીવનની આપણને પ્રતિભા કરાવી છે. વર્ષો પહેલા વતન છોડીને ધંધાર્થે વસઈ-પાસે અગાસી તરફ પ્રયાણ કર્યું. પુરુષાચને બળે ધંધામાં પ્રગતિ થતી રહી અને ધનવાન બન્યા. ધનને લીધે તેમનેકદી મિત્રમીલિમાન નહોતું લાગ્યું. મુંબઈથી સૌરાષ્ટ્ર સુધી ખાસ કરીને વજસાડ અને તળાખમાં દાનગંગા વહેતી રાખી. તળાખમાં પ્રાથમિકશાળા બંધાવવામાં મોટી રકમનું દાન કર્યું.

પચીસવર્ષ પહેલા વજસાડની કસ્તુરબા હોસ્પિટલમાં રૂ. ૨૫૦૦૦ નું માતામર દાન કર્યું. તળાખનું બાલમંદિર પણ તેમની ઉદારતાને આભારી છે. વસઈમાં બાલમંદિરથી એસ. એસ. સી સુધીની સુવિધા ઉભી કરવામાં રૂ. ૫૨૦૦૦ ની રકમ દાનમાં આપી. ઘણા વિદ્યાર્થીઓના રકોલરશીપ રૂપે સારૂ એવું પ્રોત્સાહન આ તા રહ્યાં છે. વજસાડની લાયન્સ અને રોટરી પ્રવૃત્તિમાં તેમનું સારૂ એવું પ્રદાન રહ્યું છે. તીથધામોની યત્રા કરી આવ્યા છે ઘણી બહેણી લાગવગ અને શક્તિ ધરાવતા છતાં સત્તા કે ખુરશીનો ક્યાંય મોહ રાખ્યો નથી તળાખમાં મધ્યમવર્ગી લોકોના વસવાટ માટેની ચાલી બંધાવી આપી અને આશિર્વાદ મેળવ્યા. મહુવાની દશાશ્રીમળી બોર્ડિંગમાં પણ તેમનું સારૂ એવું દાન રહેલું છે. દેવું લઈને ધંધાર્થે નીકળેલા પણ એક સુત્ર સાથે લઈને નીકળ્યા કે- “કીકર છોડી સાહસિક બનો, મેગલો અને વહેંચીને ખાઓ તમારો દિરસો સુવાંગ ન ગણતા જરૂરીયાતવાળાને યોગ્યતા મુજબ પહોંચાડો” જીવનમાં એમના આ સદગુણે કુદરતની કૃપાદષ્ટિ વરસાવી. તેમના પુનિત કાર્યોમાં શ્રીમતી કંચનબહેન અને રંભાબહેન એટલા જ ભક્તિભાવ પૂર્વક રસ લઈ રહ્યાં છે.

વત્રસાડમાં વૃત્ત કળવણી મંડળના ટ્રેઝરર તરીકે, કરતુરખા હેરપી-ટાકની મેનેજિંગ કમિટીના સભ્ય તરીકે અને અન્ય સંસ્થાઓમાં તેમની સેવાઓ જાણીતી છે.

વત્રસાડની આંખની હોરપીટાલના દર્દીઓ માટે સેવા સદન બાંધી આપી માનવ કલ્યાણનું ધણું મોટું કામ કર્યું છે. ગરીબ દર્દીઓને સતત મદદ કરતા રહ્યાં છે.

વત્રસાડમાં લેડીઝ હોસ્ટેલ માટે ધર્મપત્ની કન્યનખરેનને નામે આલીસ હજારની એરેટ અર્પણ કરી છે. નાના નાના ફંડફાળાઓના કોષ્ટ હિસાબ જ નથી. વત્રસાડમાં સાર્વજનિક કળવણી મંડળ દ્વારા ચાલતી ત્રણ હાઈસ્કૂલના ટ્રેઝરર છે.

વત્રસાડમાં ખી. મુ. હાઈસ્કૂલ અંધાવવામાં ૫૦૦૦ જેવી રકમનું દાન આપ્યું છે. ઉપરાંત ત્યાં લેડ કોલેજ ઉભી કરવામાં લગભગ પેણાલ ખતી દેશી કરી છે. વત્રસાડ દશ શ્રીમાળી દ્વારિના પ્રમુખ તરીકેનો હોદ્દો ધરાવે છે. દિલ્હીન ગુજરાતી જીવનમાં તેમનું સાથ એવું દાન છે. વત્રસાડ અને વીરારની સખ્યાબંધ સંસ્થાઓ સાથે સંકળાવા છે. તળાવમાં જાતે માટે પિતાશ્રીને નામે ચાર દુકાનો અર્પણ કરી છે. પાલીતાણા કળવણી મંડળ અને હુંગરની જ્ઞાતિ પ્રતિમાં સાથ એવું દાન આપ્યું છે.

અમુક રકમથી વધારે થાય તે વાપર્યા કરી એવો તેમણે પરિગ્રહ સેવ્યો છે. ધન્ય જીવન!

સંઘવી અમરચંદ હડમચંદ

મુળ પાલીતાણાના વતની પણ ધંધાર્થી મુંબઈ ગયા. દૂરના કમિશન એજન્ટ અને સંઘવી રોટર શરૂ કરી સુખી અને સાધન સંપન્ન બન્યા. શ્રીશ હકુમતના સમયમાં તેમજ કાર્યોની સરકારે નેધ લઈ સ્ટી ટીકેટ અને ફલિંગ આપ્યા હતા. કોંગ્રેસમાં પણ જોડયા, અને ઘણી સંસ્થાઓને સેવાનો લાભ આપ્યો. ‘કરેગે યા મરેગે’ એ લડત વખતે ૧૯૪૨-૪૩ ના વર્ષોમાં કોંગ્રેસના અગ્રણી કાર્યકર તરીકે કામ કર્યું. વીરમનામ મીકાના સત્યગ્રહમાં અનેક નાની મોટી લડતો વખતે તન મન વિસારે મુખી કામ કર્યું. પાલીતાણા યશોવિજય જૈન ગુરુકુળ સંસ્થાન સેક્રેટરી તરીકે ઘણા વર્ષો સુધી કામ કર્યું, પાલીતાણા જૈન પાઠશાળામાં પણ તેમની સેવા પડી છે. જૈન સમાજના બાળકોને ઉચ્ચ શિક્ષણ અને સાર સંસ્કારો મળે તે માટે છેલ્લા વીસ વર્ષથી એક યા બીજી રીતે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. પાલીતાણા એજ્યુકેશન સોસાયટીને આર્થિક પ્રત્ને સારી એવી હુક આપી-અપાવીને આત્મસંતોષ માન્યો છે. પાલીતાણા જૈન બાલશ્રમમાં પણ ઘણા વર્ષો કામ કર્યું, પાલીતાણા જૈન સેવા સમાજના દવાખાના માટેના અઢી લાખ રૂપિયાના ફંડમાં તેમણે રાત દિવસ જોવા સિવાય કામ કર્યું. આજે પણ પાલીતાણાના કોષ્ટપણ પ્રશ્ન સતત જાગૃત રહ્યા છે.

વેલાણી વિઠ્ઠલદાસ મનજીભાઈ

મહાત્મા બાંધીજના જુતા અંતેવારી અને આઝાદીની લડતના જુના ઘડોયા શ્રી વિઠ્ઠલદાસભાઈ વેલાણી જામનગર જિલ્લાના લાણુ-વડના વતની છે. આફ્રિકામાં ટોલરેય ધર્મમાં પણ કેટલોક વખત

રહ્યા, નાની ઉંમરમાં જ રાષ્ટ્રપિત ને. રંગ લાગ્યો અને જાહેર જીવનમાં ઘણા નેર્વો ગાળ્યા. લાણુવડ સુધારણના પ્રથમ પ્રમુખ તરીકે અને કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિવર્તના અગ્રણી તરીકે તેમની યસરવી કારકીર્દી જાણીતી છે. આફ્રિકામાં ધંધાની જમાવટ કરી એ પૈસ કમાયા. આજે પણ આફ્રિકામાં ધંધો ચાલે છે. પોતે વતનમાં નિદ્રા જીવન ગાળી રહ્યા છે. વાનમાં વિઠ્ઠલવાડીના નામે રહેણાકના મકાનો તૈયાર કરાવી ગરીબ લોકોને રૂ. ૩ ના ટોકન લાડાયાં આપી આશીર્વાદ મેળવ્યા છે. પેતનું નામ જોડી લાણુવડમાં હાઈસ્કૂલ માટે રૂપિયા એશી હજારનું દાન આપ્યું હતું. એશી વધની ઉંમરે પહેલેલા શ્રી વિઠ્ઠલવાપા આજે પણ લોકોની તન મન ધન થી સેવા કરી રહ્યા છે. ઘણાજ ઉદાર અને દયણુ સ્વભાવના શ્રી વિઠ્ઠલવાપા અપણી જીવી પેઢેનું ગૌરવ સમા છે.

શ્રી તલકચંદ દામોદરદાસ

મુંબઈમાં દૂરના ધંધામાં સ્વયંજળે આગળ વધનાર અને સૌની સાથે રહીને નાનામોટા ફંડફાળાઓમાં પોતાની સેવા શકિતને ભેગ આપનાર શ્રી તલકચંદભાઈ પાલીતાણા પાસેના લેડી ગામના વતની છે. અભ્યાસ બહુ લખો નહી, પણ અજબ નિશ્ચયશક્તિ અને લોકોના દુઃખો પોતાના કરી તેનું નિવારણ કરવા અથગ પરિશ્રમ કરનાર લોકહિતના કામોમાં, કળવણીના પ્રશ્નોમાં, ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં સદા તત્પર રહેનાર શ્રી તલકચંદભાઈ ગુપ્તદાનમાં માનનારા છે. જૈન સમાજમાં તેઓની એક મુક સેવક તરીકેની સુંદર છાપ છે. સંસ્કાર સંધન બની ખાસ કરીને વિદ્યા અને કળવણીના ક્ષેત્રે સરો એવો રત્ન દ્યે છે જે ખરેખર અનુમેદન્ય છે.

માનવકલ્પ અને સામાજિક સેવાના ઉત્કૃષ્ટ કાર્યો કન્તા રહી સમાજને તેમની સેવાઓ અદર્શિત મળતી રહે તેવી પ્રાર્થના છે.

ગી અમરશી મોતીભાઈ

પશ્ચિમ ભારતના પ્રખ્યાત બની ચુકેલા નળીયા ઉદ્યોગમાં સૌરાષ્ટ્રનું મેરખી શહેર મહત્વનું કેન્દ્ર બની ગયું છે. સૌ પ્રથમ ૧૯૫૨માં અહિંના નળીયા ઉદ્યોગના આલપણેના સમાન શ્રી પ્રજાપત ટાઇલ્સ કું. ની શરૂઆત કરનાર શ્રી અમરશીભાઈ પળીયાની બાબુમાં સુલતાનપુરના વતની છે. ૧લી ગુજરાતી સુધીનોજ અભ્યાસ, પણ પ્રચંડ પુરુષાર્થ અને હૈયાજીવનથી નળીયા ઉદ્યોગને આગાદ રિથિતમાં આજે મુખી દીયે છે. ધંધાની શરૂઆત વખતે અનેક વિટંબણાઓ સામે અડગ રહી, નળીયાની બનાવટમાં ઉત્તરે તર સુધરો કરી, પ્રજાપત ટાઇલ્સને તેમણે પ્રગતિના પથે લઈ ગયા. મેરખીમાં ચલીશ ઉપરના નળીયાના કારખાનાઓ તેમને આજ રી છે, ધંધાની એ વિશિષ્ટતા રહેલી છે કે માલની પડતર કિંમત અને બાજબી નફો ગણી તળીયાના બાજબી ભાવો જામગીરી રાખ્યા છે. મ્યુનિસિપાલીટીના સભ્ય છે, મેરખી રૂપિંગ ટાઇલ્સ મેન્યુ. એસો.ના અગ્રણી ઉપરાંત માટી ઉદ્યોગ સહમંડળી, જોડાઈ-ડાયા સીરેકસ સોસાયટીની ગુજરાત સેકશનની મેનેજિંગ કમીટીના સભ્ય તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે.

શ્રી મનોરદાસ ગોપાલજી

દશાશ્રી માળી માતિના પ્રતાપી પુરુષોમાં શ્રી મનોરદાસ ગોપાલજી એક જલસંત કારકારિ હોઈ કરતા ગયાં. નિર્દોષ, નિરાભિમાની, અતિ ત્યાગવૃત્તિવાળા અને સરસ સ્વભાવના શ્રી મનોરદાસભાઈ બાવ-જમર જીલ્લાના તળાજા ગામના વતની, પ્રાથમિક કેળવણીના વિદ્યા-ક્ષેત્રમાં પ્રવેશના જ અભ્યારંભના મંગળાચરણથી તેમણે બુદ્ધિચાતુર્ય અતવવા માંડ્યું. “હોના છોડનું પાંદડે પારખ્યું” એ જગપ્રસિદ્ધ કહેવતને સાથે કરી બનાવવામાં તેમનું બાલજીવન ચમત્કારથી જમ-કવા લાગ્યું. પોતાની એ બુદ્ધિશક્તિને ધંધા તરફ વાળી-નાનીવયમાં ધંધામાં ઘણો અનુભવ મેળવ્યો. મનુષ્યનું આત્મમળકે સ્વાશ્રમશક્તિનો પ્રભાવ ગુપ્ત રહેતો જ નથી. શ્રી મનોરદાસના કુટુંબે વીરરત્ન થાણું નાખી વ્યપારની જમાવટ કરી અને એ પૈસા કમાયા. તાલ-ધ્વજગિરિના આ તેજસ્વી કુટુંબે સંપત્તિનો પણ સદ્ઉપયોગ કરી બચ્ચો તળાજામાં જમનાદાસ, બગવાનજીના નામનું સેતેયેરિયમ બાંધી જરીય તળાજા મધ્યમવર્ગી કુટુંબોના આશીર્વાદ મેળવ્યા. વીરા-રત્ન યુગરાતી શાળામાં ધણી મોટી રકમનું દાન આપી કુળ અને કુટુંબને પાવન કર્યું, તળાજાની શૌચાળામાં અને કુટુંબને માટેની વાડીમાં સારી એવી મદદ કરી, તીર્થયાત્રાઓ અર્થે ઘણા ધાર્મિક સ્થ-ળોનું કુટુંબીઓ સથે પરિભ્રમણ કર્યું છે. નાનામોટા અનેક ફંડ ફાળાઓમાં આ કુટુંબે ફાંડે એવું દાન કર્યું છે.

રાત્રાજ્યની સહાય વખતે શ્રી મનોરદાસ રાષ્ટ્રસંક્રિત તરફ એવાય. બારડોલી સત્યાગ્રહમાં અગગપડતો ભાગ લીધો હતો. કેએસના હાહોર અનિવેશનમાં ખાસ હાજર રહ્યા હતા. આ સાહસીક વીરે ધંધાની કમાણીમાંથી જાન અને જનકમુહના હિત માટે વાપરી હતી. ક્યાંક ગુપ્ત દાનનું ડરણું વધારવાને મૂખ સેવા કરવાનું અને મૂંગા આર્શિ-વાદ લેરનું પણ ચૂંચ્યા નથી. ધર્મ-અકિત દ્વારા સમાજના ઉત્કર્ષ માટે બનતું બધું જ કરી છુટ્ય છે, આવા રત્નો માટે યુગર જૂમિ ગૌરવ છે.

શ્રી રાયચંદ ગુલાબચંદ

દેવ ગુરુ-ધર્મ પ્રત્યે અસહારણ શ્રદ્ધા ધરાવનાર ધર્માતુરાગી શ્રી રાયચંદભાઈ અગ્રહારીના વતની છે સાત્વિક, સાદા જીવનની મૂર્તિસમા છે. અગત જરૂરીયાતો પણ ઓછી, પહેરવે માં ટાપ-ટીપનું નામ નહિ અન્યને મદદરૂપ થયું અને બને તેટલો બીજાનો ભાર હળવો કરવો તૈયારી આવે સરસ રાજવી, ધર્મપરાય પુરુષા જીવન સૌરસ આપણને સૌને બેઠા અને પ્રેરણા આપે છે.

ધંધામાં કમાયા જે સંપત્તિનો વિદ્યદાનમાં અને ધર્મના કાર્યોમાં ઉપયોગ કર્યો, વાપીમાં તેમના તરફથી એક હર્ષકુલ ચાલે છે. અગ્રહારી અને યુગરાતની ધણી જૈન સંસ્થાઓને તેમણે આર્થિક પ્રોત્સાહન આપ્યું છે. પાલીતાણા જૈન અગમમંદિરના ટ્રસ્ટી તરીકે સારી સેવા બજાવી રહ્યા છે,

બેરડીમાં પોતાને નામે એક બે ડેંગ ચાલે છે મોટા જમીનદાર હોવા છતાં ત્યાગ અને સમર્થનની યશગાથા હોઈ કરવામાં વિશેષ પ્રાવણી રહ્યા છે.

સમેતશીખરજીમાં મોટી રકમનું દાન કર્યું છે. પોતાની દેખ-

રખ નીચેજ ત્યાંનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો છે. જતેજ પરિશ્રમ લઈ આખાએ પ્રસંગને આનંદ મંગળથી ઉકેલ્યો, સરત આગમમંદિર પાલીતાણા તથા બીજા અન્ય સ્થળોએ ધાર્મિક ટ્રસ્ટોમાં ટ્રસ્ટી તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે વાપીમાં દેવચંદ પ્રેમચંદ દવાખાનું ચાલે છે તેમાં ટ્રસ્ટી તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે. વાપીમાં યુવક મંડળ મારફત પાઠશાળાઓ ચાલે છે તેમાં પણ તેમની સેવાની સુવાસ પ્રસરેલી છે, વર્તનમાં વિનયી બાપામાં મધુરતા, વિચારોનું વલણ મોટા ભાગે સુધારા તરફ હોવા છતાં પ્રાચીન પરંપરા પ્રત્યેનો આદર જરાએ ઘટ્યો નથી. જૂના મૂલ્યો અને જૂની સંસ્કૃતિ પરંવે એટલાજ માનથી જૂએ છે. દાનપુરણના કામે સારા પ્રમાણમાં કરતાં રહ્યા છે. પેતની હયાતીમાં જ થઈ શકે તે દાન કરી છુટવું એવી પ્રમણ ભાવના ધરાવે છે. આવા પ્રતિભાસંયન્ન આપણા સૌનું ગૌરવ છે.

શ્રી તાહેરઅલી ઈસ્માઈલજીભાઈ

મુંબઈની દારૂખાના બજારમાં લોખંડના અગ્રણી વ્યાપારી તરીકેનું માનભર્યું. સ્થાન પામનાર શ્રી તાહેરભાઈ અમરે જીલ્લાના બગસરાના વતની છે. ઘણા વર્ષોથી એટલે કે ૧૯૬૭થી પિતાશ્રીના ધંધામાં જોડાતા મુંબઈ આવી રિથર થયાં અને ધંધાને પોતાની કુશાલ બુદ્ધિથી વિકસાવ્યા; ધંધાદારી પ્રવૃત્તિઓ સાથે સામાજિક સેવાઓની ભાવના અને સેવાકાર્યની લગની છાના નથી રહ્યા.

મેલાણી રમારક સમિતિ (મુંબઈ)ની કાર્યવાહક સમિતિનાં સભ્ય તરીકે સાર્વજનિક સ્થાન શી ભાવ્યું છે. દારૂખાનું આયર્ન મર-ચન્ટસ એસેસીએશન લીના ડાયરેક્ટર તરીકે એલડ આયર્ન મરચન્ટ એસેસીએશનના કાર્યવાહક મેમ્બર તરીકે રહીને સાર્વજનિક કામ કરી રહ્યા છે.

બગસરાના સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં અને મુંબઈની નાનીમોટી સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં મહત્વનો રસ લઈ રહ્યા છે. નાનામોટા ફંડફાળાઓમાં તેમનો સારો એવો ફાળો આપી રહ્યા છે.

તેમના પિતાશ્રી ઈસ્માઈલજી પણ ધર્મ ભાવનાથી રેંમાયેલા અને સંયમી જીવન ગાળનારા હતા. હજી ઓ મરાક વિગેરે ધાર્મિક સ્થળોની સફરે જઈ આવેલા. તેમના જીવનમાંથી પ્રેર મેળવતે તેમના સુપુત્રો પણ વિવિધ સંસ્થાઓમાં આજે સેવા આપી રહ્યા છે. વન બગસરાના ઉત્કર્ષ માટે આ કુટુંબે સતત જાગૃતિ બતાવી છે. અને પુરુષાર્થવડે પ્રસંગોપાત યોગ્ય જરૂરીઆતો હોઈ કરી આપી છે. સદા નિરાભિમાની સરળ અને બાળકને પણ નમીને ચાલનાર આ યુવાન ઉદ્યોગપતિ શ્રી તાહેરભાઈ યુગરાતનું ગૌરવ છે.

સંઘવી રાયચંદ લલ્લુભાઈ

લોકોપયોગી અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં અનેક શુભ કામો કરતા રહીને કીર્તિ પામેલા શ્રી રાયચંદભાઈ સંઘવી ભાવનગરના ધંધા બંદરના વતની છે. સરળ શાંત અને પુરુષાર્થી પુરુષ છે.

પરિચિત અને અતુલ્યતા મુજબ થોડો અભ્યાસ કરી નાની વયમાં મુંબઈ આગ્યા, ધંધામાં જ પસાવ્યું. સમ્યાપ્ત, પ્રમાણીકતા અને અવડનના બળે ધીમે ધીમે વ્યાપારના ક્ષેત્રમાં અગ્રેસર થતા ગયા, ધંધામાં બે પૈસા કમાયા જેનો હંમેશા સુંદર ઉપયોગ કરી

બન્યો છે.

થે વાથી પાલીત શ્યા તીર્થને છેરી પાળતો સંઘ સંવત ૧૬૯૦માં કાઢેલ, અને તે દ્વારા પોતાની ધાર્મિકભાવના સારી રીતે વ્યક્ત કરી હતી. પાલીતાણા, ભાવનગર, દોલતનગર-ખેરીવલી વગેરે સ્થળોની જૈન સંસ્થાઓમાં સારી એવી રકમનું દાન આપ્યું છે.

મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાં અને શ્રી જ્યેષ્ઠ જૈન દેરાસરના વહીવટમાં સારી એવી રકમ આપી છે. થે ધા જૈન દેરાસરના વહીવટમાં ૬૪૭ ભદ્રેશ્વરની બે જનશાળામાં, અખરની ભોજનશાળામાં, મેખર તરીકેની તેમની દેખરેખ અને સેવા દાઢ મંગી થયે તેવી છે.

વડીલે ૫ સેથી મેળવેલા ધાર્મિક સંસ્કારો અને સેવા પરાયણતા ગુણોનું સિંચન તેમણે પુત્રોમાં પણ કર્યું. શ્રી મનુભાઈ, શ્રી નવોન-ભાઈ વિગેરે ઇલેક્ટ્રીકના ધંધામાં સારું એવું સ્થાન ઊભું કર્યું. એટલુંજ નહિ ધણી ધાર્મિક અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાઈને પ્રસંગોપાત પોતાનો યત્નિયન ફાળો આપતા રહ્યા છે.

શ્રી મનુભાઈ સેવાક્ષેત્રમાં પિતાને પગલે પગલે ચાલનાર એક આદર્શ નાગરીક છે. તેમના સદ્ગુણો એ ખરેખર તેમને પૈતૃક વારસામાં મળ્યા છે.

શ્રી દ્વારકાદાસ ધનજીભાઈ કાણકિયા

કાચકુશળ ને વ્યવહારનિપુણ શ્રી દ્વારકાદાસભાઈ દંડનિશ્ચયી છે. કાર્ય દાષમાં લેતાં પહેલાં એનાં ઔચિત્ય અને આવશ્યકતા અંગે પ્રૌઢ ચિંતન કરે, પરંતુ એ કાર્ય કરવાને એકવાર નિર્ણય કર્યા પછી 'કાર્ય' સાધવામાં અથવા દેહ પાતયામાં એની સિદ્ધિ માટે શરીરનીય પરતા કરતા નથી. આ એમનો જન્મજાત ગુણ છે વિરોધ વિષય કે અવરોધોથી ક્યારેય ડરતા નથી. લીધેનું કામ ક્યારેય છોડતા નથી.

શ્રી દ્વારકાદાસભાઈ ધણી સંસ્થાના પ્રાણ છે. કનકાઈમાં આ વૈભવ ઊભો કરવા પાછળ એમણે પોતાનું ધણું યોગ્યું છે. આ કાર્ય પાછળ એમણે કરેલા ત્યાગ અને ભોગનું શબ્દોથી મૂલ્યાંકન કરવું શક્ય નથી.

ચાવંડ ગામે જન્મેલા શ્રી દ્વારકાદાસભાઈએ કોલેજનું પ્રથમ વર્ષ પાસ કરી, થે ડાંગ વર્ષો નોકરી કરી સ્વતંત્ર ધંધામાં પ્રવેશ કર્યો. એમના ધાર્મિક અને સામાજિક જીવને માત્ર ધંધાની પ્રગતિથી સંતોષ ન થયો, કાણકિયા પરિવારની પ્રગતિ માટે 'કાણકિયા ઉત્કર્ષ' મંડળની સ્થાપનામાં આગેવાનોમાંથી ભાગ લેવાયો, એટલું જ નહીં; વર્ષોથી એના મંત્રીપદે રહી સેવા આપી રહ્યા છે. કાણકિયા કુળની કીર્તિગદ્યા માતા 'કાણકિયા કુલ કૌમુદી' નામના ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિનું શ્રેય એમને જ આપીએ તોય અતિશયોક્તિ નહીં ગણાય. ચાવંડ ગામની એમણે બહુવિધ સેવા કરી છે. મુ'બઈમાં એકાં એકાં પણ ત્યાંની પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય રસ લે છે. ત્યાં રામમંદિરમાં, ઠાકોરજીના ચેરના જીર્ણોદ્ધારમાં, ચાવંડ માતાજીની નિયમિત દૈનિક પૂજામાં તેમજ એ માતાજીના મંદિરના જીર્ણોદ્ધારમાં તેમજ દવાખાનું સ્થાપવામાં અને ચાવંડ લાકી માર્ગ પર કાચમી પરચ ચાલુ કરાવવામાં એમનો બહુ મેટો ફાળો છે ધાર્મિક ક્ષેત્રે તેઓ માતાજીના પરમહત્ત છે, એટલું જ નહીં, એમણે ભારતની લગભગ પૂરી ધર્મચત્રા કરી છે. તીર્થધામેની સાથે સાથે હવા ખાવાના

સ્થળો ને સૌન્દર્યધામે પણ નિહાળ્યાં છે.

પારેખ બળવંતરાય કલ્યાણજી

મહુવામાં પારેખ કુટુંબની સુવાસ જ આર છે. શ્રી મહુવા કેળવણી સહાયક સમાજની હાઈસ્કૂલ માટે શ્રી જયંતીલાલ પ્રાગજીભાઈ પારેખની દાનવંરના શ્રી મહુવા યુવક સમાજના સફળ સંચાલન માટે એના કલ્યાણ નવસોદિયા સહાયતાન શ્રી દેવતરાય જયતિલાલ પારેખ અને વિનયન અને વિજ્ઞાન અંગેની મહાશાળા માટે દાન આપનાર પણ શ્રી બળવંતરાય કલ્યાણજી પારેખ ચિરઃસ્મરણીય છે. એમાંય શ્રી બળવંતરાય કલ્યાણજી પારેખના કુટુંબની પણ એ ર વિશિષ્ટતા છે. એમના પૂ. પિતાશ્રી કલ્યાણજી વાલજી પારેખ સેવાભાવી હતા; અને ગૌડીય ઉગ્યાર માત્ર સેવાભાવે જ કરતા હતા, એટલે એમની સુતાસ ચોતરફ ફેલાઈ હતી. એથી વિશેષ તે કદાચ કોઈને ખ્યાલ પણ નહીં હોય શ્રી ભગવાનદાસ દુર્લભદાસ પારેખને સાહિત્યપ્રેમી જીવ ક્યારેક કવ્યોની પંક્તિ લખી કાઢે અને સાહિત્યની અર્થા અને વિચાર વિનિયમ મિત્રો સાથે પણ કરે. સને ૧૮૯૩ની ચિકાગો વિશ્વધર્મ પરિષદના જૈનધર્મના અને ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ મહુવાના જ નરરત્ન સ્વનામધન્ય શ્રી વીરચંદ્ર રાધવજી ગાંધીના તેઓ ખાસ અંગત મિત્ર હતા અને એ બંને વચ્ચેનો તેમના પત્રવ્યવહારમાં નિહાળી શકાય છે.

એના પારેખ કુટુંબના પનોતાપુત્ર શ્રી બળવંતભાઈ કાચદાનો અભ્યાસ કરી સ્નાતક થયેલા છે અને રંગ ઉદ્યોગના ધંધામાં એમણે નામના સારી મેળવી છે. ફેટ્ટા (ઈન્ડિયા) પ્રા. લિ. પારેખ કાચકેમ ઇન્ટરસ્ટીડ અને પારેખ અર્ચર્સ વગેરે ધંધાત્રીય કંપનીઓનું સંચાલન ફરેકથી કરી રહ્યા છે.

શ્રી મહુવા કેળવણી સહાયક સમાજના કાર્યકરની મહુવામાં અદ્યતન કેલેજ સ્થાપવાની કાવના ધણી વખતની હતી, એ કાવનાને પુષ્ટિ આપવા દાનવીર શ્રી બળવંતભાઈ આગળ પૂ. પિતાશ્રી તથા માતૃશ્રીની મધુર યાદગીરીરૂપે "શ્રી કલ્યાણજી વાલજી પારેખ સાયન્સ કોલેજ" અને "શ્રી ત્રિવેણીએન કલ્યાણજી વાલજી આર્ટ્સ કોલેજ"ની સ્થાપના માટે રૂ. ત્રણ લાખની ઉદાર સખવન આપી પોતાની મત્સુમિની કાવનાને પરિપૂર્ણ કરી છે. વનથી દૂર રહેતાં પણ માતૃશ્રીને સદા એનાં પનોતા પુત્રે સંભળે છે ત્યારે કવિશ્રી મલખારીની 'અપી હૈં સો સો જન્મ એવકુ' મા તુજ દહેણું!' એ પંક્તિ સહેજે યાદ આવી જાય છે.

સંઘવી જેઠાલાલ વૃજલાલ

અમરેલી જિલ્લાના કુંગર ગામમાં શ્રી જેઠાલભાઈનો જન્મ થયો. રાષ્ટ્રપતાના સંસ્કારો અયપણથી મળેલા એટલે ખાદી પહેરવેશ નાનપણથી સ્વીકાર્યો જે આજ સુધી ચાલે છે.

વતન છેડીને બહાર ગયેલા અને સ્વજનો ધંધામાં આગળ વધેલા કેટલાક મહાનુભાવોમાં શ્રી જેઠાલાલભાઈને ગણી શકાય. કેળવણી અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં લાગણી અને રસ અતાવનાર શ્રી જેઠાલાલભાઈએ કુંગરમાં કુંગર કેળવણી મંડળ મારફત જાત્રાલય ઉભું કરવા પાછળ તન મન ધનનો ભોગ આપ્યો છે.

જુલાબ અને મધુમાલતીની સુગંધથી ભરપુર

કરેણાછાપ સુગંધી તપકીર

રજી. નં. ૧૬૮૫૪૦

માહિતી માટે પત્રવ્યવહાર કરો:-

ખારોટ નાનાલાલ કાનજી એન્ડ પ્રધર્સ

ધી મહાલક્ષ્મી રનફ વર્ક્સ

સિહોર (સૌરાષ્ટ્ર) W. Ry.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

જૂનાગઢ જિલ્લા ઔદ્યોગીક સ. મં. લી.

જૂનાગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

સ્થાપના તા. ૬-૨-૫૬

નોંધણી નંબર પી. ૩૫૨૬

શેરમંડળ રા. : ૨૦૨૧૦-૦૦

સભ્ય સંખ્યા ૧૨૧

અનામત ફંડ રા. : ૩૬૮૬-૨૬

અન્ય ફંડ રા. : ૩૨૧૭-૮૮

નાગીનભાઈ શેઠ

ધીરેન્દ્રભાઈ પોપટલાલ કામદાર

મેનેજર

પ્રમુખ

ઉપપ્રમુખ

વીરસુતભાઈ મહેતા

વ્યવસ્થાપક કમિટિના સભ્યો:-

શ્રી નરસીભાઈ દેવાણી, શ્રી મથુરાદાસ ભુપ્તા, શ્રી સોમાભાઈ,
શ્રી કરશનભાઈ આડેરા, શ્રી બીમજીભાઈ, શ્રી હીરાચંદભાઈ, શ્રી
ભોળભાઈ, શ્રી મેતીલાલભાઈ, શ્રી પ્રભુલાલભાઈ, શ્રી આલભાઈ.
શ્રી ભક્તિપ્રસાદભાઈ, શ્રી નરણભાઈ, શ્રી મદદનિશ જિલ્લા
રજીસ્ટ્રાર મા.

વિચારોના પુષ્પ—

ભણેલો માણસ તો એને કહેવાય કે જેના વિચાર, ઉચ્ચાર અને આચાર સુંદર હોય.

બગીચામાં જેમ ફૂલ ખીલે છે તેમ ભણેલાના મગજમાં સુંદર વિચારોનાં પુષ્પ ખીલવાં જોઈએ.

—ચિત્રભાનુ.

પાટીદાર ટેક્સ્ટાઇલ ડાઇંગ એન્ડ પ્રિન્ટીંગ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ

જેતપુર (સૌરાષ્ટ્ર)

મોદી રમણલાલ ખેમચંદાસ

વણિક પુણીમાગીય વૈષ્ણવ કુટુંબમાં જન્મ. બાળપણથી ભણવામાં તેજસ્વી વ્યક્તિને કુટુંબ । સંસ્કારનું બાથું મળ્યું. ઉચ્ચવર્ણ વિદ્યાર્થી તરીકે કોલેજનું પ્રથમ વર્ષ પુરું કરી સને ૧૯૪૨માં વ્યવસાયમાં અંપલાવ્યું. રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓ સેવાના ક્ષેત્રમાં, સામાજિક તેમજ ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં આગળ વધ્યા. આગે તાલુકા કે ઉમાઇની નાની-મોટી જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાંના તેઓ જીવત સભ્ય છે.

ઉમાઈની શ્રી (નરણભાઈ જામળદાસ પટેલ) ના શા. પટેલ દાર્ઘરકુલ, શ્રી કુમારપાળ, શ્રી મુળજીભાઈ હરિભાઈ પટેલ લાવયેરી, તથા શ્રી જોડુળનાથજી વૈષ્ણવ મંદિર આ કામે તેઓશ્રીના શુભ પ્રયત્નોનું જીવત ફળ છે.

લાયન્સ કલબ ધનસુરાના માણ અધ્યક્ષ, સાબરકાંઠા જિલ્લા-શળા કમિટી, જિલ્લા શાળાની બાંધકામ સમિતિ, વગેરેના વાઇસ ચેરમેન. સાબરકાંઠા જનસં આંદોલ એન્ડ કોટન મરચન્ટ એસોસી-એશનના માણ પ્રમુખ. ગુજરાત એમ્પર ઓફ કામર્સના વ્યવસ્થાપક કમિટિના સભ્ય (માણ). શ્રી ઉમાઈ ફેળવણી મંડળના સ્થાપક પ્રમુખ. ઇ. સ. ૧૯૫૩થી સરકાર તરફથી તેમની સામાજિક સેવાઓના બદલામાં માનદ મેજસ્ટ્રેટ તરીકે નીમણુંક કરેલ છે.

બાહેશ બચ્છાર કૃષ્ણ વ્યક્તિને સ્નેહીમંડળ પણ વિરતાર પામેલ હોય છે. કુટુંબમાં મોટા વિરતાર પામેલ સરકારીને મોટા ધંધાઓ સાથે જોડેલ છે.

તેમના જીવનના પ્રેરણારૂપ કોષ્ટ હોય તો ભારતના આરોગ્ય-પ્રધાન માનનીય શ્રી કે. કે. શાહ સાહેબ છે. હાલ તેઓ વાત્રક (તા.-બાયડ)ની શ્રી ફેસેસીહરાવ ગાયકવાડ જનરલ હોસ્પિટલના માનદ મંત્રી તરીકે સફળ સંચાલન કરી રહ્યા છે. વાયનને ખાસ પણ શોખ છે, સાથે સાથે જિલ્લાના સાપ્તાહિકમાં “જીવન મંગલ” “વ્યાપાર વાણિજ્ય” “વેપારી કાયદાઓ” વગેરે વિભાગોના સંપાદક પણ છે. તેઓશ્રીનું જીવન બીજાઓને પ્રેરણારૂપ છે.

પંડયા પ્રાગજીભાઈ લક્ષ્મીરામ

સૌરાષ્ટ્રમાં સોનગઢ પાસે ઉમરાળા તેમનું વતન, પણ અંગ્રેજ-ગુજરાતીને અનુભવથી અભ્યાસ કર્યો. બહુ જ નાની વયમાં ધંધામાં જોડાઈ મથા પણ તેમનું કાયદાગત લખાણ જલજલા વધીલેને પણ પ્રેરણા આપે તેવું છે. પોતાની કુનેહ અને કાર્યકુશળતાને લીધે એક શક્તિશળી આગેવાન તરીકે નાની વયમાં જ નામના મેળવી લીધી. સ્વરાજ્યની લડત વખતે માથું હાથમાં રાખીને કામ કર્યું. મુંબઈમાં હુલ્ડા દરમ્યાન પોતાના એરીયામાં કમિટિ ઉભી કરીને શાંતિ સ્થાપવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો.

શ્રી મગનલાલ લાલજીભાઈ

જૂનકાળમાં જુલુલુદા કારખાનમાં કરેલી નોકરી બાદ પોતાના પ્રયત્નથી કામ કરવાની પ્રેસ રોડ ઉપર મશીનરી તથા રેપરપાર્ટસ બનાવવાનું કારખાનું અને ફાઉન્ડ્રી શ્રી મહાલક્ષ્મી આયર્ન એન્ડ બ્રાસ વર્ક્સને નામે શરૂ કર્યું. મુશ્કેલીઓ આવી પણ નિરાશ થયા

વગર કામ ચાલુ રાખ્યું. પારસી બીરતા પાસે આવેલ જે ૨૬ સ્મશાનને ફરીથી બંધારી રીતે શરૂ કરવા ફડ એફડું કરવાની કામગીરી હાથ પર લીધી બજારમાં વ્યાયામ શાળાના પ્રમુખ છે. કૃષ્ણપરવોડમાં પોતાના ઉદાર અને મીલનસાર સ્વભાવને કારણે ધણી જ ચાહના મેળવી છે. છેલ્લા વીશ વર્ષથી પોતાના સ્વયંજે જ એકધ રો પુરુષાર્થ ધંધામાં કર્યો છે આ કારખાનાના સફળ સંચાલનમાં શ્રી નગીનભાઈ શાહનો મહત્વનો ફાળો છે, શ્રી નગીનભાઈ ભાવનગર શહેરના સામાજિક કાર્યકર છે. ધણી જ ઉદાર અને સહૃદયી છે.

શ્રી દામોદરભાઈ વાલજીભાઈ

પાલીતાણા તરફના વતની છે. મધીજીની ચળવળ વખતે કોલેજ છોડી અને ‘કરેજે યા મરેજે’માં લાગ લીધો. સમય જતાં પિતાશ્રી જોડે મુબઈમાં પોતાની ફલે સમીક્ષમાં વખતોવખત જવાથી કામ કરવાની જુદીજુદી મશીનરીનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું. પ્યોર ચણાની દાળમાંથી કલાકે ત્રણથી દસ ગુણી ઉત્તમ પ્રકારનું ખેશન બનાવવા માટેની અલ્પતન મશીનરી બનાવનાર તરીકે મુબઈમાં જાણીતા થયા. એન્જનીયરીંગ-મેન્યુફેક્ચરીંગ ઓફ પલ્વરાઇઝર્સ એન્ડ એલાઇડ મશીનરીના અગ્રણી વ્યાપારી છે. જેસર હાઇસ્કૂલમાં આ કુટુંબનું સાઈં એવું જ્ઞાન અંકિત થયેલું છે. શ્રી દામોદરજીની વિસ્તૃત પરિચય નેપ થવે પછી । પ્રકાશનમાં આવરી લીધી છે.

જનની મોહનલાલ તુળજયાશંકર

મૂળ સૌરજ્ઞના શિહેરા તાલુકાના મઢડા ગામના વતની છે. અંગ્રેજ ત્રણ ધોરણનો અભ્યાસ કરી નાનીવયમાં જ ધંધામાં અંપલાવ્યું. ધંધાકીય જવાબદારી ઉપરાંત લોકસેવાના ક્ષેત્રમાં પણ ધણી વર્ષથી કામ કરી રહ્યા છે. ૧૯૫૭થી ૧૯૬૪ સુધી અંકલેશ્વર નાગરપાલિકામાં ચેરમેન તરીકે રહ્યાં એ પછી સભ્ય તરીકે રહ્યાં. ૧૯૬૧માં ઈ. એન. જી.વ.લા હાઈસ્કૂલમાં ચેરમેન તરીકે, ૧૯૬૪થી ત્યંની પ્રાથમિક શળા સમિતિના ચેરમેનપદે, અંકલેશ્વર નાગરિક સહકારી બેંકમાં ડીરેક્ટર તરીકે સર્વોદયની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં, યુનિપન કલબના માનદમંત્રી તરીકે, ક્રિકેટ કલબના પ્રેસીડેન્ટ તરીકે તેઓ ધણે સ્થળે સેવા આપી રહ્યાં છે.

શાહ વૃજલાલ નાનચંદ

પાલીતાણા જૈન સમાજના જૂની પેઢીના અગ્રણી સ્વ શ્રી નાનચંદ ઠાકરશીએ પાલીતાણામાં અનેક વિષ પ્રવૃત્તિઓમાં પોતાથી થઇ શકે તે દેખણી કરી છે. તેના સુપુત્ર શ્રી વૃજલાલભાઈએ એ વારસાને જાળવી રાખ્યો છે. પાલીતાણા જૈન સેવાસમાજ દવાખાનામાં, જૈન પાઠશાળામાં, અને અન્ય નાનામોટા ફંડફાળામાં સારી એવી રકમ આપી છે સ્વયંસૂચી અને આવડતથી મુંબઈમાં એલ્યુ-મીનીયમની આઇટમેનું કારખાનું ઉભું કર્યું છે. પાલીતાણામાં તેમની મુવાસ સારી છે, જૈન સેવા સમાજના દવાખાનાના સેક્રેટરી તરીકે, નાના ઉદ્યોગોના એસોસીએશનના પ્રમુખ તરીકે અને અન્ય નાનીમોટી સંસ્થાઓમાં અગ્રપદ ભેગવે છે. ધણી જ ઉદાર પ્રેમી વ્યક્તિ છે,

કોટેયા લક્ષ્મીદાસ હીરાચંદ

એ દાયકાથી વધુ સમજની જેમની જાહેર સેવાઓ સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં પથરાયેલી પડી છે. સ્વયંપ્રેરણાથી પંચાયત અને સહકારી ક્ષેત્રે અદ્ભૂત કામ કરી તેમણે જે લોકચાહના મેળવી છે તેજ તેમની શક્તિની પ્રતીતિ કરાવે છે.

શરૂઆતમાં યુવક સંઘ જેવી સંસ્થાઓ શરૂ કરી યુવૃણીઓમાં કેએસના સક્રિય કાર્યકર તરીકે સારી એવી સેવા બજાવી છે. જાહેર કામોમાં મિત્રોને આગળ કરી કામની જવાબદારી જૂદી જુદી રીતે સૌને વહેંચી એકતાની ભાવનાને ટકાવી રાખવામાં માન્યારા છે. આ વિભાગમાં તેમની સુંદર છાપને લઈને જિલ્લા કેએસના મંત્રી તરીકે ચુંટાયા. યુજ્જવલ સરકારે તેમની સામાજિક સેવાઓ ધ્યાનમાં લઈ માનદ ન્યાયધીશની પદવી આપી યોગ્ય કદર કરી છે, યાનગઢ સુધારાઈ તથા પંચાયતમાં જૂદી જૂદી સમિતિઓના અધ્યક્ષ, ઉપ-પ્રમુખ તથા પ્રમુખ તરીકે સેવાઓ આપેલી છે. ચોટીલા તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખ તરીકે પણ સાઈ એવું માન પામ્યા છે. ઝલાવાડ એમ્પર એફ કોમર્સ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝના પ્રમુખ તરીકે કરેલી સેવાઓ-એજ એમના વ્યક્તિત્વના દર્શન કરાવે છે. તાલુકાએને જિલ્લાની જૂદી જૂદી કમિટીઓમાં જૂદા જૂદા સમયે રહીને સાઈ એવું કામ કર્યું છે. દેશના ધણા દર્શનીય રથોને પંચાયતમાં પરિભ્રમણ કર્યું છે. આ દેશના વિકાસમાં પંચાયત પ્રવૃત્તિને યોગ્ય સાધન ગણે છે. જાહેર કાર્યકર્તા તરીકેની એ દાયકાની સેવાઓ ચિરસ્મરણીય રહેશે. પેટરીમાં પર્ટનર ઉપરાંત ખેતીનો વ્યવસાય કરે છે.

કપાસી મેઘજીભાઈ ઝવેરચંદ

દાન, ધર્મ અને સમાજ સેવાના સંરક્ષક પ્રસારવતા જૈન કુટુંબમાં પાલીત જ્ઞામાં તેમનો જન્મ થયો. પરગણુ સ્વભાવ અને ધર્મ પ્રત્યે અચ્ચમ શ્રદ્ધા તેમને ગૌતમિક વારસામાં મળ્યા.

ધંધાદારી એત્ર તેણે શરૂ કરેલો વ્યાપારી પેઢી પાલીતજાના ઘણાખીડમાં આજે ધનધોર અલી રહી છે. સમાજ પ્રત્યેની શુભભાવનાથી પ્રેરાઈને મહાજન સંસ્થાના અગ્રણી તરીકે વર્ષોથી મર્ગદર્શન અને પ્રેરણા આપતા રહ્યા હતા. પાલીતાણા જૈન સમાજમાં અને કપાસી કુટુંબમાં તેઓ મહા મુલુ રત્ન હતા. જૈન સેવા સમાજ અને બીજી ધર્મી સંસ્થાઓમાં તેમણે આર્થિક મદદ પણ કરી છે. વિદ્યાર્થીઓ અને જરૂરીયાતવાળાઓને હમેશા ઉદાર-દિલે યાદગીર દાણો આપ્યો છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ ઉત્સાહ અને ધગશની સુતિ હતા. પાલીત જ્ઞાના હિતને હમેશા નજર સમક્ષ રાખ્યું હતું આ વારસો તેમના સુપુત્ર શ્રી વાડીભાઈએ જાળવી રાખ્યો છે. પાલીત જ્ઞાની જાહેર જીવનની બધીજ પ્રવૃત્તિઓમાં તેમની સેવા માર્ગદર્શન હોય જ તેમની અનેકવિધ સેવાઓથી પ્રેરાઈને યુજ્જવલ સરકારે શ્રી વાડીભાઈને તાજેતરમાં જ. પી. નો ઈન્કાબ આપી બહુમાન કર્યું છે કેએસ સંસ્થા પરત્વે આજે પણ ભક્તિ ભાવથી જુએ છે અને કામ કરી રહ્યા છે. પાલીતાણા વેપારી મંડળમાં પણ શ્રી વાડીભાઈ સહ એક સ્થાન છે.

અમરેલી જિલ્લાના નાગેશીના વતની છે. વ્યાપારમાં ખૂબજ આગળ વધેલા અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં મોખરે રહી યશ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે નાગેશી ગામમાં તેમના કુટુંબીજનો તરફથી ચાર ધામની ભૂતિઓ પધરાવી છે અને ધામધૂમથી પ્રતિષ્ઠા વીધી પણ કરાવી છે પાસે જ નાના બરમણા ગામે ગામના મુખ્ય ચોકમાં એક મંદિર બંધાવીને રામાકૃષ્ણની ભૂતિઓ પધરાવી છે અને તેની પણ પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે. ધર્મના નાના મોટા કાર્યોમાં સુંદર ફાળો આપીને આ કુટુંબે સહ એવું માન મેળવ્યું છે. સાધુ સંતો તરફ પણ એવોજ ભક્તિભાવ, ધણા જ દિવાલર અને મુખી ગૃહસ્થ છે. વ્યાપારમાં તેમની જેમ જેમ બરકત વધતી જાય છે. તેમ તેમ લોકાચની અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં પોતાની કમાણીમાંથી યથાશક્તિ ફાળો આપતા રહ્યા છે.

શ્રી હકાણી છોટાલાલ રૂગનાથ

પાલીતાણા એજ્યુકેશન સોસાયટીને જેમની પ્રેરણા, પ્રોત્સાહન અને અન્યરીતે આર્થિક મદદ મળી છે, સુંબઈની લોખંડખતમાં જેમનું નામ એક પ્રતિષ્ઠિત વ્યાપારી તરીકે છેલ્લા દશકામાં આગળ આવ્યું છે તે શ્રી છોટાલાલ હકાણી પાલીતાણાના વતની છે. ચાર અંગ્રેજી સુધીનો જ અભ્યાસ પણ પૂર્વના પૂણ્ય નાના પાપા ઉપર ધંધની દરેક શરૂઆતથી ધંધાનું સ્વરૂપ વટવૃક્ષ બન્યું. ઇન્ડિયન સ્ટીલ સર્વિસીંગનું સંચાલન કરે છે ભાવનગર અને કલકત્તાની તેની શાખાઓ શરૂ કરી છે ધર્મિક પ્રસંગોમાં ગુપ્તદાનમાં મોખરે રહ્યા છે, નાના મોટા સામાજિક સભામાં અને તેના ફંડ ફાળામાં હમેશા આગળ જ હોય વિદ્યાર્થીઓને શાળાની ફી, પુસ્તકો અને જરૂરઆતવાળાને ખાનગી મદદ આપીને પોતાની ફરજ બજાવ્યાનો સંતાપ અનુભવે છે.

શ્રી ગાંધી પ્રાણજીવન હરગોવિંદદાસ

ભાવનગરમાં સામાન્ય કુટુંબમાં જન્મ, મુશ્કેલીઓ વેડીને પણ એજ્યુકેટ થયાં. અભ્યાસ પૂરો કરી કાપડમાં નોકરીએ ભાગ્યા. યુ-દ્વિશાળી, ખંતીલા અને નિષ્ઠાવાન હોવાથી એ વર્ષમાં બધી જાનના કાપડના વેપારનો અનુભવ મેળવી લીધો તે પછી મુંબઈની એક સારી મીતના પોતે સેક્સમેન બન્યા અને ઉત્તરોત્તર તેમાં ધણી જ મોટી સિદ્ધિ હાંસલ કરી. માણસ દ્રઢ સંકલ્પ કરે અને પૂર્ણ નિષ્ઠાથી કામ કરે તો કોઈપણ વસ્તુ સિદ્ધ કરી શકે છે. કોઈપણ સાઈ કામ કરવામાં હિચ્કપત નથી, કમે કમે તેમને શ્રીરામ મિલ્સ અને અન્ય મિલોમાં પોતાની શક્તિની પ્રતીતિ કરાવી મીસોના કામકાજ પછી સ્વતંત્રરીતે કાપડનો ધંધો શરૂ કર્યો. સારા પ્રમાણમાં તેને ખીલવ્યો અને ધન તથા કાર્તિ મેળવ્યા તેમાં પણ બાગીદારોની મહેનત, આવડત, અનુભવ અને નેહનો હિસ્સો નાનો સુનો નથી. મુગ્ધ અને અમદાવાદ અને વહીવટની બાગીદારી અમુક વર્ષો સુધી સારી ચાલી શ્રી ગાંધી આજે ૭૪ વર્ષની ઉંમરે નિર્ભળ અને અને નિવૃત્ત જીવન જીવી રહ્યા છે.

શ્રી કાન્તિલાલ વજલાલ

રાજાશાહી શાસનકાળમાં મહાજન સંસ્થા પાછળ પ્રગળતું ધીંચુ પીઠબળ હતું જે હિલવડમાં બે દાયકા પહેલા મહાજનનું વર્ચસ્વ બાપક હતું. જે હિલવાડના નગરશેઠોએ નિજ નિજ મહાસેના હાજરોના પ્રશ્નની શિદ્ધ વિચારણા કરી સફળ નિવારણ કર્યા છે. તે નગરશેઠોના મુખ્યરક નામોમાં ભાવનગરના શ્રી કાન્તિલાલભાઈ પણ ભૂતપૂર્વ તેના નથી.

નિતાએ ઉભી કરેલી સમાજસેવાની પગદંડી ઉપર નગરશેઠાઈની આવી પડેલી જવાબદારીને તેમણે સ્વસ્થ અને નિઃશૂંક અદા કરી છે. ઉભી યુવવસ્થામાં જ ભાવનગરની નાની મેડી અનેક સંસ્થાઓના પ્રાણ સમા બની ગયા. સ્વરાજ આપ્યું પણ પ્રજાકીય પ્રશ્નોએ અવારનવાર ડેકોયા કર્યા ત્યારે પ્રજાના બ્યાજબી પ્રશ્નોની પડખે રહ્યા છે. વેચાણવેરાની ઐતિહાસિક લડત વખતે, ફી વધારા લડત વખતે હોનરત કે દુષ્કાળ, આફતો કે સામાજિક સેવાનો જ્યારે જ્યારે સાદ પડ્યો છે ત્યારે એક યુવાનની માફક તેમનું લેહી ઉઠ્યું છે.

ભાવનગરની તખ્તસિંહજી ધર્મશાળા, પટ્ટણી રમારક ફંડ અને ભાવનગર એજ્યુકેશન ફંડના પ્રમુખ તરીકે, હળીજાજીની હવેલી, વૈષ્ણવ હવેલી, મહાજનનો વંડો, વિદ્યોત્તેજક ફંડમાં સેક્રેટરી તરીકે, કપેળ બોર્ડીંગમાં, ચેમ્પર બોર્ડ કોનર્સની મેનેજિંગ કમિટિમાં, આફેડ હાઈસ્કૂલની એડવાઈઝરી કમિટિમાં, ચેરીટેબલ ધર્માદા સંસ્થામાં, રાટરી કલબમાં હાયરેક્ટર તરીકે અને બે વર્ષથી ટ્રેઝરર તરીકે, માણેકલાલ ચકુજી ટ્રસ્ટ ફંડના ટ્રસ્ટી તરીકે, હરજીભાઈ જોગ સાંસ્કૃતિક સ્કૂલની કમિટિમાં પેતાની સેવા આપી રહ્યા છે. બિદલા કોંગ્રેસમાં અને અનેક ધર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં એમની શક્તિ સોજે ણીએ ખિલતી રહી છે. ૧૯૪૬-૪૭ માં પ્રજા પરિષદ વખતે, કપરા કાળમાં સ્વ. શ્રી બળવંતભાઈ સાથે ગામડાઓનાં ધૂમતાં.

૧૯૨૭ થી ૧૯૫૨ સુધી વચ્ચે ચાર વર્ષ બદ કરતાં સતત ભાવનગર મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્ય તરીકે, ભાવનગર શહેર કોંગ્રેસ કમિટિમાં ઉપપ્રમુખ તરીકે, મંડળ સમિતિમાં ચેરમેન તરીકે, ડીપ્ટીકટ લાઈફ મેમ્બર. એજન્ટ અસોસિએશનના પ્રમુખ તરીકે સ્મોલ રોક કમિટિમાં, નાની જયની એડવાઈઝરી કમિટિમાં, નેશનલ ડીફેન્સ કમિટિમાં, થીઆમોદીકલ સોસાયટીમાં વિગેરે અનેક સંસ્થાઓમાં તેમના વ્યક્તિત્વના દર્શન થતાં રહ્યાં છે.

૧૯૬૬ ના માર્ચની ૨૨મી તારીખે વર્તમાન મહારાજ સ હેંચ માદીનરીન થયા પછી સોગ ઉતારીને રાજ્યકુટુંબ સાથે તેમના ઘેર પત્રાયા હતા. રાજ્યકુટુંબ સાથેના તેમના સંબંધો એવા જ મીઠા રહ્યા છે.

મોદી જુગલદાસ દામેરદરદાસ

બુદ્ધિશાળી આ ઉદારચરિત શેઠશ્રી જુગલદાસ દામેરદરદાસ મોદીને ગોહિલવાડ જિલ્લો સારી રીતે પીઠાને છે. પેતાના પુરુષાર્થના બળે વમર પૂંજીએ ધંધામાં ઝંપલાવ્યું-પ્રારંભે ચારી આપી અને આજ તેઓ મુંબઈમાં સારી રિયલિટીએ પહોંચ્યા પછી પણ સામા-

જિક અને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓમાં જન-જન ધનથી વતનમાં અને મુંબઈમાં સેવા આપી રહ્યાં છે. પ્રમાણિકતા અને સન્માર્પના ઉમદા આદર્શોને નજર સમક્ષ રાખી નાની વયમાં પરદેશની મુસફરીઓએ તેના જીવનમાં જે અનુભવનું લાથું મળ્યું તેને લઈ આજ તેઓ ધાટકોપરમાં ભારત સેવક સમાજના પ્રમુખ તરીકે, દશાશીમાળી વર્ષીક વેફેર સોસાયટીના પ્રમુખ તરીકે, મુંબઈની રામનારાયણ કે લેજ હિન્દી વિદ્યા પ્રચર હાઈસ્કૂલ, ન્યુ સર્વજનિક સોસાયટી, મરચન્ટ એસોસિએશન ધ ટ્રકોપર હિન્દુસમા, ભાવનગરમાં જમદીશ મંદિરમાં ટ્રસ્ટમાં વિગેરે અનેક સંસ્થાઓમાં તેમની સેવાએ સુંદર સુનાસ ઉભી કરી છે.

આજ તેમની એકાંતેર વર્ષની ઉંમર સુધી એક સરખું જીવન વીતવ્યું એ તેમની વિશેષતા છે. બાળકોનો કેળવણેશ અને સંસ્કારી વાતાવરણમાં ઉછેર થયો. તેનું બહોળું કુટુંબ આજ આનંદ દિલોદથી રહે છે.

હરિભાઈ મોનદાસ “ શેઠ-બાપા ”

ભાવનગર રાજ્યનાં દસ તાલુકાનાં નગરશેઠોની જુની પેઢીનો છેલ્લો સીતારો ખરી ગયો. એ જાણ ભાવનગરના શ્રી વજલાલ શેઠ સિંહોરનાં શ્રી અનંતરાય શેઠ, બોટાદનાં શ્રી હિંમલભાઈ શેઠ, ગઢડાનાં શ્રી મોહનભાઈ શેઠ, ઉમરાળાનાં શ્રી સુંદરજી ભુતા, લિલીયાનાં શ્રી ડભાભાઈ વડીલ, કુંડલાનાં શ્રી દ્વારકાદાસ પારેખ, રાજુલાનાં શ્રી કાનજીભાઈ શેઠ, તળાબનાં શ્રી હરજીવીંદાસ જીવજી-દાસ અને મહુવાનાં શ્રી હરીલાલ શેઠ, આ બધા પ્રાતઃ સ્મરણીય વિભૂતીઓ હતી.

ભાવનગરનો ભૂતકાળ એ ઇતિહાસનો યાદગાર યુગ હતો. મુ. શેઠ બાપાનો ભાવનગર રાજ્ય સાથેનો સંબંધ વચ્ચ પેઢીથી ચાલ્યો છે. નેક નામદાર મહારાજ શ્રી ભાવસિંહજી, મહારાજ શ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજી, મહારાજ શ્રી વિરભદ્રસિંહજી સાથે તેમ જ ભાવનગરનાં દિવાન અને ભારતની વિભૂતિ પ્રખર રાજનિતિ સદ્-ગત સર પ્રભાશંકર પટ્ટની અને તેમનાં પુત્ર દિવાન અનંતરાયભાઈ પટ્ટણી સાથેના સંબંધો ગાઢ હતાં. આ બધાનાં સંપર્કમાં રહીને શેઠબાપ એ ભાવનગર રાજ્યનાં વિકાસનાં કરેલાં કાર્યો આજે પણ ચિરંજીવી છે. રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે સેતુ તરીકે રહીને તેમણે ધણી સેવાઓ આપી છે. સ્વરાજ્ય પછી શ્રી બળવંતરાયભાઈ, શ્રી દેવર-ભાઈ અને અન્ય અગ્રેયોનાં સલાહકાર તરીકે તેમણે જનતાની સેવા કરી છે.

સત્ય હકિકત કહેવામાં અચકાતા નહિ. તેમની વિચારસરણી તદુરસ્ત હતી. એટલે હરકોઈ પ્રકારની રજુઆત મક્કમપણે કરી શકતા.

મહુવા કેળવણી સહાયક સમાજનાં એ પ્રથમ સ્થાપક હતાં, નાનકડા બીજમથી વટવૃક્ષ સમાન બની ગયેલી આ કેળવણીની સંસ્થાના પાયના પ્રથમ પથ્થર તરીકે તેમણે પેતાનું સર્વસ્વ રેડી દીધું હતું. મહુવા ગૌશાળા અને મહુવાની લોકકલ્યાણની અનેક સંસ્થાઓના એ પ્રેરક હતા.

પારેખ કેશવદાસ મોહનદાસ

સૌરાષ્ટ્રના મહુવાના વતની ધર્માર્થે મુ'બઇ વસવટ કર્યો. ધર્માર્થે મેળવેલ સંપત્તિને વતનમાં સહઉપયોગ કર્યો, નાનામોટા ફંડ ફાળવ્યામાં, કેળવણી વિષયક સંસ્થાઓમાં અને સાર્વજનિક કામોમાં તેમનું સારૂ એવું યશસ્વી પ્રદાન રહ્યું છે. મહુવામાં તેમની ઉજ્જવળ સેવાઓ પડી છે. તેમના કુટુંબીજનો તરફથી આજે પણ મહુવાના નાનામોટા કામોમાં ઉદારભાવે ફાળો આપી રહ્યા છે.

દોશી જુગલદાસ રામજીભાઈ

તળાખના વતની શ્રી જુગલદાસભાઈ જૂની પેઢીના આગેવાન વ્યક્તિ હતા. તળાખમાં મહાજન સંસ્થાના અગ્રણી તરીકે તેમનું ભારે મોટું વજન પડતું. તળાખ શહેરસુધરણના પ્રમુખથી માંડીને અનેક જાહેર સંસ્થાઓને તેમની વિશિષ્ટ શક્તિની સેવા મળી છે. અભ્યાસ ઓછો પણ વ્યવહારુદક્ષતા અને ધર્માર્થે કામેલીયત તેમનામાં વિશેષ પ્રમાણમાં જોવા મળતી. નાનામોટા સમાજમાં તેમની સહ અને દીર્ઘદષ્ટને લઈ સૌ કોઈ તેમની સલાહ લેતા આવતા. તળાખના સાર્વજનિક વિકાસ કામોમાં તેમનો ફાળો ઘણો મહત્વનો રહ્યો છે. તેમના સુપુત્ર શ્રી જશવંત દેશીએ જાહેર સેવાના એ વારસાને જળવી રાખ્યો છે. શ્રી જુગલદાસ દોશી કેળવણી વિષયક સંસ્થાઓમાં, ચેમ્પર કોર્ટ કોમર્સ, સહકારી સંસ્થાઓ, મ્યુનિસિપાલિટી વિગેરે સંસ્થાઓમાં અગ્રરથાન ભેગવતા આવ્યા છે. છેલ્લે તળાખમાં ખાંડના કારખાનાના સંચાલનમાં મહત્વની જવાબદારીઓ પદન કરી રહ્યા છે.

શાહ શીવલાલ ગોકળદાસ

જામનગરના વતની છે. સૌરાષ્ટ્રના અગ્રણી વ્યાપારીઓમાં તેમની મથુના થાય છે. મોરબીમાં વેળેજલ પ્રોડક્ટસનું સફળ સંચાલન કરી રહ્યા છે ધર્માર્થે પ્રગતિ માટે પ્રમાણીકતા મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. તેમના બીજા ઘણા વ્યવસાયો હોવા છતાં ગ્રાહકોના સંતોષથી પ્રગતિ સાધી શક્યા છે. ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે કવેલીટી કન્ટ્રોલ રાખી શક્યા છે અને તેથી જ ગ્રાહકો ઉપર તેમની ઘણી મોટી અસર પહોંચાડી શક્યા છે.

તેમના જાહેર જીવનમાં સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય વખતે સેફ્ટેટક્સની લડતમાં આગેવાની કર્યો ભાગ લીધો. સામાજિક રૂઢીઓ સામે શાંત પ્રતિકાર કરેલા. તેના અનુભવો, રાજકીય મુંદળીઓમાં, અમલદારો સામે સામાજિક પ્રશ્નોની રજૂઆતોમાં અને વિવિધક્ષેત્રે કરેલી કામગીરીના સુખદ અને અતે દુખદ અનુભવોથી ભરેલું તેમનું જીવન છે. જામનગરની પેરેંગેન લેબોરેટરીઝના પાર્ટનર, જામનગરની શાહ શીવલાલ ધીરજલાલની કુ' ના પાર્ટનર, હસમુખલાલ એન્ડ કમર્સના પાર્ટનર, તરીકે વ્યવસાય કરે છે ઉપરાંત આપેલી સેવાઓમાં જામનગર જીલીયન એક્સેજના માનદમંત્રી, ઉપરાંત જામનગરની રેલ્વે, ટેલીફોન, ઇલેક્ટ્રીક, આર. ટી. એ, લાઈન્સ, રેટરી, ચેમ્પર કોર્ટ કોમર્સ, બંદર કમિટી, સતિના કેળવણી મંડળો એમ અનેક સંસ્થાઓ સથે સંકળાયેલા છે.

પટેલ મગનલાલ ગોરધનદાસ

હાહાર જિલ્લાના જામવાસીના વતની છે; ૪-૨૨ સાયન્સ સુધીનો તેમનો અભ્યાસ છે જેપુરમાં ઘણા વર્ષોથી સાડીઓ જાપવા તથા રંગવાના ઉદ્યોગમાં શ્રી પટેલ ટેક્સટાઇલ ડાઇંગ એન્ડ પ્રિન્ટીંગ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ નામનું કારખાનું ચલાવે છે. અભ્યાસ પૂરો કરીને તુરંતજ કારખાનાના વેચાણ વિકાસગતી અને ઉત્પાદન વિકાસગતી વ્યવસ્થા સંભાળી વેચણ માટે દિન્દુસ્તાનના તમામ પ્રાન્તોના દરેક સેન્ટરની મુલાકાતો લીધી, ગ્રાહકોની માંગ મૂજબના પાલ તૈયાર કરાવ્યા અને તે મારેની કચમી વ્યવસ્થા ઉભી કરી. પોતે ઘણાજ આશાવાદી છે પ્રારંભ કરતાં પુરુષાર્થ બળવાન છે તે સિદ્ધાંત પ્રમ.જે સતત પુરુષાર્થથી ધર્માર્થે વિકસાવ્યો છે અને આગળ આવ્યા છે. સંયુક્ત કુટુંબમાં સંપ સહકારથી રહે છે જેને આજના યુગની વિશિષ્ટતા ગણી શકાય.

સામાજિક સેવાને ક્ષેત્રે વ્યસન મુકિતને મટે ખાસ કરીને પાન તમાકુ અને બીડી જેવા વ્યસનો છોડવા માટે સતત પ્રયત્નોશીલ રહીને ઘણી વ્યક્તિઓના વ્યસન છોડાવ્યા છે આ પણ એક સમાજ-સેવાનું ઘણું મોટું કામ ગણીને એ દીશમાં તેમના પ્રયત્નો વિશેષ છે.

મહેતા નવીનચંદ્ર જયંતિલાલ

બા.આ.માર્ગના હુસામણા નામથી એળખાતા હમ્મેશા હંસમુખા જણના વિનોદી સ્વભાવના આ આશ્ચર્યદ યુવાનને શિહોરનું ગૌરવ મથુવામાં જરા પણ અતિશયે કિત નહિ લેખાય.

આમ તાર્કિકા ઉઠેર થયો હોવ છતાં મે.ટ.ઈની મદદથી જાંટને ગ્વર્થ થયો નથી. સુખ-સમૃદ્ધિમાં મહાલગ્ન છતાં સિદ્ધરતા સામાજિક સ્વાધે. અને જનહિતની પ્રવૃત્તિઓમાં નિર્લેપમાવે રમ્યાપમ્યા રહે છે.

શિહેર નગર પંચાયતના સભ્ય, બાંધકામ કમિટિના ચેરમેન, ફેન્ડ યુનિયન કલ્યાણ પ્રમુખ, શ્રેયસ કો-ઓ. કંઝ્યુયર્સ રોસના પ્રમુખ એવા અનેક સ્થાને ઉપર રહીને તેમની દીર્ઘદષ્ટિ અને દિલચ્છપીએ જે કામ કરી 'જતાવ્યું' તેનથી શિહેરના જાહેર જીવનમાં ઉજ્જવળ ભાત ઉભી થઈ છે.

શિહોરમાં ફેન્ડ યુનિયન કલ્યાણ ઉત્ક્રમે એક મેડીકલ કેમ્પ ગોઠવાયેલો તેમાં જ હામર દર્દીઓએ નિઝાન કરાવી મહત્ત દવાનો લાભ મેળવ્યો શહેરમાં જીવન જરૂરીયાતની ચીજવસ્તુ ઓછા દરે મળે તેવી ગોઠવણ વિગેરે કરવામાં શ્રી બા.આ.માર્ગની શક્તિ અને સેવા સેવો કળાએ ઝળકી છે, તેમના પત્ની પણ સામાજિક પ્રવૃત્તિમાં રસ દેવે છે.

શ્રી નવીનભાઈ શેઠ

રાણુજાના વતની અને નગરશેઠ કુટુંબના સુખી ધરના મોજી છે. ઘણા વર્ષોથી ધર્માર્થે મુ'બઇ જઈ વસ્યા છે. અને આર. તુલસી-દાસ એન્ડ કુ'નું સફળ સંચાલન કરી રહ્યા છે. રાણુજામાં પ્રસંગોપાત તેમની સખવતો ચાલુ હોય છે. ટંક છાંડી જતા કુટુંબોને ત્યાં અનાજ, ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકો, ફીઓને દવાદાર અને જરૂરતવાળાને જોઈતી સવલતો ગુપ્ત રીતે પણ પૂરી રીતે હૈયાના આશિર્વાદ લેવાનું ક્યારેય ચૂક્યા નથી. શ્રી નવીન-તલાઈ સ્વભાવે ઘણા જ ઉદાર છે.

પટેલ મોહનભાઈ મહીદાસ

જૂથળના વતની શ્રી મોહનભાઈ સૌરાષ્ટ્રના નળીયા ઉદ્યોગના પ્રણેતા છે. ધણી જ ઉચ્ચ અભ્યાસ પ્રાપ્ત કરીને તેમના જ્ઞાન અને ચક્રેત ઔદ્યોગિક રિયામાં વાળી ગુજરાતના ઔદ્યોગિક વિકાસમાં એનમૂન ફાળો આપ્યો છે.

તીવ્ર બુદ્ધિશક્તિ, અસાધારણ હેવા ઉકલત અને ઉદ્યોગના સંચાલનની ઉંડી સમજ નાનપણથી જ તેમનામાં દેખાતી હતી.

મુખર્ષી યુનિવર્સિટીની ૧૯૫૦ની સાલની બી. એસ. સી (કેમ.)ની પરીક્ષામાં પ્રથમ આવી સર રોબર્ટ એલન જેડડ મેડલ મેળવ્યો જેથી ભારત સરકારના રોકાણ તરીકે કેપ્ટી. એન્જનીયરીંગનો પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ અભ્યાસ કરવાની રોકાણરક્ષીપ મળી અને અગળ વધ્યા.

એટલ કુટુંબમાં જન્મ લીધો છતાં પિતાશ્રી માધ્યમિકશળાના આચાર્ય હોવાથી શિક્ષણ પ્રત્યેના પ્રેમને લઈ ઘરના સૌને પૂરી કેળવણી આપી, મોટાભાઈ સેવસ ટેક્સ એકીસર છે, નાનાભાઈ કેક્ટર છે. પોતે ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે હરણ ફાળ સિદ્ધિ હાંસલ કરી છે.

અમેરિકામાં મેળવેલ એન્જનીયરીંગ જ્ઞાન તેમ જ સૌરાષ્ટ્ર સરકારમાં છ એક વર્ષ સુધી એક્ટી. એન્જનીયર તરીકે રહીને મેળવેલ વિશાળ અનુભવ તેમ જ ભારતના અગ્રણી કોન્ટ્રેક્ટર કું. મેસર્સ પટેલ એન્જનીયરીંગ કું. લી.માં બે વર્ષના બાંધકામ ખતાને અનુભવ, આ બધા સમૃદ્ધ જ્ઞાનના ઉદ્યોગથી તેમને અગ્રણી ઉદ્યોગ-પતિનું માન અપાવ્યું છે. ગુજરાત રાજ્યમાં મેટામાં મોટા વિદ્યાયતી નળીયાના ઉદ્યોગમાં—ભડીયાદ પોટરીઝ મેટાની સ્થાપક ભાગીદાર તરીકે, મોરબી રફીંગ ટાર્મિસ મેન્યુફેક્ચર્સ એસોસીએશન મોરબીના પ્રમુખ તરીકે, લાયન્સ કલબના ડાયરેક્ટર તરીકે, મયુર જીમખાનાના સહમંત્રી તરીકે અને બીજી ધણી સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાઈને યશસ્વી સેવા આપી રહ્યા છે. ધણી જ ઉદાર પ્રેમી અને પરગજૂ સ્વભાવના છે.

ધનાણી કેશવલાલ નથુભાઈ

જામનગર શહેરના આજના આગેવાન ઉદ્યોગપતિ શ્રી કેશુભાઈ ધનાણી જામનગર પાસે ચેલાના મૂળ વતની અને સામાન્ય અભ્યાસ પછી દીર્ઘદષ્ટિ અને આવડતને લઈ આગળ વધ્યા. મૂળ તેમને લક્ષણનો વ્યાપાર. સમય જતાં એન્જનીયરીંગ ઉદ્યોગમાં જંપલાવ્યું. થોડા સમય પહેલા જ તેમણે એમ. પી. શાહ મ્યુ. ઉદ્યોગનગરમાં પોતાનું નવું સહસ ધનાણી એન્જનીયરીંગ વર્કસ શરૂ કરેલ છે. ગુજરાત રાજ્યમાં સાયકલના ટયુબ અને ટાયરનું ઉત્પાદન કરતું આ મુખ્ય કારખાનું છે. તેમણે સાયકલ વાલવતું પણ મોટા જથ્થામાં ઉત્પાદન કરી ભારતમાંથી સાયકલ વાલવની નિકાસ કરી હુડીયામણ કમાવી આપે છે, નગરપાલીકાની પ્રાથમિક સ્કૂલોના અધ્યક્ષપદે જવાબદારી પૂર્ણ કાનગીરી બજાવે છે, શાંતિ સેવા અને સમાજ સેવામાં યથાશક્તિ પોતાની સેવા આપે છે. કલા, સંગીત, રાજકારણ વિગેરે તેના પ્રિય શોખ છે. જામનગરની ધણી સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે.

શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ

રાજકોટ જિલ્લાના જેતપુરના પ્રિન્ટ ઉદ્યોગના પટેલ ગ્રુપ એન્ડ ઈન્ડસ્ટ્રીઝના પ્રેરાર્ધક શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ ઉદ્યોગના સંચાલનમાં ધણી જ બહેન વ્યક્તિ તરીકે જાણીતા થયેલા છે ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિથી ધમધમતા આ શહેરની સામાજિક સંસ્થાઓમાં પણ તેમને અગ્રધાને ખીરાળે છે.

જેતપુર લાયન્સ કલબના ફાઉન્ડર પ્રેસીડેન્ટ અને જેતપુર લાયન્સજોન ચેરમેન તરીકે તેમની યશસ્વી સેવાઓએ બારે યશસ્વીર્તિ સંપાદિત કર્યા છે.

મ્યુનિ. કાઉન્સીલર ઉપરાંત જેતપુરના મશહુર સાડી ઉદ્યોગના પ્રિન્ટ સાડી મેન્યુ. ફેક્ટરર્સ એન્ડ ડીલર્સ એસોસીએશનના પ્રેસીડેન્ટ તરીકે પણ તેમની સેવા શક્તિએ જનહૃદયમાં સાઈ એવું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

જેતપુરના સાડી ઉદ્યોગને પૂરતો સ્થાય મળે, પૂરતા રંગો મળે અને કામદારો તથા માલીકો વચ્ચેના સંબંધો સુધરે તે માટેના તેમના રચનાત્મક પ્રયાસો અને ઉદ્યોગના વિકાસની ગતિ જાળવવાના તેમના સૂચનો ધણી જ પ્રશંસનીય છે. જેતપુરના સાડી ઉદ્યોગનું દેશ-પરદેશમાં આર્થિક વધુ ગૌરવ ઉભું થાય તે માટે તેઓ સતત જાગૃત રહ્યા છે.

સ્વ. શેઠ દેવચંદ દામજી કુંડલાકર

બે રૂપીયાની પાંતુજની નોકરીથી જીવનની શરૂઆત કરીને જીવન શરૂ કરી ધીમે ધીમે સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં તથા વ્યાપારમાં બુદ્ધિનો વિકાસ કરી જીવનના બધા ક્ષેત્રોમાં નામના મેળવી સંપત્તિ મેળવેલ.

પત્રકાર ક્ષેત્રે “જૈન વિજય” ચલાવ્યું. “તરંગ તરણી” “વિશા શ્રીમાળી હિતોચ્છુ” શરૂ કરી પત્રકારીત્વનો અનુભવ મેળવી “જૈન” પત્ર ૪૨ વર્ષ સુધી તેમના તંત્રીપણા નીચે જૈન સમાજના અગેવન પેપર તરીકે જાણીતું થયેલ છે. તેમ જ વ્યાપાર સમાચાર દૈનિક તરીકે પ્રગટ કરી તેમની કાર્યદક્ષતાની પ્રતીતિ થાય છે.

“જૈન” પેપરના સંચાલક તરીકે એમની નામના ધણી સારી છે. જેમાં તેમની ક્ષમતા, દૃઢતા તથા વિશાળ મનોવૃત્તિ ને હિંમતનું પ્રતીબિંબ પડેલ છે. એમણે જૈન સમાજના તથા ભાવનગર રાજ્યના જુદા જુદા વર્ગોના એકધારો સહકાર મેળવ્યો હતો.

તેમણે તેમના જીવન દરમિયાન નવી યોજના દ્વારા તીર્થોની યાત્રા કરાવવા સમાજની પ્રથમ રપેક્ષલ યાત્રા ટ્રેનની કાઢી તીર્થયાત્રા કરાવી આશીષ મેળવેલ.

વ્યાપાર ક્ષેત્રે પત્રકારીત્વ તથા ‘હિતોચ્છુ પ્રેસ’ શરૂ કરી ‘આનંદ પ્રેસ’ ‘આનંદ પેપર માર્ટ’ આદિ વ્યવસાય કરી સારી સુખ-સંપત્તિ મેળવેલ.

સેવાભાવી આત્માને કારણે તેઓશ્રી પાલીતાણાની યશોવિજયજી જૈન ગુરુકુળ, સોનગઢના શ્રી મહાવીર ચારિત્ર રતનાશ્રમ તથા ભાવનગરની જૈન જોબનશાળા, આત્માનંદ સભા અને ભાવનગર જૈન સંઘની કમિટીઓમાં એક કાર્યકર તરીકે યશસ્વી સેવા બજાવેલ.

પટેલ વીકલભાઈ કોઠાભાઈ

ઉત્તર ગુજરાતના રૂપાલી ગામેથી આ કુટુંબના વડવાઓ આવેલા. બ્યારથી ઉમાઈમાં વડવાઓ આવ્યા ત્યારથી સમયાનુસાર કેળવણી અને ખેતીના વ્યવસાયને પ્રાધાન્ય આપેલું. ચડતી પડતીના અનેક પ્રસંગો વચ્ચે નૈતિક હિંમતથી કામ કરનાર છે.

પિતાશ્રી પ્રાથમિક શાળાંત પરીક્ષા પાસ કર્યા બાદ શિક્ષકની નોકરીમાં જોડાયા. એક શાળાના આદર્શ શિક્ષક અને અભણ સજારી માતા પાસેથી કેળવણી અને સંસ્કારો મળ્યા. ઉમાઈથી પશ્ચિમ દિશાએ એક માર્ફલ દૂર તે સમયના કલેક્ટર શ્રી પેર્ન્ટર સહેનના નામથી એક પડ પેઇન્ટરપરા વસેલ છે. ત્યાં ખેતી વ્યવસય કરેલો. પિતાનો શિક્ષક તરીકેના સંસ્કાર અને માતાની મમતા સાથે મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કર્યો. પિતાનો સંવત ૨૦૦૨ના ફાગણ વદ રના રોજ સ્વર્ગવાસ થયો તેથી ઉમાઈ ગામમાં ૧૯૪૬થી વ્યવસાયની દૃષ્ટિએ કરિયાણાની દુકાન અને ક.ચા માલની ખરીદીથી વ્યવસય શરૂ કર્યો. નાનાસાઈ શ્રી કોદરભાઈ વતનમાં રહી ખેતી પર ધ્યાન રાખ્યું.

ધંધામાં વ્યવહાર કુશળતા, નૈતિક હિંમત અને માતા પિતાના અશીર્વાદથી સાનુકુળ રહેલ છે. વ્યવસય તેલિખીયાં અને રૂનો છે.

કેળવણી ક્ષેત્રે પેતાનાથી બનતું ગુપ્તદાન અને જાહેરદાન પણ થાય. ઉમાઈ કેળવણી મંડળ તથા કપડવણજ કેળવણી મંડળના કાર્યોમાં રસ ધરાવે છે.

મધ્ય ભારતના તથા ઉત્તર ભારતના ધાર્મિક સ્થળોને પ્રવસ કરેલ છે. આજ બહેળા કુટુંબ સથેનો વસવાટ કરી રહેલ છે.

શાહ રણુછોડદાસ ગીરધરદાસ

વશિષ્ઠ બૈષ્ણવ કુટુંબમાં જન્મ કુટુંબની પરિચિત સામાન્ય. સંજોગે ને આધિન રહી પ્રથમિક સુધીનું જ શિક્ષણ લીધું. નાની ઉંમરમાં મા-બાપ (પિતાશ્રી ૧૯ વર્ષની ઉંમરે અને માતુશ્રી ૨૮ વર્ષની ઉંમરે) ગુજરી ગયા હતાં. જેથી પંદર વર્ષની ઉંમરમાં પેરેટમેનની નોકરીથી જીવનઘડતરની શરૂઆત કરી. દુઃખોનાઝંઝવેટો સમે એકલા હાથે સહનશીલતા, પ્રમાણિકતા અને પ્રકૃતા બરોસે જીવનતાવ સંસાર સગરમાં શરૂ કરી, જેમાં સાથે ત્રણ નાનાસાઈ અને એક બહેન આ નાવડીનાં મુસાફરો હતાં. તેમને પણ જ્ઞાન અને સંસ્કાર સિંચન કર્યાં. વખત વહેતાં બહેપારી બન્યા. સાથે ત્રણ ભાઈઓ શ્રી વાડીલાલ, શ્રી કાન્તીલાલ, શ્રી જમનાદાસના સહકારથી ધંધામાં આગળ વધ્યા. એક વખત બયંકર માદગીમાં મરતાં બચાવવા નાનાભાઈ શ્રી જમનાદાસે રકતદાન કર્યું. તેથી જ રીતે ભાઈ શ્રી જમનાદાસ (ઉપપ્રમુખ શ્રી સંસ્કાર મંડળ ઉમાઈ) પેતાના એક નોકર શ્રી હીરાભાઈ પટેલને વીઝળી કરટમાંથી બચાવતાં તેના ભોગ બન્યા (મૃત્યુ પામ્યા).

શ્રી રણુછોડભાઈ સાઈંગા સમુદાય કેળવણી મંડળના ટ્રસ્ટી અને પ્રમુખ તરીકે કાર્ય કરેલ છે. ઉમાઈ કેળવણી મંડળના પણ કારેબારીના સભ્ય છે. તેઓમાં જ્ઞાનની ભાવના છે. સંસ્થાઓ તેમજ છુપા દાનો છે કે.ઈ સાધુ આદ્ય તેમ. આગળેથી પાછો નહીં જાય. ગૌ સેવા માટેની ભાવના અને ધાર્મિક ભાવના પ્રબળ છે.

બ્યારે ભરત-પાદરતાનું યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે બુદ્ધભરતે વૈશ્વકીય સહાય માટે જવા ડોક્ટર મહાશયોની ભરતી થઈ તે સમયે તેમના ચી ડે. ધીરુભાઈ (એમ. બી. બી. એસ.) (હાલના) કેપ્ટન) મા ભોમની સેવા માટે બુદ્ધભરતે જવા તૈયાર થયા હતા. તે દિવસ આવ્યો, બ્યારે ડે. ધીરુભાઈને શ્રી સંસ્કાર મંડળ ઉમાઈ તથા નાગરિક તરફથી વિદાય સમારંભ યોજાયો. ત્યારે પિતાનું વતસલ્ય અને માતાની મમતા (અ સૌ ઈશ્વરભક્ત)એ દેશસંકેતનાં ગાન સાથે પુત્રને વહલમરી વિદાય આપી તે હળુ ભૂલાય તેમ નથી. પ્રજા ૧૫ સ્મરણએ જેનું પ્રેરણા બળ છે તે ધંધામાં કાપડની દુકાન તથા શ્રી અરણ્ય એપ્રલ મીઠા એન્ડ જર્નીંગ ફેન્ટરી પોતાના ભાઈઓ સાથે મળી માત્રીકીની ચકાવે છે.

ઉત્તર ભારત તથા સૌરાષ્ટ્રનાં ધર્મસ્થળોની યાત્રાઓ પણ કરી છે. પેતાના કુટુંબના સર્વે આબકોને સાથે શિક્ષણ અને ધાર્મિક સંસ્કારનું શિક્ષણ આપી જનસેવા કરવી તે તેમનો ઉદ્દેશ છે.

બ્યારે ગામમાં ૧૫ઘાટે ઉનાળાના તાપથી બચવા હાંચા ન હતી. જેની ચિંતા શ્રી રણુછોડદાસને થતી તેમણે જનતા પાસેથી થોડીક રકમ ભેગી કરી થોડી પેતાની મેળવી બાતે હાજર રહી એક (પતરાઓનું) હાપર તૈયાર કરાવ્યું.

તેમણે ઉમાઈ કન્ઝ્યુમર્સ કો. ઓ. સોસાયટીના અધ્યક્ષ તરીકે તેમજ ઉમાઈ કપડ મહાજનના પ્રમુખ તરીકે પણ કામ કરેલ છે.

શ્રી માધવજી મોરારજી

ગુજન પસે બોડાના વતની. ચાર અંગ્રેજ સુધીનો જ અભ્યાસ. નાની ઉંમરથી જ વ્યાપરની કળા હસ્તગત કરી મુજબમાં જર્યાબંધ સોપારીના વેપારીઓમાં તેમનું નામ પ્રથમ હરોળમાં ગણી શકાય છે. આ કુટુંબના શ્રી અતુભાઈએ તેમના વતન બોડામાં અને મહુવાની કેળવણીના સંસ્થાઓએ ધણી રીતે પ્રસંગોપત મોટી સખાવત કરી છે.

શ્રી મનસુખલાલ મણીલાલ મહેતા

ભાવનગરના વતની અને ધણી વર્ષોથી ધંધાર્થે મુજબ જર્મીને વસેત્ર-મુજબમાં ધંધદારી ક્ષેત્રે સારી પ્રગતિ કરી અને ઠીક સંપત્તિ કમવા જે તેમણે સન્માર્ગે વાપરી છે. તેઓ ધણાજ વિવેકી અને મયજી હતા. તેમનું અતિથિય કદી ભૂલી શકાય તેવું નથી. વ્યપારી સમાજમાં અને અન્ય જાહેર જીવનમાં તેમનું આગ્રજ પહતું સ્થાન હતું. ધણી સાર્વજનિક સંસ્થાઓને આર્થિક હુક આપવામાં તેમને મહત્વનો ફિરસો રહેલો છે. જાહેર હિતાર્થે અને શિક્ષણ પાછળ ધણી મેટી દેવગી કરી છે. નાનામેટા ફંડકાળમાં લક્ષ્મીને છુટે હાથે ઉપયોગ કર્યો છે. તેમના આ વરસાને તેમના સુપુત્રે જળવી રાખ્યો છે. ભાવનગરના સામાજિક કામેમાં સારી રકમ આપેલી છે. મુજબમાં પણ ધણી મરીમ કુટુંબોના મદદ કરતા રહ્યાં છે. આપુએ કુટુંબ સેવાભારી અને સંસ્કારી છે અને ધણી સામાજિક સંસ્થાઓમાં રસ લેતા રહ્યાં છે.

વેરા ઠાકરશી જસરાજ

બોટાના વંતની અને મુંબઈના મુખ્ય ઉદ્યોગપતિ શ્રી ઠાકરશી-ભાઈને ગોહિલવાડ અને જાલાવાડનો જૈન સમાજ સારી રીતે જાણે છે. ઉત્તર મુખ્ય એજન્ટ તરીકે ભારતભરના તેમજ પરદેશના ઉત્તરના વેપારીઓ તેમની સેવા શક્તિ અને વ્યાપારના વિકાસમાં તેમના ફાળાથી વિશેષ વાકેફ છે.

નનપણમાં જૈન વિદ્યાર્થીશૃદ્ધમાં સ્વયંસેવક તરીકે સેવાજીવનની શરૂઆત શરૂ કરી આ જીવીકા માટે ઉત્તરના વેપારીમાં રૂ. ૩૫૦૦ પગારથી એજ પેઢીમાં તેર વર્ષ વર્ધીંગ પાર્ટનર તરીકે અને પછી સ્વતંત્ર ભાઈ શરૂ કરી. મોટાભાઈ શ્રી મોહનભાઈની પ્રેરણાથી ઉત્તર વ્યાપારમાં જાડાયા. આ ભાઈનમાં તેમણે ચડતી પડતી પણ ધણી જોઈ. જીવન ધંધામાં મેળવેલી સંપત્તિનો ઉદાર દિલે સામાજિક કાર્યમાં છુટથી ઉપયોગ કર્યો. બોટાદ પ્રજામંડળ સથે સંકળાઈને વતનના અનેક વિષય કાર્યમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો. બોટાદ સ્થાનિક સી જૈન સમાજમાં રૂ. ૧૫૦૦૦ નું ધન આપ્યું માતૃભાંતી રમૂતમાં ત્રીજા હજારનું દાન આપી કન્યાશાળાનું મકાન બંધવી આપ્યું. બોટાદમાં ર. વિ. ગણિણીયા જૈન જાત્રાલયના પ્રમુખ તરીકે, માટુગા જૈન જાત્રાલયમાં છ વર્ષ પ્રમુખ તરીકે તેમની સેવાઓ જાણીતી છે અગાઉ જાત્રાવાડ રથા. જૈન સમાજમાં મેન્જીંગ કમિટીમાં હતા, બોટાદમાં ઉચાત્રમ બાંધવા પિતાશ્રી જસરાજ નારણભાઈ વેરાને નામે રૂ. ૩૦૦૦૦ આપ્યા, બોટાદ કોલજમાં રૂ. ૫૦૦૦ આપ્યા, તે રીતે બોટાદ જૈન બોજનાલયમાં, અને નાની-મોટી અનેક સંસ્થાઓમાં ચરિત્રિયત ફાળો આપી કુટુંબના નામને ઉજળું કર્યું છે ધર્મપ્રેમી અને નિરાભીમાની શ્રી ઠાકરશી-ભાઈએ મન મૂકીને દાનમંડળ વહાવી છે.

કૌશિક શશીકાન્ત ચંપકલાલ

ભાવનગરના સાણોદેર તરફના વતની અને કરાચીમાં જન્મ થયો. નાની ઉંમરમાં નવું જાણવા જોડા ધણું રખડ્યા, ફર્યા અને અનુભવે ધણું મેળવ્યું. અને પ્રેમીકલ્પના ધંધામાં જંપલાવ્યું. ચડતીપડતીના પ્રસંગો પણ જોયા-દેલે ભાવનગરમાં ફાઈન કેમીસ્ટના ધંધામાં શરૂઆત કરી. જે માલ દેશના મહત્વના સ્થળોએ જાય છે ભૂતકાળ પ્રગતિલક્ષી મંડળો દ્વારા સામાજિક પ્રવૃત્તિમાં રસ લીધો હતો. સ્વભાવે ધણાજ મિલનસાર છે.

કોટેયા બાબુલાલ ગોકળદાસ

સૌરાષ્ટ્રમાં સમઢીયાળા-ઓઢાના વતની છે. અમરેલીની ફેરવડ હર્ષકુલમાં મેટ્રીક સુધીનો અભ્યાસ કરી વ્યાપારમાં જંપલાવ્યું. શ્રીમંત હોવા છતાં ધણાજ શાંત, નમ્ર અને સદાઈની ભૂતિ છે. સામા માણસને અનુકૂળ રહીને કેમ જીવન જીવવું તેવા સંસ્કાર નાનપણથી જ માતાપિતા તરફથી મળેલા છે. વ્યાપારમાં નીતિમત્તનું હિંચુ ધોરણ ટકાવી ખૂબજ સફળતા મેળવી છે. એક આદર્શ નાગરિક અને વ્યાપારી તરીકેની પ્રતિષ્ઠા ધરાવે છે. સાર્વજનિક જાત્રા-

લયના પ્રમુખ તથા ઉના દેશવાડા પાંચરાપેળના દ્રસ્ટી છે લેહ જી. બોર્ડીંગમાં પણ દ્રસ્ટી અને પ્રમુખ છે.

સ્વ. ગિરેશકુમાર બાબુલાલ કોટેયા કેળવણી સહાયક દ્રસ્ટ ઉનાના મુખ્ય હતા અને કારોબારી કમિટિના સભ્ય છે તેમની સામાજિક સેવાઓ લક્ષમાં ગુજરાત સરકારે જે.પી.નો. ઇન્કાબ આપી સુધે ગૃહ ઠંદર કરી છે.

દોશી ભુપતરાય હરજીવનદાસ

ઉના યુવાન કાર્યકરોમાં શ્રી ભુપતરાય દોશી ધણાજ સક્રિય કાર્યકર છે ઉના એજન્ટ એફ કોમર્સના સેક્રેટરી, સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના સેક્રેટરી, ઉના-દેશવાડા દવા મહત્વના સેક્રેટરી, કાપડ બજાર એસોસિએશનના સેક્રેટરી તરીકે તેમની સેવાઓ નોંધનીય છે.

વિદ્યાર્થીમંડળની સ્થાપના, ગુમાસ્તામંડળની સ્થાપના, મહિલા મંડળીના સ્થાપના, સફાઈ કામદાર મંડળ, ઉના માર્કેટીંગયાર્ડ, તાલુકા કોંગ્રેસ, પ્રજાસમાજવાદી પક્ષ, સૌરાષ્ટ્ર વિદ્યાર્થી મધ્યસ્થ સંઘ એમ અનેક ક્ષેત્રે કામ કરતા કરતા ૧૯૬૬ થી ૧૯૬૮ સુધી ઉના નગરપંચાયતના અધ્યક્ષ તરીકે પણ સેવા આપી. ઉનાની બધીજ સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે.

શ્રી પંચાણુભાઈ પટેલ

જામનગરના અગેવાન ઉદ્યોગપતિઓમાં શ્રી પંચાણુભાઈનું સ્થાન અગળ પડતું ગણાય છે જ્યંત એક્ટ્રેક્શનથી માંડીને અનેક પેઢીઓનું સર્જન અને સફળ સચાલન તેમની દીર્ઘદષ્ટિને આભારી છે ધંધાની ઉડી સહ અને આવડત નાનપણથી તેમનામાં દેખાતા હતા. સખ્ત પરિશ્રમ અને હેવાઉકલતથી ધંધામાં સારી એવી પ્રગતિ કરી અને એ પૈસાં મેળવ્યા. જામનગરના નાના-મોટા સાર્વજનિક કાર્યોમાં પણ ઉદાર હાથે સંપત્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે. તેમનું વ્યવહારુ જ્ઞાન અને અનુભવ સૌને પ્રેરણા આપનારા બની રહ્યા છે. તેમનો એ વારસો તેમના સુપુત્રો જાળવી રહ્યાં છે.

સ્વ. શ્રી ખાનભાઈ ઈસુફભાઈ

અમરેલી જિલ્લાના જસરાના વતની અને ધણા વર્ષોથી મુંબઈ કલકત્તામાં ધંધાર્થે વસવાટ કરી સ્વયંજો આગળ અભ્યાસ અનેક જંજાવાતો વચ્ચે ધીમે ધીમે આગળ વધી પ્રગતિ સાથે પ્રતિષ્ઠા પણ પ્રાપ્ત કરી.

શરૂઆતમાં શ્રી મહમદઅલીભાઈની સાથે રહીને કામ કર્યું તે પછી અનુકૂળતા બીલી થતાં સ્ટીમરો તેડવાના કામમાં તેમની આગવી સહને લઈ આગળ વધતાં કામધંધામાં એ પૈસા કમાયા. તે સંપત્તિનો વિશેષ કરીને ગુપ્તદાનોમાં ઉપયોગ કરતા રહ્યાં. જસરામાં બંધાયેલી નવી મસ્જદ તેમને અભારી છે લુણાવાડામાં બિલુ થયેલું સેનેટેરિયમ તેમની દેણગીનું પરિણામ છે. તે સિવાય નાના મોટા અનેક રૂઢાગામાં આ કુટુંબે મોખરે રહીને સારી એવી રકમ આપી છે. રાજ્યશાહી જમાનામાં દરબારો સાથેના સંબંધો ધણાજ સારા હતા. મુંબઈની દારૂખાના બજારમાં ખાનભાઈ ઇસુફભાઈના નામે ચાલતી પેઢીનું સફળ સંચાલન તેમના સુપુત્રો કરી રહ્યાં છે અને પિતાજીના વારસાને પુત્રોએ બરાબર જાળવી રાખ્યો છે. તેમના સુપુત્રોએ પણ ગુપ્તદાનમાં ધણી રકમ આપી છે.

શ્રી યુનિલાલ કેશવલાલ

એ ટાંકની જેન વિદ્યાર્થીજીવન સંસ્થાના અધિષ્ઠાતા અને 'મીઠા ઘણી સંસ્થાઓના પ્રેરણાદાતા બનીને જેમણે કુટુંબને ધન્ય બનાવ્યું છે. માતા પિતાના પૂજ્યશાળી નામે ઘણી મોટી રકમ ફેણગી કરી છે. શ્રી યુનિલાલભાઈ જેન સમાજમાં આગળું વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે. જેન સમાજના બાળકોનો શૈક્ષણિક વિગત સ્થાય અને જીવન ધર્મ-તરની પૂરતી તો મળી રહે તે માટે તેઓ સતત જાગૃત રહ્યાં છે. ધંધાથે મુંઝવણમાં વશવાટ કરવા છતાં વન તરફની મમતા ક્યારેય ભૂલ્યા નથી. ધણજ ઉદાર અને પરમજૂ હૃદયના વ્યક્તિ છે. એ ટાંકની યુનિલાલ કેશવલાલ જેન વિદ્યાર્થીજીવન સંસ્થાને સમૃદ્ધ પદ ઉપર મૂકવા માટે પોતાનાથી બનતું કરવા ઉપરાંત અન્યની પાસેથી પણ નાણાકીય સમરકતાઓ જામી કરવામાં તેમને બારે મોટા પુરુષાર્થ પ્રયત્નોને પાત્ર છે.

શ્રી નાનાલાલ કાનજીભાઈ

ભાવનગર પાસે સિહોરના વતની છે. યુગરાતી ચાર થે રજુ સુધીનો અભ્યાસ પણ નાની ઉંમરથી જ ધંધકીય અનુભવ મળવાને કારણે ધંધાની સૂઝ સમજ અને દષ્ટિ મળતા રહ્યાં. તમાકુના કારખાનામાં નોકરી કરતાં કરતાં અંત અને એકાદ ધી આ દિશામાં પ્યાન કેન્દ્રીત થયું. અને નાના પાયા ઉપર રાત્રિ રીતે તમાકુનો વ્યવસાય શરૂ કર્યો. હિંમત અને સાહસ વડે ધંધાને ઉત્તર વિગત કરતા ગયાં. હાલમાં તમાકુ મેન્યુફેક્ચરીંગનું મેટા પ્રમાણમાં કામકાજ કરે છે. તમાકુ બનાવી, કેળવી, આકર્ષક પેકીંગ બનાવવાને હોલસેલ વેચણનું કામ કરે છે તેમના કારખાનામાં તૈયાર થતા માત્ર કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી સુધી બુક કરવામાં આવે છે તેમના મોટાકાઈ ધુવં બર્ક ચર વર્ષ પહેલા રવર્ગવાસ થયાં તેમણે જાતિના અને સમાજના કામમાં સારો ફાળો આપ્યો છે. સિહોરના કાંકરદાગ મંદિરના જીર્ણોદ્ધારમાં અમત રસ લઈને મંદિર નવેસરથી કરેલ છે તેમના એક ભાઈશ્રી નટવરભાઈ સામાજિક કામ કરે છે. નગર પંચાયતના સભ્ય છે અને રાજ્ય તે સેવા આપી રહ્યાં છે, 'નારોડ જાતિનું' ગૌરવ છે.

વળીયા જેઠાલાલ હગનલાલ

ભાવનગર અને લાડીની અનેકવિધ સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં વળીયા કુટુંબનું ઘણું મોટું યશસ્વી પ્રદાન રહ્યું છે—જે કુટુંબના અગ્રણી શ્રી કાળુભાઈને ભાવનગરના સામાજિક કામે માં, ટી. બા. હોસ્પિટાલના સફળ સંચાલનમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. તે જ કુટુંબના એક પ્રતિભાસંપન્ન પુરુષ શ્રી જેઠાલાલ હગનલાલ વળીયા ઈન્ટર કે.મર્સ સુધીનો અભ્યાસ કરી ધણા વર્ષોથી મુંબઈને વન બનાવ્યું છે. જીવનની શરૂઆતમાં શેરબજારમાં નોકરી અને તે પછી ૧૯૪૫ થી સ્વતંત્ર ધંધામાં પ્રવેશ કર્યો.

એકપોર્ટ ઈમ્પોર્ટનું કામ કર્યું, તે પછી હિંદ સાયકલની એન્જની લીધી અને દીર્ઘદૃષ્ટિથી ધંધાને વિકસાવ્યો. ભાવનગર વેલો ઈન્ટરક્ટના પાર્ટનર છે. ધંધાથે યુરોપ, અમેરિકા અને જાપાન વિગેરે દેશોની સફર કરી છે. વિશેષ રસ ધંધામાં દાખવી રહ્યા છે.

બહેર જીવનમાં સક્રિય ભાગ નહિ લેવા છતાં, લાડીની હોસ્પિટાલમાં, બાલમંદિરમાં અને બીજા નાનામોટા અનેક ફંડ ફાળામાં ઉદાર દીવે દાનનું ઝાણું વહાવ્યું છે. મુંબઈના વ્યાપારી જગતમાં તેમનું આગળ પડતું સ્થાન છે.

શાહ નવનીતલાલ રતનજી

પાલીતાણાના વતની છે, નાની ઉંમરમાં અલ્લેશ અને ભારતના ધણા સ્થળોનું પરિભ્રમણ કર્યું છે. દિલમાં ધણા અરમાનો સાથે રાષ્ટ્રી વિવિધ અનુભવો અને તાજાવાણામાંથી પસાર થયાં છે. પ્રશ્નોને સમજવાની અને તેના ઉકેલ માટેની આગવી સૂઝ અને મુશ્કેલીઓમાંથી માર્ગ કાઢી ધ્યેયને પહોંચવાના અથાત્ર પ્રયત્નોને લઈ અનેક મિત્રો રનેહીઓની પ્રેરણા મળી. છેલ્લે ભાવનગરમાં રિથર થઈને ખતીજ ઉદ્યોગના વિકાસ અને તેને અંગેના નિકાસ બજારો મેળવવા પ્યાન કેન્દ્રીત કર્યું છે. મીનરલના ધંધામાં સારી એવી પ્રગતિ સધી છે. ભાવનગર રમેલ ઈન્ટરક્ટ, એસોસીએશન, ભાવનગર ઈન્ટરક્ટ ફોરમ, સૌરાષ્ટ્ર એમ્બર, નાગરિક એન્ડ અને અન્ય સંસ્થાઓમાં તેમની સેવા મહેકતી રહી છે. અલ્લેશમાં ભારતીયનોત્તી યથાશક્તિ સેવા કરી છે. રાજકારણના ઉંડા અભ્યાસી છે. અંગ્રેજ થે કું ભણ્યા હેવા છતાં ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે ઘણું જ જ્ઞાન ધરાવે છે.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી ઓલપાડ યુપ વિ. કા. સ. મ. લી.

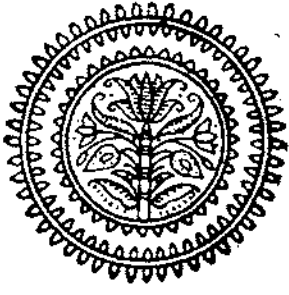
મુ: ઓલપાડ (જિ. સુરત)

સ્થાપના તા. ૧-૩-૪૬	નોંધણી નંબર ૪૦૪
શેર બંડોળ ૪૩૩૩૫-૦૦	સભ્ય સંખ્યા ૭૫૨
સભા થાપણ ૨૮૨૦૦-૦૦	સંયોજિત ગામોની
બીલ્ડીંગ ફંડ ૨૦૦૭૧-૦૦	સંખ્યા ૧૮
રીઝર્વ ફંડ ૫૧૩૧૬-૦૦	ડીવીડન્ડો ફર ૯ ટકા
બીજા ફંડો ૫૭૫૪૦-૦૦	

સહ સહોને ધીરાણનું તેમજ જીવન જરૂરીયાતની ચીજ-વસ્તુઓ વ્યજખી બાવે પુરું પાડવાનું કામકાજ મંડળી કરે છે.

બલ્લુભાઈ ત્રિકમદાસ

મેનેજર

ગુજરાતની શૌર્ય-સાહસ

-ધર્મ અને નીતિ કથાઓ

તીર્થાધિરાજ શત્રુજયની સખાતે

—શ્રી ડાહ્યાલાલ બ્રહ્મભટ્ટ

નામ રહંતા ઠાકરાં, નાણા નવ રહંત;
કીર્તિ કેરા કેટડાં, પાડ્યાં નહીં પડંત.

અર્થાત-સુખ, સમૃદ્ધિ કે સંપત્તિ કાયમ રહેતા નથી પણ માનવીનું નામ જ અમર રહે છે. માનવીના ત્યાગ, ભોગ અને બલીદાનથી ઉભી થયેલી કીર્તિરૂપી ઈમારત કદી પણ નાશ પામતી નથી પાલીતાણાના બ્રહ્મભટ્ટોની શહાદતનો ઉજ્જવળ ઇતિહાસ જૈન સમાજની તવારીખમાં સુવર્ણ અક્ષરે અંકિત થયેલો છે. જેની પ્રતીતિ નીચેના એક પ્રસંગ ઉપરથી થાય છે:

પાલીતાણા ગામના ચોરામાં તમામ બ્રહ્મભટ્ટો એકઠા થયેલા છે, તમામની મુખમુદ્રાઓ ચિંતામગ્ન દેખાય છે. આજે આખાએ પાલીતાણા ગામમાં તીવ્ર સન્નાટો છવાઈ ગયેલો હોઈ, તેની અસર બ્રહ્મભટ્ટોના ચહેરા ઉપર પણ દષ્ટિગોચર થતી હતી.

અમદાવાદના સુલતાન મહમદશાહે પાવાગઢ અને જૂનાગઢ એ બે અજિત મનાતા કિલ્લાઓ છતી લઈ બેગડો બિરદ ધરાવ્યું હતું. અને જિતાયેલા સુલકોમાં આવેલાં હિંદુ-જૈન દેવાલયો તોડતો તોડતો તે પાલીતાણા તરફ વંદોળિયાની માફક આવી રહ્યો હતો, તેવા સમાચાર પાલીતાણા ગામમાં વાયુવેગે પ્રસરી જવાથી, આજ સવારથી નામસાગ થઈ રહી હતી.

તે પાલીતાણામાં આવી કૈનોના પવિત્ર તીર્થરાજ શત્રુજયનાં દેવાલયોની ભાંગફોડ કરવાની તીવ્ર આકાંક્ષા ધરાવતો હોવાની વાત પણ સાથે સાથે પ્રસરી જવાથી, પાલીતાણા ગામનું જૈન મહાજન એકઠું થયું. પવિત્ર તીર્થને બચાવવા ઘણી ચર્ચાઓ કરી, પણ કંઈ નિર્ણય થઈ શક્યો નહિ. કોઈએ ધનની લાલચ આપવાનો ઉપાય સૂચવ્યો, પરંતુ તે પણ નિષ્ફળ નીવડવાનો પૂરો સંભવ હતો. જૂનાગઢ પડવાથી સૌરાષ્ટ્રના બીજા નાના-મોટા રાજવીઓ વગર લડ્યે તાબે થઈ ગયા હતા, અથવા રાજધાની છોડી દૂરના ભાગોમાં જઈ સંતાઈ બેઠા હતા. જે સામા થયા હતા, તેમનો સુલતાનને હાથે નાશ થયો હતો. એટલે તેની સામે હિંસક સામનો થઈ શકે તેમ ન હતું. પરંતુ મહાજનના પ્રમુખ અને પાલીતાણા ગામના નગરશેઠ મોતીચંદ શેઠને કોઈપણ ભોગે તીર્થરાજ શત્રુજયને બચાવવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. બીજો કોઈ ઉપાય ન સૂઝવાથી તે મૂંઝાવા લાગ્યા. પરંતુ

એવામાં એક ઉપાય તેમને સૂઝી આવ્યો.

જે પાલીતાણાના બ્રહ્મભટ્ટો આ પવિત્ર તીર્થને રક્ષવાની જવાબદારી ઉપાડી લે તો તીર્થરાજ શત્રુજય બચી જવાની પૂરી સંભાવના હતી. એટલે તે વાત તેમણે મહાજન સમક્ષ રજુ કરી. મહાજને સર્વાનુમતે તે વાત કબૂલ કરી. અને સૌના મનને ખાતરી થઈ, કે આજે આ તીર્થને કોઈ પણ બચાવે તેમ હોય તો તે પાલીતાણાના બ્રહ્મભટ્ટો જ !

(૨)

બ્રહ્મભટ્ટ કોમ પોતે શૂરી, એકવચની અને વફાદાર હોઈ તે સત્યને ખાતર પોતાના જનને પણ જોખમમાં મૂકે તેવી છે. તે કોમના અહિંસક સામના આગળ ભલભલા બાદશાહો પણ નમતું આપતા. તે કોમના આ સદ્ગુણોથી અન્ય તમામ કોમો તેને પવિત્ર અને પૂજનીય માનતી હતી. બ્રહ્મભટ્ટો પોતાની આ આબરૂ જાળવવા માટે પોતાના જીવનની કુરબાની કરવામાં પણ કદી પાછી પાની ભરતા નહિ.

પાલીતાણા ગામનું મહાજન બ્રહ્મભટ્ટોની પાસે આવ્યું. અને પવિત્ર તીર્થનું રક્ષણ કરવાની તેમને વિનંતિ કરી. શરણાગતનું રક્ષણ કરવું અને અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવો એ તો બ્રહ્મભટ્ટોનો વારસાગત સદ્ગુણ હતો. પરંતુ મહમદ બેગડો આ બાબતમાં ખૂબ કડક અને અનાડી હતો. એટલે બ્રહ્મભટ્ટોના આગેવાન કાળીદાસ ઉર્ફે કાલઈ બાપાએ નગરશેઠને કહ્યું :—

“શેઠ ! જ્યાં રા’ગંગાજળિયાનું બિરૂદ ધરાવનાર રા’ માંડલિક જેવાનું ના ચાડ્યું ત્યાં અમારા જેવાનું શું ચાલે ?”

“રાવજી ? તમે તો દેવીપુત્ર છો. તમારી જબાનમાં તો મા શારદા સદૈવ હાજર હજૂર વસેલાં છે. એટલે સુસલમાન બાદશાહો પણ તમારી કોમને હિંદુ રાજા-મહારાજાઓની માફક માન આપી રહ્યા છે. માટે ગમે તેમ કરીને પણ અમારા પવિત્ર તીર્થને કોઈ પણ હિંસાએ બચાવ કરી આપો એવી અમારી પ્રાર્થના છે. અમારો જૈન સમાજ આ બદલ મુશ્કેલી હયાતિ સુધી આપનો ઓશિંગણ રહેશે. માટે અમારી લાજ તમારા હાથમાં છે.” નગરશેઠ મોતીચંદ બોલ્યા.

“શેઠજી ! એ બધી હકીકત ખરી છે. મુસ્લિમ સત્તાધીશો પણ અમારી કોમને માન આપે છે, પરંતુ અહીં તો સુલતાનની નરી ધર્માધતાનો પ્રશ્ન જણાય છે. અને એવી ધર્માધતામાં તો તે સારાસારનો વિવેક પણ ભૂલી જાય છે. એટલે અમારું માન સચવાય નહીં તો ?” રાવજીએ જવાબ આપ્યો.

“એ શું બોલ્યા ? તમે તો દેવીપુત્ર. તમે આડા ઊભા હો ત્યાં ભલભલા બાદશાહોની પણ તાકાત નથી કે તમારી અવગણના કરી શકે.” મોતીચંદ શેઠે કહ્યું.

કાલઈ બાપાએ ઘણીયે દલીલો કરી, પરંતુ સમગ્ર મહા-જનનો આગ્રહ બેઈ તમામ બ્રહ્મભટ્ટોને છેવટનો નિર્ણય કરવા તેમણે ચોરામાં બોલાવ્યા હતા.

(૩)

કાલઈ બાપા એ પાલીતાણાના બ્રહ્મભટ્ટોના વયોવૃદ્ધ આગેવાન હતા. તેમનું મૂળ નામ તો હતું કાળીદાસ, પરંતુ તમામ બ્રહ્મભટ્ટો તેમને કાલઈ બાપાના હુલામણા ઉપનામથી સંબોધતા હતા. તેઓ પોતે સંસ્કારી અને પરોપકારી સ્વભાવના હોવાથી, પોતાની જ્ઞાતિ ઉપરાંત પાલીતાણાની ઈતર જ્ઞાતિઓમાં પણ તેમનો માનમરતબો ઘણો સારો હતો. તેમણે તમામ માણસો આવેલા બેઈ કહેવા માંડ્યું “ભાઈઓ ! તમે આવે અહીં શા માટે એકઠા થયા છો તે બધા બહુ છે. આજનો પ્રસંગ ખૂબ જ નાણુક અને ભયંકર છે. માટે જેમને પોતાનો જીવ વહાલો હોય તે પોતાને ઘેર બેસી રહે. બાકીના સુલતાનનો અહિંસક સામનો કરવા માટે મરી જવાની તમામ તૈયારીઓ કરી શત્રુજયની તળેટીએ મારી સાથે આવવા તૈયાર થાય અને તે માટે માતાજીના શપથ લે.”

પછી તેમણે સૂચના કરી, કે “ત્યાં તીર્થને બચાવવા જતાં પોતાના જાનનો ભોગ આપવો પડે. તો દરેક માણસે પોતાના વારા પ્રમાણે શાંતિથી મૃત્યુને ભેટવું. પરંતુ સામા પક્ષના કોઈપણ માણસને શ્રાપ દેવો નહિ.”

(૪)

ખીજે દિવસે સુલતાનને શત્રુજય ઉપર આવતો સાંભળીને પાલીતાણાના ૧૦૦૦ એક હબ્દર બ્રહ્મભટ્ટો અહિંસક સત્યાગ્રહની તૈયારી કરી શત્રુજયની તળેટીએ આવી ઊભા. દરેક જણે સફેદ સ્વચ્છ અંગરખી પહેરી ઉપર ભેટ બાંધી છે. અને અંગરખીની કસે હીરની દોરીથી બાંધેલી પોતાની પ્રાણપ્રિય કટારી ભેટમાં બેસી, સુલતાનની માર્ગપ્રતિષ્ઠા કરતા સંપૂર્ણ શિસ્તથી ઊભા હતા. એટલામાં સાંજના ત્રીજા પહેરે સુલતાન મહમદ બેગડો ત્યાં આવી પહોંચ્યો.

સુલતાનને અગાઉથી ખબર હતી કે પાલીતાણાના બ્રહ્મભટ્ટો તેને સમજાવવા માટે તળેટીમાં તૈયાર થઈ ઊભા છે. આથી પોતે કોઈપણ હિસાબે મૂર્તિઓ ભાંગ્યા વગર પાછું ન ફરવું એવો કડક નિર્ણય કરીને જ ત્યાં આવ્યો હતો.

સુલતાનને નજદિક આવતો બેઈ કાલઈ બાપાએ પોતાની તેજલી ભાષામાં તેને આશિષ આપી બિરદાવ્યો. પરંતુ તે તરફ સુલતાને ખાસ ધ્યાન આપ્યા વગર શત્રુજયનું પગથિયું ચઢવા, આગળ પગ ઉપાડ્યો. કાલઈ બાપાએ સુલતાનને સમજાવવા માટે પોતાની વાકપટુતા અજમાવવા માંડી. પરંતુ સુલતાને તેને માર્ગ વચ્ચેથી માનભેર ખસી જવા કહ્યું. સુલતાનની આવી આજ્ઞા સાંભળવા છતાં પણ કાલઈ બાપા ત્યાંથી ખસ્યા નહિ. અને બ્રહ્મભટ્ટોનું માન રાખવા તેને ખૂબ ખૂબ સમજાવતાં કહ્યું કે—

‘રાજન કે રાજ, તું મ સૂનો કવિરાજ કહે; જૂઠું જનિ જનો, બાત સાચી બતાવે’ હે. બે બે છત્રધારી, ચારી કરતે હમારે સંગ; સુજશ કે જૂલનામે, ઇનકો બુલાવે હે. પ્રેમી બે હમારે તાકે, પદિકે બિરદ બેશ; બીરતા બતાવ વાકી, બીરતા ભૂલાવે હે. હમ ના બુલાવે વાકું, જમ હી બુલાવે લેત; હમકું બુલાવે વાકું, જમ ના બુલાવે હે.

અર્થાત—હે રાજાઓના રાજા ! તમે સાંભળો. આ કવિરાજ કહે છે તે વાત બુદ્ધી માનશે નહિ પણ આ હું સાચી જ વસ્તુ બતાવું છું. જે જે છત્રધારી રાજાઓ અમારી સાથે મૈત્રી કરે છે તેમને સુચના પારણામાં અમે જૂલાવીએ છીએ. અને જે અમારાં પ્રેમીઓ છે તેની ભીડતા (કાયરપણું) ભૂલાવી દઈ વીરતાને બિરદારીએ છીએ. વળી જે અમોને માન સાથે બોલાવતા નથી તેને ચમરાજ બોલાવી લે છે. અને જે અમોને બોલાવે છે, અર્થાત્ અમારી મૈત્રી સાથે છે તેમને ચમરાજ પણ બોલાવતા નથી. અને તેમની કીર્તિ પણ મરી ન જતાં અમર રહે છે.”

પરંતુ સુલતાને પોતાની હંક ન છોડતાં તુરત પોતાનાં માણસને આ ડોસાને ખસેડવા હુકમ કર્યો. પરંતુ તે માણસ આગળ આવે તે પહેલાં જ કાલઈ બાપાએ વિજળીની ત્વરાથી પોતાની કટાર કાઢી પોતાના પેટમાં મારી. અને લોહીનો કુવારો છૂલ્યો. સુલતાનના દેહ પર લોહીના છાંટા પડવાથી તે પાછો ખસી ગયો.

કાલઈ બાપાના મૃતદેહની એક બાજુ થઈ સુલતાન ખીજ પગથિયે જતાં, ખીજ એક વૃદ્ધ જીભાઈ બારોટે ત્યાં આવી કાલઈબાપાનું સ્થાન સંભાળી લીધું અને સુલતાનને પોતાની તેજલી જગ્યાનથી બિરદાવ્યો. જ્યાં સુલતાન આગળ ડગ ભરવા બંધ છે કે તુરત પેટમાં કટાર મારી ‘જય અંબે’ કહી નીચે ઢળી પડ્યા.

આ બેઈ સુલતાનને તેના વજીરે સમજાવવા માંડ્યો. પણ સાથેના મૌલવીએને બેઈ ફરી સુલતાન આગળ વધવા તૈયાર થયો. તેણે માનેશ કે એકાદ બે વૃદ્ધ ડોસાઓનો ભોગ આપી આ બ્રહ્મભટ્ટો થાકી જશે. પરંતુ તેને આગળ વધતો બેઈ કાલઈ બાપાનો ૧૬ વર્ષનો પુત્ર પ્રતાપસિંગ ત્રીજા પગથિયે જઈ ઊભો રહ્યો.

આવા દૂધમદ બ્રહ્મભટ્ટ કિશોરને બેઈ સુલતાન કંઈક થંભ્યો. આથી તે નવલોહિયો બ્રહ્મભટ્ટ કિશોર બોલી બેઠ્યો:—

“આવ બાપ, આવ. સુલતાન મહમદશાહ ! તારા વગર આ બ્રહ્મભટ્ટોનાં પવિત્ર લોહી આ ધરતીને કેણુ પાશે ? ચાલ્યો આવ, મારા બાપ ! ચાલ્યો આવ. અમને અમારો ધર્મ જાળવવા દે.” એમ કહી જ્યાં સુલતાન ત્રીજા પગથિયે પગ દેવા બંધ છે ત્યાં જ તેણે ‘જય અંબે !’ કહી કટાર પોતાના પેટમાં મારી પોતાના ગરમાગરમ શોષિતથી સુલતાનને નવરાવ્યો. આથી સુલતાન થંભી ગયો. અને પોતાના લશ્કરી સિપાહસાલાર સરદાર બુદાવિંદજાનને હુકમ કર્યો

કે ‘આ તમામ આડા ઊભેલા પ્રહ્મલટ્ટોને કેદ કરો ! પરંતુ જ્યાં સરદાર ખુદાવિંદખાન તેમને પકડવા આગળ વધે છે, તે જ વખતે ચોથા પગથિયે ઊભેલા ૭૦ વર્ષના એક ડોસાએ આગળ આવી, કટારીથી પેટ ચીરી, આંતરડા કાઢી તેની માળા સરદારના ગળામાં નાખી. સરદારે ગળામાંથી તુરત તે કાઢી નાંખ્યું. સરદારનું શરીર તે ખુદા પ્રહ્મલટ્ટના પવિત્ર રક્તથી રંગાઈ ગયું. પરંતુ તે ન ગણકારતાં સરદાર પાંચમા પગથિયે ઊભેલા એક યુવાનને પકડવા આગળ વધ્યો. પરંતુ સરદાર તેને પકડે તે પહેલાં તો પેલા યુવાને કટારી પોતાના ગળામાં ઘોંચી દીધી અને જે અંગે બોલી નીચે પડ્યો. તેને એમનો એમ છોડી છૂટા પગથિયે જાય છે, તો ત્યાં ઊભેલા યુવાને તરત સરદારને પડકાર કરી પોતાની કટારી ગળામાં ઘોંચી દઈ પ્રાણ ત્યાગ કર્યો. અને જ્યાં સાતમા પગથિયા ઉપર ઊભેલા યુવાન તરફ નજર કરે છે ત્યાં પેલો ૧૭ વર્ષનો નવલોહિયો યુવાન બોલી ઊઠે છે:— ‘આવો સરદાર ખુદાવિંદખાન ! આવો. ચાલ્યા આવો. તમે આજ સુધી અનેક યુદ્ધો લડ્યાં છો પરંતુ આ યુદ્ધ તદ્દન જુદા પ્રકારનું છે. માટે અમરા આ યુદ્ધનો તમે પુરેપુરો લડાવો હોય. તમારા સાડ પાલીતાણાના આ પ્રહ્મલટ્ટો પોતાનાં પવિત્ર શોણિતની ન્યૌઠાવરી કરવા તૈયાર થયા છે. તેમનાં પવિત્ર શોણિત રેલાવીને તમારી ખાનદાની વધારો. જેથી ઇતિહાસમાં તમારું નામ સુવર્ણ અક્ષરે લખાઈ જાય.’ આમ કહી તેણે પોતાની કટાર ગળામાં ઘોંચી જ્ય અંગ કહી પ્રાણ ત્યાગ કર્યા. આમ પ્રહ્મલટ્ટોની બલિદાનોની પરંપરા જોઈ અનેક યુદ્ધોમાં વિજય પ્રાપ્ત કરનાર સરદાર ખુદાવિંદખાન પણ થરથરી ગયો. આવી ભય ન્યૌઠાવરી જોઈ તેનો આત્મા કકળી ઉઠ્યો. તેણે ઉચે જોયું તો એક-એક પગથિયા પર એક એક પ્રહ્મલટ્ટ પુરુષ હાથમાં પોતાની પવિત્ર કટારી લઈ પેતાનું બલિદાન આપવા તૈયાર ઊભો હતો. આ જોઈ સરદાર ખુદાવિંદખાન પાછો વળ્યો અને સુલતાન મહમદ બેગડાને અહીંથી પાછા વળવા વિનંતી કરી.

પરંતુ સાતેક પ્રહ્મલટ્ટોનાં મડદાં પડવાથી પોતે ડરી જઈ શયુજ પર આવેલ જૈનોનાં મંદિરોમાંની અનેક મૂર્તિઓ છોડી દે તો પોતાનું જૂતપરસ્તિ નાખુદ કરવાનું સ્વપ્ન મટી જાય. એ સ્વપ્ન શી રીતે ફળીભૂત કરવું ? તે વિચાર સુલતાનને આવ્યો. તેને ઘડીભર તેના આ સિંપાહસાલાર સરદાર ખુદાવિંદખાન તેમ જ આ પાલીતાણાના પ્રહ્મલટ્ટો પર શુસ્સો આવ્યો. ઘડીભર તો તેના મનમાં થયું કે પાલીતાણાના તમામ પ્રહ્મલટ્ટોનો એકસહ નાશ કરી દેવો કે જેથી બીજા કોઈ ગામના પ્રહ્મલટ્ટો આમ આ પ્રકારની હિંમત ભવિષ્યમાં કરે નહિ. આથી તેણે પોતાના અંગ રક્ષકોની ટુકડીમાં ભયંકરમાં ભયંકર ગણાતા ૧૧ સૈનિકોને જુદા તારવી કાઢી આ પ્રહ્મલટ્ટોને રસ્તામાંથી હર કરવા કહ્યું. સુલતાનની આજ્ઞા મળતાંની સાથે જ ભયંકર વંટોળની માફક તે સૈનિકો ઉપરની બાજુએ દોડ્યા. પરંતુ તમને ઉપરની બાજુ દોડતા આવતા જઈ આ સાચા ન્યૌઠાવરાનું વરેલા પ્રહ્મલટ્ટોએ

નિમિષ માત્રમાં જ કંઈ અજબ નિર્ણય લીધો અને તેઓ તેમની પાસે પહોંચે તે પહેલાં તો જ્ય અંગે કહી ઉપરના ૧૦૦ પ્રહ્મલટ્ટોએ પોતાની કટારો ગળામાં રોપી દીધી હતી અને ત્યાંથી હોટ મૂત્રી નીચે જ્યાં ચોક પડતો હતો ત્યાં આવી દરેકે પડતું મૂક્યું. ત્યાં મારગ વચ્ચે આમ લોહી નીકળતાં ૧૦૦ પ્રહ્મલટ્ટોનાં મૂડદાં જોઈ પેલા સૈનિકો પણ અચકાઈને ઊભા રહ્યા. કારણ મૂડદાંનો ઢગ થયેલ હતો. તે બધાને ખસેડ્યા સિવાય આગળ વધી શકાય તેમ ન હતું. અને હજુ ઉપરની બાજુએ બીજા પ્રહ્મલટ્ટો કટારીઓ લઈ તૈયાર ઊભા હતા. આથી તે પાછા વળ્યા અને સુલતાન સલામતને સર્વ હકીકત નિવેદન કરી. સુલતાન પણ નીચે ઊભો ઊભો આ બધું જોઈ રહ્યો હતો. તે પણ પ્રહ્મલટ્ટોની આટલી બધી લાશે જોઈ ગભરાયો હતો. પ્રહ્મલટ્ટોની લાશેમાંથી તેમનું પવિત્ર રક્ત વહી રહ્યું હતું. તેનો રેલો છેક સુલતાન મહમદ બેગડો ઊભો હતો ત્યાં સુધી આવ્યો. સુલતાન કંઈ પણ વિચાર કરે અને તેનો નિર્ણય આપે, તે પહેલાં કોણ જાણે ક્યાંથી એક દશ-અગિયાર વર્ષની પ્રહ્મલટ્ટ કુમારિકા કે જેનું રૂપ અને તેજ જોઈ ગમે તેવો માનવી પણ અંતર્ગત જઈ દેવી માની લે, તે આવી સુલતાન સમક્ષ ખડી થઈ મદ્રેદ આરસપહાણમાંથી ધીમે ધીમે કોઈ કુશળ કલાકારે મૂર્તિ કંડારી હોય અને પછી ભગવાને તેમાં જીવ મૂક્યો હોય તેવી તે લાગતી હતી. જાણે દીનાનાથે થોડે થોડે રૂપે ઘડીને પછી હાથ ધોઈ ન નાખ્યા હોય ? તેવી તે દીસતી હતી. આ નાનકડી બાળાના અચાનક પ્રાકટ્યથી ઘડીભર સુલતાન ગભરાયો. પણ પછી મનને સ્વસ્થ કરી બાળાને પૂછવા લાગ્યો — ‘હે બાળા ! તું કોણ છો ? અને અત્રે કેમ આવી છો ?’ પેલી બાળાએ જવાબ દીધો— ‘ઓ ગુજરાતના પાદશાહ ! તું તો આખાએ ગુજરાતનો ધણી છે. તારે તો તમામ પ્રજા પછી તે મુસલમાન હોય કે હિંદુ હોય તે સરખી છે. માટે તેમને રંબડવાથી તું કંઈ સુખ મેળવી નહિ શકે. ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર તારી આ ભયંકરતાની નોંધ લેશે. અને આ નિર્દોષ માનવીઓની કતલ થાય છે તેનો ખુદાને ત્યાં તારે જવાબ આપવો ભારે પડશે. આટ-આટલા માનવીઓનાં બલિદાનોથી ધરાયો ન હો તો ઓ લોહી તરસ્યા સુલતાન, તું જોઈ લે કે તને બલિદાનો આપવા માટે કેટકેટલા પ્રહ્મલટ્ટો તૈયાર થઈ આવ્યા છે ? જો ૧૦૦૦ પ્રહ્મલટ્ટો તો આ પગથિયાં સાચવવા એક એક પગથિયા પર તૈયાર ઊભા છે. અને નીચે નજર કર. હજારોની સંખ્યામાં બહારગામથી બીજા પ્રહ્મલટ્ટ સ્ત્રી-પુરુષો આવી તળેટીમાં એકત્ર થયાં છે અને ૧૪મોર ખડકવાની તૈયારી કરી રહ્યાં છે. પ્રહ્મલટ્ટ જેવી પવિત્ર કેમનાં આ હજારોની સંખ્યામાં બલિદાનો દેવાશે તેનાથી તું સુખી થવાનો નથી. અને તેથી તારા યશમાં વૃદ્ધિ થવાની નથી. માટે સમજ ઓ ગુજરાતના ધણી ! હજુ સમજ. શા માટે આ નિર્દોષ માનવીઓનાં બલિદાનો લેવા તૈયાર થયો છે ? અને હજુ પણ ન ધરાયો હો તો લે આ કુમારિકાનું બલિદાન. એમ કહી તે નાનકડી

જયંત એકસ્ટ્રેક્શન ઇન્ડસ્ટ્રીઝ

—: સોલવન્ટ પ્લાન્ટ :—

ફેક્ટરી : એડેશ્વર, જામનગર-૨.

સોલવન્ટ પદ્ધતિથી 'મુન' છાપ તેલ બનાવનાર
સીંગદાણા તથા કપાસીયાના તેલ ખોળ તથા તેલ રહીત
ખોળના નિકાસકાર

ગ્રામ : ડીઓઇલકેક ફોન : ૯૪૫ થર : ૫૨૭
૧૨૧૧
૧૪૩૪

પંકજ ઓઇલ મીલ

સીંગદાણા તથા કપાસીયાના તેલના વેપારી
અને કમીશન એજન્ટ
એઇન મારકેટ, જામનગર.

ગ્રામ : સદવિયાર ફોન : ૫૪
૭૩૯

Gram : ' BATTERYMAN Phone : 573376
Bombay 58.

SPARK BATTERY CORPORATION

97, Versova Road, ANDHERI (West)
BOMBAY 58. AS.

દેશ પરદેશની સ્ટીમરોના રીપેરીંગ દ્વારા
માંધુ હુંડીયામણુ કમાવી આપનાર

સિદ્ધપુરા આયર્ન વર્ક્સ

એન્જનીયર એન્ડ કોન્ટ્રેક્ટર્સ

ફોન નં. ૪૧૯૬

પ્રેસ રોડ, ભાવનગર,

રોલીંગ શાટર્સ, ટ્રસીઝ કોલમ્સ, ખીમ, ઓવરહેડ, ટેન્કલ, સ્ટોરેજ, જાળી દરવાજાનું કામ,
પ્રેસર વેશલ્સ, ખેતીના ઓજારો વિગેરેનું કામ અદ્યતન હોયે બનાવી આપીએ છીએ.

ખાળાએ નીચે બેસી જઈ વીરાસન જમાવ્યું અને પોતાના નાનકડા રૂપાળા હાથો વડે પોતાની નાની તલવાર વડે પોતાનું માથું બિતારી સુલતાનના પગમાં નાખ્યું. સુલતાન આ જોઈ થરથરી ગયો. અને તેની એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ કે ચારે બાજુએ તેને પેલી બ્રહ્મલટ્ટ કુમારિકાનાં જ દર્શન થવા લાગ્યાં. આથી તે ગલરાયો અને ત્યાંથી એકદમ પાછો વળી ગયો.

આમ આ નિર્દોષ બ્રહ્મલટ્ટો કે જેમાં ૧૦૭ મરદો અને ૧ કુમારિકાએ પોતાનાં દેહોનાં ભવ્ય બલિદાનો આપી જૈનોના આ મહાન તીર્થ તીર્થાધિરાજ શત્રુજયને બચાવી લીધું. ખરું જ કહ્યું છે કે—

પશુ કી હોત પહનાઈયાં, નર કા કહ્યુ ન હોય;
(જે) નર નર કી કરણી કરે, તો નર કા નારાયણ હોય.

અર્થાત્—પશુઓના મરી ગયા પછી તેના ચામડાના બેડા થાય છે. પરંતુ માણસનું ચામડું કંઈ જ કામમાં આવતું નથી. તેની કંઈ જ ઉપયોગી વસ્તુ બનતી નથી. પરંતુ માનવી જો સારી કરણી કરે તો નરમાંથી નારાયણ બને છે.

કહે છે કે ત્યારથી જૈન સમાજે પાલીતાણાના બ્રહ્મલટ્ટોને શ્રી શત્રુજય તીર્થના ગૌર તરીકે સ્થાપ્યા છે. અને હમ્મુ સુધી તે પ્રણાલિકા ચાલુ છે. ગૌર તરીકેના હમ્મો આજ પણ તેઓ ભોગવી રહ્યા છે. તેમના પૂર્વજોનાં પવિત્ર અને ભવ્ય બલિદાનોને તે આભારી છે.

૧ ઝમેર એટલે એક સાથે સંખ્યાબંધ માણસોનું એકબા તેલમાં ભીંજવેલાં કપડાં પહેરી બિઝા બિલ સ્વયં સળગી જવું તે.

એવા વીરલા કેડ

—શ્રી ભેરાવરસિંહ ડી. જાદવ

ગુજરાતની ગરવી લોકસંસ્કૃતિ તથા અનેક અમૂલ્ય ઐતિહાસિક તવારીખોને સાચવીને બેઠેલું, જોખા સરખું તીકર ગામ સૌભાગ્યવતી નારીના કપાળને શોભાવતા ચાંદાની પેઠે, કાઠિયાવાડની લીલીકુંબર વાડિયોની વચ્ચે, મૂળી સ્ટેશનથી એક ગાઉ માથે દૂર આવેલ છે. હાઈવે થીજવી દે એવી પોષ માસની કડકડતી ટાઢથી ઢીલા પોચા માનવીને તો વગર ડાકલે માતા આવે છે. ભૂલા પડેલા મુસાફરની માફક, તીકર ગામના પાદરને પખાળતો ભોગાળો ધીર-ગંભીર નાદે વહી રહ્યો છે. ભોગાળાને કાંઠે વાઘરીઓએ જેનો બેટો ન જડે એવા મીઠા ધમરણ શિયાળું ચિલડાના વાડા કર્યા છે. વાડામાં વરલાના છાપરાં ઉભા છે. પરોઢિયે ઉઠીને છાપરા આગળ પેટાવેલા તાપણા હમ્મુ ઓલવાયા નથી. ગરીબાઈની ચાડી ખાતા, ફાટલા પહેરણ પહેરેલ નાગા પુગા ટબૂરિયાઓ તાપણા ફરતા બેઠા, સવારના શીરામણ સરખા ચીલડા બટકાવે છે.

ઉનાળાનું ઉજ્જડ દેખાતો વગડો ચોમાસામાં અને

શિયાળામાં આંખને ઠારે એવો હરિયાળો બની જાય છે. સીમમાં ઢીંચણસમા ઘઉં લહેરાઈ રહ્યા છે. ડુંડિયુંમાં મોટી સરખા દૂધિયા દાણા ભરાવા માંડ્યા છે.

શિયાળામાં સૌરાષ્ટ્રના અતિથિ તરીકે ઉતરી આવતા, પ્રીત માટે માથું પછાડીને પ્રાણ કાઢી નાખનારા, કુંજડાના ગ્રેમી બેડલાં ઘઉંના ખેતરોમાં ચારે ચરતા ચરતા કુંઉક કુંઉક કુંઉક કરતા કુંબરવ કરે છે. રોઝડા ખેતરો ભેળી ન મૂકે એની ચોકી કરવા સીમશેઠે રાતવાસો ગયેલા ખેડૂતો ઘેર પાછા ફરે છે. ગોધલા અને વછેરાને ખવરાવવા માટે મોસ-મના મોળા-પાતળા ઘઉંનો ભારો લેવા કેટલાક લોકો ખેતર ભણી ઉતાવળા ઉતાવળા જઈ રહ્યા છે.

ગામ ફરતા આવેલા નાનકડા ગઢને દરવાજેથી અંદર દાખલ થનારને ગામની ભવ્યતાનું દર્શન થાય છે. ગામની વચ્ચે પ્રાચીન બહોળલાલીના સાક્ષી રૂપ ઘડપણના ચારે આવીને ઉભેલા માનવી જેવો ખંડિયેર ચોરો આવેલો છે. ચોરાથી ચાલીસ ડગલા આગળ ચાલે એટલે શૂરવીરતાના ઉછળતા ધોધ જેવા લઘુમુખીનું ખોરડું આવે. લઘુમુખીને વહમા આઢમી તરીકે આજુબાજુના પંથકમાં સૌ કોઈ ઓળખે. રજપૂતનું લોહી અને એમાં ખાનદાનીનું ખમીર ભળેલું. એટલે પાંચ ઘર પૂછવા આવતા. અન્યાયને ભાળતા વેંત એની આંખમાંથી આગ વરસવા માંડતી. ગામનું મુખીપણ એમના હાથમાં હોવાથી લોકો લઘુમુખીના નામથી જ ઓળખે. ત્રણ સાંતીની ભો છે. એક ઓશરિયે ત્રણ ચોરડા છે. ફળિયામાં ખડકી મુકી છે. ઘરની પછીત પાછળ દુશ્મનની છાતી ફાટે એવો વંડો વાળ્યો છે. વંડામાં બે કેડયું કાઢીને ઉતાર્યું છે. ફળિયામાં માલાખળીયા બળદો હીંહોડા નાખે છે. બાજુમાં બેઠક કરી છે. બેઠકમાં મૂંજનો ખાટલો પડ્યો છે. ઘર અને વંડા વચ્ચે વંડી ઉભી છે. વંડી માથે સાંકિયુંનું સાજુ દીધું છે. તાણ ગાય કરી હોવાથી વંડીના થડમાં મોડા અને ગોહો પડ્યો છે.

જુવાનીના ઉંબરે ડગલાં માંડતા, લઘુમુખીના એકના એક વહાલસોયા દીકરા જેમના લજ્જ આવ્યા છે. ઓશરી અને ચોરડામાં રૂપાળો સોળપ લીંપીને છીંક આવે એવી સુઘડ ખડી કરી છે. ઓશરીમાં લોકસંસ્કૃતિનું જતન કરનારી રજપૂતાણીઓના નમણા હાથે ભરેલ, ઉડીને આંખે વળગે એવા હીરભરતના ચાકળા ટાંગ્યા છે. ટોલ્લે રંગબેરંગી મોટીભરતનાં ટોડલિયા બાંધ્યા છે. અંદરવા અને બારસાખી-યાથી ઘરને શણગાર્યું છે. કુટુંબની સ્ત્રીઓ એકઠી થઈને આનંદકિલ્લોલ કરતા એક પછી એક લગ્નના મંગળ ગીતો ઉપાડે છે:

... મોર તારી સોનાની આંચ, મોર તારી રૂપલા પાંખ (ર)

કોટે રે કોરાવેલ મોરને કાંડલો;

મોર જાજે ઉગમણે દેશ, મોર જાજે આથમણે દેશ,

વળતા જાજે વેવાયુને માંડવે હો રાજ...

લઘુમુખી અને જેમો વંડાની બેઠકમાં ઢાળેલા ખાટલો બેઠા છે. પોતાના આંગણે પહેલો અવસર હોવાથી લઘુમુખીનો

હરખ માતો નથી. દીકરાના લગ્નના મંગળગીતો લઘુમુખીના સ્મૃતિપટ પર પોતાના લગ્નના મધુર પ્રસંગની યાદ તાજ કરાવે છે.

“જેમા બેટા! કાલે મુખીએ હટાણું કરવા જવું છે. નાનકા પગીને કાને વાત નાખી રાખજે.”

“બાપુ! હું લેગે આવું તો?”

“તારા લગ્ન આડા ચાર દિ જ બાકી છે. તારાથી તો હવે ગામનો સીમાડોય ન ઓળંગાય. હું ને નાનકો બેચ જણા મોં સૂઝણામાં ગાડું બેડીને ઉપડશું તે હટાણું કરીને બપોર મોર્ય તો પાછા વળી નીકળીશું.” લઘુમુખી બોલ્યા : “શેડી અને રાગડાને વહેલો ઉડીને ધરવજે. આમ તો આવડાને બેડેત પણ હોલા જેવો ભડકણ મૂએ છે એટલે ક્યાંક ગાડી ઉધી ઝીંકે. નાનકાને કહેજે કે ગાડામાં હારે હથિયાર નાખીને જ આવે. મિયાણાની હમણાં બહુ કાચ્ય કરડી છે.”

ત્યાં તો ગામને ચોરેથી ધડીંગ ધડીંગ ધડીંગ કરતી એક સામટી પાંચ-સાત બમગરીઓ વહૂટી. ગામમાં સોપો પડી ગયો. લપાતા છૂપાતા ચતુર નાનકા પગીએ આવીને લઘુમુખીને વાત કરી.

“લઘુકાકા! ભારે કરી.”

“મીયાણાને મૂક્યું આવી છે. મારા બેટા ગામ ભાંગવા આવ્યા છે.”

માણસ કેટલા છે?”

“બાર-પંદર તો હશે. પાંચ સાત બંદુક છે. બીજા પાંદે તલવાર, ભાલા, બરછીયું અને લાકડીયું છે. ગામ ભાંગશે તો ભારે થશે. આપણું નામ વઢાઈ જશે. નાક કાકા! શું કરશું! મારી તો મતી મૂંઝાઈ ગઈ છે.”

આ વાત સાંભળતા જ લઘુમુખીનું લોહી તપી ઉડ્યું : “આ મુખીના બાવડામાં બળ છે ત્યાં સુધી મીયાણા તો શું એના બાપ આવશે તોય ગામનો વાંકો વાળ નહીં થાય. હું ગામનો મુખી છું. હું મોર્ય રહીશ. ગામનું રક્ષણ કરવું એ તો ક્ષત્રિયોનો ધરમ છે. જન્મ લોમકાનું રક્ષણ કરતા કરતા વીરગતિ પમાય એવું મીકું મૃત્યુ તો કોક વીરલાને જ મળે છે.”

ધ્રુવ ચળે મેરૂ ડગે, મગ મરડે ગિરનાર, તોય મરડે ક્યમ ટીકર ધણી, પગ પાછા પરમાર, એમ કહેતા લઘુમુખીએ ઠેકઠો મોર્યો ને વંડી ફૂદીને ઘરમાં ગયા. ખીંટીએ ટીંગાતી વાઘમુઠવાળી તલવાર લીધી. કેડચે ભેટ બાંધીને વંડામાં આવ્યા. ત્યાં જેમથી નરહેવાયું. બાપના હાથમાંથી તલવાર આંચકી લેતા બોલ્યા, બાપુ! તમે રહેવા દો. હું એકલો બધાને પૂરો પડીશ.”

“દીકરા! તારું કામ નહીં. તું તો નાનું બાળ છે. હજી તો સંસાર માંડવાનો છે. હું તો બાઈ-પી ઉતર્યો છું. માંડ પાંચ પછેડી ફાડીશ.”

“બાપુ! મારા બેળિયામાં પ્રાણ હશે ત્યાં સુધી તમને નહીં જવા દઉં.” મોતના મોંમાં જવા માટે બાપ દીકરા

વચ્ચે વડછડ ચાલી. એવામાં લઘુમુખીએ જેમાના હાથમાંથી તલવાર આંચકી લીધી અને ખડકી વચ્ચે થઈને ઉઘાડી તલવારે ચોરા ભણી ઉભેલા મીયાણાના ઘોડા તરફ દોટ મુકી. મીયાણાનો સરદાર સામે આવતા પોતાના કાળને પારખી ગયો. બમગરીમાં કળી ચાંપી કાળાડાચાળી નાજ્યું-માંથી હડીંગ દેતીકને વહૂટેલી ગોળી લઘુમુખીની છાતી સોંસરવી નીકળી ગઈ. મુખી ધડ દેતાકને ધરણી માથે ઢળી પડ્યા. મોતની મશરી કરતો મીયાણાનો સરદાર બોલ્યો—

“બહાદુરના બેટા હાથમાં તલવાર લઈને હાલી નીકળ્યાંતાં. મીયાણાના કાળઝાળ જેવાં વેણ સાંભળતા જ લઘુમુખીનું હૃયું હાથ ન રહ્યું. ફાળીયું છોડીને ઘા પર કસીને બાંધી દીધું. તલવાર હાથવેંત કરતોકને ભડવીર બેઠો થયો.

“તારોય કાળ ભમે છે.” એમ કહેતા દુશ્મન ભણી દોટ મૂકી. ને છંછેડાયેલા વાઘની માફક મીયાણા સરદાર પર બાબકચો. રમતા ચાક ઉપરથી દોરા વડે માટલુ ઉતારી લે એમ તલવારના એક ઘાએ મીયાણાનું માથું ઉતારી લીધું. બરછી તોળીને ઉભેલા બીજા એક જણનું ઢીળ ઢાળી દીધું. ત્યાં તો આંખે અંધારા આવ્યા અને મુખી ઢળી પડ્યા.

“એ માટી થાજે મીયાડા!” પવનના તોફાની વંટો-ગિયાની જેમ હાથમાં તલવાર વીંઝતા જેમાએ દોટ મુકી. ગાડરના ટોળામાં જેમ ત્રાડ નાખતો સાવઝ ત્રાટકે, એમ જેમો ગામ હુંટવા આવેલા માટીપગા મીયાણાના ટોળા પર તલવાર લઈને બાબકચો. તલવારના જનોઈવઢ ઘાએ એક લોડકા આઢમીને વેતરી નાખ્યો. ગામ વચ્ચે ધિંગાણું બમ્યું. એક તરફ હુટાડનું ધાડું છે, બીજી બાજુ માતેલા સાંઢ જેવો જેમો છે. બાપના વેરીતે ગુડી નાખવાની ભાવના તેના બાવડામાં બળ પુરી રહી છે. એના દિલમાં વેરની આગ ભભૂકાવી રહી છે. જેમો એક એક ઘાવ બાળતો બળ છે અને દુશ્મનોને પડકારતો બળ છે. એક જણે ઘા કરવા દાંતી તોળી જેમાની તલવારે એના હાથના તોરણ કરી નાખ્યા. એક લોડકા આઢમીએ નિશાન લઈને જેમા પર તરઘાયો બરછીનો ઘા કર્યો, દોઢ વેતનું ફળ જેમાની ડોકમાં ઉશરી ગયું. લોહીની છેડચો વહૂટી. પડતા પડતા જેમાએ એની લોથ ઢાળી દીધી.

ત્યાં તો “એ હવે હાલ્યા આવો” કહેતો નાનકો પગી ગામના ત્રીસ-પાંત્રીસ જુવાનડાનું ધાડું લઈને ઉગમણી દિશામાંથી નીકળી આવ્યો. શુકન બેચા વિના ઘોળે દાંડે ગામ ભાંગવા આવેલા હુટાડ જીવતા રહ્યા એ અને જખમી થયા એ બધા મુડીમાં જીવ લઈને ભાગ્યા. ભાગતા ભાગતા તીકરની ભો પણ ભારે પડી ગઈ.

બપોર મોર્ય જ્યાં લગ્નના ગીતો વાતાવરણમાં માધુર્ય રેલાવી રહ્યા હતા ત્યાં મરશિયાના હૃદયવિદારક વિદાયે વાતાવરણને કંઈણતાથી છલકાવી મૂક્યું.

જેને આંગણુ એચ્છવતણા ગીતો ગવાતા આજ ટીકરની લાજ કાજ મરછીયા ગવાય મોતના

જનની જન્મભૂમિની લુંટાતી લાજનું રક્ષણ કરવા ખાતર પોતાના લીલુડાં માથા ઓળઘોળ કરનાર વીર લઘુસુખી અને જવામદ જેમાની ખાંભીઓ આજે પણ શૂરવીરોની શહાદતની અમર યાદ આપતી તીરક ગામના ચોરાની રાંગમાં અડોઅડ ઉભી છે.

રહરહ રૂએ હૃદયો હૈયું નો રે હાથ
જોતાં ખાંભી આજ ટીકર ચોરેલી ધવા

એ ખાંભીઓ આગળ સૌ કોઈના મસ્તક નમી પડે છે.
સોમાંથી સોસરા નીકળે એવા વીરલા તો કોક જ હોય છે.

(આકાશવાણીના સૌજન્યથી)

ધન્ય ધરણી વીરપુર

(જય જલારામ)

—ક્રી કનૈયાલાલ વાઘાણી

સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ મોલડી ગામમાં ભજનિકોના ભજનની ઝપટું બોલતી. એકતારો તાંબુર અને દોકડના ઢેકે ભજનની ટપટું બોલે, અને ભજનિકો એકતારાને તારે ભજનમાં એકતાર બની જતા. રાતથી ભજનો ચાલે અને ભજકડું ક્યારે થઈ જાય એની ખબર પણ ન પડે. ભજનિકોના નેણમાં રાતે નીંદર નહિ. સવારોસવાર ભજન ચાલ્યા કરે. મોલડી ગામમાં આવે હતાં ભજનિકોનો સંતસમાગમ મેળો.

ઇ ભજનનો એકતારો પણ કેવો વાલીડા સાથે એક તાર કરી મૂકે. ભજનિકોને ન રહે દેહની કે દુનિયાની ભાનસાન. જેનાં મનમંદરના દુવાર ખૂલી ગયાં હતા એવા એ ભજનિકો એકતારાના તારે વાલીડા સાથે એકતાર થઈ જતા.

મોલડી ગામમાં આપા રતાને ઘેર રોજ રાતે ભજનિકો ભેગા થતા અને ભજનની ઝપટું બોલાવતા. ભજકડું થાતા સૌ પોતપોતાના સ્થાનકે ચાલ્યા જતા.

આપા રતા! આપા રતા પણ કેવા? સંસારમાં રહેવા છતાં એના મન ઉપર એની છાંટ પણ નહિ. ઓલિયા પયગંબર જેવા મસ્ત અવધૂત. આવા હતા આપા રતા.

આપા રતાની ભજનમંડળીમાં આપા જલા અને તેમના ધર્મપત્ની રૂપાબા રોજ મેસરિયાથી રાતે નીકળી મોલડી પહોંચે. મેસરિયાથી મોલડી સુધીનો પાંચ માઈલનો પંથ ઝપટમાં કાપી નાખીને ભજનમાં પહોંચી જાય.

રૂપાબા પણ મંજરા લઈને બેઝી જાય અને એકતારા અને દોકડના તાનમાં મંજરા વડે તાનપૂરી ભજનની અનેરી જમાવટ કરતા.

આપા જલા આખી રાત ભજનમાં ગાળે, રાતે આંખનું મટકુ પણ ન મારે. સવારે મોલડીથી હાંકી મૂકી મેસરિયા પહોંચી જાય અને નીકળી પડે ઘેર ચારવા.

આપા જલા ઘેર ચારતા રામનામ રટતા જાય. રાતના ઉજાગરાને લીધે કોકવાર આંખ મળી જાય, એટલે ઘેર આસપાસના ખેતરમાં ઘૂસી જઈને મોલને નુકસાન કરે. ખેતરોના માલિકોએ આ બારામાં આપા જલાના મોટાભાઈને ફરિયાદ કરી કે આપા જલો ઊઘી રહે છે અને તમારાં ઘેરો અમારી મોલાતને નુકસાન કરે છે, તો એનો ખંદોબસ્ત થયો જોઈએ.

આપા જલાનો મોટો ભાઈ ખૂબ જલદ અને કંટો હતો. વળી રખારીની બત એટલે મીઠાજનું પૂછવું શું?

આપા જલા અને રૂપા રોજ રાતે મોલડી ગામે આપા રતાને ત્યાં ભજનમાં જઈને ઉજાગરા કરે છે ઈ વાતની આપા જલાના મોટાભાઈને ખબર મળી ગઈ હતી. આપા રતાને ત્યાં ભજન ટાણે, આપા જલા અને રૂપાની બરોબર ખબરું લેવાનો આપા જલાના મોટાભાઈએ નિશ્ચય કર્યો.

રાત પડી. નિત્ય નિયમ પ્રમાણે આપા જલા અને રૂપાબા મોલડી જવા નીકળ્યાં. પાછળથી આપા જલાનો મોટોભાઈ પણ તેમની વાંસે આપા રતાને ત્યાં મોલડી જવા ઉપજ્યો.

આપા રતાને ત્યાંથી આવતો એક બ્રાહ્મણ રસ્તામાં મળ્યો. આપા જલાના મોટાભાઈએ તેને પૂછ્યું: ‘એઈ ભામ...? આટલો સાધુડો અને સાધુડી ત્યાં છે ને, તે જોયા?’

બ્રાહ્મણ બિચારો સાધુડો અને સાધુડીનો મર્મ સમજી ન શક્યો એટલે તેણે ના પાડી.

બ્રાહ્મણે ના પાડી એટલે આપા જલાના મોટાભાઈના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. પોતાના હાથમાં બર્ડીગો હતો તે ભેરથી બ્રાહ્મણના માથામાં ઠોક્યો. બર્ડીગાના પ્રહારથી બ્રાહ્મણ ચક્કર ખાઈ નીચે પડ્યો અને તેના રામ રમી ગયા.

બ્રાહ્મણના રામ રમી ગયા એટલે આપા જલાનો મોટોભાઈ ગભરાઈ ગયો. ગુસ્સાના આવેશમાં ભાન ન રહ્યું અને બ્રાહ્મણને મરાયો. હવે શું થાય? તે મુંઝાણા. મોલડી જવાનું પડતું મૂડી ગુપચુપ ઘર ભેગા થઈ ગયા.

આ બાબુ મોલડીમાં ભજનો પુરા થઈ ગયાં. નિત્યનિયમ પ્રમાણે આપા જલા અને રૂપાબા મેસરિયા જવા તૈયાર થયાં. આપા રતાની રબ માંગી. કોઈ ઈ નહિ ને આજે આપા રતાએ તે બન્નેને રોકાઈ જવા કહ્યું.

આપા જલા, આપા રતાની આજ્ઞા કેમ ઉઠાવી શકે? આપા જલા અને રૂપાબા રોકાઈ ગયાં.

સૂર્યોદય થયા બાદ આપા જલાએ મેસરિયા જવા રબ માંગી. આપા રતાએ રબ આપતી વખતે કહ્યું: ‘આપા! તમારા કુટુંબે ભૂંડી કરી છે. તમારા ભાઈએ બ્રહ્મહત્યા કરી છે. હવે એ કુળમાં લાંબો સમય રહેવામાં મજા નથી. ધાધુ’ તો મારા વાલીડાનું થાય છે.’

આપા રતાનાં આટલાં વેણ સાંભળી આપા જલાને કાંઈનું કાંઈ થઈ ગયું. પોતાના કુટુંબ અને પોતાના દેહ ઉપરથી મમતા છૂટી ગઈ. જે કુટુંબે બ્રહ્મહત્યા કરી તે કુળમાં રહી જગતને મોં કઈ રીતે ખતાવવું?

જનતાના લોકપ્રિય ચશમાવાલા

ડોક્ટરના પ્રિસ્ક્રીપ્શન મુજબ
અપ હુ ડેઈટ ચશમા તથા ગોગલસ
મેળવવા માટેનું આદર્શ સ્થળ

રીગલ ઓપ્ટીશીયન્સ

રણજીત રોડ, પંજાબ એંક સામે

જા મ ન ગ ર

ઓફીસ ટે. નં. ૨૬૭૩૪૭ (બપોરના ૧૧ થી ૫)

રાષ્ટ્રના પ્રથમ વીમા એજન્ટ

કનૈયાલાલ દુર્લભરામ ભણુસાલી

હિંદબરની ૧૯૫૮-૧૯૬૦ અને ૧૯૬૨ ની
લાખો વીમા એજન્ટોની વીમા હરિકાષના

પ્રથમ વિજેતા

હજારો રૂા નાં પારિતાપિકો તથા ૭ સુવર્ણચંદ્રકો મેળવનાર
સને ૧૯૬૮ ના ૬૦ દિવસમાં રૂા ૬૦ લાખનું કામ કરનાર

જિંદગીના વીમાની સરસ યોજનાઓ માટે

અને

ઇન્કમેટેક્સ અને બીજા વેરાઓમાં ઘરખમ ફાયદાઓ કરવા માટે

—: લખો :—

કનૈયાલાલ દુર્લભરામ ભણુસાલી

નવજીવન સોસાયટી, બીરડીંગ નં. ૧૭, પ્લોક નં. ૧૫, ૪ થે માળે.
લેમીંગ્ટન રોડ, મુંબઈ ૮. (બી. સી.)

દેવળી વિવિધ કાર્યકારી સહ. મં. લી.

સુ : દેવળી (કોડીનાર તાલુકો)
(સૌરાષ્ટ્ર)

સ્થાપના તા. ૮-૮-૧૯૦૭ રજી. નં. ૧૮૮૯૨/૭/૬૪૧
તા ૬૫-૮-૫૦
એડીટ વર્ગ (અ)

મંજુર થયેલું ભાગોનું ભંડોળ	૨૦૦૦૦૦-૦૦
ભરાયેલ ભાગોની રકમ	૧૯૩૦૩૦-૦૦
રીઝર્વ ફંડ	૪૦૯૮૨-૫૮
બીજા ફંડો	૨૪૦૫૧-૦૦
બીજી સંસ્થાના શેરોમાં રોકાણ	૧૬૮૬૦૦-૦૦
ઓફીસ-બીરડીંગ	૨૦૫૮૨-૬૮
ગોડાઉન	૯૦૩૬-૦૦
ટ્રક ગેરેજ	૬૧૪૪-૦૦
સભાસદ સેર્વીસ	૨૫૬૨૦૫ ૭૦
મુદતબંધી થાપણો	૨૨૯૪૩૨-૧૦
બીન સભાસદ સેર્વીસ	૫૦૫૦૮-૧૭

શુભેચ્છા પાઠવે છે

ખારસીયા સેવા સહકારી મં. લી.

સુ. ખારસીયા
(તા. જોડીયા) (જી. જામનગર)

સ્થાપના તારીખ :	૨૪-૧૦-૫૨	નેશનલી નંબર :	૬૦૯
શેર ભંડોળ :	૫૫૪૭૦-૦૦	સભ્ય સંખ્યા :	૧૬૨
અનામત ફંડ :	૬૨૯૫-૭૯	ખેડૂત :	૧૪૧
અન્ય ફંડ :	૨૬૭૮-૮૮	બીનખેડૂત :	૨૧
નફો :	૬૦૨૪-૫૨		

પ્રમુખમંત્રી હજી જાહેર

મંત્રી

મંગળસિંહ જાહેર

પ્રમુખ

વ્યવસ્થાપક કમીટીના સભ્યો તથા છે.

મોહડીથી જતી વખતે આપા બલા આપા રતાના પગમાં પડીને બોલ્યા: 'આપા! હવે આ મનખ્યા શા ખપનો? ખોળિયાનો મોહ શો? જે કુળમાં પ્રવ્રહ્મત્યા થઈ ઈ કુળમાં આ દેહને રાખવાનો શો અરથ? મારી ઈચ્છા હતી કે આ દેહ સાધુસંતોની સેવા કરવી અને અન્નદાન આપવું. પણ આપા! એ આશા અધૂરી રહી. જેવી વાલીડાની મરણ. આ ભવે અને આ દેહ નહિ તો બીજા ભવે મારો વાલીડો એ મનોકામના પૂરી કરશે. આપા! મારી એ મનોકામના પૂરી થાય એવા આશરવાદ આપો.'

'લગત! શોક મા કરો. ઈ તો વાલીડાની જેવી ઈચ્છા. મારો વાલીડો બધા રૂડા વાના કરશે. આપા! આ ભવે નહિ તો આવતા ભવે મનોરથ પૂરા થાશે.'

'રામ! રામ! આપા રતા.'

'રામ! રામ! આપા બલા.'

આપા રતા અને આપા બલા બીની આંખયુએ વિખૂટા પડ્યા. હવે તો એક બીજાને મળવાનાં રામરામ હતા. લેણુ-દેણુનો હિસાબ પૂરો થતો હતો.

આપા બલા મોહડીથી આવ્યા મેસરિયે. પ્રવ્રહ્મત્યાની વાત તો ગામમાં ચર્ચાઈ રહી હતી. આપા બલાનું દિલ કકળી ઉઠ્યું.

પોતાના મોટાભાઈએ પ્રવ્રહ્મત્યા કરી હતી એટલે આપા બલા જીવતા સમાધ લે છે એ વાત વાયુ વેગે મેસરિયામાં પ્રસરી ગઈ. ગામમાં હાહાકાર થઈ ગયો. મેસરિયાના લોકો ગમગીન બની ગયા.

સગસગાંધી, મોટેરાએઓ આપા બલાને જીવતા સમાધ નહિ લેવા વીનવ્યા, પણ આપા તો મક્કમ હતા. આપાને હવે જીવનમાં રસ ન હતો. આપાએ સૌને હાથ બેડી કહ્યું: 'મારે બીજું કંઈ કહેવાનું નથી. જે કુળમાં હું જન્મ્યો છું જે કુળનું મેં ધાન ખાધું છે એને શરાય તો ન ખપાય; પણ અમારા કુળનો રબારી હવે મેસરિયામાં નહિ રહી શકે. રહેશે તો ગાંડો થઈ જશે અગર ધાનધાન અને પાનપાન થઈ જશે. હવે મને આ ખોળિયાનો મોહ નથી. આ કુળમાં હવે મારે રેવું નથી.'

આપા બલાનાં આવા વચનો સાંભળી સૌ થીજી ગયાં. આપા સમાધ લેવા તૈયાર હતા. સમાધ લેવાની વેળા આવી પહોંચી. ભોંમાં ખાડો ખોદાઈ ગયો હતો. આપા બલા સાથે રૂપાળા પણ સમાધ લેવા તૈયાર થઈ ગયાં. પતિ અને પત્ની એક સાથે જીવતા સમાધ લેવાનાં છે એ જાણી ગામલોકોનાં હંચા ભારે થઈ ગયાં.

સમાધના તૈયારી થઈ ગઈ. શંખ, ઝાલર, નગારાંઈમાંજ્યા વાગવા. અખીત્ર ગલાલ માંજ્યા ઉઠવા. વાજતે ગાજતે આપા બલા અને રૂપાળા સમાધ પાસે આવી પહોંચ્યાં.

સમાધના ખાડામાં પતિ અને પત્ની બિતર્યાં. 'રામચંદ્ર ભગવાનથી જે, મહાવીર હનુમાનકી જે, આપા રતાની જે.' આમ જેકાર થવા લાગ્યો અને આપા બલા અને રૂપાળા સમાધમાં પોલી ગયાં. લોકોએ ખાડો પૂરી ભીધો. આમ

કુળના એક કુર્કમ ખાતર દંપતિએ આત્મસમર્પણ કર્યું, અને જીવતા સમાધ લીધી.

આપા બલાનું સમાધસ્થાન આજ પણ મેસરિયામાં મોબૂદ છે. મેસરિયા સૌરાષ્ટ્રમાં વાંકાનેરથી ૧૬-૧૭ માઈલ છેટે છે.

આપા બલાએ સમાધ લીધી ત્યાર બાદ તેમના કુટુંબી-જનો મેસરિયા છોડી દુધરેજ જઈ વસ્યા. દુધરેજ રબારી કામનું મોટું થાનક છે.

જે આત્માઓએ જીવતા સમાધ લીધી પણ અધૂરી આશા પૂરી કરવા કાયાપલટ કરી પાછા અવતર્યા મરત લોકમાં. આપા બલાએ જન્મ લીધો સૌરાષ્ટ્રમાં વીરપુર ગામમાં લોહાણા ગૃહસ્થ પ્રધાન ઠક્કરને ત્યાં અને રૂપાળાએ જન્મ લીધો સૌરાષ્ટ્રમાં આટકોટ ગામે લોહાણા ગૃહસ્થ પ્રાગજી ઠક્કરને ત્યાં. આમ એ બન્ને આત્મા અન્નદાનની અધૂરી આશા પૂરી કરવા કાયાપલટ કરીને પાછા મરતલોકમાં આવ્યાં.

બલા આપા વીરપુરમાં પ્રધાન ઠક્કરને ત્યાં અવતર્યા તેનું નામ પડ્યું જલારામ અને રૂપાળા આટકોટમાં પ્રાગજી ઠક્કરને ત્યાં અવતર્યા ત્યાં તેનું નામ પડ્યું વીરબાઈ.

દિવસોના વહેણ સાથે બન્ને મોટાં થયાં, બન્નેનાં લગ્ન થયાં અને ગત જન્મના યોગે પાછા બન્યા પતિ-પત્ની.

ગત જન્મના સંસ્કારે જલારામ સાધુ સંતોની સેવા કરતા અને સાધુ-સંતોના સહવાસમાં રહેવા લાગ્યા. તેમના પિતા પ્રધાન ઠક્કરને આ વાત રૂચતી નહિ; તેથી તેમને પોતાનાથી જુદા કર્યાં.

જલારામના કાકા વાલજી ઠક્કરે જલારામને પોતાની દુકાને બેસાડ્યા. કાકાની સાથે દુકાનનું કામકાજ કરે અને તે સિવાયના વખતે સાધુ-સંતોની સેવા કરે.

એક વખત વીરપુર ગામમાં સાધુઓની મંડળી આવી અને ગામના વેપારીઓ પાસે સીધાસામાનની યાચના કરવા ગઈ. એક ટીખળી વેપારીએ સાધુઓને કહ્યું: 'મહારાજ! અમે તો ગરીબ માણસ છીએ. આ ગામમાં જલો મોટો શેઠ ને વેપારી છે, ઈ જલો પાસે જાવ તો તમને લાડુ મળશે લાડુ, સમજ્યાને! અમારા જેવા પાસેથી તો કંટકો રોટલોએ નહીં મળે, માટે ઈ જલોશેઠ પાસે જાવ.'

વેપારી ની વાત સાચી માની એક સા જલારામ પાસે ગયો. જલારામને તો સાધુસંત મળે એટલે ભગવાન મળ્યા ખરાખર હતું. જલારામના મનમંદરમાં તો રામ ખિરાજતા હતા એટલે સાધુને કાકાની દુકાનમાંથી દાળ, લોટ, ચોખા, મસાલા વગેરે આપ્યું. ઘી માટે સાધુ પાસે વાસણ ન હતું એટલે દુકાનમાંથી નવું વાસણ પણ આપ્યું.

સાધુ એકલો આવ્યો હતો. આટલો બધો ભાર ઈ એકલો ઉપાડી શકે તેમ ન હતું એટલે જલારામજી દુકાન બંધ કરીને સીધુસામાન ઉપાડી એની સાથે ચાલ્યા.

ટીખળી વણિક વેપારીને તક મળી ગઈ. ઈ પણ દુકાન બંધ કરીને જલારામની ચાડી ખાવા ઉપડ્યો. વણિક વેપારી

વાલજી ઠક્કર પાસે ગયો અને તેમનો હિતેચ્છુ હોય અને તેને વાલજી ઠક્કરનું દાજનું હોય તેવો દેખાવ કરીને કહ્યું : “વાલાભાઈ! એહ્યો તમારો જલિયો તમને દેવાળું કઢાવશે દેવાળું! તમારી દુકાનમાંથી એહ્યા તગડા સાધુડાને ધી, ગોળ, લોટ વગેરે આપી દીધું છે. વળી ઈ ભગતડો એનો મજૂર બનીને બધું મૂકવા પણ ગયો છે. આમ ને આમ તમારું બધું લુંટાવી દેશે. મારે કાંઈ નાંવા નીચોવવાનું નથી. આ તો મને તમારું દાજે છે એટલે દુકાન બંધ કરીને તમને કહેવા આવ્યો છું.”

વણિક વેપારીની કાન ભંભેરણીથી વાલજી ઠક્કર પણ ગુસ્સે થઈ ગયા. વણિક વેપારીને સાથે લઈને જલારામની પાછળ તેને પકડવા ઉપડ્યાં.

જલારામને ખૂમ પાડીને વાલજી ઠક્કરે કહ્યું : એઈ જલિયા? ઊભો રે.’

કાકાનો અવાજ સાંભળી જલારામજી ઊભા રહ્યા. કાકા સાવ પાસે આવ્યા અને કહ્યું : ‘જલિયા! આમાં શું છે?’

‘કાકા? પનિયામાં તો છાણું છે.’

‘ઠામમાં શું છે?’

‘ઈ ઠામમાં પાણી છે.’

કાકાએ પનિયું ખોલ્યું તો છાણુંનો ઢગલો થયો. ઠામ ઊંધું કયું તો પાણીની ધાર થઈ. વાલજી ઠક્કર બેઈ રહ્યા. પેલા વણિકવેપારીને કાપો તો લોહી ન નીકળે એવો ફીકો થઈથયો. પોતે ખોટો પડ્યો એટલે તેને તો ભોંભારે થઈ પડી.

જલારામ તો અંતર્યામીને પ્રાર્થના કરતા હતા અને અંતર્યામીએ એની અંતરવેદના સાંભળી પત રાખી. એ જલારામનો પ્રથમ પરચો હતો. વાલીડાએ આખરૂં સાચવી એટલે જલારામના દીલમાં વાલીડાની જ્યોતે વાસ કર્યો.

ઉપસો પ્રસંગ બની ગયા પછી જલારામ પોતાના કાકાથી અલગ થઈ જુદા રહેવા લાગ્યા.

ગત જન્મની અધૂરી આશાએ જલારામના દીલમાં પ્રબળ રૂપ લીધું. જલારામને અન્નદાનની તાલાવેલી લાગી. દિવસભર મહેનત મજૂરી કરીને દાણા લાવે, તેમાંથી પોતાના ભેશું વાપરે અને બાકીનાનો સંગ્રહ કરવો શરૂ કર્યો, આમ અનાજ ભેશું થવા લાગ્યું. અન્નદાન કરવા માટે તૈયાર થયા; પણ ગુરૂઆજ્ઞા અને ગુરૂના આશીર્વાદ વગર આવાં કામ ન થાય.

જલારામજી સૌરાષ્ટ્રમાં અમરેલી પાસે આવેલા ક્ષેત્રપુર ગામે ગયા. ત્યાં સંત ભોજભગત પાસે ગુરૂદીક્ષા લીધી અને અન્નદાન માટે રજા માગી.

ભોજભગતે જલારામને આશીર્વાદ સાથે અન્નદાન માટે રજા આપી. ભોજભગત જેવા મહાન જ્ઞાની ગુરૂ અને જલારામ જેવા ચેલા પછી એમાં શું રહે મણા?

ભોજ ભગતના ચાળખા વાંસામાં ફટકાય, પણ હૈયે જેને વાગિયો ઈ ભવસાગર તરી જાય.

ગુરૂ ભોજભગતના આશીર્વાદ લઈને જલારામ પાછા વીરપુર આવ્યા. જાતમહેનત કરી મેળવીને બચાવેલા અના-

જમાંથી અન્નદાન આપવાનું નક્કી કર્યું. સં. ૧૭૭૮ના મહા સુદ બીજના શુભ દિવસથી આ શુભકામ શરૂ કર્યું.

સાધુ, સંતો, ફકીરોને માંડ્યો ટુકડો આપવા. ગીરનાર જતા અનેક સાધુસંતો વીરપુર આવતા અને જલારામજી તેમનો સત્કાર કરતા. સાધુ સંતોને ટુકડો આપવો અને રામનામ લેવું એ હતો જલાનો વેપાર. અન્નદાન શરૂ કર્યું ત્યારે જલારામની ઉમ્મર માત્ર બાવીશ વર્ષની હતી. વીરપુરમાં સાધુ-સંતો આવે અને જલારામજી સેવા કરે. આમ ચાલવા માડ્યું.

પણ એહ્યો વાલીડો એના લખણ જળકાળ્યા વના ના રહે. એણે પણ ભગતની આકરી કસોટી કરી :

એક વખત એક અતિ વૃદ્ધ સાધુ મહાત્માજી જલારામજી પાસે આવ્યા. જલારામજી તો બે હાથ ભેડી મસ્તક નમાવી મહાત્મા પાસે ઊભા રહ્યા અને તેમને ભોજન લેવા વિનંતી કરી; પણ સંતે ભોજન લેવા ના પાડી.

જલારામજીએ સંતને ભોજન લેવા ખૂબ વિનંત્યા અને સંતને કહ્યું : ‘મહાત્માજી! આપને અન્ય કંઈ પણ બેઈતું હોય તો તે પણ હું આપને આપું.’

‘જલા! હું માગીશ પણ તું આપી નહીં શકે. તો પછી સોનાની જાળ પાણીમાં નાખવાનો અર્થ શો?’

‘પ્રભુ! આપ માગો તે હું આપીશ. પણ આપ ભિક્ષા લીધા વગર જાવ એ તો નહિ બને.’

‘જલા! તારી હક રહેવા દે. મને જવા દે.’

સાધુ ના પાડતા હતા, ભગત દેવા માટે અડગ હતા આમ બન્ને વચ્ચે હડાયહ ચાલુ રહ્યો.

સંત મહાત્મા ભગતને તાવી રહ્યા હતા. ભગત પણ વિશુદ્ધ કંચન માફક તવાઈ રહ્યા હતા.

છેવટે સાધુએ કહ્યું : ‘ભગત! અતિ વૃદ્ધાવસ્થા છે. મારી સંભાળ લેવાવાળું કોઈ નથી. તારી પત્નીને મારી દેખ-ભાળ લેવા તું મને સોંપ. મારે તારી પત્ની બેઈએ છીએ.’

સાધુને મનમાં એમ હતું કે જલો તપીને ના પાડશે અને હાંકી કાઢશે.

પણ જલારામે તો તરત જ ખૂમ પાડીને પોતાની પત્ની વીરબાઈને રસોડામાંથી બહાર બોલાવ્યા. સાધુ મહારાજ સાથે થયેલી વાતચીતથી વાકેફ કર્યા. અને સાધુ મહારાજ સાથે જવા આજ્ઞા કરી.

વીરબાઈ પણ સંતપત્ની હતાં, આર્થ નારી હતાં. પોતાના પતિના વચન અને ટેક ખાતર જરા પણ આના-કાની કર્યા વગર સંત સાથે જવા તૈયાર થઈ ગયા.

વીરપુર ગામમાં આ સમાચાર વાયુવેગે પ્રસરી ગયા. ગામના લોકોએ જલારામને કહ્યું : ‘જલા! બાચડી તે બાવાને અપાતી હશે? આવા ધુતારા ભેગડા તો ઘણા આવે. વેવલા-વેડા છોડ અને આ સાધુડાને ડાહી મૂક. તારાથી ન બને તો અમે ઘોકો વળગાડીને હાંકી મૂકીએ.’

પરંતુ ભગત તો અચળ હતા. મેરૂ ચળે પણ જલાનું મન કેમ ચલે? ગમે તેમ થાય, પ્રાણ જાય પણ વચન

ન બાય.

વીરપુરના ડોકોરને આ વાતની ખબર પડી. તેઓ પણ જલારામ પાસે આવ્યા અને વેવલાવેડા છોડી દેવા સમજાવ્યા. જલાની ટેક અચળ હતી.

વીરબાઈ પણ તૈયાર થઈ ગયા. પતિદેવની રબ માગી. કોઈ ભૂલચૂક થઈ હોય તો ક્ષમા ચાચી. મહારાજ પણ કમંડળ અને ઓળી લઈને તૈયાર થઈ ગયા. વીરબાઈ અને સાધુ મહાત્મા વીરપુરમાંથી ચાલી નીકળ્યાં.

વીરપુરથી થોડે છેટે ગયા એટલે સાધુ મહાત્માએ વીરબાઈને કહ્યું : 'સતી! મારે જંગલ જવું છે. હું જંગલ જઈને પાછો આવું ત્યાં સુધી મારી આ ઓળી અને ઘોકો સાચવજો. હું જંગલ જઈને પાછો આવું પછી આપણે આગળ જઈશું.'

સાધુ મહારાજ જંગલ ગયા તે ગયા પાછા ફર્યાજા જ નહિ. એક કલાક, બે કલાક, ચાર કલાક, આમ સમય વીતવા લાગ્યો પણ સાધુ મહારાજ પાછા ન આવ્યા.

જંગલમાં વીરબાઈ એકલાં બેઠા હતા. મહારાજે આપેલો ઘોકો અને ઓળી સાચવતાં બેઠા હતાં.

ગામના લોકો ત્યાંથી પસાર થયા. તેમણે વીરબાઈને એકલાં બેઠેલાં જોયા અને ગામમાં જઈ ખબર આપ્યા.

ગામમાંથી લોકો વીરબાઈ બેઠા હતા ત્યાં આવ્યા. સાધુ મહાત્માને કંઈ પત્તો ન હતો.

ગામના લોકો વીરબાઈનું વાજતે ગાજતે સામૈયું કરી ગામમાં લઈ ગયા. (વીરબાઈને સાધુમહાત્માએ આપેલ ઘોકો-ઓળી આજ પણ વીરપુરમાં જલાખાપાની જગ્યામાં મોબૂદ છે.)

પ્રભુએ ભક્તની કસોટી કરી અને તપાવેલું કંચન અગ્નિ પરીક્ષામાંથી વધારે ચોખ્ખુ બની બહાર આવે તેમ જલા-રામજી આ આકરી કસોટીમાંથી બહાર આવ્યા. ભારતભરમાં જલારામનું નામ પ્રખ્યાત થઈ ગયું છે. ખોખા જેવડું વીરપુર ગામ એ સોરઠી સંતના પ્રતાપે મહાન યાત્રાધામ બની ગયું.

સંસારના ચકાવા મહિ જલિયા જેવા કેક, ચોર્યાસીના ફેરા ફેરે એણે જનમ લીધો ઈ ફેક. સંસારના સુખ ત્યાગીને બન્યા ભોગી જલારામ, રામનામ રટતા રહી એણે આપ્યા અન્ન દાન, જશ ભોગીડા જલા તણો પ્રસર્યો ચારે કોર. 'વાઘાણી'ભક્તિ જલિયા તણી જેમ આંખે મહેકે મોર.

આત્મબળ, પ્રભુમય જીવન, પ્રભુમાં અખૂટ શ્રદ્ધા માનવ-જીવનમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. નર કરણી કરે તો નારાયણ થાય.

DIPCO

ડીકેસ એન્જીન પંપ સેટ

૫ હો. પા. : ૬-૬૫ હો. પા. : ૭૫ હો. પા.

એક વખત વાપરી અવશ્ય ખાતરી કરો.

—અનોખી વિશિષ્ટતાઓ—

- ૧ એ જીનની સંપૂર્ણ કાર્યશક્તિ.
- ૨ દરેક પંપસેટ તરત જ ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવી યોજના.
- ૩ કિંમત ઓછી, કાર્ય શક્તિ વધારે અને નિભાવખર્ચ ઘણો ઓછો.
- ૪ ટ્રોલી પર બેસાડવાથી સરળતાથી ગમે ત્યાં લઈ જઈ વાપરી શકાય.
- ૫ એન્જીન ચલાવવામાં કે નિભાવવામાં એન્જીનીયરની જરૂર નથી હોતી.
- ૬ એન્જીન પંપસેટ ટો ૧ અને ૨/૩ બન્ને પર ચળી શકે છે.

—લખો—

સીગીલ (ઈન્ડિયા) સર્વીસ પ્રા. લી.

૧-૩, ઇન્ડિયન એરોટ, વડોદરા-૩

તાર : સીગીલ

ફોન : ૮૩૪૮-૮૩૪૯

ફોન : ૮, ૯૩

ફેક્ટરી - ૧૦૪

તાર

"સંધ"

શ્રી કુંડલા તાલુકા સહકારી

ખરીદ-વેચાણ સંઘ લી.

સહકાર જીવન, રેશન શેડ, સાવરકુંડલા

રજી. નં. ૮૪૪

સ્થાપના તા. ૨૮-૪-૫૪

સંઘનું બહાર થયેલ શેર બંડોળ રૂ. ૫૦૦૦૦૦

સંઘનું ભરપાઈ થયેલ શેર બંડોળ રૂ. ૨૩૪૮૬૦

અન્ય બંડોળ..... રૂ. ૨૧૮૯૨૭

સભાસદ મંડળી : ૭૫ ☆ સભાસદ વ્યક્તિ : ૪૮

સંઘ દરેક જાતના રસાયણીક ખાતરો, ખીયારણ, પાક સંરક્ષણ દવા, ખેતીવાડી, સાધનો. સીમેન્ટ તથા ખેડૂતોનાં માલનું આડતથી વેચાણ કરી આપે છે. તેમ જ સંઘ ખેતી ઉત્પાદનનાં માલનાં રૂપાંતરનું કામકાજ કરે છે.

શંકરભાઈ ત્રિવેદી
મંત્રી

લીમજીભાઈ કેશવભાઈ પટેલ
પ્રમુખ

શુભેચ્છા પાઠવે છે.....

વાડીલાલ દોલતરાય એન્ડ સન્સ
(મુતરના વેપારી)
ત્રાંબા કાંઠા, મુંબઈ-૩.

સુઘડતા, પ્રમાણિકતા, સૌજન્યતા.

દરેક જાતનું ફરસાણ ખરીદવાનું.....

.....જુનું અને જાણીતું વિશ્વાસપાત્ર મથક

જાની મોહનલાલ તુલજશંકર

ચૌદા બજાર, અંકલેશ્વર.

દરેક જાતનું સ્વાદિષ્ટ ફરસાણ મળશે.

જલેબી, પેંડા, બરફી, ગુલાબ જાંબુ,

મગજ, બાલુશાઈ વગેરે મિઠાઈ મળશે.

સ્પેશ્યલ ચેવડો, કચોરી, પેટીસ,

સ્પેશ્યલ અમીરીખમણ, ગોબાપુરી.

..... બધો માલ માલિકની

સીધી દેખરેખ હેઠળ બનાવવામાં આવે છે

પાર્ટી તેમજ બહારગામના ઓર્ડર ઉપર
પુરતું ધ્યાન આપવામાં આવે છે.

S. T. No. N 10 C. 1114

ફોન : ૨૪૬૨૦

C. S. T. No. 10 C 979 (I) and (II)

મોહનલાલ પ્રભુદાસની કું.

મીલ જન સ્ટોર્સ મરચન્ટસ

૬૯૬, રીડ રોડ, અમદાવાદ ૨.

મા. સ્ટીલ શાફ્ટીંગ

વી. બેલ્ટ

બ્રાઈટ બાસ

રબર બેલ્ટીંગ

ગોળ, ચોરસ પેપર

લેધર બેલ્ટીંગ

કાર્બન સ્ટીલ

હેર બેલ્ટીંગ

ગોળ, ચોરસ

બેલ્ટ ફાસ્ટનર્સ

રો. આ પુલીઓ

કુમલેસ

કા. આ પુલીઓ

રબર હોઝપાઇપ

વી. બેલ્ટ પુલીઓ

કેન્વાસ હોઝપાઇપ

શાફ્ટ કપ્લીંગ

હોઝ કપ્લીંગ

રીંગ બ્રાસ પેડેસ્ટલ્સ

હોઝ કલેમ્પ

બોલ બેરીંગ પેડેસ્ટલ્સ

પાવર્સ બ્લોવર

મોટર રેઇલ્સ

હેન્ડ બ્લોવર

વાયર રોપ

પમ્પ (સકયુલેટીંગ)

રબર ઇન્સરશન

પમ્પ (મેન્ટ્રીફયુગલ)

ગ્રે. પેકીંગ

કુટ વાલ્વ

બેન્ડસો બ્લેડ

એનજીનીયરીંગ ટુલ્સ વિ.

એઇન પુલી બ્લોક વિ.

ઉપર મુજબનો માલ હાજર સ્ટોકમાંથી મળશે.

Gram : ZAVERI

Phone : 38

ZAVERI TEXTILE

DYING & PRINTING WORKS

Wholesale dealers in printed sarees
always ask for **"ZAVERI PRINTS"**

Fulwapi, Station Road, JETPUR.

મું બંધાવને પાઘ

—શ્રી કનૈયાલાલ વૃ. વાઘાણી

જામનગર રાજ્યના સંચાણા ગામે ઈશ્વરદાનજીની ડેલીએ આવીને એક ચારણે પૂછ્યું, “બાપા ! ઈશ્વરદાનજી ઘરમાં છે ?”

“પધારો, બાપલા, પધારો. ઈશ્વરદાનજી તો જામબાપુ પાસે ગયા છે.”

“ત્યારે તો....” આટલું કહી આવનાર ચારણ અટકી ગયો.

“બાપલા ! ઈશ્વરદાનજી ઘર હારે લઇને ગયા નથી. આપ પધારો અને સુખેથી આરામ કરો.” આમ કહીને ઈશ્વરદાનજીના નોકરે આવનાર ચારણને ડેલીમાં ખાટલો નાખી આપ્યો. ખાટલા ઉપરે ઘડકી પાથરી દીધી. પાણીનો લોટો મૂક્યો અને હોકો ભરી આપ્યો.

“ત્યારે ઈશ્વરદાનજી ક્યારે પધારશે ?”

“આજ તો પધારવા બેઠ્યો. જામબાપુ પાસે ગયા છે એટલે ચોક્કસ કહેવાય નહિ. ઘરમાંથી બા પણ કહેવરાવે છે કે આપ અહીં સુખેથી રહો.”

“કેમ ન કહેવરાવે ? ઈ તો ઈશરા પરમેશ્વરના ઘરવાળાં છે. શાક્ષાત જગદંબા છે, એમના વવેકમાં ખામી શાને હોય ?”

જમવાનો સમય થયો ત્યારે આવનાર ચારણને સારી રીતે જમાડવામાં આવ્યો. રાત્રે વાળુટાણે બરોબર રીતે વાળુ કરાવ્યું. સૂવા માટે પણ બરોબર સગવડ કરી આપી.

ચારણને સંચાણામાં ઈશ્વરદાનજીને ઘરે આવ્યાને બે દિવસ થઈ ગયા હતા, પણ ઈશ્વરદાનજી ઘરે આવ્યા ન હતા.

આવનાર ચારણ હવે અકળાઈ ગયો હતો અને જવાની ઉતાવળ કરી રહ્યો હતો. ઈશ્વરદાનજી આવ્યા ન હતા એટલે ઈશ્વરદાનજીના ઘરવાળાં અને નોકરો આગ્રહ કરીને ચારણને રોકી રહ્યાં હતાં. તેઓએ કહ્યું “ઈશ્વરદાનજીને આપના આવવાના બખર કહેવડાવ્યા છે, કાલે તો જરૂર આવી પહોંચશે. ઈશ્વરદાનજીને મળ્યા વગર જવાય નહિ.”

ત્રીજા દિવસનો પહોર ચડવા આવ્યો હતો, સુરજમારાજ પણ બેંચે બેંચે આવી રહ્યા હતા, તેવામાં ઈશ્વરદાનજી ઘોડા ઉપરથી નીચે ઊતરી આવનાર ચારણને ભેટી પડ્યા.

“બાપ ! માંડણુ ભગત ! ક્ષમા કરજો આપને બે દિવસ એકલા રહેવું પડ્યું. આપ અહીં પધારો ત્યારે મારે અડવાણે પગે હાજર રહેવું બેઠ્યો, પણ જામરાવળજી પાસે રોકાઈ રહેવું પડ્યું.”

“હા, બાપલા, હા, ગટાટોપ વાહનમાં ઢંકાયેલા સૂરજ મા'રાજ પણ ડોકિયું કરીને પૃથ્વી માતાને ગરમી આપે છે, પણ આપને તો જામરાવળજીએ એવા સંતાડી રાખ્યા કે ત્રણ ત્રણ દિ' સુધી દરશન પણ ન થાય.” માંડણુ ભગત જરા કરડાકીથી બોલ્યા.

“ભગત ! ઈ વાત તો સાચી, પણ રાજના કામ એવાજ રહ્યાં. જામબાપુ રજા આપતા નોતાં પણ આપ અહીં પધાર્યા એ સમાચાર જાણ્યા પછે મારાથી અધધડી પણ નો રોકાવાય.”

“હા, બાપ, હા, આપને એક બાજુ જામ અને બીજી બાજુ રા. રામ અને જામ બન્નેનો સાથ લેનારને વખત ક્યાંથી હોય ?”

“માંડણુ ! બાપલા, મારી ગેરહાજરીમાં તકલીફ પડી હોય એમ લાગે છે.”

“ના, ઈશરા; ના, બાપલા ? ઈશરના ઘરવાળાં એટલે શાક્ષાત જગદંબા, અન્નપૂર્ણા—એની ખરદાશુમાં ખામી શી આવે ? આપના નોકરો પણ વવેકવાળા. ઈશરાના દરબારમાં ખરદાશુમાં મણાં ન હોય.”

બન્ને દેવી પુત્રો લાંબા સમયે ભેગા થયા હતા, એટલે પછી ખામી કેમ રહે ? જેની જાણે મા શારદાનો વાસ હોય ઈ દેવી પુત્રો દુહા, છંદ અને કાવ્યોની રમઝટ જમાવે એમાં મણાં શું હોય ?

માંડણુ ભગત અને ઈશ્વરદાનજી બન્ને રસમાં તરબોળ થઈ ગયા હતા. ‘રંગરે રંગ મારા બાપલા’ “વાહ ગઢવી વાહ.” “રંગ દુલાને રંગ.” “રંગ છે સાવજાને.” આમ હોંકારી થતા બંધ. હિમાલયમાંથી ગંગાનો પ્રવાહ વહે એમ શારદા પુત્રોની વાણીમાંથી દુહા, છંદો અને કાવ્યોનો અસ્ખલિત પ્રવાહ વહી રહ્યો હતો. હાથમાં હોઠાની નાળયું રહી ગઈ હતી. બન્ને દેવી પુત્રો પૂરા રંગમાં આવી જમાવટ કરી રહ્યા હતા.

જમવાનો સમય થઈ ગયો હતો પરંતુ રંગમાં તરબોળ બની ગયેલા બન્ને દેવીપુત્રોને સમયનો ખ્યાલ પણ રહ્યો ન હતો. એકરડામાંથી અવાજ આવ્યો, “જમવા પધારો.” ત્યારે બન્ને ચમકી ઊઠ્યા. હાથ મોં ધોઈ જમવા બેઠા.

બન્ને દેવીપુત્રો જમી પરવારી આરામ માટે તૈયારીઓ થઈ રહી હતી ત્યારે માંડણુ ભગતે કહ્યું, “ઈશરાજી ! હવે મને રજા આપો. મારે દ્વારકા પોંચવું છે. અહીં તો ત્રણ દિ' વધ્યા ગયા.”

“ભગત ! એમ કંઈ થાય ? હજુ તો હું આજ સવારે જ આવ્યો છું. હારે પણ રીયા નથી. કાલે આપણે જામબાપુ પાસે જવાનું છે. રંગીલો જામ કવિયુંની કદર કરનારો છે. એમને એમ ન જવાય.”

“બાપ ! મારે જામબાપુ પાસે આવવું નથી હવે તો— એક બંધુ જામરાવળ, જામરાવળ શું જામને !”

મૂકી માયાની જાળ ફલડામાં રાખી રામને.”

“માંડણુ બાપ ! આપણે થોડો વખત હારે રીયા છઈએ. બે દનયા હારે રહીએ તો એર મને આવશે.”

“ના, ઈશરા, ના. હવે રોકાવાનું મન થાતું નથી. ત્રણ દનયા તો ત્રણ ભવ જેવા લાગ્યા છે.”

ઈશ્વરદાનજીને માંડણુ ભગતની વાણી ઉપરથી લાગ્યું કે ભગત જરૂર કંઈક કોચવાયા લાગે છે.

“લગત ! આપને કંઈક માહું લાગ્યું હોય એમ જણાય છે. આપ કોયવાયા હો એમ મને લાગે છે. શું આપને અહીં કંઈ અગવડ પડી છે ? ખાતર બરદાસમાં ઊભુપ લાગી છે ?”

“બાપ ! ઇશિરાના દરબારમાં અગવડ ! ઇશિરાના દરબારમાં ન હોય અગવડ કે ન હોય ઊભુપ પણ....” આટલેથી માંડણુ લગત બોલતા અટકી પડ્યા.

“લગત ! કહો : શું છે ? આપ અટકી કેમ ગયા ?”

“ઇશિરાજી ! આ આપનું ગામ છે. આપ ગામધણી છો અને આટલી બધી હત્યા ? માછીઓ બળ નાખીને હબરો માછલાં પકડે છે. ઇ બંધ ન કરાવાય ? હું તો આ બધું જોઈને સાવ ઠરી ગયો છું.”

“લગત ! હું ગામધણી ઇ સાચું, પણ ગામધણીથી કોઈના ધંધા બંધ કરાય ખરા ? ધણી ઊડી ધંધા બંધ કરાવે ઇ મારો વાલીઠો કીમ સાંખે ! બાપ ! કોઈના ધંધા જુટતી ન લેવાય. એવો કાળો કામો ન કરાય.”

“પણ ઇ લોકોને બીજો કામ ધંધો ન અપાય ?”

“લગતજી ! ઇ લોકો બીજો ધંધો કરે પણ શું ? એને ધંધો બંધ કરાવીએ તો બીજો ઠેકાણે જઈને બમણા ભેરથી ઇ જ ધંધો કરવાના. મારો રામ આપે પછે સૌને કામ. ગામધણીથી કોઈના ધંધા ન જુટવાય.”

“બાપલા ! તારે ઇમ કહોને કે તમારી દાનત નથી તો ય છે. જેવી ઠાકર માંરાજની મરજી.”

માંડણુ લગત ઇશ્વરદાનજીના આવા જવાબથી ખૂબ નાખુશ થઈ ગયા. તેમણે રજા માગતાં કહ્યું, “બાપ ! ઇશિરા ! તીથે હવે રજા લઉં ! જય દ્વારકાધીશ.”

માંડણુ લગત વધુ વાતચીત કરવાથી વધારે કોયવાશે એમ ધારીને ઇશ્વરદાનજીએ લગતને રોકાવવાનો આગ્રહ પડતો મૂક્યો અને જવાની રજા આપી.

“રામ રામ બાપલા, ઇબોદયું ચાલ્યું માફ.”

“લગત ! રામ, રામ. કંઈ અવિવેક થયો હોય તો માફ કરજો. રામ રામ બાપલા, રામ, રામ.”

માંડણુ લગત સંચાણથી ઊપડ્યા અને લીધો દ્વારકાને પંથ. પંથ કાપતા કાપતા લગત પહોંચી ગયા દ્વારકાને પાદરે. દ્વારકાધીશ રણછોડરાયજીના ગગનચુંબી મંદિરના શિર પરથી ધબ્બના દર્શન થતાં માંડણુ લગતનાં હરદામાં ઊર્મિની છોડો માંડી ઊડવા, “વાહ બાપ વાહ. દ્વારકાના ધણીને ખમા. બદવરાય વારી બહુ બલહારી છે તારી.”

માંડણુ લગત ગોમતિકાઠે આવી પહોંચ્યા. ગોમતિ સંગમ ઉપર સ્નાન કરીને દ્વારકાધીશના દર્શને મંદિરમાં પહોંચ્યા. મંદિરમાં આરતીની તૈયાર થઈ રહી હતી. લગવાન દ્વારકાધીશની મૂર્તિ આડો ટેરો આવી ગયો હતો.

સૌ ભાવિકો દર્શન માટે આતુર બની ઊભા હતાં.

ઘન્ટનાદ થયો, ટેરો ખુલ્યો, દ્વારકાધીશકી જયના ગગન-લેહી નાદોથી મંદિર ગાજી રહ્યું. શંખ, નગારા, ઝાલર વાગી રહ્યાં. દ્વારકાધીશની આરતી થઈ રહેવા આવી હતી.

માંડણુ લગત લગવાનની ઝાંખી કરવા માટે લીડમાંથી આગળ આવ્યા. લગવાનના સિંહાસન બહુ નજર કરી પણ લગવાનના દર્શન ન થયાં. સિંહાસન ખાલી જણાયું. માંડણુ લગતને દર્શન ન થયાં માંડણુ લગતની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. મંદિર બહાર જઈને ચોખ્ખા આંસુએ રડી પડ્યા.

“બાપ ! દ્વારકાના નાથ ! મુને દર્શન નહિ ! બધું છોડી તારે દ્વાર આવ્યો અને નિરાશ ! બાપ ! હવે જીવીને શું કરવું છે ? તેં પણ મને તરછોડ્યો ? હવે જીવતર શા બપનું ?”

આમ વિચાર કરી માંડણુ લગત દૂર દૂર સમુદ્ર કિનારે ચાલ્યા ગયા. અહીં જ દેહ પાડ્યો એવો નિશ્ચય કરી સમુદ્રમાં દેહ સમાવવા તૈયાર થયા.

સમુદ્રમાં લગતને પ્રભુના દર્શન થયાં. “નાથ ! આ દાસ ઉપર અવકૃપા કેમ ? પ્રભુ ! મારો શો ગનો ?”

“માંડણુ તારું અભિમાન એ તારો ગુનો છે. મારા ભક્ત અભિમાની બને એ હું કેમ સાંખી શકું ? તેં ઇશ્વરદાનજીને દુભાવ્યા છે એટલે હું નારાજ થયો. હવે મંદિરમાં જ ત્યાં તને મારાં દર્શન થશે.”

“પ્રભુ ! મારા નાથ ! આ તારા ચારણને તારા હાથે પાદ બંધાવ તો જ તારો ચારણ જીવે. નહિતર હવે તારા ચરણમાં સમાવી દે નાથ ! મારા ગના માફ કર.”

“માંડણુ ! મંદિરમાં બં. તારી મનોકામના પૂર્ણ થશે.”

સમુદ્રમાં સ્નાન કરીને માંડણુ લગત પાછા આવ્યા મંદિરે. દ્વારકાધીશનાં મંદિરમાં વાઘેર જીવાંતા, વૃદ્ધો અને વાઘેરાણીઓ દ્વારકાધીશનો ઉત્સવ ઊજવી રહ્યાં હતાં.

માંડણુ લગતનાં અંતરનાં દ્વાર ખુલી ગયાં હતાં. ખુલ્લા ગળે લગવાન દ્વારકાધીશને બિરદાવી રહ્યા હતા. આસપાસ ઊભેલા લોકો લગતની વાણીના ભાવે શાંત ઊભા રહી ગયા હતા. માંડણુ લગતે લલકાર્યું :-

“દ્વારકાના ધણી જહુપતિ બદવા

દલડા તણાં કાઢ્યા ડાઘ,

અધમોદ્ધારક મુને પાવન કીધો

મું બંધાવને પાઘ.”

“ખમ્મા બદવરાયને ! છપ્પન કોટિ બદવોના ગુગટમણિને ! બાપ ! તારો ચારણ તારી પાસે ચાલના કરવા આવ્યો છે. દ્વારકાના મહારાજ ! મું બંધાવને પાઘ.”

આ સમયે મંદિરમાં વીજળી જેવો ચમકારો થયો. લગવાન દ્વારકાધીશની મૂર્તિનો જમણો હાથ ઊંચો થયો અને ખભા ઉપરના ખેશનો એક છેડો પકડીને માંડણુ લગત તરફ લંબાવ્યો.

ખેસનો છેડો લંબાતો લંબાતો માંડણુ લગત પાસે આવ્યો. લગતે છેડો પકડી લીધો અને માથે માંડ્યા વાંટવા.

દ્વારકાધીશના મંદિરમાં હાજર રહેલા સૌ ચક્રિત થઈ ગયા. લગતને લગવાન પાદ બંધાવી રહ્યા હતા પરંતુ પાદનો છેડો આવતો ન હતો. માથા ઉપર પાદ મોટી થઈ રહી

હતી. માંડણુ ભગતે કહ્યું,

“ધન્ય દવારકાના ધણી મું બંધાવી પાઘ;
છેડલો આવ્યો નહિ રાખ, આપલા, રાખ.”

“મારા નાથ! બહુ થઈ હવે રાખ. આ તારા
ચારણનું બિરદા તે સાચવ્યું. બસ કર આપ બસ કર.”

ભગતે આમ કહ્યું એટલે પાઘનો છેડો આવી ગયો.

ભગતના માથા ઉપર પાઘ બંધાઈ ગઈ.

દવારકાધીશના મંદિરમાં જ્યનાદ થવા લાગ્યા.
ઝાલર, શંખ, નગારા વાગી રહ્યા હતા. માંડણુ ભગત ઉપર
અબીલ, ગુલાલ, કંકુ ઊડવા લાગ્યા. દવારકામાં માંડણુ
ભગતનો જય જયકાર થઈ રહ્યો.

માંડણુ ભગતનો આનંદ અનેરો હતો. છંદ ઉપર છંદ
હુહા ઉપર હુહા લલકારીને દવારકાધીશને બિરદાવી રહ્યા
હતા.

દવારકાવાસીઓએ માંડણુ ભગતનું ખૂબ સન્માન કર્યું.
ભગતને દવારકામાં એક મહિનો રોક્યાં દવારકાવાસીઓ
માંડણુ ભગત ઉપર પ્રસન્ન હતા.

દવારકામાં લાંબો વખત થઈ ગયો હતો એટલે માંડણુ
ભગતે પ્રેમાળુ દવારકાવાસીઓ પાસે ઘરે જવાની રજા માંગી.
લોકોએ કચવાતા મને રજા આપી. અશ્રુભરી આંખે દવારકા-
ધીશના ચરણમાં વંદના કરી ભગતે વિદાય લીધી.

પાઘ બાંધી ભગત પાછા આવ્યા સંચાણા. ભગતને
ભગવાને પાઘ બંધાવી એ સમાચાર ઈશ્વરદાનજી તેમજ
જામરાવજીએ જાણ્યા હતા. ઈશ્વરદાનજી ભગતને ભેટી
પડ્યા.

ભગતનું ધામધૂમથી સામૈયું કરીને જામનગરમાં લાવ-
વામાં આવ્યા. ભગતે ચંદનદંતને બિરદાવતાં કવિતા લલ-
કાર્યાં. જામરાવજી માંડણુ ભગત ઉપર ખુશ થઈ ગયા અને
લખપસાવ દેવા લાગ્યા પણ ભગત તો રાચતા જાયક હતા,
જામના નહિ. ભગતે લખપસાવ લેવા ના પાડી, અન્ય ચાર-
ણાને વહેંચી આપવા જામને વિનંતિ કરી.

માંડણુ ભગતે ઈશ્વરદાનજીની ખુદલા દીલે લામા માગી;
પોતે અગાઉ જે વિચારો કાર્યા હતા તે બદલ દિલગીર થયા.

માંડણુ ભગત જીવનભર રામના જાયક બની રહ્યા.

★

ત્યાગમૂર્તિ વીરજી

—શ્રી કનૈયાલાલ વાઘાણી

સંવત ૧૮૭૬ની સાલ હતી. સૌરાષ્ટ્રના ભાડલા ગામે
વસ્તા શેઠને ઘેર પુત્ર અવતર્યો. પુત્રનું નામ વીરજી પાડ્યું.

વસ્તા શેઠ જૈન વણિક હતા. પંચાળના ચોટીલા ગામમાં
દાના ખાચરના કારભારી બન્યા. વીરજી પણ ચોટીલામાં
મોટો થયો.

વસ્તાશેઠની સ્થિતિ કથળતી હતી. વીરજીને બે ત્રણ
એ.પ.જ. લાજાવી નિશાળેથી ઉઠાડી મૂક્યો. વીરજી પરચૂરજી

કામકાજ કરવા માંડ્યો.

વીરજીને ચાર બહેનો હતી અને એક નાનો ભાઈ હતો.
જે બહેનોનાં લગ્ન કર્યા એમાં પણ અર્થ કુટુંબની કથળતી
સ્થિતિ એટલે ભીંસણ પણ વધવા લાગી, એાછામાં પૂરું
વસ્તાશેઠ અને લાડકી શેઠાણીએ ગામતરાર કર્યા એટલે વીરજી
ઉપર બોલે વધવા લાગ્યો. વીરજીની સ્થિતિ ખૂબ કપરી
બની.

પણ વીરજી દિલનો દાનો હતો. અભ્યાગતો, અપંગો
વગેરેને લોટ-દાળ-ખીચડી આપ્યા કરે. પોતાનું પછી
અભ્યાગતો પહેલાં એવો હતો એ ઓલિયો જીવ.

નાની બહેનોના પણ ઉંમર લાયક થતાં વીરજીએ
લગ્ન કરી નાખ્યા. હવે ઘરમાં રહ્યા માત્ર બે ભાઈ: વીરજી
અને નાનોભાઈ ઝવેર. ઝવેરને ભણાવવા માંડ્યો.

વીરજીએ નાની હાટડી માંડી હતી. તેલપળી કરીને માંડ
માંડ ગુજરાત બેસુ મેળવતો હતો. આવી કટોકટીની સ્થિતિમાં
પણ અભ્યાગતો, અનાથોને દાળ-લોટ આપવાનું ચૂકતો નહીં.
પોતાને એક બે ટંક ખાવાના સાંસા પડી બાય તો મુંગો
મુંગો ચલાવી લેતો; એવો હતો એ જીવડો.

બહેન કુલીના પતિનો સ્વર્ગવાસ થયો એટલે બહેન
પણ ચોટીલા વીરજી સાથે આવીને રહી. વીરજી બહેન કે
ભાઈને જરાપણ એાછું આપવા દેતો નહીં.

ચોટીલાના સમજી લોકો વીરજીની વૃત્તિથી જાણીતા થયા
હતા. વીરજીને રામચોટી બાંધી આપી એટલે વીરજી રામ-
ચોટી ઉઘરાવી સાધુસંતો, અભ્યાગતોને જમાડવા લાગ્યો.

વીરજીની ત્યાગવૃત્તિથી ચોટીલાના લોકો વધારે ખુશ
થયા હતા. વીરજીની સેવાવૃત્તિને ગામલોકો તરફથી પ્રેરણા-
હન મળવા માંડ્યું. ચોટીલામાં સંત સાધુઓની અવરજવર
વધવા લાગી. વીરજી ભગત રાત કે દિ' બેયા વાર સંત
સેવા કરવા લાગ્યા. દુકાનનું કામ કરે, બીજો બોલ ઉપાડે
અને ઉઘાડા પગે સંતસેવા કરે.

વીરજી ભગતનું ઘર સંતોનું ધામ બનવા લાગ્યું.
સાધુસંતો, અભ્યાગતોને દાળચોટી મળવા માંડી. વીરજીનું
ઘર વીરજી ભગતની જગ્યા કહેવાવા લાગ્યું. જગ્યાની ખ્યાતિ
વધવા માંડી અને લોકોનો સહકાર સાંપડવા માંડ્યો.

વીરજી ભગતની જગ્યાની ખ્યાતિ પણ ધીરે ધીરે વધવા
લાગી. વીરજી ભગત પણ સેવામૂર્તિ બની સેવા કરતા રહ્યા.

એક વખત વીરજી ભગત ગામબહાર ચીમ ભણી ગયા
હતા. એક વૃદ્ધ આદમી ચીથરેહાલ માથા ઉપર લાકડાનો
ભારો ઉપાડી ચાલ્યો આવતો હતો. અતિ વૃદ્ધ હોઈને ડોસાની
ડોક ભારાના ભારથી ડગ ડગ થઈ રહી હતી. તેની પાછળ
ડોસાનો દીકરો પણ ભારો ઉપાડી ચાલ્યો આવતો હતો.
ડોસો વૃદ્ધ હતો એટલે ઉતાવળે ચાલી શકતો ન હતો.

છોકરાએ ડોસાને તાટુકીને કહ્યું. ‘ડોસાલા! ઝટ કરને.
આમ કીડી ઘોડે(જેમ) શું હીડે છે. વખત હાલ્યો જાયે તો
ભારા નઈ વેચાય.’

વીરજી ભગતે છોકરાના શબ્દો સાંભળ્યા, ડોસાની કાયા

બેઠને ભગતનું હુયું કકળી ઉઠ્યું. ડાસા પાસે ગયા અને તેના માથા ઉપરનો ભારો લઈને પોતાના માથા ઉપર મૂકી દીધો.

“ગમા ! ડાસા પાસે ભારો ઉપડાવતા શરમાતો નથી ! તારો આપ ઘરડો છે. એ બચાડા જીવની અવસ્થા સામું તો બે ! તું બે ભારા ઉપાડ તો દૂબળો કયાં પડવાનો હતો!” વીરજી ભગત માથા ઉપર ભારો મૂકી ચાલવા લાગ્યા. ડાસાએ ભારો લઈ લેવા ઘણું કયું પણ ભગતે ભારો માથા ઉપર જ રાખ્યો.

ચાલતાં ચાલતાં રસ્તામાં ભગતે કહ્યું, “બબરમાં તો બે ભારાના માંડ ચાર આના મળશે. જગ્યામાં લાવે બેના આઠ આના આપીશ.”

ભગત ભારો લઈને જગ્યામાં આવ્યા. છોકરાને આઠ આના આપ્યા અને કહ્યું, “ગમા ! દાદા તો હવે અહીં રહેશે.”

છોકરો વિચારમાં ડૂબી ગયો. ભગતની મમતા ઉપર એનું મન ડાલી ગયું.

“દાદા ! તમે હવે અહીં જગ્યામાં જ રહો. આ ઘરડા દેહે હવે ભારા નહીં ઉચકાય. અહીં જગ્યામાં જ રહેજો અને બને ઈ કામ કરજો. દાણા રોટી મારો રામ આપી રહેશે.”

ડાસો તો ગળગળો બની ગયો. એ દબિયા જીવને કોઈ દેવ મળી ગયો હોય એવું લાગ્યું. આ અવસ્થાએ સહારો દેનાર ભગવાને મોકલ્યો હોય એમ ડાસાને લાગ્યું.

“ગમા ! તારા બાપની જરાપણ ફિકર કરીશ નહીં. તું એની પાસે ગમે ત્યારે આવજે. તારા બાપ મારા બાપ જેવા જ રહેશે. તું રોજ ભારો અહીં નાખી જજે. તને ચાર આના રોકડા અને લોટ મળશે.”

ભગતની દિલાવરીથી છોકરાને અનેરો આનંદ થયો. ડાસાને જગ્યામાં રહેવાનું મળ્યું એથી છોકરાને ટાઢક વળી.

ચોટીલામાં પાણીની તંગી રહ્યાં કરતી હતી. ભગતની જગ્યામાં પણ સુસાફરોની અવરજવર વધી હતી તેથી પાણીની તંગી વધવા લાગી. ભગત પણ પાણીની તંગીથી ખૂબ અકળાતા હતા.

એક રાત્રે ભગત તથા બે-ચાર જણા બેઠાં બેઠાં પાણીની તંગીની વાત કરતા હતા : “ચોટીલાનું પાણીનું દબ મટે તો સાફ. રામ ધા સાંભળે તો સાફ.”

“ભાઈલા ! મને પણ ઈજ વચાર થયા કરે છે. પણ જમીનમાં કયાંઈ પાણીના વાવડ મળતા નથી. કયાંય વાવડ મળે તો ફૂવો ખોદાવીએ. રામ ઘણીએ ધાયું ઈ થાશે. મારો વા'લો ઈ દબ ટાળશે.” ભગતે અન્ય લોકોને કહ્યું.

આ સમયે એક અભ્યાગત ત્યાં સુતો સુતો આ વાતું સાંભળતો હતો. ઈ સડપ દેતો બેઠો થયો અને બોલ્યો :

“ભગતજી ! પાણીના વાવડ હું આપું. હું પાણી પારખો છું.”

“તારે તો મારા રામે ધા સાંભળી તમને અહીં મોકલ્યા હોય એમ લાગે છે. મારા નાથ ! તારી મત્યુ ન્યારી છે.”

ખીજે દિવસે સવારે પાણી કળાને લઈને અને બે-ચાર જણા પાણી નીકળે એવી જમીન બેવા નીકળી પડ્યા.

ફરતાં ફરતાં પાણીકળાએ ચોટીલાની ઉગમણી બાજુએ એક જગ્યાએ નિશાન કયું; અને કહ્યું : “ભગતજી ! અહીં નવાણુ ગળાવો. પાણી જરૂર નીકળશે.”

ભગતે ચોટીલાના વેપારીઓને વાત કહી. પાણીનું દબ મટાડવા વેપારીઓએ નાણાંની મદદ આપવા વચન આપ્યું.

મજુરો રાખીને ફૂવો ખોદવાનું કામ શરૂ કયું. ખોદવાનું કામકાજ શરૂ થઈ ગયું. ફૂવાનું ખોદાણુ પણ સારા પ્રમાણમાં થઈ ગયું. ખોદતાં ખોદતાં જમીનમાં કાળમીંદ પાણુ આવ્યો. મજુરોએ ખૂબ મહેનત કરી પણ એ કાળમીંદ ન તૂટ્યો. સૌ નિરાશ થવા લાગ્યા. કરેલી મહેનત એજે જશે એમ લાગવા માંડ્યું. વીરજી ભગત નિરાશ ન થયા. ભગતને તો અતૂટ શ્રદ્ધા હતી.

હવે ભગત પોતે જાતે ખોદકામ કરવા લાગી ગયા. કાળમીંદ ઉપર ત્રિકમના ધા કરવા લાગ્યા. આખરે એ સંતના અથાગ પરિશ્રમે કાળમીંદ પત્થર તુટ્યો અને નીચેથી પાણીની સરવણી પણ ફૂટી નીકળી. ચોટીલાના લોકોના આનંદની સીમા ન રહી. ભગત વધારે મહેનત કરવા લાગ્યા અને જેમ જેમ પત્થર તુટતો ગયો તેમ તેમ નીચેથી પાણીના વહેણુ વધવા માંડ્યા.

ભગતના પરિશ્રમે ચોટીલાના લોકોનું પાણીનું દુઃખ મટ્યું. ચોટીલાની પૂર્વબાજુએ આવે પણ એ ફૂવો ભગતના ફૂવાને નામે ઓળખાય છે.

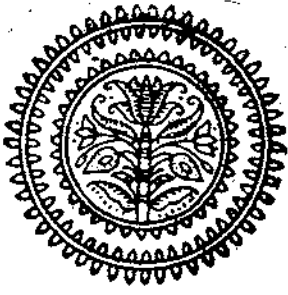
વઢવાણથી ગિરનાર જતાં યાત્રાળુઓ ચોટીલા થઈને ગિરનાર જતાં. ચોટીલામાં યાત્રાળુઓને રહેવાની ખૂબ અગવડ પડતી. ભગતને આથી ખૂબ દુઃખ થતું. ભગતે ચોટીલાના વાઘા ખાચરની વિધવા પાસે અને લોજ ખાચરના માતુશ્રી પાસે આ વાત મૂકી ટે'લ નાખી. બન્ને તરફથી ભગતને સારો સહારો મળ્યો.

સંવત ૧૯૨૫માં ચોટીલામાં ધર્મશાળા બંધાઈ તથા રામજી મંદિર પણ બંધાયું. વીરજી ભગતના સેવાભાવે ચોટીલાનું ગૌરવ વધ્યું.

સંવત ૧૯૪૩ના ચૈત્રવદ પાંચમને ગુરૂવારે વીરજી ભગતે એમના નંધર દેહનો ત્યાગ કર્યો.

એ સેવામૂર્તિ સેવાધર્મના મહાન આદર્શો આપતા ગયા. એમની એ સેવાની સુવાસ આજ પણ ચોટીલામાં દેખાઈ આવે છે.

ગુજરાતના

આગેવાન ઉદ્યોગપતિઓ, દાનવીરો, વ્યાપારીઓ
અને મહાજન સંસ્થાના અગ્રેસરો

સ્વ. શ્રી રામજી હંસરાજ કમાણી

સાહસે શ્રી પ્રતિવસતિ—‘સાહસમાં લક્ષ્મી વસે છે’ એ સુત્ર જાણે ધર્મસુત્ર જ હોય તેવી રીતે શ્રી રામજીભાઈએ પોતાનું જીવન દેયુ છે. ઉદ્યોગ જિંદગી માટે એકલો જવાબદાર છે, પછી તે મેન્ટા પાયાનો હોય કે ફરતકિદ્યોગ હોય, એ સત્ય પંચવર્ષીય યોજના કે રાજ્યનિર્માણ વિધાન નિર્માણ શરૂ થયા તે અગાઉ ઘણા વર્ષો શ્રી રામજીભાઈએ વિચારેલું અને સ્વીકારેલું. જે જે પ્રવૃત્તિ તેમણે હાથ પર લીધી તે તે પ્રવૃત્તિમાં આજ સુત્ર તેમને અપનાવ્યું હતું. એટલે જ એ અધી પ્રવૃત્તિઓ સફળ નીવડી.

શ્રી રામજીભાઈનો જન્મ ધારી ગામમાં ૨૧ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૮ માં થયો હતો. તેમના પિતા સ્વ. હંસરાજ લક્ષ્મીચંદ કમાણીમાં તેમના પિતામહ શ્રી લક્ષ્મીચંદભાઈનો ધાર્મિક અને સમાજ સેવાનો વારસો ઉતરેલો. એ સંસ્કારના વાતાવરણમાં શ્રી રામજીભાઈનું બાળપણ ધારી તથા અમરેલીમાં વીત્યું. ધરની તેમ જ આખા કુટુંબની પ્રવૃત્તિ ખેતી અને વેપાર હતી.

ધંધાર્થે તેઓ કલકત્તા ગયા અને શ્રી જીવજીલાલ મોતીચંદ શાહની સાથે એલ્યુમીનીઅમના વાસણોની ફેરી શરૂ કરી. ધીમે ધીમે ધંધો આખાદ થતાં એક નાનકડી દુકાન કાઢી, પણ કેવળ વેપાર જ કર્યો. એ તેમના ધ્યેય માટે બસ નહોતું. કારખાનું નાખીએ તો જ આજની આંપડે, અનેક માણસોને રોજગાર મળે, બનનેએ મળાને એક કારખાનું નાખ્યું. તેમાં એલ્યુમીનીઅમના વાસણો બનતાં, ૧૯૧૬ માં ડીસેમ્બરમાં તેઓ નિવૃત્ત થઈ અમરેલી આવી રહ્યા. આડાનું ઘર કાઢી નાખી પોતાનું મકાન ચલાવ્યું.

અમરેલી અને આસપાસના ગામડાની અર્થિક તેમ જ સામાજિક સ્થિતિ સારી નહોતી. એ સમયે ઈન્ડિયન એન્ડ વાપર હતો. દવાઓ તથા ઉકાળાઓ બનાવવાની ગામેગામ અને ઘરે ઘરે પહોંચાડવાની યોજના કરી. અમરેલીના સેવક મંડળના ઉપક્રમે આ પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ. ગરીબ દરદીઓને, જેને દૂધની જરૂર હોય તેવાંઓને ઘેર દૂધ પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા થઈ. આ પ્રવૃત્તિમાં ખાસ બાગ બેનારા વૈદ્યો, શિક્ષકો અને કાર્યકર્તાને દોરવણી આપવા ઉપરાંત તેમણે જાતે પણ દેવા, દૂધ વગેરે પહોંચાડવામાં મદદ કરી. આ મહારોગમાંથી આ રીતે આ પ્રદેશ ધણેખરે અંશે બચી ગયો.

સારપછી દુધકાળ નિવારણનું કામ શરૂ થયું. જાગેને શિષ્યવૃત્તિ, શિક્ષકોને મદદ, હરિજન ઉદ્ધાર, ખેડૂતને તેના વ્યવસાયો અનુરૂપ શિક્ષણ વગેરે અનેક દિશાઓમાં સેવા અને પરીપકારનાં કાર્યોની શરૂઆત તેમણે કરી.

આ સમય દરમિયાન વસ્ત્ર-સ્વાલંબનનું કામ પણ તેમણે જોર-શોરથી ઉપાડ્યું. કાઠિયાવાડમાં ગામેગામ રેડિયા ચાલુ થયા. વણાટનું કામ શરૂ થયું. ઘણા મોટા પાયા પર ખાદી ઉત્પાદનનું કામ થયું. આખા દેશમાં નેતાઓ અને કાયદો ખાદીના આ કેન્દ્ર જેવા અમરેલીમાં ઉતરી પડ્યા મહાત્માજી પણ કાઠિયાવાડના પ્રવાસે આવ્યા. બહુ કામકાજ તપાસી ખુબ જ ખુશ થયા. અને ખાદીને ધર્મ તરીકે અપનાવવું કહ્યું. આજે આ વાતને ૪૫ વર્ષ થયાં, સ્વરાજ મળ્યું, પણ હજી તેઓ શુદ્ધ ખાદી જ ધારણ કરે છે.

૧૯૨૬ માં જીવજીલાલ કંપનીમાં તેઓ શ્રી જીવજીલાલભાઈના પ્રેમભર્તા આગ્રહથી પુનઃ જોડાયા. ૧૯૨૯ માં આ કંપની પરદેશીઓના સહકારથી જીવજીલાલ (૧૯૨૯) બની. આ સમય દરમિયાન કારખાના જુદે જુદે સ્થળે સ્થપાયા હતા. “એલ્યુમીનીઅમના રાજ” એવું ખીરહ આ કંપનીએ પોતાના ઉંચી જાતના ને કારીગીરીના વાસણો બનાવીને પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

૧૯૦૧ ની લડત સમયે શ્રી રામજીભાઈ આ ક્ષેત્રમાંથી નિવૃત્ત થઈ પુનઃ અમરેલી વાસ કર્યો, અને ગ્રામ પૂનર્વસનનું રચનાત્મક કાર્ય ઉપાડ્યું અને “જ્ઞાનકિરણો” નામે પુસ્તિકા જુદી જુદી ભાષાઓમાં પ્રસિદ્ધ કરી. એ સમય અનિશ્ચિતતા અને અશ્રદ્ધાનો હતો. જનતામાં નિરાશા અને આશંકાના પ્રવાહો વહી રહ્યા હતા. વસ્ત્ર સ્વાલંબનનું કામ શ્રી રામજીભાઈએ જોરથી ઉપાડ્યું ઉપરાંત ગામડાના જીવનને અનુરૂપ તેમ જ ઉપયોગી જીવન થાય તેવી ગ્રામ કેળવણીનો પ્રચાર કર્યો. ખેડૂન શાળા નામે સંસ્થા અમરેલીના પરામાં સ્થાપી અને એ અંગેનું સાહિત્ય પ્રગટ કર્યું. આ ઉપરાંત કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિવર્તનમાં પણ સારો રસ લીધો.

કૃષિઆતના વિષયો પ્રયોગો માટે બડોદરા રાજ્ય જાણીતું હતું. આથી એક પ્રયોગ શ્રી રામજીભાઈએ ધારીમાં ૨૦-૨૫ વિધાં જમીનમાં કર્યો. જે રામજીભાઈ નામે જાણીતો છે. ચીક, કેરી વગેરે ફળો ઉપરાંત પોપૈયાં માટે તેમણે ખૂબ મહેનત કરી અને પોપૈયાં હિન્દુસ્તાનમાં મધુબિન્દુના નામે જાણીતાં થયા. પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી પુનમચંદભાઈને તેમણે ખેતી વિષયક જ્ઞાન મેળવવા ૧૯૩૬ માં જાપાન મોકલેલા.

૧૯૩૮-૩૯ માં સહયત શ્રી જમ-લાલ બબ્બજ તરફથી ફરી ઉદ્યોગમાં જોડાવાનું નિમંત્રણ મળતાં શ્રી જીવજીલાલભાઈ સાથે શુક્રે આચંન એન્ડ સ્ટીલ વર્ક્સની મેનેજિંગ એજન્સીમાં જોડાયા. તેમના બે પુત્રો શ્રી પૂનમચંદભાઈ તથા શ્રી રસિકભાઈ પણ જોડાયા.

આ પછી ૧૯૩૯-૪૦ માં કલકત્તામાં અમેલ ધાતુ માળવાનું એક નાનું કારખાનું કાઢ્યું. ૧૯૪૦ ની ધનતેરસના તેનો પાયો નાખ્યો. આ દિવસ આજે પણ કમાણીના કારખાનાનો “કાઉન્ડેશન ડે” તરીકે ઉજવાય છે. કલકત્તામાં થએલ જપાનીઝ એરમ્બવર્ધના પરિણામે આ કારખાનું પહેલા મહેસાણા અને પછી જયપુર ખસેલું હિંદના મોટામાં મોટા અલોહ-ઉદ્યોગની આ રીતે શરૂઆત થઈ.

પછીના વર્ષોમાં તે પ્રગતિ ધણી ઝડપે થઈ; જયપુર મેટલ્સ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ લી. ૧૯૪૨, કમાણી મેટલ્સ એન્ડ એલોયઝ લી. ૧૯૪૪, કમાણી એન્જનીટરીંગ કાર્પોરેશન લી. ૧૯૪૫ આ ઉપરાંત કમાણી મેટ્રીક એન્જીનિયરિંગ (પ્રા.) લિ., કમાણી ટ્યૂબ્સ (પ્રા.) લી. અને ઈન્ડિયન રબ્બર ટીબ્બરેટીમ કું. લી. પણ સ્થપાયાં.

અલોહ ધાતુમાંથી પણ નવી નવી ચીજો બનવા લાગી, આર્સેનિકલ કોપર, કેડમીઅમ કોપર કન્ડક્ટર, કોપર કન્ડક્ટર, તાંબા-પિત્તળ તથા ફેરફર ઓઝની પતરાં, પટ્ટા, ઔદ્યોગિક વપરાશ માટે હિન્દમાં બનાવવાની પહેલ કમાણીએ કરી. આ ઉપરાંત ઇલેક્ટ્રીકલ મીટર્સ, ટ્રાન્સમીશન ટાવર્સ, ઝીંક એકસાઈડ, તાંબા પિત્તળના રોડ અને ટ્યુબ તેમ જ રીકલેઈન રબ્બર પણ બનત થયાં.

ત્યારે સ્વ. પંડિત જવાહરલાલ નહેરુના કુરલા ફેક્ટરી પરના આગમન સમયે, ઓક્ટોબર ૧૯૫૨ ની ચોથી તારીખે, એ શમયના મુજબના મુખ્ય પ્રધાન શ્રી યશવંતરાવ ચૌહાણે યોગ્ય જ ઉચ્ચાર્યું હતું કે શ્રી કમાણીએ જે પાવર પ્લેન્ટસ, ઔદ્યોગિક મશીનરી, ટાવર્સ વગેરે પૂરાં પાડ્યાં છે તે જોતાં હિન્દમાં એક પણ વિદ્યુદય જના કે ઔદ્યોગિક સ્થળ એવું નહિ હોય જ્યાં કમાણીએ કંઈ ને કંઈ પૂરું પાડ્યું નહિ હોય.

તેઓ ડૉ. જયરાજભાઈ કહે છે તે મુજબ માણસને ઓગળવામાં, તેની શક્તિઓ પિંજાવવામાં અગ્રેડ હતા. વિદ્યા, વિદ્યાર્થી અને વિદ્વાનોના આહુક અને સન્માનક હતા તેમનામાં સાહસ અને દુરદેશીતા હતી તેમનું દીલ ઉદાર હતું. ખાસ કરીને વિદ્યાદન સમયે તેઓ હમેશા તત્પરતા બતાવતા તે આ શાંત, સેવા તત્પર, સાદા, મીઠાબાષી અને સૌમ્ય પ્રકૃતિના હતા. ૭૮ વર્ષની વયે મૃત્યુ સમયે પણ તેમની મેદા જેવી ને તેવી જ તેજસ્વી રહી હતી. તેમના પુત્રોને જે સારકારિક પારસો મળ્યો છે તે જોતાં કમાણી ઉદ્યોગનું બાવી ઉજ્જવળ છે.

પરમનિયંતા પરમેશ્વર તેમના આત્માને શાંતી આપે. અમૃત.

સ્વ. શ્રી નાનજીભાઈ કાળીદાસ મહેતા

પ્રમળ, પુરુષાર્થ જ્વલંત સાહસિકતા અને ઇશ્વરકૃપાનું સુલભ અને સફળ મિશન એટલે શ્રી નાનજીભાઈનું જીવન, પુરુષાર્થે એમને કર્મયોગી બનાવ્યા, સાહસિકતાએ નવા ક્ષેત્રોમાં પ્રવેશ કરાવ્યો, અને ઇશ્વરકૃપાએ એમની સિદ્ધિઓને સમતા અને લોકસગ્રહની વૃત્તિની બક્ષીસ આપી. બાર વર્ષની કુમળી વયે એમનો પુરુષાર્થ અનેક ગઢ-મથનો પછી, એકાએક આરંભાયો અને તેની પ્રજ્વળ રેખા ઉત્તરોત્તર બલવત્તર થતી થતી ૮૧ વય સુધી લંબાઈ.

તેમનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૮૪૪ના માર્ગશીર્ષ માસમાં ગોરાણા નામના જુના જમતુગર રાજ્યના નાનકડા ગામમાં થયો હતો પિતાનું શુભ નામ કાલીદાસ અને માતાનું નામ જમનાબાઈ.

પીતા ગામડાના પરચુરણ ચીજોના નાનકડા વેપારી બ્યાજવટાવનો ધંધો પણ કરે અને પોરબંદરથી વ્યાપારની જાણસો લાવે અને ગામડાંની પેદાશને ત્યાં વેચે બાર મહીને ખાખી, સંતોષી કુટુંબ સંજાતાથી રોટલો રળી કાઢે પણ આ ઉગતા કિશોરને તેથી સંતોષ નહી,

૪ સ. ૧૯૨૧નું એ નિર્ણાયક વર્ષ પરમપ્રેમાળ પિતા અને માતાની મીઠી ગોદને છોડી, નાનને સલામ કરી. બાર વર્ષનો એ કિશોર મુજબથી સ્ટીમંગ ન મળતાં, દેશી વહાણમાં આફ્રિકાની સફરે ઉપજ્યો

કિશોર નાનજીભાઈ અને પ્રવાસીઓની એ સફર ખરી કસેટી કરી. વહાણ માડાગારકર તરફ વળ્યું. પુરા ચોવીસ કલાક થયા ન થયા ત્યાં તુમુલ તોફાન આરંભાયું. ઉપરથી આકાશની આંધી અને વરસાદ; નીચે કુંગર કુંગર જેવડાં મોઝાનાં ઉછળતા જળલોહ. જમીન દેખાતી બંધ થઈ હતી. પરંતુ દિશા પણ ધુંવળી થવા લાગી. એ જગ્યાએ એટલાંન્ટિક, પેસીફિક અને હિન્દી મહાસાગરના પાણી સામ સામા અથડાય; જલનો ત્રીભેટો રચાય. સમુદ્રમાં વહેતો અંતર ત પ્રવાહોતુ એચાણ વળી જુદું આઠ દિવસ સુધી જલ, વાયુ અને અવકાશનું તાંડવ મચી રહ્યું વહાણને બચાવવાને માલ સામાન વામવા માંજ્યો. કુવાયંજ કાપીને દરોયામાં પધરાવ્યો અને એક નાનકડા શકને સહારે સમુદ્રના આંતર પ્રવાહે ના ખેંચાણથી આમતેમ ઝુલતું સખગ-ડખગ થઈ ગયેલું વહાણ તરતુ જ રહ્યું મૃત્યુ અને પ્રવાસીઓ વ એ ત્યારે મત્ર વેંત એકતું જ અંતર રહ્યું. થાક ભુખ તંસ અને વિનંતાથી સૌ વિહળ થઈ ગયાં. એ સર્વ વચ્ચે અડોલ અને સ્વસ્થ મૃત્યુજ્ય સમો જે રણાનો પેલો યુવાન પ્રકૃતિની લીલા નીહાળે સૌની સુશ્રપા કરે શાન્તવન આપે અંગે ઇશ્વરનો અનુગ્રહ માગી નીત્ય કર્મ કર્યું જ જાય. આખરે દોઢેક મહીને દરીયાનો પ્રવાણ કર્યો દુર જમી નતી કાળી કીનારી દેખાત્ર અને ઉનારોના જીવ હેઠા ખેઠા સૌ કીનારે ઉતર્યા બાઇઝ હમેયોટીનો એ ફેન્ય ટાપુ જંમ્યારથી ૮૦૦ માઇલ દુર તેના ઉપર ઉતરતા વેંત વહેતી નદીમાં સૌ કુદ્યા. સ્નાન કર્યું. મેઝખાવા થઈ ગયેલા કપડા ધોયા અને ટાપુના નીરીક્ષણ અર્થે નીકળી પડ્યા.

દરિયાના મામલાની ખટમીડી સ્મૃતિઓને પોતાના મનમાં રમાડતા શ્રી નાનજીભાઈ વડીલ બંધુ ગોરધનદાસ સાથે વેપારમાં જોડાયા. એ વર્ષના ટુંકા ગાળામાં તેમજો વ્યાપારની બધી કલા હસ્તગત કરી લીધી. એટલામાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગોઅર-યુફ શરૂ થયું અને મોટા-ભાઈને ત્યાં જઈ વ્યાપાર કરવાની ઇચ્છા થઈ. ગોરધનદાસ દક્ષિણ આફ્રિકામાં પહોંચી ગયા અને વ્યાપારની જમાવટ કરી યુદ્ધનો કાળ વ્યાપાર માટે સાનુકુળ શ્રી નાનજીભાઈ ફરી એક વાર દેશી વહાણમાં ચઢી દારમ ઉતર્યા અને ત્યાંથી ગોરાણાની વાટ પકડી. આ વખતની મુસાફરી સાવ સુખદુખ, એટલે ઇશ્વરનો આભાર માન્યો. કુટુંબમાં અને વતનના માણસોનાં આનંદ મંગળનું વાતાવરણ ફેલાઈ ગયું.

ગામડાનું સંતોષપુર્ણ જીવન, અપો રોટલો રળે, તો આખાની કોઈને તમન્ના નહી. એવા સ્થગીત અને સંતોષપદ જીવન વચ્ચે આ સાહસપુરા યુવાનને એન કેમ પડે? માતાપીતા બન્ને વૃદ્ધ થતાં જાય, પુત્ર પાસે રહે તો સારું, એમ ઇન્છે. એક બાજુ સાહસની ઝંખના, બીજી બાજુ માબાપનો પ્રેમ. કાના તરફ પહલુ નમે? કોને માન

આપવું? મારા મનમથલ ચાલે અન્તે એક દીવસે નીચું થઈ ગયો. મીઠા સરે જવું જ.

૪ સ. ૧૯૦૫માં ફ. જંગમર પહેંચ્યા અને શેઠ કેશવજી આ વૃંદજીની પેઢીનાં રૂપીયા પંદરની નોકરીથી મહેતાજી તરીકે કામ કરવા લાગ્યા. ત્યારથી તેમની ઓળખ બહિષાણી મરી ગઈ અને મહેતા થઈ ગયા.

તેમને પોતાની જ દુકાન કમઢીમાં નાખવાના કોડબગ્યા ઓછામાં ઓછા ઓળખથી પોતાને હાથે જ દુકાન ઉભી કરી પેલા બલોચ માલીકે છુટા પડતી વેળા સરસ નોકરી માટે ૨૦૦ રૂપિયાનો તે વખતમાં માન્ય ગણાય એવો પુરસ્કાર આપ્યો અને સ્વતંત્ર વ્યાપારના શ્રી નાગજીભાઈએ શ્રી ગણેશ માંજ્યા. કમેકમે એક દુકાનમાંથી અઢાર દુકાનમાં એ માલીક બન્યા. આસપાસના ગામના વન્ય પ્રદેશમાં એ મોટા શહેરોમાં વસના વ્યાપારીઓમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા જામવા લાગી, છતાં આ બધો સમય ઉઠાવેલા અઢળક શ્રમને લઈને તથા આર્થિક જવાબદારીની ભારે જાળજને લઈને તેમની તબીબી લગ્ન, વતન સાંભળું અને સ્વદેશનો માર્ગ પકડ્યો.

વિશ્રાન્તિ અર્થે દેશમાં થોડો સમય રહ્યા પલ ભાવીની ઉજ્જવલ રેખા અને અનગળ પુરુષાર્થની વૃત્તિ એ ને જપવા કેમ દે? તેઓ ફરી પુર્વ આફ્રિકા જવાને ઉપજા. કલઢીમાં જ સૌથી પહેલી જીનેરી નાખી. એક પછી એક જીનેરીની હારમાળા લંબાની જ ચાલી. ૪. સ.

૧૮ સુધીમાં બાવીસ જીનેરી ફેક્ટરીઓ ઉભી કરી અને યુગાન્ડામાં ફિનિશિયન વંત્રયુગનાં મંડાળને તેમણે સુદૃઢ કર્યું.

શ્રી ન નજીભાઈએ કાવલો નામના હુગર આસપાસની બધી જમીન ખરીદી લીધી અને શેરડીના હરીયાળા સાંઠાથી ડાઘતું એક વીશાળ ખેતર તૈયાર થયું પણ તેથી કંઈ અટકી જવાય? રયુગર ફેક્ટરી? ઉભી કરી હોય તો? મનમ થોડાઓ લડાય. કરોડોની મુદી જોઈએ ક્યાંથી કાઢવી? પરંતુ માનવી પાસે પ્રતિષ્ઠા અને પુરુષાર્થ હોય તે શું મુદી નથી? અનેક મુશ્કેલીઓ અને વીટંબણાઓ વચ્ચે એ કોયડો તેમણે સહજ સુઝથી બકેલ્યો. વીજ્ય દશમીને શુભ દીને, ૪ સ. ૧૯૨૫માં, 'યુગાન્ડા ગર્વનરને વરઢ હરતે યુગાન્ડા રાજર'નું કલ્પાટન થયું. વને પુર્વ આફ્રિકાનાં ઔદ્યોગિક જીવનમાં શ્રી નાનજી ભાઈએ નવો વીક્રમ સ્થાપ્યો.

કેનીયામાં તેમણે વ્યાપાર વણજને વીકસાવ્યાં. સર્વોચ્ચ નોટર લીમીટેડની સ્થપના કરીને; તેમજ કેનીયા ડેવલોપમેન્ટ કંપની ઉભી કરી પુર્વ આફ્રિકાની ભુમિને સમૃદ્ધ અને ફલવતી બનાવવાનું ભારતીય વ્યાપારી ના સાથે ઓગસનો ભાગ ભજવ્યો; હુગર ઉદ્યોગ અથે વીદ્યવાવાઓ ખેડી અને અનુભવ સમૃદ્ધ બનીને ઉદ્યોગોને અલ્પતન બનાવ્યા થોડાજ વખતમાં ત્રિખંડમાં ઉદ્યોગપતિ તરીકે તેમની નામના પ્રસરી અને યુગાન્ડાન વ્યાપાર અને ઉદ્યોગના જીવનનું તેમનું નેતૃત્વ સેજે કળાએ પ્રગટી ઉઠ્યું.

તેઓ સહસ્રિક ઉદ્યોગપતિ અને સમર્થ દાનવીર તરીકે જાણીતા તો હતા જ પરંતુ તેઓ પ્રખર સમાજસુધારક, ધર્મસુધારક અને કન્યા-કેળવણીના પ્રખર પુરસ્કર્તા પણ છે. એમની અઢળક સંપત્તિ વચ્ચે એમણે ગૌરવપુર્ણ સાક્ષાત્તી જ પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે અને ભોજનમાં પાંચ વસ્તુ કાતાં વીશેષ ન લેવાનું વ્રત વરસોથી પાળતા આવેલા છે નાનામાં નાના મહુસોના પત્રે એ જાતે વાંચે છે અને બની શકે લાં

સુધી જાતે જ ઉતર આપવાનો રીયાજ રાખેલો છે. બચવણનો એમના ગ્રામ નીવાસને લઈને, તેમજ આફ્રિકાનાં સર્ધ ભોગાં વતની-ઓના સંપર્કને લઈને-સામાન્યજન પ્રત્યેની તેમની અભીરૂચી વીશેષ છે અને તેથી તેઓ દુષ્કાળ કે આરમાની સુઝતાની વચ્ચે, તેમની વચ્ચે ઉભા રહે છે. અને પોતાની દાનગંગાનો પ્રવાહ એમના વીટ બણા અને આંખતીથી ભરેલાં જીવનને સ્પર્શી જાય છે.

'યુવાનોએ ચારિત્ર્યમાં દઢ, ઉત્સાહી, આશાવાદી અને શરીર અને સનમા મક્કમ થવું જોઈએ. એવા યુવાનને માટે સમગ્ર પૃથ્વી સર્વ સમૃદ્ધિથી પુર્ણ બની જાય છે' એ તૈત્તિરીય ઉપનિષદનાં ઋષિ-વચનને છેક કિશોરાવસ્થા માંડીને અલ્પપિપર્યન્ત તેમણે ચરિતાર્થ કરી બતાવ્યું છે. અને પૃથ્વીની માત્ર સ્થળ સમૃદ્ધિને નહી પરંતુ આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિના બાર પણ તેમણે ખોલી આપ્યા છે. જાપાન યુરોપ બ્રહ્મદેશ સીડોન પૂર્વ આફ્રિકા દક્ષિણ આફ્રિકા હોંગકોંગ, ઇંગ્લેન્ડ, ઇથીઓપીયા અને ઇતર દેશે ની યાત્રા જેમ તેમણે સ્થળ સમૃદ્ધિનાં ઉપાર્જન અર્થે કરેલી છે, તેમ બ્રિટિશર, અમરનાથ, ઉતરાખંડના તીર્થધામોની યાત્રા કરીને અને ભરતના સંતમહંતોનાં દર્શનો કરીને આધ્યાત્મિક સંસ્કારને પણ જાગૃત કરેલા છે ભારતનાં લગભગ દરેક મુખ્ય તીર્થસ્થાનોમાં તેમની દાનવૃત્તિનો કોઈ ને કોઈ રીતે સંસ્પર્શ થયેલો છે. શાંતિનીકેતન, કાંગડી ગુરુકુલ આય કન્યા ગુરુકુલ વડોદરા, મહાત્મા ગાંધી હરીજન આશ્રમ-છયા, તીલક સ્વરાજ્ય ફંડ, સુરત વરીતા વીશ્રામ, હરદ્વાર ઔષધાલય અને એમ. કે. મહેતા ઇન્ટર-નેશનલ હાઉસ જેવી રાષ્ટ્રલડનરની અને રાષ્ટ્રોપયોગી અનેક સંસ્થા-એ ને એમણે હૃદયપૂર્વક કાળો આપેલો છે એકંદરે જોઈએ તો એંશી વર્ષની વયોવૃદ્ધ ઉમરે એમણે પિતૃકણ કુટુંબકણ, સમાજકણ, ઋષિકણ, દેશકણ, અને વિશ્વકણ, એમની વીશીષ્ટ રીતે હીન્દમાં અને આફ્રિકામાં ચુકવી આપ્યું છે અને એક સાચા ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉપાસક તરીકે તેમણે જીવન અદરથી અને બહારથી સમૃદ્ધ કરવામાં મણા રાખી નથી.

શેઠ શ્રી પરશુરામ ગણપુલે

શેઠશ્રી પરશુરામ ગણપુલેએ પોતાના જીવનની શરૂઆત નમ્ર રીતે કરેલી. બાલ્યાવસ્થામાં જ માતા-પિતા વિદાણા બનેલા છતાં જીવનમાં મહત્વનું કાર્ય કરવાને જન્મેલા આ બાળકે વડોદરાના કલાભવનમાં શિક્ષણ અને તાલીમ મેળાવ્યાં. યુવાન પરશુરામ બ્રહ્મીય કોન્ટ્રાક્ટર બન્યો ભારે પરિશ્રમ કરવાની ટેવ અને મક્કિ સાથે આ યુવાનમાં સાહસ ખેડવાની લોખંડી તાકાત હતી. સફળતા મેળવતા જતા આ શક્તિશાળી યુવાને તનું કાર્યક્ષેત્ર પસંદ કર્યું અને સને ૧૯૦૪માં એમણે આ પોટરી ઉદ્યોગમાં પ્રવેશ કર્યો. વડોદરામાં એમણે બ્રીક ફેક્ટરી (છટાનું કારખાનું) શરૂ કરેલું. ૧૯૧૮ માં બીલીમોરામાં ટાઇલ્સ ફેક્ટરી શરૂ કરેલી પણ ભાગ દેવીએ આ પુરુષને વિજ્યની વરમાળા સૌરાષ્ટ્રની ધરતી ઉપર પહોંચાવવું નિર્માણ કરેલું એટલે સૌરાષ્ટ્રમાં આવીને એમણે ૧૯૨૪ માં વાંક નેરમાં ઇન્ડિયન પોટરી વર્ક્સ લીઝ ઉપર લીધું. આ ધરતીના પેટાળમાં આ ઉદ્યોગ માટેની માટી પડી હતી અને અગણિત વર્ષોથી જે જાડુભર્યા હાથની રાહ એ જોઈ રહી હતી તે હાથ તેને સાંપડ્યા. આ સાહસિક પુરુષે સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ ઉપર પોટરી ઉદ્યોગ સ્થાપ્યો,

WE WORK WE STRIVE WE SERVE

The Country and the Nation, by manufacturing

- † Terminal Blocks, in various sizes and types
- † Slydelock fuses, in desired specifications
- † Push Buttons
- † Starter Switches
- † Gear Knobs
- † Bakelite & PVC Connector Strips
- † Other Heavy Electrical & Industrial Components in Brass and Bakelite, to customers' specifications.

RABINDRO Industrial Engineers

A-4 Udyognagar, BHAVNAGAR.

Gram : BINDCO

Telephone : office-3715, Resi-4470

શુભેચ્છા પાઠવે છે...

ફડવેલ વિવિધ કાર્યકારી સહકારી મંડળી લિ.-ફડવેલ
(તા. ચીખલી, જિ. વલસાડ)

સ્થાપના તા. ૭-૩-૪૯

નોંધણી નં. ૧૦૬૩૦

શેરહોલ્ડીંગ રૂ. ૨૧૭૮૦-૦૦

સભ્ય સંખ્યા ૪૩૫

અન્ય ફંડ રૂ. ૧૯૨૩૨-૬૧

ખેડૂત ૪૩૦

અન્ય નોંધ-

બિનખેડૂત ૫

કામકેજનું હોલ્ડીંગ ૧ લાખ

ઓડીટ વર્ગ "બ"

ભીખુભાઈ શુભાભચંદ શાહ
મંત્રી

માધુભાઈ મગનલાલ પટેલ
પ્રમુખ

શાંતુભાઈ કેશભાઈ પટેલ
સહમંત્રી

કાળીદાસ કુલાભાઈ પટેલ
તોલાટ

: વ્યવસ્થાપક કમિટીના સભ્યો :

શ્રી માધુભાઈ મગનલાલ પટેલ, શ્રી હમનલાલ ખુશાલજી શાહ,
શ્રી ચીમનલાલ પરસોત્તમભાઈ, શ્રી વીતુભાઈ બળવંતરાય દેસાઈ,
શ્રી ડાહ્યાભાઈ ઊંઠાભાઈ પટેલ, શ્રી મગનલાલ નાગરજી પટેલ,
શ્રી હાકોરભાઈ હાસનજીભાઈ પટેલ, શ્રી મગનલાલ કેશવભાઈ પટેલ,
શ્રી મેરવાનભાઈ લક્ષ્મીભાઈ પટેલ, શ્રી દલાભાઈ બાબરભાઈ પટેલ,
શ્રી મગનભાઈ ટેડિયાભાઈ પટેલ.

કાર્યક્રમના આગે : ફડવેલ, ખુડવેલ, રથાદા.

લોખંડ - ભંગાર

આપ ભંગાર ક્યાં વેચશો ?

ફક્ત એક જ સ્થળ

ઓરીએન્ટ

ઓરીએન્ટ

લોખંડ, ભંગાર, લાઇટસ્કેપ, મિલસ્કેલ, સી. આઈ. બોરીંગ,
એમ. એસ. ટર્નીંગ, બદાવતી ભંગાર તેમજ કાચના
જથ્થાબંધ ખરીદનાર

ઓરીએન્ટ સ્ટીલ કોર્પોરેશન

ખંદર રોડ, ભાવનગર

ફો. નં. ૪૫૯૩

ગ્રામ : TAIDA

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી નાના બદરા ખેતી માટે
પાણી પુર પાડનારી સહ. મંડળી લી.

સુ. નાના બદરા

(તા. મહુવા)

(જિ. ભાવનગર)

શેર હોલ્ડીંગ : ૬૫૦૦-૦૦

સભ્ય સંખ્યા : ૨૪

અનામત ફંડ : ૨૧

ખેડૂત : ૪

વાલજીભાઈ વસ્તીરામ બનીનજીભાઈ માવજીભાઈ બ્યાસ
મંત્રી પ્રમુખ

વ્ય. કમિટીના સભ્યો

દેવજીભાઈ ખોડાભાઈ

હરજીભાઈ રામભાઈ

જલુભાઈ કાળુભાઈ

લાખાભાઈ માધાભાઈ

નારજીભાઈ પરમાભાઈ

પરસોત્તમ બદરાભાઈ

કાળુભાઈ રાવતભાઈ

પોષ્યો અને વિકસાઓ. જાંચી નિતિમતા, પ્રમાણિકતા, નિખાલસ સ્વભાવ, તનતોડ મહેનત અને સાહસિકતા સાથે માયાળુપણું અને સ્ત્રાક્ષના માણસો તેમજ કારીગરો પ્રત્યે કુટુંબજાવ એ શેઠ પરશુરામ ગણપુલેને ધારી સફળતા અપાવનાર ગુણો. આજે તો આ ઉદ્યોગ-સંસ્થાનો સૂર્ય મધ્યાહને પ્રકાશી રહ્યો છે. સુરેન્દ્રનગર વિસ્તારમાં થાન તથા ધાંગધામાં આવેલ પરશુરામ પોટરી વર્ક્સ કું. લી. (મોરખી)ના પોટરી ઉદ્યોગના કારખાનાઓ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે આ ઉદ્યોગના સર્વાંગી વિકાસ પાછળ મહાન પુરુષાર્થ પશ્ચો છે જેના પાયામાં પરિશ્રમ, સહનશિલતા, ધીરજ, શુદ્ધિ અને વ્યવહાર દક્ષતા રહેલા છે. આ ઉદ્યોગની સ્થાપના તથા આજની તેની સિદ્ધિના માર્ગમાં અનેક કાંટા કાંકરા, ખાડા ટેકરા, તથા અન્ય અવરોધો પાર કરવા પડેલ છે અને વા-વંટોળ વચ્ચેથી ઉદ્યોગને પસાર થવું પડેલ છે. ભારતભરના પોટરી ઉદ્યોગના આલ પુરૂષ સમા શેઠશ્રી પરશુરામ ગણપુલેએ ખુબ તકડા છાયાં જોયા છે. ગમે તેવી નિરાશા તથા નિષ્ફળતાના સંજોગો વચ્ચે પણ નાહિમત ન થતાં નક્કી કરેલ ખ્યેયને પહોંચવા માટે તેઓશ્રીએ નિષ્ઠાપુર્વક મહેનત કરી સિદ્ધિ મેળવી શકેલ છે. આજે એક કરોડ રૂપિયા ઉપરના વેચાણ કરતી તથા ગુદા ગુદા સ્થળે અદ્યતન ઢાળી મશીનરીઓ તથા જાડી-ઓથી સજ્જ કારખાનાઓ ધરાવતી આ ઔદ્યોગીક સંસ્થાની શરૂ-આત નાના પાયા ઉપર થઈ હતી. તેના જન્મદાતા શેઠશ્રી પરશુરામ ગણપુલેએ વાવેલા ખીજમાંથી આજે આ વિશાળ વટવૃક્ષરૂપી સંસ્થાના વિકાસમાં સ્વ. અનુભાઈ તથા શ્રી મહાદેવભાઈ ગણપુલેનો અત્યંત મહત્વનો ફાળો રહેલો છે. સ્વ. અનુભાઈ ગણપુલેએ તેમની કાર-કીર્દીની શરૂઆતથી તેમની જીવંતીના અંત સુધી આ સંસ્થાના વિકાસમાં રોકાણે આ સંસ્થાના કારખાનાઓને આજની સદર સ્થિતિમાં મુકેલ છે અને પરશુરામ પોટરી વર્ક્સ કું. લી. ની આજની મહાન સફળતા પાછળ તેમના અથાક પુરૂષાર્થ અને પરિશ્રમનો ઇતિહાસ પથરાયો છે.

થાનમાં બનતી કોકરી ધણું ઉચું સ્થાન ધરાવે છે. ન્યુયોર્ક વર્લ્ડ ફેરમાં ભારતની કેન્ટીનમાં વાપરવા માટે થાનની કોકરીની જ પસંદગી કરવામાં આવેલ હતી. થાનમાં આ કારખાનાની શરૂઆત સોરાબ દલાલે સને ૧૯૩૭ની સાલમાં કરેલ શરૂઆતમાં મેગ્નેટી નળીયા ત્યારબાદ બોય પર પાથરવાની લાદીઓ ત્યારબાદ બરછીઓ અને ત્યારબાદ સેનીટરીવેરની બનાવટો આ કારખાનામાં બનાવવાની શરૂ કરેલ. ૧૯૩૫માં આ કારખાનું શ્રી સોરાબજી શેઠ પાસેથી પરશુરામ પોટરી વર્ક્સ કું. લી. એ ખરીદી લીધેલ.

૧૯૩૬માં કંપનીના નિષ્ણાત શ્રી એમ. કે. ગણપુલેએ જાપાન જઈને પોર્સેલેઇન કોકરી બનાવટમાં તાલીમ લીધેલ અને ત્યારબાદ આ લાઇનના ખાસ નિષ્ણાત શ્રી બી. એસ. દેવધરની રૂબરૂ નીચે પોર્સેલેઇન કોકરીની ભારતમાં પ્રથમવાર જ મોટા પ્રમાણમાં બનાવટ શરૂ કરવામાં આવી. આજે આ કારખાનામાં બનતા સફેદ અને રંગીન તેમજ ટ્રાન્સફર ડીઝાઇનવાળા કપરકાપ્પી, ટી-સેટ, ડીનર સેટ વિગેરેની માંગ પુષ્કળ પ્રમાણમાં રહેલ છે. આ કારખાનામાં તાલીમ લીધેલ કારીગરોએ પણ સ્વતંત્ર રૂપે ખીજ નહાના કારખાનાઓ થાનમાં તથા આજુબાજુ કાઢેલ છે. પોર્સેલેઇન કોકરાના સાથેસાથ

આ કારખાનામાં સેનીટરીવેર્સનું ઉત્પાદન શરૂ કરેલ મેસર્સ પોરશર પેરીસ ફાન્સના ટેકનીકલ સહયોગમાં કંપનીએ થાન કારખાનામાં બનતા સેનીટરીવેર્સનું ઉત્પાદન છેલ્લા પાંચ-સાત વરસમાં ધણું સાડું વધારેલ છે અને માલની ક્વોલીટી પણ પરદેશના કોઇપણ આ બાતના માલની ક્વોલીટીમાં ઉભી રહે તેવી છે.

આ કારખાનામાં આશરે ૭૦૦ થી ૮૦૦ માણસો કામ કરી રહેલ છે.

૧૯૫૦ની સાલમાં અગાઉના ધાંગધા રાજ્યના પ્રેા સાહનથી અસ્તિત્વમાં આવેલ લાંબું કારખાનું પરશુરામ પોટરી વર્ક્સ કંપનીમાં મેળવી દેવામાં આવ્યું અને તે કારખાનાને પણ આધુનિક ઢાળના યત્રો તથા ટનેલ જાડીથી સજ્જ કરવાનું કામ સ્વ. અનુભાઈએ સંભાળેલ અને લાં હોટેલોમાં વપરાતી ચાલુ પ્રકારની 'કોકરીનું' ઉત્પાદન શરૂ કરવામાં આવેલ. અને અસારે આ કારખાનામાં માસીક ૨૦ હજાર ડઝન કપ રકાપ્પીનું ઉત્પાદન થાય છે અને અંદાજે ૧૫૦ થી ૨૫૦ કામદારો કામ કરે છે.

સુરેન્દ્રનગર વિસ્તારના વિકાસમાં પોટરી ઉદ્યોગના આ બે મોટા કારખાનાઓ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. “થાનના વ્યાગિરકાળી” એ તો ભારતભરમાં એક અને ખુબ વિશિષ્ટ નામ રોશન કરેલ છે.

સ્વ. અનુભાઈના સ્વર્ગવાસ પછી શ્રી અચ્યુતભાઈ ગણપુલે તથા શ્રી અશોકભાઈ ગણપુલે જેઓ બન્ને જણાને પરદેશમાં અભ્યાસ તથા તાલીમ મેળવેલ છે તેઓ તથા શ્રી એચ. કે. ગણપુલે જે શરૂ-આતથી આ કંપની સાથે નિષ્ણાત તરીકે જોડાયા છે. તેમના માર્ગ દર્શન નીચે કારખાનાઓની પ્રગતિ તથા વિકાસ માટે સતત પ્રયાસો કરી રહ્યા છે.

નિકાશક્ષેત્રે પણ કંપનીના માલની ઉચ્ચ ક્વોલીટીના અંગે સારી પ્રગતી કરી છે અને સારા પ્રમાણમાં પરદેશથી પણ સેનીટરી વેર્સ તથા ટાઇલ્સના ઓર્ડરો આવી રહે છે.

સ્વ. ગુલાબચંદ્રભાઈ શેઠ

દાનધર્મ અને સમાજસેવાના ઉચ્ચતમ આદર્શોનું જાતન કરવાની સતત ભગૃતિ દાખવી રહ્યું હોય, તેવા કુટુંબનું જ મૂલ્ય અંકાય છે. એવા કુટુંબમાં શ્રી ગુલાબચંદ્રભાઈનો ઉછેર થયો. રાજકોટ જીલ્લાના ધીરજ તાલુકાના પાટણવાવ ગામમાં સને ૧૯૦૬ માં ભાઈ શ્રી ગુલાબભાઈ શેઠનો જન્મ થયેલો. ધુળ અને કાદવવાળા પછાત વિસ્તારમાં એક અને ખુબ કમળ ખીલી ઉઠશે એવી તે વખતે કોઇને કલ્પના પણ નહીં. એ સમના કુંગરમાં ધૂમતા બાળવયેજ એમણે ભારે મનોરથ સેવ્યા હશે. બાળ અવસ્થામાં ગામડામાં પ્રાથમિક તેમજ માધ્યમિક કક્ષા સુધીનું શિક્ષણ લીધું. તેમની પ્રબળભુષ્ઠિ અને તેજસ્વિતાને કારણે તેમણે જીવનભાગ ખીલવી જાણ્યો. પંદર વર્ષની ઉંમરે, સને ૧૯૨૧માં મોટાભાઈ શ્રી શેવલાલભાઈ સાથે ધંધામાં જોડાવા એડીસ-અબાયા (ઇથોપીઆ) ગયા. પાંચ વર્ષ પછી હિન્દુસ્તાન પાછા આવ્યા અને રાજકોટ પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવ્યું. રાજકોટ તેમની કર્મભૂમિ બની. ખાનદાન કુટુંબનાં જૈનધાર્મિક સંસ્કારનાં બાળપણથી જ સિંચન થયેલાં, એટલે કાશીર વચમાં જૈન

ધર્મના અભ્યાસનો રસ ભળ્યો. પ્રગતિશીલ મુનિ મહારાજ શ્રીઓનાં સતસંગમાં રહી જૈન ધર્મના ઉંડા મર્માર્થને સમજવાનો પ્રયાસ કર્યો તેમાંથી જૈન સમાજમાં નવચેતન લાવવા જૈન-યુવક સંઘની સ્થાપના કરી. જૈન યુવક-સંઘ મારફત બાળ લગ્ન, વૃદ્ધ લગ્ન, પ્રેતબોજન વગેરે કુરીવાજોને તીલાંજલિ આપવા નવયુવાનોના જુથ રચી રચનાત્મક કાર્ય હાથ ધરી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. સાથે સાથે યુવક સંઘ મારફત શિક્ષણ, પુસ્તકાલય, ગરીબોને મદદ, પીડિતોને સહત, એવી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી અને તેનું સફળતા પૂર્વક સંચાલન કર્યું.

સને ૧૯૨૬ માં તેઓશ્રી કાંતાબેન સાથે લગ્નઅર્થથી જોડાયા. માંડ એ વર્ષનું લગ્નજીવન બોગવું ત્યાં દેવસંજો ૧૯૨૮માં શ્રી કાંતાબેન ૨૦ વર્ષની વયે સ્વર્ગવાસી થયા. પત્નીની ખીમારીમાં ગુલાબબાઈએ પોતાની બંધી પ્રવૃત્તિઓ છોડી પોતાના જીવનસાથીની સેવા કરી, પરંતુ શ્રી કાંતાબેનનો જીવનદીપ ટુંકા ગાળામાં જુઝાઈ ગયો. ગુલાબબાઈના વહાલાસોયા માતૃશ્રીએ ફરી લગ્ન માટે ખુબજ આગ્રહ કર્યો, પણ તેમનો નિશ્ચય અડગ હતો. અને એ રીતે ભારતીય સંસ્કૃતિનો એક પત્નીવ્રતનો આદર્શ અસ્તિત્વ કરી બતાવ્યો. અને પત્ની પ્રત્યેના અનહદ પ્રેમના પ્રતીકનું જીવંત સ્મારક રચવા અર્થે બહેનોના ઉત્કર્ષ માટે એક નમુનેદાર મહિલા સંસ્થા સ્થાપવાનો મનમાં સંકલ્પ કર્યો. શ્રી ગુલાબબાઈની જીવનની પ્રગતિશીલ જીવનદૃષ્ટિ માત્ર જૈન સમાજ કે કુટુંબમાં સમાયેલ ન હતી. રાષ્ટ્ર માટે કંઈ ને કંઈ કરી છૂટવાની તેમનામાં અથાગ તમન્ના ભળી હતી. એવામાં રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીજીની સરદારી નીચે ૧૯૩૦માં અસહકારનું આદિલન શરૂ થયું. શ્રી ગુલાબબાઈએ તેમાં પુરસ્કેશથી જુગાવ્યું. ઉપરાઉપરી કારાવાસને આવકાર્યો. સત્યાગ્રહના દિવસો દરમિયાન બસ મુસાફરીમાં અકસ્માતમાં તેમણે પોતાનો ડાબો હાથ ગુમાવ્યો. ગરીબોને વૈદ્યકીય સહાય, બહેનોમાં ઉદ્યોગ વર્ગો, ઈત્યાદી પ્રવૃત્તિઓ સુંદર રીતે વિકસાવી અને ચલાવી. આ રીતે તેઓ સેવાસંઘના સ્થાપક અને પ્રણેતા હતા. જીનવાણી સમાજના પુરાતન રીત-રિવાજોમાં બહેનો પીલાતી હતી; અનેક વ્યક્તિઓ અને વિધવાઓના કોણડાઓ શ્રી ગુલાબબાઈ અને મિત્રો પાસે આવતા હતા આવી બહેનો માટે આશ્રયસ્થાન અનિવાર્ય હતું. શ્રી ગુલાબબાઈએ તે બીકું ઝડપ્યું અને તેમના સદગત પત્ની શ્રી કાંતાબેનના સ્મારક માટે રૂ. ૫૦,૦૦૦નું દાન આપી “શ્રી કાંતા સ્ત્રી વિકાસગૃહ” ની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. તે સંસ્થાના વિકાસમાં તે પછીના વર્ષોમાં તેમણે બી રૂ. ૪૦૦ (સાડાચાર) લાખ આપ્યા. દાન તે આપ્યું પણ સાથેસાથ તેમના બત્રીજી હિરાબેનની સેવાઓ આ સંસ્થાને અર્પણ કરી. આમ, “શ્રી કાંતા સ્ત્રી વિકાસગૃહ” શ્રી ગુલાબબાઈ શેઠના તન-મન અને ધનના સુવિનિયોગને પરિણામે આજે અનેક દુઃખી બહેનોને શીતલ છાયા આપી રહેલ છે.

બહેનો પછી બાળકોને માટે કંઈક કરી છૂટવાની તેમની અભિલાષા હતી રાષ્ટ્રીયશાળાનાં બાલમંદિરની સ્થાપના તથા વિકાસમાં શ્રી ગુલાબબાઈની સેવાનાં અને દાનનાં બોજ રોપાયાં. બાળકોના શિક્ષણ પછી આરોગ્ય માટે રાજકોટમાં તેમના મોટાભાઈના સ્મારક

અર્થે “શ્રી કેશવલાલ ટી. શેઠ ચીલ્ડ્રન હોસ્પિટલ”ની સ્થાપના કરી, અને આજે હમરો ગરીબ કુટુંબો તેમનો લાભ મેળવી રહ્યા છે. આજે આ હોસ્પિટલ રાજકોટમાં ગૌરવ સાથે ચાલી રહી છે.

શહેરનાં વિસ્તાર સાથે મજુરોનાં વિસ્તાર પણ વધ્યા મજુરોનાં શિક્ષણ અને આરોગ્ય માટે પણ સંસ્થાઓ ઉભી કરવાની શ્રી ગુલાબબાઈની લાવના હતી. તે માટે ભક્તિનગર સોસાયટીની બાબુમાં કોડારીયા કોલોનીના મજુર વિસ્તારમાં સાઈ એવું દાન આપી “શ્રી શેઠ હાઈસ્કૂલ”ની સ્થાપના કરી અને તેની બાબુમાંજ બહેનો માટે પ્રસુતીગૃહ અને આરોગ્ય કેન્દ્ર પણ મોટું દાન આપી ચાલુ કર્યાં. વિકાસગૃહમાં જેમ તેમના એક બત્રીજી શ્રી હિરાબેન સેવા આપે છે, તેમ આ આરોગ્ય અને પ્રસુતિગૃહને તેમના બીજી બત્રીજી શ્રી સુશીલાબેનની સેવા મળે છે.

શ્રી ગુલાબબાઈની રાષ્ટ્રની સેવા કરવાની તમન્ના ખુબ હતી. રાષ્ટ્રની સેવા માટે તેમણે ધંધો છોડ્યો હરિજન સેવા, સામાજિક કુરિવાજો સામે ઝુંબેશ અને રાજકીય લડતમાં જંપલાવતા. અને તેના પરિણામ રૂપે સાબરમતી જેલ, રાજકોટની જેલમાં અનેક વખત વાસ કર્યો છે. ઘરાસણા સત્યાગ્રહ, ધાંગધ્રા સત્યાગ્રહ, પરદેશી કાપડ ઉપરનું પીકેટીંગ અને દારૂ ઉપરનું પીકેટીંગ કરતા અનેક વખત જેલમાં ગયા છે.

સમાજ સેવા અને માનવ કલ્યાણની આ સર્વ પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત વાણિજ્ય અને ઉદ્યોગને ક્ષેત્રે પણ શ્રી ગુલાબબાઈનું પ્રદાન નોંધપાત્ર છે. એક સફળ અને સમર્થ તથા દૃષ્ટિ સંપન્ન ઉદ્યોગપતિ તરીકે તેમણે મુંબઈ તેમ જ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં મજુનાપાત્ર સિદ્ધિ સંપાદન કરી છે. ખાસ કરીને, એક્સપોર્ટ-ઈમ્પોર્ટના કામકાજના ક્ષેત્રે, મુંબઈના વ્યાપાર જગતમાં નીતિના સિદ્ધાંતો પર નિભર રહીને તેમણે જે વિકાસ-વિસ્તાર સાધ્યો, તેને પરિણામે ‘મે. કેશવલાલ તલકચંદ પ્રા. લી.’ આજે ભારતદેશમાં ટેક્સટાઇલના ક્ષેત્રે એક પ્રગતિશીલ એક્સપોર્ટ-પેઢી તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. એ જ રીતે, થોડા વર્ષો પૂર્વે મોરબી ખાતે તેમણે શરૂ કરેલી ‘શ્રી અરજોદય મિલ્સ લી. આજે અન્નેડ અને અલ્લતન એવી એક રિપનિંગમિલ તરીકે, તેમજ સમર્થ સંચાલનના એક આદર્શ ઔદ્યોગિક ઘટક તરીકે સમગ્ર ગુજરાત રાજ્યમાં નામાંકિત છે.

શ્રી ગુલાબબાઈની સેવાઓની નામાંકિત પૂરી થાય તેમ નથી; ભારત સેવક સમાજ, હરિજન સેવક સંઘ, પાંચરાપોળ અને ગૌશાળા, જનતા સોસાયટી રિજેર અનેક સંસ્થાઓનું સુંદર સંચાલન કરી બીજી બહેર સંસ્થાઓને તેમણે એક આદર્શ પૂરા પાડેલ છે. શ્રી ગુલાબબાઈએ એક ઉદ્યોગપતિ, વ્યાપારી, સત્યાગ્રહી, રચનાત્મક કાર્ય કર, સેક અને સંચાલક માત્ર ન પણ “અન્નતશત્રુ” માનવી હતા.

શ્રી કાંતિલાલ કેશવલાલ શેઠ

મૂળવતન : પાટણવાવ અને ત્યાર બાદ રાજકોટ.

B.Sc.માં First class first with Distinction મેળવ્યા બાદ મેડીકલ લાઈનમાં લણવા જવાની ઘણી ઈચ્છા હતી, પરંતુ તે સમયે પિતાના તેઓ એક જ પુત્ર હોય, તેમના પિતાશ્રીની ધંધામાં જ જોવા માટેની ઈચ્છાને માન આપી તેઓ તેમના

Export and Importના ધંધામાં એકાદા. અમદાવાદમાં વેપાર ધંધો ચાલતો હતો, જ્યારે મુંબઈની શાખાની શ્રી કાંતિબાઈએ સ્થાપના કરી, અને તેમાં ઘણી સારી પ્રગતિ કરી. તેમની મુખ્ય પેઢી મે. કેશવલાલ તલકચંદ પ્રા. લી. કાપડ અને સુતરના Exportનું કામ કરે છે. કાપડના અને સુતરના Exportમાં ભારતની બીજી બધી વેપારી પેઢીઓમાં તેમનો નંબર પહેલો આવે છે. તેમનું સુતરનું કામકાજ ઘણું મોટું હોઇ, દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનની ઘણી મીલોની સુતરની સેઇલ-એજન્સી તેમની પાસે છે. મદ્રાસ, કોઈમ્બતુર, સોલાપુર અને અમદાવાદમાં તેમની શાખાઓ છે, અને પરદેશમાં લંડન, માનચેસ્ટર અને એડિસઅબાબામાં તેમની એજેન્સીયેટ પેઢીઓ છે.

ગુજરાતમાં અદ્યતન એવી મેરબીમાં જે રપીનીંગ મીલ થઇ છે, તે “અરજુદાય મીલ્સ લી.”ના તેઓ મેનેજીંગ એજન્ટ્સ અને મુખ્ય અંચાલક છે. દક્ષિણ ભારતમાં પણ તેમની એક રપીનીંગ મીલ છે.

તેઓ “એલ ઈન્ડિયા એક્સપોર્ટ્સ” એમના “માં ઘણા વર્ષો થયાં સક્રિય ભાગ લે છે અને તેની મેનેજીંગ કમીટી ઉપર છે. ૧૯૬૬ની સાલમાં તેઓ તે સંસ્થાના પ્રમુખ હતા. હાલમાં પણ તેઓ કમીટીના મેમ્બર છે. કોટન ટેક્સટાઇલ એક્સપોર્ટ પ્રોમોશન કોર્પોરેશનમાં તેઓ સક્રિય ભાગ લેતા હોઇ, તેના મુખ્ય એડમીનિસ્ટ્રેટીવ કમીટી ઉપર તેઓ ઘણાં વર્ષો થયાં કામ કરે છે.

શ્રી કાંતિબાઈ, તેમના સ્વર્ગસ્થ કાકા શ્રી ગુલાબચંદભાઈ તથા તેમના કુટુંબીઓએ સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણી સખાવતો કરેલ છે, જેનાથી ઘણાં પરિચિત છે. રાજકોટમાં બહેનો માટેની સંસ્થા “શ્રી કાંતા સ્ત્રી વિકાસ ગૃહ” “શ્રી કેશવલાલ તલકચંદ ચીલ્ડ્રન્સ હોસ્પિટલ” શેઠ હાઈરિકુલ, શેઠ હિરાચંદ તલકચંદ ચીલ્ડ્રન્સ હોસ્પિટલ વિગેરે ઘણી નામાંકિત સામાજિક સંસ્થાઓમાં તેમના કુટુંબે ભાષો રૂપિયાની સખાવતો કરેલ છે. હાલમાં રાજકોટમાં તેમના સ્વર્ગસ્થ કાકા શ્રી ગુલાબભાઈના સ્મરણાર્થે “શ્રી ગુલાબચંદ તલકચંદ આંખની હોસ્પિટલ” ના મકાનનું કામકાજ લગભગ પૂરું થવામાં છે. આ હોસ્પિટલમાં ૩૧. ત્રણ લાખની સખાવત આપેલ હોઇ, સૌરાષ્ટ્રમાં આંખ માટેની સાસમાં સારી આ હોસ્પિટલ થશે. આ ઉપરાંત, તેમણે મુંબઈમાં તેમજ ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણાં જ નાની મોટી સખાવતો કરેલ છે, અને ઘણી સંસ્થાઓમાં ટ્રસ્ટી તરીકે કામ બજાવી રહેલ છે. તેમનાં મોટા બહેન પૂજ્ય હીરાબેન શેઠ “કાંતા સ્ત્રી વિકાસ ગૃહ” રાજકોટની સ્થાપનાથી જ આ સંસ્થાને પોતાનો પૂરો સમય આપી સંચાલન કરે છે. તેઓ સૌરાષ્ટ્રમાં બાળીતાં સ્ત્રી-સામાજિક કાર્યકર્તા હોઇ, ૧૯૫૨ થી ૧૯૫૭ ની સાલમાં ધારાસભ્ય હતા. શ્રી કાંતિબાઈને તેમના જીવનમાં પ્રગતિના પંથે પ્રેરણા મેળવવામાં તેમના સ્વર્ગસ્થ કાકા શ્રી ગુલાબચંદભાઈ અને સ્વર્ગસ્થ પિતા શ્રી કેશવલાલભાઈએ ઘણો ભાગ ભજવેલ છે.

શ્રી જીવતલાલ પરતાપશીભાઈ

જૈન ધર્મપુરીઓનાં આગેવાન ગણાતા ઉત્તર ગુજરાતના રાધનપુર શહેરમાં પરમ ધર્મ શ્રદ્ધાળુ અને સંસ્કારી પિતાશ્રી. પરતાપશીભાઈ તથા માતા જયકેશબેનને ત્યાં શ્રી જીવાભાઈનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૪૩ ના જેઠ વદી ૪ ને દિવસે થયો હતો

બાળપણમાં જ માતાપિતાના ઉત્તમ ધાર્મિક, વ્યવહારિક સંસ્કારો અને શ્રદ્ધા સમ્યાદતો વારસો મળ્યો હતો.

પ્રાથમિક અભ્યાસ રાધનપુરમાં જ પુરો કરી માત્ર સોળ વર્ષની નાની વયમાં જ કુટુંબની આર્થિક જવાબદારી ઉપાડવા મુંબઈ શહેરમાં આવી નોકર થી જીવનની શરૂઆત કરી. ત્યારબાદ સોના ચાંદી બજારમાં સ્વતંત્ર દલાલીનો ધંધો શરૂ કરી ઉત્તરોત્તર ભાગ્ય દેવીની કૃપાથી મુંબઈના આગેવાન વાયદા બજારો તેમાં શેર બજાર, રૂબાજી, એરડાબજાર તથા સોનાચાંદી બજારના માન્ય દલાલ બન્યા મુંબઈ શહેરમાં સોનાચાંદીનો વાયદાનો બજાર વ્યવસ્થિત કરી સ્થાપવામાં આવેલ ઘી બોમ્બે બુલીયન એક્સચેન્જ લી. ના ફાઉન્ડર ડાયરેક્ટર તરીકે બુલીયન એક્સચેન્જ વીક્સાવવામાં ઘણાજ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હોય. તે જમાનામાં થતાં અનેક એલાકબાડામાં પોતાની આગવી શુદ્ધિ પ્રતિભા અને વ્યપારી કુનેહથી ઉભી થતી ચાંદી છુટીઓ અને ગુણો ઉકેલી બજારને સફળ માર્ગ-દર્શન આપવામાં આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો, શેરબજારની ગવર્નીંગ બોર્ડના લાગલગાટ ૧૭ વર્ષ સુધી ડાયરેક્ટર તરીકે સેવા બજાવેલ હતી. હિન્દુસ્તાન બહાર લીવરપુલ કોટન એક્સચેન્જ અને ન્યુયોર્ક કોટન એક્સચેન્જના પણ મેમ્બર બનેલ. વાયદા બજાર ઉપરાંત અનેક ઇન્ડસ્ટ્રીયલમાં ડાયરેક્ટર તરીકે સેવા બજાવેલ અને એક સમયે લગભગ ૩૬/૩૭ કંપનીઓના ડાયરેક્ટર હતાં. પોતાના ધંધાકીય વ્યવસાયમાં તેમના લઘુબધુ સ્વ. ભાઈશ્રી કાંતિલાલભાઈને જોડેલ હતા. આ શીવાય અનેક ઉદ્યોગો જેવા કે રંગરસાયણ, એટરીઝ, સેનાચાંદી, કાપડ, સાઇકલ, એન્જીનમશીન, પેટરીઝ, રસુમર અને પેઇન્ટ ઇન્ડસ્ટ્રીઝમાં પણ તેઓએ રસ લઇ ઉદ્યોગો સ્થાપેલ હમ્મરના કારણે તેઓ સક્રિય ધંધામાંથી નીવ્રત થયાં છે એટલે ફક્ત વાલચંદનગર ઇન્ડસ્ટ્રીઝ લી. ના ડાયરેક્ટર તથા સૌરાષ્ટ્ર પેઇન્ટ પ્રા. લી. ના ચેરમેન તરીકે રહ્યા છે. પેઇન્ટ કંપનીનું કામ તેમના બીજા નંબરના પુત્ર ચંદ્રકાંતભાઈ તથા મુંબઈ ખાતેની પેઇન્ટની એફીસ તથા વેચાણ વીગેરેનું કામ તેમના બીજા પ્રફુલભાઈ સંભાળે છે. શેરબજારનું કામકાજ જેઠ પુત્ર વસંતલાલ સંભાળી રહ્યા છે તથા સૌથી નાના પુત્ર નર્સીનભાઈ જેઓ અમેરિકા ખાતે અભ્યાસ કરી એન્જીનીયર થયાં છે તેઓ હાલ બીરલા ગ્રુપની કંપનીનું ન્યૂયોર્ક ખાતેનું કામ સંભાળી રહ્યાં છે. જીવતલાલભાઈએ જીવનમાં અનેક લીલી સુકી જોઇ અને આજે એક આગેવાન વેપારી તરીકે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે.

વેપાર સાથે સામાજિક તથા ધાર્મિક કાર્યોમાં પણ ખુબ રસ લેતા હોઇ અનેક સંસ્થાના ટ્રસ્ટી તરીકે સેવા અર્પી અને કામ કરેલ અને આજે પણ કરી રહ્યા છે. મુંબઈ શહેરના આગેવાન જૈન મદીર ટ્રસ્ટોના ટ્રસ્ટી તરીકે વર્ષો સુધી સેવા આપ્યા બાદ હવે નીવ્રત થયા છે છતાં શ્રી સિદ્ધસેન શ્રાવીકાશ્રમ મહેસાણા જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા, મુંબઈ વર્ધમાન તપ આયબીલ સંસ્થા શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીની કમીટીમાં હાલ પણ સક્રિય ભાગ લઈ રહ્યા છે. શ્રી સિદ્ધસેન શ્રાવીકાશ્રમ સંસ્થા જે ઇ. સ ૧૯૫૦માં લગભગ મૃતપાયઃ બની ગઇ હતી અને બંધ થવાની તૈયારીમાં હતી તે સંસ્થાનું સુદાન સ્થાનીક કાર્યકર્તા શ્રી મનસુખલાલ જીવાભાઈના

—PHONE—

Resi : 354060

Offi. 328742 :

Mrs. CHITARANJAN S. CHOKSEY**IRON & STEEL MERCHANTS & FABRICATORS****35-MUMBADEVI Road,
BOMBAY-2 (BR)**

Gram : 'JAISHREE'

Phone : 331,331Ex 403.

શાહ નરોત્તમદાસ વિઠ્ઠલદાસ એન્ડ સન્સ**જનરલ મરચન્ટસ એન્ડ કમીશન એજન્ટસ****પોસ્ટ બોક્સ નં. ૩૬, ધનભૂરા રોડ, વલસાડ (ગુજરાત) વે. રેલ્વે.****અમારી અન્ય શાખાઓ—**

- ૧ શાહ નરોત્તમદાસ વિઠ્ઠલદાસ એન્ડ સન્સ, અમર, બિલીમીરા
ફોન : ૫૨-EX. ૩૦, ફેટરી-૭૦.
- ૨ શાહ નરોત્તમદાસ એન્ડ સન્સ
ફોન : ૪૦૩] હનુમાન ભાગડા બંદર, વલસાડ
- ૩ મે. નરોત્તમદાસ એન્ડ કું. વલસાડ
ફોન : ૪૦૩] ડીરડ્રી.-ધી ઈમ્પીરીયલ ટ્રેડિંગ કું. એન્ડ ઇન્ડિયા લિ.
- ૪ શ્રી ભારત એપલ મીલ્સ, વલસાડ. (ફોન : ૩૨૨)

સહકારથી હાથમાં લઈ મદ્રાસ, કલકત્તા, મુંબઈ તથા અમદાવાદ વીગેરે સ્થળે પ્રવાસો કરી અથાગ મહેનત લઈ સંસ્થા માટે રૂ. ૧૫ લાખનું મોટું ભંડોળ ભેગું કર્યું અને સંસ્થા માટે રૂ. ૧૧૫ લાખના ખર્ચે પાલીતાણામાં નવું મકાન ઉભું કર્યું જેનાં હાલમાં લગભગ બસો ઉપરાંત બાળીકાઓ-સ્ત્રીઓ લાલ લઈ રહેલ છે. અને વાર્ષિક ખર્ચ લગભગ રૂ. ૧૫૫ લાખનો થાય છે, જે સમાજ ઉદારતાથી પુરો કરી આપે છે. તેમના સ્વ. ધર્મપત્ની શ્રીમતી મસુદબેનના સ્મરણાર્થે સ્થાપેલ શ્રી મસુદબેન જૈન પાઠશાળા આજે પણ વ્યવસ્થિત ધાર્મિકશીક્ષણ આપતી ચાલુ છે. રાધનપુરમાં ગુજરાતી શુદ્ધનું મકાન, હાઈસ્કૂલ મકાન, આયબીલ બનવ વીગેરે સંસ્થાઓમાં સારી નાણાકીય સહાય કરી છે. સમાજના બીજા ઘણા કામોમાં મદદ કરી છે, અને કરી રહ્યા છે. ધાર્મિક પ્રસંગો ઘણા નાના મોટા તેમના જીવનમાં ઉજવાયા છે. તેમાં ખાસ કરી શ્રી સિદ્ધાચળજીનો જીરી પાળતો સંઘ, નવ્યાણું યાત્રા, જે વખત પાલીતાણામાં ચાતુર્માસ, ઉપધાનતપ, તેમના ભત્રીજા ઈશ્વરદત્ત તથા ભત્રીજી બેન મંજુલાબેનના દીક્ષા પ્રસંગો, તેમના પિતાશ્રીના સ્મરણાર્થે ઉજવેલ ઉજમણાનો પ્રસંગ તથા સં ૨૦૦૫ની સાલમાં ૧૩ માસ પાલીતાણા સળંગ રહી નવ લાખ નવકારનો ગ્રંથ કર્યો હતો. આ બધા વિશિષ્ટ પ્રસંગો હતા.

રાધનપુરના મહુમ નવાબસાહેબ સાથે ઘણા જ નિકટ-ગંઢ સંપર્કમાં આવવાથી અનેક ધાર્મિક તથા સામાજિક ઉપયોગી કાર્યો થઈ શકેલ. મહુમ તથા હાલના નવાબ સાહેબની પણ સારી એવી લાગણી સંપાદન કરી છે. તેમના કુટુંબમાં તેમના સ્વ. લલુબંધુ કાન્તિભાઈના યુવાન પુત્ર તથા પુત્રીએ સંસારત્યાગ કરી જૈન દીક્ષા અંગીકાર કરી એક ઉજ્જવલ દૃષ્ટાંત પુરું પાડેલ છે. તે પૂ. દીક્ષિતો મુનિરાજ શ્રી ચંદ્રશેખરવિજયજી તથા પૂ. સાધ્વીજી મહાનંદશ્રીજી નામે કુટુંબના સંસ્કાર તથા ધાર્મિક જીવનની સુવાસ ફેલાવી રહ્યા છે.

હાલ વયના કારણે લગભગ નિવૃત્ત જીવન ભોગવવા છતાં સામાજિક તથા ધાર્મિક કાર્યો ઘણા જ ઉત્સાહથી અને ખાતરી સંભાળે છે. તેમના જીવનનો મુખ્ય અંગ છે નિયમીતતા તથા લીધેલું કાર્ય કોઈ પણ ભોગે પાર પાડવું.

શેઠશ્રી હરગોવિંદદાસ રામજીભાઈ

સતત જ્ઞાનોપાસના, નીતિ, સાદાઈ, સ્વાશ્રય સમ્યાધ અને સંસ્કાર પ્રેમથી પોતાના જીવનને યશસ્વી બનાવનાર શ્રી હરગોવિંદદાસભાઈનું જીવન પ્રેરણા સમાન છે. ભાવનગર પાસેનું યોગક (શિહોરથી પાંચેક માઈલ) ગામ તેમની જન્મભૂમિ છે ત્યાં તેમના પિતાશ્રી રામજીભાઈની ખેતી હતી અને તે ઉપરાંત તેઓ પુસ્તકોની ખરીદી અને વેચાણનું પણ કામ કરતા હતા. આ વ્યવસાયના કારણે શ્રી હરગોવિંદદાસને બાળપણથી સારા વાંચનની પ્રીતી થઈ. અને તે થોડા વર્ષો બાદ વૃક્ષમાં પરીજીમી. તેઓની જ્ઞાનોપાસના હજી પણ ખ્યાસી વર્ષની વયે અસ્થિતપણે ચાલુ છે તેમના માતૃશ્રી અત્યંત ધર્મનિષ્ઠ હતાં. એક વખત સામાયિકમાં તેમના માતૃશ્રી હતા ત્યારે કાળોનાગ તેમના દેહ ઉપર ફરી ગયા છતાં તેઓ સ્થિર ચિત્તે સામાયિકમાં અડગ રહ્યા. આ ધર્મપરાયણતા અને સહિષ્ણુતાના ગુણ પશુ તેમને વારસામાં મળ્યા છે.

યોગકમાં શ્રી હરગોવિંદદાસભાઈએ સાત ગુજરાતીનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો. અને તેઓના પિતાશ્રીનું અસાન થયું. તેમનાં વડીલબંધુ શ્રી ઝવેરભાઈને શીરે કુટુંબ ભરણપોષણની જવાબદારી આવી. અને તેઓને મદદરૂપ થવા પોતે પણ કમાવાની દૃષ્ટિએ નોકરી માટે મુંબઈ આવ્યા. નોકરી સાથે સાથે રસ્તાના દીવે વાંચનની ભૂખ પણ સંતોષતા હતા વાંચન ખુબ જ પ્રિય હતું અને સતસંગ પણ ચાલુ છે. બે વર્ષ નોકરી કરી અને પૂ. આચાર્યશ્રી ઝહિ-સરિના ગુરૂ શ્રી મોહનલાલજી મદારાજશ્રીની પ્રેરણાથી અભ્યસ માટે કાશી (બનારસ) ગયા. ત્યાં ચાર વર્ષ અભ્યાસ સંસ્કૃત પ્રાકૃતો કર્યો અને ફરી દેશમાં (યોગક) ગયા. સાં ધર્મો કર્યો પણ ફરી મુંબઈ આવ્યા, અને વડિલબંધુ સાથે કરીયાણા ગંધીયાણાનું કામ શરૂ કર્યું. તેમાં ઠીક ઠીક ફાવટ આવી. હાલ મુલુન્ડ છે તે ગામની બધી જ જમીન પોતાના વડીલબંધુ તથા રતેહીની ભાગીદારીમાં ખરીદી. આશરે ૯૧૨ની સાલમાં મુલુન્ડમાં નાનું મકાન બાંધ્યું અને તે જમાનામાં તે વખતે આ એક જ મકાન અને બીજા નાના બૂંપડાઓ હતા. લાઇટ, પાણી, રસ્તા, કશું જ ન હતું. રેલ્વે સ્ટેશન પણ નહીં. પાટા પાસે ઉભા રહે, હાથ કરે, ગાડી ઉભી રહે તેમ વર્ષો ગયા. ૧૯૧૩-૧૪માં જમીનનાં પ્લોટો પાડ્યા, રસ્તાઓના નકસા કર્યા. ૧૯૧૪નું વિશ્વયુદ્ધ થયું, જમીનના ભાવો વધ્યા, અઢળક કમાયા; પણ વડીલબંધુની ધર્મભાવનાને કારણે ગૌહત્યા બંધ કરાવવા માટે વાંદરા કતલખાનેથી વડીલબંધુ રેજન્ટી ત્રણસો એક ગાયો છોડાવી લાવે તે બધાના નિરણ-નિભાવમાં ખુબ જ ધન વપરાયું. લગભગ બે થઈ, નુકશાન થયું. વડીલબંધુથી છુટા થયા દુકાન પોતે રાખી અને પુરવાર્યો ફરી કમાયા, ફરી સ્થિર થયા.

૧૯૪૧માં ભાવનગર પણ દુકાન કરી. અને પાલીતાણામાં જૈન સાધુ-સાધ્વીજીના અભ્યાસ માટે શ્રીમતી હરીબાઈ જૈન પાઠશાળા શરૂ કરી, જે બાર વર્ષ પોતાના ખર્ચે જ ચાલુ રાખી હતી.

સાદાઈ, વિશળ દૃષ્ટિ, ગુપ્તદાન, ન્યાયપરાયણતા અને સંસ્કાર પ્રેમથી તેઓશ્રીએ પોતાનું જીવન એક આદર્શ ગૃહસ્થી તરીકેનું એવી રીતે કેળવ્યું છે કે તેમાંથી બીજાઓને પણ પ્રેરણા મળે. જીવ માં નીચેના સિદ્ધાંતો શક્ય તેટલા પૂરેપૂરા પોતે પાળ્યા છે :

(૧) સંતાનોને વારસામાં ફક્ત ધન જ ન આપવું પણ જ્ઞાન, સંસ્કાર આપવા અને સ્વાલંબી બનાવવા.

(૨) કાપડ, અનાજનું ગુપ્તદાન આપવું એ ઉત્તમ છે, પણ વિદ્યાદાન એ ઉત્તમોત્તમદાન છે.

(૩) દરેક મનુષ્ય સાથેના વ્યવહારમાં બેદકાવ ન હોવો જોઈએ.

(૪) ધર્મ અને વ્યવહારમાં બેદકાવ ન હોવો જોઈએ. વ્યવહારમાં ધર્મ છે અને તે રીતે તેનું જીવનમાં પાલન થવું જરૂરી છે. મંદિર, મસ્જિદ કે દેવળમાં એક વર્તન, બહાર બીજું તેમ ન હોવું જોઈએ. સત્યનું વર્તન બધા ક્ષેત્રે જરૂરી છે. ધર્મમાં સત્યનું વર્તન, બહાર અસત્ય વ્યવહાર કરવો એ ધાર્મિક અસત્યાચાર નર્યું પાપ છે.

પોતાની જ્ઞાનશીલતા, ધનશીલતા માટે તેઓ આજે જૈન સમાજમાં વિખ્યાત છે.

મુલુન્ડમાં તપગચ્છ જૈનો માટે તેઓએ તેમના વડીલ બંધુની

સાથેની ભાગીદારી વખતે ૧૯૧૮માં જમીન ૪૦૦૦ વાર જુદી રાખી હતી ત્યાં મંદીર બંધાયું. જેનું દ્રશ્ય પણ ક્યું અને ૧૯૫૦ માં શ્રી શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક તપગચ્છની સ્થાપના કરી. શ્રી સંઘે તેઓને સ્વાસ્થી ૧૯૬૮ સુધી પ્રમુખ તરીકે નીમ્યા હતા. આજે પણ તેઓ દ્રશ્ય છે. સંઘની સ્થાપનાથી અસ્વાસ્થી સંઘના વિકાસમાં તેઓશ્રીએ હીકીક મોટો ફાળો જેવો કે આયંબિલશાળા હોલ માટે રૂ. ૧૬૨૦૦, પાઠશાળા હોલ માટે રૂ. ૭૨૦૦, કાયમી પાઠશાળા માટે રૂ. ૬૩૦૦ જેવી રકમ તેઓએ સંઘને આપી છે. શ્રી સંઘે તેઓને વંશપરંપરા દ્રશ્યપદ આપ્યું છે. તેઓશ્રીએ પોતાના વતન યોગદમાં પોતાનું મકાન હતું તે પાડીને ત્યાં ઉપાશ્રય પોતાના જ અર્થે આશરે રૂ. ૨૦,૦૦૦ માં બંધાવી શ્રીસંઘને સુપ્રત કર્યો છે.

હાલમાં તેઓ નિવૃત્ત જીવન ગાળે છે. સાદાઈ, સ્વાશ્રય અને સંસ્કાર પ્રેમનો વારસો પોતાના ચારેય પુત્રોને આપ્યો છે. તેઓ એક આદર્શ ગૃહસ્થ તરીકેનું જીવન અસારે વાસી વર્ષથી વયે ગાળી રહ્યા છે. ધાર્મિકતાંત્ર, ધાર્મિકપ્રવૃત્તિમાં શેષ જીવન ગાળે છે.

તેમના જીવનચરિત્રની “ એક ભાગ્યવાન વેપારી ” નામની પુસ્તીકા સામુદ્રિકભુપણ શ્રી શંકરરાવ કરસીકરે લિંદીમાં તથા મરાઠી માં પ્રકાશિત કરેલી છે, એમાં તેમના જીવનની સુંદર ગૌરવગાથા હસ્તરેખાના અનુભવપૂર્વક દેખાડેલી છે.

શ્રી પ્રભુદાસ કરશનદાસ બળીયા

જગતમાં જન્મ્યું એ જવાનું અને ખીલ્યું એ ખરવાનું એ કુદરતનો સાક્ષત નિયમ છે પણ કેટલાંક મૃત્યુ હૃદયને રડાવી જતાં હોય છે. કેટલાંક મૃત્યુ દિવસમાં આઘાત જન્માવતાં હોય છે.

જુનાગઢની ધરતી પર કર્તાવ્યની પુનિત જ્યોત પ્રગટાવીને ચિર વિદાય લઇ ગયેલા શ્રી પ્રભુદાસ બળીયાનું દુઃખદ અવસાન હજારો હૃદયને રડાવી ગયું છે, હજારો લોકોના દિલમાં આઘાત જન્માવી ગયું. “ બળીયા બાપા ” તરીકે જાણીતા બનેલા શ્રી બળીયા શેઠ માનવતામયી હતા. ગરીબોના આંસુ લુછવાનો એમણે ધર્મ ધારણ કર્યો હતો. ધર્મની ધળ ફરકતી રાખવા બળીયા બાપાએ દાનનો પ્રવાહ વહેતો કર્યો હતો. બળીયા ધર્મશાળા “ મનહરલાલ ચેરીટેમ્સ ટ્રસ્ટ ” વિગેરે સંસ્થાઓ દ્વારા એમણે માનવતાના ઝરણા વહેવડાવ્યા છે. વિદ્યાર્થીઓને પાઠ્ય-પુસ્તકો, ગરીબ-ગુરખાઓને સદાવત, ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતા વિદ્યાર્થીઓને સ્કોલરશીપ, અસહાય જીવન જીવતા કુટુંબોને બાળરો...

ને. વાર-તહેવારે સદાવતમાં ચોખ્ખા અપાય...ગોળ...અપાય... ધી અપાય...

માસિક ૫ ચેક હજાર સદાવત પાછળ અર્ચાય. એકાદ હજાર વિદ્યાર્થીઓ પાછળ પુસ્તકોનો લાભ ઉઠાવે નિરાધાર અને હુંકવિહોણા લોકોને દવા અને દર્દશનો પણ બળીયા બાપાની પેઢીએથી મળી રહે. બાપા-સાધુઓ જોજનની ચીટી લખાવી જાય. આંજણે આવેલ નિરાશ ન થવો જોઈએ એવી બળીયા બાપાની ભાવના...

ડી બી. હોરપીટલમાં ૨૫૦૦૦, દામોદર કુંડના જીર્ણોદ્ધારમાં ૧૨૦૦૦, નવદુર્ગા મંદિરના જીર્ણોદ્ધારમાં ૫૦૦૦, બિહાર ફંડમાં... ૫૦૦૦,

આ આંકડા તો હમણાંના તાજા છે. બાપા બહેર દાન કરતાં મુક્તદાનનો આંકડો એથી થે મોટો છે.

બળીયા બાપાની ધાર્મિક ભાવના પણ ગજબની હતી. જે જમાનામાં વાહનોની સગવડતા ન હોતી એ જમાનામાં બહારી નારાયણની કઠિન યાત્રા બળીયા બાપાએ પગપાળા કરી હતી.

ધર આંજણે પાઠ-પૂજા, કથા-વાચન અને અધ્યન તો ચાલુ જ હોય.

સૌરાષ્ટ્રમાં નરોત્તમદાસ કરશનદાસની પેઢીની ૧૪ શાખાઓ ચાલે છે. દરેક શાખાઓ ફાલીકુલી છે. પ્રમાણિકતા અને શરાફી બંધાને કારણે બળીયા શેઠની પેઢીનું સ્થાન પ્રથમ પંક્તિમાં રહ્યું છે.

પેઢીના કર્મચારીઓને પેઢીનું અંગ માનવાનો બાપાએ શિગરો પાડેલો. દરેક કર્મચારીને દિવાળીની બોણીના ત્રણ પમાર મળે. ચોમાસામાં છત્રી, કુટુંબ સહિત વરસમાં એક પાર્ટી, કર્મચારીના બાળકોને બણાવવાનો ખર્ચ પણ પેઢી બોગવે, લગ્ન પ્રસંગે શુભ પ્રસંગે પણ પેઢીના કર્મચારીઓ કુટુંબનું એક અંગ બની જાય. સમાજવાદી સમાજરચનાના દર્શન બળીયા શેઠની પેઢીમાં થાય

શ્રી બળીયા બાપા આ જન્મ વેપારી જતાં આંદીધુટી ઉકેલવામાં પણ ભારે કુશળ. નવાખી તંત્રમાં ગુચ પડે તો નવાખ સાહેબ બળીયા શેઠ પાસે માર્ગદર્શન માગે. નવાખી તંત્ર સાથે બળીયા શેઠની પેઢીના બાપા ધારા સંબંધો. રાજ્યના મોટા એટલે આર્થિક સંબંધો પણ ખરા, જતાં સોરઠમાં પાકિસ્તાન લાવવાનું નવાખનું પગલું બળીયા બાપાને મંજુર નહોતું, “આ નિર્ણય ખોટો છે” એવો પડકારો કરવામાં બળીયા બાપાએ દિયકાટ અનુભવ્યો નહોતો.

નવાખી તંત્રને ઉથલાવી નાખવા મેદાને પડેલ આરઝી હકુમતને પચીસ હજાર રૂપિયા આપીને “ધર્મયુદ્ધ”ની ધળ બાપાએ ફરકતી રાખી હતી.

બાપા જીજરમાન અને જુની પેઢીના એક અડીખમ, મૂસદી, કર્તાવ્યનિષ્ઠ અને દાઢીર બળીયા બાપા મુજરાતનું ગૌરવ હતા.

શ્રી દુર્ગાપ્રસાદ દેસાઈ

શ્રીયુત દુર્ગાપ્રસાદ પુરોષોત્તમ દેસાઈનો જન્મ સંવત ૧૮૫ માં જુન ગઢ જલ્લાના બગકુ ગામે ઉત્તમ કુલીન બ્રહ્મણ કુટુંબમાં થયો હતો. જુનાગઢના વતની તરીકે તેઓએ તેમજ શ્રી હિંમતભાઈએ આરઝી હકુમતની સ્થાપનામાં તેમજ જુનાગઢ જીતવામાં તેમના કુટુંબી મિત્ર શ્રી શામળદાસ ગાંધીને તથા તેમના વેવાઈ ઉનાવાસી ઓઝાને સક્રિય સાથ આપ્યો હતો. શ્રી દુર્ગાપ્રસાદભાઈએ તેમનો અભ્યાસ ગોંડલમાં મામાને ત્યાં રહી પુરો કર્યો હતો.

દુર્ગાપ્રસાદભાઈ માત્ર ૧૬ વર્ષની નાની વયે જ ગોંડલ રેલવેમાં અધિકારી તરીકે જોડાઈ ગયા હતા. ત્યારે રેલવે હડતાલમાં અગાધનો દાખા આપતાં તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી હિંમતભાઈના જન્મ વખતે જ રેલવેની નોકરી છોડી પેટ્રોલ તથા મોટરનો સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કર્યો હતો. વિશ્વ વિખ્યાત જનરલ મોટર્સની શેવરેલેટ તથા ખટારાઓની એજન્સી મેળવી સૌરાષ્ટ્રમાં મોટર લાઇનના સ્થાપક તરીકે સને ૧૯૨૧થી અગ્રણ વંચા છે, તે વખતે કાઠિયાવાડમાં રાજાઓ તથા

થોડાક મુડીભર મુખ્યધના ઉદ્યોગપતિઓ જેમના અહિં ઉદ્યોગ હતા તે મોટર ગાડીઓના મુખ્યત્વે ગ્રાહકો હતા. ખરીદનાર-વહેંચનારનો આ સંબંધ ગાઢ મૈત્રીમાં પરિણમ્યો અને તમામ રાજ્યોના તટસ્થ તથા સ્વતંત્ર મિત્ર તથા સલાહકાર તરીકે તેમને નામના મેળવી. એ રાજ્યોના ઝગડામાં કે નાના સરહદના પ્રશ્નમાં તેઓ બધાને અનુકૂળ તોડ કાઢતા. મુખ્યધના ઉદ્યોગપતિઓ જેવા કે શાહુ જૈન શ્રી સોમાણી, સર હોમી મહેતા, તાતા તથા અન્ય મિલ માલીકોને સૌરાષ્ટ્રમાં ખોલવાની રાજ્યોના સાથથી નવા ઉદ્યોગો શરૂ કરાવવામાં તેમણે ફાળો આપ્યો. આમ કરવામાં તેમણે કયાંય પોતાને ભાગ કે હિસ્સો રાખ્યો નહિ. ઉદ્ધાનું તેઓ પોતાને ખર્ચે પ્રવાસ કરી રાજ્યો તથા ઉદ્યોગપતિઓને સહાય અને માર્ગદર્શન આપતા રહેતા. તેથી જ તેમનું સ્થાન દરેક સ્થળે અગ્રેડ હતું.

ધ્રાંગધ્રા મહારાજના સલાહકાર તરીકે તેઓશ્રીએ ધ્રાંગધ્રાનું જીવંત શક્તિ આદકલી વર્કસ જે વર્ષોથી બંધ હતું તે સર હોમી મહેતાને ખોલાવી તેનું ૧૯૪૦માં પુનરુત્થાન કરાવ્યું. આજે ધ્રાંગધ્રા કેમીકલ વર્કસ હિન્દુસ્તાનમાં સોડા એસ. સોડા બાય કાર્પ તથા અન્ય રસાયણો ના ઉત્પાદન કાર્યમાં મોખરે છે.

સૌરાષ્ટ્રના રાજકીય ઉત્પાદનમાં તેમનો મહત્વપૂર્ણ ફાળો છે. તેમનો સંબંધ રાજકોટ ઠાકોર સાહેબ તથા બ્રિટીશ રેસીડેન્ટ સાથે ગાઢ હતો. તેવા જ સંબંધ સરદારશ્રી વલ્લભભાઈ તથા મહાત્મા ગાંધીજી તથા કાકિયાવાડ રાજકીય પરિપક્વ કાર્યકરો સાથે હતો. પોતાના જનના જેખમે જેમ તેઓ જુનાગઢના નવાબને હિન્દુસ્તાનમાં લઈવા સમજાવવા જુનાગઢ ગયા હતા તે રીતે મહાત્માજી તથા સરદારશ્રીને પોતાના ઘેર ખોલાવી રાજકોટ ઠાકોર સાહેબને સમજાવી રાજકોટ સયાગ્રહમાં સમાધાન કરાવ્યું હતું.

ધંધાકીય રીતે શ્રી દુર્ગાપ્રસાદ બોમ્બે ગેરેજના સ્થાપક અને સંચાલક તરીકે પ્રાંતીયર ઓટોમોબાઈલ્સના વાહનોના વિકેતા છે. તેઓ ધ્રાંગધ્રા કેમી-લ વર્કસ, સીમ્સન એન્ડ કું. તથા ક્રાંતિ કોટન મિલ્સ સાથે સંકળાયેલા છે. મેટ્રો મોટર્સ લીમિટેડના તેઓ સ્થાપક તથા ડીરેક્ટર છે. કોઈ પણ મુડી કે સહારા વગર તેઓ પોતાની જાનમહેનત અને અદ્ભૂત સહયોગી આગળ આવ્યા છે.

સને ૧૯૩૬માં તેમણે નેશનલ ગ્રામોફોન રેકર્ડ કંપની મુખ્યધમાં સ્થાપેલી. ભારતમાં સર્વપ્રથમ રેકર્ડ બનાવવાના આ કારખાનાનું ઉદ્ઘાટન વડીત નહેરૂના હાથે થયેલ આજે રેડીયો, રેકોર્ડ તથા વાયરલેસના ઉત્પાદનના ધ્વજાં ઉદ્યોગોમાં તેમનું નામ મોખરે છે. હાલ સીલીકેટ બનાવતા ઇન્ડસ્ટ્રીઝના તેઓ પ્રણેતા છે.

યુનિયન એક જોડ ઇન્ડિયાના સલાહકાર તરીકે તેઓ છેલ્લા વીશ વર્ષથી એકાગ્ર ઉદ્યોગમાં મહત્વનો ફાળો આપે છે. સામાજિક તથા ધાર્મિક કાર્યમાં તેઓ હમેશાં આગળ રહે છે.

જુગરાતની નાટ્ય કલાના અગ્રેસર તરીકે તેમણે પાલીતાણા નાટ્ય સમાજ સૌરાષ્ટ્ર તથા મુખ્યધના અન્ય નાટક મંડળો તેમજ લેખન સાહિત્યનો તથા કલાકારોને આર્થિક સહાય આપવામાં ઘણો ફાળો આપ્યો.

શ્રી હિંમતભાઈ દેસાઈ

સૌરાષ્ટ્રના રાજકીય, આર્થિક, ઔદ્યોગીક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ઉદ્યોગમાં એક જ કુટુંબની બળમે પેઢીએ એકી સાથે સંયુક્ત રીતે સતત માતખર ફાળો આપ્યાના દાખલા આપણે ત્યાં વીરલ છે. એવું વીરલ, ઉમદા અને અનુકરણીય ઉદાહરણ રાજકોટના અગ્રણી, શ્રીમંત અને પ્રગતિશીલ દેસાઈ કુટુંબે પુરું પાડ્યું છે.

રાજકોટના અગ્રણ્ય ઉદ્યોગપતિ શ્રી દુર્ગાપ્રસાદ દેસાઈ અને તેમના પુત્ર શ્રી હિંમતલાલ દેસાઈ આરંભથી જ માત્ર રાજકોટની જ નહિ પરંતુ સૌરાષ્ટ્રભરની નાની મોટી તમામ જાહેરને સામાજિક પ્રવૃત્તિમાં મોખરે રહ્યા છે.

સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પહેલાં જ્યારે કાઠિયાવાડ ૨૦૨ જેટલા નાના મોટા રજવાડાઓમાં વહેંચાયેલું હતું અને વ્યાપાર-ઉદ્યોગ પછાત દશામાં હતા; તેમજ શિક્ષણનો પણ ખાસ પ્રસાર થયો ન હતો ત્યારે પણ શ્રી દુર્ગાપ્રસાદભાઈએ દેશી રાજ્યોને સમજાવવાને વિવિધ ઉદ્યોગોના મંડાણ કરાવ્યા. પરંતુ ઔદ્યોગિક વિકાસના શ્રી ગણેશ એ તો શ્રી દુર્ગાપ્રસાદભાઈના જાહેર જીવનનું એક જ પાસુ છે. તેઓ પ્રજા જીવનના એક એક ક્ષેત્ર સાથે અંતરંગ રીતે વણાય ગયા હતા. એ જમાનામાં પણ ગોંડલ રેલ્વે કમચારી હડતાલમાં મોખરે રહીને સિદ્ધાંત ખાતર નોકરીનો ત્યાગ કરીને સ્વતંત્ર વ્યવસાય શરૂ કરીને નીડરતા અને સિદ્ધાંતનિષ્ઠાનો પરિચય આપી દીધો હતો.

પિતાના નીડર સ્વભાવને યજુથીમાં જ મેળવનાર સુપુત્ર શ્રી હિંમતભાઈએ પણ પિતાના સાથમાં રહીને યુવાન વયે જ્યારે પાકીસ્તાની કબ્જામાંથી જુનાગઢને મુક્ત કરવાં આરંભી હુકમતની સ્થાપના થઈ અને મુક્તિ જંગ મંડાયો ત્યારે તેમના કૌટુંબિક મિત્ર શેરે સૌરાષ્ટ્ર સ્વ. શ્રી શામળદાસ ગાંધીને સક્રિય સાથ આપ્યો હતો.

રાષ્ટ્રીય મુક્તિ સંગ્રામના એકએક આંદોલનમાં શ્રી હિંમતભાઈ દેસાઈ મોખરે રહ્યા હતા રાજકોટ રાજ્ય સામે ૧૯૪૮માં જ્યાર જવાબદાર રાજતંત્રની લડતની નોખત ગડગડી ત્યારે શ્રીમંત ઘરની પૈલવશાળી હુક તળે શ્રી હિંમતભાઈએ પ્રજાકીય જંગમાં બુકાવું અને જેલવાસ સ્વીકાર્યો. દીર્ઘદષ્ટિવાળા અને પીઠ મુત્સદા શ્રી દુર્ગાપ્રસાદભાઈએ રાજ્યની ખદગી વહેંચીને પણ સરદારશ્રી પટેલ અને રાજ્ય વચ્ચે સમાધાન કરાવવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો. પરંતુ દિવાન વીરાગાજાની મેડી મુત્સદગીરીને લીધે સમાધાન તટવું અને શ્રી હિંમતભાઈએ ફરીને મુક્તિ જંગમાં બુકાવું. ખિમાર માતાના અતિ આગ્રહ છતાં જવાબદાર રાજતંત્ર લીધા વિના પાકો નહિ આવું એવો લોખંડી નિર્ધાર તેમણે જાહેર કર્યો.

૧૯૪૨ ની લોકક્રાંતિમાં પણ શ્રી હિંમતભાઈ મોખરે રહ્યા હતા અને કોલેજમાં હડતાલ પડાવી, જેલવાસ સ્વીકાર્યો તથા દેશના અગ્રણ્ય ક્રાંતિવીરોને પોતાને ત્યાં અજાતવાસ માટે અશ્રવ આપ્યો હતો.

દેશ આઝાદ થયો. આ સાથે કાઠિયાવાડના ૨૦૨ દેશી રજવાડાનાં વિનાશન થયું અને સૌરાષ્ટ્રના એકમનું સર્જન થયું.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

જમજોધપુર વિવિધ કા. સહ. મં. લી.

સુ. જમજોધપુર
(નિદેલો-જામનગર)

સ્થાપના તારીખ ૩૧-૩-૪૯ નોંધણી નં. ૨૫૦
 શેરભંડોળ- ૨૧૧૮૦૦ સભ્ય સંખ્યા ૧૦૬૭
 અનામત ફંડ ૧૧૬૪૨૯-૨૫
 અન્ય ફંડ ૧૧૪૬૭૬-૧૩

લક્ષ્મીદાસ ડાયાભાઈ

મંત્રી

પટેલ ખંચાણુ દેવજી

પ્રમુખ

વ્ય. ક. સભ્ય હનનલાલ લક્ષ્મણભાઈ પટેલ

શુભેચ્છા પાઠવે છે

દેલવાડા જીથ ખે. વિ. વિ. સ. મં. લી

તાલુકો-ગિના]

મુ દેલવાડા

[નિદેલો-જુનાગઢ]

સ્થાપના તા. ૧૮-૫-૫૫

નોંધણી નં. ૧૩૦૭

શેરભંડોળ રૂ. ૧૦૬૮૦૦)

સભ્ય સંખ્યા ૪૦૬

અનામત ફંડ રૂ. ૨૮૦૦૦)

ખેડુત ૩૫૬

અન્ય ફંડ રૂ. ૧૫૦૦૦)

ખીન ખેડુત ૫૦

નારણભાઈ સીદીભાઈ સોલંકી નારણભાઈ અરજણુ જેઠવા

મંત્રી

પ્રમુખ

ખેડૂતો તથા ઉભડવર્ગના સહાસદોને ધીરાણ-સુધરેલ ખિયા-
 રણ તથા રાસાયણિક ખાતરનું ખરીદ-વેચાણ, સુધરેલા ખેતીના
 ઓઝારો લાડે આપવાં, અને ખેડૂતોના ખેતી ઉપજનો માલ મળ-
 ફળી-શેરડી-બાજરો-ધઉં-કપાસ વિ. વિ. ખરીદ વેચાણ કમીશનથી
 કરી આપવો.

સર્વત્ર પ્રસંશનીય એવં પ્રાપ્ત

નં. ૨૨ ઓર નં. ૭૦૫

બડી

ઓર

ટુકડી

બિડી

પિંચે ઓર પિલાંચે

નિર્માતા

વૃજલાલ માણીલાલ એન્ડ કંપની

બિડી તથા બિડી પતેકે વ્યાપારી

પોસ્ટ બોક્સ નં. ૨૨, ગોંદિયા (માહરાષ્ટ્ર)

ફોન : ૨૧ ઓફીસ

૪૭ નિવાસ

: તાર :

DEERBIDI

જાણે પોતાનું એક મહત્વનું મીથન પુરું થયું અને બીજું મીથન શરૂ થયું એમ માનીને દેસાઈ કુટુંબે રાજકીય આઝાદી બાદ આર્થિક અને સામાજિક પુનરુત્થાનના રચના કાર્યમાં પોતાની જાતને પરોવી દીધી.

સામાન્ય રીતે રાજકીય ક્ષેત્રે પડેલ કાર્યકરો પોતાની અંગત કારકીર્દી માટે કંઈને કંઈ સત્તા, હોદ્દા ને રચાનની અપેક્ષા રાખતા હોય છે. પરંતુ દેસાઈકુટુંબ આ નિયમમાં અપવાદ હોય તેમ પોતાની ફરજ પૂરી થયા બાદ રાજ્યસત્તા, સરકાર, રથાનિક સ્વરાજ્યની સંરચા, સુધારાઈ કે બીજા કોઈપણ સત્તાના સાધનની આશા-આકાંક્ષા વગર કે ચુંટણી માટેની ટીકીટના મોહ વગર આજ રાજકોટના સમાજ જીવન અને પ્રજા જીવનને ઉચે આજના માટે સામાજિક-શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રસિદ્ધિના કથાજ શોરખકાર વિના પોતાનો નોંધપાત્ર ફાળો આપી રહ્યું છે. મૂકસેવાનું આ ઉમદા ઉદાહરણ જ્યારે આજના જાહેર જીવનમાં સત્તા-હોદ્દાના રચાનો માટે કાર્યકરોની પડાપડીને સાકારી આવી રહી છે ત્યારે યુવાન પેઢી માટે પ્રેરક અને અનુકરણીય છે.

રાટરી, લાયસન્સ કલબ કે બુનીયર ચેમ્બર હોય, રમતમતની સંરચા હોય કે શૈક્ષણિક સંરચા હોય, મહિલા, વિદ્યાર્થી કે યુવકોની પ્રવૃત્તિ હોય કલા-સંસ્કૃતિક કાર્યક્ષેત્ર હોય અંગરતો તથિબિ રાહત કે કુટુંબ નિયોજનનું રાજકીય મહત્વનું કાર્ય હોય અથવા માતૃ-બાળ કલ્યાણની સમાજોપકારક પ્રવૃત્તિ હોય. દેસાઈ કુટુંબ એ દરેકે દરેક સામાજિક પ્રબળકીય પ્રવૃત્તિને મોખરેજ રહ્યું છે. પિતા પુત્રને વધુનો ત્રિવેણી સંગમ રાજકોટના જાહેર જીવનના સાગર સાથે અંતરંગરીતી વણાય ગયો છે કે દેસાઈ કુટુંબ અને જાહેર જીવનના કોઈપણ પાસાને અલગ પાડી શકાય તેમ નથી. આ ત્રિવેણી સંગમ એક સુભગ વીરલ્લ દર્શન કરાવી રહ્યું છે અનેક કુટુંબો માટે પ્રેરણાદાયી બની રહેશે.

જીવનની પોષ્ટી સદી પુરી કરી રહેલા શ્રી દુર્ગાપ્રસાદ દેસાઈ આટલી વયોવૃદ્ધ અવસ્થાએ પણ જીવનના દરેક ક્ષેત્રે ઉત્સાહભરે સક્રિય ભાગ લઈ રહ્યા છે. અને ઉત્કટ રસ હાખવી રહ્યા છે. 'કાકા' ના માન લર્ચા હુગમણા નામે રાજકોટના ઘેરઘેર જાણીતા થયેલા પૂ શ્રી દુર્ગાપ્રસાદમ ધ શહેરના કોઈપણ સભા-સમારંભ કે કાર્યક્રમમાં અચૂક હાજર હોય જ. એમની ગેરહાજરીમાં કોઈ કે ઇ સમારંભ ફીકો લાગે. મંચના મોહ વગર કાકા જુવાનીયાઓ કે બાળકોને બેલાવતાં, મર્મોળ હાસ્ય ફરકાવતા કે રમુજ ટકોર કરતાં હોય ત્યારે મંબીર વાતાવરણ પણ ખુશનુમા થઈ ખીલી ઉઠે છે. રાજકારણના રસીયા છતાંએ રમતમતમાંય યુવાન જેટલો જ ઉત્સાહ તેઓ હાખવે છે. તેા સંગીત નાટક જેવી સાંસ્કારીક પ્રવૃત્તિમાંય કાકા અગ્રસ્થાને જ હોય. દરેકે દરેક સંરચા માટે કાકા લાંગ્યાના ભેડ જેવા છે અને તેમની પાસેથી ફાળાની કોઈ ઝેળી ખાલી પાછી ફરતી નથી.

શ્રી હિંમતભાઈ અને હરગંગા બહેનની જીગલ જોડી પણ રાજકોટના જાહેરજીવનના દરેક તખ્તા પર સાથે ને સાથે હાજર હોય જ છે. શ્રી હરગંગા બહેન શ્રી હિંમતભાઈના માત્ર સહધર્મિણી જ નથી પરંતુ સહકર્મિણી અને સાચા અર્થમાં જીવનસાથી છે. વ્યાપાર-ઉદ્યોગના વ્યવસાયમાં કે હિંમતભાઈની દરેક જાહેર સામાજિક, શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિમાં હરગંગાબેનનો સક્રિય સાથ મળતોજ રહે છે.

હરગંગા બહેન આદર્શ ગૃહિણી જ નથી પરંતુ સાથે એક આદર્શ સહકાર્યકર પણ છે. સામાજિક કાર્યકરોનું આવું યુગલ આપણે ત્યાં જવલેજ જોવા મળે છે.

આજે જ્યારે આપણા સામાજિક અને લગ્નજીવનમાં વિસવા-હિતાઓ વધી રહી છે અને નાનામોટા ધર્મણોએ આપણા લગ્ન જીવનના પાયા હચમચાવી નાખ્યા છે અને ક્યાંક ક્યાંક એ લગ્ન સંગ ધો તૂટવામાં પરિણમે છે ત્યારે શ્રી હિંમતભાઈ હરગંગા બહેનના લગ્ન જીવનના કીમતી અને સમાજોપયોગી-ફળદાયી પચ્ચીસ-પચ્ચીસ વર્ષ દરેક નવ ઇંપતિને પ્રેરણાદાયી અને માર્ગદર્શક બની રહેશે. બવ-બવનો-સાત બવનો તેમનો સચવારો સુભગ સુખદ અને કલ્યાણકારી બની રહે એવી મંગલકામના કરીએ.

શ્રી દારકાદાસ વિઠલદાસ શાહ

શાંત અને સૌજન્ય પ્રકૃતિવાળા મીલનસાર સ્વભાવના અને એક-નિષ્ઠ સેવાને વરલા ઉના પંથકમાં કેટલાક આગેવાન સદગૃહસ્થોમાં શ્રી દારકાદાસભાઈનું સ્થાન મુખ્ય ગણી શકાય. શિક્ષણ સંસ્કૃતિ અને કોંગ્રેસના રચનાત્મક કામોને વેગ આપવાની મનોવૃત્તિવાળા સેવકોની હરોળમાં શ્રી દારકાદાસભાઈને પણ બેસાડી શકાય. ગુજરાત રાજ્યના માણપ્રધાન શ્રી રતુભાઈ અદાણી અને હાલના નાયબપ્રધાન શ્રી પરમાણ્વદભાઈ ઓઝાની પ્રેરણા અને હુકને કારણે આ કુટુંબનું સ્થાન અને માન ઉનાના જાહેરજીવનમાં આગળ રહ્યું છે. શ્રી શાહ મંગરોળ તરફના શીલ ગામના વતની પણ ઘણા વર્ષોથી ઉના તરફ આવીને વસ્યા છે. નાનપણમાં અંગ્રેજનું જરૂર પૂરતું જ્ઞાનસંપાદન કરી બહુજ નાનીવયમાં જીર્ણોગીલના ધંધામાં જંપલાવ્યું જે ધંધો કાર્મિક જોખમવાળો અને કાર્મિક સમજદારી અને ચોકસાઈવાળો છે. પોતાની આપસુકથી તેમાં પ્રગતિ કરતા રહ્યા. ધંધાકીય પ્રવૃત્તિની સાથે સમાજસેવાના ઉમદા ધ્યેયને પણ ભૂલ્યા નથી. તમામ ગામડા-ઓના સતત સંપર્કમાં રહ્યાં છે. ગરીબ દર્દીઓને દવા-ઇજ્જેકશનોની સગવડતા કે સેવા આપવા ઉપરાંત વિનોબાજીનો ભૂદાન કાર્યક્રમ હોય કે કોંગ્રેસનો દાર્જવી કાર્યક્રમ હોય શહેર અને તાલુકાની બધીજ રચન ત્મક પ્રવૃત્તિઓના ઉરોજનમાં નિરંતર તાલાવેલી બતાવી છે. (ઉના કેળવણી મંડળમાં સેવા આપતા રહ્યા છે.) ઉનાની ટી બી. હોસ્પીટાલ, વૈજ્ઞવલ્લવેલી, તુલશીશ્યામ અને અન્ય નાના મોટા પ્રસંગોએ તેમના તરફથી દાનમાં નાની મોટી રકમ મળતી રહી છે. ઉનાની કોંગ્રેસ કમિટિ, ઉના સુમર ફેક્ટરી, તુલશીશ્યામ વિકાસ સાવજનિક હાત્રાલય િગેરે સંસ્થાઓને પણ તેમની સેવ શક્તિનો અનન્ય લાભ મળ્યો છે અને મળતો રહ્યો છે. ઘણા મહાનુભાવોના પરિચયમાં આવ્યા છે. પોતાની હૈયાઉકલત અને સ્વબળે ધંધામાં પણ હીક પ્રગતિ સાધી છે. તેમના લાદશ્રી ઇખીલદાસભાઈ પણ એવાજ નિખાલસ, કાર્યકુશળ અને દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા દિલેર આદમી છે. ઉના ખેતી ઉત્પન્ન બગર સમિતિના ચેરમેનપદે રહીને તેમણે પણ ખેડુતો અને વેપારીઓમાં સારી સુવાસ ઉભી કરી છે. નાના મોટા સારા પ્રસંગોએ ઉના વિકાસમાં મહાજનની સાથે રહીને આ કુટુંબ સૈનું આદરણીય બન્યું છે. માતાપિતા હયાત છે. બહોળો પરિવાર છે. સુખી છે. રાજ્ય અને પ્રજામાં તેમનું સારું એવું ગાન છે.

સ્વ. શ્રી અમૃતલાલ પોપટલાલ ઓઝા

સ્વ. અમૃતલાલભાઈ એક પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ હતા. તેઓ દુઃખ સંતૃપ્ત જ્ઞાતિજનોના સહારા સમાન હતા. કોઈ પણ જ્ઞાતિના ભાઈ બહેન તેમની પાસેથી ખાલી હાથે પાછા ફરતા નહીં, સરિમત વધને અને આશ્વાસન, સંતોષ અને રાહત અનુભવતા તેઓ બહાર આવતા. તેમને કેળવણી પ્રત્યે અનુરાગ ખૂબ જ હતો. તેમણે અને તેમના નાના ભાઈશ્રી ભાનુશંકર પોપટલાલ ઓઝાએ તેમના વતન ઉમરાળામાં કન્યાશાળા તેમ જ મિડલ સ્કૂલને માટે ફાળો ઉધરાવનારાઓને અનેક રથે ફરવું ન પડે એટલા માટે બંને ભાઈઓએ મળી જોઈતી રકમ રેવેન્જાએ આપી વતન પ્રત્યેની જ્ઞાતિપત્ની હતી. આ રકમ અડધા લાખ જેટલી હતી. ઉપરાંત વતનને માટે બીજી પણ અડધો લાખ જેટલી એટલે એકઠે લાખ જેટલી રકમ આપી ઉમરાળાના ગૌરવ રૂપ બન્યા હતા. પૂનામાં પ્રો. જયશંકર પિતાંબરદાસ અતિથિગૃહને પણ તેમણે સારી એવી રકમ આપી છે. મુંબઈ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ સમાજને તેમણે સત્તર અઢાર હજારની રકમ ઉચ્ચ શિક્ષણ નિધિ માટે આપી છે અને દરેક પ્રસંગે સમાજને પાળી, પોષી પ્રકૃષ્ટીત કરેલ છે. આજે ઉચ્ચ શિક્ષણ નિધિ રૂ. ૪૦,૦૦૦ સુધી પહોંચવા પામેલ છે તે સ્વ. અમૃતલાલભાઈની જ્ઞાતિ સેવા અને કેળવણી પ્રત્યેના અનુરાગ પુરવાર કરે છે. ભાવનગરની પ્રેમશંકર ધનેશ્વર શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ બોર્ડીંગ તરફ તેમનો મદદ રૂપી પ્રવાહ અવિરત વહા જ કર્યો છે. આ ઉપરાંત વૈદ્યકીય સંસ્થાઓ, ઇસ્પીતાઓ, અનાથાશ્રમો, ધર્મસ્થાનો અને એવી અનેક બીજી સંસ્થાઓને તેમણે ઉદાર દીલથી મદદ કરી છે. આમ તેઓ દયા અને ઉદારતાના સાગર સમા હતા. સામાન્ય માણસમાંથી તેઓ ધનાઢ્ય ઉદ્યોગપતિ બન્યા હતા, છતાં તેમની રહેણી કરણી સાદી હતી અને ધનનો ઉન્માદ યત્નગત, અભિમાન વિલાસીતા કે અતડાપણું વગેરે તેમના હૃદયમાં સંચાર કરવા પામ્યા ન હતા. તેઓ મિત્રનસાર, મધુવાચી, વિનમ્ર અને અદ્વના સેવાભાવી જ છેક સુધી રહેવા પામ્યા હતા. તેમનાં ધર્મશીલતા અને ધર્મરાગ પણ એટલાં જ પ્રસંશનીય હતાં યજ્ઞ યજ્ઞાદિ, શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યજીની પધરામણી અને સરભરા, કથા કીર્તન, મંદિરો અને ધર્મસ્થાનોને ભેટ વગેરે અનેક ધાર્મિક સહકાર્યો કરી તેમની ધાર્મિક ભાવનાને ભવ્ય બનાવી હતી અને પાવન થયા હતા. તદ્ ઉપરાંત દેશ પ્રત્યેની, સમાજ પ્રત્યેની તેમની ફરજ બજાવવાનું તેઓ હરગીઝ ચૂક્યા નથી. તેમણે દેશની, રાજ્યની અને સમાજની પ્રવૃત્તિઓને પણ અપનાવી, પોષી, પૂરતું ઉત્તેજન આપ્યું. તેઓ તેમના કુટુંબીજનો પ્રત્યે પણ હંમેશાં અત્યંત માયાળુ, રનેહબીનું, શાંત વર્તન રાખતા અને જે કોઈ મિત્રો, સંબંધીઓ ધંધાદારીઓ તેમના પરિચયમાં આવતા તે બધા જ તેમના વ્યક્તિવધી પ્રસાવિત બનતા અને કુટુંબના બાળકોની પેટે ‘શેઠ દાદા’ તરિક સંબોધતા. એમનો રનેહ, એમનો ધીર ગંભીરતા વગેરેની તેમના પરિચયમાં આવતા સૌ કોઈના હૃદય ઉપર ઉડી જાય પડતી. તેઓ આજ પણ તેમનાં ભારોનાર વખાણ કરે છે. અને તેમનું પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિત્વ આજે પણ તેઓ યાદ કર્યા કરે છે. તેમના ધંધાદારી સાથીદારો અને મિત્રો તેમના અનેક ગુણોની મુકન કંઠે પ્રસંશા કરે છે. તેમનાં ધંધાદારી સાહસિકતા

તેઓ સૌ સંભારે છે. તેમની મુશ્કેલીઓમાં તેઓ આવીને માર્ગદર્શન આપતા, અને તેમને સાચે રાહે વળવા પ્રેરતા અને નિરાશા છોડી પ્રયત્નશીલ બનવા પ્રોત્સાહિત કરતા. આ બધાને માટે તેઓ તેમના પ્રત્યે કૃતજ્ઞતાની ભાવના અનુભવે છે. અને તેમના ગુણો યાદ કરી ભવનીની અને આદરપૂર્વકની અંજલીઓ આપે છે.

સ્વર્ગસ્થ અમૃતલાલભાઈએ કમાઈ જાણ્યું અને જીવી પણ જાણ્યું છે. તેમણે બિવિધ ઉપર રહેવા દેવાને બદલે જીવન દરમ્યાન જ જે કોઈ જ્ઞાન ધર્મ બજાવવો હોય તે બજાવી દીધો છે. અને એ રીતે જીવનને ધન્ય કર્યું છે. સંસારમાં અનેક જીવાત્માઓ આવે છે અને વિવિધ પામે છે. માત્ર થોડા જ એવા જાગૃતશાળી પુન્યાત્માઓ હોય છે કે જે ‘મરજીવા’ બને છે અને મૃત્યુ યાદ પણ જીવંત રહે છે અને અમર નામના મૂકી જાય છે સ્વ. અમૃતલાલભાઈ અમૃત રૂપ સમાન હતા અમૃત એ સંજ્ઞાવન છે. તેઓ દેહાવસાન બાદ પણ માનવ હૃદયોમાં વાસો કરી રહ્યા છે અને જીવન સાર્થક કરી અમરતા પામ્યા છે. આવા એક પ્રતાપી પુરુષાર્થી, પૂણ્યશાળી, દરિયાદિલ્લાનાં કામળ હૃદયના રનેહ ભૂતિ સમા શ્રી અમૃતલાલભાઈ ખરેખર સૌરાષ્ટ્રના કિંમતી રત્ન હતા.

દાનવીર શ્રી ઇન્દુલાલ દુર્લભજી ભુવા

શેઠશ્રી ભુવા ઇન્દુલાલ દુર્લભજી બંધુ પુરુષાર્થ, અવિચળ આત્મશ્રદ્ધા, અમૃત ધીરજ અને વિશિષ્ટ વ્યાપારી કુનેહ ધનાવતા ચીત્તલના પનોતા પુત્ર છે. શેઠશ્રીનો જન્મ અર્ધી સદી પહેલાં ચીત્તલમાં થયો હતો પણ તેમણે મુંબઈને પોતાની કર્મભૂમિ બનાવેલી છે અને આમ છતાં ચિત્તલને તેમણે કદીય વિસાયા નથી. પિતાશ્રી દુર્લભજી કરશનજી ભુવાની જીવજાયા નીચે તેમણે બ્રહ્મદેશમાં વ્યાપાર અને વાણિજ્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું અને ૧૯૩૦માં મેટ્રીક સુધીનો અભ્યાસ કર્યા પછી તેઓ ૨ દેશભક્તિથી પ્રેરાઈ સયાબ્રહ્માં જોડાયા. ધોલેરા સત્યાગ્રહમાં ભાગ લઈ તેમણે જલયાત્રા પણ કરી હતી, કપોળ જ્ઞાતિને વ્યાપાર વાણિજ્યમાં સાહસ વરેલાં છે શ્રી ભુવાએ બર્મા, કલકત્તા, મુંબઈ વગેરે રથે પોતાની વ્યાપારી શક્તિ અને કુનેહનો પ્રશંસનીય પરિચય કરાવેલો છે. વ્યાપારી સિદ્ધિ ઉપરાંત, માન, કીર્તી અને સૌજન્યપૂર્ણ વ્યવહારમાંથી પ્રાપ્ત થતી લોકોની ચાહના પણ તેમણે પ્રાપ્ત કરેલી છે. એમનું વ્યક્તિત્વ અનકરણીય રીતે વિસ્ફોટુ છે. પોતાની ઉડી સ્વચ્છ કદર કેમીક્સના ક્ષેત્રે જાળવેલી સિદ્ધિ મેળવી શેઠશ્રી ભુવાએ જાપાન જેવા ઔદ્યોગિક રીતે વિકસીત દેશવાસીઓનો ધંધાકીય સહયોગ મેળવેલો છે.

હાલમાં શેઠશ્રી જાપાની ભાગીદારીવાળી મુંબઈની ઇન્ડોનીયોન કેમિકલ કું. લી.નું સંચાલન કરી રહ્યા છે. ભારતના વિકસતા ગસાયનિક ઉદ્યોગમાં એમનો ફાળો છે. આવી ભારે ઔદ્યોગિક પેઢીના મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર જેવાં ઉચ્ચતમ સ્થાન પર તેઓ આજે બીરાજે છે એ તેમની પ્રશંસનાય સંચાલન શક્તિનો જીવંત પુરાવો છે.

વ્યાપારી ક્ષેત્ર અન્ય સામાજિક અને શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે શેઠશ્રીએ આપેલી સેવા સૌ કોઈના આદર અને પ્રશંસાને પાત્ર છે. અમરેલી કપોળ બોર્ડીંગના સંચાલન મંડળ, મુંબઈના શિક્ષણ પ્રસારક મંડળ, શીવાજીપાર્ક રપોર્ટ સ કલ્પ વિગેરેના સંચાલનમાં એમની શક્તિનો પરિચય સાંપડે છે. શેઠશ્રી ઇન્દુલાલે લાયન્સ કલ્પ મુંબઈના ડાય-

રેક્ટર તરીકે એ સંસ્થાના ઉપક્રમે યોગ્યથેક 'ચેરીટી ફાઈવ'ના ચેરમેન તરીકે રૂ. ૭૫૦૦૦ના કંવા ધારેલા બાંડોળને ૧,૫૫૦૦૦ જેટલું મોટું કરી આપ્યું છે. તેમણે ઇન્ટર નેશનલ લાયન્સ કલબના ઉપક્રમે જાપાન, જર્મની, ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાંસ વગેરે દેશોમાં "સાચા લાયન" તરીકેની સુવસ ફેલાવેલી છે.

શેઠશ્રી ઇન્દુલાલે ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ એમ્પાયર એન્ડ કોમર્સના સભ્યપદે રહી વ્યાપાર વાણિજ્યની યથાશક્તિ સેવા બજાવી હતી. તેઓ મુખ્યત્વે રહેણાં કલબના પલ્લુ પેટ્રોલ સભ્ય છે.

શેઠશ્રી ભુવાને વેપારમાં અતિઆવશ્યક એવી સાહસિકતા સ્વાભાવિક રીતે વરેલા છે. તાજેતરમાં એક વિશ્વવિખ્યાત જાપાની કંપનીના કોન્સોલિડેશનથી વડોદરામાં એક કેમીકલ પ્લાન્ટ નાંખવાનું આયોજન તેમણે કર્યું છે. આથી એમની સુંદર કાર્યશક્તિનો ઉદ્યોગ-પ્રિય જનતાને અનુપમ લાભ આવશ્યક મળશે.

શ્રી છગનબાપા

વિચાર અને આચાર વચ્ચેનું અંતર વધતું જાય છે અને જીવન માટેનો માનવનો સંઘર્ષ દિવસાનુદિવસ ઉગ્ર બનતો જાય છે એવા આજના સંઘર્ષકાળમાં કીર્તિની જરાય લાલસા વગર સમાજકલ્યાણ-અર્થે સેવામય જીવન જીવી જનાર છગનબાપાના નામે જાણીતા થયેલ સ્વ છગનલાલ પારેખ, વાસ્તવમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં કહ્યું છે તેમ યોગ યુક્તો વિશુદ્ધાત્મા હતા. કર્મ કરવા છતાં કર્મથી નિલેપ રહીને તેમણે મૃત્યુપર્યંત પચીસ વર્ષ સુધી મુક્તપણે અખંડ સેવાધર્મ બજાવી વર્ણશ્રમ ધર્મની સુપુત્ર સંસ્કૃતિને પુનઃ ચેતનવંતી કરી જે યુગલક્ષીવળાંક આપ્યો છે એનું સાચું મૂલ્યાંકન તો કદાચ કોઈ ભાવિ ઇતિહાસકાર જ કરશે.

પૂ. ઠક્કર બાપાની પેઢે પોતાના કર્મ-ધર્મયુક્ત અનેકવિધ સેવા-કાર્યોથી સમસ્ત લોકાણાસમાજમાં પૂ. બાપાનું લાડીલું નામાભિધાન પામેલા છગનબાપાનો જન્મ રાજકોટમાં ઈ. સ. ૧૮૯૩ના જૂનની ૨૦મીએ થયો હતો. જ્યારે અગિયાર વયની નાની વયે તેમની હરોળના બાગકો-વિદ્યાર્થીઓ શેરીઓમાં રખડતા હતા ત્યારે આ કિશોર નકલંગ મહાદેવના મંદિરમાં જઈને બેસતો ને નરસી મહેતાનું જાણીતું ભજન 'મારી હૂડી સ્વીકારો મહારાજ રે...' ગાઈને જીવનનો આનંદ મેળવતો. રાજકોટમાં મેટ્રીક સુધીનો અભ્યાસ પૂરો કરીને સત્તર વયની વયે તેઓ કલકત્તા ગયા ને એએક વર્ષ એક પારસી ગૃહસ્થને ત્યાં નોકરી કર્યા પછી થોડા વરસ ભાગીદારીમાં ધંધો કર્યો. પણ અંતે તેમાં ખોટ જતાં એ ધંધો બંધ કર્યો. આમ છતાં આ ભાગીદારીનું દેવું પાછળથી પાછળ પાછળ ચૂકવી તેમણે પોતાની નીતિપરાયણતાનો સૌને ખ્યાલ આપ્યો.

ભાગીદારી ધંધાના અનુભવ પછી ૧૯૨૯-૩૦માં તેમણે સ્વતંત્રપણે કમિશન એજન્ટનો ધંધો શરૂ કર્યો ને આ જ અરસામાં તક મળતાં તેમણે કોલિયરીના ધંધામાં અંપલાયનું ને પુરૂષાર્થ સાથે પ્રારબ્ધનો યોગ આવી મળતાં તેમણે ઉત્તરોત્તર ધંધામાં ઝડપી પ્રગતિ સાધી. આમ ૧૯૪૮માં પૂર્વસંકલ્પ અનુસાર તેઓ સમાજસેવાર્થે ધંધામાંથી નિવૃત્ત થયા ત્યારે તેઓ જ્ઞાત ખાણોના ભાગીદાર હતા તે ૨૧ જેટલી કંપનીઓના ડિરેક્ટર હતા. પરંતુ જેમ સર્પ કાંચળી બિતારી નામે એમ આ બધા કાર્યભારની વહેવારુ જોગવાઈ કરીને

તેઓ નિવૃત્ત થયા. આ દરમિયાન ૧૯૪૭માં તેઓ સરકાર તરફથી કોલિયરી ઉદ્યોગના પ્રતિનિધિ તરીકે જીનીવા પરિષદમાં હાજરી આપવા ગયા ત્યારે તેમણે યુરોપનો પ્રવાસ કરી ત્યાંના જીવનનો અને પરિસ્થિતિના ખ્યાલ મેળવ્યો હતો. આ પ્રવાસે જતાં માર્ગનાં કરાંચી ખાતે તેમના સન્માનનાં એક સતારુંલ યોગ્યથે ત્યારે એ વિરક્ત પુરુષે કંઠી દીધું કે 'હું માન લેવામાં નહિ, આપવામાં મનું છું' આ શબ્દસિદ્ધાંતને મૃત્યુપર્યંત વળગી રહ્યા. અનેક સંસ્થાઓ તેમણે સ્થાપી, અનેક સંસ્થાઓને પગભર કરી ને અનેક સંસ્થાઓ માટે તેઓ સર્વસ્વ પ્રાણસમાન બન્યા. આવ છતાં તેમણે ન તો કેઈ સંસ્થાનું પ્રમુખપદ લીધું કે ન કોઈનું ચે માનપત્ર સ્વીકાર્યું. એટલું જ નહિ, જીવનમાં આવા એ પ્રસંગોએ તો આ માનપત્રની વાતયા તેઓ રડી ઉડ્યા હતા. આસામના જૂકંપમાં, અંગરના જૂકંપમાં અને દેશના ઇટોકરીના અનેક પ્રસંગોમાં તેમની સેવાઓ મહેકી દીધી છે.

શ્રી પ્રવીણચંદ્ર વ. ગાંધી

વ્યાપારી અને બેઝીમવર્તુળોમાંનું એક લોકપ્રિય નામ તે શ્રી પ્રવીણચંદ્ર વ. ગાંધી. જાહેર જનતાની સેવાભાવથી પ્રેરાયેલા "પ્રવિણભાઈ" આજના પ્રગતિશીલ બેંકોમાં આગવું સ્થાન ધરાવે છે.

શ્રી પ્રવીણભાઈના જન્મ ૧૯૨૨માં થયો હતો. દેના સંસ્થાઓના સ્થાપક શ્રી દેવકરણ નાનજીના તેઓ દૈલિત્ર થાય. કોલેજ જીવનનો અનુભવ લઈ, એમણે નાનાવયે જ બેંકોગણેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો, અને પોતાના મામા દેના બેંકના સ્થાપક અધ્યક્ષ શ્રી પ્રાણલાલ દેવકરણ નાનજીના જમણા હાથ જેવા બની રહ્યા. થોડાક જ સમયમાં એમણે વ્યવસાયી બેંક તરીકે સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી અને ચોવીસ વર્ષ સુધી દેના બેંકના મેનેજિંગ ડાયરેક્ટરનું પદ શોભાવ્યું. ૧૯૬૭માં બેંકો ઉપર સામાજિક નિયંત્રણ આપ્યું ત્યારે તેઓ બેંકના અધ્યક્ષ તરીકે ચૂંટાયા, હમણા બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ થતાં, તેઓ દેના બેંકના કરોડાડિયન તરીકે અધિકાર બોગવે છે.

હાથમાં લાંબેલા કામને પુરું કરવાની એમનામાં ચીવટ છે. સતત પરિશ્રમથી એ થાકતા નથી. સાહજિક નેતૃત્વ અને પ્રજા શીક્ષના એમના વ્યક્તિત્વનાં ઉમદા પાસા છે. ખંત, ઉસાહ અને સ્ફુર્તિથી એમણે દેના બેંકને અદ્યતન, સવ લક્ષી, પ્રગતિશીલ તેમજ સમાજ-સેવાની ભાવ પ્રાણી બેંકિંગ સંસ્થા તરીકે વિકસાવી છે, ને આજે દેશની પ્રથમ દશ વ્યાપારી બેંકોમાં એનું માનભર્યું સ્થાન છે.

દેશના વ્યાપારી અને ઔદ્યોગિકજીવ માં એમનો રસ ઉડે છે, ને એમનું પ્રદાન મણુનાપાત્ર છે. અનેક વ્યાપારી અને ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓના અગ્રણી તરીકે તેમણે યશસ્વી કમગીરી બજાવી છે. ૧૯૬૨માં ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ એમ્પાયરના અને ૧૯૬૩માં એલ ઇન્ડિયા એસોસિએશન એન્ડ ઇન્સ્ટ્રીક્ટના તેઓ પ્રમુખ હતા ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ એમ્પાયરની સમિતિ પર લગભગ દોઢ દાયકાથી વિશેષ સક્રિય સેવા આપ્યા બાદ તેઓ એના આજીવન દરમિયાન તરીકે નિયુક્ત થયા છે. એમ્પાયરના પ્રમુખપદના વર્ષ દરમિયાન તેમણે ભારતના અર્થ-તંત્રમાં લઘુ ઉદ્યોગોના મહત્વ તથા તેમનો વિકાસ સાધવા માટે જરૂરી પગલાં પ્રથમે રાખ્યાં લક્ષ દોરવા મુખ્યમાં લઘુ ઉદ્યોગ પરીપદ

જામનગર તાલુકા સહ. ખ. વે. સંઘ લી.

સીટી ડીરવેન્શરી પાસે,

ટેલીફોન નં. ૮૨૬

જામનગર.

રજીસ્ટર નં. ૧૫૭૫...તા. ૨૬-૧-૫૮

સંઘ સહકારી મંડળીઓ તથા ખેડૂતભાઈઓને બેળસેળ વખરના ખાત્રીલાયક રસાયણિક ખાતરો, ડાય એમોનીયમ ફોસ્ફેટ, યુરીયા, સુપર ફોસ્ફેટ મિશ્ર ખાતરો તથા સુધરેલા હાઈબ્રીડ ખીયારણો, જંતુનાશક દવાઓ તેમજ દવા છાંટવાના પગપો અને જીવન જરૂરી-માતનાં અનાજ, ખાંડ, સીંમતેલ વીગેરે પૂરા પાડે છે.

„ ફરેક સભ્યોને શેર ઉપર હટકા ડીવીડન્ડ આપવામાં આવે છે.

„ રેનલેસ રટીલનું એક એક વાસણ આપવામાં આવેલ છે.

„ ખાસ સભ્ય મંડળીઓએ સંઘમાંથી ખરીદેલ ખાતરો ઉપર ફર દેને રૂ. ૧૫ મુજબ બોનસ આપવામાં આવે છે.

જરપાઈ શેરહોડોળ. રૂ. ૩૭૮૫૦

સરકારશ્રીનો શેર ફાળો. રૂ. ૧૧૦૦૦

અનામત હોડોળ. રૂ. ૮૩૩૦૦

અન્ય હોડોળ. રૂ. ૩૭૮૬૩

મનસુખલાલ જી. બાદ

મેનેજર

સુધરજી ડી. મેસવાણીયા

પ્રમુખ

શ્રી પોરબંદર તાલુકા સહકારી

ખરીદ-વેચાણ સંઘ લી.

પોરબંદર

ફોન નં. ૩૮૫

વસુલ આવેલ શેરહોડોળ રૂ. ૭૦૬૭૦

સભ્ય સંખ્યા ૧૬૪

નામદાર સરકારશ્રીનો રૂ. ૨૧૪૭૦

મંડળીઓ ૪૭

સહકારી મંડળીઓના રૂ. ૪૦૩૦૦

સરકારશ્રીના સભ્ય ૧

વ્યક્તિગત રૂ. ૮૬૦૦

વ્યક્તિગત ૧૧૬

અનામત હોડોળ રૂ. ૫૧૪૪૩-૬૬ કાર્ય હોડોળ ૨૮૬૦૭૩-૭૭

સંઘ તાલુકા લેવલે ખાતર, બિયારણ તથા જંતુનાશક દવાઓનો વેપાર કરે છે.

વાહીલાલ મણીલાલ મહેતા જવાભાઈ કાળાભાઈ ઓડેદરા

મેનેજર

પ્રમુખ

Phone : 62

Grams : CERAMICS

N. C.

NARENDRA CERAMICS

VANKANER.

Manufacturers of :-

Fire, Bricks & Special Refractories

નરેન્દ્ર સીરેમીકસ

વાંકાનેર.

Bombay office :-

123-125 Mahatma Gandhi Road

Phone Nos. : 251054

Fort, BOMBAY-1 BR.

255048

બોલાવી હતી. અને એ રીતે અગ્રક્રમ વિભાગોને સહાયતા પાનાવાની જરૂરત તરફ સૌ પ્રથમ આંખળી ચીંધી હતી.

શ્રી પ્રવીણભાઈ, ફેડરેશન ઓફ ઇન્ડિયન ચેમ્બર્સ ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીની સમિતિના એક અગ્રપદ ધરાવતા સભ્ય છે. ૧૯૬૭માં ફેડરેશનને ઉપક્રમે ભારતીય ઔદ્યોગિક પ્રતિનિધિમંડળના સભ્ય તરીકે તેઓ નામના ગયા હતા, અને હજીયે તેઓ ઇન્ડિયા-જાપાન બિઝનેસ કો-ઓપરેશન કમિટિના સભ્ય તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે. ૧૯૬૬ ના મે-જુનમાં તેમણે ફેડરેશન તરફથી નિમાયેલા પ્રતિનિધિમંડળના સભ્ય તરીકે લેટિન અમેરિકાના દેશોની મુલાકાત લીધી હતી અને ઇસ્ટબૂલ, તુર્કીમાં ભારાયેલી ઇન્ટરનેશનલ ચેમ્બર ઓફ કોમર્સના ૨૨મા અધિવેશનમાં તે સંસ્થાના પ્રમુખ તરીકે હાજરી આપી હતી.

ચાલુ વર્ષે (૧૯૬૬) તેઓ ઇન્ટરનેશનલ ચેમ્બર ઓફ કોમર્સની ઇન્ડિયન નેશનલ કમિટિના અધ્યક્ષપદે ચુંટાયા છે. તેઓ એલ ઇન્ડિયા શીપર્સ કાઉન્સિલના પણ અધ્યક્ષ છે.

તેઓ ઇન્ડિયન બેન્કર્સ એસોસિએશનની કાર્યાવાહક સમિતિના સભ્ય છે. ઇન્ડિયન ઇન્ડસ્ટ્રીયુઝ ઓફ બેન્કર્સના ફેરો તથા કાઉન્સિલના સભ્ય છે, અને રિન બેંક ઓફ ઇન્ડિયાની બેંકર્સ ટ્રેનિંગ કોલેજની સલાહકાર સમિતિના સભ્ય છે.

આ ઉપરાંત અનેક પ્રાદેશિક, શાસકીય અને અખિલ ભારતીય નહર સંસ્થાઓમાં પણ એમની ભૂતકાલિન વર્તમાન માનવસેવાઓ નોંધપાત્ર છે. બોમ્બે પોર્ટ ટ્રસ્ટ, બોમ્બે કસ્ટમ્સ એડવાઇઝરી કમિટી, સેન્ટ્રલ ડાયરેક્ટ ટેક્સિસ એડવાઇઝરી કમિટિ, બોમ્બે ટેલિફોન એડવાઇઝરી કમિટી, નહારાટ્ટ રોડ ફાર્માન્સિયલ કોર્પોરેશન, નહારાટ્ટ રોડ ટ્રાન્સપોર્ટ એડવાઇઝરી કમિટિ, મુજરાતરોડ ફાર્માન્સિયલ કોર્પોરેશન, મુજરાત રોડ પ્લાનિંગ એડવાઇઝરી બોર્ડ, એક્સપોર્ટ, ફેક્ટિ એન્ડ ગેરંટી કોર્પોરેશન વગેરે સંસ્થાઓમાં આપની સેવા ખાસ ઉલ્લેખનીય છે.

સામાજિક અને સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓને સમાવતા એક વિશાળતર ક્ષેત્રમાં પણ એમનો એટલો જ રસ છે. તેઓ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા એસોસિએશન-એસોસિએશનના પ્રમુખ હતા. ઇન્ડિયન નેશનલ થિયેટરના પ્રમુખ છે, અને ભારતીયવિદ્યા ભવન, શ્રી બ્રહ્મ ભારતીય સમાજ, સર હરકિશનદાસ નરોત્તમદાસ હોરપાટલ તથા બીજા અનેક સંસ્થાવતી અને લોકકલ્યાણકારી સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક ટ્રસ્ટોના ટ્રસ્ટી છે. તેઓ રોટરી પ્રવૃત્તિમાં પણ ઉત્સાહભર્યા ને સક્રિય ભાગ લે છે અને આ વર્ષે રોટરી કલ્પ ઓફ બોમ્બેના ઉપપ્રમુખ તરીકે ચુંટાયા છે. આજના જમાનામાં વ્યવસાયી અપ્રણીઓમાં બહુ ઓછા, પ્રવીણભાઈના માફક ઔદ વયની પરિપક્વતા અને યોવનતા નક્કર આશાવાદનો સુભગ સમન્વય ધરાવતા હશે. વ્યવહાર અને વર્તનમાં સૌમ્ય ને સૌજન્યશીલ તથા કાર્ય કરવામાં રકુર્નિલા શ્રી પ્રવીણભાઈ સમક્ષ હજીયે વધુ ને વધુ જીજ્ઞાસાવિ પથરાયેલું પડ્યું છે.

શેઠશ્રી હરજીવનદાસ વિક્રલદાસ

સમાજ અને રાષ્ટ્રની મૂક સેવા કાજે સંપત્તિની સરિતાને વહે-વહાવી સમાજમાં જ્ઞાન, માન અને ગૌરવવંત સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર

શેઠશ્રી હરજીવનદાસ વિક્રલદાસ આરદાનવાલાનો જન્મ કદાચુનિવાસી શેઠશ્રી વિક્રલદાસ ધનજીભાઈને ત્યાં જામનગર મુકામે ધર્મગ્રામી સંસ્કારી, માતૃશ્રી રતનબાઈના કુંબે વિ. સં. ૧૯૬૮માં થયો હતો. નાના પાયાના ઉદ્યોગથી જીવનની શરૂઆત કરી આજે મુજરાતના અગ્રગણ્ય ઉદ્યોગપતિનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલ છે, જે સાહસિક વૃત્તિ, ધંધાની કુનેહ અને પ્રમાણિકતાના ત્રિવેણી સંગમનું પરિણામ છે.

જામનગરમાં વેપારીઓનું સંગઠન કરી સીડઝ એન્ડ ગ્રેઈન મરચન્ટ એસોસિએશન, શીંગદાણાના વાયદા માટે રીંગ, બોમ્બેના વાયદા માટે બોમ્બે કેક એસોસિએશન મરચન્ટ ઉપરાંત બીજા અનેક નાની મોટી સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. ઉપરાંત ધી બેંક ઓફ ઇન્ડિયા લી. જામનગરની સ્થાનિક કમિટિના ચેરમેન પદે રહીને બેંકને વિરાટ સ્વરૂપ આપ્યું છે ઉપરાંત અનેક પેઢીઓમાં (કંપનીમાં) ડાયરેક્ટર પદે રહીને જામનગરના નાનિર્માણમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે.

શ્રી જામનગર પાંજરાપોળ, શ્રી આબ્દુલ્લાવા અનાથ આશ્રમ, લાયન્સ કલબ ઉપરાંત અનેક સામાજિક સંસ્થાઓને નવચેતન આપી સર્વાંગી વિકાસમાં આપનો અમૂલ્ય ફાળો સંસ્થાઓના સહભાગ્યે સાંપડી રહ્યો છે.

તેમના પૂ. પિતાશ્રી શેઠશ્રી વિક્રલદાસ ધનજીભાઈ આરદાનવાલાની કાયમી સ્મૃતિ જળવાઈ રહે તેવા હેતુથી “ શેઠશ્રી વિક્રલદાસ ધનજીભાઈ આરદાનવાલા ચેરિટી ટ્રસ્ટ ” રૂપી પરચની સ્થાપના કરી છે. આ પરચમાંથી સમાજના દરેક વર્ગ નીર પીને પોતાના જીવનનો સર્વાંગી વિકાસ સાધી રહ્યા છે, શેઠશ્રી વિક્રલદાસ ધનજીભાઈ બાલ-મંદિર, દવાખાતું, રતનબાઈ કન્યા વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી છે. ઉપરાંત ડી સી. સી. હાઇસ્કૂલ, કોસર્સ એન્ડ લો કોલેજની સ્થાપના કરવામાં આપશ્રીએ સક્રિય ભાગ ભજવ્યો છે.

અ. સૌ. લીલાવંતીનું આરદાનવાલાએ આપના દરેક કાર્યમાં સાથ, સહકાર આપીને આરદાનવાલા કુટુંબના નામને જામનગરના ઇતિહાસમાં સુવર્ણ અક્ષરે મુકેલ છે.

સ્વ. શ્રી કુલચંદ પરશોતમ તંબોલી

ધર્માતુરાગ અને સેવાભાવનાથી જેમનું જીવન ઉજ્જવળ હતું. જેન સમાજને અને બીજા અનેક સામાજિક સંસ્થાઓને જેમની સેવાનો લાભ અહર્નિશ મળતો રહેતો. મુજરાતભરમાં સુપ્રસિદ્ધ ઉદ્યોગપતિ અને જાણીતા દાનવીર આગેવાન તરીકે યશસ્વળ પ્રાપ્ત કરનાર શેઠશ્રી કુલચંદભાઈ તંબોલીનો ઇ. સ. ૧૮૯૯માં જામનગર જિલ્લાના જામવણથલી મુકામે એક જૈન સુખી ગૃહસ્થને ત્યાં જન્મ થયો.

તેમના જન્મ પછી પિતાની આર્થિક સ્થિતિ નબળી બનતી ગઈ. કુલચંદ અભ્યાસ કરવાની શુદ્ધિ હતી, તમજા હતી પણ વિદ્યા ઉપાર્જન કરવાને બદલે અર્થઉપાર્જન કરવાની હાકલ કરતી હતી નાની વયમાં જ કૌટુંબિક જવાબદારીઓ પોતાને શીરે આવી પડી. યૌદ વર્ષની નાની ઉંમરે કલકત્તા ગયાં અને એક વાસણના વેપારીને ત્યાં નોકરીથી ધંધાકીય જીવનની શરૂઆત કરી. નોકરીની શરૂઆત વખતે ભાવીનું નિર્માણ કાંઈ બળ્યું નહોતું પણ આગળ

જતાં મંત, નિષ્ઠા અને કુનેહથી માત્ર એ વર્ષના ટૂંકા માળામાં એજ વ્યાપારી પેઢીમાં ભાગીદાર બન્યા; અને પોતાની વીશ વર્ષની ઉંમરે ધંધાની સફળતા કારણે પેઢીનો તમામ વહીવટ પોતે સંભાળ્યો.

ઉલ્લોગના સંચાલનની કાબેલિયતે વેપારી જગતમાં તેઓ ધણું મોટું માન અને આદર પામ્યા.

વેપારમાં સાહસિકતા અને ઉદારતાના ગુણોએ તેઓ દિન-પ્રતિ-દિન પ્રગતિ કરતા ગયાં અને ૨૭ વર્ષની ઉંમરે જ કલકત્તામાં તેમણે ભારત એલ્યુમીનીયમ વર્ક્સ નામનું વાસણનું કારખાનું સ્થાપ્યું અને વેપારી આલમમાં નામના મેળવી.

સૌરાષ્ટ્રમાં પણ આ ધંધાની સારી તકો દેખાતા, અઢાર વર્ષના કલકત્તાના વસવાટ પછી, સૌરાષ્ટ્રમાં આવીને અહીં પણ ઔદ્યોગિક એકમેના મંડાણ શરૂ કર્યા.

પોતાની ૩૩ વર્ષની ઉંમરે સને ૧૯૩૨માં રાજકોટમાં ધી જ મેટલ વર્ક્સના નામથી ગુજરાતભરમાં સૌ પ્રથમ પીત્તળના વાસણ બનાવવાનું કારખાનું સ્થાપ્યું અને ૨૭ વર્ષ સુધી તેનું સંચાલન કર્યું. ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે ખીણ ધણી આપટમો તેમણે ઉભી કરી. ભારતભરમાં ચાંદીના વેપારમાં પણ તેમણે ધણી મોટી નામના મેળવી હતી.

સાહસિકતા અને ઉદારતા તેમના લોહીમાં રમેરગમાં વણાઈ ગયેલા.

વ્યાપાર ઉલ્લોગની નિપુણતાની સાથે સાથે શ્રી કુલચંદ્રભાઈમાં સમાજસેવાની ધગશ પણ નાનપણથીજ જળી હતી. સમાજને વિકાસ સાધી શકે એવા પ્રગતિશીલ વિચારોને સમજવા તથા અપનાવવા તેઓ હમેશાં પ્રયત્નશીલ રહેતા; અને તેથી જ તેઓએ જામનગર મ્યુનિસિપાલિટીમાં પ્રમુખ તરીકે એકધારી ૭ વર્ષ સુધી સેવા આપી હતી.

સૌરાષ્ટ્ર વિધાનસભા અને મુંબઈ-વિધાનસભાના કોંગ્રેસી ધારાસભ્ય તરીકે પણ સાઈ એવું કામ કર્યું હતું. ઉપરાંત નવાનગર એમ્બર એન્ડ કેમર્સના પ્રમુખ તરીકે અને સૌરાષ્ટ્રની અનેકવિધ સંસ્થાઓના અગ્રણી તરીકે રહીને સારી એવી હુક આપી હતી.

સ્વ. ના ઉદાર અને દાનેશ્વરી સ્વભાવથી ભારતની તમામ ગુજરાતી પ્રજામાં તેઓ લોકપ્રિય બન્યા હતા. જૈન સમાજમાં દાનેશ્વરી દષ્ટાંત તરીકે મુનિવર્યો અને મહાત્માઓ તેમને દાખલો આપતા હતા.

દાન-ધર્મ, ચારિત્ર્ય અને સાહસિકતાના વિશિષ્ટ ગુણોથી તેઓ સમાજના દરેક ક્ષેત્રમાં એક પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ તરીકે આગળ આવ્યા હતા.

જામનગર કોંગ્રેસનો ગઠ એકધારે વીશ વર્ષ સુધી અજબ રાખવામાં તેમનો અગ્રગણ્ય ફાળો રહ્યો છે. આવા આ કર્મવીર ૭૧ વર્ષની ઉંમરે તા. ૧૩-૧૦-૬૬ ના રોજ સ્વર્ગવાસી થયાં. જામનગરની પ્રજાએ તેમને આપેલી અંજલી તેમના જવલંત વિજયનો પુરાવો છે.

શ્રી ત્રીભોવનદાસ દુર્લભજી પારેખ

શ્રી ત્રીભોવનભાઈ (પરપુલાઈ) ભાવનગરના વતની છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ નહિ લીધું હોવા છતાં ઉચ્ચ શિક્ષણપ્રેમી છે. માતા-પિતાના

ધર્મ, વિવેક અને વ્યવહારકુશળતાના સંસ્કારના સીંચનથી પ્રભુભક્તિ, ગુરુભક્તિ, કુટુંબભક્તિ અને વ્યવહારકુશળતાના તેમના જીવનમાં જે દર્શન થાય છે તે અનુકરણીય અને અભિનંદનીય છે.

વડીલબંધુ સ્વ. યુનીભાઈએ ભારનગરમાં ટી. સી. બ્રધર્સને નામે લોખંડ, પાઈપ, રંગ વિગેરે ધંધાની દુકાન સ્થાપી-જમાવી જેને તેમણે વિશાળ પાયા ઉપર મૂકી, વેરાવળ-મહુવા-મુંબઈ વિગેરે રથજે શાખાઓ સ્થાપી વ્યાપારીક્ષેત્રે અગ્રગણ્ય-નિષ્ઠાવાન વ્યાપારી તરીકે કીર્તિ સંપાદન કરી છે, તે આપની કાર્યદક્ષતા બતાવે છે.

અગ્નરા તીર્થમાં જોજનશાળા સ્થાપી સંગીન પાયા પર મૂકી આપી જે યાત્રાળુઓને ઉપયોગી બની છે, તેનો યશ તેમને અને તેમના કુટુંબીજનોને ફાળે જાય છે અને તે તેની ધર્મભવના બતાવે છે. તદુપરાંત વર્ષોથી શ્રી સિદ્ધલેખ જૈન બાળાશ્રમ-પાલીતાણા અને ભાવનગરના શ્રી ગોડીજી પાર્શ્વનાથ જૈન દેરાસરની કમિટીમાં રહીને આપી રહ્યા છે.

તેમના વડીલબંધુ સ્વ. યુનીભાઈએ તથા આપશ્રીએ જીવનપર્યંત અનેક સંસ્થાઓ હૃદયમાં સ્થાપી પ્રેરણા, માર્ગદર્શન અને કિંમતી સહાય આપી છે. જેની હૃદયના ભાવપૂર્વક નોંધ લેતા આનંદ થાય છે. તેમના કુટુંબીજનોનો ધર્મ તેમજ સમાજની પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરણાદાયક ફાળો હમેશાં રહેતો આવ્યો છે. આપીને છુટી જવું-કર્તવ્ય પરાયણ રહેવું એવા સદ્ગુણોથી ભરેલું તેમનું જીવન છે. વિવેક, અતિથિસત્કાર, સાધર્મિકભક્તિ, સૌજન્યતા, વ્યવહારકુશળતા, સાદાઈ અને ધર્મપરાયણતાના સદ્ગુણોના આપના જીવનમાં દર્શન થાય છે, તે ખરેખર પ્રશંસનીય છે.

વડીલ બંધુના સુપુત્રો-તેમના સુપુત્રો અને કુટુંબીજનો વડીલોના પંથે ચાલી સમાજ-ધર્મ-વ્યાપાર ક્ષેત્રે જે સૌરભ પ્રસારી રહ્યા છે તે વડીલોના સંસ્કાર અને પુણ્યાઈની પ્રતીતિ છે.

આવા સૌના પ્રણેતા-વડીલ નાયક ભાવનાભરેલા શ્રી ત્રીભોવનદાસ દુર્લભજી પારેખ આપણું ગૌરવ છે.

શ્રી લક્ષ્મીચંદ દુર્લભજી શાહ

સહૃદયી, વિનમ્ર અને પરાપકારીવૃત્તી ધરાવતી એક સૌજન્ય-મૂર્તિ સમા શ્રી લક્ષ્મીચંદભાઈ ધાર્મિક, શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક ક્ષેત્રે તન, મન અને ધનથી પોતાની સેવાઓ ધણા વર્ષોથી આપતા રહ્યા છે. ઉચ્ચ કેળવણીક્ષેત્રે સૌરાષ્ટ્રમાં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની ભાવનગરમાં શાખા ખોલવા માટે તેમણે સફળતા મેળવી છે. તેમના બંધુ સ્વ. મણિલાલ દુર્લભજી શાહના સ્મરણાર્થે શ્રીમતી જયાબેન મણીલાલ તથા તેમના પુત્ર શ્રી શીરીષભાઈએ રૂ. ૧૨૫૦૦૦ (સવાલાખ) અને શ્રી લક્ષ્મીચંદભાઈએ રૂ. ૫૧૦૦૦ નું દાન આપેલ છે. શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના ખીલ્દીગતું બાંધકામ અત્યારે શરૂ થઈ ગયું છે.

આ ઉપરાંત તેઓત્રીના પૂજ્ય પિતાશ્રીના સ્મરણાર્થે શ્રી આણંદજી પુરશોત્તમ જૈન સાર્વજનિક દવાખાનાના શ્રી દુર્લભજી મૂળચંદ પેથોલોજી વિભાગ ચાલે છે અને તે અંગે પણ તેમણે સારી એવી રકમનું દાન આપેલ છે.

તેઓશ્રી ધાર્મિક, શૈક્ષણિક અને સામાજિક ક્ષેત્રે નીચેની

સંસ્થાઓ સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલા છે.

શ્રી ગોધારી જૈન મિત્ર મંડળના ઉપપ્રમુખ છે.

શ્રી તાલધ્વજ જૈન વિદ્યાર્થીગૃહમાં ટ્રસ્ટી તરીકે સેવા આપે છે.

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની કાર્યવાહક સમીતીના સભ્ય છે.

શ્રી ગોડીજી જૈન દેરાસર (મુંબઈ)ના છેલ્લા ૧૮ વર્ષથી ટ્રસ્ટી છે અને તેમાં તેમણે ૧૪ વર્ષ મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી તરીકે સેવા આપી છે.

શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સના એક્ઝીક્યુટીવ કમીટીના સભ્યપદે છે.

શ્રી લક્ષ્મીચંદ્રભાઈ મુંબઈ સીલક મરચન્ટસ એસોસિએશનના મંત્રપદે છે. ૨૦ વર્ષ રહી પોતાની ધંધાકીય આવડત અને જ્ઞાનનો લાભ આપી રહ્યા છે. તેઓ ઉદ્યોગપતિ હોય વ્યાપારી-ક્ષેત્રે પણ તેઓએ સારી એવી પ્રતિષ્ઠા અને કીર્તિ સંપાદન કરી છે. ધંધાના વિકાસ અર્થે હજુ એ વરસ પહેલા જ વિદેશની મુસાફરી કરી ઉપયોગી માહિતી અને અનુભવ લઈ આવ્યા છે.

સામાજિક ક્ષેત્રે પણ તેઓ પોતાની સેવા અર્પવામાં આગળ રહ્યા છે.

ભાવ ગરમાં શ્રી નાનભાઈ ઝવેરી મેમોરીયલ લાયન્સ પોલી-ક્લબીકમાં રૂ. ૦૦૦૦૦નું દાન આપવાની જાહેરાત થોડા સમય પહેલા જ કરેલ છે.

માયાજી મીલનસાર અને લાગણીપ્રધાન સ્વભાવ ધરાવતા શ્રી લક્ષ્મીચંદ્રભાઈ ધાઈનું પણ યથાશક્તિ કામ કરી આપવાની ભાવનાવાળા છે.

કેળવણીક્ષેત્રે તેમનું મન ખુબ જ ઉદાર જોવા મળે છે.

મધ્યમ અને સીક્રતાવર્ગ માટે તેમના અંતરનો ખુલ્લો કાયમ માટે કામજા હોય છે.

સેવાનું ક્ષેત્ર તેમની આચારની બહુ જ તંદુરસ્તી ન કહી શકાય તેવી તબીબતે પણ તેમણે જ જાળવ્યું છે એ એમની સેવા-ભાવના પુરવાર કરી જાય છે.

શ્રી જયંતભાઈ માવજીભાઈ શાહ

પરિશ્રમ અને પુરુષાર્થને બળે નિરંતર આગળ ધપનારા કેટલાંક વિરલાઓની સમાજને જે ભેટ મળી છે તેમાં શ્રી જયંતભાઈને ગણી શકાય. સાધારણ પરિવારમાં જન્મ લઈ શ્રી જયંતભાઈ આપમળે પોતાને મળેલા ટાંચા સાધનોનો સંપૂર્ણપણે સદુપયોગ કરી શિક્ષણને ક્ષેત્રે આગળ વધ્યા. દિવસનાં વીસ વીસ કલાક જેટલો પરિશ્રમ કરી શ્રેષ્ઠ ગુણો સાથે ૧૯૫૨માં બી.કોમની પદવી પ્રાપ્ત કરી. જીવનમાં કાંઈક કરી છુટવાની તમન્નાવાળા શ્રી જયંતભાઈ ૧૯૫૫માં સી.એ. થયા અને મુંબઈમાં કાલખાદેની રોડ ઉપર જયંત એમ શાહ નામની કું. શરૂ કરી.

આલ્પકાળથી જ ધર્મપરાયણ કુટુંબના ઉચ્ચ સંસ્કારો તેમને વારસામાં મળેલા એટલે કેળવણી અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ તરફ છેક અય્યપણથી ખેંચાયા. એક સંજ્ઞન પુરુષમાં હોવા બોધતા સદ્-ગુણોનો તેઓશ્રીમાં સંપૂર્ણપણે સમન્વય થયેલો છે. માતાપિતાના ઉચ્ચતમ સંસ્કારોની પ્રાપ્તિ તથા પોતાની સહૃદયતા દ્વારા સમાજ-

કલ્યાણ અર્થે તેઓશ્રી હંમેશાં દાનનો પ્રવાહ સતતપણે વહેવડાવતા જ રહ્યા છે.

તેમના નેતૃત્વ હેઠળ કેળવણીના અનેક કેન્દ્રો વિકસતા રહ્યા છે. એમના માર્ગદર્શન અને સહયોગ હેઠળ ઘણી સંસ્થાઓ, સામાજિક અને ધાર્મિક ટ્રસ્ટો પ્રગતિને પંથે પ્રયાણ કરી રહ્યા છે. ઓડીટર તરીકેનું તેમનું સફળ સંચાલન ખરેખર તેમના નામને યશનામી કરે છે.

જૈન સમાજમાં તથા વ્યાપારી જગતમાં તેઓશ્રી એક જાણીતી વ્યક્તિ છે. ૨૫ પિતાશ્રીની પુણ્યરમૂતિમાં રૂ. ૨૫૦૦૦ જેટલી વિપુલ ધનરાશિ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયને આર્થિક સંકડામણ અનુભવતા વિદ્યાર્થીઓ માટે અર્પણ કરી. ઉપરાંત, બાળ પન્નાલાલ જૈન હાઇસ્કૂલ તેમજ અન્ય કેળવણીની સંસ્થાઓમાં પણ દાનથી જ્ઞાનપરજા પોલી.

તેમ જ શત્રુંજય ડેમ ઉપર પિતાશ્રીની યાદગીરીમાં જૈન ઉપાશ્રય બંધવી પિતાના ધાર્મિક વારસાનો સુંદર પરિચય આપ્યો. કેટલીએ સંસ્થાઓમાં માનનિય ઓડીટરની સેવાઓ આપીને ઘણા ધાર્મિક ટ્રસ્ટોનું સફળ સંચાલન કરીને તથા અન્ય સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ કરીને સમાજના વિકાસ ક્ષેત્રે પણ તેમણે સુંદર ફાળો નોંધાવ્યો છે. આમ ઉમદા પ્રકૃતિના શિક્ષણ પ્રેમી, બહોશ આર્ટીસ્ટ એકાઉન્ટન્ટસ અને આજીવન સેવાપરાયણ અને ઉદાર દિલના મહાનુભાવી શ્રી જયંતભાઈ શાહ ખરે જ ગુજરાતનું ગૌરવ છે.

શ્રી હીરાલાલ જુઠાભાઈ શાહ

સામાજિક, ધાર્મિક અને કેળવણી ક્ષેત્રે પોતાની શક્તિનો પુરેપુરો ભોગ આપવાની શુભ ભાવના જેમનામાં ભરપૂર જોવા મળે છે તે શ્રી હીરાલાલ જુઠાભાઈ શાહ, જેઓશ્રી છેલ્લા ૨૧ વર્ષથી સેવાના ક્ષેત્રને “It's a Labour of Love” માને છે.

તેમની કાર્ય કરવાની આગવી રીતથી કોઈપણ વ્યક્તિ પ્રભાવીત થાય છે. જે કાર્યને હાથ ઉપર લીધું હોય તેને ખુબજ વ્યવસ્થીત રીતે પાર પાડે. આ કાર્યશક્તિ મેળવવી તે કુદરતની કોઈ અદ્ભુત શક્તિની સહાય સીવાય બની ન શકે, જે તેમને પ્રાપ્ત થઈ છે.

સમાજના મધ્યમવર્ગ પ્રત્યે તેમનામાં હંમેશ માટે જાડી હમ-દર્દી અને સહાનુભુતિના દર્શન થાય છે. કેળવણી તરફનું તેમનું દષ્ટીબીંદુ અજળ્ય છે અને તેને સાકાર બનાવવા માટે અથાગ પ્રયત્નો કરી છુટે છે. તેમના જીવનમાં ધમ પ્રત્યેની ભાવના અનોખી રીતે ગુંથાયેલી છે. તેમણે ધર્મના ઘણા પ્રસંગો હોંશમેર અને જીવ્ય રીતે જીવ્યા છે. જેવા કે શ્રી ગોડીજી પાર્શ્વ જૈન દેરાસર-જાવનગરમાં પ્રભુજી પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ, સફળ સંધને સ્વામીવાત્સલ્ય તેમજ બીજા અનેક પ્રસંગો વગેરેના શકાય. શ્રી ગોધારી જૈન મિત્ર મંડળ-મુંબઈ તરફથી સમેતશીખરજીની અને ગુજરાત-કચ્છના યાત્રાપ્રવાસો તેમની આગેવાની નીચે થયા છે. તેમના ધર્મપતિ પ્રસન્નએન પણ એટલા જ ધર્મપ્રેમી છે. તેઓની તપસ્યાની નોંધ અપ્રતિમ છે.

શ્રી.યુ.ન. હીરાલાલજી ધાર્મિક અને સામાજિક ક્ષેત્રે નીચેની સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલ છે.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી ફાટસર સેવા સહકારી મંડળી લી.

સુ: ફાટસર
(બેડીયા તાલુકો)
(ભાનનગર જિલ્લો)

સ્થાપના તા. ૩૧-૧૦-૫૨

નોંધણી નં. ૬૧૨

સેરબંડોળી રૂ. ૪૩૨૧૦

સભ્ય સંખ્યા ૧૧૯

અનામત ફંડ રૂ. ૩૫૭૫-૭૫

ખેડુત ૮૮

અન્ય ફંડ રૂ. ૩૫૯૦-૯૯

બીન ખેડુત ૩૧

પ્રમુખનસિંહ જડેજા

ગંગાદાસ ધરમશી રાઠોડ

મંત્રી

પ્રમુખ

ઝોડીટ વર્ગ ૬

શુભેચ્છા પાઠવે છે

લીલાધર પી. પટેલ

(ધારાસભ્ય-ભાનનગર)

સેન્ટ આન્ટસ સ્કૂલ સામે,
મોટર હાઉસની બાજુમાં,
બેડીયાદર રોડ, ભાનનગર.

આમ : ફારમર બેંક

ફોન : ૩૭૭

ધી મહેસાણા ડીસ્ટ્રીક્ટ સેન્ટ્રલ
કો-ઓપરેટીવ બેંક લીમીટેડ

રાજમહેલ રોડ, મહેસાણા.

સ્થાપના : ૧૯૬૬-૧૭

ઝોડીટ વર્ગ : અ

શાખાઓ—ચાણુરમા, કલોલ, વિસનગર, વિજાપુર, વડનગર,
માણસા, કડી, સીધપુર, પાટણ, ખેરાળુ, હારીજ,
ભોંઝા, ઝોટાણા, સમી, લ.ડોલ, બેચરાજી, કલ્યાણપુરા,
ઉમતા અને નારદીપુર.

વસુલ અ.વેલ શેર લાડોળ : રૂ. ૧૦૨૨૧૬૫૦

ચાપણો-ડીપોઝીટસ : રૂ. ૪૯૪૬૧૦૮૮

રીઝર્વ તથા બીજા ફંડો : રૂ. ૪૬૦૨૪૯૭

વર્કિંગ કેપીટલ : રૂ. ૭૪૬૮૬૨૦૭

☆ આ બેંક મહેસાણા જિલ્લા માટે તમામ સહકારી મંડળીઓની મધ્યસ્થ નાણાં ધીરનારી સંસ્થા તરીકે કામકાજ કરે છે

☆ આ બેંક તમામ પ્રકારનું બેંકિંગ કામકાજ કરે છે.

☆ મુખ્ય ઝોડીસ મહેસાણા તથા વિસનગર, પાટણ, ચાણુરમા, હારીજ અને વિજાપુર શાખાઓમાં સેવક ડીપોઝીટ વેલટની સગવડ છે.

—વધુ વિગત માટે રૂબરૂ મળો યા લખો—

આત્મારામ એમ. પટેલ

નટવરલાલ એ. પટેલ

ઉપપ્રમુખ

પ્રમુખ

વેલજીભાઈ બી. પટેલ

મેનેજર

તાર-ડીસન્ટ બેંક

ફોન-૧૧૫

સુરેન્દ્રનગર ડીસ્ટ્રીક્ટ કો-ઓપ. બેંક લી.

સુરેન્દ્રનગર

સુરેન્દ્રનગર જિલ્લા સહકારી મંડળીઓને

સહકારી ધોરણે ધીરાણ કરતી

મધ્યસ્થ સંસ્થા

શાખાઓ—સુરેન્દ્રનગર, પાટડી, ધ્રાંગધ્રા, હળવદ, લખતર, સાયલા,
ચોટીલા, મુળી, લીંબડી, ચાનગઢ, બળાણા, ચુડા.

પ્રમુખ-શ્રી ગીરજલલાલ નાગરદાસ રાહ

ઉપપ્રમુખ-શ્રી અમૃતલાલ સુખલાલ રાહ

બેંકના શેર તથા ઇતર ફંડોનું બંડોળ

સહકારી સંસ્થા વિ. ખરીદેલ શેરો રૂ. ૬૫૪૭૯૫૦

રાજ્ય સરકારશ્રીએ ખરીદેલ શેરો રૂ. ૧૦૬૪૦૦૦

રીઝર્વ ફંડ તથા અન્ય ફંડ રૂ. ૪૪૦૧૦૦૦

કુલ ચાપણુ... રૂ. ૧૨૮૪૬૦૦૦

સહકારી સભ્યોને કુલ ધીરાણ ... રૂ. ૪૮૯૦૦૦૦૦

કુલ કાર્યબંડોળ ... રૂ. ૫૭૭૨૫૦૦૦

— વધુ વિગત માટે મળો યા લખો :—

ઈશ્વરલાલ ડી. પટેલ : મેનેજર

શ્રી અમાથી જૈન દેરાસર તથા શ્રી આત્મ-કમલ-લખ્મીસૂરીશ્વરજી જૈન મંદીર દ્રશ્યના મેનેજીંગ ટ્રસ્ટીપદે છે. શ્રી ગોધારી જૈન મિત્ર-મંડળના પ્રમુખ છે. શ્રી આત્મમાન પ્રસારક મંડળના મંત્રીપદે છે. શ્રી ધાર્મિક જૈન શિક્ષણ સંઘ તથા શ્રી જૈન સેવા સંઘના ખજાનચી પદે છે. શ્રી જૈન સ્વેતાચ્ચર કોન્ફરન્સની કારોબારીના સભ્યપદે છે. શ્રી જૈન ઉદ્યોગગૃહના પશુ કારોબારીના સભ્ય છે. સામાજિક, ધાર્મિક, શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે તેઓએ આપેલી સેવા સૌ કોઈના અંદર અને પ્રશંસને પાત્ર છે.

શ્રી ઇન્ડાકભાઈ અખ્યાસભાઈ

સર દીરોજશાહ મહેતા અને શ્રી વિકલબાઈ પટેલના આશન પર આશ્વ થવાનું માન મળ્યું છે એવા મુંબઈના માણમેયર શ્રી ઇન્ડાકભાઈ અખ્યાસભાઈ બંકુકવાલા J. P. ખેડા જિલ્લામાં આવેલ કપડવાંજમાં ૧૯૦૬માં જન્મ્યા છે, પણ તેમણે કર્તવ્યભૂમિ મુંબઈ ખનાવી છે. ૧૮ વર્ષની વયે બાપીકા ધંધામાં જોડાયા પછી આજે પણ “ઈડિયા આર્મ્સ” નામની પેટીનું સંચાલન કરતાં કરતાં સમાજની અને દેશની કૌંઠિસની અને મુંબઈ શહેરની સેવા કરી રહ્યા છે.

૧૯૩૦ના સત્યાગ્રહથી તેમનું જાહેરજીવન શરૂ થયું છે. પડિત મદનમોહન માલવિયાની આગેવાની તળેના સરઘસમાં એક ટૂકડી સાથે તેઓ જોડાયા હતા. પછી તો સીવીક ગાર્ડના સાર્જન્ટ તરીકે સને ૧૯૪૬માં હોમગાર્ડના પ્લેટૂન કમાન્ડર તરીકે કામ કર્યું હતું. ૧૯૪૪ની મુંબઈની ગોદાની આગ અને ૧૯૫૮ની ધોધારી મહોલાની આગ વખતે તેમને શેરીફ સીટીઝન રીલીફ કમિટીમાં લેવામાં આવ્યા હતા.

આ સિવાય તેઓએ રેશનિંગ એડવાયઝરી કમિટિ, વેસ્ટર્ન રેલ્વે લોકલ એડવાયઝરી બોર્ડ, કુડ એડવાયઝરી કમિટી, દારૂબંધી કમિટી, સમાજ કલ્યાણકેન્દ્ર, કન્ક્રુમર્સ સોસાયટી જેવી અનેક સરકારી અને અર્ધ સરકારી સંસ્થાઓમાં અગત્યની સેવા આપી છે. તેઓ શિક્ષણમાં પણ ઊંડી દીલચ્છપી ધરાવે છે. તેના કારણે સૈફી હાઈસ્કૂલ, શાંતા-કુક વહોરા બોર્ડિંગ તાહેર સ્કોલરશીપ, કુંભારવાડા મોટેસોરી સ્કૂલ, યંગલેડીઝ હાઈસ્કૂલ અને બોમ્બે ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ જેવી અનેક શિક્ષણ સંસ્થાની સ્થાપનામાં અને સંચાલનમાં તેમને વિશિષ્ટ ફાળો રહ્યો છે.

તેઓ જમિયતે ઉલેમાએ હિંદની મહારાષ્ટ્ર શાખાના કારોબારીના સભ્ય છે, તેમ તેઓએ પોર્ટ હજ કમિટિનું ઉપપ્રમુખપદ શોભાવ્યું છે. તે કમિટિ તરફથી હાજીઓની સ્થિતિના અવ્યાસ કરવા તેઓ ડેપુટીશનમાં પણ ગયા હતા આ સિવાય તેઓએ ધરાક, ધરાન, જરમા અને યુરોપની મુસાફરી કરી વિશાળ અનુભવ મેળવ્યો છે.

અનેક સંસ્થા અને કલમો સાથે જોડાયેલ શ્રી ઇન્ડાકભાઈની પ્રવૃત્તિ બહુમુખી રહી છે. તેઓની સેવા, ધમશ, પ્રામાણિકતા અને ન્યાયપ્રિયતાના કારણે મુંબઈ સરકારે ૧૯૫૩માં J. P. ખનાવીને તેમ જ જેલના ઓનરરી વીઝીટર ખનાવીને બહુમાન કર્યું છે. તેમજ વહોરા કામના વડામુદ્દાજીએ તેમની સેવાને ધ્યાનમાં લઈ M. K. D. નામનો માનવતો ઇલકાળ આપ્યો છે.

તેઓએ ખાંડવી તાલુકા કૌંઠિસ અને સી. વોર્ડ જિલ્લા કૌંઠિસના મંત્રી તરીકે, બી. પી. સી. સી.ના સભ્ય અને કારોબારીના મેમ્બર

તરીકે બહુમુખ સેવાઓ આપી છે. તેના કારણે જ તેઓ ૧૯૫૦માં મુંબઈ ધારાસભામાં અને ૧૯૫૭ તેમ જ ૧૯૬૧માં બોમ્બે મ્યુ. કોર્પોરેશનમાં ચુંટાઈ આવ્યા હતા અને ૧૯૬૩માં મુંબઈના મેયર તરીકે જંગી બહુમતીથી ચુંટાઈ આવવા સફલાગી નીવડ્યા હતા. લઘુમતી કામના માટે પ્રેરણાક્ષેપ બની શકે તેવી તેમની પ્રવૃત્તિ અને પ્રગતિ માટે ગૌરવ લઈ શકાય તેમ છે.

શેઠ શ્રી અમૃતલાલ છગનલાલ

શેઠશ્રી અમૃતલાલ છગનલાલ એક સેવાભાવી, કેળવણીપ્રિય અને ધર્મપ્રેમી સદગૃહસ્થ હતા. તેમનો જન્મ સં. ૧૯૪૫માં બાવનગરમાં થયો હતો. નાનપણમાં માતાપિતાના અવસાનથી કુટુંબની વ્યવસ્થાનો બાર તેમની ઉપર આવી પડ્યો હતો. શરૂઆતમાં તેઓ અનાજના વેપારમાં જોડાયા, પછી થોડોક સમય સોનાચાંદનો વેપારી કર્યો. પણ ત્યારબાદ તેઓ વ્યવસાય છોડી પોતાની મિલકત તથા જંગી-રતી વ્યવસ્થા અને સંચાલન ઉપર જ ધ્યાન આપવા માંડ્યું.

નાનપણથી તેમનામાં પોતાની સુખડીઆ જ્ઞાતિની સેવા કરવાની ઉત્કટ ભાવના હતી. પંદર વર્ષની નાની ઉંમરથી જ જ્ઞાતિની ઉત્તરિમાં રસ લેવાનું શરૂ કર્યું અને અંતકાળ સુધી તેમણે જ્ઞાતિની સેવા બળવી જ્ઞાતિના જુદા જુદા ધોળોને એકત્ર કર્યા અને પાછકુંડની યોજના કરી. બાળકોની કેળવણી માટે વિદ્યાર્થીગૃહ શરૂ કર્યું. દરેક કુકાનદાર દરરોજ પોતાના વકરાના દરેક રૂપિયા દીઠ એક પાર્ક આ કંડમાં આપે તેવી યોજના કરી. પાછકુંડને સમૃદ્ધ કર્યું અને તે કંડ જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીગૃહ માટે વાપરી તે સંસ્થાને સદર ખનાવી. પોતે પણ સારી એવી રકમો કોષપણ જાતની શરત વિના જ્ઞાતિને દાનમાં આપી અને બીજાને તેમ કરવા પ્રેર્યા. બીજાઓએ પણ આ પ્રેરણા ઝીલી સારી સખાવતો જ્ઞાતિને કરી. આ રીતે તેમણે જ્ઞાતિના ઉદ્ધારમાં મહાન ફાળો આપ્યો હતો. અને ફક્ત જ્ઞાતિએ પણ તેમની સેવાઓની કદર કરી પાછકુંડ અને વિદ્યાર્થીગૃહને શ્રી સૌરાષ્ટ્ર દશાશ્રીમાળી સુખડીઆ અમૃત પાછકુંડ અને શ્રી સૌરાષ્ટ્ર દશાશ્રીમાળી સુખડીઆ સમૃત-અમૃત વિદ્યાર્થીગૃહ એવાં નામો આપ્યા તેમની યાદગીરી હમેશને માટે કાયમ કરી છે. વળી તેમને જ્ઞાતિએ બાપુજી એવું બિરુદ આપી તેમની તરફની પોતાની આત્મીયતા કા કરી છે.

પોતાની જ્ઞાતિની સેવા માટે જેવી ઉત્કટ ભાવના તેમનામાં હતી, તેવી જ જડક ભાવના સમાજની સેવા માટે પણ હતી. બાવનગરની ખ્યાનનામ અને જુની શ્રી આત્માનંદ જૈન સભા તરફ તેમને અનહદ પ્રેમ હતો. નાની ઉંમરથી જ તેઓ આ સભા તરફ આકર્ષાયા હતા, અને લાંબાગેગીઅન તરીકે સેવા બજાવવી શરૂ કરી હતી. તેમની સેવાભાવના જોઈને સં. ૧૯૨૨ માં તેમને સભાના ટ્રેજરર ખનાવવામાં આવ્યા. અને એ પદ ઉપર સોળ વર્ષ જેટલા લાંબા સમય સુધી રહી સભાને આર્થિક રીતે સદર ખનાવવાની યશસ્વી કામગીરી બજાવી પોતાની તબિયત નાદુરસ્ત થતાં સં. ૨૦૦૮માં ટ્રેજરરપદથી નિવૃત્ત થયા પરંતુ ઠેક અવસાન સુધી સભાના દરેક કાર્યમાં તેઓ રસ લેતા.

શેઠશ્રી અમૃતલાલભાઈના સં. ૨૦૦૭ના દ્વિતીય જેઠ શુદ્ધ ૩ શુક્રવાર તારીખ ૧૬-૧-૧૯૬૧ ના રોજ સ્વર્ગવાસ થતાં સુખડીઆ

જાતિને તેમ જ આત્માનું જીવન શોધી ખોદ પડી હતી. આ પ્રસંગે તેમની સેવાઓને યાદ કરી તેમને અંજલિ આપીએ છીએ. જુની પેઢીના તેજસ્વી મહાસાહેબોનાં તેમની ગણના થાય છે.

શેઠ શ્રી મોહમદઅલી અલાવજી

ગાંધીજીના વતની મોહમદઅલી અલાવજીના જીવનની શરૂઆત ગરીબ અવસ્થામાં થયેલ. તે મુંબઈ મ્યાલમાં પહેલા વિશ્વવિદ્યાલયમાં તેઓ ધંધામાં ખૂબ જ પગલર થઈ ગયા. ધંધાના વિકાસ માટે યુરોપના અનેક રાષ્ટ્રોને પ્રવાસ ખેંચ્યો. પરિણામે લક્ષ્મીની કૃપા ઉત્તરોત્તર વધતી ગઈ.

ધનની સાથે અંગત સંબંધ વધારવામાં નિષ્ણુ એવા શેઠશ્રીએ સૌરાષ્ટ્ર અને પંજાબનાં દેશી રાજ્યો તથા મુંબઈનાં ગવર્નર સાથે વિશિષ્ટ સંબંધો બાંધ્યા-વિકસાવ્યા-જળવ્યા. પરિણામે તેઓ જે.પી. અને ખાન બહાદુરનો ઇલાકાત પશુ મેળવી શક્યા રાજકરણનાં ક્ષેત્રમાં મુસ્લિમલીગનું સભ્યપદ એવા મુદ્દા ઉપર જોડાઈ કે, ‘ભારતના ભાંગલા તો ન જ પડવા જોઈએ.’ તેઓ પાકિસ્તાન થવાની વિરૂદ્ધમાં હતા. કોંગ્રેસમાં જોડાઈ બંને કામમાં એકવાક્યતા અને સહાનુભૂતિ જળવાઈ રહે, તેવા પ્રયત્નો પ્રથમથી તે આજ સુધી અવિરત ચાલુ રાખ્યા છે. તેમના પુત્રશ્રી તાહિરખાં મુસ્લિમલીગ ઉમેદવાર સામે મુંબઈની મ્યુનીસીપલ કોર્ટમાં જીતી રહ્યા હતા. અને પ્રમુખ બહુમતિથી કોંગ્રેસ ઉમેદવાર તરીકે ફતેહમદ બન્યા હતા.

શ્રીશેઠ શ્રી મોહમદ મહેન્દાબ બેન્ક ડો. ઓપરેટિવ સ્થાપી, તેને વિકસાવી અભારે નવ શાખામાં તેમને ફેલાવી છે. પ્રથમથી તે હાલ સુધી તેઓશ્રી તે બેન્કનાં ચેરમેન છે.

શ્રીશેઠ મુંબઈ ધારાસભામાં સભ્ય તરીકે સેવા આપી છે. મુંબઈમાં અવારનવાર થતાં કોમી રમખાણોમાં, સિંધુરેલ સંકટમાં, હાંપનિયા દુષ્કાળમાં તથા ઇન્દુચેન્નાનાં રોગચાળા વખતે તેમણે તન, મન અને ધનથી સેવા આપી છે.

ગાંધીજીનાં કેળવણી, લાયબ્રેરી, કન્યાકેળવણી તથા શાળાનું મકાન બનાવવામાં, નાશિક પોલિસ સેનેટરિયમમાં, અલીગઢ યુનિવર્સિટીમાં વગેરે અનેક કામોમાં, મૂંઝા પડ્યોનાં પિયાવાઓમાં આર્થિક મદદ આપી છે. ગોહિલવાડનાં એક ગામમાં જૈનધર્મની મૂર્તિઓ દેરાસરમાં મૂકાવી સર્વ ધર્મ સમભાવ બતાવ્યો છે.

સાવરકુંડલા અને જોસરમાં પચ્ચીશ પચ્ચીશ હજારનાં ખર્ચે મસ્જિદો તથા ગાંધીજીનાં બે હજારનાં ખર્ચે મદેસા તૈયાર કરાવી આપ્યા. તેમનાં ધર્મગુરુએ ‘નાસરો દાવતિઅલ હક’નો ઇલાકાત આપ્યો છે. વહોરા જાતિ માટે પશુ ખૂબ જ મદદગાર બન્યા છે.

શ્રી ગમરુભાઈ જીવાભાઈ ઓઝા

ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર તેમજ મુંબઈ શહેરની સામાજિક, રાષ્ટ્રીય, શૈક્ષણિક તેમજ વ્યાપારીક પ્રવૃત્તિઓમાં પોતાનો અમુલ્ય ફાળો પ્રદાન કરી મુંબઈનાં ગુજરાતી સમાજમાં આપણે આગળ વધેલી જે અગ્ર-સભ્ય બન્યાં છે. લોકનજરમાં માનભર્યું સ્થાન મેળવ્યું છે, તેમાં શ્રી ગમરુભાઈ ઓઝાનું સ્થાન પ્રથમ હરોળમાં નિઃસંકોચ મૂકી શકાય.

સોરઠનાં એક નાનકડા ગામડામાં મોટા ધર્મ ઉત્પત્તિ જુવાનીમાં મુંબઈ જઈને પોતાની કુશાગ્ર બુદ્ધિથી સ્વયંને આગળ વધીને વ્યાપારી અને સામાજિક ક્ષેત્રે અપાર કીર્તિ અને સર્વનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરનાર શ્રી ગમરુભાઈ જીવાભાઈ ઓઝાનું જીવન અદના આઠમીમાંથી ઉત્તમ કોટીના વેપારી તેમજ નાગરિક બનવાની અખુટ શક્તિને આદર્શ નમુનો પુરો પાડે છે. સૌરાષ્ટ્રનાં ઉના પામે આવેલ મેડીયા ગામમાં સંવત ૧૯૫૪માં જન્મેલા શ્રી ગમરુભાઈએ માત્ર ૭ ગુજરાતી સુધીનો અભ્યાસ કર્યો. શરૂઆતમાં પિતાના ખેતીના ધંધામાં થોડો સમય વિતાવી તેઓ ૨૧ વર્ષની ઉંમરે મુંબઈ ગયા.

આ પુરુષાર્થી વ્યક્તિએ થોડાં વર્ષ નોકરી કરી હતી. પણ આ થોડાં વર્ષનાં ગાળામાં તેણે ધંધાની રંગ પકડી લીધી. જોતજોતામાં મુંબઈની મશહૂર અને ખૂબજ પ્રતિષ્ઠિત ‘રાવસાહેબ તાલા રાવજી’ની પેઢીમાં ભાગીદાર બન્યા. આ પેઢીની લગભગ હાથમાં લીધા બાદ તેમણે વ્યાપાર વિકસાવ્યો અને આ પેઢીએ દેશભરમાં ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી. ધંધાકીય ક્ષેત્રે તેમની આ મહાન સિદ્ધિ હતી વ્યાપારમાં રમ્યાપર્યા રહેતા હોવા છતાં તેમનો સેવાભાવી આત્મા સામાજિક, ધાર્મિક અને રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે કંઈક કરી છુટવા મથતો હતો.

તેમણે સૌરાષ્ટ્ર અને મુંબઈની અનેક સંસ્થાઓને આજસુધીમાં વિવિધ સેવાઓ આપી છે અને હજુ આપતાજ રહ્યા છે. ૧૯૭૦ની આઝાદીની લડત વખતે તેમણે ખાદી વેચાણની પ્રવૃત્તિમાં આગેવાની ભરોં ભાગ લીધો હતો અને તેમની રાહબરી હેઠળ મુંબઈમાં માંડવી લતામાં ખાદીનું વધારેમાં વધારે વેચાણ ધર્મ શક્ય હતું. તેઓ મુંબઈની ‘બી’ વોર્ડ જીલા કોંગ્રેસ સમિતિના વર્ગ સુધી ઉપગ્રમ્ય હતા. આઝાદીની લડતમાં તેમનો સક્રિય ફાળો હતો અને કોંગ્રેસને લાખો રૂપિયાનો ફાળો આપ્યો હતો જેમાં તેમનો અને તેમની પેઢીનો સારો સહયોગ હતો. મુંબઈની વ્યાપારી આલમ ઉપર તેમનું સારું એવું વર્ચસ્વ છે. તેઓ એકધારા ૨૦ વર્ષ મુડી બજાર કરીય છા મરચન્ટસ એસોસીએશનના પ્રમુખ હતા. તે દરમિયાન તેમણે મુડી-બજારનાં વેપારીઓને અનન્ય સેવાઓ આપી હતી. તેમની આવડત, વ્યવહારકુશળતા, ત્યાગ, લોકપ્રેમ અને વર્ચસ્વનું આ જીવંત જાગરું પ્રમાણપત્ર છે. ઉપરાંત ‘બી’ વોર્ડની રેજીનીંગ એડવાઇઝરી બોર્ડમાં તેમણે વરસો સુધી સેવા આપી હતી. મુંબઈની સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં તેઓ હંમેશા મોખરે રહેતા હોઈ સંવત ૨૦૦૮માં સરકારે તેમને જે. પી. અને માનદ ન્યાયધીશનો ઇલાકાત આપી તેમની સેવાઓની સુચોચ કદર કરી હતી.

કચ્છનાં લુકંપ વખતે ત્યાંની પીડીત જનતાની સેવા અર્થે મુંબઈમાં રચાયેલ કચ્છમુક્ત સમિતિમાં પણ તેઓએ અગ્રગણ્ય ભાગ લીધો હતો. અને તેઓ આ સમિતિના અગ્રણી હતા. દેશની આઝાદી પછી જુનાગઢની આરમ્મી હકુમત સાથે શ્રી ગમરુભાઈ સક્રીય રીતે સંકળાયેલા હતા. ૧૯૪૭માં જુનાગઢના નવામે પાકિસ્તાન સાથે જોડાવનો નિષ્ણય કર્યો એ સામે મુંબઈમાં વસતા સોરઠવાસીઓએ શ્રી ગમરુભાઈને મોંઘીના નેતૃત્વ નીચે ઉપાડેલી લડતમાં તેઓએ સક્રીય ભાગ લીધો હતો. જુનાગઢના નવાખ પાકિસ્તાન આત્મા ગયા પછી ત્યાંની અસ્વચ્છ બનેલી હાલુમતી કોમના જનમાલની સુરક્ષા ખાતર ગામડે ગામડે ફરતાં શ્રી ગમરુભાઈને આપણે સૌએ જોયાં છે.

શ્રી ગભરભાઈ સોરઠ વિકાસ મંડળના ઉપપ્રમુખ છે. શ્રી કનકેશ્વરી હોલોદાર સમિતીના પ્રમુખ છે. કેના તાલુકા ફેળવણી મંડળના સ્થાપકોમાંના એક છે અને શ્રી તુલસીસ્થામ વિકાસ સમિતિમાં આગેવાન કાર્યકર્તા છે.

રાજકીય પ્રવૃત્તિ સાથે જાતિને પણ તેઓ જાણતા નથી. જાતિની શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે કાર્ય કરતી સંસ્થા શ્રી ઉનેવાળ સેવક મંડળને તેમણે આપેલ સેવઓ અંગેડ છે આમ તેમની જાતિમાં પણ તેમણે શ્રીસ્વભયુ થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. તદુપરાંત મુંબઈની તેમજ સૌરાષ્ટ્રની અનેક સામાજિક અને ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં તેમનું સ્થાન ધણું જ જીંચુ નિખાલસતા, સ્પષ્ટ વક્તાવ્ય, મિલનસાર સ્વભાવ અને સર્વ પ્રથમે પ્રેમ એ તેમના આસ ગુણો છે. તેમની પાસે સહાય માટે ગયેલ કોઈ પણ વ્યક્તિ નિરાશ થઈને પાછી ફરી નથી. તેને મૂક આર્થિક મદદ ઉપરાંત તેઓ તેનામાં શ્રદ્ધા અને ઉત્સાહ પ્રેરી તેના માર્ગદર્શક બને છે. આમ તેમના સાંનિધ્યમાં આવનાર દરેક વ્યક્તિનો તેમણે પ્રેમ સંપાદન કર્યો છે. દુકમાં શ્રી ગભરભાઈનું જીવન એક વિદ્યાળ વડલા સમુદાય જેની જાયા નવે તેની સમક્ષ ગયેલ કોઈપણ વ્યક્તિ વિસામો અને સંતિ અનુભવી સકે છે.

ગુજરાતનું ખરેખર તેઓ શ્રીસ્વ છે.

૨૪૦ કાન્તિલાલ દામોદરદાસ

ખોટાદકર

ગુજરાત જાણે છે કે ૨૪૦ કવિ ખોટાદકર એના જીવન દરમિયાન અપાર મુશ્કેલીઓ, દુઃખો, નિરાશાઓ અને નિષ્ફળતાઓ જોયા હતાં અને અસંખ્ય ધંધાના પ્રયોગો બાદ છેવટે પ્રાથમિક શિક્ષકના જીવનથી સંતોષ માન્યો હતો. પરિણામે, અંતકાળ વખતે એમની જીવનખચત માત્ર ત્રીશક રૂપિયા હતી.

આવી મરીબાઈ વચ્ચે સ્વર્ગસ્થ ભાઈશ્રી કાન્તિલાલનો જન્મ થયો હતો. એમની બાળવયમાં જ કવિપિતા સ્વર્ગે સિધાવ્યા અને કાન્તિલાલનું જીવન વિદ્યાતાને સોંપાઈ ગયું.

વિધવા માતાએ જેમ તેમ કરી એને થોડું શિક્ષણ આપ્યું. અંગ્રેજી પાંચ ૭ ચોપડીઓ કરતાં વધુ વિદ્યા ભાઈ કાન્તિલાલને ન મળી. આર્થિક મુંઝવણ વચ્ચે એમણે પુરુષાર્થ શરૂ કર્યો. 'પરસેવો પાડી કમાવું છે એને શક્તિ હશે ન મળે!' એ એમનો જીવનમંત્ર હતો.

પૂરી મેટ્રિક સુધીનીય ફેળવણી લીધા વગર એમણે મુંબઈના રસ્તા ઉપર પદયાત્રા શરૂ કરી. ધડીમાં આ તો ઘડીમાં બીજા ધંધા અજમાવ્યો. કાર્યા નસીબે ચારી ન આપી. પાંચેક વર્ષ સુધી એમણે જૂપ્પે પેટે ધંધા પાછળ તપ કર્યું. અંતે એમને હેર-પીન બનાવવાનું સહયુગ. એમાં એમની ઝીણી, તાંત્રિક દષ્ટિ કામે લાગી. ખૂબ ઝડપે એમણે વ્યાપાર વધાર્યો અને પાંચ સાત વરસમાં પ્રીતના ઉપાદાનના એક સારા વેપારી બની શક્યા.

એમનું તપ રૂબરૂ અને પરસેવાએ પૈસો આપવા માંડ્યો. એ જ કાળમાં 'ખોટાદ પ્રજા મંડળ' અને 'વિદ્યાભારતી' સંસ્થા તરફથી એમના પિતા કવિ શ્રી ખોટાદકરની સ્મૃતિમાં કોલેજની વાત કરી. ભાઈશ્રી કાન્તિલાલે પિતૃક ડેકવાની તક વધારી લીધી. એ જ દિવસે

રૂપિયા સવાલાખનું દાન બહેર કર્યું.

આજે ખોટાદમાં એ કવિ કોલેજ ત્રણ વર્ષથી ચાલે છે. એણે બાળ્ય અને કલાત્મક મકાનો કર્યા છે અને ગુજરાતના શિક્ષણ ક્ષેત્રે અવનવી બાન પાડી રહી છે.

ભાઈ કાન્તિલાલ સ્વભાવે સરસ, નિરાશિમાન અને દુઃખીઓ તથા મરીમો પ્રત્યે પરમજુ હતા. અસંખ્ય વ્યક્તિને એમણે મુંગી સહાય કરી છે. કારખાનાના નોકરોને તેઓ સહભાગી ને મિત્ર મણતા અને તેથી ખૂબ ચાહના પામેલા.

ખોટાદને આંગણે હજી 'ખોટાદકર બાગ' 'મહિલા ઉદ્યોગ ગૃહ' 'જનતા વાચનાલય' વગેરે કરવાના એમના કોડ હતા. આવા રંગીલા સખી ગૃહસ્થને ગુજરાતે ગયા એપ્રિલમાં, દૂકી માંઢગી બાદ ગુમાવ્યા. પણ એમની જીવનસુતાસ સદા મહેકતી રહેશે.

આપણું અભેચંદ્રભાઈ

પાસાદાર હીંગને દૂર વેરતો તમે નિહાળ્યો છે? અનેક પાસામાંથી ક્યારેક એ કે ક્યારેક ત્રણ-ચાર પાસા નયનરમ્ય રંગો વહાવતા દેખાય છે. પણ એ પાસાના પાડનારે તો, તેના અંગેક પાસાને પૂરા પાણીદાર બનાવ્યા હોય છે જોનાર એક થા બે-ત્રણ પાસામાં પાણી ઝળકતું નિહાળે તો તે દેખનારાની જ દષ્ટિમર્પદા મણાય ને? માનવ વ્યક્તિત્વ વિશે પણ આમ ન કહી શકાય?

દરિયે તરતા બરફના કુંબરનો આકાશો બામ જળસપાટીએ જોઈ શકાય છે. આપણા અભેચંદ્રભાઈના હૃદયે આંખે વળગે તેવા બે-ચાર ગુણ-પાસાનો આપણે પરિચય મેળવીએ.

અભેચંદ્રભાઈ ગાંધીની ઝળકતી વ્યાપારી કારકિર્દીથી અંગનારને થાય કે તેઓ કમમાં કમ કોમર્સના ડબલ એન્જયુએટ તો હશે જ પણ ના. કોલેજના પ્રથમ સત્રનો અભ્યાસ ન નોંધીએ તો તેઓ માત્ર મેટ્રિક છે. પણ સોળ વર્ષે લગ્ન કર્યા પછી, ત્રણ વર્ષ અભ્યાસ રહ્યો. તે હકીકત તેમની જ્ઞાનની પ્રમળ પીપાસા પ્રગટ કરી બાય છે.

૧૯૩૫ થી બહુતર પછીનું જીવન-ગણતર પ્રારંભાયું. પાંચ વર્ષમાં વ્યાપારી પીઠતામાં પાવારધા થઈ, ૧૯૪૧ થી કુટુંબની સ્વતંત્ર પેઢીનો પ્રારંભ કર્યો. કમે "ગાંધી એન્ડ સન્સ" નામના મેળવતી ચાલી ને આજે નવ શાખાનો બહોળો પરિવાર ધરાવે છે.

અભેચંદ્રભાઈ જાણે રાજકીય સંસ્થાઓ સાથે માફ જાણે ધરાવતા હોય, પણ તેમનું બહુવિધ વ્યક્તિત્વ સમાજની ધાર્મિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક તથા સર્વોદયલક્ષી સંસ્કાર ને સંસ્કૃતિની સંસ્થાઓમાં જ રમખાણુ રહેતું હોય છે.

રાષ્ટ્રિય આગેવાનોના માઠ પરિચયો જતાં, અભેચંદ્રભાઈના સીધા ને સતત સંપર્ક હોય તો તે ઉક્ત સંસ્થાઓના સંતો, વિદ્વાનો ને સેવકોનો જ. શાસ્ત્રીજી પાંડુરંગજી આથવને, શ્રી ડાંરે મહારાજ આદિના નિકટવર્તી સહવાસને તેઓ નીજનું ગૌરવ લેખે છે. પૂ. પાંડુરંગજી શાસ્ત્રીની સાધના શિબિરમાં આત્મીયતાથી તથા રક્ષ ને આતુર્ય પૂર્વક વાતો કરતા જેમણે સાંભળ્યા છે તે, તેમની ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન પ્રત્યેની આત્મનિષ્ઠાને ક્યારેય નહીં ભૂલી શકે.

સ્વાભાવિક રીતે જ, અભેચંદ્રભાઈના સાર્વજનિક સંસ્થાઓ સાથેના જોડાણો ખૂબ ધનિકતા બર્ધા રચ્યા છે.

ખેતીવાડી ઉત્પન્ન બજાર સમિતિ હિંમતનગર

“ માલ ઉત્પન્ન કરનારને ધૂર વળતર મળે, તેમના હિતોનું રક્ષણ થાય, તેમને જરૂરી સુવિધાઓ મળે ને વેપાર ઉત્પાદકોના હિતમાં ચાલે ને માર્કેટની ખીલવણી થાય તે માટે બજાર ધારો છે તે કિશામાં બજાર સમિતિ કાર્ય કરે છે. ને ઉત્પાદક તથા વેપારીઓના સહકારથી આ માર્કેટ ખીલે તેવી અપેક્ષા રાખે છે. ”

કપિલભાઈ ટી. કોટડિયા
ચેરમેન

કલ્પનાથી લખાયેલા મહાકાવ્યો કરતાં અનુભવની એરણ પરથી ઉતરેલા સાદા વાવ્યો ધણા જ મહત્વના હોય છે.

ફોન નં. ૪૭૬૬

પી. ડી ઠક્કર એન્ડ કું.

ડિસ્ટ્રીબ્યુટર્સ

(૧) ગાહન ટોબેકો કું. પ્રા. લી.

(૨) પરલે પ્રોડક્શન

દાણાપીડ, ભાવનગર.

શુભેચ્છા પાઠવે છે

શ્રી દાણા જૂથ સહકારી મંડળી

દાણા (સિહોર) ના સૌજન્યથી

ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં શ્રી સ્વામીનારાયણ ગુરુકુલ ટ્રસ્ટ (ટ્રસ્ટી), શ્રી તપોવન બ્રહ્મચર્યાશ્રમ (ટ્રસ્ટી), શ્રીમદ્ ભાગવત ગીતા પાઠશાળા (પ્રમુખ-વર્ધકપ્રમુખ), શ્રીમદ્ ભાગવત સંતાલ મંડળ (ઉપ પ્રમુખ) ખાસ ઉલ્લેખપાત્ર છે.

જ્યારે શૈક્ષણિક વિદ્યા સંસ્થાઓમાં ઉના તાલુકા કેળવણી મંડળ, શ્રી ગાં. માં. લા. પ્ર. દે. બોર્ડીંગ, શ્રી શારદાગ્રામ, શ્રી અમુલખ અમીચંદ વિવિધલક્ષીનો વિદેશ આવશ્યક બને છે.

સામાજિક સંસ્થાઓ જેવી કે ગુજરાતી કેળવણી મંડળ, માનવ સેવાસંઘ, ગુજરાતી કલમ, સોરઠ વિકાસ મંડળના વિકાસને સંવર્ધનમાં તેમનો નોંધપાત્ર ફાળો છે.

એક અદ્યતન ઉદ્યોગપતિ તરીકે વ્યાપારી મંડળમાં તેઓ અગત્યના સ્થાનો શાબાવે છે. જેમાં ધી બે.એમ્. કરીયાણા કલર કેમીકલ્સ મરચન્ટ્સ એસોસીએશન (પ્રમુખ), ધી પી.આ. એન્ડ જી.જી. મરચન્ટ્સ એસોસીએશન (ઉપપ્રમુખ), સ્પાઈસીસ એક્સપર્ટ પ્રમોશન કં.ઉ.સેલ (વાઇસ ચેરમેન) જેવા અગત્યના વ્યાપાર જુથોનો સમાવેશ થાય છે.

ઉદ્યોગના વિકાસ અર્થે અમેરીકા, જાપાન જેવા દેશોની મુલાકાતે તે લંબી પડે. પણ ૧૯૫૬ માં ભારત સરકારના કરીયાણા-વ્યાપારના પ્રતિનિધિ તરીકે યુરોપનોય પ્રવાસ ને તે જ ક્રમે ૧૯૬૦, ૬૨, ૬૫, માં પ્રતિનિધિ મંડળોમાં દુનિયાના વિવિધ દેશોની પરિક્રમા તેમણે કરી છે.

વિશ્વના આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારના ઝગડનાં શાન્તીમય સમાધાન અર્થે અમેરીકા-યોજીત “આર્મીટ્રેશન એસોસીએશન” ભારતના પ્રતિનિધિમાં તેમનો સમાવેશ કરેલ છે. તે તેમના વ્યક્તિત્વની ધણી બધી વિશેષતાઓ છતી કરી જાય છે.

વતન-ઉનાની શાળા હોસ્પિટલ, જાત્રાલય વગેરે બાંધેજ યાદ સાર્વજનિક સંસ્થા એવી હશે કે જે તેમના આશિર્વાદ નહીં પામી હોય. ઉનાની-અહીંની અનેક સંસ્થાની પ્રારંભની પ્રગતિમાં તેમના દાનનો હિસ્સો હમેશાં નોંધપાત્ર રહ્યો છે. જ્યારે વિકાસના અત્યેક સોપાને તેમની દારવણી દક્ષતાભરી નીવડી છે.

૧૯૫૭ માં તેમના કુટુંબે કરેલ મેટા દાનના પ્રકાશમાં, ગુજરાતના રાજ્યપાલ કાન્નમર આદિના સાનિધ્યમાં ઉજવાયેલ સમારંભ બેનાર, તેમની વ્યવસ્થાને નવી-ભાવનાની સૌરજને ક્યારેય વિસરી શકશે નહીં.

અભેચંદભાઈનું બર્થુ-ભાદ્યુ” કુટુંબ-જીવન, અહેનશ્રી જ્યા-બહેનની ધર્મપ્રિતિ, ચાર પુત્રો ને ત્રણ પુત્રીઓની સંસ્કાર સૌજન્યભરી વર્તન-શીખા વગેરેના અઝડતાય પરિચયથી એક આદર્શ ભારતીય કુટુંબની શીળી સુવાસ પામ્યાનો દહાવો પ્રાપ્ત કર્યો લાગે છે.

લોકોપયોગી કાર્યો કરવાની તેમની આગવી રીત છે. પડદા પાછળ રહીને થઈ શકે તે બધું તેઓ કરતા રહેતા હોય છે. તેમના પરિચયમાં આવનાર અત્યેક જણ, પોતાને હિતેન્નુ, માર્ગદર્શક ને સંનિષ્ઠ પ્રેરક મળ્યાનો ધીંગો સહારો પામે છે.

તેમના ચાહક-વર્તનાં, તેમની ઉદાર ચરિત મનમોટપ, વર્ણવતા પ્રણીતો જાણીએ ત્યારે, તેમના સૌજન્યશીલ સ્વભાવની મધુર્ય, હાજતમદે અત્યેની હમદર્દી, તથા બોધ્યા બતાવ્યા વીના, કશુંક કરી છુટવાની ભરી-ભરપુર તમન્નાનો આછો રપર્શ અનુભવી શકાય છે.

તેમના અનેક-વિધ કાર્યક્ષેત્રના વિશાલ ફલકમાં, છતાં થનાં, બુદ્ધિ-પ્રતિભા, વ્યવહાર કુશળતા, દુરદેશિતા આદિના નાના-મોટા પ્રસંગો જ્યારે સાંભળીએ ત્યારે, તેમના સમૃદ્ધ છતાં સંયુક્ત વ્યક્તિત્વને અહોભાવે વંદન કર્યા શિવાય રહી શકાતું નથી.

બેનારથી, આ જવાહીરના એક યા બે-ચાર પાસાતું તેજવલય નીરખી શકાયું હોય તો તે આ બેનારની જ મર્યાદા માનવી રહે છે ને ?

શ્રી સેવંતીલાલ સોમચંદ શાહ

માણસાના જૈન સમાજના અગ્રગણ્ય નાગરિક શ્રી. સોમચંદ કુલચંદ શાહના સુપુત્ર શ્રી. સેવંતીલાલ શાહ પણ જૈન સમાજમાં આગળ પડતી વ્યક્તિ છે. તેઓશ્રીનો જન્મ માણસામાં તા. ૧૨-૨૭ના રોજ થયો હતો તેમને ત્રણ બાઈઓ તથા એક બેન મળી ચાર બાઈભાંડુઓ છે. તેમને પોતાને ચાર પુત્રો તથા બે પુત્રીઓ એમ છ સંતાનો છે. પિતાશ્રી નિવૃત્ત જીવન ગાળે છે.

સ્વપ્રયત્નો વડે થોડાજ વખતમાં આગળ વધવાળી વ્યક્તિ-ઓમાંના એક શ્રી સેવંતીલાલ પણ છે. મેટ્રીક સુધીનો અભ્યાસ કરી. વ્યાપારમાં ઝંપટાવ્યું છે. પોતે હાલ મે સેવંતીલાલ એસ. શાહ એન્ડ કું.” ના નામની યાર્ન અને આર્ટ સીલ્કના વેપારની પેઢીનું સંચાલન સફળતાપૂર્વક કરી રહ્યા છે અને તે ઉત્તરે ઉત્તર સારી પ્રગતિ સાધી રહી છે. વળી છેલ્લા એક વર્ષથી અમદાવાદમાં “ઇલેસ્ટ્રીકા સ્પર્ક વર્કસ” નામનું મોટર સ્પેરપાર્ટ્સ બનવાતું કારખાનું સ્થાપ્યું છે જેનું ઉત્પાદન ઇયુકાસ ટી. વી. એસ (મદ્રાસ) ને પુરું પાડવામાં આવે છે. આમ ધંધાકીય ક્ષેત્રે શ્રી. સેવંતીલાલ સફળતા હાંસલ કરી રહ્યા છે. સામાજિક તથા ધાર્મિક ક્ષેત્રે પણ પોતે ધણી સંસ્થાઓ જોડે સંકળાયેલા છે. ખાસ કરીને ‘શ્રી વિજયપુર સત્તાવીસ વિશા શ્રીમાળી જૈન શુભેચ્છા મંડળ’ ના આશરે ચાલતી ‘વિમા પોલીસીયોજના ની’ કમિટિના સક્રિય સભ્યપદે છે. આ સંસ્થા દ્વારા સમાજની જરૂરવાળી વ્યક્તિઓની તેઓશ્રી સેવા બજાવી રહ્યા છે. મુંબઈમાં ચાલતા ‘રનેહ મિત્ર મંડળ’ ના પ્રમુખ તરીકે પણ તેઓ સેવા બજાવી રહ્યા છે માણસામાં શિક્ષણક્ષેત્રમાં જરૂરવાળા બાળકોને નોટબુક, પેન્સિલ તથા બીજી રેશનરી પોતે સબસીડાઈઝડ (પડતર કરતાં ઓછી કિંમતે) છેલ્લાં બે વર્ષથી પુરી પાડે છે. માણસામાં ઘઉં જેવું અનાજ પણ તેજ પ્રમાણે પડતર કરતાં ઓછી કિંમતે જરૂરવાળી વ્યક્તિઓને દર વર્ષે અપે છે. આ બધી મદદ નામની કોઈ જાહેરાત ન થાય તેની તેઓશ્રી ખાસ કાળજી રાખે છે આમ છુપું દાન કરવાવાળી વિરલ વ્યક્તિઓમાંથી એક શ્રી સેવંતીલાલ છે. કિર્તીદાનના આ જમાનામાં પોતે જે કંઈ મદદ કરી રહ્યા છે તેવું દર્શાવવાથી તેઓ હમેશાં દુર રહે છે.

પોતાના જૈન ધર્મના નિયંધામો મહુડી, પાલીતાણા વગેરે સ્થળોએ તેઓશ્રી અવારનવાર જાય છે અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે ધણી રકમ ખર્ચે છે. મહુડીમાં ચોવીસ તીર્થંકરની દેરીમાં પોતાના પૂ. પિતાશ્રીના શ્રેયાર્થે રૂ. ૭૦૦૧નું દાન કરી દેરી બંધાવી છે. પાલીતાણામાં મોતી સુખીયાની ધર્મશાળામાં પાંચ જિન પ્રતિમાઓ મૂકાવી છે. પોતાના સ્વ દાદીમાના સ્મરણાર્થે સં ૨૦૨૦માં

અકાઈ મહોત્સવ પણ કર્યો હતો.

હમણાં બિહાર રાહત ફંડમાં પણ પોતે જાતે બજારમાંથી ખરીદીને સાડીઓ તથા ઘોલીનેટા જેન સમાજના આગેવાન શ્રી. ચિત્રલાલ મહારાજ ભારત મોકલી આપી પોતાની પવિત્ર ફરજ અદા કરી છે.

થોડાક મહીનાઓ પહેલાં માણસા કોલેજના ફંડ માટે સંસ્કાર કાર્યક્રમમાં સારી એવી જહેમત ઉઠાવી ફંડ એકઠું કરવામાં કોલેજના દાતાઓને સારો એવો સહકાર આપ્યો હતો.

શ્રી નરસિંહી કે. એડનવાલા

પોતાની જાતિમાં દાનનો ધોધ વહાવનારા દાતાઓ આજે અનેક મળી આવે છે પણ સાથે સાથે જાહેર દાન કરવાની વૃત્તિવાળા સજ્જનો સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યા વિના રહેતા નથી. અમરેલી જિલ્લામાં આવેલા બગસરા ગામે શ્રી નરસિંહીલાલ એડનવાલા એક મુક દાતા તરીકે ખાસ જાણીતા છે. તેઓએ પોતાની વૈભવ કામ માટે સૌરાષ્ટ્રના વિદ્યાર્થીઓને સ્કોલરશીપ આપી શરૂ, એવું એક ટ્રસ્ટ કરેલ છે. જેનો લાભ છેલ્લા પંદર વર્ષથી તેમની જાતને મળતો રહે છે પણ હાલમાંજ તેઓએ બગસરા શહેરને મુજવતા શાળાની તાંત્રીના પ્રયત્ને લક્ષમાં લઈ રૂ. ૩૩૦૦૦ નું દાન આપી, સરકારી સહાય સાથે રૂ. ૬૪૦૦૦ ની શાળા નિર્માણ કરી આપી શહેરની એક સાચી જરૂરીયાત પૂર્ણ કરી છે. આ ઉપરાંત તેઓ શહેરના દરેક નાના મોટા પ્રયત્નોમાં રસ લઈ પોતાની સંસ્કારમાં લાભ સૌને ઉદારતાથી આપતા રહે છે. ગુજરાતના સમાજ જીવનમાં આવા દાનેશ્વરીઓએ આપેલા યાદગાર ફાળાઓને ગુજરાતની જનતા ક્યારેય વિસરી શકશે નહીં. માનવ કલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓએ વાચા આપનાર દાતાશ્રી નરસિંહી કે. એડનવાલાનું નામ અમરેલી જિલ્લાના બગસરા ગામ માટે સેવાની એક મધુર સુવાસ તરીકે ચીર રમરણીય બન્યું રહેશે એ નિર્વિવાદ છે.

શ્રી રમણલાલ અમૃતલાલ

શ્રી રમણલાલભાઈ બાવનગરના જાણીતા ઉદ્યોગપતિ છે. બાવનગરની અનેકવિધ સામાજિક સંસ્થાઓના પ્રાણસમા શ્રી રમણભાઈ બચપણથી જ સ્વધર્મ પ્રયે દ્રઢ અભીરૂચીવાળા અને રાષ્ટ્રિયતાને વરેલા છે. બાવનગરમાં ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે જે પ્રગતિના મંડાણ ચલાવે તેમાં ધી બારત આયર્ન એન્ડ સ્ટીલ ઈન્ડસ્ટ્રીઝના એક ભાગીદાર તરીકે રહીને ઘણો મોટો પુરુષાર્થ કર્યો છે.

તેમના પિતાશ્રી સ્વ. અમૃતલાલભાઈ પણ સમાજ સેવક તરીકે જાણીતી વ્યક્તિ છે. જેન સંઘના અને પોતાની જાતિના જાહેર કલ્યાણ કાર્યોમાં ઘણા વર્ષોથી ઉઠો રસ લઈ રહ્યાં છે.

બાવનગર જૈન સંઘ કાર્યાલય સમિતિ અને વ્યવસ્થાપક સમિતિના તેઓશ્રી સભ્ય છે. આત્માનંદ સભામાં તેમનો સારો હિસ્સો છે.

સૌજન્ય દ્વારા શ્રીમાણી સુખડીયા સમૃત-અમૃત વિદ્યાર્થી ગૃહનું સંચાલન પણ તેઓ સુંદર રીતે કરી રહ્યાં છે. બાવનગરના વ્યાપારી આલમમાં તેમનું સારું એવું સ્થાન છે.

બાવનગર આયર્ન એન્ડ સ્ટીલ મરચન્ટ એસોસિએશનના પાર્ટનર તરીકે કામ કરી રહ્યાં છે.

સ્વ. નાગજીભાઈ ખેતાણી

માનવત્વના ગામડાંમાંજ પાકે છે સૌરાષ્ટ્રની બૂમીનું તળ એને માટે રસાળ છે. મધ્ય સૌરાષ્ટ્રના જુનાગઢ તાલુકા મોરવાડા ગામ એ શ્રી નાગજીભાઈ ખેતાણીનું જન્મસ્થાન. પિતા શ્રી કેશવજી મોનજી તથા માતા શ્રી રતનબાઈ. સને ૧૮૯૩માં એમનો જન્મ થયેલો સને ૧૯૬૧માં સ્વર્ગસ્થ થયા. જુનાગઢ રોડ ફર્ટ ક્લાસ ગણાતું. રાજ્યમાં કેરી અને દોઢકા એ. સીકકા ચાલતા તથા સંસ્થાના જુનાગઢમાં પોરબલ રોમ્પ પણ ચાલતા નવસો નવાજી પાદરનું સંસ્થાન જુનાગઢ ગણાતું જતા શિક્ષણ ખાતું ધણજી ગરીબ હતું. મોરવાડ ગામમાં નિશાળ નહિ તેથી પિતાશ્રીએ મિત્રોને ત્યાં નાગજીભાઈને ભણવા મોકલેલ એમ પાંચ ગામ મળીને ગુજરાતી ચાર ચોપડીનો અભ્યાસ થયો.

ખેડુતો કુક્યા અને વેપારીઓ ભાગ્યા. પિતાશ્રી કેશવજીભાઈ સને ૧૯૦૩માં મેટ કુટુંબના નીલાવ અર્થે મુંબઈમાં જઈને નોકરીએ લાગ્યા. પાંચભાઈ અને એક જીનેમ નાગજીભાઈ સહુથી મોટા, એટલે ઘર વ્યવહારનો બોજો તેમણે સંભાળ્યો. સને ૧૯૦૭માં નાગજીભાઈએ પણ મુંબઈ તરફ પ્રયાણ કર્યું. પ્રથમ તેર રૂપિયા અને વધીને પાંચ રૂપિયા પગાર થયો. પછીતે, સોના-ચાંદીના દાગીના બનાવી દેવાનું ધરનું કામ શરૂ કર્યું. તેમના લગ્ન સને ૧૯૧૬માં જયાકુવર જીનેમ સાથે થયા. તેમને ત્રણ દીકરા અને ત્રણ દીકરી. તેમાં હાલ બે દીકરા તથા ત્રણ દીકરી હયાત છે કુટુંબમાં ભાઈઓના સુમેળ ધણો તેથી ઝડપી પ્રગતિ થવા માંડી. સને ૧૯૨૩માં જાપાનની સફર રેશમી કાપડના ઇમ્પોર્ટ માટે કરી પ્રતિકુળતાને કારણે બે મહિનામાં પાછા ફર્યા આવીને મુંબઈમાંજ રેશમી કાપડની દલાલી શરૂ કરી ધણી તકલીફમાં પસાર થયેલા. જીવનના અનુભવોને કારણે સમાજના દુઃખીભાઈ જીનેમની સુખાકારી માટે જાતિના મંડળો ભારત તન, મન અને ધ થી સેવા શરૂ કરી દીધી સને ૧૯૩૩માં વળી પાછી મિત્રોની સહાયથી હોઝીયરીની પેદીમાં ભાગીદાર બની જાપાનની સફર કુટુંબ સાથે ઉપડ્યા. તેમાં સારી સફળતા સાપડી.

જીવન ઘડતરના કડવા-મીઠા ધણા પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા હતા. અઢાર વર્ષની વયે જૈન સાધુના સમાગમે વૈરાગ્ય બળતા સન્યાસ લેવાના ભાવ પણ થયેલ કારણ કે સસારી પરિગ્રહ પરત્વે પૂર્વ જન્મથીજ મમત્વ રહિત પણ હતું. જે જીવનના અંત સુધી ટકી રહ્યું અને જીહોળા કુટુંબ પરિવારમાં રહેવા છતાં જળ-કમળવત જીવન જીવ્યાં જાપાનની ત્રણ ત્રણ સફર કરવા છતાં અને ઘર બંને ખૂબ સુખી છતાં ગરીબોના દુઃખ નિવારવાની તેમની તમન્ના અદ્ભૂત હતી. બીમારની સુશ્રુષા બેકાને નોકરી, વજીહીણને વસ્ત્રો રાશન વગરનાને રોટલો ઓરડી વગરનાને ઓટલો એ વાતોની ચિંતા એમને સદાય ઉભયરે કરાવતી.

ગમે તે માગવા આવે ત્યારે બીસામાં હોય તેટલું તરત ખાલી કરે, પછી મિત્રોને ચીઠી લખાને સહાય અપ વે અને તેટલેથી ન

સુર પડતુ હોયતો વ્યાજ કરજ કરીને પણ અન્યના દુઃખને ટાળવા તેઓ રાત દિવસ પુરપૂર્ણ કરતા. સારાધર્મ વાલ્યા તેવા વરસોમાં લખેલી સખાવતો કરી અને યશસ્વી મેળવી પણ તેમાં પૈસાથી મહદ દીધાથી તેમને કદી સંતોષ ન થયો. એવો જાત ધસીને દુખી-યાના ખેલી થવામાં જ પોતાનું કર્તવ્ય માનતા.

આમ એમણે અનેક ક્ષેત્રોમાં અનેક મંડળો દ્વારા અનેક શ્રીમં. તોની સહાય મેળવીને પેટ ભરીને દુઃખીયાના આશીશ મેળવ્યા. એક અણધાર્યા પ્રસંગે અચાનક રસ્તામાં જ એવાન થઇ જતાં તેમને ઘેર લાવ્યા અને ચાર દિવસ સતત ઇલાજો કરવા છતાં મૂર્છા વળી નહિ અને સને ૧૯૬૧ના ઓગસ્ટમાં તેમણે દેહ છોડી દીધો. તેમના સમજી કુટુંબમાં તો ઓછો વિલાપ હતો પણ તેમના અશ્રુતો સંખ્યાબંધ કુટુંબોમાં દુઃખનો પાર ન રહ્યો.

સુખી સ્થિતિમાં ખીમનાં દુ ખે દુઃખી થનાર અને રાત્રિ દિવસ જોયા વગર મુંબઈના શરીય લતામાં પાંચ પાંચ દાદરા ચઢીને સોફાને ઘેર રાશન પહોંચાડવાં, દવાઓ પહોંચાડવી, નિરાશ્રિતોના ખેલી થઇને આશ્વાસન આપવું એ કામ આ કળી કાળમાં દેવ કર્તવ્યરૂપ ગણાય એમના અવસાન પ્રસંગે હજારો માણસોએ હૃદય ઠાલવ્યા, સેંકડો સંસ્થાઓએ એમને મટે શોક સભા ભરી તેમાં સંખ્યાબંધ માણસોએ સ્વર્ગરથને અંજલી અ પી અને આંસુ સાર્યાં.

અ પું દિવ્ય જીવન જીવી જાણનાર માનવી સમાજમાં દિવ્ય સુગંધી પ્રસારી જાય છે કંઈકે તેમના આદર્શ જીવનનો દાખલો લીધો જ. અને હજારો આજે એ નાગજી ખેતાણીને યથા પ્રસંગોમાં સંભારે છે. ધન્ય એ જીવન!

સૌરાષ્ટ્ર જૂમિ એવા વીરનરો સદા પેદા કરતી રહે.

શ્રી સુર્યકાન્તભાઈ એસ. શાહ

જઙ્ગિંદુમાંથી ધારા, ધારામાંથી ઝરણુ, ઝરણામાંથી સરિતા અને સરિતામાંથી સાગરનું સ્વરૂપ પામી, જગત-તૃપ્તને તૃપ્ત કરવા અમીલ્યાં વાદળો અર્પે તે જ સાચો માનવ. અને મહાનતા મેળવ્યાં છતાં ધરતી પર રહે તેનું જ જીવન સાચક ભાઈશ્રી સુર્યકાન્ત એસ. શાહનું જીવન મહદ અંશે આજ પ્રકારનું છે.

ત્રીશ વય પહેલાં પિતાશ્રી સોમચંદ કુલચંદ શાહે સાધારણ સ્થિતિના સમય સાથે મુંબઈમાં ભાગ્ય અજમાવવા પગલાં પાડ્યા. સુતર બજારમાં દલાલી કરતાં કરતાં તેઓ સિદ્ધિના સોપાનો સર કરતાં કરતાં શ્રી શાંતિલાલ એસ શાહ એન્ડ કું ના ભાગીદાર બન્યા. પ્રતુનો પ્રસાદ અને પુરપૂર્ણ પ્રવળ પુરપૂર્ણનો સમન્વય જ સિદ્ધિના પાયામાં છે તે વાત તેમના જીવનમાં સાકાર થઇ આપખળી આગળ વધીને જીવન-ઈમારતનું ચણતર કરનાર શ્રી સોમચંદભાઈની પુત્રત્રિવેણી સેવંતિભાઈ, સુમતિભાઈ, અને સુર્યકાન્તભાઈ.

ભાઈશ્રી સુર્યકાન્તનો જન્મ ૧૬મી જૂન ૧૯૩૬ના રોજ માણસા (ગુજરાત)માં થયો. પાંચઘુની પર આવેલી બાણ પન્નાલાલ હાઈસ્કૂલમાંથી ૧૯૫૫માં મેટ્રીકની પરિક્ષા ઉત્તીર્ણ કરી વ્યાપારક્ષેત્રે ૧૯૫૬થી કંપલાન્ડનું યાર્ન મારકેટને તેમણે પોતાની કારકીર્દીનું પ્રથમ પગથિયું બાંધ્યું અને પિતાની જેમજ ધીમે ધીમે પ્રગતિના પથે પ્રયાણ કરતાં ૧૯૬૪માં સ્વતંત્ર રીતે વ્યાપારની શરૂઆત કરીને

મેસર્સ સુર્યકાન્ત શાહ એન્ડ કું.નું સુકાન સુંદર રીતે સંભાળી લીધું. આર્થિક ક્ષેત્રમાં સુંદર સફળતાને વરનાર શ્રી સુર્યકાન્તભાઈએ આમ વ્યાપારના ક્ષેત્રે નામ-કામ અને દામ ત્રણેય, વસ્તુને સંપાદિત કરી. ખરે જ તેઓ ગુજરાતનું ગૌરવ છે.

શ્રી પ્રતાપરાય ભોગીલાલભાઈ

વૈભવી જીવનમાં રહેલ હોવા છતાં પ્રભુસક્તિ, યથાશક્તિ તપ અને સમાજ તથા ધર્મ ઉત્થતિના કાર્યમાં રસ લઇ આજે તેઓ જે સેવા આપી રહ્યા છે તે બદલ અભિનંદન આપ્યા વગર ન રહેવાય. તેઓશ્રીએ એમ. એ. સુખીનો ઉચ્ચ શિક્ષણ સાથે ટેકાદાર ટેકનોલોજીનું ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું છે.

તેમણે મશીનરી લાઈન અને કાપડની મીલ લાઈનમાં આગેવાન વેપારી અને ઉદ્યોગપતિ તરીકેનું આગવું સ્થાન મેળવ્યું છે. મશીનરી લાઈનમાં અતનામ બટલીભોય કું. ના ડીરેક્ટર તરીકે રહી તે કંપનીને મોટા વિશાળ પાયા ઉપર મૂકી દીધી છે અને કાપડની શ્રીરામ મીલ્સના મેનેજીંગ ડીરેક્ટર તરીકે રહી તે મીલના વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે તે તેઓની કાર્યક્ષમતા અને બુદ્ધિબળ બતાવે છે તદુપરાંત તેઓ ધર્મી બેન્કો, વીમા કંપનીઓ, ટેકાદાર અને કેમીકલ કંપનીઓ સાથે જોડાયેલા છે.

તેઓ ઈન્ડિયન મરચન્ટ્સ એસોસિએશન મુંબઈ પ્રમુખ છે મુંબઈ મીલ એસોસિએશનના બૂતપૂર્વ પ્રમુખ, મુંબઈ ટેકાદાર રીસર્ચ એસોસિએશનના સભ્ય વી. જે. ડી. આઈ ની કમીટીના સભ્ય, ધી ફેડરેશન ઓફ ઈન્ડિયન એમ્પ્લોઈઝ ઓફ કોમર્સ અને ઇન્ડસ્ટ્રી, ન્યુ દિલ્હી, ઈન્ડિયન કોટન મીલ્સ ફેડરેશન, બોમ્બે એમ્પ્લોઈઝ ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રી વિગેરે ભારતની મહાન આપારી-ઉદ્યોગોની સંસ્થાના અગ્રપદે રહી રાષ્ટ્રના સર્વાંગી વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો આપી રહ્યા છે. તેઓ કેળવણીપ્રેમી છે અધેરીમાં હહેરચંદ ઉત્તમચંદ આર્ટ્સ કોલેજ ચાલે છે. તેઓ માને છે કે સમાજ સંસ્કારી-સમૃદ્ધ-અને સુખી બનવું હોય તો ઉચ્ચ શિક્ષણની ખાસ જરૂર છે. પ્રવૃત્તિમય જીવન હોવા છતાં તેમનામાં નત્ર-ભાવના-ધર્મશ્રદ્ધા-જ્ઞાન-શૌચન્યતા અને સદાચારના ગુણો તરવરે છે તે ખરેખર પ્રશંસનીય છે જેન સમાજના ગૌરવરૂપ યુવાન આગેવાન-કેળવણીપ્રેમી શેઠશ્રી પ્રતાપ ભોગીલાલ આપણુ ગૌરવ છે.

શેઠ નાનચંદ ગુઠાભાઈ દોશી

બહુ ન ની ઉંમરમાં આપના વતનની મુંબઈ ગયા અને ત્યાં આપખળે, આપસુએ અને આત્મવિશ્વાસથી તેમના વડીલ બંધુ શ્રી જીવરાજભાઈએ સ્થાપન કરેલ મેસર્સ જીવરાજ એન્ડ પ્રજલાલની પેલી સંભાળી ધીરે ધીરે જમાવ્યો અને જેન સમાજના એક અગ્રણી સેવાભાવી કાર્યકર તરીકે ખ્યાતિ મેળવી. ધર્મ અને સમજ સવાના ઉત્તમ સંસ્કારો મળ્યાં છે. અનેક સામાજિક અને ધાર્મિક સંસ્થાઓને એક સક્રિય કાર્યકર તરીકે તેમની સેવાનો લાભ મળ્યો છે અને મળતો રહે છે તે માટે અમે સૌ ગૌરવાન્વિત થઇએ છીએ તેમની નીખાલસતા, સરળતા, નત્રતા અને નિરાભિમાનપણું આદિ સદગુણોથી તેઓ ઘણું બહોળું મિત્રમંડળ અને ગુજેચકોનો મોટા સમુદાય ધરાવે છે; જે ઘણું આદર અને પ્રશંસાને પાત્ર છે.

T. C. BROTHERS

Danapith
BHAVNAGAR

(saurashtra)

Phones : Office : 4338, Machinery Dept : 4750
Resi : 3798 & 4132

Gram : TICIBROS

T. C. BROTHERS

VERAVAL (BUNDER)

(Saurashtra)

Phones : Office : 101
Residence : 282

Gram :
TICIBROS

T. C. BROTHERS

MAHUVA

Phone : 17

Gram : TICIBROS

ધન કમાવું એ સહેલું છે પણ ધનને સદ્માર્ગે વાપરવું એ આ કપરા કાળમાં ભારે કઠિન છે. તેમનામાં આ બંને શક્તિઓનો સુભગ સંયોગ થયો છે એ તેમના અનેકવિધ દાન કાર્યો પરથી સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. આવકના એકવીસ ગુણો અને ખાસ્તોતોનું તેમના જીવનમાં યથાશક્તિ પાલન થતું જોઈ શકાય છે અને એ માટે આપણે તેમને હાર્દિક અભિનંદન આપીએ છીએ અને તેમના આવા ગુણોની અનુમોદના કરીએ છીએ.

જિનપૂજા, સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, ગુરુવંદન વિગેરે ધર્મકરણી નિર્જરાતા હેતુ ભૂત છે અને આ બધી ક્રિયાઓ તેઓ નિયમિત કરે છે. પરંતુ નિકાચિત કર્મેના ક્ષય માટે તે તપ એજ ઉપાય છે એ તેઓ સારી રીતે જાણે છે. કોડા ભવમાં સંચિત કરેલું કર્મ નષ્ટ વડે ક્ષય પામે છે. તેમનું તેમજ તેમના સુશીલ પત્નીનું જ ન તપોમય છે અને થોડા વખત અઝાઉ તેઓ બંનેએ તપોમાં શ્રેષ્ઠ એવું મહાન વસ્તીતપ કરેલ છે. તેમના ધર્મપત્ની અ. સૌ. લાલકુવર બહેનનું સમગ્ર જીવન ધર્મિષ્ઠ અને તપોમય છે. થોડા સમય અગાઉ તેમણે ઉપધાન જેવા મહાન તપની આરાધના કરી માળા પહેરેલી છે, તેમજ હરકેશ તેમના શુભ કાર્યોને પ્રોત્સાહિત કરી સરળતા આપે છે. અમરેલી તેમના પિયરનું ગામ છે અને એ રીતે તેમના આવા ધર્મનિષ્ઠ અને તપોમય જીવન માટે અમે સૌ ગૌરવ અને આનંદ અનુભવીએ છીએ. થોડા વખત પહેલાં શત્રુજય તીર્થની નવાણું જાત્રા કરવો તેમણે તથા તેમના ધર્મપત્નીએ લાલ લીધો હતો. આ ઉપરાંત પણ તેઓએ અનેક તીર્થોની યાત્રા કરી છે અને આ રીતે તેમનું સમગ્ર જીવન ધર્મમય છે.

શ્રી કેશવલાલ ગુલાબીદાસ શાહ

ગરવી ગુજરાતની પુણ્યવંતીભૂમિને ગૌરવાંકિત બનાવે એવું એક સહેર ખંભાતનું ધર્મિકદ્દિએ મહત્વ આંકીએ તો ખૂબ જ છે પ્રાચીનકાળથી માંડી આજ સુધી જ્યાં સૂર્યની જેમ ધર્મનું તેજ તપે છે એવા ખંભાતમાં વિશાળ જૈન દહેરાસરો, પાઠશાળાઓ, અને ઉપશ્રયોમાં જૈન ધર્મની દેશના આચાર્યો અને મુનિવરોના પૂણ્ય મુખેથી શાશ્વત સ્વરે રણે છે.

ખંભાતનું અન્યદેષ્ટિએ મહત્વ આંકવા બેસીએ તો એ એક જમાનાનું મહાન બંદર હતું અને વેપર-વાણિજ્યના તેજ પણ અસૌકિક હતા.

એવા ખંભાતમાં આવક-આવિકાઓના ગંગાના નીરની જેમ દાનના પ્રવાહો વહેતા જ રહે છે : ખંભાતની એ પુણ્યભૂમિના શ્રેષ્ઠિવર્ષ શ્રી ગુલાબીદાસ નાનચંદના ઘરમાં એક પુણ્યશાળી આત્માનો જન્મ ૧૯૫૪માં થયો. આ ભક્ત આત્માને આજે આપણે શ્રી કેશવલાલ ગુલાબીદાસ શાહના નામથી ઓળખીએ છીએ.

આ જન્મતમાં જન્મ-મરણ એ તો કુદરતનો અબાધિત અને અનિવાર્ય નિયમ છે અને આ જન્મતમાં રોજ લાખો જીવ જન્મે છે અને લાખો જીવ કાળનો કાળીયો બનીને નામશેષ બની જાય છે પણ જગત્ એની નોંધ લેતું પણ નથી.

કિંતુ એમાં થોડા જીવો એવા પણ જન્મે છે, કે જન્મત એમનાં કર્તવ્યનિષ્ઠા, પ્રમાણીકતા, ધર્મકાર્યો, ગરીબો પ્રત્યેની હમદર્દ ભાવના અને ઘણાને મદદ રૂપ થઈ પડવાની એમના અમુલ્ય સ્વ-

ભાવની નોંધ લઈને એમને અભિનંદનોથી વધાવે છે. કોઈ અન્ય રીતે એના સંસ્કારી જીવનનો ગુણાનુવાદ કરે છે.

એમના જીવનની પગદંડી પુરુષાર્થને માર્ગે વળી ભારે એમનામાં હિંમતનો ભવ્ય ભંડાર હતો, અંતરમાં પ્રગતિ માટે ધગશ હતી, હૈયે જેમ હતું એટલે એ અનેકવિધ પ્રગતિ કરતા રહ્યા.

આજે એમના વ્યવસાયની નોંધ લઈએ તો મુળજી જેઠા માર-કીટમાં પોતાની દુકાન ધરાવે છે તે ઉપરાંત રે રોડ પર કોઠરી સીલક મીઠા ચાલી રહી છે.

કિંતુ શ્રી કેશવલાલભાઈની માત્ર વ્યવસાયી દૃષ્ટિજ નથી રહી એમનો આત્મા એક પૂણ્યશાળી આત્મા છે એમણે ધંધા સાથે ધર્મની પણ પરખ માંડી છે.

આજે ખંભાતની પૂણ્યશાળીભૂમિ પર શ્રી કેશવલાલભાઈના જન્મ દાત્રીના નામની શ્રી ભદ્રીબાઈ સ્વાદાદ સંસ્કૃત પાઠશાળામાં આજે મોટી સંખ્યામાં પૂણ્ય સાધુ-સાધ્વીઓ અને બાળ-બાલી-કોઓ ધર્મજ્ઞાન લઈ રહ્યા છે. છેલ્લા ત્રણેક વર્ષમાં શ્રી કેશવલાલભાઈની ઉદાર સંખ્યાવતથી જ આ પાઠશાળાનું સંચાલન ચાલી રહ્યું છે એમની અંતરલાવના સમિતિ નથી એનું ક્ષેત્ર ઘણું મોટું છે. અંતરલાવનાની ઉદારતાનો વિશેષ ગુણાનુવાદ કરીએ તો સોના પર ઢોળ ચડાવવા જેવો છે. છતાં જ્યારે એમના જીવનની થોડી ભાવનાનું પ્રતિબિંબ જોઈએ છીએ તો તેઓશ્રી આજે કયા કયા ક્ષેત્રમાં કેવી કેવી સેવા આપી રહ્યા છે એની પણ થોડી ટુંક નોંધ અહીં રજુ કરીએ—

જેઠ કેશવલાલ ગુલાબીદાસ અનેક સંસ્થાઓના ટ્રસ્ટી મુખ્ય-કાર્યકર્તા છે ખંભાતમાં ૮૧ હજાર જેવું મોટું દાન આપી કોમસં કેલેજ ખોલવાની યાત્રા ગંગોત્રીના વહેણ વહેતા ક્યાં છે આમ શ્રી કેશવલાલભાઈએ વ્યવહારિક, શૈક્ષણિક, ધાર્મિક અને સામાજિક ક્ષેત્રમાં અપૂર્વ રસ દાખવી એ તમામ ક્ષેત્રોમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે.

આ ઉપરાંત વિશેષ સેવાઓની પણ નોંધ લઈએ તો શ્રી કેશવલાલભાઈ શકુંતલા કાંતિલાલ ઈશ્વરલાલ હાઈસ્કૂલના મેનેજીંગ કમિટીના મેમ્બર, મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના મે. કમિટીના મેમ્બર, શ્રી આત્માનંદ જૈન સભાના મેનેજીંગ કમિટીમાં, મુબઈ વર્ધમાન તપ આયબિલ ખાતાના મેનેજીંગ કમિટીમાં ખંભાત વર્ધમાન તપ આયબિલના ટ્રસ્ટી, ખંભાત પાંજરાપોળ મેનેજીંગ કમિટીમાં, મુબઈ સાધર્મિક જૈન સેવા સમાજના પ્રેસિડેન્ટ જૈન દવાખાનાના ટ્રસ્ટી, પાલિતાણા કલ્યાણગીરી તીર્થના ટ્રસ્ટી છે શ્રી સિદ્ધયક આરાધન સમાજ કમિટીના મેમ્બર છે. અને પાલિતાણા આગમ મંદિરના ટ્રસ્ટી છે. ખંભાત જનરલ હોસ્પિટલના ગવર્નિંગ બોર્ડના મેમ્બર છે. અને શ્રી કેવસુર જૈન સંઘ મુબઈ શ્રી ગોડી જૈન દેરાસર પાયકુનીના છેલ્લા પંદર વર્ષથી ટ્રસ્ટી છે. અને સાત વર્ષ સુધી મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી પણ રહ્યા છે.

આમ શ્રી કેશવલાલભાઈના જીવનની સુવાસ અનેક સંસ્થાઓમાં પ્રસરી રહી છે અને એ સુવાસમાં અન્યનું કલ્યાણ સાધવાનો અનન્ય ભાવ છે. તેઓશ્રી સાહિત્યપ્રેમી છે અને છેલ્લા કેટલાક વર્ષથી સામાયિકો નિયમિત વાંચે છે શ્રી કેશવલાલભાઈ ધર્મકાર્યોમાં વિશેષ સુવાસ પ્રસરાવે અને “શતાયુજવ” થાય.

સ્વ. લલિતાબહેન કેશવલાલ શાહ

ભારતની પૂણ્યભૂમિની અનેક આર્યનારી રત્નોએ જગતના ચોકમાં પોતાના શીલ-ચારિત્ર્ય, ધર્મ અને સંસ્કારની કીર્તિમંગા વહાવી છે. એમાંય ગરવી ગુજરાતનાં નારી રત્નોએ પોતાના શીલ, ધર્મ અને સંસ્કારનો જે ઉચ્ચ દાખલો વ્યક્ત કર્યો છે એની નોંધ આજે અહીં લખ્યો તો એ અનેક નારી રત્નોમાં એક નામ ઉમેરવાની અમારી હાર્દિક ઇચ્છાને કાર્ત્ત્ત અવગણી નહીં શકે.

એ નામ છે સ્વ. લલિતાબેન કેશવલાલ શાહ.

શ્રી લલિતાબેનનો જન્મ પણ જ્યાં ધર્મ અને જ્ઞાનની ગંગોત્રીના વહેણ વહે છે એવા ખંભાત શહેરમાં સંવત ૧૯૬૫માં શેઠશ્રી ગુલાબચંદ મુળચંદ કાપડીયાને ત્યાં થયો હતો. સંવત ૧૯૭૮માં શ્રી કેશવલાલભાઈ સાથે લગ્નપ્રતીષ્ઠા જોડાયા હતા. આજે શ્રી લલિતાબેનનું દેહાવસાન થયું છે પણ તેમના સંસ્કાર અને ધર્મમય જીવનની સુવાસના તો તેઓશ્રી આજે જીવીત છે.

કેવળ જેણે જીવનમાં કર્યો નથી. પોતાના અને અન્ય સંતાનોમાં સદાય જેણે બેદબાવ ટાળવનો ભગીરથ પ્રયાસ કર્યો છે અને જીવનની અંતિમ પળ સુધી ધર્મનું રક્ષણ હતું એવા શ્રી લલિતાબેનને ખૂબી જવા એ તો ધર્મ અને સંસ્કારનું અપમાન કરવા બરાબર જ થાય.

આજે શ્રી લલિતાબેનની પૂણ્ય સ્મૃતિ કરીએ. આ પાનાઓ પર એમના સંસ્કાર અને ધર્મમય જીવનને બિરદાવવાનો પ્રસંગ સેવા-સમાજને મળ્યો છે શ્રી કેશવલાલભાઈ અને લલિતાબેનનાં જીવનમાંથી જે સંસ્કાર અને ધર્મની જે સુવાસ સાંપડે છે એવી સુવાસ આ યુગમાં બહુ ઓછા જીવોના જીવનમાંથી સાંપડે છે અમો સ્વ. લલિતાબેનના આત્માને ચિર શાન્તિ મળે એવી શાસનદેવને લાખ લાખ પ્રાર્થનાઓ કરીએ છીએ.

શ્રી નટવરલાલ શામળદાસ વોરા

મૂળવતન અમરેલી ધર્મજનનાની ઉંમરે ૧૯૩૮માં મુંબઈ આવી કોલસાના ધંધાનું સ્વતંત્ર કામ શરૂ કર્યું. જાતમહેનત, ખંત અને આપ હુશિયારીથી કોલસા વાપરનારા નાના મોટા કારખાનાઓનો, પરિચય કરી મુંબઈમાં કોલસાનો ધંધો જમાવ્યો. નટવરલાલ શામળદાસની કુંના ધંધાના વધુ વિકાસ અર્થે ૧૯૪૩માં કલકત્તા ખાતે પ્રથમ અન્ય ઓફીસ ખોલી અને ત્યારબાદ સમસ્ત ભારતનો પ્રવાસ કરી દેશના મુખ્ય શહેરોમાં, નાગપુર, મદ્રાસ, મેંગલોર અને કોલસાના મથકો જેવાં કે ઝરીયા, જુનારદેવમાં ઓફીસો સ્થાપી દેશભરના કોલસાના ખાણમાલિકો સાથે સંબંધો બાંધી, ઇન્ડેસ્ટ્રીયલ પાવર-હાઉસીઝ, ટેક્સ્ટાઇલ મીલો, રીમેન્ટ ફેક્ટરીઓ, રેલ્વે વિગેરે કારખાનાઓને જથ્થાબંધ પાવર-અપવાનું શરૂ કરી, દેશના પ્રથમ પંક્તિના કેલ સપ્લાયરોમાંના એક તરીકે તેમની નટવરલાલ શામળદાસ કું. એ નામના મેળવી.

ધંધાના વિશેષ ક્ષેત્રોમાં દાખલ થઈ નટવરલાલભાઈએ ૧૯૫૧ આસપાસ મેંગેનીઝ અને આયન ઓરનો નિકાસ વ્યાપાર શરૂ કર્યો. મુંબઈ, વિજાગપટ્ટમ, મેંગલોર તથા મદ્રાસ બંદરોથી મોટા પ્રમાણમાં ઓર નિકાસ કરી ટુંક સમયમાં મેંગેનીઝ ઓરના સુપ્રસિદ્ધ નિકાસકારોની હરોળમાં સ્થાન મેળવ્યું. વળી સ્ટ્રોબોર્ડ, ગ્રેબોર્ડ અને કાર્ડ

ઓક્સના કામકાજ માટે અને મીનરલો અંગે નવા નવા ધંધા શરૂ કર્યા. નિકાસ વ્યાપારના વિકાસ અંગે તેઓશ્રીએ અનેક વખત મળપાન, ઇંગ્લાંડ, યુરોપના દેશો તથા અમેરિકાના પરદેશ પ્રવાસો કર્યા છે. વળી મુંબઈમાં કોલ મરચન્ટસ એસોસીએશન સ્થાપવામાં અને વેસ્ટર્ન ઇન્ડીયા મીનરલ એસોસીએશન સ્થાપવામાં અગ્રગણ્ય ભાગ લઈ વર્ષો સુધી આ સંસ્થાઓનું પ્રમુખપદ શોભાવ્યું છે. રાજસ્થાન, મહીસુર અને મધ્યસ્થ મીનરલ એડવાઇઝરી એ ડંના સભ્ય તરીકે તેઓશ્રીએ સેવા આપી ઓર-ખનીવોની નિકાસ વધારવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે.

સને ૧૯૫૬માં રાજ્ય વ્યાપાર સંસ્થા : સ્ટેટ ટ્રેડિંગ ઓરના નિકાસ વ્યાપારમાં દાખલ થતાં, શ્રી નટવરલાલ ભાઈએ, ઓલ ઇન્ડિયા મીનરલ કન્વેન્શનના પ્રમુખપદે ચુંટાઈ, મુંબઈ નાગપુર અને દિલ્હીમાં કન્વેન્શનો ભરી ખનીજ-એ રના વ્યાપાર-ઉદ્યોગની પ્રયત્નિત પર-પરાઓ ચાલુ રાખવા પ્રયાસો કર્યા હતા. ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના થયા પછી ગુજરાતના ખનીજક્ષેત્રે વિકાસ માટે, અમદાવાદમાં ગુજરાત મીનરલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ એસોસીએશનની સ્થાપના તેમના પ્રમુખપદે અને ગુજરાત વ્યાપાર-ઉદ્યોગ મહામંડળ હસ્તક ગુજરાત મીનરલ કન્વેન્શન ઓફીસી તેના પ્રમુખ તરીકે, સમસ્ત ગુજરાતના ખનીજોના : મીનરલના : વ્યાપારીઓ તથા ખાણમાલિકોની અનેકવિધ તકલીફો નીવારવા સફળ પ્રયાસ કરી, તેઓએ ગુજરાતનો ખનીજ વ્યાપાર વિકસાવવાનાં સુંદર ફાળો આપ્યો. કોલસા અને મેંગેનીઝ સિવાય ખીજ ખનીજો-મીનરલોના વ્યાપાર અને ઉદ્યોગીય ઉત્પાદન માટે હાલ જોગવાઈની ખાતે સ્ટાન્ડર્ડ મીનરલ પ્રોડક્ટ લીમિટેડ નામની અધ્યતન પેટ્રીસાઇડની ફેક્ટરી બધી તેઓએ ફેરમ્યુલેશન અને ખેતી વિષયક પેટ્રીસાઇડનું વિશાળ પાયા ઉપર ઉત્પાદન શરૂ કરેલ છે.

દેશના વ્યાપાર-ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે રસ લેવા ઉપરાંત તેઓ અનેક નાની મેટી સામાજિક અને કેળવણી વિષયક સંસ્થાઓમાં તન મન અને ધનથી સહાય કરી રહ્યા છે અમરેલી વિદ્યાલય, અમરેલી પ્રજા-મંડળ માટુંગા શ્રેયસ સંસ્થાના વિકાસમાં તેમનો મહત્વનો ફાળો છે. સૌરાષ્ટ્રના અને મુંબઈની કેળવણી વિષયક સંસ્થાઓમાં તેમના નાના મોટા ફાળો ઉપરાંત તેમના વાન અમરેલીમાં અન્ન ચીમનભાઈ વોરા સાથે એક લાખ રૂપિયાનું પ્રાન આપી 'શામળદાસ વોરા કોલેજ હોસ્ટેલ' બંધાવી આપેલ છે. છેલ્લા કેટલાંય વર્ષોથી મુંબઈની કપોળ કો-ઓપરેટીવ બેન્કનું પ્રમુખપદ સ્વીકારી બેન્કનાં વિકાસમાં તેઓશ્રીએ મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. તાજેતરમાં વ્યાપાર વિકાસ અર્થે તેઓ બે માસનો વિશ્વપ્રવાસ કરી સ્વદેશ આવી ગયા છે.

શેઠ હરગોવિંદદાસ રામજીભાઈ મહેતા

માનવીની મહત્તા એમની પાસે કેટલી સંપત્તિ છે તેના ઉપરથી નહિ પણ છેક સામાન્ય ગરીબ સ્થિતિમાંથી સિદ્ધિ-રિક્ષ અને સમૃદ્ધિના શિખરે પહોંચવા છતાં જેમનું કુટુંબ જ્ઞાન-ધર્મ-અને સમાજ સેવાના ઉચ્ચતમ આદર્શોનું જાતન કરવાની સતત વ્યવસ્થિત દાખવી રહ્યું છે. એવા સંસ્કારી પરિવારમાં, સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ મોટાદ પાસેના નાનકડા છતાં આદર્મ ગામ લાખેણીમાં શેઠશ્રી રામજીભાઈ ઝવેર-ભાઈ મહેતાને ત્યાં જન્મ થયો. સૌરાષ્ટ્રમાં દશા શ્રીમાળી જૈન

શાંતિએ જે કેટલાંક સ્વયંબોધે આગળ વધનાર પરગણુ દાનવીર રત્નોની સમાજને જે ભેટ આપી છે, તેમાં શેઠશ્રી હરગોવિંદલાલ મહેતાને ગણી શકાય.

પૂર્વજવના પૂણ્યોદયે મળેલ માનવજીવનને સાર્થક કરવા, મળેલ લક્ષ્મીને બહુજન સમાજના હિત માટે સદુપયોગ કરવાની મંગલ મનોકામના કરનાર, કેળવણી અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં અપાર લાગણી અને રસ ધરાવનાર શેઠશ્રી હરગોવિંદલાલએ-પુણ્યની સુવાસ જેમ જગતભરને સુવાસીત બનાવે છે તેમ કુળ અને કુટુંબમાં, શાંતિ અને બહોળા જનસમુદ્ધમાં પોતાના તેજસ્વી વ્યક્તિવધી દિવ્યતા પ્રગટાવી છે.

આવા એક દિવેર આદમીની જીવન સૌરભ નવી પેઢીને ખૂબ જ પ્રેરણાદાયક બની રહે તેમ છે.

શુન્યમાંથી સર્જન કરનાર આ પુરુષાર્થી વ્યક્તિએ જ્યંતિ યુવના ધધાદારી એકમેને વિકસાવવામાં જે પરિશ્રમ ખેંચ્યો છે, તનમન નિસારે મૂકી હૈયા ઉકલતથી જે પ્રગતિ સાધી છે, તેજ તેની પ્રતિભાના પારાશીશી છે. નાનપણથી જ યશસ્વી આગેવાન ઉદ્યોગપતિ બનવાનો તીવ્ર તલસાટ તેના મુખ ઉપર જોવા મળતો-સમય જતાં ધધાને આજ દ સ્થિતિમાં મૂકતા ગયાં. સ્વ. પિતાશ્રીના અંતરતા આશિર્વાદ અને લાઇઓની સંપ, સલાહ અને મદદને લઇ ધધામાં ખે પૈમા કમાયા છતાં ધનનો ઉન્માદ તેના મુખ ઉપર જોવા નથી મળતો. પરાપકારી સ્વભાવ, ખીબના દુખે દુખી થવાની તેમની ભાવના સહિષ્ણતા, નમ્રતા અને કોદનું પણ કલ્યાણ થતું હોય ત્યાં ઉભા નહેવા સાથે જીવનમાં વણાયેલી ઉદારતા અને વડીલો પાસેથી મેળવેલા ધાર્મિક સંસ્કારો અને સેવાપરાયણતાના ગુણો તેમના આખાએ કુટુંબ ઉપર ઉપસી આવેલા જણાય છે.

૧૯૪૪ માં મુંબઈમાં ધધાર્થી આવ્યા-સામાન્ય નોકરીની શરૂઆતથી જીવનની શરૂઆત કરી, પણ કાંઈક કરી છુટવાની મહત્વ-કાંક્ષા સેવતા એ યુવાન હૈયાને નોકરી કરવી કેમ ગમે ? મુશીબતે નો સામનો કરીને, સુખ દુખના તડકા જાયાને વટાવી આકરી-અગ્નિ કસોટીને અતે જયત પેર બેઠકસ ફેકટરીની સ્થાપના કરી. કુદરતના આશિર્વાદ સાંપડ્યા-અને ધધામાં ચારી મળી એ પૈસા કમાયા. કમે કમે મદ્રાસ. ઉતરી વિગેરે અન્ય સ્થળોએ જ્યંતિ યુવનું ધધાદારી વટજી વિસ્તાર પામતું થયું. આ બધા સિદ્ધિની યશકલ-ગી શ્રી હરગોવિંદલાલભાઈને આપવી થો.

તેમની આ બધી સફળત માં સાથીઓની સહાનુભૂતિ મિત્રોની હુક, કુટુંબીજનોની આત્મિયતા, વડીલોની વાતસલ્ય દષ્ટિ, પોતાનો મિલનસર અને નિખાલસ સ્વભાવ, પરાપકારી વૃત્તિ, ધધરમાં અનન્ય શ્રદ્ધા તેમજ નિષ્ઠા-પ્રમાણીકતાને જીવનભર વળગી રહેવાનું દલ મનોબળ એવા થીમા સદુપયોગે મહત્વનો ભાગ બજાવે છે. ધધાદારી પ્રવૃત્તિઓ સાથે સમાજ સેવાના ઉમદા ધ્યેયને બુલ્યા નથી. જ્યાં જ્યાં જરૂર પડી છે ત્યાં ત્યાં તેમની સેવા શક્તિનો લાભ સૌને અહનિશ મળતો રહ્યો છે.

મુંબઈના વ્યાપારી જગતમાં એમનો માન અને મરતબો વધતા ગયાં તેમ તેના મનની ઉદારતા અને દિલની અમીરત વધુ ને વધુ ખીલતા ગયા; દયા અને કરુણા પ્રગટતા ગયાં. કુટુંબના નાન મોટા

સૌ સમ્યોની સ્વાર્થણી આ યશગાથા સ્વવામાં બારે મોટા હિન્સો રહ્યો છે. આ સાહસિકવીર ખંત મહેનત અને પુરુષાર્થથી બારે મોટી પ્રતિષ્ઠા જમાવી તેની ફલશ્રુતિરૂપે આજે બધી પેઢી માનું સફળ સંચાલન કરી રહ્યાં છે. આ સંચાલનમાં શ્રી છોટુભાઈ, શ્રી જ્યંતિભાઈ, શ્રી ભગવાનદાસભાઈ વિ સાથે રહીને ધધાકીય ક્ષેત્રે ઉન્વણ પગદંડી ઉભી કરી રહ્યાં છે. લાખેશીમાં સમજીભાઈ મહેતા રકુલ, બે ટાદમાં શિક્ષણ વર્ગો અને ઉપાશ્રય, ચેમ્બુરમાં જૈન દેર સર, નાની મોટી જૈન અને જૈનેતર સંસ્થાઓમાં ઉદાર દિવે દાનનું ઝરણું વહાવ્યું છે. તેમને લાંથી કદી કોઈ નિરાશ થઈને કે ખાલી હ.થે પાછું ગયું નથી-આ કુટુંબની સુવાસ ચોતરફ ફેલાયેલી છે વતન પ્રત્યેની મમતા કદી બુલ્યા નથી. ધધાકીય ક્ષેત્રે જેટલો રસ લઇ રહ્યાં છે એટલોજ રસ સામાજિક સેવાઓમાં પણ લઇ રહ્યાં છે. શ્રીમંતાઈની મદભરી ઝંટનો રપશ થયો નથી એજ એમના સંસ્કારની પ્રતીતિ કરાવે છે. સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓને પણ છુટે હાથે અને મોકળા મને પ્રોત્સાહ આપ્યું છે. સમાજ સેવાની દિશામાં-ધધાકીય ક્ષેત્રે સારું એવું હુંડીયામણ બચાવી સાચા અર્થમાં રાષ્ટ્રની બારે મોટી સેવા કરી રહ્યાં છે.

અમારૂં મરતક તેમને વંદન કરે છે.

શ્રી માવજીભાઈ દામજીભાઈ શાહ

સૌરાષ્ટ્રની બૂમિ સદા સોહામણિ છે તેણે આજસુધીમાં અનેક મહાપુરુષ, શૂરવીરો, શાયરો અને સાક્ષરોને જન્મ આપ્યો છે. યુજરાતના વિદ્યાધામ ગણાતા ભાવનગર શહેરમાં વિ. સં. ૧૯૪૮ની સાલમાં સદગુણુતના સોહામણા દિવસોમાં ધનતેરશના શુભ અને મંગલમય દિવસે શ્રી. માવજીભાઈનો જન્મ થયો. ન.નીવધમાં જ માતાપિતાનું અવસાન થયું અને જૂરે મોટા સંઘર્ષો વચ્ચે જીવનની શરૂઆત થઈ અને પૂરી હિંમત અને શ્રદ્ધાથી અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો, ધાર્મિક શિક્ષણ પણ પૂર્ણ પણે મેળવતે સહભાગી બની શક્યા. જૈન મુનિયોની તેમના તરફની પ્રેરણાને લઈ સમય જતાં એક આશારપદ સિતારાની જેમ ચમક્યા. કાશીના વિદ્યાભ્યાસ દરમ્યાન ત્યાંના ધાર્મિક શિક્ષણે તેના મન ઉપર જગજગત અસર કરી. મનવજીવન તડકા જાયાથી રંગાયેલું છે, એ રંગોના પ્રભાવ અનેરો હોય છે-જીવ જીવ માં નશો આપે છે, તે હાર જીવનમાં મોઢ આપે છે-તડકા જાયા વચ્ચે તેમનું જીવનઘડતર થયું દેહની ક્ષણભંગુરતાનો અને લક્ષ્મીની સંચળતાનો ખયાલ બહુ નાની વયમાં આતી ગયો. ધાર્મિક શિક્ષણ તરફ તેમની નિષ્ઠા અનન્ય અને અગ્નેડ હતી. શિક્ષકપદ માટે તેમના હૃદયમાં અતિ ગૌરવ ભર્યું સ્થાન હતું અને સમત જીવન તેમાંજ ખચ્યું અને હજારો વિદ્યાર્થીઓના જીવનનું ઘડતર કરી એક ઉત્તમ 'જીવન શિક્ષી' નું બીરૂદ પામ્યા તેમની લેખન-પ્રકાશન પ્રવૃત્તિએ ૭૬ જેટલા ઉત્તમ પ્રકાશનો સમાજને ચરણે ધર્યો.

જૈન મુનિશ્રી વિજયજીમંસુરિજીના શબ્દોમાં કહીએ તે તેઓ વર્તમાન કાળના ત્રાપક સંઘમાં એક આદર્શ ગૃહસ્થ હતા, તેમના જીવનમાં જૈન શાસન પ્રત્યે અવિચળ શ્રદ્ધા હતી. દેવ-ગુરુ-ધર્મના તેઓ અનન્ય ઉપાસક હતા.

પોતે પ્રાપ્ત કરેલ જ્ઞાન ફક્ત પોતાના ઉપયોગ પૂરું સાચવી ન

રાખતા જૈન સમાજના બાળકોમાં ધર્મશ્રદ્ધા અને ધાર્મિક આચાર વિચારના પાયા રાખ્યા. તેમના જ્ઞાનનો લાભ સાધુ-સાધ્વીઓને પણ મળ્યો. તેમને કવિત્વ શક્તિની કુદરતી બહીસ હતી. તેમની કલમ અસ્ખલિત કામ આપતી હતી-તેમનામાં સદ્ગુણોની સુવાસ હીક પ્રમાણમાં પ્રગટ થયેલી હતી.

અરિહંત-અરિહંતના પ્યાનમાંજ આયુષ્યની સમાપ્તિ થવી એજ જીવનનું સાચું સરવૈયું છે. એ સાચા સરવૈયાના અમુક પ્રમાણમાં તેઓ અધિકારી બની શક્યા હતા.

બીજામાં મધુરતા હોય તો ફલમાં પણ અવશ્ય મધુરતા આવે. તેમના પુત્રશ્રી જયંતભાઈમાં એ સંસ્કાર વારસો ઉતર્યો. જયંતભાઈને માટે માવજીભાઈ જેમ આદર્શ પિતા હતા તેમ માવજીભાઈ માટે જયંતભાઈએ એક આદર્શ પુત્ર તરીકેની નામના મેળવી છે. આજે શ્રી જયંતભાઈનું આદર્શ કુટુંબ આનંદ કિલ્લોલથી રહે છે. તેમને ત્યાંથી આજે પણ કોઈ નિરાશ થઈને પાછું ગયું નથી. સ્વ. માવજીભાઈ જેવા પૂણ્યશાળી આત્માઓ માટે યુગરાત આજે પણ ગૌરવ અનુભવે છે.

શ્રી જામીરભાઈ બી. મહેતા

જેમના હૃદયમાં માણસાઈનો દિવો બળે છે, અને નાત જાતના બેદ વગર જે માત્ર માનવ કલ્યાણના કાર્ય કરી જનમમાં પોતાની અદ્ભુત સેવાની સુવાસ પ્રસારી જાય છે એવા દાનવીરની હરોળમાં યુગરાતના કપડવણજી ગામના વતની શ્રી જામીરભાઈ બી. મહેતાનું નામ સહેજે મૂકી શકાય તેવું છે.

વોહરા કોમના શ્રીમતોમાં પોતાના સમાજ ઉપરાંત જાહેરક્ષેત્રે દાન કરવામાં શ્રી જામીરભાઈએ એક આગવો ઇતિહાસ સર્જ્યો છે. તેમની ખાનગી અને જાહેર સખાવતનું ઝરણું એવું અવિરતપણે વહી રહ્યું છે કે આમજનતાના હૈયામાં તેઓએ ગૌરવભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલ છે. આજ સુધી કરેલા દાનનો આંકડો લગભગ ૫૦ લાખને આંખી જવા આવ્યો છે, અને તેના કારણેજ તેઓએ સૌના હૈયામાં લોકલાડીલા દાનેશ્વરી તરીકેનું ખિન્ન પ્રાપ્ત કર્યું છે. તેમનું દાન ખાનગી રીતે ગરીબોને તથા જાહેર રીતે કેળવણી અને તબીબીક્ષેત્રે વહેંચાયેલું છે. આજે સમાજની મોટી જરૂરિયાત કેળવણી અને તબીબીક્ષેત્રે હોય, એ સમજીને તેઓએ ચોક્કસ દરિદ્રોણી દાન કરી આવકારને પાત્ર પગલું ભર્યું છે.

કપડવણજીની નગરપાલિકાએ થોડા દિવસ પહેલાં એ વિસ્તારના અગ્રગણ્ય સર ચંદુલાલ ત્રિંદીના પ્રમુખસ્થાને જામીરભાઈ મહેતાનું બહુમાન કર્યું હતું અને તેઓને ચાંદીના કારકેટમાં માનપત્ર અર્પણ કર્યું હતું. આ પ્રસંગે કોમ-પરકોમના પ્રતિષ્ઠિત આગેવાનો તથા મુખ્યમંત્રી કેટલાયે અગ્રગણ્ય નાગરિકો હાજર રહ્યા હતા.

કપડવણજીના થવાદ ગામે તેઓએ એક હાઇસ્કૂલ બાંધી આપવા ઉપરાંત દર વર્ષે તેને રૂ. ૨૦૦૦ (બે હજાર)ની સહાય આપવાનું સ્વીકાર્યું છે. થવાદ ગામે શેડશ્રી જામીરભાઈને આમંત્રી, તેમનું શનદાર સામેયુ કરી, એક બૃહદ સન્માન સમારંભ યોજી ઉમળકા-ભર્યું સ્વાગત કર્યું હતું. સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિ શ્રી ઇશ્વરભાઈ પટેલના પ્રમુખસ્થાને આ સમારંભ યોજવામાં આવ્યો

હતો. આ પ્રસંગે શ્રી જામીરભાઈ મહેતાના બહા અને પરગળુ ધર્મપત્ની શ્રી હુસેનાબહેનને પણ પુષ્પહારથી લાદી દીધા હતા.

ચાર માસ પહેલાં કપડવણજી તાલુકા કોંગ્રેસ સમિતિ માટે મકાન ખરીદવામાં મોટી રકમ આપનાર તરીકે પણ શેડશ્રીનું યુગરાત કોંગ્રેસના પ્રમુખશ્રી વળુભાઈ શાહના પ્રમુખસ્થાને બહુમાન કરવામાં આવ્યું હતું અને કોંગ્રેસ બંધન સાથે શેડશ્રી જામીરભાઈનું નામ-કરણ જોડવાનો વિધિ પણ થયો હતો. નાયબ પ્રધાનશ્રી માધવલાલ શાહે પણ આ પ્રસંગે દાતાશ્રીની ઉદારવૃત્તિ માટે તેઓને બિરદાવ્યા હતા.

આ વિસ્તારમાં તેમની દાનગંગા કેવી અવિરત પણે વહે છે તેના એક નહિ પણ અનેક દૃષ્ટાંતો છે, કપડવણજી નગરપાલિકાને પ્રાથમિક શાળાનું એક અદ્યતન મકાન બાંધવા માટે પણ રૂ. એસી હજાર જેટલું માતબર દાન આપવામાં આવ્યું છે.

કપડવણજીમાં દોઢ લાખ રૂપિયાના ખર્ચે શ્રી જામીરભાઈએ હોરપીટલ બંધાવી આપ્યા પછી પણ લાખ રૂપિયાના ખર્ચે આઉટ-ડોર કચીનીકનું મકાન પણ બંધાવી આપેલ છે. કપડવણજી પ્રાંતેજ ફંડમાં રૂ. ૫૦૦૦૦, વાંચનાલયમાં રૂ. ૪૦૦૦૦ આપેલ છે અને ડોહાદ ગામે એક સાયન્સ હોલ બંધાવી આપેલ છે.

તેઓ રૌફા કો-ઓપરેટીવ બેંક લી. અને ઇલેક્ટ્રીક સાયકલ ફાં. ક. ડવણજીના ડીરેક્ટર પદે પણ રહી ચૂક્યા છે. વડોદરા રિમાન્ડ હોલના ઉપપ્રમુખ હતા. તેઓ ઘણીએ સંસ્થાના ઉચ્ચ હોદ્દાઓ ભોગવી ચૂક્યા છે. સરકારશ્રી તંત્રથી તેઓને J. P. તરીકેનું માન મળ્યું છે. તેઓએ હમણાજ એક માતબર ટ્રસ્ટ કર્યું છે, આ ટ્રસ્ટમાંથી દર વર્ષે રૂ. ૬૦૦૦૦ની રકમ સાર્વજનિક ક્ષેત્રે કેળવણી અને તબીબી રાહતમાં ખર્ચ કરવામાં આવશે. મજકુર ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓમાં પારસી તથા હિંદુ ભાઈઓનો પણ સમાવેશ છે. નાત જાતના બેદબાવ વગર કેવળ ઇન્સાનની બલાઈ માટે કાર્ય કરનારા આવા દાતાઓ એ યુગરાતનું ગૌરવ છે. અને શ્રી જામીરભાઈ મહેતા માટે યુગરાત હંમેશા ઝણી રહેશે.

શ્રી જીવરાજ ઉજમશી શેઠ

ગોંદિયાના વ્યાપારી ક્ષેત્રે જેમના નામની સુવાસ આજ પણ મહેકે છે, માતૃભૂમિ સૌરાષ્ટ્રને જોણે હંમેશા દિપાવી જાણ્યું છે, અને જેમની જાહેર સેવાઓ યશસ્વળી સમાન બની છે, તેવા કુટુંબની ઉજ્જવળ નોંધ લેતા આનંદ યાચ છે. સૌરાષ્ટ્રીયને ધંધાર્થે જ્યાં જ્યાં ગયા છે ત્યાં ત્યાં પોતાની કુશાગ્ર ભુદ્ધિ, અડગ આત્મશ્રદ્ધા અને પ્રયત્ન પુરૂષાર્થની જાંખી કરાવી છે. સૌરાષ્ટ્રને ગૌરવશાળી બનાવનારા કેટલાંક મહાનુભાવેમાં જીવરાજ ઉજમશી શેઠને પણ યાદ કર્યા વગર નથી રહી શકતા. સ્વામિનારાયણ ગદડાના વતની ઘણાં વર્ષોથી અહીં સ્થિર થઈને ભારે મોટી ચાહના મેળવી છે.

યુગરાત રાષ્ટ્રીય કેળવણી મંડળના ઉપપ્રમુખ તરીકે ઘણી જ યશસ્વી કામગીરીને લઈ જનસમુદાયમાં સારા એવા માનના અધિકારી બન્યા છે. અત્રેની યુગરાતી રાષ્ટ્રીય શાળાના મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી અને સરસ્વતી મહિલા વિદ્યાલયના વર્ષોથી મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી તથા પ્રમુખ તરીકે રહીને જનસેવાની પગદંડી ઉપર ઉજ્જવળ ભાત પાડી છે. ગોંદિયા નગરમાં ચાલતી દરેક સાંસ્કૃતિક કેળવણી, વૈદિક

અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં રસ ધરાવી તેમાં સેવાનો મોટો હિસ્સો આપી ન્હા છે તેનું કારણ તેમનો સ્વભાવ, સરળ સદાચારી, સહિષ્ણુ, સુવિવેકી, સત્યપ્રિય છે. સમાજસેવાના નાના મોટા પ્રસંગોમાં તેમની હાજરી અચૂક હોય જ.

આ પ્રદેશમાં ૧૯૨૫માં આવ્યા પછી બીડીનું કારખાનું શરૂ કર્યું. અંત મહે ત અને પ્રમાણીકતાને લઈને ગ્રજલાલ મણીલાલ એન્ડ કંપની, પેદીના મેનેજીંગ પાર્ટનર બન્યા. અને પોતામાં રહેલી કાર્યક્ષમતાના લીધે પોતાના સત્વ આ પેદીમાં હળવે મળદુરો અને પુષ્કળ કર્મચારીઓ કામ કરે છે.

તેમના પુત્રો તથા પુત્રીઓ શિક્ષિત અને સંસ્કારી છે, એટલું જ નહીં, દાનગંગા પ્રસંગોપાત વહેવડાવવામાં પોતાનો ધર્મ સમજ્યા છે ગોદિયામાં આ કુટુંબ આગળ પડતું સ્થાન ધરાવે છે. ગોદિયા સૌરાષ્ટ્રના નાના ગામ જેવું લાગે છે.

દાનધર્મ પ્રત્યેની પુરી શ્રદ્ધાની પણ આ કુટુંબે પ્રતીતિ કરાવી છે.

શ્રી સુલતાનઅલી કામમઅલી લાદીવાલા

શાંત અને સૌજન્ય પ્રવૃત્તિવાળા, તદ્દન સામાન્ય સ્થિતિમાંથી આપમેળે અને સખત પરિશ્રમે ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે સૌરાષ્ટ્રમાં નાનકા મેળવન ૨ શ્રી સુલતાનઅલી લાદીવાલાનું નામ બજીતું છે. ભાવનગરના વતની શ્રી લાદીવાલાએ ઇન્ટર સાયન્સ સુધીના જ અભ્યાસ કર્યો પણ પોતાની હૈયાઉકલત અને કાર્યકુશળતાને લઈ નાનપણથી જ ધંધામાં પ્રાવિણ્યતા મેળવતા રહ્યાં.

મેતાલીશ વર્ષની ઉમરના શ્રી લાદીવાલાએ ૧૯૮૫ થી ૧૯૫૫ના સમયકાળ દરમિયાન મુંબઈમાં સંયુક્ત કુટુંબ સાથે ઇમ્પોર્ટ-એક્સપોર્ટના ધંધાનો ધણોજ બહોળો અનુભવ પ્રાપ્ત કર્યો.

ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે નામના મેળવવાના સ્વપ્ન બચપણથી સેવતા હતા. સમય જતાં તેમણે ૧૯૫૫થી ટાઇલ્સ મેન્યુફેક્ચરીંગનો સ્વતંત્ર ધંધો ભાવનગરમાં શરૂ કર્યો સાથે મારબલ કટીંગ પોલી-સીંગનું કામ શરૂ કર્યું જે કામ સૌરાષ્ટ્રમાં સૌ પ્રથમ તેમણે શરૂ કર્યું અથવા તો સૌરાષ્ટ્રમાં બીજું કોઈ છે નહિ.

કુટુંબી મુડીથી શરૂ કરેલા સાહસમાં ઘણી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડ્યો. અનેક જાતના તાણાવાણામાંથી શ્રી લાદીવાલાને પસાર થવું પડ્યું. એકમાત્ર શ્રદ્ધાને બળે કામ અચિરત ચાલુ રાખ્યું.

તેમણે ધંધામાં ઉઠતે જે કાંઈ સિધ્ધિ હાંસલ કરી તેમની પાછળનું પ્રેરણાજળ તેમના સ્વ ધર્મપતિ હતા. સ્વ. ઝરીનાબેનના નામ ઉપરથી ઉન્નવળ યાદગીરીરૂપે તેમણે 'રીના ટાઇલ્સ'ના નામે ધંધાની શરૂઆત કરી. ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય અને આદર્શ નારીના સર્વ ગુણોની પ્રતિબા ધરાવતા સ્વ. ઝરીનાબેને ગૃહજીવનની પોતાની ફરજો ઉપરાંત ધંધાને વિકસાવવામાં વધારેમાં વધારે રસ લીધો હતો. જે અહીં નોંધ્યા વગર રહી શકાતું નથી.

શ્રી લાદીવાલાનું આધ્યાત્મિકતાથી રંગાયેલ જીવન છે. જીવનમાં નવું જાણવા, જોવા અને સમજવાની લગનીએ યુરોપના ઘણા દેશોનું તેમણે પર્યટન કર્યું છે.

નિખાલસ, નિરાશીમાની અને ઉદાર દિલ એવા આ ગૃહસ્થ ગુપ્તદાનમાં વિશેષ માનનારા છે. દાન એવી રીતે આપવું કે જમણા હાથે દઈએ તો ડાબા હાથને પણ ખબર ન પડે એ ઉકિતને સંપૂર્ણપણે વળગી રહેનાર શ્રી લાદીવાલાએ ભાવનગરની ઘણી સંસ્થાઓને દાંડ આપી છે.

ભાવનગરની રોટરી ક્લબના સભ્ય છે. પોતાની ધંધાકીય પેદીના સ્ટાફને અને માણસોને આત્મજન જેમ ગણે છે. ખતુઓ પ્રમાણે ચીજ-વસ્તુઓ પોતાના માણસોને આપી એક કુટુંબની ભાવનાને અમલી બતાવી છે.

પોતે સંપત્તિના દ્રશી છે એમ માનીને મોકળા મને અને ઉદાર હાથે એક યા બીજી રીતે સૌને ઉપયોગી બનતા રહ્યા છે. તેમને લાંબી કદી કોઈ નિરાશ થઈને પાછું ગયું નથી એવી એમની ઘણી વિશિષ્ટતા છે.

લવિષ્યમાં પરદેશોમાં પોતાની ઓફિસો ખોલીને અહિંથી માલ મોકલવાની ઇચ્છા ધરાવે છે. ખરે જ આ ધરતીનું તેઓ ગૌરવ છે.

સ્વ. શ્રી માવજી હીરજી અને શ્રી હંસરાજ માવજી

તેઓ મૂળ રહેવાશી જુનાગઢ નજીકના મળેવડી પાસેના ગામ ગોલાધરના હતા શ્રી માવજીભાઈનો જન્મ સં. ૧૮૬૨માં. અને તેમનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૯૨૭માં અમરેલીમાં થયો. માવજીભાઈ બાલ્યવયથી જ મહાપ્રતાપી, અત્યંત બુદ્ધિશાળી, તેજસ્વી અને મહાન મુસદ્દી હતા. તેમનામાં વાણિક કરતાં દ્વિત્રિય તરવ વિશેષ પ્રમાણમાં હતું.

એ વખતે કાઠિયાવાડમાં એખાના વાઘેરો અને કાઠિ લોકોનો બહારવટાનો ત્રાસ વર્તાતો હતો વાઘેર અને બહારવટાનો ત્રાસ માવ. ભાઈની સહન ન થયો અને તેઓએ તેનો બદાદરી પૂર્વક સામનો કર્યો. તેઓ ભેટ બાંધી છુકાની બીડી ખમો મોટી દાલ, બંદુક ભાસો તેમજ કેડે તલવાર બાંધતા. એ વખતે લાડીયા વાઘેરનો કાળો કેર વર્તતો. એક દિવસે તે અને તેની ટોળી બે બે ગામો ભાંગતી ગાયકવાડના એક જીવા જમાદારને કોઈ અપરાધ માટે ખડેરાવ મહારજે ગુરસે થઈ હાથપાર કર્યો, અને જીવાભાઈ પણ આ ટોળીમાં ભળી ગયા. માવજીભાઈએ જીવાને સાધ્યો અને તેની મદદ વડે વાઘેરની ટોળીનો મોટો ભાગ પકડાઈ ગયો. ખડેરાવ ગાયકવાડ આ સમાચાર સાંભળી બહુ રાજ થયા, અને માવજીભાઈના અવા પરાક્રમથી તેઓ ભારે પ્રભાવિત થયા અને તેને પંચમહાલનો (અમરેલી, ધારી, કોડીનાર, હામનગર દારકા વિ) તમામ વહીવટ સુપ્રત કર્યો. ત્યારથી માવજીભાઈ ગાયકવાડના પંચમહાલના સુબા થયા, અને તેમના મૃત્યુ સુધી તેઓ વહીવટદાર રહ્યા. માવજીભાઈએ કરી બતાવેલા પરાક્રમના કારણે માવજીભાઈને વંશ પરંપરા દર મહિને બસો બાબાસાઈ રૂપિયા મળે તેવા લેખ કરી આપ્યો અને આ પેન્શન સં. ૧૯૩૦ની સાલ સુધી તેના કુટુંબીજનોને મળ્યાં કરતું.

સં. ૧૯૧૮માં એખાના વાઘેરોએ મોટું બંડ ઉઠાવ્યું અને તે વખતે બ્રિટિશ સરકારની કોબના પણ અનેક માણસોને ઘેટાંની માફક કાપી નાખવામાં આવ્યાં. એ બંડોળીનો મુખ્ય નાયક મુળ માણેક અને તેનો સાઇ જોધા માણેક હતા. આજે પણ આ નેમો

પ્રસિદ્ધ છે. આ ટોળાને હરાવવામાં અને પકડવામાં પણ માવજી-ભાઈનો જ મુખ્ય હિસ્સો હતો. માચરડા (ધારી નજીક)ના હુંગર પાસે યુદ્ધ લડાયું અને માવજીભાઈની કુનેહથી વાઘેરના ત્રાસનો અંત આવ્યો.

શ્રી માવજીભાઈ સં. ૧૯૨૭માં સ્વર્ગવાસી થતાં તેના પુત્ર હંસ-રાજને વહીવટદાર બનાવ્યાં અને તેમની પાસે સં. ૧૯૩૦ સુધી વહીવટ રહ્યો. રાજકોટમાં દરબાર વખતે સં. ૧૯૩૦માં લાંબા પોલી-ટીકલ એજન્ટે હંસરાજભાઈને ખાસ આમંત્રણ આપી પોતાના સોફાની જમણી બાજુએ સ્થાન આપ્યું હતું. હંસરાજભાઈ સં. ૧૯૭૭માં ગુજરી ગયા. આ કુટુંબનો અહોળો પરિવાર આજે પણ અમરેલીમાં છે.

શ્રી અશ્વીનભાઈ મોહનલાલ પારેખ

છેલ્લી અરધી સદીથી જે કુટુંબે સમાજજીવનમાં ઉજ્જવળ સુવસંભળી કરી છે તે જ બાણીતા પારેખ કુટુંબમાં આદિકામાં શ્રી અશ્વીનભાઈનો જન્મ થયો. શ્રી અશ્વીનભાઈ નાન-લુથી સ્વધર્મ પ્રત્યે દૃઢ અભીરુચી રાખનારા બાણીય છે. કેળવણી અને વિદ્યાવૃદ્ધિ એ વ્યક્તિ અને સમાજ બન્નેના વિકાસનું મુખ્ય સાધન છે, એ પાયાની વાતનો આ કુટુંબે સારી રીતે સ્વીકાર કર્યો છે. વિદ્યાભ્યાસ દરમિયાન જૂદી જૂદી સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં મોખરે રહીને જીવનમાં કાંઈક કરી છુટવાના મનસુખા સેવ્યા કરતા.

ખી. કે.મ. સુધીનો અભ્યાસ કરી બહુજ નાની વયે ધંધામાં કંપલાવ્યું. એકધારી જહેમત ઉઠાવીને આમળ વધવાના દૃઢ નિશ્ચય સાથે કુટુંબીજનોના અનુભવોની મોંઘી મૂડીને કામે લગાડીને સ્વતંત્ર ધંધાનો શ્રી અશ્વીનભાઈએ મંગલ પ્રારંભ કર્યો. ઉદ્યોગના સંચાલનની કાબેલિયત અને સાહિત્ય-શિક્ષણ પ્રતિ પ્રતી એ શ્રી અશ્વીનભાઈના મુખ્ય પાસા રહ્યાં છે. શરૂઆતમાં પ્રિન્ડીંગ પ્રેસની લાઈનમાં થોડા વર્ષો કામ કર્યું. ઘણા મોટા પુરૂષાર્થ સાથે આ કામ શરૂ કર્યું.

તે વખતે મહેનતથી કસાયેલું તેમનું શરીર અને આત્મ-વિશ્વાસથી મજબૂત તેમનું મન એજ એમની મુખ્ય સંપત્તિ હતા. તેમ છતાં ધગશ, ચીવટ અને નિયમીતતાએ પ્રગતિના સોપાન પર પગ માંડવામાં અનુકુળતા ઉભી થતી ગઈ એ વખતે આત્મ સંતોષની એક અનેરી આભા તેની આંખને અજવાળતી હતી મુંબઈમાં શરૂઆતની ધંધાકીય પ્રવૃત્તિઓમાં તેમને જે મુશ્કેલીઓ અને તાણા-વાણામાંથી પસાર થવું પડ્યું છે એ વસમા દિવસોની યાદ એમને દુખીયાઓના દુખ દુર કરવા પ્રેરે છે. મુંગુ દાન એ એમની પ્રિય પ્રવૃત્તિ છે.

સમય જતાં મોટાભાઈ શ્રી મનમુખભાઈની પ્રેરણા અને હુકમથી સ્વતંત્ર રીતે બાવનગરમાં ઇન્ડસ્ટ્રીયલ જવેલ્સ ના ધંધામાં કંપલાવ્યું અને ટૂંકા ગાળામાં ઘણી મોટી સિદ્ધિ હાંસલ કરી અને તેમની વિશ્વાસપાત્ર કાર્યનીતિ આદરપાત્ર બની.

કુટુંબીજનોના આશિર્વાદ સાથે પોતાના સ્વયંબળે અને ટૂંકી મૂડીથી શરૂ કરેલા આ સાહસમાં ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ થતી રહી.

અઘનન સાધન-સુવિધા-સજ્જ એવા વિશાળ બીટીંગમાં ઇન્ડસ્ટ્રીયલ જવેલ્સ લી. નું સફળ સંચાલન તેઓથી કરી રહ્યા છે,

જે તેમની કાર્યશક્તિની પ્રતીતિ કરાવે છે. આ કું. નો પરિચય અન્યત્ર આ ગ્રંથમાં પ્રગટ થયેલ છે.

ધંધાકીય હેતુ અર્થે અને દુનિયા વિષે કાંઈક નવું જોવા બાણીયા અને સમજવાની ઉત્કંઠાએ યુરોપના ઘણા દેશોનું તેમણે પરિભ્રમણ કર્યું છે.

બાવનગર રોટરી કલબના સભ્ય છે. કેટલીક અહિંની સામાજિક અને ધાર્મિક સંસ્થાઓને વિશેષ કરીને અહિંની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓને ગુપ્ત દાન આપવામાં તેમની દાનશીલતા ઘણી વખત ઝળકી ઉઠે છે.

તેમને મ્યુઝીક અને વાંચનનો ક્રમશઃ શોખ છે અને અંતરનો આનંદ કેળવણી અને રાષ્ટ્રીયતામાં વિશેષ રહ્યો છે પોતાની કું. ના બાળકોની કેળવણીની સવલતો માટે સારી એવી રકમનું ફંડ ઉભું કરી આપ્યું છે.

બાવનગરને પોતાનું વતન બનાવી દીધું છે. ભવિષ્યમાં અહિં ચોક્કસ યોજનાઓ સાથે ધંધાને વિસ્તૃત પાયા ઉપર મૂકવાની પ્લાયેશ ધરાવે છે. કુટુંબ અને સમાજને ઉપયોગી બનવાની બાવના સાથે ધંધાને આબાદ સ્થિતિમાં મૂકતા રહ્યાં છે.

શ્રી જયંતિલાલ ત્રીભોવનદાસ પંડ્યા

વ્યવહાર અને ધર્મમાં ખૂબ જ નિયમીતતા ભળવનાર સાહસિકવીર શ્રી જયંતિલાલભાઈ પંડ્યા સિદ્ધાર પાસેના નાનકડા ધાંધળી ગામેથી નીકળી બહુજ નાનીવયમાં અ.કિ.કાના અધારા ખડોને ખૂદી વળી યશસ્વિ સિદ્ધિ હાંસલ કરી છે. કાઠિય વાડના ખમીર અને ખાનદાનીને દુર દુરના દેશોમાં પોતાના તેજસ્વી વ્યક્તિત્વથી ઝગકાવીને ભારી પેદી માટે એક નવોજ બોધપાઠ ઉભો કર્યો છે.

સાત ગુજરાતી પૂરી કરી ન કરી કે તૂતજ આજીવિકા માટે મુંબઈ તરફ પ્રયાણ કરવું પડ્યું. મર્યાદીત અને ટાંચા સાધનો હોવા છતાં દિલમાં પ્રભાણીકતા ભરી હોય અને દેહ પુરૂષાથની નાવ લઈ ખેપ કરવા સદા તત્પર હોય તો તેના કેવા સુંદર પરિણામોનું સર્જન થાય છે તેવું ઉદાહરણ શ્રી જયંતિભાઈ પંડ્યા છે.

ધર્માનુરાગી શ્રી જયંતિભાઈ વ્યાપારના ક્ષેત્રમાં માર્ગદર્શક, વ્યવહારના ક્ષેત્રમાં સલાહકાર અને સૌના સન્માનીય બનીને નિવૃત્ત જીવનમાં પ્રમુખરા જી જીવન જીરી રહ્યાં છે.

જીવનની શરૂઆતના એ કપરા દિવસોમાં અનેક તાણાવણામાંથી તેમને પસાર થવું પડ્યું છે. મુંબઈથી રટીમર દારા જીઆ (આફ્રિકા) પહોંચવા વાટખર્ચોના પચીસેક રૂપિયા જેવી રકમ મહામુશ્કેલીએ ભેગી કરી કોઈ મંગળ ચોંટાડીયે પ્રયાણ કર્યું.

આફ્રિકા અન્નપથે પ્રવેશ, અન્નણી ભાષા, કોઈની હુક કે પ્રેરણા નહિ. મુશ્કેલીના દિવસોમાં સાંતવનના જે શબ્દો મેળવવા કોઈનો પણ સહારો નહિ. ક્યાંક પૂરા સમયની નોકરી-ક્યાંક નાનકડા પાયા ઉપરનો વ્યાપાર ઘણો સમય લથડતી રહેતી તખ્તીયત છતાં યુવાનીને કસોટીએ ચડાવી.

જેમ જેમ અનુભવ મળતો ગયો તેમ તેમ યુવાસહજ આકાંક્ષાઓ બળવત્તર બનતી ગઈ નવી નવી નોકરીઓમાં બના-

બળ દ્રઢ બનતું ગયું. પોતાના સ્વમાનશીલ સ્વભાવને લઈ જાવીને ઉજળું બનાવવા ધંધાર્થે યુરોપના ઘણા દેશો જેવા કે રોમ-એથેન્સ-કેરો અને હેવટે લંડન વિગેરે સ્થળોનું પરિભ્રમણ કર્યું. હૃદયમાં હામ બીડી આદિકાના મહત્વના સ્થળોમાં જીવંતીના ઘણા વર્ષો પસાર કર્યાં. તેમણે ત્યાગ અને ભોગની ઉભી કરેલી પગદંડીનું મૂલ્યાંકન કરવું ધજ્જળ મુશ્કેલ છે. સુખ-દુખને ક્યારેય ગણકાર્યું નથી હિંદમાં પણ ઘણા તીર્થોની યાત્રા કરી છે એટલું જ નહિ પણ સૌંદર્યધામો પણ નજરે નિહાળ્યા છે.

કલા-સંસ્કૃતિને ઉત્તોજન આપવાના હિમાયતી છે દેશ પરદેશની પોસ્ટની ટીકીટસંગ્રહી જગરા શોખીન છે. આત્મોન્નતિ માટે તેઓશ્રીની જાગૃતિ પ્રેરણાદાયક છે. અમરેલીની મહિલા કોલેજમાં માતબર રકમનું દાન આપીને ઉજ્જવળ ભાત ઉભી કરી છે. પોતાની શુદ્ધિ પ્રતિભા, સમ્બાધ, પ્રમાણીકતા અને આવડતના બળે ધીમે ધીમે વ્યાપારમાં અગ્રેસર બનતા રહ્યાં. વ્યાપારી આલમમાં તેમનો માન મરતબો જેમ જેમ વધતા ગયા તેમ તેમ દિલ્લી અમીરાત ખીલતા ગયાં.

ગમે તેનું કામ કરી છુટવું એવો ઉમદા ગુણ નિષ્કામકર્મધોગી શ્રી જયંતિભાઈને સરકાર વારસામાં મળેલો. સરકારી વડા અધિકારીઓ અને મહાજન અગ્રણીઓ સાથેના તેમના સંબંધો ઘણાજ ધનિષ્ઠ રહ્યાં. સામાજિક સંસ્થાઓમાં તેમની પ્રવિણતા સારી રહી.

પુરુષાર્થના દેવને પ્રારબ્ધની દેવી સાથે ત્યાં ઓળખાણ થઈ અને ઠીક સંપત્તિ કમાયાં-જે સંપત્તિ તેમણે સન્માર્ગે વાપરી બાણી છે.

કઠોર સાધનાવાળું જીવન, સ્વભાવે નિષ્પાત્રસ, મીતબાધી અને સહકર્મી છે. માનવતા અને ધર્મના ચૂરત હિમાયતી છે.

જૂના સ્થાપત્યો અને જૂના મંદિરોનો જીજ્ઞાસુ કરવા-કરાવવામાં અનન્ય ભક્તિ દાખવી રહ્યાં છે. વતન-ધાંધળી પાસેના થાપનાથ દાદાના પાવનકારી કામમાં અને તે જગ્યાને સમૃધ્ધ બનાવવામાં સતત માર્ગદર્શક અને સહાયક રહ્યાં છે.

થાપનાથ મંદિરને જંગલમાં ભવ્ય મંગલ સ્થાપના તેઓ સ્વપ્રદેશ રચી છે. પોતાના પરજી સ્વભાવને લઈ નાનામોટા અનેક ફંડકાળાઓમાં ઉદારહાથે મદદરૂપ બન્યા છે. તેમને ત્યાંથી કદી કોઈ નિરાશ થઈને પાછું ગયું નથી.

જીવનને મંગલમયી બનાવવામાં તેમના ધર્મપત્નિ શ્રીમતી સારદાબેન નો સહારો મળતો રહ્યો છે.

શ્રી જયંતિભાઈને હાથે અનેક રૂડા કામ ઉભા થાય તેમ આપણે હૃદયથી.

શ્રી ભાઈલાલભાઈ છોટાભાઈ પટેલ

ઓક્ટોબર ૧૯૬૨થી આરંભ વિદ્યામંડળના મંત્રી અને ચરોતર ગ્રામોદ્ધાર સહકારી મંડળ લિ.ના અધ્યક્ષ તરીકે માનદ સેવાકાર્ય કરતા ભાઈલાલ છોટાભાઈ પટેલનો જન્મ સને ૧૮૯૭ના માર્ચ માસમાં થયો હતો. તેમના પિતાશ્રી છોટાભાઈ મોતીભાઈ પટેલ નડિયદ કાકરખાડના વતની હતા, અને સરકારી રેવન્યુ ખાતામાં ત્રીસ વરસ સુધી તલાટી તરીકે એમણે નોકરી કરી હતી. શ્રી ભાઈલાલભાઈ એમના સૌથી મોટા પુત્ર છે. નડિયદ મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી ચાલતી પ્રાથમિક શાળામાં છઠ્ઠા ધારણ સુધી અભ્યાસ

કરીને તે જ ગામમાં ચાલતી પ્રાથમિક ઈંગ્લીશ સ્કૂલ (પાઠળથી સને ૧૯૨૧થી ફોરોનેશલ હાઈસ્કૂલમાં) અંગ્રેજી અભ્યાસ કરવા બેઠાયા હતા. સરકાર તરફથી એ વરસોમાં જીજ્ઞાના સૌથી ટોચ વિદ્યાર્થીને અપાતી મીડલ સ્કૂલ અને હાઈસ્કૂલ બેઉ સ્કોલરશીપ ભાઈલાલભાઈને મળેલી.

ઈ. સ. ૧૯૧૩ના ડિસેમ્બરમાં મુંબઈ યુનિવર્સિટીની મેટ્રીકની પરીક્ષા પાસ કરી ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાં દાખલ થયા અને ૧૯૧૫ની આખરે ગાંધીજી સ્વ. ગોખલેજીના સ્મારક માટે ૬૬ ભેગ્ય કરવા ભાવનગર આવેલા ત્યારે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી આ ફંડમાં આપવાની રકમ ભેગી કરવામાં અગ્રભાગ લીધો હતો. સને ૧૯૧૬ના એપ્રિલમાં ઇન્ટર આર્ટસની પરીક્ષા આપવા એ મુંબઈ ગયા અને પરીક્ષામાં નપાસ થવાની શક્યતા બાજુ હતી, એટલે તા ૧-૫-૧૯૧૬થી મુંબઈના પરા ઘાટકોપરમાં ચાલતી રામજી આસર સ્કૂલમાં અંગ્રેજી શિક્ષણવર્ગની શરૂઆત થઈ. સવા-વરસ શાળામાં કામ કર્યા બાદ શાળાના સંચાલકો સાથે મતભેદ પડવાથી એ છૂટા થયા અને અધુરો અભ્યાસ પુરો કરવાની ઇચ્છાથી ૧૯૧૮ના જુન મહિનામાં મેઇન્ટ એવિયર્સ કોલેજ, મુંબઈમાં દાખલ થયા. ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૨માં હિન્દી જાપાન ખાતે ૩ની નિકાસ કરનારી મેસર્સ હુકમીચંદ રામભગત એન્ડ કુંપનીની કોમેની શાખા ઓફિસમાં એસિસ્ટન્ટ મેનેજર તરીકે કામ કરવા જાપાન ગયા, અને ૧૯૨૪ના નવેમ્બરમાં ત્યાંથી પ.છા ફર્યા. જાપાનમાં જેવા જેવાં તેમજ ઐતિહાસિક અને જાણીતાં અનેક સ્થળોની એમણે મુલાકાત લીધી હતી. તેમજ જાપાનના જાણીતાં કુજ પર્વતના ટોચ શિખર સુધી પવતારોહણ પણ કર્યું હતું. ૧૯૨૪ના જુન માસમાં કંવિર ટાગોર એમની પાટી સાથે કામે આવેલા અને એમનું કોમેના હિન્દી ભાષણો તરફથી ભવ્ય સ્વાગત કરવામાં આવેલું, ત્યારે શ્રી ભાઈલાલભાઈએ અગ્ર ભાગ લીધો અને ગુરુદેવના સથી પ્રે. ક્ષતિ-મોહનસેનને તે એમણે પોતાને ઘેર જ રાખેલા.

હિન્દના એક ક્રાંતિકારી શ્રી રાસનિહારી બોઝ જેમના ઉપર ૧૯૧૧માં દિલ્હી ખાતે વાઈસરોયની સવારી ઉપર બોમ્બ નાખવાનો આરોપ હતો અને જેઓ ટાકિયોમાં સ્થાયી રહેતા હતા, તેમના નિકટ પરિચયમાં પણ આવ્યા હતા.

જાપાનથી પાછા આવ્યા બાદ “આધુનિક જાપાનનો ભાગ્ય-વિધાયક” એ નામનો લખેલો લેખ તે વખતના કલકત્તાના જાણીતા માસિક “નવચેતન”માં અગ્રલેખ તરીકે છપાયો હતો એક વર્ષ હિન્દમાં રહી ૧૯૨૫ના ડિસેમ્બરમાં તેમના એક મિત્ર વસોના શ્રી મણિભાઈ વિક્રમભાઈ પટેલની હામ્બુર્ગમાં આયાત-નિકાસના વેપારની ચાલતી પેટીમાં મેનેજર તરીકે કામ કરવા જર્મની ગયા. મણિભાઈ એન્ડ કુંપની આર્થિક મુશ્કેલીમાં આવી બંધ થઈ ત્યારે એમની રિયલિટી પૈસાને અભાવે ભારે કફેડી થઈ જતાં ૧૯૨૭ના માર્ચથી હામ્બુર્ગમાં જ પોતાના નામે આયાત-નિકાસનો સ્વતંત્ર વેતાર નાના પાયા ઉપર શરૂ કર્યો. એ કામમાં ધીમે ધીમે સફળતા મળતી ગઈ ત્રણ વર્ષ બાદ મે ૧૯૩૦માં તેઓ મોરકો ગયા અને સે વિથેટ રશિયામાં બનતાં કાપડના ઉદ્યોગમાં કામ લાગતાં અમુક રંગ રસાયણોને ભારતમાં આયાત કરવાના અધિકાર મેળવી જુન ૧૯૩૦માં એ પાછા ફર્યા

સ્વતંત્ર રીતે રશિયા જનાર સર્વ પ્રથમ હિન્દી વેપારી શ્રી ભાષાલાભાઈ હતા. રશિયાની એમની મુલાકાતની બારતની બ્રીટીશ સરકારને ગંધ આવેલી તેમજ માર્ચ ૧૯૩૦માં બ્રીટીશ માલ ઉપરાંત બેન્ડીંગ વીમા તથા વહાણવટાનો બહિષ્કાર કરી હિન્દની વેપારી આલમે જાપાન જર્મની જેવા અન્ય દેશો સાથે વેપાર કરવો બંધ એવો આગ્રહ કરતો એક લેખ કલકત્તાના મોડર્ન રીવ્યુને મોકલેલ અને જે સરકારના હાથમાં આવેલ જેના પરિણામે હિન્દ પહોંચ્યા બદ ઓક્ટોબર ૧૯૩૦માં જ્યારે એમણે પાસપોર્ટ રીન્યુ કરાવવા અરજી કરી ત્યારે સરકારે એ ના મંજૂર કરી એટલે સીધી યા આડકતરી રીતે એમને હિંદમાં ‘૩૬’ થતું પહોંચ્યું. ગાંધી દર-વીન ટ્રસ થયા પછી જુન ૧૯૩૧માં એમને સર લલુભાઈ શામળ-દાસ મહેતાની હલામણથી મુંબઈ સરકારે નવો પાસપોર્ટ આપ્યો અને સપ્ટેમ્બરમાં એમનાં પ્રથમ પત્ની સારસા પાસેના ધોળીગામનાં સુરજબેનના અવસાન બાદ એ પાછા જર્મની ગયા.

૧૯૩૨ના જુલાઈ માસમાં ફ્રાયસેલ એટરીઝ બનાવવાનું કામ ફાન્કફુર્ટમાં બંધતે જ શીખી એ અંગેની મશીનરી વિગેરે લઈ એ મુંબઈ આવ્યા અને એમના મિત્ર ડૉ. જરીવાલાને ફ્રાયસેલ એટરીઝ બનાવવાનું પ્રથમ હિન્દી કારખાનું શરૂ કરવામાં મદદ કરી. એ મૂળ રોપમાંથી પાછળથી આજે હિન્દુભરમાં બજારીતી એસ્ટ્રેલા એટરીઝ લિ. નામની આ ક્ષેત્રે અગત્યનો ભાગ ભજવનાર કંપની બની થઈ.

૧૯૩૨ના ડિસેમ્બરમાં એ પાછા હામ્બુર્ગ ગયા અને જર્મનીમાં હિટલર સત્તા પર આવ્યો ત્યાર બાદ જ અહવાલિયામાં એમણે પોતાનું મથક લંડન ખાતે બદલ્યું અને હામ્બુર્ગની ઓફિસ ચાલુ રાખી, લંડનમાં પણ નાની સરખી એક્સપર્ટ-ઈમ્પોર્ટની ઓફિસ શરૂ કરી.

૧૯૩૫ના એપ્રિલ માસમાં સરાએ જગતમાં પેન્સિલ ઉદ્યોગ માટે બજારીતા ન્યુરેનબર્ગ શહેરના એક જર્મન બેન્કરનાં પુત્ર ‘હા ના કીત્ઝીગર’ સાથે લંડનમાં લગ્ન કરી વેબ્બલી પાર્કના બજારીતા પરામાં પોતાનું ઘર વસાવ્યું. એમના આ લગ્ન વિષે શ્રી ઇન્દુલલ યાસિકે તે વખતના બજારીતા ‘હિન્દુસ્તાન’ નામના અહવાલિકના રવિવારના અંકમાં એક સુંદર લેખ આપ્યો હતો. એમનાં પતિનું હિંદુ નામ ‘ઉપાદેવી’ રાખ્યું છે.

બીજું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું ત્યારે તેઓ પોતાનાં પતિ અને એ બાળકો સાથે લંડનમાં હતા અને કન્યાના પતન પછી સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૦માં પોતાના કુટુંબ સાથે મુંબઈ પાછા ફરેલા. જર્મની અને ઈંગ્લેન્ડ સાથેનો વેપાર તો લડાઈને લીધે બંધ જ હતો એટલે એમના મુંબઈના ધરાધાને અમેરિકાથી બચે માલ મળે તે માટે એમણે બધી ગોડાવળુ કરી પોતાના દરેક વેપારી મિત્રોનું કામકાજ લડાઈ દરમ્યાન સારી રીતે ચાલુ રહે તેની તજ-વીજ કરી હતી.

૧૯૪૬ એપ્રિલમાં તેઓ પાછા ઈંગ્લેન્ડ ગયા અને ત્યાંના જુના ધંધાકીય સંબંધો તાજા કરી થોડા સમય બાદ જર્મની ગયા. લડાઈ બદ બાનગી વેપારી તરીકે જર્મની પાછા જનાર તેઓ સૌથી પ્રથમ વેપારી હતા. ૧૯૪૯ના એપ્રિલ માસમાં તેઓ ધંધાર્થે યુ. એસ. એ ગયા. પ્રયાસ દરમ્યાન ઇન્ટર નેશનલ ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ

સન્ડાન્સરમાં તરફથી ‘ભારતનું આર્થિક લવિષ્ય’ એ વિષય ઉપર લખાણ આપવા માટે એમને આમંત્રણ મળેલું. ઓગસ્ટ ૧૯૪૭માં સ્વીટ્ઝર્લેન્ડના વાલ્ડ ગામે એ સલકુટુંબ રમ્યો ગાળવા ગયેલા, ત્યાં તા. ૧૪મી ઓગસ્ટની રાત્રે એમણે હોટલમાં રહેતાં સ્વીસ તથા જર્મન કુટુંબો સમક્ષ ‘હિન્દની આઝાદી’ એ વિષય પર પ્રવચન આપ્યું હતું.

હિંદને સ્વાતંત્ર્ય મળ્યા બાદ ઉદ્યોગીકરણ ધણી ઊડપથી વધશે અને તૈયાર માલની આયાત ઉપર કડક અંકુશો મૂકાશે, એની ખાત્રી હોવાથી એમણે હિંદના ઉદ્યોગીકરણમાં ઉપયોગી થવાય એ માટે પોતાના ધંધાનું ક્ષેત્ર બદલાવ્યું શીટ મેટલ વાપરતાં અનેક ઉદ્યોગોને ઉપયોગી થાય એવી મશીનરી બનાવનારાં જર્મન કારખાનાં એલ. શુલર એ. જી જેવાની એમણે એજન્સીઓ મેળવી અને ૧૯૫૦ના ફેબ્રુઆરીમાં મુંબઈ આવી ઈન્ડરટ્રીયલ મશીનરી એજન્સીઝ પ્રાઇવેટ લિ. ની સ્થાપના કરી. તેમજ ત્યારબાદ ઇન્ડો જર્મન સહકારના પરિણામે ભારતમાં સૌથી પહેલી શરૂ થનાર મોટર ઇન્ડસ્ટ્રીઝ લિ. એન્ડેર નામની કંપનીમાં સ્ટુટગાર્ટની જગત-ભરમાં બજારીતી રોબર્ટબોથ પેટીને મૂડી સાથે ભાગીદારીમાં આવવા એમણે આગ્રહ કર્યો હતો અને ૧૯૫૫થી તેઓ તેના એક ડાયરેક્ટર છે. સને ૧૯૬૯ના મે માસથી એ મજકુર કંપનીના ચેરમેન ચુંટાયા છે. આ કંપની હિંદના વાહનવ્યવસાય ઉદ્યોગમાં બહુ જ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે અને એક ધણી જ કાર્યક્ષેપ પેટી તરીકે હિંદુભરમાં તેમજ સરકાર ક્ષેત્રમાં એનું બહુમાન છે.

ઈન્ડો-જર્મન ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ મુંબઈમાં ૧૯૫૫માં શરૂ થઈ. એ એના ફાઉન્ડર ચેમ્બર (સ્થાપક સભ્ય) છે અને ૧૯૬૩ના વરસમાં મજકુર ચેમ્બરના વાર્ષિક પ્રેસિડેન્ટ અને ૧૯૬૪ના વર્ષમાં પ્રેસિડેન્ટ તરીકે એમણે કામ કર્યું હતું.

૧૯૬૨ના ઓગસ્ટમાં પોતાના ધંધાકીય જીવનમાં સક્રિય ભાગ લેવાનું બંધ કરી આપણા જુના વૈદિક વાનપ્રસ્થાશ્રમના આદ-શને હાલના જમાનાને અનુરૂપ આવે એવી રીતે જનસમ જની કાંઈક સેવા કરવાના ઉદ્દેશથી વલ્લભ વિદ્યાનગર આવ્યા, અને ચાક્ષર વિદ્યા મંડળના માનદ્વંત્રી અને ચરોતર ગ્રામોપધ્યાર સહ-કારી મંડળ લિ.ના માહન અધ્યક્ષ તરીકે ઓક્ટોબરની બીજી તારીખે ચાર્જ લીધો.

છેલ્લાં સાત વરસથી આ પ્રમાણે માનદ સેવો આપવા ઉપરાંત એમણે પોતાના પદરથી આજસુધીમાં રૂપિયા વીસ હજારનું દાન મંડળને કરેલું છે અને પોતાના બાઈઓ, મિત્રો અને ભાગી-દારો તરફથી બીજા આશરે લાખેક રૂપિયા મંડળને દાનમાં મેળવી આપ્યા છે.

રાજનાંતિ, અર્થશાસ્ત્ર તથા સમાજશાસ્ત્રના પુસ્તકો વાંચવા તેમજ પ્રસંગોપાત ચેસની રમત રમવી એ એમનું ફાજલ સમયનું મનોરંજન છે. ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ભાષાઓ ઉપરાંત તેઓ હિન્દી, મરાઠી, સંસ્કૃત, જાપાનીઝ અને જર્મન ભાષાઓનું સારું જ્ઞાન ધરાવે છે.

જીવનમાં વિચાર અને આચાર વચ્ચે સામંજસ્ય, ચોક્કસાઈ, સ્વીવટ અને નિયમિતતા તેઓશ્રીના વિશિષ્ટ ગુણો છે અને એ ગુણો વિદ્યાર્થી આલમ માટે બોધક અને પ્રેરક છે. શિસ્તના એ ખાસ

આગ્રહી છે. વિદ્યાર્થીઓ માટે તેઓશ્રીએ કર્તવ્યધર્મનો એક સુનાત્મક સંદેશ આપ્યો છે તે અત્યંત મનનીય તેમજ આચરણ્યમાં મૂકવા જેવો છે :

“ ખરે વિદ્યાર્થી એ કે જે અભ્યાસ એ પ્રથમ ધર્મ અને કર્તવ્ય છે એમ સમજી પોતાના જીવનની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ કરે.”

શ્રી હીરાલાલ એલ. શાહ

દુન્યવી દષ્ટિએ જૈન કોન્ફરન્સના પ્રમુખ છે, છતાં કોન્ફરન્સના પ્રથમ સેવક ની પંક્તિ પસંદ કરે છે. આમ એઓ નમ્રતાની મૂર્તિ છે. ઇ. સ. ૧૯૨૦માં એટલે આજથી ૪૭ વર્ષો પૂર્વે હીરાલાલભાઈ પ્રથમ ગુજરાતી અને પ્રથમ જૈન (સારાયે હિંદમાં) અમેરીકા ચારેક વર્ષ માટે અભ્યાસ કરવા જનાર. અમેરીકાની પ્રથમ દક્ષાતી કોલમિયા યુનિવર્સિટીમાં બી. એસ સી. તેમજ એમ એસ. સી.ની ડીગ્રીઓ ફર્સ્ટ ક્લાસ વિદ્યાર્થી કરીકે મેળવી, ન્યુયોર્કની મોટી બેન્કો, પેટીઓ અને સેપ્લેસ ઓર્ગેનાઇઝર તરીકે કામ કરી, વ્યવહાર અનુભવ પ્રાપ્ત કરી ઇ. સ. ૧૯૨૩ની આખરે વનત પાછા ફરી પોતાનો સ્વતંત્ર વ્યવસાય ૪૪ વર્ષોથી કરે છે. હીરાલાલભાઈએ યુરોપના દેશોની ઇએક મુસાફરીઓ કરી છે, તે પણ દરેક જ માસની, ફક્ત ધંધા માટે જ કરી છે. ઇ. સ. ૧૯૨૮ થી ઇ. સ. ૧૯૩૮ સુધી એમણે ક્વેટાથી કલકત્તા, રંગુન, પ્રોમ, અને પેશાવરથી ત્રીવેદ્રમ અને કોલમ્બો કેન્ડી (સી લોન) માં એમ હિંદુસ્તાન, અફઘેશ તથા સીચોનના મુખ્ય વ્યાપારી મથકોની ચાલુ દશ વર્ષની મુસાફરી કરી છે. તે પછી ઇ. સ. ૧૯૪૯ થી ઇ. સ. ૧૯૬૫ સુધી હિન્દના મુખ્ય ઔદ્યોગિક મથકોની અનેકવાર હવાઇ મુસાફરીઓ કરી છે. આ પ્રમાણે, ‘સાત દરિયા સાત વાર ઓળંગી, તેમજ સ્વદેશમાં પણ સારી મુસાફરી કરી, તેઓ ઉદ્યોગક્ષેત્રના અગ્રણીઓ તથા જનતાના ગાઢ સંપર્કમાં આવી શક્યા છે. પોતે મનુષ્યસ્વભાવના સારા પરીક્ષક હોઇ, તેઓ જનતાના યુગ સવાલો છે, અને તેને અપનાવી, હલ કરવા તેના વિશાળ અનુભવ ધરાવે છે.

અમદાવાદ પાસે નરોડામાં તેમનો જન્મ થયો. ૭૦ વર્ષની ઉંમર થવા છતાં, પ્રામાણિક પણે મહેનત કરી આનંદથી જીવન જીવે છે. તન-મન-ધનથી દાન આપી ‘પૂણિયા શ્રાવક’ ની જેમ કોન્ફરન્સ માટે અને મારફતે જૈન શાસન અને જૈન સમાજ માટે અદ્ય સેવાઓ આપવા અને ‘વાહોમ કરીને બેઠો ફરોહ છે આગે’ તે કરવા હરજિઝ તત્પર રહે છે.

શાહ જગજીવન ભગવાનદાસ

શિક્ષણ, વ્યાપાર અને ધર્મક્ષેત્રની અનુપમ પ્રવૃત્તિઓ સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલા અને સમાજના એક અગ્રણી તરીકે જેમણે યશ-કલગી પ્રાપ્ત કરી છે તેવા શ્રી જગજીવનભાઈ શાહની સેવાઓથી જૈન અને જૈનેતર સમાજમાં ભાગ્યે જ કોઈ અપરિચિત હશે ?

૭૬ વર્ષની ઉંમરના શ્રી જગજીવનભાઈનો જન્મ સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના રામપરા ગામે થયો. જન્મથી જ તેજસ્વી વ્યક્તિત્વના દર્શન થતાં છે. માત્ર ચાર ગુજરાતીનોજ અભ્યાસ પણ પોતાના હૈયાઉકલત

અને શુદ્ધિબળે જીવનના અનેક તાણાવાણામાંથી પસાર થઇને ભારે મોટી સિદ્ધિ હાંસલ કરી છે.

નાનપણમાં માતાપિતાનો વિયોગ થતાં કેટલીક જવાબદારીઓ પોતાને અને તેમના પડોશીયંદુ સ્વ શ્રી જેઠાલાલભાઈને શીરે આવી પડી. અને પંદર વર્ષની નાની ઉંમરમાં જ ધંધાકીય ક્ષેત્રે ‘જંપલાવ્યું’. વતનમાંથી તેમના મામા અર્ધિ એચી લાવ્યા શરૂમાં ગોળના વ્યાપારમાં પોતાની શક્તિને કસોટીએ ચડાવી તેમાંથી કાંઈક સૂઝ, ચીવટ અને દીર્ઘદષ્ટિને લઇ કરીયાણાનો વ્યાપાર શરૂ કર્યો પછી ક્રમે ક્રમે તડકાજાયા વઢાવી વ્યાગળ વધતા ગયાં. તેમની નિખાલસતા અને પ્રમાણીકતાને લઇ વ્યાપારી આલમમાં સૌના સન્માનીય બનતા ગયાં.

છેલ્લા ત્રીશ વર્ષથી ચાલે વ્યાપાર શરૂ કર્યો. વેપાર અથે કલકત્તા કેમ્પીન વિગેરે સ્થળોએ અવારનવાર જતાં-એ બંધા બહોળા અનુભવને લઇને તથા કામની આવડતને કારણે સારાએ સૌરાષ્ટ્રમાં ચાલે પ્યાતનામ અને મશહુર વ્યાપારી તરીકે બહુ-માન પામ્યાં.

ભાવનગરના પ્યાતનામ આગેવાન વેપારી વોરા પરમાણુદાસ તારાચંદની સૌજન્યશીલતા, પ્રમાણીકતા અને સેવાભાવી ભાવનાથી આકર્ષાઇને તેમના સારા વિચારો ગ્રહણ કરવા તેમના પરિચયમાં આવ્યા અને થોડા અનુભવ પછી તેમની સાથે ભાગીદારીમાં જોડાયા. છેલ્લા પાંચ વર્ષથી પોતાનો સ્વતંત્ર ધંધો આગાદ રિથ-તિમાં મૂકીને ‘ધંધાનું’ સફળ સંચાલન કરી રહ્યાં છે. તીર્થરક્ષા અને તેની સુચવરથા માટે પણ શ્રી જગજીવનભાઈએ અથાક પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે શેઠશ્રી જુહાલાલ સાકરચંદ વોરાની પ્રેરણા અને માર્ગદર્શનથી સામાજિક કાર્યોમાં પણ યથાશક્તિ સેવા આપી રહ્યાં છે છેલ્લા દશ વર્ષથી શેઠશ્રી ડોસાભાઈ અબેચંદની પેઢીમાં સેક્રેટરી તરફેનું સુસંચાલન કરી રહ્યાં છે. સાહિત્યના પણ ગુણાનુ-રાગી છે. શ્રી જૈન ધર્મ પ્રચારક સભાના ઉપ-પ્રમુખ તરીકે, યશો-વિજય જૈન ગ્રંથમાળા વિગેરે સંસ્થા દ્વારા સેવાઓ આપી રહ્યાં છે.

કેળવણી દ્વારા સૌ કોઈ ઉત્કર્ષ સાધી શકે તે માટે યોગવણીની અનેક વધ પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લઇ રહ્યાં છે. જૈન ઓર્ડિગમની કાર્ય વાહીમાં ભાગ લઇ રહ્યાં છે.

જૈન બાલ વિદ્યાર્થી ભવન તથા અનોપચંદ ગોવિંદજી દૂરંટની કાર્યવાહીમાં રસ લઇ રહ્યાં છે

ભાવનગરના નૂતન જૈન ઉપાશ્રય તથા સાંકળીએન ગીરધર ઉપાશ્રયના નિર્માણમાં તેમનું આર્થિક પ્રોત્સાહન તેમ ગાના મોટા દેરાસરજીના અજીતનાથ પ્રભુ તથા ઘઠાસાહેબ હોલ તથા કૃષ્ણનગરના રંમનંડપના બાંધકામમાં પણ સારો રસ લીધો. અંગત દેખરેખ ઉઠીને આંખે વળગે તેવી છે

તેમનું અંગત જીવન સાદુ, નિયમિત છે. સ્વભાવે સ્પષ્ટ વક્તા, નિખાલસ અને સહૃદયી છે. ૭૬ વર્ષની પ્રૌઢ વયે પણ તેમની કાર્ય-શિલતા કોઇપણ યુવાનને શરમાવે તેવી છે. સાધુ સંતો અને મુનિ-વર્યો પ્રત્યેની તેમની અનન્ય ભક્તિની પ્રતીતિ થયે વિના રહેતી નથી.

ભાવનગરની પાંજરાપોળ સંસ્થાના સંચાલનમાં અને તેના ઉત્કર્ષમાં ઉંડો રસ લઇ રહ્યાં છે. આવા કાર્યકર્તાઓને સાથ અને સહકાર સંસ્થાની કાર્યવાહીને સુવાસિત બનાવે છે. સમેતશિખર સહિત મોટા જૈન તીર્થોત્તો પ્રવાસ કર્યો છે પાંચેક વર્ષ પહેલા

અત્રેના ગુજરાત રાજસ્થાનના જૈન તીર્થોની યાત્રા કરી છે. તેમની સંસ્કારપ્રિયતા અને કાર્યશક્તિતા ભાવી પેઢીને મટે અનુમોદનિય, અનુકરણીય અને આચરણીય છે. સંતાનમાં એક જ દીકરી છે. તેમની સાથે તેમના બહેનને વ્યાપારનું સંચાલન અને બીજી સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં તેમની સૂચના મુજબ કામ કરી રહ્યાં છે. શ્રી જગજીવ ભાઈ શાહ ભાવનગર અને જૈનસમાજનું ગૌરવ છે.

શ્રી જીવનલાલ ગોરધનદાસ ગજજર

ગુજરાતમાં નામાંકીત બનેલા અને હાતકળામાં અદ્યતન પ્રાવિણ્ય બતાવનાર શ્રી જીવનલાલભાઈ પોરબંદરના વતની છે અને ફક્ત ગુજરાતી બહેલા પણ કલાકારીગરી લાઘવમાં ગુજરાતના ખ્યાતનામ કસબી તરીકે જાણીતા થયા છે. કેબીનેટ કક્ષાના પ્રધાનોથી માંડીને અનેક રાજ્યમહારાજાઓ અને શ્રીમતો તેમની કળા જોઈને તાજુ થયા છે એટલું જ નહિ ચંદ્રકો પણ પ્રાપ્ત કર્યા છે તેમના મશીનરી એન્જી. વર્કશોપમાં નમૂના પ્રમાણેનું કામ થાય છે. હુડી-યામણ પણ બને છે. સીમેન્ટ ફેક્ટરીને લગતી મશીનરી તેમજ પાર્ટસ તેમાં વપરાતા મટીરીયલ્સ, હેન્ડલીંગ ઇકીપમેન્ટ વિગેરે બનાવાય છે. આખો દેશ ફર્યા છે. ખુબજ અનુભવ મેળવ્યો છે. પોરબંદરની રોટરી કલબ, એમ્બર ઓફ કોમર્સ, એન્જી. ઓર્ગેનાઇઝેશન વિગેરે સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. એશિયાભરમાં સૌ પ્રથમ રોટલી વણવાનું મશીન એમણે બનાવ્યું. પોતાની હૈયાઉકલતથી નવી શોધખોળ કરી રહ્યા છે.

સ્વ. શ્રી નગીનદાસ જગનલાલ શાહ

ગુજરાતભરમાં આયુર્વેદના ઉદ્યાનમાં, સંશોધનમાં તેમજ તેની પ્રગતિ અને પ્રચરમાં સમગ્ર જીવન જેમણે અર્પણ કર્યું તે શ્રી નગીનદાસભાઈ ન ની ઉમરથી જ રોગીઓની મેવા અને સહાયતા કરવા તત્પર રહેતા હતા, તઓને વિદેશી ચિકિત્સા-પદ્ધતિથી હિંદને મુક્ત કરી હિંદની પ્રાચીન ચિકિત્સા પદ્ધતિ દ્વારા આયુર્વેદનો વિકાસ કરવો તમજા નાગી, આજથી ૭૫ વર્ષ પહેલા તેમણે ઉત્તર ગુજરાતમાં ઉંઝામાં ઉંઝાકામર્સની સ્થાપના કરી અને તન મન-ધન વિસારે મૂકી આયુર્વેદની સાધના શરૂ કરી, દવાઓના ગુણદોષના સંશોધન અને અનુભવથી દવાઓ બનાવી જનતાને મફત આપવા માંડી-તેમણે ઉભી કરેલી એ ઈમારત વટવક્ષ બનીને દેશ-ભરમાં સુવાસ અને સતોષ પ્રસારી રહેલ છે.

આયુર્વેદની પ્રવૃત્તિ જીવંત રહે અને વિકાસ પામે એ હેતુથી તેઓશ્રીએ રૂપિયા એક લાખની સખાવત કરી છે. શ્રી નગીનદાસ-ભાઈએ ઉંઝાકામર્સ દ્વારા જે સંસ્કાર રાખ્યા અને પોતાના જીવન કાર્ય તરીકે જે પ્રવૃત્તિ હાથ લીધી તેને વિસ્તારવા અને આખા હિન્દમાં પ્રચલિત કરવા હેતુ ચાલીશ વર્ષથી તેમના પુત્ર શ્રી ભોગીલાલભાઈ અવિરત શ્રમ લઈ ગિતાનું જીવન સ્વપ્ન સાકાર કરવા ભગીરથ યત્નો કરી રહ્યાં છે.

શ્રી નટવરલાલ બી. પટેલ

એક અગ્રગણ્ય મિલ-માલિક અને ધી ભારત વિજય મીલ્સ લી. કંપોલ (ઉ. ગુ.)ના મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર શ્રી પટેલનો જન્મ નવેમ્બર

૧૯૧૬માં. તેમની દષ્ટિ-સૂઝ અને ઉત્તેજનના કારણે રેક્ષાદાઇ ઈન્ડ-સ્ટ્રીઝને ક્રિયાદન અને કાર્યક્ષમતાના ઉચ્ચ ધોરણો પ્રાપ્ત થઈ શક્યાં. ૧૯૫૪ સુધી શ્રી પટેલ શ્રી મફતલાલ ફાઇન સ્પીનીંગ એન્ડ મેન્યુ. ફુ. લી. નવસારીના મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર હતા અને એ સમય દરમિયાન એ મીલે પણ નોંધપાત્ર પ્રગતિ કરી હતી સૌ કર્મ-ચારીઓ અને કામદારો પ્રત્યે હમદર્દી દાખવનારા શ્રી પટેલ તે સૌના રોજબરોજના પ્રશ્નોમાં પણ રસ લે છે અને તેથી જ એ સૌ તેમને ચાહે છે. મફતલાલ સ્પીનીંગ-મેન્યુ ફુ. લી.ના ડાયરેક્ટર હોવા ઉપરાંત તેઓ ધી ફલ્ટન સુગર વર્ક્સ લી. ફાલ્ટન (જિ-સતારા) અને બીખાભાઈ પુરષોત્તમદાસ એન્ડ ફુ. પ્રા. લિ. નવસારીના પણ ડાયરેક્ટર છે. સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં અને નાના મોટા ફંડફાળાઓમાં આ કુટુંબનું સાથ એવું પ્રદાન રહ્યું છે.

શ્રી રતિલાલ ચીમનલાલ કોઠારી

૨૪ જાન્યુ. ૧૯૦૭ ના વાવ (બનાસકાંઠા) માં જન્મેલા શ્રી કોઠારી છેક ૧૯૨૨ થી જાહેર-સામાજિક કાર્યો સાથે સંકળાયેલા રહ્યા છે. પ્રબળે થતા અન્યાય તેમને રપર્ટી ગયા અને તેઓ સત્યાગ્રહમાં પણ જોડાયા. વિદેશી-માલનો બળીકાર કરનારા યુવાનોમાં પણ શ્રી કોઠારી અગ્રેસર રહ્યા.

અસહકારની ચળવળ સમયે મુંબઈના એક ગુજરાતી સાપ્તાહિક “પ્રભુદ જૈન” ના તેઓ તંત્રી હતા જેણે શિરીશ સરકારનો પ્રકોપ વહેરી લીધો હતો ઘણાં વર્ષો સુધી તેમણે શૈક્ષણિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક સંસ્થાઓમાં જવાબદારીભર્યા સ્થાન સંભાળ્યાં છે. ગુજરાતી કેળવતી મંડળ હાઈસ્કૂલ; માટુંગા ગુજરાત કો-એ.પરેટીવ હાઉસિંગ સોસાયટી લી. સાયન, માનવ સેવા સંઘ (પહેલાં હિંદુ દાન-દયા સંઘ), સાર્વજનિક છાત્રાલય; પલનપુર, સાર્વજનિક જૈન ડીરપેન્સરી, ઝવેરી મિત્ર મંડળ; મુંબઈ, માટુંગા જૈન સંઘ, એમ. એમ. સાર્વજનિક વાચનાલય અને પુસ્તકાલય વગેરે અનેક સંસ્થાઓ સાથે તેઓ સંકળાયેલા રહ્યા છે. મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ, જૈન સ્વયંસેવક મંડળ, મુંબઈ અને અન્ય કેટલીક સંસ્થાઓનાં તો તેઓ સ્થાપક છે.

ધંધાકીયક્ષેત્રે પણ તેઓ મુંબઈ ડાયમન્ડ મરચન્ટસ એસોસિ-એસન સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલા છે અને મંત્ર, ઉપપ્રમુખ અને પ્રમુખના સ્થાનો તેમણે શોભાવેલ છે.

કોમનવેલી તેજનો, ધરતીકંપ કે પુર-રાહત જેવે આપત્તિના સમયે પણ અદમ્ય ઉત્સાહથી તેમણે લોકોને મદદ કરી છે, ખોરાક-વસ્ત્રો અને રહેઠાણ આપવાની કપરી ફરજ બજાવી છે. ૧૯૪૮માં જે.પી.નું જે બહુમાન તેઓને મળ્યું છે, ત્યારથી આજ સુધી બૃહદ મંબઈ વિસ્તારના તેઓશ્રી જે.પી. છે. તેઓની હિંમત, દૃઢ નિશ્ચય શક્તિ, પ્રમાણિકતા અને સેવાવૃત્તિએ ઘણાંને પ્રભાવિત કર્યા છે.

શ્રી પી. આર. કામાણી

શ્રી પી. આર. કામાણીનો જન્મ ૬મી એપ્રિલ ૧૯૧૮ના રોજ રામજીભાઈ હ. કામાણીને ત્યાં થયો.

શ્રી પુનમચંદ કામાણીએ કામાણી યુવના ‘કામાણી એન્જિની-યરીંગ પ્રોપેરેશન લી.’ને એશિયામાં સૌથી મોટું અને વિશ્વમાં

ખીજી નંબરનું વિદ્યુત ઉત્પન્ન કરતું એકમ (Power producing unit) બનાવ્યું. દેશ-પરદેશનાં વિકસતી જતી સંસ્થાઓ અને વધતી જતી જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા પાઇપ્સ, ટ્યુબ્સ, ટ્રાન્સમીશન લાઇન ટાવર્સ, રોડ રોલર્સ, ગ્રાંથાના વાયર (તાર), ઝીંક ઓક્સાઇડ, સીસું, એક્સ-રે ઇન્સ્પેક્શન અને આવી અનેક જરૂરિયાતો તેઓ પૂરી પાડે છે.

શ્રી પુનમચંદ કામાણી કામાણી અધર્સ પ્રા. લિ.ના ચેરમેન, પુનમચંદ એન્ડ અધર્સ પ્રા. લિ.ના ચેરમેન, કામાણી એન્જિનીયરીંગ કોર્પો. લી.; કામાણી ટ્યુબ્સ પ્રા. લિ., જયપુર મેટલ્સ એન્ડ ઇલેક્ટ્રીકલ લિ. તરીકે સેવાઓ આપી રહ્યા છે. અન્ય કેટલીક કંપનીઓના તેઓ ડાયરેક્ટર પણ છે. ભારત સરકારના ઉદ્યોગખાતા તરફથી નીમાયેલી કેટલીક સલાહકાર સમિતિનાં પણ તેઓશ્રી સભ્ય છે.

ક્રિકેટ ક્લબ ઓફ ઇન્ડિયા, રાયલ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા ટર્ફ ક્લબ, વિર્જીનિયન રેપોર્ટ્સ ક્લબ, ઇન્ડો-જર્મન સાંસ્કૃતિક સમિતિ, ઇન્ડો-જાપાનીસ એસોસિએશન વ.ના તેઓ સભ્ય છે. ફોટોગ્રાફી અને ગ્રાફિક તેમનાં શોખ છે. તેઓ અમેરિકા, ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, જર્મની, ઇટલી, ઓસ્ટ્રેલિયા, મધ્યપૂર્વનાં દેશો અને યુગોસ્લાવિયા વ. અનેક દેશોનાં પ્રવાસે પણ જઈ આવ્યા છે.

શ્રી ગુલામભાઈ જી. સિરાજ

શ્રી ગુલામભાઈનો જન્મ એડનમાં ૧૯૧૧માં થયો હતો. છતાં માંગરોળમાં શિક્ષણ લઈને તેઓ ૧૯૨૮માં મેટ્રીક થયા. ૧૯૩૦માં એડનમાં તેમણે પણ પિતાની સાથે ધંધો શરૂ કર્યો. છેલ્લાં લગભગ ૧૩૦ વર્ષથી એડનમાં તેમનો વ્યાપર-ધંધો ચાલી રહ્યો છે. ૧૯૪૨માં દુશ્મનોએ દુબાઈ પહોંચ્યા પછી જીવતદાન પામીને બાર દિવસ સુધી લગભગ અરબી સમુદ્રના કિનારે ચાલ્યા પછી, તેમના દિ સે એડન સરકારે દુબાઈઓની ભાળ મેળવીને ખોરાક અને જીવન જરૂરિયાતોની ચીજ વસ્તુઓ તેમને પહોંચાડી ને બચાવ્યા.

એડનમાં પણ તેમની પેઢી ઘણી આગળ પડતી અને વિશ્વાસનીય છે શ્રી ગુલામભાઈનું કુટુંબ છેલ્લી ત્રણ પેઢીથી લાંબું છે.—તેમના પિતાશ્રીનો જન્મ પણ ત્યાં જ. તેમનો પુત્રનો જન્મ પણ ત્યાં અને તેમના પુત્ર અનિલકાંત પણ ત્યાં જ જન્મ્યા—તેમણે ૧૯૪૮માં સૌરાષ્ટ્રમાં અને ૧૯૫૪માં મુંબઈમાં ધંધો શરૂ કર્યો. આજે તેમની પેઢી ભારતમાં એક અગ્રણી નિકાસકાર અને ઉદ્યોગપતિ ગણાય છે. સિરાજ સન્સના નામે ઓગાખાતી એક, અને વાડીલાલ પ્રા લિ સાથે ભાગીદારીમાં શરૂ કરેલ ‘સિરાજ-વાડીલાલ એન્ટરપ્રાઇઝ’ની પેઢીઓ તેમની છે.

સભ્ય, મેનેજિંગ કમીટી ઓફ ઇન્ડિયા એક્સપોર્ટ એમ્બર, ટ્રાફિક રીવીઝન કમીટી, વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા શીપર્સ એસોસિએશન, ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ ફોરેઈન ટ્રેડના સભ્ય તરીકે તથા ટ્રસ્ટી—શ્રી ભારત સરવતી મંદિર સંસદ; શારદાગ્રામ; માંગરોળ, પ્રમુખ—શ્રી સોરઠ વિકાસ મંડળ, મુંબઈ, સભ્ય-મેનેજિંગ કમિટિ—શ્રી બૃહદ ભારતીય સમાજ; મુંબઈ, શ્રી વિજય મિત્ર મંડળ, શ્રી સોરઠ ક્ષય નિવારણ સમિતિ, ટ્રસ્ટી—શિશુમંગલ જુનાગઢ. વગેરે સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. અને મેનેજિંગ કમિટિના સભ્ય તરીકે, પ્રમુખ તરીકે, ટ્રસ્ટી તરીકે—આમ એક યા બીજી રીતે તેઓ પોતાની

સેવા આપી રહ્યા છે.

એડનમાં વિવિધ સંસ્થાઓને અને અહીં પણ શારદાગ્રામ, પ્રાથમિક સારવાર કેન્દ્ર; માંગરોળ, ટીબી હોસ્પિટલ, કેશોદ વગેરે સંસ્થાઓને તેમણે સારી એવી સહાય કરી છે.

શ્રી કાંતિલાલ રતિલાલ શાહ

૪૪ વર્ષના આ વિદ્વાન સ્નાતક પણ વિવિધ કાર્યો દ્વારા તેમના વ્યક્તિત્વના ભિન્ન ભિન્ન પાસાઓનો આપણને ખ્યાલ આપે છે. ઉદ્યોગ ઉપરાંત શૈક્ષણિક અને સામાજિક કાર્યોમાં પણ તેમને એટલો જ રસ છે. તેઓશ્રી ‘શ્રી કાંતિ કોટન મીલ્સ પ્રા. લિ.—સુરેન્દ્રનગર, ધી મહાલદમી મિલ્સ લી.—લાવનગર અને ધી બોમ્બે ગેરેજ (રાજકોટ) પ્રા. લિ.—રાજકોટના ડાયરેક્ટર છે. આ ઉપરાંત સૌરાષ્ટ્ર મિલ માલિક એસોસિએટ-સુરેન્દ્રનગર, શ્રી ઝાલાવાડ એમ્બર એન્ડ કોમર્સ—સુરેન્દ્રનગરના સભ્ય તરીકે પણ રહી ચૂક્યા છે.

શ્રી રતિલાલ વર્ધમાન શાહ બાલ કેળવણી મંડળ—સુરેન્દ્રનગરના અને નાગરિક કેળવણી મંડળ—સુરેન્દ્રનગરના તેઓશ્રી પ્રમુખ છે. સુરેન્દ્રનગર કેળવણી મંડળ અને સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના સેનેટ-મેમ્બર તરીકે પણ તેઓ કાર્ય કરી રહ્યા છે.

શ્રી શાહ સુરેન્દ્રનગર સંયુક્ત નગરપાલિકાના સભ્ય તરીકે (૧૯૨-૧૯૬૭) અને પ્રમુખ તરીકે (૧૯૬૩-૧૯૬૭) પણ પોતાની સેવાઓ આપી ચૂક્યા છે. આ ઉપરાંત તેઓ સુરેન્દ્રનગર તળીબી રાહત મંડળ અને વડવાણ સ્વ-આજક હોસ્પિટલના ટ્રસ્ટી તરીકે પણ કાર્ય કરી રહ્યા છે. વળી યંગ્સ ક્લબ—સુરેન્દ્રનગર, અનાજ-રાહત સમિતિ—વડવાણ સીટી અને ઝાલાવાડ જિલ્લા ક્રિકેટ એસોસિએશનનાં પણ તેઓ ટ્રસ્ટી છે.

યુરોપ, એમેરિકા અને એશિયાના કેટલાક દેશોનો પ્રવાસ ખેડી ચૂકેલા શ્રી શહ વિવિધક્ષેત્રે પોતાની સેવાઓ આપી રહ્યા છે.

શ્રી નાનુભાઈ કે. ઝવેરી

૧૯૧૩માં ભાવનગરમાં જન્મી તેમણે શિક્ષણ પણ લાંબું લીધું. એ પછી માત્ર ૧૫ વર્ષની વયે ધંધાથે મુંબઈ ગયા અને લાંબાં ધંધાની સૂઝ, પોતાની કુશાયલુદ્ધિ અને સખત પરિશ્રમના કારણે થોડા જ સમયમાં ધંધા પર તેમણે સારી એવી પકડ જમાવી દીધી. ૨૫ વર્ષના થયા એ પહેલાં તો તેઓ જાણીતા થઈ ગયા અને ધંધામાં ઉચ્ચ શિખરે પહોંચી ગયા. ભાવનગરના મહારાજા, ત્રાવણકોર ગ્વાલિયર અને કચ્છના મહારાજા, ઇથોપીયાના રાજવી અને નેપાળના રાજવી ત્રિભુવન જેવા રાજકુટુંબના સભ્યો તેમના ગ્રાહક હતા. ગ્વ ત્રિવરના રાજવીની શહાયતાથી “નાનુભાઈ જવેલર્સ” નામે ધંધો શરૂ કરી, તેમણે તેની શાખા જીનીવામાં પણ નાખી.

દેશમાં સૌ પ્રથમ નાયલોન ફેબ્રી નાખવા માટે તેમણે સ્પષ્ટ ચિત્ર રજૂ કર્યું. પણ એમનું એ સ્વપ્ન સાકાર બને તે પહેલાં તો માંદગી ભોગવી ૨૧ સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૧ના રોજ લંડનમાં અવસન થયું. ભાવનગરમાં તેમના કુટુંબે ઘણી મોટી રકમનું દાન આપી ગરીબ લોકોના આશિર્વાદ પ્રાપ્ત કર્યા છે.

૨૪. મહેતા છગનલાલ ઘેલાભાઈ

ધર્મ, રાષ્ટ્ર અને સમાજસેવામાં જીવનની મોટાભાગની શક્તિ અર્ચનાર જામનગરના કેટલાંક પૂણ્યાત્માઓમાં ૨૪. મહેતા છગનલાલ ઘેલાભાઈને મૂકી શકાય. સાદાઈ, સંયમ, ભક્તિ વિગેરે તેમના સદ્ગુણો હતા. તેમના અંતિમ ઉદ્દેશો એ હતા કે - તમે કોઈ મારી ચિંતા કરશો નહિ. મને પરમશાંતિનો અનુભવ થાય છે આ અંતિમ ઉદ્દેશો તેમનામાં રહેલી દેવ-ગુરુ-ધર્મ પ્રત્યેની અચલ શ્રદ્ધા તેમજ સ્વભાવમાં રહેલી સરળતા, સાત્વિકતા અને દુઃખી આત્માઓની સેવા ભક્તિને આભારી હતા. તેમનો સ્વર્ગવાસ તા. ૨૫-૧૧-૧૯૬૦ છે.

શ્રી નીમચંદ ઠાકરશીભાઈ

ગુજરાતમાં જૈન સમાજ પોતાના દાનવીર રત્નોની પરગજૂતિ અને દાનશીલતાને લઈ ગૌરવ અનુભવે છે તેવા દાનવીર મહાદુભાવોમાં શેઠશ્રી નીમચંદભાઈને પણ મૂકી શકાય.

સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા ચોટીલાના વતની-સામાન્ય અબાસ પણ હૈયાઉક્ત અને વ્યહાર કુશળતાને લઈ નાનીવયમાં જ ધધાર્થે મુખ્ય તરફ પ્રયાણ કર્યું-ભારે પરિશ્રમ અને પુરુષાર્થ દ્વારા ધધાને વિકસાવે. ધધામાં એ પૈસા કમાયા અને ઘણી સંસ્થાઓમાં ગુપ્ત-દાનથી સેવાઓ આપી છે.

ચોટીલામાં કરતુરખા નીમચંદ દવાખાનું આ કુટુંબની દેણગીને આભારી છે. ફર્નાચર અને સાધન સરંજામ રાખેલું આ દવાખાનું ગરીબ લોકોને આશિર્વાદપૂર્ણ થઈ પડ્યું છે. ચોટીલા સ્થાનમ મોઢીયા ત્રિસામો, મોઢીયાઈ સ્કૂલમાં એક રૂમ. પાંજરા-પોગમાં પ્રસંગોપાત મદદ, ગરીબ કુટુંબોને પ્રસંગોપાત અનાજ, કપડા અને ખાનગી મદદ. શિયાળામાં લોકોને ઠંડીથી રક્ષણ આપવા ધુસા વિગેરેની મદદ બિહાર રાહત ફંડ તથા એવા અનેક ફંડ ફાળમાં આ કુટુંબનું યશસ્વી પ્રદાન રહ્યું છે.

કેળવણી અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં અપાર લાગણી અને રસ ધરાવત આ કુટુંબના અગ્રણીઓ શ્રી નટવરલાલભાઈ, શ્રી સુમનભાઈ શ્રી જ્યોતિલાલભાઈ વિગેરેએ શ્રી નીમચંદભાઈનો વારસો જાળવી રાખ્યો છે.

શેઠશ્રી કાંતિલાલ ભગવાનજી તાળવાલા

દત્તાણી પરિવારના તેજસ્વી પ્રતિભા સંપન્ન શેઠશ્રી કાંતિલાલ ભગવાનજી તાળવાલા જન્મ સંવત ૧૯૬૮ના કારતક વદ ૩ ગુરારના રોજ પોરબંદર મુકામે થયેલો. આગવો માત્ર સાત ગુજરાતી અને ૩ અંગ્રેજી સુનીનો અભ્યાસ કરી ૧૨ વર્ષની વયથી જ વ્યવસાયના કાર્યમાં લાગી ગયા. મીઠાઈ ફરસણનું કામ કરતા કરતા તેમની જીદ પ્રતિભાએ એમના પરિવારમાં કાદાશી કલ્યાણજીભાઈનો અપાર પ્રેમ સંપાદન કરેલો. કાદાશી કલ્યાણજીભાઈના અનુભવની પ્રતિભા અક્ષરશઃ શ્રી કાંતિલાલભાઈમાં ઉતરી આવી. તેઓએ પોતાની જીદ શક્તિને કામે લગાડી, ટીપરના ધધા અર્થે ૧૬ વર્ષની વયે કરવાર (દક્ષિણ ભારત)માં જવાનું થયું. પ્રવાસથી એમનું ઘડનર અનોખી રીતે ધધા ધધામાં પ્રાણ પૂરવા

જેટલી શક્તિઓ ખીલી ઉઠી. એમના લગ્ન રાણા ખીરસરાવાસી વલ્લભદાસ વીરજીના સુપુત્રી કલાવંતીબહેન સાથે થયા. બંનેનું દાંપત્ય જીવન અત્યંત, ધર્મપ્રેમી રહ્યું છે. પરોપકાર અને ઉદાર દાનશીલતામાં શ્રીમતિ કલાવંતીબહેન, અને શેઠશ્રી કાંતિલાલભાઈ હર હંમેશા પોતાના ઉજ્જા હાથે દાનની સરવાળ વધાવે છે. એમના સ્વભાવની દ્રઢતા, વ્યાપારીક, જીદિમતા, અને ઓજસ પૂણું પ્રતિભા દત્તાણી કુટુંબના વિકાસમાં અનોખો ફાળો આપી જાય છે. શેઠશ્રી કાંતિલાલભાઈએ પાંચેય ભાઈઓના સહિયારા પ્રયાસથી આજે સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતભરમાં ટીપરના મોટા વેપારી તરીકે ઉજ્જા શાખ નિર્માણ કરી છે. એટલું જ નહિ પણ દેશના નવઘડારના આજના સમયમાં ઉપયોગી થઈ શકે એવી રીતે ધધાને વિકસાવી શક્યા છે.

વ્યાપાર ઉપરાંત પોરબંદર શહેરની વિવિધ પ્રવૃત્તિ અને વિકાસના કાર્યમાં શેઠશ્રી કાંતિલાલભાઈ ફાળો અમુકો છે તેઓશ્રી પોરબંદર ચેમ્બર ઓફ કોમર્સના વાઇસ પ્રેસીડેન્ટ હતા તેમ જ રીપ એશોશિએશન (વહાણવટા મંડળ)ના પ્રમુખ તરીકે સેવાઓ આપી વહાણવટા અને પોરબંદરના બંદરના વિકાસની દિશામાં એમના અવિરત પ્રયાસો ચાલુ છે. શ્રી પ્રજુ ઈન્જીને આધીન અને લોકકલ્યાણ હેતુથી પૂજ્યપાદ ડોંગરેજી મહારાજના આચાર્યપદે શ્રામદ્ ભાગવત સપ્ત હતું પોરબંદર મુકામે આયોજન એ તાજવાલાના પરિવારનું ઉમદા ધર્માનુરાગનું પ્રતિક છે.

શેઠ વલ્લભદાસ કલ્યાણજી તાળવાલા

દત્તાણી પરિવારના તેજસ્વી સિતારા શ્રીમાન શેઠશ્રી વલ્લભદાસ કલ્યાણજી તાળવાલાનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૯૭૦ ના પોરબંદર મુકામે થયો છે. નાનપણમાં ગુજરાતી જ ચોપડી અને અંગ્રેજી આઠ સુધીનો અભ્યાસ કરી, ૧૧ વર્ષની વયેથી જ પિતાની મદદમાં લાગી ગયા. તેમના નિર્માણ સ્વભાવ અને ઉંડી આત્મીયતાના કારણે ટીપર વ્યવસાયને વધુ વેગવાન બનાવ્યો. દક્ષિણ ભારતના કારવાર, મેંગલોર ઈયાદી સ્થાનો પર પ્રવાસ કરી પેદીને સ્થિર કરી શક્યા. એમના લગ્ન વિ. સં. ૧૯૮૬ માં શ્રી જમનાદાસ પ્રેમજી જાણવડાલાના સુપુત્રી ચંચળજીબહેન સાથે થયા. બંને દંપતિ ધર્મપરાયણ, સાતીક જીવનના પ્રણેતા અને ઉદાર ધર્મપ્રેમી આત્મા છે. એમના આંગણે આજે અતિથિ સાધુ-સંતો યોગ્ય સેવા પામે છે. શેઠશ્રી વલ્લભદાસભાઈ ૧૯૬૦ માં ભાવનગર મુકામે અખિલ ભારતીય કોંગ્રેસના અગ્રિવેશન વખતે અધિવેશનના પેડોલના કામ માટે ભાવનગર ગયા. ત્યાં વિવિધતાથી રચેલા એમના પેડોલને સૌએ વખાણ્યો, એટલું જ નહિ, પરંતુ અખિલ ભારતીય રાજપુરોએ, રાષ્ટ્રિય નેતાઓએ એમના રચેલા પેડોલમાં બિરાજી શેઠશ્રી વલ્લભદાસભાઈને ભારે યશ આપેલો. એ યશથી પ્રેરાઈને અને ભાવનગર વિસ્તાર આખાની ઈમારતી લાદાઈની માંગ પૂરી કરવાની શુભ લાવના સાથે ભાવનગર મુકામે વસવાટ કરવાનું યોગ્ય ગણ્યું. દિન-પ્રતિદિન પ્રગતિ કરી આજે ભાવનગર ખાતે ધધાને વિકસિત કર્યો છે. એટલું જ નહિ પરંતુ પરિવારની પ્રણાલિકા મૂળ્ય સામાજિક, ધાર્મિક અને પર ઉપકારી પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લઈ જરૂર જણાયે ઉદાર હાથેથી ફાળો આપી

કર્તવ્યશીલ દાનવીર વેપારી તરીકે જાવનગર મહાજન એમને માન આપે છે. જાવનગરની ઈમારતી લાકડાંની માંગ અને જાવનગર બંદરના વિકાસની દિશામાં આજે પણ તેઓ પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે. અમરેલીની કામાણી હાઈસ્કૂલમાં, વેરાવળની લોહાણા બોર્ડિંગમાં, જાવનગર લાયન્સ ક્લબમાં અને બીજી અનેક સંસ્થાઓમાં તેઓએ સારી એવી રકમ આપી છે.

શ્રી વિનયકુમાર અ. ઝોઝા

શ્રી ઝોઝા ૧૯૧૫માં જાવનગરમાં જ જન્મ્યા. તેમના પિતા અમૃતલાલ મૂળ તો ઉમરાળાના. પણ પછી તે મુંબઈ ગયા અને નાનકડા કામની શરૂઆતથી માંડીને જોતજોતામાં પચરંગી શહેરના બજારીતા ઉદ્યોગપતિ બની ગયા.

શ્રી વિનયકુમારે મુંબઈમાં શિક્ષણ લીધું અને વ્યવહાર અનુભવની ડીગ્રી પણ મેળવી. ધંધાર્થે તેઓએ યુરોપનો પ્રવાસ પણ કર્યો. ઇટાલી તથા જર્મનીથી યંત્રો પણ મંગાવ્યા, અને “શીપ-એઇન ફેક્ટરી” (એશિયામાં આવી સૌ પ્રથમ) શરૂ કરી. ફેક્ટરીને આધુનિક યંત્ર સામગ્રીથી સજ્જ બનાવવા ૧૯૬૧માં તેમણે યુરોપનો પ્રવાસ ફરીવાર કર્યો.

માત્ર ધંધામાં જ નહીં પણ ઉદાર હાથે દાન આપવામાં પણ શ્રી વિનયકુમાર તેમના પિતાને અનુસર્યા છે. માટુંગામાં શ્રી અમીચંદ વિવિધલક્ષી હાઈસ્કૂલ શરૂ કરવા માટે તેમણે મોટું દાન આપ્યું છે. આ ઉપરાંત શ્રીમતિ અજવાળીયા બાલ મંદિર, માટુંગા અને ફર્નુસન કોલેજ, પૂનાને પણ તેમણે સારી એવી સહાય આપી છે. ધનના સંચય કે દલાલી કરી ઉદાર મદદ આપીને શ્રી ઝોઝા ધનનો સદુપયોગ તો કરી જ રહ્યા છે પણ કેટલીય સંસ્થાઓનાં પ્રાણ પૂરનારા પણ બન્યા છે.

શ્રી ખીમજીભાઈ નાનજીભાઈ મહેતા

સૌરાષ્ટ્રના અગ્રણી ઉદ્યોગપતિઓમાં શ્રી ખીમજીભાઈ મહેતાને પ્રથમ હરોળમાં મૂકી શકાય. પોરબંદર પાસેનું રાણાવાવ એમનું જન્મસ્થાન. સાહસિક પિતાના સંસ્કારો પણ તેમનામાં જારોજાર ઉતર્યા. પિતાશ્રીએ ઉભી કરેલી ઔદ્યોગિક વિકાસ અને દાનગંભીની પગદંડીને પોતે પણ અનુસરતા રહ્યાં. ૧૦ વર્ષની નાની વયથી જ ધંધાકીય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. ઘણા વર્ષ પૂર્વે આફ્રિકામાં ગાળ્યા. પોરબંદર ચેમ્પર ઓફ કૅમર્સના અધીક્ષતા ૧૦૦૦ ટનનું સીમેન્ટ પ્રોડક્શન કરતી રાણાવાવની સીમેન્ટ ફેક્ટરીના સંચાલક, ગુજરાત એક્સપોર્ટના વિકાસ માટે ગુજરાત મર્ચન્ટ્સ સીમેન્ટ એસોસિએશનના વાઇસ પ્રેસીડેન્ટ, પોરબંદરની રૉટરી ક્લબ, આર્યકન્યા ગુરૂકુળમાં ટ્રસ્ટી વિગેરે અનેક સંસ્થાઓના પ્રાણ છે. સરસ્વતીબહેન પણ સ્થાનિક મહિલા પ્રવૃત્તિના અગ્રણી કાર્યકર છે. શ્રી ખીમજીભાઈની સાદાઈ અચંબો પમાડે તેવી છે. તેમને ત્યાં ખુબ સમૃદ્ધિની છાંયો ઉડતી હોવા છતાં માત્ર સાત્વિક ખોરાક સિવાય ઘણા વર્ષોથી કશું પણ લેતા નથી. જીવિષમાં સોડાએશ-પેટ્રોકેમીકલ્સના ધંધામાં જવા વિચારે છે. વેપાર અને ઉદ્યોગની નિપુણતાની સાથેસાથ શ્રી ખીમજીભાઈમાં સમાજસેવાની ધગશ પણ નાનપણથી જ જળી હતી. સમાજનો વિકાસ સાધી શકે તેવા પ્રગતિશીલ વિચારોને

સમજવા તથા અપનાવવા તેઓ હંમેશા તૈયાર રહે છે. જાહેરજીવનનો એમનો રસ શિક્ષણ જેવી સમાજ ઉત્કર્ષની પાયાની અને અને નહર બાબત તરફ વળતો ગયો પરિણામે પોરબંદરની અનેક શિક્ષણ સંસ્થાઓ સાથે સક્રિય રીતે જોડાઈને તેઓ સમાજનો ઉત્કર્ષ સાધવાની પોતાની જાવનાને મૂર્તસ્વરૂપ આપી રહ્યાં છે.

શ્રી માણેકજી ધનજીભાઈ

નાનામોટા ધાર્મિક અને સામાજિક પ્રસંગોમાં જે કુટુંબનો યશસ્વી ફાળો રહ્યો છે, જૈન અને જૈનેતર સંસ્થાઓમાં જેમણે દાનનું ઝરણું વહાવ્યું છે તે શ્રી માણેકજીભાઈ કચ્છ તેરા અખડાસના વતની છે. વિદર્ભના જાહેરજીવનમાં સારી એવી નામના અને રૂના ધંધામાં એક રૌકાથી પડેલા શ્રી ધનજીભાઈ કાનજીભાઈના સુપુત્ર છે. ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરવાને સહભાગી બન્યા છે હાલમાં પોરબંદરની જગદીશ ઝોઝા ઇન્ડસ્ટ્રીઝના જનરલ મેનેજરનો માનવંત હોદ્દો ભોગવી રહ્યા છે. પોરબંદરના સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં પણ એટલો જ એમનો હિસ્સો દેખાય છે. પોરબંદરની રૉટરી ક્લબમાં પ્રમુખ-મંત્રીના હોદ્દાથી માંડીને અન્ય સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. મુંબઈની અનંતનાથજી જૈન દેરાસરના ટ્રસ્ટી તરીકે, શ્રી વિરજી લધાભાઈ ક. દ. ઝો. જૈન વિદ્યાર્થી ગૃહ મુંબઈના ટ્રસ્ટી અને પ્રમુખ તરીકે, શ્રી ક. દ. ઝો. શિક્ષણ પ્રચારક સમિતિના ટ્રસ્ટી તરીકે પ્રશંસનિય સેવા બજાવી છે. તેમના ધર્મપતિ પ્રજાવતીબેન જેઓ ઇન્ટરવેલીય સંસ્થાના પ્રમુખ હતા અને રૉટરી ક્લબરલ સોસાયટીના પ્રમુખ રહ્યા છે, તેમનો પણ આ બધી સામાજિક પ્રવૃત્તિમાં સારો એવો હિસ્સો છે.

શ્રી જયંતિલાલ ભીમજીભાઈ વિઠલાણી

સૌરાષ્ટ્રમાં ચલાલા, લાઠી, ધારી. રાજકોટ અને અમરેલીમાં જેમની પાંચ વ્યાપારી પેઢીઓ ચાલી રહી છે તે શ્રી જયંતિલાલભાઈએ મેટ્રીક સુધીનો અભ્યાસ કરી નાનીવયમાં જ વ્યાપારમાં ઝંપલાવ્યું, વિદ્યાભ્યાસ દરમિયાન સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ અને પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને જારે શોખ હતો જે આજ સુધી જળવી શક્યા છે. મહેનત અને પ્રમાણીકતાથી ધંધામાં જીવનની શરૂઆત કરી. આ સાહસિકવીર નાની ઉંમરથી જ તેલ, તેલીખીયા, અનાજ તથા કમીશન એજન્ટના ધંધાનો અનુભવ મેળવવાને સહભાગી બન્યા, બર્માશિલ, મુડીસ ચા, ખાતર વિગેરે અન્ય એજન્ટસીઓમાં મન પરોવ્યું. પોતાનો આજે એક પેટ્રોલ પંપ પણ છે. ધંધાને કમે કમે ગનણપાત્ર પ્રગતિમાં મૂકતા ગયાં, અને જે પૈસા કમાયાં.

અમરેલીની લોહાણા બોર્ડિંગમાં સારી એવી રકમનું દાન કરી તેની સાથે પિતાશ્રીનું નામ જોડ્યું. પોતાના સ્વ.પુત્ર શ્રી દિનકરરાયની સ્મૃતિરૂપે લોહાણા બોર્ડિંગમાં “દિનકરરાય જયંતિલાલ વિઠલાણી પુસ્તકાલય”માં સારી એવી રકમ આપી. સાર્વજનિક પુસ્તકાલયની શ્રેષ્ઠ પ્રવૃત્તિમાં આખુએ કુટુંબ લાઇફસ્ટાઇલ તરીકે રહ્યું છે. રાજુલાની લોહાણા મહાજન વાડીમાં પિતાશ્રીને ન.મે રકમ આપી છે. અમરેલીની લોહાણા મહાજનવાડીમાં સેન્ટ્રલ હોલમાં પણ માતૃશ્રીના સ્વર્ગવાસ વખતે રકમ આપી છે. બાલ. મહિલા અને સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના અખર હિમાવતી છે. રતનબાઈ

સેવકમંડળના દવાખાનામાં ઉપપ્રમુખ તરીકે સેવા આપી રહ્યાં છે. ગૌશાળાની કારોબારીમાં રસ લેવા ઉપરાંત પ્રસંગોપાત યોગ્ય રકમનું દાન કરતા રહ્યાં છે. હોસ્પિટલમાં પણ તેનું દાન હોય જ અમરેલી નાગરિક એન્કમાં ડાયરેક્ટર તરીકે પણ છેક શરૂથી આજસુધી સેવા આપી રહ્યાં છે. એમ્બર એફ કામર્સની કારોબારીના સભ્ય તરીકે સારૂ એવું માન-પાન પામ્યા છે.

અમરેલીની કામાગી ફોરવડ રકુલમાં તથા કોલેજમાં પિતાશ્રી ભીમજી કુરજના નામે સારી એવી રકમ આપી છે. ભાવનગર, રાજકોટ, ધારી વિગેરેની લોહાણા ઓર્ડિંગમાં પાતને ત્યાંના લગ્નપ્રસંગે યોગ્ય રકમ આપ્યા કરી છે. વીરપુર જલાબાપાની જગ્યાઓમાં, કામનાથ મહાદેવના મંદિરમાં અને અન્ય ધાર્મિક જગ્યાઓમાં તેમનું દાન ઝળકી ઉઠ્યું છે. અમરેલીમાં એકપણ સંસ્થા એવી નહીં હોય કે જેમાં તેમનું દાન અને હિરસો ન હોય.

શ્રી હર્ષદરાય ત્રિલોચનદાસ ત્રિવેદી

મુળ ઉમરાળાના પણ ભાવનગરને ઘણા વર્ષોથી વતન બનાવ્યું છે. ટૂંકી મુડીમાં ધંધાની શરૂઆત હાથવણાઈ અને સુતરથી કરી, ક્રમે ક્રમે કાપડની લાઇનમાં પોતાની વ્યવહારકુશળતાને લઈ સફળતા હાંસલ કરતાં રહ્યાં. ૧૯૪૪માં ભાવનગરની રબ્બર ફેક્ટરી દ્વારા જે ત્રસમાં કેન્વાસ રબ્બર શુઝનું સારું ઉત્પાદન કર્યું તેમાં પણ સારી એવી સફળતા મળી સાહસિક વૃત્તિ અને નિષ્ઠા વફાદારી એ ખાસ ગુણોએ લઈ આ સિદ્ધિ હાંસલ કરી તેમની નમ્રતા મીઠાસ અને ગ્રાહકોની આદરણ એ તેઓ આજે મહારાષ્ટ્ર ગુજરાતના કુટુંબર-ડીરેક્ટીવ્યુટર્સ તરીકે ખ્યાતનામ બન્યા છે. જે તેમની સૌજન્યશીલ પ્રકૃતિને આભારી છે. તેમણે વતનમાં ઉભી કરેલી દેણગીઓ પ્રશંસા અને દાદ માંગી હોય તેવા છે. મુબઇ વસતા નિત્રો પાસેથી વતનની જરૂરીયાતો અને વિકાસ માટે મોટી રકમ મળતી રહી છે. જે તેમની પ્રેરણાને આભારી છે. નાની મોટી અનેક સંસ્થાઓને આથિત મદદ આપી છે.

શ્રી ચંદ્રકાંત હર્ષદરાય ત્રિવેદી

શ્રી બટુકભાઈને નામે જાણીતા થયેલા શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈનો જન્મ ભાવનગરમાં ખાનદાન કુટુંબમાં થયો. ઉમદા આદર્શો ધરાવતા આ નરયુવાને અભ્યાસ પડતો મૂકી રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં જોડાવવાનું વધુ પસંદ કર્યું. ૧૯૪૨-૪૩ના અરસામાં પિતાશ્રીના કાયડના ધંધામાં એકા અને મે એચ. ડી. ત્રિવેદીને નામે ધંધાની પ્રગતિ ચાલુ રાખી. આજસુધીમાં ધંધાને આબાદ રીતે વિકસાવ્યો છે.

આ કુટુંબની ખાસ વિશિષ્ટતા તો એ છે કે ધંધામાં એ પૈસા કમાયા તો વતન ઉમરાળામાં સંપત્તિનો છુટે હાથે સફલિતપ્રયોગ કર્યો. દવાખાનું, બાલમંદિર અને એવા સાર્વજનિક કામોમાં સારી એવી રકમનું દાન આપ્યું. શ્રી ત્રિવેદીએ લગભગ આખા દેશને પ્રવાસ કર્યો છે. યુરોપના કેટલાક દેશોનું પરિભ્રમણ કર્યું છે. ભાવનગરની લાયન્સ કલબના આગેવાન કાર્યકર્તા છે. સમાજમાં તેમના માન અને મેયો સારા છે. ખૂબ જ નિખાલસ અને સંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં આગળ આવીને રસ લે તેવા વિભાવર વ્યક્તિ છે.

શ્રી પ્રતાપરાય ગીરધરલાલ મહેતા

કલા-સ્થાપત્ય અને સંસ્કૃતિના પ્રખર હિમાયતી શ્રી પ્રતાપભાઈ અમરેલીના વતની છે. જ્યાં શાળા ત્યાં પુસ્તકાલય એ સૂત્ર શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજએ ઉચ્ચાર્યું હતું, તેને મુર્તિમંત કરવામાં શ્રી પ્રતાપરાયજીભાઈએ સુંદર ફાળો આપ્યો છે. અમરેલીમાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયની સામે ‘તાપીબાઈ મહીલા પુસ્તકાલય’ અને તેની મોડમાં બાલપુસ્તકાલયની સ્થાપના એ શ્રી પતુભાઈને આભારી છે ઉપરાંત પુસ્તકાલય પ્રદર્શનો અને પરિવ્રજા તેમણે યોજ્યા છે. પરિવ્રજા પ્રમુખસ્થાનેથી સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી સાહેબે ‘પુસ્તકાલય ધલા’ કહીને તેમને ખિરદાવ્યા છે. અને શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજ સાહેબે એમને રાજ્યરતનનું બહુમાન આપીને વિભૂષિત કર્યાં.

ધંધાના ક્ષેત્રમાં જાણીતા ઉદ્યોગપતિ શ્રી રામજી હંસરાજ સાથે જોડયા છે. રાજસ્થાનમાં જયપુર મેટલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ લી. નામનું કારખાનું શ્રી પ્રતાપરાય ચલાવે છે. અને આ ધંધાના વિકાસાર્થે ઈન્ડોનેશિયા, જાપાન, જર્મની, સીડોન, બર્મા, યુગોસ્લાવિયા, ઇટલી, ઈજીપ્ટ વગેરે દેશોની મુસાફરી કરી છે આ કુચ હજુ ચાલુ છે હમણાં હમણાં ‘બાલ સંગ્રહાલયો’ ઊભા કરવાનો તેમને શેષ લાગ્યો છે. અમરેલીમાં ગિરધરભાઈ સંગ્રહાલય, જયપુર પાસે સાગાનેર ગામે બાલ સંગ્રહાલય અને ભારતના વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નહેરુના આગ્રહ બાદુએ ખુલ્લું મુકેલું અહીં પાસે ‘નવા સનવાડા બાલ સંગ્રહાલય’ શ્રી પ્રતાપભાઈને આભારી છે. હમણાં જ અહીં સરકારે પદ્મશ્રી બનાવ્યા છે.

શ્રી પ્રતાપરાય ખુશાલદાસ મહેતા

હજુ હમણાં જેમને જે પીનો દલકાવ મળ્યો તે શ્રી પ્રતાપરાયભાઈ સૌરાષ્ટ્રના તળાવના વતની છે. મુબઈમાં ઘણા વર્ષોથી ઔદ્યોગિક વિકાસની પ્રવૃત્તિ સાથે બાળપણથી જ રપોર્ટસ અને સાહિત્યના જંગલો શોખને આજસુધી જીવંત રાખ્યો છે. નાનંવયમાં અમેરિકા સિવાય વિશ્વના લગભગ મોટાભાગના દેશોની સફર કરી છે. પિતાશ્રીના પગલે પગલે દાન-પુણ્યનું બાળ્ય બાંધવામાં પણ પાછી પાતી કરી નથી. મુબઈમાં કો-ઓપરેટીવ બેનના ડાયરેક્ટર તરીકે, કપોળાશાંતિના વાઈસ પ્રેસીડેન્ટ તરીકે, ઘણી જ ઉમદા સેવા બજાવી છે. કલા સંગીતમાં પણ તેમને ખુબજ રસ છે.

શ્રી નરોત્તમ વાસવાનાના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘શ્રી પ્રતાપભાઈ તેજસ્વી અને તરણ કેષક છે’ ‘શ્રીમંત’ અને ‘સંદીપ’ પછી ‘નવરંગ’ તેમની ત્રીજી કૃતિ છે. હૈયામાં અરનાન અને કલમમાં વિજળી લઈને ગુજરાતની ટૂંકી વાર્તાનાં ક્ષેત્રે પ્રવેશ્યા આ સજ્જ પાસે વાર્તા-નવની સૂઝ છે. કથા કહેવા માટે સ્વરૂપનું વાહન શોધવામાં તેમને તરફીફ પડતી નથી ટૂંકી વાર્તાના ક્ષેત્રે તેમની કમલ નવી લાત પાડે છે. સાહિત્ય સર્જનને વ્યાસંગરૂપે વિકસાવ્યું છે. એટલે જ તેમની કથાઓ આગળ વિશિષ્ટતા જાગવી રાખે છે. ધાર્મિક વૃત્તિ, સેવા પરાયણતા. ઉચ્ચકક્ષાના વિચારો, કોઈનું દુઃખ હરી લેવું એવી મનની ઉદાત્તમય ભાવના. આખુએ કુટુંબ ઘણું જ પ્રેમાળ અને સંરક્ષારી રહ્યું છે.

શ્રી દુર્લભજીભાઈ ખેતાણી

ગુજરાતની વિરલ વ્યક્તિઓમાં વડીયાના શ્રી દુર્લભજી કેશવજી ખેતાણીની ગણના થાય છે. આઝાદી પછી જુનાગઢની નવાબશાહી ઉપેડી નાખવા સૌરાષ્ટ્ર પ્રજામંડળની રચના થઈ તે પ્રજામંડળના શ્રી દુર્લભજીભાઈ ખેતાણી પ્રમુખ હતા. તેમની ગહબરી નીચે જુનાગઢ રાજ્યના અમરાપુરા ગામનો કબ્જો લેવામાં આવ્યો હતો, જેમાં શ્રી દુર્લભજી ખેતાણી મોખરે રહ્યા હતા. લોક સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રે ભગીરથ પ્રયત્નો કરે છે. લોક કેળવણી તરફ તેમનું દૃષ્ટિબિંદુ અજબ છે અને તેને સાકાર બનાવવા માટે રાત-દિવસ મથી રહ્યા છે. લાખો અને કરોડો રૂપિયાના લોક કેળવણીના કાર્યોમાં મોટી રકમનું દાન આપી લાગ લીધેલ છે અને આ કાર્યો પાછળ તેમનો દાન પ્રવાહ ચલુ જ છે. તેઓ જન્મભૂમિ-કુલદાય પત્રોના દ્રશ્યી પણ છે.

શ્રી ખુશાલદાસ જે. મહેતા

સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતમાં ડી. ખી.ના દર્દીઓને યોગ્ય સારવાર મળી રહે અને તમામ જાતની સુવિધાઓ પ્રાપ્ત થાય એવાશુભ આશયથી અને દિવના ક્રમગતથી જીવનગર જિલ્લાના સોનગઢ પાસે જીથરીમાં ડા. બી હેરપીટલના પાયા નાખીને આજસુધી સંસ્થાને જેણે ચેતન અને રક્તિ આપ્યા છે, એટલું જ નહિ, લાખો રૂપિયાના દાન કરીને જેણે પોતાની પ્રતિભાને ઉગળી છે. એવા ઉદાર દાનવીર શેઠ શ્રી ખુશાલદાસભાઈ મહેતા આમ તો મૂળ તળાવના બચપણમાં કળી ગરીબી સામે જંગ ખેલીને થોડું ઘણું પ્રાથમિક શિક્ષણ લીધું. આજીવિકા માટે ધાણીમમરાના લાડવા કે એવી પરચુરણ ચીજવસ્તુઓ માફક કરીને પુરુષાર્થ દ્વારા આત્મસંતોષ અને આનંદ અનુભવતા. વૃદ્ધ માતાને પણ પરાયા કામકાજ અને દળણા દળીને જીવન પસાર કરવું પડતું. સમય જતા મુંઝવળ જવાતું સહભાગ્ય સાંપડ્યું ધંધામાં અંપલાવ્યું અને નસીબતું પાંદડું ફર્યું. પોતના જાગ્યબળે અને દીધ દૃષ્ટિએ સંપત્તિની રેઠાંછેલ અને દોમ દોમ સાજીથી થઈ.

લક્ષ્મીની ચંચળતાનો અને ધનીકતાની મહબરી છાંટનો જરા-પણ રપર્શ થયો નહિ. લક્ષ્મીના પોતે દ્રશ્યી છે એમ મની સંપત્તિને લોકહિતના કામોમાં વહેવણવવા માંડ્યા. અનેક સમાજસેવી સંસ્થાઓના ફંડકાળમાં દાનગંગા શરૂ કરી, નાના મોટા પુણ્યના પરેપકારી કામોમાં લગાતાર લાગી ગયા. સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓમાં મન મૂકીને આર્થિક સગવડતાઓ પૂરી પાડી, સંસ્કારિક કાર્યક્રમોમાં સામે ચાલી ઉત્તેજન આપ્યું. ગરીબ વિધવાઓના આંસુ લુંછ્યા. આવા એમના જાતીગળ જીવનની સૌરભથી અને અનેક સંભાવતોથી જીવનગર જિલ્લો ધન્યતા અનુભવે છે કે આ ધરતીમાં આવા નરરતન ઊભા થવાથી જ આ ભૂમિની અસ્મિતા જળવાઈ રહી છે તેમનો દાન-પ્રવાહ કયારેય અટક્યો નથી. વતન તળાવમાં મહિલામંડળની પ્રવૃત્તિ હોય કે શાળાની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિ હોય, દમેશાં જોઈતી સવલતો પહોંચાડી છે પુત્રતા લગ્ન પ્રસંગે જીથરી હોસ્પિટલમાં ટાવર બંધાવ્યો. પિતાશ્રીના નામની ધર્મશાળા બંધાવી. ધર્મપત્ની ત્રિમળાખેનના નામે તાજેતરમાં જ ૫૦ બીજાના એક વોર્ડ માટે રૂ. ૫૦૦૦૦ બહેર

કર્તા. નિખાલસ હૃદય, ગરીબો પ્રત્યેની હમદર્દી, ધર્મશ્રદ્ધા અને ઉદારતાનો ઉમદા ગુણ જેની નસેનસમાં આજ ધબકારા લઈ રહ્યો છે, એવા શેઠશ્રી ખુશાલદાસભાઈ ગુજરાતનું ગૌરવ છે.

શ્રી રતિલાલ વિઠ્ઠલદાસ ગોસળીયા

શ્રી રતિલાલભાઈ વિઠ્ઠલદાસભાઈ ગોસળીયા (મઢડા નિવાસી) જેઓ સૌરાષ્ટ્ર તેમજ મુંબઈથી ઘણે દૂર નાના એવા શહેર (માધવ-નગર)માં વસતા હોવા છતાં તેમને પોતાના વતન તથા જ્ઞાતિ માટે કંઈક કરી છુટવાની તાલાવેલી અને ધમશ નિરંતર રહે છે. ધર્મ-પ્રત્યેનો તેમનો પ્રેમ પણ જરાય ઉતરતો નથી કારણ કે અંધેરી ઉપાશ્રય, કંદીવલી ઉપાશ્રય, બાંકુપ ઉપાશ્રય, ઉગામેડી વિ. ધર્મ-સ્થાનકોમાં આવી જ મોટી પોતે તથા પોતાના રનેલીઓ તરફથી શાહી સંભાવતો કરી છે. આ ઉપરાંત સામાજિક સંસ્થાઓમાં પણ તેમનો ફાળો જરાય ઓછો નથી જેવા કે કંદીવલીની ચાતીમાં, સાંગલી જીલ્લામાં હાઇસ્કૂલો, દવાખાનાઓ, ખેડાદના જાતલયમ વિ. વિ.માં તેમનું નામ હમેશાં મોખરે જ રહ્યું છે. સૌરાષ્ટ્રમાં કેળવણી અર્થે તેમની ઘણી ઉદાર સંભાવતો છે. આ બધા જ મહાન કાર્યોના પ્રણેતા અને સદાય પ્રેરણારૂપ બનતા તેમના ધર્મપતિ, ધર્મપ્રેતી અ. સૌ. કંચનગૌરી બહેનનો હીરસો જરાય ઓછો નથી.

સ્વ. હીરાલાલ યુરુપોતમદાસ સિદ્ધપુરા

ગુજરાતની ભૂમિએ જુલકાળમાં જે કેટલાક ધર્મશ્રદ્ધાળુ નરરતોની સમાજને ભેટ આપી તેમાંના એક હીરાલાલભાઈ સિદ્ધપુરા છે. શત્રુંજયની જાંચડીમાં પાલીતાણા પાસેનું સાતપુડા ગામ તેમનું મૂળ વતન. અભ્યાસ ફક્ત ચાર ગુજરાતીનો, પણ આ સિદ્ધપુરા પરિવારમાં કલાકામગીરીની પરંપરા ચાલી આવી છે તે સંસ્કાર-વારસાને બરાબર સાચવી જાણી. એમની વિચક્ષણ બુદ્ધિ અને હૈયા ઉક્લેતે સૌરાષ્ટ્રભરમાં જે કામના શ્રી ગણેશ માંડ્યા તેથી રાજ્ય મહારાજાઓનો પણ પ્રેમ અને વિશ્વાસ સંપાદન કરી શક્યા.

સોળ વર્ષની નાનીવયે પાલીતાણામાં એક અનાજવાળાની દુકાને નોકરીએ રહી પુરુષાર્થનો પ્રદીપ પ્રગટાવ્યો. પાકાનામાતું જ્ઞાન ટુંક સમયમાં મેળવી લીધું. કલાજગતમાં નામના કાઢવાની મહેનજા સેવતા આ યુવાન હૈયાએ એક વર્ષ બાદ જીવનગરમાં સ્થિર થવા પગ મૂક્યો. સુતારવાડામાં વંજોવન જગાને યાં નોકરીએ રહ્યા, પણ સમય જતા સ્વમાનપૂર્વક રહેતારા હીરાલાલભાઈએ નોકરી છોડી પરચુરણ સુતારી કામ શરૂ કર્યું; અને ખેરના કીટાનો વ્યાપાર શરૂ કર્યો જીવનગરમાં મસ્તરામભાઈની પ્રેરણા અને હુકમી લોખંડના કામની શરૂઆત કરી અને સૌ પ્રથમ તળાવના રેલ્વે ગોદા-મના કામકાજમાં તેમનું વ્યક્તિત્વ સોળે કળાએ ખાલી ઉઠ્યું. પ્રેતસાહક બળ મળ્યું. નવું સંશોધન કરવાની જગાસા અને લગતી લાગી વિક્રમ સંવત ૧૯૮૧-૮૨માં જળી દરવાજાના કામની શરૂ-આત કરી. માંગ વધતી ગઈ. તેમની દીર્ઘદૃષ્ટિએ કૃષ્ણજગતની મોટી મોટી પાર્ટીઓ અને જીવનગરનું રાજ્ય કુટુંબ તેમના તરફ આકર્ષ-પાઈ. નિલમયાગનું ઘણું મોટું કામ મેળવ્યું. ૧૯૭૮માં ઇલેક્ટ્રીક વેડીંગની શરૂઆત સૌ પ્રથમ તેમના હાથે થઈ. ચોરવડાના કામ તેમણે કર્યું. સાંઠીડા મહાદેવનું મંદિર પોતે બંધાવ્યું, એટલું જ

ભાવનગર રાઈન કેમીકલ્સ

મેન્યુફેક્ચરર્સ ઓફ

“ફાર્મારીન” સેકેરીન

મેન્યુફેક્ટરો ઓફ, મોતીજાવ રોડ,

ભાવનગર.

—: ફોન :—

ઓફિસ : ૫૦૨૬

ધર : ૫૬૧૦-૫૬૧૧

નહિ, થોડી રકમ જુદી મૂકવી, જેમાંથી દર વર્ષે સાંદીદા મહાદેવમાં ચોરાસી જમાડવાની વ્યવસ્થા આજસુધી ચાલુ છે. દુષ્કાળ વખતે સસ્તતા અનાજની દુકાને શરૂ કરી મોટી નુકસાની વહેરી હતી. ગાંધીજીની મોટી અસર હતી. સાદાપથી રહેતા. સ્વદેશી કાપડનું જીવનભર વૃત્ત હતું. સમય જતાં સિદ્ધપુરા આયર્ન વર્ક્સની શરૂઆત કરી જે આજે પણ તેમના પુત્ર પ્રાણજીવનભાઈએ એ કલાને જીવંત રાખી છે. ફેબ્રિકેશન અને ડેકોરેશનના કામમાં સૌને સંતોષ આપ્યો છે. ઉપરાંત ફેરીન સ્ટીમરો તૈયાર કરીને ૨૫ થી ૩૦ હજારનું હુડીયામણ રળી આપે છે હમણાં જ સ્વીટઝરલેન્ડની એક સ્ટીમરનું ૬૦૦૦ હો. પા નું મશીન વેલ્ડીંગ કરી આપ્યું. તેમના સુપુત્રો પણ આ દીશામાં આગળ વધી છે.

સ્વ. શ્રી કૃતેચંદ ઝવેરભાઈ

ભાવનગર અને મુંબઈના જૈન સમાજમાં જેમનું આગવું સ્થાન હતું, ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં જેઓ હંમેશાં મોખરે હતા, વિદ્વાન અભ્યાસીઓ માટે જેમનું નિવાસસ્થાન ચર્ચા અને ચિંતનની સભર રહેતું, અનેક સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં સંચાલનમાં જેમનો સીધો યા આડકતરો હિસ્સો હતો. એવા શ્રી કૃતેચંદભાઈનું પાલીતાણા જન્મ-સ્થાન હતું. પૂર્વપુણ્યના યોગથી અને મુનિચર્યોના સમાગમથી અનેક જૈન શિક્ષણ સંસ્થાઓના અધિકૃતતા બન્યા હતા. એક યશસ્વી વેપારી તરીકે તેમની સારી એવી પ્રતિષ્ઠા હતી. તેમનો ધાર્મિક અભ્યાસ વિશાળ હતો, લેખનશક્તિ સુંદર હતી અને ઘણે ભાગે રિયતપ્રસ રહેતા. તેમનું બહોળું કુટુંબ ખુબજ સંસ્કારી અને કેળવાયેલું છે.

શ્રી શાંતિલાલ સુંદરજી શેઠ

કાઠિયાવાડીઓ વ્યાપારીક્ષેત્રે સાહસ અને શૌર્યતાની યશગાથાથી જગતભરમાં મશહુર બન્યા છે તેમાંએ કેટલાક ધર્માનુરાગી મહાત્માઓની આધુનિક યુગને જે સુંદર બેટ મળી છે તેમાં મુંબઈના જાણીતા દાનવીર શ્રી શાંતિલાલ સુંદરજી શેઠને આગલી હરોળમાં મૂકી શકાય પ્રાચીન શહેર તરીકે પંકાયેલું (સિદ્ધપુર) આજનું શિહોર એ એમનું મુળ વતન, ત્રણ અંગ્રેજી સુધીનો જ અભ્યાસ પણ તેમની છુધિ પ્રતિભાએ સિદ્ધિનું સોપાન સર કરવામાં ચારી આપી અને જૈન ધર્મની વિજય પતાકાને ઉંચે લહરાવવામાં યશભાગી બન્યા ચાલીશ વર્ષ પહેલા પોતાની સાધારણ રિયતિ, ગરીબાખમાં દિવસો વિતાવેલા એટલે સખ્ત પરિશ્રમ અને વૃત-જપ-તપથી જીવન ઘડતરમાં સતત જાગૃતિ બતાવવી પડી હતી. વર્ષો પહેલા મુંબઈમાં વાસણની લાઇનમાં નોકરીની શરૂઆત કરી. નિકા અને પ્રમાણીકતાથી કામ કર્યું જૈન ધર્મના વારસાગત સંસ્કારોના દર્શન અવ્યવસ્થી જ કરાયા હતા. એમની એ દિશામાં ભારે મોટી તપશ્ચર્યાએ પ્રગતિની મંત્રીલ વેગવાન બની. સમય જતાં નોકરી કરતા તેજ પેઢીમાં ભાગીદાર થયા. ભાગ્યનું ચક્ર ફર્યું લક્ષ્મીની કૃપા થઈ અને ધંધાને આબાદ રીતે ખીઠવ્યો પુરુષાર્થથી મેળવેલી સંપત્તિનો જરાપણ મોહ રાખ્યા વગર છુટે હાથે દાનપ્રવાહ વહેતો રાખ્યો વિશેષ કરીને ગુપ્ત દાનમાં માનનારા છે. જૈન જ્ઞાતિના

ગરીબ માણસોને પ્રસન્નોપાત અન્ય પ્રકારની નાની મોટી મદદ કરતા રહ્યા છે. ધોધારી જૈન સેવા સમાજના કાર્યક્રમોમાં તેમની હાજરી અચૂક હોય જ.

શેઠશ્રી યુનિભાઈ ભ. મહેતા

જન સમુદાયમાંથી મેળવેલી મારી પાસેથી મૂડી ઉપર માત્ર મારો જ નહીં પરંતુ મારા દેશ બાંધવોનો પણ અધિકાર છે અને દેશને આબાદ બનાવવા માટેના વિકાસ કાર્યોમાં આર્થિક મદદ કરવાનો મારો ધર્મ છે. તેમ સંજી દાન આપવાવાળા કુંડલા તાલુકાના પીઠવડી ગામના વતની દાનવીર શેઠશ્રી યુનિભાઈ ભગવાન-દાસ મહેતાનું નામ સૌરાષ્ટ્રના નામાંકિત દાનવીરોમાં સદા અંકિત રહેશે. સાદા અને સરળ સ્વભાવના અપ્રસિદ્ધને ચાહવાવાળા શેઠશ્રી યુનિભાઈએ પૂર્વારંધામાં આર્થિક મુશ્કેલી, દુઃખ અને અનેક વિત્ત-બચ્ચાનો સામનો કરતાં લોખંડના વ્યાપાર ઉદ્યોગમાં પ્રગતિ સાધતા ગયા છે. વેપારી સાહસિકતા, નિતીમય પ્રમાણિક જીવન, સાદા અને સરળ વિચારો તથા સ્વીતવર્ગ પ્રત્યે હંમેશા સહાનુમતિ અને સેવા સહકાર આપવાવાળા આ દાનવીરે યુજરાતની અનેક સંસ્થાઓ, વિકાસના કાર્યો તથા લોકો ઉપયોગી ક્ષેત્રોનાં છૂટા હાથે દાન આપી યશસ્વી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે. પોતાના વતન પીઠવડી ગામે શ્રી યુ ભ. મહેતા પ્રા. શા. તથા મુક્તામેન યુ. મહેતા બાલમંદિર તથા પોતાના પિતાશ્રીના સ્મરણાર્થે ભગવાનદાસ ન. મહેતા દવાખાનું તથા સા. કું.માં મુક્તામેન યુ. મહેતા મહિલામંડળ તથા કે. કે. હોરપીટલ ઓપરેશન થીયેટર તથા કંપોઝિંગમાં સારો ફાળો આપ્યો છે. આ સિવાય જેસરમાં યુ. ભ. મહેતા ધર્મશાળા, તથા હાપરી ગામે શાળાનું મકાન તથા કે. કે. હાઇસ્કૂલમાં સારો ફાળો આપ્યો છે. આ સિવાય અનેક ગામોમાં તથા શહેરોમાં અનેકવિધ ક્ષેત્રોમાં દાનો આપ્યા છે.

વસાણી કાન્તીલાલ ખીમચંદ

ગોટાદના વતની અને માત્ર છ અંગ્રેજી સુધીનો જ અભ્યાસ પણ અવ્યવસ્થી સાહસિકતાના ગુણો જ લઈ વ્યાપારમાં આગળ વધવાનો મનધુઓ સેવતા હતા. શિક્ષણમાં જો કે આગળ પડતા પણ રાષ્ટ્રિય યજ્ઞવળની હાકલને માન આપીને ૧૯૪૨માં શાળાનો ત્યાગ કર્યો. સમય જતાં તેમની સાહસિકવૃત્તિએ ધંધામાં રિયરતા અપાવી. ગોહિલવાડમાં સૌ પ્રથમ ઓઇલ એન્જીનો બનાવવાનું શરૂ કર્યું. છેલ્લા એંશી વર્ષની જુની પેઢી વસાણી હરિચંદ નરસી-દાસની પેઢીના ભાગીદાર છે. આ પેઢીએ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે ઘણો જ વિકાસ સાધ્યો છે જય ભવાની એન્જી. એન્ડ ફાઉન્ડ્રી વર્ક્સ ગોટાદ જય ભવાની એન્જી. સ્ટોર્સ, વસાણી બ્રધર્સ ભાવનગર, વસાણી ટ્રાન્સપોર્ટ કું. ગોટાદ, વસાણી મશીનરી એન્ડ કું. ગોટાદ ઉપરાંત પેઢી તથા કારખાનામાં વ્યક્તિગત રીતે પણ રસ લ્યે છે અને ઉત્તરોત્તર વિકાસ કેમ થાય તેની ઝંખના છે.

સ્વ. શ્રી નરોત્તમદાસ વિઠ્ઠલદાસ

મૂળ મહુવાના વતની, અભ્યાસ, નાનીવયમાં કૌટુંબિક જવાબ-દારીઓ શીરે આવી પડતા ધંધાર્થે વલસાડ તરફ પ્રયાણ કર્યું હતુમાનભાગદાયદર સુકામ કર્યો.

પરચુરણ ચીજવસ્તુની નાના પાયા ઉપરની હેરફેર શરૂ કરી. આજીવીકા પૂરતુ મળવા લાગ્યું દરમ્યાન કુટુંબ ઉપર એક મોટી આફત ઉતરી આવી. કુટુંબના સભ્યો સાથે મધદરીએ એક વખત વહાણ તૂટ્યું અને કુદરતી રીતે જ બચી ગયા તેમાં પણ કુદરતનો કાંઈક સંકેત હતો.

એવો જ બીજો જાણજણત ફટકો ૧૯૬૯ની સાલમાં આસો સુદ પુનમને દિવસે વરસાદમાં મોટું તોફાન થતા માલસામાન સાથેનું વહાણ હુલ્લું અને એક લાખ રૂપિયાનું નુકસાન થયું. પાસે મુડી નહોતી છતાં વેપાર ચાલુ રાખ્યો અને માત્ર એ વર્ષમાં પગભર થયાં નાના પાયા ઉપર શરૂ કરેલા ગોળના ધંધામાં પછી તો બરકત વધતી ગઈ. ગોળવાળા તરીકે તેમનું નામ ખ્યાતનામ બન્યું વલસાડ-મુંબઈ-સુરત-ખીલીમેરા અને દેશવરમાં પણ ધંધાનું વટવટ ફાટ્યું કુટુંબ વધુ મજા. તેમ તેમ ધંધો વધારતા ગયાં. તેમની કાર્યસિદ્ધિના સ્વરૂપે દાળમીલ, ચોખા મીલ, તેલ મીલ, સીંક મીલ વિગેરે માતબર ઉદ્યોગો યશસ્વી પ્રગતિ સાધતા રહ્યાં.

મળેલી લક્ષ્મીના બહુજન સમાજના હિત માટે પણ ઉપયોગ કરતા રહ્યાં. વલસાડની કરતુરખા હોસ્પિટલમાં ઓપરેશન હોલ માટે રૂ. ૫૦૦૦/-નું ઉદાર દાન આપી કુટુંબના નામને ઉજ્જવળ કર્યું છે. વલસાડની બજારીતી આ નરોત્તમ વિઠ્ઠલદાસની પેઢીએ મથુરામાં રૂ. એક લાખ ધર્મશાળા ઉભી કરવામાં આપ્યા જે તેમની ધર્મ પ્રત્યેની શ્રદ્ધાની પ્રતીતિ કરાવે છે. નાના નાના ફંડ-ફાળાઓનો કોઈ હિસાબ નથી નરોત્તમ વિઠ્ઠલદાસે વલસાડ પ્રદેશમાં પોતાની હયાતી દરમ્યાન બારે મોટી લોકચાલના ઉભી કરી હતી. તેમણે ઉભી કરેલી લોકસેવાની પગદંડી ઉપર તેમના પુત્ર શ્રી નાગરદાસભાઈએ પણ એ સંસ્કાર વારસાને બરબર પચાવી બાળ્યો.

શ્રી નાગરદાસભાઈનું તાજેતરમાં જ અવસાન થયું. સ્વ. નાગરદાસભાઈ આજના વલસાડના મહામુલા રત્ન ગણાતા. શાળા કોલેજોમાં તેમનું માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા સતત મળતા રહ્યા હતા. કરતુરખા હોસ્પિટલની કમિટિના પ્રેસીડેન્ટ તરીકેનું માનવંતુ સ્થાન શોભાવતા હતા, મરચન્ટ ચેમ્બરના પ્રમુખ તરીકે, એલ ઇન્ડિયા ફેડરેશનના મેમ્બર તરીકે, લાયન્સ અને રેટરી પ્રતિનિધિ વિગેરે અનેક સ્થળે તેમનો સારો એવો હિસો રહેલો છે.

કેળવણી મંડળમાં તેમનું સારું એવું દાન હતું અને આગવું સ્થાન હતું.

પૂજ્ય ડાંગરેશ મહારાજની પ્રેરણાથી જાગૃત રહ્ય નામની એ લાખ પુસ્તકોએ છપાવી ધર્મપ્રચારનું એક મોટું ઉમદા કાર્ય તેમના શુભ હાથેથી થયું ધંધાકીય અને સામાજિકક્ષેત્રે બધા રોકા-યેલા હેવા જ ધાર્મિક ક્રિયા વિગેરેમાં પણ નિયમિત રહેતા.

ધર્મ અને સમાજસેવાના ઉચ્ચતમ સંસ્કારોનો સમન્વય તેમના આખાએ કુટુંબ ઉપર ઉપરી આવેલો જણાય છે.

આ કુટુંબમાંથી ભાઈશ્રી ઠાકોરભાઈ પણ એક શક્તિશાળી અને તેજસ્વી પ્રતિભા ધરાવનાર અગ્રણી વ્યાપારી તરીકે જ નહિ પણ સેવાભાવનાથી રંગાયેલા વ્યક્તિ તરીકે જાણીતા છે.

વલસાડ મ્યુનિસિપાલિટીના વાઇસ પ્રેસીડેન્ટ તરીકે પંદર વર્ષ સુધી સેવા આપી લાયન્સ ક્લબના પ્રેસીડેન્ટ તરીકે એક વર્ષ અને અત્યારે ડીરેક્ટર તરીકે આજી છે. ખીજ અનેક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા અન્ય ભાઈઓ શ્રી કાન્તિભાઈ, શ્રી રમણભાઈ શ્રી શાંતિભાઈ વિગેરે મળીને નરોત્તમ વિઠ્ઠલદાસની પેઢીના નામે આજસુધીમાં નાનામોટા ફંડફાળાઓમાં રૂપિયા-પાંચેક લાખનું દાન કરીને બારે મોટી યશ-ક્લગી પ્રાપ્ત કરી છે.

ગુજરાતનું આ ગૌરવશાળી કુટુંબ આપણા સૌના વંદનાના અધિકારી બન્યું છે.

શ્રી અનુભાઈ ચિમનલાલ શાહ

અમદાવાદના આ સાહસિકવીરે નાનપણથી જ ધંધામાં પ્રવેશ કર્યો આજ સત્તાવન વર્ષની ઉંમરે અનેક સંસ્થાઓના પ્રેરણાદાતા બનીને સેવા આપી રહ્યા છે.

ધંધાની શરૂઆતમાં યુવાબચંદ નગીનદાસના નામથી ચાલતી અને પરદેશી કાપડનો વેપાર કરતી પેઢીમાં થોડો સમય કામ કરી-નાની વયમાં ઘણો અનુભવ મેળવી લીધો. ૧૯૩૨થી સ્વદેશીમીલનું કામકાજ શરૂ કર્યું.

રાષ્ટ્રીય આંદોલન પૂરજોશમાં ચાલતું હતું ત્યારે ૧૯૪૨થી ઉપરની પેઢીથી છુટા થઈ શ્રી અનુભાઈ ચિમનલાલ એન્ડ બ્રધર્સના નામથી કામકાજ શરૂ કર્યું ધંધાર્થે થાઇલેન્ડ, હોંગકોંગ, જાપાન, ફીલીપાઇન્સ, વિયેટનામ, ઇન્ડોનેશીયા, સીલોન વિગેરે દેશોની ૧૯૬૧માં સફર કરી છે. આજ તેઓ અમદાવાદની લીડીંગ ગણાતી મીલોની સેલિંગ એજન્સી ધરાવે છે સીકદ્રાખાદ, નાગપુર, મદ્રાસ વિગેરે સ્થળોએ ધંધાના કામની સારી એવી જમાવટ છે.

પાંચકુવા કાપડ મહાજનના પ્રમુખ તરીકે, સિદ્ધચંક આરાધક સમાજના પ્રમુખ તરીકે, પાનસર જૈન ભોજનશાળામાં ઉપપ્રમુખ તરીકે, દેશવિરતી ધર્મઆરાધક સમાજના ઉપપ્રમુખ તરીકે, વર્ધમાન જૈન આગમમંદિરના ટ્રસ્ટી તરીકે, મધ્યપ્રદેશમાં આવેલા ભોંપાવર તીર્થ જૈન મંદિરના ટ્રસ્ટી તરીકે, શ્રી સેરીસા જૈન ભોજનશાળાના ટ્રસ્ટી તરીકે સમૌ સી. એમ. હાઈસ્કુલના ચેરમેન તરીકે રૂરતમ મીલસ લીના ડીરેક્ટર તરીકે, ઉપરાંત તેની ઘણી કમિટિઓમાં ચેરમેન તરીકે, ફેડરેશન ઓફ એલ ઇન્ડિયા ક્લોથ મરચન્ટ એસોશિએશન મુંબઈના સીનીયર વાઈસ પ્રેસીડેન્ટ તરીકે ફાફીક એડવાઈઝરી બોર્ડની કમિટિમાં સભ્ય તરીકે, રેલ્વેની કન્સલ્ટેટીવ કમિટિના સભ્ય તરીકે, ગુજરાત ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝની મેનેજિંગ કમિટિમાં મેમ્બર તરીકે તથા ૧૯૬૪માં એનરરી સેક્રેટરી તરીકે યશસ્વી સેવા બજાવી રહ્યાં છે. સી. એમ. હાઈસ્કુલ, પાલીતાણા નમસ્કાર મહામંત્રમંદિર વિગેરે તેમની દેખણીને આભારી છે.

સી. એમ. હાઇસ્કૂલ, પાલીતાણા નમસ્કાર મહામંત્ર મંદિર વિગેરે તેમની દેખીતી આભારી છે. શ્રાવીકાશ્રમ ખોડેલી જૈનઆશ્રમ રાજનગર ધાર્મિક દેનામી સંસ્થાથી માંડીને અનેક સેવાભાવી સંસ્થાઓને ઉદ્ધારણે કાળો આપ્યો છે.

શ્રી પ્રતાપસિંહ વાઘજીભાઈ બ્રહ્મભટ્ટ

ઉત્તર ગુજરાતમાં બ્રહ્મભટ્ટ જ્ઞાતિમાં જ્ઞાતિપુત્રોમાં અને વહેપારી વર્ગમાં જેમનું નામ સારી રીતે જાણીતું છે તે શ્રી પ્રતાપસિંહભાઈ જિંજાના ઐતિહાસિક કુટુંબ ભુપતસિંહના વંશજ છે. તેમનો અભ્યાસ મેટ્રીકનો છે, તેઓ એક પ્રખર વહેપારી છે, તેમની બાગીદારીમાં (૧) ધી જિંજા ઓમલ મીલ કું. (૨) ધી કૃષ્ણ પલ્લ મીલ્સ કું અને (૩) ધી જિંજા જીનીંગ ફેક્ટરી જિંજામાં ચાલે છે.

આ ઉપરાંત તેઓશ્રી ધી આશુરોડ ઇલેક્ટ્રીસીટી એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રી કું. લી. આશુરોડ (રાજસ્થાન)ના મેનેજિંગ ડીરેક્ટર છે.

તેમણે જિંજા મ્યુનિસિપાલિટીને પાછલાં ૨૦ વર્ષ સુધી પ્રમુખ તરીકે રહીને સેવા આપેલી છે અને તે સમય દરમિયાન મ્યુ. એ ખૂબ જ સારાં કાર્યો કરેલાં છે. ઉપરાંત તેઓ જિંજા કેળવણી મંડળ, જિંજા પાંજરાપોળ, જિંજા વેપારી મંડળના પ્રમુખ તરીકે હાલ પણ સેવા આપી રહેલા છે. જિંજા કલ્યાણ મંડળના ઉપ પ્રમુખ છે. રોટરીક્લબ જિંજા તથા જિંજા ગ્રેઇન એન્ડ સીડ્સ મરચન્ટ એસોસિએશનમાં ૨૦ વર્ષ સુધી પ્રમુખ તરીકે રહેલા છે. હાલમાં તેઓ ગુજરાત વહેપારી મહામંડળમાં કારોબારી સભ્ય તરીકે છેલ્લાં ૧૪ વર્ષથી કો-ઓર્ડિનેટ થાય છે તે તેમની વહેપારી મંડળની લોકપ્રિયતા બતાવી આપે છે. જ્ઞાતિના ક્ષેત્રે અને ખાસ કરીને દલાવ વિભાગની કેળવણીબુખને સંતોષવા માટે સ્થપાયેલા શ્રી દલાવ બ્રહ્મભટ્ટ મંડળ અને ભુપતસિંહ કિરતસિંહ વિદ્યાર્થી જીવન વિસનગરના તેઓ શ્રી એક સ્થાપક અને દાતા છે. મંડળની પ્રવૃત્તિ દ્વારા કેળવણીવાંચ્છુઓને સહાય મળે તેવા પ્રયત્નો કરી રહેલા છે. ય. વિ. મંડળ વડોદરાના તેઓશ્રી ટ્રસ્ટી હતા અને તે મંડળને પણ સારી રકમોનાં દાન આપેલાં છે. તેઓશ્રી હાલમાં સરકાર તરફથી જિંજામાં સેકન્ડ ક્લસ ઓનરરી મેજિસ્ટ્રેટનો માન-ભર્યો અને ગૌરવવંતો હોદ્દો ધરાવે છે. જિંજાના અગ્રણી નાગરિક તરીકે તેઓનું સ્થાન મોખરાનું છે. જિંજાની તમામ જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં તેમનું સ્થાન હંમેશાં અગ્રણી તરીકે રહેતું આવ્યું છે.

તેઓશ્રીની દાનશીલતા ધણી જ છે, તેમની દાનોમાં અપાયેલી મુખ્ય રકમોની યાદી નીચે મુજબ ગણવી શકાય.

૩૧. ૫૧૦૦૦) રવ. ભગવતપ્રસાદ પ્રતાપસિંહ બ્રહ્મભટ્ટ આર્ટ્સ કોલેજ માટે.

૩૧. ૧૦૦૦૦) શ્રી ભુપતસિંહ કિરતસિંહ વિદ્યાર્થી જીવન માટે વિસનગર જાત્રાલયમાં (તેમના સમગ્ર કુટુંબ તરફથી ૩૧. ૧૫૦૦૦)

૩૧. ૧૦૦૦૦) જિંજામાં હોસ્પિટલ માટે.

૩૧. ૧૫૦૦) જિંજા કેળવણી મંડળને.

૩૧. ૩૦૦૦) જિંજા પાંજરાપોળને.

૩૧. ૪૦૦૦) પ્રાથમિક સ્કૂલ [જિંજા]ના મકાનો માટે.

૩૧. ૧૨૫૦૦) બાલમંદિર પુસ્તકાલય, કોંગ્રેસ બવન, વૈદ્યકીય સંસ્થાઓ શિક્ષણ અને સામાજિક સંસ્થાઓ, ય. વિ. મંડળ (વડોદરા) તથા અન્ય નાની મોટી પ્રવૃત્તિઓમાં આમ એકંદરે ૩૧. એક લાખ સુધીની રકમનું દાન તેમણે આપ્યું છે. જે આપણી જ્ઞાતિનું નામ સમાજમાં અને દેશ ઉજ્જવળમાં કરનાર છે એમ કહી શકાય.

તેઓશ્રીના જ્યેષ્ઠ પુત્રશ્રી ભગવતપ્રસાદ એક તેજસ્વી અને આશાસ્પદ યુવાન હતા તેમના અકાળ અવસાનથી તેમના કુટુંબ પર એક મોટી ન પૂરાય તેવી ખોટ પડી છે. તેમન બીજા પુત્ર શ્રી શ્રી ધનશ્યામભાઈ ધંધામાં તેમની સાથે છે.

તદન નિરાભીમાની નિખાલસ અને મિલનસાર સ્વભાવ એ તેમની વિશિષ્ટતા છે. આતિથ્ય સત્કારની ઉચ્ચ ભાવના, જ્ઞાતિ પ્રત્યે સંપૂર્ણ સ્વમાન અને પ્રેમભાવના, જ્ઞાતિની ઉન્નતિના હાર્દિક આહ્વાન અને તે માર્ગે સતત પ્રયત્નશીલતા એ એમની વિશિષ્ટતાઓ તેમના સંપર્કમાં આવનાર સૌ કોઈને જણાયા વગર રહેતાં નથી.

શ્રી ગાંધી જગજીવન ગોવિંદજી

પાલીતાણા પાસે સમઢીપાળાના વતની નાની ઉંમરમાં માતા પિતા મુજરી ગયા. એકલવાયા જીવનથી કારે મોટા આંચકો અનુભવ્યો-ધર છોડીને ખાલી મળવે ચાલી નીકળ્યા મુંઝવણમાં પગ મૂક્યો કાંઈ બાંધી ઓળખાણ નહીં. માત્ર હિંમત અને શ્રદ્ધા એ કપરા દાડા પસાર કરી દારા બટનનો ધંધો શરૂ કર્યો. સખત પરિશ્રમ અને મહેનતથી કુટુંબનું ભરણપોષણ કર્યું. અનેક તડકા છાંયા ભેગા પછી પણ ધાર્મિક મૂલ્યોને કદી ન ભૂલ્યા જીવનના છેલા શ્વાસ સુધી ચઉ-વિહાર ચાલુ રાખ્યો કજીવરની ભુવાર અને અન્ય મદદ કરવાનું સમાજસેવાનું વ્રત ક્યારેય ચૂક્યા નહીં પછી તેા ઇશ્વરે ચારી આપી. ધંધામાં બરકત વધતી ગઈ. તેમના પુત્ર પરિવાર (૧૧ માણસનું કુટુંબ) આજે ખૂબ જ સુખી છે. આપણે કુટુંબ ધર્મપ્રેમી, સમાજ પ્રેમી અને શુભ દાનમાં માનનાર છે.

શ્રી નારણદાસ હરમોવિંદદાસ વળીયા

સૌરાષ્ટ્રમાં મહુવા પાસે વીરભૂમિ વાઘનગરમાં એક ખાનદાન કુટુંબમાં જન્મ લઈ, અમરેલીમાં થોડો અભ્યાસ કરી નાની ઉંમરમાં મુંબઈ તરફ પ્રયાણ કર્યું. દેશમાં રાષ્ટ્રીય ચળવળ પૂરબહારમાં ચાલતી હતી તેવા સંજોગોમાં ધંધામાં જંતલાવ્યું. વતનની ગરીબી અને અજ્ઞાનતામાં સખડતી પ્રભને કંઈક ઉપયોગી બનવાની ઉમદા લાગણી સાથે ધંધામાં પ્રગતિ સાધવા ગયા. લક્ષ્મીદેવીની કૃપા થઈ અને સંપત્તિનો સદ્ ઉપયોગ કરતાં રહ્યાં ગામ વાઘનગરમાં શૈક્ષણિક સવલતો ઉભી કરી, કુકાળ કે અન્ય આફતો વખતે યોગ્ય મદદ મોકલીને સૌના આશીર્વાદ રૂપ બન્યા. રામજી મંદિર અને ધાર્મિક કાર્યોમાં પણ એનો હિસ્સો જરાય ઓછો નથી. વંચાયત મહિલા પ્રવૃત્તિ કે સહકારી પ્રવૃત્તિ તેમના દોરીસંચાર અને માર્ગદર્શન નીચે ચાલુ છે. વાડાબંધી અને કામવાદના તેઓ કદા શત્રુ છે. ગામની અન્ય બજરીયાતો સેનેટરી વેલ્સ, રાસમંડળ જેવી સંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓમાં ઉત્તેજન આપતા રહ્યાં છે. પ્રસંગોપાત વતનને યાદ કરીને માનુષ્ય પ્રત્યેનું ત્રણ ચુકવી રહ્યાં છે.

શ્રી એચ. કે. દવે

પોતાની સ્વયંશક્તિથી વ્યાપારીક્ષેત્રે સૌરાષ્ટ્રભરમાં સારી એવી નામના મેળવનાર શ્રી એચ. કે. દવેનું મુળવતન બાવનગર છે. શીર્ષીંગ અને ફોર્વર્ડિંગના ધંધામાં તેમની પેઢીને પ્રથમ હરોળમાં મૂકી શકાય. ગુજરાતના તમામ બંદરો ઉપર તેમના નામની પેઢી છે.

માત્ર ત્રણ અંગ્રેજી સુધીનો જ અભ્યાસ પણ અચપણથી એક યશસ્વી વ્યાપારી તરીકેના લક્ષણ દેખાતા હતા. શરૂઆત જુદી જુદી જગ્યાએ ટુંકા મગારથી નોકરી દ્વારા જીવનની શરૂઆત કરી ખાત અને પ્રમાણીકતાથી કામ કરી સૌના હૃદય જીતી લીધા અને બંદરને લગતા કામકાજમાં માલની ઝડપી હેરફેર માટે કામમાં મન પરોવ્યું. થોડી મુશ્કેલીઓનો સામનો પણ કરવો પડ્યો અને છેરે વેપારી આલમમાં સારી એવી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી સાહસિકતાને સિદ્ધ પ્રાપ્ત થાય જ છે એવી દૃઢ પ્રતીતિ થતી પોતાના ઉચ્ચતમ આદર્શોની અને પુર્વના પુણ્યથી મેળવેલી લક્ષ્મીનો પણ સમાજોપયોગી કામોમાં સહઉપયોગ કરતાં રહ્યાં. જ્યોતિષના પ્રખર અભ્યાસી તરીકે લોક-આહવા પામ્યા છે. તેમના પરિવારના ત્રણ પુત્રો શંકરભાઈ દવે, શ્રી ધનુભાઈ દવે, દીનકરભાઈ દવે, એ પુત્રીઓ, એ સહોદરો અને અન્ય બહોળું કુટુંબ આજ સુખી છે. નિરાડબર તેમના વ્યક્તિત્વની ખાસ વિતિષ્ટતા હતી. તેમની ફેણગીએ બાવનગરમાં સામાજિક કામોમાં ઘણી મોટી સુંદર ભાત પાડી છે.

શ્રી રમણીકલાલ છગનલાલ પટેલ

રાન્કોટ જિલ્લાનું બાયાવદર ગામ તેમનું મૂળ વનન. ઇન્ટર સાયન્સ સુધીનો અભ્યાસ પણ સૌરાષ્ટ્રમાં ઔદ્યોગિક દિશામાં છેલ્લા દસકામાં જ યુવાનોએ હામ બીડી છે. તે હરોળમાં શ્રી પટેલને મૂકી શકાય કારણ કે ધંધા અંગેના ઉંડા અભ્યાસને લઈ નાની ઉંમરમાં ઠીક ઠીક પ્રગતિ સાધી શક્યા છે. તાજેતરમાં પોટરીઝ ઉદ્યોગ, સોલ્વન્ટ એક્સ્ટ્રેક્શન પ્લાન્ટ, બીડીપતા તથા તમાકુના વ્યાપારમાં કામગીરી કરી રહ્યા છે. એરિસા રાજ્યમાં ચાલતી ગુજરાતી સમાજ સંસ્થાઓની સ્થાપના અને સંચાલનમાં અગ્રગણ્ય ભાગ લઈને છે. મોરબીમાં બડીયાદ પોટરીઝની સ્થાપના ૧૯૫૯માં બડીયાદ નામના ૨૫૭ માણસોની વસ્તીવાળા ગામમાં કરવામાં આવી આજે ગુજરાત રાજ્યમાં નળીયાનું મોટામાં મોટું કારખાનું થઈ ગયું છે. કારખાનામાં સેવા આપી રહ્યા છે. પટેલ જ્ઞાતિમાં તેઓનું આગવું સ્થાન રહ્યું છે. એટલું જ નહિ, મોરબીની સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓને સારું એવું ઉરોજન તેમના તરફથી મળતું રહ્યું છે.

શ્રી ભગવાનજી સુંદરજી નથવાણી

કેશોદનિવાસી શ્રી ભગવાનજીભાઈ નથવાણીનું જીવન બલિષ્ઠની પેઢીને મોધ. બળ અને પ્રેરણા આપે તેવું છે. સોરઠના ઇતિહાસમાં નાથાણી કુટુંબ સાહસિકતાના ઉમદા ગુણોએ એક અનોખું પ્રકરણ રાખ્યું છે. બહુજ નાની ઉંમરમાં પિતાશ્રી સાથે આફ્રિકામાં વેપારમાં જોડાયા. કાર્યકુશળતાના બીજ અચપણથી જ રોપાયા. પોતાની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિને લઈ નાનાંભાઈઓ શ્રી સવજીભાઈ, લીલાધરભાઈ,

શ્રી મોહનલાલભાઈ વિગેરેને આફ્રિકા તેડાવ્યા અને ટાંગાનીકા, યુગાન્ડા અને કેન્યામાં કોટન છર્નીંગ પ્રેસીંગના ઉદ્યોગોમાં તથા કાપડ, કોટન અને લોકલ પ્રોડ્યુસના આયાત નિકાસના વેપારમાં ખૂબ જ હરણુકાળ પ્રગતિ સાધી શ્રી ભગવાનજીભાઈની દીર્ઘદષ્ટિ અને આપ-સૂઝથી સિદ્ધિના સોપાન સર કરતા ગયા. વતનમાં અને મુંબઈમાં મેળવેલી સંપત્તિનો છૂટે હાથે સહઉપયોગ કર્યો. ધાર્મિક અને માનવતાની પ્રવૃત્તિઓમાં મન મૂકીને ઉદાર દિવે ફાળો આપ્યો. સૌથી નાનાભાઈ શ્રી મોહનલાલભાઈ આફ્રિકા રહે છે. આ કુટુંબની મોટી સંખ્યાવતોમાં કેશોદમાં મીડલરકૂલ, હાઇસ્કૂલ, જનતા હોસ્પિટલ બંધવામાં મોટી રકમ ખર્ચી છે.

શ્રી રમણીકલાલ ભોગીલાલ શાહ

સૌરાષ્ટ્રના બાણીતા ઉદ્યોગપતિ અને ધર્મપ્રેમી શેઠશ્રી બકુભાઈ ભોગીલાલભાઈ સરલ, વિનમ્ર, દયાળુ અને પરોપકારી સ્વભાવને કારણે તેઓ જનતામાં ખૂબ જ લોકપ્રીય થઈ પડ્યા છે. બાવનગરને આંગણે એવી એકેય સંસ્થા નહિ હોય કે જેમાં એમનો સહકાર ન હોય. કલાક્ષેત્રે, સાહિત્યક્ષેત્રે સંગીતક્ષેત્રે સારા સારા કલાકારોને એમના તરફથી ઉરોજન મળ્યું છે. મળતું જાય છે અને બલિષ્ઠમાં પણ મળતું રહેશે તેઓ કલાપ્રેમી આત્મા છે... બાળકોમાં શિસ્તસંયમ અને ચારિત્ર્યની ભાવનાદદ થાય તે માટે કળવણીક્ષેત્રે પણ તેઓ ઉડા રસ લઈ ભોગીલાલ મગનલાલ કોમર્સ હાઇસ્કૂલને વિકસાવી રહ્યા છે.

શ્રી ચંદુલાલ ટી. શાહ

વીરપાર્લાના રહીશ અને વિમાના સુપ્રસિદ્ધ ત્રિમા એજન્ટ શ્રી ચંદુલાલ એક પ્રથમ પંક્તિના સજ્જન છે. તેઓ કોન્ડરન્સના જૂના મિત્ર-ચાહક છે અને કોન્ડરન્સ જગ્યાએ સેવા માગે ત્યારે ચંદુલાલ હરતે મુખે મોખરે હોય, જેથી કોન્ડરન્સની સાથે તેમનો પણ 'જ્યજ્ય' વર્તાય. ચંદુલાલ એટલે 'અમારા સી. ટી. શહ.' એટલા બધા તેઓ જૈન સમાજમાં પ્યારા છે. ચંદુલાલ ભૂતપૂર્વ ૧૭ વર્ષ સુધી જે. પી. અને ૧૦ વર્ષ એનરરી મેજસ્ટ્રેટ હતા,

શ્રી શામજીભાઈ હરજીવનદાસ મહેતા

સૌરાષ્ટ્રની અવમેલી ભૂમિએ જે કરલાંક સાહસિક નરરતોની સમાજને ભેટ આપી તેમાં અમરેલી જિલ્લાના કુંગર મામના વતની શ્રી શામજીભાઈ એક ભદ્ર પુરૂષ તરીકે જ નહિ પણ યશસ્વી ઉદ્યોગપતિ તરીકે દેશભરમાં સારી એવી કીર્તિ સંપાદન કરી છે. સત્તર વર્ષની ઉંમરથી ધંધાકીય અનુભવ મેળવવો શરૂ કર્યો- કરી-યાણાની દુકાનમાં પાંચેક વર્ષ કામ કર્યું.

સમય જતાં મીનરલ્સની લાઇનમાં મન પરોવ્યું અને એ જ લાઇનમાં એકવાર પચાસ વર્ષથી ધૂણી ધખાવી બેસા ગયા છે આખા હિન્દુસ્તાનમાં તેમનો પ્રથમ નંબર આવે છે. કોઇપણ કામમાં તપશ્ચર્યા વગર સિદ્ધિ પ્રાપ્ત નથી થતી એમ શ્રી શામજીભાઈ દૃઢપણે માને છે. એક પણ દિવસ એમણે રજા લીધી નથી આરામને હરામ ગણ્યો છે. આખું યુરોપ-આફ્રિકા જાપાન વિગેરે દેશોનો પ્રવાસ

ખેડો છે. પુત્રપરિવારને સારી એવી કેળવણી આપી પરદેશોના પ્રવાસ કરાવ્યો છે. ભાવનગર અને મદ્રાસમાં, દિલ્હી અને કલકત્તામાં તેમના કેમીકલ્સને લગતા ધંધાની શાખાઓ ચાલે છે. સામાજિક સેવાઓમાં પણ મોખરે રહ્યાં છે. હુંગર સેવાસમાજના પ્રમુખ છે. શ્રી ગણપત-ભાઈની સાથે રહીને હુંગરમાં અન્ય નાના મોટા દાનો સૌરાષ્ટ્ર અને મુંબઈની સંખ્યાબંધ સંસ્થાને તેમણે સારી એવી હુંફ આપી છે. હેરી કેમીકલ્સની દિશામાં મોટા પાયા ઉપર મેન્યુફેક્ચરીંગ કું.ઓ શરૂ કરી છે. આવી ફેક્ટરી ઇન્ડીયામાં ફક્ત બેજ છે. જેનો કન્ટ્રોલ શ્રી ટી. એસ. મહેતા, આર. એલ. મહેતા અને કે. એલ. મહેતા કરી રહ્યાં છે. થાણા અંધેરી વિગેરે સ્થળોએ તેમની ફેક્ટરીઓ ચાલે છે.

શ્રી પોપટલાલ ભીખાયંદ

શ્રી પોપટલાલ પાટણના સુપ્રસિદ્ધ મોટામાં મોટા મોતીના વેપારી, મોતીના વેપારી એસોસિએશનના તેમ જ પાટણ જૈન મંડળના પ્રેસીડન્ટ અને દાનવીર છે. પોપટલાલ એટલે સદાય હસતું મુખારવિંદ. તેઓ લક્ષ્યાધિપતિ અને સુપ્રતિષ્ઠિત શેઠશ્રી ભોગીલાલ-લહેરચંદના ઝવેરાતના વેપારના ભાગીદાર અને અંગત મિત્ર હોવા છતાં તેમનામાં ગર્વ, આડંબર તથા મિથ્યાભિમાનનું નામનિશાન પણ જરૂરી નહિ. પોપટલાલ સાદાઈ અને નમ્રતાની મૂર્તિ છે. તેઓ જૈને કોન્ફરન્સના નવા મિત્ર-સેવક છે, છતાં સર્વેને ખાતરી છે કે પોપટલાલ કોન્ફરન્સના પ્રથમ શ્રેણીના મિત્ર-સેવકજી બનનાર છે અને તેમની ધર્મનિષ્ઠા માટે અમને માન છે.

શ્રી મણીલાલ વનમાળીદાસ શેઠ

શ્રદ્ધા, સંસ્કાર, ઔદાર્ય અને સન્મન પ્રકૃતિના ગુણોનો સુભગ સમન્વય એટલે શ્રી મણીભાઈ શેઠનું ધન્ય જીવન. સાવર-કુંડલા તેમનું જન્મસ્થળ. નાનીવયમાં પિતાનો સ્વગવાસ થયો.

શ્રી મણીભાઈનાં જીવનમાં ધર્મભાવના, ઉદારતા તથા પરોપકાર વિગેરે જે રીતે વિકાસ પામેલા જોવા મળે છે, તેના મૂળમાં પરમ ધર્મનિષ્ઠ સુઝાજહેને તેમના જીવનમાં રેડેલા સુસંસ્કારોનો જ એ પરિપાક છે. સુઝાજહેન તેમના મોટાજહેન થાય. શ્રી મણીભાઈએ ખી એ સુધીનો અભ્યાસ કર્યો, નાનપણથી જ તેનામાં હોશીયારી, વિચક્ષણતા, તથા ખંત અને ધગશ સ્વભાવિક રીતે જ હતા.

ધર્મનિષ્ઠ વડીલ જહેનની છ યામાં તાલીમ પામેલ શ્રી મણીભાઈમાં પૈર્ય અને ગાંભીર્યના ગુણોનો વિકાસ થયો. વ્યાપારમાં પણ નીતિ પ્રમાણિકતાથી ચાલવામાં માનનારા છે. વ્યાપારી ક્ષેત્રે તેમણે સારી પ્રગતિ સાધી છે. મળેલી સંપત્તિનો સહઉપયોગ કરતાં રહ્યાં છે. પુણ્યશાળી મણીભાઈના ઘરમાં ધર્મપરાયણ સુશિલ ધર્મપત્ની સૌભાગ્યવતીમહેન શ્રી મણીભાઈની દરેક પ્રવૃત્તિમાં ઉત્સાહ પૂર્વક સહકાર આપી રહ્યા છે.

ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં જેમ તેઓની સેવાભાવના તથા મધુર પ્રકૃતિની સુવાસ વિસ્તરેલી છે, તેમ સામાજિક ક્ષેત્રમાં પણ તેમની સેવાભાવના ખૂબજ પ્રભાવનિત બનીને મધમધી રહી છે. કલકત્તા ગુજરાતી સમાજની એંગ્લો ગુજરાતી શાળાના માનદમંત્રી તરીકે તેઓએ બે વર્ષ સુધી સુંદર સેવા તથા સ્વાર્થત્યાગની ખૂશ્ખો ફેલાવી છે. જીવનમાં તેમણે અનેક રંગો જોયા છે, અનુભવ્યા છે. પ્રતિકુળતા,

વિષમતાં અને અનેક વિપત્તિઓ વચ્ચે પોતાના પુરુષાર્થથી તેઓ ઝંબુખ્યા છે. કદીએ તેમજ દીનતા કે વ્યથા અનુભવી નથી. ગ્લાની કે મુંઝવણ તેઓ પામ્યા નથી. અનુકુળતા, સંપત્તિ તેમજ સુખ-સગવડો વચ્ચે પણ તેઓ સમાધિ, સાંવન, તથા સમતાભાવે સૌજન્ય, સંતોષ, સાદાઈ તથા સાત્વિકતાથી જીવ્ય છે ઉદારતા અને પરમાર્થભાવ તેમના જીવનમાં તાણાવાણાની જેમ વણાયેલા છે. ખાનદાની અને સેવાભાવ એ એના જ નમત્રો છે.

શ્રીમંતાઈ છે, પ્રમાણમાં ઔદાર્ય પણ એટલું જ છે. સ્થાનિક તેમજ બહારની સામાજિક તથા ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં શ્રી મણીભાઈનો ઓછોવત્તો ફાળો હોય જ. ભવાનીપુરમાં ચાલતી સામાજિક તથા શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓમાં પણ તેઓનો અચ ફાળો છે.

શ્રી દીપચંદ એસ. ગાર્ડી

ભવ્ય કલાત્મક મંદિરો કે પર્વત પર આવેલ ગિરિશિખરો દીપકના પ્રકાશથી ઝળાહળા થઇ જાય છે, અંધકાર ઉડી જાય છે અને હૃદય નાચી ઉઠે છે. પ્રકાશની પ્રસન્નતા નવાનવા સોજીલા જગાડે છે પણ જ્ઞાનનો દીપક તો મન-વચન-બુદ્ધિ અને હૃદયમાં એવો તો દિવ્યપ્રકાશ પાથરી જાય છે કે જગતમાં તેના જેવી સિદ્ધિ કોઈ આપી શકે નહિ. સૌરાષ્ટ્રના એક નાનકડા ગામ પડધરીમાં વર્ષો પહેલાં એક સામાન્ય કુટુંબમાં શ્રી દીપચંદલાઈનો જન્મ ધર્યો. નાની ઉંમરમાં જ દીપચંદલાઈએ પિતાનું સુખ ગુમાવ્યું. દાદાજીની જાયામાં ઉછર્યા. વાંકાનેરમાં મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કર્યો કિંચ અભ્યાસ માટે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાં દાખલ થયા વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં વેપારી બની એકા, છતાં જ્ઞાનપિપાસા તીવ્ર હોવાથી ખી. એસસી. એલ એલ.ખી. થઇને ઈંગ્લેંડ જઈ ખેરીસ્ટર થયા. વકીલાતના ક્ષેત્રે સફળતા મળવા લાગી. પણ વ્યાપારી જીવ હોવાથી વિધવિધ વ્યાપારોમાં ઝૂકાન્યુ અને લક્ષ્મીની વર્ષો વરસી રહી. પણ હૃદયની ઉદારતા એવી કે શિક્ષણ સંસ્થાઓ-માનવ સહત-ઉદ્યોગ કેન્દ્ર અને સેવાના વિવિધક્ષેત્રોમાં જ્યાં જ્યાં જરૂર પડી ત્યાં છુટે દાથે દાનનાં ઝરણાં વહેવડાવ્યાં. માતૃભૂમિ પડધરીમાં પૂ. પિતાજીના રમરણમાં એક કન્યાશાળા અને આલમંદિરની સ્થાપના કરાવી. મુંબઈ ઘાટ-કોપરમાં પૂ માતૃશ્રીના રમરણમાં શ્રી ધનજી દોશી રાષ્ટ્રીયશાળામાં સભાગૃહ આપ્યો. ‘હુંગરી’ વિસ્તારમાં ‘ગાર્ડી હાઈસ્કૂલ’ સ્થાપીને આજ તેઓ તથા તેમના સેવાભાવી ધર્મપત્ની શ્રીમતી વિદ્યાજહેન ખેરીસ્ટર શાળાના પ્રાણ બની રહ્યા છે. આ શાળામાં હજારેક બાળકો જ્ઞાનનો પ્રકાશ ને ઉચ્ચ સંસ્કાર મેળવી રહ્યા છે. સામાજિક ક્ષેત્રે પણ ઘણા ઘણા મધ્યમવર્ગના કુટુંબોને તેમની ઉદારતા આશીર્વાદ સમાન બની રહી છે. શ્રી દીપચંદલાઈ ‘શિક્ષણ-સાહિત્ય તેમજ સમાજ અને હજારો બાળકોના ઉદારચરિત સૌજન્યમૂર્તિ ગાર્ડ-સંસ્કૃત છે. ગાંધીજીના સંદેશ મુજબ સંપત્તિના ટ્રસ્ટી બનવા પ્રયત્ન કરતાં કરતાં ‘બહુજન સુખાય બહુજન હિતાય’ મળેલી લક્ષ્મીનો સહઉપયોગ થાય એવી શ્રી દીપચંદલાઈ એસ ગાર્ડીની તમત્રા આપણને પ્રેરણા આપી જાગ્રત કરી જાય છે.

સદૈવ રિમત વેરતા શ્રી દીપચંદલાઈને શાસનદેવ ખૂબ લાંબુ આયુષ્ય અને તંદુરસ્તી અર્પે અને તેઓના શુભહરતે સમાજના શુભ કાર્યો થાય એવી ઈચ્છા રાખીએ. પોતે શક્તિપૂજ્યમાં માને છે.

પાપપુણ્યમાં માને છે. આજસુધીમાં લાખો રૂપિયાની સખાવતો કરી છે. ભવિષ્યમાં એક મોટી આકાંક્ષા સેવી રહ્યા છે : ચેરીટી સંસ્થા બનાવી રાજના એક હજાર રૂપિયાનું દાનધર્મ આપ તેવી તેમની મનીષા છે.

શ્રી મનસુખલાલ ગીરધરદાસ વસાણી

સાહસ અને ધર્મપ્રેમ માટે ગુજરાત આગળ પડતો દેશ છે. દેશાવર ખેડવામાં, મુંબઈ, કલકત્તા જેવા હિન્દના વ્યાપારપ્રધાન ક્ષેત્રમાં ગુજરાત આગળ રહ્યું છે. શ્રી મનસુખલાલ વસાણી સૌરાષ્ટ્રના ખોટાદના વતની છે. ચાલીશ વર્ષથી તેમનું કુટુંબ મુંબઈમાં વસે છે તેમના પિતાશ્રીએ મુંબઈમાં વ્યાપારી જીવનની શરૂઆત કરી અને પ્રમાણિક જીવન અને કુનેહથી ધંધાની સારી ખીલવણી કરી, એક અગ્રણી વ્યાપારી તરીકે સારી એવી નામના મેળવી વતનમાં ગરીબ લોકોને, બાળકોને અને નિરાધારોને સહાય અપવા આ કુટુંબે અનુપમ દાખલો બેસાડ્યો છે.

ખોટાદમાં પુખ્તાબાઈ મનસુખલાલ વસાણી એકસરે ડીપાર્ટમેન્ટ ગીરધરભાઈ જગનલાલ આયબિલખાતુ, માનવ રાહત કેન્દ્ર, હરગોવિંદ જગનલાલ ખિમાર રાહત કેન્દ્ર, સરતા અનાજ કેન્દ્ર વિગેરે તેમની સેવાના પ્રતિકા છે. મુંબઈના જૈન ઉદ્યોગગૃહમાં પિતાશ્રીના નામે ખોટસ ડીપાર્ટમેન્ટ શરૂ કરાવ્યું છે. અનેકવિધ સામાજિક સેવાઓ માટે પિતાશ્રીના નામે ચેરીટી ટ્રસ્ટ બંધ કરીને લોકોના આશ્ચર્યાદ મેળવ્યા છે. શ્રી મનસુખલાલભાઈ અનેક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. કાપડના ધંધામાં અગ્રણી વ્યાપારી તરીકે ન માંકિત બન્યા છે. વ્યાપારી હોવા છતાં ધર્મ, નીતિ, સમાજ સુધારણા, રાષ્ટ્રીય વિકાસના માર્ગે જવા હંમેશા પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે આ કુટુંબમાં ઉદારતાના જે દર્શન થયાં છે તેના જોડે મળવો મુશ્કેલ છે. તેમણે ખીજાને મદદ કરવામાં, દાન દેવામાં કોઈ વખત પાછી પાની કરી નથી, એટલું જ નહિ પણ એ દાન દેવું કે નહિ, હમણાં દેવું કે પછી દેવું એવા વિચારોમાં પણ તેમણે સમય વિતાવ્યો નથી, દાન એ પોતાનો ધર્મ છે, એમ સમજીને દાન કર્યું રાખ્યું છે. વિદ્યાદાન અને અજ્ઞાન પરત્વે તેમને વિશેષ આકર્ષણ છે. ગુજરાતના આ કતવ્યનિષ્ઠ અને કુશળ વ્યાપારી સમાજનું ગૌરવ છે ખોટાદ કેળવણી મંડળ મારફત મોટી રકમનું દાન કર્યું છે. ખોટાદમાં જીવદયા પ્રવૃત્તિ, શિવજીવર્ગો અને અન્ય લોકોપયોગી પ્રવૃત્તિઓ ચલાવે છે.

શ્રી મણીલાલ ખેચરદાસ શાહ

તળાજા પાસે દાઠાના વતની અને જૈન-જૈનેતર સંસ્થાઓના પ્રાણુસમા શ્રી મણીલાલભાઈ ઘણા વર્ષોથી ધંધાર્થે મુંબઈ રહેતા કાપડ બજારના અગ્રણી તરીકે તેમનું સારૂ એવું માન હતું. ઉદાર આત્માનું તેમનું જીવન આજની આત્મલક્ષી જનતા માટે એક આદર્શ ઉદાહરણરૂપ હતું. પીડીતો અને નિરાધારો માટે આધાર-રૂપ હતું. મિત્રો અને સખાધીઓ માટે અવલંબનરૂપ હતું. ઉગતા અને આગળ વધતા વ્યવસાયો માટે માર્ગદર્શક હતું. જૈન સમાજ માટે સોજન્ય અને સૌહાર્દની દૃષ્ટિએ દર્શાવરૂપ હતું. તેમણે તેમની કારકીર્દિમાં હંમેશા કુટુંબીજનોને વાતસલ્યથી એક-

તાની દિશામાં દોર્યા છે, આપની વિવેકશક્તિ દ્વારા સૌને એક-તાના અતૂટ બંધનમાં બાંધવાનો આદેશ આપી ગયાં છે. એમના સ્તિગ્ધ મધુર સ્વભાવનો અને તેમની આદર્શ ઉદારતાનો ભવ્ય વારસો તેમના સુપુત્રોમાં ઉતર્યો છે.

તળાજા દાઠાના જૈન દેરાસરમાં, કેળવણીની સંસ્થાઓમાં ખાસ કરીને દાઠામાં હાઇસ્કૂલ ઉભી કરવામાં તેમનો મહત્વનો હિસ્સો રહ્યો છે. રૂ. ૨૫૦૦૦ નું દાન આપી નામ રોશન કર્યું છે તેમના સુપુત્ર શ્રી રજનીભાઈ પણ દાન-ધર્મની પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રસંગોપાત છુટે હાથે દાન કરતા રહ્યાં છે.

આ કુટુંબના અગ્રણી શ્રી ઓધવજી રાધવજી પણ એવા જ ધર્મનિષ્ઠ અને ઉદાર સ્વભાવના છે પોતે તેલના મોટા વેપારી હતા અને આજે કાપડ લાઇનમાં સૌને માર્ગદર્શન આપી રહ્યા છે. દાઠામાં તેમના નામે હાઇસ્કૂલ ચાલે છે. સાધુ સંતો પરત્વેની પણ એટલી જ ભક્તિ.

તેમણે અર્થશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનના થોડા નથી ઉચલાવ્યા પણ એક બોધ જીવનમાં મેળવી લીધો છે કે ‘ધનના આપણે માલીક નથી પણ ટ્રસ્ટી છીએ.’ આખુંએ કુટુંબ ખુબજ કેળવાયેલું છે.

શ્રી માસુમઅલીભાઈ મરચન્ટ

ગરવી ગુજરાતની ભૂમિમાં અનેક નરરત્નોએ જન્મ લઈ જુદા જુદા ક્ષેત્રે ભારે મોટી સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી છે. ભાવનગર વેજ-ટેબલ પ્રોડક્સ લી. નાં મૂળ સંસ્થાપકોમાંના એક શ્રી માસુમભાઈ ભાવનગરના અગ્રણી ઉદ્યોગપતિ છે; તેમની કાર્યક્ષમતા, દીર્ઘદૃષ્ટિ સાહસિકવૃત્તિ અને જાંડી સમજને પરિણામે દેશપરદેશ સાથેના વ્યાપારમાં સફળતા અને પ્રગતિમય વિકાસ સાધ્યો અને સારો એવી નામના મેળવી છે.

જાહેર ક્ષેત્રમાં તેમની કારકીર્દિ ઘણીજ ઉજ્જવળ છે. એમ્પર ઓફ કોમર્સ અને બીજી ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. ભાવનગર અને જિલ્લાની સામાજિક પ્રવૃત્તિઓને હંમેશા પ્રોત્સાહન આપતા રહ્યા છે.

તેમનો અંગત પુરૂષાર્થ અને હજારો રૂપિયાના દાનથી વધારે લોકપ્રિય બન્યા છે. સ્વભાવે સ્પષ્ટ, નિખાલસ અને સહૃદય છે. લીધેલું કામ કોઈપણ ભોગે પૂરું પાડવાની નિશ્ચલ ધ્યેયલક્ષિતા તે તેમના જીવન આદર્શની ચાવી છે.

બ્યારે પણ તક મળે ત્યારે સામાજિક કામો કરવાનું કદાપી ચૂકતા નથી. તન-મન અને ધનથી જેટલો ભોગ આપી શકાય તે આપનામાં જરાય પાછી પાની કરતા નથી. તેમના જેવા વ્યવસાયી વ્યક્તિને સામાજિક કામો માટે કેમ સમય મળી રહે છે તે પણ એક આશ્ચર્યની વાત છે. એમણે કરેલા ‘દાન’ ખીજાઓ અતુકરણ કરે તેવા દાખલા બેસાડ્યા છે. અને આજે પણ અનેક સંસ્થાઓમાં તેમના દાનનો પ્રવાહ ચાલુ જ છે. કન્યાકેળવણીના પણ પૂરા આગ્રહી છે. મનવસેવા માટે લક્ષ્મીના સદ્પ્રયોગ કરી પોતાનું નામ સાર્થક કરવા સાથે કુટુંબનું નામ પણ ઉજાડ્યું છે. ભાવનગરનું તેઓ ગારર છે.

શ્રી મુળચંદ વાડીલાલ

માણસના વતની છે. ચાર અંગ્રેજી સુધીનો જ અભ્યાસ પણ વ્યવહારક્ષતાને લઈ વ્યાપારમાં સફળ થયાં. દાદાએ શરૂ કરેલી સુતરના વ્યાપારની પેઢીમાં જોડાઈ ગયાં, વ્યાપારમાં પણ પ્રમાણીકતા અને સમ્બાધના દર્શન કરાવ્યાં. ધંધામાં એ પૈસા પ્રાપ્ત કર્યા તો તેનો પણ સફરિયોગ કર્યો. પિતાશ્રીના નામે વતન માણસમાં કુમારશાળા બંધાવી આપી સાઈ એવું દાનતું ઝરણું વહાવ્યું.

પાલીતાણા જૈન આગમ મંદિરના ટ્રસ્ટી તરીકેની તેમની સેવાઓ જાણીતી છે, આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીના પ્રતિનિધિ તરીકે, ગોડીજના જૈન દેરાસરમાં, ખોડેલી ક્ષત્રીય પ્રચારક સભામાં, મુંબઇના આધ્યત્મ જ્ઞાન મંડળમાં, સાહિત્ય વિકાસ મંડળ, જૈન વિકાસ મંડળ માણસા વિગેરે સંસ્થાઓમાં તેમની નિસ્વાર્થ સેવાઓ પડી છે.

શ્રી પોપટલાલ કેશવજી દોશી

શ્રી પોપટલાલભાઈ સૌરાષ્ટ્રના બગસરા ગામના વતની છે. બગસરામાં તેમના વડાઓ રિદ્ધિસિદ્ધિ પામેલા કુટુંબવાળા હતા પણ સમય જતાં પડતી આવી અને કૌટુંબિક જવાબદારીઓ તેમને શીરે આવી પડી. મુંબઇ આવી અહીંતહીં ગરીબસ્થિતિમાં દિવસો પસાર કરવા પડ્યાં. સમય જતાં ધાર્મિક શિક્ષક બન્યા. ઝવેરાતના ધંધામાં હીરાની દલાલીમાં જોડાયા ઉત્તરોત્તર સમય સુધરતો ગયો. ને પોતાની સ્થિતિ સારી બની. ધાર્મિકશિક્ષણ ઉપરનો ભાવ વિશેષ બનતો ગયો, જૈન બાલાશ્રમમાં રૂ. ૫૦૦૦ આપી ધાર્મિક ટ્રસ્ટ ફંડની સ્થાપના કરી. તેઓ મુંબઇમાં ઘણી ધાર્મિક અને સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે.

શ્રી શામજીભાઈ ખીમજીભાઈ પટેલ

મૂળ જામજોધપુરના વતની અને ગુજરાતી સાત ધોરણ સુધીનો જ અભ્યાસ પણ સાહસિકતાના બળે જામનગરમાં આજે એક અગ્રણિ ઉદ્યોગપતિ તરીકે નામના મેળવી છે. જીવનની શરૂઆતમાં શિક્ષક તરીકેની કારકીર્દિ શરૂ કરી પણ બાવી ઉદ્યોગપતિ બનનાર આ યુવાન એક વર્ષમાં જ શિક્ષકની નોકરી છોડી વેપાર અર્થે દક્ષિણ ભારત ગયાં. અનુભવ મેળવ્યો. પેટ્ટુગીઝ, ઇસ્ટ આફ્રિકા ગયાં, ત્યાં પણ બહુ જ અનુભવ મેળવ્યો, ને કરી સ્વીકારી અને સમય જતા સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કર્યો પણ તખીયતની અનુકૂળતા ન રહેતા ભારત પાછા ફર્યા.

વતન જામજોધપુરમાં મગફળી અને કપડોના ધંધો કર્યો, ૧૯૩૬માં જામનગર આવી ધંધાની શરૂઆત કરી, હાજર મગફળી, તેજ શીંગદાણાનું કામ અને કમિશન એજન્ટ તરીકે કામ કરતા ૧૯૪૨માં ઓઇલ મીલનો ધંધો શરૂ કર્યો. ૧૯૫૨માં શ્રી તારાસિંહભાની સાથે ફેક્ટરીની શરૂઆત કરી સંપ, સહકાર અને એકતાથી તેમાં એકધારી પ્રગતિ થતી રહી જે તેમની દીર્ઘદષ્ટિને આભારી છે. ચાલુ સાલમાં નવા સાહસ તરીકે ઇલેક્ટ્રીક ફરેશથી ચાલતી ફાઉન્ડ્રી મોટેનું બાંધકામ ચાલુ છે. જામનગર મશીનરી રેડોર્સનું સફળ સંચાલન તેમને આભારી છે. શત્રુશત્ર્ય ઓઇલ મીલ દ્વારા રોજનું ૧૦૦૦ ડબા તેલનું ઉત્પાદન છે.

ન્યુ ભારત એન્જીનરીંગ વર્કસના નામથી ઓર્બલ એન્જીન મોટર અને લેથ બનાવવાના વિશાળ કારખાનામાં દર માસે ૪૦૦ એન્જીન ઇલેક્ટ્રીક મોટરો તથા લેથમશીન બને છે. ચાલુ સાલથી એન્જીનો તથા લેથમશીન પરદેશ પણ જાય છે.

સામાજિક ક્ષેત્રે સેવા કાર્યની લગની પણ એવી જ. ૧૯૩૬માં જામજોધપુરમાં પ્રજામંડળમાં જોડાઈને સ્વયંસેવક તરીકે શરૂઆત કરી તે આજ સુધી ચુસ્ત કૌશિસી તરીકે સેવા ચાલુ રાખી છે. કોઇ હોદ્દાની ઇચ્છા કદી રાખી નથી. જામ ગર, રાજકોટ, જામજોધપુર, પટેલ કેળવણી મંડળોના છાત્રાલયોમાં ટ્રસ્ટી તરીકે, જામનગર પાંજરાપોળના ઉપપ્રમુખ તરીકે, વિદ્યોતેજક મંડળની કારોબારીમાં શારદામંદિર હાઇસ્કૂલના સંચાલક મંડળમાં, આણંદગાવા આશ્રમના ટ્રસ્ટી તરીકે સેવાઓ આપી રહ્યાં છે નાનપણમાં તકલીફની પરવા કર્યા વગર હિંમત અને ખંતથી સમજણપૂર્વક આગળ વધ્યા, સારા મિત્રોનો સાથ મળ્યો ફંડાણાઓમાં છુટે હાથે દાન કરતાં રહ્યાં છે. આજે ૬૬ વર્ષની ઉંમરે પણ એક યુવાનને શરમાવે તે રીતે કામ કરી રહ્યાં છે.

શ્રી મનસુખલાલ મગનલાલ વોરા

પાલીતાણાના વતની શ્રી મનસુખલાલભાઈ મેટ્રીક સુધીનો અભ્યાસ કરી નાની ઉંમરમાં જ ધંધાર્થે મુંબઇ ગયા. ત્યાં પોતાની કુનેહ અને શક્તિથી પ્રમાણીકપણે ધંધાને ખીલવ્યો અને વીકસાવ્યો. ધંધામાં શ્રી વાડીભાઈનો સહકાર, વડીલોના આશિર્વાદ અને કુદરતની કૃપાદષ્ટિ થઇ અને એ પૈસા કમાયા.

બોમ્બે સાઇંગ થેડ મરચન્ટ એસોસિએશનના પ્રમુખ તરીકે તેમની ઉજ્જવળ સેવાઓ પડી છે. જૈન અને જૈનેતર સંસ્થાઓમાં ચુસ્તદાનતું ઝરણું વહાવ્યું છે. નાના મોટા અનેક ફંડાણાઓમાં આ કુટુંબે ઉદારભાવે યતિક્ષિત ફાળો આપ્યો છે. ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં ખાસ કરીને તન-મન-ધનનો બોજ આપે છે. વ્યવહારિક ક્ષેત્રે તેમનું માર્ગદર્શન લેવાય છે. નિઃશવાન વેપારી તરીકેની તેમની સારી એવી પ્રતિષ્ઠા છે.

શ્રી ગોરધનભાઈ હરિભાઈ કોન્ટ્રેક્ટર

સૌરાષ્ટ્રમાં-રાણપ્રભામાં એક ખાનદાન લુહાર કુટુંબમાં તેમનો જન્મ થયો. માતાનું નામ રામબાઈ અને પિતાનું નામ હરીભાઈ. શરૂઆતનું જીવન ઘણી મુશ્કેલીઓથી ભરેલું હતું પણ મુશ્કેલી સામે ઝુકી ન પડવાની સુદૃઢ ઇચ્છાશક્તિએ અને ભારે આવરણો સામે પણ ટકકર ઝીલવાની તેમની હિંમતે ધંધામાં સફળતા અપાવી.

ઘણા સમય પહેલાં મુંબઈમાં આગમન થયું. કોન્ટ્રેક્ટ લાઇનમાં તેમની કારકીર્દિનો પ્રારંભ થયો. તેમની ખંત, પ્રમાણીકતા, સેવા અને સન્નીષ્ઠા લઈ કામે તેમને અનેક વ્યાપારી પેઢીઓના સંપર્કમાં આપ્યા. મુશ્કેલીઓ સહન કરતા ગયા અને તેમાંથી માર્ગ કાઢીને આગળ વધતા ગયાં, તેમની સમ્બાધ, સેવાની ભાવના, નાની-મોટી દરેક બાબતમાં ઝીણવટપૂર્વકની ચોક્કસાઈ, આયોજન અને દીર્ઘદષ્ટિએ તેમને સારી એવી યારી આપી રાજુલા લુહાર બે ડિંગમાં તેમણે સાઈ એવું દાન આપ્યું છે, રાજુલા અને મુંબઇની ઘણી સામાજિક સંસ્થાઓને તેમણે આર્થિક હુક અને બળ આપ્યા છે. સમાજ સેવાના સંસ્કારો અને ઉચ્ચ વિચારોએ સમાજમાં તેમનું સ્થાન સાઈ એવું ઉભું થયું છે.

શ્રી હરિલાલ સુંદરજી ભુતા

જેમની વ્યવસ્થા શક્તિ અને દુરદેશીપણા માટે સૌને માન થાય, જેમના ડહાપણ માટે સમાજ ગૌરવ અનુભવે અને જેમની દીર્ઘદષ્ટિએ સુરતમાં આર્ટસીસ્ટ્રક કાપડ મારકેટની લગ્ય યોજના અમલી બની તેવા કર્મચોગી ધર્મનિષ્ઠ અને બાહ્ય ઉદ્યોગપતિ શ્રી હરિલાલભાઈ સૌરાષ્ટ્રના ઉમરાળાના વતની છે. પણ ધંધાર્થે ધણા વર્ષોથી મુંબઈ વસે છે. મુંબઈની કાપડબજારમાં પ્રથમ હરોળમાં તેઓ રથાન પામ્યા છે—સાધારણ અબ્યાસ પણ તેમની કુશાય શુદ્ધિએ ઘણા ઉચ્ચ રથાને ખેંચી શક્યા છે.

નાનપણથીજ સેવા કાર્યની લગની, સખત પરિશ્રમ, હાથમાં લીધેલ કાર્યને સુંદર રીતે પાર પાડવાની તાલાવેલી અને ધર્મ-ભાવનાથી ઓતપ્રોત થયેલા તેમના સૌરભક્ષ્યાં જીવનમાં 'ડોકીયું' કરવાથી અને જેમની સુરેખ વિચારસરણી અને અનુભવ રસનું પાન કરવાથી ધન્યતા અનુભવાય છે.

કૌટુંબિક સંસ્કાર વારસાએ તેમનામાં પડેલી સુષુપ્ત શક્તિને જાગૃત કરી ધંધાકીય પ્રવૃત્તિઓ સાથેજ સામાજિક સેવાઓ ઝડપી લીધી અને પોતાના વ્યક્તિત્વની સુગંધ પ્રસરાવતા રહ્યાં. મુંબઈમાં ઉમરાળા પ્રજામંડળની સ્થાપના કરી સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય વખતે મહા-લોની નવરચનામાં ઉમરાળાને અન્યાય થતાં સૌરાષ્ટ્ર સરકાર સામે સફળ લડત આપી. ઉમરાળાના સાંવજનિક અને કેળવણીના કામો માટે દાનો મેળવવા સારો પ્રયાસ કર્યો અને સૌને રસ લેતા કર્યાં. તેમનીજ પ્રેરણા અને ઉત્સાહથી તેમના પ્રમુખપદે ગુજરાત આર્ટ્સ સીસ્ટ્રક વેપારી મહાજનની સ્થાપના થઈ અને સુરતમાં ત્રણ કરોડના પ્રોજેક્ટ સાથે વિશાળ કાપડ મારકેટની સ્થાપના કરી જે તેમને આભારી છે. કપોળ કો-ઓપરેટીવ બેન્કમાં ડાયરેક્ટર તરીકે, મુળજી જેઠા મારકેટમાં કોટન પીસ એસોસિએશનની કમિટિમાં મેમ્બર તરીકે, આર્ટસીસ્ટ્રક કાપડની સુપ્રસિદ્ધ વ્યાપારી પેઢી એચ. હિંમત-લાલની કું. ના ભાગીદાર તરીકે અને બીજી અનેક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. મુંબઈ જેવા આંતર-રાષ્ટ્રિય શહેરમાં પોતાના ક્ષેત્રમાં બહુજ ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠાભર્યું સ્થાન ધરાવે છે અને સૌના વિશ્વાસનીય એવા ઉત્તમ સદગુણસ્થ અન્યા છતાં ઉમરાળાને યાત્રા-ધામ માનીને રહેજ પણ તક મળતાં કે તક ઉભી કરીને પણ ઉમરાળામાં અવારનવાર દોડી આવીને વતનના સાંસ્કૃતિક જીવન ઘડતરમાં સારો એવો રસ લઈ રહ્યાં છે.

ઉમરાળાના “શ્રી દુધીમેન સાર્વજનિક ડાયાલય” તેમને આભારી છે.

શુન્યમાંથી સર્જન કરનાર આ વ્યક્તિએ ધંધાને વિકસાવવામાં જે પરિશ્રમ ખેંચ્યો છે તન-મન વિસારે મૂકી હૈયા ઉક્લતથી જે પ્રગતિ સાધી છે તેજ તેની પ્રતિભાની પારાશીશી છે.

ધંધાની સફળતામાં કુટુંબીજનોની આત્મિયતા, વડીલોની વાતસલ્યદષ્ટિ નિખાલસ સ્વભાવ અને કુદરતમાં અનન્ય શ્રદ્ધા, નિષ્ઠા અને પ્રમાણુ કતાને જીવનભર વળગી રહેવાનું દૃઢ મનોમજ એ બધા સદગુણોએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.

ધંધાદારી પ્રવૃત્તિઓની સાથે સમાજસેવાના ઉમદા ધ્યેયને કદી ભૂલ્યા નથી જ્યાં જ્યાં જરૂર પડી છે ત્યાં ત્યાં તેમની સેવા શક્તિનો લાભ સૌને અદનિશ મળતે રહ્યો છે.

ધંધામાં એ પૈસા કમાયા છતાં પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન લક્ષ્મીની મહાદરી છાંટનો સ્પર્શ પણ થયો નથી. પોતાને સારી એવી પ્રસિદ્ધિ મળતી હોવા છતાં પ્રસિદ્ધિનો કદી મોહ રાખ્યો નથી, મોટાકા કદી ખતાવી નથી, તેમને લાંબી કદી કોઈ નિરાશ થઈને પાછું ગયું નથી.

ઉમરાળાના આ તેજસ્વી કુટુંબની અંદર ઢંકાઈ રહેલું હીર તેમનાં કેટલાંક ગુપ્તદાનોથી વધારે ઝળકી ઉઠ્યું.....સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતનું ખરેખર તેઓ ગૌરવ સમાન છે.

શ્રી બાલચંદ ગાંડાલાલ દોશી

નાનપણથી જ સ્વધર્મ પ્રત્યે દૃઢ અભિપ્રાય અને સમાજસેવાના ઉમદા ધ્યેય સાથે વ્યાપારી જગતમાં ક્રાંતિકારી છુટવાની તીવ્ર અભિલાષા સેવનાર શ્રી બાલચંદભાઈ દોશી સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા ગોહિલવાડ જિલ્લાના ધોઆ ગામના વતની છે. પોતાનું બચપણ ગામડામાં પસાર થયું. સાધારણરીતે નબળી આર્થિક સ્થિતિમાં તડકા છાંયા વટાવી પાલીતાણા જૈન ગુરુકુલમાં મેટ્રીક સુધી શિક્ષણ મેળવ્યું. પોતાની તેજસ્વી ભુષિયાપલ્લતા અને સ્વમજે આગળ વધનાર આ યુવકે સૌ પ્રથમ દાદાસાહેબ જૈન બોર્ડીંગ-હાઉસ અને સાર-બાદ મુંબઈ જૈન મહાવીર વિદ્યાલયમાં દાખલ થઈ બી.કોમ સુધીનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો. જીવનની શુભ શરૂઆત મુંબઈમાં ઈન્કમેટેક્સ પ્રેક્ટીશનર તરીકે શરૂ કરી ખત પ્રમાણીકતા અને નિષ્ઠાથી સૌના હૃદય જીતી લીધાં—સમતા અને શાંતિથી જીવનનોકાનું સંચાલન આપાદરીતે આગળ વધ્યું. થોડી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડ્યો પણ કુશળતાપુર્વક ધંધાને સારો રીતે વિકસાવ્યો ખીલવ્યો—ધંધામાં એ પૈસા પ્રાપ્ત કર્યા જે સન્માર્ગે વાપરી. જરા પણ મોટાપ રાખ્યા વગર શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના પાર્ટ રટુન્ટસ યુનિયનના પ્રમુખ તરીકે વર્ષોથી સેવા આપી રહ્યાં છે. જૈન ગુરુકુલ મિત્ર મંડળના પ્રમુખ તરીકે સમયશક્તિના ભોગે પણ સેવા આપી રહ્યા છે. દાન ધર્મ પ્રત્યેની પુરી શ્રદ્ધાથી પણ આ કુટુંબ પ્રતિતિ કરાવી છે દાન એ તો લગ્ય અને ઉત્તર જીવનની ચાવી છે. તેમણે જ્યાં જ્યાં જરૂર પડી છે ત્યાં ત્યાં જે તે સંસ્થાઓને આર્થિક હુક પણ આપી છે. તદઉપરાંત ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કોટન એસોસિએશનના મુંબઈના ડાયરેક્ટર તરીકે તથા સુપ્રસિદ્ધ પ્રગતિ મંડળ સેન્ટ્રલ ફેબ્રિકેશન કો-ઓપરેટીવ સોસાયટીના પ્રમુખ તરીકે આજે કેટલાંક વર્ષોથી સેવા આપી રહ્યાં છે.

જૈન ગુરુકુલની મુંબઈની કમિટિમાં એક વર્ષ ઉપપ્રમુખ તરીકેની તેમની કામગીરી નોંધપાત્ર છે.

શાંતિના અને સમાજ સેવાના નાનામોટા કામોમાં તન-મન વિસારે મૂકી એમણે જે કામ કયું છે તેનાથી તેમની શક્તિ અને બક્તિ સોજે કળાએ ખીલતા રહ્યા છે. સાધારણ ગરીબસ્થિતિના માઆપના બાળકોને કેળવણી આપવા સંસ્થાઓમાં દાખલ કરાવી. આર્થિક સહાય આપી કેટલાંક બાળકોના જીવન ઘડતરમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. ગુપ્તદાનમાં માનનારા છે. તેમની ધીરગંભીરતા અને અન્ય શદ્ગુણોને લઈને સૌના આદરણીય બની શક્યા છે.

તેમનું આખું જીવન જીવવાયેલું અને સંસ્કારી છે.

સરવૈયા લક્ષ્મીચંદ્ર રાયચંદ્ર

ભાવનગર પાસેના થોરડી ગામના વતની છે. ગુજરાતી પાંચ સાથે પહેલી અંગ્રેજી સુધીનો જ અભ્યાસ, પણ જીવનને ઉર્વગામી બનાવવા અનેક તાણવાણામાંથી તેમને પસાર થવું પડ્યું છે. સાહ-સિકૃતિ, સન્નિયારો, પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ સાથે જીવનની શરૂઆત કરી ત્રણ વર્ષની ઉંમરે માતૃશ્રીનો વિયોગ, બારમે વર્ષે પિતાશ્રીનો વિયોગ, સાથે જ અભ્યાસની સમાપ્તિ. પંદરમે વર્ષે મુંબઈમાં નોકરીની શરૂઆત માસીક વેતન રૂ. ૨૮૦એ, પચીસમે વર્ષે સ્વ-તંત્ર ધંધો; મીરચી, મસાલા, તેલ, ગોળ, વિગેરેનો. મુડી રૂ. ૩૦૦થી શરૂઆત. એકત્રીસમે વર્ષે તે જ જગ્યાએ ધંધાની ફેરબદલી કરી. મોટાભાઈ શ્રી પ્રેમચંદ્ર રાયચંદ્રનાં સંપૂર્ણ સહકારથી જ લાઇન-ફેરવી ફેચ પોલીસ, મેટરીઅલ્સ તથા કેમીકલ્સનું કામ શરૂ કર્યું. થોડા જ ટાઇમમાં પુણ્ય જનમૃત થયું અને મોટા વેપારી બન્યા, આખરે વધી ભારે મોટા જગજગસ્ત ફટકો પડ્યો, જેનો સંપૂર્ણ સહકાર હતો તેવા મોટાભાઈ અકસ્માતથી સ્વર્ગવાસી થયા. તેઓનો આધાર સ્તંભ તૂટી પડ્યો. એકતાલીશમે વર્ષે સામાજિક કાર્યોની શરૂ-આત કરી એકાવનમે વર્ષે નિવૃત્ત જીવન તરફ જવાની તૈયારી, અઠાવનમાં વર્ષે તેઓ ધંધામાંથી નિવૃત્ત થયા.

આશરે ૨૪ વર્ષની ઉંમરે મુંબઈમાં માસીક રૂ. ૬૫ની સરવીસ શરૂ હતી, તે ટાઇમમે જૈન આચાર્ય લગવંતની પ્રેરણાથી બાધા લીધી કે એક લાખ રૂપિયાથી વધારે મૂડી થાય તો શુભ કાર્યોમાં વાપરી નાખવી. પ્રારબ્ધ ખુલવાનું હશે એટલે નોકરીમાંથી રાજીનામું આપીને તેજપળીનો ધંધો શરૂ કર્યો. ફાવ્યા નહીં. નોકરી સારી હતી. ગંધી-યાણમાં ક્યાં ફસાયા? મોટાભાઈની હિંમતથી લાઇન બદલી, નસીબ પણ બદલાયું. વેર ટાર્કિમાં સાફ કમાયા લાખ રૂપિયાની મુડી થઈ જવાની લગોલગ પહોંચ્યા. નિયમ મુજબ વાપરવા લાગ્યા. પછી વેપારમાં તડકા-છાયા ભેગા પડ્યા. પણ દીલને સંતોષ જ રહ્યો છે. (કોઈ વખત વિચાર પણ થયો નથી કે પાંચ લાખની બાધા રાખી હોત તો ઠીક.) ઉલ્ટાનું બાધા રાખવાથી જ મોટી રકમ ૬૫માં અપાણી છે.

૧૯૪૩નાં ધડકા વખતે વડગાદી વિસ્તાર ખાલસા કચેરો. મોટાભાઈનાં મકાનો બળી ગયેલા અથવા સુરંગદારા તોડી પાડેલા. તેઓ તો તે જ દિવસે સર્વસ્વ મૂકીને પહેરેલા કપડે જન બચ્ચો માનીને સમાએતે લાં ગયા. ઘર-દુકાન બધું જ ખત્તાસ: બાવા બની ગયા. પંદર દિવસે કબજે મલ્યો ભારે પાછું પૂન્ય હાજર થઈ ગયું. રામ રામે તેને કાણુ ચાખે? અહ્ય નુકશાન સાથે બધું જ સહી સહામત મલ્યું. બન્ને મકાનો બચી ગયા હતા અને બાવા પણ મટી ગયા હતા.

કુમાર અવસ્થામાં સત્યાગ્રહની ચળવળ વખતે મુંબઈમાં સ્વયં-સેવક તરીકે સેવા બજાવી. ૪૨ વર્ષની ઉંમરથી દેરાસરોમાં ટૂરડી, મંડળોમાં અને જ્ઞાતિમાં કાર્યવાહી કમિટીઓમાં કાર્ય કરે છે. ઘાટપર દેરાસર, તળાવ ઉપાશ્રય, પાલીતાણા ઉપાશ્રય, થોરડી વિગેરે સ્થળે જુદીજુદી જગ્યાએ બે લાખ ઉપરના દાનો આપ્યા છે. ઘણા જ ઉદાર અને પરગજુ સ્વભાવના છે. ગુજરાતનું તેઓ ગૌરવ છે.

શ્રી મમ્મુભાઈ મરચંદ

ગુજરાતના ગૌરવશાળી ઉદ્યોગપતિઓમાં શ્રી મમ્મુભાઈને પ્રથમ હરોળમાં મૂકી શકાય ઘણા જ નેકદિલ અને પરગજુ સ્વભાવના, સામાજિક સેવાની ભાવનાથી રંગાયેલા શ્રી મમ્મુભાઈ ભાવનગરના વતની છે. ઇંગ્લેન્ડ, અમેરિકા અને અન્ય દેશોમાં ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરવાને સદ્ભાગી બની શક્યા છે.

નાનપણથી વ્યાપારી ક્ષેત્રે કાંઈક કરી છુટવાનો મનસુખો સેવનાર શ્રી મમ્મુભાઈએ પોતાની તેજસ્વી બુદ્ધિ પ્રતિભાને લઈ સ્વયંજે આગળ વધ્યા. ભાવનગરમાં સોહિલરાજ ઇન્ડસ્ટ્રીઝનું સફળ સંચાલન કરી રહ્યાં છે. તેમની સામાજિક સેવાઓ પણ નોંધવા જેવી છે. રોટરી ક્લબના પ્રેસીડેન્ટ તરીકે, ભાવનગર મ્યુનિસિપાલીટીના મેમ્બર તરીકે, ભાવનગર એાઇલ મીલ્સ એસોસિએશનના પ્રમુખ તરીકે ઝળકતી કારકીર્દી પસાર કરી છે. એક પ્રતિષ્ઠિત ઉદ્યોગપતિ તરીકે સમાજમાં તેમનું ઘણું ઉચ્ચ સ્થાન છે. ભાવનગરના શ્રીમંતોમાં તેની મણના મોખરામાં થાય છે. તેમનું જીવન ધાર્મિક વાંચનથી અને ધર્મપાલનથી ઓતપ્રોત છે. દાન એ એમની પ્રિય પ્રવૃત્તિ છે. કાબેલ અને કુનેહબાજ આ યુવાન ઉદ્યોગપતિએ પોતાના વેપાર અને ઉદ્યોગનો ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ સાધીને પોતાના કુટુંબનો પણ ઉત્કર્ષ સાધ્યો. ધર્મ અને સમાજસેવાના કામો આથી પણ વધારે પ્રમાણમાં તેઓ કરી શકે અને વધુ યશનામી અને તેવી હાદિક શુભેચ્છા.

શ્રી કરશનભાઈ ચકુભાઈ

સ્વયંજે આગળ વધેલા લોહાણા જ્ઞાતિના કેટલાંક અગ્રણી ઉદ્યોગપતિઓ અને વ્યાપારીઓમાં શ્રી કરશનભાઈ પણ ધંધાકીય ક્ષેત્રે આપણુ ગૌરવ બન્યા છે.

ભાવનગરના વતની છે. નાનપણથી જ સ્વધર્મ પ્રત્યે દૃઢ અભી-રૂચી રાખનારા અને નાનીમોટી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં તેમનો યકિંચિત ફાળો હોય જ, મેટ્રીક સુધીનો જ અભ્યાસ પણ પોતાની દીર્ઘદષ્ટિથી ધંધામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરતા ગયાં. શરૂઆતના કેટલાંક વર્ષો મુંબઈમાં અનુભવ મેળવ્યો તે પછી છેલ્લા પચીસ વર્ષથી ભાવનગરમાં સ્થિર થઈને રંગના ધંધામાં ઝંપલાવ્યું. ટૂંકી મુડીથી ધંધાની શરૂઆત કદી પણ પોતાની શુભનિષ્ઠા અને મીલનસર સ્વભાવને લઈ સૌના સન્માનીય બનતા ગયા. હોલીવુડ કલર કુના નામથી ચાલતી તેમની પેટી દ્વારા શ્રી જાપ સફેદો ગુજરાત, મધ્ય-પ્રદેશ, રાજસ્થાન, મહારાષ્ટ્ર વિગેરે જગ્યાએ પહોંચે છે અને બહાર ઘણી જ સારી ખ્યાતિ પામ્યા છે.

ભાવનગર એમ્બર એન્ડ કોમર્સના સભ્ય છે. સ્થાનિક લોહાણા મહાજન વાડીની સાથે પણ સંકળાયેલા છે. દેશમાં લગભગ બધી જગ્યાએ પર્યટન કર્યું છે. નાની વયમાં આફ્રિકા સુધી જઈ આવ્યા છે.

અયપણથી શ્રી કરશનભાઈને ધંધાકીય ક્ષેત્રે કાંઈક કરી બતાવવાનો શોખ હતો.

ધંધામાં મળેલી સફળતાનો યશ તેઓ કુદરતની કૃપા ગણે છે. આ ઉદ્યોગમાં તેમની સાથે એટલાં જ આશા ઉત્સાહથી ખંભાળીયાના વતની શ્રી મંગળદાસભાઈએ ધંધાને સંગીન પાયા ઉપર મૂક્યો છે.

શ્રી મોહનલાલ પોપટલાલ મહેતા

માણસ ધનવાન હોય, દાનવીર હોય, દયાળુ હોય અને સાથે-સાથે નિરાશિખાની પણ હોય એવા કિસ્સા બહુ ઓછા જોવા મળે છે. ગરીબી જીવન શકાય છે પણ ઉત્તિ જીવન શકાતી નથી. ઉત્તિમાં પણ જીવી જાણનાર શ્રી મોહનલાલભાઈ સૌરાષ્ટ્રમાં સાવર-કુંડલા પાસે ખડકાળાના વતની છે. મેદીકથી વધુ અભ્યાસ ન કરી શક્યા અને કેટલીક જવાબદારીઓ વહન કરવા નાની જામરમાં જ મુશીબતોથી કારમા ફિવસેનો સામનો કર્યો. પાંચતલાવડા પાસે હરીપર ગામે પોતાના મોસાળમાં પ્રાથમિક અભ્યાસ કરી ભાવનગર ગોકળદાસ બોર્ડિંગમાં નોનમેટ્રીક સુધીનો અભ્યાસ કરી ૧૯૩૦માં મુંબઈમાં સૌ પ્રથમ પગ મૂક્યો. જે વખતે સ્વરાજ્યની લડતનો નાદ પૂરજોશમાં ગાજતો હતો. શ્રી મોહ ભાઈનું 'યુવાનહૈયું' તેમાં ખેંચાયું અને ઘોલેરાની સત્યાગ્રહની લડતમાં અગ્રણ્ય ભજવ્યો, ધરપકડ વહેરી યરોડા જેલમાં કેટલોક સમય વિતાવ્યો, ખાદી ચઢવું કરી, નેતાઓ સાથે અહિંતહીં ધુમ્પા પણ મન કાર્મિક યોજ્ઞા દિશામાં સ્થિર થવા ચનગની રહ્યું હતું. પાંચ સાત વર્ષ ખાંડબજારમાં નોકરી કરી, દશેક વર્ષ ચંદુલાલ વોરાની સાથે કામ કર્યું મુંબઈથી દેસમાં જતાં રહ્યાં.

મુંબઈનગરીએ અનેક કંથાધારીઓ ને લક્ષ્મીનંદનો બનાવ્યાં છે. ત્યાં વિશાળક્ષેત્ર છે, અંક તકો છે, અનેક વ્યવસાયો છે, જેને હૈયે હામ છે તેમને માટે એ જીમિનો સફાટ પગધાર અને દરીયા-કાંકાના અગાધજળ સ્વપ્નસેવી યુવાનોના સ્વપ્નો સિદ્ધ કરે છે બલે પછી સાધને ટાંચા હોય ઓછા હોય, શક્તિ મર્યાદિત હોય અને સચવારો કોમ્પોને પણ ન હોય. એવા એ સ્વપ્નદષ્ટા શ્રી મોહનભાઈએ ફરી પાછા દલનિશ્ચય સાથે ૧૯૬૯માં આવ્યા, ૨૦૦૪ સુધી બાગી-દરીમાં કામ કર્યું. ૨૦૦૫માં સ્વતંત્ર ધંધાના શ્રીમણેશ માંડ્યા. રનેહિમોની હુંક અને પ્રેરણા મળતાં ગયાં, પ્લામ્બીંગ એન્ડ સીની-ટરી કામમાં તેમનું નામ આગળ આવ્યું. ક્રેકેમે પછી તે હુકાનો જગ્યાઓ ટીધી અને ધંધાને વિકસ પ્યો. દરિયાલઢિલના શ્રી મોહનભાઈએ ધંધામાં એ પૈસા મેળવ્યા તો તેના સહઉપયોગ કરતા રહ્યાં તેમની વિખ્યાત વ્યાપારી કારકીર્દિમાં ઘણી કેળવણી વિષયક; સામાજિક, ધાર્મિક પ્રવૃત્તિને નિશાળ દિલથી સહાય અને સેવા આપી છે. ખડકાળાની ધમશાળામાં યોગ્ય રકમ, નાનુભાઈ મેમે-રીયતમાં યોગ્ય સહાય અને નાનમોટા અનેક ફંડકાળ ઓમાં તેમનું દન હોય જ. મહેતા અધર્સના નામે ધંધાનો જીવિષ્યનો પ્લાન છે જે અમલી બનાવવાની તૈયારીમાં જ છે શ્રીનાથજીના મંદિરમાં, રન્યાસ આશ્રમમાં અને બીજા ધાર્મિકસ્થળોમાં તેમની અનન્ય ભક્તિ :હેલી છે. આંધ્રપ્રદેશમાં તેમના ભાઈ ગુજરાતીસમાજના અગ્રણી કાય કર છે. આખું એ કુટુંબ કેળવેલું છે.

શ્રી મનુભાઈ ગુલામચંદ કાપડીયા

મુંબઈમાં મોટર પાટ સનો ધંધો ૧૯૨૫થી શરૂ કર્યો. બેગમે મોટર મરચન્ટમ એસોસીએશન લી. મુંબઈના માનદમંત્રી અને પ્રમુખ તરીકે લગભગ ૨૦ વર્ષ સુધી કામ કર્યું.

મહારાષ્ટ્ર મોટર પાર્ટસ ડીલર્સ એસોસીએશન લી. મુંબઈના પ્રમુખ યશોવિજય જૈન ગુરુકુળ પાઠીતાણાના માનદમંત્રી તરીકે ૧૮ વર્ષ સુધી સેવા આપી. મહાવીર જૈન વિદ્યલયના માનદમંત્રી તરીકે પણ તેમની સેવા જાણીતી છે.

સેવાકાર્યની લગનીએ એક ખ્યાત વ્યક્તિ તરીકે તેમનું વ્યક્તિત્વ નોનીવયમાં જ સમાજમાં ઉપસી આવ્યું વતન પ્રાચીની મમતા ક્યારેય બૂલ્યા નથી. જૂદીજૂદી જગ્યાએ સુંદર ફૂંકાળો આપીને લોકસેવાની યશસ્વળી કરી છે.

શ્રી શાંતિલાલ ફુલચંદ શાહ

સુરેન્દ્રનગરના સામાજિક અને વ્યાપારી ક્ષેત્રે જેમની સેવાઓ સુનિદીત છે. લગભગ દરેક સંસ્થાઓમાં પાયાની ઈટ બનીને, શહેર સુધરાઈમાં દર્શ વર્ષ ચેરમેનપદે રહીને શહેરના વિકાસમાં અગત્યનો ફાળો નોંધાવ્યો છે. તખીબી રહત મંડળમાં, મહા મા ગાંધી હોસ્પિટાલમાં, રતિલાલ વર્ધમાન બાલ કેળવણી મંડળમાં, એન્જી-કેશન સોસાયટીમાં, અંધ વિદ્યાલય, ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ, સમાજ કલ્યાણ નીધ, મિત્ર મંડળ કો-ઓ હાઉસીંગ સોસાયટી, રમેલ રકેલ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ, સેક્સ ટેક્સ એડવાઈઝરી કમિટી વિગેરેમાં તેમની સારી એવી સેવા પડી છે. ધંધાકીય ક્ષેત્રે પણ યુનિવર્સલ વોચ કું ની સ્થાપના કર્યા પછી ઘડિયાળીના નાના સમુદાયને સગૃહીત કરવાના તેમણે પ્રયત્નો કરી સુરેન્દ્રનગર વોચ મરચન્ટ એસોસીએશનને પ્રકાશમાં અણ્યું. ધંધાથે પરદેશોનો પ્રવાસ કર્યો છે. સાહિત્ય ક્ષેત્રે પણ ઘણી મોટી પ્રગતિ સાધી છે. સુંદર કાવ્ય સંગ્રહો દ્વારા યશસ્વળી પ્રાપ્ત કર્યા છે ઘણી સંસ્થાઓમાં યથાશક્તિ દાન પણ આપ્યું છે. સુરેન્દ્રનગરની જાહેર પ્રવૃત્તિઓના અગ્રણી કાર્યકર છે.

શ્રી ચીમનલાલ ખીમચંદ મહેતા

પુરુષાર્થ અને અપૂર્વ આત્મવિશ્વાસથી નાની વયમાં જ વડીલબંધુ શ્રી રમણીકભાઈની સાથે રહીને ધંધામાં કંપલાવ્યું. ધંધાને અંગે એક કરતા વધુ વખત યુરોપના દેશોની તેમ જ અમેરિકાની મુસા-ફરીઓ ફરી વેપાર ધંધામાં આવર અને આંટ જમાવ્યાં. ધંધામાં રગ્યાપત્યા રહેવા છતાં ધર્મ અનુક્રાનો, તીર્થયાત્રાઓ, સમાજસેવા અને સામાજિક ક્ષેત્રે તેમની સેવાનો અપૂર્વ ફાળો છે. કાનકુંડળ પહેરવાથી નહીં પણ શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવાથી શોભે છે. પરાપકારમાં જ માનવતા રહેલી છે તે હકીકત તેમણે જીવન સાથે વણેલી છે. અંગ્રેજીના જૈન દિદ્યાર્થી ગૃહનું મકાન તેમના પ્રયત્ન પુરુષાર્થ વડે સિદ્ધ થયું છે. છેલ્લા કેટલાંક વર્ષોથી અમરેલીની જૈન સંસ્થાઓના પ્રાણ સમા બન્યા છે. સંસ્થા સાથે તેમના પિતાશ્રીનું નામ જોડી રૂપિયા એકાવન હમરનું દાન આપેલ છે.

જન્મ ૨૦ વર્ષની યુવાવસ્થામાં તેમણે કેળવેલ સહયુજી, સહવિચારો અને તેમનાથી થઈ રહેલ સહાયરણો માટેનું પ્રોત્સાહન તેમને તેમના સહધર્મચારિણી અ. સૌ. કાન્તાબહેન પાસેથી નિત-નિત નવરસપે મળતું રહે છે. તેમના ઘણા અનુપમ દાનોએ સમાજમાં ઘણી મોટી સુવાસ પ્રસરાવી છે.

આપ બળ અને આપ સૂઝથી આગળ વધેલા શ્રી સી. કે. મહેતા આપણું ગૌરવ છે.

શ્રી રતિલાલ આણંદરામ જયસ્વાલ

ગુજરાતમાં જયસ્વાલ સમાજના જે કેટલાંક અગ્રણીઓ સમાજ સુધારા અર્થે અને જ્ઞાતિના બાળકોની કેળવણી અને ઘડતર માટે ધણી વર્ષોથી પ્રયત્નશીલ રહ્યાં છે. તેમાંના એક અને જાવનગરમાં અગ્રણી વ્યાપારી તરીકે જેમનું નામ આગળ પડતું છે તે શ્રી રતિલાલભાઈ મૂળ ઝાઝાવાડ જિલ્લાના ચૂડાના વતની પણ પછી ધંધાર્થે જાવનગરને કાયમી વતન બનાવ્યું છે. સત્તર વર્ષની ઉંમરે પિતા ચાલ્યા જતાં કુટુંબની સંવર્ણી જવાબદારી પોતાને શીરે આવી પડી. ત્રણ ભાઈઓ અને એ બહેનો. હવે તે આજે પણ શિશુ કુટુંબના વડા તરીકે જીવન જીવી રહ્યાં છે.

ધોરણ દશ સુધીનો સામાન્ય અભ્યાસ પણ હિંમત, સાહસ અને શ્રદ્ધાને બળે આગળ વધવાનો જેમને કૌટુંબિક વારસો મળ્યો છે.

તેમની લોકપ્રિયતાને લઈ ચુડાની મ્યુનિસિપાલિટીમાં ત્રણેક વર્ષ સભ્ય તરીકે સેવા આપી છે. લાંબી પ્રવૃત્તિમાં પણ ચર્ચિત રસ લેતા.

બદલાતા યુગની સાથે જ્ઞાતિના સમાજને પણ પ્રગતિ અને આખાદી તરફ લઈ જવા આ કુટુંબ વર્ષોથી સક્રિય પણે રસ લેતું રહ્યું છે.

તેમની ઉંડી દીર્ઘદષ્ટિ અને વ્યવહાર માર્ગદર્શન મેળવવાના આશયથી ૧૯૬૧ માં વડોદરામાં ભરાયેલા ગુજરાત કાઠિયાવાડના ત્રીજા જયસ્વાલ સમાજના અધિવેશનના પ્રમુખસ્થાને વરણી થયેલી જે તેમની શક્તિ અને લોકપ્રિયતાની પ્રતીતિ કરાવે છે.

ધંધાર્થે દેશના કેટલાંક સ્થળોનું પરિભ્રમણ કર્યું છે. જાવનગરમાં વર્ષો સુધી જાવનગરથી દૂર દૂરના કર્યાઓ સુધીના જૂઠા જૂઠા રૂટ ઉપરની બસ સર્વિસો ચલાવી સમય જતાં મોટર રેપર પાર્ટસનો અઘટન રોટર આર. જયસ્વાલ ઓટો મોબાઈલ્સના નામે ઉભો કર્યો. ૧૯૫૪ થી આર. જયસ્વાલ એન્ડ કું. ના નામથી બર્મા શેલની એજન્ટી રાખી હિંમત સન્સ ટાઈમ્સના કારખાનાનું સર્જન કર્યું જે ટાઈમ્સ સમગ્ર ગોહિલવાડમાં પહોંચી ગયેલ છે.

જાવનગર બંદર ઉપર લેન્ડીંગ એન્ડ શીપીંગ કોન્ટ્રેન્ટ પણ રાખેલો—ધંધામાં પ્રગતિ થતી રહી છે. જે તેમના ભાઈઓ શ્રી દશરથભાઈ તથા હિંમતભાઈ વિગેરેની વિચક્ષણ વ્યાપારી બુદ્ધિને આભારી છે. ભવિષ્યમાં ધંધાને વિસ્તૃત પાયા ઉપર મૂકવા વિચારી રહ્યાં છે.

સ્વભાવે ધણા જ નમ્ર છે. કેળવણી પ્રયત્નો અનન્ય જાવ જેતા, ધણી જ વૃદ્ધ ઉંમરે પણ ધંધાના સફળ સંચાલક તરીકે નિહાળતા અને જાવનગરની નાની મોટી સમાજોપયોગી પ્રવૃત્તિઓમાં દરેક રીતે મદદરૂપ થતા તેમને જોઈએ છીએ ત્યારે ખરે જ તેમના ગૌરવશાળી વ્યક્તિત્વને અભીનંદન આપ્યા વગર રહી શકાતું નથી.

શાહ રાયચંદ મગનભાઈ

શ્રી રાયચંદભાઈ મૂળ જાવનગરના વતની અને અંગ્રેજી પાંચ ધોરણ સુધીનો જ અભ્યાસ પણ સતત પુરુષાર્થથી અન્યને ઉપયોગી

બનવાની અને વ્યાપારમાં આગળ વધવાની જાવનાએ તેમને ઉચ્ચ સ્થાને બેસાડ્યા છે.

વર્ષો પહેલાં જાવનગરમાં પરચુરણ કાપડ એસોસિએશનની સ્થાપના કરી અને લોકચાહના સંપાદિત કરતા ગયાં. તે સંગઠનના સૌ પ્રથમ માનદ મંત્રી બન્યા અને જાહેર જીવનની ઉજ્જવળ કારકીર્દીની શરૂઆત થઈ. અદ્યત્ન ઉત્સાહ અને આત્મશ્રદ્ધાને બળે જ્યાં જ્યાં અન્યાય જોયો ત્યાં ત્યાં સામે થયાં. જાવનગરની મોઢરા ઇલેક્ટ્રીક કું. ની સામે જાવ ઘટાડવા માટે સૌ પ્રથમ ઠરાવ કરી ચૂંબેશ ઉપાડી, સૌનો સહકાર અને હુકમ મળ્યાં. જાવનગરના ઇતિહાસમાં અજોડ એવી લડત આપી અને અસાધારણ સિદ્ધિ હાંસલ કરી. તે પછી તે તેમનું કામ બોલતું ગયું અને યશસ્વળી પ્રાપ્ત કરી.

જાવનગરમાં રખડતા કુતરાઓને મારી નાખવાનો મ્યુનિસિપાલિટીએ કાયદો કર્યો. તેની સામે ૧૯૭૪ માં વ્યવસ્થિત અહિંસક-આંદોલન ચલાવી કાયદો રદ કરાવ્યો અને હજારો જીવોને અભયદાન આપ્યું.

મુંબઈમાં પણ હજારો કુતરાઓ, ગાય, બળદ, બકરાં વિગેરે જીવોને અભયદાન આપવાનું તથા દેવાનારમાં થનાર કતલખાનાના વિરોધનું તથા જ્યાં જ્યાં હિંસા થતી હોય ત્યાં ત્યાં વિરોધ કરવાનું વ્યવસ્થિત કાર્ય હાથ ધર્યું છે.

બૃહદ ગુજરાતમાં જીવદયાના પ્રખર હિમાયતી છે જૈનધર્મના પાયાના મૂલ્યોને જીવનમાં અમર પચાવી તે પ્રમાણે અમલ કરતા રહ્યાં છે. વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં એકતા જોવી હોય તે શ્રી રાયચંદભાઈ પોતે જ છે.

રમણ અને બાહોશ વક્તા, શાસન માટે મરી ફીટનાર શ્રી રાયચંદભાઈના સ્વાર્પણની આ યશગાથા રચવામાં તેમના સુશિલ ધર્મપત્ની શ્રીમતી ચંદનલક્ષ્મીમહેનનો ફાળો અજોડ છે.

શ્રી રાયચંદભાઈ સીટક એન્ડ આર્ટ સીલ્કના કાપડના ધંધાની પોતાની ફરજો ઉપરાંત જ્યાં જ્યાં જ્યારે જ્યારે જરૂર પડી છે ત્યાં ત્યાં તેમની સેવાશક્તિનો લાભ સૌને અહર્નિશ મળતો રહ્યો છે.

અનેક જૈન સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે—શ્રી જૈન સાધર્મિક સેવા સંઘના ટ્રસ્ટી તથા માનદ મંત્રી તરીકે, ગોડીજી પાઠશાળાના મંત્રી તરીકે, અમિત ભારત જૈન સંસ્કૃતિ રક્ષક સભાના મંત્રી તરીકે, મુંબઈ ધોધારી વિશા શ્રીમાળી જૈન જ્ઞાતિના માણ મંત્રી તરીકે, શ્રી વિજયધર્મ પ્રકાશક સભાના મંત્રી તરીકે, શ્રી જામનુ જિનાયક સમિતિના મંત્રી તરીકે, શ્રી રાજસ્થાન જૈન સંઘના મુંબઈના પ્રતિનિધિ તરીકે, શ્રી ધોધારી મિત્ર મંડળના કાર્યગ્રહક કાર્યકર તરીકે અને બીજા અનેક સંસ્થાઓ સાથે રહીને સેવા આપી છે, આપી રહ્યાં છે.

આર્થિક, સામાજિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે પોતે ધણી પ્રગતિ પામ્યા છે. તેમનું આખું જીવન સેવા જાવનાથી અને ધાર્મિક રંગે રંગાયેલું છે.

જાવનગર અને ગુજરાતનું એ ખરે જ ગૌરવ છે.

શ્રી શાહ પિતામ્બરદાસ ઝવેરચંદ

ઝાલાવાડ જિલ્લાના ચોટીલા ગામના મૂળ વતની. ચોટીલા મહાજનના અગ્રણી તરીકેનું માનવર્યું ખીરદ ભોગવનાર અને દીપાવનાર મહાનુભાવ શ્રી પિતામ્બરદાસભાઈએ વ્યાપારમાં નાની વયમાં જ સાધેલી પ્રગતિ અને સિદ્ધિ આપણને પ્રેરણા આપે તેવા છે.

પોતાની હૈયાઉક્લત, વ્યવહાર કુશળતા અને સતત પુરુષાર્થ દ્વારા વ્યાપારમાં દેશાવર સુધી નામ કાઢવાની પ્રયત્ન જિજ્ઞાસાએ તમને યશ કીર્તિ આપાવ્યા છે.

જહેર જીવનનો અયપણથી શોખ, સેવાકાર્યની લગની, નાની મોટી દરેક બાબતમાં ઝીણવટપૂર્વકની ચોકસાઈ અને મનન ભરી વિચારશીલતા આ બધી ખાસીયતોએ તેના લોહીમાં વસેલી ખાનદાની સાથે મેળ સાધી લીધા અને એક પ્રતિષ્ઠિત અગ્રણી તરીકેનું તેમનું વ્યક્તિત્વ નાની વયમાં જ સમાજમાં ઉપસી આવ્યું.

સાત યુવરાત્રી સુધીનો જ અભ્યાસ પણ પોતાની તીવ્ર બુદ્ધિશક્તિને લઈ તેઓ સૌના સન્માનિત બની શક્યા,

ચોટીલા પાંજરાપેળ તથા જૈન દેરાસરના વહીવટમાં તેમનું યશસ્વી પ્રદાન હતું. દુષ્કાળના કપરા દિવસોમાં રાહતની કામગીરીમાં જાતે રસ લેતા, સ્વરાજ માટેની વખતો વખતની લડતમાં કોંગ્રેસના આદેશ મુજબ ચોટીલાથી જહેર પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન કરતાં. હરકેઈ જાતિના નાના મોટા ઝગડાઓમાં તેમની લવાઈ હોય જ. સમાધાન કરાવીને સૌને સંતોષ આપવામાં તેમની આગવી મુજ હતી. મોટા ધર્મિક અને સામાજિક કંડકારોમાં તેમનો હિસ્સો મોખરે હતો એટલું જ નહિ સાથે દેગણીની ઘણી જવાબદારીઓ વહોરેને લોકસેવાનું ઉમદા કાર્ય તેમણે બજાવ્યું છે.

સમાજસેવાના વારસાને તેમના સુપુત્ર શ્રી કેશવલાલભાઈએ બરાબર દીપાવી બખ્યો છે. શ્રી કેશવલાલભાઈ ચોટીલાની મ્યુનિસિપાલિટીમાં પંદર વર્ષ સુધી ઉપપ્રમુખ તરીકે રહ્યાં છે. પાંજરાપેળ અને દેરાસરના વહીવટમાં તેઓ નિષ્ઠાપૂર્વક સેવા બજાવી રહ્યાં છે. આ કુટુંબની ઉજ્જવળ પ્રતિષ્ઠા અને પ્રભાલીકતાને લઈ માન મેળો ઘણાજ વખતો રહ્યાં છે.

કેશવલાલભાઈના પુત્ર શ્રી નવીનભાઈએ રાજકોટમાં ઔદ્યોગિક દિશામાં પગરણ માર્યા છે. એસ.સી.એડ ઇ-ડરડીઝનું સફળ સંચાલન કરે છે.

શ્રી બાલુભાઈ મોહનલાલ મહેતા

સૌરાષ્ટ્રમાં તળાવ પાસેના દેવલી ગામના વતની શ્રી બાલુભાઈએ ઘણા વર્ષોથી મુંબઈને ધંધાર્થે વતન બનાવ્યું છે. મુંબઈમાં મુજબ જેઠા મારકેટમાં કાપડના ધંધામાં ઘણી સારી પ્રગતિ તેઓ કરી શક્યા છે. તળાવ-દેવલી અને મુંબઈની કેળવણી અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં સારો એવો રસ લઈને શક્ય તેટલો સહકાર આપતાં રહ્યાં છે.

મહુવા દશાશ્રીમાળી મોડીંગમાં, કુંડલા દશાશ્રીમાળી મોડીંગમાં, કુંગર જાત્રાવયમાં, દેવલીની શાળામાં અને ઘણી ધાર્મિક જગ્યા-

ઓમાં તેમનું દાન ઝગકયું છે. દેવલી ગામે ભગવત શંકરની પ્રતિષ્ઠા વખતે મુંબઈથી રૂ. ૫૦૦૦)નો ફાળો કરાવી આપ્યો, ગામાયત વિકાસ કામોમાં રૂ. ૧૨૦૦)ની મદદ કરી. ઠાકરમંદિરમાં રૂ. ૧૦૦૦)ની ધાર્મિક દેવતાઓમાં સારી એવી રકમ આપી છે. ગરીબોને પ્રસંગોપાત અનાજ-કપડાની મદદ આપતા રહ્યાં છે. સ્વભાવે ખુબ જ આનંદી અને પરમજી છે. પોતે કમાય અને બીજાને કમાવી દેવાની ધગશ કાયમ રાખે છે. પોતે લાંબુ બણ્યા નથી, પણ લણુતા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર તેમની બહુ દયા રહેતી અને વિદ્યાર્થીઓ જ સમાજની ઉન્નતિનું ખરું મૂળ છે. તેમ જ તેઓ માને છે. સંપત્તિ આસુરી ન બનતા દૈવી અને તે માટેની કાળજી રાખે છે. સાદું જીવન. ઉત્તમ વિચારો અને તેમના હાથે વર્તિક્ષિત દાન દેવા પાછળ જખર આધ્યાત્મિક બળ લાગે છે સોનાના આભૂષણો નહિ પણ આજે તો દન એમના હાથના આભૂષણો બન્યા છે. આ મહાનુભાવ આપણા વદનના અધિકારી બન્યા છે.

સ્વ. નંદલાલ મોતીભાઈ મહેતા

સ્વ. શ્રી નંદલાલભાઈ મહેતા ભાવનગરજિલ્લાના ત્રાપજ ગામના વતની પણ ઘણા વર્ષોથી આ કુટુંબ ભાવનગર આવી વસ્યું છે. ત્રાપજ હાઈસ્કૂલના મુખ્ય દાતા તરીકે રહીને રૂ. ૨૫૦૦૦ની ઉદાર સખાવત જેમના નામે થઈ છે.

જૂનાગઢમાં સાર્વજનિક ધર્મશાળા અને એવા લોકોપયોગી કામો તેમના હાથે થયાં છે. નાના-મોટા ધાર્મિક કંડકારોમાં આ કુટુંબે હમેશાં મોખરે રહીને આત્મસંતોષ અનુભવ્યો છે.

શ્રી નંદલાલભાઈના સ્વર્ગવાસ પછી તેમના ધર્મપતિ શ્રી લલીતાબેન એજ પગદંડી પર ચાલી રહ્યા છે. નાનામેટા પુણ્યકારી પ્રસંગોએ સ્વ. શ્રી નંદલાલભાઈની સ્મૃતિમાં દાનનું ઝરણું વકાવતા રહ્યાં છે. સુરકા, મીઠીવીરડી, બ્રીકાથમ વિગેરે સ્થળે સારી એવી રકમ આપી છે.

શ્રી વાડીલાલ મગનલાલ વોરા

મુંબઈમાં તારાયંદ શામજીની પેઢીના સફળ સંચાલનમાં મોટાભાઈ શ્રી મનસુખભાઈ સાથે રહીને સફળ કામગીરી કરી રહ્યાં છે. મિલનસાર અને પેરોપકારી સ્વભાવ છે. પોતાની ધંધાદારી પ્રવૃત્તિઓ સાથે સમાજના ઉમદા ધ્યેયને બૂલ્યા નથી. સારા સદ્ગુહર્ય તરીકેની આતિથ્ય સત્કારની ભાવનાવાળા શ્રી વાડીલાલ ઘણી સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. વ્યાપારમાં પણ તેઓએ ઘણીજ બાહોશ વ્યક્તિ તરીકેની નામના મેળવી છે.

દોશી ચંપકલાલ તલકચંદ

મહુવામાં તેમના પિતાશ્રી તલકચંદભાઈ કાપડના અગ્રણી વ્યાપારી અને પોતે પટેલ મશીનરી સ્ટોર્સમાં પાર્ટનર છે. પોતે ખૂબ જ સેરાલાવી અને સામાજિક કાર્યોમાં આગળ પડતી વ્યવસ્થા મહુવા જૈન યુવક મંડળના સેક્રેટરી તરીકે દશ વર્ષ કામ કર્યું. સેક્રેટ ભાવનાથી બીજી ઘણી સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે.

શ્રી રાજભાઈ રણુભલભાઈ મોરી:—ઉના પાસે અમોદ્રાના વતની છે, પ્રગતીશીલ ખેડૂત છે. પોતાની વિશાળ ખેતીના કામકાજ સાથે ઘણાં વર્ષોથી જાહેરજીવન સાથે સંકળાયેલા છે. તાલુકા કૅંગ્રેસ કમિટીના પ્રમુખ તરીકે, સુગર ફેક્ટરીના પ્રમુખ તરીકે, ખેતી ઉત્પન્ન બજાર સમિતિના વાઈસ ચેરમેન તરીકે, લેન્ડ મોટોગેજ બેન્કના સભ્ય તરીકે, સંઘનક્ષેત્ર યોજના દેલવાડાના સભ્ય તરીકે, ઉના કેળવણી મંડળ, સાર્વજનિક છાત્રાલયમાં, સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘમાં, જિલ્લા લોકલ બોર્ડમાં અને જિલ્લા પંચાયતમાં સભ્ય તરીકે, શિક્ષણ સમિતિમાં, પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ જુનાગઢના સભ્ય તરીકે, કેશોદની ટી.બી. હોસ્પિટલમાં સભ્ય તરીકે વિગેરે અનેક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. તેમની કર્તવ્યપરાયણતા દાદ માંગી લેવી તેવા છે.

શ્રી અંબાશંકર વનમાળી પંડ્યા:—રાજુલા પાસે કોટડીના વતની છે. ૧૯૩૬થી જાહેરજીવનમાં પ્રવેશ. વડા-લાના મીડા સયાગ્રહમાં નાની વયમાં જ ઝંપલાવ્યું. ગણોત્સારો અને ગીરાસદારી પ્રશ્નોમાં આગળ પડતો રસ લીધો, સરપંચ અને સહ. મંડળીના પ્રમુખને નાતે ઘણું કામ કયું. વિદ્યમંત્રી સલાહકાર સમિતિમાં, જિલ્લા સહ. બેન્કમાં, રાજુલા સુપરવાઈઝીંગ યુનિયનમાં, તાલુકા પંચાયતની સહકાર કમિટિના ચેરમેનપદે, એલ. ટ્રેમ. બી. શાખા સમિતિના પ્રમુખ તરીકે, જિલ્લા કૅંગ્રેસના મંત્રી તરીકે, જિલ્લા ખરીદ વેચાણ સંઘ અને મધ્યસ્થ બેન્કમાં ડાયરેક્ટર તરીકે યશસ્વી કામગીરી બજાવી છે.

શ્રી બાલુભાઈ કાળીદાસ ગઢીઆ:—તાતણીયાના વતની અને ખાંભા તાલુકા પંચાયતના યશસ્વી સુકાની તરીકે એ વિભાગમાં જાણીતા અનેલા શ્રી ગઢીયાએ છેલ્લા પચીસ વર્ષથી જાહેરજીવનમાં પ્રવેશ કર્યો છે. રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં કામ કરેલું. સરકારની સસ્તા અનાજની દુકાનોના સંચાલનમાં લાંબો સમય કામ કર્યું તેનાથી પ્રસિદ્ધિ મળતી ગઈ. ૧૯૫૦થી સહકારી પ્રવૃત્તિમાં જોડાયા. પંદરથી વીશ સહકારી મંડળીઓ ચાલુ કરી. અમરેલી જિલ્લા ઔદ્યોગિક સંઘના પ્રમુખ તરીકે, સહકારી સંઘમાં ૩૫ પ્રમુખ તરીકે, ગુજરાત રાજ્ય ઔદ્યોગિક સંઘમાં સભ્ય તરીકે તાંતણી-ત્યાના સરપંચ તરીકે એ બધા દરબજે સમાજવાદી વિચારધારામાંથી યશસ્વી કામ કર્યું. નાની ઉંમરમાં ‘બાપા’ નું બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું. પોતાને હંમેશા અદના સેવક માન્યા છે. શ્રીમંતો પાસે કદી લાંબો હાથ કર્યો નથી. રાહત કમિટિઓમાં, શાળાઓના મકાનમાં, સંરક્ષણ ફંડોમાં, અનેક સામાજિક પ્રસંગોએ ઉમદા સેવા બજાવી છે.

શ્રી રઘુભાઈ ભુરાભાઈ સાવલીયા:—ખાંભા પાસે વીસાવદરના વતની છે, વ્યવસાયે ખેતી પણ આમ્યપ્રબંધના નિડર નેતા તરીકેના બધા જ લક્ષણો તેમનામાં જોવા

મળ્યાં છે. ૧૯૩૭ થી વડોદરા રાજ્ય પ્રજા મંડળમાં (જાહેરજીવનમાં) પ્રવેશ કર્યો, દુષ્કાળ રાહત સમિતિના સભ્ય તરીકે, નાની બચત કમિટિમાં અગ્રસ્થાને, લેન્ડમો-ટોગેજ બેન્ક શાખા સમિતિના પ્રમુખ તરીકે, કો-ઓપરેટીવ બેન્કના ડાયરેક્ટર તરીકે, ખેડૂત મંડળના મંત્રી તરીકે, યશસ્વી કામગીરી બજાવી છે. હરિજનો પ્રત્યે પૂરો સદ્ભાવ અને કોમવાદ પ્રત્યે પૂરી નફરત છે. તેમની પ્રતિભાને લઈ વીસા-વદર ગામમાં સંપ સહકારથી અને એક રાગથી કામ થાય છે. ૧૯૫૦થી સહકાર પ્રવૃત્તિના શ્રીગણેશ માંડ્યા. સ્વતંત્ર થયા પછી વડોદરા રાજ્યના અલગ વહીવટમાં તાલુકા સમિતિ, જિલ્લા સમિતિ અને પ્રદેશ સમિતિમાં તેમનું સ્થાન હતું. એન્ટીકરપ્શનના માનદ અધિકારી તરીકે. જિલ્લામાં ડી. ડી બોર્ડના પ્રતિનિધિ તરીકે, સહકારી બેન્ક, કૅંગ્રેસ કમિટિ તાલુકા પંચાયત વિગેરે અનેક ક્ષેત્રે તેમણે ધણાજ આદરપૂર્વક નિષ્ઠાથી કામ કર્યું છે.

શ્રી જયસિંહભાઈ સામતભાઈ પરમાર :-

સૌરાષ્ટ્રમાં સહકારી પ્રવૃત્તિને સાચા અર્થમાં સમજી સહર પાયા ઉપર મૂકનાર પ્રણેતા શ્રી જયસિંહભાઈ કોડીનારના વતની છે. અભ્યાસ પડતો મૂકી ૧૯૩૦ના ધોલેરા સત્યાગ્રહ થી જાહેરજીવનમાં પ્રવેશ કર્યો અને વખતોવખતી લોકલડોમાં અથ્ર ભાગ ભજવ્યો આ પ્રદેશમાં સહકારી પ્રવૃત્તિના મંડાણ પણ તેમના હાથે થયાં. સ્થાપિત હિતો સામેના સંઘર્ષ વચ્ચે પણ ધીરજથી લોકોને બહાર કાઢ્યા અને સહકારી ક્ષેત્રે એક પછી એક કદમ ઉઠાવ્યા. ૧૯૩૨માં કોડીનાર બેન્કમાં નોકરીથી એમની કારકીર્દી થરૂ થઈ. બેન્કીંગ યુનિયનના મુખ્ય મેનેજર સુધીની કામગીરી બજાવી. ૧૯૫૮ પછી આ વિભાગમાં સહકારી ધોરણે ખાંડ ઉદ્યોગ ઉભો કરવામાં દિલ દઈને કામ કર્યું. કોડીનાર ખાંડ ઉદ્યોગ બોર્ડમાં સભ્ય તરીકે, તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખ તરીકે, જિલ્લા ઉત્પાદક સમિતિના પ્રમુખ તરીકે, તાલુકા ખરીદ વેચાણ સંઘના પ્રમુખ તરીકે જિલ્લા કો-ઓપરેટીવ બેન્કના ડાયરેક્ટર તરીકે, એચી. પ્રો. માર્કેટ કમિટિના પ્રમુખ તરીકે, કોડીનાર ખેડૂત કો-ઓપરેટીવ સોસાયટીના પ્રમુખ તરીકે નોંધપાત્ર સેવાઓ આપી છે. જે વર્ષથી જે. પી. નું બીરુદ મળ્યું છે. કોડીનાર તાલુકા પશુસંવર્ધન નિધિ ફંડના ટ્રેઝરર તરીકે અને રાજ્યકક્ષાએ સીડઝ ફાર્મ કમિટિમાં તેમની સેવાઓ જાણીતી છે. સહકારી ક્ષેત્રે એક નવી ઓઇલ મીલ ઉભી કરીને ભારે સફળતા મેળવી છે. આ જિલ્લાનું ગૌરવ છે.

શ્રી મનુભાઈ પુરુષોત્તમદાસ ચંદ્રેસા

સૌમ્ય મૂર્તિ શ્રી મનુભાઈ વીરપુર (જલાબાપાનું) ના વતની છે. જાહેર જીવનના યશસ્વી કાર્યકર અને આમ્ય નેતા તરીકે ના બધા જ ગુણો તેમનામાં જોવા મળ્યાં છે. તેમનું

નિવાસ સ્થાન અરજદારો માટેનું આશિર્વાદસમું સ્થળ ગણાયું છે. સત્તર વયની નાની ઉંમરથી રાષ્ટ્રિયતાનો રંગ લાગ્યો શ્રી મગનભાઈ ચંદ્રેસા વખતોવખતની હડતોમાં ભાગ લેતા હતા. તેનાથી એ કૌટુંબિક સંસ્કારોનું સિંચન તેમને પણ થયું. રાજકોટની હડતથી એમની કારકિર્દીની શરૂઆત થઈ. સ્વયંસેવક તરીકે કામ કર્યું ગાંધીમય વિચારો અને આધ્યાત્મિક વાંચનના જળરા શોખીન છે. વીરપુરમાં પોતાના ઓઈલ મીલના ધંધાની સાથે સામાજિક સેવાઓ માં તેમનો મૂલ્યવાન ફાળો છે. પંચાયતની સ્થાપના અને તેના સરપંચ તરીકેની કામગીરી, જેતપુર તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખ તરીકે જિલ્લા સહકારી બેન્કમાં ડાયરેક્ટર તરીકે, જિલ્લા સહ સંઘમાં અને જિલ્લા પ્રકાશન સહકારી સંસ્થા માં સભ્ય તરીકે, તાલુકા ખરીદ વેચાણ સંઘમાં, વિગેરેમાં તેમની યશસ્વી સેવાઓ નોંધાયેલ છે. ૧૯૬૧-૬૨ના ફલડ વખતે રામકૃષ્ણ આશ્રમની સહાયથી આ તાલુકામાં જહેમત નું કામ કર્યું. હરિજનો અને ભાંગી કુટુંબોને જોઈતી મદદ અપાવી, જિલ્લા પંચાયતની યોજના અનુસાર આ તાલુકામાં ઘણું જ કામ કર્યું છે. દુષ્કાળ વખતે જેતપુર તાલુકામાં શ્રી ચંદ્રેસાએ રાત-દિવસ જોયા સિવાય જહેમત ઉઠાવીને જે કામગીરી કરી તે ખરેખર દાદ માંગી લ્યે તેવા છે. વિરપુરમાં એ દુઝેડ સુધીની બધી જ સવલતો જીભી થવા પામી છે. જે તેમને અને ટીમ સ્પીરીટથી કામ કરતાં તેમના મિત્રોની આભારી છે.

શ્રી રમણલાલ પ્રભુદાસ શાહ:-સોરઠના બહેરજીવન સાથે ૧૯૩૬ થી સંકળાયેલા અને વેરાવળમાં અગ્રણી ઉદ્યોગપતિ તરીકે બાણીતા થયેલા શ્રી રમણભાઈ અન્ડર ગ્રેન્ડયુએટ થયેલા છે. તેમના પિતાશ્રી વિશે સાડે સૌરાષ્ટ્ર પરિચિત છે. આખુએ કુટુંબ સંસ્કારી અને કેળવણી છે. રાજકોટ-સુરેન્દ્રનગર અને જુનાગઢ એ એમના બહેર જીવનકામ દરમિયાનના કાર્યક્ષેત્રો હરિજન પ્રવૃત્તિ અને દલિતોનું કામ કરવામાં મોખરે હતા. ઉચ્ચ વિચારો અને વાતાવરણ વચ્ચે તેમનો ઉછેર થયો. નવજીવન હરિજન બંધુ અને ગાંધીયન સાહિત્યના સતત વાંચનથી રાષ્ટ્રિયતાનો રંગ વધારે લાગતો ગયો. દક્ષિણ સિવાય દેશની અંદરના બધા જ ભાગોનું પરિભ્રમણ કર્યું છે. કસ્તુરબા મહિલા મંડળને આ કુટુંબ તરફથી સાડે એવું ડોનેશન મળ્યું છે. ૧૯૪૭ પછી સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય વખતે મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ તરીકે ૧૯૬૨ થી ૧૯૬૭ સુધી ધારાસભ્ય તરીકે કમીટીમાં કામ કર્યું છે.

શ્રી જયવંતસિંહ બોડેજા :- પૂ. નાનાભાઈ અને શ્રી મનુભાઈની લોકભારતી સંસ્થાના જુના કાર્યકર સર્વોદય વિચારધારાને વરેલા, કસાયેલા અને આયોજનની દૃષ્ટિએ સારી એવી વ્યવસ્થાશક્તિ ધરાવતા શ્રી બોડેજા મણાર સંઘનક્ષેત્ર યોજનાના સંચાલક છે. તળાબ વિભાગના ધણા

ગામડાઓમાં ખાદી અને આભોધોગની પ્રવૃત્તિને ગૂંજતી કરી છે. સહકારી પ્રવૃત્તિના વિસ્તૃત સંગઠન દ્વારા સંચાલન કરી રહ્યાં છે. તળાબના બહેરજીવન સાથે છેલ્લા ધણા સમયથી સંકળાયેલા છે. રાજકારણના ચાલુ પ્રવાહોથી પૂરા વાકેફ છે. ધણા જ વિચક્ષણ અને ભાવી નેતા તરીકેના લક્ષણો તેમનામાં જોવા મળ્યા છે.

દુલાભાઈ આતાભાઈ :-ભાદ્રોડના વતની અને સાત ગુજરાતી સુધીનો જ અભ્યાસ બહેરજીવે પંચાયત અને સહકારી પ્રવૃત્તિમાં ધણા વર્ષોથી પડ્યા છે પણ મુરખીઓ ને વિશ્વાસમાં લઈ ટીમસ્પીરીટથી કામ કરનારા યુવાન કાર્યકર છે. જિલ્લાલોકલબોર્ડના સભ્ય તરીકે, મહુવા ખ. વે. સંઘની કારોબારીમાં, પંચોળી આયર જ્ઞાતિની બોર્ડિંગ અને જ્ઞાતિના મંત્રી તરીકે, દુષ્કાળ વખતે સ્થાનિક મંત્રી તરીકે, મહુવા ખાદી બોર્ડની કમિટીમાં અને જેડુતોના જે તે પ્રશ્નોમાં સતત બાગૃત રહીને કામગીરી કરી છે. શ્રી દેવાયતભાઈ, આતાભાઈ અરસીભાઈ વિગેરે મુરખીઓને વિશ્વાસમાં લઈ કામ કરે છે.

શ્રી મગનલાલ સોમૈયા

મોરળીના બહેરજીવનના ઘડવૈયા, તાલુકા કોંગ્રેસના સુકાની, સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓના પ્રણેતા, રાજકીય અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓના અધિષ્ઠાતા, મોરળી મ્યુનિસિપાલિટીના નગરપતિ અને ખીજી અનેક સંસ્થાઓ માનવંતો હોદ્દો ધરાવતા શ્રી મગનભાઈ સોમૈયાની સેવાઓને લક્ષમાં લઈને ગુજરાત સરકારે તેમને જે. પી. નો ઇલ્કાબ આપ્યો નાનામાં નાના માણસને તેમની વાત સાંભળી-થઈ શકે તે બંધુ જ કરી છુટવા જેઓ હુમ્મેશા ઝંખતા રહ્યા છે. આતિથ્યસત્કારવાળા અને ઘણા જ પ્રેમાળ મુરખી તરીકે આ પંથકમાં તેમની સેવાઓ જનહૃદયમાં કાયમ માટે ચિરસ્મરણીય રહેશે.

શ્રી નવલભાઈ શાહ

એમનો જન્મ ૧૯૪૨માં ધંધુકામાં થયો હતો. નાની વયમાંથી જ બહેરજીવનો શોખ જાગેલો. અભ્યાસકાળ દરમિયાન, વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ, વ્યાયામ પ્રવૃત્તિ, અભ્યાસ વર્તુળો વગેરેમાં સારો એવો રસ લીધેલો. ધંધુકામાં એક વિદ્યાર્થી સંમેલન પણ યોજેલું. ૧૯૪૨ ની લોકક્રાંતિમાં દેશના યુવાન સંપૂર્ણતે જાગે તેવો ભાગ લીધો હતો.

શ્રી નવલભાઈ શાહે પોતાની કારકિર્દીની શરૂઆત શાળાના શિક્ષક તરીકે કરી હતી. સાથે સાથે હરિજન છાત્રાલયમાં પણ સમય આપતા હતા.

આ પછી ૧૯૫૪માં તેઓ ભાવનગરમાં આવીને રહ્યા અને ત્યારથી એટલે કે ચૌદ વર્ષથી આ જીલ્લાની એક યા ખીજી પ્રવૃત્તિ સાથે સતત સંકળાયેલા રહ્યા છે. પાંચેક

વર્ષ સૌરાષ્ટ્ર મધ્યસ્થ પંચાયત મંડળમાં સેવા આપી કૅંગ્રેસમાં સક્રિય કાર્યકર તરીકે જોડાયા. ત્યારપછી જીલ્લા વિકાસના માનદ મંત્રી તરીકે કામ કર્યું. પંચાયતીરાજ અમલમાં આવતાં આ જીલ્લાની શિક્ષણ સમિતિના ચેરમેન બન્યા. પોતે શિક્ષક તરીકે અનુભવ કરેલ હોય શિક્ષકોની મુશ્કેલી સારી રીતે સમજી શકતાં આ ઉપરાંત અમરગઢ ક્ષય નિવારણ હોસ્પિટલમાં પણ ત્રણ વર્ષ સુધી માનદ મંત્રી તરીકે કામ કરેલ.

૧૯૬૦માં અખીલ ભારત કૅંગ્રેસ સમિતિનું અધિવેશન ભાવનગરમાં મળ્યું હતું. આવા મોટા અધિવેશન સમયે કાર્યાલય મંત્રી તરીકે તેમણે જે કામ કર્યું ત્યારે જ એમની વ્યવસ્થા શક્તિનો સૌને પરિચય થયો. એમના એ કામની પ્રસંશા તો ગુજરાત સમિતિના મેમ્બરોએ પણ મુકત કંઠે કરી હતી. અત્યારે જીલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ છે.

શ્રી ટપુભાઈ ઉનડભાઈ :-

ખાંભા પાસે ડેડાણના વતની છે. ડેડાણની અ કાંધ સામાજિક પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલા છે. ડેડાણની સહકારી સંસ્થાના સુકાની છે. આસપાસના પંથકમાં તેમની હાક વાગે આનંદ તત્વોને ડામવા હોય કે માથાભારે વ્યક્તિઓ ની સાન કેડાણે લાવવાની હોય કે કોઈ પ્રસંગે ઘાડુપાડુઓ નો ભમ ઉભો થયો હોય, ત્યારે શ્રી ટપુભાઈની શક્તિનો પરિચય થયોજ હોય એ પંથકના રજેવાળ તરફ તેમનું આગવું સ્થાન છે. ચોરી લખાડી કરનારાઓ તેમનાથી દૂર ભાગે છે. પોતે ધાર્મિક વૃત્તિવાળા પણ છે. સેવા પૂજા વિગેરે તેનો નિત્યનો ક્રમ છે. સામાજિક કામોની પ્રગતિમાં આ કુટુંબનો ધણોજ અનન્ય ફાળો રહેલો છે.

શ્રી ચુનીલાલ ડી. વ્યાસ

શિહોરમાં પોતાની યશસ્વી કારકીર્દિથી પ્રસિદ્ધિ પામેલા શ્રી ચુનીલાલ ડી. વ્યાસને તાજેતરમાં ગુજરાત સરકારે જે.પી.નો માનવંતો ઇલકાળ આપ્યો છે. તદ્દન તટસ્થભાવે, નિડરપણે સિહોરના સામાજિક પ્રશ્નોમાં વર્ષો સુધી સ્ક્રિય પણે રસ લઈને સિહોરની પ્રજાના આશિર્વાદ પ્રાપ્ત કર્યા છે. ઔદિચ્ય જ્ઞાતિમાં તેમનું સાડું એવું માનવાન છે. કેમકે એકતા, હરિજન પ્રવૃત્તિ, ખાદી અને દારૂબંધી વગેરે અનેકવિધ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં મોખરે વેગ આપ્યો છે. ભૂતકાળમાં મુંબઈની જુદી જુદી કંપનીઓમાં કામ કર્યું. ઘણા માણસોના સંપર્કમાં આવ્યા-ઘણો અનુભવ મેળવ્યો. એ અનુભવનું મુલ્યવાન ભાથું આજની યુવાન પેઢીએ મેળવવા જેવું છે. કૅંગ્રેસના રાજકારણથી માંડીને નાનામાં નાના પ્રશ્ન અંગેની તેમની સતત જાગૃતિ અને ઉંડું જ્ઞાન ધરાવે છે. સિહોર અને જિલ્લાની કેળવણી વિષયનું તેમજ

ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં પણ તેમનું સાડું એવું પ્રદાન રહ્યું છે.

શ્રી આવચંદભાઈ ઉદાણી:-

મૂળવતન ખડાધાર હાલ ખાંભામાં સામાજિક સેવાઓ આપી રહ્યા છે. ખાંભા ગ્રામ પંચાયતમાં શિક્ષણસમિતિના ચેરમેન તરીકે કામ કરેલ છે, ખાંભામાં વેપારીમંડળના પ્રમુખ તરીકે, કેળવણીમંડળના ઉપપ્રમુખ તરીકે, ખાંભા તાલુકા કૅંગ્રેસ સમિતિના મંત્રી તરીકે, તાલુકા પંચાયતના ઉપપ્રમુખ તરીકે, એમ અનેક સ્થળે સેવા આપી રહ્યાં છે. જાહેર કાર્યકર તરીકે આગળ પડતું સ્થાન છે, હાઈસ્કુલમાં તેમજ અન્ય સંસ્થાઓમાં તેમનું દાન છે. જૈન ઉપાશ્રયમાં અને અન્ય ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં તેમનો સારો એવો ફાળો રહ્યો છે. તાલુકાના નાનામોટા કામમાં તેમની સમયશક્તિનો ભોગ આપી રહ્યા છે. આ પંથકમાં જાહેર કાર્યકર તરીકેનું તેમનું સાડું એવું વજન છે.

શ્રી ભાસ્કરભાઈ ઠાકર:-

મહુવ માં જૂદી જૂદી સહકારી સંસ્થાઓમાં આગળ પડતું સ્થાન ધરાવે છે, જનસંઘના મહુવા શાખાના સુકાની છે. તેમના પિતાએ પણ આઝાદીની લડતમાં અને મુંબઈના જાહેર જીવનમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. શ્રી ભાસ્કરભાઈ સાથીઓનું સાડું એવું જુથ ધરાવે છે.

શ્રી નારણભાઈ પ્રાગજીભાઈ પટેલ:-

ગારીયાધાર મહાલના પરવડી ગામમાં એક સામાન્ય ખેડૂત કુટુંબમાં તેમનો જન્મ થયો. ખેતીવાડી અને પશુ-પાલનના તેમના ચાલુ વ્યવસાયમાં સાધારણ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું પણ જાહેર કાર્યકર તરીકેના બીજા નાનપણથી રોપાયેલા હતા એટલે સમય જતાં તેમનું વ્યક્તિત્વ ખીલતું રહ્યું.

સ્વરાજ્યની વખતોવખતની લડતોમાં પૂ. શંભુદાદાની આગેવાની નીચે પ્રબળત જાગૃત કરી મહત્વનો ભાગ લીધો હતો. શારીરિક શ્રમ કરવામાં તેઓ શરમ અનુભવતા નથી. કૅંગ્રેસના કાર્યકર તરીકે ઘણા વર્ષોથી આ પંથકમાં તેમનું સાડું એવું માન છે. આજે તેઓ ગારીયાધાર તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખપદને શોભાવી રહ્યા છે. ગ્રામ્ય જનતાના અને ખાસ કરીને ખેડૂત જનતાના પ્રશ્નોનો એમને ખાસ રસ અને દિલચસ્પી હોવાથી જિલ્લાની ઘણી કમિટીઓમાં ખાસ રસ લઈને કામ કરી રહ્યાં છે.

સહકારી ક્ષેત્રે પણ તેમનું આગવું સ્થાન રહ્યું છે. તેમનો મિલનસાર સ્વભાવ, રમૂજ વૃત્તિ અને ખુલ્લા દિલની વાતચીતને પરિણામે ગારીયાધાર તાલુકામાં તેઓ સૌના સન્માનીય બની શક્યા છે. જનતાના દિલમાં તેમનું ઘણું મોટું સ્થાન છે. પ્રશ્નોને તેઓ ખૂબ ઝડપથી સમજી શકે

છે-જે સાચું લાગતું હોય તે કોઈની પણ શેઠ શરમ રાખ્યા વગર તેઓ રજૂ કરે છે. તેમના નિહર વક્તૃત્વ અને બ્રજાચાર સામેની તેમની સૂગને કારણે અપૂર્વ ચાહના મેળવી છે. તાલુકાના ગામડાઓમાં ગોડાઉનો, શાળાઓના મકાનો, રસ્તાઓ વિગેરેમાં ધ્યાન આપ્યું છે. લેન્ડ મોર્ટગેજિંગ બોર્ડિંગો, દુધકાળ રાહત કમિટીમાં અને ભૂત-કાળમાં મજૂર મહાજનમાં સાડે એવું કામ કર્યું છે.

શ્રી સુરભાઈ કાળુભાઈ વર.

સૌરાષ્ટ્રના બહાર જીવનના રાજકીય નકશા ઉપર એક નિષ્ઠાવાન ગરાસદાર તરીકેની ભાતીગળ સેવાની લાંબી કાર-કીર્દિ નજરે પડે છે. આખાખોલા અને સાચાખોલા, લોળા અને નેકદીલ આદમી તરીકે જેઓ જાણીતા છે. જેમની આતિથ્ય સત્કારની ભાવના અને ઉદાર મનોવૃત્તિ બૂલાતા નથી.

છેલ્લા પચીસ વર્ષથી વધુ સમયથી સેવાઓ બાબરીયા-વાડમાં પથરાયેલી પડી છે. ઘણુંજ ઉચ્ચશિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હોવા છતાં સાદગીભર્યું જીવન, ધાર્મિક ગ્રંથોનું વાંચન, અને ગ્રામ્ય વિકાસને અનુલક્ષીને કામ કરી રહ્યા છે.

પોતે રાજશાહીમાં ફર્સ્ટ ક્લાસ મેજિસ્ટ્રેટ હતા. નાગેશ્રી-ના વતની છે, પંચાયત અને સહકારી ક્ષેત્રે તેમનું સાડે એવું માર્ગદર્શન સૌને મળતું રહ્યું છે.

જુનાગઢની આરઝી હકુમત વખતે જીવસટોસટના પ્રસંગોમાંથી બહાર આવીને પ્રધાન તરીકેની યશસ્વી કામગીરી બજાવી હતી. જનસેવાનું કાર્ય ખાંડાની ધાર જેવું કઠીન હોઈને તેમાં નિસ્વાર્થ બુદ્ધિથી જે કાર્ય કરે છે તેને હમેશા યશ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમણે આ દૃષ્ટાંતથી પૂરવાર કરી આપ્યું. બહારબાહ તાલુકા ખ. વે. સંઘના પ્રમુખ તરીકે, નાગેશ્રી વિ. સહ. મંડળીના પ્રમુખ તરીકે, બરવાળા તાલુકામાં એક વખત ન્યાયધીશ તરીકે, સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય વખતે ધારાસભાના સભ્ય તરીકે, બંધારણ સભાના સભ્ય તરીકે, ૧૯૬૨ સુધી ગુજરાત ધારાસભાના સભ્ય તરીકે, અમરેલી જિલ્લા પંચાયતના ઉપપ્રમુખ તરીકે તેમની સેવાઓ બુલાય તેમ નથી.

તુલશીશ્યામ અને એવા ઘણા તીર્થધામે અને ધાર્મિક સ્થળો સાથે સંકળાયેલા છે. નાનામોટા ઝગડાઓમાં લવાદી તરીકે તેમની પસંદગી થતી રહી છે. રાજીલા પંથકમાં તેમની દોરવણી આશિર્વાદરૂપ બનેલ છે.

લોકસાહિત્યના પ્રખર અભ્યાસી છે. શોય અને સાહસની થોકબંધ વાતો તેમના મુખેથી સાંભળવી એ પણ એક હલાવો છે. તેમનો રોટલો ઉજળો છે કોઈ તેમને ત્યાંથી નિરાશ થયું નથી-ઘણા જ ખાહોશ, નમ્ર અને પરોપકારી

વ્યક્તિ તરીકેની સુંદર છાપ છે. સમાજ જીવનના ઘણાજ ક્ષેત્રોએ તેમણે એક યા ખીજી રીતે યશ કીર્તિ પ્રાપ્ત કર્યા છે-જિલ્લાની જુદી જુદી કમિટીઓમાં અને જુદી જુદી સંસ્થાઓમાં માન-મેલો અને ગૌરવ ઘણા ઉંચા રહ્યા છે.

શ્રી બાલુભાઈ મુળશંકર ત્રિવેદી

પાલીતાણા તાલુકા પંચાયતમાં સમાજ કલ્યાણ સમિ-તિના ચેરમેન તરીકે અને તાલુકા કોંગ્રેસ સમિતિના મંત્રી તરીકે જેઓ સેવા આપી રહ્યાં છે. ઘેટી ગામની પ્રત્યેક નાની મોટી પ્રવૃત્તિઓ તેમ વિકાસ અર્થે કરેલા આયોજ-નોમાં એમણે ઉંઠા રસ લઈ વિવિધ ક્ષેત્રના નિષ્ણાતોને ઘેટીને આંગણે નોતરી ગામની પ્રગતિ સાધવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. ઘેટી ગામના સરપંચ તરીકે, તાલુકા પંચાયતમાં કારોબારીના સભ્ય તરીકે, પાલીતાણા તા. સહ. ખ. વે. સંઘમાં બ્યા. ક. સભ્ય તરીકે, સહકારી મંડળી, દુધકાળ રાહત સમિતિ, કોંગ્રેસ ચુંટણી પ્રચાર સમિતિ વિગેરેમાં બેસી તેમની ફરજ પ્રસંગોપાત બજાવી છે. તેમની કાર્ય-શક્તિ અષ્ટ છે. જેટલી ત્વરાથી તેઓ વિચારે છે એટલી જ ત્વરાથી પોતાના વિચારોને અમલી બનાવવા પ્રયત્નો કરે છે.

શ્રી અમૃતલાલ સુખલાલ શાહ

ચોટીલાના ઝોનરરી મેજિસ્ટ્રેટ શ્રી અમૃતલાલ સુખલાલ શાહ ઘણા વર્ષોથી બહાર જીવનમાં પડેલા છે. ખાસ કરીને મૂંગા બનવરા પ્રત્યે ઘણીજ અનુકંપા ધરાવે છે. દુધકાળ અને એવા કપરા પ્રસંગોએ ગામોના ધાસચારા માટે અહિં તહીં દોડીને, ભારે પરિશ્રમ ઉઠાવી શ્રીમતોને વિશ્વાસમાં લઈ નાણાની વ્યવસ્થા ઉભી કરવાની પ્રયાસ શક્તિ ધરાવે છે. ચોટીલા મહાજન સંસ્થાના પ્રમુખ તરીકે, અમૃતનગર કો-ઓપરેટીવ હાઉસિંગ સોસાયટીના સ્થાપક તરીકે, સુરેન્દ્રનગર કો-ઓ બેન્કના વાઈસ ચેરમેન તરીકે કોંગ્રેસ સમિતિના પ્રમુખ તરીકે, તેમજ અનેકવિધ સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ સાતે સંકળાયેલા છે. હિન્દના ઘણા પ્રદેશોનું પરિજ્ઞાન કર્યું છે. ૧૯૪૩-૪૪માં બંગાળ છોડીને વતનમાં આવ્યા. પુત્ર પરિવાર ઘણાજ સુખી છે, ચોટીલાની પાંજરા-પોળ સંસ્થાના ગોસેવક તરીકેનું ખીરુદ પામ્યા છે.

શ્રી કેસરીસિંહ બોહલા સરવૈયા

પાલીતાણા તાલુકાના કંજરડા ગામે ગીરાસદાર કુટુંબમાં તેમનો જન્મ થયો. ખેતી એમનો મુખ્ય વ્યવસાય પણ સ્વરાજ્ય પછીની નવી હવાએ યુવાન હૈયાઓને જે આકર્ષ્યા તેમાં તેમનું પ્રગતિશીલ માનસ પણ નિષ્કીય થઈને બેસી રહે તેમ ન હતું. બહાર જીવનની દિશામાં તેમની શક્તિને પૂર્ણ રીતે ખીલવવાની ઘણી તકો મળતી રહી. આજે પાલીતાણા તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખપદે સેવા આપી રહ્યાં છે. ખેતી કે સહકારી ક્ષેત્ર પૂરતું તેમનું મર્યાદીત ક્ષેત્ર નથી.

સામાજિક પ્રવૃત્તિઓના ચાલુ અંગેમાં પડવા કરતા, એના નવા નવા અંગે વિકસાવવાનું ધ્યેય તેમણે અપનાવ્યું છે. છેલ્લા દશકામાં કેટલીક સહકારી સંસ્થાઓને હસ્તીમાં આણીને એમણે એ ધ્યેયસિદ્ધિ ૧૧ દિશામાં સારી જેવી અને અને સંગીન આગેફૂલ કરી છે.

પાલીતાણા તાલુકા ખરીદ વેચાણ સંઘમાં, કેંગ્રેસ કમિટિમાં, લેન્ડમોર્ટગેજિંગ એન્કમાં તેમજ તાલુકા અને જિલ્લાની અન્ય કમિટિઓમાં સેવા આપી છે. ભાવનગર જિલ્લા પંચાયત સમાજ કક્ષાણ શાળાના પ્રમુખ તરીકે રહીને જિલ્લાના હરિજનોનું અને પછાત વર્ગનું ઘણું કામ કર્યું છે. દુકાળ રાહત કમિટિ, માર્કેટીંગ યાર્ડ વિગેરે સંસ્થાઓમાં તેમનું આગવું સ્થાન છે. કંજરડા ગ્રામ પંચાયતના સરપંચ તરીકે રહીને ડૉ. એક લાખ ઉપરના કાળો પ્રજાશળા સામે કરેલ છે.

શ્રી મનજીભાઈ ગોવીંદભાઈ

વાંકાનેર શહેરના સામાજિક સવાલોમાં અદ્ભુત કામ કરી ભારે લોકચાહના મેળવનાર શ્રી મનજીભાઈ વાંકાનેરના બહાર જીવનનું ધનકતું હૃદય સમાન છે. વાંકાનેર તાલુકા કેંગ્રેસના પ્રમુખ અને ગુજરાત માર્કેટીંગ કમિટીના સભ્ય તરીકે ગૌરવસ્થામાં સ્થાન ધરાવે છે. વાંકાનેર મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ અને કામદાર સહકારી મંડળીના પ્રમુખ તરીકે તેમની વિશિષ્ટ સેવાઓ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. વાંકાનેરની શિક્ષણવિષયક, હોસ્પિટલ, સખાવતો ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિઓમાં આગેવાની ભર્યો ભાગ લેનાર શ્રી મનજીભાઈ એક કાપડ મીલમાં સર્વીસ કરતા હોવા છતાં શહેરની સામાજિક સંસ્થાઓના પ્રાણસમા છે. રાજ્યના અધિકારીઓ અને પ્રજા વચ્ચેના સુમેલભર્યા સંબંધો સ્થાપિત કરવામાં શ્રી મનજીભાઈનો હિસ્સો ધણો મોટો રહ્યો છે. વાંકાનેરની મહાજન સંસ્થામાં પણ તેમનું વજન પડે છે. સાંસ્કૃતિક પ્રકાશન પ્રવૃત્તિને પણ મોકળે મને જોઈએ તે પ્રોત્સાહક બળ આપ્યું છે શ્રી મનજીભાઈનું જીવન વિવિધલક્ષી છે, શહેરના એક મોલી તરીકે અવશ્ય સિદ્ધિ મેળવી છે તેના કરતા ઘણી જ વધારે તેમણે સંસ્કારક્ષેત્રમાં સેવા આપી છે. વ્યવહારિક અનેક કામગીરીના બોલો હોવા છતાં સમાજ સેવાનો એક પણ અવસર જવા દેતા નથી. વાંકાનેરની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં અનન્ય ભાવે રસ લેયે છે.

શ્રી. અમૃતલાલ જેઠાલાલ ખારોઃ મહેસાણા

૧૯૩૮માં શાળાકીય શિક્ષણનો ત્યાગ કરી એમણે વહેપારી ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો. તે સમયે સાધારણ પાયા પર આરંભ કર્યો. અને મુંબઈ, કરાંચી, હૈદરાબાદ ઇત્યાદી શહેરોમાં ખેડાણ કર્યું. છેવટે ૧૯૩૮માં મહેસાણા ખાતે સ્થાયી વહેપાર શરૂ કર્યો. ધીમે ધીમે ધંધામાં વિકાસ

સાધતા રહી ૧૯૫૭માં ગવર્નમેન્ટ કોન્ટ્રાક્ટર તરીકે કામ કરવા લાગ્યા.

સને ૧૦૪૨થી બહાર પ્રવૃત્તિમાં એમણે અંપલાવ્યું. એ માટે એમણે કેંગ્રેસ પક્ષને પસંદ કર્યો. પોતાના કાર્યથી લોકોનો પ્રેમ સંપાદન કરતા ગયા અને ૧૯૫૨માં મહેસાણા તાલુકા કેંગ્રેસના મંત્રી બન્યા.

૧૯૫૩થી ૧૯૬૦ સુધી મહેસાણા નગરપાલિકાના સભ્યપદ પર રહ્યા અને પોતાના સેવાક્ષેત્રને વિશાળ બનાવ્યું. આ સમય દરમિયાન તેઓ નગરપાલિકાની વિજળી કમીટીના ચેરમેન પણ હતા. મહેસાણા શહેર અને જિલ્લાની બહાર પ્રવૃત્તિમાં જેમ જેમ તેઓ ઊંડા ઊતરતા ગયા તેમ મજૂર પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે લગની લાગતી રહી. અને તેમાં વધુને વધુ રસ લેતા થયા. શ્રી. અમૃતલાલ વહેપારમાં સારી આમદાની કમાતા ગયા તેમજ ધનનો સદુપયોગ પણ કરતા રહ્યા છે. પ્રસંગોપાત કેળવણી, દેશદાઝ વગેરે કારણોસર યથાશક્ત દાન-મદદ પોતે કરતા રહે છે. અત્યાર સુધી એમણે જે ઉલ્લેખનીય દાન કર્યો છે તેની રકમ લગભગ આઠ હજાર જેટલી થવા બાક છે. એમાં નાનાં દાનનો સમાવેશ નથી. પોતાને કેળવણી પ્રત્યે વધુ રસ હોઈ લગભગ પાંચ હજારની રકમ તો એમણે મહેસાણાના સાર્વજનિક કેળવણી મંડળ અને ગુજરાતી શાળાના મકાન ફંડ માટે આપી છે.

શ્રી ભુરાજ લાખાજી

કચ્છ વાગડમાં ભીમાસરના વતની પણ ઘણા વર્ષોથી પાલીતાણાને વતન બનાવ્યું છે. સ્વ. જોરસિંહ કવિ સાથે રહીને નાની ઉંમરથી અદના સ્વયંસેવક તરીકે બહારકામોમાં સેવા આપી છે. જુનાગઢની આરઝી હકુમતમાં ભાગ લીધો હતો. ૧૯૪૨માં પાલીતાણામાં લાઠીચાર્જ થયો ત્યારે એક ધારી સત્તર લાઠીના ધા તેમણે જીલ્લા-અડીખમ ચોદાની માફક કરેગે ચા મરેગે આંદોલનમાં મહત્વનો ભાગ લીધો હતો.

શ્રી જાદવજીભાઈ ધનજીભાઈ પટેલ

ભાવનગર જિલ્લાના લાલપુરના વતની છે. પંચાયત અને સહકારી પ્રવૃત્તિમાં ઘણા વર્ષોથી સેવા આપી રહ્યાં છે. તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખ તરીકે છ વર્ષ સુધી સેવા આપી છે. લાલપુર સેવા સહકારી મંડળીના પ્રમુખ છે. બીજી ઘણી સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે.

શ્રી જેરાજ અવિચળ પટેલ

મોરળી પાસે જેતપુરના વતની છે. છેલ્લા પંદરવર્ષથી બહારજીવનમાં સક્રિય રીતે કામ કરી રહ્યાં છે. સ્વરાજ્ય પછી પંચાયત અને સહકારીક્ષેત્રે દેશે જે હરણશળ પ્રગતિ કરી છે. તેમાં તેઓ પણ આ બંને પ્રવૃત્તિમાં આગેવાની ભર્યો ભાગ લઈ રહ્યાં છે.

શ્રી બદવલાઈ રણછોડભાઈ પટેલ.

ગઢડા પાસે નિંગાળાના વતની શ્રી બદવલાઈની પ્રગતિશીલ ખેડૂત તરીકેની કારકીર્દિ ઉપરાંત પંચાયત અને સહકારી ક્ષેત્રે પણ આગેવાન કાર્યકર છે. તાલુકાની સમાજ કલ્યાણ સમિતિના ચેરમેનપદે, તાલુકા સંઘના પ્રમુખપદે, નાનીબચત, દુબકાળરાહત અને સહકારી પ્રવૃત્તિઓના સુકાની તરીકે ઘણાં વર્ષોથી કામ કરે છે. જ્ઞાતિની ધારાધારણ સભામાં મેમ્બર તરીકે અને અન્ય સામાજિક સેવાઓમાં હમેશા મોખરે રહ્યાં છે.

શ્રી પ્રાગજીભાઈ કાનજીભાઈ :-

ઈટવાયાના વતની શ્રી પ્રાગજીભાઈ કેંચિસના એક અદના સેવક તરીકે રહીને સહકારી ક્ષેત્રે ઉના તાલુકામાં નવાયુગની એક નવીજ હવા ઉભી કરી રહ્યાં છે. ઈટવાયા સહકારી મંડળીમાં, ઉના તાલુકા ખ. વે. સંઘમાં, ઉના ખાંડ ઉદ્યોગ મંડળીમાં, ગુજરાત જમીન વિકાસ બેન્કમાં, માર્કેટીંગ યાર્ડમાં અને સામાજિક સંસ્થાઓમાં રહીને સેવા આપી રહ્યાં છે. ખેતીનો પોતાનો વ્યવસાય છે.

શ્રી રણછોડદાસ કીકાભાઈ રૂપારેલ :-

મહુવાના વતની છે. કાશીવિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કરી શાસ્ત્રીની ઉપાધી પ્રાપ્ત કરેલ છે. ૧૯૪૨ની વિદ્યાર્થીસેનામાં અને તે પછી ૧૯૪૭માં જુનાગઢ આરઝીહકુમતમાં જોડાઈને નાનપણથી બહેરજીવનમાં પડેલા, રાજકીય પ્રવૃત્તિ અને સેવાવૃત્તિનો શોખ હોઈ રજુર અને ખેડૂત કલ્યાણની પ્રવૃત્તિમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા, મહુવા મ્યુનિસિપાલિટીમાં સભ્ય અને પ્રમુખ તરીકે રહી શહેરના વિકાસમાં સુંદર ફાળો આપ્યો છે. નાગરિકબોર્ડના પ્રમુખ તરીકે, મેડીકલ બોર્ડના ચેરમેન તરીકે અને મોર્ટ એડવાઈઝરી બોર્ડના સભ્ય તરીકે તેમની સેવાઓ બાણીતી છે. મહુવા કેળવણી સહાયક સમાજ, ગ્રામનિર્માણ સમાજ, સર્વોદય મકાન બાંધકામ સહ. મંડળીમાં સારો એવો રસ લેયે છે.

સૌરાષ્ટ્રના ઈમારની લાકડાના આગેવાન વ્યાપારી શ્રી કીકાભાઈ પ્રભુદાસ રૂપારેલના પુત્ર છે. તેમનું કુટુંબ ઘણુંજ કેળવાયેલું અને સુખી છે.

શ્રી નટવરલાલ સી. ઠાકોર

સાબરકાંઠા જિલ્લાના બાયડ ગામના વતની છે. બચપણથીજ રાજકારણનો રંગ લાગ્યો અને નાના મોટા કાર્યક્રમોમાં પોતાની શક્તિ પ્રદર્શિત કરતાં રહ્યાં જેના પરિણામે તેઓ ઇંડર સ્ટેટ પ્રબંધીય મંડળ બાયડ શાખાના પ્રમુખ તરીકે, બાયડ તાલુકા કોંગ્રેસ સમિતિના પ્રમુખ અને ગુ. પ્રા. સમિતિના ડેલીગેટ તરીકે, બાયડ તાલુકા સ્વતંત્રપક્ષના પ્રમુખ અને ડેલીગેટ તરીકે, બાયડ તાલુકા ખ. વે. સંઘના ચેરમેન તરીકે, બાયડ નાગરિક સહકારી શરાફી મંડળના

ચેરમેન તરીકે, બાયડ કેળવણી મંડળના મંત્રી તરીકે, મોડાસા, બાયડ માર્કેટ કમિટિના મેમ્બર તરીકે, સાબરકાંઠા જિલ્લા લોકલબોર્ડના મેમ્બર તરીકે, જિલ્લા વિકાસ મંડળના મેમ્બર તરીકે, અને ખીજી અનેક સંસ્થાઓને ભૂતકાળમાં સેવા આપી અને આજે પણ ચાલુ છે. આર્થિક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે પણ બહેરજીવનમાં ટકી શક્યા છે જે તેમની ભાવનાનો પરિચય કરાવે છે.

શ્રી દયાશંકર વિદ્યનાથ ત્રિવેદી

મહેસાણાના બહેર કાર્યકરોમાં પ્રથમ પંક્તિમાં જેમણે માન મેળવ્યું છે તે શ્રી દયાશંકરભાઈ ત્રિવેદી છેલ્લા ઘણા વર્ષોથી સમાજસેવાની પ્રવૃત્તિમાં પોતાના સમય શક્તિ ખરચી રહ્યાં છે. ૧૯૪૨ થી ૧૯૪૮ સુધી મહેસાણા તાલુકા પ્રબંધમંડળના મંત્રી તરીકે ઘણું યશસ્વી કામ કર્યું, મહેસાણા તાલુકા કોંગ્રેસના મંત્રી તરીકે છ વર્ષ, પરંતુ ૫૭ સુધી જિલ્લા કોંગ્રેસના મંત્રી તરીકે ૫૭ થી ૬૬ સુધી જિલ્લા વિકાસ મંડળના માનદ મંત્રી તરીકે અને કેટલોક સમય જિલ્લા કોંગ્રેસના ઉપપ્રમુખ તરીકે નોંધપાત્ર સેવા આપી છે.

૧૯૬૩ થી પંચાયતી રાજની શુભ શરૂઆત થતાં મહેસાણા તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખ તરીકે બીનહરીફ ચુંટાયા અને સાથીઓને વિશ્વાસમાં રાખી લોકસેવાની જ્યોતને જલતી રાખી-આ જિલ્લામાં સહકારીક્ષેત્રે પણ તમનાં એટલા જ હિસ્સો રહ્યો છે. મહેસાણા તાલુકા ખ. વે. સંઘના મંત્રી તરીકે, ચાર વર્ષ સતત જિલ્લા ખ. વે. સંઘના પ્રમુખ તરીકે, દૂધ ડેરીની સ્થાપનાથી કારોબારીના સભ્ય તરીકે, અને હાલ ઉપપ્રમુખ તરીકે, જમીન વિકાસ બેન્ક મહેસાણાના પ્રતિનિધિ તરીકે રહીને લોકપ્રિયતા ઉભી કરી છે. પોતાના વતન પીડામાં એ-ટુ-એડ સુધીની બધી જ સુવિધાઓ ઉભી કરવામાં ઘણો શ્રમ લઈને લાખ ઉપરાતના કામો કરાવ્યા છે. આખા હિન્દનો પ્રવાસ કર્યો છે અને ઘણો જ અનુભવ ધરાવે છે.

શ્રી રવજીભાઈ ભગવાનજીભાઈ પટેલ :-

માણાવદરના વતની છે. મેટ્રીક સુધીનું શિક્ષણ પામ્યા છે. સામાજિક કાર્યકર તરીકે અને સેવા ભાવી કર્મચારી તરીકેની સુંદર છાપને લઈ લોકપ્રિયતા મેળવતા રહ્યાં માણાવદર ગુમાસ્તામંડળના પ્રમુખ તરીકે, માણાવદર ટ્રાઈબલ એન્ડ ગ્રીડઝ મરચન્ટ એસોસિએશનના સેક્રેટરી તરીકે, ઇન્ડિયન ટેલીફોન ડીપાર્ટમેન્ટ કર્મચારીમંડળ માણાવદરના પ્રમુખ તરીકે માણાવદર નગરપાલીકાના ઉપસભાપતિ તરીકે તેમજ શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓમાં ખૂબજ રસ ધરાવે છે. બહેનો માટેની સીહુત્તરશાળા જોડીયામાં અને ભાઈઓ માટેની જીવનશાળા ગઢડામાં ઉપરની બન્ને શાળામાં કોઈપણ ભાઈબહેનની આર્થિક સ્થિતિ નબળી હોય તો સહાનુભૂતિ બતાવી પોતે ઘટતુ કરી આપે છે.

શ્રી રામસિંહભાઈ નારણભાઈ વાળા

શ્રી બીલેશ્વર ખાંડ ઉદ્યોગ સહકારી મંડળીના પ્રણેતા શ્રી રામસિંહભાઈ વાળા કોડીનાર તાલુકાના કડોદરા ગામના વતની છે. નાનપણથી જ રાષ્ટ્રીયતાના રંગે રંગાયેલા છે. સમાજસેવાના કામમાં તેમનું સાફ એવું પ્રદાન છે.

સ્વરાજ આવ્યા પછી સહકારીક્ષેત્રે જે શ્રીગણેશ મંડાયા તેમાં કોડીનાર તાલુકો મોખરે ગણાયો.

શરૂમાં પછાત ગણાતા કોડીનાર તાલુકાના ગરીબી તેમ જ દેવામાં સળડતા કૃષિકાર ભાઈઓની આર્થિક બાજુ સદ્દર બનાવી પરસ્પરની સહકારી ભાવનાથી યાંત્રિક ખેતી દ્વારા આર્થિક ઉત્તર સાધવા માટેના ઉદ્દેશ્યથી સહકારી ક્ષેત્રમાંથી રામસિંહભાઈએ પ્રવેશ કર્યો. જે વખતે સહકારી ભાવના પ્રત્યે ઉચ્ચ વર્ગના લોકોની સુગ, તેમ જ કૃષિકાર ભાઈઓની અજ્ઞાનતા બદલ ઘણી મોટી મુશ્કેલીઓ અને ઝંઝાવતોનો સામનો કરવો પડ્યો. પરંતુ જેમ જેમ સહકારી પ્રવૃત્તિના શુભ પરિણામો આવતા ગયા તેમ તેમ લોકોનું આકર્ષણ આ પ્રવૃત્તિ તરફ ખીલ્યું. પોતે એમ સ્પષ્ટ માને છે કે એકવાર સહકારી સાહસ ખેડી સહકારી સંદેશ નમૂનો ઉભો કરવામાં આવે તો લોકો ખૂબ જ પ્રમાણમાં આકર્ષાઈ છે.

શ્રી રામસિંહભાઈની મૃદુતા, કુશળતા અને પ્રશ્નોને પાર પાડવાની ધગશની સાથે તેમનામાં મહત્ત્વના રણકો પણ છે. તેઓ આધુનિક ભાવના અને આદર્શોને અપનાવતાં રહ્યાં છે. તેઓ ઘણી સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે જેવી કે-શ્રી બીલેશ્વર ખાંડ ઉદ્યોગ સહકારી મંડળી, શ્રી કોડીનાર તાલુકા કો-ઓપરેટીવ બેન્કીંગ યુનિયન, કોડીનાર તાલુકા સહ અરીઠ વેચાણ સંઘ, કોડીનાર તાલુકા કો-ઓપરેટીવ એન્ડ્રી. પ્રોડ્યુસ માર્કેટ કમિટી, કોડીનાર તાલુકા પંચાયત, શિક્ષણ સમિતિ, કડોદરા ટ્રાપ વિ. વિ. કા. સહ મંડળી, ગુજરાત રાજ્ય સહ. ખાંડ ઉદ્યોગ સંઘ, ગુજરાત વિદ્યુત મંડળ રાજકોટ સર્કલ, વિગેરે.

પોતે દૈનિક માને છે કે કાર્યકરોમાં ખંત, નિષ્ઠા અને પ્રમાણિકતા હોય તો સહકારી પ્રવૃત્તિ અવશ્ય સફળ થાય છે. કોડીનાર તાલુકામાં શ્રી રામસિંહભાઈનું માર્ગદર્શન ઘણું ઉપયોગી બની રહે છે.

શ્રી ગણપતભાઈ જેઠારામ ઠાકર

ખેડા જિલ્લાના કઠતાલ ગામના વતની હોઈ ધંધાથે છેલ્લા પચાસ વર્ષથી માલુ ગામને પોતાનું વતન બનાવ્યું છે. અને અહિં અનેકવિધ જનસેવાના તથા ગ્રામઉત્કર્ષના કામો કરી ગામની તેમ જ તાલુકાની જનતાનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો છે.

ગામના નાનામોટા સાર્વજનિક કામો જેવા કે ગ્રામ પંચાયત, સહકારી મંડળી, શાળા, પુસ્તકાલય, દેવમંદિર વિગેરે કામોમાં ઉમંગથી ભાગ લઈ જે ફરજ બજાવી છે તેનાથી ગામલોકોએ તેમનું બહુમાન કયું છે. તેમની અનેકવિધ બહેરસેવાની કદરૂપે ગુજરાત સરકારે તેમને જે.પી.નો ઇલ્કાળ આપ્યો અને યશકલગીમાં વધારો કર્યો. ખેતીવાડી ક્ષેત્રે પણ તેમનું સાફ એવું પ્રદાન રહ્યું છે. જે બદલ ગામલોકો ગૌરવ અનુભવે છે.

શ્રી ભાણુભાઈ ડોસલભાઈ

કડીયાળીના વતની અને રાજૂલા તાલુકા પંચાયતના સુધીની શ્રી ભાણુભાઈએ આરઝી હકુમતથી માંડીને બહેર જીવનની બધીજ પ્રવૃત્તિઓમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો છે. પંચાયત અને સહકારી ક્ષેત્રે તેમનું માર્ગદર્શન ઉપયોગી નિવડ્યું છે. દુષ્કાળરાહત સમિતિથી માંડીને જૂદી જૂદી કમિટીઓમાં માનવંતુ સ્થાન ધરાવે છે. આ જીવન કોંગ્રેસ કાર્યકર જ.

શ્રી હરશમ્ભુભાઈ હરજીવનદાસ દોશી

ઉનાના વતની છે ખેતી અને વ્યાપાર સાથે સંકળાયેલા છે છતાં બહેર જીવનમાં ઘણા વર્ષોથી રસ લઈ રહ્યાં છે. ઉના તાલુકા પંચાયતમાં સામાજિક કાર્યકર તરીકે, જિલ્લા પંચાયતના સભ્ય તરીકે, ઉના માર્કેટીંગ યાર્ડમાં સભ્ય તરીકે, ઉના પાંજરાપોળના ટ્રસ્ટી તરીકે, ઉના જૈન સંઘના ટ્રસ્ટી તરીકે, ઉના ગૃથ મંડળીના સભ્ય તરીકે, ચેમ્બર ઓફ કોમર્સના સભ્ય તરીકે, ભૂતકાળમાં મ્યુનિસિપાલિટીના કાઉન્સિલર તરીકેથી માંડીને સાર્વજનિક છાત્રાલયના સંચાલનમાં રસ લઈ રહ્યાં છે. ઘણી જ નાની ઉંમરથી વ્યાપારધંધાને અનુભવ મળતો જૈન પેઢીમાં અને નાના મોટા ફાંડાગાઓમાં હમેશા મોખરેજ હોય ઉનાના આગેવાન કાર્યકર તરીકે તેમનું સાફ એવું માન છે.

વિજયકુમાર સંઘવી

સમાજવાદી વિચારધારાને વરેલા અને કોંગ્રેસમાં દાખલ થયેલા નવા યુવાન લોહીમાં મહુવા તાલુકાના તરેડના વતની શ્રી વિજયકુમાર સંઘવી ઉત્સાહી યુવાન કાર્યકર છે. પંચાયત અને સહકારી ક્ષેત્રે નાનપણથી જ રસ લેતા-રાજકીય ક્ષેત્રે શ્રી જસુભાઈ, શ્રી છપ્પીલભાઈએ તેમને હુક આપી અને નિડર કાર્યકર તરીકે તેમનું વ્યક્તિત્વ નાની વયમાંજ ઉપસી આવ્યું. મહુવા તાલુકા પંચાયતની કારોબારીમાં, મહુવા ખ. વે. સંઘમાં, જિલ્લા સહ. બેન્કની મહુવા શાખામાં, કોંગ્રેસ સંસ્થાના સક્રિય આખાળોલા અને સ્પષ્ટ વક્તા તરીકે બાણીતા થયેલા છતાં ગરીબો તરફની પૂરી સહાનુભૂતિવાળા અને રાત દિવસ જોયા સિવાય અદમ્ય ઉત્સાહથી કામ કરનાર શ્રી વિજયકુમાર ચુંટણીઓની વ્યુહ રચનાના અચ્છા બાણીકાર છે.

શ્રી નારણભાઈ ગઢીયા

માંગરોળ પાસે શીલના વતની છે. ઘણા વર્ષોથી બહેર-જીવનમાં પડ્યા છે. જનસેવાની લગનીએ નાની ઉંમરથી લોકસંપર્ક અને પ્રશ્નોની ઉંડી સમજ ધરાવે છે. માંગરોળ તાલુકામાં તેમની લોકપ્રિયતાએ તેઓ ધારાસભ્ય તરીકેનો માનવંતો હોદ્દો ભોગવી રહ્યાં છે. ઘણી સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. પંચાયત અને સહકારી ક્ષેત્રે પણ તેમનું ઘણું મોટું પ્રદાન રહ્યું છે. નાનામોટા સામાજિક સવાલોમાં પોતાની બુદ્ધિશક્તિના તેમણે દર્શન કરાવ્યા. ઘણા જ મહેનતુ અને અન્યને ઉપયોગી બનતા રહ્યાં છે.

શ્રી નારણભાઈ ભગવાનભાઈ બારડ

કોડીનાર તાલુકાના દેવળી ગામના વતની છે. ૬ ગુજરાતી સુધીનોજ અભ્યાસ છતાં પણ કોડીનાર પંચકમાં કેળવણી, આરોગ્ય, અને સામાજિક ક્ષેત્રે જેમની સેવાઓ મહેકતી રહી છે. કોડીનાર તાલુકા ખાંડ ઉદ્યોગ સહકારી મંડળીના ડાયરેક્ટર, કોડીનાર તા. સ. ખ. સંઘના ડાયરેક્ટર, કોડીનાર તા. ખેતીવાડી બજાર સમિતિના ઉપપ્રમુખ, કોડીનાર તા. સહકારી બેંક યુનીયનના ડાયરેક્ટર કોડીનાર તાલુકા સર્વોદય મંડળના પ્રમુખ તેમજ દેવળી (વ. કા. સ. લી. ના ડાયરેક્ટર તથા જીલ્લા સહકારી બોર્ડના ડાયરેક્ટર, ઉપરોક્ત સંસ્થાઓમાં હાલમાં સ્થાન શોભાવીને ચશ્વે કામગીરી કરી રહ્યાં છે.

કોડીનાર તાલુકા કોંગ્રેસના મંત્રી તરીકે, ત્યાર પછી પ્રમુખ અને અમરેલી જિલ્લા કોંગ્રેસના મંત્રી તરીકે, તેમજ જિલ્લા સહકારી બોર્ડમાં ઉપપ્રમુખ તરીકે કાર્યકરેલ છે.

તેમની પ્રગતિમાં મુખ્ય ભાગ ભજનાર સ્વ. શ્રી ભગવાનભાઈ ભાભાભાઈ બારડ આ તાલુકાના નિસ્વાર્થ આગેવાન હતા. અને પ્રબળ કલ્યાણમાં રસ લીધા હતા. તેમજ જીલ્લાના મુક સેવક સ્વ. શ્રી બાળુભાઈ ભટ્ટ બળીયા વાળાએ સેવા કરવાની પ્રેરણા આપી, અને આજ તાલુકાની પ્રબળ સેવા કરવામાં પોતાની શક્તિ દિવસ રાત વાપરી રહ્યાં છે.

શ્રી દેવાયતભાઈ કાળુભાઈ વડ

નાગેશ્રી ગ્રામપંચાયતના સરપંચપદે પંદર વર્ષ સુધી કામ કરીને નારા એવા માન અને આદર મેળવ્યા છે. આમ તો પેઢીદરપેઢીથી તેમનું કુટુંબ એ વિભાગમાં આબરુદાર અને આગેવાન કક્ષાનું ગણાયું છે. બાબરિયાવાડના વિકાસ અને ઉત્થાન માટે આ કુટુંબનો મૂલ્યવાન ફાળો રહ્યો છે. જુનાગઢ પાકિસ્તાન સાથે જોડાવાનું નક્કી થયું ત્યારે તેમણે બાબરિયાવાડના ગરાસદારોની આગેવાની લઈને જુનાગઢ સામે બંડ પોકારેલું અને બાબરિયાવાડને જુનાગઢથી છુટું પાડવા સફળ ઝુંબેશ ઉપાડી તેમની

ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિથી જુનાગઢ ચોંકી ઉઠ્યું—આ લડતને દાખી દેવા પોલીસદમન લાદવામાં આવ્યું છતાં પણ પોલીસને થાપ આપી એક જ રાતમાં ઘોડા ઉપર ફરીને ચાલીશ ગામના ગીરાસદારોની સહીઓ લીધી અને આ અરજી ઉપરથી ભારત સરકારે બાબરિયાવાડનો સ્વતંત્ર પૂરાજ્ય તરીકેનો દરજ્જો સ્વીકારીને લડતને નમતું આપ્યું આ સિદ્ધિ નાનીસુની ન જ ગણાય.

પ્રચંડ વ્યક્તિત્વને જ આ બધું આભારી ગણી શકાય

બાબરિયા સ્થિતિ સુધારણા કામને પણ એટલો જ તેમણે સમય આપીને ઘણી મોટી સેવા બજાવી ખોટા રીતરીવાજો નાબુદ કરાવ્યા. નવા જમાના સાથે તાલબદ્ધ રીતે ચાલવા, કેળવણી ઉપર ખાસ ભાર મૂકવા, તન, મનથી કામ કરતા રહ્યાં છે. રાજકીયક્ષેત્રે ૧૯૬૧થી બેરોજગાર તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખ તરીકે રહીને ઉપરાંત તાલુકા અને જિલ્લાની જુદી જુદી કમિટીઓમાં રહીને સારું એવું કામ કર્યું છે.

બાબરિયાવાડમાં તેમનો માન મરતબો અને પ્રતિષ્ઠા સોળે કળાએ ખીલી ઉઠ્યા છે.

શ્રી વીરપુતભાઈ ત્રીભુવનદાસ મહેતા :-

માંગરોળના લોકસેવકશ્રી મહેતા ઉપકેટાના વતની અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સ્નાતક બનેલા છે. છેલ્લા ૩૮ વર્ષથી બાલશિક્ષણ ક્ષેત્રમાં એક ધારી રીતે કામ કરે છે. વચ્ચે પંદરેક વર્ષ બાલમંદિર સાથે બાલઅધ્યાપન મંદિર પણ ચલાવ્યું હતું. ખસે જોડલા બહેનોને બાલશિક્ષણની તાલીમ આપી આજે સોરાષ્ટ્રના ઘણા ગામોમાં આ બહેનો બાલશિક્ષણનું કામ કરી રહી છે. બાલશિક્ષણ ઉપરાંત વિદ્યાર્થી મંડળ, પુસ્તકાલય, હિન્દી પ્રચાર અને એવી બીજી અનેક વિધિ પ્રવૃત્તિઓમાં જીવન ગુલાઈ ગયેલું છે. વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ ઉપરાંત માંગરોળ તાલુકાની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્ર તેમની સંસ્થા બની ગઈ છે. અસ્પૃશ્યતા સિવાય બાકી ગ્રામોદ્યોગ પ્રચાર, સહકારી પ્રવૃત્તિ, વિકાસ કાર્ય, સહકારી અને બીજા સહકારી અનેક મંડળો અને સંઘો તેમના નેતૃત્વ નીચે ચાલી રહ્યાં છે. તેમની સેવાઓને લક્ષમાં રાખી ગુજરાત સહકારે જે પીનો ઇદિલાખ આપ્યો છે. નાનપણમાં રાષ્ટ્રીય આગેવાનો પાસે શિક્ષણ અને બહેર સેવાના કામોની દોરવણી મળી. ચળવળમાં ભાગ લીધો જેલયાત્રા ભોગવી ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સ્નાતકની પદવી મળ્યા પછી એક ધારા ૩૮ વર્ષથી બાલશિક્ષણમાં ખૂંવી ગયા છે. પોતાના જીવનમાં મીશનની સ્પીરીટથી કામ કરતા રહ્યાં છે, મીશનની ધૂનમાં સમગ્ર જીવન કઈ રીતે પસાર થયું તેનો પણ તેને કદી ખ્યાલ રહ્યો નથી તેમનું જીવન હંમેશા ધન નિરપેક્ષ રહ્યું છે.

શ્રી ભોવાનભાઈ ઠાકરશીભાઈ

માણાવદરના વતની છે. ત્રણ ગુજરાતીનોજ અભ્યાસ હેયાઉકલત અને સેવા ભાવનાથી માણાવદર નગરપંચાયતના સભાપતિ તરીકે સેવા આપી રહ્યાં છે. નાનામોટાના લેદભાવ વગર સૌની સાથે સમાનતાથી વર્તન રાખી શહેરના હિતને સાચવવા સતત પ્રયત્નશીલ રહ્યાં છે. તેમની સાદાઈ અને સરળતા પ્રશંસાને પાત્ર છે.

શ્રી ધીરજલાલ કુંવરજી શાહ:—

તળાબ તાલુકાના પરતાપરા ગામના વતની છે. નાની વયથીજ પંચાયત તથા સહકારી પ્રવૃત્તિમાં રસ હયે છે, પરતાપરા ગામના સરપંચ અને સહકારી મંડળોના પ્રમુખ તરીકે સુંદર કામગીરી બજાવી છે. પોતાના વહીવટ દરમ્યાન શાળા, સ્મશાન છાપરી, રસ્તાઓ વિગેરે કામો કરાવ્યા છે. પોતાને ત્યાં પ્રગતિશીલ ખેતી અને ખેતીના નવા નવા અખતરા કરી આજુબાજુના વિસ્તારમાં દાખલો ખેસાડ્યો છે તાલુકાક્ષેત્રે સમાજ કલ્યાણ કમિટિના ચેરમેન અને આરોગ્ય કમિટિના ચેરમેન તરીકે તેમની કાર્યદક્ષતા બાણીતા છે. ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં પણ એટલોજ રસ દાખવે છે. જાંઝમેરના જૈન મંદિરનો જિર્ણોદ્ધાર કરવામાં પૂરો રસ લીધો—શાન્તી-સ્નાત્ર તથા અઢાર અભિષેક કરવામાં રાત દિવસનો શ્રમ લઈ પ્રસંગને દીધાવ્યો હતો.

શ્રી શાંતલાલ કાનજીભાઈ મોદી

મોટા ખુંટવડાના વતની અને હાલ મહુવામાં કાપરનો વ્યાપાર કરતા શ્રી શાન્તુભાઈ મોદીએ ૧૯૪૨ ની ભારત છોડો આંદોલન વખતે જેલયાત્રા ભોગવી હતી, ગાંધીવિચાર દ્વારા લોકશાહી સમાજવાદની પ્રકીયા મુજબ લોકકલ્યાણની પ્રવૃત્તિની લગની લાગી—મહુવા તાલુકા આમનિર્માણ સમાજ, ખુંટવડા ગ્રામપંચાયત, યુવક મંડળ, તાલુકા પંચાયત, જિલ્લાપંચાયત, સહકારી પ્રવૃત્તિ વિગેરેમાં ઘણા વર્ષોથી આગળ પડતો ભાગ લઈ રહ્યાં છે.

શ્રી લક્ષ્મણસિંહ પૂંજભાઈ:—

કોડીનાર તાલુકાના દેવળી ગામના વતની છે, બી.એ., એલ.એલ. બી. એડવોકેટ થયેલા અને હિન્દી વિનીત—સેવક પાસ થયેલા શ્રી લક્ષ્મણસિંહભાઈ વકીલાતને ક્ષેત્રે કામ કરી રહ્યાં છે. કારડીઆ રાજપૂત સમાજના એક સામાન્ય ખેડૂત કુટુંબમાંથી સૌપ્રથમ એડવોકેટ બનનાર શ્રી લક્ષ્મણસિંહ તાલુકામાં કિસાનો અને મજદૂરોમાં જાગૃતિ લાવવા સતત પ્રયત્નશીલ રહ્યાં છે.

શ્રી ઓઘડભાઈ ભગવાનભાઈ બાવડ:—

કોડીનાર તાલુકાના દેવળી ગામના વતની છે. સામાન્ય અભ્યાસ, પણ આગેવાન પ્રગતિશીલ ખેડૂત છે. કોડીનાર સહકારી યુનિયન બેંકના ઉપપ્રમુખ તરીકે, દેવળી વિ. કા.

સહ. મંડળીના પ્રમુખ તરીકે, કોડીનાર ખરીદ વેચાણ સંઘના ડાયરેક્ટર તરીકે, અમરેલી જિલ્લા પંચાયતના સભ્ય તરીકે, અમરેલી જિલ્લા સહકારી સમિતિના પ્રમુખ તરીકે તેમની ઘણી મોટી યશસ્વી સેવાઓ આ જિલ્લામાં બાણીતી છે.

શ્રી જીવાભાઈ જેઠાભાઈ કેશવાલા

મૂળ દ્વારકાનું ઇતિહાસિક બીરુદ ધરાવતા વિસાવાડા તેમનું મૂળ વતન છે. અટંકી ખડતલ અને ખમીરવાળી મહેરકોમના સમગ્ર સદ્ગુણના પ્રતિક સમા શ્રી કેશવાલા થોડા ભણીને ખેતીમાં જોડાયા ૧૯૪૭માં જુનાગઢની આરઝી હકુમતમાં જંપલાવ્યું. પછી તે જાહેર જીવનમાં સોપાનો ચડતા ગયા. વિસાવાડા ગ્રામપંચાયતના સરપંચપદે બીન હરીફ ચુંટાયા ત્યારથી એમની કારકીર્દીનો પ્રારંભ થયો. ૧૯૫૭ થી દર સુધીમાં રૂપિયા બે લાખ રૂા. નો ફાળો કરી વિકાસના કામો કરાવી બીજા નંબરની પંચાયત તરીકે ત્રણ હજાર રૂપિયાનું ઇનામ મેળવવા સદ્ભાગી બન્યા દુષ્કાળના વખતમાં, ચીની આક્રમણ વખતે, અને બીજા અનેક પ્રસંગોએ ફંડફાળોમાં મોટી રકમ ઉભી કરીને જવલંત દેષાંતો પૂરા પાડ્યા છે. હોમગાર્ડઝ સહકારી પ્રવૃત્તિ અને અન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં તેમનું યશસ્વી પ્રદાન રહ્યું છે.

શ્રી કાન્તિલાલ ઇન્દરલાલ પટેલ

અધાર ગામે બાવીસ વર્ષ જેટલી નાની ઉંમરે તેઓશ્રી ગ્રામપંચાયતના સરપંચશ્રી તરીકે ચુંટાઈ આવ્યા. પાંચ પાંચ વર્ષની સુદૃઢ સુધી સરપંચશ્રી તરીકેની યશસ્વી કામગીરી બજાવી. ગામના વિકાસની અનેકવધ પ્રવૃત્તિઓ કરી.

અધાર ગ્રુપ કો. ઓ. કોટન જીનીંગ એન્ડ પ્રેર્સીંગ સોસાયટીનું સિજન રામપુરા મુકામે કચું અને તેનું મેનેજીંગ ડીરેક્ટર તરીકેનું સ્થાન સંભાળ્યું. આ સ્થાન ઉપર તેઓશ્રીએ આઠ વર્ષ સુધી સેવાઓ આપી સુંદર કામગીરી બજાવી છે. હાલમાં તેઓશ્રી આ સંસ્થાના ચેરમેન તરીકે ફરજ બજાવી રહ્યા છે. તેઓશ્રીની સહકારીક્ષેત્રે તાલુકાના એક અનુભવી માર્ગદર્શક અને યુવાન સહકારી કાર્યકર તરીકે ગણના થાય છે. પંચાયતી રાજ્યના પ્રારંભમાં તા. પં. ઉત્પાદન સમિતિના ચેરમેન તરીકેની મહત્વની ફરજ સંભાળી હતી. ખેતીવાડી ખાતાના નિષ્ણાત કર્મચારીઓ કરતાં પણ વિશેષ માહિતિ અને જ્ઞાનનું સંપાદન કરી પોતાના ઘરને જ બાણે ખેતીવાડીની પ્રયોગશાળા બનાવી મેળવેલા વ્યવહારીક અનુભવનો ખેડૂત સમાજમાં ખોળો ફેલાવો કરી ઉત્તમ માર્ગદર્શન આપ્યું છે. હાલમાં તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખશ્રી તરીકે છેલ્લા વર્ષથી બખે વખત સર્વાનુમતે તથા બીનહરીફ ચુંટાઈ આવી ઉજ્જવળ કારકીર્દીનું સોપાન સર કચું છે. તથા લોકપ્રિયતાની ઉત્તમ પ્રતિતિ કરાવી છે.

શ્રી રણછોડભાઈ શનાભાઈ સોલંકી

તેમનો જન્મ ક્ષત્રિયકોમમાં નડીયાદ તાલુકાના મહોલેલ ગામમાં થયો. સહકારીક્ષેત્રે સહકારી દુધમંડળીમાં સેક્રેટરી તરીકે ૧૯૫૨થી ૧૯૬૦ સુધી આકર્ષક કામ કર્યું. આણંદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં મ્યુ. કાઉન્સિલર તરીકે બે વખત ચુંટાયા. ૧૯૬૩ થી ૧૯૬૭ સુધી આણંદ તાલુકા કૌન્સિલ કમિટીના સેક્રેટરી તરીકે સેવા આપી. ૧૯૬૩ થી ૧૯૬૮ યોનરરી મેજસ્ટ્રેટ તરીકે કામ કર્યું-૧૯૬૮ પછી પણ સરકારે તેમને જ.પી. તરીકે ચાલુ રાખ્યા. ખેડા જિલ્લામાં ક્ષત્રિય સેવાસમાજની સંસ્થાના ઉપપ્રમુખપદે આણંદમાં ચાલતી સેવાસહકારી મંડળીના ચેરમેનપદે, તાલુકા કક્ષાએ મોટા ભાગની તમામ સંસ્થાઓમાં સભ્ય તરીકે, આણંદ તાલુકા કૌન્સિલ સમિતિ તરફથી જિલ્લાના ડેપીટીમેટ તરીકે એમ ઘણી જગ્યાએ તેમની સેવાઓ છે.

શ્રી પુરૂષોત્તમભાઈ જેરામભાઈ વડીયા

રાણુલા તાલુકાના ખારપાણના વતની છે. ચૌદ વર્ષ સુધી સરપંચપદે રહીને ઉજ્જવળ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. હજુ પણ સરપંચપદે ચાલુ છે. સહકારી ક્ષેત્રે અઢાર વર્ષથી કામગીરી શરૂ છે. કોટડી, કાતર તથા જાળકા મંડળીના સહકારી પ્રતિનિધિ તરીકે આજે ચાલુ છે.

૧૯૬૧થી રાણુલા તાલુકાના પ્રતિનિધિ તરીકે જિલ્લા પંચાયત મંડળમાં વહીવટી કમિટિમાં રહીને યશસ્વી સેવા બજાવી હતી. ૧૯૬૮થી ૧૯૬૯ સુધી તાલુકા પંચાયતમાં સમાજ કલ્યાણના ચેરમેનપદે રહીને લોકચાહના મેળવેલ છે. રાણુલા ખ. વે. સંઘમાં આઠ વર્ષ સુધી રહ્યાં. ૧૯૫૧ થી કૌન્સિલ સંસ્થાના કિયાશીલ સભ્ય તરીકે ચાલુ છે. તુલસીરમામના વહીવટમાં મહત્વનો હોદ્દો ધરાવે છે. મહંત શ્રીએ તેમને દેવન્યુ કાગળ ઉપર મુખતવારનામુ લખી આપ્યું છે કે જગ્યાના વહીવટમાં યોગ્ય નિષ્ણુય તેઓ લઈ શકે છે.

શ્રી પોલાભાઈ ભગવાનભાઈ ખારડ

સહકારી ક્ષેત્રે ઘણા વર્ષોની જેમની સેવાઓ પડી છે તે શ્રી પોલાભાઈ મીતીયાજના વતની છે. ગરીબ ખેડુત કુટુંબમાં તેમનો જન્મ અને ઉછેર થયો હોવાને કારણે સ્વયં પ્રેરણાથી અભ્યાસમાં ઉત્તરોત્તર આગળ વધવાની લગની લાગી. જૂનાગઢની બહાઉદીન કોલેજમાં ૧૯૫૭ માં હીસ્ટ્રી પોલીટીકસના વિષયો સાથે બી. એ. ની પરીક્ષા બીજા વર્ષમાં પસાર કરી. સહકારી પ્રવૃત્તિના વધુ શિક્ષણ અર્થે પૂના કો-ઓપરેટીવ ટ્રેઈનીંગ કોલેજમાં એક વર્ષનો કોર્સ કરી એચ. ડી. સી. માં તાલીમ લઈ બીજા વર્ગમાં પરીક્ષા પસાર કરી, કોડીનાર તાલુકામાં બેન્કીંગ યુનિયન જે નમૂનેદાર સહકારી સંસ્થા તરીકે ભારતભરમાં મશહુર છે તેના ચેરમેનપદે છેલ્લા દશવર્ષથી સતત યશસ્વી કામગીરી બજાવતા રહ્યાં છે. આધ્યાત્મિક વિચારોથી પૂરા રંગાયેલા છે-દેશના વિકાસમાં સહકારી પ્રવૃત્તિને તેઓ મહત્વનું સાધન ગણે છે.

શ્રી રજબઅલી વસાયા

ખેડાના પંચાયત અને સહકારી પ્રવૃત્તિના સુકાની નવયુવાન શ્રી રજબઅલી વસાયા ગ્રામવિકાસની અનેકવિધ યોજનાઓને સાકાર કરવાના મનોરથો અચળથી સેવતા રહ્યાં છે. સ્વ. વેણીભાઈની ગેરહાજરીનું સૌને ઉંડું દુઃખ હતું છતાં હૃદયમાં હામ ભીડી, સૌને સાથે રાખી આદર્શ ગામડું બનાવવા કમર કસી-મુંબઈનિવાસી દાનવીરો પાસેથી માતબર દાન મેળવી ખેડાના પાદરે આયુર્વેદિક દવાખાનું, પ્રસુતિગૃહ પાકા રસ્તાઓ, શાળાઓના વધુ ઓરડા, શિક્ષક ક્વાર્ટર્સ, ફેમીલી પ્લાનીંગ સેન્ટર વિગેરે કામો શરૂ કરાવ્યા. પાણી પુરવઠા યોજના, ઇલેક્ટ્રીસિટી વિ. જેવા કામોની યોજના તૈયાર કરાવી-ગામમાં સુલેહ સંપ જળવાય તેવાં અને સૌ સાથે મળી ગામાયત કામોમાં રસ લેવે તેવા સતત પ્રયત્નો કરી રહ્યાં છે.

શ્રી ભીમજી વાલજી ઠક્કર

કચ્છના જાહેરજીવનમાં શ્રી ભમજીભાઈ ઠક્કરનું સાડા એકું સ્થાન છે. સને ૧૯૬૦માં ખાવડા પંચાયતની સ્થાપના થઈ ત્યારથી આજસુધી સરપંચ તરીકે સેવા આપી રહ્યાં છે. સને ૧૯૬૩માં પંચાયતી રાજ્ય થતાં શ્રી ભૂજ તાલુકા શિક્ષણ સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે ચાર વર્ષ સુધી સેવાઓ આપી. સને ૧૯૬૭થી ભૂજ તાલુકા પંચાયતના ઉપપ્રમુખ તરીકે અને બીજી અનેક સંસ્થાઓમાં સેવા આપી રહ્યાં છે. ગુજરાત સરકાર તરફથી સને ૧૯૬૩થી યોનરરી મેજસ્ટ્રેટ તરીકે થયેલી નિમણૂક આજસુધી ચાલુ છે.

શ્રી કાન્તીલાલ હીરાલાલ શાહ

વડોદરા જિલ્લાના કરજણ ગામના શ્રી કા. હી. શાહનું નામ મોખરે છે. ગામની સામાજિક તથા શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે આપ વર્ષોથી સંકળાયેલા છે. ગામની સમૃદ્ધિ તથા આબાદીમાં તેમની સેવાઓનો નોંધપાત્ર ફાળો છે. પ્રાથમિક કક્ષાનું શિક્ષણ ધરાવતા હોવા છતાં પણ પોતાની હૈયાસૂઝ અને સાહસિક વૃત્તિથી તેઓ ઠીક ઠીક પ્રગતિ કરી શક્યા છે. હાલ ત્યાંની સુધારાઈના સલાહકાર છે. ગુજરાત સરકારે તેઓનું બહુમાન કરીને તેમને બીજાવર્ગના માનદ્વ ન્યાયાધીસની પદવી આપી છે.

શ્રી પ્રવિણચંદ્ર મ. મહેતા:-

પંચમહાલ જિલ્લાના લુણાવાડા તાલુકાના પાંડરવાડાના વતની શ્રી પ્રવિણચંદ્રભાઈ ૧૯૬૧ થી સંયુક્ત વેપારની શરૂઆત કરી. સાથે સાથે સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં પણ યથાશક્તિ ભાગ લેતા રહ્યાં. ૧૯૬૧ થી ૧૯૬૩ પાંડરવાડા નવચેતન યુવક મંડળના સેક્રેટરી તરીકે, ૬૩ થી ૬૫ તે મંડળના પ્રમુખ તરીકે-૧૯૬૫ થી પંચાયતમાં શિક્ષણ સમિતિના ચેરમેન તરીકે, ૬૬ થી સરપંચ તરીકે, તાલુકા પંચાયતની ઉપાદન સમિતિમાં, સહકાર અને નાના ઉદ્યોગ સમિતિમાં, ખાનપુર વિભાગ વિકાસ મંડળની સ્થાપનાથી માંડી મંત્રી તરીકેના વહીવટમાં અનન્ય સેવા બાણીતી છે.

શ્રી કનૈયાલાલ યશવંતરાય જોષી:-

ભરૂચ જિલ્લાના માલણપુર ગામમાં સુખી મનાતા શ્રી યશવંતરાય જોષીના ખેડૂત કુટુંબમાં તેઓનો જન્મ થયો. છોટાભાઈ પુરાણીના સંપર્કમાં આવતા ગામના સ્વયંસેવક બન્યા. સન ૧૯૩૬ માં સુખઈ વિદ્યાપીઠના ખેતીવાડીના સ્નાતક થઈ નોકરી ન સ્વીકારતા આપદાદાની ખેતી સંભાળી. રાષ્ટ્રીય ચળવળોમાં મોખરે રહ્યા. કેંગ્રેસ તથા સહકારી સંસ્થામાં સક્રિય રસ લીધો. ૧૯૫૧ માં માલણપુર ગ્રામ-પંચાયતની સ્થાપના કરી. ૧૯૪૯ માં સુખઈ રાજ્ય ખાર જમીન વિકાસ મંડળના સભ્ય થયા. ૧૯૫૫ માં સુખઈ સરકારે તથા ૧૯૬૦ પછી ગુજરાત સરકારે તેમને માનદ ન્યાયાધીશ નીમ્યા. ૧૯૬૨ અને ૧૯૬૭ માં ધારાસભ્ય, તાલુકા કેંગ્રેસમાં સક્રિય રસ લઈ પ્રજાની યથાશક્તિ સેવા કરી.

શ્રી પુરષોત્તમ ભવાનભાઈ પટેલ:-

જુનાગઢ જિલ્લાના 'ફાટસર' ગામમાં તેમનો જન્મ થયો હતો. પ્રાથમિક શિક્ષણ ચેળબા બાદ કૌટુંબિક પરિસ્થિતિને લીધે ઘરની ખેતી સંભાળી. કેંગ્રેસના જુના કાર્યકર છે. ગામ-તાલુકા અને જિલ્લાની પ્રજાની ઉમદા સેવા બબલી છે. ઉના તાલુકામાં ખાંડના કારખાનાના ડાયરેક્ટર તરીકે સફળ સંચાલન કર્યું હતું. ગામની સમસ્ત સામાજિક તથા રાજનૈતિક પ્રવૃત્તિઓમાં મહત્વનો ભાગ લીધો છે. તેઓની સેવાપરાયણતાથી પ્રભાવિત થઈ ગુજરાત સરકારે તેમને માનદ ન્યાયાધીશ બનાવ્યા છે.

શ્રી રત્નાસિંહ ગણપતસિંહ મહિડા

શ્રી રત્નાસિંહ મહિડાની જન્મભૂમિ સૂરત છે, પણ કર્મભૂમિ ભરૂચ છે. ઉત્સાહપૂર્વક માધ્યમિક શિક્ષણ લઈ કેલેન્જમાં જવાના સ્વપ્ને સેવતા. મહિડા નાણાંકીય અભાવને લીધે ઉચ્ચશિક્ષણ ન પામી શક્યા. કેટલોક સમય રાજપીપળા રાજ્ય કુમારના સચિવ તરીકે કામ કર્યું પણ દિવાન સાથે સંઘર્ષ થતાં રાજનામું આપી દીધું હતું. શિક્ષકનો તેમનો આત્મા કકળી ઉઠ્યો. તેમણે સ્વતંત્રપણે બાલમંદિર શરૂ કર્યું, ને ટ્યુશન કરી જીવંતને નવી દિશામાં વાળી. ૧૯૪૨થી બહેરજીવનો આરંભ થયો ત્યારે મુસલમાનો બિલઆદિવાસીઓની સ્ત્રીઓને વટલાવવાની પ્રવૃત્તિ કરતા હતા. જેનો રાજ્ય સામે થઈ તીવ્ર વિરોધ કર્યો. જાતિમાં પણ સામાજિક સુધારાનો નાદ જગવ્યો. સુધારા માટે કેટલાક નાટકો લખ્યા તેમજ સફળતાપૂર્વક ભજવ્યા પણ ખરા. ૧૯૪૬ માં માડી ડાહ્યાભાઈ નાકના નેતૃત્વ નીચે લીલ સેવાસંઘની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લીધી. ખેડૂતોને પણ ગણેતધારાજ મહત્વ સમજાવ્યું. ગરીબ છાત્રો માટે ભણવાની ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરી. શિક્ષણક્ષેત્ર બાલમંદિરથી માંડી રાજપીપળામાં આટલું કેલેન્જ તથા વિજ્ઞાન કેલેન્જ પણ ખેડી પ્રજાની ઉચ્ચ શિક્ષણની ભૂખ

સંતોષવા ભગીરથ પ્રયત્નો આદર્યા અને પોતાને સ્કી ગયેલો વસવસો (ઉચ્ચશિક્ષણક્ષેત્ર) આ રીતે પૂરો કર્યો તેઓ દાક્ષણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના સેનેટ તથા સિન્ડિકેટના સભ્ય છે. નાંદોદ તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખ થઈ પોતાની લોકપ્રિયતા પૂરવાર કરી. ચિકિત્સાલયો શરૂ કરી પ્રજાના આયોગ્યને સુધાર્યું. છેલ્લે નર્મદારેલ સંકટમાં પણ અચૂક પુરુષાર્થો દ્વારા પ્રજાની ચાહના સ્થાયી કરી. શ્રી મહિડાની સેવાપરાયણ મનોવૃત્તિએ ભરૂચ જિલ્લાના વિકાસ સાધવામાં અગ્રગણ્ય ફાળો આપ્યો છે.

શ્રી ગોકળદાસ કરસનદાસ મહેતા:-

ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર તથા સુખઈની શિક્ષણિક સંસ્થાઓમાં ગુજરાતી ભાષા તથા અન્ય ભાષા અને ગણિતના મહાનશિક્ષક તરીકે શ્રી મહેતા મહત્વની સેવા બબલી ચૂક્યા છે. તેઓ આચાર્ય તથા શિક્ષકજ નથી એક અગ્રણ્ય અદબી પણ છે. તેમણે ધાર્મિક ગ્રંથોને લોકોની ભાષામાં ઉતારવાના આશયથી ગીતાં ને ગજલના ઢાળમાં લખી છે. સંસ્કૃતમાં પણ કાવ્યો અને ગ્રંથો લખ્યા છે. તેમણે છેલ્લા ચાર દાયકાથી શિક્ષણક્ષેત્રે પોતાની અમૂલ્ય સેવા આપી છે. માંખીજીના જીવનને સંસ્કૃતિ શ્લોકાના માધ્યમ દ્વારા રજૂ કરવાનો તેમણે મહાન પ્રયત્ન આદર્યો છે. હાલ તેઓ શ્રીમદ્ ભાગવત કથાનો ગ્રંથ હરિગીત છંદમાં ગુજરાતીમાં ઉતારી રહ્યા છે. મહાન શિક્ષક વિદ્વાન તથા લેખક હતા કે તેમણે જીવનને ઉજ્જવળ બનાવ્યું છે.

શ્રી દુદાભાઈ કુંભાભાઈ

કોડીનાર તાલુકામાં કારડીયા રાજપૂત કુટુંબો ધણી મોટી સંખ્યામાં વસે છે અને ખેતીના પ્રામાણિક વ્યવસાયમાં પડેલા છે. તેમનો આતિથ્ય સત્કાર અને સાધુસંતો તરફનો ભક્તિભાવ અસ્ખલિત વહેતો રહે છે. પોતાની આગવી સૂઝ અને દીર્ઘદષ્ટિને કારણે કારડીયા રાજપૂત બંધુ એસોસીએશનના પ્રમુખ તરીકે, કોડીનાર બેન્કીંગ યુનીયનના ડાયરેક્ટર તરીકે, તાલુકા ખરીદ વેચાણ સંઘના ડાયરેક્ટર તરીકે, સરખડી સેવા સહકારી મંડળીના પ્રમુખ તરીકે અને બીજી ઘણી સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે.

શ્રી નાનજીભાઈ માવજીભાઈ વ્યાસ

શ્રી નાનજીભાઈ નાનાબદરા પીત સહકારી મંડળીના પ્રમુખ તથા નાનાબદરા સેવાસહકારી પ્રમુખ, મહુવા માર્કેટીંગયાર્ડના સભ્ય, જમીન વિકાસ બેન્ક મહુવા શાખાના સભ્ય, નાનાબદરા પંચાયતના સભ્ય, તાલુકા પંચાયતમાં કાર્યકર તરીકે, તથા તાલુકા સમાજ કલ્યાણ સમિતિના ચેરમેન તરીકે કામ કર્યું છે. ભાવનગર ગ્રામ સુધારણા ફંડમાં સભ્ય તરીકે, તેમજ જ્ઞાતિના મંત્રી તરીકે કામ કરી રહ્યાં છે.

શ્રી નરસિંહ હિંમતસિંહ ચૌહાણ

તેઓ છોટા ઉદેપુર નગર પંચાયતના સભાપતિ છે. ત્યાંની લાયન્સ કલબના પ્રમુખ છે. હાલ ખેતીવાડીનું કામ કરે છે. આ વર્ષે તેમને ગુજરાત સરકાર તરફથી માનદ મેલિટ્રેટની પદવી એનાયત કરવામાં આવી છે.

શ્રી નારણજી વસનજી દેસાઈ

વલસાડ જિલ્લાની આગેવાન વ્યક્તિમાં શ્રી નારણભાઈની ગણના થાય છે. વાપી તથા પારડીની અનેક સરકારી, અર્ધ સરકારી તથા બિન સહકારી સંસ્થાઓ સાથે તેઓ ઘણા વર્ષોથી સંકળાયેલા છે. વાપીના ગ્રામપંચાયતના માજી સરપંચ તરીકે ૨૩ વર્ષથી સેવા આપી છે. ગુજરાત સરકારે તેમને માનદ ન્યાયાધીશ નીમ્યા છે. ૧૯૪૨માં 'હિંદ છોડો' ની લડતના ઠરાવના ઘડવૈયા તરીકે સુરતમાં તેમણે આગળ પડતો ભાગ ભજવેલ.

શ્રી મોહનલાલ ખેતશીભાઈ પરીખ

બનાસકાંઠા જિલ્લાના થરાદગામને વિકસાવવામાં શ્રી મોહનભાઈનો ફાળો અત્યંત મહત્વનો છે. થરાદની સામાજિક તથા સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં તેમણે સક્રિય રમ લીધો છે. જુદા જુદા વ્યવસાયનો એમને સારો અનુભવ છે. થરાદમાં લોકોપયોગી કામો કરી જનતાની સારી ચાહના મેળવી છે. ગુજરાત સરકારે તેમને માનદ ન્યાયાધીશની પદવી આપી છે. અમદાવાદ અને થરાદ જોડતા ધોરીમાર્ગ ઉપર વાહન વ્યવહારનો પ્રશ્ન ઉકેલી પ્રજાના વિકાસમાં સારો એવો ફાળો આપ્યો છે.

શ્રી ચીમનભાઈ પરસોતમ પટેલ

ચીમનભાઈનો જન્મ વલસાડ જિલ્લાના રાનકુવાગામમાં આદિવાસી કુટુંબમાં થયો હતો. સન ૧૯૪૫ માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીની બી. એ.ની ઉપાધિ મેળવી અભ્યાસકાળ દરમિયાન શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી જેવા પ્રખર સાક્ષરનો પ્રેમ સંપાદિત કર્યો. સુરતના અવાવલ વિદ્યાર્થી આશ્રમમાં રહી વિદ્યાકાળ દરમિયાન જીવનના વિકાસ માટે અનિવાર્ય સેવા સદ્ગુણો અને સત્યાચારિત્ર્યનું પાથેય ખાંધ્યું. સંજોગોના કપરા દબાણ હેઠળ બ્રિટીશ રાજ્યની નોકરી સ્વીકારી પણ પછાત કોમના હોવાથી અન્યાયનો ભોગ બનતા રહ્યા. આની સ્વમાન ખાતર નોકરીને, તિલાંજલી આપી કુટુંબી જનોનાં મેણાં ટોણાં સહનકરી લીધા પણ સ્વમાનભેર પોતાના સમાજની નિઃસ્વાર્થ સેવા કરવાનું વ્રત ચાલુ રાખ્યું. ૧૯૫૧માં પ્રજા સમાજવાદી પક્ષમાં જોડાયા પણ જ્યારે કોંગ્રેસે લોકશાહી સમાજવાદના સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યા ત્યારે તેઓ કોંગ્રેસમાં જોડાયા ત્યારથી આજદિન સુધી ગામમાં તાલુકામાં તથા જિલ્લામાં કોંગ્રેસની ટીકીટ ઉપર વિજયી બની પ્રજાની સેવા કરી. ૧૯૬૮થી તેઓ માનદ મેલિટ્રેટ તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે. રૂડવેલ વિભાગના કેળવણી

મંડળના મંત્રી તરીકે પણ સેવા આપી છે. તેઓ સન ૧૯૫૮થી મહાદેવ દેસાઈ સ્મારક ટ્રસ્ટ, નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદના વેતનધારી સેવક છે.

શ્રી ધીરજીલાલ મોહનલાલ શેઠ:-

ભરૂચ જિલ્લાના હાંસોટ ગામના રાષ્ટ્રભક્તિના રંગે રંગાયેલા શ્રી ધીરજીલાલ શેઠ ગુજરાતના પ્રખર દેશભક્ત શ્રી અંબુભાઈ પુરાણીના હાથ નીચે ઘડાયેલા ઉત્સાહી અને ધગશવાળા કાર્યકર છે. સન ૧૯૩૦ તથા ૧૯૪૨ની રાષ્ટ્રીય ચળવળોમાં તેમણે આગળ પડતો ભાગ લઈ બ્રિટીશ સરકારની ખફગી વહોરી લેવામાં હુર્ષ અને ગર્વ અનુભવ્યા હતા. ઢાંડીકૃત્ય પછી તેઓ કોંગ્રેસના સક્રિય કાર્યકર થયા. તેમણે કોંગ્રેસના મહાલના કામમાં થતી સહકારી પ્રવૃત્તિઓમાં પણ આગળ પડતો ભાગ ભજવ્યો હતો. સન ૧૯૨૧ થી સહકારી ગ્રામ્ય મંડળો સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલા છે. સહકારી મંડળોમાં કપાસના ઉત્તમ જાતના બી, વાવેતર તથા ખેતીનું કામ કરો બચી જાતિનું રૂ પેદા કરી ખેડૂતોને આબાદ બનાવ્યા.

શ્રી ગોકળદાસ ચુનીલાલ પટેલ:-

વડોદરા જિલ્લાના ચેલામલી ગામના પ્રતિષ્ઠિત આગેવાન છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ લીધું છે. છોટા ઉદેપુરમાં પ્રજા સેવા સંઘના મંત્રી હતા. જંબુગામ તાલુકા તથા વડોદરા જિલ્લા પંચાયતના અગ્રગણ્ય કાર્યકર હતા. જમીન વિકાસ બેંક ઉત્પાદન સમિતિ, સહકારી મંડળી વગેરે પ્રવૃત્તિઓમાં નોંધપાત્ર સેવા કરી છે. ખેતીમાં ખૂબ રસ છે. ૧૯૬૫થી આજ દિન સુધી સરકારે માનદ મેલિટ્રેટ બનાવ્યા છે.

નાગરદાસ ગાંધી

ભાવનગર જિલ્લાના ઢસા ગામમાં પૂ. સ્વ. શ્રી દરબાર સાહેબની પ્રેરણાએ જીવનમાં વિકાસના બીજ વાવ્યા, નાનપણથી તેમણે રાષ્ટ્રીયતાની જ લેખ લીધી હતી. તેથી જ રાજકારણ કરતાં સ્વનાત્મક પ્રવૃત્તિને વધુ મહત્વની ગણી જીવનમાં અપનાવી લીધી.

સન ૧૯૪૫ તથા ૧૯૪૬માં તેઓ પૂજ્ય મહાત્માજીનું સાનિધ્ય મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા સેવાશ્રમમાં પૂજ્ય બાપુના નજીક આવી જીવનને નવી જ દિશામાં વાળ્યું. રાષ્ટ્રીય અને સ્વનાત્મક પ્રવૃત્તિના માધ્યમ દ્વારા આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં કેવી રીતે જઈ શકાય તે પૂજ્ય બાપુના જીવનમાંથી શીખ્યા. શ્રામદક્ષિણામૂર્તિ આંબલામાં પણ સેવા કરી સર્વોદયના પૂજ્ય બાપુના સિદ્ધાંત તેમને અવિચલ શ્રદ્ધા છે. ખાદીઆંદોગ, ખાલપ્રવૃત્તિ, સહકારીક્ષેત્ર, ખેતી ગોપાલન તથા અન્ય સ્વનાત્મક કાર્ય કરી શ્રામજીવનમાં જીવનના દિવસો સુખેથી પસાર કરી રહ્યા છે.

શ્રી છોટુભાઈ મહેતા

અમરાવાદ હાઈસ્કૂલમાં વર્ષોની એકધારી કામગીરી અને અનુભવને કારણે તેમણે આ હાઈસ્કૂલને ગુજરાતભરની અન્ય મોટી અને અદ્યતન મણાય તેવી હાઈસ્કૂલની હરેળમાં પહોંચાડી છે. ગામડાના લોકોને અદ્યતન અપવા ગામડે ગામડે શાળાઓ ઉભી કરી તે માટે ફાળો મેળવ્યો અને શાળાઓ શરૂ કરાવી. આદર્શમય અને સંયમી જીવનશી અનેક લોકો સંસ્થાઓ તેમના તરફ આકર્ષાઈ. મુજબમાં સાગ પગાની લલચાવનારી નોકરી માટેની માગણીઓ થઈ. પણ પરિત્ર જીવન અને આદર્શ વ્યક્તિ તરીકે અને સાથે સાથે ખાસ કરીને લોકોની સેવા કરવાની તક મળે એ હેતુ માટે ઉપર કન તમામ માગણીઓ હોદ્દાઓની તક જતી કરી. અન્ય અનેક સંસ્થાઓની જુદીજુદી રીતે જવાબદારી તેમની ઉપર રહી છે.

શ્રી જોરલિલ કવિ

સાત ગુજરાતી સુધીનો અભ્યાસ, લઘુપણથી ધર્મ અને આધ્યાત્મિકતા તરફ સહેજ રીતે વલણ હોવાથી એક જૈન મુનિ સાથે એક વર્ષ સુધી કહેર દેવદમન કરીને રહ્યાં. પાછળથી વટવાજુના ફૂલચંદ્રભાઈને મળ્યા અને તેમના સહવાસથી મહત્તમ ગાંધીજીના પરિચયમાં આવ્યા. એ પછી સત્યાગ્રહની લડતમાં તેમના પતિ સાથે જોડાયા. તેમણે ખાખરેચી, લીંબડી, રાજકોટ, ધ્રાણ અને વિરમગામ સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધો હતો. અને સાખરમની જેલમાં, ચરવડા જેલ, વસાપુર, રાજકોટ, ધ્રાં ધ્રા અને પાલીતાણાની જેલમાં સાતેક વર્ષ ગાળ્યા હતા. ૧૯૪૪માં માનવ રાહત મંડળની સ્થાપના કરી હતી. હજારો રૂપિયાનો ફાળો કરી દુકાળ વખતે સરતા અનાજની દુકાનો ખોલી હતી. તેમણે કન્યાશાળા, લોકશાળા બહાર પુસ્તકાલય, વાંચનાલય, શ્રમશિબીરો, શ્રીમશિબીરો વગેરેમાં એમની સેવાઓ નોંધાયેલી છે. ગોવિંદવાડના રાજકારણમાં એક બહોલ વ્યક્તિ તરીકે આજે પણ તેને લોકો યાદ કરે છે.

શ્રી જગુભાઈ પરીખ

સ્વાધીપતાની લડતમાં ઉચ્ચકક્ષાના અને કેવળ નિસ્વાર્થ સેવકની જે જુજ સંખ્યા છે તેમાં શ્રી જગુભાઈ પરીખની ગણના થાય છે. અમદાવાદની કોલેજમાંથી જે યુવાનો સ્વાતંત્ર્યની ચળવળમાં ભાગ લેતા તેમાં કેલેજના અભ્યાસની પ્રથમ કક્ષાની કારકિર્દી હેય એવા વિદ્યાર્થીઓનાં શ્રી જગુભાઈ મોખરે હતા. સાર પછી વકિલાતના ધંધામાં જોડાયા. પછી પણ સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં તેમનો સક્રિય ફાળો ચાલુ રહ્યો અને જેમ અસીતને તેમણે પોતાના ફાયદાની સેવાથી સંપૂર્ણ સંતોષ આપી નામના મેળવી તેવીજ બદકે તેથી વધુ રાજકીય ક્ષેત્રમાં અને તેમાંજ ખાસ કરીને રચનાત્મક કાર્યમાં તેમની સેવા અજોડ છે.

સ્વરાજ્ય આવ્યું અતે ભાવનગરમાં પ્રમુખ રાજ્યની શરૂઆત થઈ. ત્યાર બાદ સૌરાષ્ટ્રનું રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું અને તેની 'ખ' વર્ગના રાજ્યમાં આપણા દેશના બંધારણમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો ત્યાં સુધીના એ અઢી વર્ષના ગાળામાં શ્રી જગુભાઈએ કેવળ પોતાની આર્થિક કમાણીના ભોગે જ નહિ પરંતુ તંદુરસ્તીના પણ ભોગ સૌરાષ્ટ્રનું અર્થતંત્ર વ્યવસ્થિત કરવાના ક્ષેત્રમાં અમૂલ્ય સેવા બજાવી છે.

પટેલ દ્વારકાદાસ મેહનલાલ

અમરેલીમાં જન્મ. અમરેલીમાં મેટ્રીક સુધીનો અભ્યાસ કર્યો પછી પુના કુચ્યુસન કોલેજમાં ફર્સ્ટ ઇયર સાયન્સનો અને પછી પુન ખેતીવાડી કોલેજમાં ચાર વર્ષ અભ્યાસ કરી, સને ૧૯૪૨માં ખેતીવાડી ટ્રેજ્યુએન્ટ થયેલ. પછી અમરેલીમાં તેના સ્વર્ગસ્થ દાદા રાજસન વીરજીભાઈ શીવદાસે સને ૧૯૨૮માં સ્થાપેલ વીરજી શીવદાસ એન્ડ સન્સની પેઢીમાં કમીશન (એજન્ટ તરીકે) અને સાથે સાથે અમરેલીમાં તેમજ રાજસ્થાની ગામેજો પોતાની ખેતી છે તેના વિકસ માટે કામ કરી રહેલ છે. પોતાના કમીશન એજન્ટ તરીકેના તથા ખેતીવાડીની મશીનરી અંગેનો ધંધો જે સને ૧૯૦૮થી ચાલતો તેને વિકસાવવા ઉપરાંત બહેરજીવનની પણ શરૂઆત સને ૧૯૫૨થી સલથી શરૂ કરેલ છે. અને તેજ સલથી અમરેલી જિલ્લા લોકલ બોર્ડમાં સલાસદ તરીકે તેમજ પ્રમુખ તરીકે ચુટાઈ આવીને સને ૧૯૬૦ સુધી (આઠ વર્ષ સુધી) પ્રમુખ તરીકે સંતોષકારક રીતે કામ કરી આ જિલ્લાની સેવા બજાવેલ છે.

શ્રી રમણીકલાલ કે. ધામી

રાજકોટ જિલ્લાના પંચાયતના ઉપપ્રમુખશ્રી રમણીકલાલ ધામી ઉપલેટાના બજાવીતા ધારૂશ સ્ત્રી છે. ધામીએ વિદ્યાકાળ દરમ્યાન નેતૃત્વની તાકીમ લીધી હતી તેમ કહી શકાય. જિલ્લા સહકારી, સામાજિક, રાજકીય અને શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે અજ તેઓ પોતાની સેવાઓ આપી રહ્યા છે. અખિત્ર સૌરાષ્ટ્ર પટેલ વિદ્યાર્થી મંડળના મંત્રી તરીકે જાતિના કુરિવાજો છોડવવ તથા શિક્ષણક્ષેત્રે અભિરૂચી ફેળવવા ચશરવી કામગીરી બજાવી છે. રપજી વક્તા અને સાચી હકીકતો રજૂ કરવામાં ક્યારેય કેમ્પની શેહમાં તણાયા નથી પિતાનો ભક્તિપરાયણ વારસો શ્રી રમણીકલાલ ધામી ઉતર્યો છે. રાજકોટ જિલ્લા કોંગ્રેસના મંત્રી, ઉપલેટા ખરીદ વેચાણ સંઘના પ્રમુખ, એ આર્ટિસ્ટી સી.ના સભ્ય, કુટુંબનિયોજન રાજ્ય કાઉન્સિલના સભ્ય, ઉપલેટા લાયન્સ કલબના ઉપપ્રમુખ, ઇલેક્ટ્રીસીટીબોર્ડ, રેટ કન્સલ્ટેટીવ કાઉન્સિલના સભ્ય, રેટ એગ્રીકલ્ચરલ કોમોડીટી કમિટીના સભ્ય, જિલ્લા પૂરવઠા સમિતિના સભ્ય, જિલ્લા પોલીસ સહાયકાર સમિતિના સભ્ય વગેરે અનેક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. લોકોના પ્રશ્નો ઉકેલવા ઠીક બગૃતિ જતાની, અને જેલ દશ વર્ષમાં કે.એસમાં ખેચાયેલા યુવન લોહીમાં શ્રી ધામીનો સમાવેશ થાય છે.

શ્રી ભાનુભાઈ પંચોળી

વઢગણના વતની અને ગ્રામદક્ષિણ મૂર્તિના જૂના વિદ્યાર્થી શ્રી ભાનુભાઈએ ૧૯૩૫થી બહેરજીવનમાં પ્રવેશ કર્યો, કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદના કાર્યક્રમોમાં, કોંગ્રેસ સેવાદેયની યુવકપ્રતિમાં અને અન્ય રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં આમળ પડતો ભાગ લીધો હતો. ખેતી, ગોપાલન, ખાદી અને અસ્પૃશ્યતા નિવારણના કામમાં પણ શરૂઆતથી રસ લેતા રહ્યાં છે. છેલ્લા વાંશ વર્ષથી શિક્ષણ અને જાત્રાલય પ્રવૃત્તિને મહત્વનું અંગ ગણી વરતેજમાં સેવા આપી રહ્યાં છે.

દેસાઈ ચીમનભાઈ દાદાભાઈ

શ્રી ચીમનભાઈની પેઢીનો અભ્યાસકાળ આપણી રાષ્ટ્રીય આઝાદીનો સંઘ્રામકાળ હતો. પ્રાથમિક શિક્ષણ બાકરોલ તથા નડિયાદમાં લીધા બાદ માધ્યમિક કેળવણી શાન્તાકૃષ્ણ (મુંબઈ) ની પોદાર હાઈસ્કૂલમાં શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષી જેવા શિક્ષકોના હાથ નીચે પ્રાપ્ત કરી, થોડો વખત માધ્યમિક શિક્ષણ નડિયાદ અને કરમ-સદની હાઈસ્કૂલોમાં પણ પ્રાપ્ત કર્યું. યુવાનવયથીજ આઝાદી સંગ્રામની ઝાંખ તેમને સ્પર્શી ગઈ અને આમ તે અંગેની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં હિસાસી થઈ જાગ લેતા થયા, જેને પરિણામે સને ૧૯૩૨-૧૯૪૧ તથા ૧૯૪૨માં તેમણે જેલયાત્રા ભોગવી હતી. રાષ્ટ્રીય નેતાઓ સાથેના તેમના કુટુંબના ગાઢ સંબંધની પ્રતિતી સરદારશ્રી તથા દરબાર ગોપાળદાસભાઈએ ૧૩-૫-૧૯૩૫ના રોજ ચીમનભાઈના ઘન પ્રસંગે જાહેર આજીવનમાં આપી હતી તેમથી થય છે. “ફિન્ડોડો” હોત દરમ્યાન ભૂગર્ભમાં રહી; વડોદરા સ્પેશલ સેશન્સ કેસ, સંજયા ડેરી લાંગડેડ કેસ વિ. ખટલાઓમાં તેઓ મુખ્ય આરોપી હતા. આઝાદીની હોડતરો રંગ તેમને લાગી જતાં સાર પછી તેમણે પોતાની પ્રવૃત્તિઓને જુદા વર્ગોમાં આપ્યા. ૧૯૩૮નાં બાકરોલ મુકામે સ્વ. દરબારશ્રી ગોપાલદાસના પ્રમુખપદે ચોખ્ખેલા પેટલાદ તાલુકા પ્રજા મંડળના પ્રથમ અધિવેશનના સ્વાગત મંત્રી તરીકેની કામગીરી બજાવી હતી અને આમ સંગઠનાત્મક તેમજ સક્રિય રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ સફળ રીતે હાથ ધરવાની શક્તિનાં અંકુરો ત્યારથીજ તેમનામાં ફૂટી નીકળ્યા હતાં. પેટલાદ તાલુકા પ્રજામંડળની સફળતાના સોપાને ચઢી તેઓ પોતાની સંગઠન શક્તિ, પરિશ્રમ તથા હૈયા ઉઠાસાત જેવા ગુણો અને સંપૂર્ણ કાર્યક્ષમતાના પરિપાકરૂપે વડોદરા જિલ્લા લોકલેસેડના ૧૯૪૬-૪૭માં ઉપપ્રમુખ બન્યા અને ત્યારબાદ ૧૯૪૯-૫૦ માં ખેડા જિલ્લા લોકલેસેડમાં કોંગ્રેસ પક્ષના દંડક તરીકેની કામગીરી બજાવી. આમ ભરજીવાનથી જ તેઓ સામાજિક, રાજનૈતિક તેમજ પ્રગતિનાં સેવાકાર્યોમાં જાગ લેતા થઈ ગયા હતા.

સને ૧૯૪૫માં બાકરોલમાં વલ્લભવિદ્યાનગરના સર્જનનો સંકલ્પ કર્યો ત્યારથી જ શ્રી ચીમનભાઈ તરફથી તેમને હાર્દિક સાથ અને સહકાર મળતા રહ્યો, એટલું જ નહીં, મુખ્યત્વે એમની કથા સ્વર્ગસ્થ શ્રી પુરુષોત્તમદાસ અને અન્ય બાકરોલની આગેવાની નીચે બકરોલ મામની જમીનમાંથી “જેઠાએ તેટલી જમીન” બાકરોલમાં આપવાની ઉદાર અને બીનશરતી ભેટ વલ્લભવિદ્યાનગરની સંસ્થાને તેનો પ્રારંભકાળે મળી રહી અને વલ્લભવિદ્યાનગરના સર્જન અંગેની એક જટિલ સમસ્યાનો સરળ અને સુખદ ઉકેલ આવી શક્યો. તેથીજ આજે સૌકાઈ એમને વિદ્યાનગરના પાંચામાંની એક વ્યક્તિ તરીકે ઓળખાવી શકે છે.

વિશાળ વાંચન, ગ્રાંથશક્તિ અને એક સારા વક્તા તરીકેના તેમના ગુણોએ એમને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ તરફ આકર્ષ્યા. ૧૯૫૯માં શ્રી એચ. એમ. પટેલ સાહેબ ચરિત્ર વિજ્ઞાનમંડળના અધ્યક્ષપદે આવતાં, તેમનાં કાંપમાં મદદરૂપ થવા શ્રી ચીમનભાઈએ ચરિત્ર વિજ્ઞાનમંડળના સહમંત્રીનું પદ સ્વીકાર્યું. વલ્લભવિદ્યાનગરની બીજી સંસ્થા ચરિત્ર ગ્રામોદ્યોગ સહકારી મંડળ લિ.ના મંત્રીપદે પણ

તેઓ પોતાની સેવાઓ, શક્તિ અને સમય આપી રહ્યાં છે. લોકો-પયોગી કાર્યો કરતી એવી બીજી સંસ્થાઓ સાથે પણ તેઓ સંકળાયેલા છે. ચરિત્ર એજ્યુકેશન સોસાયટી-આશ્વંદ તથા સાબરકાંઠા આરોગ્યમંડળ-વાતકના કાર્યવાહક મંડળના સભ્ય તરીકે, બાકરોલ દૂધ કોપાલક સહકારી મંડળના અધ્યક્ષપદે, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીના એગ્રીકલચરલ પ્રોડ્યુસ યુનિયનના કાર્યવાહક મંડળના સભ્ય તરીકે પણ તેઓ પુરતી સેવાઓ આપી રહ્યા છે. ૧૯૫૯થી જ્યારે શ્રી બાર્દકાંકા રાજકારણમાં પ્રવેશ્યા અને ગુજરાત સ્વતંત્ર પક્ષની સ્થાપના કરી ત્યારથી અત્યાર સુધી તેઓએ ગુજરાત સ્વતંત્ર પક્ષના ખજાનચી તરીકે તેમજ પક્ષની અન્ય બાબતોમાં પણ પોતાનો સમય અને શક્તિ પુરે પુરી રીતે કામે લગાવેલી.

સહકારી પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલી સંસ્થા ચરિત્ર ગ્રામોદ્યોગ સહકારી મંડળ લિ.ના મંત્રી તરીકે તેઓ સહકારી પ્રવૃત્તિ અંગે વખતો વખત પોતાના મંતવ્યો સચોટ રીતે જુદાજુદા માસિકો, સામયિકો વિગેરેમાં રજૂ કરે છે.

ધર્મ બળવવાની પ્રેરણાના બળે મેક્ષી મથરાવટીના રાજકારણથી રાજકારણથી તેઓ અલિપ્ત રહ્યાં છે. વિદ્યાનગરના કાર્યક્ષેત્રે અને કમલેત્રે અને બીજી અન્ય સંસ્થાઓમાં પોતાની સેવાઓ આપતા રહીને શ્રી ચીમનભાઈ ગુજરાતના જાહેર જીવનમાં કાર્યકરોની હરોળમાં એક આગવું સ્થાન ધરાવે છે.

કોટડિયા કપિલભાઈ તલકચંદ

સાબરકાંઠા જિલ્લામાં સહકારી પ્રવૃત્તિ અને શ્રી કપિલભાઈ કોટડિયા પર્યાય શબ્દ બની ગયા છે. કપિલભાઈ મૂળ તો હિંમતનગર તાલુકાના એરણા ગામના, પણ કોલેજની તેજસ્વી કારકર્દી પછી વકીલાત કરતા હિંમતનગરમાં સ્થાયી બન્યા. સેવાભાવી અને સ્પષ્ટ-વક્તા કપિલભાઈને વકીલાત રૂચિ નહિ, તેથી તેઓ સામાજિક અને સહકારની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં પોતાની શક્તિ અને સમય આપવા લાગ્યા. એમ કરતાં કરતાં તેઓ સહકારી ને બીજી સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં એવાં ખૂંપી ગયા કે વકીલાત વેળી રહી ગઈ.

આટલી નાની ઉંમરમાં તેમણે સહકારી ક્ષેત્રે ઘણા વિક્રમો નોંધાવ્યા છે. બોમ્બે સ્ટેટ કો-ઓપરેટિવ બેંકના હિંમતનગર આનંદ ચેરમેન, મોડાસા સ્પેશિયલ પ્રોજેક્ટની સહકારી કમિટિના ચેરમેન, બોમ્બે સ્ટેટ કો-ઓપરેટિવ બેંકના ડિરેક્ટર, ગુજરાત ડીવીઝનલ કો-ઓપરેટિવ બોર્ડના, અમદાવાદ ડિરેક્ટર, સાબરકાંઠા જિલ્લા ખરીદ અને વેચાણ સંઘના ખાનદા સેક્રેટરી અને બોમ્બે સ્ટેટ કો-ઓપરેટિવ બેંકની લો કમિટિ અને એક્ઝિક્યુટિવ કમિટિના સભ્યનાં ગૌરવવંતા સ્થાનોએ તેઓએ સેવા આપી છે. હાલ તેઓ ઘણી સહકારી સંસ્થાઓના ચેરમેન, સભ્ય કે ડિરેક્ટર છે. સાબરકાંઠા ડિસ્ટ્રીક્ટ કો-ઓપરેટિવ બોર્ડના, સર્વોદય હાઉસિંગ કો-ઓપરેટિવના સોસાયટીના અને હિંમતનગર એગ્રીકલચરલ પ્રોડ્યુસ માર્કેટ કમિટિના ચેરમેન, હિંમતનગર સાબરકાંઠા ડિસ્ટ્રીક્ટ સેન્ટ્રલ કો-ઓપરેટિવ બેંકના અને સાબરકાંઠા ડિસ્ટ્રીક્ટ કો-ઓપરેટિવ ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ મંડળના ઉપ-પ્રમુખ, સાબરકાંઠા જિલ્લા ખરીદ અને વેચાણ સંઘના અને સ્ટેટ કો-ઓપરેટિવ એસોસિએશન

નના ડિરેક્ટર, રેડ હેન્ડલુમ મોડેલના સભ્ય, ગુજરાત રેડ ક્રોસ સોસાયટી યુનીયનની કારોબારી સમિતિના સભ્ય, એલ ઈન્ડિયા મોન-એડીયલ એલ ઈન્ડિયન એસોસિએશન, પૂનાના સભ્ય વગેરે ધણી સંસ્થાઓમાં તેઓ સેવા આપી રહ્યા.

જિલ્લામાં જે થોડા વિદ્વાન અને વિદ્યાવ્યાસંગી સામાજિક કાર્યકરો છે તેમાં કપિલભાઈ મોખરે છે. લોકશાહી વિકસાવવા માટે તેમના જેવી ચિંતનશીલ અને સ્વતંત્ર વિચારવાળી વ્યક્તિની જિલ્લાને જરૂર છે.

શ્રી નટવરલાલ અ. પટેલ

સને ૧૯૬૨ ની સામાન્ય ચૂંટણીમાં વિરોધ પક્ષનો જિલ્લામાં ગઠ હતા એવા મહેસાણા જિલ્લાના કડી તાલુકામાં કોંગ્રેસ ઉમેદવાર તરીકે ધારાસભ્ય તરીકે ચૂંટાયા. ધારાસભ્ય રહ્યા તે દરમિયાન ગુજરાત રાજ્ય સર્વપક્ષિય અન્ન પુરવઠા સલાહકાર સમીતીના સભ્ય તરીકે તેમજ ગુજરાત રાજ્ય વિદ્યુત બોર્ડ, સાબરમતી સર્કલની સમીતીના સભ્ય તરીકે પોતાની સેવાઓ આપી હતી. જિલ્લામાં પણ અન્ન સલાહકાર સમીતી તેમજ પોલીસ એડવાઇઝરી કમીટી, જેલ કમીટી, સંરક્ષણ સમીતી તેમજ એન્ડીકરેસન જેવી સમીતીઓમાં કામગીરી કરી હતી. હાલ પણ રેડ ટ્રાન્સપોર્ટ એડવાઇઝરી સમીતીમાં સભ્ય તરીકે પોતાની સેવાઓ આપી રહેલ છે. આ સિવાય કડી તાલુકા બ્લોક કમીટીના ચેરમેન તરીકે શરૂઆતથી જ નિમાયા હતા અને સુંદર કામગીરી કરી હતી. કડી તાલુકા લેન્ડ મોર્ટગેજ બેંકના પ્રમુખ તરીકે સુંદર કાજો આપી બેંકના કામને વ્યવસ્થિત કરવામાં સુંદર કાજો આપ્યો હતો. અને એ દ્વારા ખેડૂતોને મોટું ધીરાણ આપ્યું હતું.

આ સિવાય કડી તાલુકામાં, કડીના સહકારી ખાદી બંડારમાં ધણી વરસો સુધી પ્રમુખ તરીકેની કામગીરી કરી તાલુકામાં ખાદી અને આમોલોગ માટે સુંદર હવા પેદા કરી છે. આજે પણ સહકારી ખાદી બંડારને પોતાની સેવાઓ આપી રહ્યા છે. આ સિવાય પોતે શિક્ષણ પ્રેમી હોઇ, શિક્ષણની જુદી જુદી સંસ્થાઓમાં પોતે ને કાજો આપી રહ્યા છે. આ સિવાય સહકારી પ્રવૃત્તિમાં રસ લઈ સહકારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા ખાસ કરીને ખેડૂતોના ખેતી ઉત્પાદનના કામને વેગ મળે અને તે રીતે ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ સુધરે અને ખેડૂતો આઆદ અને તે દિશામાં પોતાના સંપૂર્ણ પ્રયાસો કરી રહ્યા છે.

ધારાસભામાં પણ ખેડૂતોના પ્રશ્નો ઉકેલવામાં સુંદર છાપ ઉભી કરી હતી. પોતાનો મીઠનસાર સ્વભાવ, પ્રમાણીકતા, કાર્યદક્ષતા તેમજ કોઇપણ જવાબદારી લીધા પછી નિષ્ઠાપૂર્વક અને વફાદારી પૂર્વક કાર્ય કરવાની રીતને લીધે એમની ધી મહેસાણા જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકના પ્રમુખ તરીકે વરણી થઇ છે. અને આજે પણ અજ હેઠા ઉપર પોતાની સેવાઓ આપી રહ્યા છે.

મનસુખલાલ કે. પારેખ

જન્મ તા. ૧૬-૭-૧૯૩૮. અભ્યાસ મેટ્રિક. વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ ૧૯૫૫થી૫૪ પાલીતકા હાઈસ્કૂલ વિદ્યાર્થી મંડળના પ્રમુખ તથા મંત્રી, ખાદી સ્વીકારી. ૧૯૫૫માં મુલક કોંગ્રેસ મંત્રી, ૧૯૫૫થી

૧૯૬૨ તાલુકા કોંગ્રેસ સમિતિ કાર્યાલય મંત્રી તથા સ્થનાત્મક મંડળના મંત્રી તરીકે, સર્વોદય પુસ્તકાલય, હરીજન છાત્રાલય, સર્વોદય લોકશાળા વિ. સંસ્થા સાથે કાર્યવાહક કમિટિમાં મહત્વનો ભાગ, સહકારી પ્રવૃત્તિ અને પંચાતવર્ગ પ્રવૃત્તિ આ બંને શૌખના વિષય હતા, અને છે. સને ૧૯૬૨માં ચૂંટણી પછી રાજકીય નિરાશા અને સ્વતંત્ર વેપાર માટે મુંબઇ, સર્વોદય વિચારધારા સાથે હજી સંજ્ઞાયેલ છે. પાલીતાણાના આગેવાનોની લામણી હજી રહેલ છે. ભાવનગરમાં લોખંડના ધંધામાં નાની ઉંમરમાં ડીક પ્રવૃત્તિ સાધતા રહ્યાં છે. સ્વભાવે ખૂબ જ પ્રેમી અને દિલાવર વ્યક્તિ છે.

શાહ શાંતિલાલ સ્વરૂપચંદ

સામાજિક અને સહકારીક્ષેત્ર ધણી વર્ષોથી સેવા આપી રહેલા બનાસકાંઠા જિલ્લાના શ્રી શાંતિલાલભાઈ શાહ ડીસા મતવિસ્તારમાંથી વિધાનસભાના સભ્ય તરીકે ૧૯૬૭ની સામાન્ય ચૂંટણીમાં ચૂંટાઈ આવ્યા.

પૂનાની ફરગ્યુશન કોલેજમાં અભ્યાસ કરતાં કરતાં બહિરપ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેવાનું શરૂ કર્યું. બી. એ. એલ. એલ. બી થયા પછી સામાજિક કામોમાં વધુ સક્રિય બન્યા. આઝાદી પછી સક્રિય રાજકારણમાં પ્રવેશ કર્યો. જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખપદે રહીને જિલ્લાના વિકાસ કાર્યોમાં તેમજ દેશના ભાગલાને કારણે આવેલા નિર્વાશિતોના વસવાટમાં તેમનો ફાળો અગત્યનો રહ્યો છે.

લોકનિકેતન અને સર્વોદય આશ્રમના ટ્રસ્ટીપદે રહીને આદીવાસી પ્રજાના ઉત્કર્ષમાં તેમણે સારો રસ બતાવ્યો હતો. સહકારી સંઘો અને નાગરિક સહકારી બેંકના અધ્યક્ષપદે રહીને કરેલી કામગીરી પણ બાંધીતી છે. અને અત્યારે ગુજરાત સરકારના મહેસુલ ખાતાના નાયબમંત્રી તરીકેનો માનવંતો હોઠો ભોગવી રહ્યા છે.

સ્વ. શ્રી વેણીભાઈ મહેતા

ગ્રામવિકાસના નવા નકશાને નજર સમક્ષ રાખી પોતાની સ્વતંત્ર જીવિ અને કાર્યાલય જેઓ માનવસેવાની પગદંડીને અને ગ્રામ સેવાની બાવનાને નવો ઓપ આપી ગયા તે સ્વ. વેણીભાઈ મહેતા મુળ ખેડાના વતની. વારસામાં મજેલા હેવાઉકલત અને વ્યવહારદક્ષતાથી ગમે તેવા જટિલ પ્રશ્નોના ઉકેલ લાવવાની કામેસિયત તેઓની અનોખી હતી. નાનપણથી ગ્રામ્યજીવન જીવેલા એટલે જીવનની અનેક તડકા-જાંબડીઓ સામે ઝડૂની પોતાના ખેતીના વ્યવસાયમાંથી સમય કાઢી ગ્રામસેના તરીકે રાષ્ટ્રીય નવનિર્માણમાં મોખરે કાજા રહ્યાં. વખતો વખતની પ્રગતીય બરોતો વખત એક અઢના સ્વયંસેવક તરીકે કામ ક્યું અને રાષ્ટ્રીય જુવાળ અને દેશ-ભક્તિના પ્રવાહોમાં તન, મન, ધનથી ઝૂકાવ્યું અને બાળપણના આ ઉમદ સંસ્કારોને લીધે આઝાદી પહેલાં સન ૧૯૪૫માં તેઓ લોકસેવાના આ જીવન વ્રતધારી બન્યા.

ધીરે ધીરે જીવન પગથારના એક એક સોપાન ચડી જવે મહત્ત્વા તાલુકાની પંચાયતના પ્રમુખ થયા અને વતન માટે અને તાલુકા માટે કાંઈક કરી જીવવાની કૃતમતાએ અનેક ગામડાંઓનાં પરદેશ વસના ત્યાંના ગૃહસ્થો પાસેથી સારી રકમો દાનમાં મેળવી.

પટેલ બેચરભાઈ દેસાઈભાઈ

શ્રી બેચરભાઈ પટેલનો જન્મ વડોદરા જિલ્લાના મેથી ગામમાં વિક્રમ સંવત ૧૯૭૭માં થયો હતો. તેમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ જન્મભૂમિમાં જ લીધું હતું. એક બલ્યાવસ્થાથી જ જિન સેવા એ તેમનો જીવનમેત્ર બની ગયો. હતો. તેની પ્રતીતિ તેમણે ગામમાં કરાવેલા વિવિધ વિકાસલક્ષી કાર્યો આજે પણ આપી રહ્યા છે, જેમાં માધ્યમિકશાળા, પ્રસૂતિ ગૃહ, પશુઠાણાનું, સહકારી મંડળીઓ વિગેરે ગુરુત્વ છે. શિક્ષણ તથા સમાજસેવામાં આપને સક્રિય રસ છે. વર્ષોથી મેથી કુમાર શાળા તથા ઇન્દુમતિ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના પ્રમુખ રહ્યા છે. વિકાસ કાર્યોની સામે આવતા અનિષ્ટ તત્વોનો મક્કમ મુકાબલો કરી પિતાના સંસ્કારોને પ્રજા તેઓએ દીપાવ્યા છે. ગામના ગમે તેવા નાનામોટા મતલેદાના પ્રશ્નો તોડ લાવવાની આપવામાં અજબ શક્તિ છે તેથી જ સન ૧૯૫૦થી આજ પર્વત ગામના સરપંચ તરીકે આપની વરણી થતી આવી છે. આપની સેવાનો પણ થયો આપની ધર્મપત્ની અંજળીબાઈને ફાળો જાય છે, કારણ કે ગમે તેવા અણધાર્યો પ્રશ્નો એ પણ મહેમાનોનું અનિષ્ટ કરવામાં રહેજે પાછી પાની નથી કરી. પરિ સાથે પેતે પણ ગામની આબાદીમાં સક્રિય સહયોગ આપ્યો છે. પૂજ્ય શ્રી હરિદાસજી જેવા સતે પણ બેચરભાઈની સેવાને નિર-દાવી છે, આપની અવિરત સેવાના પ્રતિકરૂપે રાજ્યે પણ આપનું બહુમાન કરી આપને હાલ 'માનદમેજીસ્ટ્રટ' ની પદવી એનાયત કરી છે, મેથી ગામ આપનું સદકાળ માટે ત્રણી રહેશે.

ડોડીયા ભાણુભાઈ જેસાભાઈ

શ્રી ભાણુભાઈ ડોડીયાનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૮૩માં સોરાષ્ટ્રમાં આવેલા ડોડીનાર તાલુકાના પાંચ પીપળાના ગામે થયો હતો. તેઓ કૃષિપુત્ર હતા, અને ગરીબીમાંજ તેમનો ઉછેર થયો હતો. ખેતીના પ્રત્યેક કામમાં તેમને જીવંત રસ હતો. આથી જ જ્યારે અમદાવાદ મુકામે આઝાદી પૂર્વે વિરાટ ખેતિ પ્રદર્શન યોજાયેલ ત્યારે ભૂતપૂર્વ વડોદરા નરેશ તેમની પ્રગતિશીલ ખેડૂા રૂપે રાજ્યના એક પ્રતિનિધિ રૂપે નિયુક્તિ કરી હતી. આધુનિક કૃષિ સાધનોનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવામાં તેમને આગેવાની ભર્યા ભાગ ભજવી મુધારણાને બળ આપ્યું.

પ્રગતિશીલ ખેડૂાની સાથે આપ પ્રગતિશીલ સહકારી કાર્યકર પણ છે. જે કે હાલ વતનમાં નિવૃત્ત જીવન ગાળે છે પણ ડોડીનારને સહકારી પ્રવૃત્તિઓથી ધગકતું કરવામાં આપનો ફાળો અનન્ય છે. ૧૯૩૮ થી ૧૯૫૮ સુધીના બે દાયકા દરમિયાન આપ ડોડીનાર તાલુકાકો ઓપરેટિવ બેંકના પ્રમુખ રહેલા તથા ૧૯૧૨ થી ૧૯૬૬ સુધી ગામની શરાફી મંડળીના સર્વસ્વ હતા, તાલુકાભરમાં આજે જે સહકારી

પ્રવૃત્તિઓ વેગ પ્રકાશે છે તેનો મશ મૂળ શ્રી ભાણુભાઈને ફાળો જાય છે. કોલેનારના સુપ્રસિદ્ધ ખાંડના કારખાનાની આર્થિક સ્થિતિને મજબૂત બનાવીને નિવૃત્તજીવન ને પણ દીપાવ્યું છે.

યાદવ વશરામભાઈ રાણછોડભાઈ

શ્રી વશરામભાઈ એક સામાજિક ધાર્મિક અને રાષ્ટ્રીય કાર્યકર છે. તેમણે પોતાની ૧૬ વર્ષની નાની જિંમરથી જ બહેરરહેને પ્રવૃત્તિઓ આરંભી છે.

કળેરા લગ્નો, કતલાખાને જતા પશુઓને અટકાવવા અને અસામાજિક તત્વોને ઝેર કરવા તે તેમની વિશેષ પ્રવૃત્તિ રહી છે. નિરાધારો-નિરાશ્રિતોને આશ્વાસન આપવું, તેની સેવા કરવી, આગ, વરસાદ, કે બીજા કારણે સર દુઃખી અને બેધર બનેલા કુટુંબોની આર્થિક સેવા કરી તેમને પગભર કરવા, કેળવણીનાં ઉત્તેજનાથે ફેંડકાળા ઉઘરાવવા, દાન આપવા વિગેરે પ્રવૃત્તિઓથી વશરામભાઈ યાદવનું નામ આ વિસ્તારનાં ગૂંજતું રહ્યું છે.

પટેલ પરભુભાઈ ગોપાળજીભાઈ

સરદાર બાગાયત સહકારી મંડળના શરૂઆતથી જ સભાસદ અને છેલ્લાં ચૌદ વર્ષ ડાયરેક્ટર તરીકે મંડળની સેવા બખબ્યા બાદ ત્વરીત નિર્ણય લેવાની એમની શક્તિ ખેડૂોની સેવા કરવાની અડગ નિષ્ઠા અને તત્પરતા તેમજ શિસ્તબદ્ધ અને મક્કમ વહીવટ કરવાની બળુગતિ જવા સદ્-ગુણોને ધ્યાનમાં લઈ સભાસદોએ એમને પ્રમુખ તરીકે ચૂંટ્યા.

આ જ વિભાગમાં સહકારી ક્ષેત્રે ખાંડ યદ્યોગ મંડળ સ્થપાયેલું છે, જેમાં ૧૯૬૩થી ડાયરેક્ટર તરીકે ચાલુ રહ્યાં છે. આ સિવાય સરદાર બાગાયતના કાર્યકર્તાઓએ કેળાં માટે પરદેશ નિકાશનું સાહસ ખેડ્યું ત્યારે દરિયાપારનાં દેશોમાં ખુબ જ અગત્યના એક અંગ તરીકે પરિવાહન માટે વાયુનુકૂલીત જહાજો ખરીદતા, ભાડે લેવા કે બીજી જરૂરી મેનેજમેન્ટ માટે સરદાર બાગાયત સહકારી શીપીંગ મંડળની સ્થાપના કરી જેમાં શ્રી પરભુભાઈએ અગ્રગણ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો. અને હાલ તેઓ સદરહુ મંડળના ડાયરેક્ટર છે.

આ વિભાગનાં એક અગ્રગણ્ય અને પ્રગતિશીલ ખેડૂત છે. કેળાં અને શેરડીની ખેતીમાં ખુબ જ ઉંડો રસ લેવા ઉપરાંત એમને ડાંગરની ખેતીમાં પણ ઉત્સાહ છે, આને કારણે પ્રમાણપત્રો પણ મેળવ્યા છે.

શ્રી અરજીલાલ વેળાભાઈ

સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયના તિર્થધામ માંગરોળ તાલુકાના હોલેજ ગામના વતની છે. આજીવને ખેતીને વ્યવસાય તરીકે સ્વીકારેલ છે. અને તમામ પ્રવૃત્તિ સાથે ખેતીની પ્રગતિમાં સુગત ધ્યાન આપે છે. પંચાયતી રાજ શરૂ થતાં લોકોએ તેઓને તાલુકાની જવાબદારીઓથી તેઓ પ્રમુખશ્રી ના હેઠા ઉપર સતત ચાલુ રહ્યા છે. તાલુકાના સમગ્ર પ્રશ્નોની સમજણ તેની રજુઆત તથા તેના ઉકેલ કરવાની આગવી રીત અને આવડત તેઓનામાં જોવા મળે છે. પંચાયત સામિતિઓ ગ્રામ પંચાયતો, તથા તાલુકા પંચાયત પોતાના કાર્યોમાં સક્રિય થાય અને સોંપવામાં આવેલ કર્તવ્ય બરાબર બજાવે તે માટે તેઓ હંમેશા સતત પ્રયત્ન શીલ રહે છે. તેઓ જીલ્લા પંચાયતની ખાંધકામ સમિતિના અધ્યક્ષ પણ છે. જેથી જીલ્લાના અન્ય તાલુકાની પ્રગતિમાં તેઓ આ હોદ્દાની રૂએ તાલુકાની જરૂરીયાત સમજી તેઓને સહાય રૂપ થાય છે. અને પ્રગતિમાં અંગત રસ દાખવે છે. તેઓ તાલુકાના માનદ્ ગ્રામ રક્ષક દળ અધિકારી છે. અને તેઓ ના પ્રયત્નથી ગ્રામ રક્ષક દળની તથા સાગર રક્ષક દળની પ્રવૃત્તિ માંગરોળ તાલુકામાં સારા પ્રમાણમાં વિકાસ પામી છે. તેઓ તાલુકા ખરીદ વેચાણ નોકરીયાત સહકારી મંડળીના પ્રમુખ છે.

શ્રી છગનભાઈ રામજીભાઈ પટેલ

સુરત જીલ્લાના મલેકપોર ગામના અગ્રણીઓમાં શ્રી છગનભાઈ પટેલ મુખ્ય વ્યક્તિ છે. ૧૯૨૭ થી કોંગ્રેસના ચુસ્ત અનુયાયી છે. રાષ્ટ્રીય ચળવળોમાં ભાગ લઈ કારાવાસ પણ ભોગવી ચુક્યા છે. પરદેશનો બહોળો પ્રવાસ ખેડી, અનુભવ મેળવી તેમણે પોતાના ગામ તથા સમાજની જ નહિ પરંતુ દેશની પણ મોટી સેવા કરી છે તેઓની સાહસિક વૃત્તિની કદર કરી સરકારે તેમને કેળાની નિકાસનું બજાર શોધવા યુરોપના પ્રવાસે મોકલ્યા હતા. ગામની સામાજિક તથા શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે પણ તેઓ ગાઢ રીતે સંકળાયેલા છે. હાલ જીલ્લા પંચાયતના અગ્રગણ્ય કાર્યકર છે. સરકારી તથા સંસ્થાના મેનેજર તરીકે કામ કરવામાં આપે વળતરની કશી ઇચ્છા રાખી નથી.

શ્રી પુરષોત્તમ ઈશ્વરભાઈ પટેલ

ગુજરાતના માતર તાલુકાના ખાંધલી ગામમાં તેમનો જન્મ થયો. ૧૯૪૨ માં સ્વરાજ્યની લડતનો ખુંગીઓ સાંભળી અભ્યાસ છોડી લડતમાં જોડાવ્યું. નેતાઓના આદેશ મુજબ કામ કરતાં રહ્યાં. ૧૯૪૮ થી ગામની નાની મોટી સંસ્થાઓના વિકાસ અંગેના કાર્યક્રમ હાથ ધર્યો, કેળવણી મંડળની સ્થાપના કરી, માધ્યમિકશાળા શરૂ કરી, ૧૯૫૨માં લોકલબોર્ડના સભ્ય તરીકે ચુંટાયા જમીન વિકાસ બેન્કમાં માતર શાળામાં પ્રમુખ તરીકે ફરજ બજાવી

૧૯૬૭માં તા તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખ તરીકે ચુંટાયા જમીન વિકાસ બેન્કમાં માતર શાળામાં પ્રમુખ તરીકે રહ્યા ખેડૂતોના પ્રશ્નો અને લોકોની સરકાર સામેની તકલીફો ઉકેલવા રસ લઈ રહ્યાં છે. ૧૯૬૩ થી બે. પી. નો ઇલકાબ મળ્યો છે. આ પંથકમાં તેઓનું સાડું એવું માન છે.

શ્રી શંકરલાલ કાળીદાસ પટેલ

સુરત જીલ્લાના ચોર્યાસી તાલુકાના ઇચ્છાપોર ગામના એક આજન્મ ખેડૂત કુટુંબમાં જન્મ લીધો, ધણાવર્ષોથી ખેડૂત જગતની સેવા કરી રહ્યાં છે. સહકારી મંડળીઓના ઇતિહાસમાં લગભગ ૩૫ વર્ષ કામ કરીને અવિરલ કારકીર્દી તેમણે મેળવી છે. રૂ-કપાસની મંડળીઓના શ્રી ગણેશ મંડાયા ત્યારે ત્યારે શિક્ષીત ખેડૂત યુવાન તરીકે આ ક્ષેત્રમાં સેવા આપવામાં તેઓ સૌ પ્રથમ હતા, ખેડૂત સંગઠન, ખેતીમાં નવા નવા પ્રયોગો અને સલાસદોની અંગત મુશ્કેલી પરત્વે ઉંડી સહાનુભૂતિ બતાવનાર તેમજ તે વિભાગમાં સહકારીક્ષેત્રે જે કાંઈ પ્રગતિ થઈ તેમાં તેમને આગળો ફાળો છે. સહકારી સંસ્થાઓને સદ્ગર સંગીત પાયા ઉપર મૂકવામાં તેમના નિષ્ઠાલયો પ્રયાસો નોંધપાત્ર છે.

શ્રી છાટુભાઈ કે. પટેલ

સુરત જીલ્લામાં રાંદેર પાસે ભેંસાણના વતની અને ઉચ્ચ શિક્ષણ પામ્યા હોવા છતાં પ્રગતિશીલ ખેતી દ્વારા જીવન વ્યવહાર શરૂ કર્યો-સાથે બહેરજીવનની શરૂઆત સહકારી મંડળીથી જ કરી. શરૂઆતથી જ મંડળીના વહીવટમાં ઉંડો રસ લેતા ખેડૂતોને લાલદાની નિવડે તેવી યોજનાઓ અંગે તેમના સૂચનો ઉપયોગી નિવડતા. ગરીબો તરફની સહાનુભૂતિ, મીલનસાર સ્વભાવ, નિષ્ઠાલસવૃત્તિ, જમાનાને અનુરૂપ વ્યવહાર અનવા હંમેશા તૈયાર રહ્યાં છે છતાં પ્રમાણિક વહીવટના પોતે આગ્રહી છે. પાલગૃપ કે-ઓપરેટીવ સોસાયટીના ચેરમેનપદે આજે સેવા આપી રહ્યા છે. કુરૂડીઓ અને કુરીવાળો ૧૧ ભરોધા જે. સ્પષ્ટ વક્તા, સમજી કાર્યકર અને બુદ્ધિશાળી આગેવાન તરીકેની તેમની એ વિભાગમાં સુંદર છાપ છે.

શ્રી પાંચાભાઈ મેઘજીભાઈ કીકાણી

તેઓશ્રીનું વતન બરવાળા બાવીશી (જ. અમરેલી) હાલમાં અમદાવાદમાં નોકરી કરે છે. તેઓ સૌરાષ્ટ્ર કેળવણી કમીટીના પ્રમુખ છે. ઉત્સાહી અને મિલનસાર સ્વભાવના છે.

શ્રી બળદેવ મોહનભાઈ પટેલ

વીસનગરના આગેવાન કાર્યકર છે સ્વરાજ્યની ચળવળ દરમિયાન ૧૯૪૨ના રાષ્ટ્રવ્યાપી આંદોલન વખતે સ્વયંસેવક તરીકે સાડું એવું કામ કર્યું. લોકોને શિષ્ટ વાંચન મળી રહે તે દ્રષ્ટિએ આ શહેરની લાઇબ્રેરીને સુવ્યવસ્થિત કરી છે. ૧૯૫૬માં પગારદાર નોકરોની શરણી સહકારી મંડળીના શ્રીગણેશ તેમણે જ માંડ્યા તેમાં પણ આજસુધી સક્રિય રીતે કામ કરતા રહ્યા છે.

શ્રી કાન્તિલાલ કુલચંદ ધીયા

ગુજરાતના આગેવાન પડતા રાજકીય અને સહકારી પ્રવૃત્તિના કાર્યકરોમાં શ્રી કાન્તિલાલ ધીયા પ્રથમ કક્ષાના ગણાય. દેશના જાહેરજીવનમાં ઘણા વર્ષોથી પ્રવેશ કર્યો છે. સને ૧૯૪૧-૪૨ માં અને ત્યારબાદ ૧૯૫૬થી સહકારી પ્રવૃત્તિમાં પ્રવેશ કર્યો.

દેશની આર્થિક અને સામાજિક કાંતિ અને લોકશાહી સમાજવાદની સ્થાપના માટે સર્વોત્તમ સાધન હોવાથી તે અપનાવી છે તેમ તેઓ માને છે. ગુજરાતમાં તેઓ જે સહકારી સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે ઉપરાંત તેઓ ગુજરાત વિધાનસભાના સભ્ય છે. ગુજરાત રાજ્ય સહકારી સંઘના અધ્યક્ષ, અમદાવાદ ડી. કે. એ. બેન્કના ચેરમેન, ગુજરાત સ્ટેટ કે. એ. પરીવ બેન્કના ડાયરેક્ટર ગુજરાત સ્ટે. કે. એ. લેન્ડ મોર્ટેગેજ ડેવલોપમેન્ટ બેન્કના ડાયરેક્ટર ગુજરાત સ્ટે. કે. એ. માર્કેટીંગ સોસાયટીના ડાયરેક્ટર, ગુજરાત સ્ટે. કે. એ. ઇન્ડસ્ટ્રીયલ એસોસિએશનના ડાયરેક્ટર, યુનિયન કે. એ. ઇન્ડ્યુ. સોસાયટી, અમદાવાદ જિ. સહ. સંઘ, અમદાવાદ જિ. સહ. ખ. વે. સંઘ, નેશનલ કે. એ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, ગુજરાત સહ. અને ખાદી ગ્રામોદ્યોગ ભંડાર, મહાગુજરાત દુકાળ રાહત સમિતિ, ગુજરાત કેંગ્રેસ સેવાદળ બોર્ડ, ગુજરાત સ્ટેટ ડેન્ડલુમ બોર્ડ, જિલ્લા ઔદ્યોગિક સંઘ, યુનિયન બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા વિગેરે અનેક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે.

શ્રી છીબુભાઈ લાલભાઈ પટેલ

દાંડી અને કરાડી રાષ્ટ્રપિતા પૂ. ગાંધીજીનાં નિમક-સત્યાગ્રહ અને આશ્રમ માટે જાણીતા છે. તે બન્ને ગામની વચ્ચે સામાપુર ગામ આવેલું છે. ત્યાં જન્મેલા અને પ્રથમ જ વતનની સમૃદ્ધ શાળામાં સેવાભાવે જોડાઈ રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં અંતર્લગ્ન થઈ છીબુભાઈ પટેલનાં નામથી નવસારી તાલુકા અજાણ નથી.

૧૯૩૩-૩૪ માં અસહકારની લડત માળ મૂકી અને કાંઠાના આ કોળી બચ્ચાનાં હૃદયનાં તાર અણગળી ઉઠ્યા. અને પાટીદાર આશ્રમ તથા સુરત સ્વરાજ આશ્રમની દેખભાળ પોતે સંભાળી, કાળો ઉઘરાવી માદરેવતનની શાળાનું સુંદર મકાન બનાવ્યું. જે હાલ પણ છે. થોડા સમય પછી આફ્રિકા ગયા. આફ્રિકામાં પ્રથમ નોકરી, પછી ૧૯૪૪ માં 'મોર્ડન સિલ્ક એમ્પોરિયલ યુરોપિયન ટ્રેડિંગ' ચાલુ કરી સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કર્યો પણ રાજકીય રંગે રંગાયેલા જીવડો શાંત શે બેસે? તેમણે ત્યાંના રાજકીય ક્ષેત્રમાં અંતર્લગ્ન અને... આફ્રિકન પ્રબળી આઝાદી મેળવવાની તમન્ના એક યા બીજી રીતે અલતી રાખી. આથી દેશે આઝાદી મેળવી ત્યારે ત્યાંની પ્રબળ આઝાદીની ઉજવણી

વખતે આ ગુજરાતી કોળી યુવાનને ઉમળકાભેર સન્માન્યા. આ પ્રસંગે છીબુભાઈએ હૃદયના ઉમળકાથી પોતાની મહા-મૂલી સાત એકરની વાડી સાર્વજનિક વપરાશ માટે ઝાંખિયાનાં પ્રેસિડેન્ટ ડો. કપુડાને અર્પણ કરી, પોતે દેશ પ્રત્યેનો પ્રેમ વ્યક્ત કર્યો.

છીબુભાઈની બિચ ભાવના, પરદેશ પ્રેમ અને જાડી લાગણીનાં મૂલ્ય ત્યાંની પ્રજાએ ચૂકવ્યાં અને ૬ વર્ષ નડોલા સીટી કાઉન્સિલર બનાવ્યા. તથા બ્રિટીશ સરકારની સેવાની કદર રૂપે તેમને "કમિશ્નર ફોર ઓર્ડર" નો ઇદકાળ સરકારે એનાયત કર્યો.

સને ૧૯૫૦ માં રોડશિયાનાં પ્રતિનિધિ તરીકે ભારતનાં વડાપ્રધાન શ્રી જવાહરલાલ નહેરુની મુલાકાત લેવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

શ્રી અમૃતલાલ લક્ષ્મીચંદ શાહ

અંબર (કચ્છ)ના વતની ૧૯૦૬ માં જન્મ, [૧૯૦૬ થી સુખમાં વસવાટ, છેલ્લા ૬૦ વર્ષથી સુખમાં અભ્યાસ, લલ્લ કારકીર્દિ બધું સુખમાં. અભ્યાસ મેટ્રીક સુધી. સત્યાગ્રહ આશ્રમ સાબરમતી એકવર્ષ, ખાદીકાર્ય ખરીદી વેચાણ, ભારતભરનો પ્રવાસ. કપાસરૂની દેશાવરોમાં ખરીદી, સુખમાં રૂની દલાદી, જ્યોતિષ શાસ્ત્રનો શોખ, તથા એ શીખવા માટે ભારતના બધા જ પ્રાંતોનો પ્રવાસ કર્યો અને વૃદ્ધ પંડિતો પાસેથી જ્ઞાન મેળવ્યું. ૧૯૪૪ થી ધી જોમ્બે એસ્ટ્રોલોજીકલ સોસાયટીના મંત્રી ચુંટાયા, ૧૯૬૫ સુધી મંત્રીપદે રહ્યાં.

૧૯૪૫ થી જન્મભૂમિ સહ સંપાદક બન્યા. જન્મભૂમિ પંચાગ કાર્યકરના મુખ્ય અધિકારપદે આજસુધી જ્યોતિષ, ગણિત તથા કળાદેશના માનદ પ્રોફેસર તરીકે, ધી જોમ્બે એસ્ટ્રોલોજીકલ સોસાયટીમાં દસ વર્ષ સુધી સંપાદક તરીકેના પ્રકાશનો, જન્મભૂમિ પંચાગ, જ્યોતિષ શાસ્ત્રપ્રવેશ અને પંચાગ માર્ગદર્શિકા. ૧૯૬૦ માં કાશીપંડિત સભા તરફથી ગણિતાલંકારની પદવી મળી. જ્યોતિષ સંશોધનમાં ઉંઠે રસ લઈ આજસુધીમાં વીશહજારથી વધારે કુંડલીઓ બનાવેલ છે.

શ્રી રમણલાલ સી. કડકીયા

દાહોદના વ્યાપારી અને જાહેરજીવનમાં જેમણે સાડે એવું માન ઉભું કર્યું છે. તે શ્રી રમણભાઈ કડકીયા ફોરેસ્ટ વ્યવસાય છે. દાહોદ અનાજ મહાજન, સાર્વજનિક એજ્યુ. સોસાયટીની મેનેજિંગ કમિટીમાં સભ્ય તરીકે, દાહોદ અરબન કે. એ. બેન્કની શાખા કમિટીમાં સભ્ય તરીકે, સહકારી મંડળીઓ અને ચર્મોદ્યોગ મંડળીના કારોબારીના સભ્ય તરીકે તેમજ દાહોદ શહેરની અનેકવિધ સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય રીતે કામગીરી કરે છે. કેંગ્રેસ ના અનન્વ સેવક છે. કેંગ્રેસના કાર્મિકમોમાં ભક્તિ ભાવ પૂર્વક રસ દેયે છે.

શ્રી ચતુરભાઈ અમીચંદ દોશી

જેમનું લક્ષ્ય દ્રવ્ય નહિ પણ ધર્મ રહ્યો છે વ્યવહાર અને ધર્મમાં ખૂબજ નિયમીતતા જળવનાર શ્રી ચતુરભાઈ મુળ ભાવનગર જિલ્લાના તળાખના ટીમાણા ગામના વતની છે.

નાનીવયમાં ધંધાર્થે મુંબઈ ગયા અને દૂધની દલાલીના ધંધામાં શ્રી ગણેશ માંડયા એક પછી એક પ્રગતિના સોપાન ચડતા મયાં આજે દૂધની દલાલીના ધંધામાં પાયધૂની ઉપર તેમની પેઢી ખૂબજ જાણીતી બનેલ છે. આપણે શૂન્યમાંથી સર્જન કરી એ પૈસા કમાયા છે.

કામેલ અને વ્યવહારકુશળ આ અણ્ણી વ્યાપારીએ પોતાના ધંધાને ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ સાધીને પોતાના કુટુંબને પણ ઉત્કર્ષ સાધ્યો પુત્રોને ઉચ્ચકેળવણી આપી પરદેશ મોકલ્યા. મોટાપુત્ર શ્રી જયંતિલાલ ડોકટરી લાર્ડનમાં આગળ વધી ખૂબજ નામના મેળવી છે અને સાથે સાથે જીવનના ઉચ્ચત્તમ આદર્શોનું પણ અભ્યસ જતન કરતાં રહ્યાં છે. અતિથિપ્રેમી અને વતન પરત્વેની મમતાવાળા છે.

આ કુટુંબમાં સ્વભાવિક ઉદારતાના ગુણો હોવાથી નાના મોટા સામાજિક ક્ષણોમાં ઉભા રહી સમાજ પ્રત્યેની ધરજ બચવતા રહ્યાં છે.

વતન ટીમાણામાં પણ તેમનું સારૂ એવું દાન છે. તળાખ બોર્ડિંગમાં અને બીજા જૈન સંસ્થાઓમાં તેમની ફેજબીએ તેમના કુટુંબને યશસ્વળી ચડાવી છે.

કુખી જૈન ભાઈઓને મદદ, સાધુ સાધ્વીઓની વૈવાવચ્ચ, કેળવણી માટે મદદ, જિલ્લેદાર માટે જ્યાં જ્યાં પાત્રતા જોઈ ત્યાં ત્યાં રહેજ પણ પાછો પગ મૂકતા નથી ધર્મ ક્રિયાઓમાં પૂર્ણ પણે રસ લેતા રહ્યાં છે વણી સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. તેમની નિમ્નતા તેમના પત્વે માન ઉપજાવે છે. ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓને તેમની ઉદારતાનો લાભ હમેશા મળતો રહ્યો છે.

શ્રી ચતુરભાઈ દોશી કીર્તિ અને કાચન બન્ને કમાયા છે. સમાજને તેમની વધુ સેવા માગી રહે તેવું આપણે દરજીએ.

શ્રી જયંતિલાલ પ્રાગજીભાઈ પારેખ

શું વ્યક્તિ, સમાજ શું કે સંસ્થા શું-એના વિકાસનાં ઉત્તરોત્તર સોપાન હોય છે. અને એ સોપાનનું મહત્વ ખુબ જ રહે છે. એકીસાથે હરજીવણથી આગળ વધવા જતાં પાછા પડવાનો ડર સંભવ વધુ રહે છે. એકેક પગલું એકબીજાનું પૂરક અને આધારરૂપ બની રહી છે શ્રી મહુવા કેળવણી સહા-

યક સમાજનો ઇતિહાસ આ રીતે સાક્ષી છે મીડલ સ્કૂલ પછી હાઈસ્કૂલ, પછી વિવિધ હેતુ લક્ષી શાળા અને હવે મહાશાળા! એમાં હાઈસ્કૂલ મહત્વનું સોપાન છે એ પ્રગતિના સોપાનનું પ્રેરક દાતા છે શ્રી જયંતિલાલ પ્રાગજીભાઈ પારેખ! મકાનની ટોચ વિચારે કે હું કેટલી ઉંચી છું તેા જૂલ છે. પરંતુ એનો આધાર નીચે રહેલી ઈંટ પર છે. એ જૂલનું ન જોઈએ.

વિ. સં. ઇ. સ. મા મહુવાના જાણીતા પારેખ કુટુંબમાં શ્રી પ્રાગજીભાઈ પારેખને ઘેર એમનો જન્મ સાધારણ અવ્યાસ કરી ધંધાર્થે મુંબઈ આવ્યા કાપડ લાઇનમાં ખુબ જ ટૂંકા પગારમાં નોકરીની શરૂઆત કરી, ખંતથી કામ કરી સૌના હૃદય જીતી લીધા ઉત્તરોત્તર વિકાસ સાધી મુળજી જેઠા માર્કેટની અગ્રગણ્ય પેઢીમાં ભાગીદારીમાં જોડાયા અને ઇ. સ. ૧૯૪૦થી સ્વતંત્ર ધંધાની શરૂઆત કરી! ઉપાર્જન કરેલ દ્રવ્યોનો સફુ-પયોગ એમણે પોતાને હાથે જ કરવા માડયો કાપડ બજારના મહાજની કમીના સ્વયં તરીકે તેઓ વર્ષો સુધી રહ્યા હતા;

દશાશ્રીમાળી જ્ઞાતિના વિકાસ પ્રત્યે એમની ઉડી સહાનુભુતિ છે છેલ્લા ૨૫ વર્ષથી તેઓ તન, મન, ધનથી સક્રિય રસ લઇ રહ્યાં છે. શ્રી દશાશ્રીમાળી બોર્ડિંગ મહુવાની તેઓએ જુદા જુદા હોદ્દાઓ પર રહી અપૂર્વ સેવા કરી છે તદુપરાંત દશાશ્રીમાળી વણિક વેડફેર સોસાયટીમાં તેઓ આગળ પડતો ભાગ લે છે.

તેમની એક વિશિષ્ટતા છે ધર્મપરાયણતાની, જે આજના જમાનામાં અતુટ જળવાઈ રહેવી મુશ્કેલ છે જ્યારે પણ એમના ટેમ્પલ પર જુઓ કે અધ્યાત્મ અને ધર્મને લગતા પુસ્તકો વાંચન, સ્વાધ્યાય અને મનન માટે એમની પાસે મોજુદ જ હોય ! વળી એવું પણ નહીં કે એક જ ધર્મનો સાચો માની ધર્મધના દાખવવી જ્યાંથી સત્ય હાથે તે તરફ દગલું તેવો તેમનો સ્વભાવ છે.

શ્રી દોલતરાય જયંતિલાલ પારેખ

જેમનું મુખ્યમાં મહુવા યુવક સમાજ દ્વારા વતનના સાર્વજનિક અને શૈક્ષણિક કામોમાં આગળ ચાલીને મહુવા વાસીઓનું સંગઠન સાધી સમય શક્તિના બોજે વહુ મોટું યશસ્વી પ્રદાન રહ્યું છે.

નિર્માણ દ્રષ્ટિ, તેજસ્વી પ્રતિભા અને તેમના પ્રયત્ન વ્યક્તિત્વને કારણે ઘણા શુભ કામો તેમના હાથે થતા રહ્યાં છે.

ઘણાજ ઉદાર અને મીલનસાર સ્વભાવના છે. સાહિત્યક પ્રવૃત્તિઓને હમેશા તેમણે ઉદાર દીલે પ્રોત્સાહન આપ્યા ક્યું છે. મિત્રોને વિશ્વાસમાં લઇ ટીમ સ્પીરીટથી કામ કરવામાં માને છે. તેમણે કદી રત્તાનો કે માન સન્માનનો મોહ રાખ્યો નથી. ગુજરાત સંદર્ભગ્રંથના આ પ્રનાસને પણ તેમનું છેક શરૂથી આજસુધી સતત માર્ગદર્શન, પ્રેરણા મળતાં રહ્યાં છે.

કલર.....કાપડ.....અને

કલાનો ત્રીવણીસંગમ

એટલે જ

જગદીશ પ્રિન્ટ સાડી

ઉત્પાદકો :

ફોન : ૫૪૮૫૮ ગ્રામ : જગપ્રિન્ટ

જગદીશ પ્રો. પ્રા. લી.

નારોલ (ડી. અમદાવાદ)

ફોન : ૧૯

ગ્રામ : જગદીશ

જગદીશ ટે. ડા. એન્ડ

પ્રિન્ટીંગ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ

જગદીશ બાગ, જેતપુર (સૌરાષ્ટ્ર)

ગુજરાત રાજ્યના સહકારી દૂધ ઉદ્યોગના શિક્ષણની દ્વિતીય યશકલગી. ઉત્પાદનનો મંગલ પ્રારંભ તા. ૨૭ એપ્રિલ ૧૯૬૫

પ્રવૃત્તિઓ :-

જનતા માટે સહકારી ધોરણે દૂધ.

❧ આઈ. એસ. આઈ.ની મર્યાદા મુજબનો આખા દૂધનો પાઉડર.

❧ 'એમમાર્ક' છાપતું ધી.

❧ ખેડા જિલ્લા સહકારી દૂધ ઉત્પાદક સંઘ લિ. સાથેના વ્યવસાય કરાર મુજબ 'અમૂલ' ટ્રેડમાર્ક હેઠળ માખણ તેમજ પાઉડરનું વેચાણ.

❧ ગુજરાત રાજ્યના પાટનગર "અમદાવાદ" મહેસાણા અને પાટણને પહોંચાડાતો દૂધ પુરવઠો.

❧ દિલ્હીની જનતાને આપવામાં આવતું દૂધ.

હાર્દિક શુભેચ્છાઓ સહિત :-

મહેસાણા જિલ્લા સહકારી દૂધ ઉત્પાદક સંઘ લિ.,
દૂધસાગર ડેરી, મહેસાણા.

(ઉ. ગુજરાત)

બાબુભાઈ ચુ. ભટ્ટ
મેનેજર

માનસિંહ પૂ. પટેલ
ચેરમેન

આપના મકાનને સુશોભીત બનાવવા માટે અસલ કલ્પીકટમાં
ધી કોમનવેલ્થ ટ્રસ્ટ લી૦ માં બનતા

બેશલમીશન તથા ફોર્ટ બ્રાન્ડ નળિયાં વાપરવાનો આગ્રહ રાખો

— નકલી માલથી ખાસ ચેતના રહેો :—
માલ ખરી તો પહેલા

ફોર્ટ બ્રાન્ડ (કિલ્લા છાપ)

બેવાનું ખાસ ધ્યાન રાખો.
દરેક જાતનો ઇમારતી માલ તથા નળિયાં ખરીદતા પહેલાં
અમારી સુલાકાત લેવા ખાસ વિનંતી છે.

ગ્રામ : MULANPALI

મેસર્સ તાજવાલા એન્ડ કું.

ઇમારતી લાકડા તથા દરેક જાતના નળિયાંના વેપારી

લાતીબજાર, ભાવનગર.

ખાસ નોંધ લેવા વિનંતી છે.

—ફોન નંબર—

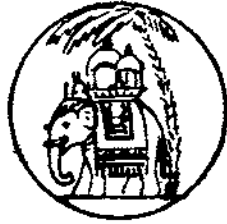
ઓફિસ :— ૩૧૮૬

ગોડાઉન :— ૩૧૮૭-૩૧૮૮

ઘર :— ૩૧૮૫

શુભેચ્છા પાઠવે છે

એસ. મનસુખલાલ

ચીખલગલી
મુળજી જેઠા મારકેટ
મુંબઈ-૨.

આપની સેવામાં
મહારાણા

નવી
'ટેરીન'
સુટીંગ્સ
વિવિધ જાત
અને
રંગો
ની
નવી
હારમાળા
માં

મહારાણા મિલ્સ પ્રા.લિ.
પોરબંદર

KAMANIS' standards are **HIGH**

Top-notch expertise and technical supervision at Kamanis ensure consistently high standards of manufacture, quality and durability. That's one of the many reasons why Kamanis' products give outstanding performance, year after year.

Transmission line towers, sub-station structures, aerial masts and ropeways, overhead equipment for railway electrification, erection of power plants, including civil engineering works, and Tractamount road rollers from KAMANI ENGINEERING CORPORATION □ Brass, copper and phosphor-bronze sheets, strips, and coils for a variety of industrial components from KAMANI METALS & ALLOYS □ Arsenical copper rods, cadmium copper rods, copper rolled rods, hard-drawn copper wires and strips, cadmium copper wires, copper and cadmium stranded conductors, bright enamelled copper wires, tinned copper wires, polyester-base synthetic enamelled copper wires and strips, double-paper-covered copper strips, cotton-covered copper wires, silk-covered copper wires, AAC and ACSR, and house-service electricity meters from JAIPUR METALS & ELECTRICALS □ Zinc oxide, red lead and litharge for paints, chemicals, rayon, rubber, cosmetics, ceramics, glass and other allied products from KAMANI METALLIC OXIDES □ Extruded and drawn brass and copper rods, tubes and sections for diverse industrial applications from KAMANI TUBES □ Reclaimed rubber for automobile and bicycle tyres, battery containers, hose pipes and a wide range of other products from INDIAN RUBBER REGENERATING COMPANY.

Kamanis' products conform to the most exacting ISI and customers' specifications ... have won the confidence of users both in India and abroad.

KAMANI GROUP OF INDUSTRIES

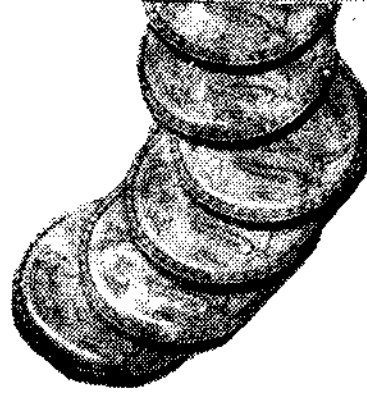
Kamani Chambers, Nicol Road, Ballard Estate, Bombay 1 BR,
Telephone: 261744 Telex: 011-673

SYMBOL OF INDUSTRIAL VITALITY

IND 44

સંચય કેરા સમૃદ્ધિ

નાની બચત યોજના એ રાષ્ટ્રની અને
વ્યક્તિની આબાદીની યોજના છે. એમાં
નિયમિત રીતે નાણાં રોકનાર પોતાની અને
પોતાના કુટુંબની ભાવિ આબાદીનું
સર્જન કરે જ છે. ઉપરાંત તે રાષ્ટ્રના
નવનિર્માણ માટે થઇ રહેલી વિકાસ
યોજનાના કાર્યમાં પણ હિસ્સેદાર બને છે.

નીચેની કોઈ પણ યોજનામાં આપ નાણાં રોકી શકો છો :

- ૧૨ વર્ષીય નેશનલ ડિફેન્સ સર્ટિફિકેટ
- ૧૦ વર્ષીય રાષ્ટ્રીય બચત સર્ટિફિકેટ
- ૧૫ વર્ષીય એન્યુઇટી સર્ટિફિકેટ
- ૧૦ વર્ષીય ડિફેન્સ ડિપોઝીટ સર્ટિફિકેટ
- પોસ્ટ ઓફિસ સેવિંગ્સ બેંક
- ક્યુમ્યુલેટિવ રાઇમ ડિપોઝીટ
- ફિક્સડ ડિપોઝીટ યોજના

નાની બચત યોજનામાં નાણાં રોકો

ગુજરાત સરકારના માહિતીખાતા દ્વારા પ્રકાશિત, સચિવાલય, અમદાવાદ-૧૫

સંચય કેરા સમૃદ્ધિ

નાની બચત યોજના એ રાષ્ટ્રની અને
વ્યક્તિની આબાદીની યોજના છે. એમાં
નિયમિત રીતે નાણાં રોકનાર પોતાની અને
પોતાના કુટુંબની ભાવિ આબાદીનું
સર્જન કરે જ છે. ઉપરાંત તે રાષ્ટ્રના
નવનિર્માણ માટે થઇ રહેલી વિકાસ
યોજનાના કાર્યમાં પણ હિસ્સેદાર બને છે.

નીચેની કોઈ પણ યોજનામાં આપ નાણાં રોકી શકો છો :

- ૧૨ વર્ષીય નેશનલ ડિફેન્સ સર્ટિફિકેટ
- ૧૦ વર્ષીય રાષ્ટ્રીય બચત સર્ટિફિકેટ
- પોસ્ટ ઓફિસ સેવિંગ્સ બેંક
- ક્યુમ્યુલેટિવ રાઇમ ડિપોઝીટ

: પ્રથમ શ્રેણી :

- ૧૫ વર્ષીય એન્યુઇટી સર્ટિફિકેટ
- ફિક્સ્ડ ડિપોઝીટ યોજના
- ૧૦ વર્ષીય ડિફેન્સ ડિપોઝીટ સર્ટિફિકેટ

નાની બચત યોજનામાં નાણાં રોકો

ગુજરાત સરકારના માહિતીખાતા દ્વારા પ્રકાશિત, સચિવાલય, અમદાવાદ-૧૫